वाचस्पत्यम्

(बृहत् संस्कृताभिधानम्)

[illegible]

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण

सङ्कलितम्
तेनैव संस्कृतम्

षष्ठो भागः

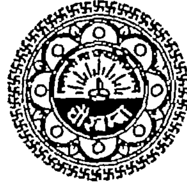

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान
मानित विश्वविद्यालय
५६-५६ इ, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी
नई दिल्ली - ११००५८

प्रकाशक :
डॉ० सी. गिरि
कुलसचिव
राष्ट्रिय सस्कृत संस्थान
मानित विश्वविद्यालय
५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी
नई दिल्ली - ११००५८

पुनर्मुद्रित सस्करण, २००६

मूल्य - १२९३ ०० (छः भागो का सेट)

मुद्रक
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस
के ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन
गोलघर (मैदागिन) के पास
पोस्ट बॉक्स न० १००८, वाराणसी-२२१ ००१ (भारत)
फोन ३३३४५८ (आफिस), ३३४०३२ एव ३३५०२० (आवास)
e-mail cssoffice@satyam net in

VĀCASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

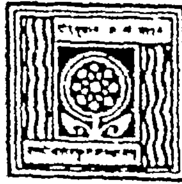
Compiled by

Sri Taranatha Tarkavachaspati

Professor of Grammar and Philosophy

Govt. Sanskrit College, Kolkata

Vol. VI

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN

Deemed University

56-57, Institutional Area, Janakpuri

New Delhi-110058

Publisher

Dr. C. Giri

Registrar

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN

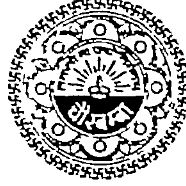
Deemed University

56-57, Institutional Area, Janakpuri

New Delhi-110058

Reprinted, 2006

Price 1293 00 (set of six vols)

Printer

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

K 37/99, Gopal Mandir Lane

Near Golghar (Maidagin)

Post Box No 1008 Varanasi-221 001 (India)

Phone Off 333458, Resi 334032 & 335020

e-mail cssoffice@satyam net in

पूर्णमुख पु० जनमेजयसर्पसत्रे दग्धनागभेदे भा० आ० ५७ अ०।

पूर्णयोग पु० बाहुयुद्धभेदे तत्प्रकारः भा० स० २२ अ० उक्तो यथा "ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुशस्त्रौ समीयतुः। वीरौ परमसंहृष्टावन्योऽन्यजयकाङ्क्षिणौ। करग्रहणपूर्वं तु कृत्वा पादाभिवन्दनम्। कक्षैः कक्षां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः। स्कन्धे दोर्भ्यां समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहुः। अङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभो!। चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धं च चक्रतुः। गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम्। बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिरावुभौ। उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तु। करसंपीडनं कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव। नर्दन्तौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणावुभौ। तलेनाहन्यमानौ तु अन्योऽन्यं कृतवीक्षणौ। सिंहाविव सुसंक्रुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यताम्। अङ्गेनाङ्गं समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि। आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरं च प्रचक्रतुः। उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ। अधोहस्तं स्वकण्ठे तूदरस्योरसि चाक्षिपत्। सर्वातिक्रान्तमर्यादं पृष्ठभङ्गं च चक्रतुः। सम्पूर्णमूर्च्छां बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः। तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम्। एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्" मू०। "कक्षैर्दोर्मूलैः कक्षां प्रकोष्ठगतां रज्जुं धुन्वानौ यत्र यत्र कक्षे आस्फोटं चक्रतुः बाहुमूलास्फालनेनाङ्गदवद्रज्जुवेष्टं कम्पयन्तावित्यर्थः। चित्रहस्तादिकं हस्तस्यातिवेगेनाकुञ्चनप्रसारणोपर्य्यधश्चालनसङ्कोचकरणानि चित्रहस्ताः। आदिपदात् पादस्याप्याकुञ्चनादि। कक्षाबन्धं परस्परकक्षायां हस्तौ कृत्वा बन्धनम्। गले गण्डेन भालदेशेनाभिघातस्तेन पाषाणसङ्घट्टात्तयोरभिघातेन विस्फुलिङ्गोत्पत्त्याऽशनिं वज्रमिव ससृजतुरित्यर्थः। बाहुपाशादिकं चरणपाश आदिशब्दार्थः। पादाभ्यामाहताः शिराः स्नायवो याभ्यां तौ दृढप्रहारेण नाडीपर्य्यन्तमपि वेदनावन्तावित्यर्थः। उरोहस्तमुरसि चपेटाप्रहारं पूर्णकुम्भौ ग्रथिताङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां परशिरस पीडनं पूर्णकुम्भः द्वित्वं परस्परं द्वावपि चक्रतुरिति सङ्गतम्। तलेन चपेटया, आवृत्य जानुदेशे पृष्ठं कृत्वा बाहुभिर्वल्गुभ्यां द्वावपि शिर उदरमादाय प्रचक्रतुः प्रचिक्षिपतुः कृ विक्षेपेऽस्य रूपम्। एवं कट्यां सुपार्श्वे च प्रचक्रतुः। तक्षवन्तौ तक्षणं तनूकरणं गात्रसङ्कोच इत्यर्थः तद्वन्तौ। अधोहस्तमुदरस्याधस्तादस्तं कृत्वा हस्ताभ्यामुदरमावेष्ट्य स्वकण्ठे उरसि च कण्ठोरःसमीपे आनीयाक्षिपदास्फालितवान्। पृष्ठस्य भूमस्पर्शेन जातं भङ्गं पराभवं बाहुभ्यामुदरादीनि पीडने सम्पूर्णमूर्च्छं" नीलकण्ठः।

पूर्णवैनाशिक पु० सर्ववैनाशिके सर्वशून्यत्ववादिनि बौद्धभेदे सर्ववैनाशिकोऽप्यत्र।

पूर्णहोम पु० पूर्णो होमः। पूर्णाहुतौ।

पूर्णा स्त्री "नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपद क्रमात्" ज्यो० त० उक्ते पञ्चमीदशमीपञ्चदशीरूपे तिथिभेदे।

पूर्णाङ्गद पु० नागभेदे भा० आ० ५७ अ०।

पूर्णान(ल)क न०। मङ्गलपात्रे पूर्णपात्रे मेदि० पूर्णपात्रशब्दे दृश्यम्। [कारे विदङ्केदे च।

पूर्णानन्द पु० पूर्ण आनन्दो यत्र। १परमेश्वरे २तन्त्रप्रकरण-

पूर्णाभिषेक पु० कर्म०। तन्त्रोक्ते कौलाभिषेकभेदे।

पूर्णायुस् पु० १प्राधेये गन्धर्वभेदे भा० आ० ६५ अ०। पूर्णमायुरस्य। २शतायुष्के कर्म०। ३शतवर्षमिते जीवनकाले न०।

पूर्णावतार पु० कर्म०। १नृसिंहे २रामे ३श्रीकृष्णे च तेषां भगवतः सम्पूर्णावतारत्वात् तथात्वं अन्ये भाग्यु कलावतारत्वम्। "पूर्णो नृसिंहो रामश्च श्वेतद्वीपविराड् विभुः। परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठे गोकुले स्वयम्। वैकुण्ठे कमलाकान्तो रूपभेदाच्चतुर्भुजः। गोलोके गोकुले राधाकान्तोऽयं द्विभुजः स्वयम्" ब्रह्मवै० जन्मख० १८ अ० उक्तेस्तेषां तथात्वम्।

पूर्णाशा स्त्री नदीभेदे भा० भी० ६ अ०।

पूर्णाहुति स्त्री पूर्णा आहुतिः। होमसमाप्तौ होम्यायामाहुतौ शत० ब्रा० २।२।१।१।

पूर्णि स्त्री पृ—क्तिन्। पूर्त्तौ पूर्णता।

पूर्णिका स्त्री नासाच्छिन्नीनामकखगे त्रिका०।

पूर्णिमा स्त्री पूर्णिं पूर्त्तिं मिमीते मा—क। १पौर्णमास्यां तिथौ मरीचेः कलायां पत्न्यां जाते २कन्याभेदे "भार्य्या मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा। कश्यपं पूर्णिमानञ्च ययोरापूरितं जगत्। पूर्णिमाऽसूत विरजं विश्वगञ्च परन्तप!" भाग० ४।१।१२ तत्तिथिसम्बन्धे यज्ञभेदस्य कर्मभेदे याग्यतादिके च कात्या० न्यायेऽपि यथा "तत्र शुक्लायां पञ्चदश्यां चन्द्रमण्डलं सकलाभिः कलाभिः पूर्य्यते सेयं मण्डलपरिपूर्त्तिः पूर्णिमेत्यनेन नाम्ना गीयते। तदुक्तं ब्रह्माण्डमत्स्यपुराणयोः "कालक्रमे व्यतिक्रान्ते दिवापूर्णौ परस्परम्। चन्द्रादित्यौ प०

राकेन्दु पूर्णत्वात् पूर्णिमा स्मृता” इति । अह्नः परो भागः पराह्णः सूर्य्यास्तमयकाल इत्यर्थः । तत्र चादित्यस्य पूर्णमण्डलस्यास्तमिति तत्पोत्तरपार्श्वे चन्द्रः सम्पूर्णमण्डल उदेतीति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावस्य विवक्षितत्वात् द्वयोरादित्यचन्द्रयोरुपन्यासः । यथा च मण्डलपूर्णत्वविवक्षया पूर्णिमाशब्दः प्रयुज्यते तथा मासपूर्णत्वविवक्षया पौर्णमासीशब्दः प्रयुज्यते । तदुक्तं भविष्योत्तरे “पौर्णमासी महाराज ! सोमस्य दयिता तिथिः । पूर्णो मासो भवेद् यस्मात् पौर्णमासी ततः स्मृता” इति । पूर्णिमामावास्ययोर्विकल्पेन मासान्तत्वं माघप्रस्तावे दर्शितम् । अतएव पौर्णमास्याम् अत्यन्तविप्रकर्षे सत्यनभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलः सम्पूर्णो दृश्यते । तावेतौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ गोभिल आह “यः परो विप्रकर्षः सूर्य्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी । यः परः सन्निकर्षः सामावास्येति” । तदेव पर्व्वाभिधायाः पञ्चदश्याः पूर्णिमादिनामनिर्व्वचनेन स्वभावविशेषो दर्शितो भवति । ते च पूर्णिमामावास्ये प्रत्येकं द्विविधे । तच्च पुराणे दर्शितम् “राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्मृता । सिनीवाली कुहूश्चैवममावास्या द्विधैव तु” इति । एतासां चतसृणां स्वरूपं काठकशाखायां विस्पष्टं श्रूयते “या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका । या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः” इति । बृहद्वशिष्ठोऽपि “राका चानुमतिश्चैव पौर्णमास्यौ विदुः । राका संपूर्णचन्द्रा स्यात् कलोनाऽनुमतिर्मता । पौर्णमासी दिवा दृष्टे शशिन्यनुमतिः स्मृता । रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति कीर्त्तिता” । मत्स्यब्रह्माण्डपुराणयोः “यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतैः सह । तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता । अत्यर्थं राजते यस्मात् पौर्णमास्यां निशाकरः । रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः” इति । “अथ पञ्चदशी निर्णीयते । सा द्विविधा पौर्णमास्यमावास्या च । तत्र पौर्णमास्यां परस्परविरुद्धानि वाक्यान्युपलभ्यन्ते । तत्र परविद्धाया ग्राह्यत्वं विष्णुधर्म्मोत्तरे “एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्द्दशी । अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परान्विताः” । परविद्धानिषेधः पूर्व्वविद्धाविधिश्च ब्रह्मपुराणपद्मपुराणयोः “षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्व्वविद्धा तथाष्टमी । पूर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् । पूर्व्वविद्धा तु कर्त्तव्या सप्तमी व्रतिभिर्नरैः । पौर्णमासी, षष्ठीपात-परा वा नियमाकृता” इति । पूर्व्वविद्धायाग्राह्यत्वं च युग्मवाक्ये । “चतुर्द्दश्या च पूर्णिमेति” । एवं परस्परविरोधे सति या व्यवस्था सा ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शिता “पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा । वर्ज्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ ! सावित्रीव्रतमुत्तमम्” इति । सावित्री राजकन्या तया चीर्णं व्रतं सावित्रीव्रतम् । तच्च भविष्योत्तरपुराणे दर्शितम् “कथयामि कुरुश्रेष्ठ ! महिम्नो व्रतं परम् । यथा चीर्णं व्रतं पूर्व्वं सावित्र्या राजकन्यया” इति । एतच्च पौर्णमास्याममावास्यायां च विहितम् । तस्मिन् व्रते पूर्व्वविद्धा ग्राह्या । व्रतान्तरे पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या किन्तु परविद्धैव कर्त्तव्येति परस्परविरुद्धस्य शास्त्रद्वयस्य व्यवस्था । यदा तु चतुर्द्दश्यष्टादशनाडिका भवति तदा सावित्रीव्रतमपि तत्र परित्याज्यम् । “भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति” स्मृतेः । सोऽयं पौर्णमासीनिर्णयः स एवामावास्यायामप्यवगन्तव्यः । तथापि सावित्रीव्रतं पूर्व्वदिने कर्त्तव्यं व्रतान्तराण्युत्तरदिने । अस्यां च व्यवस्थायां ब्रह्मवैवर्त्तवचनं पूर्व्वमुदाहृतम् । स्कन्दपुराणेऽपि “भूतविद्धा सिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् । वर्ज्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं तु शिखिवाहन !” इति । एवञ्च सति युग्मशास्त्रं सावित्रीव्रतव्यतिरिक्तेषु व्रतेषु द्रष्टव्यम् । प्रचेता अपि “नागविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च युताष्टमी । दशम्येकादशीविद्धा त्रयोदश्या चतुर्द्दशी । भूतविद्धाप्यमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गव ! परतोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः” इति । पद्मपुराणेऽपि “अष्टमी तथा दर्शः शुक्लपक्षे त्रयोदशी । एताः परयुताः कार्य्याः पराः पूर्व्वेण संयुताः” इति । यत्तु नारदीयपुराणे “दर्शं च पौर्णमासं च पितुः सांवत्सरं दिनम् । पूर्व्वविद्धमकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते” इति तत् सावित्रीव्रतविषयं श्राद्धविषयं वा । अमावास्यायामिव पौर्णमास्यामपि श्राद्धं विहितम् तथाच पितामहः “अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च । विद्वान् श्राद्धमकुर्व्वाणः प्रायश्चित्तीयते हि सः” इति । अमावास्याश्राद्धस्य च पार्व्वणरूपत्वमपराह्णस्य तत्कर्म्मकालत्वं कुतपस्य प्रारम्भकालत्वमित्येते तत्तिथितत्त्वे प्रतिपत्प्रकरणे महार्णवटिकनिबन्धे प्रपञ्चितम्” ।

“या चतुर्द्दशीयुता ग्राह्या युग्मात् । यमः “पञ्चाम्ये सो-

तस्मिन् स्नायात् तेन नायाति मत्पुरम्" विष्णु० "इयन्त्वेते
वहिनी यस्यां दिशि चन्द्रबृहस्पती। पौर्णमासी तु
महती ज्ञेया सम्वत्सरे तु सा। तस्यां स्नानोपवासा
आमलय परिकीर्त्तितम्"। महती नाक्षत्रमि-
श्वकत्तिकादिमच्चगतौ महाकार्त्तिक्यादिदर्शनात्।
तथा च राजमार्त्तण्डे "मासस्ते यदा सूर्य्ये चन्द्रः
सम्पूर्णमण्डलः। गुरुणा याति संयोग सा तिथि
र्महती स्मृता"। स्कान्दमात्स्ययो "पौर्णमासीषु चै-
तासु मासर्क्षसहितासु च। एतासु स्नानदानाख्या
फलं दशगुण स्मृतम्" ति०त० स्मिनम्।

पूर्णेन्दु पु० कर्म०। पञ्चदशभिः कलाभिः पूर्णे चन्द्रे।

पूर्णोत्कट पु० पु० प्राच्ये देशभेदे मार्क०पु०५८अ०। [इयम्।

पूर्णोपमा स्त्री उपमालङ्काराभेदे अलङ्कारशब्दे ३८६ पृ०

पूर्त्त त्रि० पूर–क्त नि०। १पूरिते २छन्ने विश्व०। पृ–पालने
कर्मणि क्त।३पालिते। भावे क्त। ४पालने न०५खन्दर०।
५खातादिकर्मणि न० अमरः। आह्निकतत्त्वे "वापी कूप-
तडागादिदेवतायतनानि च। अन्नप्रदानमारामः पूर्त्त-
मित्यभिधीयते"। आरामः पुष्पफलोपायभूमिभागः।
"अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम्।
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते। ग्रहोपरागे
यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते। इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां
धर्मः सामान्य उच्यते। अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्ते
धर्मे न वैदिके"। वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्रा-
दाविति" रत्नाकरः। एवं स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः।
यथा नारीत्वनुवृत्तौ बृहस्पतिः "पितृव्यगुरुदौहित्रान्
भर्त्तुः स्वस्रीयमातुलान्। पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां
वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः"। एतेन "जलाशयोत्सर्गे
स्त्रीशूद्रयोर्मन्त्रपाठः तना-
वश्यकतया स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्वति यागेऽप्य-
नधिकारः विशेषोपदेशविरहादिति" द्वैतनिर्णयोक्तं नि-
रस्तम्। अतएव तयोर्जलाशयोत्सर्गादिपद्धत्यग्निवेदी
होमादिकमाचारः। अत्र होमो यज्ञो न साक्षात्
कर्त्तव्यस्त्राकरधृतापस्तम्बवचनात्। तद्यथा आर-
म्भवचनादुपक्रम्य "तद्वृतमच्छतश्चाग्नौ न स्त्री जुहुयादनु-
पेत इति" अनुपेत अनुपनीतः, किन्तु ब्राह्मणद्वारा
कारयेदः। "श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजं स्वयम्"
इति याज्ञवल्क्योक्तेः "ऋत्विक्प्रसादे नियुक्तो च सभो
परिकीर्त्तितौ। इष्टे स्वाम्यान्तु यात् पुण्यं हानि

वादेऽथ वा जयम्" इति बृहस्पत्युक्तेः। वैदिकेतर
मन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः। "अदमन्त्रवर्ज्जं शूद्रस्य हि"
छन्दोगाह्निकाचारचिन्तामणिधृतवचनेऽवेदेतिविशेषणात्।
"शूद्रोऽप्येवं विधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण संस्कृतः।
न केनचित् समसृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः" इति
यमस्मृतौ छन्दसा वेदेन इत्युक्तेश्च। तं शूद्रम्। पञ्च-
यज्ञश्राद्धादिषु वैदिकेतरमन्त्रोऽपि निषिद्धः। शूद्र-
मधिकृत्य "नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्"
इति याज्ञवल्कीयेन "अमन्त्रकविधानेव मन्त्रवत्
स्नानमिष्यते। तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं
मतम्" इति योगियाज्ञवल्कीयेन श्राद्धमधिकृत्य "अयमेव
विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः। अमन्त्रस्य तु
शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" इति वराहपुराणीयेन च
नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जित इत्यभिधानात्"।

पूर्त्ति स्त्री पृ–भावे क्तिन्। १पूरणे "कृत्तिः पूर्तिश्च पूरणे"
ज्यो०त०उक्ते २गुणने च। [ङीप्।

पूर्त्तिन् त्रि० पूर्त्तमनेन इष्टा० इनि। हातपूर्त्ते। स्त्रियां

पूर्द्वार न० ६त०। पुरस्य द्वारे गोपुरे अमरः। [स्पृहायाम्।

पूर्धि याच्ञायां भ्वा०प०सक०सेट्, निघण्ट। ...

पूर्व निमन्त्रणे सक० निवासे अक० चु०उभ० सेट्। पूर्वयति
ते अपुपूर्वत् त। घोषद्रान्तोऽयम्।

पूर्य्य त्रि० पृ–ण्यत् पूर–ण्यत् वा। १पूरणीये २परिपाल्ये च

पूर्व निवासे अक० निमन्त्रणे सक० भ्वा० प० सेट्। दन्त्य-
स्थान्तोऽयम्। पूर्वति अपूर्वीत्।

पूर्व(र्व) त्रि०पूर्व(र्व)–अच्।१प्रथमे आद्ये यस्यां दिशि येषां सूर्य्यस्य
प्रथमं दृष्टिः तेषां तस्यां २दिशि स्त्री तदुपलक्षिते ३देशे यस्य
यदपेक्षया प्रथमं जन्मादि तस्य ४तादृशकाले ५तदुपलक्षिते
च। तस्य दिग्देशकालव्यवस्थावाचित्वे सर्वनामकार्य्यं
पूर्वस्मै इत्यादि जसि ङिङस्योस्तु वा पूर्वे पूर्वाः पूर्व-
स्मात् पूर्वात् पूर्वे पूर्वस्मिन्। स्त्रियां तु न विभाषा पूर्वस्यै
पूर्वस्याम् इत्यादि। सर्वनामत्वेन वृत्तिमात्रेऽस्य पुंवद्-
भावः। पूर्वस्यां स्थित पूर्वस्थितम्। पूर्वस्या रूपं पूर्वरूपम्
इत्यादि।

पूर्व(र्व)कर्म्मन् न० कर्म०। प्रथमे कर्मणि "कर्म त्रिविधं
पूर्वकर्मप्रधानकर्म पश्चात्कर्मेति" सुश्रुतः। पूर्वभागे।

पूर्व(र्व)काय पु० पूर्व(र्व) कायस्य एकदेशित०। कायस्य

पूर्व(र्व)कालिक त्रि० पूर्व (र्व)काल साधनतयाऽस्त्यस्य
ठन्। पूर्व(र्व)कालसाध्ये "दर्शनं पूर्व(र्व)कालिकम्"

भा॰शा॰प॰स॰। पूर्व(र्व)काले भव॰ ठञ् वृद्धिः। पौर्व्व(र्व)-कालिक इत्येव तत्रार्थे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् इति भेदः।

पूर्व(र्व)कृत् पु॰ पूर्वां(र्वा) करोति कृ—क्विप् वृत्तौ पुंवत्। १पूर्व(र्व)दिगधिपतौ आदित्ये २तदधिपे इन्द्रे च यजु॰ १०।२६। ३पूर्व(र्व)कारकमात्रे त्रि॰।

पूर्व(र्व)कोटि स्त्री विप्रतिपत्तौ पूर्वोपात्ते विषये पूर्वपक्षे

पूर्व(र्व)गङ्गा स्त्री नित्यक॰। नर्मदानद्यां हेम॰।

पूर्व(र्व)चित्ति त्रि॰चित–भावे क्तिन् पूर्व(र्व) चित्तिः कारणं यस्य। १पूर्वानुभवविषये यजु॰१२।११।१२।४२। २अप्सरो-भेदे स्त्री हरिवं॰ १२अ॰।

पूर्व(र्व)ज पु॰ पूर्वस्मिन् काले जायते जन–ड। १ज्येष्ठभ्रातरि रघु॰ १०।२६। २ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री अमरः। ३पूर्वकाल-जातमात्रे त्रि॰। "ज्येष्ठाभ्लोयमिच्छन्ति मासमासाद पूर्व(र्व)जम्"। ४चन्द्रलोकस्थे दिव्यपितृगणे "अथ पूर्व(र्व)जाः पितरश्चन्द्रगोलस्था न्यस्तशस्त्राः स्वधाभुजः। कव्यमानादयस्ते च" त्रिका॰। ५पितामहादौ "स पूर्व(र्व)जानां कपिलेन रोषात्" रघु॰। [त्रिका॰

पूर्व(र्व)जिन पु॰ कर्म॰। प्राचीने जिनभेदे मञ्जुघोषाख्ये

पूर्व(र्व)दक्षिणा स्त्री पूर्व(र्व)स्या दक्षिणस्याश्चान्तराला दिक् "दिङ्नामान्यन्तराले" पा॰ स॰। पूर्वदक्षिणयोर्दिशोरन्त-रालायां दिशि १अग्निकोणे २तद्दिक्स्थे देशे च मार्क॰ पु॰ ५८ अ॰।

पूर्व(र्व)दिक्पति पु॰ कर्म॰ ६त॰। इन्द्रे हेम॰। पूर्व(र्व)दिशो प्राच्योऽप्यत्र। २मेषसिंहादिराशिषु। "प्रागादिककुभां माषा दवारस्यं प्रदक्षिणम्। मेषाद्या राशयो ज्ञेया स्त्रिरावृत्तिपरिभ्रमात्" ज्यो॰त॰।

पूर्व(र्व)दिग्बल न॰ दिग्बलशब्दे ३५७१ पृ॰ उक्ते खर्वा-दिषष्टानां कालभेदे पूर्वस्यां दिशिभवे बलभेदे

पूर्व(र्व)दिग्वदन न॰ पूर्वं दिशि वदनमस्य। दिग्वदनशब्दे ३५७१ पृ॰ उक्ते मेषसिंहधनूरूपराशित्रिके

पूर्व(र्व)दिश् स्त्री कर्म॰। प्राच्यां दिशि यस्यां दिशि येषां सूर्य्यस्य प्रथमदर्शनं तेषां सा दिक् प्राची। तत्प्रमाणो पायश्च दिग्ज्ञानशब्दे ३५७१ पृ॰ दृश्यम्।

पूर्व(र्व)दिष्ट त्रि॰ पूर्व(र्व) दिष्टं भाग्यं साधनत्वेनास्त्यस्य अच्। पूर्वभाग्यानुरूपेण जाते १ द्रव्यादौ "दैवैर्मर्त्यस्य यत्प्रोक्तं पूर्व(र्व)दिष्टं हि तत् स्मृतम्" भाग॰ ३।१७ श्लो॰। पूर्वं(र्वं) दिष्टम्। २पूर्वविहिते त्रि॰।

पूर्व(र्व)देव पु॰ पूर्व(र्व) देवाः। १असुरे अमरः। तेषां प्रथम देवत्वेन जायमानत्वेऽपि अन्यायाचरणात् ततो भ्रष्टानां दैत्यभावं प्राप्तिरिति पौराणिकी कथानुसन्धेया। कर्म॰। पूर्वतनयो देवयोः २नरनारायणयोः हि॰ व॰। भा॰ उ॰ ४८ अ॰।

पूर्व(र्व)देवता स्त्री कर्म॰। अनादिदेवभावेषु पितृषु "अक्रो-धनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः। न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्व(र्व)देवताः" मनुः। तदधिकं पितृशब्दे दृश्यम्।

पूर्व(र्व)देश पु॰ पूर्व(र्व)स्मिन् देशः। जम्बुद्वीपस्थे देशभेदे स च देशः बृ॰ सं॰ १४ अ॰ कूर्मविभागे दर्शितः।

पूर्व(र्व)नदी स्त्री कर्म॰। कूर्मविभागे उक्तायां पूर्वदिक्स्थायां नद्याम् ततो नद्यन्तत्वात् ढक् उत्तरपदवृद्धिः पूर्वनादेय तत्र–भवे त्रि॰।

पूर्व(र्व)पक्ष पु॰ कर्म॰। १शुक्लपक्षे अमरः। शास्त्रीयसंशय-निरासार्थमाद्ये २फक्किकायाम् ।३सिद्धान्तविरुद्धकोटौ "वि-षयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्" इत्युक्ताधिकरणा-वयवभेदे व्यवहारे प्रतिज्ञापरपर्य्याये भाषापत्ररूपे ४प्रथमावयवभेदे। तच्चतुष्पादिक वीरमि॰ उक्तं यथा "पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरस्तथा। क्रिया-पादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयस्तथा" इति बृहस्पतिवच-नस्य निर्णयफलकपरामर्शरूपमत्याकाङ्क्षितपरमेव निर्णय-पदमुपचारादित्याह "इतरथा पूर्वोदाहृतमद्वचनविरोधः स्यात्। तत्र प्रतिज्ञावादी कः स्यादित्यपेक्षिते नारदः "राज्ञे कुर्य्यात् पूर्वमावेदनं यस्तस्य ज्ञेयः पूर्ववादो विधि-ज्ञैः" इति पूर्ववादः प्रतिज्ञा। पूर्ववादकस्यैव प्रतिज्ञावादि-त्वमपवादमाह स एव "यस्य वाभ्यधिका पीडा कार्य्यं वाभ्यधिकं भवेत्। तस्यार्थिवादो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्"। अर्थिवादः प्रतिज्ञा। बृहस्पति "अहंपूर्वि(र्वि)का यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा। वादो वर्णा-नुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य चेति"। मनुरपि "धर्मा-नर्थावुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ। वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत् कार्य्याणि कार्य्यिणाम्"। ब्राह्मणादीनां युग-पद्धर्माधिकरणं प्राप्तानां वर्णानुक्रमेण ब्राह्मणस्यादौ तत क्षत्रियस्येत्येवमादिक्रमेण चतुष्पाद्व्यवहारः प्रव-र्त्तनीयो राज्ञा पीडाधिक्यकार्य्यगौरव भेदार्थिप्रत्यर्थिनो-रन्यतरस्य तदा न पूर्वावेदनक्रमो नापि वर्णक्रम। यदा तु सर्वे समकालाः आवेदनक्रमः। युगपदावेदने च मानवत्वे समानपीडत्वे च इदमप्यभावतोऽप्येति

निर्णिक्तोऽर्थः । प्रतिज्ञाकालपत्रमाह याज्ञवल्क्यः "प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना । समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्" । अर्थ्यते इत्यर्थं साध्य मोऽस्यास्तीत्यर्थी तद्विपरीतः प्रत्यर्थी तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं लेखनीयं मनुष्येण कथापतिना यथावेदितं पूर्वावेदनसमतिक्रम्य तेन प्रकारेणावेदनसमये स्वचनं शिथिल तदेव प्रत्यर्थि समक्षमपि न पुनरन्यथा । तथा पात्रधनादिरूपेण भद्गप्रसङ्गात् । अन्यथाटीकादि नीतवचने दर्शति । प्राविवादिना स्वप्रतिज्ञातार्थस्य निर्णयान्तःदृश्या देवनगतसकल्पितप्रतिज्ञानिराकरणार्थं कथापाति । संवत्सरमासपक्षतिथिवारादिप्रतिनाम नदीयजातिनिवासादिसर्वोपाधेय प्रत्यक्षत्वात्तत्वाति भारतस्वरूपदिव्यानवेक्षणपानिबुद्धादिचिह्नोपयोग निश्चितमिति कार्यमावेदनकाले शिथिलमपुनोद्युक्तधवित निष्ठुर इति मामर्थ्यमिति भावः । कात्यायनोऽप्याह च कात्यायन चाह "निवेश्य कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा । वेलां प्रदेशं विषयं स्थानं जात्याकृती वयः । साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च सङ्ख्या नाम तथात्मनः । राज्ञां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च । क्रमात् पितॄणां नामानि पीडामाहर्त्तृदायकौ । क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं सङ्कीर्त्य कीर्त्तयेत्" । कालो संवत्सरादिनाम । वर्षं वर्षविशेषकालीनतत्वं मासपक्ष तिथ्योऽपि सम्वत्सरगतादिप्रयोगविशिष्टः कालो वेला । प्रदेशः क्षेत्रादिक्षेत्रविशेष । विषयोऽसन्दिग्धादिविषय-

समुदायानेकराजनामनिरक्षितम् । क्षमालिङ्गान्यन्तोऽत्र कथितहेतुदायकम् । यदावेदयति राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते" इति । अर्थतत् प्रयोजनवत् । प्रमेयगुणम् अल्पाक्षरप्रभूतार्थत्वादिगुणयुक्तम् । परिपूर्णमध्याहारानपेक्षम् । अनाकुलमसन्दिग्धाक्षरम् । साध्यवत् साधनीयार्थयुतम् । वाक्यपटम् मीमांसाविकटशब्दहीनम् । प्रसिद्धार्थविरोधि मानावेदितार्थेन सह समादि । प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धमतिक्रान्तम् अविरुद्धं पुराणप्रमादविशाखरात्मविरुद्धम् । पूर्वापराविरुद्ध व्यवहारिकधर्माविरुद्धं । निश्चित संशयरहितम् । साधनसाधनम् साधनाङ्गम् । संक्षिप्तं ग्राम्याडम्बरशून्यम् । निखिलार्थं निरवशेष-वस्त्वादिप्रतिपादकम् । देशलोकाविरोधि स्वदेशीयजनसम्मतम् शरत्कालीनगमनात् मदीयसस्यप्रतिक्षा-दिदेशकालविरोधिमधुरम् । पराभवी, प्रतिवादिवादिनोर्यं पूर्वं पिताद्यस्य अनेके राज्ञाः देशादि-भुक्तिकालीनान्वेषणानिरुद्धितं दुष्टम् । एतादृश्यपि दोषि देशकालविरोधित्वमर्थप्रसिद्धिनापानुरूपं चेति सर्व भाषायामपहरणा नेति तेनैव साध्यनिर्देशसिद्धे । पूर्वार्धेन तु यत्र दायमनुपतुष्टल्पे तत्र नास्त्येव निवेशनीयानि सर्वाण्यपि च सर्वत्र अप्यपार्थत्वप्रसङ्गात् । तत्र पत्रीटीनां व्याख्यानां हरिधनहै गुणादिस्वाहेन प्रतिपदप्रकारादिपौर्वार्थ्ये दारे योपयोगः । देशदेशान्तराभ्यासमाहर्त्तृदायकयोरात्मादिसृष्टजात्यादिमात्रा च सर्वत्रैवादिविशेषु । साध्याप्ताभ्यन्तरतत्त्वकरदकौ

मानसंख्याप्रमाणनामाभ्योऽन्योपलक्षणम्। अनेनाबहुविषयत्वं यत्र यावदुपयुज्यते तत्र तावल्लेख्यं भाषापत्रे। अन्यथा साध्यनिर्देशस्यापूर्णत्वात् पक्षाभासतापत्तेरधिकनिवेशेऽप्यर्थान्तरतापत्तेरिति। कात्यायनोऽप्यत्र एवाह "देशकालविहीनश्च द्रव्यसंख्याविवर्जितः। क्रियामानविहीनश्च पक्षो नादेय इष्यते"। क्रिया प्रमाणम्। मान साध्यपरिमाणम्।" यद्यपि पूर्वोक्तपक्षलक्षणरहितानां पक्षाभासत्वमर्थसिद्धं तथापि नारदादिभिः स्पष्टार्थं प्रपञ्चितम्। तत्र नारद "अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम्। लेख्यहीनाधिक भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः"। एतान् स एव विवृतवान्। "अर्थं चाधारयेऽन्येको अन्यस्तोऽप्यभियुक्तकः। लेखयेद् यत्तु भाषार्थमन्यार्थं तं विदुर्बुधाः"। मत्कार्य्यमेको वा यद्यन्यस्तद्नियुक्तो वा लेखयेद् यत्तां भाषायामित्यर्थः। "मत्कार्य्यमिति द्वेषात् क्रोधाद्वापि वदेत्तु यः। साध्यं च लोपयेत् पश्चादर्थहीनान्तु तां विदुः"। उक्तं साध्यं वादिना यस्मात्त्यज्यते सा भाषाऽर्थहीनेत्यर्थः। "गणिते लिखिते मेये तथा क्षेत्रगृहादिषु। यत्र संख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता"। संख्यानं संख्येति व्युत्पत्त्या संख्यापदेन गणनतोलनमानानां परिग्रहः। "विद्यया प्राप्तमर्थं च क्रीतं क्रमागतम्। नत्वेव विद्यते यत्र सा भाषा त्वनागमा। समामासस्तथा पक्षस्तिथिर्वारस्तथैव च। यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनान्तु तां विदुः"। अपरं यत्तु यत्र पूर्वोक्तरीत्या लेख्यं तद्रहिता लेख्यहीनेत्यर्थः। "लेखयित्वा तु तां भाषामनिर्दिष्टे तथोत्तरे। निर्दिशेत् साक्षिणः पूर्वमधिका तां विनिर्दिशेत्"। साक्षिण इति प्रमाणोपलक्षणम्। व्युत्क्रमादत्राधिक्यन्तेनाप्राप्तकालता कथिता। "यत्र वाक्यं यथापूर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना। अन्यथास्तमेव लेख्येन भ्रष्टा भाषान्तु तां विदुः" उभयं पूर्वमिति पाठे पक्षद्वयमपि प्रतिज्ञावादिनैव निर्दिष्टं स्यादित्यर्थः"। प्रसङ्गात् पक्षाभासोऽपि तत्र निर्णीतोऽत्र प्रदर्श्यते। तत्र कात्यायनः "अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम्। असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्"। अप्रसिद्धमाह बृहस्पतिः "न केनचित् कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः। यथा मच्छशशृङ्गमनेनापहृतमिति मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्याद्यप्रसिद्धमित्याह विज्ञानेश्वरः। बृह-

स्पतिना निराबाधोदाहरणमुक्तं तत्र दर्शितं। निराबाधविषयदृष्टं मम मन्दिरे दीपप्रकाशेनायं स्वमन्दिरे व्यवहरतीति प्रभृति निरर्थमविद्यमानार्थं मदीयं कचटतपान् गजडदबान् वा गृहीत्वा न ददातीत्यादि विज्ञानयोगी। बृहस्पतिवचनात् अन्यथा निरर्थकपदार्थं प्रतीयते यथाह "अल्पापराधः कार्य्यार्थी निरर्थक इति स्मृतः" इति। एतस्योदाहरणं स्मृतिचन्द्रिकायाम् 'अहमनेन वक्रमीक्षितः। वामयो निश्वासेनापहृतेत्यादि निष्प्रयोजनं यथाह देवदत्तोऽयमुच्चैः स्वरमधीते इत्यादि मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकयोरुदाहृतम्। बृहस्पतिना तदेव कथितम्। "कार्य्यबाधाविहीनस्तु विज्ञेयो निष्प्रयोजनः" इति। स एव प्रकारान्तरेणापि निरर्थनिष्प्रयोजनौ कथितवान् "कुसीदाद्यैः पदैर्हीनो व्यवहारो निरर्थकः। साक्ष्यादिभिश्च वै हीनो विज्ञेयो निष्प्रयोजनः"। कुसीदमृणदानं तत्प्रभृतिभिरष्टादशभिरर्थविवादपदैर्हीनो निरर्थकः। साक्ष्यादिभिर्दिव्यान्तैश्चतुर्भिर्हीनो निष्प्रयोजनः इत्यर्थः। असाध्यपदाविग्रा पक्षो दुष्ट इत्याशयः। असाध्यविरुद्धयोः स एव "ममानेन प्रदानम्' सममस्फुकत पक्षः। अवस्थान्तरमवाप्तम पद्मनाभसमोविभुः। यजिज्ञासेहिते पक्षे प्राड्विवाकेऽथ राजनि। पुरराष्ट्रविरोधः स्याद्विरुद्धः सोऽभिधीयते" इति। मिताक्षरायामसाध्यविरुद्धयोरुक्तो "देवदत्तेनाहं सभ्रूभङ्गमुपहसित इत्याद्यसाध्यसाधनाभावात् अस्य वादिनस्तत्र साक्ष्यादिप्रमाणाभावे विचित्रं दूरतोऽज्ञातत्वाद् दिव्यमिति। मूकेनाहं शप्त इत्यादि विरुद्धमिति"। पुरराष्ट्रादिविरुद्धमपि विरुद्धपदेन व्याख्याय राज्ञा विवर्जित इत्यादिव्याख्यानात् तदर्थं तयोदाहृतम् तत्र पूर्वपक्षाभिधानादिव्यवहारनिरूपणे विवृतम्। अन्येऽपि पक्षाभासाः स्मृतिचन्द्रिकोदाहृतवचनोक्ता ज्ञेयाः। यथा "भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः। अतीतकालो विदितः पक्षो नादेय इष्यते। यथाकालागनिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना। यस्ते तेन पक्ष स भिन्नक्रम उदाहृतः"। अन्यकारणविशेषो भिन्नक्रम इति यावत्। व्युत्क्रमार्थो व्यवहितान्वयेनार्थबोधकः। प्रकीर्णार्थोऽसङ्घटितार्थः। "पूर्वमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यत्र लिख्यते। निरर्थकः स वै पक्षो मूलसाधनवर्जितः। मूलकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते। अतीत-

काल' पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृत'। यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शनम्। विरुध्यते क्रिया भेद' स पक्षोऽदुष्ट उच्यते'। भूतसाधन भूतभूत साधन तेन वर्जित'। भूतकालः साध्यकाल'। अन्यानपि पक्षाभासानाह स एव "अन्याक्षरनिवेशेन अन्यार्थ गमनेन च। आकुलन्तु भवेत् खं क्रिया चैवाकुला भवेत्। साधनं सह साध्येन निर्दिष्टं यत्र लेखयेत्। उक्तक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिध्यतीति। विरुद्धाविरुद्धस्य द्वावप्यर्थौ निवेशितौ। एकस्मिन् यत्र दृश्येते तं पक्षं दूरतस्त्यजेत्। परस्परविरुद्धानि य. पदानि निवेशयेत्। विरुद्धपदसङ्कीर्णा भाषा तस्य न सिध्यतीति"। यत्तु "पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः। अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यतीति" स्मरणात् तस्यायमर्थः। राज्ञा विवर्जितो राजन्यक्र-युक्तादिविषयकघोटानादिपदमिश्रितस्तु क्रियाभेदेन युगपन्न सिध्यतीति मदीया रूपका इयन्तोऽनया हस्ता-ऽनेन गृहीता सुवर्णञ्च मया निक्षेपोऽतमर्पित मदीयक्षेत्रमपहरतीत्यनेकपदविषयस्यापि पक्षस्य क्रमे-णाप्यनुपादेयत्वे तत्त्वनिर्णयाभावप्रसङ्गेन युक्तिविरोधात्। "बहुप्रतिज्ञं यत्कार्य्यं व्यवहारेषु निश्चितम्। कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सयेति" कात्यायनवचन-विरोधाच्च। तस्माद्युगपत् पक्षाभासतैत्वेव रमणीयम्। अनेकवस्तुसङ्कीर्णत्वादनुत्पन्नतत्पदसम्बद्धम्। हिरण्य रूपकवाससि वानेन मत्तो हृत्वा गृहीतान्यस्य हस्ते मया निक्षिप्तान्यनेनापहृतानि वेत्येकस्मिन्नपि पदे युग-पदपीदृशपक्षोपन्यासस्यादुष्टत्वात्। साध्यञ्च विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन वा पक्षनिक्षेपणीयमित्याह कात्यायनः "न्याय्यं संयच्छते कर्तुमन्याय्यं वा करोत्ययम्। न लेख्यति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिध्यति"। न्याय्यं समित्यनेन मम्मैतावद्धनमादाय न ददातीत्यादि प्रतिषेध-मुखताऽपि सूचिता। अन्याय वेत्यनेन ममेदमपहर तीत्यादि विधिमुखता प्रदर्शिता। बृहस्पतिरपि "प्र-तिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्। निश्चित लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदु"रिति। प्रतिज्ञादोषै प्रतिज्ञासाध्यासादिभिर्मुक्तं रहितम्। ते च दर्शिता प्राक्। साध्यं साधनार्हम्। सत्कारणान्वित स्फुट-दोषरहितहेतुरहितम्। निश्चितं सन्देहजनकवाक्य रचनायुक्तं न तु स्वयमेव निश्चितं विप्रतिपत्त्यावर्थनि-र्णयाभावात्। लोकसिद्धं व्यवहारिकधर्माविरुद्धम्। अतएव मनुः "सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात् प्रति-ष्ठिता। बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्व्यवहारिकात्"। प्रतिष्ठिता प्रसिद्धत्वादिदोषनिर्मुक्ता। भाषा प्रतिज्ञा व्याव-हारिकधर्माद्विरुद्धा च सत्या ग्राह्या न भवति राज्ञा-दीनामित्यर्थः। भवदेवस्तु "यत्र स्तुतमात्र एव सति लोकाना सम्प्रत्ययस्तल्लोकसिद्ध तेन निर्धनकृतो लक्षादि-सङ्ख्यधनाक्षेपो न पक्ष इति व्याचष्टौ तद्बाधकरूपप्रतिज्ञा-दोषवत्त्वेनैव तादृशपक्षस्य निराकरणात्। प्रतिज्ञादोष-निर्मुक्तमित्यनेनैव गतार्थम्"। ततः गहा० भवार्थे छ। पूर्वपक्षीय तद्भवे त्रि०।

पूर्व(र्व)पद न० कर्म०। पूर्ववर्त्तिनि विभक्त्यन्ते पदे "पूर्व-पदात् सञ्ज्ञायामग"पा०। २पूर्ववर्त्तिस्थाने च। पूर्वपदमधीते "पूर्वोत्तरपदात्" वार्त्ति० इकन्। पूर्वपदिक तद्वेत्तरि तदध्यायिनि च।

पूर्व(र्व)पर्वत पु० नित्यक०। उदयाचले अमरः।

पूर्व(र्व)पाञ्चालक त्रि० पूर्वस्मिन् पञ्चाले भव' वुञ् उत्तर-पदवृद्धि'। पूर्वपञ्चालभवे। पूर्व पञ्चालानाम् एकदेशिस० तत्र भवः अणि तु नोत्तरपदवृद्धि'। पौर्वपञ्चाल इत्येव सि० कौ०।

पूर्व(र्व)पाटलिपुत्रक त्रि० पूर्वपाटलिपुत्रे भव' वुञ् न पूर्वपदवृद्धि'। पूर्वपाटलिपुत्रनगरभवे। [स्त्री०४।३।४

पूर्व(र्व)पाद पु०पूर्वं पादस्य एकदेशिस०। अग्रचरणे कात्या०

पूर्व(र्व)पालिन् पु०पूर्वं देश दिशं वा पालयति पालि–णिनि। १पौरस्त्यदेशपातिन्नृपभेदे २पूर्वदिगीशे इन्द्रे च। [१अ०।

पूर्व(र्व)पितामह पु०पूर्वः पितामहात्। प्रपितामहे भा०अ०

पूर्व(र्व)पीठिका स्त्री कर्म०। कथाप्रस्तावतरणिकाभेदे।

पूर्व(र्व)पुरुष पु० कर्म०। पित्रादित्रिके पुरुषे।

पूर्व(र्व)पूर्व(र्व) त्रि० पूर्व+वीप्सायां द्वित्वम्। वीप्सायाञ्च पूर्वशब्दार्थे। [अश्लेषाशब्दे तद्दीयादि दृश्यम्।

पूर्व(र्व)फल्गुनी स्त्री अश्विन्यादिषु एकादशे नक्षत्रे।

पूर्व(र्व)फल्गुनीभव पु० पूर्व(र्व)फल्गुन्यां भवति भू–अच्। बृहस्पतौ शब्दमाला।

पूर्व(र्व)भ(भा)द्रपदा स्त्री भद्रस्य वृषस्येव पद चरणमस्य तस्येदमण् वा कर्म०। अश्विन्यादिषु पञ्चविंशतितमनक्षत्रे तत्स्वरूपादिक नक्षत्रशब्दे उक्तम्।

पूर्व(र्व)भाव पु० पूर्वो भाव'। १पूर्ववर्त्तित्वे कारणत्वे येन सह पूर्वभाव. कारणमादाय वा यस्य" भाषा० कर्म०।

२पूर्ववर्त्तिनि भावे पदार्थधर्मभेदे शृङ्गाररसस्य पूर्वरागापरपर्य्याये ३भावभेदे ।

पूर्व(र्व्व)भाविन् त्रि॰ पूर्वं भवति भू—णिनि । १कारणे २पूर्ववर्त्तिनि पदार्थमात्रे च सां॰सू॰ १७५ ।

पूर्व(र्व्व)यक्ष पु॰ नित्यक॰ । मणिभद्रादौ जिनोत्तमे त्रिका॰ ।

पूर्व(र्व्व)रङ्ग पु॰ पूर्वं रज्यतेऽस्मिन् रञ्ज—आधारे घञ् । "यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्व(र्व्व)रङ्गः स उच्यते" दशरूपकोक्ते नान्द्यादौ ।

पूर्व(र्व्व)राग पु॰ पूर्वो रागः । नायकयोर्मेलनात् प्राक् सञ्जाते अनुरागभेदे "श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः । दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते । श्रवणन्तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् । इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात् स्वप्ने च दर्शनम् । अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसम्प्रलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः । अभिलाषः स्पृहा चिन्ता प्राप्त्युपायादिचिन्तनम् । उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि । अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भृशम् । व्याधिस्तु दीर्घनिश्वासपाण्डुताकृशतादयः । जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा । रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते । जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसा चापि काङ्क्षितम् । "वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः" । "आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः । नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठा पूर्वरागोऽपि च त्रिधा । न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् । तन्नीलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीरामसीतयोः । कुसुम्भरागं तत् प्राहुर्यदपैति च शोभते । मञ्जिष्ठारागमाहुस्तद्यन्नापैत्यतिशोभते" सा॰ द॰ ।

पूर्व(र्व्व)रात्र पु॰ पूर्वं रात्रेः एकदेशिस॰ अच्समा॰ रात्रान्तत्वात् पुंस्त्वम् । रात्रेः पूर्वभागे ।

पूर्व(र्व्व)रूप न॰ कर्म॰ । अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४००पृ॰ दृश्यम् । भविष्यद्रोगस्य प्राग्जातरूपे तस्य लक्षणविशेषो भाविरोगस्य चोक्तो यथा

"प्राग्रूपं येन लक्ष्यते । उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः । लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्यथायथम् । द्विविधं हि पूर्वरूपं भवति सामान्यं विशिष्टञ्च सामान्यं येन दोषदूष्यसम्मूर्च्छनावस्थाजनितेन भाविज्वरादिव्याधिमात्रं प्रतीयते न तु वातादिजनितत्वादिविशेषः । यथा 'श्रमोऽरतिर्विवर्णत्व'मिति" । अत्र बालगुरुवाक्यप्रद्वेषादि । सामान्याभिप्रायेणैव तन्त्रान्तरे यथा "व्याधेर्जातिर्बुभूषा च पूर्वरूपेण लक्ष्यते । भावः क्रियात्मकत्वस्तु लक्ष्यते लक्षणेन तु" इति । तथाह पराशरः "पूर्वरूपं नाम येन भाविव्याधिविशेषो लक्ष्यते न तु दोषविशेष" इति । विशिष्टं यथा ज्वरादौ चिह्नान्येव वातादिजान्यव्यक्तानि । यदुक्तं तत्रैव "अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम्" । तथाह सुश्रुतः 'सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् । पित्तान्नयनयोर्दाहः कफाच्चान्नाभिनन्दन'मिति" । हारीतेनाप्युक्तम् "इति पूर्वरूपमष्टानां ज्वराणां सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं भूयिष्ठं हृदयोद्वेगि वातजमिति" । प्राग्रूपं येन लक्ष्यते इत्यस्यार्थमाह रक्षितः "येन श्रमादिना उत्पित्सुः सामग्रीसाकल्यादुत्पादेच्छुरामयो रोगः दोषविशेषेण वातादिजन्यासाधारणवेपथ्वादिना अनधिष्ठितोऽसम्बद्धो लक्ष्यते ज्ञायते तत् प्राग्रूपमिति" । लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वादित्यस्यार्थमाह स एव "प्राग्रूपलिङ्गेन पूर्वोक्तेन सम्बन्धि लिङ्गं लक्षणम् अव्यक्तं नातिव्यक्तं तत्र हेतुरल्पत्वात् नत्वावरणादियोगादव्यक्तत्वमित्यर्थः" । अन्ये तु पूर्वरूपलक्षणमाहुः "स्थानसंश्रयणं कृत्वा भाविव्याधिप्रबोधनम् । दोषाः कुर्वन्ति यल्लिङ्गं पूर्वरूपं तदुच्यते" इति । सङ्क्षेपतस्तु लक्षणं भाविव्याधिबोधकमेव लिङ्गं पूर्वरूपम्" इति माधवकरविजयरक्षितौ ।

पूर्व(र्व्व)वत् अव्य॰ पूर्वस्येव पूर्वेण तुल्यं वा क्रियावति । १पूर्वेण तुल्यक्रियान्वितभेदे पूर्वस्य २तुल्ये च । पूर्वं कारणं विषयतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । ३कारणेन कार्य्यानुमाने न॰ । "अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टञ्च" गौत॰ सू॰ । "पूर्वं कारणं तद्वत् कारणलिङ्गकम् यथा मेघोन्नतिविशेषेण वृष्ट्यनुमानमिति" गौत॰ वृत्तिः । "तत्रैकं दृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयं यत् तत् पूर्ववत्, पूर्वं प्रसिद्धं दृष्टस्वलक्षणसामान्यमिति यावत् तदस्य विषयत्वेनास्त्यनुमानज्ञानस्येति पूर्ववत् यथा धूमाद्वह्नित्वसामान्यविशेषः पर्वतेऽनुमीयते तस्य च वह्नित्वसामान्यविशेषस्य स्वलक्षणो वह्निविशेषो दृष्टो रसवत्याम्" सां॰ त॰ कौ॰ ।

पूर्व(र्व्व)वयस् त्रि॰ पूर्वं वयः कालावस्थाभेदोऽस्य । १बाल्यावस्थान्विते । कर्म॰ । २बाल्यावस्थायाम् न॰ । वेदे बा॰ अच्समा॰ । पूर्ववयस बाल्यवयसि न॰ । शत॰ब्रा॰ १।२।१।४

पूर्व(र्व)वर्त्तिन् त्रि० पूर्वं वर्त्तते वृत–णिनि । अन्यथासिद्धिशून्ये १प्रागवर्त्तिनि कारणे २प्राग्वर्त्तिमात्रे च त्रि०।

पूर्व(र्व)वाद पु०पूर्वो वाद । व्यवहारे प्रथमावेदने पक्षभाषापरपर्य्याये पूर्वपक्षवादे । "पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः । पदसंक्रमणात् ज्ञेयो हीनवादी स वै नर·" मिताक्षरा ।

पूर्व(र्व)वादिन् त्रि० पूर्वं वदति वद–णिनि । पूर्ववादकारके व्यवहारे प्रथमावेदनकर्त्तरि अर्थिनि । "मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्" । "मिथ्योत्तरे पूर्ववादी कारणे प्रतिवादिनि च" मिता० ।

पूर्व(र्व)वार्षिक त्रि०पूर्वं वर्षाणाम् एकदेशिस० ततः "कालात् ठञ्" पा० ठञ् "अवयवादृतो" पा० उत्तरपदवृद्धि· । वर्षाणां पूर्वभागभवे अवयवादित्युक्तेः पूर्वासु वर्षासु भवः इत्यर्थे ठञि पूर्वपदवृद्धिः पौर्ववार्षिक इत्येव सि० कौ० ।

पूर्व(र्व)वाह् पु० पूर्वं वयसि वहति वह–ण्वि ७त० । पूर्व वयसि वाहके शत०ब्रा० २।३।४।१७ ।

पूर्व(र्व)वृत्त न०पूर्वं वृत्तम् । कर्म०। प्राचीने वृत्ते वृत्तिहासे ।

पूर्व(र्व)शारद त्रि० पूर्वं शरदः एकदेशिस०। तत्र भव· अण्वत् "अवयवादृतोः" पा० उत्तरपदवृद्धि· । शरदः पूर्वभवे ।

पूर्व(र्व)शैल पु० कर्म०। उदयाचले जटा०। पूर्वाचलादयोऽप्यत्र ।

पूर्व(र्व)शक्थ न० पूर्वं शक्थ्न· एकदेशिस०अच्समा० । शक्थ्न· पूर्वभागे । [दयोऽप्यत्र ।

पूर्व(र्व)समुद्र पु० कर्म० । पूर्ववर्त्तिनि समुद्रे पूर्वसागरा-

पूर्व(र्व)सर त्रि० पूर्वः सन् सरति कर्त्तरि उप पदे एव सृ+ट उप० स० । पूर्वभूयमामिनि स्त्रियां ङीप् । अन्यत्र पूर्वं सरतीति वाक्ये अच् पूर्वसार अग्रगामिनि त्रि० ।

पूर्वा(र्वा)तिथि पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे ।

पूर्वा(र्वा)दि पु० पूर्वं आदिर्यस्य । व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामकर्मनिमित्ते १शब्दगणे स च गण "पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर स्व–अन्तर ।"पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा"पा० पूर्वे पूर्वा इत्यादि। पूर्वा आदिर्यस्या· ।२पूर्वादिकदिशि स्त्री

पूर्वा(र्वा)निलः पु० कर्म० । पूर्वदिक्स्थवायौ तद्गुणाश्च "पूर्वस्तु मधुरो वात· स्निग्धः कटुरसान्वितः । गुरुर्विदाहशमनो वातदः पित्तनाशन" राजनि० । "प्राग्वातो मधुर· क्षारो वह्निमान्द्यकरो गुरु· । वैरस्यगौरवौ आग्रामि करोत्यस्पोमधीषु च । श्लेष्मोत्पित्तताद्येष रागश्चश्वसुदाहकृत् । सन्निपातज्वरश्वासत्वगदोषार्शो विषक्रिमीन् । कोपयेदामवातञ्च घनसंघातकारणम्" राजवल्लभ· ।

पूर्वा(र्वा)नुयोग पु० दृष्टिवादभेदे "प्रतिकर्मसूत्रपूर्वानुयोग पूर्वगतचूलिका । पञ्च स्यु र्दृष्टिवादभेदा" हेम० ।

पूर्वा(र्वा)पर त्रि०द्वन्द्व० । पूर्वस्मिन् अपरस्मिन् च देशे तयोर्भावः ष्यञ् । पौर्वापर्य्यं तद्भावे न० । क्वचिन्न पूर्वपद वृद्धि· । पूर्वापर्य्यं तत्रार्थे न० ।

पूर्वा(र्वा)पहाना स्त्री पूर्वमपहीयते अप–हा–कर्मणि ल्युट् अजा० टाप् । पूर्वापहानकर्मणि अजादिगण· ।

पूर्वा(र्वा)र्द्ध त्रि० पूर्वार्द्धे भवः यत् । पूर्वार्द्ध भवे । पक्षे ठञ् । पौर्वा(र्वा)र्द्धिक तत्रार्थे त्रि० ।

पूर्वा(र्वा)षाढ़ा स्त्री कर्म०। अश्विन्यादिषु विंशे नक्षत्रे तत्स्वरूपादिकमश्लेषाशब्दे उक्तम् ।

पूर्वा(र्वा)ह्ण पु० पूर्वमह्न· एकदेशिस० टच्समा० अह्नादेशः "राजाहाह्नान्ता पुंसि" पा० पुंस्त्वम् । दिनस्य पूर्वभागे पूर्वाह्णस्य त्रिधा विभक्तदिनस्य प्रथमभाग· । "पूर्वाह्णो वै देवानां मध्याह्नो मनुष्याणामिति"श्रुति· । अह्न· प्रथमप्रहरद्वयकालश्च । "आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्तत· परम्"स्कन्दपु० । "आवर्त्तनाम् पश्चिमदिग्वर्त्तिच्छायाया· परिवर्त्तनम्" । अतएव "अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्णे प्रहरद्वये" मल०त० ।

पूर्व(र्वा)ह्ण(ह्णे)तन त्रि० पूर्वाह्णे काले भव· ट्यु तुट् च "कालतनेति" सप्तम्यानलुक् । १पूर्वाह्णभवे स्त्रियां ङीप् । पूर्वाह्णेण सोढाऽस्य इति विग्रहे तु पूर्वाह्णतन इत्येव । २पूर्वाह्णसहनकर्त्तरि त्रि० ।

पूर्वा(र्वा)ह्णिक त्रि० पूर्वाह्ण· साधनतयाऽस्त्यस्य ठन् पूर्वाह्णसाध्ये कर्मणि । "दैवं पूर्वाह्णिकं कुर्यादपराह्णे तु पैतृकम्" भा० आ० २३ अ० ।

पूर्वि(र्वि)न् त्रि०पूर्वं कृतमनेन "पूर्वादिनि "पा०इनि । १पूर्वक्रियाकारके । वेदे तु "पूर्वै· कृतमिनयौ च" पा० इन । पूर्विण पूर्वैं कृते "आयान्तु न. पितर· सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभि" पितृवाहनमन्त्र· । छान्दसी रूपसिद्धि· । [स्मिन् दिने इत्यर्थे ।

पूर्वे(र्वे)द्युस् अव्य० पूर्वस्मिन् अहनि पूर्व(र्व)+एद्युस् । पूर्वे

पूर्वे(र्वे)षुकामशमी स्त्री कर्म० । पूर्वदिग्वर्त्तिनगरीभेदे अन्तोदात्तताऽस्य । पूर्वेषुकामशम्या भव· अण् उत्तरपद वृद्धि पूर्वैषुकामशम तद्भवे त्रि० । [ईशानकोणे विदिशि

पूर्वो(र्वो)त्तरा स्त्री पूर्वस्याः उत्तरस्याश्चान्तराला दिक् बन्व०।

पूर्व्य(र्व्व) त्रि॰ पूर्वैः कृतम् “पूर्वैः कृतमिनयौ” पा॰ यत्ते य। पूर्वैः कृते पुराणे निघण्टुः।

पूल संहतौ (राशीकरणे) वा चु॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰पर॰सक॰ सेट्। पूलयति ते पूलति। अपूपुलत् त अपूलीत्।

पूलक पु॰ पूल–ण्वुल्। तृणादिस्तूपे धान्यतृणादिमुष्टौ कात्या॰श्रौ॰ २२।३।१०।

पूलाक पु॰ पुलाक+पृषो॰। तुच्छधान्ये। तस्य विकारः अवयवो वा पलाशा॰ अञ्। पौलाक तदवयवे तस्य विकारे च त्रि॰।

पूलास त्रि॰ पूल–राशीकरणे घञ् तमस्यति अस-क्षेपे अण्। तृणादिस्तूपविक्षेपके तेन निर्वृत्तम् बह्वा॰ अञ्। पौलास तन्निर्वृत्ते त्रि॰।

पूलासककुरण्ड न॰ कुरण्डस्य पूलासकः राजद॰ परनि॰। कुरण्डस्य तृणादेर्निरासके।

पूलिका स्त्री पूरिका+रस्य लः। पूपभेदे हेमच॰।

पूष वृद्धौ भ्वा॰पर॰सेट्। पूषति अपूषीत्। पुपूष।

पूष पु॰ पूष–वृद्धौ क। ब्रह्मदारवृक्षे (तुत) अमरः।

पूषक पु॰ पूष–ण्वुल्। ब्रह्मदारवृक्षे राजनि॰।

पूषणा स्त्री पूष-ल्यु। कुमारानुचरमातृभेदे भा॰शा॰४७अ॰। पूष्णः पृथिव्याः इदम् अण् भेदे न वृद्धिः नोपधा लोप॰। पार्थिवे पदार्थे त्रि॰ ऋ॰१०।५।५।

पूषदन्तहर पु॰ पूष्णः सूर्य्यभेदस्य दन्तं हरति हृ–अच्। दक्षयज्ञकाले पूष्णो दन्तोत्पाटके शिवांशे वीरभद्रे काशीखण्डे ८९ अ॰ कथा।

पूषध्र पु॰ वैवस्वतमनो पुत्रभेदे। मार्कण्डे॰ १११ अ॰।

पूषन् पु॰ पूष–कनिन्। १सूर्य्ये आदित्यभेदे भा॰ आ॰६५ अ॰। ङौ उ पूषि पूषणि पूषि। २पृथिव्यां स्त्री निघण्टुः। पूषणा मन्देदन्तम्। अवमन्तोदाजः। तार्थे च। तत्रार्थे। पूषा अन्यस्य मतुप् भेदे तुट् भावम्। पूषण्वत् सूर्य्य-युक्ते पृथिवीयुक्ते च त्रि॰। ऋ॰१।८२।६। भा॰ [शठाय॰।

पूषभासा स्त्री पूषेव भासते भास–अच्। इन्द्रनगर्य्यां

पूषराति पु॰ पूषा तदाख्यो देवो रातिर्दाता यस्य। सूर्य्यदेये वस्तुनि ऋ॰ १।१३८।

पूषात्मज पु॰ ६त॰। १मेघे २इन्द्रे देवे च। “आदित्यात् जायते वृष्टिरित्युक्तेः इन्द्राधिपमेघस्य आदित्याज्जायमानत्वात् तथात्वम्। “इन्द्रः पूषात्मजो यथा” भा॰ व॰२॰ अ॰। तत्र पूषात्मजेति पाठान्तरं इन्द्राधिपस्य मेघस्य सूर्य्याज्जातत्वात् तथात्वम्।

पूषासुहृत् पु॰ ६त॰। शिवे तस्य आत्मवीरभद्रेण पूष-दन्तोत्पाटनात् तथात्वम्। काशीखण्डे दृष्टम्।

पृ व्यापारे तु॰आत्म॰सक॰ अनिट्। प्रायेणायम् आङ्पूर्वः। व्याप्रियते व्यापृत। व्यापप्रिये। व्याप्रियते। व्यापृतः व्यापार॰। [अपार्षीत्। पपार।

पृ प्रीतौ अक॰ प्रीणने सक॰ स्वा॰ पर॰ अनिट्। पृणोति

पृ पालने पूरणे च जुहो॰ पर॰ सक॰अनिट् वा दीर्घे सेट्। पिपर्त्ति पिपृतः पिप्रति॰। अपार्षीत्–अपारीत्। पपार पप्रतुः पपरतुः। पूर्त्तः।

पृ पूर्त्तौ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। पारयति ते–अपीपरत्–त।

पृक्का स्त्री पृच–कन् न्यङ्क्वा॰ कुत्वम्। (पिड़िङ्) शाक-भेदे रत्नमाला।

पृक्त त्रि॰ पृच–क्त। १सम्पृक्ते २धने न॰ हेमच॰।

पृक्ति स्त्री पृच-भावे क्तिन्। १सम्पर्के २स्पर्शे च अमरः।

पृक्षस् पु॰ पृच–बा॰ असि सुट् च। अन्ने निघण्टुः। ऋ॰ १।७३।१०।

पृक्षे अव्य॰ पृच–बा॰ क्से। संग्रामे निघण्टुः ऋ॰ १।६१।२

पृक्षुध् स्त्री प्र+क्षुध्–क्विप् भेदे वा॰ प्रस्य प्रकृतिभावश्च। प्रकृष्टक्षुधायाम् ऋ॰ १।१४१।४। [ईदित्। पृङ्क्ते।

पृच सम्पर्के अदा॰आत्म॰सक॰सेट्। पृक्ते अपर्चिष्ट। पपृचे

पृच संयमने सक॰ सम्पर्के अक॰चु॰उभ॰पक्षे भ्वा॰पर॰सेट्। पर्चयति–ते पर्चति। अपीपृचत्–त अपपर्चत्–त अपर्चीत्। [कवचाख्य भेदे अमर॰।

पृच्छा स्त्री प्रच्छ–अङ् सम्प्रसारणम्। प्रश्ने १प्राड्विवाक

पृच्छ्य त्रि॰ प्रच्छ–बा॰ कर्मणि क्यप् सम्प्र॰। जिज्ञास्ये।

पृज सम्पर्के, अदा॰ आ॰ सक॰ सेट्। पृक्ते अपर्जिष्ट। ईदित् पृङ्क्ते।

पृड हर्षे तु॰पर॰अक॰सेट्। पृडति। अपर्डीत् पपर्ड।

पृण तर्पणे तु॰पर॰सक॰सेट्। पृणति अपर्णीत्। पपर्ण।

पृत् स्त्री पृ–पालने क्विप्। सेनायाम् ऋ॰ १।१७४।१९।

पृतना स्त्री पृ–तनन्–किच्च। १सेनायाम् २सङ्ग्रामे ३अक्षौहिण्यां रथकुञ्जरादिसैन्यभेदे च (रथाः २४३ गजाः २४३ अश्वाः ७२९ पदातयः १२१५)। अमरः। अक्षौहिणी शब्दे १६६ पृ॰ रथादिसंख्या दृश्या। ४संग्रामे ५मनुष्ये च निघण्टुः।

पृतनाज्य न॰ संग्रामे निघण्टुः। “पृतनाजमनुशासाहा पृतनाज्यं जगमाहा” निरु॰ ८।२४।

पृतनाषाह् पु॰ पृतनां सहते सह–ण्वि। इन्द्रे त्रिकाः।

अस्य ऋत्वि पदान्ते च सस्य षत्वम् । पृतनाषाट् अन्यत्र न षत्वम् पृतनासाहम् इत्यादि ।

पृत्सुध पु० पृत्सु धीयते धा-कर्मणि घञर्थे क अलुक्स० । १सङ्ग्रामे निघण्टौ पाठान्तरम् ।

पृथ प्रक्षेपे चुरा०उभ०सक०सेट् । पार्थयति-ते अपीपृथत् त अपपर्थत्-त । [अमरः ।

पृथक् अव्य०पृथ-बा०कक् । १भिन्ने २नानारूपे ३विनार्थे च ।

पृथक्त्व न० पृथक् इत्यस्य भावः त्व । वैशेषिकोक्ते पृथक्त्व बुद्धिसमात्रके गुणभेदे । तत्परीक्षा च कणा० सू० वृत्त्योर्दर्शिता यथा "तथा पृथक्त्वम्" सू० । "एकत्वद्व्यतयैकपृथक्त्वमपि साधयितुमाह अपोद्धार व्यवहारस्तावदस्ति इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमित्याकारः अपादानावधिमपेक्ष्य य उद्धारो निर्द्धारणं सह्यपोद्धारः तत्र च न रूपादि तन्त्रं व्यभिचारादनन्यथासिद्धत्वाच्च । नन्वन्योन्याभाव एव पृथक्त्वम् इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमितिवद्भिन्नमिति प्रतीतेरन्योन्याभावावलम्बनत्वात्, न, पृथगादिशब्दानां पर्य्यायत्वेऽपि नान्योन्याभावार्थत्वं तत्र पञ्चमीप्रयोगानुपपत्तेः इदमस्मात् पृथक् इदमिदं न भवतीति प्रतीत्योर्भिन्नविषयत्वात्, न चान्योन्याभाववानर्थः पृथक्त्वम् अघटः पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रयोगापत्तेः । ननु पृथगिति विशिष्ट इति प्रतीत्योरेकाकारत्वाद्वैशिष्ट्यमेव पृथक्त्वमिति चेन्न नैतस्य दण्डवैशिष्ट्यदशायां नैतात् पृथगयं नैत इत्यपि प्रतीत्यापत्तेः । एवं शब्दविशिष्टे व्योम्नि बुद्धिविशिष्टे चात्मनि पृथक्त्वव्यवहारापत्तेः । अतएव वैधर्म्यमपि न पृथक्त्वं पाकरक्ते घटे श्यामाद्घटात् पृथगयं घट इति व्यवहारापत्तेः तद्विरोधिधर्मवत्त्वमेव हि तद्वैधर्म्यं तच्च श्यामावस्थायां रक्ततादशायामपि । न च सामान्यमेव पृथक्त्वं सामान्यस्यावधिनिरूप्यत्वात् जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च । सत्त्वाभासस्य सत्तया, द्रव्यमात्रस्य द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वापत्तेः" वृत्तिः । "एकत्वैकपृथक्त्वयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः" क०सू० । "नन्वेकमेकत्वं रूपादिभ्यः पृथकपृथक्त्वमिति व्यवहारादेकत्वेऽप्येकत्वं पृथक्त्वेऽपि पृथक्त्वमेवं तत्र तत्रातिमीस्यत आह यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्तस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे नैकत्वैकपृथक्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्त इत्यर्थः । कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः इत्यपि दृष्टान्तद्वयम् पूर्वदृष्टान्तस्यैवैक वाक्यतापन्नमेषाम् भासते यथा कर्माणि न कर्मवन्ति गुणाश्च न गुणवन्तस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे न तद्वती इत्यर्थः" वृत्तिः ।

पृथक्त्वचा स्त्री पृथक् त्वचा यस्याः । मूर्वायाम् । रत्नमा०

पृथक्पर्णी स्त्री पृथक् पर्णान्यस्याः ङीप् । (चाकुलिया) क्षुपभेदे अमरः ।

पृथक्क्षेत्र पु० पृथक् भिन्नं क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानमस्य एकस्मात् पितुर्विभिन्नमातृजाते पुत्रे मिता० । [१भेदे २विशेषे ।

पृथगात्मता स्त्री पृथक् आत्मा स्वरूप यस्य तस्य भावः तल् ।

पृथगात्मिका स्त्री पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्याः कप् नलोपे कापि अत इत्त्वम् । व्यक्तौ । वह्नित्वेनैकरूपाणामपि वह्नीनां महाल्पवीर्यत्वादिरूपेण तेषां स्वरूपभेदात् तथात्वम् ।

पृथग्जन पु० पृथक् भिन्नो जनो महाजनो यस्मात् । १नीचे २मूर्खे ३पामरे च अमरः । [अमरः ।

पृथग्विध त्रि० पृथक् भिन्ना विधा यस्य । नानारूपे

पृथग्बीज पु०पृथक् बीजान्यस्य । भल्लातकवृक्षे (भेला) राजनि०

पृथा स्त्री कुन्तिभोजकन्यायाम् कुन्त्याम् जटाधर. ।

पृथाज पु० पृथाया जायते जन-ड ७त० । १युधिष्ठिरादौ कुन्तीपुत्रे २अर्जुनवृक्षे राजनि० ।

पृथापति पु० ६त० । पाण्डुराजे त्रिका० ।

पृथिका स्त्री पृप्रथ-घञर्थे-क स्वार्थे क शतपद्याम् अत इत्त्वम् । शतपद्याम् शब्दमाला ।

पृथिन् पु० प्रथ बा० किनि संप्र० । वेनपुत्रे पृथुनामके नृपे "पृथी ह वै वैन्यो मनुष्याणां प्रथमोऽभिषिषिचे" शत०ब्रा०५।३५।४ "पृथी यद्वां वैन्यः" ऋ०८।९।१० "लोकेऽस्य पृथुसंज्ञा" ।

पृथ(थि)(वि)वी स्त्री प्रथते विस्तारमेति प्रथ षिवन् (षवन्) वा नि० सम्प्रसारणं षित्वात् ङीष् पृषो० वा ह्रस्व । धरायाम् क्षितौ तद्गुणादिकं यथा "रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमत्रिकम् । गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिकोद्रवः । स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रव्यत्वञ्च गुरुत्वकम् । रूप रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश । स्नेहहीना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश" । "तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता । षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः । स्पर्शस्तु तस्या विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः । नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी । सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा । योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ।

विषयो ब्रह्माण्डादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतं भा॰शा॰प॰। तस्या अध्यात्मादिभेदा यथा “पृथिवी पञ्चमं भूतं प्राणश्चाध्यात्ममुच्यते। अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम्” भा॰आश्व॰ ४२अ॰। तस्या उत्पत्तिकारणं यथा “श्रूयतां वसुधाजन्म सर्वमङ्गलकारणम्। विघ्नविघ्नकरं पापनाशनं पुण्यवर्द्धनम्। अहो केचिद्वदन्तीति मधुकैटभमेदसा। बभूव वसुधा जन्म तद्विरुद्धमतं शृणु। ऊचतुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तेजसा। आवां जहि न यत्रोर्वी पयसा संवृतेति च। तयोर्जीवनकाले च प्रत्यक्षा साऽभवत् स्फुटम्। ततो बभूव मेदश्च मरणस्यान्तरं तयोः। मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता यैस्तन्मतं शृणु। जलधौता कृता पूर्वं वर्द्धिता मेदसा यतः। कथयामि च तज्जन्म सार्थकं सर्वसम्मतम्। पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं धर्मवक्त्राच्च पुष्करे। महाविराट्शरीरस्य जलस्थस्य चिरं स्फुटम्। मलो बभूव कालेन सर्वाङ्गव्यापको ध्रुवम्। स च प्रविष्टः सर्वेषां तल्लोम्नां विवरेषु च। कालेन महता तस्मादुद्बभूव वसुधा मुने!। प्रत्येकं प्रतिलोम्नाञ्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता। आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः। आविर्भूता सृष्टिकाले तज्जलोपर्यवस्थिता। प्रलये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता। प्रतिविश्वेषु वसुधा शैलकाननसंयुता। सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपयुता सती। हिमाद्रिमेरुसंयुक्ता ग्रहचन्द्रार्कसंयुता। ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैश्च सुरैर्लोकैस्तदाज्ञया। पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभारतसंयुता। पातालसप्त तदधस्तदूर्द्ध्वं ब्रह्मलोककः। ब्रह्मलोकश्च तत्रैव सर्वविश्वञ्च तत्र वै। एवं सर्वाणि विश्वानि पृथिव्यां निर्मितानि च। अनित्यौ गोलोकवैकुण्ठौ नित्यौ विश्वपरौ च तौ। नश्वराणि च विश्वानि सर्वाणि कल्पितानि च। प्रलये प्राकृते ब्रह्मन्! ब्रह्मणश्च निपातने। महाविराडादिसृष्टौ सृष्टेः कृष्णेन च त्वमा। नित्यैः स्थिता च प्रलये काष्ठाकाशेश्वरैः सह। शिवाधिष्ठातृदेवी सा वाराहे पूजिता सुरैः। मुनिभिस्तु निभिर्विप्रैर्गन्धर्वादिभिरेव च। विष्णोर्वराहरूपस्य पत्नी सा श्रुतिसम्मता। तत्पुत्रो मङ्गलो ज्ञेयो घण्टेशो मङ्गलात्मजः। अवनं यत्र सर्वेषां भूमिस्तेन कीर्त्तिता। वसुरत्नं या दधाति वसुधा सा वसुन्धरा। हरेरूरौ च या जाता सा चोर्वी परिकीर्त्तिता। धरा धरित्री धरणी सर्वेषां धारणात्तु या। इज्याय यागाधाराञ्च क्षौणी क्षीणा लये च या। महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता। काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः। विश्वम्भरा तद्भरणादनन्तानन्तरूपतः। पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्विस्तृतत्वान्महामुने!।” ब्रह्मवै॰प्र॰ख॰८अ॰।

तस्याः सर्वसहत्वेऽपि केषाञ्चित् भारासहनकथा यथा “कृष्णभक्तिविहीना ये ये च तद्भक्तनिन्दकाः। तेषां महापातकिनामशक्ता भारवाहने। स्वधर्माचारहीना ये नित्यकृत्यविवर्जिताः। श्रद्धाहीनाश्च वेदेषु तेषां भारेण पीडिता। पितृमातृगुरुस्त्रीणां पोषणं पुत्रपोष्ययोः। ये न कुर्वन्ति तेषाञ्च न शक्ता भारवाहने। ये मिथ्यावादिनस्तात! दयासत्यविहीनकाः। निन्दका गुरुदाराणां तेषां भारेण पीडिता। मित्रद्रोही कृतघ्नश्च मिथ्यासाक्ष्यप्रदायकः। विश्वासघ्नः स्थाप्यहारी तेषां भारेण पीडिता। कल्याणयुक्तनामानि हरेर्नामैकमङ्गलम्। कुर्वन्ति विक्रयं ये वै तेषां भारेण पीडिता। जीवघाती गुरुद्रोही ग्रामयाजी च लुब्धकः। शवदाही शूद्रभोजी तेषां भारेण पीडिता। पूजायज्ञोपवासादिव्रतानि नियमानि च। ये ये मूढा विहन्तारस्तेषां भारेण पीडिता। सदा द्विषन्ति ये पापा गोविप्रसुरवैष्णवान्। हरिं हरिकथां भक्तिं तेषां भारेण पीडिता। शङ्खचूडस्य भारेण पीडिताऽहं यथा विधे!। ततोऽधिकेन दैत्यानां तेषां भारेण पीडिता” ब्रह्मवै॰पु॰ जन्मख॰ ४ अ॰।

पृथिवीचित् पु॰ चि—ऐश्वर्य्ये क्विप् ६त॰। भूमीश्रे नृपे।

पृथिवीञ्जय पु॰ पृथिवीं जयति जि-वा॰ खच् मुम् च। दानवभेदे हरिवं॰ १२२ अ॰।

पृथिवीतीर्थ न॰ तीर्थभेदे भा॰ वन॰ ८३ अ॰।

पृथिवीपति पु॰ ६त॰। १भूमिपतौ राजनि २ऋषभनामौषधौ च मेदि॰। ३यमे हेम॰। पृथिवीनाथादयोऽपि राजनि।

पृथिवीपाल पु॰ पृथिवीं पालयति पालि—अण् उप॰स॰। भूमिपाले। ण्वुल्। पृथिवीपालक तत्रार्थे पु॰।

पृथिवीभुज् पु॰ पृथिवीं भुनक्ति अवति भुज अवने क्विप्। भूपाले च। पृथिवीभुजोऽपि तत्रार्थे।

पृथिवीरुह पु॰ पृथिव्या रोहति रुह—क। भूमिरुहे वृक्षे।

पृथिवीशक्र पु॰ पृथिव्याः शक्र इव। राजनि हेमच॰। पृथिवीन्द्रभूमीन्द्रादयोऽप्यत्र।

पृथु त्रि॰ प्रथ—कु सम्प्र॰। १विस्तीर्णे स्त्रियां गुणवचनोदन्तत्वात् ङीप्। २आदिराजे वेनपुत्रे सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे पु॰ तदुत्पत्तिकथा भाग॰ ४।१५ अ॰।

अथ तस्य (वेनस्य) पुत्रविप्रैरपुत्रस्य महीपतेः। बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत। तद्दृष्ट्वा मिथुनं जातमृषयो ब्रह्मवादिनः। ऊचुः परमसन्तुष्टा विदित्वा भगवत्कलाम्। एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी। इयञ्च लक्ष्मीः संभूतिः पुरुषस्यानपायिनी। अत्र यः प्रथमो राजा पुमान् प्रथयिता यशः। पृथुर्नाम महाराजो भविष्यति पृथुश्रवाः"। तेन च भगवदवतारेण पृथिवी समीकृता नानौषधीश्च मथिता दुहितृत्वेन कल्पिता च। तत्कथा तत्रत्याध्याये दृश्या ४।१८ अ॰।

"एवं पृथ्वादयः पृथ्वीं दुदुहुः स्वमभमात्मनः। दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरूद्वह!। ततो महीपतिः प्रीतः सर्वकामदुघां पृथुः। दुहितृत्वे चकारेमां प्रेम्णा दुहितृवत्सलः। चूर्णयन् स्वधनुःकोट्या गिरिकूटानि राजराट्। भूमण्डलमिदं वैन्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः" ३महादेवे भा॰ अनु॰ ८ अ॰। चतुर्थमन्वन्तरे काव्ये ४सप्तर्षिभेदे हरिवं॰ ७अ॰। काकुत्स्थे अनेनसः पुत्रे ५नृपभेदे १७अ॰। अजमीढवंश्ये पारपुत्रस्य ६पुत्रभेदे हरिव॰ २० अ॰। क्रोष्टुवंश्ये चित्ररथ पुत्रे ७नृपभेदे ३५ अ॰। ८दानवभेदे २६अ॰। ९अग्नौ मेदि॰। १०कृष्णजीरके पु॰ अमरः ११त्वक्पत्र्यां १२हिङ्गुपत्र्यां च स्त्री मेदि॰ १३अहिफेने शब्दरत्ना॰ १४महति त्रि॰ शब्दर॰ १५विष्णौ पु॰। "प्राग्वंशः प्रथनः पृथुः" विष्णुस॰।

पृथुक पु॰ पृथु क कनं मेयत्वेनास्त्यस्य अच्। १चिपिटके अमर। तस्य चर्वणे बहुकालयोग्यत्वात् तस्य तथात्वम्। अस्य क्लीवत्वमपि "द्विःखिन्नमन्नं पृथुकं गुडं देवविशेषकं" मत्स्यपु॰अ॰२१अ॰। पृथु कं शिरोऽस्य। २बालके पु स्त्री॰ मेदि॰। ३हिङ्गुपत्र्यां स्त्री शब्दरत्ना॰।

पृथुकीय त्रि॰ पृथुकाय हितं अपूपा॰छ। पृथुकहिते। पक्षे यत् पृथुक्य तदर्थे त्रि॰।

पृथुकीर्त्ति स्त्री शूरात्मजायाम् वसुदेवभगिनीभेदे "पृथुकीर्त्त्यां तु संजज्ञे तनयो दन्तवक्त्रकः। करूषाधिपतिर्वीरो दन्तवक्त्रो महाबलः"। हरिव॰ २७ अ॰ पृथु कीर्त्तिरस्य। २ख्यातयशस्के त्रि॰।

पृथुकोल पु॰ कर्म॰। राजबदरे राजनि॰।

पृथुग्रीव पु॰ १राक्षसभेदे रामा॰का॰८य॰। २विस्तीर्णग्रीवे त्रि॰

पृथुच्छद पु॰ पृथु छदोऽस्य। १हरिदर्भे राजनि॰। २दीर्घपत्रयुक्ते त्रि॰।

पृथुपत्र पु॰ पृथूनि पत्राण्यस्य। रक्तलशुने राजनि॰।

पृथुपलाशिका स्त्री पृथूनि पलाशान्यस्याः कप् कापि अत इत्वम्। शट्याम् राजनि॰।

पृथुरुक्म पु॰ क्रोष्टुवंश्ये रुक्मकवचपुत्रभेदे हरिवं॰ ३७अ॰।

पृथुरोमन् पु॰ पृथूनि रोमाणि रोमस्थानीयशल्कान्यस्य। १मत्स्ये अमरः। २दृढलोमयुक्ते त्रि॰ स्त्रियां वा ङाप्।

पृथुल त्रि॰ पृथु+स्वार्थे लच् पृथुः पृथुत्वमस्त्यस्य सिध्मा॰ लच् वा। १स्थूले अमरः। २हिङ्गुपत्र्यां स्त्री जटाध॰।

पृथुलाक्ष त्रि॰ पृथुले अक्षिणी यस्य षच्समा॰। १दीर्घनेत्रयुक्ते २पुरुवंश्ये चतुरङ्गपुत्रभेदे पु॰ हरिव॰ ३१ अ॰।

पृथुवक्त्र त्रि॰ पृथु वक्त्रमस्य। १दीर्घमुखयुक्ते। २कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा॰ श॰ ४७ अ॰।

पृथुशिम्ब पु॰ पृथ्वी शिम्बा यस्य। श्योनाकभेदे राजनि॰

पृथुशेखर पु॰ पृथु शेखरं यस्य। पर्वते त्रिका॰

पृथुश्रव(स) त्रि॰ पृथु श्रवः कर्णोऽस्य। १दीर्घकर्णे अदन्तः २कुमारानुचरभेदे भा॰ श॰ ४६ अ॰। सान्तस्तु। ३शशबिन्दुनृपपुत्रभेदे पु॰ हरिवं॰३६अ॰।

पृथुसेन पु॰ ककुद्वंश्ये रुचिरनृपपुत्रभेदे हरिवं॰ २० अ॰।

पृथुस्कन्ध पु स्त्री पृथु स्कन्धोऽस्य। शूकरे राजनि॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पृथूदक न॰ तीर्थभेदे भा॰ व॰ ८३ अ॰।

तच्च सरस्वतीप्रदेशस्थितम् यथोक्तम् "जातिस्मरो रुषङ्गुस्तु गङ्गाद्वारे तदास्थितः। अन्तकाले ततो दृष्ट्वा पुत्रान् वचनमब्रवीत्। इह श्रेयो न पश्यामि नयध्वं मां पृथूदकम्। विज्ञाय तस्य तद्भावं रुषङ्गोस्ते तपोधनाः। तं वै तीर्थमुपानिन्युः सरस्वत्यास्तपोधनम्। स तैः पुत्रैः समानीतः सरस्वत्यां समीपतः। स्मृत्वा तीर्थगुणान् सर्वान् प्राहेदमृषिसत्तमः। सरस्वत्यास्तु तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुम्। पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वो मरणं भवेत्। तत्रैव ब्रह्मयोन्यस्ति ब्रह्मणा यत्र निर्मिता" वामनपु॰ ३८ अ॰।

पृथूदर पु॰स्त्री॰ पृथु उदरं यस्य। १मेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २दीर्घकुक्षौ त्रि॰ हारा॰। स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीष्।

पृथ्वादि पु॰ "पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा" पा॰ भावे इमनिच्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च पा॰ग॰ उक्तो यथा

"पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिञ्चन क्रोड पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु चिप्र क्षुद्र अणु"।

पृथ्वी स्त्री पृथुत्वगुणयुक्ता स्त्री ङीष्। १पृथुत्वयुक्तायां स्त्रियां २भूमौ ३हिङ्गुपत्र्यां ४कृष्णजीरके च। ५स्थूलैलायाम् ६पुनर्नवायाम् मेदि०। ७हस्तार्कमातृभेदे हेम०। स्वार्थे क। पृथ्वीका। बृहदेलायाम् हिङ्गुपत्र्यां कृष्णजीरके च। तत्र पृथिव्या पृथुराजेन दुहितृत्वस्य कल्पनात् पुंयोगे ङीष्। "दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वी तथोच्यते" अग्निपु०। "जसौ जसयलावसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः" वृ० र० उक्ते दशसप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

पृथ्वीकुरबक पु० पृथ्व्यां भूमौ कुरबक इव शुभ्रत्वात्। श्वेतमन्दारके राजनि०। [२गणेशे हेमच०।

पृथ्वीगर्भ पु० पृथ्वीव लम्बमानो गर्भ उदरमस्य। १लम्बोदरे

पृथ्वीज त्रि० पृथ्व्यां जायते जन–ड ७त०। १भूमिजाते २गडलवणे न० राजनि०।

पृथ्वीधर पु० पृथ्वीं धरति धृ–अच्। महीधरे पर्वते।

पृदाकु पु० स्पर्द–वा० आकु सम्प्रसारणे सलोपश्च। सर्पे अमरः। १वृश्चिके २व्याघ्रे ३चित्रके मेदि०। ४गजे ५वृक्षे च। सम्प्रसारणादिदर्शनात् [उ०।१।७।१५।

पृदाकुसानु पु० पृदाकुः गज इव सानु यस्य बहुव्री०। इन्द्रे च

पृभन्य पु० स्पृश–भामे क्यु पृषो० सलोप पृशन स्पर्शः तत्र साधु यत्। स्पर्शसाध्ये ऋ० १।७।१५ आत्मनः पृशनमिच्छति क्यच् उ। पृशनायु तदिच्छौ ऋ० १।८४।११।

पृश्नि त्रि० स्पृश–प्रच्छ–वा नि किच्च पृषो० सलोपः। १स्वल्पे २दुर्बलास्थियुक्ते ३खर्वे च अमरः। ४रश्मौ श्रीकृष्णस्य जन्मान्तरे मातृभूतायां देवकीरूपेण द्वापरे मातृभूतायां ५वसुदेवपत्न्याञ्च स्त्री। "त्वमेव पूर्वसर्गे भूः पृश्निः स्वायम्भुवे सति!। तदायं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः। अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति श्रुतः। तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात्। उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः। तृतीयेऽस्मिन् भवेऽहं वै तेनैव वपुषा हि वाम्। जातो भूयस्तयोरेव" भाग०१०।३ अ०। देवकीं प्रति वासुदेववाक्यम्। ६वामरचे त्रि० निघण्टुः ७ऋषिविशेषपत्नीभेदे स्त्री भाग० ६।१८।१। ८ऋषिभेदे पु० भा० शौ० १६१अ०। ९पृषाजिनपृषत्स मातृप्रां जाते मरुद्भेदे अग्निपु०। [शब्दमाला।

पृश्निका स्त्री पृश्नि स्वल्पं कं जलमत्र। कुम्भिकायां (पाना)

पृश्निगर्भ पृश्नेः सुतपःप्रजापतिपत्न्याः गर्भं भावकत्वेन" स्यस्य अच्। नारायणे पृश्निग्रन्दे दृश्यम्।

पृश्निगु त्रि० पृश्नयोनानावर्णत्वात् साधरणा गावो रश्मयोऽस्य। नानावर्णदीप्तिके ऋ० १।११२।७। वेदे क्वचित् "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति न ह्रस्व." ऋ० ७।१८।१०।

उदा० दृश्यम्। [विख्यातायां लतायाम् अमरः।

पृश्निपर्णी स्त्री पृश्नि स्वल्पं पर्णमस्याः ङीप्। (चाकुलिया)

पृश्निभद्र पु० ७त०। पृश्निगर्भजाते नारायणांशभेदे।

पृश्निमातृ पु० पृश्नि नानावर्णा भूमिर्मातेव जन्मभूमिर्यस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप्। नानावर्णभूमिजाते ऋ० १।२३।१७।

पृश्निशृङ्ग पु० पृश्नि शृङ्गमग्रमस्य। गणेशे त्रिका०। तस्य सर्वेगजसुखत्वेन शृङ्गाकारत्वात् तथात्वम्। पृश्निः शृङ्गमिवास्य उत्पत्तिस्थानत्वेन। पृश्निगर्भजाते २विष्णौ शब्दमाला। [(पाना) शब्दमाला।

पृश्नी स्त्री पृश्नि+कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप्। कुम्भिकायां

पृष सेके भ्वा०का०पर०सेट्। पर्षति अपर्षीत्। पपर्ष।

पृषत् न० पृष–अति कित् यद्वञ्च कार्यं तेन पृषन्ति। १विन्दौ अमरः। २सेकयुक्ते त्रि०। अत्र विन्दौ बहुत्वमिच्छन्त्येके।

पृषत पुंस्त्री० पृष–अतच् कित्। १शुभ्रविन्दुमति मृगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २विन्दौ पु० अमरः। ३बाणुवाहने मृगे पुंस्त्री त्रिकाण्ड०। "पृषतो मरुताम्" इत्यत्र स्तोत्रमपि वर्णितम्। भरद्वाजसुते ४नृपभेदे पु० भा० आ० ११ अ०।

पृषतांपति पु० ६त० अलुक्स०। वायौ जटा०।

पृषताश्व पु० पृषतो मृगभेदोऽश्व इव गतिसाधनं यस्य। वायौ अमरः।

पृषत्क पु० पृषन्ति विन्दव इव को वायुरत्र। वाणे अमरः।

पृषदंश पु० पृषति विन्दौ अंशोऽस्य। वायौ तत्र उत्पा० प्रत्यादौ अच्। पार्षदंश तत्प्रत्यादौ त्रि०। [वायौ अमर०

पृषदश्व पु० पृषत् मृगभेदोऽश्व इव वाहकत्वात् यस्य।

पृषदाज्य न० पृषद्युक्तं दधिविन्दुयुक्तं दधिसेकयुक्तं वा आज्यम् शाक०त०। दधिमिश्रे घृते अमरः।

पृषद्वल पु० पृषदेव वलमस्य। वायोरश्वे शब्दमाला।

पृषद्ध्र पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे हरिव० ११ अ०। [१५१अ०

पृषद्भ्रु पु० द्वापरयुगीये युधिष्ठिरपक्षस्थे नृपभेदे भा०द्रो०

पृषन्ति पु० पृष–वा झि। विन्दौ। "पशः पृषन्तिभिः ऋ० ह्य

यान्ति शाखा मृगे मृगे'' इत्यमरटीकायां भरतः ।

पृषभाषा स्त्री पृष-सेके क तादृशी भाषा यस्याः । अमर-वत्यामिन्द्रनगर्याम् शब्दमाला० ।

पृषाकरा स्त्री पृषदिवाकरणाप्ते आ+कृ-कर्मणि अच् पृषो० । क्षुद्रशिलायाम् (गाड्यारा) शब्दच० ।

पृषातक न० पृषन् पृषदाज्यं तकति हसति तक-अण् । पृषो० । दधियुक्तघृते हेमच० ।

पृषोदर न० पृषत् उदरं यस्य पृषो० तलोपः । १स्वल्पोदरे पृषन्ति उदरे यस्य । २वायौ पु० ।

पृषोदरादि "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" पा० विहित लोपादिनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा "पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशाच वृषी मयूर"। "वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्" । एतच्च समासविषयकमेवेति नियमो न प्राचीनकारिकायां दुर्गसिंहादिशब्दानामपि पृषोदरादित्वात् सिद्धत्वोक्तेः । अस्यार्थः सि० कौ० मनोरमादौ यथा

परतः तुमुन्शब्दस्यान्त्यम् । हन्तुकामः गन्तुमनाः । तुमिति चतुर्थ्यर्थे प्रथमा । हिततशब्दयोः परतः समोऽन्त्यं मकारम् वा लुम्पेत् । सहितं संहितं सततं सन्ततं । युञ्ज्-अपर-पचिधातौ परे मांसशब्दस्याकारं लुम्पेत् । मांस्पचन मांसपचन मांस्पाक मांसपाक इत्यादि ।"

पृष्ट त्रि० पृषु सेके प्रच्छ-वा क्त । १सिक्ते-यजु० २१।८ । २जिज्ञासिते "नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात्" मनुः ।

पृष्टहायन पु० त्रिका० । १धान्यभेदे २गजे पु स्त्री मेदि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

पृष्टि स्त्री पृष+सेके भावे क्तिन् । सेके शत०ब्रा० ७।५।१।१२। २।११।५। प्रच्छ-क्तिन् । २जिज्ञासायाञ्च । स्पृश-कर्तरि क्तिच् दीर्घः । ३पार्श्वस्थे स्त्री ऋ०१०।८।१० पृष्टी पार्श्वस्थानि भा० । ४पृष्ठदेशे यजु० २।८ । "पृष्टी पृष्ठदेशः" वेददी० । पृष्टिवह दृष्ट्वावह० । पृष्ठचक्षे अथ० १८।४।१०

पृष्ठ न० पृष-स्पृश-वा थक् नि० तनौ पश्चाद्भागे अमरः । निरुक्ते ४।३ "पृष्ठं संस्पृष्टमङ्गैः" इत्युक्तं युक्तं चैतत् पृषधातोस्तु तद्रूपसिद्धौ निपातनमात्तुपपद्यते अतः स्पृशधातोरेव

पृष्ठजाह त्रि॰ पृष्ठस्य मूलं कर्मा॰ मूले जाहच् । पृष्ठमूले ।

पृष्ठतल्पन न॰ तल्पमिवाचरति तल्प+क्विप् ततः भावे ल्युट् । पृष्ठस्य तल्पन तल्पवदाचरणम् । (पिठे शोओया) प्रवेष्टे त्रिका॰ ।

पृष्ठतस् अव्य॰ पृष्ठ+तसिल् । पश्चाद्भागे इत्यर्थे ।

पृष्ठदृष्टि पु॰ पृष्ठे दृष्टिस्तद्व्यापारोऽस्य । भल्लूके राजनि॰ ।

पृष्ठमर्म्मन् न॰ ७त॰ । सुश्रुतोक्ते पृष्ठस्थमर्मभेदे स च तत्रोक्तो यथा

"अत ऊर्द्धं पृष्ठमर्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्मणी तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते । पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च । श्रोणीकाण्डयोरुपर्य्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम तत्राधःकायशोषो दौर्बल्याच्च मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्यगूर्द्धं च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते । स्तनमूलादृजुभयत पृष्ठवंशस्य बृहती नाम तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते । पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम तत्र बाह्वोः स्वापः शोषो वा । बाहुमूर्द्धग्रीवामध्येऽंसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम तत्र स्तब्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्दश पृष्ठमर्म्माणि व्याख्यातानि" ।

पृष्ठमांस न॰ पृष्ठस्य मांसम् । पश्वादीनां पृष्ठस्थे मांसे । तस्याभक्ष्यता मार्कण्डे॰ उक्ता यथा "पृष्ठमांसं वृथामांसं गर्भमांसं च पुत्रक ! । न भक्षयीत सततं प्रत्यक्षलवणानि च" ।

पृष्ठमांसाद् त्रि॰ पृष्ठे परोक्षे मांसाद इव । १परोक्षे शाठ्येन वाक्याभिधायिनि पुरुषे दोषोद्घोषके त्रिका॰ । "क्षुत्त्वा विभवान्वेषीत्यतः कृतस्त्येति समाकर्णात् वाक्याभिधानेऽन्वये तथार्थत्वम् । पृष्ठमांसादनशब्दे दृश्यम् । पश्वादेः २पृष्ठमांसभक्षके त्रि॰ ।

पृष्ठमांसादन न॰ पृष्ठे परोक्षे मांसादनमिव । "पृष्ठमांसादनं तद् यत् परोक्षे दोषकीर्त्तनम्" हेमच॰ उक्तेऽर्थे २पश्वादीनां पृष्ठमांसस्य भक्षणे च ।

पृष्ठयज्वन् पु॰ पृष्ठै॰ रथन्तरादिभिरिष्टवान् यज–वनिप् । रथन्तरादिभिः षड्भिःस्तोत्रसमूहैरिष्टवति ऋ॰ ५।५४।१

पृष्ठयान न॰ पृष्ठेन यानं गमनम् । (पिठे वाओया) पृष्ठेन गमने । तत्र धर्म्मारोहे निदानं सुश्रुते उक्तं धर्मशब्दे दृश्यम् ।

पृष्ठवंश पु॰ ६त॰ । (पिटेर दाँडा) पृष्ठास्थि हेमच॰ । "चतुर्विंशति पृष्ठ वंशे" सुश्रुतोक्तेः तत्र चतुर्विंशति रस्थीनि । पृष्ठमर्म्मनशब्दे दृश्यम् ।

पृष्ठवास्तु न॰ ७त॰ । वप्रिटादः पृष्ठभागस्थे वास्तुनि "पृष्ठवास्तुनि कुर्वीत वलिं सर्वात्मभूतये" मनु. । "स्पष्टो परिस्तृच पृष्ठवास्तु" २कुल्लूकभट्टोक्तेऽर्थे च ।

पृष्ठवाह् त्रि॰ पृष्ठं पश्चाद्भागं वहति वह–ण्वि । १पश्चाद्भागवाहके हरिवं॰ १६६ अ॰ । भत्वे वाहुठ् । पृष्ठौहः । स्त्रियां ङीप् । पृष्ठं युगपार्श्वं वहति वह–ण्वि । २युगपार्श्ववाहकदम्ये [वृषे हेमच॰ ।

पृष्ठवाह्य पु॰ पृष्ठेन वाह्य वहनं यस्य । पृष्ठेन भारवाहके॰

पृष्ठशय त्रि॰ पृष्ठे शेते पृष्ठरूपाधिकरणोपपदे कर्त्तरि अच् । पृष्ठे शायिनि उत्तानशये ।

पृष्ठशृङ्ग पु॰ पृष्ठे शृङ्गमस्य । वनच्छागे हेमच॰ । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् [मेदि॰ ।

पृष्ठशृङ्गिन् पु॰ ७त॰ । १महिषे २नपुंसके ३भीमसेने च

पृष्ठसुख पु॰ पृष्ठे सुखमस्य अचुकस॰ । कुमारानुचरभेदे भा॰ श॰ ४६ अ॰ ।

पृष्ठोदय पु॰ पृष्ठेनोदयो यस्य । ज्योतिषोक्ते पृष्ठेनोदययुक्ते राशिभेदे "अजो गोपतियुग्मश्च कर्किधन्विमकारकाः । निशासंज्ञाः प्रजायन्ते शेषाश्चान्ये दिनात्मकाः । निशासंज्ञा विमिथुनाः ख्याता पृष्ठोदयास्तथा । शेषाः शीर्षोदया ज्ञेते मीनश्चोभयसंज्ञकः" ।

पृष्ठ्य न॰ पृष्ठानां स्तोमभेदानां समूहः "पृष्ठ्योपसंख्यानम्" वार्त्ति॰ समूहे यत् । १स्तोमसमूहे । पृष्ठे भवः यत् । २पृष्ठभवे त्रि॰ । "सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणः पृष्ठ्यादिवर्णिका स्तुतिः स्तोमः" मि॰ कौ॰ । पृष्ठेन वहति यत् । ३पृष्ठेन भारवाहके अश्वे (घेटोघोड़ा) अमरः ।

पृष्ठ्यस्तोम पु॰ पृष्ठ्यस्तोमः साधनतयाऽस्त्यस्य अच् । काम्येष्टप्रसिद्धेषु षट्सु क्रतुभेदेषु "पृष्ठ्यस्तोमाश्चिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाः" कात्या॰ श्रौ॰ २२।६।२६ "पृष्ठ्यस्तोमसञ्ज्ञकाः षट् क्रतवो भवन्ति त्रिवृदादयः" कर्क

पृष्णि पु॰ पृश्नि+पृषो॰ । नानावर्णयुक्ते भरत॰ २पार्ष्णिभागे स्त्री उणादि॰ ।

पॄ पालने पूर्त्तौ च क्र्या॰ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् अप्रत्यये परे

कुम्व'। पृणाति अपारीत् । पपार पपरतुः पपरुः ।

पृ पूर्त्तौ चु० उभ० सक० सेट् । पारयति ते अपीपरत् त ।

पेचक पुंस्त्री पच–वुन् अतइत्वम् । (पेँचा) १उलूके स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २गजपुच्छमूलोपान्ते ३गुटाच्छादकमांसपिण्डभेदे पु० अमर० । ४पर्य्यङ्के ५यूके पु० विश्वः । ६मेघे शब्दर० । [शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष् ।

पेचकिन् पु० पेचकः पुच्छमूलोपान्तोऽस्त्यस्य इनि । गजे

पेचिल पुंस्त्री० पच+बा० इलच् अतइत्वम् । गजे त्रिका० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

पेचु न० पचि–उन् अत इत्वम् । पेचुल्यां त्रिका० । [त्रिका०।

पेचुली स्त्री पच–उलच् अतइत् गौरा० ङीष् । शाकभेदे ।

पेट पु० पिट–अच् । १प्रसृते राजनि०, २संहतिकारके त्रि०

पेटक पु०न० पिट–ण्वुल् । पुस्तकादीनां स्थापनार्थे वेत्रादिनिर्मिते १पटार्थे २कदम्बके ३समूहे च मेदि० । ४उशीरादिनिर्मिते समुद्गकाकारे (पेटारा) पदार्थे पु० अमरः ।

पेटाक पु० पेटक+पृषो० । पेटके द्विरूपकोषः ।

पेटिका स्त्री पिट–ण्वुल् कापि अत इत्वम् । (टेपारि) क्षुपभेदे रत्नमाला ।

पेटी स्त्री पिट–अच् स्वल्पार्थे ङीप् । क्षुद्रपेटके अमरः ।

पेडा स्त्री पेट+पृषो० । वृहत्पेटिकायां भरतः ।

पेढाल पु० अवसर्पिण्यां जिनोत्तमभेदे हेमच० ।

पेण गतौ पेषे च सक० श्लेषे अक० भ्वा० पर० सेट् । पेणति अपेणीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः अपिपेणत् त ।

पेत्व न० पा· पाने कर्मणि इत्वन् । १अमृते २घृते च उज्ज्वल०

पेदु पु० राजभेदे ऋ० १।११६।१० भा० ।

पेय त्रि०पा–पाने कर्मणि यत् । १पातव्ये २जले मेदि०।३दुग्धे शब्दच०। ४अष्टविधान्नान्तर्गते तरलयवागवादौ अन्नभेदे "भोज्यं पेयतथा चूष्य लेह्य खाद्यञ्च चर्व्यम् । निष्पेय चैव भक्ष्यं स्यादन्नमष्टविध स्मृतम्" राजनि० । ५विकच मुक्तपेयद्रव्ये स्त्री । "पेया स्वेदाग्निजननी वातवर्चोऽनुलोमनी । क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्वल्यकुक्षिरोगज्वरापहा" राजव० । ६तापायां मेदि० ।

पेयूष पु०न० पीय–घो० ऊषन् प्राकृतकात् पद्ये गुणः । १अमृते २नवघृते । "नवप्रसूतमसूतायाः क्षीरं पेयूषमुच्यते" हारा० उक्ते आसप्तरात्राभ्यन्तरकालीने ३दुग्धे च ।

पेरज न० उपमणिभेदे राजनि० । पिरोजशब्दे दृश्यम् ।

पेरा स्त्री प्रि–बा० रे । वाद्यभेदे भक्तिः १३।७ ।

पेरु पु० पीयते रसान् पी–रु । १आदित्ये २वह्नौ च उज्ज्वल०। पुरु–उ नगय्वादेराकृतिगणत्वात् नि०। ३समुद्रे त्रिका० ।

पेरुक पु० राजभेदे ऋ० ६।६३।८

पेरोज न० उपमणिभेदे (पोरोजा) राजनि० तच्च द्विविध पीताभ हरिताभञ्च । तस्य गुणाः "पेरजं तु कषाय स्यान्मधुर दीपनं परम् । स्थावरं जङ्गमञ्चैव संयोगाच्च यथा विषम् । तत्सर्वं नाशयेत् शीघ्रं शूलं भूतादिदोषजम् । पाठान्तरं यथा "पेरजं तु कषायं स्यान्मधुरं दीपनं द्वयो० । स्थावरादिविषघ्नं स्याद्‌दरितघ्नापरं स्तृणु । पीताभं नाशयेच्छीघ्रं शूलं तिमिरभूतजम्" राजनि० ।

पेल कम्पे अक०गतौ सक०भ्वा०पर०सेट् । पेलति अपेलीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः अपिपेलत् त । निघण्टौ अस्य गतिकर्मतया चुरादित्वेन पठितः । तेन पेलयति ते

पेल न० पेल–अच् । पुंश्चिह्ने अण्डभेदे (अण्डकोष) हेमच०।

पेलव त्रि० पेल–घञ् पेलं वाति वा–क । १कोमले त्रिका० २कृशे हेमच० । ३विरले अमर ।

पेलि पु०पेल–इन् । गन्तरि उज्ज्व०। तत्परं शाखाया न क्लीबत्वम् । आद्युदात्तता चास्य ।

पेव सेवने भ्वा०सक०आत्म०सेट् । पेवते अपेविष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । अपिपेवत् त । ओष्ठान्त्यतयाऽयं धातुपाठे पठितस्तेनो भवरूपता ।

पेश पु० पिश–अच् । रूपे निघण्टुः पेशलशब्दे दृश्यम् ।

पेश(ष)(स)ल त्रि० पिश(ष)(स)–अलच् । १सुन्दरे २दक्षे ३कोमले च अमर० । मूर्द्धन्यदन्त्यमध्योऽप्युक्तार्थेषु भरत० । ४धूर्त्ते शब्दर०। पेशोरूपमस्त्यस्य सिध्मा० लच् । ५विष्णौ पु० । "अक्रूरः पेशलो दक्षः" विष्णुस०

पेशस् न० पिश–असुन् । १रूपे २हिरण्ये च निघण्टुः । ३कोषे च ।

पेशस्कार त्रि० पेशो रूपान्तरं करोति स्वगृहीतकीटस्य कृ–अण् उप०स०। स्वरूपकरे कीटभेदे स्त्रियां ङीप् । यजु०३०।८।

पेशस्कृत् त्रि० पेशो रूपान्तरं स्वगृहीतकीटस्य करोति कृ–क्विप् । कीटभेदे (काँचपोका) "कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः । याति तत्सात्मतां राजन् । पूर्वरूपमसंत्यजन्" भाग० ११।९।२३

पेशि(शी) स्त्री पिश–इन् वा ङीप् । १वज्रे २मांसपिण्डे च उणादि०। दीर्घान्तः इत्यन्ये अमर० । ४सुपक्वकणिकायां ५खर्वाशी ६खड्गपिधाने (खाप) ७मांसपिण्ड्यां च मेदि०। ८नदीभेदे ९पिशाचीभेदे ७राक्षसीभेदे शब्दरत्ना० ८गर्भो-

शेषनवमेसमये बोध्ये च “विन्दुर्मांसादयोऽमस्या” शुक्रशोणितसम्भावाः। यासामेव निपातेन कललं नाम जायते। कललात् बुद्बुदोत्पत्ति पेशी च बुद्बुदात् स्मृता। तेभ्यः अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तिः” भा० शा० १२२ अ०। दलाद्यभेदे “तथा मेर्व्यं च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिका” भा० भी० ४१ अ०।

पेशीकोष पु० ६त०। अण्डकोषे हेमच०।

पिष सेचने सिचये च भ्वा०आ०सक०सेट्। पेषते अपेषिष्ट पिपेषे ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपिपेषत् त।

पेषण न० पिष–भावे ल्युट्। १अवयवविभागेन चूर्णने। आधारे ल्युट्। २खले ओषधादेर्मर्दनपात्रभेदे (तेकाटा-खिल) ३हलभेदे पु० शब्दच०।

पेषणि(णी) स्त्री पिष–करणे अनि। (शिल) ख्याते हरिद्रादेः चूर्णसाधने शिलामये द्रव्यभेदे वा ङीप्।

पेषाक पु० पिष–आकन्। पेषणयाम् उज्ज्व०।

पेषि पु० पिष–इन्। वज्रे उज्ज्वलदत्त।

पेस गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। पेसति अपेसीत् पिपेसे। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अपिपेसत् त। [१८। भा०

पेसुक त्रि० पिस–बा० उक। अभिवर्द्धनशीले शत० ब्रा० १।७।२

पेस्वर त्रि० पिस–शीलार्थे वरच्। गतिशीले।

पै शोषे भ्वा०पर०सक०अनिट्। पायति अपासीत् पपौ।

पैङ्ग पु० ऋषिभेदे भा०स० ४अ०।

पैङ्गराज पु० पक्षिभेदे यजु० २४।३४ भा०।

पैङ्गल पु० न०ब०। पिङ्गलस्यापत्यं गर्गा० यञ्। पैङ्गल्य तस्य छात्रा कण्वा० अण् यलोपः। पिङ्गलस्यापत्यस्य छात्रेषु। [फक्। तन्नामकर्षेरपत्ये।

पैङ्गरा(ला)यन पुंस्त्री० पिङ्गर(ल)स्यर्षेः गोत्रापत्यम् नडा०

पैङ्गलोदायनि पुंस्त्री० पैङ्गलोदायनस्यापत्यम् इञ्। प्राच्यभवे तन्नामकर्षिगोत्रापत्ये ततः यूनि फक् तस्य पैला० लुक्। तदीये यूनपत्ये। [गोत्रापत्ये।

पैङ्गल्य पुंस्त्री० पिङ्गलस्य गोत्रापत्यं गर्गा०यञ्। पिङ्गलर्षे-

पैङ्गि पुंस्त्री० पिङ्गस्यापत्यमिञ्। पिङ्गर्षेः पुत्रे स्त्रियां ङीप्। “पैङ्गीपुत्रात् पैङ्गीपुत्रः” शत० ब्रा० १४।६।४।२०।

पैङ्गिन् पु० पिङ्गेनर्षिणा प्रोक्तः कल्पः इनि। पिङ्गर्षिप्रोक्ते कल्पशास्त्रे। [प्रवरर्षिभेदे।

पैङ्ग्य पु० पिङ्ग बा० अपत्ये यञ्। पैङ्गर्षिपुत्रे स च गोत्र-

पैयवन पु० पीयवनस्यापत्यमृष्यण्। पैयवने भवे मनुः ८।११० पैजवन इति पाठान्तरम्।

पैलूष पु० पिलु–ऊष स्वार्थे अण्। बर्बे पीलौ हेमच०।

पैठर त्रि० पिठरे संस्कृतं पक्वम्। स्थालीपक्वमांसादौ अमरः।

पैठिक पु० असुरभेदे हरिवं० १६१ अ०। [प्रवरा०

पैठिनसि पु० १उपस्मृतिकारके २ऋषिभेदे ३गोत्रर्षिभेदे च

पैण्डायन पुंस्त्री पिण्डस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् नडा० फक्। पिण्डर्षि-गोत्रापत्ये।

पैण्डिक्य(न्य) पिण्डं परपिण्डं भक्ष्यतयाऽस्त्यस्य ठन् इनि वा पिण्डिक पिण्डिन् वा तस्य भावः पुरोहिता० यक् ष्यञ् वा। परपिण्डोपजीवित्वे भिक्षोपजीवने त्रिका०।

पैण्ड्र त्रि० पिण्ड्या भवः कृशा० ण्य। पिण्डीभवे।

पैतरावण पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवरा०।

पैतृक त्रि० पितृत आगतं पितुरिदं वा ठञ्। १पितृतः प्राप्ते २पितृसम्बन्धिनि च। पैतृकभूमिमाहात्म्यं ब्रह्मवै० जन्मख० १०२ अ० दर्शितं यथा

“वासुदेव! न यास्यामि भूमिं तां, पैतृकीं पुनः। सर्वतीर्थपरा शुद्धा दैवे कर्मणि पैतृके। पारक्ये भूमिदेशे च पितृणां निर्वपेत्तु यः। तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म निहन्यते। पितॄणां निष्फलं श्राद्धं देवानामपि पूजनम्। किञ्चित्फलप्रदश्चैव सम्पूर्णं पैतृके स्थले। पुत्रपौत्रकलत्रेभ्यः प्राणेभ्य श्रेयसी सदा। दुर्लभा पैतृकी भूमिः पितृमातृर्गरीयसी। तस्यामेव पवित्रा च दैवे कर्मणि पैतृके। क्रीतञ्च लहते दानं परदत्तमशुद्धकम्। म्रियते पैतृकभूम्यां तीर्थतुल्यफलं लभेत्। गङ्गाजलसमं पूतं पितृखातोदकं हरे!। पितॄणां तर्पणं तत्र पवित्रं देवपूजनम्। पैतृकी जन्मभूमिश्चेत् सर्वं तद्द्विगुणं लभेत्। पैतृकभूमितुल्या न दानभूमिः सतामपि”।

पैतृमत्य त्रि० पितृमत्यां अनूढायां कन्यायां भवः कुर्वा० ण्य। कन्याया भवे कानीने। [पितृस्वसुरपत्ये।

पैतृष्वसेय पुंस्त्री पितुः स्वसुरपत्यम् ढक् अन्त्यलोप षत्वम्।

पैतृस्वस्रीय पुंस्त्री० पितुः स्वसुरपत्यम् छण्। पितृस्वसुरपत्ये

पैत्त त्रि० पित्तात् आगतः अण्। धातुविशेषपित्तकृते ज्वरादौ

पैत्तिक त्रि० पित्तेन निर्वृत्त ठञ्। धातुविशेषपित्तकृते व्याधौ।

पैत्र त्रि० पितुरिदम् अण्। १पितृसम्बन्धिनि श्राद्धादौ। अङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्यस्थाने २पितृतीर्थे न०। ३पितृसम्बन्धिदिने च तन्मानं च अहनुशब्दे ५७६पृ० उक्तं दृश्यम्।

पैद्व पुंस्त्री अश्वे निघण्टुः। ऋ० ८।८८।४। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पैनद्धक त्रि० पिनद्ध+चतुरर्थ्यां वराहा० कक्। पिनद्धसमीपादौ।

पैप्पलाद पु० म० व०। पिप्पलादेन ऋषिणा प्रोक्तमधीयते अण्। १पिप्पलर्षिप्रोक्ताध्यायिषु तदर्थस्य २वेत्तृषु च कार्त्तकौज० मौभेन सह द्वन्द्वे पूर्वं प्रकृतिस्वरः।

पैप्पलादि पुंस्त्री पिप्पलादस्यर्षेरपत्यम् इञ्। पिप्पलादर्षेरपत्ये स च गोत्रप्रवरर्षिभेद० प्रवराध्याय स्त्रियां ङीप्।

पैल(लेय) पुंस्त्री० पीलाया अपत्यं "पीलाया वा" पा० अण् पक्षे ढक्। पीलाया अपत्ये स्त्रियां ङीप्। यून्यपत्ये तु "अणोद्व्यचः" पा० फिञ् तस्य पैलादि० लुक्। तस्य युवापत्येऽपि। तथा च पैल० पिता पुत्रश्च।

पैलगर्ग पु० कर्म०। ऋषिभेदे तदाश्रमस्य च तीर्थत्वम् भा० व० १८७ अ०।

पैलव त्रि० पीलौ दीयते कार्य्यं वा व्युष्टा० अण्। पीलौ १दीयमाने २कार्य्ये च। व्युष्टा० गणे पीलुमूलेति ग्रस्तामित्येके समस्तमित्यन्ये। इदमर्थेऽण्। पीलुसम्बन्धिनि त्रि० मनु० २।४०। [लकादिभवे।

पैलवहक त्रि० पीलुवहे भवः वहान्तत्वात् वुण्। पीलुवह-

पैलादि "पैलादिभ्यश्च" पा० युवप्रत्ययलुग्निमित्ते शब्दगणे स च गण "पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यङ्कामि राहवि रावणि औदञ्चि औदवजि औदमेघि औदमज्जि औदभृज्जि दैवस्थानि पैङ्गलोदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औदाहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि (तदाद्या पाण०) (आकृतिगणोऽयम्)। तद्राजसंज्ञकात् परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः।

पैशाच पु० पिशाचेन निर्वृत्त० अण्। "सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति। स पापिष्ठो विवाहानां पैशाच" मनूक्ते १विवाहभेदे २पिशाचदानेश्ततत्सम्बन्धिनि च त्रि०। स्त्रियां ङीप् "पैशाची योनिमापन्ना" पुरा०। "यद्यत्कन्य ददाति दत्त्वा वा मोदति अवगृह्य पैशाचमिति" कात्यायनोक्ते ३दानभेदे स्वार्थे अण्। ४पिशाचशब्दार्थे पु० स्त्री० अण्। ५अष्टादशयोनिभेदे। मह्युः तस्य लुक्।

पैशुन(न्य) न० पिशुनस्य भाव० युवा० अण् ब्राह्मणा० ष्यञ् वा। पिशुनत्वे

पैष्ट त्रि० पिष्टस्येदम् अण् १पिष्टसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् सा च २सुराभेदे। "गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा। यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः" मनु०। पैष्टमयी च स्त्री राजनि०।

पैष्टकायन पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्याय।

पो त्रि० पवते पुनाति वा पु-पू- वा विच् १शुद्धे २शोधके च।

पोगण्ड पु० पौः शुद्धो गण्ड एकदेशो यस्य। १विकलाङ्गे २न्यूनाधिकाङ्गे। स्वार्थे अण्। "पौगण्डः पञ्चमादब्दा-दर्वाक् च दशमाद्गतः" इत्युक्तवयस्के बालके पु० हला०।

पोट पु० पुट-श्लेषे घञ्। १संश्लेषे-आधारे घञ्। २वेश्मभूमौ जटा०।

पोटगल पु० पोटेन संश्लेषमात्रेण गलति गल-अच्। १नडे २काशे च अमरः। ३मत्स्यभेदे पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां ङीष्।

पोटलक न० पोटेन लीयते ली-ड स्वार्थे क। (पुँटलि) ख्याते सञ्चितवस्त्रादौ कात्या० श्रौ० ७।८।४। कर्क०। तदर्थे स्त्री कापि अत इत्वम् पोटलिका। [अमरः।

पोटा स्त्री पु० पुट-अच्। पुंश्चलक्षणयुक्तायां स्त्रियाम्।

पोट्टलिका स्त्री पोटलिका+पृषो० (पुँटलि) ख्याते पदार्थे पोट्टलीत्यपि तदर्थे "शुद्धाथं लिप्तत्वाकाचे शुद्ध्याः काथ एव वा। दोलायन्त्रे पुट० पाच्य० पोट्टल्या वस्त्रबद्धया" वैद्यक०।

पोट्टिल पु० अवसर्पिण्यां जिनोत्तमभेदे हेमच०।

पोड्डु पु० पुड-डुन्। कपालास्थितले राजनि०।

पोत पुंस्त्री पू-तन्। १बालके २वस्त्रे च अमर०। ३गृह-स्थानभेदे (पोँता) ४वस्त्रे च मेदि०। ५दशवर्षीयगजे हेमच०। ६समुद्रयाने नौकाभेदे (जाहाज) ततः समूहे पाशा० य। पोत्या पोतसमूहे स्त्री।

पोतक पु० पोत इव कायति कै-क स्वार्थे क वा। १पोतपदार्थे २नागभेदे भा० उ० १०२अ०। गौरा० ङीष्। ३पूतिकायाके स्त्री ४श्योनाके च स्त्री राजनि०।

पोतज पु० पोत० सन् जायते जन-ड। शिशुभूततया जायमाने गजाश्वादौ हेमच०। [गौरा० ङीष्।

पोतन त्रि० पू-तन। १पवित्रे २पवित्रताकारके च स्त्रियां

पोतप्लव पु० पोतेन प्लवते प्लु-अच्। नौकया तारके ह० क० १०।१०। [अमर।

पोतवणिज् पु० पोते वणिक्। नौकया वाणिज्यकारके

पोतरक्ष पु० पोतं रक्षति अण् उप० स०। (हालि) ख्याते पदार्थे केनिपातकेे शब्दमा०।

पोतनकप्रिय त्रि० बुद्धभेदे त्रिका०।

पोतवाह पु० पोतं नाव वहति वह-अण् उप० स०। नौका-वाहके (दाँडि) अमर०।

पोताच्छादन न० पोतस्य-वस्त्रस्य आच्छादनम्। वस्त्रगृहे राजा०।

पोताधान पु॰ पोतानां शिशूनामण्डजातमत्स्यानामाधानम्। क्षुद्रमत्स्यसङ्घे (पोनारमाँछ) अमरः। [राजनि॰।

पोतास पु॰ पोत इवास्यति अस–टीप्नौ अच्। कर्पूरभेदे

पो(पौ)तिमत्स्यक पु॰ मत्स्यभेदे भा॰ व॰ १३५॰।

पोतिका स्त्री पूतिका+पृषो॰। पूतिकायां १शाकभेदे भरतः २शतपुष्पायां ३मूलपोत्यां च राजनि॰।

पोतु पु॰ पु–तुन्। मानसाण्डपोषके हेमच॰।

पोतृ पु॰ पुनाति पु–तृन्। ऋत्विग्भेदे अच्छावाकशब्दे ८५ पृ॰ दृश्यम्। होतादिशब्देन द्वन्द्वे ऋत आत्। पोताहोतारौ।

पोत्र न॰ पू–त्र। १यज्ञे २शूकरमुखाग्रे ३लाङ्गलमुखाग्रे, ४वहित्रे च मेदि॰। [स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

पोत्रायुध पुंस्त्री पोत्रमायुधमिवास्य। शूकरे राजनि॰।

पोत्रिन् पु॰ पोत्रमस्त्यस्य इनि। शूकरे अमर॰। पोत्रयुक्ते त्रि॰। स्त्रियां ङीप्। [शक्तिभेदे त्रिका॰।

पोत्रिरथा स्त्री पोत्री रथ इव गतिसाधनमस्याः। जिन-

पोत्रीय त्रि॰ पोतुः कर्म छ। पोतृकर्त्तव्ये कर्मणि। कात्या॰ श्रौ॰ २४।४।४२।

पोथकी स्त्री "कण्डूलावास्थिता गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः। पिड़काश्च कृशावर्त्म॰ पोथक्य इति संज्ञिता" सुश्रुतोक्ते पिडकाभेदे। [स्त्री गौरा॰ ङीष्।

पोल त्रि॰ पुल–ज्वला॰ ण। १महत्त्वयुक्ते। २पिष्टकभेदे

पोलिका स्त्री पूरिकाभेदे शतावशब्दे २१८१ पृ॰ दृश्यम्।

पोलिन्द पु॰ पोतस्यालिन्द इव पृषो॰। नौकायभेदे त्रिका॰।

पोषयित्नु त्रि॰ पुष–णिच्–इत्नु। १पोषके २काकपोषके पिके च उज्ज्वल॰।

पोषुक त्रि॰ पुष–बा॰ उक। पोषणकरणशीले "तमनुपोषं पोषुको भवति" शतपथब्रा॰। [भवे त्रि॰ शब्दच॰।

पोष्टृ पु॰ पुष–तृच्। (काटा करमजा) १करञ्जभेदे। २पो-

पोष्य त्रि॰ पुष–कर्मणि यत्। १पोषणीये। आवश्यके यत्। २अवश्यपोष्ये। अवश्यपोष्यश्च दर्शितो यथा "भरणं पोष्यवर्गस्य दृष्टादृष्टफलोदयम्। प्रत्यवायोऽप्यभरणे तस्मात्तत् प्रयत्नतः। माता पिता गुरुः पत्नी अपत्यानि समाश्रिताः। अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गा अमी नव" काशी॰ख॰ ४५ अ॰। "ज्ञातिर्बन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः। अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोष्यवर्गा उदाहृताः" दक्षसं॰।

पौष्यपुत्र पु॰ कर्म॰। मनवनादिना पुत्रत्वमापन्ने "अधुना कृत्तिकादीनां यस्यां च पौष्यपुत्रकः। तन्नाम चक्रुस्ता मेऽन्यथा कार्त्तिकयेति कौतुकात्" ब्रह्म॰वै॰गण॰ख॰१४अ॰। अधुना दत्तकपुत्रस्य पौष्यपुत्रत्वं व्यवह्रियते तद्विधानं दत्तकशब्दे ३४३८पृ॰ दृश्यम्।

पौंश्चलेय पुंस्त्री पुंश्चली+अपत्ये ढक्। पुंश्चल्या अपत्ये

पौंश्चल्य न॰ पुंश्चल+भावे ष्यञ्। १असतीत्वे परपुरुषगामित्वे २पुंस्त्रियोर्मिथोव्यभिचारे च मनु ९।१५।

पौंसायन पु॰ पौंसायनस्य याजके दृष्टरीतौ राजभेदे शत॰ब्रा॰ १३।८।४।२

पौंस्न न॰ पुंसो भाव स्नञ्। पुंस्त्वे।

पौंस्य न॰ पुंस अभिमर्द्दने भावे यत्। तत्र साधु वा॰ यत्। १बले निरु॰। २संग्रामे च निघण्टुः ऋ॰१।१८०।१०।

पौगण्ड न॰ पौगण्डस्य भाव। १पञ्चमावधिदशमवर्षान्तावस्थाभेदे पोगण्डशब्दे दृश्यम्। स्वार्थे अण्। २तद्वस्थायुते त्रि॰।

पौञ्जिष्ठ पुस्त्री अन्त्यजातिभेदे यजु॰ ३०।१८। वेददी॰।

पौटायन पुस्त्री पुटायानर्षेरपत्यम् अण्। पूटायनर्षेः गोत्रापत्ये। [गोत्रस्त्रियाम्।

पौणिक्या स्त्री पुणगोत्रस्य स्त्री अण् स्त्रिया ष्यङ्। पुण-

पौण्डरीक न॰ पुण्डरीकमिव शर्करा॰ अण्। पुण्डरीकवल्ये प्रपौण्डरीके राजनि॰

पौण्डर्य्य न॰ पुण्डर्य्यमेव ष्यञ्। पुण्डर्य्यं भरत॰।

पौण्ड्र पु॰ १देशभेदे स च वृ॰सं॰१४॰ पूर्वस्यामुक्तः भा॰भी॰६अ॰ सोऽस्य अभिजन तस्य राजा वा अण्। २तद्देशवासिनि च। ३पिष्टाटिकमेण तद्देशवासिनि च। "पौण्ड्रकश्च बलिना वर." हरिवं॰८१अ॰। स च तल्पेन निहत "पाण्ड्रं पौण्ड्रं कलिङ्गञ्च मातृव्यञ्चैव जनार्दन"। जघान सहितान् सर्वान्" हरिवं॰ १६१ अ॰। "वसुदेवस्य सुतनूपत्नीजाते ४पुत्रभेदे। "सुतनुश्च नराची च पौरेरास्त परिग्रहः। पौण्ड्रश्च कपिलश्चैव वसुदेवस्य तौ सुतौ। नराच्या कपिलो जज्ञे पौण्ड्रश्च सुतनूसुत॰। तयोर्नृपोऽभवत् पौण्ड्र॰ कपिलश्च वनं ययौ" हरिवं॰१६२ अ॰। ५भीमसेनशङ्खे ६इक्षुभेदे पु॰ शब्दमा॰। ७क्रियालोपेन वृषलत्वप्राप्ते क्षत्रियभेदे मनु १०।४४ स्वार्थे क। तन्नार्थे इक्षुभेदे (पुड़ि)।

पौण्ड्रनागर पु॰ पौण्ड्रनगरे भवः अण् तस्य प्राच्यदेशत्वेऽपि नगरान्तत्वेन उत्तरपदवृद्धि। पौण्ड्रनगरभवे।

पौण्ड्रमातृस्यक पु॰ राजभेदे भा॰ आ॰ ६७ अ॰।

पौण्ड्रवर्द्धन पु०(बेहार) ख्याते देशभेदे शब्दर० तत्र पौण्ड्रेषु प्राचुर्य्यात् तथात्वम् । [२गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

पौण्ड्रिक पु० पुण्ड्र+स्वार्थे ठञ् । १इक्षुभेदे शब्दमा० ।

पौण्य त्रि० पुण्येषु प्रौतस्नातकर्मसु साधु अण् । पूर्त्तकर्मकारके कात्या० श्रौ०१।५।५।

पौतव न० यौतव–पृषो० । परिमाणे हेमच० ।

पौतिक त्रि० पूतिकेन दुर्गन्धिना निर्वृत्तम् सङ्कला० अण् । पूतिकद्रव्यनिर्वृत्ते ।

पौतिमाष पु० बन्व०। पूतिमाषस्यर्षेः गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। तस्य छात्राः कण्वा० अण् यञोपः । पौतिमाषच्छात्रेषु ।

पौत्रक न० पौतृरिदं ठञ् । हृत्विग्भेदपोतृसम्बन्धिनि ।

पौत्तिक न० पुत्तिकाभिर्मधुमक्षिकाभेदैर्निर्वृत्तम् ठञ् । मधुनि रत्नमा० ।

पौत्र पुंस्त्री० पुत्रस्यापत्यं शिवा०अण् । पुत्रस्य पुत्रे नप्तरि "पौत्रेणानन्त्यमश्नुते" इति स्मृतिः । स्त्रियां ङीप् ।

पौदन्य पु० अश्मकस्थपनगरे भा० आ० १७७ अ० ।

पौनःपुनिक त्रि०पुनःपुनर्भवः ठञ टिलोपः । पुनःपुनर्भवे ।

पौनःपुन्य न० पुनः पुनरेव स्वार्थे चतुर्वर्णा० ष्यञ् टिलोपश्च । १पुनःपुनरित्यर्थे भावे ष्यञ् । २आभीक्ष्ण्ये

पौनरुक्त न० पुनरुक्तस्य भावः उद्गात्रा०अण् । पुनर्वादोक्तौ

पौनरुक्तिक न० पुनरुक्तमर्थं वेत्ति तत्पदं वाऽधीते उक्था० ठक् । १पुनरुक्तार्थाभिज्ञे २पुनरुक्तपदाध्येतरि च ।

पौनर्भव पुंस्त्री० पुनर्भू+शिवा० अपत्ये अञ् । पुनर्भ्वपत्ये १द्वादशपुत्रमध्ये पुत्रभेदे "पत्या वा च परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया । उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते" मनुः । २तथाविधकन्यायां स्त्री स्वार्थे अण् । तत्रार्थे "सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीया कुलाधमाः । वाचादत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च । इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्" काश्यपोक्ते सप्तविधे ३कन्याभेदे च । आर्षत्वात् ङीबभावः । अजादेराकृतिगणत्वात् वा टाप् इत्येके । पुनर्भवं विन्दति अण् । ४पुनर्भूवेदके भर्त्तरि । "सा चेदक्षतयोनिः स्यात् गतप्रत्यागताऽपि वा । पौनर्भवेन भर्त्त्रा सा पुनःसंस्कारमर्हति" मनुः ।

पौर त्रि० पुरे वसति गहादित्वात् अण् । १पुरवासिनि २रोहिषतृणे न०(रामकर्पूर) अमर । पूरः पूरक एव स्वार्थे अण् । ३उदरपूरके त्रि०ऋ०२।११।११भा०। पुरोभवः पुरस्+यण् टिलोपः । ४पूर्वदिग्देशकालभवे "पौरा अधरसुदरविजा नित्यम्" वृ०सं० १७ अ० ।

पौरक न० पौरं इव कायति कै–क । रहश्कप्राद्याने हेम०।

पौरकुत्सी स्त्री पुरकुत्सस्यापत्यं स्त्री इञ् ङीप् । गाधिराजमातरि हरिवं० २७ अ० । [समीपादौ ।

पौरगेय त्रि० पुरग+सख्या० चातुरर्थ्यां ढञ् । पुरगत०

पौरण पु० "पूरणवारिश्रायवन्नानां वैश्वामित्रदेवरातपौरणेति आश्व०श्रौ०१२।१४।५ उक्ते गोत्रप्रवरर्षिभेदे । पूरण+स्वार्थे अण् । २पूरणे स्त्रियां ङीप् । "पौरणीं भूषणक्रियाम्" हरिव० ८८अ० ।

पौरन्दर त्रि० पुरन्दरस्येदम् पुरन्दरोदेवताऽस्य वा अण् । १शक्रसम्बन्धिनि २ज्येष्ठानक्षत्रे च वृ०सं०१५अ० ।

पौरव पुंस्त्री० पु(पू)रोर्गोत्रापत्यम् अण् । १ययातिपुत्रभेदस्य पु(पू)रोरपत्ये २तत्सम्बन्धिनि च । ३उत्तरदेशभेदे वृ०सं०१४अ०। मार्क०पु०५८ अ० तत्र पूर्वोत्तरदिक्स्थत्वमुक्तं यथा "त्रिनेत्राः पौरवाश्चैव गन्धर्वाश्च द्विजोत्तम ! । पूर्वोत्तरन्तु कूर्मस्य पादमेते व्यवस्थिताः" सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । पित्रादिक्रमेण ४तद्देशवासिनि ५तन्नृपे च । [भक्तियुक्ते सि०कौ०।

पौरवीय त्रि० पौरवो राजा भक्तिरस्य छ । पौरवन्टप-

पौरश्चरणिक त्रि०पुरश्चरणस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा ठञ् । १पुरश्चरणप्रतिपादकग्रन्थव्याख्यानग्रन्थे २तत्र भवे च ।

पौरस्त्य त्रि०पुरस्+भवार्थे त्यक् । १पुरोभवे २प्रथमे च अमरः

पौरागेय त्रि० पुराग+सख्या० चातुरर्थ्यां ढञ् । पूर्वकालगतस्यादूरदेशादौ । [१अ०।

पौराण त्रि० पुराणे पठितः अण् । पुराणपठिते भा० आ०

पौराणिक त्रि० पुराणं वेत्त्यधीते वा "आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च" वार्त्ति० ठक् । १पुराणार्थाभिज्ञे २तदध्येतरि च । पुराणे पठितः ठक् । ३तत्र पठिते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

पौरिक पु० दाक्षिणात्ये देशभेदे मार्कपु० ५७ अ० ।

पौरुकुत्स पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

पौरुष न० पुरुषस्य भावः कर्म वा युवा० अण् । १पुरुषत्वे २विक्रमे ३उद्यमे च । पुरुषस्येदम् अण् । ४ऊर्द्ध्वविस्तृतदोष्पाणिकमनुष्यपरिमाणे अमरः । "त्रयोऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम्" नैष० । स्वार्थे अण् । ४पुरुषगन्धार्थे शत०ब्रा० १४।७।१।१० ।

पौरुषाध्यकिन् पु० बन्व० । पुरुषायकेन ऋषिणा प्रोक्त

मधीयते शौनका० णिनि । पुरुषांशकर्मिण्या मोक्षा० ध्येतथु ।

पौरुषेय पु० पुरुषस्य वधादि "पुरुषाद्वधविकारसमूहतेन कृतेषु" पा० ठञ् । पुरुषस्य १वधे २विकारे ३समूहे ४तेन कृते च ।

पौरेय त्रि० पुरस्यादूरदेशादि नद्या० ढञ् । नगरसमीपादौ

पौरोगव पु० पुरोऽग्रे पाकगृहस्थेषु गोनेतृ गच्छ प्रोगु. ततः स्वार्थे प्रज्ञा० अण् । पाकशालाध्यक्षे अमरः ।

पौरोहित त्रि० पुरोहितस्य धर्म्यम् सखिप्रा० अण् । पुरोहितस्य धर्म्ये । [कर्मभेदे आश्व०श्रौ०७।८।९ ।

पौर्णदर्व न० पूर्णया दर्व्या निष्पाद्य कर्म अण् । वैदिके

पौर्णमास पु० पौर्णमास्यां भव सन्धिवेला० अण् । १पौर्ण-मासीविहिते यागे "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत" श्रुतिः स च द्विविधः यावज्जीवकाम्यश्च: पञ्चदशीप्रतिपद्‌ः सन्धिकाले कर्त्तव्यः । तत्कालादिविधानं कात्या० श्रौ० २।१ कण्डिकादौ दृश्यम् । पूर्णो मासश्चन्द्रमासोऽस्याम् अण् पूर्णो मासो यस्यां वर्त्तते "पूर्णमासादण् वक्तव्य" वा० अण् वा । २शुक्लपक्षीयपञ्चदशकलाक्रियायां तदुपलक्षितकालरूपायां वा ३तिथौ स्त्री ४तदुत्तरप्रतिपदि च "द्वे ह वै पौर्णमास्यौ पूर्वा उत्तरा च तत्र पञ्चदशी पूर्वा प्रतिपदुत्तरा" इति श्रुतेः तत्र पञ्चदशी मुख्या प्रतिपद्गौणी इत्यर्थः ।

पौर्णमासिक त्रि० पूर्णमास्यां भवः कालात् ठञ् । पौर्ण-मासभवे यागादौ वा० यत् । पौर्णमास्य तत्रार्थे ।

पौर्णमी स्त्री पूर्णतया चन्द्रो मीयतेऽत्र मा -आधारे घञर्थे क स्वार्थे अण् ङीप् । पूर्णिमातिथौ त्रिका० । [१।१७८

पौर्त्तिक त्रि० पूर्त्ताय साधु ठक् । पूर्त्तसाधने कर्मणि मनु०

पौर्य पु स्त्री० पुरस्यापत्यं कुर्वा० ण्य । पुरनामकस्य अपत्यापत्ये

पौर्वनगरेय त्रि० पूर्वनगर्यां भवः नद्या० ढक् । पूर्वनगरीभवे

पौर्वपदिक त्रि० पूर्वपदं गृह्णाति ठञ् । पूर्वपदग्राहके ।

पौर्वातिथ पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे आश्व० श्रौ० १२।१४।१।

पौर्वापर्य न० पूर्वापरयोर्भावः ष्यञ् । पूर्वापरत्वे ।

पौर्वाह्णि(ह्णि क)तेत्र त्रि० पूर्वाह्णे भवः यत् अञ् ठञ् वा पूर्वाह्णभवे । [च । पूर्वाह्णोचितं तत्रार्थे त्रि० ।

पौर्वाह्णिक त्रि० पूर्वाह्णे भव ठञ् । पूर्वाह्णभवे पक्षे च तुट्

पौर्विक त्रि० पूर्वस्मिन् काले भव ठञ् । पूर्वकालभवे स्त्रियां ङीप् । "जातिं स्मरति पौर्विकीम्" मनु ४।१४८ ।

पौलस्त्य पु स्त्री० पुलस्त्यस्यापत्य गर्गा० यञ् । पुलस्त्यस्यापत्ये १कुबेरे २रावणादौ च मेदि० । स्त्रियां ङीप् यलोप । पौलस्ती शूर्पणखायाम् । [विकारे ।

पौलाक त्रि० पुलाकस्य विकारः पलाशा० अञ् । पुलाक-

पौलि पु० पुल—इञ् बा० इन्धिच । ईषत्पक्वे यवादिधान्ये करकादौ अमरः । स्वार्थे क । तत्रार्थे हेमच० ।

पौलिपि पु० पुलपर्वतस्य अपत्ये ऋषिभेदे गत०ब्रा०१।६।१।

पौलोमी स्त्री पुलोम्नोऽपत्यम् अण् अलोपः । पुलोमकन्यायां शच्यां हेमच० ।

पौष पु० पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पुष्य—अण् यलोप ङीप् पौषी सा यत्र मासे अब्दांशादि पक्षे वा पुनः । १पुष्यनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयुक्ते मासि २वर्षे ३कौरे वर्षभेदे कार्त्तिकपर्व० १८४८९० दृश्यम् । "पौषादिको रविर्दशमासान्‌ मदनवर्षे" इत्यादिरीत्या दश मार-व्यास्य शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासे मुख्यचान्द्रपौषः कृष्णपक्षादिपौर्णमास्यन्तः गौणः पौषः, इत्यादि अमर-सिंह० गौर पौष इति भेदः तेनाप्यत्र मक्ते ।

पौष्कर न० पुष्करस्याकारोऽस्त्यस्य मूले प्रज्ञा० अण् । १पुष्कर-मूले राजनि० पुष्करस्येदम् अण् । २पुष्करसम्बन्धिनि त्रि० विष्णोः पद्मतया प्रादुर्भावयुते ३पाद्मे कल्पे पु० ।

पौष्करमूल न० स्वार्थे अण् । पुष्करमूले सर्गान्तरूपभेदे भरत०

पौष्करिणी स्त्री पुष्कराणां समूहः अण् स्वार्थे अण् वा ततोऽस्त्यर्थे इनि ङीप् । पुष्करिण्यां शब्दच० ।

पौष्करेयक न० पुष्करे जातादि कत्र्या० ढकञ् । पुष्करे जातादौ स्त्रियां ङीप् ।

पौष्कल त्रि० पुष्कलेन निर्वृत्तम् सङ्कला० अण् । १पुष्कलनि-र्वृत्ते २सामभेदे न० "उष्णिहि प्रकं ककुभि पौष्कलम्" सामब्रा०भा०धृता श्रुतिः "तद्व गीत पवस्व मधुमत्तम" इति प्रगाथे (उत्तरा० ।प०।६) तस्मिन् पूर्वा ककुप् उत्तरा पङ्क्ति । तत्र (ककुभि) पौष्कलं साम । (तद्) ऊह गा०।प—१६ दर्शितम् ।

पौष्कलावत पु० दिवोदासधन्वन्तरिं प्रति आयुर्वेदस्यागार्थं प्रश्नकारके सुश्रुतसहाध्यायिभेदे सुश्रुते १।१अ० दृश्यम् ।

पौष्कलेयक त्रि० पुष्कले जातादि कत्र्या० ढकञ् । पुष्कले जातादौ स्त्रियां ङीप् ।

पौष्टिक त्रि० पुष्ट्यै हितम् ठक् । पुष्टिसाधने कर्मभेदे "पुष्टि-र्मङ्गलादीनां हविरित्यभिधीयते । तद्धेतुभूतं यत् कर्म पौष्टिकं तदिहोच्यते" स्मृतिदुर्गभञ्जन० ।

पौष्टी स्त्री पुरोर्मातृ स्त्रीभेदे भा० आ० ९४ अ० ।

पौष्णा त्रि॰ पूषा देवताऽस्य तस्येदं वा अण् मपन्तत्वात् उप-धालोपः। १पूषदेवताके चर्वादौ २रेवतीनक्षत्रे न॰ ३पूष-सम्बन्धिनि त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

पौष्प न॰ पुष्पेण निर्वृत्तं तस्येदं वा अण्। १पुष्पमाध्व्ये २मद्यभेदे स्त्री। ३कुसुमसम्बन्धिमात्रे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। ४पाटलिपुत्रनगर्य्यां स्त्री ङीप् शब्दरत्ना॰।

पौष्य पु॰ करवीरपुराधिपे पूष्णः पुत्रे १नृपभेदे तत्कथा "पुष्णः पुत्रोऽभवत् पौष्यः सर्वशास्त्रार्थपारगः" कालिकापु॰। उतङ्केनर्षिणा गुरुदक्षिणार्थं याचिते तस्मै कुण्डलदातरि २नृपभेदे भा॰आ॰३अ॰। तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थ अण्। भा॰ आ॰ पर्वान्तर्गते ३पर्वभेदे न॰।

प्याट् अव्य॰ प्याय–बा॰ डाटि। सम्बोधने अमरः।

प्याय वृद्धौ भ्वा॰आ॰अक॰सेट्। प्यायते, अप्यायि–अप्यायिष्ट इदित् ओदिच्च पीन।

प्यायस्थण पु॰ गोत्रप्रवरर्षिभेदे।

प्युक्ण न॰ अपि–उक्ष–बा॰ नक अपेरल्लोपः। १आयुधि २अजगरसर्पे कर्मणि च कात्या॰श्रौ॰ १५।२।२१ कर्कः।

प्युष उत्सर्गे चु॰उभ॰सक॰सेट्। प्योषयति ते। अपुप्युषत् त

प्युष विभागे दाहे च दि॰ पर॰ सक॰ सेट्। प्युष्यते इरित् अप्युषत् अप्योषीत् पुपयोष। [अप्योषीत् पुप्योष।

प्युस विभागे दिवा॰पर॰सक॰सेट्। प्युस्यते इरित् अप्युसत्

प्यै वृद्धौ भ्वा॰आ॰अक॰अनिट्। प्यायते अप्यास्त।

प्र अव्य॰प्रथ–ड। १आरम्भे २गतौ ३उत्कर्षे ४प्राधम्ये ५सर्वतोभावे ६उत्पत्तौ, ७ख्यातौ ८व्यवहारे च पुरुषोत्तमः। अस्य क्रियायोगे उपसर्गत्वम्। गतित्वञ्च। अस्यार्थभेदो दाहरणानि गणरत्नटी॰ उक्तानि यथा "प्र आदिकर्मदीर्घशब्दप्रभवतृप्तिवियोगशुद्धियुक्तीच्छाशान्तिपूजादर्शनेषु" प्रयातः। प्रवालमूर्धिक प्रमुदेशस्य। प्रवदन्ति दायादाः। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। प्रभुक्तमन्नम्। प्रोषितः। प्रसन्नं जलम्। प्रयक्ष। प्रार्थयते। प्रशान्तोऽग्निः। प्राञ्जलिः। प्रणाम्। प्रलोकयति"।

प्रउग न॰ प्राञ्चुगम् पृषो॰। १प्राग्वर्त्तिनि युगे ईषान्तरे कात्या॰ ७।८।१८। कर्कः। तत्र चोदकामस्याग्नेः प्रउगचिद्धर्मा कात्या॰ १६।५।८। २शस्त्रविशेषे प्रउगशस्त्र्य-मध्यवाचे यजु॰१८।११। "प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसति" ब्रा॰उ॰भाष्यधृता श्रुतिः "प्रउगनिष्केवल्यमरुत्वतो मरुत्त्वतीयेष्ठ शास्त्रेषु"इत्युक्ता "प्रउगेऽतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रमिति आद्ये इत्यस्यार्थमाह भाष्यकृत्।

प्रकङ्कत पु॰ १प्रकटविषे २प्रकटगमने सर्पभेदे ऋ॰ १।१९१।७।

प्रकट त्रि॰ प्र+कट–अच्। स्पष्टे।

प्रकटित त्रि॰ प्र+कट–क्त। प्रकाशिते हेमच॰।

प्रकण्व पु॰ प्रकृष्टः कण्वो यत्र। ऋषिभिन्नत्वात् न सुट्। देशभेदे सि॰कौ॰। ऋषौ तु सुट् प्रस्कण्व इत्येव।

प्रकम्पन पु॰ प्र+कपि–णिच्–युच्। १वायौ "प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः" माघः। २नरकभेदे च शब्दरत्ना॰। ३प्रकम्पनकारके त्रि॰।

प्रकर पु॰ प्र+कॄ–भावे अप्। १समूहे २अतिक्षेपे च। कर्मणि अप्। ३प्रकीर्णे पुष्पादौ त्रि॰। ४अगुरुचन्दने न॰ मेदि॰

प्रकरण न॰ प्र+कृ–ल्युट्। १प्रस्तावे २अभिनेयनायकादिके दृश्यकाव्यभेदे हेमच॰। ३ग्रन्थसन्धौ ४एकार्थप्रतिपादक-ग्रन्थांशे च त्रिका॰। नाटकादिनी दश दृश्यकाव्य-रूपकाणि विभज्य सा॰द॰ तल्लक्षणमुक्तं यथा "भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम्। शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथ वा वणिक्। सापाय धर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः"। विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकम्। अमात्यनायकं मालतीमाधवम्। वणिङ्-नायकं पुष्पभूषितम्। "नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित्। तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः। कितवद्यूतकारादिविटचेटकसङ्कुलः"। कुलस्त्री पुष्पभूषिते। वेश्या तरङ्गदत्ते द्वे अपि मृच्छकटिके। अस्य नाटकप्रकृतित्वात् शेषं नाटकवत्"। कर्त्तव्यस्य इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणम् इति शबरभाष्योक्ते ५अर्थे च "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" जै॰ ३।३।१४। तत्र विनियोगसाधने तस्य श्रुतिलिङ्गवाक्यसाध्यत्वं स्थान-समाख्यायोर्बोधकत्वञ्च स्थितम्। "श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संहतानि। सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" पार्थसारथिमिश्रः। शास्त्रसिद्धान्तप्रतिपादके ६ग्रन्थभेदे "अस्य च वेदान्तप्रकरणत्वात्" वेदान्तसा॰।

प्रकरणसम पु॰ गौतमोक्ते सत्प्रतिपक्षापरपर्य्याये १हेत्वाभासभेदे "यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरण-सम" गौ॰सू॰। "क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति। स हेतुः स्वसाध्यस्य परसाध्याभावस्य वा निर्णयार्थमपदिष्टः प्रयुक्तः प्रकरणसम उच्यते स च इत्याकाङ्क्षायामाह यस्मात् प्रकरणचिन्तेति करणं "पक्षप्रतिपक्षाविति" भाष्य

साध्यतदभाववत्तावितिं तदर्थस्तथा च निर्णयार्थं हेतुर्यत्र निर्णयं जनयितुमशक्तस्तुल्यबलेन परेण प्रतिबन्धात् किन्तु धर्मिणः साध्यवत्त्वं तदभाववत्त्वं वेति चिन्तां जिज्ञासां प्रवर्त्तयति स प्रकरणसम । यद्वा प्रकृष्टं करणं लिङ्गं परामर्शो वा को हेतुरनयोः साधक एतयोः कः परामर्शः प्रमेति वा यत्र जिज्ञासा भवतीत्यर्थः । यथाऽऽदित्यादि वस्तुस्थितिमात्रं वक्तव्यन्तु तुल्यबलविरोधिपरामर्शकालीनपरामर्शविषयत्वं स्वसाध्यपरामर्शकालीनतुल्यबलविरोधिपरामर्शो वा । विरोधिपरामर्शस्य च हेतुनिष्ठत्वमेकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन अन्यथा हेतोर्दुष्टत्वं न स्यात् । अयञ्च दशाविशेषे दोषः इत्यतः सद्धेतोरपि विरोधिपरामर्शकाले दुष्टत्वमिष्टमेवेत्यवधेयम्" वृत्तिः ।

२जातिरूपासदुत्तरभेदे गौ० ५।१।१६।८८ सू० ।

"उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः" सू० "उभयसाधर्म्यात् अन्वयसहचाराद्व्यतिरेकसहचाराद्वा प्रक्रिया प्रकर्षेण क्रिया साधनं विपरीतसाधनमिति फलितार्थः तत्सिद्धेस्तस्य पूर्वमेव सिद्धे तथाचाधिकत्वेनारोपितप्रमाणान्तरेण बाधेन प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते नैतदेव श्रावणत्वेन नित्यत्वसाधकेन बाधात् बाधादेशनाभासा चेयम् । वृ० । "प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः" सू० । अत्रोत्तरमाह प्रतिपक्षाद्विपरीतसाध्यसाधकत्वेनाभिमताच्छ्रावणत्वादितः प्रकरणसिद्धिद्वारा मदीयसाध्यस्य यः प्रतिषेधः त्वया क्रियते तस्यानुपपत्तिः कुत प्रतिपक्षोपपत्तेः त्वत्पक्षापेक्षया प्रतिपक्षस्य मदीयपक्षस्योपपत्तेः साधनात् । अयमाशय श्रावणत्वेन पूर्वं नित्यत्वस्य साधनात्तयो बाध उच्यते स नोपपद्यते पूर्वं साधितस्य बलवत्त्वाभावात् कदाचित्, कृतकत्वेनानित्यत्वस्यापि पूर्वं साधनादिति त्वत्पक्षप्रतिषेधोऽपि स्यात्" वृत्तिः ।

प्रकरणी न० नाटिकाभेदे "नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका । समानवंशजा नेतुर्भवेद् यत्र च नायिका" सा०द० ।

प्रकरी स्त्री १नाट्याङ्गभेदे २चत्वरभूमौ च शब्दरत्ना० ।

प्रकर्ष पु० प्र+कृष–घञ् । १उत्कर्षे २प्रकृष्टतया कर्षणे च ।

प्रकर्षण न० प्र+कृष–ल्युट् । १उत्कर्षे २आकर्षणे च ।

प्रकलविद् पु० प्रकलां कलां वेत्ति विद–क्विप् पृषो० ह्रस्वः । १वणिग्जने निरु०६।६। २अल्पज्ञातरि त्रि० ऋ०७।१८।१५भा०

प्रकाण्ड पु० प्रकृष्टं काण्डं प्रा०त० । १वृक्षस्य मूलादारभ्य शाखान्ते भागे । २प्रशस्ते न० । ३विटपे पु० मेदि० ।

प्रकाण्डर पु० प्रकाण्ड+अस्त्यर्थे वा० र । वृक्षे शब्दच० ।

प्रकाम त्रि० प्रगतः कामम् प्रा०स० । १यथेष्टे अमरः । प्रा०ब० । २प्रकृष्टकामके त्रि० । ३देवभेदे पु० यजु० २०।१२ ।

प्रकामम् अव्य० प्र+कम–णमुल् । अत्यर्थे अनुमतौ च अमरः ।

प्रकामोद्य पु० देवभेदे यजु०१० ८

प्रकार पु० प्र+कृ+घञ् । १भेदे २सादृश्ये च अमरः । ३विशिष्टज्ञाने विशेषणतया भासमाने पदार्थे "स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तदनिरूपकत्वम् सर्वांशे भ्रमभिन्नत्वमिति" गदाधरः ।

प्रकारता स्त्री प्रकारस्य भावः तल् । १विषयताभेदे ज्ञायमानविशेषणप्रतियोगिकसमवायावच्छिन्नविषयत्वे ।

प्रकालन त्रि० प्रकालयति प्र+कालि ल्यु । १हिंसके २सर्पभेदे पु० भा०आ०७५ अ० । भावे ल्युट् । ३मारणे न० ।

प्रकाश पु० प्र+काश–घञ् । १आतपे २विकाशे च । कर्त्तरि अच् । ३विकाशयुक्ते त्रि० अमरः । प्रकाशश्च सत्त्वज्ञानतेजःसाधारणः यथोक्तम् "जडप्रकाशायोगात् प्रकाशः" सा०सू० "वैशेषिका आहुः । ज्ञानप्रकाशरूपस्य जडस्यात्मनो मनःसंयोगाज्ज्ञानाख्यप्रकाशो जायत इति तन्न । लोके जडस्याप्रकाशस्य लोष्टादेः प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन तदयोगात् । अतः सूर्यादिवत् प्रकाशस्वरूप एव पुरुष इत्यर्थः । तथा च स्मृतिः "यथा प्रकाशतमसोः सम्बन्धो नोपपद्यते । तद्वदैक्यं न सम्बन्धः प्रपञ्चपरमात्मनोः" । इति । "यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् । ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु" इति च । प्रकाशत्वं च तेजःसत्त्वचैतन्येष्वनुगतमखण्डोपाधिरनुगतव्यवहारादिति । ननु प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तेजोवद्धर्मधर्मिभावोऽस्ति न वा तत्राह सा०प्र०भा० "निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा" सू० "पुरुषस्य प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्सम्बन्धमात्रेणान्यत्र प्रकाशोपपत्तौ प्रकाशात्मकधर्मकल्पनागौरवमित्यपि बोध्यम् + तेजसश्च प्रकाशात्स्वरूपविशेषाश्रयत्वेऽपि स्पर्शपुरस्कारेण पृथक् प्रकाशतेजसोर्भेदः सिद्ध्यति । आत्मनस्तु ज्ञानाख्यप्रकाशाश्रयत्वकल्पने प्रमाणं नास्तीत्यतो धर्मधर्मिभावशून्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं कल्प्यते । तस्य च न गुणत्वम् संयोगादिमत्त्वात् अनाश्रितत्वाच्चेति । तथा च स्मर्यते "ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन । ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्य-

पूर्णः सदा शिवः” शां॰प॰मा॰। वैवस्वतमनोः २पुत्रभेदे हरिवं॰७अ॰।

प्रकाशक त्रि॰ प्रकाशयति प्र+काश-णिच् ण्वुल्। १प्रकाशकारके सूर्य्यादौ सांख्यमतसिद्धे २सत्त्वगुणे च “तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्” गीता।

प्रकाशकज्ञातृ पु॰ प्रकाशकस्य पूर्वं ज्ञाता। कुक्कुटे शब्दच॰ तस्य प्रथमं प्रकाशकसूर्य्यज्ञातृत्वात्तथात्वम्।

प्रकाशन त्रि॰ प्रकाशयति प्र+काश-णिच्-ल्यु। १प्रकाशकारके २विष्णौ पु॰। “नैकरूपो वृहद्रूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः” विष्णुस॰।

प्रकाशात्मन् पु॰प्रकाश आत्मा स्वरूपमस्य। १विष्णौ “प्रकाशात्मा प्रतापनः” विष्णुस॰। २व्यक्तस्वभावे त्रि॰।

प्रकाशित त्रि॰प्र+काश+णिच्-कर्मणि क्त। १प्रकटिते हेम॰ प्र+काश कर्त्तरि क्त। २प्रकाशयुते त्रि॰। भावे क्त। ३प्रकाशे न॰।

प्रकाश्य त्रि॰ प्र+काशि-कर्मणि यत्। १प्रकाशनीये २प्रायोग्यर्णशुद्ध्यादौ नवके न॰ काशी॰ १० अ॰। नवनवकशब्दे ३९८८ पृ॰ दृश्यम्।

प्रकीर्ण न॰ प्र+कॄ-कर्मणि क्त। १चामरे जटा॰। २ग्रन्थविच्छेदे त्रिका॰। ३विक्षिप्ते ४मिश्रिते विभिन्नजातीये त्रि॰। ५पूतिकरञ्जे पु॰ राजनि॰। भावे क्त। भिन्नजातीयानां ६मिश्रणे ७विक्षेपे ८विस्तारे च न॰। स्वार्थे क। तत्रार्थे। अनुक्तप्रायश्चित्तविशेषे पातकविशेषे पातकशब्दे ४२९९ पृ॰ विष्णुवाक्यम् दृश्यम। “अनुक्तं तत्प्रकीर्णकम्” अनुक्तमनुक्तनिष्कृतिकं पापं प्रकीर्णकमित्यर्थः। “अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये। शक्तिञ्चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्” विश्वामित्र “प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम्। प्रायश्चित्तं बुधः कुर्य्यात् ब्राह्मणानुमतः सदा” विष्णुः। “क्रयविक्रयदुष्टभोजनप्रतिग्रहेषु अनादिष्टप्रायश्चित्तेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यं वा” शङ्खलिखितौ। भट्टिकाव्ये नानाजातीयप्रत्ययोदाहरणबोधककाण्डः प्रकीर्णकाण्डम्। संज्ञायां कन्। तुरङ्गमे पुस्त्री॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

प्रकीर्य्य पु॰ प्रकीर्य्यतेऽसौ प्र+कॄ-क्यप्। (नाटाक-मचा) १करञ्जभेदे अमरः। २पूतिकरञ्जे (रीठाकरमचा) राजनि॰। ३विक्षेप्ये ४व्याप्ये च त्रि॰।

प्रकुञ्च पु॰ “प्रकुञ्च षोड़शी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्त्यते” भावप्र॰ उक्ते पलरूपे मानभेदे। “चूर्णप्रकुञ्चम्” इत्यादि सुश्रुत

प्रकुल न॰ प्र+कुल-कर्त्तरि क। प्रशस्तदेहे त्रिकाण्डशेषः।

प्रकूष्माण्डी स्त्री दुर्गायां हेमच॰।

प्रकृत त्रि॰ प्र+कृ-क्त। १अधिकृते २आरब्धे ३प्रकरणप्राप्ते च। ४ऋषिभेदे पु॰। प्रकृतस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् अश्वा॰ फञ्। प्राकृतायन तद्गोत्रापत्ये पुस्त्री॰।

प्रकृति स्त्री प्र+कृ-कर्त्तरि क्तिच् भावादौ क्तिन् वा। १स्वभावे २योनौ ३लिङ्गे ४स्वाम्यमात्यादौ राज्याङ्गे अमरः। ५शिल्पिनि हेम॰। ६शक्तौ ७योषिति शब्दर॰। ८परमात्मनि धरणिः। १०आकाशादिभूतपञ्चके ११करणे १२गुणे १३जन्तौ च १४एकविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे। १५मातरि १६प्रत्ययनिमित्ते शब्दभेदे तल्लक्षणं शब्द॰प्र॰ उक्तं यथा “स्वोपस्थाप्ययदर्थस्य बोधने यस्य निश्चयः। तत्त्वेन हेतुरस्य वा प्रकृतिः सा तदर्थिका। तत्त्वेन यन्निश्चयत्वेन स्वोपस्थाप्ययादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थे प्रकृतिरिति तु फलितार्थः। वस्त्रगुडो द्राक्षेत्यादौ वस्त्रजाद्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति गुडादिपदधर्मिकवस्त्रजादिनिश्चयत्वेन न हेतुत्वमपि तु सुबादिधर्मिकवस्त्रगुडादिपदनिश्चयत्वेन अन्यथा केवलादपि वस्त्रगुडादिशब्दात् द्राक्षादौ वस्त्रजाद्यर्थस्यान्वयबोधापत्तेरिति न तत्र प्रसङ्गः”। “निरुक्ता प्रकृतिर्द्वेधा नामधातुप्रभेदतः। यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं तन्नाम्नो नातिरिच्यते। निरुक्ता न तु साङ्ख्यानामिव जगदुपादानभूता। यच्च पाणिनिप्रभृतिभिः प्रातिपदिक प्रकृतिरित्युक्तं तदपि नाम्नो नातिरिच्यते नातो विभागन्यूनता”। वैयाकरणमते तल्लक्षणन्तु शब्दार्थरत्नेऽस्माभिरुक्तं यथा “तत्र प्रकृतिप्रत्ययादिसमुदायरूपपदस्वरूपे तद्विभागे च दर्शिते इदानीं तदवयवरूपप्रकृतिप्रत्ययस्वरूपविभागौ प्रदर्श्येते। तत्र प्रकृतिर्नाम अर्थावबोधहेतुः प्रत्ययविधानावधिभूतः शब्दविशेषः सर्वेषामेव च प्रत्ययानां प्रकृतिं निमित्तीकृत्यैव विधानात्। प्रत्ययानाञ्च प्रत्यायकत्वरूपेणैव निवेशः न तु वक्ष्यमाणप्रत्ययत्वेन तेन नान्योन्याश्रयः। अवधित्वञ्च पूर्वापरत्वरूपं ग्राह्यं तेन वस्त्रजादेर्निमित्तत्वेऽपि नाप्रसङ्गः। वस्तुतस्तु प्रवृत्तिनिमित्तशब्दानां समुदायशक्तिस्वीकारात् तद्धितादीनां निरर्थकत्वाच्च तत्र प्रकृतिप्रत्ययादिविभागः। अत एव भाष्ये “तावेव सुप्तिङौ यौ तत्र परौ नैव प्रकृतिरादौ” इति” सुप्तिङ्मात्रयोरेव प्रत्ययत्वमित्युक्तम्।

प्रत्ययविधानावधेः यौ परौ तावेव सुप्तिङौ या च तयो· राद्या विधानावधिभूता सैव प्रकृतिरिति तदर्थः। एतदभिप्रायेणैव हरिणा "य· शब्द स्वेतरस्यार्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने। यदपेक्षस्तयोः पूर्वा प्रकृतिः प्रत्ययः परः" इति प्रकृत्यादिलक्षणमुक्तम्। अत्र च पूर्वत्वं बोधकशब्दविधानावधित्वमेव बोध्यं भाष्यैकवाक्यत्वात् नत्वानुपूर्विकोपात्तपूर्वापरत्वं तथात्वे पचतीत्यादौ तिङादेरेव धात्वर्थे स्वार्थप्रकारकान्वयबोधजनकत्वस्वीकारात् तत्रातिव्याप्तिः। एवञ्च निरुक्तपूर्वत्वरूपलक्षणेनैव प्रसङ्गातिप्रसङ्गादिवारणसम्भवे प्रकृतिप्रत्यययोरर्थबोधकत्वसाकाङ्क्षत्वद्योतनायैव स· शब्द इत्यादिकथनं बोध्यमेवच स्वार्थे इत्यत्र विशेष्यतया विशेषणतया वान्वयबोधने इत्यर्थः तेन सिद्धान्ते तिङर्थप्रकारकान्वय· बोधेऽपि न क्षतिः। तथा च तदर्थान्वितस्वार्थबोधने तदपेक्षत्वे सति तद्विधानावधिभूतत्वं तत्प्रकृतित्वमिति फलितम्। एवञ्चावयवशक्तिस्वीकारेऽपि पङ्कजादावतिप्रसङ्गादिशङ्कापि नोदेति पङ्कजादेः प्रकृतिविधानावधित्वाभावात् अवधित्वस्य पूर्वापरत्वरूपस्य निवेशाच्च। अत एतत्पक्षे भाष्ये सुप्तिङ्शब्दौ प्रत्ययान्तरस्याप्युपलक्षणमिति दृष्टव्यम्। तथा शेखरकारेणापि प्रत्ययविधानुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमेव प्रकृतित्वमित्यभिदधे पूर्वसिद्धवस्तुन एव उद्देश्यत्वसम्भवात् पूर्वत्वमर्थात्तं पङ्कजादेरपि सुप उद्देश्यत्वात् विशिष्टरूपस्याव्याप्तीति। एवञ्च प्रकरोति प्रत्ययं बोधयतीति व्युत्पत्तिसत्त्वात् प्रकृतिशब्दो योगरूढ इति बोध्यम्"। १७उपादानकारणे "प्रकृतिश्च दृष्टान्तानुपरोधात्" शा·सू· "सती वाऽविद्यमाना या प्रकृतिः परिणामिनी" हरिका·। १८उपदिष्टसर्वाङ्गके कर्मभेदे। तदेतत् ताण्ड्य·भा·निर्णीतं यथा "ननु का प्रकृतिः का विकृतिरिति चेत् उच्यते यत्र कर्त्तव्यं सर्वं प्रकरणे कर्मान्तरमनपेक्ष्योपदिश्यते सा प्रकृतिः यत्र विशेषरूपमेव कर्त्तव्यं मुखोपदिश्यते इतरत् सर्वं कर्मान्तरादतिदिश्यते सा विकृतिः। अथातिदेशः प्रत्यक्षवचनाद्वा साम्याद्वा लिङ्गाद्वाऽवगन्तव्य। तत् सर्वं सप्तमाष्टमाध्यायाभ्यां बहुधा विचारितम्। प्रकृतिश्च द्विविधा मूलप्रकृतिरवान्तरप्रकृतिश्चेति। सर्वात्मना कर्मान्तरनिरपेक्षा मूलप्रकृतिः कतिपयेष्वङ्गेषु कर्मान्तरं चापेक्षते स्वयञ्च केचित् कर्मनिरपेक्षणीया भवति सेयमवान्तरप्रकृतिः। तत्र तिस्रो मूलप्रकृतयः तासामष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके विचारिता·। "इष्ट्यग्निष्टोमसोमानां मूलप्रकृतिता न हि। अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात्। लोकवत् सन्निपत्यारादुपकारिद्वयस्मृतेः। इयत्तायानिश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता नहि। अलौकिकत्वेनैताभिरङ्गैः स्वस्य च उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वात् इष्ट्यादीनां नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेत् नैव लौकिकसदृशत्वात्। यथा लोके भुक्तिक्रियायामोदनं करणं तस्य सन्निपत्योपकारिणः शाकसूपादय·, आरादुपकारिणः पीठप्रदीपादयः। तथा भावनायां यागः करणम् अवघातादयः सन्निपातिनः, प्रयाजादय· आरादुपकारिणः। अतो नात्यन्तिकमलौकिकत्वम्। इयत्ता लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथा श्रौते श्रुत्या निश्चीयता तथादिष्ट्यग्निष्टोमसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति"।

१९सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थायां साम्यावस्थोपलक्षिते सत्त्वादिगुणे। "सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम्। साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्त्तिता। केचित् प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः। एतदेव प्रजासृष्टिं करोति विकरोति च" मात्स्ये ४अ·।

"सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः" सा· सू·। "तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्था न्यूनानतिरिक्तावस्था· न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत् अकार्यावस्थेति निष्कर्षः। अकार्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः। यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाश· प्रसङ्गात् "सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा। एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारे परं पदम्" इत्यादि स्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च। सत्त्वादीनामनु· गमाय सामान्येति। पुरुषव्यावर्त्तनाय गुणेति। महदादिव्यावर्त्तनाय चोपलक्षितान्तमिति। महदादयोऽपि हि कार्यसत्त्वादिरूपा पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति। तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम्। अस्या विशेषस्तु पश्चाद्वक्ष्यते" प्र·भा·। "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" सां· का·। "अपेक्षातो हि शास्त्रार्थस्य चतस्रो विधाः। कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव, कश्चित् विकृतिरेव,कश्चित् प्रकृतिविकृतिः कश्चिदनुभयरूप इति। तत्र का प्रकृतिरेत्यत उक्तम् मूलप्रकृतिरविकृतिरिति प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरज

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था सा अविकृतिः । प्रकृतिरेवेत्यर्थः कस्मादित्यत उक्तम् मूलेति मूलञ्चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः विश्वस्य कार्य्यसङ्घातस्य सा मूलं नत्वस्या मूलान्तरमस्तीति भावः । कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः कियत्यश्चेत्यत उक्तम् महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति प्रकृतयश्च ता विकृतयश्च ता इति । तथा हि महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः । एवमहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृतिर्विकृतयश्च महतः । एवं पञ्चतन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कारस्य । अथ विकृतिरेव कियती चेत्यत उक्तं षोडशकस्तु विकार इति । षोडशसंख्यापरिमितो गणः षोडशकः तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च पञ्चमहाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशको गणो विकार एव "न प्रकृतिरिति । यद्यपि च पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो विकाराः एवं तद्विकारभेदानां दध्यङ्कुरादयस्तथापि गवादयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरं तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्वमिहाभिमतमिति न दोषः सर्वेषां गोघटादीनां स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता च समेति न तत्त्वान्तरत्वम् । अनुभयरूपमाह न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति त०कौ० । शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् । त्रिगुणं तत् जगद्योनिः" स्मृतिः । तदनुमापका कार्य्यभेदाः तद्धर्माश्च सा०सू० भाष्याद्युक्ता यथा "तत्र प्रकृतेः" सा० सू० "ततो महत्तत्त्वात् कार्य्यात् कारणतया प्रकृतेरनुमानेन बोध इत्यर्थः । अन्तःकरणसामान्यस्यापि कार्य्यत्वं तावदेकदा पञ्चेन्द्रियज्ञानानुत्पत्त्या मध्यमपरिमाणतया देहादिवदेव सिद्धं श्रुतिस्मृतिप्रमाण्याच्च । तस्य च प्रकृतिकार्य्यत्वेऽयं प्रयोगः । सुखदुःखमोहधर्म्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्म्मकद्रव्यजन्या कार्य्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्तादिवदिति कारणगुणानुसारेणैव कार्य्यगुणौचित्यं चात्रानुकूलतर्कः श्रुतिस्मृतयोऽपीतिमन्तव्यम् भा० "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्" सां० का० कारणानुमापकत्वाल्लयगमनाद्वाऽत्र लिङ्गं कार्य्यजातम् न तु महत्तत्त्वमात्रमत्र विवक्षितं हेतुमत्त्वादीनां सर्वकार्य्यसाधारणत्वात् । "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्" इति कारिकायामप्यत एव व्यक्तत्वं सर्वकार्य्यमेव लिङ्गमित्युक्तम् । तथा च तल्लिङ्गं हेतुमत्त्वादिधर्मकमिति वाक्यार्थः । तत्र हेतुमत्त्वं कारणवत्त्वम् अनित्यत्वं विनाशिता प्रधानस्य या व्यापिता पूर्वोक्ता तद्विपरीतत्वमव्यापित्वम् । सक्रियत्वमध्यवसायादिरूपावयतकार्य्यकारित्वम् । प्रधानस्य तु सर्वक्रियासाधारण्येन कारणत्वान्न कार्य्यैकदेशमात्रकारित्वम् । न च क्रिया कर्म्मैव वक्तुं शक्यते प्रकृतिक्षोभात् सृष्टिश्रवणेन प्रकृतेरपि कर्म्मवत्तया सक्रियत्वापत्तेरिति । अनेकत्वं सर्गभेदेन भिन्नत्वम् । सर्गस्थसाधारण्यमिति यावत् । न पुनः सजातीयानेकव्यक्तिकत्वम् प्रकृतावतिव्याप्तेः प्रकृतेरपि सत्त्वाद्यनेकरूपत्वात् "सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात्" इत्यागामिसूत्रादिति । आश्रितत्वं स्वावयवेष्विति" सा०प्र०भा० । एतद्विपरीतत्वमेव तद्धर्मत्वम् । २० प्रकृत्यंशदेवीपञ्चकरूपशक्तिभेदे "गणेशजननी दुर्गा१ राधा२ लक्ष्मीः३ सरस्वती४ । सावित्री५ च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पञ्चधा स्मृता" । प्रकृतिशब्दनिरुक्तिर्यथा "प्रकृष्टवाचकः प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः । सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्त्तिता । गुणे प्रकृष्टे सत्त्वे च प्रशब्दो वर्त्तते श्रुतौ । मध्यमे रजसि कृश्च तिशब्दस्तामसः स्मृतः । त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वशक्तिसमन्विता । प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते । प्रथमे वर्त्तते प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः । सृष्टेराद्या च या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्त्तिता" । तस्याः आविर्भूतिः स्वरूपञ्च यथा "योगेनात्मा सृष्टिविधौ द्विधारूपो बभूव सः । पुमांश्च दक्षिणार्द्धाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृतिः स्मृता । सा च ब्रह्मस्वरूपा च यथा नित्या सनातनी । यथात्मा च यथा शक्तिर्यथाग्नौ दाहिका स्मृता । अत एव हि योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते । सर्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मन् ! शश्वत् पश्यति नारद ! । स्वेच्छामयं स्वेच्छया च श्रीकृष्णस्य सिसृक्षया । साविर्बभूव सहसा मूलप्रकृतिरीश्वरी । तथा ज्ञेया पञ्चविधा सृष्टिकर्म्मणि भेदतः । सर्वाः प्रकृतिसम्भूता उत्तमाधममध्यमाः । सत्त्वांशाश्चोत्तमा ज्ञेयाः सुशीलाश्च पतिव्रताः । मध्यमा राजसांशाश्च भोग्याः प्रकीर्त्तिताः । सुखसम्भोगवश्याश्च स्वकार्य्ये तत्पराः सदा । अधमास्तामसांशाश्च अज्ञातकुलसम्भवाः । दुर्मुखाः कुलटा धूर्त्ताः स्वतन्त्राः कलहप्रियाः । पृथिव्यां कुलटा याश्च स्वर्गे चाप्सरसां गणाः । प्रकृतेस्तामसांशास्ताः पुंश्चल्यः परिकीर्त्तिताः । एवं निगदितं सर्वं प्रकृतेः परिकीर्त्तनम्" ।

इति स्त्रीमात्रस्य प्रकृत्यंशतया प्रकृतिवाचकशब्दस्यैव प्रा- गुपकीर्त्त्यत्व मित्युक्ति यथा "आदौ राधां समुच्चार्य्य पश्चात् कृष्णं विदुर्बुधाः। निमित्तमस्य मां भक्त वद भक्तजनप्रिय।" श्रीनारायण उवाच "निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय। जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता। गरीयसीति जगतां माता शतगुणैः पितुः। राधाकृष्णेति गौरीशेत्येव शब्दः श्रुतौ श्रुतः। कृष्णराधेशगौरीति लोके न च कदा श्रुतः। प्रसीद रोहिणीचन्द्र! गृहाणार्घ्यमिदं मम। गृहाणार्घ्यं मया दत्तं संज्ञया सह भास्कर!। प्रसीद कमलाकान्त! गृहाण मम पूजनम्। इति दृष्टं सामवेदे कौथुमे मुनिसत्तम!। राशब्दोच्चारणादेव स्फीतो भवति माधवः। धाशब्दोच्चारतः पश्चाद्धावत्येव ससम्भ्रमः। आदौ पुरुषमुच्चार्य्य पश्चात् प्रकृतिमुच्चरेत्। स भवेन्मातृगामी च वेदातिक्रमणे मुने!।" ब्रह्मवै०पु० जन्मख० ५४ अ०।

प्रकृतिज त्रि० प्रकृत्या जायते जन–ड। १स्वभावजे। प्रकृतिरूपेण जायते जन–ड। प्रकृतिस्वभावरूपे साङ्ख्यमतसिद्धे सत्त्वादिगुणे "गुणाः प्रकृतिजा मताः" गीता।

प्रकृतिधर्म पु० ६त०। साङ्ख्यमतसिद्धे प्रकृतिधर्मभेदे स च प्रकृतिशब्दे हेतुमदनित्यादिविपरीतधर्मरूपेण दर्शितः। उक्तं तु "अत ऊर्द्ध्वं प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्य-वैधर्म्ये व्याख्यास्यामः। तद्यथा "उभावप्यनादी उभावप्यनन्तौ उभावप्यलिङ्गौ उभावपि नित्यौ उभावप्यपरौ उभौ च सर्वगताविति। एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थधर्मिणी चेति। बहवस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तोऽगुणा अबीजधर्मिणोऽप्रसवधर्मिणो मध्यस्थधर्मिणश्चेति"।

प्रकृतिमण्डल न० ६त०। १राज्याङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु २प्रजासमुदाये च रघु० ८।२ श्लोकव्या० मल्लिनाथः।

प्रकृतिवत् अव्य० प्रकृत्या तुल्यम् प्रकृति+वति। व्याकरणप्रसिद्धे आदिश्यमानस्य प्रकृतिभूतस्यानितुल्यकार्य्ये।

प्रकृत्यादि पु० प्रकृतिशब्द आदिर्यस्य। सर्वविभक्त्यपवाद तृतीयानिमित्ते शब्दगणे स च गणः "प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विद्रोण पञ्चक साहस्र"। प्रकृत्या प्रायेण याज्ञिकः इत्यादि। आकृतिगणोऽयम्। तेन नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः" भट्टिः इत्यादि।

प्रकृष्ट त्रि० प्र+कृष–क्त। उत्कर्षयुक्ते हेमच०।

प्रकृष्य त्रि० प्र+कृष–कर्मणि क्यप्। भूमिसंलग्नतया कर्षणीये "दमूषकमुग्रो नृपः प्रकृष्यः" काव्या० ४।१।२। प्रकृष्यः देशान्तरनयनेन प्रकर्षणीयः भूमिसंलग्नतया नेरर्थीयो न तु उत्पाटनेनेति तदर्थः।

प्रक्लृप्ति स्त्री प्र+क्लृप–भावे क्तिन्। उपक्लृप्तौ विद्यमानतायां काव्या० १।८।११

प्रकेत त्रि० प्र+कित-णिच्–अच्। १प्रकर्षेण ज्ञापके ऋ०१।११३।१भा०। प्रकर्षेण क ज्ञायतेऽनेन प्र–कि–का०करणे क्त। २प्रकृष्टज्ञाने पुं० यजु० १५।६ वेददीप।

प्रकोप पु० प्र+कुप भावे घञ्। १प्रकृष्टकोपे २प्रक्षोभे च "शीत ऋतौ हि मृदुमारुतदीपनश्च सर्वप्रकोपमुपयात्यचिरादतश्च" सुश्रुतः।

प्रकोष्ठ पु० प्रगतः कोष्ठं प्रा०स०। कूर्परस्याधोभागस्थे मणिबन्धपर्यन्ते १हस्तावयवे २द्वारप्रकोष्ठे च अमरः। ३कोष्ठान्तरप्रदेशभेदे मुकुटः।

प्रख(च)र पु० प्रखर+इति प्र+खर अच् वा। १अश्वसन्नाहे शब्दमाला तत्र द्विधा पाठः। २कुक्कुरे ३अश्वतरे च ४अत्यन्ततीक्ष्णे त्रि० मेदि०।

प्रक्रम पु० प्र+क्रम–भावे घञ्। १उपक्रमे अमरः २प्रथमारम्भे ३अवसरे मेदि० भग्नप्रक्रम काव्यदोषभेदः। भावे ल्युट्। प्रक्रमणं तत्रार्थे प्रकर्षेण क्रमणे न०।

प्रक्रान्त त्रि० प्र+क्रम–क्त। १आरब्धे २प्रकरणप्राप्ते

प्रक्रिया स्त्री प्र+कृ–भावे श। १प्रकरणे "सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा पार्थसारथिमिश्रः। २अधिकारे नृपादीनां चामरव्यजनच्छत्रधारणादिव्यापारे च ३शब्दपदयोः साधनप्रकारे ४उपपत्तिप्रदर्शने। प्रवृत्तौ नीलकण्ठ० ५।११६ शब्दमा०। [युक्ते त्रि०।

प्रक्लिन्न त्रि० प्र+क्लिद कर्त्तरि क्त। १तृप्ते जटा० २क्लेदयुक्ते-

प्रक्व(क्वा)ण पु० प्र+क्वण–भावे घञ् अप् वा। वीणादेः क्वणिते शब्दे अमरः।

प्रक्षालक त्रि० प्रक्षालयति क्षालि-ण्वुल्। शोधके प्रायश्चित्ते न० "परिष्टिका वैदविकास्त्वगन्नालाश्चैव च" (यतय) मा० आश्व० ८२अ०। "अप्रक्षाला" (निष्पापतया) शोधकहीनाः नीलकण्ठः। अत्र मुद्रितपुस्तके "परिष्टिका वैदविकास्त्वप्रक्षालाश्चैव च" इत्यपपाठः।

प्रक्षेप पु० प्र+क्षिप–भावे घञ्। १क्षेपणे २वणिग्द्रव्यमध्ये अपरद्रव्याभिवेशने च।

प्रक्ष्वेडन पु० प्र+क्ष्विड-ल्यु। नाराचास्त्रे हेमच०।

प्रख्या स्त्री प्र+ख्या भावे अङ्। १विख्यातौ २उपमायां च

उत्तरपदस्य. ब्रह्म० । उपमायुक्तं यथा वज्रमस्य इत्यादि

प्रख्यात त्रि० प्र+ख्या- क्त । विख्याते सुप्रसिद्धे ।

प्रख्यातवप्तृ(क) पु० प्रख्यातो वप्ता जनयिता यस्य कप्। विख्यातपितृके प्रशस्तपुत्रे हेमच० ।

प्रख्यास् पु०प्र+चक्ष- अस 'बहुल मिह' इत्युक्तेर्न खित् तेन ख्यादेश । प्रजापतौ उज्ज्वल० ।

प्रगण्ड पु० गण्ड-वदनैकदेशे अच् प्रकृष्टो गण्डः अवयवः प्रा०स० । १कूर्परोपरिकक्षपर्यन्तभागे अमर । दुर्गप्राकारभित्तौ २कूराया निवेशनस्थाने च स्त्री गौरा० ङीष्। "प्रचारो यत्र लोकाना दूरादेवावबुध्यते । प्रगण्डी सा च विज्ञेया बहिःप्राकारचञ्चिता । अपिधिस्तत्र यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । स एवाकाशरथीति प्रोच्यते शस्त्रकोविदैः" भा०टी०धृतवाक्यम् । "प्रगण्डी कारयेत् सम्यगाकाशजननीस्तथा" भा० शा० ६९ अ० । "प्रगण्डीर्दुर्गप्राकारभित्तौ कूराणामुपवेशनस्थानानि । आकाशजननीस्तत्रैवैककच्छाया भित्तौ तत्स्थानां रक्षणभत्यां बाह्यार्थदर्शनार्थानि क्षुद्रच्छिद्राणि यद्द्वारा आग्नेयास्त्रगुलिकाः प्रक्षिप्यन्ते" नीलकण्ठः ।

प्रगतजानु(क) त्रि० प्रगते परस्परसंश्लिष्टे जानुनी यस्य वा कप्। अघष्टतजानुके प्रज्ञौ यस्य जानुनोर्मध्ये महदन्तरालं तस्मिन् अमर० । ज्ञुक्तं त्रि० ।

प्रगन्ध पु० प्रकृष्टो गन्धोऽस्य । १पर्पटे राजनि०, २प्रकृष्टगन्धे।

प्रगल्भ त्रि० प्र+गल्भ-अच् । १प्रत्युत्पन्नमतौ २प्रतिभान्विते च अमर । ३नायिकाभेदे स्त्री तल्लक्षणादि नायिकाशब्दे ४०४१ पृ० दृश्यम् ।

प्रगल्भता स्त्री प्रगल्भस्य भाव तल् । १औद्धत्ये २धृष्टत्वे च हेमच० । "निःशङ्कता प्रयोगेषु बुधैरुक्ता प्रगल्भता" उज्ज्वलमण्युक्ते प्रयोगेषु ३निःशङ्कत्वे च ४प्रतिभान्वितत्वे च ।

प्रगाढ त्रि० प्रकर्षेण गाढम् गाह-क्त । १अत्यन्तभये २कृच्छ्रे च अमर० । ३दृढे भरतः ।

प्रगातृ त्रि० प्र+गै तृच् । उत्तमगायके शब्दरत्ना० ।

प्रगाथ पु० प्र+प्रथ-वा० आधारे घञ् 'छन्दस. प्रगाथेषु' निर्देशात् नि०नरयोर्लोपे उपधाह्रस्वि । वेदे द्वे ऋचौ यत्र तिस्रः क्रियन्ते ।तत्रार्थे विस्तरस्तु सामसंहिताभाष्ये दृश्यः । टिड्ल्लात ततः समाप्तसु स्त्रे डोच्यते । "काकुभ प्रगाथ" इत्यत्र प्रगाथशब्दार्थपर्य्यालोचनेनापि ग्रथनं गम्यते प्रकर्षेण ग्रथन यत्र स प्रगाथ प्रकर्षो नाम आम्नाताद्दकपाठादाधिक्यम्, तच्च पूर्वोक्तरीत्या पादाभ्यासपुरःसरस्वगन्तरसम्पादनेनोपजायते । तत्र स्तोत्रपत्तिकक्रमौ प्रग्रहीतव्यौ किन्तर्हि प्रथमेन द्वे उत्तरे कनुभौ सम्पाद्य तासु तिसृषु रथन्तरं गातव्यम् । रौधसनामक किञ्चित् साम तथा यौधाजयनामकमपरम् तयोः साम्नोर्द्वे बृहतीच्छन्दस्कसृच आश्रय इति उत्तरायन्थे तु तस्य सामद्वयस्याश्रय एकः प्रगाथः आम्नातः तस्मिंश्च प्रगाथे पुनान. सोमेत्याद्यक् प्रथमा सा च बृहती "दुहान ऊधर्दिव्यमिति" द्वितीया सा तु विष्टारपङ्क्ति तामेतां विष्टारपङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने उत्पादितबृहत्यौ द्वे ऋचौ आनेतव्ये इति पूर्वपक्षः । बृहतीविष्टारपङ्क्त्योः प्रथमविधिशेषेण द्वे बृहत्यावुत्तरे सम्पादनीये इति राद्धान्त । प्रगाथत्वेन ध्येये २मन्त्रे च यजु०१८।२४वेददी०

प्रगुण त्रि० प्रसृतो गुणो यत्र प्रकृष्टो गुणो यस्य वा प्रा०ब०। १ऋजुतायुते २दक्षे च अमर० । प्रकृष्टगुणोऽप्यत्र ।

प्रगृह्य न० प्र+ग्रह-क्यप् । व्याकरणोक्ते स्वरसन्धिराहित्ययोग्ये १पदभेदे २स्मृतौ ३वाक्ये च अमरः ।

प्रगे अव्य० प्रगीयतेऽत्र प्र+गै-के । प्रतिप्रात काले अमरः । तत्र भवः ञ्यु तुट् च । प्रगेतन प्रातर्भवे त्रि० राजनि०

प्रगेनिश त्रि०प्रगे प्रातःकाले निशेव स्वापहेतुर्यस्य । प्रातःकालशायिनि । "उत्सूर्य्यशायिनश्चापन् सर्वे चासन् प्रगेनिशाः" भा०शा० २२८अ० ।

प्रग्रथन न० प्रकर्षेण ग्रथने । प्रगाथशब्दे दृश्यम् ।

प्रग्रह पु०प्र+ग्रह कर्म्मकरणादौ पक्षे अप् । १तुलासूत्रे २हयादिसंयमनरज्जौ ३रश्म्या० च अमरः । ४नियमने ५भुजे ६सुवर्णालङ्कारे मेदि० । ७कर्णिकारवृक्षे राजनि० प्र+ग्रह-कर्त्तरि अच् । दविष्णौ "प्रग्रहो निग्रहो व्यग्र" विष्णुस० "भक्तैरुपाहृत पत्रपुष्पादिकं प्रगृह्णातीति प्रग्रहः" भा० । [२हयादिसंयमनदाम्नि च अमरः ।

प्रग्राह पु० प्र+ग्रह-कर्मकरणादौ वा घञ् । १तुलासूत्रे

प्रग्रीव पु०न०प्रकृष्टा ग्रीवा यस्य । १मत्तवारणे प्रासादाग्रदारुपङ्क्तौ २वातायने सुभतिः ३हर्म्यग्रीवके गोवर्द्धन० । ४प्रकृष्टग्रीवान्विते त्रि० ।

प्रघटाविद् पु०प्रकृष्टा घटा आडम्बरः तां वेत्ति विद्-क्विप् । शास्त्रगण्डे शास्त्राभिज्ञे त्रिका० ।

प्रघट्टक पु० प्र+घट्ट-ण्वुल् । एकार्थप्रतिपादनार्थग्रन्थावयवभेदे शा०सू०भाष्ये दृश्यम् ।

प्रघ(घा)ण(न) पु० प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते

हन-कर्मणि घञ् अप् वा अत्वम्। १परिघे अमरः। २प्रकोष्ठे सि॰कौ॰। अबन्तः ३ताम्रकुम्भे ४लोहमुद्गरे च मेदि॰। शकटमतेऽयमप्यत्वमध्यः।

प्रघस पु॰ प्र+अद्-अप् घसादेशः। १प्रकृष्टभक्षणे २राक्षसभेदे पु॰ भा॰ व॰ २८४ अ॰ ३असुरे ४दैत्ये च त्रिका॰ कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा॰श॰ ४७अ॰।

प्रघात न॰ प्रहन्यतेऽत्र हन-आधारे घञ्। १युद्धे हेमच॰ भावे घञ्। २प्रहनने पु॰।

प्रघास पु॰ प्र+घस-कर्मणि घञ्। प्रकर्षेण भक्षणीये हविरादौ वरुणप्रघासशब्दसमीक्ष्ययागभेदे। प्रघासोऽस्त्यस्य भूम्ना इनि। प्रघासिन् मरुत्सु "प्रघासिनोहवामहे मरुतश्च" यजु॰ ३।४४ वेददीपे दृश्यम्।

प्र(प्रा)घुण पु॰ प्र(+आ+प्र) घुण-क। अतिथौ हेमच॰।

प्रघूर्ण पु॰ प्र+घूर्ण-अच्। अतिथौ हेमच॰।

प्रघोष पु॰ प्र+घुष-भावे घञ्। १प्रकृष्टघोषणे अत्यार्थे कन्। २अव्यक्तशब्दे ध्वनौ जटा॰।

प्रचक्र न॰ प्रगतचक्रं प्रा॰ स॰। स्वस्थानात् परचक्रं प्रति चलिते सैन्ये अमरः।

प्रचक्षस् पु॰प्र+चक्ष-असि न ख्यादेशः। वृहस्पतौ उणादि॰

प्रचण्ड त्रि॰ प्रकर्षेण चण्ड प्रा॰स॰। १दुर्द्धर्षे २दुर्वहे ३दुरन्ते ४प्रतापान्विते च ५श्वेतकरवीरे पु॰मेदि॰ ६दुर्गाया नायिकाभेदे स्त्री "उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका" कालिकापु॰। ७श्वेतदूर्वाया स्त्री राजनि॰।

प्रचण्डमूर्त्ति पु॰ प्रचण्डा मूर्त्तिरस्य। १वरुणवृक्षे २भयानकदेहे त्रि॰ शब्दच॰।

प्रच(चा)य पु॰ प्र+चि- "हस्तादाने चेरस्तेये" पा॰हस्तादाने अस्तेये घञ् अन्यत्र "एरच्" पा॰ अच्। तत्र घञन्तः यष्ट्यादिना हस्ताप्राप्यानां पुष्पाणां १चयने २समूहे शब्दच॰ ३उपचये ४शिथिलसंयोगभेदे परिमाणशब्दे ४२५॰पृ॰ दृश्यम् "संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते। प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते। परिमाणन्तूलकादौ नाशस्तास्याश्रयनाशतः" भाषा॰ हस्तादाने तु घञ्। हस्तेन पुष्पप्रचाय इत्येव चौर्ये तु अच्। प्रचय इत्येव चौर्येण हस्तेन पुष्पादेश्चयने। [प्ररचि॰।

प्रचर पु॰ प्र+चर+गोचरप्रचरौ नि॰ आधारेऽप्। मार्गे

प्रचल त्रि॰ प्र+चल-अच्। प्रकृष्टचलनयुक्ते चञ्चले।

प्रचलक पु॰ प्र+चल+वा वुन्। कीटभेदे सुश्रुत कीटशब्दे २०५८पृ॰ दृश्यम्।

प्रचलाक पु॰ प्र+चल-वा॰ आकन्। १शराघाते २मयूरशिखण्डे ३भुजङ्गमे पुंस्त्री॰ मेदि॰ स्त्रियां ङीप्।

प्रचलाकिन् पु॰ प्रचलाक+मत्वर्थे इनि। मयूरे त्रिका॰।

प्रचलाय नामधातुः प्रचल+क्यङ्॰ अभूततद्भावे क्यङ् आ॰ अक॰सेट्। प्रचलायते अप्रचलायिष्ट प्रचलायिष्ट इत्यन्ये

प्रचलायित त्रि॰ प्रचलाय+नामधातुः कर्त्तरि क्त। निद्रादिना घूर्णिते अमरः।

प्रचायिका स्त्री प्र+चि+भावे ण्वुच्। १परिपाट्या पुष्पादेश्चयने। प्र+चि-ण्वुल् टाप् कापि अत इत्वम्। प्रचयनकर्त्र्यां २स्त्रियां स्त्री।

प्रचार पु॰ प्र+चर-भावे घञ्। १प्रसरणे २गतौ ३प्रकाशे च। ततः तारका॰ इतच्। प्रचारित सञ्जातप्रचारे त्रि॰। प्रकाशिते च।

प्रचाल पु॰ प्रकृष्टचाल। यूपस्य कटकभेदे। भा॰द्रो॰६१ अ॰।

प्रचिकीर्षु त्रि॰प्र+कृ-सन्+उ। प्रतीकारेच्छौ भाग॰४।१८।१६

प्रचित त्रि॰ प्र+कर्मणि क्त। १कृतप्रचयने पुष्पादौ स्वार्थे क तत्रार्थे। २प्रचयस्वरयुक्ते त्रि॰। संज्ञायां कन्। दण्डकभेदे "प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको मदयाड्गुरे" वृ॰र॰। [छन्द ।

प्रचीवल न॰ पृषो॰ वलं यत्र पृषो॰। गोरचे (वेणार मूल)

प्रचीर पु॰ पद्मयोनेपस्य १सुनन्दागर्भजाते २पुत्रे नृपभेदे मार्कपु॰ ११८ अ॰। [१चञ्चले अमरः।

प्रचुर त्रि॰ प्र+चुर-क प्रगतस्तु राया वा प्रा॰त॰। १चौरे

प्रचुरपुरुष पु॰ प्र+चुर-क नित्यक॰। चौरे त्रिका॰।

प्रचेतसी स्त्री प्रकर्षेण चेतयति मूर्च्छितं चित-णिच्-असच् गौरा॰ङीष्। कट्फले राजनि॰ तन्मूर्च्छास्य हि मूर्च्छानाशकता वैद्यकप्रसिद्धेति तस्यास्तथात्वम्।

प्रचेतस् पु॰ प्र+चित-असुन्। १वरुणे अमरः। २मुनिभेदे ३प्रकृष्टहृदये त्रि॰मेदि॰। ४अनुवंश्ये नृपभेदे हरिवं॰ ३२ अ॰। ५प्राचीनबर्हिष सामुद्रीभार्यायां जातेषु दशसु राजभेदेषु म॰भा॰। हरिवं॰२अ॰। ६प्रकृष्टज्ञानयुक्ते ऋ॰ २।२३।२ भा॰।

प्रचेतृ त्रि॰प्र+चि-तृच्। १प्रचयनकर्त्तरि २सारथौ पु॰हेमच॰

प्रचेतुन त्रि॰ प्र+चित-उनन्। प्रकृष्टज्ञानयुक्ते ऋ॰११२११६

प्रचेल न॰ प्र+चिल-चेल-वा अच्। पीतकाष्ठे शब्दच॰।

प्रचेलक पुस्त्री॰ प्र+चेल गतौ ण्वुल्। १घोटके शब्दमा॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २प्रकृष्टगतियुक्ते त्रि॰ स्त्रियां टाप्।

प्रचोदक त्रि० प्र+चुद–प्रेरणे ण्वुल्। १प्रेरके स्त्रियां टापि अत इत्त्वम्। प्रचोदिका। सा च दुःसहस्य नियोजिताख्यायां कन्याया जाते २कन्याभेदे मार्कपु० ५१अ०।

प्रचोदनी स्त्री प्रचोद्यते अपसार्य्यते रोगोऽनया चुद–णिच् ल्युट् ङीप्। १कण्टकारिकायाम् अमरः। भावे ल्युट्। २प्रेरणे न०।

प्रच्छ जिज्ञासायां तु०पर०द्विक०अनिट्। पृच्छति अप्राक्षीत्। अप्रच्छ। द्विकर्मकत्वेन दुहादि०गौणे कर्मणि लकारादि। पृच्छ्यते शिष्येण गुरुः धर्मं, जिज्ञासाविषयकज्ञानानुकूलव्यापारः कथं धर्म आचरितव्य इमित्यभिलापादिः पृच्छेरर्थः, ज्ञानविषयत्वेन धर्मस्य, तज्ज्ञानाश्रयत्वाच्च गुरोः कर्मत्वम्।

प्रच्छद् न० प्रच्छादयति प्र+छादि–क्विप् ह्रस्वः। अन्ने "अन्नं वा प्रच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छद् इति श्रुतेः" यजु० ५।४ वेददीपे दृश्यम्। [आच्छादने वस्त्रादौ।

प्रच्छद पु०प्रच्छाद्यतेऽनेन प्र+छद–णिच्–करणे घ ह्रस्वः।

प्रच्छदपट पु०प्रच्छाद्यतेऽनेन प्र+छद-णिच्–घ ह्रस्वः कर्म०। (पाछुडि) प्रावरणवस्त्रे अमरः।

प्रच्छना स्त्री प्रच्छ+बा० ल्यु। आमन्त्रणे जटा०।

प्रच्छन्न न० प्र+छद-क्त। १गुप्तद्वारे २अन्तर्द्वारे। ३आच्छन्ने त्रि० अमरः।

प्रच्छर्दन न० प्र+छर्द-भावे ल्युट्। १वमने २कोष्ठस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां निःसारणप्रयत्नभेदे रेचने "प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य" पात० सूत्रे भाष्यं दृश्यम्। कुम्भकशब्दे २११४ पृ० दृश्यम्।

प्रच्छर्दिका स्त्री प्र+छर्द–रोगाख्यायां ण्वुल्" पा० ण्वुल् तद्रन्त स्त्री। १वमनरोगे अमरः। कर्त्तरि ण्वुल्। २प्रच्छर्दके वमनकारके त्रि०स्त्रियां टाप् कापि अत इत्त्वम्।

प्रच्छादन न० प्रच्छाद्यतेऽनेन छद–णिच्-ल्युट्। १उत्तरीयवस्त्रे हेमच० भावे ल्युट्। २आच्छादने "नवोदके नमाग्ने च प्रच्छादने तथा" स्मृतिः।

प्रच्छान न०प्र+छो–भावे ल्युट्। १प्रकृष्टच्छेदने २सुश्रुतोक्ते रक्तविस्रावणभेदे "तत्र द्विविधं रक्तविस्रावणं सिराव्यधनञ्च" सुश्रुतः।

प्रच्छिल त्रि० प्रच्छ बा० इलच्। निर्जले जलभूम्ने हेमच०

प्रच्यव पु० प्र+च्यु–अप्। १प्रच्युतिस्रुते। भावे अप्। २प्रचरणे स्वभावचरणे "प्रकृतेः स्वभावप्रच्यव" इति सा० प्र०भाष्यम्। भावे ल्युट्। प्रच्यवन अरणे न०।

प्रज पु० प्रविश्य जायायां जायते जन–ड। पत्यौ भरतः

प्रजङ्क पु० प्रकृष्टा जङ्घाऽस्य। राक्षसभेदे रामा०लं०।८स्रो०।

प्रजग्ध त्रि० प्र+अद–भक्षणे क्त जग्धादेशः। प्रभक्षिते।

प्रजग्मि त्रि० प्र+गम–गाने कि द्वित्वम् उपधालोपः। प्रगा- शीले शत०ब्रा० ५।१।१।१५

प्रजन पु० प्र+जन–घञ् न वृद्धिः। १प्रजनने। प्रजायतेऽनेन करणे घञ्। स्त्रीगव्यादिषु २पुङ्ग्यादीनामभिगमने गर्भग्रहणार्थमैथुने २उपसरे (पालदेओया) अमरः।

प्रजनन न० प्रजायतेऽत्र प्र+जन–आधारे ल्युट्। १योनौ भावे ल्युट्। २जन्मनि मेदि०। करणे ल्युट्। ३उपसरे विश्वः। जनयति जनि–ल्यु। ४जनके त्रि० यजु०१९।४८

प्रजनिका स्त्री प्रजनयति प्र+जनि–ण्वुल्। मातरि जटा०।

प्रजनिष्णु त्रि०प्र+जन–इष्णुच्। जनने शत०ब्रा०६।४।१७

प्रजनुक त्रि० प्र+जन बा० उक। प्रजननशीले हेमच०।

प्रजनू स्त्री प्र+जन–बा० ऊ। प्रजनने तैत्ति०३।११।४२

प्रजय पु०प्र+जि–अच्। प्रकृष्टजये याथादि०अन्तोदात्ततास्य।

प्रजल्प पु०प्र+जल्प–भावे घञ् "असूयेर्ष्यामदयुजा योऽवधीरणमुद्रया। प्रियस्य कौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कथ्यते" उज्ज्वलमणिलक्षिते १वाक्यभेदे २प्रकृष्टकथाभेदे च।

प्रजविन् त्रि० प्र+जु–इनि। प्रकृष्टवेगयुक्ते अमरः।

प्रजहित पु० १पुराणे २गार्हपत्ये वह्नौ ताण्ड्य० ब्रा० १।४।१० भाष्यधृतवाक्यं दृश्यम्।

प्रजा स्त्री प्र+जन–ड।१सन्ततौ २जने च अमर "नञ्दुःसुभ्यः परस्य बहु०असिच्समा०। अप्रजाः दुःप्रजाः।३जनने च

प्रजागर पु० प्र+जागृ–अप्। प्रकर्षेण जागरणे १निद्राक्षये हला०। कर्त्तरि अच्। २विष्णौ "पुष्पहासः प्रजागरः" विष्णुस० "नित्यं प्रबुद्धत्वात् प्रजागर्त्तीति प्रजागर" भा० प्रजागरयति णिच्–अच्। ३अप्सरोभेदे स्त्री भा०व०४३अ०।

प्रजाता स्त्री प्रजातं प्रजननं गर्भमोचनमस्त्यस्याः अर्श आद्यच्। १प्रसूतायां स्त्रियाम् हला०। प्र+जन-क्त। प्रकर्षेण २जाते त्रि०। ३अग्निभेदे पु० "बडवायां कृतरेतस्कन्दनः प्रजात इत्युच्यते"कात्या०श्रौ०२०।२।२०भाष्यम्

प्रजातन्तु पु० प्रजाया प्रजननस्य तन्तुरिव। सन्ताने तैत्तिरीय०।

प्रजाति स्त्री प्र+जन-क्तिन्। १प्रजायां २प्रजनने च ३पौत्रोत्पत्तौ "प्रजा च स्वाध्यायवचने च प्रजनश्च स्वाध्यायवचने च प्रजातिश्च स्वाध्यायवचने च" तैत्तिरीय० "तत्र प्रजा स्वयमुत्पाद्या प्रजनश्च प्रजननमृतौ भार्या

गमनं प्रजाति पौत्रोत्पत्ति” भा० । ४पुत्रादिदृष्टौ शत० ब्रा०७।२।१।४६। ५प्राशुन्दपपुत्रभेदे पु० मार्क०पु०११८अ०

प्रजादा स्त्री प्रजा तद्धेतुगर्भं ददाति सेवनात् दा-क। गर्भधात्रीवृक्षे राजनि० ।

प्रजादान न० ६त० । १प्रजाया दाने २स्वादाने च । प्रजात जन्मत० दान शुद्धिरस्य । २रजते न० शब्दच० ।

प्रजानाथ पु० ६त०। लोकनाथे नृपे प्रजापालादयोऽप्यत्र ।

प्रजाप पु० प्रजा पाति पा-क। नृपे हेमच० ।

प्रजापति पु० ६त०। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमर० । २दक्षादौ ३नृपे च मेदि० । ४जामातरि ५सूर्य्ये ६वह्नौ ७त्वष्टरि हेमच०। प्रजापतयश्च बहुविधा यथोक्तम् “आत्मार्थे चासृजत् पुत्रान् लोककर्तॄन् पितामहः। विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः। विश्वेश प्रथमं नाम महातपसमात्मजम्। सर्वमन्त्रमयं पुण्यं नाम्ना धर्मं स सृष्टवान्। दक्षं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्। वशिष्ठं गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम्। अथर्वभूता इत्येते ख्यातास्त्वेव महर्षयः। त्रयोदश सुता यथा यशास्तु समर्तिभिता” हरिवं० २०४अ० “ससर्ज सृष्टिं तद्रूपां स्रष्टुमिच्छन् प्रजापतीन्। मरीचिमत्र्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्। वशिष्ठञ्च महातेजाः सोऽसृजत् सप्त मानसान्। सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः” हरिवं० १अ० । एकविंशति प्रजापतयो यथा “ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तथा यमः। मरीचिरङ्गिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। वशिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान् सोम एव च। कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधोऽर्वाक् क्रीत एव च। एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः” महाभारत मोक्षधर्मे । अन्येऽपि प्रजापतयः पुराणादौ प्रसिद्धा यथा “मनुः प्रजापति” श्रुति । ८विष्णौ पु० “पद्मनाभः प्रजापति” विष्णुस० । ९यज्ञे निघण्टुः । १०स्वनामख्याते कीटभेदे ।

प्रजापतिहृदय न० सामभेदे “प्रजापतेर्हृदयं गायति” शत०ब्रा० ६।१।२।४० “प्रजासु च प्रजापतौ च गायति प्रजापतेर्हृदयमिति किञ्चित् साम तदप्यत्र गायेत्। प्रजापतेर्हृदय गायत्रादि सामवत् कस्यांचिदृचि न गीयते अपि तु केवल प्रजाशब्दे प्रजापतिशब्दे च गीयते” भा० ।

प्रजावत् पुंस्त्री० प्रजाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १सन्तानयुक्ते स्त्रियां ङीप् । ङीमन्तः । २भ्रातृजायायाम् स्त्री अमरः ।

२प्रकृतियुक्ते नृपे पु० । [यके यजु० १६।४८

प्रजासनि त्रि० प्रजा सनोति ददाति सन-इन् । सन्तानदा-

प्रजाहित त्रि० प्रजायै हितम् । सन्तानजनयोर्हितकारके जले न० शब्दमाला ।

प्रजिन पु० प्र+ज्या-बा० नक् सम्प्र० । वायौ शब्दमा०।

प्रजेश पु० ६त० । नृपे प्रजेश्वरादयोऽप्यत्र त्रिका०।

प्रज्ञ त्रि० प्रजानाति प्र+ज्ञा कर्त्तरि क । १प्रज्ञायुते प्रज्ञ एव प्रज्ञादि० स्वार्थे अण् । प्राज्ञ तत्रार्थे त्रि० भावे अङ् । २बुद्धौ स्त्री । प्रज्ञा अस्त्यस्य प्रज्ञा० ण । प्राज्ञ प्रज्ञायुते त्रि० ।

प्रज्ञप्ति स्त्री प्र+ज्ञपि-भावे क्तिन् । १बुद्धौ हेमच० “कृतस्मरा तत्र गता” पात०सू० “तत्र सप्तधा प्रान्तभूमिप्रज्ञा” पात०सू०। २सङ्केते ३देवीभेदे च त्रिका०।

प्रज्ञाकाय पु० प्रज्ञा काय इव यस्य । मञ्जुघोषे त्रिका०।

प्रज्ञाचक्षुस् पु० प्रज्ञैव चक्षुरस्य । धृतराष्ट्रे शब्दर०।

प्रज्ञादि पु० स्वार्थेऽण्प्रत्ययनिमित्ते १शब्दगणे स च गणः “प्रज्ञ वणिज उशिज् उष्णिज् प्रत्यक्ष विद्वस् विदन् षोडन् विद्या मनस् (श्रोत्र शरीरे) (जुह्वत् कृष्णमृगे) चिकीर्षत् चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् क्रुञ्च सत्वत् दशार्ह वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पिशाच अशनि कार्षापण देवता बन्धु ।। अस्त्यर्थे णप्रत्ययनिमित्ते २शब्दगणे च । स च गणः प्रज्ञा श्रद्धा (अर्चाः आर्च्चे) (वृत्तेश्च वार्त्ते)” वार्त्ति० ।

प्रज्ञान न० प्र+ज्ञा-भावे ल्युट् । १बुद्धौ । करणे ल्युट् । २चिह्ने अमरः । प्रज्ञानमस्त्यस्य अच् । ३पण्डिते हिरूपकोषः ।

प्रज्ञाल त्रि० प्रज्ञाऽस्त्यस्य सिध्मा० लच् । बुद्धियुते त्रि०।

प्रज्ञिन् त्रि०प्रज्ञाऽस्त्यस्य इनि । पण्डिते हिरूपको०पक्षे मतुप् मस्य वः । प्रज्ञावत् तत्रार्थे उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

प्रज्ञिल त्रि० प्रज्ञा+अस्त्यर्थे पिच्छा० इलच् । बुद्धियुते

प्रज्ञु त्रि० प्रगते विरले जानुनी यस्य जानुनोर्ज्ञुः । विरलजानुके जने अमरः ।

प्रडीन न०प्र+डी--क्त । खगगतिभेदे खगगतिशब्दे दृश्यम् ।

प्रण त्रि० पुरातन प्र+“न च पुराणात् प्राग्” ५।४।२० वार्त्ति० न । पुराणे प्राचीने णत्वात् पक्षे त्न प्रत्न+त्ना प्रीण तत्रार्थे त्रि० ।

प्रणप्तृ पु०प्रकृष्ट नप्ता पूर्वपदात् णत्वम् । नप्तुः पुत्रे “आप्रणपात् सर्व एव सुवर्णः” छान्दो०। [रविनयदृत क० ।

प्रणत त्रि० प्र+नम-कर्त्तरि क्त । कृतप्रणामे त्रिका० । प्रह्वे

प्रणति स्त्री प्र+नम—भावे क्तिन् । प्रणामे करशिरःसंयोगादिरूपे स्वापकर्षबोधकव्यापारे ।

प्रणदन पु० प्र+नद्—भावे ल्युट् । प्रणादे अमरः ।

प्रणपात् त्रि० प्रकर्षेण नपात् नप्त्रादिक्रमादिना नस्य प्रकृतिभावः पूर्वपदात् णत्वम् । प्रकर्षेण न पातयितरि ऋ० ८।१७।१३ [१विश्वासे ४निर्वाणे च मेदि० ।

प्रणय पु० प्र+नी—अच् । १प्रेम्णि अमरः २प्रार्थनायां

प्रणयन न० प्र+नी भावे ल्युट् । १प्रकर्षेण नयने २करणे च ३यागे संस्कारभेदकरणे कात्या०श्रौ० ६।१०।४।

प्रणयनीय त्रि०प्र+नी कर्मणि अनीयर् । १प्रकर्षेण नेतव्ये २संस्कार्ये वह्नौ च प्रणयनस्य वह्निसंस्कारस्येदम् छ । ३वह्निसंस्कारसम्बन्धिनि इध्मकाष्ठादौ कात्या० १,३।२१

प्रणयिन् त्रि० प्रणयोऽस्त्यस्य इष्टा० गणे पाठात् "नैका-चराद् कृतोऽजातेरिति" निषेधाप्रसक्तेः इनि । १प्रणययुते २स्वामिनि पु० हेमच०। ३भार्य्यायां स्त्री ङीप् ।

प्रणव पु० प्रकर्षेण नूयतेऽनेन प्र नू अप् । १ओङ्कारे वेदादौ पाठ्ये शब्दभेदे अमरः । ३५५८ पृष्ठादौ दृश्यम् । उद्गातादीनां गानारम्भात् प्राक् यजमानेन ओमित्युक्त्वा गेये २सामावयवभेदे च । प्रणूयते प्र+णू—कर्मणि अप्, प्रणवशब्दवाच्यत्वात् । ३परमेश्वरे पु० "प्रणवः प्रणवः प्रभुः" "प्रणवः प्रणवः पण" विष्णुस०। द्विधा व्युत्पत्तियोगात् द्वे नामनी । [णत्वम् । प्रणतनासिके

प्रणस त्रि० प्रगता नासिका यस्य नसादेशः णत्वम् अ०

प्रणाडी स्त्री प्रणाली+लस्य डः । १प्रणालीशब्दार्थे २हारमाले च "तस्यां स्थितो व्यसिनमाग पन प्रणाड्या मांतपद निष्पादयति" दायभाग ।

प्रणाद पु० प्र+नद घञ् । अनुरागजे श्रोत्रकृतादौ शब्दे अमरः । "अनुरागजे शब्दे प्रणाद गौरकृतो नदा मि गब्दार्थे । ३नादयस्ते ४प्रश्वासमये च मेदि० । श्वासमयश्च वर्णनादः "कण्ठेन स्थित धान्त श्वाति विविधान् स्वरान् । गेयरन्धृश्वन्धानां कण्डे नाद व उच्यते" सङ्गत्ः ।

प्रणाम पु०प्र+नम-भावे घञ् । प्रणतौ स्वापकर्षबोधकव्यापारे स च शिरआदौ "पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा । वचसा मनसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते" इत्युक्ते अष्टाङ्गप्रणामभेदे च प्रणामश्च चतुर्भिः अभिवादनम् इत्युक्तः पञ्चाङ्गः इत्युपरिष्टदाद्याद्य । पञ्चा-

भिवादनशब्दे अभिवादनलक्षणं दृश्यम् । पञ्चाङ्गप्रणामभेदस्तृतीयो यथा "बाहुभ्यां चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा । पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरः स्मृतः" । नतिविशेषस्तु जामलै "त्रिकोणाकारा सर्वत्र नतिः शक्ते समीरिता । दक्षिणाद्वायवीं गत्वा दिश तस्याश्च शाम्भवीम् । ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत्" एकहस्तप्रणामनिषेधो यथा "एकहस्तप्रणामश्च एका चापि प्रदक्षिणम् । अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम्" इति तन्त्रसार० । स च कायिकवाचिकमानसभेदेन प्रत्येकं त्रिविधः यथा "कायिको वाचिकश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः । नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुत्तमाधममध्यमः । प्रसार्य्य पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत् क्षितौ । जानुभ्यामवनीं गत्वा शिरसाऽऽस्पृश्य मेदिनीम् । क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः । जानुभ्यां क्षितिमस्पृष्ट्वा शिरसाऽऽस्पृश्य मेदिनीम् । क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः । पुटीकृत्य करौ शीर्षे दीयते यद्यथा तथा । अस्पृष्ट्वा जानुशीर्षाभ्यां क्षितिं सोऽधम उच्यते । यः स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः । क्रियते भक्तियुक्तैर्वा वाचिकस्तूत्तमः स्मृतः । पौराणिकैर्वैदिकैर्वा मन्त्रैर्वा क्रियते नतिः । मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा । स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्रकौ ॥ इष्टमध्यानिष्टगतैर्मनोभिस्त्रिविधं पुनः । मननं मानसं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् । त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः । कायिकैस्तु नमस्कारैर्देवास्तुष्यन्ति नित्यशः । अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः । प्रणाम इति विज्ञेय सपूर्व्वं प्रतिपादित" कालिकापु० ७०अ०। शूद्रसंस्कृतपूजितदेवताप्रणामनिषेधो यथा "यः शूद्रेणार्च्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमेदपि । निष्कृतिस्तस्य नास्त्येव प्रायश्चित्तायुतैरपि" इति कर्मलोचनम् । "नमेत् च शूद्रसंस्कृतम्" इत्यादि च ।

प्रणाय्य त्रि० प्र+नी—ण्यत् "प्रणाय्योऽसम्मतौ" पा०नि० । १चौरे २प्रोन्नते ३विरक्ते च हेम० ४कामेष्वविलम्बिते मेदि० । ५साधौ त्रिका० ६प्रिये च । असम्मतिभिन्नेषु प्रणेय इत्येव ।

प्रणाली स्त्री प्र+नल-घञ् गौरा० ङीष् णत्वम् । जलप्रणाल्याम् (पयनाला) अमर० २परम्परायाञ्च । प्रणालोऽप्यत्र पु० ।

प्रणिधान न० प्र+नि+धा—भावे ल्युट् । १प्रयत्ने २८०

भिनिवेशे ३योगशास्त्रोक्ते चित्तनिवेशरूपे समाधिभेदे ४भक्तिविशेषे च "ईश्वरप्रणिधानाद्वा" पात० "प्रणिधानात् भक्तिविशेषात्" भाष्यम्। ५स्पर्शे ६कर्मणां फलत्यागे च "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग" पात० "ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां तस्मिन् परमगुरावर्पणं फलसन्न्यासो वा" भा० ७मनसो विषयान्तरप्रचाराभावरूपे ऐकाग्र्ये च गौत० ३।२।२६ सूत्रवृत्तिः।

प्रणिधि पु० प्रणिधीयते प्र+नि+धा-कि। १गुप्तचरे अमरः। २अनुचरे च। भावे कि। ३याचने ४अवधाने च मेदि०। ५भाद्रपदस्य वृहद्रथस्य पुत्रभेदे भा०व० २१९अ०।

प्रणिपात पु० प्र+नि+पत-घञ्। प्रणामे हेमच० "तद्विद्धि प्रणिपातेनेति" गीता। [हिते च मेदि०।

प्रणिहित त्रि० प्र+नि+धा—क्त। १प्राप्ते २स्थापिते ३समा-

प्रणी त्रि० प्रणयति प्र+नी क्विप्। १कारके २ईश्वरे च "सायन्तनीं तिथिप्रणय" भट्टि।

प्रणीत त्रि०प्र+नी-कर्मणि क्त। पाकेन रूपरसान्यथाभावापादिते १पदार्थे २क्षिप्ते ३निवेशिते ४विहिते च हेमच०। ५यज्ञे संस्कृताग्नौ पु०अमर। ६यज्ञपात्रभेदे स्त्री मेदि० अग्निपदसान्निध्ये ७मन्त्रसंस्कृताग्नौ "यथाध्वरे वह्निरभिप्रणीत" भट्टि। ८मन्त्रसंस्कृतासु अप्सु स्त्री व०व०। तदाधारपात्री तु उपचारात् प्रणीताशब्दवाच्या। "प्रणीतानाम आपो मन्त्रसंस्कृता आहवनीयस्योत्तरतो निहिता" आश्व०श्रौ०१।११५ नारा०। "तदाप प्राण्यंसंस्कादाप' प्रणीतास्तत्प्रणीतानां प्रणीतात्वम्" शत० ब्रा० १।१।१।१।८।

प्रणीय त्रि० प्र+नी-कर्मणि वेदे क्यप्। "यस्य मन्त्रेण संस्कार कृतस्तस्मिन्। लोके तु प्रणेय इत्येव।

प्रणुत त्रि० प्र+णु—स्तुतौ कर्मणि क्त। स्तुते अमर०।

प्रणेय त्रि० प्र+नी यत्। १वश्ये अधीने २कृतलौकिकसंस्कारे च हेमच० ३प्रापणीये।

प्रतक्वन् पु० प्र+तक—गतौ वनिप्। प्रकर्षेण गतियुक्ते "नमोऽस्तु प्रतक्वा"-ता०ब्रा०१।४।२२ "प्रकर्षेण प्रतक्वा स्वामसवै पांशुभि सर्वान् धिष्ण्यान् प्रति गन्ता तद्गतिर्गतिकर्म्मा" भा०।

प्रतति स्त्री प्र+तन--भावे क्तिन्। १विस्तारे। कर्त्तरि क्तिच् वा ङीप्। २वल्ल्यां च अमर।

प्रतद्वसु पु० प्रतत् प्राप्तं वसु धनं येन। १प्राप्तधनके २विस्तीर्णधने च ऋ० ८।१३।२७।

प्रतन त्रि० प्र+"तन च पुराणात् प्रात्" वार्त्ति० चकारात् त्नप् तुट् च। पुरातने अमर०।

प्रतनु त्रि० प्रकृष्टस्तनुः प्रा०स०। १अतिस्वल्पे २अतिसूक्ष्मे च

प्रतमा(रा)म् अव्य०प्र+आम् तरप् तमप् वा। अत्यन्तप्रकर्षे

प्रतर पु० प्र+तॄ-भावे अप्। प्रकर्षेण १तरणे आधारे अप्। २प्रतरणाधारे गोप्रतरशब्दे दृश्यम्। [प्रतर्के तर्कार्थे।

प्रतर्कण न० प्र+तर्क-भावे ल्युट्। वितर्के शब्दर०। अच्।

प्रतर्द्दन न० प्र+तर्द-भावे ल्युट्। १ताडने। कर्त्तरि ल्यु। २ताडके त्रि० ३दिवोदासपुत्रभेदे पु० हरिव० २९अ०। ४इन्द्रोपदेश्यभेदे प्रतर्दनं प्रति इन्द्रेण ब्रह्मविद्योपदिष्टेति वेदान्ते प्रसिद्धम्।

प्रतल न० न० प्रकृष्टं तलम्। १पातालभेदे मेदि०। प्रकृष्टं तलमस्य। २विस्तृताङ्गुलिके पाणौ चपेटे पु० अमर०।

प्रतान पु० प्र+तन—घञ्। १विस्तारे २ऋषिभेदे च तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। प्रातानि तद्गोत्रापत्ये बहुत्वे तु तस्य उपका० लुक्। प्रताना इत्येव। ३तन्तुयुक्ते अलाबूत्रपुषादौ। "गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः। बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव वा" मनु०। "प्रतानास्तन्तुयुक्तास्त्रपुषालाब्वप्रभृतय" कुल्लू०।

प्रतानिन् त्रि० प्र+तन—णिनि। १विस्तीर्णे २विस्तृतलतायाम् स्त्री ङीप् अमर०।

प्रताप पु० प्र+तप—घञ्। १कोषदण्डजाते नृपादेः तेजसि अमर०। २तापे ३अर्कवृक्षे च राजनि०।

प्रतापन पु० प्रतापयति तप—णिच्—ल्यु। १नरकविशेषे २तापके त्रि० शब्दरत्ना०। भावे ल्युट्। ३पीडने शब्दर०। कर्त्तरि ल्यु। ४विष्णौ पु०। "प्रकाशात्मा प्रतापन०" विष्णु स० "सूर्यप्रभृतिभिर्विश्वं प्रतापयतीति प्रतापन०" भा०

प्रतापवत् त्रि० प्रताप+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व। १प्रतापयुक्ते २स्कन्दानुचरगणभेदे पु० भा० श० ४६ अ०।

प्रतापस पु० तपसि साधु अण् प्रकृष्टस्तापसः प्रा०स०। १प्रकृष्टतापसे २शुक्लार्कवृक्षे च अमरः।

प्रताम् अव्य० प्र+तम बा० णमुल्—स्वरादि। ग्लानौ मनोरमा।

प्रतारक त्रि० प्र+तॄ—णिच्—ण्वुल्। १वञ्चके २धूर्त्ते च।

प्रतारण न० प्र+तॄ—णिच्—भावे ल्युट्। १वञ्चने अन्यपदार्थस्य अन्यथारूपेण ज्ञापने। युच्। प्रतारणाऽपि तत्रार्थे स्त्री। "प्रतारणासमर्थस्य विद्यया किं प्रयोजनम्" उद्भटः।

प्रतारित त्रि० प्र+तॄ—णिच्—क्त। १वञ्चिते त्रिका०।

प्रति अव्य° प्रथ–डति । १व्याप्तौ २लक्षणे ३कश्चित्प्रकारमापन्नस्य कथने ४भागे ५प्रतिदाने ६प्रतिनिधीकरणे मेदि° ७स्तोके ८वीप्से ९निश्चये १०व्यावृत्तौ ११आभिमुख्ये १२स्वभावे च शब्दर° । अस्य निपातत्वेऽपि क्रियायोगे उपसर्गत्वम् गतित्वञ्च । अस्यार्थभेदोदाहरणादि गणरत्नमहोदधिटी° उक्तं यथा "प्रति सादृश्यादानहिंसाक्षेत्रप्रतिनिधिव्याध्याभिमुख्यव्याप्तिवारणेषु । प्रतिदेवता । प्रतिगृह्णाति । प्रतिहन्ति प्रतिस्थानम् । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । प्रतिश्याय । प्रतिसूर्य्यं गतः । प्रतिकीर्णम् पांशुभि । प्रतिषिद्ध." । तत्र लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सायामस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे द्वितीया परिगवृद्धे उदा° दृश्यम् । प्रतिनिधिप्रतिदानयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे पञ्चमी । प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति प्रतिनिधिरित्यर्थः । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्, माषान् गृहीत्वा प्रतिरूपतया तिलान् ददातीत्यर्थः । मात्रार्थेऽस्याव्ययीभावे परनिपातः । शाकप्रति शाकस्य लेश इत्यर्थः । कर्मप्रवनीयत्वे नोपसर्गसंज्ञा तेन इत्वं इत्वं प्रतिसिञ्चतीत्यादौ न षत्वं तथा गतिसंज्ञापि न, तेन गतिर्गतावितिनिघातो न । "प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे" पा° प्रते परस्यांश्वादेः अन्तोदात्तता अंश्वादिगणे २७पृ° दृश्यम् ।

प्रतिक त्रि° कार्षापणेन क्रीतः टिठन् (इकार उच्चारणार्थं) प्रतिरादेशश्च । कार्षापणेन क्रीते स्त्रियां टित्त्वात् ङीप् । ततः पुरोहिता° भावे यक् । प्रातिक्य तद्भावे न°

प्रतिकण्ठ अव्य° वीप्सार्थे समीप्ये वा अव्ययीभाव । १कण्ठे कण्ठे इत्याद्यर्थे २कण्ठसामीप्ये च । प्रतिकण्ठ गृह्णाति ठक् । प्रातिकण्ठिक कण्ठसमीपग्राहिणि ।

प्रतिकर पु° प्रति+कॄ-विक्षेपे भावे अप् । १विस्तीर्णतायां २विक्षेपे च । [प्रतीकारकर्त्तरि ।

प्रतिकर्त्तृ त्रि° प्रति+कृ-तृच् । कृतस्यापकारस्य प्रत्यपकारके

प्रतिकर्म्मन् न° प्रति+कृ मनिन् । १विद्यमानस्य गुणान्तराधाने २कृत्रिमभूषायां प्रसाधने अमरः ।

प्रतिकर्ष पु° प्रति+कृष भावे घञ् । १समाकर्षणे अन्यत्रार्थपूर्व्वोपात्तस्य पदादेर्ग्रहणे कात्या° १५।८।१० कर्क° ।

प्रतिक(ष्क)श प्रति+कश-गतिशासनयो अच् सुट् नि° । षड्भव्य° । १सहाये २पुरोगे च हि°को° । ३वार्त्ताहरे मेदि° । प्रतिगतः कशाम् प्रा°स° । प्रतेः न कश्चित्प्रत्युपसर्गत्वम् किन्तु गमेरेवोपसर्गत्वमतो न सुट् । ४कशाघातप्राप्तेऽश्वे हि°को° । [२तद्धेतौ च ।

प्रतिकष्ट न° प्रतिरूप कष्टं प्रा°त° । १कर्मानुरूपकष्टे

प्रतिकाम अव्य° कामं काम प्रति अव्ययी° । प्रत्येककामे

प्रतिकाय पु° प्रति+चि-घञ् कादेश । १प्रतिरूपके २शरव्ये लक्ष्ये च जटा° ।

प्रति(ती)कार पु° प्रति+कृ घञ् वा दीर्घः । १वैरनिर्यातने कृतस्यापकारस्य तुल्यरूपापकारकरणेन २शोधने ३रोगादेश्चिकित्सायाञ्च शब्दरत्ना° ।

प्रति(ती)काश पु° प्रतिरूपः काशः प्र+काश घञ् वा प्रा°स° दीर्घः । तुल्यत्वे अस्य निभा° नित्यस° । अमरटीकायां रमानाथेनायं दन्त्यान्ततया पठित ।

प्रतिकितव पु° प्रतिकूलः कितवः प्रा°त° । द्यूतकारस्य प्रतिकूले द्यूतकारे येन सह द्यूतप्रवृत्तिस्तस्मिन् ।

प्रतिकूप पु° प्रतिरूपः कूपः प्रा°त° । परिखायां हारा° ।

प्रतिकूल त्रि° प्रतिरूप कूल पक्षोऽस्य प्रा°ब° । १अननुकूले विरुद्धपक्षावलम्बिनि प्रतीपे अमर प्रा°त° । २विपरीताचरणे न° ।

प्रतिकृति स्त्री प्र+कृ-कर्मादौ क्तिन् । १प्रतिमायां २सादृश्ये ३प्रतिनिधौ अमरः । ४प्रतिकाशे मेदि° ।

प्रतिकृष्ट त्रि° प्रति+कृष-क्त । १गर्ह्ये २द्विरावृत्त्यां ३कृष्टक्षेत्रादौ च मेदि° । [प्रति कोपे च

प्रतिकोप पु° प्रतिरूपः कोपः । १रोगस्यानुरूपे कोपे २विपक्ष

प्रतिक्रिया स्त्री प्रति+कृ-भावे श । प्रति(ती)कारे

प्रतिक्षण अव्य° क्षणं क्षणं व्याप्य व्याप्तौ अव्ययी° । आभीक्ष्ण्ये

प्रतिक्षय पु° प्रति+क्षि-ऐश्वर्य्ये अच् । रक्षके शब्दर°

प्रतिक्षिप्त त्रि° प्रति+क्षिप कर्मणि क्त । १प्रेषिते २वारिते मेदि° । ३बाधिते ४तिरस्कृते च अमर । "आहूय प्रेषितो यस्तु प्रतिक्षिप्त स उच्यते" इत्युक्ते ५आहूयप्रेषिते कृष्णदासः । [२तिरस्कारे च ।

प्रतिक्षेप पु° प्रति+क्षिप-भावे घञ् । १निरासे मेदि° ।

प्रतिखुर पु° सुश्रुते एकीयमतोक्ते मूढगर्भभेदे "निःसृतहस्तपादशिरःकायसङ्गी प्रतिखुरः" इति तत्र लक्षितम् ।

प्रतिख्याति स्त्री प्रति+ख्या-भावे क्तिन् । १विख्यातौ २अतिख्यातौ अमरः ।

प्रतिगत न° प्रति+गम-भावे क्त । "गतागतप्रतिगतसस्यातायाश्च पक्षिणाम्" जटाधरोक्ते १खगगतिभेदे २परावृत्यगमने च । कर्त्तरि क्त । ३परावृत्ते त्रि° ।

प्रतिगर पु° प्रतिगीर्य्यते प्रत्युच्चार्य्यते प्रति+गॄ-भावे अप् । वैदि-

क्रमन्त्रभेदस्य उच्चारणभेदे। तस्य प्रकार आश्व० श्रौ० ५।८।४ सूत्रादौ वृत्तौ च दर्शितो यथा "शस्त्रस्वरं प्रतिगर ओथामो दैवेति" सू० "शस्त्रस्य स्वर इव स्वरो यस्य स शस्त्रस्वरः। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। शस्त्रतुल्यस्वर इत्यर्थः। वचनस्वरस्याविधेयत्वादन्योऽपि यो विशिष्टः स्वरो विहितः शस्त्रस्य तस्य प्राप्त्यर्थं वचनम्। ओथामोदैवेत्ययं प्रतिगरशब्दो भवति प्रतिगीर्यते प्रत्युच्चार्यते इति प्रतिगरः। वक्ष्यमाणविशेषविशिष्टतया सकृदेव विधातुं शक्येऽपि सामान्यस्य पृथग्विधानं प्रतिगरशब्दव्यवहारेऽपि सामान्येनास्य ग्रहणार्थम्" नारा० वृ० "अ सामो दैवेत्याहावे" सू० "प्रतिगरो भवतीति शेषः। अयं पुनरयं प्रतिगरोऽपरो विधीयते तज्ज्ञापयति। प्रतिगरान्तरमध्यवर्त्तिन्याहावेऽयं निमज्जते। तेन शस्त्रमध्येऽयमेव स्यात् शस्त्रादावयं ब्राह्मणोक्तः शंसावोदैवामिति वा" ना० वृ०। "प्लुतादिः प्रणवेऽप्लुतादिरवसाने" सू०। "व्यवहितस्योमो विशेषविधौ। अनन्तरस्य प्रणवावसानरूपेण विषयभेदासम्भवात्" वृ०। "प्रणवे प्रणव आहावोत्तरे" सू०। "प्लुतादेरयमपवादः। आहावोत्तरे प्रणवे प्रणव एव प्रतिगरो भवति"। "अवसाने च" सू०। "प्रणवः प्रतिगरो भवतीति शेषः। शस्त्रान्तरे शस्त्रमध्ये चावसानेऽयं विधिर्भवति" वृत्तिः। "प्रणवान्तो वा" सू०। विषयद्वयेऽयं विकल्पः यत्र यत्र चान्तःशस्त्रं प्रणवेनावस्यति। प्रणवान्त एव तत्र प्रतिगरः" वृत्तिः। शस्त्रान्ते तु प्रणव" वृ०।

प्रतिग्रह पु० प्रति+ग्रह—अप्। १स्वीकारे २यथेष्टार्थदत्तद्रव्यस्य ग्रहणे ३सैन्यपृष्ठे ४पतद्ग्रहे च मेदि०। प्रतिग्रहश्चादृष्टार्थत्यक्तद्रव्यस्वीकारः। तत्र दानस्यैव स्वत्वध्वंसस्य परस्वत्वोत्पत्तिं प्रति हेतुता प्रतिग्रहस्य तु यथेष्टविनियोगार्हत्वप्रयोजकत्वं प्रति कारणता यथोक्तं दायभागे

"दृष्टश्च लोकेऽपि दाने हि चेतनोद्देशविशिष्टत्यागादेव दातृव्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्ये स्वामित्वम्। न च स्वीकरणात् स्वत्वं स्वीकर्त्तुरेव दातृत्वापत्तेः परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तच्च फलं सम्प्रदानाधीनं यथा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु मन्त्रं पठन् होमाभिधाननिमित्तं प्रक्षेपं कुर्वन् ऋत्विगेव होतेत्युच्यते तद्वदत्रापि स्यात्। किञ्च मनसा पात्रमुद्दिश्येत्यादिशास्त्रे स्वीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम्। ननु ग्रहणं स्वीकारः अभूततद्भावे च्विप्रयोगात् अस्वं स्वं कुर्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति कथं तत् प्रागेव स्वत्वम्। उच्यते उत्पन्नमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण ममेदमिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहारार्हं क्रियत इति स्वीकारशब्दार्थः। याजनाध्यापनसाधर्म्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्जनरूपता न विरुद्धा याजनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वात्" मूलम्। व्याख्यातमेतत् श्रीकृष्णेन यथा

"ननु त्यागात् केवलं स्वत्वनाशः सम्प्रदानस्वत्वं तु ममेदमिति भावित्वस्वीकाराहितत्स्वीकारादेवेति मत निराकरोति नचेति। स्वीकर्त्तुरेवेत्येवकारेण त्यक्तुर्व्यवच्छेदः। इदमुपपादयति परस्वत्वापत्तिफलेन हीति। अयमाशयः धात्वर्थतावच्छेदकफलानुकूलव्यापारवत एव तज्जनकतद्धातुव्यपदेश्यत्वं यथा धात्वर्थतावच्छेदकोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारवति चैत्रे गच्छतीति व्यवहारः। स्वीकारस्य स्वत्वहेतुत्वे धात्वर्थतावच्छेदकपरस्वत्वानुकूलस्वीकाररूपव्यापारवतः स्वीकर्त्तुरेव दातृपदव्यपदेश्यत्वापत्तिरिति पूर्वस्वत्वध्वंसरूपफलस्य न तद्व्यपदेशनियामकता तथात्वे उपेक्षितुरपि दातृपदव्यपदेश्यत्वापत्तिरिति। केचित्तु स्वीकारस्य स्वत्वहेतुत्वे परस्वत्वफलोपहितत्यागात्मकदाने सर्वांशे एकस्यापि कर्त्तृत्वासम्भवात् एकांशमादायैव अदृष्टव्यवहारे कर्त्तव्ये प्रधानीभूतफलांशानुकूलव्यापारवत्त्वेन दातृव्यवहारः स्यादिति व्याचक्षुः। दृष्टान्तेनेदं द्रढयति यथा होतेति। होमाभिधाननिमित्तमिति। विशिष्टदेवताध्यानपूर्वकप्रक्षेपोपहितत्यागस्य होमत्वात् प्रक्षेपस्य तदभिधाननिमित्तत्वमित्यर्थः। तेन हुधात्वर्थतावच्छेदकप्रक्षेपानुकूलव्यापारवति ऋत्विजि होतेति व्यपदेशो यथा तथेत्यर्थः। त्यागस्य स्वत्वहेतुत्वे स्फुटमेव शास्त्रं प्रमाणयति किञ्चेति। आदिना भूमौ तोयं विनिःक्षिपेदित्युत्तरप्रतीकपरिग्रहः। शास्त्रे शास्त्रबोधितत्यागे। दानपदं दृष्टमिति। "विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते" इति तद्वचनस्योत्तरार्द्धे दानपदं प्रयुक्तमित्यर्थः। तथाच निरन्तरयोरेव स्वत्वध्वंसपरस्वत्वोत्पत्तिफलयोर्द्दाधात्वर्थतावच्छेदकत्वात् दानस्य परस्वत्वहेतुता शास्त्रसिद्धैवेति भावः। स्वीकारात् प्रागेव स्वत्वे ग्रहणस्य स्वीकारपदार्थत्वासम्भवमाशङ्कते नन्विति। स्वीकारशब्दार्थ इति। तथाच स्वत्वस्य यथेष्टविनियोगार्हत्वविशिष्टे वाच्यत्वेति भावः। ननु सम्-

नाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमार्जयेदित्यत्र राजन्येन जयेनेत्यादिवत् याजनाद्यात्मकैरर्जनमर्जयेदित्यन्वयात् प्रतिग्रहस्यार्जनरूपता सिद्धा प्रतिग्रहस्य स्वत्वहेतुत्वे च तद्विदश्च स्वत्वहेतुव्यापारस्यैवार्जनत्वादत आह याजनेति। अर्जनरूपता अर्जनपदव्यपदेश । अविरोधमुपपादयति याजनादाविति तथा च याजनादीनां स्वत्वहेतुत्वेन तदन्वयानुरोधवत् अर्जयेदित्यत्रार्जनत्वं न स्वत्वजनकत्वं किन्तु स्वत्वप्रयोजकत्वमेव तच्च प्रतिग्रहेऽप्यक्षतं दत्ते सत्यत्र प्रतिगृह्णामीत्यवधारण एव तदुद्देशेन दातुस्त्यागात् तत्सत्त्वेऽप्यत्र प्रतिग्रहैतस्य स्थाने तद्व्यतिरेकाच्चेति भाव"।

"न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभाव "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्यादिमन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिभावं ज्ञमीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् प्रदान स्वाम्यकारणमितिवचनाच्च अत एव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणमध्ये पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्यारण्य कुशादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात् । नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न "अनध्या पादगुण फलमित्यादि" स्मृतेः प्रतिग्रहीतरि द्रव्यदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलसम्पादकत्वेन प्रतिग्रहस्योपयोगात् याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यादिमन्वा मानुककृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्जनपदार्थत्वात्" गदाधरमिश्र०। अधिकं दानशब्दे दृश्यम् ।

कृष्णेऽप्रतिग्रहे दोषस्तु अश्वास्यशब्दे उक्तस्तत्र

अशक्तस्य विषयभेदे प्रतिग्रहे न दोष यथा "अशक्तस्त्रौपदष्टे तु नादिता दोष प्रतिग्रहे। अस्तं तु विदुर्वेदपारगाश्चैव निर्णयेत् । गुरुभृत्योज्जिहीर्षुरर्चिष्यन् देवतातिथीन् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् न तु तृप्येत् स्वयं ततः । शूद्रतः प्रतिगृह्णीयादथ वाऽशनो द्विजः। गुरुतामपदोषस्य निर्गुणो हि निमज्जति। एवं तस्मादनया वा लम्यापरधनात्मनः। गुर्वादिवृत्तिं परतः प्रार्थयेत् द्विजोत्तमः"। नाह्ने २१९ अ०। अधिकन्तु अपद्ध्वर्धे[?] द्रव्यविमर्शे द्रष्टव्यम्।

तीर्थप्रतिग्रहनिषेधो यथा "स्वकार्ये पितृकार्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा । निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत् तद्धनमश्नुते । अतस्तीर्थे न गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च" कौर्मे ३३अ०। राजादिभ्यः प्रतिग्रहनिषेधो यथा "न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाच्छूद्रपतितादपि । न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितान् वर्जयेद्बुध" कौर्मे १७अ०। आपदि गर्हितप्रतिग्रहस्यादोषः हड्लता० "भोक्तप्रतिग्रहाभावे नाप्यायत इत्यापदि । विप्रोऽश्नन् प्रतिगृह्णन् वा यतस्ततोऽपि नाघभाक्। गुर्वादिपोष्यवर्गार्थं देवाद्यर्थञ्च सर्वशः। प्रत्यादद्यादृद्विजो यस्तु भक्षयेमात्मनोऽपि च । दधिक्षीराज्यमांसानि गन्धपुष्पाम्बु मत्स्यकान् । शय्यामासनं शाकं प्रत्याख्येय न कर्हिचित् । अपि दुष्कृतकर्मभ्य समादद्यादयाचितम् । पतितेभ्यस्त्वनन्येभ्यः प्रतिग्राह्यमसंशयम्" । प्रतिगृहीतं शक्तस्य तत्त्यागे तत्रैव स्थानान्तरे स्वर्ग उक्तो यथा "शक्तः प्रतिग्राहीत यो वेदहस्तः सुव्रत । लभ्यमानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितम् । प्रतिग्रहकृत्यं वापि याचितं यो न यच्छति । तत्कोटिगुणितपतो स्वतो दास्यत्वमृच्छति"। दाता च न स्मरेद्दत्तं प्रतिग्राही न याचते । तावुभौ नरकं यातो दाता चैव प्रतिग्रही । वदन्ति कवयः केचिद्दानप्रतिग्रहौ प्रति । प्रत्यक्षं विद्धि मेवेह दातृयाचकयोर्वरम् । दातृहस्तो भवेदूर्ध्वमधस्तिष्ठेत् प्रतिग्रही । यद्यन प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्राही नराधिप ।" तस्य प्रकारमाह शु०त० विष्णुधर्मोत्तरे "भूमे प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमेः कृत्वा प्रदक्षिणम्" । प्रदक्षिणं न सर्वस्या भूमेः किन्तु तत्स्थस्य प्रदक्षिणावर्तनमात्रं, भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम् । "करे गृह्य तथा कन्या दासदासौ द्विजोत्तमाः । करन्तु हृदि विन्यस्य धर्मौ ज्ञेयः प्रतिग्रहे" आरुह्य च गजस्योष्ट्रं कर्णे चाश्वस्य कीर्तितं । तथाश्वतरखानान्तु सर्वेषामविशेषतः । प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा । आरण्याः पशवश्चान्ये ग्राह्याः पुच्छे विचक्षणैः । प्रतिग्रहमथोद्दृत्य आरुह्य च तथाऽऽचरेत् । वीणानां तदिमाराश्च रत्नान्याद्यादर्शन । वस्त्रं दशान्तं आदद्यात् परिधाय तदा पुनः । आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च पादुके । दैवाद्यान्तु रथमारुह्य दण्डे च धारयेत् । आयुधानि समादाय तथाऽऽभूषा विभूषणम् । कर्मध्वजौ तथा च्छत्रं प्रतिग्रहं च तथा स्मृतम् । अन्यतीयं च सर्वादि सर्व-

स्थानानि वै द्विज ।" कृष्णाजिनान्यथादाय स्पृहा यो ब्राह्मणः पठेत् । प्रतिगृहीता सावित्रीं सर्वमेव प्रकीर्त्तयेत् । ततस्तु सार्द्धं कृष्णेन तस्य कृष्णस्य देव मम" भूमिर्विष्णुर्देवताकेत्यादि कीर्त्तयेदित्यर्थः । "सभा परोक्षतः पश्चात् कामस्तुल्या प्रतिग्रहम् । विधिं धर्म्मं मयो ज्ञात्वा यस्तु कुर्य्यात् प्रतिग्रहम् । दाता स ह तरत्येव नासादगोण्यसौ द्विज" । ब्रह्मपुराणे "ना-ख्याय प्रतिगृह्णीयाद्दुहत्यर्थं सापुत्रकथा । ब्रह्मघ्नमपि मातङ्गतिलहोहाय वर्जयेत् । कृष्णाजिनप्रयपात्रो न भूय पुरुषो भवेत् । गव्यानङ्गारवस्त्रादि प्रतिग्रहस्तस्य च । नरकान्न निवर्त्तन्ते धनु तिलमयीं तथा" । तथा "ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्तेय तरिष्यति । ब्रा-तराद्दु यद्गृहीतन्तु तत्कथं वै तरिष्यति" एतदादि द्रव्य दान गृहीतुर्दोषजनकम् । अनिच्छवे विद्यारहित-त्वेनासमर्थाय च दातुरपि दोषजनकमाह दक्ष "न केवलं हि तद्याति शेषमस्य च नश्यति" । तत्र कर्म्मेण द्रव्यस्य अतएव याज्ञवल्क्यः "विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्य प्रतिग्रह । गृह्णन् प्रदातारमधो-नयत्यात्मानमेव च" । अधो नरकम् । स्वतद्धागप्रति-ग्रहणोत्तर तपोजपादिभिरात्मतारणक्षमाय स्वेच्छया प्रतिगृहीत्रे दान न दोषायेत्याह विष्णु "एतानि यदि गृह्णाति स्वेच्छयाभ्यर्थितो न तु । तस्मै दाने न दोषो-ऽस्ति यस्मात्मानन्तु तारयेत्" । तारणप्रकारमाह हा-रीत "मणियाचोग्रदोना प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत् रत्नमध्यमे दशोत्तमे द्वादशरात्रं पयोव्रत शत-सहस्र जपन् प्रतिग्रहेष्विति" अष्टसहस्रमष्टाधिकसहस्रम् असत्प्रतिग्रहेषु उभयतोमुख्यादिप्रतिग्रहेषु तथा चादि पुराणे "किं करिष्यत्यसौ मूढो गृह्णात्युभयतोमुखीम् । नरकस्य वाक्षणा यामा क्षुरधाराऽग्निसन्निभा । पूर्वं स-ंसक्त्वो तु पाप एक प्रमुच्यते" । अत एव देवल "प्रतिग्रहसमर्थो हि ज्ञात्वा विप्रो यथाविधि । नि-स्तारयति दातारमात्मानञ्च स्वतेजसा" । स्कान्दे "वे-दाङ्गपारगो विप्रो यदि कुर्य्यात् प्रतिग्रहम् । स च पापैर्न लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा" एव "तीर्थे न प्रति गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च । निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेन्नर" इ० महाभारतवचनम् । प्रतिग्रहीतृ-दोषजनके गङ्गातीरादिदेशग्रहणादिकाले दानेऽपि बोध्यम् । किन्त्विदानीन्तथाविधपात्राभावात् "मनसा पात्रमुद्दिश्य" इत्यादि प्रागुक्तवचनात्तदुद्देशाच्चाङ्गीकृत्य देशान्तरे कालान्तरे च प्रतिपादनाचारः सर्व्वत्र प्रचोचीन. । गङ्गाशाख्यानस्वर्थ्यम् । याज्ञवल्क्य "प्रतिग्रहसमर्थो-ऽपि नादत्ते य प्रतिग्रहम् । ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान्" । अपवादमाह स एव "कुशा शाक पयो मत्स्या गन्धा पुष्प दधि क्षिति । मांसं शय्यासनं धाना प्रत्याख्येय न वारि च" । बकारादृ-गृहादि "मध्वाहृतान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि । मत्स्यान् धाना· पयोमांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत्" इति वचनात् । मणीन् हिरण्यादिनिरादरान् । तथा "एधोदक फलं मूलमन्नमभ्युद्यत यत् । सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयात् मध्वथाभयदक्षिणाम्" । अभयदक्षिणाम् अ-भयदान अभयपद इति मत्स्यमाधवरचनात् । अभ्युद्यतम् अप्रार्थ्य दत्तम् । किमिति प्रत्याख्येयम् इत्याह । तथा च मनुः "अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः" एतद्वचनं याज्ञवल्क्य-स्येति मिताक्षराकृत् अपरार्कमाधवाचार्य्यौ । मनोरिति शूलपाणि । भरद्वाज "अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोष प्रतिग्रहे । अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मात्तन्नैव निर्णु-देत्" । अपवादान्तरमाह स एव "देवातिथ्यर्चनकृते गुरु-भृत्यार्थमेव च । सर्व्वत प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च" भृत्या भरणीया मातापित्रादय । तथा च मनुः "वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्य्य-शतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्" । आत्मवृत्त्यर्थं जीवन-मात्रम् । "न तु तृप्येत् स्वय ततः" इति मनूक्तेः । प्रयोगसारे "प्रतिग्रह न गृह्णीयादात्मभोगोपलिप्सया । देवतातिथिपूजार्थं धनं यत्नादुपार्जयेत्" । अङ्गिराः "कुटुम्बार्थं द्विजः शूद्रात् प्रतिगृह्णीत याचितम् । स्व-तर्पणार्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित्" । अत एव यथार्थं याचकत्वे निन्दामाह याज्ञवल्क्यः "चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षणात्" शूद्रस्यापि अयाचित-दातृत्वमाह नरसिंहपुराणम् "अयाचितप्रदाता च कवि उत्स्वर्गमाप्नुयात् । पुराण श्रुणुयान्नित्यं नरसिंहस्य पूजनम्"

प्रतिगृहीतृ त्रि० प्रति+ग्रह-तृच् । प्रतिग्रहकर्त्तरि प्रति-ग्रहीत्रधर्म्माश्च दानशब्दे पु० उक्ता दृश्याः ।

प्रतिग्राह त्रि० प्रति+ग्रह-कर्म्मणि ण । १प्रतिग्रहकारके २पतद्ग्रहे (पिकदानी) पु० अमर ।

प्रतिघ पु० प्रति+हन-ड न्यङ्क्वा० कुत्वम् । १प्रतिघाते मेदि०

२कोपे अमरः। कामप्रतिघातेन तस्य जातत्वात्तथात्वम्। ३मूर्च्छायां शब्दर०।

प्रतिघात पु० प्रति+हन–णिच् भावे अण्। १मारणे २कृतस्थित् विघाते च। ल्युट्। प्रतिघातन तत्रार्थे न० अमर।

प्रतिघ्न न० प्रति+हन–घञर्थे क। अङ्गे शब्दच०।

प्रतिचक्ष्य त्रि० प्रति+चक्ष–ण्यत् वा ख्याञादेशाभावः। प्रकर्षेण द्रष्टव्ये ऋ०१।११३।११भा०।

प्रतिच्छन्दस् त्रि० छन्दोऽभिप्रायः प्रतिगतश्छन्दः अत्या०स०। १अभिप्रायानुरूपे २प्रतिरूपे ३अनुरोधे च त्रिका०। वेदश्छन्दः साकल्ये अव्ययी०। ४प्रतिवेदमित्यर्थे अव्य०।

प्रतिच्छन्दक त्रि० प्रति+छन्द–ण्वुल्। प्रतिनिधौ ८।१८० श्लोके कुल्लूकभट्टः।

प्रतिच्छाया स्त्री प्रतिरूपा छायायाः प्रा०स०। प्रतिरूपायां १प्रतिमायां २सादृश्ये च अमरः। [हेमच०।

प्रतिजङ्घा स्त्री प्रतिगता जङ्घाम् अत्या०स०। अपजङ्घायाम्

प्रतिजन अव्य० वीप्सायाम् अव्ययी०। जनं जनं प्रतीत्यर्थे तस्य अव्य० अन्तोदात्तता। तत्र साधु प्रतिजना० खञ्। प्रातिजनीन प्रत्येकजनसाधौ त्रि०।

प्रतिजनादि "प्रतिजनादिभ्य खञ्" पा० उक्ते खञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० उक्तो यथा "प्रतिजन इदयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन"

प्रतिजन्य न० प्रतिकूलं जन्म मूलं यस्य, प्रतिजने विपक्षजनपदे भवः यत् वा। १प्रतिबले २प्रातपक्षजनपदभवे च ऋ०४।५।७ भा०।

प्रतिजल्पक पु० "दृताद्यागमभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्मार्दवसंयुतम्। दृतस्य कर्णेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पक" उज्ज्वलमण्युक्ते दूतवाक्यभेदे।

प्रतिजागर पु० आगारस्य प्रतिनिधिः। १प्रत्यवेक्षणाय सततं सत्येनास्तेति नियोगे अमरटी० रायमुकुटः। ल्युट्। प्रतिजागरण तत्रार्थे न० मार्क०पु० ८८अ०।

प्रतिजिह्वा स्त्री प्रतिरूपा जिह्वा प्रा०स०। तालुमूलस्थे जिह्वाकारे मांसपिण्डे (आलजिव) ख्याते च। तत्रार्थे त्रिका०।

प्रतिज्ञा स्त्री प्रति+ज्ञा–भावे "आतश्चोपसर्गे" पा० अङ्। १कर्त्तव्यत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारे स च करिष्यामीत्यादिवाक्यरूपः "साध्यनिर्द्देशः प्रतिज्ञा" गौ०सू०उक्ते साध्यवत्त्वेन पक्षनिर्द्देशरूपे २पञ्चावयवावयवभेदे "यथा पर्वतो वह्निमान् इत्यादिवाक्यम् तत्र भाष्यम् "प्रज्ञापनीयेन धर्मेण विशिष्टस्य परिग्रहवचनम् साध्यनिर्द्देशः प्रतिज्ञा यथा शब्दोऽनित्य इति"। अवयवपञ्चके अनुमानचिन्तामण्यादिदीधितौ विस्तारः। अङ्गीकारे पक्षाभिधायके ३पूर्वपक्षभावाद्यपरपर्याये वाक्ये यथा ममेदं द्रव्यमनेन गृहीत न ददातीत्यादि। पूर्वपक्षशब्दे ४४०६पृ० दृश्यम्। ४अङ्गीकारे अमरः भावे ल्युट्। प्रतिज्ञानं तत्रार्थे न०।

प्रतिज्ञात त्रि० प्रति+ज्ञा–क्त। प्रागुक्तप्रतिज्ञाविषये "ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" इति स्मृतिः।

प्रतिज्ञान्तर न० अन्या प्रतिज्ञा मयू०व०। "प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्द्देशः प्रतिज्ञान्तरम्" गौ०सू० उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृत चैतद् वृत्तौ "प्रतिज्ञान्तरं कथयति। प्रतिज्ञातस्यार्थस्य प्रतिषेधे कृते तद्दूषणोद्दिधीर्षया धर्मस्य धर्मान्तरस्य विशिष्टवस्तोर्विकल्पः तथाहि-शेषणान्तरविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थस्य कथनमिति फलितार्थः। प्रतिषेध इत्यनेन झटितिवक्तव्ये निग्रहोनापि स्वयं दूषणं विभाव्य विशेषणे न दोष इत्युक्त, प्रतिज्ञातार्थस्येत्युपलक्षणम् हेत्वन्तरिक्तार्थस्येति तत्त्वं तेन उदाहरणान्तरमुपनयान्तरं च प्रतिज्ञान्तरत्वेन सङ्गृहीतं भवति। इदञ्च पक्षसाध्यविशेषणभेदात् प्रत्येकं द्विविधं यथा शब्दोऽनित्य इत्युक्ते ध्वनौ बाधेन परेण प्रत्युक्ते वर्णात्मक शब्दः पक्ष इति प्रतिज्ञान्तर, न चेदमर्थान्तरं प्रकृतोपयोगात् न चेयं प्रतिज्ञाहानिः पूर्वोक्तस्यापरित्यागात् एव पर्वतो वह्निमान् सुरभिव्यापिधूमवत्त्वादित्युक्ते असमर्थविशेषणत्वेन च परेण प्रत्युक्ते तत्पुनरुद्भवद्वह्निमानित्यत्र, एव तादृशवह्निः साध्ये य सुरभि-धर्म्मिधूमवान् च वह्निमानित्युदाहरणे व्यभिचारेण प्रत्युक्ते च तादृशवह्निमानित्यत्र, एवमन्यदप्यूह्यम्।

प्रतिज्ञापत्र न० प्रतिज्ञासूचकं पत्रम् शा०त०। भाषापत्रभेदे।

प्रतिज्ञाविरोध न० "प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोध प्रतिज्ञाविरोधः" गौ० सू० उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृतञ्चैतद् वृत्तौ "प्रतिज्ञाविरोध कथयति अत्र च प्रतिज्ञाहेतुपदे कथाकालीनवाक्यपरे तथा च कथायां स्ववचनार्थविरोधः प्रतिज्ञाविरोधः यद्यपि काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान् पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् ह्रदो वह्निमान् ह्रदत्वात् पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेत्वाभासान्तरसाङ्कर्यं तथाप्युपाधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्कर्यान्न दोषः। न चाव्यवहार्य्यत्वाभावः पर्वतो न वह्निमान् धूमात् यो

यो धूमवान् स निरग्निरित्युदाहरणे निरग्निसाधर्म्यमित्युपनये तत्सत्त्वात् एवं निगमनेऽपि बोध्यम् ।

प्रतिज्ञासन्न्यास न॰ "पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासन्न्यासः" गौ॰सू॰ उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृतिश्च वृत्तौ "प्रतिज्ञासन्न्यासं लक्षयति । पक्षस्य स्वाभिमतस्य परेण प्रतिषेधे कृते सति तत्परिजिहीर्षया प्रतिज्ञातार्थस्यापनयनमपलाप इत्यर्थः यथा शब्दोऽनित्य ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते सामान्ये व्यभिचारेण परेण प्रत्युक्ते क एवमाह शब्दोऽनित्य इति ।

प्रतिज्ञाहानि न॰ "प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः" गौ॰सू॰ उक्ते निग्रहस्थानभेदे विवृतिश्च वृत्तौ "प्रतिज्ञाहानिं लक्षयति प्रतिकूलो दृष्टान्तो यत्र स प्रतिदृष्टान्तः परपक्षः स्वः स्वीयः दृष्टान्तो यत्र स स्वदृष्टान्तः स्वपक्षः तथा च स्वपक्षे परपक्षधर्माभ्यनुज्ञा प्रतिज्ञाहानिः स्वयं विशिष्याभिहितपरित्याग इति फलितार्थः अपसिद्धान्तस्तु स्वयं विशिष्य नाभिधीयते इति नापसिद्धान्तसाङ्कर्य्यं सेयं पक्षहेतुदृष्टान्तसाध्यतदन्यहानिभेदात् पञ्चधा भवति यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते प्रत्यभिज्ञया बाधितविषयोऽयमित्युच्चरिते अस्तु तर्हि घट एव पक्ष इति, एवं तत्रैव ऐन्द्रियकत्वादिति हेतोरनैकान्तिकत्वमिति प्रत्युक्ते अस्तु कृतकत्वादिति हेतुरिति, एवं पर्वतो वह्निमान् धूमादयोगोलकवदित्युक्ते दृष्टान्तः साधनविकल इति प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि महानसवदिति, एवमत्रैव सिद्धसाधने च प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि इन्धनवानिति अन्यहानिस्तु विशेषणहान्यादि यथा तत्रैव नीलधूमादित्युक्तेऽसमर्थविशेषणत्वेन प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि धूमादिति हेतुरित्यादि ।

प्रतितन्त्र न॰ प्रतिकूलं तन्त्रं शास्त्रम् प्रा॰स॰ । स्वमतविरुद्धे शास्त्रे तन्त्रस्येतरेतराभिमतस्वस्वार्थस्योपदेशः शास्त्रमिति ।

प्रतितन्त्रसिद्धान्त पु॰ "समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रसिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः" गौ॰सू॰ उक्ते सिद्धान्तभेदे विवृतिश्च वृत्तौ "प्रतितन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । समानशब्द एकार्थस्तेनैकतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः स्वतन्त्रसिद्ध इति पर्यवसितोऽर्थः तथा च वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगतस्तदेकतरस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति फलितार्थः । यथा मीमांसकानां शब्दनित्यत्वम् । उदाहृतं च भाष्ये यथा नासत आत्मलाभः, न सत आत्महानं निरतिशयाः चेतनाः देहेन्द्रियमनस्सु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेष इति सांख्यानाम् । पुरुषकर्मनिमित्तो भूतसर्गः कर्महेतवो दोषाः प्रवृत्तिश्च स्वगुणविशिष्टाश्चेतना असदुत्पद्यते उत्पन्नं निरुध्यत इति योगानाम्" ।

प्रतितर पु॰ प्रतितीर्य्यतेऽनेन प्रति+तॄ—करणे अप् । तरणसाधने नौकाचालनदण्डादौ सुश्रुतः ।

प्रतिताल पु॰ सङ्गीतदा॰ उक्ते तालभेदे तल्लक्षणभेदादिकं तत्रोक्तं यथा "कान्तारः समराख्यश्च वैकुण्ठो वाञ्छितस्तथा । कथिता शङ्करेणैव चत्वारः प्रतितालकाः । कान्तारः प्रतितालस्तु चन्द्रक्रीडे द्रुतद्वयम् । दशाक्षरपदेनाथ शृङ्गारे वर्त्तते रसे ॥१ लघुद्रुतौ लघुश्चान्ते नृपनाम उदाहृतः । रुद्रसंख्याक्षरपदः समरो वीरके रसे" ।२ "रुद्रत्रयस्तु वैकुण्ठे प्रतिताले समीरिताः । अर्कसंख्याक्षरैः पादो हास्ये त्रिपुटतालके" ।३ "वाञ्छितस्तृतीय ताले लघुरेको द्रुतस्तथा । त्रयोदशाक्षरैर्युक्तो रसेऽद्भुते प्रकीर्त्तितः" ।

प्रतिताली स्त्री प्रतिगता तालम् गौरा॰ ङीष् । (चावि) तालकोद्घाटके यन्त्रभेदे हेमच॰ ।

प्रतिलूणी स्त्री सुश्रुतोक्ते वातरोगभेदे "श्राह्यस्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः । नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिणगद्गदान् । अधिका वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता । भिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते । गुदोपस्थोत्थिता सैव प्रतिलोमविसर्पिणी ॥ वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितूणी तु सा स्मृता" । तूणीशब्दोऽपि तत्र कथितवातरोगभेदे स्त्री ।

प्रतिदान न॰ प्रतिरूपं तुल्यरूपं दानम् प्रा॰स॰ । विनिमये १तुल्यरूपदाने न्यस्तस्य द्रव्यस्य २प्रत्यर्पणे च अमरः ।

प्रतिदारण न॰ प्रति—दॄ+णिच्—आधारे ल्युट् । युद्धे शब्दमाला भावे ल्युट् । भेदने ।

प्रतिदिवन् पु॰ प्रतिदीव्यति दिव—कनिन् । प्रत्यहं १दीप्तिशीले सूर्य्ये त्रिका॰ अस्य भस्याऽल्लोपे दीर्घविधौ परनिमित्तलोपस्याजादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावात् दीर्घः । प्रतिदीव्नः प्रतिदीव्नेत्यादि । शब्दरत्ना॰ प्रतिदीवन् इति शब्दान्तरं कृतं तत्र प्रमो॰ तत्राह्नि । [३१०१ पृ॰ दृश्यम् ।

प्रतिदृष्टान्तसम पु॰ गौ॰सू॰ उक्ते जात्युत्तरभेदे जातिशब्दे

प्रतिद्वन्द्व न॰ प्रतिरूपं द्वन्द्वम् प्रा॰स॰ । तुल्ययुद्धे मार्क॰ १८अ॰ ॥

प्रतिद्वन्द्विन् त्रि॰ प्रतिद्वन्द्वमस्त्यस्य इनि । १तुल्यरूपे येन सह द्वन्द्वं युद्धं क्रियते २तस्मिंश्च ।

प्रतिधर्त्तृ त्रि॰ प्रति+धृ तृच्। निराकारके यजु॰१५।१०वेददी॰

प्रतिधा स्त्री प्रति+धा—भावे क्विप्। प्रतिविधाने भावे ल्युट्। प्रतिधान निराकरणे न॰।

प्रतिधि पु॰ पु॰ प्रतिमुखं धीयते प्रति—धा कर्मणि कि। प्रातःसवनान्ते पाठ्ये १स्तोत्रभेदे ताण्ड्य॰ब्रा॰ भा॰। २दैवातिथ्यगगतकाष्ठे श॰ १८।८५।८ भा॰। ३अन्ने यजु॰ ६८ वेददी॰। [जायमाने शब्दे प्रतिशब्दे हेमच॰।

प्रतिध्वनि पु॰ प्रतिरूपोध्वनिः प्रा॰ स॰। शब्दानुसारेण

प्रतिध्वान पु॰ प्रति+ध्वन—घञ्। प्रतिशब्दे अमर.।

प्रतिनन्दन न॰ प्रति+नन्द—भावे ल्युट्। आशीर्वादादिना सम्भाषणे। [हेम॰।

प्रतिनप्तृ पु॰ प्रतिनिहितो नप्ता पौत्रः प्रा॰स॰। प्रपौत्रे

प्रतिनव त्रि॰प्रतिगतो नवं नूतनत्वम् अत्या॰स॰। नूतने जटा॰

प्रतिनाद पु॰ प्रतिरूपो नादः प्रा॰स॰। प्रतिध्वनौ

प्रतिनायक पु॰ प्रतिकूलो नायक. प्रा॰स॰। वीररसादौ प्रतिकूले नायके नायकस्य य प्रति कोपादि तस्मिन् "धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः" सा॰द॰। यथा रामस्य रावण इत्यादि।

प्रतिनिधि पु॰ प्रतिरूप निधीयते तुल्यरूपतया स्थाप्यते प्रति+नि+धा—कि। १प्रतिरूपे तुल्यरूपे अमर॰। वैदिककर्माङ्गद्रव्यादीना मुख्यानामलाभे २तुल्यरूपतया न्यस्मिन् निधीयमाने। कुत्र प्रतिनिधिर्भवति कुत्र वा न भवति तत्सर्वं विशेषसहितं कात्या॰श्रौ॰१।४ कण्डिकाया व्यवस्थापितं तस्य सविस्तारर्थस्तु कात्यायनशब्दे १८६५ पृष्ठादौ दर्शितः। तदनुसारेण स्मार्त्तादिस्मृत॰ व्यवस्था प्रदर्श्यते तत्र एकादशीतत्त्वे उक्तं यथा स्कन्दपुराणम् "पुत्रञ्च विनियोगेत भगिनीं भ्रातरन्तथा। एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्"। गरुड़पुराणम् "भार्य्या भर्त्तृव्रतं कुर्य्याद्भार्य्यायाश्च पति स्तथा। असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते"। वराहपुराणे "पितृमातृपतिभ्रातृश्वशुर्वादिभूभुजाम्। अदृष्टार्थतपोवित्ता समस्य फलभाग् भवेत्"। अत्रैव विषये कात्यायनः "दक्षिणा नाम कर्त्तव्या शुश्रूषा विहिता च सा" ननु प्रतिनिधौ भवेद्धर्म इत्यादिमन्त्रस्य फलं कुतस्त्यैव इति चेत् प्रधान एव। तथाच शारीरकभाष्ये श्रुतिः "या वै काञ्चन यज्ञ आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशासते इति होवाच" इति। ब्राह्मण सर्वस्वे यजमानायेत्यत्र यजमानस्येति पाठ। इरलाया स्तु "यां वै काञ्चन ऋत्विगाशिषमाशासते सा यजमानस्यैवेति"। अत्र ऋत्विग्यजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरे आकाङ्क्षितत्वात्। अतएव प्रतिनिधिपुत्रादिना "आयान्तु नः पितरः" इत्यादिरनूह एव पठ्यते वाक्यस्य काल्पनिकत्वाच्च तद्वेति। कालमाधवीये "काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि स। काम्येष्वुपक्रमादूर्द्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदु." यथा नित्यं नैमित्तिकञ्च प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् काम्ये तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेवोपक्रम्य कुर्य्यात्। असामर्थ्ये उपक्रमादूर्द्ध्वं प्रतिनिधिनापि कारयेत्। एतच्च श्रौतकाम्यपरं स्मार्त्तकाम्यन्तु अन्यद्वाराप्युपक्रम्य कार्य्यम्। तथा च पराशरभाष्ये शातातप "श्रौत कर्म स्वय कुर्य्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्। अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्य्यादाचारमन्तत"। अन्तत उपक्रमात् परत। एतच्च काम्येऽपि प्रतिनिधिविधायक नैमित्तिकमात्रपरत्वे श्रौतस्मार्त्तभेदोपादानं व्यर्थं स्यात् तयोरविशेषादेव प्रतिनिधिलाभात्। अत एव भारतपाठादौ तथा समाचार। भृत्यर्णवे 'नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते"। सजातीयत्वेऽप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधिर्नेष्यते। भावस्तु कदाचिद्यथोपवासादौ ब्राह्मणभोजनादीति। "नापि प्रतिनिधातव्य निषिद्धं वस्तु कुत्रचित्। श्रोत्रियाणामभोज्य यद्द्रव्य हि तदशेषत। याह्य प्रतिनिधित्वेन होमकार्य्ये न कुत्रचित्। द्रव्य वैकल्पिकं किञ्चिद् यत्र सङ्कल्पितं भवेत्। तदभावे सदृग्ग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरम्। उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थो लभ्यते यदि। तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समापयेत्। संस्काराणामयोग्योऽपि मुख्य एव हि लभ्यते। न तु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः। मुख्ये कार्य्यासमर्थे तु तत्रेऽप्येतस्य नादर। प्रतिरूपकमादाय यज्ञमेवोपजायते। कार्य्यैरूपैस्तथा पत्रैः क्षीरैः पुष्पैस्तथा फलैः। गन्धै रसै सदृग् ग्राह्यं पूर्वालाभे पर परम्। ग्राम्याणान्तु भवेद्ग्राम्यमारण्यानामरण्यजम्। व्रीह्यलाभे तु गोधूमास्तथा रेणुयवादय। छागपत्रे गोघृतं ग्राह्य तदभावेऽपि माहिषम्। आज्यं वा तदभावे तु साक्षात्तैल प्रयुज्यते। तैलाभावे ग्रहीतव्य तैलज तिलसम्भवम्"। तैलज तैलभव तिलसम्भवम् तिलपिष्टादि। "तदभावे तु सर्वेऽङ्गं कौसुम्भ सर्षपोद्भवम्। इक्षव्रीहस्तथा ग्राह्य पूर्वाभावे

चर यत्"। तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते। तदभावे दधि चाज्यमलाभे तिल इष्यते। यत्र मुख्यं दधि क्षीरं तत्रापि तद्वाभतः। अजादेः क्षीरदध्यादि तदभावेऽपि गोष्टतम्। मुख्याधिकोऽथ वा ग्राह्यः कार्य्यकारणसन्ततौ"। अत एव घृताभावे पूर्वं दधि ततः पय। तथा "सर्वत्र गौणकालेषु कर्मचोदितमाचरेत्। प्रायश्चित्तं व्याहृतिभिर्हुत्वा कर्म समाचरेत्"। मत्स्यसूक्ते "घृतं न लभ्यते यत्र शुष्कक्षीरेण होमयेत्। क्षीरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनश्च गुडो भवेत्"। आयुर्वेदेऽपि "मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णो गुडो भवेत्"। काण्डमूलपर्णपुष्पफलप्ररोहरसगन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्य्यात्। सर्वाभावे यवप्रतिनिधिर्भवतीति" काण्डमात्रं प्ररोहोऽङ्कुर। सर्वालाभे यव इति कल्पतरुः अव्यय इति नारायणोपाध्यायः। शान्तिदीपिकायां नारदीयपञ्चरात्रम् "अभावे चैव धातूनां हरितालं विधीयते। सीसाभावप्रभावे तु यव एकं प्रशस्यते। लोहधीनामभावे तु सप्तदेवी प्रशस्यते। रत्नानामप्यभावे तु मुक्ताफलमनुत्तमम्। कौशानामप्यभावे तु हेमपात्रं प्रकल्पयेत्"। कौशाना तैजसपात्राणाम्। न्यायप्राप्तप्रतिनिधिमधिकृत्य जैमिनिः "न देवताग्निशब्दक्रियाणामिति"। अस्यार्थः देवताया अग्नेश्च आहवनीयादेः शब्दस्य मन्त्रस्य क्रियाया प्रयाजाद्यदृष्टार्थकर्मणश्चादृष्टमात्रार्थकत्वेनाराडुपकारकत्वान्न प्रतिनिधिः, व्रीह्यादीनान्तु सन्निपत्योपकारकाणां पुरोडाशसाधनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तत्र प्रतिनिधिरुचित इत्युक्तम्। परिशिष्टम् "मुख्यकाले तु मुख्यस्यैव साधनं नैव लभ्यते। तत्कालद्रव्ययोः कस्य गौणता मुख्यतापि वा"। तत्र भरद्वाजः "मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यस्तु साधनम्। न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणम्। गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमारभेत्। प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्"। उत्तरमतं सिद्धान्तमिति केचित्। तदभिप्रायकं मीमांसाषष्ठाध्यायसूत्रम्। "पौर्वापर्य्येऽपि पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति"। ज्योतिष्टोमेऽन्योन्यं सम्बद्ध यत्र याजातो वहिर्निर्गच्छता ऋत्विजा विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते यद्युद्गाता विच्छिन्द्यादृक्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्त्ता सर्वस्वदक्षिणेनेति"। तत्र उद्गातृप्रतिहर्त्रोः क्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चित्तयोः सहप्रयोगासम्भवात्। किं पूर्वं कार्य्यम् उत

वा परमिति संशये हि अनुपजातविरोधात् पूर्वमिति पूर्वपक्षे राद्धान्तः पौर्वापर्य्ये सति निमित्तयोः पूर्वस्यैव निमित्तस्य दौर्बल्यम्। उत्तरस्य पूर्वनिरपेक्षस्य तद्बाधकतया उदितत्वात् पूर्वोदयकाले उत्तरस्याप्राप्तत्वेन पूर्वस्य बाध्यत्वायोगात्। उक्तं हि "पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते। परस्यानन्यथोत्पादान्नाबाधेन सम्भवः" इति प्रकृतिवदिति यथा हि प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराः कथाः प्रथमप्रतिदेशेन विकृतावुपकाराकाङ्क्षिण्यां प्राप्ताः क्लृप्तोपकारतया चरमभाविभिरपि परैर्निरपेक्षैर्बाध्यन्ते तद्वदिति। अत एव शारीरकभाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः "अवयवज्ञानानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे रजतज्ञानस्य अपायवः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् तदनपबाधने तद्बाधाकमस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः तथाच "पूर्वापरबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम्। अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्मधियां भवेत्" इति। यदि च पूर्ववचनस्य पूर्वपक्षत्वे वैयर्थ्यं स्यात् अत उभयवचनार्थौ विवक्षणीयौ तदा विषयभेदेन व्यवस्थापनीयौ। तथाहि यत्राष्टकाश्राद्धादौ कालान्तराभावस्तत्र तत्कालानुरोधाद्विहितद्रव्यालाभेऽपि प्रतिनिहितद्रव्यमादाय मुख्यकाल एव तत्करणं न तु वचनानुपात्तसापेक्षाकल्प्यगौणकालप्रतीक्षणम्। तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् "स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्याद् यद्यानुकल्पिकम्। श्रपयेत्तं समतृषायास्तद्गवादोः पयस्यतु" इत्यादि। यत्राब्दिकश्राद्धादौ कृष्णैकादश्यादिगौणकालोऽस्ति तत्र सदाशौचाद्यभावे तदनुरोधेन उपवासादिरूपं प्रायश्चित्तं कृत्वा गौणकाले तत् कर्त्तव्यम्। तथाच लघुहारीतः "एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम्। अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम्"। तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् "संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन। हुत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः"। यत्र तु विनिगमकवचनाभावस्तत्र यद्यपि क्रियायाः प्राधान्यात् कालो द्रव्यं द्वयमपि गुणभूतमेव तथापि प्रयोगसहायसामर्थ्यं द्रव्यादरः कालस्य च आदिक्रियाघटितस्य कर्मणोऽनत्वाभावाद्वर्ज्जनीयत्वसिद्धिः अनधिकारिनिमित्तमात्रस्य च बहिरङ्गत्वात्। कालस्य निमित्तत्वं व्यक्तं भविष्ये "अतः काल प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्मणामिह"। द्रव्यस्य तु साक्षाद्रूपनिर्वाहकत्वेनाभ्यर्हितत्वात् कर्मणः कारकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च। मुख्यादि-

प्रतिनिध्यभावे तु मत्स्यसूक्ते: "उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत्। तावद्धनानि वा दद्यात् यद्भक्ताद् द्विगुणं भवेत्। सहस्रसम्मिता देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्। कुर्य्याद्द्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः"। देवीं गायत्रीम्। अत्र चान्द्रायणादौ परिसंख्या। काश्यपपञ्चरात्रे "मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने। फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं समार्पयेत्। अत्र यो दीक्षितः कश्चिद्वैष्णवो भक्तितत्परः। निर्निमित्तमदीक्षायां न च व्याधिपीडितः। अन्नं वा यदि भुञ्जीत मूलं फलमथापि वा। अपराधमहं तस्य न क्षमामि तु कश्यप।। क्षिपामि नरके घोरे दुःखान्तं मम जायते"। निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादिव्रतविरोध इत्यादि, दीक्षायां चरुशेषप्राशनस्य विहितत्वाद्दीक्षायामित्युक्तम्। व्याधिना पीडितः सर्वमेतत्प्रदर्शनमात्रं शक्तौ निर्विरोध इत्यर्थः। अन्नादिकमप्युपलक्षणमिति जीमूतवाहनः। अत्र निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादीति यदुक्तं तत्र चान्द्रायणादौ भोजनस्यावश्यकत्वाभावात् किन्तु निमित्तं रविवाराद्युपवासपारणं जलपानरूपं दीक्षायामपि चरुप्राशनं प्राणरूपम् अन्यथा "पुरोडाशोऽपि होमो वा संप्राप्ते हरिवासरे। अभक्ष्यो मम प्रोक्तः किं पुनश्चाशनक्रिया" इति नारदीयं विरुध्येत। तत्प्राशस्य भोजनरूपतामाह कात्यायनः श्रुतिः "पितृभ्यश्चैवं तच्चैवं प्राशितं भवति" इति पितृयज्ञपक्षसूत्रम् आकाङ्क्षाया अवशिष्टत्वात्। तेनैकादश्यां तदुभयोर्जलपारणं चरुशेषघ्राणञ्च कृत्वा उपवासः कार्य्यः"।

आरब्धकार्त्तिकादिस्नाने तु व्याधादिनाऽसामर्थ्ये पुत्रादिभिः प्रतिनिधिना कारयितव्यं नानुकल्पविधिना नित्य स्नान एव तद्विधानादिति" इति मल०त० स्वयं करणाऽसामर्थ्ये अन्यद्वारा कारयितव्य यथा दक्षः "स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते। ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः। एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि" विट्पतिर्जामाता। एवञ्च ऋत्विगादीनामत्र प्रतिनिधिता। अत्राशौचाशङ्कया बोधनदिनात् पूर्वं प्रवर्त्तितकालजीवित्वरूपाधिकाराभावेऽपि यद्वरणादिकं क्रियते तत्कर्मकाले तस्य वारदोक्तस्वयंप्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय न तु तदानीं प्रतिनिधीयते अथ वा "निःक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा। प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्" इति छन्दोगपरिशिष्ट वदन्यत्रापि प्रतिनिधीयते एवं वरणं विनापि कश्चिद्यदि ऋत्विक् प्रवर्त्तते तथापि तत्कर्मसिद्धिः। दक्षिणा च तस्मै शुद्धिकाले दातव्येति तथा च नारदः "ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वैर्जुष्टः स्वयं कृतः। यदृच्छया वा यः कुर्य्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्" यदृच्छया स्वेच्छया" ति०त०। परार्थस्नाने स्वयमशक्तौ कुशमयप्रतिमूर्त्तिस्नानेऽपि फलविशेषः प्रा०त० उक्तो यथा "प्रतिकृतिं कुशमयीं कृत्वा तीर्थवारिषु मज्जयेत्। यमुद्दिश्य निमज्जेत सोऽष्टभागं फलं लभेत्। मातरं पितरं वापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम्। यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशं फलं लभेत्"। "अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा। पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः" दत्तकमी०।

प्रतिनियम पु० प्रत्येकं नियमः। १एकमेकं प्रति नियमे २व्यवस्थायाम् "प्रतिनियमाद्युगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धम्" सां० का०।

प्रतिनिर्द्देश्य त्रि० प्रति+निर्—दिश-कर्मणि ण्यत्। प्रथमनिर्दिष्टस्य पुनर्गुणान्तरविधानार्थं अभ्युदितार्थप्रतिपादनार्थं च निर्देशविषये यथा "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" अत्र ताम्रतयोदितस्य पुनस्ताम्रगुणविशिष्टतयास्तत्वकीर्त्तनाय पुनर्निर्देशः। तत्र च कथितपदता न काव्यदोषः तदुक्तं काव्यप्रकाशे "उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषयः एकपदप्रयोगनिषेधस्य, तद्वति विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः। तथा हि "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च। सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता"। अत्र रक्त एवास्तमेतीति यदि क्रियते तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति"। "तद्वतीति उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्ववतीत्यर्थः दोष इति आपाततोऽर्थान्तरतावभासरूप इत्यर्थः। अयं भावः "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते" इति नियमाच्छब्दभेदेनोपस्थाप्यमानोऽर्थः शब्दविशिष्ट एव भासते अतः शब्दभेदेनोपादाने तत्तच्छब्दविशिष्टेऽर्थे भासमाने विभिन्नशब्दरूपविशेषणभेदाद्भेदावभास इति। सर्वनाम्नापि पूर्वोपात्तशब्दविशिष्टभासनाच्च भेदावभास इत्याह सर्वनाम्नोवेति" नागेशः।

प्रतिनिवर्त्तन न० प्रति+निर्—वृत—भावे ल्युट्। १अभीष्टवस्तुतः निवृत्तौ णिच्—ल्युट्। २निवारणे

प्रतिन्याय अव्य० प्रति+नि+अय इ—वा घञ्। न्यायो

संभविष्यन्ति देवताः । अतस्ते प्रतिपन्नाम शिशिरेणा भविष्यति”। ४बहिष्पवमानस्तोत्रस्य प्रथमस्तुतौ ताण्ड्य॰ब्रा॰ ४।२।१५ यथा “कुर्वन्ते वाजसातये सोमा॰ सहस्र पाजस इति सहस्रवती प्रतिपत्कार्य्या”।“प्रतिपद्यते प्रक्रम्यते बहिष्पवमानस्तोत्रे एषा प्रतिपत् सा सहस्रवती सहस्रशब्दोपेता एषा कार्य्या” भा॰ । वा डाप् तत्रार्थे

प्रतिपन्न त्रि॰ प्रति+पद–क्त । १अवगते अमरः २स्वीकृते मेदि॰ “प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि” कुमार॰ । ३विक्रान्ते च हेमच॰ आचिता॰ अस्य गतिपूर्वकत्वेऽपि नान्तोदात्तता । [राजनि॰ ।

प्रतिपर्णशिफा स्त्री प्रतिपर्णं शिफाऽस्याः । द्रवन्तीवृक्षे

प्रतिपाण पु॰ प्रति+पण–घञ् । प्रतिरूपदेवने

प्रतिपादक त्रि॰ प्रति+पद–णिच्–ण्वुल् । बोधके ।

प्रतिपादन न॰ प्रति+पद–णिच् भावे ल्युट् । १दाने २बोधने ३प्रतिपत्तौ च मेदि॰ ।

प्रतिपाद्य त्रि॰ प्रति+पद–णिच् कर्मणि यत् । बोधनीये

प्रतिपूजन न॰ प्रतिरूप पूजनं प्रा॰स॰। केनचित् पूजने कृते तदनुरूपे तेन पूजकस्य १पूजने २आभिमुख्येन पूजने च ।

प्रतिप्रदान न॰ प्रति+प्र+दा–भावे ल्युट् । १प्रतिदाने २प्रत्यर्पणे च ।

प्रतिप्रसव पु॰ प्रति+प्र+सू–अप् । १निषिद्धस्य पुनःप्राप्तिसम्भावनायाम् । साकल्येऽव्ययी॰ । २प्रसवसाकल्ये प्रतिजन्मनीत्यर्थे । [भेदे अच्छावाकशब्दे ८५पृ॰दृश्यम् ।

प्रतिप्रस्थातृ पु॰ प्रति+प्र+स्था–तृच् । सोमयागीये ऋत्विग्

प्रतिप्रस्थान न॰ प्रतिकूलं प्रस्थानम् प्रा॰स॰। १विरुद्धपक्षाश्रयणे प्रतिकूलप्रस्थानं यस्य प्रा॰ब॰ । २तद्वति त्रि॰ ३निपात्ये यजु॰१८। १६ वेददी॰ ।

प्रतिप्रहार पु॰ प्रतिरूपः प्रहारः प्रा॰स॰। १कृतप्रहारानुरूपप्रहारे २प्रतिघातभेदे च ।

प्रतिप्रैष पु॰प्रतिरूपः प्रैषः प्रा॰स॰। नियोजितेन नियोक्तारं प्रति पुनःप्रेषणे कात्या॰ २५।१०।२ कर्कः ।

प्रतिफल त्रि॰ प्रतिफलति प्रति+फल–अच् । १प्रतिबिम्बे येन यत्कर्म कृतं २तस्यानुरूपप्रतीकारे । साकल्ये अव्ययी॰। ३फलसाकल्ये अव्य॰ ।

प्रतिफलन न॰प्रति+फल–भावे ल्युट् । प्रतिबिम्बने सादृश्ये

प्रतिफुल्लक त्रि॰ प्रति+फुल्ल-विकासे ण्वुल् । प्रफुल्ले शब्दच॰

प्रतिबद्ध त्रि॰प्रति+बन्ध–कर्मणि क्त । १प्रतिरुद्धे २साकल्येन सम्बद्धे व्यापके च प्रतिबन्धशब्दे दृश्यम् ।

प्रतिबन्ध पु॰प्रति+बन्ध–भावे घञ् । १प्रतिरोधे २साकल्येन सम्बन्धे व्याप्तौ च “प्रतिबन्धदृश” प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम्” सा॰सू॰ “प्रतिबन्धो व्याप्तिर्व्याप्तिदर्शनाद्व्यापकज्ञानमनुमानम्” प्र॰भा॰ ।

प्रतिबन्धक त्रि॰ प्रतिबध्नाति प्रति+बन्ध+ण्वुल् । १प्रतिरोधके । स्त्रियां टाप् कापि अत इत्वम् । “बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका” भाषा॰। २विटपे शब्दच॰ प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् तच्च मण्याद्यभावत्वेन न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याश्रयः । एव प्रतिबन्धकाभावकूट एव कारणं तेन मणिसद्भावे मन्त्राद्यभावेऽपि न कार्य्यमिति” अनुमा॰ चि॰अतिरिक्तशक्तिनिरासे । तच्च पञ्चधा भवति यथा तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्१ । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन२ तदभावावच्छेदकतया गृहीत धर्मवत्तानिश्चयत्वेन३ । तदसमानाधिकरणधर्मवत्तानिश्चयत्वेन४ । तद्व्यापकतावच्छेदकतया गृहीत धर्मावच्छिन्नाभाववत्तानिश्चयत्वेन५ चेति । तत्राद्यं यथा ह्रदो वह्निमानिति बुद्धिं प्रति ह्रदो न वह्निमानिति निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम् । द्वितीयं ह्रदो वह्न्यभावव्याप्यवानिति निश्चयस्य । तृतीयं जलत्वावच्छिन्नवह्न्यभाववानिति निश्चयविशिष्टस्य जलवान् ह्रदः इति निश्चयस्य । चतुर्थं वह्न्यसमानाधिकरणजलवान् ह्रद इति निश्चयस्य । पञ्चमं ह्रदो धूमवानिति बुद्धिं प्रति धूमव्यापकतावच्छेदकतया गृहीत यद्वह्नित्वं तादृशवह्नित्वावच्छिन्नाभाववान् ह्रद इति निश्चयस्येति । कार्य्यमात्रं प्रति तु कामिनीजिज्ञासाया स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वम् । क्वचित् मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वम् यथा दाहं प्रति मणेः प्रतिबन्धकत्वम् इति ।

प्रतिबन्धि(न्धी) प्रति+बन्ध–इन् वा ङीप् । प्रकृतैककल्पे प्रदत्तं पुरुषबुद्धियाप्रकृतकल्पान्तरापादने प्रतिवादिमतेऽभिमतान्तरप्रसञ्जकवाक्ये तत्रार्थे प्रतिबन्दी इत्यपि तन्मूल कल्पम् । [मादौ भा॰ उ॰ १२०अ॰ ।

प्रतिबन्धु पु॰ प्रतिरूपो बन्धुः प्रा॰स॰ । बन्धुतुल्ये दौहि-

प्रतिबल पु॰प्रतिकूलं बलं यस्य । १शत्रौ “प्रतिबलजलधेरिति” वेणी॰ । प्रतिरूपं बलं यस्य । २तुल्यबले त्रि॰ “यो मे प्रतिबलो लोके” इति चण्डी । प्रतिगत बलम् प्रा॰स॰ । २सामर्थ्ये न॰ त्रिका॰ ।

प्रतिबाहु पु॰ प्रतिगतो बाहुम् अत्या॰स॰। बाहोरग्रे इ॰ह॰

९८।२१ श्वफल्कस्य २पुत्रभेदे च ब्रह्म० रम्भातटि भाग०६।२४।१८

प्रतिबुद्ध त्रि० प्रति+बुध–कर्त्तरि क्त । १जागरिते । कर्मणि क्त । २ज्ञाते च ।

प्रतिबोध पु० प्रति+बुध–भावे घञ् । १जागरणे २ज्ञाने च कर्त्तरि अच् । ३जागरिते ४ज्ञानिनि च त्रि० । तस्यापत्यम् विदा०अञ् । प्रातिबोध तदपत्ये यूनि तु हरिता० फक् । प्रातिबोधायन तदीये यूनपत्ये पुस्त्री० ।

प्रतिबोधिन् त्रि० प्रति+बुध–भविष्यति गम्या० णिनि । भाविप्रतिबोधयुते गम्यादि० द्वितीयात०। ग्रामम्प्रतिबोधी

प्रतिभट पु० प्रतिकूलो भटः प्रा० स०। प्रतियोधे येन सह युध्यते तस्मिन् ।

प्रतिभय त्रि० प्रतिगतं भयमस्मात् निरा०स०। १भयहेतौ भयङ्करे अमरः । प्रतिगतं भयम् प्रा०स० । २भये न० ।

प्रतिभा स्त्री प्रति+भा–भावे अङ् । १बुद्धौ २प्रत्युत्पन्नबुद्धौ च हेम० “प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता” रुद्रटोक्तौ च । [पदार्थे ४प्रदीप्तियुते च ।

प्रतिभात त्रि० प्रति+भा–कर्त्तरि क्त । १ज्ञानेभासमाने

प्रतिभान्वित त्रि० ३त० । प्रतिभायुक्ते प्रगल्भे अमरः ।

प्रतिभामुख त्रि० प्रतिभान्वित मुखं मुखव्यापारोऽस्य । प्रतिभान्विते हेमच० । [भन् । २प्रकाशमाने च ।

प्रतिभास पु० प्रति+भास–भावे घञ् । १प्रकाशे कर्त्तरि

प्रतिभू पु० प्रतिरूपो भवति प्रति+भू–क्विप् । (जामिन) ख्याते पदार्थे स्त्री । दर्शनप्रतिभूशब्दे ३४७५ पृष्ठादौ दृश्यम् । [२भेदने च ।

प्रतिभेदन न० प्रति+भिद–भावे ल्युट् । १नेत्रादिरुत्पाटने

प्रतिमण्डल त्रि० प्रतिरूप मण्डल प्रा०स० । सूर्यादिमण्डलस्य १परिधौ परिवेषे हरिव० २०६अ० । शब्दार्थ० । २मल्लेकमण्डले शब्द० ।

प्रतिमल्ल पु० प्रतिकूलो मल्लः प्रा०स० । प्रतियोधे

प्रतिमा स्त्री प्रति+मा–भावे अङ् । १सादृश्ये । करणे अङ् । २मृदादिनिर्मितदेवतादिमूर्त्तौ तन्मानादि देवताप्रतिमाशब्दे ३६८५ पृष्ठादौ दृश्यम् । ३गजदन्तबन्धे हेमच० उत्तरपदस्थ । ५सदृशार्थे त्रि० हेमच० । यथा देवप्रतिम ।

प्रतिमान न० प्रतिमीयतेऽनेन प्रति+मा–वा ल्युट् । १प्रतिबिम्बे २प्रतिमायां ३गजकुम्भयोरधोभागे ४तद्दन्तयोर्मध्यस्थाने च अमर ।

प्रतिमार्गक पु० सौभपुरे व्योमचारिपुरे त्रिका० ।

प्रतिमित्र पु० १रूपभेदे भा०द्रो० १०२अ०। शब्दार्थ० । २प्रत्येकमित्रे शब्द० । [अमर ।

प्रतिमुक्त त्रि० प्रति+मुच–क्त । १परिहिते २परित्यक्ते च

प्रतिमुख न० सा०द० उक्ते नाटकाङ्गसन्धिभेदे यथा “यथासङ्ख्यमवस्थाभिराभिर्योगात्तु पञ्चभिः । पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सन्धयः” इत्युपक्रमे तल्लक्षणमाह “अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति” । एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजनसम्बन्धः सन्धिः । तद्भेदानाह “मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते” । तत्र प्रतिमुखाङ्गस्य भेदोदाहरणादि यथा “विलासः परिसर्पश्च विधूतं तापनं तथा । नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः । विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनम् । पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि” । तत्र “समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते” । रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगोऽस्य विषयः प्रमदा पुरुषो वा तदर्था समीहा विलासः यथा शाकुन्तले “कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि । अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते” । “दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्प इति कथ्यते” यथा शाकुन्तले राजा । भवितव्यमत्र तया । तथा हि “अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात् । द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा” । “कृतस्यानुनयस्यादौ विधूतं त्वपरिग्रहः” यथा तत्रैव “अलं वो अन्तउरविरहपज्जुस्सुएण राएसिणा उवरुद्धेण” । केचित्तु “विधूतं स्यादरतिरिति” वदन्ति । “उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत्” यथा रत्नावल्यां सागरिका “दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गुरुई परवसो अप्पा । पियसहि ! विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवरं एक्कं” । “परिहासवचो नर्म—यथा रत्नावल्याम् सुसङ्गता । “सहि जस्स किदे तुमं आअदा सो अअं दे पुरदो चिट्ठदि । सागरिका साभ्यसूयम् । कस्स किदे अहं आअदा । सुस । अइ अत्तसङ्किदे ण चित्तफलअस्स” ।—धृतिस्तु परिहासजा” । “नर्मद्युतिः—यथा तत्रैव । सुसङ्गता “सहि अदक्खिणा दाणिं सि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्थावलम्बिदावि कोवं ण मुञ्चसि” । सागरिका । सभ्रूभङ्गमीषद्विहस्य “सुसङ्गदे दाणिं पि कीडिदुं ण विरमसि” । केचित्तु “दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्मद्युतिरिति” वदन्ति ।—प्रग

गर्भं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम्”। यथा विक्रमोर्वश्याम् उर्वशी “जअदु जअदु महाराओ। राजा। मया नाम जित यस्य त्वया जय उदीर्यते इत्यादि”। “वि-रोधो व्यसनप्राप्तिः—यथा चण्डकौशिके राजा “नू-नमसमीक्ष्यकारिणा मयान्धेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्व-लनः पद्भ्यां समाक्रान्तः”—इतस्यानुशयः पुनः” “प्रा-त्यर्थं याचनं—रत्नावल्याम् विदू “भो मा कुप्य एसा हि कदलीघरन्तरं गदेत्यादि” —पुष्पं विशेषवचनं मतम्”। यथा तत्रैव राजा “हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति” विदू “भो वअस्स एसा अवरेक्ष सिरी तए समासादिदा” राजा। वयस्य सत्यम् “श्रीरेषा पा-णिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः। कुतोऽन्यथा स्रवत्येष स्वेदच्छद्मामृतद्रवः”। “प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रं—यथा तत्रैव राजा “कथमिह कोऽहं त्वया ज्ञातः” इत्यादि। न केवलं तुमं चित्तफलएण ता जाव गदुअ देवीए णि-वेदइस्सं”। —उपन्यासः प्रसादनम्”। यथा तत्रैव सुसं। भट्टा अलं सङ्काए मएवि भट्टिणीए पसादेण की-लिद एव्व मे एदिणा किं कण्णाभरणेण। अदोवि मे गरुअरो पसादो एसो ज तए अहं एत्थ आलिहिदात्ति कुविदा मे पिअसही सागरिआ एसा एव्व पसादीअदु”। केचित्तु “उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यास स्तु की-र्त्तित” इति वदन्ति उदाहरन्ति च। तत्रैव “अदिस-इरा क्खु सा गब्भदासीति। “चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्ण-संहार इष्यते” यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के “परिषदिय मृषीणामेष वीरो युधाजित् सममृषिभिरमात्यैर्लोम-पादश्च वृद्धः। अयमविरतयज्वा ब्रह्मवादी पुराणः प्रभुरपि जनकानामद्रुहो याजकास्ते”। [प्रतिमायाम्।

प्रतिमूर्त्ति स्त्री प्रतिरूपा मूर्त्तिः प्रा॰स॰। देवादिमूर्त्तिवदिति-

प्रतियत्न पु॰ प्रति+यत—नञ्। १वाञ्छायाम् २उपग्रहे ३निग्रहादौ ४बन्द्याम् भरतटीकायां भरतमल्लादयः। सतो गुणान्तराधानरूपे ५संस्कारे मेदि॰ ६यत्ने ७प्रतिपक्षे च त्रिका॰। प्रतिरूपो यत्नो यस्य प्रा॰। ८प्रतियत्नयुक्ते त्रि॰। ९रचनायां जटाधरः।

प्रतियातना स्त्री प्रति+यात्यतेऽनया णि॰ यत—युच्। १प्र-तिमायाम् प्रा॰स॰। २तत्स्वरूपयातनायाम् अमरः।

प्रतियायिन् त्रि॰ प्रति+या-भविष्यति गम्या॰ णिनि। भावि-यानयुते भा॰अ॰ १७७श्लो॰। [ल्पर्श्ये च।

प्रतियोग पु॰ प्रति+युज—भावे घञ्। १विरोधे २विरुद्ध-

प्रतियोगिन् त्रि॰ प्रतिरूपं युज्यते प्रति+युज—घिनुण्। १प्रतिकूलसम्बन्धवति। यथा अभावस्य प्रतिकूलसम्बन्धव-त्त्वात् घटादिस्तस्य प्रतियोगी। २विरुद्धपक्षे विशिष्ट-बुद्धिनियामकसंसर्गस्य ३सम्बन्धिभेदे यथा संयोगेन घटवद्भूतलमित्यादौ संयोगस्य घट प्रतियोगी भूतलमनुयोगि। चन्द्रवन्मुखमित्यादौ सादृश्यस्य चन्द्रः प्रतियोगी मुख-मनुयोगि। तत्र विशिष्टबुद्धौ प्रकारतया भासमानं संसर्गस्य प्रतियोगि विशेष्यतया भासमानं संसर्गस्यानुयोगीति भेदः। तस्य भावः त्व प्रतियोगित्व न॰ तल् प्रतियोगिता स्त्री तद्भावे। सा च “अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता” इत्याचार्योक्ता। स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपा दीधितिकार॰। यथा घटो नास्तीत्यादौ घटेऽभावप्रतियोगिता। यथा वा घटवद्भूतलमित्यादौ घटे भूतलानुयोगिकसंयोगस-म्बन्धप्रतियोगिता। अखण्डोपाधिर्धर्मविशेष इति सम्प्र-दायः। विशिष्टवैशिष्ट्यमित्यन्ये यथा चन्द्रवन्मुखमित्यादौ चन्द्रस्य सादृश्यप्रतियोगित्वम्। अन्वयित्वमित्यपरे। यथा चैत्रस्य पुत्र इत्यादौ षष्ठ्यन्तार्थस्य चैत्रे प्रतियोगित्वम्। घटाभावादिबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धितया अभा-वबुद्धि विशेष्यविशेषणसंसर्गावगाहिनी विशिष्टबुद्धि-त्वात् संयोगेन घटवद्भूतलमित्यादिबुद्धिवत् इत्यनुमानेन अभावे घटादिविशिष्टबुद्धौ सम्बन्धतया अतिरिक्तप्रतियो-गितासिद्धिरिति मध्यमैयायिकाः। नीरूपे वायुग्रहणादौ तस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वेन प्रतियोगिस्वरूपत्व-मनुयोगिस्वरूपत्वं वा स्वीकार्यं तेनैवोपपत्तौ नाति-रिक्तपदार्थकल्पनेति स्थितम् विस्तरभयान्नोक्तम्।

प्रतियोगितावच्छेदक त्रि॰ ६त॰। येन रूपेण यस्या भावादौ प्रतियोगिता तादृशे धर्मे यथा घटाभावे घटस्य घटत्वरूपेण प्रतियोगिता अतस्तत्र घटत्वं प्रतियोगिता-वच्छेदकं तच्च क्वचित् एकं क्वचिदनेकं तत्र वह्निर्नास्ती-त्यत्र वह्नित्वमेकं महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादौ महान-सीयत्व वह्नित्वद्व्यादिकमनेकमित्याकरे दृश्यम्। येन सम्बन्धेन प्रतियोगितावा. अभावांशे भानं तादृश-सम्बन्धे च यथा संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ संयोगेन घटस्याभावांशे प्रतियोगिताभानं तत्र संयोगसम्बन्धः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्।

प्रतिर लटरे चिरकालावस्थाने ऋ॰ ८।६८।१०।

प्रतिरथ पु॰ प्रतिकूलो रथो यस्य प्रा॰स॰। १प्रतियोद्धे स-मानबलांशे तं सुधातरि वररमेदे हरिवं॰१९५अ॰। २ दु॰

वंश्ये १श्वफल्कपुत्रे हरिवं० ३६ अ० । अव्ययी० । २प्रत्ये करथे अव्य० ।

प्रतिरम्भ पु० प्रति+रभ+घञ् र० । प्रतिबन्धे हेमचन्द्रकोष ।

प्रतिरव पु०प्रतिरवन्ति प्रति+रु–कर्त्तरि अच् । १प्राणेषु शत० १८।१५ "प्राणा वै प्रतिरवा" शत० ब्रा० १४।२।२।३४। भावे अप् प्रतिकूलो रव प्रा०स० । २प्रतिकूलशब्दे मदीयं धनं न मोक्ष्यसि अनेन मदीयं धनं कथाङ्क्ष्यते इत्यादि लोकेषु उद्घोषणं प्रतिरव० ।

प्रतिरूप न०प्रतिगतं रूपम् प्रा०स०। १तुल्यरूपे प्रतिमायाम् त्रिका० । २दानवभेदे पु० भा०आ०२८७अ० । ३सेवधाग-घर्षे छन्दोभेदे स्त्री भाग० ५।१।२१ प्रतिगतं रूप येन प्रा०ब०। ४तुल्यरूपयुते त्रि० "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव" श्रुतिः । [प्रतिबिम्बे जटा० ।

प्रतिरूपक न० प्रतिगत रूप बिम्बस्य येन प्रा०ब० कप् ।

प्रतिरोध पु० प्रति+रुध–भावे घञ् । १निरोधे । स्वार्थे क । २प्रतिबन्धे ३तिरस्कारे भरत । कर्त्तरि अच् । ४प्रकृत साध्यानुमितिनिरोधके सत्प्रतिपक्षदोषदुष्टे हेतौ "पक्ष साध्यसाधनाप्रसिद्धिव्याप्तिरूपासिद्धिबाधप्रतिरोधानां निरास" दीधितिः । भावे घञ् । ५हठचौर्ये ।

प्रतिरोधक पु०प्रति+रुध–ण्वुल् । १प्रतिबन्धके (डाकाचित) २हठचौरे हेमच०। तस्य रोधनेन स्तेयकर्तृत्वात् तथात्वम् ।

प्रतिरोधिन् त्रि० प्रति+रुध–णिनि । १प्रतिबन्धके २प्रतिरुध्य हठहारिणि चौरे अमरः । [लम्भ" भैष० ।

प्रतिलम्भ पु० प्रति+लभ–घञ् नुम् । लाभे "कथमद्य प्रति-

प्रतिलोम त्रि० प्रतिगत लोम आनुकूल्यमस्मात् प्रा०ब० अच् समा० । वामे विपरीते हेमच० ।

प्रतिलोमज पुं स्त्री० प्रतिलोमात् जाते जन–ड । उत्तम-वर्णस्त्रियाम् अधमवर्णात् जाते सङ्कीर्णवर्णे ते च मनु-नोक्ता १०।२५ घट् । तथा याज्ञ० "ब्राह्मण्यां क्षत्रि-यात् सूतो१ वैश्याद्वैदेहकस्तथा२ । शूद्राज्जातस्तु चण्डालः३ सर्वधर्मबहिष्कृत । क्षत्रिया मागधं४ वैश्यात् शूद्रात् क्षत्तारमेव५ च । शूद्रादायोगवं६ वैश्या जनयामास वै सुतम्" । विष्णुना नामान्तर उक्तिरेषामुक्ता यथा "तत्र वैश्यापुत्र' शूद्रेणायोगव १ । पुक्कसमागधौ२।३ क्षत्रियापुत्रौ वैश्यशूद्राभ्याम् । चाण्डालवैदेहकसूताश्च ४।५।६ ब्राह्मणीपुत्रा शूद्रविट्क्षत्रियैः सङ्करसङ्करादा-श्चासंख्येयाः । रङ्गावतरणमायोगवानाम् । व्याधता पुक्कसानाम् । स्तुतिक्रिया मागधानाम् । वध्यघातित्व चाण्डालानाम् । स्त्रीरक्षा तज्जीवनञ्च वैदेहकानाम अश्वसारथ्य सूतानाम् । चाण्डालानां बहिर्ग्रामनिवसन मृतचेलधारणमिति विशेष " । कर्त्तरि क्त । प्रतिलोम-जातोऽप्यत्र ।

प्रतिवचन न०प्रतिरूपं वचनम् प्रा०स०। १प्रतिवाक्ये २उत्तरे ३विरुद्धवाक्ये च त्रिका० । प्रतिकथाद्योऽप्यत्र स्त्री ।

प्रतिवसथ पु० प्रति+वस–आधारे अथ । ग्रामे संवसर्थ हेमच० ।

प्रतिवस्तु न० प्रतिरूपम् वस्तु प्रा०स० । तुल्यरूपे वस्तुनि ।

प्रतिवस्तूपमा स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३०० पृष्ठम्

प्रतिवात त्रि० प्रतिगतो वातो यत प्रा०ब०। यस्मात् प्रदेशात् वायु आगच्छति तस्मिन् देशे "प्रतिवातेऽनुवाते च" मनुः । अव्ययी० । २वाताभिमुखे अव्य० ।

प्रतिवाद पु० प्रति+वद–भावे घञ् । वादिप्रयुक्तन्यायवि-रुद्धन्यायवाक्यप्रयोगे प्रतिवादिन्शब्दे दृश्यम् ।

प्रतिवादिन् त्रि० प्रतिकूलं वदति वद–णिनि । १वादिप्र-युक्तन्यायवाक्यविरुद्धवाक्यवादिनि यथा पर्वतो वह्नि-मान् धूमादित्यादौ साध्यविषये वादिना प्रयुक्ते येन पर्वतो न वह्निमान् पाषाणमयत्वात् इत्यादि वाक्य प्रयुज्यते तस्मिन् । व्यवहारे २प्रत्यर्थिनि (आसामी) "का-र्ये प्रतिवादिनि" याज्ञ० ।

प्रतिवारण त्रि० प्रति+वारि–कर्त्तरि ल्यु । १निवारके २दैत्यभेदे पु०भाग०५।।८।१८ भावे ल्युट् । ३निवारणे न०

प्रतिवार्त्ता स्त्री प्रा०स० । प्रत्युत्तररूपायां वृत्तान्तभेदे

प्रतिवासिन् त्रि० प्रत्यासन्नं वसति प्रति+वस–णिनि । (पड्सि) गृहासन्नवासिनि स्त्रियां ङीप् ।

प्रतिवाह पु० श्वफल्कपुत्रभेदे अक्रूरानुजे हरिव० ३४अ०।

प्रतिविधान न०प्रति+वि+धा–ल्युट् । १प्रतिकारे २प्रकृतस्यो-पघातनाद्यर्थमुपायावलम्बने च । [३६अ० ।

प्रतिविन्ध्य पु० १युधिष्ठिरस्य पुत्रे २क्षत्रियभेदे च भा०आ०

प्रतिबिम्ब प्रति+आचारे क्विप् नामधातु' पर०अक० सेट् । प्रतिबिम्बति अप्रतिबिम्बीत् । प्रत्यबिम्बीत् इत्यपरे ।

प्रतिबिम्ब पु०न०बी+गतौ उल्वा०नि०वन् नुट् च बिम्ब प्रति-रूप बिम्बम् प्रा०स० । बिम्बानुरूपे प्रतिच्छायायुक्ते दार्थे । तस्य बिम्ब द्भेदोऽभेदो वेतिविषये विवरणप्रमेयस० निरणायि यथा

"ननु जीवस्याहङ्कारस्य प्रतिबिम्बत्वे बिम्बाद्भेद' स्यात् दर्पणगतमुखप्रतिबिम्बवत् तत्र हि ग्रीवास्थदर्पणस्थयो

मुखयोरन्योन्याभिमुखत्वेन भेदोऽनुभूयते, नैवं मदीयमिदं मुखमित्यैक्यप्रत्यभिज्ञया भेदानुभवस्य बाधात्। न च प्रत्यभिज्ञैवेतरेण बाध्येति वाच्यं सति भेदे प्रतिबिम्बासम्भवात् किं प्रतिबिम्बो नाम मुखच्छायाच्छिन्नमुद्रा? उत दर्पणावयवा एव बिम्बस्य सन्निधिवशात्तथा परिणमन्ते? नाद्यः दर्पणस्य मुखस्येतरस्मादल्पत्वात् यत्र तु प्रौढदर्पणे प्रौढं मुखमुपलभ्यते तत्रापि तस्य न मुद्रात्वम् दर्पणमुखयो संयोगाभावात्। न द्वितीय निमित्तकारणस्य बिम्बस्यापायेऽपि तस्यावस्थानप्रसङ्गात् न हि तथाऽवतिष्ठते। तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्य्यङ्निरीक्षिते पुरुषान्तरेण सम्यगवलोकिते वा तन्मुखानुपलम्भात्। न चैव मन्तव्यं क्वचिन्निमित्तापाये कार्य्यमप्यपैति हस्तसंयोगजन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तसंयोगापायेऽपायदर्शनात्। न तत्र निमित्तापायात् कार्य्यापायः चिरकालसंवेष्टनाहितेन संस्कारेण संवेष्टनलक्षणविरुद्धकार्य्योत्पादात् अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेष्टनसंस्कारे विनाशितेऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयात् न चैवमपैति। इह तु चिरकालबिम्बसन्निधानमनुवृत्तं बिम्बापाये प्रतिबिम्बोऽपि गच्छत्येवेति न बिम्बः परिणामस्य निमित्तम्। अथ मन्यसे चिरकालस्थितोऽपि कमलविकासः सवितृकिरणस्य निमित्तस्यापायेऽप्यपगच्छतीति। तन्न तत्रापि प्रार्थमिकसङ्कुचत्वहेतुभिः पार्थिवैराप्यैश्च कमलावयवैः पुनरपि रात्रौ सङ्कुचत्वे विरुद्धकार्य्ये जनिते विकासापायात् अन्यथा तादृशावयवरहिते म्लाने कमलेऽपि रात्रौ विकासोऽपगच्छेत्। आदर्शे तु मुखाकारपरिणते पुनः केन हेतुना समतलाकारपरिणामः स्यात् तदवयवानां कारुकव्यतिरेकेणाकिञ्चित्करत्वात्। अतएव बिम्बसन्निधिमात्रेण नादर्शावयवा मुखाकारेण परिणमेरन् अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिमामुखे कर्त्तव्ये सति लौकिका बिम्बमेव सन्निधापयेयुः न तु कांस्यकारमपेक्षेरन्। दर्पणद्रव्यस्याद्याकारपरिणामे कारुकापेक्षायामपि प्रतिबिम्बपरिणामे पुनःस्वरूपपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेत् एवमपि न मुखप्रतिबिम्बाकारपरिणामो युक्तिसहः चक्षुर्नासिकादिनिम्नोन्नतभागस्य स्पर्शनानुपलम्भात् समतलमेव हि पाणिनाऽनुभूयते। समतलेन अवरहितं मुखमिति चेत् तर्हि चाक्षुषमपि न स्यात्। तत्र एतत् सिद्धं विमत आदर्शोदकाद्यन्तर्हितमुखमकारशून्यत्वात् यथा विमान जन्मकारणशून्यं विमानरहितं गगनमण्डलमिति। ननु तर्हि शुक्तिरजतवन्मिथ्यात्वापत्तेर्न बिम्बैकत्वसिद्धिः प्रत्यभिज्ञा तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजतेऽपि मदीयमिदं रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत् विषमो दृष्टान्तः नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबाधया रजताभिज्ञाया भ्रमत्वे तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वमुचितम् अत्र न तथा नेदं मुखमिति स्वरूपबाधः किन्तु नात्र मुखमिति देशसम्बन्धमात्रबाधे सति उत्पन्ना मदीयमेव मुखमिति प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमः स्यात्। न च मुखावयवानामचाक्षुषत्वात् कथं प्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यं नासाग्रादिकतिपयावयवदर्शनादपि घटादिवदवयविनश्चाक्षुषत्वोपपत्तेः। यः पुनर्दर्पणापगमे प्रतिबिम्बापगमः नासौ स्वरूपबाधः दर्पणेऽपि तत्प्रसङ्गात्। ननु तत्त्वमसिवाक्येन जीवरूपः प्रतिबिम्बो बाध्यते यथा स्थाणुरसौ न पुरुष इति बाधायां सामानाधिकरण्यदर्शनात् संसार्य्यविनाशे च मोक्षानुपपत्तेः सोऽयं देवदत्त इति वदैक्यपरत्वेनापि सामानाधिकरण्यसम्भवात् विरुद्धांशबाधमात्रे— मोक्षो-
पत्ते तत्त्वस्य जीवस्य बाधे मोक्षस्यापुरुष
मन्यते प्रतिबिम्ब एव नास्ति दर्पणप्रति॰हता रश्मयः परावृत्य बिम्बमेव दर्पणाद्विविक्तं गृह्णन्तीति तदसत् प्रत्यङ्मुखत्वाद्यनुभवेनासौ निराकरणीयः। कथं तर्हि मूर्त्तद्रव्यस्य मुखस्यैकस्य भिन्नदेशद्वये युगपत् कार्त्स्न्येन वृत्तिः, दर्पणदेशस्थत्वस्य मायाकृतत्वादिति ब्रूमः। न हि मायायामसम्भावनीयं नाम स्वशिरश्छेदादिकमपि स्वप्ने माया दर्शयति। नन्वेवमपि जलमध्येऽधोमुखस्य वृक्षप्रतिबिम्बस्य तीरस्थवृक्षैक्ये सति तीरस्थवृक्षोऽधिष्ठानं तत्र च मायया अवगतत्वमधोमुखत्वञ्चाध्यस्तमिति वक्तव्यं न चात्राध्यासहेतुरस्ति अधिष्ठानस्य साकल्येन प्रतीतेः तत्कथमत्राध्यासः, उच्यते किमत्र ह्यावरणाभावादध्यासाभावः? किं वा दोषाभावात्? उतोपादानाभावात्? आहो स्विदध्यासविरोधिनोऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्य सद्भावात्? नाद्यः चैतन्यावरणस्यैवाध्यासोपादानतया जडे पृथगावरणानुपयोगात्। एतेन तृतीयोऽपि निरस्तः। न द्वितीयः सोपाधिकभ्रमेषूपाधेरेव दोषत्वात्। न चतुर्थः निरुपाधिकभ्रमस्यैवाधिष्ठानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात्। तर्हि सोपाधिकभ्रमस्य कर्त्तृत्वादेर्नात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तिः किन्तु अहङ्कारोपाध्यपगमादिति चेत् बाढं पारमार्थिकदर्पणाद्युपाधेस्तत्कृतभ्रमस्य च ज्ञानादनिवृत्तावप्यज्ञान-

न्योपाधेरहङ्कारस्य निरुपाधिकभ्रमरूपस्यात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तौ कर्तृत्वादेर्जीवानामीश्वरस्य चार्थात् सिध्यति। ननु कथं तत्त्वज्ञानं जीवेनाऽनात्मतादात्म्यं जानाति न विद्वानात्मतामात्मनोऽवगन्तुमलं प्रतिबिम्बत्वात् दर्पणगतप्रतिबिम्बवदिति चेत् न अचेतनस्यैवोपाधित्वात्। यस्तु लोकायत. शरीरस्यैव चैतन्यं मन्यते तं प्रति दर्पणगत. जाड्येन प्रतिरुद्धत्वात् प्रतिबिम्बस्याचेतनत्वं तस्मात् चेतनत्वे तु बिम्बचेष्टया विनापि स्वयं चेष्टेत जीवस्य तु प्रतिबिम्बत्वेऽपि नोपाधिजाड्येन प्रतिबन्ध इत्यनुभवसिद्धं, यद्यपि लोके बिम्बभूतस्यैव देवदत्तस्य भ्रमनिवर्त्तकतत्त्वज्ञानाश्रयत्वम् दृष्टम्। तथापि न तत्र बिम्बत्वं प्रयोजकं किन्तु भ्रमाश्रयत्वं जीवस्य भ्रमाश्रय. अविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वेऽपि जीवपक्षपातित्वेन भ्रमोत्पादनात्। ननु ब्रह्म स्वस्य जीवैक्यं न जानाति चेत् असर्वज्ञं स्यात् जानाति चेत् जीवगतभ्रमं स्वगतत्वेन पश्येदिति चेत् न स्वमुखतत्प्रतिबिम्बयोरैक्यं जानतापि देवदत्तेन स्वमुखे प्रतिबिम्बगतात्मत्वमलिनत्वाद्य दर्शनात्। न च जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे मानाभावः श्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्यस्तत्सिद्धेः "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति" श्रुतिः "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" इति स्मृतिः। "अतएव चोपमा जलसूर्यकादिवदिति" सूत्रम्। न चामूर्त्तस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बासम्भवः अमूर्त्तस्याप्याकाशस्य सान्निताभ्रनक्षत्रादिविशिष्टस्य जले प्रतिबिम्बभावदर्शनात्। जलान्तराकाश एवाभ्रादिप्रतिबिम्बाधार इति चेत् न जानुमात्रेऽपि जले दूरविशालाकाशदर्शनात्। जीवो घटाकाशवदुपाध्यवच्छिन्नो न प्रतिबिम्ब इति चेत् न तथा सति जीवोपाधिमध्ये ब्रह्मणोऽपि सत्त्वे चैतन्यं तत्र द्विगुणं स्यात् न चैवमाकाशस्य घटे द्वैगुण्यं दृष्टं ब्रह्मणस्तत्राभावे च सर्वगतत्वनियन्तृत्वादिहानिः। उभयानुगतचिद्रूपाकारस्यैव सर्वगतत्वनियन्तृत्वादि न ब्रह्मण इति चेत् न "य आत्मानमन्तरो यमतीति" श्रुतौ प्रकरणबलाद्ब्रह्मण एव जीवमध्ये नियन्तृत्वेनावस्थानश्रवणात्। अत शास्त्रे सर्वत्र घटाकाशदृष्टान्तोऽसङ्गत्वसाधको न जीवत्वसाधकः। प्रतिबिम्बपक्षे तु द्विगुणीकृत्य वृत्तिर्न्याय. जलमध्ये स्वाभाविकजानुमात्राकाशस्य प्रतिबिम्बितविशालाकाशस्य च दृष्टेः। तस्मादहङ्कारोपाधिकृतो ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीवः"।

प्रतिबिम्बन न० प्रति+बिम्ब+नामधातु, भावे ल्युट्। अनुकरणे "दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्" सा०द०

प्रतिबिम्बवाद पु० ६त०। जीवस्य ईश्वरप्रतिबिम्बतास्थापनार्थे वादे। द्विधा हि वेदान्तिमते जीवेश्वरयोर्विभागकल्पना प्रतिबिम्बभावेन तत्तदवच्छिन्नभावेन च। तत्राद्यः पक्षः विवरणानुसारिभिर्मन्यते द्वितीयः पक्षोऽन्यैर्मन्यते तदेतत् सिद्धान्तलेशे प्रदर्शितं यथा

विवरणानुसारिणस्त्वाहुः। "विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यतीति" स्मृत्या एकस्यैवाज्ञानस्य जीवेश्वरविभागोपाधित्व प्रतिपादनाद्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरयोर्विभागः। नोभयोरपि प्रतिबिम्बभावेन उपाधिद्वयमन्तरेणोभयोः प्रतिबिम्बत्वायोगात्। तत्रापि प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय ईश्वरः। तथा सत्येव लौकिकबिम्बप्रतिबिम्बदृष्टान्तेन स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य तत्पारतन्त्र्यं जीवस्य च युज्यते। "प्रतिबिम्बगता पश्यन् ऋजुवक्रादिविक्रिया। पुमान् क्रीडेत् यथा ब्रह्म तथा जीवस्थविक्रिया" इति कल्पतरूक्तरीत्या "लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति" सूत्रमपि सङ्गच्छते। अज्ञानप्रतिबिम्बे तस्य जीवस्यान्तःकरणरूपोऽज्ञानपरिणामभेदो विशेषाभिव्यक्तिस्थानम् सर्वत्र प्रसृतस्य सवितृप्रकाशस्य दर्पण इव। अतस्तस्य तदुपाधिकत्वव्यवहारोऽपि न तावताऽज्ञानोपाधिपरित्यागः। अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्य जीवत्वे योगिनः कायव्यूहाधिष्ठानानुपपत्तेः। न च योगप्रभावाद्योगिनोऽन्तःकरणं कायव्यूहाभिव्याप्तियोग्यं वैपुल्यं प्राप्नोतीति तदवच्छिन्नस्य कायव्यूहाधिष्ठानत्वं युज्यत इति वाच्यम्। "प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयतीति" शारीरकपाठ्याधिकरणभाष्यादिषु कायव्यूहे प्रतिदेहमन्तःकरणस्य चक्षुरादेर्वह्निनस्येव योगप्रभावात् सृष्टेरुपदर्शनात्। प्रतिबिम्बस्य बिम्बाभेदमात्मस्याध्यस्तत्वेन स्वरूपेण तस्य सत्यत्वात् प्रतिबिम्बरूपजीवस्य सकृदन्वयासम्भव इति न तदतिरेकेण सुक्त्यन्वयायच्छेदरूपं जीवान्तरं वा प्रतिबिम्बजीवातिरिक्तं जीवेश्वरविलक्षणं कूटस्थशब्दितं चैतन्यान्तरं कल्पनीयम् "अविनाशी वाऽरे अयमात्मेति" श्रवणाज्जीवस्य तदुपाधिनिवृत्तौ प्रतिबिम्बभावापगमेऽपि स्वरूपं न विनश्यतीत्येतत्परं, न तदतिरिक्तकूटस्थमात्मकचैतन्यान्तरपरम्। जीवोपाधिनाऽन्तःकरणादिनावच्छिन्नं चैतन्यं बिम्बभूत ईश्वर एव "यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादि" श्रुत्या ईश्वरस्यैव जीवसन्निधानेन तदन्तर्यामिभावस्य

विकारान्तरस्यानभ्युपगमादिति"। अतः परमवच्छेदपाद-
रूपं दर्शितं प्रसङ्गात् पूर्वमनुसृत्याख्यायोच्यते "अन्ये
तु रूपानुपहितप्रतिबिम्बो न युक्तः अतएव नीरूपे गगन
प्रतिबिम्बोदाहरणमप्ययुक्तं गगनाभोगव्यापिनि सवितृ-
मण्डले जले प्रतिबिम्बिते गगनप्रतिबिम्बत्वव्यवहा-
रस्य भ्रममात्रमूलत्वात्। ध्वनौ वर्णप्रतिबिम्बत्ववादो-
ऽप्ययुक्तः व्यञ्जकतया सन्निधानमात्रेण ध्वनिधर्माणा-
मुदात्तादिस्वराणां वर्णेष्वारोपोपपत्तेस्तत्र वर्णप्रतिबिम्ब-
त्वपरिकल्पनाया निष्प्रमाणकत्वात्। प्रतिध्वनिरपि
न शब्दप्रतिबिम्बः पञ्चीकरणप्रक्रियया पटहपयो-
निधिप्रभृतिगतानां क्षितिसलिलादिगतत्वेन प्रतिध्वने-
राकाशगतत्वेन तस्य तत्प्रतिबिम्बत्वायोगात्। वर्ण-
व्यक्तिगतोऽपि न तत्प्रतिबिम्बः वर्णाभिव्यञ्जक-
ध्वनिनिमित्तकप्रतिश्रवणसमध्वनिवद् वर्णाभिव्यञ्जकत्वेनो-
पपत्तेः तस्मात् घटाद्यवच्छिन्नाकाशवदन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः
तदनवच्छिन्नमीश्वरः। न चैवमण्डान्तर्वर्त्तिन एव चैतन्यस्य
तत्तदन्तःकरणोपाधिभिः सर्वात्मना जीवभावेनावच्छे-
दात् तदवच्छेदरहितचैतन्यरूपस्येश्वरस्याण्डाद्बहिरेव सत्त्वं
स्यादिति "यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादावन्तर्यामिभावेन वि-
कारान्तरस्यावस्थानं विरुध्यते। प्रतिबिम्बपक्षे तु
जलगतस्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिबिम्बाकाशदर्शनादेकत्र
द्विगुणीकृत्य वृत्तिरुपपद्यत इति वाच्यम्। यतः प्रतिबिम्ब
पक्षेऽपि परिच्छिन्नान्तर्गतस्यैव चैतन्यस्य तत्र प्रतिबिम्बो
वाच्यः। न तु [illegible] तत्प्रतिबिम्ब तद-
न्तर्गतस्य तत्र प्रतिबिम्बायोगात्। न हि मेघा-
[illegible] वा क्वचित् प्रतिबिम्बश्च जलान्त-
र्गतस्यापि तत्र प्रतिबिम्बो दृश्यते। न वा घटादीना
बहिःस्थितानामिव तत्सन्निहितस्यापि प्रतिबि-
म्बोऽस्ति। अतो जलप्रतिबिम्ब प्रति मेघाकाशादेरि
[illegible] प्रतिबिम्बं प्रति तदन्तर्गतस्यैव चि-
[illegible] विकारान्तरस्यावस्थानायोगात्
[illegible]। एकैवावच्छि-
[illegible] तत्रान्तःकरणाव-
च्छेदचैतन्यप्रदेशेन [illegible]
[illegible] इति विरुद्धम्। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अन्तःकरणप्रतिबिम्बो जीव इतिपक्षे दोषतौल्ये-
ऽप्यविद्याप्रतिबिम्बो जीवस्तस्य च तत्र गतिद्वारम-
न्तःकरणं जलाशयव्यापिनो महामेघमण्डलप्रतिबिम्बस्य
तदुपरि विस्तरस्फीतालोक इव तत्र विशेषाभिव्यक्ति-
हेतुरिति पक्षे नायं दोषः। अन्तःकरणवदविद्याया गत्य-
भावेन प्रतिबिम्बभेदानापत्तेरिति वाच्यम्। तथैवावच्छेद
पक्षेऽप्यविद्यावच्छिन्नो जीव इत्युपगमसम्भवात् तत्रा-
प्येकस्य जीवस्य क्वचित्प्रदेशे कर्तृत्व प्रदेशान्तरे भोक्तृ-
त्व मत्येवं कृतहानाकृताभ्यागमदोषापत्तये वस्तुतो
जीवैक्यस्य शरणीकरणीयत्वेन तच्छायादन्तःकरणोपाधि-
पक्षेऽपि वस्तुतश्चैतन्यैक्यस्य तदवच्छेदकोपाध्यैक्यस्य
च तत्राभ्युपगमेन दोषनिराकरणसम्भवात्। न चाव-
च्छेदपक्षे "यथाह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना
बहुधैकोऽनुगच्छन्। उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः
क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा"। "अतएवोपमा सूर्यकादिव-
दिति" श्रुतिसूत्राभ्यां विरोधः। "अम्बुवदग्रहणात्तु न तथा
त्वम्" इत्युदाहृत सूत्रानन्तरसूत्रेण यथा सूर्यस्य रूपवतः
प्रतिबिम्बोदययोग्यता ततो विप्रकृष्टदेशे रूपवज्जल गृ-
ह्यते नैवं सर्वगतस्यात्मन प्रतिबिम्बोदययोग्य किञ्चि-
दस्ति ततो विप्रकृष्टमिति प्रतिबिम्बासम्भवमुक्त्वा "वृद्धिह्रास-
भाक्त्वम् अन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवमिति" तदनन्तरसूत्रेण
यथा जलप्रतिबिम्बित सूर्यो जलवृद्धौ वर्द्धत इव जल-
ह्रासे ह्रसतीव जलचलने चलतीवेति तच्छायासितत्तद-
नुरोधिवृद्धिह्रासादिभाक्त्वमित्येवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो
सामञ्जस्यादविरोध इति स्वयंसूत्रकृतैवावच्छेदपक्षे
तयोस्तात्पर्यकथनात्। "घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा
घटे। घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः"।
"क्षेत्रो नाना शरीरेष्वादिति" श्रुतिसूत्रस्मृतिभ्योऽवच्छेद-
स्यैव परिग्रहात्। तस्मात् सर्वगतस्य चैतन्यस्यान्तःकरणा-
दिनावच्छेदोऽवश्यं भावीत्यवच्छिन्नश्चैतन्यांशो जीव
इति पक्षं रोचयन्ते"।

प्रतिबिम्बित त्रि॰ प्रतिबिम्ब+तार॰ इतच्। जलप्रतिबिम्बे
दर्पणादौ—प्रतिफलिते प्रतिच्छायाविशिष्टे मुखादौ।

प्रतिबिम्बा स्त्री प्रतिबिम्ब॰ [illegible] अनिर्दिष्टादाम्
(ष तऽऽ) शब्दच॰।

प्रतिबिम्बुक पु॰ प्रतिरूपो बिम्बुकस्य प्रतिबिम्बुः [illegible]
[illegible] इव दृश्यते [illegible]। [illegible]
[illegible]।

प्रतिवेश पु० प्रत्यासन्नो वेशः प्रा०स० । प्रत्यासन्ने प्रतिवासि-गृहे शब्दरत्ना० । प्रति+विश–आधारे घञ् वा दीर्घः । तत्रार्थे ।

प्रतिवेशिन् त्रि० प्रत्यासन्नं विशति प्रति+विश–णिनि । प्रत्यासन्नगृहवासिनि स्त्रियां ङीप् "दृष्टिं हि प्रति वेशिनि । क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि" सा०द० ।

प्रतिव्यूह पु० प्रतिरूपः व्यूहः प्रा०स० । बलविन्यासस्य प्रतिरूपे व्यूहे भा०भी० ५० अ० ।

प्रतिशब्द पु० प्रतिरूपः शब्दः प्रा०स० । प्रतिध्वनौ शब्दानुरूपे शब्दजन्ये शब्दभेदे । प्रतिबिम्बवादशब्दे दृश्यम् ।

प्रतिशयन न० प्रति+शी–भावे ल्युट् । प्रतिस्वापे अभीष्टलाभाय प्रत्यादेशाशया देवोद्देशेन स्नानभोजनादिवर्जनपूर्वकस्वापे (हत्यादेओया) दशकु० ५ उ० ।

प्रतिशयित त्रि० प्रति+शी+क्त । प्रतिशयनकारिणि

प्रतिशासन न० प्रति+शास–भावे ल्युट् । भृत्यादेर्निकृष्टस्य नियोगे अमर । [ख्याते च त्रिका० ।

प्रतिशिष्ट त्रि० प्रति+शास–कर्मणि क्त । १प्रेषिते २प्रत्या-

प्रतिश्या स्त्री प्रति+श्यै–वा० करणे अङ् । प्रतिश्याये पीनसे रोगभेदे शब्दच० ।

प्रतिश्याय पु० प्रति+श्यै–करणे घञ् । पीनसे रोगभेदे तल्लक्षणादि सुश्रुतोक्तं यथा

"अथातः प्रतिश्यायप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । नारीप्रसङ्गः शिरसोऽभितापो धूमो रजः शीतमतिप्रतापः । सन्धारणं मूत्रपुरीषयोश्च सद्यः प्रतिश्यायनिदानमुक्तम् । चयङ्गता मूर्द्धनि मारुतादयः पृथक्समस्ताश्च तथैव शोणितम् । प्रकोप्यमाना विविधैः प्रकोपणैर्नृणां प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि । शिरोगुरुत्वं क्षवथोः प्रवर्त्तनं तथाङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता । उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः । आनद्धा पिहिता नासा तनुस्रावप्रवर्त्तिनी । गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा । स्वरोपघातश्च भवेत्प्रतिश्यायेऽनिलात्मके । उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके । कृशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेत्तृष्णाभिपीडितः । सधूमं सहसा वह्निं वमतीव च मानवः । कफः कफकृते घ्राणाच्छुक्लः शीतः स्रवेन्मुहुः । शुक्लावभासः शूनाक्षो भवेद्गुरुशिरोमुखः । शिरोगलौष्ठतालूनां कण्डूयनमतीव च । भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्माद्विनिवर्त्तते । सम्पक्वो वाप्यपक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः । लिङ्गानि चैव सर्वेषां पीनसानां च सर्वजे । रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तास्रावः प्रवर्त्तते । ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरुरोघातप्रपीडितः । दुर्गन्धोच्छ्वासवदनस्तथा गन्धान्न वेत्ति च । मूर्च्छन्ति चात्र क्रमयः श्वेताः स्निग्धास्तथाऽणवः । क्रिमिमूर्द्धविकारेण समानं चास्य लक्षणम् । प्रक्लिद्यति पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति । मुहुरानह्यते चापि मुहुर्विव्रियते तथा । निश्वासोच्छ्वासदौर्गन्ध्यं तथा गन्धांश्च वेत्ति न । एवं दुष्टं प्रतिश्यायं जानीयात्कृच्छ्रसाधनम् । सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः । कालेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः । बाधिर्य्यमान्ध्यमघ्राणं घोरांश्च नयनामयान् । कासाग्निसादशोफांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः" ।

प्रतिश्रय पु० प्रतिश्रीयते प्रति+श्रि–आधारे अच् । १यज्ञगृहे जटा० २सभायां ३आश्रये च मेदि० ४गृहे हेमच० ।

प्रतिश्रव पु० प्रति+श्रु–भावे अप् । स्वीकारे अमर ।

प्रतिश्रवण न० प्रति+श्रु–भावे ल्युट् । १अङ्गीकारे । प्रतिगतः श्रवणं कर्णम् अत्या०स० । २श्रवणानुगते त्रि० अस्य तत्पुरुषे अव्ययी० अन्तोदात्तता प्रतिगतं श्रवणं येन प्रा०ब० । तु न । [रूपभेदे भा०आ० ६५ अ० ।

प्रतिश्रवस् पु० १सोमश्रवर्षिभेदे । २परिक्षित्पुत्रभीमसेनात्मजे

प्रतिश्रुत् स्त्री प्रतिरूपं श्रूयते श्रु–सम्प० भा० कर्मणि क्विप् । प्रतिशब्दे प्रतिध्वनौ अमरः ।

प्रतिश्रुत्का स्त्री देवताभेदे यजु० २४।२२। ३।१८ [नौ च ।

प्रतिश्रुति स्त्री प्रति+श्रु–भावे क्तिन् । १अङ्गीकारे २प्रतिध्व-

प्रतिषिद्ध त्रि० प्रति+सिध–कर्मणि क्त । निषिद्धे

प्रतिषेध पु० प्रति+सिध–भावे घञ् । १निषेधे 'मा कुरु इत्यादिना निवारणे "प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता" मीमांसकका० । २अर्थालङ्कारभेदे अर्थालङ्कारशब्दे ४०० दृश्यम् । ३दूषणाभिधाने च । ल्युट् । प्रतिषेधन तत्रैव न० ।

प्रतिषेधोपमा स्त्री "न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् । कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा" । काव्याद० उक्ते अर्थालङ्कारभेदे सादृश्यप्रतिषेधेन अधिकवैचित्र्य प्रकटनात् तथात्वमस्याः ।

प्रतिष्क पु० प्रति+स्कन्द–बा० ड षत्वम् । दूते शब्दर० । [जटा० ।

प्रतिष्कष पु० प्रति+कष–अच् बा० सुट् षत्वम् । चर्मरज्जौ

प्रतिष्कस पु० प्रति+कस–अच् बा० सुट् षत्वम् । चरे शब्दर०

प्रतिष्टम्भ पु० प्रति+स्तम्भ–भावे घञ् षत्वम् । १प्रतिबन्धे अमरः २क्रियाराहित्यापादने 'नाङ्गप्रतिष्टम्भविमुक्तमन्युः' रघु०

प्रतिष्टुति स्त्री प्रति+स्तु-क्तिन् । प्रतिलक्ष्यीकृत्य स्तुतौ ऋ० ८।१।१

प्रतिष्ठ त्रि॰प्रतिष्ठा अस्त्यस्य अच् प्रति+स्था-क वा । १ख्यातियुक्ते २जैनभेदे पु० हेमच० ३कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री भा॰श॰४७अ॰। ४चतुरक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे स्त्री वृ॰र॰।

प्रतिष्ठा स्त्री प्रति+स्था-भावाधारादौ अङ् । १स्थितौ २स्थाने ३गौरवे ४यागादिसमाप्तौ कर्त्तव्ये कर्मभेदे मेदि॰। देवादीनां पूज्यतादिप्रयोजके ५संस्कारभेदे देवताप्रतिष्ठाशब्दे तद्विवरण दृश्यम् । ६स्थैर्ये ७सुखे स्त्री निघण्टुः पात० सू० स्थैर्यभेदे फलभेद उक्तो यथा

"अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः" सू०। "सर्वप्राणिनां भवति" भा०"सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम्" सू०"धार्मिकोभव इति भवति धार्मिकः, स्वर्गं प्राप्नुहीति स्वर्गं प्राप्नोति अमोघास्य वाग्भवति" भा० "अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्" सू० "सर्वदिक्स्थान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानि" भा० "ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः" सू० "यस्य लाभादप्रतिघान् गुणानुत्कर्षयति सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवति इति" भा०। दशाक्षरे "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" श्रुतिः ।

प्रतिष्ठान न॰ प्रति+स्था-भावे ल्युट् । १व्रतादे समाप्तौ कर्त्तव्ये कर्मभेदे देवादीनां पूज्यताप्रयोजके २संस्कारभेदे ३विख्यातौ च । आधारे ल्युट् । (पिठोर) ख्याते ४नगरभेदे "गङ्गायमुनयोर्मध्ये प्रयागं जघनं स्मृतम् । प्रयागं जघनस्थानमुपस्थमृषयो विदुः । प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा । तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः" भा॰व॰८५अ॰। "प्रतिष्ठाने नरपतिर्ययाति पालुपस्थितः" भा॰उ॰११३॰अ॰ ।

"एवंप्रभावो राजासीदैलस्तु पुरुषोत्तम ! । देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते । राज्यं स कारयामास प्रयाने पुण्यशीर्षकि । उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः" हरिवं॰२६अ॰ । ५स्थाने च

प्रतिष्ठित त्रि॰ प्रतिष्ठा जाताऽस्य तारका॰ इतच् । १जातप्रतिष्ठे देवादौ २विख्यातियुक्ते च । ३विष्णौ पु० "अप्रमत्तः प्रतिष्ठितः" विष्णुस॰ ।

प्रतिष्ठिका स्त्री प्रति+स्था-क स्वार्थे क कापि अत इत्त्वम् सुषमा॰ षत्वम् । प्रतिष्ठानकर्त्र्यां स्त्रियाम् ।

प्रतिसङ्क्रम पु॰ प्रतिरूपः सङ्क्रमः प्रा॰स०। १प्रतिच्छायायाम् प्रा॰स०। २प्रतिसंक्रान्ते प्रतिच्छायापन्ने त्रि॰ । ३संहारे च "चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा दर्शितविषया शुद्धाऽनन्ता चेति" पात॰भा०। "प्रतिसंक्रमः संहारः" विवरणम् ।

प्रतिसंख्या स्त्री प्रति+सम्+ख्या-भावे अङ् । १प्रसंख्याने २सांख्यादिसिद्धे ज्ञानभेदे च तस्य पञ्चविंशतिसंख्यान्विततत्त्वनिरूपणात् तदीयज्ञानस्य संख्यानियतत्वेन तथात्वम् ।

प्रतिसंख्यानिरोध पु॰ प्रतिसंख्याप्रपूर्वकोनिरोधः शा॰त॰ । बुद्धिपूर्वके भावानां नाशे बौद्धमतसिद्धे पदार्थभेदे अप्रतिसंख्यानिरोधशब्दे ५६१पृ० दृश्यम् ।

प्रतिसञ्चर पु० प्रतिसञ्चरन्ति क्रियाशून्यतया विलीयन्तेऽत्र प्रति+सम्+चर-आधारे अप् । १प्रलयभेदे "यदा तु प्रकृतौ याति लयं विश्वमिदं जगत् । तदोच्यते प्राकृतोऽयं विद्वद्भिः प्रतिसञ्चरः" मार्क॰पु॰४६अ०। २संहारमात्रे च ।

प्रतिसन्देश पु॰ प्रतिरूपः सन्देशः प्रा॰स॰ । सन्देशानुरूपे प्रत्युत्तररूपतया वाचिकरूपसन्देशभेदे ।

प्रतिसन्धान न॰ प्रति+सम्+धा-भावे ल्युट् । १अनुसन्धाने अनुचिन्तने ज्ञानभेदे नष्टस्य द्रव्यस्योपलब्धिहेतुव्यापारे २अन्वेषणे च ।

प्रतिसन्धि पु॰ प्रतीपः सन्धिः प्रा॰स॰। १वियोगे २उपरमे "अदृष्टतोऽस्तुपायाश्च प्रतिसन्धिश्च कर्मणः" भा॰शा॰२॰६अ० टी० नील० प्रति+सम्+धा-कि । ३प्रतिसन्धाने च सौपथायाम् अव्ययी॰ । ४सन्धौ सन्धौ इत्यर्थे ।

प्रतिसन्धेय त्रि॰ प्रति+सम्-धा-कर्मणि यत् । प्रतीकार्ये भा॰उ० ८५अ० ।

प्रतिसम त्रि॰ प्रतिकूलः समः । विसदृशे

प्रतिसमन्त त्रि॰ प्रतिगतं समन्तात् येन प्रा॰ब॰ प्रमो॰। प्रा प्रसमन्ताद्भावे शत॰ब्रा॰ ३।७ १।१२ भा॰ ।

प्रतिसमासन न॰ प्रति+सम्+आ+अस-क्षेपे भावे ल्युट् । निरसने निवारणे भा॰व॰ १८३१ श्लो॰ ।

प्रतिसर पु॰ प्रति+सृ अच् । १सैन्यपश्चाद्भागे २हस्तसूत्रे च त्रिका॰ । ३मन्त्रभेदे ४माल्ये व्रणशुद्धौ च मेदि॰। ६भूषणे ७रक्षावन्धनसूत्रे पु॰ न॰ अमरः । दनियोज्ये त्रि॰ मेदि॰ स्त्रीत्वमपि । "प्रतिसरया हरगाथा भक्ताहृतशालिकुसुमसिद्धार्थं कण्ठेषु निबध्नीयात्" वृ॰स॰४३अ॰।

प्रतिसर्ग पु॰प्रतिरूप प्रतिकूलो वा सर्गः । १ब्रह्मणः सृष्टितत्त्वाया मरीच्यादिसृष्टौ २प्रलये च "आदिसर्गस्तु यस्त्वं ! कथितो विस्तरेण च । प्रतिसर्गेण ये येषामधिपाः स्तान् वदस्व न" इति प्रश्ने प्रतिसर्ग उक्तः कालिकापु॰।

"प्रतिसर्गे तु मृत्पिण्ड पेमपिण्ड' वा घटकुण्डलमकुटादयो विशन्तोऽव्यक्तीभवन्ति तत्कारणरूपमेवाभिव्यक्तं कार्य्यमपेक्ष्याव्यक्तम् भवति । एवं पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विशन्त स्वापेक्षया तन्मात्राण्यव्यक्तयन्ति एवं तन्मात्राण्यहङ्कारं विशन्ति अहङ्कारमव्यक्तयन्ति एवमहङ्कारो महान्तमाविशन्महान्तमव्यक्तयति महान् प्रकृति स्वकारणं विशन् प्रकृतिमव्यक्तयति प्रकृतेस्तु न कचिन्निवेश इति सा सर्वकार्य्याणामव्यक्तमेव" सा०त०कौ०

प्रतिसर्य्य पु० प्रतिसरे भव यत् । रुद्रभेदे यजु०१६।२१

प्रतिसव्य न० प्रतिगत सव्यं वाम येन प्रा०ब० । १प्रतिकूले २विरुद्धाचारिणि च त्रि० ।

प्रतिसान्धानिक पु० सन्धान प्रयोजनमस्य ठक् प्रतिरूपः सान्धानिकः प्रा०स० । मागधे स्तुतिपाठके शब्दरत्ना०।

प्रतिसाम वीप्सायाम अव्ययी० अच् समा०। प्रत्येकसामनि

प्रतिसारण त्रि० प्रतिसारयति प्रति+सृ-णिच् ल्यु । १अपसारके २दूरीकारके । भावे ल्युट् । ३दूरीकरणे । करणे ल्युट् । सुश्रुतोक्ते ४व्रणकार्यभेदे । व्रणयवित्तविशेषा प्रतिसारणानीति दहनविशेषा । व्रणपाकित्वाद्दे ५उपक्रमभेदे "माषादुष्टं ततस्तेन कणमाशेपयेद्व्रणम् । शुक्तुटाण्डकपालानि कतकं मधुक समम् । तथा समुद्रमण्डूकीं मणिचूर्णञ्च दापयेत् । गुटिकामूत्रपिष्टास्ता अथाता प्रतिसारणम्" सुश्रुत । प्रतिसारण अपस्य स्वस्थानात् स्थानान्तरनयनम् इत्यर्थ "दन्तजिह्वामुखानां यश्चूर्णकल्कावलेहकैः । शनैर्घर्षणमङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् । वेरस्य मुखदौर्गन्ध्य कफशोफ तथा तृषाम् । अरुचिं दन्तपीडाञ्च निघ्नन्ति प्रतिसारणम् । क्षीणे जाड्यकफोत्क्लेशावरसश्रामपेव च । अतियोगात् मुखे पाक शोषतृष्णा वमि' क्लम·" भावप्र० उक्ते ६दन्तघर्षणभेदे ।

प्रतिसारणीय त्रि० प्रति+सृ-णिच्-कर्मणि अनीयर् । स्थानान्तरनयनीये सुश्रुतोक्ते क्षारपाकविधिभेदे "स द्विविध प्रतिसारणीय पानीयश्च । तत्र प्रतिसारणीय' कुष्ठकिटिभदद्रुकिलासमण्डलभगन्दरार्बुदकुष्ठव्रणनाडीचर्मकीलतिलकालकन्यच्छव्यङ्गमशकबाह्यविद्रधिकृमिविषार्श्वःसूपदिश्यते" ।

प्रतिसारिन् त्रि० प्रतीपं सरति सृ-णिच् णिनि । १प्रतीपगामिनि २नीचगामिनि स्त्रियां ङीप् । भा०व० ५१अ०।

प्रतिसीरा स्त्री प्रतिषिनोति सीयते वा प्रति+सि-रक् दीर्घश्च । जवनिकायाम् (पर्दा) अमरकोषः ।

प्रतिसूर्य्य पु स्त्री०प्रतिरूप' सूर्य्यः प्रा०स०। १कृकलासे त्रिका०। २द्वितीयसूर्य्यप्रादुर्भावरूपे आन्तरीक्षोत्पातभेदे च । स्वार्थे क । तत्रार्थे तच्छुभाशुभलक्षण वृ०सं०३७अ० यथा "प्रतिसूर्य्यक प्रशस्तो दिवसकृदृतुवर्णसप्रभः स्निग्धः । वैदूर्य्यनिभः स्वच्छः शुक्लश्च क्षेमसौभिक्ष्य । पीतो व्याधिं जनयत्यशोकरूपश्च शस्त्रकोपाय । प्रतिसूर्य्याणां माला दस्युभयातङ्कजननी । दिवसकृतः प्रतिसूर्य्यो जलकृदुदगदक्षिणे स्थितोऽनिलकृत् । उभयस्थः सलिलभयं नृपमुपरि निहन्त्यधो जनहा" ।

प्रतिसृष्ट त्रि० प्रति+सृज कर्मणि क्त । १प्रेरिते २प्रत्याख्याते च मेदि०। ३मत्ते धरणि' । [रूपवद्ग्राम् रत्नम्० ।

प्रतिसीमा स्त्री प्रतिरूपा सीम सीमदृशी सदृशा प्रा०स०। च

प्रतिस्कन्ध पु० १कुमारानुचरभेदे भा०श० ४६अ०। २विनत सम्प्रदायभेदे पु० "परिच्छिद्य' फलं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते । स्कन्धोपनेय तं प्राहु सन्धि सन्धिविदो जनाः" कामन्द० ।

प्रतिस्त्री स्त्री प्रतिरूपा स्त्री प्रा०स०। १परनार्याम् अभिमुखे अव्य०। २स्त्रियाः अभिमुखे अव्य० । "उपमन्यत स विहारोपपदे स प्रवातः स्त्रिया सह देते स उशीनः प्रतिस्त्रि सह शेते स प्रतिहारः कार्यं गच्छति तस्मिन पारं गच्छति तन्निधनमेतद् वामदेव्य मिथुने प्रोतम्" छा०उ० । "प्रतिस्त्रिशयनम् स्त्रियोऽभिमुखाभावेन शयनम् । सहशयनमेकपर्य्यङ्के शयनम्" भा० ।

प्रतिस्पर्द्धा स्त्री प्रति+स्पर्द्ध-भावे अङ् । प्रतिरूपस्पर्द्धायां प्रतिकक्षायाम् शब्दरत्ना० ।

प्रतिस्नाय पु० प्रतिरूप स्नाय' । प्रतिकूले

प्रतिस्रोतस् न० प्रतीपं स्रोत प्रा०स०। स्रोतसोऽवनप्रतिकूले

प्रतिस्वर पु० प्रति+स्वृ-शब्दोपतापयो भावे आधारे वा अप् । १प्रतिशब्दे २उपतापाधारे आदित्यात् अग्नेः स्यात् नष्टाधने शुष्कगोमयादौ च । तत्प्रकार निरुक्ते उक्त यथा "एदौ च प्रथमसमाहृत आदित्ये कांस्ये वा मणि वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयं संस्पर्शयन्धारयति तत्प्रदीप्यते सोऽयमेव सम्पद्यते" । प्रतिस्वरे उपतापाधारे सूर्य्यकिरणसम्पर्कस्थाने इत्यर्थ ।

प्रतिहत त्रि० प्रति+हन-क्त । १द्विष्टे २रुद्धे ३निरस्ते ४प्रतिस्खलिते च मेदि०। भावे क्त । ५निराशे न०अमर ।

प्रतिहति स्त्री प्रति+हन-भावे क्तिन् । १प्रतिघाते आघात-

प्रत्याहृत्तौ २रोधे च । तस्य कामप्रतिहृत्या जायमानत्वात् तथात्वम् ।

प्रतिहर्तृ त्रि० प्रति+हृ—तृच् । १पुनराहरणकर्त्तरि २ऋत्विग्भेदे पु० स च छान्दोग्यशब्दे ८५९ पृ० दृश्यम् । स च प्रतिहारसामभेदगाता प्रतिहारशब्दे दृश्यम् ।

प्रतिहर्षण न० प्रतिरूपं हर्षणम् प्रा० स० । १हर्षणानुरूपे हर्षे णिच्—ल्युट् । २प्रतिरूपसन्तोषसम्पादने च ।

प्रतिहस्तक पु० प्रतिरूपः हस्तो यस्य प्रा० ब० कप् । हस्तसाध्यक्रियाप्रतिरूपक्रियाकारिणि प्रतिनिधौ हिर्तो० ।

प्रति(ती)हार पु० प्रत्येकं हरति स्वामिपार्श्वमानयति अण् वा दीर्घः । १द्वारपाले अमर । स्त्रियां ङीप् गौरा० ङीष् वा । आधारे घञ् । तदधिष्ठानस्थाने २द्वारे च शब्दर० । प्रतिरूपं हरति हृ—अण् उपस० । ३मायाकारे भरत । सामस्तृतीयभागे उद्गात्रा गेये ४सामावयवभेदे उद्गीथशब्दे ११७० पृ० दृश्यम् । तस्य देवता च अन्नं यथोक्तं छा० उ० "अथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद प्रतिहर्त्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति । अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रत्यहरिष्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति" ।

प्रतिहारक पु० प्रति+हृ—ण्वुल् । १मायाकारे भरतः २स्थानान्तरप्रापके त्रि० ३प्रतिहाररूपसामावयवगातरि पु० ।

प्रति(ती)हास पु० प्रतिरूपः हासः प्रा० स० वा दीर्घः । १येन हासः कृतः तं प्रति हासे प्रा० ब० । २तत्कारके त्रि० । ३करवीरवृक्षे पु० अमर ।

प्रतिह्वर पु० प्रति+ह्वृ—आधारे अप् । समीपे ऋ० ७।६६।१४

प्रतीक पु० प्रति+कन् नि० दीर्घः । १अवयवे अमर । २प्रतिरूपे ३विलोमे च मेदि० प्रतीकोपासनं च ब्रह्मप्रतीकनामादित्यादीनां ब्रह्मदृष्ट्युपासनं तच्च शा० सू० भा० दर्शितं यथा

"न प्रतीके न हि सः" सू० "मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्म" (छा० ३।१८) इति, तथा "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः" (छा० ३।१९) "स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते" (छा० ७।५) इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः, किमेष्वात्मग्रहः कर्त्तव्यो न वेति । किं तावत् प्राप्तमेतेष्वप्यात्मग्रह एव युक्तः, कस्मात्, ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् । प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात्, न हि स उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत् । यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति । तदसत् प्रतीकाभावप्रसङ्गात् । विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति, स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा । न च ब्रह्मण आत्मत्वात् ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या, कर्तृत्वाद्यनिराकरणात्, कर्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशस्तदनिराकरणेन चोपासनविधानम्, अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते, न हि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति, सुवर्णात्मनेव तु ब्रह्मात्मनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते" भा० "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्" सू० "तेष्वेवोदाहरणेषु अन्यः संशयः, किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः किं वा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति । कुतः संशयः, सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात् । अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते, "आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म विद्युद्ब्रह्म" इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात् । न चात्राञ्जसं सामानाधिकरण्यमवकल्पते अर्थान्तरवचनत्वात् ब्रह्मादित्यादिशब्दानां, न हि भवति गौरश्व इति सामानाधिकरण्यम् । ननु प्रकृतिविकारभावात् ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत् सामानाधिकरण्यं स्यात्, नेत्युच्यते, विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात् स्यात्, ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम, परमात्मवाक्यं चेदं तदानीं स्यात्, ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत, परिमितविकारोपासनञ्च व्यर्थम् । तस्मात् ब्राह्मणोऽग्निर्वैश्वानर इत्यादिवदन्यतरत्रान्यतरदृष्ट्यध्यासे सति क्व किंदृष्टिरध्यस्यतामिति संशयः तत्रानियम, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तम् । अथ वाऽऽदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्त्तव्या इत्येवं प्राप्तम् । एवं हि आदित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासनं फलवदिति शास्त्रमर्यादा । तस्मात् न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति । कस्मात् उत्कर्षात्, एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्त्युत्कृष्टदृष्टेस्तेष्वध्यासात् । तथा च

लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति, उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यसितव्येति लौकिको न्यायः। यथा राजदृष्टिः क्षत्तरि, स चानुगन्तव्यो विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात्। न हि क्षत्तृदृष्टिपरिगृहीतो राजा निकर्षं नीयमानः श्रेयसे स्यात्। ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशङ्कनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसङ्गः, न च लौकिकेन न्यायेन शास्त्रीया दृष्टिर्नियन्तुं युक्तेति। अत्रोच्यते, निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात्, सन्दिग्धे तु तस्मिन् तन्निर्णयं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते, तेन चोत्कृष्टदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निकृष्टदृष्टिमध्यस्यन् प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते। प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधात् ग्रहीतव्यम्। तैः स्वार्थवृत्तिभिरवरुद्धायां बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यया सामानाधिकरण्यासम्भवात् ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावतिष्ठते। इतिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्यैष एवार्थो न्याय्यः। तथा हि ब्रह्मेत्यादेश ब्रह्मेत्युपासीत ब्रह्मेत्युपास्ते इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति शुद्धांस्त्वादित्यादिशब्दान्। ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दः रजतशब्दस्तु रजतप्रतीतिलक्षणार्थः प्रतीत्यैव हि केवलं रजतमिति न तु तत्र रजतमस्ति, एवमत्राप्यादित्यादीन् ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते। वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेनादित्यादीनेवोपास्तिक्रियया व्याप्यमानान् दर्शयति "स य एतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते" (छा०।३।१९) "यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते"(छा०७।२।२) "यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते" (छा०७।४।३) इति। यत्तूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं फलवत्त्वायेति, तदयुक्तं उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात्। फलन्त्वतिथ्याद्युपासन इवादित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वाध्यक्षत्वात्। वर्णितञ्चैतत्, "फलमत उपपत्तेः" इत्यत्र (वे०सू०।३।२।३८)। ईदृशञ्चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्दृष्ट्यध्यारोपणं प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनाम्"।

तत्फलविशेषोऽपि तत्र निर्णीतो यथा

"अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात् तत्क्रतुश्च" सू० "स्थितमेतत् कार्यविषया गतिर्न परविषयेति। इदमिदानीं सन्दिह्यते, किं सर्वान् विकारालम्बनानविशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकमुत कांश्चिदेवेति। किं तावत् प्राप्तं सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परस्मात् ब्रह्मणो गतिः स्यात्। तथा हि "अनियमः सर्वासाम्" इत्यत्राविशेषेणैषा विद्यान्तरेष्ववतारितेत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अप्रतीकालम्बनानिति। प्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा सर्वानन्यान् विकारालम्बनान्नयति ब्रह्मलोकमिति बादरायण आचार्यो मन्यते। न ह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्ति। अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः। तत्क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः। यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्यमासीदेदिति श्लिष्यते "तं यथा यथोपासते तदेव भवन्ति" इति श्रुतेः। न तु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य। नन्वब्रह्मक्रतुमानपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते यथा पञ्चाग्निविद्यायाम् "स एनान् ब्रह्म गमयति" इति। भवतु यत्रैवमपवाद उपलभ्यते, तदभावे त्वौत्सर्गिकेण तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मक्रतूनामेव तत्प्राप्तिर्नेतरेषामिति मन्यते" भा० "विशेषञ्च दर्शयति" सू० "नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति "यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति" "वाग्वाव नाम्नो भूयसी" "यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति" "मनो वाव वाचो भूयः" इत्यादिना। स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपासनानामुपपद्यते, ब्रह्मतन्त्रत्वे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात् कथं फलविशेषः स्यात्। तस्मान्न प्रतीकालम्बनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति" भा०। ४वसुन्धरस्य पुत्रभेदे भाग० ९।२।१९

प्रती(ति)कार पु० प्रति+कृ घञ् दीर्घः। १कृतापकारस्य प्रत्यपकारे वैरनिर्यातने अमरः २रोगनिवारणोपाये चिकित्सायाम् शब्दमा०। [अमरः। अस्य नित्यसमासः। मेघप्रतीकाश।

प्रती(ति)काश पु० प्रति+काश–घञ् वा दीर्घः। उपमायाम्

प्रतीकाश्व पु० भानुमत्पुत्रभेदे भाग० ९।१२।६

प्रतीक्षा स्त्री प्रति+ईक्ष–भावे अङ्। अपेक्षायाम्। भावे ल्युट्। प्रतीक्षणं तत्रार्थे न०।

प्रतीक्ष्य त्रि० प्रति+ईक्ष–कर्मणि ण्यत्। १पूज्ये २अपेक्षणीये च "प्रतीक्ष्यं तत् प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्रे प्रतिश्रुतम्" इति माघः।

प्रती(ति)घात पु० प्रति+हन–भावे घञ् वा दीर्घः। प्रतिघाते

प्रतीची स्त्री प्रत्यच्+स्त्रियां ङीप् अल्लोपे दीर्घः। पश्चिमायां दिशि यदपेक्षया सूर्यास्ताचलसन्निहिता या दिक् सा तदपेक्षया तस्य प्रतीची कथा० प्रप० इति।

प्रतीचीन त्रि॰ प्रतीचि भवः प्रत्यच्+ख अल्लोपे दीर्घः। १प्रत्यग्भवे २पश्चिमदिग्भवे च। स्वार्थे ख। ३प्रतीचिपदार्थे हेमच॰। शत॰ब्रा॰ ५।२।४।२० प्रतीचीनफलम्।

प्रतीच्य त्रि॰ प्रतीचि भवः प्रत्यच्–भवार्थे यत्। १प्रत्यग्भवे २पुलस्त्यभ्रातरि स्त्री भा॰उ॰११६अ॰। ३अन्तर्हिते त्रि॰ निघण्टुः। [मनु॰ ४।९८।४ श्लो॰।

प्रतीच्छक त्रि॰ प्रतिगता इच्छा यस्य प्रा॰ब॰ कप्। ग्राहके

प्रतीत त्रि॰ प्रति+इण–क्त। १ख्याते २ज्ञाते अमरः। ३हृष्टे ४सादरे च राजनि॰। ५विश्वदेवगणभेदे पु॰भा॰अनु॰९१अ॰

प्रतीति स्त्री प्रति–इण–भावे क्तिन्। १ज्ञाने २ख्यातौ ३आदरे ४हर्षे च।

प्रतीतोद पु॰ "अर्हं श्राकरमष्टाक्षरमभ्यासवत् तस्य शब्दान् पटादीन् प्रतीतोदा इत्याचक्षते" इत्युक्तेऽर्थे।

प्रतीन्धक पु॰ विदेहदेशे रामा॰ अयो॰ ७१।८ श्लो॰।

प्रतीप त्रि॰ प्रतिगता आपोऽत्र अच्समा॰ नि॰ प्रतिप+इषो॰ वा। १प्रतिकूले चन्द्रवंश्ये २नृपभेदे पु॰ हेमच॰। प्रतिपशब्दे दृश्यम्। ३अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८पृ॰ दृश्यम्। क्रान्ते परेऽन्तोदात्ततास्य वा परनिपात प्रतीकतः क्ततप्रतीप इति वा। स्वार्थे क। ४तत्रार्थे। कर्य्यश्वन्तपुत्रयदोः पुत्रे भाग॰ ९।१४।१२ तत्र प्रतिपक इति पाठान्तरम् तत्रार्थे। तत सुखा॰ अस्त्यर्थे इनि। प्रतीपकिन् तद्युते त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। सुखादिपाठात् ततः ठन्मतुपौ न स्तः।

प्रतीपदर्शिन् त्रि॰प्रतीप वामं पश्यति दृश–णिनि। १प्रतिकूलदर्शके स्त्रियां ङीप्। सा च २स्त्रियाम् अमरः।

प्रतीपाश्व पु॰ राजभेदे विष्णुपु॰।

प्रतीर न॰ प्रतीर्य्यते प्र+तीर–क। १तटे तीरे अमरः। २भौत्यमनुपुत्रभेदे मार्क॰पु॰ १००अ॰।

प्रतीवाप पु॰ प्रति+वप–घञ् दीर्घः। १गलितस्वर्णादेरवचूर्णने अमरः। २मेदोपधिभेदे औषधविशेषसंयोगभेदे च "तत्र वीरतर्वादिविधं जलमूषकादि प्रतीवापं पाययेत्" सुश्रुतः। [भाग॰ ५।१५।२

प्रतीह पु॰ भरतवंश्ये सुवर्चलायां जाते परमेष्ठिनः पुत्रभेदे

प्रतुद पु॰ प्र+तुद क। खगभेदे "हारीतो वदत पाण्डुविकयणो हम्मुक। पारावतः खञ्जरीटः पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः"। "प्रतुद्य भक्षयन्त्येते तुण्डेन प्रतुदास्ततः" "प्रतुदा मधुरा पित्तकफनाःस्तुवरा हिमाः। अपयो भ्रमदवस्था किंचिद्वातकराः स्मृताः" भावप्र॰।

प्रतूर्त्त त्रि॰प्र+तूर-वेगे क्त। १प्रकृष्टवेगान्विते भावे क्त। २प्रकृष्टवेगे न॰। ततो गोपदादि॰मत्वर्थे वुन्। प्रतूर्त्तक तद्युते त्रि॰

प्रतूलिका स्त्री प्रकृष्ट तूलमत्र कप् कापि अत इत्त्वम् (तोषक) शय्याभेदे काशी॰७अ॰। [निद्रयके (चाबुक) अमरः।

प्रतोद पु॰ प्रतुद्यतेऽनेन प्र+तुद–करणे घञ्। अश्वादिताड॰

प्रतोली स्त्री प्र+तुल–अच् गौरा॰ङीष्। १रथ्यायाम् २पुराभ्यन्तरवर्त्मनि अमरः हट्टादौ निर्मिते ३पथि च भरतः।

प्रतोष पु॰प्र+तुष–भावे घञ्। १सन्तोषे प्रकृष्टस्तोषोऽस्य प्रा॰ब॰। २सन्तोषयुते त्रि॰। ३स्वायम्भुवमनोः पुत्रभेदे पु॰ भाग॰ ४।१।७ श्लो॰। [पुराणनामसु निघण्टुः।

प्रत्न त्रि॰ पुराणार्थे प्र+भवार्थे त्न। १पुरातने अमरः।

प्रत्यंशु त्रि॰प्रतिगतोंऽशुम् अत्या॰स॰। १प्राप्तांशुके। तत्पुरुषे अव्या॰ अन्तोदात्ततास्य। प्रतिगतोऽशुर्येन प्रा॰ब॰। २प्रतिगतांशुके त्रि॰ तत्पुरुषे इत्युक्तेः बहुव्रीहौ नान्तोदात्तता।

प्रत्यक्चेतन पु॰प्रतीपं विपरीतमञ्चति जानाति प्रति+अन्च॰ क्विप् कर्म॰। १सांख्यमतसिद्धे पुरुषे। "ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमः अन्तरायाभावश्च" योगसू॰ भाष्यम्। प्रत्येकम् अञ्चति अनुते कर्म॰। सर्वस्य २अन्तरात्मनि परमेश्वरे तदभिन्ने ३जीवे च प्रत्यक्शब्दे दृश्यम्। [अमरः

प्रत्यक्पर्णी स्त्री प्रत्यञ्चि पर्णान्यस्याः ङीप्। १अपामार्गे

प्रत्यक्पुष्पी स्त्री प्रत्यक् पुष्पमस्याः ङीप्। अपामार्गे अमरः

प्रत्यक्श्रेणी स्त्री प्रतीची श्रेणीव अस्याः समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप्। १दन्तीवृक्षे २मूषिकपर्ण्याञ्च अमर।

प्रत्यक्ष अव्य॰ अक्ष्णः समीपम् "लक्षणेनाभिप्रती" पा॰ लक्षणार्थे प्रतिनाऽव्ययी॰ शरदा॰ अच्समा॰ अधिगन्तेन इन्द्रियमात्रम् लक्ष्यते। १इन्द्रियलक्षणे ततोऽस्त्यर्थे अच्। २इन्द्रियसन्निकर्षजन्ये ज्ञाने न॰। इन्द्रियाणाञ्च ज्ञानकरणत्व प्रत्येव सन्निकर्षद्वारा हेतुत्वात् तथात्वम्। ततः अस्त्यर्थे पुनः अर्श आद्यच्। ३प्रत्यक्षविषये त्रि॰। प्रत्यक्षत्वं च ज्ञानत्वव्याप्यजातिविशेष तल्लक्षणन्तु इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नज्ञानत्वमिति नैयायिकाः। अधिकमपरोक्षशब्दे २३५ पृ॰ दृष्टशब्दे च १६७२ पृ॰ दृश्यम्। वेदान्तमते तल्लक्षणन्तु "तत्तदिन्द्रिययोग्यवर्त्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं तत्तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्यक्षत्वम्। स्वाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वशून्यत्वे सति वर्त्तमानयोग्यत्वं विषयस्य प्रत्यक्षत्वम्" वेदा॰प॰। तच्च लौकिकालौकिकभेदात् द्विधा।

प्रत्यक्षदर्शिन् त्रि॰ प्रत्यक्षेण पश्यति दृश–णिनि। साक्षिणि साक्षाद्दर्शिनि शब्दमाला। णिनि। प्रत्यक्षदर्शिन् तत्रार्थे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

प्रत्यक्षलवण न॰ प्रत्यक्षं पृथक्तयोपलभ्यमानं लवणम्। पाकनिष्पत्त्युत्तरं व्यञ्जनादौ दीयमानलवणे। तस्य श्राद्धे वर्ज्यतोक्ता यथा श्रा॰त॰ ब्रह्मपु॰ “पिष्टाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः” श्राद्धे तस्य वर्ज्यतोक्ता “पिष्टा कृताः सिद्धग्रुत्तरकालं प्रत्यक्षलवणप्रक्षेपकृता” श्रा॰त॰ रघु॰। तत्रैव विष्णुना श्राद्धवर्ज्येषु “आरनालस्यैव नियोसाः प्रत्यक्षलवणानि च” इत्युक्तम्। शु॰त॰ ब्रह्मपु॰ “सैन्धवं लवणं चैव यच्च सामुद्रकं भवेत्। पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षेऽपि च नित्यशः”। “पृथक्तयोपलभ्यमानं लवणं प्रत्यक्षलवणं न तु व्यञ्जनादिसंस्कारकं संस्कारप्रत्यक्षयोर्भेदात्” शु॰त॰रघु॰। वस्तुतः सैन्धवादेरपि प्रत्यक्षलवणत्वेऽभक्ष्यता आर्द्रकादियोगे प्रतिप्रसवः न तु सिद्धग्रुत्तरकालप्रक्षेपेऽपि प्रतिप्रसवः। अतः सिद्धग्रुत्तरकाल लवणमात्रस्यैव प्रक्षेपे सर्वत्र भक्षणे दाने च निषेध इति बोध्यम्।

प्रत्यक्षवादिन् पु॰प्रत्यक्षमेव प्रमाणतया वदति वद–णिनि। चार्वाके चार्वाकशब्दे २९२१पृ॰ दृश्यम्।

प्रत्यक्षिन् त्रि॰ प्रत्यक्षमस्त्यस्य इनि। १साक्षाद्द्रष्टरि अक्ष्णं द्रष्टार्थे त्रिका॰ स्त्रियां ङीप्।

प्रत्यक्स्रोतस् पु॰ प्रत्यक् प्रतीचीगामि स्रोतो यस्य। १पश्चिमदिग्वाहिनि नदे “प्राक्स्रोतसो नद्यः प्रत्यक्स्रोतसो नदा नर्मदा विना” माघ ४।६६ श्लो॰ व्याख्यायां मल्लिनाथधृतवाक्यम्। २नर्म्मदायां स्त्री मा॰ व॰ ८८अ॰। प्रतीचि प्रत्यगात्मनि स्रोतश्चित्तप्रवाहोऽस्य। प्रत्यगात्मैकप्रवणचित्तवृत्तियुते ३यतिभेदे पु॰।

प्रत्यगात्मन् प्रतीचो जीवस्यात्मा स्वरूपम्। १परमेश्वरे ब्रह्मचैतन्ये भागव॰१।२४।४५ श्रीधरः। “कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” कठो॰ भाष्ये तु अन्यथोक्तं यथा “प्रत्यक् चासावात्मा चेति प्रत्यगात्मा प्रतीच्येवात्मशब्दो रूढो लोके नान्यस्मिन् व्युत्पत्तिपक्षेऽपि तत्रैवात्मशब्दो वर्त्तते। “यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह। यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्त्यते” इत्यात्मशब्दव्युत्पत्तिस्मरणात्। तं प्रत्यगात्मानं स्वस्वभावमैक्षत् पश्यतीत्यर्थः” “स्वस्वभाव स्वस्वरूपमित्यर्थः” आनन्दगिरिः।

प्रत्यगाशापति पु॰ ६त॰। पश्चिमदिक्पाले वरुणे हलायुधः

प्रत्यगुदच् स्त्री प्रतीच्या उदीच्याश्च अन्तराला दिक् ब॰ब॰। पश्चिमोत्तरदिशोरन्तरालायां विदिशि वायुकोणे आश्व॰ श्रौ॰ २।६।४।

प्रत्यग्र त्रि॰ प्रतिगतमग्रमत्वम् अत्या॰स॰। १नूतने २शोधिते च अमरः। उपचरिचरन्तवंश्ये ३कुरुपुत्रे नृपभेदे पु॰ भाग॰ ९।२२।४

प्रत्यग्रथ पु॰ अहिच्छत्रदेशे हेमच॰। तत्र भवः तस्य राजा वा “साल्वावयवप्रत्यग्रथकालकूटाश्मकादिञ्” पा॰ इञ्। प्रात्यग्रथि तत्र भवे तद्भूपे च।

प्रत्यग्रह पु॰ चेदिदेशराजे नृपभेदे मा॰आ॰ ६३अ॰।

प्रत्यङ्ग न॰प्रतिगतमङ्गम् अत्या॰स॰। अङ्गानुगताङ्गभेदे अङ्गस्याङ्गभेदे कर्णादौ “तत्राङ्गाभ्यन्तराश्रिताङ्गविशेषैरपि तदवयवाः प्रत्यङ्गानि” सुश्रुत। अङ्गशब्दे ७२पृ॰ दृश्यम्। [भेदे हरिव॰ ३अ॰।

प्रत्यङ्गिरस् पु॰ चाक्षुषमन्वन्तरे आङ्गिरसे सप्तर्षिमध्ये ऋषि-

प्रत्यङ्गिरा स्त्री देवीभेदे “अथ प्रत्यङ्गिरा वक्ष्ये परकृत्याविनाशिनीम्” इत्यादिना मन्त्रमहोदधौ दतरङ्गे तत्प्रयोग उक्तः।

प्रत्यङ्मुख त्रि॰ प्रत्यङ् मुखं यस्य। पश्चिमाभिमुखे “श्रिय प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते” मनुना तन्मुखभोजने श्रीलाभफलमुक्तम्। कर्म्मविशेषे सायंसन्ध्यावन्दने च तन्मुखता विहिता स्मृतौ दृश्या।

प्रत्यच्(ञ्च्) पु॰ प्रत्यञ्चति अञ्च–क्विप् क्विन् वा। १आत्मनि प्रत्यगात्मन्शब्दे दृश्यम्।२पश्चिमे देशे ३काले च ४पश्चिमायां दिशि स्त्री ङीप् भत्वे अलोपे दीर्घः प्रतीची। एवं शसादावपि प्रतीच. प्रतीचेत्यादि। क्विनि तु नलोपाभावात् न तथा प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चा इति। ततः सप्तम्यर्थे अस्ति तस्य लोपः। प्रत्यक् पञ्चम्यर्थेऽस्तौ पश्चिमदिग्देशकालादौ अव्य॰। [सुश्रुत।

प्रत्यञ्जन न॰ प्रतिरूपमनुरूपमञ्जनं प्रा॰स॰। अनुरूपाञ्जने

प्रत्यनन्तर त्रि॰ प्रतिप्राप्तमनन्तरम् अत्या॰स॰। प्रत्यासन्ने संनिकृष्टे मनुः १०,८०।

प्रत्यनीक पु॰प्रतिकूलमनीकं यस्य प्रा॰ब॰। १रिपौ २विघ्ने च हेम॰ उपचारात् ३प्रतिवादिनि ४अलङ्कारभेदे न॰ अलङ्कारशब्दे ४०१ पृ॰ दृश्यम्।

प्रत्यनुमान न॰ प्रतिरूपमनुमानं प्रा॰त॰। प्रतीपानुमाने यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादिति वादिनोक्ते पर्वतो वह्न्यभा-

स्मात् पाषाणमयत्वादिति" प्रतिवादिन प्रतिपक्षानुमानम् ।

प्रत्यन्त पु० प्रतिगतोऽन्तम् अत्या०स० । १म्लेच्छदेशे २सन्निकृष्टे त्रि० अमरः । [पर्स्से पर्वते हेमच०।

प्रत्यन्तपर्वत पु० प्रत्यन्तं सन्निकृष्टः पर्वतः । क्षुद्रपर्वतसमी-

प्रत्यभिज्ञा स्त्री प्रतिगता अभिज्ञाम् अत्या०स० । १अभिज्ञातुल्ये तज्जन्यसंस्कारसहकारेण जनिते प्रत्यक्षभेदे यथा सोऽयं देवदत्त इत्यादि । तत्स्वरूपादिकं विवरणप्रमेयसंग्रहे निर्णीतं यथा

"ननु केयं प्रत्यभिज्ञा नाम न तावदेकस्यातीतवर्त्तमानकालद्वयसम्बन्धविषयं प्रत्यक्षज्ञानं प्रत्यभिज्ञा, प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्त्तमानमात्रार्थग्राहित्वात् । पूर्वानुभवसंस्कारसहितादिदानीन्तनवस्तुप्रभितिकारणाज्जातस्य तस्य तथात्वमिति चेत् एवमप्यात्मनि सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञा न सिध्येत् नित्ये स्वयम्प्रकाशे तस्मिन् संस्कारस्य जन्यज्ञानस्य चाऽसम्भवात् । नापि स्वरूपज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञा-तस्य प्रदीपप्रभावत् वर्त्तमानार्थप्रकाशिनः पूर्वापरपरामर्शात्मकत्वायोगात्, अथ मन्यते तु सोऽहमित्याकारद्वयोपप्लुतं ज्ञानद्वयमेतच्च प्रत्यभिज्ञा। तस्मादनया दुर्निरूपया प्रत्यभिज्ञया कथमैक्यसिद्धिः । उच्यते । केवले चिदात्मनि जन्यज्ञानतत्संस्कारयोरसम्भवेऽप्यन्तःकरणविशिष्टे तत्सम्भवादुक्ता प्रत्यभिज्ञा किं न स्यात् । न च विशिष्टस्य प्रत्यभिज्ञाविषयत्वे तस्यैव प्रत्यभिज्ञातृत्वमपीति कर्मकर्तृविरोधः शङ्कनीयः, सर्वघादिनां देहव्यतिरिक्तात्मानुमानविषयतयात्मनि कर्मकर्तृभावस्य संप्रतिपन्नत्वात् । अथ मतं नानुमानादौ विषयस्य कर्मकारकत्वम् अतीतादेरनुमाने विषयस्याविद्यमानस्य ज्ञानजनकत्वायोगात् विषयत्वन्तु विद्यमानस्यापि कथञ्चित् सम्भविष्यति ज्ञानस्य तदाकारत्वात् अतोऽनुमानादौ कर्तृत्वमेवात्मनः, प्रत्यक्षे तु विषयस्य ज्ञानजनकतया कर्मकारकत्वम् अतो विरोधस्तदवस्थ इति नैवम् अन्तःकरणविशिष्टतयैवात्मनः प्रत्यभिज्ञातृत्व पूर्वापरकालविशिष्टतया च प्रत्यभिज्ञेयत्वमित्युपाधिभेदेनाविरोधात् । किमेतावता प्रयासेन प्रत्यभिज्ञैव मा भूदिति चेत् न, सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायाः स्वानुभवसिद्धत्वात् अविसंवादित्वेन च भ्रान्तित्वायोगात् । यदुक्तं सोऽहमित्याकारद्वयोपप्लुतं ज्ञानद्वयमिति तदसत् तथ सति विनाशं क्षणिकमित्यत्रापि ज्ञानद्वयप्रसङ्गेन विज्ञानस्य क्षणिकत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । विज्ञानमात्रवादिना क्षणिकत्वादिधर्मो बलात्त्याज्य इति चेत् तर्हि स्थायित्वादिधर्मोऽप बालतया उपादीयन्तां सोऽहमित्याद्यनुभवानुसारित्वात् । यत्तु प्राभाकरा मन्यन्ते सोऽहमितिप्रत्यभिज्ञाया विषयत्वेनाश्रयोनात्मा सिध्यति किं तर्हि सोऽयं घट इत्यादि प्रत्यभिज्ञाश्रयत्वेनेति, तदयुक्तं पूर्वापरकालविशिष्टस्य क्षणमात्रवृत्तिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वासम्भवेन प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वासिद्धिप्रसङ्गात् । अथ मतं मम संवेदनं जातमिति इदानीमनुस्मर्यमाणा पूर्वकालीना घटादिसंवित् स्वाश्रयं तदानीन्तनमात्मानं साधयति स्मृतिश्च स्वाश्रयमिदानीन्तनमात्मानं साधयति ततश्च स्थाय्यात्मसिद्धिः न पुनरप्रमाणिकं सोऽहमित्यात्मविषयकं प्रत्यभिज्ञानं किञ्चित् कल्पनीयमिति चेत् नैतत् सारम् स्मृतिपूर्वानुभवौ ह्यभिज्ञाद्वयवत्तत्कालीनमात्मानं यद्यपि साधयतः तथाप्येकस्यात्मनः कालद्वयसम्बन्धो न केनापि सिध्यति । संविद्द्वयमेव सम्बन्धस्यापि साधकमिति चेत् तर्हि तथैव घटादिष्वपि स्थायित्वसिद्धौ तत्सिद्धये प्रत्यभिज्ञा नापेक्ष्येत । दृढार्थं प्रत्यभिज्ञेति चेत् एवमपि प्रकृते संविद्द्वयं किं साक्षात्सम्बन्धस्य साधकमुत प्रत्यभिज्ञाद्वारा, आद्ये न तावदेकैकं तत्साधकम् एकैकस्य कालद्वयविशिष्टात्मन्यनाश्रितत्वात् नापि उभयं तत्साधकम्, अतीतानुभवस्य वर्त्तमानस्मृतेश्च यौगपद्यायोगात् । द्वितीये स्थाय्यात्मविषयं सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञानं त्वयैवाङ्गीकृतं स्यात् । न च वाच्यं कदाचिदपि न ज्ञानविषयत्वमात्मनस्तत्कथं प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमिति । मम संवेदनं जातमिति स्मृतिज्ञानविषयत्वात् यद्यप्यनेन स्मृतिज्ञानेन स्वोत्पत्तिकालीन आत्मा स्वाश्रयत्वेनैव प्रकाश्यते न विषयत्वेन तथापि स्मर्यमाणसंवेदनाश्रयभूतस्तत्संवेदनकालीन आत्मा विषयीक्रियत एव । अथोच्यते स्मृत्या संवेदनमेव विषयीक्रियते तच्च संवेदनं स्मृतं सत् स्वाश्रयमात्मानमाश्रयत्वेनैव प्रत्यायिष्यतीति तदसत् स्मृतिकाले संवेदनस्याविद्यमानस्य स्वाश्रयसाधकत्वायोगात् । स्वयंप्रकाशमानं हि संवेदनमाश्रयं साधयति न तु स्मृतिविषयतया परप्रकाश्यम् अन्यथा घटादीनामपि परतः सिद्धानां स्वाश्रयात्मसाधकत्वप्रसङ्गात् । तस्मादतीतकालीन आत्मा स्मृतिविषय एवेत्यभ्युपेयम् । तथा च सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाप्यात्मानं विषयीकरिष्यतीति प्राभाकरैरप्यात्मविषयप्रत्यभिज्ञयैव स्थिरात्मना क्षणिकत्वं निराकरणीयम्" ।

प्रत्यभिज्ञादर्शन न० प्रत्यभिज्ञायाः दर्शनम् शास्त्रम् । माहे-

श्वरशास्त्रभेदे तन्मतं च सर्वदर्शनसंग्रहे दर्शितं यथा "अपेक्षाविहीनानां जडानां कारणत्वं दुष्प्रतीत्य-परितुष्यन्तो मतान्तरमन्विष्यन्तः परमेश्वरेच्छावशादेव जगन्निर्माणं परिघुष्यन्तः स्वसंवेदनोपपत्त्यागमसिद्धप्रत्य-गात्मतादात्म्यो, नानाविधप्रमातृप्रमेयादिभेदाभेदशाली पर-मेश्वरोऽनन्यमुखप्रेक्षित्वलक्षणस्वातन्त्र्यभाक् स्वात्मदर्पणे भावान् प्रतिबिम्बवदवभासयेदिति भणन्तो बाह्याभ्यन्तर-चर्याप्राणायामादिक्लेशप्रयासकलावैधुर्येण सर्वसुलभ-मभिनवं प्रत्यभिज्ञामात्रं परापरसिद्ध्युपायमभ्युपगच्छन्त परे माहेश्वराः प्रत्यभिज्ञाशास्त्रमभ्यस्यन्ति। तस्येयत्तापि न्यरूपि परीक्षकैः "सूत्रं वृत्तिविवृतिर्लघ्वी बृहतीत्युभे विमर्शिन्यौ। प्रकरणविवरणपञ्चकमिति शास्त्रं प्रत्यभि-ज्ञायाः" तत्रेदं प्रथमं सूत्रम्। "कथञ्चिदासाद्य महे-श्वरस्य दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन्। समस्त-सम्पत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि" इति। कथञ्चिदिति परमेश्वराभिन्नगुरुचरणारविन्दयुगलसमा-राधनेन परमेश्वरघटितेनेत्यर्थः आसाद्येति आ सम-न्तात् परिपूर्णतया सादयित्वा स्वात्मोपभोग्यतां निरर्गलां गमयित्वा तदनेन विदितवेद्यत्वेन परार्थशास्त्रकरणेऽधि-कारो दर्शितः अन्यथा प्रतारणमेव प्रसज्येत्। मायोत्तीर्णा अपि महामायाधिकृता विष्णुविरिञ्च्याद्या यदीयैश्वर्य-लेशेनेश्वरीभूताः स भगवाननवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातन्त्र्य-परमार्थो महेश्वरः तस्य दास्यं दीयतेऽस्मै स्वामिना सर्वं यथाभिलषितमिति दासः परमेश्वरस्वरूपस्वातन्त्र्यपात्रमि-त्यर्थः। जनशब्देनाधिकारिविषयनियमाभावः प्रादर्शि। यस्य यस्य हीदं स्वरूपकथनं तस्य तस्य महाफलं भवति प्रधानस्यैव परमार्थफलत्वात्। तथोपदिष्टं शिवदृष्टौ परमगुरुभिर्भगवत्सोमानन्दनाथपादैः "एकवारं प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः। ज्ञाते शिवत्वे सर्वस्थे प्रतिपत्त्या दृढात्मना। करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावनयापि वा। ज्ञाते सुवर्णे करणं भावनां वा परित्यजेत्" इति। अपिशब्देन स्वात्मनस्तदभिन्नतामाविष्कुर्वता पूर्णत्वेन स्वात्मनि परार्थसम्पत्त्यतिरिक्तप्रयोजनान्तरावकाशस्य परा-कृतः। परार्थश्च प्रयोजनं भवत्येव तल्लक्षणयोगात् न ह्ययं दैवशापः, स्वार्थ एव प्रयोजनं न परार्थ इति। अत एवोक्तमक्षपादेन "यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत्प्रयो-जनम्" इति। उपशब्दः सामीप्यार्थः तेन जनस्य पर-मेश्वरसमीपताकरणमात्रं फलम् अत एवाह समस्तेति परमेश्वरतालाभे हि सर्वाः सम्पदस्तन्निष्यन्दमय्य स-म्पन्ना एव रोहणलाभे रत्नसम्पद इव। एवं परमेश्वरतालाभे किमन्यत् प्रार्थनीयम्। तदुक्तमुत्पला-चार्य्यैः "भक्तिलक्ष्मीसमृद्धानां किमन्यदुपयाचितम्। एतया वा दरिद्राणां किमन्यदुपयाचितम्" इति। इत्थं षष्ठीसमासपक्षे प्रयोजनं निर्दिष्टम्। बहुव्रीहिपक्षे-तूपायः समस्तस्य बाह्याभ्यन्तरस्य नित्यसुखादेर्या सम्पत्-सिद्धिः तथात्मप्रकाशः तस्या समवाप्तिर्यस्याः प्रत्यभि-ज्ञाया हेतो सा तथोक्ता तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रति-सन्धानाभिमुख्येन ज्ञानम्। लोके हि स एवायं चैत्र इति प्रतिसन्धानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यव-ह्रियते इहापि प्रसिद्धपुराणसिद्धागमानुमानादिज्ञात-परिपूर्णशक्तिके परमेश्वरे सति स्वात्मन्यभिमुखीभूते तच्छक्तिप्रतिसन्धानेन ज्ञानमुदेति नूनं स एवेश्वरोऽह-मिति। तामेतां प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि उपपन्नां स-म्पादयामीति तत्सम्भवाभावरूपेण प्रयोजनव्यापारेण सम्पा-दयामीत्यर्थः। यदीश्वरस्वभाव एवात्मा प्रकाशते तर्हि किमनेन प्रत्यभिज्ञाप्रदर्शनप्रयासेनेति चेत् तत्राय समाधि स्वप्रकाशतया सततमवभासमानेऽप्यात्मनि मायावशात् भागेन न प्रकाशते पूर्णतावभाससिद्धये दृक्क्रियात्मकशक्त्या-विष्करणेन प्रत्यभिज्ञा प्रदर्श्यते। तथा च प्रयोगः अय-मात्मा परमेश्वरो भवितुमर्हति ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् यो यावति ज्ञाता कर्त्ता च स तावतीश्वरः प्रसिद्धेश्वर-वत् राजवद्वा आत्मा च विश्वज्ञाता कर्त्ता च तस्मादी-श्वरोऽयमिति अवयवपञ्चकस्याश्रयणं मायावादेन नैया-यिकमतस्य कक्षीकारात्। तदुक्तमुदयकरसूनुना "कर्त्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे। अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं वा विदधीत कः। किन्तु मोहवशादस्मिन् दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते। शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोप-दर्श्यते"। तथा हि "सर्वेषामिह भूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया। ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं मतम्। तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धं क्रिया कायाश्रिता सती। परैरप्युपलक्ष्येत तयाऽन्यज्ज्ञानमुच्यते" इति। "या चैषा प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूपिता। अक्रमानन्द-चिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः" इति च। सोमानन्द-नाथपादैरपि "सदा शिवात्मना वेत्ति सदा वेत्ति मदा-त्मना" इत्यादि। ज्ञानाधिकारपरिसमाप्तावपि "तदैक्येन विना नास्ति संविदां लोकपद्धतिः। प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं

मातैकः स इति स्थितः । स एवार्थप्रमातृत्वेन नियतेन महेश्वरः । विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः" इति । विवृतं चाभिनवगुप्ताचार्यैः "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति" श्रुत्या प्रकाशचिद्रूपमहिम्ना सर्वस्य भावजातस्य भासकत्वमभ्युपेयते ततश्च विषयप्रकाशस्य नीलप्रकाशः पीतप्रकाश इति विषयोपरागभेदाद्भेदः । वस्तुतस्तु देशकालाकारसङ्कोचवैकल्यादभेद एव स एव चैतन्यरूपः प्रकाशः प्रमातेत्युच्यते । तथा च पठितं शिवसूत्रेषु "चैतन्यमात्मेति" । तस्य चिद्रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शत्वमनन्योन्मुखत्वमानन्दैकघनत्वं माहेश्वर्यमिति पर्य्यायः स एष चायं भावात्मा विमर्शः शुद्धे पारमार्थिकी ज्ञानक्रिये तत्र प्रकाशरूपता ज्ञानं, स्वतो जगन्निर्मातृत्वं क्रिया । तच्च निरूपितं क्रियाधिकारे "एष चानन्त्यशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून् । भावानिच्छावशादेषा क्रिया निर्मातृतास्य तु" । उपसंहारेऽपि "इत्थं तथा घटपटाद्याकारजगदात्मना । तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुकर्तृकृता क्रियेति । तस्मिन् सतीदमस्तीति कार्य्यकारणतापि या । साप्यपेक्षाविहीनानां जडानां नोपपद्यते" इति न्यायेन यतो जडस्य न कारणता न वा अनीश्वरस्य चेतनस्यापि तस्मात्तेन जगद्गतजन्मस्थित्यादिभावविकारतत्तद्भेदक्रियाकर्तृस्वरूपेण स्थातुमिच्छोः स्वतन्त्रस्य भगवतो महेश्वरस्यैवोत्तरोत्तरसमुच्छूनस्वभावा क्रिया विश्वकर्तृत्वं चोच्यते इति । इच्छामात्रेण जगन्निर्माणमित्यत्र दृष्टान्तोऽपि स्पष्टं निर्दिष्टः "योगिनामपि मृद्बीजं विनैवेच्छावशेन यत् । घटादि जायते तत्तत् स्थिरस्वार्थक्रियाकरम्" इति । यदि घटादिकं प्रति मृदादेः परमार्थतः कारणं स्यात्तर्हि कथं योगीच्छामात्रेण घटादिजन्म स्यात् । अथोच्येत अन्य एव मृद्बीजादिजन्या घटाङ्कुरादयो योगीच्छाजन्यास्त्वन्या एवेति तथापि बोध्यं सामग्रीभेदात्तावत् कार्य्यभेद इति सदेकमपविद्धम् । ये तु वर्णयन्ति मोपादानं विना घटाद्युत्पत्तिरिति योगी स्वेच्छया परमाणून् व्यापारयन् सङ्घटयतीति तेऽपि बोधनीयाः । यदि परिदृष्टकार्य्यकारणभावविपर्य्यासो न सम्भवेत् तर्हि घटे मृद्दण्डचक्रादिरेव उपादानादिसम्भवोऽस्त्विति तथा च योगीच्छावशमात्रजातघटादिसम्भवो दुःसमर्थ एव स्यात् । केवलम् एव तु इत्थं भाति भगवान् भूतिमान् महादेवो नियतकार्य्यकारणभावमात्मसात्कृत्य इति एवं न काचि-

दनुपपत्तिः । अत एवोक्तं वसुगुप्ताचार्यैः "निरुपादानसम्भारमभित्तावेव तन्वते । जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने" इति । ननु प्रत्यगात्मनः परमेश्वराभिन्नत्वे संसारसम्बन्धः कथं भवेदिति चेत्तत्रोक्तमागमाधिकारे "एष प्रमाता मायान्धः संसारी कर्मबन्धनः । विद्यादिज्ञापितैश्वर्य्यश्चिद्घनो मुक्त उच्यते" इति । ननु प्रमेयस्य प्रमात्रभिन्नत्वे बद्धमुक्तयोः प्रमेयं प्रति को विशेषः ? अत्राप्युक्तरमुक्तं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे "मेयं साधारणं मुक्तः स्वात्माभेदेन मन्यते । महेश्वरो यथा बद्धः पुनरत्यन्तभेदवदिति" नन्वात्मनः परमेश्वरत्वं स्वाभाविकं चेत्तर्हि प्रत्यभिज्ञाप्रार्थनया न हि बीजमप्रत्यभिज्ञातं सति सहकारिसाकल्ये अङ्कुरं नोत्पादयति । तस्मात् कस्मादात्मप्रत्यभिज्ञाने निर्बन्ध इति चेदुच्यते । शृणु तावदिदं रहस्यं द्विविधा ह्यर्थक्रिया बाह्याङ्कुरादिका प्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसारा प्रीत्यादिरूपा च तत्राद्या प्रत्यभिज्ञानं नापेक्षते द्वितीया तु तदपेक्षत एव ॥ इहाप्यहमीश्वर इत्येवम्भूतचमत्कारसारा परापरसिद्धिलक्षणजीवात्मैकत्वपरिपूर्णविभूतिरूपाऽर्थक्रियेति स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमपेक्षणीयम् । ननु प्रमातृविश्रान्तिसारार्थक्रिया प्रत्यभिज्ञानेन विना दृष्टा सती तस्मिन् दृष्टेति क्व दृष्टम् । अत्रोच्यते नायकगुणगणश्रवणप्रवृद्धानुरागा काचन कामिनी मदनविह्वला विरहक्लेशमसहमाना मदनलेखावलम्बनेन स्वावस्थानिवेदनं विधत्ते तथा वेगात्तस्मिन्निकटमटत्यपि तस्मिन्नवलोकितेऽपि तदवलोकनं तदीयगुणपरामर्शाभावे जनसाधारणत्वं प्राप्ते हृदयङ्गमभावं न लभते । यदा तु दूतीवचनात्तदीयगुणपरामर्शं करोति तदा तत्क्षणमेव पूर्णभावमभ्येति । एवं स्वात्मनि विश्वेश्वरात्मना भासमानेऽपि तन्निर्भासनं तदीयगुणपरामर्शविरहसमयं पूर्णं भावं न सम्पादयति यदा तु गुरुवचनादिना सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिलक्षणपरमेश्वरोत्कर्षपरामर्शो जायते तदा तत्क्षणमेव पूर्णात्मतालाभः । तदुक्तं चतुर्थे विमर्शे "तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनतस्तन्व्याः स्थितोऽप्यन्तिके कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा । लोकस्यैष तथानवेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो नैवायं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता" इति । अभिनवगुप्तादिभिराचार्यैर्विहितप्रतानोऽपि प्रत्यभिज्ञादर्शनं संक्षेपमनुकाङ्क्षमाणैः संग्रहसरण्या सर्वदर्शनसंग्रहे ग्रथितम् इति शिवम् ।

प्रत्यभियोग पु० प्रतिरूपोऽभियोगः प्रा० स०। अभियुक्तेन प्रतिवादिना स्वाभियोगिनं प्रति अभियोगान्तरकरणे।

प्रत्यभिवाद पु० प्रति+अभि+वद–णिच्–घञ्। अभिवादकस्य तत्प्रतिरूपे आशीर्वचनादौ। भावे ल्युट्। प्रत्यभिवादन तत्रार्थे न०। तत्प्रकारः मनुना कुल्लूकभट्टेन च दर्शितो यथा "आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने। अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुत। यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्। नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः" "अभिवादने कृते प्रत्यभिवादयिता अभिवादको विप्रादि आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्य। अस्य चाभिवादकस्य यन्नाम तस्यान्ते योऽकारादि स्वरो नाम्नामकारान्तत्वनियमाभावात् स प्लुतः कार्यः स्वरापेक्षश्चेदकारान्तत्वं व्यञ्जनान्तेऽपि नाम्नि सम्भवति स्वरान्तरस्य च व्यञ्जनान्ते नाम्नोऽसम्भवात् आह पूर्वाक्षर इति। पूर्वं नामगतम् अक्षर संश्लिष्टं यस्य स पूर्वाक्षरः तेन नामाक्षर पश्चात् अकारादि स्वर प्लुतः कार्यः। एतच्च "वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः" इत्यस्यानुवृत्तौ "प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" इति प्लुतस्मरणात् पाणिनि स्फुटलक्षणात्। आख्यातञ्च वृत्तिकृता वामनेन टेरिति किं व्यञ्जनान्तस्यैव टेः प्लुतो यथा स्यादिति। तस्मादीदृशं प्रत्यभिवादनवाक्यम् आयुष्मान् भव सौम्य ३ शुभशर्मन्३। एवं क्षत्रियस्य बलवर्मन्३ एवं वैश्यस्य वसुभूते३ "प्लुतो राजन्यविशां वेति कात्यायनवचनात् क्षत्रियवैश्ययोः पक्षे प्लुतो न भवति। शूद्रस्य प्लुतो न कार्यः अशूद्रे इति पाणिनिवचनात्। "स्त्रियामपि निषेध" इति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न प्लुतः"। [भियोगे त्रिका०।

प्रत्यभिस्कन्दन न० प्रति+अभि+स्कन्द–भावे ल्युट्। प्रत्य-

प्रत्यय पु० प्रति+इण–भावकरणादौ अच्। १अधीने २श-पथे ३ज्ञाने ४विश्वासे प्रामाण्येन निश्चये ५हेतौ ६छिद्रे ७शब्दभेदे अमर०। ८आचारे ९ख्यातौ मेदि०। १०नि-श्चये ११स्वादुनि हेमच०। १२सहकारिकारणे त्रिका०। शब्दभेदप्रत्ययलक्षणन्तु शब्दश० प्रका० उक्तं यथा "वाच-वाटन्यथा निर्वक्ति "इतरार्थान्वितस्वार्थे यो बोध-नाक्षम०। तिङर्थस्य निभाद्यन्य स वा प्रत्यय उच्यते"। य शब्दः शब्दान्तरार्थाविशेषिते वाद्यस्वार्थे धर्मिणि तिङर्थस्यान्वयबोधने अनुपायोग्य स वा निभादिशब्देभ्यो भिन्नस्तादृशार्थे प्रत्यय इत्यर्थ। चैत्रोऽस्तीत्यादौ प्रथमास-ङानन्वितस्वार्थे नाम्नां तिङर्थान्वयबोधकत्वम्। एवं यजेत स्तोवेतीत्यादौ यजादिधातूनाम्। पचतीत्यादौ तिङां पाचकोऽस्तीत्यादौ कृतां कारकविभक्त्यादौ च प्रकृतीनाम् प्रकृत्यर्थान्विते एव स्वार्थे क्वचादौ तिङर्थस्य सम्बन्धामत्वादेर्बोधकत्वं न तु तदनन्वितस्य इति न तेषां प्रत्ययः। निपातादिवस्तु शब्दान्तरार्थान्विते सद्यस्तद्वयादिस्वार्थे तिङर्थान्वयं प्रति अजन्यपात्वोऽप्यपि निपातादिरेवेति न तत्र प्रत्ययः"। वैयाकरणमते तु अन्याभिधानम् शब्दार्थरत्ने उक्तं यथा "प्रत्ययस्तु प्रकृतित्वमधीनस्य विधेयस्य शब्दविशेष प्रकृतिशब्ददर्शनमाध्योक्तं। "औपगवं प्रत्या-ययतीति" एतद्भाष्ये भाष्योक्तेश्च तथैवावगम्यते। अव-धिश्च पूर्वापरत्वयोः पाल्यं तेन नञ्जि नानुप्रकृतिः नञापि प्रकृत्यवधिकत्वेन विधीयमानत्वात्। विहाल्ये तु इतिव-शादीनां प्रत्ययशक्तिसत्त्वोकारेण नञ्जादिभिरवधिकतया उ-प्यप्रत्ययत्वाभावादेव पूर्वोक्तदोषावधित्वदोषेऽपि न क्षतिः। अतएव प्रकृतिशब्दोक्तचरितार्थानां "प्रत्ययः" परः" इत्यनेन परत्वेन विधीयमानस्य प्रत्ययत्वमुक्तं तच्च च एतद्वयो-रुभयं आधेयत्वसामान्यलक्षणाय च इतरत् द्विवचनम् तथा च तदन्वितस्वार्थबोधने तदपेक्षत्वे सति तदव-धिकत्वेन विधीयमानत्वं तत्प्रत्ययत्वमिति फलितोऽर्थः। अन्वितत्वञ्च विशेष्यतया विशेषणतया वा ग्राह्यं तेन तिङां धात्वर्थविशेष्यकान्वयस्य बोधकत्वेऽपि न क्षतिः। यदि चान्वयशक्तिस्वीकारस्तदा तत्पदेनावधिकानं तद-र्थीयम् अवधित्व पूर्वापरान्यतरत्वं निवेशनीयं। इत्थञ्च प्रत्ययनिमित्तप्रकृतित्वकार्यविशेषे विकरणागमादीनां प्रत्ययत्वस्वीकारेण परत्वमात्र प्रत्ययत्वमिति बोध्यम्। अथवा प्रत्यय इत्यधिकृत्य पञ्चमाध्यायसमाप्तेर्विधीय-मानत्वं पारिभाषिकप्रत्ययत्वं तत्त्वेन अर्थबोधकत्वे च-तीति विशेषणे सत्यप्रत्ययत्वसामान्यलक्षणं पर्यवस्यति तत्तत्प्रत्ययत्वम् क्रमेण। "आर्थिकशब्दानामपि प्रत्यय-बोधवादितया आर्थबोधकत्वमतएवाभिहितं वाक्यपदीये "आर्थिका प्रत्ययाः केचित् प्रत्ययार्थानुवादिनः" इति। एतदनुरोधेनैव ब्रेवरादौ असप्रत्ययान्यतरप्रत्ययलक्ष्य प्रत्ययानामलक्षणम्। विकरणादय पुन सर्वथा निरर्थका तेषां द्योतकत्वाद्यनङ्गीकारात् तदतिरेकेणापि स्तादौ भावमात्रादेवार्थप्रतीतेर्दर्शनात्। उक्तञ्च वाक्यपदीये "अन्व-याऽव्यभिचारेण तयोः शक्तिप्रकल्पनम्। नियमस्तु

नियमो न त्वेवं यवनृगवादिष्विति”। यत्र द्वयोरव्यभिचारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां, नियमः अर्थप्रतीतिनियमस्तयोः प्रकृतिप्रत्यययोः शक्तिकल्पनम्। यत्र चैवं न नियमस्तत्र यवनृगवादिषु नेत्यस्मोदन्त्या शक्तिकल्पनमेत्यर्थः”। ११विष्णौ पु० “प्रत्यय सर्वदर्शन” विष्णुस०। तस्य ज्ञानरूपत्वात् तथात्वम् भाष्ये दृश्यम्। प्रत्ययस्य बुद्धिरात्मगुण इति नैयायिकाः। सत्त्वधर्म इति सांख्याः। “एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टीनाम्” सां०का०। “प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिस्तस्य सर्गः तत्र विपर्ययोऽज्ञानमविद्या सा बुद्धिधर्मः अशक्तिरपि करणवैकल्यहेतुका बुद्धिधर्म एव तुष्टिसिद्धी अपि वक्ष्यमाणे बुद्धिधर्मावेव, तत्र विपर्ययाशक्तितुष्टिषु यथायोगमन्तर्भावः धर्मादीनां ज्ञानवर्जमन्तर्भावः सिद्धौ च ज्ञानस्येति” त०कौ०। कटभिन्दितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् सर्गपदं सृज्यमानपरं तदा चाविद्यादेर्बुद्धिधर्मत्वात् तत्सृष्टत्वम्।

प्रत्ययकारिन् त्रि०प्रत्ययं करोति कृ-णिनि। १विश्वासकारके स्वमतलक्षके २मुद्राभेदे(मोहर)त्रिका०। (स्त्री) ङीप् अमरः।

प्रत्ययित त्रि० प्रति+अय-क्त। १आप्ते २विश्वस्ते ३प्रतिगते

प्रत्यरा स्त्री प्रतिनिहिता अरा प्रा०स०। अरादाढ्र्याय उपनिहिते कीलके “शताङ्गीरं विंशतिप्रत्यराभिः” श्वेताश्व०उ० “पूर्वोक्तानामराणां दाढ्र्याय ये प्रतिविधीयन्ते कीलकास्ते प्रत्यरा इत्युच्यन्ते” भाष्ये उक्तम्।

प्रत्यरि पु०प्रति+ऋ-इन्। १शत्रौ २जन्मताराात पञ्चमचतुर्दशत्रयोविंशतितारके “जन्म सम्पद्विपत् क्षेम प्रत्यरिः साधकोवधः। मित्रं परममित्रं च जन्मर्क्षात्तु त्रिधा पुनः” ज्यो०त०। “तारा पुनः पापाख्या त्रिविधा पञ्चचतुर्दशत्रिंशतिस्त्रियुता। सिद्धिफला हानिकरी विनाशसञ्ज्ञा क्रमात् कथिता” ज्यो०त०। तेन तृतीयस्यैव विशेषत आवश्यककार्यादौ निषेधात् त्याज्यता आद्ययोर्द्वयोस्तु प्रतिप्रसवः इति द्रष्टव्यम् “प्रत्यरौ लवणं दद्यादिति” दानमपि तृतीयप्रत्यरावेवेति विवेचनीयम्।

प्रत्यर्थिन् त्रि० प्रत्यर्थ्यते प्रति+अर्थ-पीडने णिनि। १शत्रौ अमरः। प्रतिकूलमर्थयते णिनि, प्रतिपक्ष अर्थिन० प्रा० स० वा। व्यवहारे २प्रतिवादिनि शब्दर०। “प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं प्रतिज्ञातार्थसाधनम्” या०।

प्रत्यर्पण न० प्रति+ऋ-णिच्-पुक्-ल्युट्। प्रतिदाने गृहीतस्य धनादेः पुनर्दाने प्रतिसमर्पणे।

प्रत्यवनेजन न० प्रतिरूपमवनेजनम् प्रा०स०। श्राद्धाङ्गे पञ्चकृत्यादिदानरूपानुरूपे पिण्डोपरि क्रियमाणे पुनरवनेजने तच्च छन्दोगेतरपरं यथोक्तम् “छन्दोगानान्तु पिण्डदानप्रक्षालनेन पूर्वदवनेजनम्। यथा छन्दोगपरिशिष्ट “तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्” अन्याव नेजयेदिति स्मृतेर्द्वितीयावनेजनेऽपि अवनेनिक्ष्वेति वक्तव्यं न तु प्रत्यवनेनिक्ष्वेति” श्रा०त० रघु०।

प्रत्यवमर्श पु० प्रति+अव-मृश-भावे घञ्। अनुसन्धाने “स्मृतिः प्रत्यवमर्शश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत्” हरिवं० २१अ०

प्रत्यवमर्ष पु० प्रति+अव+मृष-क्षान्तौ भावे घञ्। सहने “स्वल्पसङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः” पञ्चशिखाचार्यः। “स्वल्पसङ्करः ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य स्वल्पेन पशुहिंसादिजन्मनाऽनर्थहेतुना अपूर्वेण सङ्करः, सपरिहारः कियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः। अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये च पच्यते तथापि यावदसावनर्थं सूते तावत् सप्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहिष्णुतया सह वर्त्तत इति सम्पन्ने हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदावगाहनः कुशला पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम्” त०कौ०। भावे ल्युट्। प्रत्यवमर्षण तत्रार्थे न०।

प्रत्यवर त्रि० प्रतिरूपोऽवरः प्रा०स०। अतिनिकृष्टे “प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि। प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः” मनु।

प्रत्यवरोह पु० प्रति+अव+रुह-घञ्। (नामा) अवरोहे ल्युट्। प्रत्यवरोहण तत्रार्थे न०।

प्रत्यवसान न० प्रति+अव+सो-क्त। भोजने हेमच०।

प्रत्यवसित त्रि० प्रति+अव+सो-कर्मणि क्त। भुक्ते अमरः।

प्रत्यवस्कन्द पु० प्रति+अव+स्कन्द-करणे घञ्। व्यवहारे उत्तरभेदे उत्तरशब्दे १०६०पृ० दृश्यम्। करणे ल्युट्। प्रत्यवस्कन्दन तत्रार्थे न०।

प्रत्यवस्था स्त्री प्रति+अव+स्था-भावे अङ्। १प्रतिपक्षतया अवस्थाने। भावे ल्युट्। प्रत्यवस्थान तत्रार्थे न०। “साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानम्” गौ०त०

प्रत्यवस्थातृ त्रि० प्रति+अव+स्था-तृच्। १प्रतिपक्षतया अवस्थातरि प्रतिवादिनि। २शत्रौ हेम०।

प्रत्यवहार पु०प्रति+अव-हृ-भावे घञ्। १संहारे रघु ४।४४ २युद्धार्थमुद्युक्तानां दैत्यानां युद्धात् निवारणे भा०व० २८२अ०।

प्रत्यवाय पु॰ प्रति+अव+इण–करणे अच्। १पापे "अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते" जाबालि॰। भावे अच्। २वैपरीत्याचरणे मनुः ४।२४५।

प्रत्यवेक्षण न॰ प्रति+अव+ईक्ष–भावे ल्युट्। पूर्वापरालोचने २एतावत्कृतमेतावत् न कृतमित्यर्थानुसन्धाने च। प्रति+अव+ईक्ष–भावे अ। प्रत्यवेक्षा तदर्थे स्त्री रघु १७।५२।

प्रत्यस्तम् पु॰ प्रतिरूप॰ अस्तम् प्रा॰स॰। गैरिके हेम॰।

प्रत्यष्ठीला स्त्री सुश्रुतोक्ते अष्ठीलाख्ये रोगभेदे "अष्ठीलावद्घनं ग्रन्थिमूर्द्धमायतमुन्नतम्। वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गावरोधिनीम्। एतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीम्। प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तिर्य्यगुत्थिताम्"।

प्रत्याकार प्रतिगत आकार खड्गाकारो येन प्रा॰ब॰। खड्गकोषे त्रिका॰। [२दूरीकृते अमरः।

प्रत्याख्यात त्रि॰ प्रति+आ+ख्या–कर्मणि क्त। १निराकृते

प्रत्याख्यान न॰ प्रति+आ+ख्या–भावे ल्युट्। निराकरणे अमरः। [(फिरे आशा) हरिव॰ १२५अ॰।

प्रत्यागति स्त्री प्रति+आ+गम–भावे क्तिन्। प्रत्यागमने

प्रत्यागम पु॰ प्रति+आ+गम–भावे अप्। (फिरे आशा) स्थानात् गतस्यापि पुनरागमने "तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च" प्रा॰त॰। भावे ल्युट्। प्रत्यागमन तदर्थे न॰।

प्रत्यादिष्ट त्रि॰ प्रति+आ+दिश–कर्मणि क्त। निरस्ते अमर॰

प्रत्यादेश पु॰प्रति+आ+दिश–भावे घञ्। १निराकरणे अमर॰ भक्तान् प्रति आदेशः। २भक्तान् प्रति अभीष्टसिद्ध्यर्थं देवतादेशे च।

प्रत्याधान न॰ प्रतिपक्षा धीयते प्रति+आ+धा–कर्मणि ल्युट्। १स्थाने "यो ह वै शिशुं साधानं प्रत्याधानम्" शत॰ब्रा॰ १४।५।२।१ भाष्यम्। "मस्तकस्य सर्वदेहेष्ववयवेषु आधीयमानत्वात् प्रत्याधानम्"। भावे ल्युट् प्रा॰स॰। २द्वितीयाधाने च॰।

प्रत्याध्मान पु॰ वातव्याधिभेदे। तस्य लक्षणमाह "विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम्। प्रत्याध्मानं विजानीयात् कफव्याकुलितानिलम्"। विमुक्तपार्श्वहृदय पार्श्वे हृदये च विमुक्ताय जात तदेवाध्मानम्। कफव्याकुलितानिल कफेनानिलस्यावृतत्वात्" भावप्र॰।

प्रत्यापत्ति स्त्री प्रति+आ+पद–भावे क्तिन्। १वैराग्ये भा॰ शा॰ २९१ अ॰ नीलकण्ठः। २पुनरागमने च।

प्रत्याम्नात त्रि॰ प्रतिरूपतया आम्नायते प्रति+आ+म्ना–कर्मणि ल्युट्। प्रतिनिधौ "यजमानकर्त्तृत्वेन विधीयन्ते प्रत्याम्नानाय कालिनो निवर्त्तन्ते" कात्या॰ श्रौ॰ ११६।१२ पद्धतौ।

प्रत्याम्नाय पु॰ प्रतिरूपतया आम्नायते प्रति+आ+म्ना–कर्मणि घञ्। प्रतिनिधित्वेन विधीयमाने।

प्रत्यायक त्रि॰प्रति+इ–ण्वुल्। १विश्वासकारके २बोधके च।

प्रत्यायन न॰ प्रति+आ+इ–णिच् "णौ गमिरबोधने" पा॰ उक्तेः न गमादेशः भावे ल्युट्। १बोधने २विवाहकरणे भा॰अनु॰१४४८ श्लो॰।

प्रत्यारम्भ पु॰ प्रतिरूप आरम्भ प्रा॰स॰। आरम्भात् पर तु आरम्भे गणपतिशब्दे २५६२ पृ॰दृश्यम्।

प्रत्यालीढ न॰ धन्विनां युद्धार्थमवस्थितिभेदे आलीढविपरीतरूपतया स्थितौ आलीढशब्दे ८२४ पृ॰ दृश्यम्

प्रत्यावर्त्तन न॰ प्रति+आ+वृत–णिच्–वा भावे ल्युट्। १प्रतिनिवृत्तौ २प्रतिनिवारणे च।

प्रत्याशा स्त्री किञ्चित् वस्तु प्रति+आशा प्रा॰स॰। किञ्चि दस्तु प्रति वाञ्छायाम्।

प्रत्याश्राव पु॰ प्रति+आ+श्रु–णिच्–अच्। १वहिष्ठ श्रावणे कर्मणि अच्। २अस्तुश्रौषडिति मन्त्रे यजु॰१८।२४वेददी॰

प्रत्याश्रावण न॰ प्रति+आ+श्रु–णिच् भावे ल्युट्। अग्नीध्रकर्त्तृके अध्वर्युं प्रति मन्त्रविशेषस्य श्रावणे शत॰ब्रा॰ १२।१।८ भाष्ये दृश्यम्। [नार्थमाश्वासने।

प्रत्याश्वासन न॰प्रति+आ+श्वस–णिच्–भावे ल्युट्। सान्त्व-

प्रत्यासत्ति स्त्री प्रति+आ–सद–भावे क्तिन्। १नैकट्ये न्यायमते २अलौकिकप्रत्यक्षजनके सम्बन्धमात्रे "आसत्तिराश्रयाणान्तु" भाषा॰ "आसत्तिः प्रत्यासत्तिः" सि॰मु॰।

प्रत्यासन्न त्रि॰ प्रति+आ+सद–क्त। १अतिनिकटस्थे जटा॰ २सम्बद्धे च।

प्रत्यास(सा)र पु॰ प्रति+आ+सृ–आधारे घञ् अप् वा। अवन्तः। १सैन्यपश्चाद्भागे पश्चात् तदर्थे अमरः। यत्र व्यूहस्य पश्चाद्व्यूहान्तरं क्रियते २तदर्थे भरत॰।

प्रत्यास्वर पु॰ प्रत्यास्वरति प्रति+आ+स्वृ–अच्। १प्रत्यागते अस्तभावात् पुनः २प्रत्यागते आदित्ये च "स्वर इतीव (प्राणम्) आचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इति (आदित्यम्) छा॰उ॰। "किञ्च स्वर इतीम प्राणमाचक्षते कथयन्ति तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति चासु मभिसारम्। यस्मात् प्राणः स्वरत्येव न पुनरस्तं प्रत्यागच्छति।

र्जिता स्वकामिला पुनरप्यकृत्यकृति प्रत्याख्यकाति । अतः प्रत्याहारोऽस्मादुगुणतो नामतश्च समानमितरेतर प्राणादिष्वौ" भा० ।

[विषयेभ्यो निवारणे ।

प्रत्याहरण न० प्रति+आ+हृ–भावे ल्युट् । १चित्तेन्द्रियादे

प्रत्याहार पु० प्रति+आ+हृ–भावे घञ् । चित्तेन्द्रियादेः विषयेभ्यो निवारणे योगाङ्गभेदे तल्लक्षणं च अष्टाङ्गयोग शब्द ५२४पृ० उक्तं तत्कालमानञ्च "प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहार उदाहृतः" काशीख०४१अ० उक्तम् । "स्वविषयाऽसम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः" पात०सू० "स्वविषयसम्प्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार इवेति चित्तनिरोधे चित्तवन्निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवदुपायान्तरमपेक्षन्ते । यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनुविशन्ति तथेन्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येष प्रत्याहारः" भा० । "ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम्" पात०सू० "शब्दादिष्वव्यसनमिन्द्रियजय इति केचित् सक्तिर्व्यसनं व्यस्यत्येनं श्रेयस इति अविरुद्धा प्रतिपत्तिर्न्याय्या शब्दादिसम्प्रयोगः स्वेच्छयेत्यन्ये रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं शब्दादिज्ञानमिन्द्रियजय इति केचित् चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्तिरेवेति जैगीषव्यः । ततश्च परमा त्वियं वश्यता यच्चित्तनिरोधे निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवत् प्रयत्नकृतमुपायान्तरमपेक्षन्ते योगिनः इति" भा० ।

अत्र चित्तस्यैव प्रत्याहारेऽन्येन्द्रियस्य प्रत्याहारोऽर्थसिद्ध इति बोध्यम् तदुक्तम् । मनुना उक्तम् "प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्" । प्रत्याह्रियन्ते सङ्क्षिप्य रुध्यन्ते वर्णा अनेन प्रति+आ+हृ–करणे घञ् । "आदिरन्त्येन सहेता" पा० उक्ते २ लक्षणार्थे च यथा "अण् इति अ इ उ" इति वर्णाना ग्रहणम् एवं अण् तिङ्प्रभृतिष्वपि सुबादीनां तिबादीनाञ्च ग्रहणमिति । "प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणमिति" तेन अच प्रत्याहारे अनुबन्धा न ग्रहणम् बोध्यम् । भावे घञ् । ३उपादाने पु० अमरः । [शब्देन २निराकृते च ।

प्रत्युक्त त्रि० प्रति+वच–कर्मणि क्त । १उत्तरिते प्रतिवा-

प्रत्युक्ति स्त्री प्रति+वच–भावे क्तिन् । प्रतिवाक्यकथने शब्दर०

प्रत्युज्जीवन न० प्रति+उद्+जीव–भावे ल्युट् । पुनर्जीवने मरणोत्तरं पुनर्जीवने । "रसविक्रयदोषेतत्माद् नरकं मेदःपर्य्यन्त । मर्य्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याद्दूरत" काद० । यथा कादम्बरीमन्त्ये तद्वर्णनम् ।

प्रत्युत अव्य० प्रति–उत द्व० । १स्वपक्षस्थापनाय परपक्षनिराकरणाय या उक्तिः तद्वैपरीत्यभावे २वैपरीत्यप्रकाशे च "न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्क्रिया" काव्याद० ।

प्रत्युत्क्रम पु० प्रति+उद्+क्रम–घञ् न वृद्धिः । १युद्धार्थोद्योगे २प्रधानप्रयोजनोद्देशेनाप्रधानारम्भे च अमरः । क्तिन् । प्रत्युत्क्रान्ति तत्रार्थे स्त्री क्षीरस्वामी ।

प्रत्युत्तर न० प्रतिरूपमुत्तरम् प्रा०स० । उत्तरस्योत्तरवाक्ये वादिनोपन्यस्तपक्षस्य तद्विरुद्धपक्षप्रतिपादके वाक्ये ।

प्रत्युत्थान न० प्रति+उद्+स्था–ल्युट् । अभ्युत्थाने आगतस्य सम्माननार्थमासनादुत्थितौ "प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते" स्मृ० ।

प्रत्युत्पन्नमति त्रि० प्रत्युत्पन्ना तत्कालोचिता मतिर्यस्य । १तत्कालोचितबुद्धौ हेमच० । २प्रतिभान्विते जटा० । अनागतविधातृशब्दे १५४पृ० दृश्यम् ।

प्रत्युदाहरण न० प्रतिकूलमुदाहरणं प्रा०स० । उदाहरणस्य वैपरीत्येन उदाहरणे । "अन्तःस्थप्रतितोर्नुक्" पा० सू० वृत्तौ अनार्तौ प्रतिद्वन्द्वीयुदाहृत्य "प्रत्युदाहरणन्तु अनारब्धस्य शालाया दृष्टः" । प्रतिसतौ ... सि०कौ० ।

प्रत्युद्गम पु० प्रति+उद्+गम–अप् न वृद्धिः । १प्रत्युत्थाने (आवाहायार्थोत्था) प्रतिगमने २च भावे ल्युट् । प्रत्युद्गमनम् तत्रार्थे न० ।

प्रत्युद्गमनीय न० प्रति+उद्+गम–अनीयर् । १धौतवस्त्रयुग्मे अमरः "गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा" इति कुमारे पाठान्तरं प्रत्युद्गमनीयवस्त्रेति गुरुत्वम् । २प्रत्युत्थानयोग्ये पूजनीये च त्रि० ।

प्रत्युन्नमन न० प्रतिकूलमुन्नमनं प्रा०स० । उन्नमनप्रतिकूले अवनमने । "अङ्गुल्याऽवपीडिते प्रत्युन्नमनम्" सुश्रुत० व्रणार्बुदिकाशाङ्कोक्तौ ।

प्रत्युपकार पु० प्रतिरूप उपकारः प्रा०स० । १कृतोपकारेण कृते उपकारकस्य उपकारानुरूपे हिताचरणे ।

प्रत्युपदेश पु० प्रतिरूप उपदेशः प्रा०स० । १उपदेशकस्य प्रत्युपदेशेन कृते शिक्षाभेदे कुमा० ११२४

प्रत्युपहार पु० प्रतिरूप उपहारः प्रा०स० । अनुरूपे उपकारे उपढौकनीये द्रव्ये ।

प्रत्युरस अव्य० उरसि विभक्त्यर्थेऽव्ययी० । "प्रत्युरसं व्यंसनीयाः" पा० अच् समा० । उरसीत्यर्थे । उरसमीप्यादित्युक्तेः लक्षणाद्यर्थं तेनैव अच् । प्रत्युरस् इत्येव ।

प्रत्युलूक पु० प्रतिकूल उलूकस्य प्रा०स० । १काके भाग०

१४।१४। "प्रत्युलूक काकः" श्रीधरः। प्रतिरूपः उलूको यस्य कप्। प्रत्युलूकक उलूकानुरूपे पक्षिभेदे "उलूका प्रत्युलूककान्" हरिवं० २अ०।

प्रत्युष पु० प्रति+उष–दाहे आधारस्य कर्त्तृत्वविवक्षायां क। प्रातःकाले मधुरेशः।

प्रत्युषस् न० प्रति+उष–आधारे असुन्। प्रातःकाले अमरः। "याति यश्चि॰ पुरस्तादरुणकिरणवशे प्रत्युषः पारिजात" सूर्यशतकम्।

प्रत्यूष पु० प्रत्यूषति रुजति कालदान् प्र+उष–रुजायां क। १प्रभाते अमर "प्रत्यूषपवनाधारे" हरिवं० ८१अ०। अष्टवसुमध्ये २वसुभेदे च जटा०। धरपर्व्व १८४७पृ० दृश्यम्। ३सूर्य्ये शब्दर०।

प्रत्यूषस् न० प्रति+उष–रुजायाम् असुन् कित् वा। प्रभाते अमरः "ध्यानमत्यधिकं कार्य्यं प्रत्यूषस्याप्नो जले" हरिवं० १४अ०। [प्रतिबन्धकत्वात्तथात्वम्।

प्रत्यूह पु० प्रति+ऊह–घञ्। विघ्ने अमर तस्य ऊहा प्रति

प्रत्यृच अव्य० ऋचमृचम् प्रति वीप्सायाम् अव्ययी० अच् समा०। एकैकस्यामृचो आश्व० ६।४

प्रत्येक अव्य० एकमेकं प्रति वीप्सायामव्ययी०। एकैकस्मिन् वीप्सायुते एकप्रत्यार्थे।

प्रत्येकबुद्ध पु० बुद्धभेदे त्रिका०।

प्रत्वक्षस् त्रि० प्र+त्वक्ष–तनूकरणे असुन्। प्रकर्षेण तनूकारके प्रत्वक्षाणि ऋ० १।८।११ भा०।

प्रथ ख्यातौ भ्वा०आ०अक० सेट्। प्रथते अप्रथिष्ट घटा०मित् प्रथयति। भावे अङ् प्रथा। [ति अपप्रथत् त।

प्रथ ख्यातौ अक०विक्षेपे सक०चुरा०उभ०सेट् घटा०। प्रथयति-

प्रथम त्रि० प्रथ–अमच्। १प्रधाने २आद्ये च अमर। अस्य वा सर्व्वनामतास्य प्रथमे प्रथमाः। तस्य भावः ष्यञ्। प्राथम्य आद्यत्वे प्राधान्ये च न०।

प्रथमज त्रि०प्रथमं जायते जन–ड। १पूर्वजाते २प्रथमगर्भजाते ३ स्त्री० यजु०१६।२५ जन–क्त। प्रथमजात तत्रार्थे त्रि०

प्रथमवयसिन् त्रि० प्रथमवयोऽस्त्यस्य वा० इनि सान्तत्वात् न पदत्वम्। प्रथमवयोयुक्ते शत०ब्रा० १२।१।७।दक्षियां ङीप्।

प्रथमविन्ना स्त्री प्रथमं विन्ना विन्ना लब्धा। प्रथमपरिणीतायां स्त्रियां अच्छिन्नपा आश्व० १६।२।२१।५

प्रथमसाहस पु० "पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः" विष्णु० उक्ते सार्द्धशतपणद्वयरूपे दण्डभेदे

प्रथमाङ्गुलि पुंस्त्री० कर्म०। वृद्धाङ्गुष्ठे "मध्यमं मध्यमाच प्रथमाङ्गुलियोगतः" प्रथमाङ्गुलिर्वृद्धाङ्गुलि तन्त्रसार।

प्रथमाश्रम पु०न०कर्म०, ब्रह्मचर्य्याश्रमे "शरीरवत्याः प्रथमाश्रमो यथा" कुमा०।

प्रथा स्त्री प्रथ–घटा० भावे अङ्। ख्यातौ अमरः।

प्रथित त्रि० प्रथ–क्त। १ख्याते अमरः। २स्वारोचिषमनोः पुत्रभेदे पु० हरिवं० ७अ०। ३विष्णौ पु० "अच्युतः प्रथितः प्राणः" विष्णुस०।

प्रथिमन् पु० पृथोर्भावः पृथु+इमनिच् पृथादेश'। पृथुत्वे स्थूलत्वे। अतिशयेन पृथु' इमनिच्। अतिशयेन पृथुत्वयुते

प्रथिमिनी स्त्री प्रथिमाऽस्त्यस्याः "संज्ञायां मन्माभ्याम्" पा० इनि टिलोपः। पृथुत्वयुतस्त्रीभेदे। अपसंज्ञायां तु मतुप् मस्य वः। प्रथिमवत् इत्येव स्त्रियां ङीप्।

प्रथिवी स्त्री पृथिवी+पृषो०। पृथिव्यां भा०वि०४४अ०।

प्रथिष्ठ त्रि० अतिशयेन पृथु–इष्ठन् पृथादेश। पृथुतरे। तत्रार्थे ईयसुन् प्रथीयस् पृथुतमे स्त्रियां ङीप्।

प्रथु पु० प्रथते पृथ–उन्। विष्णौ "मात्वदः प्रथवः पृथुः" विष्णुस०।

प्रथुक पु० पृथ–बा० उक। पृथुके चिपिटके रायमुकुटः।

प्रदक्षिण न० प्रगतो दक्षिणम् अत्या०स०। दक्षिणपार्श्वगते देवेभ्यः आदक्षिणदर्शनेन प्रणामभेदे तद्विधानफलादिकं यथा "प्रसार्य्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः। दक्षिणं दर्शयन् पार्श्वं मनसापि च दक्षिणं। सकृत्कृते येनदेवेषु देवाः प्रीतिः प्रजायते। स च प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्व्वदेवौघतुष्टिदः। अष्टोत्तरशतं यस्तु देव्याः कुर्य्यात् प्रदक्षिणम्। सर्व्वान् कामान् समासाद्य पश्चान्मोक्षमवाप्नुयात्। मनसापि च यो दद्यादेवं सकृत् प्रदक्षिणम्। प्रदक्षिणाद्दृश्यमष्टके नरकादि न पश्यति" कालिकापु० ७०अ०। "एकं देव्यां रवौ सप्त त्रीणि कुर्य्याद्विनायके। चत्वारि केशवे कुर्य्यात् शिवे चार्द्धं प्रदक्षिणम्" कर्म्मलोचनम्। "दक्षिणाद्वामवर्त्ती गत्वा दिशं तस्य सौम्यगाम्। ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारत्रिकोणवत्। अर्द्धचन्द्र महेशस्य प्रोक्तश्च समीरितम्। त्रिपदं क्षिपेन्मन्त्री अर्द्धचन्द्रक्रमेण तु। स्नानासनविधेयं सोमसूत्रं न लङ्घयेत्"। सोमसूत्रं जलनिःसरणस्थानम्। "प्रसार्य्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः। दर्शयेद्दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः। त्रिधा च वेष्टयेत् सम्यक् देवतायाः प्रदक्षिणम्" तन्त्रसार।

प्रदक्षिणित् न॰ प्रदक्षिण+इष्ठो॰। प्रदक्षिणशब्दार्थे ऋ॰१।४१। १। भाष्ये दृश्यम् । [प्रदत्ते प्रकर्षेण दत्ते।

प्रदत्त त्रि॰ प्र+दा—कर्मणि क्त वा तादेशाभावे दत्तादः।

प्रदर पु॰ प्र+दृ—भावादौ अप्। १भङ्गे दारणसाधने २वाणे अमर॰। ३विदारे ४स्त्रीणां योनिरोगभेदे मेदि॰ तान्न दानकर्म च स्कन्दपुराणोक्तं कर्मविपाकशब्दे १७१६ पृ॰ दर्शितम्। स च असृग्दराख्यः स्त्रीणां योनिरोगभेदः। तल्लक्षणादि माधवनिदाने उक्तं यथा

"विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च। यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च। असृग्दरं भवेत् सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम्। तस्यातिवृद्धौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा। दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः"। स च चतुर्विधो यथा "तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुःप्रकारं प्रवदन्ति वैद्याः। आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु। सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्त्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात्। रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्त्ति वातात् पिशितोदकाभम्। सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदोषात्। तच्चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम्"।

प्रदल पु॰ प्रकर्षेण दलति प्र+दल-अच्। वाणे जटा॰

प्रदव पु॰ द्रुनोति दु-अच् "दुन्योरनुपसर्गे" पा॰ अनुपसर्गे इत्युक्तेः न ण। १प्रकृष्टतापके। भावे अप्। २प्रकृष्टतापे पु॰

प्रदव्य पु॰ प्रदवाय हितं वा॰ यत्। १दावाग्नौ ज्वाला॰ गौ॰ २५।४।१२ कर्क। [२प्रकृष्टदायके त्रि॰।

प्रदा स्त्री प्र+दा—भावे अङ्। प्रकृष्टदाने। कर्त्तरि क।

प्रदान न॰ प्र+दा—भावे ल्युट्। प्रकृष्टदाने "प्रदानं वाक्यकारणम्" मनु॰।

प्रदि त्रि॰ प्र+दा—"उपसर्गे घोः किः" पा॰ कि। प्रदानकर्त्तरि

प्रदिग्ध त्रि॰ प्र+दिह—कर्मणि क्त। १लिप्ते २भर्जनविशेषयुते मांसे न॰ "मांसं जलस्थैर्भृष्टं लिप्ता चोष्णाम्बुना सह। क्षीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते। तदेव घृततक्राढ्यं प्रदिग्धं परिभाषितम्" शब्दच॰।

प्रदिव् त्रि॰प्रकर्षेण दीव्यति प्र+दिव—क्विप्। १प्रकर्षेण द्योतमाने ऋ॰ १।१४०। मा॰भ॰। २प्रकृष्टदिने स्त्री ३पूर्वदिने ऋ॰ १।३७।१। ४पुरातने निघण्टुः वेदभा॰।

प्रदिश् स्त्री दिशोरन्तराल प्रगता दिक् प्रा॰स॰। विदिशि दिशोरन्तरालदिशि जटा॰।

प्रदीप पु॰ प्र+दीप—अच्। दीपे अमरः। दीपशब्दे १६०५ पृ॰ दृश्यम्। तत्र हित॰ अपूपा॰ छ। प्रदीपीय तद्धिते त्रि॰ पक्षे यत्। प्रदीप्य तत्रार्थे

प्रदीपन पु॰ प्रदीप्यते प्र+दीप—ल्यु। १स्थावरे २विषभेदे तल्लक्षणं राजनि॰ उक्तं यथा "वर्णतो लोहितो यः स्यात् दीप्तिमान् दहनप्रभः। महादाहकरः पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः"। णिच्—ल्यु। ३प्रकाशके त्रि॰।

प्रदुह् त्रि॰ प्र+दुह—सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् पा॰ प्रकर्षेण दोग्धरि पदत्वेऽस्य हस्य घत्वे दस्य धः। प्रधुक् प्रधुग् भ्यामित्यादि। [न्यक्कृतमिते देशे १मित्तौ च मेदि॰।

प्रदेश पु॰ प्रा॰स॰। १एकदेशमात्रे राजनि॰ २स्थाने तर्ज्ज-

प्रदेशन न॰ प्र+दिश -भावादौ ल्युट्। १उपदेशे कर्मणि ल्युट्। २राजादेरुपढौकने उपहारे(भेटि) द्रव्ये अमरः

प्रदेश(शि)नी स्त्री प्रदिश्यतेऽनया प्र+दिश-करणे ल्युट् ङीप्। तर्जन्यां तया हि वस्तु निर्दिश्यते। प्रदेशः अङ्गुष्ठादिमध्यस्थानमस्त्यस्य इनि ङीप्। अत्रैव अमर।

प्रदेह पु॰ प्र+दिह—भावे घञ्। १प्रलेपे प्रणाशपशमार्थं द्रव्यविशेषस्य प्रणादौ २लेपने सुश्रुत॰।

प्रदोष पु॰ प्रक्रान्तो दोषा रात्रिरत्र काले प्रा॰ब॰। रात्रेः प्रथमभागभेदे तिथिभेदस्य प्रदोषेऽनध्यायः ति॰त॰उक्तो यथा "सारस्वतादिप्रदोषमाह स्मृति "त्रयोदश्यां चतुर्थ्यां च सप्तम्यां द्वादशीतिथेः। प्रदोषेऽध्ययनं धीमान् न कुर्वीत यथाक्रमम्। सारस्वतो मायपतः सौरश्च वैष्णवस्तथा" प्रदोषश्चाद्योऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः। रात्रिपर इति निर्णयामृतकृत्। तथा व्रतभेदे रात्रिप्रथमयामपरता हेमाद्रौ व्रत॰उक्ता "त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम्। दृष्टेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः"। इद प्रदोषव्रतमिति हेमाद्रि। शिवरात्रिव्रते तु "प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी" हेमाद्रि॰ स्मृतिः। तत्रैव वत्स "प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते" घटिकाद्वयहयम् "त्रयोदश्यस्तगे सूर्ये चतसृष्वपि नाडिषु। भूतविद्धा तु सा तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत्" ति॰त॰ वायुपु॰ वाक्यैकवाक्यत्वात्। तथा च प्रदोषपदस्य रात्रिमात्रे रात्रेः प्रथमयाम प्रथमदण्डचतुष्टय चार्थः कर्मभेदे तस्य चाद्भुता। तत्रानध्याये घर्द्दरीमात्रपरता प्रदोषव्रते प्रथमयामपरता शिवरात्रिव्रतादौ दण्डचतुष्टयपरतेति विवेक। "प्रदोषोरजनीमुखम्" इत्यमरोक्ति रात्रेः प्रथमप्रहरप्रथमदण्डचतुर-

त्वपरत्वाभिप्रायेण रात्रिमात्रे भक्तत्रेति बोध्यम् ।

प्रदोषक त्रि॰ प्रदोषे भवः कालात् ठञ बाधित्वा पूर्वाह्ने त्यादिना वुन् । प्रदोषकालभवे ।

प्रद्युम्न पु॰ प्रकृष्टं द्युम्नं बलं यस्य । १कन्दर्पे अमरः । स च वासुदेवस्य रुक्मिण्यां जातः हरिवं॰ ११८अ॰ । सनत्कुमारश्च जातश्च भा॰ आ॰ ६७अ॰ । २वैष्णवागमोक्ते चतुर्व्यूहात्मकविष्णोरंशभेदे च अनिरुद्धशब्दे १६२पृ॰ चतुर्व्यूहशब्दे २८७८ पृ॰ च दृश्यम् । मनोर्नड्वलायां जाते ३पुत्रभेदे पु॰ भाग॰ ४।१३।१४

प्रद्यो त्रि॰ प्रगता द्यौर्दिनं यस्य । प्रकृष्टदिने क्लीवत्वे ह्रस्व प्रद्यु तस्य क्लीव एव ह्रस्वत्वेन गत्वेऽपि भाषितपुंस्कत्वाभावात् टाद्यचि न पुंवत् प्रद्युना इत्यादि सि॰कौ॰मुग्ध॰ प्रद्युकाप्रद्युनेत्युदाहृतं तच्चिन्त्यम् । [भा॰स॰ १८अ॰ ।

प्रद्योत पु॰ प्र+द्युत–अच् । १रश्मौ हेमा॰ । २यक्षभेदे पु॰

प्रद्योतन पु॰ प्र+द्युत–"अनुदात्तेतश्च हलादेः" पा॰ युच् । १सूर्ये हेमा॰ । २द्योतनशीले त्रि॰ । भावे ल्युट् । ३दीप्तौ न॰ ।

प्रद्रव पु॰ प्रकृष्टो द्रवः प्रा॰स॰ । पलायने अमरः ।

प्रद्रावक त्रि॰ प्र+द्रु–कुत्सितायां गतौ क्त स्वार्थे क । कुत्सितां गतिं प्राप्ते अन्त्यावस्थां प्राप्ते "उपश्लिष्ट चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्रावक उवास" छा॰उ॰ "प्रद्रावक कुत्सितां गतिं गतोऽन्त्यावस्थां प्राप्त इत्यर्थ" भा॰ ।

प्रद्राव पु॰ प्र+"प्रद्रुस्रुस्रुवः" पा॰ अपं बाधित्वा घञ् । पलायने अमरः । ञ्याशादि॰ अन्तोदात्तताच ।

प्रद्राविन् त्रि॰ प्र+द्रु–ताच्छील्ये णिनि । पलायनशीले ।

प्रद्वार न॰ प्रगतं द्वारं प्रा॰स॰ । द्वारप्रान्तभागे

प्रधन न॰ प्र+धा–क्यु । १युद्धे अमरः । प्रकृष्टं धनमस्य । २प्रकृष्टधनयुक्ते त्रि॰ । निघण्टौ सङ्ग्रामनामसु सङ्गमे इत्यत्र प्रधने" पाठान्तरम् । एदन्तमव्ययं तदर्थे ।

प्रधमन न॰ प्र+धा॰ धम–ध्माने भावे ल्युट् । सुश्रुतोक्ते मारुतव्यापारभेदे सुश्रुतः ।

प्रधा स्त्री प्र+धा–भावे अङ् । १निधाने २दक्षसुतायां कश्यपपत्नीभेदे भा॰आ॰६५अ॰ । प्रधाया अपत्यं ढञ् । प्राधेय तदपत्ये पुंस्त्री॰ । "प्राधेयास्तपसामयाः" मार्क॰ तत्कन्यास्त अलम्बुषादयोऽप्सरसः भा॰आ॰ ६५अ॰।

प्रधान न॰ प्र+धा–ल्युट् । साङ्ख्यमतसिद्धायां सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मिकायां १प्रकृतौ प्रकृतिशब्दे दृश्यम् । महत्कार्ये २बुद्धितत्त्वे ३परमात्मनि ४प्रज्ञायां ५श्रेष्ठे च । ६सेनापत्यध्यक्षे पु॰ ७श्रेष्ठे त्रि॰ अमरः "सेनाध्यक्षः प्रधानः स्यात्" अस्य पुंस्त्वमिति बोपालित ।

प्रधानधातु पु॰ कर्म॰ । चरमधातौ वीर्ये शुक्रे त्रिका॰। शुक्रस्य चरमधातुत्वम् अस्थिशब्दे ५५८पृ॰ उक्तं दृश्यम्

प्रधि पु॰ प्रधीयन्ते काष्ठान्यत्र प्र+धा-आधारे कि । चक्रावयवकाष्ठसङ्गमस्थाने रथनाभौ अमरः ।

प्रधी त्रि॰ प्रकृष्टा धीर्यस्य । १प्रकृष्टबुद्धियुक्ते प्रा॰स॰। २प्रकृष्टायां बुद्धौ स्त्री । प्रकृष्टं ध्यायति ध्यै–कर्त्तरि क्विप् । ३प्रकृष्टध्यानकर्त्तरि त्रि॰। तत्र तृतीयार्थे गतिपूर्वकत्वात् यण् प्रध्य प्रध्या इत्यादि आद्ययोस्तु प्रगतत्वस्य धात्वर्थं प्रत्येशोपसर्गत्वम् न यण् किन्तु इयङ् । प्रधियौ इत्यादौ चान्यो सि॰कौ॰ तु "वृत्तिकारादीनां मते कर्म्मधारयपूर्वपदान्तरं विनाऽपि स्त्रिया वर्त्तमानस्य नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात् लिङ्गान्तरानभिधायक तदिति कैयटमते पुंवद्रूपम् प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति विशेषः" इत्युक्तम् ।

प्रधूपित त्रि॰ प्र+धूप क्त । सन्तापिते "व्यसनप्रधूपिताम्" इति कुमारः । ज्योतिषोक्तायां २सूर्यगन्तव्यायां दिशि स्त्री । तत्र प्रधूमिता इति पाठान्तरम् । [तावस्थायाञ्च ।

प्रध्वंस पु॰ प्र+ध्वन्स–भावे घञ् । १नाशे साङ्ख्यमते २अतीत-

प्रध्वस्त त्रि॰ प्र+ध्वन्स क्त । १नाशप्रतियोगिनि २अतीते च ३मन्त्रभेदे पु॰ "एकोनविंशत्यर्णो वा यो मन्त्रस्तारसंयुतः । हृल्लेखाङ्कुशबीजाढ्य प्रध्वस्त त प्रचक्षते" तन्त्रसा॰ ।

प्रनप्तृ पु॰ प्रगतो नप्तारं अनन्तरत्वात् प्रा॰स॰। पौत्रपुत्रे प्रपौत्रे उज्ज्वलद॰ । [प्रकर्षेण नर्द्दनकर्त्तरि ।

प्रनर्द्दक त्रि॰प्र+नर्द्द–ण्वुल् णोपदेशत्वाभावात् न णत्वम् ।

प्रनष्ट त्रि॰प्र+नश–क्त षान्तत्वाभावात् न णत्वम् । नाशप्रतियोगिनि "प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा त्र्यब्दं निधापयेत्" मनुः ।

प्रना(णा)यक त्रि॰प्रगतो नायकोऽस्य प्रगतत्वस्य नयति प्रति उपसर्गत्वाभावात् न णत्वम् । प्रकृष्टनायकयुक्ते । प्र+नी–ण्वुलि तु णत्वम् । प्रणयकारके इति भेदः ।

प्रपच पु॰प्रगतः पचम् अत्या॰सं॰। पचाभे भा॰द्रो॰ २०अ॰।

प्रपञ्च पु॰ प्र+पचि–आधारे घञ् । १विस्तारे २वैपरीत्ये ३प्रतारणे । कर्त्तरि पचा॰अच् । ४संसारे च अमरः । तत्र वैपरीत्ये अस्त्री मायायां नेति स्वामी ।

प्रपञ्चित प्र+पन्च–णिच्-कर्मणि क्त । १विस्तारिते २प्रतारिते भ्रान्तिज्ञानविषयतया ३सम्पादिते च भाग॰ १०।१४अ॰

प्रपतन न॰ प्रपतत्यस्मात् प्र+पत—भीमा॰ अपादाने ल्युट्। १पतनापादाने दृष्टादौ। भावे ल्युट्। प्रकर्षेण २पाते तत्प्रयोजनमस्य छ। प्रपतनीय प्रपातसाधने त्रि॰।

प्रपथ पु॰ प्रकृष्टः पन्था॰ प्रकृष्टः पन्था यत्र वा अच्समा॰। १प्रकृष्टमार्गे २तद्युक्ते त्रि॰ ऋ॰१।१६६।१८ [स्त्री राजनि॰।

प्रपथ्य त्रि॰ प्रकृष्टं पथ्यं प्रा॰स॰। १अत्यन्तहिते २हरीतक्यां

प्रपद न॰ प्रारब्धं पदम् प्रा॰स॰। पादस्याग्रभागे अमरः। प्रपदं व्याप्नोति ख। प्रपदीन पादाग्रव्यापके त्रि॰ आप्रपदीनशब्दे माघः १।१२ दृश्यम्। [इति च भट्टिः।

प्रपन्न त्रि॰प्र+पद-क्त। शरणागते "प्रपन्नार्त्तिहरे! देवि!"

प्रपन्नाड पु॰ प्रपन्नान् अलति भूषयति अल-अण् उप॰स॰ लस्य डः। १चक्रमर्द्दे रत्नमा॰। तस्य दद्रुरोगिभिः सेवने तेषां रोगनिवारणेन भूषकत्वात्तथात्वम्।

प्रपा स्त्री प्रपीयतेऽस्यां प्र+पा-घञर्थे क। पानीयशालायाम्। पानीयशालिकाशब्दे ४१०६ पृ॰ दृश्यम्।

प्रपाठक पु॰प्रकृष्ट पाठोऽत्र कप्। १वेदस्याध्यायावभेदे २ग्रन्थान्यांशभेदे च। [तत्रे राजनि॰।

प्रपाणि पु॰ प्रकृष्टः पाणिः प्रा॰स॰। करस्याधोभागे पाणि-

प्रपात पु॰ प्रपतत्यस्मात् पत-अपा॰घञ्। १तटरहिते २निरवलम्बे ३पर्वतस्थानभेदे अमर॰। ४निर्झरे ५कूले च मेदि॰ यस्मात् पतने अवस्थानाय क्रियाभेदो न भवति तादृशे स्थाने। भावे घञ्। ७अवस्कन्दे हेमच॰।

प्रपानक न॰ प्रकृष्टं पानमस्य कप्। अम्लमरिचादिमिश्रिते पानीयद्रव्यभेदे "प्रपानकरसन्यायात्चर्व्यमाणो रसो भवेत्" यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्व इव कश्चिदास्वाद प्रपानकरसे सञ्जायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थ" सा॰द॰। रसास्वादशब्दे २०८४पृ॰दृश्यम्।

प्रपापूरणीय त्रि॰ प्रपापूरण प्रयोजनमस्य "अप्रकरणे विधि पूरियतिरहितक्षतेरनात्" वार्त्ति॰ छ। प्रपापूरणप्रयोजनके। [शब्दमाला।

प्रपावन न॰ प्रमेव कामपूरकं वनम्। कामारण्ये वनभेदे

प्रपितामह पु॰ प्रगतः पितामहं कार्य्येण अत्या॰स॰। १पितामहपितरि अमरः। तस्य पत्नी ङीप् २प्रपितामही तत्पत्न्यां स्त्री "येन भर्त्रा सह माद्री माता भुङ्क्ते स्वधामयम्। पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही" दायभागधृतवचनम्। पितामहस्य प्रजापतिजनकस्य चतुर्मुखब्रह्मण जनके ३परमब्रह्मणि "भूर्भुवः स्वःस्वसारः च पिता प्रपितामहः" विष्णुस॰। "यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" श्रुतेस्तस्य पितामहब्रह्मस्रष्टृत्वात्तथात्वम्। "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः। अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्। तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्। तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" मनुना सर्वपितामहस्यापि तेन स्रष्टत्वात्तस्य तथात्वम्।

प्रपित्वे अव्य॰ उत्तरायणे निपातः।

प्रपुन्नाड(ट) पु॰ पुमांस नाटयति नडयति नड–भ्रंशे नटअवस्यन्दने वा अण् प्रकृष्ट पुन्नाड॰ (पुन्नाट॰) प्रा॰स॰। १चक्रमर्द्दे (चाकुन्दा) दृक्षे। डस्य लत्वे प्रपुन्नालोऽप्यत्र। २दद्रुमर्द्दने अमरः। पृषो॰ प्रपुनाड (पुपुन्नड) इत्येता अपि तदर्थे अमरे पाठान्तरम्।

प्रपूरिका स्त्री प्रकर्षेण पूर्य्यते कण्टकैः पूर–कर्मणि घञ् स्वार्थे क टाप् कापि अत इत्त्वम्। १कण्टकार्य्याम् हेमचन्द्रः २प्रकर्षेण पूरके त्रि॰।

प्रपूर्वग पु॰ प्रकृष्टं पूर्वगः पूर्ववर्त्ती प्रा॰स॰। स्रष्टेः प्राग्वर्त्तिनि १परमेश्वरे "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः तस्य तथात्वम्। तद्रूपेण ध्येये २अश्विनीकुमारद्वये द्वि॰व॰। भा॰आ॰३अ॰ अश्विनीकुमारस्तुति।

प्रपौण्डरीक पु॰ पुण्डरीक+स्वार्थेऽण् प्रकृष्ट नांटिष पुष्प यस्य। गजमनुष्याणां चक्षुर्हितकारके शालपर्णीसदृशपत्रके क्षुपभेदे अमरः।

प्रपौण्डरीकाद्य न॰ "प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः। सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन वा। सर्वान्मूर्द्धगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम्" चक्रपाणिदत्तोक्ते तैलभेदे।

प्रपौत्र पु स्त्री॰प्रगतः कारणतया पौत्रम् अत्या॰स॰। पौत्रस्य १पुत्रे तत्कन्यायां स्त्री ङीप्।

प्रफर्वी स्त्री प्रकृष्टं पर्व नितम्बस्थानं यस्याः स्त्रियां ङीप् पृषो॰। प्रशस्तनितम्बायां स्त्रियां ऋ॰१०।८५।१२ भा॰। फर्वति गतिकर्मा इति वेददीप॰। २प्रकृष्टगतियुक्ते त्रि॰ यजु॰१२। ७६ वेददीपः।

प्रफुल्त(ल्ल) त्रि॰ प्र+फल—क्त आदित्त्वात् इटोऽभावे उत इत्त्वम् प्र+फुल्ल–विकासे अच् वा (लहयगुत)। विकाशयुते अमर। "लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्त(ल्ल)म्" रघु॰ टीकायां मल्लिनाथेन द्वि-पाठः समर्थित। [त्रिका॰।

प्रबन्ध पु॰ प्र+बन्ध–भावे घञ्। सन्दर्भे ग्रन्थादेः २रचने च

तस्य मूलञ्च आपस्तम्बवाक्यं यथा "प्रयोजयिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः" । तस्य भावः त्व प्रयोजकत्व न० तद्भावे तस्य स्वरूपसम्बन्धभेदः तन्निष्ठान्यथासिद्धिभिन्नान्यथासिद्धिशून्यत्वे इति कार्य्यव्यवस्थित पूर्ववर्त्तित्वम्" ।

प्रयोजन न० प्रयुज्यतेऽनेन प्र+युज–करणे ल्युट् । यमधिकृत्य प्रवर्त्तते १तस्मिन् प्रवृत्त्यङ्गेच्छाविषये यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वा अवसाय तदाप्तिप्रहाणोपायमनुतिष्ठति प्रयोजनं तद्वेदितव्यम् । प्रवृत्तिहेतुत्वाद् इममर्थमाप्स्यामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः । एवं व्यवसीयमानोऽर्थोऽधिक्रियते इति" वात्स्या० १।१।२४। करणे ल्युट् । २हेतौ । कर्मणि ल्युट् । ३कार्य्ये च मेदि० । प्रयोजनञ्च द्विविधं मुख्यं गौणं च । अत्र अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं मुख्यप्रयोजनत्वम् अन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वं गौणप्रयोजनत्वम् । तत्राद्यम् दुःखाभावः सुखञ्च द्वितीयं तदुपकारिव्ययनभोजनादि । तस्य मुख्यप्रयोजनेच्छयैव जन्यायाः इच्छाया विषयत्वात् तथात्वम् । "येन प्रयुक्तः प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनम् । यमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा कर्मारभते तेनानेन सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्या व्याप्ताः । तदाश्रयश्च न्यायः प्रवर्त्तते" वात्स्या० १।१।१

प्रयोज्य त्रि० प्र+युज–ण्यत् । प्रयोक्तुं शक्ये १भृत्यादौ २मूलधने न० "प्रयोज्यस्यास्तु कर्त्तृत्वं गत्यादेर्विधितोऽचिता" हर्युक्ते ३णिजन्तधातुप्रकृत्यर्थकर्त्तरि च । तस्य भावः त्व प्रयोज्यत्व स्वरूपसम्बन्धभेदे न० प्रयुक्तशब्दे दृश्यम् ।

प्ररथ अव्य० प्रगतो रथो यत्र तिष्ठद्गु० अव्ययी० प्रगतरथयुक्ते देशे । [ऋ० १।१०।१५।

प्ररिच्वन् त्रि० प्र+रिच–क्वनिप् । प्रकर्षेण विरेचनकर्त्तरि

प्ररुज त्रि० प्र+रुज–क । १प्रकृष्टरोगकारके २दैत्यसैन्याधिपभेदे पु० भा०आ०२२अ० ३राक्षसभेदे पु० भा०स०२८४अ० ।

प्ररुह त्रि० प्र+रुह–क । प्ररोहणकर्त्तरि अङ्कुरादौ

प्ररूढ त्रि० प्र+रुह–क्त । १प्ररोहणकर्त्तरि २सञ्जाते अङ्कुरादौ ३वङ्गमूले च ४जटरे न० मेदि० । ५जाते ६प्रवृद्धे त्रि० शब्दमा० ।

प्ररोचन न० प्र+रुच–णिच्–भावे ल्युट् । १रुचिसम्पादने यथाऽश्वमेधादीनां विध्यर्थानुष्ठाने प्ररोचनार्थो प्रवृत्तिः । यच प्ररोचना तदर्थे स्त्री । सा च २प्रस्तावनाङ्गभेदे । "तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसना मुखे । अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना" सा०द० यथा "श्रीहर्षो निपुणः कविरित्यादि रत्नावल्याम् । ३नाटकाङ्गविमर्षाङ्गभेदे स्त्री "प्ररोचना विमर्षे स्यात्" विमर्षोपक्रमे "प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी" इति तत्र लक्षिता यथा वेणीसं० पाञ्चालक अहं देवेन चक्रपाणिना सहित इत्युपक्रमे कृतं सन्देहेन पूर्य्यन्तां सलिलेनेत्यादि ।

प्ररोह पु० प्र+रुह–अच् । १अङ्कुरे "लताप्ररोह इव सोधतत्र बिभेद" इति रघु० । २आरोहे च हेमच० । भावे घञ् । ३उत्पत्तौ पु० भावे ल्युट् । प्ररोहण उत्पत्तौ न०

प्रलपन न० प्र+लप–भावे ल्युट् । १प्रलापे २अनर्थकवाक्ये सा० द० १८८ कारिकायां दृश्यम् । भावे क्त । प्रलपित तदर्थे न० । "प्रलपितमिद केनापि" सिद्धा० कौमुदी

प्रलम्ब त्रि० प्रलम्बते प्र+लम्ब–अच् । १प्रलम्बमाने २दनुपुत्रे असुरभेदे पु० अग्निपु० । ३त्रपुषे (शशा) ४पयोधरे ५शताङ्कुरे ६गाथायां ७हारभेदे मेदि० । भावे घञ् । ८प्रलम्बने

प्रलम्बघ्न पु० प्रलम्बमसुरं हन्ति हन–क । १बलरामे अमरः तेन तस्य हननकथा हरिवं० ७१अ० दृश्या । प्रलम्बभिदादयोऽप्यत्र ।

प्रलम्बाण्ड पु० प्रलम्बः अण्डोऽस्य । दीर्घाण्डकोषयुते हेमच०

प्रलम्भ पु० प्र+लभ–घञ् मुम् । प्रकर्षेण लाभे । भावे ल्युट् । प्रलम्भन तदर्थे भाग० ५।२५।११।

प्रलय पु० प्रलीयतेऽस्मिन् प्र+ली–आधारे अच् । भूतादिलयाधारे कालभेदे स च चतुर्विधः नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकभेदात् यथोक्तं कूर्मपु० ४२।४३ अ०

"कूर्म उवाच नित्यः नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा । चतुर्धायं पुराणेऽस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः" । नित्यो यथा "योऽयं संदृश्यते नूनं नित्यं लोके क्षयान्विह । नित्यं सङ्कीर्त्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः" नैमित्तिको यथा "ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति । त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः" प्राकृतो यथा "महदाद्यं विशेषान्तं यदा संयाति सङ्क्षयम् । प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः" आत्यन्तिको यथा "ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि । प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरैर्द्विजैः । आत्यन्तिकश्च कथितः प्रलयो लयसाधनः" । नैमित्तिकप्रत्यक्षप्रकारो यथा तत्रैव "नैमित्तिकमिदानीं

कीर्त्तयिष्ये समासतः । चतुर्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । आत्मस्थाः प्रजाः कर्त्तुं प्रतिपेदे प्रजापतिः । ततोऽभवत्यनावृष्टिस्तीव्रा सा शतवार्षिकी । भूतक्षयकरी घोरा सर्व्वभूतभयङ्करी । ततो यान्यल्पसाराणि सत्त्वानि पृथिवीतले । तानि चाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च । सप्तरश्मिरथो भूत्वा समुत्तिष्ठन् दिवाकरः । असह्यरश्मिर्भवति पिबन्नम्भो गभस्तिभिः । ततस्ते रश्मयः सप्त पिबन्त्यम्बु महार्णवे । तेनाहारेण ते सूर्य्याः दीप्ताः सप्त भवन्ति हि । ततस्ते रश्मयः सप्त सूर्य्या भूत्वा चतुर्दिशम् । चतुर्लोकमिदं सर्व्वं दहन्ति शिखिनो यथा । व्याप्नुवन्तश्च ते विप्रास्तूर्द्ध्वञ्चाधश्च रश्मिभिः । दीप्यन्ते भास्कराः सप्त युगान्तेऽग्निप्रतापिनः । ते सूर्य्याः वह्निवत् दीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः । खं समावृत्य तिष्ठन्ति निर्द्दहन्तो वसुन्धराम् । ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा । साद्रिनद्यर्णवद्वीपा निःस्नेहा समपद्यत । दीप्ताभिः सन्तताभिश्च ज्वालाभिश्च समाहताः । अधश्चोर्द्ध्वञ्च तिर्य्यक् च समावृत्य मण्डलम् । सूर्य्याग्निना प्रसृष्टानां संसृष्टानां परस्परम् । एकत्वमुपजातानामेकज्वालो भवेत् प्रभुः । सर्व्वलोकप्रणाशश्च सोऽग्निर्भूत्वान्तकृद्बली । चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं निर्द्दहत्यात्मतेजसा । ततः प्रलीने सर्व्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा । निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिः कूर्म्मपृष्ठं प्रकाशते । अम्बरीषमिवाभाति सर्व्वमापूरितं जगत् । सर्व्वमेव तदार्च्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः । पाताले यानि तीर्थानि महोदधिगतानि तु । ततस्तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति वै । द्वीपाश्च पर्व्वताश्चैव वर्षाण्यथ महोदधीन् । तान् सर्व्वान् भस्मसात् कृत्वा सप्तात्मा पावकः प्रभुः । समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्व्वशः । पिबन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽज्वलत् । ततः संवर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महाशनः । लोकान् दहति दीप्तात्मा रुद्रतेजोविजृम्भितः । स दग्ध्वा पृथिवीं देवो रसातलमशोषयत् । अधस्तात् पृथिवीं दग्ध्वा दिवमूर्द्ध्वं दहिष्यति । योजनानां शतानीह सहस्राण्ययुतानि च । उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य अग्नेः संवर्त्तकस्य च । गन्धर्व्वांश्च पिशाचांश्च सयक्षोरगराक्षसान् । तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरुद्रप्रचोदितः । भूर्लोकश्च भुवर्लोकः स्वर्लोकश्च तदा महः । दहेदशेषं कालाग्निः कालो विश्वतनुः स्वयम् । व्याप्तेषु तेषु लोकेषु तिर्य्यगूर्द्ध्वमथाग्निना । तत् तेजः समनुप्राप्य कृत्स्नं जगदिदं शनैः । अयोगुडनिभं सर्व्वं तदेवैकं प्रकाशते । ततो गजकुलोन्नादाः तडिद्भिः समलङ्कृताः । उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्त्तका घनाः । केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसन्निभाः । धूम्रवर्णास्तथा केचित्तथा पीताः पयोधराः । केचिद्रासभवर्णाश्च लाक्षारसनिभास्तथा । शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभाः परे । मनःशिलानिभास्त्वन्ये कपोतसदृशाः परे । केचित् रुद्राक्षवर्णाभास्तथान्ये घोरसन्निभाः । तथा कर्व्वुरवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा । इन्द्रगोपनिभाः केचिद्धरितालनिभास्तथा । काकाण्डकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि । केचित् पर्व्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः । कूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्मीनकुलाद्वहाः । बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः । तदा जलधराः सर्व्वे पूरयन्ति नभस्तलम् । ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः । सप्तधा संवृतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्युत । ततस्ते जलदा वर्षं मुञ्चन्तीह महौघवत् । सुघोरमशिवं सर्व्वं नाशयन्ति च पावकम् । प्रवृत्तेन तदात्यर्थमम्भसा पूर्य्यते जगत् । अद्भिस्तेजोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपः । नष्टे चाग्नौ वर्षशतैः पयोदाः क्षयसम्भवाः । प्लावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिस्रवैः । धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा । अभ्यन्तः सलिलौघैश्च वेला इव महोदधेः । साद्रिद्वीपा तथा पृथ्वी जलैः सञ्छाद्यते शनैः । आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्रेषु तिष्ठति । पुनः पतति तद्भूमौ पूर्य्यन्ते तेन चार्णवाः । ततः समुद्राः स्वां वेलामतिक्रान्तास्तु कृत्स्नशः । पर्व्वताश्च विलीयन्ते मही चाप्सु निमज्जति । तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे । योगनिद्रां समास्थाय शेते देवः प्रजापतिः । चतुर्युगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्महर्षयः । वाराहो वर्त्तते कल्पो यस्य विस्तार ईरितः । असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः । कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः । सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः । तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः । योऽयं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः सात्त्विको मतः । अन्ये च सात्त्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः । ध्यानं तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः । आराध्य गिरिशं यत्नात् यान्ति तत् परमं

पदम् । सोऽहं तत्त्वं समाधाय मायी मायामयं स्वयम् । एकार्णवे जगत्यस्मिन् योगनिद्रां व्रजामि तु । मां पश्यन्ति महात्मानः सुप्तं काले महर्षयः । जनलोके वर्त्तमानास्तपसा योगचक्षुषा । अहं पुराणपुरुषो भूर्भुवःप्रभवो विभुः । सहस्रचरणः श्रीमान् सहस्रांशुः सहस्रपात् । मन्त्रोऽग्निर्ब्राह्मणा गावः कुशाश्च समिधो ह्यहम् । प्रोक्षणी च स्रुवश्चैव सोमो घृतमथोऽस्म्यहम् । संवर्त्तको महानात्मा पवित्रं परमं यशः । वेदवेद्यः प्रभुर्गोप्ता गोपतिर्ब्रह्मणो मुखम् । अनन्तस्तारको योगी गतिर्गतिमतां वरः । हंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्वमूर्त्तिः सनातनः । क्षेत्रज्ञः प्रकृतिः कालो जगद्बीजमथामृतम् । माता पिता महादेवो मत्तो ह्यन्यन्न विद्यते । आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता नारायणः पुरुषो योगमूर्त्तिः । मां पश्यन्तो यतयो योगनिष्ठा ज्ञात्वात्मानममृतत्वं व्रजन्ति" । प्राकृतप्रलयविस्तारो यथा तत्रैव "कूर्म्म उवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम् । प्राकृतं च समासेन शृणुध्वं गदतो मम । गते परार्द्धद्वितये काले लोकप्रकालकः । कालाग्निर्भस्मसात् कर्त्तुं करोति निखिलं मतिम् । स्वात्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः । दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम् । तमाविश्य महादेवो भगवान्नीललोहितः । करोति लोकसंहारं भीषणं रूपमाश्रितः । प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वासौ बहुधा पुनः । निर्दहत्यखिलं लोकं सप्तसप्तिस्वरूपधृक् । स दग्ध्वा सकलं सत्त्वं मन्त्रं ब्रह्मशिरो महत् । देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकम् । दग्धेष्वशेषदेवेषु देवी गिरिवरात्मजा । एका सा साक्षिणी शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः । शिरःकपालैर्द्देवानां कृतस्रग्वरभूषणः । आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन् व्योममण्डलम् । सहस्रहस्तचरणः सहस्रार्चिर्महाभुजः । दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः । त्रिशूली कृत्तिवसनो योगमैश्वरमास्थितः । पीत्वा तत् परमानन्दं प्रभूतममृतं स्वयम् । करोति ताण्डवं देवीमालोक्य परमेश्वरः । पीत्वा नृत्यामृतं देवी भर्त्तुः परममङ्गला । योगमास्थाय देवस्य देहमायाति शूलिनः । स त्यक्त्वा ताण्डवरसं स्वेच्छयैव पिनाकधृक् । याति स्वभावं भगवान् दग्ध्वा ब्रह्माण्डमण्डलम् । संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु । गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु । स वारितत्त्वं सगुणं ग्रसते हव्यवाहनः ।

तैजसं गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् । आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति सत्तम ।। भूतादौ च तथाऽऽकाशं लीयते गुणसंयुतम् । इन्द्रियाणि च सर्वाणि तैजसे यान्ति संक्षयम् । वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ।। वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ।। त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् । महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माणममितौजसम् । अव्यक्तं जगतो योनिः संहरेदेकमव्ययम् । एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः । वियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् । प्रधानपुंसोरजयोरेष संहार ईरितः । महेश्वरेच्छाजनितो न स्वयं विद्यते लयः । गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते । प्रधानं जगतो योनिर्मायातत्त्वमचेतनम् । कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः । गीयते मुनिभिः साक्षी महानेकः पितामहः । एवं संहारकरणी शक्तिर्माहेश्वरी ध्रुवा । प्रधानाद्यं विशेषान्तं दहेद्रुद्र इति श्रुतिः । योगिनामथ सर्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् । आत्यन्तिकञ्चैव लयं विदधातीह शङ्करः" । आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो यथा विष्णुपु० पराशर उवाच "आध्यात्मिकादि मैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः । उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् । आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा । शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च सः । शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः । गुल्मार्शःश्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा । तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः । भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि । कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः । शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्यादिभवस्तथा । मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा । इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः । मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः । सरीसृपाद्यैश्च नृणां जन्यते चाधिभौतिकः । शीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवः । तापो द्विजवरश्रेष्ठ कथ्यते चाधिदैविकः । तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः । गर्भजन्मजराद्येषु स्थानेषु प्रभविष्यतः । निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा । भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकात्यन्तिकी मता । तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः । तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानञ्च कर्म्म चोक्तं महामुने ।। आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते । शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् । अन्धन्तम इवा-

ज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम्। यथा सूर्य्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे! विवेकजम्। मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तम!। तदेतच्छ्रूयतामत्र साधु ते गदतो मम। द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत्। शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति। द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति चाथर्वणी श्रुतिः। परया त्वक्षरप्राप्तिरृग्वेदादिमयाऽपरा। यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम्। अनिर्देश्यमरूपञ्च पाणिपादाद्यसंयुतम्। विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमकारणम्। व्याप्यव्याप्यं यतः सर्वं तं वै पश्यन्ति सूरयः। तद्ब्रह्म तत्परं धाम तद्ध्येयं मोक्षकाङ्क्षिणाम्। श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम्। तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः। वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षरात्मनः। एवं निगदितार्थस्य सतत्त्वं तस्य तत्त्वतः। ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमन्यत्त्रयीमयम्। अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विज!। पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः। शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्त्तते। मैत्रेय! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे। सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि। भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः। खाण्डिक्यं जनकायाह पृष्टः केशिध्वजः पुरा। नामव्याख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः। भूतेषु वसते सोऽन्तर्वसन्त्यत्र च तानि यत्। धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः। स सर्वभूतप्रकृतिविकारगुणाश्च दोषांश्च मुने! व्यतीतः। अतीतसर्व्वावरणोऽखिलात्मा तेनास्तृतं यद्भुवनान्तरालम्। समस्तकल्याणगुणात्मको हि स्वशक्तिलेशावृतभूतसर्गः। इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ। तेजोबलैश्वर्य्यसमन्वितस्य सुवीर्य्यशक्त्यादिगुणैकराशिः। परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे। स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो व्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः। सर्वेश्वरः सर्व्वदृक् सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः। स ज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम्। संदृश्यते वाप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्" विष्णुपु०। "नारद उवाच। कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चेति चतुर्युगम्। दिनमेकं युगं ज्ञेयं तस्य या चैकसप्ततिः। मन्वन्तरन्तु तज्ज्ञेयं ते तु यत्र चतुर्दश। स कल्पो नाम वै कालस्तदन्ते प्रलयस्तथा। सा ब्रह्मरात्री राजेन्द्र! यत्र शेतेऽम्बुजासनः। त्रयो लोकास्तदा राजन्! लीयन्ते तस्मिन्नित्तत। नैमित्तिको लयो नाम दैनन्दिन इतीर्य्यते। एवं दिनप्रमाणेन ब्रह्मणः शतवार्षिकम्। आयुः पूर्वपरार्द्धं तु परार्द्धं द्वे प्रकीर्त्तिते। द्विपरार्द्धे व्यतीते तु ब्रह्मणो जगदात्मनः। तदा प्रकृतयः सप्त प्रलयं यान्ति भूमिप!। लयः प्राकृतिको ह्येष लीने ब्रह्मणि भूपते!। ब्रह्माण्डकोषोऽपि सकलः प्रलयं याति सर्वशः। पूर्वरूपन्तु वक्ष्यामि प्रलयस्यास्य भूपते!। शतवर्षाणि भूमौ हि पर्जन्यो नैव वर्षति। दुर्भिक्षे निर्जले लोके प्रजाः सर्वाः क्षुधार्दिताः। परस्परं भक्ष्यमाणाः क्षयं यास्यन्ति भूमिप!। समुद्रे च धरण्याश्च वृक्षेषु च लतासु च। देहे च यो रसस्तं हि रविर्हरति रश्मिभिः। ततः संवर्त्तको नाम ज्वालामाली हुताशनः। सङ्कर्षणमुखोत्पन्नो दहत्यनिलसारथिः। सर्वं ब्रह्माण्डभाण्डं वै तत्कालक्षोभगर्जितः। एवं दग्धं महाराज! वह्न्यर्कोभ्यां समन्ततः। दग्ध्वा गोमयपिण्डाभं ब्रह्माण्डं भास्वर्जितम्। प्रचण्डः पवनो राजंस्ततो वर्षशतं पुनः। संवर्त्तको नाम महान् ब्रह्माण्डं चान्वयिष्यति। ततो मेघा महाघोरा नानावर्णा अनेकशः। शतं वर्षाणि वर्षन्ति गर्जन्ति च महास्वनाः। एकोदकं ततो विश्वं निर्गुणं निर्विकारकम्। भूमेर्गन्धगुणं राजन्! ग्रसन्त्यापः समन्ततः। गुणनाशात् स्वयं पृथ्वी प्रलयं प्राप्स्यते तदा। तेजस्त्वपां रसगुणं सगन्धं ग्रसते बलात्। ततः प्रलयमायान्ति राजन्नापोऽपि तत्क्षणात्। तेजसस्तु ततो रूपं रसगन्धसमन्वितम्। वायुर्हरति चण्डात्मा, तेजः प्रलयमृच्छति। आकाशस्तु ततो वायोः स्पर्शं परगुणैः सह। समादत्ते महाराज! अम्बरेऽथ प्रलीयते। आकाशस्य गुणं शब्दं गुणैरन्यैः समन्वितम्। अहङ्कारः समादत्ते नभस्तस्मिन् प्रलीयते। तैजसेन्द्रियवर्गाश्च देवा वैकारिकास्तथा। अहङ्कारे प्रलीयन्ते जगदेतच्चराचरम्। अहङ्कारं भक्षयन्ति ततः सत्त्वादयो गुणाः। ग्रसते तान् महाराज! आद्या प्रकृतिरुच्यते। न तस्याः कालदोषेण परिणामो नरर्षभ!। आद्यन्तरहिता सा हि नित्यं कारणमव्ययम्। शक्तिर्भगवतः सा हि तदेकपरमा च सा। इत्युक्तः प्रलयो राजन्! विश्वस्यास्य महामते!। यथोत्पत्तिक्रमेणास्य व्युत्क्रमेण लयस्तथा" स च प्रलयो न्यायादिमते द्विविधः खण्डप्रलयो महा-

प्रलयश्च तत्र जन्यद्रव्यानधिकरणकालत्वं खण्डप्रलयत्वं जन्यभावानधिकरणकालत्वं महाप्रलयत्वं महाप्रलयश्च न प्रमाणसिद्ध इति नव्यनैयायिकाः। तत्र नैमित्तिकप्रलयकालश्च कल्पतुल्यः "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रलीयते" इति मनुना हिरण्यगर्भस्य निद्रासमये तत्प्रलयस्योक्तेः "शर्वरी तस्य तावती" इति तत्कालस्य च कल्पतुल्यकालत्वमुक्तम्। एतदभिप्रायेण अमरे "प्रलयो नष्टचेष्टता" इत्युक्तम् नैमित्तिकप्रलयकाले सर्वभूतानां चेष्टाशून्यत्वात्। "प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः" सा०द० उक्ते २सात्त्विकभावभेदे।

प्रलव पु० प्र+लू—भावे अप्। १प्रकर्षेण छेदने याज्ञा० अन्तोदात्ततास्य। प्रलूयते। कर्मणि अप्। २खण्डभेदे ३लेशे च कात्या० श्रौ० २६।१।१० (तुषप्रलवान्) तुषलेशान्।

प्रलवित्र न० प्रलूयतेऽनेन प्र+लू+करणे इत्र। छेदनसाधने अस्त्रादौ याज्ञा० अन्तोदात्ततास्य।

प्रलाप पु० प्र+लप—भावे घञ्। १अनर्थकवाक्ये २निष्प्रयोजने उन्मत्तादिवाक्ये च अमरः। ३रोगाणामुपसर्गभेदे "मूर्च्छा मारुतयोमोहः प्रलापो मरणमिति कथ्ये" सुश्रुते अस्योपसर्गोक्तौ। [राजनि०।

प्रलापहन् पु० प्रलापं हन्ति हन—क्विप्। कुलत्थजातेऽन्ने

प्रलापिन् त्रि० प्र+लप—ताच्छील्ये घिनुण्। प्रलपनशीले

प्रलीन त्रि० प्र+ली—कर्त्तरि क्त। १प्रलयं प्राप्ते २चेष्टाशून्ये च। तस्य भावः तल्। प्रलीनता चेष्टानाशे इन्द्रियलोपे च।

प्रलेप पु० प्र+लिप—भावे घञ्। व्रणादिरोगनाशके द्रव्यविशेषेण लेपनविशेषे। सुश्रुते आलेपोपक्रमे "स त्रिविधः प्रलेपः प्रदेह आलेपश्चेति। तेषामन्तरं प्रलेपः शीतस्तनुरविशोषी विशोषी च। प्रदेहस्तूष्णः शीतो वा बहलोऽबहुरविशोषी च। रक्तपित्तप्रसादनकृदालेप" इति आलेपनभेदलक्षणान्युक्तानि तत्र द्रव्यभेदास्तत्रोक्ता दृश्याः।

प्रलेपक त्रि० प्र+लिप—ण्वुल्। १प्रलेपकर्त्तरि स्त्रियां टाप् कापि अत इत्वम् प्रलेपिका तस्या धर्म्यम् अहिष्या० अन्। २प्रलेपिकाधर्म्ये त्रि०। सुश्रुतोक्ते ३ज्वरभेदे पु० "तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां प्राणनाशनः। दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सुकष्टो धातुशोषकृत्" प्रलेपक कालवात कस्यचित्कालविशाखेन वदन्ति तेऽन्यथा" सुश्रुते तल्लक्षणाद्युक्तम्।

प्रलेह पु० प्रलिह्यतेऽसौ प्र+लिह—कर्मणि घञ्। व्यञ्जनभेदे (कोरमा) पाकराजेश्वरः।

प्रलोलुप त्रि० प्रा० स०। १अत्यन्तलोलुपे गरुडस्य सुते पुत्रे २पक्षिभेदे पु० मार्क०पु० ७अ०।

प्रवक त्रि० प्रु+गतौ साधुकारित्वे द्योत्ये वुन्। भूयोगतियुते तत्र साधुकारिणि तत्त्वबोधिनी।

प्रवक्तृ त्रि० प्रवक्ति प्र+वच—तृच्। प्रकर्षेण वक्तरि १अर्थानुसन्धानपूर्वकवेदादिपाठके २तदर्थोपदेशके च मनुः ६।१८६ वाक्य० २।३५७

प्रवग पुंस्त्री० प्लवग+मध्य र। खगे अमरटीका। एव प्रवङ्ग प्रवङ्गमावपि रस्य लत्वे तदर्थे। सर्वत्र जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।

प्रवचन न० प्रोच्यते प्र+वच—कर्मणि ल्युट्। १वेदादौ शास्त्रे भावे ल्युट्। २अर्थानुसन्धानपूर्वकपठने च "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः" कठोप०। अस्य तिङ परस्य गोत्रा० कुत्सायाम् उदात्तता।

प्रवचनीय त्रि० प्र+वच—कर्मणि अनीयर्। प्रकर्षेण अर्थानुसन्धानेन १वाच्ये। "भव्य गेयेत्यादि" पा० कर्त्तरि अनीयर्। प्रवक्तरि कर्मप्रवचनीया तच्छब्दे दृश्यम्।

प्र(प्रा)वट पु० प्रु+वा० अट—स्वार्थे अण् वा। यवे जटाधरः।

प्र(व)वण पु० प्र+व(क)ण—अच्। १चतुष्पथे अमरः २निम्नस्थाने ३उदरे ४मध्ये मेदिनिः। ५प्रावते ६प्रगुणे ७क्षणे शब्दर०। दशुते ८दीर्घके त्रि० विश्व० १०क्षीणे च त्रि० धरणिः। ११आसक्ते त्रि० हेमच०।

प्रवत् त्रि० प्रवणे वाति वा—बा० डति। १प्रवणदेशे निम्नस्थाने मन्तरि ऋ० ७।५०।४ अतोऽस्त्यर्थे मतुप मस्य व० तान्तत्वात् न पदत्वम्। प्रवत्वत् तद्युते त्रि०। ऋ० ११८।१भाष्यम्। स्त्रियां ङीप्। सोपसृष्ट धात्वर्थे वर्त्तमानात् सोपसर्गात् वति। ७प्रकृष्टगमनादौ च।

प्रवत्स्यत्पतिका स्त्री प्रवत्स्यन् पतिर्यस्याः। यस्याः पतिः परदेशं गमिष्यति तादृश्यां स्त्रियां रसमञ्जरी। तत्र तद्वयोभेदादिकमुक्तं यथा "यस्याः पतिरग्रिमक्षणे देशान्तरं यास्यत्येव सा प्रवत्स्यत्पतिका। अस्याश्चेष्टा काकुवचनकातरप्रेक्षणगमनविघ्नोपदर्शननिर्वेदसन्तापमोहनिश्वासवाष्पादय। सा च मुग्धामध्याप्रौढापरकीयाधारवीभेदात् षड्विधा तदुदाहरणानि तत्र दृश्यानि।

प्रवद्यामन् त्रि० या—भावे बा० मनिन् प्रवत् प्रकृष्टगतियुक्तः यामा गतिर्यस्य। प्रकृष्टगमनेन शीघ्रयायिनि ऋ० १।१

१८।१ भाष्ये दृश्यम्। तत्र टास्थाने "सुपांसुलोपः" इत्यादिना पा० आत्। अतो नोपधालोप इति बोध्यम्।

प्रवयण न० प्र+वय-गतौ भावे ल्युट्। १प्रकर्षेण २गमने करणे ल्युट्। ३प्रतोदे हेमच०। [२पुराणे निघण्टुः

प्रवयस् त्रि० प्रकृष्टं वयोऽस्य। १वृद्धे स्थविरे हेमच०।

प्रवय्या स्त्री प्र+वि-यत् "भव्यप्रवय्ये छन्दसि" पा०नि०। प्रकर्षेण गतियुतायां स्त्रियां स्त्रियामेवास्य निपातः पुंसि कर्मणि तु यत् प्रवेय इति सि०कौ०।

प्रवर पु० प्र+वृ-अप्। १सन्ततौ २गोत्रे गोत्रप्रवर्त्तकमुनिव्यावर्त्तके ३मुनिभेदे च। ४श्रेष्ठे त्रि० ५अगुरुचन्दने न०। मेदि०। गोत्रभेदे गोत्रप्रवर्त्तकमुनिगणाश्च आर्षशब्दे ८१४पृ० दृश्याः। तदधिक प्रवराध्यायादौ दृश्यम्।

प्रवरललित न० "यमौनः सौ रौग' प्रवरललित नाम बोध्यम्" वृ०र० टीकोक्ते षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

प्रवरवाहन पु० द्वि०व०। प्रवरं वाहनं ययोः। अश्विनीकुमारयोः हेमच०।

प्रवर्ग पु० प्रवृज्यतेऽसौ प्र+वृज-घञ्। १विष्णौ हरिवं० ४२ अ०। २प्रवर्ग्ये महावीरे हेमच०। तत्र प्रवर्ग्यं इत्येव पाठो न्याय्यः।

प्रवर्ग्य पु० प्र+वृज-कर्मणि ण्यत् कुत्वम्। १महावीरे तत्प्रकार कात्या० श्रौ० २६अ० प्रवर्ग्याध्याये दृश्यम्। अस्त्यर्थे मतुप्। प्रवर्ग्यवत्। २तद्युते ३यज्ञभेदे पु० शत०ब्रा० २।४।४।१

प्रवर्त्तक त्रि० प्रवर्त्तयति प्र+वृत-णिच्-ण्वुल्। प्रवृत्तिजनके "बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताविषयक ज्ञानम् इष्टसाधनताविषयकं कृतिसाध्यताज्ञानं वा प्रवर्त्तकमिति नव्यनैयायिकाः। यथा वा स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्य कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति गुरवः। "चोदनेति क्रियाया प्रवर्त्तकं वचनम्" चोदनासूत्रे शवरभाष्यम् "क्रियाया नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनेत्यर्थः।

प्रवर्त्तना स्त्री प्र+वृत-णिच्-युच्। प्रवृत्तिजनकव्यापारे विध्यादौ "अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि" इति भर्तृहरिः। भावे ल्युट् तत्रार्थे आरम्भे च न०।

प्रवलाकिन् पु० १भुजङ्गे २चित्रमेखलके च विश्वः।

प्रवसु पु० इलिनपुत्रे दुष्मन्तभ्रातरि नृपभेदे भा०आ०९४अ०।

प्रवह पु० प्र+वह-अच्। "यस्माद् ज्योतींषि वहति प्रवहस्तेन कीर्त्तितः" उक्ते १वायुभेदे। भावे अप्। २नगराद्बहिर्गमने

प्रवहण न० प्र+वह-करणे ल्युट्। १मनुष्यवाह्ये २वस्त्राच्छादिते स्त्रीवाहने कर्णीरथे (महापाल) अमरः।

प्रवह्लि स्त्री प्रवल्ह्-इन्-पृषो० अन्त्यस्यादि० वर्णव्यत्यासश्च। प्रहेलिकायां भरत० वा ङीप् तत्रार्थे स्वार्थे क। तत्रार्थे अम०

प्रवा पु० प्रकर्षेण वाति गच्छति वा-क्विप्। अश्वे यजु० १५।६ वेददी०।

प्रवाच् त्रि० प्रकृष्टा वाक् यस्य। युक्तियुक्तवाक्यवक्तरि जटा०।

प्रवाणी स्त्री प्र+वे-ल्युट् ङीप्। १तन्तुवायशलाकायाम् (माकु) निष्क्रान्ता प्रवाण्याः निरा०स० गौणत्वे प्रवाणिशब्दस्य ह्रस्वे सम्भवति भरतेन यत् वाणिशब्दस्यापि ह्रस्वान्तत्वं कल्पितं तच्चिन्त्यम्।

प्रवात त्रि० प्रकृष्टो वातो यत्र। १सुखसेव्यवातयुक्तदेशादौ प्र+वा-क्त। २निम्ने प्रवणे च प्रवातेजसशब्दे दृश्यम्।

प्रवाल्ह त्रि० प्रकर्षेण वाति प्र+वा-वल्ह। १प्रकृष्टगतियुते २प्राणे पु० "प्राणो वै प्रवान्" शत०ब्रा० १।४।२।२

प्रवातेजस् त्रि० प्रवात प्रवणं तेज ओजो यस्य। प्रवाततेजसि निरु० ६।८ [लोकवादे २परस्परकथोपकथने च।

प्रवाद पु० प्र+वद-घञ्। १परम्परागतवाक्ये लोकेषु २प्रसिद्धे

प्रवादिन् त्रि० प्र+वद-ताच्छील्ये णिनि। परस्परकथनकारके स्त्रियां ङीप्।

प्रवार पु० प्र+वृ-आच्छादने करणे घञ्। आच्छादने वस्त्रे विभाषेत्यनुवर्त्तमानात् अपि प्रवर तत्रार्थे सि०कौ०।

प्रवारण न० प्र+वृ-णिच् ल्युट्। १काम्ये दाने २काम्यस्य उत्तमवस्तुनो दाने च अमरः। ३प्रकर्षेण वारणे मेदि०। ४महादाने त्रिका०तस्य उत्तमवस्तुनो दानरूपत्वात्तथात्वम्

प्रवास पु० प्रस्थितस्य वासः। स्वदेशात् प्रस्थितस्य भिन्नदेशे वासे चिरप्रवासगतस्य पुनरनागतस्य वार्त्ताद्यश्रवणे कालविशेषे तस्य प्रेतत्वावधारणमुक्तं ति०त० "सन्देहे त्वाह यमः "गतस्य न भवेत् वार्त्ता यावत् द्वादशवार्षिकी। प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतबान्धवैः। यन्मासि यद्-हर्यातस्तन्मासि तदहःक्रिया। दिनाज्ञाने कुहूस्तस्य आषाढस्याथ वा कुहूः"। नि०सि० वृद्धमनुः "प्रोषितस्य तथा कालो गतश्चेद्द्वादशाब्दिकः। प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्य्याणि कारयेत्"। बृहस्पतिः "यस्य न श्रूयते वार्त्ता यावद्द्वादश वत्सरान्। कुशपुत्तलकदाहेन तस्य स्यादवधारणा"। भविष्ये "पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागमः। ऊर्द्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात् कृत्वा प्रतप्रतिरूपकम्। कुर्य्यात्तस्य तु संस्कारं यथोक्तविधिना

मतः। तदादौ न्वेव दर्शोऽपि प्रेतकर्माणि कारयेत्"। द्वादशाब्दमतीतश्च पितृभिन्नविषयेति मदनरत्ने उक्तम्। ऋष्यशृङ्गकारिकायान्तु "तस्य पूर्ववयस्कस्य विंशत्यब्दोर्द्ध्वं न क्रिया। अर्द्धं पञ्चदशाब्दात् तु मध्यमे वयसि स्मृता। द्वादशाब्दवरादूर्द्ध्वं उत्तरे वयसि स्मृता। चान्द्रायणत्रयं कृत्वा त्रिकृच्छ्रं कृच्छ्रमेव वा हुते। कुशैः प्रतिकृतिं दग्ध्वा कार्याः शौचादिकाः क्रियाः" इत्युक्तम् वराहः "देशान्तरगतो नष्टस्तिथिर्न ज्ञायते यदि। कृष्णाष्टमी कृष्णपक्षी तस्या चैकादशी च वा। उदकं पिण्डदानं च तत्र श्राद्धं तु कारयेत्"। इदं चावश्यानं प्रवासादागतेन पुत्रादिः कार्य्योऽन्यद्यपूर्वकम् प्रवासो विहितः यथा "विशेषत्र पाद्यपञ्चकमभ्युत्थानप्रत्यभिवादनम्। गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्। मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूश्चाथ पितुः स्वसा। सम्पूज्या गुरुपत्नीव समास्ता गुरुभार्यया। भ्रातृभार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि। विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः। पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्य्यपि। मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी" कौर्म्मपु० १अ०

प्रवासन न० प्र+वस–णिच्–भावे ल्युट्। १विदेशवासने "सीताप्रवासनपटो करुणा कुतस्ते" उत्तरचरितम्। २वधे अमरः। ३निर्वासने पुरात् बहिःस्थापने।

प्रवासिन् त्रि० प्र+वस-णिनि। १विदेशे वासिनि हेमच०। "प्रवासी सुखमाप्नोति" भटपद्यासिका। स्त्रियां ङीप्

प्रवास्य त्रि० प्र+वस–णिच्-कर्मणि यत्। पुरान्निर्वास्ये मनुः ८।२८३

प्रवाह पु० प्र+वह–घञ्। १प्रवृत्तौ २जलादिस्रोतसि मेदि० ३व्यवहारे त्रिका० ४उत्तमाश्वे नानार्थरत्ना०। ५प्रवृत्तौ कालेन देशेन वा विच्छेदाभावे "प्रवाहरूपेणानादि"

प्रवाहक त्रि० प्र+वह–ण्वुल्। १प्रकर्षेण वोढरि २राक्षसे पु० स्त्री० शब्दमाला।

प्रवाहण पु० १जैवले ऋषिभेदे शत०ब्रा० ११।८।१।१ तस्यापत्यम् शुभ्रा० ढक् पूर्वपदस्य वा वृद्धिः। प्रावाहणेय प्रवाहणेय तदपत्ये पु० स्त्री० ततोऽपत्ये इञ् प्रावाहणेयि प्रवाहणेयि प्रवाहणापत्यापत्ये पुंस्त्री०। प्रवाहयति प्र+वह–णिच् ल्यु। २प्रवाहयितरि "त्रिभुरयि प्रवाहणा" मनु० ५।११

प्रवाहिका स्त्री प्र+वह–रोगाख्यायाम् ण्वुल्। ग्रहणीरोगे अमरः ग्रहणीशब्दे २७०२पृ० दृश्यम्। ततः अपनयने तसि। प्रवाहिकातः कृत् प्रवाहिकायाः प्रतीकार कुर्वित्यर्थे सि०कौ०।

प्रवाहिन् त्रि० प्र+वह–णिनि। १प्रवाहयुते त्रि०। प्रवाह+प्रकारा०देशे इनि ङीप्। २प्रवाहिणी प्रवाहयुतदेशे स्त्री

प्रवाही स्त्री प्र+वह–णिच्-अच् गौरा० ङीष्। वालुकायां राजनि०।

प्रवाह्य पु० प्रवाहे भवः यत्। १वृक्षभेदे मनु० ११।४१। प्र+वह-कर्मणि ण्यत्। २प्रकर्षेण वाह्ये च। [अमरः

प्रविख्याति स्त्री प्र+वि+ख्या–भावे क्तिन्। ख्यातिप्रसिद्धौ

प्रविदारण न०प्रविदार्य्यतेऽत्र प्र+वि+दृ-णिच्-आधारे ल्युट्। १युद्धे अमरः। भावे ल्युट्। २अवदारणे मेदि०। कर्म्मणि ल्युट्। ३आकीर्णे त्रि० शब्दर०। कर्त्तरि ल्यु ४प्रविदारणकारके त्रि०।

प्रविरल न० प्रकृष्टं विरलं प्रा०स०। १पीनस्तोके शब्दच०। २प्रकृष्टविरलयुते त्रि०। [श्लेषयुते च अमरः।

प्रविश्लेष त्रि० प्रकर्षेण विश्लेषो यत्र। १विधुर २परम्परि०

प्रविषा स्त्री प्रकृष्टं विषं यस्याः। अतिविषायाम् (आतइच्) अमरः।

प्रविष्ट त्रि०प्र+विश–कर्त्तरि क्त। १कृतप्रवेशे २पैण्ड्रवादिकैः विश्वयोनितरि स्त्री हरिवं० १८१अ०।

प्रवीण त्रि० वीणया प्रगायति प्र+वीणा+णिच्–अच्। १निपुणे वीणया गायकस्य नैपुण्यप्रसिद्धेः तत्तुल्यनैपुण्यवत्त्वात्तथात्वम्। भौत्यस्य मनोः २पुत्रभेदे पु० हरिवं०७अ०।

प्रवीर पु० प्रा०स०। १प्रकृष्टवीरे २सुभटे ३उत्तमे त्रि० भरतः। ४पूर्व्ववंश्यनृपपुत्रभेदे पु० विष्णुपु०। ५पुरोः भार्य्यायां जाते पुत्रभेदे पु० भा०आ०९४अ०। ६वस्य सदासना जाते पुत्रभेदे पु० हरिवं०३२अ०। ७पुरुवंश्ये प्रचिन्वतः पुत्रे नृपभेदे पु० हरिवं० ३१अ०।

प्रवीरबाहु पु० राक्षसभेदे रामा० ६।११ स०।

प्रवृञ्जनीय पु० प्र+वृज–कर्म्मणि अनीयर्। १प्रवर्ग्ये २महावीरे कात्या० २६।७।१४ [विद्दीप।

प्रवृत् न० प्रवर्त्तितानि भूतानि प्र+वृ–क्विप्। ततः मनु०१५।८

प्रवृतहोम पु० होमभेदे कात्या०श्रौ० ८।८।१६

प्रवृत्त त्रि० प्र+वृत–कर्त्तरि क्त। १कृतप्रवृत्तिके प्रवृत्तियुते २आरब्धे च "प्रवृत्तकर्म्मा कुर्वीत यदि कोऽपि कथञ्चन" छन्दोगप०। ३प्रवर्त्तितचक्रे वर्त्तभेदे। भावे क्त। ४प्रवृत्तौ न०।

प्रवृत्तक न० "यदा समावेशयुग्मको पूर्व्वयोर्भवति तत्प्रवृत्त-

कम्” छ०र० उक्ते वैतालीयप्रकरणीये मात्रावृत्तभेदे ।

प्रवृत्तचक्र पु० प्रवृत्तं स्वाम्यानुसारेण चक्रं राष्ट्रादि यस्य । राष्ट्रादिष्वप्रतिहताज्ञे “प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यं प्रभुता तथा” याज्ञ० व्या० मिताक्षरा ।

प्रवृत्ति स्त्री प्र+वृत–क्तिन् । १प्रवाहे २वार्त्तायाम् ३अवन्त्यादिदेशे मेदि० ४हस्तिमदे हेमच० । ५न्यायोक्ते चिकीर्षाकृतिसाध्यताज्ञानाधीने ६प्रयत्नभेदे च प्रयत्नशब्दे दृश्यम् । “चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा । उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं मतम्” भाषा० । “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” गौत०सू० “एतस्मान्मिथ्याज्ञानादनुकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु द्वेषः रागद्वेषाधिकाराच्चासत्येर्ष्यासूयामायालोभादयो दोषा भवन्ति । दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्त्तमानो हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरति वाचाऽनृतपरुषसूचनासम्बद्धानि, मनसा परद्रोहं परद्रव्याभीप्सां नास्तिक्यञ्चेति सेयं पापात्मिकाऽधर्माय अथ शुभा शरीरेण दानं परित्राणं परिचरणञ्च । वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायञ्चेति मनसा दयामस्पृहां श्रद्धाञ्चेति सेयं धर्माय । अत्र प्रवृत्तिसाधनौ धर्माधर्मौ प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ । यथा अन्नसाधनाः प्राणाः । अन्नं वै प्राणिनः प्राणा इति । सेयं कुत्सितस्याभिपूजितस्य च जन्मनः कारणम्” भाष्यम् । “प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः” गौ० सू० “प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्” गौ०सू० “प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम्” कणा० । “प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनीत्यर्थः इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलके शरीरकर्मणी चेष्टालक्षणे जन्येते तथा च परशरीरे चेष्टा दृष्टा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत् स च प्रयत्न आत्मजन्य आत्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नवदिति परात्मनोऽनुमानम्” उप०सू० । “इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्ति” गौ०सू० “विहितकर्मणि रागनिबन्धना निषिद्धे कर्मणि हिंसादौ द्वेषनिबन्धना प्रवृत्तिः । तत्र रागनिबन्धना यागादौ प्रवृत्तिर्धर्मं प्रसूते द्वेषनिबन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिरधर्मम् । तावतौ रागद्वेषौ संसारमनुवर्त्तयतः” वात्स्या० । प्रवृत्तिस्तु द्वयी । कारणरूपा कार्य्यरूपा च । तत्राद्या यत्नत्वजातिमती प्रत्यक्षसिद्धा । द्वितीया तु धर्माधर्मरूपा यागादेरगस्यागमनादेश्च चिरध्वस्तस्य व्यापारतया कर्मनाशाजलस्पर्शादे प्रायश्चित्तादेश्च नाश्यतया सिध्यतीति । (गौ०वृ० ४।१) भट्टमते प्रवृत्तिर्द्विधा । स्वेच्छाधीना परप्रेरणाजन्या । तत्राद्यायां प्रवर्त्तनाया अनुपयोगोऽपि द्वितीयप्रवृत्तौ सा प्रयोजिका । यथा आचार्य्यप्रेरणयेदं करोमीति” दि०क० । ७शब्दानामर्थबोधनशक्तिभेदे “प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी” कुमा० । ८स्वस्वविषये इन्द्रियादीनां सञ्चारे च । [मिश्रे २स्वरभेदे पु० त्रिका० ।

प्रवृत्तिज्ञ त्रि०प्रवृत्तिं वृत्तान्तं जानाति ज्ञा–क । १वृत्तान्ता·

प्रवृत्तिनिमित्त न० ६त० । १शब्दानां बोधनाशक्तेर्निमित्ते शक्यतावच्छेदके । यथा घटशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वमेव शुक्लादिशब्दस्य शुक्लत्वं पाचकादेः पाकः देवदत्तादेः तत्तत्पिण्डादि । “सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च” काव्यप्र० ।

प्रवृद्ध त्रि० प्र+वृध–क्त । १वृद्धियुक्ते २प्रौढे च हेमच० ।

प्रवृद्धादि न० उत्तरपदस्यान्तोदात्ततानिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० उक्तो यथा “प्रवृद्ध प्रयुत आवहित अनवहित खट्वारूढ कविशस्त आकृतिगणः” ।

प्रवेक त्रि० प्र+विच–कर्मणि घञ् । प्रधाने अमरः ।

प्रवेट पु० प्र+वी–ट । यवे त्रिका० ।

प्रवेणि(णी) स्त्री प्र+वेण–इन् वा ङीप् । १गजस्कन्धस्थे कुथे चित्रकम्बले २वेण्यां जलादिप्रवाहे च मेदि० ।

प्रवेल पु० प्र+वेल–अच् । पीतमुद्गे (सोनामुग) हेमच० ।

प्रवेश पु० प्र+विश–घञ् । अन्तर्गमने हेमच० ।

प्रवेशक त्रि० प्रविशति प्र+विश–ण्वुल् । १मध्ये गन्तरि सा०द० उक्ते अर्थोपक्षेपके २नाट्याङ्गभेदे “अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ” इत्युपक्रमे “प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा” । अङ्कद्वयान्तरित्युक्ते प्रथमाङ्के चरमाङ्के चास्य प्रतिषेधः । यथा वेण्यामश्वत्थामाङ्के राक्षसमिथुनप्रयोजितः” एवमन्यत्रापि ।

प्रवेशन न० प्रविश्यतेऽनेन प्र+विश–करणे ल्युट् । १प्रधानद्वारे २सिंहद्वारे च । भावे ल्युट् । ३प्रवेशे हेमच० । प्र+विश+णिच–ल्युट् । ४प्रवेशसम्पादने । प्रवेशन प्रयोजनमस्य छ । प्रवेशनीय प्रवेशनसाधने त्रि० ।

प्रवेष्ट पु० प्र+वेष्ट–अच् । १बाहौ अमरः २बाहुनीचभागे शब्दच० ३हस्तिदन्तमांसे हारा० । ४गजपृष्ठस्थाने त्रिका० स्वार्थे प्रायस्ये क । प्रवेष्टक दक्षिणबाहौ “प्रविष्ट

प्रवेष्टकेन निबिडं सुघटिता" म०मु०"प्रवेष्टकेन दक्षिण-बाहुना तद्वत्सन्देन निबिडं कोलामदृपथुमस्तकं मकुलं सुघटिता "वामेतरभुजस्सन्दोदरस्थोपूरवक." बाहुमोक्षेः तद्वक्ष्यस कोलामसूचकलम् ।

प्रव्यक्त त्रि० प्रकर्षेण व्यक्तः । स्फुटे अमरः ।

प्रव्याघ पु० प्रकृष्टो व्याघो यत्र । वधाधिक्येन विहगरस्य पतनं यत्र तादृशे स्थाने शत०ब्रा० ५।१।५।१२ कात्या०१४।३।१६

प्रव्रजन न० प्रास्य गृहादि व्रजनम् । स्वस्थानं पुत्रादीन् च परित्यज्य व्रजने सन्न्यासे ।

प्रव्रजित पु० प्र+व्रज–क्त । १सन्न्यासिनि भिक्षौ० २मास्यां १रुदुत्थोयां ४तापस्यां स्त्री ५बुद्धभिक्षुकीभेदे मेदि० । परनिपाते प्रव्रजिताशब्दस्य पाठात् कुमारप्रव्रजिता पुंसि तु न प्रव्रजितकुमार इत्येव ।

प्रव्रज्या स्त्री प्रास्य पुत्रादीन् व्रज्या व्रज–भावे क्यप् । पुत्रादीन् परित्यज्य गमने सन्न्यासाश्रमे ।

प्रव्रज्यावसित पु० प्रव्रज्यातोऽवसितः । सन्न्यासच्युते "प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजोत्तमाः । निर्वास कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रवैश्ययोः" कात्यायनवचनम् । तत्प्रायश्चित्तमुक्तम् मा०सू० भाष्यकृतस्मृतौ "आत्मनश्चो दीक्षाभेदे कृच्छ्र द्वादशरात्रं चरित्वा महाव्रत पद्मयेत् भिक्षुर्वीजमध्यमत् सोमरुचिवर्जम" । कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषामसंव्यवहार्यता यथोक्तम

"बहिष्कुर्यथापि कृतेराचाराच्च" मा० सू०। यद्यूर्ध्वरेतसां श्वापमेध्यः प्रध्वजनं महापातकं यदि योपपातकमुभययापि शिष्टैस्तो बहि कर्त्तव्य "आरूढपतित विप्र मण्डलाच्च विनिःसृतक्। उद्बद्ध कमिदष्ट महा चान्द्रायण चरेत्" इति चैवमादिनिन्दातिशयश्रुतिश्च शिष्टाचाराच्च। न हि यज्ञाध्ययनविवाहादीनि ते सहाचरन्ति शिष्टाः" भाष्यम् ।

प्रव्राज पु० प्र+व्रज-आधारे घञ् १अत्यन्तनिम्ने देशे ऋ० ७।६०।७ भा० । भावे घञ् । २सन्न्यासे च ।

प्रशंसन न० प्र+शन्स–भावे ल्युट् । गुणकीर्त्तनेन स्तुतौ । युच् । प्रशंसनाऽप्यत्र स्त्री ।

प्रशंसा स्त्री प्र+शन्स–भावे अ । गुणाविष्कारेण स्तुतौ हेम०

प्रशंसोपमा स्त्री काव्यादर्शोक्ते अर्थालङ्कारभेदे यथा "ब्रह्मणोऽप्युद्भवः पद्मचन्द्रः शम्भुशिरोधृत । तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते"। तौ पद्मचन्द्रौ त्वन्मुखेन तुल्यौ इति पद्मचन्द्रयोः प्रशंसितयोरपि त्वन्मुखसाम्येन प्रशंसातिशयात् सदृशत्व च सर्वाधिकोत्कर्षव्यञ्जनात् प्रशंसोपमा उच्यते ।

प्रशत्वन् पु० प्र+शद-क्वनिप् तुट् च । १समुद्रे उज्ज्वल० स्त्रियां ङीप् वनोर च । प्रशत्वरी २नद्यां उज्ज्वल० ।

प्रशम पु० प्र+शम–गर्ज्ज च हविः । १शान्तौ २निवृत्तौ च । प्रशाम्यति प्र+शम-अच् गौरा०ङीष् । ३अपसरोभेदे स्त्री भा०अनु० १९अ०। ४रन्तिदेवस्य पुत्रे पु० भाग० ८।२४।११

प्रशमन न० प्र+शम–णिच्-ल्युट् । १वधे २शान्ततारकरणे च "अध्वप्रशमनक्षाम्यम्" रघु "सर्वपापप्रशमनम्" चण्डी शम–भावे ल्युट् । ३शान्तौ हेमच० । [शब्दच० ।

प्रशस्त त्रि० प्र+शन्स–क्त । १प्रशंसनीये २श्रेष्ठे ३क्षेमे च

प्रशस्ताद्रि पु० ह०सं० १४अ० उक्ते मध्यदेशस्थे गिरिभेदे ।

प्रशस्ति स्त्री प्र+शन्स-भावे क्तिन् । १प्रशंसायाम् २स्तुतौ पा० १।७४।॰

प्रशस्य स्त्री प्र+शन्स–कर्मणि क्यप् । १प्रशंसनीये । तस्य इष्टयसुभो परतः श्राद्देश अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः श्रेयान् भावे क्यप् । २प्रशंसने न० ।

प्रशाखा स्त्री प्रगता शाखाम् प्रादि०स० । अपशाखायाम् भा०कर्ण० १०६८ श्लोक० ।

प्रशान् अव्य० प्र+शो वा० क्वनि सराट्ठि । सामर्थ्ये

प्रशासन न० प्र+शास–भावे ल्युट् । शिष्यादीनामिष्टादिबोधनाय कर्त्तव्यताबोधकवाक्योच्चारणे "शासस्तैव प्रशासनमभूत्" कु०उ० ।

प्रशास्तृ पु० प्र+शास– उणा० सू० तृन् संज्ञायां अनिट् च । यज्ञकर्मविशेषकर्त्तरि ऋत्विग्भेदे मैत्रावरुणे उप-दृष्ट । प्रशासितृ । प्रशासनकर्त्तरि राजादौ ।

प्रशास्त त्रि० प्रशास्तुरिदम् अण् सहावृद्ध्यविधेरनित्यत्वात् न वृद्धि० । यज्ञकर्मविशेषकर्त्तृसम्बन्धिनि ।

प्रशिष्य पु० प्रगतः शिष्यमध्यापकत्वेन प्रादि०स० । शिष्यस्य शिष्ये "शिष्यप्रशिष्यैरुपगीयमानमवेक्ष्य तन्मण्डनमिश्रधाम" शङ्करदिग्विजय ।

प्रश्न पु० प्रच्छ भावे नङ् । जिज्ञासायाम् ज्ञातुमिच्छया १कथनाय प्रेरणे अमरः । अविज्ञातार्थज्ञानार्थम् इच्छाप्रबोधकवाक्ये "अविज्ञातप्रवचनं प्रश्न इत्यभिधीयते" । जिज्ञासाशब्देन तत्प्रबोधकवाक्यानुकूलव्यापारोऽप्युच्यते को भवानृषी किमेतस्य लक्षणम् ? इत्यादि । २उपनिषद्भेदे पु० दैवज्ञं प्रति भाविशुभाशुभज्ञानार्थं दैवज्ञस्य वचनानुकूल व्यापारे तदुत्तरज्ञापकशास्त्र प्रश्नमनोरमादि ।

प्रश्नदूती स्त्री प्रश्नस्य दूतीव । प्रहेलिकायाम् त्रिका० ।

प्रश्नविवाक पु० कृतान् प्रश्नान् विवक्ति उत्तरयति वि+वच-कर्त्तरि संज्ञायां घञ् । प्रश्नोत्तरदायके ज्योतिर्विद्भेदे "मर्य्यादायै प्रश्नविवाकम्" यजु० ३०।१० वेददी० ।

प्रश्नव्याकरण पु० प्रश्नान् शिष्यकृतप्रश्नान् व्याकरोति उत्तरयति वि-व्या कृ-ल्यु ६त० । १जैनभेदे हेमच० । भावे ल्युट् । २पृष्टार्थोत्तरज्ञापने न० ।

प्रश्नि पु० १ऋषिभेदे भा०शा०२६५अ० । प्रच्छ-बा० नि बा ङीप् । २कुम्भिपाकायां (माना) त्रिका० ।

प्रश्नोपनिषद् प्रश्नाधिकारेण प्रवृत्ता उपनिषत् । आथर्वोपनिषद्भेदे "भगवन् ! कुतो वा ह्येवा इमा प्रजाः प्रजायन्ते" इत्यादि षट्प्रश्नाधिकारेण तस्याः प्रवृत्तेस्तथात्वम् ।

प्रश्रय पु० प्र+श्रि-करणे अच् । प्रणये अमरः ।

प्रश्रित त्रि० प्र+श्रि- क्त । १विनीते अमरः शान्तिदेवस्य २पुत्रभेदे पु० भाग० ८।२४।२५

प्रश्लथ त्रि० प्रकृष्टः श्लथ प्रा०स० । प्रकृष्टे शिथिले त्रिका० ।

प्रश्लिष्ट त्रि० प्र+श्लिष-क्त । सम्बद्धे युक्तियुक्ते श्याविता० नाद्यान्तोदात्तता ।

प्रश्वास पु० प्र+श्वस-भावे घञ् । कोष्ठस्य वायोर्बहिर्निःसारणे "श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः" पा०त० सू० भाष्यम् । प्राणायामशब्दे २११४पृ० दृश्यम् ।

प्रष्ट त्रि० प्रच्छ-तृच् । प्रश्नकारके स्त्रियां ङीप् ।

प्रष्टि पु० प्रच्छ-कर्त्तरि बा० ति । वाहनत्रयमध्यवर्त्तिनि अश्वभेदे ऋ० १।१९।६

प्रष्ठ त्रि० प्र+स्था क "प्रष्ठोऽग्रगामिनि" पा० षत्वम् । १अग्रगामिनि । २श्रेष्ठे च अमरः । तस्य पत्नी ङीप् । २तत्पत्न्यां स्त्री । गौरा०ङीप् । ३बहुप्रसूतगव्यां स्त्री राजनि० ।

प्रष्ठवाह् त्रि०प्रष्ठं वहति वह-ण्वि । १युगपार्श्वगे युगमयोजिते दम्ये अनाहते अमरः युगपार्श्वे योजिते नवादिके शिक्षार्थं यं प्रथम वाहयति तस्मिन् । भत्वे वाह ऊट् प्रष्ठौहः प्रष्ठौहा इत्यादि । स्त्रियां ङीप् प्रष्ठौही तथाविधस्त्रियाम् २प्रथमगर्भिण्यां गवि धरणि० ।

प्रस प्रसवे ततौ च भ्वा०दिवा० आ० सेट् । प्रसते अप्रसिष्ट । सिद् घटादि मित् प्रसयति ते ।

प्रसक्त त्रि० प्र+सन्ज-क्त । १प्रसङ्गविशिष्टे "प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते" मीमांस० । २नित्ये नित्यतायुक्ते त्रि० जटा०

प्रसक्ति स्त्री प्र+सन्ज-भावे क्तिन् । १प्रसङ्गे २आपत्तौ ३अनुमितौ दीधितिः । ४व्याप्तौ च "अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे" सा०सू० । अतिव्याप्तिरित्यर्थः । [१०] भाष्ये दृश्यम् ।

प्रसचिन् पु० प्र+सच -बा० विनि । प्रसहनशीले ऋ०८।१४।

प्रसंख्यान न० प्र+सम्+ख्या -भावे ल्युट् । १सम्यग्ज्ञाने "हरः प्रसंख्यानपरो बभूव" कुमा० । प्रा०ब० । २प्रकर्षेण संख्यायुते त्रि० भा० व० १२१अ० ।

प्रसङ्ग पु० प्र+सन्ज-भावे घञ् । १प्रकृष्टसङ्गे २व्याप्तिरूपे सम्बन्धे यथाऽतिप्रसङ्ग अप्रसङ्ग इत्यादौ ३सङ्गतिभेदे "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते" । तत्र "प्रसङ्गत्वम् स्मृतस्य उपेक्षानर्हत्वं तच्च स्मृतिविषयतापन्नत्वे सति द्वेषविषयतानापन्नत्वम्" अनुमितौ गदाधर । ४अनुरक्तत्वे ५प्रस्तावे ६मैथुनासक्तौ ७प्राप्तौ च "कृताकृतप्रसङ्गि नित्य तद्विपरीतमनित्यम्" व्या०परिभाषा । तत्र प्रसङ्गः प्राप्तिरेव "शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति शब्दान्तरात् प्राप्नुवत शब्दान्तरेऽप्राप्नुवतश्च लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन् विधिरनित्य" नागेशः । कश्चित् कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता" व्या० परिभाषा । प्रसङ्गशब्देन प्राप्तेरेव ग्राह्यता । अन्योद्देशेन प्रवृत्तौ अन्यस्यापि दर्शितो तत्र यथान्यस्य सिद्धिस्तथा तदुदाहरणादिकञ्च मा०त० उक्तं यथा "अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः प्रसङ्ग यथा पशुधर्मानुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्यपातिन पुरोडाशस्यापि उपकारः सिध्यति । यथा वा "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यामिक्षार्थं प्रवृत्तौ वाजिनस्यापि सिद्धिः" । यथा वा आग्नेयागनिष्पत्त्यर्थमनुष्ठितैराग्नेयादिभिर्निरवधानादिसिद्धिरिति मिताक्षरोक्तम् । यथा दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव शुद्धा तदान्तरीयकामनोरथप्रायश्चित्तमपि सम्पद्यत इति प्रायश्चित्तविवेकोक्तम् । तथा ... दाद्वशवार्षिके कृते च ... विहितस्य सिद्धिः । एवञ्च तत्प्रसङ्गयोरभावात्तेनैव ... नाम्नैव चेत् । ... कथं प्रसङ्गेन सिद्धिः ... तयोः ... इति चेत् ... अपि कथं ... इति चेत् ... । "एवञ्च ... प्रसङ्गविषये ... इति प्रसङ्गाधिक-

रप्योक्तेन "प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् । प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्व्रतस्त्रिषवनं स्पृशेत्" इति विशिष्टवचने प्रत्येकं नियतं कालमिति तत्सद्व्रतकाल स्वस्याम् आत्मनो व्रतम् आत्मगम्यत्वित्यर्थ आत्मकर्तृत्वेन इति यावत् । तेनाप्यकव्रतमपक्रमिष्यु इति चादिसेद्वयं कुर्यात् इत्यनेन प्राप्तस्य समुच्चयस्य बाध." इत्याद्युक्त्वा तत्र समाहित यथा "प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वेनाक्रुतेकस्येऽपि प्रवृत्तिरि" । अमेद बोध्यम् प्रसङ्गवत्त्वेन व्याप्तिरेवोच्यते तथा प्रोहिष्टकर्मणा व्याप्तस्य यत्र विधिसत्त्वैवास्य प्रवृत्तिः । उद्दिष्टकर्मणः व्याप्यत्वञ्च देशकालकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धिना वेधहेतुभूतानामेवैक्ये भवति भवतस्त्वन्यदन्नापि कालदेशाद्यन्तर्भावेनैव व्याप्यता" ।

प्रसङ्गसम पु० स्थापनाहेतुप्रयोगे प्रतिषेधहेतुकथनात् जातभेदे "दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ" गौ०५।१।९" साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गे प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः प्रतिषेध क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान्लोष्ट इति हेतुर्नोपदिश्यते । न च हेतुमन्तरेण सिद्धिरस्तीति । दृष्टान्तस्य कारण प्रमाणं तदनुपदेशोऽनभिधानम् अभिधानं प्रानतिप्रयोजनकं तथा च दृष्टान्तस्य साध्यवत्त्वे प्रमाणाभावाभावात् प्रत्यवस्थानमर्थः । यद्यपीद सदुत्तरमेव तथापि दृष्टान्ते प्रमाणं वाच्यं तत्रापि प्रमाणान्तरमित्यनवस्थया प्रत्यवस्थाने तात्पर्यं तद्दृष्टान्ताचार्यैरनवस्थाभासप्रसङ्गप्रसङ्गसम इति एतन्मते हेतोर्हेत्वन्तरमित्यनवस्थाऽपि प्रसङ्गसम एव पूर्वमते तु हेत्वनवस्थादिकं वक्ष्यमाणाक निग्रहस्थानार्भूतमिति विशेषः । अनवस्थादेश्नाभासा चेय प्रतिदृष्टान्तसमः प्रत्येतव्यः"वृत्तिः । अस्योत्तरं तत्रोक्तम् । 'प्रदीपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः" गौ०सू० "इदं तावदयं पृष्टो वक्तुमर्हति अथ के प्रदीपमुपाददते किमर्थं वेति दिदृक्षमाणाः दृश्यदर्शनार्थमिति । अथ प्रदीपं दिदृक्षमाणा प्रदीपान्तरं कस्मान्नोपाददते अन्तरेणापि प्रदीपान्तरं दृश्यते प्रदीपः तत्र प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपादानं निरर्थकम् । अथ दृष्टान्तः स किमर्थमुच्यत इति । अप्रज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति अथ दृष्टान्ते कारणापदेश किमर्थं इष्यते यदि प्रज्ञापनार्थम् प्रज्ञातो दृष्टान्त स खलु लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति. तत्प्रज्ञापनार्थः कारणापदेशो निरर्थक इति प्रसङ्गसमस्योत्तरम्" । प्रसङ्गसमे प्रत्युत्तरमाह । दृष्टान्तो हि निदर्शनस्थानत्वेन साध्यनियतार्थमपेक्ष्यते न तु दृष्टान्तदृष्टान्तादानवस्थितपरम्परा लोकसिद्धा युक्तिसिद्धा वा अन्यथा घटादिप्रत्यक्षाय प्रदीप इव प्रदीपप्रत्यक्षार्थमनवस्थितप्रदीपपरम्परा प्रसज्येत तदीयसाधनमपि व्याहन्येत" यावृत्त्या०।

प्रसज्य पु० भीमो भीमसेनवत् प्रसज्यप्रतिषेधस्यान्त्यलोपः । प्रसज्यप्रतिषेधे अत्यन्ताभावे अत्र रोगीति निन्दाप्रयभाव प्रसज्यता" मल०त० रघु० ।

प्रसज्यप्रतिषेध पु० प्रसज्य प्रसक्तिं सम्पाद्यारोप्येति यावत् प्रतिषेधः । अत्यन्ताभावे "प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते" इति न्यायेन आरोपितप्रसङ्गस्यैव निषेधः येन वायौ रूप नास्तीत्यादावपि वायौ रूपारोप्य तस्यैव निषेधो नञा बोध्यते इति विवेक । पश्चात्मिकपथस्ये १७७७पृ० नञ्शब्दे ११४२ पृष्ठादौ मतभेदेन नञः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधपरता दृश्या । "अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्" शाब्दिकाः । न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र बलवदनिष्टसाधनत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपस्य विध्यर्थस्याभावो नञा बोध्यते तेन विधेरप्राधान्यं नञर्थाभावस्य च प्राधान्यं तेन तत्र क्रियापदान्वयिनञ्प्रसज्यप्रतिषेधार्थक । गुरुमते तु कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमिति बोधेन अभावविशेषत्वबोधेऽपि प्रतिषेधस्य प्राधान्यात् तथात्वं तथा च तन्मते क्वचित् विधेःप्राधान्येन क्वचित् प्रतिषेधस्य प्राधान्येन इति व्यक्तमेव प्रसज्यप्रतिषेधप्रबोधकप्रयोजकमिति बोध्यम् ।

प्रसत्ति स्त्री प्र+सद–क्तिन् । १नैर्मल्ये २प्रसन्नतायाम् अमर०

प्रसत्वन् पु०प्र+सद वनिप् । १धर्मे २प्रजापतौ च सं०उणा०। ३प्रतिपत्तौ स्त्री ङीप् वनोर च । [उज्ज्व० च ।

प्रसन्धि पु० १मनुपुत्रभेदे भा०आश्व०४अ०। प्रा०त० २प्रकृष्ट०

प्रसन्न त्रि० प्र+सद–कर्तरि क्त । १निर्मले २सन्तुष्टे ३कतकपङ्कभेदे अमरः । ४सुरायां स्त्री मेदि० "प्रसन्ना शुचप्रवातार्थीवित्कान्ताकाननाविनी । नूतमयाप्रिकाटोपकफवातार्ययां हिता" राजवल्लभ० । तस्य भावः तल् प्रसन्नता स्त्री त्व प्रसन्नत्व न० तद्धाने प्रसादे नैर्मल्ये च ।

प्रसन्नात्मन् त्रि०प्रसन्नो निर्मल आत्मा यस्य । १प्रसन्नात्म० करणे २विष्णौ पु० "प्रसादः प्रसन्नात्मा" विष्णुस० । तद्वत्रूपस्य निर्दोषलाभवात्तथ ।

प्रसन्नेरा स्त्री कर्म्म०। मदिराभेदे भरतः।

प्रसभ त्रि० प्रगता सभा सभाधिकारोऽस्मात् प्रा० ब०। बलात्कारे अमरः "प्रसभोद्धृतारिः" रघुः।

प्रसयन न० प्र+सि—बन्धने करणे ल्युट्। बन्धनसाधने १तन्तौ २जाले च "प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वा" निरु० ६।१२।

प्रसर पु० प्र+सृ—भावाधारादौ यथायथम् अप् कर्त्तरि अच् वा। तन्तुविटपादेः प्रकर्षेण १सर्पणे प्रकर्षेण २सरणे अमरः ३वेगे ४प्रणये च मेदि०। ५समूहे शब्दर० ६युद्धे विश्वः। ७नाराचास्त्रे ८विसर्पणकर्त्तरि त्रि०।

प्रसरण न० प्र+सृ—भावे ल्युट्। १सैन्यादेः सर्वतो गमने तृणाद्याहरणार्थं सैन्यानामितस्ततो गतौ २आसारे अमरः। करणे प्रसरणि तयार्थे स्त्री रामाश्रमः वा ङीप्

प्रसर्पण न० प्र+सृप—ल्युट्। सैन्यानां सर्वतोव्याप्तौ अस्य स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप्। [काले हेमच०।

प्र(प्रा)सल पु० प्र+सल—अच् पृषो० शस्य (षोवा) हेमन्त-

प्रसलवि अव्य० प्रदक्षिणे शत०ब्रा० २।६।११।१५ भाष्यम्।

प्रसव पु० प्र+सू—भावादौ अप्। १गर्भमोचने २उत्पत्तौ ३कार्य्ये ४फले ५कुसुमे ६अपत्ये च मेदि०। नारीणां गर्भोत्पत्तिकालश्च भावप्र० उक्तो यथा

"नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते। एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः"। वैकृतं यथा "गर्ग उवाच "अकालप्रसवा नार्य्यः कालातीताः प्रजास्तथा। विकृतप्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनास्तथा। अमानुषा अत्यङ्गाश्च सञ्जातव्यञ्जनास्तथा। हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः। पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः। विनाशं तस्य देशस्य नृपस्य च विनिर्दिशेत्। निर्वासयेत्ता नृपतिः स्वराष्ट्रात् स्त्रियश्च, पूजयाच्च ततो द्विजेन्द्रान्। किमिच्छकैर्भोजनतर्पणैश्च लोके ततः शान्तिमुपैति पापम्" मात्स्ये २०८अ०। "भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते। मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मासैर्न संशयः। अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्। प्रसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत्। ततो होमं प्रकुर्वीत हुताशे राजसर्षपैः। आहुतीनां हुताशानामयुतं जुहुयाच्च तत्" नारदः। "प्रसवविकारे स्त्रीणां द्वित्रिचतुःप्रभृति सम्प्रसूतौ वा। हीनातिरिक्तकाये च देशकुलसङ्क्षयो भवति। वडवोष्ट्रमहिषगोहस्तिनीषु यमलोद्भवे मरणमेषाम्। षण्मा-

स्यात् क्षतिफलं शान्तौ श्लोकौ च गर्गोक्तौ "मातुः परस्य विषये त्यक्तव्यास्ता हितार्थिना। तर्पयेच्च द्विजं कामैः शान्तिं चैवात्र कारयेत्। चतुष्पदाः स्वयूथेभ्यस्त्यक्तव्याः परभूमिषु। नगरं स्वामिनं यूथमन्यथा हि विनाशयेत्" वृ०सं० ४६अ०। सुखप्रसवप्रकारः ज्यो० त० उक्तो यथा "अस्ति गोदावरीतीरे जम्भला नाम राक्षसी। तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत्"। "पञ्च रेखा समुल्लिख्य तिर्य्यगूर्द्ध्वं क्रमेण हि। पदानि १६ षड्दशाभाद्य त्वेकमाद्यं मुनौ ७ त्रयम्। नवमे सप्त दद्यात्तु वाणौ ५ पञ्चदशे तथा। द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट् दिशि १० द्वौ षोडशे श्रुति ४म्। एकादिना समं देयमिच्छाद्यङ्कं त्रिकोष्ठके। तदा त्रिंशद्यदादिः स्यात् चतुःकोष्ठेषु सर्वतः। दर्शनाद्धारणात्तासां शुभं स्यादेषु कर्म्मसु। त्रिंशद्यत् प्रसवे नार्य्याश्चतुस्त्रिंशद्गमे नृणाम्। भूतारिष्टेषु पञ्चाशद् मृतापत्यासु वै शतम्। द्वासप्ततिस्तु वन्ध्यायां चतुःषष्टीरणाध्वनि। विषे विंशो धान्यकोटेऽष्टाविंशतिरेव च। चतुरष्टौ ३२ च बालानां रोदने परिकीर्त्तितः"। स्थानविशेषादिस्थग्रहभेदाना विकृतप्रसवसूचकतद्भेदः ष०ज्ञा० उक्तो यथा

"उदयस्थेऽपि वा मन्दे कुजे वास्तं ७ समागते। स्थिते वाऽन्तःक्षपानाथे शशाङ्कसुतशुक्रयोः। शशाङ्के पापलग्ने वा वृश्चिकेश(कुज) त्रिभागगे। शुभे स्वाय११स्थितैर्जातः सर्पस्तद्वेष्टितोऽपि वा। चतुष्पदे गते भानौ शेषैर्वीर्य्यसमन्वितैः। द्वितनुस्थैश्च यमलौ भवतः कोशवेष्टितौ। छागसिंहवृषैर्लग्ने तत्स्थे सौरेऽथ वा कुजे। राश्यंशसदृशे गात्रे जायते नालवेष्टितः"।

स्थानभेदे प्रसवसूचकयोगः ष०ज्ञा० उक्तो यथा

"पूर्णे शशिनि स्वराशिगे सौम्ये लग्नगते शुभे खे। लग्नः जलजेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते। आप्योदयमाप्यगः शशी सम्पूर्णः समवेक्षतेऽथ वा। मेषूरणबन्धुलग्नगः स्यात् स्रुतिः सलिले न संशयः। उदयोडुपयोर्व्यय१२स्थिते गुप्तौ पापनिरीक्षिते यमे। अलिकर्कियुते विलग्नगे सौरे शीतकरेक्षितेऽवटे। मन्देऽङ्गगते विलग्नगे बुधसूर्येन्दू निरीक्षिते क्रमात्। क्रीडाभवने सुरालये सोषरभूमिषु च प्रसूयते। नृलग्नगं प्रेक्ष्य कुजः श्मशाने रम्ये सितेन्दू गुरुरग्निहोत्रे। रविर्नरेन्द्रामरगोकुलेषु शिल्पालये ज्ञः प्रसवं करोति। राश्यंशसमानगोचरे मार्गे जन्म चरे स्थिरे गृहे। स्वर्क्षांशगते स्वमन्दिरे

बलयोगात् फलमंशकर्क्षयोः। आरार्कजयोस्त्रिकोणगे चन्द्रेऽस्ते च विसृज्यतेऽम्बया। दृष्टेऽमरराजमन्त्रिणा दीर्घायुः सुखभाक् च स स्मृतः। पापेक्षिते तुहिनगावुदये कुजेऽस्ते॥ त्यक्तो विनश्यति कुजार्कजयोस्तथाये। सौम्येऽपि पश्यति तथाविधहस्तमेति सौम्येतरेषु परहस्तगतोऽप्यनायुः। पितृमातृगृहेषु तद्बलात्तरुशालादिषु नीचगैः शुभैः। यदि नैकगतौ तु वीक्षितौ लग्नेन्दू विजने प्रसूयते। मन्दर्क्षांशे शशिनि हिबुके मन्ददृष्टेऽब्जगे वा तद्युक्ते वा तमसि शयने नीचसंस्थैश्च भूमौ। यद्वद्राशिर्व्रजति हरिजं गर्भमोक्षस्तु तद्वत् पापैश्चन्द्रात् स्मर७सुख४गतैः क्लेशमाहुर्जनन्याः"। अथ सूतिकागृहमानम् "अष्टहस्तायतञ्चाष्टचतुर्हस्तविशालकम्। प्राचीद्वारं दक्षिणद्वारं विदध्यात् सूतिकागृहम्"। आसन्नप्रसवाया लक्षणमाह "याते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने। सशूले जघने नारी विज्ञेया प्रसवोत्सुका। आसन्नप्रसवायास्तु कटीपृष्ठन्तु सर्वशम्। भवेत्सुक्कं प्रवृत्तिश्च मूत्रस्य च मलस्य च"। अथासन्नप्रसवाया उपचार "तैलेनाभ्यक्तगात्राया सुस्नाताशुष्णवारिणा। यवागूं पाययेत् कोष्णां मात्रया हितमल्पताम्। कृतोपधाने मृदुभिर्विस्तीर्णे शयने स्थिते। आभुग्नसक्थि चोत्ताना नारी तिष्ठेद्व्यथान्विता"। (आभुग्नसक्थि आकुञ्चितोरुः) अत्र धात्री "ततोऽङ्गुलीयाश्च नावघ्ने कुशला हिताः। वृद्धाः परिचरेयुस्ता सम्यक् छिन्ननखाः स्त्रियः"। अथ तत्कृत्यम् "अपत्यमार्गं तैलेन समभ्यज्य समन्ततः। एका तु तासु सुभगे। प्रवाहस्वेति तां वदेत्। अव्यथा मा प्रवाहिष्ठा प्रवाहेथा व्यथा यदि। प्रवाहेथाः शनैः पूर्वं प्रगाढञ्च ततःपरम्। ततो गाढतरं गर्भे योनिद्वारमुपागते। अपरासहितो गर्भो यावत् पतति भूतले"। अथाप्रहितायाः प्रवाहणादिदोषमाह "मूकं वा बधिरं कुब्जं श्वासकासक्षयान्वितम्। सूते सततं तु कालमकाले च प्रवाहणात्" भावप्र०। नवममासादिप्रसवकालश्च नारीणामव्यक्तानां कालभेदावस्थता ज्ञेया

प्रसवक पु० प्रसवेन पुष्पादिना कायति कै—क। पियालवृक्षे शब्दमाला। [वृन्ते (बोंटा) अमर०।

प्रसवबन्धन न० बन्ध—करणे ल्युट् प्रसवस्य पुष्पादेः बन्धनम्।

प्रसवस्थली स्त्री ६त० प्रसवस्य स्थलीव स्र। १उत्पत्तिस्थाने २मातरि च।

प्रसवितृ पु० प्रसूते उत्पादयति प्र+सू—सूते' उत्पादनानुकूलव्यापारार्थत्वात् तृच्। १पितरि मन्वरत्ना० निघ० ६।२१। प्रसूतौ २मातरि स्त्री ङीप्।

प्रसविन् त्रि० प्र+सू—शीलार्थे इनि। प्रसवशीले।

प्रसव्य त्रि० प्रगतं सव्यं वामत्वम्। १प्रतिकूले अमर। कर्मणि यत्। २प्रसवनीये त्रि०।

प्रसह त्रि० सहति प्र+सह—अच्। १प्रकर्षेण सोढरि प्रसह्य बलात्कारेण भक्षयतीति प्रसहः। बलात्कारेण भक्षके २खगभेदे "काको गृध्र उलूकश्च चिल्लश्च शशघातकः। चाषो भासश्च कुरर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः" शशघातकः (बाज) इति लोके "प्रसहाः कीर्त्तिता एते प्रसह्याच्छिद्य भक्षणात्। प्रसहा स्वन्... मांसानि भक्षयन्ति ये। ते शोषभस्मकोन्मादैः शुक्रक्षीणा भवन्ति हि" भावप्र०।

प्रसहन त्रि० प्रगतं सहनं यस्य। १असहिष्णौ २हिंस्रपशुभेदे पुंस्त्री० "शार्दूलसिंहव्याघ्रतरक्षुभल्लूकास्याः प्रसह्य विनिहत्य निवर्त्तयन्ते। ते कीर्त्तिताः प्रसहनाः पललं तदीयमर्शः प्रमेहजठरामयशोषहारि" राजनि०। भावे ल्युट्। ३आलिङ्गने प्रकर्षेण ४क्षमायां च।

प्रसह्य अव्य० प्र+सह—ल्यप्। १हठादित्यर्थे अमर० "प्रसह्य तेजोभिरसंख्यतां गतैः" माघः। प्र+सह—कर्मणि शक्यार्थे यत्। प्रकर्षेण २सोढुं शक्ये त्रि०। [प्रचौरे त्रिका०।

प्रसह्यचौर पु० प्रसह्य बलात्कारेण चौरः। (डाकाइत) प्रका-

प्रसह्यहरण न० प्रसह्य बलात्कारेण हरणम्। १बलिनैव कन्यायाः बलाद्धरणे भा० आ० २१९अ०। २हठेन हरणे (डाकाइति) प्रसह्यहरणं च साहसभेदः। [२१।३।२१।

प्रसह्वन् त्रि० प्र+सह—क्वनिप्। प्रसहनकर्त्तरि शमे कात्या०

प्रसातिका स्त्री षो—क्तिन् प्रसता षाणिरस्याः कप् भा०अ०। अणुधान्ये क्षुद्रधान्ये रत्नमाला।

प्रसाद पु० प्र+सद—भावे घञ्। १नैर्मल्ये २अनुग्रहे ३काव्यगुणभेदे ४स्वास्थ्ये ५प्रसत्तौ ६देवनैवेद्ये ७गुरुजनभुक्तावशिष्टे च अमरः। काव्यगुणभेदश्च रसस्यैव धर्मभेदः यथात्मनां तथात्वमुपचारात् काव्ये सा० द० "रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा"। गुणाः यथा खल्वङ्गित्वमाप्तस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वात् शौर्यादयो गुणशब्दवाच्याः तथा काव्येऽङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः। स्वरूपविशेषाः माधुर्यादयोऽपि स्वसमर्पकपदसन्दर्भस्य काव्यव्यपदेशस्यौपयिकानुगुण्यभाज इत्यर्थः"। तत्र केषां

रसमात्रस्य धर्मत्वं तथा दर्शितम् । "एवं माधुर्य्यमो-जोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा" इत्युपक्रमे "चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः । स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च"। व्याप्नोति आविष्करोति । "शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः" यथा "सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रण ! त्वं मुक्ताकलाप ! लुठसि स्तनयोः प्रियायाः । बाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि" सा०द०"प्रसादवत् प्रसिद्धार्थमिन्दोरिन्दीवरद्युति । लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिं सुभग वचः" काव्यादर्शः । धर्मस्य पत्न्यां मूर्त्तौ जाते ८पुत्रभेदे भाग० ४।१।२८।

प्रसादना स्त्री प्र+सद–णिच्-युच् । १सेवायां हेमच० । भावे ल्युट् । २प्रसादन तत्रार्थे न०"मैत्रीकरुणामुदितो-पेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्" पा०सू० । चित्तप्रसादनशब्दे २८१४ पृ०दृश्यम् ।

प्रसादपट्ट पु० प्रसादसूचकः पट्टः शा०त० । अनुग्रहसूचके शु०स०५०स० उक्ते पट्टभेदे पट्टशब्दे ४२०१पृ० दृश्यम् ।

प्रसाधक त्रि० प्रसाधयति प्र+साधि–ण्वुल् । १भूषके स्त्रियां टापि अत इत्वम् । २अलङ्कर्त्र्यां ३नीराजनाख्ये स्त्री भावप्र०। राज्ञां प्रसाधनार्थं ४सेवकभेदे पु० "सूदव्यञ्जन-कर्त्तारस्तल्पका व्ययकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गात्र-संवाहका अपि । गन्धताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः" कामन्द० ।

प्रसाधन न० प्र+सिध–णिच्–साधादेशः ल्युट् । १अतिभूषणे वेशे । करणे ल्युट् । २कङ्कतिकायाम् स्त्री ङीप् अमरः । ३निष्पादने ४सिद्धौ च मेदि० ।

प्रसाधित त्रि०प्र+साधि–क्त । १अलङ्कृते २निष्पादिते च ।

प्रसारण न० प्र+सृ–णिच्-ल्युट् । १विस्तारकरणे २क्रिया-भेदे च भाषा० कर्मन्शब्दे १७२०पृ०दृश्यम् । विप्रकृष्टदेश-संयोगहेतुक्रिया प्रसारणम् । करणे ल्युट् ङीप् । (गन्धभादाल) ३लताभेदे स्त्री राजवल्लभ० ।

प्रसारिन् त्रि० प्र+सृ–णिनि । १विस्तारयुते स्त्रियां ङीप् । सा च २लज्जालुलतायां स्त्री राजनि० ।

प्रसित त्रि० प्र+सो–क्त । १आसक्ते अमर० तद्योगे विषयाधारे तृतीयासप्तम्यौ आसक्त्यर्थपरत्वे हृतो यासप्तम्यौ हरिणा हरौ वा प्रसित इति तत्त्वबो० । मा०व० । ३प्रहृष्टलुब्धे त्रि० ४पूये न० शब्दच० । तस्य प्रकृष्टलुब्धत्वात् तथात्वम् ।

प्रसिति स्त्री प्र+सि–बन्धने करणे क्तिन् । बन्धनसाधने १निगडादौ अमरः । २तन्तौ ३जाले च प्रसयनशब्दे निरु० ।

प्रसिद्ध त्रि० प्र+सिध–क्त । १भूषिते २ख्याते च मेदि० ।

प्रसिद्धि स्त्री प्र+सिध–भावे–क्तिन् । १ख्यातौ २टङ्कारे त्रिका० ३भूषणे च ।

प्रसुह्म पु० १सुह्मदेशसमीपस्थे देशे २तन्नृपे च भा०स०२८अ० ।

प्रसू स्त्री प्र+सू–क्विप् । १मातरि अमर० २घोटक्यां च ३कदल्यां ४वीरुधि च मेदि० । स्वार्थे क । प्रसूका वाजिन्यां राजनि० ।

प्रसूत त्रि० प्र+सू–कर्मणि क्त । १कृतप्रसवे कर्त्तरि क्त । २सञ्जाते ३प्रकटीकृते त्रि० । ४कुसुमे न० मेदि०। ५जाता-पत्यायां स्त्रियां स्त्री अमर । चाक्षुषमन्वन्तरे ६देवगण-भेदे पु०मार्क०पु० ७६अ० ।

प्रसूति स्त्री+सू-क्तिन् क्तिच् वा । १प्रसवे अमरः २उद्भवे ३तनये ४दुहितरि च मेदि० ५मातरि । स्वार्थे क । प्रसूतिका जातप्रसवायां स्त्रियाम् अमरः ।

प्रसूतिज न० प्रसूतेः उद्भवादारभ्य जायते जन–ड । १दुःखे अमर० । २प्रसवजातमात्रे त्रि० ।

प्रसून न० प्र+सू–क्त ओदित्त्वात् तस्य नः । १कुसुमे २फले च अमरः । ३जाते त्रि०मेदि० । [नगरादयोऽप्यत्र ।

प्रसूनेषु पु० प्रसूनमिषुर्यस्य । पुष्पशरे कामे त्रिका० प्रसू-

प्रसृत न० प्र+सृ–क्त । १पवहस्ते शब्दमा० २अर्द्धाञ्जलौ न० । कर्त्तरि क्त । ३प्रसरणयुते त्रि० अमर० । ४विहिते ५वेगिते त्रि० मेदि०। ६गते त्रि० त्रिका० ७नियुक्ते त्रि० हारा० । ८जङ्घायां स्त्री मेदि० ।

प्रसृतज पु० १कुण्डगोलकरूपे पुत्रभेदे "आत्मा पुत्रश्च विज्ञे-यस्तस्यानन्तरजश्च यः । निरुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः प्रसृतजस्तथा" भा०अनु० ४८अ० । "निरुक्तजः स्वक्षेत्रेऽन्योरेत सेवार्थसद्भावन (क्षेत्रज०) प्रसृतोऽनिरुक्तो यो योस्यात् परक्षेत्रे रेतः सिञ्चति तज्ज० प्रसृतज०" (कुण्डगोलकरूप०) नीलक० ।

प्रसृति स्त्री प्र+सृ–क्तिन् । प्रसृते अर्द्धाञ्जलिमाने रायमु० ।

प्रसृष्ट त्रि० प्र+सृज–क्त । १प्रकर्षेण सृष्टे "तथैवानिपातेन प्रसृष्टाभिस्तथैव च" भा०वि० १२अ० व्याख्याने "अङ्गुल्यः प्रसृता यासु ताः प्रसृष्टा उदीरिताः" नीलकण्ठोक्तायां २प्रसृतायामङ्गुलौ स्त्री ।

प्रसेक पु०प्र+सिच–भावे घञ् । १आसिञ्चने २च्युतौ च मेदि०

प्रसेकिन् पु० प्र+सिच–णिनि० घिनुण् । १प्रसेचनशीले प्रसेककर्त्तरि २व्रणभेदे असाध्ये रोगभेदे पु० सुश्रुतः “मांसपिण्डवद्गताः प्रसेकिनोऽन्त·पूयवेदनावन्तोऽसाध्याः पाकवद्व्रणाः” (व्रणभेदाः) ।

प्रसेदिका स्त्री क्षुद्रारामे हेमच० ।

प्रसेन पु० १अनमित्रपौत्रे सत्राजितः भ्रातरि क्षत्रियभेदे हरिवं० ३८अ० “सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः” स्यमन्तकोपाख्यानम् । [पत्तिर्यया ।

प्रसेनजित् पु० नृपभेदे भा० व० ८अ० । हरिवं०१२अ० तद्-

प्रसेव पु० प्र+सिव–कर्मणि घञ् । १वीणाङ्गे २स्यूते ३उपचिते च मेदि० । प्र+सेव–भावे घञ् । ४प्रकृष्टसेवने पु० ।

प्रसेवक पु० प्र+सिव–ण्वुल् । वीणाप्रान्तवक्रे १काष्ठे वीणादण्डाधः सन्दानार्थीयार्थेषु घनत्वसम्पादकं यत् अलाब्वादिना आच्छाद्य दीयते तस्मिन् पदार्थे अमरः । २स्यूतरचितपात्रे (थोकला) ३प्रकृष्टस्यूतिकारके त्रि० ।

प्रस्कण्व पु० प्रगतः कण्वं कारणत्वेन नि० कर्मणि सुट् । कण्वसुते ऋषिभेदे स च वक्ष्यमाणा वेदमन्त्राणां द्रष्टृत्वात् ऋषिः ।

प्रस्कन्दन न० प्र+स्कन्द–भावे ल्युट् । १आस्कन्दने ‘अग्निप्रस्कन्दनपरः” भा० आ० ८४अ० । अपादाने ल्युट् । आस्कन्दनमाप्रादाने यत आस्कन्दनं क्रियते २तस्मिन् । भावे ल्युट् । ३विरेके रत्नमा० तदर्थे प्रसन्दनमित्येव न्याय्यः पाठः स्कन्देर्धातोरर्थानुगमात् तदर्थे प्रस्कन्दनमिति पाठस्तु लिपिकरप्रमादात् । कर्त्तरि ल्यु । ४महादेवे भा० अ० १७अ० ।

प्रस्कुन्द पु० प्रगतः कुन्दम् चक्रम् अत्या०स० पारस्करा० सुट् । कुन्दाख्यचक्राकारवेदिकायाम् “प्रस्कुन्देन प्रतिष्ठम” भा० उ० ७२अ० । “प्रस्कन्देनेति पाठे मध्यसन्निकर्षेत्यर्थः” । नीलकण्ठः ।

प्रस्तर पु० प्र+स्तृ–अच् । १पाषाणे (पातर) २पल्लवादिरचिते शयनीये शब्दर० ३मणौ मेदि० ४दर्भमुष्टौ “अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति” ताण्ड्य०ब्रा० ६।७।१६ “प्रस्तरो दर्भमुष्टिः” भाष्यम् । तं प्रशंसति “यजमानो वै प्रस्तरः” १७ । “प्रस्तरस्य हविरासादनादिद्वारा यागसाधनत्वात् यजमानोऽपि यज्ञसाधनमिति यागसाधनत्वसाम्यात् प्रस्तरो यजमानत्वेन स्तूयते” भा० ।

प्रस्तारिणी स्त्री प्रस्तरवदाकारोऽस्त्यस्य इनि ङीप् । गोजिह्वायां राजनि० ।

प्रस्तरेष्ठा पु० प्रस्तरे तिष्ठति स्था–क्विप् अमम्बा० अलुक् ष० । विश्वेदेवभेदे यजु० २।१७ ।

प्रस्तार पु० प्र+स्तृ–घञ् । १तृणप्रधानवने हेमच० । २पल्लवादिरचितशयनीये शब्दर० । ३समाभागे हारा० । प्रस्तार्यन्ते विस्तार्यन्ते गुरुलघुरूपतया वर्णा मात्रा वा अनेन प्र+स्तृ–णिच् करणे अच् । ४लघुगुरुवर्णज्ञापनक्रियाभेदे तत्प्रकारश्च वृ०र० उक्तो यथा

“पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः । यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम् । ऊने दद्याद्गुरूनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत् । प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोविचितिवेदिभिः” । “प्रस्तारश्चायमुक्तसादीनां सर्वगुरवे पादे पादे स्थ्युपलक्षणं वर्णानामपि । प्रथमपङ्क्तौ लिखिते आद्यात् प्रथमगुरोरधः आरभ्येत्यर्थः । द्वितीयपङ्क्तौ अधः तस्यैव अधस्तात्पङ्क्तौ प्रथमं लघु न्यस्य यथा उपरि अग्रिमपङ्क्तौ अपरे अवशिष्टाः वर्णविन्यासवत् तस्य दक्षिणपार्श्वे गुर्वादयो लेख्याः । तृतीयपङ्क्तौ तु प्रथमाया गुरुव्यक्तेरधस्तात् लघुं न्यस्य शेषान् उपरिस्थद्वितीयपङ्क्तिस्थान् गुर्वादीन् न्यसेत् एवं तृतीयपङ्क्तौ आद्यस्थानस्य न्यूनता तत्र किं देयमित्याकाङ्क्षायामाह, ऊने प्रस्तार्यसंख्यातो न्यूने सति वामभागे गुरून् दद्यात् एवं भूयो सर्व्वं कुर्यात् यावत् सर्वलघुः पादो भवेत्, तावदेव कुर्यादित्यर्थः । त्र्यक्षरप्रस्तारे लघुगुर्वोः ऋजुवक्रतया तदाकारेणोदाहरणम्

प्रथमः भेदः ऽऽऽ मगणः द्वितीयो भेदः ।ऽऽ यगणः
तृतीयो भेदः ऽ।ऽ रगणः चतुर्थो भेदः ।।ऽ सगणः
पञ्चमो भेदः ऽऽ। तगणः षष्ठो भेदः ।ऽ। जगणः
सप्तमो भेदः ऽ।। भगणः अष्टमो भेदः ।।। नगणः ।

मात्राप्रस्तारे विशेषस्तु पिङ्गलादौ द्रष्टव्यः ।

मात्रावृत्तप्रस्तारेऽयं विशेषः ऊने गुर्वादिक्रमेण वर्णा देयाः । मात्राद्वये अवशेषे एको गुरुः त्रिमात्रावशेषे एको गुरुः तद्वामे एको लघुरेव देयः इत्थं मात्रासंख्याया न्यूनमात्राद्वारा संख्यापूरणार्थं गुरुलघुदानमिति बोध्यम् ।

प्रस्तारपङ्क्ति स्त्री छन्दोभेदे छन्दःशब्दे २९७८पृ० दृश्यम् ।

प्रस्तार्य्यर्म्म न० “समन्ताद्धिस्तृतः श्यावो रक्तो वा मांसमञ्चयः । सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्य्यर्म्म तदुच्यते” वैद्यकोक्ते नेत्ररोगभेदे ।

प्रस्ताव पु० प्र+स्तु– “प्रे द्रुस्तुस्रुवः” पा० भावकरणादौ घञ् । १प्रकरणे ऽवसरे २अवसरे अमर० । ३प्रसङ्गे भाष०

स्तीर्णितः ४प्रकरणे काव्यप्र० । ५सामावयवभेदे स च प्रस्तोतृनामकेन ऋत्विजा गेयः साम्नः प्रथमो भाग० । "प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता" छा० उ० । तस्य देवता च ब्रह्मरूपः प्राणस्तत्रैवोक्त० ।

प्रस्तावना स्त्री प्र+स्तु–णिच्–ल्युट् । १आरम्भे अटा० "आर्य्यवालचरितप्रस्तावनाडिण्डिम" वीरच० । प्रस्तावयति प्र+स्तु–णिच्–ल्यु । नाटकाङ्गे आरम्भार्थके आमुखे स्त्री तल्लक्षणभेदादिकं सा० द० उक्तं तच्च आमुख शब्दे ७६६ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

प्रस्तर न० प्र+स्तृ वा० क ऋत इत्वं रपरत्वं च । पल्लवादिरचिते शयनीये शब्दर० । [१स्तृते २ध्वनिते च ।

प्रस्तीत(म) त्रि० प्र+स्त्यै–क्त तस्य नोवा सम्प्रसारणञ्च ।

प्रस्तुत त्रि० प्र+स्तु–कर्मणि क्त । १प्रकरणप्राप्ते २प्रारब्धे ३उपस्थिते ४उद्यते ५प्रतिपन्ने ६प्रकर्षेण स्तुते च ।

प्रस्तृत त्रि० प्र+स्तृ–क्त । १अन्तरिते त्रिका० । २प्रकर्षेण विस्तारिते त्रि० ।

प्रस्तोतृ त्रि०प्रकृष्ट स्तौति प्र+स्तु–तृच् । १प्रकर्षेण स्तोतरि २साम्नः प्रथमभागगायके ऋत्विग्भेदे पु० अध्वर्युशब्दे ८१पृ० दृश्यम् । प्रस्तोतुर्हितं तच्छेदं वा घ । प्रस्तोत्रिय तत्साध्ये सामप्रथमभागे तत्सम्बन्धिनि च त्रि० ।

प्रस्थ त्रि० प्र+स्था–क । १प्रकर्षेण स्थितियुते २गन्तरि च प्रपूर्व कतिष्ठतेर्गत्यर्थत्वात् । ३आढ़कचतुर्थांशरूपे परिमाणभेदे पु० आढ़कशब्दे ६५५ पृ० दृश्यम् । ४द्विशरावपरिमाणे वैद्यकम् । आधारे घञर्थे क । ५पर्वतसमभूभागे स्थितियोग्यस्थाने सानौ पु०न० । ६उन्नितवस्तुनि मेदिनि० ७विस्तारे च "दीर्घप्रस्थे समानञ्च न कुर्य्यान्मन्दिरं बुधः" ब्रह्मवै०पु०ज०ख० १०२अ० । प्रस्थं पचति पच–ष्ट ज्ञम् । प्रस्थम्पच प्रस्थमितपाचके त्रि० ।

प्रस्थपुष्प पु०प्रस्थमिव पुष्पमस्य । १मरुवके अमरः २जम्बीरपत्र तुलस्यां ३जम्बीरभेदे त्रिका० ।

प्रस्थल धर्मराजसम्बन्धिनि देशभेदे भा०भी० ७५अ० ।

प्रस्थान प्र+स्था–भावे ल्युट् । १जिगीषोर्यात्रागमने २गमने च प्रस्थानं मतव्यं तदाऽस्यत्र ठन् । प्रस्थानप्रतिपादके ग्रन्थे यथा युधिष्ठिरादीनां महाप्रस्थानप्रतिपादकः भारतान्तर्गतपर्वभेदः ।

यात्रायां प्रयाणात् यात्रादिने प्रसंगमनासम्भवे दूरभेदाना (?) निमित्तादिभेदे प्रस्थापनमाह मु०चि०पी० यथा वसिष्ठः "तस्मिन् छत्रं स्ववनप्रयाणे प्रयोजनापेक्षि- तथा च दैवात् । तत्रैव सद्विनिर्गमनं च कार्य्यं स्त्रीयायानाश्वापि तदुच्यमानम् राजमार्त्तण्डः । "प्रस्थाने भार्ग्यवादीनां नयसूत्रमथाऽऽयुधम् । मध्यामलफलं चैव प्रशस्तं द्विजकारणम्" वसिष्ठः "श्वेतातपत्रध्वजचामराद्यैर्विभूषणोपप्लीमगजाश्वराभिः । आन्दोलिका रत्नरथाश्ववारान् शय्यासनाद्यं गमनस्य भीष्टम्" इति नारदोऽपि "अप्रयाणे स्वयं कार्य्यमपेक्ष्य भूपतिस्तथा । कुर्य्यान्निर्गमनं छत्रध्वजशाकुनसंयुतमिति" "गेहाद्गेहान्तरमपि गमस्तर्हि यात्रेति गर्गः सीम्नः सीमान्तरमपि भृगुर्बाणविक्षेपमात्रम् । प्रस्थानं स्यादिति कथयतेऽथो भरद्वाज एवं यात्रा कार्य्या बहिरिह पुरात् प्रादविष्ठो मनीति" । "प्रस्थानमत्र धनुर्षां हि शतानि पञ्च केचिज्जगदुर्दशगव्यूतिमन्ये । संस्थितो य इह मन्दिरतः प्रयातो गन्तव्यदिक्षु तदपि प्रयतेन कार्य्यम्" । "प्रस्थाने भूमिपालो दशदिवसमभिव्याप्य नैकत्र तिष्ठेत् सामन्तः सप्तरात्रं तदितरमनुजः पञ्चरात्रं तथैव । अर्द्धं गच्छेन्मुभाद्रेऽप्यथ गमनदिनात् सप्तरात्राणि पूर्वं चायक्षौ तद्दिनेऽसौ रिपुविजयमनामैथुनं नैव कुर्य्यात्" मु०चि० । श्रीपतिरपि "वसेञ्च चैकत्र दश क्षितीशो दिनान्यथो सप्त च मण्डलीकः । य प्राकृतः सोऽपि न पञ्चरात्र भद्रेण यात्रा परतः प्रयोज्या" । राजमार्त्तण्ड "प्रस्थानमाहानि वसन्त प्रवदन्ति सप्त यास्यामतीव सुमहान्ति दिनानि पञ्च । सौम्येव पश्चिमदिग्विजितिनायकाना प्रस्थानकेषु दिवसद्वयमुत्तरस्याम्" प्रस्थानप्रकारमाह र०रू "पूर्वं दक्षिणसंज्ञ्य पाद यायान्नराधिप० । वामे गत पदं गत्वा यानमारुह्य संव्रजेत्" । करणे ल्युट् । ३मार्गे ४उपदेशोपाये च यथा श्रुतिस्मृतिन्यायप्रदर्शकम् उपनिषद्गीताशारीरकसूत्ररूपसमाधत्रयरूप प्रस्थानत्रयम् । यथा वा भाष्यटीकाया पञ्चपादिकाभामतीरूप तप्रस्थानत्रयम् ।

प्रस्थापित त्रि० प्र+स्था–णिच्–पुक् कर्मणि क्त । १प्रेरिते हेमच० । २प्रकर्षेण स्थापिते त्रि० ।

प्रस्थायिन् त्रि० प्र+स्था–गम्या० भविष्यति णिनि । १भाविगमनकर्त्तरि । "प्रे स्थः" उणा० इति णिच्च । २गन्तुमनसि उज्ज्वलदत्तः । [भावप्र० ।

प्रस्थिका स्त्री प्रस्थसदाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । अम्बष्ठालतायां

प्रस्नुषा स्त्री स्नुषायाः स्नुषा प्रगो० । नप्तृवध्वाम् । "स्नुषाच प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य विह्वलाः" भा०द०

६०अ० । नीलकण्ठः । [जलादौ कात्या०श्रौ० १०।२।१४।

प्रस्नेय त्रि० प्रस्नातमर्हति प्र+स्ना—अर्हार्थे यत् । स्नानार्हे

प्रस्पन्दन न० प्र+स्पन्द—भावे ल्युट् । प्रकर्षेण स्पन्दने चलनक्रियाभेदे तच्च सुश्रुते देहे वायुलक्षणतया उक्तम् "तत्र प्रस्पन्दनोद्वहनपूरणविरेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति" ।

प्रस्फुट त्रि० प्र+स्फुट-क । १प्रफुल्ले विकसिते पुष्पादौ शब्दरत्ना०। २सुस्पष्टे सुव्यक्ते च ।

प्रस्फोटन न० प्रस्फुट्यते अनेन प्र+स्फुट करणे ल्युट् । १शूर्पे (कुला) ख्याते अमर । भावे ल्युट् । २ताडने ३प्रकाशे च मेदि० ।

प्रस्यन्द पु०प्र+स्यन्द- भावे घञ् । १प्रकर्षेण क्षरणे "तदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" उक्तेः २स्यन्दमाने घृतादौ कर्त्तरि अच् । ३प्रक्षरणकर्त्तरि त्रि० "प्रस्यन्दमानोलकभूः" कुमा० ।

प्रस्रवण न०प्र+स्रु—भावे ल्युट् । १अविच्छेदेन जलादिस्रवणे २स्वेदे च । आधारे ल्युट् । यत्र स्थाने स्वच्छजलं निपत्य सङ्कुलीभवति तादृशे ३स्थाने उत्से क्षीरस्वामी । अप् । प्रस्रव तत्रार्थे हेमच० । माल्यवति पर्वते पु० हेमच०।

प्रस्राव पु०प्र+स्रु--भावे घञ् । १प्रकर्षेण क्षरणे तदभिहितभावस्य द्रव्यवत्त्वेन २मूत्रे अमरः ।

प्र(स्वा)स्वन पु० प्र+स्वन- भावे अप् पक्षे घञ् । उच्चैः शब्दे

प्रस्वादस् त्रि० प्र+स्वद--णिच्—असुन् । प्रकर्षेण स्वादयितरि ऋ० १०।११।६६

प्रस्वाप पु० प्रस्वाप्यते शत्रुरनेन प्र+स्वप—णिच्--करणे अच् । शत्रोः प्रस्वापनसाधने अस्त्रभेदे भा० उद्यो० १८४अ० । करणे ल्युट् । प्रस्वापन तथाविधार्थे भा०व० ४१अ० ।

प्रस्वापिनी स्त्री सत्यभामाया भगिन्यां कृष्णभार्याभेदे हरिवं० १८८अ० । [१८८अ० उक्तम् ।

प्रस्वेद पु०प्र+स्विद्--भावे घञ् । अत्यन्तस्वेदे तद्योगार्थं मत्वर्थपु०

प्रहत त्रि० प्र+हन- क्त । १विततें २क्षुण्णे च शब्दरत्ना०।

प्रहनेमि पु० प्रहन्ति प्र+हन—ड तादृशो नेमिरिवास्य तस्य । चन्द्रे त्रिका०। [दिवसस्याष्टमे भागे अमरः ।

प्रहर पु०प्रह्रियते यामिकढक्कादिरस्मिन् प्र+हृ-आधारे अप् ।

प्रहरकुटुम्बी स्त्री कुटुम्बिनीक्षुपे राजनि०।

प्रहरण न० प्रह्रियतेऽनेन हृ—करणे ल्युट् । १अस्त्रे २अर्थीरथे च अमरः । आधारे ल्युट् । २युद्धे । भावे ल्युट् । ३प्रहारे ४दमे च ।

प्रहरणकलिका स्त्री "ननभनलघुनैः प्रहरणकलिका" वृ०र० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

प्रहरिन् पु० प्रहरोऽधिकारकालत्वेनास्त्यस्य इनि । १यामिके २प्रहरकालाधिकृते ३सैन्यभेदे ।

प्रहर्षण त्रि० प्रहर्षयति प्र+हृष--णिच्—ल्यु । १प्रकर्षेण हर्षकारके २बुधग्रहे पु० त्रिका० करणे ल्युट् । ३प्रहर्षसाधने त्रि०। स्त्रियां ङीप् । सा च ४हरिद्रायां हारा० "म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशा१०यतिः प्रहर्षणीयम्" वृ०र० उक्ते त्रयदशाक्षरपादके छन्दोभेदे च ।

प्रहस पु० राक्षसभेदे रामा०सु० १८अ० ।

प्रहसन न०प्र+हस--भावे आधारे वा ल्युट् । १प्रकर्षेण हासे परिहासे २दृश्यकाव्यरूपकभेदे मेदि०। ३आक्षेपे हेमच० रूपकभेदस्य लक्षणमुक्तं सा०द० यथा

"भाणवत् सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्कैर्विनिर्मितम् । भवेत् प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् । अत्र नाऽऽरभटी नापि विष्कम्भकप्रवेशकौ । अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीथ्यङ्गानां स्थितिर्न वा" । तत्र "तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायक । एको यत्र भवेद्धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते" यथा कन्दर्पकेलि० ।

प्रहसन्ती स्त्री प्र+हस -शतृ ङीप् । १यूथ्यां त्रिका०२वासन्तीलतायां राजनि०। शा०व०। २महदङ्गारधान्याम् ।

प्रहस्त पु० प्रततो हस्तो यत्र । १विस्तृताङ्गुलिपाणौ चपेटे अमरः । रावणसैन्याधिपे २राक्षसभेदे भा०व० २७३अ० ।

प्रहाणि प्र+हा--नि क्तम् । अपचये ।

प्रहार पु० प्र+हृ--भावे घञ् । आघाते ।

प्रहारण न० प्र+हृ -णिच् ल्यु । काम्यदाने धारणन्दरी ।

प्रहारवल्ली स्त्री प्रहारस्य वेदनोपशमनार्थां वल्ली याक०त० ।

मांसरोहिण्याम् शब्दच० । [रामा०आर० ३।।१८

प्रहारिन् त्रि०प्र+हृ-णिनि । १प्रहारकर्त्तरि पु०२राक्षसभेदे

प्रहास पु० प्रकृष्टो हासोऽस्य । १शिवे त्रिका० २नटे धरणिः ३सोमतीर्थे जटा०। शा०स०। ४अट्टहासे पु०शब्दर०। ५नागभेदे पु० भा० आ० ५७अ० ।

प्रहासिन् त्रि० प्रकृष्टं हासयति हसति वा हासि—हस—वा णिनि । १परस्य हासक कारके (भाँड) २स्वयं हासके ३विदूषके पु० हेमच० ।

प्रहि पु०प्रह्रियते अत्र प्र+हृ आधारे इन् डिच्च । कूपे अमरः

प्रहित त्रि०प्र+हि-क्त । १प्रेरिते २क्षिप्ते ३सूपे न०हेमच०

प्रहुत न० प्र+हु–भावे क्त। भूतयज्ञे अटा०। "अहुतञ्च हुतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च। ब्राह्म्यं हुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते" इत्युपक्रम्य "प्रहुतो भौतिको बलिः" मनुनाऽस्य पारिभाषिकत्वमुक्तम् आर्षं पुंस्त्वम् "देवानभाजयत् हुतञ्च प्रहुतञ्च यद्देवेभ्यो जुह्वति प्रजुह्वति" इ०श०

"ये द्वे अन्ने सृष्टा देवानभाजयत् के ते द्वे इत्युच्यते हुतञ्च प्रहुतञ्च। हुतमित्यग्नौ हवनम्। प्रहुतं हुत्वा बलिहरणम्। यस्माद्द्वे एते अन्ने हुताहुते देवानभाजयत्। तस्माद्देवत्रापि एतर्हि काले देवेभ्यो जुह्वति देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्देयमानमिति मन्वाना एव जुह्वति प्रजुह्वति च हुत्वा बलिहरणञ्च कुर्वत इत्यर्थः" भा०।

प्रहृत न० प्र+हृ–भावे क्त। १प्रहारे २आघाते। कर्मणि क्त। ३कृतप्रहारे त्रि० ४ऋषिभेदे पु०। तस्यापत्यम् अश्वा० फञ्। प्राहृतायन तदपत्ये पुंस्त्री०।

प्रहेण(ल)क न० पिष्टकभेदे हारा०।

प्रहेलिका स्त्री प्र+हेल-इन् संज्ञायां कन्। दुर्विज्ञानार्थप्रश्ने (हेँयालि)अमरः। तद्भेदलक्षणादि विदग्धमुखमण्डने यथा "व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात्। यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका। सा द्विधार्थी च शाब्दी च विख्याता प्रश्नशासने। आर्थी स्यादर्थविज्ञानात् शाब्दी शब्दस्य भङ्गतः" आर्थी यथा "तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः। गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः" (ईषदूनजलपूर्णकुम्भः उत्तरम्) शाब्दी यथा "सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता नितान्तरक्ताप्यसितैव नित्यम्। यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती का नाम कान्तेति निवेदयन्ती" (सारिका उत्तरम्) काव्यादर्शे तु "प्रहेलिकाप्रकाराणां पुनरुद्दिश्यते गतिः। क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे। परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः। आहुः समागतां१ नाम गूढार्थां पदसन्धिना। वञ्चिताऽ२न्यत्र रूढेन यत्र शब्देन वञ्चना। व्युत्क्रान्ताऽ३तिव्यवहितप्रयोगान्मोहकारिणी। सा स्यात् प्रमुषिता४ यस्यां दुर्बोधार्था पदावली। समानरूपा५ गौणार्थारोपितैर्ग्रथिता पदैः। परुषा६ लक्षणास्तित्वमात्रव्युत्पादितश्रुतिः। संख्याता७ नाम संख्यानं यत्र व्यामोहकारणम्। अन्यथा भासते यत्र वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता८। सा नामान्तरिता९ नाम यस्या नामार्थवञ्चना। निभृता१० निभृतान्यार्था तुल्यधर्मस्पृशा गिरा। समानशब्दो११पन्यस्तशब्दपर्यायसाधिता। संमूढा१२ नाम या साक्षान्निर्दिष्टार्थापि मूढये। योगमालात्मिका नाम या स्यात् सा परिहारिका१३। एकच्छन्ना१४ऽऽश्रितं व्यक्तं यस्यामाश्रयगोपनम्। सा भवेदुभयच्छन्ना१५ यस्यामुभयगोपनम्। सङ्कीर्णा१६ नाम सा यस्या नानालक्षणसङ्करः। एताः षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः। दुष्टप्रहेलिकाश्चान्यास्तैरधीताश्चतुर्दश"। एताः समागताप्रभृतयः षोडश प्रहेलिकाः पूर्वाचार्यैः निर्दिष्टाः अदुष्टत्वेन कथिता इत्यर्थः, तैः पूर्वाचार्यैरेव अन्याः चतुर्दश दुष्टाः प्रहेलिकाः च्युताक्षरादिकाः अधीता पठिताः सदोषत्वेन कीर्त्तिता इत्यर्थः"। एतासामुदाहरणानि तत्र दृश्यानि। तासां चतुर्दश सरस्वतीकण्ठा० दृश्याः। "काव्यान्तर्गडुभूतत्वात् नालङ्कारः प्रहेलिका" सा०द०।

प्रह्वोषिन् त्रि० प्र+हु–वा० इनि सुगागमश्च। प्रकर्षेण हवनकर्त्तरि ऋ० ८६२।४

प्रह्रा(ह्ला)द पु० १हिरण्यकशिपोः पुत्रभेदे भा०आ० ६५अ०। महाभारत भाग० ७५ अध्यायादौ दृश्यम्। तस्य पूर्वजन्मकथा पाद्मे भूमि०५अ०। २नागभेदे भा०स०६अ०। ह्लाद–भावे घञ्। ३प्रमोदे विश्वः ह्लद–भावे घञ्। ४शब्दे शरणिः। [ज्वल०। २आसक्ते हेमच०।

प्रह्व त्रि० प्र+ह्वा त्यागे वन् नि० आलोपः। १नम्रे उज्ज्वल०।

प्रह्वलीका स्त्री प्रवह्लिक+पृषो०। प्रहेलिकायां हला०।

प्रा पूर्त्तौ अदा० प०सक० अनिट्। प्राति अप्रासीत् पप्रौ कविकल्पद्रुमे प्रा इति पाठ तत्रार्थे।

प्रांशु त्रि० प्रकृष्टा अंशवोऽस्य। १उच्चे उन्नते अमरः। वैवस्वतमनो २पुत्रभेदे पु० हरिवं०१०अ०। वत्सप्रीन्दपत्न्या सुदक्षिणाया जाते ३पुत्रभेदे पु० मार्कं०पु० ११८अ०।

प्राकर पु० द्युतिमत्पृथ्वीश्च पुत्रभेदे मार्कं०पु० ५३अ०।

प्राकरणिक त्रि० प्रकरणेन प्राप्त ठञ्। प्रकरणप्राप्ते।

प्राकर्षिक त्रि०प्रकर्षं नित्यमर्हति छेदा०ठञ्। नित्यप्रकर्षार्हे

प्राकषिक पु० प्र+आ+कष–किकन्। १स्त्रीणां नर्त्तके २परदारोपजीविनि च उज्ज्वलद०।

प्राकाम्य न० प्रकामस्य भावः ष्यञ्। १अष्टविधैश्वर्य्यमध्ये इच्छानभिघातरूपे ऐश्वर्य्ये २स्वाच्छन्द्यानुमतौ च हेमच० "प्राकाम्यं ते विभूतिषु" कुमारः। अणिमन्शब्दे ८६ पृ० ऐश्वर्य्यशब्दे १५४९ पृ० दृश्यम्।

प्राकार पु०प्रकीर्य्यते प्र+कॄ–आधारे घञ् दीर्घः। इष्टकादि-

रचिते वेष्टनाकारे प्राचीरादौ “ऊर्द्धं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभावहम्। प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घे हस्तत्रयं तथा। गृहस्थितां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च। न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिके शुभम्” ब्रह्मवै० पु० ११२अ० तन्त्राचाद्युक्तम्। अस्य कौशलमार्दम्। भावे घञ्। २सर्वतो विस्तारे पु०।

प्राकारमर्द्दिन् त्रि० प्राकारं मृद्नाति मृद–णिनि ६त०। प्राकारभेदके। तत बाह्वा० अपत्ये इञ् संयोगोपधेनन्तत्वात् न टिलोपः। प्राकारमर्द्दिनि तदपत्ये पुंस्त्री०।

प्राकारीय त्रि० प्राकारायायम् छ। १प्राकारप्रकृतौ इष्टकादौ। प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारोऽस्मिन् वा स्यात् छ। २सम्भवत्प्राकारायामिष्टकायाम् ३सम्भवत्प्राकारे देशे च।

प्राकृत त्रि० प्रकृष्टमकृतमपकार्य्यं यस्य। १नीचे। प्रकृतेरयम् अण्। २प्रकृतिसम्बन्धिनि। प्रकृत्या स्वभावेन निर्वृत्तः अण्। ३स्वभावसिद्धे “बभूव प्राकृतः शिशुः” भाग० १०। प्रकृतेः संस्कृतशब्दात् आगतः अण्। ४नाटकादौ प्रसिद्धे अपभ्रंशशब्दभेदे अमरः। प्राकृतभाषाया संस्कृतशब्दप्रकृतिकत्वात् तथात्वं प्राकृतलक्षणादौ वररुच्यादिप्रणीते ग्रन्थेऽस्य विस्तरो दृश्यः। स्वभावतः सिद्धयोः ५मित्रामित्रयोः। स्वदेशानन्तरदेशवर्त्ती नृपः प्राकृतः शत्रुः सन्निकृष्टविषयत्वाद्विरोधस्वभावात्तस्य तथात्वम् तदानन्तरविषयस्थो नृपः प्राकृतं मित्रं मध्यवर्त्तिनृपविषयस्य उभयोः जिगीषासम्भवात् तथात्वम्। “ख्यातामित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि” माघ २सर्गश्लोकव्याख्याने मल्लिनाथः।

प्राकृतज्वर पु० “वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्” ज्वराधिकारे माधवोक्ते ज्वरभेदे।

प्राकृतप्रलय कर्म०। प्रलयभेदे प्रलयशब्दे दृश्यम्।

प्राकृतमित्र न० कर्म०। स्वभावसिद्धे मित्रे विषयानन्तरस्य नृपरूपात् प्राकृतशत्रोः अव्यवहितोत्तरविषयस्थे नृपे।

प्राकृतशत्रु पु० कर्म०। विषयानन्तरवर्त्तिनि नृपे। [सिद्धे

प्राकृतिक त्रि० प्रकृत्या निर्वृत्त ठञ्। प्रकृतिसाध्ये स्वभाव-

प्राक्छाय त्रि०प्राक् पूर्वगामिनी छाया यत्र दिने। कुलिश-हस्तादयस्य पूर्ववर्त्तिच्छायायुते दिने “प्राक्छाये कुञ्जरस्य च” मनुः। कुञ्जरच्छायाशब्दे २०६८पृ०दृश्यम्।

प्राक्तन त्रि० प्राक् काले देशे प्राच्यां दिशि वा भवः ट्यु

ट्युल् च। प्रागभवे “प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः” कुमा०। स्त्रियां ङीप्। २पूर्ववर्त्तिनि कारणे च।

प्राक्तनकर्म्मन् न० प्राक्तनं कारणं कर्म यस्य। कर्मरूपकारणजन्यके अदृष्टे १पापे २पुण्ये च शब्दा०।

प्राक्पद पु० कर्म०। पूर्ववर्त्तिनि पदे।

प्राक्पुष्पा स्त्री प्राक् पुष्पं यस्याः अजा० टाप्। प्राग्वर्त्तिपुष्पान्वितलतायाम्। (काँटाल) शटाधर।

प्राक्फल पु० प्राक् फलमस्य। पुष्पं विना फलयुते पनसे

प्राक्फल्गुनी स्त्री कर्म०। पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे तत्र भव ठञ्। प्राक्फल्गुनिक बृहस्पतौ। [बृहस्पतौ हारा०।

प्राक्फल्गुनीभव पु० प्राक्फल्गुन्यां भवति भू–अच्।

प्राक्फाल्गुन पु०प्राक्फाल्गुन्यां भवः अण्। बृहस्पतौ शब्दच०

प्राक्शृङ्गवत् पु० ऋषिभेदे भा०स०५२अ०। [सन्ध्यायाम्।

प्राक्सन्ध्या स्त्री कर्म०। पूर्वसन्ध्यायां सूर्योदयात् प्राक्

प्राक्सवन न० प्राक्तानिकं सवनम्। यज्ञिये प्रथमसवने।

प्राक्सौमिक त्रि०सोमात् सोमयागात् प्राक् अव्ययी० प्राक्सोमं तत्र भवः ठञ् उत्तरपदवृद्धिः। सोमयागात् प्राक्कर्त्तव्ये अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासचातुर्मास्ययागरूपे १क्रियाकलापे २इष्टौ स्त्री ङीप्। “प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्य्यात् यस्यान्नं वार्षिकं भवेत्” याज्ञ० वाक्य० व्याख्याया मिता० दृश्यम्।

प्राक्स्रोतस् स्त्री प्राञ्चि स्रोतांस्यस्याः। १नद्यां “प्राक्स्रोतसो नद्यः प्रत्यक्स्रोतसो नद्यः नर्मदां विनेत्याह” मल्लि० धृतवाक्यम्।

प्रागग्र त्रि० प्राक् अग्रं यस्य। पूर्वाभिमुखे।

प्रागद्य त्रि० प्रगदिनोऽदूरदेशादि प्रगद्या० चतुरर्थ्यां० ञ्य। प्रगदिनोऽदूरदेशादौ।

प्रागभाव पु० प्राग्वर्त्ती अभावः। इह कपाले घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीतिसिद्धे संसर्गाभावभेदे “प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च। एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते” भाषा०। तल्लक्षणन्तु ध्वंसप्रतियोगित्वे सत्यभाववत्वम्। स च उपादानदेश एव वर्त्तते नान्यत्र। तस्य च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नास्ति किन्तु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्। स च प्रतियोगिजनकः इति न्यायमते। सांख्यादिमते भावस्यानागतावस्थैव प्रागभावपदवाच्येति भेदः।

प्रागल्भ्य न० प्रगल्भस्य भावः ष्यञ्। १प्रगल्भतायां “प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते”

प्राजहिता अव्य॰ दक्षिणक्रियायाम् श्राश्व॰ वा गतिसंज्ञा। प्राजहिताकृत्य प्राजहिता कृत्वा वा।

प्राजहित पु॰ गार्हपत्येऽग्नौ कात्या॰श्रौ॰ ८।६।।१

प्राजापत त्रि॰प्रजापतेः धर्म्यं महिष्या॰अण्। प्रजापतेर्धर्म्ये

प्राजापत्य पु॰ प्रजापतिर्देवताऽस्य यक्। १अष्टविवाहमध्ये विवाहभेदे "ब्राह्मोदैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः" मनुना अष्ट विवाहानुद्दिश्य "सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च। कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः" इति लक्षित "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यमिति स्मृतम्" इति स्मृत्युक्ते द्वादशाहसाध्ये २व्रतभेदे न॰। ३प्रजापत्यधिदेवताके चर्वादौ त्रि॰। ४प्रव्रज्याङ्गभाक्ते सर्वस्वदक्षिणकेष्टिभेदे स्त्री "प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम्। आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्" याज्ञ॰। ५रोहिणीनक्षत्रे न॰ ६प्रयागतीर्थे न॰ त्रिका॰ ७जैनभेदे पु॰ हेमच॰। [जायाया धर्म्ये।

प्राजावत त्रि॰ प्रजावत्या धर्म्यं महिष्या॰ अण्। भ्रातृ-

प्राजिन् पु॰प्र+अज-णिनि व्यभावः। पक्षिभेदे मेदि॰ अमर

प्राजितृ पु॰ प्र+अज-तृच् वीभावाभावः। सारथौ।

प्राजेश न॰प्रजेशो देवताऽस्य अण्। १रोहिणीनक्षत्रे २प्रजापतिदेवताके चर्वादौ त्रि॰। प्राजेश्वरादयोऽप्युभयत्र।

प्राज्ञ पु॰प्रकर्षेण जानाति प्र-ज्ञा-क स्वार्थे अण्। १पण्डिते अमरः २राजशुके राजनि॰। प्रज्ञाऽस्त्यस्य अण्। ३बुद्धिमति ४दक्षे च त्रि॰। प्रज्ञा+स्वार्थे च। ६बुद्धौ स्त्री टाप् प्राज्ञस्य पत्नी ङीप्। प्राज्ञी ७प्राज्ञपत्न्यां स्त्री। ७कल्किनो ज्येष्ठभ्रातरि पु॰ कल्किपु॰ २अ॰। प्रकर्षेण अज्ञः। वेदान्तसारोक्ते दव्यष्टुपहितचैतन्ये एकाज्ञानमात्रभासके जीवचैतन्ये पु॰ "एतदुपहितचैतन्यमल्पज्ञत्वानीश्वरत्वादिगुणकं प्राज्ञ इत्युच्यते। एकाज्ञानावभासकत्वादस्य प्राज्ञत्वम् अस्पष्टोपाधितयाऽनतिप्रकाशकत्वम्" वेदान्तसारः। प्रज्ञ+स्वार्थे अण् स्त्रियां ङीप्। प्राज्ञी ८सूर्यपत्न्याम् स्त्री। [त्रि॰ हेमच॰।

प्राज्य न॰प्रकृष्टमाज्यं प्र+अनृज-क्यप् वा। १प्रकृष्टे २प्रचुरे

प्राञ्च त्रि॰ प्र+अनृच्+क्विन्। पूर्वदेशकालवर्त्तिनि। अल्लोपाभावात् भत्वे प्राञ्च प्राञ्चा इत्येव।

प्राञ्जल त्रि॰ प्र+अनृज-अलच्। १सरले २सुबोधे च जटा॰।

प्राञ्जलि त्रि॰ प्रबद्धोऽञ्जलियेन प्रा॰ब॰। १बद्धाञ्जलिपुटे प्रा॰ब॰। २बद्धाञ्जलौ ङ॰।

प्राञ्जलिन् त्रि॰ प्राञ्जलिरस्त्यस्य व्रीह्या॰ इनि। बद्धाञ्जलियुक्ते स्त्रियां ङीप्।

प्राडाहत पु॰ ६त॰। प्रसृकारकेणाहते तस्यापत्यमिञ् प्राडाहति तदपत्ये ततः यूनि फक् तौल्व॰ न लुक्। प्राडाहतायन तदीये यून्यपत्ये पुंस्त्री॰।

प्राड्वि(वा)वेक पु॰ अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छति प्रच्छ-क्विप् प्राट्, तयोर्वाक्यं विरुद्धाविरुद्धतया विवेचयति वक्ति वा वि+विच-वि+वच-वा सज्ञायां घञ् कर्म॰। व्यवहारदर्शनाय राजनियुक्ते १विचारके स्वयं विचारक २अपसहाये च तत्सभ्यादिकं वीरमि॰ उक्तं यथा "विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च। प्रियपूर्वं प्रागवदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः" बृहस्पतिः। व्यासोऽपि "विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत् प्रयत्नतः। विचारयति येनासौ प्राड्विवेकस्ततः स्मृत" गौतमेन स बृहस्पतिपदुयोगार्थं प्राड्विवाकशब्दस्य दर्शितः। "प्राड्विवाको वादिप्रतिवादिनौ पृच्छतीति प्राट् ताभ्यामुक्तं सभ्यैः सह विविच्य वक्तीति प्राड्विवाक" इति बृहस्पतिना। विचारयतीत्यभिधानाद्विमक्ति इति विवेकशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता। विविच्य वक्तीति विवाक इति। इति गौतमेन। नारदहारीतौ "यथा शल्यं भिषक्कायादुद्धरेद्युक्तियुक्तितः। प्राड्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्व्यवहारतः" इति। शल्यञ्च धर्मस्याधर्मभिन्नत्वम्। यथा च मनुः "विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते। शल्यञ्चास्य निकृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासद" इति। अयञ्च राज्ञा स्वयंव्यवहारदर्शने क्रियमाणेऽस्य सहायः "सप्राड्विवाक" इति करणात्। यदा तु राजा कार्यान्तरव्यग्रतया आलस्याभावेन वा स्वयं व्यवहारदर्शनासमर्थस्तदा तत्प्रतिनिधिः। "यदा स्वयं न कुर्यात् तु नृपतिः कार्यदर्शनम्। तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने। सोऽस्य कार्याणि सम्पश्येत् सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः। सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव वा" इति मनुवचनात्। सभ्यग्रहणादौत्यादिनिवृत्तिः निपातनात् संख्यान्तरनिवृत्तिः। असभ्यानामिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः। तत्र दृष्टार्थत्वप्रसङ्गादनुक्तमित्युपलक्षणत्वमेव न्याय्यम्। "अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान् नृपेण तु। सभ्यैः स ह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्" इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च। "यदा न कुर्यान्नृपतिः स्वयं कार्यविनिर्णयम्। तदा तत्र

स्थके" ताण्ड्य०ब्रा० १।८।२सू०। प्र+अनुच–घञर्थे भावे घञ्। २प्रकृष्टगमने प्राचैःशब्दे श०भाष्ये दृश्यम्।

चिका स्त्री प्राचिनोति मधु प्र+आ+चि–ड स्वार्थे कापि अत इत्वम्। वनमक्षिकायाम् अमरः।

चिन्वत् पु० राजभेदे "जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान्नाम। यः प्राचीं दिशं जिगाय यावत् सूर्योदयात् ततस्तस्य प्राचिन्वत्त्वम्" भा० आ० ८५ अ०।

ीन त्रि० प्राक्+भवार्थे ख। १पूर्वदिग्देशादौ भवे। २वनतिक्तायाम् (आकनादि) अमरः ३राखायाञ्च स्त्री अजा० टाप्।

ीनगर्भ पु० ऋषिभेदे भा०शा० ३५१अ०।

ीनपनस पु० नित्यकर्म०। विल्वे त्रिका०।

ीनबर्हिस् पु०। १इन्द्रे २नृपभेदे च हेमच०। "अत्रिर्वंशे समुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः। प्राचीनबर्हिर्भगवान् तस्मात् प्रचेतसो दश" भा०शा० २०८अ०। "प्राचीनबर्हिर्भगवान् महानासीत् प्रजापतिः। हविर्धानात् द्विजश्रेष्ठ! येन संवर्द्धिताः प्रजाः। प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथ्व्यां विस्तृता मुने!। प्राचीनबर्हिर्भगवान् ख्यातो वै महाबलः" अग्निपु० उक्ते १हविर्धानस्य पुत्रे भा० अनु० १४७ अ०।

ीनयोग पु० प्राचीनो योगोऽस्य। ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यं गर्गा०यञ्। प्राचीनयोग्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०।

ीनयोगिनीपुत्र यजुर्वेदवंश्यस्ये ऋषिभेदे शत०ब्रा० ।८।४।३१।

ीनामलक न० नित्यकर्म०। पानीयामलके अमरः।

ीनावीत न० "सव्यं बाहुं समुद्धृत्य दक्षिणे तु धृतं द्विजः!। प्राचीनावीतमित्युक्तं पैत्रे कर्मणि योजयेत्" इत्युक्ते श्राद्धादौ कर्त्तव्ये वामकरे बहिष्कृते सति दक्षस्कन्धार्पिते यज्ञसूत्रादौ।

ीनावीतिन् पु० प्राचीनावीतमस्त्यस्य इनि। तद्युते उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः। सव्ये प्राचीनो निवीती कण्ठसज्जने" मनुः। गोभिलः "बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येंऽसे प्रतिष्ठापयति। कक्षमवलम्बं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति। सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेंऽसे प्रतिष्ठापयति कक्षमवलम्बनं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति"।

। पु० ६त०। इन्द्रे त्रिका०।

प्राचीर न० प्राचीयते प्र+आ+चि–क्रन् दीर्घश्च। सर्वतो वेष्टनाकारे इष्टकादिनिर्मिते आवरणे (पाँचिर) अमरः। अस्य पुरस्य तन्मानादि च युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा "गजैरभेद्यामतुलैरलङ्घ्याः प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवन्ति। राजदण्डोन्नताः सर्वे प्राचीरा पृथिवीभुजः। विंशतिस्तु पश्चाद्ये पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च। पश्चात् पञ्च च विज्ञेयाः प्राचीराः पृथिवीभुजः। सर्वप्रान्ते त्वावरणो नाम प्राचीर उच्यते। प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वारं नाभिसुखस्थितम्"। "राजवक्त्रान्तरे पञ्च राजद्वारे महीपतेः। राजदण्डत्रये सार्द्धे जयद्वारे प्रतिष्ठिताः। अद्वारे राजदण्डार्द्धे प्राचीरा पृथिवीपते। एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्यमे तद्धि तिष्ठति। राजचक्रद्वय सार्द्धमायामे जयवस्तुनि। परिघाद्वे पञ्च राजदण्डास्तिष्ठन्ति मध्यतः। राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते। अस्मिन् स्थाने नृपः कृत्वा सुचिरं सुखमश्नुते"

प्राचेतस पु० प्रचेतस्+अपत्यादौ अण्। १वाल्मीकिमुनौ २प्राचीनबर्हिषो नृपस्य पुत्रे ३वरुणस्य पुत्रे च।

प्राचैस् न० प्र+आ+चि–बा०डैसि। प्राचीने श०।१।८।२भाष्यम्। तत्र च पक्षान्तरे प्राचैरित्यत्र प्राचशब्दस्तृतीयाबहुवचनान्त इत्युक्त्वा प्राचैः प्राञ्चैरित्युक्तम्।

प्राच्य त्रि० प्राचि भवः यत्। १शरावत्या नद्याः प्रागदक्षिणे देशे अमरः। प्राच्यां दिशि प्राचि देशे काले वा २भवे त्रि०। "प्राच्यैर्होलका कर्त्तव्या" दायभा०।

प्राच्यवाट न० प्राच्यो वाटो यस्य। प्राग्देशस्थे दशकुमा०।

प्राच्यवृत्ति स्त्री "पूर्वेण युतोऽथ पञ्चमः प्राच्यवृत्तिरुदितेह युग्मगो" इ०र०उक्ते १छन्दोभेदे। कर्म०। २प्राचीनानां वृत्तौ स्त्री न०स०। ३तयाऽवृत्तियुते त्रि०।

प्राच्यसप्तसम त्रि० सप्त समाः प्रमाणमस्य मात्रच् तस्य द्विगुत्वात् लुक् कर्म०। प्राचीने सप्तसमे "द्विगोः प्रमाणे" पा० तस्य प्रकृतिस्वरः।

प्राच्यायन पुंस्त्री० प्राचस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। प्राचस्य गोत्रापत्ये। [प्राकविवेकः।

प्राच्छ् त्रि० पृच्छति प्रच्छ–क्विप् निपा० दीर्घश्च। जिज्ञासके

प्राजक पु० प्र+अज–ण्वुल् वीभावाभावः। सारथौ "यत्राप वर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य च" मनुः।

प्राजन न०प्र+अज–करणे ल्युट् व्यभावः। तोदने पश्वादेश्चालदण्डे (पाचनी) अमरः। [प्राजयाकस्य प्राजया कृत्वा वा।

प्राजय्य अव्य० प्राजनक्रियायाम् साक्षा० वा गतिसंज्ञा।

वृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च" । इति अत्र कश्चित् प्राणाद्या वायुविशेषा एव ते अन्तःकरणवृत्त्या जीवनयोनिप्रयत्नरूपया व्याप्रियन्त इति कृत्वा प्राणाद्यास्तन्तःकरणवृत्तिरित्यभेदनिर्देश इत्याह । तन्न । "न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति" वेदान्तसूत्रेण प्राणस्य वायुत्ववायुपरिणामत्वयोः स्फुट प्रतिषेधात् तत्रापि तदेकवाक्यतौचित्यात् मनोधर्मस्य कामादेः प्राणक्षोभकतया सामानाधिकरण्ये नैवौचित्याच्च । वायुप्राणयोः पृथगुपदेशश्रुतयस्तु "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी" इत्याद्याः । अतएव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामगणनेऽपि न न्यूनता बुद्धेरेव क्रियाशक्त्या स्वतात्मप्राणादिनामकत्वादिति । अन्तःकरणपरिणामेऽपि वायुतुल्यसञ्चारविशेषाद्वायुदेवताधिष्ठितत्वाच्च वायुव्यवहारोपपत्तिरिति", प्र०भा० । १२इन्द्रियस्थाने "सप्त शिरसि प्राणाः प्राणाः इन्द्रियाणि" ताण्ड्य० ब्रा० १।५।२ "सप्त शीर्षण्याः प्राणा मुखं नासिके चक्षुषी इन्द्रियाधिष्ठानत्वात्" भा० । १३प्राणे शब्दे २७४६पृ० दृ० । १४देहस्थच्छिद्रे च

तत्र प्राणोत्पत्तिमभिधाय तस्य गौणमुख्यभावः संख्याविशेषावधारणम् इन्द्रियसामान्यवृत्तितो भेदादिकञ्च शा०सू०भा० २।४ पादे समर्थितं यथा

"सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च" सू० "उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः, संख्याविषय इदानीं परिहृयते । तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्टाद्वक्ष्यति । सम्प्रति तु कतीतरे प्राणा इति सम्प्रधारयति । श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र विशयः । क्वचित् सप्त प्राणाः सङ्कीर्त्यन्ते "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इति । क्वचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन सङ्कीर्त्यन्ते "अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः" इति, क्वचिन्नव "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ" इति । क्वचिद्दश "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" इति । क्वचिदेकादश "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः" इति । क्वचिद्द्वादश "सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्" इत्यत्र । क्वचित्त्रयोदश "चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च" इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः । किं तावत् प्राप्तं सप्तैव प्राणा इति । कुतः गतेः, यतस्तावन्तोऽवगम्यन्ते "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इत्येवंविधासु श्रुतिषु । विशेषिताश्चैते "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः" इत्यत्र । ननु "गुहाशया निहिताः सप्त सप्त" इति वीप्सा श्रूयते सा सप्तभ्योऽतिरिक्तान् प्राणान् गमयतीति । नैष दोषः, पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्तान्येऽन्ये प्राणा इति । नन्वष्टत्वादिकापि संख्या प्राणेषूदाहृता कथं सप्तैव स्युः । सत्यमुदाहृता विरोधात्त्वन्यतमा संख्याध्यवसातव्या, तत्र स्तोककल्पनोपरोधात् सप्तसंख्याध्यवसानं वृत्तिभेदापेक्षञ्च सङ्ख्यान्तरश्रवणमिति गम्यते । अत्रोच्यते" भा० "हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्" सू० "हस्तादयस्तावत् सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते, "हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणातिग्रहेण गृहीतः, हस्ताभ्यां हि कर्म करोति" इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु । स्थिते च (अष्टादिसङ्ख्यात्वे) सप्तत्वमन्तर्भावाच्छक्यते सम्भावयितुम् । हीनाधिकसङ्ख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका सङ्ख्या संग्राह्या भवति, तस्यां हि हीनान्तर्भवति, न तु हीनायामधिका । अतश्च नैवं मन्तव्यं स्तोककल्पनानुरोधात् सप्तैव प्राणाः स्युरिति । उत्तरसङ्ख्यानुरोधात्त्वेकादशैव ते प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता श्रुतिः "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः" इति । आत्मशब्देन चात्रान्तःकरणं परिगृह्यते करणाधिकारात् । ननु एकादशत्वादत्यधिके द्वादशत्वत्रयोदशत्वे उदाहृते, न त्वेकादशभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थम् अधिकं करणं कल्प्येत । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः पञ्च बुद्धिभेदास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्मभेदास्तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, सर्वार्थविषयं त्रैकाल्यवृत्ति मन एकमनेकवृत्तिकं तदेव वृत्तिभेदात् क्वचिद्भिन्नवद्व्यपदिश्यते "मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्च" इति । तथा च श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृत्तीरनुक्रम्याह "एतत् सर्वं मन एव" इति । अपि च सप्तैव शीर्षण्यान् प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः स्थानभेदाद्ध्येते चत्वारः सन्तः सप्त गण्यन्ते, "द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्" इति । न च तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तीनामत्यन्तविजातीयत्वात् । तथा "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" इत्यत्रापि देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण "ना-

नियुञ्जीत ब्राह्मणं शास्त्रपारगम्। दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम्। परत्रभीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम्” इति कात्यायनस्मरणाच्च। शास्त्रपारगं बहुशास्त्राभियोगशालिनम्। यथा च स एव “एकं शास्त्रमधीयानो न विद्यात् कार्यनिर्णयम्। तस्माद्बह्वागमः कार्यो विवादेषूत्तमो नृपैः”। एवंविधब्राह्मणालाभे क्षत्रियं वैश्यं वा प्रतिनिदधीत न शूद्रम्। तथा च स एव “यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत्। वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्” मनुः “जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः। धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन। यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम्। तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः”। व्यासः “द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि वृषलैः सह। तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोषश्च नश्यति”। इदं वचनं स्मृतिचन्द्रिकायाममात्यादिस्थानेऽपि शूद्रं वर्जयेत् किमुत धर्मनिर्णय इत्येवंपरमुक्तम् दोषातिशयकीर्त्तनात्। कल्पतरौ टिषु तु प्रकरणाद्व्यवहारदर्शन एव शूद्रवर्जकत्वेन लिखितम्। अयञ्च प्रतिषेधोऽदृष्टार्थ एव राष्ट्रक्षोभादेरदृष्टद्वारकफलस्यैव सङ्कीर्त्तनात्। अधर्मेश्वरेण तु शूद्रस्य धर्मस्थानेऽपि वेदाविरोधप्रतिसन्धानविरहात् तत्प्रतिसन्धानस्य च सम्यगनिर्णयोपायत्वात् त्याग इति युक्तिरप्युक्ता। सा वणिगादिष्वतिप्रसक्तत्वान्नाश्रयमात्रम्। एते च सर्वे व्यवहारसम्बद्धाः प्रतिषेधा अभिषिक्तक्षत्रियाधिकारिकास्तत्स्थानापन्नान्याधिकारिकाश्च। प्राड्विवाकादयस्त्वर्थार्थितया ऋत्विक्स्थानीयाः। यथाऽऽह विवाक इत्यादिना तेषां गुणभाव एवमभियोगोक्तेश्च। “राजाभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः। धर्मासनगतः पश्येद्व्यवहारानतन्द्रितः” इति प्रजापतिवचनात्। अत्र राजशब्दोऽप्युत्यधिकारन्यायेन क्षत्रियजातिवचनः। अभिषेकसंयुक्त इति वचनात् प्रत्यन्तरेऽप्यभिषिक्तक्षत्रियं प्रकृत्य तदभिधानाच्चानभिषिक्तक्षत्रियस्य नाधिकारः। अतश्च तत्प्रयुक्तशुभाशुभफलयोस्तद्गामित्वैव। प्राड्विवाकादीनान्तु प्राक्प्रदर्शितेभ्यो न्यायेनापि न यान्ति इत्यादि वाक्येभ्यो रागोऽनिवारणे परं दृष्टादृष्टदोषभागिता। अनियुक्तानान्तु न तत्रापीत्यादि मिताक्षरादौ व्यक्तम्। ब्राह्मणो वेत्यत्रवकारत्वाभिप्रायको वाशब्दो न तस्य पक्षाधिकारपरः। अतन्द्रितोऽनलसः”।

प्राण् पु० प्राणिति प्र+अन—क्विप् पदान्तत्वेऽपि णत्वम्। प्राणे प्राण पु० प्र+अन—करणे घञ्। १ब्रह्मणि सिद्धा० “अतएव प्राणः” शा०सू० १।१।१२ अतएव तल्लिङ्गात् प्राणशब्देन ब्रह्मैव तथा हि “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते” इति छान्दो० उ०। सर्वभूतोत्पत्तिप्रलयहेतुरूपलिङ्गात् ब्रह्मैव एव प्राणशब्दवाच्यता १।१।१२ शा०भाष्ये दृश्यम्। २पञ्चवृत्तिके देहस्थे वायौ ३बोले काव्यजीवने ४रसे ५अनिले ६गन्धे च ७पूरिते त्रि० मेदि०। ८सूक्ष्मदेहसमष्ट्युपहितचैतन्ये पु० वेदान्तसा०। ९प्राणोपाधिके जीवे “प्राणोह माता प्राणः पितेति” श्रुतिः। भावे घञ्। १०जीवने च नासाग्रवर्त्तिनि प्राणनवति ११वायौ ‘तस्य कर्म नासाग्रतो बहिर्गति’ श्रीधरस्वामी। देहस्थः पञ्चवृत्तिकः वायुश्च प्राणापानसमानोदानव्यानरूपः तत्रार्थे व०व०। तेषां स्वरूपादि शा०ति०व्या० योगार्णवे उक्तं यथा “इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्त्तितम्। आस्यनासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यगे। प्राणालय इति प्राज्ञ पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन। अपानयत्यपानोऽयमाहारं च मलार्पितम्। शुक्रं मूत्रं तयोस्सर्वमपानस्तेन मारुतः। इन्द्रगोपप्रतीकाशः सन्ध्याजलदसन्निभः। स च मेढ्रे च पायौ च ऊरुवङ्क्षणजानुषु। जङ्घोदरे कटिभ्यां च नाभिमूले च तिष्ठति। व्यानो व्यानयते चाङ्गं सर्वव्याधिप्रकोपनः। प्रहारजनकस्त्वो हानोपादानकारकः। स चाक्षिकर्णयोर्मध्ये कट्यां च गुल्फयोरपि। घ्राणस्थाने स्फिगुद्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम्। स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं गात्रनेत्रप्रकोपनः। उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः। विद्युत्पावकवर्णः स्यादुच्चारणकारकः। पादयोर्हस्तयोश्चापि तत्सन्धिषु च वर्त्तते। पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफानिलान्। सम नयति गात्राणि समानो नाम मारुतः। गोक्षीरधवलाकारः सर्वदेहे व्यवस्थितः”। स च सांख्यमते इन्द्रियाणां सामान्यकरणवृत्तिरूपः न तु वायुविकारः यथोक्तं सा०सू० प्र०भा०

“सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च” सू०। “प्राणादिरूपाः पञ्च वायुवत्सञ्चाराद्वायवो ये प्रसिद्धास्ते सामान्या साधारणी करणस्यान्तःकरणत्रयस्य वृत्तिः परिणामभेदा इत्यर्थः। तदेतत् कारिकयोक्तम्। “सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च” इतिश्रयस्य सैवा भवन्ति सामान्या। सामान्यकर-

ऽवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च" । इति अत्र कश्चित् प्राणाद्या वायुविशेषा एव ते अन्तःकरणवृत्त्या जीवनयोनिप्रयत्नरूपया व्याप्रियन्त इति कृत्वा प्राणाद्या अन्तःकरणवृत्तिरित्यभेदनिर्देश इत्याह । तन्न । "न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति" वेदान्तसूत्रेण च प्राणस्य वायुत्ववायुपरिणामत्वयोः स्फुटं प्रतिषेधादत्रापि तदेकवाक्यतौचित्यात् मनोधर्मस्य कामादेः प्राणक्षोभकतया सामानाधिकरण्येनैवौचित्याच्च । वायुप्राणयोः पृथगुपदेशश्रुतयस्तु "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी" इत्याद्याः । अतएव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामगणनेऽपि न न्यूनता बुद्धेरेव क्रियाशक्त्या सूत्रात्मप्राणादिनामकत्वादिति । अन्तःकरणपरिणामेऽपि वायुतुल्यसञ्चारविशेषाद्वायुदेवताधिष्ठितत्वाच्च वायुव्यवहारोपपत्तिरिति" प्र॰भा॰ । १२इन्द्रियस्थाने "सप्त शिरसि प्राणाः प्राणाः इन्द्रियाणि" ताण्ड्य॰ ब्रा॰ १।१५।२ "सप्त शीर्षण्याः प्राणा मुखं नासिके अक्षिणी इन्द्रियाधिष्ठानत्वात्" भा॰ । १३प्राणे शब्दे २७३६पृ॰ दृ॰ । १४देहस्थच्छिद्रे च

तत्र प्राणोत्पत्तिमभिधाय तस्य गौणमुख्यभावः संख्याविशेषावधारणम् इन्द्रियसामान्यवृत्तितो भेदादिकञ्च शा॰सू॰भा॰ २।४ पादे समर्थितं यथा

"सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च" सू॰ "उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः, संख्याविषय इदानीं परिच्छिद्यते । तत्र मुख्यं प्राणमुपरिष्टाद्वक्ष्यति । सम्प्रति तु कतीतरे प्राणा इति सम्प्रधारयति । श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र विशयः । क्वचित् सप्त प्राणाः सङ्कीर्त्यन्ते "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इति । क्वचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन सङ्कीर्त्यन्ते "अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः" इति, क्वचिन्नव "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ" इति । क्वचिद्दश "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" इति । क्वचिदेकादश "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश" इति । क्वचिद्द्वादश "सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्" इत्यत्र । क्वचित्त्रयोदश "चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च" इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपन्नाः प्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः । किं तावत् प्राप्तं सप्तैव प्राणा इति । कुतः गतेः, यतस्तावन्तोऽवगम्यन्ते "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इत्येवंविधासु श्रुतिषु । विशेषिताश्चैते "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः" इत्यत्र । ननु "गुहाशया निहिताः सप्त सप्त" इति वीप्सा श्रूयते सा सप्तभ्योऽतिरिक्तान् प्राणान् गमयतीति । नैष दोषः, पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्त सप्त प्राणा इति न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्त सप्तान्येऽन्ये प्राणा इति । नन्वष्टत्वादिकापि संख्या प्राणेषूदाहृता कथं सप्तैव स्युः । सत्यमुदाहृता विरोधात्त्वन्यतमा संख्याऽध्यवसातव्या, तत्र स्तोककल्पनानुरोधात् सप्तसंख्याध्यवसानं वृत्तिभेदापेक्षञ्च सङ्ख्यान्तरश्रवणमिति गम्यते । अत्रोच्यते" भा॰ "हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्" सू॰ "हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते, "हस्तो वै ग्रहः स कर्मणातिग्रहेण गृहीतः, हस्ताभ्यां हि कर्म करोति" इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु । एवं स्थिते च (अष्टादिसंख्यत्वे) सप्तत्वमन्तर्भावाच्छक्यते सम्भावयितुम् । हीनाधिकसङ्ख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका सङ्ख्या संग्राह्या भवति, तस्यां हि हीनान्तर्भवति, न तु हीनायामधिका । अतश्च नैवं मन्तव्यं स्तोककल्पनानुरोधात् सप्तैव प्राणाः स्युरिति । उत्तरसङ्ख्यानुरोधात्त्वेकादशैव ते प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता श्रुतिः "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः" इति । आत्मशब्देन चात्रान्तःकरणं परिगृह्यते करणाधिकारात् । ननु एकादशत्वादप्यधिके द्वादशत्रयोदशत्वे उदाहृते, न त्वेकादशभ्य कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थम् अधिकं करणं कल्प्येत । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः पञ्च बुद्धिभेदास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्मभेदास्तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, सर्वार्थविषयं त्रैकाल्यवृत्ति मन एकमनेकवृत्तिकं तदेव वृत्तिभेदात् क्वचिद्भिन्नवद्व्यपदिश्यते "मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्च" इति । तथा च श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृत्तीरनुक्रम्याह "एतत् सर्वं मन एव" इति । अपि च सप्तैव शीर्षण्यान् प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः स्थानभेदाद्ध्येते चत्वारः सन्तः सप्त गण्यन्ते, "द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्" इति । न च तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तीनामत्यन्तविजातीयत्वात् । तथा "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" इत्यत्रापि देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण "ना-

नाभिर्दशमी” इति वचनात्। न हि नाभिर्नाम कश्चित् प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति, मुख्यस्य तु प्राणस्य भवति, नाभिरपि एक विशेषायतनमित्यतो नाभिर्दशमीत्युच्यते। क्वचिदुपासनार्थं कतिचित् प्राणा गण्यन्ते, क्वचित् प्रदर्शनार्थम्। तदेवं विचित्रे प्राणेयत्ताम्नाने सति क्व किं परमाम्नानमिति विवेक्तव्यम्। कार्यजातवशात्त्वेतदियत्ताम्नानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम्। इयमपरा सूत्रद्वययोजना। सप्तैव प्राणाः स्युः यतः सप्तानामेव गतिः श्रूयते “तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति” इत्यत्र। ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र पठ्यते कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति, विशेषितत्वादित्याह। सप्तैव हि प्राणाश्चक्षुरादयस्त्वक्पर्यन्ता विशेषिता इह प्रकृताः, “स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्त्तते अथारूपज्ञो भवति एकीभवति न पश्यतीत्याहुरित्येवमादिनानुक्रमणेन। प्रकृतगामी च सर्वशब्दो भवति। यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इति ये निमन्त्रिताः प्रकृता ब्राह्मणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये, एवमिहापि ये प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये इति। नन्वत्र विज्ञानमष्टममनुक्रान्तं कथं सप्तानामेवानुक्रमणं नैष दोषः। मनोविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदाद्वृत्तिभेदेऽपि सप्तत्वोपपत्तेः। तस्मात् सप्तैव प्राणा इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयन्ते “हस्तो वै ग्रहः” इत्यादिश्रुतिषु। ग्रहत्वञ्च बन्धनभावो गृह्यते बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनेति। स च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते शरीरान्तरेष्वपि तुल्यत्वाद्बन्धनस्य। तस्माच्छरीरान्तरसञ्चारीदं ग्रहसंज्ञकं बन्धनमित्यर्थादुक्तं भवति। तथा च स्मृतिः “पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते। तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च” इति। प्राङ्मोक्षाद्ग्रहसंज्ञकेनानेन बन्धनेनावियोगं दर्शयति। आथर्वणे च विषयेन्द्रियानुक्रमणे “चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च” इत्यत्र तुल्यवद्धस्तादीनीन्द्रियाणि सविषयाण्यनुक्रामति “हस्तौ चादातव्यञ्चोपस्थश्चानन्दयितव्यञ्च पायुश्च विसर्जयितव्यञ्च पादौ च गन्तव्यञ्च” इति। तथा “दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति” इत्येकादशानां प्राणानामुत्क्रान्तिं दर्शयति। सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन सम्बध्यमानोऽशेषान् प्राणानभिदधानो न प्रकरणवशेन सप्तस्वेवावस्थापयितुं शक्यते, प्रकरणाच्छब्दस्य च बलीयस्त्वात्। सर्वे ब्राह्मणा भोजिता इत्यत्रापि सर्वेषामेवावनिवर्त्तिनां ब्राह्मणानां ग्रहणं न्याय्यं सर्वशब्दसामर्थ्यात्। सर्वभोजनासम्भवात्तु तत्र निमन्त्रितमात्रविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता, इह तु न किञ्चित् सर्वशब्दार्थसङ्कोचकारणमस्ति, तस्मात् सर्वशब्देनात्राशेषाणां प्राणानां परिग्रहः प्रदर्शनार्थं सप्तानामनुक्रमणमित्यनवद्यम्। तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः कार्यतश्चेति सिद्धम्” भा० “अणवश्च” सू० “अधुना प्राणानामेव स्वभावान्तरमभ्युच्चिनोति। अणवश्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः। अणुत्वं चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं, कृत्स्नदेहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गात्। सूक्ष्मा एते प्राणाः स्थूलाश्चेत् स्युः मरणकाले शरीरान्निर्गच्छन्तो बिलादहिरिवोपलभ्येरन् म्रियमाणस्य पार्श्वस्थैः। परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः सर्वगताश्चेत् स्युः उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिव्याकोपः स्यात्, तद्गुणसारत्वञ्च जीवस्य न सिध्येत्। सर्वगतानामपि वृत्तिलाभः शरीरदेशे स्यादिति चेत्, न, वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः। यदेव ह्युपलब्धिसाधनं वृत्तिः अन्यद्वा तदेव नः करणं तेन संज्ञामात्रे विवाद इति करणानां व्यापित्वकल्पना निरर्थिका। तस्मात् सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्चैते प्राणा इत्यध्यवसायः” भा० “श्रेष्ठश्च” सू० “मुख्यश्च प्राण इतरप्राणवद्ब्रह्मविकार इत्यतिदिशति। तच्चाविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वमाख्यातम्, “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” इति, सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेणापि प्राणस्योत्पत्तिश्रवणात्, “स प्राणमसृजत” इत्यादिश्रवणेभ्यश्च। किमर्थं पुनरतिदेशः, अधिकाशङ्कापाकरणार्थं। नासदासीये हि ब्रह्मप्रधाने सूक्ते मन्त्रवर्णो भवति, “न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परं किञ्च नास” इति। आनीदिति प्राणकर्मोपादानात् प्रागुत्पत्तेः सन्तमिव प्राणं सूचयति। तस्मादजः प्राण इति जायते कस्यचिन्मतिः, तामतिदेशेनापनुदति। आनीच्छब्दोऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावं सूचयति। अवातमिति विशेषणात् “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इति च मूलप्रकृतेः प्राणादिसकलविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात्। तस्मात् कारणसद्भावप्रदर्शनार्थ एवायमानीच्छब्द इति। श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणमभि-

ददाति, "प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च" इति श्रुतिनिर्देशात्" भा० "श्रेष्ठश्च प्राणः" सू० "शुक्रनिषेककालादारभ्य तस्य वृत्तिलाभात्, न चेत् तस्य तदानीं वृत्तिलाभः स्यात् योनौ निषिक्तं शुक्रं पूयेत न सम्भवेद्वा, श्रोत्रादीनान्तु कर्णशष्कुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभात् ज्येष्ठत्वम्" भा० "श्रेष्ठश्च प्राणः गुणाधिक्यात्" सू० "न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुम्" इति श्रुतेश्च भा० । "न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्" सू० "स पुनर्मुख्यः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जिज्ञास्यते । तत्र प्राप्तं तावत् श्रुतेर्वायुः प्राण इति, एवं हि श्रूयते, "यः प्राणः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः" इति । अथ वा तन्त्रान्तरीयाभिप्रायात् समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति प्राप्तं, एवं हि तन्त्रान्तरीया आचक्षते । "सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च" इति । अत्रोच्यते । न वायुः प्राणः नापि करणव्यापारः कुतः पृथगुपदेशात् । वायोस्तावत् प्राणस्य पृथगुपदेशो भवति, "प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः, स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च" इति । न हि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्यते तथा करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति, वागादीनि करणान्यनुक्रम्य तत्र तत्र पृथक्प्राणस्यानुक्रमणात् । न हि करणव्यापार एव सन् करणेभ्यः पृथगुपदिश्येत । तथा "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुः" इत्येवमादयोऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य पृथगुपदेशा अनुसर्त्तव्याः । न च समस्तानां करणानामेका वृत्तिः सम्भवति, प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात्, समुदायस्य चाकारकत्वात् । ननु पञ्जरचालनन्यायेन एतद्भविष्यति यथैकपञ्जरवर्त्तिन एकादश पक्षिणः प्रत्येकं प्रतिनियतव्यापाराः सन्तः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयन्ति एवमेकशरीरवर्त्तिन एकादश प्राणाः प्रत्येकं नियतवृत्तयः सन्तः सम्भूयैकां प्राणाख्यां वृत्तिं प्रतिपत्स्यन्ते इति । नेत्युच्यते, युक्तम् तत्र प्रत्येकवर्त्तिभिरवान्तरव्यापारैः पञ्जरचालनानुरूपैरेवोपेताः पक्षिणः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयेयुरिति तथा दृष्टत्वात् । इह तु श्रवणाद्यवान्तरव्यापारोपेताः प्राणा न सम्भूय प्राण्युरिति युक्तं, प्रमाणाभावात् अत्यन्तविजातीयत्वाच्च श्रवणादिभ्यः प्राणनस्य । तथा प्राणस्य श्रेष्ठत्वाद्युद्घोषणं गुणभावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां न करणवृत्तिमात्रे प्राणेऽवकल्पते, तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः"

कथं तर्हीयं श्रुतिः, "यः प्राणः स वायुः" इति, उच्यते । वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहो विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्राणो नाम भण्यते न तत्त्वान्तरं नापि वायुमात्रं, अतश्चोभे अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते । स्यादेतत्, प्राणोऽपि तर्हि जीववदस्मिन् शरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति, श्रेष्ठत्वात् गुणभावोपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिन्द्रियाणाम् । तथा हि अनेकविधा विभूतिः प्राणस्य श्राव्यते "सुप्तेषु वागादिषु प्राण एवैको जागर्त्ति प्राण एवैको मृत्युनाऽनाप्तः प्राणः संवर्गो वागादीन् संवृङ्क्ते प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रान्" इति । तस्मात् प्राणस्यापि जीववत् स्वातन्त्र्यप्रसङ्गः, तं परिहरति" भा० "चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः" सू० "तुशब्दः प्राणस्य स्वातन्त्र्यं व्यावर्त्तयति । यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवत् जीवस्य कर्त्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि न स्वतन्त्राणि तथा मुख्योऽपि प्राणो राजमन्त्रिवत् जीवस्य सर्वार्थत्वेन उपकरणभूतो न स्वतन्त्रः । कुतः तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते, प्राणसंवादादिषु समानधर्मणां सह शासनं युक्तं बृहद्रथन्तरादिवत् । आदिशब्देन संहतत्वाचेतनत्वादीन् प्राणस्य स्वातन्त्र्यनिराकरणहेतून् दर्शयति । स्यादेतत् यदि चक्षुरादिवत् प्राणस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत विषयान्तरं रूपादिवत् तस्य प्रसज्येत रूपालोचनाद्याभिर्वृत्तिभिर्यथा चक्षुरादीनां जीवं प्रति करणभावो भवति । अपि चैकादशैव कार्यजातानि रूपालोचनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संगृहीताः न तु द्वादशमपरं कार्यजातमवगम्यते यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिज्ञायेत इति । अत उत्तरं पठति" भा० "अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति" सू० "न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः अकरणत्वात् प्राणस्य । न हि चक्षुरादिवत् प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते । न चास्यैतावता कार्याभाव एव । कस्मात्, तथा हि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसम्भाव्यमानं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति । प्राणसंवादादिषु "अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरे" इत्युपक्रम्य "यस्मिन् व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठः" इति चोपन्यस्य प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं दर्शयित्वा

प्राणोऽग्निरूपिणां वागादीनां विलयापत्तिं शरीरपात-प्रसङ्गेन दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रिय-स्थितिं दर्शयति । "तान् वरिष्ठः प्राणः उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमव-ष्टभ्य विधारयामि" इति च । एतमेवार्थं श्रुतिराह । "प्राणेन रक्षन्नवरं कुलाये" इति च । सुप्तेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीररक्षां दर्शयति । "यस्मात् कस्मा-च्चाङ्गात् प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति तेन यदश्नाति यत् पिबति तेनेतरान् प्राणानवति" इति च प्राणनि-मित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति । "कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि ? कस्मिन् ? वा प्रतिष्ठितेऽहं प्र-तिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत" इति प्राणनिमित्ते एव जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति" भा० । "पञ्चवृत्तिर्मनो-वद्व्यपदिश्यते" सू० । "इतश्चास्ति मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं यत्कारणं पञ्चवृत्तिरयं व्यपदिश्यते श्रुतिषु "प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः" इति । वृत्तिभेदश्चायं कार्यभेदापेक्षः । प्राणः प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिकर्मा, अपानोऽवाग्वृत्तिर्निश्वासादिकर्मा, व्यानः तयोः सन्धौ वर्त्तमानो वीर्य्यवत्कर्महेतुः, उदानः ऊर्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः, समानः समं सर्व्वेष्वङ्गेषु योऽन्नरसा-न्नयति इति । एवं पञ्चवृत्तिः प्राणः मनोवत् यथा मनसः पञ्च वृत्तयः एवं प्राणस्यापीत्यर्थः । श्रोत्रादिनि-मित्ताः शब्दादिविषयाः मनसः पञ्च वृत्तयः प्रसिद्धाः । न तु कामः सङ्कल्प इत्याद्याः परिपठिताः परिगृह्ये-रन्, पञ्चसङ्ख्यातिरेकात् । नन्वत्रापि श्रोत्रादिनिर-पेक्षा भूतभविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो वृत्तिरस्तीति समानः पञ्चसङ्ख्यातिरेकः । एवं तर्हि परमतमप्रति-षिद्धमनुमतं भवतीति न्यायादिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पञ्च वृत्तयः परिगृह्यन्ते प्रमाणविपर्य्ययविकल्प-निद्रास्मृतयो नाम । बहुवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वान्मनोवदिति योजयितव्यम्" भा० । "अणुश्च" सू० । "अणुश्चायं मुख्यः प्राणः प्रत्येतव्य इतरप्राणवत् । अणु-त्वं चेहापि सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं, पञ्च-भिर्वृत्तिभिः कृत्स्नशरीरव्यापित्वात् । सूक्ष्मः, प्राण उत्क्रान्तौ पार्श्वस्थेनादृश्यमानत्वात्, परिच्छिन्न-श्चोत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यः । ननु विभुत्वमपि प्राणस्य समाम्नायते, "समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन

सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण" इत्येवमादिषु प्रदेशेषु । तदुच्यते, आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण प्राणात्मना एतद्विभुत्वमाम्नायते नाध्या-त्मिकेन । अपि च समः प्लुषिणेत्यादिना साम्यवचनेन प्रतिप्राणिवर्त्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्श्यते तस्मा-द्दोषः" भा० । "ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात्" सू० । "ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्वस्मै स्वस्मै कार्य्याय प्रभवन्ति आहोस्विद्देवताधिष्ठानाः प्रभवन्तीति विचार्य्यते । तत्र प्राप्तं तावद्यथा, स्वकार्य्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्त्तेरन्निति । अपि च देवता-धिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासा-मेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसङ्गात् शारीरस्य भोक्तृत्वं प्रलीयेत, अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवृत्तिरिति, एवं प्राप्ते इदमुच्यते । ज्योतिराद्यधिष्ठानन्त्विति । तुशब्देन पूर्व्वपक्षो व्यावर्त्त्यते । ज्योतिरादिभिरग्न्या-द्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादिकरणजातं स्व-कार्य्येषु प्रवर्त्तत इति प्रतिजानीते । हेतुञ्च व्याचष्टे तदामननादिति । तथा ह्यामनन्ति "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादि" । अग्नेश्चायं वाग्भावो मुखप्रवेशश्च देवतात्मनोऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकृत्योच्यते । नहि देवता-सम्बन्धं प्रत्याख्यायाग्नेर्वाचि मुखे वा कश्चिद्विशेषः सम्बन्धो दृश्यते । तथा "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" इत्येवमाद्यपि योजयितव्यम् । तथान्यत्रापि "वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च" इत्येवमादिना वागादीनामग्न्यादिज्योति-ष्ट्ववचनेनैतमेवार्थं द्रढयति । "स वै वाचमेव प्रथमामत्य-वहत् सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्" इति च । एवमादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेनैतमेवार्थं द्योतयति । सर्वत्र चाध्यात्माधिदैवतविभागेन वागाद्य-ग्न्याद्यनुक्रमणवचनमनयैव प्रत्यासत्त्या भवति । स्मृतावपि "वागध्यात्ममिति प्राहु ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः । वक्तव्य-मधिभूतन्तु वह्निस्तत्राधिदैवतम्" इत्यादिना वागादी-नामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रपञ्चं प्रदर्शितम् । यदुक्तं स्वकार्य्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्त्ते-रन्निति तदयुक्तम् शक्तानामपि शकटादीनामनडुदा-द्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात् । उभयथोपपत्तौ चाग-माद्देवताधिष्ठितत्वमेव निश्चीयते । यदप्युक्तं देवताना-मेवाधिष्ठात्रीणां भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शारीरस्य जीवस्येति

तत् परिच्छिद्यते" भा०। "प्राणवता शब्दात्" सू०। "सतीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्य्यकरणसङ्घातस्वामिना शारीरेणैवैषां प्राणानां सम्बन्धः श्रुतेरवगम्यते। तथा हि श्रुतिः "अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्" इत्येवंजातीयका शारीरेणैव प्राणानां सम्बन्धं श्रावयति। अपि चानेकत्वात् प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वमेकस्मिन् शरीरेऽवकल्पते। एको ह्ययमस्मिन् शरीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसन्धानादिसम्भवादवगम्यते" भा०। "तस्य च नित्यत्वात्" सू०। "तस्य च शारीरस्यास्मिन् शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापोपलेपसम्भवात् सुखदुःखोपभोगसम्भवाच्च न देवतानाम्। ता हि परस्मिन्नैश्वर्य्ये पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिन् शरीरे भोक्तृत्वं प्रतिलब्धुमर्हन्ति। श्रुतिश्च भवति "पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति" इति शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां सम्बन्धः" भा०। "उत्क्रान्त्यादिषु तदनुवृत्तिदर्शनात्" सू०। "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात् सतीष्वपि करणानां नियन्त्रीषु देवतासु न शारीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति, करणपक्षस्यैव हि देवता न भोक्तृपक्षस्येति" भा०। "त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्" सू०। "मुख्यश्चैक इतरे चैकादश प्राणा अनुक्रान्ताः, तत्रेदमपरं सन्दिह्यते किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा आहोस्वित् तत्त्वान्तराणीति। किन्तावत् प्राप्तं मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिभेदा इति। कुतः श्रुतेः। तथाहि श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च प्राणान् सन्निधाप्य मुख्यात्मतामितरेषां ख्यापयति "हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति तत्र तस्यैव सर्वे रूपमभवन्" इति। प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः, इतरथा ह्यन्याय्यमनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्येत एकत्र वा मुख्यत्वमितरत्र वा लाक्षणिकत्वमापद्येत। तस्मात् यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः एवं वागाद्या अप्येकादशेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वागादीनीति कुतः व्यपदेशभेदात्। कोऽयं व्यपदेशभेदः, ते प्रकृताः, प्राणाः श्रेष्ठं वर्ज्जयित्वाऽवशिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते श्रुतावेवं व्यपदेशभेददर्शनात्। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इत्येवंजातीयकेषु श्रुतिप्रदेशेषु पृथक् प्राणो व्यपदिश्यते पृथक् चेन्द्रियाणि। ननु मनसोऽप्येवं वर्ज्जनम् इन्द्रियत्वेन प्राणवत् स्यात् "मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति पृथक् व्यपदेशभेददर्शनात्। सत्यमेतत् स्मृतौ तु एकादशेन्द्रियाणीति मनसोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत् संगृह्यते, प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति। व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदपक्षे उपपद्यते। तत्त्वैकत्वे तु स एवैकः सन् प्राण इन्द्रियव्यपदेशं लभते न लभते च इति विप्रतिषिद्धं, तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे। कुतश्च तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे" भा०। "भेदश्रुतेः" सू०। "भेदेन च वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते "ते ह वाचमूचुः" इत्युपक्रम्य वागादीनसुरपाप्मविध्वस्तानुपन्यस्योपसंहृत्य वागादिप्रकरणम्, "अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः" इत्यसुरविध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमात्, तथा "मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत" इत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतय उदाहर्त्तव्याः। तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे। कुतश्च तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे" भा०। "वैलक्षण्याच्च" सू०। "वैलक्षण्यञ्च भवति मुख्यप्राणस्येतरेषाञ्च सुप्तेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्त्ति "स एव चैको मृत्युनाऽनाप्तः। आप्तास्त्वितरे" तस्यैव प्राणस्यावस्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपातनहेतुत्वं नेन्द्रियाणां विषयालोचनहेतुत्वञ्चेन्द्रियाणाम्। न प्राणस्येत्येवंजातीयको भूयान् लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणाम्। तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः। यदुक्तं "तत्र तस्यैव सर्वे रूपमभवन्" इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियाणीति तदयुक्तम् तत्रापि पौर्वापर्य्यालोचनाद्भेदप्रतीतेः। तथा हि "वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे" इति वागादीनीन्द्रियाण्यनुक्रम्य "तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्" इति च श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्तत्वं वागादीनामभिधाय "अथेममेव नाप्नोत् योऽयं मध्यमः प्राण" इति पृथक् प्राणं मृत्युनानभिभूतमनुक्रामति। "अयं वै नः श्रेष्ठः" इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति। तस्मात्तदविरोधेन वागादिषु परिस्पन्दलाभस्य प्राणायत्तत्वं तद्रूपभवनं वागादीनामिति मन्तव्यं न तु तादात्म्यम्। अत एव प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः। तथा च श्रुतिः "तत्र तस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मादेते एतेनाख्यायन्ते प्राणाः" इति मुख्यप्राणविषयस्यैव प्राणशब्दस्य इन्द्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं दर्शयति। तस्मा-

तस्यामराणि प्राणादुदानादीन्द्रियाणीति” शाङ्करभा०। अतएव वेदान्तसारादौ आकाशादिपञ्चतन्मात्राणां सम-स्तानां रजोऽंशेभ्यः पञ्चवृत्तिकप्राणस्योत्पत्तिमङ्गीचकार तेनापि इन्द्रियेभ्यस्तस्य पृथक्त्वं गम्यते। १५देहस्थे दशवृत्तिके वायुभेदे प्राणकर्मन्शब्दे दृश्यम्। १६ धातुः द्रुमभेदे पु० “धात्र्यै धातविधात्रोश्च तयोर्जातौ सुतौ शुभौ। प्राणश्चैव मृकण्डुश्च” मार्क०५२अ०। वैवस्वतमन्वन्तरे १७सप्तर्षिभेदे पु० हरिवं० ७अ०। धराख्यवसोः १८पुत्रभेदे पु० हरिव० ३अ०। १९विष्णौ पु० “ईशानः प्राणदः प्राणः” विष्णुस०। ‘प्राणस्य प्राणः’ इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम्। प्राणयति प्राणः “अच्युतः प्रथितः प्राणः” विष्णुस०। “सूत्रात्मना प्राणयति चेष्टयति प्रजाः प्राणः” भा० व्यु-त्पत्तिद्वययोगात् नामद्वयम्।

प्राणस्य जलेनैवोपचयस्य करणात् जलमयत्वम् यथोक्तं छा० उ० “आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थ-विष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽ-णिष्ठः स प्राणः” इत्युक्त्वा “अन्नमयं हि सोम्य! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्” इति च सयुक्ति-कोक्त्या तत्समर्थितं यथा “यथा दध्नः सोम्य! मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति” इति-दृष्टान्तीकृत्य “एवमेव खलु अपां सोम्य! पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवतीति” छा०उ०। “यथाव दृष्टान्तः एवमेव खलु सोम्यान्नादेरस्य भुज्यमानस्यौदर्येणाग्निना वायुसहितेन खजेनेव मथ्य-मानस्य योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति मनोऽवयवैः सह संभूय उपचिनोति तद्वत् तथाऽपां सोम्य! पीयमानानां योऽणिमा स प्राण इत्यादि” भाष्यम्। २०मूलाधारस्थे वायौ च “मूलाधारोद्गत प्राण” या०ति०। [हृद्ये। स्वार्थे क। २जीवे च मेदि०।

प्राणक पु० प्राणेन कायति कै–क। १जीवकाख्ये २जीवक-

प्राणकर त्रि० प्राणं बलं करोति कृ–ट। बलकारके “सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम्। घृतमु-ष्णोदकं चैव सद्यः प्राणकराणि षट्” चाणक्यः।

प्राणकर्मन् न० ६त०। प्राणानां दशानां कर्मभेदे तानि च कर्माणि “सर्वाणीन्द्रियकर्माणि, प्राणकर्माणि चापरे” गीता भाष्य टी० आनन्दगिरिणोक्तानि यथा “प्राणानाञ्च दशानां कर्माणि, प्राणस्य बहिर्गमनम् अपानस्याधोगमनं व्यानस्य व्यायामाकुञ्चनप्रसरणादीनि

समानस्याशितपीतादीनां समुन्नयनम् उदानस्योर्द्ध्वनयनम् “उद्गारे नाग आख्यातः कूर्म उन्मीलने स्मृतः। कृकर-स्तु क्षुते ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे। न जहाति मृत-ञ्चापि सर्वव्यापी धनञ्जयः” इत्येव रूपाणि।

प्राणग्रह पु० “प्राणो वै ग्रहः” तैत्ति० उक्ते प्राणाख्ये इन्द्रिये ग्रहशब्दे २७३६ पृ० दृश्यम्। तत्र प्राणशब्देन घ्राणमुच्यते इति भाष्ये समर्थितम्।

प्राणजीवन त्रि०प्राणं जीवयति जीवि–ल्यु। १प्राणस्थापके २प्राणपोषके विष्णौ पु० “प्राणभृत्प्राणजीवनः” विष्णुस० “प्राणयति प्राणिनो जीवान् जीवयति प्राणजीवनः “न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन। इत-रेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ” मन्त्रवर्णात्” भा०।

प्राणतज पु० कल्पभवे वैमानिकभेदे हेमच०। प्राणतज इत्येव साधुःपाठः। [व्यवच०।

प्राणथ पु० प्र+अन–अथ। १प्राणशब्दार्थे २बलवति च उ-

प्राणद न० प्राणं प्राणनं बलं वा ददाति पुष्णाति द्यति वा दा दो–वा–क। १जले तस्य यथा प्राणोपकारकत्वं तथा प्राणशब्दे छा०उ०वाक्ये दर्शितम्। २रक्ते च हेमच०। ३जीवकवृक्षे पु० राजनि० ४हरीतक्याम् ५ऋद्धिवृक्षे च स्त्री राजनि०। ६प्राणदातृमात्रे त्रि० “विमाथव्यग्र-चारदेशे प्राणदा यमदूतिका” तन्त्रटः। ७विष्णौ पु० तस्य प्रलये सर्वप्राणच्छेदकत्वात्सद्दातृत्वमिति नामद्वयम् प्राण-शब्दे उदा० दृश्यम्।

प्राणदा स्त्री चक्रदत्तोक्ते गुटिकाभेदे “कर्णानदारश्मरहिं-दारक गुडेन या मोदकमप्युदारकम्। अशेषदुर्नामक-रोगदारकं करोति हृद्घण्वैव दारकम्। चूर्णे चूर्ण-समो देयो मोदके द्विगुणो गुडः। त्रिपलं शृङ्गवेरस्य मरिचस्य च। पिप्पल्याः कुडवोऽर्द्धं च चव्यायाः पलमेव च। तालीशपत्रस्य पलं पलार्द्धं केशरस्य च। द्वे पले पिप्पलीमूलादर्द्धकर्षं पलकात्। सूक्ष्मैला-कर्षमेकन्तु कर्षं त्वक्पत्रयोः। गुडात् पलानि तु त्रिंशत् चूर्णमेकत्र कारयेत्। अयं प्राणाख्या गुडिका प्राण-देति च सा स्मृता”। [त्रुट। २जले पु० शब्दच०।

प्राणन न० प्र+अन–भावे ल्युट्। १जीवने जटा०। करणे

प्राणनाथ पु० ६त०। पत्यौ शब्दरत्ना०। प्राणपत्यादयोऽप्यत्र

प्राणनिग्रह पु०प्राणो निगृह्यतेऽनेन नि+ग्रह–करणे अप्। प्राणायामे प्राणनिरोधादयोऽप्यत्र।

प्राणन्त पु० प्र+अन–करणे झ। १वायौ उज्ज्वल० २रसा-

अन्ने अञ्जनभेदे ३क्षुधायां ४हिक्कायाञ्च स्त्री उणादि० ।

प्राणप्रद त्रि० प्राणं बलं प्रददाति प्र+दा–क । १बलदायके २ऋद्धिनामकौषधौ स्त्री रत्नमा० ।

प्राणभक्ष पु० प्राणेन घ्राणेन भक्षः ३त० । घ्राणेनावघ्राणमात्रे कात्या० १०।२६ कर्क० । [शब्दच० ।

प्राणभास्वत् पु० प्राणेन वायुना भास्वान् उद्दीप्तः । समुद्रे

प्राणभृत् त्रि० प्राणं बिभर्त्ति भृ–क्विप् ६त० । १प्राणिनि जीवे जन्तुमात्रे २प्राणपोषके त्रि० ३विष्णौ पु० "प्राणभृत् प्राणजीवनः" विष्णु स० ।

प्राणमय पु० प्राण+प्राचुर्य्ये मयट् । "कर्मेन्द्रियैः पञ्चभिरञ्चितोऽसौ प्राणो भवेत् प्राणमयस्तु कोषः" विवेकचू० उक्ते जीवस्वरूपावरके कोषभेदे "नैवात्मापि प्राणमयो वायुविकारो गन्ताऽऽगन्ता वायुवदन्तर्बहिरेष । यस्मात् किञ्चित् क्वापि न वेत्तीष्टमनिष्टं स्वं वाऽन्यं वा किञ्चन नित्यं परतन्त्रः" तस्य तस्यात्मनोभेदे हेतुरुक्तः ।

प्राणयम पु० प्राणो यम्यतेऽनेन यम–करणे घञ् अवृद्धिः । प्राणायामे हेमच० प्राणरोधप्राणनियमप्राणसंयमादयोऽप्यत्र ।

प्राणयात्रा स्त्री ६त० । प्राणस्य श्वासप्रश्वासादिके १व्यापारे उपचारात् तत्साधने २भोजनादौ । भोजनेन हि देहे प्राणयात्रानिर्वाहोऽन्यथा मरणेनोत्क्रान्तिः प्राणस्य भोजनं विना स्थित्यभावात् । प्राणयात्राऽस्त्यस्य प्रयोजनत्वेन ठन् । प्राणयात्रिक प्राणधारणभोजनयुक्ते विशिष्टभोगपरे मनुः ६।५७

प्राणयोनि पु० ६त० । १परमेश्वरे जगत्प्राणे २वायौ च ।

प्राणवत् त्रि० प्राण+मतुप् मस्य वः । प्राणिनि जीवे जन्तुमात्रे

प्राणशरीर पु० प्राणः शरीरं स्वरूपं यस्य । प्राणात्मत्वेन ध्येये परमेश्वरे "स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः" छा० उ० "प्राणो लिङ्गात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वययुतः "यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या प्रज्ञा स प्राणः" इति श्रुतेः" स शरीरं यस्य सः" भाष्यम् ।

प्राणसंवाद पु० ६त० । प्राणानामिन्द्रियाणां मुख्यप्राणस्य च यत्र श्रेष्ठत्वविषये विवादे । स च छा० उ० "अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरेऽहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीत्युपक्रमे दर्शितः ।

प्राणसंशय पु० ६त० । १प्राणस्य स्थित्यस्थितिसन्देहे उपचारात् २मरणफलकव्यापारभेदे च ।

प्राणसद्मन् न० ६त० । प्राणायतने देहे ।

प्राणसम पु० ६त० । १प्राणतुल्ये प्रिये २पत्यौ ३पत्न्यां स्त्री ।

प्राणहर त्रि० प्राणं हरति देहात् देहान्तरं प्रापयति बलं वा हरति हृ–अच् । १प्राणस्य देहात् देहान्तरप्रापके २बलनाशके । "शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्" चाणक्यः । ३विषादौ च याज्ञ० २।२२७ ।

प्राणहारक त्रि० प्राण हरति हृ–ण्वुल् । १देहात् प्राणस्य हारके २नाशके ३वत्सनाभविषे न० राजनि० ।

प्राणाग्निहोत्र न० प्राणरूपेऽग्नौ होत्रम् । १वैश्वानरविदः प्राणानां पञ्चाहुतिरूपेऽग्निहोत्रात्मके भोजने । तस्य यथा कर्त्तव्यता तथा छा० उ० "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति" इत्युपक्रम्य दर्शितम् । तच्च प्राणाहुतिशब्दे दृश्यम् । तत्प्रतिपादके २कृष्णयजुर्वेदीयोपनिषद्भेदे च ।

प्राणात्यय पु० ६त० । १प्राणधारणाऽसम्भावनायाम् । ब०व० । २तदुपलक्षिते काले च "प्राणात्यये च संप्राप्ते योऽश्नाति यतस्ततः । न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा" स्मृतिः "सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्" शा० सू० ।

प्राणाधिनाथ पु० ६त० । पत्यौ हला० ।

प्राणान्त पु० ६त० । मरणे । प्राणान्तः प्रयोजनमस्य ठञ् । प्राणान्तिक । मरणफलके प्रायश्चित्तादौ ।

प्राणापान पु० द्व० द्वि० व० । प्राणे अपाने च १वायौ "प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं प्रतिष्ठिता" महाभारतवाक्यम् । २अश्विनीकुमारयोः "तस्यां त्वाष्ट्र्यामश्वरूपी मार्त्तण्डस्तीव्रतेजसः । वीर्यं निर्वापयामास तज्जलं तद्द्विधाऽपतत् । तत्र प्राणस्त्वपानश्च योनौ चात्मवितौ पुरा । शरटामेन च पुनर्मूर्त्तिमन्तौ बभूवतुः । तौ त्वाष्ट्र्यामश्वरूपिण्यां जातौ येन नरोत्तमौ । नासत्यावश्विनौ देवौ कीर्त्त्येते रविनन्दनौ" वराहपु० ।

प्राणायतन न० ६त० । "शिरसि कर्णरन्ध्रे च पायूपस्थाश्च नासिकाः । नवच्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु" याज्ञ० उक्ते प्राणस्य छिद्ररूपस्थानभेदे

प्राणायन पु० स्त्री० प्राणस्यापत्यं नडा० फक् । प्राणस्यापत्ये

प्राणायाम पु० प्राण आयम्यतेऽनेन आ+यम–करणे घञ् । प्राणवायोर्गतिविच्छेदकारकव्यापारभेदे तद्विधिस्तन्त्रसारोक्तो यथा "तत्र प्राणायामेऽङ्गुलिनियमो ज्ञानार्णवे "भूतशुद्धिं ततः कुर्यात् प्राणायामक्रमेण च । कनि;

तानामिकाङ्गुष्ठैर्नासापुटधारणम्। प्राणायामः स विज्ञेयस्तर्जनीमध्यमे विना"। प्राणायामो द्विविधः सगर्भो निगर्भश्च। तथा च "सगर्भो मन्त्रजापेन निगर्भो मात्रया भवेत्"। मात्रा च "वामजानुनि तु स्वस्य भ्रामणं यावता भवेत्। कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्वेदपारगैः"। तत्र च मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य वा षोडशवारादिजपेन वामनासापुटादिना वायुपूरकादिकं कुर्य्यात्। तथा च कालीहृदये "प्राणायामत्रयं कुर्य्यात् मूलेन प्रणवेन वा। अथ वा मन्त्रबीजेन यथोक्तविधिना सुधीः"। यथा तस्य षोडशवारजपेन वायुं रेचयेत्। तस्य चतुःषष्टिवारजपेन वायुं कुम्भयेत्। तस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन वायुं रेचयेत्। पुनर्दक्षिणेनापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा वामेन रेचयेत्। पुनर्वामेनापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा दक्षिणेन रेचयेत्। त्रिपुरासारसमुच्चये "विपरीतमतो विदधीत बुधः पुनरेव वा तद्विपरीतमिति"। यौगिके तु मात्रानियमः। तथा च गौतमीये "अथ प्राणायामः प्रोक्तो यौगिकं कथयामि ते। पूरयेद्वामया विद्वान् मात्राषोडशसंख्यया" इत्यादि। यद्वा चतुःषोडशद्वात्रिंशद्वारजपेन पूरकादिकं कुर्य्यात्। तथा च तन्त्रान्तरे "पूरयेत् षोडशभिर्वायुं धारयेत्तु चतुर्गुणैः। रेचयेत् कुम्भकार्द्धेन अशक्त्या तत्तुरीयकम्। तदशक्तौ तदर्द्धमेव प्राणस्य संयम। अस्य नित्यता माह "प्राणायामं विना मन्त्रपूजने न हि योग्यता" इत्याद्युक्त्या प्राणायामस्वरूपफलादिकं प्राणायामशब्दे दर्शितं यथा तत्राग्निपुराणे "गायत्रीं प्रति ब्रह्मवाक्यम् "कुर्वन्तोऽपीह पापानि ये त्वां ध्यायन्ति पावनि। उभे सन्ध्ये न तेषां हि विद्यते तु निपातकम्। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामेन यो द्विजः। वर्त्तते न स लिप्येत पातकैरुपपातकैः"। वृहद्विष्णुः "प्राणायामान् द्विजः कुर्य्यात् सर्वपापापनुत्तये। दह्यन्ते सर्वपापानि प्राणायामैर्द्विजस्य तु"। विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणयोः "सर्वदोषहरः प्रोक्तः प्राणायामो द्विजन्मनाम्। ततस्तस्याधिकं नास्ति प्रायश्चित्तकारणम्"। अत्रिः "कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा पापं कृतञ्च यत्। आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैर्व्यपोहति"। अत्रिः "प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिर्विधि। अहोरात्रकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः"। वशिष्ठः "प्राणायामान् धारयेत् त्रीन् यथाविधि सुयन्त्रितः। अहोरात्रकृतं पापं तत्क्षणादेव

नश्यति"। हारीतः "पूर्वोक्तेषु चैतेषु तथान्येष्वपि सर्वशः। प्राणायामास्तपोऽभ्यस्ताः सर्वदोषहरं प्रति। आयान्ति तद्विनाशाय तमांसीव भास्करः। सर्वदोदमनं प्राप्य निर्मला धूतकल्मषाः। भवन्ति भास्कराकारा विधूमा इव पावकाः"। योगियाज्ञवल्क्यः "यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसापि वा। त्रिकालसन्ध्याकरणात् प्राणायामैर्व्यपोहति"। बृहस्पतिः "प्राणायामैर्दहेद्दोषान् मनोवाग्देहसम्भवान्"। प्राणायामाद्युक्तौ बौधायनः "एतदाद्यं तपः श्रेष्ठमेतद्धर्मस्य लक्षणम्। सर्वदोषोपघातार्थमेतदेव विशिष्यते"। अत्रिवशिष्ठौ "आवर्त्तयेत् सदा युक्तः प्राणायामान् पुनः पुनः। आकेशाग्रान्नखाग्राच्च तपस्तप्यत उत्तमम्"। विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणयोः "आकेशाग्रान्नखाग्राच्च तपस्तप्येत् सुदारुणम्। आत्मानं शोधयत्येव प्राणायामः पुनः पुनः। दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः। तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात्। प्राणायामैर्दहेद्दोषान् प्राणायामः परं तपः"। [illegible] "यथा हि शैलधातूनां धमतां धम्यते रजः। इन्द्रियाणां तथा दोषान् प्राणायामेन निर्दहेत्"। बृहस्पतिः "धम्यमानं यथा ह्येतद्धातूनां दह्यते मलम्। तथेन्द्रियकृतो दोषः प्राणायामेन दह्यते"। योगियाज्ञवल्क्यः "यथा पर्वतधातूनां दोषान् दहति पावकः। एवमन्तर्गतश्चैनः प्राणायामेन दह्यते"। अत्रिवशिष्ठौ "निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निः प्रजायते। अग्नेरापो व्यजायन्त तैरन्तः शुध्यते त्रिभिः"। विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणयोः "निरोधाज्जायते वायुस्तस्मादग्निस्ततो जलम्। त्रिभिः शरीरं सकलं प्राणायामैर्विशुध्यति"। योगियाज्ञवल्क्यः "तथा निरोधसंयोगात् देवतालयचिन्तनात्। अग्नेर्वायोरपां योगादात्मा शुध्यति वै त्रिभिः"। मनुः "प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः। व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः" विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणयोः "प्राणसंधारणं कार्यं कुशाग्रच्युतबिन्दुना। स कुर्य्यादन्यथा राजन् प्राणायामस्तदुच्यते"। वृहद्विष्णुः "सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते। गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम्। प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः"। योगियाज्ञवल्क्यः "भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च। प्रत्योङ्कारसमायुक्तं तत्सवितुर्वरेण्यकम्।

ओमापोज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् प्रयोजयेत् । एवं मन्त्रप्रयोगस्तु प्राणायामविधाने । त्रिरावर्त्तनयोगेन प्राणायामस्तु शब्दितः" । योगियाज्ञवल्क्यः "षोडशाक्षरकं ब्रह्म गायत्र्याश्च शिरः स्मृतम् । ओमापोज्योतिरित्येष मन्त्रो यस्तु प्रकीर्त्त्यते । तस्य प्रजापतिरृषिर्यजुश्छन्दस्तथा विना । ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः समुदाहृताः । प्राणस्यायमने चैव विनियोग उदाहृतः । गायत्रीशिरसा सार्द्धमेवं श्रुतिनिदर्शनम् । प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते । आदानं रोधसंसर्गं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् । ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवाननुक्रमात् । रक्तं प्रजापतिं ध्यायेत् विष्णुं नीलोत्पलप्रभम् । शङ्करं त्र्यम्बकं श्वेतं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात् । पूरके ब्रह्मसायुज्यं कुम्भके ब्रह्मणोऽन्तिकम् । रेचकेनाद्वितीयन्तु प्राप्नुयादैश्वरं पदम्" अथ प्राणायामविधिं तत्र व्यासपद्यम् "आदौ छन्द ऋषिदेवताविनियोगान्विष्यते "गायत्रीं शिरसा सार्द्धं सप्तव्याहृतिपूर्विकाम् । प्राणायामेन त्रिरावर्त्तयेत् तत शनैः प्रश्वसेच्च प्राणायामैर्दग्धदोषोऽयं यत् श्रेयः तत् सकलं भवति" । व्यासः "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च । त्रिष्टुप् च जगती चेति छन्दांस्याहुरनुक्रमात् । अग्निवाय्वर्कवरुणा बृहस्पतिशतक्रतू । विश्वेदेवा व्याहृतीनां दैवतानि यथाक्रमम् । विनियोगः स्मृतस्तासां प्राणायामे महर्षिभिः" । योगियाज्ञवल्क्यः "व्याहृतीनान्तु सर्वासामार्षञ्चैव प्रजापतिः । सप्त छन्दांसि प्रोक्तानि छादनानि तु सर्वशः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती त्रिष्टुबेव च । पङ्क्तिश्च जगती चैव सप्त छन्दांसि तानि वै । अग्निर्वायुस्तथादित्यो बृहस्पतिराप एव च । इन्द्रश्च विश्वदेवाश्च देवताः समुदाहृताः । समाम्नातेषु नित्येषु प्रायश्चित्तेषु सर्वदा । प्राणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृतः" । बृहस्पतिः "बद्धासन नियम्याथ स्मृत्वा ब्रह्मादिकं तथा । सन्निमीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत्" । विष्णुधर्मोत्तरे "सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते । आदान रोधसंसर्गं मनसा त्रिः समभ्यसेत् । ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायन्मुच्येत बन्धनात् । रक्तं पितामहं ध्यायेद्विष्णुं नीलोत्पलप्रभम् । शुक्लेन त्र्यम्बकञ्चैव सर्वाराध्यवतारणम्" । योगियाज्ञवल्क्यः "बाह्यस्थित

नासापुटेन वायुमाकृष्य तेनैव शनैः समस्तम् । नाडीश्च सर्वाः प्रतिपूरयेद्यः स पूरको नाम महानिरोधः । न रेचको नैव च पूरको वा नासाग्रचारी स्थित एव वायुः । सुनिश्चलं धारयति क्रमेण कुम्भाख्यमेतं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः । निष्क्रम्य नासाविवरादशेषं प्राणं बहिः शून्यमिवानिलेन । निरुध्य सन्तिष्ठति चोर्द्ध्ववायुः स रेचको नाम महानिरोधः । नासिकयाऽऽकृष्योच्छ्वासं ध्मानं पूरक उच्यते । कुम्भो निश्चलनिश्वासो रिच्यमानस्तु रेचकः' । योगियाज्ञवल्क्यः "प्राणेनापानपानेन वेगवायुं समुत्सृजेत् । येन यत्नमधश्चोर्द्ध्व निश्वासेन च चालयेत् । शनैर्नासापुटे वायुमुत्सृजेन्न तु वेगतः" । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि" पात० सू० तस्य योगाङ्गतोक्ता । तस्य च योगाङ्गप्राणायामस्य लक्षणादि पात०सू०भा० विवरणेनोक्तं यथा "तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः" सू० । "सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः । कोष्ठ्यस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः, तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः प्राणायामः" भा० । स तु "बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः" सू० । "यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः यत्र श्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृतीयस्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद् भवति यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्वतः सङ्कोचमापद्यते । तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति त्रयोऽप्येते देशेन परिदृष्टाः इयानस्य विषयो देश इति । कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः । संख्याभिः परिदृष्टाः, एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घातस्तद्वन्निगृहीतस्यैतावद्भिः द्वितीय उद्घातः एवं तृतीयः एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र इति संख्यापरिदृष्टः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः" भा० 'बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः' सू० । "देशकालसंख्याभिर्बाह्यविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः तथाभ्यन्तरविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः उभयथा दीर्घसूक्ष्मः तत्पूर्वको भूमिजयात् क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः । तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सकृदारब्ध एव देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः इत्ययं विशेष इति" भा० । "ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्" सू० । "प्राणायामानभ्यस्यतोऽस्य

योगिन क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं यत्तदाचक्षते महामोहमयेन इन्द्रजालेन प्रकाशशील सत्त्वमावृत्य तदे वाकार्ये नियुङ्क्ते इति तदस्य प्रकाशावरणं कर्म सं-सारनिबन्धन प्राणायामाभ्यासात् दुर्बल भवति प्रतिक्षण च क्षीयते। तथा चोक्तम् "तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति"। किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव। "प्रच्छर्दन-विधारणाभ्यां वा प्राणस्येति" वचनात्" भा०।

"प्राणायामविशेषलक्षणपरं सूत्रमवतारयति स-त्विति। वृत्तिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते। रेचकमाह यत्र प्रश्वासेति। पूरकमाह यत्र श्वासेति। कुम्भकमाह तृतीय इति। तदेव स्फुटयति यत्रोभयो श्वासप्रश्वासयो सकृदेव विधारकात् प्रयत्नादभावो भवति न पुन पूर्ववदापूरणप्रयत्नौघविधारकः प्रयत्नो नापि रेचकप्रय-त्नौघविधारणप्रयत्नोऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तप्ते उपले निहितं जलं परिशुष्यत् सर्वत सङ्कोचमापद्यत एव मयमपि मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्न निरुद्धक्रियः शरीर एव सूक्ष्मीभूतोऽवतिष्ठते न तु रेचयति येन रेचक इति। इयानस्य देशो विषय प्रा-देशवितस्तिहस्तादिपरिमितो निर्गमे प्रदेशे इषिका तूलादिक्रियानुमितो बाह्य एवमान्तरोऽप्यापादतलमाम-स्तकं पिपीलिकास्पर्शसदृशेनानुमित। स्वजानुमण्डलं निमेषक्रिया-वच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भाग क्षणस्ते "मियत्तावधा रणेनावच्छिन्न स्वजानुमण्डलं त्रि: परा-मृश्य छोटिकावच्छिन्नः कालो मात्रा ताभिः षट्त्रिंश न्मात्राभिः परिमितः प्रथम उद्घातो मन्द। स एव द्वि-गुणीकृतो द्वितीयो मध्यम स एव त्रिगुणीकृतस्तृतीय तीव्रस्तमिमं सङ्ख्यापरिदृष्टं प्राणायाममाह सङ्ख्याभि-रिति। स्वस्थस्य हि पुंसः श्वासप्रश्वासक्रियाप्रबन्धेन कालेन यावच्छोटिकाकालः समान प्रथमोद्घात कर्मतां नीत उद्घातो विजितो वशीकृतो निरुद्धो भवन् कालाभिव्याप्त्याकारो विवक्षित स्वाभ्यस्तो दिवसपक्षमासादि-क्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्य ल-क्षणीयः तथा च सूक्ष्मो न तु मन्दतया" इति।

योगे हठप्राणायामविधिः दत्तात्रेयसंहितायामुक्तो यथा "अजिनं वस्त्रं कुशानाञ्च आसनं विष्टरादिकम्। तत्रोपविश्य मेधावी पद्मासनसमन्वितः। समकाय प्राञ्ज-लिश्च प्रणम्य चेष्टदेवताम्। ततो दक्षिणहस्तस्याङ्गुष्ठेन तु पिङ्गलाम्। निरुध्य पूरयेद्वायुमिडया तु शनैः शनैः। यथाशक्त्यनिरोधेन ततः कुर्याच्च कुम्भकम्। ततस्त्यजेत् पिङ्गलया शनैरेव न वेगतः। पुन पिङ्गलया ऽऽकृष्य पूरयेदुदरं शनैः। धारयित्वा यथाशक्ति रेचये न्मारुतं शनैः। यया त्यजेत्तयाऽऽपूर्य धारयेदविरोधतः। एवं प्रातः समासीन कुर्याद्विंशतिकुम्भकान्। कुम्भकः सहितो नाम सर्वसङ्गविवर्जित। मध्याह्नेऽपि तथा कुर्यात् पुनर्विंशतिकुम्भकान्। एवं साय प्रकुर्वीत पुनर्विंशतिकुम्भकान्। कुर्वीत रेचकुम्भाभ्यां सहि-तान् प्रतिवासरम्। कुर्यादेव चतुर्वारमनालस्यो दिने दिने। एवं मासत्रय कुर्यान्नाडीशुद्धिस्ततो भवेत्"।

रुद्रयामले त्रयोदशपटले "प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेच-कुम्भकपूरकैः। सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मत। रेचपूरणयुक्तो यः स वै सहितकुम्भकः। यावत् केवलसिद्धिः स्यात् सहितं तावदभ्यसेत्। रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम्। प्राणायामोऽय-मित्युक्त स वै केवलकुम्भक। गुरूपदिष्टमार्गेण प्राणा-याम समाचरेत्। यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवित-मुच्यते। मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो वायुं निबन्धयेत्। मलाकुलासु नाडीषु मारुतो नैव मध्यग। कथं स्यात् निर्मलीभाव कायशुद्धिः कथं भवेत्। शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रं मलाकुलम्। तदैव जायते योगी प्राणसंग्रहणे क्षम। प्राणायामं ततः कुर्यान्नित्य सात्त्विकया धिया। तथा सुषुम्णामध्यस्था मला शोष प्रयान्ति हि। बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्। धारयित्वा यथाशक्ति पुन सूर्येण रेचयेत्। प्राणं सूर्येण चाकृष्य पूरयेदुदरं शनैः। विधिवत् कुम्भक कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत्। येन त्यजेत्तेनैव पूरयेदविरोधत। रेचयेच्च ततोऽन्येन रेचयेन्न वेगत। चन्द्रेण वामनासया सूर्येण दक्षिणनासया। "प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत् पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया। सूर्य्या चन्द्रमसोरनेन विधिना बिम्बद्वयं ध्यायता शुद्धा नाडि गणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्द्ध्वत। प्रातर्मध्यन्दिने साय मध्यरात्रे च कुम्भकान्। शनैरशीतिपर्यन्तं चतु-र्वारं समभ्यसेत्। प्राणायामे महान् धर्मो योगिनो मो-क्षदायिनि। प्राणायामे दिवारात्रौ रेचनाद्यं परि-

विशेत् । अधमे द्वादशी मात्रा मध्यमे द्विगुणा मता । उत्तमे त्रिगुणा ज्ञेया प्राणायामस्य निर्णये । कनीयसि भवेत् स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे । उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणो बद्धपद्मासनो मुहुः । जलेन श्रमजातेन गात्रमार्जनमाचरेत् । दृढता लघुता दीप्तिस्तेन गात्रस्य जायते । यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः । जायन्ते योगिनो देहे तानि वक्ष्याम्यशेषतः । शरीरलघुता दीप्तिर्जठराग्निविवर्द्धनम् । कृशत्वञ्च शरीरस्य तस्य जायेत निश्चितम् । पूर्वोक्तकाले कुर्वीत परमाभ्यासमेव च । ततःपरं यथेष्टन्तु शक्तिः स्याद् वायुधारणे । यथेष्टधारणाद्वायोः सिद्धिः कुम्भककेवला । केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते । न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते" । [हेमच० ।

प्राणावाय न० प्राणेनावैति अव+इ अच् । क्रियाविशाले

प्राणासन न० "एतत् प्राणासनं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम् । वायुं मुखे समारोप्य ध्यात्वाऽऽकुञ्चं प्रसारयेत् । कीलवत् पादमेकञ्च स्कन्धे चारोप्य यत्नतः । एकपादेन गगने तिष्ठेत् स दण्डवत् प्रभो ! । आपानासनमेतद्धि सर्वेषां पूरकाश्रयम्" । कृत्वा सुषुम्णापक्षे समारोप्याथ वायुभिः । तदाचिरो भवेत् मर्त्यः प्राणापानसमागमम् । अपानासनयोगेन कृत्वा योगेश्वरो भुवि" रुद्रयामलोक्ते पूजाङ्गे आसनभेदे ।

प्राणाहुति स्त्री प्राणरूपेभ्योऽग्निभ्य आहुतिः । भोजनात् प्राक् कर्त्तव्ये प्राणरूपाग्न्युद्देश्यकाहुतौ तत्प्रकारश्च आह्नि०त० दर्शितो यथा

छन्दोगपरिशिष्टे "प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यः स्वाहा प्रणवसंयुताः । पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात् प्रलयाग्निनिभेषु च" । प्राणाहुतिसङ्ग्रामाह शौनकः "तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्लग्ना प्राणाहुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने च जुहुयाद्धविः । तर्जनीन्तु बहिष्कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः । समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्" । स्मृत्यर्थसारे "प्राणाहुतौ हुतायां तु पश्चात् भुञ्जीत नो द्विजः" अत्र पाठक्रमेण प्राणापानव्यानोदानसमानरूपेभ्य आहुतिरुक्ता । वैश्वानरविदस्तु छान्दो०उ० अन्यक्रम उक्तो यथा "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं, स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति" । "अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति" । "अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति" । "अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति" । "अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति" ।

प्राणिद्यूत न० ६त० । समाह्वयाख्ये विवादपदभेदे अमरः । द्यूतशब्दे ३७७२ पृ० दृश्यम् "एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये" याज्ञ० द्यूतधर्मोऽतिदिष्टः । [भारत ।

प्राणिन् नित्यम् त्रि० प्राणोऽस्त्यस्य इनि । जीवे चेतने जन्तु-

प्राणिमातृ स्त्री प्राणिनो मातेव । गर्भदात्रीक्षुपे राजनि० ।

प्राणिहित त्रि० ६त० । १प्राणिनो हितसाधने २पादुकायां स्त्री त्रिका० । [प्राणीत्य तत्रार्थे पाठान्तरम् ।

प्राणीत्य न० प्रणीतस्य प्रयुक्तस्य भावः ष्यञ् । ऋणे त्रिका०

प्राणेश पु० ६त० । १पत्यौ जटा० । २भार्यायां स्त्री हेमच० । ३वायौ पु० त्रिका० । प्राणेश्वरादयोऽप्यत्र ।

प्राण्यङ्ग न० ६त० । प्राणिनोऽङ्गे अवयवे हस्तपादादौ तत्र उपसर्जने "स्वाङ्गं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् । अतत्स्थं तत्र दृष्टञ्च तेन चेत् तथा युतम्" इत्युक्तलक्षणस्वाङ्गरूपकत्वे असंयोगोपधत्वे ङीष् । तत्र क्रोडादिबह्वचो नासिकोदरजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाणाम् पुच्छस्य च विशेषोक्तेः संयोगोपधत्वेऽपि ङीष् स्यात् ।

प्रातःकृत्य न० ७त० । शास्त्रविहिते प्रातःकर्त्तव्ये कर्मणि तच्च आचारशब्दे ६११पृ० दर्शितम् । एवमन्यत्रापि यथाकथं नानाशास्त्रे उक्तं दृश्यम् ।

प्रातःकाल पु० कर्म० । १प्रभातकाले "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु" स्मृतिपरिभाषिते सूर्य्योदयावधि मुहूर्त्तत्रयमिते २काले च ।

प्रातःसन्ध्या स्त्री सन्धौ भवः यत् सन्ध्या ७त० । १गतरात्रेरनन्तरं मुहूर्त्तात्मके भाविसूर्य्योदयस्य मध्यवर्त्तिनि २दण्डचतुष्टयात्मके वा काले "त्रियामा रजनी प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" ति०त० । सन्ध्या च ब्रह्मणो मनोजाता कन्या सा च वशिष्ठोपदेशेन तपः कृत्वा पूर्वप्रतिज्ञातस्याग्नौ शरीरत्यागस्य सम्पादनार्थं विष्णुवरेण पुरोडाशमयं देहमवाप्य मेधातिथियज्ञाग्नौ शरीरं जुहाव । तस्याः पूर्वार्द्धं प्रातःसन्ध्या । एतत्कथा च तत्कथा कालिकापु० २२अ० यथा "तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधेः सुता । वह्निस्तस्याः शरीरं तद्दग्ध्वा सूर्य्यस्य मण्डले । शुद्धं प्रवेश

यामास विष्णोरेवाज्ञया पुनः । सन्ध्यां द्विधा विभज्याथ तच्छरीरं तदा रवौ । चक्रे संस्थापयामास प्रीतये पितृदेवयोः । यदर्द्धभागस्तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमाः ! । प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रान्तमध्यगा । यः शेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगः । स सायमभवत् सन्ध्या पितृप्रीतिप्रदा सदा । सूर्य्योदयात् प्रथमं यदा स्यादरुणोदयः । प्रातःसन्ध्या तदोदेति देवानां प्रीतिकारिणी । अस्तं गते ततः सूर्य्ये शीर्णपद्मनिभा सदा । उदेति सायंसन्ध्यापि पितृणां मोदकारिणी" । सन्धौ काले उपास्या सन्ध्या ७अ० । पूर्व्वसन्ध्याकाले उपास्यायां गायत्रीप्रतिपाद्यपरमेश्वररूपायां देवतायाश्च यथोक्तं भरद्वाजस्मृतौ ७अ० यथा

"गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्रीति स्मृता ततः । माया गया इति प्रोक्तास्त्रायते तानथापि या । गायत्रीति भवेन्नाम केवलं त्रायतीति वा । व्यानशे प्राणिजिह्वासु सदा वाक्प्रवर्त्तनात् । सरस्वतीति आख्या च समाख्याता महर्षिभिः । सवितृप्रकाशकरणात् सावित्रीत्यभिधा भवेत् । जगतः प्रसवित्रीति हेतुनानेन वापि च । तस्मादियं सदोपास्या निशादिवसयोर्द्विजैः । गायत्री सन्धिवेलायां सैव सन्ध्येति कीर्त्तिता । यो जपेदर्थं ज्ञात्वा नश्यन्त्यंहांसि तज्जपात् । ऋषिश्छन्दो देवताश्च जपेत्साधान्विताः क्रमात् । ज्ञात्वा पदानि श्रुत्वाथ तुरीयं पादमव्ययम् । ब्रह्मणा याति तद्दास्यं पदं ज्ञात्वा तुरीयकम् । या गायत्री त्रिचरणा सा त्रिमूर्त्तिस्वरूपिणी । उपास्यानन्तरं विप्रैस्त्रिसन्ध्यासु त्रिमूर्त्तिषु । तुरीयपादमेतस्या ज्ञात्वा योपासिमाचरेत् । सा रत्नपूर्णां पृथिवीं दत्तवान् दोषभाग्भवेत् । ब्रह्मकेशवरुद्रादिदेवताभिरुपासिता । सन्ध्यान्तां कोऽन सेवेत विप्रः स्याटभिलाषुकः । प्रातः सतारकां सन्ध्यां सायं सन्ध्यां सभास्कराम् । स्नानकर्म्मणि तन्मध्यामुपासीत यथाविधि । प्रातरेवमुपास्यैव प्रकुर्य्यात् हवनं जपम् । स्नानस्यानन्तरं कुर्य्यात् तर्पणञ्च महाक्रतुम् । सायं सन्ध्यामुपासीत होमं कुर्व्वीत शासनात् । सन्ध्योपासनहीनो यो न योग्यः सर्व्वकर्म्मसु । तस्मादुपास्य विधिना सन्ध्यामन्यक्रियाचरेत् । नोपासयेद्द्विजः सन्ध्यां योऽसौ शूद्रत्वमाप्नुयात् । कर्म्माण्यन्यानि सन्त्यज्य सन्ध्यां यः केवलं द्विजः । उपास्ते, सर्व्वपुण्यानि कृतवान् स भवेद्ध्रुवम् । सन्ध्योपास्तिं विना विप्रः पुण्यान्यन्यानि चाचरेत् । यस्तस्य तानि पापानि भवन्त्येव न संशयः । नाशयेत् जन्मजनितं पापं दशजपादह । पुराकृतं शतजपाद्गायत्र्यास्तु द्विजन्मनः । शतं युगेऽपि चैकस्मिन् सहस्रेण जपेन तु । सहस्रा जपतस्त्वाद्यगायत्रीं सर्व्वदा जपेत् । समस्तयज्ञतन्त्रेभ्यो जपयज्ञः परः स्मृतः । हिंसया ते प्रवर्त्तन्ते जपयज्ञो न हिंसया । यावन्तः कर्म्मयज्ञाश्च दानानि च तपांसि च । ते सर्व्वे जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति । प्रसन्ना विपुलान् भोगान् दद्यान्मुक्तिञ्च शाश्वतीम् । यक्षराक्षसवेतालप्रेतभूतपिशाचकाः । जपाश्रयं द्विजं दृष्ट्वा दूरन्ते यान्ति भीतितः । तस्माज्जपः सदा श्रेष्ठः सर्व्वस्मात् पुण्यसाधनात् । इत्येवं सर्व्वथा ज्ञात्वा विप्रो जपपरो भवेत् । एवं जपपरः सन्ध्यां भक्त्योपासीत यो द्विजः । नियमेन सदा गच्छेदमितं नात्र संशयः । तस्माज्जितेन्द्रियो नित्यं सन्ध्योपास्तिं समाचरेत् । स सर्व्वलोकान् जित्वाऽथ विप्रः स्ववशमानयेत् । तदन्ते ब्रह्मभावेन वसेदाभूतसंप्लवम् । तावन्नित्यो निरातङ्को भवेदत्र न संशयः । एवं सन्ध्याविधिं सर्व्वं यो विप्रोऽध्यापयेद् द्विजं । अध्यापको यथा यस्य श्रोता चैकाग्रमानसः । स सर्व्वपापनिर्म्मुक्तः सर्व्वविद्याविशारदः । अन्ते धान्यधनोपेतो जीवेद्वर्षशतं सुखी । एतद्विधानं योऽधीत्य श्रावयेत् ब्राह्मणोत्तमान् । प्रीतिपूर्व्वं प्रयत्नेन ब्राह्मणो नियमेन च । अज्ञानेन प्रमादेन दुरितं यत् समर्ज्जितम् । तत्र तत् सकलं नाशं व्रजेदत्र न संशयः । याः सन्ध्योपासनविधयो यत्र स्नाने विधीयते । पर्व्वणि श्रावणी यत्र तत् सर्व्वं पूर्व्वतामियात् । कामान्मोहाच्च लोभाच्च सन्ध्यां नातिक्रमेद् द्विजः । सन्ध्यातिक्रमणाद्विप्रो ब्राह्मण्यात्पतते यतः । अनागतां तु ये पूर्व्वामनतीताञ्च पश्चिमाम् । सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः ? । सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये न विप्रा उपासते । कामं तान् धार्म्मिको राजा शूद्रकर्म्मसु योजयेत् । विधानमेतन्नो देयं रहस्यं यस्य कस्यचित् । वेदाध्यायाभिलाषिताय प्रदेयं स द्विजन्मने" । ब्राह्मणस० योगियाज्ञवल्क्यः "अतःपरं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनमुत्तमम् । अहोरात्रकृतैः पापैर्यामुपास्य प्रमुच्यते" । तथा "यावन्तोऽस्यां पृथिव्यां हि विकर्म्मस्थास्तु वै द्विजाः । तेषां वै पावनार्थाय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा । या सन्ध्या सा तु गायत्री

द्विधा भूता प्रतिष्ठिता"। तथा "सा सन्ध्या कर्म विमानाम- होरात्रकृतस्य तु। पापापनुत्तये यस्मात् तस्मान्नित्यं समाचरेत्" यमः "सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशित- व्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्"। शा- तातपः "अनृतं मद्यगन्धञ्च दिवामैथुनमेव च। पुनाति वृषलस्यान्नं बहिः सन्ध्या ह्युपासिता"। याज्ञवल्क्यः "निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत्। त्रिकाल- सन्ध्याकरणात् तत्सर्वं विप्रणश्यति"। दक्षः "सायं प्रातः सदा सन्ध्यामुपासीत शुचिर्बहिः"। विष्णुपु॰ "सर्वकाल- मुपस्थानं सन्ध्यायां पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौच- विभ्रमातुरभीतितः"। योगियाज्ञवल्क्यः "यावन्तोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः। ब्राह्मण्यान्न स हीयेत अन्यजन्मगतोऽपि सन्। सन्ध्या सूपासिता येन तेन विष्णुरुपासितः। दीर्घमायुः स विन्देत सर्वपापैः प्रमु- च्यते"। तथा "सायं प्रातस्तु यः सन्ध्यां सम्यक् पर्यु- पासते। जपंश्च पावनीं देवीं सावित्रीं लोकमातरम्। स तया पावितो देव्या ब्राह्मणो धूतकिल्बिषः। न सीदेत् प्रतिगृह्णानोऽपि पृथ्वीं ससागराम्"। अग्नि- पुराणे "शृणु जन्तु "कथं शुभे! दिवं याति ब्राह्मणो हतकिल्बिषः। धर्मज्ञो हि नो ब्रूहि यदुक्तं वह्निना पुरा" इति उवाच "सायं प्रातश्च यः सन्ध्यामुपास्तेऽनुदिनं मानवः। जपते पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम्। तया स भावितो देव्या ब्राह्मणो धूतकिल्बिषः। न सी- देत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीञ्च ससागराम्। ये चास्य दा- रुणाः केचिद्ग्रहाः सूर्यादयो दिवि। ते चास्य सौ- म्यतां यान्ति शिवाः शिवतरास्तथा। यत्र तत्र प्रतस्थैनं दारुणाः पिशिताशनाः। घोररूपा महाकायाः प्रभवन्ति न राक्षसाः। यावन्तश्च पृथिव्यां हि चीर्णवेदव्रता द्विजाः। अचीर्णव्रतवेदा वा विकर्मपथमाश्रिताः। ते- भ्यस्तु पावनार्थाय गायत्री नित्यमेव हि। द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत तदन्वर्थं महाव्रतम्"। तथा "द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः। यत्तस्य दुष्कृतं किञ्चित् पूर्वतः परतोऽपि वा। एवं किल्बिषयुक्तो हि विनिर्दहति पातकम्। उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मा- न्नित्यं द्विजोत्तमः"। तथा "सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता। जीवमानो भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभि- जायते"। मनुः "न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम्। स साधुभिर्बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजक- र्मणः"। व्यासः "बहिः सन्ध्या दशगुणा गोष्ठप्रस्रवणा- दिषु। ज्ञाते तीर्थे दशगुणा साहस्री जाह्नवीजले"। बहिरिति स्नानाच्छादितस्थाने प्राङ्गणादौ। शातातपः "गृहेषु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता। नदीषु शतसाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ"। गृहेषु गृहवीथ्यादौ। योगियाज्ञवल्क्यः "सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्- गते रवौ। सन्ध्यात्रयन्तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा"। संवर्त्तः "प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि। सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभा- स्कराम्"। नरसिंहपुराणे "पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रामु- पक्रम्य यथाविधि। गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्य- दर्शनम्"। मनुः "ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वात् दीर्घमायुरवा- प्नुयुः। प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिञ्च ब्रह्मवर्चसमेव च। उ- पास्ते यस्तु नो सन्ध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः। स जीव- न्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चाभिधीयते"। तथा "सन्ध्याहीनो- ऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु। यदन्यत् कुरुते किञ्चित् न तस्य फलभाग्भवेत्"। यमः "अनागतान्तु ये पूर्वामतीतां चापि पश्चिमाम्। ये विप्रा नानुतिष्ठन्ति सन्ध्यां ते वृषलाः स्मृताः"। छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः "सन्ध्या नोपास्य- चाकर्त्ता स्नानदानस्य यः सदा। तं दोषा नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः"। तथा "एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्। यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उ- च्यते"। कूर्मपुराणे "न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम्। स शूद्रेण समो लोके सर्वधर्मविवर्जितः"। मुख्यकाले सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रायश्चित्तमाह। व्यासः "आदित्योऽभ्युदियाद्यस्य सन्ध्योपास्तिमकुर्वतः। स्नात्वा प्राणानायम्य गायत्र्यष्टशतं जपेत्" पारि- जाते तु "कालातिक्रमणे चैव चतुर्थार्घ्यं प्रदापयेत्" इत्युक्तम्। मलमासतत्त्वे तु "कालातीता तथा सन्ध्या वन्ध्यस्त्रीमैथुने यथा। गायत्रीं दशधा जप्त्वा पुनः सन्ध्यां समाचरेत्" काशीखण्डोक्तं प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम्। अत्र यथाचारं व्यवस्था। सङ्गवपर्य्यन्तम् प्रातःसन्ध्याया गौण- कालः आप्रदोषावसानं सायंसन्ध्यायाः इति मदनः। "उदयास्तमयादूर्द्ध्वं यावत् स्याद्घटिकात्रयम्। तावत् सन्ध्यामुपासीत प्रायश्चित्तमतः परम्" इति स्कान्दे वि- शेष उक्तः। मध्याह्ने तु दक्षः "आध्यर्द्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीष्यते। अर्घ्यप्रदानतः पूर्वमुदया- स्तमयेऽपि वा। गायत्र्यष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजा-

तिभिः” इति। शौचकालेऽप्यसम्भवे यम “दिवोदितानि कर्म्माणि प्रमादादकृतानि चेत्। शर्व्वर्य्यां प्रथमे यामे तानि कुर्य्याद्यथाक्रमम्”। अत्र मुख्यकालातिरेकात् सायंसन्ध्योपासनं पूर्वं कृत्वा “आगन्तूनामन्ते निवेश” इति न्यायेनातीतकालं कर्म पश्चात् कार्य्यमिति न्यायत प्राप्तं तस्य निषेधार्थं यथाक्रममिति वचनमिति। “दिवोदितानि कर्म्माणि प्रागुक्तान्यितराणि च। दिवोदितानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु” मदनपारिजाते वशिष्ठोक्तेः। सूतके विशेषः सूतके इत्यनुवृत्तौ “अवगाह्यापो मज्जनं सौरजप्यञ्च वर्जयेत्” इति “स्नानं सन्ध्यां त्यजन् विप्र सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत्। तस्मात् स्नानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत्। सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म्म समाचरेत्। मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विज” इत्यनयोरविरोधाय न मानससन्ध्यानिषेध इति कल्प्यम्। किन्तु प्राणायाममन्त्रा मनसापि नोच्चार्य्या इत्यर्थः। पैठिनसिस्तु “सूतके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्य्यं ध्यायन्नमस्कुर्य्यात्” इत्यर्घ्यदानान्तां सन्ध्यामाह। अन्ये तु उच्चार्य्य वाचा गायत्रीं दद्यादर्घ्याञ्जलिमपि। अष्टविंशतिकृत्वोऽथ गायत्रीं मनसा जपेत्” इति गायत्रीजपमप्याहुः। “सूतके कर्म्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते” इति यद्यपि सन्ध्यायानिवृत्तिः श्रूयते तथाप्यञ्जलिप्रक्षेपादिकं कार्य्यम्। “सूतके सावित्र्या चाञ्जलिमक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्य्यं ध्यायन्नमस्कुर्य्यादिति” पैठिनसिस्मरणात् इति मिताक्षरा सन्ध्यादीनामप्यपवादमाहापरार्के पुलस्त्यः “सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत्। न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधो द्विज। सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म्म समाचरेत्। मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विज”?। यत्तु चन्द्रिकायां जावाल “सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान् नैत्यिकं स्मृतिकर्म्म च। तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया” यच्च संवर्त्तः “सूतके कर्म्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते” यच्च विष्णुपु० “सर्व्वकालमुपास्य तु सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः” इति। तत् सम्पूर्णसन्ध्यानिषेधपरम्। “अर्घ्यान्ता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्ज्जिता” इति शुद्धिदीपे व्यवनोक्तेः। पैठीनसिस्तत्र मन्त्रोच्चारणमप्याह” सूतके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य सूर्य्यं ध्यायन्नमस्कुर्य्यात्”। मदनपारिजाते भरद्वाजोऽपि “सूतके मृतके कुर्य्यात् प्राणायाममन्त्रकम्। तथा मार्ज्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य्य मार्ज्जयेत्। गायत्रीं सम्यगुच्चार्य्य सूर्य्यायार्घ्यं निवेदयेत्। मार्ज्जनं तु न वा कार्य्यमुपस्थानं न चैव हि”। इत्येवं मिताक्षरापरिजातादौ अशौचे सन्ध्याकरणविशेषस्योक्तेः गौडानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य शीतलेन कृत्वा काशातुन्नितत्वादपि मिताक्षराद्युक्तं युक्तमिति द्रष्टव्यम्।

प्रातःसवन न० सवनं यज्ञाङ्गकर्म्मभेदः सोमाभिषवादि प्रातः कर्त्तव्यम् सवनम्। प्रातः कर्त्तव्ये यज्ञाङ्गकर्म्मभेदे। अप प्रातः सव तत्रार्थे पु०।

प्रातःस्नान ७त०। प्रातःकर्त्तव्ये जलावगाहनादिरूपे स्नाने तस्य कर्माङ्गताद्युक्तं गरुडपु० “उषःकाले तु सम्प्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः। स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि। प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः। तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत्। प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टशुभं हि तत्। सुखसुप्तस्य सततं लालाद्याः संस्रवन्ति हि। अतो नैवाचरेत् कर्म्माण्यकृत्वा स्नानमादितः। अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम्। प्रातःस्नानेन पापानि धूयन्ते नात्र संशयः। न च स्नानं विना पुंसां प्राशस्त्यं कर्म्म संस्मृतम्। होमे जप्ये विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत्। अशक्तावशिरस्कन्तु स्नानमस्य विधीयते”।

प्रातःस्मरणीय त्रि० ७त०। प्रातःकीर्त्तनीये देवादौ पुण्यचरिते। प्रभातशब्दे ४४७५ पृ० दृश्यम्।

प्रातर् अव्य० प्र+अत–अर। १प्रभाते अमरः “प्रातःकाले मुहूर्त्तां स्त्रीनि”ति स्मृत्युक्ते २सूर्य्योदयावधिमुहूर्त्तकाले च

प्रातर त्रि०प्रकृष्ट आतरो यत्र। प्रकृष्टातरयुक्ततरणपथयुक्ते देशे तत भवार्थे चतुरर्थ्यां छण्। प्रातरीय तत्रादूर देशादौ त्रि०।

प्रातरचक पु० सर्पभेदे भा०आ० ५७अ०।

प्रातरनुवाक पु० प्रातःपाठ्ये अनुवाके वेदांशभेदे यत्ते “प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासीत” कात्या० श्रौ० ९।१।१२ “पुरा प्रातरनुवाकस्य” का०च० “प्रातरनुवाकस्य प्रारम्भात्” भा० “अप्रगीतमृग्जातं यस्मिन् यत् प्रातःकाले पठ्यते प्रातरनुवाकसंज्ञेति यावत्” आनन्द०। [शिक्षा०

प्रातराश पु अश+भावे घञ् ७त०। प्रातःकालिके भोजने

प्रातर्गेय पु प्रातर्गेयमस्य। १स्तुतिपाठके शिक्षा० २प्रातःकाले गातव्ये सामादौ च त्रि०।

प्रातर्दिन न० कर्म० । पूर्ववर्त्तिनि दिवसे त्रिकाण्डशेष० ।

प्रातर्भोक्तृ पु० ७त० । काके शब्दच० ।

प्रातर्भोजन न० ७त० । प्रातराशे जटाध० ।

प्रातस्तरा(मा)म् अव्य० प्रातर्+तरप् तमप् वा आमु । अत्यन्तप्रातःकाले "प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः" भट्टिः ।

प्रातस्त्रिवर्गा स्त्री प्रातः प्रातःस्नानेन त्रिवर्गो यस्याः । गङ्गायां भा०अनु० २६अ० ।

प्राति स्त्री प्रा+भावे क्तिन् । १पूर्त्तौ २लाभे च मेदि० ।

प्रातिकण्ठिक त्रि० प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रतिकण्ठ+ठक् । प्रतिकण्ठग्राहके ।

प्रातिका स्त्री प्र+अत–ण्वुल् टाप् । जवापुष्पे राजनि० ।

प्रातिकामिन् दुर्य्योधनस्य दूतभेदे भा०स० ६५अ० ।

प्रातिकूलिक त्रि० प्रतिकूलं वर्त्तते प्रतिकूल+ठञ् । प्रतिकूलं वर्त्तमाने स्त्रियां ङीप् "तां प्रातिकूलिकीं मत्वा" भट्टिः

प्रातिक्य न० प्रतिकस्य भावः पुरोहिता० यक् । प्रतिकभावे

प्रातिजनीन त्रि० प्रतिजनं साधु प्रतिजना० खञ् । प्रतिजनं साधौ । कात्या०श्रौ०२५।१२।४

प्रातिनिधिक पु० प्रतिनिधि+स्वार्थे ठक् । प्रतिनिधौ

प्रातिपथिक त्रि० प्रतिपथमेति ठञ् । प्रतिपथं गन्तरि स्त्रियां ङीप् । [तिथौ भवे ।

प्रातिपद त्रि० प्रतिपदि भवः सन्धिवेला० अण् । प्रतिपदि-

प्रातिपदिक त्रि० प्रतिपदायां तिथौ भव "कालाट् ठञ्" पा० ठञ् । १प्रतिपदायां तिथौ भवे २आविर्भूते वह्नौ पु० "आदौ प्रतिपदा येन त्वमुत्पन्नोऽसि पावक । । त्वत्पदात् प्रातिपदिकं संभविष्यन्ति देवता" वराहपु० । ३नाम्नि शब्दभेदे "यत् प्रातिपदिकं नाम तदात्मा नातिरिच्यते" शब्दच०। तल्लक्षणन्तु "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" "कृत्तद्धितसमासाश्च" पा० व्याख्याने चैते सरलायामस्माभिः "अधातुरप्रत्यय इति पुंलिङ्गनिर्द्देशस्तु परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यभिधानात् । एतत्सूत्रे परसूत्रे चार्थवत्त्वमेतत्संज्ञाफलीभूतविभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थबोधजनकत्वम् अन्यथाऽधातुरिति पर्य्युदासेन व्याख्यानाद्वाऽर्थवत्त्वं साधयत्प्रग्रहणेन सिद्धे उत्तरसूत्रे लटादीनामनर्थकानामसिद्धेश्चार्थवत्त्वग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अहन्निति धातौ काण्डे इत्यादि प्रत्ययान्ते च एतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेऽपि तदितरानपेक्षत्वसत्त्वेऽपि अधातुरप्रत्यय इति तत्पर्युदासः । एकदेशवर्णेऽर्थबोधजनकत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः । अत्र प्रत्ययपदं प्रत्ययप्रत्ययान्तपरं तस्मादन्त्यवोभयग्रहणादित्याह (प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्चेति) सि०कौ०)। अतएव भाष्ये "न लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थोऽवगम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेन" इत्युक्तम् हरिणाप्युक्तम् । "धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकार्थो न विद्यते । कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः । प्राग्विभक्तेस्तदन्तस्य तदर्थार्थो न विद्यते" इति । भू सत्तायामित्यादौ कर्त्तव्यमित्यादौ चार्थकथनन्तु अलौकिकार्थकथनमात्रं प्रक्रियादशायामिति वेदितव्यम् "ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद् ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः" इत्युक्तेः खण्डवाक्यस्यापि बोधकत्वात्तस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्त्या तदुत्तरं स्वादिप्रसङ्ग इति तन्निवारणायेदं नियमसूत्रमित्याह "पूर्वसूत्रेणेति" सि०कौ०। प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति न्यायादेव प्रत्ययान्तत्वलाभात् कृत्तद्धितादीनामपि प्रत्ययत्वात् पूर्वसूत्रेण संज्ञासिद्धेरिति भावः । पदमिति स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हमर्थवदित्यर्थः । अनुकरणस्य शब्दमात्रपरतया न प्रातिपदिकत्वमनुकरणस्यानितिपरस्य प्रयोगार्हत्वेऽपि इतिपरस्य पृथक् प्रयोगार्हत्वादिति गवित्ययमाहेत्यादौ न प्रसङ्गः" हरिणाप्युक्तम् । अतएव "गवित्याह भू सत्तायामितीदृशम् । न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तत् स्मृतम्" । प्रातिपदिकार्थे द्योत्ये प्रथमैव । तदर्थञ्च नामार्थाः "स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिरेव च । अमी पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमाः" इत्युक्ताः । तत्र अलिङ्गा, नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थे प्रथमाया उदाहरणम्" सि० कौ० ।

प्रातिपीय पु० १नृपभेदे भा०द्रो०१५७अ०। २गोत्रप्रवर्षिभेदे च प्रवराध्यायः ।

प्रातिपेय पु० नृपभेदे भा०स० ६८अ० ।

प्रातिभ त्रि० प्रतिभाऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण् । १प्रतिभान्विते योगिनां योगविघ्नकारके २उपसर्गभेदे मार्कण्डेयपु० ४०अ० "यथा "प्रातिभः श्रावणो दैवो भ्रमावर्त्तौ तथापरौ । पञ्चैते योगिनां योगविघ्नाय कटुकोदयाः" । वेदार्थाः काव्यशास्त्रार्थाः विद्याः शिल्पान्यशेषतः । प्रतिभान्ति यदस्येति प्रातिभः स तु योगिनः । शब्दार्थानखिलान् वेत्ति शब्दं गृह्णाति चैव यत् । योजनानां सहस्रेभ्यः श्रावणः सोऽभिधीयते । समन्ताद्वीक्षते चाष्टौ स यदा देवतोपमः । उपसर्गमप्याहुर्दैवमुन्मत्तवद् बुधाः । भ्राम्यते यन्निरालम्बं मनो दोषेण योगिनः । समस्ता-

न्यारभिन्नं याद् भ्रमं स परिकीर्त्तितः। आवर्त्त इव तोयस्य प्राणावर्त्तो यदाकुलः। नाशयेच्चिरमावर्त्तम् उपसर्गः स उच्यते। एतैर्नानाविधयोगास्तु यथावा देवयोनयः। उपसर्गैर्महाघोरैरावर्त्तन्ते पुनःपुनः"।

प्रातिभाव्य न० प्रतिभुवो भावः ष्यञ् द्विपदवृद्धिः। (जामिनि) १प्रतिभूभावे प्रतिभूत्वेन देये २धने च मनु ८।१५८ दर्शनप्रतिभूशब्दे ३३७५ पृ० दृश्यम्।

प्रातिभासिक त्रि० प्रतिभासादागत ठक्। प्रतिभासाधीन सत्त्ववति मिथ्यारजतादौ वेदान्तमते हि सत्त्वं त्रिविधं पारमार्थिकं व्यावहारिकं प्रातिभासिकं च तत्र ब्रह्मणः सत्त्वं पारमार्थिकं त्रिकालाबाध्यत्वात्, घटादीनां सत्त्वं व्यावहारिकं व्यवहारकालेऽबाध्यत्वात्, शुक्तौ रजतादेः सत्त्वं प्रातिभासिकम् अधिष्ठानज्ञानबाध्यत्वात् प्रतिभासकालमात्रसत्त्वाच्चेति वेदान्तपरिभाषाया स्थितम्।

प्रातिशाख्य त्रि० प्रतिशाखं भवः परिमुखा० ञ्य। प्रतिशाख भवे व्याकरणभेदे न०।

प्रातिश्रुत्क पु० प्रतिश्रुति तद्वमने भवः ठञ्। प्रतिश्रवणवेलाया भवे पुरुषे "यत्र वाय ऋतौ प्रातिश्रुत्कः पुरुष" इ० उ०। [२प्रतिध्वनिभवे च।

प्रातिस्विक त्रि०प्रतिस्व भव ठक्। १असाधारणे २स्वकीये त्रिका०।

प्रातिहत्य न० प्रतिहर्तुर्भावः कर्म वा उद्गात्रा० अञ्। प्रतिहर्तृरूपस्य ऋत्विग्भेदस्य कर्मणि १प्रतिहरणे २तद्भावे च।

प्रातिहारक पु० प्रतिहारक एव स्वार्थे अण्। प्रतिहारकशब्दार्थे अमर। [कारके अमरः।

प्रातिहारिक त्रि० प्रतिहार प्रयोजनमस्य ठक्। माया-

प्रातीतिक त्रि०प्रतीत्या निर्वृत्तः ठञ्। प्रातिभासिके पदार्थे

प्रातीप प्रतीपस्यायम् अण्। प्रतीपनृपस्यापत्ये शान्तनौ नृपे त्रिका०। [कूलाचारिणि।

प्रातीपिक त्रि० प्रतीप वर्त्तते ठञ्। प्रतीपं वर्त्तमाने प्रति-

प्रात्रट पु० ऋषिभेदे शत०ब्रा० ११।८।११२

प्रात्ययिक त्रि० प्रत्ययाय स्थित ठक्। प्रतिभूभेदे "दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृत प्रात्ययिकोऽपि वा" याज्ञ०। दर्शनप्रतिभूशब्दे ३३७८ पृ०दृश्यम्।

प्राथमकल्पिक त्रि० प्रथमकल्पे भव ठक्। १प्रथमारम्भोचिते वेदाध्ययनादौ। प्रथमं कल्पमधीते कल्पादित्वात् ठक्। २प्रथमकल्पकर्पविद्याध्याय्याध्यायिनि अमरः।

प्राथमिक त्रि० प्रथमे भवः ठञ। १प्रथमभवे स्त्रियां ङीप्।

प्रथममधीते प्रथम+ठक्। वेदादेः २प्रथमाध्येतरि च।

प्रादि पु० उपसर्गसमार्थं पा०उक्ते शब्दभेदे स च गण पा० ग०उक्तो यथा "प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत्(द्) अभि प्रति परि उप" एते प्रादयः। निस् दुस् शब्दौ निसस्तपतावनासेवने इति (८।३।१०) सूत्रे निस इति निर्देशात् निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य "इदुदुपधस्य चो विसर्जनीयः" इति भाष्योक्तेश्च। निरः कुषः इति (७।२।४६) "दुरोरधिकरणे" इति च निर्देशात् रान्तावपि सन्तौ। उदिति दान्तोऽपि "उदोऽनूर्ध्वचेष्टायामिति"। "उपसर्गाः क्रियायोगे" पा० "गतिश्च" पा० प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः" सि०कौ०।

प्रादुराक्षि पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः।

प्रादुर्भाव पु० प्रादुस्+भू—भावे घञ्। आविर्भावे प्रथमप्रकाशे

प्रादुस् अव्य० प्र+अट—उसि। प्राकाश्ये अमरो० अस्य क्रियायोगे गतिसंज्ञा प्रादुष्कृत्य प्रादुर्भूय। स्वार्थे वत् न द्विलोप प्रादुष्य प्रादुर्भावे न० उज्ज्वलदत्तः।

प्रादेश पु० प्र+दिश-घञ् दीर्घ.। १तर्जनीयुक्तविस्तृतांगुष्ठे अमर २देशमात्रे मेदि० "अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेश उच्यते" इत्युक्ते ३परिमाणभेदे च हेमच०।

प्रादेशन न० प्र+आ+दिश—ल्युट्। दाने अमरः।

प्रादेशिक त्रि० प्रदेशे भव ठक्। प्रदेशभवे [स्त्रियां ङीप्।

प्रादोष(षि)क त्रि० प्रदोषे भवः वा अणठञौ। प्रदोषभवे

प्रादोहनि पु०स्त्री प्रदोहनस्यापत्यम् इञ्। तदपत्ये। तत युनि फक् तौल्व० तस्य न लुक्। प्रादोहनायनि तदीये यून्यपत्ये पु स्त्री०। [करणे भाग०१।८।२१।

प्राधनिक त्रि० प्रधन सङ्ग्राम प्रयोजनमस्य ठञ्। युद्धोप-

प्राधा स्त्री प्रधैव स्वार्थे अण्। दक्षकन्याभेदे काश्यपपत्नीभेदे हरिवं०२२६अ०। तस्या. अपत्य ठक्। प्राधेय तदपत्ये पु स्त्री० तदपत्यानि च देवगन्धर्वादयः भा०आ०६५ अ०। अग्निपुराणे प्राधेया इत्येव पाठः शब्दकल्पद्रुमे प्राधेयं शब्दकल्पनं लिपिकरप्रमादजातपाठदर्शनात् इति बोध्यम्।

प्राधानिक त्रि० प्रधान+स्वार्थे ठक् तस्येद ठक् वा। १प्रधानशब्दार्थे २प्रधानसम्बन्धिनि च "प्राधानिकरहस्य" इत्यादि देवीमाहात्म्यव्याख्याया नागोजीभट्टेन स्थितम्।

प्राधान्य न० प्रधानस्य भाव ष्यञ्। श्रेष्ठत्वे। भावे त्वप्रधानत्व न० तल् प्रधानता स्त्री तत्रार्थे। "अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता" शाब्दिककारिका।

प्राध्व त्रि० प्रकृष्टोऽध्वा अच्समा० । १दूरपथे २प्रह्वे नम्रे ३बद्धे च हेमच० अ०शे० । ४यत्नदूरगामिनि रथादौ च ।

प्राध्वम् अव्य० प्र+आ+ध्वन–डमि । १आनुकूल्ये २बन्धने ३नम्रतायाञ्च अमर० ।

प्रान्त पु० प्रकृष्टोऽन्तः । १सीमायाम् हेमच० । २ऋषिभेदे पु० । तत गोत्रापत्ये कण्वा० यञ् । प्रान्तायन तदपत्ये प स्त्री० । [शब्दार्थक०।

प्रान्तदुर्ग न० प्रान्ते दुर्गं नगरान्तस्थानभेदः । दुर्गभेदे

प्रान्तर न० प्रकृष्टमन्तरं अवकाशं यत्र । १दूरगम्ये पथि । २छायादिशून्ये पथि ३वने ४कोटरे च मेदि० ।

प्रान्तशून्य पु० प्रान्ते शून्यमस्य । छायादिरहिते पथि शब्दर०

प्रापथिक पु० प्र+आ+पथ–"प्राहि पथिकम्" इत्या० किकन् । पथयविक्रेतरि उज्ज्वलद० ।

प्राप्त त्रि० प्र+आप–कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । १लब्धे २आसादिते ३भूते अमर । ४उपस्थिते च ।

प्राप्तकाल पु० प्राप्तः कालोऽस्य । वरणयोग्ये काले १।३। १२७ पा० सूत्रे दृश्यम् ।

प्राप्तपञ्चत्व त्रि० प्राप्तं पञ्चत्वं मरणं येन । मृते अमरः । मरणे देहस्य पञ्चभूतात्मकताप्राप्तेस्तस्य तथात्वम् । पञ्चताशब्दे दृश्यम् । [हमादौ शब्दरत्ना० ।

प्राप्तभार पु० प्राप्तः भारः सहनकालोऽस्य । भारसह०

प्राप्तरूप त्रि० प्राप्तं रूपं येन । १मनोहरे २पण्डिते अमरः । ३रूपवति च ।

प्राप्ति स्त्री प्र+आप–भावे क्तिन् । १उदये २धनादिवृद्धौ ३लाभे च अमर । ४प्रापणे ५संहतौ शब्दरत्ना० अणिमाद्यष्टविधैश्वर्यमध्ये ६ऐश्वर्यभेदे ऐश्वर्यशब्दे दृश्यम् । ७ज्योतिषोक्ते एकादशस्थाने ८नाटकाङ्गभेदे ९अर्थप्रकृतिभेदे भा० सं० ९१८० ; हरिवं० ८१अ० "अप्राप्तश्चैव या प्राप्तिः सैव संयोग उच्यते" भाषा० उक्ते संयोगरूपे द्रव्यगुणभेदे च । सा०द०उक्ते १०नाटकाङ्गभेदे "सुखैः प्राप्तिः समागम इति" तल्लक्षणम् इयम् "ऐन्द्रवाद्या वादीना सुखैः, प्राप्तिः उपगमः" लक्षिता । कामस्य भार्याभेदे भा० आ० ६६अ० । भौत०ना० उक्ते रसभेदे ।

प्राप्तिसम न० गौ०उक्ते जात्युत्तरभेदे "प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्या विशिष्टत्वादप्राप्त्या साधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ" सू० । "हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा ? । न तावत् प्राप्य । प्राप्त्याविशिष्टत्वादसाधकः । द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्तौ सत्यां किं कस्य साधकं साध्यं वा ? । अप्राप्य साधकं न भवति । नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति । प्राप्त्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिसमं" वात्स्या० "प्राप्त्या विशेषादविशेषाद्वा प्रत्यवस्थानम्" गौ०ह० ५।७ यथा आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वादित्यादौ क्रियाहेतुगुणवत्त्वेनैव किमिति क्रियावत्त्वं साध्यते । किमिति क्रियावत्त्वेन तादृशगुणवत्त्वं न ? उभयोरविशेषादिति" ।

प्राप्त्याशा स्त्री ६त० । १लाभेच्छायाम् २प्रारब्धकार्यस्यावस्थाभेदे "अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः । आरम्भो यत्न प्राप्त्याशा नियताप्ति फलागमाः" इत्युद्दिश्य "उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवः" इति सा०द० लक्षिता ।

प्राप्य त्रि० प्र+आप–ण्यत् । १गम्ये २लभ्ये च ३व्याकरणोक्ते "क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते" इत्युक्ते ४कर्मभेदे कर्मन्शब्दे १७१९पृ० दृश्यम् । प्र+आप–ल्यप् । लब्ध्वेत्यर्थे अव्य० ।

प्राप्यकारिन् त्रि० प्राप्य विषयदेशं गत्वा करोति विषयप्रकाशम् कृ–णिनि । विषयदेशं गत्वा विषयप्रकाशकारके चक्षुरादौ इन्द्रिये । तत्र न्यायमते चक्षुष एव प्राप्यकारिता नान्यस्य । वेदान्तमते श्रवणस्यापीति भेदः ।

प्राबोधिक पु० प्रबोधाय हितं ठक् । १उषःकाले शब्दमा० प्रबोधः प्रबोधनं तत्र नियुक्तः तत्प्रयोजनमस्य वा ठञ् । २मागधे प्रातःस्तुतिपाठकभेदे ।

प्राभञ्जन न० प्रभञ्जनो देवताऽस्य अण् । स्वातिनक्षत्रे तस्य तद्देवताकत्वात् तथात्वम् । तस्यापत्यम् इञ् । प्राभञ्जनि हनूमति "वायुर्विं खलु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत्" भट्टि ।

प्राभव न० प्रभोर्भावः अण् । १प्रभुत्वे २श्रेष्ठत्वे च ।

प्राभवत्य न० प्रभवतो भावः ष्यञ् । विभुत्वे मनु० ८।४१२

प्राभाकर न० प्रभाकरस्य इदम् तस्य शिष्यो वा अण् । १मीमांसकप्रभाकरसम्प्रदाये २तच्छिष्ये च ।

प्राभृत न० प्र+आ+भृ–कर्मणि क्त । उपढौकनद्रव्ये अमर । घाटे च । २प्रकरणे तन्नाट्ये ध्यारा० ।

प्राभ्रवि पु० पौषस्वो दृष्टिमध्ये ऋषिभेदे हरिवं० ३३अ० ।

प्रामादिक त्रि० प्रमादेन निर्वृत्तं ठञ् । १प्रमादाद्युत्पादिते २अशुद्धिके च "प्रमादाद्दोषे" ३प्रमादे उन्मत्ताद्यनवधानादौ ४प्रमादकर्त्तरि च ।

प्रामाण्य न० प्रमाणस्य भावः । यद्वि तद्वति तत्प्रकारकत्वे

प्रामाण्यभेदे तच्च न्यायमते परतोग्राह्यं मीमांसकादिमते स्वतः, स्वमात्मग्राह्यं वा ग्राह्यमिति भेदः। प्रमाणशब्दे दृश्यम्। [इष्टे ब्रह्मच०। भावे ष्यञ्। २प्रमादे न०।

प्रामाद्य पु० प्रमाद्यत्यनेन प्र+मद बा० करणे ण्यत्। १मादक-

प्रामीत्य न० प्र+मी—भावे क्विप् तत्र साधु ष्यञ्। १ऋणे लिङ्गा० पाठान्तरम्। प्रमीतस्य भावः ष्यञ्। २मरणे न०।

प्राय पु० प्र+अय—इण्—वा घञ्—अच् वा। १मृत्यौ २अनशनमृत्यौ ३बाहुल्ये च मेदि० "प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानाम्" कुमार। तत्र प्रकृत्यादि० सर्वविभक्त्यन्तात् तृतीया प्रायेण गार्ग्यः सि०कौ०।

प्रायण न० प्र+अय—भावे ल्युट्। १देहत्यागेन स्थानान्तरगमने मनु ८।२२१ श्लो० उदा०। २प्रारम्भे च "सैषा त्रिवृत्प्रायणा" ताण्ड्यब्रा० २।१५।१ "त्रिवृत् स्तोमस्तस्य प्रायणे प्रारम्भो यस्याः" भा०।

प्रायणीय त्रि० प्रायणे आरम्भदिने तत्र विहितः छ। १प्रारम्भदिने २गवामयनप्रथमाहादौ च विहिते अतिरात्रे यागभेदे च "प्रायणीयेऽद्य सुत्यामेके" कात्या० श्रौ० १०।६।२६ 'प्रायणीयोऽतिरात्र एवाह साध्य" देव नायः। ताण्ड्यब्रा० ४।२।१।२ भाष्ये द्वितीयाहस्यैव प्रायणीयसंज्ञा तन्निरुक्तिश्च दर्शिता यथा "प्रायणीयमेतदहर्भवति" मू०। "एतदहरारभ्यमाणमहः प्रायणीयं प्रकर्षेण यान्ति गच्छन्ति स्वर्गमनेनेति व्युत्पत्तेः। एतत् खलु गवामयनस्य द्वितीयमहरनुष्ठेयं भवति। यद्यपि श्रुत्यन्तरे प्रथमविहितस्यातिरात्रस्यैव प्रायणीय इति संज्ञा प्रसिद्धा तथापि प्रथमोत्तमयोरतिरात्रयोः सर्वत्र साधारणत्वात् तस्यैवाङ्गो गवामयने असाधारण्यं प्राथम्यमिति कृत्वा एतदादिकं गवायनस्वरूपमित्यभिन्न द्वितीयेऽहनि प्रायणीयशब्दोऽत्र प्रयुज्यते। उक्तमर्थमाम्नानविवेचनद्वारा प्रशंसति" भा० "प्रायणीयेन वा यज्ञा देवाः स्वर्गं लोकमायन् यत् प्रायंस्तत् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्" मू० "पुरा देवाः प्रायणीयेन प्रायणीयाख्येन अह्ना स्वर्गं लोकमायन् प्राप्ताः यद्यस्मात् प्रायन् स्वर्गं प्रागमन् तस्मादस्याह्नः प्रायणीयत्व प्रायणीयसाधारण्यात् प्रायणीयमिति नाम सम्पन्नम्" भा०। तदहःकर्त्तव्यत्वादतिरात्रस्य प्रायणीयत्वमिति बोध्यम्।

प्रायश्चित्त न० पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिबोधिते कर्मभेदे यथोक्तं प्रा०वि०

अङ्गिराः "प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते। तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्। निश्चयसंयुक्तं पापक्षयसाधनत्वेन निश्चितमित्यर्थः। तथा हारीतः "प्रयतत्वाद्वोपचितमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्"। एतेन पापक्षयमात्रसाधनं कर्म प्रायश्चित्तमिति तल्लक्षणम्। मात्रपदात् तपःपुरश्चाश्वमेधादिव्यावृत्तिः। तत्र पापविशेषस्यैव कामाकामकृतस्य शक्तिविशेषस्य ततो नाशः मतभेदेन व्यवहार्यशब्दे ४७०।७ दर्शितः। "प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्। कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते" याज्ञ० वचनस्य [illegible] व्याख्याने मतभेदेन दर्शितं यथा

"कामत इति अज्ञानकृतपापप्रायश्चित्तेन कामकृतपापापगमो न भवति। किन्तु व्यवहार्य्यतामात्रम्। ननु कृते पापे कथं व्यवहार्य्यतामात्रम् अत आह वचनादिति। अयमभिप्रायः यद्यपि प्रायश्चित्तानुष्ठानेनाशु पापक्षयात् सम्भाषणस्पर्शनदर्शनादिव्यवहारो न दुष्टः न तु भोजनपरिवेषणव्यवहारोऽपि वचनादेव यथा कृतनिर्णेजनादिरूषितमहापापशेषसद्भावे व्यवहार्य्यतेति। अथ वा अकारप्रश्लेषाद् यथोक्तेन प्रायश्चित्तेन कामतोऽपि पापक्षयो भवत्येव किन्त्वव्यवहार्य्यः पापाभावेऽपि वचनात्। अत एव मनुः "बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः। शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत्"। याज्ञवल्क्यः "शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु। चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान्"। कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित्" इति मनुवचनं त्वज्ञानकृतमहापापे बोद्धव्यमिति। भवदेवस्तु सर्वत्र "अतः शुद्धिमवाप्नुयादिति" दर्शनादत्राव्यवहार्य्यतावचनं निन्दार्थमित्याह। [illegible]नस्तु पापकर्मणा हि द्वयं जन्यते शरीरगतमप्रायत्यमात्मगतञ्च पापं तत्र स्नानादौ वैदिककर्मणि चानर्हत्वलक्षणं तेनात्र कामनाकृते केवलशरीरदोषः प्रायश्चित्तेनापनीयते जन्मान्तरकृतदुरितस्येवात्मनः शरीरान्तरस्य व्यवहाराधिकारित्वम् आत्मगतञ्च पापं भोगादेव क्षीयते" तच्च कामकारकृतेऽप्याङ्गिरसे श्रुतिनिदर्शनात् इति वचनादुक्तश्रुतिविरोधाच्च"। मिताक्षरामतन्तु व्यवहार्यशब्दे दर्शितम्। प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वं नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च यथाह जाबालः "काम्यानां सफलार्थञ्च दोषघातार्थमेव च। अतः काम्यं नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति स्थितिः। चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये। निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः"। कामाकामकृत०

पापयोः प्रायश्चित्तभेदो यथा अङ्गिराः "अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं, न कामतः। स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके"। प्रायश्चित्ताकथने दोषो यथा "आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः। जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः। अर्त्तिश्चैते रनाशुतैरष्टव्यैव संसदि। प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जानद्भिरपि सत्वरः। न्यायतो मार्गमाणस्य क्षत्रियादेः प्रयाचिनः। अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत्" हारीतः "यथावयो यथाकालं यथाप्राणञ्च ब्राह्मणे। प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः। तथा च कृच्छ्रमर्थार्द्धं पादं वापि (पादमेव नातो न्यूनम्)विधानतः। ज्ञात्वा बलाबलं काल प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्। अशक्तावनुग्रहमाह पराशरः। "दुर्बलेऽनुग्रहः कार्य्यस्तथा वै शिशुवृद्धयोः। अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रहो भवेत्"। स्नेहादिनानुग्रहे दोषो यथा "स्नेहाद्वा यदि वा लोभात् भयादज्ञानतोऽपि वा। कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत् पापं तेषु गच्छति"। शास्त्रीयप्रायश्चित्तदाढर्य्याय पश्चादनुग्रहः कार्य्य इत्याहाङ्गिराः "दत्त्वा पूर्वं यथाहारं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः। पश्चात् कार्य्यानुसारेण कर्त्तव्योऽन्त्यनुग्रहम्"। वयस्त्वादिभेदात् प्रायश्चित्तं यथा "अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनषोडशः। प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च"। पापनिष्क्रमणोपायानाह मनुः "ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि"। ख्यापनोपानेन अध्ययनतपसोर्होमस्तुकल्प इत्युक्तम्। एतद्विशाप्यतिरिक्तविषयम्। विपायान्तु दानं मुख्यम्। यथा भविष्ये "दिवसाम्बकामा सर्वेषां कीर्त्तितानां मनीषिभिः। प्रायश्चित्तदरिद्राणां दानं प्रथममुच्यते"। तथा कृत दानेन वधनिर्वेक सर्पादीनामशक्नुवन्। एकैकश श्चरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये"। प्रकाशप्रायश्चित्तान्याह संवर्त्तः "हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि"। यमः "होमेन शरीरस्य महताऽध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात् दानेन च दमेन च"। मनुः "कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात् पापात् प्रमुच्यते। नैवं कुर्य्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः"। विष्णुपुराणम् "प्रायश्चित्तानि [illegible] दानं कन्याहरणं परम्"। यमः "[illegible] वेदाभ्यास, [illegible]। मा [illegible] नि महापातकान्यपि"। गौतम "हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिस्तिला घृतमन्नमिति देयानि"। एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन् एनसि लघूनि लघूनि गुरूणि गुरूणि"। विष्णुपुराणम् "एवं विषयभेदाद्वै व्यवस्थाप्यानि पुत्रक। प्रायश्चित्तानि सर्वाणि गुरूणि च लघूनि च। अन्यथा हि महाबाधो लघूनामुपदेशतः। गुरूणामुपदेशो हि निष्प्रयोजनता भवेत्"। महाभारते "ब्रह्मकार्य्यमत कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम्। सर्वं दहति गङ्गाम्भस्तूलराशिमिवानलः"। शुद्धिकारणानि व्रतान्याह विश्वामित्रः "कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम्। प्रकाशे वा रहस्ये वा उपवासेऽशक्तौ स्मृते। प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकृच्छ्रं पराकक। अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रं सौम्यकृच्छ्रोऽतिकृच्छ्रक। महासान्तपनं शुद्धौ तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः। जलोपवास कृच्छ्रञ्च ब्रह्मकूर्चस्तु शोधकः। एते समस्ता व्यस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा। पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः। कार्य्याश्चान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये। शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा। यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति। उपवासस्त्रिरात्रं वा मासं पक्ष तदर्द्धकम्। षड्द्वादशाहादि कार्य्यं शुद्धिफला येना। उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि। प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्याद्यपेक्षया। जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्बुद्धिकृतं तथा। अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्य्यं यथाक्रमम्"। प्रकाशकृते पापे व्रतानि तुल्यानि रहस्यकृते जपादीनि यथा प्राजापत्यादीन्यभिधाय मनुः "एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः। अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत्"। देवलः "प्रकाशं चक्र यत्किञ्चित् विशभागो रहस्यके। शिवभागः यदिभागः कल्प्यो न्यायुक्तया" प्रा० त०। क्वचिद्विषयभेदे प्रायश्चित्ताभावस्तदुक्तं प्रा० त०

अथ गोवधादुपवादः। पराशरः "यन्त्रेषु गोमनेषु रुध्ये नाभिगतास्य च। कर्मणि हेतुना वापि पापादेन न लिप्यते। मूर्च्छितः पतितश्चैव गतो वा कृष्य [illegible] च। एवं नानानिर्णयानि [illegible] सदार्थिनः [illegible] [illegible] वा। [illegible] नोद वा [illegible] प्रायश्चित्तं न विद्यते" इति [illegible]

-षधयोजनमात्रेण स्वल्पतरदण्डाघातेन वा मूर्च्छया पतनं भवति अनन्तरं गमनं ग्रासादौ कृते मरणं भवति तदा गमनग्रासजलपानैस्तदानीन्तनमरणे हेत्वभाव निश्चित्य पूर्वव्याधिनिमित्तत्वं ज्ञायते। यदि तु पूर्वव्याधिरहित एव प्रहारजनितव्याधिना ग्रासादि कृत्वापि म्रियते तदा प्रायश्चित्तमस्त्येव। संवर्त्तः "यन्त्रणे गोश्चिकित्सायां मूढगर्भविमोचने। यत्ने कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते। औषधं स्नेहमाहारान् दद्याद् गोब्राह्मणेषु च। प्राणिनां प्राणहान्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते। दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम्। द्विजानां गोहितार्थं वा प्रायश्चित्तं न विद्यते" मूढगर्भः अन्तर्मृतगर्भः अत्र वैचित्र्ये यत्नेन तथार्थत्वात्। याज्ञवल्क्यः "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम्। विपाके गोवृषाणाञ्च भेषजाग्निक्रियासु च"। विशेषमाहाङ्गिराः "शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मोचनेऽपि वा। दशरात्रं चरेत् कृच्छ्रं यावत् स्वस्था न यदि गौर्भवेत्"। द्विजानां गवाञ्च हितार्थमित्यर्थः। अत्र प्राणरक्षार्थमाहारादिदानैर्मरणे दोषाभावस्य वाचनिकत्वात् गलबन्धनादि मरणे नात्मघातादि। एवं "गोपालको गवां गोष्ठे धूमं यस्तु न कारयेत्। मक्षिकादीनरके मक्षिकाभिः स भक्ष्यते" इति देवीपुराणानुसाराटग्निप्रज्वालय तत्रैव स्थितस्य दैवात्तदग्निना मरणे दोषाभावः। तत्रास्थितस्य तु अपालननिमित्तगोवधजन्यदोषः। मिताक्षरायां पराशरः "कूपे खाते च धर्मार्थं गृहदाहे च ये मृताः। ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते" इदन्तु बन्धनरहितस्य पशोः कदाचित् दाहादिना मृतविषयम्। इतरत्रापस्तम्बोक्तम् "कान्तारेष्वथ वा दुर्गे गृहदाहाश्वटादिषु। यदि तत्र विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते"। इति ज्ञेयम्। एतद्वचनं यत्नेति भवदेवभट्टः। चिकित्सायां पापाभावो यथावदुपचारे बोध्यः। न पुनः सन्निपाताभिभूतस्योदकपानादिना। अतएव मनुः "चिकित्सायास्तु सर्वेषां मिथ्याप्रचरतो दमः"। काश्यपोऽप्यत्र प्रायश्चित्तमाह "दोषी दमनातिदोहनासामाग्रदामघण्टाभरणयोजनात् तैलपानौषधविनियोगाद्व्यापन्नानां प्रायश्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो विनिवेद्य अधिकवपनं कृत्वा प्राजापत्यकृच्छ्रमाचरेत्। चीर्णान्ते गां दक्षिणां ब्राह्मणाय दद्यात् पिष्टं तिलयेद्व नेति"।

प्रायश्चित्तपूर्वाहकृत्यम्। शङ्खलिखितौ "वाचं नियम्य प्रातः पूर्वं एव प्राच्य बहिर्निशि। प्रत्येक नियत कामात्मनो व्रतमादिशेत्। प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिषवन स्पृशेत्"। केशधारणेच्छाया द्विगुणव्रतादिकमाह हारीतः "राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः। केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत्। केशानां धारणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत्। द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत्। विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम्। ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिनः"। स्त्रीणां विशेषमाह भवदेवभट्टधृत वचनम्। "वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकम्। न गोष्ठे शयनं तासां न च दध्याद्गवाजिनम्। सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम्। सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम्"। पापभेदेषु प्रायश्चित्तभेदाः प्रायश्चित्तविवेकादौ दृश्याः विस्तरभयान्नोक्ताः। तस्येदं छ। प्रायश्चित्तीय तदाचरणे न०।

प्रायश्चित्ति स्त्री प्राय (अव्ययम्)। तपश्चित्तिः चित–भावे क्तिन् शक०। प्रायश्चित्तशब्दार्थे

प्रायश्चित्तिन् त्रि०प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यत्वेनास्त्यस्य इनि। प्रायश्चित्तार्हे स्त्रियां ङीप्। "प्रायश्चित्ती भवेत् पूतस्तत् पापं तेषु गच्छति" मा० त०। ठन् प्रायश्चित्तिक तत्रार्थे

प्रायस् अव्य० प्र+अय–असि। १बाहुल्ये २तपसि अनशनादौ च "प्रायः पयोधरसमुन्नतिरत्र हेतुः" उद्भट। "प्रायो नाम तपः प्रोक्तम्" स्मृति।

प्रायाणिक त्रि० प्रयाणाय हित ठक्। यात्रिकद्रव्ये गजचामरादौ प्रायाणिकादयोऽप्यत्र।

प्रायिक त्रि० प्रायेण भव ठक्। प्रायभवे। [शब्दर०।

प्रायुद्धेषिन् पु०प्रायुधि प्रकृष्टयुद्धार्थं हेषते हेष–णिनि। अश्वे

प्रायोग पु० प्रयुज्यते शकटादौ प्र+युज–कर्मणि घञ् कुत्वम् दीर्घः। शकटादौ नियोगार्हे वृषे ऋ० १।१०६।२ भा०।

प्रायोगिक त्रि० प्रयोगं नित्यमर्हति छेदा० ठञ्। नित्यप्रयोगार्हे।

प्रायोज्य न० प्र+आ+युज–णिच्–कर्मणि यत्। प्रयोजनीये "प्रायोज्य न विभज्येत" कात्या०श्रौ०। "प्रायोज्यम् प्रयोजनार्हं यथा परिकृतस्य पुस्तकादि न तत् विभजनीयमिति" दायभागः।

प्रायोपविष्ट त्रि० प्रायाय अनशनमरणाय उपविष्टः उप+

विग्र—क्त । अनशनेन मरणायोद्युक्ते भा०आश्व०८०अ०।

प्रायोपवेश पु० प्रायाय अनशनस्थलये उपवेश स्थितिः । सङ्कल्पपूर्वकम् सकलकार्यत्यागेन अनशनमरणार्थमुद्यमे भा०व० २५० श्लो० । भावे ल्युट् । प्रायोपवेशन तत्रार्थे न०। भा०उ० १५१२८ श्लो०।

प्रायोपेत त्रि० भीष्मो भीमसेन वत् प्रायः प्रायोपवेश तेन उपेतः । प्रायोपवेशनयुते भा०भी० १६अ० ।

प्रारब्ध न० प्र+आ+रभ—आरम्भे क्त प्रकृष्टमारब्धं स्वकार्यं अननाय कृतारम्भं येन । १देहाद्यारम्भके २अदृष्टभेदे तस्य च भोगेनैव क्षय इति शास्त्रे प्रसिद्धम् । "अवश्यमेव भोक्तव्यं कृत कर्म शुभाशुभम् । नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" शास्त्रेण प्रारब्धकर्मणो भोगं विना नाशाभावश्चोक्तेः "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।" गीतायां ज्ञानस्य सर्वकर्मनाशकत्वोक्तिः प्रारब्धकर्मातिरिक्तविषयेत्याकरे दृष्टव्यम् । २कृतारम्भे त्रि० ।

प्रारब्धि स्त्री प्र+आ+रभ—करणे क्तिच । १गजबन्धनदामनि त्रिका० । भावे क्त । २आरम्भे ।

प्रारम्भण न०प्र+आ+रभ—ल्युट् मुम् । प्रकर्षेणारम्भे । प्रारम्भणं प्रयोजनमस्य अनुम०छ । प्रारम्भणीय तत्प्रयोजनके त्रि०। प्र+आ+रभ—भावे घञ् मुम् । प्रारम्भ प्रकर्षेण आरम्भे पु० [स्त्रियां टाप् ।

प्रारोह त्रि० प्ररोहः प्रोजमस्य अच्चा० च । प्ररोहणशीले

प्रार्ण न०प्रकृष्टमृणं ऋद्धि० । १प्रकृष्टे ऋणे मा०व०। २तद्युते त्रि०

प्रार्थना स्त्री प्र+अर्थ—युच् । १याच्ञायां २स्पृहायां च । ३गर्भोत्क्रुमभेदे सा०द० "अपरञ्चानुमानस्तु प्रार्थना क्षिप्तिरेव च" गर्भाङ्कान्युद्दिश्य "रतिहर्षोत्सवानान्तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेत्" इति लक्षिता । ल्युट् । प्रार्थन याचने स्पृहने च न० । ४मुद्राभेदे "प्रसृताकुञ्चितौ हस्तौ मिथःश्लिष्टौ च सम्मुखे । कुर्यात् स्वहृदये येयं मुद्रा स्यात् प्रार्थनाभिधा" तन्त्रसा० ।

प्रार्थनीय त्रि० प्र+अर्थ—कर्मणि अनीयर् । १याचनीये अर्थयतेर्याचनार्थत्वेन द्विकर्मकत्वात् गौणे कर्मणि अनीयर् । यतोऽभ्यते "तस्मिन् तद्याचिरभ्यायाः सम्ले याचनाकर्मणि इति बोध्यम् । २द्वापरयुगे शब्दर० ।

प्रार्थित त्रि० प्र+अर्थ+क्त । १याचिते २अभिहिते मेदि० ३शत्रुसयते च त्रिका० ।

प्रालम्ब न० प्रकर्षेणालम्बते प्र+आ+लम्ब—अच् । १ऋजुतया कण्ठात् लम्बमाने माल्यादौ अमरः । २प्रकर्षेण लम्ब-

मानमात्रे त्रि०। संज्ञायां कन् अत इत्वम् । प्रालम्बिका स्वर्णादिरचितलम्बनिकायां स्वर्णहारभेदे स्त्री अमर० ।

प्रालेय न०प्रकर्षेण लीयते प्र+आ—ली—यत् । आत्वं एत्वम्, प्रलयाय हितम् अण् त्रि० एत्वम् वा । हिमे अमरः ।

प्रालेयांशु पु० प्रालेयमंशौ यस्य । १चन्द्रे शब्दा०। तत्तुल्यनामके २कर्पूरे च । प्रालेयकरादयोऽप्युभयत्र पु० ।

प्रावट पु० प्र+अव—अट् । यवे जटा० ।

प्रावण न० प्र+आ+वन सम्भक्तौ करणे घ । खनित्रिकादि णत्वम् । खनित्रे । प्रकर्षेणावन्यते खन्यतेऽनेन स्तटनेन रू०१।२२।४भाष्ये दृश्यम् । वनं समासे खनित्रादाससास्य

प्रावणि स्त्री प्र+अव—अनि ।"छिन्नमीनानि कोट्" प० ८।४। १५।१६। छिन्नमीनानीति छित्वा उभयत्वस्यदर्शनेन पठित्वा तत णत्वमुक्तम् । प्रकृष्टावनौ तथायमाशयः "छोत्नमीना अनि कोट्" सूत्रद्वये सन्त्रप्रकरणे छिन्नमानीति जायते छिन्नमीना अनि इत्येवं णत्वम् । योगविभागाच्च आनि कोट् इत्यत्रापीति ।

प्रावर पु० प्र+आ+वृ—करणे अप् । १प्राचीरे शब्दरत्ना०। २देशभेदे भा०भी० ९अ० । [२उत्तरीयवस्त्रे हेमच० ।

प्रावरण न० प्र+आ+वृ—करणे ल्युट । १आच्छादनवस्त्रे

प्रावार पु० प्र+आ+वृ—करणे घञ् । १उत्तरीयवस्त्रे अमरः भावे घञ् । २प्रकर्षेण आवरणे पु० ।

प्रावारकर्ण पु० उलूकभेदे भा० व० १९८अ० ।

प्रावारकीट पु० ७त० । कीटभेदे जटाधरः ।

प्रावास त्रि० प्रवासे दीयते कार्यं वा अणु०उा० अण् । १प्रवासे दीयमाने २तत्र कार्ये च ।

प्रावासिक त्रि० प्रवासाय प्रभवति सन्तापा० ठञ् । १प्रवाससाधने । प्रवासे साधु गुडा० ठञ् । प्रवासे साधौ च ।

प्रावृट्काल पु०कर्म० । ६त०वा । वर्षाकाले प्रावृट्समयादयोऽप्यत्र ।

प्रावृट्कालवहा स्त्री ७त०। नदीभेदे मार्कण्डेयपु०५७अ०।

प्रावृडत्यय पु०६त०। १वर्षातिक्रमे वर्षापगमे भ०३०। २शरत्काले राजनि० । [प्रकर्षेण २आवृतमात्रे त्रि०।

प्रावृत न० प्र+आ+वृ—कर्मणि क्त । १प्रकर्षेण आवृते वस्त्रे

प्रावृति स्त्री प्र+आ+वृ—करणे क्तिन् । प्राचीरे शब्दर० ।

प्रावृत्तिक पु० प्रवृत्तौ तत्करणे हितः ठक् । प्रवृत्तिवाहके दूतभेदे हरिवं० १०४अ० ।

प्रावृष्(षा) स्त्री प्रवृष्यतेऽत्र प्र+वृष—आधारे क्विप् दीर्घः ह० वलन्तत्वात् वा टाप् । वर्षाकाले स च श्रावणभाद्रात्मकः

"नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू" यजु०। छन्दोमञ्जर्य्यां १४१३ पृ० अस्य गौरचन्द्रत्वविकल्पस्य दृश्यः।

प्रावृषायणी स्त्री प्रावृषा भवन यस्याः गौरा०ङीष्। कपिकच्छ्वाम् (आलकुशी) अमरः।

प्रावृषिक पु स्त्री प्रावृषि कायति मन्दायते कै–क अलुक्स०। १मयूरे धरणिः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। प्रावृषि भवः ठञ्। २वर्षाकालभवे त्रि० स्त्रीयां ङीप्।

प्रावृषिज पु० प्रावृषि जायते जन–ड अलुक् स०। १झञ्झानिले त्रिका०। २वर्षाकालजाते त्रि० "जे विभाषा" वा अलुक् स०। तेन प्रावृड्ज तत्रार्थे त्रि०।

प्रावृषीण त्रि० प्रावृषि भव वा० ख। वर्षाकालभवे भट्टि० १०।३७ भाष्य।

प्रावृषेण्य त्रि० प्रावृषि भव एण्य। १वर्षाकालजाते २कदम्बवृक्षे पु० मेदि०। ३कुटजवृक्षे ४धाराकदम्बे च पु० राजनि०। ५कपिकच्छ्वाम् ६रक्तपुनर्नवायां स्त्री राजनि०। प्रावृषि दीयते कार्यं वा एण्य। ७वर्षाकाले देये करादौ ८तत्र कार्ये च त्रि०। ९पाचुर्य्ये न० शब्दर०।

प्रावृषेय पु० १देशभेदे भा०भी०८अ०। प्रावृषायां भवः ढक्। २वर्षाकालभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

प्रावृष्य पु० प्रावृषि भवः वा० यत्। १धाराकदम्बे २कुटजे ३विकङ्कतवृक्षे च राजनि०।

प्रावेशन त्रि० प्रवेशने दीयते कार्यं वा अण्। १प्रवेशने दीयमाने २तत्कार्ये च। [ङीप्।

प्रावेशिक त्रि० प्रवेशाय साधु ठञ्। प्रवेशसाधने स्त्रियां

प्राशन न० प्र+अश–भावे ल्युट्। भक्षादेः प्रकर्षेण भोजने अन्नप्राशनम्।

प्राशास्त्र न० प्रशास्तुर्भावः कर्म वा उद्गा० अञ्। प्रशास्तृकर्त्विज कर्मणि १यज्ञसंशसने २तद्भावे च।

प्राशित त्रि० प्र+अश–भोजन कर्मणि क्त। १भक्षिते। भावे क्त। २भक्षणे न० ३पितृयज्ञे तर्पणे जटा०। "प्राशितं पितृतर्पणम्" मनुना तत्रार्थे परिभाषितत्वात्।

प्राशित्र न० यज्ञिये यवमात्रं पिष्टकमात्रं वाऽवत्तं ब्रह्मोद्देश्यके भागे पिण्डांशभेदे "पिश्यत् प्राशित्रादानम्"कात्या० ६।१।७। "मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति प्राशित्रं प्रतीक्षते" २।२।१५ "प्राशित्रमवदीयमानमङ्गुष्ठपर्वमात्रं च प्राशित्रं ब्रह्मणो भाग यवमात्रं पिष्टकमात्रं वाऽवत्तं" कर्क "स यत् प्राशित्रमवद्यति" इत्युपक्रमे। अथातो ब्रह्मभागं पर्यहरन्ति। ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता स एतं भाग प्रतिविदाम आस्ते यत् प्राशित्रं तदस्मै पर्याहार्षुस्तत्प्राश्नीयादेव यमके ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति तेन भागी स यद्यतञ्चक्रमसंस्थितं यज्ञस्य तदभिगोपायति तस्मात्रा अस्मै ब्रह्मभागं पर्याहरन्ति" शत०ब्रा० १।७।४।१८

प्राशित्रहरण प्राशित्रं ह्रियतेऽनेन हृ–करणे ल्युट्। प्राशित्रस्य ब्रह्मभागहरणसाधने गोकर्णाकृतिपात्रभेदे शत० ब्रा० १।३।१।६ भाष्यम्।

प्राश् पु० प्र+अश–भोजने क्विप्। भक्षणे प्राशने क्रिया वत्। प्राशव्य प्रकृष्टभक्षणकृते ऋ० ८।२।१६ भा०। प्रा०म०। २प्रकृष्टभोज्ये निघण्टु। [यजु०२४।२७

प्राश्टङ्ग त्रि० प्रकृष्ट श्टङ्गमस्य वेदे दीर्घ। प्रकृष्टश्टङ्गयुक्ते

प्राश्निक पु०प्रश्नाय तदुत्तरदानाय साधु ठक्। १सभ्ये त्रिका० २प्रश्नोत्तरदानाय साधौ त्रि०।

प्राश्नीपुत्र पु०यजुर्वेदवंशस्थे ऋषिभेदे शत०ब्रा० १४।८।४।३३

प्राष्टवर्ण पु०प्रकर्षेण अष्ट० प्राप्तो वर्णः। दृष्टिवर्णे नानावर्णे निरु० १०।२६

प्रास पु० प्रास्यते प्र+अस–क्षेपे कर्मणि घञ्। कुन्तास्त्रे अमरः। कुन्तशब्दे २००१८ पृ० दृश्यम्।

प्रासक पु०प्रास+संज्ञायां कन्। पाशके देमच० तस्य देवकैः क्षिप्यमाणत्वात् तथात्वम्। स्वार्थे क। २प्रासास्त्रे पु०।

प्रासङ्ग पु० प्र+सन्ज–कर्मणि घञ् दीर्घः। दम्यवत्सानां स्कन्धे निबध्यमानकाष्ठे युगभेदे अमरः। स वहति यत्। प्रासङ्ग्य तद्वाहके दम्यवृषे अमर।

प्रासङ्गिक त्रि०प्रसङ्गादागतः ठञ्। प्रसङ्गागते स्त्रियां ङीप्।

प्रासाद पु० प्रसीदत्यस्मिन् प्र+सद–आधारे घञ् दीर्घ। देवभूपयोर्गृहे अमर. देवगृहशब्दे ३६७८ पृ० दृश्यम्

प्रासादकुक्कुट पु स्त्री० प्रासादे कुक्कुट इव। पारावते त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

प्रासिक पु०प्रासः प्रहरणमस्य ठक्। कुन्तेन योद्धरि अमरः

प्रास्तारिक त्रि० प्रस्तारे व्यवहरति ठक्। प्रस्तारे व्यवहारिणि। [ष्यादौ अङ्गुलत्र्यां स्त्रियां ङीप्।

प्रास्थानिक त्रि० प्रस्थाने साधु ठञ्। यात्रिके मङ्गल-

प्रास्थिक त्रि०प्रस्थस्य वापः ठञ्। १प्रस्थमितधान्यवपनाधारे क्षेत्रे २मूल्ये स्त्री ङीप्। प्रस्थं सम्भवति (अस्मिन् समावेशयति) अवहरति पचति वा ठञ्। प्रस्थमितधान्यादेः अस्मिन् ३समावेशके ४अवहारक ५पाचके च त्रि० स्त्रियां ङीप्। प्रस्थः परिमाणमस्य ठञ्। ६प्रस्थपरिमाणयुक्ते

धान्यराश्यादौ त्रि० प्रस्थेन क्रीतम् ठञ् । ७प्रस्थेन क्रीते त्रि० स्त्रियां ङीप् । प्रस्थस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा ठञ् । प्रस्थस्य ८निमित्ते ६संयोगे १०उत्पाते वा ।

प्राह्ण पु० प्रकर्षेण आह्वेति शब्दोऽस्य । अल्लोपदेशे शब्दमा० ।

प्राह्ण पु० प्रारब्धोऽह्नः प्रा०स०अच्‌समा० अह्नादेशः णत्वञ्च । त्रिधाविभक्तदिनस्य पूर्वभागे १पूर्वाह्णे अमरः । प्रकृष्ट-त्वर्थेन तिङ्‌न्ते अव्ययी० । २प्रकृष्टदिनयुते अव्य० ।

प्राह्णेतन त्रि० प्राह्णे भवः ट्यु तुट् च निपातनात् णत्वम् । पूर्वा-ह्णभवे स्त्रियां ङीप् ।

प्राह्णेतरा(मा)म् अव्य० अतिशयेन प्राह्णे तरप् तमप् वा आमु घंकालेत्यादिना सप्तम्या अलुक् । अत्यन्तप्रातःकाले इत्यर्थे ।

प्रिय त्रि० प्रीणाति प्री-तर्पणे क । १भर्त्तरि पत्यौ अमरः २भार्य्यायां स्त्री । ३प्रियके मृगभेदे पु०स्त्री जटा० ४ऋद्धि-नामौषधौ ५हृद्ये त्रि० मेदि० ६जीवकौषधौ राजनि० ।

प्रियंवद त्रि० प्रियं वदति वद-खच् मुम् । १प्रियकरवादिनि मधुरभाषिणि । २खेचरे ३गन्धर्वभेदे पु० शब्दमा० वदेर-न्तःस्थवादित्वात् प्रियमुवदेति मुकुटधृतकल्पनं प्रामा-दिकमेव । "भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा" इ०र० उक्ते द्वादशाक्षरपादके ४छन्दोभेदे स्त्री । ५पक्षिजातिविशेषभेदे स्त्री शब्द० इत्यग्रम् ।

प्रियक पु० प्रिय+स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । १पीतसा-लके (पियासाल) २नीपे ३चित्रमृगे ४भ्रमरे ५प्रियङ्गौ ६कुङ्कुमे मेदि० ७धाराकदम्बे ८असनवृक्षे राजनि० । ९स्कन्दानुचरभेदे भा०श० ४६अ० । तस्यापत्यं विदा० अञ् । प्रैयक भित्रप्रजापत्ये पुंस्त्री० ।

प्रियकृत् त्रि० प्रियं करोति कृ-क्विप् तुक् । १प्रियकारिणि २विष्णौ पु० "प्रियकृत् प्रीतिवर्द्धन" विष्णुस० ।

प्रियङ्कर त्रि० प्रियं करोति कृ-खच् मुम् । १प्रियकारिणि २श्वेतकण्टकार्य्यां ३दुग्धजीवन्त्याम् ४असगन्धायाञ्च स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

प्रियङ्करण त्रि० अप्रियं प्रियं करोत्यनेन कृ-करणे ख्युन् । अप्रियस्य प्रियताकरणसाधने ।

प्रियङ्गु स्त्री प्रिय+गम-डु नि०मुम् च । १फलिन्याख्याते द्रव्ये अमर० "प्रियङ्गुः शीतला तिक्ता तुवरानिलपित्तहृत् । रक्तातिसारदौर्गन्ध्यस्वेददाहज्वरापहा । गुल्मतृड्‌-विषमोहघ्नी तद्वद्‌गन्धप्रियङ्गुका । तत्फलं मधुरं रूक्षं कषायं शीतलं गुरु । विबन्धाध्मानबलदं संग्राहि कफपित्तजित्" भावप्र० "प्रियङ्गुकलिकाश्यामं रूपेणाप्रतिमं बुधम्" इति बुधप्रणाममन्त्रः । २राजिकायां राजनि० ३पिप्पल्याम् ४कङ्गौ (काङ्गनी) धान्ये मेदि० ५कटुकायां धरणिः । [शब्दच० ।

प्रियजन पु०कर्म० । १हृद्ये जने । २प्रौढभावानुविद्ध उत्तम-

प्रियजीव पु०प्रियो जीवो यस्मिन् । श्योनाकवृक्षे राजनि० ।

प्रियतम पु० अतिशयेन प्रियः तमप् । १मयूरशिखावृक्षे २अतिप्रिये त्रि० शब्दच० ।

प्रियता स्त्री प्रियस्य भावः तल् । १स्नेहे २प्रेमणि अमरः । त्व । प्रियत्व तत्रार्थे न० शब्दर० ।

प्रियतोषण त्रि० प्रियं तोषयति तुष-णिच् ल्यु । १प्रियसन्तोषकारके "नारीपादौ स्वहस्तेन धारयेत् जघनोपरि । स्तनापीडकरः कामी कामयेत् प्रियतोषणः" रतिमञ्जर्युक्ते २रतिबन्धभेदे ।

प्रियदत्ता स्त्री दीयमानपृथिव्याम् "नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् । दाने वाऽप्यथ वाऽऽदाने नामास्याः प्रथमं प्रियम् । य एतां विदुषे दद्यात् पृथिवीं पृथिवीपतिः । पृथिव्यामेतदिष्टं स राजा राज्यमितो व्रजेत्" भा०अनु० ६२अ० ।

प्रियदर्शन पु० प्रियं दर्शनमस्य । १क्षीरिकावृक्षे २शुकखगे च जटा० ३हृद्ये त्रि० । [हेमच० ।

प्रियप्रायस् न० प्रियस्य प्रायः बाहुल्यं यत्र । प्रियवाक्ये

प्रियप्रेप्सु त्रि० ७त० । इष्टार्थोद्युक्ते जटा० । [प्रिये त्रि० ।

प्रियमधु पु०प्रियं मधु मद्यं यस्य । १बलरामे हेमच० २मद्य-

प्रियमाल्यानुलेपन त्रि० प्रियं माल्यमनुलेपनं च यस्य । १माल्यानुलेपनप्रिये २स्कन्दानुचरभेदे पु०भा०श० ४६अ० ।

प्रियमेध पु० १अजमीढस्य पुत्रभेदे "अजमीढस्य वंश्याः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः" भाग० ९।२१।१७श्लो० । २यज्ञो-पेते ऋषिभेदे ऋ० १।४५।४ भा० ।

प्रियम्भविष्णु त्रि०अप्रियः प्रियो भवति भू-कर्त्तरि खिष्णुच् । अप्रिये प्रिये भवितरि । खुकञ् प्रियम्भावुक तत्रार्थे त्रि० ।

प्रियरूप त्रि०प्रियं रूपमस्य । १हृद्यरूपे । तस्यभावः मनोज्ञा० वुञ् । प्रैयरूपक तस्य भावे न० । कर्म० । २हृद्ये रूपे न० ।

प्रियवचन त्रि०प्रियं वचनं वैद्यकवचनं वा यस्य । १प्रियवादिनि वैद्यकोक्तवाक्ये भक्तिमति २रोगिणि राजनि० । कर्म० । ३हृद्ये वाक्ये न० ।

प्रियवर्णी स्त्री प्रियो वर्णो यस्याः गौरा० ङीष् । प्रियङ्गौ जटाधरः । [चतायाञ्च ।

प्रियवल्ली स्त्री नित्यकर्म० । १प्रियङ्गौ राजनि० २इद्याया

प्रियवादिन् त्रि॰ प्रियं वदति वद–णिनि । प्रियवाक्यभाषके स्त्रियां ङीप् “भार्या चाप्रियवादिनी” चाणक्यः ।

प्रियव्रत त्रि॰ प्रियं व्रतमस्य । १व्रतप्रिये स्वायम्भुवमनोः २पुत्रभेदे पु॰ हरिवं॰ २अ॰ । [भा॰ ५।१।२२।

प्रियश्रवस् पु॰ प्रियं श्रवः श्रवणं यस्य । परमेश्वरे भाग॰

प्रियसख पु॰ कर्म॰ ह्रत॰ वा, टच्समा॰ । १इष्टे सखौ २प्रियस्य सखौ च । स्त्रियां ङीप् । ३खदिरे शब्दच॰ ।

प्रियसङ्गमन त्रि॰ प्रिययोः सङ्गमनं यत्र । १प्रिययोर्मेलनस्थाने २कश्यपादित्योर्मेलनस्थाने देशभेदे पु॰ “यत्रादितिः कश्यपश्च सङ्गतावास्तां तदन्तरा । प्रियसङ्गमनं नाम तद्देशं सुनयोऽवदन्” हरिवं॰ १२४अ॰ ।

प्रियसत्य न॰कर्म॰ । १तथ्ये अथच प्रिये सूनृतवाक्ये हेमच॰ प्रियं सत्यं यस्य । २सत्यप्रिये त्रि॰ ।

प्रियसन्देश पु॰ प्रियं सन्दिशति सम्+दिश–अच् उप॰स॰ । १चम्पकवृक्षे भावे घञ् ह्रत॰ । २प्रियसंवादे शब्दच॰ ।

प्रियसाल(क) पु॰कर्म॰ स्वार्थे क वा । असनवृक्षे (पियासाल) राजनि॰ ।

प्रियादि विशेष्यवाचिनि समानाधिकरणस्त्रीलिङ्गशब्दे परे व॰ब्री॰ पूर्वस्य पुंवद्भावे पर्युदस्ते शब्दगणे स च गणः पा॰ग॰सू॰ उक्तो यथा “प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वा क्षमा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामना तनया” । सुन्दरी प्रिया यस्य । सुन्दरीप्रिय इत्यादि ।

प्रियाम्बु पु॰ प्रिय पितृणां प्रियमम्बु मूले सिक्तं यस्य । १आम्रवृक्षे राजनि॰ । २जलप्रिये त्रि॰ ।

प्रियार्ह त्रि॰ प्रियमर्हति अर्ह–अच् उप॰स॰ । १प्रियवाक्यादियोग्ये २विष्णौ पु॰ “अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः” विष्णुस॰ ।

प्रियाल पु॰ प्रियानलति पर्याप्नोति अल–अच् । प्रियसाले (पियासाल) स्वनामख्याते वृक्षे राजनि॰ भावप्र॰ पियाल इत्येव पाठः । “पियालस्तु खरस्कन्धश्चारो बहुलवल्कलः । राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुर्धनुष्पटः । चार पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु । स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहम् । पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्द्धनः” भावप्र॰ ।

प्रियोदित न॰ कर्म॰ । चाटुवाक्ये शब्दरत्ना॰ ।

प्री तर्पणे क्या॰उभ॰सक॰अनिट् । प्रीणाति ते अप्रैषीत् अप्रेष्ट पिप्राय पिप्रिये

प्री प्रीतौ कान्तौ (इच्छायाम्) सक॰ दिवा॰ आत्म॰ अनिट् । प्रीयते अप्रेष्ट पिप्रिये ।

प्री तर्पणे सक॰ कान्तौ तृप्तौ अक॰ क्र्या॰उभ॰अनिट् । प्रीणाति प्रीणीते अप्रैषीत् अप्रेष्ट पिप्राय पिप्रिये । प्रीत । णिच् नुक् । प्रीणयति ते । [अप्रापि नुक् प्रीणयतीत्येके ।

प्री तर्पणे सक॰चु॰उभ॰अनिट् । प्राययति ते अपिप्रयत् ते ।

प्रीण त्रि॰ प्री–णिच कर्त्तरि अच् । १प्रीणनकारके करणे अच् । २मर्म्मणि मेदि॰ । पुरणार्थप्रयत्नात् प्रणार्थे च । ३पुराणे त्रि॰ त्रिका॰ ।

प्रीणन न॰ प्री–णिच्–नुक्–ल्युट् । तर्पणे अमर ।

प्रीणस पु॰ प्रीणि–बा॰ असच् । गण्डके राजनि॰ ।

प्रीत त्रि॰ प्री–कर्त्तरि क्त । हृष्टे अमरः ।

प्रीति स्त्री प्री–भावे क्तिन् । १हर्षे २आमोदे ३तृप्तौ च । विष्कम्भादियोगेषु ४द्वितीययोगे । ५कामस्य पत्नीभेदे रत्याः सपत्न्यां “वेश्याऽनङ्गवती नाम विभूतिद्वादशीव्रतम् । समाप्य माघमासस्य द्वादश्यां लवणाचलम् । निवेदयन्ती गुरवे शय्याञ्चोपस्करान्विताम् । अलङ्कृत्य हृषीकेशं सौवर्णामरपादपम् । स चानङ्गवती वेश्या कामदेवस्य साम्प्रतम् । पत्नी, सपत्नी संजाता रत्याः प्रीतिरिति श्रुता” मात्स्ये ८२अ॰ ।

प्रीतिजुष त्रि॰ प्रीतिं जुषते जुष–क । १प्रीतिभाजि २अनिरुद्धपत्न्यामुषायां स्त्री शब्दरत्ना॰ “विश्वकेतुः प्रीतिजुषासुतः” त्रिका॰ तत्पुत्रोक्तौ । [प्रह्लादिनि पु॰ हेमच॰ ।

प्रीतिद त्रि॰ प्रीतिं ददाति दा–क । प्रीतिदायके (भाण्ड)

प्रीतिदत्त त्रि॰३त॰ । १प्रीत्या दत्ते २स्त्रीधनभेदे न॰ यथाह मिता॰ कात्यायन॰ “प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा । पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते” । भर्त्तृप्रीतदत्तस्थावरे तु विशेषः दाय॰ उक्तो यथा “भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् । सा यथा काम॰ मश्नीयात् दद्याद्वा स्थावरादृते” ।

प्रीतिदाय पु॰ प्रीत्या दायते दा–कर्मणि घञ् । प्रीत्या दत्ते “गुरुरान् प्रीतिदायं तु प्राप्य स प्रीतमानसः” भा॰सभा॰ ८६अ॰ ।

प्रीतिभोज्य न॰ प्रीत्या भोज्यम् । प्रीत्यैव भोज्ये अन्नादौ “अन्नानि प्रीतिभोज्यानि आपद्भोज्यानि वा पुनः । न च सम्प्रीयसे राजन् न चैवापद्गता वयम्” भा॰उ॰ ९१अ॰ । “संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि” इति सहितपुस्तके पाठः ।

प्रीतिवर्द्धन त्रि॰ प्रीतिं वर्द्धयति वृध–णिच्–ल्यु । १सन्तोष-

वर्द्धने २विष्णौ पु० “प्रियकृत् प्रीतिवर्द्धनः” विष्णुस० ।

प्रु सर्पणे भ्वा० आत्म०सक० अनिट् । प्रवते अप्रोष्ट प्रुप्रुवे ।

प्रुट मर्द्दने भ्वा० पर०सक० सेट् । प्रोटति अप्रोटीत् पुप्रोट । अयं धातुपाठे पठितः ।

प्रुष भस्मीकरणे भ्वा० पर० सक० सेट् । प्रोषति अप्रोषीत् पुप्रोष । उदित् क्त्वा वेट् । प्रुषित्वा प्रुष्ट्वा प्रुष्टः ।

प्रुष सेके पूर्त्तौ च सक० स्नेहे अक० क्र्या० पर०सेट् । प्रुष्णाति अप्रोषीत् पुप्रोष ।

प्रुष्ट त्रि० प्रुष–क्त । दग्धे । [विन्दौ सि०कौ० ।

प्रुष्व प्र० प्रुष–क्वन् । १ऋतौ २सूर्य्ये च उज्ज्वल० । ३जल-

प्रेक्षा स्त्री प्र+ईक्ष–भावे अङ् । १विषयशुभाशुभपर्य्यालोच-नायां २बुद्धिपूर्वककर्मकरणे ततः प्रेक्षादि० चतुरर्थ्याम् इनि । प्रेक्षिन् आलोच्यमानतया तादौ । अस्मिन् शब्दे परे श्लोपादि० पूर्वपदस्योदात्तत्व । [प्रेक्षागृहादयोऽप्यत्र ।

प्रेक्षागार न० ६त० । राज्ञां मन्त्रणार्थगृहे हरिवं० ८५अ०

प्रेक्षादि चतुरर्थ्यामिनि प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणः स च गण-पा०स० उक्तो यथा “प्रेक्षा हलका बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट सङ्कट कटकूप धुक धुक पुट मह परिवाप यवाष ध्रुवका गर्त्त कूपक हिरण्य” ।

प्रेक्षावत् त्रि०प्रेक्षा अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । समीक्ष्यकारिणि ।

प्रेक्षण न० प्र+ईक्ष–ल्युट् भावे । १प्रकर्षेण दर्शने अष्टा दशरूपकान्तर्गते २रूपकभेदे तल्लक्षणं सा०द० उक्तं यथा “गर्भावमर्शरहितं प्रेक्षणं हीननायकम् । असूत्र-धारमेकाङ्कमविष्कम्भप्रवेशकम् । नियुद्धसम्फोटयुतं सर्व-वृत्तिसमाश्रितम् । नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना” ।

प्रेङ्खा स्त्री प्र+इखि वा० आधारे अच् । १दोलायाम् अमर० भावे अच् । २परिभ्रमणे ३स्तावकगतौ अश्वगतौ इति पाठान्तरम् । ४गृहभेदे मेदि० ५नर्त्तने च धरणिः ।

प्रेङ्खित त्रि० प्र+इखि–क्त । कम्पिते अमर ।

प्रेङ्खोल दोलने अद०चुरा०उभ०सक० सेट् । प्रेङ्खोलयति ते अपिप्रेङ्खोलत् त । प्रस्योपसर्गत्वमपीच्छन्तीत्यन्ये तेन प्रा-त्रिप्रेङ्खोलत् त इत्येवरूपम् ।

प्रेण गतिप्रेरणाश्लेषणेषु भ्वा०पर० सक० सेट् माधवः । प्रे-णति अप्रेणीत् ऋदित् अपिप्रेणत् त ।

प्रेणि त्रि० प्रेण–इन् । प्रेरके ऋ० १।११२।१० भा०।

प्रेत त्रि० प्र–इ–क्त । १मृते अमरः । २नरकस्थे जीवभेदे ३पिशाचभेदे आतिवाहिकदेहोत्तरं ४आयमानदेहभेदे-

युते और्द्ध्वदेहिकक्रियाऽभावे तद्रूपप्राप्तिरुक्ता पाद्मोत्त०ख० १६अ० यथा “ततो मङ्गतिथे काले स राजा पञ्चता-ङ्गतः । वैदिकेन विधानेन न लेभे चौर्द्ध्वदेहिकम् । विष्णु-प्रहे पमात्रेण युक्तानां कर्मनिर्मितिम् । भुक्त्वा च यातनां यामीं निस्तीर्णनरको नृपः । अनया निरिराजस्तु पि-शाचोऽभूत्तदा महान्” । तस्य रूपं यथा “देवद्युतिर-यीयान्‌ पुत्राय दक्षवासनम् । समागत्य ततस्तत्र तं पिशाचं ददर्श सः । विकरालमुखं दीनं पिङ्गलनयन-भ्रगम् । अर्द्धमूर्द्धजलग्नाङ्गं यमदूतमिवापरम् । चल-ज्जिह्वं लम्बोष्ठं दीर्घजङ्घशिराकुलम् । दीर्घाङ्घ्रि-गुल्फतुण्डस्य मर्त्यं शुष्कपञ्जरम्” ।

और्द्ध्वदेहिककरणेऽपि केषाञ्चित् कर्मविशेषेण प्रेतत्वप्रा-प्तिस्तत्रोक्ता यथा “हरिर्जुहोति नाम्नो ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये । अधन्ते मातृविध्वांसं सतीर्थविमुखाश्च ये । सुवर्णं वस्तताम्बूलं रत्नमन्नं फलं जलम् । ब्रा-ह्मणेभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वेषु जलदारकाः । अन्यस्य स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये । बलेन छद्मना वापि धूर्त्ताश्च परवञ्चकाः । नास्तिका कुहका-चोरा ये चान्ये बहवस्तथा । बालवृद्धातुरस्त्रीषु नि-र्दया सत्यवर्जिताः । अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः । अगम्यागामिनः सर्वे ये चान्ये ग्राम-याजिनः । आधावरणसम्पन्ना वर्णादिधर्मवर्जिता । ये चोग्रदेवदत्तनरश्रीयज्ञादिसेविनः । सर्वदा मादकद्रव्य-पानमत्ता हरिद्विषः । देवतोद्दिष्टपतितन्नपन्नात्राद्यभो-जिनः । असत्कर्मरता नित्यं सर्वपातकपापिनः । पाषण्डधर्माचरणाः शूद्रोपोढ्यजीविनः । पितृमातृ-स्वसापत्न्यत्यागिनश्च ये । ये कदर्याश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्मदूषका । त्यजन्ति स्वामिनं युद्धे त्यजन्ति शरणागतम् । गवां भूमेश्च हर्त्तारो ये चान्ये रत्न-दूषका । महापातकेषु सर्वेषु प्रतिपङ्क्तिरताश्च ये । पर-द्रोहरता ये च तथा ये प्राणिहिंसकाः । परापवा-दिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः । कुप्रतिग्राहिणः सर्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः । प्रेतराक्षसपैशाच्यतिर्य्यग्गत्यासुयो-निषु । न तेषां पुनस्तेषोऽस्ति इह लोके परत्र च” । पाद्मोत्तरखण्डे १८अ० । पञ्चप्रेतोपाख्यानं तत्रैव यथा “ब्राह्मण उवाच प्रेतानां नाम जातीनां युष्माकं सम्भवः कथम् । किं तत् कारणमुद्दिश्य यूयमीदृशनामका” । प्रेता ऊचुः “अहं स्वादु सदा भुक्त्वा दत्तं पर्युषित

सदा। एतत्कारणसमुद्दिष्टं नाम पर्य्युषितं मम। सूचिता बहवोऽनेन विप्राद्या ब्रह्मकाङ्क्षिणः। एतत्कारणमुद्दिष्टं सूचीमुख२मिमं विदुः। शीघ्रं गच्छति विप्रेण याचितः क्षुधितेन वै। पश्चाद्भुङ्क्ते द्विजः शिष्टेन शीघ्रक३ उच्यते। स्थाल्युपरि सदा भुङ्क्ते स्वादु द्विजभवेन हि। द्विजाय कुत्सितं दत्त्वा एष रोहक४ उच्यते। मौनेनापि स्थिरो नित्यं याचितो विश्विषन्महीम्। अस्माकमपि पापिष्ठो लेखको५ नाम एष वै। मेढ्रेण लेखको याति रोहक पार्श्वत-शिराः। शीघ्रक पङ्गुतां प्राप्तः सूची सूचीमुखोऽभवत्"। प्रेताहारसमोक्तौ यथा "द्विज उवाच "ये जीवा भुवि तिष्ठन्ति सर्वे आहारमूलकाः। युष्माकमपि आहारं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः" प्रेता ऊचुः "शृणु आहारमस्माकं सर्वसत्त्वविगर्हितम्। श्लेष्ममूत्रपुरीषेण योषितान्तु मलेन च। गृहाणि त्यक्तशौचानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। स्त्रीभिर्जग्धानि जीर्णानि संकीर्णोपहृतानि च। मलेनातिजुगुप्सानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। भयलज्जाविहीनानि पतितैः सेवितानि च। अन्योन्यदस्युयुक्तानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। कलहान्वितशौचानि त्यक्तशोभानि मण्डनैः। सधर्मस्थानि भाण्डानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। बलिमन्त्रविहीनानि हिंसादष्टानि यानि च। नियमव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। गुरवो नैव पूज्यन्ते स्त्रीजितानि गृहाणि च। सक्रोधान्यपवित्राणि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै। भुञ्जन्ति भिन्नभाण्डेषु मर्यादारहितेषु च। अन्योन्योच्छिष्टयुक्तेषु तत्र प्रेतास्तु भुञ्जति। सकेशमाक्षिकोच्छिष्टं पूति पर्युषितं तथा। सक्रोधश्च सशोकश्च तत्र प्रेतेषु भोजनम्। वमनं भोजनं यत्र नोत्तरीयं पदासनम्। शोष्णीषं सावरीकञ्च तत्र प्रेतेषु भोजनम्। खङ्गपातं महापातं भौतृच्छिन्नं पतितं तथा। दुर्भिक्षं गोष्ठिकञ्चैव तत्र प्रेतेषु भोजनम्। कौतिकं सूतकञ्चैव राजसं कलुषीकृतम्। निर्दीप्तं क्षमिध्वापि यद्भुक्तं प्रैतिकन्तु तत्। एतत्ते कथितं सर्वं यत् प्रेतेष्वेव भोजनम्। निर्वाणं प्रेतजात्या वै पृच्छामस्त्वां द्विजोत्तम"। प्रेतत्वाभावकारणं यथा न प्रेतो जायते येन येन चैवेह जायते। एतत्सर्वं समासेन प्रब्रूहि वदतां वर।" ब्राह्मण उवाच "एकरात्रं त्रिरात्रं वा कृच्छ्रं चान्द्रायणादिकम्। व्रतेष्वप्युपितो यस्तु न प्रेतो जायते नरः। मिष्टान्नपानदाता च सततं श्रद्धयान्वितः। देवपूजापरो नित्यं न प्रेतो जायते नरः। त्रिरग्निरेकवह्निर्निरग्निर्वाप्युपासकः। सर्वभूतदयापन्नो न प्रेतो जायते नरः। तुल्यमानापमानश्च तुल्यः काञ्चनलोष्टयोः। तुल्यः शत्रौ च मित्रे च न प्रेतो जायते नरः। देवतातिथिपूजासु गुरुजातिषु नित्यशः। वेदशास्त्ररतो नित्यं न प्रेतो जायते नरः। जितक्रोधो मदैश्वर्यतृष्णासङ्गविवर्जितः। क्षमाऽक्रोधसुशीलश्च न प्रेतो जायते नरः। देवतातिथिपूजासु पर्वतीर्थे नदीस्तथा। पथ्ये हि पाणयोश्चैव न प्रेतो जायते नर"। प्रेतत्वकारणं यथा "शूद्रान्नं यो द्विजो भुङ्क्ते यः क्रामति द्विजीसमम्। दुष्टिः हा द्विजदेवेषु स प्रेतो जायते नरः। मातरं पितरं स्वं याति बान्धवं तथा। लोभात् त्यजति यः स्निग्धं स प्रेतो जायते नरः। अयाज्ययाजकश्चैव याज्यञ्च परिवर्जयेत्। शूद्रानुपहर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः। कुज्योतिषी कुविद्यासु कुजनेषु कुदेवकः। शूद्रसेवाकरो राजा स प्रेतो जायते नरः। सेवनायापकृतो यः सेवकस्तपरिग्रहः। तावुभावपि जायेते प्रेतौ काकाश किमदौ। द्विजात्रमन्त्रितो भुङ्क्ते शूद्रान्नं वा द्विजस्य तु। सूतेनैव द्विजः प्रेतो निरयानुपगच्छति। गीतवाद्यरतो नित्यं मद्यपः स्त्रीनिमेषणात्। द्यूतमांसप्रियो यस्तु स प्रेतो जायते नरः। वृथारेता वृथामांसो वृथावादो वृथामतिः। निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः। स्वं बाल गुरुं विप्रं योऽवमन्य भुनक्ति वै। कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः। न्यासापहर्त्ता मित्रध्रुक् परपाकरतस्तथा। विश्वस्तघाती कूटश्च स प्रेतो जायते नरः। निर्दोषान् सुहृदो भार्यास्त्यजेद् बान्धवं पाति यः। धनमोहेन यस्तेषां स प्रेतो जायते नरः। हस्त्यश्वरथयानानि शतशय्यासनादि यः। कृष्णाजिनञ्च गृह्णाति अनापद्गतो द्विजः। तथोभयतश्शीकावं सर्वेषां मेदिनीं द्विजः। कुरुक्षेत्रस्य यद्दानं चाण्डालात् पतितात्तथा। मासिकेऽपि नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतान्नभुङ्मतः। ब्रह्महा गोवधी स्तेयी सुरापो गुरुतल्पगः। भूमिकन्यापहर्त्ता यः स प्रेतो जायते नरः। नानासङ्करलिप्तं वर्णसङ्करतस्तथा। योनिसङ्करकश्चापि स प्रेतो जायते नरः। विक्रीणाति विष शङ्खं तिलानां लवणस्य तु। गवां कौशिरीणां मोहात् विक्रयात् प्रेततां व्रजेत्। कूटमार्य्येण तौल्येन क्रयं क्री

ख्याति विक्रयात्। मद्यमांसप्रदोदर्शी च प्रेतो जायते नरः। लोकरको मद्यपाने तु स्वर्गधामनुधावति। नि- त्यनैमित्तिकोऽदाता स प्रेतो जायते नरः" वह्निपु०। मृतस्य प्राप्यापि दाहादिक्रिययाऽतिवाहिकदेहानन्तरं प्रेत देहो भवति यथाह विष्णुधर्मोत्तरे

"तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव!। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्। प्रेतपिण्डै- स्ततो दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव!। भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः। प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम्। श्मशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते। तत्रास्य यातना घोरा शीतवातातपोद्भवाः। ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैः स कृते नरः। पूर्णे संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते। ततः स नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्मणा" शु०त०। ५प्राप्तपितृलोके "अत ऊर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात्" गोभिलः "प्रेतलोकं परित्यज्य आगता ये महालये" ति०त०।

प्रेतकर्मन् न० ६त०। मृतोद्देशेन कर्त्तव्ये दाहादि स- पिण्डनान्तकर्मणि मा०श्रौ०५।२अ०। प्रेतकार्यादयोऽप्यत्र। ५प्राप्तपितृलोकोद्देश्यककार्ये श्राद्धादौ च "कृत्वा प्रेतकार्याणि प्रेतस्य धनहारकः। वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं नियतश्चरेत्" दाय०त० वचनम्।

प्रेतगृह न० प्रेतस्य मृतस्य गृहमिव। मृतस्य शरीराधारे श्मशाने हेमच०। प्रेतावासादयोऽप्यत्र।

प्रेततर्पण न० ६त०। मृतोद्देशेन वर्षपर्य्यन्तं प्रेतशब्दोल्ले- खेन कर्त्तव्ये तर्पणविशेषे तद्विधानं शु०ति० यथा

मिताक्षर्यां पृथ्वीधरधृतविष्णुवचनम् "अतः सर्वे संस्कारिणो गत्वा पितृपदस्थाने प्रेतपदोक्तेन द्वितीयान्तं तर्पयेयुः पितृशब्दोच्चारेण पितृहा भवति"। शाता- तपः "प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्सृजेदुपतिष्ठताम्" इति प्रेतान्तेति तत्पुरुषः न बहुव्रीहिः सर्वजघन्यत्वात् तेन प्रेतान्तनाम गोत्रञ्चेति समासः एतद्वचनाच्चितापि- ण्डदाने उपतिष्ठतामिति पितृदीयतायामप्युक्तम्। एतेन प्रेतकार्ये समन्त्रार्थकपदप्रयोगो नैमित्तिकोक्तो ज्ञेय। एते- नाशक्तानामसवर्णदेवशर्माणं तर्पयामीति मामगानां प्र- योग। अत्र प्रेततर्पणे अनिर्दोषत्वति विशेषोपादानात् दर्शादिदिवसेऽपि तिलैरेव तर्पणं प्रतीयते। व्यक्तमाह गार्ग्यपारिजातधृता स्मृतिः "अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च। उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवा- सरे। सूर्यशुक्रादिवारे च न दोषस्तिलतर्पणे"। तथा "तीर्थे तिथिविशेषे च कार्यं प्रेते च सर्वदा"। तिथिवि- शेषे अमावस्यादशहरादौ। अत्र दक्षिणाङ्गुष्ठसहित मध्यमादिना वामहस्ते तिलदानं "वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत्। सव्यहस्तेन्तु कर्त्तव्यं न दद्यां तत्र दर्शयेत्" इति विद्याकरधृतवचने वामहस्त इति सप्तम्यन्तत्वश्रवणात् "तिलान् समभिमन्त्र्येच्छले" इति तिलाधिकरणत्वोपलक्षस्याभिधानाच्च। "सव्येन च तिलाः ग्राह्याः" इत्यत्रापि वामहस्ते स्थाप्या इत्यर्थः। सव्येनेति स्थाप्या पञ्चमीतिपदाधिकरणे तृतीया "विवक्षातो हि कारकाणि भवन्ती"त्युक्तेः। सद्यः अङ्गुष्ठदर्जन्यात्मकयोग- रूपा तिलग्रहणायेति शेषः"।

प्रेतधूम पु०६त०। चिताधूमे मनु ४।६९। [नदीभेदे मत्स्यपु०।

प्रेतनदी स्त्री प्रेतगम्या नदी। यमद्वारस्थे वैतरणीनामके

प्रेतनिर्हारक पु० प्रेत निर्हरति गृहात् श्मशानभूमिं निर्+ हृ-ण्वुल्। शवहारके "प्रेतनिर्हारकाश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः" तत्र अपाङ्क्तेयता मनुनोक्ता। तत्र कुल्लू० धनग्रहणपूर्वकहरणपरतया व्याख्यातं यथा

"प्रेतनिर्हारको धनग्रहणेन न तु धर्मार्थम्। "एतद्वै परमन्तपो यत् प्रेतमरण्यं हरन्ती"ति श्रुत्या विहितत्वात्"

प्रेतपक्ष पु० प्रेतानां पितृणां प्रियः पक्षः शा०त०। गौणा- श्विनकृष्णपक्षे अत्र मृतयोः पित्रोः पार्वणविधिना क्षैपुरुषिकं श्राद्धं करणीय यथाह शा०त० स्मृतः

"सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते। तत्र तत्र त्रयं कुर्यात् वर्जयित्वा मृताहनि। अमावस्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षोऽथ वा पुनः। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः"। तत्र सम्प्रदानानां त्रय कुर्यात् भिन्नो दद्यादित्यर्थः। अस्ताहपर्युदस्तनिर्दि- ष्टस्तत्र प्रतिप्रसवमाह अमावस्यामिति प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्षः आश्वयुजकृष्णपक्ष इति यावत् न तु कृष्ण पक्षमात्रं कृष्णपक्षसामान्यपरत्वे ऽमावास्यापदवैयर्थ्यापत्तेः पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिमाधवाचार्यधृतं नाग रखण्डम् "नभो वाऽथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत्। सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः"। अत्र- श्रावणभाद्रयोरन्यतरस्य मलमासत्वे आषाढ पेक्षया सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वात् अत्र मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्व न तु मलमासभाद्रकृष्णपक्षे मृतस्य। ततश्च तत्र मृतस्य

वर्षान्तरेऽप्ययुक्तस्य चेऽपि तच्छ्राद्धकरणे न पार्वणं किन्त्वेकोद्दिष्टमिति। अत्र पार्वणो विधि पार्वणेतिकर्त्तव्यताकैकोद्दिष्टविधिरिति मध्यदेशाचारप्रभृतयः। तत्र पूर्ववचनोक्तामैथुनविषय मृताहे पर्युदस्तस्य पार्वणोविधिर्दिवनेन प्रतिप्रसवात्। तस्मात् यदेकोद्दिष्टं मैथुनिकं न तु वाटपौष्टिक "कर्षूसमन्वितं तत्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोडशम्। प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः" इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याब्दिकव्यतिरेकेण षट्संख्यानियमात् एवममावस्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्याब्दिकं पार्वणविधिनैव "अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये। तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्" इति व्याघ्रवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणां पार्वणाभ्यनुज्ञानात्। एतच्च मातामहत्रयदैवत कार्यम्। "मातृ पितामही प्रपितामही पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा" इत्यन्वष्टकाया तथादर्शनात्, अन्वष्टादिनमिमित्तत्वेन पार्वणविधिना छन्दोगैरपि मातामहादित्रिकायाः श्राद्धं कर्त्तव्यम् "न योषिद्भ्यः पृथग् दद्यादवसानदिनादृते"। इति छन्दोगपरिशिष्टवचने विशेषत प्रतिप्रसवात्। एवं सपिण्डीकरणेऽपि। एतच्च मृताहपार्वणं मातापित्रोरेव। तथा च हेमाद्रिधृतकात्यायनवचनम् "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम्। पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं सदैव तु"। मातृपदं सपत्नीमातृपरम्। सपत्नीमातृत्वस्य मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातः ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोज्य किन्तु सपत्नीमातरित्यादिकम्। एवं साग्निकौरसक्षेत्रजाभ्यां मृताहे पार्वणं कर्त्तव्यम् "औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु। प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश" इति जावालवचनस्य "यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम्। पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा" इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात्। उशना च "प्रत्यब्दं दर्शवच्छ्राद्धं साग्नि कुर्वीत वै द्विज। एकोद्दिष्टं सदा कुर्य्यान्निरग्निः श्राद्धदः सुत"। अत्र नि॰सि॰ विशेषमाह

वृद्धपराशरः "संग्रामे स्थितानाञ्च प्रेतपक्षे यथाविधे। तेषां पार्वणमेवोक्तं क्षयाहेऽपि च सत्तमे"। "चन्द्रक्षयाताषकयुगेषु यः प्रेतपक्षे मृतवान् सपिण्डः। सपिण्डितानामपि श्राद्धिकानि भवन्ति तेषामिह पार्वणानि"। तथा "श्राद्धमेकन्तु कुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातानुजस्य च। देवहीन तु तत्कुर्य्यादिति धर्मविदब्रवीत्"। देवहीनमेकोद्दिष्टम् ज्येष्ठो भ्रातानाद्युगर्भज तथा च तत्रैव शातातप "अनाद्युगर्भोज्येष्ठोऽपि भ्राता बहिर्निगद्यते। अतो सपिण्डनान्तञ्च नैव पार्वणमाचरेत्"। आद्यगर्भे तु पार्वणमेकोद्दिष्टं नेत्यर्थः। मातस्तु हेमाद्रौ कात्यायन "प्रत्यब्दं यो यथा कुर्य्यात् पुत्र पित्रे सदा द्विज। तथैव मातुः कर्त्तव्यं पार्वणं चान्यदेव वा"। यत्तु तेनैवोक्तम् "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम्। पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं सदैव तु" इति तत् सापत्नमातृपरम्। यत्तु वृद्धपराशरः "अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत्। स एवास्य तु कुर्वीत पिण्डदानादिकक्रियाम्। पार्वणं तेन कार्य्यं स्यात् पुत्रवद्भ्रातृजेन तु। पितृस्थाने तु तं कृत्वा शेष पूर्ववदाचरेत्" इति तद्वितत्पुरुषैवमादरेदृश्यवस्थितमिति पृथ्वीचन्द्र। श्राद्धदीपकलिकायां शूलपाणिमते तु "पितृव्यभ्रातृमातॄणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत्। एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दम्पत्योः पार्वणं मिथः। अपुत्रस्य पितृव्यस्य भ्रातुश्चैवाप्यकन्यकः। मातामहस्य तत्पत्न्याः श्राद्धं पार्वणवद्भवेत्" इत्युक्तं तत्पत्न्या कर्त्तव्येऽपि पार्वणमेव "भर्त्रभावे स्वयं पत्नी अभावे बान्धवः। सपिण्डीकरणं कुर्युर्मृतं पार्वणमेव च" इति बौधायनवचनात्। "तत ऊर्द्ध्वमपि कुर्वीत सपिण्डस्य पार्वणं तथेति" सुमन्तूक्तेरिति निर्णयामृते उक्तम्। अन्ये तु तत्पाक्षिकपार्वणपरमाहुः अतएव "भर्त्तुः श्राद्धं तु या नारी क्रोधात्पार्वणमाचरेत्। न तेन तृप्यते भर्त्ता सा तु नरकं व्रजेत्" इति वचनं क्षयाहे पाक्षिकैकोद्दिष्टप्रशंसार्थं न पार्वणनिषेधार्थमित्युक्तं निर्णयदीपिकायामिति भट्टाः। स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्य इत्यनेन विरोधाच्च अपुत्राणाम् प्राह हेमाद्रावापस्तम्बः "अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये। तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्। नित्यमस्तुपपिण्डेभ्यः कौमारीभ्य एव च। दद्यान्मासिकं श्राद्धं सांवत्सरमतोऽन्यथा"। पारिजाते तु अन्यथा पार्वणमित्युक्त्वा सर्वत्र पार्वणमित्युक्तम् एकोद्दिष्टवाक्यानि तु तीर्थप्रवासपराणीत्युक्तम्। पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धगार्ग्यः "मातः शतोदरा या च पितुः सहभवा च या। तयोश्च नैव कुर्वीत पार्वणं पिण्डमादृते" प्रचेताः "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं

मेकोद्दिष्टं विधीयते । अपुत्राणाञ्च सर्वेषामपत्नीनां तथैव च" । अपत्नीनां ब्रह्मचर्य्यादीनाम् । मार्कण्डेयपुराणे "प्रतिसंवत्सरं कार्य्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रिया । मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम्" । अन्यास्विति दर्शनात् गोविन्दभट्टपारिजाताद्दीनां सपिण्डनाभावेऽपि सांवत्सरमेकोद्दिष्टं कार्य्यमेवेति शूलपाणिः । अतिदेशवचनै "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । भ्रातृ भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च । पितृव्यश्वशुरे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम्" । यत्तु जातूकर्ण्यः "पितृव्यभ्रातृमातॄणामपुत्राणां तथैव च । मातामहस्यापुत्रस्य श्राद्धादि पितृवद्भवेत्" इति तदाव श्यकत्वार्थं न तु पार्व्वणार्थमिति हेमाद्रिः । युक्तञ्चैवम् "मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः । तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्य्युर्दुहितृसूनवः" इति पुलस्त्योक्तेः मातामहस्य पार्व्वणमेव तत्प्राहमय्यरेव पितृव्यादौ तथा "पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं न पार्व्वणमिति" चयाशेपक्रमे पुलस्त्योक्तेश्च विकल्पः । केचित्तु पञ्चम्यादिशं क्याति "व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्य्या सपिण्डता" इत्यस्य पितृव्यादिपरत्वादकृतसपिण्डनपितृव्यादिपराणीत्याहुः । माता सपत्नीमाता । एकोद्दिष्टं तु कनिष्ठपरमिति श्रीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । विशेषस्त्वधिकारिनिर्णये प्रागुक्तः । केचित्पुत्राभावेऽपि पितामहपार्व्वणवचनमाहुः "पुत्राभावे च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा पिता । वित्ताभावेऽपि सपिण्डाः कुर्य्युस्तस्यौर्द्ध्वदैहिकम्" इति मार्कण्डेयपुराणादित्य ह्रस्व "पौत्रे पैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशमिति" कातीये विशेषोक्तेः ।

प्रेतपक्षे श्राद्धकालादिनिरूपणम् श्रा॰ वि॰ यथा ब्रह्मपुराणे "अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्य्याद्दिने-दिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा । न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः । श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबन्ति ते । यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः । तावत् श्राद्धस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा" । दिने दिने इति वीप्सा पक्ष व्याप्त्यर्थां तेन पञ्चदश श्राद्धानि दर्शितानि । ननु तिथिह्रासादेकस्मिन्नेव पक्षे चतुर्द्दशत्वादष्टौ चतुर्द्दश श्राद्धानि प्राप्नुवन्ति । एव तिथिवृद्धावहर्द्वौ षोडश स्युः । न पञ्चदश तिथ्यात्मकत्वाच्चान्द्रपक्षस्य दिने दिने पञ्चदशतिथित्विस्वर्थं, तथा च एकस्मिन् दिने श्राद्धयोर्यातिथिद्वय लाभे श्राद्धद्वयम् अहोरात्रद्वये न श्राद्धद्वयमिति । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरप्रथमकाण्डम् "तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमानेन कीर्त्तितः । अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवस स्मृतः" । त्रिभागहीनं पक्षं वा इति षष्ठ्यादिकल्प उक्तः त्रिभागमित्येकादश्यादिकल्प उक्तः अर्द्धमेवेति त्रयोदश्यादिकल्पः । न तु अर्द्धमिति पञ्चाद्धमिति व्याख्यानं कल्पतरूक्तं युक्तम् उत्तरोत्तरलघुकालोपदेशात् सन्निधानाच्च त्रिभागार्द्धप्रतीतेः । त्रिभागहीनत्रिभागपदयोरपि पञ्चम्यादिविवेचनं कल्पतरोर्न युक्तमेव पक्षापेक्षया पञ्चम्यादेस्त्रिभागहीनादिपदार्थत्वानुपपत्तेरस्पष्टत्वात् । मोतयोक्तपञ्चम्यादिकल्पस्य सामान्योपक्रमाच्चाश्वयुक्परत्वम् । अतएव विष्णुधर्म्मोत्तरप्रथमकाण्डम् "उत्तरायणात् श्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्दक्षिणायनम् । चतुर्मासास्तु तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम् । प्रोष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्यूर्द्ध्वञ्च तत्रापि दशम्यूर्द्ध्वमतोऽप्यति । सदायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजंस्त्रयोदशी" । पञ्चम्यूर्द्ध्वं दशम्यूर्द्ध्वमित्यनेन षष्ठ्याद्येकादश्यादिकल्पावुक्तौ । न सर्व्वत्यनेनाकरणे प्रत्यवायदर्शनं नित्यत्वज्ञापनार्थं तत्र च पक्षश्राद्धादिकल्पानां विषमशिष्टत्वेनैच्छाविकल्पाऽसम्भवादेकादेया तिस्रो देयाः सङ्ख्या इतिवत् क्रमभवा कल्पनीया । एतेषामेव कल्पानां दर्शितत्वादाश्विने कृष्णपक्षे एकस्मिन्नपि दिने श्राद्धं कर्त्तव्यमिति पर्य्यवसितमीय. सामान्यमासविहितन्तु स्यादेव । अत्र प्रथम प्रोष्ठपद्यूर्द्ध्वं यः कृष्णपक्षः स गौणमान्यन्तमासव्यवस्थयाऽश्वयुक्कृष्णपक्षो भवति स यदा कन्योपक्रम कन्यासमाप्यश्च तदा तत्र पक्षश्राद्धमविशादमेव यदा सिंहोपक्रम कन्यासमाप्यश्च समस्त एव वा सिंहसमाप्यः तदा कीदृशः शास्त्रार्थः । अत्र जिकनप्रभृतयः ब्रह्मपुराणादिवचनैरेवात्र व्यवस्था दृष्टव्येत्याहुः । यथा ब्रह्मपुराणम् "यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः । तावत् श्राद्धस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा" । तथा भविष्यपुराणे "कन्या गते सवितरि पितरोयान्ति सद्मनात् । तावत् प्रेतपुरी शून्या यावद्वृश्चिकदर्शनम् । ततो वृश्चिक आयाते निराशाः पितरो नृप ! । पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् । हर्षे सप्तमे कन्यास्थे श्राद्धेनापि गते वसन् । पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वंशयोर्वशम् । सूर्य्ये कन्यास्थिते श्राद्धं यो न कुर्य्याद्गृहाश्रमी । कुतस्तस्य धन

पुत्राः पितॄन् तर्पयीतनात्”। पूर्वं पक्षे इति। अत्र निरुक्तं पितृमातृकृतस्येदमवश्यं परिपोष्यम् इत्यर्थे पौर्णमास्यादिवचने कन्यामसान्तेनैव श्राद्धप्रतिपादनात् एतस्यापि वचनस्य तदेकवाक्यतया सौराश्विनपरत्वम्। सौरपरत्वे वाक्यः स्यादिति चेन्न पौर्णमास्यन्तेऽपि तथात्वात्। अत विशेषाक्रमे कृष्णपक्षे कन्यादस्यान्निमध्ये च भागे श्राद्धं स्यात् न हि कृत्स्नमस्मिन् अत पक्षश्राद्धं तत्र निवर्त्तत एव त्रिभागहीनमित्यादयः पक्षाः कत यथाक्रमं योजनीयाः। कन्यागस्त्रिन्यपरपक्षे श्राद्धविधानात् उपक्रमे सिंहस्थस्येऽपि पक्षस्य कन्यास्थस्यान्तेऽस्त्वेवेति चेन्न एकस्य पक्षस्यैव पक्षद्वयतिथ्याक्रमाभावात अत एव पक्षद्वयमान्यपक्षमध्यमस्य एकस्य पुरुषोत्तमस्य न सर्वेषां पुण्यभागिता एतत्क्रमे वेद वचन “कृत्तिकादिभरण्यन्तं तारा वा रविसङ्क्रमाः। नैते सयोगमात्रेण पतन्ति सकला तिथिम्”। एकस्य तिथ्याश्रयविनोऽभावाद्विस्पर्शः इतरथा तु पूर्वदिने नामी चतुर्थीसोमवारयोगे बुधवारेऽपि भौमशुक्लचतुर्थी विहितस्नानदानाद्यापत्तेः। यदा समस्त एवापरपक्षः सिंहार्के निपतेत् तदा तं पक्षं विहाय कन्यागतापरपक्ष एव श्राद्धम्। अन्येवं पक्षमपक्षविरोधः। तथा कार्ष्णाजिनिः “यकन्धगतिपातात्तु य स्यात् पक्षस्तु उत्तम। स विशेषोऽपर पक्ष श्राद्धं तत्र विधीयते। पुत्रानायुर्धनं धान्यं भूतिमारोग्यमेव च। प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धं कामांस्तथा परान्। भजानेर हि हिरन्ति पञ्चम यो व्यतिक्रमेत। नच व्यतिक्रमेत् विद्वान् पञ्चमे पैत्रक विधिम्”। तथा शातातपः “आषाढीमवधिं कृत्वा य स्यात् पक्षस्तु पञ्चमः। तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्या गच्छतु वा न वा”। जाबालः “जगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत यत्नतः। आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रयतः पितृकर्मणि”। उच्यते एतेषां वचनानां भोजदेवप्रभृतिभिरलिखितत्वेन प्रामाण्याभावात् प्रत्युत पुत्रादिफलश्रवणस्य श्रवणात् काम्य तद्विषयमिति। कन्यागतस्य च नित्यत्व प्रागेव दर्शितम्। न च काम्याधिकारनित्याधिकारयोरेकपाक्षाधित्वं याज्ञवल्क्येनाधिकरणविरोधात्। तद्यदि फलार्थितया कन्यास्पर्शरहित एव श्राद्धं कृत तथापि कन्यायामवश्यं कर्त्तव्यम्। वस्तुतस्तु श्राद्धभेदे विधिनैरपेक्ष्ये कन्यागतश्राद्ध एव फलार्थितया पञ्चमपक्षाप्यमपुण्यफलविधि तदा च केवलाषाढपक्षे श्राद्धमकृत्वैव “कन्यां गच्छतु वा न वेति” पञ्चमपक्षस्तुत्यर्थं न तु कन्यागतस्याभावेऽपि श्राद्धविधानपरं प्राप्ते कन्यागतश्राद्धे गुणफलविधित्वात् तदस्पृष्टं ब्रह्मपुराणे “पौर्णमास्यन्तमासेनैव समस्ततिथिकृत्याभिधानात् ब्रह्मपुराणस्यापि पौर्णमास्यन्तपरत्वात् न सौराश्विनपरत्वम् “आश्वयुज्यां तु कृष्णायां त्रयोदश्यां मघासु च” इति ब्रह्मपुराण एव आश्वयुजस्यापि पौर्णमास्यन्तपरत्वावधारणात् पौर्णमास्यन्ताश्विन एव मघा त्रयोदशी भवति न दर्शान्ते, कन्यास्था च सौरेऽप्यविरोधा। अतएव न मुख्यत्वात दर्शान्तपरतापि कृष्णतानुपपत्त्यानुपपत्त्या कन्यायां धान्यमस्त्वधिकरणे दर्शितत्वात्। इदन्तु उच्यते उक्तयुक्तेः पौर्णमास्यन्ताश्विनपरत्वे कन्यानिरपेक्षपञ्चमपक्षे पक्षश्राद्धादिकल्पा नित्यतयाऽवगम्यन्ते न कन्याविशिष्टानिरपेक्षश्रुतेः अत एव न गुणफलविधिः। अत एव कन्यास्थत्वाद्युद्रेणैव प्रोष्ठपद्यूर्ध्वं पञ्चमपक्षे कृष्णपक्षश्राद्धादिकं दर्शयति विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् “उत्तरादयनात् श्राद्धं श्रेष्ठं स्यात् दक्षिणायनम्। चातुर्मास्य तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम्। प्रोष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः। पञ्चम्यूर्द्ध्वं तत्रापि दशम्यूर्द्ध्वं ततोऽप्यति। सदा युक्ता च तत्रापि यस्या राजन् त्रयोदशी। तत्रावश्य भवेत् श्राद्धं मधुना पायसेन तु। वर्षास्वपि कर्त्तव्यं श्राद्धमत्र नराधिप। पराक्षोली त्वया श्राद्धमतु कारयेत्”। यानि च कन्याविषयाणि वचनानि तानि पञ्चमपक्षानपेक्षपक्षान्तरविधायकान्येव। अन्यं प्रोष्ठपद्यूर्द्ध्व पञ्चमपक्षमसत्त्वेऽपि कन्यागतस्यापि श्राद्धस्य नित्यत्वेनावगम्यमानस्य तस्मादेव सिद्धेर्न पृथक्करणम्। यदा न कन्यास्पर्शसद्वा कन्यायामपि नित्यत्वात् कर्त्तव्यमेव परन्तु पक्षश्राद्धादिकल्पेषु प्रामाण्याभावात् वक्ष्यते श्रुत यास्मायं इति न्यायात् वक्ष्येव श्राद्धं कर्त्तव्यम्। अधिमासपाते तत्र श्राद्धं न कर्त्तव्यं यथा लघुहारीतः “सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्किञ्चित् श्राद्धिकं भवेत्। दर्शं याम्यश्च वा पूर्वं तत्र कुर्यान्मलिम्लुचे”। एवमधिमासदोषेऽपापादिना च तत्र श्राद्धाकरणे तच्छाया कर्त्तव्यतामाह ब्रह्मपुराणे “यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः। तावत् श्राद्धस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा”। अत्र कन्यातुलयोर्दिवाकरावस्थितेः क्रमादेव प्राप्तत्वात् क्रमात् श्राद्धस्य कालः स्यादित्यवस्थस्यकल्पानुकल्पभावेनेत्यर्थः।

वस्य वा चततिविसस्य प्रेतपचे तत्पचातीवतिथिः पौर्णमासीखतस्य तु पौष्टपद्येव पार्वणश्राद्धस्य इति हेमाद्रिप्रभृतिव्यवस्थेति पाचात्यदाक्षिणात्यानां तथा चारः। प्रा॰वि॰ तन्मूलवचनानाममूलकत्वमतोऽस्मकानां न तथाचार इति बोध्यम्। अधिकमपरपक्षशब्दे २११ पृ॰ दृश्यम्। [बाह्मभेदे शिला॰।

प्रेतपटह प्रेतस्य प्रेतत्वसूचकः पटहः। मरणकालवाद्यनीये

प्रेतपति पु॰ ६त॰। यमराजे

प्रेतपर्वत पु॰ प्रेतोद्धारणार्थं पर्वतः। गयातीर्थस्थे ख्याते पर्वते वायुपु॰ गयाप्र॰।

प्रेतपिण्ड पु॰ प्रेताय देय पिण्डः। पूरकपिण्डे तस्य प्रेतस्य पिण्डरूपदेहविशेषपूरकत्वात् पूरकसंज्ञा यथोक्तं ब्रह्मपु॰ "शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा। द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः। गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन तथा क्रमात्। चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च। जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा। सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाडयः। दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्यं च नवमेन तु। दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्विपर्ययः"।

प्रेतपुर न॰ ६त॰। यमालये "नूनं प्रेतपुरं भवेत्" ब्रह्मपु॰

प्रेतमेध पु॰ ६त॰। पितृदेश्यके श्राद्धरूपे यज्ञे।

प्रेतराक्षसी स्त्री प्रेतस्य भूतभेदस्य राक्षसीव दूरतोऽपसर्पणकारित्वात्। तुलस्यां रत्नमाला।

प्रेतराज पु॰ ६त॰ टच्समा॰। यमे तस्य मृतस्य शुभाशुभफलविभजनेन शासनात् तथात्वम्।

प्रेतलोक पु॰ ६त॰। यमलोके "प्रेतलोकं परित्यज्य आगता ये महालये" श्राद्धकालनामनः।

प्रेतवन न॰ प्रेतानां मृतानां वनमिवाधारत्वात्। श्मशाने हेमच॰। प्रेतस्थानमप्यत्र।

प्रेतवाहित त्रि॰ ३त॰। भूताविष्टे त्रिका॰।

प्रेतशिला स्त्री गयातीर्थस्थे प्रेतोद्धारणार्थे कुशपुष्पपर्वतादिस्थे शिलाभेदे वायुपु॰गयाप्र॰। गरुडपु॰८५अ॰ तत्कारणादि यथा "येयं प्रेतशिला ख्याता गयायां या शिला स्थिता। प्रभासे प्रेतकुण्डे च गयासुरशिरस्यपि। धर्मेण धारिता भूमौ सर्वदेवमयी शिला। प्रेतत्वं ये गता नराः पित्राद्या बान्धवादयः। तेषामुद्धरणार्थाय अतः प्रेतशिला ततः। अतोऽत्र मुनयो भूपा राजपत्न्यादयः सदा। तस्यां शिलायां श्राद्धादिकर्त्तारो ब्रह्मलोकगाः। गयासुरस्य यन्मुण्डं तस्य पृष्ठे शिला यतः। मुण्डपृष्ठो गिरिस्तस्मात् सर्वदेवमयो ह्ययम्। मुण्डपृष्ठस्य पादेषु यतो ब्रह्मसरोमुखाः। अरविन्दवनान्तेषु तेन चैषोपलक्षितः। अरविन्दगिरिर्नाम क्रौञ्चपादाङ्कितो यतः। तस्माद्गिरिः क्रौञ्चपादः पितॄणां ब्रह्मलोकदः। गदाधरादयो देवा आद्या आदौ व्यवस्थिताः। शिलारूपेण च व्यक्तास्तस्मात्सुरमयी शिला। गयाशिरस्यादिशिला मुण्डाद्यास्थिता शिला। ख्याता प्रेतशिलादौ तु सर्वाद्याश्च मूलतेन च। पिण्डं दद्यादिमैर्मन्त्रैराशायां च पितॄन् परान्"।

प्रेतशुद्धि स्त्री प्रेते सति कालविशेषे शुद्धिः। विप्रादीनां मृतानां मरणनिमित्तकाशौचापगमे शुद्धौ "प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि" मनुनोपक्रम्याशौचरूपतद्विरोधिनो दर्शनेन तदपगमे शुद्धिः प्रतिपादिता।

प्रेतशौच न॰ प्रेते सति शौचम् ६त॰। प्रेते सति तन्निमित्ताशौचापगमे ।शौचे ।प्रेतसंस्कारभेदे च तत्प्रकारः गरुडपु॰ १०६अ॰ उक्तो यथा "प्रेतशौचं प्रवक्ष्यामि तच्छृणुध्वं यतव्रताः। अनद्विवर्षं निखनेन्न कुर्यादुदकं ततः। आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः। यमसूक्तं तथा जप्यं लपन्ति लौकिकाग्निना। स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत्। सप्तमाद्दशमाद्वापि ज्ञातयो ह्युपयन्त्यपः। अप नः शोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः। एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रियाः। कामोदकाः सखिप्रत्ताभोजस्रीयश्वशुरत्विजः। नामगोत्रेण तूदकं सकृत् सिञ्चन्ति वाग्यताः। पाषण्डपतितानां च न कुर्युरुदकक्रियाम्। न ब्रह्मचारिणो व्रात्या योषितः कामगाः स्तथा। सुरापाश्चात्मघातिनो नाशौचोदकभाजनाः। अतो न रोदितव्यं हि त्वनित्या जीवसंस्थितिः। क्रिया कार्या यथाशक्ति ततो गच्छेद् गृहान् प्रति। विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः। आचम्याग्न्यादिदकं गोमयं गौरसर्षपान्। प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः। प्रवेशनादिकं सर्वं प्रेतसम्बन्धिनामपि। दैवता तत्पक्षाभ्यामिहि परेषां स्नानसंयमात्। क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक्। पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम्। जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च मृण्मये। वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः"।

प्रेतश्राद्ध न० प्रेतोद्देश्यकं श्राद्धम् । प्रेतोद्देशश्राद्धे आद्यश्राद्धादिसपिण्डीकरणान्तश्राद्धे तस्य गौणकालादि नि०त० उक्तम् यथा “कार्येऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् तदा दद्यात् द्विजन्मनः” । तथा श्रा०त० दर्शित यथा “षोडशश्राद्धानां यत्पतितं कृष्णैकादश्यां तत्कर्त्तव्यम् । तथा च लघुहारीतः “श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने मृताहाऽविदिते तथा । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः” । विशेषत इत्यमावस्यापेक्षया तस्यामपि विघ्नादौ विधानात् । यथा हेमाद्रिधृत षट्त्रिंशन्मतम् “मासिके चाब्दिके श्राद्धे सम्प्राप्ते मृतसूतके । वदन्ति शुद्धौ तत्कार्य्यं दर्शे चापि विचक्षणाः” । रामार्त्तण्डे “श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरा मृतसूतके । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः । श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने मृतस्याविदिते तथा । अमावस्यां प्रकुर्वीत वदन्त्येके मनीषिणः” । अत्र मृतसूतकोपादानात् अन्यशूद्रवचनेऽशौचपदमेतत्परम् । यत्त्वन्तरा मृतसूतकेऽप्येकादश्यां श्राद्धविधानं तत् “देये पितॄणां श्राद्धे तु अशौचं जायते यदि । तदशौचे व्यतीते तु तेषां श्राद्धं विधीयते । शुचीभूतेन दातव्या या तिथिः प्रतिपद्यते । सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या नत्वन्या वै कदाचन” इति ऋष्यशृङ्गवचनविरोधात् अशौचान्तदिने मलमासादिरूपविघ्नान्तरेण तदकरणे । अतएव श्राद्धविवेके अपाटवाद्यशौचाभ्यामपि पतितमेकोद्दिष्टमेकादश्यामशौचान्ते च मलमासे न कर्त्तव्यं किन्तु मलमासाव्यवहितकृष्णैकादश्यामित्युक्तम्” ।

प्रेति पु० प्रकर्षेण इतिर्गमनं देहेऽस्य । १अन्ने उणा० १५।६ वेदक्षी० । प्र+इ—भावे क्तिन् । २मरणे स्त्री ऋ० १।१२१।४ भा० ।

प्रेतीषणि त्रि० प्राप्तगमने ऋ० ६।१।८

प्रेत्य अव्य० प्र+इ—ल्यप् । १लोकान्तरे अमरः “प्रेत्य संज्ञा नास्ति” श्रुतिः । २मृत्वेत्यर्थे प्रकर्षेण देहत्यागेन अन्यदेहं गत्वेत्यर्थे च । प्रेत्यजाति प्रेत्यभावः ।

प्रेत्यजाति स्त्री प्रेत्य मृत्वा जातिर्जन्म । मृत्वा जन्मनि ।

प्रेत्यभाव पु० प्रेत्य मृत्वा भावः । मरणोत्तरं पुनर्जन्मनि । “पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः” गौ०सू० १।१।१९ “उत्पन्नस्य क्वचित् सत्त्वनिकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः स प्रेत्यभावः । उत्पन्नस्य सम्बद्धस्य सम्बन्धस्तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनाभिः पुनरुत्पत्तिः पुनर्देहादिभिः सम्बन्धः पुनरित्यभ्यासाभिधानम् यत्र क्वचित् प्राणभृन्निकाये वर्त्तमानः पूर्वोपात्तान् देहादीन् जहाति तत् प्रैति यत् ततोऽन्यत्र देहादीनन्यानुपादत्ते तद्भवति प्रेत्यभावो मृत्वा पुनर्जन्म भावः जन्ममरणप्रबन्धाभ्यासोऽनादिरपवर्गान्तः प्रेत्यभावो वेदितव्य इति” वात्स्या० । “सर्वाङ्गसम्पन्नस्यापि संसारः प्रेत्यभावः यथोक्तम् वात्स्या० सू० उप०वृ० “इच्छाद्वेषपूर्विका धर्म्माधर्म्मप्रवृत्तिः” “तत्संयोगो विभागः” सू० “इदानीं धर्म्माधर्म्मयोः प्रयोजनं प्रेत्यभावमाह । ताभ्यां धर्म्माधर्म्माभ्यां संयोगो जन्म अपूर्वाभिः शरीरेन्द्रियवेदनाभिः सम्बन्धः संयोग इत्युच्यते विभागस्तु शरीरमनोविभागो मरणम् तथा चायं जन्ममरणप्रबन्धः संसारः प्रेत्यभावापरनामा धर्म्माधर्म्माभ्यामितर्थं अस्यैव च प्रेत्यभावस्याजरञ्जरीभाव इति वैदिकी संज्ञा” । “जातस्य च ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च” गीतायां च जन्ममरणप्रवाहस्य ध्रुवत्वमुक्तम् ।

प्रेत्वन् पु० प्र+इ—क्वनिप् । १इन्द्रे २वाते मेदि० ।

प्रेमन् पु०न० प्रियस्य भाव इमनिच् प्रादेशः एकाच्कत्वात् न टिलोपः । १लोहार्दे २नर्म्मे ३हर्षे मेदि० (वायौ इन्द्रे) उज्ज्वलनीलमणिः प्रामाणिकी । “सर्वथा ध्वंसरहितं सत्यपि ध्वंसकारणे । यद्भावबन्धनं यूनोः स प्रेमा परिकीर्त्तितः” उज्ज्वलमणयुक्ते ४भावबन्धभेदे पु० ।

प्रेमपातन न० प्रेम्णा स्नेहेन पातनं यस्य । १नेत्रजले २तदुपलक्षिते लोचने शब्दच० ।

प्रेमबन्ध पु० ६त० । गाढानुरागे ।

प्रेमभक्ति स्त्री प्रेम्णा भक्तिः । गौरवे प्रेम्णा स्नेहेन भक्तौ तल्लक्षणं नारदपञ्चरात्रे उक्तं यथा “अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसङ्गता । भक्तिरित्युच्यते भीष्मप्रह्लादोद्धवनारदैरिति” । प्रेमभक्तेश्च साध्यत्वमुक्तं भागवतेऽपि परम् । “विष्णुमेव ततो भक्तिं प्रेम्णैव निश्चितम्” । तच्चिह्नानि भाग०७स्क० उक्तानि यथा “निशम्य कर्म्माणि गुणानतुल्यान् वीर्य्याणि लीलातनुभिः कृतानि । यदाऽतिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति च । यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धसत्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनः । मुहुः श्वसन् वक्ति हरे । जगत्पते । नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः । तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः । निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम्” ।

प्रेमिन् त्रि० प्रेमास्त्यस्य ब्रीह्या० इनि टिलोपः । प्रेमयुते

प्रेयस् त्रि० अतिशयेन प्रियः प्रिय+ईयसुन् प्रादेश एकाच्कत्वात् न टिलोपः । प्रियतमे स्त्रियां ङीप् “प्रेयस्यपि मोक्षिता” प्रबोधच० । १पत्यौ पु० ३भार्य्यायां स्त्री हेम० ।

प्रेरक त्रि॰ प्र+ईर–ण्वुल् । प्रयोजके प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार साधके ।

प्रेरण न॰ प्र+ईर–णिच्–ल्युट् । प्रेरणे भृत्यादेः कार्यादौ नियोगे । णिच्–युच् । प्रेरणाप्यत्र स्त्री ।

प्रेर्वन् पु॰ प्र+ईर–वनिप् रुट् च । १सागरे २नद्यां स्त्री ङीप् वनोर च । प्रेर्वरी उणा्वृत्तट॰ ।

प्रेष गतौ भ्वा॰पर॰ सक॰ सेट् । प्रेषति अप्रेषीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । अपिप्रेषत् त ।

प्रे(प्रै)ष पु॰ प्र+इष–घञ् वृद्धिः ईष–वा घञ् गुणः । १प्रेषणे २पीडने च जटा॰ ।

प्रेषण न॰ प्र+इष–ल्युट् । प्रेरणे नियोगे । णिच्–युच् । प्रेषणाऽप्यत्र स्त्री । प्रेषणेन जीवति वेतना॰ ठक् । प्रैषणिक तदुपजीविनि त्रि॰ । प्रेषणं नित्यमर्हति छेदा॰ ठक् । प्रैषणिक नित्यप्रेषणार्हे त्रि॰ ।

प्रेष्ठ त्रि॰अतिशयेन प्रिय प्रिय+इष्ठन् । प्रादेश॰ एकाचकत्वात् न टिलोप॰ । १प्रियतमे अमर । स्त्रियां टाप् । सा च २प्रियतमायां ३जङ्घायाञ्च शब्दच॰ ।

प्रे(प्रै)ष्य त्रि॰प्र+इष–कर्मणि ण्यत् वृद्धि॰ ईष–वा ण्यत् गुणः । १प्रेरणीये नियोज्ये २दासे अमरः । भावे यत् । ३प्रेरणे न॰ तत्करोति कृ–ट । प्रेष्यकर नियोगकारके "यन्तु॰ प्रेष्यकराश्च" भा॰द्रो॰ २१अ॰ ।

प्रेह्वकटा स्त्री प्रेह्व कट इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू॰ स॰ । कटसम्पादनक गमनार्थक्रियानियोगे ।

प्रेह्वकर्दमा स्त्री प्रेह्वकर्दम इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू॰स॰ । कर्दमसम्बोधनकगमननियोगे । एवं प्रेह्व-द्वितीया प्रेह्वाखिला एतावपि शब्दौ मयू॰ समा॰ । द्वितयाखिलसम्बोधनकगमननियोगक्रियायोः । [व्हे

प्रैय न॰ प्रियस्य भावः युवा॰ इगन्ताऽभावे अण् । प्रियत्वे

प्रैयव्रत त्रि॰ प्रियव्रतस्येदम् अण् । प्रियव्रतसम्बन्धिनि दैव स्वतमनोः पुत्रभेदे अपत्ये तु इञ् प्रैयव्रति तत्रार्थे पु॰ ।

प्रैष पु॰ प्र+इष घञ् वा वृद्धिरूपाभाव । १क्लेशे २मर्दने ३उन्मादे ४प्रेरणे च मेदि॰ ।

प्रोक्त न॰ प्र+वच–गौणे कर्मणि, तत्राविवक्षायां मुख्ये वा कर्मणि क्त । १कथित य प्रात किञ्चित् वस्तु कथ्यते तस्मिन् २वचेस्मुख्यकर्मणि पदार्थे च ।

प्रोक्षण न॰ प्र+उक्ष–भावे ल्युट् । १यज्ञार्थे पशुहनने अमरः । २वधे ३सेचने च मेदि॰ । ४जलासेचनेन स्यातेऽनया करणे ल्युट् ङीप् । ५प्रोक्षणसाधनेषु अप्सु । स्त्री "अवञ्जुरे प्रोक्षणीर्निधाय" कात्या॰ श्रौ॰ २।२४॰ "याभिरद्भिर्हविष॰ पुरोडाशानाञ्च प्रोक्षण कृत ता॰ प्रोक्षण्य॰" कर्क । उपचारात् ७तदाधारपात्रपात्रे स्त्री ।

प्रोक्षित त्रि॰ प्र+उक्ष–कर्मणि क्त । १सिक्ते २निहते मेदि॰ यज्ञार्थं हन्यते ३पश्वादौ च "भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसम्" इति स्मृतिः "आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः । अगस्त्येन पुरा राजन् ! मृगया येन पूज्यते" ति॰त॰ ।

प्रोच्चासन न॰ प्र+उद्+जस–णिच्–ल्युट् । मारणे हेमच॰

प्रोञ्छन न॰ प्र+उञ्छ–ल्युट् । मार्जने (पोँछा) ।

प्रोज्झित त्रि॰ प्र+उज्झ–कर्मणि क्त । प्रकर्षेण त्यक्ते "धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र" भाग॰ १।१२ श्लो॰ "अत्र प्रशब्देन मोक्षाभिसन्धिरपि निरास्त" श्रीधर ।

प्रा(प्रौ)ढ त्रि॰ प्र+वह–क्त वा वृद्धि । १ऊढे अमर २प्रग-ल्भे हेमच॰ ३निपुणे राजनि॰ । ४प्रकर्षेण ऊढे च । स्त्रियां टाप् । सा च ५नायिकाभेदे नायिकाशब्दे ४०४२ पृ॰ दृश्यम । "त्रिंशद्वर्षादूर्ध्वं पञ्चाशद्वर्ष-यन्तं प्रौढावस्था यथा "आ षोडशात् भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता । पञ्चपञ्चाशता प्रौढा भवेद्वृद्धा ततः पर-रम्" । अस्या वश्यत्वकारणं यथा "अलङ्कारादिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः । प्रेमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च दृढताडनात्" । तस्या रमणे दोषो यथा "बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी । प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणदा भवेत्" रतिम॰ । अत्र रि गङ्गणदुक्ते इन्मन्ते "षोडशार्णौ युगा प्रौढश्चारिगाद्विपिन्" तन्त्रसा॰ । "अर्थवद् ग्रहणेनाऽकस्येति" परिभाषया प्रौढे पृथगग्रहणाद्धा क्त वत न वृद्धि किन्तु यथाप्राप्त प्रोढवान् इत्येव ।

प्रो(प्रौ)ढपाद त्रि॰प्रौढ पादो यस्य । आसनारोपितपादा-दिके "आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृताव-सक्थिको यस्तु प्रौढपाद स उच्यते । न समाचरन स्नान भोजन दानाचनम् । प्रौढपादो न कुर्वीत स्वा-ध्यायं पितृतर्पणम्" इति छन्दोगप॰ । "अनेकदासो दाराश्च भूमिश्च इत्कार्य प्रौढपादैः" इति प्रौढ-पादवचनात्तथाविधे प्रौढपादोऽपि न कुर्यात्" आ॰त॰ ।

प्रो(प्रौ)ढि स्त्री प्र+वह–क्तिन् वा वृद्धि । १उद्यमे २सामर्थ्ये हेमच॰ क्रियायां दोष्य॰॰॰ इत्यर्थे च प्रौढिवाद ।

प्रोणट पु॰ प्र+णट–गतौ अच् पृषो॰ ॰॰॰ । ॰॰॰ प्रोणा- ॰॰॰ ।

प्रोत त्रि॰ प्र+वे–ऊतौ क्त सम्प्रसारणम् । १प्रकर्षेण स्यूते २ग्रथिते वस्त्रे न॰ जटा॰। भावे क्त । ३सीवने न॰ ।

प्रोतोत्सादन न॰ प्रोतं सद् उत्सादयति उत्+सादि–ल्यु । १वस्त्रकुट्टिमे ३छत्रे च त्रिका॰ ।

प्रोत्फल पु॰ प्रकर्षेण उत्फलति प्र+उद्–फल–अच् । सिंहलाङ्गूलाकारपुष्पशालि वृक्षभेदे शब्दमाला ।

प्रोत्फुल्ल त्रि॰ प्र+उत्+फुल्ल–विकाशे अच् । विकसिते ।

प्रोत्साहन न॰ प्रकर्षेण उत्साहनम् । प्रवृत्तस्य कर्त्तव्ये कर्मणि १प्रकर्षेण यत्नसम्पादने सा॰द॰उक्ते २नाट्यालङ्कारभेदे । प्रोत्साहनञ्च इत्यादिना तान्युद्दिश्य “प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिरा कर्मणि योजनम्” इति लक्षितम् । यथा “कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि । तज्जगत्त्रितयं त्रातुं तात । ताडय ताडकाम्”।

प्रोथ परिपूर्णतायाम् सामर्थ्ये च भ्वा॰उभ॰सक॰सेट् । प्रोथति ते अप्रोथीत् अप्रोथिष्ट पुप्रोथ थे । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । अपुप्रोथत् त ।

प्रोथ पु॰न॰ प्रु+थक् । १प्रस्थिते “दन्तान्तदन्तांश्च प्रियं प्रोथमनुप्रजेत्” । २अश्वनासिकायाम् अमरः । ३कट्यां पु॰ मेदि॰ ४शाटके पु॰ त्रिका॰ । ५स्त्रीगर्भे पु॰ विश्वः ६गर्त्ते ७भीषणे दस्युगृहे ८अश्वसत्त्वे च संक्षिप्तसारः १०पथिके त्रि॰ ११प्रथिते त्रि॰ त्रिका॰ १२स्थापिते त्रि॰ सि॰कौ॰ ।

प्रोथथ पु॰ प्रोथ–बा॰ अथ । सामगन्धे ऋ॰ १०।८४।६भा॰।

प्रोष पु॰ प्रुष–दाहे भावे घञ् । सन्तापे राजनि॰।

प्रोषक पु॰ देशभेदे भा॰ भी॰ ९अ॰ ।

प्रोषित त्रि॰ प्र+वस–क्त इट् । प्रवास गते विदेशं गते । “आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा” काशीख॰ पतिव्रताख्यानम् ।

प्रोषितभर्त्तृका स्त्री प्रोषितः भर्त्ता यस्याः कप् । यस्याः पतिः विदेशं गतस्तस्यां स्त्रियाम् “नानाकार्य्यवशाद् यस्यादूरदेशं गतः पतिः । सा मनोभवदुःखार्त्ता भवेत् प्रोषितभर्त्तृका” सा॰द॰ ।

प्रो(प्रौ)ष्ठ पु॰प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्य वा वृद्धिः । (पुँटि) मत्स्यभेदे रायमुकुट । स्त्रियां ङीष् । २देशभेदे भा॰भी॰ ९अ॰। ३गवि च पुंस्त्री॰ सि॰कौ॰ । भाद्रपदशब्दे दृश्यम् ।

प्रो(प्रौ)ष्ठपदा स्त्री प्रो(प्रौ)ष्ठो गौस्तस्येव पदं यस्याः । नक्षत्रविशेषे । तद्युक्ता पौर्णमासी अण् सा यत्र मासे पुनरण् वा न वृद्धिः । १चान्द्रभाद्रमासे अमरः । प्रोष्ठपदासु जातः अण् उत्तरपदवृद्धिः । प्रोष्ठपाद तज्जे २भाद्रपदे । “जे प्रोष्ठपदानाम्” पा॰ उक्तेः भवादौ नोत्तरपदवृद्धिः प्रौष्ठपद इत्येव ।

२अश्विन्यादिषु पञ्चविंशषड्विंशनक्षत्रयोः स्त्री ब॰व॰ पूर्वोत्तरभाद्रपदयोः प्रत्येक द्वित्वेन चतुष्कत्वात् बहुत्वम् । प्रोष्ठपदाभिर्युक्ता पौर्णमासी अण् । प्रौष्ठपदी चान्द्रभाद्रपौर्णमास्यां स्त्री ङीप् “प्रौष्ठपद्यामतीतायाम्” । प्रेतशब्दे दृश्यम् ।

प्रोष्य अव्य॰ प्र+वस–ल्यप् । विदेशं गत्वेत्यर्थे तस्य पापीयसा सह मयू॰ समा॰ प्रोष्यपापीयस् । विदेश गत्वा पापचारे त्रि॰स्त्रियां ङीप् । “राघवः प्रोष्यपापीयान्” भट्टिः

प्रो(प्रौ)ह पु॰ प्र+ऊह–घ वा वृद्धिः । प्रकृष्टतर्के

प्रोहकटा पु॰ प्रोह कटं इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयूर॰ समा॰ । कटसम्बोधनप्रकृष्टोहार्थनिर्देशक्रियायाम् । एवं प्रोहकर्दमा इत्यपि तत्र पाठान्तरे कर्दमसम्प्रदानकोहनिर्देशक्रियायाम् ।

प्रोह्यपदि अव्य॰ प्रोह्यौ पादौ यत्र प्रहरणे द्विदण्ड्या॰ स॰इच् समा॰ पद्भाव । प्रकर्षेण द्वाभ्यां पादाभ्यां प्रहरणे

प्रौढमनोरमा प्रौढानां प्रगल्भानां मनोरमयति रम॰ णिच् अच् । भट्टोजिदीक्षितकृतायाम् सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायाम् । [२निपुणे च धरणि ।

प्रौण त्रि॰ प्र+ओणृ–अपनयने अच् । १प्रकर्षेण अपनायके

प्रौष्ठिक त्रि॰ प्रोष्ठोऽस्त्यस्य ठन् । प्रकृष्टौष्ठयुते तत॰ स्त्रिया॰ अपत्ये अण् प्रौष्ठिक तदपत्ये । [भाम्रम् ।

प्लक पु॰प्र+कै–क रस्य लः । स्त्रीकामधोऽङ्गभेदे ऋ॰८।२१।१८

प्लक्ष भक्षणे भ्वा॰उभ॰सक॰ सेट् । प्लक्षति ते अप्लक्षीत् अप्लक्षिष्ट पप्लक्ष क्षे । प्लक्षः ।

प्लक्ष पु॰ प्लक्ष्यते कीटैः प्लक्ष–कर्मणि घञ् । (पाकुड़) १वृक्षे अमरः । प्लक्षसमीपस्थानात् २निःसृतायां सरस्वत्यां च भा॰व॰ ८४अ॰ । तस्याः प्लक्षप्रस्रवणात् जातत्वात् तथात्वम् “प्रभवश्च सरस्वत्याः प्लक्षप्रस्रवणं मतम्” भा॰व॰ ५॰अ॰ । ३प्लक्षद्वीपचिह्निते द्वीपभेदे पु॰

“प्लक्षो जम्बूप्रमाणो द्वीप ख्यातिकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्व । तस्याधिपति प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स द्वीप सप्त वर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम । शिवं यवसं सुभद्रं शान्तं क्षेममृतमभयमिति वर्षाणि । तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः मणिकूटो

वज्रकूटः शतशृङ्ग इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुवर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः । अरुणा नृम्णाऽऽङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः । यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसो हंसपतङ्गोर्ध्वायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसन्दर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते" भाग० ५।२०। "क्षारोदेन यथा द्वीपो जम्बुसंज्ञोऽभिवेष्टितः । संवेष्ट्य क्षारमुदधिं प्लक्षद्वीपस्तथा स्थितः । जम्बुद्वीपस्य विस्तारः शतसाहस्रसम्मितः । स एव द्विगुणो ब्रह्मन् ! प्लक्षद्वीपोऽप्युदाहृतः । सप्त मेधातिथेः पुत्राः प्लक्षद्वीपेश्वरस्य वै । ज्येष्ठः शान्तभयो नाम शिशिरस्तदनन्तरः । सुखोदयस्तथानन्दः शिवः क्षेमक एव च । ध्रुवश्च सप्तमस्तेषां प्लक्षद्वीपेश्वरा इमे । पूर्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरं सुखदं तथा । आनन्दञ्च शिवञ्चैव क्षेमकं ध्रुवमेव च । मर्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्वताः । सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ! । गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा । सोमकः सुमनाः शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः । वर्षाचलेषु रम्येषु सर्वेष्वेतेषु चानघाः । वसन्ति देवगन्धर्वसहिताः सततं प्रजाः । तेषु पुण्याः जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः । नाधयो व्याधयो वापि सर्वकालसुखं हि तत् । तेषां नद्यश्च सप्तैव वर्षाणान्तु समुद्रगाः । नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रुताः पापं हरन्ति याः । अनुतप्ता शिखी चैव विपापा त्रिदिवा क्रमुः । अमृता सुकृता चैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः । एते शैलास्तथा नद्यः प्रधानाः कथितास्तव । क्षुद्रनद्यस्तथा शैलास्तत्र सन्ति सहस्रशः । ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते । अपसर्पिणी न तेषां वै न चैवोत्सर्पिणी प्रजा । न तत्रास्ति युगावस्था तेषु स्थानेषु सप्तसु । त्रेतायुगसमः कालः सर्वदैव महामते !" विष्णुपु० । कल्पभेदान्नामभेदः । तदुत्तरं वनस्य णत्वम् प्लक्षवणम् । प्लक्षस्यादूरदेशादि च नडा० कुक् च । प्लाक्षकीय तत्समीपादौ त्रि० ।

प्लक्षजाता स्त्री प्लक्षात् तत्समीपस्थप्रस्रवणात् जाता । सरस्वत्यां नद्यां भा०आ० १७०अ० । [२६अ० ।

प्लक्षतीर्थ न० प्लक्षसमीपस्थं तीर्थं शाक०त० । तीर्थभेदे हरिवं०

प्लक्षप्रस्रवण न० प्लक्षस्य समीपस्थ प्रस्रवणम् । सरस्वत्युत्पत्तिस्थाने भा०म० ५०अ० ।

प्लक्षराज पु० ६त० । सोमतीर्थस्थिते प्लक्षवृक्षे भा०म० ४४अ०

प्लक्षादि पु० फले अण्प्रत्ययलुगनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा "प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु रुरु कक्षतु बृहती" ।

प्लक्षावतरण न० अवतरत्यस्मात् अव–तॄ–अपादाने ल्युट् प्लक्षं तन्निकटस्थितप्रस्रवणरूपमवतरणम् । सरस्वत्या अवतरणस्थाने प्लक्षप्रस्रवणे भा०व० ८९अ० ।

प्लति पु० प्लु–बा० डति । ऋषिभेदे ऋ० १०।८४।१७

प्लव न० प्लु–अच् । १कैवर्त्तीमुस्तके २गन्धतृणे मेदि० । प्लुत्या ३गन्तरि त्रि० । भावे अप् । ४प्लवने (भासा) कर्त्तरि करणे वा अच् । ५भेके ६भेलके (भेला) ७मेषे ८श्वपचे ९वानरे १०जलकाके ११कुलके १२प्रवणे १३पर्कटीवृक्षे १४कारण्डवखगे १५शब्दे १६प्रतिगतौ च पु० मेदि० । जातित्वे स्त्रीत्वमपि स्त्रियां ङीप् । १७प्रेरणे १८गतौ च पु० शब्दरत्ना० । १९जालभेदे हेमच० २०पलवे (पोलो) मत्स्यधारणयन्त्रभेदे त्रिका० । २१जलकुक्कुटे त्रिका० २२जलचरपक्षिगणभेदे यथोक्तं भावप्र० "हंससारसकाचाक्षबकक्रौञ्चशरारिकाः । नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः । प्लवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् प्लवाः स्मृताः" । एतेषां मांसगुणाः । "प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः । वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः" ।

प्लवक त्रि० प्लु–वा० अक । १प्लुतगतिकारके २खङ्गधारादौ नर्त्तके त्रिका० ३चण्डाले हेमा० ४भेके ५प्लक्षे राजनि०

प्लवग पु० प्लवन् सन् गच्छति गम–ड नि० । १वानरे २भेके ३सूर्य्यसारथौ मेदि० ४प्लवसंज्ञखगे शब्दर० । ५शिरीषवृक्षे राजनि० । [भेकानां गतौ स्त्री ।

प्लवगति पु० प्लवेन गतिरस्य । १भेके शब्दच० । ६त० । प्लवानां

प्लवङ्ग पु० प्लवन् सन् गच्छति गम–ड खच् मुम् नि० । १वानरे २मृगे शब्दच० । ३प्लक्षवृक्षे राजनि० । [३वानरे अमर० ।

प्लवङ्गम पु० प्लवन् सन् गच्छति गम–खच् मुम् नि० । १भेके ।

प्लवन त्रि० प्लु–ल्यु । १निम्ने प्रवणे क्रमनिम्नतो गन्तरि "प्रागुदक्प्लवनां भूमिं कारयेत् यत्नतो नरः" ति०त० मत्स्यपु० । भावे ल्युट् । जलोपरि गतौ न० (भासा) ।

प्लविक त्रि० प्लवेन तरति ठन् । प्लवेन तारिणि ।

प्लाक्ष न० प्लक्षस्य समूहः, तस्य विकारस्तस्य फलं वा अण् न लुप् । १प्लक्षवृक्षफले २तद्विकारे ३तत्समुदाये च ।

प्लायोगि पु० प्रयोगनाम्नः राज्ञः पुत्रः इञ् वेदे रस्य लः । प्रयोगनाम्नः राज्ञः पुत्रे ऋ० ८।१।३३

दीर्घायुरसि अग्निभूतः३ इति । "अनन्त्यस्यापि प्रश्ना-ख्यानयोः" पा० अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः अ-न्तितः प्लुत एतयोः । प्रश्ने । अगमः३ पूर्वां३न् ग्रामा३न् । सर्वपदानामयम् । आख्याने अगमश्च पूर्वां३न् ग्रा-मा३न् । "प्लुतावैच इदुतौ" पा० यत्र दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते । ऐ३ तिकायन ।। औ३ पगव । अतुषीमापत ऐचौ प्लवयते । "एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्या-र्धस्यादुत्तरस्येदुतौ" पा० अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्धूते प्लुत-विषये पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः । प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवाद-याज्यान्तेष्वेव । प्रश्नान्ते । अगमः३ पूर्वां३न् ग्रामा३न् अग्निभूता३ इ । अभिपूजिते । भद्रं करोषि पटा३ उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३ इ । प्रत्यभि-वादे आयुष्मानेधि अग्निभूता३ इ । याज्यान्ते । स्तो-मैर्विधेमाग्नया३ इ । परिगणनं किम् विष्णुभूते३ घा-तयिष्यामि त्वाम् । अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् । प-दान्तस्येत्यपि न कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् भद्रं करोषि गौ३ रिति । अप्रगृह्यस्य किम् शोभने माले३ । "आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः । अग्ना३ इ पत्नीव" सि० कौ०

प्लुति स्त्री प्लु–भावे क्तिन् । प्लवने जलप्लावने । प्लुतिश्च अश्वादीनामिव गतिः (कदम्) इत्यमरात् अश्वादिगतिश्च । विकायतनोच्चारणे च ।

प्लुष दाहे भ्वा०पर०सक० सेट् । प्लोषति अप्लोषीत् । पुप्लोष अदिद् क्त्वा वेट् । प्लुषित्वा प्लुष्ट्वा ।

प्लुष दाहे दिवा०पर०सक० सेट् । प्लुष्यति अदिद् अप्लुषत् ।

प्लुष दाहे पूर्त्तौ च क्र्या० पर० सेट् प्लुष्णाति अप्लोषीत् पुप्लोष ।

प्लुषि पु० प्लुष–बा० कि । सर्पभेदे अथर्व० । शाकद्वीपे भेदद्वीपः । २ दाहके सर्पभेदे अ० ११८।११८। १ पद्मपरिणामपुष्पिकायैश्च स० श्रा० ११।११।१२ भाष्ये इत्यन्नम् । [मेदिनी भाष्य

प्लुष्ट त्रि० प्लुष–क्त । दग्धे अमरः । "प्लोषश्चापि प्लुष्टः

प्लुस दाहे विभागे च दिवा०पर०सक० सेट् । प्लुस्यति इरित् अप्लुसत् अप्लोसीत् पुप्लोस । [तैत्ति० ७।१।८।१

प्लेङ्क पु० प्र+इङ्ख–घञ् भेदे रथ वः । प्रेङ्खे प्रङ्खशब्दे

प्लेव सेवने भ्वा०आत्म०सक०सेट् । प्लेवते अप्लेविष्ट । पिप्लेवे ऋदित् च० न ह्रस्वः ।

प्लोत न० प्र+वे–क्त संप्र०रस वः । उन्नतोऽर्थ वस्त्रखण्डे । रथभेदे "अतोऽन्यतमं कर्म चिकीर्षिता वैद्येन पूर्वमेवोप-कल्पयितव्यानि तद्यथा वस्त्रपट्टकक्षौमाविकचर्मकौशेयतान्तवादयादीनां प्लोतसूत्रपत्रपुष्पाणि अग्रायोक्तानि शतपोतवस्त्रकौशेयपत्रबन्धनमतोऽत्रोद्ध-टाढ्यादीनि" । [दाहे म०

प्लोष पु० प्लुष–भावे घञ् । दाहे अमरः । भावे ल्युट् । प्लोषण

प्सा भक्षणे अदा०पर०सक० अनिट् । प्साति अप्सासीत् । पप्सौ । गतौ निघण्टुः ।

प्सा स्त्री प्सा–भावे अङ् । भक्षणे त्रिका० ।

प्सात त्रि० प्सा–कर्मणि क्त । भक्षिते अमरः ।

प्सान न० प्सा–भावे ल्युट् । भोजने हेमच० ।

प्सु पु० प्सा–बा० कु । रूपे निघण्टुः ।

प्सुर त्रि० प्सु+रा० अपनर्थे र । रूपवति ऋ०१०।२६।१भाष्ये

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसंकलिते वाचस्पत्ये पकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

पकारादिषु शब्देषु केचित् शब्दा न सङ्कलिता केषाञ्चिदर्थभेदा भ्रमाद्योक्तास्ते इतःपरं परिशिष्टे प्रदर्श्यन्ते ।

परिशिष्टम्

४२७५ पृष्ठस्थपट्टशब्दपरिशिष्टम्

"षट्कास्तु भवेत् पट्ट तत्र दत्तं तथाऽक्षयम्" हेमा० व्रा० आतुरकर्पोक्ते १५ षट्काश्राद्धे ।

४२७५ पृष्ठस्य पट्टकशब्दपरिशिष्टम्

"यदा विष्टिर्व्यतीपातो भानुवारस्तथैव च । पट्टकं नाम तत्प्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणम्" हेमा०श्रा० शङ्खोक्ते श्राद्ध ५कालभेदे न० ।

४३१४पृ० पारावतशब्दस्य परिशिष्टम्

सर्वार्थचिन्तामणयुक्ते क्षेत्रहोराद्रेक्काणादिदशवर्गमध्ये येषु केषु चित् षट्सु शुभांशेषु । सवत्सात् क्षेत्रादिदशवर्गनिरूपणेन तत्र हिताहितवर्गे एकैकस्य योगे नव विशेषसंज्ञा तत्फलञ्च तत्रोक्तं प्रदर्श्यते तत्र क्षेत्रशब्दे क्षेत्रपतय उक्ता द्रेक्काणाद्यधीश्वरा सर्वार्थ०उक्ता यथा "राशिं त्रिधाकृत्य द्रेक्काणमाहुस्तदीशः पुत्रेश० शुभाधिनाथा ६। युजोन्द्रहर्थौ भवने रवीन्दू नाथौ स्वयुग्मे भवनस्य चार्द्धे" । चरेऽशकानामधिपास्तदशा राशौ स्थिरे तन्नवमेश्वराद्याः । द्विदेहभे तत्सुतराशिनाथाद्दन्ति शास्त्रार्थविदो महान्तः । तत् क्षेत्रपा द्वादशभागनाथा ज्ञानस्य वर्गाधिपतिस्तदीशात् । त्रिंशांशपा भौमशनीज्य सौम्यशुक्रा भवन्त्योजगृहे समे तु । विलोमतः पञ्चशराष्टशैलाः क्रमाद्विष्वनेकशास्त्रैः । षष्ठ्यंशपास्त्वोजगृहे तदीशाद्युग्मे गृहे सप्तमराशिपास्तु । दशांशपामधिपास्तदीशादोजे समे तन्नवमेश्वराद्याः । ओजे १५कलानामधिपास्तदीशावतुर्थशो (थ्यंश) विष्णु४५हरो दिनेश५०। युग्मे क्रमादुत्क्रमयमेव राशौ षष्ठ्यंश१०कानामधिपास्त्वयुग्मे । घोरांशको१ राक्षस२ देवभागौ३ कुवेर४ रक्षोगण५ किन्नरागाः६ । भ्रष्ट ७ कुलघ्नौ८ गरला९ग्नि दंशौ१० मायांशक११ प्रेतपुरीशभाग १२ । अपां पति १३र्देवगणेशभाग १४ कालाः१५ऽहिभागा१६वमृतांशु१७ चन्द्रौ१८ । मृद्वंशक १९ कोमल२० पद्मभागौ२१ ल क्ष्मीश२२ वागीश२३ दिगम्बरांशाः२४ । देवार्द्रभागौ२५ २६। कलिनाशभागा२७ क्षितीश्वरांश २८ कमलाकरांश २९ । क्रमेण मन्दात्मज३० मृत्यु३१काल३२ दावाग्निघोरा३३३४मय३५ कण्टकाख्य३६ । सुधामृतांशु३७-३८ परिपूर्णचन्द्र३९ विषप्रदग्धौ४० कलिनाश४१मुख्यौ४२ । वंशक्षया४३-हुता४४ शीतल४५ कोमल४६ सौम्य४७ ... ४९ पदीनां च... ५०।५१ ... प्रायशः शुभांशाः

[illegible]

५२ कालाग्नि५३ दण्डायुध५४ निर्मलांशाः५५ । शुभाशुभाख्य५६।५७ अतिशीतलांश५८ सुधापयोधिभ्रमणेन्दुरेखा५९।६०। षष्ठ्या क्रमादुत्क्रमयमेव युग्मे शुभान्वितांशो यदि शोभनाश्च । क्रूराः षष्ट्यंश(१०)गा नयैव नाशयन्ति खचारिणः । परिपूर्णबलैर्युक्ताः स्वोच्चमूलत्रिकोणगाः । स्वर्क्षकेन्द्रोत्तमांशस्था मित्रक्षेत्रत्रिकोणगाः । सप्तवर्गोद्भवाः स्वांशाः स्वाधिमित्रांशकान्विताः । वर्गास्तु ये दश प्रोक्ताः पूर्वाचार्यैर्महर्षिभिः । भवन्ति वर्गसंयोगे पारिजातादिसंज्ञकाः १० दुःस्थारिनीचमूढस्था ग्रहा बलविवर्जिताः । भरणावस्थगाश्चेत्तु पारिजातादिनाशकाः" । अयं पक्षो नादरणीयः । सुखपक्षस्तु स्वतांशे स्वनवांशके स्वभवन इति ग्राह्यः।"उत्तमः तु त्रिवर्गैक्ये चतुर्वर्गैस्तु गोपुरम्२। वर्गपञ्चकसंयोगे सिंहासन३मिहोच्यते । वर्गेद्वय पारिजात ४पञ्च पारावतांशक ५ । सप्तम देवलोका६ष्टादष्टम च तथा भवेत् । ऐरावत८ तु नवमं फल तेषां पृथक् पृथक् । दशवर्गस्य संयोगे विदुर्वैशेषिकांशकान् १० । ऐरावते सार्वभौमः सर्वैश्वर्यसमन्वितः । देवलोके६ महादानकर्त्ता राजा क्षितीश्वरः । पारावते५ मातुलिकः सर्वशास्त्रविशारदः । सिंहासने३ भवेद्भूमिपतिः सेव्यः सुतो महान् । गोपुरे२ धनधान्याढ्यः सर्वविद्याविशारदः । उत्तमे१ सकला सम्पत् पारिजाते४ धनान्वितः । सांशे १० यशस्वी मतिमान् सर्वसौख्यसमन्वितः" ।

४३०८पृ० पिण्डशब्दपरिशिष्टम् ।

तत्र संकलनं एकीकरण यथा "षण्मनूना तु सपिण्डा कालं तत्सन्निभिः सह" ष्ठ०चि० व्याख्याने "सपिण्ड्य एकीकृत्य रसूनायः । सपिण्डं मिश्रितं मिलितं कृत्वेत्यर्थः । तथा च षड्गणानयने प्रथमसप्तदाना एन्दुमेकत्र कार्यमिति बोध्यम् । केरलशब्दे २२४१पृ० प्रश्नमनोरमाद र्शिते "वर्गश्चैवमाषाढ सप्तर ताड़ित मिथ. । पिण्डसंज्ञा भवेत् तस्य यथाभागैस्तु कल्पना" इत्युक्ते० १५दार्थे च ।

४१२४पृ० पितृपक्षशब्दपरिशिष्टम्

गौणाश्विनकृष्णपक्षे ४प्रेतपक्षे तच्छब्दे दृश्यम् ।

४०२६ पृष्ठस्यपित्तशब्दपरिशिष्टम् ।

सुश्रुतोक्ते योनिरोगभेदे स्त्री क्लीवा ५योनिरोगा विंशतिविधा उदावर्तशब्दे ११६२ पृ० सुश्रुतोक्ता दर्शिता । तेषां लक्षणान्यत्रोच्यन्ते "सफेनमल्परुजादत्तो रजःशब्द० ... । उष्मां नष्टार्त्तवा चिन्त्याद्दिस्तु ताः निर्दिष्टेनाप् । ... रजोऽतीव पर्यति च स्पर्शे कृत्वा ... । मातृशा

प्लावन न० प्लु–णिच्–ल्युट् । (उपलान) जलादिभिः समन्ताद्व्याप्तौ "तापनं घृततैलादेः प्लावनं गोरसस्य च । तन्मात्रसृतं क्रय्यात् कठिनं तु पयोदधि" मनुः । २निमज्जनसम्पादने ३अभ्युत्तरणसंयोजने च । करणे ल्युट् ङीप् । ४भूतानां ५ धारणाभेदे स्त्री 'स्तम्भनी प्लावनी चैव शोषणी भ्रामनी तथा । व्योमनी च भवन्त्येता भूतानां पञ्च धारणाः" काशीख० ४४अ० । [माघ १२।६ ।

प्लावित त्रि० प्लु–णिच्–क्त । जलादिना समन्तात् व्याप्ते

प्लाशि स्त्री प्रकर्षेणाश्नाति भुङ्क्तेऽनया प्र+अश–करणे इ वेदे रस्य लः । शिश्नमूलस्थनाड्याम् यजु० २५।७

प्लाशुक पु० प्रकर्षेण आशु कायति भवति कै–क वेदे रस्य लः । प्रकर्षेणाशु पच्यमाने व्रीहौ "प्राशुकानां व्रीहीणां सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूतः सूय इत्यथ यत् प्लाशुकानां व्रीहीणां क्षिप्रे मा प्रसुवानिति" शत० ब्रा० ५।३।३।२ "प्राश्नन्ती चीर्णे गार्हपत यावत् कृते तदेनमग्निरेव गृहपतिर्गार्हपतमभिपरिणयत्यथ यदा ऽऽशुना क्षिप्रं मा परिणयानिति" श्म० "प्लाशुकानाम् प्रकर्षेण आशु शीघ्रं पच्यमानानां पुनः प्ररूढानां व्रीहीणाम्" रफस्य छान्दसो लत्वनिर्देशः । प्रसुयान् प्रसुवन्तु प्रेरयन्तु । प्लाशुका पुनः प्ररूढव्रीहय इत्युक्तम् ततो ऽप्यधिककाले पक्त्रये पच्यमाना षष्टिका व्रीहयः आशव तथामाशुत्व च क्षिप्रत्रमावनियतपरिपाकव्रीहिपेक्षम्" भा० ।

प्लाशुचित् ष० शीघ्रे प्रायु इत्यत्र पाठान्तर निघण्टु ।

प्लिह् गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । प्लेहति अप्लेहीत् पिप्लेह ।

प्लि(प्ली)हन् पु० प्लिह–कनिन् पृषो० वा दीर्घः । (पिलइ) १वामकुक्षिपार्श्वस्थे मांसखण्डे तद्वृद्धिहेतुके २रोगभेदे च तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा

"विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च । प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ तं प्लीहजं गदमामनन्ति । वामे च पार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरो ऽत्र । मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः" । विदाहि कुलत्थमाषसर्षपशाकादि । अभिष्यन्दि माहिषदध्यादि । कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुत इत्यर्थः । प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्चेति कथनेन असृज पित्तस्य च ग्रहणम् समानधर्मत्वात् । ... "क्रमो भ्रमो विदाहश्च वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् । मोहो रक्तोदरत्वञ्च प्लीह रक्तजलक्षणम् । पैत्तिकस्य लक्षणमाह "ज्वर- पिपासादाहमोहयुतः । पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते" । श्लैष्मिकलक्षणमाह "प्लीहा मन्दव्यथः स्थूलः कठिनो गौरवान्वितः । अरोचकेन संयुक्तः प्लीहा कफज उच्यते" । वातिकमाह "नित्यमानद्धकोष्ठश्च नित्यमोदावर्त्तपीडितः । वेदनाभिः परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते" । तमसाध्यमाह "दोषत्रितयरूपोऽन्त्यः प्लीहाऽसाध्यो भवत्यपि" भावप्र० । तत्रैवान्यत्र तत्स्थानमुक्तं यथा "अथ शरीरावयवविशेषस्य यकृत्प्लीह्नोः स्थानमाह "अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृतः स्थितिः । तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम्"

प्ली गतौ क्र्या० पर० सक० अनिट् । प्लीनाति अप्लैषीत् । अयं धातुः कविकल्पद्रुमे न दृश्यते धातुपाठे पाठान्तरेऽस्ति । [कुसुमवति वृक्षभेदे शब्दच० ।

प्लीहघ्न पु० प्लीहानं हन्ति हन–क । (रोहा) दाडिमतुल्य-

प्लीहशत्रु पु० वृत० । प्लीहघ्नशब्दे अमर ।

प्लीहा स्त्री प्लिह–क पृषो० दीर्घः । प्लीहरोगे भरत ।

प्लीहारि पु० वृत० । अश्वत्थवृक्षे शब्दच० ।

प्लीहोदर न० उदररोगभेदे उदरशब्दे ११४८ पृ० दृश्यम् ।

प्लु सर्पणे उत्प्लुत्य गतौ च भ्वा० आत्म० सक० अनिट् । प्लवते अप्लोष्ट पुप्लुवे । अयं त्रिमात्रतयोच्चारणे च प्लुतशब्दे सि० कौ० प्लवते इति निर्देशात् । गतौ निघण्टु ।

प्लुषि पु० प्लुष–दाहे किप । १अग्नौ उज्ज्वलद० । २सर्पे ३रक्तदाहे अग्निप्रसार ।

प्लुत न० प्लु–भावे क्त । १अश्वगतिभेदे अमर । २तिर्यग् गतौ ३लम्फेन गतौ त्रिमात्रकालेनोच्चार्ये वर्णे पु० "एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्" प्राचीनकारिका अस्य ह्रस्वदीर्घयोरिवाकारभेदाभावेन तदुत्तरवर्त्तित्र्यङ्क एव तथात्वसूचकः न तु लेखनेऽस्याकारविशेषोऽस्ति । प्लुतत्वविधायकानि पा० सूत्राणि बहूनि सन्ति तेदङ्करणाय तत्र प्रदर्श्यन्ते "वाक्यस्य प्लुत उदात्तः" पा० इत्यधिकृत्य "प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" पा० "अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । अभिवादये देवदत्तोऽहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । स्त्रियाम् अभिवादये गार्ग्यहं भो आयुष्मती भव गार्गि । नामगोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते नेह आयुष्मानेधि भो । राजन्यविशां नेति वाच्यम् । आयुष्मानेधि भो । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन् आयुष्मानेधीन्द्रपालित ।

स्फटिकपद्मरागादेः काठिनाया विनिश्चयः। कनकं रजतं ताम्रं पित्तलं सीसकं तथा। लौहं सर्वस्य सर्वांश मार्टिन्यादिदशामुषाम्। राज्ञामेवोपयुज्येत कालकीर्त्ति प्रसाधनी। करिणा मर्द्दिनाद्वद्धं स्थूलजाता प्रसाधनी। गजदन्तसमुद्भूता राज्ञामेवोपयुज्यते। अत्रापि रत्नविन्यासो ज्ञेयश्चामरदण्डवत्"।

४५०४ पृष्ठस्थप्राकृतशब्दस्य परिशिष्टम्

प्राकृतभाषा च अष्टादशभाषामध्ये भाषाभेदः। तद्धा सादश सा०द० उक्ता यथा "पुरुषाणामनीचानां संस्कृता१ स्यात् कृतात्मनाम्। शौरसेनी२ प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम्। आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं३ प्रयोजयेत्। अत्रोक्ता मागधी४ भाषा राजान्तःपुरचारिणाम्। चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी५। प्राच्या६ विदूषकादीनां धूर्त्तानां स्यादवन्तिका७। योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या८ हि दीव्यताम्। शकाराणां शकादीनां शाकारीं९ सम्प्रयोजयेत्। वाह्लीकभाषा१० दिव्यानां द्राविडी११ द्रविडादिषु। आभीरेषु तथाऽऽभीरी१२ चाण्डाली१३ पुक्कसादिषु। आभीरी शावरी१४ चापि काष्ठपत्रोपजीविषु। तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची१५ स्यात् पिशाचवाक्। चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका१६। बालानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम्। उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृता क्वचित्। ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपद्रुतस्य च। भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृता१७ सम्प्रयोजयेत्। संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च। देवीमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितम्। यद्देशं नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितम्१८। कार्य्यतश्चोत्तमादीनां कार्य्यो भाषाविपर्य्ययः। योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा। वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा"। तद्भाषालक्षणानि भाषार्णवे द्रष्टव्यानि।

४५०२ पृष्ठस्थ प्रातर्शब्दस्य परिशिष्टम्

"प्रहरोऽपूर्वसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते" नि०सि० ग्रन्थोक्ते सार्द्धयामद्वयात्मके काले।

फ

फकारः पवर्गस्य द्वितीयवर्णः स्पर्शवर्णेषु द्वाविंशतितमः। अस्योच्चारणस्य स्थानमोष्ठौ तस्योच्चारणे आभ्यन्तर प्रयत्न जिह्वाग्रस्य ओष्ठाभ्यां सह स्पर्शः अतएवास्य स्पर्शवर्णता। वाह्या प्रयत्नाः विवारश्वासाघोषाः महाप्राणश्च। अस्मिन् परे विसर्गस्य स्थाने उपध्मानीयः ≍। तन्त्रे वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा "फः सखो दुर्गिणी धूम्रा वामपार्श्वो जनार्दनः। जया पादशिखा रौद्री फेत्कारः शाखिनी प्रियः। दला विहङ्गम कण्ठ कुञ्जिनी प्रियपावकौ। प्रलयाग्निर्नीलपादोऽक्षरः पशुपतिः शशी। फुत्कारो यामिनी भञ्झापवनो मोहवर्द्धनः। निष्फलं दाहहुङ्कार प्रयाणो ग्रामणो फलम्"। तदीयदेवताध्यानं यथा "प्रलयाम्बुदवर्णाभां सलज्जिह्वां चतुर्भुजाम्। भक्ताभयप्रदां नित्यां नानालङ्कारभूषिताम्। एवं ध्यात्वा फकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य ध्येयस्वरूपं यथा "फकारं शृणु चार्वङ्गि! रक्तविद्युल्लतोपमम्। चतुर्वर्गप्रदं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा। पञ्चप्राणमयं वर्णं सदा त्रिगुणसंयुतम्। आत्मादितत्त्वसंयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा" कामधेनुतन्त्रम्। मातृकान्यासेऽस्य वामपार्श्वे न्यासः। काव्यादौ अस्य प्रथमविन्यासफलं पकारशब्दे उक्तं दृश्यम्।

फ न० फक्क-ड। १रूक्षकथने २निष्फलवाक्ये ३फूत्कारे च मेदि० ४झञ्झावाते ५वर्द्धके ६जृम्भाविस्फारे ७फले भागे च पु० विश्व।

फकार पु० फ+स्वरूपे कार। फस्वरूपे वर्णे।

फक्क असद्व्यवहारे मन्दगतौ च भ्वा०पर०सक० सेट्। फक्कति अफक्कीत् पफक्क।

फक्किका स्त्री फक्क-धातुनिर्द्देशे भावे ण्वुल्-टाप् अत इत्वम्। १कुत्सितव्यवहारे (फँ कि) २तत्त्वनिर्णयार्थे पूर्वपक्षे च "फक्किभाष्यभाष्यफक्किका" इति नैषधम्।

फगुन पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्याय।

फञ्जिका स्त्री भञ्जति रोगान् भञ्ज-मर्दने ण्वुल् पृषो०। (वामनहाटि) ख्याते क्षुपे अमर०। २देवताडे शब्दार्थचि० रत्नमा०।

फञ्जिपत्रिका स्त्री भञ्ज-इनि पृषो० फञ्जि रोगमर्दनं पत्रं यस्याः। भाण्डीरद्रुमे (मन्दुरक, ?) रत्नमा०।

कर्कशस्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता। वातजास्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः। सदाहं प्रकिरत्यस्रं यस्याः सा लोहितक्षरा६। सवातमुद्गिरेद्बीजं वामिनी ७रजसा युतम्। प्रस्रंसिनी८स्रन्दते तु क्षोभिता दुःप्रसूश्च या। स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी९ रक्तसंक्षयात्। अत्यर्थं पित्तला१० योनिर्दाहपाकज्वरान्विता। चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत्। अत्यानन्दा११ न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति। कर्णिन्यां१२ कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यान्तु जायते। मैथुनाच्चरणात् पूर्वा१३ पुरुषादतिरिच्यते। बहुशश्चातिचरणात्तस्या१४ बीजं न विन्दति। श्लेष्मला१५ पिच्छिला योनिः कण्डूयुक्तातिशीतला। चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रितिर्भवेत्। अनार्तवस्तना षण्ढी१६ खरस्पर्शा च मैथुने। अतिकायगृहीतायास्तरुण्याः फलिनी१७ भवेत्। विवृता महती१८योनिः सूचीवक्त्रा१९ऽतिसंवृता। सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा २०। चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रितिर्भवेत्"।

४११९ पृ०पिष्टपचनशब्दात् परतः परिशिष्टम्

पिष्टपशु पु० पिष्टमयः पशुः। यज्ञे पशुस्थाने पिष्टमये पशौ तथा हि पिष्टपशुमीमांसायाम् अनिष्टसाधनस्यापि हिंसाया वैदिकमन्त्रद्वारा संस्कारविशेषे जनिते इष्टसाधनत्व यथा विषादेरनिष्टसाधनस्यापि वैद्यकोक्तसंस्कारभेदे सति इष्टसाधनत्वम्। एवञ्च वैद्यकोक्तविषसंस्कारस्य किञ्चिदङ्गवैगुण्ये यथा नेष्टसाधनत्वमेव वैदिकप्रयोगे मन्त्रादीनां यथोक्तस्वरादिवैगुण्येऽपि न हिंसाया इष्टसाधनत्वम्। विशेषतः शास्त्रमते हिंसाया इष्टसाधनत्वेऽपि स्वल्पानिष्टसाधनत्वमङ्गीकृतम्। तथा च वेदोच्चारणादौ सामर्थ्यहीनानामिदानीन्तनानां सुतरां पशुयागादौ पिष्टपशुनैव यागो विधेयः न तु साक्षात् पशुनेति व्यवस्थापितम्। मनुनापि "कुर्यात् घृतपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुं तथा। इत्यनेन कामनाद्युपपत्तौ पिष्टपशोरेव विधानञ्च कृतम्। एतन्न्यायानुसारेणैव भा०आश्व०९१अ०"आलम्भसमये तस्मिन् गृहीतेषु पशुष्वथ। महर्षयो महाराज! बभूवुः कृपयान्विताः। ततो दीनान् पशून् दृष्ट्वा ऋषयस्ते तपोधनाः। ऊचुः शक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः। अपरिज्ञानमेतत्ते महान्तं धर्ममिच्छतः। न हि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरन्दर!। धर्मोपघातकस्त्वेष समारम्भस्तव प्रभो!। नायं धर्मकृतो यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते। आगमेनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि चेच्छसि। विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान् भवेत्। यज बीजैः सहस्राक्ष! त्रिवर्षपरमोषितैः। एष धर्मो महान् शक्र! महागुणफलोदयः"।

४२९२ पृष्ठस्थपुष्पहासशब्दात् परतः परिशिष्टम्।

पुष्यानुग न० चक्रदत्तोक्ते चूर्णभेदे "अम्बष्ठकीमोचरसो समङ्गापद्मकेशरान्। वाह्लीकातिविषामुस्तं बिल्वं लोध्रं सगैरिकम्। कट्फलं मरिचं शुण्ठीं मृद्वीका रक्तचन्दनम्। कट्वङ्गवत्सकानन्ताधातकीमधुकार्जुनम्। पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्। तानि क्षौद्रेण संयुक्य पाययेत् तण्डुलाम्बुना। असृग्दरातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते। दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत्। योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं सपीतकम्। स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च तत् प्रसह्य निवर्तयेत्। चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम्"।

४४२७पृ० प्रकृतिशब्दस्य परिशिष्टम्

राज्ञां पुरोहितादिषु२१ दशसु सुमन्त्रादिषु२२ अष्टासु च यथोक्तं शुक्रनीतिशास्त्रपरिशिष्टे

"पुरोधाश्च प्रतिनिधिः प्रधानः सचिवस्तथा। मन्त्री च प्राड्विवाकश्च पण्डितश्च सुमन्त्रकः। अमात्यो दूत इत्येता राज्ञः प्रकृतयो दश। दशमाष्टाधिका पूर्वा दूतान्ताः क्रमशः स्मृताः। अष्टप्रकृतिभिर्युक्तो नृपः कैश्चित् स्मृतः सदा। सुमन्त्रः पण्डितो मन्त्री प्रधानः सचिवस्तथा। अमात्यः प्राड्विवाकश्च तथा प्रतिनिधिः स्मृतः। एताष्टप्रकृतयस्त्वष्टौ राज्ञः प्रकृतयः सदा"। एतासां लक्षणानि तत्रैवोक्तानि इहग्रन्थविस्तरभयान्नोक्तानि।

४४११ पृष्ठस्थप्रगल्भशब्दात् पूर्वतः परिशिष्टम्

प्रगदिन् त्रि० प्रगदति वा० शीलार्थे इनि। प्रकर्षेण कथनशीले स्त्रियां ङीप् तत्र प्रगद्या० चतुरर्थ्यां ञ्य। प्रगाद्य तद्दूरदेशादौ त्रि०।

प्रगद्यादि पु० चतुरर्थ्यां ञ्यप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग० उक्तो यथा "प्रगदिन् मगदिन् मदिन् कविल खण्डित गदित चूडार मडार मन्दार कोविदार"

४४९९पृष्ठस्थप्रसाधनशब्दस्य परिशिष्टम्

प्रसाधनीकरणप्रकारश्च युक्तिकल्पतरावुक्तो यथा

"प्रसाधनी द्विजनखनागसम्भवाभिदक्रमाद्विविधा क्रमेण। चतुर्विधानां पृथिवीपतीनां सम्पत्तिसौभाग्ययशःसमृद्धिदा। काष्ठजा धातुजा चैव दन्तजा च यथाक्रमम्। जाङ्गलानूपसामान्यदेशजानां महीभुजाम्।

फर्व्वर त्रि० फर्व–पूरणे वरच्। पूरके उज्ज्व०१।१०६।२भा०।

फल भेदने भ्वा०पर०सक० सेट्। फलति अफालीत् पफाल फेलतुः आदित् आरम्भे भावे क्त वा इट्। फुल्तः फलितः। फुल्तम् फलितम् अन्यत्र फलितः इत्येव। ञीत् वर्त्तमाने क्त। फलितः।

फल निष्पत्तौ भ्वा०पर०अक०सेट्। फलति अफालीत्। पफाल फेलतुः। क्त फलितः।

फल गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। फलति अफालीत्। ज्वला० कर्त्तरि णा वा। फलः फालः। फलयति फालयति।

फल न०फल–अच्।१इष्टादीनां सस्ये २लाभे ३फलके (ढाल) ४कार्य्ये ५उद्देश्ये ६प्रयोजने अमरः ७जातीफले ८त्रिफलायां ९कक्कोले मेदि०१०बाणाग्रे ११आर्त्तवे शब्दर०१२फाले हेम० १३दाने धर०।१४शुल्के च।१५कुटजवृक्षे पु०शब्दर०। १६धात्वर्थनिष्पाद्ये प्रधानोद्देश्ये प्रयोजने "स्वरितञित आत्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा०। "यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत् प्रधानं फलं तेषां न वा-मादि प्रयोजनम्" हरिः। तेन पाकादिजन्यं भोजनं वामादिजन्यञ्च पुण्यमेव फलम्। न चेतनादिनाभरूपं फलं तेन सूदकस्य ऋत्विगादेर्वा न धात्वर्थजन्यफलभागित्वम्। धात्वर्थजन्ये १७संयोगादौ च "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः। फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्" हरिः। धात्वर्थस्य द्वयरूपम्। गौतमोक्ते १८प्रमेयभेदे तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा

"आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" गौ०सू०उद्दिश्य "प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्" गौ० सू०। "सुखदुःखसंवेदनं फलम् सुखविपाकं कर्म दुःखविपाकञ्च तत् पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत् सर्वं भवति तदेतत् फलमुपात्तमुपात्तं हेयं, त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा,पर्य्यवसानं वाऽस्ति स खल्वयं फलस्य हानोपादानस्रोतसोह्यते लोक इति" वात्स्या०। "अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्" गीता। ववयादिसंयोगे फलस्य ग्रहणमत्वं यथा "तक्रं तु योऽग्निसंयोगाद्धर्मं न च पित्तलम्। फलं त्रितयसंयोगादन्नं भवति तद्वच्चात्" राजनिघण्टुप्रकाशोत्तरवचनम् १९धनिकादौ त्रि०।

फलक न० स्वार्थे क। (ढाल) इति ख्याते चर्ममये अस्त्रप्रतिघातनिवारके १पदार्थे। २अस्थिखण्डे जटाध०३नागकेशरे ४काष्ठादिपट्टके च मेदि०।

फलकाक्ष पु० यक्षभेदे भा०स० १०अ०।

फलकण्टक पु०फले कण्टकं यस्य। कण्टकिफलवृक्षे नैघण्टु प्र०

फलकपाणि पु०फलकं पाणौ यस्य। (ढालि) चर्म्मिणि अमरः

फलपुर न० पुरभेदे तस्य नान्तोदात्तता।

फलकयन्त्र न० सि०शि० उक्ते यन्त्रभेदे यथा

"कर्त्तव्यं चतुरस्रं सुफलकं स्याद्वाङ्गुलैर्विस्तृतं विस्ताराद्द्विगुणा१८०यतं सुगणकेनायाममध्ये तथा। आधारः अथसङ्गुलादिघटितः कार्य्या च रेखा ततस्तेनाधारादङ्गुलत्रयस्थसदृशी सा लम्बरेखोच्यते। लम्बं नवत्य९०ङ्गुलकैर्विभज्य प्रत्यङ्गुलं तिर्य्यगतः प्रसार्य्य। सूत्राणि तत्रायतसूत्ररेखा जीवाभिधानाः सुधिया विधेयाः। आधारतोऽधः खगुणा३०ङ्गुलेषु लम्बस्ययोगे सुषिरं च सूक्ष्मम्। इष्टप्रमाणा सुषिरे शलाका क्षेप्याऽक्षसंज्ञा खलु सा प्रदिष्टा। षष्ट्यङ्गुलव्यासदलमत्र रज्ज्वात् कृत्वा वृत्तं परिधौ तदङ्कम्। षष्ट्या घटीनां नगषाम २६०कैश्च प्रत्येकं चाम्बुपलैश्च दिग्भिः। अत्र शरज्ञा तत्पट्टिका षष्ट्यङ्गुला दीर्घतया तथा कृत्वा" मू०। "अथादौ धातुमयं श्रीपर्ण्यादिदारुमयं वा फलकं चतुरस्रं सम्यक् समं कर्त्तव्यम्। तत्र नवत्यङ्गुलविस्तारं द्विगुण१८०विस्तारदैर्घ्यम्। तत्समीपे दैर्घ्यमध्ये तत्राधारः स्थिरः सूक्ष्मकीलादिः कार्य्यः। आधारे धृतं यन्त्रं यथा लम्बमानं स्यात् तथा धृते फलके आधाराटधःसूत्रमवलम्बरेखा कार्य्या। सा च लम्बसंज्ञा। तं लम्बं नवतिभागं कृत्वा भागे भागे तिर्य्यग्रेखा दीर्घा कार्य्या। तिर्य्यक्त्वं तु लम्बभवाम्यतृत्वात्। सा रेखा ज्यासंज्ञा ज्ञेया। आधारात् त्रिंशदङ्गुलान्तरे या ज्या तस्याः लम्बस्य च सम्पाते सुषिरम्। तत्रेष्टप्रमाणा शलाका क्षेप्या साऽक्षसंज्ञा। तत्मात् त्रिंशदङ्गुलेन कर्कटकेन वृत्तरेखा कार्य्या। सा षष्टि६० घटिकाभिर्गणनावशैः षष्ट्यङ्गुलसंख्यैः २६० प्रत्यंशं दशभिर्दशभिः पानीयपलैश्चाङ्क्या। अथ ताम्रादिमयी धातुजा काष्ठमयी वा पट्टिका षष्ट्यङ्गुला६० दैर्घ्येण तावत् फलकाङ्गुलैरस्तेवाङ्किता कार्य्या। सा पट्टिकार्धाङ्गुलविस्तृता। एकस्मिन् पार्श्वेऽर्धाङ्गुलविस्तृता कुठाराकारा कार्य्या। तत्र विस्तारमध्ये छिद्रं कार्य्यम्। अक्षप्रोतायाः पट्टिकायाः लम्बो-

फञ्जि(ञ्जी) स्त्री भनृज—इन् पृषो॰ वा ङीप्। भार्ग्याम् (वामनहाटि) राजनि॰।

फट पुस्त्री॰ स्फुट—विकासे अच् पृषो॰। १सर्पाणां फणायाम् अमर॰ स्त्रियां टाप्। सा च २दंन्ते मेदि॰ ३कितवे पु॰ हेमच॰।

फट् अव्य॰ स्फुट—क्विप् पृषो॰। १योगे तन्त्रोक्ते २अस्त्रनामके मन्त्रभेदे च। ३अनुकरणशब्दे तस्य नम आदिवत् द्रव्यविशेषस्य त्यागार्थताऽपि। शान्तिकुम्भस्थापने, अर्घ्यपात्रस्थापने, अर्घ्यजलेन पूजोपकरणाभ्युक्षणे, अन्तरीक्षगविघ्नोत्सारणाय विकिरक्षेपणे, गन्धपुष्पाभ्यां करशोधने, अघमर्षणे पापपुरुषताडने, कराङ्गन्यासे, नैवेद्यगोपणे, होमाग्ने क्रव्यादांशत्यागे, होमाग्न्यावाहने, तद्गन्धमोचनादौ च इत्यादिषु कर्मसु अस्य प्रयोग नानातन्त्रेषु दर्शित॰। [ख्यातायां क्षिल्लिकायां शब्दच॰।

फडिङ्गा स्त्री फडिति इङ्गते इङ्ग-अच्। (फडिङ)

फण अनायासेनोत्पत्तौ भ्वा॰पर॰ सक॰ सेट्। फणति अफाणीत्-अफणीत् पफाण। फणौ॰ फेणतुः पफणतुः।

फण गतौ भ्वा॰पर॰सक॰ सेट्। फणति अफाणीत् अफणीत् मित् वा घटादि॰। णिचि फाणयति फणयति फणादि॰।

फण पुस्त्री॰ फण—अच्। दर्व्याकारे सङ्कोचविकाशवति सर्पमस्तके अमर॰।

फण(णा)कर पु॰फण(णा) कर इव यस्य। सर्पे शब्दरत्ना॰।

फणादि न॰ "फणाञ्च सप्तानाम्" पा॰ किति लिटि सेटि थलि च परे एत्वाभ्यासलोपनिमित्ते धातुसप्तके तच्च धातुपाठे उक्तं यथा "फण राज भ्राज भ्राश भ्लाश स्यम स्वन" सि॰कौ॰ भ्वादौ दृश्य।

फण(णा)धर पुस्त्री॰ फण(णा) धरति धृ—अच। सर्पे शब्दरत्ना॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। फण(णा)भृदादयोऽप्यत्र।

फणाभर पुस्त्री॰ फणां बिभर्त्ति भृ—अच्। सर्पे हारा॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [सिद्धा॰।

फणिकार पु॰ देशभेदे स च देश छ॰श॰ १४अ॰ दक्षिणस्या-

फणिकेसर पु॰ फणिनामक केसर। नागकेसरे राजनि॰।

फणिखेल पुस्त्री॰ फणिना खेलति खेल—अच्। (भाडुइ) खगे त्रिका॰ स्त्रियां ङीष्।

फणिचक्र न॰ फणाकारं चक्रम्। विवाहादौ शुभाशुभसूचकनाडीज्ञानज्ञापनार्थे चक्रभेदे उपयमशब्दे ११५४

फणिजा स्त्री फणीव जायते जन—ड। (फणिमनसा) इति नैघण्टु प्र॰। [शतावर्य्याम् २महासमङ्गायाञ्च राजनि॰।

फणिजिह्वा स्त्री फणि जिह्वा आकारोऽस्त्यस्य अच्। १महा

फणिज्झक पु॰ फणिनमुज्झति उज्झ—ण्वुल् पृषो॰। १तुलसीभेदे २जम्बीरसामान्ये च अमर॰।

फणितल्पग पु॰ फणिरूपे तल्पे गच्छति तिष्ठति गम—ड। शेषशायिनि विष्णौ शब्दार्थकल्प॰।

फणिन् पु॰ फणा अस्त्यस्य इनि। दर्वीकरे सर्पभेदे अमर॰। अहिशब्दे ५८१ पृ॰ तद्भेदाः दृश्याः। २सर्पिणीनामकौषधौ स्त्री राजनि॰। ३शेषावतारे पतञ्जलमुनौ पु॰ स च पाणिनीयभाष्यकारकः योगसूत्रकारकश्च तयोर्भेद ऐक्यं वा

फणिप्रिय पु॰ फणिना प्राणप्रदत्वात् प्रिय। वायौ शब्दर॰ सर्पाणां वायुभक्षकत्वेन वायोस्तत्प्रियत्वम्।

फणिफेन न॰फणिनां फेन इव। (आफिङ)अहिफेने रत्नमा॰

फणिभुज् पु॰फणिन भुङ्क्ते भुज—क्विप्। पक्षिराजे गरुडे

फणिमुख न॰फणिन इव मुखमस्य। स्तेय साधनोपयोगिनि खनित्रिकाक्षेपणार्थे यन्त्रभेदे दशकुमा॰।

फणिवल्ली स्त्री फणिसदृशी दीर्घा, फणिलोकस्था वा वल्ली। नागवल्ल्याम् (पानलता) फणिलतादयोऽप्यत्र हेमच॰।

फणिहन्त्री स्त्री फणिनं हन्ति हन—तृच् ङीप्। गन्धनाकुल्याम् राजनि॰। [दुरालभायां राजनि॰।

फणिहृत् स्त्री फणिन हरति अपसारयति हृ—क्विप्। क्षु

फणीन्द्र पु॰ ६त॰। सर्पेश्वरे अनन्ते २वासुकौ च।

फणीश्वर पु॰ ६त॰। १अनन्ते २वासुकौ शब्दरत्ना॰।

फणीश्वरचक्र न॰ नक्षत्रभेदे शनिस्थित्या सप्तद्वीपस्य शुभाशुभसूचके चक्रभेदे चक्रशब्दे २८२० दृश्यम्।

फण्ड पु॰ फण गतौ ड तस्य नेत्वम्। जठरे उणादिकोष।

फत्कारिन् पु॰ फडित्यव्यक्तं करोति कृ—णिनि। खगमात्रे शब्दच॰।

फर न॰ फल+अच् लस्य र॰। फलके भरत॰।

फरुवक न॰ पूगपात्रे हारा॰। [शफरी फर्फरायते" उद्भटः।

फर्फर त्रि॰ स्फुर-अच् पृषो॰। चञ्चलस्वभावे "गण्डूषजलमात्रेण

फर्फरीक न॰ स्फुर—ईकन् 'फर्फरीकादयश्च' उणा॰ नि॰। १नवपल्लवे उज्ज्वल॰। २चपेटे पु॰ ३मृदुत्वे न॰ मेदि॰। ४पादुकायां स्त्री शब्दसार॰।

फर्व गतौ भ्वा॰पर॰सक॰ सेट्। फर्वति अफर्वीत् पफर्व। "प्रफर्व्य च पौंश्चली"यजु॰ १२।७१ वेददी॰"फर्वति पर-

फर्व्वर त्रि० फर्व—पूरणे वरच्। पूरके ऋ० १।१०६।२भा०।

फल भेदने भ्वा०पर०सक० सेट्। फलति अफालीत् पफाल फेलतुः आदित् आरम्भे भावे क्त वा इट्। फुल्लः फलित। फुल्लम् फलितम् अन्यत्र फलितः इत्येव। ञीत् वर्त्तमाने क्त। फलित।

फल निष्पत्तौ भ्वा०पर०अक०सेट्। फलति अफालीत्। पफाल फेलतुः। क्त फलितः।

फल गतौ भ्वा०पर०सक० सेट्। फलति अफालीत्। ज्वला० कर्त्तरि णा वा। फलः फालः। फलयति फालयति।

फल न०फल—अच्।१इष्टादीनां शस्ये २लाभे ३फलके (ढाल) ४कार्य्ये ५उद्देश्ये ६प्रयोजने अमर० ७जातीफले ८त्रिफलायां ९कक्कोले मेदि०१०बाणाग्रे ११आर्त्तवे शब्दर०१२फाले हेम० १३दाने धर०।१४शस्ये च।१५कुटजवृक्षे पु०शब्दर०। १६धात्वर्थनिष्पाद्ये प्रधानोद्देश्ये प्रयोजने "स्वरितञित आत्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा०।"यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः। तत् प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम्" हरिः। तेन पाकादिजन्यं भोजनं यागादिजन्यञ्च पुण्यमेव फलम्। न वेतनादिलाभरूपं फलं तेन सूदकस्य ऋत्विगादेर्वा न धात्वर्थजन्यफभागित्वम्। धात्वर्थजन्ये १७संयोगादौ च "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः। फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्" हरिः। धात्वर्थशब्दे दृश्यम्। गौतमोक्ते १८प्रमेयभेदे तल्लक्षणञ्च तत्रोक्तं यथा

"आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" गौ०सू०।"प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम्" गौ० सू०। "सुखदुःखसंवेदनं फलम् सुखविपाकं कर्म दुःखविपाकञ्च तत् पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत् सर्वं भवति तदेतत् फलमुपात्तमुपात्तं हेयं, त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा,पर्य्यवसानं वाऽस्ति स खल्वयं फलस्य हानोपादानस्रोतसोह्यते लोक इति" वात्स्या०। "अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्" गीता। कर्षणादिसंयोगे फलसाधनमत्वं यथा "तथा क्षेत्रेऽस्मिन्संयोगात्कर्षणेन च पिष्टकम्। फलं त्रितयसंयोगादन्नं भवति तद्यथात्" रामायणचन्द्रिकाधृतवचनम् १९निष्पन्ने त्रि०।

फलक न० स्वार्थे क। (ढाल) इति ख्याते चर्ममये अस्त्रप्रतिघातनिवारके १पदार्थे। २अस्थिखण्डे जटाध०३नागकेशरे ४काष्ठादिपट्टके च मेदि०।

फलकक्ष पु० यक्षभेदे भा०स० १०अ०।

फलकण्टक पु०फले कण्टकं यस्य। कण्टकिफलवृक्षे नैघण्टुप्र०

फलकपाणि पु०फलकं पाणौ यस्य। (ढालि) चर्मिणि अमरः

फलपुर न० पुरभेदे तस्य नान्नोदाम्ता।

फलकयन्त्र न० सि०शि० उक्ते यन्त्रभेदे यथा

"कर्त्तव्यं चतुरस्रकं सुफलकं स्वाङ्गा९०ङ्गुलैर्विस्तृतं विस्ताराद्द्विगुणा१८०यतं सुगणकैस्तस्यायमध्ये तथा। आधारः खयुगाङ्गुलादिघटितः कार्य्या च रेखा ततस्तेऽधारादवलम्बसूत्रसदृशी सा लम्बरेखोच्यते। लम्बं नवत्य९०ङ्गुलकैर्विभज्य प्रत्यङ्गुलं तिर्य्यगतः प्रसार्य्य। सूत्राणि तत्रायतखण्डरेखा जीवाभिधानाः सुधिया विधेयाः। आधारतोऽधः खगुणा३०ङ्गुलेषु व्यासार्द्धयोगे सुषिरं च कार्य्यम्। इष्टप्रमाणा सुषिरे शलाका क्षेप्याऽक्षसंज्ञा खलु सा प्रकल्प्या। षष्ट्यङ्गुलव्यासमितं च रम्यात् कृत्वा वृत्तं परिधौ तदङ्काम्। षष्ट्या घटीनां भगणांश ३६०कैश्च प्रत्यंशकं चाप्युपकैश्च लिप्तैः। षष्ट्यङ्गुला तत्पट्टिकैका षष्ट्यङ्गुला दीर्घतया तथाऽङ्गा" सू०।

"समादौ धातुमयं औपयौगिकदारुमयं वा फलकं चतुरस्रं सम्यक् समं कर्त्तव्यम्। तच्च नवत्यङ्गुलविस्तारं द्विगुण१८०विस्तारदैर्घ्यम्। तस्यापि दैर्घ्यमध्ये तदाधारः त्रिंशच्च षट्कुलादिः कार्य्यः। आधारे धृतं यन्त्रं यथा समभागं स्यात् तथा धृते फलके आधाराग्रात् लम्बसूत्रवल्लम्बरेखा कार्य्या। सा च लम्बसंज्ञा। तां लम्बं नवतिभागं कृत्वा भागे भागे तिर्य्यग्रेखा दीर्घा कार्य्या। तिर्य्यक्त्वं तु लम्बभवान्मत्स्यात्। सा रेखा ज्यासंज्ञा ज्ञेया। आधाराद्यस्त्रिंशदङ्गुलान्तरे या ज्या तस्याः लम्बस्य च सम्पाते सुषिरम्। तत्रेष्टप्रमाणा शलाका क्षेप्या साऽक्षसंज्ञा। तस्मात् त्रिंशदङ्गुलेन कर्कटकेन वृत्तरेखा कार्य्या। सा षष्टि६०घटिकाभिर्भगणांशैः षष्ट्यधिकशतत्रयैः ३६० प्रत्यंशं दशभिर्दशभिः पानीयपलैश्चाङ्का। अथ ताम्रादिमयी वंशजा काष्ठमयी वा पट्टिका षष्ट्यङ्गुला६० दीर्घतया तेनैव फलकाङ्गुलेनाङ्गुलाङ्किता कार्य्या। सा पट्टिकार्द्धाङ्गुलविस्तृता। एकस्मिन् पार्श्वेऽङ्गुलविस्तृता कुठाराकारा कार्य्या। तत्र विस्तारमध्ये छिद्रं कार्य्यम्। अक्षप्रोतायाः पट्टिकायाः यन्त्रो

घोर छगाया एव भार्या यथा लक्ष्मरेखां न जहाति तथा सरन्ध्रा कार्य्यैस्तम्भ" मि॰चि॰ व्याख्या प्रमिताक्षरा।

फलकर्कशा स्त्री फलेन कर्कशा कठोरा। वनकोलाम्।

फलकसक्थ त्रि॰ फलकमिव सक्थि यस्य सप्तसमा॰। फलक तुल्यसक्थियुक्ते स्त्रियां ङीप्। फलकमिव सक्थि। कर्म॰ह॰ टच् समा॰। फलकतुल्यसक्थि न॰।

फलकाम त्रि॰ फल कामयते कमि-अण् उप॰स॰। विहित कर्मणां फलकामनायुक्ते। तस्य निन्दा मत्स्य॰त॰विष्णु धर्मोत्तरे उक्ता यथा "धर्मार्थिनश्च मूढा॰ फलकामा नराधमाः। अर्चयन्ति जगन्नाथ ते कामं नाप्नुवन्तु त"। "कामात्मता न प्रशस्ता" मनुना "कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन" गीतया च।

फलकिन् पु॰ फलक तदाकारोऽस्त्यस्य इनि। (ककुद) १मत्स्यभेदे २फलकान्विते त्रि॰ मेदि॰। स्त्रियां भाक्तिरिद॰ मत्स्य एव स्वार्थे क। फलका तत॰ चतुरर्थ्यां प्रेक्षा॰इनि। ३तद्भवसमीपादौ त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

फलकीवन न॰ वनस्पतीर्थभेदे भा॰व॰ ८३अ॰।

फलकृष्ण पु॰ फलेन कृष्ण। १पानीयामलके शब्दच॰। फलं कृष्णमस्य। २कृष्णफलयुक्ते त्रि॰।

फलकेशर पु॰ फले केशरा इवास्य। नारिकेलवृक्षे जटाध॰।

फलकोष पु॰ फलस्य शुक्रस्य कोष इव। मुष्कावरणचर्मे युते अण्डकोषे तद्वृद्धिहेतवाश्च सुश्रुतः "वातपित्तश्लेष्म-शोणितमेदोमूत्रान्त्रनिमित्ता सप्त वृद्धयः। तासां मूत्रा न्त्रनिमित्ते वृद्धी वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः अध प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोषवाहिनीरभिप्रपद्य धमनी फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते"।

फलकोषक पु॰फल शुक्र एव कोषोऽस्य कप्। मुष्के अण्डकोषे त्रिका॰।

फलग्रहि पु॰ग्रह-इन् ६त। उचितकालफलधरे वृक्षे भरत

फलग्राहिन् पु॰फल गृह्णाति ग्रह-णिनि। १वृक्षे धरणि स्त्रियाम् २फलग्राहके त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

फलघृत न॰ फलजनक घृतम् शा॰त॰। शुक्रादिविकारके चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे "मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला। मेदा पयस्या काकोली मूलञ्चैवाश्वगन्ध-जम्। अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गुकं कटुरोहिणी। उत्पलं कुमुदं द्राक्षाकाकोल्यौ चन्दनद्वयम्। एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्। शतावरीरसक्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम्। सर्पिरेतन्नरः पीत्वा नित्यं स्त्रीषु वृषायते। पुत्रान् जनयते नारी मेधाढ्यान् प्रियदर्शनान्। या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या वा जनयते मृतम्। अल्पायुषं या जनयेत् या च कन्यां प्रसूयते। योनि-दोषे रजोदोषे परिस्रावे च शस्यते। प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम्। नाम्ना फलघृतं ह्येतत् अश्विभ्यां परिकीर्तितम्। अनुक्तमत्र यो मूल चित्रयन्त्यत्र चिकित् सका। जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतमत्र प्रयुज्यते। आरण्य-गोमयेनापि वह्निर्ज्वाला प्रदीयते"।

फलचमस पु॰।दधिमिश्रितवटत्वक्चूर्णे तदधिकृत्यप्रवृत्ते २न्याय भेदे च "फलचमसमस्य भक्ष्य ददातीति" श्रुत्या क्षत्रिय-भक्ष्यत्वेन फलचमसविधानात् क्षत्रियभक्षस्य च यदागेन दृष्टत्वेन तद्विदे॰ यज्ञेऽपि फलचमसप्रलाभ॰। फल-चमसश्च दधिमिश्रितवटत्वक्चूर्णमिति" मल॰त॰रघु॰।

फलचोरक पु॰ फलं चोर इव यस्य कप्। चोरनामगन्धद्रव्ये राजनि॰। [हरिद्राख्यौषधेषु च त्रिषु फलेषु।

फलत्रय न॰ ६त॰। १पथ्याआमलकीविभीतकीरूपेषु २द्राक्षाप-

फलत्रिक न॰ ६त॰। त्रिफलायाम् शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपा यास् अमरः। त्रि॰।

फलद पु॰ फल ददाति दा-क। १वृक्षमात्रे २फलदातरि

फलपञ्चाम्ल न॰ पञ्चाम्लफले शब्दार्थे २११ पृ॰ दृश्यम्।

फलपाक पु॰ फलेषु पाको यस्य।१करमर्दके भरत॰ २पानी-यामलके शब्दच॰ ६त॰। ३फलस्य पाके च।

फलपाकान्ता स्त्री फलपाकेनान्तो नाशोऽस्याः। कदलीधा-न्याद्योषधौ अमरः। [रत्नमा॰।

फलपाकिन् पु॰ फलपाकोऽस्त्यस्य इनि। गर्दभाण्डे वृक्षे

फलपुच्छ पु॰ फलं पुच्छ इवास्य। शरपुङ्खायां त्रिका॰।

फलपुष्पा स्त्री फलानि पुष्पाणीव यस्याः। पिण्डखर्जूर्याम् राजनि॰। [तत्रैवार्थे अमर।

फलपूर(क) पु॰फलेन पूर पूर्ण। बीजपूरे स्वार्थे क।

फलप्रिया स्त्री फलेन प्रीणाति प्री-क। प्रियङ्गौ राजनि॰।

फलबन्ध्य पु॰ फले बन्ध्य। अपकेशिनि फलशून्यवृक्षे हेमच॰।

फलभूमि स्त्री फलभोगार्थं कर्मफलभोगार्थं भूमि। कर्म भूमिव्यतिरिक्ते भूदेशे "भारतान्यैरावतानि विदेहाश्च कुरून् विना। वर्षाणि कर्मभूम्यः स्युः शेषाणि फलभूमयः" हेमच॰। [भोगे वस्तुभवे

फलभोग पु॰ ६त॰। फलानां कर्मफलानां सुखदुःखादीनां

फलमुख्या स्त्री फलेन मुख्या श्रेष्ठा। अजमोदायाम राजनि॰

फलमुद्गरिका स्त्री उद गिरति गृ-इन् फल सदृशरि

चक्षाः कप् । पियङ्गखर्ज्यूर्याम् (पियडीखेजुर) शब्दमा०

फलयोग पु० ६त० । फलसम्बन्धे नाटकाङ्गकार्य्यस्य अवस्था "अवस्था फलयोगः स्यात् य. समग्रफलागमः सा० द० लक्षिते २अवस्थाभेदे च ।

फललक्षणा स्त्री फलहेतुका लक्षणा । प्रयोजनहेतुकायां लक्षणायाम् "व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वाद्द्विधा स्युः फललक्षणाः" सा० द० ।

फलवत् त्रि० फल+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १फलयुते पुरुषे २तत्साधने यागादौ च "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्याय । ३फलयुते वृक्षे पु० अमरः । [न० राजनि० ।

फलवर्त्तुल पु० फलं वर्त्तुलं यस्य । १कालिङ्गवृक्षे । २तत्फले

फलवृक्षक पु० फलप्रधानो वृक्षः संज्ञायां कन् । पनसवृक्षे राजनि० ।

फलशाक न० "पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा । शाक षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्" भावप्र० उक्ते षड्विधशाकमध्ये फलरूपशाके तच्च कुष्माण्डादि तत्रोक्तम्

फलशाडव पु० दाडिमवृक्षे राजनि० ।

फलशालिन् त्रि० फलेन शालते श्लाघते शाल—णिनि । फलयुक्ते स्त्रियां ङीप् । [बदरवृक्षे राजनि० ।

फलशैशिर पु० शिशिरं शाम्रमस्य अण् फलं शैशिरं यस्य ।

फलश्रुति स्त्री श्रु—करणादौ क्तिन् ६त० । १वैदिककर्म्मणां फलप्रतिपादनार्थवाक्ये २फलश्रवणे च "फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् । श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम्" । अपिच "वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः" भाग० ११स्क० ४अ० त० धृतवचनम् ।

फलश्रेष्ठ पु० फलेन श्रेष्ठ प्रशस्तनर० । आम्रवृक्षे शब्दच० ।

फलस पु० फल+तथा० स । १फलयुक्ते २पनसे भरतः फलस इति पाठान्तरं तदर्थे ।

फलस्थापन न० फलयोरौडुम्बरफलयोः स्थापनमत्र । सीमन्तोन्नयनसंस्कारे "फलस्थापनात् मातापितृकं पाप्मानमपोहति" हारीतः "फलस्थापनात् फलस्थापनाङ्गकसीमन्तोन्नयनात्" सं० त० रघु० । तत्र पश्चात् पतिरवस्थाप युगमन्तमौडुम्बर शलाटु पन्वमावध्नाति" गोभिलेन औडुम्बरफलयुगस्थापनस्य विधानात् तथात्वम् ।

फलस्नेह पु० फले स्नेहो यस्य । अक्षोटवृक्षे राजनि० ।

फलहारिन् त्रि० फल हरति हृ—णिनि । फलहारके ।

फलहारी स्त्री फलानां हारो हरणं यस्यै गौरा० ङीष् । कालीभेदे तत्पूजादिनञ्च "ज्यैष्ठे मासि अमायां वै मध्यरात्रे महेश्वरि ! । पूजयेत् कालिकां देवीं नानाद्रव्योपहारकैः । तत्रैवासितपक्षे तु चतुर्दश्यां निशार्द्धके । पूजयेच्च फलैर्लक्षैः शक्तितो वापि कालिकाम्" मायातन्त्र १७पटले । [राजनि० । २फलयुक्ते त्रि०

फलाढ्या स्त्री फलेनाढ्या सम्पन्ना ३त० । १काष्ठकदल्याम् ।

फलादन पु स्त्री० फलमदनमस्य । १शुकखगे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । फलाशन तत्रार्थे त्रिका० । २फलभक्षके त्रि० स्त्रियां टाप् ।

फलाध्यक्ष पु० फलमध्यक्षमिव यस्य । १राजादने अमरः । २फलदाना-ध्यक्षे ईश्वरे च । फलमत उपपत्तेरित्यादयोऽपीश्वरे ।

फलान्त पु० फलेनान्तोऽस्य । १वंशे शब्दमा० । ६त० । २फलस्यान्ते च ।

फलाफलिका स्त्री फलसहितमफलं शा० त० तदस्त्यस्य ठन् टाप् कापि अत इत्वम् । फलसहिताफलयुतायां स्त्रियाम् ।

फलावन्ध्य पु० फलेनावन्ध्य । फलयोग्ये वृक्षे हेमच० ।

फलाम्ल न० फलमम्लं यस्य । १वृक्षाम्ले २अम्लवेतसे पु० राजनि० ।

फलाम्लपञ्चक न० अम्लपञ्चके तच्छब्दे दृश्यम् ।

फलि पु० फल—इन् । (फलुइ) मत्स्यभेदे रायमु० ।

फलिका स्त्री फल+अस्त्यर्थे ठन् टाप् । निष्पाव्याम् राजनि०

फलिग पु० फलिन गच्छति गम—ड । मेघे निघण्टुः० ।

फलित त्रि० फल—निष्पत्तौ क्त फल जातमस्य तार० इतच् वा । १निष्पन्ने २जातफले वृक्षे पु० शब्दच० । ३शैलेये न० राजनि० ।

फलिन् त्रि० फल+अस्त्यर्थे इनि । १फलयुते स्त्रियां ङीप् २वृक्षे पु० अमर० ३प्रियङ्गौ स्त्री ङीप् अमर० । [अमरः ।

फलिन पु० फल+अस्त्यर्थे इनच् । १फलयुक्ते २तादृशे वृक्षे पु०

फली स्त्री फलमस्त्यस्याः अच् गौ० ङीष् । प्रियङ्गुवृक्षे अमरः

फलीकार पु० फल+च्वि—कृ कर्म्मणि घञ् । फलेच्छायां भाग० ४।८।२६ श्रीधर० । भावे घञ् । २वितुषीकरणे अफलस्य १फलसम्पादने [यन्त्रिलादौ च ।

फलीय त्रि० फल+उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । १फलयुक्ते २फल-

फलेग्रहि पु० फले फल (कर्म्मण आधारत्वविवक्षा) ग्रहाति धारयति स्वीकरोति वा इनि अलुक् स० । १योग्यकाले फलधारके वृक्षे यथाकालं फलधारिणि च । "फलेग्रहीन् हंसि वनस्पतीनाम्" भट्टिः । लुकि तु फलग्राहि तच्छब्दे दृश्यम् । पृषो० फलेग्राहिरप्यत्र शब्दरत्ना० ।

फलेन्द्र पु॰ फलेन इन्द्र इवैश्वर्य्यान्वित॰। राजजम्बूवृक्षे। "फलेन्द्रा कथितानन्द्रा राजजम्बूर्महाफला" भावप्र॰।

फलेपुष्पा स्त्री फले फलकाले पुष्पमस्याः। द्रोणपुष्पीवृक्षे जटाध॰

फलेरुहा स्त्री फले तन्निमित्तं रोहति रुह–क। पाटलिवृक्षे अमर।

फलोत्तमा स्त्री फलेन उत्तमा। १द्राक्षाभेदे राजनि॰। २त्रिफलायां मेघराट्प्र॰। [३त॰। २फलस्योत्पत्तौ स्त्री।

फलोत्पत्ति पु॰ फलाय उत्पत्तिरस्य। १आम्रवृक्षे शब्दच॰।

फलेच्छुक पु॰ १यक्षभेदे भा॰ स॰ १०अ॰। २फलकामे त्रि॰।

फलोदय पु॰६त॰।१फलोत्पत्तौ २लाभे ३स्वर्गे ४हर्षे च शब्दर॰

फल्क पु॰ फल–क नेत्त्वम्। विशोधिताङ्गे उज्ज्वलद॰।

फल्गु त्रि॰फल–उ गुक् च। १रम्ये मेदि॰ २असारे अमर॰। ३निरर्थके त्रिका॰४मिथ्यावाक्ये शब्दर॰५गयातीर्थस्थनद्यां स्त्री। मेदि॰ (फागु) इति ख्याते धूलिरूपे ६पदार्थे ७वसन्तसमये, जटा॰। ८काकोडुम्बरिकायाम् अमरः। फल्गुतीर्थमाहात्म्य यथा "फल्गुतीर्थं व्रजेत् तस्मात् सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम्। मुक्तिर्भवति पितॄणां कर्त्तॄणा श्राद्धतः सदा। ब्रह्मणा प्रार्थितो विष्णुः फल्गुको ह्यभवत् पुरा। दक्षिणाग्निहुतं ह्यूनं तद्रजः फल्गुतीर्थकम्। तीर्थानि यानि सर्वाणि भुवनेष्वखिलेष्वपि। तानि स्नातुं समायान्ति फल्गुतीर्थं सुरैः सह। गङ्गापादोदकं विष्णोः फल्गुर्ह्यादिगदाधरः। स्वयं हि द्रवरूपेण तस्माद्गङ्गाधिकं विदुः। अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत्। नासौ तत्फलमाप्नोति फल्गुतीर्थे यदाप्नुयात्" वायुपु॰ गयामा॰।

फल्गुदा स्त्री फल्गुनद्याम् "तत्र देशे गया नाम पुण्यदेशोऽस्ति पावन॰। नदी च फल्गुदा नाम पितॄणां स्वर्गदायिनी" इहवर्म पु॰। [माणि २अर्जुने च भरत॰।

फल्गुन पु॰ फल्गुपूर्वभेदो गोत्रतेऽस्मिन् गो–क। १फल्गुने

फल्गुनी स्त्री फल–उनन् गुक् च गौरा॰ङीष्। १काकोडुम्बरिकायाम् राजनि॰ अश्विन्यवधिके एकादशे द्वादशे च २नक्षत्रे च श॰च॰ भरतः।

फल्गुलुका वायुकोणस्थे देशभेदे वृ॰सं॰ १४अ॰।

फल्गुवाटिका स्त्री फल्गुनी वाटीव इवार्थे कन्। काकोडुम्बरिकायाम् राजनि॰।

फल्गुवृन्ताक पु॰ फल्गुना रम्येण वृन्तेन अकावति अक+ केन्–क। श्योनाकभेदे। राजनि॰।

फल्गूत्सव पु॰ फल्गुनिमित्तक उत्सवः। फाल्गुनपौर्ण-मास्यादिषु कर्त्तव्ये (आबीर) फल्गुद्रव्यकरणे उत्सवे "गोविन्दानुस्मृतीतन्तु यात्राङ्कं तत्प्रकीर्त्तितम्। फल्गूत्सवं प्रकुर्वीत पञ्चाहानि त्र्यहाणि वा" दोलयात्रापद्धतिः।

फल्य न॰ फलाय हितं यत्। पुष्पे शब्दच॰।

फल्लकिन् पु॰ फलक+पृषो॰ तदाकारोऽस्त्यस्य इनि। (फलुइ) मत्स्यभेदे शब्दार्थकल्प॰।

फल्लफल पु॰ शूर्पवाते जटाधर॰।

फा पु॰ फल–बा॰ डा। १निष्फलभाषणे शब्दर॰। २सन्तापे ३वृद्धौ ४जड्के च विश्व॰। [उपधातुभेदे राजनि॰।

फाटकी स्त्री स्फुट ण्वुल् पृषो॰ गौरा॰ ङीष्। (फटकिरी)

फाणि स्त्री स्फाय–नि पृषो॰। १गुडविकारे, २करम्भे (दधिमिश्रितसक्तौ) च उणादिकोष।

फाणित न॰ फण–णिच्–क्त। गुडविकारभेदे (फेणी) अमर "इक्षो॰ रसस्तु यः पक्व किञ्चिद्गाढो बहुद्रव॰। स एवेक्षुविकारेषु ख्यात फाणितसंज्ञया" भावप्र॰। "फाणितं गुर्वभिष्यन्दि बृंहणं कफशुक्रकृत्। वातपित्तश्रमहरं मूत्रवस्तिविशोधनम्" तद्गुणास्तत्रोक्ताः।

फाण्ट न॰फण–क्त नि॰। १अनायासेन कृते अमरः। "क्षिप्तोष्णतोये मृदितं फाण्टं इत्यभिधीयते" इत्युक्ते २क्वाथभेदे पु॰। "क्षुण्णद्रव्यपले सम्यक् जलमुष्णं विनि क्षिपेत्। पात्रे चतुःपलमितं ततस्तु स्रावयेज्जलम्। सोऽयं चूर्णद्रवः फाण्टः भिषग्भिरभिधीयते" वैद्यक॰।

फाल न॰ फलाय शस्याय हितम् अण्, फल्यते विदार्य्यते भूमिरनेन वा घञ्। १लाङ्गलाग्रस्थे लौहफलके लौहभेदे अमर॰। फालस्यायम् अण्। २बलदेवे ३महादेवे च पु॰। फलस्य विकारः अण्। ४कार्पासवस्त्रे मेदि॰। ५तप्तफालकरणपरीक्षाभेदे न॰। फलेषु भवः अण्। ६जम्बीरे पु॰ शब्दच॰। फालदिव्यप्रकारश्च दिव्यत॰उक्तो यथा "वृहस्पतिः "आयसं द्वादशपलं घटितं फालमुच्यते। अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तरम्। अग्निवर्णं ततश्चौरो जिह्वया लेहयेत् सकृत्। न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा च स हीयते" चौरोऽत्र गोचौरः "गोचौरस्य प्रदातव्यं तत्प्रकारलेहनम्" इति स्मृतेरिति केचित्तु। अत्रापि स्नानं रक्तादिमन्त्रानन्तरम्। "आयसं लेहयन् जिह्वयापि समाहितः" इति पितामहोक्तेः प्राड्विवाकोऽध्यायत्मभिमन्त्र्य चार्य्यम्। अत्र प्रयोगः षोडशचत्वारिंशत्तोलकमितं लौहघटितमष्टाङ्गुलदीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतं फालमिति

चतुरङ्गुलप्रमाणं फालमग्नौ तापयेत्। तत्र प्राङ्-निवाकोधर्मोत्पादनादिहवनान्तं कर्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा समन्त्रकं प्रतिष्ठापनं शोध्यशिरसि निधाय चोम् "त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वञ्च यज्ञेषु हूयसे। त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम्। जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम्। पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात् पावक उच्यसे। पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान् भव पावक!। अथ वा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन!। त्वमेव सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत्। त्वमेव देव! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः। व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति। तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि"। इत्येतैः फालस्थमग्निमभिमन्त्रयेत्। शोध्यस्तु "त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक!। साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे! मम" इत्यनेनाभिमन्त्र्याग्निवर्णं फालं जिह्वया सकृत् लिह्यात्। न दह्येत् शुद्धः"।

फालगुन पु० फल्गुनीयुक्ता पौर्णमासी अण् सा यत्र मासे जेते वर्षे अर्द्धमासे वा अण्। चैत्रावधिके द्वादशे १स्वनामख्याते मासभेदे २तादृशे पक्षे ३जेते वर्षभेदे च कार्त्तिकशब्दे १८३८ पृ० दृश्यम्। "अन्त्योपान्त्यौ त्रिधौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभोमत" इत्युक्ते पौर्णमास्याः फाल्गुनीरूपनक्षत्रद्वययोगात् तथात्वम्। स च मासः त्रिविधः मुख्यगौणचान्द्रसौरभेदात् तत्र कुम्भस्थरव्यारब्ध शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मुख्यचान्द्रः। तथाभूतकृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौणः, कुम्भस्थरविक सौरः इति। अयञ्च शब्दः दन्त्यनान्ते मेदिनिकोशे पठितः। फाल्गुने गगने फेने णत्वमिच्छन्ति वर्वराः" कारिकायाम् णत्वनिषेधकथनं मेदिनिविरोधात् प्रामादिकमेव। ४तत्पौर्णमास्यां स्त्री ङीप्। ५अर्जुनाख्ये पाण्डवे तन्नामकारणम् भा०वि०४४अ०उक्तं यथा "उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा। जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः"। ६अर्जुनवृक्षे पु० मेदि०।

फाल्गुनानुज पु० फाल्गुनादनुजायते अनु+जन–ड। १चैत्रे मासि २वसन्तकाले हारा०। ३नकुलसहदेवयोः द्वि० व०।

फाल्गुनिक पु० फाल्गुनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन् मासे ठक्। चैत्रावधिके द्वादशे मासे। [१कोषे शब्दर०

फि पु० फल–वा० ङि। १निष्फलवाक्ये २पापे च एकाक्ष०को०

फिङ्गक पु० कपिङ्ग+पृषो०। (फिङा) पक्षिभेदे शब्दमा०।

फिरङ्ग पु० स्वनामख्याते म्लेच्छदेशे १ रोगविशेषे २ भावप्र० तत्र फिरङ्गस्य निरुक्तिमाह। "फिरङ्गसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद्भवेत्। तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो व्याधिर्व्याधिविशारदैः"। तस्य विप्रकृष्टं निदानमाह गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम्। फिरङ्गिणोऽतिसंसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः। व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामनुसङ्क्रमः। भवेत्तां लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजां वरः"। फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गत इति विशेषार्थम्। रूपमाह "फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्याभ्यान्तरतस्तथा। वहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च ध्रुवम्। तत्र बाह्यं फिरङ्गं स्याद्विस्फोटसदृशोऽल्परुक्। स्फुटितो व्रणवद्वेद्यः सुखसाध्योऽपि स स्मृतः। सन्धिष्वाभ्यन्तरः स स्यादुभयोर्लक्षणैर्युतः। कष्टोऽतिचिरस्थायी कष्टसाध्यतमश्च सः"। उपद्रवानाह "कार्श्यं बलक्षयो नासाभङ्गो वह्नेश्च मन्दता। अस्थिशोषोऽस्थिवक्रत्वं फिरङ्गोपद्रवा अमी"। साध्यत्वादिकमाह वहिर्भवो भवेत् साध्यो नूतनो निरुपद्रवः। आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमामयः। बहिरन्तर्भवो जीर्णः क्षीणस्योपद्रवैर्युतः। मोध्यो व्याधिरसाध्योऽयमित्यूचुर्मुनयः पुरा"। ततोऽस्त्यर्थे इनि। फिरङ्गिन् तद्देशस्थजने तद्रोगयुते च त्रि० स्त्रियां ङीप्। [विश्व।

फु पु० फल–डु। मन्त्रोच्चारणपूर्वके १फुत्कारे २तुच्छवाक्ये च [विश्व।

फुक पु० खगे शब्दच०। [फणायां पु० हेमच०।

फुट त्रि० स्फुट–क पृषो०। १विदीर्णे २प्रस्फुटिते च। ३सर्प-फणायां पु० हेमच०।

फु(फू)त् अव्य० फल–डुति पृषो० वा दीर्घः। अनुकरणशब्दे।

फुत्कार पु० फुदित्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ–ट। वह्नौ शब्दच०

फुत्कार पु० कृ–भावे घञ् फुदित्यव्यशब्दस्य कारः। फुदित्यव्यक्तशब्दकरणे। फुत्कारयुक्ते वह्नौ आहुतिनिषेधो यथा "अल्पे कक्षे सस्फुलिङ्गे वामावर्ते भयानके। आर्द्रकाष्ठैः सञ्छन्ने फुत्कारवति पावके। कृष्णार्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम्। आहुतिं जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद् ध्रुवम्" ति०त०।

फुप्फुस पु० सुश्रुतोक्ते हृदयस्य वामपार्श्वस्थिते (फुच्का) इति ख्याते कोष्ठभेदे "स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते" व्याख्यातं चेदम् "आमस्य स्थानमामाशयः नाभेरूर्द्ध्वम्। अग्नेः स्थानं पक्वामाशयः नाभिमध्यम्। पक्वस्य स्थानं पक्वाशयः नाभेरधः। मूत्रस्य स्थानं वस्तिः। रुधिरस्य स्थानं यकृत्प्लीहानौ। हृद् हृदयम्। हृद्रसपाकसम्बद्धं यः

गोचितमलसञ्चः उण्डुकं स चान्त्रदेशे व्यवस्थितः पुरीषाधानम्। फुप्फुसं हृदयस्य वामपार्श्वे स्थितं। (फुस्फुसा) इति ख्यात." इति विजयरक्षितः।

फुल्त(ल्ल) त्रि० फल-आरम्भे भावे क्त वा तयोर्नेट् अत उत्वम्। १फलनारम्भयुते २फलने च। पक्षे फलित इति। अन्यत्र फलित इत्येव। भावे क्तिन् फुल्तिः फलने स्त्री।

फुल्ल विकाशे भ्वा०पर०अक०सेट्। फुल्लति अफुल्लीत् पुफुल्ल।

फुल्ल त्रि० फुल्ल-विकाशे अच्। विकसिते पुष्पे अमरः।

फुल्लफाल पु० फुल्ल फलात् फल-अण्। शूर्पवाते त्रिका०।

फुल्लदामन् न० ६त०। १फुल्लानां दामनि "मोनौ भौ तौ गौ यरहयसगौ फुल्लदाम प्रसिद्धम्" इ०र० उक्ते ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे।

फुल्ललोचन त्रि० फुल्लं विकसितं लोचनमस्य। १विकसितनेत्रे स्त्रियां स्वाङ्गत्वेऽपि बह्वच्कत्वात् टाप्। २मृगभेदे पुंस्त्री० शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [शब्दमा०।

फुल्लरीक पु० फल-फर्फरीकादि० नि० १देशभेदे २सर्पे च

फेण(न) पु० स्फाय-न पृषो० मतान्तरे अत्वम्। दुग्धजलादि रूपद्रव्योपरिस्थे बुद्बुदाकारे पदार्थे (फेना) अस्य आन्तत्व मपि "ऋषभो गतो नदीतीरे निमग्ने सर्पकीबिरे। यथा सारस्वता मन्त्रा अन्तरे फेणबहुता" इत्युक्तौ पक्षे अन्तरेफेण अन्त स्वरकारेण बहुता इत्यर्थः। २डिण्डिमे च ३गुडविकारभेदे स्त्री ङीप्। "वटो वेषवारात् कवङ्केन फेणी यत्र पर्पटः पिष्टवीजेन याति जीर्णमञ्जरी।" वा नीरे गगने फेनमूनवु इत्यमरान्वितम्। आहुः फाल्गुन- मित्यन्ति केचित्पूर्वव्याख्यान्वितम्" भरतधृतवाक्यम्।

फेण(न)क स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा। १फेनशब्दार्थे २पिष्टकभेदे त्रिका०।

फे(ण)नका स्त्री फे(णे)न इव कायति कै-क। जल- पक्वतण्डुलचूर्णे (फाइ) शब्दच०।

फेण(न)दुग्धा स्त्री फेण(न) इव दुग्धं निर्यासोऽस्य। (दुधफेणा) क्षुपभेदे राजनि०।

फेण(न)वाहिन् पु० फेण(न)मिव वहति श्वेतताम्। वह-णिनि। वस्त्रे शब्दमाला। [राजनि०।

फेणा(ना) स्त्री फेण(न) स्वार्थे अच्। सातलाक्षुपे

फेणा(ना)ग्र न० ६त०। बुद्बुदे। त्रिका०।

फेणि(णि)निका स्त्री (फानी) इति ख्याते पक्वान्नभेदे कताव शब्दे ३१८४।२४ पृ० दृश्यम्।

फेणि(नि)ल त्रि० फे-(ण)+अस्त्यर्थे इलच्। फेन(ण)वि- शिष्टे। २रीठाकरञ्जे ३मदनवृक्षफले च न० मेदि०। ४बदरफले राजनि० ५अरिष्टवृक्षे च पु० अमरः।

फेत्कारिणी स्त्री तन्त्रभेदे।

फेत्कारीय पु० तन्त्रभेदे। [स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

फेर पुंस्त्री० फे इत्यव्यक्तं रौति रु-वा० ड। शृगाले शब्दर०

फेरण्ड पुंस्त्री० फे इत्यव्यक्तं रण्डति रण्ड-अच्। शृगाले हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

फेरव पुंस्त्री० फे इत्यव्यक्तो रवोऽस्य। १शृगाले अमरः। २राक्षसे मेदि०। स्त्रियां ङीष् ३धूर्त्ते त्रि० शब्दर०।

फेरु पु० फे इत्यव्यक्तं रौति रु-डु। १शृगाले अमरः।

फेल गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। फेलति अफेलीत् पिफेल। अटिट् अटि न लुप्तं। अपिफेलत् त।

फेल(ला) न०स्त्री० फेल-अच् वा टाप्। १भुक्तपरित्यक्ते उच्छिष्टे शब्दरत्ना० न०। अमरे स्त्री।

फेलि स्त्री फेल इन्। उच्छिष्टे भुक्तावशिष्टे शब्दर० स्वार्थे क फेलिका तत्रार्थे

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य-
सङ्कलिते वाचस्पत्ये फकारादिशब्द-
सङ्कलनम्।

फाण्टशब्दपरिशिष्टम्—"तद्दै नवनीत भवति घृतं देवानां फाण्टं मनुष्याणाम्" शत०ब्रा० "नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमित्युच्यते" भाष्यम्।

ब

बकारः पवर्गस्य तृतीयवर्णः कादिषु त्रयोविंशतितमो व्यञ्जनवर्णः शिक्षायां च बोध्यः. अस्य स्पर्शत्वात् स्पर्शवर्णः। अस्योच्चारणस्थानमोष्ठौ। उच्चारणे ओष्ठ- जिह्वायोः स्पर्श आभ्यन्तरप्रयत्नः। बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च। अस्य वाचकशब्दाः तन्त्रे वर्णाभिधानोक्ता यथा "बो वनी भूधरो मार्गी बर्बरी लोचन- प्रियः। प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगण्डः कपर्दिनी। पृष्ठवंशोऽभया मत्तः शिखिवाहो युगन्धरः। मुख- बिन्दुर्बली घण्टा योद्धा त्रिलोचनप्रियः। क्लेदिनी तापिनी भूमि सुगन्धिस्त्रिसविप्रियः। सुरभिर्मुख विष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः। षष्ठी पुरं चपेटा च मोदको गगनं पतिः। पूर्वाषाढा मध्यलिङ्गः शनिः स्मृ तृतीयकः"। अस्याधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा "नीलवर्णां

त्रिनयनां नीलाम्बरधरां पराम्। नागहारोज्ज्वलां देवीं द्विभुजां पद्मलोचनाम्। एवं ध्यात्वा वकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य ध्येयस्वरूपं यथा “वकारं शृणु चार्वङ्गि! चतुर्वर्गप्रदायकम्। शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पञ्चदेवमयं सदा” कामधेनुत०। मातृन्यासेऽस्य दक्षकटौ न्यस्तता। काव्यादौ प्रथमप्रयोगे वकारशब्दोक्तं फलम्।

व पु० वल–ड। “वः पुमान् १वरुणे २सिन्धौ ३भगे ४तोये ५गते तु वा। ६गन्धने ७तनुसन्ताने पुंस्येव ८वपने स्मृत” मेदि०। ९कुम्भे शब्दर०।

वंहिष्ठ त्रि० अतिशयेन बहुः इष्ठन् वंहादेशः। अतिशयबहुले अमरः। [बहुले स्त्रियां ङीप्।

वंहीयस् त्रि० अतिशयेन बहु ईयसु वंहादेशः। अतिशय-

वकुर त्रि० भास्कर+भयङ्कर+वा पृषो०। १भास्करे २भयङ्करे च ऋ० १।११७।२१ भा०।

वठ दृढौ सामर्थ्ये च भ्वा०पर०सक०सेट्। वठति अवठीत् अवाठीत्। ववाठ वेठतुः। [अमर०।

वडवा स्त्री बलं वाति वा–क लस्य डः। १घोटक्याम्, २अश्विन्यादिनक्षत्रे ज्यो०। ३दास्याञ्च। वडवानलशब्दे दृश्या०

वडवाकृ(हृ)त न० वडवया दास्या कृतं (हृतं) वा। दासभेदे “भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाकृ(हृ)तः” स्मृति।

वडवाग्नि पु० वडवायाः मिथःस्पर्शाद्यायाताश्चाश्वोऽग्निः। स समुद्रस्थिते घोटकीमुखस्थे कालानले। कालिकापु०४१अ०। तयोरुत्पत्तिरुक्ताऽस्य। और्वशब्दे १५८१।८२पृ० अस्यचोत्पत्तिरुक्ता दृश्या। वडवानलादयोऽप्यत्र।

वडवामुख पु० वडवाया मुखं स्थानत्वेनास्त्यस्य अर्श आदित्वादच्। समुद्रस्थे कालानले हेमच०।

वडवासुत पु० द्वि० व० ६त०। अश्विनीकुमारयोः। अश्विनीकुमारशब्दे दृश्यम्। [निघण्टु०

वण शब्दे भ्वा०पर०सक०सेट्। वणति अवाणीत्–अवणीत्

वण पु०-वण–अप्। शब्दे भरतः।

वणिक्पथ पु० ६त० अच्समा०। हट्टे। [शब्दच०

वणिग्बन्धु पु० वणिजां बन्धुरिव पोषकत्वात्। नीलीवृक्षे

वणिग्भाव पु० ६त०। वाणिज्ये आजीवनार्थं क्रयविक्रयकरणे अमरः।

वणिग्वह पु० वणिजं वहति वह–अच्। उष्ट्रे शब्दच०

वणिज्(ज) पु० पणायते व्यवहरति पण–इजि पस्य वो वा ग्रस्य वा। आजीवनार्थं क्रयविक्रयव्यवहारकर्त्तरि अमरः। २ज्योतिषोक्ते वणादितः षष्ठे करणे च ४वाणिज्ये स्त्री मेदि०। स्वार्थे अण् वाणिज तत्रार्थे अमर।

वणिज्य न० वणिजो भावः कर्म वा य। वाणिज्ये आजीवनार्थं क्रयविक्रयादिव्यवहारे भरतः स्त्रीत्वमपि। “चतुरेण चतुर्वर्गचिन्तामणिवणिज्ययेति” मुक्ताफलम्। ष्यञ्। वाणिज्य तत्रार्थे न०।

वद स्थैर्ये निश्चलभवने भ्वा०पर०सक०सेट्। वदति अवादीत् अवदीत्। ववाद वेदतुः।

वद भाषणे वा चु०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट्। वादयति ते अवीवदत्-त। पक्षे वदतीत्यादि।

ब(व)दर पु० वदति स्थिरीभवति छिन्नस्यापि पुनः प्ररोहेण वद+स्थैर्ये अरच्। १कोलिवृक्षे २देवसर्षपवृक्षे राजनि०। तस्य फलम् अण् तस्य लुक्। ३कोलिफले राजनि०। कर्कन्धूशब्दे दृश्यम्। ४कार्पासफले ५कोलिफले न० ६कोलिभेदे (सेओयाकुल) कार्पासास्थि पु० मेदि०। अन्त्यस्यादित्वमस्यान्येषाम्। ८वराहक्रान्तायां १कार्पासवृन्ते स्त्री अमरः।

बदर(प)पाचन न० तीर्थभेदे भा०श०४८अ०। तत्र इन्द्रोपदेशेन कुमार्य्याः पक्ववदरायाः पचनात्तथात्वम्।

ब(व)दरफली स्त्री ब(व)दरस्येव फलमस्याः ङीप्। भूमिब(व)दर्य्याम् राजनि०।

ब(व)दरवल्ली स्त्री ब(व)दरफलप्रधाना वल्ली शा०त०। भूमिब(व)दरीतिख्याते लताभेदे राजनि०।

ब(व)दरामलक न० ब(व)दरमिवामलकम्। १प्राचीनामलके हारा०। शमा त०। २वदरामलकफलयोः समाहारे न०

ब(व)दरिकाश्रम पु० न०। वदरी+स्वार्थे क तस्याः समीपे तच्चिह्नितोवाश्रमः। तीर्थविशेषे। ब(व)दरीशैलोऽप्यत्र। भा० व० ९२ अ० दृश्यम्। वदरिकावनमप्यत्र तच्च हिमालयपर्वतैकदेशे श्रीनगराख्यदेशसमीपे अलकनन्दामदीपश्चिमभागे स्थितम्।

ब(व)दरी स्त्री ब(व)दर+गौरा०ङीष्। १कोलिवृक्षे अमरः २कार्पासी शब्दर० कपिकच्छ्वाम् राजनि०। तत पीलादिषु पाके कुणच्। वदरीकुण तत्पाके न०।

ब(व)दरीच्छदा स्त्री ब(व)दर्य्या इव च्छदो यस्याः। १ह्रस्वकोलिवृक्षे २शङ्खमल्लायाञ्च राजनि०।

बवदरीपत्र पु० ब(व)दर्य्या इव पत्रमस्याः। नखीनामगन्धद्रव्ये जटा०। स्वार्थे क। तत्रैव। [लिकायाम् शब्दमा०

बवदरीफला स्त्री ब(व)दर्य्या इव फलमस्याः। नीलशेफा-

बद्ध त्रि० बन्ध–कर्मणि क्त। बन्धनकर्मणि अमरः।

बद्धगुद न० बद्धं गुदमत्र । कोष्ठस्थकारके रोगभेदे “यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत् । सञ्चीयते तस्य मलः सदोषात् शनैः शनैः सङ्करवच्च नाड्याम् । निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् । हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति” भावप्र० ।

बद्धफल पु० बद्धानि फलान्यस्य । करञ्जवृक्षे राजनि० ।

बद्धमुष्टि त्रि० बद्धः दानायाप्रसारितो मुष्टिर्यस्य । कृपणे ।

बद्धमूल त्रि० बद्धं मूलमस्य । दृढमूले ।

बद्धरसाल पु० नि०क० । राजाम्रभेदे राजनि० ।

बद्धशिख त्रि० बद्धा शिखा येन यस्य वा । “सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च” प्रा०त०उक्ते १शिखाबन्धनयुक्ते २उच्चटायां स्त्री मेदि० ।

वध पु० हन-अप् । वधादेशः । हनने प्राणवियोगसाधने व्यापारे अमरः । वधपदार्थविशेषं वधिभेदञ्च प्रा० वि० उक्तो यथा

“अथ वधो निरूप्यते । ननु कोऽयं वधः किं वधित्वं कतिविधं च तत्, ? उच्यते प्राणवियोगफलकव्यापारो वधः तन्निष्पादकत्वञ्च साक्षात्परम्परोदासीनं अतिचारपरिगणितवधित्वम् अतो नेषुकारादिष्वतिव्याप्तिः तच्च पञ्चविधं स्मृतिस्वरसात् कर्त्ता प्रयोजकोऽनुमन्ता अनुग्राहको निमित्ती चेति यथाह आपस्तम्बः “प्रयोजयिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः” । अनुग्राहकमाह याज्ञवल्क्यः “चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थञ्चेत् समागतः” । तथा मनुः “बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् । यद्येको घातकस्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः” । भविष्ये “उद्दिश्य कुपितो विप्रो हन्ति विप्रमनागसम् । तदेवां निष्कृतिं वक्ष्ये शृणुष्वावहितो गुह ! । तेषां यस्य प्रहारेण स विप्रो निधनं गतः । सरस्वतीं प्रतिस्रोतः स व्रजेत् पापशुद्धये” । स च द्विविधः । एको वध्यप्रतिरोधकः अन्यः शस्त्रप्रहर्त्ता । निमित्तिनमाह विष्णुः “अन्यायेन गृहीतस्वो न्यायमर्थयते तु यः । यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” । अत्र नरान्तरव्यापाराप्रधानेन वधनिष्पादकः कर्त्ता, यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः सोऽपि द्विविधः । एकः स्वतोऽप्रवृत्तमेव पदातिं वेतनादिना वधार्थं प्रवर्त्तयति अपरः स्वतः प्रवृत्तमेव मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति । अनुमतिदाता अनुमन्ता । अनुमतिश्च द्विविधा । एका यद्विरोधाद्धननं न सम्भवति तस्य विरोधिनो मया निरोधः कर्त्तव्य इति प्रयुक्तिः । अपरा एनं हनिष्यामीति वचने मन्तव्याप्रतिषेध एव” । हिंसायाः पापाद्यनिष्टजनकत्वेऽपि वैधहिंसायाः इष्टफलजनकत्वात् नानिष्टजनकता “यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा । अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः” ति० त० उक्तेः मनुनापि “या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे । अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ” उक्तेश्च । अवधः अहिंसा च तज्जन्यपापाजनकत्वेन तद्विरोधीत्यर्थः । बहूनां रक्षार्थमेकस्य वधेऽपि पुण्यजनकत्वमुक्तम् “एकस्य यत्र निधने प्रहृष्टे दुष्टकारिणः । बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः । द्रव्यस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः । आत्मानं घातयेद्यस्तु तस्य पुण्यप्रदो वधः” कालिका०२०अ० । ब्रह्महत्ये वधेऽपि न राज्ञो दोषः प्रा०वि०स्थित “तथा नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन” स्मृतेः आततायिवधेऽपि नानिष्टफलमिति यथायथं बोध्यम् ।

वध संयमने चु०उ०सक०सेट् । बाधयति-ते अबीबधत्-त ।

बध निन्दायां बन्धने च भ्वादि०आत्म०सक०सेट् । बीभत्सते अबीभत्सिष्ट । निन्दनेऽर्थे एव स्वार्थे सन् बन्धने तु न तेन तत्र बधते अबधिष्ट इत्येव ।

वधक त्रि० वध-क्वुन । १वधकर्त्तरि त्रि० शब्दर० । २हिंस्रे १व्याधौ ३मृत्यौ च शब्दरत्ना० ।

वधत्र न० वध-करणे अत्रन् । अस्त्रे उणादि० । [त्रिका० ।

वधस्थली स्त्री ६त० । श्मशाने त्रिका० । वधस्थानमप्यत्र न०

वधाङ्कक न० वधः अङ्कमत्र कप् । कारागृहे त्रिका० ।

वधार्ह त्रि० वधमर्हति अर्ह-अण् उ०स० । वधदण्डार्हे ।

बधिर त्रि०बन्ध-किरच् । श्रोत्रेन्द्रियरहिते श्रवणशक्तिशून्ये । तस्यानर्हता मनुनोक्ता यथा “अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा” । तत अर्शआद्य० अच्(?) । बाधिरक तत्रिकटदेशादौ त्रि० । ततः दृढा०भावे वा इमनिच् पक्षे ष्यञ् । बधिरिमन् पु० बाधिर्य्य न० तद्भावे तन्निदानादि माधवकरेणोक्तं यथा “यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आवृत्य तिष्ठति । शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्यं तेन जायते” ।

ब(व)धू स्त्री बध्नाति प्रेमतया बन्ध-ऊ नलोपः, उह्यते वह-ऊ पृषोदरादित्वात् वा । १नार्य्याम्, २स्नुषायाम् अमरः

३स्नुषायां, ४नवोढायाम्, भार्य्यायां ५शारिवौषधौ ६पद्यायाम्, च मेदि० ।

ब(व)धूटी स्त्री अल्पा ब(व)धूः अल्पार्थे टि वा ङीप्। अल्प-वयस्कायां नार्य्याम् "गोपवधूटीदुकूलचौराय" भाषाप०।

ब(व)धूत्सव पु०ब(व)ध्वा उत्सव आर्त्तवम् रजः स इव प्रसवः पत्रादिर्य्यस्य । रक्ताम्लाने राजनि० ।

बधोद्यत त्रि० बधाय उद्यतः । मारणार्थमुद्युक्ते आततायिनि, अमरः । आततायिनशब्दे ६४७ पृ० दृश्यम् ।

बध्य त्रि० बधमर्हति बध+यत् ।१बधार्हे अमरः। बन्ध कर्मणि क्यप् ।२कारारोद्धव्ये । आधारे क्यप् । ३बन्धनस्थाने च

बध्यपाल पु० बध्यं कारागारं पालयति पालि-अण् उप० स० । कारागाररक्षके । विष्णु० पु० २अंशे ६अ० ।

बध्यभूमि स्त्री हन-भावे यत् बधादेश बध्यस्य भूमिः । श्म-शाने बधस्थाने बध्यस्थानादयोऽप्यत्र [तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

बध्योग पु० ऋषिभेदे ततो विदा० गोत्रापत्ये अञ् । वाध्योग

बध्र न० बन्ध-ष्ट्रन् नलोपः । १सीसके, २चर्म्मयरज्ज्वां स्त्री ङीप् । पृषो० नस्य रः । बध्रौत्यप्यत्र स्त्री अमरः ।

बन याचने तना० आत्म० द्विक० सेट् । वनुते अवनिष्ट । वेने उदित् क्त्वा वेट् वनित्वा वान्त्वा वान्त । [बबन्ध बध्यते ।

बन्ध बन्धने क्र्या०पर०सक०अनिट् । बध्नाति अभान्त्सीत् उद्+उत्तोल्य बन्धने "उद्बन्धनमृता ये च" स्मृतिः ।

अनु+नियतपूर्ववर्त्तित्वे अनुगमने च । "तेषु किं भवतः स्नेहमनुबध्नाति मानसम्" देवीमा० ।

नि+नियमेन बन्धने निबन्धशब्दे दृश्यम् ।

निर्+आग्रहे निर्बन्धशब्दे दृश्यम् ।

प्र+ग्रन्थने कात्स्नर्यनिककथने च प्रबन्धशब्दे दृश्यम् ।

प्रति+निरोधे "प्रतिबध्नाति हि श्रेयः" रघुः । व्याप्तौ च प्रति-बन्धशब्दे दृश्यम् ।

सम्+सम्बन्धे संसर्गे च।

बन्ध संयमने चुरा०उभ०सक०सेट् । बन्धयति ते अबबन्धत् त

बन्ध पु०बन्ध-घञ् । १संयमने निगडादिना गतिरोधने २स्ट-हादिवेष्टनमूले च । स्तम्भशब्दे २६२५पृ०दृश्यम् । करणे कर्म्मणि वा घञ् ।३देहे ४ऋणशोधनविश्वासाय स्थापिते द्रव्ये आधौ च । आधिशब्दे ७११पृ० दृश्यम् । करणे घञ् ।५ग-तिरोधसाधने शब्दर० । रतिबन्धभेदाश्च रतिमञ्जर्य्युक्ता यथा "पद्मासनो नागपदो लतावेष्टोऽर्द्धसंपुटः कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च । हिल्लोलो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथाऽपरः । क्षुब्धो वै धेनुकश्चैव उत्कण्ठ-स्तत परम् । सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु षोडशः" तत्तच्छब्दे तेषां लक्षणानि दृश्यानि । स्मरदीपिकोक्ता अन्येऽपि बन्धाः सन्ति यथा

"आसनप्रदो विपरीतो नागरो रतिपाशकः । केयूरः प्रिय-तोषश्च ततः समपदस्तथा । ततश्चैकपदो ज्ञेयः सम्पुट-श्चार्द्धसम्पुटः । ततः स्तनभरश्चैव ततोऽनुरतिसुन्दरः । ऊरुपीडासहचक्रौ तत्रोरुक्रमः स्मृतः । वेष्टको हसको-लस्तु ततो लीलासनस्तथा । अष्टादश क्रमाद्बन्धाः स्त्रीणां बहुसुखप्रदाः । पुंसां सुखकराश्चैव कथितास्तु क्रमा-गताः" । प्रवाहरूपेण सतत देहाद्देहान्तरगतिरूपे ६संसारे च ।

बन्धक न० बन्धे स्थापित धनम् कन् । ऋणशोधार्थम् विश्वास-हेतुतया आधीकृते १पदार्थे शब्दर०। स्वार्थे क ।२विनिमये पु० मेदि० । ३रतहिण्डके नानार्थमाला । ४पुंश्चल्यां स्त्री अमरः । ५हस्तिन्यां मेदि० उभयत्र गौरा० ङीष् । ६पञ्चपुरुषगामिन्यां स्त्रियाम् भा० आ० १२२अ०।

बन्धन न० बन्ध-भावे ल्युट् ।१निगडादिना २संयमने अमरः ३बधे मेदि०। करणे ल्युट् । ४तद्धेतौ रज्ज्वौ । हेमच०

बन्धनवेश्मन् न० ६त०। कारागारे हारा०। बन्धनागारादयो ऽप्यत्र । बन्धनालयोऽपि तत्रार्थे अमरः ।

बन्धनस्तम्भ पु० ६त० । हस्तिसंयमनकाष्ठे आलाने अमरः ।

बन्धित्र पु०बन्ध इत्र । १कामदेवे उणादि०। २चर्म्मव्यजने संक्षि०

बन्धु पु० बध्नाति मनः स्नेहादिना बन्ध-उ । १भ्रातौ मातुल-पुत्रादौ अमरः । "२बन्धुभ्यः पितृमातृत" इति स्मृतिः बान्धवे ३मित्रे ४पितरि ५मातरि ६भ्रातरि ७बन्धुजीववृक्षे च स्वार्थे अण् । बान्धव तत्रार्थे बन्धवस्त्रिविधाः पारिभाषिका आत्मबन्धुशब्दे पितृ-बन्धुशब्दे उक्ता मातृबन्धुशब्दे वक्ष्यमाणाश्च दृश्याः । अतएव "तत्सुतो गोत्रजो बन्धुरिति" याज्ञ० तएव ग्राह्या इति मिता० । दायभागमते तु मातामहादयोऽपि बन्धवः अतएव "तत्सुतो गोत्रजो बन्धुरिति" याज्ञ०व्या० तेन बन्धुपदेन असगोत्राणां मातामहादीनां ग्रहण-मित्युक्तम् । अतो मतभेदेन धनग्रहणे व्यवस्थाभेद ।

बन्धुक पु० बन्ध-उक । बन्धुजीववृक्षे शब्दरत्ना० ।

बन्धुजीव(क) पु०बन्धुरिव जीवयति जीवि-अण् ण्वुल् वा। बन्धुजीववृक्षे । (बांधुयालि) ख्याते अमरः । [च अमरः

बन्धुता स्त्री बन्धु+समूहे भावे तल् वा । १बन्धुसमूहे, २तद्भावे

बन्धुदत्त न० ३त० । १स्त्रीधनभेदे "बन्धुदत्तं तथा शुल्क

कन्याधेयकमेव च। अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तद्वाप्नुयुः” याज्ञ०। “बान्धवा भ्रातरः बन्धुदत्तप्रदेन कन्यादशायां यत् पितृभ्यां दत्तं तदुच्यते” दायभाग। तन्मते कन्यादशायां बन्धुभ्यां पितृभ्यां दत्ते ३स्त्रीधने च।

बन्धुर न० बन्ध–उरच्। १मुकुटे शब्दर० २स्त्रीचिह्ने ३तिलकल्के ४बन्धुजीवहचे ५बधिरे ६हंसे च मेदि० ७विडङ्गे हेमच०। दक्षभौषधौ राजनि० ८बके विहङ्गे च पु० शब्दर०। १०रम्ये ११नम्रे १२वेशयायां स्त्री १३समुन्नतानते च त्रि० अमर पाठान्तरम्।

बन्धुल पु० बन्ध–उलच्। १असतीपुत्रे अमरः २बन्धुके शब्दर० ३सुन्दरे ४रम्ये ५नम्रे च त्रि० अजयपालः।

बन्धूक पु० बन्ध–ऊक। (बान्धुली) इति ख्याते अमर “बन्धूककुसुमसङ्काशम्” इति मन्त्रः। रक्तपीतादिपुष्पे मध्याह्ने प्रकाशवति पुष्पवृक्षे २पीतशालके मेदि०। “असितपीतलोहितपुष्पविशेषाच्चतुर्विधो बन्धूकः। ज्वरहारी विषहारी यद्यपि वायुशमन प्रसादनः सवितुः स्यात्” राजनि०। “बन्धूकः कफकृद्ग्राही रक्तपित्तहरो लघुः” भावप्र०। (बन्धूक) इति ख्याते ३अधूपे न० हेमच०।

बन्धूर पु० बन्ध–ऊरच्। १छिद्रे उणा०। २रम्ये ३नम्रे च त्रि० रमस ४समुन्नतानते क्वचिदुन्नते क्वचिन्नते त्रि० अमर।

बन्धूलि पु० बन्ध–ऊलि। बन्धुजीवहचे शब्दर०।

बन्ध्य त्रि० बन्ध–यत्। कालप्राप्तावपि १ फलशून्ये हचे अमर। २निष्फले राजनि० “अबन्ध्यकोपस्य निहन्तुरापदाम्” किरा०। ३बन्धनीये च त्रि०। ४अप्रसूतायां स्त्रीजातौ स्त्री शब्दच०। ५बालाख्ये गन्धद्रव्ये स्त्री मेदि०। प्रा०वि० बन्ध्यायां हयचीलक्षणं यथा “बन्ध्या च दृषली ज्ञेया दृषली च रजस्वला। अथ या दृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला” ६योनिरोगभेदे स्त्री भावप्र०। ४५४७पृ० चित्तवायवुद्धे परिशिष्टे दृश्यम्।

बन्ध्यफल पु० फले बन्ध्यः पूर्वनि०। फलशून्ये हचे अमर।

बन्ध्याकर्कटी स्त्री बन्ध्यायाः उपकारिणी पुत्रप्रदत्वात् कर्कटी। विषकर्कट्याम् अस्याः पुत्रदायित्वेन बन्ध्योपकारित्वम्। स्वार्थे क तत इत्त्वम्। बन्ध्याकर्कटिका तत्रैव भावप्र० “बन्ध्याकर्कटिका तिक्ता कटूष्णा च कफापहा। स्थावरादिविषघ्नी च रसायनकरी परा” तन्नामत तत्र पुत्रदेति कीर्तनात् तस्य बन्ध्योपकारित्व बोध्यम्।

बन्ध्यातनय पु० बन्ध्यायाः तनय इव। अलीके पदार्थे बन्ध्यासुतादयोऽप्यत्र।

बभ्र गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। बभ्रति अबभ्रीत् बबभ्र।

बभ्रु पु० भृ–कु द्वित्वम् बभ्र–उ वा। १विष्णौ २विष्णौ ३नकुले ४वह्नौ, ५विशाले देशभेदे ६हृद्देशवासिनि अ०र० मेदि०। ७मुनिभेदे च दर्भिङ्गलवर्णे पु०। ८तद्वति त्रि० अमरः। स्त्रियाम् ऊङ्। १०खलतौ कफकरे पु० हेमच०। ११पिताबरकश्चाये राजनि०। गर्गा० अपत्ये यञ्। बाभ्रव्य तस्यु० नेरपत्ये पुंस्त्री०। स्त्रियां ङीप् यञोपः बाभ्रवी।

बभ्रुधातु पु० कर्म०। १स्वर्णे २गैरिके च राजनि०।

बभ्र गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। बभ्रति अबभ्रीत् बबभ्र।

बभ्रारि त्रि० भृ–इन् द्वित्वं अभ्यासे हस्। सर्वस्य भर्त्तरि “बभ्रारिरवस्युरग्नि” ताण्ड्यब्रा०।

बर न० वृ–अच् १कुङ्कुमे। २आर्द्रके ३त्वचे ४वालके गन्धद्रव्ये राजनि०। कर्मणि अप्। ५जामातरि ६वरादिश्रेष्ठ ७आयासे ८भिलुगे सारे च पु०। भावे अप्। दक्षते ८लिफलायां मेदि०। १०गुडूच्या, ११मेदाया १२माञ्जिष्ठाम् १३विडङ्गे १४पाठायां १५हरिद्रायाञ्च स्त्री टाप् राजनि०। १६शतावर्यां स्त्री मेदि० गौरा० ङीष्।

बरम् अव्य० वृ–बा० अमु। ईषदिष्टे अयमत्यस्वपादिरित्येके।

बर्जह न० गवादीनां दुग्धशोद्भवत्तिस्थाने ऋ० १।६२।४ भा०

बर्ब गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। बर्बति अबर्बीत् बबर्ब।

बर्बट पु०बर्ब–अटन्। १राजमाषे (बरबटी) त्रिका०। गौरा० ङीष्। २तत्रैव ओषधौ ३वेश्यायाञ्च स्त्री मेदि०।

बर्बणा स्त्री बर्ब–ल्यु। नीलमक्षिकायाम् अमरः।

बर्बुर न० न० बर्ब–उरच्। उदके निघण्टुः।

बर्ह दाने बधे स्तुतौ वाचि च भ्वा०आ०सक०सेट्। बर्हते अबर्हिष्ट “विगर्हितं धर्मधनैर्निबर्हणम्” नैष०।

बर्ह न० बर्ह–अच्। १मयूरपिच्छे अमरः। २पत्रे ३परीवारे हेमच०। मयूरपिच्छे पुस्त्वमपि। “कं परेद बर्हं” इति विक्रमो० प्रयोगात् “यथा बर्हाणि चित्राणि बिभर्त्ति भुजगाशनः।” क्लीबे प्रयोग। [पु०द०अव०

बर्हकेतु पु०बर्ह केतुचिह्नं यस्य। स्कन्दमनो पुत्रभेदे मार्क०।

बर्हवत् पु० बर्ह+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। मयूरपिच्छयुक्ते तत्. विश्वादि० अच्। वाच्येरं तद्वति त्रि०।

बर्हस् न० बर्ह स्तुतौ असुन्। आकारवचे ऋ० १।१।४।१०।

बर्हि न० बर्ह–इन्। कुशे।

बर्हिण पु० बर्ह+इन। मयूरे अमरः।

बर्हिन् पु० बर्ह+अस्त्यर्थे इनि। मयूरे अमरः।

बर्हिवाहन पु० बर्ही मयूरो वाहनमस्य। कार्तिकेये।

बर्हिपुष्प पु० बर्हि बर्हमुक्तमिव पुष्पमस्य । मयूरपिच्छतुल्ये नार्हकुसुमादयोऽप्यत्र ।

बर्हिर्मुख पु० बर्हिर्वह्निर्मुखमस्य । देवे अमरः ।

बर्हिश्शुष्मन् पु० बर्हिः कुशः बलमस्य । वह्नौ अमरः ।

बर्हिषद् पु० ब० व० बर्हिषि सीदति सद–क्विप् षत्वम् । पितृगणभेदे पितृशब्दे दृश्यम् ।

बर्हिष्केश पु० बर्हिः केश इव यस्य । वह्नौ ।

बर्हिष्मत् त्रि० बर्हिरस्त्यस्य मतुप् । कुशयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

बर्हिष्य त्रि० बर्हिषि दत्तम् यत् । कुशे दत्ते पिण्डादौ ।

बर्हिष्ठ त्रि० बर्हिषि कुशे तिष्ठति स्था–क ७त० वा विसर्गलोपः षत्वम् । कुशस्थिते ।

बर्हिस् न० बर्ह–कर्मणि इसि । कुशे १यज्ञिये कुशे "निहोता सत्सि बर्हिषि" सामार्चिकम् ।१।१।१। "उपमूललून बर्हिः पितृणां पर्वसु लून देवानाम्" कौ० त० । प्राचीनबर्हिःशब्दे दृश्यम् २दीप्तौ ३अग्नौ च "बर्हिषि रजतं न देयम्" श्रुतिः ।

बल जीवने, धान्यावरोधे च भ्वा० पर० सक० सेट् । बलति । अबालीत् बेलतुः । ज्वलादि० कर्त्तरि ण । बलः बालः ।

बल दाने वधे निरूपणे च भ्वा० उभ० सक० सेट् । बलति–ते अबालीत् अबलिष्ट । बेलतुः बेले । [बलत् त ।

बल जीवने चु० उभ० अक० सेट् मित् घटा० । बलयति–ते अबीबलत्

बल निरूपणे चु० आत्म० सक० सेट् । बालयते अबीबलत ।

बल न० बल–अच् । १सैन्ये २देहजे सामर्थ्ये ३स्थौल्ये ४गन्धरसे ५रूपे मेदि० ६शुक्रे हेमच० ७दर्द्देहे जटा० ८पद्मवीजे शब्दर० ९रक्ते च शब्दच० । १०बलयुक्ते त्रि० मेदि० ११काके १२बलदेवे अमरः । १३वरुणवृक्षे शब्दच० । १४दैत्यभेदे पु० मेदि० । तत्र पारिभाषिकबलानि ब्रह्मवै० ३५ अ० उक्तानि यथा

"क्षत्रियाणां बलं युद्धं व्यापारश्च बलं विशाम् । भिक्षाबलं भिक्षुकाणां शूद्राणां विप्रसेवनम् । हरौ भक्तिर्हरेर्दास्यं वैष्णवानां बलं हरिः । हिंसा बलं खलानाञ्च तपस्या च तपस्विनाम् । बलं वेशश्च वेश्यानां योषितां यौवनं बलम् । बलं प्रतापो भूपानां बालानां रुदितं बलम् । सतां सत्यं बलं, मिथ्या बलमेवासतां सदा । अनुगानामनुगमः स्वल्पस्थानाञ्च सञ्चय । विद्या बलं पण्डितानां वाणिज्यं वणिजां बलम् । अशत्रुकर्मशीलानां गाम्भीर्यं साहसं बलम् । धनं बलं च धनिनां गुणीनां शीलमेव च । बलं विवेकः शान्तानां गुणिनां बलमेकता । गुणो बलं च गुणिनां चौराणां चौर्यमेव च । विप्रकर्मश्च कापट्यमधर्मवर्णिनां बलम् । हिंसा च हिंस्रजन्तूनां सतीनां पतिसेवनम् । शरणापौ सुराणाञ्च शिष्याणां गुरुसेवनम् । बलं धर्मो हृष्टस्थानां भृत्यानां राजसेवनम् । बलं स्तवः स्तावकानां ब्रह्म च ब्रह्मचारिणाम् । यतीनाञ्च सदाचारो न्यासः सन्न्यासिनां बलम् । पापं बलं पातकिनां सुभक्तानां हरिर्बलम् । पुण्यं बलं पुण्यवतां प्रजानां नृपतिर्बलम् । फलं बलञ्च वृक्षाणां जलधीनां जलं बलम् । जलं बलञ्च मत्स्यानां मत्स्यानाञ्च जलं बलम् । शान्तिर्बलञ्च भूपानां विप्राणाञ्च विशेषतः । "विद्याभिजनमित्राणि बुद्धिसत्त्वधनानि च । तपःसहायवीर्य्याणि दैवञ्च दशमं बलम्" । भा० शा० ।

वैद्यके सद्योबलकरपदार्थाः संक्षेपतो दर्शिता यथा "सद्यो बलकरं प्रोक्तं बालाभ्यङ्गः सुभोजनम् । सद्यो बलकरं प्रोक्तं सर्पिश्च माषमप्युत" । "धातूनां यत् परं तेजस्तदोजस्तदेव बलमित्युच्यते" वैद्य० वायुदत्ते १५स्कन्दानुचरभेदे पु० । "बलञ्चातिबलश्चैव महावक्त्रौ महाबलौ" भा० श० ४५।२६ श्लो० । असुरभेदश्च इन्द्रेण हतः इन्द्रपर्य्याये बलारातिशब्ददर्शनात्" देवीपु० ४७अ० तु स विष्णुना हतः "तदा हतो तत्क्षणेन दानवेन महात्मना । विष्णुनापि स्वचक्रेण शिरश्छिन्नमभूत्तदा । तस्यावयवसञ्जाता वज्राद्या रत्नजातयः । शोषणे सुरतेजांसि पद्मरागाणि चाभवन् । शिशुपालदानेन कायो रत्नाकरोऽभवत्" । [अमर । अन्त्यस्यसादिरयमिति स्वामी ।

बलक्ष पु० बल क्षायत्यस्मात् क्षै–क । १शुक्लवर्णे । २तद्वति त्रि० ।

बलज न० बलात् जायते जन–ड । १क्षेत्रे २पुरद्वारे ३शस्ये ४युद्धे च । ५बलजाते त्रि० मेदि० । ६नरयोषायां ७यूथिकायां च स्त्री मेदि० ।

बलद पु० बलं ददाति दा–क । "पौष्टिके बलदः स्मृतः" १पौष्टिककर्माङ्गे वह्निभेदे । २अश्वगन्धायां स्त्री । राजनि० ३बलदातरि त्रि० । ४जीवके पु० राज.न० ।

बलदीनता स्त्री ६त० । ग्लानौ हेमच० ।

बलदेव पु० बलेन दीव्यति दिव–अच् बलोद्रिक्तो देवो वा शाक०त० । १बलरामे "बलदेवो बलोद्रेकात्" ब्रह्मवै० जन्मख० ४३ अ० । २त्रायमाणौषधौ स्त्री अमरः । ३वायौ पु० मेदि० ।

बलप्रसू स्त्री ६त०। रोहिण्यां वसुदेवभार्य्याभेदे स्त्री शब्दच० तज्जनन्यादयोऽप्यत्र।

बलभद्र पु०बल+अर्श आद्यच बलो बलवानपि भद्रः सौम्यः। १बलदेवे, अमर। २गवये राजनि०। ३अनन्ते पु० ४बलयुते त्रि० हेमच०। ५लोध्रे शब्दच०। बलेषु भद्रा। ६त्रायमाणौषधौ ६पूतकुमार्य्यां च स्त्री मेदि०। स्वार्थे क। बलभद्रिका तत्रार्थे स्त्री अमर।

बलराम पु० बलेन रमते रम सत्तायां कर्त्तरि घञ् बलोपपदको वा रामः शा०त०। कृष्णाग्रजे रोहिणीनन्दने संकर्षणे रामस्य दाशरथिपरशुरामबलरामभेदेन त्रित्वात् अस्य बलोपदकत्वात्तथात्वम्। [भरत०।

बलल पु० बल-आति ला—क बल-कलच वा। बलरामे

बलवत अव्य० बल+अतिशये मतुप् मस्य वः। १अतिशये अमरः। "बलवदपि शिक्षितानाम्" शकुन्तला। २बल विशिष्टे माधवे त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप्। [जटाधर०।

बलवर्द्धिनी स्त्री० बल वर्द्धयति वृध—णिनि। जीवकौषधौ

बलविन्यास पु० बलानां सैन्यानां विशेषेण दुर्भेद्यतायै न्यासः स्थापनम्। व्यूहे सेनायाश्रितिवेशविशेषे अमरः।

बलशालिन् त्रि० बलेन शालते शाल-णिनि। बलविशिष्टे स्त्रियां ङीप्। [इन्द्रे हला०। बलनिसूदनोऽप्यत्र।

बलसूदन पु० बल तन्नामकमसुरं सूदयति सूद ल्यु।

बलस्थिति स्त्री स्था आधारे क्तिन् ६त०। शिविरे त्रिका०।

बलहन् पु०बलनामासुरं बल वा हन्ति हन क्विप्। बलारातौ १इन्द्रे २श्लेष्मधातौ शब्दर०। ३बलरामे हरिवं० १११ अ०।

बला स्त्री० बल कार्य्यत्वेनास्त्यस्याः। (बालियडा) १क्षुपभेदे, अमर। "बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत्। स्निग्धं ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम्। बलामूलत्वचूर्णं पीतं सक्षीरशर्करम्। मूत्रातिसारं हरति दृष्टमेतन्न संशयः" भावप्र०। विश्वामित्रेण रामाय दत्ते २अस्त्रविद्याभेदे अतिबलशब्दे दृश्यम्।

बलाका स्त्री० बल-संवरणे आक। १बकपङ्क्तौ २बके बिसकण्ठिकायां ३बकभेदे ४कामुक्यां च शाश्वतः।

बलाकाश्व पु० अजकस्यपुत्रे नृपभेदे हरिवं० ७अ०।

बलाकिन् त्रि० बलाका+अस्त्यर्थे इनि। १बलाकायुक्ते स्त्रियां ङीप् २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा० आ० ६७अ०।

बलाङ्गक पु० बलयुक्तमङ्गमत्र कप्। वसन्तकाले हेमच०।

बलाञ्चिता स्त्री ३त०। बलरामवीणायां शब्दरत्ना०।

बलाट पु०बलाय तद्दानाय अटति गच्छति उदरम् अट-अच्। मुद्गे (मुग) हेमच०।

बलात् अव्य० बलं सामर्थ्यं कारणत्वेनातति अत-क्विप्। हठादित्यर्थे। पञ्चम्यन्तबलशब्देनास्य न गतार्थता बलात् कार इत्यादिसिद्धये तस्याव्ययत्वाङ्गीकार्य्यत्वात्। [च।

बलात्कार पु०बलात्+कृ-घञ्। बलपूर्व्वककरणे हठात्करणे

बलात्मिका स्त्री० बलमेवात्मा स्वरूप कारणत्वात् यस्या कप् अत इत्वम्। (हातिशुंडा) हस्तिशुण्डीवृक्षे शब्दर०

बलादि पु० चतुरर्थ्यां य प्रत्ययनिमित्ते १शब्दगणे स च गणः पा०ग०उक्तो यथा "बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुल मूल उल डुल वन कूल"। अस्त्यर्थे मा १मतुप्प्रत्यय निमित्ते २शब्दगणे च स च गणः पा०ग०सूत्रे उक्तो यथा "बल उत्साह उद्भास उद्वास उद्वास शिखा कुल चूडा सुन कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध"।

बलाया स्त्री० बलाय अग्न्या। (वेलियाड़ा) क्षुपभेदे राजनि

बलाध्यक्ष पु० ६त०। सेनापतौ मनु० ७।१८६।

बलानुज पु० अनुजायते अनु+जन—ड ६त०। श्रीकृष्णे।

बलाबलाधिकरण न० बलञ्च अबलञ्च ते अधिक्रियेते अस्मिन् अधि+कृ-आधारे ल्युट्। आकाङ्क्षानाकाङ्क्षाकृतबलाबलयोर्निश्चायके जैमिन्युक्ते न्यायभेदे यथा "सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्र वैश्वदेवयागस्यामिक्षानि तत्वेन वाजिनाकाङ्क्षेति न तत्र तद्यागाङ्गत्वम् वेदान्तप०।

बलामोटा स्त्री० बलमामोटयति आ+मुट—अच्। नागदमन्याम् भवाप्र०

बलाय पु० बलस्यायः स्थानम्। वरुणवृक्षे शब्दच०।

बलाराति पु० बलस्य तन्नामासुरस्यारातिः। इन्द्रे अमरः। बलशत्रु प्रभृतयोऽप्यत्र। [ल्ल। पानीयामलके शब्दच०।

बलालक पु० बलाय सामर्थ्याय अलति पर्य्याप्नोति अल-

बलास पु० बलमस्यति क्षिपति अस०अण् उप०स०। कफधातौ हेमच० "गौरव कफस्य स्वायोऽवधिबलस्योऽग्निमार्दवम्। माधुर्य्यमपि चास्यस्य बलासावततेर्वृद्धितः"

बलासकन्द पु० बलं सामर्थ्यमाक्रन्दयति आ+क्रन्द-अ ताट्ये कन्दः। शुशुन्धकन्दे राजनि०।

बलि पु० बल—इन्। १ पूजायाम् २उपहारे, "दद्यात्स्तौ बलिं चैव निजगात्रासृगुक्षितमिति" प्रयुक्ते ३राजग्राह्ये अमर० ४चामरदण्डे, स्तम्भस्यैकदेशस्यानुसन्धानसमये भागे, ५भूतयज्ञे, हेमच०। "बलिकर्म ततः कुर्य्यादिति" स्मृतिः।

विरोचनसुते ८दैत्यभेदे च "येन बद्धो बलीराजा दानवेन्द्रो महाबलः" रक्षाबन्धनमन्त्रः। ९जरया श्लथचर्मणि स्त्री॰ ङीप्। "गृहस्थस्तु यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः" इति मनुः। १०उदरावयवभेदे "वलि-त्रय चारु बभार बाला" इति कुमारः। ११गुह्यस्थे अङ्कु-राकारे मांसपिण्डे, वैद्यकम् अर्शःशब्दे दृश्यम्। १२गृह-दारुभेदे च (पाड) स्त्री॰ स्वार्थे क। बलिका तत्रार्थे अतिबलायाञ्च राजनि॰। १३ययातिवंश्यसुतपोनृपपुत्रे विष्णु पु॰। दानवभेदकथा भाग॰ ८स्क॰ दृश्या।

वैश्वदेववलिकरणप्रकारः मार्क॰ पु॰ उक्तो यथा। "ततोऽग्नेस्तर्पणं कुर्य्याद्दद्याच्च बलिमित्यथ। ब्रह्मणे गृहमध्ये तु विश्वदेवेभ्य एव च। धन्वन्तरिं समुद्दिश्य प्रागुदीच्यां बलिं क्षिपेत्। प्राच्यां शक्राय, याम्यायां यमाय बलिमाहरेत्। प्रतीच्यां वरुणायैव सोमायो-त्तरतो बलिम्। दद्याद्धात्रे विधात्रे च बलिं द्वारे गृहस्य च। अर्य्यम्णे च बलिं दद्यात् गृहेभ्यश्च सम-न्ततः। नक्तञ्चरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत्। पितॄणां निर्वपेच्चैव दक्षिणाभिमुखस्थितः। गृहस्थ-स्तत्परो भूत्वा सुसमाहितमानसः। ततस्तोयमुपादाय तेष्वेवाचमनाय वै। स्थानेषु निक्षिपेत् प्राज्ञस्तास्ता उद्दिश्य देवताः। एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः। आप्यायनाय भूतानां कुर्य्यादुत्सर्गमादरात्। श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्च वपेद्भुवि। वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातरुदाहृतम्"।

देवोद्देश्यकबलिविशेषादिकं यथा

"साधकैर्बलिदानेषु ग्राह्याः सर्वस्य तु। प-क्षिणः कच्छपा ग्राहा मत्स्या नवविधा मृगाः। महिषो गोधिका गावश्छागो बभ्रुश्च शूकरः। खड्गश्च कृष्णसारश्च गोधिका शरभो हरिः। शार्दूलश्च नर-श्चैव स्वगात्ररुधिरन्तथा। चण्डिकाभैरवादीनां बलयः परिकीर्त्तिताः। बलिभिः साध्यते मुक्ति-र्बलिभिः साध्यते सुखम्। बलिदानेन सततं जयेत् शत्रू-न्नृपान्नृपः। मत्स्यानां कच्छपानाञ्च रुधिरैः सततं शिवा। मासैकं तृप्तिमायाति ग्राहैर्मासांस्तु त्रीनथ। मृगाणां शोणितैर्देवी नराणामपि शोणितैः। अष्टौ मासानवाप्नोति तृप्तिं कल्याणदा च सा। गोगोधि-कानां रुधिरैर्वार्षिकीं तृप्तिमाप्नुयात्। कृष्णसारस्य रुधिरैः शूकरस्य च शोणितैः। आप्नोति सततं देवी तृप्तिं द्वादशवार्षिकीम्। महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्षिकीम्। तृप्तिमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथा। सिंहस्य शरभस्याथ स्वगात्रस्य च शोणितैः। देवी तृप्ति-मवाप्नोति सहस्रं परिवत्सरान्। मांसैरपि तथा प्रीती-रुधिरैर्यस्य यावती। कृष्णसारस्तते खड्गं तथा मत्स्यश्च रोहितम्। वार्ध्रीणसयुगस्यापि फलं तेषां पृथक् शृणु। कृष्णसारस्य मांसेन तथा खड्गेन चण्डिका। वर्षान् पञ्च शतान्येव तृप्तिमाप्नोति केवलाम्। रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसैर्वार्ध्रीणसस्य च। तृप्तिमाप्नोति वर्षाणां शतानि त्रीणि मत्प्रिया। त्रिःपिबस्त्वीन्द्रिय-क्षीणः श्वेतो वृद्धस्त्वजापतिः। वार्ध्रीणसः प्रोच्यतेऽसौ हव्ये कव्ये च सत्कृतः। नीलग्रीवो रक्तशीर्षः कृष्ण-पादः सितच्छदः। वार्ध्रीणसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णो रतिप्रियः। "मन्त्रपूतं शोणितन्तु पीयूषं जायते सदा। मस्तकस्यापि तस्यास्ति मांसस्यापि सदा शिवा। तस्मात्तु पूजने दद्याद्बुधः शीर्षस्य लोहितम्। भोज्ये होमे च मांसानि नियुञ्जीयाद्विचक्षणः। भूपाद्य न मांसानि दद्याद्वै साधकः क्वचित्। मद्ये तु लोहि-[illegible] शीर्षममृतं तत्तु जायते। कुष्माण्डमिक्षुदण्डं मद्य-मासवमेव च। एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृप्तौ छाग-समाः सदा। चन्द्रहासेन कर्त्र्या वा छेदनं सत्त्वसि-ध्यते। दात्रासिधेनुककचशङ्कुलाभिस्तु मध्यमम्। क्षुरस्तु रप्रभल्लैश्चैवाधमं परिकीर्त्तितम्। एभ्योऽन्यै-र्शक्तिरायुधाद्यैर्बलिच्छेद्यः कदापि न। नाप्नोति देवी बलिं तस्य दाता मृत्युमवाप्नुयात्। हस्तेन च्छेदयेद्यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम्। पक्षिणं वा मन्त्रहत्वा सोऽप्य-प्नोति महद्दुःखम्। आमन्त्र्य खड्गन्तु बलिं नियुञ्जीत विचक्षणः।" "पशूनां पक्षिणाञ्चापि नराणाञ्च विशे-षतः। स्त्रियं न दद्यात्तु बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात्। अज्ञातबलिदानेषु योषितं पशुपक्षिणोः। बलिं दद्या-न्मासुषीन्तु त्यक्त्वा अज्ञातपूजितम्। न त्रिमासीयकाच्यूनं पशुं दद्यात् शिवाबलिम्। न च त्रिपक्षकाच्यूनं प्रद-द्याद्वै पतत्रिणम्। काणाभ्यङ्गादिदुष्टन्तु न पशुं पक्षिण-न्तथा। देव्यै दद्याद्यथामर्त्यं तथैव पशुपक्षिणौ। छिन्नलाङ्गूलकर्णादिभग्नदन्तन्तथैव च। भग्नशृङ्गादि-कस्यापि न दद्यात्तु कदाचन।" "नारं सद्यो निरो-रक्तं देव्याः सम्यक् निवेदयेत्। छागन्तु वामतो दद्यान्म-हिषं वितरेत् पुरः। पक्षिणं वामतो दद्यादग्रतो दे[illegible]

शोणितम् । क्रव्यादीनां पशूनान्तु पक्षिणाञ्च शिरोऽसृजम् । वामे निवेदयेत् पात्रं जलजानाञ्च सर्व्वशः । कृष्णसारस्य कूर्म्मस्य खड्गस्य शशकस्य च । पाश्चात्यानामथ मत्स्यानामप एव निवेदयेत् । सिंहस्य दक्षिणे दद्यात् खड्गिनोऽपि च दक्षिणे । पृष्ठदेशे न दद्यात्तु शिरो वा रुधिरं बलेः" कालिकापु० नानास्थानीयम् ।

"बलिदानेन विप्रेन्द्र ! दुर्गाप्रीतिर्भवेन्नृणाम् । हिंसाजन्यञ्च पापञ्च लभते नात्र संशयः । उत्सर्गकर्त्ता दाता च छेत्ता पोष्टा च रक्षकः । अग्रपश्चान्निरोद्धा च सप्तैते वधभागिनः । यो यं हन्ति स तं हन्ति चेति वेदोक्तमेव च । कुर्व्वन्ति वैष्णवीं पूजां वैष्णवास्तेन हेतुना" ब्रह्म-प्रकृ० ६१ । ६२ अ० । बलिदाननिन्दा यथा,

"पार्वत्युवाच । ये समाचरमित्युक्त्वा प्राणिहिंसनतत्पराः । तत् पूजनं ममामेध्यं तद्दोषात्तदधोगतिः । मदर्थे शिव ! कुर्व्वन्ति तामसा जीवघातनम् । आकल्पकोटि निरये तेषां वासो न संशयः । मम नाम्नाथ वा यज्ञे पशुहत्यां करोति यः । क्वापि तन्निष्कृतिर्नास्ति कुम्भीपाकमवाप्नुयात् । दैवे पैत्र्ये तथात्मार्थे यः कुर्य्यात् प्राणिहिंसनम् । कल्पकोटिशतं शम्भो ! रौरवे स वसेद् ध्रुवम् । यो मोहान् मानवैर्हिंसां कृत्वा कुर्य्यात् कदाचन ॥ एकविंशतिकल्पं स तत्तद्योनिषु जायते । यस्तु यज्ञे पशून् हत्वा कुर्य्यात् शोणितकर्द्दमम् । स पचेन्नरके तावद् यावल्लोमानि तस्य वै । हन्ता कर्त्ता तथोत्सर्गकर्त्ता धर्त्ता तथैव च । तुल्याभवन्ति सर्व्वे ते ध्रुवं नरकगामिनः । सम्मोहाद्ये पशून् हत्वा नरक-पाकसहस्रलेत् । यो दुष्टः स तु पूयोदे वसेद् देव ! न संशयः । देवतान्तरसम्मानव्याजेन स्वेच्छया तथा । हत्वा जीवांस्ततो मोहात् नित्यं नरकमाप्नुयात् । यूपे बद्धा पशून् हत्वा यः कुर्य्याद्रक्तकर्द्दमम् । तेन चेत् प्राप्यते स्वर्गो नरकं केन गम्यते । उपदेष्टा वधे हन्ता कर्त्ता धर्त्ता च विक्रयी । उत्सर्गकर्त्ता जीवानां सर्व्वेषां नरकं भवेत् । मध्यस्थस्य कथायापि प्राणिनां क्रयविक्रये । तथा द्रष्टुश्च सूनायां कुम्भीपाको भवेद्ध्रुवम् । अयकामावधो भूत्वा योऽज्ञानेन विमोहितः । हन्यात् विविधान् जीवान् कुर्य्यान्मखाय शङ्कर ! । तद्रोव्यथवश्य तत्यातिदारादिकभ्रटाम् । पश्चिरादेव भवेन्नाशो मृत स नरकं व्रजेत् । देवयज्ञे पितृश्राद्धे तथा माङ्गल्यकर्म्मणि । तस्यैव नरके वासो यः कुर्य्याज्जीवघातनम् । मद्भ्राजेन पशून् हत्वा यो भवेत् मत्त मन्नुभिः । मद्गात्रलोमसंख्यादेरधिपमवते वसेत् । आवयोरन्यदेवानां नाम्ना च परकर्म्मणि । यः शपोत्थ पशून् हन्यात् सोऽस्मतामिषमाप्नुयात् । पशून् हत्वा तथा त्वां मां योऽर्चयेन्मांसशोणितैः । तावत्तन्नरके वासो यावच्चन्द्रदिवाकरौ । निर्व्विकारमभक्ष्यं तत् वस्त्वद्रव्येण यत् कृतम् । यस्मिन् यज्ञे शम्भो ! शम्भो ! जीवहत्या भवेद्ध्रुवम् । यज्ञमारभ्य चेद् यज्ञः कुर्य्याद्दै पशुघातनम् । स तदाऽधोगतिं गच्छेदितरेषाञ्च का कथा । आवयोः पूजनं मोहाद् ये कुर्य्युर्मांसशोणितैः । पतन्ति कुम्भीपाके ते भवन्ति पशवः पुनः । फलकामास्तु वेदोक्तैः पशोरालभनं मखे । पुनश्चासत् फलं भुक्त्वा ये कुर्व्वन्ति पतन्त्यधः । स्वर्गकामोऽश्वमेधं यः करोति निजमायया । तद्भोगान्ते पतेद्भूयः स जन्मनि भवार्णवे । ये हताः पशवो लोकैरिह स्वार्थेषु कोविदैः । ते परत्र तान् हन्युस्तथा खड्गेन शङ्कर ! ॥ आत्मसुखकामाद्दिष्ट-वन्मांसकुक्षेच्छया । यो दुरात्मा पशून् हन्यात् आत्मादीन् घातयेत् स तं । जानन्ति नो वेद पुराणतत्त्वं ये कर्म्मठाः पण्डितमानयुक्ताः । लोकाधमास्ते नरके पतन्ति कुर्व्वन्ति मूढाः पशुघातनं चेत् । येऽज्ञानिनो मन्दधियोऽकृतार्था भवे पशु घ्नन्ति न धर्म्मशास्त्रम् । जानन्ति नार्कं नरकं न मुक्तिं गच्छन्ति घोरं नरकं नराधमाः । मूढा अकाण्डौ न विदन्ति शास्त्रं न धर्म्ममार्गं परमार्थतत्त्वम् । पापं न पुण्यं पशुघातका ये पूयोदवासो भवतीह तेषाम् । जीवानुकम्पां न विदन्ति मूढा भ्रान्ताश्च वेदवृथाविनोद धर्म्मम् । आर्त्ता भवे प्रायश्चित्तं तु कुर्व्वन्ते यान्ति मर्त्याः खलु रौरवाख्यम् । ततस्तु खलु जन्तूनां घातनं नो करिष्यति । शुद्धात्मा धर्म्मवान् ज्ञानी शान्तिमेव मानवः । यदीच्छेदात्मनः क्षेमं त्यक्त्वाऽमानं तदा नरः । जीवान् क्वापि नो हन्यात् बद्धटापक एव चेत् । सम्पत्तौ च विपत्तौ वा परलोकेच्छुकः पुमान् । कदाचित् प्राणिनो हत्यां न कुर्य्यात् तत्त्ववित् सुधीः । मानवो यः परत्रेह तच्छुभिच्छेत् कदाचन ॥ सर्व्वविद्-भयत्नेन न कुर्य्यात् प्राणिनां वधम् । वधाद्भवति यो मर्त्त्यो जीवान् तत्त्वज्ञ । धर्म्मवित् ! किं पुण्यं तस्य यज्ञोऽयं मह्याप्तं स तु रक्षति । यो रक्षेत् घातनात् शम्भो ! जीवनाय दयापरः । तस्य भवतमो नित्यं सर्व्वरक्षां करोति च । एकस्मिन्नक्षिते जीवे त्रैलोक्यं तेन रक्ष

तम् । बजत् शङ्कर । येन तक्काद्धरम् पातयेत् । पशुच्छिदाविधियेन पुराणे निगमे तथा । उक्तो रज-स्तमोभ्यां स केवल मनसापि वा । नरकस्वर्गभोगार्थं संसाराय प्रवर्त्तितः । तयोस्तत्कर्मभोगेन गमनागमन भवेत् । सत्येन साम्प्रतमस्त्वे च विधिर्नैव शङ्कर ।। •प्रदर्शितो निवृत्तिस्तु यत्नापि सात्त्विकी क्रिया । एवं नानाविधं कर्म पयोराद्यमनादिकम् । कामाशयः फला-काङ्क्षी तस्वाऽस्थानेन मानव । पञ्चजन्मानाविना क्षिप्त्वा भ्रान्त्याशा तामसीं सदा । यमभीतिहर• भक्त्या यदि गोविन्दमाश्रयेत् ।" पाद्मोत्तरखण्डे १०४ १०५अ० ।

बलिध्वंसिन् पु० बलिं ध्वंसयति स्वस्थानात् पातयति ध्वन्स-णिच्-णिनि । विष्णौ वामनावतारेण हि तस्य तथात्वम् । तत्कथा च वामनपु० ११अ० दृश्या ।

बलिनन्दन पु० ६त० बाणासुरे शब्दर०। [कर्मवति अमर ।

बलिन(भ) त्रि० बलि+अस्त्यर्थे-इन भ वा । जरया शिथिल

बलिन् त्रि० बलमस्त्यस्य इनि । १बलवति । २उष्ट्रे, ३महिषे, ४वृषे, ५शूकरे, ६कुन्दवृक्षे, ७कफे पु० शब्दा० रत्नमा० पु० हेम० । ८माषरामे शब्दर० (बेलियाडा) १०क्षुपे स्त्री ङीप् शब्दच० ।

बलिपुष्ट पु० बलिना वैश्वदेववलिद्रव्येण पुष्ट पुष-क्त ३त० । काके अमर स्त्रियां ङीप् ।

बलिपोदकी स्त्री उपोदक्यां राजनि० ।

बलिप्रिय पु० बलिना प्रीणाति प्री-क । लोध्रवृक्षे शब्दच० ।

बलिबिन्ध्य पु० रैवतकमनोः पुत्रभेदे भाग०८।५।२ ।

बलिभुज् पु० बलिं वैश्वदेवद्रव्यम् स्वेच्छया दत्तवलिं भुङ्क्ते भुज-क्विप् । काके अमर० ।

बलि(ली)मुख पु० बलि(ली)युक्तं मुखमस्य शाक०त० । वानरे अमर० । [पति । २उष्ट्रे पु० राजनि० ।

बलिष्ठ त्रि० अतिशयेन बली बलिन्+इष्ठन् । १अतिशयबल

बलिष्णु त्रि०बल-संवरणे इष्णु । अपमानिते उणा० ।

बलिसद्मन् न०६त०।पाताले अमर० बलिमन्दिरादयोऽप्यत्र ।

बलीक पु० न०बालयति आवृणोति बल-ईकन् नि० । पटल प्रान्ते (ओलँच) अमर । [युते स्त्रियां ङीप् ।

बलीयस् त्रि० अतिशयेन बली बलिन्+ईयसु । अत्यन्तबल-

बलीवर्द्द पु० ई लक्ष्मी व-विच वर तौ ईवरौ ददाति दा-क ईवर्द्द. बली चासौ ईवर्द्दश्चेति । वृषे अमर० । तत शुभ्रा० अपत्ये ढक् । बालीवर्द्देय तदपत्य पु स्त्री०

बलूल त्रि० बल+सिध्मा० वा लच् ऊङ् । बलयुक्ते ।

बलोत्कटा स्त्री १स्कन्दानुचरमातृकाभेदे भा० शा०४५अ० । २बलेनोत्कटे त्रि० ।

बल्य न० बलाय हित बल+यत् १प्रधानधातौ शुक्रे, २बल साधने च ३अश्वगन्धायाम्, ४अतिबलायां, ५प्रसारण्यां च, ६प्रसारिण्यांच स्त्री राजनि०। बला०चतुरर्थ्यां यत् ।७बल-निर्वृत्ते त्रि०८बुद्धभिक्षुके पु०त्रिका०। [तृणभेदे हेमच

बल्वजा स्त्री० बल-क्विप् त वजति वज-गतौ अच् । उलपे

बल्ह स्तृतौ दाने, वधे, च सक० याचने द्विक० भ्वा०आत्म० सेट् । बल्हते अबल्हिष्ट बबल्हे ।

बल्हि पु०बल्ह-इन् ।१क्षत्रियभेदे२जनपदभेदे स्वार्थे क तत्रा र्थे । तत कोपधत्वात् भवे अण् । बाल्हिक हिङ्गुनि न०

बव पु०प्रथमे तिथ्यर्द्धरूपे करणभेदे करणशब्दे दृश्यम् ।

बष्क(ष्क)यि(णी)नी स्त्री मस्क गतौ अयन् पृषो० मस्य ब-सस्य वा षत्वम् । बष्क(ष्क)योऽस्त्यस्या इनि ङीप् सम-भ्यस्त्वे णत्वम् । चिरप्रसूतायां गवि अमर०। बष्क(ष्क)य नयतीति नी-ड गौ० ङीष् समभ्यस्त्वे पूर्व० णत्वम् बष्क(ष्क)यणी(नी) इत्यप्यत्र स्त्र. ।

ब(व)ह वृद्धौ भ्वा० आत्म० अक० से [illegible] ब(व)हते अब(व)हिष्ट । बवहे महिस। इत्यादिषु [illegible] दिरिति पाणिनीया । इन्तोष्ठ्यादिरिति वोपदेव ।

बहल त्रि०बहि-कलच् नलोपश्च १प्रचुरे २बहुशब्दार्थे च ।

ब(व)हु त्रि० बं(वं)हि-कु नलोप० । १निरन्तरनेकसङ्ख्यान्विते, २विपुले च । ब(व)ह्वादि० स्त्रियां वा ङीप् । बहुत्वं च त्रित्वपर्य्यवसायि कपिञ्जलन्यायात् धर्मोबहुत्वि शेषजन्यत्वं तच्च पर्य्याप्त्या सर्वत्र वर्त्तते समवायेन प्रत्येकं वृत्तिमत् । अस्य सङ्ख्यावत् कार्य्यम् तेन बहुत्व बहुल बहुतिथ इत्यादि । ४दाक्ष्ये खगे ५जलखातके च मेदि०

बहुक पु० बहु+संज्ञायां कन् । १कर्कटे २सूर्ये ३अर्कवृक्षे

ब(व)हुकण्टक पु० ब(व)हूनि कण्टकान्यस्य । १क्षुद्रगोक्षुरे । २यवासे (गाखुरी) ३हिन्ताले ४अग्निदमन्यां स्त्री० क्षुप-भेदे राजनि० । [कण्टकारिकायाम् राजनि० ।

ब(व)हुकण्टा स्त्री ब(व)हव कण्टा कण्टका यस्या ।

ब(व)हुकन्द पु० ६ब० । १सूरणे । २कर्कट्यां स्त्री० राजनि०।

बहुकर त्रि०ब(व)हूनि किरति कृ-अच् ।(फरास) १सम्मार्ज-नकरे खलपौ अमर । करणे अप् । २सम्मार्जन्यां स्त्री हेम० गौरा० ङीष् । कृ-अच् ६त० । १उष्ट्रे त्रिका० । ४अनेककार्य्यकरे त्रि० । [कियवीमृ राजनि ।

ब(व)हुकर्णिका स्त्री०ब(व)हव कर्णो इव पर्णान्यस्या । आखु

बहुकूर्च पु॰ बहूनि कूर्चान्यस्य । मधुनारिकेलिके राजनि॰ ।
ब(व)हुगन्ध पु॰ ६ब॰ । १कुन्दुरुके । २त्वचे, (तेजपात) न॰ । ३चम्पककलिकायां ४यूथिकायां५कृष्णजीरके च स्त्री राजनि॰
बहुगन्धदा स्त्री॰ ब(व)हुगन्धं ददाति दा—क । मृगमदे । राजनि॰ ।
ब(व)हुग्रन्थि पु॰ ६ब॰। झावुके (झाउ) । शब्दर॰
बहुच्छिन्ना स्त्री ब(व)हु यथा स्यात् छिद्यते वा छिद॰ क्त तस्य टस्य च न॰ । कन्दगुडूच्याम् राजनि॰ ।
बहुतरकणिश पु॰ ६त॰ । रागीधान्ये राजनि॰ ।
बहुतिक्ता स्त्री ब(व)हुस्तिक्तो रसोऽस्याः । काकमाच्याम् राजनि॰ ।
ब(व)हुतिथ त्रि॰ ब(व)हूनां पूरणः ब(व)हु+डट् तिथुक् च । अनेकसङ्ख्याते, "काले गते बहुतिथे" इत्युद्भट॰ ।
ब(व)हुत्र अव्य॰ ब(व)हुषु त्रल् । अनेकेषु दिग्देशकालेषु ।
ब(व)हुत्वच(क) पु॰ ६ब॰ वा कप् । भूर्जपत्रवृक्षे शब्दर॰ कवत्त हेमच॰ ।
ब(व)हुदुग्ध पु॰ ब(व)हूनि दुग्धानीव चूर्णानि शुभ्रवर्णत्वात् यस्य । १गोधूमे राजनि॰ । २प्रचुरक्षीरवत्यां ३गवि, स्त्री हेमच॰।वा कप् अत इत्त्वम् । बहुदुग्धिका स्नुही-वृक्षे स्त्री शब्दच॰ ।
ब(व)हुधा अव्य॰ ब(व)हु+प्रकारे—धाच् । अनेकप्रकारे
ब(व)हुधार न॰ ६ब॰ । वज्रास्त्रे राजनि॰ तस्य षट्कोण-त्वात् सर्वत्र कोणेषु धारायुक्तत्वात्तथात्वम् ।
बहुनाडीक पु॰ ६त॰। अस्वाङ्गत्वात् कप् । १अनेकदण्डयुते २दिवसे ३स्तम्भे च सि॰कौ॰।स्वाङ्गे न कप् न वा ह्रस्व॰ । बहुनाडी इत्येव अनेकान्त्रयुते एवं तन्त्रीशब्देऽपि ह्रस्वकपोर्भावाभावौ उह्यौ ।
बहुनाद पु॰ ६ब॰ । शङ्खे राजनि॰ ।
ब(व)हुपत्र पु॰ ६ब॰ । १पलाण्डौ २अनेकपत्रयुक्ते त्रि॰ । ३जिङ्गिन्याम् ४घृतकुमार्यां ५तरुण्यां ६भूम्यां,७गोरक्ष-दुग्धायां, ८जतुकायाञ्च स्त्री राजनि॰ । गौरा॰ ङीष् । ९तरणीपुष्पे स्त्री टाप् । तत संज्ञायां क । बहुपत्रिका भूम्यामलक्यां, मेथिकायां, महाशतावर्य्याञ्च राजनि॰ ।
ब(व)हुपर्ण पु॰ ६ब॰ ।१सप्तच्छदवृक्षे तस्य प्रतिपर्वं सप्तसप्त पर्णवत्त्वात् तथात्वम् । २अनेकपर्णयुक्ते त्रि॰३मेथिकायां स्त्री ङीप् । तत संज्ञायां क । बहुपर्णिका आखुकर्ण्यां स्त्री टाप् । राजनि॰ ।
ब(व)हुपाद(द) पु॰ ६ब॰ वा अन्त्यलोपः । वटवृक्षे इतन्तः अमर । अदन्त॰ राजनि॰।तस्यानेकशिफावत्त्वात्तथात्वम् ।
ब(व)हुपुत्र ब(व)हव पुत्रा—इव पर्णान्यस्य ।१सप्तच्छदे शब्दच॰ अनेके पुत्रा इव मूलान्यस्य ।२शतमूल्यां स्त्री ङीप् रत्नमा॰ ६ब॰ । ३अनेकतनयान्विते त्रि॰ ।
ब(व)हुपुष्प पु॰६ब॰। निम्बवृक्षे । संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । बहुपुष्पिका धातक्यां स्त्री राजनि॰ ।
ब(व)हुप्रज त्रि॰ ६ब॰। १बहुसन्तानवति । २शूकरे पु॰ हेम॰। प्रजात्वस्यप्रचुरत्वप्रवत्त्वात् ३मुञ्जतृणे पु॰ राजनि॰ ।
बहुप्रतिज्ञ पु॰७ब॰। अनेकविषयकप्रतिज्ञायुक्ते व्यवहारे यथा मदीयं रूपकमनेन स्वीकृत, सुवर्णञ्चास्य, इस्ते निक्षिप्तं न ददाति,मदीय क्षेत्रमपहरतीत्येवमादीनां पक्षत्वमिष्यत एव किन्तु क्रियाभेदात् क्रमेण व्यवहारो न युगपदित्येव "बहुप्रतिज्ञं यत् कार्य्यं व्यवहारेषु निश्चितम् । कामं तदपि गृह्णीयात् राजा तत्त्वबुभुत्सया" कात्यायनोक्तेः मिता॰ [अमर ।
बहुप्रद त्रि॰बहूनि प्रददाति प्र+दा—क । दानशीलके वदान्ये
ब(व)हुफल पु॰६ब॰। १कदम्बवृक्षे मेदि॰२विकङ्कते, ३तेजःफले च राजनि॰। ४अनेकफलयुक्ते त्रि॰।५माषपर्ण्यां,६क्षवि-कायां, ७काकमाच्यां, ८त्रिपुसा,(त्रपुषा)९क्षुद्रकारवेल्लां, स्त्री राजनि॰ १०भूम्यामलक्यां भावप्र॰स्त्री । ११आम-लक्यां स्त्री ङीप् मेदि॰ १२मृगेर्वारौ राजनि॰। संज्ञायां कन् इत्त्वम् । बहुफलिका । भूमिबदर्य्यां स्त्री राजनि॰।
बहुफेना स्त्री ६त॰ । सातलायां राजनि॰ । [बले त्रि॰
बहुबल पु॰ ६ब॰ । १सिंहे राजनि॰ स्त्रियां ङीष् । २अति-
बहुबली स्त्री नित्यक॰ । कोकिलमे राजनि॰ ।
ब(व)हुमञ्जरी स्त्री॰ ६ब॰ संज्ञात्वात् न कप् । तुलस्याम् भावप्र॰। [युक्ते त्रि॰ ।
ब(व)हुमल पु॰ ६ब॰ । १सीसके रत्नमा॰ । २अनेकमल-
बहुमार्ग न॰ ७ब॰ ।१चत्वरे हेमच॰। २अनेकपथयुते त्रि॰ ।
ब(व)हुमूर्त्ति स्त्री ६ब॰।१वनकार्पासे शब्दच॰। २नानाकार-युते त्रि॰ । [तथात्वम् ।
बहुमूर्द्धन् पु॰ ६ब॰ । विष्णौ सहस्रशीर्षत्वात्तस्य
ब(व)हुमूल त्रि॰ ६ब॰ । १अनेकमूलयुते । २शिग्रौ ३सूक-मरे पु॰राजनि॰। ४शाकम्भर्यां ५शतावर्य्यां स्त्री टाप् । ६वनकासके त्रि॰ ङीप् राजनि॰। ७नागभेदे भा॰ आ॰ ३५अ॰। संज्ञायां कन् । बहुमूलक उशीरे न॰ भावप्र॰ ।
बहुमूल्य त्रि॰ ६ब॰ । महार्घे महाधने अमरः । [राजनि॰।
बहुरन्ध्रिका स्त्री ६ब॰ वा कप् अत इत्त्वम् । मेदायाम्

ब(व)हुरसा स्त्री० ६ब० । १महाज्योतिष्मत्याम् राजनि० । २नानारसवति त्रि० ।

बहुरुहा स्त्री बहु रोहति रुह–क । कन्दगुडूच्या राजनि०

ब(व)हुरूप पु० ६ब० । १सर्जरसे (धुना) अमरः । २शिवे, ३विष्णौ ४सरटे ५कामे मेदि० ६केशे ७ब्रह्मणि शब्दर० । ८बुद्धभेदे त्रिका० ९नानारूपवति त्रि० ।

बहुरेतस् पु० ६ब० । ब्रह्मणि चतुर्मुखे शब्दरत्ना० । [हारा

ब(व)हुरोमन् त्रि०६ब०। १अनेकरोमवति रोमशे । २मेषे पु०

ब(व)हुल त्रि०ब(व)हि–कुलच् नि० नलोपः । १अनेकसंख्यान्विते २प्रचुरे । ब(व)हूनि लाति ला–क ।३अग्नौ ४कृष्ण-पक्षे पु० मेदि०। "ब(व)हुलेऽपि गते निशाकरः" कुमारः । ५आकाशे ६सितमरिचे न० ७कृष्णवर्णे ८तद्वति त्रि० ९एलायां १०नीलिकायां ११गवि स्त्री मेदि०। १२देवीभेदे स्त्री कालिकापु०२१अ० अग्निदैवतत्वात् १३कृत्तिकानक्षत्रे स्त्री ब०ब० मेदि० ।

बहुलगन्धा स्त्री० ६ब० । एलायाम् राजनि० ।

ब(व)हुलच्छद पु०६ब० । रक्तशोभाञ्जने राजनि० ।

बहुलवण न० नित्य०क० । ऊषरभूमिजे लवणभेदे राजनि० ।

बहुलाश्व पु० मैथिलवंश्ये नृपभेदे भाग० ९।१३।१६ ।

ब(व)हुलीकृत त्रि० ब(व)हुल+च्वि–कृ–क्त । (आगडा) बुषस्यापसारणेन राशीकृते खलस्थे १धान्ये, अमरः । २राशीकृतमात्रे च ।

बहुवचन न० बहुत्वं वक्ति वच–ल्यु । "द्व्येकयोर्द्विवचनैक-वचने बहुषु बहुवचनम्" पा०उक्ते बहुत्वबोधके जस्-प्रभृतौ सुब्विभक्तौ झिप्रभृतौ २तिङ्विभक्तौ च ।

ब(व)हुवल्क पु० ६ब० । पियाले । (पियासाल) राजनि० ।

ब(व)हुवारक पु० ब(व)हूनि वारयति अण्, ण्वुल् वा । श्लेष्मातके (लोमा आता) शब्दर० ।

बहुविध त्रि० ६त० । नानाप्रकारे अमरः ।

ब(व)हुविस्तीर्णा स्त्री० ब(व)हु यथा तथा विस्तीर्णा वि+स्तृ–क्त । (कांकुड) १शम्बिकाहक्षे शब्दच०। २अनेक-विस्तारयुते त्रि० । [पोआवति त्रि०

ब(व)हुबीज पु०६ब०। १आतमे वृक्षे(आता) शब्दच०।२प्रचुर-

ब(व)हुवीर्य पु० ६ब० । १विभीतके, (बयडा) जटा०। २तण्डुलीयशाके, (नटेशाक) ३ताम्रमल्लिवृक्षे ४मरुबके च राजनि० । ५भूम्यामलक्यां स्त्री राजनि० ।

ब(व)हुव्रीहि त्रि० ६ब०। १अनेकधान्यादियुक्ते "तत्पुरुष । कर्मधारय येन यस्य भवेत् बहुव्रीहि:" उद्भट । व्या-करणोक्ते प्रायेण अन्यपदार्थप्रधाने २समासभेदे पु० । तल्लक्षणादिकं शब्दशक्तिप्रकाशिकायामुक्तं यथा बहुव्रीहिं लक्षयति । "बहुव्रीहि: स्वगर्भार्थसम्बन्धि-त्वेन बोधक । निरूढया लक्षणया स्वाश्रयापकशब्द-वान्" समास इति प्रकृतं तथा च स्वाश्रय निरूढ-लक्षणया ज्ञापकेन शब्देन घटित स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य सम्बन्धित्वप्रकारेणान्वयबोधं प्रति समर्थं समासः स्वगर्भ-तादृशार्थसम्बन्धिबोधेन बहुव्रीहिरित्यर्थः । आरूढवान-रोवृक्ष इत्यत्राऽऽरूढो वानरो यमिति व्युत्पत्त्या स्वकर्म-कारोहणकर्तृवानरसम्बन्धित्वेन वृक्ष, पीतपयस्कं पात्र-मित्यत्र पीतं पयो येन इति रीत्या स्वकरणकपानकर्म-जलसम्बन्धित्वेन पात्रम्, पक्कतण्डुलश्चैत्र इत्यत्र पक्क-स्तण्डुलो येनेति दिशा स्वकर्तृकपाककर्मतण्डुलसम्ब-न्धित्वेन चैत्रं, दत्तदक्षिणोद्विज इत्यत्र दत्ता दक्षिणा यस्मै इति क्रमेण स्वसम्प्रदानकदानकर्मदक्षिणासम्बन्धि-त्वेन द्विजं, पतितपत्रस्तरुरित्यत्र पतितं पत्रं यस्मा-दिति विग्रहेण स्वापादानकपतनाश्रयपत्रसम्बन्धित्वेन तरुं, चित्रगुरित्यत्र चित्रा गौर्यस्येति वाक्यानुसारेण चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन चैत्रम्" रक्तपटः काय इत्यत्र रक्तः पटो यत्रेति व्युत्पत्त्या रक्ताभिन्नस्ववृत्तिपटसम्ब-न्धित्वेन कायम्" एवं वाणच्छिन्नकरो नर इत्यादावपि । वाणेन छिन्नः करो येन यस्य वा इत्यादि विग्रहे वाणकरणकच्छेदकर्तृकच्छेदकर्मकरसम्बन्धित्वादिना नरा-दिकं बहुव्रीहिर्बोधयतीति सर्वत्र स्वगर्भतत्तदर्थसम्बन्धि-त्वेन धर्मिणामवगमः । दक्षिणपूर्वा प्रवीसरेत्यादिदिग-न्तरबहुव्रीहिस्थले दक्षिणया पूर्वा यस्या इत्यादिविग्रहेण स्वपार्श्वस्थदक्षिणसहितपूर्वदिक्सम्बन्धित्वादिना आग्ने-योप्रभृतीनां विदिशां बोधः । अस्तिक्षीरा गौरीत्यादाव-प्यस्ति क्षीरं यस्या इत्यादिविग्रहेणास्तित्ववत्क्षीरसम्ब-न्धित्वादिप्रकारेण गवादेरवगतिः । इयांस्तु विशेषो यन्न-लैकेषाम्पतेऽस्तीत्यादिकं तिङन्तमन्येषां मते तत्प्रतिरूपक-मव्ययमिति । उप समीपे दश येषामिति समीपगणित-त्वार्थकेनोपशब्देन विग्रहादुपदशाः नवका इत्यादौ स्वकर्मी-पगणितत्वसम्बन्धित्वेन नवानामेकादशानाञ्च परिणा-मवगमः । दशशब्दस्य दशत्वलक्षणया अपवर्गप्रभृतयः समीपगणितत्वसम्बन्धित्वेनैव नवादेर्बोध इति तु प्रभृतयः । अधिका दश येषामित्यादिविग्रहे अधिकदशाः पुरुषा इत्यादावपि स्वपर्याप्तसंख्याधिकदशत्वसंख्याः-

पर्य्याप्त्यधिकरणद्वयसम्बन्धित्वेन नवादिपुंसां प्रत्ययः । द्वौ त्रयो वा येषां इत्यन्यतरार्थकवाशब्देन विग्रहे द्वित्रा पचित्राः इत्यादौ । द्वित्वत्र्यन्यतरपर्य्याप्तस्वपर्य्याप्तसङ्ख्यासम्बन्धित्वेन द्वयोस्त्रयाणां वा पचित्राणां बोधः । घटे घटे वा घटत्वमित्यादावनुरोधेन वाकारस्यान्यतरार्थकताया व्युत्पाद्यत्वात् तस्य च उक्तौ गतार्थत्वादस्तुति पञ्च षड् वा येषामित्यादिविग्रहात् पञ्चषाः पुरुषाः इत्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयोद्रष्टव्यः । परे तु द्वौ वा त्रयो वा येषामित्यादिविग्रहे वाशब्दस्य संशयकोट्यर्थकतया द्वित्रा इत्यादि बहुव्रीहेः स्वधर्मिकसंशयकोटितापन्नद्वित्वसम्बन्धित्वेन द्विमर्त्त्यबोधकत्वमित्याहुः"। वैयाकरणास्तु बहुव्रीहिप्रकरणपठितत्वमेव तत्त्वमित्याहुः तेन उन्मत्तगङ्गाद्यव्ययीभावे नातिव्याप्तिः । तद्भेदौ च तद्गुणातद्गुणसंविज्ञानौ तद्गुणसंविज्ञानशब्दे ६२१७ पृ० उक्तौ तत्र समानाधिकरणपदघटितस्यैव प्रायेण साधुत्वम् ।

बहुभक्त पु० ६ब० । १घटके शब्दच० । २अनेकभक्तयुते त्रि० । "बहुभक्तः पटोले स्यात्" ति० त० । [युक्ते त्रि० ।

ब(व)हुमल्य पु० ६ब० । १रक्तखदिरे राजनि० । २अनेककील-

ब(व)हुशस् अव्य० ब(व)हु+शस् । अनेकवारानित्यर्थे 'गुण कल्पे ब(व)हुशो नियोजिता' इति कुमारः ।

ब(व)हुशाल पु० ब(व)हुभिः शाखते शाल-सत्तायां कर्त्तरि पञ् । १स्नुहीवृक्षे राजनि० । [२अनेकशिखायुक्ते त्रि०

ब(व)हुशिखा स्त्री० ६ब० । १जलपिप्पल्याम् । राजनि० ।

बहुशिरस् पु० ६ब० । विष्णौ "रुद्रो बहुशिरा बभ्रुः" विष्णुस० ।

बहुशृङ्ग पु० ६ब० । विष्णौ क्षेमकरः "चत्वारि शृङ्गा" 'त्रयो अस्य पादा' इत्यादिश्रुत्या तस्य तथात्वम् ।

बहुश्रुत त्रि० श्रु-भावे क्त ६ब० । अनेकशास्त्रश्रुतियुक्ते मनु ४।१३५ । [अनेकश्रेयसीयुक्ते ।

बहुश्रेयसी त्रि० । ६ब० ईयसन्तत्वात् न कप् न वा ह्रस्वः ।

बहुसन्तति पु० बह्वी सन्ततिर्विस्तारोऽस्य (वेडवाँश) १वंशभेदे शब्दच० । २अनेकसन्तानयुक्ते त्रि० ।

बहुसम्पुट पु० ६ब० । विष्णुकन्दे राजनि० ।

ब(व)हुसार पु० ६ब० । १खदिरे राजनि० २अनेकसारवति त्रि०

ब(व)हुसुता स्त्री० ब(व)हवः सुता इव मूलान्यस्याः । १शतमूल्याम् अमरः । २अनेकपुत्रयुते त्रि० ।

बहुसू स्त्री० बहून् सूते सू-क्विप् । १शूकर्य्यां शब्दर० २अनेकप्रसवकर्त्र्यां स्त्रियाञ्च ।

ब(व)हुसूति स्त्री० ६ब० । १अनेकप्रसववत्यां १गवि अमरः । २ब(व)हुप्रसवयुते स्त्रीमात्रे च ।

ब(व)हुस्रवा स्त्री० ब(व)हु यथा तथा स्रवति स्रु-अच् । १शल्लकीवृक्षे शब्दच० । २अनेकधा क्षरणवति त्रि० ।

बह्वुदक न० बहूनि उदकानि शौचाङ्गतया यस्य । सन्न्यासिभेदे कुटीचकशब्दे दृश्यम् । [कालजयुते त्रि० ।

बह्वपत्य पु० ६ब० । १शूकरे २मूषिके च राजनि० । ३अने-

बह्वादि विभाषया स्त्रियां ङीप्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गण पा० ग० उक्तो यथा "बहु पद्धति अञ्चति अङ्कति अंहति शकटि शक्ति (शस्त्री) शारि वारि राति राधि अहि कपि यष्टि मुनि (इतः प्राण्यङ्गात्) चण्ड अराल कृपण कमल विकट विशाल विसङ्कट भरुज ध्वज चन्द्रभाग (अनद्यास) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रोड नख खुर शिखा बाल शफ गुद" आकृतिगणोऽयम् "तेन भग गल राग इत्यादि ग्रहणम्" ।

बह्वाशिन् त्रि० बहु अश्नाति अश-णिनि । १बहुभोजनशीले स्त्रियां ङीप् । "बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः । प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षट् शुनो गुणाः" चाणक्य । २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा० आ० ६७ अ० ।

ब(व)ह्वृच् (च) त्रि० ६ब० अध्येतव्येन ऋचः समा० मा० न्यत्र । १ऋग्वेदे २तज्ज्ञे न० । ३तदध्येतरि पु० । ४तत्पत्न्यां स्त्री ।

बा(वा)ड स्ना स्नाने अक० भ्वा० आ० सेट् । बा(वा)डते अबा(वा)डिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः अबबाडत् त ।

बाडव न० वडवानां समूहः अण् । १घोटकीसमुदाये । बाडं वज् वल-अञ् तस्य डो वा बाडो हविः तं वाति वा-क वा । २ब्राह्मणे पु० । वडवाया जातः अण् । ३और्वे वडवारूपे कालाग्निभेदे पु० हेमच० । वाडवाग्नि-त्रादयोऽप्यत्र पु० । [शब्दमा० ।

बाडवेय पु० द्वित्र० वडवाया अपत्यम्-ढक् । अश्विनीकुमारयोः

बाडव्य न० बाडव+समूहे-यत् । विप्रसमुदाये । [रत्नमा० ।

बाडिङ्गन पु० बाडे इव इङ्गते इङ्ग-ल्यु । वार्त्ताकौ

बा(वा)ण पु० बण-शब्दे वण-गतौ वा सत्तायां कर्त्तरि घञ् । १शरे, २गोस्तने, (बांट) ३निरोधमध्यते ४दैत्यभेदे, ५केवले च ६शरपुङ्खे ७नीलझिण्टाम् पु० स्त्री० अमरः इवाणमूले स्त्री मेदि० । मेदिन्यां दन्त्योष्ठ्यादित्वेन पठित रायमुकुटादयस्तु बण शब्दे इति धातुप्रकृतिकत्वमाहुरतोऽस्योभयविधादित्वम् । वण-भावे घञ् । ८शब्दे १०तदधिष्ठातृदेव्यां सरस्वत्यां स्त्री उपचारात् ११वाक्ये अमर ।

बाणगङ्गा स्त्री रावणबाणनिर्भेदेन प्रवृत्तायां नद्याम् “सोमेशाद्दक्षिणे भागे बाणेनाभिविभिद्य वै। रावणेन प्रकटिता जलधारातिपुण्यदा। बाणगङ्गेतिविख्याता या स्नानादघहारिणी” वराहपु०। [२द्रुणे हेमच०।

बाणधि पु० बाणाधीयन्तेऽस्मिन् धा—आधारे कि। १इषुधौ

बाणपुङ्खा स्त्री बाणस्य पुङ्ख इवाऽस्त्या०पृ व०। शरपुङ्खायां राजनि०

बाणपुर न० ६त०। बाणासुरनगरे शोणितपुरे त्रिका०।

बाणमुद्रा स्त्री “यथा हस्तगता बाणास्तथा हस्ताङ्गुर प्रिये!। बाणमुद्रा समाख्याता रिपुवर्गनिकृन्तनी” तन्त्रसा० उक्ते मुद्राभेदे।

बाणयुद्ध न० ६त०। कृष्णेन सह मित्रबाहाय्यकस्य बाणस्य युद्धे तच्च युद्ध भाग० १०।६१ अध्यायादौ दृश्यम्।

बा(व)णलिङ्ग।बाणदैत्येन सपूज्य प्रतिस्थाप्य नर्मदायां निक्षिप्ते शिवलिङ्गभेदे। नर्मदाशब्दे ३६८७ पृ० विवृति।

बाणवार न० बाणं वारयति वारि—अण् उप०स०। १कञ्चुके सन्नाहे हारा०।

बाणिज्य न० वणिजो भावः, कर्म वा ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। क्रयविक्रयादौ ‘बाणिज्येन गतस्य मे स्वदपतेर्वार्त्तापि न श्रूयते” सा०द० परि०।
तत्र विहितनिषिद्धानि मिता० उक्तानि यथा
“मानेन तुलया वापि योऽंशमष्टमकं हरेत्। दण्डं सदाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम्”। य. पुन वंणिक् ब्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्टमभाग कूटमानेन कूटतुलया वाऽन्यथापहरत्यसौ पणाना द्विशत दण्डनीयः। अपहृतस्य पुनर्द्रव्यस्य वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानी कल्प्ये। “भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु। पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश” याज्ञ०। भेषजमौषधद्रव्यं स्नेहो घृतादिः। गन्धद्रव्यमुशीरादि धान्यमब्रीहिकुङ्कुमरिचादि। एतेष्वसारद्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः। किञ्च। “मृच्चर्ममणिसूत्रायः काष्ठवल्कलवाससाम्। अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणोदम” या०स्मृ०।“न विद्यते बहुमूल्या-जातिर्यस्मिन् मृच्चर्मादिके तद्जाति तस्मिन् जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बहुमूल्यजातीयताद्रूप्यसम्पादने यथा मल्लिकामोदसञ्चारणेन मृत्तिकाया सुगन्धापादनमिति। मार्जारचर्मणि वर्णोत्कर्षापादनेन व्याघ्रचर्मेति स्फटिकमणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति कार्ष्णायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति बिल्वकाष्ठे चन्दनामोदसञ्चारणेन चन्दनमिति कक्कोले त्वगाख्यं वल्कमिति कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति विक्रेयस्यापादितस्य द्रव्यस्य मृच्चर्मादेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्य। “समुद्गपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कृत्रिमम्। आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना। भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते। द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान्” याज्ञ०। समुद्ग पिधानं सम्पुटेन सह वर्त्तत इति समुद्ग करण्डकम्। परिवर्त्तनं व्यत्यास। योऽन्यदेवमुद्गाना पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेव स्फटिकाना पूर्णकरण्डकं समर्पयति यश्च सारं भाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधि वा नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्यमाणा वेदितव्या। कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते पणे भिन्ने न्यूने न्यूनपण मूल्यमिति”।
“लोकेऽस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा। षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः। गणिमन्तु तिम मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति” गणित क्रमुकफलादि तुलित कुङ्कुमादि मेय शाल्यादि क्रियया वाहदोहादिरूपयोपलक्षितमश्वमहिष्यादि। रूपत पण्याङ्गनादि श्रिया दीप्त्या मरकतपद्मरागादि। इत्येतत् षट् प्रकारमपि पण्यम्” मिता०। तत्र विप्रैरापदि स्वयं कार्यत्वं विदधे बृहस्पतिः “कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयकृतम्। आपत्काले स्वयं कुर्वन् मैनसा लिप्यते द्विज। लब्धलाभ पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत्। ते तृप्तास्तस्य त दोष शमयन्ति न संशयः। वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम्। कृषीवलोऽन्नपानादि यानशय्यासनानि च। पणशेभ्यो विंशक दत्त्वा पशुस्वर्णादिक शतम्। वणिक् कुसीददोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्। राज्ञे दत्त्वा तु षड्भाग देवतानाञ्च विंशकम्” आ०त०। अधिक कृषिशब्दे २२०५ पृ०दृश्यम्।

बाणिनी स्त्री वण—णिनि ङीप्। १विदग्धायां स्त्रियां २नर्त्तक्याम् ३उन्मत्तस्त्रियाञ्च शब्दच०।

बा(वा)दर पु० ब(व)दर+स्वार्थेऽण्। १कार्पासवृक्षे, मेदि०। ब(व)दरस्येदं तस्य विकारो वा अण्। २कार्पाससूत्रे न०। ३तद्वस्त्रादौ त्रि० जटा०। ४कार्पासवृक्षे स्त्री अमन्तत्वेऽपि बलादराकृतिगणत्वात् टाप् शब्दच०। [बा(वा)दरिरप्यत्र।

बा(वा)दरायण पु० ब(व)दर्यां भव, फक्। वेदव्यासे। इजि।

बादरिक त्रि॰ बदराण्युञ्छति बदर-ठक् । बदरफलस्य भूमौ पतितस्यैकैकशः ग्राहिणि ।

बाध विहतौ भ्वादि॰आत्म॰सक॰ सेट् । बाधते अबाधिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः अबबाधत् त ।

बाध पु॰ बाध भावे-घञ् । १प्रतिरोधे । २प्रतिबन्धे, पीडने, ३उपद्रवे च । न्यायमते ४साध्याभाववत्पदार्थे यथा वह्न्यनुमितौ वह्न्यभाववान् ह्रदो बाधः । "साध्याभाववत्पक्षका-विषयकप्रमात्वम्" तल्लक्षणम् । ५हेत्वाभासभेदे अनुमिता॰ बाध कर्त्तरि अच् । ६प्रतिबन्धके त्रि॰ ।

बाधक त्रि॰ बाध-ण्वुल् । १प्रतिबन्धके । २स्त्रीणामृतुकाले प्रजाजननशक्तिप्रतिरोधके रोगभेदे पु॰ ।

स च रोगश्चतुर्विधस्तल्लक्षणं वैद्यके उक्तं यथा

"व्यथा कट्यां तथा नाभेरधः पार्श्वे स्तनेऽपि च । रक्त-माड्रीप्रदोषेण जायते फलहीनता । मासमेकं द्वय वापि ऋतुयोगो भवेद्यदि । रक्तमाड्री१प्रदोषेण फल हीना तदा भवेत् । नेत्रे हस्ते भवेज्ज्वाला योनौ चैव विशेषतः । लालायुक्तरक्तस्य भूतौ बाधकयोगतः । मासैकेन भवेद् यत्र ऋतुस्नानद्वयं तथा । मलिना रक्त योनिः स्यात् षष्ठीबाधकयोगतः । उद्वेगो गुरुतादेहे रक्तस्रावो भवेद्बहु । नाभेरधो भवेत् शूलं चाङ्कुर२३ च तु बाधकः । ऋतुहीना चतुर्मासं त्रिमासं वा भवेद् यदि । कृशाङ्गी करपादे च ज्वाला चाङ्कुरयोगतः । सशूला च सगर्भा च शुष्कदेहाल्परक्तिका । जलकुमा-रस्य४ दोषेण जायते फलहीनता । या कृशाङ्गी भवेत् स्थूला बहुकालप्रसूस्तथा । गुरुस्रावी स्वल्परक्ता जल-कुमारस्य दूषणात्" वैद्यकम् । [बन्धे च ।

बाधन न॰ बाध—भावे ल्युट् । १पीडायां शब्दर॰ । २प्रति-

बाधा स्त्री बाध—भावे १अपीडायां २निषेधे ३प्रतिबन्धे च ।

बाधित त्रि॰बाध—कर्म्मणि क्त ।१प्रतिबद्धे ।२साध्याभावविषये च

बाधिर्य्य न॰ बधिरस्य भावः ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । श्रवण-शक्तिराहित्ये रोगभेदे बधिरशब्दे दृश्यम् ।

बान्धकिनेय पु॰स्त्री॰बन्धक्या अपत्यं ढक् इनङ् च । असत्या अपत्ये अमरः ।

बान्धव पु॰ बन्धु+स्वार्थे, इदमर्थे वा अण् । १बन्धुशब्दार्थे, २पितृमातृसम्बन्धिनि ३भ्रातरि ४मातुलादौ च । "बान्धवास्तद्वाग्मिनः" कात्या॰ स्मृतिः । [सुते हेमच॰

बार्बटीर पु॰ १रङ्गे धातौ २आम्रास्थि, ३अङ्कुरे ४गणिका-

बार्हत न॰ बृहत्याः फलम् अण् । १बृहतीफले बृहतिभवः उत्सा॰ अञ् । २बृहतिभवे त्रि॰ ।

बार्हदग्न पुं॰स्त्री॰ बृहदग्नेरपत्यम् कण्वा॰ अण् । बृह दग्निनामकर्षेर्गोत्रापत्ये । [त्रपत्ये २तत्सम्बन्धिनि त्रि॰।

बार्हद्रथ पुं॰स्त्री॰ बृहद्रथस्यापत्यम् शैवि॰ अण् । १बृहद्रथ

बार्हस्पत पु॰ बृहस्पतेरिदम् तद्देवताऽस्य वा—अण् । गुरुसम्बन्धिनि १यवसरे २कर्मादौ च । पत्यन्तत्वात् पुरो-हिता॰यक् । बार्हस्पत्य तत्रार्थे त्रि॰ । "बार्हस्पत्येन चरुणा देव भाग्येस्तु नित्यश" स्मृ॰चि॰ ।

बार्हिण त्रि॰ बर्हिणो विकारः तालो॰ अण् । बर्हिविकारे ।

बाल पु॰न॰ बलातसे १गन्धद्रव्यभेदे । २मूर्खे ३शिशौ मेदि॰ "बाल आषोडशाद् वर्षात्" स्मृतिपरिभाषिते ४षोडश-वर्षावधिकवयस्के च त्रि॰ । ५केशे पु॰ अमरः । अर्श आदित्वादस्त्यर्थे अच् । ६अश्वशिशौ अमरः ७अश्ववालधौ ८हस्तिवालधौ ९नारिकेले मेदि॰ १०पशुपुच्छे च पु॰ हेमच॰ । मत्स्यभेदे शब्दच॰ । "पञ्चवर्षो मता बाल" हेम॰ उक्ते पञ्चवयस्कपदे ।

"बालाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत् । स्निग्धं याहि समीराग्निपित्तारोचकनाशनम्" । "बलामूलत्व-चूर्णं पीतं सक्षीरशर्करम् । मूत्रातिसारं हरति दृष्टमे-तन्न संशयः । हरेन्न्यालयवा कृच्छ्रं भवेद्वातानुलोमनी । हन्यादिति बलामोहं पयसा स्थितया बहु" भावप्र॰ । बालादेरवधिमाह सुश्रुतः "वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा । ऊनषोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते । त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशी दुग्धान्नाशी तथान्नभुक् । दुग्धाशी वर्षपर्य्यन्तं दुग्धान्नाशी वर्षद्वयम् । तदुत्तरं स्यादन्नाशी एवं बालस्त्रिधामतः" ।

"यथोक्तं विधिना बालं मासि षष्ठेऽष्टमेऽपि च । अन्नं प्राशयेत्विधिवत् तत्सदर्शयन् क्रमात्" अथ बालक परिचर्य्याविधिः । "बालकं तु समन्ततः नवैनं तर्जयेत् क्वचित् । सहसा बोधयेन्नैव नायोग्यं उपवेशयेत्" अयोग्यं उपवेशनासमर्थम् । "नाकस्मात् स्थापयेत् क्रोडे क्षितौ शयने क्षिपेत् । रोदयेन्न क्वचित् बालं विधि-मावश्यकं विना" आवश्यको विधिः भेषज दान तैला-भ्यङ्गोद्वर्त्तनादिः । "तत्र सततं वर्षेन न चूर्णेन-मोदयेत् । निम्नोन्नतस्थानतश्चापि रक्षेद् बालं प्रयत्नतः नालस्य स्वभावक्षितान्नाड़ । "अभ्यङ्गोद्वर्तनं स्नानं नेत्रयोरञ्जनन्तथा । वसनं मृदु यत् तत्र तथा चानुलेप-नम् । जन्मप्रभृतिपथ्यानि बालस्यैतानि सर्वदा"

बालस्य कवचादेः यथायथमाह । "कवचः पयमादर्थादष्टमान्तस्य कर्म च । विरेक भोड़्यादर्थाद्दुर्विर्यतेव नेयुनम्" । ततः पुष्या॰ इमनिच् वालिमन् बालभावे पु॰ पक्षे ष्यञ् बाल्य तत्रार्थे न॰ ।

बालक पु॰ बाल+स्वार्थे क । १शिशौ (बाला) २नखद्रव्ये न॰ राजनि॰ । ३ह्रीवेरे ४अङ्गुरीयके ५पारिहार्य्ये न॰विश्वः । ६अश्वकरिपुच्छयोः ७अज्ञे मेदि॰ दकेये च पु॰ विश्व ।

बालकप्रिया स्त्री बालक प्रीणाति प्री–क । १इन्द्रवारुण्यां (राखालशसा) २कदल्याञ्च राजनि॰ ३शिशुप्रियमात्रे त्रि॰।

बालकृमि पु॰ ६त॰ । केशकीटे (उकुन) जटा॰ ।

बालक्रीडनक पु॰ क॰ब॰ क्रीड्यनेन क्रीड–करणे ल्युट् । स्वार्थे क । कपर्दके (कड़ि) राजनि॰ २तत्क्रीडासाधन मात्रे त्रि॰ ।

बाल(लि)खिल्य पु॰ ब॰ अङ्गुष्ठपर्वमितेषु षष्टिसहस्रसंख्येषु "क्रतोश्च सन्ततिर्भार्य्या वालखिल्यानसूयत । षष्टियानि सहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम्" मार्कपु॰उक्तेषु १मुनिभेदेषु । तेषां परिमाणञ्च अङ्गुष्ठमात्रं यथोक्तं भा॰ आ॰ ३१ अ॰ । "वालखिल्यान् ददर्शाथ लम्बमानानधोमुखान्" भा॰ । पलाशपत्रिकामेकां सहितान् वहतः पथि । मलीनान् गोष्पदजले निराहारांस्तपोधनान् । ह्रियमाणान् समन्वहात् गोष्पदे मग्नान् तोदके" "प्राणा वै वालखिल्या" श्रुत्युक्ते १प्राणेषु २प्राणेषु च । [अमरः ।

बालगर्भिणी स्त्री बालैव गर्भिणी । प्रथमगर्भवत्या गवि

बालगोपाल पु॰ कर्म॰ । श्रीकृष्णमूर्त्तिभेदे शिशुरूपे गोपाले नारदपञ्चरात्रे दृश्यम् ।

बालग्रह पु॰६त॰ । बालानां पीडके उपग्रहभेदे 'बालग्रहाभिभूतानां बालानां शान्तिकारकमिति" सुश्रुते । कुमारभृत्यातन्त्रे २१॰८ पृ॰ दृश्यम् । [२शिशुचर्य्यायां स्त्री

बालचर्य्य पु॰ बालस्येव चर्य्याऽस्य । १कार्त्तिकेये त्रिका॰ ६त॰ ।

बालतनय पु॰ बालास्तनया इव पत्त्राण्यस्य ।।खदिरे अमरः २शिशुसुतके पु॰स्त्री॰ ।

बालतन्त्र न॰ बालार्थं तद्रक्षार्थं तन्त्रमुपायः । गर्भिणीचर्य्यायाम् कुमारभृत्यायां त्रिका॰२१॰८पृ॰दृश्यम्

बालतृण न॰ कर्म॰ । नवतृणे शष्पे अमर ।

बालदलक पु॰बाल इव दलं दलमस्य कप् । खदिरे भरत॰

बालधि पु॰ बाला धीयन्तेऽत्र धा–आधारे कि । केशयुक्तलाङ्गूले अमर॰ ।

बालपत्र पु॰ बाल इव क्षुद्रं पत्त्रमस्य । १यवासे राजनि॰ । २खदिरे भरत॰ । ३नवपत्रयुते त्रि॰ कर्म॰ । ४नवीने पत्रे न॰ वा कप् । बालपत्रक खदिरे त्रिका॰ ।

बालपाश्या स्त्री बालस्य केशस्य समीपस्था पाश्या । सीमन्तलिकस्यस्वर्णादिरचितपट्टिकारूपे भूषाभेदे (सिँथी) अमर ।

बालपुष्पी स्त्री॰ बालानि क्षुद्राणि पुष्पाण्यस्याः ङीप् । यूथिकायाम् राजनि॰ । कप् बालपुष्पिका तत्रार्थे जटाधर॰ ।

बालभद्रक पु॰ बालोऽपि भद्र इव कायति कै–क । विषभेदे शब्दच॰। [विषे च ।

बालभैषज्य न॰ ६त॰ । १रसाञ्जने राजनि॰ २शिशुनाशी-

बालभोज्य पु॰ ६त॰।१चणके राजनि॰ २बालकभक्षणीये त्रि॰

बालमूषिका स्त्री॰ कर्म॰ । क्षुद्रमूषिकायां गिरिकायाम् अमर॰ ।

बालयज्ञोपवीतक न॰बालस्य यज्ञोपवीतमिव कायति कै–क । उरस्कटे (युकबालाडि) त्रिका॰ । [शब्दर॰ ।

बालराज न॰बालः स्वल्पोऽपि राजते राज–अच् । वैदूर्य्य मणौ

बालरोग पु॰ भावप्र॰ उक्ते बालस्य रोगभेदे तन्निदानादि तत्रोक्तं यथा

"अथ बालरोगाणां निदानानि लक्षणानि चाह । "धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा । दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति । मिथ्याहारविहाराभ्यां दुष्टा वातादयस्त्रयः । दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः । ह्रीवेर शर्करा क्षौद्र जाते तृष्णाहरं परम् ।" इति तृष्णायाम् । "वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः । क्षामस्वर तयाङ्ग स्यादबद्धविण्मूत्रमारुतः । स्विन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् । तृष्णाकुलोष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् । श्लेष्मदुष्टं पिबन् क्षीरं लालायुक् श्लेष्मरोगवान् । निद्रार्दितो जडः शूनो वक्त्राक्षिच्छर्दनः शिशुः । ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महान्तो ये महतां तु ये । बालानामपि ते तद्वद्वोद्धव्या भिषगुत्तमैः । बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च । तालुकण्टकमुख्यांस्तानवधारय यत्नतः ।" तत्रादौ तालुकण्टकमाह । "तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् । तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते । तालुपातात् स्तनद्वेष कृच्छ्रात् पानं शकृद्द्रवम् । तृड्वमनाक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ।" पानं स्तनस्य, शकृद्द्रवं द्रवरूपम् । महापद्ममाह । "वीसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनः शीर्षसम्भवः । पद्मवर्णो महापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः । शङ्खाभ्या

हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत्।" पञ्चपर्वः कौटिल पर्वा तत्र शौर्षको शोषर्ष०। मस्तकात् हृदयं याति हृद० याच्च गुद व्रजेत् एवं बस्तितो गुदं याति गुदतः हृदय हृदयाच्छिरो याति इति बोद्धव्यम्। कुकूणकमाह "कुकूणकः क्षीरदोषाक्षिस्नुमाभेव वर्त्मनि। जायते सहज नेत्रं कण्डूर मसनेदुनन्तु। शिशु कुर्याच्च बाटा० क्षिकूटनासाप्रघर्षणम्। शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न चाक्षुन्मीलनक्षम०।" कुकूणकं (कोथु) इति लोके। अथ गुदकोगुदपाकमाह। "बालेनाध्मापिता नाभिः सरुजा तुण्डिरुच्यते। बालस्य गुदपाकाख्यो व्याधिः पित्तेन जायते।" अहिपूतनमाह। "मलमूत्रसमायुक्ते धौते याने शिशोर्भवेत्। स्विन्ने वा स्नाप्यमानस्य कण्डू रक्तकफोद्भवा। कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते। एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम्५।" स्विन्ने स्वेदिते। अजगल्लीमाह। "स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा। कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका६। ग्रथिता गुम्फितेव मुद्गपङ्क्तिसमा मुद्गाकृति०। परिगर्भिकमाह माधव०। "कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि। कासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यो० ऽरुचिभ्रमैः। युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः परिगर्भि- कम्७। रोगं परिभवाख्यन्तु तत्र युञ्जीत दीपनम्। पिबन्नपीत्यपिशब्दादपिबन्नपि परिगर्भिक० (अक्षीकोति) लोके। परिभवाख्यं परिभवेति नामान्तरम्। अथ दन्तो द्भेदकान् रोगानाह "दन्तोद्भेदः शिशोः सर्व रोगाणां कारणं स्मृतम्। विशेषात् ज्वरविड्भेदकासच्छर्दिशिरो० रुजाम्। अभिष्यन्दस्य पोथक्याश्चैवर्पस्य च जायते"। कारणमित्यन्वयः पोथक्या वर्त्मरोगविशेषस्य।"

वालव पु० तिथ्यर्द्धात्मकेषु करणेषु द्वितीये करणे ज्यो० त०।

वालवायज न० वैदूर्यमणौ त्रिका०।

वालवाह्य पु० वालो वाह्यो यस्य। वनच्छागे हारा०।

वालव्यजन न० वाला एव व्यजनम्। चामरे हेमच०। 'कुर्वन्ति वालव्यजनैर्वचक्रुः' इति कुमारः। [हेमच०।

वालसन्ध्याभ पु० वाल सन्ध्याया इवाभा यस्य। व्यन्दयवर्णे

वालसूर्य्य न० वालः सूर्य्य इवार्कोऽस्त्यस्य। १वैदूर्य्यमणौ त्रिका० कर्म०। २अचिरोदिते सूर्य्ये पु०। [शब्दर०।

वालसूर्य्यक न० बालसूर्य्यं इव कायति कै-क। वैदूर्य्यमणौ

वालहस्त पु०वालाः केशा हस्ता इव यत्र।१पशूनां लाङ्गूले अमरः। वाल+अर्थे ऋच्छाद०। २केशपक्षे च पु०।

वाला स्त्री० वाला केशाकारा. पत्राणि सन्त्यस्य अच्। १नारिकेले २हरिद्रायां ३मल्लिकाभेदे, ४कन्ये, ५मेध्ये च ६त्रुटौ स्त्री मेदि० ७स्तनकुमार्य्यां (वाला) दगन्धद्रव्यभेदे, शब्दच०। ८घृतकरायां, १०नीलभिण्ठ्याम् स्त्री राजनि० ११षोडशवर्षीयायां स्त्रियां १२कन्यायाञ्च "वर्षेणाला भवेद् बाला" मा०त०भाद्रायामेकवर्षीयायां १३मदि स्त्री १४देवी मूर्त्तिभेदे तन्त्रसारः। स्वार्थे च अत्र एतम्। वालिका तत्रैव। वालुकायां, पत्रकाङ्गायां मेदि० कर्णभूषणे (कानवाला) मेदि० शब्दार्थ शब्द०।

वालाकि पु० वलाकाया अपत्यम् वा० इञ्। "दृप्तबालाकि र्हानूचानो गार्ग्य आस" बृ०उ०उक्ते गार्ग्ये ऋषिभेदे।

वालाग्नी स्त्री वालः केशा इवाभिदर्त्यं पुष्पमस्याः बहुव्री० स्त्रियां ङीष्। वैशपुष्पीवृक्षे शब्दच०।

वालायनि पुंस्त्री० वालाया अपत्यं तिका० फिञ्। वा० लाया अपत्ये स्त्रियां ङीप्। [चामक्य।

वालार्क पु० कर्म०। प्रातःकालीनसूर्ये "बालार्कवर्णं दृश"

वालि पु० वाले केशे जातः इञ्। केशे इन्द्रस्य वीर्यजाते वानरभेदे। बालः अतुपसिद्धानन्तेनात्मनः इनि। वालिन् तत्रार्थे त्रिका०।

तदुत्पत्तिकथा रामा० उत्तरा० १७ स० यथा

"ततस्तु स तस्मात् च ह्रदादुत्थित तु पुनः। तस्ि- क्षेव अथ राम! स्त्रीत्वं प्राप च वानरः। तद्रूपमद्भुतं दृष्ट्वा लक्षितो धैर्यमात्मनः। ततस्ताम् सुरेन्द्रेण सम्यं स्थिरश्च यातिवान्। अनापाद्येश तां नारीं वक्षिस्तमथा लपत। तत० प्रा वानरपतिं जघ्ने वानरमीश्वरम्। अ- मोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः। वालेषु पतितं वीर्यं वाली नाम बभूव ह। भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्प- वशवर्त्तिना। बीजं निषिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्त्तता। ग्रीवायां पतितं बीजं सुग्रीवः समजायत"।

वालिश त्रि० वाल-इन् वालिं हरिं श्यति शो-क वृत वा:। १मूर्खे, २शिशौ च मेदि० "वालिशवालिं! सवाणम्" वङ्गटः। वालाः सन्त्यस्य इति वालो मूर्खो वेतेऽस्य शीः वा० आधारे च। १उपधाने न० शब्दमा०।

वालीश पु० मूत्रकृच्छ्ररोगे शब्दर०।

वालिहन् पु० वालि वालिनं वा हन्ति हन-क्विप्। रामे वालिहन्मादयोमन्त्र पु०। तत्कथा रामा० कुन्दराकाण्डे द्रष्टव्या।

वालु पु० वल-उण्। १एलवालुकगन्धद्रव्ये उणादि०।

वालुक न० वालु+स्वार्थे क। १तत्रैव अमरः। पु० बाल-उक। २पानीयामलके पु० राजनि०। ३सिकतासु स्त्री। ४कर्कट्यां जटा० ५कर्पूरे ६यन्त्रभेदे शब्दच०।

वालुकायन्त्र न० ६त०। १औषधपाकार्थे यन्त्रभेदे। "भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके। कूपिका कण्ठपर्य्यन्तं वालुकाभिश्च पूरिते। भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते। वालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतन्त्रविदो विदुः" भावप्र०। २कालज्ञापने रघुना० प्रदर्शिते यन्त्रभेदे "सच्छिद्रैरयुगर्भैश्च मस्तक कालं प्रसाधयेत्" ज्यो०ति० व्याख्यायां "छत्राकारेण रेखया: विवर्तांशागर्भे उदरे यस्यैतादृशं यन्त्रं वालुकायन्त्रं प्रसिद्धम्" रघुनाथः।

वालुकास्वेद पु० ३त०। भावप्र० उक्ते तप्तवालुकाभिः स्वेदने। "वातश्लेष्मवते स्वेदान् कारयेद्रूक्षनिर्मितान्। स्निग्धं स्वेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवातलान्। खर्परभ्रष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तवालुकास्वेदः। शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन्। कोतर्षां मार्दवं हत्वा भीत्वा पावकमाश्रयम्। कृत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति"। [प्रसो०त्वच्। वालुकीसम्पत्र लिका०

वालुकी स्त्री० वु०बल-उक गौरा०ङीष्। कर्कटीभेदे राजनि०

वालूक पु० वु० बाल-ऊक। विषभेदे हेमच०।

वालेय पु० बलेरपत्यं, बलये हितं वा ढक्। १रासभे, अमरः २दैत्यभेदे, धरणिः ३अङ्गारवल्ल्यां स्त्री विश्वः। ४चाणक्यमूलके पु० ५दानहिते च त्रि० मेदि०। [अमरः।

वालेयशाक पु० बलये हितं ढक् कर्म०(बामनहाटि) शाकभेदे

वालेष्ट पु० बालानामिष्टः १ब(व)दरे राजनि०। २बाल-कानामभीष्टे त्रि०।

वालोपवीत न० ६त० उरश्छदे बालस्योपवीतसदृशार्थे हारा०

वाल्वजभारिक त्रि० बल्वजानां भारं वहति वंशा० ठक्। बल्वजभारवाहके।

वाश्य न० वाशक भावः, कर्म वा गवोवचनत्वात् ष्यञ्। 'वा मोऽकृपाङ्गवेदुवाच' इत्युक्ते अवस्थाभेदे।

वाल्हक न० बल्हिदेशे भवः बा० वुञ्। कुङ्कुमे अमरः पाठान्तरम्। [हिङ्गुनि न०।

वाल्हायन त्रि० बल्हौ जातम् फक्। १बल्हिदेशोद्भवे

वाल्हि(ह्ली)क पु० बल्हि+स्वार्थे ठञ्। देश वा। १कुङ्कुमे २हिङ्गुनि च न० मेदि० ३देशभेदे ४तद्देशीये च पु० मेदि०। ५तद्देश्यनृपे हरिवं० ६अ०। दीर्घमध्यः गन्धर्वभेदे पु० शब्दर०

बाष्कल पु० ऋषिभेदे आश्व०सू० १।१।१।

वाष्प(स्प) पु० बाध-पृषो० बत्वं सत्वं वा। १नेत्रजले, २ऊष्मणि च अमर० ३लौहे च मेदि० तत्र अदन्तत्वसबादितयोक्तः।

वास्कल पु० दैत्यभेदे हरिवं० ४अ०।

वा(बा)ह प्रयत्ने भ्वादि० आत्म० सक० सेट्। वा(बा)हते अवा(बा)हिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः अववाहत् त।

वाह पुंस्त्री वाहु+पृषो०। बाहुशब्दार्थे रमानाथः।

वाहा(हु)बाहवि अव्य० बाहुभ्यां बाहुभ्यां प्रहृत्य प्रवृत्तम् युद्धम् इच्समा० पूर्वपदे आत् दीर्घौ वा। बाहुभ्यां बाहुभ्यां प्रहृत्य प्रवृत्ते युद्धे। [अमरः।

बाहु पु० बाध-कु धस्य हः। भुजे कक्षाकफोणिपर्य्यन्तेऽवयवे

बाहुक पु० ऋतुपर्णस्य अश्वपालकत्वादिरूपेण स्थिते नल-रूपे तत्कथा भा०व०६७अ०-इत्यादौ। २नागभेदे भा०आ० ५७ अ०।

बाहुकुण्ठ त्रि० ३त०। कुण्ठितबाहुके (कोपा) जटा०।

बाहुकुन्थ पु० बाहुरिव कुन्थति कुन्थ-अच्। पक्षिणां बाहुस्थानीये पक्षे शब्दच०। [जाते।

बाहुकुलेयक त्रि० बहुकुले जातादि ढकञ्। बहुकुल-

बाहुज पु० बाहुभ्यां ब्र(ब्र)ह्मबाहुभ्यां जायते जन-ड। १क्षत्रिये अमरः। 'बाहू राजन्यः' इति श्रुतिः। २कीरे ३स्वयं जाततिले च मेदि० ४बाहुजातमात्रे त्रि०।

बाहुत्र पु०न० बाहुं त्रायते त्रै क। अस्त्राघातवारणार्थं हस्त-बद्धे लौहचर्मादौ हेमच०।

बाहुत्राण न० बाहुः त्रायते अनेन त्रै-करणे ल्युट्। शस्त्रा-घात वारणार्थं बाहुबद्धचर्मणि हेमच०।

बाहुदन्तक पु० बहवप्रकारो दन्ता यस्य कप् ऐरावतः उप-चारात् इन्द्रः तेन प्रोक्तमण्। इन्द्रप्रोक्ते पञ्चसहस्रात्मके नीतिशास्त्रभेदे भा०शा०५८अ०। [इन्द्रे हेमच०।

बाहुदन्तेय पु० बहुदन्तकदन्तेन ऐरावतस्यापत्यमिति शा० ढ।

बाहुदा स्त्री स्वनामख्याते १नदीभेदे। सा च प्रसेनजिद्भार्य्या गौरी नाम, भर्त्रा शप्ता नदीरूपा जाता हरिवं०१२अ०। सा हि शङ्खस्य भ्रातुः फलहरणे बाहुच्छेदपदस्थेन लिखितस्य मुनेः करसम्बन्धात् पुनर्दादिति कथा भा०शा० २३ अ० यथा "स तस्यां बाहुदां गत्वा तर्पयाञ्चक्रे यथाविधि। देवानृषीन् पितॄंश्चैव सर्वांश्च धर्मचर्य्याः। तत्र तपस्तप्त्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा। करद्वयादयाग्रौ पुनरुत्थाय प्रचक्रमे। प्राहुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ। ततः स विस्मितो भ्रातृ-दर्शनदामाह तौ करौ"।

२धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा० आदिपर्वणि ६५ अध्याये ।

बाहुबल न० ६त०। युद्धोपयोगिनि बाहुविक्रमे ।

बाहुभूषा स्त्री ६त० । केयूरे हेमच० ।

बाहुमात्र त्रि० बाहुः प्रमाणमस्य बाहु+मात्रच् । बाहुपरिमाणे स्त्रियां ङीप् "बाहुमात्र्य ऋच" कात्या० श्रौ० १।२।२७ ।

बाहुमूल न० ६त० । कक्षे (काँक) (बगल) ख्याते अमरः ।

बाहुयुद्ध न० ३त० । नियुद्धे अमरः ।

तत्प्रकार. भा० वि० १२ अ० यथा

"कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुसङ्कटैः । सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा । क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिःस्वनैः । तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च । शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः । जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टनैः । तद्युद्धमभवद्घोरमशस्त्रं बाहुतेजसा । बलप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ । अरज्यत जनः सर्व्वः सोत्क्रुष्टनिनदोत्थितः । बलिनोः संयुगे राजन् ! वृत्रवासवयोरिव । प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः । आकर्षतुरथान्योन्यं जानुभिश्चापि जघ्नतुः"। मू० "कृत कश्चिद्वैरिणमुपपीड्य प्रतिकृतं तस्य मोचनम् । सुसङ्कटैः सुदृढरूपेण संश्लिष्टैः सकङ्कटैरिति पाठे सकवचैः सन्निवेशैः "कङ्कटो वर्म्मकवचे कठिने त्रिषु" इति विश्वः सन्निपातोऽङ्गसंघट्टनम् अवधूतं तेनैव दूरीकरणं प्रमाथादय उक्ता मल्लशास्त्रे "निपात्य वैपक्ष भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते । यत्रोत्थाप्य तदुन्मथनमुच्यते । क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रच्यावनं हठात् । उभयोर्भुजयोर्दृढरोमध्ये निपात्यते । सदृढिश्यते तज्ज्ञैर्मल्लविद्याविशारदैः" । अवाङ्मुखं स्वाङ्गगतं भ्रामयित्वा तथैव च । क्षिप्तस्य मल्लः स भवेद्वराहोद्धूतनिःस्वनः । तलैर्वज्रनिपातैः शकुलकपातैश्चपेटैः । "अङ्गुल्यः प्रसृता यास्तु प्रसृष्टा वा चटोरिका"। अङ्गुल्यो दश यत्र श्लिष्यास्तथा शलाका मताः"। तत्र नखपातैः पादोद्धूतैः पादप्रहारणेनाक्षेपैः जानुभिः शिरोभिश्च कृतैरवघट्टनैराक्रामकैः अश्मनिर्घोषैरित्युभयविशेषणम्। अयस्य निर्घातोक्तं तस्यैव "बाहुयुद्धं किञ्चाहमानमखसन्निपि भवतम्। सतश्च तत्र न स्वर्गो यशोऽभेद्यापि विद्यते" इति । बलप्राणेन बलेन शारीरबलेन प्राणेन मानसबलेन च । सोत्क्रुष्टनिनद श्रीकीर्त्यद्रोह्वारवेन वल्गितस्य संस्फालनम् । तद्धितः । "आसन्न जीमूतरवं प्रबलं बलदारुणम् । आकर्षं चोन्नयैश्च सम्मुखीकरणं स्मृतम् । द्वा पश्चात् पार्श्वयोश्चाप्याकर्षो भ्रमणं तथा । पश्चात् प्रपातनं वेगादित्यबलदारुणम्" नीलक० ।

बाहुल पु० बहुलानां कृत्तिकानामयं काले अण् । १कार्त्तिके मासे हेमच० । बहुलाभिर्युक्ता पौर्णमासी अण् । २कार्त्तिकपौर्णमास्यां स्त्री ङीप् । सा अस्त्यत्र मासे पुनःअण् । ३कार्त्तिकमासे पु० अमर । ४बाहुत्राणे हेमच० । बहुलेन निर्वृत्तम् बहुला० अण् । ५अनेकवाच्ये त्रि० ष्यञा०-इमनिचोऽभावे भावे अण् । ६बाहुल्ये न० ।

बाहुलक न० बहुलेन बहुलरूपेण निर्वृत्तं बहुला० अण् स्वार्थे कन् । व्याकरणोक्तसर्वोपाधिरहिते विधानादौ यत्र बहुधोच्यते तत्र क्वचित् स्यात् क्वचिन्न स्यात् क्वचित्ततोऽन्यदपि स्यादित्येवं परे विधाननिषेधादो । मनोज्ञा० भावे वुञ् । २बाहुलिका बहुलभावे स्त्री ।

बाहुलेय पु० बहुलानामपत्यं ढक् । कार्त्तिकेये अमरः

बाहुशालिन् त्रि० बाहुभ्यां शालते तद्विक्रमाधिक्येन शालते शाल-णिनि । बाहुवीर्याधिक्ययुते स्त्रियां ङीप् ।

बाहुसम्भव पु० बाहू सम्भवाद् यस्योत्पत्तेः । १बाहुजे क्षत्रिये हेमच० । २बाहुजातमात्रे त्रि० ।

बाहुसहस्रभृत् पु० बाहुसहस्रं बिभर्त्ति भृ-क्विप् तुक् च । कार्त्तवीर्ये त्रिका० कार्त्तवीर्यशब्दे दृश्यम् ।

बाह्य त्रि० बहिर्भवः ष्यञ् टिलोपः । बहिर्भवे

बाह्यकर्ण पु० नागभेदे भा० आ० ३५ अ० ।

बाह्यकुण्ड पु० नागभेदे भा० आ० १०२ अ० ।

बाह्वादि पु० इञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा "बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपबिन्दु वृषली वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशला छगला भ्रुवका ध्रुवका सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् भद्रशर्मन् सुशर्मन् कुनामन् सुनामन् पञ्चन् सप्तन् अष्टन् अमितौजसः (सलोपश्च) सुधावत् उदञ्चु शिरस् माष शराविन् मरीचि क्षेमवृद्धिन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजीगर्त्त कृष्ण 'युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम उदङ्क उदङ्कः (संज्ञायाम्) सम्भूयोऽम्भसो (सलोपश्च) बाह्वादिः । आकृति गणोऽयम् ।

बि(वि)ट आक्रोशे भ्वा०पर०सक०सेट् । बेटति अबे(वे)टीत्

बिटक पु० पिटक+पृषो० । पिटके शब्दरत्नाकरम् ।

बि(वि)ठ न० विट-क पृषो० अन्तरीक्षे निरुक्तकारः ६।२० ।

बिट् अवयवे भ्वा०पर०सक० सेट् इदित् । बिन्दति अबिन्दीत्

बि दल न०बिदि-कलच् नि०नलोपः ।१हिदले अमर. २खण्डे च

बिन्दवि पु० बिदि-अवयवे वा० अवि । बिन्दौ अर्थे । ततः गहा०छ । बिन्दवीय तत्सम्बन्धिनि ।

बिन्दु पु०बिदि-उ । १जलकणे अमर० । २राजभेदे ततोऽपत्ये बिदा० अञ् बैन्दव तदपत्ये पुंस्त्री० । ३रेखागणित प्रसिद्धे स्थूलत्वदैर्घ्यत्वहीने लक्षयितुं शक्ये २पदार्थे क्षेत्रशब्दे २३८६ पृ० दृश्यम् ।

सा०द० उक्ते ३अर्थप्रकृतिभेदे "बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्य्यमेव च । अर्थप्रकृतयः पञ्च" उद्दिश्य "अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम्" लक्षितम् । ४अनुस्वारसूचके रेखाभेदे । "बन्दुर्द्विबिन्दुमात्रौ" सुग्धबो० शा०ति० उक्ते ५नादजन्ये क्रियाप्राधान्यलक्षणे चिच्छक्तेरवस्थाभेदे यथा "सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादात् बिन्दुसमुद्भवः" । तद्व्याख्यायां राघवभट्टधृतम् "सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रज्योतिषः सन्निधेस्तदा । विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम्" "अभिव्यक्ता परा शक्तिरविनाभावलक्षणा । अखण्डपरचिच्छक्तिर्व्याप्ता चिद्रूपिणी विभुः । समस्ततत्त्वभावेन विवर्त्तेच्छासमन्विता । प्रयाति बिन्दुभावञ्च क्रियाप्राधान्यलक्षणम्" । तस्मादेव रौद्री-वह्न्योराविर्भावः यथोक्तं शा० ति० "रौद्री बिन्दोस्ततो नादात् ज्येष्ठा बीजादजायत । वामेताभ्यः समुत्पन्ना रुद्रब्रह्मरमाधिपाः" । ६बीजभेदे "बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः । समवायः समाख्यातः सर्वागमविशारदैः" शा० ति० ।

बिन्दुचित्रक पु० बिन्दुरूपं चित्रमस्य कप् । मृगभेदे शब्दर०

बिन्दुजाल न० ६त० । १बिन्दुसमूहे २हस्तिशुण्डोपरिस्थ बिन्दुसमूहे हेमच० । संज्ञायां कन् । बिन्दुजालक गजमुखादिस्थे तत्समूहे पद्मके अमर । [१पारदके हारा०

बिन्दुतन्त्र पु० । १शारीफलके २चतुरङ्गक्रीडने च मेदि० ।

बिन्दुदेव पु० ६त० । बिन्दुवर्णसेश्वरे शिवे मेदि० ।

बिन्दुपत्र पु० बिन्दुचिह्नितं पत्रमस्य । भुर्जपत्रवृक्षे रत्नमा० ।

बिन्दुमाधव पु० काशीस्थे वेणीमाधवे काशीख० ।

बिन्दुरेखक पु० बिन्दुरूपा रेखा पृष्ठिकाऽस्य कप् । १अनुस्वारे वर्णे २पक्षिभेदे शब्दच० ।

बिन्दुसरस् न० बिन्दुजातं सरः शा०त० । सरोवरभेदे यत्र गङ्गावतारणार्थं भगीरथेन तपस्तेपे तत्कथा "अथोत्तरेण कैलासात् मैनाकं पर्वतं प्रति । हिरण्यशृङ्गः सुमहान् महामणिमयो गिरिः । रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः । द्रष्टुं भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः" भा० स० ३अ० । मात्स्ये १०१ अ० तदुत्पत्तिकथा उक्ता यथा

"तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता । सोमपादात् प्रसृता सा सप्तधा प्रविभज्यते । यूपा मणिमयास्तत्र चितयश्च हिरण्मयाः । तत्रेष्ट्वा क्रतुभिः सिद्धः शक्रः सुरगणैः सह । दिव्यच्छायापथस्तत्र नक्षत्राणान्तु मण्डलम् । दृश्यते भास्वरा रात्रौ देवी त्रिपथगा तु सा । अन्तरीक्षं दिवञ्चैव भावयित्वा भुवङ्गता । भवोत्तमाङ्गे पतिता संरुद्धा योगमायया । तस्या ये बिन्दवः केचित् क्रुद्धायाः पतिता भुवि । कृतन्तु तैर्बिन्दुसरस्ततो बिन्दुसरः स्मृतम्" । बिन्दुहृदोऽप्यत्र पु० ।

बिल भेदने वा चुरा०उभ०पक्षे तु०पर०सक० सेट् । बेलयति ते बिलति । अबीबिलत् त अबेलीत् ।

बिल न०तु०बिल+क । रन्ध्रे १छिद्रे अमरः ।२गुहायाम् ३उच्चैःश्रवसि पु० मेदि० । ४वेतसे शब्दच० ५गर्त्ते च । ततः अश्मा० चतुरर्थ्यां र । बिलर तददूरदेशादौ त्रि० ।

बिलकारिन् त्रि० बिलं करोति कृ-णिनि । १गर्त्तकारके स्त्रियां ङीप् । २मूषके पुंस्त्री० राजनि० ।

बिलवास पु० बिले वासोऽस्य । जाहकजन्तौ राजनि० ।

बिलवासिन् पु० बिले वसति वस-णिनि । १सर्पे शब्दरत्ना० । २गर्त्तवासिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । अलुक्स० बिलेवासिन् तत्रार्थे । [स्त्रियां योपधत्वात् टाप् ।

बिलशय पुंस्त्री० बिले शेते शी-अच् । सर्पे शब्दरत्ना० ।

बिलेशय पुंस्त्री० बिले शेते शी-अच् अलुक्स० । १सर्पे अमरः २मूषिके जटा० ३गोधायां ४शशे ५शल्लक्यां च भावप्र० । "गोधाशशभुजङ्गाखु शल्लक्याद्या बिलेशयाः । बिलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः । बृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्य्योष्णा अपि कीर्त्तिताः" तत्र तन्मांसगुणा उक्ताः ।

बिल्म न० तु०बिल-बा०मक् । भासने निरु० ३।२० । ऋ०२।३५।१२ । २शिरस्त्राणे यजु०१६।३५ । तदस्यास्ति इनि । बिल्मिन् तद्वति त्रि० रुद्रभेदे पु० यजु०तन्मन्त्रे दृश्यम् ।

बिल्ल न० बिलं किम् तं लाति ला-क । १आलवाले त्रिका० । २हिङ्गुनि शब्दच० ।

बिल्लमूला स्त्री बिल्लमिव मूलमस्याः । वाराहीकन्दे शब्दच०

अवान्तरमाधेयं बीजे, तस्मिन्नप्युपकारे पूर्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिजन्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता। अथोपकारः कार्य्यार्थमपेक्ष्यमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षं कार्य्यं जनयति तत्सापेक्षो वा। प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापतेत्। द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेयः एवं तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत्। एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात्। अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुर्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितं ममापि मनोरथद्रुमेण। तस्मादक्षणिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा। नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासहत्वात्। तथा हि युगपत्सकलकार्य्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमनुवर्त्तते न वा। प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत्कार्य्यकरणमापतेत्। द्वितीये स्थायित्वप्रत्याशा मूषिकभक्षितबीजादावङ्कुरादिजननप्रार्थनामनुहरेत्। यत् विरुद्धधर्माध्यस्तं तन्नाना यथा शीतोष्णे। विरुद्धधर्माध्यस्तश्चायमिति जलधरे प्रतिबन्धसिद्धिः। न चायमसिद्धो हेतुः, स्थायिनि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसक्ततद्विपर्य्ययसिद्धत्वात् तत्रासामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्य्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधीयेते यद्यदा यज्जननासमर्थं तत् तदा तन्न करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम् असमर्थश्चायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यद्यदा यत् करोति तत् तदा तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्य्ये, करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्त्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययः विपर्य्ययः। तस्मात् विपक्षे क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगतव्यतिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्गतद्विपर्य्ययबलात् स्फोटीतान्वयव्याप्तिकं सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिद्धम्। तदुक्तं ज्ञानश्रिया "यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी सत्ताशक्तिरिहार्थकर्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा न सा। नाप्येकैव विधाऽन्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेत् द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विश्राम्यतीति"। न च कणभक्षाक्षचरणादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यं सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात्। न च तत्र स्वरूपसत्तानिबन्धनः सद्व्यवहारः प्रयोजकगौरवापत्तेः अनुगतत्वाननुगतत्वविकल्पपराहतेश्च, सर्षपमहीधरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिषु सूत्रवदनुभूतत्वेन गुणवच्चाप्रतिभासमानाच्च। किञ्च सामान्यं सर्वगतं स्वाश्रयसर्वगतं वा प्रथमे सर्ववस्तुसङ्करप्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन "स्वविषयसर्वगतमिति"। किञ्च विद्यमाने घटे वर्त्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनागच्छद् वा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुपपत्तिः। किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते, विनश्यति, स्थानान्तरं गच्छति वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः, द्वितीये नित्यत्ववाचोयुक्तिरयुक्तिः, तृतीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः इत्यादि दूषणग्रहग्रस्तत्वात् सामान्यमप्रामाणिकम्। "अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि। तस्मादचलतः स्थानाद् वृत्तिरित्यतियुक्तता। यत्रासौ वर्त्तते भावस्तेन सम्बध्यते न तु। तद्देशिनञ्च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम्। न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति"। अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग अन्यापोहालम्बन एवेति सन्तोष्टव्यमायुष्मतेति अलमतिप्रसङ्गेन। सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थकरसम्मतम् अन्यथा तन्निविवर्त्तयिषूणां तेषां तन्निवृत्त्युपाये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तस्मात् सर्वं दुःखं दुःखमिति भावनीयम्। ननु किंवदिति पृष्टे दृष्टान्तः कथनीय इति चेन्मैवं स्वलक्षणानां क्षणानां क्षणिकतया सालक्षण्याभावात् नैतेन सदृशमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात्। ततः स्वलक्षणं स्वलक्षणमिति भावनीयम्। एवं शून्यं शून्यमपि भावनीयं स्वप्ने जागरणे च न मया दृष्टमिदं रजतादीति विशिष्टनिषेधस्योपलम्भात्। यदि दृष्टं सत् तदा तद्विशिष्टदर्शनस्येदन्ताया अधिष्ठानस्य च तस्मिन्नध्यस्तस्य रजतत्वादेस्तत्सम्बन्धस्य च समवायादेः सत्त्वं स्यात् न चैतदिष्टं कस्यचिद् वादिनः। न चार्द्धजरतीयमुचितम् न हि कुक्कुट्या एको भागः पाकाय अपरो भागः प्रस-

पाद कस्यप्रमाणमिति कल्प्यते । तस्मादध्यक्षाधिष्ठानतद्वयमन्दर्शनदृष्ट्या मध्ये एकस्यानेकस्य वा स्वपदे निषेधविषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं बलादापतेदिति ।

(माध्यमिकाः) भगवतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्थमचीकथन् भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गाद्यभिधानमुखेन स्थायित्वानुकूलवेदनीयत्वानुगतसर्वसत्यत्वभ्रमव्यावर्त्तनेन सर्वशून्यतायामेव पर्य्यवसानम् । अतस्तत्त्वं सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव । तथा हि यदि घटादेः सत्त्वं स्वभावस्तर्हि कारकव्यापारवैयर्थ्यम् । असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव दोषः प्रादुःष्यात् । यथोक्तम् "न सतः कारणापेक्षा व्योमादेरिव युज्यते । कार्य्यस्यासम्भवो हेतुः खपुष्पादेरिवासतः" इति विरोधादितरौ पक्षावनुपपन्नौ तदुक्तं भगवता लङ्कावतारे "बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्य्यते । अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिताः" इति । "इदं वस्तु बलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः । यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते विशीर्य्यन्ते तथा तथेति" च । न क्वचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । इष्टार्थव्यवहारश्च स्वप्नव्यवहारवत् संवृत्या सङ्गच्छते । अतएवोक्तम् "परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ । कुणपं कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पना इति ।" तदेवं भावनाचतुष्टयवशान्निखिलवासनानिवृत्तौ निर्वाणं शून्यरूपं सेत्स्यतीति वयं कृतार्थाः नास्माकमुपदेश्यं किञ्चिदस्तीति । शिष्यैश्चावद्योगाचारश्चेति द्वयं करणीयम् । तत्राप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तये पर्य्यनुयोगो योगः गुरूक्तस्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः गुरूक्तस्याङ्गीकरणादुत्तमाः पर्य्यनुयोगस्याकरणादधमाः अतस्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः ।

(योगाचाराः) गुरूक्तभावनाचतुष्टयं बाह्यार्थस्य शून्यत्वमङ्गीकृत्याऽऽन्तरस्य शून्यत्वस्याङ्गीकृतं कथमिति? पर्य्यनुयोगस्य करणात् केषाञ्चिद् योगाचारप्रथा । एषा हि तेषां परिभाषा स्वयंवेदनं तावदङ्गीकार्य्यम् अन्यथा जगदान्ध्यं प्रसज्येत । तत्कीर्त्तितं धर्म्मकीर्त्तिना "अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति ।" बाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः । अर्थो ज्ञानग्राह्यो भवन्नुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो वा, न पूर्व्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापरः अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अथ मन्येथाः अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तज्जनकत्वादिति तदपि बालभाषितं वर्त्तमानतावभासविरोधात् इन्द्रियादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च ग्राह्यः किं परमाणुरूपोऽर्थः अवयविरूपो वा । न चरमः कृत्स्नैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात् । न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च । यथोक्तम् "षट्केन युगपद् योगात् परमाणोः षडंशता । तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः" इति । तस्मात् स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम् "नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः । ग्राह्यग्राहकवैधुर्य्यात् स्वयं सैव प्रकाशते इति ।" ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेद्यन्ते तैश्च नीलादयः । भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यश्चायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहा भेदवासनैव निमित्तम् । यथोक्तम् "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये" इति । "अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" इति च । न च रसवीर्य्यविपाकादिसमानमाशामोदकोपार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहताक्षाणां केशेन्द्रनाडीज्ञानाभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद् व्यवस्थोपपत्तेः पर्य्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम् "अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते । विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवा । तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् । यदा तदा न सञ्चोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणेति" तस्माद् बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम् । ततश्च प्रागुक्तभावनाप्रचयबलान्निखिलवासनोच्छेदविगलितविविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानोदयो महोदय इति ।

(सौत्रान्तिकाः) अन्ये तु मन्यन्ते यदुक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं

बिसवत् त्रि० बिस+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। नपाव-
युक्तादौ स्त्रियां ङीप्।

बिसवर्त्मन् पु०न० बिसाक्ते नेत्रवर्त्मगतरोगभेदे सुश्रुत०। "शून्य यद्वर्त्म बहुभिः सूक्ष्मैश्छिद्रैः समन्वितम्। बिसमन्तर्जल इव बिसवर्त्मेति तन्मतम्"।

बिसिनी स्त्री बिस+पुष्करा० इनि। १पद्मिन्याम् अमरः। २मृणालादियुक्ते देशे ३तत्समूहे च। [पादौ।

बिसिल त्रि० बिस+अस्त्यर्थे काश्या० इल। मृणालसमी

बीभत्स त्रि०बध-निन्दायां स्वार्थे सन् कर्मणि घञ्। १पापिनि २जुगुप्सिते, ३दयाविषये च ४क्रूरे तौ त्रि० मेदि०। ५नाट्यादौ प्रसिद्धे जुगुप्सास्थायिभावके रसभेदे, पु०अमरः तद्धर्मविषये ६विकृतमांसादौ त्रि०। "शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः। बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः" रसानुद्दिश्य सा०द०लक्षितो यथा "जुगुप्सा स्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः। नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः। दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्यालम्बनं मतम्। तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम्। निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः। अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः। मोहोऽपस्मारादिरोगा व्याधिश्च मरणादयः" तद्विदुक्तिः। ७अर्जुने पु० मेदि०।

बीभत्सु पु० बध-निन्दने स्वार्थे सन् उ। १अर्जुने। भा० वि० ४४अ० अस्य निरुक्तिः स्वयमोक्ता यथा "न कुर्य्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथञ्चन। तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः"। बीभत्सुरिति मदि कल्याणे सुखे चेत्यस्य सनि रूपम्" नीलक०। तत्र पृषो० इटोऽभावो नलोपश्च। अन्ये तु बीभत्सकर्मरहितत्वात् विरोधिजनानां निन्दनकारित्वाद्वा तथात्वमित्याहुः।

बुक्क त्रि०बुक्क-अच् पृषो०उपधालोपः। भषणशब्दकारके तत पेक्षा० अस्त्यर्थे इनि। बुक्किन् भषणशब्दकारक मौलादौ त्रि०।

बुक्क कुक्कुरादिशब्दे कथने च वा चु०उभ०पक्षे भ्वा० पर०सक० सेट्। बुक्कयति ते बुक्कति अबुबुक्कत् त इदित् अबुक्कत् अबुक्कीत्। "कथने चुरा०कण्वादिशब्दे तु भ्वा०" रमानाथ।

बुक्क न० बुक्क-अच्। १हृदयस्थे मांसपिण्डे २अग्रमांसे ३हृदये च अमरः अस्य स्त्रीत्वमपि स्त्रीत्वे टाप् गौ०ङीष् वा। "बुक्काघातैर्युवतिनिकटे मोदमानोऽस्य राधा" मकुट०। ४छागे पु०(बोका)त्रिका०। ५समये च पु०, ६शोणिते भरत स्त्री टाप्। पृषो० बुक्कमुक्ते अपि हृदये।

बुक्कन न० बुक्क-भावे ल्युट्। भषणे कुक्कुरादिशब्दे

बुक्कन् पु० बुक्क-कनिन्। बुक्कशब्दार्थे भरतः।

बुक्काम पुंस्त्री०बुक्क+पृषोदरादि। बल्गारे हेमचन्द्र। [मुकुट०।

बुक्काग्रमांस न०६त०। हृदयस्थे मांसपिण्डाकारे अग्रमांसे राय-

बुक्कार पु० बुक्क भषणमच्छति ऋ-अण्। सिंहध्वनौ हारा०

बुट हिंसायां चुरा०उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट्। बोटयति ते। बोटति। अबूबुटत् त। अबोटीत्। [बुबोट

बुड त्यागे संवरणे च तु०कुटा०सक० सेट्। बुडति अबुडीत्

बुडिल पु०तुदा०बुड-इलच्। अश्वतराश्वापत्ये राजभेदे छा० उ०५।१०।१। [अबुदत्-अबोदीत् अबोदिष्ट। उदित् क्त्वा वेट्।

बुद् निशामने (आलोचने) भ्वा०उ०सक०सेट्। बोदति ते। इरित्

बुद्ध पु०बुध क्त। १भगवतोऽवतारभेदे येन वेदतत्कर्मणोर्निन्दा कृता। २जागरिते, ३ज्ञातवति च त्रि०। ४पण्डिते पु०मेदि०। बुद्धश्च विष्णोः चतुर्विंशत्यवतारमध्ये एकविंशोऽवतारो यथोक्तं "ततः कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम्। बुद्धो नाम्नाऽञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति" भाग०१स्क०। बुद्धेन प्रोक्तम् अण् तस्येदमित्यण् वा। बौद्धप्रोक्तशास्त्रे तदभिज्ञे च त्रि०। तद्धर्मभेदतन्मतादिकं सर्वद०सं०दर्शितं यथा "अत्र बौद्धैरभिधीयते यदभ्यधायि अविनाभावो दुर्बोध इति तदसाधीयः तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामविनाभावस्य सुग्रहत्वात्। तदुक्तम् "कार्य्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्। अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनादिति" अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिश्चायकाविति। ननु पक्षे साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत्, भविष्यति, भूते अनुपलभ्यमाने च व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात्। ननु तथाविधस्थले तावकेऽपि मते व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति चेत् मैवं वोचः विनापि कारणं कार्य्यमुत्पद्यतामित्येवंविधायाः शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात्। तदेव ह्याशङ्क्येत यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयुः तदुक्तम्। "व्याघातावधिराशङ्केति" तस्मात् तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्य्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः। कार्य्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः १कारणोपलम्भे २सत्युपलम्भः ३उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भात् ४अनुपलम्भः ५ इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्य्यकारणभावो निश्चीयते। तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते यदि शिंशपा वृक्षत्वमतिपतेत् स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः। अथ

न बाधते भूयःसहभावोपलम्भेऽपि व्यभिचारशङ्कायाः को निवारयिता। शिंशपावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिंशपेति सामानाधिकरण्यबलादुपपद्यते। न ह्यत्यन्ताभेदे तत् सम्भवति पर्य्यायत्वेन युगपत्प्रयोगायोगात् नाप्यत्यन्तभेदे गवाश्वयोरिवानुपलम्भात्। तस्मात् कार्य्यात्मानौ कारणमात्मानमनुमापयत इति सिद्धम्। यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्य्यात् तं प्रति ब्रूयात् अनुमानं न भवतीत्येतावन्मात्रं प्रमाणं तत्र न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते उपन्यस्यते वा। न प्रथमः एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायात्। नापि चरमः अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रुवाणेन त्वया अभिमतसाधनस्योपन्यासे मम माता वन्ध्येतिवद् व्याघातापातात्। किञ्च प्रमाणतदाभासव्यवस्थापनं तत्समानजातीयत्वादिति वदता भवतैव स्वीकृतं स्वभावानुमानम्। परगता विप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति ब्रुवता कार्य्यलिङ्गकमनुमानम्। अनुपलब्ध्या कञ्चिदर्थं प्रतिषेधयतानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानम्। तथाचोक्तं तथागतैः "प्रमाणान्तरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः। प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचिदिति" पराक्रान्तञ्चात्र सूरिभिरिति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरम्यते। ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति। ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथाक्रमं सर्वशून्यत्व-बाह्यशून्यत्व-बाह्यार्थानुमेयत्व-बाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते। यद्यपि भगवान् बुद्ध एक एव बोधयिता तथापि बोद्धव्यानां बुद्धिभेदाच्चातुर्विध्यं यथा गतोऽस्तमर्क इत्युक्ते जारचौरानूचानादयः स्वेष्टानुसारेणाभिसरणपरस्वहरणसदाचरणादिसमयं बुध्यन्ते। सर्वं क्षणिकं क्षणिकम्, दुःखं दुःखम्, स्वलक्षणं स्वलक्षणम्, शून्यं शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं द्रष्टव्यम्। तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमातव्यं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति। न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिरिति न्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावक्षणिकात् सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च। तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति "परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः। नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः" इति न्यायेन व्याघातस्योद्भटत्वात्। तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशाद् व्यावर्त्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्त्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम्। नन्वक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत् तदयुक्तं विकल्पासहत्वात् तथा हि वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति? नो वा? आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य क्षेपायोगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री स्वकार्य्यं समर्थश्चायं भावः इति प्रसङ्गानुमानाच्च। द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्य्यात् सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य यत् यदा यन्न करोति तत् तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे, न चैष वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्त्तिष्यमाणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्य्ययाच्च। ननु क्रमवत्सहकारिलाभात् स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण करणमुपपद्यते इति चेत् तत्रेदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां सहकारिणः किं भावस्योपकुर्वन्ति? न वा? न चेत् नापेक्षणीयास्ते अकिञ्चित्कुर्वतां तेषां तादर्थ्यायोगात्। उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं भावाद्भिद्यते? न वा? भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याक्षणिकस्य, आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्य्यस्य। तदुक्तम् "वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम्?। चर्मोपमश्च सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्फल इति"। अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्य्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जह्यात् प्रत्युत पलायमानानपि पाशेन बद्ध्वा कृत्यं कार्य्यं कुर्य्यात् स्वभावस्यानपायात्। किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमारभते न वा उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः। अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादौस्थ्यमपि स्यात् अतिशये जनयितव्ये सहकार्य्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापात इत्यनेकानवस्थाऽवधेया, तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत् बीजञ्चातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदय प्रसज्येत। तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरति-

बिल्वसू स्त्री "बिल्वस्फूर्दमपुत्रा स्यादिति" शब्दर० उक्तायां मस्तकदमपुत्रायां स्त्रियाम् ।

बिल्व पु० बिल-उल्व्बा०नि० । १स्वनामख्याते वृक्षे अमरः "श्रीफलः प्रवरस्निग्धो ग्राही रुच्योऽग्निपित्तकृत् । बालः श्लेष्महरो बल्यो लघुरुष्णश्च पाचनः" भावप्र० । "बिल्वं बालं कषायोष्णं पाचनं वह्निदीपनम् । स्निग्धं तिक्तकटुकं तीक्ष्णं वातकफापहम् । पक्वं सुगन्धि मधुरं दुर्जरं ग्राहि दोषकृत् । फलेषु परिपक्वेषु यो गुणः समुदाहृतः । बिल्वादन्यत्र सर्वेषां बिल्वमाम गुणोत्तरम् । कफवातामपित्तघ्नी ग्राहिणी बिल्वपेशिका" राजवल्लभः । "काञ्जिके संस्थितं बिल्वमग्नि-सन्दीपनं परम्" इति वैद्यकम् । २तत्फले न० मेदि० । ३पलपरिमाणे न० शब्दमाला । तद्वृक्षोत्पत्त्यादिर्यथा "स्वर्गोर्लक्ष्मीश्च या धेनुर्गोरूपा सा गता मही । तद्गोमयभवो बिल्वः श्रीश्च तस्मादजायत । बिल्ववृक्षः प्रियः शम्भोस्तव योनिर्भविष्यति । सर्वपुण्योत्तमं श्रेष्ठो देवाह्लादो मनोरमः । अच्छेद्यः सर्वलोकानां छेदनागः सदा त्वयाम् । ये च पापा दुराचाराः श्रीतरोश्छेद-कारिणः । ते रौरवाद्यादिनरके पात्यन्ते ब्रह्मणो दिनम् । सदुःखिता भविष्यन्ति नरा दुःखं विना सदा । तत्र देशे भयं नित्यं चिरं राजा न जीवति । न च द्रव्यपतिः कश्चिद् बिल्ववृक्षस्य छेदकः । क्रियते यत्र विच्छेदं सपुष्पफलसिन-स्तरोः । धनादद्भिभयं घोरं तस्मिन् देशे प्रजायते" । अ-ग्निपु० । वृहद्धर्मपुराणे १०अ० अस्योत्पत्तिरन्यथोक्ता "लक्ष्म्या शिवाराधनार्थं स्वैकस्तनस्योत्पाटने कृते तुष्टेन शिवेन लक्ष्मीं प्रत्युक्तं यथा "मातः समुद्रतनये ! मा मा छिन्धि स्तनं परम् । यस्ते छिन्नस्तनो वामो जायतां पुनरेव च । ज्ञाता ते परमा भक्तिः पूर्णस्तेन मनोरथः । अथ छिन्नस्तनो भक्त्या मह्यङ्कोपरि ते शुभे । सोऽस्तु वृक्षः क्षितौ पुण्यो नाम्ना श्रीफल इत्यतः । मूर्त्तिमांस्तव वै भक्तिर्वृक्षः श्रीफलनामकः । सत्कीर्त्तये क्षितावास्तां याव-च्चन्द्रदिवाकरौ । स तरुर्मम वै लक्ष्मि ! परमः सुप्रियो भवेत् । तत्पत्रैर्यैव मे पूजा भविष्यति न चान्यथा । स्वर्णरत्नप्रवालादि पुष्पाण्यन्यानि च ध्रुवम् । श्रीफलच्छदलेशस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । यथा मे श्रीफलतरुर्यथा लक्ष्मीजल मम । तथा प्रियतम लक्ष्मि ! त्रिपत्र श्रीफलच्छदः" तत्रैव ११अ० । "धनुः शतस्य सवात् स्थाप्य तीर्थमुच्यते । अधो अभेद्यया तीर्थश्रत श्रोघमयं कथि ! । ऊर्द्धपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् । अग्रे दक्षिणपत्रस्य त्रिपत्रं देवमिश्रितं । अस्य छायाच पत्रस्य लङ्घयेन्न पदा स्पृशेत् । हरते बहु-पापानि यदा स्पर्शात् शिवं स्मरेत्" । इत्यादिना तन्माहात्म्यमुक्त्वा तत्पत्रहरणविधानमपि तत्रोक्तं यथा "पञ्चान्तद्वादशीषायमध्याह्नभिन्नकालतः । शाखाभङ्गो न कर्त्तव्यो नैवारोहेत्तथा तरुम् । वरमारुह्य पितु-खास शाखाभञ्जनं कचित् । स्वपिशितैर्य शिवं पूजः पत्रैरन्यैश्च स्वपिशितैः । षण्मासानन्तरं बिल्वपत्रं पर्युषितं भवेत् । पूज्या एतेन वै देवाः सर्वं लम्बोदरौ विना । बिल्ववृक्षवनं यत्र सा तु वाराणसी पुरी । पञ्च बिल्वद्रुमा यत्र तत्र तिष्ठेन स्वयं हरिः । सप्त बिल्व-द्रुमा यत्र तत्र दुर्गायुतो हरः । एको बिल्वतरुर्यत्र तत्र गङ्गा मया सह । बिल्ववृक्षा यत्र दश तत्र गन्धर्वैः सह । एतान्युक्तानि तीर्थानि देवाः सर्वे सह द्रुमैः । यत्र वाच्या स्थण्डिलस्य चोक्ष देवागमनाय । जायते श्रीफलतरुर्न तत्र विपदः कचित् । पूर्वस्यां सुखदः स च दक्षिणे यमभीतिहा । पश्चिमे च प्रजा-दायी उत्तरे बिल्व उदाहृतः । श्मशाने च नदीतीरे प्रान्तरे वा वनान्तरे । बिल्ववृक्षतलं मोक्ष शिवपीठस्य समम् । न कम्यप्रकाश्ये दग्धं स्थापयेन्न श्रीफलासनम् । दैवाद् यदि प्रमाद्येत तदा शिवमदर्शयेत् । चैत्रादिषष्ठो मासान् प्रभवे परमात्मने । दत्त्वा स्याद् बिल्वपत्रैक चय-धेनुशतं सुराः । मध्याह्नकाले ये मर्त्या बिल्वं कुर्युः प्रदक्षिणम् । तैः सुमेरुर्गिरिवरः कृतएव प्रदक्षिणम् । न छिन्द्यात् श्रीफलतरुं न दहेत् काष्ठमेव च । विना ब्राह्मणयज्ञार्थं पतितो बिल्वविक्रयी । पक्वबिल्वफलं दृष्ट्वा यो भक्ते मूर्द्ध्नि मानवः । यमाधिकारो नात्र स्यात् कृतः पापोपपातकैः । बिल्वपत्रं फलं बीजं भूमौ पतितमीश्वरः । स्वयं स्पृशति शिरसा वैवस्वतमयमस्थितः । चैत्रादि-षष्ठरो साक्षात् शिवो द्रुबिल्वतरुं गतौ । यथा शिवो भवेद्दुःखकाम्या तत्पितरोऽपि च । चैत्रादिषष्ठरो साक्षात् सदा भ्रमति शङ्करः । तदीयबिल्वपत्रार्थी मुक्तिभक्ति-प्रदायकः । हरिद्वारनगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः । तत्राश्रयो बिल्ववृक्षः स्वर्गेण उदाहृतः । कामरूपे कामतरुः कामाख्याछत्रपादिमः । काञ्चीपुरे पुरा प्रोक्तः श्रीफलोऽक्षयपुण्यदः । तेऽपि तीर्थवियोगा सुतीर्थमपि सदाऽक्षयाः ।" बृहद्धर्मपु० ११अ० । तत्फलेस्तच्छमकर्म

वा तत्पत्रैर्वा प्रपूजयेत् । तत्काष्ठचन्दनैर्वापि स मे भक्तः स मे प्रियः । तत्काष्ठचन्दनं भाले यो धारयति सम्भ्रमात् । तत्तत् शिवस्वरूपा सा नमेद्देवी सदान्विता । अतस्तच्चन्दनं देवि ! न धारयति कश्चन । तत्पत्रं तत् प्रसूनं वा कदापि धारयेन्न हि । तन्मूले महेशानि ! प्राणांस्त्यजति यो नरः । रुद्रदेहो भवेत् सत्यं पापकोटियुतोऽपि सन्” योगिनीतन्त्रे पटले ।

“बिल्ववृक्षं तथा देवि ! भगवान् शङ्करः स्वयम् । बिल्ववृक्षतले स्थित्वा यदि प्राणांस्त्यजेत् सुधीः । तत्क्षणान्मोक्षमाप्नोति किन्नस्य तीर्थकोटिभिः । यत्र ब्रह्मादयो देवास्तिष्ठन्ति मुक्तिहेतवे । बिल्ववृक्षतले स्थानं यदि विष्ठादिपूरितम् । तदेव शाङ्करं क्षेत्रं सर्वतीर्थमयं सदा । सर्वपीठमयं तत्तु सर्वदेवमयं सदा । न त्यजेत् शाङ्करं क्षेत्रं न च गङ्गां त्यजेत् प्रिये ।। समीपे स च चार्वाङ्गि ! बिल्ववृक्षो यदि प्रिये ! । काशीपुरसमं तत्तु तत्र प्राणान् त्यजेद् यदि । किन्तस्य कोटितीर्थेन काशीवासेन किं प्रिये !। पुरश्चरणोल्लासे १० पटले । तद्दानविधिर्यथा

“पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं नैवेद्यमधोमुखम् । यथोत्पन्नं तथा देयं बिल्वपत्रमधोमुखम् ।” मातृकातन्त्रे ५५ पटले । “शिव उवाच । शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटात्मकम् । पत्रं ब्रह्ममयं देवि ! अद्भुत वरवर्णिनि !। श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः । विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा । ब्रह्मविष्णुशिवाः पत्रे दलत्रयं शक्तिरूपकम् । दलमध्ये तु सत्स्यात् पत्रे ब्रह्मपदं प्रिये ।। त्रिजटापत्रमेकेन हरं वा हरिमर्चयेत् । कैवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः । पत्रं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं धूपदीपकम् । दत्त्वा यद्यत् फलं प्राप्तं तस्मात् कोटिगुणं भवेत् । सर्वरत्नमतो देवि ! त्रिजटात्मसमर्पणम् । कैवल्यदो हरिश्चैव दासोऽहं त्वत्स्वरूपताम् । त्वयि कैवल्यदं प्राप्त धर्मकामार्थदं प्रिये ।। वज्रहीनमिदं देवि ! प्राप्नुयाद्वाञ्छितं फलम् । सपत्रे त्रियते न्यून वज्राघातेन पार्वति !। तस्माच्च साधकेन्द्रेण वज्रहीनं प्रदीयते” । ‘आपं गृहीत्वा यो गच्छेत् सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् । ऊर्ध्वं तदर्धं रक्षेदधः पशुपतिस्तथा । हरो माहेश्वरी दक्षे पृष्ठे च शूलधारिणी । दक्षपार्श्वे च श्रीनाथो वामपार्श्वे प्रजापतिः । चन्द्रसूर्यौ स्थितौ तत्र कल्पपादहरौ सदा” । ज्ञानभैरवतन्त्रे ६ पटले । त्रिशब्दस्य बन्ध्यबोधकत्वेऽपि शङ्काभरे तादृग्वस्त्वो भावात् अन्त्यस्यबोधकत्वं पूजितं सर्वत्र तस्यायुक्तत्वं बोध्यम् । [शा० ६५ अ० ।

विल्वक न० १तीर्थभेदे भा०अनु० २५ अ०। २नागभेदे भा०

विल्वकादि पु० “बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्” पा० उक्ते छप्रत्ययलुग्निमित्ते शब्दगणे स च पा० ग० उक्तो यथा “बिल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण क्रुञ्चा (कुञ्चत्व) । तक्षन् (नलोपश्च)” बैल्वकीयाया भूमौ भवाः बैल्वकाः तस्य लुक् न कुको निवृत्तिः ।

विल्वकीय त्रि० बिल्वाः सन्ति यस्यां नडा० छ कुक् च । बिल्वयुक्तभूमौ ततो वहुत्वे बिल्वका० छमात्रस्य लुक् ।

विल्वज त्रि० बिल्वात् जायते जन–ड । मालूरजाते । बिल्वस्य विषयः राजन्या० वुञ् । बैल्वजक तद्विषये ।

विल्वतेजस् पु० नागभेदे भा० आ० ५७ अ० ।

विल्वपत्र पु० १नागभेदे भा० भी० १०२ । ६त० २मालूरस्य पत्रे न० “बिल्वपत्रलता पीठे दुर्गा” सप्तशती ।

विल्वपाण्डर पु० नागभेदे भा० आ० ५७ अ० ।

विल्वपेषिका स्त्री बिल्वस्य पेषः साधनत्वेन अस्त्यस्याः ठन् । (बेलशुंठ) शुष्कबिल्वखण्डे राजनि० ।

विल्ववन न० ६त० । मालूरसमुदाये तस्य विषयः राजन्या० वुञ् । बैल्ववनक तद्विषये ।

विल्वा स्त्री० बिल–भेदने उल्वा० नि०। हिङ्गुपत्र्यां राजनि० ।

विल्वोदकेश्वर पु० । शिवमूर्त्तिभेदे तस्याविर्भवकथा स्क० रेवा० १२६ अ० । [अबेसीत् विवेस ।

विस क्षेपे दि० पर० सक० सेट् । बिस्यति । इरित् अविसत्-

बिस न० बिस–क । मृणाले अमरः । [अमर ।

विसकण्ठिका स्त्री बिसमिव कण्ठोऽस्याः कप् । बलाकायाम्

बिसकण्ठिन् पु० बिसमिव कण्ठोऽस्त्यस्य इनि । बके राजनि०

बिसकुसुम न० बिसस्थितं कुसुमम् शा०त०। कमले राजनि०। बिसप्रसून तत्रार्थे अमरः । [खनकर्त्तरि ।

विसखा त्रि० बिसं मृणालं खनति खन–विट् आ । मृणाल-

विसग्रन्थि पु० ६त० । मृणालग्रन्थौ । तस्य जलकाणुप्रतिबारकता सुश्रुते उक्ता यथा “सप्त जलपात्र प्रसाधनानि भवन्ति । तद्यथा कतकगोमेदकबिसग्रन्थिशैवालमूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति” ।

विसनाभि स्त्री बिस नाभिरिवास्या । पद्मिन्यां त्रिका०

विसनालिका स्त्री बिसस्य नालिकेव । मृणाले शब्दार्थकल्प० । तस्य मध्यरन्ध्रमासत्त्वात् तथात्वम् ।

विसल न०बिस–कलच् । किसलये त्रिका०।

रान्तरमाधेयं बीजे, तस्मिन्नुपकारे पूर्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिजन्योपकारबीजजन्यातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता। अथोपकारः कार्य्यार्थमपेक्ष्यमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षं कार्य्यं जनयति तत्सापेक्षो वा। प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापतेत्। द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेयः एवं तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत्। एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात्। अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुर्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितं ममापि मनोरथद्रुमेण। तस्मादक्षणिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा। नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासहत्वात्। तथा हि युगपत्सकलकार्य्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमनुवर्त्तते न वा। प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत्कार्य्यकरणमापतेत्। द्वितीये स्थायित्वश्रद्धया मूषिकभक्षितबीजादङ्कुरादिजननमर्थनामनुसरेत्। यद् विरुद्धधर्माध्यस्तं तन्नाना यथा शीतोष्णे। विरुद्धधर्माध्यस्तश्चायमिति जलधरे प्रतिबन्धसिद्धिः। न चायमसिद्धो हेतुः, स्थायिनि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसक्तद्विपर्य्ययसिद्धत्वात्। तत्र सामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्य्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्यबाधकावभिधीयेते यद्यदा यज्जननासमर्थं तत् तदा तन्न करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम् असमर्थश्चायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः। यद्यदा यत् करोति तत् तदा तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्य्यमिति, करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्त्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययः विपर्य्ययः। तस्मात् विपक्षे क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या व्यापकानुपलम्भेनाधिगतव्यतिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्गतद्विपर्य्ययबलात् सत्त्वान्वयव्याप्तिकं सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थापयतीति सिद्धम्। तदुक्तं ज्ञानश्रिया "यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी सत्ताशक्तिरिहार्थकर्म्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा न सा। नाप्येकैव विधाऽन्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेद् द्वेधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विश्राम्यतीति"। न च कणभक्षाक्षचरणादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यं सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात्। न च तत्र स्वरूपसत्तानिबन्धनः सद्व्यवहारः प्रयोजकगौरवापत्तेः अनुगतत्वाननुगतत्वविकल्पपराहतेश्च, सर्षपमहीधरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिषु सूत्रवदनुभूतगणेषु गुणवदप्रतिभासनाच्च। किञ्च सामान्यं सर्वगतं स्वाश्रयसर्वगतं वा प्रथमे सर्ववस्तुसङ्करप्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन "स्वविषयसर्वगतमिति। किञ्च विद्यमाने घटे वर्त्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनागच्छद् वा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुपपत्तिः। किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते, विनश्यति, स्थानान्तरं गच्छति वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः, द्वितीये नित्यत्ववाचोयुक्तिः, तृतीये मूर्त्तत्वप्रसक्तिः इत्यादि दूषणग्रहग्रस्तत्वात् सामान्यमप्रामाणिकम्। "अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि। तस्मादचलतः स्थानाद्वृत्तिरित्यतियुक्तता। यत्रासौ वर्त्तते भावस्तेन सम्बध्यते न तु। तद्देशिनञ्च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम्। न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्। जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिरिति"। अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग अन्यापोहालम्बन एवेति सन्तोष्टव्यमायुष्मतेति अलमतिप्रसङ्गेन। सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थकरसम्मतम् अन्यथा तन्निविवर्त्तयिषूणां तेषां तन्निवृत्त्युपाये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तस्मात् सर्वं दुःखं दुःखमिति भावनीयम्। ननु किंवदिति दृष्टान्तः कथनीय इति चेन्मैवं स्वलक्षणानां क्षणानां क्षणिकतया सालक्षण्याभावात् नैतेन सदृशमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात्। ततः स्वलक्षणं स्वलक्षणमिति भावनीयम्। एवं शून्यं शून्यमपि भावनीयं स्वप्ने जागरणे च न मया दृष्टमिदं रजतादीति विशिष्टनिषेधस्योपलम्भात्। यदि दृष्टं सत् तदा तद्विशिष्टस्य दर्शनस्येन्द्रियस्य अधिष्ठानस्य च तन्निमग्नस्य रजतादेस्तत्सम्बन्धस्य च समवायादेः सत्त्वं स्यात् न चैतदिष्टं कस्यचिद्वादिनः। न चार्द्धजरतीयमुचितं न हि कुक्कुट्या एको भागः पाकाय अपरो भागः प्र-

वाच्य मनुमानमिति कल्प्यते । तस्मादध्यक्षाभिधानज्ञानप्रबन्धदर्शनदृष्ट्या मध्ये एकस्यानेकस्य वा स्वरूपे निषेधविषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं प्रसादापतेदिति ।

(माध्यमिकाः) भगवतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्थं अचीकथन् भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गाद्यभिधानमुखेन स्थायित्वानुकूलवेदनीयत्वानुगतसर्वसत्यत्वभ्रमव्यावर्त्तनेन सर्वशून्यतायामेव पर्य्यवसानम् । अतस्तत्त्वं सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव । तथा हि यदि घटादेः सत्त्वं स्वभावस्तर्हि कारकव्यापारवैयर्थ्यम् । असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव दोषः प्रादुःष्यात् । यथोक्तम् "न सतः कारणापेक्षा व्योमादेरिव युज्यते । कार्य्यस्यासम्भवो हेतुः खपुष्पादेरिवासतः" इति विरोधादितरौ पक्षावप्यनुपपन्नौ तदुक्तं भगवता लङ्कावतारे "बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्य्यते । अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिताः" इति । "इदं वस्तु बलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः । यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते विशीर्य्यन्ते तथा तथेति" च । न क्वचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । इष्टार्थव्यवहारश्च न स्वप्नव्यवहारवत् संवृत्या सङ्गच्छते । अतएवोक्तम् "परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ । कुणपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पना इति ।" तदेव भावनाचतुष्टयवशान्निखिलवासनानिवृत्तौ निर्वाणं शून्यरूपं सेत्स्यतीति वयं कृतार्थाः नास्माकमुपदेश्यं किञ्चिदस्तीति । शिष्यैश्चावश्योगाचारश्चेति द्वयं करणीयम् । तत्राप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तये पर्य्यनुयोगो योगः गुरूक्तस्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः गुरूक्तस्याङ्गीकरणादुत्तमाः पर्य्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च अतस्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः ।

(योगाचाराः) गुरूक्तभावनाचतुष्टयं बाह्यार्थस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृत्याऽऽन्तरस्य शून्यत्वस्याङ्गीकृत कथमिति ? पर्य्यनुयोगस्य करणात् केषाञ्चिद् योगाचारप्रथा एषा हि तेषां परिभाषा स्वयंवेदनं तावदङ्गीकार्य्यम् अन्यथा जगदान्ध्यं प्रसज्येत । तत्कीर्त्तितं धर्म्मकीर्त्तिना "अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति ।" बाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः । अर्थो ज्ञानग्राह्यो भवन्नुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो वा, न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापरः अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अथ मन्येथाः अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तज्जनकत्वादिति तदपि बालभाषितं वर्त्तमानतावभासविरोधात् इन्द्रियादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च ग्राह्यः किं परमाणुरूपोऽर्थः अवयविरूपो वा । न चरमः कृत्स्नैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात् । न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च । यथोक्तम् "षट्केन युगपद् योगात् परमाणोः षडंशता । तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः" इति । तस्मात् अव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम् "नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः । ग्राह्यग्राहकवैधुर्य्यात् स्वयं सैव प्रकाशते इति ।" ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेद्यन्ते तेन नीलादयः । भेदे हि अधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यश्चायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिन् चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहा भेदवासनैव निमित्तम् । यथोक्तम् "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये" इति । "अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" इति च । न च रसवीर्य्यविपाकादिसमानमाशामोदकोपार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्त्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकारवत्तया तिमिराद्युपहताक्षाणां केशेन्द्रनाडीज्ञानाभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद् व्यवस्थोपपत्तेः पर्य्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम् "अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते । विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवा । तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् । यदा तदा न सञ्चोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणेति" तस्माद् बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम् । ततश्च प्रागुक्तभावनाप्रचयबलान्निखिलवासनोच्छेदविगलितविविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानोदयो महोदय इति ।

(सौत्रान्तिकाः) अन्ये तु मन्यन्ते यदुक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं

सर्वसंस्कारा इति या वासना स्थिरा। स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते। प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणद्वितयं तथा। चतुःप्रस्थानिका बौद्धाः ख्याता वैभाषिकादयः। अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहुमन्यते। सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षग्राह्योऽर्थो न बहिर्मतः। आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता। केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः। रागादिज्ञानसन्तानवासनाच्छेदसम्भवा। चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्त्तिता। कृत्तिः कमण्डलुर्मौण्ड्यं चीरं पूर्वाह्णभोजनम्। सङ्घो रक्ताम्बरत्वञ्च शिश्रिये बौद्धभिक्षुभिरिति"।

बुद्धगया स्त्री (बुधगया) प्रसिद्धे कीकटस्थे बुद्धाख्ये गयाभेदे।

बुद्धद्रव्य न० स्तौपिके स्तूपीकृते द्रव्ये त्रिका०।

बुद्धधर्म्म पु० ६त०। बुद्धानामहिंसादौ धर्म्मे।

बुद्धपुराण न० बुद्धस्याविर्भावादिज्ञापके पुराणभेदे।

बुद्धान्त पु० बुध–भावे क्त तस्यान्त परिच्छेद। जीवस्यावस्थाभेदे जाग्रदवस्थायाम् शत०ब्रा०१४। ७।१।१८।

बुद्धि स्त्री० बुध-क्तिन्। १ज्ञाने, २सांख्योक्ते सुखदुःखाद्यष्टविधधर्मयुते प्रकृतिपरिणामभेदे "महत्तत्त्वमिति प्रोक्तं बुद्धितत्त्वं तदुच्यते" सा० प्र० भा० धृतवाक्यम्। वेदान्तोक्ते निश्चयात्मकवृत्तियुते ३अन्तःकरणे च। "मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम्। संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी" वेदान्तप०। ४धर्मपत्नीभेदे भा०आ०६६अ०। कणा०सूत्रोपस्कारदृष्टौ सांख्यमतसिद्धमहत्तत्त्वरूपबुद्धितत्त्वनिराकरणेन बुद्धेर्ज्ञानपर्य्यायता तद्भेदाश्चोक्ता यथा "द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम्" सू० "विषयेण विषयिण इतीयाध्यायस्थमुपलक्षयति। "इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः" "आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् यन्निष्पद्यते तदन्यत्" इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां ज्ञानं व्याख्यातमित्यर्थः"। तत्र "बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्य्यायाः" गौ०सू० समानतन्त्रे बुद्धिलक्षणे सांख्यमतनिरासार्थं पर्य्यायाभिधानम्। सांख्या हि बुद्ध्यादिशब्दानामर्थभेदमाचक्षते तथा हि सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, सा चैकैव पुरुषास्तु परं भिद्यन्ते ते च कूटस्था नित्या अपरिणामिनो नित्यचैतन्यस्वभावाः ते च पङ्गवोऽपरिणामित्वात् प्रकृतिस्त्वन्धा जडत्वात् यदा विषयभोगेच्छा प्रकृतिपुरुषभेददिदृक्षा च प्रकृतेर्भवति तदा सा पुरुषोपरागवशात् परिणमेत् तस्याश्चाद्यः परिणामो ऽन्तःकरणविशेषो बुद्धिरेव महत्तत्त्वं तदुक्तम् "प्रकृतेर्महान्" इति सां०सू०। सा च बुद्धिर्दर्पणवन्निर्म्मला तस्याश्च बहिरिन्द्रियप्रणालिकया विषयाकारो यः परिणतिभेदो घट इति पट इत्याद्याकारस्तज्ज्ञानं वृत्तिरिति चाख्यायते तस्यां बुद्धौ वर्त्तमानेन ज्ञानेन चेतनस्य पुरुषस्य भेदाग्रहात् अहं जानामीति योऽभिमानविशेषः सैवोपलब्धिः। अक्षचन्द्रादिविषयसन्निकर्षादिन्द्रियप्रणालिकयैव सुखदुःखाद्याकारो बुद्धेरेव यः परिणामविशेषः स प्रत्ययः। अतएव ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारधर्माऽधर्माः सर्वएव बुद्धेः परिणामविशेषाः सूक्ष्ममानया प्रकृतावेव वर्त्तमाना अवस्थाभेदादाविर्भवन्ति तिरोभवन्ति च। पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः प्रतिबिम्बते परं बुद्धाविति यन्मन्यन्ते। तदनेन पर्य्यायाभिधानसूचितप्रमाणेन निराक्रियते तथा हि बुद्धिशब्दो यदि बुध्यतेऽनयेति करणव्युत्पत्त्या तत्तदा मन एव तत्पर्य्यवस्यति मम मनः प्रत्यक्षम् बुद्धिस्त्वहं बुध्ये इति प्रत्ययवैयर्थ्यं। नचान्तःकरणस्य ज्ञानाद्याधर्मो कर्त्तृधर्मस्तेनैव तेषां सिद्धेः भवति हि अहं जाने अहं प्रत्येमि अहं सुखये इत्यहन्त्वसामानाधिकरण्येन प्रतिभासः। अभिमानोऽसाविति चेत् तात्त्विकत्वे बाधकाभावात्। पुरुषस्यागन्तुकधर्माधारत्वं कूटस्थत्वं तदेव बाधकमिति चेत् आगन्तुकधर्माधारत्वेऽपि नित्यत्वसम्भवात् न हि धर्मी धर्मश्चैकं तत्त्वं येन धर्मोत्पादविनाशाभ्यां धर्म्युत्पादविनाशौ स्यातां तथा च य एव चेतयते स एव बुध्यते जानाति उपलभ्यते प्रत्येति चेति नार्थान्तरकल्पना युक्तेति दिक्। तत्र ज्ञानं द्विविधं विद्या चाविद्या च विद्या चतुर्व्विधा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा। अविद्याऽपि चतुर्व्विधा संशयविपर्य्ययस्वप्नानध्यवसायलक्षणा। तत्र यल्लैङ्गिकं तदनिन्द्रियजम् बुद्ध्यन्तद्विधाह" उप० ह०। "तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे" कणा०सू०। "आत्माऽत्र परात्मा स्वात्मा वा आत्मनि मानसस्य कादाचित्कत्वादहम्प्रत्ययस्याह गौरः कृशो महाबाहुरित्यादि प्रत्ययतिरस्कृतत्वात् स्वात्मनोऽप्यप्रत्यक्षतोक्ता। चकारादाकाशकालदिशां वायोः परमाणूनाञ्च द्रव्याणामुपग्रहः। इन्द्रियजमपि द्विविधं सर्वज्ञीयमसर्वज्ञीयञ्च सर्वज्ञीयं योगधर्मसहकृतया प्रत्यासत्त्या तत्तत्पदार्थसार्वज्ञ्यं तथा हि परमाणवः प्रत्यक्षसक्ताः प्रमेयत्वादभिधेयत्वात् सत्त्वात्। सामग्रीविरहात् कथमेवं महत्त्वस्यापि प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वात् न च परमाणवो महान्तः रूपवत्त्वस्यापि चाक्षुषप्रत्यक्षकारणत्वात् न च दिगादयो रूपवन्

इति चेन्न योगजधर्मसहकारिणा मनसैव तत्सम्भवात् तदुपग्रहाञ्चक्षुरादिना वा। अचिन्त्यप्रभावोहि योगजो धर्मो न सहकार्य्यान्तरमपेक्षते। विवादाध्यासितः पुरुषो न सर्वज्ञः पुरुषत्वादहमिवेत्यादि तु प्राभाकरो न मीमांसाभिज्ञः पुरुषत्वादहमिवेत्यादिवद्विपक्षबाधकतर्कशून्यत्वादप्रयोजकम्। अपरेषान्तुयत्तु प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्च सविकल्पकं ज्ञानं न प्रमाणमिति कीर्त्तिदिङ्नागादयः तथा हि अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासं हि तत् नह्यभिलापेन नाम्ना सम्भवत्यर्थस्य सम्बन्धो येन घट इति पट इति वा नामानुरञ्जितः प्रत्ययः स्यात् नच जात्यादि परमार्थसत् येन तद्वैशिष्ट्यं विषयेषु इन्द्रियगोचरः तस्मादिन्द्रियेणालोचनं जन्यते आलोचनमहिम्ना सविकल्पकमुत्पद्यमानं तत्रार्थे प्रवर्त्तयत् प्रत्यक्षमिति प्रोच्यते इति। तन्न तदनुपपन्नमभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासञ्च भवेत् प्रमाणञ्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं स्यादिति सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं नामवैशिष्ट्यञ्च चाक्षुषज्ञाने सम्भवत्येव सुरभि चन्दनमितिवदुपनीतभानसम्भवात्। यद्वा संज्ञावैशिष्ट्यं प्रत्यक्षज्ञाने न भासते संज्ञायाः स्मरणमात्रमस्तैव याऽर्थव्यावर्त्तिका अभावज्ञाने प्रतियोगिस्मरणवत् जात्यादिकञ्च वस्तुभूतं साधितमेवातः सविकल्पकमपीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् प्रत्यक्षम् प्रमाणम्। ननु निर्विकल्पकं न व्यवहारप्रवर्त्तकं न वा व्यवहारविषय इति किन्तत्प्रमाणमिति चेत् सविकल्पकमेव तद्धि विशिष्टज्ञानम् न च विशेषणज्ञानमन्तरेण तदुत्पद्यते विशिष्टज्ञाने हि विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गाग्रहस्य कारणत्वावधारणात्” उपस्काररवृत्तिः।

“सा च सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा। तत्र सात्त्विकी यथा “प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये। बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ! सात्त्विकी”। राजसी यथा “यया धर्ममधर्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च। अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ! राजसी”। तामसी यथा “अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता। सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ! तामसी” गीता०

तस्याः पञ्चगुणा यथा। “इष्टाऽनिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता। संशयप्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पञ्च गुणान् विदुः” महाभारते मोक्षधर्मः “इष्टानिष्टविपत्तिः इष्टानिष्टानां वृत्तिविशेषाणां विपत्तिर्नाशः निद्रारूपा वृत्तिरित्यर्थः। व्यवसायः उत्साहः। समाधिता चित्तस्थैर्य्यं चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः संशयः द्वयस्पृक् ज्ञानम्। प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिप्रमाणवृत्तिः” तट्टीका। तस्याः सप्त गुणा यथा। “शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणन्तथा। ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः” हेमच०। तस्या वृत्तिः पञ्चधा यथा। “प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः” पात०सू० तल्लक्षणञ्च तत्तच्छब्दे दृश्यम्।

बुद्धिक्षयकरा यथा “शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मोहः परासुता। ईर्ष्या मानो विचिकित्सा कृपाऽसूया जुगुप्सता। द्वादशैते बुद्धिनाशहेतवो मानसा मलाः”। कालिकापु० १८अ०। “बुद्धिक्षयकरा एते मायकासारसंज्ञिकाः”। बुद्धिवृद्धिकरा यथा “निम्बाटरूषवृन्ताश्च बुद्धिवृद्धिकरा मताः। बुद्धिक्षयकरांस्त्यक्त्वा त्यजेद्राजा च भोजने। भोजयेदन्वहं बुद्धिवृद्धिहेतुं न्टपोत्तमः। कालिकापु० ८६ अ०।

बुद्धिकाम स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा० श० ४७ अ०।

बुद्धिजीविन् त्रि० बुद्ध्या जीवति जीव–णिनि। बुद्धिरूपोपायेन जीविनि। “भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः” मनु।

बुद्धिसहाय पु० ६त०। धीसचिवे अमात्यभेदे हारा०।

बुद्धीन्द्रिय न०६०त०। “मनः कर्णौ तथा नेत्रं रसना त्वक् च नासिका। बुद्धीन्द्रियमिति प्रोक्तम्” इत्युक्तेषु इन्द्रियेषु उभयोः ज्ञानकर्मेन्द्रिययोरुपकारकत्वात् मनसो ज्ञानमात्रसहकारित्वविवक्षया बाह्यान्तरज्ञानकरणतया च तथात्वम् “चक्षुः श्रोत्रं स्पर्शनञ्च रसनाघ्राणमेव च। बुद्धीन्द्रियाणि जानीयात्” इत्यत्र बाह्यमात्रापेक्षया पञ्चकत्वमुक्तम्।

बुद्बुद न०बुद्-क पृषो० द्वित्वम्। जलस्य गोलाकारे विकारभेदे अमर। “पञ्चरात्रेण कललं बुद्बुदाकारतां व्रजेत्”। उपचारो० उक्ते २गर्भावस्थाभेदे च।

बुध ज्ञापने भ्वा०प०सक०अनिट्। बोधति अभौत्सीत् शिष्यं गुरुः। बोद्धा बुद्धः।

बुध ज्ञाने भ्वा०उभ०सक०सेट्। बोधति ते। इरित् अबुधत् अबोधीत् अबोधि अबोधिष्ट। ज्वला० वा ण पक्षे क। बोधः बुधः।

बुध ज्ञाने दि० आ०सक० अनिट्। बुध्यते अबोधि अबोधिष्ट। बुबुधे। उद्+बुध—जागरणे विषयस्फुरणाभिमुखीभावरूपे संस्कारनिष्ठे व्यापारभेदे उद्बुद्धसंस्कारादेव स्मृतिर्भवतीति शास्त्रे स्थितम्।

बुध पु० बुध-क । पण्डिते, बृहस्पतिभार्य्यायां तारायां चन्द्रेण जनिते स्वनामख्याते ग्रहे च । तस्य रोहिण्या प्रतिपालनात् रौहिणेयत्वम् । ग्रहभेदे । तस्योत्पत्तिकथा भिन्नपरेषु तत्र पञ्चदशगतप्रक्रिया च काशीख०१५अ०। "बृहस्पतेः स वै भार्य्यामैश्वर्य्यमदमोहितः । पुरोहितस्यापि गुरोर्भ्रातुराङ्गिरसस्य वै । जहार तरसा ताराम्" इत्युपक्रमे । "इदामाङ्गिरसे तारा स्वयमेव पितामहः । अथान्तर्गर्भमालोक्य तारां प्राह बृहस्पतिः । मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्य्यः कथञ्चन । इषीकास्तम्बमासाद्य सा गर्भं चोत्ससर्ज ह । जातमात्रः स भगवान् देवानामाक्षिपद्वपुः । ततः संशयमापन्नास्तारामूचुः सुरोत्तमाः । सत्यं ब्रूहि सुत कस्य सोमस्याथ बृहस्पतेः । ह्रीयमाना यदा देवैर्नाह ताराऽतिलज्जया । तदा तां शप्तुमारब्धः कुमारः सोऽतितेजसा । तन्निवार्य्य तदा ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम् । प्रोवाच प्राञ्जलिः सा तं सोमस्येति पितामहम् । तदा स मूर्द्ध्न्युपाघ्राय तारागर्भं प्रजापतिः । बुध इत्यकरोन्नाम तस्य बालस्य धीमतः । ततः स सर्वदेवेभ्यस्तेजोरूपबलाधिकः । बुधः सोमं समापृच्छ्य तपसे कृतनिश्चयः । जगाम काशीं निर्वाणराशिं विश्वेशपालिताम् । तत्र लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य स्वनाम्ना तु बुधेश्वरम् । तपश्चचार चात्युग्रं शशीवयन् हृदि" । इति तस्य उग्रं तपसा च तुष्टेन शिवेनोक्तं यथा "रौहिणेय ! महाभाग ! सौम्य ! सौम्यवचोनिधे ! । नक्षत्रलोकादुपरि तव लोको भविष्यति । मध्ये सर्वग्रहाणाञ्च सपर्य्यां लप्स्यसे पराम्" । बुधग्रहस्य कक्षाभगणादिकं खगोलशब्दे दृश्यम् ।

बुधचक्र न० बुधस्य राशिसञ्चारकाले जन्मनक्षत्रादिस्थानस्थितिभेदेन शुभाशुभसूचके चक्रभेदे "गोगोलचक्रेऽत्रमथ मूर्ध्नि चतुर्षु रोगः षट् पार्श्वभेऽथ च कृतं ह्यष्टं स्रवेऽस्त । दुःखं पदाङ्घ्रियुगले हृदि च राज्यं नाभौ द्वये प्रिय गते निधनं बुधस्य" इति समयामृतम् ।

बुधचार पु० ६त०। वृ०सं०७अ० उक्ते बुधस्य शुभाशुभसूचके चारे यथा

"नोत्पातपरित्यक्तः कदाचिदपि चन्द्रजो व्रजत्युदयम् । जलदहनपवनभयकृद्धान्यार्घक्षयविवृद्ध्यै वा । विचरन् श्रवणधनिष्ठाप्राजापत्येन्दु४।५विश्वदेवानि२।३। मृद्नन् हिमकरतनयः करोत्यवृष्टिं सरोगभयाम् । रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीडा । शस्त्रनिपातक्षुद्भयरोगानावृष्टिसन्तापैः । हस्तादीनि विचरन् षड्भान्युपपीडयन् गवामशुभः । स्नेहरसार्घविवृद्धिं करोति चोर्वीं प्रभूतान्नाम् । आर्य्यम्णा२ हौतभुजं१ भद्रपदामुत्तरां यमेश३ च । चन्द्रस्य सुतो निघ्नन् प्राणभृतां धातुसङ्क्षयकृत् । आश्विनवारुण४मूलान्युपमृद्नन् रेवतीं च चन्द्रसुतः । पण्यभिषग्नौजीविकसलिलजतुरगोपघातकरः । पूर्वात्रय१।२०।२६मितयादेकमपीन्दोः सुतोऽभिमृद्नीयात् क्षुद्दस्युतस्कररोगभयप्रदायी चरन् जगतः" । इत परं तत्र गतिविशेषाभिहितास्तत्फलञ्च तत्र दर्शितं तच्च गतिशब्दे २५१५ पृ० दर्शितम् । अध्यायशेषे च ।

"पौषाषाढश्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु । दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु । कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि माघे दृश्यते तदभय शिशिरांशोः । शस्त्रचौरहुतभुग्गदतोयक्षुद्भयानि च नरः विदधाति । उत्तरानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि यान्युद्गते तान्युपयान्ति नाशम् । अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति नाशं पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः । हेमकान्तिरथवा शुकवर्णः सस्यकेन मणिना सदृशो वा । स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्रः" । [सुतादयोऽप्यत्र ।

बुधतनय पु० ६त० । पुरूरवसि चन्द्रवंश्ये दृश्यम्' बुध

बुधतात पु० ६त० । चन्द्रे शब्दच० ।

बुधरत्न न० बुधप्रिय रत्न शाक०त० । मरकतमणौ मारकते राजनि० । मरकतशब्दे ४७६१ पृ० दृश्यम् ।

बुधवार पु० ६त० । बुधपतिकदिवसे दिनपतिशब्दे ३५८२ पृ० दृश्यम्

बुधसानु पु० बुध-आनुक् सुक् च । यज्ञपुरुषे पर्णे च संक्षिप्तसा०

बुधा स्त्री बोधयति ज्ञापयति रोगित्व वैरमात् बुध-णि' पचे अ । जटामांस्याम् शब्दच० ।

बुधादित्य पु० बुधसहित आदित्यः । जन्मकाले एकस्मिन् राशौ बुधादित्ययोर्योगे स च तयोरन्यतरस्य हर भवतीति सम्प्रदायः ।

बुधान पु० बुध-आनच् किच्च । १आचार्य्ये गुरौ २विज्ञे मेदि० ३ऋषौ जटा० ४प्रज्ञावादिनि ५प्रियवादिनि त्रि० उणादिकोषः ।

बुधाष्टमी स्त्री० बुधवारयुताष्टमी शाक०त० । चैत्रपौषवर्ज्जितमलमासोतरस्य शुक्लाष्टम्यां बुधवारयुतायां शुक्लपक्षाष्टम्यां, २तत्कर्त्तव्ये व्रते च । तस्याः पूजनादिकं हेमा० व्र० भविष्योत्तरे उक्तो यथा

"पुरा कृतयुगस्यादौ इलो राजा बभूव ह । ब्रह्म

श्रुतो मित्रमन्त्रिभिः परिवारितः। जगाम हिमवत्-पार्श्वं महादेवाभिशापतः। योऽसौ प्रविशते भूमौ स स्त्री भवति निश्चितम्। स राजा मृगयाङ्गेन प्रवि-शत्तद्वनान्तरे। एकाकी तुरगोपेतः सहसा स्त्रीत्वं जगाम ह। सा बभ्राम वने शून्ये पीनोन्नतपयोधरा। का त्वं कस्य सुता प्राप्ता चतुरोधोऽसि कथय। तां ददर्श बुधस्तन्वीं रूपौदार्यगुणान्विताम्। अष्टमी बुध-वारेण तस्यां सृष्टो बुधो ग्रहः, ददौ स्वकामसंलक्षा-मानीयत प्रतोषिताम्। पुत्रमुत्पादयामास योऽसौ ख्यातः पुरूरवाः। चन्द्रवंशकरो राजा आद्यः सर्वमही-क्षिताम्। ततः प्रभृति पूज्येयमष्टमी बुधसंयुता। या च सम्पूर्णा प्राप्ता न भिन्ना यथोक्तं तत्रैव "बुधाष्टमी शुभा पूर्णा यथोक्तफलदायिनी" तत्र व्रतमष्टमं कार्यं तत्र भक्ष्यभेदादिकं च तत्रैवोक्तं यथा

"अष्टम्यष्टविधानेन विधिनाम्रैः पृथक् पृथक्। प्रथमा मोदकैर्भक्ष्यैः द्वितीया धानकैस्तथा। तृतीया घृतपूरैश्च चतुर्थी वटकैरपि।। पञ्चमी शुभका-सारैः षष्ठी सोहालकैः शुभैः। अशोकवर्त्तिभिः शुभ्रैः सप्तमीं पातिताम्भवेत्। अष्टमी फाणितैः पूर्णैः सप्त-वेष्टैर्युधिष्ठिर।।" तत्र विहितनिषेधकालादि राज-मार्त्तण्डे उक्तं यथा "चतुर्थे मकरे जाते देवे, जाग्रति माधवे। बुधाष्टमीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकम्। प्रसुप्ते च जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा। बुधाष्टमीं न कुर्वीत कृता हन्ति पुराकृतमिति"। एतद्व्रतमारम्भ-मपि चैत्रादौ न कर्त्तव्यं यथाह स्मृतिः "मीने धनुषि देवेशे सुप्तेऽप्यहदिने तथा। बुधाष्टमीं न कुर्वीत पूर्वविद्धामपि क्वचित्" अग्रहदिने समवायविद्धदिने।

बुधित त्रि० ज्ञा० बुध–क्त इट्। ज्ञाते अमरः।

बुधिल त्रि० बुध–किलच्। विदुषि उणादि०।

बुध्न पु० बन्ध–नक् बुधादेशः। १मूले अमरः २शिवे भरत ३अन्तरीक्षे ऋ० ४।१९।४ भाष्यम्। "बुध्नमोदरा-क्षितः" वेदान्तप०। "सर्वान् निवपमि अर्द्धं बुध्नः" मा०भा० धृता श्रुतिः। निरुक्ते तु बद्धा अस्मिन् धृता आप इति अन्तरिक्षं बुध्नम्" तत्र निरुक्तिरुक्ता।

बुध्न्य पु० बुध्ने मूले भवः यत्। १गार्हपत्ये अग्नौ "अहिरसि बुध्न्यः" ताण्ड्यब्रा० १।४।११ "अहिरसि हन्ता रक्षःप्रभृतीनां बुध्न्यः बुध्ने मूले आदौ आधानकाले प्रथमं जातोऽसि" तद्भा०। २रुद्रभेदे च। "बुध्ने निवसति बुध्न्यः योऽहिः सः अहिर्बुध्न्यः बुध्नमन्तरीक्षं तन्निवासात्" निरु०। "मानोऽहिर्बुध्न्यो रिषे" तद्धृता श्रुतिः।

बुन्द निशामने भ्वा० उभ० सक० सेट्। बुन्दति ते इरित् अबुदत् अबुन्दीत्। अबुन्दिष्ट। उदित् क्त्वा वेट्। निशामनमालोचनम् प्रणिधानमिति यावत्।

बुन्ध निशामने भ्वा० उभ० सक० सेट्। बुन्धति ते इरित् अबुधत्–अबुन्धीत् अबुन्धिष्ट। निशामनमालोचनम्। उदित् क्त्वा वेट्।

बुन्ध बन्धे चु० उभ० सक० सेट्। बुन्धयति ते अबुबुन्धत् त।

बुबुर न० उदके निघण्टौ बर्बुरमित्यत्र पाठान्तरम्।

बुभुक्षा स्त्री० भुज–सन्–भावे अ। भोजनेच्छायाम् क्षुधायाम्। सा च प्राणधर्मः यथोक्तं शा०ति० "बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य" ऊर्मिषट्के इत्युक्तम्। सा चाऽजीर्णे च सा न भवति अथ भवति चेत् अनिष्टदा यथोक्तं सुश्रुते "उद्गा-रशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य" "अन्नं यदा दोषविदह्यमानं जीर्णं न तेजः पथ-माप्नोति। भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा या मन्दबुद्धिं विनिहन्ति"। स्त्र्यादि०योगार्थे अण्। बौभुक्ष तद्बोधे त्रि०

बुभुक्षित त्रि० बुभुक्षा+तार० इतच्। क्षुधायुक्ते "बुभुक्षितः किं द्विकरेण भुङ्क्ते" इत्युद्भटः।

बुल मज्जने चु० उभ० अक० सेट्। बोलयति ते अबूबुलत्। बोलयति प्लवः पयसि मज्जतीत्यर्थः।

बुलि स्त्री उणा० बुड–इन् किच्च डस्य लः। भये हेमच०।

बुस्ख त्रि० बुक्–ख उणा० नि०। तिरश्चीने शत०ब्रा० ११।५।४।१४।

बुष(स) न० बुष्यते उत्सृज्यते बुष–उत्सर्गे क पृषो० वा सत्वम्। (भामड़ा) १तुच्छधान्ये फलरहितधान्ये अमरः। अयं षोपधः २उदके वेदनिघण्टुः ततः तृणा० चतुरर्थ्यां च। बुषच तत्समीपादौ त्रि०। पृषो० दीर्घः। बूषमप्यत्र। [अबोषीत् बुबोष

बुस उत्सर्गे दि०पर०सक०सेट्। बुस्यति। इरित् अबुसत्

बुस्त आदरे अनादरे च चु०उभ०सक०सेट्। बुस्तयति ते अबुबुस्तत् त।

बुस्त न० बुस्यते नाद्रियते आद्रियते वा बुस्त–घञ्। १पन-सादिफलस्य त्वाच्छे अंशे (भुचि) २मांसपिष्टकभेदे च अमरभरतौ।

बूक न० बुक+पृषो० दीर्घः। बुक्कशब्दार्थे रमानाथः।

बृबदुक्थ न० वदे निघण्टुः।

बृषी स्त्री बृबस्योरस्यां सीदन्ति पृषो० बृषी बृ सद–ड गौरा० ङीषत्वम् । व्रतीनामासने अमरः ।

बृ(वृ)ह वृद्धौ भ्वादि० पर० सक० सेट् बृ(वृ)हति अब(व)र्हीत् । इदित् इत्येके तेन बृं(वृं)हतीत्यपि । कवि० कल्पद्रुमे बृहधातुमात्रस्य अन्त्यस्थादित्वकथनम् मेदि० "मोक्षिनं निहते चित्ते बृहती वसनान्तरे । छन्दोभिद्-षट्त्रिंशत्कीवारिधानीषु वाचि च । कण्टकारीफ-ल्योश्च" "ब्रह्मतत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि" । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे ब्रह्मन मधबन्धयोः" । इत्यमरे तु बृहती ब्रह्मबर्हयोः कोषान्तरादित्वोक्तत्वात्तदुभया-दित्वम् ।

बृ(वृ)हक पु० बृ(वृ)ह–क्वुन् । देवगन्धर्वभेदे भा०आ०१२३अ० ।

बृ(वृ)हच्चञ्चु पु० ६ब० । महाचञ्चुशाके राजनि० ।

बृ(वृ)हच्छिम्बी पु० ७ब० । फलपूरे बीजपूरे शब्दच० ।

बृ(वृ)हच्छल्क पु० ६ब० । चिङ्गटमत्स्ये जटा० ।

बृ(वृ)हच्छ्रवस् त्रि० ६ब० । महायशस्के भाग० १।४।१ ।

बृ(वृ)हज्जातक न० कर्म० । वराहमिहिरकृते जातकग्रन्थभेदे ।

बृ(वृ)हज्जाबाल पु० कर्म० । उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

बृ(वृ)हज्जीवन्ती स्त्री कर्म० । महाजीवन्त्याम् राजनि० ।

बृ(वृ)हड्ढक्का स्त्री कर्म० । १भेरीवाद्ये जटा० ।

बृ(वृ)हत् त्रि० बृह–अति शतृवत् कार्यम् । १महति स्त्रियां ङीप् । सा च २कण्टकारीभेदे नवाक्षरपादके ३छन्दोभेदे ४षट्त्रिंशत्क्यां ५वारिधान्यां ६वाचि ७कण्टकार्यां च स्त्री मेदि० । दक्षिण मू० । "वायुर्बृ(वृ)हन् मघः स्मृत" विष्णुध० । स्वल्पाद्यर्थपरत्वे कन् । बृहतिका उत्तरीयके अमरः । स्वार्थे क । बृहतीयत्वे च स्त्री ।

बृ(वृ)हतीपति पु० बृ(वृ)हत्या वाचः पतिः । वाचस्पत्यौ० "तद्बृहत्योः करपत्योश्चौरदेवयोः" वार्त्ति० देवतायामेव इट् तल्लोपश्च नान्यत्र वाक्पतौ हेमच० ।

बृ(वृ)हत्क त्रि० बृहत्प्रकार' कन् । बृहत्प्रकारे

बृ(वृ)हत्कथा स्त्री वररुचिप्रणीते कथाभेदे ।

बृ(वृ)हत्कन्द पु० ६ब० । १लशुने रत्नमाला । २विष्णुकन्दे राजनि० । [पु० हरिव० शब्द०

बृ(वृ)हत्कर्मन् त्रि० ६ब० । १महाकर्मयुते २बृहद्रथनृपभेदे

बृ(वृ)हत्काय पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे भाग० ९।२१।२७ । ६ब० । २महाकाये त्रि० । [शाकभेदे त्रिका० ।

बृ(वृ)हत्कालशाक पु० नित्यक० । महति (कालशाकनिका)

बृ(वृ)हत्काश पु० नित्यक० । काशभेदे त्रिका० ।

बृ(वृ)हत्कीर्ति त्रि० ६ब० । १महाकीर्तियुक्ते २आङ्गिरसस्य पुत्रभेदे पु० भा० व० २१७अ० । ३असुरभेदे पु० हरिव० ५२अ० ।

बृ(वृ)हत्कुक्षि त्रि० ६ब० । तुन्दिले अमर० । [भा० ५अ० ।

बृ(वृ)हत्केतु त्रि० ६ब० । १महाध्वजयुते । २राजभेदे पु० भा०

बृ(वृ)हत्क्षत्र पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे भाग० ९।२१ ।

बृ(वृ)हत्ताल पु० नित्यक० । हिन्तालवृक्षे राजनि० ।

बृ(वृ)हत्तिक्ता स्त्री बृहन् तिक्तो रसोऽस्याः । पाठायाम् राजनि० ।

बृ(वृ)हत्तृण पु० ६ब० । वंशे शब्दच० ।

बृ(वृ)हत्त्वच् पु० ६ब० । (छातिम) वृक्षभेदे रत्नमा० ।

बृ(वृ)हत्पत्र त्रि० ६ब० । १महापत्रयुक्ते वृक्षे २हस्तिकन्दे राजनि० । ३तिपर्णिकायां स्त्री राजनि० ।

बृ(वृ)हत्पाटलि पु० नित्यक० । धुस्तूरे त्रिका० । [शब्दच०

बृ(वृ)हत्पाद त्रि० ६ब० । १महाचरणयुक्ते २वटवृक्षे पु०

बृ(वृ)हत्पारेवत न० कर्म० । महापारेवते राजनि० ।

बृ(वृ)हत्पालिन् पु० बृ(वृ)हन्तं पालयति पालि–णिनि । वनजीरके राजनि० ।

बृ(वृ)हत्पीलु पु० नित्यकर्म० । महापीलौ राजनि० ।

बृ(वृ)हत्पुष्पी स्त्री ६ब० ङीप् । १घण्टारवक्षुपे जटा० । २महापुष्पयुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् ।

बृ(वृ)हत्फल त्रि० ६ब० । १महाफलयुते । २चतुरम्रौ ३महेन्द्रवारुण्यां ४कुष्माण्ड्यां ५महाजम्ब्वृक्षे च स्त्री टाप् राजनि० । [भेदे ।

बृ(वृ)हत्संहिता स्त्री वराहमिहिरप्रणीते ज्योतिषग्रन्थ-

बृ(वृ)हत्सामन् न० नित्यक० । सामभेदे तच्च साम "त्वामिद्धि हवामहे" इत्यस्यामृचि गेयं तच्च छन्दोगाहिक-पद्धतावस्माभिः १८१।८० पृ० दर्शितम् । "सामरेण बृ(वृ)हत्साम च्छन्दसाम दयन्तरम्" वाजसनेयपाल-गाउनवा विधानपारि० धन्वम् । "बृ(वृ)हत्साम तथा साम्नाम्" गीता० । तत्र साम तत्प्रतिपादकमिति तद्भाष्यकारेणोक्तं पर्याप्तिमानस्तुतिरिया "इन्द्रः सर्वे-श्वरत्वेमानेन स्तूयते इति तस्य ऋगृक्षिति" ।

बृ(वृ)हत्सेन त्रि० ६ब० । १महासेनायुते । २बार्हद्रथ-वंश्ये भाविनि नृपभेदे पु० भाग० ९।२२।७ । ३मानवंशीये नृपभेदे भा० आ० ६७अ० । कर्म० । ४महत्यां सेनायां स्त्री ।

बृ(वृ)हद्ग्नि पु० ६ब० । १महाग्निप्रयुते तथा गोत्रा०

र्थे मनो० धत्र। ब'हिंदस्य तदपत्ये तस्य छात्राः वस्ता० च्छ् मलोपः। बार्हद्म तस्य छात्रेषु ब० व० सि०कौ०। [स्त्रियां साकृत्वात् ङीप्।
बृ(वृ)हद्गृह पुंस्त्री ६त०। १गजे शब्दच० २महागारे त्रि०।
बृ(वृ)हद्गवालिका स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा०शा०४७अ०।
बृ(वृ)हद्गत्र पु० वृहन् अन्तो रसोऽस्य। (वामराङा) वामरङ्गे शब्दच०। [नृपभेदे हरिवं०११अ०।
बृ(वृ)हदश्व पु० १ऋषिभेदे भा०व०५२अ०। २भानवस्य पुत्रे
बृहदारण्यक न०। उपनिषद्भेदे।
बृहदिषु पु० आजमीढपुत्रे १नृपभेदे हरिवं०२०अ०। हर्यश्ववंश्ये २नृपभेदे च ६२ अ०।
बृ(वृ)हदुक्थ न० कर्म०। १महति उक्थे २अग्निवंश्ये तपसः पुत्रे ३अग्निभेदे पु० भा० व० २१८ अ०। "बृ(वृ)हदुक्थोह वै वामदेव्य" शत० ब्रा० १।२।१।१४। तदुक्थेन साध्ये ४यज्ञे यज्ञभेदे पु०। [वेददीपे उक्तम्।
बृ(वृ)हदुक्ष पु० १जगत्प्रतिहारके २प्रजापतौ च यजु०८।८।
बृ(वृ)हदुत्तरतापनी स्त्री कर्म०। उपनिषद्भेदे।
बृ(वृ)हदेला स्त्री कर्म०। स्थूलैलायां राजनि०।
बृ(वृ)हद्गर्भ पु०शिविनृपपुत्रे यो हि ब्राह्मणभोजनार्थं प्रदाय संस्कृतः पुनरपि जीवितः तत्कथा भा० व० ११७ अ०।
बृ(वृ)हद्गु पु० राजभेदे भा० आ० १अ०।
बृ(वृ)हद्गृ(गु)रुष्ट पु० काहूपदेशे हेमच० स प देशः विन्ध्यपर्वतस्य पश्चात्भागप्रदेशवर्त्तीति ख्यातः (वस्तुगृह) इति शिखालुशेषः। [शब्दच०।
बृ(वृ)हद्गोल न० नित्यक०। (तरमुज) कलिङ्गफलवत्
बृ(वृ)हद्भर्म पु० कक्षेयुवंश्ये नृपभेदे हरिवं० ३२अ०।
बृ(वृ)हद्दल पु०६ब०। १हिन्ताले २पट्टिकालोध्रे च राजनि०
बृ(वृ)हद्द्युम्न पु०नृपभेदे भा०व०१६८अ०। [महाभाग्युते त्रि०
बृ(वृ)हद्धनुस् पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे हरिवं० २०अ०।
बृ(वृ)हद्धर्मन् पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे। हरिवं०२०अ०।
बृ(वृ)हद्धर्मपुराण न० उपपुराणभेदे।
बृ(वृ)हद्धन त्रि० बृहत्धनमस्य। १महाधने, २इक्ष्वाकुवंश्ये नृपभेदे पु० हरिवं०१५अ०।
बृ(वृ)हद्बल न० कर्म०। महाबले त्रिका०।
बृ(वृ)हद्ब्रह्मन् पु०आङ्गिरसे ऋषिभेदे। "ब्रह्मणो दक्षिणी यत्र पुत्रः कृतवानहम्"। तस्यामभवन् सुता भार्याः प्रजाकामां च के ऋषय। बृहत्कीर्तिर्बृहज्ज्योतिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः। बृहन्मन्त्रो बृहद्भासश्च राजन्

बृहस्पति." भा०व० २१७ अ०। बृहन्मन्त्रो विराटपुत्रे
बृ(वृ)हद्भट्टारिका स्त्री० कर्म०। दुर्गायां शब्दमाला।
बृह(वृ)द्भ्रव पु० सावर्णिमनोः पुत्रभेदे मार्कण्डेयपु०६१अ०।
बृ(वृ)हद्भानु पु० ६ब०। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः। ३आङ्गिरसे वह्निभेदे भा०व० २२०। इन्द्रसावर्णिमन्वन्तरे ४हरेरवतारभेदे भाग० ८।१३ अ
बृ(वृ)हद्रण पु०इक्ष्वाकुवंश्ये भाविनि नृपभेदे भाग०९।१२।६।
बृ(वृ)हद्रथ पु० मौर्ये १नृपभेदे भाग०१२।१। २आङ्गिरसे वह्नेः पुत्रभेदे भा०२१९ ३मागधराजभेदे जरासन्धताते हरिवं० १अ०। ४चेदिराजवसोःपुत्रभेदे हरिवं० ११७अ०।
बृ(वृ)हद्रथन्तर न० सामभेदे १आङ्गिरसवंश्ये वह्निभेदे भा०व०२१९अ०।
बृ(वृ)हद्राज पु० इक्ष्वाकुवंश्ये भाविनि नृपभेदे भाग० ९।१२
बृ(वृ)हद्राविन् पु० बृहत् यथा तथा रौति रु–णिनि। क्षुद्रोलूके राजनि०।
बृ(वृ)हद्रूप पु० मरुद्गणभेदे हरिवं० २०४ अ०।
बृ(वृ)हद्वत् पु० बृहत् बृहत्साम तदस्यास्ति स्तोत्रतया मतुप् मस्य वः। बृहत्सामस्तोत्रस्तुत्ये इन्द्रे मनु०७।२२ २तत्साध्ये यज्ञे च ३नदीभेदे स्त्री ङीप् भा०भी०९अ०।
बृ(वृ)हद्वल्क पु० ६ब०। पट्टिकालोध्रे राजनि०।
बृ(वृ)हद्वात पु०७ब०। यवनालोहरे धान्यभेदे (देधान) रत्नमा०
बृ(वृ)हद्वारुणी स्त्री कर्म०। महेन्द्रवारुण्याम् राजनि०।
बृ(वृ)हद्बीज ६ब०। महाचिवुते आम्रातकवृक्षे शब्दच०।
बृ(वृ)हन्नल पु० बृहन्नलेति आख्यात्वेन अर्ज्जुनस्य अप। अर्जुने हेमच० "आदाय शस्त्रौ वीर स बृहन्नलसारथि" भा० वि०३७अ०। "अर्जुन उवाच। प्रतिज्ञा षण्डकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते!। ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्त्तुं नृप। दुष्करौ। वलयैश्छादयिष्यामि बाहू किणकृतातिमौ। कर्णयोः प्रतिमुच्याहं कुण्डले ज्वलनप्रभे। पिनद्धकम्बुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं गतः। वेणीकृतशिरा राजन्! नाम्ना चैव बृहन्नला" इति तस्य च अज्ञातवासकाले तथाभूतत्वम् भा०वि० १२अ० उक्तम्।
बृहन्नारदीय न० उपपुराणभेदे।
बृहन्नारायणोपनिषद् स्त्री०उपनिषद्भेदे। [शब्दे दृश्यम्।
बृहन्नौका स्त्री० चतरङ्गशब्दोक्ते क्रीडनभेदे। चतुरङ्ग-
बृहस्पति पु० बृहत्या वाचः पतिः पारस्कराद्युत्सादिवृहनी-पतिशब्दे दृश्यम्। आङ्गिरसे १ऋषिभेदे बृहद्ब्रह्मन्शब्दे दृश्यम्। २देवपुरोहिते ग्रहभेदे च। तस्य गतिभग-

चादिकं बलीवर्दशब्दे दर्शितम् । तत्कारण गुरुवर्णशब्दे २६११ पृ॰ तस्य महत्त्वप्राप्तिकथा गुरुशब्दे द्रष्टव्या ।

बृहस्पतिचक्र न॰ बृहस्पते सञ्चारकाले नराकारचक्रस्य मूर्द्धादिषु स्वस्वतस्य पातेन शुभाशुभसूचके चक्रभेदे तच्च ज्यो॰त॰ उक्तं यथा "मौलौ चत्वारि राज्यं वदनहृदि करे दक्षिणे चापि शोकं चैकं कण्ठे विभूतिं मदनगरमितं वक्षसि प्रीतिमिष्टिम् । पादद्वन्द्वे च पीडां पुनरपि वदनशिरोजस्त्रे च मृत्युं नेत्रे मौलिं मृत्युः सुखमथ नियमे वाक्पतेः संक्रमणात्" ।

बृहस्पतिपुरोहित पु॰ ६त॰ । इन्द्रे २देवमात्रे च शब्दर॰ ।

बृहस्पतिवार पु॰ ६त॰ । जीवाधिपत्ययुक्ते दिने तदानयनादिकं दिनपशब्दे द्रष्टव्यम् ।

बृहस्पतिसव पु॰ यज्ञभेदे "वाजपेयेनेष्ट्वा राजा राजसूयेन यजेत ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन" आश्व॰ श्रौ॰ ९ । ९ ।

बृ(वृ)हस्पतिस्तोम पु॰ यज्ञभेदे ताण्ड्य॰ १७।११।।

बॄ हत्यां भृतौ च क्र्या॰ प्रा॰ पर॰ अक॰ सेट् । बृ(वृ)णाति अबारीत् बबार बरि(री)ता बिबरी(रि)षति बुबूर्षति बूर्णः ।

बेकनाट पु॰ बे इत्यव्ययं मः द्वित्वबोधकः एकं गृहं द्रव्यमधिकाय दत्त्वा द्विगुणं मह्यं देयमिति कथनेन नाटयति अपहरति नाटि-अच् बे इत्यव्ययोः पृषो॰ वेत्यभावः । कुसीदिनि ऋ॰ ८।६६।१० भाष्ये दृश्यम् ।

बेकुरा स्त्री वाचि निघण्टुः ।

बे(वे)ट मथने भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् । बे(वे)टते अबे(वे)टिष्ट बे(वे)टे । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

बोकड़ी स्त्री अजान्त्र्यां राजनि॰ ।

बोध पु॰ बुध-भावे घञ् । १ज्ञाने त्रिका॰ । २जागरे च ३देशभेदे भा॰भी॰९अ॰ । [षष्ठे वैतालिके शब्दमा॰ ।

बोधक त्रि॰ बुध-णिच् ण्वुल् । १ज्ञापनके बोधकरे छ॰

बोधकर त्रि॰ बोधं ज्ञानं जागरणं वा करोति कृ-ट । १ज्ञानकारके त्रिका॰ जागरणकारके २वैतालिके च अमरः

बोधन न॰ बुध-णिच्-ल्युट् । १विज्ञापने २बोधयति गन्धादेर्व्यक्ततायां ३तदुद्दीपने ४जागरणे च । "प्रथमं बोधनं हरेः" इति पुराणम् । "सायाह्ने बोधनं कुर्यात्" इति स्मृतिः । देवीबोधनकालादिः ति॰त॰ दर्शितो यथा लिङ्गपुराणम् "कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वार्द्रभे दिवा । नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः" "इषे मासि सिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः । श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम् । दे रामचन्द्र वधार्थाय रावणस्य वधाय च । अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा" इति मत्स्यसूक्तम् । अकाल इति तु रात्रित्वेन दक्षिणायनस्य तथा च श्रुतिः "तपस्तपस्यौ शिशिरावृतुः । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतुः । शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू । अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं, नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू इषश्च ऊर्जश्च शारदावृतू । सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू । अथैतद्दक्षिणायनं देवानां रात्रिः" इति गरुडपु "रात्रावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा । तथैव च नराः कुर्युः प्रतिवर्षं नृप !" इति वचनात्तद्धि नवत्वम् । अतएव लिङ्गपुराणे दिवेत्युक्तम् । एवञ्च कालिकापुराणेऽपि बोधने रात्राविति पदं देवतारात्रिपरम् । अतश्च पूर्वाह्णे नवम्यामार्द्रानक्षत्रयुक्तायां बोधनं पूर्वाह्णेतरकाले आर्द्रालाभे नवम्यामार्द्राभे दिवेत्यत्र दिवापदात् तत्रापि बोधनम्, अन्यथा दिवापदं व्यर्थं स्यादिति । ज्योतिषार्णवे व्यक्तमुक्तं वराहेण "कन्यादिमीनपर्यन्तं यत्र संप्राप्यते शिवा । तत्र बोधः प्रशस्यो देव्या राज्ञा शुभप्रदः" । तिथ आर्द्रा । एवञ्चैव दिने पूर्वाह्णे नवमीलाभे परत्रार्द्रालाभे परत्र बोधनं न कुर्यात् पूर्वेद्युः, कुर्य्यात्कपूर्वाह्णस्य बाधकवचनाभावात् दिवानक्षत्रालाभे तु पूर्वाह्ण एव नवम्याम् उभयत्र पूर्वाह्णलाभे तु पूर्वदिन एव कुर्यात् । अतः केवलनवम्यां बोधनविधेर्नक्षत्रस्यापि गुणफलत्वात् । "माघे वा फाल्गुने वापि भवेद्वै माघसप्तमी । माघरीति च यत् प्रोक्तं तत् प्रायो दृष्टिदर्शनात्" इति गौडराममाध्यकरीतिवत् आर्द्रायोगतः इत्यस्य प्राशस्त्येनाभिधानं प्रतीयते । ततश्चार्द्रारहितबोधने मन्त्राभावादुपदेशात् तद्युक्तमन्त्रं प्रयत्नयुक्तत्वेन प्रयुज्यते । "मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यच्छिद्रं यदयज्ञियम् । यदमेध्यमशुद्धं च यातयामञ्च यद्भवेत् । तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्वञ्चाविकलं भवेत्" इति योगियाज्ञवल्क्यवचनात् । षष्ठी बोधनेऽप्येवं नवम्यां बोधनाशामर्थ्ये तु षष्ठ्यां वा बोधनं यथाह कविमत्रे "षष्ठ्यां बिल्वतरौ बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत्" । सन्ध्योक्ता वराहमिहिरेण "अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत्" । षष्ठ्यां बोधने तु प्रागुक्तं "ओं रावणस्य वधार्थाय" इति "अहमत्राश्विने षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यतः" इति च पठेत् । अथ बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वं तत्-

प्रकाशकमन्त्रभेदात् अत्र बोधनमन्त्रादुक्तावेव आम-न्त्रणगन्त्यौ तु "मेरुमन्दरकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ"। इत्यादौ प्रागुक्तदेवीपुराणे नवमीषष्ठ्योर्बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वाभिधानाच्च। ततश्च षष्ठ्यामुभयकरणेऽपि षष्ठी-प्रवेशपूर्वदिने सायंषष्ठीलाभे एकदैवोभयकरणम्। यदा तु पूर्वदिने सायंषष्ठीलाभः न परदिने सायंषष्ठी-लाभः तदा पूर्वेद्युर्बोधनं परदिने चामन्त्रणम्। यदा तूभयदिने सायंषष्ठ्यालाभस्तदा परदिने पूर्वाह्णे षष्ठ्यां बोधनं "बोधयेद् बिल्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च। सप्तम्यां बिल्वशाखां तामाहृत्य प्रतिपूजयेत्"।

बोधनी स्त्री बोध्यतेऽनया अत्र वा बुध–णिच्–करणे आधारे वा ल्युट्। १पिप्पल्यां तया हि मूर्च्छितो बोध्यते। २कार्त्तिकशुक्लैकादश्यां तत्र हि हरेर्बोधनम्। "शयनीबोधनी मध्ये या कृष्णैकादशी भवेत्। सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन" इति तिथ्यादित०। "तावद्गर्जन्ति तीर्थानि वाजिमेधादयो मखाः। मथुरायां प्रिया विष्णोर्यावन्न नायाति बोधनी" हरिभक्तिविलासे ब्रह्मपु०वचनम्।

बोधवासर पु० ६त०। १हरिबोधनदिने कार्त्तिकशुक्लैकादश्याम् २तत्कर्त्तव्ये व्रते च। "जन्मप्रभृति यत् पुण्यं नरेणोपार्जितं भुवि। वृथा भवति तत् सर्वं न कृत्वा बोधवासरम्" हरिभक्तिविलासधृतस्कान्दपु०।

बोधान त्रि० बुध–आनच्। १विज्ञे २गीष्पतौ शब्दर०।

बोधि पु० बुध–इन्। १समाधिभेदे २पिप्पलवृक्षे ३बुद्धभेदे मेदि० ४बोधे त्रिका०। ५ज्ञातरि त्रि०। [ऽप्यत्र पु०

बोधितरु पु० कर्म०। अश्वत्थवृक्षे हेमच०। बोधिद्रुमादयो-

बोधिसत्त्व न० बोधि बोधयुत सत्त्वम्। बुद्धभेदे हेमच०।

बौद्ध न० बुद्धेन प्रोक्तमण्। १बुद्धशास्त्रभेदे तच्च शास्त्रं प्रथम बृहस्पतिना प्रयुक्तं तच्च बुद्धावतारे प्रपञ्चितम्। यथोक्तं मत्स्यपु० २४ अ०।

"आयुषो नहुषः पुत्रो वृद्धशर्मा तथैव च। रजिर्दम्भो विपाप्मा च वीराः पञ्च महारथाः। रजेः पुत्रशतं जज्ञे राजेयमिति विश्रुतम्" इत्युपक्रमे "रजिपुत्रैस्तदाच्छिन्नं बलादिन्द्रस्य वैभवम्। यज्ञभागश्च राज्यञ्च तपोबलगुणान्वितैः। राज्याद्भ्रष्टस्तदा शक्रो रजिपुत्रैर्निपीडितः। प्राह वाचस्पतिं दीनः पीडितोऽस्मि रजेः सुतैः। न यज्ञभागो राज्यं मे निर्जितश्च बृहस्पते।। राज्यलाभाय मे यत्नं विधत्स्व धिषणाधिप!। ततो बृहस्पतिः शक्रमकरोद्बलदर्पितम्। ग्रहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा। गत्वाथ मोहयामास रजिपुत्रान् बृहस्पतिः। जिनधर्मं समास्थाय वेदबाह्यं स वेदवित्। वेदत्रयीपरिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः। वेदबाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान्। जघान शक्रो वज्रेण सर्वान् धर्मबहिष्कृतान्"। तदधीते वेत्ति वा पुनः अण्। २तच्छास्त्राध्यायिनि ३तद्वेत्तरि च त्रि०। बुद्धशब्दे तन्मतं दर्शितम्।

बौध पु० बुधस्यायम् शैषिकोऽण्। बुधात्मजे पुरूरवसि हेम०।

बौधायन पु० बोधस्य गोत्रापत्यम् आङ्गिरसभिन्नम् इञ्। ततो यूनि इञन्तत्वात् फक्। यूनि बोधगोत्रापत्ये ऋषिभेदे तेन च कल्पसूत्रसपद्धतिश्च कृता।

बौधि पु० बोधस्य गोत्रापत्यमाङ्गिरसभिन्नम् इञ्। बोधस्य गोत्रापत्ये आङ्गिरसभिन्ने आङ्गिरसे तु यञ्। बौध्य इत्येव

बौध्य पु० बोधस्य गोत्रापत्यमाङ्गिरसं यञ्। आङ्गिरसे बोधगोत्रापत्ये तद्गीता च भा० शा० १७८अ० दर्शिता यथा "बौध्य उवाच। उपदेशेन वर्त्तामि नानुशास्मीह कञ्चन। लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहं तत्स्वयं परिमृश्यताम्। पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गान्वेषणं वने। इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम"। भीष्म उवाच "आशाबलवती राजन्नैराश्यं परमं सुखम्। आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला१। सामिषं कुररं दृष्ट्वा वध्यमानं निरामिषैः। आमिषस्य परित्यागात् कुररः२ सुखमेधते। गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन। सर्पः३ परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते। सुखं जीवन्ति मुनयो भैक्ष्यवृत्तिं समाश्रिताः। अद्रोहेणैव भूतानां सारङ्गा४ इव पक्षिणः। इषुकारो५ नरः कश्चिदिषावासक्तमानसः। समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान्। बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः सङ्कथनं ध्रुवम्। एकाकी विचरिष्यामि कुमारीशङ्खको६ यथा"। १बोधो देशभेदोऽभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ्। पित्रादिक्रमेण २तद्देशवासिनि त्रि०।

ब(व्य)ध ताडने दिवा० पर० सक० अनिट्। वि(वि)ध्यति अव्या(व्या)त्सीत् वि(वि)व्या(व्या)ध ग्रह्यादित्वे सनि विव्यत्सति। [अभ्युपत् त।

ब्रध उत्सर्गे विभागे च चु० उभ० सक० सेट्। ब्राधयति—ते

ब्र(व्र)ण शब्दे भ्वा० पर० अक० सेट्। (ब)व्रणति। अब्र(ब्र)-णीत्-अब(ब्र)ाणीत्। कविकल्पद्रुमेऽयमन्त्यस्थादिः।

ब्रध्न पु० बन्ध–नक् ब्रधादेशः। १सूर्ये २अर्कवृक्षे अमरः। ३मूले हेमच०। ४दिने ५अश्वे विजयर०: ६मुनिभेदे

ब्र(व्र)ह्मज्ञ त्रि० ब्रह्म जानाति ज्ञा–क। १ब्रह्मवेत्तरि २विष्णौ पु० "ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः" विष्णुस०। [राजनि०

ब्र(व्र)ह्मजटा स्त्री ब्रह्मणो जटेव बहुतत्वात्। दमनकवृक्षे

ब्र(व्र)ह्मजा(या)मल न० आगमभेदे तन्त्रे।

ब्र(व्र)ह्मजिज्ञासा स्त्री ६त०। ब्रह्म मननिकर्तृके विचारे। शारीरकभाष्ये १सूत्रे तत्राधिकार्य्यादिकं दृश्यम्।

ब्र(व्र)ह्मजीविन् पु० ब्रह्म वेदस्तद्विहितेन श्रौतकर्म्मणा जीवति जीव–णिनि। द्रव्यार्थं परकीयश्रौतादिकर्म्मकारके

ब्र(व्र)ह्मज्ञान न० ब्रह्मणो ज्ञानं तेन सह आत्माभेदज्ञानम्। ब्रह्मविद्यायां तच्च अहं ब्रह्मास्मीत्येवंरूपम् "आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्" श्रुत्या तदभेदज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमुक्तं "वेदान्तशास्त्रसिद्धान्तब्रह्मज्ञानं वदाम्यहम्। अहं ब्रह्म परं ज्योतिः विष्णुरित्येव चिन्तयेत्। सूर्य्ये हृद्व्योम्नि वह्नौ च ज्योतिरेकं त्रिधा स्थितम्। यथा सर्पिः शरीरस्थं गवां न कुरुते बलम्। निर्गतं कर्म्मसंयुक्तं दत्ते तासां महाबलम्। तथा विष्णुः शरीरस्थो न करोति हितं नृणाम्। विनाऽऽराधनया देवः सर्व्वगः परमेश्वरः। आरुरुक्षुर्मुनेर्योगं कर्म्मज्ञानमुदाहृतम्। आरूढयोगवृक्षाणां ज्ञानं योगः परं मतम्" गरुडपु० २४० अ०। न्यायादिमते तत्त्वारोपज्ञानं वेदान्तिमते प्रमारूपम्। तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यजन्यमपि तज्ज्ञानं मननिदिध्यासनादिना पश्चात् प्रत्यक्षरूपतां याति। तज्ज्ञानाभिलापादिकं विवेकचू० दर्शितं यथा "अव्यक्तादिस्थूलपर्य्यन्तमेतद्विश्वं यत्राभासमात्रं प्रतीतम्। व्योमप्रख्यं सूक्ष्ममाद्यन्तहीनं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि। सर्व्वाधारं सर्व्ववस्तुप्रकाशं सर्व्वाकारं सर्व्वगं सर्व्वशून्यम्। नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्विकल्पं ब्रह्माद्वैतं यत् तदेवाहमस्मि। यन्निःशेषमायाविशेषं प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम्। सत्यज्ञानानन्दमानन्दरूपं ब्रह्माद्वैतं यत् तदेवाहमस्मि। निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः। निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः। सर्व्वात्मकोऽहं सर्व्वोऽहं सर्व्वातीतोऽहमद्वयः। केवलाखण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरम्"।

ब्र(व्र)ह्मणस्पति पु० ६त० अलुक्स० निपात्यते तस्य [illegible] पदपठनात्। १ब्राह्मणजातिस्वामिनि [illegible] ताण्ड्यब्रा० १।२।८। "हे ब्रह्मणस्पते। मन्त्रस्वामिन्" भा०

ब्र(व्र)ह्मण्य पु० ब्रह्मणे हितः। १विष्णौ "ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रः" विष्णुसं०। २ब्राह्मणहितमात्रे त्रि० ३ब्रह्मदारुवृक्षे पु० अमर०। ४मुञ्जतृणे ५तालवृक्षे राजनि०। ६शनैश्चरे ७ब्रह्मणि तपसि साधौ त्रि० मेदि०।

ब्र(व्र)ह्मतीर्थ ६त०। १पुष्करमूले राजनि० २पुष्करतीर्थे च। ३तीर्थभेदे यत्र स्नाने "तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः। ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम्" भा० व० ८३ अ०। फलश्रुतम्।

ब्र(व्र)ह्मत्व न० ब्रह्मणो भावः त्व। १ऋत्विग्विशेषस्य ब्रह्मणो धर्म्मे २शुद्धचैतन्यब्रह्मभावे च।

ब्र(व्र)ह्मतुङ्ग पु० कालपर्वतभेदे। "स्निग्धाञ्जनचयाकारं समाप्य कालपर्वतम्। ब्रह्मतुङ्गं नदीश्चान्यास्तथा जनपदानपि" भा० द्रो० ८ अ०।

ब्र(व्र)ह्मद पु० ब्रह्म वेदं ददाति। उपनीय वेददातरि आचार्य्ये "उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता" मनु०। दा–क। ब्रह्मदातृ तत्रार्थे पु०।

ब्र(व्र)ह्मदण्ड पु० ब्रह्मणो दण्डः। १ब्राह्मणदण्डे २अभिशापरूपे दण्डे "ब्रह्मदण्डहता ये च पितुःस्त्रीहताश्च ये" ति० त० मोक्षपीठमन्त्रः। ३वसिष्ठब्रह्मयष्टिरूपे दण्डे च। "धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं परम्। एकेन ब्रह्मदण्डेन महतो नाशिता मम" रामा० अयो० विश्वामित्रवाक्यम्। ४ब्राह्मणयष्टिदण्डे यज्ञप०। ५विमलयष्टौ च। ६केतुभेदे वृ०स० ११ अ०। केतुशब्दे दृश्यम्।

ब्र(व्र)ह्मदण्डी स्त्री गुप्तो दण्ड ङीप् ब्रह्मोपपदनाम्नी दण्डी। क्षुद्रक्षुपभेदे कण्टकपत्रफलायामजदण्ड्यां राजनि०।

ब्र(व्र)ह्मदत्त द्रव्यार्पणस्य नृपभेदे ६त०। २हिरण्यगर्भेण दत्ते त्रि० ६त०। ३विधात्रा दत्ते त्रि०। ४शुकदेवस्य कन्यायां कृत्वीनामाख्यायां अणुहस्य पुत्रभेदे पु० तत्कथा हरिवं० ११ अ० दृश्या। [याम् अमर।

ब्र(व्र)ह्मदर्भा स्त्री ब्रह्मणा दर्भो प्रशस्ता०। यवानिका-

ब्र(व्र)ह्मदाय पु० ब्र(व)ह्म वे(ब)दं वा वेदाध्ययनसमाप्तिविप्राय वा राज्ञा दीयते दा–कर्म्मणि घञ्। समाप्तसविप्राय देवे धने "ब्र(व)ह्मदायागतां भूमिं हरेयुर्ब्राह्मणीसुताः" दायभागधृतस्मृतिः। [वृक्षभेदे अमर।

ब्र(व्र)ह्मदारु पु० ब्रह्मणो विप्रस्य हितं दारुः। अश्वत्थाकारे

ब्र(व्र)ह्मद्विष त्रि० ब्रह्मणे वेदाय विप्राय वा द्वेष्टि द्विष–क्विप्।

बृ(ब्र)ह्मन् न॰ बृं ह-मनिन् "बृंहेर्नोऽच्चेति" उणा॰ नकारस्या कारे ऋतो रत्वम्। १वेदे "तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते श्रुतिः"। "तेन ब्रह्म हृदा" भाग॰ १।१।१। २तपसि, ३सत्ये ४तत्त्वे यथार्थे अमरः। सर्वगुणातीते विशुद्धे तुरीये ५चित्स्वरूपे च। ६द्विज-ग्रामे ७विप्रे ८ऋत्विग्विशेषे च पु॰ अमरः। विष्कम्भादिषु पञ्चविंशे ९योगे मेदि॰। उक्तलक्षणे दन्त्योष्ठ्यादित्वेन साधितम् मेदिनीकरेण ओष्ठ्यादित्वेन कीर्तनात्तथा अपि। ब्रह्म च सच्चिदानन्दात्मकम्। तच्च तस्य स्वरूपलक्षणम्। विवरणानुसारिणस्तु "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते" इति तत्रोक्तौ मिथ्याभावः सत्यत्वम् अज्ञानभावश्चित्त्वम्। दुःखाभाव आनन्द इत्याहुः। तेषामभावानाञ्च ब्रह्मरूपाधिकरणे स्थितत्वात् अभावस्याधिकरणस्वरूपतया ब्रह्मरूपत्वमिति। तस्य तटस्थलक्षणञ्च जगज्जन्मस्थितिप्रलयानामन्येकसुपादानमयचक्षिकीर्षाकृतिमत्त्वं तेन नव लक्षणवत्त्वम् वेदान्तप॰; अतएवोक्तं श्रीधरेण "विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितमिति"। तच्च ब्रह्म द्विविध निर्गुण सगुणञ्च। सच्चिदानन्दात्मकस्यैव निर्गुणस्य जगज्जन्मादिकर्तृत्व सगुणत्वम्। जाग्रदाद्यवस्थात्रयसाक्षित्वात् सगुणत्व अवस्थात्रयातीतस्य चतुरीयसत्ता "प्रपञ्चमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते" इति श्रुतेस्तथात्वम्। तत्र तत्र तटस्थलक्षणाभिप्रायेण "जन्माद्यस्य यत" शा॰सू॰ "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तज्जिज्ञासस्व ब्रह्मेति" श्रुतिश्च प्रवर्त्तते तस्य स्वरूपलक्षणाभिप्रायेण "निर्गुणं निष्कलं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" इत्याद्याः श्रुतयः प्रवृत्ताः। आत्मबोधे तु तस्य ब्रह्मणोऽखिलवस्तुपेक्षया श्रेष्ठत्वाद्ब्रह्मत्वमुक्तं यथा "यल्लाभान्नापरो लाभो यत्सुखान्नापरं सुखम्। यज्ज्ञानान्नापरं ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्। यद्दृष्ट्वा नापरं दृश्यं यद्भूत्वा न पुनर्भवः। यज्ज्ञात्वा नापरं ज्ञेयं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्। तिर्यगूर्द्ध्वमधः पूर्णं सच्चिदानन्दमद्वयम्। अनन्तं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्। अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदान्तैर्लक्ष्यतेऽद्वयम्। अखण्डानन्दमेकं यत् तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्। दृश्यते श्रूयते यद्यद्ब्रह्मणोऽन्यन्न तद्भवेत्। तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम्। सर्वगं सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते। अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत्"। तच्च निर्गुणमपि गुणभेदेन नानारूपं यथोक्तम् "ब्रह्मैकं मूर्त्तिभेदस्तु गुणभेदेन सन्ततम्। तद्ब्रह्म द्विविधं वस्तु सगुणं निर्गुणं शिव!। मायाश्रितो यः सगुणो मायातीतश्च निर्गुणः। स्वेच्छामयश्च भगवानिच्छया विकरोति च। इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रसूः सदा। केचिदेकं वदन्त्येवं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्। केचिद्वदन्ति द्विविधं ब्रह्मप्रकृतिपूर्वकम्। शृणु ये च वदन्त्येकं प्रकृतिपुरुषौ परम्। तस्मात्कुर्वति तौ द्वौ च तद्ब्रह्म सर्वकारणम्"। अथानेकं परं ब्रह्म द्विविधं भवतीच्छया। इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रसूः सदा" ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मख॰ ४२ अ॰। तस्य नवधा रूपं यथा "योगिनो यं वदन्त्येवं ज्योतीरूपं सनातनम्। ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यरूपं २ भक्ता वदन्ति यम्। वेदा वदन्ति सत्यं ३ यं नित्यमाद्यं ४ विचक्षणाः। यं वदन्ति सुराः सर्वे परं स्वेच्छामयं प्रभुम् ५। सिद्धेन्द्राश्च मुनयः सर्वे सर्वरूपं ६ वदन्ति यम्। यमनिर्वचनीयञ्च योगीन्द्रः शङ्करो वदेत् ७। स्वयं धाता च प्रवदेत् कारणानाञ्च कारणम् ८। शेषो वदेदनन्तं ९ यं नवधारूपमीश्वरम्। तर्काणामेव सङ्ख्या यं षड्विधं रूपमीश्वरम्। वैष्णवानामेकरूप वेदानामेकमेव च। पुराणानामेकरूप तथाद्यविधं स्मृतम्। न्यायोऽनिर्वचनीयञ्च यन्मतं शङ्करोऽब्रवीत्। नित्यं वैशेषिकास्तन्त्र वदन्ति च विचक्षणाः। सांख्यो वदति तं देवं ज्योतीरूपं सनातनम्। मीमांसा सर्वरूपञ्च वेदान्तं सर्वकारणम्। पातञ्जलोऽप्यनन्तञ्च वेदाः सत्यस्वरूपकम्। स्वेच्छामयं पुराणञ्च भक्ताश्च नित्यविग्रहम्" इति तत्रैव १०८अ॰। अन्यथाऽपि सत्त्वादिगुणभेदेन तस्य चतुर्धारूपं यथा "चतुर्विभागः संसृष्टौ चतुर्धा संस्थितः स्थितौ। प्रलयञ्च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दनः। एकेनांशेन ब्रह्मासौ भवत्यव्यक्तमूर्त्तिमान्। मरीचिमिश्राः पतयः प्रजानामन्यभागतः। कालस्तृतीय स्तस्यांशः सर्वभूतानि चापरः। इत्थं चतुर्धा संसृष्टौ वर्त्ततेऽसौ रजोगुणः। एकांशेन स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम्। मन्वादिरूपी चान्येन कालरूपी परेण च। सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितिं कुरुते स्थितः। सत्त्वं गुणं समाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः। आश्रित्य तमसो वृत्तिमन्तकाले तथा प्रभुः। रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः। अग्न्यन्तकादिरूपेण भागेनान्येन वर्त्तते।

तस्य गोत्रापत्यम् शुभ्रा० ढक् । ब्राह्मायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । ७भौत्यमनोः पुत्रभेदे मार्कपु० १००अ० । ८रोगभेदे "अल्पमिन्निन्द्रियुर्वाभरेवमास्त्रिचर्व गतः । करोति धन्निवच्छोथं दोषो वक्तुमथन्विपु । ज्वरमूलाङ्कुशादाद्य त ब्रह्ममिति निर्दिशेत्" माधवनि०

ब्रह्मऋच पु० न्नपभेदे भा०व० ८८अ० ।

ब्रह्मकन्यका स्त्री ६त० । १सरस्वत्यां त्रिका० (बामनहाटी) २ब्राह्म्या राजनि०। [७०२८अ०। ३ईश्वरार्पितकर्मफलेत्रि०

ब्रह्मकर्मन् न० ब्रह्मविहितं कर्म० । १वेदविहिते कर्मणि भा०

ब्र(ब्र)ह्मकर्मसमाधि पु०ब्रह्मणि कर्मणा समाधिः "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम् ब्रह्मकर्मसमाधिना" गीतोक्ते सर्वकर्मणां कर्मादीङ् जातस्य ब्रह्मरूपेण चिन्तने ।

ब्र(ब्र)ह्मकुण्ड न० ब्रह्मनिर्मितं कुण्डम् शा० त०। सरोवरभेदे तदाविर्भावकथा ।

"पाण्डुनाथस्योत्तरस्यां ब्रह्मकुण्डाह्वयं सरः । ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं स्नानाय स्वर्गवासिनाम् । आयामेन शतव्याम विस्तीर्णेन तदर्द्धकम् । सर्वपापहरं पुण्यं देवलोकात् समागतम्" तत्र स्नानमन्त्र । "कमण्डलु समुद्भूतः ब्रह्मकुण्डाम्बतधव ।। हर मे सर्वपापानि पुण्यं स्वर्गञ्च साधय । इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नानात् तस्मिन् सरोजले । पाण्डुनाथञ्च संपूज्य विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् । ब्रह्मकुण्डजले स्नात्वा पूजयित्वा उमापतिम् । ब्रह्मकूटं समारुह्य मुक्तिमेवाप्नुयान्नरः" कालिकापु०८१ अ० ।

ब्र(ब्र)ह्मकूट पु० पर्वतभेदे ब्रह्मकुण्डशब्दे दृश्यम् ।

ब्र(ब्र)ह्मकूर्च न० "अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः । पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातः ब्र(ब्र)ह्मकूर्चमिति स्मृतम्" इत्युक्ते १पञ्चगव्यपानरूपे व्रतभेदे । २कुशोदकसहित पञ्चगव्ये च नारसिंहपु० "पञ्चगव्येन देवेश य स्नापयति भक्तितः । ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णुलोके महीयते" "ब्र(ब्र)ह्मकूर्चविधानेन कुशोदकयुक्तेन" देव० प्र०त०रघु० प्रायश्चित्ताङ्ग ब्र(ब्र)ह्मकूर्चमनाचारादि दर्शादानादि पद्धतौ २२६१पृ० अस्माभिर्दर्शितम् ।

ब्र(ब्र)ह्मकृत् त्रि०ब्र(ब्र)ह्म तप करोति कृ क्विप् । १तपःकर्त्तरि २विष्णौ पु० "ब्र(ब्र)ह्मण्यो ब्र(ब्र)ह्मकृत् ब्रह्मा" विष्णुस०

ब्र(ब्र)ह्मकृत त्रि० ३त० । ब्रह्मणा कृते । तत शुभ्रा०अपत्ये ढक् । ब्राह्मकृतेय तदपत्ये पुंस्त्री० । [राजनि० ।

ब्र(ब्र)ह्मकोशी पु० ब्र(ब्र)ह्मणः कोषीव । अजमोदायाम्

ब्र(ब्र)ह्मगर्भा स्त्री ब्र(ब्र)ह्मैव गर्भोऽस्य । आदित्यभक्तायां राजनि० ।

ब्र(ब्र)ह्मगार्ग्य पु० ऋषिभेदे हरिव० १५८ अ० ।

ब्र(ब्र)ह्मगिरि पु० कामाख्यानिकटपूर्वस्थां स्थिते गिरिभेदे "ततस्तु नीलकूटाख्यं कामाख्यानिकटं परम् । तत्पूर्वभागे वसति ब्रह्मा ब्रह्मगिरिः पुनः" कालिकापु०८१अ०

ब्र(ब्र)ह्मगीता स्त्री ६त० । भा० आनु० ३५ अ० दर्शितायां ब्रह्मणा कथितायां स्तुत्यात्मकरूपगाथायाम् ।

"अत्र गाथाः पुरा गीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । सृष्टा द्विजातीन् धाता हि यथापूर्वं समादधत् । न चान्यदिह कर्त्तव्यं किञ्चिदूर्द्ध्वं यथाविधि । गुप्तो गोपायते ब्रह्म श्रेयो वस्तेन शोभनम् । स्वमेव कुर्वतां कर्म श्रीर्वो ब्राह्मी भविष्यति । प्रमाणं सर्वभूतानां प्रग्रहाश्च भविष्यथ । न शौद्रं कर्म कर्त्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता । शौद्रं हि कुर्वतः कर्म धर्मः समुपरुध्यते । श्रीश्च वो हि तेजश्च विभूतिश्च प्रतापिनी । स्वाध्यायेन च माहात्म्यं विपुलं प्रतिपत्स्यथ । हुत्वा चाहवनीयस्थं महाभाग्ये प्रतिष्ठिताः । अग्रभोज्या प्रसूतानां भविता ब्राह्मणास्तु कल्पिताः । श्रद्धया परया युक्ता ह्यनभिद्रोहसंख्यया । दमस्वाध्यायनिरताः सर्वान् कामानवाप्स्यथ । यच्चैव मानुषे लोके यच्च देवेषु किञ्चन । सर्वं तत् तपसा साध्यं ज्ञानेन नियमेन च । इत्येवं ब्रह्मगीताश्च समाख्याता मयाऽनघ" ।

ब्र(ब्र)ह्मग्रन्थि पु० यज्ञोपवीतस्य ग्रन्थिभेदे

ब्र(ब्र)ह्मघातक पु० ब्रह्माणं विप्रं हन्ति हन–ण्वुल् । १ब्रह्महत्याकारके "पङ्क्तिभेदी वृथा पाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः । आदेशो वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः" । व्यासोक्ते पारिभाषिके २पापभेदयुक्ते त्रि० । ब्रह्मघातोऽस्त्यस्या "अत इनि ठनौ" । द्वादश्यां भक्षके ब्रह्मघ्नता पापयुतायां पूतिकायां "पूतिका ब्रह्मघातिका" ति०त० ।

ब्र(ब्र)ह्मघोष पु० ६त० । वेदध्वनौ ।

ब्र(ब्र)ह्मघ्न त्रि० ब्रह्माणं ब्राह्मणं हन्ति हन–क । ब्रह्महत्याकारके "ब्रह्मघ्नमपि शरणागतं न पतन्तं प्रतीमहे" ब०त० । स्त्रियां ङीप् ।

ब्र(ब्र)ह्मचक्र न० ब्रह्मनिर्मितं चक्रम् । १संसारचक्रे संसाररूपे चक्रे । "सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे" श्वेताश्वतरोप० । २ज्ञानमार्गे दीक्षोपयोगिचक्रभेदे च ।

बृ(ब्र)ह्मन् न० बृंह-मनिन् "बृंहेर्नोऽच्चेति" उणा० नकारस्याकारे ऋतो रत्वम्। १वेदे "तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते श्रुतिः"। "तेन ब्रह्म हृदा" भाग० १।१।१। २तपसि, ३सत्ये ४तत्त्वे यथार्थे अमरः। सर्वगुणातीते विशुद्धे तुरीये ५चित्स्वरूपे च। ६ब्रिर- ण्यगर्भे ७विप्रे ८ऋत्विग्विशेषे च पु० अमरः। विष्कम्भादिषु पञ्चविंशे ९योगे मेदि०। ब्रह्मन्शब्दस्तेन दन्त्योष्ठ्यादित्वेन साधितम् मेदिनीकरेण ओष्ठ्यादित्वेन कीर्त्तनाच्चासम्यक्। ब्रह्म च सच्चिदानन्दात्मकम्। तच्च तस्य स्वरूपलक्षणम्। विवरणानुसारिणस्तु "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते" इति तन्मोक्तौ मिथ्याभावः सत्यत्वम् अज्ञानबाधित्वम्। दुःखाभाव आनन्द इत्याहुः। तेषामभावानाञ्च ब्रह्मरूपाधिकरणे स्थितत्वात् अभावस्याधिकरणस्वरूपतया ब्रह्मरूपत्वमिति। तस्य तटस्थलक्षणन्तु जगज्जन्मस्थितिप्रलयानां मध्ये कस्यचिदपि कर्तृत्वम् । तत्र नव लक्षणवत्त्वम्" वेदान्तप०; अतएवोक्तं श्रीधरेण "विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितमिति"। तच्च ब्रह्म द्विविधं निर्गुणं सगुणञ्च। सच्चिदानन्दात्मकस्यैव निर्गुणस्य जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन सगुणत्वम्। जाग्रदाद्यवस्थात्रयसाक्षिणश्च सगुणस्य अवस्थात्रयातीतस्य चतुरीयसंज्ञा "शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते" इति श्रुतेस्तथात्वम्। तत्र तस्य तटस्थलक्षणाभिप्रायेण "जन्माद्यस्य यत" शा० सू० "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति" श्रुतिश्च प्रवृत्ते तस्य स्वरूपलक्षणाभिप्रायेण "निर्गुणं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" इत्याद्याः श्रुतयः प्रवृत्ताः। आत्मबोधे तु तस्य ब्रह्मणोऽखिलवस्त्वपेक्षया श्रेष्ठत्वाद्ब्रह्मत्वमुक्तं यथा

"यल्लाभान्नापरो लाभो यत्सुखान्नापरं सुखम्।
यज्ज्ञानान्नापरं ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्। यद्दृष्ट्वा नापरं दृश्यं यद्भूत्वा न पुनर्भवः। यज्ज्ञात्वा नापरं ज्ञेयं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्। तिर्यगूर्द्ध्वमधः पूर्णं सच्चिदानन्दमद्वयम्। अनन्तं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्। अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदान्तैर्लक्ष्यतेऽद्वयम्। अखण्डानन्दमेकं यत् तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्। दृश्यते श्रूयते यद्यद्ब्रह्मणोऽन्यन्न तद्भवेत्। तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम्। सर्वगं सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते। अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत्"। तच्च निर्गुणमपि गुणभेदेन नानारूपं यथोक्तम् "ब्रह्मैकं मूर्त्तिभेदस्तु गुणभेदेन सन्ततम्। तद्ब्रह्म द्विविधं वस्तु सगुणं निर्गुणं शिवे!। मायाश्रितो यः सगुणो मायातीतश्च निर्गुणः। स्वेच्छामयश्च भगवानिच्छया विकरोति च। इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रसूः सदा। केचिद्वदन्त्येवं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्। केचिद्वदन्ति द्विविधं ब्रह्मप्रकृतिपूर्वकम्। शृणु ये च वदन्त्येक प्रकृतिपुरुषयोः परम्। तस्माद्भवति तौ द्वौ च तद्ब्रह्म सर्वकारणम्"। अथैकं परं ब्रह्म द्विविधं भवतीच्छया। इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रसूः सदा" ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मख० ४२ अ०। तस्य नवधा रूपं यथा "योगिनो यं वदन्त्येवं ज्योतीरूपं सनातनम्१। ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यरूपं२ भक्ता वदन्ति यम्। वेदा वदन्ति सत्यं३ यं नित्यमाद्यं४ विचक्षणा। यं वदन्ति सुराः सर्वे परं स्वेच्छामयं प्रभुम्५। सिद्धेन्द्रा मुनयः सर्वे सर्वरूपं६ वदन्ति यम्। यमनिर्वचनीयञ्च योगीन्द्रः शङ्करो वदेत्७। स्वयं धाता च प्रवदेत् कारणानाञ्च कारणम्८। शेषो वदेदनन्तं९ यं नवधारूपमीश्वरम्। तर्काणामेव सर्वांशं षड्विधं रूपमीश्वरम्। वैष्णवानामेकरूपं वेदानामेकमेव च। पुराणानामेकरूपं तथा नवविधं स्मृतम्। न्यायोऽनिर्वचनीयञ्च यन्मतं शङ्करोऽब्रवीत्। नित्यं वैशेषिकास्त्वन्ये वदन्ति च विचक्षणाः। सांख्यो वदति तं देवं ज्योतीरूपं सनातनम्। मीमांसा सर्वरूपञ्च वेदान्तः सर्वकारणम्। पातञ्जलोऽप्यनन्तञ्च वेदाः सत्यस्वरूपकम्। स्वेच्छामयं पुराणञ्च भक्ताश्च नित्यविग्रहम्" इति तत्रैव १२८अ०। अन्यथाऽपि सत्त्वादिगुणभेदेन तस्य चतुर्धारूपं यथा "चतुर्विभागः संसृष्टौ चतुर्धा संस्थितः स्थितौ। प्रलयञ्च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दनः। एकेनांशेन ब्रह्माऽसौ भवत्यव्यक्तमूर्त्तिमान्। मरीचिमिश्राः पतयः प्रजानामन्यभागतः। कालस्तृतीयस्तस्यांशः सर्वभूतानि चापरः। इत्थं चतुर्धा संसृष्टौ वर्त्ततेऽसौ रजोगुणः। एकांशेन स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम्। मन्वादिरूपी चान्येन कालरूपी परेण च। सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितिं कुरुते स्थितः। सत्त्वं गुणमुपाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः। आश्रित्य तमसो वृत्तिमन्तकाले तथा पुनः। रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः। अग्न्यन्तकादिरूपेण भागेनान्येन वर्त्तते।

ब्र(व्र)ह्मज्ञ त्रि० ब्रह्म जानाति ज्ञा–क । १ब्रह्मवेत्तरि २विष्णौ पु० "ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः" विष्णुस० । [राजनि०

ब्र(व्र)ह्मजटा स्त्री ब्रह्मणो जटेव संहतत्वात् । दमनकवृक्षे

ब्र(व्र)ह्मजा(या)मल न० तन्त्रभेदे तन्त्रम् ।

ब्र(व्र)ह्मजिज्ञासा स्त्री ६त० । ब्रह्मस्वरूपनिरूपणके विचारे । शारीरकभाष्ये १सूत्रे तदधिकार्य्यादिकं दृश्यम् ।

ब्र(व्र)ह्मजीविन् पु० ब्रह्म वेदस्तद्विहितेन श्रौतकर्मणा जीवति जीव–णिनि । द्रव्यार्थं परकीयश्रौतादिकर्मकारके

ब्र(व्र)ह्मज्ञान न० ब्रह्मणो ज्ञानं तेन सह आत्माभेदज्ञानम् । ब्रह्मविद्यायां तत्र अहं ब्रह्मास्मीत्येवंरूपम् "आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्" श्रुत्या तदभेदज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमुक्तं "वेदान्तशास्त्रसिद्धान्तसङ्ग्रहाणां यदात्मकम् । अहं ब्रह्म परं ज्योतिः विष्णुरित्येव चिन्तयेत् । सूर्य्ये हृद्व्योम्नि वह्नौ च ज्योतिरेकं त्रिधा स्थितम् । यथा सर्पिः शरीरस्थं गवां न कुरुते बलम् । निर्गतं कर्मसंयुक्तं दत्ते तासां महाबलम् । तथा विष्णुः शरीरस्थो न करोति हितं नृणाम् । विनाऽऽराधनया देवः सर्वगः परमेश्वरः । आद्यसंयुक्तयोगाच्च कर्मज्ञानसदाकृतम् । सुहृद्योगसमायुक्तं ज्ञानं योगं परं मतम्" गरुडपु० २४० अ० । न्यायादिमते तत्त्वारोपज्ञानं वेदान्तिमते प्रमारूपम् । तत्त्वमसि अहंब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यजन्यमपि तज्ज्ञानं मननिदिध्यासनादिना पश्चात् प्रमारूपतां याति । तज्ज्ञानाभिलापादिकं विवेकचू० दर्शितं यथा "अव्यक्तादिस्थूलपर्य्यन्तमेतद्विश्वं यत्राभासमात्रं प्रतीतम् । व्योमप्रख्यं सूक्ष्ममाद्यन्तहीनं ब्रह्माद्वैतं यत्तदेवाहमस्मि । सर्वाधारं सर्ववस्तुप्रकाशं सर्वाकारं सर्वगं सर्वशून्यम् । नित्यं शुद्धं निश्चलं निर्विकल्पं ब्रह्माद्वैतं यत् तदेवाहमस्मि । यच्छ्रुत्यन्तावसितं प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम् । सत्यज्ञानानन्दमानन्दरूपं ब्रह्माद्वैतं यत् तदेवाहमस्मि । निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृतिः । निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः । सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं सर्वातीतोऽहमद्वयः । केवलाखण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरम्" ।

ब्र(व्र)ह्मणस्पति पु० ६त० अलुक्स० निपातनात् सस्य षत्वाभावः । १बृहस्पतौ । २ब्रह्मजातिपालके अग्नौ ऋग्भाष्ये ॥२।८। "हे ब्रह्मणस्पते । मन्त्रस्याधिप" भा०

ब्र(व्र)ह्मण्य पु० ब्रह्मणे हितः । १विष्णौ "ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रः" विष्णुसं० । २ब्राह्मणहितमात्रे त्रि० ३ब्रह्मदारुवृक्षे पु० अमरः । ४मुञ्जतृणे ५तालवृक्षे राजनि० । ६शनैश्चरे ७ब्रह्मणि तत्परे साधौ त्रि० मेदि० ।

ब्र(व्र)ह्मतीर्थ ६त० । १पुष्करमूले राजनि० २पुष्करतीर्थे च । ३तीर्थभेदे यत्र स्नाने "तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः । ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम्" भा० व० ८३अ० । करतलम् ।

ब्र(व्र)ह्मत्व न० ब्रह्मणो भावः त्व । १ऋत्विग्विशेषस्य ब्रह्मणो धर्मे २ब्राह्मणीयस्वभावे च ।

ब्र(व्र)ह्मतुङ्ग पु० काश्यपर्वतभेदे । "हिमवाङ्गणपयाकारं संप्राप्य काश्यपर्वतम् । ब्रह्मतुङ्गं नदीश्चान्यास्तथा जनपदानपि" भा० शां० ८४अ० ।

ब्र(व्र)ह्मद पु० ब्रह्म वेद ददाति । उपनीय वेददातरि आचार्ये "उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता" मनुः । दा–तृच् ब्रह्मदातृ तत्रार्थे पु० ।

ब्र(व्र)ह्मदण्ड पु० ब्रह्मणो दण्डः । १ब्राह्मणदण्डे २अभिशापरूपे दण्डे "ब्रह्मदण्डहता ये च विप्रैश्च स्मिनुताश्च ये" ति० त० पोषकीश्राद्धमन्त्रः । ३सितबाह्वविद्रूपे दण्डे च । "धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं परम् । एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्व्वे मामिता मम" रामा० अयो० विश्वामित्रवाक्यम् । ४ब्राह्मणपरिदण्डे पत्रच०।५विप्रस्य यष्टौ च । ६वृक्षभेदे र०व०।१अ० । वैद्यकम् दृश्यम् ।

ब्र(व्र)ह्मदण्डी स्त्री क्षुद्रो दण्ड ङीप् ब्रह्मदण्डसमाकृ दण्डी । क्षुपभेदे कण्टकपत्रफलायामजनपदा राजनि० ।

ब्र(व्र)ह्मदत्त ब्रह्मणा दत्तः ख्यातनृपभेदे ३त० । १हिरण्यगर्भेण दत्ते त्रि०४त० । २विवाह दत्ते त्रि० । ३चुकुदेवस्य कन्यायां कृत्वीसमाख्यायां अणुहस्य पुत्रभेदे पु० तत्कथा हरिवं० ११ अ० दृश्या । [वाम् अमर ।

ब्र(व्र)ह्मदर्भा स्त्री ब्रह्मणा दर्भो यत्र यवानीलताः । यमानिका-

ब्र(व्र)ह्मदाय पु० ब्र(व्र)ह्म च(वे)द वा वेदाध्ययनसमाप्तौ विप्राय वा राज्ञा दीयते दा–कर्मणि घञ् । समाप्तविप्राय देये धने "ब्र(व्र)ह्मदायागतां भूमिं हरेयुर्ब्राह्मणीसुताः" दायभागधृतस्मृतिः । [वृक्षभेदे अमर ।

ब्र(व्र)ह्मदारु पु० ब्रह्मणो प्रियं दारु । सहकारे

ब्र(व्र)ह्मदायिन् त्रि० ब्रह्म वेदाय विप्राय ददाति दा–णिनि ।

समवृन्तकरो भीष्ट रतिं मां समयाचत। ततो मया भर्त्सितः स कुटजान्तर्गतोऽभवत्। प्रख्याप्य तेजः स गतो मम शापभयार्दितः। कुरु तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो!। न हि तां धर्षणां सोढुं कश्चित् स शक्नोति कौरव्य। स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः। इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवत्। दिव्यज्ञानेन स ज्ञात्वा देवकार्य्यमुपस्थितम्। तीर्थावतारयत्रापि हिताय जगतां मुनिः। ज्ञात्वोदर्कं चिन्तयित्वा स्वभार्य्यामिदमब्रवीत्। इदं तेजो ब्रह्मणस्त्वं विद्धामोघे महाशया। हिताय सर्व्वजगतां देवकार्य्यार्थसिद्धये। भवत्या निकटे ब्रह्मा स्वयमेव समागतः। त्वामप्राप्य स महात्मा च्यावयोः स समर्प्य च। गतो निजाश्रमं तस्य कर्त्तुमर्हसि सद्वचः। तत् श्रुत्वा शान्तनोर्वाक्यममोघातीव लज्जिता। सन्त्रपन्तीव तं प्राह पतिं नत्वा महासती। नाम्यथ तेजो धास्यामि न चेत्ते विमनस्कता। अवश्यं यदि कर्त्तव्यं पीत्वा त्वं मयि चोत्सृज। ततस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथ्यञ्च शान्तनुः। स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भेऽभ्यषेचयत्। सञ्चारिते शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती। गर्भं दधारामोघाख्या हिताय जगतां ततः। तस्यां काले तु सम्प्राप्ते संजातो जलसञ्चय। तन्मध्ये तनयश्चापि नीलवासाः किरीटधृक्। रत्नमालासमायुक्तो रक्तगौरश्च ब्रह्मवत्। चतुर्भुजः पद्मविद्यावरशक्तिधरस्तथा। शिशुमारशिरस्थश्च तुल्यकायो जलोत्करैः। तं जातञ्च तथाभूतं शान्तनुर्लोकशान्तनुः। चतुर्णां पर्वतानाञ्च मध्यदेशे न्यवेशयत्। कैलासश्चोत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः। जारुधिः पश्चिमे चैव पूर्वे संवर्त्तकाह्वयः। तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पर्वतानां विधेः सुतः। कलयाऽतिववृधे नित्यं शरदीव निशाकरः। तं तोयमध्यगं प्रत्यमासाद्य ब्रह्मर्षिः स्वयम्। क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्देहवृद्धये। अथ काले बहुतिथे व्यतीते ब्रह्मणः सुतः। तोयराशिस्वरूपेण ववृधे पञ्च योजनाम्। तस्मिन् देवाः पपुः सर्व्वे द्वितीय इव सागरे। शीतामलजले हृद्ये देव्याप्सरसां गणैः। तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान्। चक्रे मातृवधं घोरमत्युग्रं पितुराज्ञया। तस्य पापस्य मोक्षाय स्वपितुश्चोपदेशतः। स जगाम महाकुण्डं ब्राह्माख्यं स्नातुमिच्छया। तत्र स्नात्वा च पीत्वा च कृत्वा पापमपानयत्। तीर्थं

परशुना कृत्वा तस्य कूलमवातारयत्" तदुक्तम् "ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कासारे लौहिताह्वये। कैलासोपत्यकायान्तु न्यपतद् ब्रह्मणः सुतः। तस्यापि सरसस्तीरं समुत्ताल्य महाबलः। कुठारेण दिशं पूर्वामनयद् ब्रह्मणः सुतम्। ततोऽपरत्रापि गिरिं हेमशृङ्गं विभिद्य च। कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसौ हरिः। तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लौहितगङ्गकम्। लौहित्यात् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततोऽभवत्। स कामरूपमखिलं पीठमाप्लाव्य वारिणा। गोपयन् सर्व्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम्। प्रागेव दिव्ययमुनां संत्यज्य ब्रह्मणः सुतः। पुनः पतति लौहित्ये गत्वा द्वादशयोजनम्। चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः। स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम्। चैत्रन्तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः। लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात्" कालिकापु० ८४।८५ अ० "मीने मधौ शुक्लपक्षे अशोकाख्या तथाष्टमी। पिबेच्छोककलिकाः स्नायाल्लौहित्यवारिणि। पुनर्वसौ बुधे लग्ने चैत्रे मासि सिताष्टमीम्। लौहित्ये विरजे स्नायात् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" ति०त०।

ब्र(व्र)ह्मपुर न० ६त०। १ब्रह्मण उपासनार्थे हृदयस्थाने "अथ यदिदं ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकम्" छा० उ०। दहरशब्दे ३५१० पृ० दृश्यम्। "यः सर्व्वज्ञः सर्व्ववित् यस्यैष महिमा भुवि। दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः" मुण्डकोप०। "ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्यक्तत्वाद्ब्रह्मणः पुरं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन्" भा०। २विधातृनगर्य्यां ३काश्याञ्च वा स्त्री ङीप् तत्रार्थे। वृ०सं०१४अ०उक्ते ऐशानदिक्स्थे ४देशभेदे पु० (वरमा) देशे स्वार्थे क। तत्रार्थे मार्कपु० पूर्वोत्तरकूर्म्मभागस्थदेशोक्तौ।

ब्र(व्र)ह्मपुराण न० वेदव्यासप्रणीते महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च वृहन्नारदीये ४पा० ९२अ० उक्ता यथा "ब्राह्मं पुराणं तत्रादौ सर्व्वलोकहिताय वै। व्यासेन वेदविदुषा समाख्यातं महात्मना। तद्वै सर्व्वपुराणाग्र्यं धर्म्मकामार्थमोक्षदम्। नानाख्यानेतिहासाढ्यं दशसाहस्रमुच्यते" तत्पूर्व्वभागे "देवानामसुराणाञ्च यत्रोत्पत्तिः प्रकीर्त्तिता। प्रजापतीनाञ्च तथा दक्षादीनां मुनीश्वर!। ततो लोकेश्वरस्यात्र सूर्य्यस्य परमात्मनः। वंशानुकीर्त्तनं पुण्यं महापातकनाशनम्। तत्रावतारः कथितः परमानन्दरूपिणः। श्रीमतो रामचन्द्रस्य चतुर्व्यूहावतार-

कालस्वरूपो भागोऽन्यः सर्वभूतानि चापरः। विनाशकर्त्तृत्वस्य चतुर्द्धैव महात्मनः" विष्णुपु० १अंशे २अ०। वेधाश्च रजोगुणप्रधानोपाधिकं कार्य्यब्रह्म। ऋत्विग्भेदश्च ब्रह्मावाचकशब्दे ८५ पृ० दर्शितेषु प्रधानेषु चतुर्षु ऋत्विक्षु मध्ये एकतमः। "त्रयाणामपराधे तु ब्रह्मा परिहरेत् सदा" आश्व० भाष्यधृतकारिका। "त्रयाणामध्वर्य्युद्गातृहोतृणां वेदत्रयविदां मध्ये कस्यचित् योऽसौ ब्रह्मनामको वेदत्रयसम्बन्धिविहितकर्मविषये कस्य साधोर्न्यूनभावो यदि जायते तस्यापराधस्य परिहारं प्रतीकारं कुर्य्यात्' इति तदर्थः। "यज्ञस्य हैव भिषक् ब्रह्मेति" भाष्यधृतश्रुत्यन्तरम्। अतएवास्य कृताकृतावेक्षणार्थं वरणमन्यत्रोक्तम्। १०वृहस्पतौ च ब्रह्मपुरोहितशब्दे दृश्यम्।

ब्र(ब्र)ह्मनाल न० ब्रह्मणो नालमिव। काश्यां मणिकर्णिकासमीपस्थे तीर्थभेदे। "पितामहेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मनालोपरि स्थितम्। पूजयित्वा नरो भक्त्या ब्रह्मलोकमवाप्नुयात्। ब्रह्मनालसमीपे तु कृतं कर्म शुभाशुभम्। परामक्षयतामेति शुभमेव ततश्चरेत्। अल्पमपि यत् कर्म कृतमत्र शुभाशुभम्। प्रलयेऽपि न तस्यास्ति प्रलयो मुनिसत्तम।। नाभीतीर्थमिदं प्रोक्तं नाभीभूतं यतः क्षितेः। अपि ब्रह्माण्डगोलस्य नाभिरेषा शुभोदया। सा मणिकर्णिकेयीय नाभिगाम्भीर्य्यभूमिका। ब्रह्माण्डगोलकं सर्वं यस्यामेति लये लयम्। ब्रह्मनालं परं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। तत्सङ्गमे नरः स्नातः कोटिजन्माघं हरेत्। ब्रह्मनाले पतेद्देयमपि कीकसमात्रकम्। ब्रह्माण्डमण्डपान्तस्ते न विशन्ति कदाचन" काशीख० ६१अ०।

ब्र(ब्र)ह्मनिर्वाण न० ब्र(ब्र)ह्मणि निर्वाणं निर्वृतिः। ब्र(ब्र)ह्मभावलाभे सकलानर्थनिवृत्तिरूपे परमानन्दे "एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ। नैनां प्राप्य विमुह्यति। स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति" गीता।

ब्र(ब्र)ह्मफल न० ब्रह्मण तपसामफलत्वस्य फलम्। फलश्रुतौ। 'मोक्षणं ब्रह्मफलेषु कथया लोचनं हृदे। दर्शनं वैश्यमानात्तु महापातकनाशनम्' पाद्मोत्तरख० ११८अ०।

ब्र(ब्र)ह्मपर्णी स्त्री ब्र(ब्र)ह्मेव विस्तीर्णानि मूलादारभ्य स्थितानि पर्णान्यस्याः ङीप्। पृश्निपर्ण्याम् राजनि०।

ब्र(ब्र)ह्मपवित्र पु० ब्र(ब्र)ह्मेव वेदोक्तकर्मेव वा पवित्रः। कुशे राजनि०।

ब्र(ब्र)ह्मपादप पु० ब्र(ब्र)ह्मणः प्रियः वैदिककर्मोपयोगित्वात् विप्र(ब्र)ह्मचारिधार्य्यदण्डार्थत्वाद्वा ब्रह्मनामकत्वाद्वा पादपः। पलाशवृक्षे हेमच०। "पलाशो वै ब्रह्म" शत०ब्रा०। पलाशशब्दे दृश्यम्।

ब्र(ब्र)ह्मपुत्र पु० ब्र(ब्र)ह्मणः पुत्र इव कपिलवर्णत्वात्। १विषभेदे अमरः। तद्विषस्य वत्सनाभभेदत्वं यथा "वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारतः। ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले"। २उत्तरदेशगर्भस्थे नदभेदे ३क्षेत्रभेदे च। ४शरवत्यां नद्यां स्त्री। तस्याः पितामहजातत्वं ब्रह्मपीठशब्दे दृश्यम्। तस्य नदस्योत्पत्तिकथा "हरिवर्षे महावर्षे शान्तनुर्नाम नामतः। मुनिरासीन्महाभागो ज्ञानवान् स तपोधनः। तस्य भार्य्या महाभागा अमोघाख्या बभूव सती। हिरण्यगर्भस्य मुनेस्तु पद्मन्दाश्रमोत्तमा। तया सार्द्धं स कैलासस्योत्तरपर्वतेऽवसत्। लोहितास्यस्य सरसस्तीरे वै गन्धमादने। एकदा स तपोनिष्ठो निजपुष्पादिसञ्चये। जगाम वनमध्यन्तु चिन्वन् बहु फलानि च। तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः। तत्राजगाम यत्रास्ते अमोघा शान्तनोः प्रिया। तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां युवतीमतिसुन्दरीम्। मोहितो मदनेनाशु तदाऽभूत् क्षुभितेन्द्रियः। उदीरितेन्द्रियो भूत्वा किञ्चिद्धर्षाच्च हासतीम्। अथाधावत्तदा ब्रह्मा बध्नुको मदनार्दितः। आयान्तं विधातारं दृष्ट्वाऽमोघा महासती। नैवमिति प्रोच्य पर्णशाला न्यवीशत। इत्युवाच धातारममोघा कुपिता तदा। पर्णशालान्तरगता द्वारमाहत्य तद्रुपात्। अकार्य्यं न मया कार्य्यं मुनिपत्न्या विगर्हितम्। बलाद् यद्यथवा चेष्टास्तावच्छपाम्यहम्। अमोघया चैवमुक्ते विधातुश्च गता त्रपा।। रेतश्चस्कन्द च तदैवाश्रमे शान्तनोर्मुनेः। च्युतरेतसि धातापि हंसयानं समास्थितः। लज्जयाति परीतात्मा द्रुतं वै स्वाश्रमं ययौ। गते वेधसि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः। आगत्य दृष्टवान् पदयोर्नतया भुवि। तेजश्च पतितं भूमौ विधातुर्ज्वलनोपमम्। अमोघां परिपप्रच्छ पर्णशालान्तरस्थिताम्। किमेतदत्र सुभगे। सहसा दृश्यते तु यत्। ब्रूहि चाशु पद्मयोनेस्तेजश्चेदत्र कीदृशम्। सा तत्र वचनं श्रुत्वा शान्तनुं मुनिसत्तमम्। अमर्षेणेव स्वकदाकृत्य विज्ञानवा। हृदयुक्तसन्दनेन कोऽभ्यागत भवेच्च।

मदनातुरो मोहं रतिं मां समयाचत । ततो मया भर्त्सितः स कुटजान्तरकोपवान् । प्रच्याव्य तेजः स गतो मम शापभयार्दितः । अद्य तत्प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ! । न हि तां धर्षितां सोढुं कश्चित् शक्नोति कोपवान् । स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः । इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवत् । दिव्यज्ञानेन स ज्ञात्वा देवकार्य्यं समुपस्थितम् । तीर्थावतारणमपि हिताय जगतां मुनिः । ज्ञात्वोदकं निक्षिपित्वा स्वभार्यामिदमब्रवीत् । इदं तेजो ब्रह्मणस्त्वं विधामोघे ! समाश्रय । हिताय सर्वजगतां देवकार्य्यार्थसिद्धये । भवत्या निकटे ब्रह्मा स्वयमेव समागतः । त्वामप्राप्य स महात्मा व्यथयोः स समर्थ्य च । गतो निजाश्रमे तस्य कर्त्तुमर्हसि मद्वचः । तत् श्रुत्वा शान्तनोर्वाक्यममोघातीव लज्जिता । स त्वयन्तीव तं प्राह पतिं मत्वा महासती । नान्यस्य तेजो धारयामि न चेत्तेऽप्रमनस्कता । अवश्यं यदि कर्त्तव्यं पीत्वा त्वं मयि चोत्सृज । ततस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथ्यञ्च शान्तनुः । स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भेऽभ्यषेचयत् । सङ्क्रामितैः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती । गर्भं दधारामोघाख्या हिताय जगतां ततः । तस्यां काले तु सम्प्राप्ते संजातो जलसञ्चय । तन्मध्ये तनयश्चापि नीलवासाः किरीटभृत् । रत्नमालासमायुक्तो रक्तगौरश्च ब्रह्मवत् । चतुर्भुजः पद्मविद्याधरशक्तिधरस्तथा । शिशुमारशिरस्थश्च तुल्यकायो जलोत्करैः । तं जातञ्च तथाभूतं शान्तनुर्लोककान्ततः । चतुर्णां पर्वतानाञ्च मध्यदेशे न्यवेशयत् । कैलासस्योत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः । जारुधि पश्चिमे शैलः पूर्वे संवर्त्तकाह्वय । तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पर्वतानां विधेः सुतः । ववृधेऽतियद्धे नित्यं शरदीव निशाकरः । तं तोयमध्यगं पुत्रमासाद्य ब्रह्मचिन्तः स्वयम् । क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्वेदपारगः । अथ काले बहुतिथे व्यतीते ब्रह्मणः सुत । तोयराशिस्वरूपेण ववृधे पञ्च योजनान् । तस्मिन् देवाः पञ्च मग्ना हि तीय रूप सागरे । शीतामलजले कृत्वा देव्यश्चाप्सरसां गणैः । तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् । चक्रे मातृवधं घोरमनु पितुराज्ञया । तस्य पापस्य मोक्षाय स्वपितुश्चोपदेशतः । स जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं स्नातुमिच्छया । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्यामपानयत् । तीर्थं परशुना कृत्वा तस्य मार्गमवतारयत्" तदुक्तम् "ब्रह्मकुण्डात् सुत सोऽयं कासारे लौहिताह्वये । कैलासोपत्यकायान्तु न्यपतद् ब्रह्मणः सुत. । तस्यापि सरसस्तीरं समुत्पाद्य महाबल. । कुठारेण द्विज पूर्वामनयद्ब्रह्मणः सुतम् । ततोऽपरत्रापि गिरिं हेमशृङ्गं विभिद्य च । कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसौ हरिः । तत्र नाम विधिश्चक्रे स्वयं लौहितगङ्गकम् । लौहित्यात् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततोऽभवत् । स कामरूपमखिलं पीठमाप्लाव्य वारिणा । गोपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् । प्रागेव दिव्ययमुना संत्यज्य ब्रह्मणः सुत । पुनः पतति लौहित्ये गत्वा द्वादशयोजनम् । चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः । स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् । चैत्रन्तु सकलं मास शुचिः प्रयतमानसः । लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात्" कालिकापु० ८४।८५ अ० "मीने मधौ शुक्लपक्षे अशोकाख्या तथाष्टमीम् । पिबेच्छोककलिका स्नायाल्लौहित्यवारिणि ! पुनर्वसौ बुधे लग्ने चैत्रे मासि सिताष्टमीम् । लौहित्ये विरजे स्नायात् सर्वपापैः प्रमुच्यते" ति० त० ।

ब्र(व्र)ह्मपुर न० ६त० । १ब्रह्मण उपासनार्थे हृदयस्थाने "अथ यदिदं ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकम्" छा० उ० । दहरशब्दे ३५१० पृ० दृश्यम् । "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्यैष महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः" मुण्डकोप० । "ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्यक्तत्वाद्ब्रह्मणः पुरं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन्" भा० । २विधातृनगर्य्यां ३काश्याञ्च स्त्री ङीप् तत्रार्थे । वृ०स०१४अ०उक्ते ईशानादिकस्थे ४देशभेदे पु० (वरमा) देशे स्वार्थे क । तत्रार्थे मार्कपु० पूर्वोत्तरकूर्मभागस्थदेशोक्तौ ।

ब्र(व्र)ह्मपुराण न० वेदव्यासप्रणीते महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च बृहन्नारदीये ९पा० ९२अ० उक्ता यथा "ब्राह्मं पुराणं तत्रादौ सर्वलोकहिताय वै । व्यासेन वेदविदुषा समाख्यातं महात्मना । तद्वै सर्वपुराणाग्र्यं धर्मकामार्थमोक्षदम् । नानाख्यानेतिहासाढ्यं दशसाहस्रमुच्यते" तत्पूर्वभागे "देवानामसुराणाञ्च यत्रोत्पत्तिः प्रकीर्त्तिता । प्रजापतीनाञ्च तथा दक्षादीनां मुनीश्वर ! । ततो लोकेश्वरस्यात्र सूर्य्यस्य परमात्मनः । वंशानुकीर्त्तनं पुण्यं महापातकनाशनम् । यत्रावतारः कथितः परमानन्दरूपिणः । श्रीमतो रामचन्द्रस्य चतुर्व्यूहाव-

तारितम् । ततश्च सोमवंशस्य कीर्त्तनं यत्र वर्णितम् । कृष्णस्य जगदीशस्य चरितं कल्मषापहम् । द्वीपानाञ्चैव सिन्धूनां वर्षाणां चाप्यशेषतः । वर्णनं यत्र पातालस्वर्गाणाञ्च प्रदृश्यते । नरकाणां समाख्यानं सूर्य्यस्तुतिकथानकम् । पार्वत्याश्च तथा जन्म विवाहश्च निगद्यते । दक्षाख्यानं ततः प्रोक्तमेकाम्रक्षेत्रवर्णनम् । पूर्वभागोऽयमुदितः पुराणस्यास्य मानद ! ”। तदुत्तरभागे । “अस्योत्तरे विभागे तु पुरुषोत्तमवर्णनम् । विस्तरेण समाख्यातं तीर्थयात्राविधानतः । अत्रैव कृष्णचरितं विस्तरात् समुदीरितम् । वर्णनं यम लोकस्य पितृश्राद्धविधिस्तथा । वर्णाश्रमाणां धर्माश्च कीर्त्तिता यत्र विस्तरात् । विष्णुधर्मयुगाख्यानं प्रलयस्य च वर्णनम् । योगानाञ्च समाख्यानं सांख्यानां चापि वर्णनम् । ब्रह्मवादसमुद्देशः पुराणस्य च शंसनम् । एतद्ब्रह्मपुराणन्तु भागद्वयसमाचितम् । वर्णितं सर्वपापघ्नं सर्वसौख्यप्रदायकम्” तत्फलश्रुतिः । “सूतशौनकसंवादं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । लिखित्वैतत् पुराणं यो वैशाख्यां हेमधेनुयुतम् । जलधेनुयुतञ्चापि भक्त्या दद्याद्द्विजातये । पौराणिकाय सम्पूज्य वस्त्रभोज्यविभूषणैः । स वसेद् ब्रह्मणो लोके यावच्चन्द्रार्कतारकम् । यः पठेच्छृणुयाद्वापि ब्रह्मानुक्रमणीं द्विज !। सोऽपि सर्वपुराणस्य श्रवणस्य फलं लभेत् । शृणोति यः पुराणन्तु ब्राह्मं सर्वं जितेन्द्रियः । हविष्याशी च नियमात् स लभेद् ब्रह्मणः पदम् । किमत्र बहुनोक्तेन यद्यदिच्छति मानव । तत् सर्वं लभते वत्स ! पुराणस्यास्य कीर्त्तनात्”

ब्र(ब्र)ह्मपुरुष पु॰ब्रह्मण पुरुष इव । ब्रह्मप्रापकेषु द्वारपालरूपेषु चक्षुर्वाङ्मनःप्राणेषु । चक्षुरादीन् प्रक्रम्य “ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपालाः” छा॰ उ॰। देवयुधिष्ठिरमल्ले १७४५।१७४६ पृ॰ एतद्भाष्यञ्च दृश्यम् ।

ब्र(ब्र)ह्मपुरोहित पु॰ ब्रह्म वृहस्पतिः पुरोहितो यस्य देवै । स्वर्णमिव यद्धि देवा ब्रह्म पुरोहिता इति ब्रह्म वै वृहस्पतिर्ब्रह्मपुरोहिता” शत॰ब्रा॰१२।८।२।२९ ।

ब्र(ब्र)ह्मप्रसूत त्रि॰ ३त॰। १ब्रह्मजाते जगति २ब्राह्मणारब्धे कर्मणि च॰। “यत् क्षत्रियोऽब्राह्मणो भवति स यत्र किञ्च कर्म कुरुतेऽप्रसूत ब्रह्मणा मित्रेण न हैवास्मै तत् समृध्यते तस्मादु क्षत्रियेण कर्म करिष्यमाणेनोपसर्त्तव्य एव ब्राह्मणः सं हैवास्मै तद्ब्रह्मप्रसूतं कर्म्मर्ध्यते” शत॰ब्रा॰ ४।१।४।६ ।

ब्र(ब्र)ह्मबन्धु पु॰ ब्रह्मा विप्रो बन्धुरस्याटको यस्य ब्रह्मणो विप्रस्य बन्धुरिव वा ।१निन्दाचारराहिते निन्द्यकर्मकारिणि जात्या विप्रे २विप्रसम्बन्धे मट्टादौ च । “अननूच्यानीनो ऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवति” छा॰उ॰। “हे सौम्याऽननूच्यानधीत्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति न ब्राह्मणान् बन्धून् व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्त” इति भा॰। विप्रवंशमात्रपकस्याब्राह्मणस्यापि दैहिकदत्तनिषेधो यथा “धन कृषिवाटान् स्नानादिशीलनस्तथा । सत्र हि ब्रह्मबन्धूनां मतो नान्योऽस्ति दैहिक” भाग॰१स्क॰

ब्र(ब्र)ह्मबिन्दु पु॰ ब्रह्मणि वेदाध्ययनकाले बिन्दुः । वेदाध्ययनकाले मुखनिःसरज्जलबिन्दौ ।

ब्र(ब्र)ह्मबध्या स्त्री बध-भावे क्यप् ६त॰। ब्रह्महत्यायाम् ।

ब्र ब्र ह्मभूलाण पु॰आत्मानं ब्रह्माणं ब्रूते ब्रू-णिच् । विप्रतयात्मनः कथके । यथा कर्ण आत्मानं विप्र कथयता परशुरामादस्त्रशास्त्रमधीतवान्” भा॰ उद्योग॰ ६१ अ॰ । स्वाध्यायविहीने ब्राह्मणे च । [मेदिनी॰ ।

ब्र(ब्र)ह्मभद्रा स्त्री ७त॰। त्रिपदिकायां त्रायमाणौषधौ

ब्र(ब्र)ह्मभाग पु॰ ६त॰। यज्ञस्थितेन हरणीये यज्ञद्रव्यस्य भागभेदे “अथास्मै ब्रह्मभागं पर्य्याहरन्ति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता स यत् मार्गं प्रतिविदाम आस्ते यत् मार्गिम तदस्मै पर्य्याहार्य्यस्तत् भागोदय यमस्य ब्रह्मभागं पर्य्याहरन्ति तेन भागी इममिति यत् तदस्य तदभिगोपायति तस्मादस्मै ब्रह्मभाग पर्य्याहरन्ति” शत॰ब्रा॰१।७।४।१८ ।

ब्र(ब्र)ह्मभूति स्त्री ब्रह्मणो भूतिरस्याम् । १सन्ध्यायां शब्दच॰। २ब्रह्मजातमात्रे त्रि॰ । [राजनि॰ ।

ब्र(ब्र)ह्मभूमिजा स्त्री ब्रह्मभूमितो जायते जन-ड। सिंहल्यां

ब्र(ब्र)ह्मभूय न॰ भू-भावे क्यप् ६त॰ । ब्रह्मभावे सर्वतत्त्वसरूपमाप्तौ अमरः । [१५।७।१७ सर्वहव्याख्या।

ब्र(ब्र)ह्ममण्डूकी स्त्री मध्यपदलोपि ओषधीभेदे कात्या॰श्रौ॰

ब्र(ब्र)ह्ममय त्रि॰ब्रह्मात्मक ब्रह्मन्+मयट् । ब्रह्मात्मके “दर्शनं तस्य चाभूत् स्यात् त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः” भा॰ शा॰४३ अ॰। स्त्रियां ङीप् । काशी ब्रह्ममयीत्यादि । २ब्रह्मार्थे च भा॰ उ॰ ६१ अ॰ ।

ब्र(ब्र)ह्ममह पु॰६त॰। विप्रानुद्दिश्य उत्सवे । भा॰आ॰१६४ अ॰

ब्र(ब्र)ह्ममित्र पु॰ ब्रह्म मित्रमस्य । मुनिभेदे मार्कण्डे॰ ६२ अ॰।

ब्र(ब्र)ह्ममीमांसा स्त्री ६त॰ । ब्रह्मप्रमाणार्थं वेदान्तवाक्यविचारात्मके व्यासप्रणीते ग्रन्थभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयादि

वैयासिकन्यायमालायामुक्तं यथा "शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः। समन्वयाविरोधौ २द्वौ साधनं३च फलं४ तथा। समन्वये स्पष्टलिङ्ग१मस्पष्टत्वे२ऽप्युपास्यगम्३। ज्ञेयगं४ पदमात्रञ्च चिन्त्यं पादेष्वनुक्रमात्। द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधो१ऽन्यदुष्टता२। भूतभोक्तृश्रुते३र्लिङ्गश्रुते४रप्यविरुद्धता। तृतीये विरति१स्तत्त्वम्पदार्थपरिशोधनम्२। गुणोपसंहृति३र्ज्ञाने बहिरङ्गादिसाधनम्४। चतुर्थे जीवतो मुक्ति१रुत्क्रान्ति२र्गतिरुत्तरा३। ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मलोकाविति ४पादार्थसंग्रहः"। तेन तत्र प्रत्येकं चतुष्टयपादयुताः चत्वारोऽध्यायाः। तच्च शास्त्रं बहुभिः स्वस्वमतानुसारेण व्याख्यातम् तत्र गौडपादाचार्यशङ्कराचार्यादिभिरद्वैतपरतया व्याख्यातं रामानुजादिभिश्च विशिष्टाद्वैतपरतया, वल्लभाचार्यादिभिश्च विशुद्धाद्वैतपरतया माध्वाचार्यादिभिश्च द्वैतपरतया व्याख्यातं तत्तन्मतञ्च प्रायेण तत्तच्छब्दे दृश्यम्।

ब्र(ब्र)ह्मयज्ञ पु० ब्रह्मनिमित्तकस्तदध्ययनतदध्यापनाभिनिमित्तको यज्ञः। वेदाध्ययनाध्यापनादौ अमरः। "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः" मनुः। "स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः" विष्णुसू०। तेन वेदाध्ययनाध्यापनयोर्ब्रह्मयज्ञता।

ब्र(ब्र)ह्मयष्टि स्त्री ब्रह्मणो यष्टिरिवाचरणत्वात्। (वामनहाटि) इति ख्याते शब्दरत्ना०।

ब्र(ब्र)ह्मयुग न० ब्रह्मा विप्रस्तदुपलक्षितं युगम्। हिरण्यगर्भस्य विप्रत्वस्थितियाने कालभेदे। तच्च हरिवं० २८८।२०९ अध्याये ततः क्षत्रादियुग्युपलक्षितं तद्युग २१०अ० उक्तम्

ब्र(ब्र)ह्मयोग पु० ब्रह्मणस्तत्साक्षात्कारस्य योगः समाधिः। ब्रह्मसाक्षात्कारसाधने समाधिभेदे हरिवं० २१० अ० "एष ब्रह्मणो यज्ञो योगः सांख्यश्च तप्यतः। विज्ञानञ्च स्वभावश्च क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च। एकत्वञ्च पृथक्त्वञ्च क्षमश्च नियमस्तथा। साम कालश्चैव ज्ञेयो विज्ञानमेव" च विष्णुपुराणादिषु पञ्चविधेश योगे च।

ब्र(ब्र)ह्मयोनि पु० ब्रह्मणो योनिरुत्पत्तिस्थानम्। १ब्रह्मगिरौ शब्दर०। २ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतामविद्यायाम् "ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था" मनुः ३ब्रह्मानुरूपे त्रि०। ४सरस्वत्या स्त्री ङीप्। "सरस्वत्यास्तु तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुम्। पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वोमरणं भवेत्। तत्रैव ब्रह्मयोन्यस्ति ब्रह्मणा यत्र निर्मिता। पृथूदकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तटे स्थितः। चातुर्वर्ण्यस्य सृष्ट्यर्थमात्मज्ञानपरोऽभवत्। तस्याभिध्यायतः सृष्टिं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः। मुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां क्षत्रियास्तथा। ऊरुभ्यां वैश्यजातीयाः पद्भ्यां शूद्रास्ततोऽभवन्। चातुर्वर्ण्यं ततो दृष्ट्वा आश्रमस्थान् सुतांस्ततः। एवं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्मयोनीति संज्ञितम्। तत्र स्नात्वा मुक्तिकामः पुनर्योनिं न पश्यति" वामनपु० ३९अ० उक्ते तीर्थभेदे स्त्री वा ङीप्।

ब्र(ब्र)ह्मरन्ध्र न० उत्तमाङ्गस्य रन्ध्रभेदे। "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति" श्रुत्या तद्रन्ध्रेण प्राणोत्क्रमणे ब्रह्मलोकप्राप्तेरुक्तत्वात् तथात्वम्।

ब्रह्मराक्षस पु० ब्र(ब्र)ह्मा विप्रोऽपि कुकर्मभिः राक्षसः। कुकर्मणा विप्रयानिता राक्षसरूपतां प्राप्ते भूतभेदे "संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम्। अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षस" इति मनुः। पतितप्रतिग्रहेऽपि तद्योनिप्राप्तिः भा० आनु० ११अ० दर्शिता। तच्च वाक्यं अधर्मशब्दे १२१ पृ० दर्शितं तच्च न हरिवंशवाक्यं किन्तु अनुशासनपर्वीयमिति बोध्यम्। पारिभाषिकब्रह्मराक्षसा यथा "मूर्खः स्त्री कृपणश्चैव वाजी बधिर एव च। गृहीतार्थं न मुञ्चन्ति पञ्चैते ब्रह्मराक्षसाः" व्यवहारप्रदीप.। २शिवानुचरभेदे भाग० १०।६२अ०।

ब्र(ब्र)ह्मरात न० ब्रह्म तज्ज्ञानं रातं यस्मै। १शुकदेवे "ब्रह्मरातो भृश प्रीतो विष्णुरातेन संसदि" भाग० १।८।२७। २याज्ञवल्क्ये मुनौ हेमच० ब्रह्मरातिरिति वा पाठः। तेन हि जनकाय ब्रह्मविद्यायादानात् तथात्वम् बृहदारण्यकोपनिषदि तत्कथा दृश्या।

ब्र(ब्र)ह्मरात्र पु० रात्रेरयम् अण् ६त०। ब्रह्मसामिके रात्रिशेषभागे मुहूर्ते "उपाहृते ब्रह्मरात्रे" भा० १०।२२।२९। व्याख्यायां श्रीधरः।

ब्र(ब्र)ह्मरीति ब्रह्मणो रीतिः। पित्तलभेदे हेमच०।

ब्र(ब्र)ह्मर्षि पु० ब्र(ब्र)ह्मा विप्रः सन्नृषि ऋषिस्ततो वा ऋषिः। वेदस्य वा ऋषिः कर्त्ता। ब्रह्मतुल्येषु वसिष्ठादिषु १वेदकर्तृषु २ऋषिषु हेमच०।

ब्र(ब्र)ह्मर्षिदेश ६त०। "कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पाञ्चालाः शूरसेनकाः। एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरम्" मनूक्ते कुरुक्षेत्रादिदेशचतुष्टये। [ब्रह्मन्शब्दे दृश्यम्।

ब्र(ब्र)ह्मलक्षण न० ६त०। ब्रह्मण स्वरूपतटस्थलक्षणे

ब्र(ब्र)ह्मलोक पु० ६त०। १ब्रह्माधिष्ठाने भुवने सत्यलोके "सन्तु सप्तमो लोको ह्यपुनर्भववासिनाम्।

ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीघातलक्षण" देवीपु०। "षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते। चतुर्मा-रका यत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृतः"। ब्रह्मणः लोकः। २स्वरीयब्रह्मस्वरूपे च ब्रह्मानन्दशब्दे दृश्यम्।

ब्र(ब्र)ह्मवर्चस न० ब्रह्मणा वेदाध्ययनेन वर्च अच् समा०। वेदाध्ययनजनिते तेजसि "तपःस्वाध्यायज यत्र तेजस्तु ब्रह्मवर्चसम्" जटा०। "ब्रह्मवर्चसकामः स्तुवीत" ताण्ड्य० ब्रा०२।५।२ "ब्रह्मवर्चसकामस्य कुर्यात् विप्रस्य पञ्चमे" मनु. तदस्यास्ति इनि। ब्रह्मवर्चसिन् तद्युते त्रि० "ब्रह्मवर्चस्य-न्नादो भवति" छा० उ०। "तपःस्वाध्यायज तेजः ब्रह्म-वर्चसम्" शाङ्करभाष्यम्।

ब्र(ब्र)ह्मवर्चस्विन् पु०६त०। ब्रह्मणवर्चः समासान्तविधेरनित्य त्वात् न अच्समा० ततोऽस्त्यर्थे विनि। ब्रह्मवर्चसिनि। "ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः" मनु।

ब्र(ब्र)ह्मवर्त्त पु० ब्रह्मणो वर्त्तो वर्त्तनं यत्र। ब्रह्मावर्त्त देशे० शब्दर०। [ताण्ड्ये हेमच०।

ब्र(ब्र)ह्मवर्द्धन न० ब्रह्म वेदो रूपमिव वर्द्धते वृध–ल्यु।

ब्र(ब्र)ह्मवाटीय पु० मुनिभेदे हरिव० १४१।

ब्र(ब्र)ह्मवाद पु० ६त०। १वेदपाठे हारा०। २ब्रह्माधिकारेण तत्त्वनिर्णयार्थे वादे कथाभेदे च।

ब्र(ब्र)ह्मवादिन् पु० ब्रह्म वेदं वदति पठति वद–णिनि। १वेदपाठके। ब्रह्म एव चैतन्यं सर्वात्मकतया वदति वद–णिनि। २वेदान्तप्रतिपाद्यसर्वात्मकब्रह्मनिर्णयार्थकथा-भेदरूपवादयुते न। "ब्रह्मवादिनो वदन्ति" छा०उ०। एवमेव तत्त्वं वदति बोधयति। ४ब्रह्मबोधके शास्त्रे जटा०। ५गायत्र्यां स्त्री ङीप्। सा च निर्गुणब्रह्मप्रतिपादिकेति तस्यास्तथात्वम्। "आयाहि वरदे! देवि! त्र्यक्षरे! ब्रह्मवादिनि!" गायत्र्यावाहनमन्त्रः।

ब्र(ब्र)ह्मवालुक न० तीर्थभेदे भा० व० ८२अ०।

ब्रह्मवास पु० ६त०। ब्रह्मलोके हरिवं० २१२ अ०।

ब्रह्मवाहस् त्रि० ब्रह्मणा मन्त्ररूपवेदेन उह्यते वह–कर्मणि वा० असिच् णिच्च। मन्त्रेण प्राप्यमाणे ऋ०१।१०१.८।

ब्र(ब्र)ह्मविद् ब्रह्मस्वरूपतया वेत्ति आत्मानम् विद–क्विप्। ब्रह्मात्मैक्यवेत्तरि "ब्रह्मविद् ब्रह्म भवति" श्रुतिः। २विष्णौ पु० "ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी" विष्णु स०। वेद वेदार्थं यथावत् वेत्तीति ब्रह्मविद्" भा० ३वेदार्थज्ञातरि त्रि०। [ऽभेदेन ज्ञाने।

ब्र(ब्र)ह्मविद्या स्त्री ६त०। एकमेवाद्वितीयस्य ब्रह्मण आत्मा-

ब्र(ब्र)ह्मविवर्द्धन पु० ६त०। १तपोवर्द्धके विष्णौ "सत्त्व ब्रह्मविवर्द्धनम्" विष्णु स०। वृध–णिच् भावे ल्युट्। २तप आदीनां विशेषेण वर्द्धने न०।

ब्र(ब्र)ह्मवृक्ष पु०। पलाशवृक्षे शब्दार्थ०। "ब्रह्म वै पलाशः" शत०ब्रा०१२।८।४।१ तस्य साधने २उडुम्बरवृक्षे रत्नमाला।

ब्र(ब्र)ह्मवृत्ति स्त्री ६त०। १ब्राह्मणस्य जीवनोपाये "स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः। षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः" भाग०। २ब्रह्माकारान्तःकरण वृत्तौ च। [वेदान्ते च।

ब्र(ब्र)ह्मवेद पु० ६त०। १ब्रह्मज्ञाने २ब्रह्मप्रतिपादके वेदभागे

ब्र(ब्र)ह्मवेदि स्त्री ब्रह्मणो वेदिरिव। "ब्रह्मवेदि कुरुक्षेत्रं पञ्चरामहृदान्तरम्" इत्युक्ते देशे हेमच०।

ब्र(ब्र)ह्मवेदिन् त्रि० ब्रह्म वेत्ति आत्माभेदेन विद–णिनि। ब्रह्मात्मैक्याभिज्ञे "ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृत-बुद्धयः। कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्त्तृषु ब्रह्मवेदिनः" मनु।

ब्रह्मवैवर्त्त न० अष्टादशमहापुराणमध्ये अष्टादशसहस्रके १महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयादिकं इच्छारदीये ४ पादे १०१अ० उक्तं यथा

"ब्रह्मा उवाच। शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव। ब्रह्मवैवर्त्तकं नाम वेदमार्गानुदर्शकम्। सावर्णिर्यत्र भगवान् साक्षाद्देवर्षयेऽर्चितः। नारदाय पुराणार्थं प्राह सर्वमलौकिकम्। धर्मार्थकाममोक्षाणां सारः प्रीतिर्हरौ हरे। तयोरभेदसिद्ध्यर्थं ब्रह्मवैवर्त्त-मुत्तमम्। रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तं यत्र चोदितम्। शतकोटिपुराणं तत् सङ्क्षिप्य प्राह वेदवित्। व्यासश्चतुर्धा सव्यस्य ब्रह्मवैवर्त्तसंज्ञितम्। अष्टादशसहस्रन्तत् पुराणं परिकीर्त्तितम्। ब्रह्म१प्रकृति२विघ्नेश३कृष्णखण्ड४समा-चितम्। तत्र सूतर्षिसंवादे पुराणोपक्रमो मतः"। तत्र प्रथमे ब्रह्मखण्डे। "सृष्टिप्रकरणं त्वाद्यं ततो नारद-वेधसोः। विवादः सुमहान् यत्र द्वयोरासीत् पराभवः। शिवलोकगतिः पश्चाज्ज्ञानलाभः शिवान्मुनेः। शिव-वाक्येन तत् पश्चात् मरीचेर्नारदस्य। तु गमनञ्च सावर्णिश्रमार्थं सिद्धाश्रमे। आश्रमे सुमहापुण्ये त्रैलोक्याश्चर्यकारिणि। एतद्धि ब्रह्मखण्डं हि श्रुतं पाप-विनाशनम्"। द्वितीये प्रकृतिखण्डे "तत्र सावर्णि-संवादो नारदस्य समीरितः। कृष्णमाहात्म्यसंयुक्तो नानाख्यानकथोत्तरः। प्रकृतेरंशभूतानां कलानाञ्चापि

वर्णितम्। गाङ्गाख्यं, पूजनाद्यञ्च विस्तरेण यथास्थितम्। एतत् प्रकृतिखण्डं हि श्रुतं भूतिविधायकम्। तृतीये गणेशखण्डे। "गणेशजन्मप्रश्नः सपुण्यकव्रताश्रितम्। पार्वत्याः कार्त्तिकेयेन सह विघ्नेशसम्भवः। चरितं कार्त्तवीर्य्यस्य जामदग्न्यस्य चाद्भुतम्। विवादः सुमहान् पश्चाज्जामदग्न्यगणेशयोः। एतद्विघ्नेशखण्डं हि सर्वविघ्नविनाशनम्" चतुर्थे श्रीकृष्णजन्मखण्डे "श्रीकृष्णजन्मसम्प्रश्नो जन्माख्यानं ततोऽद्भुतम्। गोकुले गमनं पश्चात् पूतनादिवधोऽद्भुतः। बाल्यकौमारजा लीला विविधास्तत्र वर्णिताः। रासक्रीडा च गोपीभिः शारदी समुदाहृता। रहस्ये राधया क्रीडा वर्णिता बहुविस्तरा। सहाक्रूरेण तत्पश्चान्मथुरागमनं हरेः। कंसादीनां वधे वृत्ते सद्द्विजसंस्कृतिः। काश्यसान्दीपनेः पश्चाद्विद्योपादानमद्भुतम्। यवनस्य वधः पश्चाद्द्वारकागमनं हरेः। नरकादिवधस्तत्र कृष्णेन विहितोऽद्भुतः। कृष्णखण्डमिदं विप्र! नृणां संसारखण्डनम्" तत्फलश्रुतिः "पठितं श्रुतं ध्यातं पूजितं चाभिवन्दितम्। इत्येतद्ब्रह्मवैवर्त्तं पुराणं चातिलौकिकम्। व्यासोक्तं चादिसम्भूतं पठन् शृण्वन् विमुच्यते। विज्ञानाज्ञानशमनात् घोरात् संसारसागरात्। लिखित्वैतच्च यो दद्यान्माघ्यां धेनुसमन्वितम्। ब्रह्मलोकमवाप्नोति स मुक्तोऽज्ञानबन्धनात्। यस्त्वनुक्रमणीं वापि पठेद्वा शृणुयादपि। सोऽपि कृष्णप्रसादेन लभते वाञ्छितं फलम्"। विवर्त्तं उपादानविषमसत्ताकं कार्य्यं स्वार्थे ष्यञ् इत०। २ब्रह्मणोऽतत्त्व-समाक्षि कार्य्ये च। [भेदे भा० स० ११अ०।

ब्र(व्र)ह्मव्रत न० षट्त्रिंशदब्दसाध्ये ब्रह्मलोकदर्शनफलके व्रत

ब्र(व्र)ह्मशल्य पु० ब्रह्मेव शल्यं मस्यं कण्टकाण्डं यस्य। (बावला) वृक्षभेदे रत्नमाला। [मायायाञ्च।

ब्र(व्र)ह्मशाला स्त्री तीर्थभेदे भा० व० ८४अ०। २वेदपाठार्थं

ब्र(व्र)ह्मशासन न० ६त०। ब्रह्मकार्य्येषु ब्रह्मकर्त्तृके नियोजने। तेन च यथा दत्त शासन तत यथा पृथिव्या पाद [illegible] इत्यादि तत्रैव [illegible] तेनैव अहरिदम् "इतिहासो ममैवाहं तथा [illegible] वर्त्तते। [illegible] प्रतिपद्यते [illegible]। ब्रह्मणो वेदस्य [illegible]। [illegible]

ब्र(व्र)ह्मशिरस् न० अस्त्रभेदे तच्चास्त्रं द्रोणेन स्वसुताय अश्वत्थाम्ने अर्जुनाय चाध्यापितं तद्वृत्तप्रयोगसंहारादिकथा भा० सौ० १२अ०। [शते ऋ० ६।७५।१६

ब्र(व्र)ह्मसञ्चित त्रि० ३त०। ब्राह्मणैः मन्त्रेण संचिते तीक्ष्णी-

ब्र(व्र)ह्मसंहिता स्त्री वैष्णवाचारविहिताऽन्त्याध्यायशतात्मके ग्रन्थभेदे। [निघण्टुः।

ब्र(व्र)ह्मसती स्त्री ब्रह्मरूपा ब्रह्मणो वा जाता सती। सरस्वत्यां

ब्र(व्र)ह्मसत्ता स्त्री० ६त०। ब्रह्मरूपजगदधिष्ठानसत्तायाम्। शुक्तिसत्तया रजतवत्तावत् तद्सत्तयैव जगत् सत्त्वेति वेदान्तमतम्।

ब्र(व्र)ह्मसत्र न० ब्रह्म वेदस्तत्पाठरूपं सत्रम्। ब्रह्मयज्ञमन्त्रार्थे "नैत्यिके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम्" मनुः।

ब्र(व्र)ह्मसदन न० सीदत्यस्मिन् सद-आधारे ल्युट् ६त०। ब्रह्मणः ऋत्विग्भेदस्य मार्ज्जालीयाद्दक्षिणतः कृतास्तृते भागे आसने कात्या० श्रौ० २।१।२ सूत्रादौ दृश्यम्। २हिरण्यगर्भसदने च।

ब्र(व्र)ह्मसरस् न० तीर्थभेदे तत्कथा भा० व० ८४अ० दृश्या।

ब्र(व्र)ह्मसर्प पु० ब्रह्मेव इष्टः सर्पः। सर्पभेदे त्रिका०।

ब्र(व्र)ह्मसात् अव्य० ब्रह्माधीनं करोति याति। ब्रह्माधीने कृञ्भ्वस्तियोगे सातिः प्रयोगः ब्रह्मसात्-करोति भवति सम्पद्यते वा

ब्र(व्र)ह्मसामन् न० सामभेदे तच्च साम ताण्ड्यब्रा० ८।१।१ दर्शितं यथा "अथाभिष्टावाहनि माध्यन्दिनसवने ब्रह्म-साम्नि पृष्ठस्तोत्रनिवर्त्तकमेकं साम विधत्ते भा० "अभीवर्त्तो ब्रह्म साम भवति" ताण्ड्यब्रा० "तद्धेदग्रं [illegible] योनावुत्पन्नं साम अभीवर्त्ताख्यम् एतत् साम ब्राह्मणाच्छंसी पृष्ठस्तोत्रमनुशंसति, तत्र [illegible] एतन्नामनिर्वचनेन प्रशंसति भा०। "अभीवर्त्तेन वै देवाः स्वर्गं लोकमभ्यवर्त्तन्त यदभीवर्त्तो ब्रह्म साम भवति स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै" ता०। "अभीवर्त्तोऽनेन स्म वा देवाः स्वर्गं लोकमभ्यवर्त्तन्त [illegible] अभीवर्त्त इति संज्ञा निष्पन्ना। अत एव [illegible] "[illegible]"। अभिपूर्वाद्-वृत वर्त्तने [illegible] घञ्। [illegible] दीर्घः। [illegible] अभीवर्त्तो ब्रह्म पृष्ठसाम भवतीति यत् तत् स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै [illegible]

भवति” भा०। तत्र साम कङ्गाने। ६त०। ४क०। दर्शितम्।

ब्र(ब्र)ह्मसायुज्य न० सह युनक्ति युज–क्विप् तस्य भावः सायुज्यं ६त०। ब्र(ब्र)ह्मभावे।

ब्र(ब्र)ह्मसार्ष्टिता स्त्री ६त०। ब्रह्मतुल्यगतित्वे मनुः ४।२३२।

ब्र(ब्र)ह्मसावर्णि पु० दशमे मनुभेदे “दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो महान्। तत्सुता भूरिषेणाद्या हविष्मत्प्रमुखा द्विजाः। हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा द्विजाः। सुवासनविरुद्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः। विष्वक्सेनो विषूच्यान्तु शम्भोः सख्यं करिष्यति। जातः स्वांशेन भगवान् गृहे विश्वसृजो प्रभुः” भाग० ८।१३।१० [वसिष्ठादौ च।

ब्र(ब्र)ह्मसम्भव पु० ६त०। १जैनमते हेम० २ब्रह्मणो जाते

ब्र(ब्र)ह्मसिद्धान्त ६त०। पैतामहे ज्योतिषसिद्धान्तभेदे “पौलिशरोम(सोम)क वासिष्ठसौरपैतामहेषु पञ्चस्वेतेषु सिद्धान्तेषु” ह०च०१अ०। [दशत्रम्। २मरीच्यादौ च

ब्र(ब्र)ह्मसुत पु० ६त०। १केतुभेदे ह०स० ११ अ० केतुशब्दे

ब्र(ब्र)ह्मसुवर्चला स्त्री ओषधिभेदे तत्स्थानलक्षणादिकमुक्तं सुश्रुते “देवसुन्दे ह्रदवरे तथा सिन्धौ महानदे। दशत्रते च जलान्तेषु मध्ये ब्रह्मसुवर्चला”। “कनकाभा जलान्तेषु सर्वतः परिसर्पति। सक्षीरा पद्मिनीप्रख्या देवी ब्रह्मसुवर्चला”। तत्क्वथिते २जले च “पिबेत् ब्रह्मसुवर्चलाम्” मनुः।

ब्र(ब्र)ह्मसू पु० ब्रह्माणं सूतवान् सू–क्विप्। चतुर्व्यूहात्मकस्य विष्णोर्मूर्त्तिभेदे अनिरुद्धे तस्यावतारभेदे २चपापतौ च अमरः। “अनिरुद्धात्ततो ब्रह्मा तन्नाभिकमलोद्भवः” ब्रह्मपु०। ब्रह्मणि तपसि सुवति प्रेरयति सू–प्रेरणे क्विप्। तत्र प्रवर्त्तके ३कामे च कामेनैव सर्वतपस्सु प्रेरणात्तस्य तथात्वम्। तदभिमानिदेवे ४कन्दर्पे च अमरः।

ब्र(ब्र)ह्मसूत्र न० ब्रह्मणि वेदपठनकाले उचितं सूत्रम्। १यज्ञोपवीते त्रिका०। २ब्रह्मनिरूपके शारीरकसूत्रे च। “ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः” गीता।

ब्र(ब्र)ह्मसूनु पु० ६त०। इक्ष्वाकुवंशोद्भवे १राजभेदे ब्रह्मदत्ते हेमच० २वसिष्ठादौ च।

ब्र(ब्र)ह्मस्तेय ६त०। स्वाध्यायमधीयानात् गतोऽनुज्ञामप्राप्य तदा व्यवसायेन वेदाध्येतरि। “ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात्। स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते” मनु

ब्र(ब्र)ह्मस्थान न० ६त०। तीर्थभेदे भा० व० ८१ अ०।

ब्र(ब्र)ह्मस्व ६त०। ब्रह्मस्वामिके धने। “ब्रह्मस्वं वा गुरस्वं वा देवस्वं वापि यो हरेत्। स ब्रह्मघ्न इति ज्ञेयो महापापी च भारत!। अवटोदे वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राः शतं शतम्। ततो भवेत् सुरापीति ततः शूद्रस्ततः शुचिः”। ब्रह्मवै० प्रक० ९८अ०।

ब्र(ब्र)ह्महत्या स्त्री० हन–क्यप् ६त०। विप्रहनने। तस्य महापातकत्वमुक्तं मनुना “ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः। महान्ति पातकान्येव संसर्गश्चापि तैः सह” तदधिष्ठातृस्वरूपमुक्तं ब्रह्मवै० पु० जन्म० ४७ अ० यथा “रक्तवस्त्रपरीधाना वृद्धा स्त्रीवेशधारिणी। सप्ततालप्रमाणा सा शुष्ककण्ठौष्ठतालुका। ईषाप्रमाणदशना महाभीतश्च कातरम्। धावन्तं परिधावन्ती बलिष्ठाहतचेतनम्। खड्गहस्ता हतास्त्रं तं दयाहीना च मूर्च्छितम्। इन्द्रो दृष्ट्वा च तां घोरां स्मारं स्मारं गुरोः पदम्। विवेश मानससरो मृणालसूक्ष्मसूत्रतः। तत्र गन्तुं न शक्ता सा ब्रह्मणः शापकारणात्”। इत्था सुरवधनिमित्तकब्रह्महत्यापनोदनाय शक्रेणाश्वमेधे कृते तस्या विभज्य स्थानविशेषे सङ्क्रामणकथा भा० उ० उ० १२अ० यथा “तत्राश्वमेधः सुमहान् महेन्द्रस्य महात्मनः। ववृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप!। विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च। पर्वतेषु पृथिव्याञ्च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर!” आतिदेशिकब्रह्महत्याः कतिचित् ब्रह्मवै० प्रक० २७अ० उक्ता यथा

“श्रीकृष्णे च तदंशायां तन्मय्यां प्रकृतौ तथा। शिवे च शिवलिङ्गे वा सूर्ये सूर्यतनौ तथा। गणेशे वा तदंशायामेवं सर्वत्र सुन्दरि!। यः करोति भेदबुद्धिं ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः। स्वगुरौ स्वेष्टदेवेषु जन्मदातरि मातरि। करोति भेदबुद्धिं यो ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः। वैष्णवेष्वन्यभक्तेषु, ब्राह्मणेष्वितरेषु च। करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः। हरेः पादोदकेऽन्यदेवपादोदके तथा। करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः। विष्णौ विष्णुनैवेद्ये चान्यदैनैवेद्यके तथा। करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः। सर्वेश्वरेश्वरे कृष्णे सर्वकारणकारणे। सर्वाद्ये सर्वदेवानां सेव्ये सर्वात्मनात्मनि। मायया भेदरूपे श्राव्येऽतत्त्वेव हि निर्गुणे। करोत्यन्येन समतां ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः। पितृश्राद्धेन गौर्वेदवेदविनिर्मितम्। यः करोति तन्निषेधं ब्रह्महत्यां स विन्दति। ये निन्दन्ति हृषीकेशं तन्मन्त्रोपासकं तथा।

पवित्राणां पवित्रञ्च ब्रह्महत्यां लभन्ति ते। ये निन्दन्ति विष्णुमायां विष्णुभक्तिप्रदां सतीम्। सर्वशक्तिस्वरूपाञ्च प्रकृतिं सर्वमातरम्। सर्वदेवस्वरूपाञ्च सर्वाद्यां सर्ववन्दिताम्। सर्वकारणरूपाञ्च ब्रह्महत्यां लभन्ति ते। कृष्णजन्माष्टमीं रामनवमीं पुण्यदां पराम्। शिवरात्रिं तथा चैकादशीं वारं रवेस्तथा। पञ्च पर्वाणि पुण्यानि ये न कुर्वन्ति मानवाः। लभन्ते ब्रह्महत्यां ते चाण्डालाधिकपापिनः। अम्बुवाच्यां भूखननं जले शौचादिकञ्च ये। कुर्वन्ति भारते वर्षे ब्रह्महत्यां लभन्ति ते। गुरुञ्च मातरं तातं साध्वीं भार्य्यां सुतं सुताम्। अनाथां यो न पुष्णाति ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः। विवाहो यस्य न भवेत् न पश्यति सुतन्तु यः। हरिभक्तिविहीनो यो ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः। हरेरनैवेद्यभोजी नित्यं विष्णुं न पूजयेत्। पुण्यं पार्थिवलिङ्गं वा ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः"। आतिदेशिक्या तस्या विनाशनं हरिस्मरणगङ्गास्नानादि।

ब्र(व्र)ह्महत्यासम न० "अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम्। गुरोरलीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया" मनूक्ते अनुपातकभेदरूपे मिथ्याभेदकथनादौ।

ब्र(व्र)ह्महन् त्रि० ब्र(व्र)ह्माणं हतवान् हन-क्विप्। १विप्रहत्याकारिणि। "ब्र(व्र)ह्महा न भवत्यन्यो ब्र(व्र)ह्महा वृषलीपतिः। यस्तस्यामाहितो गर्भः स तेन ब्रा(व्रा)ह्मणो हतः" इत्युक्ते २वृषलीतौ च। "हुतोत्मतनजिह्मांशु जीवोज्जिष्टाकुलिध्वनिः। गुरोरपि च कर्त्तव्यमन्यथा ब्रह्महा भवेत्" ३इत्यादिस्मृत्युक्तातिदेशिकब्र(व्र)ह्महत्यापापयुक्ते च। तत्प्रायश्चित्तं मनुनोक्तं यथा

"ब्रह्महा द्वादश समाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्। भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम्१। लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः२। प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः३। यजेत वाश्वमेधेन४ स्वर्जिता५ गोसवेन वा६। अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा७। त्रिवृताग्निष्टुतापि८ वा। जपन् वान्यतमं१० वेदं योजनानां शतं व्रजेत्११। ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ् नियतेन्द्रियः। सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत्१२। धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्१३। हविष्यभुग्वाऽनुसरेत् प्रतिस्रोतः सरस्वतीम्१४। जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम्१५। कृतवापनो निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा। आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः। ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजन्१६। मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च। त्रिवारं प्रतियोद्धा वा१७ सर्वस्वमवजित्य वा। विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभे विमुच्यते"।

ब्र(व्र)ह्माङ्गभू पु० ब्रह्मणोऽङ्गात् भवति भू-क्विप्। घोटके हारा०। ब्रह्मात्मभूशब्दे दृश्यम्।

ब्र(व्र)ह्माञ्जलि पु० ब्र(व्र)ह्मणे वेदपाठाय अञ्जलिः गुरौ कृतो विनयाञ्जलिः, स्वरविशेषज्ञापनार्थं वा कृतोऽञ्जलिः संकुचितपाणिः। वेदपाठार्थं गुरुनिकटे कार्य्ये १विनयाञ्जलौ स्वरविशेषार्थज्ञापनाय कृतसङ्कोचे २पाणिद्वये च अमरः।

ब्र(व्र)ह्माणी पु० ब्र(व्र)ह्माणम् आनयति जीवयति अन-णिच् अण् पूर्व०णत्वम्। ब्रह्मपत्न्यां "हंसयुक्तविमानस्था साक्षसूत्रकमण्डलुः। आयाता ब्रह्मणः शक्तिः ब्रह्माणी साऽभिधीयते" इति देवीमा०। "ब्रह्माणी ब्रह्मजननात्" देवीपु०। ब्रह्मशब्दात् ङीष् आनङ् चेति त्वपाणिनीयम्। २रेणुकानामगन्धद्रव्ये रत्नमा०। ३राजरीतौ राजनि०। ४ब्रह्मणोऽर्द्धशरीरादुत्पन्नायां शतरूपायाम्। "ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम्। स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत्। शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते। सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणीत्युच्यते च सा" मत्स्यपु० ३अ०।

ब्र(व्र)ह्माण्ड न० ६त०। "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्। तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" इति मनूक्ते ब्रह्मण उत्पादके अण्डाकारे १भुवनकोषे "ब्रह्माण्डभाण्डोदरभ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमेति" वीरचरितम्।

ब्रह्माण्डसंस्था सू०सि० दर्शिता यथा

"वासुदेवः परं ब्रह्म तन्मूर्त्तिः पुरुषः परः। अव्यक्तो निर्गुणः शान्तः पञ्चविंशात् परोऽव्ययः। प्रकृत्यन्तर्गतो देवो बहिरन्तश्च सर्वगः। सङ्कर्षणोऽपः सृष्ट्वादौ तासु बीजमवासृजत्। तदण्डमभवद्धैमं सर्वत्र तमसावृतम्। तत्रानिरुद्धः प्रथमं व्यक्तीभूतः सनातनः। हिरण्यगर्भो भगवानेष छन्दसि पठ्यते। आदित्यो ह्यादिभूतत्वात् प्रसूत्या सूर्य उच्यते। परं ज्योतिस्तमःपारे सूर्योऽयं सवितेति च। पर्य्येति भुवनान्येष भावयन् भूतभावनः" इत्युपक्रमे "गुणकर्मविभागेन सृष्ट्वा प्राग्वदनुक्रमात्। विभागं कल्पयामास यथास्वं वेददर्शनात्। ग्रहनक्षत्रताराणां भूमेर्विश्वस्य वा विभुः। देवा-

सुरमनुष्याणां सिद्धानां च यथाक्रमम्। ब्रह्माण्डमेतत् सुषिरं तत्रेदं भूर्भुवादिकम्। कटाहद्वितयस्यैव सम्पुटं गोलकाकृति(१)। ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाऽभिधीयते। तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा। मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः। परिभ्रमन्त्यधोऽधस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः। उपरिष्टात् स्थितास्तस्य सेन्द्रा देवा महर्षयः। अधस्तादसुरास्तद्वद्द्विषन्तोऽन्योन्यमाश्रिताः। ततः समन्तात् परिधिः क्रमेणाय महार्णवः। मेखलेव स्थितो धात्र्या देवासुरविभागकृत्। समन्तान्मेरुमध्यात्तु तुल्यभागेषु तोयधेः। द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादिनगर्यो देवनिर्मिताः। भूवृत्तपादे पूर्वस्यां यमकोटीति विश्रुता। भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतोरणा। याम्यायां भारते वर्षे लङ्का तद्वन्महापुरी। पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमकाख्या प्रकीर्त्तिता। उदक् सिद्धपुरी नाम कुरुवर्षे प्रकीर्त्तिता। तस्यां सिद्धा महात्मानो निवसन्ति गतव्यथाः" सू॰ सि॰।

(१)"एतत् प्रागुक्तं ब्रह्मणाधिष्ठितं ब्रह्माण्डं सुषिरमवकाशात्मकं तत्रावकाशे इदं जगत् भूर्भुवादिकं भूर्भुवःस्वर्गोलकमवस्थितं न बहिः। ननु ब्रह्माण्डस्य गोलाकारत्वेनान्तरवकाशात्मकत्वमसम्भवतीत्यत आह कटाहद्वितयस्येति। कटाहोऽर्द्धगोलाकारं सावकाशं पात्रं तस्य द्वितयं द्वयं समं तस्य। एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः। सम्पुटमाभिमुख्येन मिलितं गोलकाकृतिर्गोलाकारः स्यात्। तथा च न क्षतिः" रङ्गना॰।

"भूभूधरत्रिदशदानवमानवाद्या येऽन्ये च धिष्ण्यगगनेचरचक्रकक्षाः। लोकव्यवस्थितिरधश्च परि प्रदिष्टा ब्रह्माण्डभाण्डजठरे तदिदं समस्तम्" शि॰ शि॰। इदानीं कल्पोदितं ब्रह्माण्डमानं पूर्वं कथितमपि प्रसङ्गादुक्तमिति च" प्रमिता॰। "कोटिघ्नैर्नखनन्दषट्कनखभूभृद्भुजङ्गेन्दुभिः १८७१२०६९२००००००००ज्योतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां योजनैः। तद्ब्रह्माण्डकटाहसम्पुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनं केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः सूरयः। करतलकलितामलकवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम्। दिनकरकरनिकरनिहततमसो नभसः स परिधिरुदितस्तैः। ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तु नो वा कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि। यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः"। प्रमाणागम्यत्वात् प्रयोजनाभावाद्वास्माभिर्ब्रह्माण्डमानं न कथितमित्यर्थः" प्रमि॰।

दानार्थकल्पिते महादानान्तर्गते ब्रह्माण्डाख्यस्वर्णादिघटिते २ पदार्थे तत्स्वरूपादि हेमा॰ दा॰ ख॰ मत्स्यपु॰ उक्तं यथा "अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डं विधिपूर्वकम्। यच्छ्रेष्ठं सर्वभूतानां महापातकनाशनम्। पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत्। ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्। लोकेशावाहनं तद्वदधिवासनकं तथा" तुलापुरुषदानवदिति, आचार्य्यवरणादिपूजान्तात्वथावनपुरुषस्तिगम्बरमधुपर्कादिमकुण्डमण्डपवेदिकासम्भारलोकेशावाहनाधिवासनादि सर्वं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यमित्यर्थः। "कुर्य्याद्विंशत्पलादूर्द्ध्वमासहस्राच्च शक्तितः। दशद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काञ्चनं बुधः"। गकलद्वयं, कटाहद्वयम्। तल्लक्षणन्तु ब्रह्माण्डपुराणे "कुम्भच्छाया भवेद्यादृक् प्रतीच्यां दिशि चन्द्रमाः। उदितः शुक्लपक्षादौ वपुरण्डस्य तादृशमिति" कुम्भच्छाया इति, कुम्भच्छाया पीताहीनकुम्भादिलेख्यवधेयम्। "दिग्गजाष्टकसंयुक्तं षड्वेदाङ्गसमन्वितम्। लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितचतुर्मुखम्। शिवाच्युतार्कशिखरमुमालक्ष्मीसमन्वितम्। वस्वादित्यमरुद्गर्भं महारत्नसमन्वितम्"। अथैतेषां दिग्गजप्रभृतीनां क्रमेण लक्षणान्याह आदित्यपुराणे "शुक्लाभश्च चतुर्दन्तः श्रीमानैरावतो गजः। पुष्पदन्तो ह्रस्वपादः ष्टद्दन्तः पुष्पदन्तवान्। सामान्यगजरूपेण शेषा दिक्करिणः स्मृताः"। तन्नामानि शास्त्रान्तरे "ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः। पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः"। वेदाङ्गानि स्कन्दपुराणे "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं तथा। छन्दश्चेति षडेतानि वेदाङ्गानि प्रचक्षते। मूर्त्तानि ब्रह्मणो लोके साक्षसूत्राणि तानि तु। द्विजातिभिः शुभास्यानि वामे दधति कुण्डिकाम्"। तानि च पश्चिमदिशि वेदसन्निधौ निवेशनीयानि शिष्टाचारात् प्रधानं नीयमानं हि तदङ्गान्यपकर्षतीति न्यायात्, वक्ष्यते च, "पश्चिमे चतुरो वेदानिति"। लोकपालस्वरूपाण्याह विश्वकर्मा "चतुर्दन्तो गजारूढो वज्रपाणिः पुरन्दरः। शचीपतिश्च कर्त्तव्यो नानाभरणभूषितः। पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः। छागस्थः साक्षसूत्रश्च सप्तार्चिः शक्तिधारकः। दैत्यदर्पीनो यमः कार्य्यो दण्डहस्तो विशालता। रक्तदृक् पाशधृक् क्रुद्धो निर्ऋतिर्विकृताननः। पुर्लिङ्गः

खड्गहस्तश्च भूतवान् राक्षसाधिपः। वरुणः पाशभृत् सौम्यः प्रतीच्यां मकराश्रयः। धावद्धरिणपृष्ठस्थो ध्वजधारी समीरणः। दशाश्वरथगः सोमो गदापाणिर्वरप्रदः”। “शशकवाहनः” इत्यागमान्तरम्। “पूर्वोत्तरे त्रिनेत्रश्च वृषभस्थस्त्रिशूलभृत्। कपालपाणिश्चन्द्रार्द्धभूषणः परमेश्वरः”। चतुर्मुखरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरात् “पङ्कजासनस्थश्च ब्रह्मा कार्य्यश्चतुर्मुखः। अक्षमालाकरः बिभ्रत् पुस्तकञ्च कमण्डलुम्। वामे कृष्णाजिनं तस्य पार्श्वे हंसस्तथैव च”। शिवलक्षणमुक्तं वायुपुराणे “पञ्चवक्त्रो वृषारूढः प्रतिवक्त्रं त्रिलोचनः। कपालशूलखट्वाङ्गी चन्द्रमौलिः सदाशिवः”। विष्णुलक्षणमुक्तं तुलापुरुषदाने। सूर्य्यलक्षणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे “रविः कार्य्यः शुभश्मश्रुः सिन्दूरारुणसुप्रभः। पद्मासनः पद्मकरो भूषितो रशनाधरः”। उमालक्ष्मीसमन्वितमित्यत्र, शिवाच्युतयोः सन्निहिते उमालक्ष्म्यौ विधेयौ। उमालक्षणमुक्तं देवीपुराणे “गौरीं शङ्खेन्दुवर्णाभां सर्वदोषविवर्जिताम्। कृतपद्मासनासीनां साक्षसूत्रकमण्डलुम्। वरदोद्यतरूपाढ्यां सर्वमाल्यफलप्रियाम्”। वरदोद्यतरूपाढ्यां, वरदाभयपाणिकामित्यर्थः। लक्ष्मीलक्षणमुक्तं पञ्चरात्रे “पद्मासनस्थां कुर्वीत श्रियं त्रैलोक्यमातरम्। गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्वालङ्कारभूषिताम्। रौक्मपद्मकरव्यग्रां वरदां दक्षिणेन तु”। वस्वादित्यरूपाणि, नारदीये, “प्रसन्नवदनाः सौम्या वरदाः शक्तिपाणयः। पद्मासनस्था द्विभुजा कर्त्तव्या वसवः सदा। पद्मासनस्था द्विभुजाः पद्मगर्भान्तकान्तयः। करादिस्कन्धपर्य्यन्तनालपङ्कजधारिणः। अथ संस्थितमेषादिराशयः प्राहुताङ्किकाः। इन्द्राद्या द्वादशादित्यास्तेजोमण्डलमध्यगाः” तथा। वायुतुल्येन रूपेण मरुतो नाम देवताः”। कर्त्तव्या इति शेषः, यक्षादिनामानि, तुलापुरुषोक्तानि वेदितव्यानि। महारत्नसमन्वितमिति, महारत्नानि परिभाषायामुक्तानि, अनन्तमिथुनान्वितमिति क्वचित् पाठः। “कथासम्प्रान्वितोऽनन्तः पृथ्वी स्त्रीरूपधारिणीत्यनन्तमिथुनम्। अथ प्रकृतमुच्यते “वितस्ति रङ्कुलशतं आयदायामविस्तरम्। कौशेयवस्त्रसंवीत तिलद्रोणोपरि न्यसेत्। तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत्”। वितस्तिरङ्कुलशतमिति, द्वादशाङ्गुलमारभ्याङ्गुलशतं यावत् स्वेच्छानुसारेण कार्य्यमित्यर्थः। द्रोणमानमष्टादश धान्यानि च परिभाषायां द्रष्टव्यानि। स च तिलद्रोणो वेदिकायां लिखितचक्रस्योपरि स्थापनीयः। “पूर्वेणानन्तशयनं प्रद्युम्नं पूर्वदक्षिणे। प्रकृतिर्दक्षिणे देशे सङ्कर्षणमतः परम्। पश्चिमे चतुरो वेदाननिरुद्धमतः परम्। अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम्। समन्तादुपपीठस्थानर्चयेत् काञ्चनान् बुधः। स्थापयेद्वस्त्रसंवीतान् पूर्णकुम्भान् दशैव तु”। पूर्वेणेत्यादि, ब्रह्मादक्षात् पूर्वदेशे अनन्तशयनं शेषशायिनं गुण(सत्त्वादि)पीठे स्थापयेत्, तन्मूर्त्तिलक्षणं विष्णुधर्मोत्तरात् “देवदेवश्च कर्त्तव्यः शेषसुप्तश्चतुर्भुजः। एकपादोऽस्य कर्त्तव्यो लक्ष्म्युत्सङ्गगतः प्रभो। तथाऽपरश्च कर्त्तव्यः शेषभोगाङ्कसंस्थितः। एको भुजोऽस्य कर्त्तव्यस्तत्र जानौ प्रसारितः। कर्त्तव्यो नाभिदेशस्थस्तथा तस्यापरः करः। तथैवान्यः करः कार्य्यो देवस्य तु शिरोधरः। सन्तानमञ्जरीधारी तथा चास्य करः परः। नाभिसम्भूतकमले सुखासीनः पितामहः। नाललग्नौ तु कर्त्तव्यौ पद्मस्थौ मधुकैटभौ। शङ्खचक्रगदादीनि मूर्त्तानि परितो न्यसेदिति”। प्रद्युम्नलक्षणं पञ्चरात्रादिषु “दक्षिणोर्द्ध्वकरे पद्मं दद्यात् शङ्खमधः करे। चक्रमूर्द्ध्वे ततो वामे गदां दद्यात् तथा द्विज!। नानाभूषणभूषा प्रद्युम्नो रूपवान् विश्वमोहनः” इति। अत्र यद्यपि प्रकृतेरव्यक्तरूपतया विधानमशक्यं तथापि चण्डिकादिशब्दव्यपदेश्या सकलरूपिणी तद्रूपमित्यतस्तदन्यतमरूपनिर्माणमेव न्याय्यम्। तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे “सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी। मातुलुङ्गं गदां खेटं पानपात्रञ्च बिभ्रती। नागं योनिञ्च लिङ्गञ्च बिभ्रती नृप! मूर्द्धनीति”। सङ्कर्षणरूपम् विष्णुधर्मोत्तरे “वासुदेवस्य रूपेण कार्य्यः सङ्कर्षणः प्रभुः। स तु शुक्लवपुः कार्य्यो नीलवासा यदूत्तम!। गदास्थाने च मुषलं चक्रस्थाने च लाङ्गलमिति”। वेदमूर्त्तयो मतभेदे वक्ष्यन्ते। अनिरुद्धरूपं नारदीये। “कृष्णं चतुर्भुजं दक्षे शरं खड्गं तदुत्तरे। धनुः खेटधरं वीरमनिरुद्धं प्रचक्षते”। अग्निलक्षणमुक्तम्। वासुदेवरूपमपि नारदीये “वासुदेवः शिवः शान्तः सिताभश्चतुर्भुजः। योगमूर्त्तिश्च शङ्खं च हृदि शायितहस्तकः। धारयेदुत्तरे चक्रं करे वै दक्षिणे गदामिति”। एते च देवताविशेषाः, ब्रह्मादिनिर्माणक्रमवशात् पृथक् सुवर्णेनैव घटनीयाः ब्रह्मादयश्च त्रिंशतिपलात्प्रभृति पलशुक्तिमावधिरिह नियमः, पुराणेषु दृश्यते ततोऽवश्य-

स्थापयामास तस्मिन् स्वर्णसंस्थापनादस्याष्टदिक्षु तत्समा-
पद्यते । न च दिग्गजाष्टकसंयुक्तं लोकपालोपेतमित्या-
दिना एक एव तावद्ब्रह्माण्डरूपो निर्माप्यत इति ब्र-
ह्माण्डपदस्य स्वरूपेणैव दिग्गजादिप्रतिमानिर्मितो
न कश्चिद्बाध इति वाच्यं, "स्थापयेत् कारयेदिति" पुन-
रुक्तिरुपदेशानर्थक्यापत्तेः । अत्र प्रमाणपरिमाणानां प्र-
तिमानामङ्गुष्ठपर्वप्रभृतिवितस्तिपर्य्यन्तं यथाशक्ति परिमाणं
कल्पनीयम् । "पूर्वकुम्भान् स्थापयेदित्यत्र समन्तादिति
बोध्यम् । "दद्याच्च धेनवो देया सहेमाम्बरदोहनाः" । पा-
दुकोपानच्छत्रचामरासनदर्पणैः । भक्ष्यभोज्यान्नदीपेक्षु-
फलमाल्यानुलेपनैः । होमाधिवासनान्ते च स्थापितो
वेदपुङ्गवैः । इत्युच्चारयेन्मन्त्रं त्रिःकृत्वा प्रदक्षिणम्" ।
सहेमाम्बरदोहना इति, हेमशृङ्ग्यः ताम्रदोहना व-
स्त्राः पार्श्वतो दक्षिणार्थमुपकल्पनीयाः । तत्राचार्य्याय
द्वे, ऋत्विग्भ्योऽष्टौ संप्रदेया, जापकादीनां चान्यैव
यथाशक्ति दक्षिणेति, । भविष्योत्तरे तु "ध्येयं निष्कशतं
पार्थेत्यादिना स्वर्णेनैव दक्षिणार्थमुपकल्पनीयमित्युक्तं,
स्नानाधिवासनदिनादन्येद्युरग्निकुण्डे तु ऋत्विगुपवेशना-
दिकर्मशेषसमाप्तौ तुलापुरुषदानवद्विहितायां, पूर्ववदेव
स्नापितः शुक्लमाल्याम्बरधरो गृहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानो
ब्रह्माण्डं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य मन्त्रमुच्चारयेत् । मन्त्रः । "नमो-
ऽस्तु विश्वेश्वर ! विश्वधाम ! जगत्सवित्रे भगवन्नमस्ते ।
सप्ताधिलोकामरभूतलेन गर्भेण सार्द्धं वितराभिरक्षाम् ।
ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु प्रयान्तु पापानि चरा-
चराणाम् । त्वद्दानशस्त्राहतपातकानां ब्रह्माण्डदोषाः
प्रलयं प्रयान्तु । एवं प्रणम्यामरविश्वगर्भं दद्याद्द्विजेभ्यो
दशधा विभज्य । भागद्वयं तत्र गुरोः प्रकल्प्य समं भजे-
च्छेषमतः क्रमेण" । दानवाक्यं तुलापुरुषवद्वेदितव्यं
तत्र दशधा विभज्य गुरोर्भागद्वयं प्रकल्प्य अवशिष्टाष्ट-
भागानामेकैकं भागं त्रिधा विभज्य चतुर्विंशतिसंख्येभ्य
ऋत्विगादिभ्यः समं दद्यात्, तदनुज्ञयान्येभ्योऽपि ब्राह्म-
णेभ्यो दद्यात् । "अत्रं होमं गुरुरेक एव कुर्य्यादेकाग्नि-
विधानमुक्तम् । स एव सपूज्यतमोऽत्र विप्रैर्गोभूमिरत्ना-
म्बराद्यैरपि" । विंशतिपलादारभ्य पलसहस्रावधिद्रव्ये
ब्रह्माण्डे वक्ष्यमाणतद्वर्त्तिदिग्गजमध्यमादित्यैर्विश्वकल्प-
नाया कनीयोभागस्यापत्यमवश्येव, विंशतिपलनिर्मित
ब्रह्माण्डपत्तनिस्मे उक्तविंशतिपलादर्वाक् यथाशक्ति-
विधाने कल्पनमप्यनन्तमिति केचित् । एकाग्निविधानम्
एकस्मिन्नेव कुण्डे होमकरणम् कुण्डमपि मध्यदिग्-
भागस्थितं हस्ताकारञ्च कार्य्यं तदेतत्परिभाषायामुपपा-
दितम् । अथ पुण्याहवाचने कृते देवतावेदीसमीपं गत्वा
पूर्ववद्यजमानेन देवतापूजायां विहितायामाचार्य्यो विस-
र्जनं विदध्यात् । "इत्थं य एतदखिलं पुरुषोऽत्र कुर्य्या-
द्ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महद्विमानम् । निर्धूतकल्मष-
विशुद्धतनुर्मुरारेरानन्दकृत् पदमुपैति सहाप्सरोभिः ।
सन्तारयेत् पितृपितामहपुत्रपौत्रबन्धुप्रियातिथिकलत्र-
शताष्टकं सः । ब्रह्माण्डदानशकलीकृतपातकौघमानन्द-
येच्च जननीकुलमप्यशेषम् । इति पठति शृणोति वा य
एतत् सुरभवनेषु गृहेषु धार्म्मिकाणाम् । मतिमपि च
ददाति मोदते सोऽमरपतिभवने सहाप्सरोभिः" ।
"राजोवाच विधिं ब्रह्माण्डदानस्य ज्ञात्वा च मोक्ष-
भाग्भवेत् । कालं देशं द्विजं तीर्थं सर्वमेत-
द्वदस्व मे । कृतेन येन धर्म्मस्य फलभागी भवा-
म्यहम् । शुश्रूषितस्तस्य भावस्य मोक्षं स्पष्टं चिराय मे ।
वशिष्ठ उवाच "एवं श्रुत्वा ततो राजन् । पुरोधास्तस्य
तं द्विज. । ब्रह्माण्डं कारयामास सौवर्णं सर्वधातुभिः ।
पीठं निष्कशतेनैव पद्मं तत्र प्रकल्पयेत् । तत्र ब्रह्मा
तस्य मध्ये पद्मरागैरलङ्कृत । सावित्र्या चैव गायत्र्या
ऋषिभिस्त्रिभिः सह । नारदाद्यैः सुतैः सर्वैरिन्द्राद्यैश्च
सुरैस्तथा । सौवर्णविग्रहाः सर्वे ब्रह्मणस्तु पुरःसराः ।
नाराहरूपो भगवान् लक्ष्म्या सह सनातनः । नीला-
म्बरतांश्चैव भूषावानस्य कारयेत् । रजतस्य विधाय
देहं रुद्रस्य कारयेत् । गोमेदकैस्तस्य शोभाङ्कारयेदथ
बुद्धिमान् । मौक्तिकैश्चापि शोभस्य शोभां वज्रकैर्दिवा-
करैः" । सावित्रीगायत्र्यौ तु, ब्रह्मणः पार्श्वभागे स्थाप-
नीयौ । तदाह नारदः "सावित्री दक्षिणे पार्श्वे गायत्री
वाम वामतः । विलोकयन्त्यौ ब्रह्माणं साक्षसूत्रकमण्ड-
लुम्" । ऋषयः सप्त गौतमाद्याः तदुक्तमादित्यपुराणे "गौ-
तमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च काश्यपः । जमदग्नि-
र्वशिष्ठोऽत्रिः सप्त वैवस्वतेऽन्तरे" । सप्तर्षिरूपमाह
यम "सप्तर्षयस्तु जटिलाः कमण्डल्वक्षसूत्रिणः । ध्यान-
निष्ठा वशिष्ठस्तु कार्य्यो भार्य्यासमन्वित" । सनको
नारदाद्याः, नारदाद्यैरिति तेषां विशेषणम्" । तानाह
मनुः "अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश । मरीचि-
मत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । प्रचेतसं वशिष्ठञ्च

भृगुनारदमेव च"। तद्ब्रह्माण्डं विश्वकर्म्मा "जटिलाः श्मश्रुलाः शान्ता दण्डाऽऽश्रमनिषण्णताः। कमण्डलुधरा कार्य्या मुनयो द्विभुजाः सदा। तेषु ब्रह्मभुजान् वर्ज्जित चौरस्तु नारदः। कर्पूरगौरदेहश्च वाद्यमूलकमण्डलुः"। इत्यादिरूपाण्यपि प्रागभिहितानि। वाराहरूप विष्णु-धर्म्मोत्तरे "वाराहरूपः कार्य्यस्तु शेषोपरिगतः प्रभुः। शेषश्चतुर्भुजः कार्य्यश्चारुरत्नफणान्वितः। कर्त्तव्यौ घोर-मुसलौ करयोस्तस्य यादव!। सर्पभूषण कर्त्तव्यस्तथैव रचिताञ्जलिः। आलीढस्थानसंस्थानस्तत्पृष्ठे भगवान् भवेत्। वामारत्निगता तस्य योषिद्रूपा वसुन्धरा। नमस्कारपरा तस्य कर्त्तव्या द्विभुजा शुभा। यस्मिन् भुजे धरा देवी तत्र शङ्खः करे भवेत्। अन्ये तस्य कराः कार्य्याः पद्मचक्रगदाधराः। पद्माद्यस्था कुर्व्वीत श्रियं त्रैलोक्यमातरम्। गौरवर्णां शुक्लपाश्च सर्व्वालङ्कारभूषिताम्। रौप्यपद्मकरव्यग्रां वरदां दक्षिणेन तु"। इदरूपं प्रागभिहित पञ्चवर्णानि तद्वर्णेव नवपट्टानि वस्त्राणि। सर्व्ववर्णानि पञ्चसमानवर्णानि, रत्नानि भूषणार्थं दापयेदित्यर्थः। सर्व्वधातुभिः ब्रह्माण्डं कर्त्तव्यमित्युक्तं, तत्र सुवर्णस्य पीठनिर्माणादिविनियोगमभिधायेदानीं धात्वन्तरैः कर्त्तव्यं तदुच्यते "पीठात् सप्तगुणं रौप्यं रौप्यात्ताम्रं तथाविधम्। ताम्रात् सप्तगुणं कार्य्यं कांस्यमत्र नराधिप!। त्रपुणः परत सीसं तावल्लौहं च कारयेत्। सप्तद्वीपाः समुद्राश्च सप्तैव कुलपर्व्वताः। अनया संख्यया ज्ञात्वा निपुणैः शिल्पिभिः कृताः"। तथाविधं सप्तगुणमित्यर्थः सप्तद्वीपा इत्यादि एतेषामेकैकधातुना एकैकं द्वीपं समुद्रं कुलाचलञ्च रचयेदित्यर्थः। "यादृशानि च भूतानि राजतान्येव कारयेत्। आरण्यानि च सत्त्वानि सौवर्णानि च कारयेत्। वृक्षान् पनसतैलाञ्च तण्डुलौः सर्व्वदश"। याद·शानि, जलचराणि, पुष्पफलवन्तो वृक्षाः अपुष्पाः फलिनो वनस्पतयः, वीरुधो गुल्मलतादयः। "एवं प्रकल्प्य विधिवत्तीर्थे देयं विचक्षणैः। कुरुक्षेत्रे गयायां च तथानेऽमरकण्टके। द्वारवत्यां प्रभासे च गङ्गाद्वारे च पुष्करे। तीर्थेष्वेतेषु वै देयं चन्द्रे सोमसूर्य्ययोः। दिनक्षयेषु सर्व्वेषु अयने दक्षिणोत्तरे। अतीपाते सप्तगुणं विषुवे च विशेषतः। दातव्यमेतद्राजेन्द्र! वितानं मे कारयेत्। वामाग्निकोणेऽर्च्य विप्रं दक्षपक्षे सुप्रतिष्ठितम्। चन्दनं च कुङ्कुमं मूर्द्धिनि दि-भूषणैः। पुरोहितं समस्तञ्च ततोऽन्यांश्च तथर्त्विजः। चतुर्व्विंशद्गुणोपेतान् सपत्नीकानिमन्त्रितान्। अहताम्बरसंछन्नान् स्रग्विणः सुविभूषितान्। अङ्गुलीयकरत्नानि कर्णवेष्टांश्च दापयेत्। एवं विधाय सम्पूज्य तेषामग्रे स्वयं स्थितः। अष्टाङ्गप्रणिपातेन प्रणम्य च पुनः पुनः। पुरोहिताय पुरतः कृत्वा वै करसंपुटम्। यूयं वै ब्राह्मणा धात्रा, भेतत्वे मानुषरूपताम्। भोज्येनेह भवताम्भवेत् पूतोऽमरः स्वयम्। भवता प्रीतियोगेन स्वयं प्रीतः पितामहः। ब्रह्माण्डेन तु दत्तेन तेषां प्रीतो जनार्द्दनः। पिनाकपाणिर्भगवान् यक्षश्च त्रिदशेश्वरः। एते वै तोषमायान्ति अनुध्याता द्विजोत्तमैः। एवं स्तुत्वा ततो राजा ब्राह्मणान् वेदपारगान्। ब्रह्माण्डं गुरवे प्रादात् स-विधानं पुनः पुनः। सर्व्वकामैस्ततस्तुष्टो ययौ स्वर्गं नराधिपः। तेनापि गुरुणा तच्च विभक्तं ब्राह्मणैः सह। दत्तस्तैरपि चान्येभ्यो ब्रह्माण्डभागो नराधिप!। ब्रह्माण्डं भूमिदानं च प्राह्यं नैकेन तद्भवेत्। एकस्तन्दोषमवाप्नोति ब्रह्महत्या न संशयः। सर्व्वेषाञ्चैव प्रत्यक्षं दातव्यं तन्नराधिप!। दीयमानञ्च पश्यन्ति तेऽपि पूता भवन्ति हि। दर्शनादेव ते पूता भवेयुर्नात्र संशयः"। पद्मपुराणोक्तस्तद्विधिर्यथा

"शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डाख्यं पुरातनम्। तच्च द्वादशसाहस्रं भाविकल्पकथायुतम्। प्रक्रियाख्योऽनुषङ्गाख्यः उपोद्घातस्तृतीयकः। चतुर्थ उपसंहारः पादाश्चत्वार एव हि। पूर्व्वपादद्वयं पूर्व्वो भागोऽत्र समुदाहृतः। तृतीयो मध्यमो भागश्चतुर्थस्तूत्तरो मतः। तत्र पूर्व्वभागे प्रक्रियापादे "आदौ कृत्यसमुद्देशो नैमिषाख्यानकं ततः। हिरण्यगर्भोत्पत्तिश्च लोककल्पनमेव च। एष वै प्रथमः पादो द्वितीयं शृणु मानद"। पूर्व्वभागे अनुषङ्गपादे "कल्पमन्वन्तराख्यानं लोकज्ञानं ततः परम्। मानससृष्टिकथनं रुद्रप्रसववर्णनम्। महादेवविभूतिश्च ऋषिसर्गस्ततः परम्। अग्नीनां विचयश्चाथ कालसद्भाववर्णनम्। प्रियव्रतान्वयोद्देशः पृथिव्यायामविस्तरः। वर्णनं भारतस्यास्य ततोऽन्येषां निरूपणम्। जम्ब्वादिसप्तद्वीपाख्या ततोऽधोलोकवर्णनम्। ऊर्द्ध्वलोकानुकथनं ग्रहचारस्ततः परम्। आदित्यव्यूहकथनं देवग्रहानुकीर्त्तनम्। नीलकण्ठाह्वयाख्यानं महादेवस्य वैभवम्। अमावास्यानुकथनं युगतत्त्वनिरूपणम्। यज्ञप्रवर्त्तनञ्चाथ युगयोरन्त्ययोः कृतिः। युगप्रजालक्षणञ्च ऋषि-

प्रवरवर्णनम्। वेदानां व्यसनाख्यानं स्वायम्भुवनिरूपणम्। शेषमन्वन्तराख्यानं पृथिवीदोहनं ततः। चाक्षुषेऽद्यतने सर्गो द्वितीयोऽङ्घ्रिः पुरोदले”। मध्यभागे उपोद्घातपादे “अथोपोद्घातपादे तु सप्तर्षिपरिकीर्त्तनम्। प्राजापत्यान्वयस्तस्माद्देवादीनां समुद्भवः। ततो जयाभिव्याहारौ मरुदुत्पत्तिकीर्त्तनम्। काश्यपेयानुकथनम् ऋषिवंशनिरूपणम्। पितृकल्पानुकथनं श्राद्धकल्पस्ततः परम्। वैवस्वतसमुत्पत्तिः सृष्टिस्तस्य ततः परम्। मनुपुत्रान्वयश्चातो गान्धर्वस्य निरूपणम्। इक्ष्वाकुवंशकथनं वंशोऽत्रेः सुमहात्मनः। अमावसोरन्वयश्च रजेश्चरितमद्भुतम्। ययातिचरितञ्चाथ यदुवंशनिरूपणम्। कार्त्तवीर्य्यस्य चरितं जामदग्न्यं ततः परम्। वृष्णिवंशानुकथनं सगरस्याथ सम्भवः। भार्गवस्यानुचरितं तथा कार्त्तवधाश्रयम्। सगरस्याथ चरितं भार्गवस्य कथा पुनः। देवासुराहवकथा कृष्णाविर्भाववर्णनम्। इनस्य च स्तवः पुण्यः शुक्रेण परिकीर्त्तितः। विष्णुमाहात्म्यकथनं बलिवंशनिरूपणम्। भविष्यराजचरितं सम्प्राप्तेऽथ कलौ युगे। एवमुद्घातपादोऽयं तृतीयो मध्यमे दले”। उत्तरभागे उपसंहारपादे “चतुर्थमुपसंहारं वक्ष्ये खण्डे तथोत्तरे। वैवस्वतान्तराख्यानं विस्तरेण यथातथम्। पूर्वमेव समुद्दिष्टं संक्षेपादिह कथ्यते। भविष्याणां मनूनाञ्च चरितं हि ततः परम्। कल्पप्रलयनिर्द्देशः कालमानं ततः परम्। लोकाश्चतुर्दश ततः कथिता मानलक्षणैः। वर्णनं नरकाणाञ्च विकर्माचरणैस्ततः। मनोमयपुराख्यानं लयः प्राकृतिकस्ततः। शैवस्याथ पुरस्यापि वर्णनञ्च ततः परम्। त्रिविधाद्गुणसम्बन्धाज्जन्तूनां कीर्त्तिता गतिः। अनिर्द्देश्याप्रतर्क्यस्य ब्रह्मणः परमात्मनः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णनं हि ततः परम्। इत्येष उपसंहारः पादो वृत्तः सचोत्तरः। चतुष्पादं पुराणं ते ब्रह्माण्डं समुदाहृतम्। अष्टादशमनौपम्यं सारात् सारतरं द्विज!। ब्रह्माण्डञ्च चतुर्लक्षं पुराणत्वेन पठ्यते। तदेव व्यस्य गदितमत्राष्टादशधा पृथक्। पाराशर्य्येण मुनिना सर्वेषामपि मानद!। वस्तुद्रष्ट्राथ तेनैव मुनीनां भावितात्मनाम्। मत्तः श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्यः प्रचकाशिरे। मुनयो धर्मशीलास्ते दीनानुग्रहकारिणः। मया चेदं पुराणन्तु वशिष्ठाय पुरोदितम्। तेन शक्तिसुतायोक्तं जातूकर्ण्याय तेन च। व्यासो लब्ध्वा ततश्चैतत् प्रभञ्जनमुखोद्गतम्। प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन् प्रावर्त्तयदनुत्तमम्”। तत्फलश्रुतिः “य इदं कीर्त्तयेद्वत्स! शृणोति च समाहितः। स विधूयेह पापानि याति लोकमनामयम्। लिखित्वैतत् पुराणन्तु स्वर्णसिंहासनस्थितम्। पात्रेणाच्छादितं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति। स याति ब्रह्मणो लोकं नात्र कार्य्या विचारणा। मरीचे!ऽष्टादशैतानि मया प्रोक्तानि यानि ते। पुराणानि तु संक्षेपाच्छ्रोतव्यानि च विस्तरात्। अष्टादश पुराणानि यः शृणोति नरोत्तम!। कथयेद्वा विधानेन नेह भूयः स जायते। सूत्रमेतत् पुराणानां यन्मयोक्तं तवाधुना। तन्नित्यं शीलनीयं हि पुराणफलमिच्छता। न दाम्भिकाय पापाय देवगुर्वनुसूयवे। देयं कदापि साधूनां द्वेषिणे न शठाय च। शान्ताय शमचित्ताय शुश्रूषाभिरताय च। निर्मत्सराय शुचये देयं सद्वैष्णवाय च” नारदीयपु० ४पा० १०९ अ०।

ब्र(ब्र)ह्मात्मभू पु० ब्रह्मण आत्मनः देहात् भवति भू–क्विप्। अश्वे शब्दमाला तस्य ब्रह्मदेहजातत्वं वृ० उ० उक्तं यथा “प्राणा वै यशोवीर्य्यं तत् प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत्। सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति। ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम्” मू०। “तदेव यशोवीर्य्यभूतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरान्निष्क्रान्तेषु तच्छरीरं प्रजापतेः श्वयितुं उच्छूनभावं गन्तुमध्रियत अमेध्यञ्चाभवत्। तस्य प्रजापतेः शरीरान्निर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत्। यथा कस्मिंश्चित् प्रिये विषये दूरङ्गतस्यापि मनो भवति तद्वत्। स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन् किमकरोदिति। उच्यते सोऽकामयत कथं मेध्यं मेध्यार्हं यज्ञियं मे ममेदं शरीरं स्यात्। किञ्चात्मन्वी आत्मवानेन शरीरेण शरीरवान् स्यामिति प्रविवेश। यस्मात्तच्छरीरं तद्वियोगात् गतयशोवीर्य्यं सदश्वयत् ततस्तस्मादश्वः समभवत्। ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षाद्यज्ञे स्तूयते। यस्माच्च पुनस्तत् प्रवेशात् गतयशोवीर्य्यत्वादमेध्यं सन्मेध्यमभूत्तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रतोरश्वमेधत्वमश्वमेधनामलाभः” भा०।

ब्र(ब्र)ह्मादनी स्त्री ब्रह्मा ब्रह्मवाहनं हंस इव तस्येवादनं पादरूपं यस्याः गौरा० ङीष्। हंसपद्यां राजनि०।

ब्र(ब्र)ह्माभिजाता स्त्री गोदावर्य्यां राजनि०।

ब्र(ब्र)ह्मानन्द पु० ब्रह्मस्वरूपानन्दे तस्य दुःखा-

नामानन्देभ्य भोजनम् मत० आ० ।४।३।११ वा आदौ वक्ष्यं यथा

“एषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यै- वानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति । स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति । अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैः कामैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः । अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः । स एकः पितॄणां जितलोकानामानन्दः । अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते । अथ ये शतं कर्म- देवानामानन्दाः । स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतमाजान- देवानामानन्दाः । स एको देवलोक आनन्दो यश्च श्रो- त्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतं लोक आ- नन्दाः । स एको गन्धर्वलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रि- योऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतं गन्धर्वलोक आ- नन्दाः । स एकः प्रजापतिलोक आनन्दः अथ ये शत प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आ- नन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति” वृ० । “परमो लोकः परमो लोकः स्वयं- ज्योतिःस्वभावो लोकयस्य सुखदर्शिविषया- भ्यासाधिकः । परम आनन्दरूपस्वभावो यस्मात् निर तिशय आनन्दः पूर्णानन्दः । किं च वस्तुतो वाच्यो- पायाप्रमाणातिरिक्तं कैवल्यमपि वर्णयितुमशक्यं एतस्यैव ब्रह्मानन्दस्य मात्रां कलाम् अन्यानि अविद्यया ब्रह्मणो- ऽन्यत्वेन परिकल्पितानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि भूता- न्युपजीवन्ति उपभुञ्जते तावन्मात्रेणैवानन्दीनि भव- न्तीत्यर्थः । मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तमुत्तरो- त्तरमतिशयितानन्दप्रदर्शिका परब्रह्मानन्दावयवत्वाना- न्तरीयकद्वारेणावगतिं निरस्तनिखिलोपप्लवनिरवद्य- ब्रह्मानन्दं दर्शयितुमपरा श्रुतिः प्रवर्त्तते” भा० ।

ब्र(ब्र)ह्माचल पु० कर्मब्रह्मचारायणभेदे “तत्र च ब्रह्म- र्षिर्च ब्रह्मलोक निवेशिता । ब्रह्म येनोऽस्य ब्रह्म- ...प्रतिष्ठय चास्य । पापघ्नेऽस्मिन् दत्त्वा तत्र कर्मस्य पापस्य” विष्णु पु० ३८८ अ० ।

ब्र(ब्र)ह्मानन्द पु० ब्रह्मणोऽस्य आनन्दः । वेदान्तोक्ते ब्रह्मा-

ब्र(ब्र)ह्मार्पण न० ब्रह्मणि समर्पणम् अर्पणम् । ब्रह्मणि अर्पणे ब्रह्मेति अर्पणे तत्त्वं गी० ४।२४ श्लो० यथा “ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे सम्प्रदीयते । ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् । नाहं कर्त्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा । एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तं मर्षिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । प्रीणातु भगवानीशः कर्मणा- ऽनेन शाश्वतः । करोति सततं बुद्ध्या ब्रह्मार्पणमिदं परम् । यद्वा फलानां संन्यासं प्रकुर्यात् परमेश्वरे । कर्मणामेत- दप्याहुर्ब्रह्मार्पणमनुत्तमम्” ।

ब्र(ब्र)ह्मावर्त्त पु० “सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते” मनूक्ते १देशभेदे २तत्रस्थे तीर्थभेदे च भा० व० ८३अ० ।

ब्र(ब्र)ह्मासन न० ६त० । ब्रह्मण ऋत्विग्भेदस्य १आसने ब्रह्मध्यानयोग्यत्व । ब्रह्मध्यानदुपासनाङ्गमासनम् । २पद्मस्वस्तिकादौ आसने । “ब्रह्मासनं समास्थाय यत् कृत्वा ब्राह्मणो भवेत् । एकपादस्थितो दत्त्वा निरुद्ध्या- न्तर्भवेत्” कल्पा० उक्ते देवपूजाङ्गे ३आसनभेदे च ।

ब्र(ब्र)ह्मास्त्र न० ६त० । अस्त्रभेदे भा० आ० १६६ अ० ।

ब्र(ब्र)ह्माहुति स्त्री० ब्रह्मणे आहुतिः । वेदाध्ययने “ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम्” मनुः ।

ब्र(ब्र)ह्मिन् पु० ब्रह्म वेदस्तपो वाऽस्त्यस्य येनेदं वा ब्रीह्या० इनि टिलोप । वेदतपसो योगीभूते परमेश्वरे । तदाराधनार्थं वेद तपसोरनुष्ठानात् तस्य तथात्वम् । “ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी” विष्णुस० । ब्रह्म वेदो वेद्यतयास्त्यस्य इनि । २वेदतत्त्वार्थविदि ।

ब्र(ब्र)ह्मिष्ठ त्रि० अतिशयेन ब्रह्मी इष्ठन् टिलोप० । अतिशयेन ब्रह्मणि । “ब्राह्मणा भगवन्तो यो ब्रह्मिष्ठः स गवा (गा) मुदजताम्” श० ब्रा० “ब्राह्मणा श्रुताध्यायामितिवादर्श- नात् एवं यूयं ब्रह्मण्योऽतिशयेन अभिधत” भा० । “ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेऽधिकारे ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम्” रघुः । २दुर्गायां स्त्री “ब्रह्मिष्ठा वेदमातृत्वात् गायत्री परमात्मना । वेदेषु पठ्यते यस्मात् सा ब्रह्मचारिणी” देवीपु० ४५अ० ।

ब्र(ब्र)ह्मी स्त्री ब्रह्म वेद इव मेधाजनकत्वात् अच् टिलोपः ङी० न इति ङीप् । (ब्रह्मशाक) स्वनामख्याते शाकभेदे त्रिका० ।

ब्र(ब्र)ह्मोद्य न० ब्रह्मज्ञानार्थमिति वाच्ये वोदेतव्ये वदा “ब्रह्मवदनाच्चब्राह्म्य ब्रूयौ प्रश्नम वादिना । ब्रह्मवते बोद्धुमा यद् वदेत नाद्वेत् । यदि ब्रह्मवे ब्रूयात् प्रश्नं निरुपदेत् । ब्रह्म

मालतीकुसुमं हस्ती च हरीतकी। एतेषां पाचिके भागैः येषां तु कार्षिकाः स्मृताः। पिप्पल्योऽथ त्रिकटु-कानि सैन्धवं शर्करा वचा। सर्वमेतत् समालोड्य शनै-र्मृद्वग्निना पचेत्। एतत् प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिः प्रजायते। सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते। अर्द्धमासप्रयोगेण स्वरो भवति कोकिलः। मासमेकं प्रयोगेण भवेत् श्रुतिधरो नरः। पञ्च गुल्मान् प्रमेहांश्च कासं पञ्चविधं जयेत्। वन्ध्यानामपि नारीणां नरा-णामल्परेतसाम्। घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम्" चिकित्सासारसंग्रहः।

ब्र(व्र)ह्मेशय ब्रह्माणि तपसि शेते शी—अच् प्रषो०। १कार्त्तिकेये भा०व० २३१ अ०। २विष्णौ च भा०आ०१४०अ०।

ब्र(व्र)ह्मोज्झ पु० ब्रह्म वेदमुज्झति उज्झ—त्यागे अण् उप० स०। वेदत्यागिनि "ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः। गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्" मनुना तत्त्यागस्यानुपातकत्वमुक्तम्।

ब्र(व्र)ह्मोड़(डु)म्बर न० तीर्थभेदे भा० व० ८२ अ०।

ब्र(व्र)ह्मोत्तर त्रि० ब्रह्मा ब्राह्मणः उत्तरोऽधिकारी यस्य। १ब्राह्मणस्वामिके भूम्यादौ। २ब्रह्मप्रधाने च।

ब्र(व्र)ह्मोद्य न० वद—भावे क्यप् कृत०। ब्रह्मप्रतिपादकवाक्ये कात्या० श्रौ० १२।४।२०। २ब्रह्मकथने च "ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं (याज्ञवल्क्यम्) द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोद्यम् जेतेति" वृ०उ०।

ब्र(व्र)ह्मोपनेतृ पु० ब्राह्मणं विप्रमुपनयते तत्र तदस्य हेतु-त्वात् उप—नी—तृच्। पलाशवृक्षे "विप्रस्य पालाशो दण्डः" श्रुतिः।

ब्र(व्र)ह्मोपनिषद् स्त्री उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम्।

ब्र(व्र)ह्मौदन पुंन० ब्रह्मार्थमोदनम्। यज्ञे ऋत्विग्भोजनार्थे कर्मे। "ब्रह्मौदनं पचति चतुर्णां प्राशनायामृत्वि-प्रसृतानाञ्च" कात्या०श्रौ० २०।१।४। "चतुर्णां प्राशानां चतुर्णामृत्विजां चतुर्थं प्रसृतानां च प्रसृतचतुष्कवि कोषः। "अश्वमेधाद्युत्विग्भ्यः प्रयच्छति" ५सू०।"एतमो-दनम्" कर्क०।

ब्रा(व्रा)ह्म न० ब्रह्मण इदम्, तेन प्रोक्तम् वा अण् टिलोपः। १अङ्गुष्ठमूले तीर्थे, तेन हि तीर्थेन द्विजाचमनं विहित-मिति तस्य तत्सम्बन्धित्वम् "प्राग्वा ब्रा(व्रा)ह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्" इति मनुः। "अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पार्श्वेऽङ्गुष्ठस्य च। एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै" स्मृतिः। २नारदे पु० शब्दर०। ३(ब्रह्म)प्रोक्ते अष्टादशपुराणान्तर्गते ४महापुराणभेदे न०। ५विवाहभेदे ६पारदे च पु०। ७सरस्वत्यां तदधिष्ठातृकायां ८शाकि दशोमलतायां ९ब्राह्मीशाके (शामकशाटि) शाक-भेदे च स्त्री। "अध्यक्षात्तु गुरुकुलात् विप्राणां पूजको भवेत्। नृपाणामक्षयो ह्येष ब्राह्मो धर्मो विधीयते" इति मनूक्ते राज्ञां १०धर्मभेदे पु०। ११मातृभेदे स्त्री ङीप्। "ब्राह्मी नारायणी तथेति" कालिकापु०। "हृद्द्वा शरीरं यदमेयं प्रभावत। हंस-स्तोर्णमित्युक्तं ब्राह्मी देवी तता स्मृता" देवीपु० उक्त-निर्वचनाया १२देव्याश्च स्त्री १३ब्रह्मसम्बन्धिमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् "एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ" गीता। सरस्वत्या ब्रह्मजातत्वं च ब्रह्माणीशब्दे दर्शितं तत्र दृश्यम्। "ब्राह्मी हिमा सरा तिक्ता लघुर्मेध्या च शीतला। कषाया मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसायनी। स्वर्या स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित्। विष-शोथज्वरहरी तद्वन्मण्डूकपर्ण्यपि" भावप्र० ब्राह्मी-शाकस्य गुणा उक्ताः। १४वाराहीकन्दे १५हिलमोचि-कायां स्त्री राजनि०। १६रोहिण्यां स्त्री १७नक्षत्रे न० तयोर्ब्रह्माधिष्ठातृदेवताकत्वात् तथात्वं "रात्रेश्च पश्चिमे भागे मुहूर्त्तो ब्राह्म उच्यते" पितामहोक्ते रात्रिशेषयामा-र्द्धस्थिते अरुणोदयकालात् प्रागदण्डद्वयात्मके १८का-पु०१९ब्रह्मसम्बन्धादिने २०तज्ज्ञाने च—अहन्शब्दे दृश्यम्।

ब्रा(व्रा)ह्मक त्रि० ब्रह्मणा कृत कुलालादि०वुञ्। विप्रेण कृते।

ब्रा(व्रा)ह्मगुप्त पु० आयुधजीविवर्गभेदे त्रिगर्त्तषष्ठशब्दे दृश्या स वर्गो येषा त्रिगर्त्ता० स्वार्थे छ। ब्राह्मगुप्तीय तत्रार्थे

ब्रा(व्रा)ह्मण पु स्त्री० ब्रह्म वेदं शुद्ध चैतन्यं वा वेत्त्यधीते वा अण् "ब्रह्मणो जातावित्ति" पा० न टिलोपः ब्रह्मणो मुखजातत्वात् ब्रह्मणोऽपत्यम् वा अण्। १विप्रे जाति-भेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २पृक्कायां स्त्री ङीप्। "ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः" इत्युक्ते ३परब्रह्मज्ञे त्रि०। ब्राह्मणजाते ब्राह्मणाज्जातदेहे तदुत्पन्नजातदेहे च ब्राह्मणत्वजातिः स्वीक्रियते यथा गोमयवृश्चिको भयजातदेहस्य वृश्चिकत्वं तद्वत्। तत्र महत्सुजाते देहे ब्राह्मणत्वं यथा नारदद्रोणादौ। इदानीं च ब्राह्मणस्य तत्सम्भवत्वाभावाच्च तथात्वम्। किन्तु सवर्णा-विवाहनिषेधादपि न तथात्वम्।

"ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः । क्षत्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि" भा० दानधर्म-वाक्यस्यापि संकल्पभेदादेव तथात्वेन युगान्तरविषयत्वम् । तस्य लक्षणं यथा "जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च । एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेन्नित्यं स द्विज उच्यते" वह्निपु० । "न क्रुध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः । सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः । अहेरिव गणाद्भीतः सौहित्यान्नरकादिव । कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः । येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः । यत्र क्वचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः । विमुक्तं सर्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवत् स्थितम् । अस्वमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः । जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो रत्यर्थमेव च । अहोरात्रश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः । निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् । अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः" भा० मोक्षध० । "विप्रा ऊचुः । विप्रस्य लक्षणं ब्रूहि त्वद्भक्तिः का च तत्कृता । यतस्तामनुतिष्ठेम वाग्बाणाः ब्राह्मणाः कृताः" । कल्किरुवाच "वेदा मामीश्वरं प्राहुरव्यक्तं व्यक्तिमत् परम् । ते वेदा ब्राह्मणमुखे नानाधर्माः प्रकाशिताः । यो धर्मो ब्राह्मणानां हि सा भक्तिर्मम पुष्कला । तयाहं तोषितः श्रीश सम्भवामि युगे युगे । ऊर्द्ध्वन्तु त्रिवृतं सूत्रं सधवानिर्मितं शनैः । तन्तुत्रयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः । त्रिगुणं तद्ग्रन्थियुक्तं वेदप्रवरसम्मितम् । शिरोधरान्नाभिमध्यात् पृष्ठार्द्धपरिमाणकम् । यजुर्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः । वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम् । मृद्भस्मचन्दनाद्यैस्तु धारयेत्तिलकं द्विजः । भाले त्रिपुण्ड्रं कर्माङ्गं केशपर्य्यन्तमुज्ज्वलम् । पुण्ड्रमङ्गुलिमानन्तु त्रिपुण्ड्रं तत्त्रिधा कृतम् । ब्रह्मविष्णुशिवावासं दर्शनात् पापनाशनम् । ब्राह्मणानां मुखे स्वर्गो वाचि वेदाः करे हरिः । गात्रे तीर्थानि यागाश्च नाडीषु प्रकृतिस्त्रिवृत् । सावित्री कण्ठकुहरा हृदयं ब्रह्मसञ्ज्ञितम् । तेषां स्तनान्तरे धर्मः पृष्ठेऽधर्मः प्रकीर्त्तितः । भूदेवा ब्राह्मणा राजन् ! पूज्या वन्द्याः सदुक्तिभिः । चातुराश्रम्यकुशला मम धर्मप्रवर्त्तकाः । बालाश्चापि ज्ञानवृद्धास्तपोवृद्धा मम प्रियाः । तेषां वचः पालयितुमवताराः कृता मया । माहाभाग्यं ब्राह्मणानां सर्वपापप्रणाशनम् । कलिदोषहरं श्रुत्वा मुच्यते सर्वतोभयात्" कल्किपु० ४ अ० । "कर्म्मणा ब्राह्मणो जातः करोति ब्रह्मभावनाम् । स्वधर्म्मनिरतः शुद्धस्तस्माद्ब्राह्मण उच्यते" ब्रह्मवै० गणेशख० ३५ अ० ।

"जातकर्म्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः । वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्म्मस्ववस्थितः । शौचाचारपरो नित्यं विघसाशी गुरुप्रियः । नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते । सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं क्षमा घृणा । तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः" । तस्य धर्मो यथा "ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् । दममेव महाराज ! धर्म्ममाहुः पुरातनम् । स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव तत्र कर्म्म समाप्यते । तञ्चेद्वित्तमुपागच्छेद्वर्त्तमानं स्वकर्म्मणि । अकुर्व्वाणं विकर्म्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् । कुर्व्वीतापत्यसन्तानमथ दद्याद्यजेत च । संविभज्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीष्यते । परिनिष्ठितकार्य्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः । कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" पाद्मे स्वर्गख० २६ अ० । तस्य माहात्म्यादि यथा । "सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणः परमो गुरुः । तस्मै दानानि देयानि भक्तिश्रद्धासमन्वितैः । सर्वदेवाग्रजो विप्रः प्रत्यक्षत्रिदशो भुवि । स तारयति दातारं दुस्तरे विश्वसागरे । हरिश्चन्द्र उवाच । सर्ववर्णगुरुर्विप्रस्त्वया प्रोक्तः सुरोत्तम ! । तेषां मध्ये च कः श्रेष्ठः कस्मै दानं प्रदीयते । ब्रह्मोवाच । सर्वेऽपि ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः पूजनीयाः सदैव हि । अविद्या वा सविद्या वा नात्र कार्य्या विचारणा । स्तेयादिदोषतप्ता ये ब्राह्मणा ब्राह्मणोत्तम ! । आत्मभ्यो द्वेषिणस्तेऽपि परेभ्यो न कदाचन । अनाचारा द्विजाः पूज्या न च शूद्रा जितेन्द्रियाः । अभक्ष्यभक्षका गावः कोलाः सुमतयो न च । माहात्म्यं भूमिदेवानां विशेषादुच्यते मया । तव स्नेहाद्द्विजश्रेष्ठ ! निशामय समाहितः । क्षत्रियाणाञ्च वैश्यानां शूद्राणां गुरवो द्विजाः । अन्योऽन्यं गुरवो ज्ञेयाः पूजनीयाश्च भूसुर ! । ब्राह्मणं प्रणमेद्यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः । आयुः पुत्राश्च कीर्त्तिश्च सम्पत्तिस्तस्य वर्द्धते । न च नौति द्विजं यस्तु मदघोर्णितो भुवि । स दर्शनेन तच्छीर्षं छेत्तुमिच्छति केशवः" । पुष्पादिहस्तस्य विप्रस्य प्रणामनिषेधो यथा । "पुष्पहस्तं पयोहस्तं देवहस्तञ्च भूसुर ! । न नमेद्ब्राह्मणं प्राज्ञस्तैलाभ्यक्तविग्रहम् । जलस्थं देवप्रसक्तं ध्यान-

रश्चिन्तयेत्सदा । देवपूजाञ्च कुर्वन्तं न नमेद् ब्राह्मणं बुधः । वह्निकार्यं प्रकुर्वन्तं भुञ्जानञ्च द्विजोत्तम ॥ तथा सामानि गायन्तं न नमेद्ब्राह्मणं बुध । ब्राह्मणा यत्र तिष्ठन्ति बहवो द्विजसत्तम । प्रत्येकन्तु नमस्कार स्तत्र कार्यो न धीमता । कृताभिवादनं विप्र मनुष्या यो नाभिवादयेत् । स चाण्डालसमो ज्ञेयो नाभिवाद्य कदापि च । कृतप्रणाम तनय नमेता पितरौ न च । कृतप्रणामाः सर्वेऽपि नमस्कार्या द्विजैर्द्विजाः । कृतदोषान् द्विजान् गाश्च न द्विषन्ति विचक्षणाः । द्विषन्ति चापि मोहेन तेषां रुष्ट सदा हरिः । याचकान् ब्राह्मणान् यस्तु कोपदृष्ट्या प्रपश्यति । सूचीप्रक्षेपणं तस्य नेत्रयो कुरुते यम । विप्रनिर्भर्त्सनं मूढा येन वक्त्रेण कुर्वते । तस्मिन् वक्त्रे यमस्तप्तं लौहपिण्डं ददाति वै । ब्राह्मणा यद्गृहे भुङ्क्ते तद्गृहे केशव स्वयम् । देवता सकला एव पितरश्च सुरर्षयः" । तस्य पादोदकादिमाहात्म्यं यथा "विप्रपादोदकं यस्तु कणमात्रं वहेद्बुध । देहस्थं पातकं तस्य सर्वमेवाशु नश्यति । कोटिब्रह्माण्डमध्येषु सन्ति तीर्थानि यानि च । तानि सर्वाणि तीर्थानि वसन्ति द्विजपादयोः । विप्रपादोदकैर्नित्यं सिक्तं स्याद् यस्य मस्तकम् । स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः । सर्वपापानि घोराणि विप्रहत्यादिकानि च । सद्य एव विनश्यन्ति विप्रपादाम्बुधारणात् । छायाद्या व्याधयः सर्वे परमक्लेशदायकाः । गच्छन्ति विलयं सद्यो द्विजपादाम्बुभक्षणात् । पितरो यानि तोयानि दीयन्ते विप्रपादयोः । तैस्तृप्ताः पितरः स्वर्गे तिष्ठन्त्याचन्द्रतारकम् । प्रक्षाल्य विप्रचरणौ दूर्वाभिर्योऽर्चयेद्बुधः । तेनार्चितो जगत्स्वामी विष्णुः सर्वसुरोत्तम । विप्राणां पादनिर्माल्यं यो मर्त्यः शिरसा वहेत् । सत्यं सत्यमहं वच्मि तस्य शुद्धिर्हि शाश्वती" । तस्य प्रदक्षिणफलम् "विप्रं प्रदक्षिणीकृत्य वन्दते यो नरोत्तम । प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा" । तस्य पादसेवनफलम् "यो दद्यात् फलताम्बूलं विप्राणां पादसेवने । इह लोके सुखं तस्य परलोके ततोऽधिकम् । पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् । मोक्षार्थी लभते मोक्षं विप्रपादस्य सेवनात् । रोगी रोगात् प्रमुच्येत पापी मुच्येत पातकात् । मुच्येत बन्धनाद्बद्धो विप्राणां पादसेवनात् । अनपत्याश्च या नार्यो मृतापत्याश्च याः स्त्रियः । बहुपुत्रा जीववत्सा स्युर्विप्रपादसेवनात्" पाद्मे क्रियायोगसारे १४ अ० । तस्य सन्ध्यापन्ननाकरणे दोषो यथा "नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम् । स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः" मनुः । अन्यत्र च "न गृह्णन्ति सुराः तोयं पितरः पिण्डतर्पणम् । स्वेच्छया च द्विजातेश्च त्रिसन्ध्यारहितस्य च" । तस्य सन्ध्यावन्दनफलं यथा "यावज्जीवनपर्यन्तं यस्त्रिसन्ध्यं करोति हि । स च सूर्यसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा । तत्पादपद्मरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा । जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्यापूतो हि यो द्विज । तीर्थानि च पवित्राणि तस्य स्पर्शमात्रतः । ततः पापानि यान्त्येव वैनतेयादिवोरगाः" । तस्य निन्द्यकर्माणि यथा "विष्णुमन्त्रविहीनश्च त्रिसन्ध्यारहितो द्विज । एकादशीविहीनश्च विषहीनो यथोरग । हरेरनैवेद्यभोगी च धावको वृषवाहक । शूद्रान्नभोजी विप्रश्च विषहीनो यथोरग । शवदाही च शूद्राणां यो विप्रो वृषलीपतिः । शूद्राणां सूपकारी च शूद्रयाजी च यो द्विज । असिजीवी मसीजीवी विषहीनो यथोरग । यो विप्रोऽवीरान्नभोजी ऋतुस्नातान्नभोजकः । भगजीवी वार्द्धुषिको विषहीनो यथोरगः । यः कन्याविक्रयी विप्रो यो हरेर्नामविक्रयी । यो विद्याविक्रयी विप्रो विषहीनो यथोरगः । सूर्योदये च द्विर्भोजी मत्स्यभोजी च यो द्विज । शिवपूजादिरहितो विषहीनो यथोरगः" ब्रह्मवैवर्त्ते प्र० २१ अ० । अन्यत्र च "यदि शूद्रां व्रजेद्विप्रो वृषलीपतिरेव सः । स भ्रष्टो विप्रजातेश्च चाण्डालात् सोऽधमः स्मृतः । विष्ठासमश्च तत्पिण्डो मूत्रं तस्य च तर्पणम् । तत्पितृणां सुराणाञ्च पूजने तत् समं सति ॥ कोटिजन्मार्जितं पुण्यं सन्ध्यार्चातपसार्जितम् । द्विजस्य वृषलीभोगान्नश्यत्येव न संशयः । ब्राह्मणश्च सुरापीतः विड्भोजी वृषलीपतिः । हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवम्" । "करोत्यशुद्धां सन्ध्याञ्च सन्ध्यां वा न करोति यः । त्रिसन्ध्यं वर्जयेद् यो वा सन्ध्याहीनश्च स द्विजः" । नारायणक्षेत्रादितीर्थे तस्य प्रतिग्रहदोषो यथा "तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे । वाराणस्यां वदर्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे । पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले । हरिद्वारे च केदारे सोमे वदरपावने । सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने । गोदावर्याञ्च कौशिक्यां त्रिवेण्याञ्च हिमा-

क्षये। एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः। स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च"। पारिभाषिकमहापातकिब्राह्मणा यथा "सर्व्वोद्रिक्तशूद्रयाजी ग्रामयाजीति कीर्त्तितः। देवोपजीवजीवी च देवलश्च प्रकीर्त्तितः। शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्त्तितः। सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः। एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते" ब्रह्मवै० ग० ख० २७ अ०। "ब्राह्मणस्य स्वधर्म्मञ्च निबन्ध्यमर्च्चनं हरेः। तत्पादोदकनैवेद्यभक्षणञ्च सुधाधिकम्। अन्नं विष्ठा जलं मूत्रमनिवेद्य हरेश्च यत्। भवन्ति सूकराः सर्व्वे ब्राह्मणा यदि भुञ्जते। आजीवं भुञ्जते विप्रा एकादश्यां न भुञ्जते। कृष्णजन्माष्टदिने चैव शिवरात्रौ सुनिश्चितम्। तथा रामनवम्याञ्च यत्नतः पुण्यवासरे। ब्राह्मणानां स्वधर्म्मश्च कथितो वेदसम्मतः।" ५६ अ०। स्नातकब्राह्मणनियमा यथा "वेदं वेदौ तथा वेदानधीत्य तु समाहितः। तदर्थमभिगम्याथ ततः स्नायाद् द्विजोत्तमः। गुरवे तु धनं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया। चीर्णव्रतोऽथ युक्तात्मा स शक्तः स्नातुमर्हति। वैणवीं धारयेद्यष्टिमन्तर्व्वासस्तथोत्तरम्। यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकञ्च कमण्डलुम्। छत्रञ्चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ। रौक्मे च कुण्डले धार्य्ये कृत्तकेशनखः शुचिः। स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्बहिर्माल्यं न धारयेत्। अन्यत्र काञ्चनाद्विप्रो न रक्तां बिभृयात् स्रजम्। शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः। न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति। न रक्तमुल्वणञ्चान्यधृतं वासो न कुण्डिकाम्। नोपानहौ स्रजञ्चाथ पादुके च प्रयोजयेत्। उपवीतमलङ्कारं कुशान् कृष्णाजिनानि च। नापसव्यं परीदध्याद्वासो न विकृतं वसेत्। आहरेद्विधिवद्धीमान् सदृशीमात्मनः शुभाम्। रूपलक्षणसंयुक्तां योनिदोषविवर्जिताम्। अमातृगोत्रप्रभवामसमानार्षगोत्रजाम्। आहरेद्ब्राह्मणो भार्य्यां शीलशौचसमन्विताम्। ऋतुकालाभिगामी स्याद् यावत् पुत्त्रोऽभिजायते। वर्जयेत् प्रतिषिद्धानि प्रयत्नेन दिनानि तु। षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी द्वादशी च चतुर्द्दशी। ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं तद्वज्जन्मत्रयाहनि। आदधीतावसथ्याग्निं जुहुयाज्जातवेदसम्। व्रतानि स्नातको नित्यं पावनानि च पालयेत्। वेदोदितं स्वकं कर्म्म नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः। अकुर्व्वाणः पतत्याशु नरकानतिभीषणान्। अभ्यसेत् प्रयतो नित्यं वेदं यज्ञान्न हापयेत्। कुर्य्यात् गृह्याणि कर्म्माणि सन्ध्योपासनमेव च। सख्यं समाधिकैः कुर्य्यादुपेयादीश्वरं सदा। दैवतान्यपि गच्छेत तु कुर्य्याद्भार्य्याभिपोषणम्। न धर्म्मं ख्यापयेद्विद्वान् न पापं गूहयेदपि। कुर्व्वीतात्महितं नित्यं सर्व्वभूतानुकम्पनम्। वयसः कर्म्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च। वेशवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेत् सदा। श्रुतिस्मृत्युदितः सम्यक् साधुभिर्यश्च सेवितः। तमाचारं निषेवेत नेहेतान्यत्र कर्हिचित्। येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः। तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति। नित्यं स्वाध्यायशीलः स्यान्नित्यं यज्ञोपवीतवान्। सत्यवादी जितक्रोधो ब्रह्मभूयाय कल्पते। सन्ध्यास्नानरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः। अनसूयुर्म्मृदुर्दान्तो गृहस्थः प्रत्ययान्वितः। वीतरागभयक्रोधो लोभमोहविवर्जितः। सावित्रीजापनिरतः श्रद्धावान् मुच्यते गृही। मातापित्रोर्हिते युक्तो गोब्राह्मणहिते रतः। दाता यज्वा देवभक्तो ब्रह्मलोके महीयते। त्रिवर्गसेवी सततं देवतानाञ्च पूजनम्। कुर्य्यादहरहर्नित्यं नमस्येत् प्रयतः सुरान्। विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयालुकः। गृहस्थस्तपसा युक्तो न गृहेऽपि गृही भवेत्। क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः। अध्यात्मनिरतं ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम्। एतस्मान्न प्रमाद्येत विशेषेण द्विजोत्तमः। यथाशक्ति चरन् कर्म्म निन्दितानि विवर्जयेत्। विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम्। गृहस्थो मुच्यते बन्धान्नात्र कार्य्या विचारणा। विगर्हातिक्रमाक्षेपहिंसाबन्धवधात्मनाम्। अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्जनं क्षमा। स्वदुःखेष्विव कारुण्यं परदुःखेषु सौहृदात्। दया या मुनयः प्राहुः साक्षाद्धर्म्मस्य साधनम्। चतुर्द्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः। विज्ञानमेतद्विद्याद्येन धर्म्मो विवर्द्धते। अधीत्य विधिवद्विद्यामर्थञ्चैवोपलभ्य तु। धर्म्मकार्य्यान्निवृत्तश्चेन्न तद्विज्ञानमिष्यते। सत्येन लोकं जयति सत्यन्तत् परमं पदम्। यथाभूतप्रवादन्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः। दमः शरीरोपरतिः शमः प्रज्ञाप्रसादजः। अध्यात्ममक्षरं विद्याद्यत्र गत्वा न शोचति। यया स देवो भगवान् विद्यया शिव ! वेद्यते। साक्षाद्देवो महादेवः तज्ज्ञानमिति कीर्त्तितम्। तन्निष्ठस्तत्परो विद्वान्नित्यमक्रोधनः शुचिः। महायज्ञपरो

विप्रो लभते तदनुत्तमम् । धर्म्मस्यायतनं यत्नाच्छरीरं परिपालयेत् । न हि देहं विना रुद्र ! पुरुषैर्विद्यते परः । नित्यं धर्म्मार्थकामेषु युञ्जीत नियतो द्विजः । न धर्म्मवर्जितं काममर्थं वा मनसा स्मरेत् । सीदन्नपि स्वधर्म्मेण न त्वधर्म्मं समाचरेत् । धर्म्मो हि भगवान् देवो गतिः सर्व्वेषु जन्तुषु । भूतानां प्रियकारी स्यान्न परद्रोहकर्म्मधीः । न वेददेवतानिन्दां कुर्य्यात्तैश्च न संवदेत् । यस्त्विमं नियतो विप्रो धर्म्माध्यायं पठेत् शुचिः । अध्यापयेच्छ्रावयेद्वा ब्रह्मलोके महीयते" । कूर्म्मपु० १४ अ० । "सूत उवाच । आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दममार्ज्जवम् । ध्यानं प्रसादो माधुर्य्यं मार्द्दवं शौचमेव च । इज्या दानं तपः सत्यं स्वाध्यायो ह्यात्मनिग्रहः । व्रतोपवासौ मौनञ्च स्नानं पैशुन्यवर्ज्जनम् । एभिर्युक्तो हनिर्म्मेधा । य सदा वर्त्तते द्विजः । हुत्वा तु पावकं पूर्व्वं परं ब्रह्माधिगच्छति । अविद्यो वा सविद्यो वा निरग्निः साग्निकोऽपि वा । यो विप्रस्तपसा युक्तः स परं स्वर्गमाप्नुयात् । सर्व्वासूत्तमं श्रेष्ठं विमुक्तिफलदायकम् । ब्राह्मणस्य तपो धर्म्मे तन्मे निगदतः शृणु । सायं प्रातश्च यः सन्ध्यामुपास्तेऽखिन्नमानसः । जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् । तपसा भावितो देव्या ब्राह्मणः पूतकिल्विषः । न सीदेत् प्रतिगृह्णन् स स्वपि पृथ्वीं ससागराम् । द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः । यस्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्व्वतः परतोऽपि वा । यज्ञदानरतो विद्वान् सान्तवेदस्य पाठकः । गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोडशीम् । एष किल्विषयुक्तस्तु विनिर्दहति पातकम् । उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः" । तस्य देहापवित्रताहेतुः यथा "यथा देहापवित्रत्वं विप्रादीनां यतो भवेत् । देवर्षे ! शृणु तत् सर्व्वं नराणामानुपूर्व्विकम् । जातके मृतके-ऽस्नाते जलौकाभिः क्षते तथा । अपवित्रो द्विजादीनां देहः सन्ध्यादिकर्म्मसु । अपूततनुरुत्सर्गे नरो मूत्रपुरीषयोः । अस्पृश्यस्पर्शने चैव ब्रह्मयज्ञजपादिषु । रक्तपाते नखश्मश्रुदन्तखड्गादिभिः क्षते । विप्रादेरशुचिः कायः शस्त्रास्त्रैः कण्टकादिभिः । भुक्तस्नानोच्छिष्टेऽपवित्रः शतमैथुने । शयने ब्राह्मणादीनां शरीरं शुचकर्म्मणि । ज्वरादिभिश्च बहिरोगैर्युक्ते द्विजन्मनाम् । वपुरप्रयतं पूजादानहोमजपादिषु । धूमोद्गारे वमौ च अपवित्रान्नादिभोजने । तथा च रेतस्खलने मत्या, देहापवित्रता । अपवित्रं द्विजातीनां वपुः स्वापाशुचिदर्शने । गर्हितदानग्रहणे पतिते पातकादिभिः । अशौचान्तेन शुद्धिः स्याज्जातके मृतके द्विज ॥" सर्व्ववर्णाश्रमादीनां तनोः सन्ध्यादिकर्म्मसु" पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अ० । २मन्त्रेतरवेदभागे न०। भाष्योपोद्घाते चास्य लक्षणपूर्व्वकं तल्लक्षणमुक्तं यथा "तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः ? वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वमन्त्रभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्व्वोक्तमन्त्रभाग एकः । भागान्तराणि च कानिचित् पूर्व्वैरुदाहृतानि सङ्गृहीतानि "हेतुर्निर्व्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति" । "तेन ह्यन्नं क्रियत" इति हेतुः१ । "तद्दध्नो दधित्वमिति" निर्व्वचनम्२ । "अमेध्या वै माषा" इति निन्दा३ । "वायुर्वै क्षेपिष्ठेति" प्रशंसा४ । "तद्व्यचिकित्सा जुहवानीश्मा हौषाश्मिति" संशयः५ । "यजमानेन सम्मितौदुम्बरी भवतीति" विधिः६ । "माषानेव मह्यं पचन्तीति" परकृतिः७ । "पुरा ब्राह्मणा अभैषु" इति पुराकल्पः८ । "यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्व्वपेदिति" विशेषावधारणकल्पना९ । एवमन्यदप्युदाहार्य्यम् । न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणम् । मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात् । "इन्द्रवो वा मुशन्ति हीति" हेतुः । "उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति" निर्व्वचनम् । "मोघमन्नं विन्दते अप्रचेता" इति निन्दा । "अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुद् इति" प्रशंसा । "अधः स्विदासीदुपरि स्विदासीदिति" संशयः । "वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत" इति विधिः । "सहस्रमयुत ददाविति" परकृतिः । "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः" इति पुराकल्पः । इतिकरणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत् न "इत्यदिदा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत्" इत्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेऽतिव्याप्तेः । इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् न "राजा चित्रां मगं भद्वीत्याह यो मायावं यातुधानेत्याह यो वा रक्ष" । "शुचिरग्नीत्याहेत्यनयोर्मन्त्रयो"रतिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत् न यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागावित्यङ्गीकारात् मन्त्रलक्षणस्य पूर्व्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति" ।

ब्रा(ब्रा)ह्मणक पु० कुत्सितार्थे कन्। कुत्सितब्राह्मणे। ब्राह्मणकर्मत्यक्तरि "एवमुक्तो ब्राह्मणः स्यादन्यो ब्राह्मणको भवेत्" भा० शा० ७१अ० उक्तेः। ब्राह्मणेन जातिमात्रेण कायति कै–क। २ब्राह्मणत्वरहिते विप्रवंश्ये। संज्ञायाम् कन्। आयुधजीविब्राह्मणप्रधाने ३देशे सि० कौ० ततः कोपधत्वात् अण्। ब्राह्मणकीय तत्रभवेऽर्थे सि०।

ब्रा(ब्रा)ह्मणकाम्या स्त्री ६त०। १विप्रेच्छायाम् उपचारात् २तद्विषये च "श्रष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" प्रा०त०।

ब्रा(ब्रा)ह्मणचक्षुस् न० ब्राह्मणस्य सर्वार्थप्रकाशकत्वात् चक्षुरिव। "श्रुतिस्मृती च विप्राणां चक्षुषी देवनिर्मिते। काणस्तत्रैकया हीनो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्त्तितः" इत्युक्ते सर्वार्थप्रकाशकत्वेन विप्रस्य चक्षुस्तुल्ये वेदस्मृतिरूपे पदार्थे।

ब्रा(ब्रा)ह्मणचाण्डाल पु० ब्राह्मणश्चाण्डाल इव। शास्त्रनिषिद्धकर्मकारिणि अपकृष्टब्राह्मणे मनुः ९।८७।

ब्रा(ब्रा)ह्मणजातीय पु० ब्राह्मणजाति+स्वार्थे छ। जात्यन्तात् छ प्रकृतिलिङ्गत्यागः। ब्राह्मजातियुक्ते

ब्रा(ब्रा)ह्मणजीविका स्त्री ६त०। याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपायां ब्राह्मणवृत्तौ "ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः। ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्माणि यथाक्रमम्। अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा। दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः। षण्णान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका। याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः" मनु। ब्राह्मणवृत्तिरप्यत्र स्त्री।

ब्राह्मणत्रा अव्य० ब्राह्मणाय देयम् त्राच्। विप्राय देयमित्यर्थे

ब्रा(ब्रा)ह्मणप्रिय ६त०। १विष्णौ "ब्रह्मण्यो ब्राह्मणप्रियः" विष्णुस०। २विप्रहिते त्रि०।

ब्रा(ब्रा)ह्मणब्रुव पु० ब्राह्मणं विप्रजातिमात्रतया आत्मानं ब्रवीति ब्रू–क वा० न वच्यादेशः। वेदतत्कर्महीने जातिमात्रोपजीविनि विप्रे "गर्भाधानादिमन्त्रैर्यो वेदोपनयनेन च। नाध्यापयति नाधीते स भवेद्ब्राह्मणब्रुवः" व्यासः। "जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद् ब्राह्मणब्रुवः। धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन" मनुः। "समसब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे" मनु।

ब्रा(ब्रा)ह्मणयज्ञ पु० ब्राह्मणमात्रकर्तृके यज्ञे। ब्राह्मणानां विधानकर्मणि सौत्रामणीरूपे "ब्राह्मणयज्ञः सौत्रामणिर्" ब्राह्मणः "योऽन्ये समाचरति ते स्वधानायः..." काल्या०श्रौ० १९।१।१ "ब्राह्मणयज्ञं इति ब्राह्मणानामेव स्वाभिकर्तृत्वं सौत्रामणी ब्राह्मणयज्ञः सौत्रामणीति कर्मनामधेयम्" कर्कः। "तस्मादेष ब्राह्मणयज्ञो यत् सौत्रामणी" शत० ब्रा० १२।८।१।१।

ब्रा(ब्रा)ह्मणयष्टि स्त्री ६त०वा ङीप्। (वामनहाटी) १वृक्षभेदे २विप्रदण्डे च स्वार्थे क। अत्रैव अमरः।

ब्रा(ब्रा)ह्मणलक्षण न० ६त०। विप्रस्यासाधारणे धर्मभेदे तच्च वसिष्ठेनोक्तं यथा "योगस्तपो दमो दानं सत्यं शौचं दया श्रुतम्। विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम्। सर्वत्र दान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः। प्रतिग्रहे सङ्कुचिताग्रहस्तास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः"।

ब्रा(ब्रा)ह्मणशस्त्र न० ब्राह्मणस्य शस्त्रमिव तत्कार्यकारित्वात्। अभिचारादिमन्त्रोच्चारणात्मके विप्रवाक्ये "वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः" मनुः। "यस्मादभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य वागेव शस्त्रं शस्त्रसाध्यकार्यकारि" कुल्लू०।

ब्रा(ब्रा)ह्मणसम पु० ६त०। "ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः। जातिमात्रोपजीवी च स भवेद् ब्राह्मणः समः" व्यासोक्ते क्रियारहिते विप्रे

ब्रा(ब्रा)ह्मणाच्छंसिन् पु० ब्राह्मणे मन्त्रेतरवेदभागे विहितानि शस्त्राणि उपचारात् ब्राह्मणानि तानि शंसति द्वितीयायामर्थे षष्ठ्या उपसंख्यानम् तस्याः "ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम्" वार्त्ति० अलुक्। यज्ञकर्मस्य ऋत्विजः षोडशकारिणि ऋत्विग्भेदे अच्छावाकशब्दे दृश्यम्। अतः कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते। षोडशत्विजां मध्ये प्रधानभूतान् चतुर उक्त्वा काल्या०श्रौ० ७।१।८ सू०। उक्तं यथा "तत्पुरुषा इतरे यथावेदम्" सू०। "इतरे द्वादशर्त्विजो तेषामाद्यानां ब्रह्मादीनां चतुर्णां पुरुषा आर्त्विज्यकारिणोऽनुचराः सेवकाः यथावेदमिति ये ब्रह्मोक्तविधिना तस्य कर्मणः कर्त्तारस्ते तत्पुरुषाः यथावेदमिति ये ब्रह्मपुरुषा न शायन्त इति तान् स्वयमेवाह" कर्कः "ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रपोतारो ब्रह्मणः" सू०। प्रधानपुरुषवचनेन तत्तदर्त्विग्व्यक्तेऽपि कृता एव भवन्ति प्रधानपुरुषे कार्यान्तरासक्तेऽन्यत्र गते वा तदीयं कर्म तत्पुरुषैरेव कर्त्तव्यम् नान्यैरिति पुरुषाणामपि पूर्वेषु च करणसमर्थं नोक्तमिति। तस्य भावः कर्म वा "ऋत्विग्भ्योऽञ्" पा० अञ्। ब्राह्मणाच्छंसीय तद्भावादौ

ब्रा(ब्रा)ह्मणादि पु० भावे कर्मणि च ष्यञ् गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ष्यञ्। ब्राह्मण माणव वाडव (अर्हतोनुम्)

च) चोर धूर्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् सर्वेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ निघ्न बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायाद विशस्ति विषम विपात निपात (सर्ववेदादिभ्य स्वार्थे) (चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च) शौटीर पा॰ग॰सू॰। ब्राह्मणादिराकृतिगणः। तेन औचित्यादि।

ब्रा(व्रा)ह्मणायन पुस्त्री॰ ब्राह्मणापत्य नडा॰ फक्। विप्र गोत्रापत्ये शुद्धवंशजाते विप्रे त्रिका॰।

ब्रा(व्रा)ह्मणिक त्रि॰ ब्राह्मणस्य मन्त्रेतरवेदभागस्य व्याख्यानो ग्रन्थः ठक्। मन्त्रेतरवेदभागव्याख्याने ग्रन्थे।

ब्रा(व्रा)ह्मण्य न॰ ब्राह्मणानां समूहः भावो वा ष्यञ्। १विप्रसमूहे। २ब्राह्मणधर्मे ३विप्रत्वे च। जात्यन्तरगतस्य कारणविशेषाभावे ब्राह्मण्यप्राप्तिर्नास्तीति ब्राह्मण्यस्य दुष्प्रापत्वम् भा॰ १८ अ॰ मतङ्गोपाख्याने [illegible]रेण उक्तं यथा "तिर्य्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति। स जायते पुक्कशो वा चाण्डालो वाऽप्यसंशयम्। पुक्कशः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते। स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग! परिवर्त्तते। ततो दशगते काले लभते शूद्रतामिति। शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्त्तते। ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि। वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते। ततः षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते। ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम्। ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते। ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम्। काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते। ततस्तु त्रिशते काले लभते द्विजतामपि। तां च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते। ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते"। एतच्च जात्यभिप्रायं संस्कारादिना तु विशिष्टब्राह्मण्यलाभः यथोक्तमङ्गिरसा "चित्रं कर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः। ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः"। ४अनिष्टे पु॰ शब्दमाला। तादृशब्राह्मण्यप्राप्तिस्तु कर्मभेदात् यथा "शूद्रा शयनमारोप्य ब्राह्मणः पतत्यधः [illegible] हीयते" इत्यादि।

ब्रा(व्रा)ह्मणी स्त्री ब्राह्मणस्य पत्नी ङीष्। १ब्राह्मणस्य पत्न्याम् ब्राह्मणस्येयम् अण् ङीप्। २ब्रह्मसम्बन्धिन्यां स्त्रियाम्। ३बुद्धौ च। "मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम्"। "अरणीं ब्राह्मणीं विद्धि गुरुश्चाप्युत्तरारणिम्। तपःश्रुतेऽभिमथितो ज्ञानाग्निर्जायते ततः" भा॰आश्व॰२४अ॰।

ब्रा(व्रा)ह्मीकन्द पु॰ ब्राह्म्या इव कन्दोऽस्य। १वाराहीकन्दे राजनि॰। २ब्राह्मयष्टिकायां त्रिका॰।

ब्रा(व्रा)ह्म त्रि॰ ब्रह्मण इदं अण्। १ब्रह्मसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्। २विवाहे ३हव्ये च धरणिः।

ब्रा(व्रा)ह्ममुहूर्त्त पु॰ ब्रह्मा देवताऽस्य अण् टिलोपः कर्म॰। अरुणोदयात् प्राग्वर्त्तिनि "रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो ब्राह्म उच्यते" "रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो यस्तृतीयकः। स ब्राह्म इति विख्यातो विहितः सम्प्रबोधने" आ॰त॰ सुमन्तुना उक्ते दण्डद्वयात्मके काले।

ब्रू कथने अदा॰उभ॰द्विक॰सेट्। ब्रवीति आह ब्रूते। अब्रवीत् अवोचत। उवाच ऊचतुः। अस्यार्द्धधातुके वच्यादेशोऽनित्य तेन "विब्रूतिः कटके हता"। ब्रह्मण्यं इत्यादि सिद्धम्। अनु+पश्चात् कथने अनुवादे। वि+विरुद्धतया कथने विवादे च।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने बकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

भ

भकारः पवर्गीयचतुर्थोवर्णो व्यञ्जनवर्णभेदः। तस्योच्चारणस्थानमोष्ठौ। अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्न ओष्ठाभ्यां सह जिह्वाग्रस्य स्पर्शः अतस्तस्य स्पर्शवर्णता। बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषा महाप्राणश्च। तस्य ध्येयरूपं यथा "भकारं शृणु चार्वङ्गि! स्वयं परमकुण्डली। महामोक्षप्रदं वर्णं तरुणादित्यसप्रभम्। पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा" कामधेनुतन्त्रम्। अस्य अधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा "तडित्प्रभां महादेवीं नागकङ्कणशोभिताम्। षड्भुजां वरदां भीमां रक्तपङ्कजलोचनाम्। रक्तवस्त्रपरीधानां रक्तगुञ्जाभिशोभिताम्। एव

अस्यापभक्तियुक्तस्य मद्भक्तो न प्रणश्यति। भ्रमन्ति भारते भक्ता लब्ध्वा जन्म सुदुर्लभम्। तेऽपि यान्ति मही पूत्वा परं तीर्थं ममालयम् ब्रह्मवै० प्र० ५अ०। "इति कृष्ण-कथायाञ्च यस्याश्रु पुलकोद्गमः। मनो निमग्नं यस्यैव स भक्तः कथितो बुधैः। पुत्रदारादिकं सर्वं जानाति श्री हरेरपि। आत्मना मनसा वाचा स भक्तः कथितो बुधैः। दयास्ति सर्वभूतेषु सर्वं कृष्णमयं जगत्। यो जानाति महाज्ञानी स भक्तो वैष्णवोत्तमः" ब्रह्मवै० जन्म० १अ०। त्रिविधभक्तलक्षणं यथा "भक्तानां त्रिविधा-नाञ्च लक्षणं श्रूयतामिति। देवगृह्यादरतो भक्तो ममाम गुणकीर्त्तिषु। मनोनिवेशयेत् त्यक्त्वा संसारसुखकारणम्। दास्यं विना नहीच्छेत्तु सालोक्यादिचतुष्टयम्। नैव निर्वाणमुक्तिञ्च सुधापानमभीप्सितम्। ध्यायते मत्पदा-ब्जञ्च पूजयेद्भक्तिभावतः। मोहेतुकास्तस्य नेवा सङ्कल्पर-हितस्य च। सर्वसिद्धिं न वाञ्छन्ति तेऽणिमादिकमीप्सि-तम्। ब्रह्मत्वममरत्वञ्च सुरत्वं सुखकारणम्। वाञ्छन्ति निश्चला भक्तिं मदीयामतुलामपि। स्त्रीपुंविभेदो ना-न्येव सर्वजीवेषु भिन्नता। तेषां सिद्धेश्वराणाञ्च परात्पर ब्रह्मेश्वर। क्षुत्पिपासादिकं निद्रा लोभमोहादिकं रिपुम्। त्यक्त्वा दिवानिशं चाश ध्यायते च दिगम्बरः। स भक्तोत्तमोऽनन्दे। श्रूयतां मध्यमादिकम्। नासक्तः कर्मसु दक्षो पूर्वप्राक्तनतः शुचिः। करोति सततञ्चैव पूर्वकर्मनिकृन्तनम्। न करोत्यपरं यस्मात् सङ्कल्परहि-तश्च सः। सर्वं कृष्णस्य यत्किञ्चिन्नाहं कर्त्ता च कर्मणः। कर्मणा मनसा वाचा सततं चिन्तयेदिति। न्यूनभक्तश्च तन्न्यूनः स च प्राकृतिकः स्मृतः। यमं वा यम-दूतं वा स्वप्ने च न पश्यति। पुरुषाणां शतञ्चैव पूर्वं भक्तः समुद्धरेत्। ५सा गतं मध्यमस्य तच्चतुर्थश्च प्राकृतः। भक्तस्य त्रिविधस्याथ कथितस्य तवाद्भुत" इति तत्रैव ८४ अ०। भावे क्त। ५भजने न०।

भक्तकंस पुं न० भक्तार्थं कंसः। भक्ताहरणार्थे पात्रे "भक्ता-स्यास्तद्वैषु" पा० आद्युदात्तताञ्च।

भक्तकर पु० भक्तं भजनं करोति कृ–ट। धूपे कृत्रिमधूपे शब्दच०।

भक्तकार त्रि० भक्तं करोति कृ–अण् ६त०स०। पाचके सूपकारे हेमच०।

भक्ततूर्य्य न० भक्ते तद्भोजनकाले वादनीयं तूर्य्यम् शा०त०। भोजनकाले वादनीये वाद्यभेदे त्रिका०।

भक्तदास पु० भक्तेन अन्नमात्रलाभेन दासः अङ्गीकृतदास-भावः। पञ्चदशदासान्तर्गते दासभेदे। "भक्तदासश्च विज्ञेयः" इति स्मृतिः। दासशब्दे दृश्यम्।

भक्तपुलाक पु० भक्तस्य पुलाक इव। सिक्थे अन्नमण्डे (माँड़) त्रिका०।

भक्तमण्ड पु० ६त०। भक्तस्य निस्रावे (माँड़)। हेमच०।

भक्तवत्सल त्रि० ६त०। १भक्तेषु स्निग्धे २विष्णौ पु०। "माधवो भक्तवत्सलः" विष्णुस०।

भक्तसिक्थ पु० ६त०। भक्तमण्डे अमरः।

भक्ति स्त्री भज–क्तिन्। १सेवायाम् आराधनायां, २तदेकताने चित्तवृत्तिभेदे ३विभागे ४गौण्यां वृत्तौ ५उपचारे ६अव-यवे ७भङ्ग्याम् ८श्रद्धायाम् ९रचनायाञ्च "भवति विरल-भक्ति" रघुः। भक्तिलक्षणसूत्र शाण्डिल्यसूत्रटीकयो यथा "सा परानुरक्तिरीश्वरे" सू० "अत्र सा परेति लक्ष्यनि-र्देशः। शेषं लक्षणम्। परेति गौणीं व्यावर्त्तयति। ईश्वर इति मतताभिप्रायम्। आराध्यविषयकरागत्वमेव भक्ति-त्वम्। इह तु परमेश्वरविषयकान्तःकरणवृत्तिविशेष एव भक्तिस्तद्वैशेष्यं च लौकिकानुरागादौ सुग्रहम्। यथोक्तं परमभक्तिमता प्रह्लादेन। (विष्णुपु०। अं०१।अ०२०। श्लो० १७)। "या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी। त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु"। अत्र प्रीति-पदेन सुखनियतो राग एव लक्ष्यते। अन्यथा प्रीतेः सुखरूपाया निर्विषयत्वेन विषयसप्तमी न स्यात् तथा सुखस्यानुरूपत्वेऽपि तल्लाभस्य सुखविषयत्वाद्विषयविषय-त्वासम्भवात्। तथाऽनुरक्तिरेव सविषयिणी कथिता। न च विषयजन्यप्रीतिरयं कामकप्रस्या अननुगामनात्। किन्तु "कथं तास्तु सदा त्वयि" इत्यत्र भक्तेरीश्वरविषय-ताभिधौ प्रीतिपदेनापि तदेकवाक्यतया सैवोच्यते। पूर्वं प्रतिजन्म भक्तिप्रार्थनमिह तु विषयरागदृष्टान्तेन तस्या एव सर्वथान्यपरिहार्यत्वप्रार्थनमिति विशेषः। विषयजन्यप्रीतिरपि रागं विना न सम्भवतीति रागा-वश्यकत्वम्। तथा च पातञ्जलसूत्रम्। (पा०२।६० ७सू०७८) "सुखानुशयी रागः" इति। तस्यैव वक्ष्यमाण-लिङ्गेषु व्यापनात्तावताच्च भक्तित्वम्। न तु कचित् स्मरणस्य, क्वचिच्च कीर्तनादेः अननुगमात्। न च तत् ज्ञानस्य तत्त्वं द्वेषादिमत्स्वपि तत्प्रसङ्गात्। नाप्या-राध्यत्वेन ज्ञानं सा पूजानमस्कारादावाराधनास्वनु-गमात्। अपि च बलाद्भयाद्वा नमस्कार्यत्वादिज्ञान-वत्यपि भक्तोऽयमनुरक्तोऽयमिति व्यवहारापत्तेः। अतः

शीमादिविहिताराध्यत्वमानमिति चेत् अनुराग एवास्तु अतएव गी०।अ०१०। श्लो०९) । "मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्। कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च। तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते" इत्यादौ मद्गतचित्तप्राणादीनां भजनस्यैवाराध्यत्वेन ज्ञानवताम्। अतएव च कृष्णस्य कमनीयाकृतिदर्शनेनानुरक्तानां गोपतरुणीनामपि भक्तिफलं मुक्तिः श्रूयते। अनुरक्तिस्तु न ज्ञानान्तर्गता किन्तु भगवन्माहात्म्यादिज्ञानादनुपश्चाज्जायमानत्वादनुरक्तिरित्युक्तम्। ननु पित्रादिगोचरानुरागस्यापि प्रसक्तभक्तित्वं प्रसज्येत जगत एव परमेश्वरात्मकत्वात्। अथ विकाराविशिष्ट एव तथात्वं वाच्यं तथापि गोपीप्रभृतीनां प्रादुर्भावविशेषे परमेश्वरभक्तावव्यापकम्। उच्यते जीवोपाध्यनवच्छिन्नचेतनविषयिणी अनुरक्तिरेव सेति। एवञ्च प्रादुर्भावविशेषे परिपूर्णे च भक्तिः संगृहीता भवति" टीका। "तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात्" ३सू० "तस्मिन्नीश्वरे संस्था भक्तिर्यस्य स तथोक्तः। तस्यामृतत्वं फलमुपदिश्यते (छा०।पृ० ११७) "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति"। तस्मान्निष्फलत्वगौणफलत्वनिबन्धना तदभिज्ञासा परिहृता भवतीति" टी०। "ज्ञानमिति चेन्न द्विषतोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः" ४सू० "ननु ब्रह्मसंस्थाशब्देन ब्रह्मज्ञानमेवोच्यते न तु तद्भक्तिः। तथाचामृतत्वफलं तस्यैवेति चेदुच्यते। नैष दोषः। संस्था भक्तिरेव न ज्ञानं द्विषतस्तत्र ज्ञानवतोऽपि तत्संस्थत्वव्यवहाराभावात्। रामाद्यनुरक्ताः सल्लमात्यमित्रादयस्तत्संस्था इति व्यपदिश्यन्ते न पुनः प्रतिपक्षभूपालाः। शब्दार्थनिर्णयो हि लोकवदेव वेदेऽपीति। अतएव चिरकारिकोपाख्याने "निमज्जते न कालेन पत्नीसंस्था व्यतीक्रमः। सोऽश्नीव भयं तस्मो दुःखेनात्र्यपि वर्त्तयन्"। (महाभा० शा० अ० २६७ श्लो० ९५२६) इत्यनेन पतिभक्त्यतिक्रम उक्तः। तस्मात् संस्था भक्तिरिति एवञ्च (ब्रह्मसू०।अ०१।पृ०७)"तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति"बादरायणीयसूत्रस्याप्ययमेवार्थोऽध्यवसेयः" टी० "तयोपक्षयाच्च"५सू०। "तया भक्त्या मुक्तिं प्रति ज्ञानमुपक्षीणं यथाऽऽहकार उक्तयुक्तिसहायार्थ. (गी०।अ०७।श्लो०११)। "यदा ते निश्चलं चेतो मयि भक्तिसमन्वितम्। तदा त्वं मत्प्रसादेन निर्वाणमपि यास्यसि" इति स्मृतम्। ननु (श्वे०।उ०।७१) "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यत्र वेदनफलं मुक्तिः श्रुता तद्विरोधेन भक्तेरन्यार्थत्वं स्यादिति चेन्न अत्रापि तस्यैवोपक्षयात्। तथा हि अतिमृत्युपदं न तत्र रूढं किन्तु यस्या सत्या मृत्योरतिक्रम इति व्युत्पत्त्या तदपेक्षया यतो भक्तेर्मृत्यतिक्रम इति व्युत्पाद्य भक्तिमेवातिमृत्युपदेनाभिधत्ताम् उपपदविभक्त्यपेक्षया कारकविभक्तेर्बलवत्त्वात्। (गी०।अ०१२श्लो०७)। "तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात्। भवामि न चिरात् पार्थ! मय्यावेशितचेतसाम्"। इत्यादिना भक्तितो मृत्योरतिक्रमोक्तेः। मन्त्रश्च भवति (तैत्तिरीयमन्त्रभागे) "त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्। उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति"। अत्र यजनं भक्तिः तथैव तत्कल्पव्याख्यानात् नचास्या श्रुतौ भक्तेरसन्निधानं सूक्तावपि तुल्यत्वात्। तस्मादनयापि श्रुत्या ज्ञानस्योपक्षय एव प्रतीयत इति। ननु तथापि भक्ते रागरूपत्वे किं कारणमित्यपेक्षायामाह" टी०। "द्वेषप्रतिपक्षभावाद्रसशब्दाच्च रागः" ६सू०। "भक्तिः खलु राग एव भवितुमर्हति कुतः द्वेषविरोधित्वात्। लोके हि द्वेष्टायं भक्तोऽयमिति मिथोविरुद्धधर्मवति व्यवह्रियते तत्र द्वेषविरोधी च राग एव प्रसिद्धो न ज्ञानादिः। एवञ्च भगवति शिशुपालस्य द्वेषानुबन्धमभिधाय विष्णु पु० अ० ४ १५ गद्येन १० "अयं हि भगवान् कीर्त्तितः संस्मृतश्च द्वेषानुबन्धेनापि अखिलसुरासुरदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्यग्भक्तिमताम्" इत्युक्तम्। तथा चात्रिस्मृतौ "विद्वेषादपि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन्। शिशुपालो गतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायणः" इति अत्रापि द्वेषविरोधित्वेन भक्तेरभिधानात्। तथा च गीतासु (गी०अ०१६। श्लो०१८)। "मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः। तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु। आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि। मामप्राप्यैव कौन्तेय! ततो यान्त्यधमां गतिम्। इति। तद्विरोधिनी च भक्तिरीश्वरविषयैवानुरक्तिरिति युज्यते। किञ्च (तैत्ति०। उ०१००) "रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवतीति शब्दात् ब्रह्मानन्दाविभोक्तुर्ब्रह्मगोचरस्य रसस्य हेतुतावगम्यते। रसश्च रागः (गी०। अ० २। श्लो० ५९)। "रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते" इत्यादौ प्रसिद्धः। अत्र

रक्तो विषयरागः । अत एव च (विष्णुपु० अ० ४ ।
अ० ४ गद्यम्) रामलक्ष्मणादीनां स्वर्लोकारोहण-
मुक्त्वा "येऽपि तेषु भगवदंशेष्वनुरागिणः कोशलनगर-
जानपदास्तेऽपि तन्मनसस्तत्सलोकतामापुरिति" साक्षा-
देव भक्तावनुरागशब्दः प्रयुक्त इति । तस्मादपि न
ज्ञानं किन्त्वनुरागरूपैव भक्तिर्निःश्रेयसफलेति । ननु
द्वेषविरोधित्वं न रागत्वे लिङ्गम् उदासीनत्वे नानैका-
न्त्यादिति चेत् उच्यते द्वेषकार्य्यं हि निवृत्तिस्तद्विरो-
धिनी प्रवृत्तिरिति । भवति च भक्तानां भजनीयानु-
वर्त्तनादौ प्रवृत्तिस्तद्विरोधिना तदननुवर्त्तनादौ निवृत्तिः ।
एवञ्च कार्य्यमुखेन विरोधमभिप्रेत्य द्वेषप्रतिपक्षत्वमुक्तम् ।
तथा च प्रयोक्तव्यं भक्तिर्भजनीयगोचररागरूपा तदनु-
वर्त्तनादिहेतुत्वे सति हितसाधनताधीभिन्नात्मविशेषगुणत्वात् य
एव तदेवं यथा द्वेष । रागोत्कर्षेण तदनुवर्त्त-
नाद्युत्कर्षस्य दृष्टत्वाच्च । किञ्च यो यस्मिन् भक्तस्तस्य
तदौदासीन्याभावोऽवगते भक्तिसाहचर्यात्तदनुवर्त्तनाद्यनुकूल-
द्वेषविरोधिगुणरूपा समनुवर्त्तनहेतुत्वात् विशेषगुणत्वाद्धित-
साधनताधीवदिति हितसाधनताधीत्वबाधकप्रकारेण
परिशेषाद्रागत्वसिद्धिः । किञ्च भक्तमतामिमिश्चेतत्-
कैमुतिकन्यायो विरोधिन्येव द्रष्टव्य । (गी० । अ० ९ ।
श्लो० ३२) । "मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः
पापयोनयः" । "किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः" इत्यादौ च ।
एवं (गी० । अ० १६ । श्लो० १८) "मामात्मपरदेहेष्वित्य-
नेन द्वेषस्य संसारहेतुत्वात् तद्विरोधिगुणो जीवोपा-
धिपरिहारेण परात्मगोचरो राग एव भक्तिरूप संसा-
रनाशहेतु । एतदेवोक्तं मामप्राप्यैवेति । चकारात्
पुलकादिरागलिङ्गेनापि रागत्वम् । प्रसिद्धं हि "पुल-
काञ्चितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन" इत्यादौ । भक्ते-
र्गुणान्तरत्वे तु पृथग्विभक्तताकल्पने गौरवात् । स च
राग केषाञ्चिद्दृष्टसाधनताज्ञानजन्योऽपि यागादिवदि-
च्छारूप एव । अथाङ्क तु प्रीत्याद्यनुरज्यामि नेच्छा-
मीत्यादिप्रतीतेरागः पृथगेव द्वेषवत् । इच्छाया असि-
द्धमात्रविषयत्वाद्रागस्य सिद्धासिद्धविषयत्वाच्च । प्रत्युत
तस्येच्छात्वादिव्याप्यत्वकल्पनागौरवाच्चेति दिक् । तस्माच्च
तल्लक्षणासिद्धिरिति । ननु भक्ति क्रियात्मिका सा
च निःश्रेयसाय न क्षमते (तैत्ति० । आरण्य० ।
खिलखण्डे अनु० २१) "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागे-
नैकेऽमृतत्वमानशुः" इत्यादिश्रुतिभ्य इत्याशङ्का परिहर-

त्याह टी० । "न क्रिया कृत्यनपेक्षणाज्ज्ञानवत्" ७सू० । सा
भक्तिर्न क्रियात्मिका भवितुमर्हति प्रयत्नानुविधानाभा-
वात् । यन्न प्रयत्नानुविधायि तन्न क्रियात्मकं यथा
ज्ञानम् । तद्धि प्रमाणवस्त्वधीनं न पुरुषेच्छया
कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा कर्त्तुं शक्यते । तथा भक्तिरपि न
हि रागिणां प्रमदापुत्रादिविषयिणी पुंव्यापारेण तथा
भवति भक्ति किन्तु पूर्वमुक्तगौणभक्त्यादिसाधनाधी-
नेति टी० । "अतएव फलानन्त्यम्" ८सू० । "यतः सा न
क्रियात्मिका अतएव तत्फलस्य निःश्रेयसस्यानन्त्य-
मुपपद्यते । अन्यथा (छा० । ८।१।६) "तद्यथेह कर्म-
जितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः
क्षीयते" इत्यनेनामृतत्वस्यापि क्षयित्वं प्रसज्येतेति टी० ।
"तद्वतः प्रपत्तिशब्दाच्च न ज्ञानमितरप्रपत्तिवत्" ९सू० ।
"भवति हि भगवद्वाक्यं (गी० । अ० ७ । श्लो० १९)
"बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । वासुदेवः
सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः" इति । ज्ञानवतः प्रपत्ति-
रुक्ता भक्तेर्ज्ञानहेतुत्वे नेदमुपपद्यते इतरप्रपत्तिवदिति ।
यथा तदनन्तरं (गी० । अ० ७ । श्लो० २०) । "कामै-
स्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः" । इत्यनेन देवता-
न्तरप्रपत्तिनिन्दाप्रसङ्गेनैव प्रपत्ति स्तूयते । तत्र देवता-
भक्तेरेव प्रपत्तिशब्देन कथनं न तज्ज्ञानस्य । तथा
एव प्रपत्तेरुभयत्र प्रत्यभिज्ञानात् इति । चकाराज्-
ज्ञानानन्तर्य्यश्रवणमपि ज्ञानत्वाभावे निदानम् । यथा
(गी० । अ० १५ । श्लो० १९) । "यो मामेवमसंमूढो जानाति
पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत !"
इति । तथा (गी० । अ० ९ । श्लो० १३) । "भजन्त्यनन्य-
मनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् । इति मत्वा भजन्ते
मां बुधा भावसमन्विताः" । इति च । तस्माच्च ज्ञाना-
त्मिका । यद्यपि रागत्वेनैव ज्ञानभेदः सिद्धस्तथापि
भक्तिशब्दो ब्रह्मज्ञाने गौण इति शङ्कानिरासार्थमेतत् ।
इदन्तु चिन्त्यते भगवद्गीतावाक्यानि न शब्दविधया
वेदवत् प्रमाणम् । किन्तु भारतस्मृतित्वेन तथा च
कथं शब्दादिति निर्देश । अत्रैकेऽनुमितशब्दादिति
व्याचक्षते । अन्ये त्वाहुः अदृष्टार्थकभगवद्वाक्यत्वमेव वेदत्वं
तच्च गीतास्वप्यविशिष्टम् । अतएव भगवद्गीतासूपनि-
षत्स्विति दृश्यते, केवलं त एव श्लोका व्यासेन निबद्धाः
तथा च पुराणान्तरम् । "गीता सुगीता कर्त्तव्या
किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः । या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मा

ह्निःसृता"। न च शूद्राणामनधिकारप्रसङ्गः भारतश्रवणा-
द्यनुष्ठानेनैव तदुपपत्तेः गुणवादिस्तुत्यादिवत् । तद्वि-
रुद्धायेति चेन्न लक्षणाऽपरिपूर्त्तेः । तथाचोक्तमाचार्य्यैः ।
"तानेव वैदिकान् मन्त्रान् भारतादिनिवेदितान् ।
स्वाध्यायनियमं हित्वा लोकबुद्ध्या प्रयुञ्जते" टी०। १आ०।
"एवमस्तत्त्वं प्रत्यनन्यथासिद्धायां भक्तौ लक्षितायां ज्ञान-
योगभक्तीनामङ्गप्रधानभावविवेकाय द्वितीयाह्निकस्यारम्भः ।
"सा मुख्येतरापेक्षितत्वात्" १०सू० आह्निकसमाप्तं यत्तस्य
पुन स्मरणाय सेति निर्देशः । सा परा भक्तिर्मुख्या प्रधा-
नम् इतरैरात्मज्ञानयोगादिभिः स्वोपकार्य्यतयापेक्षित-
त्वादित्यर्थः । छान्दोग्ये (७०।६।१६) "यो भूमा तत्सुखम्"
इत्याद्युपक्रम्य श्रूयते "आत्मैवेदं सर्वमिति स वा
एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरा-
त्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवतीति"
तत्रात्मरतिरूपायाः परभक्तेः पश्यन्निति दर्शनमपि
स्वादिभ्रमनिरासमुखेनाङ्गं भवति । यथा "दण्डी प्रैषा-
नन्वाह प्राचीनावीती दोहयति अभिजानन् जुहोति
मनसा मुखवामित्यादौ दण्डाद्यङ्ग तथा "दर्शनमपि
रतेरङ्ग मननविज्ञानयोरुक्तमियदर्शनार्थतया न्याय-
प्राप्तयोरनुवादः । एवमात्मक्रीडादेरतिनैयत्यादर्थप्राप्तो-
ऽनुवाद एव । अन्यथा रत्युद्देशेन दर्शनादिविधौ
दर्शनाद्युद्देशेन वा रत्यादिविधौ वाक्यानि भिद्येरन् ।
तस्मात् (पूर्वमीमांसायाम् । अ० ३। पा०१। सू० २)
"शेषः परार्थत्वादिति" न्यायाद्दर्शनमङ्गमिति । अतएव
भगवान् मनुरपि । (महाभार०। शान्ति०।अ०१८४।
श्लो० ७१११।७११२) । "यस्त्यक्त्वा प्राकृतं कर्म
नित्यमात्मरतिर्मुनिः । सर्वभूतात्मभूतात्मा स गच्छेत् पर-
मां गतिं" । इत्यनेनात्मरतेः प्राधान्यमाहेति" टी० ।
"प्रकरणाच्च"११सू०।"प्रकरणं रतेरेव फलवत्त्वात् तस्मात्त-
त्प्रकरणस्थं दर्शनमङ्गं भवितुमर्हतीति" टी०। "दर्शनफल-
मिति चेन्न तेन व्यवधानात्"१२सू०। "अथ दर्शनस्यैव फलं
स्वाराज्यलक्षणमस्तु तत्त्वं तथा च तस्यैव प्रकरणमिति वैप-
रीत्यमिति चेन्न तेन तच्छब्देन व्यवधानात् (छा०।
७०।५।१६।१७) स स्वराड् भवतीत्यत्र तच्छब्देन सन्निकृष्टा-
त्मरतिमानेवोपस्थाप्यते न विप्रकृष्ट पश्यन्निति व्यव-
हितोपस्थितौ कारणाभावात् । प्रकरणमेव कारणमिति
चेन्न अन्योन्याश्रयात्" टी०। "दृष्टत्वाच्च" १३सू० "दृष्टं हि लोके
सौन्दर्यादिज्ञानस्य तद्विषयानुरागरूपे रतिहेतुत्वं न तु
रतेर्ज्ञानहेतुत्वमिति दृष्टोपकारत्वादप्यङ्गत्वमवसीयते ।
दृष्टं च प्राकृतनिष्कृष्टत्वाल्पत्वभङ्गित्वास्थायित्वादिज्ञानं
मनोमालिन्यकारणं भूतेषु करुणावत्सलाद्याहतैश्वर्याति-
शयितरूपाश्रय आत्मेति ज्ञानमालिन्यनिवृत्तिस्ततः परा
भक्तिरिति । अतएव गीयते (गी०।अ०५। श्लो० १७) ।
"तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्यपु-
नरावृत्तिं ज्ञाननिर्द्धूतकल्मषाः । इति । तथा आयु-
र्वेदेऽपि (अष्टाङ्गहृदये । अ० १ । श्लो० २१) । धी-
र्धैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम्" टी० । "अत-
एव तद्भावाद्बल्लवीनाम्"१४सू०। "यतो ज्ञानं दृष्टोपकार-
कमङ्गमत एव दृष्टोपकारं निरस्य मनोमालिन्यादिबाधात्
प्रधानभगवदनुरागमात्रेण वल्लवीनां मुक्तिः स्मर्य्यते ।
(विष्णुपुराणे । अंशे ५ । अ० १३ । श्लो० १४ । १५ ।
"तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया सती । तदप्राप्ति-
महादुःखविलीनाशेषपातका । चिन्तयन्ती जगत्सूतिं
परब्रह्मस्वरूपिणम् । निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या
गोपकन्यका" इति । अत्र सुखदुःखभिङ्गेनानुरागोऽनु-
मीयते न मुक्तिरिति वाक्यार्थः । द्वारबाधाद्[illegible]
त्पुण्येनापि कर्म्मणा फलसिद्धिरिव तासां रागान्मुक्ति-
रप्यवगम्यते ज्ञानमङ्गमेव प्रधानत्वे तु तदभावे फलं
न स्यात् चिन्ता च न ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं तत्कारण-
श्रवणमननाद्यसम्भवात् । किन्त्वनुरागनियतानुस्मृति-
रेव । न चायमर्थवाद अपूर्वार्थत्वाभावात् सन्निधौ विध्य-
भावाच्चेति" टी० । "भक्त्या जानातीति चेन्नाभिज्ञप्त्या
साहाय्यात्"१५सू० "इदानीं श्रुतिविरोधेन प्रकरणस्थान-
लिङ्गबाधमाशङ्क्य समाधीयते । यथा श्रुतं (गी०। अ०
१८। श्लो० ५५। "भक्त्या मामभिजानाति यावान्
यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते
तदनन्तरम्" । इति । तत्र (तैत्तिरीयसं० । का०१ ।
प्र०५ । अनुवाक०८) "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इति-
वत् कारकश्रुत्या बलीयस्या भक्तेर्ज्ञानहेतुत्वमवसीयते ।
यद्यपि दृष्टत्वादित्यनेन दृष्टोपकारे प्रत्यक्षगम्ये न श्रुते-
रवकाश तथापि ब्रह्मविषयिण्या रतेर्ब्रह्मविषयज्ञानोप-
कार्य्यत्वं न प्रत्यक्षगम्यम् । किन्तु तद्रूपादेः रतौ तथा
दर्शनेन ब्रह्मगोचरायामप्यनुमातव्यम् । तथाच सिद्धत्वे
पर्यवसानादिति चेन्न दोषः । तथाहि यदि केवलं
जानातीति वदेत्तु त्वेवम् । किन्त्वभिजानातीति ।
अभिज्ञा पूर्वज्ञातज्ञानमुच्यते । तदा च भक्त्युपकारिपूर्व-

ज्ञानं तत्फलरूपभक्तिप्रवर्त्तकम् । अनन्तरं यावत् तद्दार्ढ्यं भक्त्यैवाभिव्यक्तिभावेनापेक्ष्यते श्रौद्धाश्वहननेनावघातवदिति । कार्य्यसाहाय्यार्थमुक्तं ततो ज्ञानदार्ढ्येन भक्तिदार्ढ्यं सति नियत इति । तस्मान्नेयं स्मृतिः किन्तु न्यायप्राप्तानुवाद इति । एतमेवार्थं स्फुटीकरोति" टी०। "प्रायुक्तं च" १६सू०।"भक्त्या मामित्यस्य पूर्वं ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्यभिधाय (गी० । अ० १८ । श्लो० ५४)। "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्" इत्युक्तम् । तस्य तु जातब्रह्मणो ज्ञानप्रयोजनाभावादुक्तमनुवादत्वमिति" टी० "एतेन विकल्पोऽपि प्रत्युक्तः" १७सू०।"एतेन ज्ञानस्याङ्गत्वनिर्णयेन ज्ञानभक्त्योरत्र विकल्पपक्षोऽपि प्रत्युक्तः निराकृत इति मन्तव्यम् । नह्यङ्गाङ्गिनोरेकत्र विकल्पो भवतीति । अपिशब्दात् समुच्चयोऽपीति" टी० । "देवभक्तिरितरस्मिन् साहचर्य्यात्" १८सू०।"क्वचिदेव श्रूयते (श्वेताश्व० उ०११७) "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन" इति । अत्र देवभक्तिरोश्वरेतरस्मिन् देवे मन्तव्या कुतः गुरुभक्तिसाहचर्य्यात् । साहचर्य्यं हि नामतफलायां भक्तौ घटते । इन्द्रादिदेवतास्त्वाराधिताः शुभकर्मज्ञानफलाय भवन्तीति साहचर्य्यमपि निर्णायकम् । साहचर्य्यादुत्कृष्टशब्दवद्गुण्युक्तेरूपदर्शकमेतत्" ११टी०। "योगस्तूभयार्थमपेक्षणात् प्रयाजवत्" १९सू० । "योगः पुनर्ज्ञानार्थं भक्त्यर्थं च भवति । समाहितमनस्कताया उभाभ्यामपेक्षणात् । ननु (पूर्वमीमांसायाम् । अ०१ । पा० १ । सू० २१) "गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादिति" न्यायात् प्रधानाङ्गं योग कथमङ्गाङ्गमित्यत आह प्रयाजवदिति यथा प्रयाजो वाजपेयाद्यङ्गं तदीयदीक्षणीयादेरप्यङ्गं तद्वत् । तदङ्गताबोधकप्रमाणाविशेषात् । केवलं ज्ञानार्थं योगानुष्ठानप्रसङ्गेन भक्तिमुपकरोतीति । एवं विषयवैराग्यमपि उभयार्थं मन्तव्यम् । ननु योगे पातञ्जलदर्शने २१सू०) "ईश्वरप्रणिधानादिति" पतञ्जलिकारणं दुरपह्नवं तत्र प्रणिधानाभिधेयस्य भगवद्भजनस्य समाधिसिद्ध्यर्थत्वमिति कथं भक्तेः प्राधान्यमित्यत आह" टी० ।"गौण्या तु समाधिसिद्धिः" २०सू०। तत्र प्रणिधानं गौणभक्तिरेव न प्रधानं तया समाधिसिद्धिरिति न श्रुतिविरोधोऽपीति । भवति च वाक्यशेषस्तत्रैव (पा०द०४०,४१सू०) "तस्य वाचकः प्रणवः" "तज्जपस्तदर्थभावनमिति" टी० । "हेया रागत्वादिति चेन्नोत्तमास्पदत्वात् सङ्गवत्" २१सू०।"योगशास्त्रप्रमाणादिदमुक्तम् । योगशास्त्रोक्तरागत्वाविशेषाद्भक्तिरपि मुमुक्षुणा हेयैव । तथा च सूत्र पा० द० ७२सू०) "हेयाः रागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः" इति । एवञ्चेदुच्यते । नैवं वाच्यम् उत्तमास्पदत्वाद्भक्तेः परमेश्वरविषयत्वादिति यावत् । न हि रागत्वमात्रेण हेयत्वं किन्तु संसारानुबन्धिरागत्वेनैव । यथा सङ्गत्वमात्रेण न त्याज्यता किन्तु असत्सङ्गत्वेन तद्वत् । तथा चेश्वरभक्तिर्हेया रागत्वादित्यत्र संसारानुबन्धित्व मोक्षाननुगुणत्व चोपाधिः । अथ सात्त्विकी सा (गी०। अ० १७ । श्लो०४) "यजन्ते सात्त्विका देवान्" इत्यादिना सात्त्विकत्वकीर्त्तनादिति" टी० । "तदेव कर्म्मिज्ञानियोगिभ्य आधिक्यशब्दात्" २२सू०"तदेव भजनं मुख्यं तस्यै भक्तेर्वा मुख्यत्वम् । एतत् सर्वथैव निश्चितं यस्मादेवं शब्द्यते (गी० । अ० ६ । श्लो० ४६ । ४७) । "तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः । कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्जुन । योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः" इति । अत्र विशेषणानां तपआदीनामाधिक्यनिबन्धनविशेष्याणामाधिक्य क्रमादिति मन्तव्यम् । न चान्यस्य मुख्यादाधिक्यमुपपद्यते । तस्माद्भक्तिः प्रधानमिति । श्रुत्यर्थेनापि तद्दुत्पत्तिपरिहारार्थं पठति" टी० । "प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धेः" २३सू० । अत्र तदुक्तोऽपि द्वादशाध्याय उदाहरणम् (गी० । अ० १२ । भक्तियोगशब्दे स च अध्यायो दृश्यः ।

तल्लिङ्गानि च तत्रैवोक्तानि यथा

"तत्परिशुद्धिश्च गम्या लोकवल्लिङ्गेभ्यः" ४४ सू० । "यद्यपि जानामीत्यामीत्यादिवदहं भजे अनुरक्त इत्येवं मानादिना प्रत्यक्षगम्यैव भक्तिस्तथापि तस्या इतररसस्कारवैशिष्ट्यबलवत्ता परिशुद्धिर्न प्रत्यक्षतो निर्णेतुं शक्यते ज्ञानप्रामाण्यवत् । तस्मात् तन्निर्णयो लोकवल्लिङ्गेभ्य एव । यथा लोकेऽनुरागतारतम्य तत्कथादावश्रुपुलकादिविकारैरनुमीयते तद्वदिति । न केवलं लोकलिङ्गानि भवन्ति महर्षीणां स्मृतिभ्योऽपि तानि लिङ्गानि बाहुल्येन बध्यन्त इत्याह" टीका । "सम्मानबहुमानप्रीतिविरहेतरविचिकित्सामहिमख्यातितदर्थप्राणस्थानतदीयतासर्वतद्भावाप्रातिकूल्यादीनि च

गुरुजनेभ्यो बाहुल्यात्" ४४सू०। "यथार्जुनस्य सम्मानः। "प्रत्युत्थानं तु कृष्णस्य सर्वावस्थो धनञ्जयः। न लङ्घयति धर्मात्मा भक्त्या प्रेम्णा च सर्वदा"। बहुमानः यथा इक्ष्वाकोः (नृसिंहपु०अ०२५श्लो०२२) "पक्षपातेन तन्नाम्नि मृगे पद्मे च तादृशि। बभार मेघे तद्वर्णे बहुमानमतिं नृपः"। प्रीतिर्यथा विदुरस्य। (महाभारते। उद्यो०अ० ८८श्लो०२११४)। "या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष! तवागमनकारणात्। सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम्"। विरहो यथा गोपीनाम् (विष्णुपु०। अंशे५। अ०१८। श्लो०१७) "गुरूणामग्रतो वक्तुं किं ब्रवीषि न नः क्षमम्। गुरवः किं करिष्यन्ति दग्धानां विरहाग्निना"। इतरविचिकित्सा यथा श्वेतद्वीपनिवासिनाम्। नारददर्शनेऽपि विमुखिः यथोपमन्योः (महाभारते। अनुशा० अ० १४। श्लो० ७०७७)। "अपि कीटपतङ्गो वा भवेयं शङ्कराज्ञया। न तु शक्र! त्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये"। महिमख्यातिर्यथा यमस्य। (नृसिंहपुरा० अ०८श्लो० २१) "नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः। किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः"। (विष्णुपु०। अंशे ३।अ७। श्लो०१०)। "स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तम्। वदति यमः किल तस्य कर्णमूले। परिहर मधुसूदनप्रपन्नान् प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम्" तदर्थप्राणस्थितिर्यथा हनूमतः। तेनैवोक्तम् (वाल्मीकीये उत्तरकाण्डे। स०१०७.श्लो०१२१)। "यावत् तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी। तावत् स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन्"। अथ वा कृतकृत्यानामपि नारदादीनां तदेकाराधनार्थं प्राणधारणम्। अतएव श्रुतिः। (नृसिंहतापिनी। खं०६) "यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्चेति"। तदीयताभावस्तु उपरिचरस्य (महाभारते। शा०। अ० ३२७। श्लो० १२७१८) "आत्मराज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा। एतद्भागवतं सर्वमिति तत् प्रेक्षते सदा" इति। सर्वभूतेषु तद्भावो यथा प्रह्लादस्य प्रसिद्धः। उक्तञ्च तेनैव। (विष्णुपु०। अंशे १। अ० १९। श्लो०९) "एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी। कर्तव्या पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम्"। तत्प्रातिकूल्यं यथा हन्तुमागतेऽपि भगवति भीष्मस्य। तेनैवोक्तम्। (महाभारते भीष्मप०। अ० ५९। श्लो० २६४) "एह्येहि देवेश! जगन्निवास! नमोऽस्तु ते शार्ङ्गगदासिपाणे। प्रसह्य मां पातय लोकनाथ! रथादुदग्राद्भुतशौर्य्य संख्ये"। आदिशब्दात् इक्ष्वाकुरादिचेष्टितान्यपि द्रष्टव्यानि। यद्यपि द्वेषविपक्षभावादित्यत्रोक्तं तथापि तत्र रागलिङ्गत्वेनात्र च बहुभक्तिपरिशुद्धिलिङ्गतयेति विशेष इति। ननु स्वामिन्यनुरागिणां तदनुपहतारतस्यवत्स द्वेष्यादयो भवन्ति तेऽपि किं लिङ्गानि नेत्याह टी०। "द्वेषादयस्तु नैवम्" ४५सू०। "तदसम्भादेव। यथोक्तं भगवता द्वैपायनेन महाभारते अनुशा०। अ० १४९। इ० १४६। श्लो० ७९९) "न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः। भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे" इति। शिशुपालस्य तु द्वेषात् स्मरणं ततः परा भक्तिस्ततो मुक्तिरित्येव क्रमः इति" टी०।

अत्रेदमवधेयम् शाण्डिल्यसूत्रादौ "भक्तेर्ज्ञानाङ्गत्वं यदुक्तं तद् भक्तेः प्रथमार्थं तत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ अज्ञानकार्य्यानुरागविशेषान्तःकरणवृत्तिरूपाया भक्तेः कुतस्तरां सम्भवोऽतो ज्ञानस्यैव भक्तिरङ्गम्। अतएव पात०सू० ईश्वरप्रणिधानात् योगसिद्धिरुक्ता "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" क्रियायोगरूपेश्वरप्रणिधानस्य योगाङ्गत्वमुक्तम् अतएव भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते इति मुक्ताफलकर्त्ता वोपदेव उदाजहार। इयांस्तु भक्तौ रसास्वादमुक्तौ सुखस्वरूपतेति।

तेन च मुक्ताफलग्रन्थे भक्तिलक्षणं तद्भेदाश्चान्यथोक्तं यथा "तत्र विष्णुभक्तिर्लक्षणं भेदाश्च। "तस्मात् केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्" मू० "यस्मात् कृष्ण एव कैवल्यप्रदः यद्वा तस्मात् उपायविशेषस्याविवक्षितत्वात्। केनापि विहितेन अविहितेन वा उपायेन साध्यसिद्ध्यावहतसामर्थ्येन, न तून्मादादिना कृष्णे सत्त्वोपाधौ ब्रह्मणि निवेशयेत् स्थिरीकुर्य्यात् लिङ्निर्देशस्याविवक्षितत्वात् उपायपूर्वं भगवति मनःस्थिरीकरणं भक्तिरिति लक्षणार्थः। न तावदस्यासम्भवः प्रह्लादादौ सुप्रसिद्धत्वात्। न च कर्मक्षयार्थविधिसिद्धयोर्भक्त्योरव्याप्तिः तयोरप्यन्तःकरणशुद्धिहेतुत्वेन मनोनिवेशहेतुत्वात्। नाप्युन्मादादावभक्तिभूतेऽतिव्याप्तिः तस्यानुपायत्वेन निरस्तत्वात्। नापि शुद्धाया भक्तौ उपायानिर्देशादुपायेनेति लक्षणेऽनन्तर्भूतमिति वाच्यम्। श्रौताभावेऽप्यानुमानिकस्य सम्भवात्। सा द्वेधा विहिता अविहिता च। तत्र विहिता "देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम्। सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या।

अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी । जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा" । सा द्वेधा मिश्रा शुद्धा च । मिश्रा त्रेधा । कर्म्ममिश्रा कर्म्मज्ञानमिश्रा ज्ञानमिश्रा च । कर्म्ममिश्रापि त्रेधा । तामसी राजसी सात्त्विकी च तामसी च त्रेधा । हिंसार्थी दम्भार्थी मात्सर्य्यार्थी च । "अभिसन्धाय यद्धिंसां दम्भं मात्सर्य्यमेव वा । संरम्भी भिन्नदृग्भावमपि कुर्य्यात् स तामसः । राजसी त्रेधा । विषयार्थी यशोऽर्थी ऐश्वर्य्यार्थी च । "विषयानभिसन्धाय यश ऐश्वर्य्यमेव वा । अर्च्चायामर्च्चयेद् यो मां पृथग्भावः स राजसः" । सात्त्विकी त्रेधा कर्म्मक्षयार्थी विष्णुप्रीत्यर्थी विधिसिद्ध्यर्थी च । "कर्म्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम् । यजेद् यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः" । कर्म्मज्ञानमिश्रा त्रेधा उत्तमा मध्यमाऽधमा च सत्त्वतारतम्यात् । तत्रोत्तमा "सर्व्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः । भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः । मध्यमा "ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च । प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः" । अधमा "अर्च्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते । न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः" । ज्ञानमिश्रा "मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्व्वगुहाशये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ । लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् । अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे । सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः । येनातिव्रज्य त्रिगुणान् मद्भावायोपपद्यते" । अविहिता चतुर्द्धा, कामजा द्वेषजा भयजा स्नेहजा च । "कामाद्द्वेषाद्भयात् स्नेहाद् यथा भक्त्येश्वरे मनः । आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः" । भक्त्यधिकारिणश्च तत्रोक्ता यथा "गोप्यः कामाद्भयात् कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः । सम्बन्धाद् वृष्णयः स्नेहाद् यूयं भक्त्या वयं विभो" । सम्बन्धात् स्नेहाद्वृष्णयो यूयं चेत्येकम् । भक्त्या विहितया वयमित्यत्र विभागः । "निर्व्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्म्मसु । तेष्वनिर्व्विण्णचित्तानां कर्म्मयोगस्तु कामिनाम् । यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् । न निर्व्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः । य एतान् मे पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् । क्षुद्रान् कामान् चलैः प्राणैर्जुषन्तः संसरन्ति ते । स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः स प्रकीर्त्तितः" । एषु सति कर्म्ममिश्रा नव गृहस्थानाम् । कर्म्मज्ञानमिश्रास्तिस्रो वनस्थानाम् । ज्ञानमिश्रैका भिक्षूणाम् । शुद्धैका सर्व्वेषां उत्पन्नेऽनुरागे । उत्पाद्ये तु यथा सम्भवा । अविहितास्तिस्रो गोप्यादीनाम् एवमष्टादश भेदाः । "यावज्जायेत परावरेऽस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः । तावत् स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत । नैष्कर्म्म्यमप्यच्युतभाववर्ज्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् । कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म्म यदप्यकारणम्" । विष्णुभक्त्यङ्गवर्गलक्षणभेदाश्च तत्रोक्ता यथा "कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात् । करोति यद् यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत्" इत्युपक्रमे स एकोनविंशतिधा । षड्त्रिंशद्वर्गः १ । त्रिंशद्वर्गः २ । षड्विंशतिवर्गः ३ । पञ्चविंशतिवर्गः ४ । चतुर्व्विंशतिवर्गः ५ । विंशतिवर्गः ६ । एकोनविंशतिवर्गः ७ । अष्टादशवर्गः ८ । पञ्चदशवर्गः ९ । त्रयोदशवर्गः १० । द्वादशवर्गः ११ । एकादशवर्गः १२ । दशवर्गः १३ । नववर्गः १४ । सप्तवर्गः १५ । षड्वर्गः १६ । पञ्चवर्गः १७ । चतुर्व्वर्गः १८ । त्रिवर्गः १९ । एते च यथोत्तरमन्तरङ्गवर्गाः ।

तत्र षड्त्रिंशद्वर्गः "तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् । शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् १ । तत्र भागवतान् धर्म्मान् शिक्षेद्गुर्व्वात्मदैवतः । अमाययानुवृत्त्या च यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरिः । सर्व्वतो मनसोऽसङ्गमादौ सङ्गञ्च साधुषु । दयां मैत्रीं प्रश्रयञ्च भूतेष्वद्धा यथोचितम् । शौचं तपस्तितिक्षाञ्च मौनं स्वाध्यायमार्ज्जवम् । ब्रह्मचर्य्यमहिंसाञ्च समत्वं द्वन्द्वसंज्ञयोः । सर्व्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतताम् । विविक्तचीरवसनं सन्तोषं येन केनचित् । श्रद्धां भागवते शास्त्रेऽनिन्दामन्यत्र चापि हि । मनोवाक्कायदण्डञ्च सत्यं शमदमावपि । श्रवणं कीर्त्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्म्मणः । जन्मकर्म्मगुणानाञ्च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् । इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् । दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत् परस्मै निवेदनम् । एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदम् । परिचर्य्याञ्चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु । परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः । मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः । स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं

हरिम्। भक्त्या सञ्जातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम्। क्वचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्धसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः। नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः। इति भागवतान् धर्मान् शिक्षेद्भक्त्या तदुत्थया। नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम्" भाग०११।३अ०।

त्रिंशद्वर्गः "सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः। अहिंसा ब्रह्मचर्यञ्च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम्। सन्तोषः समदृक्सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः। नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम्। अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः। तेष्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव!। श्रवणं कीर्त्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः। सेवेज्याऽवनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम्। नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः। त्रिंशल्लक्षणवान् साक्षात् सर्वात्मा येन तुष्यति" भाग०७।११अ०।

षड्विंशतिवर्गः। "हरौ गुरौ मयि भक्त्यानुवृत्त्या वितृष्णया द्वन्द्वतितिक्षया च। सर्वत्र जन्तोर्व्यसनावगत्या जिज्ञासया तपसेहानिवृत्त्या। मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं मद्देवसङ्गाद्गुणकीर्त्तनान्मे। निर्वैरसाम्योपशमेन पुत्रा!। जिहासया देहगेहात्मबुद्धेः। अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया प्राणेन्द्रियात्माभिजयेन सध्र्यक्। सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्येण शश्वदसम्प्रमादेन यमेन वाचाम्। सर्वत्र मद्भावविचक्षणेन ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन। योगेन धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो लिङ्गं व्यपोहेत् कुशलोऽहमाख्यम्" भाग०५।५अ०।

पञ्चविंशतिवर्गः "स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्त्तनम्। दैवाल्लब्धेन सन्तोष आत्मविच्चरणार्च्चनम्। ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा। मितमेध्यादनं शश्वद् विविक्तक्षेमभावनम्। अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः। ब्रह्मचर्यं यमं शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्च्चनम्। मौनं सदासनजयः स्थैर्यं प्राणजयः शनैः। प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि। स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसः प्राणधारणा। वैकुण्ठलीलाभिध्यानं समाधानं तथात्मनः। एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथे। बुद्ध्या युञ्जीत शनकैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः" भाग०३।२८अ०।

अष्टाविंशतिवर्गः "मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्च्चनम्। परिचर्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्मानुकीर्त्तनम्। मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव!। सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम्। मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनम्। गीतताण्डववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः। यात्राबलिविधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु। वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम्। ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः। उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्मणि। संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्त्तनैः। गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया। अमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिकीर्त्तनम्। अपि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्यान्निवेदितम्। यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः। तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते। मदर्चां सम्प्रतिष्ठाप्य मन्दिरं कारयेद्दृढम्। पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान्। पूजादीनां प्रवाहार्थं सदा पर्वण्यथान्वहम्। क्षेत्रापणपुरग्रामान् दत्त्वा मत्सार्ष्टितामियात्। प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्मना भुवनत्रयम्। पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात्" भाग०११।२७अ०।

विंशतिवर्गः "सेवितेनानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा। क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः। मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः। भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासङ्गमेन च। महतां बहुमानेन दीनानामनुकम्पया। मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च। आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसङ्कीर्त्तनाच्च मे। आर्जवेनार्य्यसङ्गेन निरहङ्क्रियया तथा। मद्धर्मणो गुणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः। पुरुषस्याञ्जसाभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम्" भाग०३।२९अ०।

एकोनविंशतिवर्गः "सच्छ्रद्धया भगवद्धर्मचर्यया जिज्ञासयाऽऽध्यात्मिकयोगनिष्ठया। योगेश्वरोपासनया च नित्यं पुण्यश्रवःकथया पुण्यया च। अर्थेन्द्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णया तत्सम्मतानामपरिग्रहेण। विविक्तरुच्या परितोष आत्मन् विना हरेर्गुणपीयूषपानात्। अहिंसया पारमहंस्यचर्यया स्मृत्या मुकुन्दाचरिताग्र्यसीधुना। यमैरकामैर्नियमैरनिन्दया निरीहया द्वन्द्वतितिक्षया च। हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेन विजृम्भमाणया। भक्त्या ह्यसङ्गः सदसत्यनात्मनि स्यान्निर्गुणे ब्रह्मणि चाञ्जसा रतिः" भाग०४।२२अ०।

अष्टादशवर्गः "मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च। सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसङ्गतः। ब्रह्मचर्येण मौ-

नेन स्वधर्मेण महीयसा। यदृच्छयोपस्थितेन सन्तुष्टो मितभुक् मुनिः। विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान्। सानुबन्धे च देहेऽस्मिन् कुर्वन्नसदाग्रहम्। ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च। निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो दूरीभूतान्यदर्शनः। उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषेवार्कमात्मदृक्। मुक्तलिङ्गं सदाभासमसति प्रतिपद्यते। सतो बन्धुमसच्चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयम्" भाग॰३ २७अ॰।

षष्ठदशवर्गः "श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्त्तनम्। परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम। आदरः परिचर्य्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम्। मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः। मदर्थेष्वङ्गचेष्टा च वचसा मद्गुणेरणम्। मय्यर्पणञ्च मनसः सर्वकामविवर्जनम्। मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च। इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद्व्रतं तपः। एवं धर्म्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम्। मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते" भाग॰ ११।१९अ॰।

सप्तदशवर्गः "कुर्य्यात् सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन्। मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मात्ममनोरतिः। देशान् पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान्। देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च। पृथक् सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान्। कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः। मामेव सर्वभूतेषु बहिरन्तरपावृतम्। ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथाखममलाशयः। इति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते। सभाजयन् मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः। ब्राह्मणे पुक्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिङ्गके। अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक् पण्डितो मतः। विसृज्य स्मयमानान् स्वान् दृशं व्रीडाञ्च दैहिकीम्। प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोखरम्। यावत् सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते। तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः। नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो भावयतोऽचिरात्। स्पर्द्धासूयातिरस्काराः साहङ्कारा वियन्ति हि" भाग॰११।२९अ॰।

द्वादशवर्गः "गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलाभार्पणेन च। सङ्गेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च। श्रद्धया तत्कथायाञ्च कीर्त्तनैर्गुणकर्मणाम्। तत्पादाम्बुरुहध्यानात् तल्लिङ्गेक्षार्हणादिभिः। हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः। इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत्। एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे। वासुदेवे भगवति यया संलभते रतिम्। विश्रुत्य कर्माणि गुणानतुल्यान् वीर्य्याणि लीलातनुभिः कृतानि। यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति। यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धसत्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम्। मुहुः श्वसन् वक्ति हरे! जगत्पते! नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः। तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः। निर्दग्धबीजानुशयो महीयान् भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम्" भाग॰ ७ ७।

एकादशवर्गः "स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोर्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने। करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये। मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ तद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽङ्गसङ्गमम्। घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते। पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने। कामं च दास्ये न तु कामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः" भाग॰९।४।

दशवर्गः "आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तं च यन्नसौ। तस्यर्ते यत्क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्त्तया। तरवः किं न जीवन्ति भस्त्राः किं न श्वसन्त्युत। न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे। श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः। न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः। बिले बतोरुक्रमविक्रमान् ये न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य। जिह्वाऽसती दार्दुरिकेव सूत! न चोपगायत्युरुगायगाथाः। भारः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम्। शावौ करौ नो कुरुतः सपर्य्यां हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा। बर्हायिते ते नयने नराणां लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये। पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ। जीवञ्छवो भागवताङ्घ्रिरेणुं न जातु मर्त्त्योऽभिलभेत यस्तु। श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः श्वसञ्छवो यस्तु न वेद गन्धम्। तदश्मसारं हृदयं बतेदं यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः। न विक्रियेताथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः" भाग॰२।३अ॰।

नववर्गः "श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्। इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा। क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम्" भाग॰७।५अ॰।

सप्तवर्गः "अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना। तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसम्भृतया चिरम्। ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा। तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना। प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम्। तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः" भाग०३।२७अ०।

षड्वर्गः "वाणी गुणानुकथने, श्रवणौ कथायां, हस्तौ च कर्मसु,मनस्तव पादयोर्नः। स्मृत्यां, शिरस्तव निवास जगत्! प्रणामे, दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम्" भाग० १०।१० अ०।

पञ्चवर्गः "शृण्वतां गदतां शश्वदर्चतां त्वाभिवन्दताम्। नृणां संवदतामन्तर्हृदि भास्यमलात्मनाम्" भाग०१०।८६अ०।

चतुर्वर्गः "तस्मादेकेन मनसा भगवान् सात्वतांपतिः। श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदाः" भाग० १।२ अ०।

त्रिवर्गः "तस्माद्भारत! सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः। श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यश्चेच्छताऽभयम्" भाग०२।१अ० "तस्मात् सर्वात्मना राजन्! हरिः सर्वत्र सर्वदा। श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यो भगवान् नृणाम्" भाग०२।२अ० पुनर्वचनं त्रिवर्गस्यान्तरङ्गतमत्वख्यापनार्थम्"।

"भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्त्तितः। तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी" गारुडे २३१अ०। अथ विशेषलक्षणानि। गौतमीयतन्त्रे "देवतायाञ्च मन्त्रे च तथा मन्त्रप्रदे गुरौ। भक्तिरष्टविधा यस्य तस्य कृष्णः प्रसीदति। तद्भक्तजनवात्सल्यं१ पूजायाञ्चानुमोदनम्२। सुमना अर्चयेन्नित्य३ तदर्थे दम्भवर्जनम्४। तत्कथाश्रवणे रागस्५तदर्थे चाङ्गविक्रिया६। तदनुस्मरणं७ नित्यं यस्तन्नाम्नोपजीवति८। भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्त्तते। स मुनिः सत्यवादी च कीर्त्तिमान् स भवेन्नरः"। पाद्मे कार्त्तिकमाहात्म्ये यमधूम्रकेशसंवादे। "श्रवणं कीर्त्तनं पूजा सर्वकर्मार्पणं स्तुतिः। परिचर्या नमस्कारः प्रेम स्वात्मार्पणं हरौ"। तत्रैवोत्तरे शिवपार्वतीसंवादे "आद्यन्तु वैष्णवं प्रोक्तं शङ्खचक्राङ्कनं हरेः। धारणञ्चोर्द्ध्वपुण्ड्राणां तन्मन्त्राणां परिग्रहः। अर्चनञ्च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा। कीर्त्तनं श्रवणञ्चैव वन्दनं पादसेवनम्। तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम्। तदीयानाञ्च संसेवा द्वादशीव्रतनिष्ठता। तुलसीरोपणं विष्णोर्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः। भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवबन्धविमुक्तये"। किञ्च। "दर्शनं भगवन्मूर्त्तेः स्पर्शनं क्षेत्रसेवनम्। आघ्राणं धूपशेषादेर्निर्माल्यस्य च धारणम्। नृत्यं भगवदग्रे च तथा वीणादिवादनम्। कृष्णलीलाद्यभिनयः श्रीभागवतसेवनम्। पद्माक्षमालादिधृतिरेकादश्यादिजाग— । प्रासादरचनाद्यन्यच्चेयं शास्त्रानुसारतः। लिखिता भगवद्धर्मा भक्तानां लक्षणानि च। तानि ज्ञेयानि सर्वाणि भक्तेर्वै लक्षणानि हि। तेषु ज्ञेयानि गौणानि मुख्यानि च विवेकिभिः। बहिरङ्गान्तरङ्गाणि प्रेमसिद्धौ च तानि यत्। भेदास्तु विविधा भक्तेर्भक्तभावादिभेदतः। मुक्ताफलादिग्रन्थेभ्यो ज्ञेया लिखनैरलम्" "प्रेमभक्तौ च सिद्धाया सर्वेऽर्थाः सेवकाः स्वयम्। भगवांश्चातिवश्यः स्यात्किं ब्रूतेऽस्याः सुलक्षणम्। अथ प्रेमभक्तिलक्षणम्। नारदपञ्चरात्रे "अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसङ्गता। भक्तिरित्युच्यते भीष्मप्रह्लादोद्धवनारदैः"। प्रेमभक्तेश्च माहात्म्यं भक्तेर्माहात्म्यकं परम्। सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमैव निश्चितम्। चिह्नानि प्रेमसम्पत्तेर्बाह्यान्याभ्यन्तराणि च। अथ प्रेमसम्पत्तिचिह्नानि ७मस्कन्धे प्रह्लादस्य बालानुशासने। "निशम्य कर्माणि गुणानतुल्यान् वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि" इत्यादि ४६२६ पृ० दर्शितम्।

एकादशे च कवियोगेश्वरोक्तौ "शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके। गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन् विलज्जो विचरेदसङ्गः। एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः। हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः"। श्रीभगवदुद्धवसंवादे च "कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना। विनानन्दाश्रुकलया शुध्येद्भक्त्या विनाऽऽशयः। वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च। विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति। यथोक्तभक्त्यङ्गको तु भगवच्चरणाम्बुजम्। शरणागतभावेन सकृद्भीतिघ्नमाश्रयेत्" हरिभक्तिविलासे ११विलास०। उत्तमभक्तेर्लक्षणं यथा "अन्याभिलाषिताशून्यं ज्ञानकर्माद्यनावृतम्। आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा"। तथा नारदपञ्चरात्रे। "सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्मलम्। हृषीकेण हृषीकेशसेवनं भक्तिरुच्यते" भाग० ३स्क० च। सा उत्तमा भक्तिः षड्विधा यथा "क्लेशघ्नी

शुभदा मोक्षलघुताकृत् सुदुर्लभा। सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णाकर्षिणी च सा"। तत्राद्या' क्लेशघ्नत्वम् "क्लेशास्तु पाप तद्बीजमविद्या चेति ते त्रिधा"। शुभदत्वं यथा "शुभानि प्रीणनं सर्वजगतामनुरक्तता। सद्गुणाः सुखमित्यादीन्याख्यातानि मनीषिभिः"। मोक्षलघुताकृद् यथा "मनागेव प्ररूढायां हृदये भगवद्रतौ। पुरुषार्थास्तु चत्वारस्तृणायन्ते समन्ततः"। सुदुर्लभा यथा 'साधनौघैरनासङ्गैरलभ्या सुचिरादपि। हरिणा चाश्वदेयेति द्विधा सा स्यात् सुदुर्लभा। सान्द्रानन्दविशेषात्मा यथा "ब्रह्मानन्दो भवेदेष चेत्परार्द्धगुणीकृतः। नैति भक्तिसुखाम्भोधेः परमाणुतुलामपि"। श्रीकृष्णाकर्षिणी यथ "कृत्वा हरिं प्रेमभाजं प्रियवर्गसमन्वितम्। भक्तिर्वशीकरोतीति श्रीकृष्णाकर्षिणी च सा"। सा उत्तमा भक्तिस्त्रिधा यथा "सा भक्तिः साधनं भावः प्रेमा चेति त्रिधोदिता'। साधनभक्तिर्यथा। कृतिसाध्या भवेत् साध्यभावा सा साधनाभिधा। नित्यसिद्धस्य भावस्य प्राकट्यं हृदि साध्यता'। भावभक्तिर्यथा "शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसूर्य्यांशुसाम्यभाक्। रुचिभिश्चित्तमासृण्यकृदसौ भाव उच्यते"। प्रेमभक्तिर्यथा 'सम्यङ्मसृणितस्वान्तो ममत्वातिशयाङ्कितः। भावः स एव सान्द्रात्मा बुधैः प्रेमा निगद्यते" भक्तिरसामृतसिन्धौ पूर्वविभागे।

°योग पु० भक्तिरूपो योगश्चित्तैकाग्रतासाधनम् उपायभेदः। भक्तिरूपे योगे भक्तियोगस्य ज्ञानात् श्रेष्ठत्वम् स्वल्पायाससाध्यत्वात् गीतायामुक्तं यथा

"एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते। ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः" मू०। "द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विभूत्यन्तेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषणस्योपासनमुक्तं सर्वयोगैश्वर्य्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरीश्वरस्य तव चोपासनम्। तत्र तत्रोक्तं विश्वरूपाध्याये तु सकलजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया तच्च दर्शयित्वोक्तवानसि मत्कर्म्मकृदित्यादिना अत्तमयोरुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छामीति अर्जुन उवाच। एवमिति। एवं सततयुक्ता नैरन्तर्य्येण भगवत्कर्म्मादौ यथोक्तेऽर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वा यथादर्शितं विश्वरूपं त्वां पर्य्युपासते ध्यायन्ति ये चाप्यक्षरमिति ते चापि त्यक्तसर्वैषणाः सन्न्यस्तसर्वकर्म्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तसर्वोपाधित्वादव्यक्तमकरणगोचरं यद्धि लोके करणगोचरन्तद्व्यक्तमुच्यते अञ्जेर्धातोस्तत्कर्म्मकत्वादिदं त्वक्षरं तद्विपरीतं शिष्टैश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तद्ये चापि पर्य्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः के अतिशयेन योगविद इत्यर्थः" भा०।

"श्रीभगवानुवाच। मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते। श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः" मू०। "ये त्वक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठन्तु तान् प्रति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ये त्वितरे मयीति। मयि विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्य समाधाय मनः, ये भक्ताः सन्तो मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं नित्ययुक्ता अतीतानन्तराध्यायान्तोक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टया उपेताः ते मे मम मताः अभिप्रेता युक्ततमा इति नैरन्तर्य्येण हि ते मच्चित्ततयाहोरात्रमतिवाहयन्ति अतो युक्तं तान् प्रति युक्ततमा इति वक्तुम्" भा०।

'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्य्युपासते। सर्वत्रगमचिन्त्यञ्च कूटस्थमचलं ध्रुवम्"। "किमितरे युक्ततमा न भवन्ति न, किन्तु तान् प्रति यद्वक्तव्यन्तत् शृणु ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तत्वाच्छब्दागोचरमिति न निर्देष्टुं शक्यते अतोऽनिर्देश्यमव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्य्युपासते परिसमन्तादुपासते उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनन्तदुपासनमाचक्षते। अक्षरस्य विशेषणमाह सर्वत्रगं व्योमवद्व्यापि अचिन्त्यं चाव्यक्तत्वादचिन्त्यं यद्धि करणगोचरं तन्मनसापि चिन्त्यं तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरं कूटस्थं दृश्यमानगुणमन्तर्दोषं वस्तु कूटरूपं कूटसाक्ष्यमित्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके तथा चाविद्याद्यनेकसंसारबीजमन्तर्दोषं मायाव्याकृतादिशब्दवाच्यतया "मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्" "मम माया दुरत्यया" इत्यादौ प्रसिद्धं यत्तत् कूटं तस्मिन् कूटे स्थितं तदध्यक्षतया। अथ वा राशिरिव स्थितं कूटस्थमत एवाचलं यस्मादचलं तस्माद् ध्रुवं नित्यमित्यर्थः" भा०।

"सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः। ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः" मू०। "सन्नियम्येति। सन्नियम्य सम्यक् नियम्य संहृत्य इन्द्रियग्रामं इन्द्रियसमुदाय सर्वत्र सर्वस्मिन् काले समबुद्धयः समा तुल्या बुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयः ते समबुद्धयः ते ये एवंविधा ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः न तेषां वक्तव्यं किञ्चित् मां ते प्राप्नुवन्ति इति ज्ञानित्वादात्मैव मे मतमित्युक्तत्वात् न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं वा वाच्यम्" भा०।
"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्। अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते" मू०। "किन्तु क्लेशोऽधिकतरो यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशोऽधिकस्तथापि अधिकतरस्त्वक्षरात्मनाम्। परमार्थदर्शिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्त अव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्ते आसक्तं चित्तं येषां ते अव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ता हि यस्मादृ्या गतिरक्षरात्मिका दुःखं देहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिरवाप्यते अत क्लेशोऽधिकतर" भा०। "ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पर। अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते" मू०। "अक्षरोपासकानां यद्वर्त्तनं तदुपरिष्टाद्वक्ष्याम ये त्विति। ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे सन्न्यस्य मत्परा अहं परो येषां ते मत्परा. सन्त अनन्येनैव अविद्यमानमन्यदालम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं मुक्ता यस्य सोऽनन्यस्तेनानन्येनैव केवलेन योगेन समाधिना मां ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपासते" भा०। "तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात्। भवामि न चिरात् पार्थ! मय्यावेशितचेतसाम्"। "तेषां किमित्याह तेषामिति। तेषां मदुपासनैकपराणाम् अहमीश्वर समुद्धर्त्ता कुत इत्याह मृत्युसंसारसागरात् मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः स एव सागरवत् सागरो दुस्तरत्वात् तस्मान्मृत्युसंसारसागरादहं तेषां समुद्धर्त्ता भवामि न चिरात् किं तर्हि क्षिप्रमेव हे पार्थ! मय्यावेशितचेतसां मयि विश्वरूपे आवेशितं समाहितं चेतो येषां ते मय्यावेशितचेतसस्तेषाम्" भा०।
"मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय। निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्द्ध्वं न संशयः। अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्। अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय!। अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव। मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि। अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्त्तुं मद्योगमाश्रित। सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान्। श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते। ध्यानात् कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्। अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी। सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः। मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः। यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः। हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः। अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः। सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः। यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति। शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः। समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः। शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः। तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित्। अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः। ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते। श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः" मू० गीता० १२ अ०।

भक्तिरस पु० भक्तिः ईश्वरविषया रतिरेव रसः। तत्स्थायिभावके रसभेदे "विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः। स्वाद्यत्वं हृदि भक्तानामानीता श्रवणादिभिः। एषः कृष्णरतिस्थायिभावो भक्तिरसो भवेत्" इति भक्तिरसामृतसिन्धुः। मुक्ताफले तट्टीकायाञ्च भक्तेरसत्वम् व्यवस्थापितं यथा "भक्तिरसस्यैव हास्यशृङ्गारकरुणरौद्रभयानकबीभत्सशान्ताद्भुतवीररूपेणानुभवात् व्यासादिभिः वर्णितस्य विष्णोर्विष्णुभक्तानां वा चरितस्य नवरसात्मकस्य श्रवणादिना जनितश्चमत्कारो हि भक्तिरस" मुक्ता०। "भक्तिर्विहिताऽविहिता च सैव परा प्रकर्षरेखामापन्ना रसः। यदाहुः। "भावा एवातिसम्पन्नाः प्रयान्ति रसतामभी" इति। भक्तिरसानुभावाश्च भक्त यथा स्वप्रत्नभवात् तम इत्युच्यते स चानुभवो नवधा हास्यादिभक्तिभेदेन हास्यादय एव हि भगवति प्रयुज्यमानाः "तस्मात् केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेदिति" भक्तिलक्षणाक्रान्तत्वात् भक्तिरसपदवीमासादयन्तीति भावः। हास्यादिलक्षणं तु वक्ष्यते। ते चामी नवापि सुखदुःखमोहात्मकत्वैर्गुणव्यतिकरोद्भवाः तथा हि। प्रथमे त्रयो रजोमूला, मध्यास्तु तमोमूलाः, चरमे सत्त्वमूलाः। रतिहासादयो हि रजःप्रभृतीनां विकारा इत्युक्तमेकादशस्य पञ्चविंशाध्याये। तत्रापि प्रथमेषु त्रिषु

क्रमात् सत्त्वसंमिश्रं तमःसंमिश्रं सत्त्वतमःसंमिश्रं च रजोमूलम्। मध्येषु रजोमिश्रं सत्त्वमिश्रं रजःसत्त्वमिश्रञ्च तमः। चरमेषु तमोमिश्रं रजोमिश्रं रजस्तमोमिश्रं च सत्त्वम् ज्ञेयाभिधानक्रमेण चैव क्रमः"। आक्षेपपूर्वकं तस्या रसरूपत्वं तत्र व्यवस्थापितं यथा "तच्च विभावादिरससामग्रीविरहात्र भक्तेः रसत्वम् अत एवाग्रन्थे "एवं भक्तावपि वाच्यमिति" पटद्भिः ग्रन्थादिष्टः। अत उत्तरं पठति। व्यासादिभिरिति। यथेतस्य चरितस्य विष्णुभक्ताः गोप्यादयः श्रवणादिनैत्यादिगत्या दुर्गमकीर्त्तनस्मरणाभिनयात् चमत्कारः सामाजिकानां हि दशादेव सामग्रीको भक्तिरसस्वादनप्रश्नीय इत्यर्थः। तत्रैषा सामग्री केनाप्युपायेन मनोनिवेशः स्थायी चरितश्रवणादय उद्दीपनविभावा विष्णुविष्णुभक्तावालम्बनम् अनुभावास्तु स्तम्भादयो वक्ष्यमाणा यथायोग्य हृत्यादिका व्यभिचारिणश्च। उपायस्तु रतिहासादिः। कविभिर्वर्णितस्येत्यनेन महाकविप्रबन्धनस्यैमाणेष्वेव रसव्यवहारो नान्यत्रेत्युक्तम्। एवमेवैतत् अनुकार्य्येषु हि जानकीरामभद्रादिषु रत्यादिमात्र चमत्कारश्च यद्यपि शृङ्गारादौ कश्चिदस्ति। तथापि तच्च भयानकादावनुपपन्न न तत्र रसव्यवहारः। अत एव च "तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः" इत्यादीनि विशेषणानि। अभिनयैकपदज्ञमानादपि सन्दर्भैः समर्थ्यमानो रसोऽतिस्वदते अत एवोक्तं "कविनाभिनेयश्च तदुपायो हि ...। वस्तुशक्तिमहिम्ना तु मधुरोऽत्र विशिष्यते" इति। यच्च भिनवगुप्तहेमचन्द्राभ्याम् "एवं भक्तावपि वाच्यम्" इत्युक्तं तदसत् रसत्वस्य दर्शितत्वात्। सामग्रीसद्भावेऽपि भक्त्या स्थानसरोऽकताभावशरणम्। न च सगन्धसामीप्य समवर्वविषयत्वात् रसत्वात् चमत्कारितामिति चोद्यं तथा सति सर्वसोच्छेदापातात्। तथा हि श्रोत्रियजरती कांचकादयो हि नाट्यशालाप्रान्तप्रविष्टा अपि चमत्कारभावात् बीभत्सा एव। एव प्रशान्तब्रह्मचारि प्रभृतयः शृङ्गाररसास्वादे बाधकानां नाटरागाणाञ्च नान्तरसवर्णनानमित्युक्तम्। अननुभूतशोकसंयोगानां च करुणरसास्वादावसरे पाषाणप्रस्यतम् तस्मात् शान्तश्चैव रसवर्गेऽपीति भक्तिरसदर्शनम्"।

भक्तिल पु॰ भक्तिं भर्त्तरि लाति ला—क। साधुहये शब्दच॰

भक्तिसूत्र न॰ "अथातो भक्तिजिज्ञासेत्यादिके शाण्डिल्यमुनिप्रणीते सूत्रात्मकग्रन्थे

भक्ष अदने चु॰उभ॰सक॰सेट्। भक्षयति—ते अबभक्षत्—त तस्य ण्यादिस्वमर्थेऽप्येके भक्षति अभक्षीत्। उभयपदित्वसत्येऽन्ये भक्षते अभक्षिष्ट।

भक्ष पु॰ भक्ष—भावे कर्मणि वा घञ्। १अदने २भक्ष्ये च। "वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष" श्रुतिः उक्ता॰ अन्नोदात्ततात्वम् "गाय सोमस्य प्रथमस्य राज्ञः" सि॰कौ॰ धृतश्रुतिः।

भक्षक त्रि॰ भक्ष—ण्वुल्। भक्षणकारके अमरः।

भक्षिका स्त्री भक्ष चुरादौ गत्ये भावे ण्वुच्। भक्षणार्थोदौ "भवानिक्षुभक्षिकामर्हति चक्षे इक्षुभक्षिका मे धारयति" सि॰कौ॰।

भक्ष(क्ष्य)कार पु॰ भ(क्ष)क्ष्यं वा करोति कृ—अण्। भक्ष्यपिष्टकादिविक्रयोपजीविनि आपूपिके भरतः।

भक्षटक पु॰ भक्ष—मा॰अटन् संज्ञायां कन्। गोक्षुरे राजनि॰

भक्षण न॰ भक्ष—भावे ल्युट्। कठिनद्रव्यस्य गलाधःकरणव्यापारे भक्षणप्रकार॰ सुश्रुतोक्तः आहारशब्दे ८६७ पृष्ठादौ दृश्यः। [राजनि॰।

भक्ष(क्ष्य)पत्रा स्त्री भक्ष्यं पत्रमस्याः। ताम्बूलीलतायाम्

भक्षालि पु॰ भक्ष्याणामालिर्यत्र। देशभेदे ततो भवार्थे वुञ्। भाक्षालिक तद्देशभवे त्रि॰।

भक्षिवस् त्रि॰ भक्ष—क्वसु वेदे न द्वित्वम्। भक्षके अथर्व॰ ६।१८। लोके तु बिभक्षिवस् इत्येव त्रि॰ स्त्रियां ङीप् बिभक्षुषी।

भक्ष्य त्रि॰ भक्ष—कर्मणि ण्यत्। १खदनीये "कठिनं विशदनव्यवहार्य्यं भक्ष्यम्" मत्स्यभाष्योक्ते विविक्षावयवे कठिने २खाद्ये च "भक्ष्येण निगीकरणम्" पा॰ निगीकरणद्वारा सामर्थ्यम् इत॰। गुडधानाः।

भक्ष्यालाबू स्त्री कर्म॰। राजालाबूलतायां राजनि॰।

भग पु॰न॰ भज+घ। १सूर्य्ये २अपिमाद्यष्टैश्वर्य्ये ३वीर्य्ये ४यशसि ५श्रियां ६ज्ञाने ७वैराग्ये ८योनौ ९इच्छायाम् १०माहात्म्ये ११यत्ने मेदि॰ १२धर्मे १३मोक्षे १४सौभाग्ये १५कान्तौ १६चन्द्रे च। ज्योतिषोक्ते योनिनक्षत्रदैवते १७पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे १८गुह्यमुष्कयोर्मध्यस्थाने च पु॰। आद्युदात्तताऽस्य ॥१९धने २०पदे ६ न॰निघण्टुः। भगशब्दे दृश्यम्। स्त्रीचिह्नस्य लक्षणभेदादिकं यथा "विस्तीर्णञ्च गभीरञ्च द्विविधं भगलक्षणम्" कुमुदं गजस्कन्धं पद्मगर्भं सुकोमलम्। अकोमलं सुविस्तीर्णं पद्मौते च भगोत्तमाः। शीतलं निम्नमानं च गोजिह्वा कर्कशं परम्" रतिमञ्जरी।

भगघ्न पु॰ भगं तन्नेत्रं हन्ति हन–टक्। १महादेवे "नमस्ते त्रिपुरघ्नाय भगघ्नाय नमो नम" भा॰द्रो॰२॰१अ॰। तस्य दक्षयज्ञकाले तन्नेत्रहारित्वात् तथात्वम्।

भगण पु॰ इत॰। १द्वादशराशीनां समूहे २तद्भोगकाले च। यथाह सू॰ सि॰ "पश्चाद्व्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैः सततं ग्रहाः। जीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः। प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः। परिणाह वशाच्छिन्ना तद्वशाद्भानि भुञ्जते। शीघ्रगस्तान्यथाल्पेन कालेन महताल्पगः। तेषां तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः। विकलानां कला षष्ट्या तत् षष्ट्या भाग उच्यते। तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते" सू॰सि॰। "शीघ्रगतिर्ग्रहस्तानि भान्यल्पेन कालेन भुनक्त्यल्पगति-र्ग्रहो बहुकालेन भुनक्ति, तुल्यराश्यादिभोगो मन्दशीघ्र गतिग्रहयोस्तुल्यकालेन न भवतीति विशेषार्थः। तेषां राशीनां परिवर्त्तेन भ्रमणेन। तुकारात् ग्रहादिगति भोगजनितेन भगणः प्राचीनैरुक्तः। क्रान्तिवृत्ते द्वादश-राशीनां सत्त्वात् तद्भोगेन चक्रभोगसमाप्तेर्यत् स्थान-मारभ्य चलितो ग्रहः पुनस्तत् स्थानमायाति स चक्र-भोग परिवर्त्तसञ्ज्ञोऽपि द्वादशराशिभोगाद्भगण इत्यर्थः। ननु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्य परिवर्त्तसम्भवा-दत्र कः परिवर्त्तावधिभूतः प्रदेश इत्यत आह पौष्णान्त इति। सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयोगतारा-सन्नप्रदेशे सर्वग्रहाणां निवेशितत्वात् तदवधितो ग्रह-चलनाच्च पौष्णस्य रेवतीयोगताराया अन्ते निकटे प्रदेशे तथा च रेवतीयोगतारासन्नाग्रिमस्थानमेवाद्यन्तावधिभूत-मिति भाव" रङ्गनाथः। [१८ अ॰।

भगदत्त पु॰ प्राग्ज्योतिषपुराधीशे नरकासुरपुत्रभेदे कालिकापु॰

भगदा स्त्री स्कन्दानुचरमातृभेदे भा॰श॰४७अ॰। [४१अ॰।

भगदेव पु॰ भगेन दीव्यति दिव–अच्। कामुके भा॰ आनु॰

भगदैवत न॰ भगो योनिः दैवतं यस्य। पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे तस्या योनिदेवताकत्वात् तथात्वम्। अणुपाशब्दे दृश्यम्। तच्च षडक्षतिजन्मनक्षत्रं यथाह ज्यो॰त॰ "विशाखा मघरतीयामि२४ वैष्णव२२ भगदैवतम्११। पुष्या पौष्णा२७ यमः२ षर्विं॰ जन्मभान्यर्कत क्रमात्"। [हरम्।

भगनन्दन पु॰ इत॰। ऐश्वर्येणानन्दयुक्ते विष्णौ भगहनुशब्दे

भगनन्दा स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा॰ श॰ ४७ अ॰।

भगनेत्रघ्न पु॰ भगनेत्रं हन्ति दक्षयज्ञकाले हन–टक्। महादेवे भा॰ अनु॰ १४१अ॰। भगनेत्रापहादयोऽप्यत्र

भगन्दर पु॰ भगं गुह्यमुष्कमध्यस्थानं दारयति दृ–णिच्–खच् मुम् खचि ह्रस्वः। स्वनामख्याते रोगभेदे। भावप्र॰ तन्नि-दाननिरुक्त्यादिकमुक्तं यथा "अथ भगन्दरस्य पूर्वरूपसहितं स्वरूपमाह। "कटीक-पालयोस्तोददाहकण्डूरुजादयः। भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे। गुदस्य द्व्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पीडकार्त्तिकृत्। भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्च-विधो भवेत्"। आर्त्तिकृत् पीडाकृत्। पञ्चविधः वाति-कपैत्तिकश्लैष्मिकसान्निपातिकशल्यजभेदैः। अथ गन्दर-शब्दस्य निरुक्तिमाह भोज "भगन्दर समन्ताच्च गुदं वस्तिं तथैव च। भगवद्दारयेद्यस्मात् तस्मादेष भग-न्दरः"। भजन्त्यनेनेति भगो मेहनम्। भजन्त्यस्मिन्निति भग योनिः। अत्र भगशब्देन द्वयमपि कथ्यते। भगवत् योनिवत्। अथ वातिक शतपोनकसंज्ञ भग-न्दरमाह। "कषायरूक्षैरतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पि-डकां करोति याम्। उपेक्षणाद्वातमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनीम्। तत्रागमो मूत्रपुरीष-रेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत्"। दारुणम् क... दारुणरुक्। व्रणैरनेकैः सूक्ष्ममुखैः। शतपोनकं शत-पोनकश्चालनी तत्तुल्यम्। अथ पैत्तिकमुष्ट्रग्रीवसंज्ञमाह "प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिडकां गुदे गताम्। तदाशुपाका हिमपूतिवाहिनी भगन्दरं चोष्ट्रशिरोधरं वदेत्"। आशुपाका हि मपूतिवाहिनी शीघ्रपाकासदुर्गन्धवाहिनी च। तदा भगन्दरमुष्ट्र शिरोधरं वदेत्। उष्ट्रग्रीवसंज्ञा च पिडकागतेन वक्रतयोष्ट्रग्रीवाकत्वेन। अथ श्लैष्मिक परिस्राविसंज्ञ-माह। "कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः। श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः"। कठिनः पिडकावस्थायाम्। परिस्रावी निरन्तरस्रावशीलः। अथ सान्निपातिक शम्बूकावर्त्तसंज्ञमाह। "बहुवर्णरुजा स्रावा पिडका गोस्तनोपमा। शम्बूकावर्त्तगतिकः शम्बू-कावर्त्तकोमतः" बहुवर्णरुजास्रावा बहुशब्दो वर्णा-दिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते गतिः स्रावमार्गः। अथ शल्यज उन्मार्गसंज्ञमाह। "क्षताद्गतिं पायुगता विवर्द्धते ह्युपेक्षणात् स्युः क्रमयो विदार्य ते। प्रकुर्वत मार्गमने-कधामुखैर्यैरुन्मार्गभगन्दरं वदेत्"। क्षतात् कण्टकादिना नखेन कण्डूयनादिना वाऽभिघातात्। गतिः स्रावः उन्मार्गभन्दरम् एतस्य तिर्यक्गमनमार्गः पुरी-

मादिनिर्गमादुन्मार्गश्च" । कष्टसाध्यमसाध्यञ्चाह "घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः । तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः । वातमूत्रपुरीषाणि क्रमशश्च क्षरन्ति यम् । भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम्" ।

भगभक्त त्रि॰ भगे धने भक्तः । धनरते ऋ॰ ११२४।५ ।

भगभक्षक पु॰ भगेन तद्व्यापारोपपादनेन भक्षति भक्ष–ण्वुल् । (कोटना)ख्याते नायकयोर्मेलके ।

भगल त्रि॰ भगं तद्व्यापारं लाति–ला–क । भगव्यापारव्यापृते ततः अरीहणा॰ चतुरर्थ्यां वुञ् । भागलक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ ।

भगशास्त्र न॰ भगव्यापारबोधकं शास्त्रम् शा॰त॰ । कामशास्त्रे

भगवत् पु॰ भगम् "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना" इत्युक्तम् अस्त्यस्य मतुप् मस्य व ॥१ऐश्वर्यादियुक्ते परमेश्वरे २बुद्धे अमरः तस्य षडभिज्ञत्वात् भगरूपैश्वर्यादियोगाच्च तथात्वम् । अस्य सम्बोधने भगो इत्येव भजादौ तस्य विसर्गस्य लोपः । ३दुर्गायां स्त्री ङीप् । "सेव्यते या सुरैः सर्वैस्तांश्चैव भजते यतः । धातुर्भजेति सेवाया भगवत्येव सा स्मृता" देवीपु॰ ४५ अ॰ ।

भगवद्गीता स्त्री ६त॰ । भीष्मपर्वान्तर्गते अष्टादशाध्यायात्मके कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगसूचके ग्रन्थे ।

भगवद्दृश्य त्रि॰ भगवानिव दृश्यते दृश–कर्मणि क्यप् । भगवत्तुल्ये । "श्रुत मे भगवद्दृश्येऽभ्यसरति लोकमात्मवित्" छा॰ उ॰ । [विष्णौ "भगघ्ना भगवान् "रत्नपुस॰ ।

भगहन् पु॰ भगनेत्रस्य अदितेराख्ये हन्–क्विप् ।

भगाङ्कुर पु॰ भगे गुह्यस्थानेऽङ्कुर इव । अर्शोरोगे शब्दार्थक॰

भगाधान न॰ ६त॰ । १भाग्यताधाने २सौभाग्ये च हरिवं॰ १२४ अ॰ ।

भगाल न॰भज–कालन् न्यङ्क्वा॰कुत्वम् । १नरमस्तके २नरकपाले उज्ज्वल॰ । तत अस्त्यर्थे इनि । भगालिन् कपालधारके शिवे त्रिका॰ भगालशब्दे परे द्विगौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर पञ्चभगाल॰ । द्विगुभिन्ने तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरत्वेन अन्तोदात्ततास्य ।

भगिनी स्त्री भगं यत्नः पित्रादीनां कृत्यतयाऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । १सोदरायाम् स्वसरि अमर॰ । "भगिनीशुल्कं सोदर्याणाम् दायभाग । २स्त्रीमात्रे च उज्ज्वल॰१भ ज्यान्तिस्त्रीमात्रेऽपि तेन सर्वस्त्रीणां तत्पदेन सम्बोधनं विहितम् । "परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः । तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च" मनुः ।

भगीरथ पु॰ सूर्यवंश्ये नृपभेदे "असमञ्जसस्तु तनयो ह्यंशुमान्नाम विश्रुतः । तस्य पुत्रो दिलीपस्तु दिलीपात्तु भगीरथः । येन भागीरथी गङ्गा तपः कृत्वाऽवतारिता" मत्स्यपु॰ १२ अ॰ । [भेता॰ स॰ ।

भगेश पु॰ ६त॰ । ऐश्वर्यादेरीश्वरे "धर्मार्थं पापहरं भगेशम्"

भगोल पु॰ भानां नक्षत्राणां गोलाकारः पदार्थः । राशिचक्रे तस्य भ्रमणभेदादिकं सू॰ सि॰ उक्तं यथा

"सव्यं भ्रमति देवानामपसव्यं सुरद्विषाम् । उपरिष्टाद् भगोलोऽयं व्यक्षे पश्चान्मुखः सदा" सू॰ सि॰ । "अयं प्रत्यक्षो भगोलो नक्षत्राधिष्ठितमूर्तगोलो देवानां मेरोरुत्तराग्रवर्तिनां सव्यम् पूर्वादिक्रममार्गेणेत्यर्थः । भ्रमति भ्रमं परिवर्तं करोतीत्यर्थः । दैत्यानां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्तिनामपसव्यं पूर्वादिदिगुत्क्रममार्गेण । पूर्वोत्तरपश्चिमदक्षिणक्रमेणेत्यर्थः । नक्षत्राधिष्ठितगोलो भ्रमति । व्यक्षे निरक्षदेशेषु जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । उपरिष्टान्मस्तकोर्ध्वमध्यभागे भगोलः पश्चान्मुखः पश्चिमदिगभिमुखः सदा नित्यं परिभ्रमति भगोलस्य ध्रुवमध्यस्थत्वेन भ्रमणात् तयोस्तत्र क्षितिजस्थत्वाच्च" रङ्ग॰ । तस्य प्रत्यक्षदर्शनार्थं सि॰ शि॰ भगोलबन्धप्रकारमाह यथा

"इदानीं भगोलबन्धमाह । "याम्योत्तरक्षितिजवद् वलयं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिबद्धम् । नाड्याख्यमालयमवृत्तवदत्र तौय नाड्याख्यं च विषुवद्वलयं तदेव" मू॰ । इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह । "क्रान्तिवृत्तं विधेयं स्वदोर्ज्या धमत्वत्र भाजुगं माधं कुम्भ भानुतः । क्रान्तिपातः प्रतीप तथा प्रस्फुटाः क्षेपपाताश्च तत्स्थानकान्यङ्कयेत्" । इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य निवेशनमाह । "क्रान्तिपाते च पाताङ्कपट्टान्तरे नाडिकावृत्तलग्नम् विदध्यादिदम् । पातत प्राक्त्रिभे सिंहभागैरुदग् दक्षिणे तैश्च भागैस्त्रिभागेऽपरे" । इदानीं विमण्डलमाह । "नाडिकामण्डले क्रान्तिवृत्ते तथा क्षेपवृत्तं न्यसेत् । क्षेपवृत्तं तु राशिङ्कितं तत्र च क्षेपपातेषु चिह्नानि कृत्वोक्तवत् । क्रान्तिवृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च क्षेपपाते समङ्के च कृत्वा युतिम् । क्षेपपातात्पुनः पृष्ठतश्च त्रिभे क्षेपभागैः स्फुटैः सौम्ययाम्ये न्यसेत् । सीमकर्त्त्वेन मन्दाक्षिमत्त्वात्पुनः पुनः परक्षेपभागाः पृथक्षाः स्फुटाः । क्षेपवृत्तानि सर्वाणि विदध्यात् पृथक् स्वस्वसत्वे भवन्तीन्दुपूर्वाः पुनः" ।

इदानीं क्रान्तिं विक्षेपं चाह। "नाडिकामण्डलात् तिर्य्यगपमः क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिवृत्ताच्छरः। क्षेपवृत्तावधिस्तिर्य्यगेवं स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपमः"। इदानीं क्रान्तिपातानां विषुवत्क्रान्तिवलययोः सम्पातः क्रान्तिपातः स्यात्। तद्भगणाः सौरोक्ता व्यस्ता अयुतत्रयं कल्पे। अयनचलनं यदुक्तं मुञ्जालाद्यैः स एवायम्। तत्पक्षे तद्भगणाः कल्पे गोऽङ्गर्त्तुनन्दगोचन्द्राः। तत् संजातं पातं क्षिप्त्वा खेटेऽपमः साध्यः। क्रान्तिवशाच्चरमुदयाश्चरदलकालापमे ततः क्षेप्यः"। इदानीं विक्षेपपातानाह। "एवं क्रान्तिविमण्डलसंपाताः क्षेपपाताः स्युः। चन्द्रादीनां व्यस्ताः क्षेपानयने तु ते योज्याः। मन्दस्फुटो द्राक् प्रतिमण्डले हि शशी भ्रमत्यत्र च तस्य पातः। पातेन युक्ताद्गणितागतेन मन्दस्फुटात् खेचरतः शरोऽस्मात्। पातेऽथ वा शीघ्रफलं विलोमं कृत्वा स्फुटात् तेन युताच्छरोऽतः। चन्द्रस्य कक्षावलये हि पातः स्फुटाद्विधोर्मध्यमपातयुक्तात्"। इदानीं ज्ञशुक्रयोर्विशेषमाह "ये चात्र पातभगणाः पठितास्तु ज्ञभृग्वोस्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरधिकाः यतः स्युः। तस्मात् चलार्थमुदिताश्चलकेन्द्रयुक्तौ पातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ। चलाद्विशोध्य किल केन्द्रमिदं सपातं तयोश्चरस्तु योज्यः। अतश्चलात् पातयुताज्ज्ञभृग्वोः सुधीभिराद्यैः शरश्चिरुक्ताः। स्फुटो न शीघ्रोच्चयुतौ स्फुटौ तयोः पातौ भगोले स्फुट एव पातः"। इदानीं चन्द्रगोले विशेषमाह। "चन्द्रस्य गोले कथितापमण्डलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितम्। निबध्य शीघ्रप्रतिवृत्तमस्मिन् विमण्डलं तत्पठितैः शरांशैः। मध्योऽत्र पातोऽत्र सदा ज्ञभृग्वोः स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतस्तु देयः"। इदानीमहोरात्रवृत्तमाह। "इष्टचितक्रान्तितुल्येऽन्तरे सर्वतो नाडिकास्वादहोरात्रवृत्ताख्यम्। तत्र बद्धा घटीनां च षष्ट्याङ्कवेद्द्वयस्य विष्कम्भखण्डं द्युजीवा मता। इदानीमन्यदाह। "अथ कल्प्या मेषाद्या अनुलोमं क्रान्तिपाताद्वा। एवं मेषादीनां द्युरात्रवृत्तानि वशीवात्। नाडीवृत्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि क्रमोत्क्रमात् तानि"। इदानीमस्योपसंहारमाह "एष भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः। क्रान्त्यापमण्डले वा स्वस्वाधारैरधश्च तस्यैव। चन्द्रादीनां कक्षा भगोलमध्यादूर्ध्वनाभकाश्चाराः। बद्ध्वा भगोलमेवं यष्ट्यां यष्टिं खगोलनाभिकान्तः। प्रक्षिप्य भ्रमयेत् तं यष्ट्याधारं स्थिरौ खद्रगोलौ" सि॰ शि॰।

भग्न त्रि॰ भन्ज–क्त। १लतावयवभेदे २रोगभेदे हेमच॰।

तन्निदानभेदादिकं सुश्रुते उक्तं यथा

"अथातो भग्नानां निदानं व्याख्यास्यामः। पतनपीडनप्रहाराक्षेपणव्यालमृगदशनप्रभृतिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थ्नां भङ्गमुपदिशन्ति तत् तु भङ्गजातमनुसार्य्यमाणं द्विविधमेवोत्पद्यते सन्धिमुक्तं काण्डभग्नञ्च। तत्र सन्धिमुक्तमुत्पिष्टं विश्लिष्टं विवर्त्तितमवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्य्यक्क्षिप्तमिति षड्विधम्। तत्र प्रसारणाकुञ्चनविवर्त्तनाक्षेपणाशक्तिरुग्रुजत्वं स्पर्शासहत्वं चेति सामान्यं सन्धिमुक्तलक्षणमुक्तम्। विशेषेणोत्पिष्टे सन्धावुभयतः शोफो वेदनाप्रादुर्भावो विशेषतश्च नानाप्रकारा वेदना रात्रौ प्रादुर्भवन्ति। विश्लिष्टेऽल्पशोफो वेदनासातत्यं सन्धिविक्रिया च। विवर्त्तिते तु सन्धिपार्श्वापगमनाद्विषमाङ्गता वेदना च। अवक्षिप्ते सन्धिविश्लेषस्तीव्ररुजत्वञ्च। अतिक्षिप्ते द्वयोः सन्ध्यस्थ्नोरतिक्रान्तता वेदना च। तिर्य्यक्क्षिप्ते त्वेकास्थिपार्श्वापगमनमत्यर्थं वेदना चेति। काण्डभग्नमत ऊर्द्धं वक्ष्यामः कर्कटकमश्वकर्णं चूर्णितं पिच्चितमस्थिच्छल्लितं काण्डभग्नं मज्जानुगतमतिपातितं वक्रं छिन्नं पाटितं स्फुटितमिति द्वादशविधम्। श्वयथुबाहुल्यं स्पन्दनविवर्त्तनस्पर्शासहिष्णुत्वमवपीड्यमाने शब्दः स्रस्ताङ्गता विविधवेदनाप्रादुर्भावः सर्वास्ववस्थासु न शर्म्मलाभ इति समासेन काण्डभग्नलक्षणमुक्तम्। विशेषतस्तु सम्मूढमुभयतोऽस्थिमध्यभग्नं ग्रन्थिरिवोन्नतं कर्कटकम्। चूर्णितमस्थि तत् तु शब्दस्पर्शाभ्यां बोद्धव्यम्। पिच्चितं पृथुतामुपगतमल्पशोफम्। पार्श्वयोरस्थिहीनोन्नतमस्थिच्छल्लितम्। वेल्लितं प्रकम्पमानं काण्डभग्नत्वम्। अस्थ्नश्चयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जानमनुप्रयातीति मज्जानुगतम्। अस्थि निःशेषतश्छिन्नमतिपतितम्। आभुग्नमविमुक्तास्थि वक्रम्। अन्यतरपार्श्वावशिष्टं छिन्नम्। पाटितमणु बहुविदारितं वेदनावच्च। शूकपूर्णमिवाध्मातं विपुलं विस्फुटीकृतं स्फुटितमिति। तेषु चूर्णितच्छिन्नातिपातितमज्जानुगतानि कृच्छ्रसाध्यानि कृशवृद्धबालानां क्षतक्षीणकुष्ठश्वासिनां सन्ध्युपगतञ्चेति। भवन्ति चात्र "भिन्नं कपालं कट्यान्तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतम्। जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्जयेत् तच्चिकित्सकः। असंश्लिष्टं कपालन्तु ललाटे चूर्णितञ्च यत्। भग्नं

कन्याकरे मध्ये पृष्ठे मूर्ध्नि च वर्जयेत् । आदितो यच्च दुर्ज्ञातमस्थिसन्धिरथापि वा । सम्यक् संहितमप्यस्थि दुर्न्यासाद् दुर्निबन्धनात् । सङ्क्षोभाद्वापि यद्गच्छेद्विक्रियां तत् तु वर्जयेत् । भग्नस्य वयसोऽवस्थास्तिस्रो याः परिकीर्त्तिताः । तत्र स्थिरो भवेज्जन्तुरूपक्रान्तो विजानता । तरुणास्थीनि नम्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु । कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च" ।

भग्नपाद् न॰ ज्यो॰त॰ उक्ते कृत्तिकादिनक्षत्रेष्वस्य नक्षत्रस्य तृतीयपादस्य आद्यपादस्य वा राश्यन्तरघटकता तादृशे नक्षत्रे । "पुनर्वसूत्तराषाढाकृत्तिकोत्तरफल्गुनी । पूर्वभद्रा विशाखा च षडेते पुष्कराः स्मृताः भग्नपादस्य योगात्" ।

भग्नपृष्ठ त्रि॰ भग्नं पृष्ठं यस्य । १त्रुटितपृष्ठके २सम्मुखे च त्रिका॰ ।

भग्नप्रक्रम पु॰ भग्नः प्रक्रमो यत्र । काव्यगते वाक्यदोषभेदे १७६३।६४ पृ॰ दोषशब्दे दृश्यम् । तदुदाहरण सा॰द॰ "एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यै रावणः प्रत्यभाषत" अत्र वच धातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितं तेन "रावणः प्रत्यवोचतेति" पाठो युक्तः । एवञ्च सति न कथितपदत्वदोषः तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् इह हि वचनप्रतिवचनयोरुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वम् । यथा "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" इत्यत्र । यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदाऽन्योऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति । यथा वा । "ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् । सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः" । अत्र "अस्मा इति" इदमा प्रक्रान्तस्य तेनैव तत्समानाभ्यामेतदट शब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा । उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम्" । अत्र "मिता भूः पत्यापां स च पतिरपामिति" युक्तः पाठः । एवं "यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा । निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः" अत्र सप्तमीविहितमित्युचितम् । अत्राद्ययोः प्रकृतिविषयः प्रक्रमभेदः । तृतीये पर्यायविषयः चतुर्थे प्रत्ययविषयः" ।

भग्नसन्धि पु॰ भग्नः सन्धिरत्र । रोगभेदे गरुडपु॰१५७अ॰

भग्नसन्धिक न॰ भग्नः सन्धिः सन्धानमनयोर्यत्र कप् । तक्रे (घोल) शब्दच॰ ।

भग्नात्मन् पु॰ ६त॰ । चन्द्रे मन्दचन्द्रिका । तस्य शाप्यमति पदादिक्रमेण एकैककलाविच्छेदेन भग्नदेहत्वात् तथात्वम्

भग्नाश त्रि॰ ६त॰ । १हताशे १इष्टविषयाया इच्छायाः प्रतिघातयुक्ते ।

भग्नी स्त्री भगिनी+पृषो॰ । भगिन्यां द्विरूपकोषः ।

भङ्कारी स्त्री भमित्यव्यक्तशब्दं करोति कृ–अच् गौरा॰ङीष् । मशकाविकायां दंशे त्रिका॰ ।

भङ्ग पु॰ भन्ज–भावादौ घञ् । १तरङ्गे अमरः २पराजये । ३खण्डे ४रोगभेदे मेदि॰५कौटिल्ये ६भये ७पत्ररचनाभेदे हेम॰। ८गमने ९जलनिर्गमे च अजयपालः १०भाङ्गायाम्, अमरः । ११गणाख्ये १२गन्धे लिवतायां (तेउडी) १३विजयायाञ्च (भाङ) स्त्री । १४रोगमात्रे पु॰राजनि॰।

भङ्गकार पु॰ अविचिन्तो न्यपस्य १पुत्रभेदे भा॰ आ॰ ९४ अ॰ । २सत्राजित्पुत्रभेदे हरिव॰ ३८ अ॰ ।

भङ्गवासा स्त्री भङ्गे इति भास सौरभं यस्याः । हरिद्रायां शब्दरत्ना॰ तस्याः पेषणे एव वासनावत्त्वात्तथात्वम् ।

भङ्गसार्थ त्रि॰भङ्गः खण्डितः सार्थः मायायुतत्वात् यस्य । कुटिले हारा॰ । [र्थं

भङ्गाकट न॰ भङ्गाया रजः भङ्गा+रजसि कटच् । भङ्गारेणौ ।

भङ्गान पु स्त्री भङ्गेन तरङ्गेण अनिति अन–अच् । (भाकुम) मत्स्यभेदे शब्दमा॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

भङ्गारी स्त्री भमित्यव्यक्तं गिरति गॄ–अच् गौरा॰ ङीष् । दंशे त्रिकाण्डे पाठान्तरम् ।

भङ्गासन पु॰ नृपभेदे तत्कथा भा॰ अनु॰ १२अ॰ ।

भङ्गि(ङ्गी) स्त्री भन्ज–इन् न्यङ्क्वा॰ कुत्वम् वा ङीप् । १विच्छेदे २कौटिल्ये ३विन्यासे ४कल्लोले ५भेदे ६व्याजे च ।

भङ्गिमन् पु॰ भङ्ग+भा॰ स्वार्थे इमनिच् । भङ्ग्याम् ।

भङ्गुर त्रि॰भन्ज–घुरच् । १स्वयं भञ्जनशीले अटा॰ २कुटिले ३नदीनां वक्रे च शब्दमा॰ ४प्रियङ्गौ ५अतिविषायाम् च (आतइच्) स्त्री राजनि॰ ।

भङ्ग्य न॰ भङ्गाया भवनं क्षेत्रं तत्र भवति वा यत् । भङ्गाभवनयोग्ये क्षेत्रे २भङ्गार्हे त्रि॰ ।

भचक्र न॰ भानां नक्षत्राणां राशीनां वा चक्रम् । १राशिचक्रे २नक्षत्रचक्रे च "भ्रमावर्त्तो भचक्रेऽस्मिन् ध्रुवो नाभौ व्यवस्थितः । धाराचक्रे स्थितौ भौमौ चक्रजीवशनैश्चराः । राहुकेतुरगस्त्यश्च नक्षत्राण्यथ राशयः । यदा दिवं, ए दशाग्र मेरोर्भूगोलकोल्वणः । छाया भवेत्तदा रात्रि अद्य तद्विरहाद्दिनम् । सूर्येन्द्वाद्यरागस्य गोल छायया भवेत् । अन्योन्ययोस्तयोरेव आवयोरेव ता

स्यात्। यावमोक्षौ तु जायेते तस्मात् पूर्वपश्चिमौ। तत्र पुनर्दक्षिणाङ्गाग्रं कृतो राजोऽस्तु विष्णुना" वह्निपु०। अधिकं भगीरथशब्दे दृश्यम्।

भज भागे पृथक्करणे सेवायाञ्च भ्वा० उभ० सक० अनिट्। भजति-ते अभाक्षीत् अभक्त बभाज भेजतुः भेजे। [त

भज पाके दाने च चु० उ० सक० सेट्। भाजयति-ते अबीभजत्

भज दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् इदित्। भञ्जयति-ते अबभञ्जत्-त

भजमान त्रि० भज-शानच्। १न्यायागतद्रव्यादौ २विभाजके ३सेवके च। ४सात्वतो नृपस्य कौशल्यागर्भजाते ४पुत्रभेदे पु० हरिव० ३८अ०।

भजि पु० भज-धात्वर्थनिर्देशे इन्। १भजधातौ। इन्। सात्वतो नृपस्य २पुत्रभेदे भाग० ६।२४।४श्लो०। हरिव० ३८ अ०। भजिन् इति पाठान्तरम् तत्रार्थे

भजेन्य त्रि० भज-बा० कर्मणि एन्य। भजनीये भाग० ५।१७।२०

भजेरथ पु० राजभेदे ऋ० १।६०२।

भञ्जनक पु० मुखरोगभेदे "वक्रं वक्त्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते। कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः" माधवकरः।

भञ्जनागिरि पु० ६त०। किपुलुका० दीर्घः। पर्वतभेदे

भञ्जरु पु० भञ्ज-बा० उरु। देवकुलोद्भवे वृक्षे त्रिका०।

भञ्जा स्त्री अन्नपूर्णायाम् रुद्रयामले।

भट भृतौ कर्ममूल्यग्रहणे भ्वा० पर० सक० सेट्। भटति। अभा टीत्-अभटीत्। यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति। भाटं न दद्यात् दाप्योऽसावरूढ्यापि भाटकम्" इत्यमत्र।

भट भाषणे भ्वा० पर० सक० सेट्। भटति अभा(भ)टीत्।

भट पु० भट-अच्। १योद्धरि अमरः "तद्भटचातुरीतुरी" नैष०। २म्लेच्छभेदे हेम० ३वीरे ४नीचभेदे ५राक्षसे च मेदि० ६इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) स्त्री रत्न०।

भटित्र न० भट-इत्र। शूल्यपक्वे मांसादौ (काबाब) अमरः।

भट्ट पु० भट-तन्। स्तुतिपाठवृत्तियुते (भाट) १जातिभेदे "वैश्यायां शूद्रवीर्येण पुमानेको बभूव ह। स भट्टो वावदूकश्च सर्वेषां स्तुतिपाठकः" ब्रह्मवै० ब्रह्मख० ७अ०। "क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां भट्टो जातोऽनुवाचकः"। तेन २विविधा जातिः। ३स्वामिनि, ४वेदाभिज्ञे ५पण्डिते च। भट्टश्च मताभिधः मीमांसकभेदः तन्मतं च १०। ८० दर्शितम्। दिङ्मात्रं मीमांसकभेदेन दर्शितं यथा "ह च सामादिदर्शनेन स्वर्गकाम इत्यादि वाक्येन स्व-

र्गमुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते। तथाहि यजेते-त्यत्रास्त्यंशद्वयं यजिधातुः प्रत्ययश्च। प्रत्ययेऽप्यस्त्यंश-द्वयमाख्यातत्वं लिङ्त्वञ्च। तत्राख्यातत्वं दशलकार-साधारणं लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे। उभाभ्यामप्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते। भावना नाम भवितुर्भवनानु-कूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः। सा द्विधा—शाब्दी आर्थी चेति। तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दी भावना। सा च लिङंशेनोच्यते लिङ्श्रवणेऽयं मां प्रवर्त्तयति मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः। यद्यस्माच्छब्दान्नियत प्रतीयते तत् तस्य वाच्यं यथा गामानयेत्यस्मिन् वाक्ये यथा गोशब्दस्य गोत्वम्। स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषाभिप्राय-विशेषः वैदिकवाक्येषु पुरुषाभावात् लिङादिशब्दनिष्ठ एव। अतएव शाब्दी भावनेति व्यपदिश्यते। सा च भावनांशत्रयमपेक्षते—साध्यं साधनमितिकर्त्तव्य-ताञ्च। किं भावयेत्? केन भावयेत्? कथं भाव-येत्?—इति तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयो-पेता आर्थी भावना साध्यत्वेनान्वेति, एकप्रत्यय-गम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः लिङ्गादीनामेकप्रत्ययगम्य-त्वेऽप्ययोग्यत्वान्न साध्यत्वेनान्वयः। साधनाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेनान्वेति, तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन तत्पूर्वमपि तस्याः शब्दे सत्त्वात् किन्तु भावनाज्ञापकत्वेन शब्दभावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वेन वा। इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायामर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्यमिति-कर्त्तव्यत्वेनान्वेति। प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्थी भावना। सा चाख्यातवाच्या, आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात्। साप्यंशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमिति-कर्त्तव्यताञ्च। किं भावयेत्? केन भावयेत्? कथं भाव-येत्? इति। तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं साध्य-त्वेनान्वेति। साधनाकाङ्क्षायां यागादि करणत्वेना-न्वेति, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातमिति-कर्त्तव्यत्वेनान्वेति"।

भट्टाचार्य्य पु० भट्टश्चासावाचार्य्यश्च उदयनाचार्य्यश्च तौ तुल्यतया तन्नामाभिज्ञतया वाऽस्त्यस्य। ततभट्टेन उदयनाचार्य्येण च १तुल्ये २अधीतशास्त्राभिज्ञे च। इनः। इतयोः हि० द०। "तार्किकाणां भिषक्शाद भट्टाचार्य्य भविष्यतः"।

भट्टार त्रि० भट्टं स्वामित्वमृच्छति ऋ-अण्। १पूज्ये

दीनं मया कृतम्। तदनेन चरुणा धातुत्रययुतेन च। सक्षौमाम्बरयुक्तेन सादर्शपादुकेन च। आसनेन सच्छत्रेण चामरोपानहेन च। सदानन्दविधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः। एवमुच्चार्य्य तन्दद्याद् द्विजाय हरिरूपिणे। गोप्येन विधिना दद्यान्नैवसंख्या न कीर्त्तयेत्। अकीर्त्तिते कोटिगुणायुतं फलं प्रगोपिते कल्पगुणैर्न संशयः। इतीदमन्यस्य न कीर्त्तयेत् सुधीः निधानमध्ये निहितञ्च यद्वत्। एवं कृते स्यान्मनुजः कृतात्मा तपेत्सदा स्यान्मरणं कदाचित्। प्रयाति विष्णोः पदमव्ययं तत् शिवात्मकानन्दमयं सुखाप्यम्" ।

भद्रपदा स्त्री ब०व० भद्रस्य वृषस्येव पदं यासाम्। पूर्वोत्तरभाद्रपदासु तारासु०। तत्र जातः अण् उत्तरपदवृद्धिः। भाद्रपाद तज्जाते त्रि०।

भद्रपर्णा स्त्री भद्रं पर्णमस्याः अजादि० टाप्। १कटम्भरावृक्षे शब्दमाला। २प्रसारिण्याम् अमरः। ३गाम्भार्य्याञ्च जटाध०। ङीप्। [पीठभेदे भद्र शब्दे दृश्यम्।

भद्रपीठ पुंन० भद्रार्थं पीठः। नृपदेवादीनामभिषेकार्थे

भद्रबलन पु० भद्रं वलनं बलमस्य। बलरामे शब्दमा०।

भद्रब(व)ला स्त्री भद्राय बलति चलति ब(व)ल—अच्। (गन्धभादाल) १लताभेदे २गन्धिकायां, ३माधवीलतायाञ्च अमर। ४बलायां राजनि०। [न्यासभेदे भा०आ०६६अ०

भद्रभीमा स्त्री कश्यपपत्न्या दक्षसुतायाः क्रोधायाः जाते क०

भद्रमल्लिका स्त्री कर्म०। मल्लिकाभेदे नवमल्लिकायाम् शब्दमाला।

भद्रमुख त्रि०भद्रं मुखं तद्व्यापारोऽस्य कप्। शुभकारिणि "ततो भद्रमुखात्मा च स्यासे स्थाणुरिवाचल" मार्कपु० १५८०।

भद्रमुञ्ज पु० कर्म०। शरभेदे भावप्र०।

भद्रमुस्तक पु० कर्म०। नागरमुस्तके। अमरः।

भद्रमुस्ता स्त्री कर्म०। भद्रमुस्तके "भद्रमुस्ता च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः। मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम्। कषायं कफपित्तास्रतृड्ज्वरारुचिजन्तुहृत्। अनूपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत् प्रशस्यते। तत्रापि मुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरमुस्तकम्" भावप्र०।

भद्रयव पु० भद्रो यव इव। इन्द्रयवे अमर।

भद्ररथ पु० कलियुगस्थे हर्य्यङ्गनृपस्य पुत्रे हरिवं० ३१अ०।

भद्ररेणु द्वन्द्व०। ऐरावते गजे त्रिका०।

भद्ररोहिणी स्त्री भद्रार्थं रोहति रुह—णिनि ङीप्। कटुरोहिण्यां (कटकी) सुश्रुतः तस्याः भद्रदायकत्वात् तथात्वम्। "दार्वी त्वक् पिप्पली शुण्ठी वाचागमयवैः एतत्। संयुक्तं भद्ररोहिण्या पक्वं मेयादिमिश्रितम्"।

भद्रवट पु० ७त०। १आश्रमभेदे भा०व०२१०अ०, २तीर्थभेदे च।

भद्रवत् न० भद्र+मतुप् मस्य वः। देवदारुवृक्षे राजनि०।

भद्रवती स्त्री भद्राणि पर्णानि सन्त्यस्याः मतुप् मस्य वः ङीप्। १गाम्भार्य्याम्। २माद्रवतीजातायां भरतकन्यायां स्त्री हरिवं० १६१अ०।

भद्रवर्मन् पु०भद्रं दधाति धृ—मनिन्। नवमल्लिकायाम् शब्दच०

भद्रवल्लिका स्त्री नित्यक०। वल्ल्याः कन् ह्रस्वः अत इत्वम् कर्म०। (अनन्तमूलाख्याते) लताभेदे रत्नमा०।

भद्रवल्ली स्त्री नित्यक०। (अनन्तमूल) गोपवल्ल्याम् राजनि०।

भद्रविराज् "ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेन् मसौ जगौ भद्रविराड् भवेदनोजे" इत्युक्ते अर्द्धसमे वृत्तभेदे।

भद्रशर्मन् पु०भद्रं शर्म सुखं यस्य। कुमाराद्यानन्दश्रुते। ततो बाह्वा०अपत्ये इञ् भाद्रशर्मि तदपत्ये पु०स्त्री। [२२७अ०

भद्रशाख पु०भद्राः शाखाः ख्यायाः यस्य। कार्त्तिकेये भा०श०

भद्रश्रय न०भद्राय श्रीयते श्री—कर्मणि अच्। चन्दनवृक्षे रत्न०

भद्रश्रवस् पु० धर्मस्य पुत्रभेदे भाग० ५।१८।१।

भद्रश्री पु० भद्रा श्रीर्यस्य। चन्दनवृक्षे अमरः।

भद्रश्रेण्य पु० दिवोदासात् पूर्वं वाराणसीधीशे नृपभेदे हरिवं० २६अ०।

भद्रसरस् न० नित्यक०। सुपार्श्वपर्वतस्थे सरोभेदे धाम्याचलशब्दे दृश्यम्। [७अ०।

भद्रसालवन न० ६त०। भद्रसुवर्णस्थे वनभेदे भा० भी०

भद्रसेन पु० देवक्यां जाते वसुदेवस्य १पुत्रभेदे भाग० ६।२४।२५ २कुन्तिन्टपपुत्रभेदे च भाग० ६।२३।

भद्रसोमा स्त्री भद्रः सोम इव शुभ्रोऽस्याः। १गङ्गायां शब्दमा० २कुरुवर्षस्थे नदीभेदे मार्कपु० ५६अ०। [दृश्यम्।

भद्रा स्त्री भद्राश्ववर्षस्थे १नदीभेदे २विष्टिभद्रादौ भद्रशब्दे

भद्राकरण न०भद्र+डाच् कृ—ल्युट् शाकटा०स०। मुण्डने हेम०

भद्राङ्ग पु० भद्रमङ्गमस्य। बलरामे हेमच०।

भद्रात्मज पु० खड्गे त्रिका०।

भद्रारक पु० अष्टादशद्वीपान्तर्गते द्वीपभेदे शब्दमाला।

भद्रालपत्रिका स्त्री भद्रायालति पर्य्याप्नोति अल-अच् तादृशं पत्रं यस्याः कप् अत इत्वम्। गन्धाल्याम् (गान्धाल) शब्दमा०।

भद्राली स्त्री भद्रायालति पर्य्याप्नोति अच् गौरा० ङीष्। १गन्धाल्याम् (गान्धाल) शब्दमा०। ६त०। २भद्रश्रेणौ च।

भद्रावती स्त्री भद्र–अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः संज्ञायां पूर्वपद-दीर्घः । कट्फलवृक्षे राजनि० ।

भटाश्रय पु० ६त० । चन्दनवृक्षे ।

भद्राश्व न० भद्रा अश्वा यत्र । १जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गते वर्षभेदे । २तद्वर्षस्थे जनपदे पु० ब० व० । तद्वर्षविवरणञ्च "माल्यवतः पूर्वपार्श्वे पूर्वगण्डिका एकत्रिंशद्योजनसहस्राणि मानन्तत्र च भद्राश्वा नाम जनपदा भद्रशालवनञ्च तत्र व्यवस्थितं, कालाम्रवृक्षाः, पुरुषाः श्वेताः, पद्मवर्णिनः, स्त्रियः कुमुदवर्णाः दशवर्षसहस्राणि च तेषामायुस्तत्र च पञ्च कुलपर्वताः तद्यथा शैलवर्णः मालाक्षः कोऽरजस्कः त्रिपर्णो नीलश्चेति तद्विनिर्गता नद्यस्तदन्तःस्थितानां देशानां तान्येव नामानि ते च देशाः एताः नदीः पिबन्ति तद्यथा सीता सुवाहिनी हंसवती कावेरी सरसा शाखावती इन्द्रनदी अङ्गारवाहिनी हरितोया सोमावर्त्ता शतह्रदा वनमाला वसुमती हंसावर्णा पञ्चगङ्गा धनुष्मती मणिवप्रा सुब्रह्मभागा विलासिनी कृष्णतोया पुण्योदा नागवती शिवा शैवालिनी मणितटा क्षीरोदा वरुणावती विष्णुपदी महानदी हिरण्यस्कन्धवाहा सुरावती वामोदा पताका चेत्येता महानद्यः एताश्च गङ्गासमाः कीर्त्तिताः आजन्मान्तं पापं विनाशयन्ति क्षुद्रनद्यश्च कोटिशश्चाश्च नदीर्ये पिबन्ति ते दशवर्षसहस्रायुषः रुद्रोमाभक्ता इति" वराहपु० गद्यम् । अधिक जम्बुद्वीपशब्दे ३०४५ पृ० दृश्यम् ।

भद्रासन न० भद्राय लोकक्षेमायास्यतेऽत्र आस–आधारे ल्युट् । नृपासने अमरः । तल्लक्षणादि वृ० स० ४८ अ० उक्तं यथा "आदावनडुहश्चर्म जरया संस्तृतं पुनः । प्रशस्तलक्षणभृतः प्राचीनग्रीवमास्तरेत् । ततो वृषस्य योधस्य चर्म रोहितमव्रणम् । सिंहस्याथ तृतीयं स्याद्व्याघ्रस्य च ततः परम् । चत्वार्येतानि चर्माणि तस्यां वेद्यामुपास्तरेत् । शुभे मुहूर्त्ते सम्प्राप्ते पुष्ययुक्ते निशाकरे । भद्रासनमेकतमेन कारितं कनकरजतताम्राणाम् । क्षीरतरुनिर्मितं वा विन्यस्तं चर्मणामुपरि । त्रिविधस्त्वोच्छ्रायो हस्तः पादाधिकोऽर्धयुक्तश्च । माण्डलिकानन्तरजित्समस्तराज्यार्थिनां शुभदः । अनधीय हिरण्यं तत्रोपविशेन्नरेश्वरः सुमनाः" ।

भद्रिका स्त्री भद्रा+स्वार्थे क । १पक्षयोः द्वितीयासप्तमी-द्वादशीषु तिथिषु । २योगिनीदशान्तर्गतायां पञ्चम्यां दशायाम् "मङ्गला पिङ्गला धान्या भ्रामरी भद्रिका तथा" दशाशब्दे दृश्यम् । "भद्रिका भवति रो नरौ" वृ० र० उक्ते नवाक्षरपादके ३छन्दोभेदे "ननरलगुरुभिश्च भद्रिका" वृ० र० उक्ते ४एकादशाक्षरपादके छन्दोभेदे च ।

भद्रेश्वर पु० १शिवलिङ्गभेदे । २कलशग्रामस्थ शिवलिङ्गभेदे च वामनपु० ४६ अ० ।

भद्रैला स्त्री स्थूलैलायाम् राजनि० ।

भद्रोदनी स्त्री भद्रमुदनित्यनया उद्+अन-बा० घञर्थे क गौरा० ङीष् । बलायां राजनि० । [बभाम ।

भन अर्चने भ्वा० प० सक० सेट् निघण्टुः । भनति अभा(भ)नीत

भन्द अर्चने दीप्तौ च भ्वा० आ० सक० सेट् निघण्टुः । भन्दते अभन्दिष्ट बभदे बभन्दे । कर्मणि भन्द्यते ।

भन्दिल त्रि० भदि–इलच् । १शुभे २कम्पे ३दूते च संक्षिप्तसा० ।

भन्द्रक पु० वक्रेश्वरसमीपस्थे देशभेदे स्कान्दपु० ।

भपञ्जर न० भानां पञ्जरमिव । नक्षत्रचक्रे सि० शि० ।

भपति पु० ६त० । १नक्षत्रेशे चन्द्रे हेमच० भनायादयोऽप्यत्र । २राशीश्वरे मङ्गलादौ च ।

भमण्डल न० ६त० । राशिचक्रे सू० सि० ।

भम्भ पु० भमित्यव्यक्तशब्देन भाति भा–क । मक्षिकाभेदे दंशे हारा० । २तत्तुल्यगतिके धूमे हेमच० ।

भम्भराली स्त्री भमित्यव्यक्तशब्दस्य भरमालाति गृह्णाति आ+ला–क गौ० ङीष् । (डांश) मक्षिकायाम् । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । भम्भरालिका तत्रैवार्थे त्रिका० ।

भम्भासार पु० मगधदेशनृपभेदे हेमच० ।

भय न० बिभेत्यस्मात् भी–अपादाने अच् । १भयहेतौ । भावेऽच् । २दैन्यात्मके परतः स्वानिष्टसम्भावनारूपे वा चित्तवृत्तिभेदे ३नाटकप्रसिद्धे भयस्थायिभावके रसभेदे च । भयञ्च "रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यजं भयम्" सा० द० लक्षितम् । भयानकशब्दे दृश्यम् । ४निर्ऋतिपुत्रभेदे पु० भा० आ० ६६ अ० । [श० १५५२ श्लो० ।

भयकर त्रि० भयं करोति कृ–अच् ६त० । भयकारके भा०

भयकृत् त्रि० भयं करोति कृ–क्विप् । १भयकारके भयं कृन्तति कृत–छेदने क्विप् । २परमेश्वरे । "भयकृद्भयनाशनः" विष्णुस० ।

भयङ्कर पु० भयं करोति कृ–खच् मुम् च । १भयजनके २रसभेदे ३डुण्डुलविहगे च पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । भा० व० २५ अ० उदा० ४विश्वदेवगणभेदे पु० भा० अनु० ९१ अ० । ५कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री ङीप् भा० श० ४७ अ० ।

भयडिण्डिम पु० भयजनको डिण्डिमः । रणवाद्ये

लिङ्गा०। सूत्र्ये पु० स्वार्थे क। पूज्ये त्रि० जटा०। नाट्योक्तौ नृपे सम्बोध्ये अम्। देवे तपोधने पु० मेदि० अमर०। "भट्टे! आयुर्निर्मिता पाषाणदयं भट्टारकवारे कथमेतान् दत्तै० सं शाभि" शिशो०।

भट्टि पु० १द्वाविंशतिसर्गात्मके महाकाव्यभेदे तच्च जयमङ्गलेन श्रीधरस्वामिसूनो महाब्राह्मणस्य महावैयाकरणस्य भट्टे० कृतिरित्युक्तं भरतमल्लिकेन भर्तृहरिणा कृतमित्युक्तं तच्चिन्त्य "काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम्" तत्र द्वाविंशसर्गश्लोके उक्ते० न भर्तृहरिकृतत्वम् भर्तृहरेरुज्जयिनीवासव्यक्तेन तद्नृपतित्वेन च नृपान्तरराजधानीवासव्यक्तेरनुचितत्वात्।

भट्टिनी स्त्री भट्टं स्वामित्वेनास्त्यस्य इनि ङीप्। नाट्योक्तौ १अकृताभिषेकायां राज्ञः स्त्रियाम् अमर०। २विप्रभार्यायाम् मेदि०।

भट्टोजि पु० सिद्धान्तकौमुदीशब्दकौस्तुभादिग्रन्थकारके दीक्षितोपनामके वैयाकरणभेदे। [वसन्तः।

भण्ड परिभाषणे भ्वा०आ०सक०सेट् इदित्। भण्डते अभण्डिष्ट

भण्ड कल्याणभाषणे चु० उ०सक० सेट् इदित्। भण्डयति-ते अबभण्डत्-त। प्रतारणे च भण्डयति प्रतारकौ सभ्यं धनदानाङ्गीकारेण, समिन्द्रोपरमे परिहासे च उणा० स्व० भण्डिमभण्डीः पृथग्निर्देशात् अवमिदंद्रभिन्नोऽपि।

भण्ड पु० भडि-अच्। वर्णसङ्करभेदे "लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास षड्नरान्। मालं मल्लं मातरं च भण्डं कोलं च कन्दरम्" ब्रह्मवै०ब्रह्मख०२०अ०।

भण्डिल पु० भड-इलच्। १वीरे २सेवके उज्ज्वल०। ३ऋषिभेदे तत गर्गा० अपत्ये यञ्। भाण्डिल्य तदपत्ये अश्वा० फञ्। भाण्डिल्यायन तदपत्ये बहुत्वे तस्य लुक्।

भण कथने भ्वा०पर०द्विक०सेट्। भणति। अभाणीत्-अभणीत्। भण्डि वा सुष्ठु। अबीभणत्-त अबभाणत्-त। कथनमिह व्यक्तवाक्यम्।

भणिति स्त्री भण-क्तिन् यहादित्वादिट्। कथने। मौलौ० मौग्ध्यमणयश्चिमणिते" नैष०। [२दृहत्यां रत्नमाला।

भण्टाकी स्त्री भटि-आकन् ङीष्। १वार्त्ताक्याम्, अमर०।

भण्ट(ण्ट)क पुं०भटि-उक ऊक वा। श्योनाकदृक्षे रत्नमा०

भण्ड पु० भडि-अच्। अश्लीलवाक्यभाषके (भाँड) "त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्त्तनिशाचराः" सर्व०स०चार्वाकदर्शनम्

भण्डक पुंस्त्री० भण्ड+संज्ञायां कन्। खञ्जनखगे जटा०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

भण्डन न० भडि-भावाधारादौ ल्युट्। १कलीकारे (प्रतारणे) २कवचे मेदि०। [वेश्यायां शब्दर०।

भण्डहासिनी स्त्री भण्डेन सह हसति णिनि ङीप्।

भण्डि स्त्री भडि-इन्। १वीचौ कारा० वा ङीप् ङीभन्तः २शिरीषदृक्षे राजनि०। [शब्दर०

भण्डिका स्त्री भण्ड-ण्वुल् कापि अत इत्वम्। मञ्जिष्ठायां

भण्डित पु०भडि-क्त। १ऋषिभेदे तत० गर्गा० यञ्। भाण्डित्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री अश्वा०फञ्। भाण्डित्यायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०। तस्य बहुत्वे वा लुक्।

भण्डिर(ल) पु०भण्ड-इरच् पृषो०रस्य वा लः। १शिरीषदृक्षे अमरः। रानः वाचस्पतिः॥ वाम० शुभे दूते त्रि० उणादिको०।

भण्डीतकी स्त्री भण्डो सती तकति तक-क्वाने अच् गौरा० ङीष्। मञ्जिष्ठायां भावप्र०।

भण्डीर पु० भडि-ईरन् बा०ईर। १समष्ठिलायुपे २तण्डुलीयशाके ३शिरीषदृक्षे च राजनि०हरिव०६५ अ०। तदनपवनम्

भण्डीरलतिका स्त्री भण्डीर इव लतति लत-अच् स्वार्थे क कापि अत इत्वम्। मञ्जिष्ठायां राजनि०।

भण्डीरी स्त्री भडि॥ बा० ईर गौरा० ङीष्। मञ्जिष्ठायाम् अमरः। रस्य लः। तत्रार्थे पु० शब्दच०।

भण्डु पु० भडि-उण्। देशभेदे तत० सुवास्वा० चतुरर्थ्यां अण्। भाण्डव तदद्भूरदेशादौ त्रि०।

भण्डु(ण्डू)क पु० भडि-उक ऊक वा। (भाकुन) मत्स्यभेदे रत्नमाला। दीर्घमध्यः २श्योनाकवृक्षे रत्नमाला।

भद शुभकथने प्रीतौ च भ्वा० आ० अक० सेट् इदित्। भन्दते अभन्दिष्ट। [भन्दत्-त।

भद कल्याणकरणे चु०उ०अक०सेट् इदित्। भन्दयति-ते अब-

भदन्त पु० भदि-झच् नलोपः। १बौद्धभेदे। २पूजिते त्रि०। उणादि० ३प्रव्रजिते उज्ज्वल०।

भदाक न०भदि कल्याणे आकन् नलोपः। कल्याणे उज्ज्वल०

भद्र न० भदि-रक् नि० नलोपः। १मङ्गले उणा०२सुवर्णे ३मुस्तायां च मेदि०। ज्योतिषोक्ते कल्यादितः सप्तमे करणे स्त्री न०। ४महादेवे ५वृषे ६खञ्जने ७कदम्बे ८हस्तिजातिभेदे ९बलदेवे १०रामचरभेदे पु० मेदि०। ११सुमेरुगिरौ पु० हेमच० १२स्थूलीरके च पु० राजनि०, ज्योतिषोक्तासु १३द्वितीयासप्तमीद्वादशीतिथिषु च स्त्री। १४साधौ १५श्रेष्ठे च त्रि० मेदि०। १६देवदारुणि पु०। १७कृष्णपत्न्या स्त्री "राम मां भद्रया सह" त्रि० इ०।

१८मध्यदेशभेदे पु० वृ० स० १४ अ० कूर्मविभागे दृश्यम्। १९वसुदेवपुत्रभेदे पु० भाग० ९।२४।४५ श्लो०। २०तुषितदेवगणभेदे भाग० ४।१।८। २१वैश्रवणपत्न्यां स्त्री० भा० १९८अ०। २२सोमस्य दुहितरि उतथ्यपत्न्यां स्त्री भा० अ० १५४अ०। २३रौद्राश्वस्य कन्याभेदे हरिव० ३६ अ०। २४नटभेदे पु० हरिव० १५० अ०। २५भारतवर्षस्थे नदीभेदे स्त्री मार्कपु० ५९ अ०। विष्टिभद्रायां सर्वकार्य्यवर्जनप्रतिप्रसवादिकं मु० चि० पी० धा० दर्शितं यथा “अयोगे सुयोगोऽपि चेत् स्यात् तदानीमयोगं निहत्यैष सिद्धिं तनोति। परे लग्नशुद्ध्या कुयोगादिनाशं दिनार्द्धोत्तरं विष्टिपूर्वं च शस्तम्(१)। शुक्ले पूर्वार्द्धेऽष्टमीपञ्चदश्योर्भद्रैकादश्यां चतुर्थ्यां परार्द्धे। कृष्णेऽन्त्यार्द्धे स्यात् तृतीयादशम्योः पूर्वे भागे सप्तमीशम्भुतिथ्योः(२)। पञ्चद्व्यद्रिकृताष्टरामरसभूयामादिघट्यः शरा विष्टेरास्यमसद्गजेन्दुरसरामाद्यश्विबाणाब्धिषु। यामेष्वन्त्यघटीत्रयं शुभकरं पुच्छं तथा वासरे विष्टिस्तिथ्यपरार्द्धजा शुभकरी रात्रौ तु पूर्वार्द्धजा(३)। कुम्भकर्कद्वये मर्त्ये स्वर्गेऽब्जेऽजात्रयेऽलिगे। स्त्रीधनुर्जूकनक्रे धो भद्रा तत्रैव तत् फलम्(४)” मू०।

“अथावश्यकशुभकार्य्ये कालान्तरप्रतीक्षाऽयोग्यतायां परिहारमाह विष्टिर्वे विष्टिर्भद्रा तत्पूर्वं तदादि व्यतीपातादिकं दिनार्द्धोत्तरं मध्याह्नादनन्तरं शस्तं प्राहुः अर्थात् मध्याह्नं यावत्कालो निषिद्धः “विष्टिरङ्गारकश्चैव व्यतीपातश्च वैधृतिः। प्रत्यरं जन्मनक्षत्रं मध्याह्नात् परतः शुभम्” इति तेनैवोक्तत्वात्(१)। अथ भद्रा निषिद्धेति पूर्वमुक्तं तदधुना प्रस्तावात् तद्विषयकालं शालिनीच्छन्दसाह शुक्ले इति। शुक्लपक्षे अष्टम्यां पूर्णिमायाञ्च पूर्वार्द्धे भद्रा भवति एकादश्यां चतुर्थ्यां चोत्तरार्द्धे भद्रा। अथ कृष्णे कृष्णपक्षे तृतीयायां दशम्यां चान्त्यार्द्धे उत्तरार्द्धे भद्रा स्यात् सप्तम्यां शम्भुतिथौ चतुर्दश्याञ्च पूर्वे भागे पूर्वार्द्धे भद्रा स्यात् पूर्वे इति पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति स्मिन्भावपक्षे रूपम्। अष्टम्यादीनां तिथीनां गतभोग्यघटिकायोगार्द्धं भद्राप्रमाणमिति यावत् “तिथेर्गतैष्यैक्यदलं तन्मानं करणं भवेत्” वोपदेवोक्तेः “तिथ्यर्द्धभागं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत्” इति सूर्य्यसिद्धान्तोक्तेश्च। उक्तञ्च दीपिकायाम् “तृतीयादशमीशेषे तत्पञ्चम्योस्तु पूर्वतः। कृष्णे विष्टिः सिते तद्वत्तासां परतिथिष्वपि” बृहस्पतिना तु स्पष्टमुक्तम्। “सिते चतुर्थ्यामन्त्यार्द्धमष्टम्याद्यार्द्धमेव च। एकादश्यां परार्द्धे तु पूर्वार्द्धे पूर्णशीतगौ। कृष्णे तृतीयान्त्यार्द्धे हि सप्तम्याद्यार्द्धमेव च। दशम्यामुत्तरार्द्धे तु चतुर्दश्यर्द्धमादितः। विष्ट्याख्योऽयं महादोषः कथितोऽत्र समस्तगः। तदानीं कृतं तत्कर्म कर्त्रा सह विनश्यति” इति। पूर्णशीतगौ पूर्णिमायाम्। रत्नकोषे प्रत्येकं भद्रानामानि “हंसी नन्दिन्यपि च त्रिशिराः सुमुखी करालिकाचैव वैकृतिरौद्रमुखी च चतुर्मुखी विष्टयः क्रमशः”। चतुर्थ्यादितिथिसम्बन्धि भद्रानामामाभिधानं नामसादृश्येन फलतारतम्यसूचनार्थम्। भद्रास्वरूपं रत्नमालायाम् “उद्वद्धोत्कटतरपोङ्गिताऽतिकृष्णा दंष्ट्रोग्रा पृथुहनुगण्डदीर्घनासा। कार्य्यप्रीडनतत्परकुलसद्गिरन्ती विश्वान्तः पतति समन्ततोऽत्र विष्टिरिति”(२)। अथ चतुर्थ्यादितिथिषु भद्रायामुखपुच्छविभागादिकं शार्दूलविक्रीडितेनाह। पञ्चेति चतुर्थ्यादितिथीनां क्रमशः प्रञ्चादिप्रहरेषु शराः पञ्च नाड्यः आदिमा विष्टेर्भद्राया आस्यं मुखं यथा चतुर्थ्यां पञ्चमप्रहरे, आदिभूताः पञ्च घट्यो भद्रामुखम् एवमष्टम्यां द्वितीयप्रहरे, एकादश्याः सप्तमप्रहरे, पौर्णमास्याश्चतुर्थप्रहरे, तृतीयायां अष्टमप्रहरे, सप्तम्यास्तृतीयप्रहरे, भद्रामुखमित्यर्थः तच्च भद्रायामुखमसदशुभमित्यर्थः अथ पुनश्चतुर्थ्यादितिथीनां क्रमेण गजादिप्रहरेषु अन्त्यम् अन्ते भवमन्त्यं दिगादिभ्यो यदिति यत् घटीत्रयं पुच्छं पुच्छसञ्ज्ञं तच्छुभकरं समस्तकार्य्येष्वित्यर्थः। यथा चतुर्थ्यां अष्टमप्रहरस्यान्त्यं घटीत्रयं भद्रापुच्छम् एवमष्टम्यां प्रथमप्रहरस्य, एकादश्याः षष्ठप्रहरस्य, पूर्णिमायास्तृतीयप्रहरस्य, तृतीयायाः सप्तमप्रहरस्य, सप्तम्या द्वितीयप्रहरस्य, दशम्याः पञ्चमप्रहरस्य, चतुर्दश्याश्चतुर्थप्रहरस्यान्त्यं घटीत्रयं भद्रापुच्छमित्यर्थः। यदाह गुरुः “भूतदसस्वरामभोधिवसुभङ्गरङ्गरूपका। यामेष्वेवं क्रमादास्यं भवेत् तिथ्यर्द्धविष्टिष्विति”। व्यवहारसमुच्चये “दशम्यामष्टम्यां प्रथमघटिकापञ्चकपरं हरित्सु सप्तम्यां द्विदश १२घटिकान्ते त्रिघटिकम्। तृतीयाराकायां खयम २०घटिकाभ्यः परमतः शुभं विष्टेः पुच्छं शिवतिथिचतुर्थ्योस्तु विरमे” इति। हरित्सुरेकादशी राका पूर्णिमा। ननु भद्रा देवतेत्यभिधीयते तस्याः पुच्छकथनात् पशुत्वं सिद्ध्यति देवता च कथं पशुर्भवितुमर्हतीति। अत्र दैत्येन्द्रैर्देवेषु पराजितेषु हरस्य ज्वालामालाकुलनेत्रालोकितदेहात् देवी भद्रासमा मुखपुच्छादिमत्येव

उत्पन्ना दैत्यान् जघान यदुक्तं श्रीपतिना दैत्येन्द्रैः समरेऽमरेषु विजितेष्वीशः क्रुधा दृष्टवान् स्वाङ्गं किल निर्गता खरमुखी लाङ्गूलिनी च त्रिपात्। विष्टिः सप्तभुजा मृगेन्द्रगलका क्षामोदरी प्रेतगा दैत्यघ्नी मुदितैः सुरैस्तु करणप्रान्ते नियुक्ता सदेति”। भद्राकृत्यमाह वशिष्ठः “बधबन्धविषाग्न्यस्त्रच्छेदनोच्चाटनादि यत्। तुरङ्गमहिषोष्ट्रादि कर्म विष्ट्यान्तु सिध्यति। न कुर्य्यात् मङ्गलं विष्ट्यां जीवितार्थी कदाचन। कुर्वन्नज्ञस्तदा क्षिप्रं तत् सर्वं नाशतां व्रजेत्”। तदङ्गविभागः फलञ्च कश्यपसंहितायाम् “मुखे पञ्च गले त्वेका वक्षस्येकादश स्मृताः। नाभौ चतस्रः षट् कट्यां तिस्रः पुच्छे तु नाडिकाः। कार्य्यहानिर्मुखे मृत्युर्गले वक्षसि निःस्वता। कट्यामुन्मत्तता नाभौ च्युतिः पुच्छे ध्रुवो जयः”। अयञ्च भद्राङ्गविभागो नाडीनां त्रिंशतोऽन्यूनाधिकत्वे तु त्रैराशिकेन मुखादीनामङ्गानां विभागज्ञानं यथा यदि नाडी त्रिंशता इदमुक्तमङ्गपरिमाणं इष्टपरिमाणेन किमिति त्रैराशिकम् एवं सति उक्ताङ्गपरिमाणं भद्राभोगमितघटीभिः संगुण्य त्रिंशता भाज्य लब्धसमोऽङ्गविभागः। तत्र सुधादिकाया रत्नमालायाम् “अर्कशिखिशशिरसगर्तकीनाशवायुत्रिदशपतिकुपदमोक्षमासं हि विष्टेः। नियतमृषिभिराशासंख्यया प्रक्रमेण स्फुटमिह परिहार्य्यं मङ्गलेष्वेतदेव”। अस्य वस्य कीनाशा यमः शुक्लचतुर्थ्यां उत्तरार्द्धे पश्चिमदिशि भद्रामुखं तच्चाशासंख्याक्रमेण पञ्चमे प्रहरे भवति अर्थात् भद्राया प्रहरचतुष्टयाधिकस्थितमावादन्ते एव घटिकात्रयं पुच्छं ततोऽष्टम्यां द्वितीयप्रहरेऽनेन प्रकारेण आग्नेय्यां दिशि मुखं सुधाख्ये प्राक् पुच्छमिति प्रथमप्रहरान्त एव पुच्छघटिका इत्येवं सर्वास्वपि भद्रातिथिष्वनुगन्तव्य प्रयोजनमपि तत्रैव “मनुरसतुमितिथियुगद्यमिवशुच संख्यासु तिथिषु पूर्वशः। यायात विष्टिरेषा पृष्ठे शुभदा पुरस्तदशुभेति” तदेतदात्ययिककार्य्यस्यासम्भवे सति सङ्कटिकविषयाभावाभिप्रायकमवधेयम्। ग्रन्थान्तरे अन्यदप्युक्तम्। “अहिते सर्पिणी ज्ञेया सिते विष्टिस्तु वृश्चिकी। सर्पिण्यास्तु मुखं त्याज्यं वृश्चिक्याः पुच्छमेव च”। अथ परिहारमाह तथेति विष्टिस्तिथ्यपरार्द्धजाता तिथ्युत्तरार्द्धे सम्भूता वासरे दिवसे यदि स्यात् भद्रा तदा शुभकरी तथैव प्रकारेण तिथिपूर्वार्द्धजा भद्रा रात्रौ चेत् स्यात् तदा शुभा शुभकरी स्यात्। उक्तञ्च “रात्रिभद्रा यदाह्नि स्यात् दिवा भद्रा यदा निशि। न तत्र भद्रादोषः स्यात् सा भद्रा भद्रदायिनी” इति। रात्रिभद्रा तिथ्युत्तरार्द्धभवा दिवाभद्रा तिथिपूर्वार्द्धभवा अमुमर्थं स्पष्टमाह गुरुः। “निशि पूर्वार्द्धजा विष्टिर्दिवा चापरजा शुभा। क्रमागता तु या विष्टिः सा हालाहलोपमा” इति। अन्योऽपि “दिवा परार्द्धजा विष्टिः पूर्वार्द्धोत्था यदा निशि। तदा विष्टिः शुभा वेति व्यासमभाषितम्”। मल्लिवान्तेऽपि “दिवा परार्द्धजा विष्टिर्विष्टिरेव दिवानिशोः। सा त्याज्या त्वन्यथा विष्टिः सर्वकर्मशुभप्रदा”। ननु यत् तु नारदकश्यपादिभिरुक्तम्। “करणानि बवादीनि शुभदानि स्युः क्रमात्। क्रमायाता क्रमायाता विष्टिर्नेष्टा तु मङ्गले”। अत्र क्रमायाता दिवारात्रिक्रमायाता दिवाभद्रा रात्रौ रात्रिभद्रा च दिवेत्यर्थः। एवं सति द्विविधाया अपि भद्राया दोषवत्त्वे उक्ते पूर्वोक्तपरिहाराभिधानमयुक्तमुच्यते इदमेव क्रमायातेति वचनं ज्ञापकमुक्तार्थस्य अन्यथा सामान्यतो भद्रादये इत्युक्ते द्विविधभद्राया दोषवत्त्वसिद्धेरनर्थकमिदं स्यात् तस्मादशुभकार्य्याणां भद्रारूपदुष्टदिनव्यतिरिक्तकालप्रतीक्षायोग्यत्वे तदेव कार्य्यं न दुष्टदिने क्षेमोपपत्तौ बाधो न स्यादिति न्यायात् वचनस्य निषेध एव तात्पर्य्यात्। अवश्यकर्त्तव्यस्य तु शुभकर्मणः कालान्तरप्रतीक्षाऽसहत्वाद् उक्तवमादिपरिहारमाश्रित्य दुष्टदिने कर्त्तव्यतैव विहितकारकत्वेनेत्यपि परिहार एतत्पर एवेत्यत्र प वितेन। अथ भद्रानिवासं तत्फलञ्चाह (१)। कुम्भेति अस्ये चन्द्रमसि कुम्भद्वये कुम्भमीनयोः कर्कसिंहराशिस्थिते सति भद्रा मर्त्त्ये मनुष्यलोके तिष्ठति अथानन्तरमजे मेषवृषमिथुनस्थितेऽलिगे वृश्चिकस्थिते चन्द्रे स्वर्गे भद्रा तिष्ठति। कन्याधनुस्तुलामकरराशिस्थिते पाताललोके भद्रा तिष्ठति। अथ भद्रा तत्रैव मर्त्त्यस्वर्गपातालेषु फलं ददातीत्यपवादद्वारा प्रयोजनमुक्तं भवति। उक्तञ्च “मेषोक्षकर्किमिथुने घटसिंहमीनकर्के चापमृगतौलिषु तासु चन्द्रे। स्वर्मर्त्त्यनागभवने क्रमशः प्रयाति विष्टिः फलान्यपि ददाति हि तत्र तैसे” इति। भूपालवल्लभे “कन्यातुलामकरधन्विषु नागलोके मेषालिगोमिथुनगेषु सुरालये स्यात्। पाठीनसिंहघटकर्कटगे तु मर्त्त्ये चन्द्रे वदन्ति मुनयस्त्रिविधां हि विष्टिम्” (१) ज्यो॰ त॰

भद्रशब्दात् परिवापणे (मुण्डने)ऽर्थे गम्ये डाच्। कृञोऽनुप्रयोग मध्याद्या०ष०। भद्राकरोति माङ्गल्यं मुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः सि०कौ०। एवं मद्रशब्देऽपि बोध्यम्।

भद्रक त्रि०भद्र—स्वार्थे संज्ञायां वा कन्। १मनोहरे त्रिका०। २भद्रमुस्तके न० शब्दमाला। ३देवदारुवृक्षे शब्दर०। "भौ नरनारनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम्"। वृ०र०उक्ते द्वाविंशत्यक्षरपादके ४छन्दोभेदे।

भद्रकण्ट पु० भद्रः कण्टोऽस्य। गोक्षुरक्षुपे राजनि०।

भद्रकर्ण पु० भद्रस्य वृषस्य कर्णो यत्र। गोकर्णरूपे तीर्थभेदे।

भद्रकर्णेश्वर पु०६त०। गोकर्णस्थे शिवलिङ्गभेदे भा०व०८१अ०।

भद्रकार त्रि० भद्रं करोति कृ—अण् उप०स०। १मङ्गलकारके २देशभेदे पु० भा० स० १२ अ०।

भद्रकाय पु०। १माद्रवत्यां जाते श्रीकृष्णस्य पुत्रभेदे हरिवं० १६२ अ०। ६ब०। २मङ्गलदेहके त्रि०।

भद्रकाली स्त्री १दुर्गाशक्तिभेदे "जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी" दुर्गापूजामन्त्रः। तदाविर्भावकथा च कालिपु० ६०अ० दृश्या। तन्मन्त्रादिकं तन्त्रसारे दृश्यम्। २कुमारानुचरभेदे भा० श० ४७ अ०।

भद्रकाशी स्त्री भद्राय काशते काश-अच् गौरा० ङीष्। भद्रमुस्तायाम् राजनि०।

भद्रकाष्ठ न० ६त०। देवदारुवृक्षे सुश्रुत। [अमरः।

भद्रकुम्भ पु० भद्रकारकः कुम्भः शा०त०। पूर्णकुम्भे जलपूर्णघटे

भद्रगन्धिका पु० भद्रो गन्धोऽस्त्यस्या बाहुल्येन ठन्। मुस्तके रत्नमाला।

भद्रगौर पु० देशभेदे स च पूर्वदिग्वर्त्ती ब्र०कं०५८ अ०।

भद्रङ्कर त्रि०भद्र करोति कृ—खच् मुम्। मङ्गलकारके।

भद्रङ्करण न०भद्र क्रियतेऽनेन कृ—ल्युट् मुम्। मङ्गलसाधने।

भद्रचारु पु० रुक्मिण्यां जाते वासुदेवस्य पुत्रभेदे हरिवं०११८अ०

भद्रचूड पु० भद्रा चूडा यस्य। (बड्डासिज) वृक्षभेदे शब्दच०।

भद्रज पु० भद्राय जायते जन—ड। इन्द्रयवे राजनि०।

भद्रतरुणी स्त्री भद्र' तरुणीव। कुब्जकवृक्षे राजनि०।

भद्रतुङ्ग पु० तीर्थभेदे भा०अ० ८२अ०।

भद्रतुरग न० भद्रास्तुरगा यत्र। जम्बुद्वीपस्य नववर्षमध्ये वर्षभेदे। "माल्यवज्जलधिमध्यवर्त्ति यत्तत् भद्रतुरग जगुर्बुधा" सि० शि० जम्बुद्वीपशब्दे भद्राश्वशब्दे च विवरणं दृश्यम्।

भद्रदन्तिका स्त्री कर्म० स्वार्थे कन्। दन्तीवृक्षभेदे।

भद्रदारु पुंन०। कर्म०। देवदारुवृक्षभेदे अमरः।

भद्रद्वीप पु० कुरुवर्षान्तर्गते उपद्वीपभेदे मार्कपु० ५८ अ०।

भद्रनामन् पु०६ब०। (काटठोकरा) खगभेदे त्रिका०।

भद्रनामिका स्त्री भद्र मङ्गलं नामयति प्रापयति नम—णिच्—ण्वुल्। त्रायन्तीलतायां रत्नमा०।

भद्रनिधि पु० दानार्थकल्पिते ताम्रादिघटितघटे तद्दानविधिश्च हेमा० दा० वामनपु० उक्तो यथा

"पुण्यान्तिथिं प्र प्य तु पौर्णमास्यां तथोपरागे शशिसूर्ययोर्वा। चतुर्युगादिष्वयनद्वये वा प्रबोधने प्रस्वपनेऽथ विष्णोः। कुर्यादथौदुम्बरमेव कुम्भं हिरण्यभारेण यथात्मशक्त्या। तथाविधानस्य सुराजतं स्यात् हिरण्यभारेण तु पूरयेत् तम्। तदर्द्धतोऽर्द्धेन तदर्द्धतो वा यथाशक्ति स्वर्णपलैः शतेन। तदर्द्धमर्द्धेन तु वित्तशक्त्या पलत्रय द्वर्द्धमपि प्रकुर्य्यात्। तत्ताम्रभाण्डे कनकं निधाय सवज्रनीलोत्पलपद्मरागम्। सवैदूर्य्यं सविद्रुमञ्च तद्राजत पात्रमधोमुखं स्यात्। एतत्तु त भद्रनिधि सुविद्वान् कृत्वासने प्रावरणोपयुक्ते। क्षुमोत्तरे दर्पणचामराढ्ये सपादुकोपानहछत्रयुक्तम्। सदुक्तौमनस्तोत्रपुष्पयुक्तं संपूजयेन्मन्त्रवरैरथैतै" "आदौ तु पञ्चामृतकेन विष्णुं संस्नाप्य सद्यास्तरं समर्च्य। तथेश्वरं पावकमेव हुत्वा आमन्त्रयेद्भद्रनिधिं ततस्तम्। श्रीखण्डकर्पूरसकुङ्कुमेन पञ्चाक्षरं नाम श्रियः प्रलिख्य। नमस्तथोङ्कारयुक्तं च पाते तद्राजतेऽप्येवमथार्चयेत। त्वया समस्तामरसिद्धयक्षविद्याधरेन्द्रोरगकिंनरेन्द्रैः। गन्धर्वविद्याधरदानवेन्द्रैर्युतं धृतं विश्वमिदं नमस्ते। समस्तसंसारकरी त्वमेव विभो सदानन्दमयी च माया। समस्तकल्याणनिधिः सदाभि। हरिप्रिये। भद्रनिधिर्नमस्ते। एवं पूज्य विधानेन ततो विप्रमथार्चयेत्। किरीटाङ्गदनिष्काग्र्यकुण्डलाङ्गुलिभूषणैः। अलङ्कृत्य हरिं तद्वत् पीताम्बरधरं ततः। पूजयेदच्युतं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिमान्। भूदेवोऽसीत्यतो नित्यं नित्यानन्दमयो हरे!। हर मे दुष्कृतं कृष्ण! कृपाकर! नमस्तु ते। भूदेव! भगवद्धर्म! भवभङ्गकरेश्वर!। भवभूतिकरोजिष्णो! प्रभविष्णुर्नमोऽस्तु ते। एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं द्विजं विष्णुरूपिणम्। ततो भद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन मानवः। स्वनामोच्चारणेनादौ वसुनाम तथात्मनः। यवदर्भतिलैः सार्द्धमुदकं संपरित्यजेत्। पितृसन्तारणार्थाय नित्यानन्दविवृद्धये। सर्वाघौघविनाशाय विष्णो

भयद्रुत त्रि॰ भयेन द्रुतः ३त॰। भयेन पलायिते अमरः।

भयनाशन त्रि॰ भयं नाशयति नाशि—ल्यु। १भयनिवारके २विष्णौ पु॰ "भयकृत् भयनाशन" विष्णुस॰।

भयनाशिनी स्त्री भयं रोगभयं नाशयति नश—णिच्—णिनि। त्रायमाणालतायाम् राजनि॰। [त्रिनः स्थापके।

भयब्राह्मण पु॰ भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते। भीत्या विप्रत्वेना-

भयभ्रष्ट त्रि॰ ६त॰। भयेन पलायिते जटाधरः।

भयव्यूह पु॰ भये सति व्यूह। पार्श्वादितो भयभेदेन राज्ञा कर्त्तव्ये व्यूहभेदे भयभेदेन तत्प्रकारः काम॰ नी॰ उक्तो यथा "यायाद्व्यूहेन महता मकरेण पुरोभये। श्येने-नोभयपक्षेण सूच्या वाधीरचक्रया। पश्चाद् भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञितम्। सर्वतः सर्वतो भद्रं भयव्यूह प्रकल्पयेत्"।

भयानक पु॰ बिभेत्यस्मात् भी—आनक। १व्याघ्रे २राहौ ३रसभेदे च मेदि॰। ४भयङ्करे त्रि॰। ५भीते॰ अपादाने अमर। तद्लक्षणादि सा॰द॰ उक्तं यथा "भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः। स्त्री-नीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः। यस्मादुत्-पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम्। चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः। अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यं गद्गदस्वर-भाषणम्। प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः। जुगुप्सावेगसम्मोहसन्त्रासग्लानिदीनताः। शङ्कापस्मारसंभ्रान्तिमृत्य्वाद्या व्यभिचारिणः"।

भयापह त्रि॰ भयमपहन्ति अप+हन—ड। १भयनाशके २नृपे पु॰ त्रिका॰ ३विष्णौ पु॰ "जितमन्युर्भयापहः" विष्णुस॰

भयावह त्रि॰ भयमावहति आ+वह—अच् ६त॰। भय-कारके हेमच॰।

भय्य न॰ भी—भावे यत् वेदे नि॰। भये यजुर्मी॰ १०।५।६। लोके तु भेयमित्येव। [त्रि॰ अमर।

भर पु॰ भृ—अप्। १अतिशये। कर्त्तरि अच्। २भरणकर्त्तरि

भरग त्रि॰ भरमतिशयं गच्छति गम—ड। १अतिशयगन्तरि भरगेति पर्य्यायद्योत्ये २भर्गशब्दार्थे परमब्रह्मणि यथोक्तं ब्रह्म॰स॰ योगियाज्ञवल्क्येन "भेति भासयते यस्मात् रेति रञ्जयति प्रजाः। गेति च गच्छतेऽजस्रं भरगात् भर्ग उच्यते"। तत्र भासि—ड भ रञ्जि ड—रः। गम—ड गः तेषां समाहारः भरगम्। तदर्थत्वयोगात् भर्ग इत्युच्यते इत्यर्थः।

भरट पु॰ भृ—अटन्। १कुम्भकारे तेन हरति भस्त्रा॰ ष्ठन् भरटिक तेन हर्त्तरि त्रि॰ स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् भरटिकी।

भरण न॰ भृ—भावकरणादौ ल्युट्। १वेतने २पोषणे ३धारणे च। अश्विन्यश्विके द्वितीये ४नक्षत्रे शब्दर॰ ५घोषक-लतायाञ्च स्त्री ङीप्। नक्षत्रभेदे पु॰ मेदि॰। तत्तारायोग-तारादिकम् अश्लेषाशब्दे उक्तम् सा च राशिचक्रस्य ४॰अ-शोत्तरं १३।२० कलाधिकशतात्मिका। उग्रगणान्तर्गता-अधोमुखान्तर्गता च। भरणेन हरति भस्त्रादि॰ ष्ठन् भर-णिक वेतनेन हारिणि त्रि॰ स्त्रियां ङीष्।

भरणीभू पु॰ भरण्यां भवति भू—क्विप्। राहुग्रहे हेमच॰ भगदैवतशब्दे दृश्यम्।

भरण्ड पु॰ भृ—अण्डन्। १स्वामिनि २नृपे च उणादिको॰।

भरण्य कण्ड्वा॰ नामधातु भुरण्येत्यत्र पाठान्तरम् धारणे पोषणे पर॰ सक॰ सेट् भरण्यति भुरण्यति वा।

भरण्यभुज् त्रि॰ भरण्यं वेतनं भुङ्क्ते भुज—क्विप्। वैत-निक कर्मकरे अमर॰। [इष्टे (रामदूती) शब्दच॰।

भरण्याह्वा स्त्री भरण्या आह्वा आख्या यस्याः। यष्टिपुष्पी-

भ(भु)रण्यु पु॰ कण्ड्वा॰ भ(भु)रण्य उन्। १शरण्ये २मित्रे च शब्दमाला। ३अग्नौ ४चन्द्रे ५स्वामिनि च सं॰ क्षिप्तसा॰। भुरण्युरिति पाठान्तरम्।

भरत पु॰ भर तनोति तन—ड। (जडभरत) इति ख्याते १मुनिभेदे जडभरतकथा च २०१५ पृ॰ दृश्या नाट्यशास्त्रस्य अलङ्कारशास्त्रस्य च २कर्त्तरि मुनिभेदे ३शबरे ४तन्तुवाये ५क्षेत्रे ६कैकेयीसुते रामानुजे च। भरतेन प्रोक्तम् भारतं नाट्यशास्त्रमधीयते अण् तस्य लुक्। ७तच्छास्त्राध्येतृषु ब॰व॰। ८दुष्मन्तेन शकुन्तलायामुत्पादिते पुत्रभेदे पु॰ तस्यापत्यानि इञ् तस्य बहुषु लुक्। ९भरतवंश्ये नृपे पु॰ब॰व॰। दौष्मन्तिभरतकथा भाग॰९।२०अ॰ दृश्या १०ऋषभदेवपुत्रभेदे भाग॰५।४अ॰। ११वह्निपुत्रभेदे "पावको लौकिको ह्यग्निः प्रथमो ब्रह्मणः सुतः। ब्रह्मौदनाग्निस्तत्पुत्रो भरतो नाम विश्रुतः" मात्स्ये ४८ अ॰। रामानुजभरतस्य जन्म यथा "भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः। साक्षा-द्विष्णोश्चतुर्भाग सर्वैः समुदितो गुणैः"। १२भौत्यमनुपुत्रभेदे मार्कपु॰ १००अ॰। १३आयुधजीविसङ्घभेदे पु॰ तत यौधेया॰ स्वार्थे अण्। भारत तदर्थे न॰ व॰। १४ऋत्विक्षु ब॰ व॰ निघण्टु॰।

भरतखण्ड कुमारिकाखण्डे "कुमारिकेति विख्याता यस्मा नाम्ना प्रकथ्यते। इदं कुमारिकाखण्डं चातुर्वर्ण्यक-प्रदम्। यथा वसावनीयस्य नाशायामादिलक्षणा।

भयद्रुत त्रि० भयेन द्रुतः ३त०। भयेन पलायिते अमरः।

भयनाशन त्रि० भयं नाशयति नाशि–ल्यु। १भयनिवारके २विष्णौ पु० "भयकृत् भयनाशन" विष्णुस०।

भयनाशिनी स्त्री भय रोगभयं नाशयति नश–णिच्–णिनि। त्रायमाणालतायाम् राजनि०। [त्रिनः स्त्रापके।

भयब्राह्मण पु० भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते। भीत्या विप्रत्वेना-

भयभ्रष्ट त्रि० ३त०। भयेन पलायिते जटाधरः।

भयव्यूह पु० भये सति व्यूहः। पार्श्वादितो भयभेदेन राज्ञा कर्त्तव्ये व्यूहभेदे भयभेदेन तत्प्रकारः कामं नी० उक्तो यथा "यायाद्व्यूहेन महता मकरेण पुरोभये। श्येने-नोभयपक्षेण सूच्या वाधीरचक्रया। पश्चाद् भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसञ्ज्ञितम्। सर्वतः सर्वतो भद्रं भयव्यूह प्रकल्पयेत्"।

भयानक पु० बिभेत्यस्मात् भी–आनक। १व्याघ्रे २राहौ ३रसभेदे च मेदि०। ४भयङ्करे त्रि०। ५भीतेः अपादाने अमर। तद्रसलक्षणादि सा०द० उक्तं यथा "भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः। स्त्री-नीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः। यस्मादुत्-पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम्। चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः। अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यं गद्गदस्वर-भाषणम्। प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः। जुगुप्सावेगसम्मोहसन्त्रासग्लानिदीनताः। शङ्काप-स्मारसंभ्रान्तिमृत्य्वाद्या व्यभिचारिणः"।

भयापह त्रि० भयमपहन्ति अप+हन–ड। १भयनाशके २नृपे पु० त्रिका०३विष्णौ पु० "जितमन्युर्भयापह" विष्णुस०

भयावह त्रि० भयमावहति आ+वह–अच् ३त०। भय-कारके हेमच०।

भय्य न० भी–भावे यत् वेदे नि०। भये यजु०भी० १०।५।६। लोके तु भेयमित्येव। [त्रि० अमर।

भर पु० भृ–अप्। १अतिशये। कर्त्तरि अच्। २भरणकर्त्तरि

भरग त्रि० भरमतिशयं गच्छति गम–ड। १अतिशयगन्तरि भरगेति वर्णत्रयद्योत्ये २भर्गशब्दार्थे परब्रह्मणि च यथोक्तं ब्राह्म०स० योगियाज्ञवल्क्येन "भेति भासयते यस्मात् रेति रञ्जयति प्रजाः। गेति च गच्छतेऽजस्रं भरगात् भर्ग उच्यते"। तत्र भासि–ड भ. रञ्जि ड–रः। गम–ड गः तेषां समाहारः भरगम्। तदर्थत्वय-योगात् भर्ग इत्युच्यते इत्यर्थः।

भरट पु०भृ–अटन्। १कुम्भकारे तेन हरति भस्त्रा०ष्ठन् भर-टिक तेन हर्त्तरि त्रि० स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् भरटिकी।

भरण न० भृ–भावकरणादौ ल्युट्। १वेतने २पोषणे ३धारणे च। अश्विन्यवधिके द्वितीये ४नक्षत्रे शब्दर०। ५घोषक-लतायाञ्च स्त्री ङीप्। नक्षत्रभेदे पु० मेदि०। तस्याः योग-तारादिकम् अश्लेषाशब्दे उक्तम् सा च राशिचक्रस्य४०अं-शोत्तर १३।२० कलाविकलात्मिका। अधोमुखनक्षत्रगता-अधोमुखत्वगता च। भरणेन हरति भस्त्रादि०ष्ठन् भर-णिक वेतनेन हारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

भरणीभू पु० भरण्या भवति भू–क्विप्। राहुग्रस्ते हेमच० भगदैवतशब्दे दृश्यम्।

भरण्ड पु० भृ–अण्डन्। १स्वामिनि २वृषे च उणादिको०।

भरण्य कण्ड्वा० नामधातु भुरण्येत्यत्र पाठान्तरम् धारणे पोषणे पर० सक० सेट् भरण्यति भुरण्यति वा।

भरण्यभुज् त्रि० भरण्यं वेतनं भुङ्क्ते भुज–क्विप्। वैत-निक कर्मकरे अमर। [दूते (रामदूती) शब्दच०।

भरण्याह्वा स्त्री भरण्याः आह्वा आह्वा यस्याः। पर्ट्सुली-

भ(भु)रण्यु पु० कण्ड्वा० भ(भु)रण्य उन्। १शरण्ये २मित्रे च शब्दमाला। ३अग्नौ ४चन्द्रे ५स्वामिनि च सं-क्षिप्तसा०। भुरण्युरिति पाठान्तरम्।

भरत पु० भर तनोति तन–ड। (जड़भरत) इति ख्याते १मुनिभेदे जड़भरतकथा च २०१५ पृ० दृश्या नाट्यशास्त्र-प्रवर्त्तकस्य आचार्यस्य च २कर्त्तरि मुनिभेदे ३शबरे ४तन्तुवाये ५क्षेत्रे ६कैकेयीसुते रामानुजे च। भरतेन प्रोक्तम् भारत नाट्यशास्त्रमधीयते अण् तस्य लुक्। ७तच्छास्त्राध्येतृषु ब०व०।दुष्मन्तेन शकुन्तलायामुत्पादिते पुत्रभेदे पु०तस्याप-त्यानि इञ् तस्य बहुषु लुक्।८भरतवंश्ये नृपे पु०ब०व०। दौष्मन्तिभरतकथा भाग०६।२०अ०दृश्या १०ऋषभदेवपुत्रभेदे भाग०५।४अ०। ११वह्निपुत्रभेदे "पावनो लौकिको ह्यग्निः प्रथमो ब्रह्मणः सुत। ब्रह्मौदनाग्निस्तत्पुत्रो भरतो नाम विश्रुत" मात्स्ये ४८ अ०। रामानुजभरतस्य जन्म यथा "भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रम। साक्षा-द्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः"।१२भौत्यमनुपुत्रभेदे मार्कपु०१००अ०। १३आयुधजीविसङ्घभेदे पु० तत यौधेया० स्वार्थे अण्। भारत तदर्थे ब०व०। १४क्षत्रियजु ब० व० निघण्टुः।

भरतखण्ड कुमारिकाखण्डे "कुमारिकेति विख्याता यस्या नाम्ना प्रकथ्यते। इदं कुमारिकाखण्ड चतुर्वर्णोपल-क्षितम्। यथा भ्रातावनीयस्य नानाग्रामादिकल्पना।

ऽग्निदः । तथैवाग्नीसखो भल्ली वीरवृक्षश्च शोफहृत् । भल्लातकफलं पक्वं स्वादुपाकरसं लघु । कषायं पाचनं स्निग्धं तीक्ष्णोष्णं छेदि भेदनम् । मेध्यं वह्निकरं हन्ति कफवातव्रणोदरम् । कुष्ठार्शोग्रहणीगुल्मशोफानाह-ज्वरक्रिमीन् । तन्मज्जा मधुरो वृष्यो वृंहणो वातपित्तहा । वृन्तमायुष्करं स्वादु पित्तघ्नं केश्य-मग्निकृत् । भल्लातकः कषायोष्णः शुक्रलो मधुरो लघुः । वातश्लेष्मोदरानाहकुष्ठार्शोग्रहणीगदान् । हन्ति गुल्म-ज्वरं श्वित्रवह्निमान्द्यक्रिमिव्रणान्" भावप्र०। गुडभल्लातक-शब्दे भल्लातकीगुडपाकविधिर्दृश्यः ।

भल्लातकतैल सुश्रुतोक्ते भल्लातकफलच्यवनजाते तैलभेदे "दुष्टत्वात् तु शुक्लानां कृष्णकर्म हितं भवेत् । भल्ला-तकान्यासयेत् तु क्षीरे प्राङ्मूत्रभावितान् । ततो द्विधा छेदयित्वा लौहे कुम्भे निधापयेत् । कुम्भेऽन्यस्मिं-स्निखाते तु तं कुम्भमथ योजयेत् । सम्यं सुखेन स-न्धाय गोमयैर्दाहयेत् ततः । यः स्नेहश्च्यवते तस्मा-दुपाहरेत् तं शनैर्भिषक् । आनूपशफान्दग्ध्वान् सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । तैलेनानेन संसृष्टं शुक्लमालेप-येद् व्रणम् । भल्लातकविधानेन सारस्नेहांस्तु कार-येत् । ये च केचित्फलस्नेहा विधानं तेषु कीर्त्तितम् । दुष्टत्वात्तु कृष्णानां पाण्डुकर्म हितं भवेत् । सप्तरात्रं स्थितं क्षीरे छागले रोहिणीफलम् । तेनैव पिष्टं सूक्ष्मं सवर्णकरणं हितम्" । [लौषधभेदे

भल्लातकलौह न० चक्रदत्तोक्ते भल्लातकादियुक्ते लौहरूपे "चित्रकं त्रिफला मुस्तं ग्रन्थिकं चविकाऽमृता । हस्ति-पिप्पल्यपामार्गदण्डोत्पलकुठेरकाः । एषां चतुष्पलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् । भल्लातकसहस्रे द्वे छित्त्वा तत्रैव दापयेत् । तेन पादावशेषेण लौहपात्रे पचेद्भिषक् । तुलार्द्धं तीक्ष्णलौहस्य घृतस्य कुडवद्वयम् । त्र्यूषणं त्रिफलावह्निसैन्धवं विडमौद्भिदम् । सौवर्च-लविडङ्गानि पलिकांशानि कल्पयेत् । कुडवं देवदारुस्य तालमूल्याश्चैव च । शूरणस्य पलान्यष्टौ चूर्णं कृत्वा विनिःक्षिपेत् । सिद्धे शीते प्रदातव्यं मधुनः कुडवद्वयम् । प्रातर्भोजनकाले च ततः खादेद् यथाबलम् । अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगमरोचकम् । क्रिमिगुल्मा-श्मरीमेहान् शूलञ्चाशु व्यपोहति । करोति शुक्रोप-चयं वलीपलितनाशनम् । रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्व-रोगहरं परम्" ।

भल्लातकविधान सुश्रुतोक्ते भल्लातकफलसेवनप्रकारभेदे "अत ऊर्द्ध्वं भल्लातकविधानमुपदेक्ष्यामः । भल्लातकानि परिपक्वान्यनुपहतान्याहृत्यैकमादाय द्विधा त्रिधा चतुर्धा वा छेदयित्वा कषायकल्पेन विपाच्य कषायस्य शुक्तिमञ्जलिं घृताभ्यक्ततालुजिह्वौष्ठः प्रातः प्रातरुपसेवेत ततोऽपराह्णे क्षीरं सर्पिरोदन इत्याहार एवमेकैकं वर्द्धयेत् तावद्-यावत्पञ्चेति ततः पञ्च पञ्चाभिवर्द्धयेद्यावत् सप्ततिरिति प्राप्य च सप्ततिमपकर्षयेदूर्ध्वः पञ्च पञ्च यावत्पञ्चेति पञ्चभ्यश्चैकैकं यावदेकमिति । एवं भल्लातकसहस्र-मुपयुज्य सर्वकुष्ठार्शोभिर्विमुक्तो बलवानरोगः शतायु-र्भवति । द्वितीयोक्तेन विधानेन भल्लातकनिस्त्र-तितं स्नेहमादाय प्रातः प्रातः शुक्तिमात्रमुपयुञ्जीत जीर्णे पूर्ववदाहारः फलप्रकर्षश्च । भल्लातकमज्जभ्यो वा स्नेहमादायापहृतदोषः प्रतिसंसृष्टभक्तो निवातमा-गारं प्रविश्य यथाबलं प्रसृतिं प्रकुञ्चं चोपयुञ्जीत । तस्मिन् जीर्णे क्षीरं सर्पिरोदन इत्याहारः" ।

भल्ली स्त्री भल्ल हिंसे अच् गौरा० ङीष् । भल्लातके शब्द-रत्ना० तत्फलस्य स्पर्शेन व्रणकारितया हिंसकत्वा-त्तस्यास्तथात्वम् । स्वार्थे क भल्लिका तत्रार्थे शब्दच० ।

भल्लु(ल्लू)क पु०स्त्री भल्ल-उ(ऊ) क । (भालुक) १जन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् । २श्योनाकभेदे राजनि० । स च वीरभल्लादिगणे सुश्रुते उक्तः । हृस्वमध्यशब्दे दृश्यम् । ३कोषस्थे जलजन्तुभेदे "शङ्खशङ्खनखशुक्तिशम्बूकभल्लूक-प्रभृतयः कोषस्थाः" सुश्रुत ।

भव पु० भवत्यस्मात् भू-अपादाने अप् । १महादेवे तस्य तन्नामनिरुक्तिः शत० ब्रा० ६।१।३।१५ । "तमब्रवीद्भवो-ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत्पर्जन्यस्तद्रूपमभवत् पर्जन्यो वै भवः पर्जन्याद्धीदं सर्वं भवति सोऽब्रवीज्ज्या-यान् वाऽतोऽस्मि धेह्येव मे नामेति" अतस्य पर्जन्यरूपेण-त्वात् तस्य जलमूर्त्तित्वम् । अतएवाष्टमूर्त्तिमध्ये जलरूपेण भवनाम्ना तस्याख्या । भावे अप् । २जन्मनि ३उत्पत्तौ ४प्राप्तौ ५संसारे मेदि० । कर्त्तरि अच् (चावता) ६सत्ते न०-राजनि० ।

भवक त्रि० भू-वुन् । १भवतरि २आशीर्वादके संक्षिप्तसा० ।

भवकेतु पु० केतुभेदे वृ०स० ११अ० केतुशब्दे दृश्यम् ।

भवघस्मर पु० ६त० । दावानले शब्दमा० ।

भवत् त्रि० भा-डवतु । १युष्मदर्थे, सर्वनामता चास्य । भवान् भवन्तौ भवन्तः । भू-शतृ । २वर्त्तमानकालार्थे

३भवनकर्त्तरि च । भवम् शिवासमयम ङीप् भवनस्य
इम् । ङीवन्तः ४शिवाख्यायां मन्दरमा० ।

भवदा स्त्री स्कन्दानुचरमातृभेदे भा० श० ४७ अ० ।

भवदादि युष्मदस्मदोरन्तरङ्गत्वात्तदपि "त्यदादीन्यपि
इत्युक्ते" पा० तदादित्वात्त्यदादिप्रत्ययनिमित्ते भवच्छब्दे तत्र "सर्व-
नाम्नः भवदादियोग एव" वार्त्ति० । एवं च गणः
"भवान् दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मान्" । तेन च
भवान् ततो भवान् तत्रभवान् तत्रभवन्तम् इत्यादि एवम्
सदीर्घायुः ततो दीर्घायुरित्यादि ।

भवदारु पुं न० भवप्रियं दारु । देवदारुवृक्षे राजनि० ।

भवदीय त्रि० भवतोऽयम् छम् चित्त्वात् पदत्वे तस्य द ।
त्वदस्मदादीनाम् । [१जन्मनि ४सत्तायाञ्च मेदि० ।

भवन न० भू-आधारे ल्युट् । १गृहे अमर० भावे ल्युट् । २भावे

भवनपति पु० ६त० । १गृहस्वामिनि २राश्यधीशे च भवन-
नाथादयोऽप्यत्र ।

भवन्त पु० भू-झच् । काले उज्ज्वल० संक्षिप्तसा० ।

भवन्ति पु०भू-झिच् अस्य अन्तादेशः । वर्त्तमानकाले अन्यादौ
स्त्रीत्वे ङीप् । "भवन्ति भवन्तीपरः प्रयोक्तव्य" महाभाष्यम् ।

भवभूत न० भवस्य भूते अथिततत्स्वरूपे परमेश्वरे "विश्वरूप भव-
भूतभीषण" भेसा०त० ।

भवभूति पु० ६त० । १महादेवविभूतौ । महावीरचरिते
उत्तररामचरितमालतीमाधवादिनाटककर्त्तरि २कविभेदे ।

भवरुत पु० भव भवान्ते रोदनेनैव रुद्-करणे क्विप् ।
प्रेतपटहे त्रिका० ।

भवाचल पु० ६त० । मन्दरस्य पूर्ववर्त्तिनि शैलभेदे कैलासे ।
"सीतार्द्धं सकलस्यैव कुर्वीतोऽस्य हिमवान् । अचिरैवो-
ऽस्य हेमवान् महानीलो भवाचलः । यविन्दुर्मन्दरो
वेणुकामयो विधनशया । देवशैलन पूर्वेण मन्दरस्य
महाचलाः" मार्कं०५५अ० । [स्त्री मन्दमा०

भवात्मज पु० ६त० । १कार्त्तिकेये २गणेशे च ३मनसादेव्यां

भवादृश(स)(क्ष्) त्रि० भवत इवैव दर्शनमस्य भवत्+दृश-टक्
कञ् वा क्विप् वा सर्वनामत्वात् आत् । भवत्स्वे जने ।
टकि क्विपि च ङीप भवादृशी ।

भवानी स्त्री भवस्य पत्नी भव+ङीप आनुक् च । शिव-
भार्य्यायाम् दुर्गायाम् अमर० । [पुत्रत्वात् तथात्वम् ।

भवानीगुरु पु० ६त० । हिमालये तस्य तदुत्पादकत्वेन तद्-

भवानीपति पु०६त०।महादेवे तत्पदस्य काव्ये प्रयोगे भवा-
न्या० पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वाद्विरुद्धमतिकृत्त्वात् दोषः ।

भवान्तकृत् पु० ६त० । १वैधवे तस्य भवप्रवाहे सर्वभूतानां
जन्मविनाशकत्वात् तथात्वम् । "यदा स्वपिति शान्तात्मा
तदा सर्वं प्रलीयते" मनुः । २संसारनाशके ज्ञाने च ।

भवाभीष्ट पु० भवस्य महादेवस्याभीष्टः । १गुग्गुलौ राजनि०
७त० । २भवेऽभीप्सिते त्रि० ।

भवायनी स्त्री भवे महादेवशिरसि अयनं स्थानमस्याः
गौरा० ङीष् । १गङ्गायाम् शब्दर० २शिवतत्परे शैवे त्रि० ।

भविक न० भावोभूतिरुत्पाद्यत्वेनास्त्यस्य ठन् । १कुशले कुश-
लस्य भूतिहेतुत्वात्तथात्वम् । अर्श० अच् २तद्वति त्रि०
अमर० । [पण्डिते जटा० ।

भवित त्रि० भवो जातोऽस्य तार० इतच् । भूत अतीते च

भवितव्य न० भू-भविष्यति कर्त्तरि च नि० तव्यत् । अवश्य
भव्ये "भवितव्यं भवत्येव यद्विधेर्मनसि स्थितम्" ।

भवितव्यता स्त्री भवितव्यस्य भाव० तल् । १अवश्यम्भावे ।
२भाग्ये च जटाधर० । [त्रिका०

भविन त्रि० भू-चिन्तायाम् बा० इन । आश्रय कर्त्तरि

भविल पु०भू-भविष्यति इलच् । १भव्ये भविष्यति उज्ज्वल०
२जारे पु० त्रिका० ।

भविष्णु त्रि० भू-इष्णुच् । भवनशीले अमरः ।

भविष्य(त्) पु० भू-"लृट सदिति" सत्-लृट् च प्रयो-
गा तलोपः । भाविनि १काले २तत्कालवर्त्तिनि
पदार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् नुम् च "नक्षत्रेषो
भविष्यन्त्याः" रघु । तलोपपक्षे स्त्रीत्वता । अजर-
परस्य० त्रि० । "यज्ञविद्यो विनश्यति" पञ्चत० ३भवि-
ष्यन्तमधिकृत्य कृते पुराणभेदे न० । तच्च महापुराणान्त-
र्गतं पुराणं तत्प्रतिपाद्यविषयादिकं नारदीयपु० अधा०
१००अ० उक्तं यथा
"अथ ते संप्रवक्ष्यामि पुराणं सर्वसिद्धिदम् भविष्यं
भवतः सर्वलोकाभीष्टप्रदायकम् । तत्राहं सर्वदेवाना-
मादिकर्त्ता समुद्यतः । सृष्ट्यर्थं तत्र संजातो मनुः
स्वायम्भुवः पुरा । स मां प्रणम्य प्रपच्छ धर्म्मं सर्वार्थ-
साधकम् । ... तस्मै तदा प्रीतः प्रावोचं धर्म्मसंहि-
ताम् । पुराणानां यदा व्यासो व्यासश्चक्रे महामतिः ।
तदा तां संहितां सर्वां पञ्चधा व्यभजन्मुनिः । अघो-
रकल्पवृत्तान्तनानाश्चर्यकथाचिताम् । तत्र प्रथ-
मं पर्व हि । तत्रादिमं स्मृतं पर्व ब्राह्मं यत्रास्त्युप-
क्रमः । सूतशौनकसंवादे पुराणप्रश्नसंक्रमः । आदित्य-
चरितः प्रायः सर्वाख्यानसमाचितः । सृष्ट्यादिलक्षणो-

मेतः शास्त्रसर्वस्वरूपकः । पुराणेषु च वेदानां बन्धत्व- तत् परम् । संस्काराणाञ्च सर्वेषां लक्षणञ्चात्र कीर्त्तितम् । पक्षत्यादितिथीनाञ्च कल्पाः सप्त च कीर्त्तिताः । अष्टाद्याः शेषकल्पाः वैष्णवे प्रवंपि स्मृताः । शैवे च कामतो भिन्नाः सौरे चान्त्यकथाचय. । प्रति सर्गाह्वयं पश्चान्नानाख्यानसमाचितम् । पुराणस्योप सहारसहितं पर्व पञ्चमम् । एषु पञ्चसु पूर्वस्मिन् ब्रह्मणो महिमाधिकः” । द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपर्वसु “धर्मे कामे च मोक्षे तु विष्णोश्चापि शिवस्य च । द्वितीये च तृतीये च सौरो वर्गचतुष्टये । । प्रतिसर्गाह्वयं त्वान्त्यं प्रोक्तं सर्वकथाचितम् । एतत् भविष्यं निर्दिष्टं पर्व व्यासेन धीमता । चतुर्दशसहस्रन्तु पुराणं परिकीर्त्तितम् । भविष्यं सर्वदेवानां साम्यं यत्र प्रकीर्त्तितम् । गुणानां तारतम्येन समं ब्रह्मेति हि श्रुतिः” । तत्फलश्रुति । “तल्लिखित्वा तु यो दद्यात् पौष्यां विद्वान् विमत्सरः । गुडधेनुयुतं हेमवस्त्रमाल्यविभूषणैः । वाचकं पुस्तकञ्चापि पूजयित्वा विधानतः । गन्धाद्यैर्भोज्यभक्ष्यैश्च कृत्वा नीराजनादिकम् । यो वै जितेन्द्रियो भूत्वा सोपवासः समाहितः । अथ वा यो नरो भक्त्या कीर्त्तयेच्छृणुयादपि । स मुक्तः पातकैर्घोरैः प्रयाति ब्रह्मणः पदम् । योऽप्यनुक्रमणीमेतां भविष्यस्य निरूपिताम् । पठेद्वा शृणुयाच्चैतौ भुक्तिमुक्तिञ्च विन्दतः” । ४(चालता) फलभेदे राजनि० । ताल्वं ५जले निघण्टुः । भविष्यत्वञ्च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमिति नैयायिकाः पदार्थस्य अनागतावस्थाभेद इति सांख्यादयः । ४हरिवंशपर्वभेदे न० ।

भविष्यदाक्षेप पु० “सत्यं ब्रवीमि न त्वं मा कुरु वल्लभ ! व्यपक्षये । अस्त्यप्यमङ्गलान्याचारकेन चलया । सोऽयं भविष्यदाक्षेपः प्रागेवातिमनस्विनी । कदाचिदपराधोऽस्य भावीत्येवमरुन्ध यत्” । साहित्यदर्पणोक्ते आक्षेपालङ्कारभेदे ।

भवीयस् त्रि० अतिशयेन बहु. बहु+ईयसुन् “बहोर्लोपो भू च बहोः” पा० भूरादेशः वेदे न ईलोपः । बहुतरे ऋ० १।८३।१ लोके तु ईयसुन ईकारलोपः भूय इत्येव ।

भव्य त्रि० भू—कर्त्तरि नि० यत् । १भाविनि “अवधत्र भव्येनमनस्यपहायपहेति” नैषधम् । (चालता) २फलभेदे राजनि० “भव्यं स्वादु कषायाम्लं गुरुपाकञ्च रोचनम् । तदेव पक्वं दीपनं गुरुपाकि विमापहम्” राजव० । ३अस्थि मेदि० ४शुभे ५सत्ये ६योग्ये च न० । ७सदृति त्रि० । ८कर्मरङ्गे पु० ९गजपिप्पल्यां १०उमायां च स्त्री मेदि० । ११रसभेदे शब्दर० ।

भष कुक्कुरशब्दे भ्वा० पर० सक० सेट् । भषति अभषीत्-अभाषीत्

भष पुंस्त्री० भष—अच् । १कुक्कुरे शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २स्वर्णक्षीर्यां स्त्री रत्नमा० टाप् ।

भषक पु० स्त्री० भष—क्वुन् । कुक्कुरे अमर । स्त्रियां ङीष् ।

भषण न० भष—भावे ल्युट् । कुक्कुरशब्दे हेमच० ।

भस दीप्तौ अक० भर्त्सने सक० जु० पर० सेट् । बभस्ति । अभासीत् अभसीत् बभास । वैदिकोऽयम् । [बभास ।

भस भक्षणे प० सक० सेट् निघण्टुः । भसति अभा(भ)सीत्

भसद् न० भस—अदि । १जघने उज्ज्वल० । २भास्करे ३मासे च ४जघने स्त्री मेदि० ५कारण्डवखगे ६प्लवे प० उणादिको० ७काले पुंलिङ्गा० । [पाठ ।

भसन्त पु० भस—वा० झच् । काले त्रिका० तत्र भवन्त इत्येव

भसन्धि पु० ६त० । नक्षत्रभेदानां सन्ध्यात्मके कालभेदे यथोक्तम् “सार्पेन्द्रपौष्णधिष्ण्यानामन्त्याः पादाः भसन्धयः । तदग्रभेष्वाद्यपादो गण्डान्तं नाम कीर्त्यते” सू० सि० । अत्र श्लेषाज्येष्ठारेवतीनक्षत्राणामन्त्याश्चतुर्थचरणाः नक्षत्रसन्धयो भवन्ति । तदग्रभेषु तेषामश्लेषाज्येष्ठारेवतीनक्षत्राणामुत्तरेषु मघामूलाश्विनीनक्षत्रेष्वित्यर्थः प्रथमचरणो गण्डान्तं नाम प्रसिद्धमुच्यते । यद्यप्यश्लेषाज्येष्ठारेवतीनक्षत्राणामन्तिम घटिकाद्वयं मघामूलाश्विनीनक्षत्राणामादिमं घटिकाद्वयमिति चतस्रोऽन्तरघटिका गण्डान्तम् । एतदतिरिक्तो नक्षत्रसन्धिः पूर्वनक्षत्रान्तघटिकोत्तरनक्षत्रादिमघटिकेत्यन्तरालघटिकाद्वयं चन्द्रमण्डलपरत्वेन घटिका सार्द्धद्वयमिति संहिताविरुद्धं तथापि सूर्योक्तस्य स्वतः प्रामाण्याच्च क्षतिः । अथवैकवाक्यतार्थं पादशब्दः करमेलादिवद् द्विसङ्ख्यावाचक । घटिका द्वयध्याहार्य । तथा च द्विसङ्ख्यामिता आद्यघटिका नक्षत्रसन्धिः” रङ्ग० । २नक्षत्रयोः सन्धिकाले च तदानयनं सि० शि० दर्शितं तच्च तिथिसन्धिशब्दे ३३०० पृ० दर्शितम् ।

भसित न० भस—क्त । भस्मनि हेम० । [देशभ्रे शब्दर० ।

भसूचक पु० भानि नक्षत्राणि सूचयति सूचि-ण्वुल् ।

भस्त्रा स्त्री भस—ष्ट्रन् । १चर्मप्रसेविकायाम् अग्निसन्धुक्षणे चर्मनिर्मिते यन्त्रभेदे । (याँता) अमर । षित्त्वात् ङीष् । अत्रैव शब्दरत्ना० स्वार्थे क टाप न इत्त्वम् । भस्त्राकाप्यत्रैव । ततः उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । भस्त्रीय तद्दूरदेशादौ त्रि० ।

भस्मकला स्त्री० भस्मेव कलमस्याः ङीप्। (टेपारि) क्षुपभेदे

भस्मक न० भस्म करोति कृ–ड। (भस्मकीट) बहुभोजनकारके १रोगभेदे। “कट्वादिरूक्षान्नभुजां नराणां क्षीणे कफे मारुतपित्तवृद्धौ। अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्निर्भुक्तं क्षणाद्भस्म करोति यस्मात्। तस्मादसौ भस्मकसंज्ञकोऽभूदुपेक्षितोऽयं पचते च धातून्”। भस्मकस्य सोपद्रवमरिष्टमाह “तृट्स्वेददाहमूर्च्छादीन् कृत्वैवाल्पाग्निसम्भवान्। पक्वान्नमाशु धात्वादीन् स क्षिप्रं नाशयेद्भृशम्” भावप्र०। भस्मेव इवार्थे कन्। २कलधौते रूप्ये ३विडङ्गे च मेदि०।

भस्मकूट पु० भस्मरूपे पर्वतभेदे कालि० ८।२८०।

भस्मगन्धा स्त्री० भस्मन इव गन्धोऽस्याः। रेणुकाख्यगन्धद्रव्ये भावप्र०। स्वार्थे क अत इत्त्वम्। तत्रैव जटा०

भस्मगन्धिनी स्त्री० भस्मन इव गन्धोऽस्त्यस्याः बाहुल्येन इनि ङीप्। रेणुकाख्ये गन्धद्रव्ये अमरः।

भस्मगर्भ पु० भस्म गर्भे यस्य। १तिनिशवृक्षे राजनि० २कपिलशिंशपायाम् अमरः। ३रेणुकाख्यगन्धद्रव्ये स्त्री जटाधरः टाप्।

भस्मजाबाल पु० उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम्।

भस्मतूल न० भस्म तूलयति तूल–अण् उप० स०। १पांशुकूटे २पांशुवर्षणे ३हिमे च मेदि०।

भस्मन् न० भस–मनिन्। (छाइ) दग्धगोमयादिविकारे अमरः। अस्य शिरःप्रदेशलेपने कारणं कालिकापु० ४१ अ० उक्तं यथा “महादेवोऽथ तद्भस्म मनोभवशरीरजम्। आदाय सर्वगात्रेषु भूतिलेपं तदाकरोत्। लेपशेषाणि भस्मानि समादाय तदा हरः। अगच्छोऽन्तर्दधे काली विहाय विधिवच्छिव.”। तद्धारणविधिर्यथा

“भस्मोपरि चन्दनादिकं न धार्यं तदुक्तं कौर्मे “वैदिकैः मन्त्रैः रचितं चन्दनागुरुकुङ्कुमम्। तिर्यक्पुण्ड्रात्मना धार्यं कान्तिसौख्याभिलाषिभिः। पुण्ड्रोपरि चन्दनाद्यैरपि भस्म न सन्त्यजेत्। इत्येत भस्मसन्त्यागी सतीमस्कोपर्याहतः। चन्दनादुपरि प्राज्ञो धारयेद्भस्म वैदिकम्। लौकिकं चन्दनाद्यं तु भस्मोपरि न धारयेत्। भस्मचन्दनादीनां सम्मेलने दोषो न विद्यते। चन्दनादीन्यतो लौकिकान्येव न धार्याणि। उपरिष्टाच्चन्दनादेर्धृतेऽस्मिन् विनश्यति। चन्दनादुत्थभूमाया फलाप्ते को निवारकः”। त्रिपुण्ड्रधारणं मन्त्ररहितं तूष्णीं न कार्यम्” तदुक्तं शिवोत्तरसंहितायां “जाबालोक्तादिकैर्मन्त्रैर्धार्यं भस्मत्रिपुण्ड्रकम्। अन्यथा चेद्धृतं यावद्यमन्नरकं व्रजेदिति”। शिवधर्मे “येन भस्मोक्तमार्गेण न धृतं मुनिपुङ्गव!। तस्य सिद्धिः सते! जन्म नि फलं शूकरो यथा”। मन्त्रसारसुधानिधौ” त्रिपुण्ड्रकं सदा कुर्यात् मन्त्रपूतेन भस्मना। मन्त्रेण होनं यः कुर्यात् परभागी भवेन्नरः”। शिवपूजा तद्धारणं न सिध्यति “विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया। महादेवोऽर्चितो येन न च तस्य फलप्रदः” लिङ्गपु०।

भस्मरोहा स्त्री० भस्मनि रोहति रुह–अच्। दग्धिकायाम् राजनि०।

भस्मवेधक पु० भस्मन इव वेधो वेधनं यस्य कप्। कर्पूरे शब्द०

भस्मसा अव्य० डाजन्त.। धर्मजन्यगन्त्रादिकारे यजु०११।८ वेददी०। [याति। कार्त्स्न्येन भस्मरूपताकरणे।

भस्मसात् अव्य० भस्म कात्स्न्येन सम्पद्य करोति भस्मन्-

भस्माचल पु० कामरूपस्थे गिरिभेदे कालिकापु० ८१अ०।

भस्मासुर पु० असुरभेदे। इति ख्याते वृकासुरे शिववरेण स यस्य शीर्षं करेण स्पृशति स भस्म भवतीति कथा भाग० १०।८८ अ०। [वा० स। कर्पूरे त्रिका०।

भस्माह्वय पु० भस्म आह्वयते सादृश्येन स्पर्द्धते आ+ह्वे-

भा दीप्तौ अदा०पर०अक०अनिट्। भाति अभासीत् बभौ। प्रति+बुद्धिप्रादुर्भावे। वि+अति+विशेषभासने-भा० दीप्त तेजसपदार्थावयवभेदः प्रकाशक। स च ग्राने विवृततया प्रकाश चित्। भावे अङ्। भा

भा स्त्री भा–अङ् टाप्। दीप्तौ अमरः। [१।१४।१भा०।

भाकर्णीक पु० भास ऋणीक। ऋष प्रार्जके प्रविष्टे अ०

भाकुट पु० भया दीप्त्या कुटति कुट–क। (भेटकी) मत्स्यभेदे राजव०। [ऋा०टा१ ११९ भा०।

भाकुरि पु० भा कुर्वति कुर्व–कि पृषो०। दीप्तिकारके शब्द०

भाकूट पु०। १पर्वतभेदे २मत्स्यभेदे च (भेटकी) मेदि०।

भाकोष पु० भाना दीप्तीना कोष इव। सूर्ये त्रिका०।

भाक्त त्रि० भक्तेः गौण्याः वृत्तेरागतः अण्। १औपचारिके गौण्या वृत्त्या बोधितेऽर्थे। भक्तस्यावच्छेदम् अण्। २भक्तसम्बन्धिनि त्रि०। भक्तमन्नमस्मै नियत दीयते वा अण्। ३नियतभक्तदानसम्प्रदाने त्रि०। भक्ताय हितम् अण्। [सम्प्रदाने। ४भक्तसम्पादनसाधने तण्डुले।

भाक्तिक त्रि० भक्तमस्मै नियतं दीयते ठक्। नियतभक्तदातृ

भाक्ष त्रि० भक्षा शीलमस्य छत्रा० अण्। भक्षणशीले।

भाग पु० भज–भावे घञ्। भजने कर्मणि घञ्। २अंशे अवयवे

द्रव्यवस्तुनोऽर्द्धे ३एकदेशे ४भाग्ये "त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते" इति ज्योतिषोक्ते राशेः ५त्रिंशांशके च शब्दर०। भगो देवताऽस्य अण्। ६पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे तन्नक्षत्रसंख्यायाम् ७एकादशसंख्यायां ८भागहारे केनचित् अङ्केन कस्यचित् भजनरूपे अङ्कशास्त्रोक्ते व्यापारभेदे।

भागजाति स्त्री। भागस्य विभजनस्य प्रकारभेदे सा च चतुर्विधा भागजातिः प्रभागजातिः भागानुबन्धो भागापवाहश्च तत्र अंशाना समच्छेदकरणं भागजातिः इत्युच्यते। यथा "अन्योऽन्यहाराभिहतौ हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवम्। मिथो हराभ्यामपवर्त्तिताभ्यां यद्वा हरांशौ सुधियात्र गुण्यौ" लीला०। भागस्य भागः प्रभागो यथा "लवा लवघ्नाश्च हरा हरघ्ना भागप्रभागेषु सवर्णनं स्यात्"। लीला०। भागस्यानुबन्धो योजनं भागानुबन्धो भागापवाहश्च तद्वियोजनम् यथा "छेदघ्नरूपेषु लवा धनर्णमेकस्य भागा अधिकोनकाश्चेत्। स्वांशाधिकोनाः खलु यत्र तत्र भागानुबन्धे च लवापवाहे। तलस्थहारेण हरं निहन्यात् स्वांशाधिकोनेन तु तेन भागान्" लीला०।

भागधेय न० भाग+स्वार्थे धेय अभिधानात् नपुंसकत्वम्। १भाग्ये। भागेन धीयतेऽसौ धा कर्मणि यत्। २राजदेये करे पु० अमरः। भागो धीयतेऽस्मै धा-सम्प्रदाने यत्। ३दायादे सपिण्डे अजयपालः।

भागलक्षणा स्त्री भागे लक्षणा। शक्यार्थांशभेदपरित्यागेन इतरांशबोधकलक्षणाभेदे जहदजहत् स्वलक्षणायाम्। जहदजहल्लक्षणाशब्दे ३०८१ पृ० दृश्यम्।

भागवत त्रि० भगवतः भगवत्या वा इदम् सोऽस्य देवता वा अण्। भगवत भगवत्या वा १भक्ते, २तयोः सम्बन्धिनि च "भक्ताः कर्मभागवता भवन्ति" उद्भटः। तयोः सम्बन्धिगुणवर्णने ३महापुराणे ४उपपुराणे च न० "येन श्रुतं भागवतं पुराणम्" भाग०। भागवतञ्च महापुराणभेदः उपपुराणभेदो वा उपपुराणशब्दे विस्तरेण दर्शितः। नारदीयपु० महापुराणप्रतिपाद्यविषयोक्तौ ये विषया उक्तास्ते नान्यत्रेति विष्णुभागवतस्यैव महापुराणत्वमित्येके उपपुराणशब्दे अन्यमत दृश्यम्।

विष्णुभागवतप्रतिपाद्यविषयाश्च नार०पु०४अ०९६उक्ता यथा "मरीचे! शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत् कृतम्। श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम्। तदष्टादशसाहस्रं कीर्त्तितं पापनाशनम्। सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः। भगवानेव विप्रेन्द्र! विश्वरूपी समीरितः" तत्र प्रथमस्कन्धे। "तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतर्षीणां समागमः। व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च। पारीक्षितमुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम्"। द्वितीयस्कन्धे "परीक्षिच्छुकसंवादे सृतिद्वयनिरूपणम्। ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितामृतम्। पुराणलक्षणञ्चैव सृष्टिकारणसम्भवः। द्वितीयोऽयं समुदितः स्कन्धो व्यासेन धीमता"। तृतीयस्कन्धे "चरितं विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्य सङ्गमः। सृष्टिप्रकरणं पश्चाद् ब्रह्मणः परमात्मनः। कापिलं साङ्ख्यमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः"। चतुर्थस्कन्धे "सतीचरितमादौ तु ध्रुवस्य चरितं ततः। पृथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनबर्हिषः। इत्येष तुर्यो गदितो विसर्गे स्कन्ध उत्तमः"। पञ्चमस्कन्धे "प्रियव्रतस्य चरितं तद्वंश्यानाञ्च पुण्यदम्। ब्रह्माण्डान्तर्गतानाञ्च लोकानां वर्णनन्ततः। नरकस्थितिरित्येष संस्थाने पञ्चमो मतः"। षष्ठस्कन्धे "अजामिलस्य चरितं दक्षसृष्टिनिरूपणम्। वृत्राख्यानं ततः पश्चान्मरुतां जन्म पुण्यदम्। षष्ठोऽयमुदितः स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे"। सप्तमस्कन्धे "प्रह्लादचरितं पुण्यं वर्णाश्रमनिरूपणम्। सप्तमो गदितो वत्स! वासनाकर्मकीर्त्तने"। अष्टमस्कन्धे। "गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मन्वन्तरनिरूपणम्। समुद्रमथनञ्चैव बलिवैभवबन्धनम्। मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽयं प्रकीर्त्तितः"। नवमस्कन्धे "सूर्य्यवंशसमाख्यानं सोमवंशनिरूपणम्। वंश्यानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽयं महामते!"। दशमस्कन्धे "कृष्णस्य बालचरितं कौमारञ्च व्रजस्थितिः। कैशोरं मथुरास्थानं यौवनं द्वारकास्थितिः। भूभारहरणञ्चात्र निरोधे दशमः स्मृत"। एकादशस्कन्धे "नारदेन तु संवादो वसुदेवस्य कीर्त्तितः। यदोश्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णेनोद्धवस्य च। यादवानां मिथोऽन्तश्च मुक्तावेकादशः स्मृतः। द्वादशस्कन्धे "भविष्यत्कलिनिर्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः। वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः स्मृतम्। सौरी विभूतिरुदिता सात्वती च ततः परम्। पुराणसङ्ख्याकथनमाश्रये द्वादशो ह्ययम्। इत्येवं कथितं वत्स! श्रीमद्भागवतं तव"। तत्फलश्रुतिः "वक्तुः श्रोतुश्चोपदेष्टुरनुमोदितुरेव च। साहाय्यकर्त्तुर्गदितं भक्तिभुक्तिविमुक्तिदम्। प्रौष्ठपद्यां पूर्णिमायां हेमसिंहसमन्वितम्। देयं भागवतमिदं द्विजाय

प्रीतिपूर्वकम् । संपूज्य वस्त्रहेमाद्यैर्भगवद्भक्तिमिच्छता । सोऽप्यनुक्रमशीमेतां श्रावयेच्छृणुयात्तथा । स पुराण श्रवणज प्राप्नोति फलमुत्तमम्” । विस्तरस्तु भाग० १२ उपसंहाराध्याये दृश्यः ।

भगवद्भक्तरूपभागवतलक्षणं यथा भाग० ११ स्क० । “सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः । भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः । न यस्य स्वपर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा । सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः” । हरियोगेश्वरोत्तरे “गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान् यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । विष्णोर्मायामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः” । बृहन्नारदीये “शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि । समबुद्ध्या प्रवर्त्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः” । स्कान्दे “येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ । पूजयन्ति च ये नित्यं ते स्युर्भागवता नराः । येषां भागवतं शास्त्रं जीवितादधिकं भवेत् । महाभागवता ज्ञेया विष्णुना कथिता नराः” । तत्रैव “भोजनाच्छादनं सर्वं यथा शक्त्या ददाति य । विष्णुभक्तस्य सतत स वै भागवत स्मृतः” । गारुडे “येन सर्वात्मना विष्णुभक्त्या भावो निवेशितः” । वैष्णवेषु कृतात्मत्वात् महाभागवतो हि सः” । बृहन्नारदीये “तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कुर्वते नराः । तत्काष्ठाङ्कितकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमाः । तुलसीगन्धमाघ्राय सन्तोषं कुर्वते तु ये । तन्मूलमृद्धृता येषु ते वै भागवतोत्तमाः” । स्कान्दे “मत्कथां कुरुते यस्तु मत्कथायां प्रहृष्यति च । शृणुते मत्कथावाचं स वै भागवतोत्तमः” । बृहन्नारदीये “मन्नामस्मरणे भक्ता मद्भक्तजनसेवकाः । मन्नामश्रवणासक्तास्ते वै भागवतोत्तमाः । येऽभिनन्दन्ति नामानि हरेः शृण्वन्ति हर्षिताः । रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः । अन्योत्सदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः । हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः” । स्कान्दे “येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं यज्ञेशं वरदं हरिम् । देहिनः पुत्रकर्माणः सदा भागवता हि ते” । तत्रैव “विष्णुर्येषां शुभान्येव करोति कुर्वन्नच्युतः । प्रतिकामं हरेर्नित्यं पूजयेत् प्रयतात्मवान् । विष्णुभक्तः स विज्ञेयः कर्मणा मनसा गिरा । नारायणपरो नित्यं भूप ! भागवतो हि सः” पद्मोत्तरखण्डे “तापादिपञ्चसंस्कारी नवेज्या कर्मकारकः । अर्थपञ्चकविद्विप्रः महाभागवतो हि सः । एकान्तेन सदा विष्णौ यस्मादेव परायणाः । तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः” भाग० ११ स्कान्दे “ज्ञात्वा ज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः । भजन्त्यनन्यभावेन ते वै भागवता मताः । न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः । वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः” । स्कान्दे “यस्य लक्ष्मीगतस्यापि केशवे रमते मनः । न विच्युता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः । आपद्गतस्य यस्येह भक्तिरव्यभिचारिणी । नान्यत्र रमते चित्तं स वै भागवतो नरः” । हरियोगेश्वरे “विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः । प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः” हरिभक्तिविलासे १० वि० ।

भागवित्ति पु० भृगुनामके ऋषिभेदे “एतद्ध स्मैव भृगो भार्गवित्ति” शत० ब्रा० १४।८।१।१८ तत कुत्सायां युन्यपत्ये वा ठक् । भागवित्तिक तदीये कुत्सिते युन्यपत्ये पक्षे फक् । भागवित्तेय तदर्थे

भागवृत्ति स्त्री उपादिवृत्तिभेदे ।

भागहार पु० भागस्य हारो हरणम् । लीलावत्युक्ते अङ्कपरिकर्मोक्तवध्ये भागहरणरूपे व्यापारभेदे “भागहारे करणसूत्रं वृत्तम् । भाज्याद्धरः शुध्यति यद्गुणः स्यादन्त्यात् फलं तत् खलु भागहारे । समेन केनाप्यपवर्त्य हारभाज्यौ भजेद्वा सति सम्भवे तु” । अत्र पूर्वोदाहरणे गुणिताङ्कानां स्वगुणच्छेदानां भागहाराय न्यासः भाज्यः । १६०० । भाजकः १२ । भजनाल्लब्धं गुणः १३५ । अथवा भाज्यहारौ त्रिभिरपवर्त्तितौ ५४० । चतुर्भिर्वा ४०५ स्वस्वहारेण हृते फलं तदेव १३५ ।

भागासिद्धि स्त्री हेत्वाभासभेदे “पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्याभावः । यथा पृथिवी गन्धवती घटत्वादित्यादौ पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन पटादौ घटत्वाद्यभाव । गादा० । यथा वा पृथिव्यादयश्चत्वारः परमाणवो नित्या गन्धवत्त्वादित्यत्र जलादौ गन्धाभावः ।

भागिन् त्रि० भज-घिनुण् । अंशविशिष्टे । स्त्रियां ङीप् ।

भागिनेय पु स्त्री० भगिन्या अपत्यम् ढक् । भाग्नेये । तत्कन्यायां स्त्री ङीप् ।

भागीयस् त्रि० अतिशयेन भागी ईयसुन् इनोलोपः । अतिशयभागयुते हरिद० १२१स० च० ।

भागीरथी स्त्री भगीरथेन आनीता तेन भागीरथी स्मृता” ब्रह्मवै० प्र० ख० उक्ते गङ्गारूपे नदीभेदे ।

भागुरि पु० स्मृतिव्याकरणादिकर्त्तरि मुनिभेदे । "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः" सि० कौ० ।

भाग्य न० भज-ण्यत् कुत्वम् । १शुभाशुभसूचके कर्मजन्येऽदृष्टे अमरः । भाग प्रयोजनमस्य यत् । २भागार्थे त्रि० । भागमर्हति यत् । ३भागार्हे त्रि० ।

भाङ्गीन न० भङ्गायाः विजयायाः भवनं क्षेत्रं खञ् । (भाङ) भङ्गाभवनयोग्ये क्षेत्रे । खञ् । भाङ्गमप्यत्र । हेमच । [अवभाजत् त ।

भाज पृथक्करणे, अद० चु० उभ० सक० सेट् । भाजयति ते

भाजक त्रि० भज-ण्वुल् । भागकारके अङ्कभेदे विभाजके

भाजन न०भज्यतेऽनेन भाज-ल्युट् । १पात्रे अमर । २आधारे ३योग्ये च मेदि० । ४आढकपरिमाणभेदे वैद्यकम् ।

भाजिन् त्रि० भज-सेवायां णिनि । सेवके कामन्दकीय० ।

भाजित त्रि० भाजि-कर्मणि क्त । १पृथक्कृते । २भक्ते च ।

भाजी स्त्री० भाज-कर्मणि घञ् नि० ङीप् । भक्ष्यव्यञ्जनभेदे । अन्यत्र भाजा । सि० कौ० ।

भाज्य त्रि० भज्यते विभज्यते भज-कर्मणि ण्यत् । विभजनीये "भाज्यो हरः शुध्यति यद्गुणः स्यादि"ति लीलावती ।

भाटक पु०न० भट-पोषणे ण्वुल् । परगृहयानादेरुपभोगार्थं तत्स्वामिने दीयमाने धने । (भाडा) शब्दा० ।
"परभूमौ गृहं कृत्वा भाटयित्वा वसेत् तु यः । स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत् तृणकाष्ठेष्टकादिकम् । स्तोभं विना वसित्वा तु परभूमावनिच्छतः । निर्गच्छंस्तु पक्वानानि न गृह्णीयात् कथञ्चन" कात्यायनः । "गृहवाप्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः । स्वामिनोनार्पयेद्यावत्तावद्दाप्यः स भाटकम् । यावो परकृता अप्रतिष्ठितेति विवक्षितम् । "हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः । स्वामिनोनार्पयेद्यावत्तावद्दाप्यः स भाटकम्" । वृहस्पतिः "यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति । भाटं न दद्याद्दाप्योऽसावनूढस्यापि भाटकम्" । शकटं इयनौकादेरप्युपलक्षणम् । अनूढस्यावाहितस्यापि शकटादेः" इति विवादचिन्तामणिः ।

भाण पु० सा० द० उक्तलक्षणे दृश्यरूपकान्तर्गते रूपकाख्यभेदे तल्लक्षणं यथा
"भाणः स्याद्धूर्त्तचरितो नानावस्थान्तरात्मकः । एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः । रङ्गे प्रकाशयेत् स्वेनानुभूतमितरेण वा । सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः । सूचयेद्वीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यवर्णनैः । तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती । मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च" । आकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नुत्तरप्रत्युत्तरे कुर्य्यात् । शृङ्गारवीररसौ च सौभाग्यशौर्यवर्णनेन सूचयेत् । प्रायग्रहणात् कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति । उदाहरणं लीलामधुकरः" सा० द० ।

भाण्ड न० भाण्ड-अच् भण-ड-स्वार्थे अण् वा । पात्रे १तैलाद्याधारे २भाजने (भाँड) "अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः" नारदः । ३तद्भेदे (भाँडार) "ब्रह्माण्डभाण्डोदरेत्यादि" वीरचरितम् ।४वणिजां मूलधने ५अश्वभूषायां मेदि० । ६नदीकूलद्वयमध्ये पात्रे च हेमच० । ७गर्दभाण्डे वृक्षे पु० शब्दच० । भण्डस्य भावः अण् । ८भण्डचरित्रे न० (भाँडामि) अजयः ।

भाण्डपुट पु० नापिते जटाधरः ।

भाण्डपुष्प पु० सर्पभेदे त्रिका० ।

भाण्डल त्रि० भाण्डं लाति ला-क । भाण्डग्राहके स्त्रियां गौरा० ङीष् । [गणीपाठे ।

भाण्डव त्रि० भण्डोरदूरादि सुवास्त्वा० अण् । भण्ड-

भाण्डागार कर्म० । (भाँडार) गृहभेदे हेमच० । तत्र नियुक्तः ठन् । भाण्डागारिक तत्र नियुक्ते त्रि० ।

भाण्डार न० भाण्डं तदाकारमृच्छति ऋ-अण् उप०स० । गृहभेदे (भाँडार) ।

भाण्डारिन् पु० भाण्डमृच्छति ऋ-णिनि । धनादिगृहस्यगृहेषु कृताधिकारे । "क्षुधितस्तृषितः कामी विद्यार्थी कृषिकारकः । भाण्डारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत्" इति व्यवहारप्रदीपः । [(भाँडि)

भाण्डि स्त्री भण्डस्येदम् । नापितस्य क्षुराद्याधारपात्रभेदे

भाण्डिवाह पु०भाण्डिं क्षुराद्याधारं (भाँडि) वहति वह-अण् उप०स० नापिते भाण्डिक+अस्त्यर्थे अच् । भाण्डिक तत्रार्थे शब्दमा० ।

भाण्डीर पु० भण्ड-ईरच् पृषो० । १वटवृक्षे २वृन्दावनस्थे ३वटवृक्षभेदे च जटा० । "प्रवृद्धो नाम भूत्वासौ वटं भाण्डीरमाश्रितः" हरिवं० ५५ अ० ।

भाति स्त्री भा-क्तिन् । शोभायाम् राजनि० ।

भानु पु०भा-नु । १सूर्य्ये त्रिका० । २दीप्ते त्रि०संक्षिप्त० ।

भाद्र पु० भद्राभिर्युक्ता पौर्णमासी भाद्री सा अस्मिन् मासे अण् । चैत्रादितः षष्ठे मासे १भाद्रे अमर. । २तन्मास-

सीयपौर्णमास्या स्त्री ङीप्। भद्रैव स्वार्थे अण्। २पूर्वोत्तरभाद्रपदाख्यनक्षत्रे न०। “भाद्रद्वये सागरे” ज्योतिषम्। ४भाद्र्या पौर्णमास्यायुक्ते पक्षे तथाविधे ५गुरुवर्षे च कार्त्तिकशब्दे दृश्यम्।

भाद्रपदा स्त्री ब०व०। भद्रस्येदं अण् भाद्रमिव पदमासाम्। अश्विन्यवधिके पञ्चविंशषड्विंशयोर्नक्षत्रयोः। १तद्युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्। २भाद्रमासस्य पौर्णमास्याम् साऽस्ति मासे अण्। ३चान्द्रे भाद्रे मासि पु०। तादृशे ४पक्षे ५गुरुवर्षभेदे च कार्त्तिकशब्दे दृश्यम्।

भाद्रमातुर पु० भद्रायाः सत्याः मातुः अपत्यम् अण् मातुरुत्। सतीपुत्रे हेमच०।

भान न०भा–भावे ल्युट्। १प्रकाशे २दीप्तौ ३ज्ञाने प्रकाशे च।

भानु पु० भा–नु। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३किरणे ४राजनि च अमरः ५प्रभौ धरणिः। ६भूतजैनभेदे हेमच०। उत्तममन्वन्तरे ७देवे ब०व० हरिव०८अ०। ८धर्मपत्नीभेदे स्त्री हरिवं० ३अ०। १०गन्धर्वभेदे पु० भा०आ०६५अ०। ११यदुवंश्यक्षत्रियभेदे भानुमत्याः पितरि पु० हरिव० ११८अ०। १२विष्णौ पु० “अन्नताम्भूभुक्तो भानु” विष्णुस० “तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्” श्रुतेस्तस्य तथात्वम्।

भानुफला स्त्री भानुरिव दीप्तिमत् फलं प्रसवो यस्याः। कदल्याम् जटाधरः। तस्या मोचकस्य सूर्य्यतुल्यवर्णत्वात्तथात्वम्। [११८ अ०।

भानुमती स्त्री भानोर्यादवनृपभेदस्य कन्यायां हरिव०

भानुमत् स्त्री भानुः किरणोऽस्त्यस्य मतुप्। १सूर्य्ये शब्दरत्ना० २अर्कवृक्षे च। भानुमालीत्यप्यत्र। ३नृपभेदे पु० भा०भी० ५४अ०। अङ्गजातिनृपस्य भार्य्यायां जाते कृतवीर्य्यस्य ४दुहितृभेदे स्त्री भा० आ० ६५अ०।

भानुसेन पु० कर्णपुत्रभेदे भा० क० ४८ अ०।

भानेमि पु० भानां नेमिरिव। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च त्रिका०।

भान्त पु० भायाः दीप्तेः पञ्चदशाहमध्ये अन्तो यस्य। शुक्लकृष्णपक्षयोः पञ्चदशाहमध्ये कान्तिक्षयापचययुक्ते चन्द्रे “भान्तः पञ्चदशी” यजु० १४।२१ वेददी० हत०। २मण्डलराश्योरन्ते च।

भाम क्रोधे भ्वा०आत्म०सक०सेट्। भामते अभामिष्ट बभामे।

भाम पु०भाम–घञ्। १क्रोधे त्रिकाण्ड०। भा–भावे म। २दीप्तौ च। कर्त्तरि म। ३सूर्य्ये मेदि०। ४अर्कवृक्षे च। ५भगिनीपतौ पु०शब्दरत्ना ६कोपनायां स्त्रियां स्त्री मेदि०।

भामनी पु० भामं नयति नी–क्विप्। परमेश्वरे “एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद” छा०उ०। “एष उ भामनीरेष हि यस्मात् सर्वेषु लोकेष्वादित्यचन्द्राग्न्यादिरूपैर्भाति दीप्यते। “तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति” श्रुतेरतो भामानि नयतीति भामनीः” भा०। [भार्य्यां स्त्रियाम् स्त्री ङीप् अमरः।

भामिन् त्रि०भाम–णिनि। क्रोधयुक्ते स्त्रियां ङीप्। कोप-

भार पु० भृ–घञ्। १गुरुत्वपरिमाणे २तद्वति द्रव्ये ३विंशतितुलापरिमाणे (अष्टसहस्रतोलकपरिमाणे) च पु०। ३वीवधे ४विष्णौ च मेदि०।

भारङ्गी स्त्री भृ–बा० अङ्गच्। पोमवल्ल्यां स्त्रियां तत्र काश्या० ठञ्। भारङ्गिक तत्र भवे त्रि०।

भारण्ड पु० उत्तरदेशस्थे खगभेदे “एकोदराः पृथग्ग्रीवा अन्योऽन्यफलभक्षिणः। असंहता विनश्यन्ति भारण्डा इव पक्षिणः” पञ्चत०।

भारत न० भरतान् भरतवंश्यानधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। भारं वेदादिशास्त्रेभ्योऽपि सारांशं तनोति तन–ड वा। १वेदव्यासप्रणीते लक्षश्लोकात्मके ग्रन्थभेदे। भरतेन निर्मितं तस्येदं वा अण्। “हिमाह्वं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता। तस्मात्तु भारतं वर्षम्” इत्युक्ते जम्बुद्वीपान्तर्गते २वर्षभेदे। भरतस्य गोत्रापत्यम् अण्। भरतनृपस्य ३वंश्ये। भरतेन मुनिना प्रोक्तम् अण्। ४भरतमुनिकृते नाट्यशास्त्रादौ न०। तदधीयते पुनरण्। ५नटे ब०व०६अग्निभेदे पु०। ग्रन्थस्य ७भारतशब्दस्य निरुक्तिः भा०आ०१अ०दर्शिता यथा “एकतश्चतुरो वेदान् भारतञ्चैतदेकतः। पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलया धृतम्। चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा। तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते। महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाणं यतोऽधिकम्। महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते। निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते”।

तच्च वेदव्यासेन कृतं तदादिष्टः तच्छिष्यः वैशम्पायनः जनमेजयं श्रावयामास यथोक्तं भा० आ० १अ०। “जनमेजयेन पृष्टः सन् ब्राह्मणैश्च सहस्रशः। शशास शिष्यमासीनं वैशम्पायनमन्तिके। स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम्। कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनःपुनः। विस्तारं कुरुवंशस्य गान्धार्य्या धर्मशीलताम्। क्षत्तुः प्रज्ञां,धृतिं कुन्त्याः सम्यग्द्वैपायनोऽब्रवीत्। वासुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानाञ्च सत्यताम्। दुर्वृत्तं धार्त्तराष्ट्राणामुक्तवान् भगवानृषिः”।

अत्र नानाविधं नानासंख्यान्वितं च सतं लोके तु शतसा-
हस्रसंख्यात यथोक्तं तत्रैवाध्याये
"चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम्। उपा-
ख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः। ततोऽध्यर्द्धशतं
भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः। अनुक्रमणिकाध्यायं वृत्ता-
न्तानां सपर्वणाम्। इदं द्वैपायनः पूर्वं पुत्रमध्यापय-
च्छुकम्। ततोऽन्येभ्योऽनुरूपेभ्यः शिष्येभ्यः प्रददौ
विभुः। षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम्।
त्रिंशच्छतसहस्रञ्च देवलोके प्रतिष्ठितम्। पित्र्ये पञ्च-
दश प्रोक्तं गन्धर्वेषु चतुर्दश। एकं शतसहस्रन्तु मानु-
षेषु प्रतिष्ठितम्। नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवल
पितॄन्। गन्धर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः।
अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशम्पायन उक्तवान्। शिष्यो
व्यासस्य धर्मात्मा सर्ववेदविदांवर। एकं शतसहस्रन्तु
मयोक्तं वै निबोध तत्"। तच्चाष्टादशमहापर्वयुतं तदवा-
न्तरपर्वशतक तद्विभागस्तत्र वर्णनीयपदार्थानां समहश्च
आ० भा० २अ० दर्शितो यथा
"भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां पर्वसंग्रहः"। आदिपर्वणि
"१पर्वानुक्रमणी पूर्वं द्वितीयः२ पर्वसंग्रहः।३पौष्यं ४पौ-
लोममास्तीकं५मादिर(वं)शावतारणम्६। ततः सम्भव७प-
र्वोक्तमद्भुतं रोमहर्षणम्। दाहो जतुगृहस्यात्र है-
डिम्बं९ पर्व प्रोच्यते। ततो वकवधः१० पर्व पर्व चैत्र-
रथं११ ततः। ततः स्वयम्वरो१२ देव्याः पाञ्चाल्याः
पर्व चोच्यते। क्षात्रधर्मेण निर्जित्य ततो वैवाहिकं१३
स्मृतम्। विदुरागमनं पर्व राज्यलाभस्तथैव१४ च।
अर्जुनस्य वने वासः१५ सुभद्राहरण१६ ततः। सुभद्रा-
हरणादूर्ध्वं ज्ञेया हरणहारिका १७। ततः खाण्डव-
दाहाख्यं१८ तत्रैव मयदर्शनम्।(२)सभापर्व तत१९प्रोक्तं
मन्त्रपर्व२० ततः परम्। जरासन्धवधः२१ पर्व पर्व
दिग्विजय२२स्तथा। पर्व दिग्विजयादूर्ध्वं राजसूयिक२३
मुच्यते। ततश्चार्घाभिहरणं२४ शिशुपालवध२५स्ततः।
द्यूतपर्व२६ ततः प्रोक्तमनुद्यूत२७मतः परम्। ततः
(३)आरण्यकं पर्व किर्मीरवधः२८ एव च। अर्जुनस्या-
भिगमनं२९ पर्व ज्ञेयमतः परम्। ईश्वरार्जुनयोर्युद्धं
पर्व कैरात३०संज्ञितम्। इन्द्रलोकाभिगमनं ३१ पर्व
ज्ञेयमतः परम्। नलोपाख्यान३२मपि च धार्मिकं करु-
णोदयम्। तीर्थयात्रा३३ ततः पर्व कुरुराजस्य
धीमतः। जटासुरवधः३४ पर्व यक्षयुद्ध३५मतः परम्।
निवातकवचैर्युद्धं ३६ पर्व चाजगरं३७ततः। मार्क-
ण्डेयसमास्या३८ च पर्वानन्तरमुच्यते। संवादश्च ततः पर्व
द्रौपदीसत्यभामयोः३९। घोषयात्रा४० ततः पर्व मृग-
स्वप्नोद्भव४१स्ततः। व्रीहिद्रौणिक४२माख्यानमैन्द्रद्युम्नं
(समास्यान्तर्गत) तथैव च। द्रौपदीहरणं४३ पर्व
जयद्रथविमोक्षणम्४४। पतिव्रताया माहात्म्यं सावि-
त्र्यास्त्वेवमद्भुतम्४५। रामोपाख्यान४६मत्रैव पर्व ज्ञेय-
मतः परम्। कुण्डलाहरणं४७ पर्व ततः परमिहोच्यते।
आरणेयं४८ततः पर्व (४)वैराटन्तदनन्तरम्। पाण्ड-
वानां प्रवेशश्च४९ समयस्य च पालनम्। कीचकानां
वधः५० पर्व पर्व गोग्रहणं५१ततः। अभिमन्योश्च
वैराट्या पर्व वैवाहिकं ५२ स्मृतम्। (५)उद्योगपर्व
विज्ञेयमत ऊर्ध्वं महाद्भुतम्। ततः सञ्जयया-
नाख्यं५३ पर्व ज्ञेयमतः परम्। प्रजागरस्ततः५४ पर्व
धृतराष्ट्रस्य चिन्तया। पर्व सनत्सुजातं ५५ वै गुह्य-
मध्यात्मदर्शनम्। यानसन्धि५६स्ततः पर्व भगवद्-
यानं५७मेव च। मातलीयमुपाख्यानं चरितं गालवस्य
च। सभाप्रवेशः कृष्णस्य विदुरापुत्रशासनम्। ज्ञेयं
विवादपर्वा५८त्र कर्णस्यापि महात्मनः। निर्याणञ्च५९
ततः पर्व कुरुपाण्डवसेनयोः। रथातिरथसंख्या६०
च पर्वोक्तं तदनन्तरम्। उलूकदूतागमनं ६१ पर्वा-
मर्षविवर्द्धनम्। अम्बोपाख्यान६२मत्रैव पर्व ज्ञेय-
मत परम्। भीष्माभिषेचनं(६) पर्व ततश्चाद्भुत
मुच्यते। जम्बूखण्डविनिर्माणं६३ पर्वोक्तं तदनन्त-
रम्। भूमिपर्व६४ ततः प्रोक्तं द्वीपविस्तारकीर्त्तनम्।
पर्वोक्तं भगवद्गीता६५ पर्व भीष्मवध६६स्ततः। द्रो-
णाभिषे(७)चनं पर्व संशप्तकवधः६७स्ततः। अभिमन्यु-
वध ६८ पर्व प्रतिज्ञा६९ पर्व चोच्यते। जयद्रथ-
वध ७० पर्व घटोत्कचवध७१स्ततः। ततो द्रोणवधः७२
पर्व विज्ञेयं लोमहर्षणम्। मोक्षो७३ नारायणास्त्रस्य
पर्वानन्तरमुच्यते। कर्णपर्व(८) ततो ज्ञेयं शल्यपर्व(९)
ततः परम्। ह्रदप्रवेशनं७४ पर्व गदायुद्धमतः७५
परम्। सारस्वतं७६ ततः पर्व तीर्थवंशानुकीर्त्तनम्।
अत ऊर्ध्वं सुबीभत्सं पर्व सौप्तिक(१०)मुच्यते। ऐ-
षीकं७७ पर्व चोद्दिष्टमत ऊर्ध्वं सुदारुणम्। जलप्रदा-
निक७८ पर्व स्त्रीविलाप(११)स्ततः परम्। श्राद्धपर्व७९
ततो ज्ञेयं कुरूणामौर्द्ध्वदेहिकम्। चार्वाकस्य
वधः८० पर्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः। आभिषेचनिकं८१

पर्व्व धर्म्मराजस्य धीमतः । प्रतिमायोऽ८२ महाभाग पर्व्वोक्तं तदनन्तरम् । शान्तिपर्व्व(१२) ततो यत्र राजधर्म्मानुशासनम्८३ । आपद्धर्म्मश्च८४ पर्व्वोक्तं मोक्षधर्म्म८५स्ततः परम् । शुकप्रश्नाभिगमनं ब्रह्मप्रश्नानुशासनम् । प्रादुर्भावश्च दुर्व्वाससंवादश्चैव मायया । ततः पर्व्व परिज्ञेयमानुशासनिकम्(१३) परम् । स्वर्गारोहणिकञ्चैव ततो भीष्मस्य धीमतः । ततोऽश्वमेधिकं(१४) पर्व्व सर्व्वपापप्रणाशनम् । अनुगीता८६ ततः पर्व्व ज्ञेयमध्यात्मवाचकम् । पर्व्व चाश्रमवासा(१५)ख्यं पुत्त्रदर्शनमेव च । नारदागमनं८७ पर्व्व ततः परमिहोच्यते । मौषलं(१६) पर्व्व चोद्दिष्टं ततो घोरं सुदारुणम् । महाप्रास्थानिकं(१७) पर्व्व स्वर्गारोहणिकं(१८) ततः । हरिवंशस्ततः पर्व्व८८ पुराणं खिलसंज्ञितम् । विष्णुपर्व्व८९ शिशोश्चर्य्या विष्णोः कंसवधस्तथा । भविष्यं पर्व्व९० चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् । एतत् पर्व्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना । (महापर्व्वसहितं किञ्चिदधिकशतपर्व्वात्मकमिति बोध्यम्) । यथावत् सूतपुत्त्रेण लौमहर्षणिना ततः । उक्तानि नैमिषारण्ये पर्व्वाण्यष्टादशैव तु । समासो भारतस्यायमत्रोक्तः पर्व्वसङ्ग्रहः । पौष्यं पौलोममास्तीकमादि(१)रंशावतारणम् । सम्भवो जतुवेश्माख्यं हिडिम्बवकयोर्व्वधः । तथा चैत्ररथं देव्याः पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरः । क्षात्रधर्म्मेण निर्ज्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम् । विदुरागमनञ्चैव राज्यलम्भस्तथैव च । वनवासोऽर्जुनस्यापि सुभद्राहरणं ततः । हरणाहरणञ्चैव दहनं खाण्डवस्य च । मयस्य दर्शनञ्चैव आदिपर्व्वणि कथ्यते । पौष्ये पर्व्वणि माहात्म्यमुत्तङ्कस्योपवर्णितम् । पौलोमे भृगुवंशस्य विस्तारः परिकीर्त्तितः । आस्तीके सर्व्वनागानां गरुड़स्य च सम्भवः । क्षीरोदमथनञ्चैव जन्मोच्चैःश्रवसस्तथा । यजतः सर्पसत्त्रेण राज्ञः पारीक्षितस्य च । कथेयमभिनिर्वृत्ता भारतानां महात्मनाम् । विविधाः सम्भवा राज्ञामुक्ताः सम्भवपर्व्वणि । अन्येषाञ्चैव शूराणामृषेर्द्वैपायनस्य च । अंशावतरणञ्चात्र देवानां परिकीर्त्तितम् । दैत्यानां दानवानाञ्च यक्षाणाञ्च महौजसाम् । नागानामथ सर्पाणां गन्धर्व्वाणां पतत्त्रिणाम् । अन्येषाञ्चैव भूतानां विविधानां समुद्भवः । महर्षेराश्रमपदे कण्वस्य च तपस्विनः । शकुन्तलायां दुष्मन्ताद्भरतश्चापि जज्ञिवान् । यस्य लोकेषु नाम्नेदं प्रथितं भारतं कुलम् ।

वसूनां पुनरुत्पत्तिर्भागीरथ्यां महात्मनाम् । शान्तनोर्वेश्मनि पुनस्तेषाञ्चारोहणं दिवि । तेजोंऽशानाञ्च सम्पातो भीष्मस्याप्यत्र सम्भवः । राज्यान्निवर्त्तनं तस्य ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितिः । प्रतिज्ञापालनञ्चैव रक्षा चित्राङ्गदस्य च । हते चित्राङ्गदे चैव रक्षा भ्रातुर्यवीयसः । विचित्रवीर्य्यस्य तथा राज्ये सम्प्रतिपादनम् । धर्म्मस्य नृषु सम्भूतिरणीमाण्डव्यशापजा । कृष्णद्वैपायनाच्चैव प्रसूतिर्व्वरदानजा । धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च पाण्डवानाञ्च सम्भवः । वारणावतयात्रायां मन्त्रो दुर्य्योधनस्य च । कूटस्य धार्त्तराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान् प्रति । हितोपदेशश्च पथि धर्म्मराजस्य धीमतः । विदुरेण ततो यत्र हितार्थं म्लेच्छभाषया । विदुरस्य च वाक्येन सुरङ्गोपक्रमक्रिया । निषाद्याः पञ्चपुत्त्रायाः सुप्ताया जतुवेश्मनि । पुरोचनस्य चात्रैव दहनं सम्प्रकीर्त्तितम् । पाण्डवानां वने घोरे हिड़िम्बायाश्च दर्शनम् । तत्रैव च हिड़िम्बस्य वधो भीमान्महाबलात् । घटोत्कचस्य चोत्पत्तिरत्रैव परिकीर्त्तिता । महर्षेर्दर्शनञ्चैव व्यासस्यामिततेजसः । तदाज्ञयैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने । अज्ञातचर्य्यया वासो यत्र तेषां प्रकीर्त्तितः । वकस्य निधनं चैव नागराणाञ्च विस्मयः । सम्भवश्चैव कृष्णाया धृष्टद्युम्नस्य चैव हि । ब्राह्मणात् समुपश्रुत्य व्यासवाक्यप्रचोदिताः । द्रौपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयंवरदिदृक्षया । पाञ्चालानभितो जग्मुर्यत्र कौतूहलान्विताः । अङ्गारपर्णं निर्ज्जित्य गङ्गाकूलेऽर्जुनस्तदा । सख्यं कृत्वा ततस्तेन तस्मादेव च शुश्रुवे । तापत्यमथ वाशिष्ठमौर्व्वञ्चाख्यानमुत्तमम् । भ्रातृभिः सहितः सर्व्वैः पाञ्चालानभितो ययौ । पाञ्चालनगरे चापि लक्ष्यं भित्त्वा धनञ्जयः । द्रौपदीं लब्धवानत्र मध्ये सर्व्वमहीक्षिताम् । भीमसेनार्ज्जुनौ यत्र संरब्धान् पृथिवीपतीन् । शल्यकर्णौ च तरसा जितवन्तौ महामृधे । दृष्ट्वा तयोश्च तद्वीर्य्यमप्रमेयममानुषम् । शङ्कमानौ पाण्डवांस्तान् रामकृष्णौ महामती । जग्मतुस्तैः समागन्तुं शालां भार्गववेश्मनि । पञ्चानामेकपत्नीत्वे विमर्शो द्रुपदस्य च । पञ्चेन्द्राणामुपाख्यानमत्रैवाद्भुतमुच्यते । द्रौपद्या देवविहितो विवाहश्चाप्यमानुषः । क्षत्तुश्च धृतराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान् प्रति । विदुरस्य च सम्प्राप्तिर्द्दर्शनं केशवस्य च । खाण्डवप्रस्थवासश्च तथा राज्यार्द्धशासनम् । नारदस्याज्ञया

चैव द्रौपद्याः समयक्रिया । सुन्दोपसुन्दयोस्तद्वदाख्यानं परिकीर्त्तितम् । अनन्तरञ्च द्रौपद्या सहासीनं युधिष्ठिरम् । अनुप्रविश्य विप्रार्थं फाल्गुनो गृह्य चायुधम् । मोक्षयित्वा गृहं गत्वा विप्रार्थं कृतनिश्चयः । समयं पालयन् वीरो वनं यत्र जगाम ह । पार्थस्य वनवासे च उलूप्या पथि सङ्गमः । पुण्यतीर्थानुसंयानं बभ्रुवाहनजन्म च । तत्रैव मोक्षयामास पञ्च सोऽप्सरसः शुभाः । शापाद्ग्राहत्वमापन्ना ब्राह्मणस्य तपस्विनः । प्रभासतीर्थे पार्थेन कृष्णस्य च समागमः । द्वारकायां सुभद्रा च कामयानेन कामिनी । वासुदेवस्यानुमते प्राप्ता चैव किरीटिना । गृहीत्वा हरणं प्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने । अभिमन्योः सुभद्रायां जन्म चोत्तमतेजसः । द्रौपद्यास्तनयानाञ्च सम्भवोऽनुप्रकीर्त्तितः । विहारार्थञ्च गतयोः कृष्णयोर्यमुनामनु । सम्प्राप्तिश्चक्रधनुषोः खाण्डवस्य च दाहनम् । मयस्य मोक्षो ज्वलनाद्भुजङ्गस्य च मोक्षणम् । महर्षेर्मन्दपालस्य शार्ङ्ग्यां तनयसम्भवः । इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् । अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा । सप्तविंशतिरध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा । अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च । श्लोकाश्चतुरशीतिश्च मुनिनोक्ता महात्मना (१) ।

द्वितीयन्तु सभापर्व बहुवृत्तान्तमुच्यते । सभाक्रिया पाण्डवानां किङ्कराणाञ्च दर्शनम् । लोकपालसभाख्यानं नारदाद्देवदर्शिनः । राजसूयस्य चारम्भो जरासन्धवधस्तथा । गिरिव्रजे निरुद्धानां राज्ञां कृष्णेन मोक्षणम् । तथा दिग्विजयोऽत्रैव पाण्डवानां प्रकीर्त्तितः । राज्ञामागमनञ्चैव सार्हणानां महाक्रतौ । राजसूयेऽर्घ्यसंवादे शिशुपालवधस्तथा : यज्ञे विभूतिं तां दृष्ट्वा दुःखामर्षान्वितस्य च । दुर्य्योधनस्यावहासो भीमेन च सभातले । यत्रास्य मन्युरुद्भूतो येन द्यूतमकारयत् । यत्र धर्म्मसुतं द्यूते शकुनिः कितवोऽजयत् । यत्र द्यूतार्णवे मग्नां द्रौपदीं नावमर्णवात् । धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः स्नुषां परमदुःखिताम् । तारयामास तां तीर्णां ज्ञात्वा दुर्य्योधनो नृप । पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् । जित्वा स वनवासाय प्रेषयामास तांस्ततः । एतत् सर्व्वं सभापर्व्व समाख्यातं महात्मना । अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा चाष्टौ प्रसङ्ख्यया । श्लोकानां द्वे सहस्रे तु पञ्च श्लोकशतानि च । श्लोकाश्चैकादश ज्ञेयाः पर्व्वण्यस्मिन् द्विजोत्तमाः" (२) । (द्वितीयसभापर्व्व)

"अतःपरं तृतीयन्तु ज्ञेयमारण्यकं महत् । वनवासं प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु । पौरानुगमनञ्चैव धर्म्मपुत्त्रस्य धीमतः । अन्नौषधीनाञ्च कृते पाण्डवेन महात्मना । द्विजानां भरणार्थञ्च कृतमाराधनं रवेः । धौम्योपदेशात्तिग्मांशुप्रसादादन्नसम्भवः । हितञ्च ब्रुवतः क्षत्तुः परित्यागोऽम्बिकासुतात् । त्यक्तस्य पाण्डुपुत्त्राणां समीपगमनन्तथा । पुनरागमनञ्चैव धृतराष्ट्रस्य शासनात् । कर्णप्रोत्साहनाच्चैव धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्म्मतेः । वनस्थान् पाण्डवान् हन्तुं मन्त्रो दुर्य्योधनस्य च । तं दुष्टभावं विज्ञाय व्यासस्यागमनं द्रुतम् । निर्य्याणप्रतिषेधश्च सुरभ्याख्यानमेव च । मैत्रेयागमनञ्चात्र राज्ञश्चैवानुशासनम् । शापोत्सर्गश्च तेनैव राज्ञो दुर्य्योधनस्य च । किर्म्मीरस्य वधश्चात्र भीमसेनेन संयुगे । वृष्णीनामागमश्चात्र पाञ्चालानाञ्च सर्व्वशः । श्रुत्वा शकुनिना द्यूते निकृत्या निर्ज्जितांश्च तान् । क्रुद्धस्यानुप्रशमनं हरेश्चैव किरीटिना । परिदेवनञ्च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य सन्निधौ । आश्वासनञ्च कृष्णेन दुःखार्त्तायाः प्रकीर्त्तितम् । तथा सौभवधाख्यानमत्रैवोक्तं महर्षिणा । सुभद्रायाः सपुत्त्रायाः कृष्णेन द्वारकां पुरीम् । नयनं द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नेन चैव हि । प्रवेशः पाण्डवेयानां रम्ये द्वैतवने ततः । धर्म्मराजस्य चात्रैव संवादः कृष्णया सह । संवादश्च तथा राज्ञा भीमस्यापि प्रकीर्त्तितः । समीपं पाण्डुपुत्त्राणां व्यासस्यागमनं तथा । प्रतिस्मृत्याथ विद्याया दानं राज्ञो महर्षिणा । गमनं काम्यके चापि व्यासे प्रतिगते ततः । अस्त्रहेतोर्व्विवासश्च पार्थस्यामिततेजसः । महादेवेन युद्धञ्च किरातवपुषा सह । दर्शनं लोकपालानामस्त्रप्राप्तिस्तथैव च । महेन्द्रलोकगमनमस्त्रार्थे च किरीटिनः । यत्र चिन्ता समुत्पन्ना धृतराष्ट्रस्य भूयसी । दर्शनं बृहदश्वस्य महर्षेर्भावितात्मनः । युधिष्ठिरस्य चार्त्तस्य व्यसने परिदेवनम् । नलोपाख्यानमत्रैव धर्म्मिष्ठं करुणोदयम् । दमयन्त्याः स्थितिर्यत्र नलस्य चरितं तथा । तथाक्षहृदयप्राप्तिस्तस्मादेव महर्षितः । लोमशस्यागमस्तत्र स्वर्गात् पाण्डुसुतान् प्रति । वनवासगतानाञ्च पाण्डवानां महात्मनाम् । स्वर्गे प्रवृत्तिराख्याता लोमशेनार्ज्जुनस्य वै । सन्देशादर्ज्जुनस्यात्र तीर्थाभिगमनक्रिया । तीर्थानाञ्च फलप्राप्तिः पुण्यत्व-

त्रापि कीर्त्तितम्। पुलस्त्यतीर्थयात्रा च नारदेन महर्षिणा। तीर्थयात्रा च तत्रैव पाण्डवानां महात्मनाम्। कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरन्दरात्। तथा यज्ञविभूतिश्च गयस्यात्र प्रकीर्त्तिता। आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणम्। लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेस्तथा। ऋष्यशृङ्गस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिणः। जामदग्न्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः। कार्त्तवीर्य्यवधो यत्र हैहयानाञ्च वर्ण्यते। प्रभासतीर्थे पाण्डूनां वृष्णिभिश्च समागमः। सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः। शर्य्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान् सोमपीथिनौ। ताभ्याञ्च यत्र स मुनिर्यौवनं प्रतिपादितः। मान्धातुश्चाप्युपाख्यानं राज्ञोऽत्रैव प्रकीर्त्तितम्। जन्तूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्त्रेण सोमकः। पुत्त्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्त्रशतञ्च च। ततः श्येनकपोतीयमुपाख्यानमनुत्तमम्। इन्द्राग्नी यत्र धर्म्मश्चाप्यजिज्ञासञ्छिविं नृपम्। अष्टावक्रीयमत्रैव विवादो यत्र बन्दिना। अष्टावक्रस्य विप्रर्षेर्जनकस्याध्वरेऽभवत्। नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन च। पराजितो यत्र बन्दी विवादेन महात्मना। विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवानृषिः। यवक्रीतस्य चाख्यानं रैभ्यस्य च महात्मनः। गन्धमादनयात्रा च वासो नारायणाश्रमे। नियुक्तो भीमसेनश्च द्रौपद्या गन्धमादने। व्रजन् पथि महाबाहुर्दृष्टवान् पवनात्मजम्। कदलीषण्डमध्यस्थं हनूमन्तं महाबलम्। यत्र सौगन्धिकार्थेऽसौ नलिनीं तामधर्षयत्। यत्रास्य युद्धमभवत् सुमहद्राक्षसैः सह। यक्षैश्चैव महावीर्य्यैर्मणिमत्प्रमुखैस्तथा। जटासुरस्य च वधो राक्षसस्य वृकोदरात्। वृषपर्व्वणो राजर्षेस्ततोऽभिगमनं स्मृतम्। आर्ष्टिषेणाश्रमे चैषां गमनं वास एव च। प्रोत्साहनञ्च पाञ्चाल्या भीमस्यात्र महात्मनः। कैलासारोहणं प्रोक्तं यत्र यक्षैर्बलोत्कटैः। युद्धमासीन्महाघोरं मणिमत्प्रमुखैः सह। समागमश्च पाण्डूनां यत्र वैश्रवणेन च। समागमश्चार्ज्जुनस्य तत्रैव भ्रातृभिः सह। अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्व्वर्थं सव्यसाचिना। निवातकवचैर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः। निवातकवचैर्घोरैर्दानवैः सुरशत्रुभिः। पौलोमैः कालकेयैश्च यत्र युद्धं किरीटिनः। वधश्चैषां समाख्यातो राज्ञस्तेनैव धीमता। अस्त्रसन्दर्शनारम्भो धर्म्मराजस्य सन्निधौ। पार्थस्य प्रतिषेधश्च नारदेन सुरर्षिणा। अवरोहः पुनश्चैव पाण्डूनां गन्धमादनात्। भीमश्च यत्र ग्रस्तः पर्व्वताभोगवर्ष्मणा। भुजगेन्द्रेण बलिना तस्मिन् सुगहने वने। अमोक्षयद्यत्र चैनं प्रश्नानुक्त्वा युधिष्ठिरः। काम्यकागमनञ्चैव पुनस्तेषां महात्मनाम्। तत्रस्थांश्च पुनर्द्रष्टुं पाण्डवान् पुरुषर्षभान्। वासुदेवस्यागमनमत्रैव परिकीर्त्तितम्। मार्कण्डेयस्य च तथा देवर्षेर्नारदस्य च। मार्कण्डेयसमास्यायामुपाख्यानानि सर्व्वशः। पृथोर्वैण्यस्य यत्रोक्तमाख्यानं परमर्षिणा। संवादश्च सरस्वत्यास्तार्क्ष्यर्षेः सुमहात्मनः। मत्स्योपाख्यानमत्रैव प्रोच्यते तदनन्तरम्। मार्कण्डेयसमास्या च पुराणं परिकीर्त्तितम्। ऐन्द्रद्युम्नमुपाख्यानं धौन्धुमारं तथैव च। पतिव्रतायाश्चाख्यानं तथैवाङ्गिरसं स्मृतम्। द्रौपद्याः कीर्त्तितश्चात्र संवादः सत्यभामया। पुनर्द्वैतवनञ्चैव पाण्डवाः समुपागताः। घोषयात्रा च गन्धर्व्वैर्यत्र बद्धः सुयोधनः। ह्रियमाणस्तु मन्दात्मा मोक्षितोऽसौ किरीटिना। धर्म्मराजस्य चात्रैव मृगस्वप्ननिदर्शनम्। काम्यके काननश्रेष्ठे पुनर्गमनमुच्यते। व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम्। दुर्व्वाससोऽप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्त्तितम्। जयद्रथेनापहारो द्रौपद्याश्चाश्रमान्तरात्। यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमो जवे। चक्रे चैनं पञ्चशिखं यत्र भीमो महाबलः। रामायणमुपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम्। यत्र रामेण विक्रम्य निहतो रावणो युधि। सावित्र्याश्चाप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्त्तितम्। कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरन्दरात्। यत्रास्य शक्तिं तुष्टोऽदादेकवीरवधाय च। आरणेयमुपाख्यानं यत्र धर्म्मोऽन्वशात् सुतम्। जग्मुर्लब्धवरा यत्र पाण्डवाः पश्चिमां दिशम्। एतदारण्यकं पर्व्व तृतीयं परिकीर्त्तितम्। अत्राध्यायशते द्वे तु संख्यया परिकीर्त्तिते। एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्त्तिताः। एकादश सहस्राणि श्लोकानां षट्शतानि च। चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्व्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः॥ (वनपर्व)

"अतःपरं निबोधेदं वैराटं पर्व्व विस्तरम्। विराटनगरं गत्वा श्मशाने विपुलां शमीम्। दृष्ट्वा सन्निदधुस्तत्र पाण्डवा आयुधान्युत। यत्र प्रविश्य नगरं छद्मना न्यवसन्त ते। पाञ्चालीं प्रार्थयानस्य कामोपहतचेतसः। दुष्टात्मनो वधो यत्र कीचकस्य वृकोदरात्। पाण्डवान्वेषा-

ईर्षुं राज्ञो दुर्योधनस्य च। चराः प्रस्थापितास्तत्र निपुणाः सर्वतो दिशम्। न च प्रवृत्तिस्तैर्लब्धा पाण्डवानां महात्मनाम्। गोग्रहश्च विराटस्य त्रिगर्त्तैः प्रथमं कृतः। यत्रास्य युद्धं सुमहत् तैरासील्लोमहर्षणम्। ह्रियमाणश्च यत्रासौ भीमसेनेन मोचितः। गोधनञ्च विराटस्य मोचितं यत्र पाण्डवैः। अनन्तरञ्च कुरुभिस्तस्य गोग्रहणं कृतम्। समस्ता यत्र पार्थेन निर्जिताः कुरवो युधि। प्रत्याहृतं गोधनञ्च विक्रमेण किरीटिना। विराटेनोत्तरा दत्ता स्नुषा यत्र किरीटिनः। अभिमन्युं समुद्दिश्य सौभद्रमरिघातिनम्। चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्व वर्णितम्। अत्रापि परिसंख्याता अध्यायाः परमर्षिणा। सप्तषष्टिरथो पूर्णा श्लोकानामपि मे शृणु। श्लोकानां द्वे सहस्रे तु श्लोकाः पञ्चाशदेव तु। उक्तानि वेदविदुषा पर्वण्यस्मिन् महर्षिणा ४। (विराटपर्व)

"उद्योगपर्व विज्ञेयं पञ्चमं शृण्वतः परम्। उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया। दुर्योधनोऽर्जुनश्चैव वासुदेवमुपस्थितौ। साहाय्यमस्मिन् समरे भवान्नौ कर्त्तुमर्हति। इत्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोवाच महामतिः। अयुध्यमानमात्मानं मन्त्रिणं पुरुषर्षभौ। अक्षौहिणीं वा सैन्यस्य कस्य किं वा ददाम्यहम्। वव्रे दुर्योधनः सैन्यं मन्दात्मा यत्र दुर्मतिः। अयुध्यमानं सचिवं वव्रे कृष्णं धनञ्जयः। मद्रराजञ्च राजानमायान्तं पाण्डवान् प्रति। उपहारैर्वञ्चयित्वा वर्त्मन्येव सुयोधनः। वरदं तं वरं वव्रे साहाय्यं क्रियतां मम। शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान्। शान्तिपूर्वञ्चाकथयद्यत्रेन्द्रविजयं नृप। पुरोहितप्रेषणञ्च पाण्डवैः कौरवान् प्रति। वैचित्रवीर्यस्य वचः समादाय पुरोधसः। तथेन्द्रविजयञ्चापि यानञ्चैव पुरोधसः। सञ्जयं प्रेषयामास शमार्थी पाण्डवान् प्रति। यत्र दूतं महाराजो धृतराष्ट्रः प्रतापवान्। श्रुत्वा च पाण्डवान् यत्र वासुदेवपुरोगमान्। प्रजागरः सम्प्रजज्ञे धृतराष्ट्रस्य चिन्तया। विदुरो यत्र वाक्यानि विचित्राणि हितानि च। श्रावयामास राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम्। तथा सनत्सुजातेन यत्राध्यात्ममनुत्तमम्। मनस्तापान्वितो राजा श्रावितः शोकलालसः। प्रभाते राजसमितौ सञ्जयो यत्र वा विभो। ऐकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च। यत्र कृष्णो दयापन्नः सन्धिमिच्छन्महामतिः। स्वयमागाच्छमं कर्त्तुं नगरं नागसाह्वयम्। प्रत्याख्यानञ्च कृष्णस्य राज्ञा दुर्योधनेन वै। शमार्थे याचमानस्य पक्षयोरुभयोर्हितम्। दम्भोद्भवस्य चाख्यानमत्रैव परिकीर्त्तितम्। वरान्वेषणमत्रैव मातलेश्च महात्मनः। महर्षेश्चापि चरितं कथितं गालवस्य वै। विदुलायाश्च पुत्रस्य प्रोक्तं चाप्यनुशासनम्। कर्णदुर्योधनादीनां दुष्टं विज्ञाय मन्त्रितम्। योगेश्वरत्वं कृष्णेन यत्र राज्ञां प्रदर्शितम्। रथमारोप्य कृष्णेन यत्र कर्णोऽनुमन्त्रितः। उपायपूर्वं शौटीर्यात् प्रत्याख्यातश्च तेन सः। आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिन्दमः। पाण्डवानां यथावृत्तं सर्वमाख्यातवान् हरिः। ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्त्रयित्वा च यद्धितम्। सांग्रामिकं ततः सर्वं सज्जं चक्रुः परन्तपाः। ततो युद्धाय निर्याता नराश्वरथदन्तिनः। नगराद्धास्तिनपुराद्बलसंख्यानमेव च। यत्र राज्ञा उलूकस्य प्रेषणं पाण्डवान् प्रति। श्वोभाविनि महायुद्धे दौत्येन कृतवान् प्रभुः। रथातिरथसंख्यानमम्बोपाख्यानमेव च। एतद्बहुवृत्तान्तं पञ्चमं पर्व भारते। उद्योगपर्व निर्दिष्टं सन्धिविग्रहमिश्रितम्। अध्यायानां शतं प्रोक्तं षडशीतिर्महर्षिणा। श्लोकानां षट् सहस्राणि तावन्त्येव शतानि च। श्लोकाश्च नवतिः प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना। व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यस्मिंस्तपोधनाः! (५)। (उद्योगपर्व)

"अत परं विचित्रार्थं भीष्मपर्व प्रचक्षते। जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं सञ्जयेन ह। यत्र यौधिष्ठिरं सैन्यं विषादमगमत् परम्। यत्र युद्धमभूद्घोरं दशाहानि सुदारुणम्। कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः। मोहजं नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदर्शिभिः। समीक्ष्याधोक्षजः क्षिप्रं युधिष्ठिरहिते रतः। रथादाप्लुत्य वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधीः। प्रतोदपाणिराधावद्भीष्मं हन्तुं व्यपेतभीः। वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डवः। गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृतांवरः। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः। विनिघ्नन्निशितैर्बाणै रथाद्भीष्ममपातयत्। शरतल्पगतश्चैव भीष्मो यत्र बभूव ह। षष्ठमेतत् समाख्यातं भारते पर्व विस्तृतम्। अध्यायानां शतं प्रोक्तं तथा सप्तदशापरे। पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च। श्लोकाश्च चतुरशीतिरस्मिन् पर्वणि की-

र्त्तिता । व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्व्वणि (६) । द्रोणपर्व्व ततश्चित्रं बहुवृत्तान्तमुच्यते । सैनापत्येऽभिषिक्तोऽथ यत्राचार्य्यः प्रतापवान् । दुर्य्योधनस्य प्रीत्यर्थं प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् । ग्रहणं धर्म्मराजस्य पाण्डुपुत्त्रस्य धीमतः । यत्र संशप्तकाः पार्थमपनिन्यू रणाजिरात् । भगदत्तो महाराजो यत्र शक्रसमो युधि । सुप्रतीकेन नागेन स हि शान्तः किरीटिना । यत्राभिमन्युं बहवो जघ्नुरेके महारथाः । जयद्रथमुखा बाल्यं शूरमप्राप्तयौवनम् । हतेऽभिमन्यौ क्रुद्धेन यत्र पार्थेन संयुगे । अक्षौहिणीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः । यत्र भीमो महाबाहुः सात्यकिश्च महारथः । अन्वेषणार्थं पार्थस्य युधिष्ठिरनृपाज्ञया । प्रविष्टौ भारतीं सेनामप्रधृष्यां सुरैरपि । संशप्तकावशेषञ्च कृतं निःशेषमाहवे । अलम्बुषः श्रुतायुश्च जलसन्धश्च वीर्य्यवान् । सौमदत्तिर्व्विराटश्च द्रुपदश्च महारथः । घटोत्कचादयश्चान्ये निहता द्रोणपर्व्वणि । अश्वत्थामापि चात्रैव द्रोणे युधि निपातिते । अस्त्रं प्रादुश्चकारोग्रं नारायणममर्षितः । आग्नेयं कीर्त्त्यते यत्र रुद्रमाहात्म्यमुत्तमम् । व्यासस्य चाप्यागमनं माहात्म्यं कृष्णपार्थयोः । सप्तमं भारते पर्व्व महदेतदुदाहृतम् । यत्र ते पृथिवीपालाः प्रायशो निधनं गताः । द्रोणपर्व्वणि ये शूरा निर्द्दिष्टाः पुरुषर्षभाः । अत्राध्यायशतं प्रोक्तं तथाध्यायाश्च सप्तति । अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च । श्लोका नव तथैवात्र संख्यातास्तत्त्वदर्शिना । पाराशर्य्येण मुनिना सञ्चिन्त्य द्रोणपर्व्वणि (७) ।

अतः परं कर्णपर्व्व प्रोच्यते परमाद्भुतम् । सारथ्ये विनियोगश्च मद्रराजस्य धीमतः । आख्यातं यत्र पौराणं त्रिपुरस्य निपातनम् । प्रयाणे परुषश्चात्र संवादः कर्णशल्ययोः । हंसकाकीयमाख्यानं तत्रैवाक्षेपसंहितम् । बधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना । दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च बधस्तथा । द्वैरथे यत्र कर्णेन धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । संशयं गमितो युद्धे मिषतां सर्व्वधन्विनाम् । अन्योन्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिनोः । यत्रैवानुनयः प्रोक्तो माधवेनार्ज्जुनस्य हि । प्रतिज्ञापूर्व्वकञ्चापि वक्षो दुःशासनस्य च । भित्त्वा वृकोदरो रक्तं पीतवान् यत्र संयुगे । द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः । अष्टमं पर्व्व निर्द्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः । एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्व्वणि । चत्वार्य्येव सहस्राणि नव श्लोकशतानि च । चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्व्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः (८) । (कर्णपर्व्व)

“अतः परं विचित्रार्थं शल्यपर्व्व प्रकीर्त्तितम् । हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत् । यत्र कौमारकाख्यानमभिषेचनकर्म्म च । वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्त्यन्ते यत्र भागशः । विनाशः कुरुमुख्यानां शल्यपर्व्वणि कीर्त्त्यते । शल्यस्य निधनञ्चात्र धर्म्मराजान्महात्मनः । शकुनेश्च बधोऽत्रैव सहदेवेन संयुगे । सैन्ये च हतभूयिष्ठे किञ्चिच्छिष्टे सुयोधनः । ह्रदं प्रविश्य यत्रासौ सस्तभ्यापो व्यवस्थितः । प्रवृत्तिस्तत्र चाख्याता यत्र भीमस्य लुब्धकैः । क्षेपयुक्तैर्व्वचोभिश्च धर्म्मराजस्य धीमतः । ह्रदात् समुत्थितो यत्र धार्त्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः । भीमेन गदया युद्धं यत्रासौ कृतवान् सह । समवाये च युद्धस्य रामस्यागमनं स्मृतम् । सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यता परिकीर्त्तिता । गदायुद्धञ्च तुमुलमत्रैव परिकीर्त्तितम् । दुर्य्योधनस्य राज्ञोऽथ यत्र भीमेन संयुगे । ऊरू भग्नौ प्रसह्याजौ गदया भीमवेगया । नवमं पर्व्व निर्द्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् । एकोनषष्टिरध्यायाः पर्व्वण्यत्र प्रकीर्त्तिताः । संख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकसंख्यात्र कथ्यते । त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा । मुनिना सम्प्रणीतानि कौरवाणां यशोभृता (९) । (शल्यपर्व्व)

“अतः परं प्रवक्ष्यामि सौप्तिकं पर्व्व दारुणम् । भग्नोरुं यत्र राजानं दुर्य्योधनममर्षणम् । अपयातेषु पार्थेषु त्रयस्तेऽभ्याययू रथाः । कृतवर्म्मा कृपो द्रौणिः सायाह्ने रुधिरोक्षितम् । समेत्य ददृशुर्भूमौ पतितं रणमूर्द्धनि । प्रतिजज्ञे दृढक्रोधो द्रौणिर्यत्र महारथः । अहत्वा सर्व्वपाञ्चालान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान् । पाण्डवांश्च सहामात्यान्न विमोक्ष्यामि दंशनम् । यत्रैवमुक्त्वा राजानमपक्रम्य त्रयो रथाः । सूर्य्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्वनम् । न्यग्रोधस्याथ महतो यत्राधस्ताद्व्यवस्थिताः । ततः काकान् बहून् रात्रौ दृष्ट्वोलूकेन हिंसितान् । द्रौणिः क्रोधसमाविष्टः पितुर्बधमनुस्मरन् । पाञ्चालानां प्रसुप्तानां बधं प्रति मनो दधे । गत्वा च शिविरद्वारि दुर्द्दर्शं तत्र राक्षसम् । घोररूपमपश्यत् स दिवमावृत्य धिष्ठितम् । तेन व्याघातमस्त्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च । द्रौणिर्यत्र विरूपाक्षं रुद्रमाराध्य सत्वरः । प्रसुप्तान्निशि विश्वस्तान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान् । पाञ्चालान् सपरीवारान् द्रौपदेयांश्च सर्व्वशः । कृतवर्म्मणा च सहितः कृपेण च

निजघ्निवान् । यत्रामुच्यन्त ते पार्थाः पञ्च कृष्णबलाश्रयात् । सात्यकिश्च महेष्वासः शेषाश्च निधनं गताः । पाञ्चालानां प्रसुप्तानां यत्र द्रोणसुताद्वधः । धृष्टद्युम्नस्य सूतेन पाण्डवेषु निवेदितः । द्रौपदी पुत्रशोकार्त्ता पितृभ्रातृवधार्दिता । कृतानशनसङ्कल्पा यत्र भर्त्तॄनुपाविशत् । द्रौपदीवचनाद्यत्र भीमो भीमपराक्रमः । प्रियं तस्याश्चिकीर्षन् वै गदामादाय वीर्यवान् । अन्वधावत् सुसंक्रुद्धो भारद्वाजं गुरोः सुतम् । भीमसेनभयाद्यत्र दैवेनाभिप्रचोदितः । अपाण्डवायेति रुषा द्रौणिरस्त्रमवासृजत् । मैवमित्यब्रवीत् कृष्णः शमयंस्तस्य तद्वचः । यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फाल्गुनः । द्रौणेश्च द्रोहबुद्धित्वं वीक्ष्य पापात्मनस्तदा । द्रौणिद्वैपायनादीनां शापाश्चान्योन्यकारिताः । मणिं तथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथात् । पाण्डवाः प्रददुर्हृष्टा द्रौपद्यै जितकाशिनः । एतद्वै दशमं पर्व सौप्तिकं समुदाहृतम् । अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना । श्लोकाश्च कथितान्यत्र शतान्यष्टौ प्रसंख्यया । श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता मुनिना ब्रह्मवादिना । सौप्तिकैषीकसम्बद्धे पर्वण्युत्तमतेजसा (१०) । (सौप्तिकपर्व)

"अत ऊर्द्ध्वमिदं प्राहुः स्त्रीपर्व करुणोदयम् । पुत्रशोकाभिसन्तप्तः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः । कृष्णोपनीतां यत्रासौ आयसीं प्रतिमां दृढाम् । भीमसेनद्रोहबुद्धिर्धृतराष्ट्रो बभञ्ज ह । तथा शोकाभितप्तस्य धृतराष्ट्रस्य धीमतः । संसारगहनं बुद्ध्या हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः । विदुरेण च यत्रास्य राज्ञश्चाश्वासनं कृतम् । धृतराष्ट्रस्य चात्रैव कौरवायोधनन्तथा । सान्तःपुरस्य गमनं शोकार्त्तस्य प्रकीर्त्तितम् । विलापो वीरपत्नीनां यत्रातिकरुणः स्मृतः । क्रोधावेशः प्रमोहश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः । यत्र तान् क्षत्रियान् शूरान् सङ्ग्रामेष्वनिवर्त्तिनः । पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄंश्चैव ददृशुर्निहतान् रणे । पुत्रपौत्रवधार्त्तायास्तथात्रैव प्रकीर्त्तिता । गान्धार्य्याश्चापि कृष्णेन क्रोधोपशमनक्रिया । यत्र राजा महाप्राज्ञः सर्वधर्मभृतां वरः । राज्ञां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रतः । तोयकर्मणि चारब्धे राज्ञामुदकदानिके । गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः । सुतस्यैतदिह प्रोक्तं व्यासेन परमर्षिणा । एतदेकादशं पर्व शोकवैक्लव्यकारकम् । प्रणीतं सज्जनमनोवैक्लव्याश्रुप्रवर्त्तकम् । सप्तविंशतिरध्यायाः पर्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः । श्लोकसप्तशती चापि पञ्चसप्ततिसंयुता । संख्यया भारताख्यानमुक्तं व्यासेन धीमता (११) (स्त्रीपर्व)

"अतःपरं शान्तिपर्व द्वादशं बुद्धिवर्द्धनम् । यत्र निर्वेदमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः । घातयित्वा पितॄन् भ्रातॄन् पुत्रान् सम्बन्धिमातुलान् । शान्तिपर्वणि धर्माश्च व्याख्याताः शारतल्पिकाः । राजभिर्वेदितव्यास्ते सम्यग्ज्ञानबुभुत्सुभिः । आपद्धर्माश्च तत्रैव कालहेतुप्रदर्शिनः । यान् बुद्ध्वा पुरुषः सम्यक् सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् । मोक्षधर्माश्च कथिता विचित्रा बहुविस्तराः । द्वादशं पर्व निर्द्दिष्टमेतत् प्राज्ञजनप्रियम् । अत्र पर्वणि विज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् । त्रिंशच्चैव तथाध्याया नव चैव तपोधनाः । चतुर्दशसहस्राणि तथा सप्त शतानि च । सप्त श्लोकास्तथैवात्र पञ्चविंशतिसंख्यया (१२) । (शान्तिपर्व)

"अत ऊर्द्ध्वञ्च विज्ञेयमनुशासनमुत्तमम् । यत्र प्रकृतिमापन्नः श्रुत्वा धर्मविनिश्चयम् । भीष्माद्भागीरथीपुत्रात् कुरुराजो युधिष्ठिरः । व्यवहारोऽत्र कार्त्स्न्येन धर्मार्थीयः प्रकीर्त्तितः । विविधानाञ्च दानानां फलयोगाः प्रकीर्त्तिताः । तथा पात्रविशेषाश्च दानानाञ्च परो विधिः । आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गतिः । महाभाग्यं गवाञ्चैव ब्राह्मणानां तथैव च । रहस्यञ्चैव धर्माणां देशकालोपसंहितम् । एतत् सुबहुवृत्तान्तमुत्तमञ्चानुशासनम् । भीष्मस्यात्रैव सम्प्राप्तिः स्वर्गस्य परिकीर्त्तिता । एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् । अध्यायानां शतं त्वत्र षट्चत्वारिंशदेव तु । श्लोकानान्तु सहस्राणि प्रोक्तान्यष्टौ प्रसंख्यया (१३) । (अनुशासनपर्व)

"ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्व प्रोक्तं चतुर्दशम् । तत् संवर्त्तमरुत्तीयं यत्राख्यानमनुत्तमम् । सुवर्णकोषसम्प्राप्तिर्जन्म चोक्तं परीक्षितः । दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्वं कृष्णात् सञ्जीवनं पुनः । चर्य्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः । तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्षणैः । चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनञ्जयः । सङ्ग्रामे बभ्रुवाहेन संशयञ्चात्र दर्शितः । अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च । अनुगीता तथा प्रोक्ता सम्यग्भगवता पुनः । कथितः शाश्वतो धर्मः कृष्णेनार्ज्जुनसन्निधौ । तथा ब्राह्मणगीता च संवादो गुरुशिष्ययोः । इत्याश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् । अध्यायानां शतञ्चैव त्रयोऽध्यायाश्च कीर्त्तिताः । त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । विंशतिश्च तथा

श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना” (१४ आश्वमेधिकपर्व)।

“ततस्त्वाश्रमवासाख्यं पर्व पञ्चदश स्मृतम्। यत्र राज्यं समुत्सृज्य गान्धार्या सहितो नृपः। धृतराष्ट्राश्रमपदं विदुरश्च जगाम ह। यं दृष्ट्वा प्रस्थितं साध्वी पृथाप्यनुययौ तदा। पुत्रराज्यं परित्यज्य गुरुशुश्रूषणे रता। यत्र राजा हतान् पुत्रान् पौत्रानन्यांश्च पार्थिवान्। लोकान्तरगतान् वीरानपश्यत् पुनरागतान्। ऋषेः प्रसादात् कृष्णस्य दृष्ट्वाश्चर्यमनुत्तमम्। त्यक्त्वा शोकं सदारश्च सिद्धिं परमिकां गतः। यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः। सञ्जयश्च महामात्यो विद्वान् गावल्गणिर्वशी। ददर्श नारदं यत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः। नारदाच्चैव शुश्राव वृष्णीनां कदनं महत्। एतदाश्रमवासाख्यं पर्वोक्तं सुमहाद्भुतम्। द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वैतदभिसंख्यया। सहस्रमेकं श्लोकानां पञ्च श्लोकशतानि च। षडेव च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना” (१५ आश्रमवासपर्व)

“अतः परं निबोधेदं मौषलं पर्व दारुणम्। यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शस्त्रस्पर्शसहा युधि। ब्रह्मदण्डविनिष्पिष्टाः समीपे लवणाम्भसः। आपाने पानकलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः। एरकारूपिभिर्वज्रैर्निजघ्नुरितरेतरम्। यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ रामकेशवौ। नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं महत्। यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम्। दृष्ट्वा विषादमगमत् परां चार्त्तिं नरर्षभः। स संस्कृत्य नरश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः। ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत्। शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः। संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनां च प्रधानतः। स वृद्धबालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम्। ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम्। सर्वेषाञ्चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम्। नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावाणामनित्यताम्। दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः। धर्मराजं समासाद्य संन्यासं समरोचयत्। इत्येतन्मौषलं पर्व षोडशं परिकीर्त्तितम्। अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानाञ्च शतत्रयम्। श्लोकानां विंशतिश्चैव संख्यातास्तत्त्वदर्शिना” (१६ मौषलपर्व)।

“महाप्रस्थानिकं तस्मादूर्द्ध्वं सप्तदशं स्मृतम्। यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्षभाः। द्रौपद्या सहिता देव्या महाप्रस्थानमास्थिताः। यत्र तेऽग्निं ददृशिरे लौहित्यं प्राप्य सागरम्। यत्राग्निना चोदितश्च पार्थस्तस्मै महात्मने। ददौ सम्पूज्य तद्दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम्। यत्र भ्रातॄन् निपतितान् द्रौपदीञ्च युधिष्ठिरः। दृष्ट्वा हित्वा जगामैव सर्वाननवलोकयन्। एतत् सप्तदशं पर्व महाप्रस्थानिकं स्मृतम्। तत्राध्यायास्त्रयः प्रोक्ताः श्लोकानाञ्च शतत्रयम्। विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना”। (१७महाप्रस्थानिकपर्व)।

“स्वर्गपर्व ततो ज्ञेयं दिव्यं यत्तदमानुषम्। प्राप्तं दैवरथं स्वर्गान्नेष्टवान् यत्र धर्मराट्। आरोढुं सुमहाप्राज्ञ आनृशंस्याच्छुना विना। तामस्याविचलां ज्ञात्वा स्थितिं धर्मे महात्मनः। श्वरूपं यत्र तत्त्यक्त्वा धर्मेणासौ समन्वितः। स्वर्गं प्राप्तः स च तथा यातना विपुला भृशम्। देवदूतेन नरकं यत्र व्याजेन दर्शितम्। शुश्राव यत्र धर्मात्मा भ्रातॄणां करुणा गिरः। निदेशे वर्त्तमानानां देशे तत्रैव वर्त्तताम्। अनुदर्शितश्च धर्मेण देवराजेन पाण्डवः। आप्लुत्याकाशगङ्गायां देहं त्यक्त्वा स मानुषम्। स्वधर्मनिर्जितं स्थानं स्वर्गे प्राप्य स धर्मराट्। मुमुदे पूजितः सर्वैः सेन्द्रैः सुरगणैः सह। कर्णस्य नरकप्राप्तिः प्रमोक्षश्चात्र कीर्त्यते। समागमश्च वीराणां स्वर्गलोके महात्मनाम्। कीर्त्यते यत्र विधिवत् स्वर्गस्थानं पृथक् च। स्वानि स्थानानि च प्राप्ता यत्र ते पुरुषर्षभाः। एतदष्टादशं पर्व प्रोक्तं व्यासेन धीमता। अध्यायाः पञ्च संख्याताः पर्वण्यस्मिन्महात्मना। श्लोकानां द्वे शते चैव प्रसंख्याते तपोधनाः। नव श्लोकास्तथैवान्ये संख्याताः परमर्षिणा। (१८स्वर्गारोहणिकपर्व)।

अष्टादशैवमेतानि पर्वाण्युक्तान्यशेषतः। खिलेषु हरिवंशश्च भविष्यञ्च प्रकीर्त्तितम्। विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा। भविष्यं पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत्। दश श्लोकसहस्राणि विंशत् श्लोकशतानि च खिलेषु हरिवंशे च संख्यातानि महर्षिणा”। “भारतं शृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्त्तयेत्। भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः” भा० आ० १अ०। भर-तस्य अपत्यादि शुभ्रा०ढक् भारतेय तदपत्यादौ पुंस्त्री०।

भारतवर्ष पु न० जम्बुद्वीपान्तर्गते वर्षभेदे जम्बुद्वीपशब्दे २०४६ पृ० दृश्यम्।

भारती स्त्री भृ-अतच्। स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्। १शब्दे तदधिदेवतायाः २सरस्वत्याः ३पक्षिभेदे “भारती सङ्कतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः” इति सा०द०प० अलङ्कारोक्ते

४वृत्तिभेदे च ५व्याधिनाशपाधिभेदे च स्त्री ।

भारद्वाज पु० भरद्वाजस्य गोत्रापत्यम् अण् । गोत्रप्रवर्त्तके १मुनिभेदे २द्रोणाचार्य्ये मेदि० ३अगस्त्यमुनौ शब्दर० ४व्याघ्राटविहगे ५बृहस्पतिपुत्रे च हेमच० ६वनकार्पास्यां स्त्री ङीप् । पृषो० । भाद्वाजीत्यप्यत्र । विदा० अञ् ततः अश्वा० फञ् । भारद्वाजायन तद्गोत्रापत्ये पुस्त्री० । स्त्रियां ङीप् । भारद्वाजी हृत० । भारद्वाजीपुत्र तत्पुत्रे च च यजुर्वेदस्य वंशस्थः ऋषिभेदः शत०ब्रा०१४।९।४।३।

भारभृत् त्रि० भारं बिभर्त्ति भृ—क्विप् । १भारधारके । २विष्णौ पु० "भारभृत् कथितो योगी" विष्णु स० ।

भारसेय त्रि० भारसस्येदम् शुभ्रा० ढक् । भरसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् ।

भारय पु० भारेण रयो वेगो यस्य । (भारुइ) खगभेदे शब्दच० ।

भारयष्टि स्त्री भारस्य वहनार्थां यष्टिः शाक०त० । भारवहनदण्डे (बाँक) अमरः ।

भारव न० भारं वाति वा—क । धनुर्गुणे त्रिका० ।

भारवाह(ह) त्रि० भारं वहति अण् णिच वा । भारवाहिनि अमर० । भारवाहकोऽप्यत्र । अमर० स्त्रियां ङीप् णिचप्रत्ययान्तस्य शब्दादावन्तादौ ङीपि च ऊठ् । भारौह० भारौही ।

भारवि पु० किरातार्जुनीयकाव्यकारके १कविभेदे । "तावद्भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः । उदिते च पुनर्माघे भारवेर्भा रवेरिव" उद्भट० । तत्कृते २काव्ये च "उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्" उद्भट ।

भारवृक्ष पु० भारीभूतो वृक्षः । कालोनागगन्धवृक्षे शब्दच० ।

भार(ह)हार त्रि० भार हरति हृ—अण् अच् वा । भारवाहके तथा तद्वहने अच् । उद्यमने तु अप् इति भेदः ।

भाराक्रान्त त्रि० ३त० । १भारेणाक्रान्ते "भाराक्रान्ता नमनरसना गुरुः श्रुतिरचहयै" छन्दोम०उक्ते २चतुर्दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे स्त्री ।

भारि पु० इभस्यारिः पृषो० । सिंहे हेमच० ।

भारिक त्रि० भारं वहति भार+ठक् । भारवाहके अमर० ।

भारिट पु० भारा रेटति रिट—क । शतपत्रके खगभेदे राजनि० ।

भारिन् त्रि० भारोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि । भारवाहके एतदुत्तरस्थ माल्यशब्दस्य ह्रस्वः । मालभारी । "मल्लिकामालभारिण्य" काव्याद० ।

भारुण्ड पु० उत्तरकुरुवर्षस्थे १खगभेदे तद्रूपकस्मे "भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा भयानकाः । तानिर्हरन्तीह मृतान् दरीषु प्रक्षिपन्ति च" भा०भी० ७अ० । २साममेदे तत्र भारुण्डेति पाठभेदः । तत्साममन्त्रस्य ऋषिभेदे "भारुण्डसामगीताभिरथर्वशिरसोद्गते" भा०चा०६७ अ० । तत्र सामार्चिके १।२।२ "इमं स्तोमर्हते" इत्यादिमन्त्रे गेय साम, तत्कृत तथादानादिपद्धतौ १०२ पृ०दृश्यम् । "आज्यदोहानि सामानि शान्तिक भारुण्डानि च । पश्चिमे द्वारपालौ तु पठेतां सामगौ तथा" विधानपा० ।

भारूप न० भारूपमस्य । पिदादिके १अग्नौ २आत्मनि पु० ।

भार्ग पु० भर्गस्य देशभेदस्य राजा अण् । १भर्गदेशन्पे तत्र तद्राजस्य भार्गो० स्त्रियां न लुक् । भार्गी । २प्रतर्दनस्य पुत्रभेदे पु० हरिवं० २९ अ० ।

भार्गभूमि पु० आङ्गिरसे भार्गपुत्रभेदे हरिवं० ३अ० ।

भार्गव पुंस्त्री० भृगोरपत्यम् तद्गोत्रापत्यं वा अण् । भृगुवशे बहुत्वे तु अत्रिभृग्वित्यादिना अणो लुक् । भृगवः तद्गोत्रापत्येषु । २शुक्राचार्य्ये ३धन्विनि ४गजे च पु० मेदि० । तेन प्रोक्ता तेनाधीता ज्ञाता वा अण् । ५वेदप्रसिद्धे विद्याभेदे ६पार्वत्यां ७नल्याम् ८दूर्वायां च स्त्री मेदि० ङीप् । प्राच्ये ९देशभेदे पु० । "ब्रह्मोत्तरा प्रविजया भार्गवाग्नेयमत्स्यकाः" मार्कपु० । १०द्रुपदनगरस्थे कुम्भकारभेदे पु० भा०आ०१९०अ० । ११महादेवे पु० भा० द्रो० २०२अ० ।

भार्गवन न० द्वारकास्थे वनभेदे हरिवं० १५७ अ० ।

भार्गवप्रिय पु० ६त० । हीरके तस्य शुक्रग्रहप्रियत्वात् तथात्वम् । [भर्गगोत्रापत्ये ।

भार्गायण पुंस्त्री० भर्गस्य गोत्रापत्यं त्रैगर्त्त फञ् । त्रैगर्त्ते

भार्गी स्त्री भार्गस्येयमण् । (वामनहाटि) वृक्षभेदे राजनि० ।

भार्म्य पु० भर्गस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । पुरुवंश्ये नृपभेदे भाग० ९।२१।२१ ।

भार्य्या स्त्री भृ—ण्यत् । १विधिनोढायां स्त्रियाम् २स्त्रीमात्रे ३भरणीयमात्रे त्रि० । भार्य्याशब्दस्य सूपाहवनीयादिवत् रूढ़ौ विवाहसंस्कारसहितस्त्रीबोधकः । तस्याः गुणदोषा यथा "सा भार्य्या या गृहे दक्षा सा भार्य्या या प्रियंवदा । सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या पतिव्रता । नित्यस्नाता सुगन्धा च नित्यञ्च प्रियवादिनी । अल्पभुक् अल्पभाषी च सततं मङ्गलैर्युता । सततं धर्म्मबहुला सततञ्च पतिप्रिया । सततं प्रियवक्त्री च सततं भर्तृकामिनी । पितृदेवक्रियायुक्ता सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ।

यस्येदृशी भवेद्भार्य्या देवेन्द्रो न च मानुषः"। "यस्य भार्य्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया। उत्तरोत्तरवादा स्यात् सा जरा न जरा जरा। यस्य भार्य्या त्विताश्रया परवेश्माभिकाङ्क्षिणी। कुक्रिया त्यक्तलज्जा च सा जरा न जरा जरा। यस्य भार्य्या गुणज्ञा च भर्त्तारमनुगामिनी। अल्पाल्पेन तु सन्तुष्टा सा प्रिया न प्रिया प्रिया। दुष्टा भार्य्या शठो मित्रं भृत्याश्चोत्तरदायकाः। ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः। आपत्सु मित्रं जानीयात् युद्धे शूरं वने शुचिम्। भार्य्यांश्च विभवे क्षीणे दुर्भिक्षे च प्रियातिथिम्"। गारुडे १०८।१०९ अ०। "वृद्धस्मतिश्चाप "यस्य नास्ति सती भार्य्या गृहेषु प्रियवादिनी। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। सुशीला सुन्दरी शान्ता गता यस्य गृहोदरात्। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। भावानुरक्ता वनिता मृता यस्य च सत्गुणा। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। दैवेनापहृता यस्य पतिसाध्वी पतिव्रता। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। यस्य माता गृहे नास्ति भार्य्या चाप्रियवादिनी। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। प्रियाशून्यं गृहं यस्य पुत्रे चोधनमन्युभिः। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्। भार्य्याशून्या वनसमा सभार्य्यांश्च गृहा गृहाः। गृहिणी च गृहं प्रोक्तं न गृहं गृहमुच्यते। अशुचिः स्त्रीविहीनस्तु दैवे पैत्रे च कर्मणि। यदह्ना कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्। दाहकशक्तिहीनश्च यथा वह्नो हुताशनः। प्रभाहीनो यथा सूर्य्यः शोभाहीनो यथा शशी। शक्तिहीनो यथा जीवो यथात्मा च तनुं विना। विनाधारं यथाधेयो यथैव प्रकृतिं विना। न च यज्ञो यथा यज्ञः फलदां दक्षिणां विना। कर्मिणे च फलं दातुं सामर्थ्यमेव च। विना स्वर्णं स्वर्णकारो यथाऽशक्तः स्वकर्मणि। यथाऽशक्तः कुलालश्च मृत्तिकाञ्च विना द्विजाः!। तथा गृही न शक्तश्च सततं सर्वकर्मणि। भार्य्यामूलाश्च पुत्राश्च भार्य्यामूला गृहास्तथा। भार्य्यामूलं सुखं शश्वद् गृहस्थानां गृहे सदा। भार्य्यामूलो सदा हर्षः भार्य्यामूलस्तु मङ्गलम्। भार्य्यामूलश्च संसारो भार्य्यामूलश्च सौरतम्। यथा रथश्च रथिनां गृहिणाञ्च तथा गृहम्। सारथिस्तु यथा तेषां गृहस्थानां तथा प्रिया। सर्वरत्नप्रधाना च स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि। सा गृहीता गृहस्थेनेत्याह कमलोद्भवः। यथा जलं विना पद्मं पद्मं शोभा विना यथा। तथैव च गृहं शश्वद् गृहिणा गृहिणीं विना"। ब्रह्मवै०पु० प्र० ख० ५६ अ०। "तोषयेत् सततं भार्य्या विधिवत् पाणिपीडिताः। तासां तुष्ट्या तु कल्याणमकल्याणमतोऽन्यथा। सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च। यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्। यया विरज्यते स्वामी सौभाग्यमदहृष्टया। असतीसङ्गमं कर्त्तुं सा स्यादेष्या भवान्तरे। इहापि लोकेऽवाच्यत्वमधर्मश्चापि विन्दति। न च पितृकुले स्वामिकुले तस्याः प्ररोहते। विरुध्यमाने पत्यौ यत् सपत्न्या वा प्रवर्त्तते। अतीव दुःखं भवति तदकल्याणकारणयोः" कालिकापु० २० अ०।

भार्य्याट पु० भार्य्यां तद्दानमटति अट्–अण् उप० स०। अन्यस्मै स्वभार्य्यादानार्थं गन्तार त्रिका०।

भार्य्याटिक पु० भार्य्यया आटो गतिः प्रयोजनमस्य ठक्। १स्त्रीजिते २हरिणभेदे च मेदि०।

भार्य्यारु पु० भार्य्यं धार्य्यमृच्छति ऋ–उण्। १शैलभेदे २हरिणभेदे। भार्य्यां परभार्य्यामृच्छति ऋ–उण्। ३अनियोगेन परभार्य्यागामिनि च मेदि०।

भार्य्यावृक्ष पु० भार्य्येव प्रियत्वात् वृक्षो यस्य। पतङ्गे राजनि०। [अवभार्य्ये

भार्य्योढ पु० ऊढा भार्य्या येन आहिता० वा परनिपातः।

भाल न० भा–लच्। १ललाटे भ्रुवोरूर्ध्वभागे २तमसि मेदि०।

भालकृत् पु० गोत्रप्रवर्षिभेदे प्रवराध्यायः।

भालचन्द्र पु० भाले चन्द्रोऽस्य। १शिवे २गणेशे ३दुर्गायां स्त्री

भालदर्शन न० भाले दृश्यते कर्मणि ल्युट्। १सिन्दूरे शब्द० भाले दर्शनं नेत्रमस्य। २कपाललोचने महादेवे।

भालदृश् पु० भाले दृगस्य। त्रिनयने महादेवे हेमच०।

भालनेत्र पु० भाले नेत्रमस्य। १शिवे। भालनेत्रमादयोऽप्यत्र। २त्रिनयनायां दुर्गायां स्त्री।

भालाङ्क पु० भाले अङ्को यस्य भाले अङ्को यस्य वा। १शाकभेदे २करपत्रेऽस्त्रे (करात्) ३रोहितमत्स्ये महालक्षणविशेष ललाटचिह्नयुक्ते ४पुरुषभेदे ५शिवे ६कच्छपे च मेदि०। [उज्ज्वल०।

भालु पु० भाति रोगान् भ–उद्‌वने ञुण् रस्य लः। आदित्ये

भालु(लू)क पु० स्त्री०चु० भल–उक्ञरोमे नक उक वा। स्वा-

मत्स्याते मत्स्यभेदे अमरः पाठान्तरम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

भाल्लवि पु० १शामवाणभेदे २तदध्येतरि च। "तामेतां भाल्लवय उपासते" ताण्ड्य ब्रा० २।२।४ "तामेतां परिवर्त्तिनीं विष्टुतिम् भाल्लविशाखाध्यायिन उपासते" भा०।

भाल्लू(ल्लु)क पुंस्त्री० भल्लूक+स्वार्थे अण् वा पृषो० ह्रस्वः। जन्तुभेदे भल्लूके स्त्रियां ङीष्।

भाव पु० भावयति चिन्तयति पदार्थान् चु०भू—अच्। भावोक्तौ नानापदार्थचिन्तके १पण्डिते। भावयति व्यापयति हृदयगतम् भू—णिच्—अच्। २हृद्गतावस्थाबोधके मानसविकारे स्वेदकम्पादौ व्यभिचारिभावे। ३सत्तादिभावे मेदि० भू-भावे घञ्। साध्यरूपे सिद्धरूपे वा ४क्रियारूपे धात्वर्थे। ५रागे ६आशये च ७स्वभावे ७चेष्टायाम् ८जन्मनि च अमर० ९विभूतौ। १०कर्त्तरि च। ११आत्मनि ११बुधे १२जन्तौ करणे च। १३गौरविते १५अभिनयभेदे त्रिका०। १६योनौ १७उपदेशे धरणिः। सत्तायें भवनरूपार्थे च। ज्यो० उक्ते १८जन्मादितः तन्वादि द्वादशभावे तच्छब्दे ३८०२ पृ० तदानयनप्र दर्श्यम्। २०स्त्रीणां यौवनकाले सत्त्वभवाष्टाविंशत्यलङ्कारान्तर्गतेऽङ्गजे प्रथमालङ्कारे। यथा "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसङ्ख्यकाः। अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः। तत्र भावः "निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया"। अस्यातः प्रभृतिनिर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो भाव०। यथा "स एव सुरभिः काल० स एव मलयानिलः। सैवेयमबला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते" सा० द०। भावश्च बहुप्रकारः यथा "शरीरेन्द्रियवर्गस्य विकाराणां विधायकाः। भावा विभावजनिताश्चित्तवृत्तय ईरिताः। पुराणे नाट्यशास्त्रे च द्वयोस्तु रतिभावयोः। समानार्थतया चात्र द्वयमेकत्वेन लक्ष्यते"। २१जन्मकाले द्वादशविधचेष्टाभेदे तदानयनं फलं च ज्यो० त० उक्तं यथा

"शयनञ्चोपवेशश्च नेत्रपाणिः प्रकाशनम्। गमनं गमनेच्छा च सभायां वसतिस्तथा। आगमनं भोजनञ्च नृत्यलिप्सा च कौतुकम्। निद्रा चेष्टाख्या भावाश्च द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः"। भावानयनक्रमो यथा "नक्षत्रे विद्यते छेदस्तेन त परिपूरयेत्। पुनरंशेन संपूर्णं चैव तत्र नियोजयेत्। आतदाङ्कं तथा चन्द्रमेकीकृत्य सदा बुधैः। रविणा भागहारेण शेषं कार्यं नियोजयेत्"। अंशेन चयसंख्यया। कार्यं चेष्टाख्यं सप्तमम्ततम्। तद्यथा। "विशाखानक्षत्रयोयानि वैष्णवं भगदैवतं पुष्या पौष्णोत्तम सर्पो जन्मभान्यर्कत० क्रमात्। अश्वोराशि। यदा शेषे चेष्टतदा १एकपूरितचेष्टसंख्याङ्कः। यदा द्वे चेष्टतदा २द्विपूरितो चेष्टसंख्याङ्कः कार्यः। जाया-सुतमत्युप्रकृष्टचन्द्रत्रिकोणस्थानस्थितपापचेष्टायां निद्राशयनभावयोः फलम् "निद्रायाञ्च यदा पापो जायास्थाने शुभं वदेत्। यदि पाप शुभैर्दृष्टो नाशुभैश्च कदाचन। यदि वा शत्रुगेहो स्वाच्छयने यदि वेक्षित। तदा नारीवधं तस्य नाशो भवति निश्चितम्। शुभाशुभैर्यदा दृष्टः शुभचेष्टसमन्वित०। नारी च म्रियते तस्य प्रथमा च विशेषत०। सुतस्थाने स्थित० पापो निद्रायां शयनेऽपि वा। तदा शुभं भवेत्तस्य नात्र कार्या विचारणा। सुतस्थाने चतुष्टये वा त्रिकोणे वा यदा भवेत्। अपत्यस्य तदा नाशो जायते नात्र संशय०। शुभचेष्टो यदा तत्र क्रूरो वा यदि वेक्षित०। तदा प्रथमापत्यस्य नाशो भवति निश्चितम्। मृत्युस्थाने स्थितः पापो निद्राया शयनेऽपि वा। तदात्मनोऽपमृत्युः स्यात् ज्ञातितोऽपरतोऽपि वा। शुभचेष्टो यदा तत्र मृत्युस्थानेऽपि संस्थित०। तदा च मरणं तस्य मृत्युस्थाने विशेषत। पापचेष्टैर्यदा दृष्टः शुभो वा शत्रुवीक्षित०। तदा तस्य शिरश्छेदो मुनिना परिकीर्त्तित०। एवं क्रमेण बोद्धव्य चेष्टभावे सुबुद्धिना। नक्षत्रविचारेण जायते च शुभाशुभम्। ज्योतिर्विद्भ्य च सर्वेषु परिहार० कृतो मया। शयनादिकभावेषु ज्ञातव्यश्चोपदेशत०। एकादशे वा दशमालये वा धनालये वा यदि वा विलग्ने। पापेन युक्तो न शुभचेष्टयेत्तथापि सिद्धिं महतीं वदन्ति"। चेष्टभेदेन दशाभेदे फल यथा

"मन्दाग्नि. पित्तशूली च जायते शयने नर १। उपवेशे भवेच्छिल्पी श्यामवर्णस्तथा नरः२। नेत्रपाणौ भवेत् क्रूरो जलदोषो भवेन्नर ३। पुण्यवान् धार्मिकश्चैव धनवांश्च प्रकाशने४। गमने च रवेर्जात० रूपवान् धनसंयुत। बहुभाषी क्षमी क्रोधी लुब्धचित्तः यदा भवेत् ५। स्वल्पभोक्ता शीघ्रगामी दीर्घायुः सर्पवल्लभः। शूर श्रीमान् सुशीलश्च गमनेच्छाभवो नर ६। सभायाञ्च रवेर्जातः सत्यो दात० क्षमी भवेत्। दयालुः पण्डितो धीमान् गुणवान् पण्डित प्रिय:७। आगमने भवेन्मूर्खः कुरूपो धनवान् भ-

वेत्८। भोजने भक्तको मांसलुब्धो महायशुर्भवेत्९। नृत्यलिप्सौ सुन्दरो वाग्मी पण्डितश्चमहाधिप १०। उत्साही च महाभोगी कौतुके च दिवाकरे११। दाता भोक्ता प्रिय पुत्रकलत्राढ्यो न संशयः। लिङ्गे देहे करे चैव गुदे रोगी तथैव च। निद्रायाश्च भवेद्भानोः क्रोधनो रक्तनेत्रकः१२। इति रवेः।

"शयने च विधौ क्रोधी दरिद्रो बहुलम्पटः१। उपवेशे महारोगी धनवांश्च भवेन्नरः२। नेत्रपाणौ नेत्ररोगी श्लीपदी बहुभाषकः। क्रूरः खलोऽतिशूरश्च जायते च विधौ तदा३। प्रकाशने निशानाथे धनवांश्च भवेन्नरः। दक्षो बुद्धिमान् दाता च परदारेषु लम्पटः ४। अरोगी वित्तहा चैव क्रूरकर्मा धनान्वितः। शिरोरोगी दन्तशूली जायते गमने विधौ५। नानामतिर्महाक्रोधी सम्पद्युक्तो भवेन्नरः। गमनेच्छाविधौ जातो धनहीनो भवेत् तदा६। दाता च धार्म्मिकश्चैव राजपालो भवेत् सदा। सभायाञ्च विधौ नित्यं जायते पुरुषोत्तम ७। नित्यक्रोधी महादुःखी भवेदागमने विधौ८। भोजने च भवेत्सुखी भक्षकश्च महासुर ९। यो जातो नृत्यलिप्सायां गुणवान् धार्म्मिको भवेत्। बहुपुत्रो धनी दाता जायते नात्र संशय १०। कौतुके च भवेद्रोगी नानाविद्यासु तत्परः। उत्साही च महाक्रोधी जायते च सुनिश्चितम्११। निद्रायां दद्रुरोगी स्यात् क्लेशपापरुजान्वित। पुत्रशोकमहादुःखी नित्यं भ्रमति मेदिनीम्"१२। इति चन्द्रस्य।

"शयने च कुजे जातो नरोऽवद्ध्यहिरङ्गक। क्षणक्रोधी महाढ्यश्च कृपणो जायते नरः१। उपवेशे यदा भौमे जायते च नराधमः। धनवान् क्रूरकर्मा च निष्ठुरो जातिवर्ज्जितः२। नेत्रपाणौ च यो जातोऽप्यशिरोगी भवेन्नरः। पुत्रदारधनैर्युक्ता दारिद्र्येणैव दह्यते३। प्रकाशने कुजे जातो धनवान् पण्डित सुधी, नारी च म्रियते तस्य प्रथमा च विशेषत४। गमने च यदा जात प्रवासी नित्य दुःखित। शरीरे च भवेद्रोगी कण्ड्वादिकुष्ठदद्रुक ५। प्रवासी गमनेच्छायां गुदरोगी भवेच्च स। धनहीन कुकर्मा च जायते क्षितिजस्य च ६। सभायाञ्च यदा जातः धार्म्मिको बहुसम्पदा। गुणवांश्च महादाता शिरोरोगी भवेद्ध्रुवम्"७। आगमने नित्य रक्तो भवति नान्यथा। कर्णरोगी पित्तशूली जायते च नराधम ८। भोजने भूमिजस्यापि यो जातो मांसलुब्धकः। दृढवृत्ताख्यो महाक्रोधी मिथ्योत्साही धनान्वित ९। कुजस्य नृत्यलिप्सायां यो जातो धनवान् भवेत्। दाता भोक्ता सदा मानी राजपालो भवन्नसः१०। कौतुके क्षितिजस्यापि जातो भवति पण्डित। नानाधनेन संयुक्तो बहुपुत्रो द्विभार्य्यकः११। निद्रायां भूमिपुत्रस्य यो जातो मूर्ख एव सः। कलही बान्धवैः सार्द्धं शोकक्लेशरुजान्वित"१२। इति मङ्गलस्य।

"बुधस्य शयने जातो धनवान् दुःखित सदा। खञ्जश्च भवेद्वापि रक्तो भवति नान्यथा१। उपवेशे च यो जात. प्रवासी जायते ध्रुवम्। कविता गुणधीयुक्तो गौरवर्णो महाशयः२। नेत्रपाणौ च यो जात श्लीपदादिरुजान्वित। वधूरोगी विशेष स्यात् पुत्रनाशो भवेद्ध्रुवम्३। प्रकाशने भवेज्जातो राजपालो धनान्वित.। नानाधनेन संयुक्तो जायते वेदपारग४। गमने यो नरो जातः प्रवासी नित्यदुःखितः। शरीर क्षतमाप्नोति नित्यं तृष्णो भवेच्च स ५। यो जातो गमनेच्छायां लम्पटो दुष्टचित्तकः। स्त्रीवशो दुष्टभार्य्यश्च स नरो बहुभाषक ६। सभायाञ्च बुधे जातो मूर्खो भवति पण्डित। धनवान् धार्म्मिकश्चैव शिरोरोगी भवेत्तु सः७। क्रूर. खलो हतो मूर्खः पापशीलो भवेन्नर। कुपश्यागमने नित्यं जायते च नराधम ८। भोजने च भवेद् यो धनहीनो भवेन्नरः। परद्वेषी प्रवासी च शोकगात्रव्यथान्वित.९। यो जातो नृत्यलिप्सायां धनवान् पण्डित कवि। उत्साही च महाहृष्टो भुनक्ति सुखमद्भुतम्१०। कौतुके च यदा जातो भवेत् सर्वजनप्रिय। सर्वरोगी दद्रुयुक्तो धनवान्स्त्रीसुखस्य ११। निद्रायाञ्च यदा जातः सर्वदा शोकपापतः। नानादुःखमवाप्नोति रोगशोकजमव्ययम्"१२। इति बुधस्य।

'धनवान् लम्पट श्याम स्थूलग्रन्थरुजान्वित। जीवस्य शयने जातो मानवो नात्र संशय १। उपवेशे गुरोर्ज्जातो बहुभाषी च रोगवान्। पशुघाती महाशिल्पी श्लीपदीरोगसंयुत २। नेत्रपाणौ गुरोर्ज्जात कामरोगी धनी भवेत्। वाताद्दिश्वरयो नित्यं जायते नात्र संशय ३। गुरो प्रकाशे धनवान् शिल्पगुणो रुजान्वित.। दक्षो लम्पट पापी च श्यामवर्णो रुजान्वित ४। सर्वभीतो गूढकर्मा साहसी गमनोन्मुखे। परवित्तेन धनवान् पुमान् भवति

वाक्पतौ५ । गुरोश्च गमनेच्छायां जातो भवति मानवः । शूरो धनी प्रवासी च सेवाकर्म्मणि तत्परः६ । वक्ता दाता च धनवान् राजसेवान्वितो नरः । शूलरोगी भवेन्नित्यं सभायां वाक्पतौ स्थिते७ । धार्म्मिकस्तीर्थकामी धनी चागमने गुरौ । परदारेषु सलुब्धो जायते नात्र संशयः । भोजने बहुसौख्याढ्यो मांसलुब्धो महासुरः । कामुकः प्रियवाक्यश्च जायते नात्र संशयः८ । नृत्यलिप्सायां शठो वाग्मी धनवान् सात्त्विकस्तथा । महदैश्वर्य्यसंयुक्तो जीवस्य च भवेन्नरः१० । कौतुके च गुरोर्जातो धनवान् धार्म्मिकः सदा । नृत्योत्साही महत्सङ्गी भुनक्ति सुखमद्भुतम्११ निद्रायाञ्चैव यो जातश्चक्षूरोगी भवेच्च सः । कृपणो बहुभाषी च दुःखितो भ्रमते महीम्"१२ । इति गुरौ ।

"शुक्रस्य शयने जातो लम्पटो बहुभाषकः । दन्तरोगी महाक्रोधी नीचो भवति नित्यश१ । उपवेशे तथा जातो बलवान् दाम्भिकः सदा । नित्यप्रवासी रोगी च जायते नीचसंस्थिते२ । नेत्रपाणौ भृगोर्दुःखी रोगशोकसमन्वितः । धनहीनो महारोगी मानवः स्यान्न संशयः३ । भृगोः प्रकाशने जातो विद्याधनसमन्वितः । दाता च धार्म्मिकश्चैव कीर्त्तिमान् जायते नरः४ । शुक्रस्य गमने जातः पादमूले रुजान्वितः । नित्योत्साही महाशिल्पी भवेत्तीर्थगतौ रतः५ । गमनेच्छौ यदा जातो भ्रातृनाशो भवेद्ध्रुवम् । माता च म्रियते तस्य शैशवे व्याधिसंयुतः६ । सभायाञ्च भृगोर्जातो राजपात्रो महाधनी । कुलश्रेष्ठो महादक्षः केवलं शूलरोगवान्७ । भृगोरागमने जातो दुःखितो बहुलम्पटः । दद्रुरोगी पुत्रशोकी जायते च नराधमः८ । शुक्रस्य भोजने जातो बलवान् दाम्भिकः सदा । महाधनी भवेन्नित्यं वाणिज्येन विशेषतः९ । यो जातो नृत्यलिप्सायां स वाग्मी जायते ध्रुवम् । पाण्डित्यं कविता चैव वर्द्धते च दिने दिने । यदि चैव भवेन्नीचे मूर्खो भवति निश्चयः । तुङ्गस्थाने विशेषेण राजपात्रो महाधनी । कामुको बहुकान्तश्च परयोषित्प्रियः सदा । महाहृष्टो महावक्ता कौतुकी च भवेत् सदा । बहुपुत्रकलत्रश्च नानासुखसमन्वितः । नीचे तद्विपरीतं स्यात् दुःखशोकसमन्वित ११ । निद्रायाञ्च भृगोर्जातो भवेद्रोगी स निश्चितम् । नित्यक्रोधी महादुःखी जायते नात्र संशयः । जायायाश्च सुतस्थाने यदि निद्रा भृगोर्भवेत् । तदा सर्व्वविनाशः स्याद्विष्णुना परिकीर्त्तितम्" १२ । शुक्रस्य ।

"शयने च शनेर्जातो लम्पटो बहुभाषकः । गुह्यस्थाने भवेद्रोगी कोषवृद्धिश्च जायते । लग्नात् सप्ताष्टमे चैव शयनस्थ शनैश्चरः । तदा नित्यप्रवासी स्यात् स्वल्पव्ययी भवेच्च सः१ । उपवेशे यदा जातः श्लीपदीदद्रुसंयुतः । धनहीनो भवेत् तस्य पीड़ा भवति नित्यश २ । नेत्रपाणौ यदा जातो मूर्खो भवति पण्डितः । धनवान् धार्म्मिकश्चैव द्विभार्य्यो बहुभाषकः३ । प्रकाशने च यो जातो राजपात्रो भवेच्च सः । नानागुणेन गुणवान् धार्म्मिकः पण्डितः शुचिः ।" मतान्तरे "जायास्थाने च लग्ने च प्रकाशने यदा शनिः । तदा सर्व्वविनाशः स्याज्जातिध्वंसो भवेद् ध्रुवम्४ । गमने च यदा जातः पादमूले रुजान्वितः । तीर्थे च गतिमान्नित्यं पुत्रदारैर्विवर्जित५ । यो जातो गमनेच्छायां श्लीपदीरोगसंयुतः । दन्ताघाती महाक्रोधी कृपणः परनिन्दकः६ । सभायाञ्च शनौ जातः पुत्रदारधनैर्युतः । सर्व्वत्र लभते वित्तं नानारत्नसमन्वितम्७ । आगमने यदा जातो महाक्रोधी रुजान्वितः । सर्पादिभिश्च सदष्टो भ्रातृनाशो भवेद् ध्रुवम्८ । भोजने चैव यो जातो मन्दाग्निश्च महानपि । कर्णरोगी तथा शूली चक्षूरोगी भवेच्च सः । यो जातो नृत्यलिप्सायां नर्त्तको बहुभाषकः । लोके दुःखितश्चैव प्रवासी परिदेवकः१० । कौतुके च शनेर्जातो राजपात्रो महाशयः । दाता भोक्ता महादक्षो धार्म्मिकः पण्डितः शुचिः११ । निद्रायाञ्च शनेर्जातो धनवान् पण्डितः शुचिः । चक्षूरोगी पित्तशूली द्विभार्य्यो बहुपुत्रकः । विशेषतश्च धर्म्मस्थे कर्म्मस्थे च कदाचन । यदि देवाद्भवेन्निद्रा नाशो भवति निश्चितम् । कर्म्मनाशो धर्म्मनाशः क्षुधार्त्तः दुःखितः सदा । नित्यप्रवासी रोगी च कार्य्यनाशः पदे पदे । अमित्रगेहे षष्ठे वा केन्द्रे वा खगेहे पुनः । तदा सर्व्वं विचार्य्यञ्च वैपरीत्येन चिन्तनम् । जायायाश्च सुतस्थाने यदि निद्रा भवेत् पुनः । तदा सर्व्वं शुभं विद्याद्विष्णुना परिकीर्त्तितम्"१२ । शनेः ।

"शयने च यदा राहोर्जन्म यस्य भवेत् पुनः । तस्य क्लेशो महादुःखं जायते च न संशयः१ । उपवेशे च यो जातः श्लीपदीरोगसंयुतः । बहुहानिर्नरेन्द्रस्य पीड़ा भवति नित्यश २ । नेत्रपाणौ यदा जातश्चक्षूरोगी भवेद् ध्रुवम् । सर्पघातो महाभीतिर्द्विभार्य्यो बहुभाषकः३ । प्रकाशने च यो जातो धनवान् धा-

र्मिकः पुनः। नित्यप्रवासी चौर्यार्थी,सात्त्विको धार्मिकः शुचिः ४। गमने चैव यो जातो नानारोगैर्धनव्ययः। दन्तघाती महाक्रोधी पिशुनः परनिन्दकः५। यो जातो गमनेच्छायां बहुपुत्रो महाधनः। पण्डितो गुणवान् दाता जायते च नरोत्तमः६। सभायाञ्च यदा जातः कृपणो धनसंयुतः। नानागुणेन गुणवान् धार्मिकः पण्डितः शुचिः७। आगमने च यो जातो लम्पटो बहुभाषकः। बहुदुःखन्तु विनाशं व्याधिनाशं च जायते८। भोजने च महादुष्टो मन्दाग्निश्च कृशान्वितः। कृपणः कटुवाक्यश्च दुःखितो नित्यमेव हि ९। यो जातो नृत्यलिप्सायां खङ्गो भवति मान्यया। पुत्रनाशो भवेत् तस्य जायानाशो भवेद् ध्रुवम्१०। कौतुके च यदा जातो गुणैः सर्वैः समन्वितः। नानाधनेन धनवान् राजसेवासु तत्परः। यदि दैवाद् भवेत् तत्र खण्डी वा अदाचन। तदा सर्वं वैपरीत्यं जायते च न संशयः११। यो जातो राहुनिद्रायां दुःखितः सर्वतस्तथा। नानास्थाने गतो वापि धनपुत्रविवर्जितः। जाया याति मृतस्थाने यातो निद्रा विधुन्तुद। तदा सर्वं वैपरीत्यं शतजायासमन्वितः १२। राहोः एव केतूनाम्। २२वैशेषिकोक्तेषु द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायात्मकेषु षट्सु पदार्थेषु "द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः" भाषा०"तथा हि पदार्थो द्विविधः भावोऽभावश्च। तत्र भावाः षट् सप्तमस्याभावस्य कीर्तनात्" सि० मु०। अभाव एक इति पदार्थाः सप्त। तत्र द्रव्यादिपञ्चकस्य अनेकत्वविशिष्ट भावत्वं लक्षणं समवायस्य भावत्वेऽपि एकत्वात् न तत्र प्रसङ्गः। तत्र च द्रव्यादिषट्कान्यतमत्वम् भावत्वमिति सि० मु०। सत्तासम्बन्धित्वमिति दिनकरोक्तम्। सम्बन्धित्वं समवायसम्बन्धेन तादात्म्येन एकार्थसमवायेन वा बोध्यम्। तेन द्रव्यादित्रिके समवायेन, सत्तायां तादात्म्येन विशेषेषु एकार्थसमवायेन, समवाये स्वात्मकसमवायेन स्वरूपसम्बन्ध विशेषेण सत्तासम्बन्धसत्त्वाभावप्रसङ्ग"। 'भावो यथा तथाऽभाव कार्य्यवत्कारणं मत' कुसुमा०। भू-चिन्तायाम् करणे घञ्। २१अन्तःकरणे "भावदुष्टो न शुध्यति" प्रा०त०। २३ तन्त्रोक्ते पश्वाचारादिरूपे "भावस्तु त्रिविधो देवि! दिव्यवीरपशुक्रमात्। दिव्यवीरौ महाभावौ अधमः पशुभावकः। वैष्णवः पशुभावेन पूजयेत् परमेश्वरम्। शक्तिमन्त्रे वरारोहे! पशुभावो भयानकः। दिव्ये वीरे महेशानि! जायते सिद्धिरुत्तमा"।

वाक्येन साध्यरूपाया क्रियाया भावत्वमुक्तं यथा "तद् यत्रोभे भावप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतं भावमाख्याते नाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं, मूर्त्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्व्रज्या पक्तिरित्यादिभि सत्त्वानामुपदेशो गौरश्वः पुरुषो हस्तीति भवतीति भावस्य,आस्ते शेते व्रजति तिष्ठतीति"। आलङ्कारिकोक्तभावस्य द्विविधता सञ्चारिव्यभिचारिभेदात् तत्तच्छब्दे दृश्यम्। २४कीर्तसङ्गतपदार्थक्रीतकहस्तादिचेष्टाभेदे च। "यस्य च क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते स भावः" इति व्याकरणपरिभाषिते २५पदार्थे च तत्र च सप्तमी व्याकरणे स्थितम्। भवतीति भू-कर्त्तरि ण। २७उत्पत्तियुते षड्विकारयुते च पदार्थे भवविकारशब्दे दृश्यम्। २८सांख्यमतसिद्धेषु धर्माधर्मादिषु बुद्धिधर्मेषु "संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" सां०का०,"भावैरधिवासित धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितश्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पककुसुमसम्पर्कात् वस्त्रं तदामोदवासितं भवति तस्मात् भावैरधिवासितत्वात् संसरति" तत्त्वकौ०। तेषां करणाश्रितत्वं कार्य्याश्रितत्वञ्च दर्शितं यथा "सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृतिकाश्च धर्माद्याः। दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्य्याश्रयिणश्च कललाद्याः" सां० का० "वैकृतिका नैमित्तिकाः प्राकृतिकाः, स्वाभाविका सांसिद्धिका भावाः यथा सर्गादावादिविद्वान् भगवान् कपिलो महामुनिर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः प्रादुर्बभूवेति स्मरन्ति। वैकृतिकाश्च भावा असांसिद्धिकाः उपायानुष्ठानोत्पन्ना यथा प्राचेतसप्रभृतीनां महर्षीणाम्। एवमधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याण्यपि। कार्य्यं शरीरं तदाश्रयिणस्तस्यावस्था कललबुद्बुदमांसपेशीकरण्डाङ्गप्रत्यङ्गव्यूहा गर्भस्थस्य,ततो निर्गतस्य बालस्य बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकानीति" त० कौ०। २९तत्तत्पदार्थासाधारणे धर्मे च "भावे त्वतलौ" पा०। भावशब्देनासाधारणधर्म उच्यते। स च तद्भिन्नावृत्तित्वे यावत्तद्वृत्तिधर्मः यथा गोत्वमित्यादौ भावार्थकत्वप्रत्ययेन गोभिन्नावृत्तित्वे सति सकलगोव्यक्तिवृत्तिधर्मो बोध्यते।

भावक पु० भाव+स्वार्थे क।।भावशब्दार्थे मनोविकारे शब्दा०। भू-भावि-वा ण्वुल्। २उत्पादके ३उत्पादके च त्रि०।

भावत त्रि० भू-शतृ भवत् तस्येदम् अण्। तत्पादपूज्यसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्।

भावत्क त्रि० युष्मदर्थकात् भवच्छब्दात् इदमर्थे पक्षे ठक्। भवत्सम्बन्धिनि पक्षे छस्। सित्त्वात् पदत्वम्। भवदीय तत्रार्थे त्रि०।

भावन न० भू–णिच्–ल्यु। (वालता)।फलभेदे २विष्णौ पु०। भावे ल्युट्। ३अधिवासने ४चिन्तायाम् ५ध्याने ६पर्य्यालोचनायां वैद्यकोक्ते ७औषधसंस्कारभेदे। भावि–युच्। "व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया" उक्ते ८भवितुर्भवनानुकूलव्यापारभेदे स्त्री भट्टशब्दे दृश्यम्। अनुभवजन्ये स्मृतिहेतौ ९संस्कारभेदे स्त्री। "संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने" "अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम्। भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः। उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत्। स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते" भाषाप०। "भावनाख्य इति। तस्य संस्कारस्य, उपेक्षात्मकज्ञानात् संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मकनिश्चय इत्युक्तम्। तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेतुतेति भावः। ननु कारणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं तेनोपेक्षादिस्थले न कारणम् इत्यत्र संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्त्विति चेन्न विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात्। किञ्च उपेक्षास्थले संस्कारकल्पनाया गुरुत्वात् संस्कारं प्रति चोपेक्षान्यत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात्। तत्र प्रमाणं दर्शयति। स्मरणे इति। असौ संस्कारः स्मरणं प्रत्यभिज्ञानञ्च जनयति। अत संस्कारः कल्प्यते। विना व्यापारं पूर्वानुभवस्य स्मरणादिजननासामर्थ्यं स्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासम्भवात्। न च प्रत्यभिज्ञां प्रति तत्तत्संस्कारस्य हेतुत्वेन प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम्। अप्रयोजकत्वात्। परे तु अनुद्बुद्धसंस्कारात् प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्तत्साक्षात्सैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः" सि०मु०। भू–चिन्तायां युच्। १०चिन्तायां स्त्री। चिन्ता च मानसवृत्तिभेदः सा च त्रिविधा यथोक्तं विष्णुपु० ६अं० ७अ०। "त्रिविधा भावना विप्र! विश्वमेतन्निबोधत। ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका। ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिका परा। उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना। सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः। कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः। हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा। बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना"। तुल्यशब्दे दर्शितं बौद्धमतसिद्धभावनाचतुष्टयञ्च दृश्यम्। ११भू–मिश्रणे भावे युच्। १२नियासादिना चूर्णद्रव्यस्य मिश्रीकरणे चूर्णद्रव्यस्य नियासादिना संस्कारभेदो भावना तत्प्रमाणमुक्तं भावप्र० यथा "द्रवेण यावता मानेन चूर्णं सर्वं प्लुतं भवेत्। भावनायाः प्रमाणन्तु चूर्णे प्रोक्तं भिषग्वरैः"।

भावबोधक पु० भावस्य रत्यादेर्बोधकः अनुभापकः। रत्याद्यनुभापके १भ्रूभङ्गादिरूपचेष्टाविशेषे २सखरागादौ च अमरः।

भावयु त्रि० भावमिच्छति क्यच् उन् वेदे नि०। भावेच्छौ। ऋ०१०।८६।१५। [ङीप्।

भाववत् त्रि० भाव+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। भावयुते स्त्रियां

भावविकार पु० ६त०। यास्कोक्तेषु उत्पत्तियुतपदार्थस्य जन्मादिषु षट्सु धर्मेषु "षड्भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः, जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति, जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं, वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं, सांयोगिकानां वार्थानां, वर्धते विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणेति वा, अपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं, विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति"।

भाववृत्त पु० भावे वृत्तः प्रवृत्तः भावो वृत्तो जातो यस्माद्वा। सृष्टिकर्त्तरि ब्रह्मणि "अनुष्टुप् च भवेच्छन्दो भाववृत्तस्तु दैवतम्" स्मृतिः।

भावाट पु० भावं भावेन वा अटति अट–अण् अच् वा। १भावके २साधौ ३कामुके ४नटे ५निवेशे च मेदि०। भावे घञ् ६त०। ६भावप्राप्तौ।

भावानुगा स्त्री भावं पदार्थमाश्रय यानुगच्छति गम–ड। १छायायाम् २अभिप्रायानुगन्तरि त्रि० राजनि०।

भावालीना स्त्री भावे पदार्थे आलीना। छायायां राजनि०

भाविक त्रि० भावेन निर्वृत्तम् ठञ्। १भावसाध्ये पदार्थे २अर्थालङ्कारभेदे ४०१ पृ० दृश्यम्।

भावित त्रि० चु०भू–प्राप्तौ चिन्तायां मिश्रणे वा कर्मणि क्त। १वासिते २प्राप्ते मेदि०। ३शुद्धे ४चिन्तिते ५मिश्रिते वैद्यकोक्तनियासादिना मिश्रिते ६चूर्णादौ च। बीजग० उक्ते अव्यक्तानेकवर्गघातीकरणेन ७अङ्कीकरणे।

भावित्र त्रि० भू–सत्तायां णित्रन् । त्रैलोक्ये उज्ज्वल० ।

भाविन् त्रि० भू–गम्या० भविष्यति णिनि । १भविष्यत्पदार्थे "भाविनि भूतवदुपचार" न्याय । स्त्रियां ङीप् । भावो रत्यादिभाव सात्त्विकभावो वाऽस्त्यस्य एकाक्षरकृदन्तत्वेऽपि बाहुल्यार्थे इनि ङीप् । २बहुभावान्वितायां स्त्रियाम् भरत ३स्त्रीमात्रे राजनि० । ४गन्धर्वकन्याभेदे स्त्री मार्कपु०१२८ तत्र भामिनीति पाठान्तरम् ।

भावुक न० भू–उकञ् । १मङ्गले २तद्वति त्रि० अमर । ३भावनायुते त्रि० हेमच० । "मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः" इति भाग०१।१।३ ।

भाव्य न० भू–आवश्यके भावे ण्यत् ।१अवश्यम्भवितव्ये । भू–कर्त्तरि यत् भव्य स्वार्थे अण् । २भव्यशब्दार्थे "भावीत्यवश्यं यत् भाव्यं तत्र ब्रह्मा न बाधक "कालि०पु०३८अ० ।

भाष वचने भ्वा० आत्म० द्विक० सेट् । भाषते अभाषिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्व । उपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तकथने । परि+शास्त्रकारसङ्केते ।

भाषण न० भाष–भावे ल्युट् । कथने अमर । सा०द० उक्ते निर्वहणाङ्गभेदे "सन्धिर्विरोधो ग्रथनम्" इत्युपक्रमे "भाषणं पूर्ववाक्यञ्च" इत्यादिनोद्दिश्य लक्षित यथा "सामदानादि भाषणम्" ।

भाषा स्त्री भाष–अ । १वाक्ये २संस्कृतादिवाक्ये च "अष्टादश भाषावारविलासिनीभुजङ्ग" इति सा०द०। भाषाभेदाश्च प्राकृतशब्दे ४५४८पृ० दर्शिता । व्यवहारे ३प्रतिज्ञारूपपक्षवाक्ये "यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते" इति स्मृतिः । पूर्वपक्षशब्दे ४४०६ पृ० दृश्यम् । ४रागिणीभेदे हला० ।

भाषासम न० शब्दालङ्कारभेदे यथोक्तं सा०द० १०परि० । "शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि । वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते" यथा "मञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे । विरसासि केलिकीरे किमालि । धीरे च गन्धसारसमीरे" एष श्लोक संस्कृतप्राकृतशौरसेनीप्राच्यावन्तीनागरापभ्रंशेष्वेकविध एव" ।

भाषापाद पु०कर्म०। चतुष्पाद्व्यवहारे प्रतिज्ञारूपके वाक्यरूपे प्रथमेऽंशे पूर्वपक्षशब्दे ४४०६ पृ० दृश्यम् ।

भाषिक त्रि०भाषया निर्वृत्त ठञ् । वेदादिपरिभाषानिर्वृत्ते निरु०२।२ । [कात्या०श्रौ०१।१।१८।१०। भाष्ये दृश्यम् ।

भाषिकस्वर पु० कर्म । मन्त्रेतरवेदभागब्राह्मणे पाठस्वरे

भाषित न०भाष–भावे–क्त । १कथने कर्मणि–क्त । २कथिते त्रि०। "भाषितपुंस्कात्" पा०। भाषित उक्त पुमान् येन अर्थ

भाष्य न० "सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदै सूत्रानुसारिभि । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो जना "इत्युक्तलक्षणे १सूत्रव्याख्याग्रन्थभेदे "फणिभाषितभाष्यफक्किका" नैष० । २कथनीये त्रि० ।

भाष्यकार पु० भाष्यं करोति कृ–अण् उप०स० । पाणिन्यादिसूत्रभाष्यकारके पतञ्जलिप्रभृतौ भाष्यकाराश्च सूत्रभेदे विभिन्ना यथा पाणिनिसूत्रस्य पतञ्जलि ब्रह्मसूत्रस्य शङ्कराचार्यादय । योगसूत्रस्य वेदव्यास, सांख्यसूत्रस्य विज्ञानभिक्षु, गौतमसूत्रस्य वात्स्यायन, कणादसूत्रस्य प्रशस्तपाद । मीमांसासूत्रस्य शबरस्वामी इत्यादय । "अहह्व भाष्यकारस्य कषायमीयधियावुभौ । नैव शब्दाम्बुधे पारं किमन्यो जडबुद्धय." दुगाह्व नैव न ऐव गतवन्तावित्यर्थः । क्विप् दुत०। भाष्यकृदप्यत्र ।

भास दीप्तौ भ्वा०आत्म०सक०सेट् । भासते अभासिष्ट । चङि वा ह्रस्व । अबीभसत् त अबभासत त । ज्ञानविषयत्वे च "प्रकारोभय भासते" । [मेदि० ३इच्छायां धरणि ।

भास् स्त्री भास–सम्प०भावे क्विप् ।१प्रभायाम् अमर० २मयूखे

भास पु० भास–भावे घञ् । १दीप्तौ विश्व आधारे घञ् २गोष्ठे । कर्त्तरि अच् । ३कुक्कुरे ४शुक्रे च ५शकुन्तपक्षिणि हेमच० "यज्ञार्थमददत् वस्तु भास काकोऽथवा भवेत्" स्मृति । ६कविभेदे "भासो हास कविकुलगुरु कालिदासो विलास" प्रसन्नरा० ।

भासद् न०भसद कटिदेशस्येदम् अण् । नितम्बे ऋ०१०।१६३ भाष्यम् । यजु०२५।६ वेददीपे तु भासते भास–बा०अदि। भासद् दीप्त तत्रार्थे इत्युक्तम् ।

भासन्त पु० भास–झच् । १सूर्ये २चन्द्रे उणा० ४नक्षत्रे हेमच०। ५सुन्दराकारे त्रि० ६भासखगे पुस्त्री० मेदि०। ७तारायां स्त्री गौरा० ङीष् ।

भासस् न० भास–भावे असुन् । दीप्तौ दिक्पकोष ।

भासाकेतु पु० भास–भावे अ । भासा दीप्त्या० ६त०। दीप्तिकारके वह्नौ ऋ० १०।२०।३ ।

भासापुर न० पुरभेदे उ०ख० १६अ० ।

भासु पु० भास–उण् । सूर्ये त्रिका० ।

भासुर त्रि०भास–घुरच् ।१दीप्तियुक्ते २स्फटिके च त्रिका०३वीरे पु० धरणि ४कुष्ठौषधे न०शब्दा०। [(विचारिते) राजनि०।

भासुरपुष्पी स्त्री० भासुरापि पुष्पाण्यस्याः । वृश्चिकाली

भास्कर पु० भास करोति भास्+कृ–ट च अस्क० । १सूर्ये

२अग्नौ मेदि० ३वीरे धरणिः। ४अर्कवृक्षे ५शिग्रुमानशिरो-मणिप्रसन्नकल्पद्रुमयिङ्गते। ६स्वर्णे न० राजनि०। ७मल्ला-देवे पु० भा० आनु० दश०। ८भास्करेण कृते पक्कलवण-भेदे न० चक्रदत्तः। भास्करलवणशब्दे दृश्यम्।

भास्करद्युति पु०भास्करे द्युतिरस्य। १विष्णौ पु० "चन्द्रांशु-र्भास्करद्युतिः" विष्णु स०। "यदादित्यगतं तेज" इत्युक्ते-स्तस्य तथात्वम्। ६त०। २सूर्यस्य द्युतौ स्त्री।

भास्करप्रिय पु० ६त०। पद्मरागमणौ (चुनि)।

भास्करलवण न० भास्करनिर्मिते लवणभेदे "पिप्पली पिप्पलीमूलं धन्याककृष्णजीरकम्। सैन्धवञ्च बिड्ञ्चैव पत्रं तालीशकेसरम्। एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्चसौवर्चलस्य च। मरिचाजाजिशुण्ठीनामे-कैकस्य पलं पलम्। त्वगेला चार्द्धभागे च सामुद्रात् कु-डवद्वयम्। दाडिमात् कुडवश्चैव द्वे पले चाम्लवेत-सात्। एतच्चूर्णीकृतं श्लक्ष्णं गन्धाढ्यममृतोपमम्। लवणं भास्करं नाम भास्करेण विनिर्मितम्। जगतस्तु हितार्थाय वातश्लेष्मामयापहम्। वातगुल्मं निहन्त्येत-द्वातशूलानि यानि च। तक्रमस्तुसुरासीधुयुक्तकाञ्जि-कयोजितम्। जाङ्गलानान्तु मांसेन रसेषु विविधेषु च। मन्दाग्नेरश्नत शक्तो भवेदाश्वेव पावकः। अर्शांसि च ग्रहणीदोषकुष्ठामयभगन्दरान्। हृद्रोगमामदोषांश्च वि-विधानुदरांस्तथा। प्लीहानमश्मरीञ्चैव श्वासकासोदर-क्रिमीन्। विशेषतः शर्करादीन् रोगान्नानाविधांस्तथा। पाण्डुरोगांश्च विविधान् शमयत्ययनिर्यथा" चक्रद०।

भास्करावर्त्त पु० सुश्रुतोक्ते शिरोरोगभेदे "सूर्योदयं या प्रतिमन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढम्। विव-र्द्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च। शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नु-याच्च। तं भास्करावर्त्तमुदाहरन्ति सर्वात्मकं कष्टतमं विकारम्"। [२मुनिभेदे भा० शा० ४७ अ०।

भास्करि पु०भास्करस्यापत्यम्०इञ्।१वैवस्वते मनौ २कर्णे च।

भास्करेष्टा स्त्री ६त०। आदित्यभक्तायां राजनि०।

भास्मन त्रि० भस्मनो विकारः अण् मन्नन्तत्वात् न टिलोपः। भस्मविकारे।

भास्मायन प० भस्मनो गोत्रापत्यम् फक्ज्। भस्मर्षिगोत्रापत्ये तत आर्षे अण् स्त्रियां ङीप् भास्मायन्या तत्रार्थे स्त्री

भास्वत् पु० भास+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १सूर्ये २अर्क-वृक्षे ३वीरे मेदि० ४दीप्ते त्रि० हेमच०। स्त्रियां ङीप्

सा च ५नद्यां श०र० ६उषसि च स्त्री निघण्टुः। ७ज्यो-तिषनिबन्धभेदे स्त्री यत्र सूर्यग्रहणादिनिरूपणमस्ति।

भास्वर त्रि० भास–वरच्।१दीप्तियुक्ते २सूर्ये ३अग्नौ मेदि० ४दिने ५अर्कवृक्षे च पु०। ६कुष्ठौषधे (कुड) न० राजनि० ७स्कन्दानुचरभेदे पु० भा० श० ४६ अ०।

भिक्ष लोभे लाभालाभोक्तौ सक० याचने द्विक० क्लेशे अक० भ्वा० आत्म० सेट्। भिक्षते अभिक्षिष्ट बिभिक्षे।

भिक्षा स्त्री भिक्ष–अ। १याच्ञायाम् अमरः। २सेवायां ३भृतौ च मेदि०। उपचारात् ४भिक्षिते वस्तुनि। तत्र ब्रह्मचारिभिक्षाप्रकारः ब्रह्मचर्यशब्दे ४५८६ पृ० उक्तः। तस्या दानावश्यकत्वम् प्रमाणं च प्रा०त० मार्कण्डे०उक्तं यथा"भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा। अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः। ग्रासप्रमा-णाक्षिक्षा स्यात् अग्रं ग्रासचतुष्टयम्। अग्राच्चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः"। ग्रास परमात्मर्मित नव्य वर्द्धमानः"। भिक्षाया दानपात्राणि उक्तानि विष्णुपु० "दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राट्ब्रह्मचारिणाम्। स्वे-च्छया तु नरो दद्यात् विभवे सत्यवारितम्। इत्येते-ऽतिथयः प्रोक्ताः संप्राप्ता भिक्षुकाश्च ये। चतुरः पूजय-न्नेतान् न्वयतमात् प्रमुच्यते"। चकारः पूर्वोक्तातिथि-भोजनेन समुच्चयार्थः। सन्यासिभिक्षादाने तु "यति-हस्ते जलं दद्यात् भैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम्। तद्भैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम्"। विष्णुधर्मोत्तरे "चाण्डालो वाथ पापी वा शत्रुर्वा पितृघातकः। देश-कालात्ययगतो भरणीयो मतो मम" विष्णुपु०। "व्या-धितस्याद्रहीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च। अध्वानं वा प्रपन्नस्य भिक्षाचर्यं विधीयते"। अत्र भिक्षाप्रदाने भो-जननिषेधात् मनुष्ययज्ञस्य नित्यत्वाच्च अतिथिप्राप्तेरनित्य-त्वात् यज्ञसिद्धये न प्राप्यमात्राय भिक्षादिदानमावश्यकम्। अतएव बोधायन. "अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात् आमूलफलशाकेभ्यः अथैव मनुष्ययज्ञमाप्नोति"। विष्णुः भिक्षुकाभावे चापि गोभ्यो दद्यात् अग्नौ वा क्षिपेत्"।

भिक्षाटन न० भिक्षार्थमटनम्। भिक्षार्थं गमने तस्य सायं प्रातश्च निषेधो यथा "सायं प्रातर्द्विजश्चारं भिक्षार्थं नावघट्टयेत्" कूर्मपु० ९५ अ०।

भिक्षादि पु० "बहूनां भिक्षादिभ्योऽण्" पा० उक्ते अण्-प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणो यथा"भिक्षा भार्मणा

व्यसन नानाविधमुक्तं यथा "उच्छ्रितं परिच्छिन्नं विमानितमपमानितम्। अमत व्यथित भ्रान्तं दूरायातं नवागतम्। परिक्षीणापरोद्धत मन्दतापजव तथा। आशानिर्वेदभूयिष्ठमन्तप्राप्तमेव च। कलत्रगर्भं विच्छिन्नमन्तःशल्यं तथैव च। भिन्नगर्भं ह्यपक्तमभियुक्तं तथैव च। कृपणीकाविभिन्नञ्च विभिष्टञ्चापि विद्विषा। दुःखयुक्तं स्वविच्छिन्नं निर्विच्छिन्नमेव च। विच्छिन्नविविधाधार शून्यमूलं तथैव च। अस्वामि सङ्कृतञ्चापि भिन्नकूटं तथैव च। दुर्व्यापर्ण्यमन्त्वञ्च बलव्यसनमुच्यते"। भिन्नगर्भमप्यत्र।

भिन्नक्रम पु० भिन्नः क्रमो यत्र। वाक्यगते उपक्रमराहित्यरूपे भग्नप्रक्रमाख्ये काव्यदोषभेदे। [कर्कटशृङ्ग्याम् राजनि०

भिन्नगात्रिका स्त्री भिन्नं विदारितं गात्रमवयवो यस्याः।

भिन्नगुणन न० लीला० उक्ते पूरणभेदे "अथवाहृतिच्छेदवधेन भक्ता लब्धं विभिन्ने गुणने फलं स्यात्" उदा०। तत्र दृश्यम्।

भिन्नपरिकर्म्मन् न० लीला० उक्ते सच्छेदस्य सङ्कलनव्यवकलनादिरूपाष्टसंस्कारात्मके परिकर्मन्शब्दे दृश्यम्।

भिन्नभिन्नात्मन् पु० भिन्नप्रकारः प्रकारे द्वित्वम् तादृश आत्मा यस्य। चणके (चोला) शब्दच०।

भिन्नयोजनी स्त्री भिन्नं युज्यतेऽनया युज-करणे ल्युट् ङीप्। पाषाणभेदके वृक्षे राजनि०। [मलके सुश्रुत०।

भिन्नवर्चस्(स्क) त्रि० भिन्नं वर्चो यस्य वा कप्। द्रवीभूत-

भिन्नविट्का स्त्री० भिन्ना विट् मलं यया। १घचाव् लतायां सुश्रुत। ६ब०। २द्रवीभूतमलके त्रि०। [अमर.।

भिन्नार्थ त्रि० भिन्नोऽर्थो वाच्यो यस्य कप्। अन्यपदार्थे

भियस् न० भी-वा० कसुन्। भये ऋ० १।५२।६। उदा०

भिरिण्टिका स्त्री श्वेतगुञ्जायाम् राजनि०।

भिल भेदने वा चु० उ०पक्षे तु०पर०सक०सेट्। भेलयति-ते भिलति अबीभिलत् त अभेलीत्।

भिल्ल पु० भिल-लक्। म्लेच्छजातिभेदे। (भिल) स च ब्राह्मणकन्यायां तीवराज्जात। "पुलिन्दमेदभिल्लाश्च" इत्युपक्रमे "एते वै तीवराज्जाता कन्यायां ब्राह्मणस्य च" पराशरपद्धति। [स्त्रियां राजनि०।

भिल्लगवी स्त्री भिल्लानां गौरिव षष्ठ्समा० ङीष्। गवयजाति

भिल्लतरु पु० भिल्लप्रिय तदुपजीव्यत्वात् तरु। लोध्रे राजनि०

भिल्लभूषण न० भिल्लं भूषयति भूषि-ल्यु। गुञ्जावृक्षे राजनि० तत्फलस्य तेषां भूषकत्वात् तस्य तथात्वम्।

भिल्लोट पु० भिल्लप्रियमटम् पत्र यस्य। लोध्रवृक्षे सुश्रुत.

भिल्ली स्त्री भिल-लक् गौ० ङीष्। लोध्रे राजनि०।

भिष रोगप्रतीकारे सौ०पर०सक०सेट्। भेषति अभेषीत्।

भिषक्प्रिया स्त्री ६त०। गुडूच्याम् राजनि०।

भिषग्जित न० ३त०। औषधे त्रि०।

भिषग्भद्रा स्त्री ७त०। भद्रदन्तिकायाम् राजनि०।

भिषग्मातृ स्त्री भिषजां मातेव। वासकवृक्षे राजनि०।

भिषज् चिकित्सायां कण्ड्वा०प०सक०सेट्। भिषज्यति अभिषजी(ज्यी)त्।

भिषज् पु० बिभेत्यस्मात् रोग "भिय षुक् ह्रस्वश्च" उणा० अजि कण्ड्वा० भिषज्-क्विप् वा। १चिकित्सके। २विष्णौ पु०। तस्य संसाररोगहारित्वात् "भीषा स्मात् वातः पवते" इत्यादि श्रुत्या सर्वेषां भीतिजनकत्वाद्वा तथात्वम्। ततः अपत्ये गर्गा० यञ् भैषज्य वैद्यपुत्रे स्त्रियां ङीप् यलोप. भैषजी। भिषजो भाव ष्यञ् "भैषजाच" पा० निर्देशात् गुणः न वृद्धिः। भेषज चिकित्सायाम् न०। ततः स्वार्थे ष्यञ्। भैषज्य न० तदर्थे।

भिष्णज् उप० सेवायां कण्ड्वा० प०सक०सेट्। भिष्णज्यति अभिष्णजी(ज्यी)त्।

भिस्सटा स्त्री भिस्सायाम् टीकते टीक-क पृषो०। दग्धे अमरः। पृषो०। भिस्सटा भिस्सिटा भिस्सिकाव्रन पाठान्तराणि।

भिस्सा स्त्री भिद-क्विप् सो-क पृषो० दस्य सः। अन्ने अमरः।

भी भये जु०पर० अक०अनिट्। बिभेति अभैषीत् बिभयाञ्चकार बिभाय बिभयाम्बभूव बिभाय। भीरु भीत। एतद्योगे "भीत्रार्थानां भयहेतुः" पा० भयहेतोरपादानता। व्याघ्रात् भीतः।

भी भये अक० भरणे सक० क्र्यादि० वा वा० पर० अनिट्। भीनाति भिनाति। अभैषीत्।

भी स्त्री भी-सम्प० क्विप्। भये अमरः।

भीणी स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा०श० ४७अ०।

भीत न० भी-भावे कर्त्तरि वा क्त। १भये २तद्युते त्रि०। ३मन्त्रभेदे पु० "भिद्यते वा यस्मिन् वा भीताख्यः स प्रकीर्त्तित" तन्त्रसार

भीति स्त्री भी-क्तिन्। १भये अमर। २कम्पे च त्रिका०।

भीम त्रि० बिभेत्यस्मात् भी-अपादाने मक्। १भयहेतौ २भयानकरसे अमर। ३महादेवे ४भीमसेने ५अम्लवेतसे च पु० मेदि०। ६परमेश्वरे पु० तस्य "भीषास्माद्वातः पवते" इत्यादिश्रुतेः सर्वेषां भयहेतुत्वात् तथात्वम्। महादेवस्याष्टमूर्त्तिमध्ये आकाशरूपे ७मूर्त्तिभेदे

दद्देवगन्धर्वभेदे भा० आ० ६५ अ० । आङ्गिरसे यज्ञि-भेदे भा० व० २१६ अ० । १०दानवभेदे भा० श० २२७ अ० । ११अवाक्सुवंश्ये नृपभेदे हरिवं० २७ अ० । सात्वतवंश्ये १२नृपभेदे हरिवं० ८५अ० । १३विदर्भदेशीये नृपभेदे दमयन्तीपितरि तत्कथा भा० व०५१अ० । १४अष्टादशाक्षरमन्त्रभेदे "आदौ मध्ये तथा चान्ते चतुरक्षरयुतो मनुः । ध्यातव्यो भीम इत्येष वै साष्टादशाक्षरः" तन्त्रसा० ।

भीमक पु० पार्वत्यारोषजाते गणभेदे हरिवं० १६८अ० ।

भीमजानु पु० यमसभास्थे नृपभेदे भा० स० ८अ० ।

भीमतिथि स्त्री भीमोपासिता तिथिः शा०त० । भीमैका-दश्याम् माघशुक्लैकादश्याम् ।

भीमद्वादशी स्त्री भीमोपासिता द्वादशी १माघशुक्लद्वादश्याम् तत्र भीमसेनकृते २व्रतभेदे च हेमा० व० पद्मपु० ।

भीमनाद पु०६ब०। १सिंहे शब्दच०। कर्म०। २भयानकशब्दे पु०

भीमपराक्रम त्रि० भीम: पराक्रमोऽस्य । १भयानकपराक्रमे २विष्णौ पु० "भीमो भीमपराक्रम" विष्णुस० ।

भीमपुर न० ६त० । विदर्भराजस्य नगरे कुण्डिनपुरे भीम-नगरादयोऽप्यत्र ।

भीमबल त्रि० ६ब० । १भयानकवीर्ये २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा० आ० १७ अ० । ३वह्निभेदे पु० भा० व० २१८ अ० ।

भीमयु स्त्री आत्मनो भीमं इच्छति क्यच् वेदे नि० उनृ । आत्मनो इच्छत्वौ स्त्रीगव्याम् ऋ० ५।५६।३।

भीमरथ पु० १असुरभेदे गरुडपु० ८६अ० । २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा० आ० ६७ अ० । ३धन्वन्तरिवंश्ये नृपभेदे हरिवं० २८ अ० । ४दशार्हवंश्ये नृपभेदे हरिव ३७ अ० । सत्यभामायां जाते वासुदेवस्य ५पुत्रभेदे हरिव १६२अ० ।

भीमरथी स्त्री "सप्तसप्ततिमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी । रात्रि भीमरथी नाम नराणामतिदुस्तरा" इत्युक्तायां १रात्रौ । "तामतीत्य नरो योऽसौ दिनानि यानि जीवति । क्रतु भिक्षानि तस्मानि सुवर्णशतदक्षिणे । गति प्रदक्षिण विष्णोर्जल्पन मन्त्रभाषणम् । ध्यानं निद्रा सुधा चास्य भीमरथ्या फलश्रुति वैद्यके । २नदीभेदे भा०व०८८अ० ।

भीमरिका स्त्री सत्यभामागर्भजातायां श्रीकृष्णस्य कन्यायां हरिवं० १६२ अ० ।

भीमल त्रि०भियोमल सम्बन्धो यत्र । भयङ्करे यजु०२०।६ ।

भीमविक्रम पु० १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा०आ० ६७ अ० । ६ब० । २भयानकविक्रमे त्रि० ।

भीमविक्रान्त पु स्त्री ६ब० । १सिंहे त्रिका० स्त्रियां जाति-त्वात् ङीष् । ६ब० । २भयानकविक्रमयुते त्रि० ।

भीमवेग त्रि० ६ब० । १भयानकवेगयुते २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० भा०आ० ५७ अ० । ३दानवभेदे पु०हरिव २४ अ० ।

भीमवेगवत् पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा० आ० १८६ अ० ।

भीमशर पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे भा० आ० ६७ अ० ।

भीमशासन पु०भीमं शासनमस्य । १यमे शब्दार्थच० भयान-कशासनकर्त्तरि २नृपादौ च ।

भीमसेन पु० युधिष्ठिरानुजे १मध्यमपाण्डवे २कर्पूरभेदे च शब्दरत्ना० । ३जनमेजयस्य भ्रातृभेदे भा० आ० ३अ० । ४पौरवप्राचीनजनमेजयस्य पुत्रभेदे भा०आ० ६४ अ० ।

भीमहास पु० इन्द्रद्रुवे (वुडिरमूला) शब्दरत्ना० ।

भीमा स्त्री १भीमाख्यायाम् दुर्गायाम् २रोचनाख्यगन्धद्रव्ये शब्दरत्ना० ३कशायां शब्दमाला ४नदीभेदे भा०व०२२२अ०

भीमादेवी स्त्री भीमाख्या देवी । दुर्गामूर्त्तिभेदे "पुनश्चाहं यदा भीम रूपं कृत्वा हिमाचले । रक्षांसि भक्षयिष्यामि मुनीनां त्राणकारणात् । तदा मां मुनयः सर्वे स्तोष्यन्त्यानम्रमू-र्त्तय । भीमादेवीतिविख्यात तन्मे नाम भविष्यति" देवीमा० ।

भीमादि पु० "भीमादयोऽपादाने" पा० अपादाने निपातन० साध्ये शब्दगणे स च गण. पा० ग० उक्तो यथा "भीम भीष्म भयानक वाह चरु प्रस्कन्दन प्रपात समुद्र स्रुव स्रुक् दृष्टि रक्षः शङ्कु सुक मूर्खं स्खलति" ।

भीमैकादशी स्त्री भीमेनोपास्या एकादशी शाक० त० । माघशुक्लैकादश्याम् । तत्कर्त्तव्यव्रतादिकं मत्स्यपु०६५अ० उक्तम् ।

भीरु त्रि०भी—क्रु । १भयशीले अमरः । २शतावर्यां स्त्री ध-रणि । ३कण्टकार्यां ४शतपादिकायां शब्दर० । ५छायायां ६दोषिति ७अजायां स्त्री मेदि० ८इक्षुगाभे पु०शब्दमा०। ९व्याघ्रे राजनि० १०इक्षुभेदे रत्नमा० ।

भीरुक पु० भी—क्रुकन् । १इक्षगाभे २व्याघ्रे ३इक्षुभेदे च । "वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः । सुशीतो वृष्यो बल्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा" भावप्र०। ४भययुक्ते त्रि०।

भीरुकाच्छ पु० देशभेदे मार्कपु० ५७ अ० । [अमरः

भीरुपत्री स्त्री भीरूणि पत्राणि यस्याः ङीष् । शतमूल्याम्

भीरुस्थान न० ६त० अम्बान्वेति प्रत्यम् । भीरुणां स्थाने ।

भीरुहृदय पु० ६ब० । १मृगे त्रिका० २भयशीलहृदये त्रि० ।

भीरू स्त्री भीरु+स्त्रियामूङ् । भयशीलायां नार्यां भरत ।

भीलु(क)(लूक) त्रि०भी क्रु । भयशीले । क्रुकन् । तत्र भल्लूके पु०

क्षेत्र करीष अङ्गार चर्मन् शकृत् युवति पदादि पश्यति अथर्वन् दक्षिणा भत विषय श्रोत्र” पा॰ग॰।

भिक्षापात्र न॰ भिक्षाहरणार्थं पात्रम् शा॰त॰। १भिक्षाया आहरणार्थे पात्रे भिक्षुशब्दे दृश्यम्। २भिक्षादानसम्प्रदाने ब्रह्मचार्य्यादौ भिक्षाशब्दे दृश्यम्। [२पैशुन्ये हारा॰।

भिक्षाशित्व न॰ भिक्षाशिनो भावः त्व। १भिक्षाशिनोभावे

भिक्षाशिन् त्रि॰ भिक्षालब्धमश्नाति अश—णिनि। भिक्षालब्धोपजीविनि। “भिक्षाशी विचरेत् ग्रामम्” स्मृतिः।

भिक्षु त्रि॰ भिक्ष—उन्। १भिक्षाकारके २चतुर्थाश्रमे पु॰ ३तद्वति च। तदाश्रमे अधिकारिणश्च आश्रमशब्दे उक्ताः। तद्धर्मा नि॰ सि॰ उक्ता यथा

“अथ यतिधर्मा प्रातरुत्थाय ब्रह्मणस्पते इति जपित्वा दण्डादीनि स्वदक्षे निधाय मूत्रपुरीषयोर्गृहस्थचतुर्गुणं शौचं कृत्वाऽचम्य पर्णद्वादशीवर्जं प्रणवेन दन्तधावनं कृत्वा तेनैव मृदा वहिःकटिं प्रक्षाल्य जलतर्पणवर्जं स्नात्वा पुनरङ्गं प्रक्षाल्य वस्त्रादीनि गृहीत्वा मार्जनान्तं कृत्वा केशवादिनमोऽन्तनामभिस्तर्पयित्वा ओं भूस्तर्पयामीत्यादि व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्महर्जनस्तर्पयामीति तर्पयेत्। “ओं भूः स्वाहेति स्वाहाशब्दान्ते स्वधाशब्दान्तैर्वाभिरेव पुनस्तर्पयेदिति केचित्। तत आचम्य अञ्जलिना प्रणवेन जलमादाय व्याहृतिभिरुद्धृत्य गायत्र्याभिमन्त्र्य क्षिप्त्वा गायत्रीं जपेत्। उदिते सूर्ये प्रणवेन व्याहृतिभिरर्घ्यं त्रिर्दत्त्वा मित्रस्य चर्षणीत्याद्यैः पूर्वोक्तसौरीभिरिदं विष्णुस्त्रिर्देवो ब्रह्मजज्ञानमिति चोपस्थाय सर्वभूतेभ्यो नम इति प्रदक्षिणमावर्त्तते ततो नत्वा “आदित्याय विद्महे सहस्राक्षाय धीमहि। तन्नः सूर्यः प्रचोदयादिति” त्रिर्जपेत्। एवं त्रिकालं विष्णुपूजा ब्रह्मयज्ञश्च कुर्य्यात्। अथ भिक्षा। विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने। काले पराह्णभूयिष्ठे नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत्” इत्युक्ते काले उद्वयमिति चतसृभिरादित्यमुपस्थाय तनैक्यं ध्यात्वा आत्मनोऽनेनेति प्रदक्षिणं कृत्वा ये ते पन्थान इति जप्त्वा “योऽसौ विष्णुाख्य आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः। सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम्”। त्रिदण्डं दक्षिणे स्कन्धे ततः सव्याय बाहुना। पात्रं वामकरे कृत्वा ग्रन्थदृक्षिणेन त्विति बौधायनोक्त्या दश त्रीन् पञ्च सप्त वा गृहान् गत्वा भवत्पूर्वं भिक्षां याचित्वा “पूर्णमसि पूर्णं मे भूया” इत्यभिमन्त्र्य सिञ्चन् प्रोक्ष्य ओं भूः स्वधा नम इत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिः सूर्य्यादिदेवेभ्यो भूतेभ्यश्च भूमौ दत्त्वा भुक्त्वा प्रणवेन षोडश प्राणायामान् कुर्य्यादिति संक्षेपः। गौतमव्याख्यायां भृगुः। “यतिहस्ते जलं दत्त्वा भैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम्। भैक्ष्यं पर्वतमात्रं स्यात् तज्जलं वा सागरोपमम्”। अत्र सर्वत्र मूलं माधवापरार्कमदनरत्नस्मृत्यर्थसारादौ ज्ञेयम्। कण्वः “एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम्। वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांस्तु चतुरो वसेत्”। आपस्तम्बः “शून्यागारे देवगृहकुटीवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रगृहनदीपुलिनगिरिकुहरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतनः” इति। मात्स्ये “अष्टौ मासान् विहारः स्याद् यतीनां संयतात्मनाम्। एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान्निवसेत् पुनः। अविमुक्तप्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते”। अत्रि “भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम्। कर्त्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत्। मञ्चकं शुक्लवस्त्रञ्च स्त्रीकथा लौल्यमेव च। दिवास्वापश्च यानञ्च यतीनां पतनानि षट्। आसनं पात्रलोभश्च सञ्चयः शिष्यसंग्रहः। दिवास्वापो वृथाजल्पो यतेर्बन्धकराणि षट्”। दक्ष “नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन। यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्वलाबूमयानि च”। मदनरत्ने अत्रिः “पितर्यं कल्पितं पूर्वमन्नं देशादिकारणात्। वर्जयेत् तादृशीं भिक्षां परबाधाकरीं तथा”। बृहस्पतिः “न तीर्थवासी नित्यं स्याच्चोपवासपरो यतिः। न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत्”। एतद्वेदार्थभिन्नपरम्। अत्रि “स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिस्तुतिः। भिक्षाटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च”। एते धर्मा मिता॰ प्रायेणोक्तास्तदाश्रयाश्रमशब्दे दृश्यम्। ४वृक्षभेदे जटा॰ ५श्रावणीवृक्षे राजनि॰। ६कोकिलाक्षे भावप्र॰ ७उपनिषद्भेदे च।

भिक्षुक पु॰ भिक्ष—उक। भिक्षोपजीविनि। “ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः। अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः” इत्युक्त्या पारिभाषिका दर्शिताः। तत समूहे खण्डिका॰ ठञ्। भैक्षुक तत्समुदाये न॰। कडारा॰ कर्म॰ वा परनिपातः। विप्रभिक्षुकः भिक्षुकविप्र इत्यादि। [उप॰स॰। चीवरे हेमच॰।

भिक्षुसङ्घाटी स्त्री भिक्षुं सङ्घटते प्राप्नोति सम्+घट—अच्

भिक्षुसूत्र न॰ भिक्षोः तदाश्रमविहितधर्मस्य ज्ञापकं सूत्रम् शा॰त॰। व्यासकृते ब्रह्मसूत्रे शारीरकसूत्रे।

भिण्ड पुंस्त्री० भण–ड पृषो०। वराहतिरस्कारपर्य्याये बहुबाकारबीजे क्षुपभेदे। स्त्रीत्वे टाप् राजनि० गौरा० ङीष तत्रार्थे [भिण्डीक्षुपे राजनि०।

भिण्डीतक पु० भिण्डी सती तकते तक–हासे अच्।

भित्त न० भिद–क्त नि० तस्य न न०। खण्डे अमरः।

भित्ति स्त्री भिद–क्तिन्। १कटकादेः कुड्ये (देयाल) २प्रभेदे शब्दरत्ना०। ३अवकाशे ४संविभागे विश्वः। स्वार्थे क। तत्रार्थे संज्ञायां कन्–। पक्षत्रां हेमच०।

भित्तिचोर पु० भित्त्या कुड्यादिभेदनेन चोरयति चुर–अच्। (सिँधेल) सन्धिभेदकचोरे।

भित्तिपातन पुंस्त्री० भित्तिं कुड्यं पातयति भेदनेन पाति–ल्यु। महामूषिकभेदे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

भिद् द्विधाकरणे विशेषकरणे च रुधा० उभ० सक० अनिट्। भिनत्ति भिन्ते इरित् अभिदत् अभैत्सीत् अभित्त। बिभेद बिभिदे। भिन्नः। भेत्ता।

भिद् आवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। भिन्दति अभिन्दीत्

भिद् स्त्री भिद्–सम्प० भावे क्विप्। १भेदे २विशेषकरणे च। कर्त्तरि क्विप्। ३भेत्तरि त्रि०।

भिदक न० भिद–क्वुन्। वज्रे १हीरके। २खड्गे उणा०को०

भिदा स्त्री भिद–भावे अङ्। १विदारणे द्वैधीकरणे २विशेषकरणे च।

भिदादि स्त्री अङ्प्रत्ययनिर्द्दिष्टे शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा "भिदा छिदा विदा क्षिपा गुहा श्रद्धा मेधा गोधा आरा हारा कारा (बन्धनस्थाने) क्षिपा तारा (ज्योतिषि) धारा रे(ले)खा चूडा पीडा वपा वसा मृजा कृपा। अत्र छिदा द्वैधीकरण एवान्यत्र छित्तिः। आरा शस्त्र्यामन्यत्र आर्त्तिः। धारा जलप्रपातेऽन्यत्र धृतिः। गुहा गिर्य्योषध्योः अन्यत्र गूढिरिति बोध्यम्"।

भिदि पु० भिद–कि। वज्रे सिद्धा०को०।

भिदिर न० भिद–किरच्। वज्रे त्रिका०।

भिदु न० भिद–कु। वज्रे त्रिका०।

भिदुर न० भिद–कुरच्। १स्वयंभेदनशीले अमरः। २प्लक्षवृक्षे राजनि०। तस्य सौधभेदकाङ्कुरवत्त्वात् तथात्वम्।

भिदेलिम त्रि० भिद–कर्मकर्त्तरि केलिम। स्वयं भिद्यमाने।

भिद्य पु० भिद–कर्त्तरि क्यप् नदे नि०। नदे हेमच०।

भिद्र न० भिद–रक्। वज्रे त्रिका०।

भिन्दिपाल पु० भिदि विदारणे इन् भिन्दिं भेदनं पालयति पालि–अण्। १हस्तक्षेप्ये नालिकास्त्रे, अमरटीकायां भरतः। हस्तप्रमाणे अस्त्रभेदे क्षीरस्वामी। हेमा० प० तल्लक्षणमस्त्ययोक्तं यथा "भिन्दिपालस्य लक्षणं प्रोच्यते तस्य च आयामो यत्प्रमाणं दण्डस्य च यः परिणाहो यत्संस्थानं द्रव्यादिप्रमाणं फलमोक्षौ दुष्टादुष्टाश्च गतयस्तत्सर्वं यथोक्तं वक्ष्यामि तत्र। निबोध। तत्र भिन्दिपालस्य दण्डः फलाचितः सप्तहस्तो ज्येष्ठो भवति द्वादशाङ्गुलहीनो मध्यमो वितस्तिहीनस्तु कनिष्ठो मानतः स्याद्दण्डस्य सप्ताङ्गुलपरिणाहः श्रेष्ठो भवति मध्यमो द्व्यङ्गुलहीनस्त्र्यङ्गुलहीनश्च कनिष्ठो भवति मूले परीणाहो ग्राह्यः स च गोपुच्छवत् वेदितव्यो दण्डार्धं पुनः कूटजन्यज वैणवं अङ्कुशिकं खदिरजं वा दारुमयं वा कारयेत् तन्मया हि दण्डा दृढाः स्युः काचाकुचोत्पादकारिणं कलभमा विवर्द्धयन्ति चतस्त्रिंशद्वका आवनोदकारजानलोमनसहा पूर्वभारपरीक्षमाश्च भवन्ति ते नित्यं दण्डेषु कुशलैः शुभलक्षणा विज्ञेया दण्डस्योपरि यत्नं कर्णिकासंस्थाना प्रयोजयेत् कर्णिका च द्व्यङ्गुलोत्सेधा षडङ्गुला च वेष्ट्या स्यात् यथा दण्डपरीणाह वलित्यां कारयेत् सौवर्णं रजतमयं वा कांस्यं वा ताम्रं वा लौहमयं शाङ्कं जातमस्थिजं योजयेत् तदाभावे तु वैणवं दृढं वा विदध्यात् भिन्दिपालफलन्तु विंशत्यङ्गुलप्रमाणं भवति निस्त्रिंशवदायसम् पीतं सुनिशितधारसत्तमं कुर्वीत अष्टादशाङ्गुलप्रमाणं मध्यं, षोडशाङ्गुलप्रमाणं नीचं निर्द्दिष्टं तत्र यावत्यः फलपत्रपुष्पाणां योनयो दृश्यन्ते तावत्यो भिन्दिपालफलकाः, कर्त्तव्या तथा विस्तारे त्र्यङ्गुलमूले षोडशकसहस्रकोर्वं सप्ताङ्गुल दण्डमूलं चावेष्टयेत् पूर्वभागे मध्यान्तादिपात्रैरित्युत्तमाधममध्यमाना भवेत् दण्डस्य प्रमाणद्विगुणं फलं तस्य गौरवात् भवति तत्राष्टदशाङ्गुलं भिन्दिपालफलायसम् उक्तु कार्य्यं पञ्चभिः पञ्चभिः पलैर्वर्द्धिततया यावच्छतपलं श्रेष्ठं पलान्येव शतिकः उत्तमः कर्त्तव्यः अशीतिपलो मध्यमः षष्टिपालो नीचः"।

भिन्न त्रि० भिद–क्त। १विदारिते अमर० २सङ्गते ३अन्यार्थे ४प्रस्फुटिते च मेदि०। ५रोगभेदे न०। "शक्तिकुन्तेषुखड्गाग्रविषाणैराशयो हतः। यत्किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते" भावप्र०। आशयः कोष्ठ.।

भिन्नक पु० भिन्नं कं यस्य। बौद्धे त्रिका०। तन्मते विश्वस्य क्षणभङ्गुरत्वेन स्थायित्वस्याङ्गीकाराभावात् तथात्वम्।

भिन्नकूट न० कामन्द० उक्ते बलव्यसनभेदे। तत्र च बल-

वृहत्सं० पुषो० भोकृक ततार्थे भक्षके वृहत्सा० ।

भीषक त्रि० भीषयते भी-णिच्-षुक् ण्वुल् । भयकारके हेमच० ।

भीषण पु० भीषयते भी-णिच्-षुक् ल्यु १भयानकरसे २कुन्दुरुके ३हिन्ताले राजनि० ४शल्लक्यां ५मङ्गादेवे वृहत्सं० ६कपोते च पु० ७गाढे दारुणे च त्रि० मेदि० ।

भीषा स्त्री भी-णिच्-षुक् भावे अङ् । १भयप्रदर्शने "बलं वा भीषया हरन्" मनुः । स्वार्थे णिच् । २भये च "भीषास्माद्वातः पवते" श्रुतिः । तृतीयास्थाने वेदे आच् ।

भीष्म न० भी-णिच्-षुक् अपादाने मक् । १भयानकरसे अमर० । २भयानके त्रि० ३रुद्रे ४राक्षसे पु० हेमच० ५गङ्गागर्भजाते शान्तनुपुत्रभेदे पु० गङ्गाशब्दे दृश्यम् ।

भीष्मक पु० रुक्मिण्याः पितरि नृपभेदे हरिवं० ८१ अ० ।

भीष्मकेशव पु० काशीस्थे केशवमूर्त्तिभेदे काशी० ६२अ० ।

भीष्मजननी स्त्री ६त० । गङ्गायाम् राजनि० । गङ्गाशब्दे २४८१ पृ० दृश्यम् ।

भीष्मपञ्चक न०भीष्मेण प्राप्तमुपदिष्टं वा पञ्चकम् । कार्त्तिकशुक्लैकादश्यादिषु १पञ्चसु तिथिषु तत्कर्त्तव्ये २व्रतभेदे च । तन्निरुक्तिर्यथा "भीष्मेणैतत् पुरा प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् । सकाशात् वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम्" हेमा०प्र० नारदपु० । पश्चात् तेन च पाण्डुशयोपदिष्टं यथोक्तं तत्रैव "इदं भीष्मेण धर्मज्ञ शरतल्पगतेन च । तदेवाम समाख्यातं दुष्करं भीष्मपञ्चकम्" । तत्कालश्च तत्रोक्तो यथा "कार्त्तिकस्य शुभे पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतव्रत । एकादश्यान्तु गृह्णीयात् व्रतं पञ्चदिनात्मकम्" । तत्रैव तद्विधानं दृश्यम् ।

भीष्मरत्न हिमालयोत्तरदेशजातशुक्लवर्णमस्तरविशेषे । तस्योत्पत्त्यादि यथा "सूत उवाच । "हिमवत्युत्तरे देशे वीर्य्यं पतितं सुरद्विषस्तस्य । सम्प्राप्तमुत्तमानामाकरता भीष्मरत्नानाम् । शुक्ला शङ्खाब्जनिभाः स्योनाकसन्निभाः प्रभावन्तः । प्रभवन्ति ततस्तस्मात् वज्रनिभा भीष्मपाषाणाः । हेमाद्रिप्रतिबद्धं शुद्धमपि श्रद्धया बिभर्त्ति यः । भीष्ममणिं ग्रीवादिषु स सम्पदं सर्वदा लभते । गुणयुक्तस्य तस्यैव धारणान्मुनिपुङ्गव ! । विषाणि तानि नश्यन्ति सर्वाण्येव महीतले । विषमा न बाधन्ते ये तमरण्यनिवासिनः समीपेऽपि । द्वीपिवृकशरभकुञ्जरसिंहव्याघ्रादयो हिंस्राः । तस्योत्कर्षितज्ञातिनो भवन्ति भय न चापि समुपस्थितम् । भीष्ममणिं शुक्लः सम्यक् संप्राप्ताङ्गुलिकलितः । पितृतर्पणे पितॄणां तृप्तिर्बहुशो भवति । शाम्यन्ति भूतान्यपि सर्पोन्मादाद्युपचिकविकाराणि । वनिकाग्निवैरितस्करभवानि भीमानि नश्यन्ति । शैवलवलाहकाभं परुषं पीतप्रभं प्रभाहीनम् । मलिनद्युतिं विवर्णं दूरात् परिवर्जयेत् प्राज्ञः । मूल्यं प्रकल्पमेषां विबुधवरैर्देशकालविज्ञानात् । दूरे भूतानां नक्षुः किञ्चित् विकटप्रसूतानाम्" गारुडे ७६ अ० । भीष्मपाषाणादयोऽप्यत्र ।

भीष्मसू स्त्री भीष्मं सूते सू-क्विप् । गङ्गायाम् अमरः ।

भीष्माष्टमी स्त्री ६त० । भीष्मस्य देहत्यागदिवसे माघस्य शुक्लाष्टम्याम् । एतस्मिन् दिने सर्ववर्णैस्तस्य तर्पणं कार्य्यम् यथोक्तं ति० त० भविष्योत्तरे "शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् । संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति" । अपरमपि स्मृतिः "अष्टम्यान्तु सिते पक्षे भीष्माय सतिलोदकम् । अप्रवद्विधिवद्दद्युः सर्वे वर्णा द्विजातयः" । सर्वे इत्युपादानात् ब्राह्मणशूद्रयोरप्यधिकारः । द्विजातय इति सम्बोधनम् "ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णाः करोत्वौर्ध्वदैहिकम् । तद्वर्षात् मृतो याति इह लोके परत्र च" इति मरीचिवचनन्तु भीष्मभक्तेतरपरम् । तथा च स्मृतिः । "ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा दद्युर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तम !" । अपसव्यजलदाननिषेधस्तु मकरस्थादपि भ्रामादिविषय इति श्रीदत्त० । "आभिरङ्गिरसानेतः पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम्" इत्यादिवामनके पुत्रपौत्रोचिताभिधानात् पितृकर्मरीत्या तत्र अर्घ्यम् । ब्राह्मणः पितृतर्पणानन्तरं क्षत्रियादिकस्तु तत् पूर्वं तर्पयेत् इति संवत्सरप्रदीपादयः । "अत्र बीजं सर्वेषामेवैतत्रम्" रघु० ।

भुक्त त्रि० भुज-कर्मणि क्त । १भक्षिते २कृतभोगे च "भुक्तं भोग्यं त्वेत्सृजेत्" भीष्म०ता० । भावे-क्त । ३भक्षणे न० ।

भुक्तभोग त्रि० भुक्तः कृतो भोगो येन । कृतभोगे "अनात्वेनां भुक्तभोगामनाथोऽस्य," शकु० उ० ।

भुक्तसमुज्झित त्रि० पूर्वं भुक्तं पश्चात् समुज्झितं त्यक्तम् । भोजनोत्तरं त्यक्ते अन्नादौ ॥

भुक्ति स्त्री भुज-क्तिन् । १भोजने २राश्यादिग्रहाणां राश्यादिषु गमने ३भोगे च "आगमो लिखितं भुक्तिः साक्षिणो यत्र नो" इति स्मृतिः । भुक्तिप्रामाण्यनिर्णयादिकम् आगमशब्दे ६१४ पृ० दृश्यम् । अत्र

कश्चिद्विशेषो वीरमित्रोदयग्रन्थे दर्शितो यथा 'नारदः "आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम्। अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति। आगमस्याविशुद्धत्वं विरोध्याक्रन्दनं भवेत्"। व्यासः 'आगमो दीर्घकालश्च विच्छेदोपरवोज्झितः। प्रत्यर्थिसन्निधानञ्च परिभोगोऽपि पञ्चधा"। विच्छेदोऽन्तरा ऽन्तरा उपरव आक्रोशस्ताभ्यामुज्झितो रहितः। यद्वा विच्छेदो व्यवधानं तद्विगमवान् विच्छेदो निरन्तर इति यावत्। अपरवो वर्जनविषयोरवः। मदीयं क्षेत्रादि त्वया किमिति भुज्यते इति प्रतिषेधः अपशब्दस्य वर्जनार्थत्वात् तेनोज्झितः। नारदः "सम्भोगं केवलं यस्तु कीर्त्तयेन्नागमं क्वचित्। भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः।। विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि हि साक्षिषु। विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम्"। दानविक्रयादेरुपभोगसापेक्षस्यैव स्वत्वोत्पादकत्वात् कियान् भोगलवोऽप्यवश्यं तत्रापेक्ष्यते इत्याशङ्कायामुपपत्तिरुक्ता विज्ञानेश्वराचार्य्यैः। "दानादेः परस्वत्वापादने परकर्त्तृकस्वीकारापेक्षाऽवश्यम्भावनीया। स्वीकारश्च त्रिविधो मानसो वाचिकः कायिकश्च। ममेदमित्यध्यवसायो मानसः। ममेदमित्याद्यभिलापो वाचिकः। उपादानाभिमर्षनादिरूपेणानेकप्रकारकः कायिकः। तत्र मानसं विना स्वत्वासम्भवात् स त्वावश्यक एव। दानविशेषपुरस्कारेण शब्दप्रयोगविशेषनियमवद्धस्तादिदर्शनादिचेष्टाविशेषनियमाच्च वाचिककायिकावप्यावश्यकावित्यवसीयते। तत्र हिरण्यवस्त्रादौ दातृकर्त्तृकजलत्यागादनन्तरमेव प्रतिपत्त्रीतुरुपादानादिसम्भवात् त्रिविधोऽपि व्यापारः सम्पद्यते। क्षेत्रादौ तु फलोपभोगं विना कायिकस्वीकारासम्भवादल्पेनाप्युपभोगेनावश्यम्भवितव्यमन्यथा दानविक्रयादेः सम्पूर्णता न भवत्युत्तरकालीनाङ्गीकाराभावात्। तेन तत्सहितादागमादन्तराहितकल आगमो दुर्बलो भवति। एतच्च द्वयोरागमयोः पूर्वापरभावानवगमे तदपगमे तु स्वल्पभोगविकलोऽपि प्राक्तन एवागमो बलवान्। पूर्वेण दानादिना स्वत्वागमे दानाद्यन्तरासम्भवात्। न चैवं तस्य क्षेत्रादेर्मध्यस्थत्वापत्तिः पूर्वस्वाम्यपगमादुत्तरस्वाम्यानुत्पत्तेश्चेति वाच्यम्। प्रतिश्रुतन्यायेनापेक्षणीयस्वत्वस्य सत्त्वात् पूर्वस्वाम्यसत्त्वेऽपि राज्ञैव प्रतिदत्तक्षीरादे: कायिकस्वीकारस्थानिप्रतिपत्तुस्सम्पादनीयत्वात्"

भुक्तिप्रद पु॰ भुक्तिं भोगं भोजनं वा प्रददाति स्वल्पायासभक्ष्यत्वात्। मुद्गे राजनि॰ लघुपाकत्वात्तस्य। [भोगे

भुक्तिसुहित त्रि॰ सुहितस्य भुक्तिः मयूर॰परनि॰। सतृप्त-

भुग्न त्रि॰ भुज—मोटने क्त। रोगादिना कुटिलीकृते।

भुज मोटने तु॰प॰सक॰अनिट। भुजति अभौक्षीत्। क्त ओदित् भुग्न।

भुज भक्षणे भोगे च आ॰ पालने पर॰ सक॰ रुधा॰ अनिट्। भुङ्क्तेऽन्नम्। अभौक्षीत्। भूमिं भुनक्ति पालयति। "दिव मरुत्वानिव भोक्ष्यते महीम्" रघु॰। भुक्तः। उपसर्गपूर्वस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्ययुक्तभोगादौ। भोगश्च सुखदुःखाद्यनुभव सुखं दुःखं वा भुङ्क्ते सुखादिकमनुभवतीत्यर्थः।

भुज त्रि॰ भुज+क। १भोगकर्त्तरि २कुटिलीभूते च।

भुज पुंस्त्री॰ भुज्यतेऽनेन भुज—घञर्थे करणे क। १बाहौ २करे मेदि॰। लीलावत्यादौ त्रिकोणचतुष्कोणादिक्षेत्रप्रसिद्धे क्षेत्रांशभेदे "तथायते तद्भुजकोटिघातः" इति लीलावती। क्षेत्रशब्दे दृश्यम्।

भुजकोटर पु॰ भुजस्य कोटर इव। कक्षदेशे (काँक) हेम॰

भुजग पुंस्त्री॰भुज—वक्रणे क भुजः कुटिलीभवन् सन् गच्छति गम—ड। १सर्पे अमरः स्त्रियां ङीष्। २अश्लेषानक्षत्रे ज्यो॰त॰। तस्य तद्देवताकत्वात् तथात्वम्। अश्लेषाशब्दे दृश्यम्।

भुजगदारण पु॰ भुजगं दारयति दारि—ल्यु। गरुडे त्रिका॰

भुजगनिसृता स्त्री "भुजगनिसृता नसौ म" वृ॰ र॰ उक्ते नवाक्षरपादके छन्दोभेदे। [राजनि॰

भुजगान्तक पु॰ ६त॰। गरुडे। भुजगनाशनादयोऽप्यत्र।

भुजगभोजिन् पु॰भुजगं भुङ्क्ते भुज—णिनि। मयूरे राजनि॰ स्त्रियां ङीप्। [त्रिका॰ भुजगभक्षकादयोऽप्यत्र।

भुजगाशन पु॰ भुजगान् अश्नाति अश—ल्यु। गरुडे

भुजङ्ग पुंस्त्री॰भुजः सन् गच्छति गम—खच् मुम् डिच्च। १सर्पे स्त्रियां ङीष् २जारे च पु॰अमरः। ३अश्लेषानक्षत्रे पु॰ज्यो॰त॰

भुजङ्गघातिनी स्त्री ६त॰। भुजङ्गं तद्विषं हन्ति—हन णिनि ङीप्। सर्पाक्षीलतायाम् राजनि॰।

भुजङ्गजिह्वा स्त्री ६त॰। १सर्पजिह्वायाः ६त॰, २तदाकारवृतायां महासमङ्गायाम् राजनि॰।

भुजङ्गदमनी स्त्री भुजङ्गो दम्यतेऽनया दम—करणे ल्युट् गौरा॰ङीष्। नकुलेष्टायाम् नैघण्टु प्र॰

भुजङ्गपर्णिनी भुजङ्गस्येवाकार इव पर्णानि अस्ति यस्याः

इति ङीप्। भावप्रकाशी नैघण्टुप्रकाशिकायाम्।

भुजङ्गपुष्प पु० भुजङ्ग इव पुष्पमस्य। क्षुपभेदे सुश्रुत।

भुजङ्गप्रयात न० “भुजङ्गप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः” वृ०र० उक्ते द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

भुजङ्गभुज् पु० भुजङ्गं भुङ्क्ते भुज–क्विप् ६त०। १गरुडे शब्दर० २मयूरे अमरः।

भुजङ्गभोजिन् पु० भुजङ्गं भुङ्क्ते भुज–णिनि ६त०। राजसर्पे हेमच०। २गरुडे ३मयूरे च।

भुजङ्गम पुंस्त्री० भुजं कुटिलीभवन् सन् गच्छति गम–खच् मुम्। १सर्पे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २सीसके न० राजनि०। ३अश्लेषानक्षत्रे पु०। [ताम्बूल्यां राजनि०।

भुजङ्गलता स्त्री भुजङ्ग इव कुटिला तत्प्रियत्वा वा लता।

भुजङ्गविजृम्भित न० “वस्वीशाश्वच्छेदोपेतं ममतनयुगनरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम्” वृ०र० उक्ते षड्विंशत्यक्षरपादके १छन्दोभेदे। ६त०। २सर्पचेष्टिते च।

भुजङ्गहन् पु० भुजङ्गं हन्ति हन-क्विप्। गरुडे त्रिका०।

भुजङ्गाक्षी स्त्री भुजङ्गस्याक्षीव पुष्पं यस्याः षच् समा० ङीष्। रास्नायाम् अमर। [शब्दमा०

भुजङ्गाख्य पु० भुजङ्गस्याख्या आख्या यस्य। नागकेसर।

भुजङ्गेश पु० ६त०। १वासुकौ २शेषे तदवतारे ३पिङ्गलमुनौ ४पतञ्जलिमुनौ च भुजङ्गेशादयोऽप्यत्र।

भुजज्या स्त्री सू०सि०-उक्तायाम् त्रिकोणक्षेत्रस्य भुजजीवायाम् “यद्वा शोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्राद्विशोध्य च। शेषं केन्द्रपदं तस्माद्भुजज्या कोटिरेव च” सू०सि०।

‘एवं राश्यादिक मन्दोच्चात् प्रागानीतस्वकीयराश्यादिकमन्दोच्चभोगात् शोध्योऽवशिष्टत्य शीघ्रात् प्रागानीत राश्यादिशीघ्रोच्चात्। च॰ समुच्चये। अनीकृत्य शेषं राश्यादिकं तथोच्चसम्बन्धेन केन्द्रं मन्दोच्चाच्छोनो ग्रहो मन्दकेन्द्रम्। शीघ्रोच्चाच्छोनो ग्रहः शीघ्रकेन्द्रं भवतीत्यर्थः। तस्मात् केन्द्रात् पदं राशित्रयात्मकं विषमं समं च पदं ज्ञेयम्। त्रिराश्यन्तर्गतं चेत् प्रथमं विषमं पदम्। ततः षड्राश्यन्तर्गतं चेत् मयूनं केन्द्रं द्वितीय समं पदम्। ततो नवराश्यन्तर्गतं चेत् षड्नं तृतीयं विषमं पदम्। ततो भयोनं चतुर्थं पदं सममित्यर्थः। तस्मात् पदाद्भुजस्य ज्या कोटि कोटिज्या च” रङ्ग०। तदानयनं यथा “गताद्भुजज्या विषमे गम्यात् कोटि. पदे भवेत्। युग्मे तु गम्याद्बाहुज्या कोटिज्या तु गतात्स्मृता” सू०सि०। “विषमे पदे गतात् भुक्तस्य पदादितो यद्गतं राशि-भागात्मकं प्रागुक्तं तस्मादित्यर्थः। भुजज्या स्यात्। गम्यात् भोग्यं शेषं पदात् पादान्तावधिकमित्यर्थम्। तस्मात् कोटिः कोटिज्या स्यात्। युग्मे समे तु कारात् पदे एतद्भुजज्या गतात् कोटिज्या स्यात्। तुकारो विशेषद्योतकः। एवमाद्युक्तरीत्या ह्येव साधितम्” रङ्ग०।

भुजफल न० “स्वं नाहते परिधिना भुजकोटिजीवे भांशे १६० हृते च भुजकोटिफलाह्वये स्तः” सि०शि० उक्ते भुजेनानीते फलभेदे

भुजमध्य न० ६त०। भुजान्तरे क्रोडे हेमा०।

भुजशिखर पु० ६त०। स्कन्धे हेम०।

भुजशिरस् न० ६त०। स्कन्धदेशे अमर।

भुजाग्र पु० ६त०। करे हेमा०।

भुजादल पु० भुजाया बाहोर्दल इव। करे हस्ते त्रिका०।

भुजान्तर न० ६त०। भुजयोरन्तरं मध्यम्। क्रोडे अमरः। इष्टघटीसम्बन्धिक्रान्तिवृत्तप्रदेशे गणितागते पदार्थे यथोक्तं सि०शि० “भानोः फलं गणितजं कुगुणस्य राशेर्व्यस्तोदयेन स्वचरनाडिगुणं १८०० विभक्तम्। गत्या ग्रहस्य गुणितं द्युनिशा विभक्तं स्वर्णं ग्रहेऽर्कवदिदं तु भुजान्तराख्यम्”।

भुजि पु० भुज–धातुनिर्देशे इक्। १भुजधातौ भुज-इन् किच्च। २वह्नौ उणादि० तस्य सर्वभक्षकत्वात् तथात्वम्।

भुजिङ्ग पु० देशभेदे भा० भी० ९अ०।

भुजिष्य त्रि० भुज–किष्यन्। १दासे २रोगे ३स्वतन्त्रे ४हस्तसूत्रे च। ५दास्यां ६वेश्यायाञ्च स्त्री मेदि०।

भुज्यु पु० भुज–युच् न अनादेश। १भाजने उज्ज्वल०। २भोजने उणा०। ३अग्नौ संक्षिप्त० ४यज्ञे यजु० १८।४२ वेददी० “यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि पालयतीति” श्रुतेः सर्वलोकपालकत्वात्तस्य तथात्वम्।

भुड भरणे वरणे च भ्वा० आ० सक० सेट् इदित्। भुण्डते अभुण्डिष्ट बुभुण्डे सर्वाणि भुण्ड्यते।

भुणिक पु० मोक्षावयवभेदे तस्यापत्यम् तत० इञ्। भौणिकि तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ष्यङ्। भौणिक्या तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम् सि० कौ०।

भुमन्यु पु० १पौरवे भरतपुत्रे नृपभेदे भा० आ० ९४अ०। २तद्वंश्ये प्राचीनदृतराजपुत्रभेदे भा० आ० ९४अ०।

भुरज प्राप्तौ भ्वा०आ०सक०सेट्। भुरजते “भुरजन्त पथा” ऋ० ४।४३।५। अस्य धातु. धातुपाठादौ न दृश्यते।

भुरण धारणपोषणयोः कण्ड्वा० पर० सक० सेट्। भुरण्यति अभुरणी(णी)त् अत्र गतौ निघण्टुः।

भुरण्यु न० भुर-भरणे कन्यु । १भरणे यजु० १८।५२ १२।४२ वेददीपे कण्डू०भुरण-इत्युक्तम् । २चिप्रे निघण्टुः ३तद्वति त्रि० ।

भुरिज् स्त्री “भ्रस्ज पाके” धा० भुर-इजि किच्च धातोरुका-रादेश । बहुस्वरायाम् उज्ज्वल० । २बाहौ द्वि०व० निघण्टुः । [वा० १७ न्या० ।

भुरुण्ड पु० १प्रवरर्षिभेदे प्रवराध्याय भारुण्डस्तगे भा०

भुर्व अदने भ्वा०सक०सेट् । भुर्वति अभुर्वीत् “भुर्वतिरत्तिकर्मा” इति यास्कोक्तेः अयं तत्रार्थे पाठ्योऽप्यस्य ।

भुर्वणि पु० भुर्व-अनि न दीर्घः । १कर्त्तरि । ऋ० १।५६।१।

भुव पु० भवन्तीति भू-क । अग्नौ यजु० १३।५४ । वेददी० २भुवोलोके च “तदिदं भूर्भुवादिकम्” इत्यं०सि० ।

भुवद्वत् पु० भू-शतृ गणव्यत्यासे तुदा० । भुवन् धारयन् न्यस्यास्य मतुप् मस्य व तान्तत्वेऽपि “भुवद्वद्भ्ये धारयद्भ्य्र पदसंज्ञा वक्तव्या” वार्त्ति० उक्तेः पदत्वम् । धारकवति आदित्ये आ०श्रौ० ४।२।५

भुवन न०भवत्यत्र भू-आधारादौ क्युन् । १जगति २जने ३आ-काशे ४चतुर्दशसंख्यायाम् । ५जले च मेदि०। भुवनानि च चतुर्दश यथा “चतुर्दशविध ह्येतद्भूतवृन्द प्रकीर्त्तितम् । भूर्भुवः स्वर्महश्चैव जनश्च तप एव च । सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्त्तिताः” “अतलं सुतलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् । महातल रसातल पाताल सप्तमं स्मृतम् । कृष्णभौम शिलाभौमं पाताल नील मृत्तिकम् । रक्तपीतश्वेतकृष्णभौमानि च भवन्त्यपि । पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् । सुषिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश” वह्निपु० ।

भुवनकोष पु० भुवनस्य कोष इव । १भूगोले २ज्योतिषग्रन्थ-भेदे च । पुराणसर्वस्वे विष्णुपु० तद्दर्शनं यथा “रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभास्यते । ससमुद्रसरि-च्छैला तावती पृथिवी स्मृता । यावत्प्रमाणा पृथिवी विस्तारपरिमण्डला । नभस्तावत्प्रमाणं वै विस्तार-परिमण्डलम् । भूमेर्योजनलक्षे तु सौरं मैत्रेय ! मण्ड-लम् । लक्षे दिवाकरस्यापि मण्डलं शशिनः स्मृतम् । पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निशाकरात् । नक्षत्र मण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात् प्रकाशते । द्विलक्षे चोत्तरे ब्रह्मन् ! बुधो नक्षत्रमण्डलात् । तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना स्थितः । अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत् प्रमाणे व्यवस्थितः । लक्षद्वयेन भौमस्य स्थितो देव पुरोहितः । सौरिर्बृहस्पतेश्चोर्द्ध्वं द्विलक्षे समवस्थितः । सप्तर्षिमण्डलं तस्माल्लक्षमेकं द्विजोत्तम ! । ऋषिभ्यस्तु सहस्राणां शतादूर्द्ध्वं व्यवस्थितः । मेधीभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य वै ध्रुवः । त्रैलोक्यमेतत् कथितमुत्से-धेन महामुने ! । इज्याफलस्य भूरेषा इज्या चात्र प्रति-ष्ठिता । ध्रुवादूर्द्ध्वं महर्लोको यत्र ते कल्पवासिनः । एका योजनकोटी तु महर्लोको विधीयते । द्वे कोट्यौ तु जनो लोको यत्र ते ब्रह्मणः सुताः । सनन्द-नाद्याः कथिता मैत्रेयामलचेतसः । चतुर्गुणोत्तरे चोर्द्ध्वं जनलोकात्तपः स्मृतः । वैराजा यत्र ते देवाः स्थिता दाहविवर्जिताः । षड्गुणेन तपोलोकात् सत्य-लोको विराजते । अपुनर्मारकायत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृतः । पादगम्यन्तु यत् किञ्चिद्वस्त्वस्ति पृथिवीम-यम् । स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः । भूमिसूर्यान्तरं यत्तु सिद्धादिमुनिसेवितम् । भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम ! । ध्रुवसूर्यान्तरं यत्तु नियुतानि चतुर्दश । स्वर्लोकः सोऽपि कथितो लोकसंस्थानचिन्तकैः । त्रैलोक्यमेतत् कृतकं मैत्रेय ! परि-पठ्यते । जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् । कृतकाकृतकोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतिः । शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति । एते सप्त-मया लोका मैत्रेय ! कथितास्तव । पातालानि च सप्तैव ब्रह्माण्डस्यैव विस्तरः । एतदण्डकटाहेन तिर्यक् चोर्द्ध्वमधस्तथा । कपित्थस्य यथा वीजं सर्वतो वै समा-वृतम् । दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डञ्च तद्वृतम् । सर्वोऽम्बुपरिवारोऽसौ वह्निना वेष्टितो बहिः । वह्निश्च वायुना, वायुर्मैत्रेय ! नभसावृतः । भूतादिना नभः सो-ऽपि महता परिवारितः । दशोत्तराण्यशेषाणि मैत्रे-यैतानि ब्रह्म वै । महान्तञ्च समावृत्य प्रधानं समव-स्थितम् । अनन्तस्य न तस्यान्तः संख्यानं नापि विद्यते । भाग० ५।१६।१८ अ० विस्तरो दृश्यः ।

भुवनेश्वरी स्त्री ६त० । महाविद्यामध्ये देवीमूर्त्तिभेदे तन्मन्त्रध्यानादिकं तन्त्रसा० दृश्यम् ।

भुवन्ति पु० भुवं तनोति अच बा० डि चित्र च्चम् । रुद्रभेदे यजु० १६।१८ । [२१वह्नौ ३चन्द्रे च मेदि० ।

भुवन्यु पु० भू-बन्युच् । १स्वामिनि २सूर्ये च उज्ज्वल० ।

भुवपति पु० ६त० । भुवोलोकपतौ यजु०२।२ । भुवभर्त्राद-योऽप्यत्र ।

भुवर् अव्य० भू-अर-किच्च । आकाशात्मके १द्वितीये लोके भुवनकोषशब्दे विष्णुपु०वाक्यं दृश्यम् । २व्याहृतिभेदे च

भुवर्लोक पु० कर्म० । द्वितीये लोके ।

भुवस् अव्य० भू-असुन् किच्च । १आकाशात्मके द्वितीये लोके २व्याहृतिभेदे भुव. स्वाहा ।

भुवस्पति पु० कर्म०। भुवो लोकस्वामिनि अथर्व० १०५

भुविष्ठ त्रि०भुवि तिष्ठति स्था-क अलुक्स० षत्वम् । भूमिस्थिते भाग० १।५।१७ ।

भुविस् पु० भू-इषिन् किच्च । समुद्रे उज्ज्वल० ।

भुशुण्डी स्त्री पाषाणक्षेपणार्थे चर्ममययन्त्ररूपे अस्त्रभेदे 'भुशुण्डी शतघ्नी च" भा० आ० २२७ अ० नीलकण्ठ

भू प्राप्तौ चु० आ० सक० सेट् । भावयते अबीभवत ।

भू प्राप्तौ भ्वा०उ०सक०सेट् । भवति-ते अभूत् अभविष्ट ।

भू शुद्धौ अक० चिन्तने मिश्रणे च सक० चुरा० उभ० सेट् । भावयति-ते अबीभवत्-त ।

भू सत्तायां भ्वा०पर०अक०सेट्। भवति अभूत् बभूव । "भवत दुरितचय यथोक्तैः क्रतुभिर्भावयते च नागलोकम्। भवति त्रिदशैश्च पूजितो यस्तु पदद्भावयति द्विषश्च सर्वान्" कविर०

अधि—आधिक्येन भवने ऐश्वर्ये ।

अनु—अनुभवे ज्ञानभेदे सक० अनुभवशब्दे दृश्यम् ।

अन्तर्-तिरोभावे अक० ।

अभि+तिरस्कारे सक० । अभिभवति शत्रून् ।

आविस्+प्रादुस्+प्रथमप्रकाशे ।

उद्—उत्पत्तौ अक० ।

तिरस् अन्तर्धाने स्थितस्य वस्तुन कारणात्मनाऽवस्थाने अक०

परा+अवज्ञने पराभव० ।

परि+तिरस्कारे परिभवति अतिक्रम्य भवने ।

प्रति+तुल्यरूपभवने अक० प्रतिभू ।

वि+व्याप्तौ विभु । [वोपदेव

वि+अति—परस्परभवने आत्म० सक० व्यतिभवतेऽर्कमिन्दु .

सम्+योग्यत्वे अक० । सम्भाति भू-णिच् सम्भावना रूपज्ञानविषयत्वे सम्भाव्यते ।

भू स्त्री भू-आधारे कर्त्तरि अपादाने वा यथायथम् क्विप् । १भूमौ अमर २स्थानमात्रे मेदि० ३यज्ञाग्नौ पु० जटा० ४उत्पद्यमाने त्रि० ५परमेश्वरे पु० "अनिर्विस्स स्थविष्ठो भूः" विष्णुस० ।

भूक न० भू-कक् । १छिद्रे काले मेदि० ।

भूकदम्ब पु० भूमि कदम्ब इव । (कोकशिमा) १अलम्बुषवृक्षे रत्नमा० २गोरक्षतण्डुलां स्त्री नैघण्टुप्र० । तस्य या अ.। भूकदम्बक । यवान्यां राजनि० । [राजनि०।

भूकन्द पु० भुव. कन्द इव । (युलकुडि) महाश्रावणिकावृक्षे

भूकम्प पु० ६त० । लोकानामनिष्टादिसूचके अद्भुतरूपे पृथिव्याः स्वयंचलने । तस्य शुभाशुभसूचकता अद्भुतसागरे उक्ता यथा "मेषे हरिकमे तद्‌. प्रचलति व्यासादिभि कथ्यते चापे मीनकुलीरयोश्च वृषभे सत्य चलेत् कच्छप । युक्ते कुम्भधरे मृगेन्द्रविहरे कन्यास्तगे पन्नगस्तेषामेकतमो यदि प्रचलति क्षौणी तदा कम्पते । कच्छपे मरणं न्येय मरणञ्चापि पन्नगे, सर्वत्र सुखदश्चैव पृथिव्या चलिते गजे। प्रावततरश मरणं व्यसनान्याग्नेयमारुतयो । चतुर्भवयतिरम्भि भिरुपपीड्यन्ते जनाश्चापि । त्रिचतुर्दशपञ्चदिने च पक्षे त्रिपक्षके । भवति यदा भूकम्प प्रधाननृपनाशं कुरुते" । स च भूमिजोत्पातविशेष यथा "स्थिरमव भौम भूकम्पनपि भूमिजम् । तन्नाशनाय वैशल्य भौमन्तदपि कीर्तयेत् । भौम चाप्य फल पुंसः चिरेण परिपच्यते" ज्यो०त० ।

भूकर्वुदारक पु० भूयेलौ राजनि०।

भूकल पु स्त्री० दुर्विनीताश्वे राजनि० ।

भूकश्यप पु० भूमिजात० कश्यपस्तदवतार। वसुदेवे त्रि० कश्यपस्य वसुदेवरूपेणावतारकथा च हरिवं० ५६ अ० "तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपम । वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले" ।

भूकाक पु० भुवि ख्यात० काकः । १लघुद्रकाके २क्रौञ्चे ३नीलकपोते च राजनि० ।

भूकुम्भी स्त्री भुवि कुम्भीव । भूमिपाटलौ राजनि ।

भूकुष्माण्डी स्त्री भुवि कुष्माण्डीव । वदर्याम् राजनि०

भूकेश पु० भुवः पृथिव्या केश इव । १वटे २शैवले च मेदि० ३राक्षस्यां स्त्री गौरा० ङीष् ।

भूक्षित् पु० भुवं क्षिणोति क्षित-क्विप् । शूकरे त्रिका०

भूखर्जूरी स्त्री भुवि लग्ना खर्जूरी शाक०त०। मधुरखर्जूरे राजनि० । भूमिखर्जूर्यादयोऽप्यत्र ।

भूगर न०१विषे राजनि० २भवभूतिशब्दे पु० त्रिका०।[सि०

भूगर्भ पु०भूर्गर्भोऽस्य । विष्णौ पु० "हिरण्यगर्भो भूगर्भः

भूगृह न० भूमध्यस्थ गृहम् । १भूमध्यस्थे गृहे १तर सटनादयोऽप्यत्र । २तन्त्रोक्ते यन्त्रभेदस्य रेखा- वशिषेपात्मके पदार्थे "धरणीसदनत्रयस्य" इदमादि

गोल पु० भूगोल इव। गोलाकारे भूगोले "मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति। बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम्" सू०सि०। तत्स्वरूपादिकं सिद्धान्तशिरोमणौ दर्शितं यथा "नान्याधारः स्वशक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत् सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात्। सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यचयैश्चितः। कदम्बकुसुमग्रन्थिः केसरप्रसरैरिव। मूर्त्तो धर्त्ता चेद्धरित्र्यास्ततोऽन्यस्तस्याप्यन्योऽस्त्येवमत्रानवस्था। अन्त्ये कल्प्या चेत् स्वशक्तिः किमाद्ये किं नो भूमिः साष्टमूर्त्तेश्च मूर्त्तिः। ... ... भूरचला स्वभावतो यतो विचित्रा वत वस्तुशक्तयः। आकृष्टिशक्तिश्च मही तया यत् खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या। आकृष्यते तत् पततीव भाति समे समन्तात् क्व पतत्वियं खे। ... ... सिद्धान्तशिरोमणौ ... ... भूगोलः ... ...

... ...

भादिकं परिधिना ... ... लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनं च। अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः सौम्येऽथ याम्ये वडवानलश्च। कुवृत्तपादान्तरितानि तानि स्थानानि षड् गोलविदो वदन्ति। वसन्ति मेरौ सुरसिद्धसङ्घा वडवानले चैव समस्तदैत्याः। ... ... भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्यवर्याः। अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः। ... ...

पूर्गस्त्वथ शैलो विपुलः सुपार्श्वः । तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः कदम्बजम्बूवटपिप्पलाख्याः । जम्बूफलामलगलद्रसतः प्रवृत्ता जम्बूनदी रसयुता स्वदभूत् सुवर्णम् । जाम्बूनदं हि तदतः सुरसिद्धसङ्घाः यस्मात् पिबन्त्यस्ततयाऽनपराङ्मुखास्ताम् । वनं तथा चैत्ररथं विचित्रं तेष्वप्सरोनन्दननन्दनं च । धृत्याश्रयं यत्कृतिकृत् सुराणां भ्राजिष्णु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम् । सरांस्यथैतेष्वरुणं च मानसं महाह्रदं श्वेतजलं यथाक्रमम् । सरःसु रामारमणप्रसानसाः सुरा रमन्ते जलकेलिलालसाः । भद्राश्वकाञ्चनमयं शिखरत्रयं च मेरौ शृङ्गारिकुपुरारिपुराणि तेषु । तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ । विष्णुपदी विष्णुपदात् पतिता मेरौ प्रभुधोऽस्मात् । विष्कम्भाचलमस्तकप्रस्तरसङ्कुला गता विघ्नता । सीताख्या भद्राश्वं, शालकनन्दा च भारतं वर्षम् । वङ्क्षुश्च केतुमालं, भद्राख्या चोत्तरान् कुरून् याता । याऽऽकर्णिताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टावगाहिता पीता । वन्दा स्मृता स्तुता वा पुनाति वसुधा पापिनः पुरुषान् । या चर्चितो दलिताखिलपापो गच्छति वल्गति तत् पितृसङ्घः । प्राप्ततटे विजितान्तकदूतो याति नरो निरयात् सुरलोकम् । ऐन्द्रः कशेरुः शकलं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम् । नागं च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये । वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये शेषेषु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्वे । माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः । भूर्लोकाख्यो दक्षिणे व्यक्षदेशात् तस्मात् सौम्योऽयं भुवः, स्वश्च मेरुः । लभ्य पुण्यैः खे महः स्याज्जनोऽतोऽनल्पानल्पैः स्वैस्तपः सत्यमन्त्यः । लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनार्धं यमकोटिपुर्याम् । अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव । यत्रोदितोऽर्कः किल तत्र पूर्वा, तत्रापरा यत्र गतः प्रतिष्ठाम् । तन्मत्स्यतोऽन्ये च ततोऽखिलानामुदक्स्थितो मेरुरिति प्रसिद्धम् । यथोज्जयिन्याः कुचतुर्थभागे प्राच्यां दिशि स्याद्यमकोटिरेव । ततश्च पश्चान्न भवेदवन्ती लङ्कैव तस्याः ककुभि प्रतीच्याम् । तथैव सर्वत्र यतो हि यत् स्थानं प्राच्यां ततस्तच्च भवेत् प्रतीच्याम् । निरक्षदेशादितरत्र तस्मात् प्राचीप्रतीच्यौ च विचित्रसंस्थे ।

निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ । तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत् तथा भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि । उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा स्यान्नतमृक्षमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः । योजनसङ्ख्याभागैर्गुणिता स्वपरिधिहृता भवन्त्यंशाः । भूमेः कक्षाया वा भागेभ्यो योजनानि च व्यस्तम् । सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्ये याम्यं च दैत्या निजमस्तकोर्ध्वे । सव्यापसव्यं भ्रमदृक्षचक्रं विलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम् । प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दाब्धय ४९६७ स्तद्व्यासः कुभुजङ्गसायकभुवः १५८१ सिद्धांशकेनाधिकः । पृष्ठे क्षेत्रफलं तथा युगगुणत्रिंशच्छराष्टेषवो ७८५३०३४ भूमेः कन्दुकजालवत् कुपरिधिव्यासाहतेः प्रस्फुटम् । दृष्टं कन्दुकपृष्ठजालवदिह गोले फलं कल्पितं सूक्ष्मेणास्य शतांशकोऽपि न भवेद्यस्मात् फलं वास्तवम् । तत् प्रत्यक्षविरुद्धमद्भुतमिदं मेनास्तु वा हास्तु वा हे प्रौढाः ! गणकाः विचारयत तन्मध्यस्थबुद्ध्या भृशम् । यत् परिध्यर्धविष्कम्भहतं क्षेत्रं किलांशकम् । तेनार्धव्यासहते गोले किञ्चिद्धस्तेऽवशिष्यते । गोलक्षेत्रफलात् तु चाद्यक्षेत्रफलं यतः । सार्धद्विगुणितावर्त्तं ग्रावदेशापूरे द्रवे । एवं पञ्चगुणात् क्षेत्रफलात् पृष्ठफलं बहु । नाधिकं जायते तेन परिधिघ्नं कुतः कृतम् । इत्यत्र फलं यस्मात् परिधिघ्नं न युक्तिमत् । दृष्टत्वाद् गणितज्ञानां दृष्टं सूक्ष्मं फलम् । गोलस्य परिधिः क्षुण्णो वेदघ्नव्यासमितेर्मितः । सूक्ष्मवृत्तपरैराभिर्बृहदामलके स्थिताः । दृश्यन्ते यमकास्तद्वत् पायुक्तपरिधेर्मिताः । ऊर्ध्वाधःकरैरेखाभिर्गोले यथा प्रकाशते । तत्रैकयाम्यकक्षान्तफलं सम्यक् प्रकाश्यते । सर्वत्रैक्यं मिलत्यार्धहीनं मिल्याधमार्जितम् । एवं समफलं तत् स्याद् गोलव्याससमं यतः । परिधिव्याससाध्यो ऽतो गोलपृष्ठफलं स्मृतम् । इत्यत्र परिधिगुणितव्यासपादः फलं तत् युक्तं वेदैरुपरि धृतं कन्दुकवेष्टनम् । गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नम् षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम् ।

पुराणसर्वस्वे विष्णुपु० मन्त्यौक्तं यथा

"जम्बुप्लक्षाह्वयौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विज ! । कुशः क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करश्चैव सप्तमः । एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः । लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधि-

दुग्धजलैः समः। जम्बूद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यसंस्थितः। तस्यापि मेरुर्मैत्रेय! मध्ये कनकपर्वतः। चतुरशीतिसाहस्रो योजनैरस्य चोच्छ्रयः। प्रविष्टः षोड़शाधस्तात् द्वात्रिंशन्मूर्द्ध्नि विस्तृत। मूले षोड़शसाहस्रो विस्तारस्तस्य भूभृतः। भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकासंस्थितिः स्थित। हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे। नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः। लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथा परे। सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते। भारतं प्रथमं वर्षं ततः किम्पुरुषं स्मृतम्। हरिवर्षं तथैवान्यं मेरोर्दक्षिणतो द्विज। रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानु हिरण्मयम्। उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा। नवसाहस्रमेकैकमेतेषां द्विजसत्तम।। इलावृतञ्च तन्मध्ये सौवर्णो मेरुरुच्छ्रित। मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम्। इलावृतं महाभाग। चत्वार उपपर्वताः। विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः। पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः। विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः। कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च। एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः। जम्बूद्वीपस्य सा जम्बूर्नामहेतुर्महामुने।। महागजप्रमाणानि जम्ब्वास्तस्याः फलानि वै। पतन्ति भूभृतः पृष्ठे शीर्य्यमाणानि सर्व्वत। रसेन तेषां प्रख्याता तत्र जम्बूनदीति वै। सरित् प्रवर्त्तते सा च पीयते तन्निवासिभिः। न स्वेदो न च दौर्गन्ध्यं न जरा नेन्द्रियक्षयः। तत्पानसुस्थमनसां जनानां तत्र जायते। तीरमृत्तत्र सम्प्राप्य सुखवायुविशोषिता। जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम्। भद्राश्वं पूर्व्वतो मेरोः केतुमालञ्च पश्चिमे। वर्षे द्वे तु मुनिश्रेष्ठ। तयोर्मध्यमिलावृतम्। वनं चैत्ररथं पूर्वे दक्षिणे गन्धमादने। वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम्। अरुणोदं महाभद्रं शीतोदं समानसम्। सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्व्वदा। शीतान्तश्चैव सुञ्जश्च कुररो माल्यवांस्तथा। वैकङ्कप्रमुखामेरोः पूर्व्वतः केशराचलाः। त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा। निषधाद्या दक्षिणतस्तस्य केशरपर्व्वताः। शिखिवासः सवैदूर्य्यः कपिलो गन्धमादनः। जारुधिप्रमुखास्तद्वत् पश्चिमे केशराचलाः। मेरोरनन्तराङ्गेषु जठरादिष्ववस्थिताः। शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो

नागस्तथा परः। कालञ्जराद्याश्च तथा उत्तरे केशराचलाः। चतुर्द्दशसहस्राणि योजनानां महापुरी। मेरोरुपरि मैत्रेय। ब्रह्मणः प्रथिता पुरी। तस्याः समन्ततश्चाष्टौ दिशासु विदिशासु च। इन्द्रादिलोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः पुरः। विष्णुपादविनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम्। समन्तात् ब्रह्मणः पुर्य्यां गङ्गा पतति वै दिवः। सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्द्धा प्रत्यपद्यत। सीता चालकनन्दा च वङ्क्षुर्भद्रा च वै क्रमात्। पूर्वेण शैलात् सीता तु शैलं यात्यन्तरीक्षगा। ततश्च पूर्व्ववर्षेण भद्राश्वेनैति सार्णवम्। भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून्। अतीत्योत्तरमम्भोधिं समभ्येति महामुने।। वङ्क्षुश्च पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्ततः। पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमभ्येति सार्णवम्। तथा चालकनन्दापि दक्षिणेनेत्य भारतम्। प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने।। आनीलनिषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ। तयोर्मध्यगतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः। भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा। पत्राणि लोकपद्मस्य मर्य्यादाशैलबाह्यतः। जठरो देवकूटश्च मर्य्यादापर्वतावुभौ। तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ। मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा पूर्व्वौ तथा स्थितौ। त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैव उत्तरे वर्षपर्व्वतौ। पूर्व्वपश्चायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ। इत्येते मुनिवर्य्योक्ता मर्य्यादापर्वतास्तव। जठराद्याः स्थिता मेरोर्येषां द्वौ द्वौ चतुर्दिशम्। मेरोश्चतुर्दिशं ये तु प्रोक्ताः केशरपर्वताः। शीतान्ताद्या मुने! तेषामतीव सुमनोरमा। शैलानामन्तरे द्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः। सुरम्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च। लक्ष्मीविष्ण्वग्निसूर्य्यादिदेवानां मुनिसत्तम।। तान्यायतनवर्य्याणि जुष्टानि वरकिन्नरैः। गन्धर्व्वयक्षरक्षांसि तथा दैतेयदानवाः। क्रीड़न्ति तासु रम्यासु शैलद्रोणीष्वहर्निशम्। भौमा ह्येते स्मृता स्वर्गा धर्म्मिणामालया मुने।। नैतेषु पापकर्म्माणो यान्ति जन्मशतैरपि। भद्राश्वे भगवान् विष्णुरास्ते हयशिरा द्विज।। वराहः केतुमाले तु भारते कूर्म्मरूपधृक्। मत्स्यरूपश्च गोविन्दः कुरुष्वास्ते सनातन। विश्वरूपेण सर्व्वत्र सर्व्वः सर्व्वेश्वरो हरिः। सर्व्वस्याधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः। यानि किम्पुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महामुने।। न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुद्भयादिकम्। सुस्था

प्रजा निरातङ्काः सर्व्वदुःखविवर्जिताः । दशद्वादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरायुषः ॥ न तेषु वर्षवर्येषु भौमान्यम्भांसि तेषु वै । कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना ॥ सर्व्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः । नद्यश्च शतशस्तेभ्यः प्रसूता या द्विजोत्तम !"। "पराशर उवाच । उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः । नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने ॥ कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम् । महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः ॥ विन्ध्यश्च पारि(या)पात्रश्च सप्तात्र कुलपर्व्वताः । अतः संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च । तिर्य्यक्त्वं नरकञ्चापि यान्त्यतः पुरुषा मुने ॥ इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यश्चान्तश्च गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्त्यानां कर्म्म भूमौ विधीयते । भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निशामय । इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्व्वस्त्वथ वारुणः । अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः । योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् । पूर्व्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः । ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भा-[illegible]शः । इज्यायुद्धवणिज्याद्यैर्व्वर्त्तयन्तो व्यवस्थिताः । वेदस्मृतिमुखाश्चान्याः पारि(या)पात्रोद्भवा मुने ॥ नर्म्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः । तापीपयोष्णीनिर्व्विन्ध्या कावेरीप्रमुखा नदी । गोदावरीभीमरथीकृष्णवेण्यादिकास्तथा । सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः । कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः । त्रिसामा ऋषिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः । ऋषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः । शतद्रूचन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः । आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः । तास्विमे कुरुपाञ्चालमध्यदेशादयो जनाः । पूर्व्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः । औड्राः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च सर्व्वशः । तथापरान्ताः सौराष्ट्राः शू[illegible]रास्तथा[illegible]र्बुदाः । मारुकामालवाश्चैव [illegible]ारि(या)प[illegible]सिनः । सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाल्वाः शाकलवा[illegible] द्राः नागास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा । आसां [illegible] पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा । चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने ॥ कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् । तपस्तप्यन्ति मुनयो जुह्वते चात्र यज्विनः । दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् । पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बुद्वीपे सदेज्यते । तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने ॥ यतो हि कर्म्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः । अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम । कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयम् । गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे । स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् । कर्म्माण्यसंकल्पिततत्फलानि संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्म्ममहीमनन्ते तस्मिँल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति । जानीम नैतत् क्व वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्म्मणि देहबन्धम् । प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः । नववर्षन्तु मैत्रेय ! जम्बुद्वीपमिदं मया । लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं तव । जम्बुद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तृतः । मैत्रेय ! वलयाकारः स्थितः क्षीरोदधिर्बहिः ।" "पराशर उवाच । क्षीरोदेन यथा द्वीपो जम्बुसंज्ञोऽभिवेष्टितः । संवेष्ट्य क्षारमुदधिं प्लक्षद्वीपस्तथा स्थितः । जम्बुद्वीपस्य विस्तारः शतसाहस्रसम्मितः । स एव द्विगुणो ब्रह्मन् ! प्लक्षद्वीपोऽप्युदाहृतः । सप्त मेधातिथेः पुत्राः प्लक्षद्वीपेश्वरस्य वै । ज्येष्ठः शान्तभयो नाम शिशिरस्तदनन्तरः । सुखोदयस्तथानन्दः शिवः क्षेमक एव च । ध्रुवश्च सप्तमस्तेषां प्लक्षद्वीपेश्वरा इमे । पूर्व्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरं सुखदं तथा । आनन्दञ्च शिवञ्चैव क्षेमकं ध्रुवमेव च । मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः । सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥ गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा । सोमकः सुमनाः शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः । वर्षाचलेषु रम्येषु सर्व्वेष्वेतेषु चानघाः । वसन्ति देवगन्धर्व्वसहिताः सततं प्रजाः । तेषु पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः । नाधयो व्याधयो वापि सर्व्वकालसुखं हि तत् । तेषां नद्यश्च सप्तैव वर्षाणान्तु समुद्रगाः । नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रुताः पापं हरन्ति याः । अनुतप्ता शिखी चैव विपाशा त्रिदिवा क्रमुः । अमृता सुकृता चैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः । एते शैलास्तथा नद्यः प्रधानाः कथितास्तव । क्षुद्रनद्यस्तथा शैलास्तत्र सन्ति सहस्रशः । ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते । अपसर्प्पिणी न तेषां वै न चैवोत्सर्प्पिणी प्रजा । नाप्यस्ति युगावस्था तेषु स्थानेषु सप्तसु । त्रेतायुगसमः कालः सर्व्वदैव महामुने ॥ प्लक्षद्वीपादिषु ब्रह्मन् ! शाकद्वीपान्तिकेषु वै । पञ्चवर्षसहस्राणि जना जीवन्त्यना-

भवाः । धर्म्माः पञ्चस्वथैतेषु वर्णाश्रमविभागजाः ॥ वर्णाश्च तत्र चत्वारस्तान्निबोध वदामि ते । आर्य्यकाः कुररश्चैव विविंशा भाविनश्च ते ॥ विप्रक्षत्रियवैश्यास्ते शूद्राश्च द्विजसत्तम ! ॥ जम्बूवृक्षप्रमाणस्तु तन्मध्ये सुमहातरुः । प्लक्षस्तन्नामसंज्ञोऽयं प्लक्षद्वीपो द्विजोत्तम ! ॥ इज्यते भगवांस्तत्र तैर्व्वर्णैरार्य्यकादिभिः । सोमरूपी जगत्स्रष्टा सर्व्वः सर्व्वेश्वरो हरिः ॥ प्लक्षद्वीपप्रमाणेन प्लक्षद्वीपः समावृतः । तथैवेक्षुरसोदेन परिवेषानुकारिणा ॥ इत्येतत्तव मैत्रेय । प्लक्षद्वीपमुदाहृतम् । संक्षेपेण मया भूयः शाल्मलं मे निशामय । शाल्मलस्येश्वरो वीरो वपुष्मांस्तत्सुतान् शृणु । तेषान्तु नामसंज्ञानि सप्त वर्षाणि तानि वै । श्वेतोऽत्र हरितश्चैव जीमूतो हरितस्तथा । वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभश्च महामुने ॥ शाल्मलेन समुद्रोऽसौ द्वीपेनेक्षुरसोदकः । विस्तारद्विगुणेनाथ सर्व्वतः संवृतः स्थितः । तत्रापि पर्व्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः । वर्षाभिव्यञ्जकास्ते तु तथा सप्तैव निम्नगाः । कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः । द्रोणो यत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः । कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा । ककुद्मान् पर्व्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु । योनितोया वितृष्णा च चन्द्रा शुक्ला विमोचनी । निवृत्तिः सप्तमी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः । श्वेतञ्च लोहितञ्चैव जीमूतं हरितं तथा । वैद्युतं मानसञ्चैव सुप्रभं नाम सप्तमम् । सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्व्वर्ण्ययुतानि वै । शाल्मलेऽपि च ये वर्णा वसन्त्येते महामुने ! । कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक् । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्ति तम् । भगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम् । वायुभूतं मखश्रेष्ठैर्य्यज्विनोऽयज्ञसंस्थितम् । देवानामत्र सान्निध्यमतीव सुमनोरमे । शाल्मलिश्च महावृक्षो नाम निर्वृतिकारकः एष द्वीपः समुद्रेण सुरोदेन समावृतः । विस्तारः शाल्मलस्यैव समेन तु समन्ततः । सुरोदकः परिवृतः कुशद्वीपेन सर्व्वतः । शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः । ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्राः शृणुष्व तान् । उद्भिदो वेणुमांश्चैव स्वैरथो लम्बनो धृतिः । प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्ष उच्यते । तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः । तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिम्पुरुषादिभिः । वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः ।

दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने ! ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः । यथोक्तकर्म्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते । तत्र यजन् कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम् । यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारफलप्रदम् । विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः । वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महामुने ॥ नद्योऽपि सप्त तासाञ्च शृणु नामान्यनुक्रमात् । धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा । विद्युदम्भा मही चैव सर्व्वपापहरास्त्विमाः । अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाऽचलाः । कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतम् । तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः । घृतोदश्च समुद्रो वै क्रौञ्चद्वीपेन संवृतः । क्रौञ्चद्वीपो महाभाग ! श्रूयताञ्चापरो महान् । कुशद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणो यस्य विस्तरः । क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमतः पुत्राः सप्त महात्मनः । तन्नामानि च वर्षाणि तेषाञ्चक्रे महीपतिः । कुशलो मन्दगश्चोष्णः पीवरोऽथान्धकारकः । मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तैते तत्सुता मुने ! । तत्रापि देवगन्धर्व्वसेविताः सुमनोरमाः । वर्षाचला महाबुद्धे ! तेषां नामानि मे शृणु । क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः । चतुर्थो रत्नशैलश्च स्वभाभिर्भासयन्नभः । देवावृत् पञ्चमश्चैव तथा च पुण्डरीकवान् । दुन्दुभिश्च महाशैलो द्विगुणास्ते परस्परम् । द्वीपद्वीपेषु ये शैला यथा द्वीपानि ते तथा । वर्षेष्वेतेषु रम्येषु वर्षशैलवरेषु च । निवसन्ति निरातङ्का सह देवगणैः प्रजाः । पुष्कराः पुष्कला धन्यास्तिष्याख्याश्च महामुने ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः । ते तत्र नद्यो मैत्रेय । याः पिबन्ति शृणुष्व ताः । सप्त प्रधानाः परतस्तथान्याः क्षुद्रनिम्नगाः । गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा । क्षान्तिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः । तत्रापि वर्णैर्भगवान् पुष्कराद्यैर्जनार्द्दनः । योगिरुद्रस्वरूपस्तु इज्यते यज्ञसन्निधौ ॥ क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च । आवृतः सर्व्वतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः । दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः । क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन महामते ॥ शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः । सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त च । जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मणीरकः । कुसुमोदः समौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः । तत्संज्ञान्यपि-

तान्येव सप्त वर्षाण्यनुक्रमात् । तत्रापि पर्वताः सप्त वर्षविच्छेदकारिणः ॥ पूर्वस्तत्रोदयगिरिर्जलाधारस्तथा परः । तथा रैवतकः श्यामस्तथैवास्तगिरिर्द्विज ॥ आम्बिकेयस्तथा रम्यः केशरी पर्वतोत्तमः । शाकस्तत्र महावृक्षः सिद्धगन्धर्वसेवितः ॥ यत्पत्रवातसंस्पर्शादाह्लादो जायते परः । तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः ॥ नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्वपापभयापहाः । सुकुमारी कुमारी च नलिनी रेणुका तथा ॥ इक्षुश्च धेनुका चैव गभस्ती सप्तमी तथा । अन्याश्च शतशस्तत्र क्षुद्रनद्यो महामुने ॥ महीधरास्तथा चात्र शतशोऽथ सहस्रशः । ताः पिबन्ति मुदा युक्ता जलदादिषु ये स्थिताः ॥ वर्षेष्वेते जनपदाः स्वर्गादभ्येत्य मेदिनीम् । धर्महानिर्न तेष्वस्ति न सङ्घर्षः परस्परम् ॥ मर्यादाव्युत्क्रमो नापि तेषु देशेषु सप्तसु । मगाश्च मागधाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥ मगा ब्राह्मणभूयिष्ठा मागधाः क्षत्रियास्तथा । वैश्यास्तु मानसास्तेषां शूद्रास्तेषां तु मन्दगाः ॥ शाकद्वीपे तु तैर्विष्णुः सूर्यरूपधरो मुने ॥ यथोक्तैरिज्यते सम्यक्कर्मभिर्नियतात्मभिः । शाकद्वीपस्तु मैत्रेय क्षीरोदेन समन्ततः ॥ शाकद्वीपप्रमाणेन वलयेनेव वेष्टितः । क्षीराब्धिः सर्वतो ब्रह्मन् पुष्कराख्येन वेष्टितः ॥ द्वीपेन शाकद्वीपात्तु द्विगुणेन समन्ततः । पुष्कराख्यद्वीपपतेर्महावीतोऽभवत् सुतः ॥ धातकिश्च तयोस्तत्र द्वे वर्षे नामचिह्निते । महावीतं तथैवान्यद्धातकीखण्डसंज्ञितम् ॥ एकश्चात्र महाभाग प्रख्यातो वर्षपर्वतः । मानसोत्तरसंज्ञो वै मध्यतो वलयाकृतिः ॥ योजनानां सहस्राणि ऊर्द्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः । तावदेव च विस्तीर्णः सर्वतः परिमण्डलः ॥ पुष्करद्वीपवलयं मध्ये संविभजन्निव । स्थितोऽसौ सुमहान् शैलो व्याप्य तद्वर्षकद्वयम् ॥ वलयाकारमेकैकं तयोर्वर्षं तथा गिरिः । दशवर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः ॥ निरामया विशोकाश्च रागद्वेषविवर्जिताः ॥ अधमोत्तमौ न तेष्वास्तां न वध्यवधकौ द्विज ! नेर्ष्यासूयाभयं रोषो दोषो लोभादिको न च ॥ महावीतं महावर्षं धातकीखण्डमन्ततः । मानसोत्तरशैलस्य देवदैत्यादिसेवितम् ॥ सत्यानृते न तत्रास्तां द्वीपे पुष्करसंज्ञिते । न तत्र शैलनद्यो वा द्वीपे वर्षद्वयान्विते ॥ तुल्यवेषास्तु मनुजा देवैस्तत्रैकरूपिणः । वर्णाश्रमाचारहीनं धर्माहरणवर्जितम् ॥ त्रयीवार्त्तादण्डनीतिशुश्रूषारहितञ्च तत् । वर्षद्वयन्तु मैत्रेय ! भौमः स्वर्गोऽयमुत्तमः ॥ सर्वर्त्तुसुखदः कालो जरारोगादिवर्जितः । पुष्करे धातकीखण्डे महावीते च वै मुने ॥ न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् । तस्मिन्निवसति ब्रह्मा पूज्यमानः सुरासुरैः ॥ स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवेष्टितः । समेन पुष्करस्यैव विस्तारान्मण्डलात्तथा ॥ एवं द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः । द्वीपश्चैव समुद्रश्च समानौ द्विगुणौ परौ ॥ पयांसि सर्वदा सर्वसमुद्रेषु समानि वै । न्यूनातिरिक्तता तेषां कदाचिन्नैव जायते ॥ स्थालीस्थमग्निसंयोगादुद्रेकि सलिलं यथा । तथेन्दुवृद्धौ सलिलमम्भोधौ मुनिसत्तम ॥ अन्यूनानतिरिक्ताश्च वर्द्धन्त्यापो ह्रसन्ति च । उदयास्तमनेष्विन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥ दशोत्तराणि पञ्चैव ह्यङ्गुलानां शतानि वै । अपां वृद्धिक्षयौ दृष्टौ सामुद्रीणां महामुने ॥ भोजनं पुष्करद्वीपे तत्र स्वयमुपस्थितम् । षड्रसं भुञ्जते विप्र ! प्रजाः सर्वाः सदैव हि ॥ स्वादूदकस्य पुरतो दृश्यते लोकसंस्थितिः । द्विगुणा काञ्चनी भूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता ॥ लोकालोकस्ततः शैलो योजनायुतविस्तरः । उच्छ्रायेणापि तावन्ति सहस्राण्यचलो हि सः ॥ ततस्तमः समावृत्य तं शैलं सर्वतः स्थितम् । तमश्चाण्डकटाहेन समन्तात् परिवेष्टितम् ॥ पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा सेयमुर्वी महामुने ! ॥ सहैवाण्डकटाहेन सद्वीपाब्धिमहीधरा । सेयं धात्री विधात्री च सर्वभूतगुणाधिका ॥ आधारभूता सर्वेषां मैत्रेय ! जगतामिति ॥

भूगोलस्य स्थिरत्वे युक्तिः खगोलशब्दे उक्ता अधिकमत्र किञ्चिदुच्यते इङ्गलण्डीयज्योतिर्विदां मते भूगोलस्यैव दक्षिणोत्तरगतिभ्यां सूर्यस्य उत्तरदक्षिणगतिरत्र कल्प्यते स्थिरस्य सूर्यस्य उत्तरदक्षिणायनयोरसम्भवादिति । तदेतन्मतमतीवासमञ्जसं भूगोलस्य दक्षिणोत्तरगतिस्वीकारे सूर्य्यस्येव कृत्तिकारोहिणीशकटमृगव्याधादीनामपि उत्तरदक्षिणयोर्गतिः प्रसज्येत न च तथा दृश्यते तेषाञ्च यथा विक्षेपनामशरसंख्या सौरागमे पठिता तादृशान्तर एव प्रत्यह दर्शनं न मनागपि उत्तरदक्षिणायनमिति विवेच्य भूगोलस्य स्थिरत्वमदुष्टमस्माकम् ॥

भूच्छाया, स्त्री, भुवश्छाया । सूर्य्यकिरणासम्पर्कात् राहुपदाभिधाने १तमसि २अन्धकारे च ।

भूजन्तुः, पुं, भूरिव जन्तुः । नागे हस्तिनि ।

भूजम्बूः, स्त्री, भुवो जम्बूरिव स्वादुत्वात् ।

तफले च (वर्रुचि) मेदि० भूमिचीना जम्बूः शाक०त० १मुद्गजम्ब्वाम् । भूमिजम्ब्वादयोऽप्यत्र स्त्री

भूत न० भू क्त । न्यायोक्ते वर्त्तते पृथिवीजलतेजोवायुगगन-रूपेषु गन्धादिविशेषगुणवत्सु २द्रव्येषु, ३सत्ये, यथार्थे वास्तविके 'भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारत." इति स्मृति । ५तत्त्वानुसन्धाने च "ऊर्जं निरस्य भूतेन" स्मृति । ६पिशाचादौ पु०७कुमारे दयोगीन्द्रे ८कृष्णपक्षे १०प्राणिनि च न०। ११अतीत इत्ते १२सदृशे १३प्राप्ते १४सत्यार्थे त्रि० । १५कृष्णचतुर्दश्यां स्त्री टाप् । भूतत्वं च आत्मान्यत्वे सति विशेषगुणवत्त्वम् न तु जाति मूर्त्तत्वेन साङ्कर्यात् तथाहि भूतत्वाभाववति मनसि मूर्त्तत्वस्य सत्त्वात् मूर्त्तत्वाभाववति गगने भूतत्वस्य सत्त्वात् उभयोः परस्परभावसामानाधिकरण्यम् पृथिव्यादिषु चतुर्षु च भूतत्वमूर्त्तत्वयोरुभयोः सत्त्वात् परस्परसामानाधिकरण्यमिति साङ्कर्यात् जातित्वबाधकता ।

भूतकला स्त्री कर्म०। शा० ति० उक्ते धरादिभूतानामुत्पादके निवृत्त्यादौ शक्तिभेदे "धरादिपञ्चभूतानां निवृत्त्याद्याः कलाः स्मृताः । निवृत्तिः प्रतिष्ठा स्यात् विद्या शान्तिरनन्तरम् । शान्त्यतीतेति ता ज्ञेया नादरेफस्वरूपया" शा० ति० "शक्तिः प्रथमसम्भूता शान्त्यतीतापदोत्तरा शान्त्यतीतापदाच्छक्तेः शान्तिपदं क्रमात् । ततो विद्यापदं तस्मात् प्रतिष्ठापदसंभवः । निवृत्तिपदमुत्पन्नं प्रतिष्ठापदतः परम् । एवमुक्ता समासेन सृष्टिरीश्वरचोदिता । अनुलोमादवैतस्य प्रतिलोम्येन संहृतिः । अस्मात् पञ्चपदोद्दिष्टात् सृष्ट्यन्तरमिष्यते । कलाभिः पञ्चभिर्व्याप्तं यस्मादिश्वमिदं जगत्" राघवभट्टधृतवायवीयसंहिता ।

भूतकेश पु० भूतानां केश इव । (भूतकेश) नामके १तृणभेदे स्त्रीत्वमपि ङीप् । सा च तत्र, २शेफालिकायां च टाप् । ३मोलसिन्धुवारे स्त्री ङीप् ।

भूतकान्ति स्त्री कर्म०। पिशाचावेशे राजनि० ।

भूतगन्धा स्त्री० भूतः प्रभूतः गन्धो यस्याः । मुरानामगन्धद्रव्ये शब्दच० ।

भूतगुण पु० कर्म०। आकाशादीनां शब्दस्पर्शादिषु विशेषगुणेषु "शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा भूतगुणाः स्मृताः" शा०ति० 'भूतगुणा भूतविशेषगुणा इत्यर्थः राघव." । तत्रैव भूतानामेकैकविशेषगुणा उक्ता यथा आकाशस्य गुणः शब्दो वायोः स्पर्शः तेजसो रूपं जलस्य रसः भूमेर्गन्धः इति नैयायिकादयः । सांख्यादयस्तु अन्यथाङ्गीचक्रुर्यथोक्तं मौमानसंहितायाम् "शब्दैकगुण आकाशं शब्दस्पर्शगुणो मरुत् । शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज उच्यते । शब्दस्पर्शरूपरसैरापो वेदाश्चतुर्गुणाः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चगुणा मही" ।

भूतघ्न पु०भूतं हन्ति हन–टक् । १भूर्जपत्रे राजनि० तद्धारणे हि बालग्रहभूतादिनिवारणं शास्त्रे प्रसिद्धम् । भूतं प्रकृतं गन्धं हन्ति नाशं करोति । २लशुने ३उष्ट्रे च राजनि० । ४भूतनाशके त्रि० त्रेमच० । ५तुलस्यां स्त्री राजनि० ङीप् ।

भूतचतुर्दशी स्त्री० भूतप्रिया चतुर्दशी तदुद्देशेन तस्या दीपदानात् । आश्विनकृष्णपक्षचतुर्दश्यां दीपान्वितामावास्यापूर्वतिथौ यमचतुर्दश्याम् ।

भूतजटा स्त्री भूतस्य पिशाचस्य जटेव । १जटामांस्याम् शब्दमा० । २गन्धमांस्यां राजनि० ।

भूतद्राविन् पु० भूतान् पिशाचान् द्रावयत्यपसारयति द्रु-णिच्-णिनि । १रक्तकरवीरवृक्षे २भूताङ्कुशवृक्षे च राजनि०

भूतद्रुम पु० भूतइव द्रुमः । १श्लेष्मातकवृक्षे । भूतवृक्षादयोऽप्यत्र । भूतप्रिय द्रुमः शाक०त० । २आक्षोटकवृक्षे ।

भूतधात्री स्त्री० भूतानि जन्तून् धारयति धा-तृच् ङीप् । पृथिव्याम् त्रिका० ।

भूतनाथ पु० कर्म०। १शिवे २बटुकभैरवे च । "भैरवो भूतनाथश्च" इति वटुकस्तोत्रम् । भूतेशभूतपत्यादयोऽप्यत्र ।

भूतनाशन न० भूतान् नाशयति नश–णिच्–ल्यु । १रुद्राक्षे राजनि० २भन्ये पु० ३भल्लातके च रत्नमा० ।

भूतपत्त्र पु० भूतप्रियं पत्त्रं अस्य कारकत्वात् । अर्जकवृक्षे ।

भूतपत्त्री स्त्री भूतइव कृष्णं पत्त्रं यस्याः ङीप् । कृष्णतुलस्याम् राजनि० । [रत्नमा० ।

भूतपुष्प पु० भूत इव पुष्पं कृष्णत्वात् यस्य । श्योनाकवृक्षे

भूतपूर्णिमा स्त्री आश्विनपूर्णिमायाम् शब्दर० ।

भूतभावन पु० भूतानि पृथिव्यादीनि भावयति जनयति भू-णिच्–ल्यु, भूता सत्या यथार्था भावना यस्य वा । १विष्णौ, २वटुकभैरवे च "भूतात्मा भूतभावन." इति । तयोः स्तोत्रे ।

भूतमण्डल न० कर्म०। शा०ति० उक्ते पृथिव्यादीनां मण्डलभेदे तत्स्वरूपं तत्रोक्तं यथा "इत दिःसत् पञ्च विन्दुवाञ्छितं मातरिश्वनः । त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वह्नेरर्धेन्दुसंयुतम् । अम्भोजमम्भसो भूमेश्चतुरस्रं वज्रकम् । तत्तद्भूतसमानानि मण्डलानि विदुर्बुधाः । वर्णैः

स्वैरङ्कितान्याहुः स्वस्वनामाङ्कितान्यपि"। "वर्णैः श्वेतादिभिर्भूतवर्णैरक्षोभिरङ्कितानीति पदार्थादर्शः। तत्रैतद्व्याख्या विस्तरेण दृश्या। मण्डलस्योद्धारे तेषां स्वरूपं कर्मविशेषे विनियोगश्चोक्तो यथा "अर्द्धचन्द्रनिभं पार्श्वद्वये पद्मद्वयाङ्कितम्। जलस्य मण्डलं प्रोक्तं प्रशस्तं शान्तिकर्मणि। त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वश्ये वह्नेस्तु मण्डलम्। चतुरस्रं वज्रयुक्तं स्तम्भे भूमेस्तु मण्डलम्। वृत्तं दिवस्तु विद्वेषे बिन्दुषट्काङ्कितं तु तत्। वायुमण्डलमुच्चाटे मारणे वह्निमण्डलम्"।

भूतमारिन् पु० भूतान् पिशाचान् मारयति अपसारयति मृ–णिच्–णिनि। चिड़ानामगन्धद्रव्ये राजनि०।

भूतयज्ञ पु० भूतानि प्राणिनो वायसादीन् उद्दिश्य यज्ञो बलिः। नित्यं गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते बलिवैश्वदेवकर्मणि 'भूतेभ्यो बलिहरणं भूतयज्ञ" हारीतस्मृतिः।

भूतयोनि स्त्री ६त०। भूतानामाकाशादीनां कारणे परमेश्वरे वेदान्तोप०। [भूमेरधोभागे।

भूतल न० भूरेव तलम्। १पृथिव्याम्। ६त०। २पाताले

भूतलिका स्त्री भूतलं पातालं मूलत्वेनास्त्यस्याः ठन्। पृक्कायाम् (पिडिङ्शाक) राजनि० बहुदूरगमूलत्वात्तस्यास्तथात्वम्।

भूतलिपि स्त्री ६त०। भूतदैवत्ये वर्णभेदे "वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात्। पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घा बिन्द्वन्ताः सन्धिसम्भवाः। पञ्च कादयः पञ्चपञ्चान्ताः प्रकीर्त्तिताः" शा० ति०। कुलाकुलचक्रशब्दे २११४पृ० दृश्यम्।

भूतलोन्माथ पु० दानवभेदे हरिवं० २४अ०।

भूतवर्ण पु० ६त०। ध्येये भूतानां श्वेतादिवर्णे यथोक्तं शा०ति० "स्वच्छं वियन्मरुच्छ्यामो रक्तोऽग्निर्विशदं पयः। पीता भूमिः पञ्चभूतान्येकैकाधारतो विदुः"। "स्वच्छं श्वेतं तत्र केचिदच्छपिङ्गल्यापत्या वर्णकथनमुपादानमाहुः स्वपाठानुरोधेन" राघव०। भूतदैवते ह्रस्वदीर्घसहिते वर्गादिवर्णे च। भूतलिपिशब्दे कुलाकुलचक्रशब्दे च दृश्यम्।

भूतवास पु० ७त०। (बयड़ा) विभीतकवृक्षे। भूतावासादयोऽप्यत्र [यत्र। अपस्माररोगे राजनि०

भूतविक्रिया स्त्री भूतानां तदाविष्टानामिव विक्रिया

भूतविद्या स्त्री भूतादिनिवारणार्था विद्या। सुश्रुतोक्ते दैवाद्युपसर्गोपशमार्थे बलिहरणादौ "भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्म बलिहरणादि ग्रहोपशमनार्थम्" सु० च तत्र उत्तरतन्त्रे दर्शिता "ब्रह्मविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या भूतविद्या सर्पविद्या" छा० उ०। [पिशाचिकायाम् अमरः।

भूतवेशी स्त्री भूतानामिव वेशोऽस्याः गौरा० ङीष्। श्वेत-

भूतब्रह्मन् पु० भूतः पिशाच इव ब्रह्मा। देवले यन्द्रमाला।

भूतशुद्धि स्त्री० भूतानां देहारम्भकपृथिव्यादीनां शुद्धिर्यत्र विशेषात् शोधनम्। तन्त्रादौ प्रसिद्धे देहारम्भकचतुर्विंशतितत्त्वानां भावनाविशेषेण संस्कारेण देवरूपतासम्पादने। भूतशुद्धिप्रकारस्तन्त्रसारे उक्तो यथा गौतमीये "सुषुम्णावर्त्मना सोऽहमिति मन्त्रेण यो जयेत्। सहस्रारे शिवे स्थाने परमात्मनि देशिकः। धूम्रवर्णं ततो वायुबीजं(यं) षड्बिन्दुलाञ्छितम्। पूरके दिव्यवायुं च धी० षोडशमात्रया। मात्रया तु चतुःषष्ट्या कुम्भयेत् सुषुम्णया। द्वात्रिंशन्मात्रया मन्त्री रेचयेत् पिङ्गलाख्यया। पूरयेदनया चैव संचिन्त्य शोषमाद्रतम्। रक्तवर्णं वह्निबीजं (रं) त्रिकोणं स्वस्तिकान्वितम्। तेन पूरकयोगेन मात्रया षोडशाख्यया। चतुःषष्ट्या मात्रया च निर्दहेत् कुम्भकेन च। वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कज्जलप्रभम्। ब्रह्महत्याशिरस्कञ्च स्वर्णस्तेयभुजद्वयम्। सुरापानहृदायुक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम्। तत्संसर्गिपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम्। उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रुविलोचनम्। खड्गचर्मधरं क्रुद्धमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत्। मूलाधारोत्थितेनैव वह्निना निर्दहेत् ततः। एवं सन्दह्य परितो द्वात्रिंशन्मात्रया ततः। भस्मना सहितं मन्त्री रेचयेदिडया पुनः। वामनासापुटे चन्द्रबीजं (ठं) शुक्लमृतसन्निभम्। आनीय बीजे संयोज्य ततः षोडशमात्रया। सुषुम्णया चतुःषष्टिमात्रया तोयबीजकम् (वं)। ध्यात्वाऽमृतमयीं दृष्ट्वा पञ्चाशद्वर्णरूपिणीम्। तया देहं विचिन्त्यैवं मनसा पिङ्गलाख्यया। द्वात्रिंशन्मात्रया मन्त्री लंबीजेन दृढं नयेत्। स्वस्थाने हंसमन्त्रेण पुनस्तेनैव वर्त्मना। जीवं तत्त्वानि चानीय स्वस्थाने स्थापयेत् ततः। इति कृत्वा भूतशुद्धिं मातृकान्यासमाचरेत्"। ततो हंस इति बीजं हृदयमानीय कुलकुण्डलिनीं पृथिव्यादीनि च यथास्थाने स्थापयेत्। विशेषतस्तु शक्तिविषये। हंस इति जीवादिकं परशिवे संयोज्य सोऽहमिति मन्त्रेण स्थाने नयेत्। तदनन्तरं "सोऽहमेव

ग्रासाच्छादनार्थिका। भवेदेकस्य भरणं यया सा हीनसंज्ञिका। यथा यथा तु गुणवान् भृतकस्तद्भृतिस्तथा। संयोज्या तु प्रयत्नेन नृपेणात्महिताय वै। अवश्यपोष्यवर्गस्य भरणं भृतकाद्भवेत्। तथा भृतिस्तु संयोज्या तद्योग्या भृतकाय वै। ये भृत्या हीनभृतिकाः शत्रवस्ते स्वयं कृताः। परस्य साधकास्ते तु छिद्रकोषप्रजाहराः। अन्नाच्छादनमात्रा हि भृतिः शूद्रादिषु स्मृता। तत्पापभागन्यथा स्यात् पोषको मांसभोजिषु। यद् ब्राह्मणेनापहृतं धनं तत् परलोकदम्। शूद्राय दत्तमपि यन्नरकायैव केवलम्। मन्दो मध्यस्तथा शीघ्रस्त्रिविधो भृत्य उच्यते। समा मध्या च श्रेष्ठा च भृतिस्तेषां क्रमात् स्मृता। भृत्यानां गृहकृत्यार्थं दिवायामं प्रकल्पयेत्। निशि यामत्रयं नित्यं दिनभृत्येऽर्द्धयामकम्। तेभ्यः कार्य्यं कारयीत ह्युत्सवाद्यैर्विना नृपः। अत्यावश्यं तूत्सवेऽपि हित्वा श्राद्धदिनं सदा। पादहीनां भृतिं त्वार्त्ते दद्यात् त्रैमासिकीं ततः। पञ्चवत्सरभृत्ये तु न्यूनाधिक्यं यथा तथा। षाण्मासिकीं तु दीर्घार्त्ते तदूर्ध्वं न च कल्पयेत्। नैव पक्षार्द्धमार्त्तस्य हातव्याल्पापि वै भृतिः। संवत्सरोषितस्यापि ग्राह्यः प्रतिनिधिस्ततः। सुमहद्गुणिनं त्वार्त्तं भृत्यर्द्धं कल्पयेत् सदा। सेवां विना नृपः पक्षं दद्याद् भृत्याय वत्सरे। चत्वारिंशत् समा नीताः सेवया येन वै नृपे। ततः सेवां विना तस्मै भृत्यर्द्धं कल्पयेत् सदा। यावज्जीवं तु तत्पुत्रेऽक्षमे बाले तदर्द्धकम्। भार्य्यायां वा सुशीलायां कन्यायां वा स्वश्रेयसे। अष्टमांशं पारितोष्यं दद्याद् भृत्याय वत्सरे। कार्य्याष्टमांशं वा दद्यात् कार्य्यं द्राग्यधिकं कृतम्। स्वामिकार्य्ये विनष्टो यस्तत्पुत्रे तद्भृतिं वहेत्। यावद्बालोऽन्यथा पुत्रगुणान् दृष्ट्वा भृतिं वहेत्। षष्ठांशं वा चतुर्थांशं भृतेर्भृत्यस्य पालयेत्। दद्यात् तदर्द्धं भृत्याय द्वित्रिवर्षेऽखिलं तु वा। वाक्पारुष्यान्न्यूनभृत्या स्वामी प्रबलदण्डतः। भृत्यं प्रबाधयेन्नित्यं शत्रुत्वं त्वपमानतः। भृतिदानेन सन्तुष्टा मानेन परिवर्द्धिताः। सान्त्विता मृदुवाचा ये न त्यजन्त्यधिपं हि ते। अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ तु मध्यमाः। उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम्। यथागुणान् स्वभृत्यांश्च प्रजाः संरञ्जयेन्नृपः। शाखाप्रदानतः कांश्चिद् द्रव्यान् फलदानतः। अन्यान् सुचक्षुषा हास्यैस्तथा कोमलया गिरा। सुभोज्यैः सुवसनैस्ताम्बूलैश्च धनैरपि। कांश्चित् सुकुशलप्रश्नैरधिकारप्रदानतः। वाहनानां प्रदानेन योग्याभरणदानतः। छत्रातपत्रचामरदीपिकानां प्रदानतः। क्षमया प्रणिपातेन मानेनाभिगमेन च। सत्कारेण च दानेन ह्यादरेण समेन च। प्रेमश्रवणसमीपवासेन स्वार्द्धासनप्रदानतः। समपूर्णासनदानेन स्तुत्योपकारकीर्त्तनात्। यत्कार्य्ये विनियुक्ता ये कार्य्याङ्कैरङ्कयेच्च तान्। लोहजैस्ताम्रजैरीतिभवै रजतसम्भवैः। सौवर्णै रत्नजैर्वापि यथायोग्यैः स्वलाञ्छनैः। प्रविज्ञानाय दूरात् तु वस्त्रैश्च मुकुटैरपि। वाद्यवाहनभेदैश्च भृत्यान् कुर्य्यात् पृथक् पृथक्। स्वविशिष्टं च यच्चिह्नं न दद्यात् कस्यचिन्नृपः"।

४अ० तत्र विशेष उक्तो यथा "कालं भृत्यवधि देयं दत्तं भृत्यस्य लेखयेत्। कति दत्तं हि भृत्येभ्यो वेतनं पारितोषिकम्। तत्प्राप्तिपत्रं गृह्णीयाद्दद्याद्वेतनपत्रकम्। सैनिकाः शिक्षिता ये ये तेषु पूर्णा भृतिः स्मृता। व्यूहाभ्यासे नियुक्ता ये तेष्वर्द्धां भृतिमावहेत्" "स्वकार्य्यसाधका ये तु सुभृत्या पोषयेच्च तान्। लोभेनासेवनाच्छिन्नास्तेभ्योऽर्द्धां भृतिमावहेत्। प्रभुत्यक्तान् सुगुणिनः सुभृत्या पालयेन्नृपः। परराष्ट्रे हृते दद्याद् भृतिं शिक्षावधि तथा। दद्यादर्द्धं तस्य पुत्रे स्त्रियै पादमितां किल। हृतराज्यस्य पुत्रादौ सद्गुणे पादसम्मिताम्। दद्याद्वा तद्राज्यतस्तु द्वात्रिंशांशं प्रकल्पयेत्"।

भृतिभुज् त्रि० भृतं वेतनं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। वेतनोपजीविनि कर्म्मकरे अमरः।

भृत्य पुं० भृ-क्यप् तुक् च। दासे भरणीये त्रि० अमरः। भावे क्यप् भरणे स्त्री टाप्। "कुमारभृत्याकुशलैः" रघु। नित्यानित्यभृत्यपरीक्षा शुक्रनीतिसारे २अ० उक्ता यथा "भृत्यं परीक्षयेन्नित्यं विश्वास्यं विश्वसेत् सदा। नैव जातिर्न च कुलं केवलं लक्षयेदपि। कर्म्मशीलगुणाः पूज्यास्तथा जातिकुले न हि। न जात्या न कुलेनैव श्रेष्ठत्वं प्रतिपद्यते। विवाहे भोजने नित्यं कुलजातिविवेचनम्। सत्यवाक् गुणसम्पन्नस्स्वामिभक्तवान् धनी। सुकुलश्च प्रमानश्च सुकर्म्मा च निरालसः। यथा कृतात्मकार्य्यं स्वामिकार्य्यं ततोऽधिकम्। चतुष्टयेन यत्नेन कायवाङ्मानसेन च। अशठो मृदुवाक् कार्य्यदक्षः सुधीरदृढः। परोपकरणे दक्षो ह्यपकारपराङ्मुखः। शास्त्राभ्यासादिषु पुनःपुनर्वापि दर्शकः।

भूत्तम न० भुवि उत्तमम् । सुवर्णे हेमच० ।

भूदरीभवा स्त्री० भूदर्य्यां भूमिबिले भवति भू-अच् । आखु-कर्ण्याम् (उन्दरकानि) भावप्र० ।

भूदार पुस्त्री० भुवं दृणाति खनति मुखाद्यग्रेण दृ-अण् । शूकरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

भूदेव पु० भुवि देव इव । विप्रे अमरः । भूसुरादयोऽप्यत्र

भूधन पु० भूरेव धनमस्य । नृपे हेमच० ।

भूधर पु० भुवं धरति धृ-अच् । पर्वते अमरः ।

भूध्र पु० भुवं धरति धृ-क । महीध्रे पर्वते हेमच० ।

भूधात्री स्त्री भुवि जाता धात्री आमलकी शब्दच०। भूम्यामलक्याम् राजनि० ।

भूनाग पु० भुवि नाग इव । उपरसभेदे राजनि०। [राजनि०

भूनिम्ब पु० भुवि जात निम्ब शब्दच०। (चिराता) क्षुपभेदे

भूनिम्बाद्य न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे "भूनिम्बकटुका-व्योषमुस्तकेन्द्रयवान् समान् । द्वौ चित्रकात् वत्सक-त्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् । गुडशीताम्बुना पीत ग्रहणीदोषगुल्मनुत् । कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारु-च्यतिसारहृत् । गुडयोगाद् गुडाम्बु स्याद् गुडवर्ण रसान्वितम्" ।

भूनीप पु० भुवि जातो नीपः शब्दच०, भूमिकदम्बे राजनि०

भूप पु०भुवं पाति पा क । भूमिपाले अमर भूमिपादयोऽप्यत्र ।

भूपति पु० ६त० । नृपे भूमिपत्यादयोऽप्यत्र ।

भूपद पु० भुवि पदं मूलं यस्य । १वृक्षमात्रे शब्दच० २माल्लि-कायां स्त्री० ङीप् अमर ।

भूपरिधि पु० ६त० । भूमेः परिधौ तन्मान सू०सि० उक्त यथा "योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णो द्विगुणानि तु । तद्वर्गतो दशगुणात् पदं भूपरिधिर्भवेत्" "लम्बज्याघ्नस्त्रि-ज्याप्तः स्फुटो भूपरिधिः स्वकः" । सू०सि० स्पष्टतया-न्यथोक्तं यथा "प्रोक्तो योजनसङ्ख्यया कुपरिधिः, सप्ताङ्ग-नागाब्धय ४९६७ स्तद्व्यासः कुभुजङ्गसायकभुवः सिद्धा-न्तेनाधिक १५८१/२४ । पृष्ठक्षेत्रफलं तथा युग-गुणत्रिंशच्छराष्टेषवः ७८५३०३४ भूमेः कन्दुकजालवत् कुपरिधिव्यासाहते सत्स्फुटम्" । [रत्नमा०

भूपलाश पु० भुवि पलाशं यस्य । विषमुकारके क्षुपभेद

भूपाटलि भुवि जाता पाटलिः । भूतालीवृक्षे राजनि० ।

भूपाल पु०भुवं पालयति पाल-अण् उप०स०। भूपतौ शब्दमा०

भूपुत पु० ६त० । १मङ्गले २नरकासुरे च । ३सीतायां स्त्री मङ्गल० ग्रा० ङीप् ।

भूपुर न०भूरिव पुरम् । यन्त्रादिषु स्थे रेखाविशेषनिर्मितेपु भूम्याकारे स्थाने ।

भूपेष्ट पु० भूपस्येष्ट । राजाद्नीवृक्षे (पियासाल) राजनि० तद्दीनस्य चिरञ्जि इति ख्यातस्य राजप्रियत्वात्तथात्वम् ।

भूबदरी स्त्री भुवि जाता बदरी । क्षुद्रकोल्यां राजनि० ।

भूबल न० नरपतिजयचर्य्योक्ते जयसाधनोपाये बलभेदे "स्वरोदयैश्च चक्रैश्च यत्नयन्त्र समाऽधिकं । तत्र युद्धे बल ध्येयं भूबलानां जयार्थिनाम् । तेषां नामानि वक्ष्ये-ऽहं ख्यातानि ब्रह्मयामले । चतुरशीतिसंख्याना यद्-बलेन जयी रणे । उड्डी जालन्धरी पूर्णा कामा कोट्ट कवीरिका । त्रिकोणा च महामारी क्षेत्रपाली च मण्डला । रुद्रकालानलं प्रोक्ता कालरेखा निरा-मया । जयलक्ष्मीर्महालक्ष्मीर्जया विजयभैरवी । बाला योगेश्वरी चण्डी व्यासाख्यभूकपर्दरी । मातृकी चित्रकी तन्त्री महामाया महेश्वरी । देवकोटी शिवा शाकिनी मात्रा वराटिका । त्रिपुरा भद्रकाली धर्मा स्मृता दक्षाचयाऽचया । दुर्गती प्रवरा गौरी काली नरहरी स्मृता । खेचरी भूचरी गुप्ता हादयी सिद्धि-केयना । त्रैलोक्यविजया काली कराला मदया परा । रौद्री च त्रिपुमातङ्गी अभेद्या इङ्गी जिता । बहुला वर्गभूमिश्च कापाली त्रनिलानना । चन्द्रार्कबिम्बभूमी च चक्रभूरणिजङ्गमा । राहुकालानली भूमिः चर भूमिर्द्विधा मता । रुद्रलिकाचिकाचैव राहुचाष्टविध-स्तथा । चन्द्र सप्तविध. सूर्य्य चतुर्धा योगिनी त्रिधा । कालवेला त्रिभेदा च तिथिनक्षत्रवारगा । इमानि भूबलान्यत्र ज्ञात्वा य प्रविशेत् रणे । शरवसवं नश्यन्ति मेघा वातहता यथा । भूमात्राधिके नास्ति स्वरैचक्रे च भूबले । स्थानसैन्याधिके यत्नी बलविज्ञान चयुते" । एतल्लक्षणानि तत्र दृश्यानि ।

भूभर्तृ पु० याज्ञका० ६त०। भूमिपतौ भूमिभर्त्रादयोऽप्यत्र

भूभुज् पु० भुवं भुङ्क्ते भुनक्ति पालयति वा भुज-क्विप् । भूपाले जटा० । [१पर्वत, २भूपाले च शब्द० ।

भूभृत् पु० भुवं बिभर्त्ति धारयति, पालयति वा भृ क्विप् ।

भूमण्डल न० ६त० । मण्डलाकारे भूमिभागे ।

भूमन् पु० बहोर्भावः बहु+इमनिच् "बहोर्लोपो भू च बहोः" इत्यादेश । १बहुत्वे अतिशये भावे इमनिच् प्राण्यतु २अतिशयसङ्घातयुते च । "यो वै भूमा तदमृतं" नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासि-

तव्यः । भूमानं भगवो विजिज्ञास इति” छा० उ० । “यो वै भूमा महत् निरतिशयम् बहुरितिपर्य्यायास्तत् सुखं ततोऽर्वाक् सातिशयत्वादल्पम् । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति अल्पमात्र तृष्णाहेतुत्वात् तृष्णा च दुःखवीजम् । न हि दुःखवीजं ज्वरादि सुखं दृष्टं लोके । तस्माद्युक्तं नाल्पे सुखमस्तीति । अतो भूमैव सुखम् तृष्णादिदुःखवीजत्वासम्भवात् भूम” भाष्यम् तस्मिन् प्रपाठके च यस्मात् यो भूमा तस्मिन्नुपदिष्टं द्रष्टव्यम् ।

भूमय त्रि० भू+मयट् । १मृदात्मके २छायायां स्त्री० ङीप् ।

भूमि(मी) स्त्री भवन्त्यस्मिन् भूतानि भू–मि किच्च वा ङीप् । १पृथिव्याम् २स्थानमात्रे मेदि० ३जिह्वायां शब्दच० उणा० योगशास्त्रोक्ते ४योगिनां चित्तस्यावस्थाभेदे, ५एक-सङ्ख्यायाञ्च । पाण्डुसंख्यादित्वोऽच् समा०बहु० । द्विभूम० प्रसाद पाण्डुभूमो देशः । योगोक्तभूमयश्च “तस्य भूमिषु विनियोगः” पा० सू० उक्ताः । “तस्य संयमस्य जितभूमेर्याऽनन्तरा भूमिस्तत्र विनियोग । नह्यजिता-धरभूमिरनन्तरभूमिं विलङ्घ्य प्रान्तभूमिषु संयमं लभते तदभावाच्च कुतः तस्य प्रज्ञालोकः, ईश्वरप्रसादा ज्जितोत्तरभूमिकस्य च नाधरभूमिषु परचित्तज्ञानादि ष्वयमो युक्तः कस्मात् तदर्थस्यान्यत एवावगतत्वात् भूमेरस्या इयमनन्तरा भूमिः”भा० । सा च भूमिः सप्तप्रकारा यथोक्तं तत्रैव “तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा” पात०सू० । “तस्येति प्रत्युदितख्यातेः प्रत्याम्नायः सप्तधेति अशुद्ध्या-वरणमलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे सति सप्त प्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति । तद्यथा परिज्ञातं हेयं नास्य पुनः परिज्ञेयमस्ति क्षीणा हेयहेतवो न पुनरेतेषां क्षेतव्यमस्ति साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना हानम् । भावितो विवेकख्यातिरूपो हानोपाय इत्येषा चतुष्टयी कार्य्यविमुक्तिः प्रज्ञायाः । चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी चरिताधिकारा बुद्धिर्गुणा गिरिशिखरकूटच्युता इव ग्रावाणो निरवस्थानाः स्वकारणे प्रलयाभिमुखाः सह तेनास्तं गच्छन्ति । न चैषां विप्रलीनानां पुन-रस्त्युत्पादः प्रयोजनाभावादिति एतस्यामवस्थायां गुणसम्बन्धातीतः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवली पुरुष इत्येता सप्तविधा प्रान्तभूमिप्रज्ञामनुपश्यन् पुरुषः कुशल इत्याख्यायते प्रतिप्रसवेऽपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति सिद्धा भवति विवेक-ख्यातिर्हानोपायः इति” भा० । “प्रत्युदितख्यातेः प्रत्य-मानख्यातेः योगिनः प्रत्याम्नाय परामर्शः अशुद्धिरेवा-वरणं चित्तसत्त्वस्य तदेव मलं तस्यापगमात् चित्तस्य प्रत्ययान्तरानुत्पादे तामसराजसव्युत्थानप्रत्ययानुत्पादे निरस्तविवेकख्यातिनिष्ठामापन्नस्य सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति विषयभेदात् प्रज्ञाभेदः प्रकृष्टोऽन्तो यासां भूमीनामवस्थानां तास्तथोक्ता यतः परं नास्ति संप्रकर्षः प्रान्ता भूमयः यस्याः प्रज्ञायाः विवेकख्यातेः सा तथोक्ता ता एव सप्तप्रकाराः प्रज्ञा भूमीः उदाहरति । तद्यथेति तत्र पुरुष-प्रयत्ननिष्पाद्यासु चतसृषु भूमिषु प्रथमामुदाहरति परिज्ञातं हेयं यावत् किञ्च प्राधानिकं तत् सर्वं परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिविरोधात् दुःखमेवेति हेयं तत् परिज्ञातम् । प्रान्ततां दर्शयति नास्य पुनः किञ्चिद् परिज्ञातं परिज्ञेयमस्ति । द्वितीयामाह क्षीणा इति । प्रान्ततामाह न पुनरिति । तृतीयामाह साक्षात्कृतं प्रत्यक्षेण निश्चितं यया संप्रज्ञातावस्थायामेव निरोध० समाधिसाध्यं हानं न पुनरस्मात् परं निश्चेतव्यमस्तीति शेषः । चतुर्थीमाह भावितो निष्पादितः विवेकख्याति-रूपो हानोपायो नास्याः परं भावनीयमस्ति इति शेष । एषा चतुष्टयी कार्य्यविमुक्तिरिति कार्य्यान्तरेण विमुक्तिः प्रज्ञाया इत्यर्थः प्रयत्ननिष्पाद्यायुक्त्वाऽनिष्पा-दनीयामप्रयत्नसाध्यां चित्तविमुक्तिमाह चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी । तत्र प्रथमामाह चरिताधिकारा बुद्धिः कृतभोगाप-वर्गकार्य्येत्यर्थः । द्वितीयामाह गुणा इति प्रान्ततामाह न चैषामिति । तृतीयामाह एतस्यामवस्थायामिति तस्या-मवस्थायां जीवन्नेव पुरुषः कुशलो मुक्त इत्युच्यते चरमदेहत्वादित्याह एतामिति । अनौपचारिकं मुक्त-माह प्रतिप्रसवे प्रधानलयेऽपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति” विवरणम् ।

पृथिवीरूपभूमिगुणाश्च भा०प०उक्ता यथा “भूमेः स्थैर्य्यं गुरुत्वञ्च काठिन्यं प्रसवार्थता । गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च सङ्घातः स्थापना धृतिः” । प्रथमगुरुत्वं पतनविरोधी गुण द्वितीयगुरुत्वम् पिच्छिलेतरो न पौनरुक्त्यम् । शक्तिः धारणादिसामर्थ्यम् संघातः संश्लिष्टावयवत्वम् । स्थापना चतुर्णामादेर्धारणात्मकव्यापारः । धृतिर्धारणा इत्यर्थः ।

भूमिकदम्ब पु० भूमिजातः कदम्बः शा० त० । कदम्बभेदे “भूमिकदम्बाः कटुकाश्च हृद्या दोषहरा हिमाः । कषाय

तिक्ता पित्तघ्नी वीर्यवृद्धिकरी परा" राजनि० ।

भूमिकन्दली स्त्री भूलग्ना कन्दली शा॰त॰। कन्दलीभेदे माघ॰ ६।१०। मल्लि॰।

भूमिकम्प पु॰ ६त॰। क्षितिचलने तत्कारणादिकं स फलविशेष वृ॰स॰ ३२अ॰ उक्तं यथा।

"क्षितिकम्पमाहुरेके बृहदन्तर्जलनिवासिसत्त्वकृतम्। भूभारखिन्नदिग्गजविश्रामसमुद्भवं चान्ये। अनिलोऽनिलेन निहतः क्षितौ पतन् सस्वनं करोत्यन्ये। केचित्त्वदृष्टकारितमिदमन्ये प्राहुराचार्याः। गिरिभिः पुरा सपक्षैर्वसुधा प्रपतद्भिरुत्पतद्भिश्च। आकम्पिता पितामहमाहामरसदसि सव्रीडम्। भगवन्नाम ममैतत्त्वया कृतं यदचलेति तन्न तथा। क्रियतेऽचलैश्चलद्भिः शक्ताहं नास्य खेदस्य। तस्याः सगद्गदगिरं किञ्चित् स्फुरिताधरं विनतमीषत्। साश्रुविलोचनमवलोक्य पितामहः प्राह। मन्युं हरेन्द्र धात्र्याः क्षिप कुलिशं शैलपक्षभङ्गाय। शक्रः कृतमित्युक्त्वा मा भैरिति वसुमतीमाह। किन्त्वनिलदहनसुरपतिवरुणाः सदसत्फलावबोधार्थम्। प्रागर्द्धनिशचतुर्भागेषु दिननिशोः कम्पयिष्यन्ति। चत्वार्यार्यमणाद्यान्यादित्यं मृगशिरोऽश्वयुक् चेति। मण्डलमेतद्वायव्यमस्य रूपाणि सप्ताहात्। धूमाकुलीकृताशे नभसि नभस्वान् रजः क्षिपन् भौमम्। विरुजन् द्रुमांश्च विचरति रविरपटुकरावभासी च। वायव्ये भूकम्पे सस्याम्बुवनौषधीक्षयोऽभिहितः। श्वयथुश्वासोन्मादज्वरकासभवो वणिक्पीडा। रूपायुधभृद्वैद्याः स्त्रीकविगान्धर्वपण्यशिल्पिजनाः। पीड्यन्ते सौराष्ट्रककुरुमगधदशार्णमत्स्याश्च। पुष्याग्नेयविशाखाभरणीपित्र्याजभाग्यसंज्ञानि। वर्गो हुतभुजोऽयं करोति रूपाण्यथैतानि। तारोल्कापातावृतमादीप्तमिवाम्बरं सदिग्दाहम्। विचरन्ति मरुत्सहायः सप्तार्चिः सप्तदिवसान्तः। आग्नेयेऽम्बुदनाशः सलिलाशयसंक्षयो नृपतिवैरम्। दद्रुविचर्चिकाज्वरविसर्पिकाः पाण्डुरोगश्च। दीप्तौजसः प्रचण्डाः पीड्यन्ते चाश्मकाङ्गबाह्लीकाः। तङ्गणकलिङ्गवङ्गद्रविडाः शबराश्च नैकविधाः। अभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाप्राजापत्यैन्द्रवैश्वमैत्राणि। सुरपतिमण्डलमेतद्भवन्ति चास्य स्वरूपाणि। चलिताचलवर्ष्माणो गम्भीरविराविणस्तडित्वन्तः। गवलालिकुलाहिनिभा विसृजन्ति पयः पयोवाहाः। ऐन्द्रं श्रुतिकुलजातिख्यातावनिपालगणपविध्वंसि। अतिसारगलग्रहवदनरोगकृच्छर्दिकोपाय। काशियुगन्धरपौरवकिरातकीराभिसारहलमद्राः। अर्बुदसुराष्ट्रमालवपीडाकरमिष्टवृष्टिकरम्। पौष्णाप्याद्रीश्लेषामूलाहिर्बुध्न्यवरुणदेवानि। मण्डलमेतद्वारुणमस्यापि भवन्ति रूपाणि। नीलोत्पलालिभिन्नाञ्जनत्विषो मधुरराविणो बहुलाः। तडिदुद्भासितदेहा धाराङ्कुरवर्षिणो जलदाः। वारुणमर्णवसरिदाश्रितघ्नमतिवृष्टिदं विगतवैरम्। गोनर्दचेदिकुकुरान् किरातवैदेहकान् हन्ति। षड्भिर्मासैः कम्पो द्वाभ्यां पाकं च याति निर्घातः। अन्यानप्युत्पातान् जगुरन्ये मण्डलैरेतैः। हरिचन्द्रपुरं रजश्च निर्घातभूकम्पककुप्प्रदाहाः। वातोऽतिचण्डो ग्रहणं रवीन्द्वोर्नक्षत्रताराग्रहवैकृतानि। व्यभ्रे हविर्वैकृतं वातवृष्टिर्धूमोऽनग्नेर्विस्फुलिङ्गार्चिषो वा। वन्यं सत्त्वं ग्राममध्ये विशेद्वा रात्रावैन्द्रं कार्मुकं दृश्यते वा। सन्ध्याविकाराः परिवेषखण्डा नद्यः प्रतीपा दिवि तूर्यनादाः। अन्यच्च यत् स्यात् प्रकृतेः प्रतीपं तन्मण्डलैरेव फलं निगाद्यम्। ऐन्द्रो वायुश्चाग्नेयमैन्द्रमेवमन्योऽन्यम्। वारुणहौतभुजावपि वा भवसजा कम्पा। प्रथितनरेश्वरमरणव्यसनान्याग्नेयवायुमण्डलयोः। क्षुद्भयमरकावृष्टिभिरुपताप्यन्ते जनाश्चापि। वारुणपौरन्दरयोः सुभिक्षशिववृष्टिहार्दा लोके। गावोऽतिभूरिपयसो निवृत्तवैराश्च भूपालाः। पक्षैश्चतुर्भिरनिलस्त्रिभिरग्निर्दहनराट् च सप्ताहात्। सद्यः फलति च वरुणो येषु न कालोऽद्भुतस्योक्तः। चलति पवने शतद्वयं शतमनलो दशयोजनान्वितम्। सलिलपतिरशीतिसंयुतं कुलिशधरोऽभ्यधिकं च षष्टियुक्। त्रिचतुर्थसप्तमदिने मासे पक्षे तथा त्रिपक्षे च। यदि भवति भूमिकम्पः प्रधाननृपनाशनो भवति।"

भूमिचलनादयोऽप्यत्र। "निर्घाते भूमिचलने" मनु॰।

भूमिका स्त्री भूमिरिव कायति कै—क। रचनायां "स्वरूपान्तरेणान्यस्य प्रवेशस्तत्र भूमिका" इत्युक्ते नाट्ये अभिनेयपात्रादिवेशान्तरग्रहणे २ अन्यैरुक्तस्य व्यक्तीकरणे ३ यां च "नैयायिकादिभिरात्मा प्रथमभूमिकायामवतारितः" इति सांख्यप्रवचनभाष्यम्।

भूमिकुष्माण्ड पु॰ भूमिजातः कुष्माण्डः शा॰त॰ (भुंइ कुमडा) ख्याते लताभेदे रत्नमा॰।

भूमिखर्जूरिका स्त्री भुवि जाता खर्जूरिका शा॰त॰। खर्जूरिकाभेदे "भूमिखर्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृ

च्छदा। अथ स्वल्पफला काककर्कटी स्वादुमस्तका। पिण्डखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत्। खर्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता। जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्तिता। खर्जूरीत्रितयं शीत मधुरं रसपाकयोः। स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु। तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम्। कोष्ठमारुतकृद्बल्यं वान्तिवातकफापहम्। ज्वराभिघातक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारणम्। मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत्। महतीभ्यां गुणैरल्पा स्वल्पखर्जूरिका स्मृता। खर्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत्। वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत्" भावप्र०।

भूमिचम्पक पु० भूमिचम्पः चम्पक शाक०त०(भूइचांपा) [illegible] भेदे शब्दच०।

भूमिज पु० भूमेर्जायते जन–ड। १मङ्गलग्रहे २नरकासुरे मेदि० ३भूमिकदम्बे ४मनुष्ये च राजनि०। ५भूमिजातमात्रे त्रि०। ६सीतायां स्त्री।

भूमिजगुग्गुलु पु० कर्म०। भाषापुरजाते गुग्गुलौ राजनि०

भूमिजम्बु स्त्री ७त०। क्षुद्रजम्ब्वां रत्नमा० वा ङीप्। तदर्थे राजनि०। स्वार्थे क। तदर्थे स्त्री अमरः।

भूमिजीविन् पु० भूमिं तत्कर्षणं जीवति जीव–णिनि। वैश्ये शब्दरत्ना०।

भूमिञ्जय पु० विराटनृपस्य पुत्रभेदे भा० वि० ३६ अ०।

भूमिधर पु० भूमिं धरति धृ–अच्। १कुलपर्वते उपचारात् २पर्वतमात्रे।

भूमिप पु० भूमिं पाति पा–क। नृपे जटा०। भूमिपाला-[द्योऽप्यत्र।

भूमिपक्ष पु० भूमिः पक्ष इवास्य। वाताश्वे हारा०।

भूमिपति पु० ६त०। भूपतौ भूमिनाथादयोऽप्यत्र।

भूमिपिशाच पु० भूमौ पिशाच इव। तालवृक्षे जटा०।

भूमिपुत्र पु० ६त०। १मङ्गलग्रहे २नरकासुरे च भूमिसुतादयोऽप्यत्र। ३जानक्यां स्त्री गौरा० ङीष्।

भूमिप्रविभाग पु० सुश्रुतोक्ते औषधार्थभूमिविभागे "अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। श्वभ्रशर्कराश्मविषमवल्मीकश्मशानाघातनदेवतायतनसिकताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूरोदकां स्निग्धां प्ररोहवतीं मृद्वीं स्थिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा भूमिमौषधार्थं परीक्षेत तस्यां जातमपि कृमिविषशस्त्रातपपवनदहनतोयसम्बाधमार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ्ववगाढमूलमुदीच्यां चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिपरीक्षाविशेषः सामान्यः। विशेषतस्तु। तत्राश्मवती स्थिरा गुर्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षसस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा। स्निग्धा शीतलाऽऽसन्नोदका स्निग्धसस्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाऽम्बुगुणभूयिष्ठा। नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा। रूक्षा भस्मरासभवर्णा तनुवृक्षकोटराल्परसवृक्षप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा। मृद्वी समाश्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला सर्वतोऽसारवृक्षा महापर्वतवृक्षप्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा। तत्र केचिदाचार्या ब्रुवते प्रावृड्वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मेषु यथासङ्ख्यं मूलपत्रत्वक्क्षीरसारफलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक् कस्मात् सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः। सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुष्वाददीत आग्नेयान्याग्नेयेष्वेवमव्यापन्नगुणानि भवन्ति। सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुषु गृहीतानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते। एतेन शेषं व्याख्यातम्। तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि विरेचनद्रव्याण्याददीत अग्न्याकाशमारुतगुणभूयिष्ठायां वमनद्रव्याणि। उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतोभागानि। आकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनान्येवं बलवत्तराणि भवन्ति। सर्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पलीविडङ्गेभ्यः। सर्वाण्येव सक्षीराणि वीर्यवन्ति तेषामसम्पत्तावतिक्रान्तसंवत्सराण्याददीतेति। भवन्ति चात्र। गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः। मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते। सर्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु। व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्वो विधीयते। गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते। तस्माद्भूमिस्वभावेन बीजिनः षड्रसैर्युताः। अव्यक्तः किल तोयस्य रसो निश्चयनिश्चितः। रस एव स चाव्यक्तो भूमेर्व्यक्तो रसाद्भवेत्। सर्वलक्षणसम्पन्ना भूमिः साधारणी स्मृता। द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः। विगन्धेनापरामृष्टमविपन्नं रसादिभिः। नवं द्रव्यं पुराणं वा ग्राह्यमेव विनिर्दिशेत्। विडङ्गं पिप्पली क्षौद्रं सर्पिश्चाप्यनवं हितम्। शेषमन्यत्त्वभिनवं स्वच्छीयाद्दोषवर्जितम्। जङ्गमानां वयस्थानां रक्तरोमनखादिकम्। क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत्। प्लोतमृद्भाण्डफलकशङ्कुविन्यस्तभेषजम्। प्रशस्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते।"

भूमिमण्ड पु॰ भूमिं मण्डयति मण्ड–अण् । (छागलमाछि) लताभेदे रत्नमा॰ । [ल्यु । माधवीलतायाम् राजनि॰।

भूमिमण्डपभूषणा स्त्री भूमिमण्डप इव तं भूषयति भूमि–

भूमि(मी)रुह पु॰ भूम्या भूमौ वा रोहति रुह–क । वृक्षे मही॰रुहादयोऽप्यत्र । [त्रिका॰।

भूमिलाभ पु॰ भूमिर्लभ्यतेऽत्र लभ-आधारे घञ् । मृत्यौ

भूमिलेपन न॰ भूमिर्लिप्यतेऽनेन लिप–करणे ल्युट् कृत॰ । गोमये हेमच॰।

भूमिवर्द्धन पु॰ भूमिं वर्द्धयति शरीरस्थपार्थिवांशोपचयेन वृध-णिच्-ल्यु । शवे मृते हेमच॰ क्षितिवर्द्धनादयोऽप्यत्र

भूमिशय पु॰भूमौ शेते शी–अच्।१बालके २भूमौ शयाने त्रि॰

भूमिष्ठ पु॰ भूमौ तिष्ठति स्था–क अलु॰षत्वम् । भूपृष्ठस्थे ।

भूमिसत्त्र न॰भूमिदानरूप सत्त्रं शा॰त॰। भूमिदानरूपे याग भेदात्मके सत्त्रे "इक्षुभिः सन्ततां भूमिं यवगोधूमशालिनीम् । गोऽश्वयानादिपूर्णां वा बाहुवीर्य्यादुपार्जिताम् । निधिगर्भां ददद्भूमिं सर्वरत्नपरिच्छदाम् । अक्षयान् लभते लोकान् भूमिसत्त्रं हि तस्य तत्" भा॰अनु॰६२अ॰

भूमिसम्भवा स्त्री भूमिः सम्भवोऽस्याः । १सीतायां जटा॰। २मङ्गलग्रहे ३नरकासुरे पु॰ । ४भूमिजातमात्रे त्रि॰ ।

भूमिसेन पु॰ दशममनोः पुत्रभेदे मार्क॰पु॰ ९४अ॰ ।

भूमिस्तोम पु॰ एकाहसाध्ये यज्ञभेदे आश्व॰ ९.५.१२ ।

भूमिस्पृश् पु॰ भूमिं स्पृशति स्पृश–क्विन् । १वैश्ये २मनुष्ये ३चौरभेदे मेदि॰। ४खञ्जे ५अन्धे च शब्दरत्ना॰ ।

भूमी स्त्री भू-मि किञ्च ङीप् ।।भूमिशब्दार्थे। कृदिकारादक्तिनः इति ङीप् । पक्षे भूमिः । एतच्च पाक्षिकत्वं गणरत्नमहोदधौ उक्तम् "भूमी कृषश्चैव नत्र चक्र सततः । एतयो हिस्वियो यापि प्रयोक्तव्यो विभाषया" ।

भूमीच्छा स्त्री भूमौ तत्पतने इच्छा । भूमिपतनेच्छायाम् ।

भूमीन्द्र पु॰ भूमौ इन्द्र इव । नृपे शब्दर॰ ।

भूमीसह पु॰ भूमीं सहते सह–अच् । (भुइसह) वृक्षभेदे "भूमीसहस्तु मधुरः रक्तपित्तप्रसादनः" भावप्र॰ ।

भूम्यनन्तर पु॰भूमेरनन्तरः । स्वविषयसन्निकृष्टदेशस्थे नृपादौ यथा चामन्द॰ ८५.९ ।

भूम्य त्रि॰ भूमिमर्हति यत् । धरार्हे ऋ॰ १।४।११॰ ।

भूम्यामलकी स्त्री भूमिस्था आमलकी शाक॰त॰। स्वनामख्याते क्षुपे राजनि॰।"स्यात् भूम्यामलकी तिक्ता कषाया मधुरा हिमा । पिपासा कासपित्तास्रकफकण्डू पाण्डुक्षयप्रणुत्" भावप्र॰ ।

भूम्यामली स्त्री भूम्यां सह आमलति अम्लायति आ+अम्ल अच् गौ॰ ङीष् । भूम्यामलक्याम् राजनि॰ ।

भूम्याहुल्य न॰ क्षुपभेदे (भूम्यातसङ्ग) राजनि॰।शब्दरत्ना॰

भूयस् अव्य॰ भुवे भावाय वसति वस–भावे क्विप् । पुनरर्थे

भूयस् त्रि॰अतिशयेन बहुः ईयसुन् ।"बहोर्लोपो भू च बहोः" ईलोपः भूरादेशश्च । बहुतरे मेदि॰स्त्रियां ङीप् ।

भूयशस् अव्य॰भूयस्+शीप्सार्थे शस् सलोपः। बहुश इत्यर्थे

भूयिष्ठ त्रि॰ अतिशयेन बहुः इष्ठन् भ्रादेशो युक् च ।।बहुतरे २प्रचुरे च ।

भूयुक्ता स्त्री भुवा युक्ता संबद्धा । भूमिखर्ज्जूर्य्याम् राजनि॰

भूर् अव्य॰ भू-रुक् । अन्तरीक्षलोकादधःस्थे चरणस्थाराधोऽवस्थाने लोके भूः स्वाहा इदं भूः स्वाहा देवतोद्देश्य ।

भूरि त्रि॰ भू-क्रिन् । १विष्णौ २शिवे ३इन्द्रे च मेदि॰। ४स्वर्णे न॰शब्दरत्ना॰बहु-रि आदेशः ५प्रचुरे त्रि॰अमरः ६सोमदत्तपुत्रभेदे पु॰ भा॰ आ॰ १८६ अ॰। भिन्ना॰ बाहुल्ये अण् । भौर भूरेरपत्ये पुंस्त्री॰ । [द्रव्ये राजनि॰ ।

भूरिगन्धा स्त्री भूरिः प्रचुरो गन्धो यस्याः । मुरानामगन्ध॰

भूरिगम पु॰ भूरि भारयुक्तत्वेऽपि बहु गच्छति गम-अच्। गर्दभे राजनि॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

भूरिज् स्त्री भू-इजि अच रपरः । पृथिव्यां सि॰कौ॰ ।

भूरिदक्षिण त्रि॰ भूरिर्दक्षिणा यस्य । १बहुतरदक्षिणादानयुक्ते २विष्णौ पु॰"कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः"विष्णुस॰।

भूरिदुग्धा स्त्री भूरीणि दुग्धानि निर्यासा यस्याः । वृश्चिकाल्यां राजनि॰ ।

भूरिद्युम्न पु॰ भूरि द्युम्नं यस्य । नवममनोः पुत्रभेदे हरिवंश पुराणे हरिवं॰ ७अ॰ । मार्क॰पु॰ । भूद्युरिषुश्च इति पाठ प्रचलादिक तदेवयायतथा भूरिद्युम्न इत्येव तत्र पाठस्योचित्यात् ।

भूरिधामन् पु॰ नवममनोःपुत्रभेदे हरिवं॰ ७अ॰ ।

भूरिपत्र पु॰ भूरीणि पत्राण्यस्य । उग्रगन्धे राजनि॰।

भूरिपलितदा स्त्री भूरि पलितमिव दाति दै-क । पाण्डुरदर्भवृक्षे राजनि॰ ।

भूरिपुष्पा स्त्री भूरीणि पुष्पाण्यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि॰

भूरिप्रेमन् पु॰ भूरि प्रचुर प्रेमास्य । चक्रवाके राजनि॰ ।

भूरिफेना स्त्री भूरीणि फेनान्यस्याः । (चामकषा) वृक्षविशेषे अमरः ।

भूरिबला स्त्री भूरीणि बलानि यस्याः ष्ट॰।१अतिबलायाम्

राजनि०. २प्रचुरबले त्रि० ३एतदाख्यबुद्धभेदे पु० भा० श० २७अ०

भूरिमल्ली स्त्री भूरि बहु यथा स्यात् यथा मल्लति मल्ल-अच् गौरा० ङीष्। अम्बष्ठायाम् राजनि०।

भूरिमाय पुंस्त्री० भूरयः माया यस्य। १शृगाले अमरः स्त्रियां योपधत्वात् टाप्। २प्रभूतमायायुते त्रि०

भूरिमूलिका स्त्री भूरीणि मूलानि यस्याः कप् टापि अत इत्वम्। अम्बष्ठायाम् नैघण्टुप्र०।

भूरिशस् अव्य० भूरि-शस्। बहुश इत्यर्थे।

भूरिश्रवस् पु० ६ब०। चन्द्रवंश्ये १सोमदत्तसुते न्टपभेदे। भा० आ० १८७ अ०। २प्रचुरयशस्के त्रि०।

भूरिश्रेष्ठिक पु० भूरयः श्रेष्ठिनो यत्र। (भुरशुट्) गौडदेशस्थे पुरभेदे "गौडे राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढा पुरी भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमोनः पिता" प्रबोधच०।

भूरिहन् त्रि० भूरीन् हन्ति हन-क्विप्। १बहुतरनाशके २असुरभेदे पु० भा० शा० २२७ अ०।

भूरुण्डी स्त्री भुवं रुण्डति आच्छादयति रुडि-आवृतौ (माधवटत्तौ पठितः) अण् उप० स०। (हातिशुँड़ा) क्षुपभेदे अमरः। [शब्दमा०

भूरुह पु० भुवि रोहति रुह क ७त०। महीरुहे दृक्षे

भूर्ज्ज पु० ऊर्ज्ज-अच् ७त०। स्वनामख्याते वल्कप्रधाने वृक्षे। "भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः" कुमा०। "भूर्जः कटुः कषायोष्णो भूतरक्षाकरः परः। त्रिदोषशमनः पथ्य. दुष्टकौटिल्यनाशनः" राजनि०। "कर्णरोगपित्तकफमेदोविषहरश्च सः" भावप्र०।

भूर्जकण्टक पुंस्त्री० "व्रात्यात्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टकः" मनूक्ते जातिभेदे स्त्रियां ङीष्।

भूर्जपत्र पु० भुवि-ऊर्ज्जं पत्रं यस्य। स्वनामख्याते दृक्षे। भूर्जत्वगादयोऽप्यत्र रत्नमा०।

भूर्णि स्त्री भृ-नि नि० अत उरः। पृथिव्या सि० कौ०।

भूर्लोक पु० कर्म०। पादसञ्चारयोग्यस्यामस्थे लोके।

भूलग्ना स्त्री भुवि लग्ना ७त०। बहुपर्ण्याम् राजनि०।

भूलता स्त्री भुवि लतेव। महीलतायां (केँचो) सरीसृपभेदे हेम०।

भूलिङ्गशकुनि पु० भूलिङ्ग' शकुनि कर्म०। नित्यायितिपक्षिभेदे "प्रकृति यान्ति भूतानि भूलिङ्गशकुनिर्यथा" भा० स० ४१अ०। तद्दिष्टतिर्यथा "अथ चेमा न ते बुद्धिः प्रकृतिं याति भारत।। मयैव कथितं पूर्वं भूलिङ्गशकुनिर्यथा। भूलिङ्गशकुनिर्नाम पार्श्वे हिमवतः परे। भीष्म। तस्या सदा वाचः श्रूयन्तेऽर्थविगर्हिताः। मा साहसमितीदं सा सततं वाशते किल। साहसं चात्मनातीव चरन्ती नाववुध्यते। सा हि मांसार्गलं भीष्म! मुखात् सिंहस्य खादतः। दन्तान्तरविलग्नं यत्तदादत्तेऽल्पचेतना। इच्छतः सा हि सिंहस्य भीष्म! जीवत्यसंशयम्। तद्वत्त्वमप्यधर्मिष्ठ। सदा वाचः प्रभाषसे भा०स०४४अ०। "भूलिङ्गशकुनिर्यथान्यद्वदत्यन्यत् करोति तद्वत्ते गुड कामयन्ते शबल वदतीत्यर्थः भुवं लिङ्गतीति भूलिङ्गो नित्यशायी पक्षिविशेषः एषेति पाठे एषा अस्मदीया बुद्धिस्त्वदीया त्वद्वत्ते इति योज्यं तदा स्वस्यैव शकुन्युपमत्वम् अर्थविगर्हिताः उक्तिविपरीतक्रियया अर्थोविगर्हितो यासां ताः। वाशते शब्दं करोति। मांसार्गलं दृष्टान्तरलग्नस्य मांसस्य बहिर्निर्गतभागमुल्लोलम् इच्छति इति। सा हि पक्षिणी मृत्युमुखे प्रविष्टापि तदुपेक्षया जीवन्ती यथा लोकानुपदिशति मा साहसमिति तथा त्वमुपदेशकारित्वात् मृत्युमुखे पतितोऽपि मृत्युना उपेक्षितो जीवसि परोपदिश्यपि मृत्युमुखे न पतितव्यमिति" नील०।

भूवलय न० भूर्वलयमिव। भूमिपरिधौ। [निघण्टुः

भूशमी स्त्री भूलग्ना शमी शाक०त०। लघुशम्यां मदनपाल-

भूशय पु० भुवि शेते शी-अच् ७त०। १बिलशये नकुलादौ। २विष्णौ च "भूशयो भूषणो भूतिः" विष्णुस०। स हि रामावतारे समुद्रवत्समाय सागरोपान्तभूमौ शयित इति तस्य तथात्वम्। [नैघण्टुप्र०

भूशर्करा स्त्री भुवि ख्याता शर्करा शा० त०। कन्दभेदे

भूशेलु पु० भुवि ख्याता शेलुः शा० त०। भूकर्वुदारके राजनि०।

भूष मण्डने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। भूषयति ते भूषति अबुभूषत्-त अभूषीत्।

भूषण न० भूष्यतेऽनेन भूष-करणे ल्युट्। १अलङ्कारे किरीटादौ। भावे ल्युट्। २भूषायाम्। अलङ्कारभेदाः तत्साधनद्रव्याणि यथा "किरीटञ्च शिरोरत्नं कुण्डलञ्च ललाटिका। तालपत्रञ्च हारञ्च ग्रैवेयकमथोर्मिका। प्रालम्बिका रत्नसूत्रमुत्तरीयं तथाङ्गदम् ऽप्यक्षमालिका। पार्श्वद्योतो नखद्योतोऽङ्गुलीच्छादक कथा। कटिलग्नं मायकौ मुद्गतारा लवनिका। अङ्गदो

बाहुवलयः शिखाभूषणमिङ्गिका । प्रगण्डबन्धं तत्-पार्श्वं नाभिपूरोऽथ मालिका । सप्तकी शृङ्खलञ्चैव दण्डपक्षश्च वर्णकः । अरसनञ्च नीवी च सुविन्दं प्रकीर्णकम् । पादाङ्गदं हंसकञ्च नूपुरं क्षुद्रघण्टिका । सुखपट्टमिति प्रोक्ता अलङ्काराः सुशोभनाः । चत्वारिंशदमी प्रोक्ता लोके वेदे च सौख्यदाः । अलङ्कारा-प्रदानेन चतुर्वर्गप्रदायकाः । एतेषां पूजनं कृत्वा प्रदद्यादिष्टसिद्धये । तेषां दैवतमन्त्राभ्यां पूजयेत्तु विचक्षणः । शिरोगतानि चाद्द्यात् सौवर्णानि तु सर्वदा । चूडारत्नादिकानीह भूषणानि तु भैरव ! । ग्रैवेयकादिहंसान्तं सौवर्णं राजतञ्च वा । निवेदयेत् तु देवेभ्यो नान्यतैजससम्भवम् । रीतिसङ्गादिसञ्जातं पात्रोपकारणादिकम् । दद्यादायसवर्जन्तु भूषणं न कदाचन । घण्टाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणादिकम् । तद्भूषणान्तरे दद्यात् यस्मात्तु तदुपभूषणम् । सर्वं ताम्रमयं दद्याद् यत् किञ्चिद्भूषणादिकम् । सर्वत्र स्वर्णयत्ताम्रमर्घ्यं पात्रं ततोऽधिकम् । पूजार्घ्यपात्रं नैवेद्याधारपात्रञ्च पानकम् । औदुम्बरं सदा विष्णोः प्रीतिदं तोषदं तदा । ताम्रे देवाः प्रमोदन्ते ताम्रे देवाः सदा स्थिताः । सर्वप्रीतिकरं ताम्रं तस्मात्ताम्रं प्रयोजयेत् । स्वोपयोगे नरः कुर्याद्देवानामपि भैरव ! । सीसोद्भवे रौप्यन्तु न कदाचिच्च भूषणम् । प्राकार पानपात्रञ्च गेन्दुक खट्वमेव च । पर्यङ्कादि यदन्यच्च सर्वं तदुपभूषणम् । पयोमयस्तुते काष्ठसूते यद्भूषणं भवेत् । स्वर्णरौप्यस्य चाभावे लघुकाये नियोजयेत् । एतेषां भूषणादीनां यद्दातुं शक्यते नरैः । तत्तद्दद्यात् सम्भवे तु सर्वमेव प्रदापयेत् । चतुर्वर्गप्रदं नित्यं भूषणं सर्वसौख्यदम् । तुष्टिपुष्टिप्रीतिकरं यथाशक्तीरयेत् सृजेत् । इति ते भूषणं प्रोक्तं सर्वदेवस्य तुष्टिदम्” कालि०पु०८६अ० । तत्कारणदिनमुच्यते “रेवत्यश्विनीतिष्य हस्तादिष्वपि पञ्चसु । गुरुशुक्रबुधस्याह्नि वस्त्रालङ्कारधारणम् । अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् । उद्वाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते । शिरस्त्रं मुकुटं हारं कुण्डलञ्चाङ्गदं तथा । कङ्कणं वालकञ्चैव मेखलाद्यामिति क्रमात् । प्रधानभूषणान्येषु यथास्यं याति निश्चय । पद्मरागश्च वज्रञ्च विजयो गोमेदस्तथा । मुक्ताञ्च दूर्वानीलञ्च तथा मरकतं क्रमात् । आदित्यादिदशाजाना सर्वसम्पत्तिदायकाः । शुभर्क्षेष्वपि घटना सर्वेषामुपयुज्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः । प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते । तच्च प्रधानभूतत्वादिवाच्च भृगुनन्दन । सुखदा मणयः शुद्धा दुःखगाः दोषशालिनः ।” इति युक्तिकल्पतरुः ।

भूषा स्त्री भूष भावे अ । मण्डनक्रियायाम् अमरः ।

भूषित त्रि० भूष-क्त । अलङ्कृते ।

भूष्णु त्रि० भू-ग्स्नु । भवनशीले ।

भूसंस्कार पु०६त० । यज्ञादौ भूमिभागस्य परिसमूहनोपलेपनरेखाकरणपांशूद्धरणजलकरणकाभ्युक्षणरूपेषु पञ्चसु संस्कारेषु तत्प्रकारश्च कात्या० श्रौ० २।१।२४सूत्रभाष्ये दर्शितो यथा “तत्र पूर्वमाहवनीयखरे पञ्च भूसंस्काराः कर्त्तव्याः तद्यथा दर्भैः खरं प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा त्रिः परिसमुह्य १गोमयेन त्रिरुपलिप्य २स्फ्येन प्रागायता उदक्संस्था उदगायताः प्राक्संस्था वा तिस्रो रेखाः खरप्रमाणाः कृत्वा ३अनामिकाङ्गुष्ठेन ताभ्यो रेखाभ्यः पांशूनुद्धृत्य ४अद्भिस्त्रिरभ्युक्षेत् ५। परिसमूहनं (तृणानामपसारणम्) कात्या०श्रौ० ४।१३।१० कर्क” ।

भूसुत पु० ६त० । १मङ्गलग्रहे शब्दमा० २नरकासुरे च ३सीतायां स्त्री ।

भूस्तृण न० भुवस्तृणम् पृषो० सुट् । भूतृणे ख्याते पदार्थे “गुह्यबीजञ्च भूतीकं सुगन्धं गोमयप्रियम् । भूस्तृणन्तु भवेच्छत्रा माला तृणकमित्यपि । भूस्तृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं लघु । विदाहि दीपनं रूक्षमनेत्र्यं मुखशोधनम् । अहृद्यं बद्धविट्कञ्च पित्तरक्तप्रदूषणम्” भावप्र० ।

भूस्पृश् पु० भूमिं स्पृशति स्पृश क्विन् । मनुष्ये हेमच० ।

भूस्वर्ग पु० भूमिस्थितः स्वर्गः शा० त० । सुमेरुपर्वते तत्र अमरधारत्वेन स्वर्गत्वात् तथात्वम् ।

भृ भरणे भ्वा० उभ० सक० अनिट् । भरति-ते अभार्षीत् बभार [बभ्रे ।

भृ धारणे पोषणे च जु० उभ० सक० अनिट् । बिभर्त्ति बिभृते अभार्षीत् अभृत । बिभरामास-बभार । द्वि । बभर्थ । द्वित् । क्त्रि-मप् च । भृत्रिमम् ।

भृकुंस(श) पु० भ्रुवा कुंसा(शा) इङ्गितज्ञापनं यस्य बि० भ्रुवः वा सम्प्रसारणम् । स्त्रीवेशधारिणि नटे अमरः ।

भृकुटि(टी) स्त्री भ्रुवः कुटि भङ्गिः वा सम्प्रसारणम् वा ङीप् । भ्रूभङ्गे “रचितभृकुटिबन्धं नन्दिना द्वारि रोषात् हरविगाह ।

भृगु पु० । भ्रज्जति क्विप् भृक् ज्वाला तया सहोत्पन्न

१ब्रह्मणः पुत्रे ऋषिभेदे "भृगित्येव भृगुः पूर्वमङ्गारेभ्योऽङ्गिराऽभवत्। अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत्। सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्मात् भृगुः स्मृतः" भा० अनु० ८५अ०। "भृगोः ख्याता समुत्पन्ना श्रीः पूर्वमुदधेः पुनः। तथो धाता विधाता च तस्यां जातौ भृगोः सुतौ। आयतिर्नियतिश्चैव मेरुकन्ये महाप्रभो!। धातृविधात्रोस्ते भार्य्ये तयोर्जातौ सुतावुभौ। प्राणश्चैव मृकण्डुश्च मार्कण्डेयो मृकण्डुतः। ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्य द्युतिमान् सुतः। ततो वंशो मुनिश्रेष्ठ। विस्तरं भार्गवो गतः" वह्निपु०। २महादेवे ३शुक्रग्रहे मेदि०। ४गिरिसानौ ५जमदग्नौ हेम०। ६निरवलम्बने पर्वतादुच्चस्थाने यतः पातेऽवलम्बनं न भवति तस्मिन् उच्चस्थाने अमरः। भृगोर्गोत्रापत्यानि अण् बहुषु तस्य लुक्। ७भृगोरपत्येषु ब०व०। ८वरुणापत्ये ऋषिभेदे "भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार" तैत्ति०उ०।

भृगुक पु० कूर्मचक्रस्य दक्षिणपार्श्वस्थे देशभेदे मार्कपु०५८अ०।

भृगुकर्णा पु० तीर्थभेदे का०खो० ६अ०। [२३अ०।

भृगुकेशव पु० काशीस्थे भृगुस्थापितकेशवमूर्त्तिभेदे काशी०

भृगुज पु० भृगोर्जायते जन–ड। भार्गवे शुक्राचार्य्ये।

भृगुतनय पु०६त०। शुक्राचार्य्ये भृगुनन्दनभृगुसुतादयोऽप्यत्र

भृगुतुङ्ग न० तीर्थभेदे भा० आ० २१५ अ०। भा०व० ८४अ०।

भृगुपति पु०भृगूणां भार्गववंशस्य पतिः। परशुरामे शब्दमा० तेषां हैहयपातितो हि तेन रक्षा कृता इति तस्य तथात्वम्

भृगुभूमि पु० भार्गवपुत्रभेदे हरिवं० ३अ०।

भृगुवल्ली स्त्री भृगुणाऽधीता वल्ली। "भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार" इत्यादिकायां तैत्तिरीयोपनिषद् तृतीयवल्ल्याम्।

भृगूणांपति पु० ६त० अलुक्स०। परशुरामे शब्दर०।

भृङ्ग पु० भृ–गन् कित् नुट् च। भ्रमरे २काकजङ्घविहगे (भिङ्गा) अमरः। ३भृङ्गराजे ४जारे मेदि० ५भृङ्गारे ६भृङ्गराले च कीटभेदे (भीमरुल) शब्दरत्ना०।

भृङ्गक पु० भृङ्ग इव कायति कै–क। राजशासनखगे शब्दच०

भृङ्गजा स्त्री भृङ्ग इव जायते जन–ड। १भार्ग्याम्। २अगुरुचन्दने न० राजनि० ३अभ्रके ४गुडत्वचि न०रत्नमा०।

भृङ्गपर्णी स्त्री भृङ्ग इव कृष्णत्वात् पर्णं यस्याः ङीप्। सूक्ष्मैलायाम्। स्वार्थे क। भृङ्गपर्णिका तत्रार्थे शब्दच०

भृङ्गप्रिया स्त्री ६त०। माधवीलतायां प्रचुरमधुमत्त्वात् तस्यास्तत्प्रियत्वम् राजनि०।

भृङ्गमूलिका स्त्री भृङ्गस्य भृङ्गराजस्येव मूलमस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। भ्रमरच्छल्ल्याम् राजनि०।

भृङ्गरज पु० भृङ्गान् रञ्जयति अन्तर्भूतण्यर्थे रन्ज–अच् पृषो० नलोपः। भृङ्गराजे (केशुरिया)। भरत०।

भृङ्गरजस् पु० भृङ्गान् रञ्जयति अन्तर्भूतण्यर्थे रन्ज–असुन् नलोपः। भृङ्गराजे अमरटीकायां भरत०।

भृङ्गराज पु० भृङ्गान् रञ्जयति रन्ज–णिच्–अण् नि० ६त०। (केशुरिया)। १क्षुपभेदे। "भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफवातनुत्। केश्यस्त्वच्यः कृमिश्वासकासशोथामयापहृत्। दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशिरोर्त्तिजित्" भावप्र० २पक्षिभेदे ६त० टच्। ३भ्रमरश्रेष्ठे मेदि० ४यन्त्रभेदे च धरणिः।

भृङ्गराजाद्य न० "भृङ्गराजरसप्रस्थे यष्टीमधुपलेन च। तैलस्य कुडवं पक्वं सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत्। तत् स्याद् वलीपलितघ्नं मासेनैतन्न संशयः" चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे।

भृङ्गरिट (टि) पु० भृङ्ग इव रटति अच् इन् वा पृषो० अत इत्त्वम्। शिवपार्श्वचरभेदे। [कीटभेदे त्रिका०।

भृङ्गरोल पु० भृङ्ग इव रौति रु–लच्। (भीमरुल) ख्याते

भृङ्गवल्लभ पु० ६त०। १धाराकदम्बे २भूमिकदम्बे च। भृङ्गवत् लभ्यते लभ–क। ३भूमिजम्ब्वाम् स्त्री राजनि०। [त्रिका०

भृङ्गसोदर पु० भृङ्गस्य सोदर इव। (केशुरिया) केशराजे

भृङ्गानन्दा स्त्री आनन्दयति आ+नन्द+णिच्–अच् ६त०। यूथिकायाम् (युइ) राजनि०।

भृङ्गाभीष्ट पु० अभि+इष–क्त ६त०। आम्रवृक्षे राजनि०।

भृङ्गार पु० बभर्त्ति जलं भृ–आरक् नि०। १स्वर्णमयजलपात्रभेदे अमरः २जलपात्रभेदे च (भारी)। भृङ्ग इव ऋच्छति ऋ–अच्। ३भृङ्गराजे जटा०। ४लवङ्गे ५सुवर्णे च न० राजनि०। ६झिल्लीनामकीटे स्त्री अमरः गौरा० ङीप्। स्वार्थे क। भृङ्गारिका तत्रैव। तत्र भृङ्गारपात्ररचनादिकं युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा "राज्ञोऽभिषेकपात्रं यद् भृङ्गार इति तन्मतम्। तदष्टधा तस्य मानं प्रमाणञ्चापि चाष्टधा। सौवर्णं राजतं भौमं ताम्रं स्फाटिकमेव च। चान्दनं वौटजं शार्ङ्गमेतदष्टविधं मतम्। मातृ२दिङ्८नवसप्त८षट्१२१लोक३रुद्रोन्मिता ११। अष्टावष्टौ समाख्याता व्यायामपरिमाणया। दिङ्नव१०९वेदब्धि ४४१०४सप्ताष्टवाग्मिता। यथाक्रमं समुद्दिष्टं दिव्यादिदशभूभुजाम्। पद्मरागस्तथा वज्रं वैदूर्यं मौक्तिकन्तथा। नीलं मारकतञ्चैव सुता

च सम्प्रकीर्त्तिता। भृङ्गारसम्भवे ध्यात्वा न भौमो मण्डि-मर्द्दति। कानकं रूप्यमयं वापि सर्वेषामुपयुज्यते।” “कानकन्तु क्षितीशानां रूप्यमयं सार्वभौतिकम्। पञ्च-पक्षैस्तु भृङ्गारं प्रत्यग्र विन्यसेत् क्रमात्। चतुर्विधानां भूपानां चान्द्रं (रौप्यं) सर्वत्र शस्यते। श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं चन्दनमुच्यते। एतच्च कथिते तेषु चतुर्णां सान्नयोगिनाम्। गङ्गा पद्मश्च भीमश्च तथा कृष्णाप-राजिता। एवं पुष्पाणि वेदेषु चतुर्जातिभङ्गी भुजाम्। हीरकं पद्मरागश्च वैदूर्य्यं नीलमेव च। चत्वारो मणयो येषामवर्णां सेचनार्थिनि। एषां निश्चित्य यः कुर्य्यात्पूर्वतः सेकमात्मनः। स चिरायु-र्भवेद्भोगी ततोऽन्यस्त्वन्यथाचरन्” ।

भृङ्गारि स्त्री भृङ्गवद्वपत्यस्य त अर-इन्। १केरिकापुष्पे २भृङ्गराजभेदे राजनि०।

भृङ्गाह्व पु० भृङ्गमाह्वयते स्पर्द्धते आ+ह्वे-क। १जीरके २भृङ्गराजे च ३भ्रमरमारयां स्त्री राजनि०।

भृङ्गि पु० भृ-गिच् तुट् च। शिवपार्श्वचरभेदे। “प्राप्तो गणाधिपत्यं स नाम्ना भृङ्गिरिति स्मृतः” वामनपु०।

भृङ्गिन् पु० भृङ्गस्तद्वर्णं कृष्णत्वादस्त्यस्य इनि। १वटवृक्षे राजनि० २शिवानुचरभेदे। तस्य शिवतेजो जातस्यापि कृष्णत्वात् तन्नामता यथोक्तं कालिकापु० ४५ अ० यथा ‘स्नानाय तत्र गच्छमानस्य तेजसः प्रयभूद्भवः। आम्रहृद-मतिश्रस्य शिरिप्रस्थे पपात ह। तयोः कारणयोः सद्यः सम्भूतौ चतुरानकौ। एको भृङ्गसमः कृष्णो भिन्नाञ्जननिभोऽपरः। भृङ्गी तस्य तदा संज्ञा नाम चक्रेति चाकरोत्। महाकृष्णोञ्जनस्य महाकालेति चोक्तवान्”। वामनपु० तु अन्धकासुरस्यैव शिववरेण भृङ्गि-रूपत्वं गणाधिपत्यञ्च जातमित्युक्तम्।

भृङ्गी स्त्री भृ-गन् किच् तुट् च गौरा० ङीप्। अति-विषायाम् राजनि०। [नके राजनि०।

भृङ्गीफल पु० भृङ्ग्याः अतिविषाया इव फलमस्य। आम्रा-

भृङ्गीश पु० ६त०। महादेवे शब्दरत्ना०। [त्रिका०।

भृङ्गिरिटि पु० भृङ्गिरिटि+पृषो०। भृङ्गिणि शिवपार्श्वचर

भृङ्गेष्टा स्त्री ६त०। १घृतकुमार्य्यां २भार्ग्यां ३तरुण्यां ४काकजम्ब्वाञ्च राजनि०।

भृज भर्जने (भाजा) पाकभेदे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। भर्जते अभर्जिष्ट। ईदित् निष्ठायां नेट् भृक्तः। (घोवा) भ्रज्ज०

भृज्जन पु० भृज्जन-करणे ल्युट् स्म०। अम्बरीषे (भाजना-

भृणीय क्रोधे भा० आत्म० सक० सेट् निघण्टुः। भृणीयते। अभृणीयिष्ट।

भृण्टिका स्त्री भिरिण्टिका पृषो०। श्वेतगुञ्जायाम् राजनि०।

भृण्डि स्त्री वीचौ त्रिका०।

भृत त्रि० भृ-क्त। १पुष्टे वेतनादिना प्रतिपालिते २दासभेदे च। “उत्तमस्त्वायुधीयो यो मध्यमस्तु कृषीवलः। अधमो भारवाही स्यादित्येष त्रिविधो भृतः” मिता०। भावे-क्त। ३भरणे न०।

भृतक त्रि० भृतं भरणं वेतनमुपजीवति कन्। वेतनोप-जीविनि अमरः “भृतकाध्यापको यस्तु भृतकाध्यापित-स्तथा” मनुः। भृतकभेदाः शुक्रनीतिसारे ४अ० उक्ता यथा “दश प्राज्ञाः पुरोधाद्या ब्राह्मणाः सर्व एव ते। अभावे क्षत्रिया योज्यास्तदभावे तथोरुजाः। नैव शूद्रास्तु संयोज्या गुणवन्तोऽपि पार्थिवैः। भागग्राही क्षत्रियस्तु साधसाद्यधिपतिश्च सः। ग्रामपो ब्राह्मणो योज्यः का-यस्थो लेखकस्तथा। शुल्कग्राही तु वैश्या हि प्रति-प्रतिहारश्च पादजः। सेनाधिपः क्षत्रियस्तु ब्राह्मण-स्तदभावतः। न वैश्यो न च वै शूद्रः कातरश्च कदा-चन। सेनापतिः शूर एव योज्यः सर्वासु जातिषु। वर्णसङ्करचतुर्वर्ग्यधर्मोऽयं नैव पावनः। यस्य वर्णस्य यो राजा स वर्णः सुखमेधते। गोपकत मन्यत् स न वृषाति सेवने। कथान्तरे न स्मरति गच्छन् प्रत्यप-त्यायः। स्वध्यानादि समीक्ष्य तं त्यजेद् भृतकस्त्यजेत्”

भृति स्त्री भृ क्तिन्। १भरणे २पोषणे च करणे क्तिन्। ३वेतने अमरः ४मूल्ये च मेदि०। भृत्यभेदानां भृति-दानप्रकारादिकं शुक्रनीतिसारे उक्तं यथा “कालमानं त्रिधा ज्ञेयं चान्द्रं सौरं च सावनम्। भृतिदाने सदा सौरं चान्द्रं कौसीदवृद्धिषु। कल्पयेत् सावनं नित्यं दिनभृत्ये प्रथो सदा। कार्य्यमाना काल-माना कार्य्यकालमिता त्रिधा। भृतिरुक्ता तु तद्विज्ञैः सा देया भाषिता यथा। अयं भारस्त्वया तत्र स्थाप्य-स्त्वैतावतीं भृतिम्। दास्यामि कार्य्यमाना सा कीर्त्तिता तद्विदेशकैः। वत्सरे वत्सरे वापि मासि मासि दिने दिने। एतावतीं भृतिं तेऽहं दास्यामीति च कालिकी। एतावता कार्य्यमिदं कालेनापि त्वया कृतम्। भृतिमेतावतीं दास्ये कार्य्यकालमिता च सा। न कुर्य्याद् भृति-लोपं तु तथा भृतिविलम्बनम्। अवश्यपोष्यभरणा भृतिर्मध्या प्रकीर्त्तिता। परिपोष्या भृतिः श्रेष्ठा समा-

ग्रासाच्छादनार्थिका । भवेदेकस्य भरणं यया या हीनसंज्ञिका । यथा यथा तु गुणवान् भृतकस्तद्भृतिस्तथा । संयोज्या तु प्रयत्नेन नृपेणात्महिताय वै । अवश्यपोष्यवर्गस्य भरणं भृतकाद्भवेत् । तथा भृतिस्तु संयोज्या तद्योग्या भृतकाय वै । ये भृत्या हीनभृतिकाः शत्रवस्ते स्वयं कृताः । परस्य साधकास्ते तु छिद्रकोशप्रजाहराः । अन्नाच्छादनमात्रा हि भृतिः शूद्रादिषु स्मृता । तत्पापभागन्यथा स्यात् पोषको मांसभोजिषु । यद्ब्राह्मणेनापहृतं धनं तत् परलोकदम् । शूद्राय दत्तमपि यन्नरकायैव केवलम् । मन्दो मध्यस्तथा श्रेष्ठस्त्रिविधो भृत्य उच्यते । समा मध्या च श्रेष्ठा च भृतिस्तेषां क्रमात् स्मृता । भृत्यानां गृहकृत्यार्थं दिवायामं समुत्सृजेत् । निशि यामत्रयं नित्यं दिनभृत्येऽर्द्धयामकम् । तेभ्यः कार्य्यं कारयीत ह्युत्सवाद्यैर्विना नृपः । अत्यावश्यं तूत्सवेऽपि हित्वा श्राद्धदिनं सदा । पादहीनां भृतिं त्वार्त्ते दद्यात् त्रैमासिकीं ततः । पञ्चवत्सरभृत्ये तु न्यूनाधिक्यं यथा तथा । षाण्मासिकीं तु दीर्घार्त्ते तदूर्द्ध्वं न च कल्पयेत् । नैव पक्षार्द्धमार्त्तस्य हातव्याल्पापि वै भृतिः । संवत्सरोषितस्यापि ग्राह्यः प्रतिनिधिस्ततः । सुमहद्गुणिनं त्वार्त्तं भृत्यर्द्धं कल्पयेत् सदा । सेवां विना नृपः पक्षं दद्याद् भृत्याय वत्सरे । चत्वारिंशत् समा नीता सेवया येन वै नृपे । ततः सेवां विना तस्मै भृत्यर्द्धं कल्पयेत् सदा । यावज्जीवं तु तत्पुत्रेऽक्षमे बाले तदर्द्धकम् । भार्य्यायां वा सुशीलायां कन्यायां वा स्वश्रेयसे । अष्टमांशं पारितोष्यं दद्याद् भृत्याय वत्सरे । कार्य्याष्टमांशं वा दद्यात् कार्य्यं द्रागधिकं कृतम् । स्वामिकार्य्ये विनष्टो यस्तत्पुत्रे तद्भृतिं वहेत् । यावद्बालोऽन्यथा पुत्रगुणान् दृष्ट्वा भृतिं वहेत् । षष्ठांशं वा चतुर्थांशं भृतेर्भृत्यस्य पालयेत् । दद्यात् तदर्द्धं भृत्याय द्वित्रिवर्षेऽखिलं तु वा । वाक्पारुष्यान्न्यूनभृत्या स्वामी प्रबलदण्डतः । भृत्यं प्रशिक्षयेन्नित्यं शत्रुत्वं त्वपमानतः । भृतिदानेन सन्तुष्टा मानेन परिवर्द्धिताः । सान्त्विता मृदुवाचा ये न त्यजन्त्यधिपं हि ते । अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ तु मध्यमाः । उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् । यथायोग्यान् भृत्यांश्च प्रजाः परिरञ्जयेन्नृपः । ताम्बूलप्रदानतः कांश्चिदपरान् छत्रदानतः । अन्यान् सुवचसा हास्येन तोषणया गिरा । सुभोजनैः सुवसनैस्ताम्बूलैश्च धनैरपि । कांश्चित् सुकुशलप्रश्नैरधिकारप्रदानतः । वाहनानां प्रदानेन योग्याभरणदानतः । छत्रातपत्रचमरदीपिकानां प्रदानतः । क्षमया प्रणिपातेन मानेनाभिगमेन च । सत्कारेण च दानेन प्रादरेण श्रमेण च । प्रेमशुश्रूषासमीपवासेन स्वार्धासनप्रदानतः । वस्तुयोजनदानेन सुखोपकारकीर्त्तनात् । यत्कार्य्ये विनियुक्ता ये कार्य्याङ्कैरङ्कयेत्तु तान् । लोहजैस्ताम्रजै रैतिभवैर्जातरूपजैः । रौप्यैः रत्नजैर्वापि यथायोग्यैः स्वलाञ्छनैः । प्रतिष्ठानाय दूरात् तु वस्त्रैश्च मुकुटैरपि । वाद्यवाहनभेदैश्च भृत्यान् कुर्य्यात् पृथक् पृथक् । अविनिर्दिष्टं च यच्चिह्नं न दद्यात् कस्यचिन्नृपः" ।

४ अ० तत्र विशेष उक्तो यथा "कार्य्यं भृत्यवधिं देयं दत्तं भृत्यस्य लेखयेत् । कति दत्तं हि भृत्येभ्यो वेतनं पारितोषिकम् । तत्प्राप्तिपत्रं गृह्णीयाद्दद्याद्वेतनपत्रकम् । सैनिकाः शिक्षिता ये ये तेषु पूर्णा भृतिः स्मृता । व्यूहाभ्यासे नियुक्ता ये तेष्वर्द्धां भृतिमावहेत्" "स्वकार्य्यसाधका ये तु सुभृत्याः पोषयेत्तु तान् । लोभेनासेवनाद्भृत्याल्लोभतो भृतिमावहेत् । प्रभुत्वकान् सुखिनः सुभृत्या पालयेन्नृपः । वत्सराद्ध्ये कृते दद्यात् भृतिं षण्मासावधि तथा । दद्यादर्द्धं तस्य पुत्रे स्त्रियै पादमितां स्त्रियै । कृतराज्यस्य पुत्रादौ तद्गुणे पादकल्पिताम् । दद्याद्वा तद्राज्यतस्तु द्वात्रिंशांशं प्रकल्पयेत्"

भृतिभुज् त्रि० भृतं वेतनं भुङ्क्ते भुज-क्विप् । वेतनोपजीविनि कर्मकरे अमरः ।

भृत्य पुं० भृ-क्यप् तुक् च । १दासे २भरणीये त्रि० अमरः । भावे क्यप् ३भरणे स्त्री टाप् । "कुमारभृत्याकुशलैः" रघु । निन्द्यानिन्द्यभृत्यपरीक्षा शुक्रनीतिसारे २अ० उक्ता यथा "भृत्यं परीक्षयेन्नित्यं विश्वास्यं विश्वसेत् सदा । नैव जातिर्न च कुलं केवलं लक्षयेदपि । कर्मशीलगुणाः पूज्यास्तथा जातिकुले न हि । न जात्या न कुलेनैव श्रेष्ठत्वं प्रतिपद्यते । विवाहे भोजने नित्यं कुलजातिविवेचनम् । सत्यभाक् पुण्यसत्पथ्यवाभिजनवान् धनी । सुरूपश्च सुशीलश्च सुकर्मा च निरालसः । यथा स्वोत्माकार्य्यं स्वामिकार्य्यं ततोऽधिकम् । चतुर्गुणेन यत्नेन कायवाङ्मानसेन च । भक्त्येव दत्तो मृदुवाक् कार्य्यदक्ष शुचिर्दृढः । परोपकरणे दक्षो ह्यपकारपराङ्मुखः । सामान्याद्यादिव सत्यं पितरं मापि दर्शकः ।

अन्यायगामिनि वचायतनूपः शुभोधकः । नाचेमा तदुक्तिं कास्तिव तन्वानस्यापवादकः । अदीर्घसूत्रः सद्भावे स्वामिकार्ये चिरस्थिरः । न तद्भार्यासुतमित्रच्छिद्रदर्शी कदाचन । तद्दृष्टिपातदोषेषु भार्यापुत्रादिकेष्वपि । न याचते वर्द्धते न नाश्वसयति निन्दति । नेच्छत्यन्यापिवादं हि निस्पृहो मोदते सदा । तद्वृत्तवस्त्रभूषादिधारकस्तत्पुरोऽनिशम् । शान्तियुक्तमवी दान्तो दयालुः शूर एव हि । तद्कार्यस्य रक्षिता सुचको भक्तको वरः । विपरीतगुणैरेभिर्भृत्यो निन्द्य उच्यते । ये भृत्या हीनवृत्तयो ये दण्डेन प्रकर्षिताः । शठाश्च कातरा लुब्धाः समक्षं प्रियवादिनः । मत्ता व्यसनिनश्चार्त्ता उत्कोचेटापदेविनः । नास्तिका दाम्भिकाश्चैवाथवाचोऽभ्यसूयकाः । ये चापमानिता येऽवदाश्चैर्मर्माणि भेदिताः । रिपोर्मिलिताश्चैवाश्च पूर्ववैरानुबन्धिनः । चतुर्था याद्शिका धर्महीना नैते सुसेवकाः । सर्वेषतत्र कथितं युक्तकल्पतरुवचनम् ।

तत्परिचिते सर्वभृत्यलक्षणं यथा

"कल्याण पश्चिमे यामे उत्थायाशु विचिन्त्य च । कृत्वोत्सर्गं तु विण्मूत्रं हि कृत्वा च पादमार्जनम् । प्रातः स्नानं तु निर्वर्त्य यावत् वा द्दशमूर्त्तिकम् । गत्वा स्वकार्यमाचार्यं कार्याकार्यं विचिन्त्य च । विपक्षया विपन्नं तु दाःस्थ सम्यग् निरोधयेत् । निर्देयकाय विधाय तेभ्यश्च प्रबोधयेत् । तद्गताम् सभामध्ये राज्ञे दण्डधरं कथात् । निवेद्य तथतीः पश्चात् तेषां स्थानानि कल्पयेत् । ततो राजगृहं गत्वाऽऽसन्नो नत्वेव सन्निधिम् । नत्वा नृप यथान्यायं विष्णुरुवमिवापरम् । प्रविश्य सानुरागश्च चित्तमप समन्तत । भग्नुरक्षणे दृष्टिं कृत्वाऽन्यत्र स्थितिःस्थितेत् । कान्तिं दीप्तमिवाशीर्ष्वाजानसुपयिष्यितः । प्रीतिविशमव क्रुद्ध मधु प्राप्यधनेश्वरम् । यत्नेनोपचरेत् स्त्रियं नाक्रमश्चीति चिन्तयन् । समर्थयंश्च तत्पथ्य साधु भाषत भाषितम् । तद्वियोगेन वा ब्रूयादर्थं सुपरिनिश्चितम् । सुरासमन्वगोष्ठीषु विवादे वादिनां मतम् । विज्ञानन्नपि नो ब्रूयात् भर्त्तुः क्षिप्तोत्तरं वचः । सदाऽनुवृत्तवेशः स्यात् कृपाशुतस्तु प्राञ्जलिः । तद्गुणं श्रुतमतिः श्रुत्वा वस्त्रान्तरितसम्मुखः । तदाज्ञां धारयित्वादौ स्वकार्याण्यपि निवेदयेत् । नत्वाऽऽसीतासने मत्कृत्पार्श्वे सम्मुखासवा । उच्चैःप्रहसनं कासं ष्ठीवनं कुत्सनं तथा । जृम्भणं गात्रभङ्गं वा पर्वस्फोटञ्च वर्जयेत् । राज्ञादिष्टं तु यत् स्थानं तत्र तिष्ठेत् दाम्भितः । प्रतीपोचितमेधावी नवीनेष्वभिमानिताम् । आपत्सु मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च । अपृष्टोऽपि हितान्वेषी ब्रूयात् कल्याणभाषितम् । प्रियं तथ्यं च पथ्यञ्च वदेत् धर्मार्थकं वचः । समानशास्त्रं वा चापि तद्वितं बोधयेत् सदा । कीर्त्तिमन्यकथाश्च महेश्वीतिकरं तथा । दाता त्वं धार्मिकः शूरो नीतिमानसि भूपते ।। अनीतिकां तु भवान् वर्त्तते न कदाचन । ये ये भक्ता अनीत्या तान् तदग्रे कीर्त्तयेत् सदा । नृपेभ्यो ह्यधिकोऽसीति सर्वेभ्योऽपि विशेषयेत् । परार्थं देशकालज्ञो देशे काले च साधयेत् । परार्थेनाश्रय न स्वात्मना ब्रूयात् सदैव हि । न धर्षयेत् प्रकाशार्थं तमेतत्व नृप सदा । अपि स्वाभ्युदयाशीत पुत्रान् परिगत. बुधा । आत्मेवानर्थकल्पां हांस नेच्छेत पण्डित. । यत्कार्ये यो नियुक्तः स भूयात्तत्कार्यतत्परः । नान्याधिकारसम्बन्धे कार्यस्पृहयेत् केनचित् । न न्यूनं कल्पयेत् कस्य पूरयीत स्वयन्त्रितः । परोपकरणे भयत्राणकाङ्क्षितवरः सदा । करिष्यामीति तं कार्यं न कुर्यात् कालकल्पनम् । द्राक् कुर्यात् समर्पयेत् स्वामं दीर्घं न रचयेत् । गुह्यं कर्म च मन्त्रं च न भर्त्तुः सम्प्रकाशयेत् । विद्वेषं च विनाशं च मनसापि न चिन्तयेत् । राजा परममित्रोऽस्ति न कार्यं विरिचेदिति । स्त्रीभिस्तद्विंशिभिः पापैर्वैरिभूतैर्निराकृतैः । एकार्थचर्यं साहित्यं संसर्गञ्च विवर्जयेत् । वेशभाषानुकरणं न कुर्यात् पृथिवीपतेः । सम्पन्नोऽपि च मेधावी न च स्पर्द्धेत तद्गुणैः । रागापरागौ जानीयाद्भर्त्तुः कुशलकर्मकृत् । इङ्गिताकारचेष्टाभ्यस्तदभिप्रायतां तथा । त्यजेत् विरक्तं नृपतिं रक्ते वृत्तिं तु कारयेत् । विरक्तः कारयेन्नाशं विपक्षाभ्युदयं तथा । आशावर्द्धनकं (कामच्छेदम्) कृत्वा फलनाश करोति च । अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नोऽपि च निष्फलः । वाक्यञ्च समदं वक्ति हसित्वाद् करोति च । कथ्यते विरक्तस्यैव गुणसंकीर्त्तने कृते । दृष्टिं क्षिपत्यथान्यत्र क्रियमाणे च कर्मणि । विरक्तलक्षणं चेत्रत्कृत्यस्य कथय शुभे । रक्तः प्रवक्तो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् । कुशलादि यदि पृच्छेत् प्रदापयति चासनम् । विविक्तदर्शनं चास्य रक्-

योगं न सहते । सावेत पृष्टवदनः सुखा तद्विरमन्तरा । अप्रियाण्यपि चान्यानि तथ्यान्यभिमन्यते । उपायनं च गृह्णाति स्तोकं सम्पादयेत्तथा । कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा । इति रक्तस्य वै कर्म कर्त्तव्यं तस्य सेवनम् । तद्दत्तवस्त्रभूषादि चिह्नं संधारयेत् सदा । न्यूनाधिके स्वाधिकारे नित्योद्युक्तो भवेत् सदा । तदर्थां तत्कृतां वार्त्तां सुरुवाक्षापि कीर्त्तयेत् । चारसूचकदोषेण कुद्ध्यथा यदर्थे नृपः । मृदुवाक्यैर्नमाश्रित्य तथ्यं यत्नेन बोधयेत् । आपद्गतं स्वभर्त्तारं कदापि न परित्यजेत् । दशवारमथादिष्टं यत्स्वामं कुर्य्यादरेण तत् । तदिष्टं चिन्तयेन्नित्यं पाचकस्ताम्रथा न किम् । अप्रधानः प्रधानः स्यात्, काले चात्यन्तसेवनात् । प्रधानोऽप्यप्रधानः स्यात् सेवालस्यादिना यतः । नित्यं संसेवनरतो भृत्यो राज्ञः प्रियो भवेत् । स्वाधिकारकार्य्यं यत् द्राक् कुर्य्यात् सुधामा यतः । न कुर्य्यात् सहसा कार्य्यं नीच राजापि चोदयेत् । तत् कार्य्यकारकाभावे राज्ञः कार्य्यं सदैव हि । काले यदुचितं कर्त्तुं नीचमप्युत्तमोऽर्हति । यस्मिन् प्रीतो भवेद्राजा तदनिष्टं न चिन्तयेत् । न दर्शयेत् स्वाधिकारगौरवं तु कदाचन । परस्परं नाभ्यसूयुर्न भेदं प्राप्नुयुस्तथा । राज्ञा चाधिकृताः सन्तः स्वस्वाधिकारगुप्तये । अधिकारिगणो राजा सद्वृत्तौ यत्र तिष्ठतः । उभौ, तत्र स्थिरा लक्ष्मीर्विपुला सम्मुखीभवेत् । अन्याधिकारवृत्तं तु न ब्रूयाच्छ्रुतमप्युत । राजा न शृणुयादन्यवचनस्तु कदाचन । न बोधयन्ति च हितमहितं चाधिकारिणः । प्रच्छन्नवैरिणस्ते तु दासरूपसमाश्रिताः । हिताहितं न शृणोति राजा मन्त्रिमुखात्तु यः । स दस्यू राजरूपेण प्रजानां धनहारकः । सुपुष्टव्यवहारा ये राजपुत्राश्च मन्त्रिणः । विरज्यन्ति च तैः साकं ते तु प्रच्छन्नतस्कराः । माता अपि राजपत्न्यः नावमान्यास्तु मन्त्रिभिः । सदा सुमधुवाक्यैस्तु संबोध्यास्ते प्रयत्नतः । अपवादचरितं तेषां क्वचित् राज्ञे न दर्शयेत् । स्त्रीपुत्रयोर्हि वचनात् तयोर्निन्दा न चैव हि । राज्ञोऽवश्यतरं कार्य्यं प्राणसंशयितं च यत् । आज्ञापयाप्यतत्कार्य्यं कारिणे तत्तु निश्चितम् । इति विज्ञाप्य तत् कर्त्तुं प्रवर्त्तेत यथास्थित । प्राणानपि च संदद्यात्स्वामिकार्य्ये नृपस्य च । भृत्यकुटुम्बपुष्ट्यर्थं नान्यथा तु कदाचन । भृत्या धनहराः सर्वे शुक्रा प्राणहरो नृपः । युद्धादौ तु महाकार्य्ये भृत्यप्राणान् हरेन्नृपः । नान्यथा भृतिरूपेण भृत्यो राजधनं हरेत् । अन्यथा हरतस्तौ तु भवतश्च स्वनाशकौ । राजा च युवराजश्च मान्योऽमात्यादिकैः सदा । तन्न्यूनाधात्वेन च किं तन्न्यूनाधिकृतेन किम् । मन्त्रित्वस्य भृतको न्यूनः साहसिको मतः । न क्रीडयेद्राजसम क्रीडिते न विशेषयेत् । नावमान्या राजपत्नी कन्या स्नुषापि च मन्त्रिभिः । राजसम्बन्धिनः पूज्याः सुहृदश्च यथार्हतः । नृपाहूतस्त्वरं गच्छेत् त्यक्त्वा कार्य्यशतं महत् । मित्रायापि न वक्तव्यं राजकृत्यं सुमन्त्रितम् । भृतं विना राजद्रव्यमदत्तं नाभिलाषयेत् । राजाज्ञया विना नेच्छेत् कार्य्यं नाप्यस्थिरां भृतिम् । न हि हन्यात् द्रव्यलोभात् न कार्य्यं यस्य कस्यचित् । स्वस्तोपुत्रधनप्राणैः काले संरक्षयेन्नृपम् । उत्कोचं नैव गृह्णीयात् नान्यथा बोधयेन्नृपम् । अन्यथा दण्डश्च भूपं नित्यं प्रवदद्दण्डकम् । निरुद्धा बाधयेत् सत्यं एकान्ते राज्यगुप्तये । हितं राज्ञोऽहितं यल्लोकानां तत्र कारयेत् । नवीनकरशुल्काद्यैर्लोक उद्विजते ततः ।"

"भृत्यः कुर्य्यात् तु राजानं मित्रवत् सत्प्रियः पतेः । न छिन्द्यात् वचनं राज्ञो ह्यतथ्यं न प्रियं वदेत् । रहोगतश्च वक्तव्यमप्रियं यद्धितं भवेत् । न नियुक्तो हरेद्वित्तं नोपेक्षेत् तस्य मानकम् । राज्ञश्च न तथाकार्य्यं वेशभाषाविचेष्टितम् । अन्तःपुरचराध्यक्षो वैरभूतैर्निराकृते । सङ्गं न गच्छेत् भृत्यो राज्ञो गुह्यञ्च गोपयेत् । दर्शयेत् कौशलं किञ्चिन्नाधिकं च विशेषयेत् । राज्ञा स्वकृतावितं गुह्यं न तल्लोके प्रकाशयेत् । आज्ञाप्यमाने चान्यस्मिन् किङ्करोमीति वा वदेत् । वस्त्रं रत्नमलङ्कारं राज्ञा दत्तं च धारयेत् । नानिर्दिष्टो द्वारि विशेन्नाभोग्यभुवि राजवत् । जृम्भां निष्ठीवनं कासं कोपं पर्य्यङ्किकाश्रयम् । भृकुटीं वातमुद्गारं तत्समीपे विसर्जयेत् । स्वगुणाख्यापने युक्त्या परानेव नियोजयेत् । शाठ्यं लौल्यं सपैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रता तथा । चापल्यञ्च परित्याज्यं नित्यं राजानुजीविना । श्रुतेन विद्याशिल्पैश्च संयोज्यात्मानमात्मना । राजसेवां ततः कुर्य्याद् भूतये भूतिवर्द्धनः । नमस्कार्य्याः सदा चास्य पुत्रवल्लभमन्त्रिणः । सचिवैर्नास्य विश्वासो राजचित्तप्रियश्चरेत् । त्यजेद् विरक्तं रक्तात् तु वृत्तिमीहेत राजवित् । अपृष्टश्चात्र न ब्रूयात् कामं कुर्य्यात् तथा-

पदि। आसन्नो वाक्यसल्लापी रहस्ये न च सज्जते। कुशलादि परिप्रश्नं सम्प्रयच्छति चासनम्। तत्कथा श्रवणाद् हृष्टो ह्यप्रियाण्यपि मन्यते। अल्पं दत्तं प्रहृष्टः स्यात् स्मरेत् तत्तु कथान्तरे। रक्तस्य राज्ञः कर्त्तव्या सेवामन्यस्य वर्जयेत्" अग्निपु० २२१अ०।

ते च दशधा तेषां प्राधान्याप्राधान्ये च तत्रैव उक्ते यथा "पुरोधाः प्रथमं श्रेष्ठः सर्वेभ्यो राजराड्भवेत्। तदनु स्यात् प्रतिनिधिः प्रधानस्तदनन्तरम्। सचिवस्तु ततः प्रोक्तो मन्त्री तदनु चोच्यते। प्राड्विवाकस्ततः प्रोक्तः पण्डितस्तदनन्तरम्। सुमन्त्रस्तु ततः ख्यातो ह्यमात्यस्तु ततःपरम्। दूतस्ततः क्रमादेते पूर्वश्रेष्ठा यथा गुणाः"। तत्करणमुहूर्त्तादि मु०चि० उक्तं यथा

"क्षिप्रे मैत्रे चित्सितार्केज्यवारे सौम्ये लग्नेऽर्के कुजे वा खलाभे। योनौ मैत्र्यां राशिपोश्चापि मैत्र्या सेवा कार्य्या स्वामिनः सेवकेन" मु० चि०। "अथ सेवकस्य स्वामिसेवाया मुहूर्तं शार्दूलेनाह। क्षिप्रे मैत्रे इति। क्षिप्रे मैत्रे अश्विनीपुष्यहस्ताभिजिदनुराधामृगरेवतीचित्रानक्षत्रेषु, चित्सितार्केज्यवारे बुधशुक्रसूर्य्यगुरुवारे तथा सौम्यग्रहे लग्नस्थे सति अर्के वा अथ वा कुजे भौमे वा खलाभे दशमैकादशस्थे सति सेवकेन भक्तेन स्वामिनो राजादेः सेवा कार्य्या। राजादिदर्शनं प्रागुक्तं नैतन्नक्षत्रवारादौ क्रियाकल्पा सेवाऽस्मिन् मुहूर्ते कार्य्या तत्रापि स्वामिसेवकयोर्योनिमैत्र्यां सत्यां पुनः राशिपोः स्वामिसेवकयोर्यौ जन्मराशी तयोर्योऽधिपती तयोरपि मैत्र्यां प्रीतौ सत्यां कार्य्या उक्तञ्च श्रीपतिना"शुभे विलग्ने दशमायगे च रवौ कुजे वा स्ववशेन योने। विद्याद्युधाभ्यासरतेन कार्य्य समाश्रयः स्वामिनि सेवकेन"। कश्यपोऽपि "दशमैकादशे सूर्य्ये कुजे वा शुभलग्नके। विद्यायुधाभ्यासयुक्तसेवा, कर्मापि सिद्ध्यति"। राशिमैत्रीसाहित्यं तु "मध्वूरग श्वैणमिभेन्द्रसिंहमोतुश्वाखुसर्पं नकुलानरञ्च गोव्याघ्रनाखोत्तरमाहिषञ्च वैरं मृगाणां पशुयोश्चेति" वशिष्ठोक्तिमङ्गीकृत्य तल्लक्ष्मायत्वात्तत्प्रयुक्तं यच्छता योनिमैत्री राशिमैत्री च विवाहप्रकरणे अश्विन्यश्वपयोरिति "निमाशि द्युमणेरिति वक्ष्यते" पी० धा०। उपनयशब्दे १२५० पृ० दृश्यम्।

भृतिम त्रि० भरणाज्जातः भृ-क्ति-मप् च। भरणाज्जाते।

भृ(भ्र)मि पु० भ्रम-इन् पृषो० वा सम्प्रसारणम्। (घूर्णी) १वायुभेदे २भ्रमणे च। "भ्रमि भ्रमभ्रमिकारितागुणः" नैषधम्।

भृम्यश्व पु० भ्रमय अश्वाः यस्य। ऋषिभेदे तस्य पुत्रः अण्। भार्म्यश्व तदपत्ये ऋग्वे नि० ६।४।

भृश अध पतने दि०पर०अक०सेट्। भृश्यति इरित् अभृशत् अभर्शीत् बभर्श। उदित्त्वा वेट्।

भृश न० भृश क। १अतिशये २तद्वति त्रि०। ततो भृशादि० च्व्यर्थे भवतो क्यङ् भृशायते। [शब्दरत्ना०।

भृशम् अव्य०मान्तमव्ययम् भृश-बा० अम्। १उत्कर्षे २शोभने

भृशादि पु० च्व्यर्थे भवतो क्यङ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा

"भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस् उन्मनस् रहस् रोहत् रेहत् संश्चत् तृपत् शश्वत् भ्रमत् वेहत् शुचिस् शुचिवर्चस् अन्तर् वर्चस् ओजस् सुरजस् अरजस् एते भृशादयः। आकृतिगणोऽयं तेन श्यामायते इत्यादि सि० कौ०। एवं घूर्णायते "घूर्णायमानेषवम्" घूर्णायमानशब्दे दर्शितम्

भृमद् स्त्री इमद्+पृषो०। पामायां शब्दरत्ना०। तत्र इमदु इत्येव पाठः भृमदिति अपपाठः।

भृष्ट त्रि० भ्रस्ज-क्त। जलोपसेकं विना वालुकाग्निसंयोगाभ्यां पक्वे हेम०। "सुगन्धि कफहा रुच्यः पित्तघ्नो भृष्टतण्डुलः" राजनि०।

भृष्टयव पु० कर्म०। धानाशब्दार्थे अमर०।

भृष्टान्न न० कर्म०। जलोपसेकेन भृष्टे तण्डुले (छड़ि)शब्दच०

भृष्टि स्त्री भ्रस्ज–भावे क्तिन्।१भर्जने २शून्यवाटिकायां मेदि०

भॄ भर्जने भर्त्सने भरणे च क्र्यादि०प्वा०पर०सक०सेट्। भृणाति अभारीत् बभार बभरतु।

भेक पुंस्त्री०भी-कन् तस्य नेत्वम्। (ब्याङ)१जन्तुभेदे अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। "तेजःशुद्धोबलकरः भ्रमदाहमेहहरः। स्थापकुष्ठादिनाशी भेकस्तु परिकीर्त्तित" राजनि०।२मेघे मेदि०३मण्डूकपर्ण्यां स्त्री ङीप् अमरः

भेकट पु० भेक इव टलति टल-ड। मत्स्यभेदे हिरूपकोष०।

भेकनि(लि) पु० (भाङन) मत्स्यभेदे राजव०।

भेकपर्णी स्त्री भेक इव पर्णमस्याः ङीप्। मण्डूकपर्ण्याम्

भेकभुज् पु० भेकं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। सर्पे त्रिका०।

भेकासन न०रुद्रयामलोक्ते पूजाङ्गे आसनभेदे तल्लक्षणं यथा "भेकनामासनं योग निरायच्छति च सत्यम्। निधाय पादयुगलं स्कन्धे बाहू पदोपरि। ध्यायेदिष्टपदं श्रीमान्

शासनस्थः सुखाञ्च तत्। यदि मर्त्याङ्कसत्तोत्थ गगने खेचरासनम्। महाभेकासनं प्रोक्तं सर्वसिद्धिप्रदायकम्। महाविद्यामहामन्त्रं प्राप्नोति जपतीह यः”।

भेकुरि स्त्री अप्सरोरूपे नक्षत्रे “सुषुम्णः सूर्य्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम” यजु॰ १८।४० “तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राणि नाम अप्सरसः कीदृश्यः भेकुरयः भा कान्तिं कुर्वन्तीति भेकुरयः पृषोदरादित्वात्साधु” “चन्द्रमाह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम भेकुरयो नामेति भेकुरयोह नामैते भा हि नक्षत्राणि कुर्वन्तीति” शत॰ब्रा॰ ९।४।१।९। [स्त्रियां ङीप्।

भेड पुस्त्री॰ भी-ड तस्य नेत्त्वम्। मेषे (भेड़ा) हेमच॰

भेड्र पुंस्त्री॰ भेड+पृषो॰। मेषे त्रिका॰ स्त्रियां ङीष्।

भेद पु॰ भिद-घञ्। १पृथक्करणे २अन्यतो विश्लेषे राज्ञामुपायभेदे विपक्षशासनार्थं ३तत्पक्षीयामात्यादिभेदने ४न्यायमतोक्ते अन्योऽन्याभावे च यथा घटात् पटस्य भेदः (तादात्म्येनाभावः) उपायभेदभेदप्रकारो यथा “परस्परन्तु ये द्विष्टाः क्रुद्धभीतावमानिताः। तेषां भेदं प्रयुञ्जीत परमं दर्शयेत् भयम्। आत्मीयान् दर्शयेदाशां येन दोषेण बिभ्यति। परास्तेनैव ते भेद्या रक्ष्यो वै ज्ञातिभेदकः। सामन्तकोपो बाह्यस्तु मन्त्र्यमात्यात्मजादिकः। अन्तःकोपश्चोपशाम्यं कुर्वन् शत्रोस्तं जयेत्” अग्निपु॰२२५ अ॰। ५द्वैधे ६विदारणे मेदि॰। ७विरेके वैद्यकम्।

भेदक त्रि॰ भिद-ण्वुल्। १रेचके २विदारके ३भेदकारके ४विशेषणे च। “श्वेतारावाद्यैर्द्विशेषत्वं यादृशे प्रस्तुत पदैः। गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः” अमर

भेदन त्रि॰भेदयति भिद-णिच्-ल्यु। १विरेचने २विश्लेषणे च ३हिङ्गौ न॰४शूकरे ५अम्लवेतसे च पु॰ राजनि॰। भिद-भावे ल्युट्। ६विदारणे ७द्वैधीकरणे न॰।

भेदित त्रि॰ भिद-णिच्-क्त। १विदारिते भिन्ने च ‘आद्यं हृदये, शीर्षे वषट् वौषट् च मध्यमे। स एव भेदितो मन्त्रः सर्वशास्त्रविवर्जितः” तन्त्रसारोक्ते २मन्त्रभेदे पु॰।

भेदिन् त्रि॰ भिद-णिनि। १भेदकारके स्त्रियां ङीप्। २अम्लवेतसे पु॰ राजनि॰।

भेदुर न॰ भिदुर+पृषो॰। वज्रे द्विरूपकोषः।

भेद्य त्रि॰ भिद-ण्यत्। १शस्त्रादिना विदार्य्ये २विशेष्ये च। “विशेष्यं भेद्यगामि यत्” अमरः। भेद्यरोगप्रतिषेधश्च सुश्रुते उक्तो यथा

“अथातो भेद्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः। स्वेदयित्वा विसर्पन्ति छिद्रमस्य निराश्रयम्। पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत्। कासीसमागधीपुष्पनैपाल्यैलायुगेन तु। ततः क्षौद्रं घृत दत्त्वा सम्यगेवमुपाचरेत्। रोचनाक्षारतुल्यानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च। प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने च गण इष्यते। महत्यपि च युञ्जीत क्षाराग्निविधिकोविदः। स्विन्नां भिन्नां विनिर्म्मृद्य भिषगञ्जननामिकाम्। शिलैलानतसिन्धूत्थैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत्। रसाञ्जनमधुभ्यां वा भिन्नां वा शस्त्रकर्मवित्। प्रतिसार्य्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः। सम्यक्स्विन्ने कृमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात् प्रतिसारणम्। त्रिफलातुल्यकासीससैन्धवैस्तु रसक्रियाम्। भित्त्वोपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः। लेखयेन्मण्डलाग्रेण समन्तात् प्रोञ्छयेदपि। सशोफं पत्रभङ्गैश्च स्वेदयित्वा यथासुखम्। आपाकाद्विधिनोक्तेन पक्वं भेद्यानुपाचरेत्। सर्वेष्वेतेषु विहितं विधानं स्नेहपूर्वकम्। सम्यक् प्रयतो भूत्वा कुर्वीत व्रणरोपणम्”।

भेर पु॰ भी-रन्। पटहे शब्दच॰। उज्ज्वलदत्तेन गौरा॰ ङीष् भेरीत्येवमुक्ता भेरी दुन्दुभिरित्युक्तम्।

भेरि(री) स्त्री भी-क्रिन् बहु॰ नि॰ वा ङीष्। १ढक्कायाम्। २पटहे “रवः प्रगल्भाहतभेरिसम्भवः” कुमारः उज्ज्वलदत्तः। “ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च” गीता।

भेरीस्वनमहास्वना स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा॰श॰४७अ॰

भेरुण्ड न॰ १गर्भधारणे शब्दर॰ २भयानके त्रि॰ ३देवताभेदे कालिपु॰ “महाविश्वेश्वरी श्वेता भेरुण्डा कुलसुन्दरी” तत्सहस्रनाम। ४पक्षिणीभेदे स्त्री मेदि॰

भेल त्रि॰ भी-र रस्य लः। १पुरे २भीरुके ३निर्बुद्धौ ४मुनिभेदे विश्वः। ५चञ्चले शब्दर॰। स्वार्थे क। भेलक प्लवे उडुपे (भेला) शब्दर॰।

भेष भये भ्वा॰उभ॰अक॰सेट्। भेषति ते अभेषीत् अभेषिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अबिभेषत् त।

भेषज न॰ भेष-घञ् भेषं रोगभयं जयति जि ड। १औषधे। स्वार्थे ष्यञ्। भैषज्य तत्रार्थे भेषजसेवनकालादि भावप्र॰ उक्तं यथा

“अथ भेषजभक्षणसमयः” “भैषज्यमभ्यवहरेत् प्रभाते प्रायशो बुधः। कषायास्तु विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः। ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम्। किञ्चित् सूर्योदये जाते तथा दिवसभोजने। सायन्तने

भोजने च मुहुश्चापि तथा निशि। तत्र प्रथमकालः "प्राय पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः। लेखनार्थे च भैषज्यं प्रभातेऽनन्नमाहरेत्"। अथ द्वितीयकालः "भैषज्यं विगुणे पाने भोजनाग्रे प्रशस्यते। अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्रं रुचिरमाहरेत्। समानवाते विगुणे मन्देऽग्नावग्निदीपनम्। दद्याद्भोजनमध्ये च भैषज्यं कुशलो भिषक्। व्यानकोपे तु भैषज्यं भोजनान्ते समाहरेत्। हिक्काक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात्"। अथ तृतीयकालः "उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि। ग्रासग्रासान्तरे देयं भैषज्यं सान्ध्यभोजने। प्राणे प्रदुष्टे सान्ध्यस्य भुक्तस्यान्ते प्रदीयते। औषधं प्रायशो धीरैः कालोऽयं स्यात् तृतीयकः"। अथ चतुर्थकालः "मुहुर्मुहुश्च तृट्छर्दिहिक्काश्वासगरेषु च। सान्नञ्च भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः"। अथ पञ्चमकालः "ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु लेखने बृंहणे तथा। पाचने शमने देयमनन्नं भेषजं निशि" इति पञ्चमकालः। निरन्नस्य भेषजस्य गुणमाह "वीर्य्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात्तदामयमसंशयमाशु चैव। तद्बालवृद्धयुवतीमृदवश्च पीतम् ग्लानिं परां नयति चाशु बलक्षयञ्च"। सान्नस्य भेषजस्य गुणमाह "शीघ्रं विपाकमुपयाति बलेन हिंस्यादन्नावृतञ्च न मुखेन निरेति। एतद्धि तत्स्थविरबालकृशाङ्गनास्य प्राग्भोजनाद्घटयितं किल तच्च तद्वत्" तद्वत् अन्नावृतमत् भेषजमिति शेषः। "औषधशेषे भुक्तं भोजनशेषे यदौषधं पीतम्। न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च"। पीतमित्युपलक्षणं लीढादिकस्य। "अनुलोमोऽनिलस्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णासुमनस्कता। लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृति। क्लमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजः। अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृति"। अथ भेषजभक्षणविधिमाह चरकः "देवान् गुरूंस्तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च। आशिषस्तेभ्य आदाय श्रद्धया भेषजं भजेत्। रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा। सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते। ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः। ऋषयश्चौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु ते। औषधं हेमरजतमुद्राजनपरिस्थिताम्। पिबेदाननजस्थाने प्राङ्मुखः नैऋतः। विश्रान्तस्तूपविश्याथ पीत्वा पात्रमधोमुखम्। निधायाचम्य संविश्य नाम्बुनाद्युपयोजयेत्।"

रजसे दग्धे च निघण्टुः। ४भिषजि पु० "निघोष्य भेषजं भिषक्" विष्णुस०। तद्भक्षणविहितनक्षत्रादिकं ज्यो० त० उक्तं यथा

"विष्णुधर्मोत्तरे। हरिं गोद्विजचन्द्रार्कसुराग्नीन् प्रतिपूज्य च। इत्येतन् मन्त्रमेमं पुण्यं विद्वान् भेषजमारभेत्। ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्राभूचन्द्रार्कानिलानलाः। ऋषयश्चौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु ते। रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा। सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते। अयमर्थस्तु ते इत्यत्र मे इति वदेत्। अशिरोगेण स्वयं भक्षणेऽपि पठेत्। "द्व्यङ्गोदये गुरुबुधेन्दुसितेषु तेषां वारे रवेश्च सुविधौ सुतिथौ सुयोगे। भैष्यपक्षगविशाखशिवेतरेषु जन्मर्क्षवर्जितेष्वगदः शुभाय"। "औषधकरणं चित्रायुगे विधियुगे मित्रयुगे लघुषु वारुणविष्णौ। वस्तिविरेचनमेधाः शुभदिनतिथिचन्द्रलग्नेषु"। वस्तिश्चर्मपुट विरेचन विरेकः। मेधोन्नपादिरेव। 'पौष्णाश्विनीद्विषयकसमेन्द्रपुष्यादिहस्तादितीन्दुहरिमूलहतायमैत्रे, चित्रान्वितैर्भगुरुबुधेन्दुरवीज्यवारे भैषज्यपानमचिरादपहन्ति रोगान्। रत्नमालायाम् द्यूनगतनिधनव्ययशुद्धौ सद्गुण्टकेषु निरतां वनवत्सु। आयुषश्च हितकारिणि योगे कीर्तिता नियतमौषधसेवा। द्यूनादिषु पापयोगेक्षणशून्येषु। आयुष्मानित्यादिशुभयोगे। भीमपराक्रमे "भैषज्यपाने गुरुसोमशुक्राः शुभं दिनञ्च दिवसोरवेश्च। तिथावरिक्ते करणे च शस्ते योगे च लग्ने द्विशरीरसंज्ञे"। तत्रैव "रोहिणी चानुराधा च शस्तमौषधभक्षणे" इति वचनाद्रोहिण्यामपि। "भैषज्य सल्लघु मृदुचरे मूलभे द्व्यङ्गलग्ने शुक्रेऽप्यीज्ये विदि च दिवसे चापि तेषां रवेश्च। शुद्धे रिपफद्यूनमृतिगृहे सन्निधौ नौजनेऽभे" मु० चि०। "लघुमृदुचरे अश्विनीपुष्यहस्तचित्रामृगाहुराधारेवतीश्रवणधनिष्ठाशततारकस्वातीपुनर्वसुभेषु मूले च भैषज्यम औषध० प्रारब्धं भक्षितं वा सत् शुभफलदं भवतीत्यर्थः तदाचाह श्रीपतिः "पौष्णद्वये चादितिभद्वये च हस्तत्रये च श्रवणत्रये च। मैत्रे च मूले च मृगे च शस्तं भैषज्यकर्म प्रवदन्ति सन्तः"। नपितोऽपि कृत्तलये चाश्विनपौष्णभेषु मित्रेन्दुमूलेषु च सूर्यवारे। भैषज्यमुक्तं शुभवासरेऽपि"। अथ द्व्यङ्गलग्ने द्विस्वभावराशिषु मिथुनकन्याधनुर्मीनेषु सत्सु शुक्रे ईज्ये विदि च

शुक्रचन्द्रवृहस्पतिवुधेषु हिबुकायलग्नस्थेषु सत्सु च पुनर्स्तेषां शुक्रसोमवुधानां रवेश्च दिवसे वारे तिथौ रिक्तामारहिते दिने भैषज्यं सत्। उक्तञ्च दीपिकायाम् "इन्दूदये शुभवुधेन्दुक्षितेषु तेषां वारे रवेश्च सुविधौ सुतिथौ सुयोगे"। अथ रिपुफटुन-ऋ तिरकेऽप्यनात् द्वादशसप्ताष्टमकेन्द्रेषु शुभेषु शुभपाप-रहितेषु सत्सु भैषज्यं सत् तत्र वर्षफलमन्त्रादिना सत्रायुर्हायियोगे औषधसेवनं हितमित्ययं विशेषो ध्येयः। तदुक्तं श्रीपतिना "क्षुनमलं निधनव्ययशुद्धौ सद्यपहेषु नितरां बलवत्सु। आयुषश्च हितकारियोगे कीर्त्तिता नियतमौषधसेवा"। कश्यपोऽपि "षट् सप्ताष्टान्त्यशुद्धौ च बलिनः शुभखेचराः। आयुर्दाय करे योगे कर्त्तव्या ह्यौषधक्रियेति"। अथ जन्मभे जन्म नक्षत्रे नो भैषज्यं सत् तदुक्तं दीपिकायां "जन्मनक्षत्र-गचन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु। क्षौरभैषज्यवादाध्वकर्त्त-नेषु च वर्जयेत्।" पी० धा०।

भैषजाङ्ग न० ६त०। औषधस्य अनुपेये वस्तुनि शब्दच०।

भैक्ष न० भिक्षैव तत्समूहो वा अण्। १भिक्षायां २भिक्षासमूहे च। भिक्षायां भवः तत्प्रतिपाद्यग्रन्थव्याख्या वा ऋगयना० अण्। ३भिक्षाभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। ४तत्प्रतिपादक-ग्रन्थव्याख्याने च। "भिक्षाशनमनुष्ठानात् प्राक् केनाप्य निमन्त्रितम्। अयाचितं तु तद्भैक्षं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत्" उशनाः। [२।१०८

भैक्षचर्या स्त्री चर-भावे क्यप् ६त०। भिक्षाचरणे मनुः

भैक्षजीविका स्त्री ३त०। भिक्षया जीवने त्रि०।

भैक्षुक न० भिक्षूणां समूहः खण्डिका० अञ्। भिक्षु समूहे। [याज्ञवल्क्यो० ष्यम्। २भिक्षायाम्।

भैक्ष्य न० भिक्षाणां समूहः ष्यञ्। १भिक्षासमूहे। भिक्षैव

भैदिक त्रि० भेदं नित्यमर्हति छेदा० ठञ्। नित्यभेदनार्हे

भैम त्रि० भीमस्य अपत्यमिदम् अण्। १भीमस्यापत्यमात्रे स्त्रियां ङीप्। सा च २नलपत्न्यां दमयन्त्याम्। भीमेनोपासिता अण् ङीप्। ३माघशुक्लैकादश्याम्। एका०त०विष्णुधर्मोत्तरे "अनयोर्वै शशधरे माघे मासि प्रजायते। एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः। द्वादश्यां वटतिला-चारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते। तिलस्नायी तिलोद्वर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी। तिलस्य दाता भोक्ता च षट्-तिलो नावसीदति"। मत्स्यपुराणे "माघाष्टम्यां चतु-र्दश्यां द्वादशीमथ भारत!। अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्तदुपोषितुम्। तत्र पुण्यामिमां भीमतिथिं पापप्रणाशिनीम्। उपोष्य विधिनानेन गच्छेद्विष्णोः परं पदम्। भीमतिथि भैमीत्वेन ख्यातामेकादशीम्" रघु०

भैमगव पु० गोत्रभेदे "हरितकुत्सपिङ्गशवतर्द्दमभैमगवाभाया-श्विरसाम्बरीषयौवनाश्वेति" आश्व० श्रौ० १२।१२।२

भैमरथ पु० भीमरथमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः। भीमरथाधि-कारेण कृते ग्रन्थे

भैमसेन्य पु० भीमसेनस्यापत्यम् कुर्वादित्वात् अपि प्राप्ते वार्त्ति० ञ्य। भीमसेनापत्ये वा० इञ्। भैमसेनि तत्रार्थे

भैमायन पुंस्त्री० भीमस्यापत्यं युवा इञन्तात् फक्। भीमस्य यून्यपत्ये।

भैरव पु० भीरोरिदम् अण्। १भये २तद्वति त्रि० अमरः। नाट्यादिप्रसिद्धे ३भयानके रसे। ४भयसाधने त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीप्। ५शङ्करे ६तदंशतारतद्गणभेदे शब्दर० ७नदभेदे च पु० हेमच०। ८शिवपत्न्यां स्त्री ङीप्। भैरवभेदानामुत्पत्तिर्वामनपु० १७ अ० यथा "दैत्याधिपः समुत्पत्य हरोरसि गदां क्षिपत्। संस्थि-तस्तु महायोगी सर्वाधारः प्रजापतिः। गदापातक्षताऽ-सृङ्रि चतुर्धाऽस्रगथापतत्। पूर्वधारासमुद्भूतो भैरवो-ऽग्निसमप्रभः। विद्याराजेति विख्यातः पद्ममालाविभूषितः। तथा दक्षिणधारोत्थो भैरवः प्रेतमास्थितः। कामराजेति विख्यातः कृष्णाञ्जनसमप्रभः। नागराजेति विख्यातश्चक्रमालाविभूषितः। अतजाद्रुधिराज्जातो भैरवः शूलभूषितः। स्वच्छन्दराजेति ख्यात इन्द्रा-युधसमप्रभः। भूमिष्ठाद्रुधिराज्जातो भैरवः फणभूषितः। ख्यातो लम्बितराजेति शोभाञ्जनसमप्रभः। ततो मूर्द्धेश्वराजेति भैरवः अतजादयः। उपराजो बभूवाथ अतजाद्भैरवोऽपरः। एवं हि सप्तरूपोऽसौ कथ्यते भैरवो मुने!। विघ्नराजोऽष्टमः प्रोक्तो भैरवाष्टकमुच्यते।" शारदीयदुर्गापूजायां तस्याष्टौ भैरवा यथोक्तं ब्रह्मवै० प्र०ख०६१अ०। "आदौ महाभैरवश्च संहारभैरवस्तथा। असिताङ्गभैरवश्च रुरुभैरवमेव च। ततः कालभैरवश्च क्रोधभैरवमेव च। ताम्रचूडं चन्द्रचूडम् अन्ते च भैरवद्वयम्। एतान् सपूज्य मध्ये च नव शक्तीश्च पूज-येत्।" काशीपूजादौ पूजनीया भैरवाश्च तन्त्रसारोक्ता यथा "असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्तसंज्ञकः। कपाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्टमः स्मृतः"। ९शिवगणा-धिपभेदे कालि०पु० ४४ अ० यथा "नन्दी भृङ्गी

महाकालो वेतालो भैरवस्तथा । अङ्गं भूत्वा महेशस्य शीतभीतास्तपोधनाः । येनांशेनशरीरेण प्रापिरे तपसोवलात् । गणानामाधिपत्यन्तु ते जानन्ति हरं परम् ।” शिवायकरवीरभूपचन्द्रशेखरस्य पार्वत्यंश तारावतीगर्भजाते १०वेतालसोदरे च यथोक्तं कालिपु०४५अ०। “प्रविवेश ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ । महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं समुपस्थितः । कामावसाने तस्यान्तु सद्योजातं सुतद्वयम् । अभवत् पश्चाद्दृष्ट ! तथा शाखामृगाननम् । ततस्तयोर्नाम चक्रे नारदवचनान्नृपः । ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् भीरोः पुत्रो भयङ्करः । वेतालसदृशः कृष्णो वेतालोऽभूत्तथाऽपरः” । अपि च “योऽसौ भृङ्गी हरसुतो महाकालोऽपि भूपतः । तावेव गौरी शापेन सम्भूय नरयोनिजौ । वेतालभैरवौ जातौ पृथिव्यां कपिवेशतनि । यथा भृङ्गिमहाकालावुत्पन्नौ प्राक् तथा शृणु । योऽसौ महाभैरवाख्यः सकायः शरभो हरः । भैरवः पृथगेवाय गणाध्यक्षो हरात्मजः ।” देवीभेदेषु शिवरूपभैरवभेदाश्च तोडलतन्त्रे १पटले उक्ता यथा “शिव उवाच । शृणु चार्वङ्गि ! शुभगे । कालिकायाश्च भैरवम् । महाकालं दक्षिणाया दक्षभागे प्रपूजयेत् । महाकालेन वै सार्द्धं दक्षिणा रमते सदा । तारायाः दक्षिणे भागे अक्षोभ्यं परिपूजयेत् । समुद्रमथने देवि ! कालकूटं समुत्थितम् । सर्वे देवाः सदाराश्च महाक्षोभमवाप्नुयुः । क्षोभादिरहितं यस्माच्च पीतं हालाहलं विषम् । अतएव महेशानि ! अक्षोभ्य परिकीर्त्तित । तेन सार्द्धं महामाया तारिणी रमते सदा । महात्रिपुरसुन्दर्य्याः दक्षिणे पूजयेत् शिवम् । पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रञ्च प्रतिवक्त्रे सुरेश्वरि ! । तेन सार्द्धं महादेवी सदा कामकुतूहला । अतएव महेशानि ! पञ्चमीति प्रकीर्त्तिता । श्रीमद्भुवनसुन्दर्य्याः दक्षिणे त्र्यम्बकं यजेत् । स्वर्गे मर्त्ये च पाताले या आद्या भुवनेश्वरी । एतया रमते तेन त्र्यम्बकस्तेन कथ्यते । सर्वशक्तिश्च समाख्यातः सर्वतन्त्रे प्रपूजितः । भैरव्या दक्षिणे भागे दक्षिणामूर्त्तिसंज्ञकम् । पूजयेत् परयत्नेन पञ्चवक्त्रं तमेव हि । छिन्नमस्तादक्षिणांशे कबन्धं पूजयेत् शिवम् । कबन्धपूजनाद्देवि ! सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् । धूमावती महाविद्या विधवा रूपधारिणी । बगलाया दक्षभागे एकवक्त्रं प्रपूजयेत् । महारुद्रेति विख्यात जगत्संहारकारकम् । मातङ्गीदक्षिणांशे च मतङ्गं पूजयेत् शिवम् । तमेव दक्षिणामूर्त्तिं जगदानन्दकारकम् । कमलाया दक्षिणांशे विष्णुरूपं सदाशिवम् । पूजयेत् परमेशानि ! स सिद्धो नात्र संशयः । पूजयेदन्नपूर्णाया दक्षिणांशे च—रूपकम् । महामोक्षप्रदं देव दशवक्त्रं महेश्वरम् । दुर्गाया दक्षिणे देशे नारदं परिपूजयेत् । नकारः सृष्टिकर्त्ता च दकारः पालकः सदा । रेफसंहाररूपत्वान्नारदः परिकीर्त्तित । अन्याश्च सर्वविद्याश्च ऋषिर्यः परिकीर्त्तितः । स एव तस्या भर्त्ता च दक्षभागे तु पूज्यते” । ११रागभेदे स च महादेवस्वरूपः । धैवतनिषादषड्जगान्धारमध्यमऋषभपञ्चस्वरमिलितैर्गेय । अस्य स्थान धैवतस्वर शरदृतौ प्रातर्गेयता । मतान्तरे अस्य रागिण्यः पञ्च । भैरवी वैराटी मधुमाधवी सिन्धवी बङ्गाली चेति” कल्लिनाथमते भैरवी गुर्जरी भाषा विलावली कर्णाटी बतसा बङ्गहंसी चेति षट् । भरतमते मधुमाधवी ललिता वरारी बहाडुली भैरवी चेति अन्यविधा पञ्च सङ्गी० दा० दर्पणः । १२महाविद्यामूर्त्तिभेदे स्त्री ङीप् सा च पञ्चदशविधा तन्त्रसारे उक्ता यथा

१त्रिपुरभैरवी २सम्पत्प्रदा भैरवी ३कौलेशभैरवी ४भयविध्वंसिनी भैरवी ५सकलसिद्धिदा भैरवी ६चैतन्यभैरवी ७कामेश्वरी भैरवी ८षट्कूटा भैरवी ९नित्या भैरवी १०रुद्रभैरवी ११भुवनेश्वरी भैरवी १२सकलेश्वरी भैरवी १३त्रिपुरबालाभैरवी १४नवकूटा बालाभैरवी १५अन्नपूर्णेश्वरीभैरवी च एतासां मन्त्रध्यानादिकं क्रमेण तत्र द्रष्टव्यम् । १३तारिणीशक्तियोगिनीभेदे च “महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च । घोरा सा भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी । अष्टमी भैरवी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्”तन्त्रसा० । तत्र शिवस्य पत्न्याः “कालीतन्त्रादौ “भैरव्युवाच “कालीपूजा श्रुता नाथ” कालीस्तवश्च १४भैरवरागस्य पत्नीरूपरागिणीभेदे स्त्री “भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा । बङ्गाली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वल्लभा ”सङ्गीतसा० । मतान्तरे १५मालवरागस्य पत्नीभेदे “धानसी मानसी चैव रामकीरी च विश्रुता । सावेरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमा.” । तस्या गानकालः पूर्वोक्तः । “विभाषा ललिता चैव कामोदा पटमञ्जरी । रामकीरी रामकेली वेला सारी च गुर्जरी । देशकारी च सुभगा पञ्चमी च गडारुली । भैरवी चाथ

कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च । एता पूर्वाह्णकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः” सङ्गीतदा० । १५नागभेदे पु० भा० आ० ५७ अ० ।

भैरवीचक्र न० भैरव्याः पूजनार्थं चक्रम् । देवीपूजार्थं कुलाचारवतां चक्राकारसमूहे तद्विधिर्यथा उत्पत्तितन्त्रे “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रकुर्य्याच्च दिने दिने । कुलवारे कुलर्क्षे च तिथौ चन्द्रनके तथा । भैरव्याः कल्पितं चक्रं संस्थाप्य पूर्ववत् प्रिये । सुरायाः शोधनं कुर्य्याद् यथावत् परमेश्वरि ! । प्रवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजोत्तमाः । निवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक्” ।

भैषज न० भेषजमेव स्वार्थे अण् । १औषधे २लावकपक्षिणि जटा० भिषजो गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । भैषज्य तस्य छात्राः कण्वा० अण् यलोपः । ३भिषजो गोत्रापत्यच्छात्रेषु व० व० ।

भैषज्य न० भिषजः कर्म भेषज-स्वार्थे वा ष्यञ् । १औषधे भिषजोऽपत्यं गर्गा० यञ् । २भिषजोऽपत्ये पुंस्त्री० ।

भैष्णज पु० ब० व० भिष्णजो गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् तस्य छात्राः कण्वा० अण् यलोपः । भिष्णगगोत्रापत्यच्छात्रेषु ।

भैष्णज्य पुंस्त्री० भिष्णजो गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । तद्गोत्रापत्ये

भैष्मकी स्त्री भीष्मकस्य अपत्यम् इञ् ङीप् । भीष्मकनृपकन्यायां रुक्मिण्याम् हरिवं० १२० अ० ।

भोक्तृ त्रि० भुज-भोजने अवने च तृच् । १भोजनकर्त्तरि २भोगकर्त्तरि च ३त्रायकर्त्तरि हेमच० । स्त्रियां ङीप् । ४विष्णौ पु० “भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता” विष्णुस० ।

भोग पु० भुज-भावकर्मादौ घञ् । १सुखे २दुःखे ३सुखदुःखाद्यनुभवे ४स्त्र्यादीनां भाटके ५भाटकमात्रे च ६सर्पदेहे ७तत्फणायाञ्च अमर० । ८धने ९पालने १०भोजने च मेदि० ११देहे १२सर्पे १३माने च शब्दरत्ना० । १४रव्यादीनां राशिगतिकाले “अतीतानागतो भोगो नाड्यः पञ्चदश स्मृताः” तिथित० । १५भूम्यादीनां फलभुक्तौ भुक्तिशब्दे दृश्यम् । १६विभवभेदे “कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता सदा । भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मुक्तिरेव च” ब्रह्मवै० प्र० ख० २३अ० ।

भोगक त्रि० भोग+संज्ञायां कन् । भोगकाशीने ततः विदा० अपत्ये अञ् । भौगक तदपत्ये पुंस्त्री० ।

भोगगृह न० भोगार्थं गृहम् । वासगृहे हेमच० ।

भोगदेह पु० भुज्यते सुखदुःखादिकमत्र भुज-आधारे घञ् कर्म० । सुखपापफलभोगार्थे देहे “प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते” शु० त० । २भोगसाधने देहे स च लिङ्गशरीरात्मकः तस्यैव भोगसाधनत्वात् “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्” वेदान्तिन० । सांख्यमते पञ्चप्राणस्थाने पञ्चभूतमात्रा इति भेदः । स्थूलदेहस्य भोगावच्छेदकत्वात् उपचारात् तथात्वमिति बोध्यम् । तद्वृत्तिर्यथा “शृणु देहविवरणं कथयामि यथागमम् । पृथिवी वायुराकाशस्तेजस्तोयमिति स्फुटम् । देहिनां देहबीजञ्च स्रष्टुः सृष्टिविधौ परम् । पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्म्मितो भवेत् । स कृत्रिमो नश्वरश्च भस्मसाच्च भवेदिह । वृद्धाङ्गुष्ठप्रमाणश्च यो जीवः पुरुषः कृतः । बिभर्त्ति सूक्ष्मदेहन्तं तद्रूपं भोगहेतवे । स देहो न भवेद्भस्म ज्वलदग्नौ यमालये । जले न नष्टो देहो वा प्रहारे सुचिरे कृते । न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा । तप्तद्रवे तप्तलोहे तप्तपाषाण एव च । प्रतप्तप्रतिमाश्लेषेऽप्यत्युच्चपतनेऽपि च । न च दग्धो न भग्नश्च भुङ्क्ते सन्तापमेव च” ब्रह्मवै० प्र० २९अ० ।

भोगपाल पु० भोगं भोगसाधनमश्वं पालयति पालि-अण् उप० स० । अश्वरक्षके शब्दमा० ।

भोगपिशाचिका स्त्री भोगे पिशाचिकेव । क्षुधायाम् हारा० ।

भोगप्रस्थ पु० उत्तरस्थदेशभेदे वृ० सं० १४अ० दृश्यम् ।

भोगभूमि स्त्री भोगार्थैव भूमिः न कर्मार्था । भारतवर्षातिरिक्ते वर्षे “तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने ! । यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः” विष्णुपु० २अंशे ३अ० ।

भोगवती स्त्री भोगः सर्पशरीरं भूम्नाऽस्त्यस्याम् मतुप् मस्य वः ङीप् । १पातालगङ्गायाम् “भोगवती च पाताले स्वर्गे मन्दाकिनी तथा” इति पुराणम् । २कुमारानुचरमातृभेदे भा० श० ४७ अ० । ३नदीभेदे भा० व० ।२अ० । ४भोगयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

भोगवर्द्धन पु० देशभेदे मार्कं० पु० ५७ अ० ४८ श्लो० ।

भोगसद्मन् न० भोगार्थं सद्म । वासगृहे शब्दरत्ना० ।

भोगायतन न० ६त० । स्थूलदेहे “भोक्तुरधिष्ठानात् भोगायतननिर्माणमन्यथा प्रतिभावः” सा० सू० ।

भोगार्ह न० भोगमर्हति अर्ह-अच् उप० स० । १धान्ये राजनि० भोग्ये २वस्तुमात्रे च त्रि० ।

भोगावली स्त्री ६त० । १भोगश्रेण्यौ । २स्तुतौ उपचारात् ३स्तुतिपाठके जटा० ३नागपुर्य्यां हेमच० ।

भोस् अव्य० भा-डोसि । १सम्बोधने अमरः २प्रश्नविधाने शब्दर०

भौजीय त्रि० भोजे देशभेदे भवः गहा०छ । भोजदेशभवे ।

भौत पु० भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्त तानि देवता वा अस्य अण् । १देवले ब्राह्मणे शब्दमा० । बलिकर्मरूपे गृहस्थ-कर्त्तव्ये पञ्चयज्ञान्तर्गते २महायज्ञभेदे । "होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्" मनु० । ३रात्रौ स्त्री ङीप् हेमच० । भूतप्रियत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

भौतिक त्रि० भूतानि पृथिव्यादीनि पिशाचान् वा अधिकृत्य जातानि ठञ् । १भूताधिकारेण जाते "अहङ्कारिकत्व-श्रुतेर्न भौतिकानि" सा० सू० । २उपद्रवे आध्यादौ । ३उत्तायां राजनि० । ४महादेवे पु० त्रिका० ।

भौत्य पु० भूतेरपत्य ना० यञ् । चतुर्दशमनौ हरिव ७अ० । "बभूवाङ्गिरस पुत्रो भूतनौम्नातिकोपन." इत्युपक्रमे मार्कपु० १०० तदुत्पत्त्यादिकमुक्तम् ।

भौम पु० भूमेरपत्य तस्या इद वा अण् । १नरकासुरे "त्वयि भौम गते जेतुम्" माघ । २मङ्गलग्रहे च । ३भूमिभवे त्रि० मेदि० । भौमजलगुणादिकम् अम्बुशब्दे ३१०पृ० दृश्यम् । ४भूमिव्यापके अम्बरे धरणि । ५रक्तपुनर्नवायां राजनि०

भौमन पु० भूम्नोऽपत्यम् अण् मन्नन्तत्वात् न टिलोपः । विश्वकर्मणि भा० आ० ३२अ० ।

भौमिक त्रि० भूमौ तिष्ठति अधिकरोति वा ठञ् । भूम्यधि-कारिणि २भूमिस्थिते च मनु० ५।१४२ । [अमरः ।

भौरिक त्रि० भूरि स्वर्णमधिकरोति ठञ् । कनकाध्यक्षे

भौरिकि पु०स्त्री० भूरिकस्यर्षेरपत्यमिञ् । भूरिकर्षेरपत्ये स्त्रियां क्रौड्या० ष्यङ् । भौरिक्या तदपत्ये स्त्रियां त्रित्वात् ङीप् च भौरिकीत्यपि तत्रार्थे । तत अपत्ये तिका० फिञ् । भौरिक्यायणि भौरिकेरपत्ये पु०स्त्री० । भौरिक्या० विषये थे विधल् । भौरिकिविध तद्विषये देशे

भौरिक्यादि पु० देशे विषये विधल्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गण पा०ग० उक्तो यथा "भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत काणेय वाणिजक वालिकाज्य सैकयत छैकयत" । [भौरिकिशब्दवत् सर्वम् ।

भौलिकि पु०स्त्री० भौरिकि+रस्य ल । भौरिकिशब्दार्थे

भौलिङ्ग पु०स्त्री० भूलिङ्गस्य ऋषिभेदस्यापत्यम् अण् । भुलिङ्ग-ऋष्यपत्ये स्त्रियां गौरा०ङीष् । तत युवापत्यस्य लुक्

भौवादिक पु० भ्वादौ गणे पठित ठक् वातृद्धिम् ऐच् । भ्वादिगणपठिते धातौ । एवम् आदादिकजौहोत्यादि-कदैवादिकादयोऽपि अदाद्यादिगणपठिते धातौ ।

भ्यस भये भ्वा० आ० अक० सेट् । भ्यसते अभ्यसिष्ट ।

भ्यसते अव्य० । उत्तरदिशि निघण्टुः ।

भ्रंश पु० भ्रन्श-भावे घञ् । व्यसने अमरः । अधःपाते च

भ्रंशकला अव्य०डाच्० । हिंसायाम् गण० रत्न० टी० । भ्रंश-कलाकृत्य हिंसित्वेत्यर्थः ।

भ्र(भ्रु)(भ्रू)कुंश पु० भ्रुवा कुंशा इङ्गितज्ञापनं यस्य । "इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य" वार्त्ति० अ पक्षे वा ह्रस्व इति रूपत्रयम् स्त्रीवेशधारिणि नटे अमरः ।

भ्र(भ्रु)(भ्रू)कुटि पुंस्त्री० भ्रुवः कुटि कौटिल्यम् । भ्रकुं-शवत् रूपत्रयम् । भ्रुव कौटिल्ये अमर ।

भ्र(भ्रु)क्ष अदने भ्वा० उ०सक० सेट् वा रस्य लः धातुपाठः । भ्र(भ्रु)क्षति ते अभ्र(भ्रु)क्षीत् । बभ्र(भ्रु)क्ष ।

भ्रजस् पु० भ्राजते भ्राज-असुन् पृषो० ह्रस्वः । १अग्नौ छन्दसि यजु०१५।५ । "अग्निर्वै भ्रजश्छन्द" शत० ब्रा० ८।५।२।५ । २आदित्यरूपे क्षुरे च "क्षुरो भ्रजश्छन्द इत्यसौ वा आदित्य क्षुरो भ्रजश्छन्द" तत्रैव ।

भ्रण शब्दे भ्वा०पर०सक०सेट् । भ्रणति अभ्राणीत् अभ्रणीत् बभ्राण । [अभ्रणीत् भ्रणत ।

भ्रन्श अधःपतने दिवा०अक०सेट् । भ्रश्यति इरित् अभ्रशत्

भ्रन्श अधःपाते अक० सेट् । भ्रंशते इदित् अभ्रंशत् । उदित् । भ्रंशित्वा भ्रष्ट्वा । भ्रष्ट. । [भ्रुवो भङ्गे ।

भ्र(भ्रु)(भ्रू)भङ्ग पु० ६त० । भ्रुकुशवत् वा अकारह्रस्वौ

भ्रम चलने भ्वा०पर०सक०सेट् । भ्रमति कौटिल्ये इरित् । अभ्रमत् अभ्रमीत् । बभ्राम फणा० भ्रेमतुः बभ्रमतुः ।

भ्रम चलने दिवा०पर०सक०सेट् शमा० । भ्राम्यति अभ्रमीत् ।

भ्रम भ्वा०पर०अक०सेट् । भ्रमति अभ्रमीत् फणा० भ्रेमतुः बभ्रमतुः घटि न ह्रस्व० । ज्वला० भ्रम भ्रामः ।

भ्रम पु० भ्रम-घञ् । १मिथ्याज्ञाने (अन्यथाभूतस्य वस्तुनो-ऽन्यथारूपेण ज्ञाने) २जलनिर्गमस्थाने ३कुन्दे (कुद) ४भ्रमणे च मेदि० भ्रमश्च तद्वति तत्प्रकारकज्ञानम् । व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानम् । यत्प्रका-रिका या विषयता तत्प्रकारव्यधिकरणविषयताकज्ञानम् । स्वप्रकारव्यधिकरणविषयताकज्ञानम् । स्वव्यधिकरणप्र-कारावच्छिन्नविषयताप्रतियोगिज्ञानम्" (चि०) तदभाव-वन्निरूपिततन्निष्ठविषयताप्रतियोगिताकतदभाववति तत्-सम्बन्धेन तद्धर्मविशिष्टतन्निरूपितवैशिष्ट्यविषयताशालि ज्ञानम् । विशेष्यितासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियो-गिताकतदभाववदवच्छिन्ना या तद्व्यक्तिप्रकारिता त-

भ्रान्तिज्ञानम् । (सु०मा०) "मिथ्याज्ञानमपरपर्य्यायोऽयं निश्चयः" (गौ०सू०) अतस्मिंस्तद्ग्रहः (सा०प०) । तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानम् यथा शुक्तौ इदं रजतम् इति ज्ञानम् । (त०म०) भ्रमो द्विविधः । विपर्य्यासः संशयश्च । तद्धेतवश्च दोषा दोषशब्दे ३७६१ पृ० दृश्याः

भ्रमण न० भ्रम–ल्युट् । गतिभेदे पर्य्यटने वर्त्तनशब्दे दृश्यम् ।

भ्रमणी स्त्री भ्रम–करणे ल्युट् ङीप् । १क्रीडार्थपर्य्यटने तत्साधने २कोलिकायाञ्च मेदि० । [त्रिका०

भ्रमत्कुटी स्त्री भ्रमन्ती कुटीव । छत्रादिनिर्म्मिते छत्रे

भ्रमर पुंस्त्री० भ्रम-करन् । १मधुकरे भ्रमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २कामुके मेदि० ।३भ्रमरच्छल्लीलताभेदे स्त्री राजनि० टाप् ।

भ्रमरक पु० भ्रमर इव कायति कै-क । ललाटलम्बिते भ्रमरतुल्ये चूर्णकुन्तले अमरः । स्वार्थे क । भ्रमरक भ्रमरे वालमृत्तिकायाञ्च मेदि० । (लरमौल) वैधमयन्त्रभेदे दृश्यमा० । जलभ्रमणे विश्वः ।

भ्रमरकीट पु० भ्रमर इव कीटः । (कुमेरपोका) कीटभेदे

भ्रमरच्छल्ली स्त्री लताभेदे राजनि० । भृङ्गच्छल्ल्यादयोऽप्यत्र "भृङ्गच्छल्ली च कटुका तिक्ता दीपनरोचनी" राजनि०।

भ्रमरपदक न० "भ्रमरपदकमिदमभिहितम्" द्वादशाक्षरपादके वृ० र० टी० उक्ते छन्दोभेदे ।

भ्रमरप्रिय पु० ६त० । धाराकदम्बे रत्नमा० ।

भ्रमरमारी स्त्री भ्रमरं मारयति मारि अण् उप०स०गौरा० ङीप् । भृङ्गारिलतायाम् राजनि० । भृङ्गार्य्यादयोऽप्यत्र "भ्रमरारिस्तिक्ता स्यात् पित्तश्लेष्मकफापहा । त्रिदोषकुष्ठकण्डूतिशोफव्रणविनाशिनी" राजनि० ।

भ्रमरविलसिता स्त्री "भोभौ गौ भ्रमरविलसिता" छन्दोम० उक्ते एकादशाक्षरपादके छन्दोभेदे अस्य श्रीवलमेके वदन्ति ।

भ्रमरातिथि पु० भ्रमरः अतिथिर्यस्य । चम्पके राजनि० ।

भ्रमरानन्द पु० भ्रमरान् आनन्दयति आ+नन्द–णिच् अण् उप०स०।१बकुले २अतिमुक्तके रक्ताम्लाने च राजनि०

भ्रमरालक पु० भ्रमर इव अलति पर्य्याप्नोति अल–ण्वुल् । ललाटके चूर्णकुन्तले हेमच० ।

भ्रमरी स्त्री भ्रमर+ङीष् । १षट्पद्यां स्वार्थे अण् गौरा० ङीष् । तदाकारवत्याः २जतुकायां ३पुत्रदात्र्याञ्च राजनि०

भ्रमरेष्ट पु० ६त० । १श्योनाकवृक्षे २भार्ग्यां ३भूमिजम्ब्वाञ्च स्त्री राजनि० ।

भ्रमरोत्सवा स्त्री भ्रमराणामुत्सवो मोदो यत्र । माधवीलतायाम् राजनि०। [निशानासक्ते शस्त्रमार्जके हेमच०।

भ्रमासक्त त्रि० भ्रमे निशानार्थचक्रभ्रमणे आसक्तः । शस्त्र-

भ्रंश अधःपतने दि०पर०सक०सेट् । भ्रश्यति अभ्रंशीत् अभ्रशीत् । ऌदित् क्त्वा वेट् । भ्रंशित्वा भ्रष्ट्वा । भ्रष्टः ।

भ्रशिमन् पु०भृशस्य भावः अतिशये वा इमनिच् ऋतोर' । १भृशत्वे २अतिशयभवे च । अतिशये इष्ठन् भ्रशिष्ठ ईयसुन् भ्रशीयस् अतिशयवति त्रि०ईयसुनि स्त्रियां ङीप् ।

भ्रष्ट त्रि० भ्रंश–क्त । च्युते गलिते स्वार्थे क । तत्रार्थे स च उपका० ।

भ्रस्ज पाके तु० उभ०सक० अनिट् । भृज्जति आर्द्धधातुके वा भर्जादेशः स च सेट् अभ्राक्षीत् अभार्क्षीत् । बभ्रष्ट बभर्जिष्ठ । बभर्ज बभ्रज्ज ।

भ्राज दीप्तौ भ्वा०आत्म०अक०सेट् । भ्राजते अभ्राजिष्ट फणा० भ्रेजे बभ्राजे । षडि वा ह्रस्वः । ञित् अथु भ्राजथुः ।

भ्राज न० वर्षसाध्ये गवामयनसत्रे विषुवन्नामके प्रधानदिने गेये दिवाकीर्त्ये सामभेदे "दिवाकीर्त्यं साम भवति" इत्युपक्रमे तस्य दिवाकीर्त्यत्वं समर्थ्य "भ्राजाभ्राजे पवमानस्य भवतो सप्तत एवास्य ताभ्यां तमोऽपघ्नन्ति" ता०ब्रा०४।६।१४ । "यद्यप्यत्र पवमानस्य इति सामान्यसम्बन्ध एव दृश्यते ये गायत्रे ते गायत्रीभूतयोः पवमानयोरिति विशेषावगतेरेवं व्याख्यातं सम्भवत् । अनेन भ्राजाभ्राजयोः साम्नोः स्थाननियमोऽर्थादुक्तो भवति" भा० तच्च साम "परिखाणो गिरिष्ट" इत्यस्मिन् गेयम् तच्च ऊहगाने ३प्र०१२ ।

भ्राजक त्रि० भ्राज–ण्वुल् । १दीप्तिशीले २पित्तभेदे न०शब्दरत्ना० पित्तशब्दे ४२२५ पृ० भावप्र० वाक्यं दृश्यम् ।

भ्राजिर पु० भौत्यमन्वन्तरे देवभेदे मार्कपु० १००अ० ।

भ्राजिष्णु त्रि० भ्राज–इष्णुच् । १दीप्तिशीले २विष्णौ पु० । "भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता" विष्णुस० ।

भ्रातुष्पुत्र पु० ६त० अलुक्स० कस्का० । भ्रातुः पुत्रे ।

भ्रातृ पु० भ्राज–तृच् पृषो० । एकपितृजाते (भाइ) इति ख्याते पदार्थे तस्य स्वसा सहोक्तौ एक० । २भ्रातृभगिन्योः द्वि०व० ।

भ्रातृक त्रि० भ्रातुरिदम् ठञ् । भ्रातृसम्बन्धिनि ।

भ्रातृज पुंस्त्री० भ्रातुर्जायते जन–ड ५त० । १भ्रातुःपुत्रे २तत्कन्यायां स्त्री ।

भ्रातृजाया स्त्री ६त० । भ्रातृपत्न्यां वधौ नियोगेनापि तदु-

भोगावास पु॰ भोगार्थं आवासः। वासगृहे हारा॰।

भोगिक पु॰ भोगः अश्वभोगः अस्त्यस्य अर्थत्वेन ठन्। अश्वरक्षके शब्दमा॰।

भोगिकान्त पु॰ ६त॰। वायौ त्रिका॰। सर्पाणामनिला-हारत्वात् तस्य तत्कान्तत्वम्।

भोगिगन्धिका स्त्री भोगिनः सर्पस्येव गन्धो यस्याः कप् कापि अत इत्वम्। वकुलकाख्ये वृक्षे वैद्यकम॰।

भोगिन् पु॰ भोगः फणाऽस्त्यस्य इनि। १सर्पे अमरः तद्देव-ताके। २अश्लेषानक्षत्रे च ३ग्रामपाले ४नृपे मेदि॰तस्य प्रशस्तभोगवत्त्वात्तथात्वम्। ५नापिते त्रिका॰। ६व्याडविकरे हेमच॰ ७भोगयुते त्रि॰ स्त्रियां ङीप् सा च ८नर्तकीभि-न्नराजभार्यायाम् अमरः भट्टिनीत्यत्र पाठान्तरम्।

भोगिभुज् पु॰ भोगिनं सर्पं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। मयूरे वैद्यकम॰।

भोगिवल्लभ न॰ ६त॰। चन्दने राजनि॰।

भोगीन्द्र(श) पु॰ भोगी इन्द्र इव ६त॰ वा। १अनन्तदेवे शब्दरत्ना॰ २वासुकौ च।

भोग्य न॰भुज-ण्यत् कुत्वम्। १धने २धान्ये च। भोगमर्हति यत्। ३भोगार्हे त्रि॰। भोगार्हस्त्रियां ४वेश्यायाञ्च स्त्री राजनि॰। ५आधिभेदे पु॰यथाह नारदः "विक्रमश्चेत् ह्या-धम् प्रतिभूत्वाथवेन च। अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः। कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा। स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च"।

भोज पु॰ भुज-अच्। १भागलपुराते देशभेदे स च देशः (भोजपुर) इति ख्यातः। २धारापुरस्थे नृपभेदे भोजप्रबन्ध भोजचरित्रादौ तद्वृत्तान्तो दृश्यः। "धन्यः श्रीभोजराजस्त्रिभुवनविजयी"उद्भटः। यदुवंश्य-स्यान्धकवंशजाते ३नृपभेदे पु॰ हरिवं॰ ३३अ॰। ४द्रुह्युनृपपुत्रभेदे भा॰ आ॰ ८१ अ॰।

भोजक त्रि॰ भोजयति भुज-णिच्-ण्वुल्। १भोजयितरि त्रि॰ २भोजनकर्त्तरि त्रि॰ ...भुज-ण्वुल्।२भोजनकर्त्तरि त्रि॰

भोजकट पु॰भोजः कट इव। भोजाख्ये देशे भा॰स॰३१अ॰। भोजकटे भवः "एकप्रार्थां देशे" पा॰ वत्सप्रायाम् "छ्याच्च" पा॰ छ। भोजकटीय तद्देशभवे त्रि॰।

भोजदेव पु॰ भोजो देव इव। भोजराजे तेन च पातञ्जल-वृत्तिप्रभृतिग्रन्थाः कृताः।

भोजन न॰ भुज-ल्युट्। १कठिनद्रव्यस्य गलबिलाधःसंयोजने। करणे ल्युट्। २धने निघण्टुः ३विष्णौ पु॰। "भोक्ता विष्णु-भोजनं भोक्ता"विष्णु स॰। "भोज्यरूपा च प्रकृतिर्यया भोजनमुच्यते"भाष्यात् भोज्यरूपेण परिणामात् विष्णो-स्तदधिष्ठानत्वात् तथात्वमिति भाष्यादौ दृश्यम्। भोजन-गुणादि भावप्र॰ उक्तम् आहारशब्दे ८९७पृ॰ दृश्यम्। तत्र विशेष आह्निकतत्त्वोक्तोऽभिधीयते "विष्णु पु॰ "मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं नृप!। अन्यत्र फलमांसेभ्यः शुष्कशाकादिकात् तथा। तद्वदौदरिके-भ्यश्च गुडपक्वेभ्य एव च। भुञ्जीतोद्धृतसारांश्च न कदाचिन्नरेश्वर!। नाशेष पुरुषोऽश्नीयादन्यत्र जगतो-पते!। मध्वम्बुदधिसर्पिर्भ्यः सक्तुभ्यश्च विवेकवान्। अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम्। लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्तथा। प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नन् वै मध्ये च कठिनाशनः। पुनरन्ते द्रवाशी तु बला-रोग्ये न मुञ्चति। अनिन्द्य भक्षयेदित्थं वाग्यतोऽन्न-मकुत्सयन्। पञ्च ग्रासान् महामौन प्राणाद्याप्यायनाय तत्"। मन्त्राभिमन्त्रितमिति मन्त्रानादेशे गायत्रीति वच नात् गायत्र्याभिमन्त्रितम्। गारुडे "ग्रासशेषञ्च नाश्नीयात् पीतशेषं पिबेन्न च। शाकमूलफलेक्ष्वादि"... भूयिष्ठम् अल्पमन्नं नियर्जयेत्। न चैतत्सह सेवार्थं प्रशंसेत कदाचन।" "मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनां नित्यम्। अहनि च तथा तमस्विन्या सार्द्धप्रहरयामान्तः" छन्दोगप॰। विष्णु "न हीनयमा-सीयाञ्छ्रिपद्यपि कदाचन"। भगवद्गीतासु "आयुःसत्त्व-बलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः। रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः। कट्वम्ललवणात्युष्ण-तीक्ष्णरूक्षविदाहिनः। आहारा राजसस्येष्टा दुःख-शोकामयप्रदाः। यातयामं गतरसं पूति पर्युषितञ्च यत्। उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्"। महाभारते "इन्दुमतवर्जस्तु अधरेत् वामभोजनम्। पिबेद् यथापि गङ्गाम्भस्तत् वाम्यं न तामसी"। भक्ष्यमधिकृत्य भविष्यपुराणम् "अशनाञ्च च पीत्वा च पुनानाचमनं कुरुम्"। देवीपुराणम् "ये चैव भक्षिता वायसोपरिदृष्टाश्च भुञ्जते। ते सर्वपापनिर्मुक्ताः प्रभवन्ति गतामयाः"। मनुः "आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः। श्रियः प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः"। नियमे त्वेवम्। अनियमे तु गोदङ्मुखः। हारीत "नोदङ्मुखो-ऽश्नीयात्"इति "नित्यमेव तु प्राङ्मुखेनैव भोजनम्। यथाह देवल"प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठमधि-

हितः। विद्युद्वदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः" जीवत्पितृकस्य दक्षिणामुखत्वनिषेधमाह आपस्तम्बः 'दक्षिणामुखो न भुञ्जीत एवंविधभोजनमनायुष्यमातृत्वदर्शितम्" केचित्तु "कुरुक्षेत्रं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च। न जीवत्पितृकः कुर्य्याद्दक्षिणामुखभोजनम्" इत्याचारतन्त्रमत्वेति जीवत्पितृकस्यापि निषेध इत्याहुः। व्यासः "पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्य्यात् प्राङ्मुखो मौनमास्थितः। हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता।" गोभिलः "भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत्। भोजने विघ्नकर्त्तासौ ब्रह्महापि तथोच्यते"। आपस्तम्बः "द्विः पुनर्न भुञ्जीतान्यत्र फलमूलेभ्यः"। मनुः "नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः"। अतिप्रगेऽचिरोदितसूर्य्ये अतिसायं सूर्य्यास्तमितिसमये एव प्रातराशितः दिनभोजनेनातितृप्तः न सायं न रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः। आपस्तम्बः "यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकामः उपस्पृशेत्। आसनस्थो न चान्यत्र स विप्रः पङ्क्तिदूषकः" भोजनशालायां भोक्तुकामः सन् आसनस्थो वान्यत्र स्थितो वा न चोपस्पृशेत्। बौधायनः "उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णसमन्विते। चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्त्तुलञ्चार्द्धचन्द्रकम्। कर्त्तव्यमानुपूर्व्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्। अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयोनयः। तेषान्तु यक्षरक्षांसि हरन्त्यन्नानि तद्वशात्"। आपस्तम्बः "भिन्नकांस्ये तु यो विप्रो यदि भुङ्क्ते तु कामतः। उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति"। तथा शूद्रादिभोजनेनापरिष्कृतपात्रेऽपि। वृद्धमनुः "ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले। पलाशपद्मपत्रे वा गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत्"। नव्यवर्द्धमानधृताग्निपुराणम् "अर्कपत्रे तथा पृष्ठे आयसे ताम्रभाजने। वटे कर्पटके चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" पृष्ठे कदलीपत्रादिपृष्ठे। पैठीनसिः "ताम्ररजतसुवर्णाश्मशङ्खशुक्तिस्फटिकानां भिन्नमभिन्नम् इति न दोषः"। अत्र पाषाणपात्रं भोजने विहितम् "तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च। भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः" इति मनुना पाषाणपात्रस्य शुद्धिविधानाच्च। प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्। यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्"। अत्रिः "आसने पादमारोप्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित्। मुखेन चान्नमश्नाति तुल्यं गोमांसभक्षणैः"। मुखेन हस्तोत्तोलनं विना गवादिवदित्यर्थः। आश्वमेधिके "आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत प्राङ्मुखश्चासने शुचौ। पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः"। बौधायनः "भोजनं हवनं दानमुपहारः परिग्रहः। बहिर्जानु न कार्य्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम्"। हारीतः "मार्ज्जनान्नवलिकर्म भोजनानि दैवतीर्थेन कुर्य्यात्"। पराशरभाष्ये स्मृतिः "न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना। नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत्"। मार्कण्डेयपुराणम् "पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः"। मनुः "पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन्। दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्व्वदा। अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः प्रार्थयेत् ततः। अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत्"। विष्णुपु० "नागः कूर्म्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः। वहिःस्था वायवः पञ्च तेषां भूमौ प्रदीयते। अदत्त्वा चाह्यवायुभ्यः प्राणादिभ्यो न होमयेत्"। इति शिष्टपठितवचनात् नागादिभ्यो बलिदानमिति प्राचीनाचारः। तस्मात् देवेभ्योऽदत्त्वा भोक्तव्यं तथा च भगवद्गीतायाम् "इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ति यज्ञभाविताः। तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः"। यज्ञैः संवर्द्धिता देवा वो युष्मभ्यं भोगानन्नादीनि वृष्ट्यादिद्वारा दास्यन्ति। अतो देवैर्दत्तान् अन्नादीन् तेभ्योऽदत्त्वा यो भुङ्क्ते स चोर एव। स्मृतिः "निवेद्य प्राशनात् पूर्व्वं देवपादोदकाञ्जलिः। होतव्या जठरे वह्नौ स्वेन पाणितलेन तु"। तेन पादोदकोपयोगान् कृत्वा प्राणाहुतिर्नैवेद्येन कार्य्या" आ० त० रघु०।

भोजनगर न० भोजदेशस्थे नगरे धारापुरे भा० उ० ११७ अ० भोजपुराद्योऽप्यत्र। [१०।४७ अ० भोजनाथाद्योऽप्यत्र

भोजपति पु० ६त०। १भोजदेशाधिपे २कंसराजे च भाग०

भोजिन् त्रि० भुज–णिनि। भोजनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

भोज्य त्रि० भुज–ण्यत् भक्ष्यार्थत्वात् न कुत्वम्। १भक्षणीयद्रव्यमात्रे २भक्ष्यभेदे आहारशब्दे दृश्यम्। ३आद्यन्तकल्पे पितॄणां तृप्त्यर्थं देये ४अन्नादौ च।

भोज्यसम्भव पु० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू-अपादाने अप् ६त०। भोज्यजाते देहस्थे रसधातौ शब्दच०।

भोट पु० (भोटान) देशभेदे शब्दरत्ना०।

भोटाङ्ग पु० (भोटान) देशभेदे शब्दर०।

भोलि पु० भा–उलि। उष्ट्रे त्रिका०।

गमननिषेधो यथा "भ्रातृजायां गमनकुञ्जम्" कविकल्प १८७१पृ० दृश्यम् । अनियमेन तद्गमने दोषो यथा "भ्रातृजायापहारी च भातृगामी भवेन्नर" ब्रह्मवै०प्र० ५६ अ० । भ्रातृपत्न्यादयोऽप्यत्र ।

भ्रातृद्वितीया स्त्री भ्रातृभोजनार्था द्वितीया । कार्त्तिकशुक्लपक्षस्य द्वितीयायाम् यमद्वितीयायां तद्विधिः निर्णयसि० भविष्ये "कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ! । यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहेऽर्च्चितः। अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता । अस्यां निजगृहे विप्र ! न भोक्तव्यं ततो नरैः । स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् । दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्योऽपि विधानतः । स्वर्णालङ्कारवस्त्राग्रपूजासत्कारभोजनैः । सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः" प्रतिपन्नाः भ्रातृभगिन्य इति हेमाद्रिः ।"पितृव्यभगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिष्ठिर ! । मातुलस्य सुताहस्ताद्द्वितीयायां तथा नृप ! । पितृमातृस्वसुः कन्ये तृतीयायां तयोः करात् । भोक्तव्यं सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् । सर्वासु भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं बलवर्द्धनम् । यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेव सम्भोजितः प्रतिजगत् स्वसृसौहृदेन । तस्यां स्वसुः करतलादिह यो भुनक्ति प्राप्नोति रत्नधनधान्यमनुत्तमं सः"। गौडास्तु "यमं च चित्रगुप्तं च यमदूतांश्च पूजयेत् । अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः मन्त्रः "एह्येहि मार्त्तण्डज ! पाशहस्त ! यमान्तकालोकधरामरेश ! ।। भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते । भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् । प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः" ज्येष्ठाऽप्यजातेति पठेदिति कार्त्तौ । इत्यष्टदानविधयाहुः । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि "या तु भोजयते नारी भ्रातरं युग्मके तिथौ । अर्च्चयेच्चापि ताम्बूलैर्न सा वैधव्यमाप्नुयात् । भ्रातरायुःक्षयो राजन् न भवेत् तत्र कर्हिचित्" ।

भ्रातृवधू स्त्री ६त०। (भाद्दरौ) कनिष्ठभ्रातृजायायां शब्दा०

भ्रातृभगिनी स्त्री द्विव०। वा एकशेष । भ्रातृसहित भगिन्याम् ।

भ्रातृवत् त्रि० भ्राताऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । भ्रातृयुक्ते ।

भ्रातृव्य पु० भ्रातुः पुत्रः भ्रातृ+व्यत् ।१भ्रातृसुते २शत्रौ च श्रुतिः "अतिपापमानं भ्रातृव्यं नुदति य एतया स्तुते" ता०ब्रा०२७।२। [श्वेतभ्रात्रादि (भासुर), भर्तृभ्राता०

भ्रातृश्वशुर पु० भर्त्ता पतिभ्राता श्वशुर इव पूज्यत्वात् । पति-

भ्रात्र न० भ्रातुरिदम् शिवा० अण् । भ्रातृसम्बन्धिनि ।

भ्रात्रीय पुंस्त्री० भ्रातुरपत्यम् छ । भ्रातृसुते अमरः ।

भ्रान्त न० भ्रम-भावे क्त ।१भ्रमणे "जनस्थाने भ्रान्तम्" नाट० कर्त्तरि क्त । २मिथ्याज्ञानयुक्ते ३भ्रमणयुक्ते च त्रि०। ४धुस्तूरे ५मत्तगजे च पु० राजनि० ।

भ्रान्ति स्त्री भ्रम-क्तिन् । १भ्रमणे २अयथार्थज्ञाने च । "काचमणिके तु संप्राप्ते भ्रान्तिः संजायते कथम् । चामीकराणि रूपाणि पश्याद्वारास्थितः पुरा" ज्यो० त० । भ्रान्तिश्च चित्तविक्षेपः योगान्तरायः पात०सू० व्या० चित्तविक्षेपशब्दे २८४१ पृ० दृश्यम् ।

भ्रान्तिमत् त्रि० भ्रान्तिरस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १भ्रमज्ञानयुते स्त्रियां ङीप् । २काव्यालङ्कारभेदे पु० काव्यालङ्कारशब्दे दृश्यम् । [२भ्रमणशीले त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

भ्रान्तिहर पु० भ्रान्तिं हरति हृ ट । १मन्त्रिणि शब्दरत्ना०

भ्राम त्रि० भ्रम-ज्वला० कर्त्तरि ण । भ्रमयुक्ते ।

भ्रामक त्रि० भ्रामयति भ्रम-णिच्-ण्वुल् ।१भ्रमजनके २शृगाले पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् । ३धूर्ते त्रि० । ४सूर्यावर्त्तमणौ ५चुम्बकान्ते (चुम्बकपाथर) मेदि० तस्य लौहभ्रामकत्वात् तथात्वम् ।

भ्रामर न० भ्रमरेण संभृत पुष्पादितः कृतं वा अण् । १मधुनि ।२भ्रमरसम्बन्धिनि त्रि० ३अयस्कान्ते पु० मेदि० । "तदाहं भ्रामरं रूपं कृत्वाऽसंख्येयषट्पदम्" इत्युपक्रम्य "भ्रामरीति च मां लोकाः" इति देवीमा० उक्ते ४तद्देवीमूर्त्तिभेदे स्त्री । भ्रामरमधुलक्षणादि वैद्यके उक्तं: "भ्रमरैर्भ्यः पुष्पेभ्योऽभिनिचितम् । निर्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु भ्रामरं स्मृतम् । भ्रामरं रक्तपित्तघ्नं मूत्रजाड्यकरं गुरु । स्वादुपाकमभिष्यन्दि विशेषात् पिच्छलं हिमम्" भावप्र० उक्तम् । ५अपस्माररोगे शब्दमाला ।

भ्रामरिन् त्रि० भ्रामरं भ्रमरस्येव घूर्णनमस्त्यस्य इनि । अपस्माररोगयुते "भ्रामरी गडुमाली च" मनुः ३।१६१। टीकायां कुल्लू० ।

भ्राश भासे भ्वा०आ०अक०सेट् । भ्राशते भ्राश्यते अभ्राशिष्ट । फणा० भ्रेशे बभ्राशे । कदित् चङि न ह्रस्वः । अबिभ्राशत् ।

भ्राष्ट्र पु० भ्रस्ज-करणे ष्ट्रन् । १अम्बरीषे (भाजनाखोला) अमरः । भ्राष्ट्रे संस्कृतः अण् । २अम्बरीषसंस्कृते भक्ष्यतण्डुलादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

भ्राष्ट्रकि पु० गोत्रर्षिप्रवरभेदे प्रवरा० ।

भ्राष्ट्रिव्रतिन् पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे हेमा० व्र० प्रवराध्यायः।

भ्रास दीप्तौ दिवा०आ०अक०सेट्। भ्रास्यते अभ्रासिष्ट।

भ्रास दीप्तौ भ्वा०आ०अक०सेट्। भ्रासते अभ्रासिष्ट फणा० भ्रेसे बभ्रासे ह्वित्। भ्रासयु' ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

भ्री भये अक० भरणे सक० क्र्या० वा प्वा० पर० अनिट्। भ्रीणाति भ्रिणाति अभ्रैषीत्।

भ्रुड संवरणे सक० संघाते अक० तु० कु० पर० सेट्। भ्रुडति अभ्रुडीत् बुभ्रोड।

भ्रू स्त्री भ्रम-डू। नेत्रयोरूर्ध्वस्थायां रोमराजौ अमरः। तच्छुभाशुभलक्षणं गरु०६६अ० उक्तं यथा "विशालोन्नता सुखिनो दरिद्रा विषमभ्रुवः। धनी दीर्घासंसक्तभ्रूर्बालेन्दूत्रतसुभ्रुवः। आढ्यो निःस्वश्च खण्डभ्रूर्मध्याश्च विनतभ्रुवः"। भ्रुवो मूलम् जाहच्। भ्रूजाह भ्रूमूले न०।

भ्रूक्षेप पु० ६त०। १भ्रूभङ्गे २सङ्केतज्ञापनाय भ्रुवोस्तिर्य्यक्चालने "भ्रूक्षेपमात्रानुमितप्रवेशाम्" कुमारः।

भ्रूण आशायां विशङ्कायाञ्च चु०आत्म०सक०सेट्। भ्रूणयते अबुभ्रूणत।

भ्रूण पु० भ्रूण-घञ्। स्त्रीणां १गर्भे २बालके च अमरः।

भ्रूणघ्न त्रि० भ्रूणं गर्भं हन्ति हन-क। भ्रूणहत्याकारके क्विप् भ्रूणहाप्यत्र। "अपि भ्रूणहनं मासात्" मनुः। तत्प्रायश्चित्तं प्रा० वि० उक्तं यथा "तत्र पुंस्त्वेन ज्ञाते पुरुषवधप्रायश्चित्तं स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्रीवधप्रायश्चित्तम्। अविज्ञाते तु पुंवधप्रायश्चित्तमाह मनुः "हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत्। राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयी(रजस्वला)मेव च स्त्रियम्" एतदेवेति। ब्रह्मवधप्रायश्चित्तमित्यर्थः। ब्राह्मणीगर्भवधविषयमिदं तस्यैव प्रकृतत्वात्। क्षत्रियादिगर्भवधे तु यद्वर्णो गर्भस्तद्वर्णवधप्रायश्चित्तं कार्य्यं यथा याज्ञवल्क्यः "यागस्थक्षत्रविड्घाते चरेद्ब्रह्महणो व्रतम्। गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदने" व्रतपदोपादानात् ज्ञानत इदम् अज्ञानतस्तदर्द्धं तेन ज्ञानकृते ब्राह्मणगर्भवधे द्वादशवार्षिकम्। क्षत्रियगर्भवधे नैवार्षिकं वैश्यगर्भवधे सार्द्धवार्षिकं शूद्रगर्भवधे नवमासिकं, धेनुसङ्कलनमप्यूहनीयम्"।

भ्रूभङ्ग पु० ६त०। क्रोधादिज्ञापनार्थं भ्रुवस्तिर्य्यक्चालने "भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य" इति कुमारः।

भ्रेज भासे भ्वा०आत्म०अक०सेट। भ्रेजते अभ्रेजिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अबिभ्रेजत् त।

भ्रे(भ्रे)ष पतने चलने च अक०भ्वा०उभ० सेट्। भ्रे(भ्ले)षति ते अभ्रे(भ्ले)षीत् अभ्रे(भ्ले)षिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्व। अबिभ्रे(भ्ले)षत् त। तत्र पतने आ० भये चलने उभ० अक० इति भेदः।

भ्रेष पु० भ्रेष-घञ्। उचितस्थानात् पतने अमरः। "कारणभ्रेषे कार्य्यभ्रेषो मा भूदिति" सु०उ० भा०।

भ्रौवेय त्रि० भ्रुव इदम् "भ्रुवो वुक् च" पा० ढक् वुक् च भ्रूसम्बन्धिनि च।

भ्लक्ष भक्षणे भ्वा०उभ०सक०सेट्। भ्लक्षति ते अभ्लक्षीत् अभ्लक्षिष्ट। दुर्गमते भक्षधातुरयम्।

भ्लाश दीप्तौ वा दिवा० पक्षे भ्वा० आ० अक० सेट्। भ्लाश्यते भ्लाशते अभ्लाशिष्ट फणा० भ्लेशे बभ्लाशे। ह्वि (अपु) भ्लाशयु'। बोपदेवमते भ्राशधातुरयम्।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये भकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

म

मकारः पवर्गस्य पञ्चमवर्णः। अस्योच्चारणस्थानमोष्ठौ नासिका च जिह्वाग्रेण ओष्ठयोः स्पर्शेनोच्चारणम् आभ्यन्तरप्रयत्नः अतएवास्य स्पर्शवर्णता अनुनासिकता च। तद्बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च। अस्य ध्येयस्वरूपमुक्तं कामधेनुत० "मकारं शृणु चार्वङ्गि! स्वयं परमकुण्डली। तरुणादित्यसङ्काशं चतुर्वर्गप्रदायकम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा"।

वर्णाभिधानेऽस्य पर्य्याया उक्ता यथा "म-कालो क्रोधिनः कालो महाकालो महान्तकः। वैकुण्ठो वसुधा चन्द्रो रविः पुरुषराजकः। कालभद्रो जया मेधा विश्वः दीप्तसंज्ञकः। जठरश्च श्रमो मान लक्ष्मीर्मातोग्रवस्त्रनी। विष शिवो महावीरः शशिप्रभा जनेश्वरः। प्रमत्तः प्रियस्तु रुद्रः सर्वाङ्गो वह्निमण्डलम्। मातङ्गमालिनी विन्दुः श्रवणा भरणो वियत्"। तदधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा "कृष्णां दशभुजा भीमा पीतलोहितलोचनाम्।

कृष्णाम्बरधरां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा मकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” । मातृकान्यासेऽस्य जठरे न्यास्यता । काव्यादौ प्रथम प्रयोगे दुःख फल “सुखभयमरणं क्लेशदुःखं पवर्गः” वृ० र० टी० उक्ते । [क्लिष्ट ममक्के ।

म पु० मा—क । १शिवे २चन्द्रे ३चतुर्मुखे ब्रह्मणि एकाक्ष० ४यमे ५समये ६विषे ७विष्णौ च मेदि० । छन्दःशास्त्रोक्ते त्रिगुरुके गणे “मो भूमिस्त्रिगुरुः श्रियं दिशति यः” वृ० र० टी० । तस्य देवता भूमिः काव्यादौ प्रथमप्रयोगे श्रीलाभः फलम् ।

मक्क भूषणे गतौ च भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । मङ्क्ते अम-

मक पु न० म इव कायति कै—क अर्द्धर्चादि । शिवादितुल्ये ।

मकर पुंस्त्री० मं विषं किरति कॄ—अच् । १जलजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । स च गङ्गावाहनं कामस्य ध्वजश्च । मकराकारत्वात् २मेषादितो दशमे राशौ । तद्राशिश्च उत्तराषाढाशेषपादत्रयसहितं श्रवणं धनिष्ठार्द्धञ्चेति नवपादात्मकः । तद्राशिस्वरूपादिकं नी० ता० उक्तं यथा “मृगास्यः क्ष्माऽर्द्धरवौ यमाशाक्षो पिङ्गरूपः शुभभूमिशीतः । स्वल्पप्रजासङ्गसमीरराशिरादौ चतुष्पात् विषमोदयो विट्” । मकि—घञ् पृषो० मकं भूषणं राति ददाति रा—क । ३निधिभेदे निधिशब्दे ४६८ पृ० दृश्यम् । [कारे कर्णभूषणे ।

मकरकुण्डल पु० मकराकृति कुण्डलं कर्णभूषणम् । मकरा-

मकरकेतन पु० मकरः मकरचिह्नितं केतनं ध्वजो यस्य । कन्दर्पे हेमच० मकरकेत्वादयोऽप्यत्र ।

मकरध्वज पु० मकरो ध्वजोऽस्य । कामदेवे अमरः ।

मकरन्द पु० मकरमपि द्यति कामजनकत्वात् दो-अवखण्डने क पृषो० मुम् । १पुष्पमधौ अमरः । २कुन्दवृक्षे च ३किञ्जल्के न० राजनि० ।

मकरन्दवती स्त्री मकरन्द+बाहुल्ये मतुप् मस्य व ङीप् । १पाटलायाम् शब्दच० २मधुविशिष्टे त्रि० ।

मकरन्दिका स्त्री “रसैः षड्भिर्लोकैर्मनसजजा गुरुर्मकरन्दिका” वृ० र० टीकोक्ते ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे । [भेदे भा० भी० ६९ अ० ।

मकरव्यूह पु० मकर इव व्यूहः । मकराकारे सैन्यनिवेशन-

मकरसंक्रान्ति स्त्री ६त० । मकरे राशौ रवेः १संक्रमणे २तदुपलक्षितपुण्यकालोपलक्षिते च दिने ।

मकराकर पु० ६त० । समुद्रे हेमच० । [करञ्जभेदे शब्दच० ।

मकराकार पु० मकरस्येवाकारः फले यस्य । (काँटाकरमचा)

मकराक्ष पु० रावणपक्षस्थे राक्षसभेदे रामा० लङ्का० १७अ० ।

मकराङ्क पु० मकरोऽङ्को यस्य । १कामदेवे २मनुभेदे अजयपाल०

मकरालय पु० ६त० । समुद्रे मकरावासादयोऽप्यत्र ।

मकरासन न० रुद्रयामलोक्ते पूजाङ्गे आसनभेदे “मकरासनमावक्ष्ये वायूनां स्तम्भकारणात् पृष्ठे पादद्वयं बद्ध्वा हस्ताभ्यां पृष्ठबन्धनम्” ।

मकरीप्रस्थ पु० मकर्या उपलक्षितः प्रस्थः । यदा कदाचित् मकरीसम्बद्धे प्रस्थे स्थाने कर्क्या० अस्य माद्युदात्तता ।

मकष्टु पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं शुभ्रा० ढक् । माकष्टवेय तदपत्ये पुंस्त्री० ।

मकार पु० म+स्वरूपे कार । मस्वरूपे वर्णे । मकारादिर्वर्ण आद्यक्षरेऽस्त्यस्य अच् । मद्यमत्स्यमांसमैथुनमुद्रारूपे मकारादिवर्णयुक्ते तन्त्रोक्ते पदार्थपञ्चके । [रूपका० ।

मकुट न० मकि—भूषणे उट पृषो० । शिरोभूषणे मुकुटे हि-

मकुति स्त्री मकि—उति पृषो० । शूद्रशासने त्रिका० ।

मकुर पु० मकि-उरच् पृषो० । १दर्पणे २बकुलवृक्षे ३कुलालदण्डे ४कलिकायाञ्च हेमच० ।

मकुल पु० मकि—उलच् पृषो० । १मुकुले २बकुलवृक्षे शब्दरत्ना० ।

मकुष्टक पु० मकि-भूषायां उ-पृषो० मकु भूषा स्तकति प्रतिहन्ति स्तक-अच् सुषामा० षत्वम् । वनमुद्गे (मुगानि) राजनि० ।

मकुष्ठ पु० मीयते मा—उ कुत्सितं तिष्ठति स्था—क अम्बष्ठा० षत्वम् कर्म० । १व्रीहिभेदे “मकुष्ठो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः । वह्निकृन्मधुरः पाके कृमिकृज्ज्वरनाशनः” भावप्र० । २मन्दगामिनि त्रि० । स्वार्थे क । ३वनमुद्गे

मकूलक पु० मकि—ऊलच् पृषो० संज्ञायां कन् । १दन्तीवृक्षे अमरः । २मुकुले रमानाथः ।

मक्क गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् । मक्कते अमक्किष्ट ममक्के ।

मक्कल्ल पु० शूलरोगभेदे “प्रजातायाश्च नार्या रूक्षशरीराया-स्तीक्ष्णैरविशोधितं रक्तं वायुना तद्देशगेनातिसंवृतं नाभेरधःपार्श्वयोर्वस्तौ वस्तिशिरसि वा ग्रन्थिं करोति । ततश्च नाभिवस्त्युदरशूलानि भवन्ति सूचीभिरिव निस्तुद्यते भिद्यते दीर्य्यत इव च पक्वाशयः । समन्तादाध्मानमुदरे मूत्रसङ्गश्च भवतीति मक्कल्ललक्षणम्” सुश्रुत ।

मक्कूल न० मक्क—ऊलच् । शिलाजतुनि शब्दर० ।

मक्कोल पु० मक्क-बा० ओल । खटिकायां त्रिका० ।

मक्ष रोषे सङ्घाते च भ्वा० पर० अक० सेट् । मक्षति अमक्षीत् ।

मक्षवीर्य्य पु० मक्ष सङ्घातं वीर्य्यं यस्मात् । ५ब० पियालवृक्षे राजनि० ।

मक्षिका स्त्री मश-सिकन्। कीटभेदे बंभराकीकीटे (मौ-माछि) उज्ज्वल०। पृषो० दीर्घः तत्रार्थे राजनि०।

मक्षिकामल न० ६त०। सिक्थके (मोम) राजनि०।

मक्षिकासन न० ६त०। (मौचाक) सिक्थकाधारे राजनि० पाठान्तरम्। [ऋ०८।२६।६

मक्षु न० मश–उन्। १शीघ्रे निघण्टुः २शीघ्रगतियुते त्रि०

मख सर्पणे भ्वा०पर०सक०सेट्। मखति अमाखीत् अमखीत् ममाख मेखतुः। [मङ्ख्यते।

मख सर्पणे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। मङ्खति अमङ्खीत्

मख पु० मख–संज्ञायां घ। यज्ञे अमरः।

मखत्राट् पु० मखं विश्वामित्रादिमखं त्रायते त्रै–तृष्। श्रीरामे शब्दर०। [त्रि०।

मखद्विष् पु० मखाय द्वेष्टि द्विष-क्विप्। १राक्षसे २यज्ञद्वेषिणि

मखाग्नि पु० ६त०। यज्ञे संस्कृताग्नौ शब्दा०। मखानलादयोऽप्यत्र।

मखान्न न० मखे तत्काले भोज्यमन्नं सन्यग्भत्वात् शा०त०। (माखना) जलजाते मूलजे फलभेदे "मखान्नं पद्मबीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्दिशेत्" भावप्र०। ६त०। २यज्ञान्ने च।

मखासुहृद् पु० ६त०। दक्षयज्ञस्य नाशके महादेवे हेमच०

मग सर्पणे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। मङ्गति अमङ्गीत्।

मगध पु० मङ्ग्यते अधोगम्यतेऽनेन मगि–क पृषो० मग दोषं पापं वा दधाति धा क। १देशभेदे २तद्देशस्थे जने ब०व०। स च कीकटेतिसंज्ञः अङ्गदेशस्थश्च। "कीकटेषु गया पुण्या नदी पुण्या पुनःपुना" इत्युक्तेः गयादीनामेव पुण्यत्वम्। अन्येषामपुण्यत्वं प्रत्युत पापजनकत्वम् "अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति" मिता० देवलोक्तेः। "तीर्थयात्रां व्यतिरेकेणैतान् गत्वा तत्रैव चिरमुषित्वा गङ्गागमनं प्रायश्चित्तम्। तदशक्तौ पुनरुपनयनं अतिचिरवासे तु पुनरुपनयनं कृत्वा चान्द्रायणं कर्त्तव्यम्" प्रा० वि०। अतस्तस्य पापजनकत्वात् तथात्वम्। ततः भवार्थे गहा० छ। मगधीय तत्र भवे त्रि०

मगधा स्त्री मगध उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्या अच्। पिप्पल्यां रत्नमा०। [मागे च।

मगधेश्वर पु० ६त०। १जरासन्धनृपे हेम०। २तद्देशपति-

मगधोद्भवा स्त्री मगधदेशे बाहुल्येनोद्भवति अच्। पिप्पल्याम् राजनि०। तद्देशे तस्याः मधुरभवत्वात्तथात्वम्।

मगध्य परिवेष्टने कण्ड्वा० प० सक०सेट्। मगध्यति अमगध्यी(धी)त्।

मगन्द पु० मगं पापं ददाति दा ड पृषो० मुम् च। कुसीदिनि निरु० ६।३२।

मगण पु० छन्दःशास्त्रोक्ते सर्वगुरुके वर्णत्रये।

मगल पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवरा०।

मग्न त्रि० मस्ज–क्त। (डोवा) जलादौ कृतमज्जने।

मघ कैतवे द्यूतक्रीडादौ अक० गतौ निन्दायां आरम्भे च सक०भ्वा०आ०सेट् इदित्। मङ्घते अमङ्घिष्ट। [मङ्घ्यते

मघ भूषणे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। मङ्घति अमङ्घीत्।

मघ पु० मंघ-अच् पृषो०। १द्वीपभेदे मेदि०। (मग)नामके २म्लेच्छदेशभेदे। ३पुष्पभेदे न० शब्दरत्ना०।

मघवन्(त्) पु० मह–कनिन् नि० हस्य घः "मघवा बहुलम्" पा० वा तृ च। १इन्द्रे अमरः २तन्नामनामके पेचके च। तृचि मघवान् अतृचि मघवा। एवं मघवानौ मघवन्तावित्यादिरूपद्वयम्। भत्वे अतृन्तस्य सम्प्र०। मघोनः तृजन्तस्य न मघवतः इत्यादि ङीपि मघोनी मघवतीत्यादि तद्धिते न सम्प्र०। माघवनम् इत्यादि भाष्ये तु मघवशब्दात् मतुपि रूपं साधयित्वा शब्दान्तरमित्युक्ता न तृजित्युक्तम्।

मघा स्त्री मह्-घ हस्य घत्वम्। अश्विन्यवधिके दशमे नक्षत्रे तस्याश्च पञ्चताराकत्वात् बहुत्वमपि "पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च" स्मृतिः। "मघां मूलञ्च वर्जयेदिति" "मघायां पिण्डदानञ्चेति" स्मृतिस्तु समुदायस्यैकत्वाभिप्रायेण। अस्या योगताराद्रिकमत्र माघशब्दे ४८७ पृ० उक्तम्। २औषधभेदे धरणिः।

मघात्रयोदशी स्त्री मघानक्षत्रेण युक्ता त्रयोदशी शा०त०। भाद्रकृष्णत्रयोदश्यां तत्रैव मघानक्षत्रसंयोगसम्भवात्। तत्र श्राद्धमावश्यकं यथोक्तं ति० त०

"प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं कृष्णत्रयोदश्यां मघायुक्तायामनिबिड यत्किञ्चिद्द्रव्येण श्राद्धमावश्यकं यज्ञादिविधिवाक्ये नक्षत्रविशिष्टतिथेः श्रुतेः। तत्र केवलत्रयोदशीकेवलमघाश्राद्धार्थवादा अपि क्रमविशिष्टविधिप्राप्तसंख्यो नित्यत्वबोधकाः न तु केवलविध्यन्तरकल्पना गौरवात्। तथाच यमः "प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम्। प्राप्य श्राद्धं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च" मनुः "यत्किञ्चित् मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम्। तदप्यक्षयमेव स्यात् वर्षासु च मघासु च"। विष्णुधर्मोत्तरम् "प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी। प्राप्तास्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः"। ज्ञाता-

तपः "पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च। तस्माद्दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च"। अत्रान्नमात्रश्रुतेः मनुवचने यत्किञ्चिदिति श्रुतेश्च मध्वोक्तपायसं फलातिशयार्थम्। "गुणविशेषे फलविशेषः स्यात्" इति न्यायात्। व्यक्तं विष्णुधर्मोत्तरे "मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजंस्त्रयोदशी। तत्राक्षयं भवेच्छ्राद्धं मधुना पायसेन च"। तत्रान्वयुक्तकृष्णपक्षे। अत्र यत् श्राद्धं तन्मधुयोगेन पायसयोगेन वाऽक्षयं भवेत्। एवं मनुवचने यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रम् इत्यनेन मधुमात्रयुक्तत्वमुक्तम्। अतोऽत्र सुतरां शूद्रस्याप्यधिकारः। अत्र गजच्छायायोगे फलातिशयः। तथाच श्राद्धचिन्तामणौ स्मृतिः "कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः। यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते। करे हस्तानक्षत्रे कन्यादशमांशोपरि सपादत्रयोविंशांशं यावत्। अविभक्तानामप्यत्र पृथक् श्राद्धमावश्यकम्"। यथा श्राद्धचिन्तामणौ स्मृतिः "विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धमदैविकम्। मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग्विना"। अदैविकं प्रत्याब्दिकैकोद्दिष्टम् अन्यत्र कृष्णपक्षादौ नाधिकारः न नित्याधिकारः। "सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश। पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्" इत्यनेनापि सञ्चितानामपृथग्द्रव्याणां पुंसां सपिण्डीकरणान्तानीति विशेषणात् तदुत्तरं श्राद्धानां पृथक्करणमपि प्रतीयते। मघात्रयोदशीनिमित्तकश्राद्धे पुत्रवता पिण्डा न देयाः। "भौजङ्गीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम्। तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते। कर्त्ते पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत्" इति देवीपुराणात् भौजङ्गी पञ्चमी चन्द्रार्कसङ्गमम् अमावास्या पितृदैवते ऋक्ष मघायाम। शातातपः "पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते। स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते। अक्षय्यदक्षिणा स्वस्ति सौमनस्य तथास्त्विति" रघु०।

मघाभू पु० मघासन्निकृष्टे ऋक्षे भवति भू–क्विप्। पूर्वफल्गुनी जाते शुक्रग्रहे त्रिका०। भगदैवतशब्दे ४६२१पृ० दृश्यम्

मघी पु० मघानक्षत्रसत्पत्तिकालत्वेनास्त्यस्य अच् गौरा० ङीष्। मघानक्षत्रस्वरविभुज्यमानयुक्ते काले घोरमासमासे जायमाने (काउन्) धान्यभेदे मेदि०।

मङ्कुलक पु० १ऋषिभेदे भा० व० ८३अ०। २यक्षभेदे तत्रैव।

मङ्खि पु० मखि–इन्। धनेश्वरयक्षभेदे भा०भा० १७७अ०।

मङ्क्षु पु० मखि–उन्। यक्षबहुगतिके शत०ब्रा० ५।५।४।११।

मङ्खुर पु० मखि–उरच्। दर्पणे भरत।

मङ्खण मङ्क्षु–ल्युट्। जङ्घाभागे हारा०।

मङ्क्षु(क्षू) अव्य० मखि–उन्। १शैघ्र्ये २अत्यर्थे च। पृषो० स्वस्य दीर्घत्वमपि।

मङ्ग पु० मगि–घञ्। नौकाशिरसि हेम०।

मङ्गल पु० मगि–अलच्। १भूमिसुते ग्रहभेदे २मङ्गलशब्दे ३अभीष्टार्थसिद्धौ च। ४तद्वति त्रि० अमरः। स्त्रियां ङीप् "सुमङ्गलीरिव वधूः" सि०कौ०। ५दुर्गायां ६हरिद्रायां ७दूर्वायां ८पतिव्रतायाश्च स्त्री शब्दरत्ना० ९करञ्जभेदे स्त्री शब्दच०। १०हस्तार्कमार्गभेदे स्त्री हेम० ११योगिनीदशाभेदे "मङ्गला पिङ्गलेति" दशाशब्दे दृश्यम्। अभिप्रेतसिद्धिर्मङ्गलं तद्धेतुत्वात् गोरोचनादेरपि तथात्वम्। मङ्गलद्रव्याणि च मत्स्यसूक्ते ४२प०उक्तानि यथा "लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः। हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः। एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेत्ततः। प्रदक्षिणन्तु कुर्वीत तथा चायुर्न हीयते। दूर्वां दधि सर्पिरथोदकुम्भं धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम्। मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतानि लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च। श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीञ्च हुताशनं चन्दनमर्कबिम्बम्। अश्वत्थवृक्षञ्च समालभेत ततश्च कुर्यान्निजजातिधर्मम्" इत्युक्तविस्तारार्थम्। १२विष्णौ न० "पवित्रं मङ्गलं परम्" विष्णु स०। कुलमङ्गलपवाक्यादि शब्दे २०११पृ० मङ्गलपथ्यवाक्यादि दृश्यम्। "प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम्। एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" अत्रि० उक्ते १३प्रशस्ताचरणे निन्द्यवर्जने।

मङ्गलचण्डी स्त्री मङ्गले चण्डी दक्षा। १देवीभेदे शार्ङ्ग० क। मङ्गलचण्डिकाप्यत्र तन्नामनिरुक्तिः ब्रह्मवै० प्र० ४१ अ० उक्ता यथा "दक्षायां वर्त्तते चण्डी कल्याणेषु च मङ्गलम्। मङ्गलेषु च या दक्षा सा च मङ्गलचण्डिका। पूज्यायां वर्त्तते चण्डी मङ्गलेऽपि महीसुतः। मङ्गलाभीष्टदेवी या सा वा मङ्गलचण्डिका। मङ्गलो मनुवंशश्च सप्तद्वीपधरापतिः। तस्य पूज्याभीष्टदेवी तेन मङ्गलचण्डिका"। [राजनि०।

मङ्गलच्छाय पु० मङ्गला प्रशस्ता छाया यस्य। वटवृक्षे

मङ्गलपाठक पु० मङ्गलार्थं स्तुतीः पठति पठ–ण्वुल्। स्तुतिपाठके हेमच०। "आः इमा मङ्गलपाठक!" नैषी०।

मङ्गलागुरु न० नित्यक०। अगुरुभेदे राजनि०।

मङ्गल्य न० मङ्गलाय हितं यत्। १चन्दने २मङ्गल्यागुरुणि ३स्वर्णे ४सिन्दूरे राजनि० ५दध्नि च। ६रुचिरे त्रि० हेम० ७मङ्गलकरे त्रि० मेदि०। "सर्वमङ्गलमङ्गल्ये" इति देवीमा०। ८अश्वत्थे ९बिल्वे १०जीरके ११मसूरके च पु० मेदि० १२नारिकेले १३कपित्थे १४रीठाकरञ्जे च पु० राजनि०। १५त्रायमाणौषधौ पु० शब्दच०।

मङ्गल्यक पु० मङ्गल्यमपक्वस्य प्रियः तद्दोषनिवारणार्थं दीयमानत्वेन शास्त्रविधानात्। मसूरे अमरः। [भावप्र०।

मङ्गल्यकुसुमा स्त्री मङ्गल्यं कुसुमं यस्याः। शतपुष्पायाम्

मङ्गल्यनामधेया स्त्री ६ब०। जीवन्त्यामोषधौ जटा०।

मङ्गल्या स्त्री मङ्गलाय हिता यत्। १मल्लिकागन्धयुक्ताऽगुरुणि अमरः २रोचनायाम् ३शमीकपुष्प्याम् ४शम्यां ५शुक्लवचायां मेदि० ६प्रियङ्गौ ७माषपर्ण्यां हेमच० ८शतपुष्पायाम् ९जीवन्त्याम् १०ऋद्धिनामौषधौ ११हरिद्रायां १२दूर्वायां राजनि० १३दुर्गायाञ्च स्त्री रत्नमा०। "मङ्गल्याऽगुरुशिशिरा गन्धाढ्या दोषनाशिका" राजनि०

मङ्गिनी स्त्री मङ्गो नौकाशिरः अस्त्यस्याः इनि ङीप्। नौकायां हेमच०। [पत्ये पुंस्त्री

मङ्कुष पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं कुर्वा० ण्य। माङ्कुष्य तद-

मच दम्भे शाठ्ये च भ्वा०आ०सेट्। मचते अमचिष्ट मेचे।

मच उन्नतीकरणे धारणे पूजायां च चक्र० दीप्तौ भ्वा० आत्म० सेट् इदित्। मञ्चते अमञ्चिष्ट। ममञ्चे।

मचक्रुक न० कुरुक्षेत्रान्तर्गते तीर्थभेदे। कुरुक्षेत्रशब्दे दृश्यम्

मचर्चिका स्त्री चर्च-धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् मस्य मयोरिव चर्चिका ध्यानम्। प्रशस्ते अमरः अव्ययत्वप्रयोऽयमित्यके "मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिघ्नाः" सि० कौ० "प्रशंसावचनैश्च" पा० अस्य विशेषणत्वेऽपि परनिपातः गोमचर्चिका गोमतल्लिका इत्यादि।

मच्छ पुंस्त्री० माद्यति मद्-क्विप् तथा सन् शेते शी-ड। मत्स्ये शब्दर०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

मजिर पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं शिवा० अण्। माजिर तदपत्ये पुंस्त्री०।

मज्जकृत् न० मज्जानं करोति कृ-क्विप्। १देहस्थे अस्थिरूपे पदार्थे हेमच० अन्नादिषु भुक्तेषु रसादिपरिपाकेन क्रमेणशोणितमांसत्वगस्थिशुक्राणामुत्पत्तेः अस्थ्नः मज्जाजनकत्वम्।

मज्जन् पु० मस्ज-कनिन्। १अस्थिजाते अस्थिमध्यस्थे स्नेहाकारे पदार्थे २वृक्षादेः सारांशे च अमरः। फलमज्ज-मुखाः "यस्य यस्य फलस्येह वीर्य्यं भवति यादृशम्। तस्य तस्यैव वीर्य्येण मज्जानमपि निर्दिशेत्" राजवल्लभः "अस्थि यत्स्याग्निना पक्वं तस्य सारो द्रवो घनः। यः स्नेहवत् पृथग्भूतः स मज्जेत्यभिधीयते"। मज्जस्थानमाह "स्थूलादिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तरे स्थितः" भावप्र०।

मज्जन न० मस्ज-भावे ल्युट्। १स्नाने (डोवा) जटाध०। कर्त्तरि ल्यु। २मज्जायां शब्दर०। अस्थिमध्यमज्जनात् तस्यास्तथात्वम्। ३कुमारानुचरगणभेदे भा०श०४६अ०।

मज्जसमुद्भव न० मज्जः समुद्भवति सम्+उद्+भू-अच् ५त०। शुक्रे तस्य मज्जजातत्वम् मज्जकृच्छब्दे दृश्यम्।

मज्जा स्त्री मस्ज-अच् टाप्। १अस्थिसारे २वृक्षादेः सारांशे च हेम०। "मज्जातको मूलकशिम्बिदैः प्रियालमज्जाघटिते" सुश्रुतः। [राजनि० २शुक्रधातौ न०

मज्जाज न० मज्जातो जायते जन-ड। १भूमिजे गुग्गुलौ

मज्जारस मज्जायाः रस परिपाकः। शुक्रे राजनि०। तस्य मज्जासम्भवत्वं मज्जकृच्छब्दे उक्तम्।

मज्जासार न० मज्जाया सारोऽस्य। जातीफले राजनि०।

मञ्जूषा स्त्री मस्ज-ऊषन्। मञ्जूषायां रायमुकुटः।

मज्मन् न० मस्ज-मनिन् उणा०। बले निघण्टुः।

मञ्च पु० मचि-उच्छ्राये घञ्। १खट्वायाम् अमरः (मांचा) मञ्चनिर्मिते २उच्चासने ३उच्चमञ्चरूपभेदे शब्दा० "मञ्चस्थं रघुनन्दनम्" पुराणम्। स्वार्थे क। तत्रैव "तस्मोऽन्धः पतिरेव मञ्चकगतः" इति सा० द०।

मञ्चकाश्रय पु० ६ब०। मत्कुणे (छारपोका) राजनि०।

मञ्चमण्डप पु० मञ्च इव मण्डपः। शस्यरक्षार्थे उच्चे पक्षादिकुटीरे (टङ्) शब्दा०। [शब्दरत्ना०।

मञ्जर न० मन्ज-अरच्। १तिलकवृक्षे २मुक्तायाञ्च ३वज्राच

मञ्जरि(री) स्त्री मञ्जु ऋच्छति ऋ-इन् शक० पररूपं वा ङीप्। अभिनवोद्गतायां सुकुमारायां पल्लवाङ्कुररूपायां १वल्लर्य्याम् अमरः जीवनस्तु तत्र २मुक्तायां ३तिलकलतायां शब्दरत्ना०। ४तुलस्याम् राजनि० तत तारका० इतच्। मञ्जरित जातमञ्जरीके त्रि०। ङीवन्त "नजसा जगौ गिति यदपह्नैर्मञ्जरी" वृ० र० टी० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे। [राजनि०।

मञ्जरीनम्र पु० मञ्जर्य्यां तदवस्थायामपि नम्रः। वेतसे।

मञ्जा स्त्री मजि-अच्। १छाग्यां त्रिका०। २मञ्जर्य्यां हेमच०।

मञ्जि(ञ्जी) स्त्री मन्ज-इन् वा ङीप्। मञ्जर्य्याम् त्रिका०।

मञ्जिका स्त्री मजि–ण्वुल् टाप् अत इत्वम्। वेश्यायां हारा०।

मञ्जिफला स्त्री मञ्जिः मञ्जरी फले यस्याः। कदल्याम् त्रिका०

मञ्जिष्ठा स्त्री अतिशयेन मञ्जीमती इष्ठन् मतुपो लोपः। स्वनामख्यातायां लतायाम् अमरः। "मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्वर्यवर्णकृत्। गुरूष्णा विषश्लेष्मघ्नी शोथयोन्यक्षिकर्णरुक्। रक्तातीसारकुष्ठास्रविसर्पव्रणमेहनुत्" भावप्र०। मञ्जिष्ठया रक्तम् अण्। माञ्जिष्ठ तद्रक्तवर्णेन रक्ते त्रि०।

मञ्जिष्ठामेह पु० सुश्रुतोक्ते मेहभेदे तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा मेहतीत्यनुवृत्तौ "मञ्जिष्ठोदकप्रकाशं मञ्जिष्ठामेही"।

मञ्जिष्ठाराग पु० मञ्जिष्ठेव रागः। "मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते" सा०द० उक्ते पूर्वानुरागभेदे।

मञ्जीर न० मञ्ज–ध्वनौ ईरन्। १नूपुरे अमरः। "मञ्जुमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे" इति सा०१०प०। २दधिमन्थन-दण्डबन्धस्तम्भे पु० हेमच०।

मञ्जीरक पु० मञ्जीर इव कायति शब्दायते कै–क; नूपुर-ध्वनितुल्यध्वनियुते तत, शिवा० अपत्ये अण्। माञ्जीर तदपत्ये पुंस्त्री०। [मञ्जु ल तद्वति त्रि०।

मञ्जु त्रि० मञ्ज–उन्। मनोहरे अमर०। सिध्मा०लच्।

मञ्जुकेशिन् पु० कर्म० प्रशस्ते इनि। १श्रीकृष्णे हला० २सुन्दरकेशयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्। [त्रि०।

मञ्जुगमना स्त्री ६ब०। १हंस्यां राजनि० २सुन्दरगतियुते

मञ्जुघोष पु०। तन्त्रोक्ते १उपास्यदेवभेदे तन्त्रसारे दृश्यम्। २पूर्वजिनभेदे त्रिका०। कर्म०। ३मनोहरशब्दे पु०।

मञ्जुपाठक पुंस्त्री० मञ्जु पठति पठ–ण्वुल्। १शुकखगे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २मनोहरपाठके त्रि०

मञ्जुप्राण पु० ६ब०। चतुर्मुखे ब्रह्मणि जटा० सर्वस्यापि स्रष्टृत्वेन विधातृप्राणस्य मञ्जुप्राणत्वात् तस्य तथात्वम्।

मञ्जुभद्र पु० जिनभेदे त्रिका०।

मञ्जुभाषिन् त्रि० मञ्जु भाषते भाष–णिनि। १सुन्दरभाषके स्त्रियां ङीप् सा च "सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी" वृ०र० उक्ते २त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे।

मञ्जुल त्रि० मञ्ज–सिध्मा० लच् मञ्जि-उलच् वा। १मनोहरे २निकुञ्जे मेदि० ३जलके न० विश्व०। ४जलरङ्कुखगे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष्। [५सुन्दरश्रीके त्रि०।

मञ्जुश्री पु० ६ब०। १मञ्जुघोषे २पूर्वजिनभेदे त्रिका०।

मञ्जुहासिनी स्त्री "ततो यतौ गो भवति मञ्जुहासिनी" वृ०र०टी०उक्ते १त्रयोदशाक्षरपादके २छन्दोभेदे। ३सुन्दरहासयुते त्रि०।

मञ्जूषा स्त्री मञ्ज ऊषन् (पेटरा) १पेटिकायाम् अमर। २मञ्जिष्ठायाञ्च राजनि० ३पाषाणे उणा० को०।

मट वासे भ्वा०प०सक०सेट्। मटति अमटीत् अमाटीत् मेटतुः

मटची स्त्री मट–बा० अचि ङीप्। १पाषाणवृष्टौ "मटचीहतेषु कुरुषु" छान्दोग्यश्रुति। २रक्तवर्णक्षुद्रखगभेदे गोविन्द०।

मटस्फटि पु० दर्पारम्भे जटा०। [अमाठीत् मेठतुः।

मठ वासे अक०मर्दने सक० भ्वा० पर० सेट्। मठति अमठीत्-

मठ व्याध्याने भ्वा०अक०सेट् इदित्। मण्ठते अमण्ठिष्ट।

मठ पु न० अर्द्धर्चा० मठत्यत्र मठ–घञर्थे क। १छात्रादिवासे २देवागारे अमरः। मठप्रतिष्ठातत्त्वे तत्प्रतिष्ठाविधि-र्दृश्यः। देवमठशब्दे चास्य दृश्यम्। ३रथस्थाने हारा०।

मठर पु० मठ–अरन्। १मुनिभेदे २शौण्डे त्रि० उज्ज्वल०। राजद०परनिपातः राजमठरः। गर्गा० यञ्। माठर्य तस्य मुनेरपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् यलोपः। शौण्डार्थ-कस्यापत्ये शिवा० अण्। माठर तदपत्ये पुंस्त्री०।

मड भेदे चु०उभ०सक०सेट् इदित्। मण्डयति-ते अममण्डत् त। विभागे भ्वा० आत्म०। मण्डते।

मड भूषणे चुरा०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। मण्डयति ते मण्डति अममण्डत्-त अमण्डीत्। [जटा०।

मडक पु० मडि–क्वुन् पृषो० नलोप। धान्यभेदे (मेडुया)

मडर पु० मडि–बा० अरन् पृषो० नलोपः। भिक्षिभेदे मल्लादशब्दे परे अस्याद्युदात्तता।

मडार पु० मडि–बा० आरन् पृषो०। भूषके ततः चतु-रर्थ्यां प्रगद्या०ञ्य। माडार्य तेन निर्वृत्तादौ त्रि०।

मड्डु पु० मज्जन्ति अन्ये यस्मात् मस्ज+उन् पृषो०। वाद्यभेदे अमर० स्वार्थे क मड्डुक तत्रार्थे। मड्डुक-वादकं शिल्पमस्य वा ठक् पक्षे अण्। माड्डुकिक माड्डुक तद्वादनशिल्पयुते त्रि०। [मणीत् मेणतुः।

मण अव्यक्तशब्दे भ्वा०प०अक०सेट्। मणति अमाणीत् अ-

मणि(णी) पुंस्त्री० मण–इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। तत्रादौ रत्ने "मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम्। चक्षुष्यं धारणात्तत्तु पापालक्ष्मीविनाशनम्" राजवल्लभ०। "मणिहारावलिरामणीयकमिति" "मणीकमणी-न्द्रुहितेति च" नैषधम्। २अजमृगगलभेदे अलिञ्जरे (जाला) ३लिङ्गाग्रे ४मात्रभेदे जटा० ५मणिबन्धे हेमच० स्वार्थे क वंशाद्या कन् वा। मणिक अलिञ्जरे म०अमरः।

स्त्रानलक्षणे मेदि० योन्यर्थे शब्दार्थ० [हगन्रम् ।

मणिकर्ण पु० १कामरूपस्थे २शिवलिङ्गभेदे मणिकूटशब्दे

मणिकर्णिका स्त्री मणिकर्णं मणिमयकर्णभूषणमस्त्यस्याः ठन् । विष्णुतपश्चादर्शनात् विस्मयेन शिवस्य मणिमय कुण्डलपतनस्थाने काशीस्थे १तीर्थभेदे। तन्नामनिरुक्तिः काशी० २६अ० यथा विष्णुं प्रति शिववाक्यम् "त्वदीयस्यास्य तपसो महो - पचयदर्शनात् । यन्मयान्दोलितो मौलिरुच्चैश्चैव भूषणः । तदान्दोलनतः कर्णात् पपात मणिकर्णिका । मणिभिः खचिता रम्या ततोऽस्तु मणिकर्णिका । चक्र-पुष्करिणीतीर्थं पुराख्यातमिदं शुभम् । त्वया चक्रेण खननाच्छङ्खचक्रगदाधर ।। मम कर्णात् पपातेयं यदा च मणिकर्णिका । तदा प्रभृति लोकेऽत्र ख्यातास्तु मणि-कर्णिका" मणिकर्णीत्यप्यत्र । २मणिमयकर्णभूषणे च ।

मणिकर्णीश्वर न० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे काशीख०१००अ०

मणिकर्णेश्वर न०कामरूपस्थे शिवलिङ्गभेदे कालिपु०८१अ०,

मणिकानन न० मणिकमिवाननं यत्र । कण्ठे शब्दर० ।

मणिकार पु० मणिमय भूषणं करोति क अण् । (जहरि) १मणिमयभूषणकारके,२प्रत्यक्षादिचतुष्टयप्रमाणतत्त्वचिन्तामणिनामकग्रन्थकारे गङ्गेशोपाध्याये च । कृ-क्विप् कृत० । मणिकृदप्यत्र ।

मणिकुट्टिका स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा०श०४७अ० ।

मणिकूट पु०मणिमयः कूटोऽस्य। कामरूपस्थे पर्वतभेदे यथोक्तम् "भस्मकूटस्य चैशान्यां मणिकूटो महागिरिः । मणिकर्णो नाम हरस्तस्य तिष्ठति लिङ्गक"कालिकापु०८१अ०।

मणिकेतु पु० केतुभेदे वृ०स० ११अ० केतुशब्दे दृश्यम् ।

मणिगणनिकर पु० "वसुहयमतिरिह मणिगणनिकरः" वृ०र० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे द्विगुणहय-लघुरित्यस्यान्तरवृत्ति ।

मणिग्रीव पु० कुबेरपुत्रभेदे शब्दर० ।

मणिच्छिद्रा स्त्री मणिरिव छिद्रमस्याम् । १मेदानामौषधौ २ऋषभानामौषधौ च मेदि० । [११अ० ।

मणिजला स्त्री मणिप्रचुरं जलमस्याम् । नदीभेदे भा० भ०

मणित न० मण-क्त । रतिकाले स्त्रीणामव्यक्तशब्दभेदे हेम०

मणितारक पुंस्त्री० मणिरिव तारकास्य । सारसखगे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

मणिद्वीप पु० मणिमय मणिप्रचुरो वा द्वीपः । क्षीरसमुद्र-मध्यस्थे श्रीविद्यापीठरूपे द्वीपभेदे "सुधाब्धेर्मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्ता-मणिगृहे" आनन्दल० ।

मणिनाग पु० नागभेदे भा० स० १५ अ० । [१५८अ० ।

मणिपर्वत पु० मणिप्रचुरः पर्वतः शा०त०। पर्वतभेदे हरिवं०

मणिपालि त्रि० मणिं पालयति पालि-इनि । मणिपालके तस्य धर्म्यं महिष्या०अण् । मणिपाल तस्य धर्म्ये त्रि० । तस्यापत्यम् रेवत्या०ठक् । माणिपालिक तदपत्ये पुंस्त्री०

मणिपुच्छी स्त्री मणिरिव पुच्छं यस्याः नित्यं ङीष् । मणिवत्पुच्छयुतायां स्त्रियाम् ।

मणिपुष्पक पु० सहदेवस्य शङ्खे गीता १।१६ ।

मणिपुर न० पौरस्त्ये देशभेदे ।

मणिपूर न० सुषुम्णान्तर्गते षट्चक्रमध्ये नाभिस्थे पद्मभेदे "तदूर्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम् । मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः । मणिवद्भिन्नं तत्पद्मं मणिपूरं तथोच्यते । दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ता-क्षरान्वितम् । शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकनकारणम्"

मणिबन्ध पु० मणिर्बध्यतेऽत्र बन्ध-आधारे घञ् । प्रकोष्ठ-पाण्योर्मध्यस्थे १करग्रन्थौ तस्य शुभाशुभलक्षणं गरु०पु० ६६अ० उक्तं यथा "मणिबन्धैर्निगूढैश्च सुश्लिष्ट-शुभलक्षिभिः । नृपा हीनैः करच्छेदस्य सदैर्धनवर्जिता" २सैन्धवलवणाकारे पर्वतभेदे च । [राजनि० ।

मणिबी(वी)ज पु० मणिरिव बी(वी)जमस्य । दाडिमवृक्षे

मणिभद्र पु० यक्षभेदे भा० स० १०अ० ।

मणिभूमि स्त्री ६त० । मणीनामाकरे ।

मणिमञ्जरी स्त्री "इनाश्वैः स्यात् यभनयसजगाः कीर्तिता मणिमञ्जरी" वृ० र० टीकोक्ते ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे ।

मणिमण्डप पु० मणिमयः मणिप्रचुरो वा मण्डपः । १मणि-खचिते मण्डपे २देवतापीठस्थानभेदे तन्त्रसारः ।

मणिमत् त्रि० मणिरस्त्यस्य मतुप् । १मणियुते त्रि० स्त्रियां ङीप् । २यक्षभेदे पु० भा० स० १अ० । ३सत्याद्धर्मा-ज्जाते द्वापरयुगीये २नृपभेदे पु० भा० स० ६७अ० । ४नागभेदे भा० स० ८अ० । ५राक्षसभेदे भा०व०१६०अ० । ६दैत्यभेदे हरिवं०३अ०। ७पश्चिमस्थे देशभेदे वृ०स०१४अ०।

मणिमध्य न० "स्यान्मणिमध्यं चेद्भमसाः" छन्दोम० उक्ते नवाक्षरपादके छन्दोभेदे । [तस्ये अमर ।

मणिमन्थ न०मणिरिव मथ्यते मन्थ कर्मणि घञ् । सैन्धव-

मणिमाला स्त्री ६त० । "तौ यौ मणिमाला छिन्ना गुह-

मणौ" छन्दो० उक्ते द्वादशाक्षरपादके १छन्दोभेदे । २हारे ३दन्तक्षतभेदे मेदि०। ४वस्त्राग्रे शब्दर०।५दीप्तौ शब्दमा०

मणिराग न० मणेरिव रागो वर्णोऽस्य । १हिङ्गुले राजनि० ६त० । २मणिवर्णे पु० ।

मणिल त्रि० मणि+सिध्मा० अस्त्यर्थे लच् । मणियुते ।

मणिव पु० मणि–अस्त्यर्थे व । नागभेदे सि०कौ० ।

मणिवाल पु० मणिरिव शुक्लत्वात् वालः केशोऽस्य । अग्निदैवत्ये पशुभेदे यजु० २४।२ ।

मणिवाहन पु० नृपभेदे भा० स० ६२अ० ।

मणिशैल पु० मन्दराचलस्य पूर्वस्थे पर्वतभेदे मार्कपु० ५५ ।

मणिसर पु० मणीन् सरति कारणत्वेन गच्छति सृ–अच् ६त०। मणिखचिते हारभेदे ।

मणिस्कन्ध पु० नागभेदे भा० आ० ५७अ० ।

मणीचक न० मणेः ई शोभा चकते प्रतिहन्ति चक–अच् ६त०। १चन्द्रकान्तमणौ त्रिका०। २मत्स्यरङ्कखगे पुंस्त्री० हारा० स्त्रियां ङीष् ।

मणीवक न० मणीव कायति कै–क । पुष्पे हारा० ।

मणीवती स्त्री मणि+अस्त्यर्थे मतुप् नि० मस्य वः शरा० दीर्घः । मणियुक्तनदीभेदे । [ब्धायाम् राजनि० ।

मण्टपी स्त्री मण्टं पाति पा-क गौरा० ङीष् । कुक्षोपद

मणिट पु० गोत्रप्रवरर्षिभेदे प्रवराध्यायः ।

मण्ड(ठ) पु०मठ-अच् पृषो०णत्वम् । (माठ) कृतान्नभेदे राजनि० "समितां घृतमेदाद्यैः संवेगापि च पाचयेत् । अथास्य वटक कृत्वा पचेत् सर्पिषि नीरजम् । एलाकर्पूरमरिचाद्यैरवधूतैः । अवलम्बिता वितापाके ततश्च समुद्धरेत् । अयं प्रकार संसिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते" । अस्य गुणा "मण्डस्तु बृंहणो हृद्यो बल्यः सुमधुरो गुरु । पित्तानिलहरो वृष्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजित" भावप्र०मठ इति पठितम् कृतान्नवर्गे २१८१ पृ० दृश्यम्

मण्ड पुंन० मन–ड तस्य नेत्वम् ।१वर्णाकानामप्रत्वे (माड) २सारे ३पिच्छे च । ४आमलक्यां ५सुरायाञ्च स्त्री । ६दधिमस्तुनि (मात्) न० मेदि० । ७एरण्डवृक्षे दशाकभेदे भूषायां च पुन० हेमच० अर्द्धर्चादि भावप्र० तद्विधानं यथा "तण्डुलानां सुसिद्धानां चतुर्दशगुणे जले । रसः सिक्थैर्विरहितो मण्ड इत्यभिधीयते । शुण्ठीसैन्धवसंयुक्तो दीपनः पाचनश्च च । अथस्य बलस्यपिषञ्चास्य ज्ञेया मण्डस्य विज्ञता । मेथा सूपयवागूनां विलेपी भक्तयोरपि" । तस्य गुणाः "मण्डो ग्राही लघुः शीतो दीपनो धातुसाम्यकृत् । स्रोतमार्दवकृत् बल्य पित्तश्लेष्मापहः" । "सुदुबोधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च । ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः । लाजमण्डोऽग्निजननो दाहतृष्णानिवारण । ज्वरातीसारशमनोऽशेषदोषामपाचन । भाटूमण्डोऽग्निजनन शूलानाहविनाशन । पाचनो दीपनो हृद्यः पित्तश्लेष्मानिवापहः" राजवल्लभ । भाटूमण्डो भृष्टयवमण्डः ।

मण्डक पु० भाव० उक्ते पिष्टकभेदे कृतान्नवर्गे २१८१ पृ० दृश्यम् सङ्गीतदामो० उक्ते गीताङ्गभेदे यथा "जयप्रियः कलापश्च कमल सुन्दरस्तथा । मङ्गलो वल्लभश्चेति मण्डकाः षट् प्रकीर्त्तिताः । जयप्रियो द्रुतावेकमध्ये यदा गुरु । अनविंशाक्षरैर्युक्तो रसे वीरे च वर्त्तते । लघुर्गुरुर्लघुर्यत्र द्रुतास्त्र स उच्यते ।। कलापो रङ्गतालेन युक्तो रौद्ररसे हि स. । द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्ता लघुरादौ गुरुद्वयम् । लघुरादौ गुरुद्वयं रङ्गताल इतीरित. २ । लघुद्वयं गुरुश्चैकोऽनिलोऽस्य वणात्मकः । पञ्चविंशत्यक्षरैः स्यात् कमल शान्तहास्ययोः ३। गुरुरेको लघुद्वयं त्रिपुटे भगणात्मके । षट्त्रिंशत्यक्षरैस्तु शृङ्गारे सुन्दरे मतः ४ । आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये गुरुतोऽन्ते भङ्गतालके । एकत्रिंशत्यक्षरैस्तु वीरे मङ्गलमण्डकः ५ । यत्र मितापुलके ताले गणसामकलात्मके । चतुस्त्रिंशदक्षरोऽयं वल्लभो रौद्रके रसे ६।"

मण्डन पु० मण्डयति मडि-ल्यु ।१अलङ्कारके २प्रसिद्धमीमांसकभेदे पु० "विश्वप्रसिद्धे रपगीयमानमवेहि तत् मण्डनमिश्रधाम" । शङ्करदिग्विजयः तेन सह शङ्कराचार्यस्य विचारकथा तत्र दृश्या । भावे ल्युट् । ३भूषायाम् न०

मण्डप पुंन० मडि–कप् मण्डं भूषां पाति रक्षति पा–क मडि–कपन् वा । १जनविश्रामस्थाने०२देवादिगृहे च अमर० । यथा चण्डीमण्डप विष्णुमण्डप इत्यादि । ३मण्डपामवर्त्तरि त्रि० शब्दरत्ना० । ४त्रिवृतायां (व्रूकत्रिवृद्भेदे) स्त्री राजनि०। [त्रिति स्त्री त्रिका०ङीप् ।

मण्डयन्त त्रि० मडि–झच् । १अलङ्कारके सि०कौ०। २स्त्रो-

मण्डर त्रि० मडि–अरन् । १भूषके ततः अस्त्यर्था० स्वार्थे ठक् । माण्डरिक तत्रार्थे ।२गुञ्ज्यां स्त्री हारा०ङीप् ।

मण्डल न० मडि–कलच् । १चक्राकारेण वेष्टने अमरः यथा ग्रहमण्डल भूमण्डलम् । उभयतोविंशतियोजनमिते

२देशभेदे ३सूर्य्यचन्द्रयोः परिवेषे ४द्वादशराजचक्रे ५कोठरोगे च मेदि०। ६गावे अनेकार्थको०। ७समूहे हेम० "सर्वमण्डलमण्डलम्" इति बोपदेवः। ८चक्रे त्रिका०। "मण्डलाकारपादाद्यं मण्डलं स्थानमीरितम्" इत्युक्ते ९धन्विनां स्थानभेदे शब्दर०। "मण्डलं सर्वतो वृत्तः" इत्युक्ते १०सैन्यव्यूहभेदे कामन्द०। अतिमरेखाविशेषेण रचिते ११पदार्थे च यथा पद्ममण्डलं सर्वतोभद्रमण्डलमित्यादि। १२बिम्बे त्रि० अमरः स्त्रियां गौरा० ङीष्। सा च १३दूर्वायाम् हारा० १४कुक्कुरे पु० मेदि० १५सर्पभेदे पु० विश्वः १६व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्ये शब्दच०। ततः स्वार्थे क। बिम्बे कुष्ठभेदे आदर्शे च। अतिममण्डलविधानमुक्तं देवीपु० यथा

"चतुर्हस्तं समारभ्य यावद्धस्तशतं भवेत्। मण्डलं तत्र कर्त्तव्यमत ऊर्ध्वं न कारयेत्। विमलं१ विजयं२ भद्रं३ विमानं४ शुभदं५ चित्रम्६। वर्द्धमानश्च७ देवश्च८ जताख्यं० कामदायकम्। रुचक११ स्वस्तिकाख्यश्च१२ द्वि-टयमिति मण्डलम्। सितादिहरितान्ताश्च रागाः कार्य्याः सुशोभनाः। शालिपिष्टककौसुम्भरजनीहरिपत्रजा। मणिविद्रुमरागाश्च भवना अभिमन्त्रिताः। सितसर्षपचूर्णाढ्यं रजः कृत्वा तु पातयेत्। अस्त्रबीजं न्यसेन्मन्त्री सम्भवेति पदं च वा। समीत्यानं शुभं कृत्वा गोमयेनोपलेपितम्। चन्दनागुरुकर्पूरक्षोदधूपाधिवासितम्। भूभागं सुमितं चित्रं पूर्वपश्चिमकोत्तरम्। यास्यं स्वस्तिकमत्स्याद्यैः सूत्रैर्वोर्ध्वाग्रपल्लवैः। पद्मपत्राष्टकं मध्ये द्विगुणं त्रिगुणञ्च वा। द्वाराणि समस्तानि कर्णिकाकेसरोज्ज्वलम्। पद्मं तथावशेषाणि स्वस्तिकान्युत्पलानि च। मध्यात् स्वस्वहस्तस्तु रजःपातं समाचरेत्। मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरुपरिष्टाद् यथेप्सया। अधोमुखाङ्गुलिं कृत्वा पातयेत्तु विचक्षणः। समा रेखा तु कर्त्तव्याऽविच्छिन्ना प्रशंसिता। अङ्गुष्ठपर्ववैपुल्या समा कार्य्या विजानता। स्थूलं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं कपराहतम्। पर्य्यन्तमपि तु समाविशेषेण कदाचन। स्थूले कलहं विद्यात् कृशरेखे तु विग्रहम्। अतिस्थाने भवेद्व्याधिर्नित्यं पीडा विभिन्निते। दुन्दुभेर्भयमाप्नोति मन्त्रपत्नाश्च संशयः। कृशायामर्थहानिः स्याद् विच्छिन्ने मरणं ध्रुवम्। वियोगात्तु भवेत्तस्य रुद्रव्यसनतस्य वा। अविदित्वा लिखेद्यस्तु मण्डलन्तु यथेप्सया। सर्वदोषानवाप्नोति ये दोषाः पूर्वभाषितः"। भोजनमण्डलं यथा "यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसास्तथा। घ्नन्ति ते बलमन्नस्य मण्डलस्य विवर्जनात्। आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः। मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मण्डलम्। चतुःकोणं द्विजाग्र्यस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु। द्विकोणाकृति वैश्यस्य शूद्रस्य वर्त्तुलं सदा" वह्नि पु०। भोजनशब्दे आह्निकत० वाक्यं दृश्यम्।

व्यूहभेदलक्षणं कामन्दकीये उक्तं यथा "मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः। कथिताः प्रकृतिव्यूहा भेदास्तेषां प्रकीर्त्तिताः। वसन्तं व्यूहं मतिमान् कार्य्ये स्थाने प्रकल्पयेत्। तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगः स्याद् वृत्तिरेव च। प्रदरो दृढकोऽसह्यश्चापो वै तद्विपर्य्ययः। प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनौ विजयसञ्जयौ। विशालविजयः सूची स्थूणाकर्णश्च मूसुखः। सर्पास्यो वलयश्चैव दण्डभेदाः सुदुर्जयाः। अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः। अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां ततोऽन्यस्तु विपर्य्ययः। स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्ध्वगः। द्विगुणान्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्य्ययः। द्विचतुर्दण्ड इत्येवं ज्ञेयो लक्षणतः क्रमात्। गोमूत्रिकाऽहिसञ्चारी शकटो मकरस्तथा। भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः। दण्डपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्य्ययः। मकरो व्यत्ययेनैव शेषः कुञ्जरराजिभिः। मण्डलव्यूहभेदौ च सर्वतोभद्रदुर्जयौ। अष्टानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः। अर्द्धचन्द्रक उद्धारो वज्रभेदास्त्वसंहताः। तथा कर्कटशृङ्गी च काकपादी च गोधिका। त्रिचतुःपञ्चसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः। इति व्यूहाः समाख्याता व्यूहभेदप्रयोक्तृभिः। एते सप्तदश प्रोक्ता दण्डव्यूहाश्च पञ्चधा। तथा व्यूहद्वयञ्चैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः। असंहतास्तु षड्व्यूहा भोगव्यूहाश्च पञ्चधा। व्यूहा एते प्रयोक्तव्याः युद्धकाले उपस्थिते।" [भ्रमणरूपे नृत्ये शब्दमाला।

मण्डलनृत्य न० मण्डलाकारेण नृत्यम्। चक्राकारेण परि-

मण्डलपत्रिका स्त्री मण्डलाकारं पत्रमस्याः। रक्तपुनर्णवायाम् राजनि०।

मण्डलपुच्छक पु० कीटभेदे सुश्रुतः कीटशब्दे दृश्यम्।

मण्डलब्राह्मण न० शत०ब्रा०१०अध्याये पठिते "यदेतन्मण्डलं तपतीत्यादिके" ब्राह्मणे मण्डलाध्यायोऽयम्।

मण्डलाग्र पु॰ मण्डलं इवाग्रमस्य । खड्गभेदे अमर॰ ।

मण्डलाधिप पु॰ ६त॰ । मण्डलेश्वरे नृपभेदे चतुर्योजन-पर्य्यन्तो ह्यधिकारो नृपस्य च । यो राजा तच्छतगुण स एव मण्डलेश्वर "ब्रह्मवै॰जन्म॰खं॰८६अ॰ । मण्डलाधीश मण्डलेश्वरादयोऽप्यत्र । [शब्दर॰ ।

मण्डलाकृत त्रि॰ मण्डल+कृ कर्त्तरि क्त । वर्त्तुलाकारे

मण्डलिन् पु॰ मण्डलं कुण्डलनमस्त्यस्य इनि । १सर्पे २वि-डाले शब्दमाला । ३नाकुले (गन्धनकुल) हेमच॰ । ४वट-वृक्षे त्रिका॰ ५गोनससर्पे च राजनि॰ ।

मण्डहारक पु॰मण्ड हरति हृ-ण्वुल् । शौण्डिके अमरः

मण्डा स्त्री मण्ड कारणत्वेनास्त्यस्या अच् । सुरायां हारा॰ मडि—अच् टाप् । २आमलक्यां मेदि॰ ।

मण्डित त्रि॰ मडि-क्त । १भूषिते २बौद्धभेदे पु॰ हेमच॰ ।

मण्डु पु॰ ऋषिभेदे तस्यापत्यं गर्गा॰ यञ् । माण्डव्य तद-पत्ये ऋषिभेदे ।

मण्डूक पुंस्त्री॰ मण्डयति वर्षासमयम् मडि—ऊक । १भेके अमर स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २शोणके ३मुनिभेदे च पु॰मेदि॰ ४बन्धभेदे चिन्ता॰ । ५नाटकेतले त्रि॰शब्दर॰ ।

मण्डूकपर्ण पु॰ मण्डूक इव पर्णमस्य । १श्योनाके अमर २शोणके मेदि॰ । ३मञ्जिष्ठायां-स्त्री टाप् ङीप् वा । ४ब्राह्म्यां (वामनहाटि) ५ओषधिभेदे(थुलकुडी) रत्नमा॰ । स्त्री ङीप् मेदि॰ । ६आदित्यभक्तायां स्त्री ङीप् राजनि॰ । स्वार्थे क । मण्डूकपर्णिका तत्रार्थे "मण्डूकपर्णिका शीता स्वादुपाका सरा हिमा" । "मण्डूकपर्णिका शीता रूचा वातविबन्धकृत्" राजवल्लभ ।

मण्डूकमाता स्त्री मण्डूकस्य मातेव पोषकत्वात् । ब्राह्म्या (वामनहाटी) राजनि॰ । [सरोवरभेदे अमर ।

मण्डूकसरस न॰ मण्डूकप्रचुरं सरः जातौ अच्समा॰ ।

मण्डूर न॰ मडि—ऊरच् । लोहमले अमर ।

मण्डूरवज्र पु॰ चक्रदत्तोक्ते वज्रकभेदे

"पञ्चकोलं समरिचं देवदारु फलत्रिकम् । विडङ्ग-मुस्तयुक्ताश्च भागास्त्रिपलसम्मिता । यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः । पक्त्वा चाष्टगुणे मूत्रे घनीभूते तदुद्धरेत् । ततोऽक्षमात्रान् गुडकान् पिबेत् तक्रेण तक्रभुक् । पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दाग्नित्व मरोचकम् । अर्शांसि ग्रहणीदोषमूरुस्तम्भमथापि वा । क्रिमिं प्लीहानमुदरं गररोगञ्च नाशयेत् । मण्डूरवज्र नामाय रोगाणीकविनाशनः ।"

मण्डूरवटक पु॰ चक्रदत्तोक्ते मण्डूरादिघटिते वटकभेदे "त्र्यूषणं त्रिफलामुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ । दार्वी त्व-गमाक्षिको धातुर्ग्रन्थिकं देवदारु च । एषां द्विपलि-कान् भागाञ्चूर्णं कृत्वा पृथक् पृथक् । मण्डूरं द्विगुणं चूर्णं शुद्धमञ्जनसन्निभम् । मूत्रे चाष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तु प्रक्षिपेत् ततः । उदुम्बरसमान् कुर्य्याद्वटका-स्तान् यथाग्नितः । उपयुञ्जीत तक्रेण साक्रं जीर्णे च भोजनम् । मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् । कुष्ठान्यजरक शोथमूरुस्तम्भकफा-मयान् । अर्शांसि कामलां मेहान् प्लीहानं शाम-यन्ति ते । पाण्डुयन्त्यष्टगुणित मूत्र मण्डूरचूर्णत॰ ।"

मण्डोदक न॰ मण्ड इवोदकं यत्र । १चातुर्य्ये (चालियोना) २चित्तरागे ३चित्तयर्ये मेदि॰ । सुश्रुतोक्ते सुराकल्पान्त-र्गतक्वाथभेदे "वैरेचनिकमूलानां क्वाथे माषान् सुभावि-तान् । सुधौतांस्तत्कषायेण शालीनाञ्चापि तण्डुलान् । अवक्षुद्यैकतः पिण्डान् कृत्वा शुष्कान् सुचूर्णितान् । गालितस्य कषायस्य तत्कषायोष्णसाधितम् । तस्य पिष्टय भागांस्त्रीन् किण्वभागविमिश्रितान् । मण्डोदकार्थे क्वाथस्य दद्यात्तत् सर्वमेकत॰ । निदध्यात् कलसे तान्तु सुरा जातरसां पिबेत् । एष एव सुराकल्पो वसनेष्वपि कीर्त्तित॰ ।"

मत त्रि॰ मन-क्त । १सम्मते २अभिमते ३ज्ञाते ४अर्च्चिते च । भावे क्त । ५समातौ ६अभिप्राये ७ज्ञाने ८उपचारे न॰ । ९समीकृते त्रि॰ मत्यशब्दे दृश्यम् । तत ऋश्या॰ चतु-रर्थ्यां क । मतक तत्समीपादौ त्रि॰ । स्वार्थे क । मत शब्दार्थे ।

मतङ्ग पु॰ माद्यति अनेन मद-अङ्गच् दस्य तः । १मेघे उणा॰ दिकोषः । २मुनिभेदे भा॰ अ॰ ८४॰ । ३दानवभेदे हरिवं॰ २४२ अ॰ । ४राजर्षिभेदे भा॰ ७१ अ॰ । ब्राह्मण्यां नापितेन जाते ५चण्डालभेदे च तत्कथा भा॰ आनु॰ २९ अ॰ ।

मतङ्गज पुस्त्री॰ मतङ्गः मेघ इव जायते जन-ड । १गजे अमर तस्य मेघजातित्वात् तथात्वम् । स्त्रियां ङीष् । ग्रीष्मे गजानामूष्मणा कुष्ठादिरोगो भवति यथोक्तं कामन्द॰ "घृते त्यक्तो ग्रीष्मतताद् प्रतापाज्जनयन्ति कुष्ठानि मतङ्गजानाम् । स्नानक्रियायामपि कुञ्जराणामूष्मा शरीरेष्वभिजायतीति । छायाप्रयोगेन हि वारणाः प्रबद्ध हन्ति द्विरदान् प्रतापः । यानीह वस्त्राणि

चकूटकाले विनाम्बुना यान्ति परामवस्थाम्। अम्बष्ठ-कुण्डप्रवितप्रकाया' प्रयान्ति सद्यः करिणोऽपि वन्त'।"

मतङ्गवापी स्त्री तीर्थभेदे भा° अनु° २° अ°।

मतल्ल पु° पार्श्वस्थे आम्रफलाकृतियुक्ते अ°१°।१६४।२भा°

मतल्लिका स्त्री मत मतिमल्लति भूषयति अच् ल प्रपो°। प्रशस्ते अमर। अव्ययत्वद्योऽयमित्यके नियतलिङ्गोऽयम् सि°कौ°।

मतानुज्ञा स्त्री निग्रहस्थानभेदे गौ°सू° तल्लक्षणमुक्तं यथा "स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा" "यः परेण चोदित दोष स्वपक्षेऽभ्युपगम्यानुद्धृत्य वदति भवत्पक्षे समानो दोष इति स स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषं प्रसञ्जयन् परमतमनुजानातीति मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानमापद्यते" भा°।

मति स्त्री मन-भावे क्तिन्। १ज्ञाने अमर। २इच्छायां ३स्मृतौ च। कर्त्तरि क्तिच्। ४अर्च्ये मेदि° ५शाकभेदे शब्दच°। ६मेधाविनि निघण्टुः। ७मतिकरौषध गरु° १६८अ° उक्त यथा "पाठा हे जीरके शुण्ठमज्जगन्धाजमोदकम्। वचाचित्रकटुकवैव वचस्य चूर्णमुत्तमम्। आर्द्रकरसे भावितञ्च सर्पिर्मधुसमन्वितम्। सप्ताहभक्षितं कुर्यान्मदेश्वर्यं मतिं पराम्।"

मतिदा स्त्री मतिं ददाति दा-क। १ज्योतिष्मतीलतायाम् (लिपडी) राजनि°। दा—क। २बुद्धिदातरि त्रि°।

मतिनार पु° नृपभेदे भा° आ° ६४अ°।

मतिभ्रम पु°मतेर्भ्रम अयथार्थविषयत्वेन भ्रमणम्। १बुद्धिभ्रंशे भ्रान्तौ अमर.। भ्रम-भावे क्तिन्। मतिभ्रान्तिरप्यत्र स्त्री। [मतिभ्रंशादयोऽप्यत्र।

मतिविभ्रम पु° मतेर्विभ्रमोऽत्र। उन्मादरोगे र त्न° नं°।

मतुख त्रि° १मतगायके आ°८।७१।५। २मेधाविनि निघ°।

मत्क पु° मद-क्विप् स्वार्थे क। १मत्कुणे (छारपोका) ममेदम् कन् मदादेश। २मत्सम्बन्धिनि "मैतन्मतं मत्कमिति ब्रुवाणः" भट्टिः।

मत्कुण पु° मद—क्विप् कुणति कुण-अच् कर्म°। १कीटभेदे (छारपोका) राजनि°। २निर्दन्तगजे ३श्मश्रुशून्यपुरुषे ४नारिकेले मेदि°। ५जङ्घात्राणे हेम°। ६अजातलोमभगायां स्त्रियां स्त्री शब्दर°।

मत्कुणारि पु° ६त°। (सिद्धि) भङ्गायां शब्दमाला। तद्भक्षणेन हि तन्नाशः।

मत्कुणिका स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे भा° श° १७अ°।

मत्त पु° मद—क्त। १दुर्मदे गजे अमरः। २क्षीबे ३मदयुक्ते ४हृष्टे च त्रि°। ५धुस्तूरे ६कोकिले ७महिषे पु° राजनि° मत्तं मदोऽस्त्यस्याम् अच्। ८मदिरायां स्त्री राजनि°। "ज्ञेया मत्ता भभनगयुता" वृ° र° उक्ते ६दशाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री।

मत्तकाशि(सि)नी स्त्री मत्तेव क्षीबेव काशते कसति गच्छति वा णिनि पृषो° नुम्व। उत्तमयोषिति अमर.।

मत्तकीश पु° मत्तः कीश इव। गजे शब्दमा° स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

मत्तमयूर पु° मत्तो मयूरो यस्मात्। १मेघे "वेदैरन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरम्" वृ° र° उक्ते त्रयोदशाक्षरपादके २छन्दोभेदे च।

मत्तवारण पु°कर्म°। १मत्तहस्तिनि। मत्तं वारयति वृ-णिच् ल्यु। २प्रासादवरण्डे न° (बारण्डा) हेमच°। ३पूगचूर्णे शब्दमा°।

मत्ताक्रीडा स्त्री "मत्ताक्रीडा मौ त्नौ भौ नलगिति भवति वसुशरदशयतियुता" वृ° र° उक्ते त्रयोविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे। [(बारण्डा) प्रासादवरण्डे हेमच°।

मत्तालम्ब पु° मत्तैरालम्ब्यते आ+लबि—कर्मणि घञ्।

मत्तेभविक्रीडित न°"सभरा न्मौ यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्तेभविक्रीडितम्" वृ° र° टी° उक्ते एकविंशत्यक्षरपादके १छन्दोभेदे। ६त°। २मत्तगजक्रीडायाञ्च।

मत्य न° मते समीकरणे साधु यत्। कृष्टक्षेत्रस्य समीकरणसाधने १फलकभेदे (मइ) "सप्तास्थितेन मत्येन मतीकरोति" ताण्ड्य°ब्रा°२।६।२। "यथा लोके सप्तास्थितेन सप्तभिरनडुद्भिः सप्तभिर्नीयमाने महद्भिर्वा अधिष्ठितेन मत्येन मत्यनाम लगुडस्य स्थलस्य समीकरणादिसाधन फलकम्। तेन मतीकरोति समीकरणार्थं कर्षकः प्रव्रजति क्षेत्रम्" भा° २द्वादशादिसहतौ हेम°। [मन्त्रत।

मत्र गुप्तभाषणे चु° आ° सक° सेट् इदित्। मन्त्रयते अम-

मत्स पुंस्त्री° मद—स। मत्स्ये उज्ज्व°।

मत्सगण्ड पु° मत्सेन गण्डो लेपोऽत्र (माछेरघण्ट) व्य-ञ्जनभेदे शब्दच°।

मत्सर पु° मद-सरन्। १अन्यशुभद्वेषे परसम्पत्त्यसहने २क्रोधे च ३तद्वति ४कृपणे च त्रि° अमरः। ५कीटभेदे मक्षिकायां स्त्री त्रिक°। मत्सरस्य "निन्दन्ति मां सदा लोका धिगस्तु मम जीवनम्। इत्यात्मनि भवेद्यस्तु धिक्कारः स च मत्सर." क्रिया-

योगशारीरम्’ ।“स्वप्रयोजनप्रतिसन्धानं विना पराभिमतनिवारणेच्छा ।” गौ० सू० उक्तश्च बोध्यः ।

मत्स्य पु० मद–स्यन् । (माछ) १मीने २जलचरभेदे स्त्रियां ङीष् यलोपः मत्सी । तद्भेदगुणादि भावप्र०उक्तं यथा तत्र मत्स्येषु रोहितस्य “रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः । कृष्णपुच्छो भागश्रेष्ठो रोहित कथितो बुधैः । रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्दितार्त्तिजित् । कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत् । ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् हन्याद्रोहितमुण्डकम् ।” (चितल्या) “चितल्यः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः । वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः ।” (अथ भांगन) “भङ्कुरो मधुरः शीतो वृष्यः श्लेष्मकरो गुरुः । विष्टम्भजनकश्चापि रक्तपित्तहरः स्मृतः”। (मोमाचिका) “मोचिका वातहृद्बल्या बृंहणी मधुरा गुरुः । पित्तहृत् कफकृद्रुच्या वृष्या दीप्ताग्नये हिता । (बोदाल) “पाठीनः श्लेष्मलो बल्यो निद्रालुः पिशिताशनः । दूषयेद्रुधिरं पित्तकुष्ठरोगं करोति च ।” (अथ शीङ्गी) “शृङ्गी तु वातशमनी स्निग्धा श्लेष्मप्रकोपणी । रसे तिक्ता कषाया च लघ्वी रुच्या स्मृता बुधैः ।” (अथ कौलस) “कवयी मधुरः स्निग्धो रोचनो वह्निवर्द्धनः । पित्तहृत्कफकृत्किञ्चिल्लघुर्बल्योऽनिलापहः।” (अथ शौल) “शल्कुली ग्राहिणी हृद्या मधुरा तु वरा स्मृता ।” अथ (गर्गरा) “गर्गरः पित्तलः किञ्चिद्वातजित् कफकोपनः ।” अथ (कवइ) “कविका मधुरा स्निग्धा कफघ्नी रुचिकारिणी । किञ्चित्पित्तकरी वातनाशिनी वह्निवर्द्धिनी ।” अथ-(वर्मी) “वर्मिमत्स्यो हरेद्वातं पित्तं रुचिकरो लघुः ।” अथ (दण्डारी) “दण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तरक्तं कफं हरेत् । वातसाधारणः प्रोक्तः शुक्रलो बलवर्द्धनः ।” (अथ आड़ि) “एरङ्गी मधुरः स्निग्धो विष्टम्भी शीतलो लघुः ।” (अथ पावता) “महाशफरसंज्ञस्तु तिक्तः पित्तकफापहः । शिशिरो मधुरो रुच्यो वातसाधारणः स्मृतः ।” अथ (गरइ) “गरई मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् । कफघ्नी रुचिकृल्लघ्वी दीपनी बलवीर्यकृत् ।” अथ (मागुर) “मद्गुरो वातहृद्बल्यो वृष्यः कफकरो लघुः ।” अथ टेङ्गरा “वपादमत्स्यो भेधाकृत् श्लेष्मलयकरश्च सः । वातपित्तकरश्चापि रुचिकृत् परमो मतः ।” अथ शफरी (पोठी) “प्रोष्ठी तिक्ता कटुः स्वादुः शुक्रघ्नी कफवातजित् । स्निग्धास्य-कण्ठरोगघ्नी रोचनी च लघुः स्मृता ।” अथ क्षुद्रमत्स्याः “क्षुद्रा मत्स्याः स्वादुरसाः दोषत्रयविनाशनाः । लघुपाका रुचिकरा बलदास्ते हिता मताः ।” अथातिक्षुद्रमत्स्याः “अतिसूक्ष्माः पुंस्त्वहरा रुच्याः कासानिलापहाः ।” अथ मत्स्याण्ड “मत्स्यगर्भो भृशं वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो लघुः । कफमेहप्रदो बल्यो ग्लानिकृन्मेहनाशनः ।” अथ (शुकटी) “शुष्कमत्स्या नवा बल्या दुर्जरा विड्विबन्धिनः ।” अथ दग्धमत्स्याः “दग्धमत्स्यो गुणैः श्रेष्ठः पुष्टिकृद्बलवर्द्धनः ।” अथ कूपजादिमत्स्यगुणाः “कौपमत्स्या मूत्रकृच्छ्रगुल्मश्लेष्मविवर्द्धनाः । सरोजा मधुराः स्निग्धा बल्या वातविनाशनाः । नादेया बृंहणा मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः । रक्तपित्तकरा वृष्याः स्निग्धोष्णाः स्वल्पवर्चसः । चौञ्जा पित्तकराः स्निग्धा मधुरा लघवो हिमाः । ताडागा गुरवो वृष्याः शीतला बलमूत्रदाः । ताडागाश्चिप्रजाता बलायुर्मतिवर्द्धकराः ।” अथर्त्तुविशेषे मत्स्यविशेषगुणाः “हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः । वसन्ते ते तु नादेया ग्रीष्मे चौञ्जभवास्तथा । तडागजाता वर्षासु ताम्रपथ्या नदीभवाः । नैर्झराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ।” तद्भक्षणनिषेधादिकम्

“यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते । मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत्” मनु ।

“जलस्थलचरा ये च प्राणिनस्तान् मृतानपि । न भक्षेत् मानवो धामी हत्वा तेषां भवेन्नहि । हत्वा हत्वा तु मत्स्याशी सर्वथा यो विशेषतः । मांसादः प्राणिनां सोऽपि तस्मात् मत्स्यं परित्यजेत्” । पाद्मोत्तरखण्डे १०५ अ० । वर्जनीया मत्स्या यथा । “शृणु देवि । प्रवक्ष्यामि मांसभेदान् निशोध मे । नादेयं तिक्तकमठं पशुं शल्लिणमेव च । गोमीनं चक्रशकुलं यडालं राघवं तथा । वामीनं चलकर्णश्च सचक्रं चेङ्गमेव च । भूविलस्थानिरुद्धस्थं गाङ्गेयानि विवर्जयेत्” मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् । रविवारे मत्स्यभक्षणे निषेधो यथा “आमिषं रक्तशाकञ्च यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने । सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते” भविष्यपु० । “माषमामिषमासञ्च मसूरं निम्बपत्रकम् । भक्षयेद्यो रवेर्वारे सप्तजन्मान्यपुत्रकः” ति० त० । कार्त्तिके मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा “न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्यं

नान्यदेव हि । चण्डालो जायते राजन् । कार्त्तिके मासभक्षणात्" नारदीयपु० । माघवैशाखयोर्विशेष्य ब्रह्मचर्य्यविधानात् मत्स्यभक्षणं नितरां निषिद्धमिति ज्ञातव्यम् । "नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे भक्ष्येष्वप्यजामहिषी क्षीरं वर्जयेत् पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च" इत्याह्नि०त० विष्णुसूत्रम् । अमातिथौ मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा "आमिषं कलहं हिंसा पर्व्वस्वपि विवर्ज्जयेत्"। "भुङ्क्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेज्जन्मान्तरे पण्डितः" ति०त०। गौडस्य मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा

"क्व मद्यं क्व शिवे भक्तिः क्व मांसं क्व शिवार्च्चनम् ।
मत्स्यमांसरतानां वै दूरे तिष्ठति शङ्करः" काशीख० ।

विन्ध्यपर्व्वतस्य पश्चिमे मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा

"विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यभुक् पतितो नरः"

पुराणम् । कामतो मत्स्यभक्षणप्रायश्चित्तं यथा "मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्" इत्यादि [illegible] प्रा०वि०। मत्स्यभक्षणनिषेधे प्रतिप्रसवो यथा "मत्स्यान् सशल्कान् भुञ्जीत मांसं रौरवमेव च । निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा । शफरं सिंहतुण्डञ्च तथा पाठीनरोहितौ । मत्स्याश्चैते समुद्दिष्टा भक्ष्यार्थं तपोधनैः । प्रोक्षितं भक्षयेदेषां मांसञ्च द्विजकाम्यया । यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामपि चात्यये" कौर्म्मे पु० १६ अ० । "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः । राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्व्वशः" मनुः । "अनिवेद्य न भोक्तव्यं मत्स्यं मांसञ्च यद्भवेत् । अन्नं विना यथा भक्तं यद्विष्णोरनिवेदितम्" आ०त० । प्रेतश्राद्धे मत्स्यदानविधिर्यथा "सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश । पक्वान्नेनैव कर्त्तव्यं सामिषेण द्विजातिभिः" श्राद्ध०त० । २ विराटदेशे पुं० सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । मात्स्य पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तस्य नृपे च बहुषु अणो लुक् । तद्देशवासिषु ब० व० । ३ मेषादितो द्वादशराशौ मीनराशौ, ४ भगवतः प्रथमावतारे तत्कथा मत्स्यपु० १ अ० । भा० व० १८७ अ० च । मत्स्यं [illegible] कतो यत्र अत । मात्स्य [illegible] पुराणभेदे तत्प्रतिपाद्यविषया: तत्रैव २९० अ० यथा यथा "[illegible] एतद् कथितं सर्वं [illegible] [illegible] पुराणमखिलं [illegible] । [illegible]

शारीरकं प्रोक्तं चतुर्मुखमुखोद्गतम् । देवासुराणां सदुत्पत्तिर्मारुतोत्पत्तिरेव च । मदनद्वादशी तद्वल्लोकपालाभिपूजनम् । मन्वन्तराणामुद्देशो वैन्यराज्याभिवर्णनम् । सूर्य्यवैवस्वतोत्पत्तिर्बुधस्यागमनं तथा । पितृवंशानुकथनं श्राद्धकालस्तथैव च । पितृतीर्थप्रवासश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव च । कीर्त्तनं सोमवंशस्य ययातिचरितं तथा । कार्त्तवीर्य्यस्य माहात्म्यं वृष्णिवंशानुकीर्त्तनम् । भृगुशापस्तथा विष्णोर्दैत्यशापस्तथैव च । कीर्त्तनं पुरुवंशस्य वंशो हौताशनस्तथा । पुराणकीर्त्तनं तद्वत् क्रियायोगस्तथैव च । व्रतं नक्षत्रसंख्याकं मार्त्तण्डशयनं तथा । कृष्णाष्टमीव्रतं तद्वद्रोहिणीचन्द्रसंज्ञितम् । तडागविधिमाहात्म्यं पादपोत्सर्ग एव च । सौभाग्यशयनं तद्वदगस्त्यव्रतमेव च । तथानन्ततृतीया तु रसकल्याणिनी तथा । आर्द्रानन्दकरी तद्वद् व्रतं सारस्वतं पुनः । उपरागाभिषेकश्च सप्तमीस्नपनं पुनः । भीमाख्या द्वादशी तद्वदनङ्गशयनं तथा । अशून्यशयनं तद्वत्तथैवाङ्गारकव्रतम् । सप्तमीसप्तकं तद्वद्विशोकद्वादशी तथा । मेरुप्रदानं दशधा ग्रहशान्तिस्तथैव च । ग्रहस्वरूपकथनं तथा शिवचतुर्द्दशी । तथा सर्व्वफलत्यागः सूर्य्यवारव्रतं तथा । सङ्क्रान्तिस्नपनं तद्वद्विभूतिद्वादशीव्रतम् । षष्टिव्रतानां माहात्म्यं तथा स्नानविधिक्रमः । प्रयागस्य तु माहात्म्यं सर्व्वतीर्थानुकीर्त्तनम् । पैलाश्रमफलं तद्वद्द्वीपलोकानुकीर्त्तनम् । तथान्तरिक्षचारश्च ध्रुवमाहात्म्यमेव च । भवनानि सुरेन्द्राणां त्रिपुरायोधनं तथा । पितृपिण्डदमाहात्म्यं मन्वन्तरविनिर्णयः । वज्राङ्गस्य तु सम्भूतिस्तारकोत्पत्तिरेव च । तारकासुरमाहात्म्यं ब्रह्मदेवानुकीर्त्तनम् । पार्व्वतीसम्भवस्तद्वत् तथा शिवतपोवनम् । अनङ्गदेहदाहश्च रतिशोकस्तथैव च । गौरीतपोवनं तद्वद्विश्वनाथप्रसादनम् । पार्व्वतीऋषिसंवादस्तथैवोद्वाहमङ्गलम् । कुमारसम्भवस्तद्वत् कुमारविजयस्तथा । तारकस्य वधो घोरो नरसिंहोपवर्णनम् । पद्मोद्भवविसर्गस्तु तथैवान्धकघातनम् । वाराणस्यास्तु माहात्म्यं नर्म्मदायास्तथैव च । प्रवरानुक्रमस्तद्वत् पितृगाथानुकीर्त्तनम् । तथोभयमुखीदानं [illegible] कृष्णाजिनस्य च । तथा सावित्र्युपाख्यानं राजधर्म्मा: [illegible] [illegible] दानमहाकल्पं [illegible] [illegible] माहात्म्यं [illegible]

क्षीरोदमथनं तद्वत् कालकूटाभिशाधनम् । प्रासाद-कल्पश्च तदनुमत्स्यपुराणान्तु समाप्यते । पुरुषमेध तु समाप्त भविष्यद्राजवर्णनम् । तुलादानादि बहुशो महादानानुकीर्त्तनम् । कल्पानुकीर्त्तनं तद्वद् ग्रन्थानुक्रमणी तथा । एततपवित्रमायुष्यमेतत् कीर्त्तिविवर्धनम् । एतत् पवित्रं कल्याणं महापापहरं शुभम् । अस्मात् पुराणादपि पादमेकं पठेत्तु यः सोऽपि विमुक्तपापः । नारायणाख्यं पदमेति नूनमनङ्गवद्दिव्यसुखानि भुङ्क्ते ।"

तद्दानविधि मत्स्यपु० "श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दन । मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् । अधिकृत्याब्रवीत् सप्तकल्पवृत्तमनुमता" ।। तन्मासमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश । विषुवे हेममत्स्येन धेन्वा चैव समन्वितम् । यो दद्यात् पृथिवी तेन दत्ता भवति चाखिला" ।

मत्स्यकरण्डिका स्त्री मत्स्यानां करण्डिकेवाधारः । (खालुइ) मत्स्यरक्षणाधारे पात्रभेदे जटा० ।

मत्स्यगन्धा स्त्री मत्स्यस्येव गन्धोऽस्याः ।१व्यासमातरि सत्यवत्याम् भा० आ० ६३अ० । २जलपिप्पल्याञ्च जटा० ।

मत्स्यघण्ट पु० घनामख्याते व्यञ्जनभेदे शब्दच० ।

मत्स्यजाल न० मत्स्यधारणं जालम् शा०त० । मत्स्यधारणार्थे जालभेदे हेमच० ।

मत्स्यजीविन् पु० मत्स्येन तद्धारणविक्रयादिना जीवति जीव-णिनि । निषादे "मत्स्यघातो निषादानाम्" मनुना तस्य तज्जीविकोक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

मत्स्यण्डी स्त्री (राव) ख्याते गुडविकारभेदे भावप्र० "इक्षो रसो यः संपक्वो घनः किञ्चिद्द्रवान्वितः । मन्दवत् स्यन्दते यस्मान्मत्स्यण्डीति निगद्यते" । अस्या गुणाः "मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या बृष्या पित्तानिलापहा । मधुरा तु वृष्या हृद्या रक्तदोषापहा स्मृता" ।

मत्स्यद्वीप पु० मत्स्यप्रधानो द्वीपः शा०त० । द्वीपभेदे विष्णुपु० ।

मत्स्यधानी स्त्री मत्स्या धीयन्तेऽस्यां धा-आधारे ल्युट् ङीप् । मत्स्यरक्षणाधारे (खालुइ) पात्रभेदे अमरः ।

मत्स्यनाशन पु-स्त्री० मत्स्यान् नाशयति ल्यु । १कुररपक्षिणि हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् एव न । मत्स्यनाशकोऽपि तत्रार्थे हेमचन्द्रः २मीनघातके त्रि० ।

मत्स्यपित्ता स्त्री मत्स्यस्य पित्तमिव रसोऽस्त्यस्याः अच् । कटरोहिण्याम् (कट्की) अमरः ।

मत्स्यबन्धक त्रि० मत्स्यान् बध्नाति बन्ध-ण्वुल् । १धीवरे । "न्यायाधीश तस्यैव जातो मत्स्यबन्धकः" ब्रह्मपु० वर्णसङ्कीर्णजातिभेदे २धीवरे पुंस्त्री० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २यत्न । मत्स्यबन्धिन् तत्रार्थे मत्स्यधान्यां स्त्री ङीप् पूजा० ।

मत्स्यमुद्रा पूजाङ्गे मुद्राभेदे

"दक्षपाणिपृष्ठदेशे वामपाणितलं न्यसेत् । अङ्गुष्ठौ चालयेत् सम्यक् मुद्रेयं मत्स्यरूपिणी । मत्स्यमुद्रा च कूर्माख्या लेलिहा मुण्डसञ्ज्ञिका । महायोनिरिति ख्याता सर्वसिद्धिप्रदायिका" तन्त्रसारः ।

"श्यामादौ मत्स्यमुद्रिका । मत्स्यमुद्रलेलिहाख्या मुद्रा साधकेन मता" तन्त्रोक्तम् ।

मत्स्यरङ्ग पुंस्त्री० मत्स्ये रजति रञ्ज-कर्त्तरि बाहुलकात् घञ् । (माछराङ्गा) पक्षिभेदे शब्दर० "त्रिभुवनविदितो स्यात् मत्स्यरङ्कः कङ्कः" जटा० । स्त्रियां ङीष् ।

मत्स्यराज पु० ६त० । १रोहितमत्स्ये त्रिका० । २विराटनृपे "नगरं मत्स्यराजस्य" भा० व० ७२ अ० । तस्य मत्स्यदेशाधिपत्यात् तथात्वम् ।

मत्स्यविन्ना स्त्री विद-लाभे क्त मत्स्यो मत्स्यरूपो विन्ना यया तदुत्पत्तिकत्वात् । कटुम्यां वैद्यकम् ।

मत्स्यवेधन न० मत्स्यो विध्यतेऽनेन विध-करणे ल्युट् । १वडिशे अमरः स्त्रीत्वमपि जटा० ङीप् । कर्त्तरि ल्यु । २मद्गुपक्षिणि (पानकौडि) स्त्री जटा० ।

मत्स्यसन्तानिक पु० व्यञ्जनभेदे "दध्नाऽङ्गारे समस्यो वेसवारैरुपस्कृत । सार्द्रक कटुतैलेन मत्स्यसन्तानिको भवेत्" शब्दच० ।

मत्स्याची स्त्री मत्स्यस्याक्षीवाकारोऽस्त्यस्याः अच् समा० ङीप् । १गण्डदूर्वायां राजनि० २सोमवल्लयाम् ३हिलमोचिकायाम् ४ब्राह्मीशाके रत्नमाला ।

मत्स्याङ्गी स्त्री मत्स्य तत्पित्तमिवाङ्गं तिक्तत्वात् अस्याः ङीष् । हिलमोचिकायाम् त्रिका० ।

मत्स्यादनी स्त्री मत्स्य इवाद्यते आस्वाद्यते अद-कर्मणि ल्युट् । जलपिप्पल्याम् राजनि० ।

मत्स्याशन पुस्त्री० मत्स्यमश्नाति अश-ल्यु । (माछराङ्गा) खगे त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

मत्स्यासन न० रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे "अथ मत्स्यासनं पृष्ठे फणोपरिकराङ्घ्रिः । पादद्वयबन्धनेन मुद्राकुम्भस्य बोधनम्" ।

मत्स्योदरी स्त्री मत्स्यगन्धयुक्तमुदरमस्याः । १व्यासमातरि मत्स्यगन्धायां २काशीस्थे तीर्थभेदे च काशी० ६९ अ० "दुर्गाणि तैः कृतानीह सप्त स्वर्गसमानि च । महाराणि बध्वान्यपि कवाटविकटानि च । कोटिकोटिभटाढ्यानि सर्वर्द्धिर्बहितान्यपि । ततः शैवमहादुर्गैः तैः काशी परितः कृतम् । परिखा च कृतानिन्द्रा मत्स्योदर्या जलान्विता । मत्स्योदरी द्विधा जाता बहिरन्तश्चरा पुनः । तस्य तीर्थं महत् ख्यातं मिश्रितं गाङ्गवारिणि । यदा संहारमार्गेण गङ्गाम्भः प्रसरेदिह । तदा मत्स्योदरीतीर्थं लभ्यते पुण्यगौरवात् । सूर्याचन्द्रमसोः पर्वं तदा कोटिगुणं शतम् । सर्वपर्वाणि तत्रैव सर्वतीर्थानि तत्र वै । तत्रैव सर्वलिङ्गानि गङ्गामत्स्योदरी यतः । मत्स्योदर्यान्तु ये स्नाता यत्र कुत्रापि मानवाः । कृतपिण्डप्रदानास्ते न मातुरुदरेशयाः । अधिष्ठानमिदं क्षेत्रं मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् । परितः सधुनीशादिसंहारे परितोषदे । मत्स्योदर्यां कृतस्नाना ये नरास्ते नरोत्तमाः । कृत्वापि बहुपापानि नेक्षन्ते भास्करेः पुरीम् । किं स्नात्वा बहुतीर्थेषु किं तप्त्वा दुष्करं तपः । यदि मत्स्योदरीस्नाताः कुतो गर्भभयं ततः । यत्र यत्र हि लिङ्गानि स्वदेवर्षिकृतान्यपि । तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य सुस्नातो मोक्षभाजनम् । सन्ति तीर्थान्यनेकानि भूर्भुवःस्वर्गतान्यपि । न समानि परं तानि कोट्यंशेनापि निश्चितम् । इत्थं तीर्थं कृतं तेन विभो ! कैलासवासिना । गणाधिपेन भवतः स्वमङ्गोदारकर्मणा ।"

मथ विलोडने भ्वा०पर०सक०सेट् । मथति इदित् अमथीत् ज्वला० वा ण । मथः माथः । इर्दित् चङि न ह्रस्वः ।

मथ वधे चक्र०क्र्ये च अक०भ्वा०पर०सेट् इदित् । मन्थति अमन्थीत् मन्थ्यते ।

मथन न०मथ-ल्युट् ।१वधे २क्षोभे ३विलोडने च ।"क्षीरोदमथनोद्भूत "चन्द्रस्तवः । ४गणिकारिकावृक्षे पु०रत्नमा० ।

मथित न० मथ-क्त । १निर्जलतक्रे २पीडिते ३हते च त्रि० ।

मथु(थू)रा स्त्री मथ-उ(ऊ)रच् । स्वनामख्यातायां नगर्याम् । "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" काशी०ख० । तन्माहात्म्यं विष्णुपु० ६ अंशे ८अ० । वराहपु०२७अ० । ततः चतुरर्थ्यां वरणा० अण् । माथुर तत्पुर्य्यदूरभवे त्रि० । मथूराप्यत्र द्विरूपको० ।

मथुरेश पु० ६त० । श्रीकृष्णे शब्दर० । मथुरानाथादयोऽप्यत्र

मद हर्षे दिवा०पर०अक० सेट् शमा० । माद्यति इरित्-अमदत् अमादीत् अमदीत् । ईदित् निष्ठायामनिट् पुषादित्वं तेन अमददित्यप्येवेति पाणिनीयाः । घटा० मदयति ज्वोत् मत्तोऽस्ति । प्र+अनवधाने । [दीत् घटा० मदयति ।

मद गर्वे दैन्ये च भ्वा०पर०अक०सेट् । मदति अमादीत्-अम-

मद तर्पणे चु०आ०सक०सेट् । मादयते । अमीमदत ।

मद जाड्ये स्वप्ने मदे आमोदे स्तुतौ दीप्तौ च यथायथं अक० सक० च भ्वा० आत्म० इदित् । मन्दते अमन्दिष्ट । तत्र स्तुतौ "मन्दमानः सुमन्मभिः" ऋ०१।७।६। "मन्दमानः स्तूयमानः मदि-स्तुतौ कर्मणि यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप्" भा० ।

मद पु० मद अच् । १हस्तिगण्डादिस्रुतजले दानजले अमरः २गर्वे हर्षे ३रेतसि ४मृगमदे मेदि०५मत्ततायाम् हेमच० । ४नदे ५कस्यावकरे वस्तुनि च धरणिः ।

मदकट पु० मदेन कटति कट-अच् षण्ढे (षाण्ड) हेमच० ।

मदकल त्रि० मदेन कलते कल अच् । १मत्तहस्तिनि मदोत्कटे अमरः । २अव्यक्तशब्दकारिणि त्रि० शब्दरत्ना० । मदेन कलो यस्य । ३मदाव्यक्तभाषिणि त्रि० मेदि० ।

मदगन्ध पु० मदस्य हस्तिदानस्येव गन्धोऽस्य । १सप्तच्छदवृक्षे २मदिरायां स्त्री टाप् । ३अतसायां राजनि० ।

मदघ्नी स्त्री मदं मदिरामत्ततां हन्ति हन-ट ङीप् । पूतिकायाम् जटा० ।

मदधार पु० मदप्रधाना धारा यत्र । पर्वतभेदे भा०स०२९अ० ।

मदन पु० मादयत्यनेन मद करणे ल्युट् । १कामदेवे अमरः । २सुरायां हेमच० । ३वसन्ते काले ४सिक्थके ५धुस्तूरे च पु० मेदि० । (मयना) ६वृक्षभेदे रत्नमाला । ७भ्रमरे जटा० मावे ८कषायभेदे हेमच० । ९खदिरवृक्षे शब्दच० १०अङ्कोटवृक्षे ११बकुलवृक्षे (मयनफल) १२वृक्षभेदे च राजनि० । १३आलिङ्गनभेदे कामशास्त्रम् ।

मदनक पु० मदयति मद-णिच्-ल्युट् स्वार्थे क । १दमनकवृक्षे राजनि० । [२रोमाञ्चे त्रिका० ।

मदनकण्टक पु० मदननिमित्तः कण्टक इव । १सात्त्विके

मदनकाकुरव पुंस्त्री० मदनेन हेतुना काकुरवोऽस्य । पारावते स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

मदनगृह न० ६त० । १स्त्रीचिह्नभेदे सुरतगृहादयोऽप्यत्र । २लग्नावधिके सप्तमस्थाने ज्यो० ।

मदनगोपाल पु० मदन इव गोपालः । श्रीकृष्णे ।

मदनचतुर्दशी स्त्री मदनपूजार्थां चतुर्दशी शा०त० । चैत्रशुक्लचतुर्दश्याम् तत्र दमनकेन मदनपूजाविहितेति तस्यास्तथात्वम् । ति०त० दृश्यम् ।

मदनत्रयोदशी स्त्री मदनपूजार्थां त्रयोदशी । चैत्रशुक्लत्रयोदश्याम् ति०त० दृश्यम् । [मत्स्यपु०७अ०

मदनद्वादशी स्त्री मदनपूजार्थां द्वादशी । चैत्रशुक्लद्वादश्याम्

मदनपक्षिन् पु० मादयति मद-ल्यु कर्म० । खञ्जनखगे शब्दच०

मदनपाठक पु० मदनोद्दीपनार्थं पठति पठ-ण्वुल् । स्मरोद्दीपनशब्दकारके कोकिले राजनि० ।

मदनमोहन पु० मदनमपि मोहयति सौन्दर्येण मुह-णिच् ल्यु । श्रीकृष्णे ।

मदनललिता स्त्री "वेदाङ्गाऽऽङ्कैर्मदनललिता मो भौ नम नया" इ०र० टीकोक्ते षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

मदनलेख पु० मदनज्ञापनार्थं लेखः । स्वकीयानुरागज्ञापनार्थे नायकयोः परस्परं प्रति प्रेष्ये लेख्ये पत्रभेदे । यथा शकुन्तलायाम् "तव न जाने हृदयम्" इत्यादि ।

मदनवीज न० तन्त्रोक्ते (क्लीम्) इति बीजे

मदनशलाका स्त्री मदनोद्दीपिका शलाका तथाभूत शलाकेव वा । १स्मरोद्दीपकौषधे २सारसखगे मेदि० ३कोकिले शब्दर० ।

मदनसदन न० ६त० । १स्त्रीचिह्नभेदे । ज्योतिषोक्ते लग्नावधिके २सप्तमे स्थाने च ।

मदनसारिका स्त्री मदनोद्दीपिका सारिका शा०त० । (सालिक) पक्षिभेदे जटा० । [धान्यभेदे राजनि० ।

मदनाग्रक पु० मदनं मादकमग्रमस्य कप् । कोद्रवे (कोदो)

मदनाङ्कुश पु० मदनस्याङ्कुश इव । १पुरुषचिह्ने लिङ्गे त्रिका० २वैद्युनकाले नखाघाते च ।

मदनायुध न० ६त० । स्त्रीचिह्ने शब्दच० । [राजनि० ।

मदनायुस पु० मदनस्यायुर्यत्र ५बहुव्री० । क्षविकरखुपभेदे

मदनालय पु० ६त० । २स्त्रीचिह्ने ज्योतिषोक्ते लग्नावधिके सप्तमस्थाने मदनभवनादयोऽप्यत्र ।

मदनावस्था स्त्री मदनकृतावस्था शा०त० । कामिनः स्मरकृते उन्मादादौ दशाभेदे दशाशब्दे दृश्यम् ।

मदनी स्त्री माद्यत्यनया मद-ल्युट् ङीप् । १सुरायाम् हारा० २मृगनाभौ ३अतिमुक्तके च राजनि० ।

मदनेच्छाफल पु० मदनेच्छां फलति फल-अच् ६त० । राजाम्रे राजनि० ।

मदनोत्सव पु० मदननिमित्त उत्सवः । १होलाकोत्सवे २त्रि० । २स्वर्वेश्यायाम् स्त्री शब्दर० ।

मदप्रयोग पु० ६त० । गजानां मदोद्गमे त्रिका० । [शब्दच० ।

मदभञ्जिनी स्त्री मदं भनक्ति भन्ज-णिनि । शतमूल्याम्

मदयन्ती स्त्री मद-णिच्-शतृ गौरा० ङीष् । वनमल्लिकायाम् (काठमल्लिका) राजनि० । स्वार्थे क ह्रस्व । मदयन्तिका तत्रैवार्थे शब्दरत्ना० ।

मदयित्नु पु० मद-णिच्-इत्नुच् । १कामदेवे, २मेघे ३शौण्डिके च मेदि० । ४मद्ये न० शब्दर० । ५मादके त्रि० त्रिका० ।

मदलेखा स्त्री "मृसौ गः स्यात् मदलेखा" इ०र०उक्ते सप्ताक्षरपादके १छन्दोभेदे ६त० । २गजानां दानवारिपङ्क्तौ

मदविक्षिप्त पु० ३त० १मत्तगजे शब्दच० । २मदेन क्षिप्ते त्रि० ।

मदशाक पु० मदार्थं शाकमस्य । उपोदक्यां शब्दच० ।

मदसार पु० मदं सारयति गमयति सृ णिच् अण् उप०स० । तूलवृक्षे राजनि० ।

मदस्थल पु० ६त० । १सुरापाने शब्दरत्ना० । मदस्थानादयोऽप्यत्र । ज्योतिषोक्ते लग्नावधिके २सप्तमस्थाने च ।

मदहस्तिनी स्त्री मदेन हस्तिनीव । महाकरञ्जवृक्षे राजनि०

मदहेतु पु० ६त० । १मत्तताहेतौ २धातक्यां वैद्यकम् ।

मदाघ पु० ऋषिभेदे ततः । उपका० गोत्रप्रत्ययस्य द्वन्द्वे च बहुत्वे च लुक् ।

मदाढ्य पु० मदेन मदकारणेन (ताडि) रसेनाढ्यः । १तालवृक्षे राजनि० । २दृश्चिकद्र्वाम् स्त्री शब्दच० । ३मदयुक्ते त्रि० ।

मदातङ्क पु० ६त० । मदनजरोगभेदे राजनि० ।

मदात्यय पु० ६त० । मदनिमित्ते रोगभेदे तस्य निदानादि चरु०पु० १६० अ० उक्तं दृश्यम् । भावप्र० उक्तन्तु यथा "विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपनाः । त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः । तस्माद्विधिपीतेन तथा मात्राधिकेन च । युक्तेन चाहितैरन्यैरकाले सेवितेन च । मद्येन खलु जायन्ते मदात्ययमुखा गदाः" । अविधिप्रयुक्तं मद्यं विकारान्तरमप्युत्पादयतीत्याह । "निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम् । उत्पादयेत् कष्टतमान् विकारानुत्पादयेच्चापि शरीरभेदम्" । एकान्ततो नैरन्तर्येण, विकारान् मदात्ययादीन् । शरीरस्य भेद नाशम् । मदात्ययादीनां हेत्वन्तरमप्याह "क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन । व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि । अत्यम्लभक्ष्यावततोदरेण सा-

जीर्णभुक्तेन तथाऽबलेन। उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान् विकारान्"। तानेव विकारान् विवृणोति। "पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा"। पानविकारान् विवृणोति। "पानविभ्रमसुग्रञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्। तत्र मदात्ययस्य सामान्यलक्षणमाह "शरीरदुःखं बलवत्प्रमोहो हृदयव्यथा। अरुचिः प्रततं तृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः। शिरःपार्श्वास्थिसन्धीनां वेदना विद्युते तथा। जायतेऽतिबलात् जृम्भास्फुरणं वेपनं श्रमः। उरोविबन्धः कासश्च श्वासो हिक्काप्रजागरः। शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगास्त्रिकग्रहः। छर्दिर्विड्भेदउत्क्लेशो वातपित्तकफात्मकः। भ्रमः प्रलापो रूपाणामसताञ्चैव दर्शनम्। तृणभस्मलतापर्णपांशुभिश्चावपूरितम्। प्रधर्षणं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः स मन्यते। व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च। मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्षयेत्"। अथ मदात्ययस्य वातिकस्य निदानमाह "स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्मभिर्योऽतिकर्षितः। रूक्षाल्पप्रमिताशी च यः पिबत्यतिमात्रया। रूक्षं परिणतं मद्यं निशि निद्रां निहन्ति च। करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम्"। तद् भद्यम्। अथ तस्य लक्षणमाह। "हिक्काश्वासशिराःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः। विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम्"। अथ पैत्तिकस्य निदानमाह "तीक्ष्णोष्णं मद्यमम्लञ्च योऽतिमात्रं निषेवते। अम्लोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽग्न्यातपप्रियः। तस्योपजायते तीव्रः पित्तप्रायो मदात्ययः"। अथ तस्य लक्षणमाह "तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः। विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम्"। अथ श्लैष्मिकस्य मदात्ययस्य निदानमाह "मधुरस्निग्धगुर्वाशी यः पिबत्यतिमात्रया। अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः। मदात्ययं कफप्रायं स नरो लभते ध्रुवम्"। अथ तस्य लक्षणमाह "छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः। विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम्"। अथ सान्निपातिकस्य मदात्ययस्य निदानं लक्षणञ्चाह "त्रिदोषहेतुभिः सर्वैः सर्वैलिङ्गैर्मदात्ययः"। अथ परमदलक्षणमाह "श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च। लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः"। तन्द्रिस्तन्द्रा। पानाजीर्णमाह "आध्मानमुग्रमथ चोद्गिरणं विदाहः पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि"। उद्गिरणं वान्तिः उद्गारो वा। पीयत इति पानं मद्यम्। पानविभ्रममाह "हृद्गात्रतोदकफसंस्रवकण्ठधूममूर्च्छावमीज्वरशिरोरुजनप्रदेहाः। द्वेषः सुरान्नविकृतेषु च तेषु तेषु तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेषु धीराः। कण्ठधूमः निर्गम इव। प्रदेहः कफेन लिप्तास्यता। द्वेषः सुरान्नविकृतेषु सुराविकारेषु अन्नविकारेषु च द्वेषः। असाध्यानां मदात्ययादीनां लक्षणमाह। "हीनोत्तरोष्ठमतिशीतममन्ददाहम् तैलप्रभास्यमतिपानहतं त्यजेच्च। जिह्वोष्ठदन्तमसितं त्वथ वापि नीलम् पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च। हिक्काज्वरौ वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः कासभ्रमावपि च पानहतं त्यजेत्तम्"।

मदाम्नात पु॰ मदस्यातिक्रमे आम्नातः। गजपृष्ठस्थे ढक्कावाद्ये हारा॰।

मदाम्बर पु॰ मदो दानमम्बरमिवास्य। मत्तगजे त्रिका॰।

मदार पुंस्त्री॰ मद आरन्। १वराहे उज्ज्वल॰ स्त्रियां ङीष्। २धूर्ते ३मत्तगजे विश्वः। ४कामुके ५गन्धभेदे उणादिको॰। [त्रिका॰।

मदार्मद पु॰ मदजन्यमर्मं ददाति दा-क। फलकमतृक्षे

मदालस त्रि॰ मदेनालसः। १मदेनालसे २गन्धर्वराजविश्वकेतुकन्यायां स्त्री। [शब्दमाला

मदालापिन् पु॰ मदेनालपति आ+लप-णिनि। कोकिले

मदाढ्य पु॰ मदं मृगमदं आढ्यं यस्य। मृगमदे कस्तूर्यां त्रिका॰।

मदि स्त्री मद्यन्ति हृष्यन्त्यनेन मद-इन् पृषो॰। (मइ) ख्याते कृषिसाधने कृषकयन्त्रभेदे स्वार्थे कन्। तत्रार्थे कृषिशब्दे २१९९ पृ॰ मटिकादानविधिर्दृश्यः। तल्लक्षणन्तु २११८ पृ॰ तत्र शब्दे दृश्यम्।

मदिन् त्रि॰ मदयतीति मदि-णिनि। तर्पके यजु॰ ६।२७।

मदिन्तम त्रि॰ अतिशयेन मदी तमप् वेदे नुट्।तमः। अतिशयतर्पके यजु॰ ६।२७।

मदिरा स्त्री मद-करणे किरच्। "माध्वीकं पानसं द्राक्षं खार्जूरं तालमैक्षवम्। मैरेयं माक्षिकं टाङ्कं मधूकं नारिकेलजम्। मुख्यमन्नविकारोत्थं मद्यानि द्वादशैव तु" इत्युक्ते १मद्यसामान्ये २मत्तखञ्जने शब्दरत्ना॰। ३रक्तखदिरे पु॰ शब्दच॰। कालभेदे तद्भेदपाठाज्ञता यथा

"गौडी तु शिशिरे पेया पैष्टी हेमन्तवर्षयोः। शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु माध्वी ग्राह्या न चान्यथा। कादम्बरी शर्करजादिमद्यं सुशीतलं हृद्यकरं मदाढ्यम्। माध्वीसम स्यात् ऋष्यजकातं मद्यं सुशीत गुरु तर्पणञ्च। अन्यथा कुरुते पानं मद्यं सन्तापशोषदम्। पञ्चदोषमदात्ययकारकं मूर्च्छनञ्च तत्"। "पर्य्युषितमम्लगेयमम्लं वा पिच्छिलं विगन्धं वा। दोषावहमविशेषात् मद्यं हृद्यं विवर्जयेत् सर्व्वम्। मद्यप्रयोगं कुर्व्वन्ति शूद्रादिषु महर्षिषु। द्विजैर्ब्राह्मणैस्तु न पातव्यं यद्यप्युज्जीवयेन्मृतम्" राजनि०। अधिकं मद्यशब्दे दृश्यम्। ४वसुदेवस्य पत्न्यां हरिव० १६अ०। ५दुर्गायां १७८अ०। "सप्तभकारगतावथितौ च गुरू कविभिः कथिता मदिरा" वृ० र० टी० उक्ते द्वाविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री।

मदिराक्षी पु० १विराटस्य भ्रातरि भा०वि०३१अ०। मदिरामत्तखञ्जनाक्षीवाक्षियस्य पचस्मा०। खञ्जनतुल्यनेत्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्। [गञ्जाख्ये मद्यसञ्चानार्थे गृहे अमर.

मदिरागृह न० मदिरसञ्चानार्थं गृहम् शाक० त०।

मदिराश्व पु० १विराटनृपसेनापतिभेदे भा० आश्व० २अ०। हिरण्यहस्तस्य श्वशुरे २प्राचीने नृपभेदे भा०अनु०१४७अ०

मदिरासख पु० ६त० टच्समा०। आम्रवृक्षे जटा०। तस्य मदिरातुल्यास्वादत्वात् तथात्वम्। [मदिरायां हेमच०।

मदिष्ठा स्त्री अतिशयेन मदिनी मदयित्री इष्ठन् टिलोपः।

मदेमघि पु० प्रार्थनायाम् निघण्टुः।

मदेव पु० मद-वा० एव। मत्ते ऋ०।०।११०६।६।

मदोत्कट पु० मदेन दानवारिणा उत्कट उद्दाम। १मत्तगजे अमरः २मदिरायां स्त्री राजनि०। ३मदोद्धते त्रि०।

मदोदग्र पु० मदेन हर्षेण दर्पेण वा उदग्र उन्नः। १मत्ते "मदोदग्राः ककुद्मन्त." रघु। २नार्य्यां स्त्री शब्दमा०।

मदोद्धत त्रि० मदेन उद्धतः। मत्ते जटा०।

मदोन्मत्त पु० "मन्त्रो वाण्यथ वा विद्या सप्ताधिकदशाक्षरः। फट्कारपञ्चकादिर्यो मदोन्मत्त उदाहृत" तन्त्रसारोक्ते १मन्त्रभेदे २मदेनोन्मत्ते त्रि०।

मद्गु पु०मस्ज-उ न्यङ्क्वा०। (पानिकौडि) १पक्षिभेदे अमर०। "मद्गुः स्निग्धो वातनाशी मेदश्च रक्तकारकः। रक्तपित्तविनाशी च शीतलः परिकीर्त्तितः" राजव०। २मद्गुरमीने नीलकण्ठ।

मद्गुर पु स्त्री०मद-उरच् न्यङ्क्वा०। (मागुर)१मत्स्यभेदे। स्वार्थे क। तत्रैव अमर. स्त्रियां ङीष्। तद्गुणाः मत्स्यशब्दे भावप्र०उक्ताः। "निशादो मद्गुरं हते" भा० अनु० ४८ अ० उक्ते २सङ्कीर्णजातिभेदे (कुबुरि) पुंस्त्री०। "मद्गुरान् मीनभेदान् चाति वा क वस्य रः" नीलकण्ठः। अस्यमज्जनेन मीनचारित्वात् तस्य तथात्वम्। "तस्मादेते हते मत्स्याः मद्गुरा नाम विश्रुताः। ये चरन्ति सदाऽर्णवस्थान् सहद्रोदरचारिणः" हरिव० ८५अ०।

मद्गुरप्रिया स्त्री मद्गुरस्य प्रियेव। शृङ्गीमत्स्ये हेमच० "मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी" अमर.।

मद्गुरसी स्त्री मद्गोः मद्गुरस्येव रस-आस्वादोऽस्याः गौरा० ङीष्। शृङ्गीमत्स्ये शब्दर०।

मद्य न० माद्यत्यनेन करणे यत्। मदिराशब्दे उक्ते माध्वीकादिमादकविधे मादकद्रव्ये अमरः। मद्यभेदा वर्णभेदेन तत्पाननिषेधादिक प्रा० वि० उक्तं यथा "पुलस्त्य. "पानसं द्राक्षमाधूक खार्ज्जूरं तालमैक्षवम्। माध्वीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम्। समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु। द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्व्वेषामधमं स्मृतम्"। अनेनैकादशानां सुरात्वं निषेधयति मद्यशब्दस्तु मदहेतुद्रव्यमात्रवचनः तस्मादेव वचनात् तु मद्यपानं सुराशब्दार्थः। तथा च वृहस्पतिः "गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत्। तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात्"। तथाच सुरात्वे क्रमेण प्रायश्चित्तं न स्यात्। तथा मनुः "सुरा तु पैष्टी मुख्योक्ता न तयास्तितरे स्मृते"। पैष्टीति तण्डुलविकारमात्रोपलक्षणम्। इतरे गौडीमाध्व्यौ अतोऽन्नविकार एव सुराशब्दस्य मुख्यत्वात् त्रिविधा सुरेति गौडीमाध्व्योर्गौणसुरात्वज्ञापनार्थम्। तेनैतत्पानेऽपि महापातकत्वमतिदिशति "यथैवैका तथा सर्व्वेति" पैष्ट्यां पूर्व्वप्रसिद्धिं दर्शयति यथा पैष्टी सुरा तथा सर्व्वा गौडी माध्वी च पूर्व्ववचनोक्ता पैष्टीदृष्टान्तत्वेनात्र दर्शिता न पातव्या द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः। नैवर्णिकपरत्वे उत्तमपदानर्थक्यात्। न च बहुवचनानर्थक्यपरिहारार्थम् उत्तमप्रतिपदिकानर्थक्यं युक्तं बहुवचनस्य जात्यभिप्रायेण पदार्थकत्वात्। अतो ब्राह्मणस्य त्रिविधसुरापाने महापातक क्षत्रियवैश्ययोस्तु "सुरा वै मलमन्नानामिति" वचनेन पैष्ट्येवेति स्थितम्। गोविन्दराजविश्वरूपधारेश्वराणामनुमतोऽयमर्थः। अतएव "एव माध्वी च गौडी च पैष्टी च त्रिविधा सुरा। द्विजातिभिर्न पातव्या कदाचिदपि कर्हिचिदिति" वेदवचनेऽपि द्विजा०

तिपदं ब्राह्मणपरमेव। अतएव द्विविधसुरापाने क्षत्रियादीनां महापातकं दूरे तावदस्तु दोषाभावमेवाह स्म याज्ञवल्क्यः "कामादपि हि राजन्यो वैश्यश्चापि कथञ्चन। मद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते"। तदेवं पैष्टीनिषेधस्त्रैवर्णिकानां गौडीमाध्वीनिषेधस्तु ब्राह्मणानामेव। ननु ब्राह्मणराजन्याविति विशेषणात् पुंलिङ्गमत्र विवक्षितम्। अतः कथं ब्राह्मण्याः सुरापानं महापातकम्। उच्यते निषिध्यमानक्रियायां विधेयत्वेन तत्कर्त्तुरनुपादेयत्वात्तद्विशेषणं लिङ्गमविवक्षितं हविरुभयत्ववत् अतस्तज्जातीयस्त्रीणामपि पाननिषेधः। यथा भविष्ये "तस्मान्न पेयं विप्रेण सुरामद्यं कथञ्चन। ब्राह्मण्यापि न पेया वै सुरा पापभयावहा"। "या ब्राह्मणी सुरापी स्यात् न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति" इति श्रुतेः। "पत्युरर्द्धशरीरेण भार्य्या यस्य सुरां पिबेत्। पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते"। न चैव क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेधः, ब्राह्मणीपदस्य निषिद्धसुरापानकर्त्तृभार्य्योपलक्षकत्वात् भार्य्या यस्य सुरां पिबेदिति सामान्यश्रवणात्। पानञ्च द्रवीभूतस्याभ्यवहारः स च कण्ठदेशादधोनयनं न तु वक्त्रमात्रप्रवेशः। निष्ठीवनाद्यर्थं कपोलधारणे पानशब्दाप्रयोगात् यथोक्तं "जिघ्रन्नपि सुरां कश्चित् पिबतीत्यभिधीयते। यावन्न क्रियते वक्त्रे गण्डूषस्य प्रवेशनम्"। तत्र गण्डूषपरिमाणमविवक्षितं गण्डूषार्द्धपानेऽपि लोके पानशब्दप्रयोगात् अतएव मुखप्रवेशनमात्रविवक्षितं किन्तु येन मुखप्रवेशेन कण्ठादधोनयनं भवति अतस्तदेवोपलक्षयति अतएवोष्ठमात्रलेपे न पाननिष्पत्तिः अतस्तत्रोत्तमाङ्गस्पर्शप्रायश्चित्तम्। एतेन केवलौष्ठसंयोगे तप्तकृच्छ्रसंस्काराविति वाचस्य व्याख्यानमसङ्गतं पानानिष्पत्तेरिति।"

मद्यभेदगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"उक्तन्तु सीधुमैरेयमिरा च मदिरा सुरा। कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवल्लभा। पेयं यन्मादकं लोकैस्तन्मद्यमभिधीयते। यथारिष्टं सुरा सीधुरासवाद्यमनेकधा। मद्यं सर्वं भवेदुष्णं पित्तकृद्वातनाशनम्। भेदनं शीघ्रपाकञ्च रूक्षं कफहरं परम्। अम्लञ्च दीपनं रुच्यं पाचनं चाशुकारि च। तीक्ष्णं सूक्ष्मञ्च विशदं व्यवायि च विकाशि च"। अथारिष्टस्य लक्षणं गुणाश्च "पक्वौषधाम्बुसिद्धं यन्मद्यं तत् स्यादरिष्टकम्"। अरिष्टं मद्यमिति लोके। यथा द्राक्षारिष्टम्। दशमूलारिष्टम्। बब्बूलारिष्टमिति। "अरिष्टं लघुपाकेन सर्वतश्च गुणाधिकम्। अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः"। अथ सुराया लक्षणं गुणाश्च "शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता। सुरा गुर्वी बलस्तन्यपुष्टिमेदःकफप्रदा। शोथहृत् ग्राहिणी गुल्माशोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुत्"। अथ सुराभेदो वारुणी तस्या लक्षणं गुणाश्च "पुनर्नवाशिलापिष्टैर्विहिता वारुणी स्मृता। संहितैस्तालखर्ज्जूररसैर्या सापि वारुणी। सुरावद्वारुणी लघ्वी पीनसाध्मानशूलहृत्"। सुरातो भेदार्थं लघ्वीति। अथ सीधुद्वयस्य लक्षणं गुणाश्च "इक्षोः पक्वैः रसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसश्च सः। आमैस्तैरेव यः सीधुः स च शीतरसः स्मृतः। सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत्। वातपित्तकरं सद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत्। विबन्धमेदःशोफार्शःशोषोदरकफामयान्। तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः।" अथासवस्य लक्षणं गुणाश्च "यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः। यथा लोहासवादिः। "आसवस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः।" अथ नवपुराणमद्यगुणाः। "मद्यं नवमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम्। अहृद्यं बृंहणं दाहि दुर्गन्धं विशदं गुरु। जीर्णं तदेव रोचिष्णु कृमिश्लेष्मानिलापहम्। हृद्यं सुगन्धिगुणवल्लघु स्रोतोविशोधनम्"। अथ सात्त्विकानां मद्यं पिबतां चेष्टाविशेषाः। "सात्त्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम्। तामसे निन्द्यकर्म्माणि निद्राञ्च मदिरा चरेत्"। आचरेत् कुर्य्यात् "विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम्। प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा। किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम्। अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथामृतम्"। अथ मद्यगन्धनाशनोपायः। "खदिरैलावनदजीरकधान्यकैला चर्वयन् यदपि वाचमभिव्यनक्ति। स्वाभाविकं सुवजसुज्झति पूतिगन्धं गन्धस्तु मद्यलशुनादिभवस्तु नूनम्।" औषधार्थमपि विप्रैर्मद्यं न पेयम् मदिराशब्दे राजनि० वाक्यं दर्शितम्।

पुराणादौ ब्राह्मणस्य मद्यनिषेधो यथा

"अदेयञ्चाप्यपेयञ्च तथैवास्पृश्यमेव च। द्विजातीनामनालोच्यं नित्यं मद्यमिति स्थितम्। तस्मात् सर्व-

प्रयत्नेन मद्यं नित्यं विवर्जयेत् । पीत्वा पतति कर्मभ्यस्त्वसम्भाष्यो द्विजोत्तम । भक्षयित्वाप्यभक्ष्याणि पीत्वापेयान्यपि द्विजः । नाधिकारी भवेत्तावद्यावत्तन्न जहात्यधः । तस्मात् परिहरेन्नित्यमभक्ष्याणि प्रयत्नतः । अपेयानि च विप्रो वै पीत्वा तद्याति रौरवम् । कूर्म्मपु० १६ अ० । "द्विजस्य पूजादौ मद्यदानविध्यन्तरस्य निषेधो यथा । "मदिरां शूद्रतो दद्यात् अन्यत् पानन्तु वा मतम् । अवश्यं विहितं यत्र मद्यं तत्र द्विजः पुनः । नारिकेलजलं कांस्ये ताम्रे वा विसृजेन्मधु । नापद्यपि द्विजो मद्यं कदाचित् विसृजेदपि । ऋते, पुष्पासवादुक्तात् व्यञ्जनाद्वा विशेषतः । राजन्यस्तथा मत्स्यं वापि च सौभिकादयः । दद्युर्नरपते भूप स्वसज्ञातिस्वभावाय च । नृपालानुमते मद्यं ददत् पापं न चाप्नुयात्" कालिका पु० ६६ अ० । अथ ब्राह्मणस्य मद्यपाननिषेधकशुक्रशापो यथा "वैशम्पायन उवाच । सुरापानाद्वञ्चनां प्राप्य विद्वान् संज्ञानाशं प्राप्य चैवातिघोरम् । दृष्ट्वा कचञ्चापि तथाभिरूपं पीतं तथा सुरया मोहितेन । समन्युरुत्थाय महानुभावस्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षुः । काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः । यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चित् मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः । अपेतधर्म्मा ब्रह्महा चैव स स्यादस्मिंल्लोके गर्हितः स्यात् परे च । मया चेमां विप्रधर्म्मोक्तिसीमां मर्य्यादां वै स्थापितां सर्व्वलोके । सन्तो विप्राः शुश्रुवांसो गुरूणां देवा लोकाश्चोपशृण्वन्तु सर्व्वे" भा० आ० ७६ अ० । "नारिकेलञ्च खार्ज्जूरं पानसञ्च तथैव च । ऐक्षवं मधूकं टाङ्कं तालश्चैव च माध्विकम् । द्राक्षन्तु दशमं ज्ञेयं गौडं चैकादशं स्मृतम् । पैष्टन्तु द्वादशं प्रोक्तं सर्व्वासामधमं स्मृतम् । मध्यमं मधुजं गौडं श्रेष्ठञ्चोत्तममिष्यते । एतत् द्वादशकं मद्यं न पातव्यं द्विजैः क्वचित् । क्षत्रियादिः पिबेत् सर्व्वं पैष्टीमेकन्तु वर्जयेत् । सुरां पीत्वा द्विजो मोहात् कामात् तक्रादिमिश्रिताम् । त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्य्यादौषधमिश्रे तु वार्षिकम् । तक्रादिमिश्रितां किञ्चित् सुरां पीत्वा त्वकामतः । कृच्छ्राब्दपादमाचर्य्य पुनः संस्कारमर्हति । मुखप्रवेशमात्रे तु प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत् । अनुपनीतो देवेशि ! व्रतं त्रैवार्षिकं चरेत् । चतुर्थकालाहारी स्याद् ब्रह्मचर्य्यमथापि वा । आपत्सु दद्यं वा मासादर्द्धं विनिर्दिशेत् । शूद्रस्य च विशेषेण अतिकृच्छ्रद्वयं चरेत् । अज्ञानाभ्यासितं तस्मिन् तदर्द्धं व्रतमाचरेत् । पैष्टीपाने ब्राह्मणस्य मरणान्तिकमुच्यते । माध्वीगौडीसुरापाने द्वादशाब्दं विधीयते । इतरेषान्तु पानेन शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु । राजन्यवैश्ययोश्चापि गौडी माध्वी न शस्यते । मोहात् क्षत्रियवैश्यश्च पीत्वा कृच्छ्रद्वयं चरेत् । शूद्रोऽपि गौडीं पैष्टीञ्च न पिबेद्धीनसत्तमाम् । कामात् पीत्वा सुरां विप्रा मरणान्तिकमाचरेत् । चरेच्चान्द्रायणं ज्ञानात् क्षत्रियो वैश्य एव च । पैष्टीपाने तु शूद्रस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् । ज्ञानादभ्यासयोगे तु चान्द्रायणमयं स्मृतम् । नारिकेलं तथा ज्ञानाद्विप्रश्चान्द्रायणेन तु । क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च प्राणायामेन शुध्यति । अपक्वं पानसञ्चैव आम्रञ्च बदरं तथा । स्थापयित्वा घटे नित्यं दद्याटामपयःपलम् । त्रैलोक्यविजयाञ्चैव मातुलुङ्गं तथैव च । सप्तेऽहनि ततो दद्यात् सन्धानात् सप्तमीरितम् । दधि मधु घृतञ्चापि माञ्जिष्ठं तिक्तकं तथा । अनुपाने तु देवेशि । द्राक्षमद्यं सुनिश्चितम् । निडम्ब मालया मूलं समभागेन योजितम् । मधुना सह संस्थाप्य शेषपाकं समाचरेत् । पिप्पलीलवणं दत्त्वा मधुना मद्यमीरितम् । पानसं पक्वखर्ज्जूरमाद्रं सोमलतारसम् । एकीकृत्य तु सन्धानात् खार्ज्जूरं मद्यमीरितम् । पक्वतालं दान्तशाकं ककुभञ्च तथैव च । एतैरेव समन्धानात् तालमद्यं प्रकीर्त्तितम् । इक्षुदण्डं मरीचञ्च वटरञ्च तथा दधि । शेषे तु लवणं दत्त्वा इक्षुमद्यं प्रकीर्त्तितम् । नवं मधु तथा बिल्वं पक्वं शर्करया सह । सन्धानाज्जायते मद्यं माध्वीकं शरतो रसम् । शतावरी टङ्कमूलं वल्कलं पद्ममेव च । मधुना सह सन्धानात् टङ्कमाध्वीकमीरितम् । मातुरमूलं वटरी शर्करा च तथैव च । एषामेकत्र सन्धानात् मैरेयं मद्यमीरितम् । इन्द्रजिह्वा पक्वाग्नी नारिकेलजलन्तथा । कदलीफलसन्धानान्मद्यं तन्नारिकेलजम् । दधि त्रैलोक्यविजया तथैव च मरीचकम् । गुडेन सह सन्धानात् गौडं मद्यं प्रकीर्त्तितम् । यस्कञ्चोमर्द्दविल्वाश्च उत्पादकसमन्वितम् । वह्नौ सन्तापयेत् किञ्चित् स्थापयित्वा दिनद्वयम् । शेषेऽहनि तु पक्वाग्ने नीरेण तत्र निक्षिपेत् । शृङ्गवेरं मरीचञ्च मातुलुङ्गं तथैव च । एतषामेव सन्धानात् पैष्टीमद्यं प्रकीर्त्तितम्" मत्स्यसूक्ते २६ पटलः । "ब्रह्मन्वा मध्वीरो नदीरी मद्यपानतः । कलौ तु भारते वर्षे लोका

भारतवासिनः। गच्छे गच्छे सुरां पीत्वा वर्णभ्रष्टा भवन्ति हि" उत्पत्तितन्त्र ६४ पटले। "दीव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन। केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धि-र्भवेन्नृणाम्" महानिर्वाणतन्त्रम्। "न दद्यात् ब्राह्मणो मद्यं महादेव्यै कथञ्चन। वामकामो ब्राह्मणो हि मद्यं मांसं न भक्षयेत्" तन्त्रम्। भैरवीतन्त्रे "नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रे गव्यं तथा मधु। राजन्यवैश्ययोर्देयं न द्विजस्य कदाचन। एवं प्रदानमात्रेण क्षीणायु-र्ब्राह्मणो भवेत्"। कलौ मद्यपानादिनिषेधो यथा वाचस्पत्यदीपकलिकायां ब्रह्मपु० "नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्यौ द्विजातिभिः" निषेधविषयं स्पष्टयति उशना "मद्यमदेयमपेयमनिर्ग्राह्यम्"। अनि-र्वोह्यमसौकार्यमिति कल्पतरुः। कालिकापु०। "स्व-गात्ररुधिरं दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात्। मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते"। स्मृतिः "ताम्रे चेक्षुरसो मद्यं पयसा यवचूर्णकम्। गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना"। अतो मद्यप्रतिनिधिदानमपि न युक्तम्" ति०त० रघु०। मद्य-तुल्यं यथा "नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु। गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यवत्स्यं घृतं विना" कर्मलोचनम्।

मद्यकीट पु० मद्यजातः कीटः। सुराजाते कीटभेदे हेम०।

मद्यद्रुम पु० मद्यहेतुर्द्रुमः शा०त०। माडवृक्षे राजनि०।

मद्यप त्रि० मद्यं पिबति पा–क। १मद्यपायिनि २दानवभेदे पु० हरिवं २४० अ०।

मद्यपङ्क पु० मद्यस्य पङ्क इव। सुराकल्के (सिझोया) हेम०।

मद्यपाशन न० मद्यपैरश्यते अश–कर्मणि ल्युट्। मद्य-पानरोचके अवदंशे भक्ष्ये (चाटनी) हेम०।

मद्यपीत त्रि० पीतं मद्यं येन आहि० परनि०। सुरापान कर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

मद्यपुष्पा स्त्री मद्यं मदसाधनं पुष्पं यस्याः शा०त०। धातक्या (धाइफुल) राजनि०। [जाते हेमच०।

मद्यबीज न० ६त०। किण्वादौ (वाखर) मद्यकारणे पदार्थ-

मद्यवासिनी स्त्री मद्यस्येव वासो गन्धो विद्यते यस्याः नाम्नाः इनि। धातकीवृक्षे (धाइफुल) राजनि०।

मद्यसन्धान न० मद्यस्य मद्योत्पादनार्थं सन्धानम् अभिषवः। मद्योत्पादनव्यापारे हेमच०। [राजनि०

मद्यामोद पु० मद्यस्येव आमोदः गन्धोऽस्य। बकुलवृक्षे

मद्र पु० मद–रक्। "विराटपाञ्चालयोर्मध्ये पूर्वदक्षिणेन च। मद्रदेशाः समाख्याताः" इत्युक्ते १देश २वर्षे ३मद्राधिपे च। वृ०स० १४अ०।

मधु न मन उ नस्य धः। १मद्ये "गर्ज गर्ज क्षणं मूढ! मधु यावत् पिबाम्यहम्" देवीमा०। २क्षौद्रे "मधु वाता ऋतायते" इति मधुसूक्तम्। ३पुष्परसे शब्दर०। "मधु द्विरेफ कुसुमैकपात्रे" कुमार। ४जले च विश्वः ५मधुररसे च। "मधुक्षरन्ति सिन्धवः" इति मधुसूक्तम्। ६मधुरे त्रि० ७विष्णुकर्णमलजाते दैत्यभेदे पु०। "विष्णुकर्णमलोद्भूता-वसुरौ मधुकैटभाविति" देवीमा०। कुम्भीनस्याभर्त्तरि दैत्य-भेदे पु० एवम् ८वसन्तर्त्तौ १०चैत्रमासि (चैत) ११वृक्षभेदे च मेदि०। १२अशोकवृक्षे हेम० १३यष्टिमधौ पु० शब्दर० १४प्राणिनां शुभाशुभकर्मणि म०विष्णुस०भा०। १५जीवन्त्यां स्त्री अमरः। १६नन्दिभेदे १७खगभेदे च पु० विश्वः।

मधुकण्ठ पुंस्त्री० मधुः मधुरः कण्ठोऽस्य। कोकिले त्रिका०। स्त्रियां ङीष्।

मधुकर पुंस्त्री० मधूनि करोति सञ्चित्य निक्षिपति कृ अच्। १भ्रमरे अमरः २तज्जातिस्त्रीत्वे स्त्री ङीप्। ३कामिजने धरणिः। ४भृङ्गराजे च पु० रत्नमा०। मधुभृङ्गादयोऽपि भ्रमरे।

मधुकर्कटी स्त्री मधु मधुरा कर्कटी। १जम्बीरभेदे २मिष्ट-खर्जूरिकायाञ्च राजनि०। स्वार्थे क ह्रस्वः टाप्। मधु-कर्कटिका बीजपूरे। [च मेदि०।

मधुका स्त्री मध्विव इवार्थे कन्। १यष्टिमधौ, २मधुपर्ण्याञ्च

मधुकोष पु० मध्वर्थं कृतः कोषः। (मौचाक) मक्षिकाकृते कोषाकारे पदार्थे शब्दच०। [कृ तत्रैव।

मधुक्षीर पु० मधु मधुरं क्षीरमस्य। खर्जूरवृक्षे। स्वार्थे

मधुखर्जूरी स्त्री मधुर्मधुरा खर्जूरी। अतिमिष्ट खर्जूरीभेदे राजनि०।

मधुच्छदा स्त्री मधु मधुरः छदोऽस्याः। मधुरविम्बायाम् भावप्र०

मधुज न० मधुनो जायते जन ड। १सिक्थके (मोम) राजनि० मधुदैत्यमेदोजातायां २भूमौ स्त्री शब्दच०।

मधुजम्बीर पु० मधुर्मधुरः जम्बीरः। अतिमिष्टजम्बीरे। (कमलालेबु) राजनि०।

मधुजित् पु० मधुमसुरभेदं जितवान् जि भूते क्विप्। विष्णौ शब्दरत्ना० मधुघातमधुरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र।

मधुतृण न० कर्म०। इक्षौ त्रिका०। पुंस्त्वं राजनि०।

मधुत्रय न० मधूनां मधुराणाम् त्रयम्। मधुघृतसिताना त्रये राजनि०। मधुत्रिकमप्यत्र न०।

मधुदूत पु० मधोर्वसन्तस्य दूत इवाग्रचरत्वात्। १आम्रवृक्षे त्रिका० २पाटलायां स्त्री ङीप् भावप्र०।

मधद्रव पु० मधुरो द्रवोऽस्य। रक्तशिग्रौ शब्दर०।

मधद्रुम पु० मध्वर्थं मध्यार्थं द्रुमः। (मौल) वृक्षभेदे अमरः। मधुकोऽपि हि मौलमधुकद्रुमः।

मधुधूलि पु० मधुवत् मधुरो धूलिरिव। खण्डे (खांड) गुडविकारादौ वैद्यक०। [धेनुशब्दे २६०८ पृ० दृश्यम्।

मधुधेनु स्त्री० दानार्थं कल्पितायां मधुमयधेनौ।

मधुप पु० मधु पिबति पा क। १भ्रमरे अमरः २मधुपायिनि त्रि०। "पारक्यो मधुपैरकारणवशो" इत्युद्भटः।

मधुपर्क न० पृच-घञ् मधुनः पर्को योगो यत्र। मधुयुत कांस्यपात्रस्थे कांस्यपात्रान्तरेणावृते "दधि सर्पिर्जलं क्षौद्रं सिता चैतैश्च पञ्चभिः। प्रोच्यते मधुपर्कस्तु" इत्युक्ते दध्यादिद्रव्यपञ्चके।

मधुपर्णी स्त्री मधु इव स्निग्धं पर्णं यस्याः। १गुडूच्याम् अमरः। २गाम्भार्यां ३नीलीवृक्षे मेदि० ४वराङ्गक्रान्तायाम् ५मधुवीजपूरे च राजनि०। [र्याम् शब्दर०।

मधुपालिका स्त्री मधूनि पालयति पाल ण्वुल्। गाम्भा

मधुपीलु पु० कर्म०। मधुरपीलौ राजनि०।

मधुपुरी स्त्री मधोर्दैत्यस्य पुरी। मथुरायाम् शब्दरत्ना०।

मधुपुष्प पु० मधुमधुरं पुष्पं यस्य १मधुद्रुमे (मौल) रत्नमा० २शिरीषवृक्षे, ३अशोकवृक्षे ४बकुलवृक्षे च ५दन्तीवृक्षे ६नागदन्तीवृक्षे च स्त्री टाप् राजनि०।

मधुप्रिय पु० मधु मद्यं प्रियं यस्य। १बलरामे त्रिका० मधु इव प्रियं। २भूमिजम्ब्वां जटाधरः।

मधुफल पु० मधु मधुरं फलं यस्य। १मधुनारिकेले २मधुखर्जूरिकायां स्त्री राजनि० टाप्।

मधुबहुला स्त्री मधु बहुलं यत्र। माधवीलतायाम् राजनि०

मधुमक्षिका स्त्री मधुसञ्चायिका मक्षिका शा०त० (मौमाछि) सरघायाम् अमर। [राजनि०।

मधुमज्जन् पु० मधुरः मज्जा सारोऽस्य। आक्षोटवृक्षे

मधुमत् त्रि० मधुर्मधुररसोऽस्त्यस्य मतुप्। १माधुर्यवति "मधुमत् पार्थिवं रजः" इति श्रुतिः। २कारवीवृक्षे ३नदीभेदे राजनि० ४योगशास्त्रप्रसिद्धे योगिनां चित्तवृत्तिभेदे ५वैदिकमन्त्रे "मधु वाता" इत्यादौ "मधुमन्तो न" इत्येके ६देवीनायिकाभेदे च स्त्री ङीप्।

मधुमर्कटी स्त्री मधुजाता मर्कटी शाक०त०। (खिलाकपट) खर्जूरीवृक्षे।

मधुमाक्षि(क्षी) स्त्री मक्ष-इन् वा ङीप् मधुप्रधाना मक्षिः (क्षी) माक्षिकं मधुमाक्षा।

मधुमस्तक न० "मधुतैलयुतैर्मध्ये वेष्टिता वलिताथ वा। मधुमस्तकमुद्दिष्टम्" शब्दच० उक्ते पिष्टकभेदे।

मधुमूल न०मधु मधुरं मूलम्। (मौचाकु) आलुभेदे शब्दच०

मधुयष्टि स्त्री मधुरा यष्टिः शाकम्। १इक्षौ २यष्टिमधौ शब्द० स्त्री वा ङीप्। [मधौ अमर।

मधुयष्टिका स्त्री मधुः मधुरा यष्टिरिव स्वार्थे कन्। यष्टि-

मधुर पु० मधु माधुर्यं राति रा-क, मत्वर्थे र वा। १गुडादिरसे मिष्टरसे माधुर्यरसवति द्रव्यादौ च मेदि० "मधुरमधुरमधुरवाग्निधितमाधवी" गीत०। २प्रिये ३स्वादौ च त्रि० मेदि०। ५रक्तशिग्रौ ६राजाम्रे ७रक्तेक्षौ ८गुडे ९शालौ, १०जीरके च पु० राजनि० ११विषे १२सिक्थे च न० मेदि० १३मधुराम्लायां १४यष्टिमधौ १५मधुखर्जूरिकायां १६मधूल्यां १७मेदायां १८कटुकाचन्द्र्यां च स्त्री मेदि० १९काकोल्यां २०महाशतावर्यां २१लक्ष्मीजीवन्त्यां २२पालङ्क्याशाके २३मिश्रेयायां (मौरी) स्त्री। स्वार्थे क। अत इत्त्वम्। मिश्रेयायां स्त्री अमरः।

मधुरजम्बीर पु० कर्म०। (बमबाकेंकु) जम्बीरभेदे राजनि०।

मधुरत्वच पु० मधुरा त्वचा यस्य। धववृक्षे त्रिका०।

मधुरफल पु० मधुरं फलमस्य। राजबदरे राजनि०।

मधुरवल्ली स्त्री कर्म०। मधुवीजपूरे जम्बीरभेदे राजनि०।

मधुरस पु० मधुन इव रसो यस्य। १इक्षौ भावप्र०। २तालवृक्षे राजनि०। ३मूर्वायाम् स्त्री अमरः। ४द्राक्षायां ५दुग्धिकायां स्त्री मेदि०। ६गाम्भार्याञ्च भावप्र०। [राजनि०।

मधुरस्रवा स्त्री मधुरं स्रवति स्रु-अच्। पिण्डखर्जूर्याम्

मधुराम्लक पु० कर्म०। आम्रातके शब्दच०।

मधु(धू)लग्न पु० मधुर्मधुररसो लग्नो यत्र पृषो०वा दीर्घः। रक्तशोभाञ्जने रत्नमाला।

मधु(धू)लिका स्त्री मधु माधुर्यं लाति ला-क पृषो० वा दीर्घः स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् राजिकायां (राइसर्षप) राजनि०। [अमर त्रिलि। मधुलेहीत्यप्यत्र।

मधुलिह् पु० मधु लेढि आस्वादयति लिह क्विप्। भ्रमरे

मधुवन न० मधुदैत्याधिष्ठितं वनम् शा०त०। १मथुरासमीपस्थे वनभेदे किष्किन्ध्यास्थे मधुप्रचुरे २वनभेदे च।

मधुवर्ग पु० ६त०। नानाविधमधुवर्गे भावप्र० दृश्यम्।

मधुवल्ली स्त्री मधुप्रधाना वल्ली। यष्टिमधौ राजनि०। [अमरः

मधुवार पु०मधुनो मद्यस्य वारः क्रमः। पुनःपुनः मद्यपानक्रमे

मधु(बी)बीज पु० मधु मधुरं बी(बी)जं यस्य । दाडिमे राजनि० ।

मधु(बी)बीजपूर पु० कर्म० । मधुकर्कटिकायाम् राजनि० ।

मधुव्रत पुंस्त्री० मधु तदषणार्थो व्रतं यतताऽनुमीक्षणं यस्य । भ्रमरे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

मधुशर्करा स्त्री० मधुजाता शर्करा शा०त० । (मिताखण्ड) मधुजातशर्करायां राजनि० ।

मधुशाख पु० मधुर्मधुरा शाखाऽस्य (मौल) इति शब्दच० ।

मधुशिग्रु पु० मधुः मधुरः शिग्रुः । रक्तशोभाञ्जने अमरः

मधुशेष पु० न० मधुनः शेषः उच्छिष्टम् । सिक्थके (मोम) । राजनि० ।

मधुश्रेणी स्त्री मधुनः श्रेणीव । मूर्वायाम् अमरः ।

मधुश्वासा स्त्री मधुन इव श्वसितत्वात् श्वस-अपादाने घञ् । जीवन्तीवृक्षे राजनि० । [इति अमरः ।

मधुष्ठील पु० मधु अष्ठीले गर्भेऽस्य पृषो० । (मौल) गुडपुष्प-

मधुसख पु० मधोर्वसन्तस्य सखा सहचरः टच्समा० । काम देवे मधुसारथ्यादयोऽप्यत्र ।

मधुसूदन पु० मधु तन्नामासुरं सूदयति, मधु, जीवानां शुभाशुभकर्म, ज्ञानदानेन सूदयति वा सूद-ल्यु । १श्रीकृष्णे । "भक्तानां कर्मणाञ्चैव सूदनात् मधुसूदनः" तन्नामनिरुक्तेः । मधु माध्वीकं सूदयति भक्षयति । २भ्रमरे जटा० पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । मधु इव सूद्यते भक्ष्यते ल्युट् ङीप् । ३पालङ्कीशाके स्त्री हेमच० ।

मधुस्रव पु० मधूनि मद्यानि स्रवन्त्यस्मात् स्रु अप् । (मौल) १वृक्षे २मोरटलतायां राजनि० । ३मधुयष्टि-कायां स्त्री जटा० ४जीवन्त्यां स्त्री शब्दच० । ५मूर्वायां स्त्री राजनि० । [जटाधरः ।

मधुस्रवस् पु० मधु स्रवति स्रु-असुन् । (मौल) वृक्षे

मधुस्वर पुंस्त्री० मधुर्मधुरः स्वरोऽस्य । १कोकिले शब्दर० स्त्रियां ङीष् । २मधुरस्वरवति त्रि० स्त्रियां टाप् ।

मधुहन् पु० मधुं तन्नामासुरं कर्मफलं वा ज्ञानद्वारा हन्ति हन् क्विप् । विष्णौ ।

मधूक न० मह-ऊक हस्य धः । १यष्टिमधौ अमरः । (मौल)२वृक्षे पु०राजनि० । [अमर० । मधूलकमप्यत्र ।

मधूच्छिष्ट न० मधुन उच्छिष्टमवशिष्टम् । (मोम) सिक्थके

मधूपघ्न पु० मधुदैत्यस्योपघ्न आश्रयः । मथुरानगरे जटा० ।

मधूल पु० मधु लाति ला-क पृषो० । जलजातिरिक्तम-धूकवृक्षयो जटा० । २मधुकर्कटिकायाम् ३आम्रे ४जीव-न्तके च स्त्री गौरा० ङीष् राजनि० । स्वार्थे क

अत इत्वम् टाप् । मधूलिका मूर्वायाम् अमरः ।

मध्य पुं०न० मन-यत् नस्य धः । १देहावयवभेदे । (माजा) "मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या" कुमारः । अवकाशे-अन्तरालमात्रभिन्ने २व्यापारभेदे न० अमरः । ३पूर्वापरयो-मध्योरन्तराले ४परार्द्धसंख्यातोऽर्वाचीनायां ५संख्यायां, न०इतत्संख्याते च । "अन्त्यं मध्यं परार्द्धं" लीला० । ज्योतिषोक्ते मकरायां ७गतिभेदे स्त्री तद्वति न्याय्ये पु० । इत्यादौ १०अन्तर्वर्त्तिनि च त्रि० शब्दर० । ११लग्नचरणादके अस्त्रोमाने इ० ८० ।

मध्यगन्ध पु० मध्ये फलमध्ये गन्धो यस्य । आम्रवृक्षे शब्दच०

मध्यतस् अव्य० मध्य+तसिल् । प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्ते-र्मध्यशब्दस्यार्थे ।

मध्यदेश पु० कर्म० । "हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशना-दपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः, मनूक्ते देशभेदे ।

मध्यदिन न० मध्यं दिनस्य एकदेशिस० । १मध्याह्ने । [illegible] । मध्यन्दिनमप्यत्र । तत्र भवे तत्र पुष्प्यति २वन्धूकवृक्षे राजनि० ।

मध्यपञ्चमूलक न० । "बलापुनर्नवैरण्डसूर्पपर्णीद्वयेन तु । एकत्र योजितनैव सामान्यं पञ्चमूलकम्" राजनि० उक्ते पदार्थपञ्चके ।

मध्यपदलोपिन् पु० मध्यपदस्य लोपोऽस्त्यस्य इनि । व्याक-रणप्रसिद्धे शाकपार्थिवादिके मध्यपदलोपयुते समासभेदे ।

मध्यम त्रि० मध्ये भव म । १मध्यभवे । २षड्जस्वरमध्ये क्रौञ्चस्वरतुल्ये ३पञ्चमे स्वरे पु० अमरः ।

मध्यमपाण्डव पु० कर्म० । अर्जुने तस्य पूर्वापरयोर्द्वयोर्द्वयो-र्मध्यवर्त्तित्वात् तथात्वम् । [मध्यमे दासे कर्मकरादौ ।

मध्यमभृतक पु० कर्म० । "मध्यमस्तु कृषीबल" इत्युक्ते

मध्यमलोक पु० कर्म० । पृथिव्याम् तस्याः पातालस्वर्ग-लोकयोर्मध्यवर्त्तित्वात् तथात्वम् । "मध्यमलोकपाल." इति रघु. मध्यलोकोऽप्यत्र ।

मध्यमसंग्रह पु० कर्म० । "प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषण-वाससाम् । प्रलोभनञ्चान्नपानैर्मध्यमः संग्रहो मत." व्यासोक्ते मध्यमे स्त्रीसंग्रहरूपे विवादभेदे ।

मध्यमसाहस न० कर्म० । "वाक्पारुष्यपानानां स्त्र्यपकर-यस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम्" इत्युक्ते परकीयवस्त्रादेर्भङ्गाक्षेपादिरूपे साहसभेदे "पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथम. साहसः स्मृतः । मध्यम०

मर्कटास्य मर्कटस्य वानरस्यास्यमिव रक्तत्वात्। १ताम्रके हेम० २तद्वति त्रि०।

मर्कटी स्त्री मर्कटोऽस्त्यस्या त्रिग्वत्वेन अच् गौ० ङीष्। १अपामार्गे २अजमोदायाम् राजनि० ३करञ्जभेदे (माकडकरञ्जा) अमर०। ४मर्कटीजाते शिकुल।

मर्कटीजाल न० छन्दोमञ्जर्य्युक्ते मात्रावर्णप्रस्तारे लघुगुरुस्थानविशेषज्ञानाय चक्रभेदे छ०र० मञ्जरीकाया दृश्यम्।

मर्कर पु० मर्क-अरच्। १भृङ्गराजे (केशुरिया) २भाण्डे च ३दरङ्घायां ४वन्ध्यायां स्त्रियाञ्च स्त्री विश्व० टाप्।

मर्च शब्दे चु० उभ० सक० सेट्। मर्चयति-ते अममर्चत्-त

मर्जू पु० मृज-ऊन्। १रजके २पीठमर्दे च हेमच०। ३शुद्धौ स्त्री मेदि०।

मर्त्त पु० मृ-तन्। १मनुष्ये २भूलोके च। तत्र भव यत्। मर्त्त्य मनुष्ये। [२भूर्जने च।

मर्द्दन न० मृद ल्युट्। १गात्रपादादिसम्वाहने अमर

मर्द्दल पु० मर्द-घञ् मर्दं लाति ला-क। वाद्यभेदे (माँदल)। अमरः।

मर्द्दित त्रि० चु० मृद-क्त। १चूर्णिते २मर्दिते च भरतः।

मर्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। मर्बति अमर्बीत् ममर्ब।

मर्म्मज्ञ पु० मर्म जानाति ज्ञा-क। तत्त्वज्ञे। मर्मविदादयोऽप्यत्र।

मर्म्मन् न० मृ-मनिन्। १जीवनस्थाने राजनि०। २सन्धिस्थाने ३तात्पर्ये च "अपि धर्मागममर्मपारगैरिति नैषधम्। "सन्निपातः शिरास्नायुसन्धिमांसास्थिसम्भव। मर्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणा खलु विशेषत" भावप्र०।

मर्म्मर पु० मृ-अरन् मुट् च।१वस्त्रपर्णानां शब्दे (मडमड) इत्याकारशब्दे अमरः। २पीतदारुणि ३हरिद्रायाञ्च स्त्री मेदि० गौरा० ङीष्।

मर्म्मस्पृश् त्रि० मर्म प्राणस्थानं स्पृशति स्पृश-क्विन्। अरुन्तुदे मर्मपीडके अमरः। [दीर्घश्च। मर्मपीडके।

मर्म्माविध् त्रि० मर्म सन्धिस्थानं विध्यति विध-क्विप् पूर्व

मर्य्या अव०म्रियतेऽवधिप्राप्यतेऽत्र मृ-यत्। १सीमायाम् स्त्री अमपि राय०। कर्त्तरि यत्। २मनुष्ये पु०। "पैयो मर्य्यो अपयद्य" इति वेदमन्त्रः। "मर्य्यो मनुष्या" इति भाष्यम्।

मर्य्यादा स्त्री मर्य्यां सीमायां दीयते दा-कर्मणि क पर्य्यादीयते वा परि+आ-दा-अङ् पृषो० यस्य म। १न्याय्यपथस्थितौ अमरः। २सीमायाम् जटा० ३कूले च हेमच०।

मर्व पूर्तौ भ्वा०पर०सक०सेट्। मर्वति अमर्वीत् ममर्व।

मल धृतौ भ्वा०आ०सक०सेट्। मलते अमलिष्ट।

मल पु० मल्यते धार्य्यते मृज-कल-टिलोपः। १पापे २पुरीषे कौट्टादीनां ३किट्टे अमर। किट्टं कलुषो मज्जरादिदेहजातस्वेदश्लेष्मादिश्च। "वसा शुक्र मसृङ्मज्जामूत्रं विट्कर्णविट्नखाः। श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः" स्मृतिः। ४कर्पूरे शब्दच० ५वातपित्तकफेषु च माधव। ५दुष्टे ६कृपणे च।

मलघ्न पु० मलं विष्ठां हन्ति रेचयति हन-क।१शाल्मलीकन्दे २नागदमन्या स्त्री ङीप् राजनि०। ३मलनाशके त्रि०। क्विप्। मलहन् तत्रार्थे त्रि०।

मलदूषित त्रि० ३त०। मलिने अमर०।

मलद्राविन् पु० मलं द्रावयति रेचयति द्रु-णिच्-णिच्। जयपाले राजनि०। तत्फलस्य रेचकत्वात् तथात्वम्।

मलपू स्त्री मलं मलस्थानं पुनाति पू-क्विप्। काकोदुम्बरिकायाम् अमर।

मलभेदिनी स्त्री मलं भेदयति रेचयति भिद-णिच्-णिनि। कटुकायाम्। (कटकी) राजनि०।

मलमास पु० मलो दुष्टो मास। "अमावस्याद्वय यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम्। मलमास स विज्ञेय" इत्युक्ते रविसंक्रान्तिशून्ये शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तरूपे चान्द्रे मासे। अधिमासशब्दे ११४पृ० दृश्यम्।

मलय पु० मल-कयन्। दक्षिणस्थे १पर्वतभेदे हेम०। यत्र चन्दनजन्म तत्पर्वतान्तिकस्थे २देशभेदे ३उपवने ४शैलाङ्के च मेदि०। ५नन्दनवने भरत। अष्टादश द्वीपे ६द्वीपभेदे मत्स्या० ऋषभदेवस्य पुत्रभेदे भाग०५।४।मे

मलयज पुं न० मलये पर्वते जायते जन-ड। १चन्दने अमरः २मलयदेशजाते वायौ पु०। ३तद्देशजाते त्रि०मि-

मलया स्त्री मलयो देशोऽस्त्यस्याः कारणत्वेन अच्। त्रिवृतायां (तेओडि) मेदि०। ।—

मलविनाशिनी स्त्री मलं तद्दोषं विनाशयति वि+नश-णिच्-णिनि। शङ्खपुष्प्याम् राजनि०। ङीप्

मलाकर्षिन् पु० मलमाकर्षति आ+कृष-णिनि। चण्डा०। (मेतर) शब्दमा०। [न्याञ्च शब्दरत्ना०

मलाका स्त्री मल-आक। १कामिन्यां २दूत्यां ३करिणि०

मलारि पु० मलस्य मलहरकिट्टादेररिः। सर्जक्षारद्रव्ये रा०नि० दुलिते

मलिन त्रि० मल+अस्त्यर्थे इनन्।१मलयुक्ते अमर। हेम० २कृष्णे च मेदि०। ३घोले न० शब्दच०। ५दोषे

६टङ्कणे न० राजनि० (सोहागा)। इति। मलीत्यप्यत्र

मलिनमुख पु० मलिनं मुखं यस्य। १वह्नौ तस्यादौ धूमायमानत्वेन कृष्णत्वात् २चित्रकवृक्षे च। ३वानरे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् ४क्रूरे ५खले च त्रि० मेदि० ६प्रेते हेम०।

मलिम्लुच पु० मली वैदिककर्मानर्हत्वेन दुष्टः सन् म्लोचति गच्छति म्लुच-क। १मलमासे २वायौ ३अग्नौ ४चौरे च मेदि०। ५चित्रकवृक्षे। [कासीसे च मेदि०।

मलीमस त्रि० मल-ईमसच्। १मलिने अमरः। २लौहे ३पुष्प-

मल्ल धृतौ भ्वा० आ० अक० सेट्। मल्लते अमल्लिष्ट ममल्ले।

मल्ल पु० मल्ल-अच्। १बाहुयुद्धकारके नियोद्धरि २पात्रे ३बलीयसि ४मत्स्यभेदे ५कपोले च मेदि० ६व्रात्यक्षत्रियात् सवर्णायां जाते जातिभेदे (माल) ७सङ्कीर्णजातिभेदे लेटात् तीवरकन्यायां जाते सङ्कीर्णवर्णे (माला) ब्रह्मवै० पु० ८तन्त्रवाय्यां कुन्दकाराज्जाते सङ्कीर्णे जातिभेदे च पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ९देशभेदे स्वार्थे क मल्लक तत्रार्थे। संज्ञायां कन्। इति हेम०।

मल्लक पु० मल्ल्यते ध्रियतेऽत्र मल्ल-वुन्। १दीपाधारे पात्रे २नारिकेलफलजाते पात्रे च (माला) अमरः। ५प्रदीपे मधुरेश ६स्वनामपुष्पे स्त्री अमरः टाप् अत इत्वम्।

मल्लज न० मल्ले देशे जायते जन-ड। मरिचे जटा०।

मल्लभू स्त्री मल्लक्रीडनस्य बाहुयुद्धस्य योग्या भूः स्थानम्। देशभेदे। मल्लभूम्यादयोऽप्यत्र।

मल्लयुद्ध ६त०। बाहुयुद्धे तत्प्रकारः भा० वि० १२अ०।

मल्लार पु० मल्ल इव आर्छति ऋ-अच्। १रागभेदे २वसन्तरागस्य रागिणीभेदे स्त्री ङीप् सङ्गीतदामो०।

मल्लि(ल्ली) स्त्री मल्ल-इन् वा ङीप्। १मल्लिकायाम् शब्दमा० स्वार्थे कन्। मल्लिका कृष्णवर्णदेहे आलोहितचञ्चुचरणे २हंसभेदे पुंस्त्री० मल्लिकाक्षोऽप्यत्र।

मल्लिकापुष्प पु० मल्लिकाया इव पुष्पमस्य। १कुटजवृक्षे राजनि०। २कदम्बवृक्षे च हेमच०। ६त०। ३मल्लिकायाः कुसुमे।

मल्लिपत्र न० मल्लिरिव पत्रमस्य। छत्राके त्रिका०।

मव बन्धे भ्वा० पर० सक० सेट्। मवति अमवीत् अमावीत्।

मव्य बन्धे भ्वा० पर० सक० सेट्। मव्यति अमव्यीत्।

मश ध्वनौ अक० कोपे सक० भ्वा० पर० सेट्। मशति अमशीत्-अमाशीत् मेशतुः।

मशक पु० मश-वुन्। १कीटभेदे (मशा) राजनि०। २चर्ममयजलपात्रभेदे ३रोगभेदे शब्दर०। तद्रोगलक्षणं यथा "अवेदनं स्थिरं चैव यस्तु गात्रे प्रदृश्यते। माषवत् कृष्णमुत्पन्नं मशकं दिशेत्" गरु० पु० १७५अ०।

मशकिन् पु० मशकोऽस्त्यस्य इनि। उदुम्बरवृक्षे हेम०।

मशहरी स्त्री मशं मशकं हरति हृ-ट। मशकनिवारणार्थे वस्त्रनिर्मिते पदार्थे चतुष्क्याम् जटा०।

मषि(षी) स्त्री मष(स) इन् वा ङीप्। (काली) १पत्रलेखनद्रव्ये त्रिका०। २नीलशेफालिकावृक्षे च शब्दर०।

मष वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। मषति अमषीत् अमाषीत्।

मस परिणामे अक० परिमाणे सक० दि० पर० सेट्। मस्यति इरित् अमसत् अमसीत् अमासीत्। पुषादिरयं तेन अमसदित्येवेति पाणिनीयाः।

मसन न० मस-ल्युट्। सोमराजीवृक्षे शब्दच०।

मसरा स्त्री मस-अरच्। मसूरे जटा०।

मसिका स्त्री मसीव इवार्थे कन्। नीलशेफालिकायाम् शब्दर०। [त्रिका०

मसि(सी)जल न० मसिमिश्रितं जलम्। (काली) लेखनद्रव्ये

मसिधान न० मसिर्धीयतेऽत्राधारे धा-ल्युट्। मस्याधारे (दोयात) स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप्।

मसिपण्य पु० मसिकृतदुपलक्षिताक्षरमेव पण्यं विक्रेयं यस्य। लेखनोपजीविनि त्रिका०।

मसिप्रसू स्त्री मस्याः प्रसूरिव। १मस्याधारे। मसिः प्रसूरिव यस्याः। २लेखन्याम् हारा०।

मसीना स्त्री मस-ईनन्। अतस्याम् (तिसि) शब्दच०।

मसु(सू)र पुंस्त्री० मस-उरच् ऊरच् वा। १कलायभेदे त्रिका० स्त्रियां गौरा० ङीष्। २वेश्यायां, ३ब्रीहिभेदे च स्त्री टाप् मेदि०।

मसूरविदला स्त्री मसूरस्येव विदलं यस्याः। १कृष्णत्रिवृति (कालतेओटी) अमरः। २श्यामलतायां रत्नमा०।

मसूरिका स्त्री मसूरेव इवार्थे कन्। १वसन्तरोगे २कुट्टिन्यां च शब्दमा० "कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः। दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः। क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषाः समुद्गताः। जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः। मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः" भावप्र०।

मसूरी स्त्री मस-ऊरच् गौरा० ङीष्। १वसन्तरोगे मेदि० २त्रिवृति, ३रक्तत्रिवृति च राजनि०।

मसृण त्रि० मस क्वण, मसृ+अण-क पृषो० वा। १स्निग्धे २अकर्कशे च। ३अतस्यां स्त्री मेदि०।

मन्थट पु० मन्थं टीकते टीक ड । पारिभद्रवृक्षे शब्दरत्ना० ।
मन्थता स्त्री मन्थस्य भाव तल् । १पापके २आयासे च "जघ्ने रक्षति मन्थतामरवतामिति" चन्द्रालोकः ।
मन्दर पु० मदि-अरन् । समुद्रमन्थाने १पर्वतभेदे २मन्दार-वृक्षे मेदि० ३स्वर्गे ४हारभेदे हेम० ५दर्पणे च शब्दर० । ६मन्दे ७मन्दे च त्रि० मेदि० ।
मन्दाकिनी स्त्री मन्दमकति अक-णिनि । १स्वर्गगङ्गायां "स्वर्गे मन्दाकिनी तथा" पुराणम् । २संक्रान्तिभेदे च ।
मन्दाक्रान्ता स्त्री "मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ तौ गुरू चेत्" वृ०र०उक्ते सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।
मन्दाक्ष न० मन्दं सङ्कुचितमक्षि यस्मात् बहुव्री० । १ल-ज्जायाम् अमरः । ६त० । २सङ्कुचितनेत्रे स्त्रियां ङीष् ।
मन्दाग्नि पु० मन्दः पचने असमर्थोऽग्निः अग्निः जाठरो यस्य वा । १देहस्थे पचनशक्तिहीनेऽग्नौ २तद्वति रोगभेदे च । तन्निदानादि यथा "मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जाठरोऽनलः । विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विका-रान् कफसम्भवान् । समा समाग्ने रचिता मात्रा सम्यग् विपच्यते । स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः" भावप्र० ।
मन्दार पु० मदि-आरक् । १स्वर्गस्थे देववृक्षभेदे २पारिभद्रवृक्षे च अमर ३हस्ते ४धूर्त्ते ५तीर्थभेदे ६अर्कवृक्षे च मेदि० ।
मन्दिर न० मन्द्यतेऽत्र मदि-किरच् । १गृहे २पुरे च अमर तस्य द्विविकृत्वमित्यन्ये । ३समुद्रे मेदि० ४जानुपश्चाद्भागे च पु० हेमच० । [नीवृकटे च (माडुर) मेदि० ।
मन्दुरा स्त्री मदि-उरच् । १अश्वशालायाम् अमरः । २शय-
मन्दोदरी स्त्री मयदानवकन्यायां रावणमहिष्याम् । [अमर
मन्दोष्ण न० मन्दमीषदुष्णम् । १ईषदुष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि०
मन्द्र पु० मदि-रक् । १वाद्यभेदे शब्दर० । २गम्भीरध्वनौ च । अर्श आद्यच् ३तद्वति त्रि० अमरः ।
मन्मथ पु० मननं मत् मन-क्विप् मथति मथ अच् ६त० । १कन्दर्पे २कपित्थवृक्षे च अमर ३श्यामचिन्तायां मेदि० ।
मन्मथालय पु० ६त० । १आम्रवृक्षे राजनि० २स्त्रीचिह्नभेदे च ।
मन्या स्त्री चेट्-मन-क्यप् । ग्रीवायाः पश्चाद्भागस्थायां शिरायाम् अमरः ।
मन्यु पु० मन-युच् न अनादेशः । १शोके २दैन्ये ३क्रतौ ४क्रोधे च अमरः ५अहङ्कारे च शब्दर० ।

मन्वन्तर न० मनूनामन्तरमवकाशं तदुपलक्षितकालो वा । १स्वायम्भुवादिमनूनामधिकारे २तदुपलक्षिते काले च तच्च दिव्ययुगमितवर्षाधिका एकसप्ततिचतुर्युगमिता (३०६७२०-०००) वर्षात्मकाल इति पुराणम् ।
मभ्र गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । मभ्रति अमभ्रीत् ।
मम अस्म०षा-षा०डम । ममार्थवृत्ते अव्ययत्वात् तेन ममत्व-मिति ममतेति च सिध्यति ।
ममता स्त्री मम भाव तल् । १दर्पे २अहङ्कारे हेम० ३मम-त्वबुद्धौ च । एवं ममत्वमप्यत्र । "तथापि ममतावर्त्ते" इति "ममत्वं मम राज्यस्य" इति च देवीमा० । [विश्वे सि०कौ०
ममापताल पु० मम आपन् धातोर्वस्य म. अपद्मगागमश्च ।
मय गतौ भ्वा०आ०सक०सेट् । मयते अमयिष्ट ।
मय पुंस्त्री० मय-अच् । १उष्ट्रे २अश्वतरे स्त्रियां टाप् ३दानवभेदे च मेदि० ।
मयष्टक पु० मि+अच् मय प्रक्षेप स्तकते प्रतिबध्नाति स्तक-अच् पृषो० सलम् । वनमुद्गे अमरः । पृषो० मषष्टक तत्रार्थे पु० ।
मयु पु० मि उ । १किन्नरे अमरः २मृगे मेदि० ।
मयुष्टक पु० मिनोति मि-उ मयु स्तक-अच् कर्म० पृषो० सलम् । वनमुद्गे पृषो० । मपुष्टकोऽप्यत्र ।
मयूख पु० माङ्-ऊख मयादेश । १त्विषि २किरणे ३शि-खायाम् अमरः ४शोभायां मेदि० ५कीले अजय० ।
मयूर पुस्त्री० मी-उरन् । स्वनामख्याते १खगभेदे स्त्रियां ङीष् । २मयूरशिखाख्ये पु० अमरः । इवार्थे कन् ३अपामार्गे अमर । ४तुत्थाञ्जने (तुँत) न० मेदि० ।
मयूरग्रीवक न० मयूरग्रीवेव कन् । तुत्थे (तुँत) राजनि० ।
मयूरजङ्घ पु० मयूरस्य जङ्घेव मूलमस्य । श्योनाकवृक्षे राजनि० । [राजनि०
मयूरतुत्थ न० मयूर इव तदर्थं तुत्थम् । तुत्थे (तुँते)
मयूरविदला स्त्री मयूरैर्विदल्यते मयूर इव पिच्छिदल-मस्या वा । अम्बष्ठायाम् (आमरुल) वैद्यकम् ।
मयूरशिखा स्त्री मयूरस्येव शिखाऽस्या । स्वनामख्याते क्षुपभेदे मयूरचूडादयोऽप्यत्र । "नीलकण्ठशिखा वन्नी पित्तश्लेष्मातिसारजित्" भावप्र० ।
मयूरिका स्त्री मयूरस्तदाकारो विद्यतेऽस्या तत्र-अस्त्यर्थे ठन् । अम्बष्ठायाम् राजनि० (आमरुल) ।
मरक पु० मृ वुन् । १दैविकभौतिकोपद्रवजन्ये प्राणिनाश व्यापारे (मड़क) २मारिभये हेमच० ।

मरकत न॰ मरकं मारिभयं तरत्यनेन तॄ-ड । हरिद्वर्ण-मणिभेदे (पान्ना) अमरः । तल्लक्षणादि परिशिष्टे दृश्यम्

मरकतपत्त्री स्त्री मरकतमिव हरिद्वर्णं पत्रमस्याः ङीप् । पाच्याम् राजनि॰ ।

मरण न॰ म्रियतेऽनेन मृ-करणे ल्युट् । वत्सनाभाख्ये १विषे राजनि॰। भावे ल्युट् । देहात्मनोर्विच्छेदरूपे, प्राणवायो-रुत्क्रमणरूपे वा २व्यापारभेदे ।

मरत पु॰ मृ-अतच् । मरणे उणा॰ ।

मरन्द पु॰ मरं मरणं द्यति भ्रमराणां जीवनहेतुत्वात् दो क पृषो॰ मुम् । मकरन्दे शब्दर॰ ।

मराकाली स्त्री मरो मरणकारिक दुःखनिवारकत्व यत्र-नेन मराको हविकः स इवाचरति पर्याप्नोति दुःख-टानाय अच-अच् गौरा॰ ङीष् । हविकायां (विक्राति) शब्दमाला ।

मराल पु॰ मृ-आलच् । १राजहंसे जटा॰ 'तत्रामराजय-मरालमरालकेशी' नैषधम् । २कज्जले ३कारण्डवे ४अश्वे ५मेघे ६दाडिमीवने च कारण्डतः । ७स्निग्धे त्रि॰ मेदि॰ ।

मरि(री)च पु॰ मृ इच पु॰ वा दीर्घः । १कृष्णमरिचे अमरः । २कक्कोलके राजनि॰ । [राजनि॰]

मरि(री)चपत्त्रक पु॰ मरिचस्येव पत्त्रमस्य कप् । सरलद्रुमे

मरीचि पु॰ मृ ईचि । सप्तर्षिमध्ये ब्रह्मणो मानसे ज्येष्ठे पुत्रे १मुनिभेदे २कृपणे च हेमच॰ । ३किरणे पुंस्त्री॰ अमरः ।

मरीचिका स्त्री मरीचौ सूर्यकिरणे कमिव यस्य भ्रान्तौ । सूर्यकिरणे जलभ्रान्तौ, मृगतृष्णायाम् अमरः ।

मरु पु॰ मृ उ । १पर्वते २निर्जलदेशे च अमरः ३कुरुवकवृक्षे भावप्र॰ ४देशभेदे च (माडवार) हेमच॰ ।

मरुज पु॰ मरुदेशे जायते जन ड । १नखीनामगन्धद्रव्ये शब्दच॰। २निर्जलदेशजाते त्रि॰ । ३महागर्कटयाम् स्त्री राजनि॰ ।

मरुत् पु॰ मृ उति । १वायौ अमरः २मरुवके भावप्र॰ ३देवे ४पर्णिकपर्णे न॰ मेदि॰ । ५पृक्कायां स्त्री शब्दर॰ । स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् । मारुतोऽप्यत्र । पृषो॰ मरुतः । मरुतादिव देवे च वायौ च स्त्रियाम् । [शब्दच॰]

मरुत्कर पु॰ मरुतमपानवायुं करोति कृ-अच् । राजमाषे

मरुत्त पु॰ चन्द्रवंश्ये १नृपभेदे ।

मरुत्तक पु॰ मरुदिव तरति तृ-डाबे अच् । मरुवके मारम॰

मरुत्पथ पु॰ ६त॰ । आकाशे । मरुदत्मादयोऽप्यत्र ।

मरुत्पाल पु॰ । मरुतो देवान् पालयति पाल-अण् । इन्द्रे

मरुत्वत् पु॰ मरुत् पालकत्वेन हेतुत्वेन वाऽस्त्यस्य न पदत्वम् मतुप् वः । १इन्द्रे अमरः । २हनूमति शब्दर॰ ।

मरुत्सख पु॰ मरुतो वायो सखा-टच्समा॰ । १इन्द्रे धरणिः । २वह्नौ ३चित्रकवृक्षे च । [शब्दमाला ।

मरुदान्दोल न॰ मरुतमान्दोलयत्यनेन करणे घञ् । व्यजने

मरुदिष्ट पु॰ मरुतां देवानामिष्टः । गुग्गुलौ राजनि॰ ।

मरुद्भवा स्त्री मरुतो वायोर्भवति वर्द्धते भू-अच् ५त॰। ताम्र-मूलीक्षुपे (खिराट) रत्नमा॰ । [खदिरे रत्नमा॰

मरुद्रुम पु॰ मरोर्निर्जलदेशस्य द्रुमस्तत्रजातत्वात् । विट्-

मरुद्वाह पु॰ मरुत् वाह इव यस्य । १धूमे त्रिका॰ २वह्नौ शब्दमा॰ ३चित्रकवृक्षे च । [अमर ।

मरुन्माला स्त्री मरुतो भावेव । (पिङ्गिडमाव) पृक्कायाम्

मरुभू पु॰ मरुर्भूमिर्यत्र (माडवार) १देशभेदे त्रिका॰ कर्म॰। २निर्जलभुवि स्त्री । [भावप्र॰]

मरुभूरुह पु॰मरुभुवि निर्जलभूमौ रोहति रुह-क। करीरे

मरुव पु॰ मरु निर्जलदेशं वाति कारणत्वेन वा क । (माल-दाना) (मरुया) वृक्षभेदे । स्वार्थे क । तत्र वृक्षभेदे (मरुना) खरपत्रशब्दसाम् अमर । जम्बीरभेदे भरतः पुष्पप्रधाने (मरुयाफुल) वृक्षभेदे रत्नमा॰ व्याघ्रे राहौ भयानके च जटा॰ ।

मरुसम्भवा स्त्री मरौ सम्भवति सम्+भू-अच् ७त॰। क्षुद्र-दुरालभायाम् राजनि॰ मरुसम्भवाद्योऽप्यत्र ।

मरूद्भवा स्त्री मरौ उद्भवति उद्+भू-अच् ७त॰। १कार्पास्यां २क्षुद्रखदिरे ३यवासे च राजनि॰ ।

मर्क गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । मर्कति अमर्कीत् ममर्क ।

मर्कट पुस्त्री॰ मर्क-अटन् । १वानरे अमर । स्त्रियां ङीष् २ऊर्णनाभे (माकडसा) ३स्थावरविषभेदे हेमच॰ (फाड-लिवा) ४पक्षिभेदे च पुंस्त्री॰ त्रिका॰ स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे क । मर्कटक तत्रैव मत्स्यायां मनु । धान्यभेदे देशभेदे च शब्दर॰ । [भावप्र॰ ।

मर्कटतिन्दुक पु॰ मर्कटप्रियस्तिन्दुकः शाक॰त॰ । कुपीलौ

मर्कटपिप्पली स्त्री॰ मर्कटप्रिया पिप्पली शाक॰त॰ । अपा-मार्गे राजनि॰ ।

मर्कटप्रिय पु॰ ६त॰ । क्षीरवृक्षे (खिरद) शब्दमा॰ ।

मर्कटवासस् पु॰ ६त॰। (माकडसाजाल)लूताजाले शब्दर॰

मर्कटशीर्ष न॰मर्कटस्य वानरस्य शीर्षमिव । हिङ्गुले रत्नमा॰

मन्दट पु० मन्दं टीकते टीक ड । पारिभद्रवृक्षे शब्दरत्ना० ।

मन्दता स्त्री मन्दस्य भाव तल् । १आलस्ये २जाड्ये च "उदीरयति मन्दतामरवतामिति" चन्द्रालोकः ।

मन्दर पु० मदि-अरन् । समुद्रमन्थाने १पर्वतभेदे २मन्दार-वृक्षे मेदि० ३स्वर्गे ४हारभेदे हेम० ५दर्पणे च शब्दर० । ६बहुले ७मन्दे च त्रि० मेदि० ।

मन्दाकिनी स्त्री मन्दमकति अक-णिनि । १स्वर्गङ्गायां "स्वर्गे मन्दाकिनी तथा" पुराणम् । २संक्रान्तिभेदे च ।

मन्दाक्रान्ता स्त्री "मन्दाक्रान्ता अम्बुधिरसनगैर्मो भतौ तो गुरू चेत्" इ०र०उक्ते सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

मन्दाक्ष न० मन्दं अक्षु चितमस्ति यस्मात् अच्समा० । १ल-ज्जायाम् अमर० । ६त० । २अक्षुचितनेत्रे स्त्रियां ङीप् ।

मन्दाग्नि पु० मन्दः पचने असमर्थत्वात् अग्नि० अलबः, ब० यस्मात् । १देहस्थे अपचनसमर्थवह्नौ २तद्वति रोगभेदे च । तन्निदानादि यथा "मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जाठरोऽनलः । विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विका-रान् कफसम्भवान् । समा समाग्ने रचिता मात्रा सम्यग् विपच्यते । स्वल्पापि नैव मन्दाग्ने र्विषमाग्नेस्तु देहिनः" भावप्र० ।

मन्दार पु० मदि-आरक् । १स्वर्गस्थे देववृक्षभेदे २पारिभद्रवृक्षे च अमर ३हस्ते ४धूर्त्ते ५तीर्थभेदे ६अर्कवृक्षे च मेदि० ।

मन्दिर न० मन्द्यतेऽत्र मदि-किरच् । १गृहे २पुरे च अमर तस्य हिविकुलत्वमित्यत्रे । ३समुद्रे मेदि० ४जानुपश्चाद्भागे च पु० हेमच० । [नीवकटे च (माहुर) मेदि० ।

मन्दुरा स्त्री मदि-उरच् । १अश्वशालायाम् अमर० । २शय-

मन्दोदरी स्त्री मयदानवकन्यायां रावणमहिष्याम् । [अमर

मन्दोष्ण न० मन्दमीषदुष्णम् । १ईषदुष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि०

मन्द्र पु० मदि-रक् । १वाद्यभेदे शब्दर० । २गम्भीरध्वनौ च । अर्श आद्यच् ३तद्वति त्रि० अमर० ।

मन्मथ पु० मनमं मत् मन-क्विप् मथति मथ् अच् ६त० । १कन्दर्पे २कपित्थवृक्षे च अमर० ३कामचिन्तायां मेदि० ।

मन्मथालय पु० ६त० । १आम्रवृक्षे राजनि० २स्त्रीचिह्नभेदे च ।

मन्या स्त्री वेट-मन-क्यप् । ग्रीवायाः पश्चाद्भागस्थायां शिरायाम् अमर० ।

मन्यु पु० मन-युच् न यमादेश । १यौवे २दैन्ये ३क्रतौ ४क्रोधे च अमर० ५अहङ्कारे च शब्दर० ।

मन्वन्तर न० मनूनामन्तरमवकाशस्तदुपलक्षितकालो वा । १स्वायम्भुवादिमनूनामधिकारे २तदुपलक्षिते काले च सत्ययुगमितवर्षाधिका एकसप्ततिचतुर्युगमिता (३०६७२०-०००) वर्षात्मकाकाल इति पुराणम् ।

मभ्र गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । मभ्रति अमभ्रीत् ।

मम अस्म०मा-षा०डस । मम्येतदर्थः अव्ययमस्त्यार्थे तेन ममत्व-मिति ममतेति च सिध्यति ।

ममता स्त्री मम भावः तल् । १दर्पे २अहङ्कारे हेम० ३ममत्वे च । एवं ममत्वमप्यत्र । "तथापि ममतावर्त्ते" इति "ममत्वं मम राज्यस्य" इति च देवीमा० । [स्तिये त्रिको०

ममापताल पु० मम आबन्ध धातोर्डस्य न अपहृमानमस्य ।

मय गतौ भ्वा०आ०सक०सेट् । मयते अमयिष्ट ।

मय पुंस्त्री० मय-अच् । १उष्ट्रे २अश्वतरे स्त्रियां टाप् ३दानवभेदे च मेदि० ।

मयष्टक पु० मि+अष्ट मय प्रक्षेप स्तकते प्रतिबध्नाति स्तक-अच् पृषो० षत्वम् । वनमुद्गे अमर० । पृषो० मयष्ट तत्रार्थे पु० ।

मयु पु० मि उ । १किन्नरे अमर० २मृगे मेदि० ।

मयुष्टक पु० मिनोति मि-उ मयु स्तक-अच् कर्म० पृषो० षत्वम् । वनमुद्गे पृषो० । मयुष्टकोऽप्यत्र ।

मयूख पु० माङ्-ऊख मयादेश । १त्विषि २किरणे ३शि-खायाम् अमर ४शोभायां मेदि० ५कीले अजय० ।

मयूर पुंस्त्री० मी-ऊरन् । स्वनामख्याते १खगभेदे स्त्रियां ङीप् । २मयूरचिखाहवृक्षे पु० अमर० । ३अपामार्गे अमर । ४तुत्थाञ्जने (तुंत) न० मेदि० ।

मयूरग्रीवक न० मयूरग्रीवेव कन् । तुत्थे (तुंत) राजनि० ।

मयूरजङ्घ पु० मयूरस्य जङ्घेव मूलमस्य । श्योनाकवृक्षे राजनि० । [राजनि०

मयूरतुत्थ न० मयूर इव तदर्थं तुत्थम् । तुत्थे (तुंत)

मयूरविद्दला स्त्री मयूरैर्विद्दल्यते मयूर इव विविदल-मस्या वा । अम्बष्ठायाम् (आमड़) वैद्यकम् ।

मयूरशिखा स्त्री मयूरस्येव शिखाऽस्या । स्वनामख्याते क्षुपभेदे मयूरचूडादयोऽप्यत्र । "नीलकण्ठशिखा रुचौ पित्तश्लेष्मातिसारजित्" भावप्र० ।

मयूरिका स्त्री मयूरस्तदाकारो विद्यतेऽस्याः तत्सदृशत्व-इवत्वात् ठन् । अम्बष्ठायाम् राजनि० (आमड़) ।

मरक पु० मृ वुन् । १दैविकभौतिकोपद्रवजन्ये प्राणिनाम् आकस्मरणे (मड़क) २मारिभये हेमच० ।

मन्वादौ मुनिभेदे च पु०। भवत्सु मन्वन्तरेष्विति च हरिवं० ७अ० उक्ता इमाः। [स्त्रियां जातौ ङीष्।

मनुज पु० मनोः स्वायम्भुवात् जायते जन-ड। मनुष्ये अमरः

मनुष्य पु० मनोरपत्यं यत् षुक् च। मानवे जातिभेदे। स्त्रियां जातौ टाप्। [कुमारे अमरः।

मनुष्यधर्मन् पु० मनुष्यस्येव धर्मो यस्य अनिच् समा०।

मनोगुप्ता स्त्री मनसा मनःयत्नेन तच्छब्दवाच्यत्वात् गुप्ता। मनःशिलायाम् अमर०।

मनोजव त्रि० जु-अच् मनोजवं वेगवत् गमनाय यस्मिन्। १पितृतुल्ये अमरः। मनस इव जवो यस्य। २अति-वेगवति त्रि० ३विष्णौ पु०। ४अग्निजिह्वाभेदे स्त्री जटा०। "काली कराली च मनोजवा च" श्रा० ति०। ५दुर्गाशक्तिभेदे। [कामवृद्धिकरवृक्षे राजनि०।

मनोजवृद्धि पु० मनोजस्य कामस्य वृद्धिर्यस्मात् ५ब०।

मनोज्ञ त्रि० मनो जानाति ज्ञापयति बोधनाय प्रवणी-करोति अन्तर्भूतण्यर्थे ज्ञा क। १मनोहरे अमरः। २मनःशिलायां रत्नमा०। ३वन्ध्याककोंट्यां, ४कटभ्यां, ५जीरके ६मदिरायाञ्च स्त्री राजनि०। ७राजपुत्र्यां जटा० ८वरवकार्थे न० रत्नमा०। [तयोऽप्यत।

मनोभव पु० मनसि भवति भू-अच्। कामदेवे मनोभूरप्य-

मनोरथ पु० मन एव रथोऽत्र, मनसो रथइव वा इष्ट-प्रापकत्वात्। इच्छायाम् अमरः।

मनोरम त्रि० मनोरमयति रम-णिच् अण् उप०स०। १मनो-हरे अमरः। २गोरोचनायां स्त्री राजनि०। ३रुचि-मनुभार्य्यायां स्त्री मार्क०पु०। [मत्ते च।

मनोहत त्रि० मनो हतं यस्य। १प्रतिहते अमरः २प्रति-

मनोहर त्रि० मनो हरति स्वदर्शनाय हृ-अच्। १रुचिरे २कुन्दवृक्षे पु० शब्दर०। ३जात्यां ४स्वर्णयूथ्यां च स्त्री। ५स्वर्णे न० राजनि०। णिनि। मनोहारिन् मनोहरे त्रि० स्त्रियां ङीप्। [शिलायाम् अमरः।

मनोह्वा स्त्री० मनःयत्नेनाह्वयते ह्वे-भजर्थे क। मनः

मन्ज मार्जने सक० शब्दे अक० भ्वा० पर० सेट्। मञ्जति अमञ्जीत् ममञ्ज। [मेदि०।

मन्तु पु० मन-तुन् वृद् च। १अपराधे २मनुष्ये ३प्रजापतौ च

मन्त्र पु० मन्त्रि-अच्। १गुप्तभाषणे, रहसि कर्त्तव्याव-धारणार्थमुक्तौ २देवादीनां साधनार्थं तन्त्रादुक्ते शब्द-भेदे, ३वेदविभागभेदे च। वैदिकतान्त्रिकमन्त्रलक्षणादि ऋग्वेदभाष्योक्तं पञ्चप्र० २९अ० उक्तञ्च दृश्यम्।

मन्त्रकृत् त्रि० मन्त्रं तदुच्चारणं वा करोति कृ-भूते क्विप्। १मन्त्रप्रकाशके २वेदमन्त्राणां स्मरणकर्त्तरि ३ऋषिभेदे पु० परिशिष्टखण्डे दृश्यम्।

मन्त्रजिह्व पु० मन्त्र एव जिह्वा आस्वादनसाधनं यस्य। अग्नौ हेमच०। मन्त्रेण दत्तहविरास्वादकत्वात्तस्य तथात्वम्।

मन्त्रणा स्त्री मन्त्रि-युच्। गुप्तभाषणे ल्युट्। तत्रार्थे न०।

मन्त्रदातृ पु० दा-तृच् ६त०। गुरौ।

मन्त्रिन् पु० मन्त्रयते णिनि। धीसचिवे येन सह रहसि कर्त्तव्यमवसीयते तस्मिन् अमात्ये अमरः।

मन्थ क्षोभे अक० विलोडने सक० भ्वा० पर० सेट्। मन्थति अमन्थीत्। मथ्यते। [मथ्यते।

मन्थ विलोडे क्र्या० पर० द्विक० सेट्। मथ्नाति अमन्थीत्।

मन्थ पु० मन्थ करणे घञ्। १मन्थानदण्डे। "सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः। नात्यच्छा नाति-सान्द्राश्च मन्थ इत्यभिधीयते" इत्युक्ते २पेयभेदे, "चूर्णं चतुष्पले शीते जलद्रव्यं पलं क्षिपेत्। मृत्पात्रे मन्थयेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत्" भावप्र० उक्ते पेयभेदे च। ३नेत्रमले धरणिः ४किरणे च शब्दच०। भावे घञ्। ५आलोडनादौ। [रत्नमा०।

मन्थज न० मन्थात् दधिमन्थनात् जायते जन-ड। नवनीते

मन्थन पु० मथ्यतेऽनेन करणे ल्युट्। १मन्थानदण्डे शब्दर०। भावे ल्युट्। २विलोडनादौ न०।

मन्थर न० मन्थ अरच्। १कुसुम्भपुष्पम्। २कोषे ३फले, वाधे मन्थानदण्डे च पु० ५वक्रे ६पृष्ठे ७मन्दे च त्रि० मेदि० "मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः" नैष०। ८जडे शब्दर०। ९नीचे हेम०। १०सूचके विश्व० ११कैकेय्याः दास्यां स्त्री।

मन्थशैल पु० ६त०। समुद्रमन्थनाय मन्थनदण्डत्वेन कल्पिते मन्दरपर्वते। [वाट्यश्वे राजनि०।

मन्थान पु० मन्थ-आनच्। १मन्थनदण्डे अमरः। २आरग्-

मन्द त्रि० मदि-अच्। १मूर्खे २जडे ३अभाग्ये ४रोगिणि ५अल्पे ६स्वतन्त्रे ७खले च हेम०। ८मदरते ९शनिग्रहे १०हस्तिभेदे च पु० मेदि०। ११यमे त्रिका०। १२प्रलये च पु० शब्दच०। १३ज्योतिषोक्ते रविसङ्क्रान्तिभेदे १४मन्द-गतिभेदे च स्त्री।

मन्दग त्रि० मन्दं गच्छति गम ड। १मृदुगामिनि २शनि-ग्रहे पु० शनि, शाखिपुरुष, टष, क्षप, गज परिस्फुटः इत्येते स्वभावान्मन्दगतयः। णिनि। मन्दगामिन् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

मधुदूत पु० मधोर्वसन्तस्य दूत इवागमकत्वात्। १आम्रवृक्षे त्रिका० २पाटलायां स्त्री ङीप् भावप्र०।

मधुद्रव पु० मधुरो द्रवोऽस्य। रक्तशिग्रौ शब्दर०।

मधुद्रुम पु० मधूकं मधुनां वा द्रुमः। (मौल) वृक्षभेदे अमरः। मधुस्रवं च हि मौक्षमधुवल्लभः।

मधुधूलि पु० मधुर्मधुरो धूलिरिव। खण्डे (खांड) गुडविकारादौ हेमच०। [वेदयज्ञे १६०८ पृ० दृश्यम्।

मधुधेनु स्त्री० दानार्थं कल्पितायां मधुप्रभृतिद्रव्यकृतधेनौ।

मधुप पु० मधु पिबति पा क। १भ्रमरे अमरः २मधुपायिनि त्रि०। "पारम्भो मधुपैरकारणरिपो" रघुकूटः।

मधुपर्क न० पृच-घञ् मधुन वर्को योगो यत्र। मधुयुत कांस्यपात्रस्थे कांस्यपात्रान्तरेणावृते "दधि सर्पिर्जलं क्षौद्रं सिता चैतैश्च पञ्चभिः। प्रोच्यते मधुपर्कस्तु" इत्युक्ते दध्यादिद्रव्यपञ्चके।

मधुपर्णी स्त्री मधु इव हितकरं पर्णं यस्याः। १गुडूच्याम् अमरः। २गाम्भार्यां ३नीलीवृक्षे मेदि० ४वराहक्रान्तायाम् ५मधुबीजपूरे च राजनि०। [र्थाम् शब्दमा०।

मधुपालिका स्त्री मधूनि पालयति पाल-ण्वुल्। गाम्भा

मधुपीलु पु० कर्म०। मधुरपीलौ राजनि०।

मधुपुरी स्त्री मधोर्दैत्यस्य पुरी। मथुरायाम् शब्दरत्ना०।

मधुपुष्प पु० मधुप्रचुरं पुष्पं यस्य १मधूके (मौल) रत्नमा० २शिरीषवृक्षे, ३अशोकवृक्षे ४बकवृक्षे च ५दन्तीवृक्षे ६नागदन्तीवृक्षे च स्त्री टाप् राजनि०।

मधुप्रिय पु० मधु मद्यं प्रियं यस्य। १बलरामे त्रिका० मधु इव प्रियं। २भूमिजम्ब्वां जटाधरः।

मधुफल पु० मधु मद्यं फलं यस्य। १मधुनारिकेले २मधुखर्जूरिकायां स्त्री राजनि० टाप्।

मधुबकुला स्त्री मधु बकुलं यस्य। माधवीलतायाम् राजनि०

मधुमक्षिका स्त्री मधुव्यापिका मक्षिका शाक०त० (मौमाछि) वरवायाम् अमर। [राजनि०।

मधुमज्जन् पु० मधुरः मज्जा सारोऽस्य। आक्षोटवृक्षे

मधुमत् त्रि० मधुर्मधुररसोऽस्त्यस्य मतुप्। १माधुर्यवति "मधुमत् पार्थिवं रजः" इति श्रुतिः। २काश्मरीवृक्षे ३नदीभेदे राजनि० ४योगशास्त्रप्रसिद्धे योगिनां चित्तवृत्तिभेदे ५वैदिकमन्त्रभेदे "मधु वाता" इत्यादौ ऋक्त्रये तन्त्रोक्ते ६देवीनायिकाभेदे च स्त्री ङीप्।

मधुमर्कटी स्त्री मधुजाता मर्कटी शाक०त०। (शिताफल) मधुजाते खण्डे।

मधुमल्लि(ल्ली) स्त्री मल्ल-इन् वा ङीप् मधुप्रधाना मल्लि (ल्ली) मालत्यां शब्दमाला।

मधुमस्तक न० "मधुतैलघृतैर्मध्ये वेष्टिता शमिताश्च या। मधुमस्तकमुद्दिष्टम्" शब्दच० उक्ते पिष्टकभेदे।

मधुमूल न० मधु मधुरं मूलम्। (मौआलु) आलुभेदे शब्दच०

मधुयष्टि स्त्री मधुरा यष्टिः शाकत०। १इक्षौ २यष्टिमधौ शब्द० स्त्री वा ङीप्। [मधौ अमर।

मधुयष्टिका स्त्री मधुः मधुरा यष्टिरिव स्वार्थे कन्। यष्टि-

मधुर पु० मधु माधुर्यं राति रा-क, मत्वर्थे र वा। १गुडादिरसे मिष्टरसे माधुर्यरसवति इक्ष्वादौ च मेदि० "मधुरया मधुबोधितमाधवी" माघ। २प्रिये ३स्वादौ च त्रि० मेदि०। ५रक्तशिग्रौ ६राजाम्रे ७रक्तचौ इक्षुवे ८माषे, १०जीरके च पु० राजनि० ११बर्क्षे १२विषे च न० मेदि० १३शतपुष्पायां १४यष्टिमधौ १५मधुकर्कटिकायां १६मधूल्यां १७मेदायां १८बहुरागमध्यां च स्त्री मेदि० १९काकोल्यां २०महाशतावर्यां २१इक्षुजोवन्त्यां २२पालङ्क्यां २३मिश्रयां (मौरी) स्त्री। स्वार्थे क। अत इत्वम्। मिश्रयाम् स्त्री अमर०।

मधुरजम्बीर पु० कर्म०। (कमलालेबु) जम्बीरभेदे राजनि०।

मधुरत्वच पु० मधुरा त्वचा यस्य। धवबृक्षे त्रिका०।

मधुरफल पु० मधुरं फलमस्य। राजबदरे राजनि०।

मधुरवल्ली स्त्री कर्म०। मधुबीजपूरे जम्बीरभेदे राजनि०।

मधुरस पु० मधुन इव रसो यस्य। १इक्षौ भावप्र०। २ताले राजनि०। ३मूर्वायाम् स्त्री अमर०। ४द्राक्षायां ५दुग्धिकायां स्त्री मेदि०। ६गाम्भार्यांश्च भावप्र०। [राजनि०।

मधुरस्रवा स्त्री मधुरं स्रवति स्रु-अच्। पिण्डखर्जूर्याम्

मधुराम्लक पु० कर्म०। आम्रातके शब्दच०।

मधु(धू)लग्न पु० मधुर्मधुररसो लग्नो यत्र पृषो० वा दीर्घः। रक्तशोभाञ्जने रत्नमाला।

मधु(धू)लिका स्त्री मधु माधुर्यं लाति ला-क पृषो० वा दीर्घः संज्ञायां कन् अत इत्वम्। राजिकायां (राइसर्षा) राजनि०। [अमरः त्रिनि०। मधुवेण्ठोऽन्यत्र।

मधुलिह् पु० मधु लेढि आस्वादयति लिह क्विप्। भ्रमरे

मधुवन न० मधुदैत्याधिष्ठितं वनम् शा०त०। १मथुरासमीपस्थे वनभेदे किष्किन्ध्यास्थे मधुप्रचुरे २वनभेदे च।

मधुवर्ग पु० ६त०। नानाविधमधुगणे भावप्र० दृश्यम्।

मधुवल्ली स्त्री मधुप्रधाना वल्ली। यष्टिमधौ राजनि०। [अमरः

मधुवार पु० मधुनो मद्यस्य वारः क्रमः। पुनःपुनःमद्यपानक्रमे

पञ्च विज्ञेयः" मनूक्ते पञ्चपणात्मके २दण्डभेदे पु० ।

मध्यमा स्त्री मध्य+म । १दृष्टरजस्कायां नार्य्याम् २तर्जन्यनामिकयोरन्तःस्थायामङ्गुलौ, ३पद्मादीनां कर्णिकायाम् मेदि० परादिषु मध्ये ४हृदयोत्पन्नशब्दभेदे पश्यन्तीशब्दे ४२८१७० दृश्यम् ५नायिकाभेदे च ।

मध्यमेश्वर पु० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे । [गणनाभेदे ।

मध्यमाहरण न० बीजगणितप्रसिद्धे अव्यक्तमानज्ञापके

मध्यरात्र पु० मध्यं रात्रेः एकदेशिस० अच्समा० । रात्रान्तत्वात् पुंस्त्वम् । निशीथे अर्द्धरात्रे हला० ।

मध्यवर्त्तिन् त्रि० मध्ये वर्त्तते वृत-णिनि । वादिप्रतिवादिनोरन्ययोर्वा पक्षप्रतिपक्षयोर्वाक्यादिविषयविमर्श पूर्वकं १तत्त्वनिर्णायके स्वार्थाविरोधेन परार्थसम्पादके, कार्य्यसम्पादके च २मध्यस्थे ।

मध्यस्थ पु० मध्ये तिष्ठति स्था क । १मध्यवर्त्तिनि २उदासीने च । 'माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे' इति कुमारः ।

मध्याह्न पु० मध्यमह्नः एक० स० टच्समा० अह्नादेशः । अह्नान्तत्वात् पुंस्त्वम् । त्रिधा विभक्तदिनस्य १द्वितीये भागे "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात्" इत्युक्ते पञ्चधा विभक्तदिनस्य ३तृतीये भागे च ।

मध्वालु(क) पु० मधुर्मधुर आलुः । (मौ आलु) मूलभेदे । स्वार्थे क । तत्रैव । [मधुक्रमजाते मद्ये अमरः ।

मध्वासव पु० मधुना पुष्परसेन कृत आसवः शा०त० । (मौल)

मन पूजायां सक० गर्वे अक० भ्वा० पर० सेट् । मनति अमानीत्-अमनीत् मेनतुः ।

मन गर्वे अक० च० आ० सेट् । मानयते अमीमनत् ।

मन बोधे तना० आ० सक० सेट् । मनुते अमनिष्ट मेने ।

मन बोधे दि० आ० सक० अनिट् । मन्यते । अमंस्त मेने ।

मन स्तौ अद०चु०उ०सक०सेट् । मनयति ते अमममत् त ।

मन पु० मन-अच् । जटामांस्याम् शब्दच० । [त्रिका० ।

मनआप त्रि० मन आप्नोति आप-अण् उप०स० । मनोज्ञे

मन(ण)ठ पु० नील० ता० उक्ते वर्षकालीने पञ्चयोगभेदे "वक्रेऽशनिर्वा यदि भौमखेटात् पञ्चात् पुरस्तिष्ठति तुर्य्यहृद्या । एकर्क्षसप्तर्क्षमुखा इथा वा पञ्चसयोरैरधि कोमलवर्षम् । तेभ्यो हरेद् बाध्यपदेत्यशाखी स्थितोऽपि नाशो मन(ण)ठः शुभो न ।

मनःशिला स्त्री मन शब्दवाच्या शिला । (मनछाल) रक्तवर्णे उपधातुभेदे "मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः" कुमारः । एष० वा ह्रस्वे ३ त्वमपि । "टङ्केन शिलागृहैर्विदार्य्यमाणे"ति भरतधृतवाक्यम् ।

मनन न० मन-ल्युट् । १अनुमाने २युक्त्या पदार्थनिर्णये च

मनस् न० मन्यतेऽनेन मन-करणे असुन् । १सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तके अन्तरिन्द्रिये न्यायमतम् वेदान्तमते २सङ्कल्पविकल्पात्मकवृत्तिमदन्तःकरणे । तत्र प्रमाणं यथाधारः "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव" श्रुतेः । न्यायमते तज्ज्ञानादिसाधनमिति भेदः । ३मनःशिलायाञ्च शब्दच० ।

मनसा स्त्री मनं मनन स्यति सो-क । आस्तीकस्य मुनेर्मातरि वासुकिभगिन्याम् जरत्कारुपत्न्यां नाम्ना जरत्कारौ जटा० ।

मनसादेवी स्त्री मनसा दीव्यति दिव अच् अच् कर्मत्वात् कर्मोपदत्वेन अण् ङीप् अलुक्स० । मनसाशब्दार्थे जटा० ।

मनसिज पु० मनसि जायते जन-ड सप्तम्या वा अलुक् । १कामदेवे अमरः । लुकि । मनोजोऽप्यत्र । एवं चित्तजादयोऽप्यत्र ।

मनसिशय पु० मनसि शेते अच् अलुक्स० । कामदेवे हला० ।

मनस्कार पु० कृ घञ् मनसःकारो व्यापारभेदः । चित्तस्य उपतत्परत्वे अमरः ।

मनस्ताप पु० मनसस्तापः । १अनुतापे २मनःपीडायाञ्च ।

मनस्विन् त्रि० प्रशस्तं मनोऽस्त्यस्य विनि । १प्रशस्तमनस्के । स्त्रियां ङीप् । "मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी" कुमारः २शरभे पु० राजनि० ।

मनाक् अव्य० मन-आकि । १ईषदर्थे अमरः "कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्" नैषधम् । २मन्दे च मेदि० ।

मनाका स्त्री मन आक । हस्तिन्याम् उणादिको० ।

मनाक्कर न० मनाक् करोति कृ-अच् । १मल्लिकागन्धयुक्ते अगुरुभेदे शब्दच० । २ईषत्करे त्रि० ।

मनावी(यी) स्त्री मनोः पत्नी वा ङीप् औङ् च । मनोः पत्न्याम् । जटाधरमते ऐङ् । मनायीत्येव तत्रार्थे ।

मनित त्रि० भ्वा० मन-कर्मणि क्त । ज्ञाते ।

मनीक न० मन-ईक । अञ्जने उणादिको० ।

मनीषा स्त्री ईष-अङ् ईषा मनस ईषा शक० । बुद्धौ अमरः ।

मनीषिन् पु० मनीषा अस्त्यस्य इनि । १पण्डिते अमरः २बुद्धियुक्ते त्रि० ।

मनु स्त्री मन-उ । १पृक्कायाम् (पिडिङ्गशाक) राजनि० । २मनुपत्न्याञ्च ३प्रजापतिभेदे, ४मनुशास्त्रकर्त्तरि स्वाय-

मन्वादौ मुनिभेदे च पु०। [illegible] इति च हरिवं० ७अ० उक्ता दृश्याः। [स्त्रियां जातौ ङीष्।

मनुज पु० मनोः स्वायम्भुवात् जायते जन-ड। मनुष्ये अमरः

मनुष्य पु० मनोरपत्यं यत् षुक् च। मानवे जातिभेदे। स्त्रियां जातौ टाप्। [कुबेरे अमरः।

मनुष्यधर्मन् पु० मनुष्यस्येव धर्मो यस्य अनिच् समा०।

मनोगुप्ता स्त्री मनसा मनःशब्देन तच्छब्दवाच्यत्वात् गुप्ता। मनःशिलायाम् अमरः।

मनोजव त्रि० जु-अच् मनोजवं वेगवत् गमनाय यस्मिन्। १पितृतुल्ये अमरः। मनस इव जवो यस्य। २अतिवेगवति त्रि० ३विष्णौ पु०। ४अग्निजिह्वाभेदे स्त्री जटा०। "काली कराली च मनोजवा च" मु० उ०। ५दुर्गाशक्तिभेदे। [कामवृद्धिकरद्रव्ये राजनि०।

मनोजवृद्धि पु० मनोजस्य कामस्य वृद्धिर्यस्मात् ५ब०।

मनोज्ञ त्रि० मनो जानाति ज्ञापयति बोधनाय प्रत्यक्षीकरोति अन्तर्भूतण्यर्थे ज्ञा क। १मनोहरे अमरः। २मनःशिलायां रत्नमा०। ३मल्लाकवीर्यां, ४कटभ्यां, ५जीरके, ६मदिरायाञ्च स्त्री राजनि०। ७राजपुत्र्यां जटा०। ८सरलकाष्ठे न० रत्नमा०। [तयोऽप्यत्र।

मनोभव पु० मनसि भवति भू-अच्। कामदेवे मनोभूरप्यत्र।

मनोरथ पु० मन एव रथोऽत्र, मनसो रथ इव वा इष्टप्राप्तिप्रापकत्वात्। इच्छायाम् अमरः।

मनोरम त्रि० मनो रमयति रम-णिच् अण् उप० स०। १मनोहरे अमरः। २गोरोचनायां स्त्री राजनि०। ३ऋषिमनुभार्य्यायां स्त्री मार्क० पु०। [मद्ये च।

मनोहत त्रि० मनो हतं यस्य। १प्रतिहते अमरः २प्रति-

मनोहर त्रि० मनो हरति स्वदर्शनाय हृ-अच्। १रुचिरे २कुन्दवृक्षे पु० शब्दर०। ३जात्यां ४स्वर्णयूथ्यां च स्त्री। ५स्वर्णे न० राजनि०। णिनि। मनोहारिन् मनोहरे त्रि० स्त्रियां ङीप्। [शिलायाम् अमरः।

मनोह्वा स्त्री० मन:शब्देनाह्वयते ह्वे-घञर्थे क। मनः

मन्ज मार्जने सक० ध्वनौ अक० भ्वा० पर० सेट्। मञ्जति अमञ्जीत् ममञ्ज। [मेदि०।

मन्तु पु० मन-तुन् तुट् च। १अपराधे २मनुष्ये ३प्रजापतौ च

मन्त्र पु० मन्त्रि-अच्। १गुप्तभाषणे, रहसि कर्त्तव्यावधारणार्थमुक्तौ २देवादीनां साधनार्थं तन्त्राद्युक्ते शब्दभेदे, ३वेदविभागभेदे च। वैदिकतान्त्रिकमन्त्रभेदाः वेदविभागभेदभाष्योक्ताः महिम्नपु० २८अ० उक्ता दृश्याः।

मन्त्रकृत् त्रि० मन्त्रं तदुच्चारणं वा करोति कृ-भूते क्विप्। १मन्त्रप्रयोक्तरि २वेदमन्त्राणां स्मरणकर्त्तरि ३ऋषिभेदे पु० परिशिष्टखण्डे दृश्यम्।

मन्त्रजिह्व पु० मन्त्र एव जिह्वा आस्वादनसाधनं यस्य। वह्नौ हेमच०। मन्त्रेण दत्तहविरास्वादकत्वात्तस्य तथात्वम्।

मन्त्रणा स्त्री मन्त्रि-युच्। गुप्तभाषणे ल्युट्। तत्रार्थे न०।

मन्त्रदाद पु० दा-तृच् ६त०। गुरौ।

मन्त्रिन् पु० मन्त्रयते णिनि। धीसचिवे येन सह रहसि कर्त्तव्यमवधीयते तस्मिन् अमात्ये अमरः।

मन्थ क्लेशे अक० विलोडने सक० भ्वा० पर० सेट्। मन्थति अमन्थीत्। मथ्यते। [मथ्यते।

मन्थ विलोडे क्या० पर० द्विक० सेट्। मथ्नाति अमन्थीत्।

मन्थ पु० मन्थ करणे घञ्। १मन्थानदण्डे। "सक्तुभिः सर्पिषाभ्यक्तैः शीतवारिपरिप्लुतैः। नात्यच्छो नातिसान्द्रश्च मन्थ इत्यभिधीयते" इत्युक्ते २पेयभेदे, "चूर्णं चतुष्पथे शीते जलद्रव्यं पत्र क्षिपेत्। स्वदुपात्रे मन्थयेत् सम्यक् तस्मात् द्विपल पिबेत्" भावप्र० उक्ते पेयभेदे च। ३नेत्ररोगे धर्षणे ४किरणे च शब्दच०। भावे घञ्। ५आलोडनादौ। [रत्नमा०।

मन्थज न० मन्थात् दधिमन्थनात् जायते जन-ड। नवनीते

मन्थन पु० मथ्यतेऽनेन करणे ल्युट्। १मन्थानदण्डे शब्दर०। भावे ल्युट्। २विलोडनादौ न०।

मन्थर न० मन्थ अरच्। १कुसुमग्रामे। २कोषे ३फले, ४बाधे मन्थानदण्डे च पु० ५वक्रे ६दूष्टौ ७मन्दे च त्रि० मेदि०। "मन्दर्षभ-द्रसम्पातलमन्थर" नैष०। ८जडे शब्दर०। ९नीचे हेम०। १०स्तुचके विश्व० ११कैकेय्याः दास्यां स्त्री।

मन्थशैल पु० ६त०। समुद्रमन्थनाय मन्थनदण्डरूपेण कल्पिते मन्दरपर्वते। [वाहर्षे राजनि०।

मन्थान पु० मन्थ-आनच्। १मन्थनदण्डे अमरः। २आरग्-

मन्द त्रि० मदि-अच्। १मूर्खे २स्वैरे ३अभाग्ये ४रोगिणि ५अल्पे ६खलतन्त्रे ७खले च हेम०। ८मदस्रावे ९गजभेदे १०हस्तिभेदे च पु० मेदि०। ११यमे त्रिका०। १२प्रलये च पु०अजय। १३ज्योतिषोक्ते रविसंक्रान्तिभेदे १४ग्रहगतिभेदे च स्त्री।

मन्दग त्रि० मन्दं गच्छति गम ड। १मृदुगामिनि २शनिग्रहे पु० शनि, श्रामिपुरुष, हय, वृष, गज, वरस्त्रियः इत्येते स्वभावान्मन्दगतयः। णिनि। मन्दगामिन् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

मन्दट पु० मन्द्‌ टीकते टीक क । पारिभद्रवृक्षे शब्दरत्ना० ।

मन्दता स्त्री मन्दस्य भाव तल् । १आलस्ये २जाड्ये च "उद्यौरलीति मन्दतामपरस्तामिति" चन्द्रालोकः ।

मन्दर पु० मदि-अरन् । समुद्रमन्थाने १पर्वतभेदे २मन्दारवृक्षे मेदि० ३स्वर्गे ४हारभेदे हेम० ५दर्पणे च शब्दर० । ६बहुले ७मन्दे च त्रि० मेदि० ।

मन्दाकिनी स्त्री मन्दमकति अक-णिनि । १स्वर्गगङ्गायां "स्वर्गे मन्दाकिनी तथा" पुराणम् । २संक्रान्तिभेदे च ।

मन्दाक्रान्ता स्त्री "मन्दाक्रान्ता अम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गुरू चेत्" छ०र०उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

मन्दाक्ष न० मन्दं यथा स्यात्तथा अक्षं यस्मात् अमरमा० । १ल‍ज्जायाम् अमर० । ६त० । २मन्दचक्षुष्मति त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

मन्दाग्नि पु० मन्द पचने अल्पशक्तिः अग्निः यस्य, स्वल्पं वा यस्मात् । १देहस्थे अपचनशक्तिके अग्नौ २तद्युते रोगभेदे च । तन्निदानादि यथा "मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः" । कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जाठरोऽनलः । विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् । समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग् विपच्यते । स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः" भावप्र० ।

मन्दार पु० मदि-आरक् । १स्वर्गस्थे देववृक्षभेदे २पारिभद्रवृक्षे च अमर ३स्वर्गे ४धूर्त्ते ५तीर्थभेदे ६अर्कवृक्षे च मेदि० ।

मन्दिर न० मन्द्यतेऽत्र मदि-किरच् । १गृहे २पुरे च अमर तस्य द्विजिकर्तमिस्त्रके । ३समुद्रे मेदि० ४जानुपश्चाद्भागे च पु० हेमच० । [नीवकटे च (माहुर) मेदि० ।

मन्दुरा स्त्री मदि-उरच् । १अश्वशालायाम् अमर० । २शय- [नायाम् मेदि०

मन्दोदरी स्त्री मयदानवकन्यायां रावणमहिष्याम् । [अमर

मन्दोष्ण न० मन्दमीषदुष्णम् । १ईषदुष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि०

मन्द्र पु० मदि-रक् । १वाद्यभेदे शब्दर० । २गम्भीरध्वनौ च । अर्श आद्यच् ३तद्वति त्रि० अमरः ।

मन्मथ पु० मननं मत् मन-क्विप् मथति अच् ६त० । १कन्दर्पे २कपित्थवृक्षे च अमर० ३कामचिन्तायां मेदि० ।

मन्मथालय पु० ६त० । १आम्रवृक्षे राजनि० २स्त्रीचिह्नभेदे च ।

मन्या स्त्री मेट-मन-क्यप् । ग्रीवायाः पश्चाद्भागस्थायां शिरायाम् अमर० ।

मन्यु पु० मन-युच् न अनादेश । १यज्ञे २दैन्ये ३क्रतौ ४क्रोधे च अमरः ५अहङ्कारे च शब्दर० ।

मन्वन्तर न० मनूनामन्तरमवकाशः तदुपलक्षितकालो वा । १स्वायम्भुवादिमनूनामधिकारे २तदुपलक्षिते काले च सप्तयुगमितवर्षाधिका एकसप्ततिचतुर्युगमिता (३११४४८०००) वर्षात्मककाले इति पुराणम् ।

मभ्र गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । मभ्रति अमभ्रीत् ।

मम अस्म०मा-वा०ङस । मम्मर्थकत्वे अव्ययकमर्थे तेन ममत्वमिति ममतेति च सिध्यति ।

ममता स्त्री मम भावः तल् । १दर्पे २अहङ्कारे हेम० । ३ममत्वबुद्धौ च । एवं ममत्वमप्यत्र । "तथापि ममतावर्त्ते" इति "ममत्वं मम राज्यस्य" इति च देवीमा० । [स्त्रियां शि०को०

ममापताल पु० मम आचन् भातोर्मस्य न अपद्वगणनम ।

मय गतौ भ्वा०आ०सक०सेट् । मयते अमयिष्ट ।

मय पुंस्त्री० मय-अच् । १उष्ट्रे २अश्वतरे स्त्रियां टाप् ३दानवभेदे च मेदि० ।

मयष्टक पु० मि+अच् मय प्रक्षेप स्वकते प्रतिबध्नाति स्वकअच् पृषो० साधुः । वनमुद्गे अमर० । पृषो० मयष्टक तत्रार्थे पु० ।

मयु पु० मि उ । १किन्नरे अमर० २मृगे मेदि० ।

मयुष्टक पु० मिनोति मि-उ मयु स्वक-अच् कर्म० पृषो० साधुः । वनमुद्गे पृषो० । मयुष्टकोऽप्यत्र ।

मयूख पु० माङ्-ऊख मयादेश । १त्विषि २किरणे ३शिखायाम् अमर ४शोभायां मेदि० ५कीले अजय० ।

मयूर पुंस्त्री० मी-ऊरन् । स्वनामख्याते १खगभेदे स्त्रियां ङीप् । २मयूरशिखाख्ये पु० अमरः । इवार्थे कन् १अपामार्गे अमर० । ४तुत्थाञ्जने (तुँत) न० मेदि० ।

मयूरग्रीवक न० मयूरग्रीवेव कन् । तुत्थे (तुँत) राजनि० ।

मयूरजङ्घ पु० मयूरस्य जङ्घेव जङ्घाऽस्य । श्योनाकवृक्षे राजनि० । [राजनि०

मयूरतुत्थ न० मयूर इव तदर्थं तुत्थम् । तुत्थे (तुँते)

मयूरविदला स्त्री मयूरैर्विदल्यते मयूर इव पिच्छिदलमस्या वा । अम्बष्ठायाम् (आमरुल) वैद्यकम् ।

मयूरशिखा स्त्री मयूरस्येव शिखाऽस्याः । स्वनामख्याते क्षुपभेदे मयूरचूडादयोऽप्यत्र । "नीलकण्ठशिखा वन्या पित्तश्लेष्मातिसारजित्" भावप्र० ।

मयूरिका स्त्री मयूरस्याकारो विद्यतेऽस्या तत्पुच्छवर्णत्वात् ठन् । अम्बष्ठायाम् राजनि० (आमरुल) ।

मरक पु० मृ वुन् । १दैविकभौतिकोपद्रवजन्ये प्राणिनाश कारणमरणे (मड़क) २मारिभये हेमच० ।

मरकत न० मरकं मारिभयं तरत्यनेन तॄ-ड । हरिद्वर्णे-मणिभेदे (पान्ना) अमरः । तद्वर्णत्वादि परिभिष्ट दृश्यम्

मरकतपत्त्री स्त्री मरकतमिव हरिद्वर्णं पत्रमस्याः ङीप् । पाच्याम् राजनि० ।

मरण न० म्रियतेऽनेन मृ-करणे ल्युट् । वत्सनाभाख्ये १विषे राजनि० । भावे ल्युट् । देहात्मनोर्वियोगरूपे, प्राणवायो-रुत्क्रमणरूपे वा २व्यापारभेदे ।

मरत पु० मृ-अतच् । मरणे उणा० ।

मरन्द पु० मरं मरणं द्यति भ्रमराणां जीवनहेतुत्वात् दो क पृषो० मुम् । मकरन्दे शब्दर० ।

मराकाली स्त्री मरो मरणकारिक दुर्भिक्षकाल याल-नेन मराको हविष च दवाकति पर्याप्नोति दुःख-दानाय अच्-अण् गौरा० ङीष् । हविकाखी (विकाति) रत्नमाला ।

मराल पु० मृ-आलच् । १राजहंसे जटा० "तत्नामराणव-मरालमरालकेशी" नैषधम् । २कज्जले ३कारण्डवे ४अश्वे ५मेघे ६दाडिमीवने च धारणतः । ७चिक्कणे त्रि० त्रिका० ।

मरि(री)च पु० मृ इच पु० वा दीर्घः । १ऊषणाख्याते द्रव्ये अमर० । २कक्कोले राजनि० । [राजनि०]

मरि(री)चपत्त्रक पु० मरिचस्येव पत्त्रमस्य कप् । सरलद्रुमे

मरीचि पु० मृ ईचि । सप्तर्षिमध्ये ब्रह्मणो मानसे अत्रे पुत्रे १मुनिभेदे २कृपणे च हेमच० । ३किरणे पुंस्त्री० अमर ।

मरीचिका स्त्री मरीचौ सूर्यकिरणे कमिव यत्र भ्रान्तौ । सूर्यकिरणे जलभ्रान्तौ, मृगतृष्णायाम् अमरः ।

मरु पु० मृ उ । १पर्वते २निर्जलदेशे च अमरः ३कुरुवकवृक्षे भावप्र० ४देशभेदे च (माडवार) हेमच० ।

मरुज पु० मरुदेशे जायते जन ड । १नखीनामगन्धद्रव्ये शब्दच० । २निर्जलदेशजाते त्रि० । ३महागर्कार्याम् स्त्री राजनि० ।

मरुत् पु० मृ उति । १वायौ अमर० २मरुवके भावप्र० ३देवे ४पाम्निपर्णे न० मेदि० । ५पृक्कायां स्त्री शब्दर० । स्वार्थे मरुदाद्यच् । मारुतोऽप्यत्र । पृषो० मुरुः । मरुतोऽपि देवे च वायौ च आदि० । [शब्दच०]

मरुत्कर पु० मरुतमपानवायुं करोति कृ-अच् । राजमाषे

मरुत्त पु० चन्द्रवंश्ये १नृपभेदे ।

मरुत्तक पु० मरुदिव तकति तक-हासे अच् । मरुवके भावप्र०

मरुत्पथ पु० ६त० । आकाशे । मरुदन्तादयोऽप्यत्र ।

मरुत्पाल पु० । मरुतो देवान् पालयति पाल-अण् । इन्द्रे

मरुत्वत् पु० मरुत् पालकत्वेन देवत्वेन वाऽस्त्यस्य म पदत्वम् मस्य वः । १इन्द्रे अमरः । २हनूमति शब्दर० ।

मरुत्सख पु० मरुतो वायोः सखा-टच्समा० । १इन्द्रे धरणिः । २वह्नौ ३चित्रकवृक्षे च । [शब्दमाला ।

मरुदान्दोल न० मरुतमान्दोलयत्यनेन करणे घञ् । व्यजने

मरुदिष्ट पु० मरुतां देवानामिष्टः । गुग्गुलौ राजनि० ।

मरुद्भवा स्त्री मरुतो वायोर्भवति वर्द्धते भू-अच् ५त० । ताम्र-मूलीगुल्मे (खिराट) रत्नमा० । [खदिरे रत्नमा०

मरुद्रुम पु० मरौ निर्जलदेशस्य द्रुमस्तत्रजातत्वात् । विट्-

मरुद्वाह पु० मरुत् वाह इव यस्य । १धूमे त्रिका० २वह्नौ शब्दमा० ३चित्रकवृक्षे च । [अमर ।

मरुन्माला स्त्री मरुतो मालेव । (पिडिङशाक) पृक्कायाम्

मरुभू पु० मरुर्निर्जल (माडवार) १देशभेदे त्रिका० । कर्म० । २निर्जलभुवि स्त्री । [भावप्र०]

मरुभूरुह पु० मरुभुवि निर्जलभूमौ रोहति रुह-क । करीरे

मरुव पु० मरुं निर्जलदेशं वाति कारणत्वेन वा क । (नाग-दाना) (मरुआ) वृक्षभेदे । स्वार्थे क । तत्र वृक्षभेदे (बबना) खरपत्रवृक्षाम् अमर । जम्बीरभेदे भरतः पुष्पप्रधाने (मरुयाफुल) वृक्षभेदे रत्नमा० व्याघ्रे राहौ भयानके च जटा० ।

मरुसम्भवा स्त्री मरौ सम्भवति सम्+भू-अच् ७त० । क्षुद्र-दुरालभायाम् राजनि० मरुसम्भवादयोऽप्यत्र ।

मरुद्भवा स्त्री मरौ उद्भवति उद्+भू-अच् ७त० । १कार्पास्यां २कुद्रखदिरे ३यवासे च राजनि० ।

मर्क गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । मर्कति अमर्कीत् ममर्क ।

मर्कट पुंस्त्री० मर्क-अटन् । १वानरे अमर । स्त्रियां ङीष् । २ऊर्णनाभे (माकडसा) ३स्थावरविषभेदे हेमच० (चाक-शिवा) ४पक्षिभेदे च पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे क । मर्कटक तत्रैव स्त्रियां कन् । मत्स्यभेदे देवभेदे च शब्दर० । [भावप्र० ।

मर्कटतिन्दुक पु० मर्कटप्रियस्तिन्दुकः शाक०त० । कुचीलौ

मर्कटपिप्पली स्त्री० मर्कटप्रिया पिप्पली शाक०त० । अपा मार्गे राजनि० ।

मर्कटप्रिय पु० ६त० । क्षीरवृक्षे (खिरट) शब्दमा० ।

मर्कटवासस् पु० ६त० । (माकडसाजाल) तूर्णनाभे शब्दर०

मर्कटशीर्ष न० मर्कटस्य वानरस्य शीर्षमिव । हिङ्गुले रत्नमा०

मर्कटास्य मर्कटस्य वानरस्यास्यमिव रक्तत्वात्। १ताम्रवर्णे हेम० २तद्वति त्रि०।

मर्कटी स्त्री मर्कटोऽस्त्यस्याः स्निग्धत्वेन अच् गौ० ङीष्। १अपामार्गे २अजमोदायाम् राजनि० ३करञ्जभेदे (मांकड़करञ्जा) अमर०। ४मर्कटीजाले त्रिकाण्ड०।

मर्कटीजाल न० छन्दोग्रन्थोक्ते मात्रावर्णप्रस्तारे लघुगुरुस्थानविशेषज्ञानाय चक्रभेदे ह०र० भट्टटीकायां दृश्यम्।

मर्कर पु० मर्क-करच्। १भृङ्गराजे (केशुरिया) २भाण्डे च ३दरङ्गायां ४वन्ध्यायां स्त्रियाञ्च स्त्री विश्व० टाप्।

मर्च पाके चु० उभ० सक० सेट्। मर्चयति-ते अममर्चत्-त

मर्ज्जु पु० मृज-उन्। १रजके २पीठमर्दे च हेमच०। ३शुद्धौ स्त्री मेदि०।

मर्त्त पु० मृ-तन्। १मनुष्ये २भूलोके च। तत्र भवः यत्। मर्त्त्य मनुष्ये। [२भुवने च।

मर्द्दन न० मृद-ल्युट्। १गात्रपादादिसंवाहने अमरः

मर्द्दल पु० मृद-घञ् मर्द्दं लाति ला-क। वाद्यभेदे (मांदल)। अमरः।

मर्द्दित त्रि० चु० मृद-क्त। १चूर्णिते २पिष्टे च भरतः।

मर्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। मर्बति अमर्बीत् ममर्ब।

मर्म्मज्ञ पु० मर्म जानाति ज्ञा-क। तत्त्वज्ञे। मर्मविदादयोऽप्यत्र।

मर्मन् न० मृ-मनिन्। १जीवनस्थाने राजनि०। २सन्धिस्थाने ३तात्पर्ये च "अपि धर्मागममर्मपारगैरि"ति नैषधम्। "सन्निपातः शिरास्नायुसन्धिमांसास्थिसम्भवः। मर्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणाः खलु विशेषत" भावप्र०।

मर्म्मर पु० मृ-अरन् मुट् च। १वस्त्रपर्णानां शब्दे (मड़मड़) इत्यव्यक्तशब्दे अमरः। २पीतदारुणि ३हरिद्रायाञ्च स्त्री मेदि० गौरा० ङीष्।

मर्म्मस्पृश् त्रि० मर्म प्राणस्थानं स्पृशति स्पृश-क्विन्। अरुन्तुदे मर्मपीडके अमरः। [दीर्घश्च। मर्मपीडके।

मर्म्माविध् त्रि० मर्म सन्धिस्थानं विध्यति विध-क्विप् पूर्व

मर्य्या अव्य० म्रियतेऽवधिभूतेऽत्र मृ-यत्। १सीमायाम् स्त्री अमपि राय०। कर्त्तरि यत्। २मनुष्ये पु०। "मैषो मर्य्या अपवृष्टे"ति वेदमन्त्रः। "मर्य्या मनुष्या" इति भाष्यम्।

मर्य्यादा स्त्री मर्य्यायां सीमायां दीयते दा-कर्मणि क मर्य्यादीयते वा परि+आ-दा-अङ् पृषो० पस्य मः। १न्याय्यपथस्थितौ अमरः। २सीमायाम् जटा० ३कूले च हेमच०।

मर्व पूर्त्तौ भ्वा० पर० सक० सेट्। मर्वति अमर्वीत् ममर्व।

मल धृतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। मलते अमलिष्ट।

मल पु० मृज्यते शोध्यते मृज-कल-टिलोपः। १पापे २पुरीषे लौहादीनां ३किट्टे अमर०। किट्टं कलङ्को मण्डूरादिर्देहजातस्वेदश्लेष्मादिश्च। "वसा शुक्रं मसृङ्मज्जामूत्रं विट्कर्णविड्नखाः। श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः" स्मृति। ४कर्पूरे शब्दच० ५वातपित्तकफेषु च माधव०। ५दुष्टे ६कृपणे च।

मलघ्न पु० मलं विष्ठां हन्ति रेचयति हन-क। १शाल्मलीकन्दे २नागदमन्यां स्त्री ङीप् राजनि०। ३मलनाशके त्रि०। क्विप्। मलहन् तदर्थे त्रि०।

मलदूषित त्रि० ३त०। मलिने अमरः।

मलद्राविन् पु० मलं द्रावयति रेचयति द्रु-णिच्-णिच्। जयपाले राजनि०। तत्फलस्य रेचकत्वात् तथात्वम्।

मलपू स्त्री मलं मलस्थानं पुनाति पू-क्विप्। काकोडुम्बरिकायाम् अमर०।

मलभेदिनी स्त्री मलं भेदयति रेचयति भिद्-णिच्-णिनि। कटुकायाम्। (कटकी) राजनि०।

मलमास पु० मलो दुष्टो मासः। "अमावस्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम्। मलमासः स विज्ञेय" इत्युक्ते रविसंक्रान्तिशून्ये शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तरूपे चान्द्रे मासे। अधिमासशब्दे ११७४ पृ० दृश्यम्।

मलय पु० मल-कयन्। दक्षिणस्थे १पर्वतभेदे हेम०। यत्र चन्दनजन्म तत्पर्वतान्तिकस्थे २देशभेदे ३उपवने ४शैलांशे च मेदि०। ५नन्दनवने भरतः। अजाटयस्य द्वीपे ६द्वीपभेदे शब्दमा० ७ऋषभदेवस्य पुत्रभेदे भाग० ५।४। मे

मलयज पुं न० मलये पर्वते जायते जन-ड। १चन्दने अमर० २मलयदेशजाते वायौ पु०। ३तद्देशजाते त्रि०।

मलया स्त्री मलयो देशोऽस्त्यस्याः आरत्वेन अच्। त्रि- वृतायां (तेओड़ि) मेदि०।

मलविनाशिनी स्त्री मलं तद्दोषं विनाशयति वि+नश-णिच्-णिनि। शङ्खपुष्प्याम् राजनि०।

मलाकर्षिन् पु० मलमाकर्षति आ+कृष-णिनि। अन्त्यजे (मेतर) शब्दमा०। [न्यासु सन्धिप्रकृति-

मलाका स्त्री मल-आक। १कामिन्यां २दूत्यां ३ करिणी

मलारि पु० मलस्य मलस्थित्यादेररिः। सर्वक्षारभेदे राजनि०

मलिन त्रि० मल+अस्त्यर्थे इनन्। १मलयुक्ते अमर०। हेम० ३कृष्णे च मेदि०। ४घोले न० शब्दच०। ५दोषे

६टङ्कणे न० राजनि० (सोहागा)। इति। मलीत्यप्यत्र

मलिनमुख पु० मलिनं मुखं यस्य। १वह्नौ तस्यादौ धूमाय मानत्वेन कृष्णत्वात् २प्रेतकदृक्षे च। ३वानरे पुंस्त्री० मेदि०स्त्रियां ङीष् ४क्रूरे ५खले च त्रि०मेदि०६प्रेते हेम०।

मलिम्लुच पु० मली दैदिककर्मानर्हत्वेन दुष्टः सन् म्लोचति गच्छति म्लुच-क। १मलमासे २वायौ ३अग्नौ ४चौरे च मेदि०। ५चिल्लकदृक्षे। [काशीरे च मेदि०।

मलीमस त्रि०मल-ईमसच्।१मलिने अमरः। २लौहे ३पुष्प-

मल्ल धृतौ भ्वा०आ०अक०सेट्। मल्लते अमल्लिष्ट ममल्ले।

मल्ल पु० मल्ल-अच्। १बाहुयुद्धकारके नियोद्धरि २पात्रे ३बलीयसि ४मत्स्यभेदे ५कपोले च मेदि० ६व्रात्यक्षत्रियात् सवर्णायां जाते जातिभेदे (माल) ७सङ्कीर्ण-जातिभेदे लेटात् धीवरकन्यायां जाते सङ्कीर्णवर्णे (माला)ब्रह्मवै०पु० ६तन्त्रवाय्यां कुन्दकाराज्जाते सङ्कीर्ण जातिभेदे च पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ८देशभेदे स्वार्थे क मल्लक तत्रार्थे। संज्ञायां कन्। दन्ते हेम०।

मल्लक पु० मल्ल्यते ध्रियतेऽत्र मल्ल-वुन्। १दीपाधारे पात्रे २नारिकेलफलजाते पात्रे च (माला) अमरः। ५प्रदीपे मधुरेश ६स्वर्णामपुष्पे स्त्री अमरः टाप् अत इत्त्वम्।

मल्लज न० मल्ले देशे जायते जन-ड। मरिचे जटा०।

मल्लभू स्त्री मल्लक्रीडनस्य बाहुयुद्धस्य योग्या भूः स्थानम्। देशभेदे। मल्लभूम्यादयोऽप्यत्र।

मल्लयुद्ध ६त०। बाहुयुद्धे तत्प्रकारः भा० वि० १२अ०।

मल्लार पु०मल्ल इव आच्छति ऋ-अण्। १रागभेदे २वसन्त रागस्य रागिणीभेदे स्त्री ङीप् सङ्गीतदामो०।

मल्लि(ल्ली) स्त्री मल्ल-इन् वा ङीप्। १मल्लिकायाम् शब्दमा० स्वार्थे कन्। मल्लिका कृष्णवर्णदेहे आलोहितचञ्चु-चरणे २हंसभेदे पुंस्त्री० मल्लिकाख्योऽप्यत्र।

मल्लिकापुष्प पु० मल्लिकाया इव पुष्पमस्य। १कुटजवृक्षे राजनि०। २कदम्बवृक्षे च हेमच०। ६त०। ३मल्लिकायाः कुसुमे।

मल्लिपत्र न० मल्लिरिव पत्त्रमस्य। छत्राके त्रिका०।

मव बन्धे भ्वा०पर०सक०सेट्। मवति अमवीत् अमावीत्।

मव्य बन्धे भ्वा०पर०सक०सेट्। मव्यति अमव्यीत्।

मश ध्वनौ अक० कोपे सक० भ्वा० पर० सेट्। मशति अमशीत्-अमाशीत् मेशतुः।

मशक पु० मश-वुन्। १कीटभेदे (मशा) राजनि०। २चर्म-मयजलपात्रभेदे ३रोगभेदे शब्दर०। तद्रोगलक्षणं यथा

"अवेदनं स्थिरं चैव यत्तु गात्रे प्रदृश्यते। माषवत् कृष्णमुत्पन्नं मलिन मशक दिशेत्" गरु० पु० १७५अ०।

मशकिन् पु० मशकोऽस्त्यस्य इनि। उदुम्बरवृक्षे हेम०।

मशहरी स्त्री मशं मशकं हरति हृ-ट। मशकनिवारणार्थं वस्त्रनिर्मिते पदार्थे चतुष्क्याम् जटा०।

मषि(षी) स्त्री मष(स) इन् वा ङीप्। (काली) १पत्र-लेखनद्रव्ये त्रिका०। २नीलशेफालिकावृक्षे च शब्दर०।

मष वधे भ्वा०पर०सक०सेट्। मषति अमषीत् अमाषीत्।

मस परिणामे अक० परिमाणे सक०दि०पर०सेट्। मस्यति इरित् अमसत् अमसीत् अमासीत्। पुषादिरय तेन अमसदित्येवेति पाणिनीयाः।

मसन न० मस-ल्यु। सोमराजीवृक्षे शब्दच०।

मसरा स्त्री मस-अरच्। मसूरे जटा०।

मसिका स्त्री मसीव इवार्थे कन्। नीलशेफालिकायाम् शब्दर०। [त्रिका०

मसि(सी)जल न०मसिमिश्रितं जलम्। (काली) लेखनद्रव्ये

मसिधान न० मसिर्धीयतेऽत्राधारे धा-ल्युट्। मस्याधारे (दोयात) स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप्।

मसिपण्य पु० मसिस्तदुपलक्षितमक्षरमेव पण्यं विक्रेय यस्य। लेखनोपजीविनि त्रिका०।

मसिप्रसू स्त्री मस्याः प्रसूरिव। १मस्याधारे। मसिः प्रसूरिव यस्याः। २लेखन्याम् हारा०।

मसीना स्त्री मस-ईनन्। अतस्याम् (तिसि) शब्दच०।

मसु(सू)र पुंस्त्री०मस-उरच् ऊरच् वा। १कलायभेदे त्रिका० स्त्रियां गौरा० ङीष्। २वेश्यायां, ३व्रीहिभेदे च स्त्री टाप् मेदि०।

मसूरविदला स्त्री मसूरस्येव विदलं यस्याः। १कृष्णत्रिवृति (कालतखोटी) अमर। २श्यामलतायां रत्नमा०।

मसूरिका स्त्री मसूरेव इवार्थे कन्। १वसन्तरोगे २कुट्टिन्यां च शब्दमा० "कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः। दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः। क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषाः समुद्धताः। जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तं समुद्धताः। मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः" भावप्र०।

मसूरी स्त्री मस-ऊरच् गौरा० ङीष्। १वसन्तरोगे मेदि० २त्रिवृति, ३रक्तत्रिवृति च राजनि०।

मस्टण त्रि० मस क्विप्, मस्+स्तृण-क पृषो० वा। १स्निग्धे २अकर्कशे च। ३अतस्यां स्त्री मेदि०।

मस्क गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । मस्कति मस्किष्ट ।

मस्कर पु० मस्क-अरच् । १वंशे अमरः । २रन्ध्रयुक्तवंशे च राजनि० । भावे अरच् । ३गतौ ४ज्ञाने च ।

मस्करिन् पु० मस्करो ज्ञानं गतिर्वास्यास्ति इनि, मा कृत कर्म निषेद्धुं शीलमस्य मा+कृ इनि "मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः" इति निपा० । १परिव्राजके विधानेन स्वकर्मपरित्याजके भिक्षौ अमरः । "धारयन् मस्करिव्रतम्" भट्टिः २चन्द्रे च शब्दच० ।

मस्ज स्नाने तु० पर० अक० अनिट् । मज्जति अमाङ्क्षीत् । ओदित् क्त मग्नः । क्विप् मद्गुः मज्जद्गुः ।

मस्त(क) न० मस-क्त परिमाणत्वेन मच-करणे त ।१मूर्ध्नि त्रिं० । २शिरसि च स्वार्थे क । ३वृक्षमस्तके पुंन० । [हेमच० ।

मस्तकस्नेह पु० ६त० । शिरःस्थितमज्जायाम् मस्तिष्के

मस्तदारु न०मस्यति परिमाणमनेन मस्तः वृक्षः कर्म०। देवदारुणि भावप्र० ।

[थानाम् ग्रीवायाम् शब्दच०।

मस्तमूलक न० मस्तस्य मूलमिव इवार्थे कन् । शिरोधरा

मस्तिष्क न० मस-क्विप् मस् तं पतित्वमिमेद इष्यति मस्क गतौ अच् इष्यो० । मस्तकस्थे घृताकारे पदार्थे (मगज) अमरः । लावण्यमस्तिष्कपङ्कमागधारे प्रबोधचन्द्रोदयम् ।

मह पूजायां भ्वा०पर०सक०सेट् । महति अमहीत् मेहथुः ।

मह वृद्धौ भ्वा० आ० अक० सेट् इदित् । मंहते अमंहिष्ट ।

मह पूजने चुरा० उभ० सक० सेट् । महयति-ते अमीमहत्-त ।

मह पु० मह-घञर्थे क । १उत्सवे सततानन्दजनकव्यापारे अमर । २तेजसि मेदि० । ३यज्ञे पु०४महिषे च पुंस्त्री० हेमच० ।

महत् त्रि० मह-अति । १विपुले २वृद्धे च स्त्रियां ङीप् महती ३राज्ये न० मेदि० । ४सांख्योक्ते महत्तत्त्वे पु० "प्रकृतेर्महानिति" स्मृति । "मनो महान् मतिर्ब्रह्मा" इत्युक्ते ५हिरण्यगर्भलिङ्गदेहे भा० भा० सर्वनामस्थाने सम्बुद्धौ महान् महान्तौ एकार्थशब्दे परे समासे तस्थाने आ । महाधनम्

महती स्त्री मह-अतृ+गौरा० ङीष् । १वीणाभेदे अमर० २नारदवीणायाम् भरत ।"अवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः" माघ० । ३वृहत्यां ४वार्त्ताक्या ५विपुलायां स्त्रियाञ्च राजनि० । समासे तीस्थाने आ । महत्या घासः महाघास इत्यादि ।

महत्तत्त्व न० कर्म० । सांख्योक्तप्रकृत्यादिचतुर्विंशतितत्त्वमध्ये प्रकृतिकार्ये अहङ्कारादिकारणे निश्चयात्मकवृत्तिविशिष्टे तत्त्वभेदे । [भेदे च ।

महर् अव्य० मह अरु । १ऊर्ध्वस्थे चतुर्थे लोके २व्याहृति-

महर्लोक पु० कर्म० । भूरादिषु ऊर्ध्वस्थे सप्तलोकान्तर्गते चतुर्थे लोके

महर्षि पु० कर्म० । परमर्षिशब्दार्थे वेदव्यासादौ त्रिका० । "महर्षिरिति ह्यागतो धातुर्विद्याद्यश्नतपःसु ते. । एत चर्षयो यस्माद् ब्रह्मणस्तु ततस्त्वृषिः । निवृत्तिसमकालन्तु बुद्ध्या व्यक्तमृषिस्त्वयम् । ऋषते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः । गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नाम निर्वृत्तिकारणम् । यस्मादेष स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता । तेनेश्वरा स्वयम्भूता ब्रह्मणो मानसाः सुताः । निवर्त्तमानैस्तैर्बुद्ध्या महान् परिगतः परम् । यस्मादृषिः परत्वेन महांस्तस्मान् महर्षयः" मत्स्यपु०१२०अ० तल्लक्षणोक्तिः

महल्लिक पु० "सम्बन्धिन्योऽतुवश्यो च स्त्रीस्वभावो महल्लिक ।" शब्दमालोक्ते अन्तःपुररक्षकभेदे (खोजा) ।

महस् न० मह-असुन् । १तेजसि २उत्सवे च मेदि० ३यज्ञे शब्दर० । [शब्दच० । ४स्तोत्रगत्यां शब्दर०।

महा स्त्री मह अच् । (गोरक्षचाकुलिया) १गोपवल्ल्याम्

महाकण्टकिनी स्त्री महत् कण्टकमस्त्यस्य मूले इनि ङीप् (कण्टिकनसा) वृक्षभेदे रत्नमा० । [२मूषके च शब्दर०

महाकन्द पु० कर्म० । १लशुने भावप्र० । २राजपलाण्डौ

महाकपित्थ पु० कर्म० । १बिल्ववृक्षे त्रिका० । २रक्तलशुने ४चाण्डक्यमहले राजनि० ।

महाकरञ्ज पु० कर्म० । करञ्जभेदे (नाटाकरञ्जा) राजनि०

महाकर्णिकार पु० कर्म० । आरग्वधे (सोंदाल) राजनि०

महाकाय पु० ६व० । १शिवानुचरभेदे नन्दिनि त्रिका० २हस्तिनि पुंस्त्री० स्त्रियां टाप् । ३विपुलदेहयुक्ते त्रि० । कर्म० । ४स्थूलदेहे न० ।

महाकार्त्तिकी स्त्री कार्त्तिकीमधिकृत्य "प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तथैतस्या नराधिप । सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता" इत्युक्तायां रोहिणीनक्षत्रयुक्तायां कार्त्तिकपौर्णमास्याम् ।

महाकाल पु० कर्म० । १अनवच्छिन्ने काले, २शिवे च "महाकालेन च समम्" कालिकापुराणम् । (माकाल) ३लताभेदे रत्नमा० । ४भैरवभेदे च "महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम्" इति कालीतन्त्रम् ।

महाकाव्य न० कर्म० सर्गबद्धे काव्ये कर्म० । सर्गबन्धरूपे नानाविधसर्गके काव्यभेदे तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे दृश्य० तद्यथा

महाकुम्भी स्त्री महती कुम्भीव (पाना) कट्फले राजनि०।

महाकुल न० कर्म०। "दशपुरुषविख्यातं श्रोत्रियाणां महाकुलम्" इति मनूक्ते दशपुरुषावधिवेदाध्यायिवंशे।

महाकुलीन त्रि० महाकुले भवः ख। महाकुलोद्भवे।

महाकोशफला स्त्री कर्म०। देवदालीलतायाम् राजनि०।

महाकोषातकी स्त्री कर्म०। हस्तिघोषायाम् राजनि०।

महागन्ध न० महान् गन्धोऽस्य। १हरिचन्दने २बोले च राजनि०।३कुटजवृक्षे पु० शब्दच०। ४नागबलायां ५कविकायां च स्त्री-राजनि०। ६चामुण्डायां स्त्री हेम०

महागुरु पु० कर्म०। "त्रय पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति पिता माता आचार्य्यश्च" इत्युक्ते गुरुत्रये १पित्रादौ "पतिरेको गुरुः स्त्रीणा"मित्युक्ते दत्तकन्याया २भर्त्तरि अदत्तकन्यायाः पितरि, मातरि च। "महागुरुनिपाते च काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत्" स्मृतिः।

महागुल्मा स्त्री महान् गुल्मोऽस्याः। सोमवल्ल्याम् राजनि०

महागुहा स्त्री महती गुहेव मूलमस्याः। पृश्निपर्ण्याम् राजनि०। [ङीप्।२दीर्घग्रीवायुक्ते त्रि०स्त्रियां टाप्।

महाग्रीव पु स्त्री०महान् ग्रीवाऽस्य। १उष्ट्रे राजनि० स्त्रियां

महाघोषा स्त्री घुर्घुरते कर्म्मणि घञ् कर्म०। १कर्कटशृङ्ग्याम्। (काकड़ाशिङ्गे) मेदि०। २कुन्दुरुक्यां शब्दच०। महान् घोषोऽस्य अत्र वा। ३विपुलशब्दवति त्रि०। ४हट्टे न० मेदि०।

महाङ्ग पु स्त्री० महदङ्गमस्य।१उष्ट्रे स्त्रियां ङीष्। २गोक्षुरके ३रक्तचित्रके च राजनि०। ४विपुलावयवयुते त्रि०। कर्म०। ५विपुलाङ्गे न०।

महाच्छद पु० महान् छदोऽस्य। देवताडवृक्षे रत्नमा०।

महाच्छाय पु० महती छाया यस्य। १वटवृक्षे राजनि०। २विपुलच्छायायुक्ते त्रि०। [राजनि०

महाच्छिद्रा स्त्री महत् छिद्रमस्याः। महामेदायाम्

महाजटा स्त्री महती जटा यस्याः। १रुद्रजटावृक्षे राजनि०। २विपुलजटायुते त्रि०। कर्म०। ३महत्यां जटायाम् स्त्री।

महाजन पु० कर्म०। वेदशास्त्रेषु प्रज्ञावति जने। "महाजनो येन गतः स पन्थाः" भा० व० यक्षप्रश्न।

महाज(म्बु)म्बू स्त्री कर्म०। राजजम्ब्वाम् रत्नमा०। दीर्घान्तभावप्र० "राजजम्बूफलं स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम्"।

महाजाली स्त्री कर्म०। १पीतघोषायाम् अमरः। २राजकोषातक्यां राजनि०।

महाज्यैष्ठी स्त्री "ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा। पूर्णिमा रविवारेण महाज्यैष्ठी प्रकीर्त्तिता" इत्युक्तलक्षणायां ज्यैष्ठपौर्णमास्याम्। "महाज्यैष्ठ्यां तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम्" प्रा०त०मत्स्यपुराणान्तरं द्रष्टव्यम्

महाज्योतिष्मती स्त्री कर्म०। (बड़मालकाङ्गनी) लताभेदे राजनि०। [२महति प्रभौ त्रि०।

महाढ्य पु० महत्त्वेन धनेनाढ्यः। १कदम्बे राजनि०। कर्म०।

महातरु पु० कर्म०। १स्नुहीवृक्षे हेमच०। २विपुलवृक्षे च।

महातल न० कर्म०। अधःस्थेषु पातालेषु मध्ये पञ्चमे पाताले शब्दमा०। [देव्यां हेमच०।

महातारा स्त्री कर्म०। तन्त्रोक्ते १तारिणीभेदे २जिन-

महाताली स्त्री कर्म०।विपुलतालीभेदे राजताल्याम् राजनि०

महातिक्त पु० कर्म०। १निम्बवृक्षे राजनि०। २अतिशयतिक्तरसयुते त्रि०। ३यवतिक्तायां स्त्री राजनि०। ४पाठायां शब्दमा०। [२अतितीव्रे त्रि०।

महातीक्ष्णा स्त्री कर्म०। १भल्लातवृक्षे (भेला) राजनि०

महातेजस् पु० महत् तेजोऽस्य।१पारदे राजनि०। २अतितेजस्विनि त्रि०। ३कार्त्तिकेये हला०। ४वह्नौ पु०शब्दच०। ५चित्रकवृक्षे च। [महाशये।

महात्मन् न० महान् आत्मा स्वभाव आशयो वा यस्य।

महादान न० कर्म०। विनायकादिग्रहजपाङ्गके तुलापुरुषादिषोडशदाने "अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानस्य लक्षणम्" इत्युपक्रम्य "आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञकम्" इत्यादिना षोडशदानान्यभिधाय "विनायकादिग्रहलोकपालवस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम्। ब्रह्माच्युतशार्कवनस्पतीनां स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात्। जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणापि यथास्वरूपमित्युक्तं मात्स्ये। विस्तरस्तु मत्स्यपुराणदानादिपद्धतौ ज्ञेयः।

महादारु न० कर्म०। देवदारुणि जटा०।

महादेव पु० कर्म०। "ब्रह्मादीनां सुराणाञ्च मुनीनां ब्रह्मवादिनाम्। तेषां महत्त्वाद् देवोऽयं महादेवः प्रकीर्त्तितः" इत्युक्ते "महती पूजिता विश्वे मूलप्रकृतिरीश्वरी। तस्याः देवः पूजितश्च महादेवस्ततः स्मृतः" इत्युक्ते च शिवे। [भक्तत्वम्। २देवदारुणि च।

महाद्रुम पु० कर्म०।१अश्वत्थवृक्षे शब्दच०। तस्य विष्णुरूपत्वात्

महाधन न० महत् मूल्यरूपं धनमस्य।१सुगन्धे अमरः। २सुवर्णे ३कृषौ च मेदि०। ४महोत्सवे हेमच०

५कर्णे पु० शब्दरत्नावली। ६अतिशयधनयुते त्रि०।

महाधातु पु० कर्म०। स्वर्णे शब्दच०। [नद्याञ्च।

महानदी स्त्री। १ओड्रदेशस्थे नदीभेदे २समुद्रगामिन्या

महानन्द पु० महान् अतिशयितः १आनन्दो यत्र। १मोक्षे हला०कर्म०। २अतिशयानन्दे पु० "माघमासस्य या शुक्ला नवमी लोकपूजिता। महानन्देति सा प्रोक्तेत्युक्तायां ३माघशुक्लनवम्यां ४सुरायां राजनि० ५नदीभेदे च स्त्री।

महानन्दि पु० कलौ अन्त्यान्तकरस्य महापद्मनन्दभेदस्य पितरि।

महानवमी स्त्री कर्म०। आश्विनशुक्लमधिकृत्य "ततोऽत्र नवमी यस्मात् सा महानवमी स्मृता" इत्युक्तायाम् आश्विनशुक्लनवम्याम्।

महानस न० महदनं यस्यायाम् अच्। पाकस्थाने अमरः।

महानाटक न० दृश्यकाव्यनाटकभेदे "एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम्। अङ्कैश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे"। सा० द० प०। २हनुमन्नाटके च।

महानाद पु स्त्री० महान् नादोऽस्य। १गजे स्त्रियां ङीप्। २गर्जन्मेघे मेदि० ३सिंहे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् ४कर्णे च हेमच०। ५उष्ट्रे पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां ङीप्। ६कण्ठशाद्ये पु० हारा०। कर्म०। ७महति शब्दे च।

महानिद्रा कर्म०। मरणे जटा० तत्र पुनः प्रत्युत्थाना भावात्तथात्वम्।

महानिम्ब पु० कर्म०। (घोडानिम) वृक्षभेदे रत्नमा०।

महानिशा स्त्री "महानिशा तु विज्ञेया मध्यमप्रहरद्वयम्" इत्युक्ते रात्रेर्मध्यमप्रहरद्वये।

महानील पु० कर्म०। १भृङ्गराजे २मणिभेदे "यत्तु वर्णस्य भूयस्त्वात् क्षीरे शतगुणे स्थितः। नीलतां तद्यात् सर्वं महानीलः स उच्यते" गरुडपु० ७२अ०। ३नागभेदे मेदि० ४महाजम्बाः राजनि० ५तन्त्रभेदे न०। ६नीलापराजितायां स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्। [शब्दर०।

महानुभाव पु० महाननुभाव-आशयो यस्य। महाशये

महापञ्चमूलक न० बृहत्पञ्चमूले। "बिल्वोऽग्निमन्थ श्योनाकः काश्मर्य्यः पाटला तथा। सर्वैस्तु मिलितैरेतैस्स्यान्महापञ्चमूलकम्" राजनि०।

महापञ्चविष "शृङ्गी च कालकूटश्च मुस्तको वत्सनाभकः। शङ्खकर्णीति योगोऽयं महापञ्चविषाभिधः" इत्युक्ते पञ्चविधे विषे।

महापक्षा स्त्री बहवः पक्षा(?)श्च।[illegible] रत्नमा०।

महापथ पु० कर्म०। १राजमार्गे हेमच०। २हिमालयोत्तरस्थे ३स्वर्गारोहणपथे च।

महापद्म पु० कर्म०। १अष्टनागमध्ये नागभेदे हेमच० २कुबेरस्य निधिभेदे जटा० "अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहाम्बुजे"ति लीलावत्युक्तायाम् ३अयुतकोटिसंख्यायां ४तत्संख्यान्विते न० ५नृपभेदे महानन्दिसुते च ६शुक्लपद्मे रत्नमा०।

महापातक न० "ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः। महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गश्च पञ्चमः" इत्युक्तेषु पञ्चसु पातकेषु महापापमप्यत्र।

महापिण्डीतक पु० कर्म०। कृष्णवर्णे विपुलमदनवृक्षे राजनि०

महापीलु पु० कर्म०। मधुपीलौ राजनि० अतिमधुरत्वात्तस्य हि महत्त्वम्।

महापुराण न० न० "सृष्टिश्चापि विसृष्टिश्च स्थितिस्तेषाञ्च पालनम्। कर्मणां वासना वार्त्ता मनूनाञ्च क्रमेण च। वर्णनं प्रलयानाञ्च मोक्षस्य च निरूपणम्। उत्कीर्त्तनं हरेरेव देवानाञ्च पृथक् पृथक्। महापुराणं विज्ञेयमेकादशकलक्षणम्" ब्रह्मवै० ज० १३२अ० इत्युक्तलक्षणे व्यासप्रणीते पुराणभेदे।

महापुरुष पु० कर्म०। १श्रेष्ठे नरे २नारायणे च। "वन्दे महापुरुष! ते चरणारविन्दमि"ति भागवतम्।

महापुरुषदन्ता पु० महापुरुषस्य विष्णोः दन्ता इव महत्त्वात् मूलान्यस्य। शतमूल्याम् रत्नमा०।

महापुष्पा स्त्री महत् यन्त्वपुष्पत्वेन प्रशस्तं, पत्र भेदया इव वा पुष्पं यस्याः। अपराजितायाम् शब्दच०।

महाप्रलय पु० कर्म०। ब्रह्मणो दिनावसाने जायमानः सर्वभूतक्षयः प्रलयः तस्यैव स्वमानेन शतवर्षावसाने जायमानस्तु महान् प्रलयः १तस्मिन् २तदुपलक्षिते जन्यद्रव्यानधिकरणीभूते काले च। ३जन्यभावानधिकरणीभूते काले इत्यन्ये। तत्प्रमाणाभाव इति नव्यनैयायिकाः

महाप्रसाद पु० "पादोदकञ्च निर्माल्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः। महाप्रसाद इत्युक्त्वा ग्राह्यं विष्णोः प्रयत्नतः" इत्युक्ते १देवनैवेद्यादौ २विपुलप्रसन्नतायाञ्च।

महाप्राण पुंस्त्री० महान् बहुकालस्थायित्वात् श्रेष्ठः प्राणो यस्य। १द्रोणकाके राजनि० स्त्रियां ङीप् कर्म०। २वर्णोच्चारणस्य बाह्यप्रयत्नभेदे स च वर्ग्यद्वितीयचतुर्थवर्णानां शषसहानाञ्चोच्चारणप्रयत्नः तेषामुच्चारणे हि प्राणवायोर्बाहुल्यात् प्रयास इति तेषामपि महाप्राणत्वमुपचारात्।

महाफल पु० नहत् फलं [illegible] बृहत् फलमस्य। १बिल्व

हस्ते रत्नमा०। २इन्द्रवारुण्यां (राखालशशा) स्त्री जटा०।

महाबल पु० महत् बलं यस्य। १वायौ २दमनके बुद्धे च त्रिका०। ३महाबलयुते त्रि०। महत् बलं यस्मात् ५व०। ४सीसके न० हेमच०। ५पीतबलायाञ्च स्त्री रत्नमा०।

महाभारत पु० न० "चत्वारश्चैकतो वेदा भारतश्चैकमेकतः। पुरा किल सुरैः सर्वैः समस्य तुलया धृतम्। चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्योऽप्यधिकं यदा। तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते। महत्त्वात् भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते" इत्युक्तलक्षणे व्यासप्रणीते लक्षश्लोकात्मके ग्रन्थभेदे भारतशब्दे दृश्यम्।

महाभीता स्त्री कर्म०। लज्जालुलतायाम् शब्दच०। स्पर्शमात्रेण हि सङ्कोचेन तस्या अतिभीतत्वम्। २अतिभीते त्रि०।

महाभूत न० कर्म०। सर्वेषां पञ्चात्मकतामात्रया व्यक्ततापन्नेषु स्थूलेषु पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशेषु ५पञ्चसु भूतेषु। "न वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना" रघुः। २परमेश्वरे पु० "तस्यैतस्य महाभूतस्य निःश्वसितमेतत् यदृग्वेदः" इत्यादि श्रुतिः। [महत्प्रभु पु०।

महाभूतघट पु० षोडशमहादानान्तर्गते षोडशे महादाने

महाभृङ्ग पु० कर्म०। १नीलभृङ्गराजे राजनि०। [हेमच०।

महामनस् त्रि० महदुदारं मनस्तद्व्यापारोऽस्य। महाशये।

महामात्र पु० "मन्त्रे कर्मणि भूषायाम् वित्ते माने परिच्छदे मात्रा च महती येषां महामात्रास्तु ते स्मृताः" इत्युक्ते प्रधानामात्ये।

महामाया स्त्री कर्म०। अन्यस्मिन् अन्यधर्मावभासो हि माया सर्वजगन्मूलत्वात्तस्या महत्त्वम्। १जगत्कारणभूतायाम् अविद्यायां २तदधिष्ठात्र्यां दुर्गायाञ्च "महामाया हरेश्चैषा यया सम्मोह्यते जगत्" देवीमा०।

महामाष पु० कर्म०। राजमाषे (बरबटी) शब्दच० माषापेक्षया तस्य हि महत्त्वात्तथात्वम्।

महामूल पु० महत् वीर्यकारित्वात् श्रेष्ठं मूलमस्य। राजपलाण्डौ राजनि०।

महामृग पुंस्त्री०महान् मृगः पशुः। गजे हेमच०शरभे च राजनि० तयोर्हि पशुषु महत्त्वात् तथात्वम्। स्त्रियां ङीष्

महामेदा पु० स्त्री द्रव०। वैद्यकप्रसिद्धाष्टवर्गोक्ते ओषधिभेदे रत्नमाला। तत्रार्थे स्त्री राजनि०। "महामेदाभिधः कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते। शुक्लार्द्रकनिभः कन्दो लताजात सपाङ्कुरः। महामेदाभिधो यो वा" भावप्र०।

महामोह पु० महान् मोहः आत्मविवेको वस्तुतोऽनित्येष्वपि रागः। १संसारतद्विषयकारणभूतेऽज्ञानभेदे "तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः। महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा" इत्युक्ते २मैथुनादिसुखभोगेच्छारूपे अन्तःकरणवृत्तिभेदे च। वैषयिकसुखस्य वस्तुतोऽनित्यत्वात् तथात्वम्। "दशविधो महामोहः" सां० का०। शब्दादिषु पञ्चसु दिव्यादिव्यतया दशविधेषु विषयेषु रञ्जनीयेषु रागः आसक्तिः" त० कौ० उक्ते ३दशविधविषयरागे च। [३तद्युक्ते पु०।

महाम्ल न० कर्म०। १वृक्षाम्ले २तिन्तिडीफले च जटा०।

महायज्ञ पु० कर्म०। नित्यं गृहस्थकर्तव्ये वेदाध्ययनाग्निहोत्रपितृतर्पणभूतबलिकर्मातिथिपूजनरूपेषु पञ्चसु कर्मसु।

महारजत न० कर्म०। १काञ्चने २धुस्तूरे च अमरः। तस्य हि रञ्जकत्वात् महत्त्वम्, कर्म०। ३महद्रौप्ये च।

महारजन न० रजत्यनेन ल्युट् कर्म०। १कुसुम्भपुष्पे अमरः २स्वर्णे च मेदि०।

महारथ पु० "एकादश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम्। शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च विज्ञेयः स महारथ" इत्युक्ते योधभेदे

महारस पु० द्रव०। १खर्जूरे २कशेरुणि ३कोषकारे मेदि० ४इक्षौ पु० काञ्जिके न० जटा०। कर्म० ५पारदे पु० राजनि०। "दरदः पारदः शस्तो वैक्रान्तं कान्तमभ्रकम्। माक्षिकं विमलश्चेति स्युरेतेऽष्टौ महारसाः" राजनि० उक्तेषु ६दरदादिषु पु०।

महाराज(जि)क पु० महान् सन् राजते वुन् पृषो० ह्रस्वो वा। विंशत्यधिकशतद्वयसंख्याते गणदेवभेदे।

महाराजद्रुम पु० कर्म०। आरग्वधे (सोन्दाल) राजनि०।

महारात्रि स्त्री "ब्रह्मणश्च निपाते च महाकल्पो भवेन्नृप। प्रकीर्त्तिता महारात्रिः" इत्युक्ते महाकल्पात्मके १महाप्रलये "अर्द्धरात्रात् परं यत्तु मुहूर्त्तद्वयमुच्यते। सा महारात्रिरुद्दिष्टा" तन्त्रोक्ते अर्द्धरात्रोपरि मुहूर्त्तद्वयात्मके २रात्रिकाले।

महाराष्ट्र पु० कर्म०। (महाराष्ट्रा) १देशभेदे। तद्देशः कारणत्वेन अस्त्यस्या अच् गौरा० ङीष्। २जलपिप्पल्याम् ३शाकभेदे च स्त्री राजनि०। [३भूमे न०।

महारिष्ट पु० कर्म०। १पिचुमन्दे निम्बभेदे राजनि० २अत्य-

महारोग पु० कर्म०। "उन्मादो राजयक्ष्मा च श्वासस्त्वग्दोष एव च। मधुमेहश्चाश्मरी च तथोदरभगन्दरौ। इत्येतेऽष्टौ महारोगा महापातकसम्भवाः" इत्युक्तेषु महापातकजन्येषु उन्मादादिषु रोगेषु। (चग्रावः चग्रावदन्न)

महारौरव पु॰ कर्म॰। "महारौरवसंज्ञस्तु ज्वालोधस्ताच्च संपुटे। धम्यते खदिराङ्गारैः पच्यते कालमव्ययम्" इत्युक्ते नरकभेदे वह्निपु॰।

महार्घ त्रि॰ महानर्घो मूल्यं यस्य। बहुमूल्ये विश्वः।

महार्णव पु॰ कर्म॰। महासमुद्रे।

महार्द्रक न॰ कर्म॰। वनार्द्रके राजनि॰।

महालय पु॰ महान् आत्यन्तिको लयो यत्र। १परमात्मनि २तीर्थस्थाने ३विहारे ४कन्यास्थरविकमासकृष्णपक्षे न॰। "तस्मा दद्यात् न चेद्दत्तं पितृणां वै महालये" इति भविष्यपु॰। कर्म॰। ५बृहदालये।

महालक्ष्मी स्त्री कर्म॰। चण्ड्याद्वितीयचरितदेवतारूपे "सेवे सैरिभमर्द्दिनीमिह महालक्ष्मीं सरोजस्थिताम्" इत्युक्तलक्षणे अष्टादशभुजान्विते १दुर्गाशक्तिभेदे तन्त्रोक्ते २लक्ष्मीभेदे च।

महानीलसरस्वती स्त्री तारिणीभेदे तन्त्रसा॰।

महालोध्र पु॰ कर्म॰। लोध्रभेदे (पाठिया लोध) रत्नमा॰।

महावरा पु॰ वृणोति विस्तृणाति वृ-अच् कर्म॰। दूर्वायाम् शब्दर॰। [तारभेदे।

महावराह पु॰ कर्म॰। बृहद्वराहरूपधारिणि भगवदव-

महावरोह पु॰ महान् अवरोहोऽस्य। वटवृक्षे राजनि॰।

महावल्ली स्त्री कर्म॰। माधवीलतायाम् शब्दच॰।

महावाक्य न॰ कर्म॰। परस्परसम्बद्धार्थके १वाक्यसमुदायरूपे एकवाक्ये "वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते" मीमांसकाः। वेदान्तोक्ते २ब्रह्मविद्याप्रतिपादके तत्त्वमस्याद्युपनिषद्वाक्ये ३दानादौ अभिलापवाक्ये च।

महाविद्या स्त्री कर्म॰। "काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी। भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा। बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका। एताः दश-महाविद्याः" इत्युक्तासु काल्यादिषु दशसु देवीषु।

महाविष पु॰ ६ब॰। द्विमुखसर्पे जटा॰।

महाविषुव न॰। रवेर्मेषसंक्रमणे। तत्संक्रमणञ्च स्वरूपतः सङ्क्रमणं प्रभापुञ्जस्य सङ्क्रमणं वा। तत्र प्रभापुञ्जसङ्क्रमणस्ययनांशानुसारेण अष्टमासाधिकषट्पञ्चिशत्संवत्सरैरेकैकांशं परित्यज्य तत्र पश्चात्पश्चात्तरादौ स्थाने भवति इदानीं च पश्चादयनं पर्यायेण तु पूर्वपूर्वतरादौ स्थाने भविष्यति। इत्यतस्तत्सङ्क्रमनियतस्थानत्वात् स्वरूपसंक्रमस्तु स्थिरं मेषैकस्थाने जायमानत्वात्। अयनसङ्क्रान्तिशब्दे दृश्यम्।

महावीचि पु॰ नास्ति वीचिः सुखं यत्र स अवीचिः कर्म॰। १अवरवीचि, "यत्र कल्लोलेन नीयते" इत्युक्ते २नरकभेदे च।

महा(वी)वीर पु॰ कर्म॰। १गरुडे २हनुमति ३सिंहे ४यज्ञाग्नौ ५वज्रे ६श्वेततुरङ्गे ७वन्यासवगे च मेदि॰। ८जिने ९कोकिले हेम॰। १०धनुर्द्धरे ११एकवीरवृक्षे राजनि॰ १२महाशूरे पु॰ १३वीरकाकोलीवृक्षे स्त्री रत्नमा॰। १४यज्ञसाधने मृण्मये पात्रभेदे तन्निर्माणविधिः कात्या॰श्रौ॰२६।१ सूत्रादौ दृश्यः।

महा(वी)वीर्य पु॰ ६ब॰। १वाराहीकन्दे राजनि॰। २परमात्मनि च शब्दर॰। ३अतिबलयुते त्रि॰। ४वनकार्पास्यां स्त्री राजनि॰। ५सञ्ज्ञायां सूर्यपत्न्याम् स्त्री त्रिका॰।

महाबृहती स्त्री कर्म॰। वार्त्ताक्याम् त्रिका॰।

महावृक्ष पु॰ कर्म॰। १स्नुहीवृक्षे हला॰। २बृहत्तरौ च।

महाव्याधि पु॰ कर्म॰। महारोगे कुष्ठादौ रोगे।

महाव्याहृति स्त्री कर्म॰। वैदिके भूर्भुवः स्वरात्मके मन्त्रत्रये

महाव्रण न॰ कर्म॰। (नालिघा) दुष्टव्रणे।

महाव्रत न॰ कर्म॰। १अतिशयव्रते शारदीयदुर्गापूजादौ "महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम्" देवीपु॰। २द्वादशवार्षिके प्रायश्चित्तात्मके व्रतभेदे च।

महाशङ्ख पु॰ कर्म॰। तन्त्रे वीराचारप्रसिद्धे नृकपाला-स्थिजाते 'नृललाटास्थिखण्डेन रचिता जपमालिका। महाशङ्खमयी माला ताराविद्याजपे प्रिया' इत्युक्ते १मास्थभेदे २बृहच्छङ्खे च। "पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खम्" गीता। [त्रि॰।

महाशठ पु॰ कर्म॰। १राजधत्तूरे राजनि॰। २अतिधूर्त्ते

महाशणपुष्पी स्त्री शणस्येव पुष्पमस्य ङीप् कर्म॰। बृहच्छणपुष्प्याम् राजनि॰। स्वार्थे क। तत्रैव।

महाशता स्त्री शत मूलानि सन्त्यस्य अच् कर्म॰। बृहच्छतावर्य्याम् राजनि॰।

महाशतावरी स्त्री कर्म॰। बृहच्छतावर्य्याम् राजनि॰।

महाशय त्रि॰ महान् उदार आशयो यस्य। महानुभावे अमरः। [राजनि॰।

महाशाखा स्त्री महती शाखाऽस्याः। नागबलायाम्

महाशालि पु॰ कर्म॰। स्थूलशालौ हेमच॰।

महाशीता स्त्री महती शीता शीतलवीर्य्या। १शतमूल्याम् शब्दच॰। २अतिशीतले त्रि॰।

महाशक्ति स्त्री महती छद्माकरत्वेन प्राधान्यात् शक्तिः।

महाहेतौ शुक्लौ राजनि० । [स्त्री ङीप् ।

महाशूद्र पु०कर्म०। १आभीरे (आहीर) जातिभेदे २तत्स्त्र्या

महाश्मशान न० कर्म० । काश्याम् प्रकृतकर्मसञ्चितसर्वजो

वाना पुनरनुत्पादनाय नाशाधारत्वात् महाश्मशानत्वम् ।

महाश्यामा स्त्री कर्म० । १श्यामालतायां रत्नमा० । २शिं-

शपाभेदे राजनि० ।

महाश्रावणिका स्त्री कर्म० । (गुलकुडी) क्षुपभेदे राजनि०

महाश्वेता स्त्री कर्म० । १सरस्वत्याम् त्रिका० २कृष्णभूमि-

कुष्माण्डे च अमर० ।

महाष्टमी स्त्री कर्म० । "आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद् या तिथि

रष्टमी । महाष्टमीति सा प्रोक्ता" इत्युक्तायामाश्विन-

शुक्लाष्टम्याम् । [राजनि० ।

महासर्ज पु० कर्म० । १असनवृक्षे २पनसवृक्षे च (कांठाल)

महासह पु० कर्म०।१पुष्पप्रधाने कुब्जकवृक्षे राजनि०।२माषप-

र्ण्याम् स्त्री ३अम्लानवृक्षे च स्त्री अमरः।४अतिबले त्रि०

महासान्तपन न०। कर्म०। प्रायश्चित्ताख्ये स्मृत्युक्ते व्रतभेदे।

महासार पु० महान् सारोऽस्य । दुर्ब्बदिरे राजनि० ।

महासिंह पु० नित्यक० । १शरभे राजनि० २वृहत्सिंहे च

महासुगन्धा स्त्री बहु० गन्धोऽस्त्रियां वा स्त्रियां कर्म० ।

१गन्धनाकुल्याम् राजनि० २अतिसुगन्धयुक्ते त्रि० ।

महासेन पु० महती सेनाऽस्य । १कार्त्तिकेये अमर । २बृ-

हत्सेनाधिपतौ च ।

महास्कन्धा स्त्री महान् स्कन्धोऽस्याः । जम्बूवृक्षे राजनि०।

महाहास पु० कर्म० । अट्टहासे उच्चैर्हासे शब्दर० ।

महाहिगन्धा पु० अहेर्गन्धो हिंसा यस्मात् अहिगन्धो

नकुलः सतत्वेनाप्यस्य अच् कर्म० । गन्धनाकुल्याम्

राजनि० । [२अतिसर्पे त्रि०

महाह्वा स्त्री कर्म० । १कपिकच्छाम् (आलकुशी) शब्दमा०

महि(ही) स्त्री मह-इन् वा ङीप् ।१पृथिव्याम् । ङीबन्तस्तु

मालवदेशस्थे २नदीभेदेऽपि ।

महिका स्त्री मह्यते मह-क्वुन् । हिमे अमर० ।

महिमन् पु० महतो भावः इमनिच् टिलोपः ।

१महत्त्वे २ऐश्वर्यैश्वर्य्यभेदे हेमच० । [२अर्कवृक्षे च ।

म(मि)हिर पु० मह-(मिह-)वा किरच् ।१सूर्य्ये त्रिका० ।

महिला स्त्री मह-इलच्।१योषिति अमर०।२प्रियङ्गुलतायां

३रेणुकागन्धद्रव्ये राजनि० ४मत्तायां स्त्रियाम् शब्दर०।

एलच् । महेलापि योषिति शब्दर० ।

महिष पुंस्त्री० मह-टिषच् । १स्वनामख्याते पशुभेदे,

स्त्रियां ङीप् । २महिषासुरे च ।३कृताभिषेकायां राज्ञः

स्त्रियां ४सैरिन्ध्र्याम् ५औषधिभेदे च स्त्री मेदि० ङीप् ।

६व्यभिचारिण्यां स्त्रियां माहिषिकशब्दे दृश्यम् ।

महिषध्वज पु० महिषो ध्वजः चिह्नं वाहनत्वेनास्य० ।

१यमे २जिनभेदे च हेमच० महिषवाहमात्रयोरप्यत्र ।

महिषमर्दिनी स्त्री महिषं महिषासुरं मर्द्दयति मर्द-

णिनि ङीप् ६त० । दुर्गाभेदे । [क तत्रैव ।

महिषाक्ष पु० महिषस्याक्षीव प्रकाशमा० । गुग्गुलुभेदे । स्वार्थे

महिषासुर पु० रम्भासुरेण महिष्यामुत्पादिते असुरभेदे ।

महिषासुरसम्भव पु० महिषासुरात्तनुमेदसः सम्भवति

सम्+भू-अच् । भूमिजगुग्गुलौ राजनि० । [स्थमे अमरः ।

महीक्षित् पु० महीं क्षयते ईष्टे क्षि-ऐश्वर्य्ये क्विप् तुक् च ।

महीज न०मह्यां जायते जन-ड । १आर्द्रके राजनि० । २म-

ङ्गलग्रहे ३नरकासुरे च पु०४सीतायां स्त्री । [धरोऽप्यत्र ।

महीध्र पु०महीं धारयति धृ-क।पर्वते अमर । अच् । महो-

महीप्राचीर न० मह्याः प्राचीरमिवावरकत्वात् । समुद्रे

त्रिका० । [क्विप् । १पर्वते २भूमिपाले च ।

महीभृत् पु० महीं बिभर्त्ति धारयति पालयति वा भृ-

महीयस् त्रि० अतिशयेन महान् महत्+ईयसुन् टिलोपः ।

अतिमहति "महतो महीयान्" श्रुतिः ।

महीयमान त्रि० महीयते मही+क्यङ्० यक-शानच् ।

१पूज्ये २वृद्धे च "महीयमाना भवताऽतिमात्रम्" भट्टिः।

महीरुह पु० मह्यां रोहति रुह-क ।१वृक्षे अमरः २शाकवृक्षे

राजनि० ।

महीलता स्त्री मह्या लतेव । (केंचो) किञ्चुलुके अमरः ।

महेच्छ त्रि० महती इच्छा यस्य । महाशये अमर० ।

महेन्द्र पु० महान् इन्द्रः इन्द्रस्यापि नियन्तृत्वात् । १परमे-

श्वरे ७महैश्वर्य्यवति इन्द्रे ३जम्बुद्वीपस्थपर्वतभेदे च मेदि०

महेन्द्रकदली स्त्री महेन्द्रप्रिया तद्वर्णा वा कदली ।

कदलीभेदे राजनि० । [दयोऽप्यत्र राजनि० ।

महेन्द्रपुरी स्त्री ६त० । अमरावत्याम् । महेन्द्रनगर्य्या-

महेन्द्रवारुणी स्त्री महेन्द्रश्च वरुणश्च तयोरियं प्रियत्वात्

अण् देवताद्वन्द्वे उभयपदवृद्धिः कर्म० । (बड़माकाल)

लताभेदे राजनि० । [अमरः ।

महेरणा स्त्री महं गजोत्सवमीरयति ल्यु । शल्लकीवृक्षे

महेश पु० कर्म० । शिवे । महेश्वरोऽप्यत्र "महेश्वरस्त्र्यम्बक

एव नापरः" इति रघुः ।

महेशबन्धु पु० ६त० । बिल्ववृक्षे शब्दच० ।

महैला स्त्री॰ कर्म॰। स्थूलैलायाम् (बडएलाची) राजनि॰।

महोक्ष पु॰ महान् उक्षा अच् समा॰। वृहद्वृषे अमरः। "महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियाय प्रकल्पयेत्" मनु॰।

महोटी स्त्री महान्ति फलापेक्षया स्थूलानि अटानि यस्याः स्यस्या॰ ङीप्] वृहत्यां क्षुपभेदे भावप्र॰।

महोत्पल पु॰ कर्म॰। १पद्मे, २सारसपक्षिणि च अमरः।

महोत्सव पु॰ कर्म॰। सन्ततसुखसम्पादकव्यापारे।

महोत्साह त्रि॰ महान् उत्साहो यस्य। यत्नोद्यमयुक्ते महोद्यमोऽप्यत्र।

महोदधि पु॰ कर्म॰। समुद्रे।

महोदय पु॰ महान् उदयो वृद्धिराधिपत्यं वा यस्य। १कान्यकुब्जदेशे। २तद्देशस्थे पुरभेदे न॰। ३मोक्षे पु॰मेदि॰. ४स्वामिनि पु॰हेमच॰। "अमार्कपाते श्रवणास्" इत्यादि लक्षणात् सूत्युक्तार्कोदययोगात् "किञ्चिद्दूने महोदय" इत्युक्ते किञ्चिद्दूने ५योगभेदे पु॰। ६नागबलायां स्त्री राजनि॰।

महोदरी स्त्री॰ महदुदरं यस्याः। १शतमूल्याम् भावप्र॰। २वृहदुदरयुक्ते त्रि॰। [त्रि॰।

महोन्नत पु॰ कर्म॰। १तालवृक्षे भावप्र॰। २अत्यन्तोन्नतियुक्ते

महोरग पु॰ कर्म॰। वृहत्सर्पभेदे महोरगाकारोऽप्यत्र अच्। २तगरमूले न॰ रत्नमा॰।

महोल्का स्त्री कर्म॰। वृहदुल्कायाम्।

महौषध न॰ कर्म॰। १शुण्ठ्याम् २लशुने ३वाराहीकन्दे वत्सनाभे ४विषे, ५भूम्याहल्यके राजनि॰ ६पिप्पल्याम् शब्दच॰ ७अतिविषायाम् अमर दर्शितं महौषधमात्रे च।

महौषधि स्त्री कर्म॰। १दूर्वायां २लज्जालुकुमे शब्दच॰। "सहदेवी तथा व्याघ्री बला चातिबला त्वच। शङ्खपुष्पी तथा सिंही अष्टमी च सुवर्चला। महौषध्यष्टकं प्रोक्तम्" इत्युक्ते ३देवादोनां स्नानीयद्रव्यभेदे। वा ङीप्। ४श्वेत-कण्टकार्य्यां ५ब्राह्म्यां ६कटुकायाम् ७अतिविषायाञ्च राजनि॰ ८हिलमोचिकायाम् त्रिका॰

महौषधिगण पु॰ "पृश्निपर्णी शालपर्णी भृङ्गराज शता शतावरी। गुडूची सहदेवी च महौषधिगणः स्मृतः" शब्दच॰उक्ते पृश्निपर्ण्यादौ औषधिगणे। [परिमित मसे।

मा शब्दे अक॰ माने सक॰ जु॰ आ॰ अनिट्। मिमीते

मा माने अदा॰ प॰ सक॰ अनिट्। माति अमासीत्।

मा माने दि॰ ङित् आ॰ सक॰ अनिट्। मायते अमास्त।

मा अव्य॰ क्विदनुबन्धात् देशादिकात् आदादिकाद्वा माधातोः क्विप्। १वारणे। धातोर्डित्त्वेन शब्दे क्विप्त्वव्यवहारात् "न माङ्योगे" पा॰ ङिदनुबन्धपाठनियमात् योगे न अडागमः तद्भिन्नयोगे तु भवत्येव "मा निषाद। प्रतिष्ठां त्वमगमः" इति रामायणम्। मा-क-टाप्। २ल-क्ष्म्याम् मेदि॰३मातरि च स्त्री। मा-भावे॰माने क्विप्। ४माने स्त्री शब्दर॰।

मांस न॰ मन-स दीर्घश्च। "मांस भक्षयितामुत्र यस्य मांस-मिहाद्म्यहम्। इति मांसस्य मांसत्वम्" मनूक्ते प्राणि-देहस्थशोणितपरिपाकजे धातुभेदे भावप्रकाशे मांसवर्गे तद्गुणाः उक्ता दृश्याः। पाकपचनशब्दे परे समासेऽस्या-न्त्यलोपः "मांसपचन्या उखाया" महाभाष्यम्।

मांसच्छदा स्त्री मांसं छादयति छद-णिच्-अच् पुषा। मांसरोहिण्यां लतायाम् राजनि॰।

मांसज न॰ मांसात् जायते जन ड। देहस्थे मांसजन्ये मेदसि हेमच॰। अस्थ्नि रत्नमा॰।

मांसदलन पु॰ मांसं शोफात्मकं मांसं दलयति दल-णिच्-ल्यु। शोफघ्नातकवृक्षे शब्दच॰। [राजनि॰।

मांसद्राविन् पु॰ मांसं द्रावयति णिच् णिनि। अम्लवेतसे

मांसपेशि स्त्री ६त॰। गर्भस्थावस्थाभेदे। वा ङीप् तत्रैव भावप्र॰। [राजनि॰।

मांसफला स्त्री मांसमिव कोमलं फलं यस्याः। वार्त्ताक्याम्

मांसमासा स्त्री मष-परिमाणे घञ् मांसस्य परिमाणो यस्याः ५ ब॰। माषपर्ण्याम् राजनि॰।

मांसरोहिणी स्त्री मांसं रोहयति रुह णिच् णिनि वा न पुक्। सुगन्धिद्रव्यभेदे (चामकषा)। राजनि॰।

मांसल त्रि॰ मांस+अस्त्यर्थे लच्। १बलवति अमरः। २स्थूले ३पुष्टे च। [राजनि॰।

मांसलफला स्त्री मांसलं पुष्टं फलमस्याः। वार्त्ताक्याम्

मांससार पु॰ ६त॰। मेदसि राजनि॰। मांसस्य सारोऽप्यत्र

मांसहासा स्त्री मांसेन हसति कर्त्तरि अच्। देहस्थचर्मणि शब्दर॰। [(कषाय) अमर।

मांसिक त्रि॰ मांसं पण्यमस्य ठक्। मांसविक्रयोपजीविनि।

मांसिनी स्त्री मांसजटाकारस्पृष्टत्वं मांसमस्त्याः इनि। जटामांस्याम् राजनि॰।

मांसी स्त्री मांसमस्त्यस्य अच् गौ॰ ङीष्। १जटामांस्याम् २ककोल्याञ्च मेदि॰ ३मांसच्छटाया राजनि॰।

मांसिष्टा स्त्री मांसमिष्टं यस्याः। वल्गुलाख्यखगभेदे राजनि॰

माकन्द पु॰ माति मा-क्विप् मा॰ परिमितः कन्दोऽस्य।

१माषे । २आमलक्यां स्त्री राजनि० ३नगरभेदे च स्त्री मेदि० गौरा० ङीप् । ४पीतचन्दने शब्दच० ।

माकरी स्त्री मकरस्य तत्स्थरविककालस्य इयम् अण् । मकरस्थितरविककाले तदारब्धमाघमासस्य शुक्लसप्तम्यां "तस्मै रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी" ति० त० ।

माक्ष स्पृहायां भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । माङ्क्षति अमाङ्क्षीत् ।

माक्षि(क्षी)क न० मक्षिकाभिः सम्भृत्य कृतम् अण् पृषो० वा दीर्घः । १मधुनि अमरः । तत्तुल्यगुणे उपधातुभेदे २स्वर्णमाक्षिके ३रौप्यमाक्षिके च राजनि० । [राजनि० ।

माक्षिकज न० माक्षिकाज्जायते जन-ड । सिक्थके (मोम)

माक्षिकफल पु० माक्षिकमिव मधुरं फलमस्य । मधुनारिकेले राजनि० ।

माक्षि(क्षी)कशर्करा स्त्री ६त० । मधुजाते खण्डभेदे राजनि०

मागध पु० मगधदेशे भवः अण् । १श्वेतजीरके मेदि० २स्तुतिपाठके अमरः क्षत्रियायां वैश्याज्जाते ३वर्णसङ्करभेदे (भाट) च । ४यूथिकायां ५पिप्पल्यां स्त्री मेदि० ङीप् । ६सूक्ष्मैलायां ७शर्करायां शब्दच० ८भाषाविशेषे च स्त्री हेमच० । ९मगधदेशजाते त्रि० ।

मागधखारिका स्त्री लीलावत्युक्ते खारिकाभेदे ।

माघ पु० मघानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् माघी सास्मिन् मासे पुनरण् । चैत्रावधिके १एकादशे चान्द्रे मासे । २तत्पौर्णमास्यां स्त्री ङीप् । ३शिशुपालवधकाव्ये ४तत्कर्त्तरि च पु० । "तावद्भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः" इत्युद्भटः ।

माघ्य न० माघे भवं यत् । कुन्दपुष्पे अमरः ।

माङ्गल्य न० मङ्गलमेव, मङ्गलाय हितं वा ष्यञ् । १मङ्गले २मङ्गलसाधने च । [त्रायमाणालतायाम् राजनि० ।

माङ्गल्यार्हा स्त्री माङ्गल्यमर्हति अर्ह-अच् । त्रायमाणा-

माचिका स्त्री मच-ण्वुल् । १अम्बष्ठायां राजनि० । २मक्षिकायाञ्च त्रिका० ।

माञ्जिष्ठ न० मञ्जिष्ठया रक्तमण् । १रक्तवर्णे २तद्वति त्रि०

माठर पु० मन-अरन् ठान्तादेशः तत स्वार्थे अण्, सूर्यस्य परिपार्श्वे मठति मठ-अरण् वा । सूर्यस्य १पारिपार्श्विकभेदे अमरः । २व्यासे मेदि० ३विप्रे हेमच० । ४शौण्डिके त्रि० कौ० ।

माण(न)क न० मा-आनच् पुट् तुट् वा । आनकजाते कन्दभेदे "इरिद्रा माण(न)क कचु" भवप्रकाशोक्तौ ।

माणव पु० मनोरपत्यं अण् अल्पार्थे अल्पम् । १अल्पवयस्के मनुष्ये शब्दच० । स्वार्थे क । तत्रार्थे हारभेदे च हेम० ।

माणवीन त्रि० माणवस्येदम् खञ् । बालकसम्बन्धिनि ।

माणव्य न० माणवानां समूहः यत् । बालकसमूहे ।

माणिक्य न० मणिरिव कायति कै-क स्वार्थे ष्यञ् । (माणिक) १रक्तवर्णे रत्नभेदे, २गृहगोधिकायां स्त्री हेमच० ।

माणिबन्ध(मन्थ) न० मणिबन्ध(मन्थ) पर्वते भवः अण् । सैन्धवलवणे अमरः ।

मातङ्ग पु स्त्री० मतङ्गस्य मुनेरयम् अण् । १गजे अमरः । २किरातजातिभेदे स्त्रियां ङीप् । ३जैनभेदे पु० हेमच० । ४दशमहाविद्याभेदे स्त्री ङीप् ।

मातङ्गमकर पु० मातङ्ग इव मकरो जलजन्तुः । महामत्स्यभेदे राजनि० ।

मातरपितृ स्त्री द्वि० व० माता च पिता च द्वन्द्वे मातरौ मातरादेशः । मातापित्रोः । पक्षे मातरानङ् । मातापितृ तयोरर्थयोः द्वि० व० ।

मातरिश्वन् पु० मातरि आकाशे श्वयति वर्द्धते श्वि-कनिन् डिच्च अलुक्स० । वायौ अमरः । [इन्द्रसारथौ अमरः ।

मातलि पु० मतं लाति ला-क मतलस्यापत्यम् इञ् ।

माता स्त्री मा-अतच् । जनन्याम् । "विश्वेश्वरीं विश्वमाताम्" इति दुर्गास्तवः । [२तद्वत्पत्न्यां स्त्री गौरा० ङीष् ।

मातामह पु० मातुः पिता मातृ+डामहच् । १मातुः पितरि

मातुल पु० मातुर्भ्राता मातृ-डुलच् । १मातुर्भ्रातरि अमरः २तत्पत्न्यां वा ङीष् वा आनुक् च । मातुलानी मातुली मातुला च । मद-पिष्-उलच् पृषो० दस्य तः । ३धुस्तूरे ४व्रीहिभेदे ५मदनवृक्षे च मेदि० । ६सर्पभेदे हेम० ।

मातुलपुत्रक न० मातुलस्य धुस्तूरस्य पुत्र इव कायति कै-क । १धुस्तूरे अमरः । ६त० स्वार्थे क । २मातुलसुते ।

मातुलाहि पु० मातुल इवाहिः । मातुधाने सर्पे अमरः ।

मातुलुङ्ग पु० मातुल गच्छति गम-खच् डिच्च पृषो० । १बीजपूरे भरतः । २मधुकर्कटयाम् स्त्री रत्नमा० । स्वार्थे क । ३बीजपूरे अमरः ।

मातृ त्रि० मा-तृच् । १प्रमाणकर्त्तरि २परिमाणकर्त्तरि ३जीवे ४आकाशे च मातरिश्वा । मातारौ मातारः । मा-तृ । "ब्राह्मी माहेश्वरी चण्डी वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चैव चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः" इत्युक्ते ५चिरसहचरीभेदे । ६जनन्याम् ७भूमौ ८विभूतौ शब्दर० । ९लक्ष्म्याम् हेमच० १०रेवत्याम् अमरः ११स्त्री

मायाविन् त्रि॰ माया+अस्त्यर्थे विनि । १मायायुक्ते स्त्रियां ङीप् ।२विड़ाले पु॰ राजनि॰ । [मायोभव ।

मायिक त्रि॰ मायाकृतम् ठञ् । मायायुक्ते जटा॰ । इनि

मायु पु॰ मा उ मास्मादेश । १पित्ते त्रिको मायौ अमरः ।

मायूर न॰ मयूराणां समूहः तस्येदं वा अण् ।।मयूरसमूहे ।

२मयूरसम्बन्धिनि त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । [याम् राजनि॰।

मायूरी स्त्री मयूरस्येदं प्रियत्वात् अण् ङीप् । अजमोदा-

मार पु॰ मृ-घञ् । १मरणे । मारयति मृ-णिच् अच् ।

२कामदेवे ३विघ्ने मेदि॰ । ४धुस्तूरे च शब्दच॰ ।

मारक पु॰ मृ णिच्-ण्वुल् मृ-णिच् घञ् स्वार्थे क वा ।

१मरके मारिभेदे त्रिका॰ । (बाज) २पक्षिभेदे च ।

३मारके त्रि॰ । जन्मकालात् अष्टमस्थानपतौ ४ग्रहभेदे

पु॰"आयुःस्थानाधिपत्येन स्वयोमारक ग्रहः"पराशर ।

५द्वितीयसप्तमाधीशे च मारकस्थानशब्दे दृश्यम् ।

मारकस्थान न॰ मारकस्यारके स्थाने । "अष्टम आयुषः स्थानमष्टमादष्टमञ्च यत् । तयोरपि व्ययस्थानं मारक-स्थानमुच्यते, इत्युक्ते जन्मलग्नात् सप्तमे द्वितीये च स्थाने । [देवे अमरः ।

मारजित् पु॰ मारं कामं जितवान् जि-भूते क्विप् । १जिन॰

मारण न॰ मृ-णिच्-भावे ल्युट् ।।वधे अमर । करणे ल्युट् ।

वैरिवधसाधने तन्त्रोक्ते अभिचारकर्मभेदे च ।

मारि(री) स्त्री मृ-णिच्-इञ् ।।मारणे । वा ङीप् ।"मारीभये राजभये"इति चटुकस्तव॰ । कीदृशः २दुर्गाशक्तिभेदे मेदि॰।

मारिष पु॰ रिष-हिंसायाम् क निषेधार्थकमाशब्देन स॰ ।

नाट्योक्तौ १आर्ये हिंसानिवारकतया तस्य तथात्वम्।

२तण्डुलीयशाके च अमर ।२दक्षमातरि स्त्री मेदि॰टाप्

मारीच पु॰ ताडकाराक्षसीपुत्रे रावणानुचरे १राक्षसविशेषे

२कक्कोलके ३याजकगजभेदे मेदि॰। ४राजगजे पुंस्त्री॰

जटा॰ स्त्रियां ङीप् ।

मारुतव्रत न॰ "प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुत । तथा चरैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम्" मनूक्ते राज्ञां धर्मभेदे । [मारुतिरप्यत्र ।

मारुतात्मज पु॰ ६त॰ । १हनुमति २भीमे च इञ् ।

मारुतापह पु॰ मारुतं वायुदोषमपहन्ति अप+हन—ड ।

१वरुणवृक्षे राजनि॰ । २वायुदोषनाशके त्रि॰ ।

मार्कण्ड पु॰ मृकण्डोरपत्यम् अण् पृषो॰ । १मुनिभेदे तदृष्टे २लताभेदे (भुँइचम्पा) स्त्री भावप्र॰ स्वार्थे क ।। तत्रार्थे ।।

मार्कण्डेय पु॰ मृकण्डोरपत्यं शुभ्रा॰ ढक् पृषो॰ । १मृ-कण्डुमुनिपुत्रभेदे तेन प्रोक्तम् अण् । व्यासप्रणीते पक्षि मार्कण्डेयसंवादरूपे २पञ्चमपुराणभेदे न॰। तत्प्रतिपाद्य-विषयाश्च नारदपु॰ पूर्वभागे ९७अ॰ उक्ता यथा । "अथाधिकृत्य शकुनीन् सर्वधर्मनिरूपणम् । मार्कण्डेयेन मुनिना जैमिनेः प्राक् समीरितम् । पक्षिणां धर्मसञ्ज्ञानां ततो जन्मनिरूपणम् । पूर्वजन्मकथा चैषां विक्रिया च दिवस्पतेः । तीर्थयात्रा बलस्याथो द्रौपदेयकथानकम् । हरिश्चन्द्रकथा पुण्या युद्धमाडीबकाभिधम् । पितापुत्र-समाख्यानं दत्तात्रेयकथा ततः । हैहयस्याथ चरितं महाख्यानसमाचितम् । मदालसाकथा प्रोक्ता अल-र्कचरिताचिता । सृष्टिसंकीर्तनं पुण्यं नवधा परिकीर्त्तितम् । कल्पान्तकालनिर्देशो यक्षसृष्टिनिरू-पणम् । रुद्रादिसृष्टिरप्युक्ता द्वीपचर्यानुकीर्तनम् । मनूनाञ्च कथा नाना कीर्त्तिताः पापहारिकाः । तासु दुर्गाकथात्यन्तं पुण्यदा चाष्टमेऽन्तरे । तत्पश्चात् प्रण-वोत्पत्तिस्त्रयीतेजःसमुद्भवः । मार्त्तण्डस्य च जन्मा-ख्या तन्माहात्म्यसमाचिता । वैवस्वतान्वयश्चापि वत्स-प्रिचरितं ततः । खनित्रस्य ततः प्रोक्ता कथा पुण्या महात्मनः । अविक्षिच्चरितं चैव किमिच्छव्रतकीर्त्तनम् । नरिष्यन्तस्य चरितं इक्ष्वाकुचरितं ततः । तुलसीचरितं पश्चाद्रामचन्द्रस्य सत्कथा । कुशवंशसमाख्यानं सोमवंशा-नुकीर्त्तनम् । पुरूरवःकथा पुण्या नहुषस्य कथाद्भुता । ययातिचरितं पुण्यं यदुवंशानुकीर्त्तनम् । श्रीकृष्णबाल-चरितं माथुरं चरितं ततः । द्वारकाचरितञ्चाथ कथा सर्वावतारजा । ततः सांख्यसमुद्देशः प्रपञ्चासत्त्व कीर्त्तनम् । मार्कण्डेयस्य चरितं पुराणश्रवणे फलम्" । यः शृणोति नरो भक्त्या पुराणमिदमादरात् । मार्क-ण्डेयाभिधं वत्स ! स लभेत् परमां गतिम् । यस्तु व्या-कुरुते चैतच्छैवं स लभते पदम् । तत्प्रयच्छेल्लिखित्वा यः सौवर्णकरिसंयुतम् । कार्त्तिक्यां द्विजवर्याय स लभेद् ब्रह्मणः पदम् । शृणोति श्रावयेद् वापि यस्त्वनुक्रमणी-मिमाम् । मार्कण्डेयपुराणस्य स लभेद् वाञ्छितं फलम्" ।

मार्क्षव पु॰ मारयति क्षिप् मारि केशकीर्ये क्षुयते क्षु अप् । भृङ्गराजे (केशरिया) अमरः । [अममार्क्षव न ।

मार्ग संस्कारे गतौ च चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् । मार्गयति॰

मार्ग अन्वेषणे वा चु॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰ प॰सक॰ सेट् । मार्ग॰

यति-ते मार्गति । अममार्गत् त । अमार्गीत् ।

मार्ग पु॰ मृज-घञ्-मार्ग-अन्वेषणे वा घञ् । पथि अमरः । तद्भेदा यथा"त्रिंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तैः कृत॰ । विंशद्धनुर्ग्राममार्गः सीमामार्गो दशैव तु । धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः स्मृतः । नृवाजिरथमागा-नामसम्बाध सुसञ्चर॰ । धनूंषि चैव चत्वारि शाखार-थ्यासु निर्मिताः । त्रिकरा चोपरथ्यास्तु द्विकराश्चो-परथ्यका । जङ्घापथस्तस्मादर्द्धपादश्च स्मृतान्तरम् । प्रतिपादस्त्वर्द्धपादः प्राग्वंशः पादकः स्मृतः । अवकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः । मार्गदृकारो तु मार्गतो कर्त्तव्या अन्यथा नहि" देवीपु॰ ।

मार्गण न॰ मार्ग-ल्युट् । १अन्वेषणे अमरः । २याचने ३प्रणये च मेदि॰ । कर्त्तरि ल्यु । ४याचके त्रि॰ ५शरे पु॰ अमर ।

मार्गशिर पु॰ मृगशिरया युक्ता पौर्णमासी अण् सा अत्र मासे पुनरण् । चान्द्रे १अग्रहायणे मासि २तत्पौर्ण-मास्यां स्त्री ङीप् शब्दर॰ ।

मार्गशीर्ष पु॰ साधनं मार्गशिरवत् । १अग्रहायणे मासि । अमरः । २तत्पौर्णमास्यां स्त्री ङीप् ।

मार्गित त्रि॰ मार्ग-क्त । अन्विते ।

मार्ज्ज मार्जने सक॰ च्छनी अक॰ चुरा॰ उभ॰ सेट् । मार्ज-यति-ते अममार्जत्-त ।

मार्ज्जन न॰ मृज-ल्युट् । प्रोञ्छनादिना निर्मलीकरणे । शुच । तत्रैवार्थे स्त्री । सा च २सुरतध्वनौ हेमच॰ । करणे ल्युट । सम्मार्जन्याम् (झाँटा) । स्त्री ङीप् अमरः ।

मार्ज्जार(ल) पुंस्त्री॰ मृज-आरन्-वा रस्य लः । १विडाले अमर॰ स्त्रियां ङीप् । २रक्तचित्रके पु॰ राजनि॰ । ३ख-ट्वाशे च हेमच॰ । तत' सञ्ज्ञायां कन् । मयूरे ।

मार्ज्जारगन्धा स्त्री मार्ज्जारस्येव गन्धो यस्याः । मुद्ग-पर्णीभेदे रत्नमा॰ । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । तत्रैव ।

मार्ज्जारी स्त्री मृज आरक् गौरा॰ ङीप् । १कस्तूर्याम् २खट्टाशजन्तौ ३मार्जारयोषिति च मेदि॰ ।

मार्ज्जारी(री)य पुंस्त्री॰ मार्ज्जार+(छ) स्वार्थे क, मृज आरीयच् रस्य लत्वम् वा । १विडाले २शूद्रे च स्त्रियां टाप् ३कायशोधने पु॰ मेदि॰ ।

मार्जित पु॰ मार्ज-क्त । १शोधिते । दधि-खण्डमधुसर्पिर्मरि-चादिकृते कर्पूरादिवासिते भक्ष्यभेदे स्त्री (रसा) । भरतः

मार्त्तण्ड पु॰ मृते अण्डे भवः अण् शक॰ । १सूर्ये । तस्य नामनिरुक्तं च "मारितश्च यतः प्रोक्तमेतदण्डं त्वयो-दित । तस्मान्मुने ! सुतस्तेऽयं मार्त्तण्डाख्यो भवि-ष्यति" मार्क॰ पु॰ । २अर्कवृक्षे अमरः । ३शूकरे पुंस्त्री॰ मेदि॰ स्त्रियां ङीप् ।

मार्त्तिक न॰ मृत्तिकया निर्मितम् अण् । १शरावे (सरा) शब्दर॰ । २मृण्मये त्रि॰ । [शटके अमरः ।

मार्द्दङ्गिक त्रि॰ मृदङ्ग' तद्वादनं शिल्पमस्य ठक् । मृदङ्ग-

मार्द्दव न॰ मृदोर्भावः अण् । १मृदुत्वे २परदुःखासहिष्णु-तायाम् ३दम्भाभावे च "अभितप्तमयोऽपि मार्द्दवं भजते कैव कथा शरीरिषाम्" रघु॰ । ४सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री॰ जटा॰ । स्त्रियां ङीप् । [२नाकोक्तौ च हेमच॰ ।

मार्ष पु॰ मृष क तत' स्वार्थे अण् । १तत्र नाट्यशाले भरतः

मार्ष्टि स्त्री मृज-क्तिन् । शोधने ।

माल पु॰ मल-सञ्ज्ञायां कर्त्तरि घञ् । "माला भिल्लाः किरातश्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः" हेमच॰ उक्ते १म्लेच्छ-भेदे २विष्णौ पु॰ भरतः । ३देशभेदे ४क्षेत्रे मेदि॰ ५कपटे ६वने हेमच॰ ।

मालक न॰ मल क्वुन् । १स्थलपद्मे जटा॰ । २नारिकेल-पात्रभेदे पु॰ (माला) । ३निम्बवृक्षे पु॰ अमरः ।

मालकोष पु॰ रागभेदे तस्य गानसमय शरदतौ रात्रिशेषः ।

मालती स्त्री मां लक्ष्मीं शोभां वा लतति वेष्टते लत-अच् टित॰ ङीप् । १जातीलतायां २युवत्यां अमर' । ३का-माख्यां ४नदीभेदे ५विशल्यायां ६ज्योत्स्नायां ७निशा-याञ्च हेमच॰ ।

मालतीतीरज पु॰ मालत्या नदीभेदस्य तीरे जायते जन-ड । टङ्कणे (सोहागा) हेम॰ । मालतीतीरसम्भवोऽप्यत्र

मालतीपत्री स्त्री मालत्याख्यजातिफलजात्याद्य पत्रमस्या' । जातीपत्राम् (जैयत्री) राजनि॰ । [जातीफले राजनि॰ ।

मालतीफल न॰ मालत्याख्यनामकजात्या फलम् । (जायफल)

मालभारिक त्रि॰ मालाना भारोऽस्त्यस्य ठन् पूर्वपदस्य ह्रस्व । मालानां भारवति । [सङ्गीतदा॰ ।

मालव पु॰ १अवन्तिदेशे (मालवोयार देश) २रागभेदे च

मालविका स्त्री मालवे भवा ठक् । त्रिवृति (तेओड़ि) राजनि॰ ।

मालसी स्त्री मालं मलनं जटादिना दुष्टत्वं स्यति सो-क गौरा॰ ङीप् । १कैशपुष्टिकारके वृक्षे शब्दच॰ । २रागिणी-भेदे च सङ्गीतदा॰ ।

माला स्त्री मल-सञ्ज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १श्रेण्यां हेमच॰ ।

नव्यां मेदि० १२आखुकर्ण्याम् १३इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) १४जटामांस्यां राजनि०। चण्डीप्रभृतिषु १५देवीशक्तिषु च। "मातः कोपमयावित" देवीमा०। आतिदेशिकमातरश्च ब्रह्मवै०पु०गण०ख०१५अ०उक्ता यथा "स्तन्यदात्री गर्भधात्री भक्ष्यदात्री गुरुप्रिया। अभीष्टदेवपत्नी च पितुः पत्नी च कन्यका। सगर्भजा या भगिनी पुत्रपत्नी प्रियाप्रसूः। मातुर्माता पितुर्माता सोदरस्य प्रिया तथा। मातुः पितुश्च भगिनी मातुलानी तथैव च। जनानां वेदविहिता मातरः षोडश स्मृताः"।

ब्रह्मवै० पु० जन्मख० ५८ अ० अन्यविधा उक्ता यथा "गुरुपत्नी राजपत्नी देवपत्नी तथा वधूः। पितुः स्वसा शिष्यपत्नी भृत्यपत्नी च मातुली। पितृपत्नी भ्रातृपत्नी श्वश्रूश्च भगिनीसुता। गर्भधात्रीष्टदेवी च पुंसः षोडश मातरः"। तत्रैव २५ अ० "गुरोःपत्नी राजपत्नी विप्रपत्नी च या सती। पत्नी च भ्रातृसुतयोर्मित्रपत्नी च तत्प्रसूः। मद्र पित्रोस्तयोर्भ्रातुःपत्नी श्वश्रूः स्वकन्यका। जननी तत्सपत्नी च भगिनी सुरभी तथा। आभीष्टसहपत्नी च धात्री कान्ता मदाविका। गर्भधात्री च नाम्नी च भयात्रातुश्च कामिनी। एता वेदप्रणीताश्च सर्वेषां मातरः स्मृताः"। अस्य रूपं मातरौ मातरः। इत्यादौ पूज्यासु गौर्य्यादिषु १६देवीशक्तिभेदेषु "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः। शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह" मु०त०टह्मपु०।

मातृका स्त्री मातेव कायति कै-क। १उपमातरि २मह्म्याद्यादिषु चण्डीप्रभृतिदेवीमूर्त्तिषु ३सर्वमन्त्रोत्पादकेषु अकारादिक्षान्तपञ्चाशद्वर्णेषु ४मातरि च मेदि०। मातृ+स्वार्थे क। मातृशब्दार्थे।

मातृबन्धु पु० ६त०। "मातुः पितुःस्वसुः पुत्रा मातुर्मातुःस्वसुः सुताः। मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबन्धवः" इत्युक्तेषु मातृ. पितृष्वस्रीयादिषु। मातृबान्धवोऽप्यत्र।

मातृष्वसृ स्त्री ६त०। मातुर्भगिन्याम् षत्वकस्व० उभयत्र षत्वम्। मातुःष्वसाप्यत्र।

मातृष्वस्रेय पु० मातृष्वसुरपत्यम् ढक्। १मातुर्भगिनीपुत्रे २तत्कन्यायां स्त्री ङीप्। छण्। मातृष्वस्रीयोऽप्यत्र।

मातृसिंही स्त्री मातुः मनाक् सिंहीव। वासकवृक्षे शब्दर०

३परिच्छदे ४अल्पे ५परिमाणे स्त्री अमर। ६कर्णभूषायाम् ७वित्ते ८वर्णावयवभेदे च स्त्री मेदि०। "कालेन यावता पाणिः पर्य्येति जानुमण्डलम्। सा मात्रा कविभिः प्रोक्ता" इत्युक्ते ९ह्रस्ववर्णोच्चारणकाले च स्त्री। "एकमात्रो भवेद्ध्रस्वः"। मीयन्तेऽनया विषयाः मा-करणे त्रन्। १०इन्द्रियवृत्तौ। "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय"। गीता।

मात्रापताका स्त्री छन्दोग्रन्थोक्ते मात्रावृत्तस्थलघुगुरुज्ञानाद्युपाये पताकाकारे चक्रे।

मात्रामर्कटी स्त्री छन्दोग्रन्थोक्ते मात्रावृत्तस्थलघुगुरुज्ञानाद्युपाये मर्कटीजालचक्रभेदे। [मेरुचक्रे।

मात्रामेरु पु० छन्दोग्रन्थोक्ते मात्रावृत्तस्थलघुगुरुज्ञानाद्युपाये

मात्रावृत्त न० मात्रया कृतं वृत्तम्। आर्य्यादौ छन्दोभेदे।

मात्सर्य्य न० मत्सरस्य भावः ष्यञ्। परगुणद्वेषे "मात्सर्य्यमुत्सार्य्य विचार्य्य कार्य्यम्" सा०द०। [अमात्सीत्।

मान वधे चुरा०-क्षेपे चुरा० भ्वा० प० सेट् इदित्। मान्थति

माथ पु० मथ-घञ्। १पथि त्रिका०। २मन्थने शब्दर०।

माथुर त्रि० मथुरायां भवो मथुराया. आगतो वा अण्। १मथुरानगरीभवे, २तत आगते च।

माद पु० मद घञ्। १दर्पे २हर्षे च भरत।

मादक त्रि० मदयति मद-णिच्-ण्वुल्। १मत्तताकारके द्रव्ये। माद्यति कर्त्तरि ण्वुल्। २दात्यूहे पुंस्त्री० शब्दमा० स्त्रियां ङीष्।

मादन न० मादयति मद-णिच्-ल्यु। १लवङ्गे शब्दच०। २कामदेवे ३मदनवृक्षे च पु०। ४विजयायां राजनि० ५मादकद्रव्ये च स्त्री भावप्र०गौरा०ङीष्। ६हर्षकारके त्रि०।

मादृ(क्ष)(श)श् त्रि० ममेव दर्शनमस्य दृश्-क्स ट क्विप् वा। मम तुल्यदर्शने मत्सदृशे। [२अतिविषायाश्च राजनि०।

माद्री स्त्री मद्रे भवा अण्। १पाण्डुराजस्य द्वितीयपत्न्याम्

माधव पु० मायाः धवः। १नारायणे। मधु+स्वार्थे अण्। २वसन्ते विष्णः "स माधवेनाभिमतेन सख्या" कुमार। मधुने पुष्परसाय मद्याय वा हितं अण्। ३वैशाखे मासि तस्य बहुपुष्पवत्त्वात् तद्धितत्वम्। ४मधूकवृक्षे तद्दुसेर्पि हि मद्यसम्भव.। ५कृष्णमुद्गे च राजनि०। मधु बाहुल्येनास्त्यस्या अण्। ६वासन्तीलतायाम् स्त्री ङीप्।

माधवीलता स्त्री कर्म०। स्वनामख्यातायां लतायाम् अमर०

माधवेष्टा स्त्री माधवे वैशाखे माधवस्य कृष्णस्य वा इष्टा। १वाराहीकन्दे राजनि०। [२माधवप्रिये त्रि०।

माधवोद्भव पु० माधवे वैशाखे उद्भवति फलमस्य मे उद्+भू-अच्। (पियाल) राजादन्याम् राजनि०।

माधुर न० मधु-राति अमरस्यो ददादि रा-क-स्वार्थे, मधुर-स्येद वा अण्।१मल्लिकापुष्पे त्रिका०।२मधुरसम्बन्धे त्रि०।

माधुरी स्त्री मधुरस्य भावः ष्यञ् माधुर्य्य मित्वात् ङीष् पक्षे ङीष् यलोपः। १माधुर्य्ये मधुरत्वे, "सद्यस्तलनामाधुरी धारा" इत्युद्भटः। मधुरा+स्वार्थे अण्।२मदिरायाम्

माधुर्य्य न० मधुरस्य भाव ष्यञ्। १मधुरत्वे "चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्य्यमुच्यते" सा०द० उक्ते २काव्यगुणभेदे च। तद्व्यञ्जकवर्णाद्य तत्रोक्ता यथा "मूर्द्धि वर्णान्त्यवर्णेन युक्ताः टठडढान् विना। रणौ लघु च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः। अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना मता"। तच्च सम्भोगशृङ्गारादावनुगुणं यथोक्तं तत्रैव "सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात्" ३आस्वाद्ये हेम०। "इदं किमप्यनिर्वाच्यं तमोमाधुर्य्यमुच्यते" उज्ज्वलमणौ तल्लक्षणकम्।

माध्यन्दिन न० मध्यन्दिनमेव-अण्। मध्यमदिने तत्र पाठः अण्। शुक्लयजुर्वेदीयशाखाभेदे।

माध्वीक स्त्री मधुना मधूकपुष्पेण च निर्वृत्तम् ईकक्।१मधूकपुष्पजाते मद्ये अमरः। मधु एव अण् स्वार्थे ईकक्। २द्राक्षाफले "माध्वी माध्वीक! चिन्ता विजहीहि" इति जयदेव.। [नारिकेले राजनि०।

माध्वीकफल पु० माध्वीकमिव मधुरं फलमस्य। मधु-

माध्वीमधुरा पु० माध्वीकमिव मधुरा पृषो० कलोपः। मधुरखर्जूरिकायाम् राजनि०।

मान विचारे भ्वा० सक० सेट् स्वार्थे सन् सेट्। मीमांसते अमीमांसिष्ट अत्रायां च तत्र न स्वार्थे सन्।

मान अर्चने वा चु० उ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। मानयति ते मानति अमीमनत् त, अमानीत्।

मान न० मा-ल्युट्। १परिमाणे प्रस्थतुलाप्रस्थादौ द्रव्यपरिच्छेदे मानम्० मानपरिभाषा कर्मशब्दे दृश्या।- २प्रमाणे "मानाधीनामेयसिद्धिः" मीमांसकाः। मानाङ्के ३अन्त क्रियायां तावविरासोपयुक्तिते ४कायव्यापारे च मेदि०। मन-घञ्। आत्मनि उत्कर्षाभिमानात्मिकायां ५चित्तसमुन्नतौ पु० अमरः। "स्त्रीणामीर्ष्याकृतो-माद्विरोधी मान उच्यते" इत्युक्ते ६मदनरक्त-दम्पत्योः ६अवस्थाभेदे पु०। "मुञ्च मयि मानमनिदानम्" जयदेवः। ७अपमाने च।

मानग्रन्थि पु० मानस्य ग्रन्थिरवस्थानं यस्मात्। अपराधे हारा०

मानरन्ध्रा स्त्री मानाय कालप्रमाणाय रन्ध्रं यस्याः। ताम्रनिर्मिते घटिकायन्त्रे कालमानहेतौ घटीयन्त्रभेदे त्रिका०।

मानव पु० मनोरपत्यम् अण्। १मनुष्ये अमरः। स्त्रियां जातौ ङीप्। सा च २स्वायम्भुवकन्यायाम् भारतम्। ३पाठकदेवताभेदे हेमच०। ४बाले पु० शब्दर०।

मानस न० मन एव अण्। १मनसि अमरः। कैलासान्तिकस्थे ब्रह्मणा मनसा कृते २सरोवरभेदे च। मनस इदम् अण्। ३चित्तधर्म्मयुक्ते त्रि०।

मानसव्रत न० मनसा कृतं मानसं कर्म०। "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमकल्कता। एतानि मानसानि स्युर्व्रतानि" इत्युक्तेषु अहिंसादिषु। [बालकादयोऽप्यत्र।

मानसौकस् पु० मानसमोको यस्य। हंसे अमरः। मान-

मानिनी स्त्री मान-इनि ङीप्। १फलीवृक्षे मेदि०। २मानवत्यां स्त्रियां च। ३मानयुते त्रि० ४सिंहे पु० राजनि०।

मानुष पु० मनोरयम् अण् षुक् च। मानवे ततो जातौ स्त्रियां ङीप् मानुषी। मानुषस्येदम् अण्। २मनुष्यसम्बन्धिनि त्रि०स्त्रियां ङीप् सा च ३चिकित्साभेदे शब्दर०।

मानुष्य न० मानुषस्य भावः यत्। मनुष्यत्वे।

मानोज्ञक न० मनोज्ञस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। मनोज्ञत्वे

मान्द्य न० मन्दस्य भावः ष्यञ्। १रोगे हेम०२मन्दतायाञ्च।

मान्धातृ पु० मामिन्द्रं धयति धे-तृच्। "मामयं धास्यतीत्यस्मात् मान्धातासौ तदोर्भितः" इति निरुक्तो युवनाश्वराजपुत्रे नृपभेदे। [२मरुन्मालायां स्त्री शब्दमा०।

मान्य पु० मान-यत् वा कर्मणि यत्। १पूज्ये जटा०।

मामक त्रि० मम-इदम् अणादु+वुञ् ममादेशः। मत्सम्बन्धिनि स्त्रियाम् अञ्। मामकीनोऽप्यत्र।

माया स्त्री मा-यत् वा०नैत्वम्। १शठ्ये कापट्ये अमरः। २इन्द्रजालादौ ३मिथ्याबुद्धिरूपज्ञानभेदे, ४अपायां ५दम्भे ६लक्ष्म्यां च मेदि०। ७बुद्धमातरि स्त्री अमरः। ८ईश्वरस्योपाधौ, अघटनघटनसाधिकायां शक्तौ वेदान्त०। ९पीताम्बरे १०असुरभेदे पु०मेदि०। [(बालीवर) शब्दर०।

मायाकृत् पु० मायामिन्द्रजालं करोति कृ क्विप्। मायाकरे

मायादेवीसुत पु० ६त०। बुद्धे अमरः।

मायावत् त्रि० माया+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १मायाविशिष्टे २कंसराजे पु० शब्दर०। ३मायावत्यां स्त्री ङीप् जटा०।

जपसंख्यार्थे रुद्राक्षादिबीजरचितात्मके २माल्यभेदे च ।

मालाकण्ट पु० मालाकारः कण्टः कण्टको यस्य । अपामार्गे राजनि० ।

मालाकन्द पु० मालाकारः कन्दो यस्य । कन्दभेदे राजनि० ।

मालाकार पुंस्त्री० मालां करोति कृ-अण् । (माली) १वर्णसङ्करभेदे स्त्रियां ङीप् । २माल्यकारके त्रि० ।

मालाग्रन्थि पु० मालया ग्रन्थिरस्य । मालादूर्वायाम् राजनि० ।

मालातृण न० मालाकारं तृणम् । भूस्तृणे अमरः । स्वार्थे क । तत्रैव ।

मालादीपक न० अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे दृश्यम् ।

मालादूर्वा स्त्री मालाकारा दूर्वा । (गाठिदूर्वा) दूर्वाभेदे राजनि० ।

मालारिष्टा स्त्री मालाभूतमरिष्टं यस्याः ६ ब० । पाठायाम् [राजनि०

मालाली स्त्री मालामलति भूषयति अल-अण् ङीप् । पृक्कायां (पिडिङ्गशाक) राजनि० स्वार्थे क । तत्रैव ।

मालिक पुंस्त्री० माला तन्निर्माणं शिल्पमस्य ठन् । १मालाकारे जातिभेदे अमर० २पक्षिभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप् । ३रञ्जके शब्दर० । ४माल्यकारके त्रि० ।

मालिका स्त्री मालेव कन् अत इत्त्वम् । १नवमल्लिकायां २ग्रीवालङ्कारभेदे ३नदीभेदे ४पुष्पमाल्ये ५पुत्र्यां च मेदि० ६सुरायां धारा० । ७अतसाम् शब्दच० "रामाश्वमालिकाम्भोज" इति कल्पद्रुमव्याख्यानम् ।

मालिन् पु० माला शिल्पमस्त्यस्य इनि । १मालाकारे २माल्यवति त्रि० ३मालाकारपत्न्यां ४पञ्चदशाक्षरपादके, "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" छ० र० उक्ते ५छन्दोभेदे । ६गौर्य्याम् ७चम्पानगर्यां ८मन्दाकिन्यां कण्वाश्रममालिकायां ९नदीभेदे १०मातृकाभेदे च स्त्री मेदि० ङीप् । ११अग्निशिखावृक्षे दुरालभायां स्त्री शब्दच० ङीप् ।

मालु स्त्री मल उण् । १पत्रलतायां (पानलता) २नार्य्यां मेदि० ।

मालुधान पु० मालुरिव पत्रलतेव धीयतेऽसौ धा-कर्मणि ल्युट् । (मालुयाधाप) १सर्पभेदे अमरः । २लताभेदे स्त्री ङीप् मेदि० । [२कपित्थे च राजनि० ।

मालूर पु० मा लक्ष्मीं परेषां लुनाति लू-रक् । १बिल्वे अमरः

मालेय त्रि० मालायां साधुः ढक् । १मालाकरणार्हपुष्पे २स्थूलैलायां स्त्री रत्नमा० ।

माल्य न० मालायै हितं यत् । १पुष्पे । स्वार्थे ष्यञ् । २पुष्पमालायाम् ।३मूर्द्धिस्थायां पुष्पमालायाम् अमरः ।

माल्यपुष्प पु० मालायै हितं माल्यं पुष्पमस्य । १शणवृक्षे २घण्टापुष्पायाम् स्त्री राजनि० ङीप् । कप् । माल्यपुष्पिका तत्रैवार्थे ।

माल्यवत् त्रि० माल्यमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १माल्ययुक्ते २केतुमालेलावृतवर्षयोः सीमाभूते २पर्वतभेदे ३सुकेशराक्षसपुत्रे रावणमातामहे राक्षसभेदे च । [धर्मे त्रिका० ।

मामर्द्धिक त्रि० मेति शब्दं निषेधाय करोति ठक् । निषे-

माष पु०मष-संग्रामे कर्त्तरि घञ् । (माषकलाइ) व्रीहिभेदे "दधाद्यैश्च ददन्ति माषम्" इत्युक्ते "गुञ्जाभिर्दशभिर्माष इत्युक्ते च २परिमाणभेदे । स्वार्थे क । तत्रार्थे ।

माषकलाय पु० माषाख्यः कलायः । स्वनामख्याते व्रीहौ

माषपर्णी स्त्री माषस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । वनमाषे अमर०

माषभक्तबलि पु० माषमिश्रितं भक्तमेव बलिः पूजोपहारद्रव्यम् । माषमिश्रिते भक्तरूपे पूजोपहारे ।

माषवर्द्धक पु० माषं माषपरिमितं स्वर्णं वर्द्धयति आधिक्येन अपहरति छिद-छेदने ण्वुल् । स्वर्णकारे शब्दमा० ।

माषीण न० माषाणां भवनं क्षेत्रं खञ् । माषोत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे । यत् । माष्यमप्यत्र ।

मास् पु० माति परिच्छिनत्ति अनया कालम् मा-असुन् । १चन्द्रे २त्रिंशद्दिनात्मककालरूपे मासे च ।

मास पु० मास्+अच् ।१चन्द्रे त्रिंशद्दिनात्मके २काले च । स च सौरसावनचान्द्रनाक्षत्रभेदाच्चतुर्विधः । मासचान्द्रायणम् अच् ।३चान्द्रे मासे तु अपर । मस्यते परिमीयतेऽनेन मस परिमाणे करणे घञ् । परिमाणमप्रयुक्तात्मके भरतः । स्वार्थे क । मासक तत्रैवार्थे ।

मासज न०मासं नयति नी-ड । सोमराजीलतायाम् शब्दच०।

मासप्रमित पु० मासं प्रमाप्रकारमस्य प्र+मा-क ।"मासाः परिमाणे" पा० सू० । प्रतिपच्चन्द्रे ।

मासर पु०मस-परिणामे घञ् मासं परिणामं राति रा-क । भक्तमण्डे अमरः । [मासान्तगामे संक्रान्त्यादौ ।

मासान्त पु० मासस्य सौरस्य चान्द्रस्य वाऽन्तः अवसानम् ।

मासिक त्रि० मासे भवः कालाट्ठञ् । १मासभवे प्रेतोद्देशेन मृतकालीयतिथौ, प्रतिमासम् अमावास्यायां च कर्त्तव्ये २श्राद्धे न० ।"मासि मासि सपिण्डे तु" स्मृतिः । "पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधा" स्मृतिः ।

मास्म अव्य० मा च स्म च द्व०-मा० मप् । निषेधे ।

माह माने भ्वा० उभ० सक० सेट् । माहति ते अमाहीत् अमाहिष्ट । आदित् अस्य न वृद्धिः ।

माहाकुल त्रि॰ महाकुले भव. अण् । महाकुलीने । खञ् माहाकुलीनोऽप्यत्र त्रि॰ ।

माहात्म्य न॰ महात्मनो भावः ष्यञ् । महिमनि महत्त्वे ।

माहिष न॰ महिष्या इदम् अण् ।१महिषीदुग्धादौ महिषसम्बन्धिनि त्रि॰ । २तक्रादौ त्रि॰ ।

माहिषिक पु॰ "महिषीत्युच्यते नारी या च स्याद् व्यभिचारिणी । तां दुष्टां कामयति यः स वै माहिषिकः स्मृतः" काशीपु॰ उक्ते १व्यभिचारिणीपतौ "महिषीत्युच्यते भार्या भगेनोपार्जितं धनम् । उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषिकः स्मृतः" विष्णुपु॰ व्याख्यायां श्रीधरधृतवाक्योक्ते व्यभिचारिण्याः स्त्रिया २भगोपार्जितद्रव्योपजीविनि च । [प्रादिते बहुरजातिभेदे अमरः ।

माहिष्य पु॰ महिष्यां भवः ष्यञ् । क्षत्रेण वैश्यायामुत्पन्ने ।

माहेन्द्र पु॰ महेन्द्रस्यायम् अण् । ज्योतिषोक्ते महेन्द्रसम्बन्धिनि १दण्डभेदे । २पूर्वस्यां दिशि ३इन्द्रपत्न्यां ३गवि च स्त्री राजनि॰ ङीप् । [स्त्रीगव्या स्त्री अमर ङीप् ।

माहेय पु॰ मह्या अपत्यम् मही+ढक् । १मङ्गले २नरकासुरे च

माहेश्वर त्रि॰ महेश्वरादधिगतम् ततः आगत अण् ।१महेश्वरतः प्राप्ते सि॰कौ॰ ।२यवतिक्तायां स्त्री राजनि॰ ङीप् तस्येदम् अण् "माहेश्वरी वृषारूढा" इत्युक्ते ३मातृभेदे ४दुर्गामात्रे स्त्री ङीप् ।

मि क्षेपे स्वा॰ उभ॰ सक॰ अनिट् । मिनोति मिनुते अमासीत् अमास्त । क्तिन् मितिः मप् च मिलिमम् ।

अनु+अप्रिहेतुके परामर्शाधीनज्ञाने ।

उप+सादृश्यहेतुके ज्ञानभेदे ।

प्र+यथार्थज्ञाने ।

मिच्छ बाधे तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट् । मिच्छति अमिच्छीत् ।

मित त्रि॰ मि मा-वा-क्त । १परिमिते, २ज्ञाते ३क्षिप्ते च ।

मितङ्गम पुंस्त्री॰ मितं परिमितं यद् गच्छति गम-खच् मुम् च । १गजे सि॰कौ॰ स्त्रियां ङीप् । २परिमितगामिनि त्रि॰ स्त्रियां टाप् ।

मितद्रु पु॰ मितं द्रवति वा कु त्रि॰ । समुद्रे हेमच॰ ।

मितम्पच पु॰ मितं पचति पच खच् मुम् च । १कृपणे अमरः । २परिमितपाचके त्रि॰ ।

मिति स्त्री मा-मि-वा क्तिन् । १माने, २माने, ३ज्ञाने, ४विक्षेपे च । ज्ञानमात्रस्य मितिमात्रमेयविषयकत्वमिति गुरवः ।

मि(म्न)त न॰मिद्यति क्लिद्यति मिद-क्त । १स्नेहान्विते मधुरादौ राज्ञां विश्वासनन्तरितत्वादितरक्लिन्न २राजनि तयोर्द्वयोरपि मध्यस्थत्वपक्षे राज्ञद्वयस्यैकैककार्यकरत्वात् मित्रत्वम् । मि-त्र । बकतकारः ३सूर्ये पु॰ अमरः ४अर्कवृक्षे ।

मिन्मयु पु॰ मिन्वं याति या-कु । मित्रयत्वले हेमच॰ ।

मिथ वधे मेधायाञ्च सक॰ भ्वा॰ उभ॰ सेट् । मेथति-ते अमेथीत् अमेथिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्व । [अमरः ।

मिथस् अव्य॰ मिथ-असुन् । १रहसि, २अन्योन्यमित्यर्थे

मिथि पु॰ निमिराजसुते विष्णुपु॰ ।

मिथिला स्त्री मिथि+अस्त्यर्थे लच् । स्वनामख्यातायां मिथिराजधान्याम् । [द्वितक्तृतीये राशौ च ।

मिथुन न॰ मिथ-उनन् किच्च । १स्त्रीपुरुषयोर्युग्मे २मेषा-

मिथ्या अव्य॰ मिथ-क्यप् । अयथार्थे असत्ये ।

मिथ्यादृष्टि स्त्री मिथ्या सफलस्यापि अफलत्वेन दृष्टिः । नास्तिकतायां सफलस्यापि वैदिककर्मणो निष्फलत्वज्ञाने अमर । [क्षेपे करणे ल्युट् । मयचे भरतः ।

मिथ्यानिरसन न॰ मिथ्या निरस्यतेऽनेन निर्+अस-

मिथ्याभियोग पु॰ मिथ्याभूतेनासत्येनाभियोग. राज्ञोऽन्तिके वेदनम् अभि-युज घञ् । यत्र मे धारयतीत्यसत्यमुक्ता राज्ञोऽन्तिके अभियोगे अमरः ।

मिथ्याभिशंसन न॰ मिथ्याभूतेनासत्येनाभिशंसनम् अपवाद "त्वया स्तेयमपकृतम्" इत्यपवादकवचने ।

मिथ्याभिशाप पु॰ मिथ्याभूतेनासत्येनाभिशापोऽपवादः । मिथ्यापवादे । [असदति तदन्येन ज्ञाने ।

मिथ्यामति स्त्री मिथ्याभूतस्य मतिः मन-क्तिन् । भ्रान्ति-

मिथ्योत्तर न॰ कर्म॰ । व्यवहारे "मिथ्यैतत् नाभिजानामि तदा तत्र न सन्निधि" । अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम्" इत्युक्तप्रकारे, उत्तरभेदे, ("मिथ्योत्तरे पूर्ववादे")इति स्मृतिः । [ऋदित् चङि न ह्रस्व ।

मिद वाधे मेधायाञ्च भ्वा॰ उ॰सक॰सेट् । मेदति-ते अमेदीत्

मिद स्नेहे भ्वा॰ आ॰ द्युति प॰ अक॰ सेट् । मेदते इरित् अमिदत् आदित् भावादौ क्त मिन्नं मेदितम् ।

मिद स्नेहे वा चु॰ उभ॰पक्षे भ्वा॰अक॰सेट् इदित् । मिन्दयति अमिमिन्दत्-त । पक्षे मिन्दति अमिन्दीत् ।

मिद स्नेहे दि॰ पर॰ अक॰ सेट् । मेद्यति-ते इरित् अमिदत् अमेदीत् । आदित् क्त मेदित मिन्नम् ।

मिद स्नेहे चु॰ उभ॰ अक॰ सेट् । मेदयति-ते अमीमिदत्-त

मिम्मिल त्रि॰ वाग्धनाविस्पष्टवारके १रोगभेदे २तद्युते

लि० । "आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः । नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान्" अथच नान् ईषदर्थे नञ् । तत्र वायोर्वाक्रुद्धे मूकत्वम् मध्यमत्वे वाक्तुमाविकमन्त्कारकता अल्पत्वे गद्गदत्वमिति भेदः ।

मिल श्लेषे तु० उभ० सक० सेट् । मिलति अमेलीत् अमेलिष्ट कुटादित्वमित्येके तेन अमिलीत् त्रुटि मिलनम् ।

मिव सेके भ्वा० पर० सक० सेट् इदित । मिन्वति अमिन्वीत् ।

मिश ध्वनौ अक० कोपे सक० भ्वा० पर० सेट् । मेशति अमेशीत् ।

मिशि(शी) स्त्री मिश इन् वा ङीप् । १मधुरिकायां (मौरी) २शतपुष्पायां, (शुलफा) भरतः ३जटामांस्यां शब्दर०। अत्र दन्त्योष्ठमिसि मिसी मिषि-मिषी इत्यादयः तत्तार्थेषु पाठान्तरम् । [अति-ते अमिमिश्र(श)त् त ।

मिश्र (क) योजने अद० चु० उभ० सक० सेट् । मिश्र(क)

मिश्र त्रि० मिश्र अच् ।१संयुते उत्तरपदस्थः २श्रेष्ठार्थे । यथा आर्यमिश्राः । ३गजजातिभेदे पु० हेमच० । ४ज्योतिषोक्ते कृत्तिकाविशाखानक्षत्रद्वये च पु० । संज्ञायां कन् । ५इन्द्रवने जटा० ६मौनरकद्वये राजनि० ।

मिश्रकावण न० मिश्रकनामकं वनं पूर्वदीर्घौ णत्वञ्च । १इन्द्रोद्याने । [कायाम् राजनि० ।

मिश्रपुष्पा स्त्री मिश्रं पुष्पं यस्याः अजा० टाप् । मेथि-

मिश्रवर्ण न० मिश्रवितो वर्णो यस्य । १कृष्णागुरुणि राजनि० २मिश्रितवर्णमात्रे त्रि० । [वार्त्ताक्यां राजनि०

मिश्रवर्णफला स्त्री मिश्रवर्णं चित्ररूपान्वित फलं यस्याः ।

मिश्रव्यवहार पु० लीलावत्युक्ते गणनाभेदे ।

मिश्रिता स्त्री "मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितर्क्षैस्तु सक्रम" इत्युक्ते १कृत्तिकाविशाखानक्षत्रकाले रविसक्रमणे । २गौरवित्ते न० जटा० ३मिलिते त्रि० ।

मिश्रेया स्त्री मिश्र-अच् मिश्रा ईयते ई गतौ यत् एषा कर्म० स० । १मधुरिकायां (मौरी) अमरः । २शतपुष्पायाम् (शुलफा) राजनि० । [णा सेट् ।

मिष सेचने भ्वा० पर० सक० सेट् । मेषति अमेषीत् । षदित्

मिष पराभिभवेच्छायाम् तु० पर० सक० सेट् । मिषति अमेषीत् मिमेष ।

मिष न० मिष-क । १छले २स्पर्द्धने पु० मेदि० ।

मिषिका स्त्री० मिषी+स्वार्थे क । जटामांस्याम् शब्दमा० ।

मिष्ट त्रि० मिष क्त । १सिक्ते २स्वादिते च । ३मधुररसे पु० तद्वति त्रि० भावप्र० ।

मिह सेचने भ्वा० पर० सक० अनिट् । मेहति अमिक्षत् ।

मिहिका स्त्री मिह क्वुन् अत इत्वम् । नीहारे शब्दर० ।

मिहिर पु० मिह-किरच् । १सूर्ये २अर्कवृक्षे ३वृद्धे मेदि० ४मेघे हेमच० ५वायौ, ६चन्द्रे, विक्रमादित्यसभास्थे नवरत्नमध्यस्थे पण्डितभेदे च शब्दच० । तत्रिन्त्यम् । "धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ज्योतिर्विदाभरणवाक्ये वराहमिहिर इत्येव तत्र समासे वराहमिहिर इत्येकः "वराहमिहिरात्मजेन पृथुयशसा" तत्पुत्रकृतषट्पञ्चाशिकायामुक्तेः द्वित्वे वररुचिना सह दशसंख्यापत्तेश्च ।

मी बधे दि० आ० सक० अनिट् । मीयते अमेष्ट ।

मी बधे क्र्या० उ० सक० सेट् । मीनाति मीनीते अमासीत् अमास्त । ओदित् क्त मीनः ।

मी गतौ ज्ञाने च वा चु० उभ०पक्षे भ्वा०पर० सक० अनिट् । मायवति ते मयति-अमीमयत् त अमैषीत् ।

मीढ त्रि० मिह-क्त । मूत्रिते ।

मीढुष्टम पु० मीढुस्+अतिशये तमप् नि० । शिवे ।

मीढुस् पु० मिह-क्वसु नि० । शिवे ।

मीन पुस्त्री० मी-नक् ।१मत्स्ये अमरः स्त्रियां ङीष् मेषादितो द्वादशे २राशौ ३भगवदवतारभेदे च पु० ।

मीनकेतन पु० मीनः केतनं यस्य । कन्दर्पे अमरः । मीनध्वजादयोऽप्यत्र । [राजनि० मीनाक्षीत्यादयोऽप्यत्र ।

मीननेत्रा स्त्री मीनस्य नेत्रमिव अक्षिरस्याः । गण्डदूर्वायां

मीनाण्डा स्त्री मीनस्याण्डमिवाकारो रेणुकाऽस्त्यस्य अच् गौ० ङीष् । शर्करायाम् राजनि० ।

मीम शब्दे अक० गतौ सक० भ्वा० पर० सेट् । मीमति अमीमीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

मीमांसक पु० मीमांसां वेत्त्यधीते वा वुन् । १मीमांसाशास्त्रज्ञे २तदध्येतरि च । मान-विचारे स्वार्थे सन् ण्वुल् । ३सिद्धान्तकारके ।

मीमांसा स्त्री मान-विचारे स्वार्थे सन् अ । १विचारपूर्वकतत्त्वनिर्णये २तत्प्रतिपादकग्रन्थभेदे च स च ग्रन्थः कर्मब्रह्मविषयभेदेन द्विविधस्तत्र कर्मकाण्डविषयनयविचारको ग्रन्थो जैमिनिप्रणीतः स च पूर्वमीमांसात्वेन प्रसिद्धः ब्रह्मविषयसंशयविचारकग्रन्थः स वेदान्तत्वेन प्रसिद्ध ।

मील निमेषे भ्वा० पर० अक० सेट् । मीलति अमीलीत् ऋदित् चङि वा ह्रस्वः ।

मीलन न० मील ल्युट् । १सङ्कोचे २सङ्कोचने च ।

मीलित त्रि० मील-क्त । १अप्रफुल्ले २सङ्कुचिते च "मीलितं यदभिरामताधिके" इति काव्यप्रकाशः ।

मीव स्थौल्ये गतौ भ्वा० पर०सक०सेट् । मीवति अमीवीत् ।

मु पु० मोचयति जीवान् पाशेभ्यः मुच डु । १महेशे शब्दच० २बन्धने एका० । [पञ्चाग्नौ भरत' ।

मुकन्दक पु०मुदः मुदे कन्दो यस्य कप् पृषो० मुदो दलोपः ।

मुकु पु० मुच-कु पृषो' चस्य कः । १मोक्षे शब्दच०२बन्धने च

मुकुट पु० मकि उट पृषो०।१शिरोभूषणे अमरः । २चक्रुलीमोटने स्त्री शब्दर० ङीप् ।

मुकुन्द पु० मुकुं ददाति दा-क पृषो० मुम् । "मुकुमव्ययमाख्यातं निर्वाणमोक्षवाचकम् । तद्ददाति च यो देवः मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः" "मुकुम् भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् । यस्तद् ददाति भक्तेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः" ब्रह्मवै० जन्मख०११०अ० इति वा निरुक्तो विष्णौ ।

मुकुम् अव्य०मकि उमुच् पृषो० । १निर्वाणमोक्षे २भक्तिप्रेमरसे च मुकुन्दशब्दे दृश्यम् ।

मुकुर पु०मकि-उरच् पृषो० । १दर्पणे, २बकुलवृक्षे ३कुलालदण्डे, मेदि० ४मल्लिकावृक्षे, विश्वः ५कोरकवृक्षे, शब्दर०। ६कोरके च हेमच० ।

मुकुल पु० न० मकि-उलच् पृषो० । १ईषद्विकाशितकलिकायाम् अमर' २देहे, ३आत्मनि च धरणिः ।

मुकुष्टक पु० मुकुर्मोक्षस्तं स्कृति स्कु-अप् पृ० सलम् । वनमुद्गे अमर पृषो० मुकुष्ठक तत्रार्थे ।

मुकूलक पु० मकि-ऊलच् संज्ञाया कन् । दन्तिवृक्षे । राजनिघ० [च शब्दर० ।

मुक्त त्रि० मुच क्त । १त्यक्ते, २प्राप्तमोक्षे मेदि० । ३आनन्दिते

मुक्तरसा स्त्री मुक्तो रसो यया' । रास्नायाम् रत्नमा० ।

मुक्तसङ्ग त्रि० मुक्तः सङ्गो विषयासक्तिर्येन । १त्यक्तसर्वविषयासक्ते २परिव्राजके पुं० [मुक्तो येन । दामयुगरे ।

मुक्तहस्त त्रि० मुक्तः दानाय प्रसारितः न बद्धः इति यावत्

मुक्ता स्त्री मुच-क्त । १रास्नायाम् रत्नमा० २शुक्तिजे (मति) रत्नभेदे च।

मुक्तापुष्प पु० मुक्तेव शुभ्रं पुष्पमस्य । कुन्दवृक्षे राजनि० ।

मुक्ताप्रसू स्त्री मुक्ता प्रसूते प्र+सू-क्विप् हृत० । शुक्तौ राजनि० । [मुक्ताहारे हेमच०।

मुक्तामास्फ्व पु० मुक्तया मुक्ताविभिन्नतया प्रासवते अच् ।

मुक्ताफल न० मुक्ता फलमिव । १मौक्तिके, २लवलीफले, (नोयाड) ३कर्पूरे च मेदि० । ४बोपदेवकृते भक्तिप्रधाने ग्रन्थभेदे च "चतुरेण चतुर्वर्गचिन्तामणिविधायिना । हेमाद्रिर्बोपदेवेन मुक्ताफलमचीकरत्" तद्ग्रन्थस्थ पद्यम् ।

मुक्तालता स्त्री मुक्तया लतेव । मुक्ताहारे हेमच० ।

मुक्तावली स्त्री मुक्तया आवली हारभेदः । १मुक्ताहारे अमरः । ६त० । २मुक्तानेणौ भाषापरिच्छेदग्रन्थटीकायां ३सिद्धान्तमुक्तावल्यां च । [मुक्तौ अमर' ।

मुक्तास्फोट पु० स्फुट्यते विदीर्यते स्फोट' मुक्तार्थं स्फोट' ।

मुक्ति स्त्री मुच क्तिन् । १मोचने २संसारबन्धनरहित्ये मतभेदेन ३आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तौ, ४ब्रह्मस्वरूपावाप्तौ च देहेन्द्रियाद्यभावात्मनो ५ब्रह्मशून्यत्वे च ।

मुक्तिमण्डप पु० मुक्तिप्रदो मण्डपः शाक०त० । १काशीस्थे २जगन्नाथक्षेत्रस्थे च मण्डपभेदे तीर्थे । [रत्नमा०।

मुक्तिमुक्त पु० मुक्तिर्मोक्षस्तं तया मुक्तोऽस्थितः । सिह्लके

मुख न० खन अच् डित् धातोः पूर्वं मुट् च । "प्रजापतिर्जातः यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः" इत्युक्ते देहावयवभेदे । "ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते" इत्युक्ते गलादिसप्ताङ्गावयवयवति २वदने भावप्र० । ३टङ्कस्य निःसरणमार्गे नि,अमरः । ४शब्दमाद्यपादे' प्रवेशनिर्गमे,५आरम्भे, ६उपाये, ७नाटकादौ सन्धिभेदे मेदि० ८नाटकादिशब्दभेदे, ९आद्ये, १०प्रधाने, ११शब्दे, १२वेदे, च शब्दर०। १३मुकुलवृक्षे पु०(खिचो) शब्दच०। [राजनि०

मुखगन्धक पु० मुखस्य गन्धो यस्य सेवनात् कप् । पलाण्डौ

मुखचपला स्त्री आर्याशान्तरभेदे मात्राभेदे छ०र० ।

मुखज पु० ब्रह्मणो मुखाज्जायते जन-ड । १विप्रे "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदि"ति श्रुति २वदनजातमात्रे त्रि० ।

मुखदूषण पु० मुखं दूषयति सेवनात् दुर्गन्धेन दूष-णिच् ल्यु । पलाण्डौ राजनि० ।

मुखधौता स्त्री धौतं मुखं यदा धाव-क्त कठ् परनि० । मञ्जिष्ठायाम् (वामनहाटि) शब्दच० ।

मुखनिरीक्षक त्रि० मुखमितरस्य निरीक्षते निर्+ईक्ष ण्वुल् । १अलसे शब्दर० । स हि अन्योऽपि स्वकार्यं कुर्यात् तदानाह करोमीत्याशयेन इतरमुख निरीक्षमाण' स्वकार्ये न प्रवर्त्तते । इति तस्य तथात्वम् ।

मुखपूरण न० मुख पूरयति पूर-ल्यु । गण्डूषेऽसितजलादौ ।

मुखप्रिय न०मुखं प्रीणाति प्री-क-उप०स०। १कमले आयुः २मुखरोचकमात्रे त्रि० ।

मुखभूषण न॰ मुखं भूषयति भूष-ल्यु । १ताम्बूले । २मुखमण्डने च ।

मुखमण्डनक पु॰ मुखस्य मण्डनमिव इवार्थे कन् । १तिलकवृक्षे राजनि॰ । ६त॰ । स्वार्थे क । २मुखभूषणे न॰ । मण्डयति—ल्यु स्वार्थे क ६त॰ । ३मुखभूषके त्रि॰ ।

मुखमोद पु॰ मुखं मोदयति मुद-णिच्-अण् उप॰स॰ । शोभाञ्जने राजनि॰ ।

मुखर त्रि॰ मुखं मुखव्यापारं कथनं राति दत्ते करोतीति यावत् रा-क । १अप्रियवादिनि अमरः । २अपवादिनि च "मुखरस्तत्र हन्यते" इति हितोपदेशः । ३काके पु॰ स्त्री॰ स्त्रियां ङीष् । ४मुख्ये पु॰ राजनि॰ । [माने

मुखरित त्रि॰ मुखर इवाचरितः । मुखर+क्विप्-क्त । शब्द्य

मुखरोग पु॰ सप्ताङ्गस्य मुखस्य रोगः । सप्ताङ्गमुखस्य रोगभेदे तन्निदानादि यथा

"ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गलो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते" । अथ मुखरोगाणां सङ्ख्यामाह "स्युरष्टावोष्ठयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा । दन्तेष्वष्टौ रसनायां पञ्च स्युर्नव तालुनि । कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रय सर्वसराः स्मृताः । एवं मुखामयाः सर्वे सप्तषष्टिर्मता बुधैः" मुखरोगाणां निदानान्याह "आनूपपिशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात् । मुखमध्ये गदान् कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः" भावप्र॰ ।

मुखलाङ्गल पु स्त्री॰ मुखं लाङ्गलमिव भूमिविदारकं यस्य । शूकरे जटा॰ स्त्रियां ङीष् ।

मुखवल्लभ पु॰ ६त॰ । १दाडिमवृक्षे शब्दमा॰ तत्फलस्य मुखप्रियत्वात् तस्य तथात्वम् । २मुखप्रिये त्रि॰ ।

मुखवाचिका स्त्री मुखं वाचयति स्फुटीकरोति सेवनात् वच-णिच्-ण्वुल् । अम्बष्ठायाम् राजनि॰ ।

मुखवास पु॰ मुखं वासयति सुरभीकरोति वासि-अण् उप॰स॰ । १गन्धतृणे राजनि॰ । २कर्पूरादौ च ।

मुखवासन पु॰ मुखं वासयति वासि ल्यु । १मुखसौरभकारके गन्धे । २तद्वति त्रि॰ अमर ।

मुखविष्ठा स्त्री॰ मुखं विष्ठेव दुर्गन्धं यस्याः । तैलपायिकायां हेमच॰ तस्याः स्पर्शमात्रे हि द्रव्यान्तरे दुर्गन्धो भवति ।

मुखव्यादान न॰ वि+आ+दा-ल्युट् ६त॰ । मुखप्रसारणे ।

मुखशोधन न॰ मुखं शोधयति शुध-णिच्-ल्यु । १त्वचे (दारचिनि) राजनि॰ । २कटुरसे पु॰ हेमच॰ । [राजनि॰ ।

मुखशोधिन् पु॰ मुखं शोधयति शुध-णिच् णिनि । जम्बीरे

मुखस्राव पु॰ स्रवति स्रु-ण ५त॰ । लालायां मुखस्निग्धत्वे राजनि॰ ।

मुखाग्नि पु॰ मुखमेवाग्निरस्य शापदानेन दाहकत्वात् यस्य । १विप्रे कर्म॰ । शवदाहकाले २दावानले च शब्दमा॰ ।

मुखास्र पु॰ मुखमेवास्रं यस्य । कर्कटे त्रिका॰ । [च ।

मुख्य त्रि॰ मुखे आदौ भवः यत् । १प्रथमकल्पे अमरः २श्रेष्ठे

मुग्ध त्रि॰ मुह-क्त । १मूढे । मोहयति अन्तर्भूतण्यर्थे कर्त्तरि क्त । २सुन्दरे विश्वः । ३नायिकाभेदे स्त्री सा॰द॰१प॰

मुच दम्भे शाठ्ये भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् । मोचते कश्चिद् इदित्प्ययम् तन्मते । मुञ्चते ।

मुच त्यागे चुरा॰ उ॰ सक॰ सेट् । मोचयति ते अमूमुचत् त

मुच त्यागे तु॰ मुचादि॰ उभ॰ सक॰ अनिट् । मुञ्चति-ते अमुचत् अमुचत अमुक्त । कर्मकर्त्तरि अकर्मक "मुच्यते सर्वपापेभ्य" इति पुराणम् ।

मुचकुन्द पु॰ मुच-क मुचः कुन्द इव । १स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे भावप्र॰ मान्धातृनृपपुत्रे २नृपभेदे च ।

मुज ध्वनौ भ्वा॰ मार्जने सक॰ वा चुरा॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ सेट् । माजयति ते मोजति अमूमुजत् त अमोजीत् । इदित्प्ययमार्गे । मुञ्जयति ते मुञ्जति अमुमुञ्जत् त अमुञ्जीत् ।

मुञ्ज पु॰ मुजि-अच् । (मुज) रज्जुसाधने तृणभेदे राजनि॰ ।

"मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा । दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित् । दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलास्पूपयुज्यते" भावप्र॰ । [हेमच॰ ।

मुञ्जकेशिन् पु॰ मुञ्ज इव केशाः अस्यास्य इनि । विष्णौ

मुञ्जर न॰ मुजि-अरन् । शालूके शब्दमा॰ । [मुट्यते ।

मुट मर्दने भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् इदित् । मुण्टति अमुण्टीत् ।

मुट क्षोदे वा चु॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । मोटयति ते मोटति अमूमुटत् त अमोटीत् ।

मुट क्षोदने आक्षेपे च तु॰ कु॰ पर॰ सक॰ सेट् । मुटति अमुटीत् मुमोट । [अमुण्ठिष्ट ।

मुठ पलायने भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् इदित् । मुण्ठते

मुड केशादिच्छेदे मर्दने च भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् इदित् । मुण्डति अमुण्डीत् । [मुण्डते ।

मुड मज्जने भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् इदित् । मुण्डते अमु-

मुण प्रतिज्ञाने तु॰ पर॰ सक॰ सेट् । मुणति अमोणीत् ।

मुण्ड न॰ मुडि-कर्मणि अच् । १मस्तके अमरः । २लौहे ३मुण्डाख्ये च राजनि॰ ४दैत्यभेदे, ५राहुग्रहे ड॰ मेदि॰ ।

६नापिते जटा० ७स्वाणुदले च पु० । ८मुण्डिते त्रि० । ९मस्तकाग्रपिण्डिकायां १०मुण्डीरिकायाञ्च स्त्री टाप् मेदि० ११उपनिषद्भेदे "मुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः" ।

मुण्डक पु० मुण्डयति मुडि-णिच् ण्वुल् ।१नापिते हेमच० ।

मुण्डचणक पु० मुण्डश्चणकइव । कलाये राजनि० ।

मुण्डन न० मुडि-भावे ल्युट् । केशच्छेदे वपने हेमच० ।

मुण्डफल पु० मुण्डं शिर इव फलमस्य । नारिकेले शब्दच० ।

मुण्डशालि पु० मुण्डः शूकशून्य शालिः । निःशूके शालिभेदे राजनि० ।

मुण्डायस न० मुण्डमयः अच् समा० । लौहभेदे राजनि० ।

मुण्डितिका स्त्री मुडि-क्त स्वार्थे क अत इत्वम् टाप् । (मुण्डीरी) वृक्षभेदे रत्नमा० ।

मुण्डिन् पु० मुण्डयति मुडि णिच्-णिनि । नापिते अमरः ।

मुण्डीरी स्त्री मुडि-ईरच् गौरा० ङीष् । स्वनामख्याते वृक्षभेदे जटाधरः ।

मुथशील पु० ८२५ पृ० दर्शिते नी० ता० उक्ते इत्थशालयोगे

मुद संसर्जने चु०उ० सक० सेट् । मोदयति ते अमूमुदत् त

मुद हर्षे भ्वा० आ०अक० सेट् । मोदते अमोदिष्ट । मुमुदे ।

मुद्(दा) स्त्री मुद-सम्प०भावे क्विप् वा टाप् ।१हर्षे अमरः । २वृद्धिनामौषधौ राजनि० ।

मुदिर पु० मुद-किरच् । १मेघे अमरः २भेके च शब्दरत्ना० ३कामुके त्रि० मेदि० । [४जलकाके च हेमच० ।

मुद्ग पु० मुद-गक् नेट् ।१कलायभेदे(मुग) पु०मेदि० २पक्षिभेदे

मुद्गपर्णी स्त्री मुद्गस्येव पर्णमस्याः ।(मुगानी)वनमुद्गे अमरः ।

मुद्गर न० मुदं गिरति गॄ-अच् । १मल्लिकाभेदे २लोष्टभेदने (मुगुर) मेदि० । ३पुष्पप्रधानवृक्षभेदे ४कर्मारद्रुमे (कामराङ्गा) च पु० राजनि० । स्वार्थे क । तत्रैव ।

मुद्गल न० मुदं गिलति गल-अच् रस्य ल । १रोहिषतृणे राजनि० । २गोत्रप्रवरर्षौ मुनिभेदे, ३नृपभेदे पु० ।

मुद्गष्ट पु० मुद्गं अश्नाति प्रतिबध्नाति स्तम्भ इ पृषो० मत्वम् । वनमुद्गे अमरः । अच् मुद्गष्टकोऽप्यत्र ।

मुद्रा स्त्री मुद-रक् । १प्रत्ययकारिण्याम् (मोहर) त्रिका० २अङ्गुलिस्थे मुद्राङ्कनयुक्ताङ्गुलीयके शब्दर० ३स्वर्णरौप्यादिनिर्मितायाम् ४अप्रकाशे । "मुद्रालिपि शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा । गुण्डिकाघुणसम्भूता लिपयः पञ्चधा मताः" इत्युक्तलिपिमध्ये ५लिपिभेदे वाराहीतन्त्रम् । "लेखन्या लिखितं विप्रैस्तद्भिरङ्कितञ्च यत् । शिला-दिनिर्मितं यच्च पात्रं धार्य्यं च सर्वदा" मुण्डमालातन्त्र० । ६तन्त्रप्रसिद्धे वीराचारस्थे "पृथुकास्तण्डुला भृष्टा गोधूमचणकादयः । तस्य नाम भवेन्मुद्रा" इत्युक्ते पञ्चमकारान्तर्गतद्रव्यभेदे ७देवविशेषाराधनायाङ्गुल्यादिसन्निवेशविशेषे तन्त्रसा०र: "मोदनात् सर्वदेवानां द्रावणात् पापसंहतेः । तस्मात् मुद्रेति सा ख्याता सर्वकामार्थसाधनी "मुद्रामनुशृणमि"ति तन्त्रम् दशवक्षोपे च ।

मुद्रालिपि स्त्री मुद्रया लिपिः । पञ्चधाविभक्तलिपिमध्ये लिपिभेदे (छापार अक्षर)

मुद्रिका स्त्री मुद्रैव मुद्रा वा मुद्रा कन् । स्वर्णरौप्यादिनिर्मिते अङ्गुलिस्थे अङ्गुलसाधनयोग्ये पदार्थे ।

मुद्रित त्रि०मुद्रा जाताऽस्य इतच् । १अप्रकाशिते २अङ्कित च

मुधा अव्य० मुह-का पृषो० हस्य ध । मिथ्याशब्दार्थे अमरः

मुनि पु० मन-इन् पृषो० उत्वम् ।"दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते" गीतोक्तलक्षणे स्थिरचित्ते वीतरागादौ जने । ते च मन्वत्रिविष्णुहारीतादयः । २सप्तसंख्यायाञ्च । ३वकसेनतरौ ४जिने मेदि० ।५पियालवृक्षे ६पलाशवृक्षे हेमच० ७दमनकवृक्षे राजनि० । "मननान्मुनिरुच्यते" इत्युक्ते ८मननयुते त्रि० । [राजनि० ।

मुनिखर्ज्जूरी स्त्री मुनिप्रिया खर्जूरी । खर्ज्जूरीभेदे

मुनिच्छद पु० मुनिसंख्याताः सप्तसंख्याताः छदाः प्रतिपर्णं यस्य । सप्तच्छदे (छातिम) राजनि० ।

मुनितरु पु० मुनिरगस्त्यनामकस्तरुः । वकवृक्षे रत्नमा० ।

मुनिद्रुम पु० मुनीनां प्रियो मुनिनामको वा द्रुमः । १श्योनाकवृक्षे रत्नमा० २वकवृक्षे च राजनि० ।

मुनिपुत्रक पु० मुनेः पुत्रः स्वार्थे कन् ।१दमनवृक्षे भावप्र० २खञ्जने च त्रिका० । ३त० । ३मुनिसुते । [वकपुष्पे ।

मुनिपुष्प न०मुनिद्रुमस्य पुष्पं भीमो भीमसेनवदुत्तरपदलोपः ।

मुनिभेषज न० मुनीनां भेषजमिव । १हरीतक्या २अगस्त्ये, मुनौ, ३भोजनाभावे च मेदि० । [पृ० ।

मुनीन्द्र पु० मुनिः इन्द्र इव ।१बुद्धे अमरः । ७त० । २ऋषिश्रेष्ठे ।

मुन्य गत्यां भ्वा० पर० सक० सेट् क्त्वा वेट् । मुन्यति अमुन्यीत्

मुन्या स्त्री नी०क०ताजकप्रसिद्धे इन्थिहाशब्दार्थे । इन्थिहाशब्दे ८२८पृ० दृश्यम् ।

मुन्यन्न न० मुनियोग्यमन्नम् । नीवारकन्दादौ ।

मुमुक्षु त्रि० मोक्तुमिच्छुः मुच-सन्-उ । मोक्षेच्छावति । १संसारबन्धनामावेच्छावति । २यतौ पु० ।

मुमूषान पु० सव काम पृषो० दीर्घः । १मेघे २मुग्धवति त्रि०

"हृ पदादिष मुमूर्षान" इति सभ्यामृपाठ्रमनन्त ।
मुमूर्षु त्रि० मर्त्तुमिच्छुः मृ-सन्-उ । आसन्नमरणे ।
मुर् वेष्टने तु० पर० सक० सेट् । मुरति अमोरीत् ।
मुर पु० मुर-क । १दैत्यभेदे "पार्थनाथ द्विषन् मुरम्" माघ० २वेष्टने । ३स्वनामख्याते गन्धद्रव्ये स्त्री अमर० टाप् ।
मुरज पु० मुरात् वेष्टनात् जायते जन ड । मृदङ्गे वाद्यभेदे अमर । स इव बन्धः । मुरजबन्धः । चित्रालङ्कारभेदे ।
मुरजफल पु० मुरज इव फलं यस्य । पनसवृक्षे त्रिका० । मृदङ्गफलादयोऽप्यत्र ।
मुररिपु पु० ६ त० । विष्णौ । मुरारिमुरमथनादयोऽप्यत्र ।
मुरला स्त्री मुरं लाति ला-क । १नर्मदायाम् । "मुरला मारुतोद्धूतम्" रघु० । २संगीताङ्गे वाद्ये गौरा० ङीष् ।
मुरलीधर पु० मुरलीं धरति धृ अच् । श्रीकृष्णे मुरलीवाद-नादयोऽप्यत्र ।
मुर्च्छ मोहे वृद्धौ च भ्वा० पर० सक० सेट् । मूर्च्छति अमूर्च्छीत् । आदित् भावे क्त । मूर्तम् मूर्च्छितम् ।
मुर्मुर पु० मुर-क पृषो० द्वित्वम् । १तुषाग्नौ २कन्दर्पे सूर्य्याश्वे च मेदि० । [यामभिट मूर्ष० ।
मुर्व बन्धे भ्वा० पर० सक० सेट् । मूर्वति अमूर्वीत् निष्ठा-
मुल रोपणे चु० उभ० सक० सेट् । मोलयति ते अमूमुलत् त ।
मुशटी स्त्री मुष-अटच् गौरा० ङीष् पृषो० । चित्रकण्ठौ हेमच० ।
मुश(स)ली स्त्री मुष मुस वा कलच् पृषो० सस्य शः गौरा० ङीष् । १तालमूल्याम् २गृहगोधिकायाम् राजनि० स्वार्थे कन् । वल्लाम् हला० ।
मुष वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । मोषति अमोषीत् ।
मुष छेदने दिवा० पर० सक० सेट् । मुष्यति इरित् अमुषत् अमोषीत् पुषादिरयमित्यन्ये ।
मुष लुण्ठने क्र्या० पर० द्विक० सेट् । मुष्णाति अमोषीत् ।
मुष(स)(श)ल पु० मुष-कलच् पृषो० । अयोग्रे स्वनामख्याते धान्यादिकण्डनसाधने पदार्थे अमर । [रायमु०।
मुषा स्त्री० मुष क-टाप् । धातुद्रावणे पात्रभेदे (मुची)
मुषित त्रि० मुष क्त । अपहृतद्रव्ये जने अमर ।
मुष्क पु० मुष-कक् । १पुरुषचिह्नभेदे अण्डकोषे (अण्डा-धार) २मोक्षकवृक्षे ३समूहे च मेदि० ४तस्करे, ५मांसले च हेमच० । स्वार्थे क । तत्रैव । [हेमच०।
मुष्कशून्य पु० ३त० । इमश्रुरहिते राशामत्त पुररक्षके (खोजा
मुष्टि पुस्त्री० मुष-क्तिच । १बद्धपाणौ अमर० २पलपरिमाणे पु० हेमच० ३कुड्मलभागे च । क्तिन् । ४मोषणे स्त्री ।
मुष्टिक पु० मुष्टया कायति कै-क । १कंसराजमल्लभेदे । मुष्टि मौषण प्रयोजनमस्य कन् । २स्वर्णकारे हेमच० ।
मुष्टिकान्तक पु० ६ त० । बलदेवे मल्लर० तस्य मुष्टिकासुर-हननात्तथात्वम् ।
मुष्टिद्यूत न० । ३त० । कपर्दकमुष्ट्याक्रीडने (पुरमुट्) शब्दमा०
मुष्टिन्धय पु० मुष्टिं धयति धे खश् मुम् च । बालके त्रिका० ।
मुष्टिबन्ध पु० मुष्टेर्बन्धो यत्र । १मुष्टौ अमर । ६त० २मुष्टि-बन्धने । [अमोषीत् पुषादिरयमित्यन्ये ।
मुस खण्डने दि० पर० सक० सेट् । मुस्यति इरित् अमुसत्
मुस(ष)(श)लिन् मुस(ष)(श)ल+अस्त्यर्थे इनि । बलदेवे अमर० । [वेध्ये अमर० ।
मुस(ष)(श)ल्य त्रि० मुस(ष)(श)लेन वेध्यः यत् । मुसल-
मुसल्लह पु० नी० ता० उक्ते नवांशे "मुसल्लहे पञ्च नवा० पदिष्टा" नी० ता० ।
मुस्त संहतौ चु० उभ० सक० सेट् । मुस्तयति ते अमुमुस्तत् त ।
मुस्त पु० मुस्त अच् स्त्रीत्वे टाप् । मुस्तके (मुथा) हारा० तत्रार्थे स्त्री अमर० स्वार्थे क । अत्रैव अस्त्री० अमर० । व्याधव्याधिभेदे पु० हेमच० । [भेदे अमर० ।
मुस्ताभ न० मुस्तेव भाति भा-क । (नागरमुथा) मुस्तक
मुह मोहे वैचित्त्ये दि० उभ० सक० सेट् मुह्यति इरित् अमुहत् अमोहीत् मोहिता, मोग्धा, मोढा ओत् । मूढोऽसि ।
मुहिर पु० मुह किरच् । १कामे, २मूर्खे च मेदि० ।
मुहुस् अव्य० मुह-उसिक् । पौनः पुन्ये अमर० ।
मुहूर्त्त स्त्री० हुर्च्छ क्त धातोः पूर्वं मुट् च । १द्वादशक्षणमिते काले, पञ्चदशधाविभक्तस्य दिनस्य पञ्चदशभागे, किञ्चिन्-न्यूनाधिकघटिकाद्वयरूपे २काले च ।
मू बन्धे भ्वा० आ० सक० सेट् । मवते अमविष्ट मुमुवे ।
मूक पु० मू कक् । १मत्स्ये त्रिका० २दैत्यभेदे मेदि० ३दीने हेम० वाक्शक्तिरहिते च त्रि० अमर । [४जडे हेमच० ।
मूढ त्रि० मुह-क्त । १मूर्खे अमर० । २बाले ३तन्द्रिते मेदि०
मूत त्रि० मू+बन्धे क्त । १बद्धे २स्यूते च अमर० । [अमूमुत्रत् त
मूत्र स्रावे अद० चु० उभ० सक० सेट् । मूत्रयति ते अमु०
मूत्र न० मुत्र अच् । प्रस्रावे उपस्थात् क्षरितजले अमर० ।
मूत्रकृच्छ्र न० । रोगभेदे "व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्य-प्रसङ्गनृत्यद्रुतपृष्ठयानात् । आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात् स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ" भावप्र० ।

मूत्रदोष पु० मूत्रस्य दोषो यस्मात् दुष-घञ् ६त०। प्रमेहरोगे राजनि०।

मूत्रनिरोध पु० मूत्रं निरुणद्धि नि+रुध-अण्। मूत्रप्रतिबन्धकरोगे। [१कर्कोटाम् राजनि०।

मूत्रफला स्त्री० मूत्रमेव फलं यस्याः। १त्रपुष्याम् (शशा)

मूत्राघात पु० मूत्रमाहन्ति आ+हन-अण्। मूत्ररोधनकारिणि रोगभेदे। "प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादयः। जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश" भावप्र०।

मूत्राशय पु० ६त०। नाभेरधोदेशे वस्तिनामकस्थाने भावप्र०।

मूर्ख त्रि० मुह ख मुरादेशः। १मूढे २गायत्रीरहिते ३सार्थगायत्रीरहिते च। "क्रियाहीनस्य मूर्खस्ये"ति स्मृति व्याख्यायां तिषस्वशारैस्तथार्थकतया व्याख्यानात्।

मूर्च्छना स्त्री मुर्च्छ-युच्। "स्वरः सम्मूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते। मूर्च्छनामिति तां प्राहुः कवयो ग्रामसम्भवाम्" इत्युक्ते गानाङ्गभेदे "स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनाम्" माघः।

मूर्च्छा स्त्री मुर्च्छ भावे अङ्। १मोहे अमरः। २अनिद्रायामपि बाह्येन्द्रिय व्यापारशून्यावस्थाया "क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः। वेगाघातादभिघातात् हीनसत्त्वस्य वा पुनः। करणायतनेष्वग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च। निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः" भावप्र०। ३वृद्धौ च।

मूर्च्छाल त्रि० मूर्च्छा+अस्त्यर्थे लच्। मूर्च्छाविशिष्टे अमरः।

मूर्च्छित त्रि० मूर्च्छा जातास्य तार० इतच्। १मूर्च्छायुक्ते २वृद्धे ३उच्छ्रिते च मेदि०

मूर्त्त त्रि० मुर्च्छ-क्त। १मूर्च्छान्विते अमरः। २मूढे ३कठिने च मेदि०। मूर्त्तिरस्त्यस्य अच्। ४मूर्त्तिमति न्यायोक्तेषु अपकृष्टपरिमाणवत्सु। क्षितिजलतेजःपवनमनःसु च।

मूर्त्ति स्त्री मुर्च्छ-क्तिन्। १देहे २काठिन्ये, अमरः। ३प्रतिमायाञ्च हेम०।

मूर्त्तिमत् पु० मूर्त्तिरस्त्यस्य मतुप्। १देहे। २आकारयुक्ते ३काठिन्यवति च त्रि० स्त्रियां ङीप्। [आतमात्रे त्रि०।

मूर्द्धज पु० मूर्द्धि जायते जन-ड। १केशे जटा०। २मस्तक-

मूर्द्धन्य त्रि० मूर्द्धि भवः यत्। मस्तकजाते। २शिक्षाग्रन्थोक्तेषु ऋकारटवर्गरषवर्णेषु पु०।

मूर्द्धन् पु० मुह्यत्यस्मिन्नाहते कनिन् धृट्, च। मस्तके अमरः।

मूर्द्धपुष्प पु० मूर्द्धि पञ्चशिरसि पुष्पं यस्य। शिरीषवृक्षे शब्दमा०।

मूर्वा स्त्री मुर्व अच्। स्वनामख्याते धनुर्गुणोपयुक्ते लताभेदे गौरा० ङीष्। मूर्वीत्यपत्र भरतः। [अमूमिति।

मूल प्रतिष्ठायां भ्वा० उभ० सक० सेट्। मूलति ते अमूलीत्

मूल रोपणे चुरा० उभ० सक० सेट्। मूलयति ते अमूमुलत् त।

मूल न० मूल क। १शिफायाम् (जड) (शिकड) अमरः २आद्ये ३निकुञ्जे ४नक्षत्रभेदे ५प्रान्तिके विप्रः ६वाणिज्याद्युपयोगिनि ७मूलधने, मेदि०। ८निजे अजयः। ९चरणे १०गूरणे शब्दमा० ११पिप्पलीमूले १२पुष्करमूले राजनि०। १३टीकादिना व्याख्येयग्रन्थे च वणिग्व्यवहारे जनविशे नक्षत्रे अस्त्री० ति०त० शब्दर० स्त्रीत्वमप्यम्।

मूलक न० मूल+संज्ञायां कन्। १कन्दभेदे (मूला) वर्ज्यनीयं सदा विप्रैर्मूलकं मदिरासमम्" इति मत्स्यपु०। २विषभेदे पु० हेमच०। [क्षने रत्नमा०।

मूलकपर्णी स्त्री मूलकपत्रस्येव पर्णान्यस्याः ङीप्। शोभा-

मूलकर्मन् न० मूलेन मन्त्रौषधादिना कर्मवशीकरणादि। औषधादिना वशीकरणकर्मणि।

मूलकृच्छ्र पु० मूलेन काथितहत्तमूलेन कृच्छ्रः। "मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैरिति" इत्युक्ते १व्रतभेदे। तद् यस्य। २तद्वति त्रि०।

मूलज न० मूलाज्जायते जन ड। १आर्द्रके राजनि०। २उत्पलादौ पु० हेमच०। ३मूलनक्षत्रजातमात्रे त्रि०।

मूलत्रिकोण न० "सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी घटो घटः। "अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः क्रमात्" इत्यादीनां क्रमेण सिंहादिषु राशिषु। तद्भाव "रविभौमजीवभार्गवशनैश्चराणां त्रिकोणभागाः स्युः। नखरतिदिक्तिथिन्यराश्मो दिग्भागकाः स्वत्वात्" ज्यो०त०।

मूलद्रव्य न० कर्म०। मूलधने यदवलम्ब्य वाणिज्यादिकं क्रियते तस्मिन् (पुंजि) मूलधनादयोऽप्यत्र।

मूलपर्णी स्त्री मूलमारभ्य पर्णान्यस्याः ङीप्। मण्डूकपर्ण्याम् रत्नमा०। [राजनि०।

मूलपुष्कर न० पुष्करस्य मूलं राज० दर०। पुष्करमूले

मूलपोती स्त्री मू-तच् गौ० ङीष् मूल प्रधाना पोती। पूतिकायाम् राजनि०।

मूलप्रकृति स्त्री मूलीभूता सर्वाद्या प्रकृतिः। सांख्यमतोक्ते सर्वेषां कारणीभूते साम्यावस्थापन्ने सत्त्वरजस्तमोरूपे त्रिगुणात्मके १प्रधाने "मूलप्रकृतिरविकृतिः" सांख्यकारिका। २दुर्गायाञ्च ब्रह्मवै०पु०४०अ०। [राजनि।

मूलफलद पु० मूलेऽपि फलं ददाति प्रसूते दा क। पनसवृक्षे

मूलरस पु० मूले रसो यस्य । मोरटालतायाम् रत्नमाला ।
मूलशाकट न० मूलानां क्षेत्रं मूल+शाकट । मूलवपनयोग्ये क्षेत्रे शाश्वत । मूलशाकिनोऽप्यत्र पु० । [राजनि०
मूला स्त्री मूलानि बाहुल्येन सन्त्यस्याः अच् । शतमूल्याम्
मूलाधार पु० ६ त० । १नाभिलिङ्गयोर्मध्ये तस्य हि शरीरस्य सकलनाडीनां मूलस्थानत्वात्तथात्वम् "मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके । मध्ये स्वयम्भूलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम्" इत्युक्तलक्षणे त्रिकोणाकारे तन्त्रोक्ते २सुषुम्णानाडीस्थे चक्रभेदे च । [कोऽप्यत्र ।
मूलिन् पु० मूलमस्त्यस्य इनि । वृक्षे शब्दच० । ठन् । मूलिक-
मूल्य न० मूलाय पटादिकारणतन्त्वाद्युपादानाय इदम् यत् । तन्त्वाद्युपादानाय दीयमाने १धने अमरः । मूल-यत् । वपनयोग्ये त्रि० ।
मूष लुण्ठने भ्वा० पर० सक० सेट् । मूषति अमूषीत् मुमूष
मूष पुस्त्री० मूष-क । १मूषिके रत्ना० स्त्रियां ङीष् । २तैजसद्रव्यद्रावणपात्रे (मुचि) अमर । ३गवाक्षे "एकद्वित्र्यादि मूषावहने"ति लीला० । ४देवताडव्यां च स्त्री शब्दच०
मूषक पुस्त्री० मूष ण्वुल् स्त्रीत्वे टाप् अत इत्त्वम् । उन्दुरौ शब्दच० ।
मूषकपर्णी स्त्री मूषकस्येव कर्णं इव पर्णान्यस्याः । (उन्दुरकानी) आखुकर्ण्याम् मूषिककर्ण्यादयोऽप्यत्र ।
मूषरिफ पु० नील० ता० उक्ते इशराफाख्ये योगभेदे "शीघ्रो यदा मन्दगतेरथैकमप्यंशमत्येति तदेशराफः । कार्य्यक्षयो मूषरिफे खलोत्थे सौम्ये न किञ्चिज्जमतेन चिन्त्यम्" ।
मूषिक पुंस्त्री० मूष-इन् । १उन्दुरौ अमर स्त्रीत्वे टाप् । २मूषिकपर्ण्यां स्त्री शब्दर० ३मूषायां भरतः । [शब्दर० ।
मूषिकपर्णी स्त्री मूषिककर्ण इव पर्णान्यस्याः जलजतृणभेदे
मूषी स्त्री मूष+इन् गौ० ङीष् । १स्वर्णादिद्रावणपात्रे (मुचि) २महाकृषिके राजनि० ।
मृ मृतौ तु सार्वधातुके लुङि आशीर्लिङि च आ० अन्यत्र पर० अक० अनिट् म्रियते । अमृत । ममार मर्त्तासि मृषीष्ट ।
मृकण्ड(-ण्डु) पु० मुनिभेदे शब्दच० ।
मृक्ष संघाते भ्वा० प० सक० सेट् । मृक्षति अमृक्षीत् ।
मृग अन्वेषणे याचने च अद० चु० आ० सक० सेट् मृगयते अममृगत ।
मृग अन्वेषणे दिवा० पर० सक० सेट् । मृग्यति अमृगीत् ।
मृग पु० मृग-क । १पशुमात्रे, २गजभेदे, ३अश्विन्यवधिके पञ्चमे नक्षत्रे पु० । अ० पु० मृग भावे अच् । ४अन्वेषणे पु० ५याचने च मेदि० ६यज्ञभेदे ७मार्गशीर्षे मासि अजय० अच् । ८मृगमदे, भरत० ९मकरराशौ च पु० ज्यो० त० । १०हरिणे अमर पुंस्त्व जातौ स्त्रियां ङीष् ११नरभेदे "मृगी तुष्टा च चित्रिणी" रतिमञ्जरी ।
मृगगामिनी स्त्री मृग इव गच्छति गम णिनि ङीप् । १विडङ्गायाम् राजनि० । २मृगतुल्यगमनवति त्रि० स्त्रियां ङीप् । [व्याधे शब्दच० ।
मृगजीवन पु० मृगैस्तन्मांसादिविक्रयाभिर्जीवति जीव-ल्यु ।
मृगणा स्त्री मृग युच् टाप् । नष्टद्रव्यस्यान्वेषणे अमर० ।
मृगतृष्णा स्त्री मृगाणां तृष्णेव तृष्णाहेतुत्वात् । सूर्य्यकिरणे जलभ्रान्तौ अमर । निर्जलदेशस्थं सूर्य्यकिरणं दूरतो वीक्ष्य मृगैर्जलभ्रान्त्या तृष्णार्त्तैः तत्र गम्यते न च लभ्यते इति ग्रीष्मे मरुदेशे सिकतादौ पतितरविकिरणेषु जलभ्रान्तिरिति च लोकप्रसिद्धम् । स्वार्थे क । तत्रैव ।
मृगदंशक पुस्त्री० मृग दशति दन्श ण्वुल् । कुक्कुरे अमर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [स्त्रियां ङीष् ।
मृगधूर्त्तक पुस्त्री० मृगेषु मध्ये धूर्त्तक । शृगाले अमर
मृगनाभि पु० मृगस्य नाभिः जन्महेतुर्यस्य । कस्तूर्य्याम् मृगमदे अमर ।
मृगनेत्रा स्त्री मृगो मृगशिरो नक्षत्रं नेता प्रापकः सर्वरात्रिप्रकाशकत्वात् यत्र अच्समा० । सौरमार्गस्य किञ्चिदधिकत्रयोविंशदिनावच्छिन्नपर्य्यन्तरात्रिषु ।
मृगनाभिजा स्त्री मृगस्य नाभौ जायते जन-ड । कस्तूर्य्याम् हेमच० । [हेमच० मृगेशादयोऽप्यत्र २सिंहराशौ च ।
मृगपति पु० ६ त० । मृगाणां पशूनां पतिः स्वामी । १सिंहे
मृगप्रिय न० ६ त० । पर्वततृणे राजनि० ।
मृगवधाजीव पु० मृगवधेनाजीवति आ+जीव अच् । व्याधे अमर मृगाजीवोऽप्यत्र ।
मृगबन्धनी स्त्री मृगो बध्यतेऽनया बन्ध-करणे ल्युट् ङीप् । मृगबन्धनार्थे जाले अमर । करणस्य कर्त्तृत्वविवक्षाया णिनि ङीप् । मृगबन्धिनीत्यप्यत्र अमरे पाठान्तरम् ।
मृगभक्ष्या स्त्री मृगैर्भक्ष्यते भक्ष-कर्मणि यत् । जटामांस्याम् राजनि० ।
मृगमद पु० मृगस्य मदो गर्वो यस्मात् । कस्तूर्य्याम् अमर ।
मृगमदवासा स्त्री मृगमदस्येव वास सौरभमस्याः । कस्तूरीमल्लिकायां राजनि० ।
मृगया स्त्री मृग यात्यनया या-घञर्थे क । (शीकार)

चञ्चुबधफलके व्यापारभेदे चाखेटके अमरकोषः ।

मृगयु पु॰ मृग-अस्त्यर्थे यु । १ब्रह्मणि २शृगाले ३व्याधे च मेदि॰ "मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्मा" भट्टिः ।

मृगरसा पु॰ मृगो मृगमांस तस्येव रसोऽस्याः । सहदेवी-लतायाम् राजनि॰ ।

मृगराज पु॰ मृगाणां पशूनां राजा टच्समा॰ । १सिंहे शब्दर॰ । मृगेण गजेन राजते अच् । २चन्द्रे । ३सिंह-राशौ च । उपचारात् ४मृगशिरानक्षत्रे च ।

मृगराटिका स्त्री मृग रटति जीव्यत्वेन रट-अण् गौ॰ ङीप् स्वार्थे क । जीवन्त्यामोषधौ राजनि॰ [राशौ च ।

मृगरिपु पु॰ ६त॰ । १सिंहे मृगगणभक्षतयोऽस्यत्व । २सिंह-

मृगलाञ्छन पु॰ मृगो लाञ्छनं यस्य । १चन्द्रे शब्दर॰ । मृगा-ङ्कादयोऽप्यत्र उपचारात् २मृगशिरानक्षत्रे च ।

मृगवल्लभ न॰ ६त॰ । कुन्दरतृणे राजनि॰ ।

मृगवाहन पु॰ मृगो वाहनं यस्य । १वायौ "धावन् हरिण-वाहनः" इति वायुध्यानम् । २स्वातिनक्षत्रे च ।

मृगव्य न॰ मृगान् व्यधतेऽत्र व्यध-ड । मृगयायाम् अमर॰ ।

मृगशिरस् न॰ पु॰ । मृगस्येव शिरोऽस्य । अश्विन्यवधिके पञ्चमे नक्षत्रे मृगशिराप्यत्र स्त्री टाप् शब्दर॰ । मृग-शीर्षम्, न॰ रायमु॰ मृगशीर्ष पु॰ एतावप्यत्र भरतः ।

मृगा स्त्री मृगो मृगमांसतुल्यरसोऽस्त्यस्य अच् । सहदेवी-लतायाम् राजनि॰ ।

मृगाक्षी स्त्री मृगस्येवाक्षि तत्तुल्यं पुष्पं वा यस्याः षच्समा॰ ङीष् । १विशालायां २मृगतुल्यनयनवत्यां स्त्रियां च मेदि॰ । [जायते जन-ड । कस्तूर्याम् राजनि॰ ।

मृगाण्डजा स्त्री मृगस्याण्डाकारात् नाभिस्थितमांसपिण्डात्

मृगादन पुंस्त्री॰ मृगान् अत्ति अद-ल्यु । क्षुद्रव्याघ्रे अमरः । स्त्रियां ङीष् । मृगान्तकोऽप्यत्र ।

मृगादनी स्त्री मृग इवाद्यते अद-कर्मणि ल्युट् । १सह-देव्याम् २इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) ३कर्कटीभेदे च राजनि॰ । [४सिंहराशौ च ।

मृगाराति पु॰ ६त॰ । १कुक्कुरे शब्दमा॰ । मृगशत्रौ २सिंहे च ।

मृगारि पु॰ ६त॰ । १कुक्कुरे २सिंहे ३व्याघ्रे ४रक्तशोभाञ्जने च राजनि॰ तत्सेवने हि तस्य नाशः । ५सिंहराशौ च ।

मृगाविध पु॰ मृगं विध्यति व्यध+क्विप् पूर्वदीर्घः । व्याधे जटाधर॰ ।

मृगित त्रि॰ मृग-क्त । १अन्वेषिते अमर॰ २याचिते च ।

मृगेन्द्र पुस्त्री॰ मृगः इन्द्र इव । सिंहे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

मृगेन्द्रचटक पु॰ मृगेन्द्र इव हिंस्रचटक पक्षी । श्येन॰ पक्षिणि जटा॰ ।

मृगेन्द्राशी स्त्री मृगेन्द्रेण सिंहेनाश्यते भक्ष्यते अश-कर्मणि घञर्थे क गौरा॰ ङीष् । वासके राजनि॰ ।

मृगेर्वारु स्त्री मृगप्रिया इर्वारुः कर्कटी । श्वेतायामिन्द्र-वारुण्याम् (सादा राखालशशा) राजनि॰ ।

मृगेष्ट पु॰ ६त॰ । मुद्गरवृक्षे राजनि॰ ।

मृगेक्षणा स्त्री मृगस्य ईक्षणमिवेक्षणं पुष्पं वा यस्याः । १मृगेर्वारौ राजनि॰ २मृगतुल्यनेत्रायां स्त्रियां च ।

मृज शोधने भूषणे च वा चु॰ उभ॰ पक्षे अदा॰ सक॰ सेट् । मार्जयति-ते मार्ष्टि अमीमृजत्-त अममार्जत्-त अमा-र्क्षीत् अमाक्षीत् अमृक्षत् मित् मृजा । [यता" भट्टिः

मृजा स्त्री मृज-अङ् । मार्जने अमर "शिरसा च मृजा-

मृड तोषणे क्र्या॰ तु॰ च पर॰ सक॰ सेट् । मृड्णाति मृडति अमर्डीत् ममर्ड । [वाहुक् च मृडानी ।

मृड पु॰ मृड-क । १शिवे अमर॰ २तत्पत्न्याम् स्त्री ङीप्

मृण हिंसे तु॰ प॰ सक॰ सेट् । मृणति अमर्णीत् ।

मृणाल पुंन॰ मृण-कालन् । १पद्मादेर्नालस्थे तन्तौ अमरः २वीरणमूले न॰ मेदि॰ गौरा॰ ङीष् । मृणाल्यप्यत्र ३विषतन्तौ स्त्री राजनि॰ ।

मृणालिन् स्त्री मृणाल विद्यतेऽस्य अच् मृणाल पद्मं ततः समूहे तद्युक्तदेशे वा इनि । १पद्मसमूहे २पद्मयुक्तदेशे ३तद्युक्तलतायाञ्च जटा॰ ।

मृत न॰ मृ-भावे क्त । १मरणे । २तत्तुल्यदु खजनके याचि-तके वृत्तौ च अमर॰ । कर्त्तरि क्त । ३गतप्राणे त्रि॰ ।

मृतक न॰ मृतेन मरणेन कायति कै-क । मरणाशौचे "सूतके मृतकेऽथ वा" इति स्मृतिः ।

मृतकल्प त्रि॰ ईषदसमाप्तो मृत॰ मृत+कल्पप् । मृतप्राये ।

मृतकान्तक पुस्त्री॰ मृतः शवदेहः कान्तोऽभिमतो यस्य कप् । शृगाले हारा॰ स्त्रियां ङीष् ।

मृतजीव पु॰ मृतः नष्टः सन् पुनर्जीवति जीव अच् । तिल्वकवृक्षे राजनि॰ ।

मृतवत्सा स्त्री मृतो वत्सो यस्याः । मृतापत्यायां १स्त्रियां २स्त्रीगव्याञ्च "मृतवत्सा च या नारीति" तन्त्रम् ।

मृतसञ्जीवनी स्त्री मृतान् संजीवयति सम्+जीव-णिच् ल्यु गौरा॰ ङीष् । १गोरक्षदुग्धायामोषधौ राजनि॰ तन्त्रोक्ते २विद्याभेदे च । [मरणनिमित्तं कृतस्नाने अमरः

मृतस्नात त्रि॰ मृतं मरणं तन्निमित्तं स्नातः स्ना-क्त ।

मृतालक न० मृतमालयति भूषयति अल–णिच् ण्वुल्। आढक्याम् अमर। मृत् मृत्तिका तालः प्रतिष्ठा यस्य वा कप्। मृतालकमप्यत्र शब्दर०। सौराष्ट्रमृदि राजनि०

मृत्तिका स्त्री मृद्+तिकन् टाप्। १मृदि (माटि) सा जेयत्वेनाऽस्त्यस्य अच् टाप्। २आढक्याम् राजनि०।

मृत्फली स्त्री मृदि फलमस्याः ङीष्। कुष्ठौषधौ। (कुड़) हारा०।

मृत्यु पु० मृ–त्युक्। १यमे हेम० देहादिभ्यः २प्राणवियोगे विजातीयात्ममनःसंयोगनाशे वा ३मरणे च अमरः। "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति" श्रुतिः भयात् मायायां जाते ४पुत्रभेदे पु० "भयाज्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम्। निकृतिश्च तथा कन्या मृत्योर्भार्याऽभवत्सुते।। अलक्ष्मीर्नाम तस्याश्च मृत्योः पुत्राश्चतुर्दश" मार्क०पु०।

मृत्युञ्जय पु० मृत्युं जयति जि–खच्। १महादेवे अमर "कतिधा मृत्युकन्यानां ब्रह्मणां कोटिशो जये। काले न लीनं सम्भूय सत्त्वरूपी च निर्गुणः। मृत्युकन्या जिता यस्मात् शिवेन गुरुणा मम। न मृत्युना जितः शम्भुः कल्पे कल्पे श्रुतौ श्रुतम्" ब्रह्मवै०प्र० ५१अ०।

मृत्युनाशक पु० मृत्युं नाशयति नाशि–ण्वुल्। १पारदे राजनि० तस्य हि रसायनक्रियादिना शोधयित्वा सेवने मृत्युनाशकत्वम्। २मृत्युनाशकमात्रे त्रि०।

मृत्युपुष्प पु० मृत्यवे स्वामिमरणाय पुष्पं यस्य। इक्षौ रत्नमा० तस्मिन् पुष्पिते हि तत्स्वामिनो नाशः।

मृत्युफला स्त्री मृत्यवे स्वनाशाय फलं यस्याः। कदल्यां मेदि० फलपाके हि तस्या नाशो लोकसिद्धः। [त्रिका०।

मृत्युबीज पु० मृत्युस्तद्धेतुर्दोह एव बीजं कारणमस्य। वंशे

मृत्युसूति स्त्री मृत्यवे सूतिः प्रसवोऽस्याः। कर्कटकयोषिति प्रसवेन हि तस्या नाशः "यथा कर्कटकी गर्भमादत्ते मृत्यवे निजम्" इति पुराणम्।

मृत्(त्स्न)स्ना स्त्री मृद्+प्रशस्तार्थे स्न वा। १प्रशस्तमृत्तिकायाम् अमर। अर्शआद्यच् स्नान्तः। २आढक्याम् अमरः।

मृद क्षोदे क्र्या० प० सक० सेट्। मृद्नाति अमर्दीत् ममर्द।

मृद्(दा) स्त्री मृद्यते मृद–कर्मणि क्विप्। मृत्तिकायाम् (माटी) अमरः हलन्तत्वात् वा टाप्। मृदाप्यत्र।

मृदङ्ग पु० मृद अङ्गच् किच्च। १वाद्यभेदे अमरः। २कोषातक्यां स्त्री रत्नमा० गौरा० ङीष्।

मृदङ्गफल पु० मृदङ्ग इव फलमस्य। पनसवृक्षे शब्दर०।

मृदङ्गफलिनी स्त्री मृदङ्ग इव फलमस्त्यस्याः इनि ङीप्। कोषातक्याम् राजनि०। मृदङ्गफल साम्य दस्त्रस्य अच्। मृदङ्गतुल्यफले पनसवृक्षे पु० शब्दर०।

मृदु त्रि० मृद–कु। १कोमले अमरः। स्त्रियां वा ङीप् मृद्वी मृदुः। सा च २मृदुकन्यायाम्। ३चित्रानुराधामृगरेवतीनक्षत्ररूपे नक्षत्रगणभेदे च त्रि०ज्यो०त०।

मृदुचर्मिन् पु० मृदु कोमलं चर्म त्वगस्त्यस्य ब्रीह्या० इनि। भूर्जवृक्षे राजनि०।

मृदुच्छद पु० छाद्यतेऽनेन छदः त्वक् इव०। १भूर्जवृक्षे २पर्वतजपीलुवृक्षे जटा० ३कुक्कुरवृक्षे ४शीतालवृक्षे च राजनि०।

मृदुताल स्त्री कर्म०। शीतालवृक्षे (तिकेत) राजनि०।

मृदुत्वच्(च) पु० मृदु त्वक् त्वचा वा यस्य। भूर्जवृक्षे अमरः।

मृदुपत्र पु० मृदूनि पत्राण्यस्य। १नले राजनि०। कर्म०। २कोमलपर्णे न० इव०। ३तद्वति त्रि०। ४चिल्लीशाके स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्। [२मृदुपर्वयुक्ते त्रि०।

मृदुपर्वक पु० मृदूनि पर्वाण्यस्य कप्। १वेत्रे राजनि०।

मृदुपुष्प पु० मृदूनि पुष्पाण्यस्य। १शिरीषवृक्षे रत्नमा०। इव०। २मृदुकुसुमयुते त्रि०। कर्म० ३कोमलपुष्पे न०।

मृदुफल न० मृदूनि फलान्यस्य। १विकङ्कते (वइँचि) २मधुनारिकेले च राजनि०। ३कोमलफलयुते त्रि०। कर्म०। ४कोमलफले न०। [त्रि० अमरः।

मृदुल न० मृद–कुलच्। १जले शब्दच० २कोमलमात्रे

मृदुलोमक पु इव०। १शशके हेमच०। २कोमललोमयुक्ते त्रि०। कर्म०। ३कोमललोम्नि न०।

मृदूत्पल न० कर्म०। १नीलोत्पले शब्दर०। २नीलपद्मे च।

मृद्वीका स्त्री मृद्+ईकन्। १द्राक्षायाम् अमरः २कपिलद्राक्षायाश्च राजनि०।

मृध न० मृध्यतेऽत्र घञर्थे आधारे क। युद्धे अमरः।

मृध आर्द्रीभावे भ्वा० उभ० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट्। मर्धति–ते अमर्धीत् अमर्धिष्ट ममर्ध ममृधे।

मृश स्पर्शने प्रणिधाने च तु० पर० सक० अनिट्। मृशति अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत् ममर्श।

मृष क्षमायाम् अद०चु०उभ०सक०सेट्। मर्षयति ते अममर्षत त। [अमर्षिष्ट।

मृष क्षान्तौ अद०भ्वा०उभ० सक० सेट्। मर्षति ते अमर्षीत्

मृष सेचने भ्वा०पर०सक०सेट्। मर्षति अमर्षीत् उदित् क्त्वा वेट्।

मृष क्षमायां चु०उभ०सक०सेट् । मर्षयति ते अमीमृषत् त अममर्षत् त । [क्वचिदिट् उदित् क्त्वा वेट् ।

मृष क्षमायां भ्वा० उभ० सक० सेट् । मर्षति ते अमर्षीत्

मृष क्षमायां चु०पक्षे दिवा०च उभ०सक०सेट् । मृष्यति ते । मर्षयति ते । मर्षित' मर्षित्वा ।

मृषा अव्य०मृष-का । मिथ्यार्थे अमरः ।

मृषार्थक न० मृषा असत्यार्थम् तोऽर्थो यस्य । "कूर्मरोमतनुलाभ शशशृङ्गधनुर्द्धरः" इत्यादि मिथ्यार्थकवाक्ये ।

मृषालक पु० मृषालक इव मञ्जर्यामस्यास्य कच् । आम्रवृक्षे शब्दर० । [क्षुद्रो यः क्लिन्नमानित्यादिवाक्यम् ।

मृषावाद पु० मृषा+वद-घञ् । मिथ्यावाक्ये जटा० यथा

मृषोद्य न० मृषा+वद-भावे क्यप् । १मिथ्याकथने तद्विद्यतेऽस्य अच । २मिथ्यावादिनि त्रि०शब्दमा० । [त्रि०अमर'

मृष्ट न०मृज(प)-क्त । १मरिचे राजनि० २शुद्धे ३शोधिते च

मॄ मधे क्र्या० प० प० सक० सेट् । मृणाति अमारीत् ।

मे प्रतीदाने भ्वा० आत्म० सक० अनिट् । मयते अमास्त ।

मेक(च)ल पु० मि-कलच् खलच् वा नास्त्वम् । १अद्रिभेदे मे इति कलो यस्य क मध्य । २छागे पु'स्त्री० राजनि० स्त्रियां ङीष् ।

मेक(ख)लकन्यका स्त्री ६त० । नर्मदानद्याम् अमरः ।

मेक(ख)लाद्रिजा स्त्री मेक(ख)लाद्रेर्जायते जन ड । नर्मदानद्याम् हेमच० ।

मेक्षण न० "दध्नाजातीपिष्टाद्व प्रमाणं मेक्षणं भवेत् । वृत्तं वाच्यं च पृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम्" छन्दोगप०उक्ते यज्ञपात्रभेदे । १अङ्गप्रमाण मात्रिद्वयम् ।

मेखला स्त्री मि-खलच् । "मेखला रशनयष्टिका" इत्युक्ते १स्त्रीकट्याभूषणभेदे अमर' । उपनयनकाले ब्रह्मचारिधार्ये मौञ्ज्यादौ २कटीसूत्रे "मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला । क्षत्रियस्य च मौर्वीया वैश्यस्य शणतान्तवी" मनु । ३खड्गादिमुष्टाधारवन्धे ४उपर्यधोभागेन मध्ये ५शैलनितम्बे मेदि० ६नर्मदायां शब्दर० ७एलावल्याम् राजनि० । होमकुण्डोपरिस्थे मृत्कृत दन्वेष्टनभेदे च ।

मेघ पु० मिह-घञ् कुत्वम् । धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपाते जाते १जलधरे २मुस्तके च अमर' । ३रागभेदे शब्दच० ४रागभेदे च सङ्गी० । [स्त्रियां ङीष् ।

मेघजीवन पु'स्त्री० मेघो जीवनं यस्य । चातकपक्षे राजनि०

मेघज्योतिस् न० मेघजन्यं ज्योतिः ष०त० । वज्राग्नौ अमर

मेघनाद पु० मेघस्येव नादोऽस्य । १वरुणे २रावणस्य पुत्रे इन्द्रजिति । ६त० । ३मेघगर्जने च मेदि० ।

मेघनादानुलासक पु'स्त्री० मेघस्य नादेनानुलसति अनु+लस ण्वुल् । मयूरे राजनि० स्त्रियां ङीष् । णिनि । मेघनादानुलासिन् मयूरे अमर' ।

मेघनामन् पु० मेघस्य नामेव नाम यस्य । मेघवाचकशब्दवाच्ये मुस्तके अमर' ।

मेघपुष्पक न० मेघस्य पुष्पमिव । जले अमरः ।

मेघयोनि स्त्री० ६त० । धूमे शब्दरत्ना० ।

मेघवर्त्मा स्त्री मेघस्येव वर्णोऽस्या' । नीलीवृक्षे शब्दच० ।

मेघवर्त्मन् न० ६त० । आकाशे त्रिका० । मेघवीथ्यादयोऽप्यत्र ।

मेघवह्नि पु० मेघजन्यो वह्निः मेघघर्षणजातोऽग्निः । वज्राग्नौ हेमच० । एवं मेघानलादयोऽप्यत्र ।

मेघवाहन पु० मेघो वाहनमिव यस्य, मेघान् वाहयति चालयति वह-णिच् ल्यु वा । इन्द्रे अमर' ।

मेघसार पु० मेघस्य कर्पूरस्य सारः । चीनकर्पूरे राजनि० ।

मेघस्तनितोद्भव पु० मेघस्तनिताद्भवति उद्+भू-अच् । विकङ्कतवृक्षे राजनि० ।

मेघागम पु० मेघानामागमो यत्र । वर्षाकाले वर्षर्तौ शब्दर०

मेघानन्दिन् पु० मेघेन तद्ध्वनिना आनन्दति आ+नन्द-णिनि । मयूरे अमर मेघानन्दा । वलाकायां राजनि० ।

मेघान्त पु० मेघानामन्तो यत्र । शरत्काले राजनि० मेघात्ययादयोऽप्यत्र । [त्रिका० ।

मेघास्थि न० मेघानामस्थीव संहतकठिनत्वात् । करकायाम्

मेचक न० मच-वुन् पृषो० । १अन्धकारे २स्रोतोऽञ्जने च मेदि० ३नीलाञ्जने राजनि० । ४मयूरचन्द्रके ५कृष्णवर्णे मेदि० । ६धूमे ७मेघे दयोभाञ्जने शब्दर० ८कृष्णवर्णयुते त्रि० अमर' ।

मेट (ड) उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् घटि न ह्रस्व । मेट(ड)ति अमेटी(डी)त् ।

मेटुला स्त्री मेट-उलच् । आमलक्याम् शब्दच० ।

मेढ्र पुस्त्री० मिह-ष्ट्रन् । १मेषे स्त्रियां ङीष् २पु'सोऽसाधारणचिह्ने च पु० अमर । (शाङरशिला) रत्नमा० ।

मेढ्रशृङ्गी स्त्री मेढ्रस्येव शृङ्गं यस्याः ङीष् । मेषशृङ्ग्याम्

मेथ वध मेधायाञ्च सक० वधे सक० भ्वा० उभ० सेट् । मेथति ते अमेथीत् अमेथिष्ट । ऋदित् घटि न ह्रस्वः ।

मेथि(धि) पु० मेथ (ध)-इन् । धान्यमर्द्दनार्थे पशुबन्धनकाष्ठे (मेइकाठ) हेमच' ।

मेथिका स्त्री मेथ-ण्वुल्। (मेथि) शाकभेदे राजनि०। थिनि मेथिनी। अत्रैव स्त्री ङीप्। अच् गौरा० ङीष्। मेथी अत्रैवार्थे राजनि०।

मेद् वधे मेधायाञ्च उभ० भ्वा० उभ० सेट्। मेदति ते अमेदीत् अमेदिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

मेदःसारा स्त्री मेदस इव सारोऽस्याः। अष्टवर्गप्रसिद्धौषधिभेदे मेदायां राजनि०।

मेदक पु० मेद-ण्वुल्। जगले (मेकोया) अमरः।

मेदज पु० मेदात् महिषासुरमेदसो जायते जन-ड। भूमिज गुग्गुलौ राजनि०। मेदोजातमात्रे त्रि०।

मेदस् न० मेद-असुन्। मांसजन्ये धातुभेदे (वसा) अच्। मेद अत्रैव पु०। [माघे हेमच०।

मेदस्कृत् न० मेदः करोति स्वपरिपाकेण जनयति कृ-क्विप्।

मेदा स्त्री मेदः कारणत्वेनास्त्यस्याः अच्। अष्टवर्गप्रसिद्धौषधिभेदे भावप्र०।

मेदिनी स्त्री मेद मधुकैटभकेटोरस्त्यस्याः कारणत्वेन इनि। १वसुन्धरायाम् "मधुकैटभयोराशीन्मेदसैव परिप्लुता। तेनेय मेदिनी देवी प्रोच्यते" इति पुराणम्। २मेदायाञ्च।

मेदुर त्रि० मिद्-घुरच्।१अतिशयस्निग्धे। "मेघैर्मेदुरमम्बरम्" जयदेवः। २काकोल्यां स्त्री राजनि० टाप्।

मेदोज न० मेदसो वसातो जायते जन-ड। देहस्थे मज्जस्थेतौ अस्थिनामके धातौ। [षधिभेदे राजनि०

मेदोद्भवा स्त्री मेदादुद्भवति उद्+भू-अच्। अष्टवर्गप्रसिद्धौ-

मेध मेधवत् सर्वम्। मेधति ते अमेधीत् अमेधिष्ट।

मेधस् पु० मेध-असुन्। स्वायम्भुवस्य मनो पुत्रभेदे।

मेधा स्त्री मेध-अङ्।१धारणावत्यां बुद्धौ यया बुद्ध्या ज्ञातस्य न विस्मरणं तत्र। नञ्दुःसुपूर्व्वात् बहु० असिच्समा०। अमेधाः दुर्मेधाः सुमेधाः इत्यादि। आधारे घञ्। २यागे पु०। [वति त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीप्।

मेधाविन् पु० मेधा+अस्त्यर्थे विनि। १शुकपक्षिणि। २मेधा-

मेधिर त्रि०मेधा+अस्त्यर्थे इरच्। मेधावति त्रिका०।

मेधिष्ठ त्रि०अतिशयेन मेधावान् इष्ठन् मतोर्लुक्। अतिशयमेधावति जने। ईयसुन् मेधीयस् तत्रार्थे स्त्रियां ङीप्

मेध्य त्रि० मेध-यत्। १पवित्रे अमरः २शुचौ च मेदि० मेधाय यज्ञाय हित यत्। ३छागे ४खदिरे ५यवे च पु० मेदि०। ६केतक्यां ७गन्धप्रियङ्गौ ८रक्तवचायाम् ९रोचनायां, १०मध्याम्, ११मण्डूक्यां १२ज्योतिष्मतीलतायाम् स्त्री राजनि०।

मेनका स्त्री मि-नक्। १स्वर्वेश्याभेदे शब्दर०। मेनैव स्वार्थे क। २हिमालयपत्न्याम्। [त्यव।

मेनकात्मजा स्त्री ६त०। हैमवत्यां दुर्गायाम् मेनासुतादयो-

मेना स्त्री मि-न। हिमालयपत्न्याम् पितॄणां मानस्यां कन्यायाम्। "मेनां मुनीनामपि माननीयाम्" कुमा०।

मेनाद पुस्त्री० मे इति नादो यस्य। १विडाले २छागे ३मयूरे च मेदि० स्त्रियां ङीप्।

मेन्धी स्त्री मा अत्यर्थं इध्यते यया इन्ध-घञ् गौरा०ङीष्। (मेहदी) वृक्षे तत्पत्रमर्द्दने हि रक्तोत्कर्षरक्तवर्णता।

मेप गतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। मेपते अमेपिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्व। [नामेयाः चरिः"।

मेय त्रि० मा-मि-वा यत्।१परिच्छेद्ये २ज्ञेय च मानाधी

मेरु पु० मि-रु। सर्वपर्वतश्च अमरस्थे १पर्वतभेदे जपमालोपरिस्थे २फलकीलादिके ३करजपमालायामङ्गु लपर्वभेदे च

मेरुक पु० मेरुरिव पीतवर्णत्वात् इवार्थे कन्। यक्षधूपे (धुना) शब्दच०।

मेरुसावर्णि पु०। चतुर्दशसु मनुषु एकादशे मनौ।

मेलक त्रि० मेलयति मिल-णिच्-ण्वुल्।१मिलके योजकभेदे मिल-भावे घञ् स्वार्थे क। २सङ्गे अमरः।

मेला स्त्री मिल-णिच्-अच् टाप्। १नीलीवृक्षे राजनि० २मस्याम् ३अञ्जने ४मेलने च मेदि०। [जटा०।

मेलाम्बु पु० मेलाया मस्या अम्बुरिव। मस्याधारे (दोयात)

मेलापकाख्या स्त्री नी० ता० उक्ते चक्रादिभेदे चक्रादि० शब्दे २७५१ पृ० दृश्यम्। [चङि न ह्रस्व।

मेव सेवने भ्वा० आ० सक० सेट्। मेवते अमेविष्ट। ऋदित्

मेष पुस्त्री० मिष-अच्। (भेड) १पशुभेदे अमर स्त्रियां ङीष्। २चक्रमर्द्दवृक्षे मेदि०। ज्योतिश्चक्रस्य द्वादशांशे अश्विनीभरणीकृत्तिकाप्रथमपादात्मके ३राशिभेदे।

मेषकम्बल पु० मेषस्य तल्लोम्ना निर्मितः कम्बल। मेषलोमजाते वस्त्राकारे पदार्थे अमरः।

मेषलोचन पु० मेषस्य लोचनमिव पुष्पमस्य। १चक्रमर्दे भावप्र०। २मेषतुल्यनेत्रे त्रि० मेषनेत्रादयोऽप्यत्र।

मेषवल्ली स्त्री मेषस्य शृङ्गाकारफलयुता वल्ली शाक०त०।(गाडरशिङ्गा) लताभेदे भावप्र०।

मेषविषाणी स्त्री मेषस्य विषाणं शृङ्गमिव फलं यस्याः गौरा०ङीप् (गाडरशिङ्ग) लताभेदे रत्नमा०। स्वार्थे क अत इत्त्वम्। मेषविषाणिका तत्रैवार्थे।

मेषशृङ्ग पु० मेषशृङ्गमिवाकारोऽस्त्यस्य अच्। १स्थावरविष

भेदे हेमच०। २अजशृङ्ग्यां (गाडरशिङ्गा) स्त्री गौरा० ङीष् रत्नमा०। [शब्दच०।

मेषा स्त्री मिष–कर्मणि घञ्। सूक्ष्मैलायाम् (गुजराटी)

मेषाक्षिकुसुम पु० मेषाक्षीव कुसुमं यस्य। चक्रमर्दे रत्नमा० मेषपुष्पादयोऽप्यत्र।

मेषाण्ड पु० मेषस्याण्ड एवाण्डोऽस्य। इन्द्रे तस्य हि दक्षयज्ञेऽण्डनाशे मेषाण्डेन तत्करणमिति पुराणप्रसिद्धम्।

मेषालु पु० मेषाणामालुरिव प्रियः। वर्वरीवृक्षे शब्दच०।

मेषी स्त्री मिष–अच् गौ० ङीष्। १जटामांस्यां २तिनिशवृक्षे च राजनि०। जातौ ङीष्। ३मेषजातिस्त्रियाम्।

मेसूरण न० लग्नावधिदशमस्थाने ज्यो० त०।

मेह पु मिह–घञ्। १प्रस्रावे हेमच० २प्रमेहरोगभेदे च अमरः। प्रमेहशब्दे दृश्यम्। अच्। ३मेषे शब्दच०।

मेहघ्नी स्त्री मेहं हन्ति हन-टक् ङीप्। हरिद्रायाम् रत्नमा० आर्द्रतन्त्रूत्तरमेवमादि मेहनाश इति वैद्यकप्रसिद्धिः।

मेहन न० मिह्यतेऽनेन मिह-करणे ल्युट्। १शिश्ने अमर.। कर्मणि ल्युट्। २मूत्रे मेदि०। भावे ल्युट्। ३मूत्रोत्सर्गे।

मैत्र(त्र) न० मित्रो देवतास्य अण् मैत्रं पायुस्तस्येदं पुनरण्। १विष्ठोत्सर्गे "मैत्रं कर्म समाचरेत्" इति स्मृतिः। मित्रो देवताऽस्य, मित्रात आगतं तस्येदं वा अण्। २अनुराधानक्षत्रे न०। तस्य हि मित्रो देवता। ३मित्रतः प्राप्ते "मैत्रमौदाहिकञ्चैव" स्मृतिः। ४सुहृत्सम्बन्धिनि च त्रि०। मित्रमेव स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्। ५मित्रे ६ब्राह्मणे च पु० त्रिका०।

मैत्रावरुण पु० मित्रस्य वरुणस्य देवताद्वन्द्वे आनङ् मित्रावरुणयोरपत्यम् अण्। अगस्त्ये। इञ्। मैत्रावरुणिरप्यत्र वल्मीके हि तस्य तयोः पुत्रत्वं पुराणप्रसिद्धम्।

मैत्री न० मित्रस्य भावः अण् वा ष्यञ् पक्षे ङीप् यलोपः। सौहार्दे मैत्र्यमप्यत्र न०। [त्रिका०।

मैत्रेय पु० मित्राया अपत्यम् ढक्। १मुनिभेदे २बुद्धदेवे

मैथिली स्त्री मिथिलायां भवा अण् ङीप्। १सीतायाम्। मिथिलाया राजा-अण्। २मिथिलादेशाधिपे पु०।

मैथुन न० मिथुनेन स्त्रीपुंसाभ्यां निर्वृत्तम् अण्। १अग्न्याधानादौ, कर्मणि "या मयस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने" इति स्मृतिः। अग्न्याधाने हि सपत्नीकस्यैवाधिकार इति तस्य तत्साध्यत्वम्। २स्त्रीपुंसयोः सङ्गमरूपे ग्राम्यधर्मे च अमर। [जटा०।

मैनाक पु० मेनकायां भव अण्। हिमालयसुते पर्वतभेदे

मैरेय न० मिरायां देशभेदे ओषधिभेदे वा भवं ढक्। मिरादेशजाते १आसवे "मैरेयं धातकीपुष्पगुडधान्याम्लसंस्कृतम्" माधवोक्ते २मद्यभेदे च न०।

मोक्ष मोक्षे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। मोक्षयति ते मोक्षति अमुमोक्षत् न अमोक्षीत्।

मोक्ष पु० मोक्ष–घञ्। १अपवर्गे २मोचने "मौर्विमोक्षादिह मोक्ष" सा०द०। ३पाटलिवृक्षे मेदि०। ४मरणे हेमच०।

मोघ त्रि० मुह–घ अच् वा कुत्वम्। १निरर्थके अमरः २हीने ३पाटलावृक्षे मेदि० ४विडङ्गे च स्त्री हेम० ५प्राचीरे पु० शब्दमा०। [राजनि०।

मोघपुष्पा स्त्री मोघं पुष्पमार्त्तवं यस्याः। वन्ध्यायां स्त्रियाम्

मोच न० मुच–अच्। १कदलीफले २शोभाञ्जने पु० अमरः। ३कदल्यां ४शाल्मलिवृक्षे ५नीलीवृक्षे, च स्त्री मेदि० टाप्।

मोचक पु० मुच–ण्वुल्। १मोक्षे २कदल्यां ३शोभाञ्जने च ४वैराग्यवति त्रि० हेमच० ५मुष्कवृक्षे राजनि०।

मोचन न० मुच–णिच्–वा, भावे ल्युट्। १मुक्तौ २मोचने दम्भे ४शाल्मे च। मुच्यते रोगात् अनया मुच-करणे ल्युट्। ५कण्टकार्य्याम् स्त्री जटा० ङीप्। [राजनि०।

मोचरस पु० ६त०। शाल्मलिनिर्यासे स्वनामख्याते पदार्थे

मोचाट पु० मुच–णिच्–अच् मोचाय रोगमोचनाय अटति अट-अच्। १कृष्णजीरके २रम्भास्थि, ३मलयोद्भवे च मेदि०

मोटक न० मुट–ण्वुल्। श्राद्धे पितृदानार्थे १मूलकुशपत्रद्वये २रागिणीभेदे स्त्री ङबा० ङीप्।

मोटा स्त्री मुट–अच्। बलायाम् राजनि०।

मोट्टायित न० "कान्तस्मरणवार्त्तादौ हृदि तद्भावभावतः। प्राकट्यमभिलाषस्य मोट्टायितमुदीर्यते" उज्ज्वलमण्युक्ते स्त्रीणामभिलाषभेदे।

मोद पु० मुद–घञ्। हर्षे शब्दर०।

मोदक पु० मोदयति मुद-णिच्-ण्वुल्। १खाद्यभेदे (मोया) अमर। शूद्रायां क्षत्रियाज्जाते २वर्णसङ्करजातिभेदे (मयरा) स्मृतिः। [राजनि०।

मोदमोदिनी स्त्री मोद इव मोदयति मुद-णिनि। जम्ब्वाम्

मोदयन्ती स्त्री मुद–णिच्-शतृ ङीप्। वनमल्लिकायाम् (काठमल्लिका) शब्दर०। [राजनि०।

मोदा स्त्री मोदयति जनान् मुद-णिच् अच्। अजमोदायाम्

मोदाढ्या स्त्री मोदः अजमोदस्येवाढ्या। १अजमोदायाम् २हर्षयुक्ते त्रि० राजनि०।

मोदिनी स्त्री मोदयति मुद णिच्-णिनि । १अजमोदायाम् २मल्लिकायाम् ३यूथिकायां ४कस्तूर्य्यां ५मदिरायाञ्च राजनि० ।

मोरट न० मुर–अटन् । १इक्षुमूले, २अङ्कोटपुष्पे ३सप्तरात्रोषितक्षीरे च मेदि० । ४मूर्वालतायां स्त्री अमर । ५क्षीरमोरटायां पु० राजनि० ।

मोषक पु० मुष्णाति मुष–ण्वुल् । तस्करे चौरे अमरः ।

मोषण न० मुष–ल्युट् । १लुण्ठने २छेदने, ३वधे च ।

मोह पु० मुह–घञ् । १मूर्च्छायाम् भ्रान्तिसाधने २अज्ञाने मे द० ३वेदान्तोक्ते अविद्याशक्तिभेदे ३दुःखे शब्दर० ४देहादिष्वात्माभिमाने च ।

मोहन पु० मोहयति मुह–णिच् ल्यु । १धुस्तूरे राजनि० कन्दर्पस्य २शरभेदे च त्रिका० । ३मोहकारके त्रि० स्त्रियां टाप् । सा च ४त्रिपुरमालीपुष्पे रत्नमा० । ५मद-न्मायां शब्दमा० । ६जपोदक्यां स्त्री राजनि० । ७वटपत्र्यां भावप्र० उभयत्र गौरा० ङीष् ।

मोहरात्रि स्त्री ब्रह्मणो निजपरिमाणेन पञ्चाशद्वर्षे गते प्रलयभेदे "कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च" चण्डी

मोहिनी स्त्री मुह–णिनि । १अप्सरोभेदे यस्या ब्राह्मणं ब्रह्मणोऽपूज्यत्व तत्कथा ब्रह्मवै० ज० ख० ३३अ० । अमृतमन्थनकाले दैत्यानां मोहनाय स्त्रीरूपिणि भगव-दवतारभेदे च ।

मौक्तिक न० मुक्तैव स्वार्थे ठक् । मुक्तायाम् अमर० ।

मौक्तिकप्रसवा स्त्री मौक्तिकं प्रसूते प्र+सू–अच् । मुक्ता-स्फोटे शुक्तौ राजनि० ।

मौक्तिकशुक्ति स्त्री ६त० । मुक्तास्फोटे शुक्तौ राजनि० ।

मौञ्जी स्त्री मुञ्जस्येयम् अण् । कटिसूत्रे त्रिरावृत्तमुञ्जलतायां मेखलायाम् मनु० । [राजनि० ।

मौञ्जीपत्त्री स्त्री मौञ्ज्या इव पत्त्रमस्याः । बल्वजायाम्

मौञ्जीबन्ध पु० मौञ्ज्या मेखलाया बन्धोयत्र । १उपनयन-संस्कारे "मौञ्जीबन्धः शुभः प्राक्चैत्रे मीनगते रवा-वि"ति ज्यो० । ल्युट् मौञ्जीबन्धन तत्रार्थे न० । "द्वितीयं मौञ्जीबन्धनम्" मनु । ६त० । २तद्बन्धने च ।

मौढ्य न० मूढस्य भाव ष्यञ् । १मोहे हेम० २मान्द्ये च ।

मौद्गल्य पु० मुद्गलस्य मुनेर्गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । तद्गोत्रापत्ये मुनिभेदे । [क्षेत्रे अमर ।

मौद्गीन न० मुद्गाना भवनं क्षेत्रं खञ् । मुद्गभवनयोग्ये

मौन न० मुनेर्भावः । वाग्व्यापाररहितत्वे "उच्चारे मैथुने चैव प्रस्रावे दन्तधावने । स्नाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत्" इति स्मृति ।

मौनिन् त्रि० मौनमस्त्यस्य इनि । १वाग्व्यापाररहिते । २मुनौ पु० जटा० । [राजनि० ।

मौनेय पु० मुने कश्यपपत्नीभेदस्यापत्यम् ढक् । गन्धर्वभेदे

मौरजिक त्रि० मुरजस्तद्वादनं शिल्पमस्य ठक् । मृदङ्ग-वादनशीले अमरः ।

मौर्ख्य न० मूर्खस्य भावः ष्यञ् । १जाड्ये हेमच० २मूर्खतायाञ्च

मौर्वी स्त्री मूर्वा लता तत्तन्तुना निर्वृत्ता अण् । १धनुर्गुणे अमर० । २ध्वजभङ्गप्राय रत्नमा० ।

मौल त्रि० मूल वेत्ति मूलादागतो वा अण् । भूम्यादेरागमादि-मूलज्ञे, "ये परम्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनस्त्विदु"रिति स्मृति २मूलादागते च ।

मौलि पु स्त्री० मूलस्यादूरभवः इञ् । १चूडायां २किरीटे ३संयतकेशेषु अमर ४मस्तके हेमच० । ५अशोकवृक्षे पु० । ६भूमौ स्त्री मेदि० वा ङीप् ।

मौषल न० मुषलमधिकृत्य कृतग्रन्थ वा अण् । १मुषलसम्बन्धिनि २मुषलतुल्यनिर्घोषे "गङ्गायां मौषलं स्नानं महापातक-नाशनम्" इति पुराणम् । मुषलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ अण् । महाभारतान्तर्गते "मुषलं कुलनाशनम्" इत्यादिप्रतिपादके मौषले पर्वणि ।

मौहूर्त्त पु० मुहूर्त्त तत्प्रतिपादकं शास्त्रं वेत्त्यधीते वा अण् । ज्योतिःशास्त्रज्ञे । ठञ् । मौहूर्त्तिक तत्रैव अमर० ।

म्ना अभ्यासे भ्वा०पर०सक० सेट् । मनति अम्नासीत् मम्नौ ।

म्रक्ष संयोजने म्लेच्छने च चु० उभ० सक०सेट् । म्रक्षयति ते अमम्रक्षत् त । [अम्रक्षीत् ।

म्रक्ष सङ्घाते अक० संयोजने सक० भ्वा० पर०सेट् । म्रक्षति

म्रक्षण न०म्रक्ष–भावे ल्युट् । १संयोजने २राशीकरणे, ३तैले हेमच० ।

म्रद मर्दे भ्वा० आ० सक० सेट् । म्रदते अम्रदिष्ट । घटा० म्रदयति । णिच् अङ् अम्रदत् । [मम्रदे ।

म्रदिमन् पु० म्रदोर्भाव म्रदु+इमनिच् ऋत ऋतोर० ।

म्रदिष्ठ त्रि० अतिशयेन म्रदु इष्ठन् ऋत ऋतोरः । अतिम्रदु-स्पर्शति । ईयसुन् । म्रदीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

म्रुच गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । म्रोचति इरित् अम्रुचत् अम्रोचीत मुम्रोच । उदित् क्त्वा वेट ।

म्रुन्च गतौ सर्वं म्रुचवत् । म्रुञ्चति अम्रुचत् अम्रुञ्चीत् ।

म्लेट(ड़) उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट्। म्लेट(ड)ति अम्लेटी(डी)त्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

म्लेच्छ चु० भृशवत् सर्व्वम्। म्लेच्छयति ते। अमम्लेच्छत् त।

म्लान त्रि० म्लै कान्तिक्षये–क्त तस्य नः। १मलिने हेमच० २म्लानियुक्ते च।

म्लानि स्त्री म्लै–क्तिन्। कान्तिक्षये। [१म्लाने च त्रि०मेदि०

म्लिष्ट न० म्लेच्छ–क्त नि०। १अविस्पष्टवाक्ये २तद्वाक्ययुक्ते

म्लुच गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। म्लोचति। इरित् अम्लुचत् अम्लोचीत्। उदित् क्त्वा वेट्।

म्लुञ्च गतौ म्लुचवत् सर्व्वम्। म्लुञ्चति अम्लुचत् अम्लुञ्चीत्

म्लेच्छ अपशब्दे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट्। म्लेच्छयति ते म्लेच्छति अमम्लेच्छत् त अम्लेच्छीत्

म्लेच्छ पु० म्लेच्छ–घञ्। १अपशब्दे "म्लेच्छो ह वा नाम यदपशब्द" इति श्रुतिः। कर्त्तरि अच्। २पामरजातौ, ३नीचजातौ च पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् "गोमांसखादको यस्तु विरुद्धं बहु भाषते। सर्व्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते" बौधायनः। ४पापरते त्रि० मेदि०। ५हिङ्गुले न० राजनि०।

म्लेच्छकन्द पु० म्लेच्छप्रियः कन्दः शा०त०। लशुने राजनि०

म्लेच्छजाति स्त्री म्लेच्छाभिधा जातिः। भीलाङ्गादिभक्षके किरातादिजातिभेदे अमरः।

म्लेच्छदेश पु० म्लेच्छाधारो देशः। चातुर्व्वर्ण्याचाररहिते देशे अमरः। "चातुर्व्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न वि-द्यते। म्लेच्छदेशः स विज्ञेय आर्य्यावर्त्तस्ततः परम्"।

म्लेच्छभोजन न० म्लेच्छैर्भुज्यते भुज–कर्म्मणि ल्युट्। १यावके अन्नभेदे शब्दर०। २गोधूमे पु० त्रिका०।

म्लेच्छमण्डल न० ६त०। म्लेच्छदेशे हेमच०।

म्लेच्छमुख न०म्लेच्छानां मुखमिव रक्तत्वात्। ताम्रे अमर०। म्लेच्छास्यमप्यत्र हारा०।

म्लेच्छित न० म्लेच्छ–क्त। अपशब्दे असंस्कृतशब्दे हारा०।

म्लेट(ड) उन्मादे भ्वा० पर० सक० सेट्। म्लेट(ड) ति अम्लेटी(डी)त्। ऋदित् चङि न ह्रस्व।

म्लेव सेवने भ्वा० आ० सक० सेट्। म्लेवते अम्लेविष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [मस्लो म्लान. म्लानि०।

म्लै कान्तिक्षये भ्वा० पर० अक० अनिट्। म्लायति म्लासीत्

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये मकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

———

य

यकारः व्यञ्जनवर्णभेदः स्पर्शवर्णोष्मवर्णयोर्मध्यस्थत्वात् अन्तःस्थवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थानं तालु जिह्वामध्येन तालुन ईषत्स्पर्शेनोच्चारणात्तस्योच्चारणे ईषत्स्पर्शः आभ्य-न्तरप्रयत्नः "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत्" शिक्षोक्तेः। बाह्य-प्रयत्नाः संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च। वर्णाभिधानेऽस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा "यो वायुर्वसुधा वायुर्विलसि पुरुषोत्तमः। युगान्तः श्वसनः शीघ्रो धूमार्च्चिः प्राणिसेवकः। सङ्घा भ्रमो जटी लोला वायुवेगी यशस्करी। सङ्कर्षण अपा बालो हृदयं कपिला प्रभा। आग्नेयो व्यापकस्त्यागी मोहो याता प्रभा सुखम्। चण्डः सर्व्वेश्वरी धूम्रा चामु-ण्डा सुमुखेश्वरी। त्वगात्मा मलयो माता ह्लादनी भृङ्गिनायकः। ॐ नमः शोषको मीनो धनिष्ठानङ्गवेदिनी। शिष्ट. सोम पङ्क्तिनामा पापहा मारुतस्तथा"।

अस्याधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा "धूम्रवर्णां महारौद्रीं षड्-भुजां रक्तलोचनाम्। रक्ताम्बरपरीधानां नानालङ्कार-भूषिताम्। महामोक्षप्रदां नित्यामष्टसिद्धिप्रदायिनीम्। एवं ध्यात्वा यकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। अस्य ध्येयस्वरूपं यथा "यकारं शृणु चार्व्वङ्गि! चतुष्कोण-मयं सदा। पलालधूमसङ्काशं स्वयं परमकुण्डलीम्। पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं तथा। प्रणमामि सदा वर्णं मूर्त्तिमन्मोक्षमव्ययम्" कामधेनुतन्त्रम्। मातृकान्यासे अस्य हृदये न्यास्यता। काव्यादौ अस्य प्रथमप्रयोगे लक्ष्मीलाभः फलम् "यो लक्ष्मी रसु दाहम्" इ०र०टीका

य पु० या–ड। १वायौ २यशसि ३योगे, ४गतौ च ५यातरि त्रि० शब्दरत्ना०। यम ड। ६संयमे। ७आदितः गु-रोर्लघुद्वये जलदैवते लक्ष्मीफलके यगणे च।

यकार पु० य+स्वरूपे कार। यस्वरूपे वर्णे।

यकृत् न० यं संयमं करोति कृ-क्विप् तुक् च।१कुक्षौ दक्षिण-भागस्थे मांसपिण्डे अमर। २तद्वृद्धिके रोगभेदे च "अधो दक्षिणतश्चापि हृदयात् यकृतः स्थितिः। तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम्" भावप्र०। तद्रोगनिदानादि तत्रोक्तं यथा "प्लीहामयस्य हेत्वादि समस्तं यकृदामये। किन्तु स्थितिस्तयोर्ज्ञेया वामदक्षिण-पार्श्वयोः"। अस्य यमादौ मतं च यकृत्सादेशः।

यक्षद्राविका स्त्री यक्षतद्रवात्मा स्वरूपं यस्याः कप्। तैल-पायिकायाम् (तेलापोका) शब्दच०। [इति शब्दच०।

यक्षवैरिन् पु०यक्षतो रोगभेदस्य वैरी हन्तृत्वात्। रोहितक-

यक्ष पूजायां चु० आ० सक० सेट्। यक्षयते अययक्षत।

यक्ष पु० यक्ष्यते यक्ष–कर्मणि घञ्। १देवयोनिभेदे २तदीश्वरे कुवेरे मेदि०३इन्द्रगृहे सारसतः। भावे घञ् ४पूजने च।

यक्षकर्द्दम पु०यक्षप्रिय कर्दम इव। "कुङ्कुमागुरुकस्तूरी कर्पूरं चन्दनं तथा। महासुगन्धमित्युक्त नामतो यक्षकर्दम" इत्युक्ते समभागेन मिश्रिते कुङ्कुमादौ धन्व-न्तरि०।कुङ्कुमस्थाने कक्कोलरुक्तम् [यक्षकर्दमादयोऽप्यत्र।

यक्षतरु पु० यक्षाणां वासयोग्यस्तरु। वटवृक्षे राजनि०

यक्षधूप पु०यक्षे पूजने योग्यो धूपः।(धुना) सर्जरसे अमरः

यक्षराज पु० यक्षाणां राजा टच् समा०। कुबेरे। यक्षेषु राजते राज-क्विप्। यक्षराडप्यत्र पु०।

यक्षरात्रि स्त्री० यक्षप्रिया रात्रि शा०त०। कार्त्तिकपूर्णिमा रात्रौ त्रिका०। [शब्दमा०।

यक्षामलक न० यक्षाणामामलकमिव। पिण्डखर्जूरफले

यक्षावास पु० ६त०। यक्षाणामावास.। वटवृक्षे राजनि०।

यक्षोडुम्बुरक न० यक्षाणामुडुम्बरमिव इवार्थे कन्। अश्वत्थफले त्रिका०। [शब्दमा०।

यक्ष्मघ्नी स्त्री० यक्ष्माणं हन्ति हन–टक् ङीप्। द्राक्षायाम्

यक्ष्मन् पु०यक्ष–मनिन्। रोगभेदे अमर। तन्निदानादि यथा "वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात्। त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात्"। वेगोऽत्र वातमूत्र पुरीषाणां। "वातमूत्रपुरीषाणि निगृह्णाति यदा नर" इति चरकवचनात्। क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षय तेनातिव्यवायानशनेर्ष्यादयो धातुक्षयहेतवः क्षय शब्देनोच्यन्ते। साहसात् बलवता समं मल्लयुद्धादितः। विषमाशनात् "बहु स्तोकमकाले वा तज्ज्ञेयं विषमाशनम्" तस्मात्। त्रिदोषः सान्निपातिकः। हेतु-चतुष्टयात् अन्येऽपि हेतव हेतुचतुष्टय एवान्तर्भवन्ति। यक्ष्मणः पर्य्याया राजयक्ष्मक्षयशोषाः। यक्ष्मादीनां शब्दानां निरुक्तिमाह "वैद्यो व्याधिमता यस्मात् व्याधेर्यत्नेन यक्ष्यते। स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्द शास्त्रविशारदै"। यक्ष्यते पूज्यते। "राजचन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः। तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः। क्रियाक्षयकरत्वात्तु क्षय इत्युच्यते बुधैः। संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभि-धीयते"। संप्राप्तिमाह "कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रस-वर्त्मसु। अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तरा। क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः"। कफ-प्रधानैर्दोषैः रसवर्त्मसु रुद्धेषु अनन्तराः सर्वे धातवः क्षीयन्ते ततो मानवः शुष्यति। कारणभूतस्य रसस्य क्षये कार्य्याणां रक्तादीनामनुक्रमेण क्षीयमाणत्वात्" भावप्र०।

यज देवपूजने, दाने, सङ्गतौ च भ्वा० उभ० सक० अनिट्। यजति ते अयाक्षीत् अयष्ट इयाज ईजतुः।

यजति पु० यज–अतिच्। यागभेदे। "यजतिषु ये यजामहे नानुयाजेषु" श्रुतिः। तल्लक्षणमुक्तं कात्या० श्रौ० १।२।६ "तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोऽनु-वाक्यावन्तो यजतय" सू०। "उच्यन्त इति शेषः। तिष्ठता होमो येषु ते तिष्ठद्धोमाः वषट्कारेण प्रदानं येषु ते वषट्कारप्रदाना. तथा याज्यावन्तः पुरोऽनुवाक्यावन्तश्च ये ते यजतय उच्यन्ते" कर्कः।

यजत्र न० यज–अत्रन्। १अग्निहोत्रे उणादि० २तद्वति त्रि०।

यजन न० यज-ल्युट् होत्रादिना पशुचोराज्यादिभि मन्त्र-पूर्वकं वह्नौ प्रक्षेपरूपे यागे।

यजनस्य च्छा० वि० देवलोक्तं यथा "पशुचीराज्यपुरो-डाशसोमौषधिचरुप्रभृतिर्हविर्भि खदिरपलाशाश्वत्थन्यग्रोधोडुम्बरप्रभृतिभिः समिद्भिः स्रुक्स्रुवोदूखल-मुसलशूर्पकुठारखनित्रयूपदारुदर्भचर्मप्रावपवित्रभाजनादिभि-र्द्रव्योपकरणैरुद्गातृहोत्रध्वर्युब्रह्मादिभिः ऋत्विग्भि-र्काम्यनैमित्तिकानां पशादिपूर्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां समापन यजनम्"। ल्यु। उत्तरपदस्थः समभिव्या-हृतदेवादेर्यष्टरि त्रि०आधारे ल्युट्। १यागाधिकरणे न०। यथा देवयजनम्। [कर्मफलयुते।२महादेवमूर्त्तिभेदे च।

यजमान पु० यज-शानच्। होतृ.देर्नियो.क्तरि प्रधान-

यजि पु० यज–इन्। १यष्टरि उणा०।२यागे ३यजधातौ च।

यजुर्वेद पु० यजुषां ऋक्सामभिन्नानां मन्त्राणां प्रतिपादको वेद। वेदभेदे स च शुक्लकृष्णभेदेन द्विधा तद्विवरणं चरणव्यूहे भाग० १२।६ अध्याये च दृश्यम्।

यजुस् न० यज उसि। ऋकसामभिन्ने पदच्छेदरहिते मन्त्रभेदे अमरः। तल्लक्षणम् "इतगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषि" सा० भा० उक्तम्।

यज्ञ पु० यज-भावे न। यागे अमर। स त्रिविध. अन्यत्रा काङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते। यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः। अभिसन्धाय तु फल दम्भार्थ-

र्पि चैव यत्। इज्यते भरतश्रेष्ठ! तं यज्ञं विद्धि राजसम्॥ विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्। श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते" गीता १७अ०। स च नानाविधः। "द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे। स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः" गीता ४अ०। पञ्चमहायज्ञरूपा यज्ञा यथा "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्" गारुडे ११५अ०। २विष्णौ च

यज्ञपति पु० ६त०। विष्णौ "यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा" विष्णुस०।

यज्ञपशु पु० इज्यते हविर्दीयतेऽत्र यागार्थकयज्ञभागे आधारे वा अ यज्ञः यज्ञार्थः पशुः। १अश्वे २छागादौ च।

यज्ञपात्र न० ६त०। यागसाधने पात्रे तच्छेदरूपादि कात्या०श्रौ०उक्तं पात्रशब्दे ४२०० पृ० दर्शितम्।

यज्ञपुरुष पु० यज्ञरूपः पुरुषः। वराहरूपे विष्णौ हेमच०। क्रतुपुरुषशब्दे २२८४पृ० दृश्यम्। [राजनि०।

यज्ञभूषण पु० यज्ञम् भूषयति भूष-णिच्-ल्यु। श्वेतदर्भे

यज्ञयोग्य पु० यज्ञे योग्यः। १उदुम्बरवृक्षे राजनि०। तत्समिदादिभिर्हि यज्ञः साध्यते। २यागार्हे विप्रादौ च।

यज्ञवल्ली स्त्री० यज्ञार्थां वल्ली। सोमवल्ल्याम् राजनि०।

यज्ञवराह पु० यज्ञरूपो वराहः। आदिवराहे भगवदवतारभेदे। क्रतुपुरुषशब्दे २२८४पृ० दृश्यम्। वराहदेहस्य शिवेन विदारणेन यज्ञभेदरूपत्वं यस्मादितं यथोक्तं कालिकापु० ३० अ० "विदारिते वराहस्य काये भर्गेण तत्क्षणात्। ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः सर्वैश्च प्रमथैः सह। निन्युर्जलात् समुद्धृत्य तत् शरीरं नभः प्रति। तद्विभेजुः शरीरन्तु विष्णोश्चक्रेण खण्डशः। तदङ्गसन्धितो यज्ञा जातास्ते वै पृथक् पृथक्। यज्ञाद्यज्ञाश्च ये यज्ञास्तत् शृणुध्वं महर्षयः। भ्रूनासासन्धिना जातो ज्योतिष्टोमो महाध्वरः। हनुश्रवणसन्ध्योस्तु वह्निष्टोमो व्यजायत। चक्षुर्भ्रुवोः सन्धिना तु व्रात्यस्तोमो व्यजायत। आयुः पौनर्भवस्तोमस्य पोत्रोष्ठसन्धिना। वृद्धस्तोमबृहत्स्तोमौ जिह्वामूलादजायत। अतिरात्रं सवैराजमधोजिह्वान्तरादभूत्। अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्। स्नानं तर्पणपर्यन्तं नित्ययज्ञाश्च सांप्रः। कण्ठसन्धेः समुत्पन्ना, लिङ्गातो विश्वयस्तथा यथाजिमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च। प्राणिहिंसाकरा ह्यन्ये ते जाताः पादसन्धितः। राजसूयोऽथ कारीरी वाजपेयस्तथैव च। पृष्ठसन्धौ समुत्पन्ना महद्यज्ञास्तथैव च। प्रतिष्ठोत्सर्गयज्ञाश्च दानश्राद्धादयस्तथा। हृत्सन्धितः समुत्पन्ना सावित्रीयज्ञ एव च। सर्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकराश्च ये। ते मेढ्रसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महात्मनः। रक्षःसत्रं सर्पसत्रं सर्वञ्चैवाभिचारिकम्। गोमेधो वृषजाश्च खुरेभ्यो ह्यभवन्निमे। मायेष्टिः परमेष्टिश्च गाव्यतिर्भौमसमाः। जानूरुसन्धौ समजाता अग्निष्टोमस्तथैव च। नैमित्तिकाश्च ये यज्ञाः सङ्क्रान्त्यादौ प्रकीर्तिताः। जानूरुसन्धौ ते जातास्तथा द्वादशवार्षिकम्। तीर्थप्रयोगसामौघः यजुः सङ्कर्षणस्तथा। आर्कमाथर्वणञ्चैव नाभिसन्धेः समुद्गताः। सप्तोत्कर्षः श्वेतयज्ञः पक्षमार्गोऽतियोजनः। लिङ्गसंस्थानरूपैस्त्वयज्ञा जाताश्च जानुनि। एवमष्टाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः॥ यज्ञानां सततं लोकार्थैर्भोग्यन्तेऽधुनापि च। स्रुवस्तु पोत्रात् संजाता नासिकायाः स्रुचोऽभवत्। अन्ये स्रुक्स्रुवभेदा ये ते जाताः पोत्रनासयोः। ग्रीवाभागेन तस्याभून् प्राग्वंशो मुनिसत्तमाः॥ इष्टापूर्तं यजुर्धर्मा जाताः श्रवणरन्ध्रतः। दंष्ट्राभ्योऽप्यभवन् यूपा कुशा रोमाणि चाभवन्। उद्गाता च तथाध्वर्युर्होता शमित्र एव च। अग्रदक्षिणपश्चाङ्घ्रिपश्चात्पादेषु सङ्गताः। पुरोडाशाः सचरवो जाता मस्तिष्कसञ्चयात्। कर्णैस्तत्युगाज्जाता यज्ञकेतवः तथा सुरात्। मध्यभागोऽभवद्वेदी मेढ्रात् कुण्डमजायत। रेतोधारास्तथैवाज्यं स्वधामन्त्राः समुद्गताः॥ यज्ञाश्रयः पृष्ठभागात् हृत्पद्मात् यज्ञ एव च। तदात्मा यज्ञपुरुषो मुख्याः कक्षात् समुद्गताः। एवं यावन्ति यज्ञानां साधनानि च कर्माणि च। तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन्। एवं यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतां गतम्। यज्ञरूपेण सकलमाप्यायितमिदं जगत्।"

यज्ञवाट पु० ६त०। यज्ञस्थाने हेमच०।

यज्ञवृक्ष पु० यज्ञार्थः वृक्षः। वटवृक्षे राजनि०। [राजनि०।

यज्ञश्रेष्ठा स्त्री यज्ञेषु तत्साधनेषु श्रेष्ठा। सोमवल्ल्याम्

यज्ञसार पु० यज्ञेषु यज्ञसाधनेषु सारः श्रेष्ठः। उदुम्बरवृक्षे राजनि०।

यज्ञसूत्र न० यज्ञार्थं योग्यं संस्कृतं वा सूत्रं शाक०त०। यज्ञोपवीते जटा०। तत्स्वरूपादि यथा "ऊर्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं वृषपाणिर्मितं शनैः। तन्तुत्रय-

यक्षदासिका स्त्री यक्षतद्रूपात्मा स्वरूपं यस्याः कप्। तैल-
पायिकायाम् (तेलापोका) शब्दच०। [हेमच० शब्दच०।

यक्षवैरिन् पु०यक्षतो रोगभेदस्य वैरी हन्तृत्वात्। रोहितक-

यक्ष पूजायां चु० आ० सक० सेट्। यक्षयते अययक्षत।

यक्ष पु० यक्ष्यते यक्ष-कर्मणि घञ्। १देवयोनिभेदे २तदीश्वरे
कुबेरे मेदि०३इन्द्रगृहे सारसुन्दः। भावे घञ् ४पूजने च।

यक्षकर्दम पु०यक्षप्रियः कर्दम इव। "कुङ्कुमागुरुकस्तूरी
कर्पूरं चन्दनं तथा। महासुगन्धमित्युक्तं नामतो
यक्षकर्दम" इत्युक्ते समभागेन मिश्रिते कुङ्कुमादौ अम
रादिः। कुङ्कुमस्थाने कक्कोलकम् [यक्षकर्द्दमादयोऽप्यत्र।

यक्षतरु पु० यक्षाणां वासयोग्यस्तरुः। वटवृक्षे राजनि०

यक्षधूप पु०यक्षे पूजने योग्यो धूपः।(धुना) सर्ज्जरसे अमरः

यक्षराज पु० यक्षाणां राजा टच् समा०। कुबेरे। यक्षेषु
राजते राज-क्विप्। यक्षराडप्यत्र पु०।

यक्षरात्रि स्त्री० यक्षप्रिया रात्रिः शा०त०। कार्त्तिकपूर्णिमा
रात्रौ त्रिका०। [शब्दमा०।

यक्षामलक न० यक्षाणामामलकमिव। पिण्डखर्ज्जूरफले

यक्षावास पु० ६त०। यक्षाणामावासः। वटवृक्षे राजनि०।

यक्षोडुम्बरक न० यक्षाणामुडुम्बरमिव स्वार्थे कन्।
अश्वत्थफले त्रिका०। [शब्दमा०।

यक्ष्मघ्नी स्त्री० यक्ष्माणं हन्ति हन-टक् ङीप्। द्राक्षायाम्

यक्ष्मन् पु०यक्ष-मनिन्। रोगभेदे अमरः। तन्निदानादि यथा
"वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात्। त्रिदोषो
जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात्"। वेगोऽत्र वातमूत्र
पुरीषाणां। "वातमूत्रपुरीषाणि निरुणद्धि यदा
नर" इति चरकवचनात्। क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति
क्षय तेनातिव्यवायामशनेर्ष्यादयो धातुक्षयहेतवः क्षय
शब्देनोच्यन्ते। साहसात् बलवता सम मल्लयुद्धा
दितः। विषमाशनात् "बहु स्तोकमकाले वा तज्ज्ञेयं
विषमाशनम्" तस्मात्। त्रिदोषः सान्निपातिक.। हेतु-
चतुष्टयात् अन्येऽपि हेतव हेतुचतुष्टय एवान्तर्भवन्ति।
यक्ष्मण पर्य्यायाः राजयक्ष्मक्षयशोषाः। यक्ष्मादीनां
शब्दानां निरुक्तिमाह "वैद्यो व्याधिमतां यस्मात्
व्याधेर्यत्नेन यक्ष्मते। स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्द
शास्त्रविशारदैः"। यक्ष्मते पूज्यते। "राजचन्द्रमसो
यस्मादभूदेष किलामय.। तस्मात्तं राजयक्ष्मेति
केचिदाहुर्मनीषिणः। क्रियाक्षयकरत्वात्तु क्षय
इत्युच्यते बुधै.। संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभि-
धीयते"। संप्राप्तिमाह "कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रस-
वर्त्मसु। अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तरा।
क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः"। कफ
प्रधानैर्दोषैः रसवर्त्मसु रुद्धेषु अनन्तराः सर्वे धातवः
क्षीयन्ते ततो मानवः शुष्यति। कारणभूतस्य रसस्य क्षये
कार्य्याणां रक्तादीनामनुक्रमेण क्षीयमाणत्वात्" भावप्र०।

यज देवपूजने, दाने, सङ्गतौ च भ्वा० उभ० यजादि०
अनिट्। यजति ते अयाक्षीत् अयष्ट इयाज ईजतुः।

यजति पु० यज-अतिच्। यागभेदे। "यजतिषु ये यजा-
महे नानुयाजेषु" श्रुतिः। तल्लक्षणकं कात्या० श्रौ०
१।२।६ "तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोऽनु-
वाक्यावन्तो यजतय" सू०। "उच्यन्त इति शेषः। तिष्ठता
होमो येषु ते तिष्ठद्धोमाः वषट्कारेण प्रदानं येषु ते
वषट्कारप्रदानाः तथा याज्यावन्तः पुरोऽनुवाक्यावन्तश्च
ये ते यजतय उच्यन्ते" कर्कः।

यजत्र न० यज-अत्रन्। १अग्निहोत्रे उणादि० २तद्वति त्रि०।

यजन न० यज-ल्युट्। होत्रादिना पशुपुरोडाशादिभिः मन्त्र-
पूर्वकं वह्नौ सर्वपकृपे यागे।

यजनञ्च आ० वि० देवलोक्तं यथा "पशुपुरोडाशपुरो-
डाशसोमौषधिचरुप्रभृतिर्हविर्भिः खादिरपलाशाश्वत्थ-
न्यग्रोधोडुम्बरप्रभृतिभिः समिद्भिः स्रुक्स्रुवोद्गुखल-
मुसलशूर्पदारुदर्भचर्मपात्रपवित्रभाजनादिभि-
र्द्रव्योपकरणैरुद्गातृहोत्रध्वर्युब्रह्मादिभिः ऋत्विग्भिः
काम्यनैमित्तिकानां पञ्चादिपूर्वकाणां यथोक्तविधानां
समापन यजनम्"। ल्यु। उत्तरपदस्थः समभिव्या-
हृतदेवादेर्यष्टरि त्रि० आधारे ल्युट्। ३यागाधिकरणे न०।
यथा देवयजनम्। [कर्मफलयुते। ४महादेवमूर्त्तिभेदे च।

यजमान पु० यज-शानच्। होत्रादेर्मियोक्तरि प्रधान-

यजि पु० यज-इन्। १यष्टरि उणा०।२यागे ३यजधातौ च।

यजुर्वेद पु० यजुषां ऋक्सामभिन्नानां मन्त्राणां प्रतिपादको
वेद। वेदभेदे स च शुक्लकृष्णभेदेन द्विधा तद्विवरणं
चरणव्यूहे भाग० १२।६अध्याये च दृश्यम्।

यजुस् न० यज उसि। ऋक्सामभिन्ने पदच्छेदरहिते
मन्त्रभेदे अमरः। तल्लक्षणम् "छन्दोगीतिवर्जितत्वेन
प्रश्लिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषि" सा० भा० उक्तम्।

यज्ञ पु० यज-भावे न। यागे अमरः। स त्रिविध अफला-
काङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते। यष्टव्यमेवेति मनः
समाधाय स सात्त्विकः। अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थ-

र्मपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् २। विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते” गीता १७अ० । स च नानाविधः । “द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञा स्तथापरे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः” गीता ४अ० । पञ्चमहायज्ञसंख्या यज्ञा यथा “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्” गारुडे ११५अ० । २विष्णौ च

यज्ञपति पु० ६त० । विष्णौ “यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा” विष्णुस० ।

यज्ञपशु पु० इज्यते हविर्दीयतेऽत्र यागार्थकयजेर्भावे आधारे वा न यज्ञः यज्ञार्थः पशुः । १अश्वे २छागादौ च ।

यज्ञपात्र न० ६त० । यागसाधने पात्रे तच्च दर्व्यादि कात्या०श्रौ०उक्तं पात्रशब्दे ४१०० पृ० दर्शितम् ।

यज्ञपुरुष पु० यज्ञरूपः पुरुषः । वराहरूपे विष्णौ हेमच० । कालपुरुषशब्दे २१८४पृ० दृश्यम् । [राजनि० ।

यज्ञभूषण पु० यज्ञम् भूषयति भूष-णिच्-ल्यु । श्वेतदर्भे

यज्ञयोग्य पु० यज्ञे योग्यः । १उडुम्बरवृक्षे राजनि० । तत्समिदादिभिर्हि यज्ञः साध्यते । २यागार्हे विप्रादौ च ।

यज्ञवल्ली स्त्री० यज्ञार्था वल्ली । सोमवल्ल्याम् राजनि० ।

यज्ञवराह पु० यज्ञरूपो वराहः । आदिवराहे भगवदवतारभेदे । कालपुरुषशब्दे २२८४पृ० दृश्यम् । वराहदेहस्य शिवेन विदारणेन यज्ञभेदरूपत्वं सम्पादितं यथोक्तं कालिकापु० ३० अ० “विदारिते वराहस्य काये भर्गेण तत्क्षणात् । ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः सर्वैश्च प्रमथैः सह । निन्युर्जलात् समुद्धृत्य तत् शरीरं नभः प्रति । तद्विभेजुः शरीरन्तु विष्णोश्चक्रेण खण्डशः । तदङ्गसन्धितो यज्ञा जातास्ते वै पृथक् पृथक् । यस्माद् यस्माच्च ये यज्ञास्तत् शृण्वन्तु महर्षयः । भ्रूनासासन्धिना जातो ज्योतिष्टोमो महाध्वरः । हनुश्रवणसन्ध्योस्तु वह्निष्टोमो व्यजायत । चक्षुर्भ्रुवोः सन्धिना तु व्रात्यस्तोमो व्यजायत । वायुः पौनर्भवस्तोमस्तस्य पोत्रोष्ठसन्धिना । वृहत्स्तोमं वृहत्स्तोमो जिह्वामूलादजायत । अतिरात्रं सवैराजमधोजिह्वान्तरादभूत् । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् । स्थानं सर्पबलिर्मन्त्रं निष्कम्पश्च ध्रुवः । कण्ठसन्धेः समुत्पन्ना, जिह्वातो विश्वस्तथा यथाश्वमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च । प्राणिहिंसाकरा ह्यन्ये ते जाताः पादसन्धितः । राजसूयोऽथ कारीरी वाजपेयस्तथैव च । पृष्ठसन्धौ समुत्पन्ना ग्रहयज्ञास्तथैव च । प्रतिष्ठोत्सर्गयज्ञाश्च दानश्राद्धादयस्तथा । हृत्सन्धितः समुत्पन्ना सावित्रीयज्ञ एव च । सर्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकराश्च ये । ते मेढ्रसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महात्मनः । रक्षोघ्नं सर्पसत्रं सर्वञ्चैवाभिचारिकम् । गोमेधो हस्तपादञ्च खुरेभ्यो ह्यभवन्निमे । मायेष्टिः परमेष्टिश्च गोष्पतिर्भोगसम्भवः । लाङ्गूलसन्धौ सञ्जाता अग्निष्टोमस्तथैव च । नैमित्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्त्यादौ प्रकीर्त्तिताः । लाङ्गूलसन्धौ ते जातास्तथा द्वादशवार्षिकम् । तीर्थप्रयोगसामीप्यः यस्तु सङ्कल्पकस्तथा । स्वार्कमाथर्वणञ्चैव नाभिसन्धौ समुद्गताः । वसोत्कर्षः क्षेत्रयज्ञः पञ्चमार्गोऽतियोजनः । लिङ्गसंस्थानचैत्रस्य यज्ञा जाताश्च जानुनि । षट्षष्टाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः ! । यज्ञानां सततं लोकार्थैर्भाव्यन्तेऽधुनापि च । स्रुव्यस्य पोत्रात् संजाता नासिकायाः स्रुवोऽभवत् । अन्ये स्रुक्स्रुवभेदा ये ते जाताः पोत्रनासयोः । ग्रीवाभागेन तस्याभूत् प्राग्वंशो मुनिसत्तमाः ! । इष्टापूर्तं यज्ञधर्मा जाताः श्रवणरन्ध्रतः । दंष्ट्राभ्योऽभवन् यूपाः कुशा रोमाणि चाभवन् । उद्गाता च तथाध्वर्युर्होता शमित्र एव च । अग्रदक्षिणपादाङ्गपश्चात्पादेषु सङ्गताः । पुरोडाशाः समस्तो जाता मस्तिष्कसञ्चयात् । कर्णैर्नत्युगाज्जाता यज्ञकेतुस्तथा खुरात् । मध्यमागोऽभवद्वेदी मेढ्रात् कुण्डमजायत । रेतोधाराश्चैवाज्यं स्वराश्मन्त्राः समुद्गताः ॥ यज्ञाशयः पृष्ठभागात् हृत्पद्मात् यज्ञ एव च । तदात्मा यज्ञपुरुषो ब्रह्मा कथात् समुद्गताः । एवं यावन्ति यज्ञानां भाण्डानि च कर्माणि च । तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन् । एवं यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात् । यज्ञरूपेण सकलमाप्यायितमिदं जगत् ।”

यज्ञवाट पु० ६त० । यज्ञस्थाने हेमच० ।

यज्ञवृक्ष पु० यज्ञार्थः वृक्षः । वटवृक्षे राजनि० । [राजनि० ।

यज्ञश्रेष्ठा स्त्री यज्ञेषु तत्साधनेषु श्रेष्ठा । सोमवल्ल्याम्

यज्ञसार पु० यज्ञेषु यज्ञसाधनेषु सारः श्रेष्ठः । यज्ञोडुम्बरवृक्षे राजनि० ।

यज्ञसूत्र न० यज्ञार्थं योग्यं संस्कृतं वा सूत्रं शाक०त० । यज्ञोपवीते जटा० । तत्स्वरूपादि यथा “अर्द्धं तु विहितं सूत्रं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा । तन्तुत्रय-

नवोद्धृतं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः । त्रिगुणं तद्ग्रन्थियुक्तं वेदप्रवरसम्मितम् । शिरोधरान्नाभिमध्यात् पृष्ठार्द्धपरिमाणकम् । यजुर्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः । वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम्" कालिकापु० ४अ० । "उपवीतमाह गोभिलः "यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव" । यज्ञोपवीतं विशिष्टविन्यासधारणकर्मतया कुरुते । किं तत् सूत्रं विशेषयति छन्दोगपरिशिष्टम् "ऊर्द्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् । त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते" । वामावर्त्तवलितं तन्तुत्रयं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणावर्त्तवलितं कार्य्यम् एवं त्रिवृत् त्रिवृतम् उपवीतं स्यात् एकोग्रन्थिरिति नानात्वनिषेधार्थम् । तथा च बौधायनः "क्षौमं सूत्रं त्रिस्त्रिवृतं यज्ञोपवीतमानाभेः" । क्षौमं तसिकापोद्भवं पट्टसूत्रादिमयमित्यर्थः । क्षौमं कार्पासोद्भवम् । तथाच मनुः "कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत् । शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्" । त्रिस्त्रिवृतमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि त्रिवृन्मात्रं त्रिरावृत्तत्वेन विशेष्यम् । यत्तु पैठीनसिवचनम् "कार्पासमुपवीतं षट्तन्तु त्रिवृतं ब्राह्मणस्य । क्षौमं राजन्यस्य आविकं वैश्यस्य" । तद्यतन्त्वभावे षट्तन्तुविधायकम् । नवतन्तुत्वं व्यक्तमाह देवलः "यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नवतन्तुभिः । एकेन ग्रन्थिना तन्तुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा" । एकेन ग्रन्थिना युक्तं इति शेषः । द्विगुणस्त्रिगुणोऽथ वेति मन्त्रवचनेन द्विवृतो त्रिवृतो वा कर्त्तव्यः । त्रिवृत्त्वं त्रिवृत्त्वाभावे । कौशिके वा बल्ली विकल्पार्थः । अपिशब्दो वल्कलकुशरज्ज्वोः कालातुकल्पत्वप्रदर्शनार्थः । एवकारोऽन्त्रिवृत्त्वव्यवच्छेदार्थः । द्वितीयो वाशब्दोऽनुक्तगोबालादिसमुच्चयार्थः । तथा च मिश्रपरिशिष्टम् "वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तदभावे त्रिवृता सूत्रेण कुशमुञ्जवालप्रतिनव रज्जुभिर्वा । वाकोऽन बौधायनः यथाह देवल "कार्पासक्षौमगोवालशणवल्कतृणोद्भवम् । सदा सम्भवतो धार्य्यमुपवीतं द्विजातिभिः" । तदभाव इतिकरणात्तस्याभावे कुशरज्जुभिरिति बोद्धव्यम्" । आ०त० ।

यज्ञाङ्ग पु० यज्ञस्याङ्गं साधनत्वेनास्त्यस्य अच् । १यज्ञोडुम्बरे अमरः । २खदिरे राजनि० । ३मङ्गल्यमृत्तिकायाम् स्त्री । तत्र अन्ततः साकमेधादिना यत्र सम्पादयन्ति । ४सोमवल्ल्यां स्त्री राजनि० टाप् । ६त० । ५यागाङ्गमात्रे न० ।

यज्ञान्त पु० ६त० । १अवभृथे यज्ञसमाप्तौ स्नानादिक्रियाभेदे २यज्ञशेषे च हेम० ।

यज्ञायज्ञीय न० "यज्ञायज्ञा" इत्यनेन शब्देन युक्तायामृचि गेयम् छ । १अग्निष्टोमे गेये सामभेदे ताण्ड्य० ब्रा० ४।१।२० ज्योतिष्टोमे गेये २सामभेदे च सा०स०भा०उपोद्घाते ।

यज्ञिक पु० यज्ञः यज्ञाङ्गं साध्यत्वेनास्त्यस्य ठन् । पलाशे जटा० । तत्समिदादिभिर्हि यज्ञोनिष्पाद्यते ।

यज्ञिय त्रि० यज्ञाय हितः घ । १यज्ञकर्मयोग्ये अमरः । २द्वापरयुगे पु० त्रिका० ।

यज्ञियदेश पु० कर्म० । यज्ञकर्मयोग्यदेशे "कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः । स ज्ञेयो यज्ञियो देश" मनूक्ते देशे । [राजनि० । २यागसम्बन्धिनि त्रि० ।

यज्ञीय पु० यज्ञाय हितः तस्येदं वा छ । १यज्ञोडुम्बरे

यज्ञीयब्रह्मपादप पु० कर्म० । विकङ्कतवृक्षे (वैँचि) राजनि० "वैकङ्कतीं स्रुवमादत्ते" इति श्रुतौ तदीयस्रुवविधानात् तस्य तथात्वम् ।

यज्ञेश्वर पु० यज्ञस्य प्रवर्त्तयिता ईश्वरः । विष्णौ । [यज्ञके त्रि०

यज्ञेष्ट न० ७त० । १दीर्घरोहिततृणे राजनि० । ६त० । २स्ट

यज्ञोडुम्बर पु० यज्ञार्थं उडुम्बरः । स्वनामख्याते वृक्षे यज्ञाङ्ग०

यज्ञोपवीत न० यज्ञेन संस्कृतमुपवीतम् । यज्ञसूत्रे उपनयनसंस्कारेण पवित्रीकृते त्रिवृति ऊर्द्ध्ववृते वामस्कन्धात् दक्षिणकुक्षितो लम्बमानतया धृते सूत्रभेदे । यज्ञसूत्रशब्दे दृश्यम् । [२विष्णौ च यज्ञपतिशब्दे दृश्यम् ।

यज्वन् पु० यज-भूते क्वनिप् । विधानेन १कृतयागे अमरः ।

यत ताडने उपस्कारे च चु० उ० सेट् । यातयति । अयीयतत् त । निर्+प्रतीकारे प्रतिकृपप्रोधने च ।

यत यत्ने भ्वा० आत्म० अक० सेट् । यतते अयतिष्ट ईदित् निष्ठायामनिट् यत्तः ।

यतम त्रि० एषां मध्ये यः यद्+डतमच् । एषां मध्ये यदर्थे । [यदर्थे ।

यतर त्रि० । अनयोर्मध्ये यः यद्+डतरच् । अनयोर्मध्ये

यतस् अव्य० यद्+तसिल् । पञ्चम्याद्यर्थे ।

यति पु० यतते मोक्षाय यत-इन् । १परिव्राजके सन्यासिनि अमरः । यम्यते निवृत्ता यत यम-क्तिन् । २छन्दोग्रन्थविख्याते जिह्वाया २विश्रामस्थाने उच्चारणकालविच्छेदे स्त्री । सा च "क्वचित् छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूर्वकृतिभिः पदान्ते सा शोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च" इत्याद्युक्तः सुप्तिङन्तपदान्त एव छन्दोग्रन्थानुसारेण जिह्वाया

विन्नामरूपोच्चारणाभावरूपा। ३विधवायां ४रात्रौ ५पञ्चौ च शब्दच० ६पाठविच्छेदे मेदि०। ७निकारे ८विष्णौ हेमच०। ९वाद्याङ्गप्रबन्धभेदे सङ्गीतदा०। यद्+परिभावे-क्तिन्। १०यतपरिभाषे त्रि० श०च०।

यतिचान्द्रायण न० यतिनेव कर्त्तव्यं चान्द्रायणं व्रतभेदः। "अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यंदिने गते। नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन्" मनूक्ते व्रतभेदे।

यतिन् पु० यम-भावे क्त यतं यमनं यतमनेन इनि। १संन्यासिनि परिव्राजके अमरः। २विधवायां स्त्री ङीप् यन्द्ररत्ना०। [यन्द्रर०।

यतु(तू)का स्त्री यत-उक ऊक वा। जिनपत्रिकावृक्षे

यत्न पु० यत-भावे नङ्।१आयासे २उद्योगे वैशेषिकोक्ते महत्तिनिर्हस्तिजीवनयोनिरूपत्वैविध्यापन्ने ३गुणभेदे च। स च आत्मगुणः इति नैयायिकादयः चित्तगुण इति सांख्यवेदान्तिकाः।

यत्र अव्य० यद्+त्रल। यस्मिन्नित्यर्थे।

यत्र सङ्कोचने वा चु०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट् इदित्। यन्त्रयति ते यन्त्रात अययन्त्रत् त अयन्त्रीत्।

यथा अव्य०यद्+प्रकारे थाल्। १येन प्रकारेणेत्यर्थे २सादृश्ये ३योग्यतायाम्४आनुरूप्ये ५पदार्थानतिवृत्तौ च सि०कौ०।

यथाकाम अव्य० काममनतिक्रम्य अव्ययी०। १स्वाच्छन्द्ये २यथेष्टतायाञ्च। [स्वेच्छाचारिणि जने स्त्रियां ङीप्।

यथाकामिन् त्रि० यथाकाम स्वाच्छन्द्यमस्त्यस्य इनि।

यथाक्रम अव्य० क्रमस्य आनुरूप्यं तस्यानतिक्रमो वा अव्ययी०। १क्रमानुरूप्ये २क्रमानतिक्रमे च।

यथाजात त्रि० जात समयविशेषमनतिक्रम्य यथाजातं तदस्त्यस्य अच्। १मूर्खे अमरः। २नीचे जटा०।

यथातथ अव्य० तथामतिक्रम्य अनतिवृत्तौ अव्ययी०। यथार्थं यस्य वस्तुनो यद्रूपं भवितुमुचितं तथारूपभावे हारा० यथावदर्थार्थे।

यथार्थ अव्य० अर्थमनतिक्रम्य अव्ययी०। १सत्यतायाम् अर्थाव्यभिचारे वस्तुरूपे। अर्श आद्यच्। २सत्ये त्रि०।

यथार्ह अव्य० अर्हं योग्यतामनतिक्रम्य अव्ययी०। १यथायोग्यत्वे ततः अर्श आद्यच्। २यथोचिते पदार्थे त्रि०।

यथार्हवर्ण पु० यथार्हं यथायोग्यं वर्णयति वर्ण-अण्। चरे अमरः। [२भक्त्यनुसारे।

यथाशक्ति अव्य० शक्तेरानुरूप्यम् अव्ययी०। १शक्तेरानुरूप्ये

यथाशास्त्र अव्य० शास्त्रस्यानुरूप्यम् अनतिक्रमो वा अव्ययी०। १शास्त्रानुसारे २शास्त्रानतिक्रमे च।

यथास्थित अव्य०यथा येन रूपेण स्थातुं योग्यं तथास्थितम् योग्यतायाम् अव्ययी०।१सत्यतायाम् हेमच०अर्श आद्यच्। २सत्ये त्रि०। [आद्यच्। २यथार्थे त्रि०अमरः।

यथास्व अव्य० स्वस्यानतिक्रमः अव्ययी०।१याथार्थ्ये। अर्श

यथेप्सित अव्य० ईप्सितस्यानतिक्रमः अव्ययी०। १स्वाच्छन्द्ये अमरः। अर्श आद्यच्। २यथाभीष्टे त्रि० यथेष्टमप्यत्र।

यथोचित अव्य० उचितस्यानतिक्रमः अव्ययी०। १औचित्ये अमरः। अर्श आद्यच्। २उचिते त्रि०।

यद् त्रि०यज्-अदि डिच्च। (ये)।१इत्येवं बुद्धिविशेषविषये। अस्य उक्तार्थे सर्वनामता। अयञ्च शब्दः तच्छब्दार्थनित्यापेक्षी उत्तरवाक्यस्थस्तु न तदपेक्षी इति काव्यप्र०, यत्तच्छब्दयोरभावे च न समासविभक्त्यन्तत्वाकारे स्थितम्। २यस्मादित्यर्थे अव्य०। ३शङ्कायाम् ४अवधृतौ च मेदि०।

यदा अव्य० यद्+काले दाच्। यस्मिन् काले इत्यर्थे।

यदि अव्य० यद्+णिच्-इन् णिलोपः। १पक्षान्तरे अमरः। २सम्भावनायाम् ३शङ्कायां ४विकल्पे च मेदि०।

यदु पु० ययातिरूपते० १ज्येष्ठपुत्रे यस्य वंशे श्रीकृष्णावतारः। तस्य गोत्रापत्यमण् बहुषु तस्य लुक्। २यदुवंश्ये ३देशभेदे च श०च० हेमच०। [यदुपत्याटयोऽप्यत्र।

यदुनाथ पु० यदूनां नाथो रक्षकत्वात्। श्रीकृष्णे हेमच०।

यदृच्छा स्त्री यद्+ऋच्छ-अ-टाप्। १स्वातन्त्र्ये, २स्वैरतायाम् अमरः। "यदृच्छालाभसन्तुष्टः" इति गीता।

यदृच्छाशब्द पु० आलापाद्यवाचके डित्थादिसंज्ञाशब्दे "असन्मादयत कश्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः। यदृच्छाशब्दवत् पुंसः संज्ञायै जन्म केवलम्" माघः।

यद्युवा अव्य० यदि च उ च वा च द्व०। यदर्थे पक्षान्तरद्योतने "यद्युवात्स्तरमस्मारस्तर्हि पद्युमेव" इति "यद्युवाऽभयं चिकीर्षेदिति" च गोभिलः।

यद्वा अव्य० यद् वा च द्व०। १पक्षान्तरे "यद्वाभ्युदययोग्यता" भर्तृहरिः २युक्तौ संभवाथा०। [३संयमयुक्ते त्रि०हेमच०

यन्तृ पु० यम-तृच्। १सारथौ २हस्तिपके च अमरः।

यन्त्र न० यन्त्रि-अच्। १संयमने तन्त्रोक्ते देवाद्यधिष्ठाने २अस्त्रभेदे ३औषधपाकार्थपात्रभेदे, ज्योतिषशास्त्रादौ ग्रहवेधसाधने ४पदार्थभेदे, ५जलधारादेर्वेधकादौ (ढरविन्) (मकर) पदार्थे।६अन्यादेः क्षेपणसाधने पदार्थे अग्नियन्त्रम् (कामान बन्दुक)।

चौषधपाकयार्थं च नानाविधं भावप्र० दर्शितं यथा वालुकायन्त्रम् "भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके। कूपिकाकण्ठपर्य्यन्तं वालुकाभिश्च पूरिते। भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते। वालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतन्त्रबुधैः स्मृतम्"।

दोलायन्त्रम् "निबद्धमौषधं सूतं भूर्जे तत्त्रिगुणाम्बरे। रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्ध्वा गुणेन हि। सन्धानपूर्णे कुम्भान्तः स्थापयन्नवलम्बितम्। अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं तत्तदुक्तक्रमेण हि। दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वेदनाख्यं तदेव हि। सन्धानं काञ्जिकादि।

विद्याधरयन्त्रम् "स्थाल्यामारोप्य सूतं तु वस्त्रे स्वेद्यं निधाय च। पिधाय पच्यते यत्र तद्यन्त्रं स्वेदनं परम्। अधःस्थाल्यां रसं क्षिप्त्वा संनिदध्यात्तदोपरि। स्थालीमूर्द्ध्वस्थां सम्यक् निरुध्य मृदुमृत्स्नया। ऊर्द्ध्वस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा चुल्ल्यामारोप्य यत्नतः। अधस्तात् ज्वालयेदग्निं यावत् प्रहरपञ्चकम्। स्वाङ्गशीतं ततो यन्त्राद् गृह्णीयाद्रसमुत्तमम्। विद्याधराभिधं यन्त्रमेतत्तज्ज्ञैरुदाहृतम्"।

भूधरयन्त्रम् "वालुकागूढसर्वाङ्गं गर्त्ते मूषां रसान्विताम्। दीप्तोपलैः संवृणुयाद्यन्त्रं भूधरनामकम्"।

शङ्कुयन्त्रम् "यन्त्रं शङ्कुर्भवेत् प्रोक्तं तत्स्थात्स्योर्द्ध्वस्थिते सुखे" कालज्ञानार्थे सू० सि० शब्दे इ पदार्थभेदे यथोक्त "कालसंसाधनार्थाय तथा यन्त्राणि साधयेत्। एकाकी योजयेद्वीजं यन्त्रे विस्मयकारिणि। शङ्कुयष्टिधनुश्चक्रैश्छायायन्त्रैरनेकधा। गुरूपदेशाद्विज्ञेयं कालज्ञानमतन्द्रितैः" सू०। "शङ्कुयष्टिधनुश्चक्रैः मणिवैश्छायायन्त्रैश्छायासाधकयन्त्रैरनेकधा नानाविधगणितप्रकारैर्गुरूपदेशात् स्वाध्यापकस्य निश्चितकथनादतन्द्रितैरश्रमैः पुरुषैः कालज्ञानं दिनगतादिज्ञानं विज्ञेयं स्पष्टज्ञातेनावगम्यम्। एतत् सर्वं सिद्धान्तशिरोमणौ भास्कराचार्य्यैः स्फुटीकृतम्

शङ्कुयन्त्रम् "समतलमस्तकपरिधिर्भ्रमसिद्धो दन्तिदन्तजः शङ्कुः। तच्छायाभिः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम्"।

यष्टियन्त्रम् "त्रिज्याविष्कम्भार्द्धं वृत्तं कृत्वा दिगङ्कितं तत्र। दत्त्वाग्रां प्राग्भागात् त्रिज्यावृत्ते च तन्मध्ये। तत्परिधौ षष्ट्यङ्कं यष्टिर्मूले युतिस्ततः केन्द्रे। त्रिज्याङ्कुला चिन्ह्या यष्ट्यग्रं यावत्। यावन्तो घट्यः ...हितीयवृत्ते धनुर्भवेत् तत्र। दिनगतशेषा नाड्यः प्राक् पश्चात् क्रमेणैवम्"।

चक्रयन्त्रम् "चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ भ्रमदृग्वलयाद्रिकाधारम्। धात्री आधारात् कल्प्या भार्द्धन्तं चार्द्धं च। तन्मध्ये सूक्ष्माक्षं खिलाकाभिमुखनेमिकं धार्यम्। भूमेरुन्नतभागास्तत्राक्षच्छायया भुक्ताः। तत्राधोनत नता उन्नतांशवकुजा द्युदलम्। द्युदलोन्नतांशमज्ञा नाड्यः स्थूला परे प्रोक्ता"।

धनुर्यन्त्रम् "दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापम्" इति।

अत्र ग्रन्थविस्तरभयादेतेषां निरूपणविस्तरो गणिताद्विचारयोग्यैश्चित इति मन्तव्यम्। अथ घटीयन्त्रादिभिः अमत्कारियन्त्रैर्वा सर्वोपजीव्यं कालं सूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधनमुपसंहरति" रङ्ग०। "तोययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः। ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत्" सू० "तोययन्त्रं च तत् कपालं च कपालाख्यं जलयन्त्रं तन्मुख्यं तदाद्यं प्रथमं येषां तैर्यन्त्रैः शङ्कुकायन्त्रप्रभृतिभिः सापेक्षघटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः। नरवानराख्यं स्वयंवहयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं यष्ट्याख्यं छायायन्त्रं पूर्वोद्दिष्टं वानरयन्त्रं स्वयंवहं निरपेक्षमेतैः ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रसहिता रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्राता पूरितशङ्कुयाकास्तु सूत्रान्तरेण निस्सरन्तीति लोकप्रसिद्धा तादृशैर्यन्त्रैरित्यर्थः। यद्वा सूत्राकारेण रेणवः सिकताभागा गर्भे उदरे यस्य तादृशं यन्त्रं वालुकायन्त्रं प्रसिद्धम्। तेन सहितैर्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्यन्तर्यन्त्रैः शङ्कुकायन्त्रेण चेति विशेषोऽर्थः। चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन समभुय र्थकः। कालं दिनगताद्विकं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसाधयेत्। प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनेत्यर्थः। जानीयादित्यर्थः। ननु मयूरादिस्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधनप्रकारा बहवो दुर्गमाश्च सन्तीत्याह रङ्ग०।

"पारदाराम्बुसूत्राणि शुल्बतैलजलानि च। बीजानि पांसवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः" सू०। "तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः। प्रकर्षस्तु यावदनवसितः। ते के इत्यत आह। पारदाराम्बुसूत्राणीति। पारदयुक्ता आराः। तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ "लघुकाष्ठजसमचक्रे समसुषिराराः समान्तरा नेम्याम्। किञ्चिद्वक्रा योज्याः सुषिरस्यार्द्धं प्रपूर्य तासाम्। रसपूर्णं तच्चक्रं आधाराक्षस्थितं स्वयं भ्रमति"। अत्र मयस्य प्रयोगः। तत्रापि स्वयंवहनप्रयोगाः।

शुल्वं शिल्पनैपुण्यम्। तैलजलानि तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः। चकारात् तयोः पृथक् प्रयोगोऽपि। तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ "लघुकीर्यनेमिमथ वा परितो यदनेन सजलम। तदुपरि ताम्रटलाद्यं कृत्वा छिद्रे रसं क्षिपेत् तावत्। यावद्रसैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति। पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टम्। ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य। एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमस्य त्वधोमुखं च बहिः। युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहिः पतति। नेम्या बद्धा घटिकाचक्रं जलयन्त्रवत् तथा धार्यम्। नलकप्रच्युतसलिलं पतितं यथा तद्घटीमध्ये भ्रमति। ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम्। चक्रच्युतं स्वयमुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया"। इति। बीजानि केवलं तद्बीजप्रयोगः। पौरुषो युक्तिप्रयोगास्तैर्युक्ताः प्रयोगाः। अपिशब्दात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः। दुर्लभाः अस्माधारणत्वेन मनुष्यैः कर्तुमशक्या इत्यर्थः। अन्यथा प्रतिगृहं स्वयंवहानां प्राचुर्यापत्तेः। इयं स्वयंवहविद्या समुद्रान्तर्निवासिजनैः फिरङ्गाख्यैः सम्यगभ्यस्तेति। कुशकृपिद्यात्वादत्र विस्तारात्प्रयोग इति संक्षेपः" रङ्ग०।

अथ कपालाख्यं जलयन्त्रम्

"ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि। षष्टिर्मज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम्" सू० "यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रमधोभागे छिद्रं यस्य तत्। अमलाम्भसि निर्मलं जलं विद्यते यस्मिन् तादृशे कुण्डे हस्तद्वयात्मके न्यस्तं धारितं यदहोरात्रे नाक्षत्राहोरात्रे षष्टिः षष्टिवारमेव न न्यूनाधिकं मज्जति। अधश्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति। तत् कपालकं घटखण्डानां कपालपटवाच्यत्वात् घटाधस्तनाधोकारं यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम् तद्घटनं तु "शुल्वस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत् षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम्। तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्णं पात्रं घटार्धप्रतिमं घटी स्यात्। सत्र्यंशमाषत्रयनिर्मिता या हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात्। विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं प्रपूर्यते नाडिकयाम्बुभिस्तत्" सू०। इति व्यक्तम्। भगवता तु सूक्ष्मत्वोक्तम्। अथ शङ्कुयन्त्रं द्विनैव कालज्ञानार्थं नाम्न्युपदेशात् रङ्ग०। "शरयन्त्रं तथा चापि द्वियां च पिमले दत्तौ। छायासंसाधनैः प्रोक्तं कालसाधनमुत्तमम्" सू०।

देवताभेदे पूजाधारयन्त्राणि धारणयन्त्राणि च तन्त्रशास्त्रोक्तानि दृष्ट्राणि। तल्लेखनद्रव्याणि तन्त्रोक्तानि यथा "काश्मीररोचनालाक्षामृगेभमदचन्दनैः। विलिखेन्मध्येलन्या यन्त्राण्येतानि देशिकः। सौवर्णे राजते पत्रे भूर्जे वा सम्यगालिखेत्। अथ वा ताम्रपत्रे वा गुटिकीकृत्य धारयेत्। यावज्जीवं सुवर्णं स्यात् रौप्यं विंशतिवार्षिकम्। भूर्जे द्वादशवर्षाणि तदर्द्धं ताम्रपत्रके"। द्रव्यभेदस्पर्शे तत्र तन्त्राधायोक्ता यथा "भूमिस्पृष्टं शवस्पृष्टं यन्त्रं निर्माल्यदूषितम्। विदीर्णं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत्"।

यन्त्रक न० यन्त्रमिव इवार्थे कन् (कुट) दारुमयकर्मभेदे

यन्त्रगृह न० ६त०। तैलिकयन्त्रालये (घानिघर) हेमच०।

यन्त्रगोल पु० यन्त्रमिव ज्योतिश्चक्राकृतिगोलयन्त्रमिव गोलःवर्तुलः। कलायभेदे (मटर) शब्दच०।

यन्त्रण न० यन्त्रि-ल्युट्। १नियमने २रक्षणे ३बन्धने च मेदि०। युच्। ४पीडायाम् स्त्री टाप्।

यन्त्रपेषणी स्त्री यन्त्रेणेव पिष्यतेऽनया पिष-करणे ल्युट् ङीप्। (याँता) पेषणयन्त्रे जटा०।

यभ मैथुने भ्वा०पर०सक० अनिट्। यभति अयाप्सीत्।

यम उपरतौ भ्वा० पर० सक० अनिट् यच्छति अयंसीत् उदित् क्त्वा वेट्। यमित्वा यत्वा यत्त।
आ+दीर्घीकरणे आत्म०। उप+विवाहे आत्म०।

यम परिवेषणे चु० उ० सक० सेट् वा घटा०। यमयति यामयति अयीयमत् त अययामत् त।

यम पु० यम-घञ्। "अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता। अस्तेयमिति पञ्चैते यमाख्यानि व्रतानि च" इत्युक्ते १अहिंसादौ तत्र देहमात्रसाध्यम् आवश्यकत्वप्रकार्यं नित्यं कार्यमिति अमरः इन्द्रियादीनां २संयमने च। यमयति अच्। प्राणिनां शुभाशुभकर्मानुसारेण दण्डविधायके ईश्वरनियुक्ते दक्षिणपाले ३देवभेदे पु० अमरः। तद्स्वामिकत्वात् ४काके च। धातृत्वेन यमलत्वमिति ५यमौ ६एककालजाते यमजे त्रि० मेदि०। ७द्वित्वसंख्यायां दशमदेवताके भरणीनक्षत्रे ज्यो०।
दिक्पालयमभेदाः चतुर्दश भविष्य० उक्ता यथा "यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने। वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः"। सोमाङ्कयमाय पात० ब्र० भा० उक्ता यथा

नियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि" सू०। "यथाक्रमं एतेषाम् अनुष्ठानं स्वरूपञ्च वक्ष्यामः" भा०। तत्र "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः" सू०। "तत्राहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः। उत्तरे च यमनियमास्तन्मूलास्तत्सिद्धिपरतया तत्प्रतिपदानाय प्रतिपाद्यन्ते तदवदातरूपकरणायैवोपादीयन्ते। तथाचोक्तं "स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सते तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसां करोति"। सत्यं यथार्थे वाङ्मनसे यथादृष्टं यथानुमितं यथाश्रुतं तथा वाङ्मनश्चेति परत्र स्वबोधसंक्रान्तये वागुक्ता सा यदि न वञ्चिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिवन्ध्या वा भवेत् इत्येषा सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपघाताय यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यान्न सत्यं भवेत् पापमेव भवेत् तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेण कष्टं तमः प्राप्नुयात् तस्मात् परीक्ष्य सर्वभूतहितं सत्यं ब्रूयात्। स्तेयमशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणं तत्प्रतिषेधः पुनरस्पृहारूपमस्तेयमिति। ब्रह्मचर्य्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः। विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रह इत्येते यमाः" भा०।

गरुडे तु तस्य दशविधत्वमुक्तं यथा "ब्रह्मचर्य्यं दयाक्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता। अहिंसाऽस्तेयमाधुर्य्ये दमश्चेते यमाः स्मृताः" १०५ अ०।

यमक न० शब्दालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८ पृ० दृश्यम्।

यमकोटि पु स्त्री० भूगोलस्य चतुर्थपादान्तरिते लङ्कातः पूर्वस्यां स्थितायां देवनिर्म्मितायां पुर्य्याम् "लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः प्रागि"ति सिद्धान्तशिरोमणि।

यमघण्ट पु० योगविशेषे। "द्वे मघापूर्वफल्गुन्यौ पुष्या-श्लेषार्कचन्द्रयोः। ज्येष्ठानुराधा भरणी चाश्विनी कुजवासरे। हस्तार्द्रा चन्द्रजे मूला पूर्वाषाढ़ा च रेवती। जीवे च उत्तरभाद्रञ्च शुक्रार्थे स्वातिरोहिणी। शनिवारे शतभिषा श्रवणा यमघण्टकः" ज्योतिःसारसंग्रहः।

यमदग्नि पु० जमदग्नौ ऋषिभेदे।

यमज त्रि० द्वि० व०। यमौ एकदा एकत्र गर्भे सहचरौ सन्तौ जायेते जन-ड। एकदा एकगर्भजातयोः मेदि०।

यमदंष्ट्र पु० ब०व०। यमस्य दंष्ट्रा इव सर्वप्राणध्वंसनेन हिंसकत्वात्। "कार्त्तिकस्य दिनान्यष्टौ चाष्टावग्रहायणस्य च। यमस्य दंष्ट्रा एते स्वल्पाहारी च जीवति" वैद्यकोक्ते शीतर्तुदिनवर्गे। यमदंष्ट्राऽप्युक्ते अर्थे।

यमदूतिका स्त्री यमस्य दूतीव स्वार्थे कन्। १तिन्तिडीवृक्षे अमरः। यमस्य दूत इव कायति कै—क। यमदूतक २काके पुंस्त्री० शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीष्।

यमद्रुम पु० यमस्य द्रुम इव। यमद्वारस्थद्रुमतुल्ये शाल्मलिवृक्षे तत्तुल्यलोहमयकीलाकीर्णवृक्षेण हि नारकिपीडनात्तस्य यमद्रुमत्वम्।

यमद्वितीया स्त्री ६त०। कार्त्तिकशुक्लद्वितीयायाम् "तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणम्" ति०त०।

यमधार पु० यमवत् समा धाराऽस्य। उभयपार्श्वे धारायुक्ते अस्त्रे (किरीच)। [यति ल्युट्। १यमे पु० मेदि०।

यमन न० यम-ल्युट्। १बन्धने २उपरमे च मेदि०। यम-

यमप्रिय पु० ६त०। वटवृक्षे शब्दर०।

यमराज पु० यमानां चतुर्दशानां राजा यमनियामको राजा वा टच्समा०। प्रेतानां राजनि धर्मराजे हेमच०।

यमेषु राजते राज-क्विप्। यमराडप्यत्र अमरः।

यमल न० यमं योगं लाति ला—क। १युग्मे अमर० द्वन्द्वात्मकस्य २छन्दोभेदे च। "तच्च लक्ष्म पदा यमलं" हरिवं०।

यमलपत्त्र पु० यमलानि युग्मानि पत्त्राणि यस्य। १अश्मन्तकवृक्षे २कोविदारवृक्षे राजनि०।

यमवाहन पु० यमं वाहयति स्थानात् स्थानान्तरं नयति वह-स्वार्थे णिच्-ल्यु। महिषे हेमच०।

यमानी स्त्री यच्छति अग्निमान्द्यमनया यम-करणे ल्युट् पृषो० आत्वम्। १अजमोदायाम् शब्दमा० स्वार्थे क। यमानिका तत्रैव स्त्री।

यमुना स्त्री यम-उनन्। १कालिन्द्यां नद्यां २यमभगिन्याम् सूर्य्यसुतायाम् अमरः। ३दुर्गायाञ्च देवीपु०।

यमुनाभ्राट् पु० ६त०। यमे अमरः।

ययाति पु० यस्य वायोरिव यातिः गतिः रथगतिरस्य। नहुषात्मजे राजभेदे। [मेदि०।

ययु पु० या—कु द्वित्वञ्च। १अश्वमेधीयेऽश्वे २अश्वमात्रे च

यव पु० यु अच्। १स्वनामख्याते शूकधान्यभेदे अमरः। "यवन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्त्रशातनम्। मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः" इति मीमांसा। अङ्गुलिस्थे यवाकारे २रेखाभेदे सामुद्रकम् तत्फलवत्त्वं तत्रैव "तर्जनीमूलसंस्थौ यवौ सुतार्थदौ क्रमात्। मध्यमायाः स्तवस्त्वाङ्गुष्ठेऽपूर्वधनप्रदः। मध्यमायां यदि यवो दृश्यते च सुशोभनः। तदान्यसञ्चित द्रव्यं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके

यवे। यस्यापि चक्रमङ्गुष्ठे यवपूर्णस्य दृश्यते। तदा पितामहादीनामर्जितं लभते धनम्" इति सामुद्रकम्। ३षट्सर्षपात्मके परिमाणभेदे शब्दच०। [क्षेत्रे अमर०।

यवक्य न० यवानां भवनं क्षेत्रं यत् लुक् च। यवभवने

यवक्षार पु० यवजातः क्षारः। यवजातक्षारे क्षारभेदे शब्दर०

यवज पु० यवात् जायते जन–ड। १यवक्षारे रत्नमा० २यवान्यां च राजनि०। [राजनि०।

यवतिक्ता स्त्री यवाकारं तिक्तं फलं यस्याः। शङ्खिन्यां

यवन पु० यु–युच्। १देशभेदे सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् बहुषु तस्य लुक्। २तद्देशस्थेषु जनेषु ३तच्छृपेषु ब०व०। ४वेगे ५अधिवेगयुताश्वे मेदि० ६गोधूमे ७गर्जर तृणे ८तुरष्कजातौ राजनि० ययातिशप्तस्य तत्पुत्रस्य तुर्वसोर्वंशज्ये जातिभेदे च पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप्। १०वेगवति त्रि०।

यवनद्विष्ट पु० यवनैर्द्विष्टः द्विष–क्त। गुग्गुलौ राजनि०

यवनप्रिय न० ६त०। मरिचे हेमच०।

यवनाचार्य्य पु० ताजकादिज्योतिःशास्त्रकारके पण्डितभेदे

यवनानी स्त्री यवनानां लिपिः ङीप् आनुक् च। यवनानां लिप्याम् सि० कौ०।

यवनारि स्त्री यवनस्यारिः। श्रीकृष्णे त्रिका०।

यवनाल पु० यवस्येव नाला (नाडा) यस्य। (देधान) धान्यभेदे हेमच०। [यवक्षारे हेमच०।

यवनालज पु० यवस्य नालात् काण्डात् जायते जन–ड।

यवनिका स्त्री युवन्त्यस्यां यु–ल्युट् ङीप् स्वार्थे क अत इत्वम्। (कानात्) जवनिकायाम् अमरः।

यवनी स्त्री यु–ल्युट् ङीप्। १यवानीनामकौषधौ मेदि०। ङीष्। २यवनभार्य्यायाम्। "यवनीमुखपद्मानाम्" रघुः।

यवनेष्ट न० ६त०। १सीसके हेमच०। २मरिचे ३रसुने ४पलाण्डौ ५राजपलाण्डौ ६निम्बे च पु०। खर्जूर्य्यां स्त्री राजनि० टाप्।

यवफल पु० यव इव फलमस्य। १वंशे अमरः २कुटजे यस्य फलमिन्द्रयवः। ३जटामांस्याम् मेदि० ४प्लक्षवृक्षे शब्दर०।

यवमध्य न० यव इव मध्यं यस्य। चान्द्रायणभेदे प्रथम द्विमादापञ्चदशदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या, तदुत्तरं च आपञ्चदशदिनं क्रमेणैकैकग्रासह्रासाभ्यां माससाध्ये व्रते तस्य मध्यदिवसानां हि बहुग्रासवत्त्वेन यवमध्यतुल्यत्वम्।

यवशास पु० यवेन बहुले धंसायां कर्त्तरि घञ्। यवक्षारे शब्दच०।

यवशूक पु० यवानां शूकः कारणत्वेनास्त्यस्य अच्। यवक्षारे त्रिका० यवशूकजादयोऽप्यत्र राजनि०।

यवस न० यु–असच्। १घासे २तृणे च अमरः।

यवागू स्त्री यूयते मिश्र्यते यु–आगू। षड्गुणजलपक्वे द्रवभेदे (याउ) अमरः। "सिक्थकचतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽम्भसि" वैद्यकपरिभाषा।

यवाग्रज पु० यवस्याग्रात् शूकात् जायते जन–ड। १यवक्षारे अमरः। २यवान्यां च राजनि०।

यवानी स्त्री दुष्टो यवः ङीप् आनुक् च। (जोयानि) पदार्थे राजनि०। "यवानी पाचनी रुच्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघु। दीपनी च तथा तिक्ता पित्तला शुक्रशूलहृत्। वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मप्लीहकृमिप्रणुत्" भावप्र०।

यवापत्य न० यवस्यापत्यमिव तज्जातत्वात्। यवक्षारे राजनि०

यवाम्लज न० यवजातादम्लाज्जायते जन–ड। सौवीरके काञ्जिकभेदे राजनि०।

यवास पु० यु–आस। १दुरालभायाम् अमरः। २खदिरभेदे च शब्दमा० ३शुक्लासिनी तृणे स्त्री राजनि० टाप्। स्वार्थे क। यवासक तत्रैव। [तरुणे।

यविष्ठ त्रि० अतिशयेन युवा युवन्–इष्ठन् यवादेशः। अति-

यवीयस् त्रि० अतिशयेन युवा युवन्+ईयसुन् यवादेश। १अतितरुणे २कनिष्ठे च "ज्यायांसं यवीयान्" स्मृतिः। स्त्रियां ङीप्।

यवोत्थ न० यवादुत्तिष्ठति उद्+स्था–क। सौवीरके राजनि०।

यव्य न० यवानां भवनं क्षेत्रं यत्। यवभवनयोग्ये क्षेत्रे अमरः। युतचन्द्राकीवत् यत्। २चान्द्रे मासि पु०। "यव्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः" मा०त०।

यशःपटह पु० यशःख्यापकः पटहः शा० त०। ढक्कायाम् वाद्यभेदे अमर०। [शेषादयोऽप्यत्र।

यशःशेष त्रि० यश एव शेषोऽस्य। मृते हेमच०। कीर्त्ति-

यशद न० येन वायुना शीयते शद–अच्। (दस्ता) ख्याते धातुभेदे "यशदं रङ्गसदृशं रीतिहेतुश्च तन्मतम्, यशदं तुवरं तिक्तं शीतलं कफपित्तहृत्। चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं श्वासञ्च नाशयेत्" भावप्र०।

यशस् न० अश–असुन् धातोः सुट् च। शौर्य्यादिभूते ख्यातिपरपर्य्याये पदार्थे अमरः।

यशस्या स्त्री यशसे हिता यशस्+यत्। १जीवन्त्याम् २ऋद्धि-नामौषधौ च राजनि०। ३यशःसाधने त्रि०। "धन्यं यशस्यमायुष्यम्"।

यशस्वत् त्रि० यशस्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । यशोविशिष्टे
यशस्विन् त्रि० यशस्+अस्त्यर्थे विनि । १यशोयुते स्त्रियां ङीप् । सा च २ज्योतिष्मतीलतायां ३यवतिक्तायां राजनि० ४वनकार्पासे शब्दर० ।
यशोद पु० यशो ददाति दा-क । १पारदे राजनि० २यशोदातरि त्रि० ।३नन्दगोपपत्न्यां स्त्री । "नन्दगोपकुले जाता यशोदागर्भसम्भवा" देवीमा० ।
यष्टृ पु० यज-तृच् । यागकर्त्तरि ।
यष्टि पु० यज-क्तिन् नि० न सम्प्रसारणम् । १ध्वजादिदण्डे २भुजाद्यवलम्बने दण्डे च मेदि० स्त्रीत्व० । ३तन्त्रौ शब्दचा० । ४हारलतायां ५भार्ग्यां ६मधूकायां (यष्टिमधु) स्त्री वा ङीप् । ७शस्त्रभेदे च मेदि० ।
यष्टिमधु न० यष्टौ मधु यस्य । स्वनामख्याते लताभेदे शब्दा० । ङाप् तत्रार्थे स्त्री अमरः ।
यष्टीक न० यष्ट्या कायति कै-क । यष्टीमधौ लताभेदे भावप्र०
यष्टीपुष्प पु० यष्टीव पुष्पमस्य । पुत्रजीवकवृक्षे भावप्र० ।
यष्टीमधु पु० यष्ट्यां मधु यस्य । (यष्टिमधु) स्वनामख्याते लताभेदे राजनि० ।
यस यत्ने दिवा० पक्षे भ्वा० वा श्यन् पर० अक० सेट् । यस्यति यसति संयस्यति संयसति अनुयस्यति । इरित् अयसत् अयासीत् अयसीत् । अय पुषादिरित्यन्ये उदित् क्त्वा वेट् । यसित्वा यस्त्वा यस्तः ।
यस्क पु० यस-क नेत्त्वम् । मुनिभेदे तस्य गोत्रापत्यं शिवा० अण् । यास्क तदपत्ये पुंस्त्री० निरुक्तकारके मुनिभेदे पु० । बहुषु अणो लुक् । यस्काः ।
या गतौ अदा० पर० सक० अनिट् । याति अयासीत् ययौ
याग पु० यज-घञ् । मन्त्रकरणके यज्ञाद्यधिकरणे देवोद्देशेन हविस्त्यागरूपे यज्ञे अमरः । तद्भेदाः कात्यायनादिश्रौतसूत्रादौ दृश्याः ।
याच याचने भ्वा० उभ० द्विक० सेट् । याचति ते अयाचीत् अयाचिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । इत् अनु याचकः । इत् याचितम् । गौणेऽस्य कर्मणि बकारादयः ।
याचक त्रि० याच-ण्वुल् । याचनाकारके अमरः ।
याचन न० याच-ल्युट् । याच्ञायाम् । युच् । याचना तत्रार्थे स्त्री ।
याचनक त्रि० याच-ल्यु स्वार्थे क । याचके अमरः ।
याचित न० याच-भावे क्त । याचनकर्मणि अमरः । २याच्याय । कर्मणि क्त । ३प्रार्थिते त्रि० ।

याचितक न० याचितेनाधिगतम् कन् । याच्ञया धनस्वामिनो मार्गीते (चायोया) द्रव्ये अमरः ।
याच्ञा स्त्री याच-नङ् । प्रार्थनायाम् अमरः ।
याजक पु० याजयति यज-णिच्-ण्वुल् । धनादिलाभाय परार्थं यज्ञकर्त्तरि ऋत्विगादौ ।
याजन न० यज-णिच्-ल्युट् । दक्षिणार्थमन्यस्य यागसम्पादने "यजनं याजनं तथा" मनु ।
याज्ञवल्क्य पु० १धर्मशास्त्रकर्त्तरि तत्संहिता आचारव्यवहारप्रायश्चित्तात्मकाध्यायत्रयान्विता ।२शुक्लयजुःप्रवर्त्तके मुनिभेदे तत्कथा भाग० १२ स्क० ।
याज्ञसेनी स्त्री यज्ञसेनस्य द्रुपदराजस्यापत्यं स्त्री अत इञ् ङीप् । द्रौपद्यां पाण्डवभार्य्यायाम् हेमच० ।
याज्ञिक पु० यज्ञाय हितः यज्ञः प्रयोजनमस्य वा ठक् । १दर्भभेदे शब्दर० ।२याजके ऋत्विगादौ ३खदिरे ४पलाशे ५अश्वत्थे राजनि० । ६यजमाने च ।
याज्य न० इज्यतेऽनेन यज-वा ण्यत् ।१यागस्थाने २देवप्रतिमायाञ्च "याज्यं क्षेत्रमलङ्कारम्" इति स्मृतिव्याख्यायां दायभागे "याज्यं यागस्थानं देवताप्रतिमा वेत्युक्तम् । ३याजनीये त्रि० । करणे ण्यत् । ४ऋग्विशेषे स्त्री । तदुच्चारणविशेष आश्व० श्रौ० १।५५ सू० उक्तः ।
यातना स्त्री चु० यत-युच् । तीव्रवेदनायाम् अमरः ।
यातयाम त्रि० यातो गतो यामः उचितकालो यस्य ।१जीर्णे २परिभुक्ते च अमरः ।३पर्युषिते "यातयाम गतरसम्" इति गीता । ४उच्छिष्टे मेदि० । ५पुनःपुनः प्रयुज्यमाने च "संवत्सरसाध्ये गवामयने प्रत्यहं इत्कुचन्तरशाम्नोः पुनः पुनः प्रयोगात् तस्य तथात्वम् ता० ब्रा० ४।१।१ भाष्ये दृश्यम् । [१यातौ २गन्तव्ये त्रि० ।
यातव्य पु० यायतेऽसौ या-तव्य । अपायां युद्धार्थमभिगम्ये
यातायात न० यातञ्चायातञ्च या-भावे क्त । आ+या-भावे क्त समाहार द्व० । गमनागमनयोः ।
यातु न० या-तु । १राक्षसे अमरः । २गन्तरि त्रि० उणा० ३वायौ पु० ४अध्वगे त्रि० सि० कौ० ५कालो पश्चिमा० यत-णिच्-उण् । ६यातयितरि प्रवर्त्तयितरि च "यातुर्यचेति" ताण्ड्य० ब्रा० "यातयीतयिता प्रवर्त्तयितेति" भा० । [राजनि० ।
यातुघ्न पु० यातं राक्षसं गन्धेन हन्ति हन-टक् । १गुग्गुलौ
यातुधान पुंस्त्री० यातु इति धीयतेऽभिधीयते धा-ल्युट् । राक्षसे अमरः स्त्रियां जातौ ङीष् ।

यातृ स्त्री या-तृच्। १देवरपत्न्याम् (जा) अमरः। यातरौ यातरः। तृन्। २गन्तरि त्रि०। यातारौ यातारः।

यात्रा स्त्री या ष्ट्रन्। १जिगीषया राज्ञां गमने अमरः २गमनमात्रे ३देवोद्देशेनोत्सवभेदे रथयात्रादौ ४यापने च मेदि०। ५उपाये विश्वः यात्रादिनादिकं मु०चि० यात्राप्रकरणे दृश्यम्। [स्थिते नक्षत्रादौ च।

यात्रिक त्रि० यात्रायै हितम्। १उत्सवे २उपाये ३गमन-

याथातथ्य न० तथा तद्रूपत्वौचित्यम् अव्ययी० तस्य भावः ष्यञ्। यद्रूपस्तु यथा भवितुं युक्तं तस्य तथाभावे।

याथार्थ्य न०यथार्थस्य भावः। सत्यत्वे वास्तविकत्वे। [अमरः

यादःपति पु० यादसां जलजन्तूनां पतिः। १वरुणे २समुद्रे

यादव पु० यदोर्गोत्रापत्यम् अण्। १यदुवंश्ये स्त्रियां ङीप्। २तत्प्रधाने श्रीकृष्णे पु० शब्दर०। यदूनामिदम् अण् ३गोमहिषादिके धने न०शब्द०।४दुर्गायां स्त्री त्रिका०ङीप्

यादस् न० या असुन् दुक् च। जलजन्तुमात्रे अमरः।

यादसांनाथ पु० ६त० अलुक्समा०। १वरुणे हेमा० २समुद्रे च अमरः। यादसांपत्यादयोऽप्यत्र।

यादृश(क्ष)(श्) त्रि० यस्येव दर्शनमस्य यद्+दृश-क्स (ट) क्विप् वा। यत्सदृशे यथाविधे। टान्तात्तु स्त्रियां ङीप्।

यादृच्छिक त्रि० यदृच्छया आगतः ठक्। यदृच्छया प्राप्ते।

यान न० या भावे ल्युट्। १गमने उपस्थितशक्तेः राज्ञः स्वराष्ट्रादिरक्षां कृत्वा रिपोराक्रमणाय २गमने च अमरः। करणे ल्युट्। ३गमनसाधने रथादौ अमरः।

यापन न० या-णिच्-ल्युट्। १कालादेः क्षेपणे हेमच०। २निरसने च मेदि०।

याप्य त्रि० या णिच्-ण्यत्। १निन्द्ये २अधमे अमरः। ३क्षेपणीये मेदि०। निःशेषमप्रतिकार्य्ये उपशमनीये ४रोगभेदे च भावप्र० तत्र तल्लक्षणादिकमुक्तं यथा "याप्यमीयन्तु तं विद्यात् क्रियां धारयते हि यः। क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्यो यस्तु विनश्यति। प्राप्ता क्रिया धारयति रोगिणं याप्यमातुरम्। प्रपतिष्यद् दिवागारं स्तम्भो यद्वत् प्रयोजितः। साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा। घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्"।

याप्ययान पु० याप्यं क्षेप्यं कुत्सितं वा पदभ्यामत्वात् इतरवाह्यवाह्या यानम्। (चतुर्दोला) शिविकायाम् अमरः।

याम पु० यम-घञ्। १प्रहरे मेदि० २संयमे च अमरः। "यामो वालकापायि मायानः" इति हा० र०।

यामघोष पुं स्त्री०यामे घोषोऽस्य। १कुक्कुटे शब्दच० स्त्रियां ङीष्। २घटिकायन्त्रभेदे स्त्री त्रिका०।

यामल न० यमल+स्वार्थे अण्। १युगले हेमच०। २तन्त्रशास्त्रभेदे च। "सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम्। क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च। युगधर्मश्च संख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम्"। तच्च षड्विधम् "आदियामलं१ ब्रह्मयामलं२ विष्णुयामलं३ रुद्रयामलं४ गणेशयामलम्५ आदित्ययामलम्६ च इति वाराहीतन्त्रम्। अस्य वर्ण्यादिकमपि तत्रार्थे।

यामवती स्त्री यामाः सन्त्यस्याः त्रिसंख्यायुताः सन्त्यस्यां भूम्नि मतुप् मस्य व ङीप्। १रात्रौ राजनि० २हरिद्रायाञ्च

यामाट पु०जायां माति तृच् पृषो०। जामातृशब्दार्थे शब्दर०

यामि स्त्री यम-इन्। १कुलस्त्रियां २भगिन्यां अन्तःस्वयादौ रभसः। "या(जा)मयो यानि गेहानीति" मनुः। ३रात्रौ शब्दर०। ४धर्मपत्नीभेदे वह्निपु० "अरुन्धती वसुर्यामिर्लम्बा भानुर्मरुत्वती। सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामतः। धर्मपत्न्यो दश त्वेतास्तासामपत्यानि मे शृणु"।

यामित्र न० ज्योतिषोक्ते लग्नराशितस्यां सप्तमे स्थाने।

यामित्रवेध पु०यामित्रे सप्तमस्थाने वेधः पापग्रहसंयोगः। विवाहादौ वर्ज्ये "पापात् सप्तमगः शशी" इत्याद्युक्ते योगभेदे उपयमशब्दे १२६७ पृ० दृश्यम्।

यामिनी स्त्री यामाः त्रिसंख्याता सन्त्यस्य बाहुल्ये इनि। १रात्रौ २हरिद्रायाञ्च अमरः। [रजनीशादयोऽप्यत्र।

यामिनीपति पु० ६त०। १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे च।

यामी स्त्री यमस्येयम् यमो देवताऽस्या वा तस्येदं वा अण् ङीप् १दक्षिणस्यां दिशि २यमपत्न्यन्तिम्यां यातनायां ३भरणीतारायां च। यामि+वा ङीप्।४यामिशब्दार्थे च।

यामुनेष्टक न० यमुनायां भवं यामुनं तदिवेष्टकम्। सीसके हारा० तस्य कृष्णत्वात् यामुनजलतुल्यत्वात्तथात्वम्।

याम्य पु० यामी दिक् निवासोऽस्य यत्। १अगस्त्ये २चन्दनवृक्षे च मेदि०। यमो देवताऽस्य तस्येदं वा यत्। ३यमसम्बन्धिनि त्रि०। ४भरणीनक्षत्रे च स्त्री०। ५दक्षिणदिग्भवे त्रि०।

याम्यायन न० याम्यायाम् अयनं सूर्य्यस्य गतिः। सूर्य्यस्य दक्षिणायने कर्कटादिराशिषु रवेः अयनसंक्रान्तितः चरेषु षट्सु राशिषु च। [राजनि०।

याम्योद्भूत पु० इ०भे दक्षिणदेशे उद्भूतः। श्रीतालवृक्षे

यायजूक पु० यज-यङ्-ऊक। पुनः पुनः यागशीले अमर०।

यायावर पु० देशाद्देशान्तरं याति या यङ् वरच्। १अश्वमेधीयाश्वे जटा० तस्य नामादिगमनत्वात्तथात्वम् २जरत्कारुमुनौ च त्रिका०। ३अयायकनमनशीले त्रि०।

याव पु० यु-अण् स्वार्थे अण्। १अलक्ते अमर० स्वार्थे क। यावक तत्र। याव इव कन् (कुलत्थकलाइ) २ब्रीहि-धान्यभेदे अमरः।

यावत् त्रि० यत् परिमाणमस्य मतुप्। १यत्परिमाणे स्त्रियां ङीप्। या-वती। २साकल्ये ३अवधौ ४व्याप्तौ ५माने ६अवधारणे च अव्य० अमरः। एतद्योगे द्वितीया।

यावत्तावत् अव्य० यावच्च तावच्च द०। लीलावत्युक्ते अव्यक्तमानानयनाय कल्प्ये प्रथमे राशौ।

यावतिथ त्रि० यावतां पूरणः यावत्+डट् इथुक् च। यावत् परिमाणपूरणे।

यावन पु० यु णिच्-ल्यु। सिह्लाख्यगन्धद्रव्ये अमरः।

यावनाल पु० यवनाल एव स्वार्थे अण्। धान्यभेदे (जोयार) राजनि०।

यावनालशर पु० यावनाल इव शरः। शरभेदे राजनि०।

यावनाली स्त्री यवनालस्य विकारः अण् ङीप्। यव-नालभवायां शर्करायाम् राजनि०।

यावशूक पु० यवशूकस्य विकारः अण्। यवक्षारे रत्नमा०।

याष्टीक पु० यष्टिः प्रहरणमस्य ईकक्। यष्ट्या योद्धरि अमर०।

[भावे घञ्। २प्रयासे।

यास पु० यस कर्त्तरि प्रयासे घञ्। १दुरालभायाम् अमर०

यु मिश्रणे अमिश्रणे च अदा०पर०सक०सेट्। यौति अयावीत्।

यु बन्धे क्र्या०उभ०सक०अनिट्। युनाति युनीते अयौषीत् अयोष्ट।

यु निन्दने चु० आत्म० सक० सेट्। यावयते अयीयवत्।

युक्त त्रि० युज-क्त। १मिलिते मेदि०। २अभ्यासवशात् सदा सर्वविषयकज्ञानयुते योगिनि पु० भाषा०। ३उचिते ४न्या-यागतद्रव्यादौ च न० अमर० ५(एलानी) वृक्षभेदे स्त्री रत्नमा०।

[रुची) अमर०।

युक्तरसा स्त्री युक्तो रसो यस्याः। रास्नायां (रास्ना अम-

युक्ति स्त्री युज क्तिन्। १न्याये मेदि०। २व्यवहारे ३अनुमाने ४तत्साधकलिङ्गज्ञानादौ स्वपक्षसाधकविपक्षबाधकप्रमा-णाद्यन्यासे तर्कशा० व्यवहारे कानि चित् वेशाङ्क्षि-ष्ठानि नारदेनोक्तानि यथा "उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः। केशाकेशिगृहीतश्च युगपत् पारदारिकः। कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः। तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः। प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः। असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम्"। "युक्तिरर्थावधारणम्" सा०द० उक्ते ६नाटकाङ्गविशेषे च। तत्र न्याये "युक्तो विरोधे न्यायस्तु बलवानर्थनिर्णये। युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते" मीमांसकाः।

युग वर्जने भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। युङ्गति अयुङ्गीत्।

युग न० युजि अच् पृषो० नलोपः। १युग्मे द्वित्वसंख्यान्विते सत्यत्रेताद्वापरकलिरूपे २कालविशेषे ३वृद्धिनामौषधे ४हस्तचतुष्कपरिमाणे ५रथादेरङ्गभेदे पु० (जो-याल) मेदि०।

[धान्यवृक्षभेदे अमरः।

युगकीलक पु० ६त०। रथाद्यङ्गयुगधारणार्थे कीलकाकारे

युगन्धर पु० युगं रथस्य युगकाष्ठं धरति धृ अच्। रथस्य युगकाष्ठबन्धने कूबराख्ये १काष्ठभेदे अमरः। २पर्वतभेदे च प्रन्दर०।

[अमर।

युगपद् अव्य० युगमिव पद्यते पद क्विप्। एककाले इत्यर्थे

युगपत्त्र पु० युगमिव द्वन्द्वं पत्त्रमस्य। कोविदारवृक्षे हेमच० वा कप्। तत्रैव। शिंशपावृक्षे स्त्री त्रिका० टाप् अत इत्वम्।

युगपार्श्वग पु० युगपार्श्वे गच्छति गम-ड। अश्वादौ वा कुलपार्श्वे गच्छे वृषे अमर०।

[मिते अमर०।

युगल न० युगं द्वित्वं लाति ला-क। युग्मे द्वित्वसंख्या-

युगलाख्य पु० युगलेन वराटकेन व्यञ्जनवर्णद्वयेनाख्यायते आ+ख्या-क। १बर्वरवृक्षे राजनि०। २युगलनामके त्रि०।

युगान्त पु० युगान्तः सत्यादीनामन्तस्तदुपलक्षितो वा कालः। १प्रलये २तत्काले च हला०।

युग्म न० युज-मक् पृषो० जस्य गः। १द्वित्वसंख्यान्विते (जोडा) युगले। "युग्माग्निकृतभूतानि षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः। रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्णिमा। प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्" इत्युक्ते २तिथिविशेषयोगे ३समराशिषु च ४मिथुनराशौ च ज्यो०।

युग्मपत्त्र पु० युग्मानि पत्त्राण्यस्य। १रक्तकाञ्चनवृक्षे रत्नमा० युग्मपर्णादयोऽप्यत्र। संज्ञायां कन्। २शिंशपावृक्षे स्त्री शब्दर० टाप् अत इत्वम्। [२वृश्चिकाल्यां च राजनि०।

युग्मफला स्त्री युग्मानि फलानि यस्याः। १इन्द्रचिर्भिटायां

युग्य न० युगमर्हति युग+यत्। १वाहने याने। युगं वहति यत्। २युगवाहकेऽश्वादौ त्रि० अमरः।

युच्छ प्रमादे भ्वा० पर० अक० सेट् । युच्छति अयुच्छीत् ।

युज युतौ रु० उ० सक० अनिट् । युनक्ति युङ्क्ते इरित् अयुजत् अयौक्षीत् अयुक्त युयोज युयुजे ।

अजन्तोपसर्गात् उदश्च परस्मात् आत्म० ।

अनु+प्रश्ने सक० आ० । अनुयुङ्क्ते अनुयोगः ।

अभि+व्यवहारेणाक्रन्दने (नालिशकरा) सक० आत्म०अभियुङ्क्ते अभियोग ।

उद्+आयोजने सक० उद्यमे अक० उद्युङ्क्ते उद्योगः ।

उप+भोजने सक० सम्बन्धभेदे अक० आत्म० उपयुङ्क्ते उपयोगः ।

नि+प्रेरणे सक०आत्म०नियुङ्क्ते । नियोग' । [पर्य्यनुयोगः ।

परि+अनु+दूषणाय प्रश्ने आत्म० सक० । पर्य्यनुयुङ्क्ते

प्र+उच्चारणे व्यवहारभेदे च सक० आत्म० प्रयुङ्क्ते प्रयोग

प्रति+प्रतिरूपे योगे सक० आ० प्रतियुङ्क्ते प्रतियोगः ।

सम्+संयोगे सक० प० संयुनक्ति संयोग' ।

युज निन्दायां चु० आ० सक० सेट् । योजयते अयूयुजत ।

युज समाधौ दि० आत्म० अनिट् । युज्यते । युयुजे ।

युज बन्धने युतौ च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर०सक०सेट् । योजयति ते योजति । अयूयुजत् त । अयोजीत् ।

युज् त्रि० दि०युज क्विप् ।१समाधिमति । युक् युजौ । रु० युज क्विप् ।२अयोगवति त्रि०युङ् युञ्जौ युञ्जः इति भेद' चु० युज-निन्दे भावे क्विप् । ३निन्दायाम् अव्य० ।

युञ्जान पु० युज-शानच् ।१योगविशेषवति भावनासहकारेण सर्वपदार्थज्ञातरि मायाः। २रथसारथौ ३विप्रे च मेदि०।

युत दीप्तौ भ्वा०आ०अक०सेट् । योतते । अयोतिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्व' । [४पृथग्भूते स्वाभिमाने न०मेदि०।

युत त्रि० यु-क्त । १संयुक्ते २मिलिते ३अमिलिते च ।

युतक न० यु-क्त युत-क वा तत' स्वार्थे क । १संशये २युगे ३स्त्रीवसनाञ्चले ४चरणार्ध्ये ५यौतुके धने मेदि० । ६मैत्रीकरणे शब्दर०।७संश्रये दन्द्वर्पणे च नानार्थमा०। ८स्त्रीवस्त्रभेदे हेम० । १०संयुक्ते त्रि० ।

युतवेध पु० विवाहादौ वर्ज्ये चन्द्रेण सह पापग्रहयोगे उपयमशब्दे १२६७५पृ० वक्ष्यवाक्ये दृश्यम् ।

युद्ध न० युध-भावादौ क्त । १परस्पराभिघातार्थं शस्त्रादिक्षेपणव्यापारे योधने २तदाधारे संग्रामे अमर । ज्योतिषोक्ते ग्रहाणां मतिभेदकृते योधनरूपे ३परस्परमिलनविशेषे च । ग्रहयुद्धशब्दे २७६६ पृ० दृश्यम् ।

युध युद्धे दिवा० आ० सक० अनिट् । युध्यते अयुद्ध युयुधे ।

युध(धा) स्त्री युध-सम्प० क्विप् वा टाप् । १युद्धे योधने २संग्रामे च अमर' । [३५अ०।

युधाजित् पु० क्रोष्टुन्द्रपपुत्रे माद्रीगर्भजाते नृपभेदे हरिवं०

युधान पु० युध-उणा०कानच् । १क्षत्रिये उणादिको० ।

युधिष्ठिर पु० युधि युद्धे स्थिरः "गवियुधिभ्यां स्थिरः' पा० षत्वम् । पाण्डुवंश्ये छे । [अयोपीत् ।

युप विमोहे दिवा०पर०अक० सेट् । युप्यति इरित् अयुपत्

युयुधान पु० युध-कानच् द्वित्वम् । १इन्द्रे सात्यकिनामनि यादवे क्षत्रियभेदे त्रिका० ।२क्षत्रियमात्रे च संक्षिप्तसा०।

युवखलति स्त्री युवतिरेव खलतिः पुंवत् । (टाक) रोगवत्याम् युवत्याम् । [शब्दर० ।

युवगण्ड पु० ६त० । यूनो गण्डस्थव्रणभेदे । (ब्रयस्फोडा)

युव(ति)ती स्त्री युवन्+ति ङीप् वा । १यौवनवत्यां स्त्रियाम् शब्दर० । युवन्–ङीप् । यूनीत्यप्यत । २स्त्रीमात्रे भागुरिः ३हरिद्रायां शब्दच० ।

युवतीष्टा स्त्री युवतीनामिष्टा । स्वर्णयूथिकायाम् राजनि० ।

युवन् त्रि० यु-कनिन् । १श्रेष्ठे २निसर्गबलवति मेदि० । "आषोड़शाद्भवेद् बालस्तरुणस्तत उच्यते" इत्युक्तवयस्के ३तरुणे च । "जीवति तु वंश्ये युवा" पा० सूत्रोक्ते पौत्रादेरपत्ये ४पतुर्थादौ बालादिस्वरेषु ५स्वरभेदे ।

युवनाश्व पु० सूर्य्यवंश्ये मान्धातृपितरि नृपभेदे ।

युवराज पु० युवैव राजा टच्समा० । राजयोग्यक्रियत्कार्य्यकरे १राजपुत्रे अमरः ।२वृक्षभेदे त्रिका० [युष्मद्

युष भजने सौ०पर०सक०सेट् । योषयति अयोषीत् । योषा

युष्मद् त्रि० सौ० युष-मदिक् । संबोध्यचेतने मवच्छब्दार्थे । तच्छार्थैऽस्य सर्वनामता लिङ्गु त्रिष्वपि समरूपता च ।

यूक पु स्त्री० यू-क्विप् क । मत्कुणे (उकुण) स्त्रीत्वे टाप् ।

यूति स्त्री यु-क्तिन् नि० दीर्घ । मिश्रीकरणे ।

यूथ न० यु-थक् पृषो० दीर्घः । सजातीयसमुदाये अमर' ।

यूथनाथ पु० ६त० । वन्यगजादीनां प्रधाने अमरः । यूथपादयोऽप्यत ।

यूथिका स्त्री यु-थक् पृषो० दीर्घ' स्वार्थे क अत इत्त्वम् टाप् । १अम्बष्ठके मेदि० २पाठायां राजनि० । ३यूथ्याश्च (युइ) अमर' । [अमरः ।

यूथी स्त्री यु-थक् पृषो० दीर्घ' ङीप् । (युइ) पुष्पप्रधाने क्षुपे

यूप पुं न० यु-पक् पृषो० दीर्घ' । १यज्ञीयपशुबन्धनकाष्ठभेदे तल्लक्षणं यज्ञपार्श्वे दृश्यम् । आगमार्यम्ब्रिकाद्यार्थे २स्तम्भे च अमरः ३जयस्तम्भे पु० उणादिको० ।

यूपकटक पु० ६त०। यज्ञसमाप्तिसूचककाष्ठस्य शिरःस्थे वलयाकारे काष्ठमये पदार्थे चषाले अमरः।

यूपद्रु पु० यूपाय द्रुः प्रकृतिविकृतिभावात् ४त०। खदिरवृक्षे यूपद्रुमादयोऽप्यत्र त्रिका०।

यूष वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। यूषति अयूषीत् युयूष।

यूष पुंन० यूष क। मुद्गादिक्वाथे अमरः। "अष्टादशगुणे नीरे शमीधान्यस्ततोरसः। सिद्धःस्रावे घनः स्विन्नः पेयातो यूष उच्यते। अस्नः स एव निर्यूहो रुचितश्च विशेषतः"। यूषस्य प्रकारान्तरमाह "कणाहृत्यप्यस्तं शुण्ठीं पिप्पलीञ्चार्द्धकार्षिकीम्। पारिमस्थेन विपचेत्तद्वयो यूष उच्यते"।
"यूषो वल्यो लघुः पाके रुच्यः कण्ठ्यः कफापहः"। अथ मुद्गयूषविधिः "मुद्गाना द्विपल तोये स्तनमष्टगुणेऽन्विते। पादस्थं मर्दितं पूतं दाडिमस्य पलेन तत्। युक्तं सैन्धवविश्वाङ्गधान्यकैः पादकार्षिकैः। कषायो रकयोश्च पाण्ड्यावैकेमावचूर्णितम्। संस्कृतो मुद्गयूषोऽयं पित्तश्लेष्महरो मतः"। अथ तस्य गुणाः "मुद्गाना लक्तनो यूषो दीपनः शीतलो लघुः। व्रणोर्ध्वजत्रूरुगदाहकफपित्तज्वरास्रहृत्"। अथ मुद्गामलकयूषगुणाः "मुद्गामलकयूषस्तु भेदी पित्तानिलापहः। तृड्दाहश्रमनः शीतो मूर्च्छाभ्रममदापहः" भावप्र०। २मद्यादावव्ये पु० शब्दर०। [पठित न क्षुद्र०।

येष यत्ने भ्वा० आ० अक० सेट्। येषते अयेषिष्ट। ऋदित्

योक्त्र न० युज्यतेऽनेन युज–ष्ट्रन्। ईषादण्डादौ युगवन्धनार्थे दामनि (योत) अमरः।

योग पु० युज–भावादौ घञ्। संयोगे १मेलने २उपाये ३वर्मादिधारणे ४ध्याने ५युक्तौ च अमरः। "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इति पातञ्जलोक्ते ६सर्वविषयेभ्योऽन्तःकरणवृत्तेर्निरोधे "संयोगं योगमित्याहुर्जीवात्मपरमात्मनोः" इत्युक्ते ७जीवात्मपरमात्मनोरैक्ये। ८अलब्धस्य लाभचिन्तायाम् ९देहस्थैर्ये १०सन्नाहादीनां प्रयोगे ११भेषजे १२विश्वासघातके १३द्रव्ये कार्मणे च मेदि०। १४समुदायशब्दस्यावयवार्थसम्बन्धे "योगबलं समाख्या" इति मीमांसकाः। "योगः कर्मसु कौशलम्" इत्युक्ते १५यथास्थितवस्तुनोऽन्यथारूपप्रतिपादने यथा बन्धहेतोरपि कर्मणोऽबन्धमोक्षहेतुत्वम्। १६ज्योतिषोक्तेषु रविचन्द्रयोगाधीनेषु विष्कुम्भादिषु सप्तविंशतौ पदार्थेषु। तिथिवारनक्षत्राणाम् अन्यतरान्यतमानां १७सम्बन्धविशेषेषु सिद्धियोगः अमृतयोगः अर्द्धोदययोग इत्यादि। १८लाभे च "योगाधमनविक्रीतमिति" स्मृतिः। १९नैयायिके २०धने क्षेमच० २१चारे २२सूत्रे त्रिका०। चित्तवृत्तिनिरोधरूपयोगश्च द्विविधः। राजयोगो हठयोगश्च। तत्र राजयोगः पतञ्जलिनोक्तः। हठयोगस्तु तन्त्रशास्त्रोक्तः। तस्य प्रकारान्तरेण त्रैविध्यम् भाग० ११।२० अ० उक्तं यथा "श्रीभगवानुवाच "योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्सया। ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित्। निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु। तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगश्च कामिनाम्। यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान्। न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः। तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता। मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते। स्वधर्मस्थो यजन् यज्ञैरनाशीःकाम उद्धव। न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत्। अस्मिँल्लोके वर्त्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः। ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया"। २३ज्योतिषोक्ते लग्नादिस्थग्रहविशेषे पञ्चभेदयोगे यथा राजयोगः नाभसयोग इत्यादि। यात्रायां यात्रालग्नात् केन्द्रत्रिकोणस्थिते बुधजीवशुक्राणामेकस्मिन् यथोक्तं मु० चि० "एकोऽपि ज्ञार्यसितेषु पञ्चमतपःकेन्द्रेषु योगस्तथा द्वौ चेत्तेष्वधियोग एषु सकला योगाधियोगः स्मृतः"। योगे क्षेमपथाधियोगगमने "क्षेमं रिपूणां वधं"

योगक्षेम न० योगश्च क्षेमश्च समाहारः द्व०। अलब्धलाभचिन्तायां लब्धपरिरक्षणे "योगक्षेमं वहाम्यहम्"

योगज न० योगात् जायते जन–ड। १अगुरुचन्दने भावप्र०। २योगजातमात्रे त्रि०। ३न्यायाद्युक्ते ज्ञानसाधने अलौकिकसन्निकर्षभेदे पु०।

योगदान न० योगेन छलेन उपधिना वा दानम्। "योगदानप्रतिग्रहम्" इति स्मृत्युक्ते सोपधिके दाने।

योगनिद्रा स्त्री योगरूपा निद्रा। प्रलये परमेश्वरस्य सर्वजीवसंहारेच्छया योगरूपे १व्यापारे "योगनिद्रामुपेयुषः" देवीमा० २तदधिष्ठात्र्यां दुर्गायाञ्च।

योगपट्ट न० योगाभ्यासार्थं पट्टम्। योगिधार्ये पट्टवस्त्रभेदे योगपट्टकमप्यत्र। "त्रिविधं योगपट्टकमाद्यं व्याघ्राजिनोद्भवम्। द्वितीयं मृगचर्मोत्थं तृतीयं तन्तुनिर्मितम्। चतुर्मात्रप्रविस्तारं दैर्घ्यं च यज्ञसूत्रवत् शिखान्तशेखरः। चतुर्मात्रं चतुरङ्गुलात्मकम् वीरमि०।

योगपीठ पुंन० योगयोग्यं पीठमासनम् । देवादीमासनभेदे

योगमाया स्त्री योग एव माया । भगवतो जगत्सर्जना-र्थायां शक्तौ "योगमायासमाश्रितः" इति भाग०१०स्क० रासारम्भे तदधिष्ठात्र्यां २दुर्गायाञ्च ।

योगरङ्ग पु० योगेन रङ्गोऽस्य । (नारङ्ग) जम्बीरभेदे राजनि०

योगरूढ पु० योगोऽवयवशक्तिः रूढिः समुदायशक्तिः एते स्तोऽस्य अच् । अवयवशक्त्या समुदायशक्त्या च अर्थ-बोधके पङ्कजशब्दादौ । तत्र हि उभयशक्त्या पङ्कजन्म-कर्तृत्वरूपावयवार्थविशिष्टपद्मत्वविशिष्टस्य बोधः । उभ-यार्थबोधनाच्च पङ्कजाते कुमुदादौ स्थलजाते पद्मे च न तत्पदप्रयोगप्रसक्तिः ।

योगरूढि स्त्री योगेन सहिता रूढिः । शब्दस्य वृत्तिभेदे यथा पङ्कजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मस्य बोधः । [च हेमच०।

योगवाहिन् पु०योगेन वहति वह-णिनि ।१पारदे २क्षारभेदे

योगाचार पु० बौद्धभेदे तन्मतञ्च बुद्धशब्दे ४५८१ पृ०दृश्यम्

योगाधमन न० योगेन छलेनोपधिना वाऽऽधमनम् । बोप धिके छलेनाके च बन्धकदाने । "योगाधमनविक्रीतम्" इति स्मृतिः ।

योगारूढ पु० योगमारूढः आ+रुह-क्त । "यदा तु ने-न्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते । सर्वसंकल्पसन्न्यासी यो-गारूढस्तदोच्यते" इत्युक्ते योगिभेदे "योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" इति गीता ।

योगासन न० योगार्थमासनम् । १योगशास्त्रोक्ते स्वस्तिकादौ आसनभेदे हेमच० । "अथ योगासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा योगिवल्लभेत् । ऊर्वोः पादतलद्वन्द्वं स्थाप्य बद्धा करद्वयम्" इति रुद्रया० उक्ते २आसनभेदे च ।

योगिन् त्रि० युज-घिनुण् । "आत्मौपम्येन सर्वत्र समं प-श्यति योऽर्जुनः । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः" गीताद्युक्तयोगयुक्ते २सयोगवति च त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च तत्र ३दुर्गायां ४सप्तचर्यक्तिभेदेषु ब्राह्म्यादिषु चतुःषष्टिप्रकारेषु देवताप्रतिमाशब्दे ३८८५ पृ० दृश्यम् । "प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामरुद्रौ च पावके । शरस्त्रयोदशी याम्ये वेदमासौ च नैर्ऋते । षष्ठी चतु-र्दशी पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे । द्वितीया दशमी वह्नौ ऐशान्यां चाष्टमी कुहू" इत्युक्तेषु पूर्वादिदिग्-भेदाद् ५तिथिभेदेषु तत्फल वामे शुभकरी प्रोक्ता पृष्ठे सर्वार्थसाधिनी" ज्यो०त० । आवश्यकले यात्राई-भेदे तस्याः शुभत्वं समयामृते उक्तं यथा "यस्यां दिशि तु दृश्यं याति ततो यात्राद्भुक्तिका । अमलो तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी । तेन "प्राचीधनेश्वर-कृतान्तमरुत्पयेयवायव्यवारुणयमाधिपशङ्करेषु । एवं क्रमाश्रिश्वति प्रतिपन्नवम्यो पृष्ठे स्थिता शुभकरी गिरिराजपुत्री" । ६मकलापिङ्गलादिदशभेदे च दशाशब्दे ३४८४ पृ० दृश्यम् । [९दुर्गायां स्त्री ङीप् ।

योगीश्वर पु० ६त० ।१याज्ञवल्क्यमुनौ २योगिनां श्रेष्ठे च ।

योगेश्वर पु० ६त० । १श्रीकृष्णे "योगेश्वर ! ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम्" गीता । २दुर्गायां च ३वन्ध्याकर्कोट्यां स्त्री भावप्र० ङीप् ।

योगेष्ट न० योगाय योजनार्थमिष्टम् । सीसके अमरः ।

योग्य त्रि० योगमर्हति यत् युज-ण्यत् वा । १योगार्हे २उचिते ३निपुणे ४शक्ते च । ५पुष्यनक्षत्रे पु० मेदि० । ६ऋद्धिनामौषधे न० अमरः ।

योग्यता स्त्री योग्यस्य भावः तल् । १सामर्थ्ये २शाब्द-बोधसाधने "पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्त्तिता" भाषा० उक्ते ३तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्तारूपे ४परस्परान्वये बाधाभावरूपे साधे च ।

योग्या स्त्री योगमर्हति यत् युज-ण्यत् वा कृत्यम् ।१अभ्यासे सूर्यस्त्रियाञ्च मेदि० ३शस्त्राभ्यासे हेमच० ।

योग्यानुपलब्धि स्त्री योग्यस्य प्रत्यक्षादिना उपलब्धुमर्हस्या-नुपलब्धिरज्ञानम् । न्यायादयुक्ते अभावग्राहके साधन-भेदे । तथाहि घटादिसत्त्वे तत्र घटाभावो नानुप-लभ्यते तस्य प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वेन तत्प्रत्यक्ष-कारणसामग्रप्रसत्त्वेन तत्प्रत्यक्षस्याभावात् किन्तु घटा-द्यभावो गृह्यते पिशाचाद्यभावस्य तु न प्रत्यक्षता तत्-प्रतियोगिपिशाचादेर्दर्शनायोग्यत्वात् । वेदान्तिमते इयं प्रमाणान्तरम् वेदान्तप० दृ०।

योजन न० युज-भावादौ ल्युट् । १संयोगे णिच्-ल्युट् । २सयोगकरणे । ३चतुर्षु क्रोशेषु । "स्याद् योजनं क्रोश-चतुष्टयेन" "प्रथममगमदङ्गा योजनं योजनेशः" इति च लीला० । ४परमात्मनि च मेदि० । ५अङ्गुष्ठौ त्रिक० । युज-णिच्-युच् । यस्यार्थस्य यत्रान्ययः तद्वाचक-शब्दस्य तद्वाचकशब्देन ६व्यासत्तिसम्पादने स्त्री ।

योजनगन्धा स्त्री योजनं व्याप्य गन्धो यस्याः । १कस्तूर्याम् २सीतायां ३व्यासमातरि सत्यवत्याञ्च मेदि० स्वार्थे कन् अत इत्वम् तत्रैवार्थे । [त्वात् । मञ्जिष्ठायाम् रत्नमा० ।

योजनपर्णी स्त्री योजनं व्याप्य पर्णान्यस्याः विस्तीर्णपर्ण-

योजनवल्ली स्त्री योजनं व्याप्य वल्लीव । मञ्जिष्ठायाम् अमरः स्वार्थे क ह्रस्वः टाप् । तत्रैव राजनि० ।

योटक त्रि० युट–ण्वुल् । १मेलके विवाहमेलकस्य उपयमशब्दे १२४८ पृ० दृश्यः ।

योत्र न० यु-ष्ट्रन् । योक्त्रे (योत) अमरः ।

योद्धृ पु० युध–तृच् । युद्धकर्त्तरि अमरः । [२युद्धे ।

योध पु० युध–अच् । १युद्धकारके अमरः । भावे घञ् ।

योधन न० युध–भावे ल्युट् ।१युद्धे । करणे ल्युट् ।२अस्त्राद्यायुधे । कर्त्तरि ल्यु । ३युद्धकर्त्तरि पु० ।

योधनसराव पु० योधनस्य युद्धाय सरावः आह्वानम् ४अर्थे ६त०। योधानां युद्धार्थं परस्पराह्वाने अमरः ।

योनल पु० यवस्य नल इव काण्डोऽस्य पृषो० उत्वम् । (देधान) शस्यभेदे हेमच० ।

योनि पुस्त्री० यु–नि । १मण्यादीनामुत्पत्तिस्थाने आकरे मेदि०। २कारणे ३जले हेम०। ४स्त्रीणामसाधारणचिह्ने अमर । ५तद्देवताके पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे ज्यो० । स्त्रीत्वे वा ङीप् । ६उत्पत्तिस्थानमात्रे त्रिका० ।

योनिज न० योनिस्थानात् जायते जन–ड । देहभेदे १जरायुजे २अण्डजे च देहे ।

योनिमुद्रा स्त्री योन्याकारा मुद्रा । तन्त्रोक्ते देवताविशेषपूजाङ्गे प्रदर्शनीये अङ्गुलीसन्निवेशविशेषे तल्लक्षणन्तु "मिथः कनिष्ठिके बद्ध्वा तर्जनीभ्यामनामिके । अनामिकोर्ध्वसंश्लिष्टे दीर्घमध्यमयोरध । अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यस्य योनिमुद्रेयमीरिता" तन्त्रसा० । २मूलबन्धरूपे योगे मन्त्रभेदे तल्लक्षणं पदार्थादर्शे "पार्ष्णिभागेन सम्पीड्य योनिमार्गं तथा गुदम् । अपानमूर्ध्वमाकर्षेत् मूलबन्धो निगद्यते । गुदमेढ्रान्तरं योनिस्तामाकुञ्च्य प्रबन्धयेत् । युवा भवति वृद्धोऽपि सतत मूलबन्धनात्" । (योनिस्थानकुञ्चनात् योनिमुद्रात्वमस्याः) "इयं मयोक्ता भद्रे योनिमुद्रा बन्धरूपा देवैरपि दुर्लभोऽस्य । अनेन बन्धेन न साध्यते यन्नास्त्येव तत्साधकपुङ्गवस्य" ।

योनिरोग पु० ६त० । षोडशविधे भगरोगभेदे "उदावर्त्ता१तथा वन्ध्या२विप्लुता३च परिप्लुता४। वातला५ योनिजो रोगो वातदोषेण पञ्चधा । पञ्चधा पित्तदोषेण तत्रादौ लोहिताक्षरा१। प्रस्रंसिनी२ वामनी३च पुत्रघ्नी४ पित्तला५तथा । अत्यानन्दा१ कर्णिनी२ च चरणा३नन्द-पूर्विका४। अतिपूर्वाणि५श्च ज्ञेया श्लेष्मला५च कफादिमाः। षण्ढ्यण्डिनी२ च विवृता३ सूचीवक्त्रा४ त्रिदोषिणी५। पञ्चैता योनयः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपतः" । अथ तासां लक्षणान्याह "सफेनिलमुदावृत्ता१ रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति। वन्ध्या२ निरार्त्तवा ज्ञेया विप्लुता३ नित्यवेदना । परिप्लुतायां४ भवति ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम् । वातला५ कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता । चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः" । अनिलवेदनास्तोदादयः वातलायां तु अति वातवेदना बोद्धव्या वातलेत्यन्वयात् । "सदाहं क्षरते रक्तं यस्याः सा लोहिताक्षरा१। प्रस्रंसिनी२ स्रवते च क्षोभिता दुष्प्रजायिनी" । क्षोभिता विमर्दिता स्रंसते स्वस्थानाच्च्यवते दुष्प्रजायिनी दुःप्रजननशीला । "सतत उद्गिरेद्वीर्यं वामनी३ रजसा युतम् । स्थितं स्थितं पातयेद्गर्भं पुत्रघ्नी४ रक्तसंस्रवात्" । पुत्रघ्न्योऽनपत्योपलक्षणा । "अत्यर्थं पित्तला५ योनिर्दाहपाकज्वरान्विता । चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत्" । अत्यानन्दा१ न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण विन्दति । कर्णिन्यां२ कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते" । कर्णिका मांसस्य कर्णिकाकारोपचयः । "मैथुने चरणा३ पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते । अतिरिच्यते रजो मुञ्चतीत्यर्थः । बहुशश्चातिचरणा४ तयोर्बीजं न तिष्ठति" । बहुशः वारंवारमतिरिच्यते तयोः चरणातिचरणयोः । "श्लेष्मला५ पिच्छिला योनिः कण्डूयुक्तातिशीतला । चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् । अनार्त्तवाऽस्तनी षण्ढी१ खरस्पर्शा च मैथुने" । अस्तनी ईषत्स्तनी यस्याः सा अत्र अल्पस्तनी षण्ढी । "महामेढ्रगृहीताया बालाया अण्डिनी२ भवेत् । महामेढ्रपुरुषेण गृहीताया बालायाः सूक्ष्मयोनिच्छिद्रायाः । अण्डिनी२ अण्डवल्लम्बमाना योनिर्भवति" । विवृता सूचीवक्त्राख्याह "विवृता३ च महायोनिः सूचीवक्त्रातिसंवृता४ । त्रिदोषजामाह सर्वलिङ्गसमुत्थानं सर्वदोषप्रकोपजम् । चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गनिदर्शनम्" । असाध्यां योनिमाह । "पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः । पञ्च षण्ढीप्रभृतयः" अथ योनिकन्दस्य निदानमाह । "दिवास्वप्नादतिक्रोधात् व्यायामादतिमैथुनात् । क्षताच्च नखदन्ताद्यैः वाताद्याः कुपिता यदा" । यथास्वनिदानं कुपिता वाताद्याः । रूपमाह "पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम् । जायन्ते यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः" । लकुचाकृतिसन्निभं लकुचफलाकारपुष्कलम् विशेष्य बोध्यम्" । वातजादिभेदेन रूपमाह । "रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् । दाहराग-

स्त्वरयुतं विद्यात्त्रिपित्तात्मकं तु तम्। तिलपुष्पप्रतीकाश कण्डूमन्तं कफात्मकम्। सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं वदेत्"।

योषा स्त्री युष-अच् टाप्। स्त्रियाम् नार्य्याम् अमरः।

योषित् स्त्री युष-इति। नार्य्याम् अमरः। इकन्तत्वाद्वा टाप्। योषिताप्यत्र शब्दर०। [प्रियमाल्ये लि०।

योषित्प्रिया स्त्री ६त०। १हरिद्रायां भावप्र०। २नारी-

यौक्तिक त्रि० युक्तित आगत. ठक्। १युक्तिसिद्धे २योग्ये च। युक्तौ अधिकृतः ठक्। ३नर्मसचिवे पु० शब्दर०।

यौगिक त्रि० योगात् प्रकृतिप्रत्ययार्थसम्बन्धात् आगतः ठक्। प्रकृतिप्रत्ययलभ्यार्थवाचके शब्दे यथा पाचकादिशब्द पाककर्तृवाचकः। योगाय प्रभवति ठक्। २योगयोग्ये

यौट बन्धे भ्वा० पर० सक० सेट्। यौटति अयौटीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

यौड् यौटवत् सर्वम्। यौडति अयौडीत् ऋदित्।

यौतक न० युते विवाहकालेऽधिगतम् वुण्। विवाहकाले लब्धे धने हेमा०। इति दायभागानुसारिणः। वीरमि० तु "यु मिश्रणे इति धात्वनुसारात् विवाहकाले एकासनोपविष्टयोर्वधूवरयोर्यद्धन्मभिदीयते तद्युतयोरिदं यौतकमिति व्युत्पत्त्या यौतकमित्युच्यते" इत्युक्तम् अत एव निघण्टौ युतयोर्यौतकमित्युक्तम्। अन्ये तु विवाहे स्त्रीपुंसावेकशरीरतया मिश्रितौ भवत इति "अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि" इत्यादिश्रुत्या तयोश्च विवाहेन युतयोरिदम्" इत्याहुः। वस्तुतः विवाहकालोत्तरमेकासनोपविष्टयोरेव दत्तं धन यौतक लोकप्रसिद्ध वीरमि०उक्तं साधीयः। "मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारी भाग एव स" मनुः।

यौतव न० यु-तु योतुः तस्य भावः अण्। १परिमाणे अमरः।

यौतुक न० योतुर्यौगकालस्तत्र लब्धं कञ्। विवाहकाले लब्धे धने यौतकशब्दे दृश्यम्।

यौधाजय न० अहगाने १प्र० दर्शिते सामभेदे "रौरवयौधाजये वार्हते भवतः" श्रुतिः।

यौधेय पु० योध एव आयुधजीविसंघत्वात् स्वार्थे ठक्। १योद्धरि। २उत्तरस्थदेशभेदे पु० ह० स० १४ अ०। युधायाः अपत्यम् "द्व्यच" पा० ढक्। ३युधाया अपत्ये। ततःस्वार्थे अञ् शार्ङ्गर०। स्त्रियां ङीप्। यौधेयी।

यौन त्रि० योनितः योनिसम्बन्धात् आगतम् अण्। १योनितः प्राप्ते। योनेरयमण्। २वैवाहिकसम्बन्धे पु०।

प्रा० वि० बौधायनः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद्यौनात् सद्यो हि शयनासनात्"। सुमन्तुः "श्वैतेयौनमौखस्रौवादीनां सम्बन्धानामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्यापि तदेव प्रायश्चित्तं विदध्यादिति"।

यौवत न० युवतीनां समूहः अण्। युवतिसमुदाये अमरः।

यौवन न० यूनो भावः अण्। १तारुण्ये "आ षोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते। वृद्धः स्यात् सप्तते-रूर्द्ध्वम्" इत्युक्ते २अवस्थाभेदे। [फोडा)व्रणभेदे शब्दमा०

यौवनकण्टक पु०न० यौवनस्य कण्टक इव चिह्नम्। (वयस्

यौवनदशा स्त्री कर्म०। तारुण्ये अवस्थाभेदे।

यौवनलक्षण न० ६त०। १स्तने २लावण्ये च मेदि०।

यौष्माक त्रि० युष्माकमिदम् युष्मद्+अण् युष्माकादेशः। युष्मत्सम्बन्धिनि। खञ्। यौष्माकीणोऽप्यत्र त्रि०।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य सङ्कलिते वाचस्पत्ये यकारादि-शब्दार्थसङ्कलनम्।

र

रकार व्यञ्जनवर्णभेदः सर्ववर्णोष्मवर्णयोर्मध्यस्थत्वात् अन्तःस्थवर्णः। अस्योच्चारणस्थान मूर्द्धा। जिह्वाग्रेण मूर्द्धस्थानस्पर्शवत्स्पर्शेनोच्चारणादस्य आभ्यन्तरप्रयत्न ईषत्स्पृष्टम्। बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च। वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा "रो रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्तैजसो मतः। प्रकाशो दर्शनो दीप्तो रतत्पृष्ठा परं भवी। भुजङ्गेशो मतिः सूर्य्यो धातु रक्तप्रकाशकः। व्यापको रेवती दान दक्षांसो वह्निमण्डलम्। उग्ररेखा स्वनदन्तो वेदकर्णोपधाम्बरा। प्रकृतिः रुचयो ब्रह्मा वह्निबीजं च गायको घनः। श्रीकण्ठ आद्या हृदयं तस्य त्रिपुरसुन्दरी। सबिन्दुयौनिजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतोमुखी"। अस्य ध्येयरूपं यथा "रेफञ्च चञ्चलापाङ्गि! कुण्डलीत्रयसंयुतम्। रक्तविद्युल्लताकारं पञ्चदेवात्मकं सदा। पञ्चप्राणमयं वर्णं

सिविन्दू रचितं सदा” कालभैरव० । “अथाधिनाथ-देवताध्यानं यथा “चवच्छिष्टां महारौद्रीं रक्ताक्षीं रक्त-लोचनाम् । रक्तवर्णामष्टभुजां रक्तपुष्पोपशोभिताम् । रक्तमाल्याम्बरधरां रक्तालङ्कारभूषिताम् । महाभीम-मदां नित्यामट्टहासमदाविलाम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्म-रूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्”। मातृकान्यासेऽस्य दक्षांसे न्यासता । श्राद्धादौ प्रयोगे “रक्तु दाहम्” इ० र० टीकोक्तेः दाह कथम् ।

र पु० रा-क । १वह्नौ २कामे मेदि० । ३पावकबीजे च तन्त्र०। ४तन्त्रःशास्त्रप्रसिद्धे वर्णमध्ये आद्यान्तस्थयुते रमचे का-म्यादौ तस्य प्रयोगे तरवं करव्यं तस्य देवताऽग्निः ।

रंह गतौ भ्वा० पु० पर० सक० सेट् । रंहति ते अर-रंहत् त ।

रंहस् न० रंह-असुन् । वेगे अमरः । [शरीरकतृत

रक आदे प्राप्तौ च चु० उभ० सक० सेट् । राकयति-ते

रक्त न० रञ्ज-कर्मणि क्त । १कुङ्कुमे २ताम्रे ३प्राचीनामलके मेदि०। ४सिन्दूरे ५हिङ्गुले ६पद्मके राजनि० । ७शरीरस्थे रसपाकजन्ये वायुहेतौ रुधिराख्ये धातुभेदे अमरः । ८कुसुम्भे ९हिङ्गुले १०रोहितवर्णे च पु० ११तद्वति त्रि०अमरः । १२अनुरागे कर्तरि क्त । १३अनुरक्ते मेदि० १४क्रीडारते च शब्दचि० । कर्मणि क्त । १५नीलादिभीरञ्जिते त्रि० । कर्मणि क्त । १६नक्तिकायां १७काश्मर्यां १८गुञ्जायाञ्च स्त्री राजनि०टाप् । भावे क्त । २०रागे न०। धातुभेदरक्तस्य रूपादिकं भावप्र० उक्तं यथा “यदा रसो यकृद्याति तत्र रञ्जकपित्ततः । रागं पाकं च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः । रक्तं सर्वशरीरस्थं जीवस्याधारमुत्तमम् । स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत्” । जीवस्याधारमुत्तममिति, यत आह । “जीवो वसति सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः । वीर्ये रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणात्” इति” । वीर्ये रक्ते मले च शरीरारम्भके वाग्भटोक्तपरिमाणमिते युक्ते जीवो वसति न तु दुष्टे मलके रक्तस्यापोप-देशस्य वैवर्ण्यप्रसङ्गात् । पित्तवद्भवेत् अम्लवद्भवेदित्यर्थः । अथ रक्तस्य स्थानमाह “यकृत् प्लीहा च रक्तस्य मुख्य-स्थानत्वयोः स्थितम् । अन्यत्र संस्थितवतां रक्तानां पोषक भवेत्” । शब्दकल्पद्रुमे ५५८ पृ० दृश्यम् ।

रक्तक पु० रक्तं रुधिरमिव कायति कै-क स्वार्थे कन् वा । १बन्धूकवृक्षे २वकपुष्पवृक्षे मेदि० । ३रक्तशोभाञ्जने ४रक्तैरण्डे च राजनि० । ५रुधिरे ६रक्तवस्त्रे च न० । ७अनुरागिणि मेदि० ८विनोदिनि च त्रि० ।

रक्तकन्द पु० रक्तवर्णः कन्दोऽस्य । १विद्रुमे प्रवाले हेमच० २रक्तालौ ३रक्तपलाण्डौ च राजनि० ।

रक्तकमल न० रक्तं कमलमिव । रक्तवर्णोत्पले राजनि० । कर्म० । रक्तवर्णकमले न० । [स्वार्थे क तत्रार्थे ।

रक्तकरवीर पु० कर्म० । रक्तवर्णपुष्पककरवीरवृक्षे राजनि०

रक्तकाञ्चन पु० कर्म० । रक्तवर्णपुष्पककाञ्चनवृक्षे शब्दच० ।

रक्तकाण्डा स्त्री रक्तः काण्डोऽस्याः । रक्तपुनर्नवायाम् राजनि० । [कैरवरक्तलोकसदे अर्थत न० जटा० ।

रक्तकुमुद न० कर्म० । १रक्तवर्णपुष्पककैरवे जटा० । २रक्त-

रक्तकुसुम पु० रक्तानि कुसुमान्यस्य । पारिभद्रे (पालदा-मादार) राजनि० । [२पुन्नागवृक्षे च रत्नमा० ।

रक्तकेसर पु० रक्ताः केसरा यस्य । १पारिभद्रे राजनि० ।

रक्तखदिर पु० शाकतो रक्तवर्णः खदिरः । रक्तवर्णसारके खदिरवृक्षे राजनि० ।

रक्तगन्धक न० रक्तेन गन्धकमिव । बोले (गन्धरस) राजनि०

रक्तघ्न पु० रक्तं हन्ति हन-टक् । २रोहितकवृक्षे जटा० । २दूर्वायां स्त्री शब्दच० ।

रक्तचन्दन न० कर्म० । सर्वाजस्याते चन्दनभेदे अमरः । “रक्तं (चन्दनम्) शीतं गुरु स्वादु छर्दितृष्णास्रपित्त-हृत् । पित्तनेत्रहितं वृष्यं ज्वरभ्रमविनाशकम्” भावप्र०

रक्तचित्रक न० कर्म० । (लालचिता) क्षुपभेदे राजनि० ।

रक्तचूर्ण न० कर्म० । १सिन्दूरे हारा० २रक्तवर्णचूर्णमात्रे च

रक्तझिण्टी स्त्री कर्म० । (लालझांटि) पुष्पप्रधानवृक्षभेदे अमर० ।

रक्ततुण्ड पु० रक्तं तुण्डमस्य । १शुकपक्षिणि राजनि० । २रक्तमुखके त्रि० कप् । रक्ततुण्डक भूनागे राजनि० ।

रक्ततृणा स्त्री रक्तं तृणं यस्याः । गोमूत्रिकायाम् राजनि०

रक्तत्रिवृत् (ता) स्त्री कर्म०।(लालतेओडि) वृक्षभेदे राजनि०

रक्तदन्तिका स्त्री रक्ता दन्ता यस्याः कप् अत इत्वम् । टाप्सीस्थे दुर्गाशक्तिभेदे “भक्षयन्त्याश्च तानुग्रान् वैप्रचित्तान् महासुरान् । रक्ता दन्ता भविष्यन्तीति”बद-रूपे” ततो मां देवता स्वर्गे मर्त्यलोके च मानवाः । स्तुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम्” देवीमा० । इति तन्नामनिरुक्तिः । [राजनि० ।

रक्तदला स्त्री रक्तानि दलान्यस्याः । नालिकायाम् (नालत)

रक्तदृश् पु० रक्ता दृक् नेत्रमस्य । कपोते । रक्तनेत्रादयोऽप्यत्र

रक्तधातु पु० कर्म० । गैरिके त्रिका० । २ताम्रे च राजनि० ३देहस्थे रुधिराख्ये रसधातुजाते मांसधातुहेतौ ४धातुभेदे च शब्दकल्पद्रुमे ५५८ पृ० दृश्यम् ।

रक्तनाल पु० रक्तो नालोऽस्य । जीवशाके राजनि० ।

रक्तप पुंस्त्री० रक्तं पिबति पा–क । १राक्षसे मेदि० । स्त्रियां ङीप् । २रक्तपानकर्त्तरि त्रि० । ३जलौकायां ४डाकिन्याञ्च स्त्री मेदि० टाप् ।

रक्तपत्रिका स्त्री रक्तानि पत्राण्यस्याः कप् अत इत्वम् । १नाकुल्यां २रक्तपुनर्नवायाञ्च राजनि० ।

रक्तपल्लव पु० ६ब० । १अशोकवृक्षे राजनि० । कर्म० । २रक्तवर्णपल्लवे नपुंसकम्० । [राजनि० ।

रक्तपाकी स्त्री रक्तः पाकः फलं यस्याः ङीप् । बृहत्याम्

रक्तपाद पु० ६ब० । १शुकपक्षिणि हेमच० । २खञ्जनी लतायां ३हंसपद्याञ्च स्त्री राजनि० ङीप् पक्षान्तरे ।

रक्तपायिनी स्त्री रक्तं पातुं शीलमस्याः पा+णिनि ङीप् । जलौकायाम् (जोंक) राजनि० ।

रक्तपारद न० कर्म० । हिङ्गुले हारा० । तदर्थे पु० जटा० ।

रक्तपित्त न० रोगभेदे । तल्लक्षणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "घर्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः । तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च । पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम्" । तीक्ष्णं मरिचादि । उष्णमग्नितापादि । क्षारो यवक्षारादिः । विदग्धं स्वगुणैः स्वकारणैः गुणैस्तीक्ष्णादिभिः । गुणैरिति बहुत्वेन तीक्ष्ण-क्षारलवणकटूष्णघर्मादयो गृह्यन्ते विदहति दूषयति । अथ रक्तपित्तस्य सामान्यं लक्षणमाह "ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्ध्वञ्चाधो द्विधाऽपि वा" । अत्र रक्तपित्तमुपलक्षणम् । तेन संसृष्टं पित्तञ्च । अतएव रक्तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्तमिति द्वन्द्व इति सुश्रुतः । रक्तञ्च तत् पित्तं चेति रक्तपित्तं रागमात्रं पित्तं रक्तमित्युच्यते रक्तं पित्तं कर्मधारय इति चरकः । उभयत्रापि न दोषकारणत्वात् । कारणत्वमाह "संयोगात् दूषणात् तत्तु सामान्यात् गन्धवर्णयोः । रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः" । मार्गानाह "ऊर्द्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः । कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते" । कुपितं पित्तम् । पूर्व्वरूपमाह "सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः । लोहगन्धिश्च निश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति" । विशिष्टरूपमाह "सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम्" । वातिकमाह "श्यावारुणं सफेनञ्च तनु रूक्षञ्च वातिकम्" । पैत्तिकमाह "रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् । मेचकागारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैत्तिकम्" । मेचकम् स्निग्धं कृष्णवर्णम् । अञ्जनं स्रोतोञ्जनं तदाभम् । संसर्गविशेषेण मार्गभेदमाह "संसृष्टं लिङ्गसंसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् । ऊर्द्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् । द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यां तत् प्रवर्त्तते" । उपद्रवानाह "दौर्ब्बल्यं श्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छा भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीड़ा । तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनत्वं भक्तेऽविपाको विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः" । विकृतिः मांसप्रक्षालनाभतादि । साध्यादिकमाह "एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषात् याप्यमुच्यते । यत्त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् । ऊर्द्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् । व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्याऽनश्नतस्तु यत्" । अथ साध्यमाह "एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् । रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम्" । सुखे काले हिमशिशिरयोः । असाध्यमाह "मांसप्रक्षालनाभं क्वथितमिव च यत्कर्द्दमाम्भोनिभं वा मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् । यत् कृष्णं यच्च नीलं दहनमपि कुणपं यत्र चोक्ता विकारास्तद्वर्ज्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति" । उक्ता विकारा दौर्ब्बल्यादयः । सुरपतिधनुषा तुल्यं नानावर्णम् । "येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः । पश्येद् दृश्यं वियच्चापि तदसाध्यमसंशयम्" । येन रक्तपित्तेनोपहतः मनुष्यः दृश्यं घटपटादिकं रक्तं पश्यति च पश्यति वियच्चापि रक्तमपीत्यर्थः । अरिष्टमाह । "लोहितं छर्द्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः । लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः" । लोहितोद्गारदर्शी व्याधिमहिम्नोद्गारमपि लोहितं पश्यतीत्यर्थः" ।

रक्तपुष्प न० कर्म० । १रक्ते कुसुमे रक्तं पुष्पमस्य । २करवीरे जटा० ३रोहितवृक्षे ४रक्तकाञ्चनवृक्षे ५दाड़िमवृक्षे ६रक्तबकवृक्षे रत्नमा० ७बन्धूकवृक्षे ८पुन्नागवृक्षे च राजनि० ९आर्त्तगलवृक्षे स्त्री जटा० टाप् । रक्तपुष्पम पलाशवृक्षे रोहितवृक्षे च जटा० । पर्पटे शाल्मलिवृक्षे च राजनि० ।

रक्तपुष्पिका स्त्री रक्तानि पुष्पाणि यस्याः कप् अत इत्वम् । १लज्जालुलतायाम् शब्दच० २रक्तपुन-

न्यायाम् ३भूमिपाटल्यां च राजनिघण्टुः ।

रक्तपुष्पी स्त्री रक्तानि पुष्पाण्यस्याः ङीप् । १पाटलिवृक्षे (पारुल) २जवायाम् ३आवर्त्तकीलतायाम् ४नागदमन्याम ५करुणीवृक्षे ६पुनर्नवायां च राजनि० ।

रक्तपूरक न० रक्तं रुधिरं पूरयति सेवनात् पूर–ण्वुल् । वृक्षाम्ले राजनि० । [स्थाने च राजनि० ।

रक्तप्रसव पु० रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पमस्य । १करवीरे २रक्ता

रक्तफल पु० रक्तानि फलान्यस्य ।१वटवृक्षे जटा० । २बिम्बिकायां (तेलाकुचा) स्त्री अमर टाप् ।

रक्तवालुक न० कर्म०। सिन्दूरे शब्दा० रक्तवालुकाप्यत्र स्त्री

रक्तमञ्जर पु० रक्तवर्णा मञ्जरी अस्यास्य अच् । निचुलवृक्षे त्रिका० । [राजनि० ।

रक्तमूला स्त्री ६त०, लज्जालुलतायाम् । कप् । देवसर्षपे पु०

रक्तमेह पु० कर्म० । प्रमेहरोगभेदे "विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः" भावप्र० ।

रक्तमोक्षण न० ६त० । रुधिरस्रावणे ।
"वेदनोपशमार्थाय तथाऽपाकशमाय च । अचिरोत्पतिते शोथे शोणितस्रावणञ्चरेत्" । चरेत् कुर्य्यात् ।
"एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः" । रक्तं हि वेदनामूलं तच्चेन्नास्ति नचापि रुक् । विशेषं कठिने श्याने व्रणे चात्यन्तवेदने । सविषेऽपि विशेषेण जलौकोभिः घटैरपि" । शोणितस्रावणञ्चरेदित्यनेनान्वय." भावप्र०

रक्तयष्टि स्त्री रक्तवर्णा यष्टिरस्याः । मञ्जिष्ठायाम् जटा० । कप् । रक्तयष्टिका तत्रैव ।

रक्तरेणु पु० रक्ता रेणवोऽस्य । १पलाशकलिकायाम् २सिन्दूरे च मेदि० ३पुन्नागे राजनि० ।

रक्तलशुन न० कर्म० । (लालरशुन) मूलभेदे राजनि० ।

रक्तला स्त्री रक्त रुधिर हेतुत्वेनास्त्यस्याः अच् तत् लाति सेवनात् ला–क वा । काकतुण्ड्याम् राजनि० ।

रक्तवटी स्त्री रक्तवर्णा वटीव । मसूरिकायाम् त्रिका० ।

रक्तवर्ग पु० रक्तानां वर्गः समुदायः । दाडिमकिंशुकलाक्षाबन्धूककुङ्कुमजवाकुसुमपुष्पमञ्जिष्ठालक्तकरूपे समूहे राजनि० । [कर्म० । २रोहितकवृक्षे पु० ३तद्वति त्रि०।

रक्तवर्ण पु० रक्तो वर्णोऽस्य । १इन्द्रगोपकीटभेदे राजनि० ।

रक्तवर्द्धन पु० रक्तं रुधिरं वर्द्धयति भोजनात् वृध–णिच्–ल्यु । वार्त्ताकौ शब्दच० । [याम् राजनि० ।

रक्तवर्षाभू पु० वर्षाया भवति भू–क्विप् कर्म० । रक्तपुनर्नवा–

रक्त(बी)बीज पु० रक्तवर्णानि बी(बी)जान्यस्य । १दाडिमे राजनि० रक्तं रुधिरमेव बी(ब)जमुत्पत्तिः कारणं यस्य । "रक्तबिन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः । समुत्पतति मेदिन्यां तत्प्रमाणस्तदाऽसुरः" देवीमा० उक्ते असुरभेदे [शब्दच०

रक्तहन्त्री स्त्री रक्तं हन्ति यस्याः । त्रेफालिकायाम्

रक्तवृष्टि स्त्री ६त० । दैवतोत्पातभेदे रुधिरवर्षणे "तत्राधिकामामथो "रक्तं मज्जास्थीनि माक्षिकवसादिभिर्वर्षः । धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्वर्षिते भयं विद्यात्" ज्यो० त० । [शब्दे १८०६ पृ० दृश्यम् ।

रक्तशालि पु० कर्म० । (लालधान) धान्यभेदे भावप्र० । धान्य–

रक्तशिग्रु पु० कर्म० । (लालसजना) वृक्षभेदे राजनि० ।

रक्तशीर्षक पु० रक्तं शीर्षमस्य कप् । १सरलद्रुमे रत्नमा० । २रक्तमस्तके त्रि० ।

रक्तशृङ्गिक न० रक्तं शृङ्गमिवास्त्यस्य ठन् । विषभेदे राजनि०

रक्तसन्ध्यक न० रक्ता सन्ध्येव कन् । रक्तवर्णे कह्लारे अमर.

रक्तसरोरुह न० कर्म० । रक्तपद्मे अमर. ।

रक्तसर्षप पु० कर्म० । (राइसर्षि) राजिकायाम् राजनि० ।

रक्तसहा स्त्री रक्तेनापि सहते सह–अच् । रक्त म्लाने राजनि०

रक्तसार न० रक्त सारोऽस्य । १रक्तचन्दने २अम्लवेतसे पु० राजनि० ।

रक्तसौगन्धिक न० कर्म० । (लालसुदि) रक्तवर्णकह्लारे जटा०

रक्ताकार पु० रक्तवर्ण आकारो मूर्त्तिरस्य । १प्रवाले राजनि० २रक्तमूर्त्तिके त्रि० ।

रक्ताक्ष पु० रक्ते अक्षिणी यस्य षच्समा० । १पारावते २महिषे ३चकोरे राजनि० ४रक्तनेत्रवति क्रूरे जने च त्रि० ५सारसे च मेदि० । स्त्रियां जातौ वर्णत्व ङीप् ।

रक्ताङ्ग न० रक्तमङ्गं यस्य यस्माद्वा । १कुङ्कुमे २मङ्गलग्रहे ३कम्पिल्ले (कङ्करवरमला) च पु० ४प्रवाले पुंन० मेदि० । ५जीवन्त्याम् ६मञ्जिष्ठायाञ्च स्त्री भावप्र० ङीप् ।

रक्तति(ती)सार पु० रक्तमिश्रितोऽति(ती)सार । वैद्यकप्रसिद्धे रोगभेदे । "पित्तकृत् यदात्यर्थं द्रव्यमश्नाति पैत्तिके । तदोपाज्जायते शीघ्रं रक्तातीसार उल्बण" भावप्र० । अति(ती)सारशब्दे १०६ पृ० दृश्यम् ।

रक्ताधार पु० ६त० । देहावरके चर्मणि राजनि० ।

रक्तापह न० रक्तं रुधिरमपहन्ति अप+हन–ड । गन्धरसे बोले राजनि० ।

रक्तापामार्ग पु० कर्म० । (लाल आपाङ्) क्षुपभेदे राजनि०

रक्ताम्र पु० नित्यक०। कोशाम्रे राजनि० ।

रक्ताम्लान पु० कर्म० । रक्तमहासहालतायाम् राजनि० ।

रक्तार्बुद पु० रोगविशेषे । तल्लक्षण भावप्र० उक्तं यथा "दोषप्रदुष्टा रुधिरं शिरास्तं सङ्कोच्य संपीड्य गतस्तपाकम् । सस्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशुवृद्धिम् । स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकन्तु । रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्भवेदर्बुदपीडितश्च" । दोषोऽत्र पित्तं, रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीड्य संहतीकृत्य मांसाङ्कुरो' सर्वेष्वर्बुदेषु तुल्यत्वं, रक्तजे तु विशेषतो रक्तदुष्टिः एवं मांसार्बुदे विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्डमुन्नह्यति उद्गतं करोति । अपाकं ईषत्पाकं यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषणम् । ईषत्पाकत्वैकदेशपाकेन । रक्तक्षयोपद्रवपीड़ितत्वात् रक्तक्षयोपद्रवा' उक्तुतेनोक्ताः । तै पीड़ितत्वात् अर्बुदपीड़ित" । शातातपीयकर्मविपाके "रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदा" इत्युक्तम् ।

रक्तार्शस् न० अर्शोरोगभेदे । तल्लक्षण भावप्र० उक्तं यथा "रक्तोल्वणा गुदे कीला' पित्ताकृतिसमन्विता' । वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभा । तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविड्भि' प्रपीड़िता । स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः । भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः । हीनवर्णबलोत्साहो हतौजा' कलुषेन्द्रियः । विट् श्यावं कठिनं रूक्षमधोवायुर्न वर्त्तते । तनु चारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्शसम् । कट्यूरुगुदशूलञ्च दौर्बल्य यदि वाऽधिकम् । तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् । शिथिलं श्वेतपीतञ्च विट् स्निग्धं गुरु शीतलम् । यद्यर्शसा घनञ्चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम् । गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम् । श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः । गुदे कीला अर्शांसि पित्ताकृतिसदृशा' । दुःखै रोगैः त्वक्पारुष्यास्यशीतप्रार्थनादिभि' । कलुषेन्द्रियः व्याकुलसर्वेन्द्रियः । रक्तजस्यापि वातोल्वणस्य लक्षणमाह । तत्र रक्तार्शसि अनुबन्ध' उल्वणत्वम् । रूक्षण रूक्षयतीति रूक्षणं रूक्ष द्रव्यम् । पित्तोल्वणस्य लक्षणम् "रक्तोल्वणा गुदे कीला पित्ताकृतिसमन्विता" इत्यादिनैवोक्तम् रक्तपित्तयो' समानलिङ्गत्वात् । कफोल्वणस्य लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छिलार्द्रं स्तिमितमार्द्रचर्मावगुण्ठितमिव" ।

रक्तालु पु० कर्म० । (शकरकन्द) आलुभेदे राजनि० ।

रक्तिका स्त्री रक्तैव स्वार्थे कन् अत इत्वम् । १गुञ्जायां २राजिकायां राजनि० ३परिमाणभेदे रत्तिकापरिमाणे च ।

रक्तेक्षु पु० कर्म० । (कालमा) इक्षुभेदे राजनि० ।

रक्तैरण्ड पु० कर्म० । (लालभेरण्डा) वृक्षभेदे राजनि० ।

रक्तोत्पल न० कर्म० । कोकनदे लोहितवर्णे पद्मे अमरः । रक्तोत्पलमिव पुष्पमस्यास्य अच् । २शाल्मलिवृक्षे (शिमुल) पु० राजनि० । रक्तमुत्पलमिव । ३गैरिके न० हारा०

रक्तोत्पलाभ पु० रक्तोत्पलस्य कोकनदस्येवाभा यस्य । १रक्तरूपे जटा० २तद्वति त्रि० ।

रक्ष पालने भ्वा० पर० सक० सेट् । रक्षति अरक्षीत् ररक्ष । [समूहे अमरः ।

जीव् रक्षितो वर्त्तते ।

रक्षःसभ न० रक्षसां राक्षसानां सभा क्लीवत्वम् । राक्षस-

रक्षक त्रि० रक्ष-ण्वुल् । रक्षाकर्त्तरि स्त्रियां टाप् अत इत्वम्

रक्षणि(णी) स्त्री रक्ष-अनि वा ङीप् । त्रायमाणालतायाम् राजनि० । [अमरः ।

रक्षस् न० रक्ष्यते हविरस्मात् रक्ष अपादानेऽसुन् । राक्षसे

रक्षा स्त्री रक्ष–भावे अ टाप् । १रक्षणे २तदर्थे रक्षासूत्रे च "रक्षेः । मा चल मा चल" रक्षामन्त्रमन्त्र' । रक्ष रक्ष अच् टाप् । ३जतुनि मेदि० । ४भस्मनि च स्त्री शब्दर० । ५रक्षके त्रि० ।

रक्षापत्त्र पु० रक्षार्थं पत्त्रमस्य । भूर्जपत्त्रवृक्षे राजनि० ।

रक्षित त्रि० रक्ष्यतेऽत्र रक्ष क्त । १भाण्डे । २वैद्यभेदे पु० ।

रक्षिवर्ग पु० रक्षिणां वर्ग' । रक्षकसैन्यादिगणे (तहरिगण)

रक्षोघ्न न० रक्षो हन्ति हन-टक् । १काञ्जिके हेमच० । २हिङ्गुनि राजनि० । तद्गन्धस्य घ्राणस्पर्शात्रात्र रक्षसामपसरणम् । ३भल्लातकवृक्षे पु० त्रिका० । ४श्वेतसर्षपे पु० रत्नमा० । ऋग्वेदप्रसिद्धे "कृणुष्व पाज" इत्यादिके सूक्ते ऋ० ४।४।१० । ५सूक्तभेदे न० । ६वचायां स्त्री । ७राक्षसघातकमात्रे त्रि० ङीप् ।

रक्षोहन् पु० रक्षो हन्ति हन+क्विप् । १गुग्गुलौ राजनि० तद्गन्धघ्राणाद्धि रक्षसामपसरणम् । २श्वेतसर्षपे पु० । ३राक्षसहन्तरि त्रि० । "रक्षोहणं वलगहनम्" यजु० ५, २३

रक्ष्णु पु० रक्ष–नङ् । त्राणे अमर' । [रङ्खते ।

रख सर्पणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । रङ्खति अरङ्खीत्

रख सर्पणे भ्वा० पर० सक० सेट् । रखति अरखीत् अराखीत् । [जटा० रगयति ।

रग शङ्कायाम् भ्वा० प० सक० सेट् । रगति इदित् अरगीत्

रग गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । रङ्गति अरङ्गीत् ।

रग आदे आप्तौ च चु० उभ० सक० सेट् । रागयति अरीरगत् त । [अररङ्गत् त ।
रघ दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् इदित् । रङ्घयति ते
रघ गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । रङ्घते अरङ्घिष्ट ।
रघु पु० लघ–उ लस्य रत्वम् । सूर्य्यवंश्ये दिलीपसूनौ १नृपतिभेदे रघोरपत्यमण् बहुषु लुक् । रघुवंश्येषु अज-प्रभृतिषु २क्षत्त्रियेषु ब०व०। तान् अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक् । कालिदासप्रणीते ऊनविंशतिसर्गात्मके महाकाव्यभेदे पु० ।
रघुनन्दन पु० रघून् नन्दयति नन्द-णिच् ल्यु । दशरथस्य ज्येष्ठपुत्रे १श्रीरामे त्रिका० २भरतादौ च ।
रघुनाथ पु० रघूणां नाथः रक्षकत्वात् श्रेष्ठत्वाद्वा । श्रीरामे शब्दर० । रघुपत्यादयोऽप्यत्र ।
रघुवंश पु० ६त० । रघुकुले । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः आख्यायिकायां तस्य लुक् । कालिदासप्रणीते ऊन-विंशतिसर्गात्मके महाकाव्यभेदे पु० । [पुत्रे श्रीरामे ।
रघुवंशतिलक पु० रघुवंशे तिलक इव । दशरथनृपस्य ज्येष्ठ-
रघुवर पु० रघुषु वरः श्रेष्ठ । श्रीरामे ।
रघूद्वह पु० रघुषु उद्वहः रथादिभारधारकः उद्+वह-अच् । दशरथनृपस्य ज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे शब्दर० ।
रङ्क त्रि० रकि–अच् । १कृपणे २मन्दे च मेदि० । [राजनि०
रङ्कु पु० रकि–उ । १मृगविशेषे अमरः । २शबलपृष्ठे मृगे
रङ्ग पु न०रगि–अच् ।१धातुभेदे (राङ) राजनि०। रञ्ज-भावे घञ् । २रागे । आधारे घञ् । ३रणभूमौ ४नाट्यस्थाने च अमरः । करणे घञ् । ५नृत्ये मेदि०। ६टङ्कणे (सो-हागा) ७खादिरसारे च राजनि० । रङ्गधातोः शो-धनप्रकारो भावप्र० उक्तो यथा "र(व)ङ्गनागौ प्रतप्तौ च गलितौ तौ निषेचयेत् । त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्यादृवि दुग्धेऽपि च त्रिधा"। तैलतक्रकाञ्जिकगोमूत्रकुलत्थक्वाथेषु प्रत्येक त्रिधा त्रिधा । अथ रङ्गस्य मारणविधिः । "मृत्पात्रे द्राविते र(व)ङ्गे चिञ्चाश्वत्थत्वचोरजः । चित्वा र(व)ङ्गचतुर्थांशमयोदर्व्या प्रचालयेत्"। चिञ्चा(अमिली) त्वक्चूर्णम् । अयोदर्वी (करछुली)। "ततोद्वियाममात्रेण र(व)ङ्गं भस्म प्रजायते । अथ भस्मसमं तालं क्षिप्त्वाऽम्लेन विमर्दयेत् । ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरम्लेन मर्दयेत् । तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् । एवं दशपुटैः पक्वं र(व)ङ्गं भवति मारितम्। एवं मारितस्य र(व)ङ्गस्य गुणाः । "रङ्गं लघु सरं रूक्षं कुष्ठमेहकफक्रिमीन् । निहन्ति पाण्डुं सश्वासं नेत्र्यमीषत्तु पित्तलम् । सिंहो गजौघन्तु यथा निहन्ति तथैव र(व)ङ्गोऽखिल-मेहवर्गम् । देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम्" । तस्याशुद्धस्य दोषमाह "रङ्गो विधत्ते खलु शुद्धिहीनस्तथा ह्यपक्वश्च किलाशगुल्मौ । कुष्ठानि शूलं किल वातशोषं पाण्डुं प्रमेहञ्च भगन्दरञ्च । विशेषतो रक्तविकारवृन्दं श्लेष्मपित्तं कफज्वरञ्च । मेहाश्मरीविद्रधिमुख्यरोगानाप्नोति कुर्य्यात् कथितान् विकारान्" तद्भेदो यथा । "श्वेतं मृदु लघु स्वच्छ स्निग्धमुष्णसहं हिमम् । द्रुतद्रवकरं कान्तं खुर-श्रेष्ठमुदाहृतम् । खुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं र(व)ङ्ग-मुच्यते । उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकं स्वहितं मतम्"। राजनि० ।
रङ्गज न० रङ्गात् रङ्गधातोर्जायते जन-ड । सिन्दूरे रत्नमा०
रङ्गजीवक पु० रङ्गेण रञ्जनेन जीवति जीव-ण्वुल् । (रङ्गरेज)१शिल्पिभेदे चित्रकरे शब्दर०।२नाट्यजीविनि च
रङ्गद पु० रङ्गं रञ्जनं रागं ददाति दा–क । १टङ्कणे २ख-दिरसारे च ३स्फटिक्यां स्त्री राजनि० ।
रङ्गदायक पु० रङ्गं ददाति दा–ण्वुल् । १कङ्कुष्ठे (काङ्कुनी) २धान्यभेदे राजनि० ।
रङ्गपत्री स्त्री रङ्गाय पत्त्रमस्याः ङीप् । नीलीवृक्षे राजनि० तत्पत्त्ररसादिना हि नीलरागसम्भव । [इत्यर्थे राजनि०
रङ्गपुष्पी स्त्री रङ्गं पुष्पमिति पुष्प अच् गौरा०ङीष् । नीली०
रङ्गभूमि स्त्री रज्यतेऽत्र रञ्ज-आधारे घञ् कर्म० । १नाट्यभूमौ शब्दर० । "रङ्गभूमिं बलाशाद्य" इति भा० ६प० । २मल्लभूमौ च ।
रङ्गमाता स्त्री रङ्गस्य रागस्य मातेवोत्पादिका । १लाक्षायाम् २कुट्टिन्याञ्च मेदि०। सा हि नायकनायिकयोरन्योऽन्यद्वारा राग वर्द्धयति ।
रङ्गलासिनी स्त्री रङ्गं रागं लासयत्युल्लासयति इत्यर्थेन लस–णिच्–णिनि । शेफालिकायाम् शब्दच० ।
रङ्ग(वो)वीज न० रङ्गं वी(वी)जमुत्पत्तिसाधनं यस्य । रजते शब्दर० । क्लिन्नरूप्यस्य पारदयोगात् रङ्गजन्य रजतयत्वे इत्यत्रम् ।
रङ्गशाला स्त्री ६त० । (नाचघर) नाट्यस्थाने शब्दर० ।
रङ्गाजीव पु० रङ्गं रञ्जनं नाट्यस्थानं वा आजीवति आ+जीव–अच् । (रङ्गरेज) १शिल्पिभेदे चित्रकरे अमरः । २नटे च हेमच० ।

रङ्गारि पु॰ रङ्गस्यारिरिव मारकत्वात्। करवीरे रत्नमा॰। तद्रसबन्धाद्धि रङ्गस्य जीर्णता वैद्यकप्रसिद्धा।

रङ्गावतारक पु॰ रङ्गे नाटयस्थानेऽवतरति वेशान्तरपरिग्रहेण अव+तॄ–ण्वुल्। १नटे शैलूषे जटा॰। स्त्रियां ङीप्। ष्ठकार्थे हेमच॰। तदन्नभोजननिषेधो मनुनोक्तो यथा "कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च। सुवर्णकर्त्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा। त एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः। तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः। भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्। मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च"।

रङ्गिणी स्त्री रङ्गमिव शुभ्राणि मूलानि सन्त्यस्याः इनि। १शतमूल्याम् जटा॰। २कैवर्त्तिमुस्तके च राजनि॰। ३रङ्गयुक्ते त्रि॰।

रघस् न॰ रघि–असुन्। वेगे अमरे पाठान्तरम्। [त।

रच रचनायां अद॰चु॰उभ॰सक॰सेट्। रचयति ते अररचत्

रचना स्त्री रच–युच्। रचने १पुष्पपत्रादेर्विन्यासे अमर। भावे ल्युट्। तत्रैवार्थे न॰।

रज न॰ रन्ज–क। १स्त्रीकुसुमे शब्दर॰। २परागे ३रेणौ ४गुणभेदे च पु॰ जटाधरे शब्दच॰।

रजक पु स्त्री॰ रजति रन्ज–ण्वुल् नलोपः। वस्त्रादे राग कारके जातिभेदे (धोपा) अमर। स च तीवरकन्यायां धीवराज्जातः ब्रह्मवै॰। स्त्रियां ङीप्। सा च कुल माविका "रजकी नापिताङ्गना" तन्त्रम्।

रजत रन्ज–अतच् नलोप। १रूप्ये अमरः। २गजे ३दन्ते ४रुधिरे ५हारे ६शैले ७स्वर्णे ८धवले च हेमच॰। ९शुक्लगुणवति त्रि॰।

रूप्यधातोरुत्पत्त्यादि भावप्र॰ उक्तं यथा

"त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषैर्विलोचनैः। निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः। अग्निस्तत्काललमपतत्तस्यैकस्माद्विलोचनात्। ततो रुद्र समभवद्वैश्वानर इव ज्वलन्। द्वितीयादपतन्नेत्रादश्रुविन्दुस्तु वामकात्। तस्माद्रजतमुत्पन्नमुक्तकर्मसु योजयेत्। कृत्रिमञ्च भवेत्तद्धि वङ्गादिरसयोगतः। रूप्यन्तु रजतं तारश्चन्द्रकान्ति सितप्रभम्। गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहे छेदे घनक्षमम्। वर्णाढ्यं चन्द्रवत् स्वच्छं रूप्यं नवगुणं शुभम्। कठिनं कृत्रिमं रूक्षं रक्तं पीतदलं लघु। दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम्। तारं शरीरस्य करोति तापं ददं वर्णं बध्नाति शुक्रनाशम्। वीर्यं बलं पुष्टिं महागदान् शोषयति ह्यशुद्धम्"।

स्थानान्तरे तत्रैव

तस्य शोधनविधिः "पत्रीकृतपत्राणि तारस्याग्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा। एवं रजतपत्राणां विशुद्धिः सम्प्रजायते"। अथापुटस्य रूप्यस्य दोषमाह "रूप्यं त्वशुद्धं प्रकरोति तापं विड्बन्धं वीर्यबलक्षयञ्च। देहस्य पुष्टिं हरते तनोति रोगांस्ततः शोधनमस्य कुर्यात्"। अथ रूप्यमारणविधिः "भागैकं तालकं मर्द्यं याममम्लेन केनचित्। तेन भागद्वयं तारपत्राणि परिलेपयेत्। धृत्वा मूषापुटे रुद्ध्वा पुटेत् त्रिंशद्वनोपलैः। समुद्धृत्य पुनस्ताल दत्त्वा रुद्ध्वा पुटे पचेत्। एवं चतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते"। अन्यः प्रकारः "स्नुहीक्षीरेण संपिष्टं माक्षिकं तेन लेपयेत्। तालकस्य प्रकारेण तारपत्रस्य बुद्धिमान्। चतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते"। एवं मारितस्य रूप्यस्य गुणाः "रौप्यं शीतं कषायञ्च स्वादु पाके रसे सरम्। वयःस्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित्। प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिराद् ध्रुवम्।

रजताचल पु॰ रजतकल्पितोऽचलः। दानार्थं कल्पिते रजतमये पर्वते मत्स्यपु॰ ७७ अ॰ [illegible]। रजतमिव शुभ्रोऽचलः। २कैलासपर्वते [illegible] पु॰

रजन न॰ रन्ज–ल्युट्। १रागे [illegible] २कुसुम्भे ३हरिद्रायां ४रात्रौ च स्त्री [illegible]।

रजनि(नी) स्त्री रज्यतेऽत्र [illegible]। १रात्रौ २हरिद्रायां ३जतुकायाञ्च [illegible]।

रजनीकर पु॰ रजनीं करोति कृ–ट [illegible] करः किरणो यस्य वा। १चन्द्रे शब्दर॰ [illegible]। [illegible] हले।

रजनीगन्धा स्त्री रजन्यां गन्धो यस्याः। [illegible]

रजनीचर पु स्त्री॰ रजन्यां चरति चर–ट। १राक्षसे [illegible] स्त्रियां ङीप्। २चौरे [illegible] च।

रजनीजल न॰ रजन्यां जलम्। नीहारे [illegible]

रजनीपुष्प पु॰ रजन्यां पुष्पं यस्य [illegible] करमचा) [illegible]।

रजनीमुख न॰ [illegible]

[illegible] अमरः।

[illegible]

रजस् न॰ रन्ज असुन् नलोपः । १कुसुमे अमरः । २पुष्परेणौ ३परागे ४धूलौ मेदि॰ साङ्ख्योक्ते चलनादियुते ५प्रकृति-गुणभेदे च "सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः" सा॰ का॰ । "सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वस्व-कार्य्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदन्ती रजसोपष्टभ्येते अवसादात् प्रच्याव्य स्वकार्य्ये ते उत्साह प्रयत्नं कार्य्येते तदिद-मुक्तमुपष्टम्भकं रजः इति । कस्मादित्यत उक्तं चलमिति । तदनेन रजसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम्" त॰ कौ॰ । ६पृथिव्यां स्त्री ङीप् निघण्टु ।

रजस्वल त्रि॰ रजोऽस्त्यस्य वलच् । १रजोयुक्ते २महिषे पु स्त्री॰ मेदि॰ स्त्रियां ङीप् । आर्त्तवमत्यां स्त्रियां स्त्री टाप् अमर ।

रजोरस न॰ रजस इव रसोऽनुभवोऽस्य । अन्धकारे त्रि॰ ।

रजोवल न॰ रज इव वलति । वल–अच् । अन्धकारे त्रिका॰

रज्जु स्त्री सृज-उ नि॰, १बन्धनसाधने दामनि अमरः (दड़ि) २वेणयाञ्च मेदि॰ ।

रञ्जक न॰ रञ्जयति रन्ज–णिच्–ण्वुल् । १हिङ्गुले राजनि॰ २प्रीतिकारके त्रि॰ । ३काम्पिल्लवृक्षे पु॰ (ढङ्करकमचा) राजनि॰ ।

रञ्जन न॰ रज्यतेऽनेन रन्ज–करणे ल्युट् । १रक्तचन्दने २हिङ्गुले ३मुञ्जतृणे राजनि॰ ४मञ्जिष्ठायां ५नील्यां ६गण्डरोचनिकायां (कमलागुड़ि) स्त्री मेदि॰ ङीप् । ६मेषाविकायां शब्दच॰ । ७हरिद्रायां दर्पणाद्याच् स्त्री राजनि॰ ङीप् । भावे ल्युट् । ८रागे । णिच् कर्त्तरि ल्यु । १०रागजनके त्रि॰ । सञ्ज्ञायां कन् । ११कटफले पु॰ राजनि॰

रट भाषणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । रटति अराटीत् अरटीत् रेटतुः "माघे मासि रटन्त्यापः" मल॰त॰ ।

रटन्ती स्त्री रट–शा॰ भाष॰ ङीप् । "माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी । तस्यां प्रदोषसमये पूजयेत् सुप्त-मातृकीम्" इत्युक्तायां माघकृष्णचतुर्द्दश्याम् । [रेठतुः ।

रठ भाषणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । रठति अराठीत् अरठीत्

रण गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । रणति अराणीत् अरणीत् रेणतुः । घटादि॰ । रणयति । [रेणतुः ।

रण रवे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् । रणति अराणीत् अरणीत्

रण पु न॰ अर्द्धर्चा॰ रण–"बाहिरप्यो" वार्त्ति॰ अप् । १युद्धे अमरः । भावे अप् । २शब्दे ३कणे पु॰ मेदि॰ ४गतौ च पु॰ शब्दर॰ ।

रणरणक पु॰ रण इति शब्दवत्प्रकारः प्रकारे द्वित्वम् ततः सञ्ज्ञायां कन् । १उद्वेगे हेमच॰ २अतिशये च ।

रणसङ्कुल न॰ रणमेव सङ्कुलम् । तुमुलयुद्धे अमरः ।

रण्ड पु॰ रम–ड तस्य नेत्त्वम् । १धूर्त्ते २विफले अङ्गाङ्गवि-शिष्टतया ३छिन्नावयवे त्रि॰ सिद्धान्तसारः । ४मूषिकपर्ण्यां स्त्री अमरः । ५विधवायाञ्च स्त्री । स्वार्थे क । अमरट॰ भादौ शब्दच॰ ।

रण्डाश्रमिन् पु॰ रण्डः विफलः प्रजाहीनत्वात् आश्रमः अस्त्यस्य इनि । "चत्वारिंशद्वत्सराणां साष्टानाञ्च परे यदि । स्त्रिया वियुज्यते कश्चित् स तु रण्डाश्रमी मतः" इत्युक्तवयसि स्त्रीवियुक्ते पुरुषे ।

रत न॰ रम भावे क्त । १रमणे स्त्रीपुंसयोः सङ्गमे मैथुने अमरः ।२गुह्ये च मेदि॰। कर्त्तरि क्त । ३अनुरक्ते त्रि॰।

रतक्रिया स्त्री रतये रतिरूपो वा क्रिया व्यापारः । स्त्री-पुंससङ्गमसाध्ये मैथुने ।

रतगुरु पु॰ ७त॰। पत्यौ त्रिका॰। [कामदेवपत्न्यां च मेदि॰।

रति स्त्री रम-क्तिन् । १रागे २गुह्ये ३रमणे ४तदधिष्ठात्र्यां

रतिपति पु॰ ६त॰ । कन्दर्पे अमरः । रतिकान्तादयोऽप्यत्र ।

रतिप्रिय पु॰६त॰। १कामदेवे शब्दर॰। ६ब॰।२रमणप्रिये त्रि॰

रतिबन्ध पु॰ रतौ बन्ध । रतिमञ्जर्य्युक्ते षोड़शप्रकारे रमणबन्धभेदे "न भवन्ति यदा नार्य्यस्तुष्टा वाह्यरतेन ताः । नानाविधैस्तदा बन्धै रन्तव्या कामिभिः स्त्रियः । पद्मासनो १ नागपाशो२ लतावेष्टो३ऽर्द्धसम्पुटम् ४ । कुलिशम् ५ सुन्दरं ६ चैव तथा केशर ७ एव च । हि-ल्लोलो८ नरसिंहो९ऽपि विपरीत १० स्तथाऽपरः । ११क्षुब्धो वै धेनुक १२श्चैवोत्कण्ठ १३स्तु ततः परम् । सिंहासनो १४ रतिनागो १५ विद्याधर १६स्तु षोड़श" रति-मञ्जरी । लक्षणमेषां तत्र द्रष्टव्यम् । [चिह्ने च जटा॰ ।

रतिमन्दिर न॰ ६त॰ । १रतिगृहे २स्त्रीणामसाधारण-

रतिरमण पु॰ रतिं रमयति रम–णिच्-ल्यु । कामदेवे ।

रतिबन्ध न॰ रतेर्बन्ध पदम् । मैथुने हारा॰ ।

रतिसत्वरा स्त्री रतिं सत्वरयति सत्वरा+करोत्यर्थे णिच्-अण् । (पिड़िङ्ग) शाके शब्दच॰ ।

रत्न न॰ रमतेऽत्र रम–न तान्तादेश । १माणिक्यादिप्रस्तरे अमरः । २स्वजातिश्रेष्ठे मेदि॰ ३माणिक्ये ४हीरके च राजनि॰ । तद्भेदादिकं हे॰ब॰दा॰ख॰ उक्तं यथा "रत्नेन शुभेन शुभं भवति नृपाणामनिष्टमशुभेन । यस्मादतः परीक्ष्यं दैवं रत्नाश्रितं तज्ज्ञैः । द्विपहय-वनितादीनां स्वगुणविशेषेण रत्नशब्दोऽस्ति । इह तु

पुष्परत्नानामधिकारो वज्रपूर्वोऽयम्। रत्नानि वलाद्दैत्याद् दधीचितोऽन्ये वदन्ति जातानि। केचिद्भुवः स्वभावाद् वैचित्र्यं प्राहुरुपलानाम्। वज्रेन्द्रनील मरकतकर्केतनपद्मरागरुधिराख्याः। वैदूर्य्यपुलकविमलकराजमणिस्फटिकशशिकान्ताः। सौगन्धिकगोमेदकशङ्खमहानीलपुष्परागाख्याः। ब्रह्ममणिज्योतीरसशस्यकमुक्ता प्रवालानि"। [शब्दर०।

रत्नकन्दल पु० रत्नेषु कन्दल इव रक्तत्वात्। प्रवाले

रत्नकूट पु० रत्नमयं कूटं शृङ्गमस्य। पर्वतभेदे शब्दर०।

रत्नगर्भ पु० रत्नयुक्तं गर्भं मध्यं यस्य ब० त०। १समुद्रे राजनि० २कुवेरे च त्रिका०। ३पृथिव्यां स्त्री हेमच० ४सत्पुत्रायां नार्य्याञ्च स्त्री।

रत्नद्वीप पु न०। रत्नमयो द्वीपः। तन्त्रोक्ते सुधासमुद्रमध्यस्थिततया ध्येये रत्नमयेऽन्तरीपे।

रत्नधेनु स्त्री रत्नकल्पिता धेनुः। महादानार्थं कल्पितायां रत्ननिर्मितायां धेन्वाम्। मत्स्यपु० २८७अ० दृश्यम्।

रत्नपारायण न० रत्नानां पारायणं साकल्येन स्थानम्। सर्वरत्नाधारे "रत्नपारायणं नाम्ना लङ्का" भट्टिः।

रत्नमुख्य न० रत्नेषु मुख्यम्। हीरके अमरः।

रत्नवती स्त्री रत्नानि सन्त्यस्याः मतुप् मस्य वः। १पृथिव्याम् शब्दर०। २रत्नयुक्ते त्रि०।

रत्नसानु पु० रत्नानि सानावस्य। सुमेरुपर्वते अमरः।

रत्नसू स्त्री रत्नानि सूते सू-क्विप्। पृथिव्याम् हेमच०।

रत्नाकर पु० ६त०। १समुद्रे अमरः। रत्नोत्पत्तिस्थाने २मणिखनौ च।

रत्नाचल पु० रत्ननिर्मितः अचलः। दानार्थं कल्पिते रत्ननिर्मिते पर्वते मात्स्ये दशमहादानप्रकरणे ९८ अ०पु० दृश्यम्। [भूषणभेदे।

रत्नाभरण न० रत्नघटितमाभरणम् शाक० त०। (जडाओ)

रत्नावली स्त्री ६त०। १रत्नसमूहे तद्घटितहारे २वत्सराजपत्नीभेदे च रत्नावलीमधिकृत्य कृत ग्रन्थोऽण् आख्यायिकायां तस्य लुक्। श्रीहर्षकृते चतुरङ्कात्मके ३नाटिकाभेदे। [स्त्रीत्वे वा ङीप्।

रत्नि पुंस्त्री० ऋ-क्निच्। बद्धमुष्टिकफलपरिमाणे अमरः।

रथ पु० रम्यतेऽनेन अत्र वा रम-कथन्। १स्वनामख्याते यानभेदे अमरः। २देहे च "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च" इति गीता। अत्र रूपकमित्यन्ये ३पादे ४वेतसवृक्षे विश्वः ५तिनिशवृक्षे राजनि। यानरूपरथभेदादिकं हेमच० उक्तं यथा

"युद्धार्थे चक्रवद्याने शताङ्गः स्यन्दनो रथः। क्रीडार्थः पुष्परथो देवार्थस्तु, मरुद्रथः। योग्यारथो वैनयिकोऽध्वरथः पारियानिकः। कर्णीरथः प्रवहणं डयनं रथगर्भकः। अनस्तु शकटोऽथ स्याद्गन्त्री कम्बलिवाह्यकम्। अथ काम्बलवास्त्राद्यास्तैस्तैः परिवृते रथे। स पाण्डुकम्बली यः स्यात् संवीतः पाण्डुकम्बलैः। स तु द्वैपो वैयाघ्रश्च वृतो यो द्वीपिचर्मणा।" ज्योतिर्विदाभरणे तत्करणकालादि उक्तं यथा "मौलमैत्रकरवृष्णिकभेषु स्यन्दनाखिलविधानमथाश्वः। वेनमद्वयुग वक्राम्बुतपस्ये साधुराशिमति साधुभिरङ्के। रथचक्रभागमाह "षष्ट्याः उदयाद्रकर्मयुगांशाद्ध्यक्षवलयवलयस्य। मध्यभागनिचितभ्रमणादादिमध्यमनसो नवभागतः। अथ भे भवति चक्रमिदं कुबेरोऽङ्गिनजयोऽथ रथाङ्गे। सन्धिभेऽर्द्धकृतिरन्तरसंज्ञो भीतिरिष्टमनसो मतु गर्भे। अथ रथकृत्यमुहूर्त्तं "पुष्ये पुनर्वसुमृगे शतताराश्विरेवतीदये। अथ पादत्रिभे हस्तत्रितये रोहिणीमृगे। शाके सौम्यदिने सौम्यविलग्ने रथकर्म सत्"। [अमरः

रथकड्या स्त्री रथानां समूहः रथ+कड्यच्। रथसमूहे

रथक(का)र पु० रथं करोति कृ-अच्-अण् वा। १रथनिर्माणकारके (छुतार) २वर्णसङ्करभेदे करण्यां माहिष्याज्जाते पुस्त्री०। [अमर।

रथकुटुम्बिन् पु० रथस्य कुटुम्बीव पालकत्वात्। सारथौ

रथगर्भक पु० रथस्य गर्भमिव इवार्थे कन्। १कर्णीरथे २स्कन्धवाह्ययाने (पालकी) हेमच०।

रथगुप्ति स्त्री रथस्य गुप्तिः शस्त्रवारणार्थं रक्षा उपचारात् तत्स्थानम्। रथस्य शस्त्रवारणार्थे गुप्तस्थाने अमरः।

रथचरण पु० रथस्य चरण इव गतिहेतुत्वात्। १रथचक्रे तत्समनामके २चक्रवाकपक्षिणि पुस्त्री० शब्दर० स्त्रियां ङीष्। रथपादादयोऽप्यत्र। [इत्रे अमरः।

रथद्रु पु० रथनिर्माणाय द्रुः रथनामको वा द्रुः। तिनिशरथन्तर त्रि० रथेन तरति तॄ-खच् सुम् च। १रथनेतरि। "अभित्वा शूर" इत्यस्यामृचि गीते २सामभेदे न०। "स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपे ऋगक्षरव्यतिरिक्ते यत् गानम् तद्रथन्तरम्" सामार्चिकभाष्यम्। "वामदेव्यं दृढं साम ज्येष्ठसाम रथन्तरम्" इत्युपक्रमे "पश्चिमे द्वारपालौ तु पठेतां सामगाविति" वि० पा०।

रथयात्रा स्त्री रथेन यात्रा। आषाढशुक्लद्वितीयायां जग०

खावष्ट रथेन १खामावां २तस कर्त्तव्ये उद्यवमेदे च ।

रथाङ्ग न० अङ्गमिव गम्यतेऽनेन अगि करणे घञ् ह्रत० । १चक्रे । रथाङ्गशब्दः वाचकत्वेनाव्यस्य अच् । २चक्रवाके पुस्त्री० अमर० स्त्रियां ङीष् ।

रथाङ्गपाणि पु० रथाङ्गं चक्रं सुदर्शनं पाणौ यस्य । चक्रधरे विष्णौ शब्दा० । [शब्दे शब्दर० ।

रथाभ्र पु० रथ रथाभ्रियतेऽसौ आ+भृ-मूल० क । वेतस-

रथाभ्रपुष्प पु० अभ्रमिव पुष्पमस्य रथनामकोऽभ्रपुष्पः कर्म० । वेतसवृक्षे भरतः । [२रथेन युद्धकारके च हेमच० ।

रथारोहिन् पु० रथमारोहति आ+रुह णिनि । १रथिनि

रथिक पु० रथो युद्धसाधनत्वेनास्त्यस्य ठन् । १रथिनि २तिनिशवृक्षे च राजनि० । रर । रथिर । रन । रथिन । रथि । रथिन एतेऽप्यत्र । [उपाविशत्" गीता ।

रथोपस्थ न० रथस्य उपस्थ इव । रथमध्ये । "रथोपस्थ

रथ्य पुंस्त्री० रथं वहति यत् । १रथवाहके घोटके अमरः स्त्रियां ङीष् । रथस्येदं यत् । २रथसम्बन्धिनि चक्रादौ त्रि० हेमच० । द्वाह्यादयः "वङ्क्ष्यं ख्याहायोरिति चर्मधारं मतिरथक्षीयात्" "रथ्य रथसम्बन्धि चर्मणाद्य' चो'ङ्कि'रघ्राटिनिर्मितम्" ताख्ड्य०ब्रा०१।७।२भा० । रथस्य तद्गमनस्य योग्या यरत्थि० । ३प्रशस्तपथे अध्वन्तरमार्गे स्त्री अमर । रथानां समूहः यत् । ४रथसमूहे च स्त्री अमरः । ५आवर्त्म्यां स्त्री मेदि० । ६मार्गमात्रे ७चत्वरे च स्त्री हेमच० । [रिदल' ।

रद उत्खाते भ्वा० प०सक०सेट् । रदति अरादीत् अरदीत् ।

रद पु० रदति उत्खनति रद-अच् । १दन्ते । भावे वा० अप् । २उत्खनने मेदि० ।

रदच्छद पु० द्वि०व० । रदान् छादयति छद-णिच् घ च्छस । ओष्ठयो० शब्दा० । रदनादिच्छदादयोऽप्यत्र ।

रदन पु० रद-करणे ल्यु । १दन्ते अमर । भावे ल्युट् । २विदारणे । [ध्वन अदित् वेट् रधिता रद्धा ।

रध हिंसने पाके च दि० पर० सक० । रध्यति अदित् अर

रञ्ज रागे (वर्णान्तराधाने) सक० भावकर्मे अक० भ्वा० उभ० अनिट् । रजति ते अराङ्क्षीत् अरङ्क्त । घटा०रञ्जयति भृगरमणे तु रजयति ।

रञ्ज रागे भावकर्मे दिवा० उभ० सक० अनिट् । रज्यति रज्यते अराङ्क्षीत् अरङ्क्त । घटा० रञ्जयति रजयति ।

रन्तिदेव पु०रम-संज्ञायां तिक् कर्म०।१विष्णौ मेदि०।२चन्द्रवंश्ये नृपभेदे ३कुक्कुरे च पुंस्त्री०शब्दर०।स्त्रियां ङीष् ।

रन्तु पु० रम-आधारे तुन् । १वर्त्मनि २नद्यां च मेदि० ।

रन्धन न० रध-पाके ल्युट् नुमागम । "पाके सूदरन्धर । रन्धनसमये" इत्युद्भटः । "रन्धनाय स्थाली" सि०कौ० ।

रन्ध्र न० रध-क्विप् ष्ट-मूल० क कर्म० । १छिद्रे २दूषणे मेदि० ज्योतिषोक्ते ३लग्नतोऽष्टमस्थाने च । [छन्दे राजनि० ।

रन्ध्रकण्ट पु० रन्ध्रे रन्ध्रे कण्ट कण्टकोऽस्य । लाखवर्वुर-

रन्ध्रवभ्रु पु० रन्ध्रे गर्त्ते वभ्रुरिव । उन्दुरौ त्रिका० ।

रन्ध्रवंश पु० रन्ध्रबहुलो वंश शाक०त० । (नलवांश) वंशभेदे । "वंशौ तस्यौ कषायौ च किञ्चित्तिक्तौ च शीतलौ । मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःपित्तदाहास्रनाशनौ । विशेषात् रन्ध्रवंशस्तु दीपनोऽजीर्णनाशकः । कथितश्च पाचनो हृद्यः शूलघ्नो गुल्मनाशनः" राजनि० । [रराप रेपतु ।

रप व्यक्तवाक्ये भ्वा०प०सक०सेट् । रपति अरापीत् अरपीत्

रफ गतौ हिंसे च भ्वा०प०सक०सेट् । रफति । अरफीत् अराफीत् । इदिदप्ययम् । रम्फति अरम्फीत् रम्फते ।

रब गतौ सक० प० शब्दे अक० आ० भ्वा० सेट् इदित् । रम्बति ते अरम्बीत् अरम्बिष्ट ।

रभ औत्सुक्ये भ्वा०आ०अक० अनिट् । रभते अरब्ध रेभे आ+आरम्भे सक० । अलिट्‌लादौ आर्द्धधातुके नुम् । आरम्भः आरम्भणम् । लिटि तु आरेभे ।

रभ शब्दे भ्वा० आ० अक०सेट् इदित् । रम्भते अरम्भिष्ट ।

रभस पु० रभ-असच् । १वेगे २हर्षे मेदि० ३औत्सुक्ये ४पौर्वापर्याविचारे च अमर' । कर्म आद्यच् ।५वेगादियुक्ते त्रि० ६कोषकारकभेदे पु० । ७मन्हृति त्रि० सिंघ० ।

रम क्रीडायां भ्वा० आ० अक० अनिट् । रमते विरमति उपरमति अरस्त उपारंसीत् । ञ्या सेट् । णिचि रमयति । ज्वला० च रम रामः ।

रम पु० रम-अच् । १कान्ते २अशोकवृक्षे ३कामदेवे च मेदि०

रमठ न०रम-अठन् । हिङ्गुनि स्वार्थे अण् । अत्रैव न०अमर'

रमठध्वनि पु० रमठ इतिशब्देन ध्वन्यते ध्वन-इन् । हिङ्गुनि शब्दच० ।

रमण पु० रमयति-रम-णिच् ल्यु । १कामदेवे २पत्यौ । "रमण । त्वामनुयामि यद्यपि"कुम० । ३गर्दभे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष् । ४वृषणे शब्दच० ५मदारिष्टे (निम)राजनि० । जम्बुद्वीपान्तर्गते ६रम्यकनाम्नि वर्षे च । रम भावे ल्युट् । ७सुरते न० । करणे ल्युट् । ८पटोलमूले न० मेदि० । ९जघने न० हेमच० । रम्यतेऽनया ल्युट् ङीप् । १०नार्याम् ११उत्तमनार्याम् स्त्री

मेदि०। १२वाचाल्यहंसे च स्त्री शब्दचन्द्रिकाकोषः।

रमणीय त्रि० रम्यतेऽत्र रम—आधारे-अनीयर्। सुन्दरे। ततो भावे वुञ्। रामणीयक तद्भावे न०।

रमति पु० रम-अतिच्। १नायके २स्वर्गे मेदि०। ३कामे शब्दर० ४काले ५कामदेवे सि०कौ०।

रमल न० ज्योतिःशास्त्रभेदे यत्र पाशकक्षेपणेन लग्ननिर्णयद्वारा प्रश्नादिफलप्रतिपादनम्।

रमा स्त्री रमयति रम-अच्। १लक्ष्म्याम् मेदि० २कल्किभार्यायां कल्किपु०। ३शोभायां राजनि०।

रमापति पु० ६त०। नारायणे रमानाथतत्कान्तादयोऽप्यत्र

रमाप्रिय न० ६त०। १पद्मे शब्दच०। २विष्णौ पु०।

रम्भ पु० रभि अच् मुम्। १वेणौ २वानरभेदे च मेदि०। स च सङ्ग्रामसुरजनकः कालिकापु०।४कदल्याम् ५अप्सरोभेदे स्त्री मेदि० ६वेश्यायां धरणिः। ७गवां ध्वनौ हेमच०। ८गौर्य्याञ्च स्त्री शब्दर०। ९उत्तरस्य दिशि निघण्टुः।

रम्भातृतीया स्त्री रम्भा गौरी ६त०।मार्गशीर्षशुक्लतृतीयायाम् उपचारात् तत्र कर्त्तव्ये गौरीपूजाङ्गके २व्रतभेदे च।

रम्य त्रि० रम्यतेऽत्र यत्। १सुन्दरे मेदि०, २वसकरे जटा०। ३चम्पके पु० मेदि० ४वकवृक्षे पु० शब्दच०। ५पटोलमूले न० मेदि०। स्वार्थे कन्। ६प्रधानधातौ शुक्रे न० जटा०। जम्बुद्वीपस्थेषु नवसु वर्षेषु मध्ये “दक्षिणेन तु मेरोस्तु श्वेतस्य चोत्तरेण च वायव्यं रम्यकं नाम” इत्युक्ते ७वर्षभेदे।

रम्यपुष्प पु० रम्याणि पुष्पाण्यस्य। शाल्मलीवृक्षे राजनि०।

रम्या स्त्री रम्यतेऽत्र यत्। १स्थलपद्मिन्याम् राजनि०। २रात्रौ च मेदि०। [अरयिष्ठम्।

रय गतौ भ्वा०आ०सक०सेट्। रयते अरयिष्ट। अरयिद्रम्

रय पु० रय-अच्। १वेगे अमरः। २प्रवाहे च।

रयि म० रय-इन्। १जले २धने च निघण्टुः। [५।२१

रराट न० ललाट+पृषो०। ललाटे “विष्णोरराटमसि” यजु०

रलक पु० रम-क्विप् मलोपे तुक् ला क कर्म०। १मृगभेदे सङ्कुटः। २कम्बले अमरः ३नेत्रलोम्नि च भूभृतिः।

रव गतौ भ्वा० पा० सक०सेट् इदित्। रण्वति अरण्वीत्।

रव पु० रु-ध्वनौ अप्। शब्दे अमरः।

रवण पुं स्त्री० रु—युच्। १कोकिले सि०कौ० २उष्ट्रे च हेमच० स्त्रियां ङीप्। ३कांस्ये न० हेमच०। ४शब्दकारके ५तीक्ष्णे ६चञ्चले ७भण्डके च त्रि० शब्दर०।

रवि पु० अव-इन् रुट् च। १सूर्ये शब्दर०। २अर्कवृक्षे च “अचिरात् प्रकाशेन अवनात् स रविः स्मृतः” मत्स्यपु० तन्नामनिरुक्तिः। ३द्वादशसंख्यायाम्।

रविज पु० रवेर्जायते जन—ड। १शनौ २सावर्णिमनौ ३वैवस्वते मनौ ४सुग्रीवे वानरे ५यमे च ६यमुनायां स्त्री रवितनयादयोऽप्यत्र। [च शब्दच०।

रविनाथ न० रविर्नाथः प्रकाशकत्वात् यस्य। १पद्मे २अब्जके

रविनेत्र पु० रविर्नेत्रं यस्य। विष्णौ रविलोचनादयोऽप्यत्र। “चक्षुः सूर्यो अजायत” पुरुषसू० उक्तेस्तस्य तथात्वम्।

रविप्रिय न० ६त०। १रक्तकमले २ताम्रे च ३करवीरे पु० राजनि० ४आदित्यपत्रे ५लकुचे पु० शब्दच०।

रविरत्न न० रवेः प्रियं रत्नम् शा०त०। माणिक्ये राजनि०।

रविलोह न० रवेः प्रियं लोहं धातुः। ताम्रे राजनि०।

रश स्वने सौ० पर० अक० सेट्। रशति अराशीत् अरशीत्

रशना स्त्री अश—युच् रशादेशः। १काञ्च्याम् २जिह्वायाञ्च शब्दर०।३दामनि च “इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य” श्रुतिः तत्रार्थे दन्त्यमध्य एवेत्यन्ये।

रश्मि पु० अश-मि धातोरुट् रश-मि वा। १किरणे २अश्वादिदामनि ३पक्ष्मे न०मेदि०।

रवेः रश्मिभेदादिकार्य्यं मत्स्यपु० १०२ अ० उक्तं यथा “तेजोभिः सर्वलोकेभ्य आदत्ते रश्मिभिर्जलम्। समुद्राद्वायुसंयोगाद् वहन्त्यापो गभस्तयः। ततस्तु पर्य्यये काले परिवर्त्तन् दिवाकरः। नियच्छत्यपो मेघेभ्यः शुक्लाशुक्लैस्तु रश्मिभिः”।

कूर्मपु० ४अ० विस्तरेणोक्तं यथा “एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः। करोति नियतं कालं कालात्मा ह्यैश्वरी तनुः। तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदीपकाः। तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः। सुषुम्णो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च। विश्वव्यचाः पुनश्चान्यः सम्पद्वसुरतः परः। अर्वावसुरिति ख्यातः स्वराडन्यः प्रकीर्त्तितः। सुषुम्णः सूर्य्यरश्मिस्तु पुष्णाति शिशिरद्युतिम्। तिर्य्यगूर्द्ध्वप्रचारोऽसौ सुषुम्णः परिगीयते। हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः। विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्णाति सर्वदा। विश्वव्यचास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुष्णाति नित्यदा। सम्पद्वसुरिति ख्यातः स पुष्णाति च लोहितम्। बृहस्पतिं प्रपुष्णाति रश्मिरर्वावसुः प्रभोः। शनैश्चरं प्रपुष्णाति सप्तमस्तु स्वराट् तथा। एवं सूर्य्यप्रभावेन सर्वा नक्षत्रतारकाः। वर्द्धन्ते वर्द्धिता

निम्नं निम्नगाश्चापयन्ति च। दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सर्वशः। आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसां तमसां प्रभुः। आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्ततः। नादेयांश्चैव सामुद्रान् कूप्यांश्चैव सहस्रदृक्। स्थावरान् जङ्गमांश्चैव यच्च कुल्यादिकं पयः। तस्य रश्मिसहस्रन्तु शीतवर्षोष्णनिःस्रवम्। तासां चतुःशतं नाड्यो वर्षन्ते चित्रमूर्त्तयः। चन्दनाश्चैव माद्याश्च केतनाश्चामृतास्तथा। अमृता नामतः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः। हिमोद्वाश्च ताभ्यो रश्मयस्त्रिशतं पुनः। चन्द्रो मेध्यश्च पौष्यश्च ह्रादिन्यो हिमसर्जनाः। चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पीताभाः स्युर्गभस्तयः। शुक्लाश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा। शुक्लास्ता नामतः सर्वास्त्रिविधा घर्मसर्जनाः। समं बिभर्त्ति ताभिः स मनुष्यपितृदेवताः। मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितॄनपि। अमृतेन सुरान् सर्वान् त्रिभिस्त्रींस्तर्पयत्यसौ। वसन्ते ग्रीष्मके चैव शतैः सन्तपति त्रिभिः। शरद्यपि च वर्षासु चतुर्भिः सम्प्रवर्षति। हेमन्ते शिशिरे चैव हिममुत्सृजति त्रिभिः। वरुणो१ माघमासे तु सूर्य्यः पूषा२ तु फाल्गुने। चैत्रे३ मासि भवेदंशो धाता४ वैशाखतापनः। ज्यैष्ठमासे भवेदिन्द्र५ आषाढे सविता६ रविः। विवस्वान्७ श्रावणे मासि प्रौष्ठपद्यां भगः८ स्मृतः। पर्जन्यो९ऽश्वयुजि त्वष्टा१० कार्त्तिके मासि भास्करः। मार्गशीर्षे भवेन्मित्रः पौषे विष्णुः सनातनः। पञ्चरश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्ककर्मणि। षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवेशः सप्तभिस्तथा। धाता ष्टभिः सहस्रैस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः। विवस्वान् दशभिः पाति पात्येकादशभिर्भगः। सप्तभिस्तपते मित्रस्त्वष्टा चैवाष्टभिस्तपेत्। अर्य्यमा दशभिः पाति पर्जन्यो नवभिस्तपेत्। षड्भीरश्मिसहस्रैस्तु विष्णुस्तपति विश्वसृक्। वसन्ते कपिलः सूर्य्यो ग्रीष्मे काञ्चनसप्रभः। श्वेतो वर्षासु वर्णेन पाण्डुरः शरदि प्रभुः। हेमन्ते ताम्रवर्णः स्यात् शिशिरे लोहितो रविः। ओषधीषु बलं धत्ते स्वधामपि पितृष्वथ। सूर्य्योऽमरत्वममृतत्त्रयं त्रिषु नियच्छति। अन्ये चाष्टौ ग्रहा ज्ञेयाः सूर्य्येणाधिष्ठिता द्विजाः। चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शुक्रश्चैव बृहस्पतिः। भौमो भानुसुतो राहुः केतुमानपि चाष्टमः। सर्वे ध्रुवे निबद्धा वै ग्रहास्ते वातरश्मिभिः। भ्राम्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनुदिवाकरम्"।

रस यत्ने भ्वा० प०अक०सेट्। रसति अरासीत् अरसीत्। ररास रेसतुः।

रस आस्वादे चु०उ०स०सक०सेट्। रसयति ते अररसत् त

रस पु० रस्यते रस–कर्म्मणि घञ्। आस्वादे रसनेन्द्रियग्राह्ये [1] मधुरादिगुणभेदे [2] देहस्थे भुक्तान्नादे प्रथमपरिणामे [3] सारे च "ओषधीनां रस" इति तापनीश्रु०। "रसः सार" भा०। [4] धातुभेदे पारदे [5] आस्वादे [6] रसवति गुडादौ त्रि० [7] पुष्पस्य मधुनि [8] अलङ्कारोक्ते विभावानुभावसञ्चारिकाभावव्यङ्ग्ये रत्यादिस्थायिभावके शृङ्गारादौ। [9] विषे वीर्य्ये [10] रागे [11] द्रवे अमर० [12] जले च [13] गन्धरसे पु० न० मेदि० [14] धर्मे च निघण्टुः।

पारदशब्दे ४१११ पृष्ठादौ रसशोधनादि दृश्यम्।

देहस्थधातुभेदरसस्वरूपादि भावप्र० उक्तं यथा "यत्तापो रसधातुर्य्यस्ततोऽभवदपां रसः। सकलं सततं देहे रसतीति रसः स्मृतः।" अथ रसस्य स्वरूपमाह "सम्यक् पक्वस्य भुक्तस्य सारो निगदितो रसः। स तु द्रवः सितः शीतः स्वादुः स्निग्धश्चलो भवेत्। सारो यथा गुडमधूकपुष्पद्राक्षाखर्जूरीमूलादिभव सारो मदिरा। अथ रसस्य स्थानमाह "सर्वदेहचरस्यापि रसस्य हृदयं स्थलम्। समानमरुता पूर्वं यदयं हृदये धृतः।" अथ रसस्य कर्म्माह "आरब्ध पवनेनीर्गत्वा धातून् सर्वानयं रसः। पुष्णाति तदनु स्वीयैश्चाप्नोति च ततं गुणैः।" गुणैः शीतस्निग्धपोषकत्वगुणैः शीतस्निग्धपोषकत्वे "मन्दवह्निविदग्धस्तु कटुरम्लो भवेद्रसः। स कुर्य्याद्विविधान् रोगान् विषत्वं करोत्यपि।" अलङ्कारशब्दे दृश्यम्।

अलङ्कारशास्त्रोक्तो रसो नवविधः। "शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः। वीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः।" सा० द० तल्लक्षणं तत्रैव यथा "विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा। रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम्"। "विभावादयो वक्ष्यन्ते। सात्त्विकानामनुभावरूपत्वात् न पृथगुक्तिः। व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतः व्यक्तीकृत एव रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते। तदुक्तं लोचनकारैः "रसाः प्रतीयन्त इति त्वोदनं पचतीतिवद्व्यवहार इति"। अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे पुनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेष्वस्थायित्वप्रतिपादनार्थम्। ततश्च हासक्रोधादयः

शृङ्गारवीरादौ व्यभिचारिण एव । तदुक्तम् "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते" इति । अस्य स्वरूपकथनगर्भं आस्वादप्रकारं कथ्यते । "सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः । वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः । लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः । स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः । "रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते" इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः । अत्र च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् । अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः । अत्र हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्यायः । तत्प्राणत्वञ्चास्मद्वृद्धप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तं । तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे

"रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते । तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः । तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसमिति" । कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः यदुक्तं "पुण्यवन्तः प्रमिण्वन्ति योगिवद्रससन्ततिमिति" यद्यपि "स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः" इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमुक्तं तथापि "रसः स्वाद्यते" इति काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः । तदुक्तम् "रस्यमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रसः" इति । एवमन्यत्राप्येवंविधस्थलेषूपचारेण प्रयोगा ज्ञेयाः । नन्वेतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवतीति व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितम् ततश्च "स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः । यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात्" इत्युक्तदिशा घटप्रदीपवद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेति चेत् सत्यमुक्तम् अत एवाहुः "विलक्षण एवायं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चिद्व्यापार । अत एव हि रसनास्वादनचमत्करणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशा इति अभिधादिविलक्षणव्यापारतायाः प्रसाधनपण्डितैरस्माभी रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीति । ननु तर्हि करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्रसत्वं न स्यादित्युच्यते "करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखम् । सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम्" । आदिशब्दाद् बीभत्सभयानकादयः । तथाप्यसहृदयानां मुखमुद्रणाय पक्षान्तरमुच्यते । "किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः" । न हि कश्चित् सचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्त्तते करुणादिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् । अनुपपत्त्यन्तरमाह । "तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता" । करुणरसस्य दुःखहेतुत्वात् करुणरसप्रधानरामायणादिप्रबन्धानामपि दुःखहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात् । ननु कथं दुःखकारणेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह "हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् । शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः । अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् । सुखं संजायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः" । ये खलु रामवनवासादयो लोके दुःखकारणानि इत्युच्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवत्तया कारणशब्दवाच्यत्वं विहायालौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजन्ते । तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव जायते । अतश्च लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते इति लोक एव प्रतिनियमः । काव्ये पुनः सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते इति नियमान्न कश्चिद्दोषः । कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्त इत्युच्यते । "अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः" । तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामीदृशी रसाभिव्यक्तिर्न जायत इत्याह "न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम्" । वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः । तत्र यदि आद्या न स्याच्छ्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् । यदि द्वितीया न स्याद् यद्रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात् । उक्तञ्च धर्मदत्तेन "सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् । निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः" इति । ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्युच्यते "व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः । तत्प्रभावेन यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः । प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते" । ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोध इत्युच्यते "उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ।

नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति"। रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह "साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते"। रत्यादेरपि स्वात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातङ्कादिर्भवेत् परगतत्वेन त्वरस्यतापात विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह "परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च। तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते"। ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते "विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम्। अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम्"। आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे। तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेणास्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम्। अनुभावनमेवम्भूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम्। सञ्चारणं तथाभूतस्यैव तस्य सम्यक्चारणम्। विभावादीनां यथासङ्ख्यं कारणकार्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते "कारणकार्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः। रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः"। ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते "प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते। ततः संवलितः सर्वो विभावादिः सचेतसाम्। प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत्"। यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्व इव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे सञ्जायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः। ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत् कथं तेषामेकस्य द्वयोर्वा सद्भावेऽपि स स्यादित्युच्यते "सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत्। झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते"। अन्यसमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात्। यथा "दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः सङ्क्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव। मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावुदग्राङ्गुली छन्दो नर्त्तयितुर्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः"। "अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य विलोकनविभावमात्रवर्णनेऽपि सञ्चारिणामौत्सुक्यादीनामनुभावानाञ्च नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः। …"। "पर्यालोचनाद्गतो रसः" इति। यदुक्तं प्राक् "पारिमित्याल्लौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा। अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत्"। सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्बोधो हि परिमितो लौकिको, नाट्यकाव्यदर्शनादि सान्तरायश्च। तस्मात् कथं रसरूपतामियात्। रसस्यैतद्विपरीतलक्षणत्वात्। अनुकर्त्तृगतत्वञ्चास्य निरस्यति "शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपताम्। दर्शयन् नर्त्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत्"। किञ्च काव्यार्थभावनेनायमपि सभ्यपदास्पदम्। यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिस्वरूपतामात्मनो दर्शयेत् तदा सोऽपि सभ्यमध्य एव गण्यते"।

द्रव्यगतमधुरादिरसप्रकारादिकं सुश्रुते उक्तं यथा "अथातो रसविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्ख्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्त्युत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणम्। स खल्वाप्यो रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभज्यते। तद्यथा मधुरोऽम्लो लवणः कटुस्तिक्तः कषाय इति। ते च भूयः परस्परसंसर्गात् त्रिषष्टिधा भिद्यन्ते। तत्र भूम्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरः१। भूम्यग्निगुणबाहुल्यादम्लः२। तोयाग्निगुणबाहुल्याल्लवणः३। वाय्वग्निगुणबाहुल्यात् कटुकः४। वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात्तिक्तः५। पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात् कषाय ६ इति। तत्र मधुराम्ललवणा वातघ्नाः। मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः। कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्नाः। तत्र वायुरात्मनैवात्मा पित्तमाग्नेयं श्लेष्मा सौम्य इति। त एव रसाः स्वयोनिवर्द्धना अन्ययोनिप्रशमनाश्च"।

रसकर्पूर न० रसेन कर्पूरमिव। (रसकपुर) कर्पूररसे तत्पाकादिर्यथा भावप्र० कर्पूररसशब्दे १७४१पृ० दृश्यम्। [शब्दर०।

रसकेसर न० रसेन केसरमिव भानकेसरमस्त्यस्य। कर्पूरे

रसगन्ध पुन० रसे गन्धोऽस्य। १बोले गन्धरसे त्रिका०। कप् तत्रार्थे भव्यच० २गन्धके च राजनि०।

रसगर्भ न० रसो गर्भे यस्य। पित्तधातुद्भवे १रसाञ्जने अमरः। २हिङ्गुले च राजनि०। [राजनि०

रसघ्न पु० रस पारद हन्ति हन–ठक्। टङ्कणे (सोहागा)

रसज न० रसात् भुक्तान्नसारात् प्रथमधातोर्जायते जन–ड। १रुधिरे शब्दच० अब्दकरमल्ले इक्षुजम्। रसात् इक्षु-प्रभृतेः द्रवात् जायते जन–ड। २गुडे पु० राजनि०। ३मद्यकीटे च पु० हेमच०। ४रसभवादयोऽप्यत्र।

रसज्ञा स्त्री रसं जानाति अनया ज्ञा–करणे घञर्थे क।

१जिह्वायाम्, रसशोधसाधने जिह्वास्थानकेन्द्रिये अमरः घा—क। रसयातरि त्रि०।

रसज्येष्ठ पु० रसेषु ज्येष्ठः श्रेष्ठः। १मधुररसे हेमच० २शृङ्गाररसे च। [हेमच०।

रसतेजस् न० रसस्य भुक्तान्नसारस्य तेजः सारः। रुधिरे

रसदालिका स्त्री रसार्थं दल्यते दल-कर्म्मणि ण्वुल् गौरा० ङीष् स्वार्थे क ह्रस्वः। पुण्ड्रेक्षौ (पुँडि आख) राजनि०।

रसधातु पु० रसात्मको द्रवरूपो वा धातुः। पारदे राजनि०

रसधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितायाम् इक्षुरसनिर्मितायां धेनौ धेनुशब्दे ३८०८ पृ० दृश्यम्।

रसन न० रस-ल्युट्। १स्वादे २ध्वनौ च करणे ल्युट्। जिह्वायां च मेदि०। "पिबतेव तूने रसने शितापि" नैषधम्।

रसना स्त्री रस्यतेऽनया रस-करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् टाप्। १जिह्वायाम् अमरः। २रास्नायां मेदि०। ३काञ्च्यां हेमच०। ४रश्मौ च। [जिह्वायाम् हेमच०।

रसनेत्रिका स्त्री रसो नेत्रमिव अस्त्यस्याः ठन्। मनः-

रसपाकज पु० रसपाकेन जायते जन—ड। १गुडे राजनि० २रुधिरधातौ च मत्कुरयशब्दे दृश्यम्।

रसफल पु० रसो जलं फले यस्याः। नारिकेलवृक्षे शब्दच०।

रसमाणिक्य न० रसेन पारदेन माणिक्यमिव तत् पाकज-त्वात्। स्वनामख्याते पदार्थे।

रसराज पु० रसेषु रसो वा राजेव श्रेष्ठत्वात् रसः इव इव राजते वा। १पारदे रसनाथादयोऽप्यत्र। २रसाञ्जने च राजनि०। [मत्व वः ङीप्। पाकस्थाने अमरः।

रसवती स्त्री रस आस्वादाद्द्रव्यमस्त्यादि अस्त्यस्याम् मतुप्

रसशोधन न० रस पारद द्रवीभूतं द्रव्य स्वर्णादि वा शोध-यति शुध-णिच्-ल्यु। १टङ्कणे (सोहागा) हेमच० हृत०। २पारदशोधने च।

रसस्थान न० रसस्य पारदस्य स्थानम्। हिङ्गुले शब्दच०।

रससिन्दूर न० रसजातं सिन्दूरम्। पारदजाते सिन्दूरभेदे तत्पाकविधि भावप्र० उक्तो यथा

"शुद्धसूतस्य भल्लातकात् त्रिगुणभागमथद्वयम्। शुद्ध-गन्धस्य भागैक तावत् कल्पितगन्धकम्। अथ वा पारदा-त्सार्द्धं शुद्धगन्धकमेव हि। तयोः कज्जलिकां कुर्यात्त्रिन-मेकं विमर्दयेत्। मर्त्तिकां वासमा सार्द्धं तुल्येदति-यत्नतः। तथा वारत्रयं सम्यक् काचकूपीं प्रलेपयेत्। मर्त्तिकां शोषयित्वा तु कूप्यां कज्जलिकां क्षिपेत्।

तां कूपीं वालुकायन्त्रे स्थापयित्वा दृढं पचेत्। अग्निं निरन्तरं दद्याद् यावद्दिनचतुष्टयम्। सञ्जातादूर्ध्वं संलग्नं विन्दु रसदृढं रसम्"।

रसा स्त्री पाककः रसो माधुर्यादिरूपोऽस्त्यस्याः अच्। पृथिव्याम् अमरः। [रसाञ्जने राजनि०।

रसाग्रज न० रसस्य विकारधातुद्रवस्याग्रात् जायते जन-ड।

रसाञ्जन न० रसजातं विषमधातुजमञ्जनम्। स्वनामख्याते "दोषान्तु धाप्यमानानां तत्किट्टन्तु रसाञ्जनम्। तदभावे तु कर्त्तव्यं दार्वीक्वाथसमुद्भवम्" इत्युक्ते १पदार्थे राजनि० तद्विधिश्च भावप्र० उक्तो यथा

"दार्वीक्वाथसमं क्षीरं पादं पक्त्वा यदा घनम्। तदा रसाञ्जनाख्यं तद्नेत्रयोः परमं हितम्। रसाञ्जनं कटु श्लेष्मविषनेत्रविकारहृत्। उष्णं रसायनं तिक्तं छेदनं व्रणदोषहृत्"।

रसाढ्य पु० रसेन मधुररसेनाढ्यः। १आम्रातके राजनि०। २रसवति त्रि०। [भागे अमरः।

रसातल न० रसायास्तलम्। पातालभेदे सप्तमे भूमेरधो-

रसाधिक पु० रसाय द्रवाय स्वर्णादिद्रावणाय अधिकः आदीयमानत्वात्। १टङ्कणे रसेनाधिका। २काको-दुम्बरिकायां स्त्री राजनि०। ३रसेनाधिके त्रि०। [रसे

रसान्तर न० अन्यो रसः मयूर० नि०। प्रकृतरसादन्यस्मिन्

रसाभास पु० रस इव आभासते आ+भास-अच्। "अनौ-चित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः" सा० द० उक्ते पश्वादिपरनायकादिगतशृङ्गारादौ रसे।

"अनौचित्यञ्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्री-रहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यं तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दर्श्यते। "उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायाञ्च। बहुनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायाम्। प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधम-पात्रतिर्यगादिगते। शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगत-कोपे शान्ते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये। ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे। उत्तमपात्र-गतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र"। [(चुकपालक)

रसाम्ल न० रसेनाम्लम्। १वृक्षाम्ले राजनि०। २चुक्रे च भावप्र०

रसायन न० रसस्यायनमिव। १तक्रे हेमच० २कट्याम् राजनि० ३विषभेदे वैद्यकप्रसिद्धे ४औषधभेदे च ५गरुडे ६विडङ्गे च पु० मेदि०। हृत०। ७रसस्थाने च। औषधभेदश्चायमदि भावप्र० उक्त यथा

"यज्जराव्याधिविध्वंसि वयस्तम्भकरन्तथा । चाक्षुष्यं बृंहणं हृद्यं सेवनं तद्रसायनम्" । रसायनस्य फलमाह "दीर्घमायुः स्मृतिर्मेधामारोग्यं तरुणं वयः । देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात्" । तद्विधिमाह "पूर्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् । प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा । नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रसायनो विधिः । न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवाहितः" । "शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः । त्रिशः समस्तमथ वा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः । मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रभाते प्रयोज्य यष्टीमधुकस्य चूर्णम् । रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्प्याः कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्प्याः । आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि । मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी" । मण्डूकपर्णी ब्राह्मी । (बरमी) इति ख्याति, तदभावे मञ्जिष्ठापि ग्राह्या तस्या अपि रसायनत्वात् । "मासमेकं तु गव्येन पयसा पिप्पल्या चयनेन च । त्रिफला सितया वापि युक्ता सिद्धं रसायनम् । शिलाजतु शर्करा शुण्ठी कणामधुगुडैः क्रमात् । वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा । पुनर्नवस्यार्द्धपलं नवस्य पिष्टं पिबेद्यः पयसार्द्धमासम् । मासद्वयं तत्त्रिगुणं समां वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् । ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् । क्षीराशिनस्ते बलवीर्य्ययुक्ताः समाशतं जीवनमाप्नुवन्ति । शतावरी सुपिष्टितिका गुडूची सहस्तिकर्णी सह तालमूली । एतानि कृत्वा समभागयुक्तान्याज्येन किं वा मधुनावलिह्यात् । जरारुजामृत्युवियुक्तदेहो भवेन्नरो वीर्य्यबलादियुक्तः । विभाति देवप्रतिमः स नित्यं प्रभामयो भूरिविदग्धबुद्धिः । पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा । वीर्यस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य शस्यस्य यथाम्बुवृष्टिः । अयः पलं गुग्गुलुरञ्ज योज्यं पलत्रयं त्र्यूषणजानि पञ्च । पलानि चाष्टौ त्रिफलारजश्च कर्षं विडङ्गं याव्यमरत्वमेव । न केवलं दीर्घमिहायुरश्नुते रसायनं यो विधिवन्निषेवते । गतिं स देवर्षिनिषेविताः शुभां प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम्" ।

रसायनफला स्त्री रसायनमौषधविशेष इव फलं व्याधिघातकत्वात् यस्याः । हरितक्याम् त्रिका० ।

रसायनश्रेष्ठ पु० रसायनेषु औषधभेदेषु श्रेष्ठः । पारदे राजनि० ।

रसायनी स्त्री रसायनं रसस्थानमस्त्यस्या अच् गौ० ङीष् । १गुडूच्याम् २काकमाच्यां ३मांसरोहिण्यां ४गोरक्षदुग्धायाम् ५मांसच्छदायाञ्च राजनि० ।

रसाल न० रसमालाति आ+ला—क ३त० । १सिह्लके २गन्धरसे मेदि० । ३शिखरिण्याम् (पेयभेदे) तत्पाकविधिः भक्ताकशब्दे २१८४ पृ० भावप्र० उक्तो दृश्यः । ४रसनायां ५दूर्वायां ६विदार्यां ७द्राक्षायाञ्च स्त्री मेदि० । ८आम्रे "रसालः सालः सममञ्जुलाऽस्मा" नैषधम् । ९इक्षौ अमरः । १०पनसे शब्दर० । ११गोधूमे १२पुण्ड्रकेक्षौ च पु० राजनि० ।

रसालिहा स्त्री रसां भूमिं लेढि आ+लिह—क (चाकुलिया) क्षुपभेदे शब्दच० । [भाव) रसभेदे राजनि० ।

रसाली स्त्री रसमालाति आ+ला—क गौरा० ङीष् । (पुड़ि·

रसावासा स्त्री रसां भूमिमावासयति इवे आ+वस—णिच् अच् । यवासीवतायाम् राजनि० ।

रसास्वादिन् पु० रसं पुष्परसमास्वदते आ+स्वद—णिनि । १भ्रमरे शब्दमा० । २मधुरशृङ्गारादिरसास्वादके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

रसिक पु०स्त्री० रसं वेत्ति अनुभवति ठन् । १सारसपक्षिणि राजनि० २अश्वे ३गजे सारसतः । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ४रसज्ञे त्रि० । रसोऽस्त्यस्य ठन् ५रसवति च त्रि० मेदि० । ६रसावायाम् ७इक्षुरसे च स्त्री मेदि० । दकाशूरां ८रसनायां स्त्री विश्वः ।

रसित न० चु०रस—भावे क्त । १मेघादिशब्दे २किङ्किण्यादिशब्दे च अमरः । कर्त्तरि क्त । ३शब्दयति कर्मणि-क्त ४आस्वादिते च त्रि० । [तस्मै व स्वार्थे क । तत्रार्थे ।

रसुन पु० रस—उनन् । लशुने शब्दच० । ओनन् रसोन

रसेन्द्र पु० रस इन्द्र इव । पारदे राजनि० ।

रसेश्वर पु० रसः पारद ईश्वर इव तद्देहरसजातत्वात् । १ईश्वरतुल्ये रसे । तत्प्रमाणाय देहस्थैर्य्यसम्पादनद्वारा मुक्तिहेतुत्वमस्य माहेश्वरभेदाः प्रतिपेदिरे तन्मतञ्च सर्वदर्शनसंग्रहे प्रदर्शितं यथा

"अपरे माहेश्वराः परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि पिण्डस्थैर्य्ये सर्वाभिमता जीवन्मुक्तिः सिध्यतीत्याश्रयाय पिण्डस्थैर्य्योपायं पारदादिपदवेदनीयं रसमेव सम्प्रिरन्ते रसस्य पारदत्वं संसारपरपारप्रापणहेतुत्वेन तदुक्तम्

इतःपरं ग्रन्थः पारदशब्दे ४११२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।
“प्रकारान्तरेणापि जीवन्मुक्तौ नैव वाचोयुक्ति-र्युक्तिमतीति चेन्न षट्स्वपि दर्शनेषु ‘देहपातानन्तरं मुक्तेरुक्ततया तत्र विश्वासानुपपत्त्या निर्विचिकित्स-प्रवृत्तेरनुपपत्तेः । तदप्युक्तं तत्रैव “षड्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने । करामलकवत्सापि प्रत्यक्षा नोपलभ्यते । तस्मात्तं रक्षयेत् पिण्डं रसैश्चैव रसा-यनैरिति” । गोविन्दभगवत्पादाचार्य्यैरपि “इति धन-शरीरभोगान्मत्वाऽनित्यान् सदैव यतनीयम् । मुक्तौ सा च ज्ञानात् तच्चाभ्यासात् स च स्थिरे देहे” इत्युक्तम् । ननु विनश्वरतया दृश्यमानस्य देहस्य कथं नित्यत्वमवसीयते इति चेन्मैवं मंस्थाः,षाट्कौशिकस्य शरीरस्यानित्यत्वेऽपि रसाभ्रकपदाभिधेयहरगौरीसृष्टिजातस्य नित्यत्वोपपत्तेः तथाच रसहृदये “ये चात्यक्तशरीरा हरगौरीसृष्टि-जान्तरं प्राप्ताः । वन्द्यास्ते रससिद्धा मन्त्रगणः किङ्करो येषामिति” । तस्माज्जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना प्रथमं दिव्यतनुर्विधेया । हरगौरीसृष्टिसंयोगजनितत्वञ्च रसस्य हरजत्वेनाभ्रकस्य गौरीसम्भवत्वेन तत्तदात्म-कत्वमुक्तम् “अभ्रकस्तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारदः । अनयोर्मेलनं देवि । मृत्युदारिद्र्यनाशनमिति” । अत्यल्प-मिदमुच्यते देवदैत्यमुनिमानवादिषु बहवो रससामर्थ्याद्दिव्यं देहमाश्रित्य जीवन्मुक्तिमाश्रिताः श्रूयन्ते रसेश्वरसि-द्धान्ते “देवाः केचिन्महेशाद्या दैत्याः काव्यपुरःसराः । मुनयो वालखिल्याद्या नृपाः सोमेश्वरादयः । गोविन्द-भगवत्पादाचार्य्यो गोविन्दनायकः । चर्वटिः कपिलो व्याडिः कापालिः कन्दलायनः । एतेऽन्ये बहवः सिद्धा जीवन्मुक्ताश्चरन्ति हि । तनुं रसमयीमाप्य तदात्मक-कथाचणाः” इति । अयमेवास्यार्थः परमेश्वरेण परमेश्वरीं प्रति प्रपञ्चितः’ ।
इतःपरो ग्रन्थः पारदशब्दे ४११२ पृ० दर्शितः ।
तत्प्रपञ्चस्तु गोविन्दभगवत्पादाचार्य्यसर्वज्ञरामेश्वरभट्टा-रकप्रभृतिभिः प्राचीनैराचार्य्यैर्निरूपित इति ग्रन्थ-भूयस्त्वभयादुदास्यते । न च रसशास्त्रं धातुवादार्थ-मेवेति मन्तव्यं देहवेधद्वारा मुक्तेरेव परमप्रयोजनत्वात् तदुक्तं रसार्णवे “लोहवेधस्त्वया देव ! यद्दत्तं परमो-षितः । । त देहवेधमाचक्ष्व येन स्यात् खेचरी गतिः । यथा लोहे तथा देहे कर्त्तव्यः सूतकः सता । समानं कुरुते देवि ! प्रत्ययं देहलोहयोः । पूर्वं लोहे परी-क्षेत पश्चाद्देहे प्रयोजयेत्” इति । ननु सच्चिदानन्दात्मक-परतत्त्वस्फुरणादेव मुक्तिसिद्धौ किमनेन दिव्यदेहसम्पा-दनप्रयासेनेति चेत्तदेतदवार्त्तं वार्त्तशरीरालाभे तदा-नीया ज्ञानाभावात् । तदुक्तं रसहृदये “गलितानल्पवि-कल्पः सर्वाध्वविवर्जितश्चिदानन्दः । स्फुरितोऽप्यस्फुरित-तनोः करोति किं जन्तुवर्गस्येति । यं जरया जर्जरितं कासश्वासादिदुःखविशदञ्च । योग्यं तं न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रियप्रसरम् । बालः षोडशवर्षो विषय-रसास्वादलम्पटः परतः । यातविवेको वृद्धो मर्त्यः कथमाप्नुयान्मुक्तिमिति” । ननु जीवत्वं नाम संसारित्वं तद्विपरीतत्वं मुक्तत्वं तथाच परस्परविरुद्धयोः कथ-मेकायतनत्वमुपपन्नं स्यादिति चेत्तदनुपपन्नं विकल्पानुप-पत्तेः मुक्तिस्तावत् सर्वतोऽर्थकरसज्ञता सा किं ज्ञेयपदे निविशते न वा चरमे शशविषाणकल्पा स्यात् प्रथमे न जीवनं वर्जनीयमजीवतो ज्ञातृत्वानुपपत्तेः । तदुक्तं रसेश्वरसिद्धान्ते “रसाङ्कमेवमार्गोक्तो जीवमोक्षोऽस्त्यघो-घमाः । प्रमाणान्तरवादेषु युक्तिभेदावलम्बिषु । ज्ञान-ज्ञेयमिदं विद्धि सर्वतन्त्रेषु सम्मतम् । नाजीवन् प्रा-प्स्यति ज्ञेयं यदतोऽस्त्येव जीवनम्” इति । न चेदमदृष्ट-चरमिति मन्तव्यं विष्णुस्वामिमतानुसारिभि र्नृपञ्चास्य-शरीरस्य नित्यत्वोपपादनात् । तदुक्तम् साकारसिद्धौ “सच्चिन्नित्यनिजाचिन्त्यपूर्णानन्दैकविग्रहम् । नृपञ्चास्य-महं वन्दे श्रीविष्णुस्वामिसम्मतम्” इति । नन्वेतत् सावयवं रूपवद्भासमानं नृकण्ठीरवाङ्गं सदिति न सङ्गच्छत इत्यादिनाक्षिप्य “सहस्रशीर्षा पुरुषः” इत्यादिश्रुत्या “तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम्” इत्यादिपुराणलक्षणेन प्र-माणत्रयेण सिद्धं नृपञ्चाननाङ्गं कथमसत् स्यादिति । यदादीनि विशेषणानि गर्भश्रीकान्तमिश्रैः विष्णुस्वामि-चरणपरिणतान्तःकरणैः प्रतिपादितानि । तस्माद्स्म-दिष्टदेहनित्यत्वमत्यन्तादृष्टं न भवतीति पुरुषार्थकाङ्क्षि-पुरुषैरेष्टव्यम् । अत एवोक्तम् “आयतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम् । श्रेयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकमिति” । अजरामरीकरण-समर्थश्च रसेन्द्र एव तदाह “एकोऽसौ रसराजः शरीर-मजरामरं कुरुते” इति । किं वर्ण्यते रसस्य माहात्म्यं यस्य दर्शनस्पर्शनादिनापि महत् फलं भवति । तदुक्तं रसा-र्णवे “दर्शनात् स्पर्शनात्तस्य भक्षणात् स्मरणादपि । पूजना-

रूपदानाञ्च दृश्यते षड्विधं फलम्। केदारादीनि लिङ्गानि पृथिव्यां यानि कानिचित्। तानि दृष्ट्वा तु यत् पुण्यं तत् पुण्यं रसदर्शनादित्यादिना"। अन्यत्रापि "काश्यादिसर्वलिङ्गेभ्यो रसलिङ्गार्चनं शिवम्। प्राप्यते येन तल्लिङ्गं भोगारोग्यामृतात्मकम्" इति। रसनिन्दायाः प्रत्यवायोऽपि दर्शितः "प्रमादाद्रसनिन्दायाः श्रुतायेन स्मरेत् सुधीः। द्राक् त्यजेन्निन्दकं नित्यं निन्दया पूरिताशुभम्" इति। तस्मादस्मदुक्तया रीत्या दिव्यं देहं सम्पाद्य योगाभ्यासवशात् परतत्त्वे दृष्टे पुरुषार्थप्राप्तिर्भवति। तदा "भ्रूयुगमध्यगतं यत् शिखिविद्युत्सूर्यवज्जगद्भासि। केषाञ्चित् पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं ज्योति। परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिःस्वभावमविकल्पम्। विगलितसकलक्लेशं ज्ञेयं शान्तं स्वसंवेद्यम्। तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत् पश्यन्। उत्सन्नकर्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोतीति"। श्रुतिश्च "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति"। तदित्थं भवे भाम्योद्दुःखभरतरणोपायो रस एवेति सिद्धम्। तथाच रसस्य परब्रह्मणा साम्यमिति प्रतिपादकः श्लोकः "यः स्यात् प्रावरणाविमोचनधियां साध्यः प्रकृत्या पुनः सम्पन्नो वहते न दीव्यति परं वैश्वानरे जायति। जातो यद्यपरं न वेदयति च स्वस्मात् स्वयं द्योतते यो ब्रह्मैव स दैन्यसन्ततिभयात् पायाद्सौ पारदः" इति।

रसोत्तम पु० रस उत्तमो यस्य। मुद्गे राजनि०।

रसोद्भव न० रसः पारद उद्भवत्यस्मात् उद्+भू—अच् उद्भवो यस्य। १हिङ्गुले राजनि०। ५त०। २रसजाते त्रि०।

रसोपल न० रसः पारद इव उपचीयते शुभ्रत्वात् उप+ची—ड। मौक्तिके त्रिका०।

रस्न न० रस न। द्रव्ये उज्ज्वलद०।

रस्य न० रसात् भुक्तान्नपरिणामादागतः यत्। १रुधिरे शब्दच०। रस्यते आस्वाद्यते रस—यत्। २आस्वाद्ये त्रि०। रस्याः, "स्निग्धाः स्थिरा हृद्याः" गीता। ३पाठायां ४रास्नायाञ्च स्त्री राजनि०।

रंह गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। रंहति अरंहीत् "तदन्तरमतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः" शारीरकसूत्रम्

रह त्यागे भ्वा० प० सक० सेट्। रहति अरहीत्।

रह त्यागे अद० चु० उभ० सक० सेट्। रहयति ते अररहत्-त

रहस् न० रह—असुन्। १निर्जने अमरः। २गोप्ये ३याथार्थ्ये ४रमणे च मेदि०। ५निर्जने अव्य० अमरः। रमन्तेऽस्मिन् रम-असुन् मस्य रः। ६विश्वासयोग्यदेशे उज्ज्वलद०।

रहस्य त्रि० रहसि भव. यत्। १गोप्ये "रहस्यमध्याः स महर्दिति" नैषधम्। २निर्जनभवे च ३पाठायां ४रास्नायाञ्च स्त्री राजनि० टाप् ५नदीभेदे स्त्री मेदि०।

रहित त्रि० रह—त्यागे कर्मणि क्त। वर्जिते।

रा दाने ग्रहणे च अदा० पर० सक० अनिट्। राति अरासीत्।

रा स्त्री रा—सम्प० भावे क्विप्। १विभ्रमे २दाने एकाक्षरकोषः। कर्मणि क्विप्। ३काञ्चने शब्दर०।

राका स्त्री रा—क तस्य नेत्त्वम्। १प्रतिपद्युक्तायां पूर्णमास्यां सम्पूर्णेन्दुतिथौ २नदीभेदे ३नवजातरजस्कायां नार्य्यां ४कच्छुरोगे च मेदि०। ५आङ्गिरसः कन्याभेदे कुहूशब्दे २१६२ पृ० दृश्यम्।

राक्षस पु० रक्ष एव स्वार्थे अण्। "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" इति भाष्योक्तेः पुंस्त्वम्। स्वनामख्याते निकषात्मजे १जातिभेदे अमर. जातौ ङीष्। २राक्षसजातिस्त्रियाम् स्त्री। रक्षस इदम् अण्। ३राक्षससम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "राक्षसी राशिरन्यत" ति०त०। ४दंष्ट्रायां शब्दच० ५चण्डिकायां ६चोरनामगन्धद्रव्ये च स्त्री मेदि० ङीप्।

राक्षसेन्द्र पु० राक्षस इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात्। विश्रवसः अपत्ये पुत्रे निकषात्मजे रावणे त्रिका०।

राक्षा स्त्री लक्ष्यतेऽनया रक्ष—कर्मणि—घञ् पृषो० हस्य रत्वं। लाक्षायाम् अमरः।

राख शोषणे भूषणे निवारणे च सक० सामर्थ्ये अक० भ्वा० पर० सेट्। राखति अराखीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वं।

राग पु० रन्ज—भावे घञ् नि० नलोपकुत्वे। १रञ्जने २रक्तादिवर्णे ३प्रीतौ ४अनुरागे ५क्लेशे ६मात्सर्यादिना अभि प्रसिद्धे निषादादिस्वरयोनिके स्वरभेदे मेदि० ७चन्द्रे ८सूर्ये च शब्दर०। करणे घञ्। ९लोहितवर्णे १०तद्विशिष्टवाच्ये च "तेन रक्तं रागात्" पा० अनुरागवाचकम् उज्ज्वलमणिनोक्तं यथा "दुःखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव रज्यते। यतस्तु प्रणयोत्कर्षात् स राग इति कथ्यते"। स्वरभेदनिरुक्तिर्यथा "यैस्तु चेतांसि रज्यन्ते जगत्त्रितयवर्त्तिनाम्। ते रागा इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभि"। तेषां भेदाः सङ्गीतदा० मतभेदे भ्रमा तत्र प्रसिद्धा षड्भेदा यथा

"बाटो मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः। श्रीरागश्च ततः पश्चात् वसन्तस्तदनन्तरम्। हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः षडेव तु" सङ्गीतदा०। भरतमते तु "भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा। श्रीरागो मेघरागश्च रागाः षडिति कीर्त्तिताः"।

रागचूर्ण पु० रागस्य रङ्गस्य चूर्णं इव। १कामे। रागाय चूर्ण्यतेऽसौ चूर्ण-घञ्। २खदिरे च मेदि०। ३लाक्षायां राजनि० ४रागयुक्तचूर्णे पु० (फाग) शब्दच०।

रागदालि पु० दल्यतेऽसौ दल-णिच्-इन् पृषो० ह्रस्वः रागेण रक्ततया युक्तो दालिर्वा। मसूरे राजनि०।

रागपुष्प पु० रागयुक्तं रक्तवर्णं पुष्पमस्य। १बन्धूके २रक्ताम्लाने च ३जवायां स्त्री राजनि० ङीप्।

रागप्रसव पु० रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवोऽस्य। १बन्धूके २रक्ताम्लाने च राजनि०।

रागयुज् पु० रागेण रक्तवर्णेन युज्यते युज-कर्मणि क्विप्। १माणिक्ये राजनि० २रक्तवर्णयुक्ते त्रि०।

रागसूत्र न० रागयुक्तं सूत्रम्। पट्टसूत्रे २तुलासूत्रे च मेदि०। [राजनि० ३त०। रागाय्यम स्त्री।

रागाङ्गी स्त्री रागयुक्तमङ्गं यस्याः ङीप्। मञ्जिष्ठायाम् रागिणी स्त्री रागोऽस्त्यस्या इनि। १गौतस्य स्वरभेदे रागपत्न्यां सङ्गीतदा०। २विदग्धनार्य्यां जटा०। ३मेनकाकन्यायां रागवति ४अनुरक्ते ५कामुके त्रि० स्त्रियां रञ्ज-घिणुन्। ६रतियुक्ते च त्रि०। ७रक्तधान्यभेदे मेदि०। एकैकरागे षट् रागिण्य इति षट्सु रागेषु रागिणीभेदाश्च षट्त्रिंशत् यथा

"षट्त्रिंशद्रागिणीभेदा क्रमश कथिता मया। धानश्री१ मालश्री२ चैव रामकीरी३ च सिन्धुडा४। आशावरी५ भैरवी६ च मालवस्य (१) प्रिया इमाः। वेलावली१ पुरवी२ च कानडा३ माधवी४ तथा। कोडा५ केदारिका६ चापि मल्लार(२)दयिता इमा। गान्धारी१ सुभगा२ चैव गौरी३ कौमारिका४ तथा। वेलोयारी५ च वैरागी६ श्रीरागस्य (३) प्रिया इमा। तुडी१ च पञ्चमी२ चैव ललिता३ पटमञ्जरी४। गुर्जरी५ च विभाषा६ च वसन्तस्य (४) प्रिया इमाः। मायूरी१ दीपिका२ चैव देशकारी३ च पाहिडी४। बराडी५ मारहाटी६ च हिन्दोलस्य(५) प्रिया इमा। नाटिका१ चाथ भूपाली२ रामकेली३ गडा४ तथा। कामोदा५ च कल्याणी६ कर्णाटस्य (६) प्रिया इमा."।

सङ्गीतदा०। तद्रागिणीभेदाः तत्पुत्रादयश्च तत्रैव दृश्याः।

राघ शक्तौ भ्वा० आ० सक० सेट्। राघते अराघिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

राघव पु० रघोर्गोत्रापत्यम् अण्। १रघोर्वंश्ये २तत्प्रधाने श्रीरामे च ३महामत्स्यभेदे ४समुद्रे च मेदि०।

राङ्कव न० रङ्कोरयं विकारो वा तल्लोमजातत्वात् अण्। मृगविशेषलोमजाते वस्त्रभेदे अमरः।

राज दीप्तौ भ्वा० उभ० अक० सेट्। राजति ते-अराजीत् अराजिष्ट क्रयादि० रेजतुः रराजतुः। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

राजक न० राज्ञां समूहः वुञ्। १नृपसमुदाये अमर०। राजेव कन्। २नृपे पु०। राज-ण्वुल्। ३दीप्तिकर्त्तरि त्रि०। [भेदे जटा०।

राजकदम्ब पु० कदम्बानां राजा राजद० परनि०। कदम्ब-

राजकन्द पु० ईषद्बलाज्ञो राजा राजन्+कलन्। राज-हस्ते। [ब्याम् राजनि०।

राजककटी स्त्री राजते राज-अच् कर्म०। नागकर्कटी-

राजकर्कोरु पु० कर्केन्द्वाक् राजा राजद०। मद्गुसुतायाम् राजनि०। [खादौ।

राजकीय त्रि० राज इदम् छ कुक् च। राजसम्बन्धि-

राजकुमार पु० राज्ञः कुमारः। अनाविष्यकं युवराज-कार्य्यानाकृते राजपुत्रे। [भ्याम् जटा०।

राजकुष्माण्ड पु० राज्ञः कुष्माण्ड इव प्रियत्वात्। वार्त्ता-

राजकोषातकी स्त्री राजप्रिया कोषातकी। (चियाभिङ्गा) लताभेदे मदनविनोद।

राजक्षयक पु० क्षयत्वेन क्षु अच् राजते राज-अच् कर्म० स्वार्थे कन्। राजपर्णे (राइसर्षी) राजनि०।

राजखर्जूरी स्त्री राजप्रिया खर्जूरी। खर्जूरीभेदे (पिण्ड-खेजुर) राजनि०। [२शाकभेदे राजनि०।

राजगिरि पु० राजा श्रेष्ठो गिरिः। १मगधस्थे पर्वतभेदे

राजघ त्रि० राजानं हन्ति हन-क नि०। १राजहन्तरि, २तीक्ष्णे च जटा० "राज घोरतरश्च च राजघ" शब्द०।

राजजम्बू स्त्री राज्ञा जम्बूरिव। १पिण्डखर्जूरे मेदि० राजते अच् कर्म०। २महाजम्ब्वाम् राजनि०।

राजन(य)क्ष्मन् पु० राज्ञः चन्द्रस्य क्षयकारको य(य)क्ष्मा। रोगभेदे यक्ष्मन्शब्दे दृश्यम् "राज(य)क्ष्मेव रोगाणाम्" माघ। [इक्षे २धाराकदम्बे च राजनि०।

राजतरु पु० तरूणां राजा राजद० परनि०। १कर्णिकार-

राजताल पु० राजस्ताल इव प्रियः । १गुवाकवृक्षे शब्दर० । स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप् । "राजतालीवनध्वनिः" रघुः ।

राजदन्त पु० दन्तानां राजा परनि० । अग्रपङ्क्तिस्थे मध्यवर्त्तिदन्तद्वये हेमच० । [वस्त्रे राजवस्त्रे ।

राजदैशीय पु० ईषदूनो राजा राजन्+देशीयर् । राज-

राजधुस्तूरक पु० धुस्तूराणां राजा राज० पर० स्वार्थे क । हृद्धस्तूरे राजधुस्तूरकोऽप्यत्र पु० राजनि० ।

राजधर्म पु० राज्ञो धर्मः । राज्ञामवश्यकर्त्तव्ये प्रजापालनादौ कर्मणि । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । भारतशान्तिपर्वान्तर्गते व्यासप्रणीते ग्रन्थभेदे । राजधर्मास्तत्र मानवे ७ अ० च उक्ता द्रष्टव्याः ।

राजधानी स्त्री राजा धीयतेऽस्यां धा—आधारे ल्युट् ङीप् । राजाधारे महानगर्य्याम् शब्दर० । [धान्ये राजनि० ।

राजधान्य न०धान्येषु राजा राज०पर० । (श्यामा) श्यामाक

राजन् पु० राज—कनिन् रञ्जयति रन्ज—कनिन् नि० वा । १नृपे, "राजा प्रकृतिरञ्जनात्" रघुः । २चन्द्रे, ३प्रभौ, ४क्षत्रिये ५यक्षे ६इन्द्रे, च मेदि० । उत्तरस्थपदः पूर्वपदस्थस्य समभिव्याहृतपदार्थश्रेष्ठवाचकः । यथा राजमाष मुनिराज इत्यादि । ७पृथुनृपे च । "पिता न रञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः । अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यभाषत" विष्णु पु० ।

राजनीति स्त्री राज्ञां नीतिः । १राजकर्त्तव्ये सामाद्युपाये, २तदाचारात् तत्प्रतिपादके शास्त्रे च । सा च कामन्दकीयनीतिशास्त्रादौ द्रष्टव्या ।

राजन्य पु० राज्ञोऽयम् यत्, जातौ नलोपः । राज—अन्य वा । १क्षत्रिये अमरः । २राजपुत्रे ३अग्नौ, उणादिको० ५क्षीरिकावृक्षे जटा० । [समूहे अमरः ।

राजन्यक न०राजन्यानां क्षत्रियाणां समूहः कन् । क्षत्रिय-

राजन्वत् त्रि० प्रशस्तो राजाऽस्त्यस्य प्राशस्त्ये मतुप् मस्य वः न नलोपः । सुन्दरराजयुते देशे अमरः अन्यत्र राजवत् इत्येव । [२मधुरपटोल्यां राजनि० ।

राजपटोल पु० राजप्रियः पटोलः । १पटोले रत्नमा० ।

राजपट्ट पु० राज्ञः पट्ट इव । मणिभेदे त्रिका० ।

राजपथ पु० पथां राजा राजगमनयोग्यो वा पन्थाः अच् समा० । "धनूंषि दश विस्तारो श्रीमान् राजपथः स्मृतः । नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः" इत्युक्ते राजमार्गे देवीपु० । [वर्णपलाण्डौ राजनि० ।

राजपलाण्डु पु० पलाण्डूनां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०। रक्त-

राजपीलु पु० राजप्रियः पीलुः । महापीलुवृक्षे राजनि० ।

राजपुत्र पु०राज्ञश्चन्द्रस्य, नृपस्य वा पुत्रः । १बुधग्रहे शब्दर० २नृपकुमारे ३वर्णसङ्करभेदे (रजपुत) "वैश्यादम्बष्ठकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः" इति पराशरः । ४महाराजचूतवृक्षे राजनि० ।

राजपुत्री स्त्री राज्ञश्चन्द्रस्य पुत्रीव । १कटुतुम्ब्याम् २रेणुकायां ३नृपरीतौ, ४जातौ ५कुकुन्दर्यां च । ५मालत्याञ्च राजनि० । ६त० । ६नृपकन्यायाम् । स्वार्थे कन् । ७हरीतिस्रगे जटा० ।

राजपुष्प पु० राजा चन्द्र इव शुभ्रत्वात् पुष्पमस्य । नागकेशरवृक्षे शब्दच० । २करुणीवृक्षे स्त्री राजनि० ङीप् ।

राजफणिज्झक पु०राज अच कर्म० । नागरङ्गवृक्षे शब्दमा०

राजफल न० राजप्रियं फलमस्य । १पटोले त्रिका० । २राजप्रियं फलमस्याः । २जम्ब्वाम् स्त्री राजनि० टाप् ।

राजबदर न० राज्ञो बदरमिव प्रियत्वात् । १रक्तामलके २लवणे च मेदि० बदराणां राजा राजद० प० । ३उत्तमकोले पु० राजनि० । [मादाल) लताभेदे अमरः ।

राजबला स्त्री राज—अच राज बलं यस्याः ५व० । (गन्ध-

राजभद्रक पु० राज्ञो भद्रं यस्मात् कप् । १कृष्णे (कृष्ण) २निम्बे च राजनि० ३पारिभद्रवृक्षे भावप्र० ।

राजभूय न० राज्ञो भावः राजन्+भू—क्यप् । राज्ञोऽसाधारणधर्मे राजत्वे ।

राजभोग्य न० राज्ञा भोक्तुं योग्यम् भुज—ण्यत् कुत्वम् । १जातीकोषे २पियालवृक्षे पु० शब्द२० । ३नृपतेर्भोग्यवस्तुमात्रे त्रि० ।

राजमार्ग पु० राजयोग्यः मार्गः । १राजपथे राजनि० ।

राजमाष पु० माषेषु कलायेषु राजा श्रेष्ठत्वात् राजद०पर० । १माषभेदे हेमच० । (बरबटी) २व्रीहिभेदे राजनि० ।

राजमुद्ग पु०मुद्गेषु राजा राज०प०नि० । (सगानि) मुद्गभेदे ।

राजरङ्ग न० राजयोग्यं रङ्गम् । रजते शब्दर० ।

राजराज पु० राज्ञामपि राजा प्रभूतधनत्वात् टच् समा० । १कुबेरे, अमरः । २सार्वभौमनृपे, ३चन्द्रे च मेदि० ।

राजर्षि पु० राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् यतत्वाच्च । १राजश्रेष्ठे, २यतात्मनि नृपे च । [भेदे पुस्त्री० ।

राजवंश्य त्रि० राजवंशे भवः यत् । १राजवंशोद्भवे ।२जाति०

राजवर्त्मन् न० राजयोग्यं वर्त्म । १राजमार्गे अमरः राजपथे हेमच० । ६त० । राज्ञः २कर्त्तव्यकर्म्मणि च ।

राजवल्लभ पु० ६त० । १प्रियाले २राजबदरे ३राजाम्रे

राजनि॰ द्रव्यगुणप्रतिपादके तन्नामविहितकृते ४धन्वभेदे च। ५राघः प्रिये त्रि॰। [(उष्णा) लताभेदे रत्नमा॰।

राजवल्ली स्त्री राजते राज–अच् राजा वल्ली कर्म॰।

राजवत् त्रि॰ राजा राजमालं विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः। राजमालवति देशे अमर॰।

राजवीजिन् त्रि॰ राजा वीजी कारणं यस्य। राजवंश्ये।

राजवृक्ष पु॰ वृक्षाणां राजा राजद॰ परनि॰। १आरग्वधे (सोन्दाल) अमरः। राजप्रियो वृक्षस्तत्फलवीजजातलकुचकस्य राजप्रियत्वात्। २प्रियाले मेदि॰। ३लङ्कास्थायिवृक्षे (लङ्काचिज) शब्दच॰। [शब्दमा॰।

राजशण पु॰ राज–अच् राजः शणः कर्म॰। पट्टे (पाट)

राजशाक पु॰ शाकानां राजा राज॰ परनि॰। वास्तूकशाके राजनि॰। [चल्ले त्रिका॰।

राजशृङ्ग न॰ राज्ञां शृङ्गमिव ऊर्ध्वस्थितत्वात्। राजच्छत्र-

राजस त्रि॰ रजसा निर्मितः अण्। रजोगुणात् जाते १कर्मेन्द्रियादौ "येनाक्षिन् कर्मणा लोके ख्यातिमाप्नोति पुष्कलाम्। न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम्" इत्युक्ते ख्याते क्रियमाणे २कर्मणि च। रजःप्रधानतयास्यस्य अण्। ३रजःप्रधाने। सर्वेषां वस्तूनां त्रिगुणात्मकत्वेऽपि "भूयस्त्वात्तद्व्यपदेशः" इत्युक्तेः क्वचित् तत्प्रधानत्वेन व्यपदेशः। ४दुर्गायां स्त्री ङीप् शब्दमा॰।

राजसभ न॰ राज्ञां सभा। सभयनाले अमर।

राजसर्षप पु॰ सर्षपाणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद॰। (राइ-सर्षा) १सर्षपभेदे हेमच॰। "तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते" उक्ते २परिमाणभेदे च विश्वः।

राजसारस पुस्त्री॰ राज सारस इव। मयूरे शब्दमा॰ स्त्रियां ङीप्।

राजसूय पु॰ राज्ञा सूयते सू–कर्मणि क्यप्। राजमात्रकर्त्तव्ये यज्ञभेदे शब्दच॰। "राजा राजसूयेन यजेत" श्रुतिः।

राजस्व न॰ राज्ञो देयं स्वं करद्रव्यम् धनम्। १राजदेये करे कृत॰। २राजधने च। [क्षिरदृष्टूष्टूरे राजनि॰।

राजस्वर्ण पु॰ स्वर्णानां धुस्तूरराजा राजा॰राजद॰ परनि॰।

राजहंस पुस्त्री॰ हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात्राजद॰पर॰। रक्तवर्णचञ्चुचरणयुक्ते श्वेतपक्षके हंसभेदे अमरः। २कलहंसे च मेदि॰। उभयार्थे स्त्रियां ङीप्। राजा हंस इव सारपक्षपातात्। ३नृपश्रेष्ठे। [तगरपुष्पे राजनि॰।

राजहर्षण न॰ राज्ञः भृपान् हर्षयति हृष–णिच्–ल्यु।

राजातन पु॰ राजार्थमातनोति फलवीजम् आ+तन–अच्।

(चौरञ्जीति) ख्यातवीजहेतुफलके पियाले शब्दमा॰।

राजादन पु॰ राज्ञा अद्यते तत्फलवीजजातलकुचकः अद–कर्मणि ल्युट्।।पियालवृक्षे अमरः। तस्य फलवीजं (चिरञ्जि) तेन हि लकुचकं कृत्वा राज्ञा भुज्यते। २क्षीरिकायां (खोइद) ३किंशुके च मेदि॰। ४चोरिकायां स्त्री ङीप् भरत॰। [राजनि॰।५तृ॰। ६नृपप्रामिकार्थे च

राजान्न न॰ अन्नानां राजा राजद॰। १अन्ध्रदेशजधान्यभेदे

राजाम्र पु॰ आम्राणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद॰। १आम्रभेदे "राजाम्रं तुवरं स्वादु विसदं शीतलं गुरु। ग्राहि रुच्यं विवन्धाध्मानतक्षत् कफपित्तनुत्" भावप्र॰। [राजनि॰।

राजाम्ल पु॰ अम्लानां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद॰। अम्लवेतसे

राजार्क पु॰ अर्काणां राजा श्रेष्ठत्वात् राजद॰। श्वेतार्कवृक्षे (सादा आकन्द) राजनि॰

राजार्ह न॰ राजानमर्हति अर्ह–अण्।।अगुरुचन्दने २राजयोग्ये त्रि॰ राजनि॰ ३जम्ब्वां स्त्री मेदि॰। [मटनवि॰।

राजालावू स्त्री राजते राजा अलावूः कर्म॰। मिष्टालावुनाम्

राजावर्त्त पु॰ राजानमावर्त्तयति अनुकूलयति आ–वृत–णिच्–अण्। १उपरत्नभेदे राजनि॰। २विराटदेशीयहीरके हेमच॰।

राजाहि पु॰ मिल्लक॰। द्विमुखसर्पे शब्दर॰।

राजि(जी) स्त्री राज–इन् वा ङीप्। १श्रेण्याम् पङ्क्तौ २रेखायां च मेदि॰। स्वार्थे क। रेखायाम्। राजते राज–ण्वुल्। राजिका राजसर्षपे स्त्री मेदि॰।

राजिकाफल पु॰ राजिकायां इव फलमस्य। श्वेतसर्षपे राजनि॰।

राजि(जी)फला स्त्री राजिभूतानि श्रेणिभूतानि फलानि यस्याः। १चीनाकर्कट्याम् राजनि॰ २पटोले पु॰राजनि॰

राजिल पुंस्त्री॰ राज–इलच्। डुण्डुभसर्पे (ढोंडासाप) अमर॰ स्त्रियां ङीप्।

राजीव न॰ राजी दलराजी अस्त्यस्य व।।पद्मे अमर॰। "राजीवराजीवशलोचिति" माघ॰। २हरिणभेदे ३मत्स्यभेदे च पुंस्त्री॰ मेदि॰ "राजीवविलोचनस्य" महा॰। ४गजे त्रिका॰ ५सारसपक्षिणि च पुंस्त्री॰ अमरः सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीप्।

राजेन्द्र पु॰ राजा इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात्। "समुद्रेयोजनपर्य्यन्तमधिकारी नृपो भवेत्। यो राजा तच्छतगुण स एव मण्डलेश्वरः। तस्माद्दशगुणो राजा राजेन्द्र" इत्युक्ताभिधायवति भूपतिभेदे ब्रह्मवै॰ ज॰ख॰ ८६अ॰।

राज्ञी स्त्री राज्ञः पत्नी ङीप् स्वयं वा राजते राज–कनिन् ङीप् वा। (राणी) १राजपत्न्याम् २स्वयं राजकर्मकर्त्र्यां स्त्रियां ३सूर्यपत्न्यां मेदि० ४कांस्ये हेमच०।

राज्य न० राज्ञो भावः कर्म वा राजन्+यत् नलोपः। १राजकर्मणि २राजभावे च ३जनपदे शब्दर०। "लक्षाधिपत्यं राज्यं स्यात् साम्राज्यं दशलक्षके। शतलक्षे चक्रेशानि। महासाम्राज्यमुच्यते" परदातन्त्रोक्ते ४लक्षग्रामाधिपत्ये च।

राज्यधुरा स्त्री ६त० अच्समा०। राज्यभारे राजकर्त्तव्यप्रजापालनादौ।

राज्याङ्ग न० ६त०। स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलप्रकृतिरूपेषु सप्तसु राज्यस्योपायेषु। "परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते। स्वाम्यमात्यराष्ट्रं दुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः। एताः प्रकृतयस्त्वेतद् विजिगीषोरुदाहृताः। एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमं पृथिवीपतिः। सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः। पौरश्रेणी तदङ्गं च प्रोच्यते शब्दवेदिभिः" शब्दर०।

राटि पुं० रट–इण्। (लड़ाइ) १विग्रहे अमरः। २युद्धे स्त्री हेमच० वा ङीप्। पृषो० टस्य डत्वम्। राडिरप्यत्रार्थे

राढ़ पु० रङ्ग–घञ् पृषो० ढत्वम्। देशभेदे (राढ) स्वार्थे क तत्रैव।

राढ़ा स्त्री रङ्ग–घञ् पृषो० ढत्वम्। पुरीभेदे "गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढा पुरीति" प्रबोधचन्द्रोदयः।

राढीय त्रि० राढो निवासोऽस्य "वृद्धाच्छः" पा० छ। राढदेशोद्भवे।

रात्रि(त्री) स्त्री रा–त्रिप् वा ङीप्। १रजन्यां जगदीशेच्छया सूर्यमण्डलस्य अदर्शनयोग्ये काले २हरिद्रायाञ्च अमरः। "मासेन तु मनुष्याणां पितॄणां तदहर्निशम्। कृष्णपक्षे दिनं प्रोक्तं शुक्ले रात्रिः प्रकीर्त्तिताः" उक्तेः पितॄणां ३शुक्लपक्षरूपे काले "उत्तरायणे दिनं प्रोक्तं रात्रिः स्यात् दक्षिणायने" इत्युक्तेः देवानां दक्षिणायनरूपे ४काले च।

रात्रिकर पु० रात्रिं करोति कृ–अच् रात्रौ करः किरणोऽस्य वा। १चन्द्रे हेमच० २कर्पूरे च।

रात्रि(त्री)चर पुंस्त्री० रात्रौ चरति चर–ट अच् छस् वा। राक्षसे अमरः। १जातित्वात् स्त्रियां स्त्री ङीप्। २निशाचारिणि त्रि० टान्तस्य स्त्रियां ङीप्।

रात्रिजागर पुंस्त्री० रात्रौ जागर्त्ति अच्। १कुक्कुरे हेमच० स्त्रियां ङीप् २निशाजागरणकर्त्तरि त्रि०। ७त०। ३रात्रौ जागरणे पु०।

रात्रिजागरद पु० रात्रौ जागरं ददाति दा-क। मशके कीटभेदे राजनि०।

रात्रिपुष्प न० रात्रौ पुष्प्यति पुष्प अच् ७त०। उत्पले राजनि०।

रात्रिमणि पु० रात्रौ मणिरिव दीप्तिमत्त्वात्। १चन्द्रे हारा०। २कर्पूरे च।

रात्रिवासस् न० रात्रेर्वास इवाच्छादकम्। १अन्धकारे शब्दचा० रात्रौ परिधेयं वासः शाक०। २रात्रौ परिधेये वस्त्रे च।

रात्रिविगम पु० ६त०। १रजन्यवसाने तदुपलक्षिते २प्रभातकाले च शब्दमाला।

रात्रिविश्लेषगामिन् पु० रात्रौ विश्लेषं विच्छेदं गच्छति गम–णिनि। चक्रवाके राजनि० तत् स्त्रियां स्त्री ङीप्।

रात्रिवेद पुंस्त्री० रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति रवेण विद–णिच् अण्। कुक्कुटे शब्दच० स्त्रियां ङीप्।

रात्रिसत्र न० रात्रिषु त्रयोदशादिदिनेषु विहितं सत्रम्। त्रयोदशाहादिषु विहिते यागभेदे तत्र आर्थवादिकं फलं प्रतिष्ठादिकम् न विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गफलमिति जै० ४।३।१७।८ सूत्रे समर्थितम्। "यद्यपि रात्रिशब्देन अथैव ज्योतिरथैव गौरित्यादिवाक्येन विहितानि सोमाभि कर्माण्युच्यन्ते द्वादशाहादूर्ध्वभाविनस्त्रयोदशरात्रप्रभृतयः शतरात्रान्ताः सत्रविशेषाः रात्रिसत्रपदवाच्याः त्रयोदशसंख्याका रात्रयो यस्मिन् सत्रविशेषे स त्रयोदशरात्र इति व्युत्पत्तेः तथापि बहुवचनात् रात्रिशब्देन रात्रिसत्रमुच्यते "एता विंशतिं रात्रीः इति श्रवणात्" त० वा०। "फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्" जै० सू०। निर्देशादर्थवादेन फलस्य निर्देशात् फलमर्थवादोक्तम् आत्रेय आह अश्रुतौ यत्रार्थवादादिषु फलाश्रुतिस्तत्रानुमानं स्वर्गफलकल्पनम्" सू० "निर्देशात्तु प्रतिष्ठैव फलत्वेन विधास्यते" तथा च प्रतिष्ठाकाम आयुषा यजेत प्रतिष्ठाकामो ज्योतिषा यजेत" इत्यादिश्रुतिपदघटिता एव विधयः कल्प्यन्ते लाघवात् न तु स्वर्गकामादिपदघटिताः" तन्त्रवा०। रात्रिसत्रन्यायोऽपि आर्थवादिकफलान्वयार्थः।

रात्रिहास पु० रात्रेर्हास इव शुभ्रत्वात्। श्वेतोत्पले शब्दच०।

रात्रान्ध त्रि० रात्रावन्धः दृष्टिक्षययुक्तः। १निशादृष्टिशून्ये काकादौ। २रात्रौ रोगकृतदृष्टिशून्ये (रातकाणा) च।

राद्ध त्रि० राध–कर्त्तरि कर्मणि वा क्त। १सिद्धे २पक्वे च हेम०

राद्धान्त पु० राद्धः सिद्धः अन्तो निर्णयो यस्मात् ५ब०। समयविषये वादिदर्शितपक्षनिराकरणपूर्वकयथार्थपक्षप्रतिपादके २वाक्ये अमरः।

राध सिद्धौ स्वा॰ निष्पादने याके च सक॰ स्वादि॰ दिवा॰ च पर॰ अनिट्। राघ्नोति राध्यति अरात्सीत् अराद्ध रेधतु॰ रराधतुः। शुभाशुभालोचने च। तद्योगे शुभाशुभस्वामिनः सम्प्रदानता। "गर्गाय राध्यति रामाय" वोपदेवः। अप+दोषकरणे "यत्नमस्मापराध्यति"म॰ भ॰।

राध पु॰ राधा विशाखा तद्युक्तपौर्णमासी अनुराधा च तद्युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् राधी सा यत्र मासे पुनरण्। १चान्द्रे वैशाखे मासि। ताद्गो २वक्ते ३शुक्लपक्षे च कार्त्तिकशुक्ले दशत्र्यम्। ४तत्पूर्णिमायां स्त्री ङीप्।

राधन न॰ राध-ल्युट्। १साधने २प्राप्तौ मेदि॰। ३तोषे च हेम॰। राध-णिच्-युच्। पूजने स्त्री टाप्।

राधस् न॰ राध-असुन्। धने निघण्टुः।

राधा स्त्री राध-अच्। १विशाखानक्षत्रे रिरंसया रमणीदेहस्थितेनाविर्भूते गोलोकस्थे परमेश्वराद्धाङ्गरूपे २शक्तिभेदे तत्रैव श्रीदामशापात् वृन्दावने जातायां वृषभानुसुतायां ३प्रधानगोपिकायाम् ४कर्णस्य पालयित्र्यां मातरि च।५वैशाखपौर्णमास्यां स्त्री ङीप्। [द्योऽस्य

राधाकान्त पु॰ राधायाः कान्तः। श्रीकृष्णे राधावल्लभा-

राधातनय पु॰ राधायास्तनय.। कर्णे स हि कन्यावस्थायां कुन्त्या जातगर्भजातस्या च त्यक्त राधया सूतपत्न्या पालित इति भारतप्रसिद्धम्। [पालितत्वात् ढक्। कर्णे

राधेय पु॰ राधाया अपत्यम् पुत्रत्वेन परिग्रहणेन तत्-

राम पु॰ रम-कर्त्तरि घञ् ण वा। १परशुरामे २दशरथज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे ३बलरामे च "भार्गवो राघवो गोपश्च यो रामाः प्रकीर्त्तिताः" वह्निपु॰। .रामशब्दनिरुक्तिः "रायन्तो विश्ववचनो मश्चापीश्वरवाचकः। "विश्वानामीश्वरो यो हि तेन 'राम' प्रकीर्त्तित" ब्रह्मवै॰ जन्मख॰ ११०अ॰। ४मनोहरे ५सिते ६असिते च त्रि॰मेदि॰। ७वास्तूकशाके ८कुष्ठे (कुड) न॰ मेदि॰ ८तमालपत्रे न॰ राजनि॰।

रामकर्पूरक पु॰ राम मनोहरं कर्पूरमिव कन्। सौगन्धिके स्वनामख्याते तृणभेदे शब्दर॰।

रामगिरि पु॰ रामाश्रित. गिरिः। चित्रकूटपर्वते स हि रामेण वनवासगमनकाले प्रथममाश्रितः।

रामचन्द्र पु॰ रामचन्द्र इवाह्लादकत्वात्। दशरथज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे शब्दर॰। [मदनहक्षे (मदनामाछ) भावप्र॰।

रामजयन्तक पु॰रामममिराम कर्द्दयति कूट-णिच्-ण्वुल्।

रामजननी स्त्री ६त॰। १वसुदेवपत्न्यां रोहिण्यां २जम-

दग्निपत्न्यां रेणुकायां ३दशरथपत्न्या कौशल्यायाञ्च।

रामठ न॰रमठ+स्वार्थे अण्।।हिङ्गुनि अमर। तत्तुल्यगन्धे २अङ्कोठवृक्षे रत्नमा॰।नाडीहिङ्गुनि स्त्री राजनि॰

रामण न॰ रमयति रम-णिच् ल्यु पृषो॰ वृद्धिः। निम्बे २तिन्दुके च (तँद) राजनि॰।

रामणीयक न॰ रमणीयस्य भाव॰ रमणीयमेव वा योपधत्वात् वुञ्। १रमणीयत्वे "सच्चिहारावलिरामणीयकम्"मेघ॰ २रमणीये च।

रामतरुणी स्त्री रामा अभिरामा तरुणीव। (सेवोती) १पुष्पवृक्षे राजनि॰ ६त॰। २सीतायां ३रेवत्याञ्च।

रामदूत पु॰ रामस्य दूतः वार्त्ताहर। हनूमति स हि रामवार्त्तां लङ्कात सीताया आजहार।

रामदूती स्त्री रामा अभिरामा दूतीव गन्धद्वारा प्रचारात्। तुलसीभेदे (रामतुलसी) शब्दच॰।

रामनवमी स्त्री रामस्य जन्माधारो नवमी। चैत्रशुक्लनवम्याम्। "चैत्रे मासि नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरि" अगस्त्यसंहिता। "प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्त्यो विमूढधीः। उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते" ति॰ त॰।

रामपूग पु॰ राम अभिरामः पूगः। गुवाकभेदे त्रिका॰।

रामबाण पु॰ रसभेदे भावप्र॰।

"पारदाक्षतवत्सनाभकं भागयुक्तमरिचेन मिश्रितम्। तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं तिन्तिडी.फलरसेन मर्द्दितम्। वह्निमान्द्यदवमन्दनाशनो रामबाण इति विश्रुतो रसः। संग्रहग्रहणिकुष्ठकर्णकमामवातखरदूषणं जयेत्। दीयते स च वल्लमात्रतः सद्य एव जठराग्निदीपन। रोचकः कफकुलान्तकारकः श्वासकासवमिजन्तुनाशन॰" भावप्र॰।

रामभद्र पु॰ राम एव भद्रः मङ्गलदायकत्वात्। श्रीरामे "रामेति रामचन्द्रेति रामभद्रेति वा स्मरन्निति"पद्मपु॰।

रामलवण न॰ कर्म॰। शाम्भरिलवणे रत्नमा॰।

रामवल्लभ न॰ रामस्य वल्लभं प्रियम्। १भूर्जपत्रे राजनि॰ तद्धि रामेण वनवासाश्रमे प्रियतया धृतम्। २तत्प्रिये त्रि॰। [बाणदैत्यत्वात् मनोहर॰।

रामशर पु॰ कर्म॰। शरवृक्षभेदे राजनि॰ स हि काण्डद्वारा

रामसख पु॰ ६त॰ टच्। सुग्रीवे वानरराजे शब्दच॰।

रामा स्त्री रमतेऽनया रम-करणे घञ्। १नीतादिकामिन्यां नार्य्यां २नारीमात्रे भावप्र॰३नद्याम् ४हिङ्गुनि मेदि॰ ५हिङ्गुले पु॰ ६श्वेतकण्टकार्य्यां ७गन्धकुन्यायां ८सुधोके

८ओरोषमायां १०मालायां ११गैरिके च स्त्री शब्दच० ।

रामायण न० रामस्यायनं चरितमधिकृत्य कृतो ग्रन्थोऽण् । रामचरितप्रतिपादके वाल्मीकिकृते महाकाव्यभेदे तच्च सप्तकाण्डात्मकम् ब्रह्मलोके कोटिश्लोकात्मकं मनुष्यलोके च चतुर्विंशतिसाहस्रं पञ्चशतसर्गयुतम् ।

तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च गरु०पु० १४८ अ० उक्ता यथा "मनोरिक्ष्वाकुवंश्योऽभूद् वंशे राजा रघुः स्मृतः । रघोरजस्ततो जातो राजा दशरथो बली । तस्य पुत्रास्तु चत्वारो महाबलपराक्रमाः । कौशल्यायामभूद्रामो भरतः केकयीसुतः । सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राया बभूवतुः । रामो भक्तः पितुर्मातुर्विश्वामित्रादवाप्तवान् । अस्त्रग्रामं यतो यज्ञे ताडकां प्रजघान ह । विश्वामित्रस्य यज्ञे तु सुबाहुं न्यवधीद्बली । जनकस्य क्रतुं गत्वा उपयेमेऽथ जानकीम् । ऊर्म्मिलां लक्ष्मणो वीरो भरतो माण्डवीं सुताम् । शत्रुघ्नो वै कीर्त्तिमतीं कुशध्वजसुते च ते । पित्रादिभिरयोध्यायां गत्वा रामादयः स्थिताः । युधाजितं मातुलञ्च शत्रुघ्नभरतौ गतौ । गतयोर्न्नृपवर्य्यश्च राज्यं दातुं समुद्यतम् । रामाय ज्येष्ठपुत्राय कैकेय्या प्रार्थितं तदा । चतुर्दश समावासो वने रामस्य वाञ्छितः । रामः पितृहितार्थन्तु लक्ष्मणेन च सीतया । राज्यं च तृणवत् त्यक्त्वा शृङ्गवेरपुरं गतः । रथं त्यक्त्वा प्रयागञ्च चित्रकूटं गिरिं गतः । रामस्य तु वियोगेन राजा स्वर्गं समाश्रितः । संस्कृत्य भरतश्चागात् रामं भ्रातृसमन्वितः । अयोध्यान्तु समागत्य राज्यं कुरु महामते ! । स नैच्छत् पादुके दत्त्वा राज्याय भरताय तु । विसर्ज्जितोऽथ भरतो रामराज्यमपालयत् । नन्दिग्रामे स्थितो भक्तो ह्ययोध्यां नाविशद् व्रती । रामोऽपि चित्रकूटाच्च अत्रेराश्रममाययौ । नत्वा सुतीक्ष्णं चागस्त्यं दण्डकारण्यमागतः । तत्र शूर्पणखा नाम राक्षसी भक्षुमागता । निकृत्य कर्णौ नासे च रामेणाथ पराहता । तत्प्रेरितः खरश्चागाद् दूषणस्त्रिशिरास्तथा । चतुर्द्दशसहस्रेण रक्षसान्तु बलेन च । रामोऽपि प्रेषयामास बाणैर्यमपुरञ्च तान् । राक्षस्या प्रेरितोऽप्यागात् रावणो हरणाय हि । मृगरूपं स मारीचं कृत्वाग्रेऽथ त्रिदण्डधृक् । सीतया प्रेरितो रामो मारीचं प्रजघान ह । म्रियमाणः स च प्राह हा सीते ! लक्ष्मणेति च । सीतोक्तो लक्ष्मणोऽप्यागाद्रामपार्श्वं ददर्श तम् । जहार राक्षसी माया नूनं सीता हृतेति वा । रावणोऽन्तरमासाद्य जहौ-पादाय जानकीम् । जटायुषं विनिर्भिद्य ययौ लङ्कां ततो बली । अशोकवृक्षच्छायायां रक्षितां तामधारयत् । आगत्य राम शून्याञ्च पर्णशालां ददर्श ह । शोकं कृत्वाथ जानक्या मार्गणं कृतवान् प्रभुः । जटायुषञ्च संस्कृत्य तदुक्तो दक्षिणां दिशम् । गत्वा सख्यं ततश्चक्रे सुग्रीवेण च राघवः । सप्ततालान् विनिर्भिद्य किष्किन्ध्यायां हरीश्वरम् । सुग्रीवं कृतवान् राम ऋष्यमूके स्वयं स्थितः । सुग्रीवः प्रेषयामास वानरान् पर्वतोपमान् । सीताया मार्गणं कर्त्तुं पूर्वादौ सुमहाबलान् । प्रतीचीमुत्तरां प्राचीं दिशं गत्वा समागताः । दक्षिणान्तु दिशं ये च मार्गयन्तोऽथ जानकीम् । वनानि पर्वतान् द्वीपान् नदीनां पुलिनानि च । जानकीं ते ह्यपश्यन्तो मरणे कृतनिश्चयाः । सम्पातिवचनात् गत्वा हनूमान् कपिकुञ्जरः । शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे मकरालयम् । अपश्यज्जानकीं तत्र अशोकवनिकास्थिताम् । भर्त्सितां राक्षसीभिश्च रावणेन च रक्षसा । भव भार्य्येति वदता चिन्तयन्तीञ्च राघवम् । अङ्गुलीयं कपिर्दत्त्वा सीतां कौशल्यमब्रवीत् । रामस्य तस्य दूतोऽहं शोकं मा कुरु मैथिलि ! । अभिज्ञानञ्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति । तत् श्रुत्वा प्रददौ सीता वेणीरत्नं हनूमते । यथा रामो नयेत् शीघ्रं तथा वाच्यं त्वया गते । तथेत्युक्त्वा तु हनुमान् वनं दिव्यं बभञ्ज तत् । हत्वाथ राक्षसांश्चाग्र्यान् अक्षञ्च क्षयमागतः । बद्धैरिन्द्रजिता चापैर्ददर्श रावणमग्रेऽपि । रामदूतोऽस्मि हनुमान् देहि रामाय मैथिलीम् । एतत् श्रुत्वा प्रकुपितो दीपयामास पुच्छकम् । कपिर्ज्वलितलाङ्गूलो लङ्कां देहे महाबलः । दग्ध्वा लङ्कां समायातो रामपार्श्वं स वानरः । जग्ध्वा फलं मधुवने दृष्टा सीतेत्यवेदयत् । मणिरत्नञ्च रामाय रामो लङ्कां ययौ पुरीम् । ससुग्रीवः सहनुमानङ्गदाद्यैः सलक्ष्मणः । विभीषणोऽपि सम्प्राप्तः शरणं राघवं प्रति । लङ्कैश्वर्य्येऽभ्यषिञ्चद्रामस्तं रावणानुजम् । रामो नलेन सेतुञ्च कृत्वाब्धौ चोत्तरायतम् । सुवेलावस्थितश्चैव पुरीं लङ्कां ददर्श ह । अथ ते वानरा वीरा नीलाङ्गदनलादयः । धूम्रधूम्राक्षवीरेन्द्रा जाम्बवत्प्रमुखास्तदा । मैन्दद्विविदमुख्यास्ते पुरीं लङ्कां बभञ्जिरे । राक्षसांश्च महाकायान् कालाञ्जनचयोपमान् । रामः सलक्ष्मणो हत्वा सकपिः सर्वराक्षसान् । विद्युज्जिह्वञ्च धूम्राक्षं देवा-

न्तकनरान्तकौ । महोदरमहापार्श्वातिकायं महाबलम् । कुम्भं निकुम्भं मत्तञ्च मकराक्षं ध्रुकम्पनम् । प्रहस्तं वीरमन्तं कुम्भकर्णं महाबलम् । रावणञ्च महा[illegible] काकुत्स्थो राघवो बली । निक्षिप्य वाह्नमग्नावपि रावणन्तु न्यपातयत् । सीता शुद्धा गृहीत्वाथ विमाने पुष्पके स्थितः । सवानरः समायातो ह्ययोध्यां प्रवरां पुरीम् । तत्र राज्यं चकाराथ पुत्रवत् पालयन् प्रजाः । दशाश्वमेधानाहृत्य गयाशिरसि पावनम् । पिण्डानां विधिवत् कृत्वा दत्त्वा दानानि राघवः । पुत्रौ कुशलवौ दृष्ट्वा तौ च राज्येऽभ्यषेचयत् । एकादशसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् । शत्रुघ्नो लवणं हत्वा शैलूषं भरतः स्थितः । अगस्त्यादिमुनीनाञ्च [illegible] रक्षसाम् । स्वर्गं गतो जनैः सार्द्धमयोध्यस्थैः कृतार्थकः" । अस्य इदमपि व्यासप्रणीते पद्मपु० अध्यात्मरामायणं वाल्मीकिकृतमद्भुतरामायणं चास्ति ।

रामालिङ्गनकाम पु० रामाभ्याम् स्त्रीभ्यामालिङ्गनस्य कामोऽत्र । रक्ताम्लाने राजनि० ।

रामोपाख्यान न० ६त० । १रामस्योपाख्याने । तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । २भारतवनपर्वान्तर्गते तदुपाख्यानप्रतिपादकेऽवान्तरपर्वणि च । [वत्सभवे दण्डभेदे ।

राम्भ पु० रम्भो वेणुस्तस्य विकारोऽण् । मतभेदे धार्य्ये

राल पु० रा–कलच् । शालवृक्षनिर्य्यासे (धुना) भावप्र० । "रालो हिमो गुरुस्तिक्तः कषायो ग्राहको हरेत् । दोषास्रस्वेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिकाः । ग्रहभग्नाग्निदग्धाच शूलातीसारनाशनः" भावप्र० ।

रालकार्य्य पु० रालः कार्य्यो यस्य । शालवृक्षे राजनि० ।

राव पु० रु–घञ् । शब्दे हारा० ।

रावण पु० रवणस्यापत्यम् विश्रा० अण् रावयति शत्रून् णिच्–ल्यु वा । लङ्काधिपतौ विश्रवसः पुत्रे राक्षसे ।

रावणगङ्गा स्त्री रावणनिर्म्मिता गङ्गा नदी । सिंहलदेशस्थे नदीभेदे गरुड़पु० ७ अ० ।

रावणारि पु० ६त० । श्रीरामे जटा० रावणान्तकादयोऽप्यत्र ।

रावणि पु० रावणस्यापत्यम् इञ् । मेघनादाख्ये रावणस्य ज्येष्ठपुत्रे हेमच० । [चक्रि न तुम्र० ।

राश शब्दे भ्वा० आ० अक० सेट् । राशते अराशिष्ट अदित्

राशि पु० अश्नुते व्याप्नोति अश–इन् धातोरुडागमश्च । धान्यादीनां १पुञ्जे अमरः । ज्योतिश्चक्रस्य द्वादशांशे २मेषादौ, "इमत्रे राशिप्रविष्टे" इति लीलावतीप्रसिद्धे ३अङ्कप्रयोगभेदे यथा त्रैराशिकपञ्चराशिकादिशब्दे ।

राशिचक्र न० राशिघटितं चक्रं इत्तम् । मेषादिद्वादशराशियुक्ते गोलाकारे वायुवशेन पूर्वतः पश्चात् भ्रमत्यमाने ज्योतिर्मये "सप्तविंशतिभिर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम्" इत्युक्ते ज्योतिश्चक्रे खगोलशब्दे दृश्यम् मन्त्रशुद्धौ कूर्म्माशिचक्रं तच्च चक्रशब्दे २८०पृष्ठे दृश्यम् ।

राशिभोग पु० राशीनां स्वस्वभोगः भुज–घञ् कुत्वम् । रव्यादीनां स्वस्वगतिवशेन राशिषु गतिभेदे । खगोलशब्दे दृश्यम् ।

राशी(शि)कृत पु० अराशिः राशिः कृतः राशि+अभूततद्भावे च्वि तदर्थे समासो वा । (ढेरी) पुञ्जीकृते एकत्रीकृते ।

राष्ट्र न० राज–ष्ट्रन् । जनपदे 'गोष्ठ र ष्ट्रमृहसुतम्' इति प्रबोधचन्द्रोदयः । २उपद्रवे अमरः ।

राष्ट्रिका स्त्री राज–ष्ट्रन् स्वार्थे कन् । कण्टकारिकायाम् अमरः ।

राष्ट्रिय पु० राष्ट्रे भवः घ । नाट्योक्तौ १राजश्यालो । स राष्ट्रीय तत्रार्थे । उभावपि २राष्ट्रभवे त्रि० ।

रास शब्दे भ्वा० आ० अक० सेट् । रासते अरासिष्ट ऋदित् चङि न ह्रस्वः । रासभः । अयं तालव्यान्त इत्यन्ये ।

रास पु० रस–घञ् रास–घञ् वा । १शब्दे, २ध्वनौ शृङ्खलावन्धवत् द्वयोर्द्वयोर्मध्यस्थित्या ३क्रीडाभेदे, ४कोलाहले च मेदि० ।

रासक न० दृश्यकाव्यभेदे "नाट्ये रासकमेकाङ्कं बहुताल-लयस्थिति । उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्द्दोपनायकम् । हास्योऽङ्गत्र सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका । मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च । केचित् प्रतिमुखं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम्" सा०द० ।

रासभ पुंस्त्री० रास–अभच् । गर्द्दभे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

रासभवन्दिनी स्त्री रासभस्य वन्दिनीव । मल्लिकायाम् शब्दच० ।

रासमण्डल न० रासार्थं शृङ्खलावन्धवत् द्वयोर्द्वयोर्मध्यस्थित्या क्रीडाभेदार्थं मण्डलं मण्डलाकारेण भ्रमणं यत्र । १गोलोकस्थे रासक्रीडाधारस्थाने । तत्त्वञ्च ब्रह्मवै० जन्मख० ८४ अ० । श्रीकृष्णस्य तदुत्सवाङ्गे २मण्डलभेदे च ।

रासयात्रा स्त्री ६त० । कार्त्तिकपौर्णमास्यां भगवदुत्सवभेदे ब्रह्मवै० प्र० २५ अ० । भागवतस्य भा० १०स्क० २८अ० आदौ दृश्यः ।

रासिवास पु० ६त० अलुक् स० । १गोष्ठ्यां, २राशौ, ३खलागारे ४रसांशद्रौ, ५रसाशाये, ६मण्डीलागारे च मेदि० । ७उत्सवे चन्द्रच० दर्परिहारे जटा० ।

रासेश्वरी स्त्री ६त० । राधिकायाम् ।

रास्ना स्त्री रस यत् । १स्वनामख्यातायां लतायाम् (काँटा व्यामरुल) । तत्पर्य्यायगुणा भावप्र० उक्ता यथा "रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा । एलापर्णी च सु-रसा सुस्निग्धा श्रेयसी तथा । रास्नाऽऽमपाचनी तिक्ता गुरूष्णा कफवातजित् । शोथश्वाससमीरास्रवातशूलोदरा-पहा । कासज्वरविषाशीतिवातिकामयहिध्मनुत्" भावप्र० । २नाकुल्यां भावप्र० तत्पर्य्यायगुणा उक्ता यथा "नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली । नकुलेष्टा भुज-ङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी । नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् । भोगिलूताहवृश्चिकाखुविषज्वर-कृमिव्रणान्" ।

राहु पु० रह-उण् । १त्यागे, २त्यक्तरि, ज्योतिषमते सूर्य्य-किरणसम्पर्काभावेन जायमानपृथिवीच्छायारूपे ३तमसि तदधिष्ठातरि ४ग्रहभेदे, ५सिंहिकासुते दानवे च । तत्र चन्द्रे दृश्यम् ।

राहुच्छत्र न० राहोर्ग्रहस्य छत्रमिव । आर्द्रके राजनि० ।

राहुदर्शन न० राहोर्दर्शनं यत्र । चन्द्रसूर्य्ययोरुपरागरूपे १ग्रहणे "स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने" इति ति०त० । तेन उपरोक्तं एव चन्द्रे सूर्य्ये च तस्य दृश्यता नान्यदा तस्य छायारूपत्वात् ।

राहुमूर्द्धभिद् पु० राहोः सिंहिकासुतस्य मूर्द्धानं भिनत्ति भिद-क्विप् । विष्णौ । अमृतपानकाले देवपङ्क्तौ देवरू-पेण स्थित्वाऽमृतं पिबन्तं दृष्ट्वा विष्णुस्तस्य शिरश्चिच्छे-देति भाग० ८।९ अ० ।

राहुरत्न न० राहोः प्रियं रत्नम् । गोमेदमणौ राजनि० ।

राहुस्पर्श पु० राहोः स्पर्शः स्वाधिष्ठितभूच्छायाद्वारा यत्र । चन्द्रसूर्य्ययोरुपरागरूपे ग्रहणे हलायुधः ।

राहूच्छिष्ट पु० ६त० । लशुने त्रिका० ।

राहूत्सृष्ट पु० ६त० । लशुने हारा० ।

रि गतौ तु० पर० सक० अनिट् । रियति अरैषीत् रिराय ।

रिक्त न० रिच-क्त । १शून्ये २वने मेदि० । ३निर्द्धने च त्रि० शब्दर० । स्वार्थे क । तत्रैव त्रि० ।

रिक्तभाण्ड न० रिक्तं भाण्डम् । तैलादिशून्ये भाण्डे ।

रिक्तहस्त त्रि० रिक्तो धनादिशून्यो हस्तो यस्य । १निर्द्धने, भूरिदानादिना २अतिनिःस्वे च । [तिथिषु ज्यो०त० ।

रिक्ता स्त्री रिच क्त । उभयपक्षयोश्चतुर्थीनवमीचतुर्दशी

रिक्थ न० रिच-थक् । १धने अमरः । २मिताक्षरायुक्ते अप्रतिबन्धे दाये च "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागेत्यादि" गौतमस्मृतिः ।

रिक्थग्राहिन् त्रि० रिक्थं दायं गृह्णाति । ग्रह-णिनि । दायहारिणि पुत्रादौ । ण्यत् । रिक्थग्राह्योऽप्यत्र ।

रिक्थिन् त्रि० रिक्थं पाक्षत्वेनास्त्यस्य इनि । दायहा-रिणि शब्दार्थे "उभयोरप्यसौ रिक्थी" इति मनुः ।

रिख सर्पणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । रिङ्खति अरि-ङ्खीत् । अनिदित्त्वमप्यन्ये रेखति अरेखीत् ।

रिग गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । रिङ्गति अरिङ्गीत् ।

रिङ्गण न०रिगि-ल्युट् । स्खलने । रिखि ल्युट् । रिङ्खणमप्यत्र

रिच सम्पर्के वियोगे च वा चु०उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् । रेचयति ते रेचति । अरीरिचत् त अरेचीत् ।

रिच विरेके (अतिशय पुरीषोत्सर्गे) रुधा०उभ०सक०अनिट् । रिणक्ति रिङ्क्ते इरित् अरिचत् अरैक्षीत् अरिक्त । अति+अतिक्रम्य स्थिते आधिक्येन स्थितौ अक० । अतिरेक वि+अति भेदे तद्भावे तदभावरूपे पदार्थे च व्यतिरेक ।

रिज भर्जने भ्वा० आ०सक० सेट् । रेजते अरेजिष्ट ।

रिपु पु० रप-उन् पृषो० । १शत्रौ अमरः । २चोरनामगन्धद्रव्ये राजनि० । ज्योतिषोक्ते लग्नापेक्षया ६षष्ठस्थाने च । ३षड्वर्गेषु षट्सु कामक्रोधादिषु । "काम क्रोधश्च लोभश्च मात्सर्य्यं मदमोहकौ । षड्रिपवो रिपवश्चेति" पुरा०

रिपुघातिनी स्त्री रिपुं हन्ति हन-णिनि । (कुँचुर) लताभेदे शब्दच० । २शत्रुघातके त्रि० । [२अस्त्रभेदे पु० ।

रिपुञ्जय त्रि० रिपुं जयति जि-खच् मुम् । १शत्रुजयिनि,

रिन्फ वधे तु० प० सक० सेट् । रिम्फति अरिम्फीत् रिम्फत

रिप्फ पु० रिन्फ-अच् पृषो० । लग्नापेक्षया द्वादशे स्थाने ज्यो०

रिफ कुत्सने भ्वा० पर० सक० सेट् । रेफति अरेफीत् ।

रिफ हिंसायां निन्दायां योधने च सक० श्लाघायाम् अक० तु० पर० सेट् । रिफति अरेफीत् ।

रिवि गत्यां भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । रिण्वति अरिण्वीत् ।

रिभ रवे भ्वा० पर० सक० सेट् । रेभति अरेभीत् ।

रिवि गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । रिण्वति अरिण्वीत् ।

रिश हिंसायां तु०पर०सक०अनिट् । रिशति अरिक्षत् ।

रिश्य(श्य) स्त्री रिश्य(श्य)ते रिश(ष) क्यप् । मृगभेदे त्रिका० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । ऋष्यशब्दार्थे शब्दर० ।

रिष वधे भ्वा॰पर॰सक॰सेट् । रेषति अरेषीत् । रिरेष ।

रिष्ट न॰ रिष-क्त । १मङ्गले २अशुभे ३पापे च अमरः । भावे क्त । ४नाशे, ५अशुभादिमति त्रि॰ । उपचारात् । ६खड्गे, ७रक्ताशिग्रौ च पु॰ मेदि॰ । स्वार्थे क । तेषु ।

रिष्टि स्त्री॰ रिष रिश-वा क्तिन् । १अशुभे, २शस्त्रभेदे खड्गे पु॰मेदि॰ । क्तिच् । ३रन्ध्रे पु॰ । वा च ह॰जा॰दम्याः

रिह वधे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । रेहति अरेहीत् ।

री क्षरणे दि॰ आ॰ अक॰ अनिट् । रीयते अरेष्ट ओदित् निष्ठातस्य नः । रीणः । [णाति अरैषीत् ।

री गतौ वधे च सक॰ रवे अक॰ क्र्या॰ प॰ अनिट् । रि-

रीठा स्त्री री-ठक् ठस्य नेत्त्वम् । रीठाकरञ्जे "रीठाकरञ्जस्तिक्तोष्णः कटुगन्धश्च वातहृत् । कण्डूतिकुष्ठविषहृत् कफविस्फोटनाशनः" राजनि॰ ।

रीठाकरञ्ज पु॰ कर्म॰ । स्वनामख्याते वृक्षे राजनि॰ ।

रीढा स्त्री रिह-क्त नि॰ ढत्वम् । अवज्ञायाम् अमरः ।

रीण त्रि॰ री क्त । क्षरिते च्युते अमरः ।

रीति स्त्री री क्तिच् । पित्तले । क्तिन् । २प्रभावे, ३क्षरणे अमरः ४लौहकिट्टे, मेदि॰ । ५दग्धस्वर्णादिमले रमा॰ । ६सीमायां, ७गतौ, ८स्वभावे, हेमच॰ । अलङ्कारोक्ते ९गौड्यादिरचनाभेदे च "गौडीपाञ्चालवैदर्भ्यो रीतयः परिकीर्त्तिताः" सा॰ द॰ । [तत्रार्थे स्त्री शब्दर॰

रीतिक न॰ रीत्या पित्तलेन कायति कै-क । पुष्पाञ्जने राजनि॰

रीतिपुष्प न॰ रीतेः पुष्पमिव । कुसुमाञ्जने अमर ।

रीव ग्रहणे, संवरणे च भ्वा॰उभ॰ सक॰ सेट् । रीवति ते अरीवीत् अरीविष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रु ध्वनौ अदा॰प॰अक॰सेट् । रौति-रवीति अरावीत्-अरावीत् । चिटि नित्सेट् रुराविथ । [रुरविथ ।

रु वधे गतौ च भ्वा॰ आ॰ सक॰ अनिट् । रवते अरोष्ट ।

रुक्प्रतिक्रिया स्त्री रुजः प्रतिक्रिया प्रतिकारः प्रति+कृ भावे श ६त॰ । चिकित्सायाम् अमरः ।

रुक्म न॰ रुच-मन् नि॰ कुत्वम् । १काञ्चने, २धत्तूरे, अमर ३लौहे, मे॰द॰ ४नागकेशरे च राजनि॰ ।

रुक्मकारक न॰ रुक्मं तन्निमित्तभूषणं करोति कृ॰ ण्वुल् । स्वर्णकारे अमर ।

रुक्मिन् त्रि॰ रुक्मं विद्यतेऽस्य इनि । १स्वर्णयुक्ते २भीष्मकराजस्य ज्येष्ठपुत्रे पु॰ राजभेदे भाग॰१०।५२ । ३रुक्मिराजकन्यायां कृष्णपत्न्यां स्त्री ङीप् ।

रुक्ष त्रि॰रुह-क्स । १अचिक्कणे २नि.स्नेहे ३कठोरे च अमर॰

रुग्ण त्रि॰रुज क्त । १रोगान्विते राजनि॰ २भग्ने च अमरः

रुच दीप्तौ प्रकाशे च भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् । रोचते लुङि उ॰ अरुचत् अरोचिष्ट । एतद्योगे प्रीयमाणस्य सम्प्रदानता "नारदाय रोचते कलहः" सि॰कौ॰ ।

रुचक न॰ रुच-क्वुन् । १सर्जिकाक्षारे, माङ्गल्ये २द्रव्ये, ३कण्ठभूषणे, ४माल्ये ५सौवर्चले, ६उत्कटे त्रि॰ मेदि॰ ७आस्वादकरे, शब्दच॰ ८रोचनायाम्, ९विडङ्गे न॰ हेमच॰ १०लवणे न॰ हारा॰ । ११बीजपूरे, १२दन्ते, १३निष्के पु॰ १४कपोते च पु स्त्री॰मेदि॰ स्त्रियां ङीप् । १५स्वर्णपालभेदे च ।

रुच्(चा) स्त्री रुच सम्प॰ क्विप् वा टाप् । १दीप्तौ, २शोभायां, ३प्रकाशे, ४शारिकाखगवाचि च शब्दर॰ ।

रुचि(ची) स्त्री रुच-कि वा ङीप् । १अनुरागे २आसक्तौ ३स्पृहायाम् ४अभिलाषे ५किरणे अमर । ६शोभायां मेदि॰ ७बुभुक्षायां हेमच॰ ८गोरोचनायां च राजनि॰ । ९प्रजापतिभेदे पु॰मार्क॰पु॰ । १०आभिमुख्यभेदे कामशास्त्रम् ।

रुचिर त्रि॰ रुचिं राति ददाति रा-क । १मनोहरे सुन्दरे १मधुरे च अमर । २मूलके ३कुङ्कुमे ४लवङ्गे च न॰ ५गोरोचनायां स्त्री राजनि॰ ।

रुचिराञ्जन पु॰ अज्यतेऽनेन अन्ज-करणे ल्युट् रुचिरः शोभायुक्तोऽञ्जनः । शोभाञ्जने (सजिना) राजनि॰ ।

रुच्य त्रि॰रुचये हितः यत् । १सुन्दरे २रुचिकरे च अमरः । ३सौवर्चले न॰ राजनि॰ । ३पत्यौ पु॰हेमच॰ । ४कतकवृक्षे ५शालिधान्ये च पु॰ राजनि॰ ।

रुच्यकन्द पु॰ रुच्यः रुचिकरः कन्दो मूलमस्य । शूरणे (ओल) राजनि॰ । [निष्ठातस्य नः । रुग्णः ।

रुज भञ्जने तु॰प॰सक॰अनिट् । रुजति अरौक्षीत् ओदित्

रुज हिंसायां चु॰ उभ॰सक॰सेट् । रोजयति ते अरूरुजत् त रोगकर्तृकस्यास्य योगे कर्मणि षष्ठी । रुजयति चौरस्य रोगः

रुज्(जा) स्त्री रुज-सम्प॰ क्विप् वा टाप् रुज-अङ् वा । १रोगे २भङ्गे मेदि॰ रुजा-च । ३मेष्यां हेमच॰ । ४कुष्ठे च (कुड) राजनि॰ । एतद्योगे कर्मषष्ठ्या न समासः ।

रुजाकर न॰ रुजां रोगं करोति कृ-ट । १कर्मरङ्गफले (कामराङ्गा) शब्दच॰ २रोगकारके त्रि॰ । ३व्याधौ पु॰ हेमच॰ ।

रुट चौर्ये भ्वा॰ पर॰सक॰सेट् इदित् । रुण्टति अरुण्टीत् ।

रुट रोषे अक॰ दीप्तौ सक॰ चु॰ उभ॰ सेट् । रोटयति ते अरूरुटत् त ।

रुट दीप्तौ अक० प्रतिघाते सक० च भ्वा० आ० सेट् । रोटते लृदित् लुङि उभ० अरुटत् अरोटिष्ट रुरुटे ।

रुठ उपघाते भ्वा०पर०सक०सेट् । रोठति अरोठीत् ।

रुठ प्रतीघाते भ्वा० आ० सक० सेट् । रोठते लृदित् लुङि उभ० अरुठत् अरोठिष्ट रुरुठे ।

रुठ गतौ चौर्य्ये सक० मन्दीभावे खञ्जीभावे च अक० भ्वा० पर०सेट् इदित् । रुण्ठति अरुण्ठीत् ।

रुण्ड पु० रुटि-अच् पृषो० ठस्य डः । १मूर्द्धशून्यदेहे कबन्धे शब्दा० ।

रुत न० रु-क्त । रवे पशुपक्षिप्रभृतीनां शब्दे अमरः ।

रुद रोदने अश्रुविमोचने अदा० पर० अक० सेट् रुदा०सार्व-धातुके इडादौ इट् रोदिति इरित् अरुदत् अरोदीत् ।

रुदादि पु० सार्वधातुके इडादौ इड्निमित्ते शब्दगणे स च गणः "रोदिति स्वपितिश्चैव श्वसिति प्राणितिस्तथा । जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः" ।

रुदन्ति(न्ती)का स्त्री रुद-शतृ गौरा०ङीष् । संज्ञायां कन् वा । क्षुद्रक्षुपभेदे राजनि० "चणपत्रसमपत्रा क्षुपकैव तथाकृतिः । शैशिरे जलबिन्दूनां स्रवन्तीति रुदन्तिका । रुदन्ती वह्निकटूष्णा तिक्ता च रसायनी" राजनि० ।

रुदित न० रुद-भावे क्त । १क्रन्दने अमरः । कर्त्तरि क्त । २कृतरोदने त्रि० ।

रुद्ध त्रि० रुध-क्त । १आवरणादिना वेष्टिते अमरः २कृतगति-रोधे च ।

रुद्र पु० रोदिति रुद-रक् । १शिवमूर्त्तिभेदे "सोऽरोदीत् यद-रोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्" श्रुतेः २अग्नौ च । "अजैक-पादहिर्बुध्नो विरूपाक्षः सुरेश्वरः । जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः । वैवस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा इति स्मृताः" ३रुद्रसूक्तेषु एकादशसु शिवमूर्त्तिभेदेषु वा०य० यजु०१६अ०उक्तेषु "नमस्ते रुद्र मन्यवे" इत्यादिषु ४रुद्र-गणेषु च । ५एकादशसंख्यायाम् ६आर्द्रानक्षत्रे च ।

रुद्रचण्डी स्त्री रुद्रयामलोक्ते देवीमाहात्म्यप्रतिपादकग्रन्थे

रुद्रज पु० रुद्रात् जायते जन-ड । १शिववीर्य्यजाते पारदे राजनि० २कार्त्तिकादौ च ।

रुद्रजटा स्त्री रुद्रस्य जटेव पिङ्गत्वात् जटिलत्वाच्च । १स्व-नामख्याते लताभेदे राजनि० "कटू रुद्रजटा श्वासकास हृद्रोगनाशिनी । भूतरक्षोनाशिनी च" रुद्रलताप्यत्र ।

रुद्रपत्नी स्त्री ६त० । १दुर्गायाम् २अतस्याञ्च (मसिना) रत्नमा० ।

रुद्रप्रिया स्त्री ६त० १हरीतक्याम् २दुर्गायाञ्च शब्दर० ।

रुद्रविंशति स्त्री रुद्रस्याधिका विंशतिः । प्रभवादिषु षष्टिसं-वत्सरेषु अन्तिमेषु विंशतिवर्षेषु । प्रभवादिशब्दे ४३७१ पृ० दृश्यम् ।

रुद्रसावर्णि पु० चतुर्दशसु मनुषु द्वादशे मनौ मार्क० पु० ।

रुद्राक्रीड न० रुद्रस्याक्रीडा यत्र । श्मशाने त्रिका० ।

रुद्राक्ष पु० रुद्रस्याक्षि कारणत्वेनास्त्यस्य अच् । स्वनामख्याते वृक्षे तन्माहात्म्यादि नि०सि० उक्तं यथा

लैङ्गे "विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्ष-मालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः । तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटे वै त्रिपुण्ड्रकम्" रुद्राक्ष-विशेषाः शिवरहस्ये "एकवक्त्रः, शिवः साक्षाद् ब्रह्म-हत्यां व्यपोहति । अवध्यत्वं प्रतिरोतो वह्निस्तम्भं करोति च । द्विवक्त्रो२ हरगौरी स्याद् गोवधाद्यघनाश-कृत् । त्रिवक्त्रो३ऽग्निजन्माद्य पापराशिं प्रणाशयेत् । चतुर्वक्त्रः४ स्वयं ब्रह्मा नरहत्यां व्यपोहति । पञ्चवक्त्रस्तु कालाग्निरगम्याभक्ष्यपापनुत् । षड्वक्त्र६स्तु गुहो ज्ञेयो भ्रूणहत्यादि नाशयेत् । सप्तवक्त्रो७ऽनन्तः स्यात् स्वर्ण-स्तेयादिपापहृत् । विनायकोऽष्टवक्त्रः८ स्यात् सर्वानृत-विनाशकृत् । भैरवो नववक्त्र९स्तु शिवसायुज्यकारकः । दशवक्त्रो १० स्मृतो विष्णुर्भूतप्रेतभयापहः । एकादशमुखो ११रुद्रो नानायज्ञफलप्रदः । द्वादशास्य१२स्त्वादित्यः सर्वरोगनिबर्हणः । त्रयोदशमुखः१३ कामः सर्वकाम-फलप्रदः । चतुर्दशास्यः१४ श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः परः" इति । तथा "विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः । स याति नरकान् घोरान् यावदिन्द्राश्चतु-र्द्दश । पञ्चाननं पञ्चमन्त्रं स्नानकाले प्रयोजयेत् । रु-द्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा । त्र्यम्ब-कादिमन्त्रं च तथा तत्र प्रयोजयेत्" तथा "अष्टोत्तरशतं धार्य्यं चतुःपञ्चाशदेव वा । सप्तविंशतिमाला वा ततो हीनाधमा स्मृता" । प्रजापतिः "मोक्षार्थी पञ्चविंशत्या धनार्थी त्रिंशता जपेत् । पुष्ट्यर्थी पञ्चत्रिंशता सप्त-दशाभिचारके । सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देवक-स्थया । यत् करोति नरः पुण्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् । यो ददाति द्विजेन्द्राय रुद्राक्षं भुवि मानवः । तस्य प्रीतो भवेद्रुद्रः स्वपदं च प्रयच्छति" । पदार्थादर्शे गोपटीका "रुद्राक्षान् कण्ठदेशे दशन३२परिमितान् मस्तके विंशती द्वे ४० षट् षट् कर्णप्रदेशे करयुगलकृते द्वादश द्वादशैव । बाह्वोरिन्दोः १६कलाभिर्नयनयुगकृते त्वेकमेकं शिखायां वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठः" ।

रुद्राणी स्त्री रुद्रस्य पत्नी रुद्र+ङीष् आनुक् च । शिव-पत्न्याम् दुर्गायाम् अमर ।

रुद्रारि पु० रुद्रः अरिर्यस्य । कामदेवे । [च ।

रुद्रावास पु० ६त०। १कैलाशे २काशनगर्याम् काशीख०३श्मशाने

रुध कामे दि०आ०सक०अनिट् प्रायेणानुपूर्वः । अनुरुध्यते अन्वरुद्ध । [अरुधत् अरौत्सीत्

रुध आवरणे रु० उभ०द्वि० अनिट् । रुणद्धि रुन्धे इरित्

रुधिर न० रुध-किरच् । शरीरस्थे रसपाकजन्ये १धातुभेदे २कुङ्कुमे अमरः । ३मङ्गलग्रहे ४रक्तवर्णे च पु० मेदि० ५तद्वर्णवति त्रि० । ६मणिभेदे न० । तद्लक्षणादि यथा “कृतमुष्टप्रसादाय दानवस्य यथेप्सितम् । नर्मदायां निचिक्षेप किञ्चिल्लोमादि भूतले । तत्रेन्द्रगोपकलितं शुचरक्तवर्णं संस्थानतः प्रकटपीलुसमानमात्रम् । नाना-प्रकारविहितं रुधिराख्यरत्नमुद्भूत्य तत्र खलु सर्वसमा-नमेव । मध्येन्दुपाण्डुरमतीव विशुद्धवर्णं तत्रेन्द्रनील सदृश पटलं तथे स्यात् । सैश्वर्यभृत्यजननं कथितं तदेव पक्वञ्च तद्विमल भवेत् सुरवज्रवर्णम्” गरु०पु०७८अ० ।

रुप आकुलीकरणे दि०पर०सक० सेट् । रुप्यति इरित् अरु-पत् अरोपीत् ।

रुमण्वत् पु० रुमण्+मत्वर्थे मतुप् मस्य व आविन्दीवा-दित्वादिना नि० । लवणाकरे पर्वतभेदे त्रिका० ।

रुमा स्त्री रु-मक् । १सुग्रीववानरभार्यायाम् २लवणस्थाने देशभेदे च मेदि० ।

रुरु पु० रु-क्रु । मृगभेदे अमरः ।

रुरु पु० रु-क्रु । १दैत्यभेदे रत्नमा०। स्वार्थे क । रक्तैरण्डे पु० राजनि० रु-उकञ् । रुरुकोऽप्यत्र ।

रुश हिंसायां तु०पर०सक०अनिट् । रुशति अरुक्षत् ।

रुष वधे भ्वा०पर०सक०सेट् । रोषति अरोषीत् ।

रुष क्रोधे दि०पर०सक०सेट् । रुष्यति इरित् अरुषत् अरोषीत्

रुष क्रोधे चु०उभ०सक०सेट् । रोषयति ते अरूरुषत् त ।

रुष्(षा) स्त्री रुष-सम्प० क्विप् वा टाप् । क्रोधे हेमच० ।

रुषित त्रि० रुष-क्त वा इट् । क्रोधयुक्ते इडभावपक्षे रुष्टोऽप्यत्र । [रोहः रुहः ।

रुह जन्मने भ्वा०पर०सक०अनिट् । रोहति अरुहत् । अचा०

रुह त्रि० रुह-क । १जाते २दूर्वायां स्त्री अमरः उत्तर-पदस्थः तदन्तःभूते त्रि० यथा भूरुहः वारिरुहम् ।

रूक्ष पारुष्ये कठोरतायाम् निःस्नेहे च अद० चु०उभ०सक० सेट् । रूक्षयति ते अरुरूक्षत् त ।

रूक्ष त्रि० रूक्ष-अच् । १अचिक्कणे २स्नेहशून्ये च ३वृक्ष पु० हेमच०, ४दन्तीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

रूक्षगन्ध पु० रूक्षो गन्धो यस्य । गुग्गुलौ राजनि० ।

रूक्षदर्भ पु०। नित्यकर्म० । हरिदर्भे कुशभेदे राजनि० ।

रूक्षपत्र पु० रूक्षं पत्रमस्य । शाखोटवृक्षे राजनि० ।

रूक्षप्रिय पु० रूक्षं प्रीणाति प्री-क । कदम्बभेदे राजनि० ।

रूढ त्रि० रुह-क्त । १जाते, २प्रसिद्धे च मेदि० । रूढिर-स्त्यस्य अच् । प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य समुदायशक्त्यार्थ-बोधके ३शब्दे । यथा घट गौरित्यादि । शब्दश० प्र०

रूढि स्त्री रुह-क्तिन् । १जन्मनि, २प्रसिद्धौ, प्रकृतिप्रत्ययार्थ-मनपेक्ष्य शब्देन समुदायशक्त्यार्थस्य ३बोधने ४शब्द-शक्तिभेदे च “शब्दात्मिका सती रूढिर्भवेद्योगापहा-रिणी । कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगबाधनः” कुमारभट्टः । शब्दात्मिका क्लृप्ता शक्तिर्योगबाधिका, कल्प-नीया तु योगबाध्या” इत्यर्थः ।

रूप रूपान्वितकरणे चुरा० उभ० सक० सेट् । रूपयति ते अरुरूपत् त । नि+प्रमाणोपन्यासेन स्वरूपादिकथने ।

रूप न० रूप-क भावे अच् वा ।१स्वभावे, २सौन्दर्ये, ३पशौ, ४नाम्नि,५शब्दे,६ग्रन्थावृत्तौ, ७दृश्यकाव्ये नाटकादौ ८श्लोके ९आकारे च मेदि० । शब्दधातूनां विभक्तियोगेन १०निष्पन्नशब्दे, ११शुक्लादिवर्णे च १२तद्वति त्रि० । उत्तरपदस्थ. सदृशार्थे त्रि० यथा पितृरूपस्तनयः मातृ-रूपा कन्या । १३एकसंख्यान्विते न० “रूप भजेत् स्यात् परिपूर्तिकालः” लीलावती । “रूपाव्यक्तं शोधयेदन्य-पक्षात् रूपाण्यन्यस्येतरस्माञ्च पक्षादिति” बीजगणितोक्ते १४अव्यक्तराशिसहचरितव्यक्तसंख्यान्विते च । आकारव-र्णरूपरूपस्य षोडश भेदाः तत्र परिमाणकृता रूपाकारस्य ह्रस्वदीर्घचतुरस्रवृत्तेति पञ्च भेदाः । वर्णस्य शुक्लकृष्ण-नीलारक्तपीतेति पञ्च भेदाः स्पर्शकृता आकारभेदाः कठिनचिक्कणश्लक्ष्णपिच्छिलमृदुदारुणेति पञ्च भेदाः इति षोडशविधा भा० शा० उक्ताः । वैशेषिकनये “चक्षु-र्मात्र ग्राह्यो गुणो रूपं शुक्लादिकमनेकधा” भाषा० । तच्च उद्भूतानुद्भूत-भेदेन द्विविधम् “उद्भूतरूप नयनस्य गोचर.” भाषोक्तेः उद्भूतरूपस्यैव प्रत्यक्षविषयता न परमाणुगतानुद्भूतस्य । तच्च पृथिव्यप्तेजसां गुणः “रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथम त्रिकम्” भाषा०उक्तेः । सौन्दर्यं रूपलक्षणमुज्ज्वल-मणिगोक्तं यथा “अङ्गान्यभूषितान्येव केनचित् भूषणा-

च मेदि० । रोहित+स्त्रियां ङीप् तस्य नत्वे चत्वम् । ७रक्तवर्णमात्रे स्त्रियाम् । सा च ८हरितक्याम्, ९काश्मर्याम्, १०मञ्जिष्ठायाञ्च राजनि० । ११हरभिन्नायां बालिकायाम् पु० "अष्टवर्षा भवेत् गौरी नववर्षा च रोहिणी" स्मृत्युक्तायां नववर्षायां १२कन्यायां १३गलरोगभेदे भावप्र० "रोहिणीनामकगलरोगाणां नामानि संख्याश्चाह "रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च । अधिजिह्व वलयोऽलासगलैकवृन्दकः । ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः । गलौघः स्वरघ्नश्च मांसतानक एव च । विदारी कण्ठदेशे तु रोगा ह्यष्टादशेति स्मृताः" । तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्तिमाह "गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् । गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी" । अनिलमूर्च्छितपक्षः कफपित्ते च मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः न तु त्रयोऽपि मूर्च्छिताः" पृथग्दोषजाया अभिधास्यमानत्वात् । तत्र वातजायालक्षणमाह "जिह्वासमन्तात् भृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधिनस्तु । सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता" । जिह्वासमन्तात् जिह्वाया सर्वतः । "वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता । पित्तजामाह "क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता" । श्लेष्मजामाह "स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु । स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः । सन्निपातजामाह "गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या त्रिदोषलिङ्गा त्रितया भवेत् सा" । रक्तजामाह "स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु" । रक्तजेतरासु कारकत्वावधिमाह "सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा । पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पवनोत्थिता" । [नाशात्क्षोऽस्मन ।

रोहिणीपति पु० ६त० । १चन्द्रे, २वसुदेवे च रोहिणी-

रोहिणीव्रत न० रोहिणीयुक्ताष्टम्यां व्रतम् । रोहिण्यु-पलक्षितायां भाद्रकृष्णाष्टम्यां कर्त्तव्ये उपवासरूपे व्रते । कृष्णाष्टमीशब्दे २२२०पृ० दृश्यम् । [२४२१ पृ० दृश्यम् ।

रोहिणीशकट न० ६त० । ज्योतिषे ताराभेदे शकटोशब्दे

रोहित् पु० रुह-इति । १सूर्ये मेदि० २वर्णभेदे च ३मत्स्यभेदे पु०शब्दरत्ना० ४लताभेदे ५कन्यायाञ्च स्त्री ङीप् मेदि० ।

रोहित न० रुह इतच् । १रुधिरे २कुङ्कुमे ३ऋजौ इन्द्रचापे मेदि० । ४रोहितशब्दे पु० ऋगमभेदे ५मत्स्यभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् मेदि० । "रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः । सप्रपञ्चो मत्स्यभेदो रोहित कथितो बुधैः । रोहित सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्दितार्त्तिजित् । कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्त-कृत् । ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् हन्याच्चो रोहितस्तथा" भावप्र० । ६रक्तवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० अमर० । स्त्रियां ङीप् तस्य नत्वे चत्वम् । ८ज्योतिःशास्त्रोक्ते योगभेदे निर-स्त्र० । स्वार्थे क । रोहितक अत्रार्थे ९वृक्षभेदे अमरः ।

रोहिताश्व पु० रोहितो मृगभेदः अश्व इव गतिसाधनम् यस्य । वह्नौ त्रिकाण्डशेषः ।

रोहितेय पु० रोहित एव स्वार्थे ढ । रोहितशब्दे रक्तवो०

रोहिन् पु० रोहति पुनःपुनश्छिन्नोऽपि प्रादुर्भवति रुह णिनि । १रोहितवृक्षे २वटवृक्षे ३अश्वत्थवृक्षे च । मेदि० । ४रोहणवति त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

रोहिष पु० रुह-इषन् । मृगभेदे मत्स्ये च मेदि० ।

रौक्ष न० रूक्षस्य भावः अण् । १पारुष्ये २अस्निग्धतायाम् ।

रौचनिक त्रि० रोचनया रक्तः ठक् । रोचनया रक्ते ।

रौच्य पु० । मनोरुच्ये मनुभेदे मत्स्यपु० ९ अ० ।

रौट(ड) अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । रौट(ड)ति अरौ(रौ)टीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रौद्र न० रुद्रो देवताऽस्य अण् । १सूर्यतापे, २अपरदे च ३तद्वति मेदि० ४भीषणे च त्रि० ५रसभेदे अमरः । "रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः । आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् । मुष्टिप्रहारपातन-विकृतच्छेदावदारणैश्चैव । संग्रामसम्भ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा । भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्दशबाहुस्फोटनतर्जनाः । आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च । अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः । उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः । मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः" सा० द० ।

६५दुर्गायां ७रुद्रजटाशब्दे च स्त्री ङीप् मेदि० ।

रौप्य न० रूप्यमेव अण् । रजते राजनि० ।

रौम न० रुमायां लवणखनिभेदे भवः अण् । शाम्भरिलवणे । स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः ।

रौरव पु० रोरूयतेऽत्र रु यङ् लुक् क्विप् तेन प्राणिनः रवोऽत्र वा अण् । १नरकभेदे अमरः । २चञ्चले, ३धूर्त्ते, ४भीरे च त्रि० शब्दर० । ५रावभेदे न० । तत्र वास अदृष्टने

ब्रह्म० दर्शितम्। "रौरवघोषाख्ये वर्त्तते तत्र भवत" ता०ब्रा०। रौरवनरकस्वरूपादिकमुक्तं मार्कण्डे० १०अ० "रौरवे कूटसाक्षी तु याति यश्चानृतो नरः। तस्य च रूपं गदतो रौरवस्य निशामय। योजनानां सहस्रे द्वे रौरवो हि प्रमाणतः। जानुमात्रप्रमाणश्च तत्र श्वभ्र-सुदुस्तरः। तत्राङ्गारचयोपेतं कृतञ्च धरणीतलम्। ज्वालात्युल्वणवह्नीन्द्रैश्च तापिताङ्गारभूमिकम्। तन्मध्ये पापकर्माणं विसृजन्ति यमानुगाः। स दह्यमानस्तीव्रेण वह्निना तत्र धावति। पदे पदे च पादोऽस्य शीर्यते जीर्यते पुनः। अहोरात्रेणोद्धरणं पादन्यासे च गच्छति। एवं सहस्रं विस्तीर्णं योजनानां विमुच्यते"।

रौहिण पु० रुह-इनन् स्वार्थे अण्। १चन्दनवृक्षे त्रिका०। २रौहिणयज्ञार्थे च।

रौहिणेय पु० रोहिण्यां भवः ढक्। १बुधग्रहे, २बलरामे, च अमरः। ३मरकतमणौ न० राजनि० ४गोवत्से पु स्त्री मेदि० ५वनेचरे पु० भगदेवतभस्य ४६२१ पृ० दृश्यम्।

रौहिष न० रुह-इषन् स्वार्थेऽण्। १कत्तृणे मेदि० २मृगभेदे पुंस्त्री० अमरः। ३रोहितमत्स्ये च शब्दच०। ४दूर्वायां, ५रोहितमत्स्याञ्च स्त्री ङीप्।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये रकारादि-शब्दार्थसङ्कलनम्।

ल

लकारो व्यञ्जनवर्णभेदः। तस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलम्। यमोर्म्मध्यवर्णयोर्मध्यस्थत्वादन्तस्थवर्णः। तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाग्रेण दन्तमूलस्य ईषत्स्पर्शनेन ईषत्स्पृष्टता। बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च। मातृकान्यासेऽस्य ककुदि न्यस्यता। काव्यादौ प्रथमप्रयोगे अयशं फलम्। "व्यसनमथ लयो" इ०र०टी०। तस्य स्वरूपं यथा "लकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डली-त्रयसंयुतम्। पीतविद्युल्लताकारं सर्वरत्नप्रदायकम्। चतुर्देवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा। आत्मादितत्त्वसहितं वर्णं हृदि भावय पार्वति" कामधेनुतन्त्रम्। तत्पर्य्याया वर्णाभिधाने उक्ता यथा "लः इन्द्रः पूतना पृथ्वी माधवी शक्रवाचकः। बलानुजः पिनाकीशो व्यापको मांससंज्ञकः। परात्मा ककुदुवक्त्रं खड्गी नादोऽमृतं दिवि। श्रवणं वारुणी-पीतशिखा वामी क्रियाऽजिता। ज्वालिनी मेरिगिरी-नाद प्रद्युम्नः शोषणो हरिः। विश्वात्मा द्रावणी चेतो मेरुगिरिः कपोलकः"। तस्याधिष्ठातृध्येयरूपं यथा "चतुर्भुजां पीतवस्त्रां रक्तपङ्कजलोचनाम्। सर्वदा वरदां भीमां सर्वालङ्कारभूषिताम्। योगीन्द्रसेवितां नित्यं योगिनीं योगरूपिणीम्। चतुर्वर्गप्रदां देवीं नाग-हारोपशोभिताम्। एवं ध्यात्वा लकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्।

ल पु० ला–क। १इन्द्रे मेदि० तन्त्रोक्ते भूमिदेवताके २मन्त्र-भेदे न० ३पञ्चप्रकृते वर्णे। लडादिदशकं लकारादि तिङ्प्रत्ययेषु "लः कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्यः" पा०।

लक आस्वादे प्राप्तौ च चु० उभ०सक० सेट्। लाकयति ते अलीलकत् त।

लकच पु० लक–वा०अच्। लिकुचवृक्षे (माँदार) शब्दर०।

लकुच पु० लक–उचन्। (माँदार) वृक्षभेदे अमरः। "लकुचं गुरूष्णवीर्य्यं लिकुचो डहरिकापि। आमं ल-कुचमुष्णञ्च गुरु विष्टम्भकृत्तथा। मधुरञ्च तथाम्लञ्च दोष-त्रितयरक्तकृत्। शुक्राग्निनाशनञ्चापि नेत्रयोरहित-मतम्। सुपक्वं तत्तु मधुरमम्लं वातपित्तकृत्। कफवह्निकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भकृच्च तत्" भावप्र०। "लकुचं गुरु विष्टम्भि स्वाद्वम्लं रक्तपित्तकृत्। श्लेष्म-कारि समीरघ्नं शुक्राग्निनाशनम्" वैद्यक०।

लक्तक पु० लक–क्त णि० संज्ञायां कन्। १अलक्तके (आलता) शब्दर०। २जीर्णवस्त्रखण्डे (नेकड़ा) अमरः। [शब्दच०

लक्तकर्म्मन् पु० रक्तं करोति कृ–मनिन्। रक्तवर्णलोध्रे

लक्तिका स्त्री गोधायां त्रिकाण्डः। [अललक्षत् त।

लक्ष दर्शने अङ्कने च चु०उभ०सक०सेट्। लक्षयति ते अल-

लक्ष न० लक्ष–अच्। १पदे २चिह्ने ३व्याजे ४शरव्ये च। ५दशायुतसंख्यायां स्त्री०न० मेदि०।

लक्षक त्रि० लक्षयति लक्ष्यपदार्थम् लक्ष–ण्वुल्। लक्ष्य-पदार्थबोधके शब्दे। तल्लक्षणं श० प्र० उक्तं यथा "वाच्यार्थस्य सम्बन्धवति प्रवृत्तं यद्भवेत्। तत्र तल्ल-क्षकं नाम तन्त्राङ्गविधुरं यदि"। "वाच्यार्थसम्बन्धवति प्रकाम यद्वृत्ति तदेव तादृशार्थं बोधकं यदि तादृशार्थे

एव । ततो दोषजेऽपि प्राक्तनं दुष्कर्मैव कारणम् तत् कथं दोषजा इत्युच्यते । दोषजेऽपि वस्तुतः व्यादि कारण दुष्कर्म वर्त्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहारविहार दूषिता दोषा हेतवो दृश्यन्त इति दोषजा इत्युच्यन्ते इति व्याधिः । कर्मदोषोद्भवाः "कर्मदोषा गरीयांसोऽधनीयाः कर्मदोषजाः" । अत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं यतो दोषास्तत्वेऽपि व्याधेर्गरीयस्त्वात्कर्मक्षयादेव क्षीणं भवति । दोषाः स्वस्था अपि निदानस्वेनोक्ता दृश्यन्त एवेति दोषाणां कारणता मन्यन्त इति । "कर्मक्षयात् कर्मजता दोषजाः स्वस्थभेषजैः । कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषक्षये क्षयम्" । दोषजाः स्वस्थभेषजैरिति दोषजेष्वादिकारणं दुष्कर्म तद्भेषजाचं द्रव्यक्षयादिजनित दुःखभोगेन कटुतिक्तकषायाद्यद्रव्यभक्षणादिजनित-दुःखभोगेन च क्षयं यान्ति । सेवा दुष्टा हेतवो दोषास्ते स्वस्थभेषजै श्च यान्तीत्यर्थः । "साध्या याप्या असाध्याश्च व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः । सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते" । याप्यलक्षणमाह "याप्यमीयत्तु रुक्तानां पथ्यो यत्र विनश्यति । पात्र-क्रिया धारयति कुब्जिनं याप्यमातुरम् । प्रपतिष्यद्दिवा-गारं सन्धो यत्नेन योजितः । साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतामथ । घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणा मक्रियावताम्" । अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् । आयोपद्रवस्य लक्षणम् । "रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपादुपजायते । योऽन्यो विकारः स बुधैरुपद्रव इतीरितः" ।

रोगघ्निला स्त्री रोगाय तन्निवृत्तये शिला । मनःशिलायाम् राजनि० । [क्विप् रोगहृत् । रोगहर्त्तरि-वैद्यादौ त्रि० ।

रोगघ्न न० रोग हन्ति हन-क । १औषधे शब्दच० । हन-

रोगहर त्रि० रोगं हरति हृ-अच् । व्याधिनाशके द्रव्यादौ तत्र तन्त्रादौ दृश्यम् ।

रोगहारिन् पु० रोगं हरति हृ-णिनि । १चिकित्सके वैद्ये अमरः । २रोगनाशके त्रि० ।

रोगितरु पु० रोगिप्रियस्तरुः शाक० । अशोकवृक्षे राजनि० ।

रोगिन् त्रि० रोग+अस्त्यर्थे इनि रुज-घिनुण् वा । व्याधियुक्ते राजनि० स्त्रियां ङीप् ।

रोचक त्रि० १रुचिकारके । २क्षुधायां हेमच० । ३कदल्या शब्दर० । ४राजपलाण्डौ ५अम्लवेतसे (चाटनि) च राजनि० ६ग्रन्थिपर्णभेदे चिकि० ।

रोचन पु० रुच-णिच्-ल्यु रोचयति वा ल्युः । १कूटशाल्मलिवृक्षे २श्वेतशोभाञ्जने, ३पलाण्डौ ४दाडिमे च राजनि० । ५व-रक्ते, ६अङ्कोठे, ७आरग्वधे च मेदि० । ८उत्तमायां नार्यां ९रक्तकह्लारे स्त्री मेदि० टाप् । १०रुचिकारके त्रि० ।

रोचनक पु० रोचनाय रुचिजननाय कायति कै-क । च म्भीरे राजनि० । [म्भीरभेदे २बिर्भङ्गां स्त्री राजनि०

रोचनफल पु० रोचनं रुचिकरं फलमस्य । १बीजपूरके न

रोचनी स्त्री रोचयतीति कर्त्तरि ल्युट् गौरा० ङीप् । १मनःशिलायाम् हेमच० २गोरोचनायां ३श्यामककाम, राजनि० ४श्वेतत्रिवृति, ५गन्धद्रव्यभेदे च (गुड़ारोचना) अमरः । [२रुचियुक्ते त्रि० ।

रोचमान पु० रुच-शानच् । १अश्वग्रीवास्थरोमावर्त्ते त्रिका० ।

रोचिष्णु त्रि० रुच-इष्णुच् । १दीप्तिशीले २रुचिशीले च ।

रोचिस् न० रुच-इसुन् । प्रभायाम् अमरः ।

रोची स्त्री रोचयति रुच्-णिच्-अच् गौरा०ङीष् । हिल-मोचिकायाम् शब्दर० ।

रोटिका स्त्री रुट-ण्वुल् । गोधूमादिचूर्णनिर्मिते पिष्टकभेदे (रुटी) भावप्र० कृतान्नवर्गे २।८१ पृ० दृश्यम् ।

रोड अनादरे भ्वा०पर०सक०सेट् । रोडति अरोडीत् अदित् अपि न ह्रस्वः ।

रोदन न० रुद-ल्युट् । १क्रन्दने २अश्रुणि मेदि० करणे ल्युट् ङीप् । ३दुरालभायाम् अमरः । यस्यां क्रन्दनं अत इत्वम् । रोदनिका ४यवासायाम् अमरः ।

रोदस् न० रुद-असुन् । १स्वर्गे २भूमौ च अमरः । गौरा० ङीष् रोदसीत्यप्यत्र । ३द्यावाभूम्योः स्त्री द्वि०व०अमरः । ४दिव्यां निघण्टुः । [भरत० ।

रोध पु० रुध-घञ् । १रोधने २आवरणे च ३नदीतीरे

रोधन त्रि० रुणद्धि रुध-ल्यु । १रोधकर्त्तरि । भावे ल्युट् २प्रतिबन्धे न० ।

रोधस् न० रुध-असुन् । नद्यादिकूले अमरः ।

रोधवक्रा स्त्री रोधेन तीरेण वक्रा । नद्यां निघण्टुः । रोधोवक्राऽप्यत्र त्रिका० ।

रोध्र न० रुध-रन् । १पापे २अपराधे ३लोध्रवृक्षे पु० मेदि० ।

रोध्रपुष्प पु० रोध्रस्य लोध्रस्येव पुष्पमस्य । मधूकवृक्षे (मौल) राजनि० । [धातकीवृक्षे (धाइफुल) राजनि० ।

रोध्रपुष्पिणी स्त्री रोध्र इव पुष्पाणि सन्त्यस्याः इनि ।

रोप पु० रुह-णिच्-हस्य पः कर्मणि अच् । १बाणे अमरः भावे अच् । २रोपणे धान्यादेर्जननाय ३अङ्कुरारोपणे च मेदि० ४छिद्रे न० हेमच० ।

रोपण न० रुह-णिच्-हस्य पः ल्युट् । १जनने २वृक्षादेः स्थानान्तरे रूप-ल्युट् । ३विमोहने ४अन्यथाभूतस्य वस्तुनोऽन्यथा ज्ञाने । ५अञ्जनभेदप्रकारादि भावप्र० उक्तं यथा "शिलाया रक्तं पिष्टा सम्यक् संशोध्य वारिणा । तत्क्षालनं सर्वं त्यक्त्वा पूर्वमधोगतम् । सम्यक् तज्जलं सर्वं पर्पटीवर्त्तिभं भवेत् । विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः । कर्पूरस्य रस तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् । अञ्जयेन्नयने तेन नेत्राक्षिवगदच्छिदः" ।

रोपणीवर्त्ति स्त्री नेत्राञ्जनवर्टीभेदे भावप्र० तत्प्रकार उक्तो यथा "कमीतिक्तिकपुष्पाणि वटि पिष्पलितण्डुलाः । जातीपुष्पाणि पत्राणि नागदलानि च लोध्रम । समं पिष्ट्वाम्बुना वर्त्तिः कृता कुसुमिकाभिधा । तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवर्द्धितत् । एतस्या अञ्जने प्रोक्ता मात्रा वक्ष्यते"। (कुसुमिका वटी) ।

रोपित त्रि० रुह-णिच्-हस्य पः क्त । १उत्थापितमनाय लताङ्कुरारोपणे अन्यथास्थिते अन्यरूपेण निर्दिष्टे यथा सुखं चन्द्र इत्यादौ सुखस्य चन्द्ररूपेण निर्देशः ।

रोमक न० रोमेव निबिडं कायति कै-क । (रुम) १लवणे शब्द० ।२पांशुलवणे ३अयस्कान्ते च राजनि० ।

रोमकन्द पु० रोमभिर्युक्तः कन्दो मूलमस्य । पिण्डालौ राजनि० ।

रोमकपत्तन न० कर्म० । (रुम) नगरभेदे सू०सि० ।

रोमकूप पु० रोम्णां कूप इव । रोमाधारे विवरे "न रोमकूपौघमिषाज्जगत्कृता" नैषधम् ।

रोमकेसर न० रोमभिः केसरः सिंहघटेव । चामरे त्रिका० ।

रोमगुच्छ न० रोमभिर्गुच्छं स्तवकमिव । रोमसमुदायात्मके चामरे शब्दार्थ० । अत्रैवार्थे हेमच० ।

रोमन् न० रु-मनिन् । देहजाते अङ्कुराकारे केशतुल्ये पदार्थे (रोंया) अमरः ।

रोमन्थ पु० रोमं बध्नाति मन्थ-अण् पृषो० नलोपः । भुक्तस्य चाचादेः पशुभिरुद्गीर्य चर्वणे । रोमन्थमभ्यस्यति क्यङ् । रोमन्थायते ।

रोमभूमि स्त्री ६त० । चर्मणि राजनि० ।

रोमलता स्त्री रोमाणि लतेव । रोमराजौ हेमच० ।

रोमविकार पु० ६त० । रोमोद्गमे रोमाञ्चे शब्दा० ।

रोमश त्रि० रोमाणि सन्त्यस्य श । १प्रचुररोमयुक्ते २मेषे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष् । ३पिण्डालौ ४शूकरे पुंस्त्री स्त्रियां ङीष् । ५कुम्भयाम्बु पु०(पाषा) राजनि० ।

रोमहर्ष पु० रोम्णः हर्ष इव तदुत्पत्त्यकत्वात् । रोमाञ्चे हर्षभीतृष्णाद्यादिभिः रोमकूपे जायमाने कण्टकाकारे पदार्थे हारा० । ल्युट् । रोमहर्षणमप्यत्र अमरः ।

रोमहर्षण पु० रोमाणि हर्षयति हृष-णिच्-ल्यु । १बिभीतकवृक्षे मेदि० २लोमहर्षणे मुनिभेदे च । [अमरः ।

रोमाञ्च पु० रोम्णामञ्चः उद्गमः अन्च-अच् । रोमहर्षे

रोमाञ्चित त्रि० रोमाञ्चः जातोऽस्य तार० इतच् । जातपुलके त्रिका० । [वल्ल्यायाञ्च भद्रना० ।

रोमाली स्त्री ६त० । १रोमावलौ तदुपलक्षणे तारुण्ये च

रोमालु पु० रोमयुक्त आलुः शाक० । १पिण्डालौ राजनि० रोम+आलुच् । २रोमवति त्रि० । [वृक्षे राजनि० ।

रोमालुविटपिन् स्त्री रोमालुः रोमयुक्तः विटपी । कुम्भी-

रोमावलि(ली) स्त्री ६त० ।१रोमश्रेण्यां २नाभेरूर्ध्वस्थरोमपङ्क्तौ तदुपलक्षिते ३ताःरुण्यावस्थायाञ्च हेमच० ।

रोमोद्गम पु० रोम्णामुद्गमः उद्-गम घञ् । रोमहर्षे शब्दा० । रोमोद्भेदादयोऽप्यत्र ।

रोरुदा स्त्री रुद-यङ्-भावे अ टाप् । अतिशयरोदने ।

रोल पु० रु-लच् । पानीयामलके शब्दच० ।

रोलम्ब पुंस्त्री रौति रु विच् रोः सन् लम्बते गच्छति लम्ब-अच् कर्म०,रोल लम्बच् उक्त वो वा । भ्रमरे त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

रोष पु० रुष-घञ् । क्रोधे अमरः ।

रोषण पु०रुष-युच् । १पारदे, २निकषप्रस्तरे, मेदि० । ३ऊषरभूमौ ४क्रोधशीले त्रि० हेमच० ।

रोह पु० रुह अच् । १अङ्कुरे हेमच० २रोहणकर्त्तरि त्रि० ।

रोहण पु० रुह्यतेऽसौ रुह-ल्युट् । १पर्वतभेदे जटा० । भावे ल्युट् । २प्रादुर्भावे न० । करणे ल्युट् ।३शुक्रे राजनि०

रोहन्त पु० रुह-झच् । १वृक्षभेदे, २वृक्षमात्रे च । ३लताभेदे, ४लतायाञ्च स्त्री उणादि० गौरा० ङीष् ।

रोहि पु० रुह इन् । १बीजे, २वृक्षे च उणादि० । ३धार्मिके त्रि० सि० कौ० ।

रोहिण न० रुह-इनन् । पञ्चदशधा विभक्तदिनस्य नवमे भागे "कुर्यादारोहिणं बुधः" इति स्मृतिः । रोहिणी देवताऽस्य अण् । रौहिणमप्यत्र । २वटवृक्षे, ३रोहितकवृक्षे ४भूतृणे च पु० राजनि० ।

रोहिणी स्त्री रुह-इनन् गौरा०ङीष् । १स्त्रीगव्याम् अमरः अश्विन्यवधिके चतुर्थे २नक्षत्रे ज्यो० ३वसुदेवपत्न्यां बलभद्रमातरि, ४विद्युति, ५कटुकम्भ्यां, ६सोमवल्के

दिना येन भूषितवस्त्वस्ति तद्रूपमिति कथ्यते"।

रूपक न० रूपयति रूप+ण्वुल्। १अभिनयप्रदर्शके दृश्यकाव्यभेदे, "रूपारोपात्तु रूपकम्" तद्दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपारोपात् रूपकमित्युच्यते" सा०द०। तच्च दशविधम् "नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः। ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश" सा०द०। दशरूपकशब्देऽस्य विवृतिः। रूपमेव स्वार्थे कन्। २मूर्त्ते त्रि० मेदि० रूप+स्वार्थे क। ३एकादिवर्णे, ४आकारे च ५अर्थालङ्कारभेदे, सा०द० अलङ्कारशब्दे ४०२पृ० दृश्यम्। ६गुञ्जात्रयपरिमाणे "सपादो प्रोच्यते गुञ्जा ताभिस्तिस्रो रूपकं भवेत्" युक्तिक०।

रूपतन्मात्र न० सांख्यमतादिसिद्धे तेजःपदार्थारम्भके सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे ३२२६ पृ० दृश्यम्।

रूपधारिन् त्रि० रूपं धारयति धारि णिनि। १रूपवति, २सौन्दर्यान्विते, ३वेशान्तरधारिणि नटे च।

रूपवत् त्रि० रूप+मतुप् मस्य वः। १शुक्लादिरूपविशिष्टे, २सौन्दर्ययुक्ते ३आकारविशिष्टे च।

रूपाजीवा स्त्री रूपं सौन्दर्यमाजीवो जीविका यस्याः। वेश्यायाम् अमरः।

रूपिका स्त्री रूपमस्त्यस्य ठन्। श्वेतार्कवृक्षे रत्नमा०।

रूप्य न० रूपाय आहन्यते अर्घ्यते यत्। अलङ्कारादिनिर्माणाय आहन्यमाने १स्वर्णे २रजते च अमरः। स्वार्थे यत्। ३रजतमात्रे रजतशब्दे ४७८६ पृ० दृश्यम्। ४सुन्दरे त्रि० मेदि०।

रूप्याध्यक्ष पु० रूप्येषु अध्यक्षः। कोषाध्यक्षे अमरः।

रूष धूल्यादिना मिश्रीकरणे अद०चु०उभ०सक० सेट्। रूषयति ते अरुरूषत् त। [कारके त्रि०।

रूषक पु० रूष-ण्वुल्। १वासके वृक्षे जटा०। २मिश्री-

रूषित त्रि० रूष-क्त। १धूल्यादिभिर्मिश्रिते, २अविकृष्टीकृते च अमरः।

रे अव्य० रा के। नीचाहेः सम्बोधने हेमच०।

रेक शङ्कायां भ्वा० आ० स० सेट्। रेकते अरेकिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

रेक पु० रिच-घञ्। १विरेचने। रेक अच्। २शङ्कायां, ३नीचे मेदि० ४भेके पुंस्त्री० जटा०। स्त्रियां ङीष्। रेक-भावे अच्। ५सन्देहे स्त्री हेमच० टाप्।

रेक्णस् न० रिच-असुन् णित् तेन कुत्वं नुट्। स्वर्णे नि०को०।

रेखा स्त्री लिख अच् लस्य रः। १अल्पे, २अंशे, ३आभोगे, छिन्दपुञ्जकृते दण्डाकारे ४चित्रभेदे (दागि) (डरा) छिद्रः। ५सुमेरुलङ्कयोर्मध्यस्थसूत्रगस्थलभेदे च।

रेखागणित न० रेखायाः गणितं प्रमाणस्वरूपादि यत्र। अगस्त्यापरिच्छिन्नकृते गणितग्रन्थभेदे क्षेत्रशब्दे तत्परिभाषादिकं २३८६ पृ० उक्तम्।

रेखापुर न० भुवो मध्यस्थलस्य पुरम्। "राक्षसालयदेवौकःशैलयोर्मध्यसूत्रगाः। रोहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः" सू०सि० उक्ते पुरे। "राक्षसालय लङ्का देवौकःस्वरूपः पर्वतो मेरुस्तयोर्मध्ये सूत्रस्थिता तत्र स्थिता देशा रेखापुराः लङ्कादि मध्यस्थलस्यावयवभूतत्वात् मध्यरेखागोचरत्वादिति बोध्या। ग्रामार्थं बहुधाचरति। रोहीतकमिति। यथा रोहीतकं नगरमवन्ती उज्जयिनी सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्रम्। चकारालकाशालग्रामपुराः। तथान्यानि परस्पर सन्निहिततया ज्ञेयानि" रङ्ग०।

रेचक न० रेचयति रिच-णिच्-ण्वुल्। १कङ्कुष्ठे राजनि० २यवक्षारे, पु० त्रिका०। ३जयपाले, ४तिलकवृक्षे पु० राजनि०। ५पुरीषनिःसारके त्रि०। क्रीडार्थजलनिःसारयन्त्रे न०(पिचकिरी) राजनि०। ६कोष्ठस्थवायोर्निःसारके व्यापारभेदे कुम्भकशब्दे २११४ पृ० दृश्यम्।

रेचन न० रिच्-ल्युट्। १मलभेदनेन तन्निःसारणे। २कोष्ठात् वायोर्नासिकया निःसारणे च।

रेचनक पु० रिच्यतेऽनेन ल्युट् संज्ञायां कन्। १काम्पिल्लवृक्षे। कनभावे वा ङीप्। रेचनी तत्रार्थे अमर०। २दन्तीवृक्षे ३काकाङ्गम्यां राजनि०। ४मनःशिलायाम् स्त्री मेदि० टाप्। ५काम्पिल्लवृक्षे स्त्री अमर०।

रेची स्त्री रेचयति अच् गौ० ङीष्। १काम्पिल्लवृक्षे २अङ्कोठे च राजनि०। [ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

रेज दीप्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट्। रेजते अरेजिष्ट। ऋ-

रेजते स्त्री रज+अते। उत्तरस्यां दिशि निघण्टुः।

रेट याचने भाषे च द्वि० भ्वा० उभ० सेट्। रेटति ते अरेटीत् अरेटिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

रेणु पुं स्त्री० री-णु। १परागे २धूलौ च अमरः। ३रेणुकायां स्त्री ४पर्पटे पु०। ५पांशौ च राजनि०।

रेणुका स्त्री रेणुना कायति कै-क। मरिचाकृतौ १गन्धद्रव्ये अमरः "रेणुका कटुका पाके तिक्तोष्णा कटुः। पित्तला दीपनी मेध्या पाचनी गर्भपातिनी। बलासवातशमनी तृट्कण्डूविषदाहहृत्" भावप्र०। २जमदग्निपत्न्यां ३परशुराममातरि च।

रेणुकासुत पु० ६त० । परशुरामे रेणुकातनयादयोऽप्यत्र ।

रेणुरूषित स्त्री रेणुभिः रूषितः । १गर्दभे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । २धूलिधूसरे त्रि० ।

रेणुसार पु० रेणुरिव सारोऽस्य । १कर्पूरे त्रिका० । स्वप् । तत्स्वार्थे । [भावप्र० ।

रेतजा स्त्री रेत इव जायते जन–ड पृषो० । वालुकायां

रेतस् न० री–असुन् तुट् च । पुंसो रक्तादिपरिपाकजन्ये देहस्थे मज्जहेतुके चरमधातौ १शुक्रे शिववीर्ये २पारदे च मेदि० । [मेदि० ।

रेत्र न० री–त्र । १रेतसि २पीयूषे ३पटवासे ४सूतके च

रेप शब्दे अक० गतौ सक० भ्वा० आत्म० सेट् । रेपते अरेपिष्ट ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रेप त्रि० रेप–अच् । १निन्दिते २क्रूरे ३कृपणे च मेदि० ।

रेफ पु० र+इफ । १रकारात्मके वर्णे । रिफ–अच् । २कुत्सिते त्रि० अमर० । [४कृपणे च शब्दर० ।

रेफस् त्रि० रेप–असुन् पस्य फः । १क्रूरे २अधमे, ३दुष्टे

रेव(व) गतौ सक० प्लुतौ अक० भ्वा० आ० सेट् । रेव(व)ते अरेवि(वि)ष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रेभ शब्दे भ्वा०आत्म०अक०सेट् । रेभते अरेभिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । [१बलरामश्वशुरे राजभेदे हरिवं० ।

रेवत पु० रेव–अतच् । १जम्बीरे जटा० २आरग्वधे शब्दचि०

रेवती स्त्री रेवतस्यापत्यम् रेवत्यादीति निर्देशात् न वृद्धिः । १रेवतराजकन्यायां बलदेवपत्न्याम् । रेव–अतच् गौ० ङीष् । अश्विन्यवधिक सप्तविंशतिसंख्याते २नक्षत्रे, ३तत्संख्यायां, ४मातृकाभेदे मेदि० । ५स्त्रीगव्याम् वलयणा० ६नदीभेदे, ७दुर्गायाञ्च देवीपु० । दरेवतीपदघटिताया ऋचि च "एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयम्" श्रुतिः । ८पशुममनुपत्न्याम् । [१६१पृ० दृश्यम् ।

रेवतीभव पु० ७त० । शनैश्चरे हेमच० । भगदैवतशब्दे

रेवतीरमण पु० रेवतीं रमयति रम–णिच् ल्यु । बलरामे । ६त० । रेवतीशादयोऽप्यत्र । [एतत् दृश्यम् ।

रेवत्यादि पु० अपत्यार्थे ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे । पा०ग०

रेवन्त पु०रेव भच् ।।गुह्यकाधिपतौ २सूर्यपुत्रभेदे च वह्निपु० ।

रेवा स्त्री रेव–अच् ।।नर्मदाख्यनद्याम् अमर । २कामपत्न्यां २नीलीवृक्षे च मेदि० ४दुर्गायां देवीपु० ।

रेष कूजने(चोटकशब्दे) भ्वा० आत्म० अक० सेट् । रेषते अरेषिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

रै शब्दे भ्वा० पर० अक० अनिट् । रायति अरासीत् ।

रै पु० रा–डै । १धने २स्वर्णे अमरः । इगन्ते शब्दर० अस्य इकारादौ सुपि याकृतम् राभ्यामित्यादि । [पानादौ० ।

रैत्य त्रि० रीतेः पित्तलस्य विकारः रीति+ष्यञ् । पित्तलमये

रैवत पु० रेवत्या नद्या अदूरो देशः अण् । द्वारिकासमीपस्थे १पर्वतभेदे २स्वर्णालुकन्दे, ३शिवे मेदि० । ४दैत्यभेदे भरतधि० । रेवत्यां भवः अण् । ५चाक्षुषस्य मनुषु पञ्चमे मनुभेदे । ६शनैश्चरे च । [रेवतवृक्षे न० राजनि० ।

रैवतक पु० रैवतएव स्वार्थे क । १रैवतपर्वते हेमच० २पा-

रोक न० रु–कन् तस्य नेत्वम् । १छिद्रे अमरः "तस्मै रोक च योकं चेति" सि०त० । २नौकायाम् ३चले त्रि० मेदि० रुच–घञ् नि० कुत्वम् । क्रयकाले मूल्यदानेन क्रयात्मके ४क्रयभेदे ५दीप्तौ च पु० मेदि० ।

रोग पु० रुज–घञ् । १धातुवैषम्यजाते व्याधौ राजनि० २कुष्ठौषधे च (कुड़) मेदि० । [च ३रोगनाशके त्रि० ।

रोगघ्न न० रोगं हन्ति हन–टक् । १औषधे, २वैद्यकशास्त्रे

रोगराज पु० ६त० टच् समा० । राजयक्ष्मव्याधौ राजनि० ।

रोगलक्षण न०रोगो लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेन लक्ष–करणे ल्युट् । रोगानुमापके धातुवैषम्यहेतुके चिह्नभेदे निदाने राजनि० "रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता । रोगा दुःखस्य दातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते । ते च स्वाभाविका केचित् केचिदागन्तवः स्मृता । मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः" । तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः क्षुत्पिपासाक्षुत्पुप्रादिजरामृत्युप्रभृतयः अथ वा स्वस्वभावादुत्पन्नजौता स्वाभाविकाः सहजा इति यावत् । ते च जन्मान्धत्वादयः । आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः । अथ वा जन्मोत्तरभाविनः कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैन्यपैशुन्यशोकविषादेर्ष्याऽसूयामात्सर्यप्रभृतयः । अथ वा उन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रममोहतमःसंन्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः "कर्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे । कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः" । तत्र कर्मजा व्याधयः यत्प्राक्तनदुष्कर्मप्रबलदुःखभोगनाश्यम् प्रायश्चित्तनाश्यं वा ततो जाताः नतु दुष्टवातादिदोषेण जनितास्तथा । "यथाशास्त्रन्तु निर्णीतो यथाव्याधि चिकित्सितः । न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः" । दोषजाः । मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्तकफजाः । ननु मिथ्याहारविहारादिकमपि प्राक्तनदुष्कृतेन नैरुज्य इत्युत

च मेदि०। रोहित+स्त्रियां ङीप् तस्य नत्वे णत्वम्। ७रक्तवर्णवत्यां स्त्रियाम्। सा च ८हरितक्याम्, ९काश्मर्य्याम्, १०मञ्जिष्ठायाञ्च राजनि०। ११सुरभिकन्यायां कालिकापु० “अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा च रोहिणी” चन्द्रभार्य्यायां नववर्षायां १२कन्यायां १३गलरोगभेदे भावप्र० “रोहिणीनामकगलरोगाणां नामानि संख्याश्चाह “रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च। अधिजिह्व बलयोऽलासश्चैकवृन्दकः। ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः। गलौघश्च स्वरघ्नश्च मांसतानक एव च। विदारी कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादशेति स्मृताः”। तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्तिमाह “गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम्। गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी”। अनिलः मूर्च्छितः पवनः कफपित्ते च मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः न तु त्रयोऽपि मूर्च्छिताः” पृथग्दोषजाया अविवक्षमाणत्वात्। तत्र वातजायालक्षणमाह “जिह्वासमन्तात्भृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधिनस्तु। सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता”। जिह्वासमन्तात्-जिह्वाया सर्वतः। “वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता। पित्तजामाह “क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता”। श्लेष्मजामाह “स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु। स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः। सन्निपातजामाह “गम्भीरपाकिन्यनिवार्य्यवीर्य्या त्रिदोषलिङ्गा त्रितयात् भवेत् सा”। रक्तजामाह “स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु”। रक्तजेतरासां मारकत्वावधिमाह “सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहात् कफसमुद्भवा। पञ्चाहात् पित्तसम्भूता सप्ताहात् पवनोत्थिता”। [नाथादयोऽप्यत्र।

रोहिणीपति पु० ६त०। १चन्द्रे, २वसुदेवे च रोहिणी-

रोहिणीव्रत न० रोहिणीयुक्ताष्टम्यां व्रतम्। रोहिण्यु-पलक्षितायां भाद्रकृष्णाष्टम्यां कर्त्तव्ये उपवासरूपे व्रते। कृष्णाष्टमीशब्दे २२२०पृ०दृश्यम्। [२४२२ पृ०दृश्यम्।

रोहिणीशकट न० ६त०। ज्योतिषोक्ते ताराभेदे शकटशब्दे

रोहित् पु० रुह इति। १सूर्य्ये मेदि० २वर्णभेदे च ३मत्स्यभेदे इ०चक्रद०। ४लताभेदे ५कन्यायां स्त्री ङीप् मेदि०।

रोहित न० रुह इतच्। १रुधिरे २कुङ्कुमे ३ऋज्वौ इन्द्रचापे मेदि०। ४रोहितकवृक्षे पु० ५मत्स्यजातौ ६मृगभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् मेदि०। “रक्तोदरो रक्तवक्त्रो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः। सपक्षो भवक्रो रोहितः कथितो बुधैः। रोहित वर्णमत्स्यानां वरो हृद्योऽर्द्दितारिजित्। कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत्। अर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् हन्याद्रोहितमत्स्यकम्” भावप्र०। ६रक्तवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० अमर०। स्त्रियां ङीप् तस्य नत्वे णत्वम्। ८हरिश्चन्द्रपुत्रे नृपभेदे त्रिच०। स्वार्थे क। रोहितक वृक्षविशेषे ९मत्स्यभेदे-अमरः।

रोहिताश्व पु० रोहितो वर्णभेद अश्व इव गतिसाधनम् यस्य। वह्नौ त्रिकाण्डशेषः।

रोहितेय पु० रोहित एव स्वार्थे ढ। रोहितकवृक्षे रत्नको०

रोहिन् पु० रोहति पुनःपुनश्छिन्नोऽपि प्रादुर्भवति रुह-णिनि। १रोहितकवृक्षे २वटवृक्षे ३अश्वत्थवृक्षे च। मेदि०। ४रोहणवति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

रोहिष पु० रुह-इषन्। मत्स्यजातौ वस्तुके मेदि०।

रौक्ष न० रूक्षस्य भावः अण्। १पारुष्ये २अस्निग्धतायाम्।

रौचनिक त्रि० रोचनया रक्तः ठञ्। रोचनया रक्ते।

रौच्य पु०। स्वारोचिषे मनुभेदे मत्स्यपु० ६ अ०।

रौट(ड) अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट्। रौट(ड)ति अरौ(री)टीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

रौद्र न० रुद्रो देवताऽस्य अण्। १धर्म्मतापे, २उष्णत्वे च। ३तद्वति मेदि० ४भीषणे च त्रि० ५रसभेदे अमरः। “रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः। आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्। मुष्टिप्रहारपातनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव। संग्रामसम्भ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा। भ्रूविभङ्गौष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्जनाः। आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च। अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः। उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः। मोहामर्षादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः” सा० द०। ६यमे ७रुद्रजटावृक्षे च स्त्री ङीप् मेदि०।

रौप्य न० रूप्यमेव अण्। रजते राजनि०।

रौम न० रुमायां लवणखनिभेदे भवः अण्। सामुद्रिकलवणे। स्वार्थे क। तत्रैवार्थे अमर०।

रौरव पु० रोरूयतेऽत्र रु-यङ् क्विप् तेन प्राप्यः रुरुः तस्य वा अण्। १नरकभेदे अमरः। २भयङ्करे, ३धूर्त्ते, ४घोरे च त्रि० शब्दर०। ५शैवभेदे न०। तत्र वास अरमात्

शुभ० दर्शितम्। “रौरवयौधाजये चार्द्धते तत्र भवतः” ता०ब्रा०। रौरवनरकस्वरूपादिकमुक्तं मार्कण्डे० १०अ० “रौरवे कूटसाक्षी तु याति यश्चानृती नरः। तस्य स्वरूपं गदतो रौरवस्य निशामय। योजनानां सहस्रे द्वे रौरवो हि प्रमाणतः। जानुमात्रप्रमाणश्च तत्र श्वभ्रः सुदुस्तरः। तत्राङ्गारचयोपेतं कृतञ्च धरणीतलम्। ज्वाल्यमानस्तीव्रेण तापिताङ्गारभूमिगम्। तन्मध्ये पापकर्माणं विमुञ्चन्ति यमानुगाः। स दह्यमानस्तीव्रेण वह्निना तत्र धावति। पदे पदे च पादोऽस्य शीर्यते जीर्यते पुनः। अहोरात्रेणोद्धरणं पादन्यासं च गच्छति। एवं सहस्रं विस्तीर्णे योजनानां विमुच्यते”।

रौहिष पु० रुह-इषन् स्वार्थे अण्। १चन्द्रमृगे त्रिका०। २रोहिषमृगार्थे च।

रौहिणेय पु० रोहिण्यां भवः ढक्। १बुधग्रहे, २बलरामे, च अमर। ३मरकतमणौ न० राजनि० ४गोवत्से पुंस्त्री मेदि० ५मनेचरे पु० भगदैवतशब्दे ४६११ पृ० दृश्यम्।

रौहिष न० रुह-इषन् स्वार्थेऽण्। १कत्तृणे मेदि० २तृणभेदे पुंस्त्री० अमर। ३रोहितमत्स्ये च शब्दच०। ४दूर्वायां, ४रोहितमत्स्याञ्च स्त्री ङीप्।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य
सङ्कलिते वाचस्पत्ये रकारादि-
शब्दार्थसङ्कलनम्।

ल

लकारो व्यञ्जनवर्णभेदः। तस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलम्। अन्तःस्थवर्णयोर्मध्यस्थत्वादन्तस्थवर्णः। अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाग्रेण दन्तमूलस्य ईषत्स्पर्शनेन ईषत्स्पृष्टता। बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च। मातृकान्यासेऽस्य ककुदि न्यस्यता। काव्यादौ प्रथमप्रयोगे अस्य फलम्। “लवनमथ लवौ” इ०र०टी। तस्य स्वरूपं यथा “लकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डली त्रयसंयुतम्। पीतविद्युल्लताकारं सर्वरत्नप्रदायकम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा। आत्मादितत्त्वसहितं वर्णं हृदि भावय पार्वति” कामधेनुतन्त्रम्। तद्‌पर्य्याया वर्णाभिधाने उक्ता यथा “लः इन्द्रः पूतना शुक्लो माधवी शक्रवाचकः। बलानुजः पिनाकीशो व्यापको मादनः कृशः। परायणा ककुद्वक्त्रं वलगी नादोऽमृतं दिवि। जयन्ती वारुणी पीतशिखा वायी क्रियाऽजिता। ज्वालिनी वेगिनी नादः प्रद्युम्नः शोषणो हरिः। विश्वातन्द्रायणी चेतो मेरुर्गिरिः कवोरवः”। तस्याधिष्ठातृध्येयस्वरूपं यथा “चतुर्भुजां पीतवस्त्रां रक्तपद्मजलोचनाम्। सर्वदा वरदां भीमां सर्वालङ्कारभूषिताम्। योगीन्द्रसेवितां नित्यं योगिनीं योगरूपिणीम्। चतुर्वर्गप्रदां देवीं नागहारोपशोभिताम्। एवं ध्यात्वा लकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” वर्णोद्धारतन्त्रम्।

ल पु० ला–क। १इन्द्रे मेदि० तन्त्रोक्ते भूमिदेवताके २मन्त्रभेदे न० ३एककलके वर्णे। लडादिदशसु लकारादि तिङ्प्रत्ययेषु “लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः” पा०।

लक आस्वादे प्राप्तौ च चु० उभ० सक० सेट्। लाकयति ते अलीलकत् त।

लकच पु० लक–बा० अचन्। लिकुचवृक्षे (माँदार) शब्दर०।

लकुच पु० लक–उचन्। (माँदार) वृक्षभेदे अमरः। “लकुचः गुरुपर्य्यो लिकुचो डहुरित्यपि। आमं लकुचमुष्णञ्च गुरु विष्टम्भकृत्तथा। मधुरञ्च तथाम्लञ्च दोषत्रितयरक्तकृत्। शुक्राग्निनाशनञ्चापि नेत्रयोरहितं मतम्। सुपक्वं तत्तु मधुरमम्लं चानिलपित्तकृत्। कफवह्निकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भकृच्च तत्” भावप्र०। “लकुचं गुरु विष्टम्भि स्वादम्लं रक्तपित्तकम्। दोषकारि समीरघ्नं शुक्राग्निनाशनम्” वैद्यक०।

लक्तक पु० लक–क्त नि० संज्ञायां कन्। १अलक्तके (आलता) शब्दर०। २जीर्णवस्त्रखण्डे (नेकड़ा) अमरः।

लक्तकर्मन् पु० रक्तं करोति कृ–मनिन्। रक्तवर्णलोध्रे शब्दच०।

लक्तिका स्त्री गोधायां निघण्टुः।

लक्ष दर्शने अङ्कने च चु० उभ० सक० सेट्। लक्षयति ते अललक्षत् त।

लक्ष न० लक्ष–अच्। १पदे २चिह्ने ३व्याजे ४शरव्ये च। ५दशायुतसंख्यायां स्त्री०न० मेदि०।

लक्षक त्रि० लक्षयति तत्पदार्थम् लक्ष–ण्वुल्। लक्ष्यार्थबोधके शब्दे। तल्लक्षणं श० प्र० उक्तं यथा “वाच्यार्थस्य सम्बन्धवति यस्तु प्रबुद्धयेत्। तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि”। “वाच्यार्थसम्बन्धवति यन्नाम वर्त्तेत तदेव वाच्यार्थे वाचकं यदि तादृशार्थे

शक्तिग्रहणं भवेत्। सैन्धवादयश्च यद्वाश्वतुरगादिसम्बन्धिनि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव। गङ्गादयस्तु तीरादावशक्ता इति तैः तत्सम्बन्धिनीरादिप्रकारेण लक्षिता एव तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षणा एव शक्तत्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तच्च तद्बुद्ध्याप्यत्वात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरूढलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च। एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्ध्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात्। किञ्चानुभावकत्वं तदा नीरादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवाजननात् लक्षणयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्वारं तत्राधाराधेयताधर्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च तीरसम्बन्धित्वानपायात्।" अधिकं लक्षणाशब्दे दृश्यम्।

लक्षण न० लक्ष्यतेऽनेन लक्ष-करणे ल्युट्। १इतरभेदानुमापके चिह्ने "लक्षणोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वतः। लक्षणेन तु विज्ञानानन्तं यान्ति विपश्चितः"। यथा पृथिव्या गन्धो लक्षणं स हि पृथिवीं परस्मात् भिन्नतया अनुमापयति। तच्च द्विविधम् "स्वरूपं तटस्थं द्विधा लक्षणं स्यात् स्वरूपं प्रविष्टं स्वरूपाद्विभिन्नम्" इत्युक्तेः स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं च यथा आकाशो निवसद्विद्यानन्दो ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणम्। काकवत् गृहम् जगज्जन्मादिकर्तृ ब्रह्मेति तटस्थलक्षणम्। २स्वरूपे यथा घटलक्षणं वस्तु। ३नाम्नि व्यवहारोपयोगिनि ४चिह्ने च मेदि०। कर्त्तरि ल्यु। ५स्वरूपप्रतिपादके "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति जैमिनिसूत्रम् चोदना विधिवाक्यमेव लक्षणं स्वरूपज्ञापिका यस्य तादृशोऽर्थः धर्म इति तदर्थः। ६शब्दसाधुताप्रतिपादके व्याकरणादिशास्त्रे च न०। "लक्षणं त्वनभिज्ञानाम्" अमरः। कर्मणि ल्युट्। ७प्रतिपाद्ये यथा "इत्थं द्वादशलक्षणीति" माधवीयन्यायमाला द्वादशानां लक्षणानां प्रतिपाद्यविषयाणां समाहारः इति तदर्थः। अच् सुच्। शब्दनिष्ठे शक्यार्थसंबन्धार्थबोधकतारूपे "मुख्यार्थबाधे तद्योगे यथान्योऽर्थः प्रतीयते। रूढेः प्रयोजनाद्वापि लक्षणा शक्तिरर्पिता" इत्युक्ते वृत्तिभेदे स्त्री। यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यादौ गङ्गाशब्दस्य जलप्रवाहरूपे अर्थेऽन्वयाभावात् तत्सम्बद्धतीरादिबोधकता। टच्प्रत्यये रामानुजी प्र० १०सारसपक्षिणि पुंस्त्री०तत्र स्त्रियां राजनि०स्त्री टाप्। लक्षणाभेदादिकं शब्दशक्तिप्रकाशिकायामुक्तं यथा "अजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थानिरूढाधुनिकादिकाः। लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा"। काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया अजहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य। काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना प्रमेयवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य। काचिच्छक्यतावच्छेदकीभूतरूपेण पूर्वपूर्वप्रत्यायकत्वात् निरूढा यथा आरण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादश्वादिपदस्य। काचिच्च पूर्वपूर्वं तादृरूप्येणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य। आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौण्युपगम्यते यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य। तदेवं विविधलक्षणावत्त्वात् लक्षकं नामापि अजहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः। स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेत्तर्हि भवेदप्युक्तमेव लक्षकानां विभागं नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य कारणत्वेन हेतुतया लक्षकाणामननुभावकत्वात् शुक्लामन्नौ मैत्रं सृजेदित्यादौ शक्येन दहनादिनैव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना सार्द्धमन्वितासंसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थाधेयत्वादेरन्वयबोधप्रसिद्धत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थान्वितस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्मान्तरेऽन्वयबुद्ध्युपगततया तीराद्यविशेषितस्य लब्धार्थस्य घोषादावन्वयबोधायोगात्। न च प्रकृत्यैव पदस्य साकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्याप्रवेशः, कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्षणस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेषत्वानुपपत्तेः कुमतिः पशुरित्यादौ एकपदलक्ष्यार्थयोरन्वयबोधस्यानुभविकत्वाच्च। तथाच शक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकमतस्त्वेव कार्य्यतावच्छेदकसङ्कोचाच्च न व्यभिचारः"। सा च बहुधा विस्तरस्तु श०प्र०दृश्यः।

लक्षित त्रि० लक्ष-कर्मणि क्त । १लक्षणया बोधितेऽर्थे, २ज्ञाते, ३अनुमिते च कर्त्तरि क्त । ४लक्षणान्विते चलक्षणशब्दे च ।

लक्षितलक्षणा स्त्री लक्षणाभेदे यथा द्विरेफपदेन भ्रमरपदलक्षणयोपस्थापिताद्रेफद्वययुक्तभ्रमरपदादभिधयैव भृङ्गोपस्थितिः । अत्र न रूढिरास्त प्रकृते तु रूढिप्रयोजनाभावात् सैयार्थत्व इयमेव लक्षितलक्षणेति वाच्यम्” । यत्र लक्षिताच्छब्दाद्यभिधान तत्रैव लक्षितलक्षणाया परिभाषितत्वात्” सा० द० टी० ।

लक्ष्मन् न० लक्ष-मनिन् । १चिह्ने २प्रधाने च अमरः । स्वार्थे अण् पृषो० न वृद्धिः । ३सारसपक्षिणि पु० स्त्री० ङीप् च० दशरथपत्न्याः सुमित्रायाः ४ज्येष्ठात्मजे च पु० । ५श्वेतकण्टकार्य्यां हेमच० स्त्री टाप् ६सारसपक्षिस्त्रियाम् ७औषधभेदे च स्त्री मेदि० टाप् ।

लक्ष्मी स्त्री लक्ष ई-मुट् च । १विष्णोःपत्न्याम् अमरः । २शोभायां, ३कान्तौ, ४सम्पत्तौ, ५वृद्ध्याख्यौषधे, ६ऋद्धिनामौषधे, ७फलिनीवृक्षे च मेदि० । ८स्थलपद्मिन्याम् ९हरिद्रायां, १०शम्यां, ११मुक्तायां १२दूर्व्यां च राजनि० १३मौक्तिकायां १४वीरयोषिति च शब्दच० ।

लक्ष्मीपूजाकालादि स्कन्दपु० उक्त यथा

“पौषे चैत्रे तथा भाद्रे पूजयेयु स्त्रियः श्रियम् । सिंहे धनुषि मीने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे । प्रत्यब्दं पूजयेल्लक्ष्मीं शुक्लपक्षे गुरोर्दिने । नापराह्णे न रात्रौ च नाश्विने न त्र्यहस्पृशि । द्वादश्यां चैव नन्दायां रिक्तायां निरशके । त्रयोदश्यां तथाऽष्टम्यां कमलां नैव पूजयेत् । न पूजयेत् शनौ भौमे न बुधे नैव भार्गवे । पूजयेत्तु गुरोर्वारे चामाम्रे रविसोमयोः । गुरुवारे हि पूर्णा च यत्नेन यदि लभ्यते । तत्र पूज्या तु कमला धनपुत्रविवर्द्धिनी । न कुर्य्यात् प्रथमे मासि नैव कुर्य्याद्विसर्जनम् । न घण्टां वादयेत्तत्र नैव झिण्टीं प्रदापयेत् । पौषे च दशमी शस्ता चैत्रे पञ्चमी तथा । नभस्ये पूर्णिमा ज्ञेया गुरुवारे विशेषतः । आढक धान्यसम्पूर्णं नानाभरणभूषितम् । सुगन्धिशुक्लपुष्पेण शुक्लपक्षे विशेषतः । पौषे तु पिष्टक दद्यात् परमान्नञ्च चैत्रके । पिष्टक परमान्नञ्च नभस्ये तु विशेषतः । गुरुवारसमायुक्ता नभस्ये पूर्णिमा शुभा । कमलां पूजयेत्तत्र पुनर्जन्म न विद्यते । एकेन क्रमणेनैव कमला पूजयेद् यदि । इह लोके सुख प्राप्य परत्र मोक्षमाव्रजेत्” । लक्ष्मीचरित्रे तु ‘न कृष्णपक्षे रिक्तायां दशमी द्वादशीषु च । श्रवणादिचतुर्क्षे च लक्ष्मीपूजां न कारयेत्” दशमीनिषेधः पौषातिरिक्तपरः प्रागुक्तैकवाक्यत्वात् दीपान्विताख्यायां तत्पूजादिक दीपान्वितशब्दे ३६०७पृ० दृश्यम् । कोजागरलक्ष्मीपूजा कोजागरशब्दे २२६२ पृ० दृश्या । माघशुक्लपञ्चम्यां श्रीपूजन “पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्” ति० त० विहितम् । “पञ्चम्यां श्रिय पूजयेत्” इत्यस्मृतिरपि तत्परा । गरु०पु० ११४ अ० लक्ष्म्यास्त्यागकारणतोक्ता यथा

“कुचैलिनं दन्तमलोपधारिणं बह्वाशिनं निष्ठुरवाक्यभाषिणम् । सूर्य्योदये चास्तमये च शायिनं विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् । नित्यं छेदस्तृणाना धरणिविलिखनं पादयोरल्पमार्ष्टिर्दन्तानामल्पशौच वसनमलिनता रूक्षता मूर्द्धजानाम् । द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयनं ग्रासहासातिरेकः स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं निधनमुपनयेत् केशवस्यापि लक्ष्मीः । तथा भाजनहेतुता तत्रोक्ता यथा “शिरः सुधौतं चरणौ सुमार्जितौ वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् । अनग्नशायित्वमपर्वमैथुनं चिरप्रनष्टां श्रियमानयन्ति षट् । यस्य कस्य तु पुष्पस्य पाण्डरस्य विशेषतः । शिरसा धार्य्यमाणस्य अलक्ष्मीः प्रतिहन्यते । दीपस्य पश्चिमाच्छाया छाया शय्यासनस्य च । रजकस्य तु यत्तीर्थमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति” ।

लक्ष्मीकान्त पु० ६त० । १विष्णौ, २राजनि च लक्ष्मीपत्यादयोऽप्यत्र । “विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकम्” किरा० । लक्ष्मीपतिस्तु लवङ्गे पूगवृक्षे च विश्व० ।

लक्ष्मीजनार्द्दन न० शालग्रामभेदे । तस्य लक्षण यथा “एकद्वारे चतुश्चक्र नवीननीरदोपमम् । लक्ष्मीजनार्द्दनं ज्ञेयं रहित वनमालया” ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीनारायण पु० शालग्रामभेदे तस्य लक्षण यथा “एकद्वारे चतुश्चक्र वनमालाविभूषितम् । नवीननीरदाकार लक्ष्मीनारायणाभिधम्” ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीनृसिंह न० शालग्रामभेदे तस्य लक्षणं यथा “द्विचक्रं विस्तृतास्यञ्च वनमालासमन्वितम् । लक्ष्मीनृसिंहं विज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम्” ब्रह्मवै० प्र० ।

लक्ष्मीपुत्र पु० ६त० । १कामदेवे, २अश्वे मेदि० ३कुशे लवे च शब्दच० । ४गन्धर्वभेदे ।

लक्ष्मीफल पु० लक्ष्म्यै फलमस्य । श्रीफले बिल्ववृक्षे राजनि० ।

लक्ष्मीवत् पु० लक्ष्मीः शोभाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १पनसे

शब्दच० । २श्रीयुक्ते त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् ।
३श्वेतरोहितकवृक्षे पु० राजनि० ।

लक्ष्मीसहज पु० लक्ष्म्या सह क्षीराब्धौ जायते जन-ड ।
१चन्द्रे, शब्दच० २उच्चैःश्रवसि ३कर्पूरे च ।

लक्ष्य न० लक्ष-यत् । १वेधार्थमुद्दिश्यमाने शरव्ये अमरः ।
२लक्षणाबोध्येऽर्थे, ३उद्देश्ये, ४ज्ञेये, ५अनुमेये च त्रि० ।

लक्ष्मासन न० रुद्रया० उक्ते आसनभेदे । "अथ लक्ष्मासन
वक्ष्ये शिखायोऽङ्कुलतद्वयम् । गुह्यदेशे स्थलयुग्मं तथा-
भ्यान्वयेद् भुवि" ।

लख गतौ भ्वा० पर०सक० सेट् । लखति । अलखीत्-अला-
खीत् । इदित्ययम् लङ्खति अलङ्खीत् ।

लग सङ्गीभावे अक०गतौ सक०भ्वा०प०सेट् । लङ्गति अलङ्गीत

लग सङ्गे भ्वा० पर० सक० सेट् । लगति एदित् अलगीत्
घटा० लगयति । "क्रायेव तस्या लगति स्म पश्चात्" नैष० ।

लग आस्वादे प्राप्तौ च सक०चु०उभ०सेट् । लागयति ते अलीली
गत् त ।

लगित त्रि० लग क्त । सक्ते ।

लगुड(ल)(र) पु० लग-उलच् लस्य रो वा । दण्डाकारे
काष्ठनिर्मिते पदार्थे (लाठी) अमर ।

लग्न न० लस्ज-क्त तस्य न० । १मेषादिराशीनामुदये अमर ।
२लज्जिते त्रि० । लग क्त पृषो० । ३संसक्ते त्रि० ।
४स्तुतिपाठके पु० त्रिका० । लग्न इव इवार्थे कन् ।
५प्रतिभुवि । (जामिन) "यादको विलग्नीन स्यात्
लग्नको विलयात् यदि" इति स्मृतिः । मेषादिराश्युदय-
रूपलग्नपदार्थस्य देशभेदे कालमान ज्योतिस्तत्त्वे १४५२।
५१पृ०दर्शितम् । तत्काले लग्नसाधनश्च १८०२पृ०दृश्यम् ।

लग्निका स्त्री लग्नेव कन् पृषो० । अदत्तरजस्कायां स्त्रियाम्
अमरटीका ।

लघ अभोजने सीमातिक्रमे गतौ च भ्वा०आ०सक०सेट् इदित् ।
लङ्घते अलङ्घिष्ट । "कल्लोलिनीवल्लभसल्ललङ्घे" मघ०माघ० ।

लघ शोष भ्वा० पर० सक०सेट् इदित् । लङ्घति अलङ्घीत् ।

लघ प्रकाशे चु०उभ०स०सेट् इदित् । लङ्घयति त अललङ्घत् त

लघ आस्वादने चु०उभ०सक०सेट् । लाघयति-ते अलीलघत्-त

लघट्(टि) पु०लघि शोषे "लङ्घेर्नलोपश्च" उणा०अटि इकार
उच्चारणार्थ. नलोपश्च० पारायणे तु न तथा । वायौ ।

लघिमन् पु० लघोर्भावः इमनिच् टिलो । १लघुत्वे लाघवे,
येनोर्द्ध्वगतिसामर्थ्यः । २ऐश्वर्य्यभेदे च ।

लघिष्ठ त्रि० अतिशयेन लघु इष्ठन् टिलोप । अतिशय-
लघुत्वयुक्ते । ईयसुन् । लघीयानप्यत्र स्त्रियां ङीप ।

लघु न० लघि-कु नि०नलोप' ।१शीघ्रे अमर । २कृष्णागुरुणि
मेदि० । ३वीरणमूले राजनि० । ४पृक्कानामौषधौ
स्त्री मेदि० । ५नि सारे, ६लाघवगुणान्वित, ७ह्रस्वे,
८मनोहरे च त्रि० मेदि० । व्याकरणोक्ते ह्रस्वस्वरे
८अकारादौ वर्णे, ज्योतिषोक्तेषु "पुष्याश्विहस्ता लघु"
इत्युक्तेषु १०पुष्यादिनक्षत्रेषु च पु० । ११लघुतायुक्ता
स्त्रिया स्त्री वा ङीप् । तत्कृतौ णिच लघयति ।

लघुकाय पुंस्त्री० लघु कायो यस्य । १छागे त्रिका० स्त्रियां
योपधत्वात् टाप् । कर्म० । २क्षुद्रशरीरे पुंन० ।

लघुकाश्मर्य्य पु० नित्यकर्म० । कट्फले वृक्षे राजनि० ।

लघुचिर्भिटा स्त्री नि०कर्म० मृगेर्वारौ कर्कटीभेदे राजनि० ।

लघुदन्ती स्त्री कर्म० । क्षुद्रदन्तीवृक्षे ।
"दन्तीद्वय सर पाके रसे च कटुदीपनम् । गुदाङ्कुराश्म-
शूलास्रकण्डूकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णोष्णं हन्ति पि
त्तास्रं कफशोथोदरक्रिमीन्" "क्षुद्रदन्तीफलन्तु स्यान्म-
धुरं रसपाकयोः । शीतलं कुष्ठविष्मूत्र मलघाय
कफापहम्" भावप्र० ।

लघुद्राक्षा स्त्री कर्म० । काकलीद्राक्षायाम् राजनि० ।

लघुनामन् पु० लघुवर्णयुक्तं नाम यस्य अगुरुणि । च
गुरुचन्दने शब्दच० ।

लघुपत्रक पु० लघूनि क्षुद्राणि पत्राण्यस्य कप् । (गुड़ारो-
चना) लताभेदे शब्दच० । कन भावे ङीप् । लघुपत्री
स्त्री २अश्वत्थवृक्षे राजनि० ।

लघुपुष्प पु०लघु पुष्पं यस्य । भूमिकदम्बे राजनि० [ङीप् ।

लघुबदर पु० कर्म० । १क्षुद्रकोली । २भूबदर्य्याम् स्त्री राजनि०

लघुब्राह्मी स्त्री कर्म० । क्षुद्रब्राह्म्याम् राजनि० ।

लघुमन्थ पु० । अग्निमन्थ मन्थ पूर्वपदलोप. कर्म० । क्षुद्रा-
ग्निमन्थे राजनि० ।

लघुलय न० लघु शीघ्रं लीयते ली-अच् । वीरणमूले अमर

लघुसदाफला स्त्री सदा फलं यस्याः कर्म० । क्षुद्रोडुम्बरि-
कायाम् (छोट डुमुर) राजनि० ।

लघुहेमदुग्धा स्त्री कर्म० । क्षुद्रोडुम्बरे (छोट डुमर) राजनि०

लघूदुम्बरिका स्त्री कर्म० । क्षुद्रोडुम्बरभेदे राजनि० ।

लङ्का स्त्री लक अच् टाप् च । स्वनामख्यातायां पुर्य्याम् ।
सा च भूगोलस्य याम्ये भूवृत्तपादविवरे यद्युक्तम्
स्थिता" सि० शि० । २शाखिनीभेदे ३शाखायां ४कुल-
टायाम् विश्वः ।

लङ्काधिप पु० ६त०। १रावणे लङ्कानाथादयोऽप्यत्र। २कुवेरे च। [एङ्कायां (पिडिङ्) शाकभेदे शब्दच०।

लङ्का(यि)पिका स्त्री लङ्कामयते व्याप्नोति वा ण्वुल्।

लङ्कास्थायिन् पु० लङ्कायां तिष्ठति स्था णिनि। (लङ्काचिज) वृक्षभेदे शब्दच०। २लङ्कावासिनि त्रि०।

लङ्कोपिका स्त्री लङ्कायामुप्यते वप-ण्वुल् पृषो०। पृक्कायाम्। (पिडिङ्शाक) शब्दर०।

लङ्घन न० लघि-ल्युट्। १अभोजने, २अतिक्रम्य गमने, ३क्रमणे, ४शयने च मेदि०। ५कर्षणे च भावप्र० लङ्घनस्य लक्षणस्वरूपगुणादिकमुक्तं यथा "ज्वरी लङ्घनं कुर्यादित्याह चरको वाग्भटश्च "आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन्। विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत्"। तथा "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम्। ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम्। त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत्। दोषोऽपि लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम्। प्रभूते शोधनं तस्य मूलादुन्मूलयेन्मलान्"। चक्रदत्तश्च "तरुणं तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन शमं नयेत्। आमदोषमविज्ञाय लङ्घयेत्तं यथाविधि। मातः पचन्ति सप्ताहात् पित्तन्तु दशभिर्दिनैः। श्लेष्माद्द्वादशभिर्घस्रैः पच्यते वदतां वर!। लङ्घनं लङ्घनीयस्तु कुर्याद्दोषानुरूपतः। त्रिरात्रमेकरात्रं वाऽहोरात्रमथवा ज्वरे। निर्वातसेवनात् स्वेदाल्लङ्घनादम्बुवारिणः। प्रायशः सामज्वरे शीघ्रे पश्चादौषधमाचरेत्"। आत्रेयेणोक्तम् "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम्। ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम्। दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च। लङ्घितस्याथ दोषेषु यवागूपानमाचरेत्। शालिषष्टिकमुद्गानां यूषं वा यत्नमाचरेत्। पञ्चकोलेन सहितं यवागूं पथ्यलङ्घने। अत्यर्थं लङ्घितं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणं हितम्। लाजाद्यादिकमन्नं रपि याति श्रमक्लमैः। तर्पणाञ्च मांसं सन्तर्पणं ज्वरशान्तये"। अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते। यत आह सुश्रुतः "आमबल्कलमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः। तावत्त्वनशनं कुर्यात्ततः संसर्गमाचरेत्। आमबल्कलमितैर्दोषैः शस्यते। संसर्गम् औषधाद्युपक्रमम्"। यत आह चरकः "चतुःप्रकाराः संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ। पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्। चतुःप्रकारा संशुद्धिर्वमनञ्च विरेचनम्"। निरूहवस्तिशिरोविरेचनानि मलानुबाधनं तस्य तु हृष्यत्वात्। अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः। सुश्रुत "शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म वा पुनः। तं लङ्घनमिति ज्ञेयं वृंहणं तु पृथग्विधम्"। लङ्घनात्कर्षणाद्‌ज्वर शरीरशोषकमित्यर्थः"।

लङ्घ चिह्नकरणे भ्वा० पर० सक० सेट्। लक्षति अलक्षीत्।

लज व्रीडायाम् भ्वा० आ० अक० सेट्। लजते अलजिष्ट।

लज तिरस्कारे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। लञ्जति अलञ्जीत्

लज अन्तर्धाने चुरा० उ० सक० सेट्। लाजयति-ते अलीलजत् त।

लज भाषणे हिंसायां दाने च सक० सामर्थ्ये वासे च अक० चुरा० उभ० सेट् इदित्। लञ्जयति-ते अललञ्जत् त।

लज भासने अद० चु० उभ० सक० सेट्। लजयति-ते अललजत् त

लजकारिका स्त्री लजं लज्जां करोति कृ-ण्वुल् अत इत्वम्। लज्जालुलतायाम् हेमच०।

लज्जा स्त्री लज्ज भावे अ। अन्याय्यप्रवृत्तौ परदर्शने दुष्टत्वधिया ततो निवृत्तिसाधने चित्तवृत्तिभेदे अमर।

लज्जालु स्त्री लज्ज-आलुच्। १लताभेदे शब्दच०। २लज्जायति त्रि०।

"लज्जालु स्यात् शमीपत्रा समङ्गाञ्जलिकारिका। रक्तपादी नमस्कारी नाम्ना खदिरकेत्यपि। लज्जालुः शीतला तिक्ता कषाया कफपित्तजित्। रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगं विनाशयेत्" भावप्र०। [चिह्निते।

लज्जाशील त्रि० लज्जां शीलयति शील-अण्। लज्जा-

लज्जिरी स्त्री लज्जा+अस्त्यर्थे इरच् गौरा० ङीष्। लज्जालुलताभेदे राजनि०। [त।

लञ्ज भासने अद० चु० उभ० सक० सेट्। लञ्जयति ते अललञ्जत्

लञ्ज पु० लञ्ज अच्। १पदे २कच्छे च हेमच०। ३पुच्छे जटा० संज्ञायां कन् अत इत्वम्। लञ्जिका वेश्यायाम् हेमच०।

लट बाल्यभावे अक० उक्तौ द्वि० भ्वा० पर० सेट्। लटति। अलाटीत् अलटीत्। [विश्वः।

लट पु० लट-बा० पचाद्यच् क। १प्रमादवचने २दोषे च

लटक पु० लट-वुन्। दुर्जने शब्दादिकोषः।

लटपर्ण न० लटं दुष्टं पर्णमस्य। त्वचे (दारचिनि) राजनि०

लटा स्त्री लट-अ। (गोटावरमचा) १करञ्जभेदे, २वाद्यभेदे, ३ग्रामचटके, मेदि० ४कुसुम्भे हेमच०। ५भ्रमरके च भरतः। ६वाले वने पुस्त्री० जातिभेदे पुंस्त्री०७रागभेदे पु० शब्दा०।

लड विलासे भ्वा० पर० अक० सेट् । लडति अला(ल)डीत्

लड उत्क्षेपे सक० जिह्वाचालने अक० भ्वा० पर० सेट् । लडति अलाडीत्-अलडीत् जटा० । लडयति ।

लड अवमानने चु० उभ० सक० सेट् । लाडयति-ते अलीलडत् त ।

लड आप्तौ चु० उभ० सक० सेट् । लाडयति-ते अलीलडत् त ।

लण्ड भाषणे द्विक० वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट् इदित् । लण्डयति-ते लण्डति । अललण्डत्-त अलण्डीत् ।

लण्ड उत्क्षेपणे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट इदित् । लण्डयति-ते लण्डति । अललण्डत्-त अलण्डीत् ।

लड लेपने अद० चु० उभ० सक० सेट् । लडयति ते अललडत त

लड्डुक पु० लड-उ तस्य नेत्त्वम् स्वार्थे क । तेवार्टिपके गोधूमादिचूर्णनिर्मिते (लाड्डु) मिष्टान्नभेदे "पृथुलड्डुकलनीति" नैषधम् स्त्रीत्वमप्यस्य ।

लण्ड पु० लडि रन् । (लण्डन) इति ख्याते देशभेदे ।

लत आघाते सौ० पर० सक० सेट् । लतति अलातीत् अलतीत् ।

लता स्त्री लत अच् । शाखारिति १गुडूच्यादौ अमरः । २शाखायाम् ३प्रियङ्गौ ४दृक्कायाम् ५अम्बपत्र्यां च अमर । ६ज्योतिष्मत्यां ७लताकस्तूरिकायां ८माधवीलतायां ९दूर्वायाम् मेदि० । १०कैवर्तिकायां ११सारिवौषधौ च राजनि० ।

लताकरञ्ज पु० लतारूपः करञ्जः । करञ्जभेदे राजनि० ।

लताकस्तूरिका स्त्री लतायां कस्तूरीव उगन्धत्वात् इवार्थे कन् । कस्तूरीगन्धयुक्तपत्रयुतायां लतायाम् राजवल्ल० । "लताकस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी, शीताक्षिरोगहृत्" ।

लताजिह्व पु० स्त्री० लतेव जिह्वा यस्य । सर्पे शब्दमा० स्त्रियां ङीष् ।

लतातरु पु० लतेव दीर्घस्तरुः । १तालवृक्षे २नागरङ्गवृक्षे च शब्दच० । ३शालवृक्षे राजवल्ल० । लताद्रुमादयोऽप्यत्र ।

लतापनस पु० लतायां पनसमिव स्थूलं फलमस्य । (तरमुज) लताभेदे त्रिका० । [शब्दच० ।

लतापृक्का स्त्री लतेव विस्तीर्णा पृक्का । (पिडिङ्ग) शाकभेदे

लताफल न० लताया फलमस्य । पटोले ।

लतामरुत् स्त्री लताया मरुत् वायुर्यस्याः । स्पृक्कायां शब्दच० तल्लतावेष्टने त्रि-वायुर्विरिति वैद्यकपरिभाषा ।

लतायष्टि स्त्री लतापि यष्टिरिव । मञ्जिष्ठायाम् शब्दमा० ।

लतायावक न० लताया यावकमिव । प्रवाले हारा० ।

लतार्क पु० लतयाऽर्क इव । हरित्पलाण्डौ अमर ।

लतावेष्ट पु० "बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्त्रियं रमेत् । अनुविद्धलताङ्गेन योनौ लतावेष्ट उच्यते" रतम० उक्ते आलिङ्गनभेदे । [वेष्टितक तथा शब्दमा० ।

लताविष्टितक न० आलिङ्गनभेदे । "उद्भवद्रूपोत्थितं लता०

लप कथने भ्वा० पर० द्विक० सेट् । लपति । अलापीत् अलपीत् । आदित् चाहि न लुङः ।

लपन न० लप्यते उच्यतेऽनेन लप-करणे ल्युट् । १मुखे अमरः । भावे ल्युट् । २कथने च । [न० अमर० ।

लपित त्रि० लप कर्मणि क्त । १कथिते । भावे क्त । २कथने

लप्सिका स्त्री खाद्यभेदे लप्सिकाशब्दे २१८१ पृ० दृश्यम् ।

लब आलम्बने सक० शब्दे अक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित् । लम्बते अलम्बिष्ट ।

लब्ध त्रि० लभ कर्मणि क्त । १प्राप्ते अमर । २नायिकाभेदे स्त्री जटा० । भावे क्त । प्राप्तौ ३लाभे न० । "मासुवाधिक लब्धम्" गीत० स्मृति ।

लब्धवर्ण पु० लब्धो वर्णो वर्णनं यशसा ज्ञानवत्त्वेन येन । पण्डिते अमरः ।

लभ शब्दे सक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित् । लम्भते अलम्भिष्ट ।

लभ प्राप्तौ सक० भ्वा० आत्म० अनिट् । लभते । अलब्ध । लिप्सुः लब्धा । लिप् लभा । आलिङ्गनादावार्धधातुके नुम् । आलम्भ उपालम्भः । अनुपसर्गात् चिण्णमुलोः न लाभः । खलि च सर्वथा दुर्लभः ।

आ+स्पर्शे वधे च उप+ज्ञानभेदे उप+आ+तिरस्कारे ।

लभस न० लभ-असच् कित्त्वम् । वाजिबन्धने उज्ज्वल० ।

लभ्य त्रि० लभ-कर्मणि यत् । १प्राप्ये मेदि० २न्याय्ये अमर०

लमक पु० रम-वुन् रस्य लः । १निर्लज्जे जारे त्रिका० ।

लम्पट पु० रम-अटन् पुक् च रस्य लः । परस्त्रीषु १लोलुपे, मेदि० । २कामुके च ।

लम्ब पु० लबि-अच् । १नर्तके २कान्ते ३अङ्गे च उणा० । ४ऋतुकोषे हेमच० अङ्कशास्त्रोक्ते त्रिभुजादिक्षेत्रे भुजकर्णयोर्मध्यस्थे लम्बमाने ५सूत्रे च "स्वाबाधाभुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः । लम्बगुण भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुज फलं भवति" लीला० । ७दीर्घ ८लम्बमाने च त्रि० ।

लम्बकर्ण पु० लम्बः कर्णो यस्य । १छागे मेदि० २अङ्कोट० वृक्षे पु० ३हस्तिनि ४राक्षसे च पुस्त्री० शब्दच० ५श्येनपक्षिणि राजनि० । ६लम्बश्रोत्रयुते त्रि० । कर्म० ७लम्बमाने श्रोत्रे पु० । श्येन स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

लम्बकेश त्रि० लम्बा दीर्घाः केशा यस्य । दीर्घश्मश्रुके कुशमये

विष्टरे। "ऊर्ध्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः। दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः" म० त०। "केशोऽलायम्" रघु०। २दीर्घकेशयुक्ते त्रि०। कर्म०। ३दीर्घे केशे च पु०।

लम्बदन्ता स्त्री लम्बोदीर्घः दन्त इव बीजकण्टको यस्य। १सिंहलद्वीपभवपिप्पल्याम् राजनि०। २दीर्घदन्तयुक्ते त्रि० कर्म०। ३दीर्घे दन्ते पु०।

लम्बन न० लबि–ल्यु। नाभिदेशपर्य्यन्तं १लम्बमाने मा ल्यादौ अमरः। भावे ल्युट्। २आश्रयणे न०।

लम्बवीजा स्त्री लम्ब दीर्घं वीजं यस्याः। सिंहलदेशजात-पिप्पल्याम् राजनि०।

लम्बा स्त्री लम्बते लबि–अच्। १तिक्तालाबुम्याम् (तितलाउ) २लक्ष्म्याम् ३गौर्य्याञ्च मेदि० ४दक्षकन्याभेदे ५हिमालय-कन्याभेदे च हरिवं०।

लम्बोदर पु० लम्बं दीर्घमुदरं यस्य। १गणेशे अमरः। २तारा-नाम्न्या देव्या स्त्री तन्त्रम् ङीष्। ३दीर्घोदराद्ये त्रि०।

लम्बो(म्बौ,ष्ठ पुंस्त्री० लम्बौ ओष्ठौ यस्य। उष्ट्रे त्रिका० स्त्रियां ङीष्। [अलयिष्ट अलयिध्वम्।

लय गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। लयते अलयिष्ट।

लय पु० ली–अच्। १संश्लेषे २विनाशे ३नृत्यगीतवाद्यानाम् एकतानतारूपे साम्ये च मेदि०। लीयतेऽत्र। सर्वभूत-कारके ४प्रलयकाले शब्दर० ५ईश्वरे च। अस्य लयभेदाश्च "द्विपदी स्यादुत्कलितिका भंगिका छिन्नखण्डिका। वाम भ्रमस्ततोऽप्युक्ता खण्डधारा फडूत्कृतः। जम्भोट्टिका-कलितकः सण्डकः खुरिकस्तथा। कथितस्तुरगोऽथ चतु-रगोऽथ मर्त्तकः। लास्यं मधुन्दावनावलम्बनन्दघटी-त्यपि। कादम्बचर्चरी चक्रा भिन्नोऽथ वलितस्ततः। अतिचित्रः समश्च वलितोऽर्द्धवस्तथा। आविद्धस्तु टङ्कककस्ततश्चित्रविचित्रकौ। आन्ती विकतधारा च सुगमोऽथ विलोलकः। रमणीयस्ततश्चैव करकण्टक संज्ञकः। चत्वारिंशदिमे प्रोक्ता लया लयविशारदैः। ययैव वन्द्यो भगवान् लये लीनो जनार्दनः" सङ्गीतदा०।

लर्व गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। लर्वति अलर्वीत्।

लल ईप्सायाम् चु०उभ०सक०सेट्। लालयति-ते अलीललत् त

लल ईप्सायाम् अद० चु०उभ०सक०सेट्। ललयति ते अल ललत् त।

ललज्जिह्व पु० ललन्ती आस्वादायास्वादनाय चलन्ती जिह्वा यस्य डस्य लः। १उष्ट्रे, २कुक्कुरे, ३हिंस्रप्राणिनि त्रि०मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ४चलज्जिह्वायुक्ते त्रि०। स्त्रियां टाप्।

ललन न० लड–ल्युट्, डस्य लः। १चालने। २केलौ हेमच० ३वाले ४सालवृक्षे ५पियालवृक्षे च पु० राजनि०। पु० लल-ल्यु। ६जिह्वायां ७नार्य्याञ्च स्त्री मेदि०।

ललनाप्रिय पु० कर्म०। १कदम्बे। २ह्रीवेरे न० राजनि०। ३जिह्वाप्रिये, ४रमणीवल्लभे च त्रि०।

ललन्तिका स्त्री लड–झच् स्वार्थे कः अत इत्वम् डस्य लः। नाभिदेशपर्य्यन्त लम्बमाने १माल्यादौ अमरः। २गोधायां शब्दच०।

ललाट न० लड–अच् डस्य लः ललमटति अट-अण्। भाल-काध-स्थेऽङ्गभेदे (कपाल) अमरः।

ललाटन्तप पु० ललाट तापयति तप–णिच् खश्–मुम्। १सूर्य्ये सि०कौ०। २ललाटतापके त्रि० "स्वपितललाट-न्तपनिष्ठुराष्टरा" नैषधम्।

ललाटपट्ट पु० ललाट पट्टमिव विस्तीर्णत्वात्। प्रशस्त-ललाटे ललाटफलकादयोऽप्यत्र।

ललाटिका स्त्री ललाटे आबध्यते ठन्। १ललाटभूषणे (टीका) अमरः २ललाटस्थे चिह्ने च।

ललाम न० लल–अच् तममति अम–अण्। १प्रधाने, २ध्वजे ३शृङ्गे ४वालधौ ५चिह्ने ६भूषायां ७रम्ये ८तिलके ९घोटके १०प्रभावे च मेदि०। नान्तत्वमप्यस्य क्वचित्।

ललामक न० ललामं तिलकमिव इवार्थे कन्। ललाट-पर्य्यन्तं लम्बमाने माल्यभेदे अमरः।

ललित न० लल-क्त। १शृङ्गारजगुणे चेष्टाभेदे "सुकुमार-तयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत्" सा०द०। २सुन्दरे, ३ईप्सिते च त्रि० अमरः ४स्वरभेदे पु० सङ्गी०। लड क्त डस्य लः। ५चालने न०। ६कस्तूर्य्यां ७नार्य्यां च स्त्री राजनि०। ८नदीभेदे सा च नदी कालिकापु० ८१ अ० उक्ता। ९दुर्गायाम् "या दुर्गा सैव ललिता" पद्मपु० पाता०। १०राधासखीभेदे च।

ललितासप्तमी स्त्री ललिताप्रिया सप्तमी। ललितापूजाङ्गे १भाद्रशुक्लसप्तम्याम्, तद्दिनकर्त्तव्ये २व्रतभेदे च।

लव पु० लू–अप्। १लेशे २विनाशे ३छेदने ४श्रीरामपुत्रे मेदि० ५कालपरिमाणभेदे काष्ठाद्वये हेमच० ६गोलाङ्गूल-लोम्नि, ७वाले केशे च ८जातीफले न० शब्दच०। ९लवङ्गे १०कामञ्जके ११ईषदर्थे राजनि०। १२लावकपक्षिणि पुंस्त्री० राजनि०।

लवङ्ग न० लू-अङ्गच् । स्वनामख्याते द्रव्ये अमर० । "लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हिमम् । दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तास्रनाशनम् । तृष्णां छर्दिं तथाध्मानं शूलमाशु विनाशयेत् । कासं श्वासं च हिक्कां च क्षयं क्षिपति तद्ध्रुवम्" भावप्र० । काष्ठे च तत्रैव शब्दर० ।

लवङ्गकलिका स्त्री लवङ्गं कलिकेव । लवङ्गे राजनि० ।

लवण पु० लू-ल्युट् पृषो० णत्वम् । रसभेदे "लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तकृत् । पुंस्त्वघातकरः कायशैथिल्यमृदुताकरः । चक्षुर्बलकृत् कपोलपक्षव्रणकृत् । सोऽतियुक्तोऽक्षिपाकरक्तपित्तकोठवातादिकृत् । सर्वोपतिष्ठतां लवणरसदृढमदम्" भावप्र० । स्वनामख्याते २सैन्धवसौवर्चलविडादिरूपे पदार्थे च न० । मधुनामविख्याते ३रक्षोभेदे ४समुद्रे ५मधुदैत्यसुते च असुरभेदे च पु० । ६लवणरसयुक्ते मेदि० ७लावण्ययुक्ते च त्रि० दन्तदीमभेदे ८दीप्तौ च स्त्री मेदि० ।

लवणकिंशुका स्त्री लवणरसान्वितं किंशुकं यस्याः । महाज्योतिष्मत्याम् राजनि० । [राजनि०

लवणक्षार पु० लवणमयः क्षारः । लवणसंयुक्ते क्षारे

लवणखनि स्त्री ६त० । सामुद्रिकलवणोत्पत्तिस्थाने हेमच० ।

लवणधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितायां लवणनिर्मितायां धेन्वां हराकृति० । [धामद्वैतमत्रे १८८।१० दृश्यम् ।

लवणाचल पु० दानार्थं कल्पिते लवणाकारे लवणस्तूपे ।

लवणाब्धि पु० लवणमयोऽब्धिः । लवणसमुद्रे । लवणजलद्योऽप्यत्र । [(लवणसमुद्र) राजनि० ।

लवणासुरज न० लवणाख्येऽसुरे जन्म-ड । शाकभूपणे

लवणोत्तम न० लवणेषु उत्तमम् । सैन्धवलवणे रत्नमा० ।

लवणोद पु० लवणमयमुदकं यस्य पृषो० । लवणसमुद्रे अमर ।

लवन न० लू-भावे कर्मणि च ल्युट् । छेदने अमर० (काटा) २दात्रे स्त्री शब्दच० ङीप् । [द्वये राजनि० ।

लवली स्त्री० लवं छेदं लाति ला-क गौ० ङीष् । (नोयाड)

लवित्र न० लूयतेऽनेन लू-इत्र । दात्रे अमर ।

लश(ष)(स) शिल्पयोगे चु०उभ०सक०सेट् । लाश(ष)(स)यति ते अललाश(ष)(स)त् त ।

लशु(सु)न न० अश-उनन् अस्य वा धातोरादेरेव । (रशुन) । रसोने भावप्र० । तदुत्पत्तिगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "यदामृतं रसोन कादम्बमत्रो महौषधम् । यदा यो

गरुत्मान् जहार वैनतेयो रसोनक । यदामृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तम० । तदा ततोऽपतद्विन्दुः स रसो भोऽभवद् भुवि । पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्लेन वर्जितः तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः । कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः । नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्मृतः । बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः । रसोनो वृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः । रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः । भग्नसन्धानकृत् कण्ठ्यो गुरुः पित्तास्रवृद्धिकृत् । बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्र्यो रसायनः । हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिकासशोफान् । दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुसमीरणश्वासकफांश्च हन्ति । मद्यं मांसं तथाम्लञ्च हितं लशुनसेविनाम्" । दीर्घपत्र शब्दर० ।

लष कान्तौ दिवा० भ्वा०च उभ०सक०सेट् । लषति-ते लष्यति-ते अलषीत् अलाषीत् अलषिष्ट अलाष लेषे ।

लस श्लेषे क्रीडायां दीप्तौ च भ्वा०पर०सेट् । लसति अलासीत् अलसीत् ।

लसा स्त्री लसति लस-अच् । हरिद्रायाम् शब्दा० ।

लसिका स्त्री लस बुन् टाप् अत इत्त्वम् । लालायां शब्दर० ।

लस्ज लज्जायां भ्वा०आ०अक०सेट् । लज्जते अलज्जिष्ट । ईदित् निष्ठायामनिट् ओदित् निष्ठातस्य नः । लग्न ।

लस्त त्रि० लस-क्त नि० इडभाव । १श्लिष्टे, क्रीडिते, २शिल्पयुक्ते च । कलायां लस् । धनुर्मध्यभागे पु० अमर०

लहरि(री) स्त्री लेन-इन्द्रेण ह्रियते लं ह्रियते हृ-इन् वा ङीप् । तरङ्गे हेमच० ।

ला आदाने अदा० पर० सक० अनिट् । लाति अलासीत् ।

लाक्षणिक त्रि०लक्षणया बोधयति ठक् । लक्षणया शब्दबोधके शब्दे । लक्षणं वेद अधीते वा ठञ् । २लक्षणज्ञे च ।

लाघव न० लघोर्भावः अण् । १शुभाशुभलक्षणे । ४ सामर्थ्ये वा० अत्र । २लक्षणयुक्ते ।

लाक्षा स्त्री लक्ष्यतेऽनया-लक्ष-अच् पृषो० वृद्धिः । (ला) ख्याते पदार्थे अमर० । २रक्तद्रव्ये ।

लाक्षातरु पु० लाक्षायोनिस्तरुः । (ला) कुसुमवर्णे वृक्षे शब्दच० । लाक्षाप्रसादवोऽप्यत्र ।

लाक्षादितैल न०लाक्षादिभिः पक्वं तैलम् शाक० । वैद्यकोक्ते तैलभेदे तत्र द्विविधं चक्रं दत्तनिर्दिष्टम् तत्र यथा "लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचितम् ।

तद्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहम्"। वृहत् यथा "लाक्षारसाढके प्रस्थं तैलस्य विपचेत् भिषक्। मस्तु-षड्गुणसंयुक्तं पिष्ट्वा चात्र समावपेत्। शतपुष्पां हरिद्रां च मूर्वां कुष्ठं हरेणुकाम्। कटुकां मधुकां रास्नामश्वगन्धां च दारु च। मुस्तकं चन्दनं चैव पृथगक्षसमानकैः। तैलमेतैस्तु संसिद्धमभ्यङ्गात् मारुतापहम्। विषमाख्यान् ज्वरान् सर्वानाश्वेव प्रशमं नयेत्। कासं श्वासं प्रतिश्यायं कण्डूं दौर्गन्ध्यगौरवम्। त्रिकपृष्ठग्रहं शूलं गात्राणां स्फुटनं तथा। पापालक्ष्मीप्रशमनं सर्वदाहनिवारणम्। अश्विभ्यां निर्मितं सम्यक् तैलं लाक्षादिकं महत्" सखबोधः। [राजनि०

लाक्षाप्रसाद पु० लाक्षाया प्रसादो यस्य। पट्टिकालोध्रे

लाक्षाप्रसाधन न० प्रसाध्यते भूष्यतेऽनेन ल्युट् लाक्षा तद्रूप एव प्रसाधनमस्य। १रक्तलोध्रे अमरः।

लाक्षारस पु० लाक्षानिःसृतो रस इव। अलक्तकरसे।

लाख शोषे भूषणे दाने वारणे च सक० सामर्थ्ये अक० भ्वा० पर० सेट्। लाखति अलाखीत् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लाघ सामर्थ्ये भ्वा० आ० अक० सेट्। लाघते अलाघिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लाघव न० लघोर्भावः अण्। १लघुत्वे २आरोग्ये च राजनि०

लाङ्गल न० लगि-कलच् पृषो० वृद्धिः। स्वनामख्याते १भूमिकर्षके पदार्थे अमरः। २लिङ्गे त्रिका० ३पुष्पभेदे ४तालवृक्षे ५गृहदारुणि च मेदि०। ((हल) अमर०।

लाङ्गलदण्ड पु० ६त०। लाङ्गलमध्यस्थे काष्ठमये दण्डे

लाङ्गलपद्धति स्त्री लाङ्गलजाता पद्धतिः रेखा। सीतायाम् लाङ्गलजातक्षेत्रस्थभूमिरेखायाम् अमरः।

लाङ्गलिकी स्त्री लाङ्गलमिवाकारोऽस्त्यस्याः ठन् गौ० ङीष्। (विषलाङ्गला) १वृक्षभेदे अमरः। तत्र भव अण्। २विषभेदे पु० हेमच०।

लाङ्गलिन् पु० लाङ्गलं प्रहरणसाधनत्वेनास्त्यस्य इनि। १बलरामे शब्दर०। लाङ्गलदण्ड इव दीर्घः आकारोऽस्त्यस्य इनि। २नारिकेलवृक्षे अमर०।

लाङ्गली स्त्री लाङ्गलाकारः पुष्पमस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् (काँचड़ा) शाकभेदे अमरः।

लाङ्गूल न० लगि-ऊलच् पृषो०। पशूनां पायूपरिस्थिते रोमपुच्छे शब्दरत्ना० २शेफे मेदि० ३कुसुमे त्रिका०।

लाङ्गूलिका स्त्री लाङ्गूलाकारोऽस्त्यस्याः ठन्। १पृश्निपर्ण्याम् राजनि० [तदाकारपुष्पयुते २माषपर्ण्यां च राजनि०।

लाङ्गूलिन् पु० लाङ्गूलमस्त्यस्य इनि। १वानरे शब्दच०

लाछ लक्षणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। लाञ्छति अलाञ्छीत्। [दयप्ययम्। लाछति अलाछीत्।

लाज भर्त्सने भ्वा० पर० सक० सेट्। लाजति अलाजीत्। इदित्।

लाज न० लज-अच्। १उशीरे २आर्द्रतण्डुले पु० मेदि०। ३भृष्टधान्ये (खइ) पु० ब० व० अमर। स्त्रीत्वमप्यत्र मेदि०।

लाञ्छन न० लाञ्छ्यते लाछि-कर्मणि ल्युट्। १चिह्ने २नामनि च मेदि० भावे ल्युट्। ३अङ्कने।

लाट पु० लट-संज्ञायां घञ्। १देशभेदे २वस्त्रे अमरः ३जीर्णालङ्कारे शब्दर०। ४विदग्धपुरुषे च शब्दच०।

लाटानुप्रास पु० अलङ्कारोक्ते शब्दालङ्कारभेदे अनुप्रासशब्दे १७६पृ० अलङ्कारशब्दे च ३८६ पृ० दृश्यम्।

लाड क्षेपे चुरा० उभ० सक० सेट्। लाडयति ते।

लाभ पु० लभ्यते लभ-कर्मणि घञ्। १मूलधनादितोऽधिके लभ्यमाने धने अमरः। भावे घञ्। २प्राप्तौ।

लामज्जक न० लायते ला-क्विप् लाः आदीयमानः मज्जा सारो यस्य कप्। वीरणमूले अमर।

लालन न० चु० लल-ल्युट्। स्नेहपूर्वकपालने।

लालसा स्त्री लस-लस् इच्छायां यङ् लुक् भावे अ। १अतिशयेच्छायाम् अमरः। २गर्भिणीदोहदे हेमच०। ३याच्ञायां ४औत्सुक्ये च मेदि०। कर्त्तरि अच्। ५लोले त्रि० हेमच०।

लाला स्त्री पु० लल-णिच् अच्-टाप्। मुखजलस्रवे अमर०।

लालाटिक त्रि० ललाटं प्रभोर्भाग्यं पश्यति ठञ्। १प्रभुभाग्यापजीविनि कार्य्याक्षमे अमरः। ललाटात् ललाटस्थभाग्यात् आगतः सम्बद्धो वा ठञ्। २भाग्याधीने त्रि० "प्राप्तिस्तु लालाटिकी" इत्युद्भटः। ३ललाटसम्बन्धिनि त्रि०।

लालाविष पु० लालाया विषमस्य। १लूतादौ कीटे हेमच० कीटशब्दे २०५६ पृ० दृश्यम्। [हेमच०।

लालास्राव लालां स्रावयति स्रु णिच् अण्। लूताकीटे

लालित्य न० ललितस्य भावः ष्यञ्। १सौन्दर्य्ये २मनोहरत्वे "नैषधे पदलालित्यम्" इत्युद्भट।

लाव पुंस्त्री० लू-कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। १पक्षिभेदे अमर। स्त्रियां ङीष्। स्वार्थे क। तत्रैव भावे घञ्। २छेदने।

लावण न० लवणेन संस्कृतम् अण्। लवणसंस्कृते ओदनादौ

लावणिक न० लवणेन संस्कृतम् ठण्। १लवणेन संस्कृते ओदनादौ हेमच०। लवणं पण्यमस्य ठण्। २लवणविक्रयोपजीविनि वणिग्भेदे च।

लावण्य न० लवणस्य भावः ष्यञ्। लवणत्वे "मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते" उज्ज्वलमणुक्ते देहसौन्दर्य्यभेदे च।

लासिका स्त्री लस-ण्वुल्। नर्त्तक्याम् अमरः। पृषो० लासकीत्यप्यत्र तट्टीका।

लास्य न० लस-ण्यत्। १नृत्ये अमरः। २वाद्यनृत्यगीतित्रिके मेदि०। "स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते" इत्युक्ते ३स्त्रीनृत्ये च। स्वार्थे क। तत्रैव।

लिकुच पु० लकुच-पृषो० इत्वम्। (माँदार) वृक्षे अमरः।

लिक्षा(क्षा) स्त्री लिश-गतौ क्स पक्षकण्ठादि पृषो० वा काप। १यूकाण्डे शब्दर०। "जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रजः। तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा" इत्युक्ते २परिमाणभेदे च।

लिख लेखने तुदा०पर०सक०सेट्। लिखति अलेखीत्। कुटादिरप्ययम् तेन लिखनमिति सिद्धम्।

लिख गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। लिङ्खति अलिङ्खीत्

लिखन न० कु० लिख-भावादौ ल्युट्। १लेखने २लिपौ च

लिखित न० लिख-भावे क्त। १लेखने। आधारे क्त। २लिपौ अमर। विवादे अर्थसाधके ३पत्रे च "प्रमाणं लिखितं भुक्तिः" स्मृतिः। लेख्यशब्दे दृश्यम्। ४स्मृतिकारके शङ्खमुनिभ्रातरि, मुनिभेदे पु०।

लिग गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित्। लिङ्गति अलिङ्गीत्।

लिग चित्रीकरणे चुरा०उभ०सक०सेट इदित्। लिङ्गयति ते अलिलिङ्गत् त।

लिङ्ग पु० लिगि-अच्। १चिह्ने २पुंसोऽसाधारणचिह्ने उपस्थेन्द्रिये अमरः। ३अनुमानसाधने हेतौ ४सांख्योक्ते प्रधाने तस्याव्यक्तविवेकहेतुत्वात् तथात्वम् ५शिवमूर्त्तिभेदे मेदि० ६स्थाप्ये ७व्यक्ते शब्दनिष्ठे पदसाधुताप्रयोजके ८धर्मभेदे त्रिका० ९अर्थप्रकाशनसामर्थ्ये च। "अमता च लिङ्गमिति" मीमांसकाः।

शब्दधर्मलिङ्गं चास्माभिः शब्दार्थरत्ने निरूपितं यथा "लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतावस्थात्मको धर्म एव तद्विशेषश्च पुंस्त्वनपुंसकत्वादिः। तथा हि सर्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकार्य्यतया शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषावस्थादेषु लिङ्गविशेष इति कल्प्यते स च विशेषः शास्त्रे इत्यमभ्यधायि। "विकृतसत्त्वादीनां तुल्यरूपेणावस्थानात् नपुंसकत्वं सत्त्वाधिक्ये पुंस्त्वम् अल्पत्वे (रजआधिक्ये) स्त्रीत्वमिति"। एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन सहार्थाभेदारोपात् असति बाधके अर्थेऽपि साक्षात् तत्पारतन्त्र्येण वा सर्वत्र तस्य विशेषणत्वम् शाब्दबोधे शब्दभानस्येष्टत्वाच्च शब्दस्य नामार्थतावत् तद्गतलिङ्गस्यापि नामार्थतौचित्यात् "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते" इति हर्य्युक्ते "शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात्तदा तथा। नो चेत् श्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थेऽवभासते" हर्य्युक्तेश्च शब्दानां नामार्थतावगतेः। तथा प्रातिपदिकार्थाभेदविवक्षाया तु श्रोत्रादिभिरेव सिद्धं ज्ञानं सत् अर्थे प्रकारतया भासते इति तदर्थः। युक्तञ्चैतत् पुंलिङ्ग शब्द इति व्यवहारात् "स्वमोर्नपुंसकादिति" पा०सूत्रे शब्दस्यैव नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयबाधाच्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गाद्यनन्वयापत्तेर्व्यवहारस्वरूपनिर्देशासङ्गत्यापत्तेश्च। तथा अर्थभेदाच्छब्दभेदवत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्प्यते प्रागुक्तधर्मविशेषरूपभेदकसद्भावात्। उक्तञ्च भाष्ये "एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति"। एवञ्च तटादिशब्दानामनेकलिङ्गत्वव्यवहारः समानानुपूर्वीकत्वेन वस्तुतो भिन्नानामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक्"।

अर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गन्तु द्वितीयादिश्रवणे तत्तन्मन्त्रप्रकाश्यार्थे विनियोगसाधकं यथा "बर्हिर्देवसदनं दामीति" अत्र दामीति पदस्य दा लवने इत्यस्माद्धातोः सिद्धस्य छेदनप्रकाशनसामर्थ्यात् बर्हिरित्यस्य चास्तरदर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् दर्भच्छेदने समुदायमन्त्रस्य विनियोगोऽवगम्यते" तत्त्वबोध०। प्रत्यक्षद्वितीयाश्रवणे तु क्वचिद्वर्हिविनियोगस्त्वच्यते "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" जै० सू०। यथा "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" श्रुतिः ऐन्द्री च ऋक् "कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र ! दाशुषे" अस्य मन्त्रस्य इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यम् तदेतत् निरूपितं तत्त्वबोधन्याम् "तथा हि गार्हपत्यमिति द्वितीयारूपप्रत्यक्षश्रुत्या गार्हपत्याग्निगतं क्रियाजन्यप्रीतिफलाश्रयत्वरूपं कर्मत्वं साक्षाद्बोधितं तथा च तस्य देवतात्वं श्रुतिमात्रं क्रियाजन्यप्रीतिभागित्वेनोद्देश्यत्वस्यैव देवतात्वादिति गार्हपत्याग्नेरुपास्यमानस्य शेषितावगम्यते ऐन्द्र्येति तृतीयाश्रुत्या करणत्वबोधनादुपस्थानशेषत्वमवगम्यते मन्त्रस्य नैन्द्र्या अपि शेषत्वमित्युभयोरुपस्थाने देवतात्वश्चावगम्यते तथा च विरोधः न ह्यन्यप्रकाशकमन्त्रेणान्योपस्थ

र्वाच्छितमिति तदुपदेशाराय मन्त्रस्येन्द्रपदे विधिवाक्य-
स्थगार्हपत्यपदे वा एकत्र लक्षणावश्यम्भावी। तत्र गार्हपत्य-
पदस्य इन्द्रे न लक्षणा गार्हपत्यदेवतात्वस्य लिङ्गानिर-
पेक्षश्रुतिप्राप्तत्वात् इन्द्रदेवतात्वन्तु लिङ्गेन विलम्बबोध्यम्।
तथा हि इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यान्यथानुपपत्त्या इन्द्रमुपति-
ष्ठते इति कल्प्यते इति इन्द्रस्य देवतात्वं विलम्बगम्यमिति
शीघ्रबोधकत्वेन श्रुतिरेव बलवतीति लिङ्गं दुर्बलम्।
अतएव न समुच्चयः न वा इन्द्रस्यैवेति नियमः लिङ्गस्य
दुर्बलत्वेन इन्द्रोपस्थानस्याप्राप्तत्वात्। एवञ्च श्रुतितोऽग्न्यु-
पस्थाने सिद्धे कथमित्याकाङ्क्षायामैन्द्र्येति। ततश्च
मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशकत्वात् तेनाग्न्युपस्थानानुपपत्तेः न
ह्यन्योपस्थापकमन्त्रेणान्यस्योपस्थानं युक्तमित्यनुपपत्त्या
मन्त्रस्येन्द्रपदस्य इदि परमैश्वर्ये इति धात्वनुसारादैश्वर्य-
गुणयोगादग्नौ लक्षणा "यावदेव हि मन्त्रार्थो मन्त्रेण
प्रतिपाद्यते। मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्धा पश्चात् क्रियानिरूप्यते।
मन्त्राकाङ्क्षावशेऽन्येन्द्रपदस्य श्रुतिकल्पना। श्रुत्या प्रत्यक्षया
पूर्वं गार्हपत्यार्थता गते। लिङ्गस्य हि प्रमाणत्वं मन्त्राका-
ङ्क्षानिबन्धनम्। तां च श्रुतिर्विरुन्धती ह्यविरोधेन
गच्छति। विरोधे च श्रुतिर्लिङ्गं बलीयस्त्वेन बाधते"।
लिङ्गं कथं गच्छति इत्यो०। १०शब्दोक्ते महत्त्वे देह-
मध्ये १७५४ पृ० दृश्यम्। ११सप्तदशावयवे लिङ्गदेहे।
"सप्तदशैकं लिङ्गम्" सा० सू० "सूक्ष्मशरीरमपि
धाराधेयभावेन द्विविधं भवति तत्र सप्तदश मिलित्वा
लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः।
एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सप्तदश।
अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः। चतुर्थसूत्रव्याख्याप्रमा-
णादेतान्येव सप्तदशलिङ्गं मन्तव्यम्। न तु सप्तदश एक-
ञ्चेत्यष्टादशतया व्याख्येयम् उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदप्रो-
पपाद्यतयात्र लिङ्गैकत्वे एकवचनस्य तात्पर्यावधारणाच्च।
"कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः स युज्यते। स सप्तदश-
केनापि राशिना युज्यते च सः" इति मोक्षधर्मादौ
लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वश्रवणेन सप्तदशावयवा अत्र च
भौतिकसप्तदशको राशिरित्यत्र। राशिशब्देन स्थूल-
देहस्यापीव निराकरणम् अवयविरूपेण द्रव्यान्तर-
कल्पनाया गौरवात्। स्थूलदेहस्य चावयव्यभ्युपगमस्तु
तादिप्रमाणानुरोधेन कल्प्यत इति। अत्र च लिङ्गदेहे
बुद्धिरेव प्रधानेत्याशयेन लिङ्गदेहस्य भोगः प्रोक्तः।
अन्तःकरणदेहेश इत्यनेन। अतो लिङ्गदेहे प्राद-

पञ्चकर्मेन्द्रियान्तर्भाव इत्यस्य सप्तदशावयवकस्य शरीरस्य प्राप्ति
वक्ष्यति "लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः" इति
सूत्रेण। अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणम्।
तदाश्रयतया त्वन्यत्र शरीरत्वमिति पश्चाद्व्यक्तीभवि-
ष्यति। चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति तु न्यायेऽपि
तस्यैव लक्षणं कृतमिति" भा०। "तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्-
वादात् तद्वादः" सा० सू०। "तस्य लिङ्गस्य तदधि-
ष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिक-
देहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानस्योक्तस्य
देहस्य वादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधि-
ष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः"।
अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च
शरीरत्रयं सिद्धम्" "वासना भूतसूक्ष्मं च कर्मविद्ये
तथैव च। दशेन्द्रियं मनोबुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः"
इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः। अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादने-
नैव पुर्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि
वासनाकर्मविद्यानां पृथगुपन्यासः। भूतसूक्ष्मं चात्र
तन्मात्रा, दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन पुरद्वय-
मित्याशयः। यत्तु मायावादिनो लिङ्गशरीरे त-
न्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्यष्टकं चान्यथा
कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति" भा०। वेदान्तिमते
"पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृत-
भूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्" इत्युक्तं सप्तदशावयवं
लिङ्गशरीरमिति भेदः।

लिङ्गक पु० लिङ्गेन कायति कै—क। कपित्थवृक्षे शब्दच०।

लिङ्गपुराण न० व्यासप्रणीते अष्टादशपुराणभेदे लिङ्गपुराण-
प्रतिपाद्यविषया यथा "ब्रह्मोवाच "शृणु पुत्र!
प्रवक्ष्यामि पुराणं लैङ्गसंज्ञितम्। पठतां शृण्वतां
चैव भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। यच्च लिङ्गाभिधं तिष्ठन्
वह्निलिङ्गे हरोऽभ्यधात्। मह्यं धर्मादिसिद्ध्यर्थमग्नि-
कल्पकथाश्रयम्। तदेव व्यासदेवेन भागद्वयसमाचितम्।
पुराणं लिङ्गमुदितं बह्वाख्यानविचित्रितम्। तदेकादश-
साहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम्। परं सर्वपुराणानां
सारभूतं जगत्त्रये। पुराणोपक्रमे प्रश्नः सृष्टिः संक्षेपतः
पुरा। तत्र पूर्वभागे "योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्पा-
ख्यानं ततः परम्। लिङ्गोद्भवस्तदर्चा च कीर्तिता हि
ततः परम्। सनत्कुमारशैलादिसंवादश्च ततः पावनः। ततो
दधीचिचरितं युगधर्मनिरूपणम्। ततो भुवनकोषाख्या

स्वयं सोमाभ्ययनतः। ततश्च विस्तरात् धर्मेश्वरपुराख्या-मकं तथा। लिङ्गप्रतिष्ठा च तत्र पशुपाशविमोक्षणम्। शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम्। प्रायश्चित्ता न्यरिष्टानि काशीश्रीशैलवर्णनम्। अन्धकाख्यानकं पश्चा-द्वाराहचरितं पुनः। नृसिंहचरितं पश्चाच्छलन्धरवधः ततः। शैवं सहस्रनामाथ दक्षयज्ञविनाशनम्। कामस्य दहनं पश्चात् गिरिजायाः करग्रहः। ततो विनायका-ख्यानं नृत्याख्यानं शिवस्य च। उपमन्युकथा चापि पूर्वभाग इतीरितः"। उत्तरभागे "विष्णुमाहात्म्यकथनमम्ब-रीषकथा ततः। सनत्कुमारनन्दीशसंवादश्च पुनर्मुने। शिवमाहात्म्यसंयुक्तस्नानयागादिकं ततः। सूर्यपूजाविधि-श्चैव शिवपूजा च मुक्तिदा। दानानि बहुधोक्तानि श्राद्धप्रकरणं ततः। प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोऽघोरस्य कीर्त्तनम्। व्रजेश्वरी महाविद्या गायत्रीमहिमा ततः। त्र्यम्बकस्य च माहात्म्यं पुराणश्रवणस्य च। एतस्योप-रिभागस्ते लैङ्गस्य कथितो मया। व्यासेन हि निब-द्धस्य रुद्रमाहात्म्यसूचिनः। लिखित्वैतत् पुराणन्तु तिलधेनुसमन्वितम्। फाल्गुन्यां पूर्णिमायां यो दद्या-द्भक्त्या द्विजातये। यः पठेच्छृणुयाद्वापि लैङ्गं पापा-पहं नरः। स भुक्तभोगो लोकेऽस्मिन्नन्ते शिवपुरं व्रजेत्। लिङ्गानुक्रमणीमेतां पठेद् यः शृणुयात् तथा। तावुभौ शिवभक्तौ तु लोकद्वितयभोगिनौ। जायेतां गिरिजाभर्त्तुः प्रसादात्तात संशयः" नार०पु०१०२अ०।

लिङ्गवर्द्धिनी स्त्री लिङ्गं पुंस्त्वचिह्नभेदं वर्द्धयति वृध-णिच्-णिनि। अपामार्गे शब्दच०।

लिङ्गवृत्ति पु० लिङ्गं सन्न्यासादिवेशधारणमेव वृत्ति र्जी-विका यस्य। जीविकार्थसन्न्यासचिह्नादिधारिणि कपट-परिव्राजके अमरः।

लिङ्गिन् त्रि० लिङ्गमस्त्यस्य इनि। १चिह्नयति, २जीवि-कार्थसन्न्यासादिचिह्नवति, ३मत्तसचिह्नवति गजे च पु० जटा०। ४लिङ्गयुक्ते व्याप्ये ५पक्षे च।

"तल्लिङ्गलिङ्गिज्ञानपूर्वकम्" सा० का० व्याख्याने लिङ्गि-पदस्य व्याप्यत्वेनापि तत्र लिङ्गमस्यास्तीति पक्षधर्मतापन्न-मपि दर्शितम्" त० कौ०। (सुरिया) सताभेदे राजनि०।

लिङ्गिनी स्त्री लिङ्गं शिवाकारोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। (पद्म

लिङ्गोपहित पु० लिङ्गेन हेतुना उपहितं विशिष्टं। सा-ध्यानुमानाङ्गहेतुयुक्ते पक्षे। आचार्यमते लिङ्गोप-हित एव पक्षे लौकिकस्य साध्यस्य भानम्। तथा हि

वह्निव्याप्यो हि धूमो यत्र लिङ्गं भवति पक्षे तत्र भौमस्य वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शोत्तरं जायमाना तुमाने भासमानतया तावद्वह्निभानस्यावश्यकत्वात्। तथा च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् इत्येव तत्रानुमानप्रकारः। [लिङ्गिपद् चाङ्गिपत् कश्चित्।

लिप लेपने, तुदा० उभ० मुचा० सक० अनिट्। लिम्पति त

लिपि(पी) स्त्री लिप-इक् वा ङीप्। १लिखिताक्षरे पत्रे, अमर २लेपने च। [लेखके अमरटी०।

लिपिक(का)र पु० लिपिं करोति कृ-ट्वुन् अच् वा।

लिप्त त्रि० लिप-क्त। १भुक्ते, २कृतचन्दनादिलेपे अमर ३मिलिते हि०को० ४विषदिग्धे च मेदि०। ज्योतिषोक्ते राशेः षष्टिभागात्मके कलात्मके भागे स्त्री। "लिप्ताः स्तोम यदि पूर्वमेतत्" इति नी० ताजकम्। स्वार्थे क अत्र इत्वम्। लिप्तिका टङ्कात्मककाले।

लिप्तक पु० कृत्रिम विषम् कन्। विषाक्तशरे अमर०।

लिप्सा स्त्री लभ सन्-भावे अ। १लाभेच्छायाम् २इच्छायां अमर। "लिप्सायाम् तृतीयस्यर्थे कृत्याऽर्थनियमस्य करणर्थत्वमापादितं गुरुणा" मिता०। [२चरे च शब्दर०।

लिम्पाक पु० लिप आकन् पृषो०। १जम्बीरभेदे (पातिलेबु)

लिवि(वी) स्त्री लिप-इक् पृषो० पस्य वः वा ङीप्। लिपि-शब्दार्थे अमरः। लिविकरादयोऽपि लिपिकराद्यर्थे।

लिश अल्पीभावे च दि० अक० आत्म० अनिट्। लिश्यते अलिक्षत।

लिश गतौ तु० पर० सक० अनिट्। लिशति अलिक्षत्।

लिह आस्वादने अदा० उभ० सक० अनिट्। लेढि लीढे। अलिक्षत् त। [लोढा तु लिहातस्य त। लीन०।

ली श्लेषे दिवा० आ० अक० अनिट्। लीयते अलेष्ट।

ली श्लेषे क्र्या० प० पर० अक० अनिट्। लिनाति अलैषीत्।

ली द्रावणे वा चुरा० उभ० सक० सेट् पक्षे भ्वा० पर० अ-निट्। लीनयति ते लाय(प)यति ते छलम् नयति। अत्र हृदयात्ये लीलु विलाययतीत्येव। गृह्यमाने अभिभवे पूजायाञ्च सक०आत्म०। तत्र नित्यमात्वं पुक्। जटा-भिर्लापयते पूजामधिगच्छतीत्यर्थः। श्योनो वर्त्तिकाम-ल्लापयते अभिभवतीत्यर्थः। बालमुल्लापयते वञ्चयतीत्यर्थः। अलीलनत् त अलील(प)यत् त। अलैषीत्। अलासीत्।

लीढ त्रि० लिह-आस्वादे क्त। १आस्वादिते, २स्पृष्टे च।

लीला स्त्री ली-क्विप् लिय लाति ला-क। १केलौ, २विलासे ३शृङ्गारादिभावजचेष्टायाम् मेदि०। "अप्राप्तवल्लभसमा-

गमनाधिकायाः, सख्याःपुरोऽत्र निजचित्तविनोदवुद्ध्या, आलापवेशगतिहास्यविलोकनाद्यैः प्राणेश्वरानुकृतिमाकलयन्ति लीलाम्" उज्ज्वलमणयुक्ते ४प्रियानुकरणे च ।

लीलावती स्त्री लीला+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः ।१विलासवत्यां स्त्रियां, भास्कराचार्यस्य २पुत्र्यां, तत्कृते ३अङ्कग्रन्थभेदे मथुरानाथाचार्य्यस्य ४भार्य्यायां तन्नामके न्यायशास्त्रप्रसिद्धे "नाथः सृजतीत्यादिके" न्यायमतसिद्धपदार्थप्रतिपादके ५ग्रन्थभेदे, पुराणप्रसिद्धे ६वेश्याभेदे च त्रि० न० मतृत्सूपु० । [२देववने च त्रिका०।

लीलोद्यान न० लीलार्थमुद्यानम् । १क्रीडनार्थे आरामे,

लुक्कायित त्रि० लुच्यते लुञ्च अपनयने क्विप् लुक् काको यस्य तादृश इवाचरति लुक्काय+क्विप्-क्त । अन्तर्हितदेहे

लुज कथने अद्भधातोरर्थे च चुरा० उभ०सक० सेट् इदित् । लुञ्जयति ते अलुलुञ्जत् त ।

लुञ्चित त्रि० लुञ्च-णिच्-क्त । अपसारिते दूरीकृते ।

लुट दीप्तौ अक० प्रतिघाते सक० भ्वा० आत्म० सेट् । लोटते लृदित् लुङि उभ० अलुटत् अलोटिष्ट ।

लुट हरणे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । लुण्टति अलुण्टीत् ।

लुट दीप्तौ चु०उभ०सक०सेट् । लोटयति ते अलूलुटत् त ।

लुट विलोडने, हरणे च दिवा० सक० पर०सेट् । लुट्यति अलुटत् । ऌदित् चङि वा ह्रस्वः ।

लुट विलोडने सम्बन्धे च दिवा० सक०पर०सेट् । लुट्यति अलोटीत् । अत्रार्थे भ्वादिरपि । लोटति ।

लुट गतौ चौर्य्ये च सक० स्वङ्गाभावे आलस्ये च अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । लुण्टति अलुण्टीत् ।

लुठ प्रतिघाते भ्वा० आ० लुङि उभ० सक० सेट् । लोठते । अलुठत् अलोठिष्ट । ऌदित् चङि न ह्रस्वः ।

लुठ उपघाते भ्वा० पर० सक० सेट् । लोठति अलोठीत् ।

लुठ लोठे तु० कु० प० अक सेट् । लुठति अलुठीत् ।

लुठ चौर्य्ये चु० उभ०सक०सेट । लोठयति ते अलूलुठत् त ।

लुठन न० कु० लुठ-ल्युट् । अश्वादेर्भूम्यादौ श्रमापनयनार्थं पुनः पुनरङ्गचालने (चोटा) त्रिका० ।

लुठित त्रि० लुठ क्त । भूमौ कृतभूरिदेहपरावर्त्तने ।

लुड मन्थने भ्वा०पर०सक०सेट् । लोडति अलोडीत् ।

लुड संहतौ सक० क्षेपे अक० तु० कु० पर० सेट् । लुडति अलुडीत् । लुडनम् ।

लुण्ट प्रस्ताय चौर्य्ये च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । लुण्टयति ते लुण्टति अलुलुण्टत् त अलुण्टीत् । कर्मणि लुण्ट्यते ।

लुण्टक पु० लुण्ट-ण्वुल् । (नटिया) शाकभेदे शब्दच० ।

लुण्टाक त्रि० लुण्टि षाकन् । चौरे स्त्रियां ङीप् ।

लुण्ठक त्रि० लुठि-ण्वुल् । चौरे ।

लुण्ड चौर्य्ये चु०उ०सक०सेट् । लुण्डयति ते अलुलुण्डत् त

लुथ वधे सक० क्षोभे अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । लुन्थति अलुन्थीत् ।

लुन्च अपनयने भ्वा०पर०सक०सेट् । लुञ्चति अलुञ्चीत् ।

लुप छेदने विनाशने च तु०मुचा०उभ०सक० अनिट् । लुम्पति ते अलुपत् अलुप्त । ऌदित् चङि वा ह्रस्व । अलूलुपत् त अलुलोपत् त । [अलोपीत् नित्यमङ् इत्येके ।

लुप आकुलीभावे दिवा० पर० अक० सेट् । लुप्यति अलुपत्

लुप्त न० लुप-क्त । १अपहृतधने । २छिन्ने ३नष्टे त्रि० ।

लुब अर्द्दने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट् इदित् । लुम्बयति ते लुम्बति । अलुलुम्बत् त अलुम्बीत् ।

लुब्ध पु० लुभ-क्त । १व्याधे । २लम्पटे शब्दर० ३लोलुभे च मेदि० । स्वार्थे क । तत्रैव । लुब्ध इव कायति कै-क । लुब्धक व्याधाकारताराभेदे खगोलशब्दे २४२२पृ० दृश्यम् ।

लुभ विमोहने तु० पर० सक० सेट् । लुभति अलोभीत् ।

लुभ आकाङ्क्षायां दि० पर० सक० सेट् । लुभ्यति । इरित् अलुभत्-अलोभीत् ।

लुल विमर्द्दने भ्वा० पर० सक० सेट् । लोलति । अलोलीत् ।

लुलाप पुंस्त्री० लुल मन्थं क तमाप्नोति आप् । महिषे अमर० स्त्रियां ङीप् । [लुलितपतत्त्रिमालम्" भट्टिः ।

लुलित त्रि० लुल क्त । १आन्दोलिते, २चालिते च "अथ

लुष चौर्य्ये भ्वा० पर० सक० सेट् । लोषति अलोषीत् ।

लुष हिंसायां सौ० पर० सक० सेट् । लोषति अलोषीत् ।

लुह आकाङ्क्षायां भ्वा० पर० सक० अनिट् । लोहति अलुक्षत् । [लावीत् ।

लू छेदने क्र्या०प्वा० उभ० सक० सेट् । लुनाति लुनीते अ-

लूता स्त्री लू तक् । कीटभेदे (माकडसा) अमर० । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । तत्रैव । २पिपीलिकायां ३रोगभेदे (मर्म्मव्रणे) मेदि० ।

लून त्रि० लू-क्त निष्टातस्य न । छिन्ने अमरः ।

लूम न० लू-मक् । लाङ्गूले अमर । [लुषत् ।

लूष वधे स्तेये च चु० उभ० सक० सेट् । लूषयति ते अलू-

लेख पु० लिख्यते पूज्य त्वेन चित्रादिपटेऽसौ लिख-कर्मणि घञ् । १देवे अमर० । भावे घञ् । २लेखने । कर्मणि घञ्

३लेख्ये त्रि० मेदि०। आधारे घञ्। ४लेखनाधारे पत्रे "निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन" इति माघः।

लेखक पु० लिख ण्वुल्। लिपिकरे अमरः। लेखकलक्षणादि मत्स्यपु० १८९ अ० उक्तं यथा "सर्व्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्व्वशास्त्रविशारदः। लेखकः कथितो राज्ञः सर्व्वाधिकरणेषु वै। शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान् समान्। अक्षरान् वै लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः। उपायवाक्यकुशलः सर्व्वशास्त्रविशारदः। बह्वर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः स्याद् नृपोत्तम!। वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित्। अनाहार्य्यो नृपे भक्तो लेखकः स्याज्जनार्द्दन"। "सकृदुक्तगृहीतार्थो लघुहस्तो जिताक्षरः। सर्व्वशास्त्रसमालोकी प्रकृष्टो नाम लेखकः" चाणक्यः। राजलेखकलक्षणं तु पत्रकौमुद्यामुक्तं यथा "ब्राह्मणो मन्त्रणाभिज्ञो राजनीतिविशारदः। नानालिपिज्ञो मेधावी नानाभाषासमन्वितः। मन्त्रणाचतुरो धीमान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः। सन्धिविग्रहभेदज्ञो राजकार्य्ये विचक्षणः। सदा राज्ञो हितान्वेषी राजसन्निधिसंस्थितः। कार्य्याकार्य्यविचारज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः। स्वल्पवादी शुद्धात्मा धर्मज्ञो राजधर्मवित्। एवमादिगुणैर्युक्तः स एव नृपलेखकः। नृपानुवर्त्ती सततं नृपविश्वासरक्षकः। नृपतेर्हितकाम्येभ्यो स एव राजलेखकः"। "लेखकानपि कायस्थान् लेख्यकृत्ये विचक्षणान्" पराशरेणोक्तं कायस्थस्य लेखकत्वं विवादान्तर्गतविषयलेखने एव न पुस्तकादौ शूद्राद्युपलिखितपुस्तकस्य पाठनिषेधात्।

लेखन न० लिख०ल्युट्। १पत्रादौ वर्णादिविन्यासे, २छर्दने च। आधारे ल्युट्। ३भूर्ज्जपत्रे मेदि०। लिख्यतेऽनया ल्युट्। ४काशे राजनि० ५लेखनसाधने (कलम) स्त्री ङीप्। "मस्याधारं लेखनीञ्च" इति ति०त०। ६रोगोत्सारणार्थशस्त्रभेदे स्त्री ७अञ्जनाङ्गे आधारभेदे ८चूर्णभेदे च न०। ९लेखनसाधनवर्त्तिभेदे स्त्री भावप्र० तत्र अञ्जनक्रियां तत्साधनलेखनीप्रमाणञ्चोक्तं यथा

"लेखनं क्षारतिक्ताम्लरसैरञ्जनमुच्यते। नेत्रवर्त्म शिराजालनेत्रशृङ्गाटकस्थितम्। मुखनासाक्षिभिर्दोषमुत्क्लेश्य स्रावयेन्न तत्"। तद्वर्त्तिमान तत्रैव "पद्मनालाकृतिस्तु लेखनी स्यात् प्रमाणतः। चूर्णं तु लेखने दैर्घ्यादिशलाक प्रदीयते"। तत्र शलाकास्वरूपादि तत्रैव "मुखे मुकुलमाकारा कलायपरिमण्डला। अष्टाङ्गुला शलाका स्यादग्रभागे धातुजाऽथवा" कलायपरिमण्डला अग्रे कलायवद्वर्त्तुला। "ताम्रलोहाश्मसञ्जाता शलाका लेखने मता"। चन्द्रोदयाख्या लेखनी वर्त्तिश्च तत्रोक्ता यथा "शङ्खनाभिर्विभीतस्य मज्जा पथ्या मनःशिला। पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचा चेति समांशकम्। छागक्षीरेण संपिष्य वर्त्तिं कुर्य्याद् यवोन्मिताम्। हरेणुमात्रां संपिष्य जलैः कुर्य्याद्यथाञ्जनम्। तिमिरं मांसवृद्धिञ्च काचं पटलमर्बुदम्। रात्र्यन्धं वार्षिकं पुष्पं वर्त्तिश्चन्द्रोदया हरेत्"। रसक्रिया लेखनी तत्रैवोक्ता यथा "तुत्थमाक्षिकसिन्धूत्थसिताशङ्खमनःशिला। गैरिकं सिन्धुफेनञ्च मरिचं चेति चूर्णयेत्। संयोज्य मधुना कुर्य्यादञ्जनार्थं रसक्रियाम्। वर्त्मरोगार्म्मतिमिरकाचशुक्रहरीं पराम्"। चूर्णलेखनञ्च तत्रोक्तं यथा "दग्ध्वा वालत्वकशिलाकाचशङ्खचन्दनसैन्धवैः। अञ्जनं हरते नित्यं सर्व्वानक्षिगदान् मलान्" इदं कुक्कुटः"। अक्षरलेखनीप्रमाणादि योगिनीतन्त्रोक्तं यथा "षडङ्गुला लिखेद्यस्तु तस्य हानिर्भवेद् ध्रुवम्। ताम्रसूच्या तु विभवो भवेत् तत्क्षयो भवेत्। महालक्ष्मीर्भवेन्नित्यं सुवर्णस्य शलाकया। हरिद्रासूच्या वै नातिवृद्धिः प्रजायते। तथा अग्निमयेदेवि! पुत्रपौत्रधनागमः। रैत्येन विपुला लक्ष्मीः कांस्येन मरणं भवेत्। अष्टाङ्गुलप्रमाणेन दशाङ्गुलेन चाथ वा। चतुरङ्गुलसङ्ख्यया वा यो लिखेत् पुस्तकं शुभे!। तत्तदक्षरसङ्ख्याते स्वल्पायुर्याति वै दिने"।

लेखनिक पु० लेखनं शिल्पमस्य ठन्। लिपिकरे मेदि०।

लेखर्षभ पु० लेख ऋषभ इव श्रेष्ठत्वात्। इन्द्रे अमरः।

लेखहार पु० लेख हरति हृ-अण्। पत्रवाहके। ण्वुल्। लेखहारकोऽप्यत्र।

लेखा स्त्री लिख-अ टाप्। १रेखायां, २पङ्क्तौ च। आधारे संज्ञायां घञ् टाप्। ३लिपौ मेदि०।

लेख्य त्रि० लिख-ण्यत्। १लेखनीये। २व्यवहारे साक्षिभेदके पत्रभेदे न०। तल्लक्षणादि वीरमि० उक्तं यथा "अथ लेख्यं निरूप्यते। तत्र बृहस्पतिः "साक्षिणामेष निर्दिष्टः संख्यालक्षणनिश्चयः। लिखितस्याधुना वच्मि विधानमनुपूर्वशः। षाण्मासिकेऽपि समये भ्रान्तिः सञ्जायते नृणाम्। धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा। राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा। लेख्यन्तु त्रिविधं प्रोक्तं भिन्नं

हृष्टा पुन । भागदानक्रयाधानसंविद्दास ऋणादिभिः । सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम्" । मरीचि रपि "स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च । लिखितेनाप्नुयात् सिद्धिमविसंवादमेव च" विभागो दायभाग आधानमाधीकरणम् सवित्सय. आदिशब्देन विशुद्ध्यादिग्रहणम् । भागपत्रादीनां लक्षणमाह बृहस्पतिः "भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम् । विभाग पत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यं तदुच्यते । भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम् । अनाच्छेद्यमनाहार्यं दान-लेख्यं तु तद्विदुः । गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् । पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते । जङ्गमं स्थावरं बन्धं दत्त्वा लेख्यं करोति यः । गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यं तदुच्यते । ग्रामे देशे च यत्कुर्यात् सत्यलेख्यं परस्परम् । राजाविरोधिधर्मार्थं संवित्पत्रं वदन्ति तत् । वस्त्रान्नहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यः । कर्माणि ते करिष्यामि दासपत्रं तदुच्यते । धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत् । उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तमृणलेख्यं मनीषिभिरिति" । विशुद्धिपत्रमुक्तं कात्यायनेन "अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते बुधैः । विशुद्धिपत्रं ज्ञेयं तेभ्यः साक्षिसमन्वितम्" । सन्धिपत्रमप्याह स एव "उत्तरे सम्प्रतीपे च अभिशापे समागते । वृत्तानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम्" । अन्याधिपत्रमाह प्रजापतिः "धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद् यदि । कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वं चास्य समर्पयेत्" । पूर्वमाधिपत्रम् । सीमापत्रमप्याह कात्यायनः "सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते" इति । ऋणशोधने कृते ऋणपत्रनाशादौ सति प्राप्तऋणसमर्पणमाधमर्णाय देयमित्याह याज्ञवल्क्यः "दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै चान्यत्तु कारयेत्" । अत्र लौकिकं सप्तविधं लेख्यं स्वकृतान्यकृतभेदेन द्विविधम्, नारदे नोक्तम् "लेख्यन्तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा" । स्वकृते साक्षिनियमोऽप्यकृते तन्नियम इत्याशयोक्तरार्द्धेन स एव "असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोरिति" । असाक्षिमदपीत्यर्थः । व्यासस्तु "विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् । तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं बलात्कृतादृते" । इत्यादिवचनं मानुषकृतलेख्यस्य दाय-सर्वलेख्यविषयो न स्वहस्ताक्षरादिस्थ । तदा च सह. "स्वहस्तेन स्वहस्तं स्वाद्

यत्रापि लेखितम् । सर्वात् बन्धकानर्थानर्णानामनुस्मरीत" । नारदोऽपि "समाभियुक्तस्योत्तमस्य कारकञ्च यत् । तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथेति" । अन्यकृते विशेषान्तरमाह योगीश्वर. "यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् । लेख्यन्तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम् । समामासतदर्द्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः । सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम्" । धनिकनामपूर्वकमित्यनेनोत्तमर्णनामोपरि लेख्यमधमर्णनाम तदध इत्यर्थः । एतदधमर्णपत्रादिविषयमन्यत्राऽसम्भवात् । समामासादि यथा सम्वत्सरमन्यत्रापि सब्रह्मचारिकस्वशाखाऽऽदियाख्यानयुक्तं गुणनाम यजुः कठ इत्यादि । वशिष्ठोऽपि "काल निवेद्य राजानं स्थानं निवसनं तथा । दायकं ग्राहकञ्चैव पितृनाम्ना च संयुतम् । जातिस्वगोत्रञ्च शाखाञ्च द्रव्यमाधिं सवृद्धिकम् । हस्तं चाहकहस्तञ्च विदितार्थौ च साक्षिणौ" । स्थानं जनपदः । निवसनं पुरग्रामादिकं ग्राहकोऽधमर्णः । तन्निवेशनप्रकारमाह योगीश्वरः "समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् । मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितमिति" । साक्षिणामित्यनेन द्वयोरभ्यनुज्ञामात्र अधरत्वनियमो नाधिक्यस्य मेदस्तु न भवत्येवेति । अत्र साक्षिलेखकाभ्यां स्वहस्तचिह्नं कार्यमित्याह स एव "साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् । अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः । उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना । लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्" । समा इत्यनेन गुणसाम्यं सङ्ख्यासाम्यञ्च वैषम्यानियमाय विवक्षितम् । अथवा इत्यकारसंक्षेपस्तु वैषम्यस्य सामान्यत एव साक्षिषु प्राप्तेर्नोपादेय । कस्यचिदसाक्षिणो सर्वथा लिप्यनभिज्ञत्वे नारद आह "अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात् लेखयेत् स तु लेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपत" इति ।

त्रिविधं राजशासनमित्युक्तम् तत्त्रिविधं विविनक्ति बृहस्पतिः "दत्त्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपट्टे पटेऽथ वा । शासनं कारयेद्धर्म्यं स्थानवंशादिसंयुतम् । मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे । दत्तमद्य मयामुष्मै दानं सब्रह्मचारिणे । अन्नाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभागविवर्जितम् । चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्रपौत्रान्वयानुगम् । अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभागविवर्जितम् । दातुः पालयितुः स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च । षष्टिं

षर्ष्टसहस्राणि दानाच्छेदफलं लिखेत्। घातं नयेति लि खितं सन्धिविग्रहलेखकैः। सत्कृष्टं वर्षमासादिधनाध्यक्षा- क्षरान्वितम्। एवं विध राजकृतं शासनं समुदाहृतम्। देशादिकं यस्य राजा लिखितेन प्रयच्छति। सेवा- शौर्य्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितं हि तत्। पूर्वोत्तरक्रिया- वादनिर्णयान्ते यदा नृप। प्रदद्याज्जयिने लेख्य जयपत्रं तदुच्यते"। षष्णुपारिषो अमुकशाखा ध्यायिने। सर्वभागविवर्जितम् अकुराजपुरुषादि देशप्रवेशरहितम्। योगीश्वरः शासनपत्रमाह "भूमिं दत्त्वा निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत्। आगामि भद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः। पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम्। अभिलेख्यात्मनोऽवम्यानात्मानञ्च महीपतिः। प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम्। स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरमिति"। इयन्ति वर्षाण्यमुकभारादावियन्ति पर्णान्यमुकादीन्यस्मै देयानीति राज्ञो नियतदातव्यानिबन्धं कारयेत् सन्धिविग्रहाद्यधि कारिद्वारेणार्थात्। तथा च व्यासः "राज्ञा तु स्वयं सन्दिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः। ताम्रपट्टे पटे वापि प्रविलिखेद्राजशासनमिति"। प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहो भूम्यादिस्तत्परीमाणं प्रतिग्रहपरीमाणं उपवर्णस्य दीर्घो नाऽक्षरकः। दीयत इति दानम् भूम्यादि तस्य च्छेद क्षेत्रादेर्मर्य्यादा तदुपवर्णनं तत्रिर्देशम्। आत्मकत्र्यादीन् अभिलिखेत्यन्वयः। इदञ्च साधुशब्दैरेव लेखनीयं न लौकिकशब्दनियमः। तथा च संग्रहकारः "राजा स्वहस्तचिह्नेन राजादेशेन संयुतम्। युक्तं राजाभि धानेन मण्डितं राजमुद्रया। अविप्लुतपदश्लोकसम्पू- र्णावयवाक्षरम्। शासनं राजदत्तं स्यात् सन्धिविग्रह लेखके"। अन्तिमपादोऽसद् लिखितमिति शेषः। तस्मि न्निव लौकिके देशभाषादिप्रतिषेधो नेत्याह नारदः "देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम्। तत्प्रमाण स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति"। शासने राज्ञा स्वहस्तेनैव स्वमतं लेख्यमित्याह व्यासः "सन्निवेश्य प्रमाणञ्च स्वहस्तेन लिखेत्स्वयम्। मतं मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः"। सन्निवेश प्रमाणञ्चेत्यस्य पूर्ववाक्ये प्रविलिखेदित्यनेनान्वयः तयोरात्मस्वहस्तलिखनानियमात्। इदञ्च राज्ञा प्रतिग्रहीत्रे समर्पणीयमित्याह विष्णुः "पटे वा ताम्रपट्टे वा लिखितं स्वमुद्राङ्कितमागामि नृपतिपरिज्ञानार्थं दद्यादिति"। अतएव दत्तापहार-

दोषप्रतिपादनमपि आगामिनृपप्रत्यायनार्थं तत्रावश्यक- मित्यप्याह व्यासः "षष्टिवर्षसहस्राणि दानच्छेद- फलन्तथा। आगामिनृपसामन्तबोधनायाभिलेखयेत्" इति। षष्टिवर्षसहस्राणीत्यादि पुराणवचनप्रसिद्धन्दा नाच्छेदयोः दानापहारयोः स्वर्गादिनरकादिफलं लेखयेद्राजेत्यर्थः।"

लेख्यपत्त्र पु० लिख्यतेऽत्र ण्यत् लेख्यं पत्त्रं यस्य। १ताल- वृक्षे भरतः। कर्म०। २लेख्ये पत्रे न०। [लेपते अलेपिष्ट।

लेप गमने भ्वा० आत्म० सक० सेट् ऋदित्। अङि न ह्रस्वः।

लेप पु० लिप लेप-वा घञ्। १भोजने, २लेपने च मेदि०। कर्मणि घञ्। ३सुधायाम् (कलिचुन) विश्व। ४पिण्ड- दत्तपिण्डशेषे "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्ड- भागिनः" स्मृतिः। [प्रलगण्डे पु० अमरः।

लेपक त्रि० लिम्पति लिप ण्वुल्। १लेपनकर्त्तरि २जातिभेदे

लेपन न० लिप-ल्युट्। (लेपा) इति ख्याते १व्यापारे। कर्मणि ल्युट्। २तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि०।

लेय पु० सिंहराशौ ज्यो० त०।

लेलिहा स्त्री सर्वदेवजीवन्यासाङ्गे मुद्राभेदे तल्लक्षणं यथा "तर्ज्जनीमध्यमाऽनामा समं कुर्य्यादधोमुखीः। अना- मायां क्षिपेद्वृद्धामृज्वीं कृत्वा कनिष्ठिकाम्। लेलिहा नाम मुद्रेयं जीवन्यासे प्रकीर्त्तिता" तन्त्रसा०।

लेलिहान पु० लिह यङ् लुक् ताच्छील्ये चानश्। १शिवे शब्दर० २सर्पे पुंस्त्री० हेमच०। ३पुनःपुनर्लेहनकर्त्तरि त्रि० तारादेवतापूजाङ्गे अङ्गुल्यादिसन्निवेशविशेषरूपे ४मुद्रा- भेदे स्त्री। तल्लक्षणं यथा "वक्त्रं विस्तारितं कृत्वाऽधो जिह्वां च चालयेत्। पार्श्वस्थं मुष्टियुगलं लेलिहा- नेति कीर्त्तिता" तन्त्रसा०। [२स्वल्पे च।

लेश पु० लिश अल्पीभावे घञ्। १सूक्ष्मे २लवे अमरः।

लेष्टु पु० लिश-तुन्। लोष्टे अमरः। [लोष्टुभेदनोऽप्यत्र।

लेष्टुघ्न पु० लेष्टुं हन्ति हन-क्र। लेष्टभेदके मुद्गरे शब्दच०।

लेह पु० लिह-घञ्। १आहारे २आस्वादे जिह्वया रसा- स्वादनव्यापारभेदे (चाटा) च हेमच०। भावे ल्युट्। लेहन- मप्यत्र न०।

लेहिन पु० लिह-इनन्। टङ्कणे (सोहागा) हेमच०।

लेह्य त्रि० लिह ण्यत्। जिह्वया १आस्वाद्ये। २अमृते न० शब्दच०।

लैङ्ग न० लिङ्गमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। अष्टादशसु महा- पुराणेषु एकादशे १महापुराणे। लिङ्गं तदाकारः

अस्त्यस्याः फलेषु अच् ङीप्। २लिङ्गिनीवृक्षे स्त्री राजनि॰ तस्येदमण्। ३लिङ्गसम्बन्धे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

लैङ्गिक त्रि॰ लिङ्गेनानुमापकेन धूमादिना आपादितस्तत आगतो वा ठण्। लिङ्गादिभिः १कल्पिते २अनुमिते साध्ये लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानमित्याचार्य्याः। अर्थप्रकाशसामर्थ्यलिङ्गेन कल्पिते ३मन्त्रादीनां तत्तत्कर्मादिविनियोगे च।

लोक दीप्तौ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। लोकयति ते अलुलोकत् त।

लोक दर्शने भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट्। लोकते अलोकिष्ट लुलोके। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। अलुलोकत् त।

लोक पु॰ लोक्यतेऽसौ लोक–घञ्। १भुवने भुवनशब्दे दृश्यम्। २जने च अमरः। भावे घञ्। ३दर्शने।

लोककान्ता स्त्री ६त॰। १ऋद्धभौषधे राजनि॰ २लोकस्वामिनि ३लोकप्रिये च त्रि॰। [अमरः।

लोकजित् पु॰ लोकं लोकाचारं जितवान् जि–क्विप्। बुद्धे

लोकपाल पु॰ लोकान् पालयति पा–णिच् अण्। १लोकपालके नृपे, २इन्द्रादिदिक्पाले, ३विनायकादिषु पञ्चसु। ४लोकरक्षकमात्रे त्रि॰। लोकनाथादयोऽप्यत्र।

लोकबान्धव पु॰ लोकानां बान्धवः सर्वकर्मप्रवर्त्तकत्वात्। सूर्य्ये जटा॰। [लोकबहिर्भूते।

लोकबाह्य त्रि॰ बहिश्चरति बहिस्+ष्यञ् टिलोपश्च ५त॰।

लोकमातृ स्त्री लोकानां मातेव रक्षित्री। १लक्ष्म्याम् अमर॰ ६त॰। लोकानां मातरि त्रि॰।

लोकलोचन पु॰ लोकैर्लोच्यतेऽनेन लुच ल्युट्। १सूर्य्ये शब्दर॰ लोकस्य लोचनमिव। सूर्य्ये न॰। लोकनेत्रादयोऽप्यत्र न॰

लोकायत न॰ लोकेषु आयतम् विस्तीर्णम् अनायाससाध्यत्वात्। चार्वाकमतसिद्धधर्म्मे शब्दच॰।

लोकायतिक पु॰ लोकायतं तन्मतम् अस्त्यस्य ठन्। चार्वाके।

लोकालोक पु॰ लोक्यतेऽसौ लोकः न लोक्यतेऽसौ कर्म्म॰। स्वनामख्याते सूर्यकिरणसम्पर्कसीमापर्वते। तस्य च पार्श्वयोरातपानातपसम्बन्धात्तथात्वम्।

लोकेश पु॰ ६त॰। १ब्रह्मणि अमरः। २नृपतौ ३पारदे च राजनि॰ ४बुद्धभेदे त्रिका॰। [न ह्रस्वः। अलुलोचत् त।

लोच दीप्तौ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। लोचयति ते ऋदित् चङि

लोच दर्शने भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। लोचते अलोचिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लोचक न॰ लोच–ण्वुल्। १मांसपिण्डे, २अविज्ञातरवे ३कज्जले ४स्त्रीणां ललाटाभरणे, ५नीलवस्त्रे, ६कर्णपूरे, ७कदल्यां, ८मूर्वायां ९निर्बुद्धौ भ्रू१०धनुर्ज्यायां च मेदि॰ ११सर्पकञ्चुके शब्दर॰।

लोचन न॰ लोच्यतेऽनेन लोच–करणे ल्युट्। १नेत्रे अमरः। भावे ल्युट्। २दर्शनक्रियायाम्। युच्। ३दर्शने ४आलोचने च स्त्री टाप् अमरः। ५मङ्गाण्डिकीटे स्त्री राजनि॰ ङीप्।

लोचनहिता स्त्री ६त॰। (वस्त्राञ्जने तुँते) राजनि॰।

लोचमस्तक पु॰ लोच्यते लोचं मस्तकं यस्य। मयूरशिखायाम् अमरः।

लोट(ड) उन्मादे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। लोट(ड)ति। अलोटी(डी)त्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

लोणा स्त्री लवणमस्त्यस्याः भक्षणसमये अपेक्ष्यत्वेन अच्। १चुक्रायाम् राजनि॰। लोणाम्लाप्यत्र स्त्री राजनि॰

लोणार न॰ लवणमृच्छति कारणत्वेन ऋ–अण् उप॰ स॰। पृषो॰ लवणजे क्षारभेदे राजनि॰।

लोत न॰ लू–तन्। १चोरितधने, लोप्त्र (चमाल) जटाधरः ३चिह्ने सि॰ कौ॰। ४नेत्राम्बुनि त्रिका॰ ५लवणे च

लोत्र न॰ लू–ष्ट्रन्। १अश्रुजले, २चोरितधने च शब्दरत्ना॰।

लोध पु॰ रुध–अच् रस्य लः। स्वनामख्याते वृक्षे रत्नमा॰।

लोध्र पु॰ रुध–रन् रस्य लः। (लोध) ख्याते वृक्षे अमर॰। "लोध्रो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत्। कषायो रक्तपित्तासृग्ज्वरातीसारशोथहृत्" भावप्र॰।

लोप पु॰ लुप–भावे घञ्। १विनाशे २छेदने, ३आकुलीभावे, ४व्याकरणोक्ते अदर्शनरूपे नाशे च। लोपयति लोपं कृपणगर्वम् अच्। २अगस्त्यमुनिपत्न्यां स्त्री जटा॰।

लोपापक पुं स्त्री॰ लोपमदर्शनमाप्नोति द्रुतम् आप–ण्वुल्। शृगाले शब्दमा॰ स्त्रियाम् अजा॰ टाप् अत इत्वम्।

लोपामुद्रा स्त्री मुदं राति रा–क कर्म॰। अगस्त्यमुनिपत्न्याम् अमर॰।

लोप्त्र न॰ लुप–ष्ट्रन्। चौर्य्यधने लोत्रमप्यत्र तत्रार्थे लोप्त्र।

लोभ पु॰ लुभ–आकाङ्क्षायां भावे घञ्। परद्रव्येषु अतिशयिताभिलाषे "परवित्तादिकं दृष्ट्वा नेतुं यो हृदि जायते। अभिलाषो द्विजश्रेष्ठ! स लोभः परिकीर्त्तितः" पद्मपु॰।

लोभिन् त्रि॰ लुभ–णिनि। परद्रव्येषु अतितृष्णावति जटा॰।

लोभ्य पु॰ लुभ-कर्मणि यत्। १मुद्गे हेमच॰। २लोभनीयपदार्थे त्रि॰। [अमरः। तत्प्रधाने २वाक्ये न॰ जटा॰।

लोम न॰ लू–मन्। देहजाते केशाकारे १रोमाख्ये द्रव्ये

लोमकर्ण पुंस्त्री॰ लोमयुक्तः कर्णो यस्य बाह॰। शशके

हेमच० तत्कर्णस्य लोमशत्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङीष् ।

लोमकूप पु० लोम्नां कूप इव । रोमाधारे १छिद्राकारे मांस

लोमघ्न न० लोमानि हन्ति हन-टक् (टाक) रोगभेदे ।

लोमन् पु० लू-मनिन् । देहस्थे केशतुल्ये (रोंया) पदार्थे, अमर० । [ऋषिभेदे शब्दा०

लोमपाद पु० लोमयुक्तौ पादावस्य षोषि० । अङ्गदेशस्थे

लोमश पु० लोमानि सन्त्यस्य श । १मुनिभेदे, २मेषे ३लोमयुक्ते त्रि० मेदि० ४काकजङ्घायां ५जटामांस्यां, ६वचायाम् ७शूकशिम्ब्याम् ८महामेदायां ९काशीसे १०शाकिनीभेदे च स्त्री मेदि० ११मांसपुष्प्याम् १२अतिबलायां च स्त्री विश्व । १३गन्धमांस्यां स्त्री राजनि० । [राजनि०

लोमशकाण्डा स्त्री लोमशः इव काण्डोऽस्याः । कर्कट्याम्

लोमशपर्णिका स्त्री लोमशानीव पर्णानि यस्याः कप् अत इत्वम् । माषपर्ण्याम् शब्दच० । [राजनि०

लोमशपुष्पक पु० लोमशमिव पुष्पमस्य कप् । शिरीषवृक्षे

लोमशातन न० लोमानि शातयति शद-णिच् तान्तादेश० ल्यु । लोमशातने औषधभेदे गरु० पु० १८५ अ० उक्तोषधसत्त्वं यथा "हरितालशङ्खचूर्णं कदलीटङ्कणभस्मना । एतद्रूपेण चोद्वर्त्य लोमशातनमुत्तमम् । अ. पक्वं हरितालं तस्तु लवणानि च । काञ्जिकसमायुक्तं लोमशातनमुत्तमम् । सुधा च हरितालं च मधुचैव मन शिला । तैलसेन पच्चैतत् लेपनाय पेत येत् । मनःशीघ्रं नाशेन लोमशातनमुत्तमम्" ।

लोमहर्षण न० लोम्नां हर्षणं हर्षजनकव्यापार इव उद्भेद इति यावत् । रोमाञ्चे । लोमानि हर्षयति उत्तमश्लोककथया हृष-णिच-ल्यु । व्यासशिष्ये सूतवंश्ये स्वनामख्याते रुपौराणिके पु० "प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत् सूतो वै लोमहर्षणः । पुरा तस्मै ददौ व्यासो महामुनिः" विष्णुपु० ।

लोमहृत् पु० लोमानि हरति हृ-क्विप् तुक् च । १हरिताले हेमच० । लोमशातनशब्दे तस्य तथात्वं दृश्यम् ।

लोल त्रि० लोड़-अच् डस्य लः । १चपले २सतृष्णे च अमर ३जिह्वायां ४लक्ष्म्यां च स्त्री मेदि० ।

लोलार्क पु० काशीस्थे अर्कमूर्तिभेदे काशीख० ४६ अ० ।

लोलिका स्त्री लोडयति मैत्रेन टमान् लोड-ण्वुल् डस्य लः । १अम्लोण्याम् (चुकोपालङ्ग) जटा० ।

लोलित त्रि० लुल-विमर्दे णिच् क्त । चालिते ।

लोलुप(भ) त्रि० लुभ-यङ् अच् यङो लुक् वा प । अतिलोभयुक्ते अमरः । [अमरटीका ।

लोष्ट भ्वा० आत्मने० सक० सेट् । लोटति

लोष्ट पु० न० लोट अच् । मृत्पिण्डे (ढेला) अमर । २लौहमले राजनि० ।

लोष्टघ्न पु० लोष्टं हन्ति मर्दयति हन-क । लोष्टभेदने मुद्गरादौ भरत० । [भेदनसाधने मुद्गरादौ भरत० ।

लोष्टभेदन पु० लोष्टं भिनत्ति विमर्दयति भिद-ल्यु । लोष्ट-

लोष्टु पु० लोट-तुन् । लोष्टे हेमच० ।

लोह पु० न० लू-विच् लोस्तं जहाति हा-क । १धातुभेदे अमर० । २धातुमात्रे मेदि० ३रुधिरे राजनि० ४अगुरु-चन्दने न० शब्दर० । धातुभेदस्वरूपादि भावप्र० उक्तं यथा "अथ लोहस्योत्पत्तिर्नामलक्षणगुणा" "पुरा लोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि । उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च । लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी । मुण्डतीक्ष्णकान्तोत्थं दकाहक कारिता । अश्मदोषः षड्गन्धो दोषाः स्युः स्मृताः । लौहं तिक्तरसं शीतं मधुरं तुवरं गुरु । रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् । कफ पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः । मेदोमेहकृमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि । पाण्डुत्वं हन्ति मेदः प्रमेह गुल्मोऽयःशूलं शरीरेषु । नानाविधाश्चापि तथा प्रकोपं करोति हृल्लासमयुक्तलोहम् । अपहारि मदकारि चायसं स्नेहमुक्तिमदसंस्कृतं भृशम् । पाटवं न तनुते शरीरके दारुणां हृदि रुजाश्च यच्छति । कुष्ठाख्यं तिलतैलञ्च माषाश्च राजिका तथा । मद्यमम्लरसाश्चापि त्यजेल्लोहस्य सेवकः । तत्र कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्च "भ्रमाद्भ्रमरा कारं गत्वा कान्तसमेन सेवयेत् । लोहे स्युर्यत्र लक्षणानि तत्सारमभिधीयते । लोहसारो ह्यय हन्यादुग्रपाण्डुमतिसारकम् । अर्शः सर्वाङ्गज वात शूलञ्च परिणामजम् । कर्दमं पीनसं पित्त श्वास कास व्यपोहति" । अथ कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्च । "यत्र पात्रे प्रसरति जले तैलबिन्दुः प्रतप्ते हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकल्कः । तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं कृष्णाङ्गं स्यात् सजलचणकः कान्तलोहं तदुक्तम् । गुल्मोदरार्शःशूलामसामवातं भगन्दरम् । कामलाशोथकुष्ठानि क्षय कान्तमयो हरेत् । प्लीहाम-

कफपित्तव्रणञ्चापि विरोधकम्। सर्वान् रोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः। बलं वीर्य्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्द्धयेत्"। अथ किट्टस्य "यावन्मानस्य लोहस्य मलं तच्च रसज्यते। लोहकिट्टानिका किट्टं विज्ञानञ्च निगद्यते। यल्लोह यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्"। अथ लोहस्य दोषशान्तये शोधनमभिधीयते "पत्तलीकृतपत्राणि लोहस्याग्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधात्रिधा। एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते"। अथ लोहस्य मारणविधिः "शुद्धलोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः। मर्दयित्वा पुटेद्वह्नौ दद्यादेवं पुटत्रयम्। पुटत्रयं कुमार्याश्च कुठारच्छिन्निकारसे। पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णा मृतिर्भवेत्"। अन्यच्च। "क्षिपेद्द्वादशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः। मर्दयेत् कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत्। एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात्। अत्याऽऽत्मभूतो योगीन्द्रैः क्रमोऽन्यो लोहमारणे। कथ्यते रामराजेन कौतुकधियाऽधुना। मृतकाद्धिगुण गन्धं दत्वा कुर्य्याच्च कज्जलीम्। द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः। यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके। घर्मे धृत्वा रुबुकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः। यामद्वयाद्भवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसेत्ततः। दत्त्वोपरि शरावञ्च त्रिदिनान्ते समुद्धरेत्। पिष्टा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितरं भवेत्। दाडिमस्य दलं पिष्टा तद्द्रवं चैव वारिणा। तद्द्रवेनायसश्चूर्णं पचीयात् प्लावयेदपि। आतपे शोषयेत्तच्च पुटेदेवं पुनः पुनः। एकविंशतिवारैस्तन्म्रियते नात्र संशयः। एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत्"। एवं मारितलोहस्य गुणाः "लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु। रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्। कफं पित्तं गरं शूलं शोफार्शःप्लीहपाण्डुताः। मेदोमेहक्रिमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि। गुञ्जामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नव रक्तिकाः। तावल्लोहं समश्नीयाद्यथादोषानलं नरः। कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा। मद्यमम्लरसञ्चैव वर्जयेल्लोहसेवकः" भावप्र०। "यदा तु भाजने पात्रे पक्वमन्नाति वै द्विजः। स पापिष्ठोऽपि भुक्त्वाऽन्नं रौरवे परिपच्यते" मत्स्यपु०। "आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते। भोक्ता विष्ठासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत्।" ... पात्रे पक्वान्नं विष्ठासमं मद्यं मधु तथा च। अन्नादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकं तथा। फलं मूलञ्च यत् किञ्चिदभक्ष्यं मनुरब्रवीत्" ब्रह्मवै०।

लोहकण्टक पु० लोहमिव कठिनः कण्टको यस्य। १मदनवृक्षे शब्दच०। २लोहमयकण्टके च।

लोहकार पु० लोहं तन्मयं शस्त्रादि करोति कृ-अण्। कर्मकारे। ण्वुल्। लोहकारकोऽप्यत्र। "गोपाचात् तन्तुशाय्यां वै कर्मकारोऽभवत् सुत" इत्युक्ते जातिभेदे पु स्त्री०।

लोहकिट्ट न० ६त०। लोहमले। (लोहार गु)। राजनि०।

लोहचूर्ण न० ६त०। (लोहागुंड) ख्याते १पदार्थे २लोहमले राजनि०।

लोहज न० लोहात् लोहाभ्यां वा जायते जन-ड। १लोहकिट्टे राजनि० २धातुद्वयजे कांस्ये च हेमच०।

लोहद्राविन् पु० लोहानि धातुद्रव्याणि द्रावयति द्रु-णिच्-णिनि। १टङ्कणे (सोहागा) राजनि०। २धातुद्रावके त्रि०। [अमरः स्त्रियां ङीप्।

लोहपृष्ठ पु स्त्री० लोहमिव कठिनं पृष्ठमस्य। कङ्कपक्षिणि

लोहमारक पु० लोहं मारयति जारयति मृ-णिच्-ण्वुल्। शाल्मलिवृक्षे शब्दच०। [२लोहमारके त्रि०।

लोहल पु० लोहमिव लाति ला-क। १अस्फुटवचने। ...

लोहवर न० लोहेषु सर्वधातुषु मध्ये वरम्। स्वर्णे मेदि०।

लोहश्लेषण न० लोहानि स्वर्णादीनि श्लेषयति श्लिषणिच्-ल्यु। टङ्कणे (सोहागा) हेमच०।

लोहसङ्कर न० लोहानां धातूनां सङ्करो यत्र। मिलितधातौ १रीत्यादौ २वर्त्तलौहे च राजनि०।

लोहाभिसा(हा)र पु० लोहं तन्मयशस्त्रम् अभिसि(ह्रि)यतेऽत्र अभि+सृ-(हृ)-घञ् आधारे घञ्। राज्ञां युद्धयात्रादौ शस्त्रनीराजनाविधौ अमरः।

लोहार्गल पु० १तीर्थभेदे वराहपु०। २लोहकीले च।

लोहित न० रुह इतच् रस्य लः। १कुङ्कुमे २रक्तचन्दने ३रक्तगोशीर्षकभेदे मेदि०। ४पत्तङ्गे ५हरिचन्दने शब्दच०। ६युद्धकुङ्कुमे ७रुधिरे च राजनि० इयुक्ते हेमच०। ८नदभेदे ९मर्दने १०रक्तवर्णे च पु०मेदि०। १२राजताम्रकृमि त्रि०। १३मृगभेदे १४रोहितमत्स्ये १५वर्णे १६देवलिङ्गे भरतः। १७मङ्गले शब्दच० १८रक्ताशाले १९रक्ताधारे राजनि०। २०वनभेदे २१सरोवरभेदे ब्रह्मपुत्रनदे हरिवं०। सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीप्। वर्णे तु नीले ङीप् तस्य नः। लोहिनी लोहितवर्णयुक्तस्त्रियाम्। रुह-इतन् रस्य लः। रोहितवर्णादि स्त्रियां टाप्।

लोहितक न० लोहितमिव कायति कै-क। १पित्तले राजनि०। लोहित+इवार्थे कन्। २पद्मरागमणौ पु० हेमच०। ३मङ्गलग्रहे पु० शब्दमाला।

लोहितचन्दन न०कर्म०। १कुङ्कुमे अमर २रक्तचन्दने च।

लोहितपुष्पक पु० लोहितानि रक्तानि पुष्पाण्यस्य कप्। दाडिमवृक्षे भावप्र०। २रक्तवर्णपुष्पयुते त्रि०।

लोहितमृत्तिका स्त्री कर्म०। १गैरिके (गेरिमाटी) रत्नमा० २रक्तमृदि च।

लोहिता स्त्री रुह-इतच् रश्च लः। १वराहक्रान्तायां शब्दच० २रक्तपुनर्नवायां राजनि०। ३रक्तवर्णायां स्त्रियाञ्च।

लोहिताक्ष पु०लोहिते अक्षिणी यस्य षच् समा०। १विष्णौ शब्दच० २कोकिले च पुंस्त्री० शब्दच०। ३रक्तनेत्रयुते त्रि० स्त्रियां ङीष्। [४मिश्रकाश्मे च राजनि०।

लोहिताङ्ग पु०लोहितमङ्गमस्य। १मङ्गलग्रहे अमरः २का

लोहितानन पुंस्त्री० लोहितमाननमस्य। १नकुले राजनि० स्त्रियां ङीष्। २रक्तमुखे त्रि० स्त्रियां टाप्। [म्पिल्ला०।

लोहितायस् न० लोहितं वर्णमेति इण्-असुन्। ताम्रे

लोहितायस न० लोहितमयं अच् टः। १ताम्रे २रक्तवर्णलोहविशेषे च।

लोहोत्तम न० लोहेषु धातुषूत्तमम्। स्वर्णे हेमच०।

लौकायतिक न० लोकायतं चार्वाकशास्त्रं वेत्त्यधीते वा ठक्। चार्वाकमताभिज्ञे।

लौकिक त्रि० लोके विदितः प्रसिद्धो हितो वा ठञ्। १लोकविदिते २लोकप्रसिद्धे। ३लोकहिते च।

लौकिकाग्नि पु० कर्म०। विधानेन संस्काररहिते वह्नौ।

लौड उन्मादे भ्वा० पर० अक० सेट्। लौडति अलौडीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [२धातुमात्रे च।

लौह पु०लोहमेव स्वार्थे अण्। (लोया) १धातुभेदे भरतः।

लौहज न० लोहात् लोहाभ्यां जायते वा जन-ड।१मण्डूरे रत्ना०। धातुमले कांस्यपित्तलादौ च।

लौहभाण्ड पु० लोहस्य विकारः अण् कर्म०। (हामानदिस्ता) १लौहमये पात्रभेदे शब्दच०। २लोहमयपात्रमात्रे न०।

लौहमल न० लोहक्लेदनच् कर्म०। लोहकिट्टे राजनि०।

लौहित्य न०लोहितस्य भावः ष्यञ् स्वार्थे ष्यञ् वा। १रक्तवर्णे २रत्नाकरे "लौहित्यात् वरणो जातो लौहित्यस्तु ततो स्मृतः" उक्ते ३नदभेदे।"तीर्णलौहित्ये"रघुः।

ल्वी श्लेषे क्र्या० प्वा० पर० सक० अनिट्। ल्विनाति अल्वे-षीत्। [षीत्।

ल्वी गतौ क्र्या० प्वा० पर० सक० अनिट्। ल्विनाति अल्वे-

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये लकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

व

वकारः अन्तःस्थवर्णभेदः। व च सर्वोष्ठ्यवर्णयोरन्तःस्थितत्वात् अन्तःस्थवर्णभेदः अस्योच्चारणस्थानं दन्तोष्ठौ "दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः" शिक्षोक्तेः। अस्योच्चारणे जिह्वाग्रेण दन्तोष्ठयोरीषत्स्पर्शात् ईषत्स्पृष्टता आभ्यन्तरप्रयत्नः। बाह्यप्रयत्नाश्चास्य विवारनादघोषा अल्पप्राणश्च। अस्य दन्त्योष्ठ्यत्वात् दन्त्यत्वं क्वचित् ओष्ठ्यत्वमाश्रित्य कार्य्यभेदस्तेन मधुव्रतीत्यादौ ओष्ठ्यत्वमाश्रित्य ञः अव-परं। दन्त्यत्वमाश्रित्य च अनुस्वारस्थाने अनुनासिको वो वा पक्षे अनुस्वारस्थितिः। अस्य मातृकान्यासे वाम स्कन्धे न्यस्तता। काव्यादौ प्रयोगे "अवनमय वशी'" इ० ट० टी० उक्तेः अयशं फलम्। वर्णाभिधाने अस्य वा-चकशब्दा उक्ता यथा "वो वारुणो वारुणी जलं वरुणो मेदसद्यकः। पश्चिमीयो ज्वालिनी भग्न कलशो वारिवाचकः। उत्कारी शाकिनी शान्ता वातः श्रियः सागरः शुचिः। चन्द्रधारा च वामाक्ष करभूश्च स-र्त्तकः। जलरक्षाणी वारिणी च देवोऽविक्षोऽभिरक्षकः। गिरिराजो विश्वमाता व्यापका विन्दिमी कर" अस्य ध्येयस्वरूपं यथा "वकारं चञ्चलापाङ्गि! कुण्डली मोक्षमव्ययम्। पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा। त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युल्लतोपमम्। चतुर्वर्गप्रदं वर्णं सर्वसिद्धिप्रदायकम्" कामधेनुत० "अस्याधिष्ठातृध्येयरूपं यथा "कुन्दपुष्पप्रभां देवीं द्विभुजां पङ्कजेक्षणाम्। शुक्लमाल्याम्बरधरां रत्नहारोज्ज्वलां,, पराम्। साधकाभीष्टदां सिद्धां

छिद्रितो छिद्रवर्जितान् । एवं ज्ञात्वा वकारं तु तन्मन्त्रं द्विधा जपेत्” वर्णोद्धारतन्त्रम् ।

व पु० वा—ड । १वायौ २वरुणे ३सान्त्वने ४मन्थने मेदि० ५राहौ ६वस्त्राके ७वसति ८वसतौ ९वसुदे च शब्द च० १०व्याघ्रे ११वपने १२भालूके १३वन्दने च एकाक्षरको० । १४साहस्ये अव्य० मेदि० “मातवं व यम पदुः” रघु० । १५वरुणे न० मेदि० । १६वरुणबीजे मान्त्रमय्यम् ।

वंश पु० वमति उद्गिरति वम-श तस्य नेत्त्वम् । १कुलपौत्रापुत्रवर्गे २तृणजातिभेदे (वाँश) अमरः ।

“वंशः सरो हिमः स्वादुः कषायो वस्तिशोधनः । छेदनः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रव्रणशोथजित् । तत्करीरः कटुः पाकरसे रूक्षो गुरुः सरः । कषायः कफकृत् स्वादुर्विदाही वातपित्तलः । तद्यवास्तु सरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः । वातपित्तकरा उष्णा बद्धमूत्राः कफापहाः” भावप्र० । ३पृष्ठावयवे ४वर्गे च मेदि० ५रवौ ६शालवृक्षे च राजनि० । ७वाद्यभेदे पुंस्त्री० धरणिः स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् “वंशीवादेन वंशिकेन” इति हलायुधः । तद्विशेषकथा

“तालेन राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः । गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते । ततं शुषिरमानद्धं घनमित्थं चतुर्विधम् । ततं तन्त्रीगतं वाद्यं वंशाद्यं शुषिरं तथा । चर्मावनद्धमानद्धं घनं तालादिकं मतम्” । तत्र शुषिरं यथा “वंशोऽथ पावी मधुरी तित्तिरी शङ्खकाहला । तोडही मुरली बुक्का श्रृङ्गिका स्वरनाभवः । श्रृङ्गं कापालिकं वंशधर्मवंशस्तथा परः । एते शुषिरभेदास्तु कथिताः पूर्वसूरिभिः । वर्त्तुलः सरलश्चैव सर्वदोषविवर्जितः । वेणवः खादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथ वा । श्रीखण्डजोऽथ सौवर्णो दन्तिदन्तमयोऽपि वा । राजतस्ताम्रजो वापि लौहजः स्फाटिकोऽथ वा । कनिष्ठाङ्गुलिविस्तारेण गर्भरन्ध्रेण शोभितः । शिल्पविद्याप्रवीणेन वंशः कार्यो मनोहरः । वंशेनैव जनःप्रीतिं गतश्चेत्तन्निगोदितम् । ततोऽन्येऽपि तदाकारा वंशा यत्र प्रकीर्त्तिताः । तत्र त्यक्त्वा शिरोदेशादधोऽङ्गुलिमितमङ्गुलम् । फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपर्वणा । पञ्चाङ्गुलानि सन्त्यज्य ताररन्ध्राणि कारयेत् । कुर्यात्तथान्यरन्ध्राणि यमयस्तानि कोमलात् । पटरीबीजतस्तानि वंशस्याङ्गुलमङ्गुलम् । प्रान्तयोर्मुखं कार्यं सारावैर्नादहेतवे । शिक्षकेन कला देया तेन सुस्वरता भवेत् । पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलिवर्द्धितः । षडङ्गुलानि मात्रा स्यात् यावदष्टादशाङ्गुलम् । फुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् । तदेव नाम वंशस्य वांशिकैः परिकीर्त्यते । एकाङ्गुलोद्व्यङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुलः । अतितारतरत्वेन वांशिकैः समुपेक्षितः । त्रयोदशाङ्गुलो वंशोऽपरः पञ्चदशाङ्गुलः । निन्दितो वंशतत्त्वज्ञैस्तथा सप्तदशाङ्गुलः । महानन्दस्तथानन्दो विजयोऽथ जयस्तथा । चत्वार उत्तमा वंशा मतङ्गमुनिसम्मताः । दशाङ्गुलो महानन्दोऽनन्द एकादशाङ्गुलः । द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्त्तितः । चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते । ब्रह्मा रुद्रो रविर्विष्णुः क्रमादत्र व्यवस्थिताः । नैविध्यं गीतनाथापि सुस्वरत्वञ्च शीघ्रता । माधुर्य्यमिति पञ्चामी फुत्कारेषु गुणाः स्मृताः । सीत्कारबहुलः स्तब्धो विस्वरः स्फुटितो लघुः । अमधुरश्च विज्ञेयाः षड्दोषाः फुत्कृते क्रमात् । तथा प्रयोगबाहुल्यमस्तता गीतवादने । एभिर्दोषैर्युतोऽतीव निन्दितो वांशिको मतः । स्थानकाठिन्यवाभिज्ञोऽगमकाश्च स्फुटाक्षरः । शीघ्रहस्तः कलाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते । प्रस्तुतिर्निर्व्यूढिश्च शुद्धिर्व्यस्तकृते गुणाः । स्वस्थानत्व उच्चारत्वमङ्गुलोच्चारत्वक्रिया । समस्तागमतत्त्वज्ञं रागरागाङ्गवेदिता । क्रियाभाषाविभाषाभिः दक्षता गीतवादने । स्वस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिर्वाहकौशलम् । गातृणां स्थानदातृत्वं तद्दोषाच्छादनं तथा । वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः” सङ्गीतदा० ।

वंशक पु० वंश इव कायति कै—क । (सोमराज) १इक्षुभेदे रत्नमा० २मत्स्यभेदे (राउत) शब्दमा० । ३अगुरुचन्दने न० हारा० । [वंशरोचनायाम् राजनि० ।

वंशकर्पूररोचना स्त्री कर्पूरमिव रोचते रुच–ल्यु ६त० ।

वंशक्षीरी स्त्री वंशस्य क्षीरमिवास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

वंशज पु० वंशात् जायते जन—ड । १वंशसञ्जाते यवाकारे वेणुयवे राजनि० २सत्कुलजाते त्रि० । ३वंशरोचनायां स्त्री टाप् शब्दर० । [राजनि० ।

वंशतण्डुल पु० ६त० । वेणुजाते तण्डुलाकारे वेणुयवे

वंशधर त्रि० वंशं धरति । कुलाविच्छेदकारके सन्ताने । धृ—खिच् मुम् । वंशंवदोऽप्यत्र ।

वंशनेत्र न० वंशस्येव नेत्रमस्य । इक्षुमूले राजनि० ।

वंशपत्र पु० वंशस्य पत्रमिव पत्रमस्य । १नलनामके तृणे राजनि० । कृत० । २वंशदले न० । कप् तत्रैव । ३नाडी हिङ्गौ स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

वंशपत्रपतित न० सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे । "दिङ्मुनि वंशपत्रपतित भरनभनलगैः" छन्दो० ।

वंशपीत पु० वंशस्य पत्रमिव पीतः । कणगुग्गुलौ राजनि० ।

वंशपुष्पा स्त्री वंशस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः । सहदेवीलतायाम् राजनि० ।

वंशपूरक न० वंशस्येव पूरकं यस्य । इक्षुमूले राजनि० ।

वंशरो(लो)चना स्त्री वंशेषु रोचते रुच–ल्यु वा रस्य लः । वंशपर्वस्थिते श्वेतवर्णे कर्पूराकारे द्रव्ये । (वंशलोचन) । "वंशजा बृंहणी वृष्या बल्या स्वाद्वी च शीतला । तृष्णाकासज्वरश्वासक्षयपित्तास्रकामला । हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषायवातकृच्छ्रजित्" भावप्र० ।

वंशशर्करा स्त्री वंशस्य शर्करेव । (वंशलोचन) पदार्थे राजनि० । [हेमच० ।

वंशशलाका स्त्री० वंशस्य शलाकेव कठिनत्वात् । वीरणमूले

वंशस्तनित न० । द्वादशाक्षरपादके वंशस्थविलापरपर्याये छन्दोभेदे शब्द० । [वंशस्थविलं जतौ जरौ" छन्दो०

वंशस्थविल न० । द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे । "वदन्ति

वंशाग्र न० वंशस्य अग्रं मूलम् । वंशाङ्कुरे (कोंड़) राजनि०

वंशाङ्कुर पु० कृत० । (कोंड) इति ख्याते पदार्थे राजनि०

वंशिक न० वंशोऽस्त्यस्य ठन् वंश इव वा कन् । १अगुरुचन्दने अमरः २वंश्यां स्त्री शब्दच० टाप् ।

वंशीधर पु० वंशीं वंशजवाद्यभेदं धरति धृ–अच् । श्रीकृष्णे

वंश्य त्रि० वंशे सत्कुले जातः यत् । सत्कुलजाते ।

वक कौटिल्ये भ्वा० गतौ भ्वा०आ०सेट् इदित् । वङ्कते अवङ्किष्ट ।

वक पुस्त्री० वकि–अच् पृषो० नलोपः । स्वनामख्याते विहगे अमरः स्त्रियां ङीष् । २स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे "अगस्तिकुसुमं शीतं चातुर्थकनिवारकम् । नक्तान्ध्यनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकि च । पीनसश्लेष्मपित्तघ्नं वातघ्नं मुनिभिर्मतम्" भावप्र० । ३औषधादिपाचनयन्त्रभेदे "जलकच्छपवातालदोलाभूधरवालुकाः । वकाद्या यन्त्रभेदाः सुवर्णाद्याश्च मूषिकाः" शब्दच० । तस्य लक्षणं यथा "दीर्घवक्त्रकाचकुप्या निक्षिपेत् बकभावकम् । तिर्यक् कृत्वा पचेत् चुल्ल्यां वकयन्त्रमिति स्मृतम् ।" वैद्यकम् । ४कुबेरे ५राक्षसभेदे मेदि० यो भीमेन हतः भा०व० १४

अ० । श्रीकृष्णेन हते दैत्यभेदे च भाग० १०।११ अ० ।

वकजित् पु० वकं जितवान् जि–क्विप् कृत० । १श्रीकृष्णे २भीमसेने च वकान्तकादयोऽप्यत्र ।

वकधूप पु० वक इव शुभ्रो धूपः । इकधूपे अमरः ।

वकपञ्चक न० । कार्त्तिकशुक्लपक्षस्यैकादश्यादितिथिपञ्चके । तत्र मत्स्यादकैरपि मत्स्यत्यागेन व्रताचरणात् तथात्वम्

वकपुष्प पु० वक इव कुटिलं पुष्पमस्य । स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे शब्दच० ।

वकवृत्ति पु० वकस्येव स्वार्थपरा वृत्तिश्चेष्टा यस्य । "अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च वकव्रतचरो द्विजः" इत्युक्तलक्षणे परवञ्चके जने ।

वकव्रतधर पु० वक इव व्रतं धारयति धृ–अच् । "अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च वकव्रतधरो द्विजः" इत्युक्ते स्वार्थसाधनतत्परे वञ्चके विप्रादौ । [व्रतधर ।

वकव्रतिन्(क) पु० वकव्रत+अस्त्यर्थे इनि ठन् वा । वक

वकुल पु० वकि–कुलच् नलोपः । १स्वनामख्याते पुष्पवृक्षे अमरः । २कटुकायां स्त्री राजनि० टाप् । काकोल्यां ङीप् पृषो० । वकुलोऽपि वकुले पु० । "वकुलो मधुरश्च शिशिरोऽकरकसाधा । वकुलस्तुवरोऽनुष्णः कटुः पाके रसे गुरुः । कफपित्तविषश्वित्रकृमिदन्तगदापहः" भावप्र० । अस्य बोध्यादित्वमित्यन्ये ।

वक्क गतौ भ्वा०आत्म०सक०सेट् । वक्कते अवक्किष्ट ।

वक्तव्य त्रि० वच–तव्य । १कुत्सिते २हीने ३दुष्टे च मेदि० "दिवा वक्तव्यता पात्रे" स्मृतिः । ४कथनीये च । भावे क्त । ५कथने ६दूषणे च न० ।

वक्तृ त्रि० उचितं वक्ति वच–तृच् । १उचितवक्तृवादिनि अमरः स्त्रियां ङीप् । २पण्डिते पु० मेदि० ।

वक्त्र न० वक्त्यनेन वच-करणे ष्ट्रन् । १मुखे अमरः । २तगरमूले शब्दर० । ३वसनभेदे मेदि० । वक्त्रं "नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्" इ० र० उक्ते ४छन्दोभेदे च ।

वक्त्रभेदिन् पु० वक्त्रं भिनत्ति भिद्–णिनि । १तिक्तरसे हेमच० । २मुखविदारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

वक्त्रवास पु० वक्त्रं वासयति सुरभीकरोति वासि–अण् उप० स० । १नागरङ्गे हेमच० । कृत० २मुखगन्धे पु० ।

वक्त्रशोधिन् पु० वक्त्रं शोधयति शुध–णिच्–णिनि । १जम्बीरे २मुखशोधके ३ताम्बूलादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

वक्त्रासव पु० वक्त्रस्यासव इव । अधररसे त्रिका० ।

वक्र न० वकि–रन् पृषो० नलोपः । १नदीवङ्के अमरः २शनैश्चरे पु०मेदि० ३मङ्गलग्रहे पु०हेम० ४रुद्रे ५त्रिपुरासुरे पु० धरणि० ६पर्पटे कुटिलगतौ च स्त्री । ७तद्वति त्रि० । पश्चाद्गत्या वक्रगतिकारणं अगगतिशब्दे उक्तम् । सामान्यतः ज्यो० त० उक्तं यथा "वक्राः स्युः पञ्च षष्ठेऽर्के अतिवक्रा नगाष्टगे । नवमे दशमे चैव जायते वक्रता गतिः । द्वादशैकादशे स्थाने भजन्ते शीघ्रतां पुनः । रविस्थित्यंशकलिं शावधेः संख्यात कल्प्यते । न तु राश्यन्तरस्पर्शात् पञ्चमादिनिरूपणम् । राहुकेतू सदा वक्रौ" ।

वक्रकण्टक पु० वक्रः कुटिलः कण्टः कण्टकोऽस्य । बदरवृक्षे राजनि० । ततः स्वार्थे कन् । खदिरवृक्षे राजनि० ।

वक्रखड्ग पु० कर्म० । करवाले राजनि० ।

वक्रग्रीव पुंस्त्री० वक्रा ग्रीवा यस्य । १उष्ट्रे त्रिका० स्त्रियां ङीप् । २कुटिलग्रीवायुते त्रि० स्त्रियां टाप् ।

वक्रपुच्छ पुंस्त्री० वक्रं पुच्छं यस्य । १कुक्कुरे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । वक्रलाङ्गूलादयोऽप्यत्र ।

वक्रपुष्प न० वक्राणि पुष्पाण्यस्य । १बकवृक्षे शब्दर० २पलाशवृक्षे च राजनि० । [वृक्षे राजनि० ।

वक्रशल्या स्त्री वक्रं शल्यमिव पक्षादि यस्याः । कुटुम्बिनी-

वक्राङ्ग पुंस्त्री० वक्राण्यङ्गान्यस्य । १हंसे स्त्रियां ङीष् । २कुटिलावयवयुते त्रि० स्त्रियां वा ङीप् । कर्म० ३कुटिले देहे न० ।

वक्रिमन् पु० वक्रस्य भावः इमनिच् । कौटिल्ये "वचितवक्रिमपेचितम्" मालतीमाधवम् । पृषो० । अदन्तोऽप्यत्र ।

वक्रोक्ति स्त्री कर्म० । १कुटिलोक्तौ "अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद्यदि । अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा" सा० द० उक्ते २अर्थालङ्कारभेदे ३काकुवचने च ।

वक्ष रोषे भ्वा० पर० सक० सेट् । वक्षति अवक्षीत् ।

वक्षस् न० वह–असुन् सुट् च । १हृदये २उरसि च अमरः ।

वक्षः(क्ष)स्थल न० वक्ष स्थलमिव वा विसर्गलोपः । प्रशस्तवक्षसि । [सा०द० ।

वक्षोज पु० वक्षसि जायते जन–ड । १स्तने "वक्षोजयोर्मन्दता"

वक्षोरुह पु० वक्षसि रोहति रुह–क । स्तने त्रिका० ।

वख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । वङ्खति अवङ्खीत् अनिदन्तत्वम्, वखति अवखीत् अवाखीत् ।

वग खञ्जे भ्वा० पर० अक० सेट् इदित् । वङ्गति अवङ्गीत् ।

वगाह पु० अव+गाह–घञ् अवातो लोपः । अवगाहने ।

वङ्क गतौ निन्दायाम् आरम्भे च सक० गत्ये अक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित् । वङ्कते अवङ्किष्ट ।

वङ्क पु० वकि–घञ् । १नदीवक्रे भरतः । २पर्याणे (पालान) स्त्री त्रिका० टाप् ।

वङ्क्रि स्त्री वकि–रि । १पार्श्वास्थि हेमच० । २वाद्यभेदे पु न० उणादिको० । ३छदिर्दारुणि पुंन० सि०कौ० ।

वङ्ग न० वगि–अच् । धातुभेदे (राङ्) रङ्गशब्दे दृश्यम् । "रत्नाकारं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तगं प्रिये! । वङ्गदेश इति प्रोक्तः" उक्ते देशभेदे पु० भू०व० । २वन्ताकयां ३पत्रभेदे पु० गरु० । ४वार्त्ताकौ ५कार्पासे च पु० मेदि० ।

वङ्गज न० वङ्गात् धातोः जायते जन–ड । १सिन्दूरे रत्नमा० २वङ्गदेशजाते त्रि० ।

वङ्गन पु० वगि–ल्यु । वार्त्ताकौ शब्दर० ।

वङ्गशुल्वज न० वङ्गशुल्वाभ्यां रङ्गताम्राभ्यां जायते जन–ड । रङ्गताम्रमिश्रितजाते कांस्ये धातौ हेमच० ।

वङ्गसेन पु० वङ्गमिव शुभ्रा सेना पुष्पमस्य । बकवृक्षे त्रिका० ।

वङ्गारि पु० ६त० । हरिताले हेमच० तस्य वङ्गधातुजारणात् तथात्वम् ।

वङ्क्षण पु० वच–ल्युट् पृषो० सुम् । अरुसन्धौ (कुचकी) अमरः

वच सन्देशे सक० कथने द्विक० चुरा० उभ० सेट् । वाचयति ते

वच कथने अदा० द्विक० पर० अनिट् । वक्ति । "न हि वचिरन्तिपरः प्रयुज्यते" अभियुक्तोक्तेरस्यान्ति" अवोचत् त । उवाच ऊचतुः वक्ता उक्तः ।

अनु+उक्तस्य पुनःकथने अनुवादे ।

निर्+अवयार्थकथने निरुक्तिः निर्वचनम् ।

प्र+प्रकर्षेण कथने शास्त्रार्थस्योक्तस्य कथने प्रवचनम् ।

वचन न० वच–ल्युट् । १कथने २वाक्ये अमरः ३शुण्ठ्याम् शब्दच० कर्त्तरि ल्यु । व्याकरणोक्ते संख्यार्थके सुप्तिङ्स्वरूपे प्रत्यये च । "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु विभक्तिवचनेषु च" । [श्रिति । वचने स्थिते वशीभूते अमरः ।

वचनग्राहिन् त्रि० वचनं गृह्णाति तदनुसारेणाचरति ग्रह–

वचनीय त्रि० वच–अनीयर् । १कथनीये २निन्दनीये लोकापवादे न० "वचनीयमिदं व्यवस्थितम्" कुमारः ।

वचनेस्थित त्रि० वचने वाक्ये तदुपदिष्टाचारे तिष्ठति स्था–क अलुक् स० । वाक्यप्रतिपालके वशीभूते अमरः । [मेदि०

वचर पुंस्त्री० वच–अरन् । १कुक्कुटे स्त्रियां ङीष् । २शठे त्रि०

वचस न० वच–असुन्। वाक्ये शब्दरत्ने अमरकोषः।

वचसांपति पु० ६त० अलुक्स०। बृहस्पतौ दीपिका।

वचस्कर त्रि० वचः करोति कृ–अच् कस्कादि०। वाक्यप्रतिपालके वश्ये।

वचा स्त्री वच–अच्। (वच) इति ख्याते द्रव्ये।
"वचोग्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा वान्तिवह्निकृत्। विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी। अपस्मारकफोन्मादभूतजन्त्वनिलान् हरेत्"। (खुरासानी वचा)। "पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा। हैमवत्युदिता तद्वत् भूतं हन्ति विशेषतः"। अथ (महाभरी) वचा। यस्या लोके (कुलीञ्जन इति) नामान्तरम्। "सुगन्धाप्युग्रगन्धा च विशेषात् कफकासनुत्। सुस्वरत्वकरी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधिनी"। अपरा सुगन्धा स्थूलग्रन्थिर्यस्या लोके महाभरी इति नाम। "स्थूलग्रन्थिः सुगन्धाऽन्या ततो हीनगुणा स्मृता"। (चोपचीनीति) लोके प्रसिद्धा। तस्या गुणाः "द्वीपान्तरवचा कट्वी तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत्। विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी। वातव्याधीनपस्मारमुन्मादं तनुवेदनाम्। व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी" भावप्र०।

वज गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। वजति। अवाजीत्–अवजीत् ववाज। [ति अवीवजत् त।

वज मार्गसंस्कारे गतौ च चुरा० उभ० सक० सेट्। वाजयति

वज्र पुन० वज–रन्। १हीरके २इन्द्रस्यास्त्रभेदे च। तच्च दधीचिमुनेरस्थितो जातम् भाग०६।१०अ० उक्तम् ३बालके ४धात्र्याम् न० मेदि० ५काञ्जिके जटा० ६वज्रपुष्पे शब्दर० ७लोहभेदे ८अभ्रभेदे न० भावप्र० ९ज्योतिषोक्ते विष्कुम्भादिषु सप्तविंशतौ योगेषु मध्ये पञ्चदशे योगभेदे च न०। १०कोकिलाक्षवृक्षे ११श्वेतकुशे पु० राजनि०। १२नीलकृष्णप्रपौत्रे यदुवंश्ये नृपभेदे च पु० भाग०। १३स्नुहीवृक्षे भावप्र०। हीरकवज्रोत्पत्त्यादि वृ० स० ८०अ० उक्तं यथा
"रत्नानि बलाद्दैत्याद्दधीचितोऽन्ये वदन्ति जातानि। केचिद्भुवः स्वभावाद्वैचित्र्यं प्राहुरुपलानाम्।
इत्युपक्रमे।"
"वेणातटे विशुद्धं शिरीषकुसुमोपमं च कौशलकम्। सौराष्ट्रकमाताम्रं कृष्णं सौर्पारकं वज्रम्। ईषत्ताम्रं हिमवति मतङ्गजं वल्लपुष्पसङ्काशम्। आपीतं च कलिङ्गे श्यामं पौण्ड्रेषु सम्भूतम्। ऐन्द्रं षडश्रि शुक्लं याम्यं सर्पास्यरूपमसितं च। कदलीकाण्डनिकाशं वैष्णवमिति सर्वसंस्थानम्। वारुणमबलागुह्योपमं भवेत् कर्णिकारपुष्पनिभम्। शृङ्गाटकसंस्थानं व्याघ्राक्षिनिभं च हौतभुजम्। वायव्यं च यवोपममशोककुसुमप्रभं समुद्दिष्टम्। स्रोतः खनिः प्रकीर्णकमित्याकरसम्भवस्त्रिविधः। रक्तं पीतं च शुभं राजन्यानां सितं द्विजातीनाम्। शैरीषं वैश्यानां शूद्राणां शस्यतेऽसिनिभम्। सितसर्षपाष्टकं तण्डुलो भवेत्तण्डुलैस्तु विंशत्या। द्वे लक्षे मूल्यं द्विद्विगुणितं चैतत्। पादत्र्यंशार्धोनं त्रिभागपञ्चांशषोडशांशाश्च। भागश्च पञ्चविंशः शतिकः साहस्रिकश्चेति। सर्वद्रव्याभेद्यं लघ्वम्भसि तरति रश्मिवत् स्निग्धम्। तडिदनलशक्रचापोपमं च वज्रं हितायोक्तम्। काकपदमक्षिकाकेशधातुयुक्तानि शर्कराविद्धम्। द्विगुणाश्रि दग्धकलुषत्रस्तविशीर्णानि न शुभानि। यानि च बुद्बुददलिताग्रचिपिटवासीफलप्रदीर्घाणि। सर्वेषां चैतेषां मूल्याद्भागोऽष्टमो हानिः। वज्रं न किञ्चिदपि धारयितव्यमेके पुत्रार्थिनीभिरबलाभिरिच्छन्ति तज्ज्ञाः। शृङ्गाटकत्रिपुटधान्यकवत्स्थितं यच्छ्रोणीनिभं च शुभदं तनयार्थिनीनाम्। स्वजनविभवजीवितक्षयं जनयति वज्रमनिष्टलक्षणम्। अशनिविषभयारिनाशनं शुभमुरुभोगकरं च भूभृताम्।
हीरकोत्पत्त्यादि गारुडे ६८अ० उक्तं यथा
"तस्या(बलस्या)स्थिलेशो निपपात येषु भुवः प्रदेशेषु कथञ्चिदेव। वज्राणि वज्रायुधनिर्जिगीषोर्भवन्ति नानाकृतिमन्ति तेषु। हैमं मातङ्गसौराष्ट्राः पौण्ड्रकालिङ्गकौशलाः। वेण्वातटाः ससौवीरा वज्रस्याष्टाविहाकराः। आताम्रा हिमशैलजाश्च शशिभा वेण्वातटीयाः स्मृताः सौवीरे तु सितासितेघनतमास्ताम्राश्च सौराष्ट्रजाः। कालिङ्गाः कनकावदातरुचिराः पीतप्रभाः कोशले श्यामाः पुण्ड्रभवा मतङ्गविषये नात्यन्तपीतप्रभाः। अत्यर्थं लघु वर्णतश्च गुणवत् पार्श्वेषु सम्यक्समं रेखाबिन्दुकलङ्ककाकपदकत्रासादिभिर्वर्जितम्। लोकेऽस्मिन् परमाणुमात्रमपि यद् वज्रं क्वचिद्दृश्यते तस्मिन् देव! समाश्रयो ध्रुवमितस्तीक्ष्णाग्रधारं यदि। वज्रेषु वर्णयुक्त्या देवानामपि परिग्रहः प्रोक्तः। वर्णेभ्यस्य विभागः कार्यो वर्णाश्रयादेव।। हरितसितपीतपिङ्गश्यामाताम्राः स्वभावतो रुचिराः। हरिवरुणशक्रहुतवहपितृपतिमरुतां स्वकाश्चाः। विप्रस्य

पद्मरागसदृक्स्फटिकावदातः स्यात् क्षत्रियस्य शशबभ्रु-विलोचनाभः । वैश्यस्य कान्तकदलीदलसन्निकाशः स्निग्धस्य धौतकरवालसमानदीप्तिः । द्वौ वज्रवर्णौ पृथिवीपतीनां सद्भिः प्रदिष्टौ न तु सार्वजन्यौ । यः स्याज्जवाविद्रुमभङ्गशोणो यो वा हरिद्रारससन्निकाशः । ईदृग्विधं सर्ववर्णानां गुणवत् सार्ववर्णिकम् । कामतो धारयेद्राजा नत्वन्योऽन्यत् कथञ्चन । अधरोत्तरदत्ता हि यादृक् स्याद्वर्णसङ्करः । ततः कष्टतरो वज्रो वर्णानां सङ्करो मतः । न च मार्गविभागमात्रतृष्णा विदुषा वज्रपरिग्रहो विधेयः । गुणवद्गुणसम्पदा विभूतिर्विपरीतो व्यसनोदयस्य हेतुः । एकमपि यस्य शृङ्गं विदलितमवलोक्यते विशीर्णं वा । गुणवदपि तस्य धार्यं वज्रं श्रेयोऽर्थिभिर्भवने । स्फुटिताग्निविशीर्णशृङ्गदेशं मलवर्णैः पृषतैरुपेतमध्यम् । न हि वज्रभृतोऽपि वज्रमाशु श्रियमस्याश्रयतावशा न कुर्यात् । यस्यैकदेशः क्षतजावभासो यदा भवेल्लोहितवर्णचित्रम् । न तत् कुर्याद्धि यमाशुमाशु स्वच्छन्दमृत्योरपि जीवितान्तम् । कोटयः पार्श्वानि धाराश्च षडष्टौ द्वादशेति च । उत्तुङ्गसमतीक्ष्णाग्रा वज्रस्याकरजा गुणाः । षट्कोटिशुद्धममलं स्फुटतीक्ष्णधारं वर्णान्वितं लघु सुपार्श्वमपेतदोषम् । इन्द्रायुधांशुविसृतिस्फुरितान्तरीक्षमेवंविधं भुवि भवेत् सुलभं न वज्रम् । तीक्ष्णाग्रं विमलमपेतसर्वदोषं धत्ते यः प्रयततनुः सदैव वज्रम् । वृद्धिं प्रतिदिनमेति यावदायुः श्रीसम्पत्सुतधनधान्यगोपशूनाम् । व्यालवह्निविषव्याधितस्कराम्बुभयानि च । दूराद्वज्रस्य निवर्त्तन्ते कर्माण्याथर्वणानि च । यदि वज्रमपेतसर्वदोषं बिभृयात्तण्डुलविंशतिं गुरुत्वे । मणिशास्त्रविदो वदन्ति तस्य द्विगुणं रूपकलक्षमग्र्यमूल्यम् । त्रिभागहीनार्द्धतदर्द्धशेषं त्रयोदशं त्रिंशदशीतिभागाः । अशीतिभागोऽथ शतांशभागः सहस्रभागोऽल्पसमानयोग । यत्तण्डुलैर्द्वादशभिः कृतस्य वज्रस्य मूल्यं प्रथमं प्रदिष्टम् । ताभ्यां क्रमाद्वाभिहतानतस्य त्वेकावमानस्य विनिश्चयोऽयम् । न चापि तण्डुलैरेव वज्राणां धारणक्रमः । षड्भिः सर्षपैर्गौरैस्तण्डुलं परिकल्पयेत् । यत्तु सर्वगुणैर्युक्तं वज्रं तरति वारिणि । रत्नवर्गेसमस्तेऽपि तस्य धारणमिष्यते । अनेनापि हि दोषेण वज्राणामेव दूषितम् । अमूल्यात् दशमं भागं लघु लभति सामयः । प्रकटानेकदोषस्य स्वल्पस्य वहतोऽपि वा । अमूल्यान्नतमोभागो वज्रस्य न विधीयते । सपृष्टदोषमलङ्कारे वज्रं यद्यपि दृश्यते । रत्नानां प्रतिकर्मार्थं मूल्यं तस्य भवेल्लघु । प्रथम गुणसम्पदाभ्युपेत प्रतिबद्ध समुपैति तच्च दोषम् । अकृताभरणेन तस्य राज्ञो गुणहीनोऽपि मणिर्न भूषणाय । नार्य्या वज्रमधार्य्यं गुणवदपि सुतप्रसूतिमिच्छन्त्या । अन्यत्र दीर्घचिपिटत्र्यस्राद्गुणैर्विहीनात् । अथवा पुष्परागेण तथा गोमेदकेन च । वैदूर्य्यस्फटिकाभ्यां च काचैश्चापि पृथग्विधैः । प्रतिरूपाणि कुर्वन्ति वज्रस्य कुशला जनाः । परीक्षा तेषु कर्त्तव्या विद्वद्भिः सुपरीक्षकैः । क्षारोल्लेखनशाणाभिस्तेषां कार्यं परीक्षणम् । पृथिव्यां यानि रत्नानि ये चान्ये लोहधातवः । सर्वाणि विलिखेद्वज्रं तच्च तैर्न विलिख्यते । गुरुता सर्वरत्नानां गौरवाधारकारणम् । वज्रे तद्वैपरीत्येन सूरयः परिचक्षते । जातिभिरजाति विलिखन्ति वज्रकुरुविन्दाः । वज्रैर्वज्रं विलिखति नान्येन विलिख्यते वज्रम् । वज्राणि मुक्तामणयो यावन्तः केचन जातयः । न तेषां प्रतिबद्धानां भा भवत्यूर्द्ध्वगामिनी । तिर्य्यक्क्षततात् केषाञ्चित् कथञ्चिद्यदि दृश्यते । तिर्य्यङ्माणिक्यसमानानां वा पार्श्वेष्वपि लक्ष्यते । यद्यपि विशीर्णकोटिः सबिन्दुरेखान्वितो विवर्णो वा । तदपि धनधान्यपुत्रान् करोति सेन्द्रायुधो वज्रः । सौदामिनीविस्फुरिताभिरामं राजा यथोक्तं कुलिशं दधानः । पराक्रमाक्रान्तपरप्रताप समस्तसामन्तभुवं भुनक्ति" । ४विद्युदग्नौ तन्निवारणहेतुर्यथा "अथवज्रपवनाघाते मेघेषु स्तनितेषु च । निःपठेज्जैमिनीयोऽस्मि माकृतस्थो नाम्युदन्तरः । तस्य मा भूद्भयं घोरं विद्युतोऽशनीटति आ०त० धृतब्रह्मपुराणम् । "मुनेः कल्याणमित्रस्य जैमिनेश्चापिकीर्त्तनात् । विद्युदग्निभयं नास्ति पठिते च गृहोदरे" । "लिखिते च गृहोदरे" इति वा पाठः । जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च । पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः" पुराणम् ।

तत्पर्य्यायादि भावप्र० उक्तं यथा

"हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मणिवरश्च सः । स तु श्वेतः स्मृतो विप्रो लोहितः क्षत्रियः स्मृतः । पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः । रसायने मतो विप्रः सर्वसिद्धिप्रदायकः । क्षत्रियो व्याधिविध्वंसी जरामृत्युहरः स्मृतः । वैश्यो धनप्रदः प्रोक्त

कृत्वा रेखाः द्रावं व्रजेत्। मृतो नाशयति व्याधीन् नयत्वं करोति च। पुष्कलेन्द्र मकाशीच मनश्चौर्यादि बलषु। सक्ता: फलकपूर्वाश्तेजोयुक्ता द्रक्तरा:। पुरुषास्ते समाख्याता रेखाबिन्दुविवर्जिता। रेखाबिन्दुसमायुक्ता: षडस्रास्ते स्त्रिय स्मृता।" नपुंस्का: षट्कोणा:। "त्रिकोणाश्च सुदीर्घास्ते विज्ञेयाश्च नपुंसका:। तेषु सु: पुरुषा: श्रेष्ठा रसबन्धनकारिण:। स्त्रिय: कुर्वन्ति कायस्य कान्तिं स्त्रीणां सुखप्रदा। नपुंसकास्त्ववीर्या: स्युरकामा: सत्त्ववर्जिता:। स्त्रियः स्त्रीभ्य: प्रदातव्या: क्लीबे क्लीबं प्रयोजयेत्। सर्वेभ्य: सर्वदा देया: पुरुषा: वीर्यवर्द्धना:। अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्यथां तथा। पाण्डुतां पङ्गुतां तस्मात् संशोध्य मारयेत्।" तच्छोधनविधिर्यथा

"कुलत्थकोद्रवक्काथे दोलायन्त्रे विपाचयेत्। व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं त्रिदिनं तद्विशुध्यति। व्याघ्री कण्टकारिका। अस्य शोधनविधि:। "हिङ्गुलादिगणे वज्रं व्याघ्रीकन्दोदरे क्षिपेत्। माहिषीविष्ठया लिप्त्वा करीषाग्नौ विपाचयेत्। त्रियामायां चतुर्याम यामन्यन्तेऽश्मकूटके। सेचयेत्तच्च हिंस्रे मूत्रेण शुध्यति।" अथ वज्रस्य मारणविधि: "हिङ्गुसैन्धवसंयुक्ते क्षिपेत् क्वाथे कुलत्थजे। तप्तं तप्तं पुनर्वज्रं भवेद्भस्म त्रिसप्तधा।" अन्योऽपि मारणप्रकार: "मेषशृङ्गभुजङ्गास्थिकूर्मपृष्ठाम्लवेतसम्। शशदन्तं समं पिष्ट्वा वज्रीक्षीरेण गोलकम्। कृत्वा तन्मध्यगं वज्रं म्रियते ध्मातमेव हि।" मारितस्य वज्रस्य गुणा: "आयु: पुष्टिं बलं वीर्यं वर्णं सौख्यं करोति च। सेवितं सर्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशय:।" अस्य भेदा तद्गुणाश्च भावप्र० उक्ता यथा

"पुरा बधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्यतम्। विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिता:। ते निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम्। तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम्। तदभ्रं वज्रजातत्वादभ्रमम्बरघोषत:। गगनात् स्खलितं यस्माद्गगनञ्च ततो मतम्। विप्रक्षत्रियविट्शूद्रभेदात्तत् स्याच्चतुर्विधम्। क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णत:। प्रशस्यते सितं तारे रक्तं तत्तु रसायने। पीतं हेमनि, कृष्णन्तु गदेषु द्रुतयेऽपि च। पिनाकं दर्दुरं नाग वज्रञ्चेति चतुर्विधम्। मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिनाकं दलसञ्चयम्। अज्ञानाद्भक्षणं तस्य महाकुष्ठप्रदायकम्। दर्दुरं त्वग्नौ निक्षिप्तं कुरुते दर्दुरध्वनिम्। गोलकान् बहुश: कृत्वा स मृत्युप्रदायक:। नागन्तु नागवद्वह्नौ फूत्कारं परिमुञ्चति। तद्भक्षितमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरम्। वज्रन्तु वज्रवत्तिष्ठेत् तन्नाग्नौ विकृतिं व्रजेत्। सर्वाभ्रेषु वरं वज्रं व्याधिवार्द्धक्यमृत्युहृत्। अभ्रसत्त्वं गुणैरस्य वज्रधात्वं गुणाधिकम्। दलिमाद्रिभवं सत्त्वमल्पगुणप्रदम्। अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतमायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च। हन्यात् त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठप्लीहोदरग्रन्थिविषक्रिमींश्च। रोगान् हन्ति दृढयति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते तारुण्याढ्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव। दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमे सिंहतुल्यान् मृत्योर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृताभ्रम्।"

वज्रकण्टक पु० वज्रमिव कठिनं कण्टकमस्य। १स्नुहीवृक्षे [illegible]टा०। २कोकिलाक्षे राजनि०। [राजनि०

वज्रचर्मन् वज्रमिव कठिनं चर्म यस्य। गण्डके खड्गिनि

वज्रतुण्ड पु० वज्राकारं तुण्डमस्य। १गरुडे २मशके ३गृध्रे ४मशके ५[illegible] च राजनि०।

वज्रदन्त पु० वज्रमिव कठिनो दन्तोऽस्य। १शूकरे २मूषके च शब्दमा० वज्रदशनादयोऽप्यत्र।

वज्रद्रु पु० वज्राकारो द्रुः। स्नुहीवृक्षे अमरः। वज्रद्रुमादयोऽप्यत्र। [वज्रभृदादयोऽप्यत्र।

वज्रधर पु० वज्रं धरति धृ-अच्। १इन्द्रे शब्दा० २पेचके च

वज्रनिर्घोष पु० ६त०। वज्रपातनशब्दादौ शब्दा० वज्रनिष्पेषोऽप्यत्र। [वज्रस्वनादयोऽप्यत्र।

वज्रपाणि पु० वज्रं पाणौ यस्य। १इन्द्रे २पेचके च त्रिका०

वज्रपुट न० वज्रमिव कठिनं पुटमस्य। औषधपाकप्रकारभेदे

वज्रपुष्प न० वज्रमिव पुष्पम्। तिलपुष्पे अमर।

वज्रपुष्पा स्त्री वज्रमिव पुष्पं यस्या:। शतपुष्पायाम् राजनि०

वज्रमय त्रि० वज्रात्मकम् मयट्। अतिकठिने स्त्रियां ङीप्।

वज्रमूली स्त्री वज्रमिव कठिनं मूलमस्या: ङीप्। माषपर्ण्याम् राजनि०। [वज्रसारतायाम् शब्दा०।

वज्रवल्ली स्त्री वज्रमिव कठिना वल्ली। (हाडजोडा) अस्थि-

वज्रबीजक पु० वज्रमिव कठिनं बीजमस्य कप्। लताकरञ्जे राजनि०। [राजनि०।

वज्रवृक्ष पु० वज्रमिव कठिनो वृक्ष:। स्नुहीवृक्षे (सेओड़ा)

वज्रा स्त्री वज-रक्। १गुडूच्याम् २स्नुह्याम् मेदि० ३दुर्गायां देवीपु० ४स्नुहीभेदे स्त्रीत्वेऽपि मेदि०।

वज्राकृति पु० वज्रस्येवाकृतिरस्य । जिह्वामूलीयसूचके वर्णभेदे ।

वज्राङ्गी स्त्री वज्रमिवाङ्गं यस्याः । गवेधुकाधान्यभेदे (गड-गडे) शब्दच० २लताभेदे (हाडजोडा) भावप्र० ।

वज्राखिमृङ्खला स्त्री वज्रमिवास्थि शृङ्खला बन्धन यस्याः । कोकिलाक्षवृक्षे राजनि० । [श्वृक्षे मेदि० ।

वज्रिन् पु० वज्रमस्त्यस्य इनि । १इन्द्रे अमरः २मेचके च ।

वञ्चक पु स्त्री०वञ्च–णिच्–ण्वुल् । १शृगाले अमरः स्त्रियां ङीष् २गृहबभ्रौ च । ३खले ४प्रतारके च त्रि० मेदि० ।

वञ्चन न० वञ्च–ल्युट् । प्रतारणे अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथात्वमेव कथनादिनाऽन्यमोहोत्पादने । युच् । वञ्चनाप्यत्र स्त्री ।

वञ्चुक त्रि० वञ्च–उकञ् । वञ्चनाशीले शब्दर० ।

वञ्जुल पु० वञ्च–उलच् पृषो० चस्य जः । १तिनिशवृक्षे २अशोकवृक्षे अमरः । ३वेतसवृक्षे मेदि० ४स्थलपद्मवृक्षे शब्दच० । ५पक्षिभेदे च हेमा० । ६बहुदुग्धायां गवि स्त्री हेमच० । ७वक्रे त्रि० वञ्जुलप्रिय ।

वञ्जुलद्रुम पु० वञ्जुलाख्यः द्रुमः । अशोकवृक्षे राजनि० ।

वञ्जुलप्रिय पु०वञ्जुल वक्रं प्रीणाति प्री–क । वेतसे रत्नमा०

वट वेष्टने भागे च अद०चुरा०उभ०सक०सेट् । वटयति ते । अववटत् त । [ववटतुः ।

वट वेष्टने भ्वा० पर० सक०सेट् । वटति । अवटीत् अवाटीत्

वट विभाजने वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । वण्टयति ते वण्टति । अववण्टत् त अवण्टीत् ।

वट कथने भ्वा० पर० द्विक० सेट् घटा० । वटयति अवाटीत् अवटीत् । ववटतुः ।

वट स्तेये सौ०पर०सक०सेट् इदित् । वण्टति अवण्टीत् ।

वट पु० वट–अच् । १स्वनामख्याते द्रुमे अमरः २शण-निर्मिततन्तौ च त्रि० । (वेंटे) मेदि०-।
वटवृक्षस्य वदूहृपत्वमश्वत्थशब्दे ५१७ पृ० उक्तम् ।
"वट शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापहः । वर्ण्यो विसर्पदाहघ्नः कषायो योनिदोषहृत्" भावप्र० । ३साम्ये हेमच० । ४कपर्दे ५गोले ६भक्ष्यभेदे (वड़ा) मेदि० ।

वटक पु० वट–क्वुन् । पिष्टकभेदे (वड़ा) भावप्र० कृतान्नशब्दे २१८२पृ० दृश्यम् ।

वटपत्र पु० वटस्येव पत्रमस्य । १सितार्जकवृक्षे राजनि० । २पाषाणभेदीलतायां स्त्री ङीप् भावप्र० । "वटपत्री कषायोष्णा योनिमूत्रगदापहा" इतिगुणाश्चोक्ता

रत्नमा० टाप् । [त्रि० शब्दर० ।

वटर पु स्त्री० १कुक्कुटे स्त्रियां ङीष् । २शठे ३चञ्चले ४चौरे

वटी स्त्री वट–अच् गौरा०ङीष् । १रज्जौ अमरः गोलाकारे (वड़ी) पदार्थे भावप्र० स्वार्थे क ह्रस्व । वटिकाप्यत्र "वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी । मोदको वटिका पिण्डो गुडो वर्त्तिस्तथोच्यते । लेहवत् साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्करा च वा । गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ।" तत्र वह्निसिद्धे गुडादौ । "कुर्यादवह्निसिद्धेन क्वचिद्गुग्गुलुना वटी" । द्रवेन मधुना वापि गुटिकां कारयेद्बुधः । सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः । चूर्णे चूर्णसमः कार्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् ।" तत्समम् चूर्णसमम् "द्रवं तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः" । द्रव द्रवरूपद्रव्यम् । "कर्षप्रमाणं तन्मात्रां बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते" । बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम्" । नदीवटाख्ये २वृक्षभेदे राजनि० ।

वटु पु० वट–उ । १माणवके २ब्रह्मचारिणि च हेमच० ।

वटुक पु० वट–उक । १बालके शब्दर० २भैरवभेदे च तन्त्रम्

वठ असहायकरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित् । वण्ठते अवण्ठिष्ट । [ववण्ठतुः ।

वठ सामर्थ्ये भ्वा०पर०अक०सेट् । वठति । अवाठीत् अवठीत्

वठर पु० वठ–अरन् । १मूर्खे उणादि० २अम्बष्ठे हेमच० ३शठे ४मन्दे च त्रिका० ।

वड विभजने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । वण्डयति ते अववण्डत् त । [अवण्डिष्ट ।

वड वेष्टने विभागे च भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । वण्डते

वड आरोहणे सौ० पर० सक० सेट् । वडति. अवाडीत् अवडीत् । ववडतुः ।

वडभि(भी) स्त्री वड्यते आरुह्यतेऽत्र वड–अभि वा ङीप् । १गृहचूडायाम् (छाउनि) अमरः २प्रासादाग्रस्थगृहे च (चिलेघर) रत्नमा० ।

वडा स्त्री वड–अच् । स्वनामख्याते पिष्टकभेदे शब्दच० ।

वडिश न० वड–इन् वडिं श्यति शो–क । मत्स्यधारणार्थे यन्त्रलौहकण्टकयुक्ते पदार्थे अमरः । "बडिशेन भवारिवाशान्" शब्दावनकम्पन्न ।

वड्र त्रि० वल–रक् लस्य डः । इहनि (वड़) अमरः ।

वण शब्दे भ्वा० पर० सक० सेट् । वणति अवाणीत् अवणीत् । ऋदित् चङि वा ह्रस्वः ।

वण्ट विभाजने अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । वण्टयति

ते अवगण्टन् त। [२असतोद्वाहे च। (बेङ्को) मल्लमा०

वण्ट पु० वण्ट–अच्। १भागे २दात्रादेः धारणस्थाने(बांठ)

वण्टक पु० वण्ट–घञ् स्वार्थे क। १भागे अमरः ण्वुल्। २विभाजके त्रि०। [२असतोद्वाहे च मेदि०।

वण्ठ त्रि० वण–ठ तस्य नेत्त्वम्। १खर्वे (बेंटे)। २कुन्तायुधे

वण्ठर पु० वठि–अरन्। १खनिकारज्ज्वौ २कुक्कुरलाङ्गूले ३करीरकोषे ४तालस्य पल्लवे ५पयोधरे च मेदि०। अत औणादिरपि तत्रार्थे।

वण्ड त्रि०वडि–अच्। १असतोद्वाहे २हस्तपादादिविकले (वेँड़े) ३अनावृतमेढ्रे हेमच० ४पांशुलायां स्त्रियां स्त्री मेदि०।

वण्डाल पु० वडि–आलच्। १भूरयुद्धे २नौकायां खनित्रे च मेदि०। [तुल्यार्थे अव्य०राजवत् शूद्रवत् इत्यादि।

वत् अव्य० वा–डति। सादृश्ये अमरः वतिप्रत्ययान्तोऽव्य-

वत अव्य० वन–क्त। १खेदे २अनुकम्पायाम् ३हर्षे ४विस्मये ५आमन्त्रणे च अमरः।

वतंस पु० अव+तनुस–घञ् अवालोपः। १कर्णभूषणभेदे २शेखरे ३शिरोभूषणे मेदि० ४भूषणमात्रे च।

वतण्ड पु० अव+तडि–अच् अवालोप०। मुनिभेदे उणादि०।

वतोका स्त्री अवगतं तोकं यस्याः प्रा०ब०अवालोप०। अपत्यहीनायां स्त्रियाम् अमरः।

वत्स न० वद–स। १वक्षःस्थले अमर। २गवादिशिशौ त्रिष०। ३वत्सरे पु० अमर। ४अन्त्रवंशे राजभेदे च पु०।

वत्सक न० वत्स इव इवार्थे कन्। १पुष्पकासीसे राजनि० २कुटजे अमर। ३इन्द्रयवे च राजनि०।

वत्सकवीज न०वत्सकस्य कुटजस्य बीजम्। इन्द्रयवे राजनि०

वत्सतर पु स्त्री० अत्र वत्स अल्पत्वे तरप्। १क्षुद्रवत्से अप्राप्तदमनकाले गवादौ अमर० स्त्रियां ङीप्। वत्सतरी

वत्सनाभ पु० वत्सान् पशुशिशून् नभ्यति हिनस्ति नभ-अच् वत्सस्य नाभिराकारेऽस्त्यस्य अच् वा। स्थावरे विषभेदे अमरः। तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा

"सिन्धुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा। यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः"। तस्य सामान्यगुणा यथा। "विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च। आग्नेयं वातकफहृद्योगवाहि मदावहम्"। व्यवायि सकलकायव्यापनपूर्वकपाकगमनशीलम्। विकाशि ओजसः शोषणपूर्वकं सन्धिबन्धशिथिलीकरणशीलम्। आग्नेयम् अधिकाग्निजम् योगवाहि संसर्गगुणग्राहकम् मदावहं तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम्। "तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम्। योगवाहि त्रिदोषघ्नं बृंहणं वीर्यवर्द्धनम्। ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात्। तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत्" भावप्र०।

वत्सपत्तन न० वत्सस्य वत्सराजस्य पत्तनम्। वत्सदेशस्थायां कौशाम्ब्यां नगर्याम् हेमच०।

वत्सपाल पु० वत्सान् पालयति पालि–अण्। १श्रीकृष्णे २बलदेवे च। [द्वयम्।

वत्सर पु० वस–सरन्। द्वादशमासात्मके काले अब्दभेदे

वत्सराज पु० चन्द्रवंश्ये नृपभेदे। "वत्सराजचरितम्" रत्ना०

वत्सरान्तक पु० वत्सरस्यान्तं करोति अन्त+णिच्–ण्वुल्। फाल्गुनमासे राजनि० वत्सरस्य चैत्रादिकत्वात् फाल्गुनस्य तदन्तकालत्वात्तथात्वम्।

वत्सल त्रि० वत्सं लाति ला–क। १स्नेहयुक्ते २वात्सल्ये रसे पु० ३दहति त्रि० ४विष्णौ पु० विष्णु स०।

वत्साक्षी स्त्री वत्सस्याक्षीवाक्षि अस्य षच् समा०। गोडुम्बायाम् (गोमक) शब्दच०।

वत्सादनी स्त्री वत्सैरद्यते प्रियत्वेन अद–ल्युट् ङीप्। १गुडूच्याम् अमरः। वत्स अदनमस्य। २वृके पु स्त्री० राजनि० स्त्रियां ङीप्। [अवन्दिष्ट।

वद् स्तुतौ अभिवादने सक० भ्वा० आ० सेट् इदित्। वन्दते

वद् वाक्ये सन्देशे च भ्वा० उभ० सक० सेट्। वदति ते अवादीत् अवदिष्ट। ज्ञानयत्नादावात्मनेपदीत्यन्ये।

वद् वाचि भ्वा० पर० सक० सेट् यजा०। वदति अवादीत् उवाद ऊदतुः उदितः।

भासने उपसान्त्वने आत्म० शास्त्रे वदते भासमानो वदतीत्यर्थः भृत्यानुपवदते सान्त्वयतीत्यर्थः। ज्ञानादुपाधौ च आत्म०। तत्र ज्ञाने शास्त्रे वदते। यत्ने क्षेत्रे वदते। विमतौ क्षेत्रे विवदन्ते। उपच्छन्दने उपवदते प्रार्थयते इत्यर्थः सि०कौ०। व्यक्तवाचां समुच्चारणे आत्म० प्रवदन्ते विप्राः। अति+मर्य्यादातिक्रमे सोक्तौ प० अतिवदति। अनु+उक्तस्य पर्यायान्तरेण कथने अनुवादः अकर्मकात् व्यक्तवाचामनुवादे तु आत्म० अनुवदते कठप्रकापस्य" सि०कौ० अव्यक्तवाचि तु प० अनुवदति वीणा सकर्मकात्तु पर० उक्तमनुवदति। विरुद्धोक्तौ व्यक्तायां वाचि वा आत्म० विप्रवदन्ते ते वैद्याः। [विशेषविधिः

अप+निन्दायाम्। अपवादः। विशेषविधाने च अपवादः

परि+निन्दायां मिथ्यादूषणे च पर०। परिवदति परिवादः।

प्रति+विरुद्धवचोक्तौ पर० प्रतिवदति प्रतिवादः प्रतिवादी प्रत्युत्तरोक्तौ च ।

वि+विरुद्धोक्तौ पक्षप्रतिपक्षरूपेणोक्तौ आत्म० विवदन्ते पण्डिताः वादिप्रतिवादिनश्च ।

वद् वाचि सन्देशे च सक० चुरा० उभ० सेट् । वादयति ते अवीवदत् । अभि+प्रणामे ।

वद त्रि० वदति वद–अच् । वक्तरि अमरः ।

वदन न० उद्यतेऽनेन वद–करणे ल्युट् । १मुखे अमरः । २वचनेन्द्रिये भावे ल्युट् । ३कथने न० । [अमर० ।

वदा(दा)न्य पु० वद–अन्य पृषो० वा दीर्घः । भूरिदानशीले

वदाम न० वद–आमन् । (बादाम) वाताटे फलभेदे भावप्र० । "वाताटो वातवैरी स्यान्नेत्रोपमफलस्तथा । वाताट उष्णः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रकृद्गुरुः । वाताटमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । स्निग्धोष्णः कफकृद् नेष्टो रक्तपित्तविकारिणाम्" भावप्र० ।

वदाल पुंस्त्री० वद–आल । पाठीनमत्स्ये (बोयाल) त्रिका० स्त्रियां ङीष् । स्वार्थे क तत्रार्थे । [अमर ।

वदावद पु० अत्यन्तं वदति वद–अच् नि० । बहुवक्तरि

वधू स्त्री उह्यते पितृगेहात् पतिगृहं वह–ऊ धुकच् । १भार्य्यायाम् २नवोढायां ३पुत्रभार्य्यायाम् अमरः । ४शठ्याञ्च मेदि० । अस्य स्त्रीत्वाटित्वमित्यन्ये

वधूजन पु० कर्म० । नारीजने त्रिका० ।

वधूटी स्त्री अल्पा वधूः टी । अल्पवयस्कायाम् नार्य्याम् "गोपवधूटीदुकूलेति" भाषापरि० । [नीत् अवनीत् अवनद० ।

वन सेवने सक० शब्दे अक० भ्वा० पर० सेट् । वनति अवा-

वन व्यापारे भ्वा० पर० सक० सेट् । वनति अवानीत् अवनीत् । ज्वला० वनः वानः । घटा० वनयति । [निष्ट ।

वन याचने द्विक० तना० आ० सेट् क्त्वा वेट् । वनुते अव-

वन उपकारे उपतापे च सक० शब्दे अक० वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट् । वानयति ते वनति । अवीवनत् त । अवनीत् अवानीत् ।

वन न० स्त्री वन–अच् । १बहुवृक्षादियुक्ते अरण्ये अमर स्त्रीत्वे ङीप् । "सुवनी समग्रवटवृपिकापि का" नैष० । २जले ३निवासे ४आलये च मेदि० । ५प्रस्रवणे हेमच० ।

वनकदली स्त्री ७त० । काष्ठकदल्याम् राजनि० ।

वनकन्द पु० वनजातः कन्दः । अरण्यजाते सूरणे राजनि०

वनकार्पासी स्त्री वनोद्भवा कार्पासी । (वनकापास) क्षुपभेदे रत्नमा० ।

वनकोलि पु० वनोद्भव कोलिः । (वनकुल) वृक्षे ।

वनचन्दन न० वनजातं चन्दनम् शा०त० । १अगुरुचन्दने २देवदारुणि च विश्व० ।

वनचन्द्रिका स्त्री वने चन्द्रिकेव । मल्लिकायाम् राजनि०

वनचम्पक पु० ७त० । (वनचाँपा) चम्पकभेदे राजनि० ।

वनच्छाग पु० वने जातश्छागः । (वनछागल) १छागभेदे राजनि० । वने छाग इव । २शूकरे पुंस्त्री० शब्दमा० स्त्रियां ङीष् ।

वनज न० वने जलेऽरण्ये वा जायते जन–ड । १पद्मे २मुस्तकभेदे ३वनशूरणे पु० राजनि० ४गजे विश्व० । ५अश्वगन्धायां ६गन्धपत्रायां ७वनकार्पास्यां ८वनोपोदक्याम् ९मिश्रेयायां १०ऐन्द्र्यां स्त्री राजनि० । ११मुद्गपर्ण्यां च स्त्री मेदि० । १२वनजातमात्रे त्रि० ।

वनतिक्त पु० वनेषु वनजातेषु मध्ये तिक्तः । १हरीतक्याम् शब्दमा० । २पाठायां (आकनादि) च स्त्री रत्नमा० । स्वार्थे क तत्रैव अमरः ।

वनदीप पु० वनस्य दीप इव । वनचम्पके राजनि० ।

वनपल्लव पु० वनमिव निबिडं पल्लवोऽस्य । शोभाञ्जने जटा० ।

वनपुष्पा स्त्री वनमिव बहुलं पुष्पं यस्याः । शतपुष्पायाम् राजनि० । [पूरकः । वनबीजपूरके राजनि० ।

वनपूरक पु० पूरकः बीजपूरकः पूर्वपदलोपः वनोद्भवः

वनप्रिय पुंस्त्री० वनं वनस्थं प्रीणाति प्री–क । १कोकिले स्त्री मेदि० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् २अरण्यप्रियमात्रे त्रि० । ३त्वचे न० राजनि० ।

वनभुज् पु० वनं भुङ्क्ते भुज–क्विप् । १वृषभे २तन्नामौषधे शब्दच० । [अमर० ।

वनमक्षिका स्त्री वनोद्भवा मक्षिका । दंशे कीटभेदे (डाँश)

वनमल्ली स्त्री वनोद्भवा मल्ली । अरण्यमल्लिकायाम् शब्दर० ।

वनमाला स्त्री "आजानुलम्बिनी माला सर्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वनमालेति कीर्त्तिता" इत्युक्तायां मालायाम् ।

वनमालिन् पु० वनमालाऽस्त्यस्य इनि । १श्रीकृष्णे अमरः २वाराहीकन्दायाम् स्त्री मेदि० ङीप् ३द्वारकापुर्य्यां स्त्री त्रिका० । [४मुद्गपर्ण्यां स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

वनमुद्ग पु० वनोद्भवः मुद्गः । १मुद्गभेदे (मुगानि) अमरः ।

वनमूर्द्धजा स्त्री वनस्य मूर्द्धजं शृङ्गमिवास्त्यस्याः अच् । (काकडाशिङ्गा) कर्कटशृङ्ग्याम् राजनि० ।

वनमोचा स्त्री वनोद्भवा मोचा । काष्ठकदल्याम् राजनि० ।

वनलक्ष्मी स्त्री वनस्य लक्ष्मीरिव तदधिष्ठानत्वात्। कद- लीवृक्षे राजनि०। [राजनि०।

वनवर्वर पु० वनोद्भवः वर्वरः। कृष्णार्जके। (वनवावुइ) ख्याते

वनवासिन् पु० वन वासयति सुरभीकरोति वासि–णिनि। १मुष्ककवृक्षे २वाराहीकन्दे ३शाल्मलीकन्दे ४मीक- मञ्जिष्ठकन्दे ५ऋषभनामौषधे च राजनि०। वने वसति वस-णिनि। ६वनवासकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वनवीज पु० वीजो वीजपूरकः उत्तरपदलोप. ७त०। वन- वीजपूरे राजनि०। [राजनि०।

वनवृन्ताकी स्त्री वनस्य वृन्ताकी वार्त्ताकी। वृहत्याम्

वनव्रीहि पु० वनस्य व्रीहिः। नीवारे (उड़िधान) हेमच०।

वनशूकरी स्त्री वनस्य शूकरीव रोमशत्वात्। १कपिकच्छ्वाम् राजनि०।७त०। २वनवराहे पु०।३वनशूकरयोषिति स्त्री।

वनशृङ्गाट पु० वनस्य शृङ्गाट इव कण्टकावृतत्वात्। गोक्षुरे अमरः। स्वार्थे क। तत्रैवार्थे। [शब्दच०।

वनशोभन न० वन जलं शोभयति शुभ–णिच् ल्यु। पद्मे

वनसङ्कट पु० सम्+कट-अच् ६त०। मसूरे शब्दच०।

वनसरोजिनी स्त्री वनस्य सरोजिनी पद्मिनीव शोभाकर- त्वात्। वनकार्पास्याम् शब्दर०।

वनस्पति पु० वनस्य पति नि० सुट्। पुष्पं विना जाय- मानफले १अश्वत्थादौ वृक्षे अमरः। २वृक्षमात्रे मेदि०।

वनहास पु० वनस्य हास इव प्रकाशकत्वात्। काशतृणे राजनि०।

वनाखु पु० वने आखुरिव। शशके त्रिका०।

वनाखुक पु० वन+अख-उकञ् अकारलोपः। मुद्गे त्रिका०।

वनाट पु० वनमटति अट-उन्। १वर्षकायां नीलमक्षिका- याम् शब्दच०। २अपानदेशे उज्ज्व०।

वनामल पु० वनस्यामल आमलक इव ७ करमर्दे शब्दमा०।

वनाम्र पु० वनस्य आम्र इव। कोषाम्रे राजनि०।

वनायु पु० वन-आयुच्। प्रसिद्धघोटकोद्भवदेशभेदे (आरब) राजनि०। [(आरवि) शब्दर०।

वनायुज पु० वनायुदेशे जायते जन-ड। प्रशस्तघोटके

वनारिष्टा स्त्री वनस्य न रिष्टं यस्याः। वनहरिद्रायाम् राजनि०। [पृक्कीलतायाम् शब्दा०।

वनालिका स्त्री वनमलति भूषयति अल ण्वुल्। हस्ति-

वनि पु० वन-इन्। १वह्नौ त्रिका०। २रश्मौ उज्ज्वल०। ३याचने पु०। ४याचके त्रि०। [रक्षायां त्रिकाण्ड मेदि०।

वनिता स्त्री वन–याचने कर्मणि वा०क्त।१योषिति २अनु-

वनिन् पु०वनम् आश्रयत्वेनास्त्यस्य इनि। वानप्रस्थाश्रमयुक्ते

वनिष्णु त्रि० वन–इष्णुच्। याचके।

वनीपक वनीयक+पृषो० यस्य पः। याचके उज्ज्वल०। "कृपण इव वनीपकोपसेवितपर्वतः श्लोकात्" वचनाद्यता च

वनीयक स्त्री वन–इन् आत्मनो वनिं याचनमिच्छति क्यच् ण्वुल्। याचके अमरः पृषो० यलोपः। वनीकोऽप्यत्र सारसुन्दरी।

वनेक्षुद्रा स्त्री ७त० अलुक्स०। करञ्जे रत्नमा०।

वनेचर त्रि० वने चरति चर–ट अलुक्स०। चरस्थ- चारिणि व्याधादौ स्त्रियां ङीप्।

वनेसर्ज पु० सृजति–सृज–अच् ७त० अलुक्स०। असनवृक्षे रत्नमा०। [कार्पास्याम् रत्नमा० २वनजाते त्रि०।

वनोद्भवा स्त्री वन एव उद्भवति उद्+भू–अच् ७त०। १वन-

वनौकस् पु० वनमेव ओकः स्थानं यस्य। १वानरे अमरः। २वनवासिनि त्रि०।

वनूष प्रतारणे भ्वा०पर०सक०सेट् क्त्वा वेट्। वनूषति अवनूषीत्

वन्दन न० वदि–ल्युट्। १स्तवने २प्रणामे च। युच्। वन्दनाप्यत्र स्त्री। ३वदने न० शब्दच०।

वन्दनीय त्रि० वदि-अनीयर्। १नमनीये २स्तवनीये च ३पीतभृङ्गराजे पु०राजनि०।४गोरोचनायां स्त्री त्रिका०।

वन्दा स्त्री वदि कर्मणि घञ्। (परगाछा) लताभेदे अमरः २भिक्षुक्यां ३लताभेदे च मेदि०।

वन्दाका स्त्री वदि-आकन्। वन्दायाम् शब्दच०। गौरा० ङीष् तत्रार्थे स्त्री शब्दर०। तत्रार्थे पु० भावप्र० "वन्दाकः शीतलस्तिक्तः कषायो मधुरो रसे। मङ्गल्यः कफवातास्ररक्षोव्रणविषापहः"।

वन्दारु त्रि० वदि–आरु। वन्दनशीले शब्दर०।

वन्दि(न्दी) स्त्री वदि–इन् वा ङीप्। १कारावद्धजनादौ (कएदी) शब्दर० २वन्दने ३स्तुतौ च।४सोपानके त्रिका०।

वन्दिग्राह पु० वन्दिमिव–गृह्णाति ग्रह–अ। बलात्कारेण घातके (डाकाइत) मिता०। "वन्दिग्राहांस्तथा वाजि- कुञ्जराणां च हारिणः" मनुः।

वन्दिपाठ पु० ६त०। स्तुतिपाठे त्रिका०।

वन्दिन् पु० वन्दते स्तौति वदि–णिनि। राजादेः १स्तुति- पाठके अमरः। [भावप्र० २वन्द्यायां शब्दच०।

वन्द्य त्रि० वदि यत्। १वन्दनीये। २गोरोचनायाम् स्त्री

वन्द्र न० वन्द्–रन्। पद्मकाष्ठे त्रिका०।२पूजके त्रि०उज्ज्वलादि०

वन्य त्रि० वने भवः यत्। १वने (दारचिनि) राजनि०।

३वनशूरणे ४वाराहीकन्दे ४देवमणौ पु॰ राजनि॰। ५वन-जातमात्रे त्रि॰। ६मुद्गपर्ण्यां ७गोपालकर्कट्यां ८गु-ञ्जायां ९मिश्रेयायां १०भद्रमुस्तायां ११गन्धपत्रायां स्त्री राजनि॰। वनानामरण्यानां जलानां वा समूहः यत्। १३जलसमूहे १४वनसमूहे च स्त्री मेदि॰।

वप बीजवपने तन्तुवयने मुण्डने च सक॰ भ्वा॰ उभ॰ अनिट् यजा॰। वपति ते अवाप्सीत् अवप्त उवाप ऊपतुः। ञित् उप्त्रिमः। पित्रादिपिण्डदाने "पिण्डनिर्वपनं चरेत्" स्मृतिः।

वपन न॰ वप-ल्युट्। १केशमुण्डने २बीजाधाने ३तन्त्वा-धाने च मेदि॰। "प्रयागे भास्करक्षेत्रे पितृमातृ-वियोगतः। आधाने सोमपाने च वपनं पञ्चसु स्मृतम्" प्रा॰ त॰।

वपनी स्त्री उप्यतेऽनया अत्र वा वप ल्युट् ङीप्। १नापि-तास्त्रे २तन्तुशालायां (तान्तघर) हेमच॰ ३तन्तुवयन-यन्त्रभेदे (माकु) च।

वपा स्त्री वप-अच्। १मेदसि (चरवि) "वपाया हविषः" इति श्रुतिः। २छिद्रे च अमरः।

वपुन पु॰ वप उनन्। देवतायां शब्दर॰।

वपुषा स्त्री वप-वा उषन्। हिङ्गुपत्र्याम् भावप्र॰।

वपुष्टमा स्त्री अतिशयेन वपुः प्रशस्ताकृतिः तमप् अत्वम्। १पद्मचारिण्याम् लतायाम् जटा॰। २काशीपतिकन्याया ३जनमेजयपत्न्या च।

वपुस् न॰ उप्यन्ते देहान्तरभोगसाधनबीजीभूतानि कर्माण्यत्र वप-उसि। १शरीरे अमरः। २प्रशस्ताकारे च मेदि॰।

वप्तृ पु॰ वप-तृच्। १जनके २कवीवरे च मेदि॰ ३बीजादि-वापके त्रि॰।

वप्र पु न॰ उप्यतेऽत्र रन्। १दुर्गनगरादौ परिखाया उद्धृत-मृत्तिकास्तूपे अमरः। २क्षेत्रे ३रेणौ ४तटे मेदि॰। ५सीसके न॰ हेमच॰। ६जनके ७प्राचीरे पु॰ विश्वः। ८प्रजापतौ च पु॰ संक्षिप्तसा॰। ९मञ्जिष्ठायां स्त्री राजनि॰। [१०वसुदेवे च संक्षिप्तसा॰।

वप्रि पु॰ वप रि। १क्षेत्रे केदारे सि॰ कौ॰। २दुर्गतौ

वभ्र गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। वभ्रति अवभ्रीत्।

वम उद्गारे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। वमति अवमीत्। ट्वित् वमथुः। ज्वला॰ वमः वामः। वमयति वामयति उप-सर्गस्य नित्यं मुक्तः। कथा॰ वेमतुः ववमतुः। उदित् वमित्वा वान्त्वा वान्तः।

वमथु पु॰ वम-अथुच्। वमने उद्गिरणे अमरटीका।

वमन न॰ वम ल्युट्। १मर्दने २छर्दने मेदि॰ ३आहुतौ विश्वः ४निःसारणे च "स्वर्गाभिष्यन्दवमनम्" कुमारः। ५शणे पु॰। ६जलौकायां स्त्री राजनि॰ गौरा॰ ङीष्।

वमि स्त्री वम इन्। १छर्दौ छर्दिशब्दे २९८० पृ॰ दृश्यम्। २अग्नौ पु॰ मेदि॰ ३धूर्त्ते त्रि॰ शब्दर॰।

वमित पु॰ वम णिच् क्त। कृतोद्गारे। [वि(द्व)ध्वम्।

वय गतौ भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट्। वयते अवयिष्ट। अव॰

वयस् न॰ अज-असुन् वीभावः। १विहगे २बाल्याद्यवस्था-याम् अमरः "वयोऽतिपातोद्गतवातेति" नैष॰। ३यौवने च विश्वः।

वय(यः)स्थ पुंस्त्री॰ वयसि यौवने तिष्ठति स्था-क खर्परे शरि वा विसर्गलोपः। १तरुणे २विभीतक्यां स्त्री अमरः। "वयस्था नागराद्भ्रात्" वैद्यकम्। ३आमलक्यां ४हरी-तक्यां ५सोमवल्ल्यां स्त्री अमरः। ६गुडूच्यां ७सूक्ष्मैलायां ८काकोल्याम् ९ब्राह्म्यां स्त्री मेदि॰। १०शाल्मल्यां स्त्री हेमच॰। ११क्षीरकाकोल्याम् भावप्र॰ १२अत्यम्लपर्ण्यां १३महाश्रावण्यां १४युवतौ च स्त्री राजनि॰।

वयस्य पु॰ वयसा तुल्यः यत्। १समानवयस्के अमरः। २सख्यां स्त्री अमरः।

वयुन न॰ वय-उनन्। १ज्ञाने भाग॰ १०।८० श्रीधरः। २देवागारे त्रिका॰। देवागारे पु॰ उणादि॰।

वयोधस् पु॰ वयो यौवनं धत्ते धा-असुन्। तरुणे उणा॰।

वयोरङ्ग न॰ वयसा रङ्गमिव। सीसके राजनि॰।

वर ईप्से अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। वरयति ते अववरत् त।

वर न॰ व्रियते वृ-कर्मणि अप्, वरि-अच् वा। १कुङ्कुमे २मना-गभीष्टे अमरः "वरं प्राणान् परित्यक्ष्ये" इति तन्त्रम्। भावे अप् अच् वा। ३इच्छायाम् ४याचने ५आवरणे ६वेष्टने च। वृ-कर्मणि अप्। ७अभीष्टे ८श्रेष्ठे च त्रि॰ अमरः। ९जारे १०जामातरि शब्दर॰ ११गुग्गुलौ शब्दच॰ १२पत्यौ च पु॰ हेमच॰। "तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः" इत्युक्ते १३पदार्थे।

वरक पु॰ वृ-वुन्। १वनमुद्गे हेमच॰ २पर्पटे ३क्षुद्र-धान्यभेदे (चीना) च राजनि॰। ४पोताच्छादनवस्त्रे न॰ कारा॰।

वरचन्दन न॰ कर्म॰। १कालीये २देवदारुणि च मेदि॰।

वरट न॰ वृ-अटन्। १कुन्दपुष्पे शब्दर॰। २कीटभेदे (बोलता) ३हंसे पुस्त्री॰ मेदि॰। स्त्रियाम् अजादि॰ टाप् अमरः।

ङीप् मेदि०। ३कुङ्कुमबीजे भावप्र०। सा च ५गन्धोत्पले मेदि०।

वरण न० वृ–ल्युट्। कन्यादिदानाय जामात्रादेरभ्यर्थनात्मके १व्यापारभेदे २वेष्टने मेदि०। ऋत्विगादेः क्रियायै नियोगाय ३पूजनादौ ५वरुणे पु स्त्री० तारा०। ६प्राकारे ७वरुणवृक्षे च। (साँको) ख्याते ८पदार्थे च ९काशीस्थे नदीभेदे स्त्री शब्दर०। वरुणशब्दे दृश्यम्।

वरण्ड पु० वृ–अण्डच् (वयसफोड़ा) १मुखरोगभेदे मातङ्गयुद्धार्थे २मध्यवेदौ च मेदि०।

वरण्डक पुंन० वृ–अण्डच् संज्ञायां कन्। १वरण्डशब्दार्थे २वर्तुले मेदि०। ३भित्तौ हेमच०। ४विशाले ५लम्पटे ६भीते च त्रि० शब्दर०।

वरण्डालु पु० वरण्ड इवालु०। एरण्डवृक्षे त्रिका०।

वरतिक्त पु० वर श्रेष्ठस्तिक्तो रसो यस्य। कुटजवृक्षे राजनि०। २पाठायाम् (आकनादि) स्त्री राजनि० स्वार्थे क तत्रैव।

वरत्रा स्त्री वृ–अत्रन्। हस्तिकक्ष्यारज्जौ अमर।

वरत्वच पु० वरा त्वचा यस्य। १निम्बवृक्षे रत्नमा०। २श्रेष्ठत्वग्युते त्रि०।

वरद त्रि० वरं ददाति दा–क। १अभीष्टदातरि अमरः। २प्रसन्ने च मेदि० ३तन्त्रिप्रसिद्धके हस्तादिविन्यासरूपे मुद्राभेदे न० "अभयं वरदञ्चैव" ध्यानाध्यानम्। ४कन्यायाम् स्त्री मेदि०। ५अश्वगन्धायाम् स्त्री भावप्र० ६आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि० ७दुर्गायाञ्च स्त्री।

वरदाचतुर्थी स्त्री माघशुक्लचतुर्थ्याम्। तामधिकृत्य "चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता" ति०त० भविष्यपु०।

वरदातु पु० दा–तुन् ६त०। भूमीसहे वृक्षे राजनि०।

वरपर्ण पु० वराणि पर्णान्यस्य। क्षीरकञ्चुकीवृक्षे रत्नमा०।

वरप्रदा स्त्री वरं प्रददाति दा–क। लोपामुद्रायां हेमच०। २वरप्रदातरि त्रि०।

वरफल पु० वरं फलमस्य। १नारिकेले वृक्षे शब्दच०। कर्म०। २श्रेष्ठे फले न०। [वृक्षे शब्दच०।

वरमुखी स्त्री वरं मुखं यस्याः ङीप्। रेणुकानामगन्ध-

वरम् अव्य० वृ–अम। ईषदभीष्टे मेदि०।

वरम्बरा स्त्री वर वृणोति वृ-अच् मुम्। (चाकुलिया) १पृश्निपर्ण्याम् शब्दच०।२पतिम्बरायां कन्यायाञ्च।

वररुचि त्रि० वरा रुचिर्यस्य। १श्रेष्ठरुचियुते।२कात्यायन-कृतवार्त्तिककारे कात्यायनमुनौ त्रिका०। ३विक्रमादित्य-सभास्थे पण्डितभेदे च। नवरत्नशब्दे ३९८२पृ०दृश्यम्।

वरल पु० वृ–अलच्। १वरटे त्रिका० २कीटभेदे शब्दमा० स्त्रियां गौरा० ङीष् वरटायां स्त्री जटा० अजा० टाप्।

वरलब्ध पु० वरः उत्कर्षः पुष्पेषु लब्धो येन पञ्चमि०। १चम्पके त्रिका० २प्राप्तवरे त्रि०।

वरवर्णिनी स्त्री वरः श्रेष्ठो वर्णः प्रशस्तोऽस्त्यस्याः इनि। उत्तमस्त्रियाम् अमरः। २लाक्षायां ३हरिद्रायां ४रोचनायां ५फलिन्यां ६सरस्वत्यां स्त्रियां मेदि०। ७गौर्यां ८लक्ष्म्यां ९पार्वत्यां च शब्दर०।

वरवाह्लीक न० कर्म०। कुङ्कुमे अमर।

वरा स्त्री वृ–अच्। हरितकामलकीवयस्थारूपे त्रिफलायां मेदि०। २रेणुकानामगन्धद्रव्ये शब्दच०। ३गुडूच्याम् ४मेदायां ५ब्राह्म्याम् ६विडङ्गे ७पाठायाम् ८हरिद्रायाञ्च राजनि०।

वराक पु० वृ–आकन्। १शिवे मेदि०। २युद्धे न० हेमच०। ३अधमे त्रि०शब्दर०। ४शोचनीये च त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीप्।

वराङ्ग न० कर्म०। १मस्तके। व्रियते आव्रियते गुप्यते इ-गुप्। २गुह्ये अमर। ३योनौ ४गुडत्वचि च त्रिका०। ६व०। ५गजे पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष् ६विष्णौ विष्णुस०। ७कामदेवे च पु०। ८श्रेष्ठावयवयुक्ते त्रि०। ९हरिद्रायाम् स्त्री राजनि०। गौरा० ङीष्। संज्ञायां कन्। गुडत्वचि (दारचिनि) न० अमर।

वराङ्गिन् पु० वराङ्गमस्त्यस्य इनि। १अम्लवेतसे रत्नमा०। २श्रेष्ठाङ्गयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वराट पु० वरमत्यर्थमटति अट–अच्। १कपर्दे राजनि०। २रज्जौ च पु०रत्नको०। स्वार्थे क। तत्रार्थे "वराटकानां दशकद्वयं यत्" लीला० अट–ण्वुल्। वराटक पद्मबीजाधारे कोषे पु० अमर०। [शब्दमा०।

वराटकरजस् पु० वराटके इव रजोऽस्य। नागकेशरे वृक्षे

वराण पु० वृ–आनच्। १इन्द्रे त्रिका०। २वरुणवृक्षे शब्दर०।

वरादन न० वरैर्न्नपैरद्यते अद–ल्युट्। राजादने (पिया-शाल) शब्दच०।

वरास्त्र पु० वरः आप्त इव। करमर्दे रत्नमा०।

वरारोह पु० वरः आरोहो यस्य अच। १हस्तिनि त्रिका०। २प्रशस्तनितम्बवत्यां स्त्रियां स्त्री अमरः।

वरालिका स्त्री वरालकाभाविर्यस्यां अच्। दुर्गायां त्रिका०।

वराशि पु०वरवाकरमश्नुते अश–इन्। स्थूलवस्त्रे अमरः।

वरासन न० वराय वरणीयायास्यते क्षिप्यते अस–ल्युट् । १जवापुष्पे शब्दमा० । कर्म० । २उत्तमे आसने न० । वरं पतिमस्यति अस–ल्यु । ३विदूगे जारे पु० । परान् अन्येषामपि अस्यति दूरीकरोति ल्यु । ४द्वारपाले च पु० विश्वः । [२खड्गधरे च धरणिः ।

वरासि पु० वरायाशरण्यायास्यते अस–इन् । १स्थूलवस्त्रे

वराह पुंस्त्री० वराय अभीष्टाय मुस्तादिलाभाय आहन्ति खनति भूमिम् आ+हन–ड । १शूकरे अमरः स्त्रियां ङीप् । २यज्ञवराहाख्ये भगवतोऽवतारभेदे पु० ३पर्वतभेदे ४मुस्तके ५मानभेदे मेदि०। ६शिशुमारे ७वाराही-कन्दे पु० राजनि० ८अष्टादशद्वीपमध्ये द्वीपभेदे च ।

"गन्धर्वो वरुण द्वीपो वराहः कङ्क एव च । कुमुद च कशेरुश्च नागो भल्लातकस्तथा । चन्द्रेन्द्र मलया गङ्गा प्रवालश्च सभस्तिमान् । ताम्राह्वश्च कुमारी च तत्र द्वीपा दशाष्टभिः" शब्दमा० ।

वराहकन्द पु० वराहप्रियः कन्दः शा०त० । अनामख्याते कन्दभेदे राजनि० । [शब्दर०।

वराहकान्ता स्त्री वराहस्यापि कान्ताऽभीष्टा । वराहकन्दे

वराहक्रान्ता स्त्री वराहेण क्रान्तेव । १लज्जालुलतायाम् शब्दच० २वाराह्यां (चामराल) प्रभृतिः ।

वराहिका स्त्री वराहो भक्ष्यत्वेनास्त्यस्याः ठन् । कपिकच्छ्वाम् राजनि० ।

वराही स्त्री वराहो भक्ष्यत्वेनास्त्यस्या अच् गौरा० ङीप् । १भद्रमुस्तायाम् २वराहकन्दे च राजनि० ।

वरिवस् न० उरु+वसुन् वट् च । १पूजने २धने च निघण्टुः ।

वरिवसि(स्थि)त त्रि० वरिवः पूजनं करोति क्यच्–क्त वा यलोपः । पूजिते अमरः । [१शुश्रूषायाम् अमरः ।

वरिवस्या स्त्री वरिवस्+क्यच्+भावे अ । १पूजने

वरिष्ठ त्रि० अतिशयेन उरुः इष्ठन् वरादेशः । १उरुतमे २तित्तिरिविहगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् ३नागरङ्गवृक्षे पु० राजनि० । ४ताम्रे न० अमरः । ५मरिचे न० मेदि० ६उरुदे अजयः । ७आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि० ।

वरी स्त्री वरी शतावरी पूर्वपदलोपः । १शतावर्याम् अमरः २सूर्यपत्न्याञ्च त्रिका० ।

वरीयस् त्रि० अतिशयेन उरुः श्रेष्ठः ईयसुन् वरादेशः । १उरुतमे विष्कम्भादिषु मध्ये २सप्तदशे योगभेदे पु० ज्यो०त० । [३वृषभे अमरः ।

वरी(ली)वर्द पु० वृध–वल–वृङ् अच् पृषो० रस्य वा लः ।

वरुट पुंस्त्री० म्लेच्छजातिविशेषे स्त्रियां ङीप् । "पुलिन्दा नाहला निष्ठ्याः शबरा वरुटा भटाः । माला भिल्लाः किरातास्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः" हेमच० ।

वरुड पु० वृ–उडन् । अन्त्यजजातिभेदे स्त्रियां ङीष् । "रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च" मनुः ।

वरुण पु० वृ–उनन् । पश्चिमाशापतौ १जलेशे अनामख्याते देवभेदे अमरः । २जले मेदि० ३सूर्ये च विश्वः । ४द्वीपभेदे वराहशब्दे दृश्यम् । ५काशीस्थे नदीभेदे स्त्री । काशीस्थनदीभेदस्योत्पत्त्यादिकं वामनपु० ३अ० उक्तं यथा "प्रयागे वसते नित्यं योगशायी तु विश्रुतः । चरणाद् दक्षिणात्तस्य विनिर्याता सरिद्वरा । विश्रुता वरणेत्येवं सर्वपापहरा शुभा । सव्यात् पादात् द्वितीया च असिरित्येव विश्रुता । ते उभे च सरिच्छ्रेष्ठे लोकपूज्ये बभूवतुः । तयोर्मध्ये तु यो देशस्तत्क्षेत्रं योगशायिनः । त्रैलोक्यप्रवरं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् । न तादृशोऽस्ति गगने न भूम्यां न रसातले । तत्रास्ति नगरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा" ।
७अनामख्यातवृक्षभेदे पु०अमरः "वरुणः पित्तलो भेदी श्लेष्मकृच्छ्राश्ममारुतान् । निहन्ति गुल्मवाताश्र क्रिमींश्चोष्णोऽग्निदीपनः । कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूक्षको लघुः" भावप्र० ।

वरुणात्मजा स्त्री वरुणस्य जलस्यात्मजेव जन्मत्वात् । जलभवे मद्ये अमरः । [पद्मायाम् जटा० ।

वरुणानी स्त्री वरुणस्य पत्नी ङीप् आनुक् च । वरुण-

वरुत्र न० वृ–उत्र । उत्तरीयवस्त्रे सि० कौ०

वरूथ न० वृ–ऊथन् । तनुत्राणे हेमच० २वर्मणि मेदि० । ३रथगुप्तिस्थाने परप्रहाररक्षार्थमाहृते स्थाने पु०अमरः ।

वरूथिनी स्त्री वरूथोऽस्त्यस्याः इनि । सेनायाम् अमरः ।

वरेण्य न० वृ–एण्य । १कुङ्कुमे राजनि० २प्रधाने ३मार्गणीये च त्रि० अमरः । [वारेन्द्र विप्रभेदे ।

वरेन्द्री स्त्री गौडदेशे त्रिका० । तत्राभिजनोऽस्य अण् ।

वरोट न० वराद्युत्कृष्टानि दृढान्यस्य । मरुवकपुष्पे अमरः ।

वरोल पुंस्त्री० वृ–ओल । वरटे कीटभेदे त्रिका० । स्त्रियां ङीष्

वर्कर पु० वृक–अरन् । १तरुणपशौ अमरः २मेषशावके भरतः । ३छागमात्रे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् ४परिहासे मेदि०

वर्ग पु० वृज–घञ् । १सजातीयसमूहे अमरः । यथा मनुष्यवर्गः पशुवर्गः । समानधर्मिभिः प्राप्यत्वाभिमतः । २एकस्य तु यथा कवर्गः चवर्गः । अत्र तत्तत्कादिना

विजातीयत्वेऽपि स्थानसाम्यमस्ति। ३ग्रन्थपरिच्छेदे यथा स्वर्गवर्गः पातालवर्गः। ४अङ्कशास्त्रोक्ते समानाङ्कद्वयस्य परस्परगुणने यथा द्विकस्य चत्वारि, त्रिकस्य नव, चतुष्कस्य षोडश इत्यादि। "स्यात्पोऽन्त्यवर्गः" "वर्गं मूलं पदं कृतिम्" इति च लीला०। वृज—घञ्। ५त्यागे। ग्रन्थपरिच्छेदाश्च बहुविधा यथा "सर्गोवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः। उच्छ्वास परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम्। स्थानं प्रकरणं पर्वाह्निकञ्च पञ्चसम्प्रय" त्रिका०।

वर्गप्रकृति बीजगणितोक्ते गणनाप्रकारभेदे तत्र दृश्यम्।

वर्गमूल न० वर्गस्य समद्विघातात्मककृते मूलम्। अङ्कशास्त्रप्रसिद्धे समाङ्कद्वयेन हताङ्कसङ्ख्यायाः यन्मूलं घातसाधनं तत्र। यथा षोडशानां चत्वारि नवानां त्रयः चतुर्णां द्वौ इत्यादि।

वर्गोत्तम पु॰ वर्गेषु षट् च चैत्रादिषु उत्तमः नवांशः। "चराणां प्रथमे भागे स्थिराणां पञ्चमे तथा। द्यात्मकानाञ्च नवमे वर्गोत्तम इति स्मृतः" इति ज्योतिषोक्ते त्रिंशांशात्मकराशेर्नवांशभेदे।

वर्च दीप्तौ भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट्। वर्चते अवर्चिष्ट।

वर्चस् न॰ वर्च—असुन्। १रूपे २शुक्रे ३तेजसि ४विष्ठायाञ्च मेदि॰। ५चन्द्रपुत्रे पु॰ "रोहिण्यामभवद्यो वर्चस्तो येन चन्द्रमाः" वह्निपु॰। स्वार्थे क। विष्ठायाम् अमरः।

वर्चस्विन् त्रि॰ वर्चस्+अस्त्यर्थे विनि। तेजस्विनि स्त्रियां ङीप्।

वर्जन न॰ वृज ल्युट्। १त्यागे २हिंसायां च ३मारणे मेदि॰

वर्ण स्तुतौ विस्तारे शुक्लादिवर्णकरणे उद्योगे दीपने च अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। वर्णयति ते अववर्णत् त।

वर्ण वर्णने चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। वर्णयति ते अववर्णत् त।

वर्ण न॰ वर्ण—अच्। १कुङ्कुमे न॰ २स्वर्णे ३व्रते ४शुक्लादिरूपे ५अकाराद्यक्षरे ६भेदे ७गीतक्रमे ८चित्रे ९ताललभेदे १०अङ्गरागे पु॰ हेमच॰। ११गजचित्रकम्बले पु॰ अमरः १२यशसि १३गुणे १४स्तुतौ पु॰ मेदि॰। भेदे रूपे अक्षरे पु॰ न॰ मेदि॰। १५ब्राह्मणादिजातौ पु॰ अमरः। "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्" गीता।

तत्र ब्राह्मणादिवर्णानां सृष्टिः तद्धर्माश्च मनुना उक्ता यथा "लोकानान्तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः। ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्"। "सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्त्यर्थं स महाद्युतिः। मुखबाहूरुपज्जानां पृथक् कर्माण्यकल्पयत्। अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा" "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत" यजु॰ ३१।११ तेषां ब्राह्मणस्य श्रैष्ठ्ये कारणं मनुनोक्तं यथा "ऊर्द्ध्वं नाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्त्तितः। तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयम्भुवा। उत्तमाङ्गोद्भवात् ज्यैष्ठ्यात् ब्रह्मणश्चैव धारणात्। सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः" वर्णधर्माश्च जातिधर्मशब्दे ३१०५ पृ॰ दृश्याः।

तत्र अक्षररूपवर्णोत्पत्तिक्रमः तद्भेदाश्च शब्दार्थरत्नेऽभिहिता यथा

"अथ वर्णोत्पत्तिप्रकारस्तावदभिधीयते। चेतनेन ज्ञातार्थविवक्षया तद्बोधकशब्दनिष्पादनाय प्रेरितमन्तःकरणं मूलाधारस्थितमनलं चालयति तच्चालितश्चानलः तत्स्थानस्थानिलं चालनाय प्रभवति तच्चालितेन चानिलेन तत्रैव सूक्ष्मरूपेणोत्पादितः शब्दः परा वागित्यभिधीयते। ततो नाभिदेशपर्य्यन्तं चलितेन तेन तद्देशसंयोगादुत्पादितः शब्दः पश्यन्तीति व्यवह्रियते एतद्द्वयस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरतया ईश्वरयोगिमात्रगम्यता नास्मदीयश्रुतिगोचरता। ततस्तेनैव हृदयदेशं परिसरता हृदयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्यमेत्युच्यते सा च स्वकर्णपिधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचिदस्मदादिभिरपि समधिगम्या। ततो मुखपर्य्यन्तमागच्छता तेन कण्ठदेशं प्राप्य आहत्य मूर्द्धानं तत्प्रतिघातेन परावृत्य च मुखविवरे कण्ठादिषु तत्तदष्टस्थानेषु स्वाभिघातेनोत्पादितः शब्दो वैखरीत्युच्यते। तदुक्तं शिक्षायाम् "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः। स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" इति। अक्षररूपेण जगतावर्णान् बुद्ध्या बुद्धिस्था समेत्य विवक्षीत्यर्थः। तथा "प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं हि तिष्ठति। स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा। वैखरी वाक् प्रयोक्तॄणां प्राणवृत्तिनिबन्धिनी। केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुपातिनी। प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्त्तते। अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा। स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी" भारतेऽप्युक्तम्। अत्र प्राणापानान्तरे इत्यधिकरणनिर्दे-

शब्दाकाशस्थायिता नित्यमित्यभिधानात् यावत्प्रलयपर्य्यन्तस्थायिता प्राणापानादेरपि तथैव नित्यत्वाभ्युपगमात्। न तु क्षणिकता मध्ये उत्पत्तिविनाशकल्पने गौरवात् शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धस्वीकारादनित्येन शब्देन नित्यार्थसम्बन्धस्वीकारेऽयुक्तत्वापत्तेश्च। नित्यत्वेऽपि तेषां व्यञ्जकसद्भावाभावाभ्यां प्रत्ययाप्रत्ययावित्यन्यत्र विस्तरः। स्थानेषु कण्ठताल्वाद्यष्टस्थानेषु वायौ मूलाधारस्थे विकृते विवक्षाप्रेरितमनोनियुक्ताग्निसंक्षोभाच्चलिते इत्यर्थः। कृतवर्णपरिग्रहा वर्णभावापन्ना, तत्र स्थानेष्विति व्यवहितेनान्वितम्। प्राणवृत्तिनिबन्धिनीत्यनेन प्राणवृत्तेर्वायोरूर्द्ध्वपर्य्यन्तगमनमभिहितम्, केवलमित्यनेन कण्ठताल्वादिस्थानानपेक्षाभिहिता। बुद्ध्युपादानेत्यनेन हृदयस्थानगमनमुक्तं बुद्धेर्हृदयस्थत्वात्। उद्गतः वक्तृतक्रमेत्यनेन हृदयस्थानगमनानपेक्षाभिहिता। अविभागेत्यनेन मध्यमाया विभागरूपविशेषस्य कर्णविधानेनाप्रवगमात् पश्यन्त्यास्तु तद्व्युदासः। अनपायिनी स्वस्थानादचलिता प्राणापानान्तरे मूलाधारस्थितेति यावत्। अतो यथाप्रदर्शितपरादीनां विभागं प्रतिपादयतीदं महाभारतीयमतं विस्तरेण।"

"अभिघातस्थानानि चाष्टविधानि सामान्यतो वेदितव्यानि "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेति" शिक्षोक्तेः। वर्णाश्च मतभेदेन त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा शिक्षायामभिहिता वेदितव्याः। यथा "त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः। स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च +क +पौ चापि पराश्रितौ। दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव चेति"। अस्यार्थः अ इ उ ऋ इत्येषां ह्रस्वदीर्घप्लुतात्मकता द्वादश भेदाः लृकारस्यैको भेदोऽस्य दीर्घाभावात् प्लुतस्तूक्तं प्रतिपादितं। एचां चतुर्णां ह्रस्वाभावात् दीर्घप्लुतभेदेनाष्टौ भेदाः इत्येकविंशतिः स्वराः। स्पर्शाः कादयो मावसाना पञ्चविंशतिः। यादयो हान्ता अष्टौ। यमाः वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये पूर्वसदृशाः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाश्चत्वारो वर्णाः। यथा पलिक्क्नी। चख्ख्नतुः। अग्ग्निः। पतिघ्घ्नीत्यादौ। अनुस्वारादयश्चत्वारः स्पष्टाः। +क +पौ अपि पराश्रितावित्युक्तिस्तु कपयोः परयोरेवंविध-पफयोः परयोरप्यविध कण्ठ्योष्ठ्यभेदादिति भावमाय। दुःस्पृष्टः ईषत्स्पृष्टः लृकारः। "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथा" इत्यनेन प्रतिपादितस्य वर्णपदाभिधेयवर्णधर्मस्य ईषत्स्पृष्टत्वस्य लृकारे कथनात् लृकारस्य स्वरत्वयणत्वोभयधर्मसमावेशात् द्विविधता इति शिक्षाविद्भिर्भेदः। लृकारस्य प्लुतत्वे चतुःषष्टिर्भेदाः। एवं वर्णानां सामान्यतो भेदे बोधिते एतेषामुत्पत्तिस्थानानि बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नभेदाश्च प्रदर्श्यन्ते। तत्र स्थानानि "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्। कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू। स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः। जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः। एऐ तु कण्ठ्यतालव्यावोऔ कण्ठ्योष्ठजौ स्मृतौ। अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्। ओकारौकारयोस्तद्वदिति"। अनुस्वारयमानाञ्च नासिका स्थानमुच्यते। अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन इति शिक्षोक्तानि वेदितव्यानि। यद्यपि सर्वेषां वर्णानामुच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि चकाराद्युच्चारणे ताल्वादिव्यापारोऽप्यपेक्षित इति तन्मात्रापेक्षकत्वेन वर्णानां वैलक्षण्यम्। "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" इति पाणिनिशिक्षाभिधानात् कवर्गस्य कण्ठ्यत्वव्यवहारस्तु कण्ठशब्दस्य कण्ठमूलपरतया भाक्त एव तवर्गस्य दन्तमूलीयत्वेन दन्त्यत्ववत् अन्यथा भग्नदन्तस्य तदनुच्चारापत्तेः। जिह्वामूलीयस्य आश्रयस्थानभागित्वेन तदाश्रयस्य कोरपि जिह्वामूलस्थानत्वौचित्यात्। दन्त्योष्ठ्योव इत्यादावुभयोरेव प्रत्येकं वकारस्थानत्वं न तु सङ्घटितयोः तथा सति दन्तोष्ठ्य इत्येव परिशिष्येत। अतस्तस्य दन्त्योष्ठोभयकार्य्यनिमित्तता एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्। यमानां प्रातिशाख्यप्रसिद्धानां कादिचतुष्टयानां पूर्वोदितानां यमशब्दबोधितानाञ्च नासिकापि स्थानमधिकमुपदिश्यते। तत्र च यमेत्युपलक्षणम्। "अमोऽनुनासिका न ह्रौ" इत्युक्त्या हकाररकारभिन्नानामपि नासिकास्थानत्वाभिधानात् नासामनुगतः स्थानत्वेनेत्यनुनासिकशब्दव्युत्पत्त्या नासिकास्थानत्वप्राप्तेश्च। तत्र चतुर्ष्वपि पुनः हकाररकारयोः पर्य्युदासः। "मुखनासिकावचनोऽनुनासिक" इति पा० सूत्रे मुखपदस्य कण्ठ इत्यादिस्थानपरतया

यमानामनुभयस्थानत्वम्। अयोगवाहा विसर्गो जिह्वामूलीयोपध्मानीययोरपि विसर्गविशेषरूपत्वेनाश्रयस्थानभागित्वम्। आश्रयस्थानभागित्वञ्च यमाश्रित्यैते उच्चार्य्यन्ते तत्स्थानभागित्वमत्र विसर्गश्च कखयोः परयोर्जिह्वामूलोच्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेन तत्स्थानभागित्वात् जिह्वामूलीयरूपान्वितनामता मन्तव्या। पफयोः परयोरोष्ठोच्चार्य्यमाणयोराश्रयत्वेनोपध्मानीयता। उप पश्च आध्मायेते अनेन स्थानेनेति व्युत्पत्तेः उपाध्मानशब्दः ओष्ठवचनः। तत्स्थानयोगत्वादन्वितनामता चावधेया। अतएव "कौमुद्यां जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलमुपध्मानीयस्योष्ठावित्युक्तम्। यद्यपि सर्वेषां वर्णानामाकाशस्थानत्वं करणत्वञ्च कण्ठादीनां तदुत्पत्तौ युक्तं तथापि तेषां स्थानत्वव्यवहारो वर्णाभिव्यञ्जकताल्वादौ वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण भाक्त एव। तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिसम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वाग्रादिस्थिते तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे आभ्यन्तरप्रयत्नशब्दो स्पृष्टतादावेव करणत्वव्यवहार प्रसुचित। वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभाविनस्तु आन्तरतम्यपरीक्षोपयुक्ताः कण्ठविवरविकाशादेरास्यबहिर्देशावच्छिन्नकार्य्यस्य जनका बाह्या यत्ना गुणशब्देनोच्यन्ते इत्यादिकं शेखरादौ स्पष्टम्। आभ्यन्तरप्रयत्नास्तु वर्णोत्पत्तेः प्राग्भाविनो बाह्यास्तु तदुत्पत्तेः पश्चाद्भाविन इति विवेकः। तथाहि नाभिदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणवायुरूर्द्ध्वमागच्छन् उरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति उत्पादयति च ततो वर्णान् तदभिव्यञ्जकध्वनींश्च तत्र वर्णोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादिकं यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता प्रयत्नो यदा ईषत् स्पृशन्ति तथा ईषत्स्पृष्टता समीपावस्थाने संवृतता दूरावस्थाने विवृतता इत्येवमाभ्यन्तरप्रयत्नभेदात् वर्णानां भेदाः। अतएव इवर्णयशानां तालुस्थानत्वाविशेषेऽपि चवर्गोच्चारणे कर्त्तव्ये तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां सम्यक् स्पर्शः, यकारोच्चारणे तु ईषत् स्पर्शः शकारेकारोच्चारणे दूरसमीपावस्थानमिति। एतेषां आभ्यन्तरत्वं ओष्ठप्रभृतिकाकलीजनककाकलकस्थानपर्य्यन्तरूपास्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां स्पर्शादिघटनरूपाभ्यन्तरकार्य्यकारित्वात् वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वाच्च बोध्यम्। विवारसंवारौ तु गलबिलस्य विकाशाविकाशसङ्कोचौ बाह्यौ प्रयत्नौ विवृतसंवृताभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादिति विवेक्तव्यम्। ते च आभ्यन्तराः प्रयत्नाः तेषां वर्णानाञ्च इत्येतत्प्रायदर्श्यते। कादिमावसानानां स्पृष्टता अतएव तेषां सम्यक्स्पर्शत्वेन स्पर्शपदवाच्यता। यणः ईषत् स्पृष्टता। तेषाञ्च स्पृष्टविवृतयोर्मध्यस्थितत्वेन लौकिकव्यवहारेष्वपि शषादीनां वर्णानाञ्च मध्यस्थितत्वेन चान्तःस्थवर्णत्वम् अन्तःस्थाभिध संयुतमित्युक्तेरन्तःस्थाशब्द आदन्तः। शषसहानां अचाञ्च विवृतता। शसहानाञ्च उष्मशब्दाभिधेयत्वात् प्रधानत्वात् ऊष्मशब्दवाच्यता। अचाञ्च स्वयं राजमानत्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाच्च स्वराभिधेयता। "अचः स्वयं विराजन्ते" इत्युक्तेः "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्चेति कालतो नियमा अचि" इत्युक्तेश्च। तत्र ह्रस्वस्य संवृतता। "संवृतं त्वेकमात्रं स्यात् विवृतन्तु द्विमात्रकम्" इत्युक्तेः ह्रस्वस्यैकमात्रतया प्रयोगे संवृतता प्रक्रियायान्तु विवृततैव। तत्र मूलं "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत् नेमस्पृष्टाः शलस्तथा। शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ताः" इति शिक्षावाक्यमेव बोध्यम्। अत्राचः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणः यवरलाः ईषत् स्पृष्टा इत्यर्थः नेमदत्यर्द्धवाची। शलः शषसहा नेमस्पृष्टाः अर्द्धस्पृष्टाः अर्थादर्द्धविवृताः। "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" इत्येकवाक्यत्वात्। एते च स्थानप्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामुपयुक्ताः बाह्यप्रयत्नास्तु आन्तरतम्यपरीक्षायामेवोपयोगिन इति "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा०सूत्रभाष्यादौ स्पष्टम्। तेन तकारस्थाने विवारश्वासघोषाल्पप्राणरूपबाह्यप्रयत्नसाम्येन चकारटकारादेश "स्थानेऽन्तरतम" इति पा०सूत्रभाष्ययोः स्पष्टम्। बहुसमानधर्मत्वमेवान्तरतम्ये हेतुरिति बोध्यम्। "बाह्याः प्रयत्नास्त्वष्टविधाः काकलकाधःस्थगलबिलसङ्कोचविकाशश्वासोत्पत्तिध्वनिविशेषघोषाल्पघोषप्राणाल्पत्वमहत्त्वरूपकार्य्यकराः यथाक्रम विवारसंवारश्वासनादघोषाल्पघोषाल्पप्राणमहाप्राणनामानो मन्तव्याः। प्रयत्नप्रेरितो वायुर्वर्णानभिव्यञ्जन् यत्नविशेषेण गलबिलविकाशादीनपि सम्पादयति अतो गलबिलविकाशादिकरत्वादास्यबहिर्देशकार्य्यकरत्वात् चैते बाह्या इति। ते च "खरो यमाः खयः +क+पौ विसर्गः शर एव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते। कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः। अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चा-

समासवः स्मृताः" इति सिद्धान्तकौमुदीधृतशिक्षावचनम्। स्वरा ब्यञ्जने जाता ये यमाः पूर्वोक्ता प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाः। यथ, शरः प्रभवश्च। एते वाचानुपदाना लोपाः कस्य चिद्दृश्यते च। अन्ये एतद्भिन्नाः सर्वे वर्णा घोषवदाख्यादयश्चापसल्यन्त। वर्णैकपञ्चाशत्तोद-प्रसूनवर्णाः पञ्चमहतीशवर्णमालाश्रम पूर्वोक्ता वचम। एते अल्पप्राणाः कथिता सर्वे महाप्राणा इति विवेकः।" "तथा उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पादिविधा स्वरा स्तुल्यदीर्घप्लुतकालभेदाच्च स्वराणां विशेषाधाने हेतवो वेदितव्याः। तथा हि "त्रिमात्र पञ्चधा भतः" इत्युपक्रम्य "स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" इति स्वरकालस्थानप्रयत्नानुप्रदानाभिधेयवाह्यप्रयत्नान् वर्णविशेषकान् पञ्च दायान्ततो निर्दिश्य शिक्षाकृता उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्चेत्यादिना अनेन स्वरकालयोर्विभा-गश्चाऽभिहिता। तत्र ताल्वादिषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तः नीचैस्स्थाने निष्पन्नोऽनुदात्तः प्रथमयमे उदात्तानुदात्तयोः धर्मयोः समाहारः स्वरितः इति "उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः समाहारः स्वरितः तस्य आदित उदात्तमर्धहस्वमिति" पाणिनि-सूत्रमतेभ्यः। तदेवं परस्परविभाजकस्थानवाह्या-भ्यन्तरप्रयत्नस्वरकालजातिविशेषात् वर्णानां परस्परविशेष-स्वरूपता। सर्वे हि वर्णाः प्रत्येकत्वेन विशिष्टविशेषं विशेषताभाजो भवन्तीति।"

विवाहोपयोगिनि नक्षत्रविशेषजाते १३ वर्णकूटे ज्योतिष शब्दे वर्णकूटोक्तौ १२४९ पृ० दृश्यम्।

वर्णक न० वर्णयति वर्ण–ण्वुल्। १हरिताले रत्नमा०। २चन्दनलेपनयोग्ये चन्दने ३पिष्टे ४हरे वा चन्दनादौ पुष्पे च। ५शिक्षुकादौ पुंस्त्री० धरणिः ६मण्डने शब्दर०। एकस्यैव नटादेः पञ्चान्तरग्रहणकानप्रूपे ७ग्रन्थभेदे न० "विप्रलक्षणे स्त्रीवर्णके"मिता०। ८चारणे पुंमेदि०।

वर्णकूपिका स्त्री वर्णान् मसीरूपान् लेखनात् कुटः कूप. कूपो मेव कन्। मस्याधारे त्रिका०।

वर्णचारक पु० वर्णं शुक्लादिरूपं चारयति चर–णिच्–ण्वुल्। चित्रकरे शब्दमा०।

वर्णज्येष्ठ पु० वर्णेषु ज्येष्ठः प्रशस्तत्वात्। १ब्राह्मणे विप्रे। स्वरूपेक्षया २श्रेष्ठवर्णयुक्ते त्रि०। "वर्ण-ज्येष्ठा च या नारी" स्मृति।

वर्णतूलि(ली) स्त्री वर्णानां लेखनसाधनं तूलिः। लेख-न्याम् शब्दर०। [जटा०। २वर्णपदे त्रि०]

वर्णद न० वर्णं ददाति दा–क। १कालीयके गन्धद्रव्ये।

वर्णदात्री स्त्री वर्णं रूपं ददाति दा–तृच् ङीप्। १हरि-द्रायाम् राजनि० २वर्णदातरि त्रि०।

वर्णदूत पु० वर्णा एव दूतो यत्र। लिपौ त्रिका०।

वर्णधर्म पुंन० ६त०। विप्रादीनामाचारवर्णधर्मे यथा विप्रस्य याजनाध्यापनप्रतिग्रहादि। क्षत्रियस्य प्रजा-पालनादि' इ० जातिधर्मशब्दे दृश्यम्।

वर्णमातृ स्त्री ६त०। वर्णानां मातेव। लेखन्यां हारा०।

वर्णमातृका स्त्री सरस्वत्यां शब्दच०।

वर्णमाला स्त्री ६त०। १आतिमालायां २अक्षरश्रेणी ३अन्तर्यामकर्णिक पञ्चाशदक्षरात्मकमालाभेदे। अक्षमाला शब्दे ४१७० दृश्यम्।

वर्णरेखा स्त्री वर्णान् लिखत्यनया लिख–करणे अप् रस्य लः। कठिन्यां (खडि) त्रिका०।

वर्णवती स्त्री वर्ण+मतुप् मस्य वः। १हरिद्रायां जटा०। २वर्णविशिष्टे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वर्णविलोडक पु० १लोकचौरे २सन्धिचौरे मेदि०

वर्णसङ्कर पु० सम्+कृ–अप् वर्णतः सङ्करः। विप्रादिभ्यो वर्णेभ्योऽनुलोमजाते प्रतिलोमजाते मूर्द्धावसिक्तादौ मागधादौ च जातिभेदे "जायते वर्णसङ्करः" गीता। जातिशब्दे ३०६१ पृष्ठादौ दृश्यम्।

वर्णसि पु० वर्ण–असिच्। जले उणादि०।

वर्णा स्त्री प्रायशः वर्णोऽस्त्यस्याः प्रशस्तादौ अच्। आढ-क्याम् शब्दच०। [लेखन्याम् शब्दच०।

वर्णाङ्का स्त्री वर्णा अक्षराणि अङ्क्यन्तेऽनया अङ्कि–घञ्।

वर्णात्मन् पु० वर्णं आत्मा स्वरूपं यस्य। ध्वन्यात्मकादिन् शब्दे अकारादाक्षरे शब्दभेदे जटा०।

वर्णार्ह पु० वर्णं स्तुतिमर्हति अर्ह–अच्। मुद्गे राजनि०।

वर्णिका स्त्री वर्णा अक्षराणि लेख्यत्वेन सन्त्यस्याः ठन्। १लेखन्याम् २कठिन्यां हारा० ३मस्यां त्रिका०।

वर्णित त्रि० वर्ण–क्त। १स्तुते अमरः २कृतवर्णने ३रूपा-न्तरमापादिते च।

वर्णिन् पु० वर्णोऽस्त्यस्य इनि। १चित्रकरे २लेखके ३ब्रह्म-चारिणि मेदि०। "यथाश्च वर्णी विहितो महेश्वर" कुमार०। ४विप्रादिजातौ च "वर्णिना हि बधो यत्र" स्मृतिः। [हरिद्रायाम् अमरः।

वर्णिनी स्त्री वर्णः अस्त्यस्याः प्रायशः इनि ङीप्।

वर्ण्णु पु० वर्ण-घञ् । १नदभेदे दशादि० २आदित्ये संक्षिप्त० ।

वर्त्तक पु० वृत-ण्वुल् । (भाटइ) १पक्षिभेदे वर्त्तकायन । २अश्वस्य खुरे च अमरः । ३वर्त्तलोहे न० हेमच०

वर्त्तन न० वृत-ल्युट् । १वृत्तौ २स्थितौ अमर । णिच्-भावे ल्युट् । २स्थापने णिच् करणे ल्युट् । ३जीवनोपाये स्त्री ङीप् । ४तर्कुपीठे न० मेदि० । ल्यु । ६वर्त्तिमति वर्त्तिष्णौ च त्रि० अमर० । ७वामने त्रि० मेदि० । ८वाधारपदार्थे न० शब्दर० ।

वर्त्तनी स्त्री वर्त्यते पादाभ्याम् वृत-णिच् आधारे ल्युट् । १पथि २पेषणे शब्दर० । ३मी० ङीप् पूर्वदेशे त्रिका० ।

वर्त्तमान पु० वृत-शानच् । कालभेदे शब्दप्रयोगाधारे आरब्धापरिसमाप्ते १काले २तत्कालवृत्तौ त्रि० ।

वर्त्तमानकालश्च चतुर्विध । यथा "प्रवृत्तोपरता-श्चैव वृत्ताविरत एव च । नित्यः प्रवृत्त १ सामीप्योऽ वर्त्तमानश्चतुर्विध । क्रमेणोदाहरणानि । मांस न खादति आदौ प्रवृत्त मांसभोजन निवर्त्तयतीत्यर्थः । इह कुमाराः क्रीडन्ति २तदानीन्तनक्रीडनाभावेऽपि पूर्वक्रीडानां वृत्तौ वर्त्तमानत्वात् । पर्वतास्तिष्ठन्ति ३नित्यप्रवृत्तत्वात् । किन्तु पर्वतानां स्थितत्वेन वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बन्धविवक्षया पर्वतास्तस्थुः स्थास्यन्ति इत्यपि स्यात् । सामीप्योऽ द्विविधः । भूतसामीप्यो भविष्यत्सामीप्यश्च यथा कदा आगतोऽसि इतिप्रश्ने अध्वस्वेदादेर्वर्त्तमानत्वात् एषोऽहमागच्छामि इति आगतोऽपि वदति । भविष्यत्सामीप्यो यथा । कदा गमिष्यसि इति प्रश्ने एषोऽहं गच्छामि इति गमने क्रियमाणोद्यमोऽपि वदति" दुर्गादास ।

वर्त्तरूक पु० १नदीभेदे २काकनीडे ३जलावर्त्ते मेदि० । ४द्वारपाले त्रिका० । [आवर्त्तनयोग्ये लौहभेदे ।

वर्त्तलोह न० वर्त्यते वृत-णिच्-कर्मणि घञ् कर्म० ।

वर्त्ति(र्त्ती) स्त्री वृत-इन् वा ङीप् । १लेखे २नयनाञ्जने ३गात्रानुलेपने ४दीपदशायां ५भिषजां निर्मितौषधभेदे (वाति) "कतकस्य फल शङ्ख तैलञ्च लवणञ्च वचा । फेणो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला । एषा वर्त्तिर्हन्ति काचं तिमिर पटल तथा" गरुडपु० १९८अ० । ६दीपे च मेदि० ।

वर्त्तिक पुंस्त्री वृत-तिकन् । (वटेर) १विहगभेदे राजनि० स्त्रियां ङीष् । वर्त्मनि वर्त्तते वृत-अच् वर्त्त तत्र साधुः स्थितो वा ठन् । (भाटइ) २खगे अमरः । ३चक्रमर्द्दकायां स्त्री० राजनि० ४दीपदशायां स्त्री सा पञ्चविधा यथा "पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवा तथा । शाणजा बादरी वापि फलकोषोद्भवाथ वा । वर्त्तिर्दीपस्य पञ्चविधा स्मृता" कालिकापु० ६९अ० ।

वर्त्तिन् त्रि० वृत-णिनि । वर्त्तनशीले ।

वर्त्तिष्णु त्रि० वृत-इष्णुच् । वर्त्तनशीले ।

वर्त्तिष्यमाण पु० वृत-शानच् स्यट् वृद्भ्य इति स्यट् । १भविष्यत्काले । २तद्वृत्तौ त्रि० ।

वर्त्तुल त्रि० वृत-उलच् । १गोलाकारे पदार्थे अमर० २गृञ्जने न० राजनि० । ३कलायभेदे पु० शब्दमा० ४तर्कुपीठ्याम् स्त्री भार० ५गजपिप्पल्याम् स्त्री राजनि० ङीप् ।

वर्त्मन् न० वृत मनिन् । १पथि अमरः २आचारे "रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मन" रघुः ३नेत्रच्छदे च मेदि० । चक्षुरवयवे ॥ तदयम् । वर्त्म वर्णक्ष तद्गतरोगभेदाश्च सुश्रुते उक्ता यथा "द्वाङ्गुलं सर्वतः सार्द्धं भिषङ्नयनबुद्बुदम् । सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम् । पलं भुवोऽग्निरो रक्तं वातात्कृष्णं सितं जलात् । आकाशादश्रुमार्गा जायन्ते नेत्रबुद्बुदे । दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथा ब्रूयाद्विशारदः । नेत्रायामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने । यथाक्रमं विजानीयात् पञ्चषट् च षडेव च । पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां मण्डलानि तु । अनुपूर्वन्तु ते मध्याः सन्धयोऽन्त्या यथोत्तरम् । पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपरः । शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः । ततः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गगः स्मृतः । द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्यन्यानि चाक्षिणि । जायन्ते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः ।"

"पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः । सिराव्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः । विदह्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान् । विकाराञ्जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत । उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा । तथार्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवाञ्जननामिका । बहलं वर्त्म यच्चापि व्याधिर्वर्त्मावबन्धकः । क्लिष्टकर्दमवर्त्माख्यौ श्याववर्त्म तथैव च । प्रक्लिन्नमपरिक्लिन्नं वर्त्म वातहतन्तु यत् । अर्बुदं निमिषं चापि शोणितार्शश्च यत्स्मृतम् । लगणो विसवर्त्मा च

पक्ष्मकोपस्तथैव च । एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः । नामभिस्ते यथोद्दिष्टा यथार्थैस्तान् प्रचक्ष्महे । पिडकाभ्यन्तरमुखी बाह्याधोवर्त्मसंश्रया । विज्ञेयोत्सङ्गिनी१ नाम तद्रूपपिडकान्विता । कुम्भीकबीजप्रतिमाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः । आध्मायन्ते तु भिन्ना या कुम्भीकपिडकास्तु ताः । कण्डूस्रावान्विता गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः । पिडकाश्च रुजावत्यः पोथक्य३ इति संज्ञिताः । पिडकाभिः सुसूक्ष्माभिर्घनाभिरभिसंहता । पिडका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा४ । सूक्ष्माः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म५ कीर्त्यते । दीर्घोऽङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणो वर्त्मसम्भवः । व्याधिरेष समाख्यातः शुष्कार्शः६ इति संज्ञितः । दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसम्भवा । मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका७ । वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः । सवर्णाभिः समाभिश्च विद्याद्बहलवर्त्म८ तत् । कण्डूमतात्यतोदेन वर्त्मशोफेन यो नरः । न सम्यक् छादयेदक्षि भवेद्वर्त्मबन्धः९ स वर्त्मनः । मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च । अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्म१० तदादिशेत् । क्लिष्टं पुनः पित्तयुक्तं विदहेच्छोणितं यदा । तदा क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमम्११ । यद्वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् । दाहकण्डूपरिक्लेदि श्यावं वर्त्मेति१२ तन्मतम् । अरुजं बाह्यतः शूनमन्तः क्लिन्नं स्रवत्यपि । कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्त्म१३ तदुच्यते । यस्य धौतानि धौतानि सम्बध्यन्ते पुनः पुनः । वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म१४ तत् । विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते । एतद्वातहतं१५ विद्यात् सरुजं यदि वाऽरुजम् । वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्बुदं१६ पुंसां सरक्तमवलम्बितम् । निमेषणी सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः । चालयेदतिवर्त्मानि निमेषः१७ स गदो मतः । छिन्नाश्छिन्ना विवर्द्धन्ते वर्त्मस्था मृदवोऽङ्कुराः । दाहकण्डूरुजोपेतास्तेऽर्शः शोणितसम्भवाः१८ । अपाकः कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः । सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगणः१९स्तु सः । पुनः यद्वर्त्म बहुभिः सूक्ष्मैः सृष्टं समाचितम् । बिसमन्तर्जलमिव बिसवर्त्मेति२०तन्मतम् । पक्ष्माशयगता दोषाः शातयन्ति खराणि च । निर्वापयन्ति पक्ष्माणि तैर्जुष्टं चाक्षि दूयते । उत्पाटितेषु शान्तिः पक्ष्मस्वेवोपजायते । आतपानिलद्वेषी

पक्ष्मकोपः२१ स उच्यते ।" तच्चिकित्सा तत्र दृश्या ।

वर्त्मनि स्त्री वृत-मनिन् ङीप् च । पथि उणा० ।

वर्द्ध छेदने पूरणे च चु० उभ० सक० सेट् । वर्द्धयति ते अववर्द्धत् त ।

वर्द्ध पु० वृध-अच् । १भावे अच् । २पूरणे ३छेदे च । आढ्रिशाम् (सामनहाटि) जटा० वर्द्ध-

वर्द्धक पु० वृध-ण्वुल् । १आम्रणयष्टौ (सामनहाटी) अमरः वृध वा बर्द्ध-ण्वुल् । २पूरके ३छेदके ४वृद्धिकारके च त्रि० ।

वर्द्धकि पु० वर्द्ध-छेदने अच् कप-कि कर्म० । त्वष्टरि (छुतार) अमरः । [जातिभेदे शब्दर० ।

वर्द्धकिन् पु० वर्द्धकः वर्द्धोऽस्त्यस्य इनि । त्वष्टरि (छुतार)

वर्द्धन न० वृध वर्द्ध-भावे ल्युट् । १छेदने २पूरणे च मेदि० । वृध णिच्-ल्यु । ३वृद्धिकारके त्रि० । "करोमि विश्वितवर्द्धनम्" भट्टिः । वृध ल्यु । ४वृद्धियुक्ते त्रि० ।

वर्द्धनी स्त्री वर्द्धतेऽनया वृध-णिच्-ल्युट् ङीप् । १संमार्जन्याम् २खट्वायां मेदि० । ३जलपात्रभेदे च (बदना) जटा० ।

वर्द्धमान पु० वृध-शानच् । १एरण्डवृक्षे अमरः । -वृद्धिशीले त्रि० । २शरावे ३मृत्पात्रभेदे ४विष्णौ ५पर्वभेदे च मेदि० । ६जिनभेदे हेमच० । ७धनुषा ८देशभेदे ह० सं० १४अ० कूर्मविभागशब्दे दृश्यम् । ९नगरभेदे च । १०वृद्धियुक्ते त्रि० ।

वर्द्धापन न० वर्द्धं छेदं करोति वर्द्ध+णिच्-आप् च ततो भावे ल्युट् । नाड्याश्छेदनकर्माङ्गे संस्कारभेदे त्रि०त० रघु ।

वर्द्धित न० वर्द्ध-क्त । १छेदिते २पूरिते ३प्रसूते च ।

वर्द्धिष्णु त्रि० वृध-इष्णुच् । वृद्धिशीले । [भरतः ङीप् ।

वर्ध्र न० वृध-ष्ट्रन् । १चर्मणि उणादिको० । २चर्मरज्जौ स्त्री

वर्पस् न० वृ-असुन् पुक् । रूपे निघण्टुः ।

वर्फ गतौ बधे च भ्वा० पर० सक० सेट् । वर्फति अवर्फीत् ।

वर्म्मकण्टक पु० वर्म्म इव कण्टकोऽस्य । पर्पटे राजनि० ।

वर्म्मकषा स्त्री वर्म्म-कषति अच् । (चामकषा) सप्तलायाम् शब्दर० ।

वर्म्मन् न० वृ मनिन् । १कवचे सन्नाहे अमरः । २क्षत्रियोपाधौ पु० । "वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य तु" शातातप

वर्म्महर पु० वर्म्म हरति हृ-अच् । कवचधारणयोग्ये अवस्थाभेदे तरुणे । "वर्म्महरं कुमारं" रघुः ।

वर्म्मि पु० वृ मनि० मिन् । (वानि) मत्स्यभेदे राजनि० ।

वर्म्मित त्रि० वर्म करोति णिच्-क्त । १कवचाढ्ये २उद्युक्ते च

वर्य्य त्रि० वृ-यत् । १प्रधाने श्रेष्ठे च अमरः । ३कन्यके

३पतिम्बरायां कन्यायां अमरः । ४कन्यामात्रे च स्त्री ।

वर्वणा स्त्री वरिति शब्दं वणति शब्दायते वण–अच् । (भमभणे) मक्षिकाभेदे अमरः । अयमोष्ठ्यादिरित्यन्ये ।

वर्वर न० वृ–अरच् बुट् च । १हिङ्गुले २पीतचन्दने ३तम्बरसे च राजनि० । ४पामरे ५मूर्खे च त्रि० । "शस्त्राण्यश्नन्ति वर्वराः" इत्युद्भटः । ६देशभेदे (बावरी) ७देशभेदे कृष्णार्जके (काबकातुर) इवो च पु० राजनि० । ८मक्षिकाभेदे पुंस्त्री०शब्दर०(बावर) ।९तस्य स्त्री टाप् ङीप् वा "वर्वरी बर्वरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका । पर्वाशस्ता सुमुखा च कठिञ्जरकुठेरको । अजगन्धः करालश्च जटीक कृष्णमर्जिका । तत्र शुक्लोऽर्ज्जकः प्रोक्तो वटी-पत्रस्तुतोऽपरः । वर्वरीतितया रूक्षा शीता कटु विदाहि च । तीक्ष्णा रुचिकरी हृद्या दीपनी लघुपाकि च । पित्तल कफवातासृक्कण्डूकृमिविषापहम्" भावप्र० । संज्ञायां कन् । वर्वरिका वन्दाभेदे पुष्पभेदे स्त्री मेदि० ।

वर्वरीक पु० वृ–ईकन् फर्फरीका० नि० । १शाकवर्यपर्णे २कुटिलकेशे उज्ज्वल० । ३पञ्जरस्मिकायां (बाबुइतुलसी) शब्दच० ४कुञ्चितकेशे हेमच० ।

वर्वी स्त्री व व तनू नेत्रम् । (बाबुइ) वृक्षभेदे शब्दच० ।

वर्वूर पु० वृ–ऊरच् बुट् च । (बाबला) वृक्षभेदे राजनि० । ओष्ठ्यादिरित्यन्ये ।

वर्ष पु० वृष–भावे घञ् कर्त्तरि अच् वा । १वृष्टौ २जम्बुद्वीपांशभेदे पुंन० अमरः ।
"लङ्कादेशादिमगिरिरुदग्घेमकूटोऽथ तस्मात् तथाप्यन्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः । एवं सिद्धादुदगपि पुराच्छृङ्गवच्छुक्लनीला मर्यादा वाऽऽहुरिह बुधा अन्तरे द्वीपविशेषात् । भारतवर्षमिह हिमगस्मात् किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम् । सिद्धपुराच्च तथा कुरु तस्मादुत्तरे हिरण्मयरम्यकवर्षे । माल्यवति यमकोटिपत्तनात् रोमकाच्च सित-गन्धमादनः । नीलशैलनिषधाश्रयौ च तावन्तरायमन-योरिलावृतम् । माल्यवज्जलधिमध्यवर्त्ति यत् तत् तु भद्रतुरगं जगुर्बुधाः । गन्धशैलजलराशिमध्यगं केतु-मालकमिलाकलाविदः । निषधनीलसुगन्धसुमाल्यवैरल-मिलावृतमावृतमावभौ । अमरकोटिकृमालयवाकुल इवि-लयाद्भुतवित्तमहोत्तमम्" सि० शि० । "अत्र भूगोलस्योत्तरार्धे जम्बूद्वीपम् । तस्य क्षाराब्धिः परिधिरनिवेदेशः । तत्र लङ्का रोमक सिद्धपुर यमकोटीरिति पुरचतुष्टयं भूप-रिधिचतुर्थांशान्तरे स्थितं कथितम् । तेभ्यः पुरेभ्यो यस्मा-दिशि मेरुः सोत्तरा । अतो लङ्काया उत्तरतो हिमवान्नाम गिरिः पूर्वापरसिन्धुपर्यन्तदैर्घ्योऽस्ति । तदुत्तरो हेमकूटः । सोऽपि समुद्रपर्यन्तदैर्घ्यः । तथा तदुत्तरो निषधः । तेषामन्तरे द्वीपविशेषाः वर्षसंज्ञाः । तत्रादौ भारतवर्षम् । तदुत्तरं किन्नरवर्षम् । ततो हरिवर्षमिति । एवं सिद्धपुरादुत्तरतः शृङ्गवान्नाम गिरिः । तत शुक्लगिरिः । ततो नीलगिरिरिति । तेऽपि सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः । तेषामन्तरे च वर्षाणि । तत्रादौ कुरुवर्षं तदुत्तरे हिरण्मयम् । ततो रम्यकमिति । एवं यम-कोटेरुत्तरतो माल्यवान् नाम गिरिः । स तु निषधनीलपर्यन्तदैर्घ्यः । तस्य अवधेश्च मध्ये भद्राश्ववर्षम् । एवं रोमकादुत्तरतो गन्धमादनः । तस्य अवधेश्च मध्ये केतुमालवर्षम् । एवं निषधनीलमाल्यवद्गन्धमादनैरावृतम् इलावृतं नाम नवमं वर्षम् । सा स्वर्गभूमिः । अत्रत्या देवक्रीडास्थानानि" । ३द्वादशमासात्मके काले ४जम्बुद्वीपे च पु० मेदि० । कर्त्तरि अच् । ५मेघे पु० हेमच० ६भ-रतादिषु पश्चिमतुरेषु पु० ।

वर्षकरी स्त्री वर्षं तदनुकरणं करोति इवेव कृ–ट । झिल्लि-कायां हेमच० । [१वत्सरे ।

वर्षकेतु पु० वर्षस्य वृष्टेः केतुरिव । १रक्तपुनर्नवायां राजनि०

वर्षकोष पु० वर्षस्य कोष इव । १दैवज्ञे शब्दर० । २मासे हेमच० । [४वर्षणे वर्षिभूषा० ।

वर्षणि स्त्री वृष–अनि । १क्रतौ २वर्त्तने उज्वल० । ३कर्त्तौ

वर्षपर्वत पु० वर्षाणां विभूतः सीमाभूतो वा पर्वतः । "हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च । चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः" इत्युक्तेषु पर्वतेषु शब्दर० । द्वीपभेदेऽन्योऽपि वर्षपर्वता कुशपर्वतशब्दे २११२ पृ० दर्शिता । सि० शि० उक्ता जम्बूद्वीपपर्वता वर्षशब्दे दर्शिता । तत्र नाममात्रे भेदः तत्त्वभेदात् ।

वर्षपाकिन् पु० वर्षेण पाकोऽस्त्यस्य इनि । आम्रातकवृक्षे हेमच० तस्य हि सुरूपोद्भवात् प्रायेण वत्सरान्तरे फलपाकः । [राजनि०

वर्षपुष्पा स्त्री वर्षकाले पुष्पमस्याः । सहदेवीलतायाम्

वर्षप्रिय पुंस्त्री० वर्षः प्रियोऽस्य । चातकपक्षिणि स्त्रियां स्त्रिया योपधत्वात् टाप् ।

वर्षवर पु० वर्षं रेतोवर्षणं वृणोति आवृणोति वृ–अच् । "ये स्त्रीसङ्गमा प्रथमसात्त्विकाः कीर्त्तिताः । ..... न दृष्टा कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः" इत्युक्तलक्षणे

राज्ञामन्तःपुरचरक्षके पण्डे (खोजा) अमरः। "नष्टं वर्षवरैरिति" रत्नावली।

वर्षवृद्धि पु॰ वर्षस्य वृद्धिरधिकता यस्मिन्। १जन्मतिथौ २तद्दिनकर्त्तव्ये पूजादौ च। "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता" ति॰त॰। "तत्कृत्यं च मलमासे न कर्त्तव्यं चान्द्रमासीयत्वेन आवश्यकत्वात् न च सौरमासीय त्वात्ते तत्तिथेः कदाचिदप्राप्तौ तदर्थं तत्कृत्यलोपापत्ते न चेष्टापत्तिः "प्रतिसंवत्सरं चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः" ब्रह्मपु॰ प्रतिसंवत्सरं तद्विधानात् ति॰ त॰ रघु॰। अधिक जन्मतिथिशब्दे दृश्यम्।

वर्षा स्त्री ब॰व॰। वर्षन्ति मेघा अत्र। श्रावणभाद्रात्मके मासद्वये ऋतौ "नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू" यजु॰श्रुति "वर्षासु च मघासु च" मनु॰।

वर्षाङ्गी स्त्री वर्षासु अङ्गमस्याः। पुनर्नवायाम् शब्दर॰।

वर्षापगम पु॰ वर्षाणामपगमो यत्र। १शरत्काले हेम॰। २वर्षासमाप्तौ।

वर्षाभव पु॰वर्षासु भवति भू-अच्। रक्तपुनर्नवायाम् राजनि॰

वर्षाभू पु॰ वर्षासु भवति भू-क्विप्। १भेके अमर २इन्द्रगोपे राजनि॰ ३महौषधायाम् मेदि॰ ४पुनर्नवायाम् ५भेक्याञ्च स्त्री मेदि॰ अमरे भेक्याम् गौरा॰ ङीष् वर्षाभ्वीत्यपि ६वर्षाभवमात्रे त्रि॰। [ङीष्।

वर्षामद पुस्त्री॰ वर्षासु माद्यति मद-अच्। मयूरे स्त्रियां

वर्षिष्ठ त्रि॰ अतिशयेन वृद्धः इष्ठन् वर्षादेशः। अतिशयवृद्धे

वर्षीयस् त्रि॰ अतिशयेन वृद्धः वृद्ध+ईयसुन् वर्षादेश। अतिवृद्धे अमरः स्त्रियां ङीप्।

वर्षुक त्रि॰ वृष-उकञ्। वर्षणशीले। [अमर॰।

वर्षोपल पु॰ वर्षस्य वृष्टेरुपल प्रस्तर इव। करकासु (शिल)

वर्ष्मन् न॰ वृष-मनिन्। १देहे २प्रमाणे च अमर॰। ३अतिसुन्दरे त्रि॰। [अववर्हित त।

वर्ह वधे भ्वा॰ दीप्तौ आत्म॰ चु॰ उभ॰ सेट्। वर्हयति-ते

वर्ह उत्कर्षे भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट्। वर्हते अवर्हिष्ट।

वर्ह न॰ वर्ह-अच्। मयूरपिच्छे अमरः अस्य पुंस्त्वमपि "कं करेदेव वर्हं" विक्रमो॰प्रयोगात्। २ग्रन्थिपर्णे वृक्षे भरत। ३पत्रे शब्दर॰।

वर्हि(र्हिः)कुसुम न॰ वर्हिःवह्निरिव कुसुममस्य ष्णो॰ वा सलोप॰। ग्रन्थिपर्णे शब्दमा॰।

वर्हिःपुष्प न॰ वर्हिः वह्निरिव पुष्पमस्य। ग्रन्थिपर्णे भरतः

वर्हिःशुष्मन् पु॰ वर्हिः कुशः शुष्म बलमस्य। १वह्नौ अमरः कुशेन हि वह्निरुद्दीप्यते।

वर्हि(र्हि)ष्ठ न॰ वर्हिरिव तिष्ठति स्था-क वा विसर्गलोप पत्वम्। ह्रीवेरे अमरः। [र्दान। वर्हीत्यप्यत्र।

वर्हिण पुस्त्री॰ वर्हमस्त्यस्य इन। १मयूरे अमर स्त्रियां ङीष्

वर्हिर्ज्योतिस् पु॰ वर्हिषा कुशेन ज्योतिरस्य। वह्नौ हेम॰

वर्हिर्मुख पु॰ वह्निर्वह्निर्मुखं यस्य। देवे अमर॰। तद्द्वारैव हि देवा हविरश्नन्ति।

वर्हिषद् पु॰ ब॰व॰ वर्हिषि विप्रपाणिरूपेऽग्नौ सीदन्ति वर्हिष् सद-क्विप् ष्णो॰। पितृगणभेदे "अग्निष्वात्ता वर्हिषद ऊष्मपा आज्यपास्तथा" मनु॰। [वह्नौ।

वर्हिष्केश पु॰ वर्ह-दीप्तौ इसुन् वर्हिः दीप्तिमान् केशो यस्य

वर्हिस् स्त्री वृहि-इसुन् नि॰ नलोपश्च। १वह्नौ मेदि॰ "वार्हिषि रजतं न देयम्" श्रुति। २ग्रन्थिपर्णे ३चित्रके च (चित) अमरः। ३कुशे पु॰न॰ "वर्हिर्दं यमटनम्" श्रुति॰ वर्ह-दीप्तौ इसुन्। ४दीप्तियुक्ते त्रि॰। [वा घटा॰।

वल संवरणे भ्वा॰आत्म॰सक॰सेट्। वलते अवलिष्ट। ववलतः

वल न॰वल्यतेऽनेन वल-क। सैन्ये रायमु॰ वलशब्दार्थे च।

वलक्ष पु॰ वल-क्विप् अक्ष-अच् कर्म॰। १धवले वर्णे २तद्वति त्रि॰ अमर।

वलन न॰ वल-भावे ल्युट्। १संवरणे सि॰शि॰ उक्ते ग्रहमार्गादिसञ्चाराङ्के २क्रान्त्ययाम्योत्तरयोरन्तरे तत्स्वरूपादिकं तत्रोक्तं प्रदर्श्यते

"तुलाजाद्योर्हि संपाते विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः। स्यातां याम्योत्तरे भिन्ने परक्रान्त्यन्तरे च ते। आयनं वलनं तत्र जिनांशज्यासमं ततः। एकैवायनसंधौ तु तयोः स्याद्दक्षिणोत्तरा। एकैव तद्वशात् प्राची तत्र नो वलनं ततः। तदन्तरेऽनुपातेन खेटकोटिक्रमज्यका। जिनज्याघ्नी द्युज्याप्तायनदिग्वलनं भवेत्। अयमेव हि संपाते विषुवत्सममण्डलयोः। उन्नाधकेन भवेत् तत्र विषुवद्दक्षिणोत्तरा। क्षितिज समवृत्तस्य प्राच्या च तदन्तरम्। क्षितिजेऽक्षज्यया तुल्यमक्षजं वलनं ततः। तयोरेकैव याम्योदङ्न मध्ये वलनं तत। नतक्रमज्यया साध्यमन्तरे त्वनुपाततः। नत याम्ङ्गाहत भक्तं द्युदलेनाप्तभागकैः। कर्णज्याक्षज्यया पुष्टा द्युज्याभक्ताक्षज भवेत्। प्राक् सौम्य पश्चिमे याम्यं तच्चापैक्यान्तरात् स्फुटम्। एवमेव च संपातो यः क्रान्तिसमवृत्तयोः। परमं तत्र तत्कालवलनैक्यान्तरं स्फुटम्।

अयतः पूर्वतस्तस्मात् क्रान्तिवृत्ते त्रिभेऽन्तरे। तयो र्याम्योत्तरैकत्वात् तत्र नो वलनं स्फुटम्। न स्पष्टवलनाभावत्वात् स्यादुत्क्रमज्यया। क्रमज्यया तत्र कार्यं दायार्थं कथ्यते पुनः। यतः क्रान्तिवृत्ताधारां ध्रुवे योगो भवेद्यतः। विषुवन्मण्डलप्राच्या ध्रुवे याम्या तथोत्तरा। यतः क्षेपवृत्ताधारां ध्रुवाच्चिनवभागान्तरे। योग कदम्बसंज्ञोऽयं ध्रुवो वलनबोधकृत्। तत्रापमण्डलप्राच्या याम्या सौम्या च दिक् सदा। कदम्बभ्रमवृत्तं च नक्षीयात् परितो ध्रुवात्। गोले तु जिनभुज्याग्रेऽत्र ज्या क्रान्तिर्गिञ्जिनी। यतः समवृत्ताग्र याम्योदक्नभगभे। तत्तिर्यग्गतवृत्ताधारा योग च समसम्। समभुजकदम्बानामुपरि द्यावदान्तरेत्। वृत्तानि वृत्तरूपाणि वलनानि तदन्तरे। अथवा वलनं मध्ये स्यात् समभुजवृत्तयो। कदम्बध्रुवसूत्रान्तरायन च त्रिभे यहात्। कदम्बसमवृत्तान्तं स्फुटं सर्वदिगा च तत्। अथवा परितः खेटात् खाङ्कभागान्तरे न्यसेत्। त्रिज्याग्रं तत्र तत्र विषुवत्समवृत्तयोः। मध्येऽथवलनं विद्याद्विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः। अन्तरं चायनं क्रान्तिसमवृत्तान्तरं स्फुटम् तत्रापमण्डले प्राची तथा याम्योत्तरं नरः। वलनानयने क्षेपे क्षिप्तो येऽत्र कुमुदय। मकरादिके कदम्बस्य ध्रुवाता याम्योत्तरे समम्। आयनं वलनं तस्मादायनादौ न जायते। ततो भ्रमति गोले च मकरादिर्यथा यथा। तथा तथा भ्रमत्येव कदम्बो निजमण्डले। कुम्भादावथ मीनादौ याम्योदग्यमर्यस्यते। जायते वलनं तद्यत् सौम्यसूत्रकदम्बयोः। अन्तरं शिञ्जिनीरूपं कदम्बभ्रमणमण्डले। अयनाद्यन्तकालभक्रमक्रान्तिज्यका हि सा। उत्क्रमज्या यतो साथ शिञ्जिनी तु क्रमज्यका। त्रिभाकोत् क्रमक्रान्तिज्यतो वलनमायनम्। यैदक्रमोत्क्रमक्रान्त्या भ्रान्त्या तैरीरितं हि तत्। युक्त्यानयैव निर्णयमत्र च क्रमज्यया। परोक्तैरन्यथा भूयादुत परान् न प्रदूषयेत्। तस्यैव दूषणं तद्धि न दोषोऽतोऽन्यदूषणे उत्क्रमस्य निराशोऽयमन्यथा वाथ कथ्यत। जिनांशैर्भिन्नवृत्तस्य कदम्बात् परितो न्यसेत्। क्रान्तियाम्योत्तरं वृत्तं कदम्बध्रुवकीलयोः। प्रोत कृत्वा कत्र न्यस्त हस्तान्ते स्यादुत्क्रमेपरि। हन्त नाम्नायतः ग्रैवस्तैरव ष्टान्त भवात्। क्रमतो ऽरमाना तत्र ज्या क्रान्ति शिञ्जिनी। आयनं वलनं द्युज्याग्रे आयन मङ्गात।

षड्भुजान्तरे यथाद्युज्या चाप्रांशका यदा। त्रिज्यावृत्ते यतो देय तस्मात परिणाम्यते। एवमत्रापमण्डलं यथाप्स्यात् परितो न्यसेत्। समकोणकयोः प्रात तथा याम्यापरं चलम्। तत्तत्खेटोपरि न्यस्त वैरप याधृतो नतम्। यत्र तेऽस्थपो च तेरेव ज्ञानतं ध्रुवात्। समवृत्तनताज्ज्यानज्यापरिणताचलम्। द्युज्यापे वलनं प्राप्नुत् त्रिज्यापे परिणाम्यत। उपपत्त्यानया सम्यक् समवृत्तनतांशजम्। वलनं स्यात् तथा यस्य स्याद्घोरात्रनतादपि। अथ स्पष्टयोर्योग समदिशोऽन्यथान्तरम्। तत्स्पष्टयावर्गविश्लेषपदं भक्ताभाग शिञ्जिनी। नताहृदोर्ज्यया युक्ता वलनं पलज स्फुटम्। नतं खाङ्काहतं भक्तं द्युदलेनाप्तभागकैः। क्रमज्यातज्ज्यया युक्ता सूत्र वा द्युज्यया भृता। द्युज्याहृत्तापहरैर्वर्धे न्यसेद्वा रविसपक्षम्। बिम्बार्धे वलनं तद् यदन्तरं वृत्तयोस्तयोः। बिम्बान्तबिम्बमध्यात् क्रान्तिवृत्तयोर्मध्यान्तरम्। अर्कटोर्भौम्यवलक बिम्बार्धं ततस्त भूते। जिनज्याघ्नं त्रिभज्याघ्नमेव स्यादन्तरं हि तत्। बिम्बार्धभूत् त्रिभज्याघ्नमेव त्रिज्या नत भवेत्। गुणकारकबिम्बार्धत्रिज्यानाभे कृते सति। भौमस्थानं जिनाग्रज्याग्रुण तत्त्वाग्निभाजितम्। बलिभाकोत् क्रमक्रान्तेस्तत् तुल्यं जायतेऽथवा। क्रमक्रान्तेरिदं सौम्य क्रान्ति त्सजत वाचिया। मानित कक्षादृविम्ब तिर्यक् क्रान्तिस्तु सा समा। अत्र द्युज्यानुपातो यत्र तिर्यक्क्षस्य स मू० अथ वलनेषु दक्षमपि योत्क्रमज्यानिराकरणाय मूलसूत्रेऽपि वक्तव्ये तथापि किञ्चिद्विशेषोच्यते। विषुवद्वृत्त समवृत्त मकस्य दक्षिणोत्तरवृत्तस्य पक्षे आयनवलनस्योपपत्तिप्रतीत्यर्थं पृथक् दर्शयेत्। अपमण्डलप्राच्यपराया एकः कदम्बो याम्या अन्यः सौम्या दिक्। एवं विषुवद्वृत्तप्राच्यपराया ध्रुवौ। यदा मकरादियाम्योत्तरवृत्ते तदैव कदम्बोऽपि। अतो विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोरेकैव याम्योदक्। तथा दक्षिणोत्तरवृत्तस्य कुम्भादेय मध्ये स्वाहोरात्रवृत्ते पञ्चगुणा क्षचन्द्रा ।१८१५ अवयवो वर्तन्ते। ते पद्गुणिता कालायाः स्युः १२।१५। अथ कुम्भादियोर्मध्ये दक्षिणोत्तरवृत्तं नीयते तावद् कदम्बो निजमण्डले चक्राग्रांकृते नाड्यैव कालांशे १२। १५ दक्षिणोत्तरवृत्तसंपातादन्यगत्याचम्यते। कदम्बयाम्योत्तरवृत्तयोरन्तरं वलनम्। धरं च तथांशाना कदम्बवृत्ते ज्या। अत क्रमज्या।

तदुत्क्रमज्या तु बाणरूपा भवति। कदम्बवृत्ते या ज्या सा क्रान्तिज्या। अतस्तेषामयनांशानां क्रमक्रान्तिज्या वलनम्। अथ मेषराशेः क्रमक्रान्तिज्या त्रिज्यागुणा द्युज्या-हृता तथापि सैव भवति। अथ वान्यप्रकारेणोत्क्रमज्या-निराकरणं द्युज्यानुपातश्च प्रतिपाद्यते। क्रान्तिवृत्तेऽ-र्कस्थानेऽर्कबिम्बं मुद्रिकाकारं विन्यस्य बिम्बपरिधौ यत्र स्वाहोरात्रवृत्तं लग्नं यत्र च क्रान्तिवृत्तं तयोरन्तरं यद्धनुरुत्तरं तत् तत्र बिम्बे प्राच्यपरयोर्वलनम्। तस्यार्कक्रान्तिबिम्बार्धकलायुतस्यार्कस्य क्रान्त्योरन्तरम्। अतस्तस्यानयनम्। रविदोर्ज्यायाः क्रियमाणाया यद्भो-ग्यखण्डं तेन मानार्धकला गुण्याः शरद्विदस्रैः २२५ भाज्याः। फलं दोर्ज्ययोरन्तरं स्यात्। तत्र तावत् स्फुटभोग्यखण्डस्यानयनायानुपातः। यदि त्रिज्यातुल्यायां कोटौ प्रथमज्यार्धं शरद्विदस्रा भोग्यखण्डं तदाभिम-तायामस्यां किमिति फलं स्फुटं भोग्यखण्डम्। तेन गुणितं बिम्बार्धं शरद्विदस्रैर्भाज्यम्। एवं स्थिते शर-द्विदस्रमितयोर्गुणहारयोर्नाशे कृते बिम्बार्धस्य कोटिज्या गुणस्त्रिज्या हरः। फलं दोर्ज्ययोरन्तरम्। तत्र क्रान्त्यर्थमनुपातः। यदि त्रिज्यया जिनज्या लभ्यते तदानेन दोर्ज्यान्तरेण किमिति। फलं क्रान्त्यन्तरम्। तद्द्युमण्डलस्यार्धवृत्ते वलनम्। अथान्योऽनुपातः। यदि बिम्बस्यार्धवृत्ते एतावद्वलनं तदा त्रिज्याव्यासार्धवृत्ते किमिति। अत्र त्रिज्यातुल्ययोर्गुणहरयोस्तथा बिम्बा-र्धमितयोश्च तुल्यत्वान्नाशे कृते कोटिज्याया जिनांशज्या गुणस्त्रिज्या हरः। फलं कोटिक्रमक्रान्तिज्या। तत् त्रिज्यावृत्ते वलनम्। एवं विषुवद्वृत्तस्थित एव ग्रहे। यतो भूमध्यात् खस्वस्तिकस्थबिम्बमध्यं प्रति यत् सूत्रं नीयते तत् त्रिज्यासूत्रं दृग्वदेव। तदुपरिस्थं बिम्बं स्ववत् समन्तात् सममेव। यत् तत्परितस्त्रिज्यावृत्तं तत्र च वलनज्या देया तदपि भूसममेव स्थितम्। अत-स्तत्र यथागतमेव वलनम्। यदा किल मेषान्ते ग्रह-स्तदा तत्क्रान्त्या खस्वस्तिकादुत्तरे गतं बिम्बं स्यात्। त्रिज्यासूत्रं तदा कर्णरूपम्। बिम्बमध्याद्यल्लम्बसूत्रं भूगर्भाल्लग्नं द्युज्या। सा तत्र कोटिः। क्रान्तिज्या भुजः। यथा किञ्चित् कर्णस्थित्या धृते दर्पणे रूपमपि तत्स्पर्शिन्या दिशि कर्णरूपं भवति। तत्र वलनज्यापि कर्णरूपिण्या भवितव्यम्। यत् पूर्वमानीत क्रान्त्यन्तरं कम्बलस्य न तिर्यक्स्पर्शि तत् कोटिरूपं जातम्। तस्य कर्ण-

करणायानुपातः। यदि द्युज्याकोट्या त्रिज्या कर्णस्तदा-ऽनया किमिति। पूर्वं कोटिज्याया जिनज्या गुण-स्त्रिज्या हरः। इदानीं त्रिज्या गुणो द्युज्या हरः। अत्रापि त्रिज्यातुल्ययोर्गुणहरयोर्नाशे कृते कोटिज्या जिनज्यागुणा द्युज्यया भक्ता वलनं स्यादित्युपपन्नम्। युक्त्यानयैव विक्षेपसम्भवं च क्रमज्यवेति। यथायनवल-नज्ञानार्थं ध्रुवात् परितो जिनभागैः कदम्बभ्रमवृत्तं निबद्धं तथा याम्योत्तरक्षितिजयोः सम्पातः स सम-मण्डलः। तस्मादक्षभागैः परितोऽक्षवलनज्ञानार्थं वृत्तं बध्नीयात्। तत् किलाक्षवलयसंज्ञम्। तदपि भ्रमि-रहितम्। तत्राक्षवलनोपपत्तिर्दर्शनीया। तद्यथा मध्याह्नेऽर्कात् समचिह्नं प्रति नीयमानं सूत्रम् सूत्रं ध्रुवचिह्नलग्नं याति। अतस्तत्र विषुवद्वृत्तमण्डल-योरैक्येन याम्योत्तरा वलनाभाव इत्यर्थः। अथ यदि दिनार्धस्थितं सूर्यं कृत्वा समचिह्नात् सूर्यं प्रति नीयमानं सूत्रं यत्र समण्डले लगति तत्सम्पातिका-योर्मध्ये यावन्तोंऽशास्तावन्त एवाक्षवृत्ते समसूत्रध्रुवयो-र्मध्ये भवन्ति। यतस्तत्समवृत्तानुकारं वृत्तम्। तेषां भागानामक्षवलये यावती क्रमज्या तावदेव समसूत्रध्रुव-योरन्तरम्। अथ क्षितिजस्थेऽर्के क्षितिजमेव सम-सूत्रम्। तत्राक्षवृत्ते च नवतिर्नतांशाः। तेषां ज्याऽक्ष-वलयेऽक्षज्यातुल्या स्यात्। अतः समण्डलगतैर्नतांशै-र्वलनं साधयितुं युज्यते। ते तु महायासेन ज्ञायन्ते। न तु सुखेन। अतस्तज्ज्ञानार्थं स्थूलोऽनुपातः सुखार्थं कृतः। यदि दिनार्धतुल्येन स्वाहोरात्रनतेन नवतिः सममण्डलनतांशा लभ्यन्ते तदेष्टेन किमिति। लब्ध-नतांशानां या क्रमज्या साऽक्षज्यावृत्ते परिणाम्यते। यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती ज्या तदाक्षज्यावृत्ते किय-तीति। लब्धं किल वलनज्या स्यात्। परं सा द्युज्या-ग्रे, न त्रिज्याग्रे। यतः समसूत्रध्रुवयोरन्तरं तत्। ग्रहध्रुवयोर्मध्ये द्युज्याचापांशा एव वर्तन्ते। यदि द्युज्यावृत्ते एतावती तदा त्रिज्यावृत्ते कियतीति। एवं सति पूर्वत्रैराशिके त्रिज्या हरः। इदानीं गुणः। तुल्यत्वात् तयोर्नाशे कृते नतांशज्या या अक्षज्या गुणो द्युज्या हरः। फलं स्थूला वलनज्या स्यात्। अथ सूक्ष्माप्युच्यते। पलप्रभावोऽर्कस्य शङ्कुः शङ्कु-तलमपि च साध्या। अथ शङ्कुतलयोः समदिशोरैक्य-मन्यथान्तरं स किल बाहुः पूर्वं प्रतिपादित एव।

कदम्बस्थत्वात् क्रान्तिवृत्ते त्रिभेऽन्तरे। तयो याम्योत्तरैकत्वात् तत्र नो वलनं स्फुटम्। न स्पष्ट-वलनाभावस्तत्र स्यादुत्क्रमज्यया। क्रमज्यया तत्र कार्य द्राक्षार्थं कथ्यते पुनः। सर्वतः क्रान्तिवृत्ताख्ये भुवे योगो भवेद्यतः। विषुवन्मण्डलाख्ये भुवे याम्या तथोत्तरा। सर्वतः क्षेपवृत्ताख्ये भुवाच्छिन्नवशान्तरे। योग कदम्बसंज्ञोऽयं ध्रुवो वलनबोधकृत्। तत्रापमण्डलाख्या याम्या सौम्या च दिक् सदा। कदम्बभ्रमवृत्ते च बध्नीयात् परितो भुवात्। गोले तु जिनभुज्याग्रेणास्य ज्या क्रान्तिशिञ्जिनी। सर्वत समवृत्ताच्च याम्योदक्कुजयागमे। तत्तिर्यग्गतवृत्ताख्या योम च समसूत्रक। समभुवकदम्बाभासुपरि द्याचरात्सवेत्। वृत्तानि वृत्तरूपाणि वलनानि तदन्तरे। अथवा वलनं मध्ये स्यात् समभुवृत्तयोः। कदम्बभुवसूत्रान्तरायन च त्रिभे पदात्। कदम्बसमवृत्तान्त स्फुट पर्यटिनां च तत्। अथवा परित खेटात् खाङ्कभागान्तरे न्यसेत्। त्रिज्यावृत्त ततस्तत्र विषुवन्मण्डलसूत्रयोः। मध्येऽपवलन विद्याद्विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः। अन्तरं चायनं क्रान्तिसमवृत्तान्तरे स्फुटम् तत्रापमण्डल मार्गो तथा याम्योत्तर गर। वलनानयने क्षेप क्षिप्तो येस्ते कुवृत्तय। नक्रादिस्थ कदम्बस्थ स्यातां याम्योत्तरे समम्। आयन वलन तस्मान्नायनादौ प्रजायते। ततो भ्रमति गोले च मकरादिर्यथा यथा। तथा तथा भ्रमत्येव कदम्बो निजमण्डले। कुम्भाद्याय मीनादौ याम्योदग्वलयास्यते। जायते वलन तद्यत् सौम्यवृत्तकदम्बयो। अन्तरं शिञ्जिनीरूपं कदम्बभ्रममण्डले। अयनाद्वत-काद्युत्क्रमक्रान्तिज्यका हि सा। उत्क्रमज्या यतो याम्य शिञ्जिनी तु क्रमज्यका। त्रिभाकोत् क्रमक्रान्तिज्यतो वलनमायनम्। यैरुक्तमुत्क्रमक्रान्त्या भ्रान्त्या तैर्नोचित हि तत्। युक्त्यानयेत्र विषमपद च क्रमज्यया। परोक्तेरन्यथा ब्रूयादुयः परान् न प्रदूषयेत्। तस्यैव दूषण तद्धि न दोषोऽतोऽन्यदूषणे उत्क्रमजा निरासोऽयमन्यथा वाच्य कथ्यते। जिनाग्रैर्जिनवृत्तस्य कदम्ब तु परितो न्यसेत। क्रान्तियाम्योत्तर वृत्त कदम्बकोन्तयो। प्रोत कृत्वा च न्यस्त दृग्वान्तो स्याद् परि। ... तैरेव वलन भवत्। ... तत्र ज्या क्रान्ति ... आयन मूहूर्त।

यदभ्रुवान्तरे यस्माद्युज्या चापांशका सदा। त्रिज्या वृत्ते यतो देयं तस्मात परिणास्यते। एवमप्यागतं तं यस्मात् परितो न्यसेत्। समकीलकयोः प्रात तत्र याम्यात्तरं वलम्। तत्तत्खेटोपरि न्यस्त वैरवे खार्थतो नतम्। समवृत्तेऽक्षवृत्ते च तैरेव खासतं भुवात्। समवृत्तनताग्रज्याक्षज्यापरिणताक्षम्। द्युज्याप्ते वलनं प्राग्वत् त्रिज्याप्ते परिणास्यते। उपपत्त्यानया सम्यक् समवृत्तनतांशजम्। यत्न स्यात् तथा वस्त्रे स्वाहोरात्रमताद्पि। अथान्तवलयोर्योग समदिक्कोऽन्यथान्तरम्। तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषपदभक्तासाग्रशिञ्जिनी। नताद्वृद्योर्ध्वया गुण्या वलन प्रवल स्फुटम्। नतं वाह्नाङ्कं भक्तं द्युदलेनाप्तभागकैः। क्रमज्यया गुण्या स्फुट वा द्युज्यया हृता। द्युज्यावृत्तापवृत्तैक्ये न्यसेद्रविमण्डलम्। बिम्बाप्ते वलन तद्यदन्तर वृत्तयोस्तयोः। बिम्बान्तविम्बमध्यात्स्वक्रान्तिमौर्व्योस्तदन्तरम्। अर्कदोर्भौम्यमण्डल बिम्बार्ध तत्स्फुटे। जिनज्याग्रं त्रिभज्याग्रमेव स्यादन्तरं हि तत्। बिम्बार्धकृत त्रिभज्याग्रमेव त्रिज्या नत भवेत्। गुण कारकबिम्बार्धत्रिज्यानाशे कृते सति। भोग्यखण्ड जिनाग्रज्यागुण तत्त्वाश्विभाजितम्। त्रिभाकोत् क्रमक्रान्तेस्तत् तुल्य जायतेऽथ वा। क्रमक्रान्तेरिद सौम्यक्रान्ति त्रिजत भाजिया। नामित ... तिर्यक् क्रान्तिस्तु सा समा। अत्र द्युज्यानुपातो वक्रीर्थंकरणाय स "मू०" अथ वलनेषु द्रक्कर्मण्यपि चोत्क्रमज्यानिराकरणाय मूलग्रन्थेऽपि बहुत्र तथापि किञ्चिद्विशेषोच्यते। विषुवद्वृत्तसमवृत्त मरुक्षा दक्षिणोत्तरवृत्तस्थे यत्रे आयनवलनस्योपपत्तिप्रतीत्यर्थं पृथग्दर्शयेत्। अपमण्डलप्राच्यपराया दक् कदम्बौ याम्या अन्या सौम्या दिक्। एव विषुवद्वृत्तप्राच्यपराया भुवौ। यदा मकरादियाम्योत्तरवृत्ते तदैव कदम्बोऽपि। अतो विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोरैक्य याम्योदक्। तथा दक्षिणोत्तरवृत्तस्थ कुम्भादिस्थ मध्ये स्वाहोरात्रवृत्ते पञ्चघुणाचूचन्का १८।१५ अशयो वर्त्तन्ते। ते पञ्चशुहृता काष्ठाः स्युः २३।१५। अथ कुम्भादिर्यावद् याम्योत्तरवृत्तं नीयते तावद् कदम्बो निजभमण्डले चमत्कार्यवृत्ते नार्वक्षेत्र कापार्थे २२। १५ दक्षिणोत्तरवृत्तसंपातादग्न्यगतश्चलते। कदम्बयाम्योत्तरवृत्तयोरन्तर वलनम्। तच्च तत्पार्श्वपात्र कदम्बवृत्ते ज्या। अत क्रमज्या।

वल्कल न० वल-कलच् कस्य नेत्वम्। १त्वचि (छालचिनि) वृक्षे राजनि० २त्वचि (छाल) पुंन० अमरः। ३मिना-वल्कायां स्त्री राजनि०।

वल्कलोध्र पु० वल्कप्रधानो लोध्रः। पट्टिकालोध्रे राजनि०।

वल्ग गतौ प्लुतगतौ च भ्वा० पर० सक० सेट्। वल्गति अवल्गीत्।

वल्गा स्त्री वल्ग-अच्। (लागाम) अश्वमुखस्थे रज्जुभेदे [हेमच०

वल्गित न० वल्ग-भावे क्त। १अश्वस्य गतिभेदे प्लुतगतौ अमर०। २गमने ३वल्गभाषणे च।

वल्गु पु० वल्ग-संवरणे उ-गुक् च। १छागे २मनोहरे त्रि० मेदि०। स्वार्थे कन्। वल्गुक चन्दने वने पण्ये च न०। चार्वणि सुन्दरे च त्रि० अजयः। वल्गो-ष्ट्रादित्वमित्यन्ये।

वल्गुपत्त्र पु० वल्गूनि पत्त्राणि यस्य। वनमुद्गे शब्दर०।

वल्गुला स्त्री वल्ग-उल। १वाकुच्यां सोमराज्यां २खगभेदे राजनि०संज्ञायां कन्। वल्गुलिका तैलपायिकायां हेमच०

वल्भ भक्षणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। वल्भते अवल्भिष्ट।

वल्मिकि पु० वल-इकि मुट् च। कीटविशेषकृते मृत्तिका-स्तूपे (उयेर ढिपि) शब्दर०। वल इक मुट् च। वल्मिक तत्रार्थे भरतः।

वल्मीक पुंन० वल-ईक मुट् च। क्षुद्रकीटकृतमृत्स्तूपे अमरः तन्मृदा शौचनिषेधो विष्णुपु० उक्तो यथा "वल्मीकमृत्तिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा। शौचाव-शिष्टा गेहाच्च नादद्यात् लेपसम्भवाम्"। देवप्रतिमायाः शिल्पिदोषशान्तये तन्मृदा प्रतिमाक्षालनं विहितं यथा "वल्मीकमृत्तिकाभिश्च गोमयेन शुभात्मना। क्षालयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषाणामुपशान्तये" देवप्र० त०।

तेन देवमूर्त्तेः स्नापनमपि देवप्र० त० विहितं यथा "स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयैः पञ्चविधैरपि। पश्चान्मृतैः पञ्चगव्यैः पञ्चमृत्तिकाक्षतैरपि। मृत्तिका करिदन्तस्य पर्वताग्रस्थलस्य च। कुशवल्मीकसम्भूता मृत्प्रपञ्च-मुदीरितम्" देवप्र० त०। तत्राविर्भूते प्राचेतसे ख्यातनाम-ख्याते रामायणकर्त्तरि २मुनिभेदे ३रोगभेदे च विश्व०। तद्रोगनिदानादि भावप्र० उक्तं यथा "ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः। ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमे-णैव गतप्रवृद्धिः। मुखैरनेकैः स्रुतितोदवद्भिः विसर्पवत् सर्पति चोन्नताग्रैः। वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारम् निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात्"। वल्मीकवद्दिछन्नेन म-धुराश्वरतसुप्तममाढमूलस्य स्थच्यते निष्प्रत्यनीक-मुपचारायोग्यम्"। ततः भवार्थे इञ्। वाल्मीकि वल्मीकभवे प्राचेतसे मुनौ शब्दरत्ना०।

वल्मीकशीर्ष न० वल्मीकस्य शीर्षमिव। स्रोतोऽञ्जने राजनि०

वल्मीकूट न० वल्मीकं कूटमिव पृषो०। वल्मीके हेमच०

वल्य(ल्यू)ल छेदने पवित्रताकरणे च अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। वल्यु(ल्यू)लयति ते अववल्यु(ल्यू)लत् त।

वल्ल संवरणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। वल्लते अवल्लिष्ट।

वल्ल पु० वल्ल-घञ्। १गुञ्जात्रयपरिमाणे "वल्लस्त्रिगुञ्जः" लीला०। २गुञ्जाद्वये वैद्यकम्। ३सार्द्धगुञ्जामाने "गोधूमद्वितयोन्मिता तु कथिता गुञ्जा तया सार्द्धया वल्लः" राजनि०।

वल्लकी स्त्री वल्ल-क्वुन् गौरा० ङीष्। १वीणायाम् अमरः। २शल्लकीवृक्षे च राजनि०।

वल्लभ पु० वल्ल-अभच्। १दयिते २अध्यक्षे अमरः। ३उत्त-माश्वे च मेदि०। ४दयितायां स्त्री हेमच०।

वल्लभपाल पु० वल्लभं पालयति पालि-अण्। अश्वपाले

वल्लर न० वल्ल अरन्। १कृष्णागुरुणि मेदि० २गहने ३कुञ्जे च राजनि०। ४मञ्जर्यां शब्दर०।

वल्लरि(री) स्त्री वल्ल-अरि वा ङीप्। १मञ्जर्याम् अमरः। २मेथिकायां ३चिल्लमूले च राजनि०।

वल्लव पुस्त्री० वल्ल-घञ् तं वाति वा-क। १गोपे अमरः स्त्रियां ङीष्। २पाचके अमरः ३भीमसेने मेदि०।

वल्लि(ल्ली) स्त्री वल्ल-इन् वा ङीप्। १लतायाम् अमरः। २पृथिव्यां शब्दच० दीर्घान्तस्तु ३अजमोदायां मेदि० ४कैवर्त्तिकायाम् ५चव्ये च राजनि०।

वल्लीज न० वल्ल्यां जायते जन-ड। मरिचे राजनि०।

वल्लीदूर्वा स्त्री वल्लीरूपा दूर्वा। मालादूर्वायाम् राजनि०।

वल्लीबदरी स्त्री वल्लीरूपा बदरी। भूमिबदर्याम् राजनि०।

वल्लीमुद्ग पु० वल्लीप्रधानः मुद्गः। वनमुद्गे (मुगानि) राजनि०

वल्लीवृक्ष न० वल्लीव दीर्घो वृक्षः। सालवृक्षे राजनि०।

वल्लुर न० वल्ल-उरच्। १कुञ्जे २मञ्जर्यां ३क्षेत्रे ४निर्जल-स्थाने ५शाड्वले हेमच०। ६गहने च मेदि० वल्ल-उरन्। वल्लुर समार्थे न० शब्दर०।

वल्लूर त्रि० वल्ल-ऊरन्। आतपादिना १शुष्कमांसे अमर २शूकरमांसे मेदि० ३मरुदेशे ४वाहने ५ऊषरभूमौ च हेमच०।

वल्या स्त्री वल्ल-यत्। भालीवृक्षे राजनि०।

वल्वज पु० वलते भुवं संवृणोति वल-क्विप् तादृशः सन् व्रजति गच्छति व्रज-अच्। १तृणभेदे तृणभेदे अमरः। (बाबुइ) २तृणभेदे स्त्री राजनि०।

वल्ह दीप्तौ चु० उभ०सक०सेट्। वल्हयति अववल्हत् त

वल्ह उत्कर्षे भ्वा० आ० सक० सेट्। वल्हते अववल्हिष्ट।

वश पु० वा च प्रकारे हिलम्। ज्योतिषोक्ते तिथ्यादीनां प्रथमे करणे। वश श्रौतत्रादित्वमित्यन्ये।

वश कान्तौ अदा०पर०सक०सेट्। वष्टि उष्टः उशन्ति। अवट् अवाशीत् अवशीत् उवाश ऊशतुः।

वश पु०न० वश-भावे अप्, कर्त्तरि अच् वा। १आयत्तत्वे २प्रभुत्वे च आयत्ते त्रि० शब्दर०।

वशंवद त्रि० वशं वशकरं मधुरं, वशोऽस्मीति वा वदति वद-खच् मुम् च। १प्रियवाक्यवादिनि २मधुरवादिनि (तवाहं वशः) इति ३वादिनि च। [करणे।

वशक्रिया स्त्री वशस्य क्रिया करणं कृ-भावे श। वशी-

वशग त्रि० वशं गच्छति गम-ड। वशीभूते।

वशवर्त्तिन् त्रि० वशे वर्त्तते वृत णिनि। वशीभूते।

वशा स्त्री वश-अच्। १वन्ध्यायां २योषायां ३सुतायां ४क-५रिण्यां स्त्रीगव्याञ्च मेदि०। अनेन जाते समासे परमि० गोवशा। [वन्द्ये स्त्री।

वशिक त्रि० वशोऽस्त्यस्य ठन्। १शून्ये अमर २अगुरु-

वशित्व न०वशिनो भावः त्व। १स्वातन्त्र्ये २ईश्वरस्य ऐश्वर्य-भेदे च। तल्। वशितास्थल स्त्री। [स्वतन्त्रे च।

वशिन् त्रि० वशोऽस्त्यस्य इनि। १जितेन्द्रिये २स्वाधीने

वशिर न० वश-इरन्। १गजपिप्पल्यां अमर०। २समुद्रलवणे च पु० राजनि०।

वशिष्ठ अतिशयेन वशी इष्ठन् इनेर्लुक्। अतिशयजिते न्द्रियतायुक्ते मुनिभेदे।

वशीकरण न० अवशः वशः क्रियतेऽनेन वश-च्वि-कृ-ल्युट्। तन्त्रायुक्ते वशतासम्पादके मणिमन्त्रादौ।

वशीर पु० वश-ईरन्। गजपिप्पल्याम् जटा०।

वश्य न०वश यत्। १वश्ये शब्दर०। २आयत्ते त्रि० अमर०

वष वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। वषति अवषीत् अवाषीत्। ववाष।

वषट् अव्य० वष-डषटि। देवोद्देशकहविस्त्यागे अमर०।

वषट्कार पु० वषट्+कृ घञ्। १देवोद्देशकत्यागरूपे यज्ञे २वषडिति करणे यज्ञातसन्दे कात्या०श्रौ० दृश्यम्।

वषट्कृत त्रि० वषट् इति कृतम् कृ-क्त। हुते अमर०।

वष्क गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। वष्कते अवष्किष्ट।

वष्काय पु० वष्क-अयन्। एकहायने वत्से अमरः।

वष्कयणी स्त्री वष्कयमेकहायनवत्सं नयति प्रापयति णी-ड गौरा० ङीष् अलम्। चिरप्रसूतायां गवि अमर०। जात्या समासेऽस्य परमि० गोवष्कयणी।

वष्कयिणी स्त्री वष्कय एकहायनो वत्सोऽस्त्यस्या इनि। चिरप्रसूतायां गवि अमर० वष्कयणीति वा पाठः। "वष्कयिण्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत्पयः" भावप्र०।

वस स्नेहे छेदने वधे च सक० चु० उभ० सेट्। वासयति ते अवीवसत् त। अधि+गन्धादिनापस्कारे सक०।

वस स्तम्भे दिवा०पर०सक०सेट्। वस्यति इरित् अवसत् अवा-सीत् उदित् क्त्वा वेट्।

वस निवासे भ्वा०पर०सक०अनिट् यजा०। वसति अवात्सीत् उवास ऊषतुः. उषितः उषित्वा। अधि+अनु+उप-आ+आ एतेषां धारस्य कर्मता आधारस्य वैकुण्ठं हरि सि०कौ० अनुवसति उपवसति आवसति। उप+ अभोजने तत्र नाधारस्य कर्मता "एकादश्यामुपवसेत्" इत्यादि।

वस आच्छादने अदा० आ० सक० सेट्। वस्ते अवसिष्ट।

वस वासने उपभोकरणे अद०चु०उभ०सक०सेट्। वसयति ते अववसत् त।

वसति(ती) स्त्री वस-अति वा ङीप्। १वासे २यामिन्याम् "वसतीर्वसित्वा" रघु०। ३निकेतने मेदि० ४स्थाने च ५भिवरे सि० कौ०।

वसतीवरी स्त्री वै०स० सोमयागाङ्गे जलभेदे। "अग्नीषो-मीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणं स्यन्दमाना-नामग्रहणिते" कात्या० श्रौ० ८।६।७। "सोमार्था आपो वसतीवरीसञ्ज्ञोच्यन्ते" कर्क०। अथ सोमाभिषवोप-युक्तानां वसतीवरीसञ्ज्ञाकानां ग्रहणमभिधीयते" वेददी० यजु० ६।२३।

वसन न० वस-आच्छादने कर्म्मणि ल्युट्। १वस्त्रे अमर०। भावे ल्युट्। २आच्छादने मेदि० वस-वासे आधारे ल्युट्। ३निवासे ४स्त्रीकटीभूषणे च शब्दर०।

वसन्त पु० वस-झच्। मधुमाधवात्मके ऋतुभेदे "मधुश्च माध-वश्च वासन्तिकावृतू" इति श्रुतिः। २अतिसारे शब्दर०। ३नाट्ये विदूषकोपाधौ। ४रागभेदे च।

"कान्तोचिता च देशाख्या लोला प्रथममञ्जरी। मन्दारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदानुगाः" इत्युक्ता अस्य रागिण्यः षट् इत्यन्ये रागिणीमन्दे दृष्टा।

वसु गानकाल" । "श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् श्याच-
दन हरे । तावद्वसन्तरागस्य गानसुक्तं मनीषिभिः"
सङ्गीतदा०। ४तालावभेदे । "जयमङ्गलगन्धर्वमकरन्द-
विभवाः ; रतितालो वसन्तश्च जगप्रस्थाय माघधिः"
वसन्तताले कर्त्तव्यो नगणो मगणस्तथा" सङ्गीतदा० ।

वसन्तक पु० वसन्ते कायति कै-क । श्योनाकवृक्षे शब्दमा०

वसन्तकुसुम पु० वसन्ते कुसुमं यस्य । सेलुवृक्षे शब्दमा० ।

वसन्तकुसुमाकर पु० प्रमेहरोगनाशके औषधभेदे ।
"प्रवालरसमौक्तिकाम्बरमिदं चतुर्भागभाक् पृथक् पृथ-
गष स्मृते रजतहेमतो द्व्यंशके । अयोभुजगरङ्गकं त्रि-
लवक विमर्दयेदिव शुभेऽहनि विभावयेत् भिषग्विद
धिया बुधः । इक्षुरसनिशेक्षुजैः कमलवासतीपुष्पजैः
तथ कदलिकन्दजैर्मलयजैश्च नाम्ना स्मृतैः । वसन्तकुसुमा-
करोऽभवदितीरितः वक्रोऽपितः समसितद्रुतमेत् सित सि-
तानुपानैरयम् हययोगतरं क्वचित् । [राजनि० ।

वसन्तजा स्त्री वसन्ते जायते जन-ड । माधवीलतायाम्

वसन्ततिलक न० "ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः"
छन्दोम० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे

वसन्तदूत पु० वसन्तस्य दूत इव । १कोकिले २आम्रवृक्षे
३पञ्चमरागे च विश्व० । ४माधवीलतायाम् ५पाटलीवृक्षे
स्त्री मेदि० गौ० ङीष् । ६गणिकारिकायां ७पिप्पल्याञ्च
स्त्री ङीप् राजनि० ।

वसन्तद्रु पु० वसन्तस्य द्रुः । आम्रवृक्षे शब्दर० तत्काले तस्य
आवश्यकसमुकुलत्वात् तथात्वम् वसन्तरुमादयोऽप्यत्र ।

वसन्तसख पु० वसन्तस्य सखा सहायः । कामदेवे त्रिका० ।

वसा स्त्री वस-अच् । १मांसजाते देहस्थे धातुभेदे मेदसि
अमरः । अच्छरूपमांसस्नेहे सुश्रुतः । २आवर्तोदृष्टिलता
लतायाम् राजनि० । [त्रिका० ।

वसाढ्य पु० स्त्री० वसाभिः आढ्यः । शिशुमारभेदे शिशुमारे

वसि पु० वस-इन् । वसने वस्त्रे । [उणादि० ।

वसिर न० वस-इरन् । १समुद्रलवणे २गजपिप्पल्याञ्च

वसिष्ठ पु० अतिशयेन वसुमान् इष्ठन् मतुपो लुक् । सप्तर्षिषु
ऋषिभेदे मा० भारतेऽपि तन्निर्वचनमिदं "वरि-
ष्ठोऽपि वसिष्ठोऽपि वसी वासवरेश्वरः । वरिष्ठत्वाच्च
वासाच्च वसिष्ठ इति विश्रुतः" ।

वसु न० वस-उन् । १धने २रत्ने अमर ३वृद्ध्यौषधे ४श्यामे
मेदि० । ५जले विश्व० ६जले च हेमच० । ७वकवृक्षे
पुष्करे ८वह्नौ ९रश्मौ ११गणदेवताभेदे च पु० अमर ।

"धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च
प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः" भा० आ० ६६ अ० ।
१२अष्टसङ्ख्यायाञ्च १३मधुरे १४शुष्के च त्रि० हेमच० ।
१५दीप्तौ १६वृद्ध्यौषधौ च स्त्री शब्दच० । १७वसुदेव-
ताके धनिष्ठानक्षत्रे पु० ज्यो०त० । १८चेदिराजाख्ये देवभेदे

वसुक पु० वसुना सूर्य्यनाम्ना कायति कै-क । १अर्कवृक्षे
अमरः । २वकवृक्षे च मेदि० ।

वसुकीट पु० वसूनि धने कीट इव । याचके हारा० ।

वसुच्छिद्रा स्त्री वसूनि सन्ततानि छिद्राणि यस्याः । महा-
मेदायाम् रत्नमा० । [दिवे क्षत्रियभेदे अमर ।

वसुदेव पु० वसुना दीव्यति दिव-अच् । श्रीकृष्णजनके या-

वसुदेवभू पु० वसुदेवात् भवति भू-क्विप् । श्रीकृष्णे वसुदेव-
सुतादयोऽप्यत्र । [दधाति धा-क वा । पृथिव्याम् अमरः

वसुधा स्त्री वसूनि धीयन्तेऽस्यां धा आधारे अङ्, वसूनि

वसुधारा स्त्री वसोश्चेदिराजस्य प्रियार्थं धारा घृतादिस्रव-
सन्तति । मान्ङ्गल्येषु चेदिराजवसुदेवेन दीयमानायां
घृतादिधारायाम् ।
"कुड्यलग्ना वसोर्धारां सप्त वारान् घृतेन तु । कारयेत्
पञ्च वारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् । आयुष्या-
णि शान्त्यर्थं जाता तत्र समाहिताः । षडन्यः
पितृश्राद्धस्तु नान्दीमुखपक्रमेत्" छन्दोगप० ।
२विभवशक्तिभेदे हेमच० । ३कुबेरपुर्य्यां शब्दमा० ।

वसुन्धरा स्त्री वसूनि धारयति धृ-खच् मुम् ह्रस्वश्च । पृथि-
व्याम् अमर ।

वसुप्राण पु० वसूनि प्राणः प्राणा इव यस्य । वह्नौ शब्दर० ।

वसुमती स्त्री वसूनि सन्त्यस्याः मतुप् । पृथिव्याम् अमरः ।

वसुरोचिस् पु० वसुने धनाय रोचते रुच-इसुन् । यज्ञे त्रिका० ।

वसुल पु० वसु दीप्तिं लाति ला-क । देवे त्रिका० ।

वसुहट्ट पु० वसुना दीप्त्या हट्ट इव । वकवृक्षे जटा० ।

वस्त बध गतौ च चुरा० याचने द्वि० चु० उभ० सेट् । वस्त-
यति ते अववस्तत् त । [अमर स्त्रियां ङीष् ।

वस्त पु० स्त्री वस्यते बध्यते यज्ञार्थं वस्त-कर्मणि घञ् । छागे

वस्तक न० वस्त इव कायति कै-क । लवणविशेषे हेमच० ।

वस्तकर्ण पु० वस्तस्य कर्ण इवाकारोऽस्त्यस्य अच् । शालवृक्षे
राजनि० ।

वस्तगन्धा स्त्री वस्तस्येव गन्धोऽस्याः । अजगन्धायाम्
राजनि० । [राजनि० ।

वस्तमोदा स्त्री वस्तस्येव मोदो यस्याः । अजमोदायाम्

वस्ति पु० वसे आच्छादयति मूत्रम् वस–तिच् । नाभेरधोभागे मूत्राधारे स्थाने २ वासे च ३ शब्दरत्नावल्यां पुस्त्री अमरः (पिचकारी) स्नेहप्रदानार्थं द्रव्यभेदे पु० तद्विधि भावप्र०

"वस्तिर्द्विधानुवासाख्यो निरूहश्च ततः परम् । यः स्नेहो दीयते स स्यादनुवासननामकः । कषायक्षीरतैलैर्यो निरूहः स निगद्यते । वस्तिर्निर्दीयते यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः ।" वस्तिभिः वस्तादीनां मूत्राशयैः 'तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते । अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः । पलद्वयन्तस्य मात्रा तस्मादर्द्धापि वा भवेत् । अनुवास्यस्तु रूक्षः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवलानिली । नानुवास्यस्तु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी । नास्थाप्या नानुवास्याश्च जीर्णोन्मादतृडर्दिताः । शोषमूर्च्छारुचिभयश्वासकासक्षयातुराः । नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुभिर्वृक्षवेणुभिः । नलैर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते ।" नेत्रं नाडी तथा चोक्तं विश्वप्रकाशे "नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने । नेतर्य्ये च नाड्याञ्च नेता नेतरि मेद्यवटिति" । "एकवर्षात्तु षड्वर्षाद्यावन्मानं षडङ्गुलम् । ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसम्मितम् । ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता । मुद्गच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कोलास्थिसन्निभम् । यथासङ्ख्यं भवेन्नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसन्निभम् । गोपुच्छसन्निभं मूले तस्मात् क्रमात् क्रमात् कृशम्" । मुद्गच्छिद्रादिप्रमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षो यदा दशवर्षो यदा तदूर्द्धं वयोज्ञेया । "आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते । कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकामुखम् ।" परिणाहोऽत्र स्थौल्यम् "तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्य्ये भागाच्चतुर्थकात् ।" कर्णिका मरादिकर्णवत् "योजयेत्तत्र वस्तिञ्च बन्धद्वयविधानतः । मृगाजशूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत् ।" वस्तिरिति शेषः । "मूत्रकोषस्य वस्तिस्तु तदलाभे तु चर्म्मणः । कषायरक्तः सुदृढो वस्तिः स्निग्धो दृढोऽव्रणः । व्रणवस्तेस्तु नेत्रं स्यात् श्लक्ष्णमष्टाङ्गुलोन्मितम् । मुद्गच्छिद्रं गृध्रपक्षनालिकापरिणाहि च । शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः । कुरुते परिवृद्धिञ्च वस्तिः सम्यगुपासितः । दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते । ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम् । न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत् । मदं मूर्च्छाञ्च जनयेद्द्विधा स्नेहः प्रयोजितः ।" द्विधा भोजने वस्तौ च । "रूक्षं भुक्तवतोऽत्यन्तं बलं वर्णञ्च ह्रापयेत् । युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वानुवासयेत्" । युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोक्तं भोजयित्वेत्यर्थः । "हीनमात्रावुभौ वस्ती नातिकार्य्यकरौ स्मृतौ । अतिमात्रौ तथानाहक्लमातीसारकारकौ" उभौ वस्ती अनुवासननिरूहाख्यौ । "उत्तमा स्यात्पलैः षड्भिर्मध्यमा स्यात्त्रिभिः पलैः । पलाद्ध्यर्द्धेन हीना स्यात् प्रोक्ता मात्रानुवासने । शताह्वासैन्धवाभ्याञ्च देयं स्नेहे च चूर्णकम् । तन्मात्रोत्तमसंख्यान्त्या षट्वर्द्धयमाषकैः । विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय च । भुक्तान्नायानुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः । अथानुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बु स्वेदितं शनैः । भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः । उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत् स्नेहवस्तिना" उष्णाम्बुस्वेदितम् उष्णाम्बुना स्नापितम् । "सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः । कुञ्चितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत् । बद्ध्वा वस्तिमुखं सव्यं वामहस्तेन धारयेत् । पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः । जृम्भाकासक्षवादींश्च वस्तिकाले न कारयेत् । त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो वस्तेस्तु पीडने । ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाग्यतो भवेत् । प्रसारितैः करावर्त्तं कुर्य्यात्स्फोटिकया पुनः । एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैष निश्चयः । निमिषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्या स्फोटिकाथ वा । गुर्वक्षरोच्चारणं वा मात्रा तज्ज्ञैः स्मृता बुधैः । प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्य्यं प्रसर्पति" यथावीर्य्यं स्नेहादि । "ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्वारान् शनैः शनैः । स्फिजोश्चैव तथा श्रोण्यौ शय्याञ्चैवोत्क्षिपेत्ततः । स्फिजोश्चैव तथा पाणिभ्यां पूर्ववत्ताडयेद्बुधः । शय्याञ्च पादतस्तस्य त्रीन् वारानुत्क्षिपेत्ततः । जाते विधाने तु ततः कुर्य्यान्निद्रां यथासुखम् । सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु । उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः । जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः । लघ्वन्नं भोजयेत्कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि । अनुवासिताय दातव्यमितरेऽह्नि सुखोदकम् । धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम्" । सुखोदकमुष्णोदकं व्यापच्चिकित्साधिः । "अनेन विधिना षड्वा सप्त वाष्टौ नवापि वा । विधेया वस्तयस्तेषामन्ते चैव निरूहणम् । दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवङ्क्षणौ । सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मू

द्वितीयस्तु मनिलं जयेत्। वर्णं वर्णं च जयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः। चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां रसासृजी। षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च। अष्टमो नवमश्चापि मज्जानञ्च यथाक्रमम्"। यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽस्थि स्नेहयेत्। "एवं शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत्।" अष्टादशदिवसावधिकवस्तिफलम् "अष्टादशाष्टादशकाहिनाद्‌ यो ना निषेवते। स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवतुल्योऽमरप्रभः। रूक्षाय बहुवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने। दद्याद्वैद्यस्तथान्येषामन्याबाधभयात् त्र्यहात्। स्नेहोऽल्पमात्रो रूक्षाणां दीर्घकालमनत्ययः।" अनत्ययः अनाधः। "तथा निरूहः स्निग्धानामल्पमात्रः प्रशस्यते। अथ वा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः। तस्याप्यल्पतरो देयो न हि स्निग्धेऽवतिष्ठते।" अवतिष्ठते ततः स्नेह इति शेषः "अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः। तदाङ्गसदनाध्माने शूलं श्वासश्च जायते। पक्वाशये गुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम्। तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्तं फलवर्तिमथापि वा। यथानुलोमनो वायुर्मलः स्नेहश्च जायते। तथा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यञ्च शस्यते। यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृता। सर्वोऽल्पो वावृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता। अनायातन्त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत्। स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते। गुडूच्येरण्डपूतीकभार्गीवृषकरौहिषम्। शतावरीं सहचरं काकनासां पलोन्मिताम्। यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान्। चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च। पचेत्तैलाढकं सर्वैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः। अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत्।" पूतीकः करञ्जः रौहिषं ईषद्रक्तगन्धतृणविशेषः। काकनासा (काकाठोठी) प्रसृतम् पलद्वयम्। "मोढा सप्त व्यापदस्तु जायते वस्तिकर्मणः। दूषितान् समुदायेन तांश्चिकित्सेत्तु सुश्रुतात्। समुदायेन समुचितनेत्रादिसामग्र्या। "मात्राहारविहारांश्च परिहारांश्च कृत्स्नशः स्नेहपानसमाः कार्या नात्र कार्या विचारणा।"

वस्तिकर्माढ्य पु॰ वस्तिकर्मणा तच्छोधनव्यापारेणाढ्य। अरिष्टवृक्षे शब्दच॰।

वस्तिमल न॰ ६त॰। मूत्रे हेमच॰।

वस्तु न॰ वस-तुन्। १द्रव्ये २पदार्थे त्रिका॰ ३सत्यपदार्थे च

वस्तुक न॰ वस्तु+इवार्थे कन्। १वास्तुके शाकभेदे २श्वेतचिल्लीशाके च स्त्री राजनि॰।

वस्त्य न॰ वस्तौ साधु यत्। गृहे अमरः।

वस्त्र न॰ वस-ष्ट्रन्। परिधानाद्युपयुक्ते कार्पासादौ वसने। वस्त्रधारणगुणाः यथा "स्नातस्यानन्तरं सम्यग्वस्त्रेण तनुमार्जनम्। कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वग्दोषनाशनम्। कौषेयं चित्रवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रं तथैव च। वातश्लेष्महरं तत्तु शीतकाले विधारयेत्।" कौषेयं पट्टाम्बरं तसरवस्त्रञ्च। "मेध्यं सुशीतं पित्तघ्नं काषायं वस्त्रमुच्यते। तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते।" काषायं (कोकटी) इति लोके। कषायरागरक्तं वा। "शुक्लन्तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम्। न चोष्णं न च वा शीतं तत्तु वर्षासु धारयेत्। यशस्यं काम्यमायुष्यं श्रीमदानन्दवर्द्धनम्। स्वच्छं यशीकरं रुच्यं नवं निर्मलमम्बरम्।" काम्यं कामोद्दीपकम्। "कदाचित् न जनैः संधार्यं मलिनमम्बरम्। तत्तु कण्डूकृमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरं परम्।" अलक्ष्मीरशोभा दारिद्र्यं वा।" भावप्र॰

वस्त्र परिधानविधिर्यथा स्मृतिः "विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च। श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि। विकच्छः परीधानाद्‌ गलितकच्छः। तथा च "परीधानाद्बहिः कच्छा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्" स्मृतिः "वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयमुदाहृतम्। एभिः कच्छैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः"। बौधायनः "नाभौ धृतस्य यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी। अन्तरीयं प्रशस्तं तदच्छिन्नमुभयोस्तयोः।" प्रचेताः "दशा नाभौ प्रयोजयेत्" स्मृतिः "न स्यात् कर्मणि कञ्चुकीति"। उत्तरीयधारणं चोपवीतवत् "यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्य्यते च द्विजोत्तमैः। तथा सन्धार्य्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम्" स्मृतेः। अत्र यथा द्विजोत्तमैः सव्यापसव्यत्वादिना उपवीतं धार्य्यते तथा उत्तराच्छादनमपि द्विजोत्तमैरिति प्रदर्शनमात्रम् प्रागुक्तस्मृतिवचनेन सर्वेषां द्विकच्छताप्रतीतेः।" पारस्करः "एकवेदाशो भवति तस्य उत्तरार्द्धेन प्रच्छादयतीति" आ॰ त॰ रघु॰। वस्त्रपरीधानकालादि "नक्षत्राधमसूतिरिक्तविशाखहस्तचित्रोत्तराश्विपवनादितिरेवतीषु। जन्मर्क्षजीवबुधशुक्रदिनोत्सवादौ धार्य्यं नवं वसनमीश्वरदैवतश्च।" ज्यो॰ त॰। "हस्ते चाल्पधन,

न्नाश्च भविद्रिने, क्षौमः सदा भूमिसुते, वस्त्राणां वस्त्रता बुधे, सुरगुरौ विद्यागमः सम्पद्। नानाभोगयुतमपीह भयवद्विद्याद्भृगोर्भार्गवे, सौरौ सुः खलु रोगशोककलहा वस्त्रे धृते नूतने" कर्मलोचनम्। वस्त्र धारणीय निषिद्धदिनानि यथा। "मन्दभूसुतभौमेषु द्वादश्यां श्राद्धवासरे। वस्त्राणां धारणे योगी दद्दह्याप्नुयात् फलम्।" ज्यो०त०।

परकीयवस्त्रधारणनिषेधो यथा "आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः। आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन"। ईषद्धौतादिवस्त्रस्य पश्चिमाग्रादिप्रसारितवस्त्रस्य च अधौतत्वं यथा "ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं यद्धौतं रजकस्य च। अधौतं तद्विजानीयाद्दक्षिणपश्चिमे।" कर्मलोचनम्। तत्रतत्र "प्रागग्रमुदगग्रं वा धौत वस्त्रं प्रसारयेत्। पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनात् शुचि" व्यक्ताय दशा इत्यादि। प्रचेताः "स्वयं धौतेन कर्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता। न च रजकधौतेन नाधौतेन भवेत् क्वचित्। पुनर्मितकचलेन खलातिसाम्येन च। दासवर्गेण यद्धौतं तत् पवित्रमिति स्थितिः"। स्नानोत्तरं उष्णीषवस्त्रस्य धार्यत्व यथा उष्णीषधारणं शिरोजलापनयनाय। तेन स्नानानन्तरं धार्यम्। तथा च महाभारतम् "धौतशुक्लाधिवासेन जलेन च सुगन्धिना। रालङ्कृतनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम्। जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि"। शिथिलार्पितम् अमादरस्तम्। निषिद्धवस्त्राणि यथा भारते "न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः। मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्याद्विचक्षणः।" वाराहे "न रक्तमुल्वणं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते। मलाक्तञ्च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः। उल्वणम् उत्कटरक्तविशेषम्। आचारादर्शे उशना "दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्यात् कर्माणि साधकः"। विष्णु धर्मोत्तरे "वस्त्रं नान्यधृतं धार्यं न रक्तं मलिनं तथा। जीर्णं वाऽपदशञ्चैव श्वेतं धार्यं प्रयत्नतः। उपानहौ नान्यधृतौ ब्रह्मसूत्रञ्च धारयेत्। न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति।" योगियाज्ञवल्क्य "स्नात्वैव वाससी धौते अच्छिन्ने परिधाय च। प्रक्षाल्योरू मृदाऽद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः"। आचारे [illegible] वस्त्राणां [illegible] च। कुतपो [illegible] द्विरोध [illegible] भवेत्। अधौतेन च [illegible]

त्तिकीं क्रियाम्। कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम्"। कुतपो नेपालकम्बलः। तत्रापि "गाङ्गेये चकसूत्रे च सूचीविद्धं न दुष्यति" विष्णुपु०। "नीलीरक्तं न दुष्यति" इति मिता०पाठः। [illegible] स्नानवस्त्रे निष्पीडने निषेधो यथा "निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रं तु तर्पणात्। निराशाः पितरस्तस्य देवाः पितृगणैः सह"। शातातपः "प्राक् स्नानाद्धौतवस्त्रे विण्मूत्रं कुरुते यदि। प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः शुद्धेन शुध्यति। आर्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन"। हारीतः "आर्द्रं तु मन्त्रवाताहतमपि शुद्ध्यति"। संक्रान्त्यादौ वस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा षट्त्रिंशन्मते "संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां श्राद्धवासरे। वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न च क्षारेण योजयेत्" ति०त०।

वस्त्रकुट्टिम न० वस्त्रनिर्मितं कुट्टिमं यत्र। १वस्त्रगृहे (तांबु) २छत्रे त्रिका०। [निर्मिते गृहे त्रिका०।

वस्त्रगृह न० वस्त्रनिर्मितं गृहम् शाक०। (तांबु) वस्त्र

वस्त्रग्रन्थि पु० ६त० नीव्याम् त्रिका०।

वस्त्रपुत्रिका स्त्री वस्त्रनिर्मिता पुत्रिका। वस्त्रनिर्मितपुत्तलिकायाम् शब्दमा०। [२शाकटाख्ये च राजनि०।

वस्त्रभूषणा स्त्री वस्त्रस्य भूषणं यस्याः ६ब०। १मञ्जिष्ठायाम्

वस्त्रयोनि स्त्री ६त०। त्वक्फलकृमिरोमादौ अमरः।

वस्त्ररञ्जन पु० वस्त्रं रञ्जयति रन्ज-णिच्-ल्यु। कुसुम्भे राजनि०।

वस्न न० वस-नन्। १वेतने २मूल्ये ३वस्त्रे ४द्रव्ये च मेदि०। ५धने ६मृत्यौ च अमरटीकायां रमानाथः। मूल्ये च अमरः।

वस्नसा स्त्री वस्नं स्यति सो-क। स्नायौ अमरः।

वस्वौकसारा स्त्री वसूनामोकः सारो यस्य। १इन्द्रनगर्य्याम् २इन्द्रनद्यां ३कुबेरपुर्य्यां ४अलकेशनद्याम् हेम०।

वह दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् इदित्। वंहयति ते अवंविहत्।

वह प्रापणे भ्वा० उभ० द्विक० अनि० स्वरित्। वहति ते अवाक्षीत् अवोढ उवाह ऊहे उवोढ। [illegible] गयोह नकारादय।

वह पु० वह्यतेऽनेन वह-अप्। १वृषस्कन्धे [illegible] २घोटके [illegible] ५नद्यां स्त्री मेदि०।

वहत पु० वह-अतच्। १वृषे २पथिके [illegible]

वहति पु० वह–अति । १वायौ उणा० । २गवि ३सचिवे च मेदि० । [४गमने च ।

वहन न० वह-भावे ल्युट् । १पुरभेदे त्रिका० २प्रापणे ।

वहन्त पु० वह–झच् । वायौ त्रिका० २बाले उणा० ।

वहल पु० वह–अलच् । १पोते हारा० २दृढे त्रि० हेम० ।

वहलगन्ध न० वहलो दृढो गन्धो यस्य । शम्बरचन्दने राजनि० ।

वहलचक्षुस् पु०वहलानि चक्षूंषीव पुष्पाण्यस्य । मेषशृङ्ग्यां (गाडरसिङ्गा) रत्नमा० । [राजनि० ।

वहलत्वच पु० वहला दृढा त्वचा यस्य । श्वेतलोध्रे

वहला स्त्री वहलानि पुष्पादीनि सन्त्यस्य अर्श आद्यच् । १शतपुष्पायां राजनि० । २स्थूलैलायां भावप्र०।

वहित्र न० वह–इत्र । १पोते जलयाने त्रिका० । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे ।

वहिरङ्ग न० वहिः प्रकृतेर्वाह्यमङ्गं यस्य । व्याकरणोक्ते प्रत्ययादिनिमित्तके प्रकृत्यवयवादिकार्ये । "असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे" व्या० परिभाषा ।

वहिरिन्द्रिय न० वहिर्देहाद्बाह्यस्य पदार्थस्य ग्राहकमिन्द्रियम् । शब्दादिबाह्यविषयग्राहकेषु श्रोत्रादिषु ।

वहिर्द्वार न० वहिःस्थं द्वारम् । तोरणे अमरः ।

वहिर्मुख त्रि० वहिः बाह्यविषये मुखं प्रवणता यस्य । बाह्यविषयासक्तमनस्के विषयासक्ते १जने २विमुखे च ।

वहिस् अव्य० वह–इसुन् । बाह्ये अमरः ।

वहेडक पु०वह–अच् वहः एडक इव ईहते काङ्क्षो यस्य । विभीतकवृक्षे (वहेडा) राजनि० ।

वह्नि पु० वह–नि । १अग्नौ २चित्रकवृक्षे अमरः ३भल्लातके ४निम्बूके राजनि० । तन्त्रोक्ते ५रकारे च । "रगोऽयं वह्निसंस्थम्" इति श्यामारहस्यम् । वह्निभेदादिकं यथा

"जृम्भको दीपकश्चैव विभ्रमश्चम्भशोभना । आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येते दश वह्नयः" । अन्यैरन्यथोक्तानि यथा "प्राशको रञ्जकश्चैव क्लेदकः स्नेहकस्तथा । धारको बन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तम । व्यापकः पावकश्चैव श्लेष्मको दशमः स्मृतः" । शरीरस्थवह्नेः नामानि यथा "वह्नयो दोषदुष्येषु संक्षीणा दश देहिनः" । दोषदुष्यायुर्यथा "वातपित्तकफा दोषाः दुष्याः स्युः सप्तधातवः" भा० ति० । "गुह्यागन्योः यथा "गार्हपत्यो दक्षिणाग्निस्तथैवाहवनीयकः । एतेऽग्नयस्त्रयो मुख्याः शेषाश्चोपसदस्त्रयः" वह्निपु० । तत्र निषिद्धकर्माणि यथा "नाशुद्धोऽग्निं परिचरेत् न देवान् कीर्त्तयेद्वृषीन् । न चाग्निं लङ्घयेद्धीमान् नोपदध्यादधः क्वचित् । न चैनं पादतः कुर्य्यात् मुखेन न धमेद्बुध । अग्नौ न निक्षिपेदग्निं नाद्भिः प्रशमयेत्तथा । न वह्निं मुखनिश्वासैर्ज्वालयेन्नाशुचिर्बुधः । स्वमग्निं नैव हस्तेन स्पृष्ट्वा नाप्सु चिरं वसेत् । नाग्निमिर्मेद्ध्योपयसेव न सर्पेण च पाणिना । मुखेनाग्निं समन्धीत मुखादग्निरजायत" कूर्मपु०१५अ० । अग्निवैकृत्यं तस्य शान्तिश्च यथा "अनग्निर्दीप्यते यत्र राष्ट्रे यस्य निरिन्धनः । न दीप्यते चेन्धनवान् स राष्ट्रः पीड्यते नृपः । प्रज्वलेदप्सु मांसं वा तथार्द्रमपि किञ्चन । प्रासाद् तोरणद्वारं नृपवेश्म सुरालयम् । एतानि यत्र दह्यन्ते तत्र राजभयं भवेत् । विद्युता वा प्रदह्यन्ते तत्रापि नृपतेर्भयम् । धूमशानग्निजो यत्र तत्र विद्यान्महद्भयम् । विनाग्निं विस्फुलिङ्गाश्च दृश्यन्ते यत्र कुत्रचित् । त्रिरात्रोपोषितस्तत्र पुरोधाः सुसमाहितः । समिद्भिः क्षीरवृक्षाणां सर्षपैश्च घृतेन च । दद्यात् सुवर्णञ्च तथा द्विजेभ्यो गाश्चैव वस्त्राणि तथा भुवञ्च । एवं कृते पापमुपैति नाशं यदग्निवैकृत्यमिदं द्विजेन्द्र" । वह्निपु०१०५अ०। ६तद्देवताके कृत्तिकानक्षत्रे ज्योतिषम् ।

वह्निकरी स्त्री वह्निं देहस्थवह्निं करोति उद्दीपयति कृ–ट ङीप् । १धातकीवृक्षे (धाइफुल) शब्द० । २वह्नेर्दीपके त्रि० । [दाहागुरुणि राजनि० ।

वह्निकाष्ठ न० वह्नेर्दीप्ताद्दाहायानुकूलं काष्ठम् शा० त० ।

वह्निगन्ध पु० वह्नौ दाहकाले गन्धो यस्य । यक्षधूपे शब्दच०

वह्निगर्भ पु० वह्निर्गर्भे यस्य । १वंशे २शमीवृक्षे स्त्री शब्दर०

वह्निज्वाला स्त्री वह्नेर्ज्वालेव पीडाकारकत्वात् । १धातकीवृक्षे राजनि० ६त० । २वह्निशिखायाम् ।

वह्निदीपक पु० वह्निं देहस्थवह्निं सेवनाद्दीपयति दीप–णिच्–ण्वुल् वह्निरिव दीप्यति दीप–ण्वुल् वा । १कुसुम्भे शब्दर० । २अग्न्युद्दीपके त्रि० । ३अजमोदायाम् स्त्री राजनि० । [ङीप् । जटामांस्याम् रत्नमा० ।

वह्निनी स्त्री वह्निः तत्कान्तिं नयति नी–ड गौरा० ।

वह्निपुष्पी स्त्री वह्निरिव तापकं पुष्पं यस्याः ङीप् । धातकीवृक्षे राजनि० ।

वह्निबीज न० ६त० । इति शब्दच० ।

वह्निमन्थ पु० वह्निर्वह्निजननाय मथ्यतेऽसौ मन्थ–कर्मणि घञ्। १गणिकारीवृक्षे जटा०। शब्दच०। २वह्नेर्मन्थने राजनि०। (तत्रैव न०।

वह्निमित्र पु० वह्नेर्मित्रं यस्य। १वायौ शब्दच० शब्दच०।

वह्निरेतस् पु० वह्नौ निषिक्तं रेतो येन। १शिवे वह्नौ हि निषिक्तात् शिववीर्यात् गङ्गादिसंक्रमेण कार्त्तिकेयोत्पत्तिः पुराणप्रसिद्धम्। शब्दच०।२काञ्चने च। [राजनि०।

वह्निलोहक न० वह्नेः प्रियं लोहं धातुः स्वार्थे क। कांस्ये

वह्निवधू स्त्री शब्दच०। १अग्निभार्यायां स्वाहायाम् २स्वाहान्तके मन्त्रे च। वह्निजायादयोऽप्यत्र।

वह्निवर्ण न०वह्नेरिव वर्णोऽस्य। रक्तोत्पले शब्दच०। [त्रिका०

वह्निवल्लभ पु० वह्नेर्वल्लभ उद्दीपकत्वात्। सर्जरसे (धुना)

वह्निवीज न० वह्नेर्देहस्थवह्नेर्वीजमिव उद्दीपकत्वात्। १जीरके शब्दच०। वह्निदेवताके तन्त्रोक्ते २रकारे च। ३निम्बुके राजनि० ४ हेमच०।

वह्निशिख न० वह्नेरिव रक्तत्वात् शिखाऽस्य। १कुसुम्भे अमर। २कलिकायां ३अग्निकारीवृक्षे ४धातक्याञ्च स्त्री राजनि० शब्दच०। ५अग्निशिखायां स्त्री। [राजनि०।

वह्निसख पु० शब्दच०। १वायौ। देहस्थवह्नेरुद्दीपके २जीरके

वह्य न० वह–यत्। १शकटे २वाहनमात्रे च हेमच०। ३मुनिपत्न्यां स्त्री उणा०।

वा उभयार्थे अक० गतौ सेवने च सक० चुरा० उभ० सेट्। वापयति ते अवीवपत् त। [वाति अवासीत्।

वा गमने हिंसने (सूचने) च अदा० पर० सक० अनिट्।

वा अव्य० वा–क्वा। १विकल्पे २सादृश्ये ३अवधारणे ४समुच्चये अमरः। एष्वर्थेषु यथाक्रमं उदाहृत यथा (विकल्पे) यवैर्वा व्रीहिभिर्वा यजेत। (उपमाने) सिन्धौ वाधो मधुरं गौर्वा रसः" इत्ये (अवधारणे) "वा वा ममो-पादेया वा मूर्त्तिर्जलमयी मम न इतीयेत्यर्थः। (समुच्चये) वायुर्वा दहनो वा। ५वितर्के ६पादपूरणे च मेदि० [जटा०

वाग्मिक पु० वग्मी तदादत्त शिल्पमस्य ठक्। वग्मीवादनशीले

वाग्मी स्त्री वंशे भवः अण् ङीप्। वंशरोचनायाम् राजनि०

वाक पु० वच–घञ्। १वचने "ममोवाक मयाश्रुतं" उत्तररामचरितम्। पृषो० कान्तत्वम्। ग्रन्थभेदे "वाकोवाक्येति-हासेत्यादि" छान्दोग्यम्। "वाकोवाक्यम् उक्तिप्रत्यु-क्तिरूपम्" भा०। वकस्येदम् तेषां समूहो वा अण्। ३वकसम्बन्धिनि त्रि०। ४वकसंघे न० अमरः'

वाकुची स्त्री वाति क्विप् वाः कुच–सङ्कोचे क गौरा० ङीष्

कर्म०। (हाकुच) १सोमराजीभेदे २सोमराज्यां राजनि०।

वाक्कीर पु० वाचा कौतुकवाचा कीर इव प्रियत्वात्। श्यालके शब्दर०।

वाक्छल न० गौत० सूत्रोक्ते छलभेदे "अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पनम् वाक्छलम्" गौ० सू०। वक्त्रा एकार्थमात्रबोधतात्पर्येण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्था-न्तरबोधतात्पर्यकल्पना वाक्छलम्" वृत्तिः। यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वात् इत्युक्ते कुतोऽस्य नवसंख्यकाः कम्बला इत्युक्तिः।

वाक्पति पु० ६त०। १वृहस्पतौ अमरः २सुवक्तरि च वाचः पतिरिव। ३निर्दोषोक्तवचनयुक्ते रायमुकुट'।

वाक्पथ पु० वाच' पन्था' विषयः अच्समा०। वाक्यविषये

वाक्पारुष्य न० वाचा कृतं पारुष्यम्। १वाक्यकृते पारुष्ये तद्विषयके २विवादभेदे च। तद्विवृतिः वीरमि०उक्ता यथा "तस्य च स्वरूपमाह नारदः "देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम्। यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते" इति। आक्रोश आक्षेपः भर्त्सनमिति यावत् कलहप्रिया' गौड़ा इति देशाक्रोश। अत्यन्तलोलुपा ब्राह्मणा इति जात्याक्रोशः। "क्रूरचरिता वैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः। न्यङ्ग शिरःपाणिपादादिवैकल्यं तद्युक्तं यदुद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमित्यर्थः। तच्च त्रैविध्यमाह स एव "निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वादपि तत् त्रिविधं स्मृतम्। गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद्गुरु-रिति" निष्ठुरादीनां स्वरूपमाह स एव "साक्षेपनिष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम्। पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहु-र्मनीषिणः" इति। धिङ्मूर्ख! जाल्म! इत्यादि साक्षेपमामन्त्र्य निष्ठुरम्। न्यङ्गसंयुत अवद्यभगिन्या-दिगमनसंयुतम् अश्लीलम्। पतनीयैः सुरापानादिभि-रुपाक्रोशैस्तीव्र वाक्पारुष्यमित्यर्थः। कात्यायनोऽपि "यस्त्वसत्यं शिरोरुक्कैः परमाक्षिपति क्वचित्। अभूतैर्वाथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा। न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा। वृत्तदेशकुलानान्तु अश्लीला सा बुधैः स्मृता। महापातकयोक्त्री च राज-द्वेषकरी च या। जातिभ्रंशकरी वाच तीव्रा सा प्रथिता तु वागिति।" कल्पतरौ न्यङ्गावमूरणमिति पठित्वा निकृष्टाङ्गप्रकाशनेन तिरस्करणमिति व्याख्या-तम्। न्यग्भावकरणमिति तु माधवादिसम्मत' पाठः। प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह वृहस्पतिः "देश

ग्रामकुञ्जादीनां क्षेपः पापेन योजनम्। द्रव्यं विना तु प्रथम वाक्पारुष्यं तदुच्यते। भगिनीमातृसम्बन्ध-मुपपातकशंसनम्। पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिक शास्त्रवेदिभिः। अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम्। पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघट्टनमिति।" द्रव्यं विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपर। तेनोच्यमानार्थव्यतिरेकेणैव विधमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थः इति कल्पतरौ। द्रव्यं विना द्रव्यविशेषं विनेति मदनरत्ने। अभिघट्टनं उत्पाटनम्। निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैन्यूनाङ्गेन्द्रिय रोगिणाम्। क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदशा निति। अन्यथास्तोत्रैर्निन्दास्तुति। न्यूनाङ्गाः करादिरहिताः। न्यूनेन्द्रियाः नेत्रादिरहिताः। रोगिणः कुष्ठ्यादय अर्द्धत्रयोदशान् अर्द्धाधिकद्वादशपणानित्यर्थः। एतत् सवर्णविषयम्। अतएव वृहस्पति "समजातिगुणानान्तु वाक्पारुष्ये परस्परम्। विनयो विहित शास्त्रे पणा अर्द्धत्रयोदशाः" इति। विष्णुरपि "समवर्णाक्रोशे द्वादश पणान्दण्ड्य इति"। परस्परामति शेषः। मनुनारदावपि "समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे। वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुण भवेदिति"। शङ्खलिखितावपि "समवर्णव्यतिक्रमे द्वादशपणा यथाक्रम-विशिष्टाक्षेपेषु विशिष्टस्य चतुर्विंशतिरविशिष्टस्यातिक्रमे च विशिष्टस्य ततोऽर्द्धमिति। अत्र द्वादशपार्द्धद्वादशयोरुत्कृष्टापकृष्टत्वेन व्यवस्था। कात्यायनोऽपि "यो गुणान् कीर्त्तयेत् क्रोधान्निर्गुणे वा गुणस्तताम्। अन्यसंज्ञानियोजी च वाग्दुष्टं तच्चरं विदुरिति" "नारदोऽपि "दुष्टस्यैव तु यो दोषान् कीर्त्तयेत् क्रोधकारणात्। अन्यायदेशवादो च वाग्दुष्टं तच्चर विदुरिति" "अत्र क्रोधकारणादित्यनेन दुष्टपरित्यागार्थं दोषकीर्त्तने न दोष इति सूचितम्। अतएवोक्तं कात्यायनेन "यत्र त्वात्मरिहारार्थं पतितस्तेन कीर्त्तितः। वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेदिति" "वचनात् दोषकीर्त्तनात्। यत्राभियोगादौ पातित्यादिकं साधयेत्तत्रापि वचनाद्दोषो न स्यादिति यत्र विभावयेदित्यस्यार्थ उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम्। अत्रापि दण्डपारुष्यन्यायेन युगपत्प्रवृत्तयोर्दण्डतुल्यत्वं अयुगपत्प्रवृत्तयोः पूर्वप्रवृत्तस्य दण्डाधिक्यमिति द्रष्टव्यम्। जातिगुणकृते विशेषे दण्डवैषम्यमाह वृहस्पतिः "समानयो समो दण्डोन्यूनस्य द्विगुणोत्तमस्याधिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परमिति"। हीनस्योत्तमाक्षेपे द्विगुणः उत्तमस्य हीनाक्षेपेऽर्द्धपरिमितो दण्ड इत्यर्थः। याज्ञवल्क्योऽपि "अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च। दण्डप्रणयनं कार्य वर्णजात्युत्तराधरैरिति" "अर्द्धः सार्द्धद्वादशपणात्मक इत्यर्थः पूर्ववाक्ये "पञ्चविंशतिको दम" इति पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात्। वर्णा ब्राह्मणादयः। जातयो मूर्द्धावसिक्तादयः। ते च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधरास्तैरन्योन्याक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनमूहनीयं ज्ञातव्यम्। उत्तराधरभावमालोच्य दण्डः कल्पनीय इत्यर्थः। तमेव कल्पनीयं दण्ड प्रदर्शयति मनुः "शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति। वैश्योऽध्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति। विप्र पञ्चाशत दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने। वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दम इति।" वृहस्पतिरपि क्षिपन् विप्रादिक दद्यात् पञ्चाशत्पणिक दममिति"। शङ्खलिखितावपि "आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रिय पणशतं दण्ड्यः, शतार्द्धं वैश्यस्य पञ्चविंशति शूद्रस्येति"। वृहस्पतिरपि। "विप्रः शतार्द्धं दण्ड्यस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने। विट्स्तथार्द्धं पञ्चाशच्छूद्रस्यार्द्धत्रयोदश। सच्छूद्रस्यामुदितो विनयोऽनपराधिनः। गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराप्नुयात्। वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः शतम्भवेत्। तदर्द्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति। शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः। वैश्यस्य चैतद्द्विगुणः शास्त्रविद्भिरुदाहृतः। वैश्यमाक्षारयन् शूद्रोदाप्यः स्यात् प्रथमं दमम्। क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रमुत्तमसाहसमिति।" जिह्वाच्छेदनरूपोऽप्युत्तमसाहसो द्रष्टव्यः। तथा च स एव "धर्मोपदेशकर्त्ता च वेदोदाहरणान्वितः। आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते" इति। शूद्र इत्यनुषङ्गः। आपस्तम्बोऽपि "जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्यं धार्मिकमाक्रोशत" इति। गौतमोऽपि "शूद्रो द्विजातीनभिसन्धायाभिहत्य च वाग्दण्डपारुष्याभ्यामङ्गमोच्यो येनोपहन्यादिति"। अभिसन्धाय बुद्धिपूर्वं वाचातिक्रम्य अभिहत्य उग्रेण दण्डेन ताडयित्वा अङ्गमोच्यो येनाङ्गेनाभिहन्यते तेन वियोजनीय इत्यर्थः। गुर्वाद्याक्रोशे त्वाह शङ्खलिखितौ "तथाऽधिक्षतान् विमान् गुरूंश्च निपातनम्पुरुषं ताड़नं वा गोमयानुलेपनं

खरारोहणं दर्पहरणं वा दण्डो वेति । दण्डः कार्षापणशतद्वय' । अतएव विष्णुः "गुरुमाक्षारयन् कार्षापणशतमिति" । पुत्रादिभिर्मात्रादीनामाक्रोशे दण्डमाह मनुः "मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आक्षारयन् शतन्दाप्यः पन्थानञ्चाददद्गुरोरिति" । भ्रातरं जग्रेष्ठभ्रातरम् । एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु निरपराधायां जायायामिति मिताक्षरायामभाणि । श्वश्रूाद्यधिक्षेपे दण्डमाह बृहस्पति "क्षिपन् श्वश्रूादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति ।" बाह्वादिच्छेदन निष्ठुरभाषाभिभाषणे दण्डमाह याज्ञवल्क्य' बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दम' । शत्यस्तदर्द्धिकः पादनासाकर्णकरादिष्विति ।" बाह्वादिविनाशे वाचिके करिष्यामीति वाचा प्रतिपादित शत्य' शतपरिमितो दण्डः । पादादिभङ्गं करिष्यामीत्याक्षेपे पञ्चाशत्परिमितो दण्ड इत्यर्थ' । एवंवादिनोऽशक्तस्य दमपणा दण्डनीया इत्याह स एव "अशक्तस्तु वदन्नेव दण्डनीयः पणान्दशेति ।" यः पुनः शक्तोऽशक्तस्य बाह्वादिभङ्गाक्षेपं करोति न केवलं स दण्ड्यः किन्तु तत्क्षेमार्थं प्रतिभुवमपि दापनीय इत्याह स एव "तथा शक्तः प्रतिभुवन्दाप्यः क्षेमाय तस्य त्विति"। अश्लीलभाषणे दण्डमाह स एव "अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह । शपन्तन्दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दममिति ।" तीव्राक्रोशे दण्डमाह स एव "पतनीय कृते क्षेपे दण्डमध्यमसाहसम् । उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसमिति ।" पतनीयैः पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभि' । उपपातकानि गोवधादीनि । मनुरपि "ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्य्यो विजानता । ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यम । विट्शूद्रयोस्त्वेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वत । छेदवर्ज्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः। पापोपपातकक्षारो महापातकसंश्रवाः । आद्यमध्योत्तमान्दण्डान्दद्युस्ते यथाक्रममिति ।" विष्णुरपि "परस्परपतनीये क्षेपे कृते तूत्तमसाहसं उपपातकयुक्तन्तु मध्यमम् त्रैविद्यवृद्धानाक्षेपे जातिपूगानाञ्च ग्रामदेशयोः प्रथममिति" । देशाद्याक्रोशे दण्डमाह बृहस्पतिः "देशादिकं क्षिपन्दाप्य' पञ्चार्द्धमयोदय । पापेन योजयन् दर्पाद्दाप्यः प्रथमसाहसम् । एष दण्डः समाख्यातः पुरुषाणेच्छया मया । वर्णस्त्राधिकत्वेन कल्पनीयो मनीषिभिरिति ।" याज्ञवल्क्योऽपि "मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोरिति ।" राज्ञ आक्रोशे दण्डमाह नारदः "अप्रकृष्य च राजानं वर्त्मनि स्वे व्यवस्थितम् । जिह्वाच्छेदाच्छ्रेयस्व्हिः सर्वस्वहरणेन वेति ।" याज्ञवल्क्योऽपि "राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारन्तस्यैवाक्रोशकन्तथा । तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वाम्प्रवासयेदिति ।" सत्यदोषाभिधानेऽपि वाक्पारुष्यदण्डोऽस्त्येव तथा च नारदः "पतितं पतितेत्युक्त्वा तथा चौरेति वा पुनः । वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याद्विर्दोषतां व्रजेदिति ।" मनुनारदावपि "काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्डङ्कार्षापणावरमिति ।" विष्णुरपि "काणखञ्जादीनान्तथ्यवाद्यपि कार्षापणद्वयमिति ।" एतच्च दुष्टत्वविषयमिति माधवीये विद्यारण्यश्रीपादैरभ्यधायि । मिथ्यावदनशीलाना दण्डमाह कात्यायन "अन्नताख्यानशीलानाञ्जिह्वाच्छेदो विधीयमिति ।" हारीतोऽपि "मिथ्याभाषिणा सेवकानाञ्च राजा जिह्वाच्छिन्द्यादुदण्डयेद्वेति" सेवको भृत्यः । कश्चिद्वाक्पारुष्यकृतोऽर्द्धदण्डमाहोशनाः "मोहात् प्रमादात्सङ्घर्षात् प्रीत्या चोक्तं मयेति यः । नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्द्धन्तस्य कल्पयेदिति ।"

वाक्य न० वच–ण्यत् चस्य कः । "वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" इत्युक्ते १पदसंघे सा०द०। २स्वार्थबोधसमाप्ते पदसमुदाये वैयाकरणाः । [यथाक्लेद ।

वाक्ष सु हायां भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । वाङ्क्षति

वागीश पु० वाचामीशः । १बृहस्पतौ "वागीशाद्याः सुमनस" इति न्यायमाला । २सरस्वत्या स्त्री "वागीशा हृदये यस्य" इति भाग०टीकोपक्रमे श्रीधर' । ३पुम्बये च

वागीश्वर पु० ६त० । १बृहस्पतौ २गुरौ च ३तत्पत्न्यां स्त्री ङीप् "वागीश्वरीमहंध्यातां फुल्लेन्दीवरलोचनाम् । वागीश्वरेण संयुक्ताम्" इति तन्त्रम् । ४सरस्वत्यां स्त्री ङीप् ५मञ्जुघोषे पु० त्रिका० । [सोमराजग्राम् अमरः ।

वागुजी स्त्री वाचा गुज्यते ध्वन्यते गुज–क गौरा० ङीप् ।

वागुरा स्त्री वा–ऊ्वने उरच् गत् च । मृगयार्थं मृगबन्धनपाशादौ अमरः । [यस्य । आर्षे ।

वागुरावृत्ति पु० वागुरा मृगबन्धनपाशादिरेव वृत्तिर्जीविका

वागुरिक पु० वागुरा प्रहरण यस्य वागुरयाचरति वा ठक् । व्याधे अमर ।

वाग्गुद पु स्त्री० पक्षिभेदे त्रिका० गुरुहरवे तच्चातिमात्रि

भेतुनोक्ता "गोधा गा वागगुदो गुडम्" इत्यादि शेषः

वागलि पु० राजा ताम्बूलदातरि रत्नमाला।

वागडम्बर पु० ६त०। १वाक्यश्लोमे २वज्जृम्भवाक्ये च।

वाग्दण्ड पु० वाचो वागिन्द्रियस्य दण्डः संयमनम्। १मित-२भाषणे २वाक्यसंयमे च।

वाग्दत्ता स्त्री वाचा दत्ता। विधिना वाक्यमात्रेण दान-कृतसङ्कल्पायां कन्यायाम् "वाचा दत्ता मनोदत्तेति" उद्वा०त०

वाग्दरिद्र त्रि० ६त०। मितभाषिणि शब्दमा०।

वाग्दान न० ६त०। कन्याया वाङ्मात्रेण दाने "ततो वाग्दानपर्य्यन्तं यावदेकाहमेव च" शु०त०।

वाग्दुष्ट त्रि० वाचा दुर्वचनेन दुष्टः। शुद्धेऽपि वस्तुन्य-शुद्धरूपतया कथनेन दूषिते। "वाग्दुष्टं भावदुष्टं च वर्जयेदिति" स्मृति।

वाग्देवता स्त्री वाचा देवता। सरस्वत्या "वाग्देवता चरितचित्रितचित्तसद्मा" जयदेवः। वाग्देव्यादयोऽप्यत्र।

वाग्मिन् त्रि० वाच्+प्रशस्त्यर्थे ग्मिनि चस्य कः तस्य लोपः। १प्रशस्तवाक्यवक्तरि अमरः। २बृहस्पतौ पु० मेदि०। ४विष्णौ पु० विष्णुस०। [२निर्वेदे १कल्ये अजयः।

वाग्य त्रि० वाचं यच्छति यम-ड। १वाग्दरिद्रे शब्दमा०

वाग्यत त्रि० वाक् वागिन्द्रियव्यापारो यता येन। मौन-धारिणि मुनौ अमरः "वाग्यतस्त्रिषवणं चरेत्" स्मृतिः।

वाग्यम त्रि० वाचं तद्व्यापारं यच्छति यम-अच्। मुनौ अमरः।

वाग्मती स्त्री "हिमाद्रेस्तुङ्गशिखरात् प्रोद्भूता वाग्मती नदी" इत्युक्ते नदीभेदे। सा च मिथिलादेशसन्नि-कृष्टतया वहति।

वाङ्मय त्रि० वाक्स्वरूपम् मयट् चस्य कः तस्य ङः। १वाक्य-स्वरूपे शास्त्रे। २वाक्यजनिते पापभेदे च। "पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः। असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतु-र्विधम्" मनु। तथा "परुषवचनमपवादः पैशुन्यमनृतं वृथालापो निष्ठुरवचनम् वाङ्मयानि षट्। परेषां देश-जातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचारपरिच्छदशरीरकर्मजी-विना मत्सराद्दोषवचनं परुषम्। "यच्चान्यत् क्रोधस-न्तापत्रासजननं वचः। परुषं तच्च विज्ञेय यच्चान्यच्च तथाविधम्। चक्षुष्मानिति लुप्ताक्षं चाण्डालं ब्राह्म-णेति च। प्रशंसानिन्दनं द्वेषात् परुषाख्यं विशिष्यते"। तेषामेव परुषवचनानामपरोक्षमुदाहरणम् अपवादः। सुहृत्पतितबन्धुभ्रातृमित्रसकाशे अर्थोपघातार्थं दोषो-ख्यानं पैशुन्यम्। अनृतं द्विविधं असत्यमसंवाद-श्चेति "देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिजल्पनात्। नर्महास-प्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थभाषणम्। गुह्याङ्गाभिध्यरुक्षाणां भाषणं निष्ठुरं विदुः। यदन्यद्वा वचो नीचस्त्रीषु यो-षित्सुमात्रयम्। इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाष-णात्। इह चासत्य च क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते"। प्रशं-सानिन्दनं प्रशंसानिन्दनम्। अत्र चतुर्विधषड्विधयो-रविरोधः। समयाचारसत्त्वभेदानादरेण पारुष्याप-वादयोरैक्यात् निष्ठुरस्य परुषान्तर्भावाच्च। असम्बद्ध-प्रलापव्यर्थभाषणयोः पर्य्यायत्वान्नार्थान्तरम्" ति०त०।

वाङ्मुख न० ६त० उपन्यासे प्रथमवाक्योपक्रमे अमरः।

वाचंयम त्रि० वाचं यच्छति वाचा+यम-ख मुम् हस्वश्च। १मितभाषिणि। २मौनावलम्बिनि मुनौ पु० अमर।

वाच पुंस्त्री० वच-णिच्-अच्। (वाचा) इति ख्याते मत्स्य-भेदे राजवल्लभ स्त्रियां ङीप्।

वाचक त्रि० वक्ति अभिधावृत्त्या बोधयति वच-ण्वुल्। "साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः" इत्युक्ते १शब्दभेदे २कथके त्रि०। वाचयति वच-णिच्-ण्वुल्। ३पुराणादिपाठके पु० "वाचकः पूजितो येनेति" पुरा० "ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात्। श्रुत्वान्य-वर्णजाद्राजन्! वाचकान्नरकं व्रजेत्"। तथा "देवाग्नि-मथतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः। यन्त्रिष्व शिथिलं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन!। पुनर्बध्नीत तत्सूत्रं न मुक्तां धारयेत् क्वचित्। हिरण्यं रजतं गाश्च तथा कांस्योपदो-हनाः। दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्नोति तत् फलम्"। कांस्योपदोहनाः कांस्यक्रोडाः "वाचक पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवता"। तथा "शास्त्रा पर्वसमाप्तिषु पूजये-द्वाचकं बुधः। आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम्"। तथा "विस्पष्टमद्रुत शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा। कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम्। बुध्यमानः सदार्थं ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप!। ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप!। य एवं वाचयेद् ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते"। तथा "सप्तस्वरसमायुक्तं काले-काले विशाम्पते!। प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद् वाचको नृप" ति०त०।

वाचकलक्षणादि हेमा० दा० नन्दिपु० उक्तं यथा

"वाचको ब्राह्मणः प्राज्ञः श्रुतशास्त्रो महामनाः। अभ्यस्ताक्षरविन्यासो ह्रस्वादिविशारदः। शब्दार्थवित्

ध्मानश्च तथाऽऽध्मानं वामनीवा प्रत्यष्ठीवा। "तूनी च प्रतितूनी च वृद्धिरेकाङ्गरोग च। आटोपः पार्श्वशूलञ्च त्रिकशूलं तथैव च। शुक्रस्य स्तम्भ मूत्रनिग्रहो मलानाहता। पादयोश्च प्रसर्पो च तत्र परम्। कम्पायमानता चापि वक्रता खञ्जता तथा। क्रोष्टुशीर्ष खञ्जो च वातकण्टक एव च। पादहर्षे पाददाह खल्लिश्चैव वातकाश्रयः। वातविकारजातेषुपाना दृष्टा प्रतानक। अपतानकनाम्नैव अत्रायामो द्विविधः स्मृत। बाह्यायाम तथा चाप्यन्तरायाम एवं च। दण्डतान्त्रायतानाद्य एतावानोऽभिघातकः। कर्णशूलं द्विधाऽऽपोहो भेदश्च स्फुरणं तथा। रोक्ष्यं कार्ष्ण्यञ्च कार्पण्यञ्च भैक्ष्यं शोषाश्च कम्पनम्। कम्पदोषञ्चविभ्रम भ्रिमदृक्षोभ एव च। अक्षुण्णाश्च मोहनं मोहश्चुमनिमत्ता। निद्राभावः स्वेदनाशो बलक्षति-र्ह्रासेर च। शुक्रक्षयो रजोनाशो गर्भनाश परिभ्रम। एत एकाशीतिसंख्याका योगेन कथिता। वातव्याधिविनाशाशो मुनिभिः परिकीर्त्तिताः"। एत एव शिरोग्रहादय एव। योगेन पातेन वाताद्या-धिशीतव्याधिरिति निरुक्त्या तदा वातज्वरादिष्वपि तयत्र प्राप्त प्रापद्भ कथित प्रथितः शिरोग्रहा दयोऽशीतिरेव वातव्याधिगणाः प्रसिद्धा न तु वातज्वरा-दय." । तच्चिकित्सादिकं तत्र दृश्यम्।

वातक पु॰ वात इव चञ्चल॰ इवार्थे कन्। १अश्मन्तपर्ण्याम् स्वार्थे क। २जारे च।

वातकर्म्मन् न॰ वातानां कर्म। अपानेन मरुत्त्यागे पर्द्दने।

वातकिन् त्रि॰ वातोऽस्त्यस्य इनि कुक् च। वातरोगयुक्ते अमरः स्त्रियां ङीप्।

वातकेतु पु॰ वातस्य केतुरिव। धूलौ रजसि त्रिका॰।

वातगुल्म पु॰ वातेन गुल्म इव। १वात्यायां त्रिका॰। २वात निमित्ते गुल्मरोगभेदे गुल्मशब्दे २६२६ पृ॰ दृश्यम्।

वातघ्नी स्त्री वात रोगभेद हन्ति—हन-टक् ङीप्। १शाल पर्ण्याम् (सालपानि) २अश्वगन्धायां ३शिंशपायां शुपे च राजनि॰।

वातचक्र न॰ वृ॰ष॰ २७अ॰उक्ते पूर्वादिवातानां कालभेदेन शुभाशुभसूचके चक्रभेदे

"पूर्वं पूर्वसमुद्रवीचिशिखरप्रस्फालनाघूर्णितचन्द्रार्कांशु-घटाभिघातकलितो वायुर्यदाऽऽयात। नैकान्तस्थित-नीलमेघपटला शारद्यसस्यर्धिता वाजन्तीवृकटसमपिष्ट-

सतय॰ विद्यादा मेदिनीम्। स्निग्ध ... रश्मावनपटुः प्रवाति ... प्रवाति। तदा त्रिभागी ... कामानोद्यो च ... विविध ... सस्यविनाशनश्चापि ... जयति ध्वजतुल्यस्यो वायुर्यदा ... सस्यसाधनं सस्यसाफल्यं ... पृथ्वीरिक्तविभागवृत्तिमेघाढ्या ... गर्जितवान् मारूवत्त वातो ... विरतो वायुर्यदा नैर्ऋतः। धूम ... प्रसारभारकदा सखा मे ... वर्त्तते। तदा रेणूत्तते ... वात॰ पश्चाद्दिनकरकरतापतापो ... प्रसरत्कररावहनसरा धरा ... रुधिरा। आकाशीयवावे यदि ... पश्चाद्वायव्यो यदेन ... आसीवाडारिघाराप्रवर्द्धितोदिता ... सकोटावेकविशां ... मेचपतमरीचिमत्सुगते शीतले दिकद्भगद्यसुरभिर्वायुर्यदा चोदर। अमरसास्तिकबनाभयान्दा दोदा दृष्टद्विरथां गां पूरयन्नपि। शीतलोऽन्तरमचैः कवियायो वरो जातपुरभिवायुः प्रवहन्नपि। बहुमती सस्यसम्पाकुला धरित्र रचौ रक्षन्ति सर्वांसदा"।

वाततूल न॰ वातेन उड्डीयमानं तूल। आकाशे उड्डीयमाने सूक्ष्मे शाल॰।

वातध्वज पु॰ वातो ध्वज इव यस्य। मेघे ...

वातपोथ पु॰ वातं रोगभेद पुष्णाति ... पलाशवृक्षे अमरः।

वातप्रमी पु स्त्री॰ वातं प्रमिमीते ...

वातमज पु स्त्री॰ वातमजतया ... मृगभेदे जटा॰ स्त्रियां ङीष्।

वातमृग पु स्त्री॰ वातानुगो मृगः शाक॰।

वातरक्त न॰ वातेन दुष्टं रक्तम् ...

"लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्ण ... शुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलक ..."

शाकशाकादिपदार्थैर्भुक्तैः। दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्र सुरासवैः। विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः। प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम्। स्थूलानां सुखिनाञ्चापि प्रकुप्येद्वातशोणितम्। अभिघातादशुद्ध्या च प्रदुष्टे शोणिते नृणाम्। कषायकटुतिक्ताल्परूक्षाहारादभोजनात्॥ हयोष्ट्रयानयानाम्बुक्रीडाप्लवनलङ्घनैः। उष्णे चात्यध्वनाद्वैषम्याद्व्यवायाद्वेगनिग्रहात्॥ वायुर्विवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि। कृत्स्नं सन्दूषयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम्" इति। तथा "हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च विदाह्यन्नं सविदाहाशनस्य"। आहारो यवक्षारादिः। अजीर्णभोजनैः अजीर्णेऽपि भोजनैः अतिमात्रभोजनैरित्यर्थः। क्लिन्नादीनि मांसस्य विशेषणानि। क्लिन्नं शटितम्। शुष्कमातपे शोषितम्। अम्बुजं मत्स्यादिमांसम्। आनूपं गोधादिपूर्वदेशज मांसम्। पिण्याकं तिलखलिः। मूलकं प्रसिद्धमेव। निष्पावः (शीम्बा) शाकम्। शाकं पत्रशाकम्। आदिशब्देन इन्नाकादीनि कटुशाकानि गृह्यन्ते। एतच्च शटितत्वादिदोषरहितमपि मांसं वातशोणितं प्रकोपयेत्। शटितादि तु मांसं विशेषतो वातशोणितं प्रकोपयेत्। आरनालं सन्धानभेदः। शुक्तं सन्धानभेदः। सौवीरं सन्धानभेदः। तक्रं चतुर्थांशजलयुक्तं वस्त्रपूतं दधि। सुरा सन्धानभेदः। आसवः सन्धानभेदः। विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि। अध्यशनम्। "अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते"। अतिजागरो निशि। प्रायशः बाहुल्येन। सुकुमाराणाम् अश्रमकायव्यापाराणाम्। अथ वा। मिथ्याहारविहारिणाम् अयथाहारविहाराभ्यां स्थूलानां सुखिनाञ्च रक्तवृद्ध्या हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतः यतो वायुर्विवर्द्धते रुधिरञ्चाधो गच्छति। हस्त्यादय उपलक्षणानि। चतुष्पद्यानयानानुपलक्षयति। अश्नतः विदाह्यन्नम्। विदाहि निष्पावकुलत्थसर्षपशाकादि। सविदाहाशनस्य। अविदाह्येऽप्यन्ने भुक्ते विदग्धे तदुपरि भुञ्जानस्येत्यर्थः। अध्यशनप्रसङ्गाच्चैतद्वचनं विदग्धाजीर्णभोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम्। अयात् वातशोणितं प्रकुप्येदित्यनेनान्वयः। एतेषां कारणानां मध्ये केनचिद्वायुः केनचिदुभयमपि प्रकुप्येत्। सम्प्राप्तिमाह "तस्य रक्तं विदहत्याशु तैश्च दुष्टं द्रुतं पादयोश्चीयते तु। तत् सम्पृक्तं वायुना दूषितेन तत् प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम्"। पूर्वोक्तैर्हेतुभिः कृत्स्नं समस्तं रक्तं विदहति अत्र दहधातुरविवक्षितकर्मकः। तेन विदहति विदग्धं भवतीत्यर्थः। तच्च दुष्टरक्तम्। द्रुतम् अधोगतम् पादयोश्चीयते वर्द्धितं भवति। तद्रुधिरं दूषितेन स्वहेतुना वायुना सम्पृक्तं मिलितं वातरक्तम् उच्यते। ननु चैतस्य संप्राप्तिरुक्ता सुश्रुतेन "शीघ्रं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च वायोर्मार्गं संरुणद्ध्याशु यातः। क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात् स वायुरत्युद्रिक्तं दूषयेद्रक्तमाशु"। अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टत्वाद्रक्तवातमिति व्यपदेष्टुमुचितं भवत्यत आह तत्प्राबल्यादिति। तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्याद्वातरक्तमिति व्यपदिश्यते। पूर्वरूपमाह "स्वेदोऽत्यर्थं न वा काष्र्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक्। सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः। जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु। निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च। कण्डूः सन्धिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत्। वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम्"। अथाधिकवातस्य रक्तस्य लक्षणमाह "वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम्। शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावताद्धिहानयः। धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक्। शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः"। तत्र पादयोः शूलादिकमधिकम् अत आह सुश्रुतः "स्पर्शोद्विग्नौ तोदभेदप्रशोषैः स्वापोपेतौ वातरक्तेन पादाविति"। अत्र सुप्तिः स्पर्शाज्ञता। अधिकरक्तं वातरक्तमाह "रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते। स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः"। अधिकपित्तं तदाह "पित्ते विदाहः सम्मोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्तृषा। स्पर्शासहत्वं रुग्दाहः शोथपाको भृशोष्मता"। विदाहश्च पादयोरेव बोद्धव्यः अत आह सुश्रुतः "पित्तासृग्भ्यामुपदाहो भवेतामत्यर्थोष्णौ रक्तशोफौ मृदू च" पादाविति शेषः। अधिककफं तदाह "कफे स्तैमित्यगुरुता सुप्तिः स्निग्धत्वशीतता"। गुरुतादयः पादयोरेव अत आह सुश्रुतः "कण्डूमन्तौ श्वेतशीतौ सशोफौ पीनस्तब्धौ श्लेष्मदुष्टे तु रक्ते"। अप्रतिक्रियमाणवातरक्तस्य उपद्रवानाह "अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः। मूर्च्छा च मन्दरुक् तृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः। हिक्कापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः। अङ्गुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मग्रहार्बुदाः"। मांसकोथो मांसगलनम्। असाध्यत्वादिकमाह "एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत्। असम्पूर्णोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम्। एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम्। त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः"।

प्रगल्भश्च विनीतो मेधया युतः। नीतिज्ञो वाक्पटुः श्राव्य स्वरेणाखिलभावकः'' इत्युपक्रमे एवंविधाऽनतो वाच्यं वाचकेन विपश्चिता। तपःप्रभावात्मकं मन्त्रं स्वर्गादिफलसाधकम्। यत्नैर्विनोद्य वै वाच्यमध्यायादि च यद् भवेत्। क्रुद्धोक्तियुक्तसंक्षोभं पारायत्तेन (वेगेन) वाचयेत्। पराणां ललितैर्वाक्यैर्वाचयेत् हृदयङ्गमैः। नाम'इत्तानुक्रमेण सान्नित्येन च वाचयेत्। सर्गाध्याये समाप्ते च कथापर्य्यन्त एव वा। सगन्धगन्धसंयोगे कुर्य्यादिति विरामणम्। समासो वाचको धीमान् ब्रूयाद्दिव विचक्षण। अवधार्य्य जगच्छान्तिमन्ते शान्त्युदकं क्षिपेत्। सुस्रुत सुस्रुत ब्रूयादस्तु व्याख्यातमित्यदः। लोकं प्रवर्त्तता धर्मे राजा चास्तु सदा सती। धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुवाक् निरामय। इति ब्रोयत् यथाऽऽस्थान गन्तव्यं च विभावसु।

वाचन न० वच-णिच् स्वार्थे वा णिच् ल्युट्। १पठने २कथने च युच्। पठने स्त्री। [णापाटौ।

वाचनिक त्रि० वचनेन निर्वृत्तम् ठक्। वाक्यनिष्पादिते

वाचस्पति पु० ६त०अलुक्समा०। १वृहस्पतौ २पुष्यनक्षत्रे च

वाच्(चा) स्त्री उच्यतेऽसौ अनया वा वच-क्विप नि० वा टाप्। १वाक्ये अमरः २वागिन्द्रिये च।

वाचाट त्रि० वाक्+कुत्सायां वाङ्क्त्योऽस्त्यर्थे आटच् भत्वात् न कः। कुत्सितबहुभाषिणि अमर। आलच्। वाचालोऽप्यत्र।

वाचिक त्रि० वाचा कृतम् वाच्+ठक् भत्वात् न कः। १वाक्यनिष्पादिते पापादौ वाङ्मयशब्दे दृश्यम्। २वाक्यारम्भभेदे। ''आलापश्च विलापश्च संलापश्च प्रलापक। अनुलापोऽपलापश्च सन्देशश्चातिदेशिक। अपदेशोपदेशौ च निर्देशो व्यपदेशकः। कीर्त्तिता वचमारम्भा द्वादशामी मनीषिभिः'' उज्ज्वलमणिः। [नैर्मल्ये च।

वाचोयुक्ति स्त्री ६त० अलुक्स०। १वाचादर्शितयुक्तौ २व्य-

वाच्य न० वच—भावे ण्यत् न कः। १दूषणे २प्रतिपादने धरणिः। ३कथने च। कर्मणि ण्यत्। ४दूष्ये ५प्रतिपाद्ये अभिधया बोध्यार्थे च सा० द०।

"प्रत्यासत्त्यवस्तुसाध्या प्रयोगाणां विधीयते। वाच्यवाचकभावोऽयमपपादादिशब्दवत्। विभीतकेऽप्यक्षशब्दो यद्यप्यक्षे प्रयुज्यते। तथापि वाचकस्तस्य ज्ञायते प्रघटाक्षवत्'' स०त०भट्टमा०। [भावे—अ। वाञ्छा।

वाञ्छ् कामे भ्वा०पर०स०सेट् इदित्। वाञ्छति अवाञ्छीत्।

वाज न० वज—घञ्। १पक्षे २घृते ३अन्ने ४यज्ञे च मेदि०। ५शरपक्षे अमरः ६वेगे पु० ७निस्वने ८पक्षे पु० मेदि० १०मुनौ पु०विश्वः। [कात्या०श्रौ०सूत्रप्रकारादि दृश्यम्।

वाजपेय पुंन० वाजमन्नं पेयं वा पेयमत्र। यागभेदे

वाजपेयिन् पु० वाजपेय+अस्त्यर्थे इनि। १वाजपेययाग-कर्त्तरि उपचारात् २तदङ्गत्वे च।

वाजसन पु० वाजमन्नं सनोति ददाति सन-अच्। १विष्णौ विष्णुस०। २शिवे भा० अनु० १७अ०।

वाजसनि पु० राजस्य अन्नस्य सनिर्दानं येन। सूर्य्ये "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा" इत्युक्तेस्तस्य वृष्टिद्वारा अन्नदातृत्वात् तथात्वम्।

वाजसनेय पु० वाजसने सूर्य्यस्य अपत्यं ढक्। अस्य वक्तव्ये "आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते" इत्युदारण्यक श्रुतिः। अस्यार्थः। आदित्यादधीतान्यादित्यानि शुक्लानि शुद्धानि। इयमत्र आख्यायिका। व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत्। तत्र दैवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच मदधीतं त्यजेति। स योगसामर्थ्यात् मूर्त्तां विद्यां विधायोद्गाव। तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरुणा अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षन्। तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि। ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्य्यमाराध्यान्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान्। तानि च जाबालगौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदशशिष्येभ्यः पाठितवान्" वेददी०। "एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो रविः। यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात् प्रसादितः। यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्च शतैर्विभुः। जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः" भाग० १२।६।६७ श्लो०

वाजसनेयिन् पु० ब०व०। वाजसनेयेन प्रोक्तमधीयते इनि। यजुर्वेदशाखाभेदाध्यायिषु विप्रादिषु। २तदुक्तरीत्या कर्मकर्त्तृषु शूद्रेषु च "शूद्रा वाजसनेयिनः" प्र०मा०त०।

वाजिदन्त पु०वाजिनो दन्त इव पुष्पमस्य। १वासके २तरुभेदे कप्। वाजिदन्तक तत्रैव।

वाजिन् पु० वाज वेग पक्षो वा अस्त्यस्य इनि। १घोटके २पक्षिणि ३वासके च शब्दर०। ४वेगवति त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च ५अश्वगन्धायाम् ६पाटल्याम् स्त्री

राजनि० । ७दैत्यभेदे पु० । वाजिनशब्दे दृश्यम् ।

वाजिन पु० वाजिभ्यो देयम् अण् । आमिक्षानिःसृतजले "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इति श्रुतिः ।

वाजिपृष्ठ पु० वाजिन इव पृष्ठमस्य । अम्लानवृक्षे शब्दच० ।

वाजिभक्ष पु० भक्ष्यते भक्ष-कर्मणि घञ् ६त० । चणके राजनि० । [क्षुद्रे राजनि० ।

वाजिभोजन पु० वाजिभिर्भुज्यते भुज-कर्मणि ल्युट् ।

वाजीकरण न० अवाजी वाजीव क्रियतेऽनेन वाजिन्+च्वि कृ-ल्युट् । "यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्य्यात् वाजिवत् सुरतक्षमम् । तद्वाजीकरणं ख्यातम्" इत्युक्ते वीर्य्यवृद्धिकरणे औषधभेदे । सुश्रुते दृश्यम् ।

वाञ्छा स्त्री वाछि-अ । इच्छायाम् इष्टसाधनताधीजन्येऽभीष्टविषये चित्तवृत्तिभेदे अमर० ।

वाट पु० वट-घञ् । १पथि २वृतिस्थाने च मेदि० गौरा० ङीष् ४वास्तुभूमौ ५कुटज्ञा स्त्री मेदि० । ६वाटज्ञाणके शब्दर० ।

वाटिका स्त्री वट-ण्वुल् । १वास्तुभूमौ (बेड़ियाला) २क्षुपे ३हिङ्गुपत्र्याञ्च शब्दच० । [क्षुपभेदे रत्नमा० ।

वाट्या स्त्री वाट्यै हिता तत्र साधुर्वा यत् । (बेड़ियाला)

वाट्याल पु० वाटीमलति भूषयति अल-अण् । (बेड़ियाला) क्षुपभेदे शब्दर० गौरा० ङीष् तत्रैव स्त्री । ण्वुल् । वाट्यालक तत्रैवार्थे पु० शब्दर० । [अमाषिष्ट ।

वाड आप्लावे भ्वा० आ० अक० सेट् चङि न ह्रस्वः । वाडते

वाढ़ न० वह-क्त नि० । १अतिशये २तद्युक्ते त्रि० अमर० । दृढे० हम् । वाढम् ३प्रतिज्ञायां ४स्वीकारे च अव्य० अमर० ।

वाण पु० वण-घञ् । १शरे अमरः २गवां स्तने ३दैत्यभेदे ४केवले मेदि० ५वह्नौ त्रिका० ६काण्डावयवे विश्व० ७भद्रमुञ्जे राजनि० कादम्बरीग्रन्थकारके द्कविभेदे च "पञ्चवाणस्तु वाण" इति प्रसन्नराघवम् ।८नीलझिण्ट्या पु स्त्री० अमर० । अस्योष्ट्रादित्वमित्यन्ये । [शब्दर० ।

वाणपुर न० ६त० । शोणितपुरे (कोट्टरी) पुराख्ये पुरभेदे

वाणवार पु० वाणं परसम्बन्धिशरं वारयति मु० वृ-अण् । योधादेर्वारवाणाकारे सन्नाहे कवचे शब्दच० ।

वाणहन् पु० वाण नामासुरं हतवान् हन-ताड़ने भूते क्विप् । श्रीकृष्णे वाणजिदादयोऽप्यत्र ।

वाणि स्त्री वण-इण् वा ङीप् । १वयने अमरः २वयनदण्डे वेमनि हेमच० । ५वाक्ये ६तद्देवतायाञ्च अमरः ङीप् ।

वाणिनी स्त्री वण-णिनि ङीप् । १नर्त्तक्यां २छेके ३मत्तस्त्रियाञ्च हेमच० । वाण+अस्त्यर्थे इनि । ४शरयुते त्रि० ।

वात गतौ सेवायां सुखीकरणे च सक० अद० चु० उभ० सेट् । वातयति ते अववातत् त ।

वात पु० वा-क्त । स्पर्शमात्रविशेषगुणके भूतभेदे १पवने अमर० । अनिलशब्दे १६४पृ० दृश्यम् । २देहस्थे धातुभेदे च । ३गन्तरि त्रि० । लारे ५कुटनायके च "प्रभातवाता हतीति" भट्टि० । ६वातजन्ये रोगभेदे माधव० यथा "कषायकटुतिक्तकप्रमितरूक्षलघ्वन्नतः पुरःपवनजागरप्रतरणाभिघातश्रमैः । हिमाद्रनशनात् तथा निधुवनाच्च धातुक्षयात् मलादिरयधारणात् मदनशोकचिन्ताभयैः । अतिक्षतजमोक्षणात् गदशतातिमांसक्षयादतीव वमनान्न्यूनमतिविरेचनादामतः । पयोदसमये दिनक्षपयोस्तृतीयांशयोर्जरामतिगतेऽशिते शिशिरसंज्ञकालेऽपि च । देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो वली । करोति विविधान् रोगान् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान्" । प्रमितस्त्वात्र वैपरीत्ये प्रायशर्त्तेन अपरिमितमित्यर्थः । प्रकर्षेण मितमल्पं वा साध्यसम् अतिपुराणं शाल्यादि । कतिचिदन्नानि मधान्यपि वातलानि । यत आह गुणरत्नमालायाम् "नीवारत्रिपुटः सतीनचणक श्यामाकमुद्गाढ़कीनिष्पावाश्च मकुष्ठकश्च वरटामकुष्ठक कोद्रवः" । एते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका (चीना) इति लोके । त्रिपुटः (खसारी) । सतीनः कलायः । निष्पावो राजमाषः । (बरबटी) इति लोके । मकुष्ठकः (माढा) इति लोके । वरटा वरटिका (वरै) इति लोके । मकुष्ठकः (मसरी) इति लोके । पुरःपवनः प्राग्वातः, आमतः आमेन मार्गावरणात् । यत उक्तम् वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति" । पयोदसमये वर्षासु । जरामतिगतेऽशिते भुक्तेऽजीर्णताङ्गते । देहे स्रोतांसीत्यादिना संप्राप्तिरुक्ता । कषायादिभिर्हेतुभिर्वर्षादौ समये हेतुमते वली अनिलः प्रवृद्धो वायुः करोति विविधान् रोगान् । ते रोगाः कथ्यन्ते "शिरोग्रहोऽल्पकेशत्वं जृम्भात्यर्थं हतपङ्गः । जिह्वास्तम्भो गद्गदत्वं मिन्मिनत्वञ्च मूकता । वाचालता प्रलापश्च रसानामनभिज्ञता । बाधिर्य्यं "कर्णनादश्च सर्वाङ्गत्व तथार्दितम् । मन्यास्तम्भोऽप्य मणितो बाहुशोषोपबाहुकः । चर्विता चैव दिगाची ऊर्द्ध्ववात उदीरितः ।

वातरक्तघ्न पु॰ वातरक्तं रोगभेदं हन्ति हन–टक्। कुक्कुरद्रुमे (कुकुरसोङा) शब्दच॰। [शब्दच॰।

वातरक्तारि पु॰ ६त॰। (गुडुच) ख्यातायां लतायाम्

वातरङ्ग पु॰ वातस्येव सततं रङ्गश्चलनमस्य। चलदले अश्वत्थवृक्षे अमरः।

वातरायण पु॰ वा-क्विप् ततश्चरण् वातरमयनं यस्य अत्वम्। १उन्मत्ते २प्रयोजनशून्ये पुरुषे ३काण्डे ४करपात्रे ५कूटे ६परशक्रमे मेदि॰। ७सरलद्रुमे च शब्दर॰।

वातरूष पु॰ वातेन रूष्यते रूष-घञ्। १वातुले २उत्कोचे ३इन्द्रचापे च मेदि॰।

वातर्द्धि पु॰ वातस्य ऋद्धिर्यतः। १काष्ठलोहनिर्मितमात्रे त्रिका॰ ६त॰। २वायुवृद्धौ स्त्री।

वातल पु॰ वात रोगभेदं लाति ला-क। १चणके शब्दच॰। २वायुकारके द्रव्ये त्रि॰।

वातव्याधि पु॰ वातेन देहस्थधातुभेदेन जनितो व्याधिः शाक॰। वातरोगे वातशब्दे दृश्यम्।

वातशीर्ष न॰ वातस्य शीर्षमिव। वस्तौ राजनि॰।

वाताटः पु॰ वात इवाटति अट-अच्। १सूर्याश्वे त्रिका॰ २वातमृगे शब्दर॰।

वाताण्ड पु॰ मुष्करोगविशेषे तस्य लक्षणं यथा "कुपितो दूषयेद्वायुः श्लेष्मणा यस्य सहत। तस्य मुष्कश्चलत्येको रोगो वाताण्डसंज्ञकः" माधवकरः।

वाताद पु॰ वाताय वातनिवृत्तयेऽद्यतेऽसौ अद-घञ्। (बादाम) फलप्रधानवृक्षे भावप्र॰।

वातापि पु॰ अगस्त्यनाशिते इल्वलभ्रातरि असुरभेदे। "आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महाबलः। समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु" इति भोजनान्ते पाठ्यमन्त्रः।

वातापिसूदन पु॰ वातापिं सूदयति छिनत्ति सूद-ल्यु। अगस्त्ये मुनौ त्रिका॰ भा॰ व॰ १८८० अ॰ तत्कथा दृश्या।

वातामोदा स्त्री वातेनामोदो यस्याः। कस्तूर्याम् शब्दमा॰

वातायन न॰ वातस्यायनं गतिर्येन। १गवाक्षे अमरः। वातस्येव शीघ्रमयनं गतिरस्य। २अश्वे पुंस्त्री॰ त्रिका॰ स्त्रियां ङीष्।

वातायु पु॰ वातमयते अय-उण्। हरिणे अमरः

वातारि पु॰ वातस्य रोगभेदस्यारिः। १एरण्डवृक्षे २शतमूल्यां ३शेफालिकायां ४यवान्यां ५भार्ग्यां ६स्नुह्यां ७विडङ्गे ८सूरणे ९भल्लातके १०नलिकायां ११पुत्रदात्रीवृक्षे च राजनि॰।

वाताश्व पु॰ वात इव शीघ्रगोऽश्वः। आजानेये अश्वभेदे हये त्रिका॰।

वाति पु॰ वा-क्तिच्। १वायौ २सूर्ये ३चन्द्रे च उज्ज्व॰।

वातिक पु॰ वातादागतः ठक्। देहस्थवातजन्ये रोगभेदे राजनि॰।

वातिग पु॰ वातिं वायुं गच्छति गम-ड। १वार्त्ताके २भाटुवादिनि त्रि॰ मेदि॰। गम-खच्। वातिङ्गमोऽप्यत्र शब्दर॰

वातिङ्गण पु॰ वातिं देहस्थवातं सेवनात् गमयति गम-खच् मुम् च। वार्त्ताके त्रिका॰।

वातीय न॰ वाताय वातनिवृत्तये हितं छ। काञ्जिके शब्दमा॰

वातुल पु॰ वातानां समूहः उलच्। वातसमूहे भरत।

वातूलि पुंस्त्री॰ वा-उलि तुट् च। (बादुड) ख्याते खगे हारा॰।

वातूल त्रि॰ वात+मत्वर्थे ऊलच्। १वातरोगयुक्ते वातुले अमरः। समूहार्थे ऊलच्। २वातसमूहे न॰ भरत।

वातोना स्त्री वातमूनयति ऊन-अण्। १गोजिह्वाक्षुपे राजनि॰ वातेनोन। २वायुहीने त्रि॰।

वात्या स्त्री वातानां समूहः यत्। १वातसमूहे अमर "वितत्य वात्यामयचक्रचङ्क्रमान्" नैष॰।

वात्सक न॰ वत्सानां समूहः वुञ्। वत्ससंघे अमरः।

वात्सल्य न॰ वत्सलस्य भावः ष्यञ्। पुत्रादिस्नेहातिशये, रसभेदे उज्ज्वलमणि "यशोदा वत्सले स्मृता"।

वात्स्य पु॰ वत्सस्यापत्यं यञ्। गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे।

वात्स्यायन पु॰ वत्सस्य गोत्रापत्यं युवा वत्स+यञ् ततो यूनि फक्। १यूनि वत्सगोत्रापत्ये। २न्यायसूत्रभाष्यकारे पक्षिलाख्ये मुनौ पुं त्रिका॰।

वाद पुं स्त्री वद-घञ्। १तत्त्वबुभुत्सया कथने "प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः" इति २गौतमोक्ते विचारात्मके वाक्यभेदे। "वादः प्रवदतामहम्" गीता।

वादन न॰ वद-णिच्-कर्मणि ल्युट्। १मृदङ्गादिवाद्ये भावे ल्युट्। मृदङ्गादिताडनरूपे २व्यापारे।

वादर न॰ बदराया कार्पास्या विकारः अण्। कार्पासतन्तुनिर्मिते वस्त्रादौ। बदरशब्दस्य श्रोत्रादित्वमिमम्।

वादरङ्ग पु॰ वादरं बदराकारफलादिसादृश्यं गच्छति गम-खच् डिच्च। अश्वत्थवृक्षे त्रिका॰।

वादरत त्रि॰ वादे विवादे रतः रम-क्त। बहुदिनविवादशीले।

वाद्रा स्त्री वातं वायुं राति ददाति रा—क पृषो० तस्य दः [कार्पासाम् शब्दर०।

बा(वा)दरायण पु० ब(वा)दरीप्रधानं स्थानं वा बदरं तदयनं स्थानं यस्य। निरु० ब(व)दरिकाश्रमवासिनि वेदव्यासे। स्वार्थे इञ्। बा(वा)दरायणिरप्यत्र शब्दच०। अपत्ये इञ्। बा(वा)दरि व्यासपुत्रे शुकदेवे। [मधुयष्टौ शब्दच।

वादल न० वातं लाति गृह्णाति ला—क पृषो० तस्य दः।

वादाम न० वातमर्दति हिनस्ति अम—अण् पृषो० तस्य मः। स्वनामख्याते फलभेदे भावप्र०।

वादि त्रि० वद—इञ्। विदुषि उणादिकोष। [शब्दर०।

वादिर न० वद—णिच्—किरच्। ब(व)दरीसदृशफलके वृक्षे

वादित्र न० वद-णिच्-इत्र। मृदङ्गादिवाद्ये अमरः।

वादिन् त्रि० वदति वद—णिनि। १वक्तरि २वार्थिनि ३वादकथाकर्त्तरि विचारस्थले ४प्रथमपक्षप्रतिपादके च।

वाद्य न० वद-णिच्-यत्। वादनीये मृदङ्गादौ अमरः। संगीतशब्दे ततादिभेद उक्तस्तत्र

ततं यथा "अलावनी ब्रह्मवीणा किन्नरी लघु किन्नरी। विपञ्ची वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा घोषवती जया। हस्तिका कुब्जिका कूर्मी शारङ्गी परिवादिनी। त्रिसवी शतचन्द्री च नकुलौष्ठी च ढंसवी। औडुम्बरी पिनाकी च निबन्धः शुष्कलस्तथा। गदावारणहस्तश्च रुद्रोऽथ स्वरमण्डल। कपिलासी मधुस्यन्दी घोषेत्यादि ततं भवेत्"। अलावनी यथा "कनिष्ठिकापरिध्यर्द्धं मध्यच्छिद्रेण संयुतः। दशमुष्टिमितो दण्डः खादिरो वैणवोऽथ वा। अधःकरभवानूर्द्धं कलावत्याभिशोभितं। नवाङ्गुलादधश्छिद्रोपरिचन्द्रार्द्धसन्निभाम्। निवेशयेत्तु तुम्बिका भङ्गालाबुसमुद्भवं निवेशयेत्। द्वादशाङ्गुलविस्तारं इन्यकं मनोहरम्। तुम्बिकावेधमध्येन दण्डच्छिद्रे व निर्मिताम्। अलाबुमध्यगां डोरीं कृत्वा खल्वान्तु कालिकाम्। तथा सवेष्टय तन्मध्ये कालिका भ्रामयेत्ततः। यथा स्यात्स्थिरत्वालाबुर्बन्धश्च करभोपरि। पश्चाङ्गुलिषु मत्स्याकारं स्वल्पाञ्च बन्धयेत्। कैशान्तनिर्मिता पट्टमयी सूत्रकृताथ वा। समा सूक्ष्मा दृढा तत्र तन्त्री देया विचक्षणैः। एतल्लक्षणयोगिन्यलावनी प्रकीर्त्तिता। विन्दुना न समुपेत तस्य निःक्षिप्य वर्ज्जि न मध्यमानामिकाभ्याञ्च वाद्या दक्षिणपाणिना। तारे मन्द्रे च घोषे च त्रिस्थाने विन्दुरिष्यते। तुम्बीमूल समुत्पन्न वामाङ्गुष्ठेन धारयेत्। ततस्ताभिस्तु सर्वाभिः स्वरव्यक्तिर्विधीयते। त्रिस्वरो दण्डकः पार्थिवीयस्तत्र चतुःस्वरः। अलाबन्या स्थिता ज्ञेयाः सप्त षड्जादयः स्वराः। रागव्यक्तिर्यथा रागे भवेत् षड्जादिभेदतः। अथान्यास्य विभेदाश्च तथात्रापि विधीयते। इयमलावनी प्रोक्ता मनःश्रवणरञ्जनी। प्रत्यक्षा शारदा देवी वीणारूपेण संस्थिता"। शुषिरं वंशशब्दे उक्तम्। आनद्धं यथा

"आनद्धे मर्द्दलः श्रेयान् इत्युक्तं भरतादिभिः। मुरजपटहढक्काविश्वकोदर्पवाद्यं पणवघनसरन्ध्राला-वजाहूानमल्लु। करटकमठभेरी स्यात् कुडुक्का हुडुक्का झनझचरविझल्लीडुक्कलीदौण्डिमाला। डक्कारटमुकिमड्डुक्का कुण्डलीस्तुङ्गनामा रणमभिघटवाद्यं दुन्दुभी च रञ्ज। क्वचिदपि ढुढुकी स्यात् दर्दुरं चाप्युपाङ्गं प्रकटितमतुलञ्च वाद्यमित्थं जगत्याम्। त्रिपुरमथनकर्त्तुस्ताण्डवे तत् प्रयाणे ततमथ शुषिरञ्चानद्धमित्थं घनञ्च। मर्द्दलः खादिरः श्रेष्ठो हीनः स्यादन्यदारुजः। रक्तचन्दनजो वाद्यो गभीरध्वनिरुच्यते। सार्द्धहस्तप्रमाणन्तु दैर्घ्यमस्य विधीयते। त्रयोदशाङ्गुलं वामस्य वा द्वादशाङ्गुलम्। दक्षिणञ्च भवेद्धीनमेकेनार्द्धाङ्गुलेन वा। करणानद्धसदनो मध्ये चैव पृथुर्भवेत्। मण्डमाशीयो भवेत् यस्तत्तस्य करणं मतम्। मृत्तिकानिर्मितश्चैव मृदङ्गः परिकीर्त्तितः। पातयेत् खरालि वाद्ये वादनार्थञ्च मर्द्दले। विभूतिभैरिकं भक्तं केन्दुकेन च सम्मतम्। यद्वा चिपीटकं देयं जीवनीसर्षपमिश्रितम्। सर्वमेकत्र पिष्ट्वा लेपः पूरिकाच्यते। वामाख्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे। एष मर्द्दलकः प्रोक्तः सर्ववाद्योत्तमो मतः। अस्य प्रयोगमासाद्य सर्वं वाद्यञ्च शोभते। एतदुक्तं वीणकाख्ये दशमङ्गुल विदुः"। मर्द्दलः त्रयोदशाङ्गुलवामपुष्को द्वादशाङ्गुलदक्षिणपुष्कः। मुरजस्त्वष्टादशाङ्गुलवामपुष्कः सप्तदशाङ्गुलदक्षिणपुष्कः मर्द्दलमुरजयोरयं भेदः। घन यथा। "अनुरक्तं विरक्तञ्च द्विविधं घनवाद्यकम्। गीतानुगमनुरक्तं विरक्तं तालसंश्रयम्। करताल कांस्यतालो जयघण्टोऽथ शुक्तिका। कम्बिका पञ्च वाद्यञ्च पट्टतोय च घर्घरम्। झञ्झातालश्च मञ्जीरकर्त्तर्युक्टर इत्यपि। द्वादशैते सुमीन्द्रेण कथिता घनवाद्यकाः। त्रयोदशाङ्गुलव्यासौ शुद्धकांस्यविनिर्मितौ। मध्यमुष्णौ स्तनाकारौ तन्मध्ये रज्जुगुम्फितौ।

पद्मिनीपत्रसदृशौ कराभ्यां रज्जुयन्त्रितौ । कर-तालावुभौ वाद्यौ पाटैर्भ्रमटकैरिति । यद्वा त्रयोदशयव-व्यास चक्रयशोन्मितम् । यवपञ्चकगम्भीर मध्ये च यवसप्तकम् । निम्नत वर्तुलं निम्नं यवत्रयमितं तत । पृष्ठतो मध्यदेशे च शिवलिङ्गसमाकृति । श्र-ग्यन्तर्णेष्टीनिर्दग्धशुद्धकांस्यविनिर्मितम् । संरम्भाकुलि सस्निग्धसुदीर्घमधुरध्वनिम् । घनानुसारि संरम्भं दृढं शुष्कं मनोहरम् । कान्नीरादिसमुद्भूतं ताल-माहुर्मनीषिणः । सुनादं दक्षिणं तालं ततो हीनञ्च वामकम् । कुर्वीत तद्द्वयं कार्य्यं तच्चान्त्यङ्कुष्ठयोर्गतम् । वामहस्तस्थतालस्य मध्यमं सन्निनादितम् । तिर्य्यगद्-क्षिणतालस्य परिध्यग्रेण ताडयेत् । तालादौ वाद-येच्चैव स्रुतदीर्घलघुद्रुते" । अन्येषां लक्षणं विस्तरभयान्नोक्तम् । "रुक्मिण्या सत्यभामाया जाम्ब-वत्योर्मित्रविन्द्ययोः । जाम्बवत्या नाग्नजित्या च लक्ष्मणाभद्रयोरपि । कण्ठ्याढ्यर्मद्दिषीणां पुरोद्वाह-महोत्सवे । ततं सुषिरमानद्धं घनञ्च युगपज्जगुः । वादयन्त्रमसंख्यातमिति पौराणिकी श्रुतिः । ततं वाद्यन्तु देवानां गन्धर्वाणाञ्च शौषिरम् । आनद्धं राक्ष-सानान्तु किन्नराणां घनं विदुः" सङ्गीतदा०

वाद्यभाण्ड न० कर्म० । वादनीयपात्रे ।

वा(बा)ध विघाते भ्वा० आत्म० सक० सेट् । वा(बा)धते अवा(बा)धिष्ट । चङि न ह्रस्वः ।

व(बा)ध पु० वा(बा)ध-घञ् । १प्रतिरोधे २प्रतिबन्धे न्या-योक्ते साध्याभावत्त्वेन ज्ञाने ३हेत्वाभासभेदे । भावे च । वा(बा)धाप्यत्र २पीडायाञ्च स्त्री अमरः ल्युट् । वा-(बा)धनमप्यत्रार्थे न० शब्दच० ।

वाधूक्य न० वध्वा वाधु तत् कुक् च । विवाहे त्रिका० ।

वार्ध्रीणस पु० वार्ध्री नस+पृषो० । वार्ध्रीनसे खड्गिनि च ।

वान न० वन-घञ् । १शुष्कफले अमरः । २शुष्के त्रि० मेदि० । वनस्येदं तत्र भवो वा अण् । ३वनसम्बन्धिनि त्रि० । ४तत्-समूहे न० । वे-भावकर्मादौ ल्युट् । ५सीवनकर्मणि ६वटे । वा-भावादौ ल्युट् । ७गतौ मेदि० । ८जल-स्रुतवातोर्म्मौ ९सुरङ्गायां १०सौरभे हेमच० ११सोधीरत्ने १२तत्कटीरे राजनि० । १३पत्तिकाङ्गने स्त्री जटा० ।

वानप्रस्थ पु० वाने वनसमूहे प्रतिष्ठति स्था-क । १मधूकवृक्षे २पलाशवृक्षे । वनप्रस्थ एव स्वार्थे अण् । "गृहस्थस्तु यदा पश्येत् वलीपलितमात्मनः । पुत्रेषु दारांश्च नि-क्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा" इत्युक्ते ३आश्रमभेदे मेदि० । स च द्विविधः पचमानः अपचमानश्च । तत्र पचमानः पाकक्रुत् । अपचमानस्तु दन्तोलूखलिकः ।

तस्य धर्मो यथा "भूत्वा मूलफलाशित्वं स्वाध्यायस्त-प एव च । संविभागो यथान्याय धर्मोऽयं वनवासिनः । तपस्तप्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च । स्वा-ध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मत । तपसा कर्षितोत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् । सन्न्यासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थित." गारुडे ४९अ० याज्ञवल्क्य उवाच "वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तत् शृणुत महर्षय । पुत्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनः क्षमी । अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृदेवातिथींस्तथा । भृत्यांश्च तर्पयेत् श्मश्रुजटालोमभृदात्मवान् । दान्तः स्त्रि-षवस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् । स्वाध्यायवान् ध्यान-शीलः सर्वभूतहिते रत । अह्नो मासस्य वर्षस्य वा कुर्य्याद्दानपरिग्रहम् । कृत्वा त्यजेदाश्वयुजे भवेत् काल अतादिना । पक्षे मासे तु चान्द्रोवाहृत्नोत्सृ-ष्टिको भवेत् । चान्द्रायणी स्वपेद्भूमौ कर्म कुर्य्यात् फलादिना । ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिले-शयः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते योगाभ्यासाद्दिनं नयेत् । १०२ अ० । "अटित्वमग्निहोत्रित्व भूशय्याऽजिनधारणम् । वने वासः पयोमूलनीवारफलवृत्तिता । प्रतिग्रहा-त्रिवृत्तिश्च त्रिस्नानं व्रतधारिता । देवतातिथिपूजा च धर्मोऽयं वनवासिनः । २१५ अ० । "एवं गृहाश्रमे स्थित्वा द्वितीयभागमायुषः । वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदारः साग्निरेव च । निःक्षिप्य भार्य्यां पुत्रेषु गच्छे-द्वनमथापि । दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं जर्जरीकृतविग्रहः । शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे प्रशस्ते चोत्तरायणे । गत्वारण्यं नियमांस्तपः कुर्य्यात् समाहितः । फलमूलानि च शाखि नित्यमाहारमाहरेत् । यदाहारो भवेत्तेन पूजयेत् पितृदेवता । पूजयेदतिथिं नित्यं स्नात्वा चाभ्यर्चयेत् सुरान् । ग्रामादानीय चाश्नीयादष्टौ ग्रासान् समाहित । जटाश्च बिभृयान्नित्यं नखरो-माणि नो त्यजेत् । स्वाध्यायं सर्वदा कुर्य्यात् नियच्छे-द्वाचमन्यतः । अग्निहोत्रञ्च जुहुयात् पञ्च यज्ञान् समा-चरेत् । कृष्णचैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा । ची-रवासा भवेन्नित्यं स्नायात् त्रिषवणं शुचि. । सर्व-

भूतानुकम्पी स्यात् प्रतिग्रहविवर्जितः । दर्शेन पौर्णमासेन यजेत नियतं द्विजः ॥ पक्षेष्वाग्रयणे चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् । उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च । वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशं चरूं चैव विधिवन्निर्वपेत् पृथक् । देवताभ्यश्च तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषं च समुपभुञ्जीत लवणञ्च स्वयंकृतम् । वर्जयेन्मधुमांसादि भौमानि कवकानि च । भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च । न फालकृष्टमश्नीयात् उत्सृष्टमपि केनचित् । न ग्रामजातान्यार्त्तो वा पुष्पाणि च फलानि च । श्रावणेनैव विधिना वह्निं परिचरेत् सदा । न द्रुह्येत् सर्वभूतानि निर्द्वन्द्वो निर्भयो भवेत् । न नक्तं किञ्चिदश्नीयात् रात्रौ ध्यानपरो भवेत् । जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत् । यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत् । तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्ती भवेत् द्विजः । तत्र यो जायते गर्भो न संस्पृश्यो द्विजातिभिः । न हि वेदाधिकारोऽस्य तद्वंश्येऽप्येवमेव हि । अधः शयीत सततं सावित्रीजपतत्परः । शरण्यः सर्वभूतानां संविभागपरो भवेत् । परीवादं मृषावादं निद्रालस्ये च वर्जयेत् । एकाग्निरनिकेतः स्यात् प्रोक्षितां भूमिमाश्रयेत् । मृगैः सह चरेद्वासं तैः सहैव च संवसेत् । शिलायां शर्करायां वा शयीत सुसमाहितः । सद्यःप्रक्षालको वा स्यात् माससञ्चयिकोऽपि वा । षण्मासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा । नक्तञ्चान्नं समश्नीयात् दिवा वाहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वा चाष्टमकालिकः । चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् । पक्षे पक्षे समश्नीयात् यवागूं क्वथितां तथा । पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा । स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थितः । भूमौ वा परिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् । स्थानासनाभ्यां विहरेत् न क्वचिद्धैर्य्यमुत्सृजेत् । ग्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः । उपस्पृश्य त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् । एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन्वा पिबेत् सदा । पञ्चाग्निर्धूमपो वा स्यादुष्मपः सोमपोऽथ वा । पयः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे तु गोमयम् । शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा । योगाभ्यासरतो वा स्याद्रुद्राध्यायी भवेत् सदा । अथर्वशिरसोऽध्येता वेदान्ताभ्यासतत्परः । यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः । कृष्णाजिनी सोत्तरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान् । अथ वाग्नीन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः । अनग्निरनिकेतः स्यान्मोक्षपरो भवेत् । तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु । ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा । विविधाश्चोपनिषद आत्मसंसिद्धये जपेत् । विद्याविशेषान् सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च । महाप्रस्थानिकञ्चासौ कुर्य्यादनशनन्तथा । अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः । ये तु सम्यगिममाश्रमं शिवमाश्रयन्त्यशुभपुञ्जनाशनम् । ते विशन्ति परमैश्वरं परं यान्ति चैव जगतोऽस्य संस्थितिम्” कूर्मपु० २६ अ०

वानर पुस्त्री० वानं वनसम्बन्धिफलादिकं राति गृह्णाति रा–क । स्वनामख्याते पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीप् ।

वानरप्रिय पु० ६त० । क्षीरिवृक्षे रत्नमा० ।

वानराघात पु० वानराणामाघातो यत्र । लोध्रवृक्षे शब्दच० ।

वानरी स्त्री वानरस्य प्रियम् भक्ष्यत्वात् अण् ङीप् । १शूकशिम्ब्याम् शब्दर० । वानर+स्त्रियां ङीष् । २वानरयोषिति । [२वानराधीशे वानरनाथादयोऽप्यत्र ।

वानरेन्द्र पु० वानर इन्द्र इव । १सुग्रीवे शब्दर० ६त० ।

वानल पु० वानं वनभावं निविडतां लाति ला–क । (बाबुइ) तुलभेदे शब्दच० ।

वानस्पत्य पु० वनस्पतेरयम् प्रतिरूपः पुष्पाज्जातफलत्वात् । पुष्पजातफलके आम्रादौ वृक्षे अमरः ।

वानायु पु० वनायु+पृषो० । देशभेदे (आरब) शब्दर० ।

वानायुज पुंस्त्री० वानायुदेशे जायते जन–ड । घोटकभेदे च (आरबी) अमरः स्त्रियां ङीष् । [अमर० ।

वानीर पु० वन–ईरन् स्वार्थेऽण् । १वेतसे २वञ्जुलवृक्षे

वानीरक पु० वानीर इव इवार्थे कन् । मुञ्जतृणे राजनि० ।

वानेय न० वने जले भवं ढक् । कैवर्त्तीमुस्तके अमर० ।

वान्त त्रि० वम–क्त । उद्गीर्णे “वान्ताशीत्युच्यते बुधैः” उद्भट० ।

वान्तिहृत् पु० वान्तिं वमनरोगं हरति हृ–क्विप् । (मयना) ख्याते वृक्षे शब्दच० । [राजनि०

वान्तिदा स्त्री वान्तिं छर्दिं ददाति दा–क । काकोदुम्बरिकावृक्षे

वाप पु० वप–घञ् । १तन्त्वादेर्वानादेश्च २वपने ३मुण्डने च ।

वापदण्ड पु० उप्यतेऽनेन वप–करणे घञ् कर्म०। वेमनि तन्तुवायदण्डे अमर। [२धान्यभेदे न० राजनि०।

वापित त्रि० वप–णिच् क्त। १बीजाकृते २मुण्डिते मेदि०।

वापि(पी) स्त्री वप–इञ् वा ङीप्। "कूपात् दशगुणा वापी" इत्युक्तलक्षणे १जलाशयभेदे जलाशयशब्दे दृश्यम् २जलाशयमात्रे च "वापीं स्नातुमितो गतासि" इति काव्यप्र०। "यो वापीमथवा कूपं देशे तोयविवर्जिते। खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समाः" मत्स्यपु०। तज्जलगुणाः "वाप्यं गुरु कट्वारं पित्तलं कफवातजित्" राजवल्लभ। "वापीकूपतडागं वा प्रासादं वा निकेतनम्। न कुर्याद् द्विजातिस्तु कन्यका निजनैर्ऋते। आग्नेय्यां मन्वस्तापो नैर्ऋते क्रूरकर्म तु। वायव्यां नन्दिनस्त्र पीयमाने जले प्रिये!। आत्मनश्च परपदे भागे वापीकूपतडागकम्। अग्निदाह सदा कुर्यात् सन्तानसुखप्रदाम्। नैर्ऋते पीयमा नन्तु ध्यातरो दुःखितो भवेत्। कन्यापि तज्जलं पीत्वा पतिं त्यजति कामत." देवीपु०।

वापीह पुंस्त्री० वाप्यां तत्समस्य जलाभिलापात्–क। चातके विहगे त्रिका०। स्त्रियां ङीष्।

वाप्य न० वाप्यां भ। यत्। १कुष्ठौषधे अमर०। २वापीभवे वप–ण्यत्। ३वपनीये च त्रि०।

वाम न० वा–मन्। १धने मेदि० २वामदेवे जटा०। ३मनोहर ४प्रतिकूले ५सव्यभागस्थे त्रि०मेदि०। ६अधमे त्रि० त्रिका० ७पार्श्वस्थे न०। ८कामदेवे ९महादेवे तन्त्रोक्ते वेदाचारविरुद्धे १०मद्यादिपानरूपाचारे च पु० कुला-चारशब्दे २१८४पृ०दृश्यम्। ११स्त्रीभावे स्त्री अमरः १२दु-र्गायां स्त्री। "वाम विरुद्धरूपन्तु विपरीतन्तु गीयते। वामेन सुखदा देवी वामा तेन मता बुधै" देवीपु०४५अ०। "वामान्तु वामदक्षिणभावाभ्यामपि पूजयेत्। मूला-धारभैरवीं ध्यायेत्यतारा तथैव च। उच्छिष्टभैरवीं चण्डीं तारा त्रिपुरभैरवीम्। एतास्तु वामभावेन यजेत् त्रिपुरभैरवीम्। सर्वत्र पितृदेवादौ सर्वासुरति दक्षिणः। देवी च दक्षिणा यस्मात् दक्षिणमस्ति त्यता। सा पुनः पूज्यमाना तु देवाटीना तु पूर्वत। अष्टम अन्यं भवेत् वा वामा तु प्रकीर्तिता" का-लिकापु० ७७अ०।

वामदेव पु० कर्म०। महादेवमन्त्रभेदे अमरः।

वामन त्रि० वम–णिच्–ल्युट्–कर्त्तरि वा। १दक्षिणदिग्गजे अमरः। २खर्वे ३अङ्कोटवृक्षे ४विष्णोः अवतारभेदे मेदि० तत्कथा हरिव० २११ अ० दृश्या। पाताललोकपूज्य काश्यप हस्तिकारके पूर्वकल्पमेदे च। ६कृशे त्रि०अमर स्त्रियां ङीप्। "वामनी मूर्च्छनादते"।

वामलूर पु० वाम लुनाति लू–रक्। वल्मीके अमर.।

वामलोचना स्त्री वामे सुन्दरे लोचने यस्याः। स्त्रीभेदे अमरः।

वामवेध पु० वामः प्रतिकूलो वेधः। ज्योतिषोक्ते गोचरस्य फलाभावकारके ग्रहाधिकस्थानस्थितस्य ग्रहस्य प्रतिबन्धकभेदे "वामवेधविधिना त्वशोभना भवन्ति" इति ज्योतिषम् गोचरशब्दे २६८९ पृ० दृश्यम्।

वामाचार पु० वाम वेदादिविरुद्ध आचारः। तन्त्रोक्ते मद्यपानादिसेवनरूपे आचरणे। कुलाचारशब्दे दृश्यम्

वामापीडन पु० वाम यथा तथा आपीड्यत मूत्रमनेन आ+पीड–ल्युट्। पीलुवृक्षे शब्दच०।

वामावर्त्त त्रि०वामेनावर्त्तते आ–वृत–अच्। १वाममार्गेणा-वर्त्तमाने पदार्थे। भावे घञ्। २वाममार्गेणावर्त्ते पु०।

वामिल त्रि० वाम+मत्वर्थे स्वार्थे वा इलच्। १दाम्भिके २वामे च मेदि०।

वामी स्त्री वम–गौरा० ङीष्। १अश्वायाम् "अथोष्ट्रवामी शतवाहितार्थं" रघु। २शृगाल्यां ३रासभ्यां ४करभ्याञ्च मेदि०। [बहुतायां भार्यायाम्।

वामोरू स्त्री वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्याः ऊङ्। प्रशस्ता-

वाय पु० वे–घञ्। वयने (वाना)। [वापदण्डे हेमचन्द्र।

वायदण्ड पु० वायतेऽनेन वे–करणे घञ् कर्म०। वेमनि

वायनी स्त्री वदोरिपं एव स्त्रियाः ङीप् नलोप। १वायु-सम्बन्धिनी स्त्रिया ६तस्याः २उत्तरपश्चिमाया दिश च जटा०।

वायव्य त्रि०वायुर्देवताऽस्य वायु+यत्। १वायुदेवताके पश्वादौ "वायव्यं श्वेतमालभेत" श्रुतिः। २वायुसम्बन्धिनि च

वायस त्रि० वय गत घञ्। १काके वाय वयन करोति सो–क। २अगुरुवृक्षे ३श्रीवासे च मेदि०।

वायसविद्यिक त्रि० वायसविद्यां वेत्ति ठक्। काकचेष्टा-भेदेन शुभाशुभाभिज्ञे।

वायसादनी स्त्री वायसैः काकैरद्यते अद–ल्युट् ङीप्। १काकतुण्ड्यां २महाज्योतिष्मत्याञ्च राजनि०।

वायसाराति पु० ६त०। पेचके अमर०।

वायसी स्त्री वायस+अपत्य स्त्रीत्वात्। १काकोदुम्बरिका-

याम् २काकमाच्यां च मेदि० ३महाज्योतिष्मत्यां ४काकमाचायां ५काकतुण्ड्यां च राजनि० ।

वायसेक्षु पु० वायसानामिक्षुरिव प्रियः । काशतृणे राजनि०

वायसोली स्त्री वायसमोलति ओल-उत्क्षेपे अण् उप स० गौरा० ङीष् । काकमाचयाम् शब्दर० । स्वार्थे क तत्रैव ।

वायु पु० वा-उण् । १स्पर्शगुणके पञ्चभूतमध्ये भूतभेदे उत्तरपश्चिमविदिशाधिपतौ २देवभेदे ३देहस्थधातुभेदे च अनिलशब्दे १६४ पृ० दृश्यम् ।

वायुगुल्म पु० वायुना गुल्म इव । जलभ्रमे त्रिका०

वायुदारु पु० वायुना दीर्यतेऽसौ दॄ-उण् । मेघे त्रिका० ।

वायुपुत्र पु० ६त० । १हनुमति २भीमे च वायुसुतादयोऽप्यत्र

वायुफल न० वायुना फलति प्रतिफलति फल-अच् । १इन्द्रचापे २करकायां च मेदि० ।

वायुभक्ष पुंस्त्री० वायुं भक्षति भक्ष-अण् । १सर्पे राजनि० । स्त्रियां ङीष् । ल्यु । वायुभक्षणोऽप्यत्र । वायुभक्षोऽत्र । वायुभक्ष्य तत्रार्थे पुंस्त्री० स्त्रियां टाप् । [शब्दर० ।

वायुवर्त्मन् न० । वायोर्वर्त्म सञ्चारमार्गो यत्र । आकाशे

वायुवाह पु० वायुना उह्यते वह-घञ् । धूमे हेमच० ।

वायुवाहिनी स्त्री वायुं देहस्थवायुं वाहयति सञ्चारयति वह-णिच्-णिनि । वायुसञ्चारिण्यां देहस्थशिरायाम्-कायशब्दे १८१६ पृ० दृश्यम् । [भरत ।

वायुसख पु० वायोः सखा सहचरः अच्समा० । अग्नौ

वायुसखि पु० वायुः सखा यस्य । अग्नौ अमरः ।

वाय्वास्पद न० ६त० । वायुसञ्चारस्थाने आकाशे धनञ्जयः ।

वार् न० पु० वृ-क्विप् । जले अमरः ।

वार पु० वृ-घञ् । १समूहे २अवसरे अमरः । ३क्षोग्यकाले (पाला) "वारोऽङ्कुरागमस्य" मा० ३प० । ४द्वारे ५शिवे ६कुब्जवृक्षे ७मद्ये मेदि० । वार+स्वार्थे अण् । ८कालसन्धे न० सूर्यादिग्रहाधिष्ठिते ९दिने पु० यथा रविवारः रविस्वामिकं दिनम् । तदानयनञ्च सू० सि०

"मन्दादधः क्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः । वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाश्च प्रकीर्त्तिताः । ऊर्ध्वक्रमेण शशिनो मासानामधिपाः स्मृताः । होरेशाः सूर्यतनयादधोऽधःक्रमतस्तथा ।" ग्र० "शने श्चकाशादधःकक्षाक्रमेण चतुर्थसङ्ख्याका ग्रहा दिनाधिपतयो वारेश्वरा भवन्ति । यथा शनिरविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रा इति । वर्षेश्वरक्रमेण त्र्यधिकषष्टि-दिनात्मकस्य स्वामिनश्चन्द्रा-न्मन्दादधः क्रमेण तृतीयसङ्ख्याका ग्रहा उक्ताः । चः समुच्चयार्थे । तत्क्रमश्च यथा शनिभौमशुक्रचन्द्रगुरु-सूर्यबुधा इति । चन्द्रात् सकाशादूर्ध्वकक्षाक्रमेण ग्रहा मासानां त्रिंशद्दिनात्मकानां स्वामिनः कथिताः । तत्क्रमश्च चन्द्रबुधशुक्ररविभौमगुरुशनय इति । शनेः सकाशादधोधः क्रमतः अधःक्रमेण होरेशाः "होरेति प्रभ भवस्य चार्धम्" इत्युक्तलग्नार्द्धभागात्मकहोराणां दिने द्वादश रात्रौ द्वादशेत्यहोरात्रे चतुर्विंशतिहोरास्वामिनित्यर्थः । होरा सार्धद्विनाडिका । इति प्रतिघटिकात्मकेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिहोरास्वामिनश्चन्द्रे स्वामिनस्तथा मासेश्वरवद्व्यवहिता कथिता । यथा तत्क्रमः शनिगुरुभौमरविशुक्रबुधचन्द्रा इति । अत्र शने सर्वोर्द्ध्वस्थत्वाच्चन्द्रस्य सर्वाधःस्थत्वात् तायामध ऊर्ध्वक्रमः क्रमेणोक्तः अन्यथाहस्यावधित्वाभ्युपगमे मिनिगमनाविरहापत्तेः । न तु शनेरास्यावधित्वेन सृष्ट्यादौ दिनवर्षहोराणां स्वामित्व न वा चन्द्रस्याद्यावधित्वेन सृष्ट्यादौ मासेशत्वं पूर्वखण्डोक्तानीतसदीशैर्विरोधापत्ते । अत्रोपपत्तिः । होराह्वयलग्नानां क्रान्तिवृत्तेऽधःक्रमेण मेषादीनां तथाधारादूर्ध्वकक्षातोऽधः क्रमेण होरेशत्वं युक्तम् । एवमहोरात्रे चतुर्विंशतिहोराः । सप्ततष्टाख्ययो होरेशा गताः चतुर्थो होरेशो द्वितीयदिनप्रारम्भे स एव प्रथमहोरेशत्वाद् द्वितीयदिने होरेशः । एवमुत्तरत्रापि । एवमेतद्वारक्रमेण सावनवर्षे त्रयो वारा अधिका इति पूर्ववर्षेशाद्विमवर्षेशोऽधःकक्षाक्रमेण तृतीय उत्तरोत्तरम् । एवं सावनमासे द्वौ वारौ वारक्रमेण मासेश्वरस्याधिकाविति कक्षोर्ध्वक्रमे वारक्रमेणैकान्तरितत्वात् कक्षोर्ध्वक्रमेण मासेश्वर उत्तरोत्तरमित्युपपन्नं मन्दादित्यादि श्लोकद्वयम्" रङ्गनाथः ।

वारप्रवृत्तिश्च देशभेदात् भिन्नकालीना यथोक्तं सि० शि० "रव्युदयादूर्ध्वमधश्च ताभिः प्राच्यां प्रतीच्यां दिशि तत्प्रवृत्तिः । ऊर्ध्वं तथाऽधश्च कलाभिराभीरथावुदग्दक्षिणगोलभागे" मू० । "प्राच्यां ताभिर्घटीभिर्दिनवारप्रवृत्तिरर्कोदयादूर्ध्वम् भवति प्रतीच्यां तु तस्मादधः । यतो लङ्कोदये वारादि अतएव च वारादुत्तरगोलस्थे चरोर्ध्वघटिकाभिरूर्ध्वम् यतस्तदा उन्मण्डलं क्षितिजादूर्ध्वम् । दक्षिणे त्वधः अतस्तात्कोदयादध वारप्रवृत्तिः प्रमिता०, "जगति तमोभूतेऽस्मिन् सृष्ट्यादौ भास्करादिभि

स्फुटः। यस्माद्दिनप्रवृत्तिर्दिनवारोऽर्कोदयात् तस्मात्”। ज्योतिरपि “स्फुटेऽर्के ध्वान्तमयेऽपि विम्बे पश्चेत् स्फुटे विमपूर्वेकेषु। दिनप्रवृत्तिस्तद्भोगवत्स्य वारस्य तस्मादुदयप्रवृत्तिः। स्वोदग्याम्यवशात् प्रथमपरत पूर्वदेशे च पश्चात् षष्ठ्यांशाभिघटीभिः सविवरदयतो वासरे वा प्रवृत्तिः। ज्ञेया सूर्योदयात् प्राक् चरगुणसभवैवाशुभियांस्वगोले पश्चात् ते. सौम्यगोले युतिवियुति यथाशोभयो स्पष्टकालः”। अन्योऽप्याह “केचिद्वारं समिवदुदयात् प्राक्परन्ये दिनार्द्धात् भानोरर्द्धास्तमय समयादूचिरे केचिदेवम्। वारस्यादिं यवनपतिरिष्ट् मुहूर्त्ते निशाया भाटाचार्य्यं कथयति पुनश्चार्द्धरात्रे स्म तन्त्रे”। एष मतभेदे व्यवस्था मलमा॰ उक्ता यथा “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यत्र स स्यात् दिनक्षय” कूर्मपु॰ “एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयं प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्” वचनः। कौर्मपुराणवचनस्थस्वनैकवाक्यतया सावनदिनवत् वारस्य-हति सूर्योदयावधिरेव सूर्यसि॰ ‘स्पुतवाना परिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता”। अत्र दिनाधिपस्य स्व्यादेर्भोग्यं दिन ऐवार रूपं सावनगणनयोक्तम् यत्तु “रेखापूर्वापरयोः स्वल्पादिना व्यतिपे वारप्रवृत्तिरुक्ता तत् ज्योतिषशास्त्रो क्तःहोराप्रामार्थम्” । वाराणां कार्यविशेषविधानार्थं संज्ञाभेदा यथा “चर सौम्यो गुरुः क्षिप्रो मृदुः शुक्रो रविर्ध्रुवः।। स्थिरश्च दारुणो शेषो भौम उग्रः शनी क्रमः। चरक्षिप्रे प्रयातव्यं प्रवेष्टव्यं मृदुध्रुवैः। दारुणोग्रैव योद्धव्य मिश्रैर्युक्तक्रियाभिः”। इति सामान्यतोऽभिधाय “नृपाभिषेकोऽग्निकार्य्यञ्च सूर्यवारे प्रशस्यते। सोमे तु लेपनाम च कुर्य्याञ्चैव गृहादिकम्। सेनापत्यं शौर्य्ययुद्धं शस्त्राभ्यासः कुजे तथा। सिद्धिकार्य्यन्तु मन्त्रश्च यात्रा चैव बुधे तथा। पठनं देवपूजा च वस्त्राद्याभरणं गुरौ। कन्यादानं गजारोहः शुक्रे स्यात् समयः स्त्रियाः। स्थाप्यं गृहप्रवेशश्च गजबन्धः शनौ शुभः’ गरुडपु॰ ६१ अ॰

वारक त्रि॰ वारयति वृ-णिच्-ण्वुल्। १प्रवृत्तिनिरोधके। २अश्वभेदे ३अश्वगतिविशेषे च पु॰ मेदि॰। ४कष्टस्थाने ५ह्रीवेरे न॰ हेमच॰।

वारकिन् पु॰ वारक॰ अस्त्यस्य इनि। १विवादे २पत्रोर्णोयानि (शाद्वर) ३समुद्रे ४अश्वे च मेदि॰।

वारकीर पु॰ वारे कीर इव। १श्यालके त्रिका॰ वारघावके ३वाडवे ४यूकायां ५वेणिवेधिन्यां ६नीराजितहये च मेदि॰।

वारङ्ग पु॰ वृ॰ ङ-अङ्गच्। खड्गादिमुष्टौ (मुट) सि॰कौ॰।

वारट न॰ पु॰ वृ-अटच्। १क्षेत्रे त्रिका॰ २क्षेत्रसमूहे शब्दर॰ ३कृषौ स्त्री हेमच॰ टाप्।

वारण न॰पु॰-वृ-ल्युट्। प्रवृत्तिप्रतिरोधे १निषेधे मेदि॰ २हस्त्यादिवारणे च जटा॰। ३गजे पुंस्त्री॰ अमरः स्त्रियां ङीप्। ४पाश्चवारे कवचे पुंन॰ शब्दच॰।

वारणवुसा स्त्री वारणं वुस्यति बुस-क पृषो॰ षत्वम्। कदल्याम् अमर.।

वारणवल्लभा स्त्री ६त॰। कदल्याम् त्रिका॰।

वारमुख्या स्त्री वारे वेश्यावृन्दे मुख्या। अङ्गजनवृतायां वेश्यायाम् अमरः।

वारंवारम् अव्य॰ वृ-घञ् द्वित्वम्। पौनःपुन्ये।

वारविट पु॰ वृ॰ वृ-अच्। १पक्षौ त्रिका॰। २वारवर्त्तरि त्रि॰।

वारयोषा स्त्री वारस्य जनसमूहस्य योषा साधारणत्वात्। वेश्यायाम्। ६त॰। वारस्त्र्यादयोऽप्यत्र हेमच॰।

वारलीक पु॰ वार्ल्लकम् अलीक यत्र। (वालुइ तृणी) तृणे शब्दर॰। [कवचे अमरः।

वारवाण पुंन॰ वार्य्यते कृ-घञ् वारो वार्य्यो वाणो यत्र।

वारवाणि स्त्री वारं समूहं वणते वण-इञ् वा ङीप्। वेश्यायाम् त्रिका॰। [२कदल्यां शब्दर॰।

वारवुषा स्त्री वारं जलसंघं वर्जयति इन-क। १धान्ये

वारवेला स्त्री ६त॰। सूर्यादिदिनविशेषे वर्ज्ज्यकालभेदे “रविऽर्द्धमिऽवचन्द्रसप्तम कुजे ऽद्वितीयं चतुर्थ गुरौ भार्गवे राहिः शानौ पुनस्तथा कालवेलाः प्रकीर्तिताः”। प्रवर्त्तति हि वारवेला न शुभा शुभकार्य्यकर पाय” ज्यो॰त॰। [कि वकुल् वस॰। पयट्ट शब्दर॰।

वारानिधि स्त्री वारां अस्वराशीनां निधिराधारः नि+धा-

वाराणसी स्त्री वरणा च असी च नदीद्वयेनाग्र्यतया अण् पृषो॰ काशीपुर्यां हेम॰। पृषो॰ वराणस्यपि। शब्दार्थे ४८४९पृ॰ दृश्यम्। [राजनि॰।२वराहक्रान्तिनि त्रि॰।

वाराह पु॰ वराहस्येद मियत्वात् अण्। १महापिण्डीतरुभेदे

वाराहकर्णी स्त्री वराहस्येव वाराहः इव कर्णः यस्याः ङीप्। अश्वगन्धायाम् राजनि॰।

वाराहपत्री स्त्री वाराहस्यकर्णः इव पत्रमस्याः ङीप्। अश्वगन्धायाम् राजनि॰।

वाराहाङ्गी स्त्री वाराहमिवाङ्गमस्याः ङीप्। दन्तीवृक्षे भावप्र०।

वाराही स्त्री वराहस्येयमण् ङीप्। अष्टमातृकामध्ये १वराहशक्तौ "यज्ञवराहमतुलं रूपं या बिभ्रती हरेः। शक्तिः साप्याययौ तत्र वाराही बिभ्रती तनुम्" देवीमा० "वाराही नारसिंही च" मन्त्रमालाप०। २योगिनीभेदे छहचन्दिकेश्वरपु०। ३वराहक्रान्तायाम् अमरः ४वराहयोषिति च ५गृष्टिनामकन्दे राजनि०।

वाराहीकन्द पु०(चामराव) ख्याते कन्दभेदे "वाराहीकन्द एवान्यैश्चर्मकारालुको मतः। अनूपे स भवेद्देशे वराहइव लोमवान्" भावप्र०।

वारि न० वृ–इञ्। १जले अमरः २ह्रीवेरे च हेमच०। वार्यतेऽनया वृ-णिच्–इन् वा ङीप्। ३गजबन्धन्याम् अमर। "अर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्त" रघुः। ४वाचि ५सरस्वत्याम् च स्त्री ङीबन्त० ६कलस्याम् "रधिः ७वन्दौ च मेदि०।

वारिकण्टक पु न० वारिणि कण्टक इव। शृङ्गाटके जटा०

वारिकर्णी स्त्री वारिणि कर्ण इव पत्रमस्याः ङीप्। १कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दर० स्वार्थे क। तत्रैव।

वारिकर्पूर पुंस्त्री वारिणि कर्पूर इव। इल्लिशमत्स्ये त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

वारिकुब्ज पु० वारिणि कुब्ज इव वक्राकृतित्वात्। शृङ्गाटके शब्दर०। स्वार्थे क। तत्रैव त्रिका०।

वारिकृमि पु०६त०। जलौकादौ त्रिका०। [कायाम् त्रिका०।

वारिचत्वर पु० वार्य्येव चत्वररूपमस्याधारत्वात्। कुम्भि-

वारिचर पुंस्त्री० वारिषु चरति चर-अच्। १मत्स्ये २जलचरजन्तुमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्। [शैवाले त्रिका०

वारिचामर न० वारिणश्चामरमिव शोभाहेतुपुच्छाकृतित्वात्।

वारिज न० वारिणि जायते जन-ड। १पद्मे २लवङ्गे ३गौरसुवर्णे ४लवणभेदे च राजनि०। ५शङ्खे हेमच० ६शम्बूके पु० शब्दच०। ७जलजातमात्रे त्रि०।

वारितस्कर पु० वारिणः तस्कर इव अपहारकत्वात्। १सूर्य्ये २मेघे शब्दमा०। ३सुसके च।

वारित्रा स्त्री वारिणस्त्रायते त्रै-क। छत्त्रे त्रिका०।

वारिद न० वारि ददाति दा-क। १मेघे २मुस्तके च अमर०। ३जलदातरि त्रि० ४वाट्यायां स्त्री शब्दच०।

वारिधि पु० वारीणि धीयन्तेऽस्मिन् धा–आधारे कि। १समुद्रे शब्दर० वारिनिध्यादयोऽप्यत्र जलाधारे २घटादौ च

वारिपर्णी स्त्री वारिणि पर्णान्यस्याः ङीप्। कुम्भिकायाम् (पाना) अमर।

वारिपालिका स्त्री वारीणि पालयति आस्तरणेन पाल-ण्वुल्। कुम्भिकायाम (पाना) शब्दमा०।

वारिपृश्नी स्त्री वारिणि पृश्नि० पर्णमस्याः ङीप्। कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दमा०। [त्रिका०।

वारिबदरा स्त्री वारिसमीपभवा बदरेव। प्राचीनामलके

वारिबालक न० वारिणो बालक इव। ह्रीवेरे जटा०।

वारिभव न० वारिणो नेत्रजलाय वारिणि वा भवति प्रभवति वा भू–अच्। १स्रोतोऽञ्जने राजनि०। २जलभवमात्रे त्रि०

वारिमसि पु० वारि जलं मसिरिव नीलतापादकं यस्य। १मेघे त्रिका० २मुस्तके च। [(पाना) त्रिका०।

वारिमूली स्त्री वारिणि मूलमस्याः ङीप्। कुम्भिकायाम्

वारिरथ पु० वारिणि रथ इव गमनसाधनत्वात्। भेलके त्रिका०

वारिराशि पु० वारीणां राशयोऽत्र। १समुद्रे त्रिका० ६त०। २जलसमूहे च। [२जलजातमात्रे त्रि०।

वारिरुह न० वारिणि रोहति रुह–क। १पद्मे राजनि०

वारिवदन न० वारियुक्तं वदनं यस्मात्। प्राचीनामलके तद्भक्षणे हि मुखस्य वारिनिस्रावः।

वारिवर न० वारि वृणोति वृ–अच्। करमर्दके जटा०।

वारिवल्लभा स्त्री वारि वल्लभमस्याः जनकत्वात्। विदार्य्याम् राजनि०। [च अमर०। जिह्वा। वारिवाहोऽप्यत्र भेघे वार्मुक्:।

वारिवाह पु० वारीणि वहति वह–अण्। १मेघे २मुस्तके

वारिश पु० वारिणि समुद्रजले शेते शी–ड। विष्णौ त्रिका०।

वारीश पु० ६त०। १समुद्रे २वरुणे च। वारिनाथादयोऽप्यत्र।

वारु पु० वारयति रिपून् वारि-उण्। विजयकुञ्जरे श० रा०।

वारुण न० वरुणस्येदमण्। १जले २वरुणसम्बन्धिनि त्रि०। स देवताऽस्य अण्। ३वरुणदेवताके त्रि०। ४शततारके न०।

वारुणि पु० वरुणस्यापत्यम् इञ्। अगस्त्यमुनौ त्रिका०।

वारुणी स्त्री वरुणो देवताऽस्य वरुणस्येदं वा अण् ङीप्। १पश्चिमदिशि २मदिरायाम हेमच०। ३शतभिषातारायां। ४गण्डदूर्व्वायाम् ५दूर्वायां मेदि०। ६इन्द्रवारुण्यां राजनि० ७वरुणस्त्रियां ८शतभिषानक्षत्रयुक्तचैत्रकृष्णत्रयोदश्यां च स्कान्दपुराणे। "वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी। गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा" वारुण शतभिषा। "शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता। गङ्गायां यदि लभ्येत कोटि

सूर्य्यग्रहैः समा। शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि। महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत्” “अत्र संज्ञाविधेः सार्थकत्वाय निमित्तत्वेन चापपद्य-तिथ्युत्तरेषामन्तर महावारुणीमहामहावारुण्याद्युक्ते-रुमीये स्नाने पार्वण्यादिषष्ठ्यामस्यत पौर्णमास्यमावा-स्यो पञ्चम्यां च नि॰त॰। अत्र च रघटितत्वात् चान्द्र-दिनमेव ग्राह्यम् “सूर्य्योदयां परित्यज्य दिवस चान्द्रमा-सस्य। मध्यमान्तःमुक्तिश्च चान्द्रेण प्रकीर्त्तित” स्मृ॰सि॰ उक्तेः। कौर्म्मवाक्ययोः “द्वौ तिथ्यन्ताबेकवारे यत्र स्यात् स दिनक्षयः”। इतीह “एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्” इत्येतयोर्वचनयोरेकवाक्यतयापि तथावगम्यते। रेखापूर्वपरयोरित्यादिकन्तु ज्योति-र्भाष्योक्तं चान्द्रदोरादिप्रमाणमेवेति। अत्र “सङ्क्रा-न्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। पुष्ये स्नात्वा च गङ्गायां कुलकोटीः समुद्धरेत्”। इति ब्रह्मा-ण्डपुराणात् ग्रहणमात्रे त्रिकोटिकुलोद्धरणवि-धानात् ततोऽधिकेषु वारुण्यादिपूक्तरोत्तरगुरुषु महा-महावारुण्यादिषु यत् त्रिकोटिकुलोद्धरणफलं तदुत्त-रोत्तरगततारतम्येनाविरुद्धम् “यं यं क्रतुमधीते स तस्य तस्याप्नुयात् फलम्” याज्ञवल्क्योक्ताध्ययनात् यथा तत्तद्यागकरणेऽधिकफलम् अतएव शिवरामा-भट्टोऽपि तथेति। नचात्र “स्नानं कुर्वन्ति वामा-र्य्यचन्द्रे शतभिषां गते। सप्तजन्म भवेयुस्ता दुर्भगा विधवाघ्रुवम्”। “त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः। शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथ-ञ्चन” इति प्रचेतोजाबालिवचनाभ्यां स्त्रीणां शूद्रा-दीनाञ्च स्नाननिषेध इति वाच्यम् “भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः। तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्य नैमित्तिके न तु” इति हेमाद्रिधृतवचनेन रागप्राप्त-स्नान एव निषेधात् नचात्रेऽपि तथाकल्पनात्। अत्र त्रयोदश्यां पूर्वाया पूर्वाह्णेतरखाये नक्षत्रादिसत्त्वे परदिने पूर्वाह्णे तिथिनक्षत्रलाभेऽपि पूर्वदिन एव स्नानम्। तथा च कालमाधवीये नारदीयम् “आदि-त्योदयवेलायाः आरभ्य षष्टिनाडिका। तिथिस्तु सा हि शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिः” अत्र पूर्वतिथे शुद्धत्वाभिधानात्, तत्परतिथेरशुद्धत्वाभिधानं प्रतीयते। रात्रावपि वारुण्यादिषु गङ्गायां स्नानम्। “दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाञ्च प्रयत्नतः। स्नात्वाऽश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृतवारिभिः”। गृहस्वरसागरे देवलः “महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम्। तस्यां स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनैमित्तिकादृते”। अत्र महा-निशायामपि काम्यनैमित्तिकं स्नानं प्रतीयते”। ति॰त॰रघु॰

वारेन्द्री स्त्री देशभेदे (वारेन्द्रभूमि) (राजसाही) वङ्गेय प्रदेशभेदे।

वार्च त्रि॰ वारि चरति चर–ड। जलचरे हंसादौ।

वार्णिक पु॰ वर्णस्य लेखनं शिल्पमस्य ठञ्। लेखके शब्दच॰

वार्त्त न॰ वृत्ति+अण्। १आरोग्ये २असारे ३निरामये ४वृत्तियोगे च त्रि॰ अमरः। ५दुर्गायां “पद्मादिपालनादेषी कृषिकर्मान्तकारणात्। वर्त्तनाकारणाच्चापि वार्त्ता चैव प्रगीयते” देवीपु॰। ६वृत्तौ कृषिकर्मणि ७जनश्रुतौ अमर॰। इदन्तान्ते ८वार्त्तिकाख्ये वैश्ये। १० कालकर्तृके भूतनाशने च स्त्री “अस्मिन् महामोहमये कटाहे सूर्याग्निना रात्रिदिनेन्धनेन। मासर्त्तुदर्वीपरिघट्टनेन भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता” इति भा॰व॰ यक्षप्रश्नः।

वार्त्ताक पु॰ वार्त्तमारोग्यमाकयति गमयति आ+कय–अच्। वार्त्ताकौ त्रिका॰। भावप्र॰ स्त्रीत्वमप्यस्य ङीप्

वार्त्ताकु स्त्री वार्त्तमारोग्यमाकयति गमयति आ+कय–कु ङ। इन्ताके (बेगुन) शब्दच॰। “अथ सिंहपटा१ भण्टा-कीसिनो२ च शुकपदा३ शोणितकण्टिनी४ च। वृत्ता-कारा वृत्तिनाशिनी च ५।६।७। वार्त्ताकुरेषा गुणवर्ग-युक्ता। सा बाला कफवातघ्नी पक्वा बहरपित्तला। सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी। बृहदारण्या वार्त्ताकुः किञ्चित् पित्तकरी मता। कफमेदोऽनिल-हरा परा स्फुटरुच्या परा” राजव॰। “इन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम्। ज्वरवातबलासघ्नं दी-पनं शुक्रलं लघु। तद्बालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्त-करं गुरु। इन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारोपरिपाचि-तम्। कफमेदोऽनिलामघ्नमत्यन्तं लघु दीपनम्। तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम्। अपरं श्वेतं इन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत्। तदर्शःसु विशेषेण हितं हीनञ्च पूर्वतः” भावप्र॰। तत्रार्थे पु॰ त्रिका॰।

वार्त्तायन पु॰ वार्त्तायाः अयनं येन। प्रवृत्तिज्ञे चरे हेम॰

वार्त्तावह पु॰ वार्त्तामावहति आ+वह–अच्। १वणि-वाणिज्याजीविनि वणिग्भेदे अमरः २वार्त्ताधारके त्रि

वार्त्तिक न॰ वृत्तिरूपेण कृतो ग्रन्थः ठञ्। “उक्तानुक्त-

कृष्यादिव्यवहारि तु वार्त्तिकम्” इत्युक्ते कलातत्त्वा-द्यर्थाभिज्ञकारके १ग्रन्थभेदे हेमच० । वार्त्तायां तदरत्ये नियुक्तः ठक् । २चरे त्रि० । वृत्ति० ऋग्वादिः मनो-ज्ञादित्वात् ठञ् । ३वैद्ये ४वर्त्तिकाखगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । राजनि० ५वार्त्ताकौ शब्दर० । ६खगभेदे (वटेर) स्त्री हारा० ।

वार्द्दर न० वारि जलाय दीर्य्यते दॄ–खच् । १दक्षिणावर्त्त शङ्खे २आर्कपिप्पलायाम् ३कृष्णावाजेज ४भारत्यां मेदि० ५क्रमिजे ६चाम्रबीजे च । वारेव दरम् । ७जले च विश्वः ।

वार्द्दल न० वार्द्दल्यतेऽत्र दल–आधारे क । १दुर्दिने २मस्यां धाट्र पु० मेदि० ।

वार्द्धक न० वृद्धानां समूहः तस्य भावः कर्म वा वुञ् । १वृद्ध समूहे वृद्धस्य २भावे ३कर्मणि च मेदि० ।

वार्द्धक्य न० वृद्धस्य भावः कर्म वा ष्यञ् कुक् च । वृद्धत्वे अमरः । [त्रिका० ।

वार्द्धि पु० वारि जलानि धीयन्तेऽत्र धा–कि उप० । समुद्रे

वार्द्धिभव न० वार्द्धौ समुद्रे भवति भू–अच् । समुद्रलवणे राजनि० । २समुद्रभवमात्रे त्रि० ।

वार्द्धुषि पु० वृद्ध्या जीवति इण् वृद्धेर्द्धुषिभावः । वृद्ध्याजीवे अमरः । स्वार्थे क तत्रैव । “समर्घं धान्यमादाय महार्घं य० प्रयच्छति । स वै वार्द्धुषिको नाम सर्व्वधर्मबहिष्कृत” स्मृतिः । कृषिस्तु वृद्धिशब्दे वक्ष्यते, तत्रोक्तनियमा-तिक्रमेण अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा स्वाधर्मधन्येन यो व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् आपदि तु स्वय करणे नियमातिक्रमे च न दोषः” प्रा० वि० ।

वार्द्धुषिन् त्रि० वृद्धि+अस्त्यर्थे इनि प्रकृतेः नि० वार्द्धुषि भावः । वृद्ध्याजीविनि भा० अा० ४८२६ श्लो० ।

वार्द्धुष्य न० वार्द्धुषेर्भावः ष्यञ् । धान्यादेर्वर्द्धनोपाये (वाड़ि देवा) त्रिका० ।

वार्द्धीनस पुंस्त्री० वारि जलानि धयति धा–क्विप् वार्द्धी नासा नासिका यस्य नसादेशः । १गण्डके त्रिका० स्त्रियां ङीष् । “त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजा-पतिम् । वार्द्धीनसः प्राच्यतेऽसौ हव्ये कव्ये च पूजितः” इत्युक्ते २छागभेदे “वार्द्धीनसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी” स्मृतः । ३पक्षिभेदे च “कृष्णग्रीवो रक्तशिरा श्वेतपक्षो विहङ्गमः । स वै वार्द्धीनसः प्रोक्तः तथा पक्षी वार्द्धीनसो मतः” मा-र्क०पु०श्राद्ध प्रकरणम् । वर्धिंसोनाम वर्धिनापु० ६६अ० उक्तो यथा “नीलपीतो रक्तशीर्षः कृष्णपादः सितच्छदः । वार्द्धीनसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरतिप्रियः” । पृषो० वार्ध्रीणसोऽप्यत्र ।

वार्भट पुस्त्री० वारि भट इव कुम्भीरे त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

वार्म्मण न० वर्म्मणां समूहः अच् न टिलोपः । कवचसमूहे अमरः । [समूहे शब्दर० ।

वार्म्मिण न० वर्म्मिणां समूहः अण् न टिलोपः । कवचि-

वार्मुच् पु० वारि जलानि मुञ्चति मुच–क्विप् । १मेघे शब्दर० २मुस्तके च ।

वार्म्मिला स्त्री वाजोता शिला शाब० । करकायां शब्दच० ।

वार्षक न० पृथिवीभागभेदे । “दशधा विभजन् चैतन्मकराद् पृथिवीमिमाम् । इक्ष्वाकुश्च तदायादो मध्यदेशमवाप्तवान् । कोशले वार्षकं चैत रथदहित्र्वमूव ह” वह्निपु० ।

वार्षिक त्रि० वर्षे वर्षासु वा भवः ठञ् । १वत्सरभवे २वर्षा-कालभवे च । ३त्रायमाणलतायां न० मेदि० तत्रार्थे स्त्री राजनि० स्त्रीत्वे ङीप् । ४वर्षे वर्षे कर्त्तव्यायां पूजायां स्त्री ङीप् । “शरत्काले महापूजा क्रियते या च वा-र्षिकी” देवीमा० । [शब्दर० ।

वार्हत न० बृहत्याः फलम् अण् तस्य न लुप् । बृहतीफले

वार्हद्रथ(थि) पु० बृहद्रथस्यापत्यमण् इञ् वा । बृहद्रथ-राजपुत्रे जरासन्धे नृपे त्रिका० अपत्यन्तः शब्दर० ।

वार्हस्पत्य न० बृहस्पतिना प्रोक्तमधीते पत्यन्तत्वात् यक् । १चार्वाके रत्नमा० । तेन प्रोक्तं तस्येदं वा यक् । २नीतिशास्त्रे ३चौक्षागमे च । ४बृहस्पतिसम्बन्धिनि त्रि० । ५वर्षभेदे गुरुवर्षशब्दे २६१८पृ० दृश्यम् च देवताऽस्य यक् । ६तद्देवताके त्रि० ७पुष्यनक्षत्रे न० मेदिनोऽस्य । वार्ह-स्पत तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

वालव पु० बल–घञ् बोलवत्तं याति गच्छति वा–क । तिथ्यर्द्धात्मके द्वितीये करणे ज्यो० त० । [शृङ्गं अस्यास्ति न०

वाल्क न० वल्केन निर्वृत्तम् अण् । वल्कजाते वस्त्रे । वा-

वाल्मिकि पु० वल्मीके भवः इञ् पृषो० । रामायण-ग्रन्थकर्त्तरि मुनिभेदे द्विरूपको० ।

वाल्मीक(कि) पु० वल्मीके भवः अण् इञ् वा । प्रागुक्ते प्राचेतसे मुनिभेदे जटा० । [अमरः ।

वावदूक त्रि० वद–यङ् लुक्–ऊकञ् । वक्तृत्वगुणयुक्ते वक्तरि

वाशय पु० वय–यङ्लुक्–अच् । (वायुइ) वृक्षभेदे केशवः

वाशत अभ्यक्तौ द्वि० आत्म० सक० सेट् इदित् वेट् । वाशते अवावर्त्तिष्ट । “ततो वाशयमाना वा” भट्टिः ।

वाशत त्रि० वाशत–क्त । अतवरके ।

वाश तिरश्चां शब्दे अक० आह्वाने सक० दि० आत्म० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । वाश्यते अवाशिष्ट । "उदाश्य-मानः पितरम्" भट्टिः ।

वाशा स्त्री वा वासयन्तं श्यति शो-क । वासके शब्दर० स्वार्थे क ह्रस्वे अत इत्त्वम् । वाशिका तत्रार्थे शब्दच० ।

वाशित न० वाश-भावे क्त । १तिरश्चां शब्दे अमरः २आह्वाने च ।

वाशिता स्त्री वाश-क्त । १करिण्याम् २स्त्रीमात्रे च अमरः

वा(शि)सिष्ठ न० वशि(सि)ष्ठस्येदम् अण् तेन प्रोक्तं वा अण् । वशिष्ठप्रणीते १उपपुराणभेदे २योगशास्त्रभेदे च । ३वशि(सि)ष्ठसम्बन्धिनि त्रि० । ४गोमत्यां नद्यां स्त्री हेमच० ङीप् । [मेदि० ।

वाश्र न० वाश-रक् । १स्टहे २चतुष्पथे च । ३दिवसे पु०

वाश्प(ष्प) पु० वा-प ऽ(ष)क् च । १अश्रुणि २ऊष्मे मेदि० ३चक्षुर्जले च अमर । ४छायायां स्त्री । ४मारिषशाके (मटिया) पुस्त्री शब्दर० वा गौ०ङीष् । वाष्पी+(ष्पी)-स्वार्थे क । वाष्पि(ष्पि)काप्यत्र अमरः ।

"मारिषो वाष्पको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः । मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तहृद् गुरुः । वात-श्लेष्मकरो रक्तपित्तहृद् विषमाग्निजित् । रक्तमर्षो गुरुर्नातिसचारो मधुरः सरः । श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः" भावप्र० । [अथवासयत् त ।

वास सुरभीकरणे अद० चु० उभ० सक० सेट् । वासयति ते

वास पु० वस-निवासे आच्छादने वा आधारकर्मादौ घञ् । १स्टहे २वस्त्रे ३अवस्थाने हेमच० । वास-अच् । ४वासके शब्दर० । तत्रार्थे स्त्रीत्वमपि तत्र टाप् । ५सुगन्धे च । स्थानभेदेऽवस्थाननिषेधो यथा

"तस्मात् सङ्कीर्णदृत्तेषु वासो मम न रोचते । पुरो ये नाभिनन्दन्ति दत्तेनाभिजनेन च । न तेषु च वसेत् प्राज्ञः श्रेयोऽर्थी पापबुद्धिषु । ये त्वेवमभिजानन्ति दत्तेनाभि-जनेन च । तेषु साधुषु वस्तव्यं सवासः श्रेयसे मतः" मात्स्ये २८अ० । "धार्मिकैरावृते ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् । न शूद्रराज्ये निवसेत् न पाषण्डजनैर्वृते । हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभम् । मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः । कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावतः । पुण्याश्च विश्रुता नद्यस्तत्र वा निवसेत् द्विजः । अर्द्धक्रोशात् नदीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तमः । नान्यत्र निवसेत् पुण्यं नान्त्यजग्रामसन्निधौ । न संवसेच्च पतितैर्न चण्डालैर्न पुक्कशैः । न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः"

कूर्मपु० १५अ० । "धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः । पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत्" चाणक्य.

वासक पु० वास-ण्वुल् । स्वनामख्याते वृक्षे "येन तेन प्रकारेण च सकं कासनाशकम्" इति वैद्यकम्

"वासकः कासहृत् स्वर्यः कफपित्तास्रनाशनः । तिक्तः स्तुवरको हृद्यो लघुः शीतस्तृडर्त्तिहृत् । श्वासज्वरवमीमेहकुष्ठक्षयापहः" भावप्र० । २रागाङ्गवि-शेषे यथा "मनोहरोऽथ कन्दर्पश्चारुनन्दन एव च । चत्वारो वासकाः प्रोक्ता शङ्करेण स्वयं पुरा" । केचि-च्चिन्तते नामान्तरम् । "विनोदो वरदश्चैव नन्दः कुमुद एव च । चत्वारो वासका प्रोक्ता गीतवाद्य-विशारदैः" सङ्गीतदा० ।

वासकसज्जा स्त्री "कुरुते मण्डनं या तु सज्जिते वास-वेश्मनि । सा तु वासकसज्जा स्यात्" इत्युक्तलक्षणे नायिकाभेदे वासकसज्जाप्यत्र सा० द० ।

वासकर्णी स्त्री वास देवतास्थानं कर्णं यस्यास्तत्र कर्ण-आधारे अच् गौरा० ङीष् । यज्ञशालायाम् शब्दर० ।

वासगृह न० वासयोग्यं गृहम् शाक० । मध्यगृहे अमरः ।

वासत पुंस्त्री० वास-अतच् । गर्दभे शब्दर० । स्त्रियां ङीष् ।

वासतेयी स्त्री वसतये हिता ढक् । १रात्रौ त्रि० । २वसति-योग्ये त्रि० "वनेषु वासतेयेषु" भट्टिः । स्त्रियां ङीप् ।

वासन न० वास-ल्युट् । १सुरभीकरणे २धूपने ३वारि-धान्याम् ४वस्त्रे मेदि० ५वासस्थाने शब्दर० ६ज्ञाने च धरणिः वस-णिच्-ल्युट् । ७निक्षेपाधारे निक्षेपार्थं सम्पुटीकृते पात्रे च । "वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यन्नि-धीयते" नारदः । "वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादि समुद्रपत्र्या'दियुक्तम्" व्या०त० रघु० । वस-णिच् भावे ल्युट् । ८क्षेपणे च ।

वासना स्त्री वासि-युच् । १प्रत्याशायां २ज्ञाने मेदि० ३स्मृतिहेतौ संस्कारे जटा० । ४सुरभीकरणे च । मिथ्याज्ञानजन्ये ५संस्कारभेदे देवशब्दार्थे । ६आवय-विज्ञानानामेकसन्तानवर्त्तिनां तत्तत्प्रवृत्तिविज्ञानजनन शक्तौ बौद्धाः । ७गणितशास्त्रप्रसिद्धे पक्षस्पष्टीकरणाद्यु पयोगिनि संस्कारभेदे च ।

वासन्त पुंस्त्री० वसन्तस्येदम् वसन्ते भव वा अण् । वसन्त-प्रिये १उष्ट्रे मेदि० २कोकिले च राजनि० स्त्रियां ङीष् । वसन्तभवे ३मदनगन्धे ४कृष्णे त्रिका० । ५करभके हेमच० । ६मदनवृक्षे च शब्दर० । ७वसन्तभवे त्रि० ।

क्रिया ङीप् सा च दशम्या दिमाधवीलतायां धरणिः। १०पाटलायां विश्वः ११नवमल्लिकायां भावप्र०। "वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापहा" भावप्र०। १२वसन्तकाले कर्त्तव्यदुर्गापूजायाम्। भविष्यपु० "मीनराशिस्थिते सूर्य्ये शुक्लपक्षे नराधिप!। सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेदम्बिकां सदा" भविष्योत्तरे "चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये। पूजयेद्विधिवद् दुर्गां दशम्यान्तु विसर्जयेत्" कालकौमुद्यां च ब्राह्मे: "चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये। पूजयेद्विविधैर्द्रव्यैर्गन्धपुष्पैस्तथा। नानाविधैश्च बलिभिर्मेघाटैर्दीपवर्जितैः। विचित्राभरणैः पाद्यं। पट्टवस्त्रादिभिस्तथा। एवं यः कुरुते पूजां वर्षे वर्षे विधानतः। ईप्सितान् लभते कामान् पुत्रपौत्रादिकांश्च सः" इति। अत्र निरूपपदमासपदबलात् भविष्यपुराणवचने मीनराशिस्थित इति मीनस्थरव्यारब्धचान्द्रमासीयतिथिपरम्। सौररव्यारब्धत्वे कदाचित् सप्तम्यादितिथित्रयालाभात् तद्वर्षे तत्कृत्यलोपः स्यात् न चेष्टापत्तिः भविष्यपुराणे सदापदोपादानात् ब्राह्मिवचने वर्षे वर्षे इत्युपदानाच्च नित्यत्वम्। एतद्विहितं कालविवेके। एवं ब्राह्मवचनपराद्वैः पुत्रादिरूपफलश्रवणात् काम्यत्वञ्च। ततश्च काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिः। "चिताष्टम्यान्तु चैत्रस्य पुष्पैस्तत्कालसम्भवैः। अशोकैरपि यः कुर्य्यात् मन्त्रेणानेन पूजनम्। न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गति" इति कालिकापुराणवचनात् केवलाष्टमीकल्प उक्तः। चैत्रमासमधिकृत्य "नवम्यां पूजयेद्देवीं महिषासुरमर्दिनीम्। कुङ्कुमागुरुकस्तूरीधूपान्नध्वजतर्पणैः। दमनैर्धूपपुष्पैश्च विजयाख्यपदं लभेत्" इत्यनेन केवलनवमीकल्प उक्तः। अस्यास्तु शारदीयपूजाप्रकरणोक्ता ग्राह्या। विशेषतस्तु बोधनप्रक्रिया नास्ति अबोधितायां बोधनाभावात् इति प्रागुक्तम्। सोमादिकस्य पूर्ववत्प्रयोगमिति दिक्" दुर्गोत्सवविवेक। तत्काल पूज्यत्वात् दुर्गापि वासन्तीत्युच्यते।

वासयोग पु० वासित अङ्गेन योगो यस्य (आबिर) चूर्णभेदे अमरः। [पु०मेदि०।

वासर पुंन०न० वस-अरच्। १दिवसे अमरः। २नागभेदे

वासव पु० वसुरेव स्वार्थेऽण् वसूनि सन्त्यस्य अण् वा। १इन्द्रे वसोरपत्यम् स्त्री अण् ङीप्। २व्यासमातरि मत्स्यगन्धायाम् स्त्री हेमच०। ३धनिष्ठानक्षत्रे न० ज्यो०

वासवदत्ता स्त्री वासवदत्तामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक्। १वासवदत्ताचरिताख्यापके ग्रन्थभेदे श०। २इन्द्रदत्ते त्रि०। [भेदे राजनि०।

वासस् न०वस-आच्छादने असि णिच्च। १वस्त्रे अमर २पत्र-

वासाखण्ड न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे "तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले। तेन पादावशेषेण पाचयेदाढक भिषक्। चूर्णानामभयानाञ्च खण्डाच्छतं तथा घृतम्। द्वे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात्। कुडव पलमात्रन्तु चातुर्जात सुचूर्णितम्। क्षिप्त्वा विलोडितं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी। कासश्वासपरीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः"

वासाखण्डकुष्माण्डक न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे "पञ्चाशच्च पलं स्विन्नं कुष्माण्डात् प्रस्थमानतः। वासा पलशतं क्वाथ्यं वासाक्वाथाढके पचेत्। सखापाली शुभाभागी त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः। ऐलेयविश्वधन्याकमरिचैश्च पलांशिकैः। पिप्पलीकुडवञ्चैव मधुमानी प्रदापयेत्। कास श्वासं क्षयं हिक्कां रक्तपित्त हलीमकम्। हृद्रोगमम्लपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति"

वासागार न० वासयं स्यमगारम् शाक०। वासयोग्ये गृहे गृहमध्ये त्रिका०।

वासाघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे "वासां सशाखां सपलाशमूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः। प्रदाय कल्कं विपचेद् घृतं तत् सक्षौद्रमाशेव निहन्ति रक्तम्"।

वासाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे वासा गुडूची त्रिफला त्रायमाणा यवासकम्। पक्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च। पिप्पलीमूलकद्धीका चन्दनोत्पलनागरैः। कल्कीकृतैश्च विपचेत् घृतं जीर्णज्वरापहम्" [चक्रादि०।

वासि(सी) स्त्री वस-इञ् वा ङीप्। १कुठारभेदे (बाइस)

वासित त्रि० वास-क्त। १सुरभीकृते अमरः। वास-क्त प्रयो०। २कृते न०मेदि०। ३ज्ञानमात्रे हेमच०। ४खगशब्दे विश्व पुंकरिण्यां ५स्त्रीमात्रे स्त्री अमरे पाठान्तरम् वा गौरा० ङीष्। ७ख्याते दवस्त्रवेष्टिते च त्रिन्दर्शयः।

वासिनी स्त्री वासोऽस्त्यस्याः इनि। शुक्लझिण्टाम् शब्दच०। [निघण्टौ च उणादिको०।

वासु पु० वस-उण्। १विष्णौ त्रिका०। २विश्वरूपे ३पुनर्वसु-

वासुकि पु॰ वसुना निरव्यन्तेन कायति कै–क स एव स्वार्थे अञ्। १सर्पराजे "भगिनी वासुकेस्तथा" मनसादेवीस्तव।

वासुदेव पु॰ वसुदेवस्यापत्यम् अण्। १विष्णौ अमरः।
अस्यापि नाम मनिरुक्तिः विष्णुपु॰ दर्शिता यथा "सर्वत्रासौ समस्तञ्च वसत्यत्रेति वै यतः। ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते"। विष्णुस॰ भाष्ये तु द्विधा वर्त्तनयो वासुदेवशब्दयोर्द्विधा व्युत्पत्तिर्दर्शिता तत्र प्रथम वसुदेवापत्यरूपार्थिका द्वितीया यथा "वसति वासयति वा वासु दीव्यति क्रीडति जिगीषते व्यवहरति द्योतते स्तूयते मुमुक्षुभिर्वा गच्छतीति वा देवः। वासुश्चासौ देवश्च वासुदेव। "छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा (मायया) सूर्य्य इवांशुभिः। सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः" "वसनात् सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः। वासुदेवस्ततो ज्ञेयो योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" भा॰ श॰। स च चतुर्व्यूहस्य नारायणाख्यस्य परमात्मनः अवभेदः इति वैष्णवाम्नातः
"एकांशेन जगत् कृत्स्नं व्याप्य नारायणः स्थितः। चतुर्द्धावस्थितो व्यापी सगुणो निर्गुणोऽपि वा। एका भगवतो मूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवाऽमला। वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला। द्वितीया कालसंज्ञान्या तामसी शेषसंज्ञिता (सङ्कर्षणाख्या)। निहन्ति सकलाश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः। सत्त्वोद्रिक्ता तृतीयाऽन्या प्रद्युम्नेति च संज्ञिता। जगत् स्थापयते सर्वं सा विष्णोः प्रकृतिर्ध्रुवा। चतुर्थी वासुदेवस्य मूर्त्तिर्ब्राह्मी सुसंस्थिता। राजसी चानिरुद्धाख्या प्राद्युम्नी सृष्टिकारिका। यः स्वपित्यखिलं हत्वा प्रद्युम्नेन सह प्रभुः। नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजासर्गकरो हि सः। या सा नारायणतनुः प्रद्युम्नाख्या मुनीश्वराः। तया संमोहयेद्विश्वं सदेवासुरमानुषम्। सैव सर्वजगत्सूते प्रकृतिः परिकीर्त्तिता। वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केवलो निर्गुणो हरिः। प्रधानं पुरुषः कालस्तत्त्वत्रयमनुत्तमम्। वासुदेवात्मकं नित्यमेतत् विज्ञाय मुच्यते" कूर्मपु॰ ४८ अ॰।

वासुदेवप्रियङ्करी स्त्री ६त॰। १शतावर्य्याम्, राजनि॰

वासुरा स्त्री वस–उरच्। १स्त्रीमात्रे २करिण्या ३रात्रौ ४भूमौ च मेदि॰।

वासू स्त्री वस–ऊ। नाट्योक्तौ बालायाम् स्त्रियाम् अमरः।

वास्तव न॰ वस्त्वेव अण्। सत्यभूते पदार्थे। [पदार्थे।

वास्तविक त्रि॰ वस्तुतो निर्वृत्तम् ठक्। ख्यत-सिद्धे सत्यभूते

वास्तव्य त्रि॰ वसति वस-तव्य नि॰। १वास्तव्ये रि, २वासयोग्ये स्थाने, ३वसतौ च न॰।

वास्तु पु॰न॰ वस तुण्। वासयोग्यभूमौ अमर। रत्नाकरे २६१२० पु॰ वस्तु। स्वार्थे क। वनामकशाके शाके राजनि॰। तस्यार्थे न॰ भावप्र॰।

वास्तूक न॰ वास्तु स्वार्थे क पृषा॰ दीर्घः। (वेतुया) १शाके भावप्र॰ २चित्रोशाके स्त्री गौरा॰ ङीष् राजनि॰।
"वास्तूकं वास्तुकञ्च स्यात् क्षारपत्रञ्च शाकराट्। तदेव तु वृहत् पत्रं रक्तं स्याद् गौडवास्तुकम्। प्रायशो यवमध्ये स्यात् यवशाकमतः स्मृतम्। वास्तूकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कटूदितम्। दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रवलप्रदम्। सरं प्लीहास्रपित्ताशःकृमिदोषत्रयापहम्" भावप्र॰। [स्त्रियाम् २वासयोग्ये च।

वास्तेय त्रि॰ वस्तौ भवम् वस्तये हितं वा ढक्। १वस्तिभव॰

वास्तोष्पति पु॰ ६त॰ अलुक् समा॰। १इन्द्रे, अमर २वास्तुभूमिपतौ च। [दिग्वै अमरः।

वास्त्र पु॰ वस्त्रेणावृतो रथः अण्। २वस्त्रेण वस्त्रनाते

वास्रेय पु॰ वास्राय हितं ढक्। नागकेशरे रत्ना॰।

वाह यत्ने भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वाहते अववाहिष्ट।

वाह पु स्त्री॰ उह्यतेऽनेन अश्वो वा यशादिना वा वह घञ्। १अश्वे "वाहो भारवहद्वयम्" इत्युक्ते २परिमाणभेदे च अमर॰। ३भुजे ४वायौ पु॰ ५वृषे च पुस्त्री॰ शब्दर॰ स्त्रियां जातित्वे ङीष्। अमर वाहरिपारव्योऽश्व।

वाहद्विषत् पु॰ वाहाय द्वेष्टि द्विष-शतृ ६त॰। महिषे

वाहन न॰ वाहयति वह-णिच् ल्युट्। रथादौ याने। देवभेदे वाहनभेदो यथा "विष्णुब्रह्मशिवैर्देवैर्भिन्नवन्ते स जगन्मयी। शिवप्रेतो महादेवो ब्रह्मा पोडशपद्मगा। हरिर्हरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि महौजसः। समूहाहनत्वन्तु तेषां यस्मात्तु युज्यते। तस्मात्स्यन्तरं कृत्वा वाहनत्वं गतास्त्वमः। यस्मिन् यस्मिन् महामाया प्रीतिमाप्नोति वा शिवा। तेन तेनैव रूपेण वाहनत्वमगात् तय" कालिकापु॰ ५७ अ॰। देवदानवानां वाहनानि यथा। पुराणेषु तथा च "शृणुष्व कथयिष्यामि सर्वेषामपि नारद। वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः। ऐरावतः श्वेतवर्णो चतुर्दन्तो महाकायो महागजम्। महावीर्य्यं देवराजस्य वाहनम्। रौद्रोऽथ सर्वा भीमः कृष्णवर्णो मनोजवम्। पौण्ड्रकं नाम महिषं

धर्मराजश्च नारद । रुद्रमानमसम्भूतं श्यामं अजर्ध्व-वाहनम् । नियम रं दृष्यगति वाहनं वरुणस्य च । रौद्रं शकटचक्राख्यं शैलाकारनरोत्तमम् । अम्बिका-पादसम्भूत वाहनं धनदस्य तु । एकादशानां रुद्राणां वाहनानि प्रचक्षते । गन्धर्वाश्च महावीर्या भुजगेन्द्रा रुदारुणाः । श्वेतानि सौरभेयाणि वृषाण्युग्रजवानि च । रथं चन्द्रमसश्चार्द्ध सहस्रहंसवाहनम् । हयोढं रथमारूढ आदित्या मुनिसत्तम । कुञ्जरस्थ वसवो यक्षाश्च नरवाहनाः । किन्नरा भुजगारूढा हयारूढौ तथाश्विनौ । सारङ्गाधिष्ठिता ब्रह्मन् । मरुतो घोर दर्शनाः । शुकारूढाश्च कवयो गन्धर्वाश्च पदातिनः । आरुह्य वाहनान्येवं स्वानि स्वान्यमरोत्तमाः । सन्नद्धा निर्ययुर्हृष्टा युद्धाय सुमहौजसः" वामनपु० ९अ० । विसगट्टौ देवभेदे वाहननामभेदा एक्का स्तत्र दशत्रा ।

वाहन पु० वह गति णिच् ल्युट् । १अजगरे अमरः । २मुनिमप्रभेदे (मुनि) शाके ३परिमाणे च मेदि० ।

वाहिक पु०वह-णिच् ष्ठन् । १ढक्का २गोशाले (वनदे) ३भारवाहे ४भारवाहके त्रि० "गोवाहिक" पा० ३० । [पृष्टे० । गजकुम्भाद्याधोभागे अमर० ।

वाहित्य न० वहतीति णिनि वाही-तस्मिन् तिष्ठति स्थ-क

वाहिनी स्त्री वाहोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । १सेनायाः २सैन्यसादिसंख्याभेदान्विते सैन्यभेदे अनीकिनीशब्दे १६८९०दृश्यम् । वहति वह-णिनि । ३नद्यां अमर । "वाहिन्य पार्श्वमेता न जहति भवन" काव्यप्रकाश ।

वाहिनीपति पु० ६त० । १सेनापतौ अमर । २समुद्रे च शब्दच० ।

वाहीक पु० वह ईकण् । १प्रत्तिके जातिभेदे (जाट) । २देशभेदे च हेमच० ।

"वाहीकदेश मद्रांश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् । पञ्चानां सिन्धुषष्ठानां नदीना येऽन्तराश्रिताः । तान् धर्मवाह्यानशुचीन् वाहीकान् परिवर्जयेत् । शाकलं नाम नगरमापगा नाम निम्नगा । जर्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्त सुनिन्दितम्" भा० कर्ण० ४० अ० ।

वाह्य न० वाह्य आनमर्हतीति यत्, वह-ण्यत् वा । १अश्वादौ आमे हेमच० । वहिर्भव ष्यञ् टिलोप । २वहिर्भवे त्रि० । ३एतत्स्वरूपे श्रोत्रादिव्यतिरिक्तान्ये ।

वाह्येन्द्रिय न० वाह्यपदार्थानां शब्दादीनां ग्रहणयोग्य-मिन्द्रियम् शाक० । शब्दादिग्राहके श्रोत्रादौ इन्द्रिये ।

वाह्लि(ह्ली)क पु० । वह लिच् स्वार्थे क । १देशभेदे भरतः । तद्देशजात-कुङ्कुमे, २हिङ्गुनि न० मेदि० ।

वि अव्य० वा-क्वि । १नियोगे, २निग्रहे, ३निश्चये, ४असहने, ५निपाते, ६हेतौ, ७अव्याप्तौ, ८ईषदर्थे, ९परिभवे, १०अवलम्बने, ११ध्याने मेदि० १२विशेषेण गतौ, १३का-लक्ष्ये, १४पालने च शब्दच० । १५विहगे पु० अमरः । गणरत्ने अस्यार्थभेदानुक्त्वा क्रमेणोदाहृत यथा "वि नानावियोगातिशयव्याप्तिभ्रमेण ... शब्दपद्युत्पत्तिः सम्मोहाराम्भ पेषदर्थाभिमुख्यामसत्याऽऽसुखस्थैर्यदर्शनेषु" । विचित्र १ वियुक्त २ विकीर्ण ३ वितटा नदी४ विमनस्क५ । विभु ६ विवदति७ विगायति८ विसृत९ विभूषित१० विलोपित ११ विसुखः१२ विभ्रान्त १३ विदृष्टः१४ विभान्ति विलोकयति१५" । [यतिसङ्ख्यापूर्यते तस्मिन् ।

विश त्रि० विंशतेः पूरण. विंशति+ड तिलोपः । येन विं-

विंशक न० विंशतेरवयव कन् तिलोप । विंशतिसंख्यायाम् । विंशतिरधिका दीयतेऽस्मिन् शते आयो लाभो वृद्धिर्वा-कन् । प्रतिशत विंशत्यधिकलाभादौ "वाससा विंशकं शतम्" इति याज्ञ० ।

विंशति स्त्री द्वे दशतौ नि० । १द्विदशकसंख्यायां, तत्सङ्ख्याते च नित्यैकव० । सङ्ख्याविशेषार्थं तु द्वि०ब०व० । द्वे विंशती तिस्रो विंशतय इति ।

विंशतिक त्रि० विंशतिमर्हति कन् । विंशतिसंख्यायोग्ये ।

विंशतितम त्रि० विंशतेः पूरण तमप् । विंशत्यर्थे स्त्रियां ङीप् । [संख्यायाम् ।

विंशिन् पु० विंशति+संख्यायां डिन् तिलोपः । विंशति-

विक न० विरुद्ध विगत वा कं जलं सुखं वा यत्र । सद्यःप्रसूताया गोः क्षीरे पेयूषे शब्दच० । २विगतसुखे ३विगतजले च त्रि० । [टफल पक्व मधुरं सर्वदोषनुत्" भावप्र० ।

विकङ्कट पु० वि+कङ्कि-अटन् । गोक्षुरे शब्दमालायां "विकङ्क-

विकङ्कत पु० वि+कङ्कि अतच् । (वंइचो) १वृक्षे अमरः २अतिवलायां स्त्री राजनि० ।

विकच पु० विगतः कचो यस्य । १क्षपणके बुद्धसंन्यासिनि । विगिष्टः कचो यत्र । २ध्वजे केतौ मेदि० । वि+कच-अच् । ३विकसिते अमरः । ६त० । ४केशशून्ये त्रि० मेदि० । ५महाश्रावणिकायाम् स्त्री राजनि० ।

विकट पु० वि+कट-अच् । १विस्फोटके शब्दर० २शाक-रूपवृक्षे च राजनि० । वि+कटच् । ३विशाले त्रि० मेदि० । ४विकृते त्रि० त्रिका० ५सुन्दरे त्रि० विश्व ६दन्तुरे त्रि०

धरणिकोष. ७मायादेव्यां स्त्री त्रिकाण्डशेषः।

विकण्टक पु॰ विगतः कण्टकोऽस्य। १यवासे जटा॰। २शत्रुहीने त्रि॰। [कर्त्तरि युच् तत्कर्त्तरि त्रि॰]

विकत्थन न॰ वि+कत्थ ल्युट्। आत्मश्लाघायाम् हेमच॰।

विकर्त्तन पु॰ वि+कृत ल्यु। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमरः।

विकर पु॰ वि+कृ-अच्। १रोगे शब्दच॰। २खाराख्यतद्देशे हेमच॰

विकर्म्मस्थ पु॰ त्रि॰ विकर्मे च निन्दिताचारे तिष्ठति स्था क। कुत्सिताचाररते विष्णुपु॰।

विकर्ष पु॰ वि+कृष कर्मणि घञ्। शरे वाणे त्रिका॰।

विकल त्रि॰ विरुद्धा कला यस्य। १विह्वले, २स्वभावहीने त्रिका॰। ३कलाहीने च। ४अनृतुमत्यां स्त्रियां स्त्री रत्नमा॰ वा ङीप्। विभक्ता कला यया प्रा॰ब॰व॰। ५कलायष्टिभागे स्त्री "विकलानां कला षष्ट्या" ज्यो॰त॰। [विकाङ्ग अमर।

विकलाङ्ग त्रि॰ स्वभावहीनमङ्गमस्य। स्वभावतो न्यूना

विकल्प पु॰ विभिन्न कल्प। १भ्रान्तिज्ञाने २कल्पने मेदि॰ ३विविधकल्पने ४संशयारोपणे, ५पञ्चतः प्राप्तौ च। विकल्पश्च द्विविधः व्यवस्थितः ऐच्छिकश्च। सोऽप्याकाङ्क्षाविरहे युक्तः तथा च भविष्ये "स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति"। इच्छाविकल्पेऽष्टदोषः यथा "प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पना। प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येकमष्टदोषता"। व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत" इति श्रूयते। तत्र व्रीहिप्रयोगे प्रतीत यवप्रामाण्यपरित्यागः। अप्रतीतयवाप्रामाण्यपरिकल्पनम्। इदन्तु पूर्वस्मात् पृथक् वाक्यम् अन्यथा श्रुतेऽपि यागसिद्धिः स्यात्। अतएव विकल्पे न उभयम् शास्त्रार्थ इत्युक्तम्। प्रयोगान्तरे यवे उपादीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योज्जीवन स्वीकृतयवाप्रामाण्यहानिरिति चत्वारो दोषाः। एवं व्रीहावपि चत्वारः इत्यष्टौ दोषा इच्छाविकल्पे। तथा चोक्तम्। "एवमेवाष्टदोषाश्च यद् व्रीहियववाक्ययोः। विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते" इति। विविधं कल्प्यते इति विकल्पः। तस्मादष्टदोषभिया उपोद्य्रहे तिथौ इत्यत्र न इच्छाविकल्पः किन्तु व्यवस्थितविकल्पः" एता॰ त॰ रघु॰। पातञ्जलोक्ते ६चित्तवृत्तिभेदे यथा "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः' सू॰। "स न प्रमाणोपारोही न विपर्य्ययोपारोही वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते। तद् यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति यदा चितिरेव पुरुषः तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते भवति च व्यपदेशे वृत्तिः यथा चैत्रस्य गौरिति। तथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्मो निष्क्रियः पुरुषः। तिष्ठति वाणः स्थास्यति स्थित इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते। तथानुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मः तस्माद्विकल्पितः स धर्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति। भा॰ "ननु शब्दज्ञानानुपाती चेदागमप्रमाणान्तर्गतो विकल्पः प्रसज्येत निर्वस्तुकत्वे वा विपर्य्यय स्यादित्यत" आह। स नेति। न प्रमाणविपर्य्ययान्तर्गतः कस्माद् यतो वस्तुशून्यत्वेऽपीति प्रमाणान्तर्गतिं निषेधयति। शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धन इति विपर्य्ययान्तर्गतिम्'। तदुक्तं भवति क्वचिदभेदे भेदमारोपयति क्वचित् पुनर्भिन्नानामभेदं ततो भेदस्याभेदस्य च वस्तुतोऽभावात् तदाभासो विकल्पो न प्रमाणं नापि विपर्य्ययो व्यवहाराविसंवादादिति। शास्त्रप्रसिद्धमुदाहरणमाह तद् यथेति। किं विशेष्यं केन व्यपदिश्यते विशेष्यते, नाभेदे विशेष्यविशेषणभावो न हि सैव सौर्विशेष्यते। किन्तु भिन्नेन चैत्रेण तदिदमाह। भवति च व्यपदेशे वृत्तिः। व्यापदेश्यव्यापदेशकयोर्भावो व्यपदेशो विशेषणविशेष्यभाव इति यावत् तस्मिन् वृत्तिर्वाक्यस्य, यथा चैत्रस्य गौरिति। शास्त्रीयमेवोदाहरणान्तरं समुच्चिनोति तथेति प्रतिषिद्धवस्तुन पृथिव्यादेः धर्मः परिस्पन्दो यस्य स तथोक्तः कोऽसौ निष्क्रियः पुरुषः। न खलु साङ्ख्यीये राद्धान्तेऽभावो नाम कश्चिदस्ति वस्तुधर्मो येन पुरुषो विशेष्येतेत्यर्थः। क्वचित् पाठ प्रतिषिद्धवस्तुधर्मो इति तस्यार्थः प्रतिषेधव्याप्त्या प्रतिषिद्धाभावो न वस्तुधर्मोऽपि तद्भाव्यता भावाभावयोरसम्बन्धात् च तथा प्रतीतिरिति। लौकिकमुदाहरणमाह तिष्ठति वाण इति। पश्यति भिन्नचीत्याम पूर्वापरीभूतया चाकादिक्रियये स्थानक्रियया वाणाद्भिन्नया वाणस्य व्यपदेश इति गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते। गतिनिवृत्तिरेव तावत् कल्पिता तस्या अभावरूपत्वम्। तत्रापि पूर्वापरीभाव इत्यहो कष्टमाडम्बरस्येत्यर्थः। अभाव कल्पितो भाव इव चानुगत इव च सर्वपुरुषेषु गम्यते न पुरुषाद् व्यतिरिक्तो धर्मः कश्चिदित्युदाहरणान्तरमाह। तथानुत्पत्तिधर्मेति। प्रमाणविपर्य्ययाभ्यामन्या न विकल्पवृत्तिरित्येवादिनो बहवः प्रतिपेदिरे तत्प्रतिबोधनायोदाहरणप्रपञ्च" विव॰।

ज्ञाने प्रकारताख्यविषयताभेदे यथा सविकल्पकं सप्रकारताकं ज्ञानम्। निर्विकल्पकं निष्प्रकारताकं ज्ञानमित्यादि। दोषभेदे तत्र कचित् सत्त्वं कचिदसत्त्वम्। यथा "साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पात्" गौ० सू० इत्यौ दृश्यम्।

विकल्पसम पु० गौ० उक्ते जात्युत्तरभेदे। स च कस्यचित् धर्मस्य कस्यचिद्व्यभिचारदर्शनेन धर्मत्वाविशेषात् प्रकृतहेतौ प्रकृतसाध्यं प्रति व्यभिचारापादनरूपः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वस्य गुरुत्वव्यभिचारदर्शनात् गुरुत्वस्यानित्यत्वव्यभिचारदर्शनात् अनित्यत्वस्य मूर्त्तत्वव्यभिचारदर्शनात् धर्मत्वाविशेषात् कृतकत्वमप्यनित्यत्वं व्यभिचरेदिति" वृत्तिः। वा० भाष्ये तु "साधनधर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात् साध्यधर्मविकल्पं प्रसजतो विकल्पसमः। यथा क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद् गुरु यथा लोष्टः किञ्चिद् लघु यथा वायुः। एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चित् क्रियावत् स्यात् यथा लोष्टः। किञ्चिदक्रियं यथात्मा। विशेषो वा वाच्यः" इत्युक्तम्।

विकश्व(स्व)र त्रि० वि+कश(स)-वरच्। १प्रकाशशीले अमर २रक्तपुनर्नवायाञ्च राजनि०।

विकषा(सा) स्त्री विशेषेण कष्यतेऽसौ कष(स) घञर्थे क। १मञ्जिष्ठायाम् अमरः। २मांसरोहिण्यां राजनि०।

विका(शि)सित त्रि० वि+कश(स)-क्त। प्रकाशयुक्ते।

विकार पु० वि+कृ घञ्। प्रकृतेरन्यथाभावे परिणामे।

"विकारः यदात्मकं द्रव्यं मृदा सुवर्णं वा तस्यात्मनोऽन्वये पूर्वव्यूहो निवर्त्तते व्यूहान्तरं चोपजायते। तं विकारमाचक्षते" वा० भा० २।१।४६ सूत्रे उक्तः। स्वरूपत्यागेन रूपान्तरापत्तिरूपः। स्वरूपस्य विनाशे अविनाशे वा द्रव्यान्तरारम्भकत्वरूपः यथा दुग्धादेर्दध्यारम्भकत्वम् बीजादेरङ्कुरारम्भकत्वरूपो वा" गौ० सू० वृत्तौ उक्तो वा। स्वरूपनाशोऽपि विकारो भावविकारशब्दे दृश्यः। काष्ठादेरवयवनाशेन तदुत्पादनात् तस्यापि काष्ठविकार एव कर्मतृशब्दे विकार्यनिरूपणे दृश्यम्।

विकार्य त्रि० वि+कृ-ण्यत्। १विकारजन्ये द्रव्ये व्याकरणोक्ते कर्मभेदे कर्तृशब्दे १७११ पृ० दृश्यम्।

विकाल पु० विरुद्धः देवपत्रादिकर्मानर्हः कालः। १रात्रौ नामकश्चायाम् २दिवसान्त्यकाले त्रिका०।

विकालिका स्त्री विगतः कालोऽनया कप् अत इत्वम्। कालज्ञापके घटीयन्त्रभेदे (तांबी) ताम्रघटी त्रिका०।

विकाश न० विरुद्धः काशः। १रहसि २विविक्ते काशे प्रकाशे च अमरः। [अमरः।

विकाशिन् त्रि० वि+काश-णिनि। प्रकाशशीले विकस्वरे

विकिर पु स्त्री० वि+कृ-क। १विहगे अमर स्त्रियां ङीष्। २वृक्षे त्रिका०। विकीर्यन्ते घञर्थे क। ३विघ्नोपशान्तये उत्क्षिप्तसर्षपादौ "राजचन्दनसिद्धार्थभस्मदूर्वाक्षताः। विकिरा इति संदिष्टा सर्वविघ्नौघनाशनाः" तन्त्रसा०। ४श्मशानदग्धादीनां पिण्डनिर्वपणे "असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम्। उच्छिष्टं भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरश्च यः" श्रा० त०।

"पितृणां निर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते। स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते" श्रा०त०।

विकिरण न० वि+कृ-ल्युट् णि० वा तु रपरत्वम्। १क्षेपणे २हिंसने, ३ज्ञाने च। ४अर्कवृक्षे पु० अमर। ६न०, ५किरणशून्ये त्रि०।

विकीर्ण त्रि० वि+कृ-क्त। विक्षिप्ते।

विकुर्वाण त्रि० वि+कृ शानच्। हर्षहेतुना आत्तरोमाञ्चादौ अमर०। २विकृतिप्राप्ते च। [११ श्लो०।

विकुक्षि पु० सूर्यवंश्ये इक्ष्वाकुराजपुत्रे नृपभेदे हरिवं०।

विकुस्र पु० वि+कुस-रक्। चन्द्रे उणादिकोषः।

विकूणिका स्त्री वि+कू-ण्वुल् स्वार्थे क अत इत्वम्। नासिकायां हेमच०।

विकृत त्रि० वि+कृ-क्त। १बीभत्से २अनिराकृते, ३रोगयुक्ते ४विकारयुते।

"लोमानेष्योर्दर्शयेत्व नोच्यते स्वं विवर्णितम्। व्यञ्जनं चेष्टयैवेद विकृतं तद्धि दुर्मुखा" उक्तलक्षणयुक्ते ५भावभेदे न० प्रभवादिषु ६चतुर्विंशवर्षे पु० प्रभवादिशब्दे ४२७४पृ० तदामयन दृश्यम्। "सर्वा प्रजा प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्च जायते। विरोधकृत्वाऽब्दिरामा च पार्थिव विकृते सदा" ज्यो०त०। गुरुवर्षशब्दे २६११ पृ० दृश्यम्। [स्त्रियां ङीप्। २रागे, २हिंसे हेमच०

विकृति स्त्री वि+कृ क्तिन् वा। १विकारशब्दार्थे अमर।

विकेशी स्त्री विगतः केशो यस्याः ङीष्। १केशशून्यायां स्त्रियाम् २पृथिव्यां च धरणिः। ३महीरूपस्य शिवस्य पत्न्याम् "सूर्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च। दीक्षितो ब्राह्मणः सोमः इत्येतास्तनवः क्रमात्। सुवर्चला तथैवोमा विकेशी चापरा शिवा। स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथाक्रमम्। सूर्यादीनामिमाः पत्न्यो रुद्राद्यैर्नामभिः सह" मार्कं० पु०।

विक्रोश पु० दानवासुरभेदे हरिवं० २११ अध्याये दृश्यम्।

विक्क पु० विकायति वि+कै-क। करिशावके त्रिका०।

विक्रम पु० विशेषेण क्रामति वि+क्रम-अच्। १ति विक्रमे, २विष्णौ "मेधावी विक्रमः क्रमः" विष्णुस०। ३विक्रमादित्यनृपे "रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ज्योतिर्विदाभरणम्। भावे घञ्। ४क्रमणे मेदि०। करणे घञ्। ५चरणे, त्रिविक्रमः। ६शौर्यातिशये, ७सामर्थ्ये च राजनि०। भट्टिवंशस्थे "अवर्ध्यं मधु गन्धश्च महार्घं विक्रमे प्रिये"। इत्युक्तलक्षणे वत्सर-भेदे मेदि०। प्रभवादिशब्दे ४४७४ पृ० दृश्यम्।

विक्रमादित्य पु० विक्रमेणादित्य इव। स्वनामख्याते नृपभेदे विक्रमार्कोऽप्यत्र "नो तुङ्गः श्रुत एव प्राक् क्षितितले श्रीविक्रमार्कोपमः" मिता०।

विक्रमिन् पु० वि+क्रम-णिनि। १सिंहे, राजनि० २विष्णौ विष्णु पु०। ३विक्रमयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

विक्रय पु० वि+क्री-अच्। मूल्यग्रहणेन परस्वत्वापादके व्यापारे अमर।

विक्रये विहिताविहितद्रव्याणि यथा "यमाद्भिशक्राग्निहुताशपूर्वा नेष्टाः क्रये विक्रयणे प्रशस्ताः। पौष्णाश्विचित्रामरवित्रवाता क्रये शिवा विक्रयणे निषिद्धाः" ज्योति सार०। क्रयविक्रयनिर्णयो यथा "मूल्य दास्यामीति नियमं कृत्वा पश्चादपि क्रयसिद्धिः। तथाच विवादचिन्तामणौ कात्यायनः "पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत्। ऋतुत्रयस्योपरिष्टात् तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्"। अतएव बृहस्पति "गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम्। पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते"। क्रयविक्रये समयविशेषाभ्यन्तरे पश्चात्तापादिर्विधिः। यथाह मनुः "क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत्। सोऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा"। एतच्च याज्ञवल्क्योक्तेतरपरम्। यथा याज्ञवल्क्यः "दशैकपञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम्। बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम्"। अत्र बृहस्पतिः "क्रीतोऽज्ञात्वा पण्यदोषस्तु यदि सञ्जायते क्वचित्। विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्"। अज्ञातद्रव्यपरीक्षणाभावात्। कात्यायनः "अविज्ञातन्तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम्। क्रेता तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु"। काले द्रव्यपरीक्षाकालाभ्यन्तरे। परीक्षिते तु बृहस्पतिः "परीक्षेत स्वयं पण्यं अन्येषाञ्च प्रदर्शयेत्। परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत्"। तत्र विशेषयति नारदः "क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी। विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम्। द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमाहरेत्। द्विगुणन्तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत्। आहरेत् दद्यात् विक्रेत्रे इति शेषः। द्विगुणं त्रिंशांशम्। याज्ञवल्क्यः "राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते। हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः"। नारदः "उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा। विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्रयच्छतः। दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः क्रयी। स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" प्राय० त०। "स्थाप्यं कृत्वा करलाधि कृत्वा चाधिं करोति च। विक्रयं वा क्रिया तत्र पञ्चिमा समवसारा"। स्थाप्यं कृत्वा चाधिं करोति आधिं कृत्वा वा विक्रयं करोति। विक्रयपत्र सम्बन्धप्रकाशात् दानं दर्शयति तत्र परा क्रिया विशेषः। एवञ्च विक्रेतृदातृप्रभृतेरत्यादिना व्यापनानुसारे विक्रयदाने तत्स्वत्वं स्वत्वध्वंसजननात् तत्र तत्क्रेतृप्रतिग्रहीतृस्वामाध्युद्धारं कार्यं इति। न च "स्थावरं सकलस्य गोत्रसाधारणस्य च। नैकः कुर्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना। विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः। एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये" इति व्यासवचनाभ्यामेकस्य दानवच्च विक्रयानधिकार इति वाच्यं यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्वत्वस्य द्रव्यान्तर इवात्राप्यविशेषात् वचनस्य स्वामित्वेन दुष्टत्वपुरुषनाशरविक्रयादिना कुटुम्बविरोधादधर्मज्ञापनार्थनिषेधकत्वं न तु विक्रयाद्यनिष्पत्त्यर्थमिति दायभाग। एवञ्च "स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया" इति स्थावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एव "भूमिं यः प्रतिगृह्णातीत्यादिवचने दानप्रशंसनात् विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रय इति" मिताक्षरा। वस्तुतस्तु स्थावरविक्रयनिषेधः अविभक्तस्थावरविषयः। तथापि यदि विक्रयं विना अवश्यमिति भवति तदा विक्रय कार्य्यः। पूर्वपुरुषार्जितगृहादौ विशेषमाह मिताक्षराकारः "स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्। असम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः" इ

भावि। मन्यापवादमाह "एकोऽपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाध्यमनविक्रयम्। आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः" इत्यतर्भं रघु०। द्रव्यविशेषविक्रयनिषेधो यथा स्मृतिः "विक्रीणन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्यस्य च भक्षणम्। कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात्। कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च। वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्" कालिकापु०। "विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक्। मधु चर्म सुरां लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्" मनुः। "सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च। त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्। अयज्ञो भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च। यद्यवश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः" आह्नि० त०। "गवां विक्रयकारी च गवां गोष्ठे कृमिर्भवेत्" इति ब्रह्मवचनम्। "गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः। तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः। भृताध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः" मनुः।

विक्रयानुशय पु० विक्रयस्यानुशयः पश्चात्तापः। विक्रीतपदार्थस्य परावर्त्तिफलके १अनुतापे तन्निमित्ते २विवादभेदे

विक्रयिक पु० विक्रय अस्त्यस्य ठन्। विक्रेतरि अमरः।

विक्रयिन् त्रि० वि+क्री-ताच्छील्ये इनि। विक्रयशीले स्त्रियां ङीप्। [भावे क्त। ३विक्रमे।

विक्रान्त पु० वि+क्रम-क्त। १सिंहे राजनि० २शूरे च अमरः।

विक्रिया स्त्री वि+कृ-भावे श। १विकारे अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथाभावे।

विक्रीयासम्प्रदान न० विक्रीय न सम्प्रदानं क्रेत्रे यत्र। अष्टादशविवादान्तर्गते विवादविषये तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं यथा

"अथ विक्रीयासम्प्रदानाख्यमष्टमकारपदम्। तत्स्वरूपमाह नारदः "विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते। विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते इति" तत्र विक्रेयद्रव्यस्य वैविध्यमनुवदन् क्रमेणाह स एव "लोकेऽस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा। षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः। गणिमं तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया" इति। दानं विक्रय आदानं क्रयः। गणयित्वा यस्य क्रयः तद्गणितम्। गणितं संख्येयं क्रमुकफलादिकम् एवं तुलिमादिकं तुलितं तुलाधृतं हेमचन्दनादिकम्। मेयं व्रीह्यादिकम् क्रियया वाहनदोहनादिकया युक्तमिति शेषः। रूपतः रूपेण युक्तं वस्तु पण्याङ्गनादि। श्रिया दीप्त्या युक्तं पद्मरागादिकम्। यदा विक्रेता मूल्यं गृहीत्वा याचमानाय क्रेत्रे विक्रीतं वस्तु न ददाति तदा यत्कर्त्तव्यं तदाह स एव "विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यो न प्रयच्छति। स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम्" इति यो गृहीतमूल्योऽपि विक्रेता अजातानुशयाय क्रेत्रे प्रार्थयमानाय नार्पयति तत्र पण्यं यदि स्थावरात्मकं तदा क्षयेण सहितमसौ दाप्यः। यदा तु जङ्गमात्मकं तदा क्रियाफलेन सहितम् इत्यर्थः। विक्रयानन्तरं जात उपभोगोऽत्र क्षयः। क्रियाफलं दोहनादिक्रियाफलं क्षीरादिकम्। एतच्च क्रयकालापेक्षया अर्पणकाले मूल्याधिक्ये वेदितव्यम्। मूल्यह्रासे त्वन्यथाभिधानात्। तथा च स एव "अर्घश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेदिति"। अर्घश्चेदपचीयेतेति कल्पतरौ पाठः। अर्घश्च विक्रीतस्य क्रेत्रे पदार्पणात् पूर्वं अपचीयेत हीनमूल्यं भवेत्तदोदयं पण्यमावहेत्। विक्रयकाले यावन्मूल्यं गृहीतं तावता मूल्येनार्पणसमये मूल्यह्रासवशाद्यावदुपचयसहितं लभ्यते तावद्दद्यादित्यर्थः। यदा तु मूल्यसाम्यं तदा पण्योपचयरूपस्याभावात् "निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रयमेव च। याच्यमानमदत्तश्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति" वचनोक्तवृद्धिसहितं पण्यं दाप्यः। अतएव याज्ञवल्क्यः "गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति। सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्लाभं वा दिगागते" इति। गृहीतमूल्यस्य पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे क्रेत्रे न समर्पयति तत्र पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं कालान्तरे अल्पमूल्येनैव लभ्यते तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः। यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावता मूल्येन लब्धं तावत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीतस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं दापनीयः वचनद्वयस्यार्थः। परदेशस्य तु यो देशान्तरात् क्रयार्थमागत्य क्रीणाति तस्मै देशान्तरे तत्पण्यविक्रये यो लाभस्तेन सहितं तत्पण्यं दापनीय इत्यर्थः। देशान्तरलाभसहितपण्यदानञ्च केवलमाद्यवाञ्च एव किन्तु मूल्यस्य ह्रासे सत्यपीत्याह नारदः "स्थादिमामेव नियमोदितनाम (दिग्विचारिणामिति")

स्यायिना विक्रेतृदेशस्याविनाश एव नियमः स्यादस्य चास दाप्य इत्यादिवचनोक्तो नियम इत्यर्थः। विष्णुर्विक्रेतुर्दण्डमप्याह "गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्य सोदयं दाप्यो राज्ञा च पणशतं दण्ड्य" इति। एतच्चानुशयरहितदुष्टविक्रेतृविषयमिति न दनरुक्ते। यस्तु विक्रीयानुशयवशात् पण्यं नार्पयति यश्च क्रीत्वाऽनुशयवशान्न गृह्णाति तौ प्रत्याह कात्यायनः "क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद्यो न दद्याददूषितम्। स मूल्याद्दशभागन्तु दत्त्वा स्वन्द्रव्यमाप्नुयात्"। अप्राप्तेऽपि क्रियाकाले कृते नैव प्रदापयेत्। एष धर्मो दशाहात्तु परतोऽनुशयो नत्विति"। अदूषित दशादिनेति शेषः। दोहवाह्यादिपण्यस्य दोहनवाहनादिरूपः कालोऽस्य क्रियाकालस्तस्मिन्नप्राप्ते सति अपहृतेऽदाने वा कृते सति न दशमभागं प्रदापयेत् किन्तु तमदत्त्वैव स्वीयं द्रव्यं प्राप्नुयादिति। एष धर्मो दशाहात्प्राक् ततः परं दिनद्वयमनुशयो न कर्त्तव्यः। विक्रीयासम्प्रयच्छतो यद्विक्रीतं पण्यं विक्रेतुः पार्श्वे स्थितं तस्य यदि नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः "राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते। हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः" इति। अत्र याचितस्येति विशेषणोपादानात् याचनाभावे न विक्रेतुर्हानिरित्यर्थाद्गम्यते। नारदोऽपि "उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा। विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्रयच्छतः" इति। यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिस्तथा दीयमानं पण्यमगृह्णतः क्रेतुरपीत्याह स एव "दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यञ्च यः क्रयी। स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः" इति। अप्रयच्छतः विक्रेतुर्यो दोषः स एवास्य भवेदित्यन्वयः। क्रेतृदोषाभिधानस्य फलं पण्यस्य मूल्यं क्रेत्रे विक्रेता न प्रत्यर्पणीयमिति। दीयमानं न गृह्णातीति वदता दीयमानग्रहणे न मूल्यहानिरिति दर्शितम्। क्रयानन्तरं क्रेत्रा न याचितं विक्रेत्रा च न समर्पितं जातचौराद्युपद्रवतश्च द्वयोः समा हानिः। क्रेतृविक्रेत्रोरुभयोरपि याचनानर्पणदोषविरहेण साधारणत्वादित्युक्तं देवनभट्टेन स्मृतिचन्द्रिकायाम्। याज्ञवल्क्योऽपि "हानिश्चेत् क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेदिति" क्रेतृदोषं दीयमानस्याग्रहणम्। यत्र पुनर्जातानुशयः क्रेता विक्रेत्रा दीयमानं न गृह्णाति तत्राप्याह नारदः "दीयमानं न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यं च यः क्रयी। विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराप्नुयादिति"। क्रयी जातानुशय इति शेषः। याज्ञवल्क्योऽपि "विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वे क्रेतर्यगृह्णतीति"। यस्तु दुष्टं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते यश्चान्यहस्ते विक्रीतं तत्क्रेत्रनुशयाभावे एवान्यत्र विक्रीणीते तयोः समानो दण्ड इत्याह नारदः "निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति। स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु। तथान्यहस्ते विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति। द्रव्यन्तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव स्थितः"। याज्ञवल्क्योऽपि "अन्यहस्ते च विक्रीय दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि। विक्रीणीते दमस्तस्य मूल्यात् द्विगुणो भवेदिति" बुद्धिपूर्वविषयमेतत्। ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणीते विचक्षणः। तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथेति" बृहस्पतिनोक्तत्वात्। अबुद्धिपूर्वविक्रये तु क्रयपरावर्त्तनमेव। अन्यत्रापि विषयविशेषे परावर्त्तनमाह बृहस्पतिः "मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा। अस्वतन्त्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्भवेदिति"। एतत्सर्वं दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यम्। अत एव नारदः। "दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्त्तितः" इति। यत्र पुनर्मूल्यं न दत्तं तत्रापि स एवाह "अदत्तेऽन्यत्र समयात् विक्रेतुरविक्रय" इति। अदत्तमूल्ये तु पण्ये वाङ्मात्रेण क्रये कृते न परावर्त्तनीयमित्येवमादिसमयाभावे सति प्रदत्तौ निवृत्तौ न कश्चिद्दोष इत्यर्थः। यत्र पुनर्वाङ्मात्रक्रयपरिहारार्थं विक्रेतुर्हस्ते क्रेत्रा किञ्चिद्द्रव्यं दत्तं तत्र क्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ स्वाह व्यासः "सत्यङ्कारं च यो दत्त्वा यथाकालं न दृश्यते। पण्यं भवेन्निसृष्टन्तद्दीयमानमगृह्णत" इति। निसृष्टं भवेत् उत्सृष्टं भवेदित्यर्थः। अत्र पण्यद्रव्ययोरुत्सर्गः सत्यङ्कारद्रव्योत्सर्गोऽभिमतः। अन्यथा वाङ्मात्रक्रयकर्तुस्तुल्यत्वेन विक्रेतुः सत्यङ्कारद्रव्यप्रापकत्वस्यानपेक्षणात् विक्रयस्य व्यापारापत्तिः। तथा सत्यङ्कारद्रव्यस्य द्वैगुण्येन प्रतिदानं न स्यात्। तथापि विक्रीतमविक्रेयमित्यनुसन्धेयम्। अतिदेश विषये विक्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ स्वाह कात्यायनः "सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेदिति"। सत्यङ्कारस्वरूपं कृतस्य कृत्यस्य अन्यथाकरणनिवृत्तये दानम्। "क्रीते सत्यादृते सत्यङ्कारः समाकृत द्विदाम" इत्यमरः

क्रोध विघ्नानात्। इत्यङ्ग राम कृतं दर्शितं चमत्कार-कृतमेव इत्थं कर्तुं यदिक्ष्वाकुवंश्यैः कृतमित्यर्थः”।

विक्रेय त्रि० वि+क्री-यत्। विक्रयार्हे पदार्थे। [२व्याकुले च

विक्लव त्रि० वि+क्लु-अच्। १व्याकुलीभूते अमरः। भावे अप्

विक्लित्ति स्त्री वि+क्लिद-क्तिन्। जलतेजःसंयोग प्रागव-यवसंयोगत्यागे पूर्वोत्पन्नकद्वयोर्नाशात् तदारब्धसंयोगा-पत्तौ।

विक्लिन्न त्रि० वि+क्लिद क्त। १आर्द्रे २जीर्णे ३शीर्णे च मेदि०। ४विक्लेदयुक्ते। [शब्दे च वैद्यकम्।

विक्षाव पु० वि+क्षु घञ्। १शब्दे अमर। २कासादिरोगकृत-

विक्षिप्त त्रि० वि+क्षिप-क्त। १विशेषेण क्षिप्ते २योगशास्त्रोक्ते चित्तस्य भूमिभेदे न०। यथोक्तं पातञ्जलभाष्यविव-रणयोः “क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः। तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनी-भूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्त्तते” भा०। “क्षिप्तं सदैव रजसा तेषु तेषु विषयेषु क्षिप्यमाणम् अत्यन्तमस्थिरं, मूढन्तु तमसमुद्रेकान्निद्रावृत्तिमत्। विक्षिप्तं क्षिप्ता-द्विशिष्टं विक्षिप्तं विशेषोऽत्र स्थैर्यबहुलस्य कादाचित्कः स्थैर्या सा चास्य स्थैर्यबहुलता स्वाभाविकी वा साम-माणव्याधिस्त्यानाद्यन्तरायजनिता वा” विव०।

विक्षीर पु० विशिष्टं विगतं वा क्षीरमस्य। १अर्कवृक्षे राजनि० २विगतक्षीरे त्रि०।

विक्षेप पु० वि+क्षिप-घञ्। १त्यागे २प्रेरणे ३दूरीकरणे च।

“चित्तस्य विक्षेपा नवविधाः पात० सूत्रभाष्ययोर्दर्शितास्ते च चित्तविक्षेपशब्दे २८४१पृ० अन्तरायशब्दे च दृश्याः। वेदान्तसिद्धचित्तविक्षेपाः २०० पृ० उक्ताः।

विमर्शके यत् पदस्थान तस्य क्रान्तिवृत्तात् यत् तिर्य-गन्तरं स विक्षेपः” सि०शि० उक्ते ४शरे च।

“भूभागस्य च रचना हठा विच्छिन्नवेष्टनम्। रसस्याश्रा-न्तसौख्य विक्षेपो दयितान्तिके” सा० द० उक्ते स्त्रीणां ५सत्त्वजालङ्कारभेदे।

६कथाविच्छेदरूपे निग्रहस्थानभेदे “कार्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेप” गौ०सू० “यत्र कर्त्तव्यं व्यासज्य कथां व्यवच्छिनत्ति। इदं मे करणीयं विद्यते तस्मिन्नवसिते कथयिष्यामि इति विक्षेपो नाम निग्रहस्थानम्। एकनिग्रहावसानायां कथायां स्वयमेव कथान्तरं प्रति-पद्यते इति” वा०भा०। “असम्भवत्कालान्तरकलेनारोपितं कार्यव्यासङ्गमुद्भाव्य कथाविच्छेदनाय” इति।

विक्षेपशक्ति स्त्री विक्षेपस्य जनिका शक्तिः। वेदान्तोक्ते अविद्याशक्तिभेदे।

“विक्षेपशक्तिस्तु यथा रज्ज्वज्ञानं स्वावृतरज्ज्वौ स्व-शक्त्या सर्पादिकमुद्भावयति एवमज्ञानमपि स्वावृतात्मनि स्वशक्त्या आकाशादिप्रपञ्चमुद्भावयति तादृशं सामर्थ्यम्। तदुक्तम् “विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजे-दिति”। वेदान्तसा०।

विख्य त्रि० विगता नासिका यस्य खादेशः। गतनासिके। अमरः। ख्यादेश। विख्योऽप्यत्र सि०कौ०।

विखुर पु स्त्री० १राक्षसे त्रिका० स्त्रियां ङीष्। २चौरे शब्दर०

विख्यात विशेषेण ख्यातः प्रसिद्धः वि+ख्या-क्त। प्रसिद्धे

विगणन न० विशेषेण गणनम् गण ल्युट्। ऋणशोधनार्थे सङ्ख्यागणने।

विगत त्रि० वि+गम-क्त। १प्रभारहिते अमरः। २विशेषगते शब्द० ३अपगते च हेमच०। ६त०। ४अगगतौ न०। “विगतं विगतम्” भट्टिः। [स्त्रायां स्त्रियाम् शब्दरत्ना०।

विगतार्त्तवा स्त्री विगतमार्त्तवं रजो यस्याः। गतरज-

विगन्धक पु० विरुद्धः गन्धोऽस्य कप्। १इङ्गुदीवृक्षे राजनि०। २हपुषायां स्त्री० टापि अत इत्वम्।

विगम पु० वि+गम अच्। १नाशे, २अपाये च।

विगर्हण न० वि+गर्ह-ल्युट्। निन्दने।

विगर्हित त्रि० वि+गर्ह-क्त। १निन्दिते २निषिद्धे च। भावे-क्त। ३निन्दायाम् न०।

विगाढ त्रि० वि+गाह-क्त। १स्नाते, २कृतावगाहने च।

विगान न० वि+गै-ल्युट्। निन्दायाम् हेमच०।

विगीत त्रि० वि+गै-क्त। निन्दिते।

विगीति स्त्री वि+गै-क्तिन्। निन्दायाम्।

विगुण त्रि० विरुद्धो गुणोऽस्य। गुणरहिते।

विगूढ त्रि० वि+गुह क्त। १गर्हिते, २गुप्ते च मेदि०।

विगृहीत त्रि० वि+ग्रह-क्त। १गृहीते, व्याकरणोक्ते वि-ग्रहवाक्यस्थे ३पदे च।

विग्र त्रि० विगता नासिकाऽस्य ग्रादेशः। विगतनासिके अमरः

विग्रह पु० वि+ग्रह-अप्। १देहे, २विस्तारे, ३युद्धे पुंन० अमरः। ४समासादिवृत्तिसमानार्थकवाक्यभेदे, ५विभाग-स्थाने च “अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः” हरि०।

विघटिका स्त्री विभक्ता घटिका यया प्रा०स०। घटिकाषष्टिभागे पलात्मके काले राजनि०। वि+घट-ण्वुल्। २वियोजके त्रि०

विघटित त्रि॰ वि+घट-क्त । १वियोजिते २विशेषेण रचिते च

विघट्टित त्रि॰ वि+घट्ट क्त । १चालिते २वियोजिते च ।

विघस पु॰ वि+घस् घञ् । भोजनशेषे मेदि॰ २आहारे च शब्दच॰ । ३सिक्थके न॰ राजनि॰ । ४देवपैत्रादृशेषे

विघसाशिन् त्रि॰ विघसं देवतादिदत्तावशेषमश्नाति अश-णिनि । देवपैत्रकार्य्यानन्तरं तदवशिष्टभोजिनि ।

विघात पु॰ वि+हन-क्त । १व्याघाते २आघाते च ।

विघातिन् त्रि॰ वि+हन-णिनि । १निवारके २नाशके, ३नाशप्रतियोगिनि च "नित्यस्याय यत्नुनिमित्तो विघाती" इति व्याकरणधा॰ । ण्वुल् । विघातकोऽप्यत्र ।

विघ्न पु॰ वि+हन-क । १व्याघातके अन्तराये अमरः । २क-ल्यापाकफलायां शब्दच॰ । [गणेशे शब्दर॰ ।

विघ्ननायक पु॰ विघ्नानामुत्पत्त्यनुत्पत्त्योः नायक । विघ्नेशे

विघ्नकारिन् त्रि॰ विघ्नं करोति कृ-णिनि । १घोरदर्शने २विघातके च मेदि॰ । स्त्रियां ङीप् । [अप्यत्र ।

विघ्ननाशक पु॰ ६त॰ गणेशे शब्दच॰ ण्वुल् । विघ्ननाशनादयो-

विघ्नराज पु॰ विघ्ने राजते राज-अच् । गणेशे अमरः । ६त॰ । विघ्नेशादयोऽप्यत्र ।

विघ्नहारिन् पु॰ विघ्नं हरति हृ-णिनि । गणेशे त्रिका॰ ।

विघ्नित त्रि॰ विघ्नो जातोऽस्य इतच् । जातविघ्ने ।

विघ्नेशानकान्ता स्त्री ६त॰ । श्वेतदूर्वायाम् राजनि॰ ।

विच पृथक्करणे रु॰ जु॰ वा उ॰ सक॰ अनिट् । विनक्ति वि-वेक्ति विङ्क्ते विविक्ते । इरित् अविचत् अवैक्षीत् ।

विचकिल पु॰ विच+क किल-क कर्म॰ । १मदनवृक्षे । २मल्लीभेदे मेदि॰ । [२नागदन्त्यां स्त्री राजनि॰ टाप् ।

विचक्षण पु॰ वि+चक्ष-ल्यु न ख्यादेशः । १पण्डिते अमरः

विचक्षुस् त्रि॰ वि+चक्ष-उसि न ख्यादेशः । १विमनस्के त्रिका॰ । विगतं चक्षुर्यस्य । २नेत्रशून्ये त्रि॰ । [चयने च ।

विचयन न॰ वि+चि-ल्युट् । १अन्वेषणे शब्दच॰ । २पुष्पादि

विचर्चिका स्त्री वि+चर्च ण्वुल् । पामनि रोगभेदे अमरः । सा च क्षुद्रकुष्ठविशेषः । "एक कुष्ठं स्मृतं पूर्वं गजचर्म ततः स्मृतम् । ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका । विपादिकाभिधा चैव पामा कच्छुस्ततः परा । ततो दद्रुश्च विस्फोटः किटिभश्च ततः परम् । ततश्चालसकं प्रोक्तं शताररु ततः परम् । क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः । सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका पिडका क्षुद्रपिडका । "दाल्यते स्राव वरा क्षता-स्तास्तोदैर्या विचर्चिका । सारे विपादिका चैवमन्यत्र स्तोभेदाहिवचर्चिका" । "केचिद्विचर्चिकामेव विपादिकां प्रचक्षते भिषा-माहुः" भावप्र॰ । कुष्ठशब्दे २१५४पृ॰ दृश्यम् ।

विचार पु॰ वि+चर घञ् । १तत्त्वनिर्णये सन्दिग्धे वस्तुनि प्रमाणेन तत्त्वपरीक्षायां २तदनुगुणे वाक्यसमूहे च । "विपरीतोद्भावकपरविजिगीषया न्यायप्रयोग इति" केचित् प्राहुः । यथा पदार्थानुमानस्थले पर्वतो वह्नि-मान् धूमवत्त्वादित्यादि । अत्र च पर्वते वह्नौ साधनीये प्रतिवादिना च पर्वतो न वह्निमानित्यादि विपरीतवाक्ये प्रयुक्ते मध्यस्थस्य संशयो जन्यते । तन्निरासार्थं वादिना पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञादिघटितवाक्यप्रयोगरूप विचारः क्रियते इति । ४विगतश्चारो यस्मात् प्रा॰ ब॰ । चार-शून्ये च "विचारदृक्चारदृगप्यवर्त्तत" ।

विचारण न॰ वि+चर-णिच्-ल्युट् । १विचारे शब्दर॰ । युच् । तत्रैव स्त्री अमरः । २मीमांसायाञ्च हेमच॰

विचारित त्रि॰ विचारो जातोऽस्य इतच् । कृतविचारे ।

विचाल त्रि॰ वि+चल-कर्त्तरि ण । १अभ्यन्तरे २अन्त-राले हेमच॰ । वि+चल-णिच् भावे अच् । १एकत्र स्थितस्य वस्तुनो विशेषरूपतापादने "अधिकरणविचाले च" पा॰ "द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एक राशिं पञ्चधा कुरु" सि॰कौ॰ । [ङीप् ।

विचि(ची) पुं स्त्री विच-इन् । तरङ्गे भरतः । स्त्रीत्वपक्षे वा

विचिकित्सा स्त्री वि+कित स्वार्थे सन् अ । सन्देहे अमरः ।

विचित्र न॰ विशेषेण चित्रम् । १कर्बुरवर्णे । २तद्वति त्रि॰ शब्दच॰ ३आश्चर्य्ये त्रि॰ । ४मृगेर्वारौ स्त्री राजनि॰ । ५अर्थालङ्कारभेदे न॰ अलङ्कारशब्दे ४०१ पृ॰ दृश्यम् । संज्ञायां कन् । भुर्जपत्रवृक्षे पु॰ राजनि॰ ।

विचित्रवीर्य्य पु॰ शान्तनुनृपात्मजे नृपभेदे भा॰ आ॰ १०१ अ॰

विचित्राङ्ग पुस्त्री॰ विचित्रमङ्गं यस्य । (चितं) १व्याघ्रभेदे शब्दच॰ २मयूरे पुंस्त्री॰ शब्दर॰ उभयत्र स्त्रियां ङीप् । ३आश्चर्य्यदेहे त्रि॰ ।

विचेतस् त्रि॰ विरुद्धं दुष्टं विशिष्टं वा चेतो यस्य । १दुष्ट-चित्ते २विशिष्टचित्ते च । ३दुर्मनस्के हेमच॰ ।

विचेष्टित त्रि॰ विगतं चेष्टितमस्य । १चेष्टाशून्ये, वि+चेष्ट-भावे क्त । २विशेषेण चेष्टायाम् न॰ ।

विच्छ दीप्तौ चु॰उभ॰सक॰सेट् । विच्छयति ते अविविच्छत् त

विच्छ गतौ तु॰ पर॰ स्वार्थे आय, आयपक्षे च॰सक॰ सेट् । विच्छायति विच्छायते विच्छति । अविच्छायीत् अविच्छा-यिष्ट अविच्छीत् ।

विच्छन्दक पु॰ विविधः छन्दो यत्र कप्। देवगृहभेदे अमरः "रुपचुंपरि बहुरूपं तदिच्छन्दकसंज्ञितम्"।

विच्छाय न॰ वीनां पक्षिणां छाया भटुपरक्तम्। पक्षिच्छायायाम् अमरः। विगता छाया यस्य। २कान्ति-रहिते त्रि॰ मेदि॰। ३मणिप्रभाविनिर्मुक्ते मणौ भरत।

विच्छित्ति स्त्री वि+छिद-क्तिन्। १अङ्गरागे २हारभेदे ३विच्छेदे मेदि॰। ४छेदे ५ विभागे ६स्त्रीणां चेष्टाभेदे च। "आकाम्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत्" सा॰द॰

विच्छिन्न त्रि॰ वि+छिद क्त। १विभक्ते २समाप्ते च मेदि॰ ३कुटिले हेमच॰। मालेप्ता। ४लेपने न॰।

विच्छेद पु॰ वि+छिद-भावे घञ्। १वियोगे २समाप्तिरा हित्ये ३विभागे च।

विज पृथक्करणे जु॰ उभ॰ सक॰ अनिट्। वेवेक्ति वेविक्ते इरित् अविजत् अवैक्षीत् अविक्त।

विज भये कम्पे च रु॰ पर॰ अक॰ सेट्। विनक्ति अविजीत्। ईदित् कोऽयं विज। [ईदित् कोऽयं स्फ-विग्न॰।

विज भये कम्पे च तु॰आ॰अ॰अनिट्। विजते अविक्त।

विजन त्रि॰ विगतो जनो यस्मात् प्रा॰ब॰। निर्जने अमरः।

अपहरते निद्रा यानिचो जायसी अघुः। तोयतोया विजया लोकभटानृत्वृ(?)रवि"" भावप्र॰।

अष्टादशीमध्ये "यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत्। तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता" इत्युक्ते १०द्वादशीभेदे "शुक्लपक्षे सप्तम्यां सूर्यवारो यदा भवेत्। सप्तमी विजया नाम" इत्युक्ते सप्तमीभेदे च। ११यमभार्यायां १२हरितक्यां जटा॰। १३पथायां रत्नमा॰। १४मन्त्रविद्याभेदे "विद्यामथैन विजयां जयाञ्च" भट्टिः।

विजल्प पु॰ व्यक्तयाऽन्यया गूढमानसुहृत्तरायया। अन-दिति कटाक्षोऽभिविल्पो विदुषां मतः" उज्ज्वलम-ण्युक्ते वाक्यभेदे।

विजात त्रि॰ विरुद्ध जात॰। १जारजाते विशेषेण जाता। २जातापत्यायां स्त्रियां स्त्री हेमच॰। धर्मादवस्थिति।

विजातीय त्रि॰ विभिन्नां जाति प्राप्नोति छ। विभिन्न-

विजिगीषा स्त्री विजेतुमिच्छा वि+जि-सन् भावे अ। १पराद्युपूर्वेच्छया निन्दनीयकर्मादौ प्रवृत्तौ २तन्निमित्ता-ऽगमने रमा॰ ३विजयेच्छायाञ्च। उ। विजिगीषु

स्यादिज्ञाने अमरः। ४वेदान्तोक्ते अविद्यावृत्तिभेदे च। ५बौद्धमतसिद्धे आलयरूपे ज्ञाने च। "चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः। विज्ञानमितरद् विद्याद् येन धर्मो विवर्द्धते" कूर्मपु० १४अ० उक्ते ६चतुर्दशविद्याज्ञाने च।

विज्ञानमयकोष पु० विज्ञानात्मकः कोष इवावरकत्वात्। ज्ञानेन्द्रियसहिते बुद्धिपदार्थे।

विज्ञानस्कन्ध पु० बौद्धमतसिद्धेषु रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काररूपेषु स्कन्धेषु आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहे।

विज्ञानिक त्रि० विज्ञानमस्त्यस्य ठन्। विज्ञानयुक्ते भरतः।

विज्झोली स्त्री विज-उल-पृषो०। पङ्क्तौ त्रिका०।

विट आक्रोशे सक० स्वने अक० भ्वा० पर० सेट्। वेटति अवेटीत्।

विट पु० विट क। १विङ्गे जारे अमरः। २शृङ्गाररसनायकानुचरे "सम्भोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्त्तः कलैकदेशज्ञः। वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम्" सा०द०। ३धूर्त्ते, "विट। विटपमसु टदस्तस्मै" माघ ४पर्वतभेदे ५खदिरभेदे ६खदिरभेदे ७मूषिके च मेदि०। ८नारङ्गवृक्षे शब्दमाला।

विटङ्क न० वि+टकि-घञ्। कपोतपालिकायां प्रासादाद्यग्रस्थे काष्ठनिर्मिते कपोतावासस्थाने। (पायराखोप) अमरः।

विटप पु न०। विट विस्तारं वा पाति पिबति वा पा-क। १शाखाया, २पल्लवविस्तारे अमर। ३स्तम्बे ४पल्लवे च शब्दर० ५विटपालके ६तरुपार्श्वगे च मेदि० "पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाद् विट। विटपमसुन्दरस्तस्मै" माघ। ७आदित्यपत्रे पु० राजनि०। ८इक्षुकाण्डभूषणस्थाने हेमच० ९विटाधिपे मेदि०। [वृक्षे राजनि०।

विटपिन् पु० विटप+अस्त्यर्थे इनि। १वृक्षे अमरः। २वट-

विटप्रिय पु० ६त०। मुद्गरवृक्षे राजनि०।

विटमाक्षिक पु० विटप्रियं माक्षिकं। धातुभेदे हेमच०।

विटि(टी) स्त्री विट-कि वा ङीप्। पीतचन्दने शब्दमाला।

विट्खदिर पु० विडिव दुर्गन्धः खदिरः। (गुयेबावला) वृक्षे अमरः। [अमरः स्त्रियां ङीष्।

विट्चर पुंस्त्री विषि-विष्ठां चरति चर-अच्। ग्राम्यशूकरे

विट्पति पु० विश्यते विश क्विप् विशः कन्यायाः पतिः। जामातरि जटाधर। [पक्षिभेदे जटा०।

विट्सारिका स्त्री विडिव दुर्गन्धः सारिका। (गुयेशालिक)

विड आक्रोशे भ्वा० पर० सक० सेट्। वेडति अवेडीत्।

विड न० विड-क। लवणभेदे अमरः। "विडं सक्षारमूर्ध्वाधः कफवातानुलोमनम्" ऊर्ध्वं कफमधोवातं सञ्चारयतीत्यर्थः। "दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रुच्यं व्यवायि च। विबन्धानाहविष्टम्भशूलगौरवशूलहृत्" भावप्र०।

विडङ्ग पु०न० विड-अङ्गच्। १स्वनामख्याते औषधभेदे अमर। "विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं वह्निकरं लघु। शूलाध्मानोदरश्लेष्मक्रिमिवातविबन्धनुत्" भावप्र०। २अभिज्ञे त्रि० मेदि०।

विडम्बन न० वि-डबि+ल्युट्। १तिरस्करणे २अनुकरणे च। युच्। विडम्बनाप्यत्र स्त्री। "इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बनेति" कुमार०।

विडाल पुंस्त्री विड-कालन्। स्वनामख्याते १पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। २नेत्रपिण्डे मेदि० ३नयनौषधभेदे च भावप्र० ४विदार्य्यां स्त्री राजनि० ङीप्। सञ्ज्ञायां कन्। ५हरिताले न०। स्वार्थे क। विडालके पशौ पु० स्त्री०। सञ्ज्ञायां कन्। नेत्रौषधभेदे तद्विधिः भावप्र० उक्तो यथा "विडालको बहिर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जिते। तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखालेपविधानवत्"। मुखालेपस्तु "अङ्गुलस्य चतुर्थांशो मुखालेपः कनिष्ठकः। मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत्"। स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न शुष्यति। तेनापि गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम्"। स च "यष्टीगैरिकसिन्धूत्थदार्वीतार्क्ष्यैः समांशकैः। जलपिष्टैर्बहिर्लेपः सर्वनेत्रामयापहः"। तार्क्ष्यं रसाञ्जनम्। "रसाञ्जनेन वा लेपः पथ्याबिल्वदलैरपि। वचाहरिद्राविश्वैर्वा तथा नागरगैरिकैः"।

विडालपदक न० कर्षपरिमाणे भावप्र० कर्षशब्दे १७७४ पृ० दृश्यम्। [शब्दे २४१४ पृ० दृश्यम्।

विडीन न० वि+डी-क्त। पक्षिणां गतिभेदे जटा० खगगति-

विडुल पु० विड कुलन्। वेतसवृक्षे हेमच०।

वि(डो)डौजस् पु० विष-क्विप् विट् व्यापकमोजो यस्य पृषो० वा औत्। इन्द्रे अमर।

विड्गन्ध न० विष इव गन्धोऽस्य। विड्लवणे रत्नमाला।

विड्लवण न० विडिव दुर्गन्धं लवणम्। स्वनामख्याते लवणभेदे रत्नमाला।

विड्वराह पुंस्त्री० विट्प्रियो वराहः शाक०। १ग्राम्यशूकरे जटा० स्त्रियां ङीष्। "इत्येव विड्वराह इति श्रुतिः"।

वितंस पु॰ वि+तन्स-घञ्। पक्षिणां बन्धनसाधने रज्ज्वादौ भरतः।

वितण्डा स्त्री वि+तडि-भावे अ। स्वपक्षस्थापनेन परपक्षमात्रनिराकरणे कथाभेदे अमरः। २करवीरशाके ३लाङ्गल्यां ४दर्व्यां मेदि॰ ५दव्यां हारा॰।

वितण्डालक्षणं गौ॰ सू॰ वृत्त्यां यथा "स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा" सू॰ "स जल्पो वितण्डा भवति किंविशेषणः। प्रतिपक्षस्थापनया हीनः। यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षावित्युक्तौ तयोरेकतरं वैतण्डिको न स्थापयतीति परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्त्तत इति। अस्तु तर्हि प्रतिपक्षहीनो वितण्डा यद्वै खलु तत्परप्रतिषेधलक्षणं वाक्यं स वैतण्डिकस्य पक्षः न त्वसौ साध्यं कञ्चिदर्थं प्रतिज्ञाय स्थापयतीति तस्मात् यथान्यासमेवास्तु" वा॰भा॰। वृत्तौ तु सूत्रमन्यथा व्याख्यातं यथा

"क्रमप्राप्तां वितण्डां लक्षयति स इति। यद्यपि तच्छब्देन जल्पो न परामष्टुं शक्यते जल्पस्य स्थापनाद्वयवतः प्रतिपक्षस्थापनाहीनत्वस्य विरुद्धत्वात् तथापि स्थापनाद्वयवत्त्वं विहाय जल्पैकदेशः परामृश्यते प्रतिपक्षो द्वितीयपक्षः तथा च प्रतिपक्षस्थापनाहीना विजिगीषुकथा वितण्डेति। न च स्वस्य स्थापनीयाभावात् कथमियं कथा प्रवर्त्ततामिति वाच्यम् परपक्षखण्डनेन जयस्यैवोद्देश्यत्वात्। परे तु परपक्षखण्डनेनैव स्वपक्षस्यार्थादेव सिद्धिस्तत्साधनाभावेऽपि न सदुत्तरानुपपत्तिरिति वदन्ति"।

वितथ त्रि॰ वि+तन-क्थन्। मिथ्याभूते पदार्थे अमरः। स्वार्थे यत्। वितथ्य तत्रैव। [उणादिको॰

वितद्रु स्त्री वि+तम-रु दान्तदेशः। पञ्जाबदेशस्थे नदीभेदे

वितरण न॰ वि+तॄ-ल्युट्। दाने अमरः।

वितर्क पु॰ वि+तर्क-भावे अच्। १सन्देहे २ऊहे च मेदि॰। ३प्रमाणसहचरे शब्दर॰। ४अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७ पृ॰ दृश्यम्।

वितर्दि स्त्री वि+तर्द-इन् वा ङीप्। वेदिकायाम् अमरः। पृषो॰ वितर्द्धिरप्यत्र स्त्री भरत वा ङीप्।

वितल न॰ विशेषेण तलम्। पातालभेदे शब्दर॰। पातालशब्दे ४२६६ पृ॰ दृश्यम्। ७तलशून्ये त्रि॰।

वितस्ति पु स्त्री॰ वि+तस-क्तिच्। द्वादशाङ्गुलपरिमाणे विस्तृत सकनिष्ठाङ्गुष्ठान्तपरिमाणे अमरः।

वितान न॰ वि+तन-कर्मभावादौ घञ्। १वृत्तिभेदे मेदि॰ २अवसरे विश्व। ३यज्ञे ४विस्तारे अमर। ५चन्द्रातपे पुंन॰ ६तुच्छे ७मन्दे च त्रि॰अमरः। ८शून्ये त्रि॰ धरणिः। स्वार्थे क। चन्द्रातपे। सञ्ज्ञायां कन्। माडहक्षे राजनि॰। ९आहवनीयाद्यग्नीनां विस्तारे। वितानेन निर्वृत्त ठक्। वैतानिक वितानसाध्ये अग्न्याधेयप्रभृतौ त्रि॰"अग्न्याधेयप्रभृतीन्याह वैतानिकानि" आश्व॰ श्रौ॰ २सू॰। "वितानेषु भवानि वैतानिकानि वितानसाध्यानीत्यर्थः। वितानशब्दोऽत्र सूत्रे आवसथ्योऽग्नीनां विस्तारवचनः" नारा॰। वितायन्तेऽग्नयोऽस्मिन् वि+तन॰ आधारे घञ्। १०अग्निहोत्रादिकर्मणि। "अथैतस्य समाम्नायस्य विताने योगापत्तिं व्याख्यास्यामः" आ॰ श्रौ॰ १सू॰। "वितताः अग्नयो यस्मिन्निति श्रौतकर्मजातमग्निहोत्रादि वितानशब्देनोच्यते" नारा॰। तत्र साधु ठञ्। वैतानिक अग्निहोत्रादिकर्मसाधने अग्नौ पु॰। "वैतानिकेऽग्नौ कुर्वीत" मनुः।

वितानमूलक न॰ वितानाय मूलमस्य कप्। उशीरे राजनि॰।

वितुन्न न॰ वि+तुद क्त। १सुनिषण्णके अमरः सञ्ज्ञायां कन्। २धान्यके ३तुत्थे च न॰ अमर। ४भूम्यामलक्यां स्त्री राजनि॰। सञ्ज्ञायां कन्। ५तामलक्यां पु॰ अमरः।

वित्त त्यागे अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। वित्तयति ते अविवित्तत् त वित्तापयतीत्यपि।

वित्त न॰ वित्त्यते त्यज्यते वित्त-घञ्। १धने अमरः। विद॰ क्त वा दस्य न नः। २ख्याते, ३विचारिते ४ज्ञाते हेमच॰ ५लब्धे च त्रि॰।

वित्ति स्त्री विद-क्तिन्। १ज्ञाने २लाभे ३विचारे च मेदि॰।

वित्तेश पु॰ ६त॰। कुबेरे।

वित्सन पु॰ विद-लाभे क्विप् तां सनोति सन-दाने अच् वृषभे शब्दच॰। [अवेविद

विथ याचने भ्वा॰ आ॰ द्विक॰ सेट् इदित् न तुल्यः। वेथते

विथुर पु॰ विथ-उरच् किच्च। १चौरे २राक्षसे च उज्ज्वल॰।

विध्या स्त्री विध-यत्। गोजिह्वायाम् शब्दच॰।

विद् उपादानभवे व्याख्याने, वादे च सक॰ वासे अक॰ चु॰ उभ॰ सेट्। वेदयति ते अवीविदत् त।

विद् लाभे तु॰ उभ॰ सक॰ अनिट् मुचादि। विन्दति ते। अविदत् अविदत अवित्त। विवेद विविदे। वित्त वित्तम्।

विद् मीमांसे रुधा॰ आ॰ सक॰ अनिट्। विन्ते अवित्त।

विद् भावे दिवा॰ आ॰ अक॰ अनिट्। विद्यते अवित्त।

विट ध्याने भ्वा० पर० सक० सेट् । वेटति वेट । अवेटीत् ।

विट् पु० विट्-क्विप् । १पण्डिते अमर० २बुधग्रहे च ज्यो० ।

विद् पु० विद्-क । १पण्डिते अमर० २बुधग्रहे च ज्यो० ।

विदंश पु० विदश्यतेऽनेन वि+दन्श करणे घञ् । अवदंशे (चाटनि) राजनि० ।

विदग्ध त्रि० वि+दह क्त । १नागरे त्रिका० २निपुणे राजनि० ३पण्डिते च शब्दच० । ४नायिकाभेदे स्त्री रसमञ्जरी । परकीयाशब्दे ४२२२ पृ० दृश्यम् । ५विशेषेण दग्धे त्रि० ।

विदथ पु० विद कथच् । १योगिनि, २कृतिन च मेदि० ।

विदर न० वि+दृ-अप् ।(फणिमनसा) इति शब्दर० भावे अप् २विदारणे पु० शब्दर० । मा०च० । ३विगतभये त्रि० ।

विदर्भ पु स्त्री० विगता दर्भाः कुशा यत्र । देशभेदे कुण्डिन-नगरे (बेडनागपुर) ।

विदल त्रि० विशेषेण दल्यते दल घञर्थे क । १दिधाभूते २दाडिमकल्के ३पर्यादिदाने ४पाण्डिरवये च म० । ५कमायादौ न० अमर०भरतौ ६रक्तकाञ्चने ७पिष्टके न० शब्दच० । ८निष्पति (तेयोड़ि) स्त्री राजनि० । मा०प० । ९दलशून्ये त्रि० ।

विदा स्त्री विद-अङ् । १ज्ञाने २बुद्धौ च मेदि० ।

विदादि पु०अपत्यार्थे "विदादिभ्योऽञ्" पा०अञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गण० पा० गणसूत्रे दृश्य० ।

विदार पु० वि+दृ-णिच् भावादौ अच् । १विदारणे २जलो च्छासे च मेदि० । ३युद्धे हेमच० । ४दिधाकरणे ।

विदारक पु०वि+दृ-णिच्-ण्वुल् । १जलमध्यस्थतरुशिलादौ अमर । २विदारणकर्त्तरि त्रि० ३शुष्कनद्यादेर्जलधारण-योग्ये गर्त्ते न० शब्दर० । ४जलमस्थके शब्दर० ।

विदारण न०वि+दृ णिच्-भावादौ ल्युट् ।१भेदने २विडम्बे च मेदि० । ३मारणे शब्दर० । ४युद्धे पुंस्त्री० मेदि० । ५कर्णिकारवृक्षे पु० शब्दच० ।

विदारिणी स्त्री वि+दृ णिनि ङीप् । काश्मर्याम् राजनि०

विदारी स्त्री वि+दारि+कर्मणि अच् गौ० ङीष् । १शाल-पर्ण्याम् । (शालपान) मेदि० ।२भूमिकुष्माण्डे च अमरः "विदारी वातपित्तघ्नी वल्या वृष्या रसायनी" राजव० । ३कण्ठरोगभेदे भावप्र० "सदाहतोद श्वयथुं सताम्र मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् । पित्तेन विद्याद् वदने विदारीं पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते" स तु पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषात् न स्वप्नेन शेते तस्मिन् पार्श्वे सा विदारी भवतीत्यर्थः" ।

विदारीगन्धा स्त्री विदार्याः भूमिकुष्माण्डस्येव गन्धो यस्याः शालपर्ण्याम् (शालपान) अमर० ।

विदारु पु० वि+दृ-उन् । १कृकलासे २कृकलासे हेमच० ।

विदाहिन् न० वि+दह-णिनि । दाहजनकद्रव्ये ।

विदित त्रि० विद क्त । १ज्ञाते अमरः २वादित च मेदि० ३कवौ पु० शब्दा० । भावे क्त । ४विख्यातौ ५वचने शब्दच० ६ज्ञाने च । तदस्त्यस्य अच् । ७ज्ञातरि त्रि० । "विदितः समाययाविति" किरा० ।

विदिश् स्त्री विगता दिशौ । दिशोर्मध्ये अग्निनिर्ऋति वायव्यैशानकोणचतुष्टये अमर ।

विदु पु० विद-कु । हस्तिकुम्भमध्यभागे अमर ।

विदुर त्रि० विद-कुरच् । १नागरे २धीरे ३कौरवाणां म न्त्रिणि दासीगर्भजाते धर्म्मावतारभेदे च मेदि० भा०आ० १०६ अ०, ४ज्ञातरि च अमर० ।

विदुल पु० विद कुलच् । १वेतसे २जलवेतसे मेदि० ३गन्ध-रसे च रत्नमा० । ४क्षत्रियभेदे भा० उ० १३२ अ० ।

विदूर न० विशिष्टं दूरम् । १अतिदूरे २तद्वति पदार्थे त्रि० । "विदूरे केयूरे कुरु" इति सा०द० ३परि० । ३वैदूर्यमणि सम्भवस्थाने पु० "विदूरभूमिर्नवमेघशब्दात्" कुमार ।

विदूरज न० विदूरे देशभेदे जायते जन-ड । वैदूर्यमणौ ।

विदूरथ पु० १हरिकस्य पुत्रभेदे २पौरवे नृपभेदे विष्णुपु० ११ अ०

विदूराद्रि पु० विदूरे देशेऽद्रिः पर्वत । पर्वतभेदे । यत्र वैदूर्यमणिः उत्पद्यते ।

विदूषक पु० विदूषयति वि+दूष-णिच्-ण्वुल् । १शृङ्गाररस-सहायभेदे २परनिन्दके त्रि० मेदि० । "शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः । भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः । कुसुम-वसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः । हास्यकर, कल-हरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञ" सा० द० ३प० ।

विदेश पु० विभिन्नो देश । देशान्तरे, "को विदेशः सविद्या-नाम्" चाणक्य ।

विदेह पु० विगतो देहः देहसम्बन्धो यस्य । १जनकाख्ये नृपे "इष्टसमाप्ते ततो यज्ञे वसिष्ठस्तमर्षिः । न दृष्टा तु पित मह्यं ममात्स्मातोऽसि पार्थिव । यस्मात् तस्मात् प्रेय त्वां विदेहस्तु भविष्यति" वह्निपु० । तदीये २जनपदे च स च देश मिथिलादेश इति ख्यातः । कूर्मविभागे वृ०सं०१४अ० । कूर्मविभागशब्दे दृश्यम् । ३तद् देशे स्त्री ब०व० च ४कैवल्यप्राप्तेषु । ५देहसम्बन्धशून्ये

च त्रि० ४मिथिलाया स्त्री हेमच० । ५देहशून्ये देवे पात० सूत्रभाष्यादौ देवस्य विदेहत्वं समर्थितं यथा "भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्" सू० ।
"स खल्वयं द्विविध उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च तत्रोपाय प्रत्ययो योगिनां भवति" भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्" विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः ते हि स्वसंस्कारमात्रोपयो(भो)गेन चित्तेन कैवल्यपदमनुभवन्तः स्वसंस्कार विपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति" भाष्यम् ।-"भवन्ति जायन्तेऽस्यां जन्तव इति भवोऽविद्या स खल्वयं भव प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधेः स भवप्रत्ययः । तत्र तयोर्मध्ये उपायप्रत्ययो योगिनां मोक्षमाणानां भवति विशेषविधानेन शेषस्य मुमुक्षुसम्बन्धं निषेधति । केषां तर्हि भवप्रत्ययः । इत्यत्र सूत्रेणोत्तरम् । विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च तेषामित्यर्थः । तद् व्याचष्टे विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः भूतेन्द्रियाणामन्यतममात्मत्वेन प्रतिपन्नानामुपासनया तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमिन्द्रियेषु भूतेषु वा लीनाः संस्कारमात्रावशेषतया षाट्कौशिकशरीररहिताः विदेहाः ते हि संस्कारमात्रोपयोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः प्राप्नुवन्तः विदेहाः । असंस्कृतत्वञ्च कैवल्येन साम्यम् । साधिकारसंस्कारशेषता च वैरूप्यम् । संस्कारमात्रोपभोगेणेति क्वचित् पाठः तस्यार्थः संस्कारमात्रमेवोपभोगो यस्य न तु चित्तवृत्तिरित्यर्थः । प्राप्तावधयः संस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयन्ति अतिक्रामन्ति पुनरपि संसारे विशन्ति तथा च वायु प्रोक्तं "दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तका । भौतिकास्तु शतं पूर्णम्" विवरणम् । तेषां देवानां मध्ये यस्य विवेकसाक्षात्कारस्तस्य कैवल्यप्राप्तिः "योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स विमुच्यते" इति श्रुतेः । मीमांसासिद्धे देहशून्ये ५अचेतने मन्त्रात्मके देवे च । अधिपशब्दे ४५१ पृ० दृश्यम् ।

विदेहकैवल्य न० कर्म० । "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवनीयन्ते" श्रुत्युक्ते जीवन्मुक्तस्य देहपतनान्तर निर्वाणमोक्षे ।
विदेहकैवल्यनिष्पत्तिप्रकारादि शा० सू० भाष्ययोरुक्तं यथा 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते" सू० । अनारब्धकार्ये पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय उक्तः इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इति । "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति चैवमादिश्रुतिभ्यः । ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग् देहपाताद् भेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुवर्त्तेत न, निमित्ताभावात् उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं न च तादृशमस्ति किञ्चित् कारणम् । नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमारप्स्यते न, तस्य दग्धबीजत्वात् । मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्मान्तरं देहपात उपभोगान्तरमारभते तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनेन दग्धमिति साध्वेतत् आरब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यम्" भा० । तत्रैव ४पादे च सू०भाष्ययोरुक्तं यथा "सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्" सू० "एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" श्रुतिर्विषयवाक्यं तत्र पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तितं भाष्यकृता यथा "केवलेनैवात्मनाविर्भवति न धर्मान्तरेणेति कुतः ? स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति स्वशब्दात्" भा० । "मुक्तः प्रतिज्ञानात्" सू० । "योऽत्राभिनिष्पद्यते इत्युक्तः स पूर्वबन्धविनिर्मुक्तः शुद्धेनैवात्मनावतिष्ठते" कुतः ? प्रतिज्ञानात् । "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" इति प्रतिज्ञातम् "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति चोपन्यस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः" इति (श्रुत) भा० । "अविभागेन दृष्टत्वात्" सू० । "अविभक्त एव परेणात्मना मुक्तोऽभिनिष्पद्यते कुतः ? दृष्टत्वात्" "यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति" एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम !" इत्येवमादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्यविभागमेव दर्शयन्ति नदीसमुद्रादिनिदर्शनानि च" भा० । विवेकचू० अप्युक्तं यथा "पात्रपाणहस्तत्रणधान्यकटाम्बराद्या दग्धा भवन्ति हि मृदेव यथा तथैव । देहेन्द्रियासुमनआदिसमस्तदृश्यम् ज्ञानाग्निदग्धमुपयाति परात्मभावम् । विलक्षणं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि । तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मणि प्रविलीयते । घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम् । तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित् स्वयम् । क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले । संयुक्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः । एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम् । ब्रह्मभावं प्रपद्यैव यतिर्नावर्तते पुनः । सदात्मकत्वविज्ञानदग्धाऽविद्यादिवर्ष्मणः । अमुष्य ब्रह्मभूतत्वात् ब्रह्मणः कुत उद्भवः" ।

"विद्याश्च विद्यन्ते न तस्य माषाश्च तक्राममिति इहैव चमबलीयन्ते" इत्याद्या श्रुतयश्चात्र प्रमाणम् ।

विद्ध त्रि०व्यध क्त । १छिद्रिते अमरः । २क्षिप्ते ३सदृशे ४बाधिते मेदि० ५ताडिते च ।

विद्धकर्णी पु० विद्ध कर्ण इव पत्रमस्य । पाठायाम् (आकनादि) हिङ्गुपत्रीमे० । स्त्रीत्वमपि तत्रैव अमरः । ङीप् । स्वार्थे क । तत्रार्थे स्त्री शब्दर० । [पदार्थे त्रि० ।

विद्यमान पु० विद्-शानच् । १वर्त्तमानकाले, २तद्वृत्तौ

विद्या स्त्री विद क्यप् । १ज्ञाने । २तत्त्वज्ञानाक्षात्कारे "विद्ययामृतमश्नुते" इति श्रुतिः । ३दुर्गायां शब्दच० ४गणिकादिमातृभेदे शब्दच० तन्त्रोक्ते ५देवीमन्त्रे च । "शतलक्षप्रजप्तापि तस्य विद्या न सिध्यतीति" श्यामारहस्यः । ६विद्याभेदो शास्त्रे "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थन्तु विद्या ह्यष्टादशैव ताः" प्रा० त० विष्णुपु० । विद्याभेदे देवताभेदः हेमा० व्र० विष्णुधर्मोत्तरे उक्ता यथा "ऋग्वेदस्य स्मृतो ब्रह्मा यजुर्वेदस्य वासवः । सामवेदस्य तथा विष्णुः शम्भुश्चाथर्वणो भवेत् । शिक्षा प्रजापतिर्ज्ञेया कल्पो ब्रह्मा प्रकीर्त्तितः । सरस्वती व्याकरणं निरुक्तं वरुणः प्रभुः । छन्दो विष्णुस्तथैवाग्नर्ज्योतिषं भगवान् रविः । मीमांसा भगवान् सोमो न्यायमार्गं समीरणः । धर्मश्च धर्मशास्त्राणि पुराणञ्च तथा मनुः । इतिहासः प्रजाध्यक्षो धनुर्वेदः शतक्रतुः । आयुर्वेदस्तथा साक्षाद्देवो धन्वन्तरिः प्रभुः । कलावेदो भगवती स्मृताश्चास्य महेश्वरः । सङ्कर्षणः पञ्चरात्रं रुद्रः पाशुपतं तथा । पातञ्जलस्यानन्तस्तु सांख्यस्य कपिलो मुनिः । अर्थशास्त्राणि सर्वाणि धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः । कलाशास्त्राणि सर्वाणि कामदेवो जगद्गुरुः । अन्यानि यानि शास्त्राणि यत्कर्माणि प्रवर्त्तते । स एव देवता तस्य शास्त्रं कर्म च देववत्" । श्रुतौ तु विद्याभेदः द्विविधः पराऽपराभेदात् उक्तः । यथा मुण्डकम० "यया तदक्षरमधिगम्यते सा परेतिश्रुतेः" । ऋग्वेदादिरूपा अपरा सा च अध्ययनाध्यापनरूपा ।

विद्याचन(ण) त्रि० विद्यया ख्यातः । विद्या+चन(ण) [ख्याते । विद्यया विख्याते ।

विद्याचुञ्चु पु० विद्यया विख्यातः विद्या+चुञ्चु । विद्यया

विद्यादल पु०विद्यायै ज्ञानाय दलतीऽसौ । भूर्जवृक्षे शब्दच०

विद्यादान न० ६त० । १अध्यापने २पुस्तकादिदाने च । "विद्यादानञ्च अध्यापनेन व्याख्यया विविधस्यापि भवतीति ज्यो०त०रघु० । तत्राध्यापनविधि श्रुतौ यथा "योऽधीत्याधिगम्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स काको याम्यांश्च नृत्यात् श्रेयसो द्वारमपाद्रणुयात् अनध्यापने दोषश्रवणात् तस्यावश्यकत्वं गम्यते । "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत" इत्यादिश्रुतौ च अध्यापनविधिश्च । व्याख्यानादिविधिस्तु "अज्ञानतिमिरोपेतान् छन्दे रूपटलान्वितान् । निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया । इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते सद्गतिं च सः" ज्यो०त० । तत्रैव पुस्तकादिदानस्यापि वक्ष्यमाणप्रमाणात् तत्र ज्ञानरूपविद्यादानप्रकारः हेमा०दा०वह्निपु०उक्तो यथा "वाजपेयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् । तत्फलं समवाप्नोति विद्यादानाच्च मानवः । तस्माद्देवालये नित्यं धर्मशास्त्रस्य वा श्रुतेः । पठनं कारयेत् राजन् । यदीच्छेत् धर्ममात्मनः । गोभूहिरण्यवासांसि शयनान्यासनानि च । प्रत्यहं तेन दत्तानि भवन्ति नृपसत्तम ! । धर्माधर्मौ न जानाति लोकोऽयं विद्यया विना । तस्मात् सदैव धर्मात्मन् ! विद्यादानरतो भवेत् । वेदशास्त्ररहस्यो यदि नैव न्वपोत्तम ! । तमोऽज्ञानतमोऽन्धस्य कावस्था जगतो भवेत् । ब्रह्माद्याः सुराः सर्वे ऋषयो दग्धकिल्बिषाः । मनुष्याः पितरश्चैव विद्यादाने प्रतिष्ठिताः । चतुर्युगानां राजेन्द्र ! एकसप्ततिसङ्ख्यया । वेदशास्त्रप्रदः स्वर्गे पूज्यते सुरसत्तमैः । इत्युपक्रमे "दानं विशेषफलदं जगतीह नान्यद् विद्याविहाय वदनाम्बुजवासिनीनाम् । गोभूहिरण्यगजवाजिरथादि सर्वं ता यच्छता किमिति भूप ! भवेन्न दत्तम्" । तत्रैव नन्दिपु० "अध्यापयेच्छुभान् शिष्यानभिजातान् सुमेधसः । एवं विद्याप्रदानं हि सर्वदानोत्तमोत्तमम् । सर्वदा सर्वयत्नानाम च श्रुव उत्तमः । अनेन विधिना दत्त्वा विद्यां पुण्यपरो नरः" । अथविद्यादानासामर्थ्ये आ० त० भविष्यपु० उक्तं यथा "अध्यापकस्य यो वृत्तिं दत्त्वाऽध्यापयति द्विजान् । किं न दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता" । तद्वद्भूतपुस्तकादिदानमपि विद्यादानं हेमा० दा० उक्तं यथा नन्दिपु० "विद्या च सर्वदानानां गुरुतोऽस्य विधिं शृणु । श्रुत्वा विद्याश्च विधिवत् श्रद्धया भावितात्मना । सत्पात्रेभ्यश्च तां दद्यात् विशेषात् गुणशालिषु । उप-

योग्यञ्च यद् यस्य तत्तस्य प्रतिपादयेत्"। ततः पुस्तकलेखनप्रकारस्तद्दानविधिश्च विस्तरेणोक्तस्तत्र दृश्यः। विद्योपयोगिद्रव्यादिदानेऽपि विद्यादानं भवति यथोक्तं हेमा० दा० देवीपु० "आत्मवित्तानुसारेण विद्यादानं करोति यः। स वाञ्छितं फलमाप्नोति यावत्तस्य न संशयः। स्त्री तथानेन विधिना विद्यादानफलं लभेत्। भर्त्रा चैवाभ्यनुज्ञाता विधवा च तदुद्दिशेत्"। विधानमाह "विद्यार्थिने सदा दद्याद् वस्त्राभ्यङ्गञ्च भोजनम्। कलिकासुटकं दीपं यस्मात्तैलं विना न सः। लेखनीघटितं तीक्ष्णं मसीपात्रन्तु लेखनीम्। दत्त्वा तु लभते वत्स! विद्यादानमनुत्तमम्। पुस्तकस्तरणं दत्त्वा सुप्रमाणं सुशोभनम्। विद्यादानमवाप्नोति कृतवन्तश्च बुद्धिमान्। यन्त्रकं त्वासनञ्चैव दण्डासनमथापि वा। विद्यावाचनशीलाय दत्तं भवति राज्यदम्। अञ्जनं नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे। भूमिर्गृहञ्च क्षेत्रञ्च स्वर्गराज्यफलप्रदम्। यस्य भूम्यां स्थितो नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत्। तस्यापि भवति स्वर्गस्तत्प्रभावान्न संशयः"। "येऽपि पत्रं मसीपात्रं लेखनीं सम्पुटादिकम्। दद्युः शास्त्राभियुक्ताय तेऽपि विद्याप्रदायिनाम्। यान्ति लोकान् शुभान् मर्त्त्याः पुण्यभाजो नराधिप!"। नन्दिपु० "विद्यादानमवाप्नोति प्रदानात् पुस्तकस्य च। शिल्पानि शिक्षयेद् यस्तु पौण्डरीकफलं लभेत्। शिल्पभाण्डप्रदानेऽपि तद्विद्यादानजं फलम्। अहितेषु प्रवृत्तस्य तथा कृत्वा निवारणम्। विद्यादानफलं प्रोक्तं नात्र कार्य्या विचारणा। पापवृत्तस्य च तथा दत्त्वा चैव परां गतिम्। विद्यादानफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते। येन जीवति भाण्डेन तस्मै तद्भाण्डदायकः। सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते" विष्णुधर्मो०। तत्रैव स्कन्दपु० विद्यादानोपक्रमे "पुस्तकस्तरणं दत्त्वा सहस्रं तत्प्रमाणतः। तदासनं वितानं वा शिवलोके महीयते। यः श्रीपर्णसमुद्भूतं निम्नखातं सुलक्षणम्। दद्यात् सम्पुटकं कृत्वा चर्मणा वापि निर्मितम्। शिवज्ञानाभियुक्ताय तदध्ययनहेतवे। सुकाष्ठं फलकं वापि विद्यादानफलं लभेत्। यः सौवर्णं सुसम्पूर्णं सर्वरत्नोपशोभितम्। सन्निधानं सुमहद् विद्याकोशसमाश्रयम्। कारयेद्वापि रौप्येण ताम्रेण चतुरस्रकम्। काश्मीरकूटं लौहं वा दारुशलादिनिर्मितम्। सुकषायातिरक्तेन चर्मणाभिनवेन च। अन्तर्बहिश्च मठयेत् विद्यादाने नवं गृहम्। सुदृढं कटकोपेतं दृढस्तम्भनिवेशनम्। कुड्योत्तालकसंयुक्तं विद्यावर्त्तिकरण्डकम्। एवं वित्तानुसारेण कारयित्वा गृहं नृप!। विद्यासिंहासनं तत्र सम्पूज्य विधिवद् बुधः। तस्मिन् पुण्याहशब्देन विद्याकोशगृहे न्यसेत्। एवं यः शिवविद्याया कुर्य्यादायतनं शुभम्। स मुक्तपातकैः सर्वैर्विद्यादानफलं लभेत्। विद्यामण्डलकं कृत्वा विद्याव्याख्यानमण्डपे। तत्राभ्यर्च्य शिवां विद्यां तद्व्याख्यां शृणुयात्ततः। सोऽपि याति शिवस्थानं कार्य्यकालसमन्वितम्। अनेन विधिना ज्ञानं यः शृणोति प्रवक्तृतः। स साम्राज्यश्रिय सौख्यं देहान्ते मुक्तिमाप्नुयात्"। तत्रैव देवीपु० "तस्मात् सर्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरैः। इहैव कीर्त्तिमाप्नोति मृतो याति परां गतिम्। यस्तु देव्या गृहे नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत्। स भवेत् सर्वलोकानां पूज्यः पूज्यपदं व्रजेत्"। वराहपु० "लेखापयित्वा तच्छास्त्रं देयं गुणवते सदा। तपस्विने, धर्मरते प्रतिपाल्यमतत्परे। वस्त्रयुग्मेन संवीतं पुस्तकं प्रतिपादयेत्। वाचकं पूजयेच्चापि वस्त्रालङ्कारभूषणैः। अनेनैव विधानेन विद्यादानफलं लभेत्"।

विद्याधन न० विद्यया लब्धं धनम्। विद्यया लब्धे "उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम्। विद्याधनन्तु तद्विद्यात्" इति, "शिष्यादार्त्विज्यतः प्राप्तं सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात्। स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत्। विद्याधनन्तु तत् प्राहुः" इति "शिल्पिष्वपि हि धर्मोऽयम्" इत्युपक्रम्य "परं निरस्य यादेन विद्यया द्यूतपूर्वकम्"। विद्याधनं तु तद्विद्यादित्युक्ते च धने।

विद्याधनविभागे विशेष "विद्याधनं तु यद् यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्। कुटुम्बं बिभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः। भागो यवीयसा तत्र यदि विद्यानुपालिनः" दायभा०। दायतत्त्वे तु "भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतो ऽपि सन्" इति पाठः। दायभा० नारदवाक्ये "देयं वैद्येन तद्धनम्" पाठः। "परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ताऽन्यतस्तु या। तया लब्धं धनं यत्तु विद्यालब्धं तदुच्यते" दाय०त० कात्यायनः। "अन्यतः पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात्" रघु०। "नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्। समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम्" "कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां

विहतोऽपि वा। वीर्य्यवान् न यदि स्यात् तद्विमाव्यं दृश्यति” दायत०।

विद्याधर पु० विद्यां मन्त्रादिकं धरति धृ-अच्। १देवयोनि-भेदे अमरः। २विद्याधारके त्रि०।

विद्यारम्भ पु० ६त०। पञ्चमवर्षे शिशोः कर्त्तव्ये विद्याया आरम्भे तत्कालादि ज्यो० त० उक्तं यथा “सम्प्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने। षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम्। रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरिभौमदिनं तथा। एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत्। पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चापि सरस्वतीम्। स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां स्वां विद्यां विशेषतः” विष्णु ध०। “मृगकरशिरमूलाश्लेषाचित्राश्विनीषु च हरिबोधे शुक्लजीवार्कवारे। उदितवति च जीवे केन्द्रकोणेषु सौम्यैः पठनदिवसमुक्तं पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे” दीपिका। “विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमौ भृगुभास्करौ। मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः” मदनपा०। “विद्यारम्भः सुरगुरुसितश्चेत्सौम्याग्रदायी कर्त्तुं चायुश्चिरमपि करोत्यल्पमायुर्मध्यमोऽन्त्य। नो कारी सर्वविद्यता पठिता मूर्खिषु वा वायाम्बरवपि न सुमत् मोर्त्तं कन्त्वेवमायात्” रवेर्गुरोश्च नोऽव्ये तद्वत्सोऽपीन्दुरहितः। शुक्रेन्दू बुधसूरौ च विद्यारम्भ प्रशस्ते”। “प्राक्सन्ध्यो गुरुरागोनो वरणाभिरक्तं प्रियम्। अध्यापयेत् प्रथमं हिताशीर्भिः समन्वितम्। बृहस्पति”। तद्विधि” कृत्यतत्त्वे दृश्यः। अविद्या बुधसो-मयोरिति षडविद्याविषयम् यदोक्तं दीपिकायाम् “अर्द्दितिहस्तमघार्कचतिचित्रामित्रवैश्वदेवश्रवणवासो-रुपास्त्वाम्नर्गेषु। विषमितविधुवारे विष्णुबोधे त्रिपीठे सुरपतिरिविवोगे वापरिश्रामटायम्” तत्त्वाक्षरपरञ्च विद्यारम्भे च पञ्चपुर्विरायणकोवाह” पी० धा० रुचिर. ‘दमा’ पापाच रत्नमा’ वर्ण नेटाः सदा पक्षा.। स्वाहृष्टान्वयमस्या पापाः सर्वे शुभावहा। बुधा’ केन्द्रविकोणगा’ पञ्चाष्टमताः शुभा। सर्वे चापे प्रशस्ताः क्रूरचरपक्षे विपरीते। चरपक्षं विद्याप्रशस्तम्” सम्प्रदायादि छन्दोरवचस्येव मायता। “धरणस्ते भाक्ति पञ्चमेऽब्दे” वशिष्ठोक्तं।

विद्युत् स्त्री विद्योतते वि+द्युत-क्विप्। १तडिति अमर २सम्ध्यायाम् दिनतारा यस्य पा०प०शेषि मे त्रि०मेदि०। विद्युत् चतुर्विधा “अर्क्कनेमिराज्जोनामवज्ञामीड वा पुद। वज्रपुमान् त्रिदुषकसा विद्युतः स्मृताः”। तत्र “वाताय कपिला विद्युदातपाय हि लोहिता। पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षायासिता भवेत्” ज्यो०। आन्त-रिक्षोपद्रवविद्युत्कारणञ्च नीपतिलोक्तं यथा “निर्वा-तोल्काकाशनमुरपत्रविद्युन्नष कुवायोः वंशमूले ननमर-परोवेषपूर्वोसपाम्" “सजलजलधिमध्ये माकुतोऽभि-स्थितोऽस्मात् जलविसभरनिमग्नात् विद्युताद्भुत-स्निग्धा”। तदग्निपातश्चवन्नाग्निपातस्यकारणं वक्वाहेतुत तेज. पार्थिवां पञ्चमिश्रितम्। वाताव्द् अनदाघाते पतिद्भूवातवूत्रवो.। वायोमत् पतति प्रायो जलावनाश्वनपंस्ते। यत प्राहवि नैवेते पाषर प्रवर्त्तन्ति हि। तत् मेधा पार्थिव चाप्यं तैजस तत-दुत्थितम्। गतो निर्भरदाहेन भूमिस्थैरनुभूयते”।

विद्युत्प्रिय न० ६त०। विद्युदाकर्षके कांस्ये धातौ हेमच०।

विद्युन्माला स्त्री अष्टाक्षरपादके छन्दोभेदे। “मो मो गो गो विद्युन्माला” छन्दोम०। [प्रसिद्धे २राक्षसभेदे च।

विद्युन्मालिन् पु० राक्षसभेदे भाग०१।७ अ०। १रामायण

विद्रु न० व्यध-रक् दाम्रादेश.। छिद्रे प्रब्दच०।

विद्रधि पु० वेध्यनेन विद्रु ऋटव दधाति दध कि शुक०। रोगभेदे। तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा “तत्र विद्रधेः सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह। “त्वगसृङ्मांसमेदांसि प्रदूष्यास्थिसमाश्रिताः। दोषा शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम्। महामूलं रुजावन्तं वृत्तं चाप्यथवायतम्। स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेय षड्विधश्च सः” अस्थिसमाश्रिता दोषा इति वक्तव्याभावाद् विद्रधेर्मेदाश्रयम्। यतो मर्मगते दोषा-णामस्थिसदाह्रदनिवन्धो नास्ति इति प्रकाशोवाद् दाह-काम्। घायतन्दीर्घम्। षड्विधत्वं विवृणोति। “पृथग् दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा। षण्णां तेषां लक्षणं सम्प्रचक्षते” अथ विद्रधीनां लक्ष-णानि। तत्र वातिकस्य लक्षणमाह “कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः। चित्रोत्थानप्रपाकश्च वि-द्रधिर्वातसम्भवः” विषमो भृशम् अत्यन्तं चक्रं न-ष्टात्। चिरोत्थानप्रपाकः चिरादिकमादुत्थानमुद्गमनं प्रपाकश्च यस्य सः। अथ पैत्तिकमाह “पक्वोदुम्बर-सङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान्। क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्र. पित्तसम्भवः”। अथ श्लैष्मिकमाह। “शराव सदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः। चिरोत्थान

प्रवाकश्च विद्रधिः कफसम्भवः । तनुपीतासिताश्चैषामास्रावाः क्रमशो मताः"। अथ सान्निपातिकमाह । "नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान् । विषमं पच्यते चापि विद्रधिः सान्निपातिकः"। नाना अनेकविधाः वर्णाः कृष्णरक्तपाण्डुरूपाः । रुजा तोददाहकण्ड्वादिरूपाः स्रावा तनुपीतसिताः यस्य सः । घाटालः घाटा कोटिः सास्यास्तीति घाटालः अत्युच्छ्राय इत्यर्थः । विषमः निम्नोन्नत । विषमं पच्यते चिराचिरगम्भीरोत्तानोद्गीर्णभेदेन विषमं यथा स्यात्तथा पच्यते । अथाभिघातजस्यागन्तोः विद्रधेः सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह । "तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते चाऽपथ्यकारिणाम् । क्षतोष्मा वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् । ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः । आगन्तुर्विद्रधिर्ज्ञेयः पित्तविद्रधिलक्षणः"। तैस्तैर्भावैः काष्ठलोष्ट्रपाषाणादिभिः अभिहते यदा रक्तस्रावो भवति । तथाभिहते क्षते क्षते वा अथ वा खड्गशृङ्गादिभिः क्षते यथा रक्तस्रावो भवति तथा क्षते क्षते क्षतोष्मा । अत्र क्षतशब्देन हतमात्र उच्यते तेनाभिहतक्षतयोरुभयोरप्यूष्मा वायुना विसृतः अभिघातात् क्षते रक्तक्षयात् कुपितेन वायुना प्रसृतः । ईरयेत् कोपयेत् । अथ रक्तजमाह "कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः । पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते"। अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं बोधयितुमाभ्यन्तरान् विद्रधीनाह "आभ्यन्तरानतस्तूर्द्ध्वं विद्रधीन् परिचक्षते । गुर्वसात्म्यविरुद्धान्नशुष्कशाकाम्लभोजनाः । अतिव्यवायायामवेगाघातात्युष्णविदाहिभिः । पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् । वल्मीकवत्समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् । गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा । वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदि वा क्लोम्नि चाप्यथ । एषां लिङ्गानि जानीयाद्बाह्यविद्रधिलक्षणैः" सम्भूय वा मिलित्वा वा । समुन्नद्धं समन्तादुन्नतम् । स्थानविशेषेण रूपविशेषमाह "गुदे वातनिरोधस्तु वस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता । नाभ्यां हिक्का जृम्भणं च कुक्षौ मारुतकोपनम् । कटिपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ । वृक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः प्लीह्न्युच्छ्वासावरोधनम् । सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जायते । श्वासो यकृति हिक्का च क्लोम्नि पेपीयते पयः" आमपाकमाह "नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्त्यूर्द्ध्वमितरे त्वधः" कण्ठादिमार्गात् यान्ति स्रवन्ति ऊर्द्ध्वजत्वात्, इतरे वस्त्यादिजाः अधः गुदात् । नाभिजस्तूभाभ्यां मार्गाभ्याम् । तथा च हारीतः "ऊर्द्ध्वं प्रभिन्नेषु मुखाद्धराणां प्रवर्त्ततेऽसृक् रुधिरं हि पूयः । अधः प्रभिन्नेषु तु पायुमार्गाद् द्वाभ्यां प्रवृत्तिस्त्विह नाभिजेषु" अथ साध्यत्वादिकमाह "अथ स्रुतेषु जीवेत्तु स्रुतेषूर्द्ध्वं न जीवति । हृन्नाभिवस्तिवर्ज्जेषु तेषु भिन्नेषु बाह्यतः । जीवेत्कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन"। हृन्नाभिवस्तिवर्ज्जेषु क्लोमप्लीहादिजाः तेषु तथाभिन्नेषु न जीवेत् हृदादीनां मर्मत्वात् । अतएव भोजः "असाध्यो मर्म्मजो ज्ञेयः पक्वाऽपक्वश्च विद्रधिः । सन्निपातोत्थितोऽप्येष पक्व एव हि वस्तिजः । त्वग्जो नाभेरधोजश्च साध्यो यश्च समीपजः । अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरि नाभितः । आध्मानं बद्धनिष्यन्दं छर्द्दिहिक्कातृषान्वितम् । रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम्" अथ बाह्यविद्रधीनां साध्यासाध्यत्वमाह "साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्यः सान्निपातिकः । आमपक्वविदग्धत्वं तेषां ज्ञेयञ्च शोथवत्" शोथवत् वक्ष्यमाणव्रणशोथवत् ।

विद्रधिनाशन पु० विद्रधिं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । शोभाञ्जने त्रिका० । [२वरणे च शब्दमा० ।

विद्र(द्रा)व पु० वि+द्रु-अप् घञ् वा । १पलायने अमरः

विद्रुत त्रि० वि+द्रु-क्त । १प्राप्तद्रवे २पलायिते च अमरः ।

विद्रुम पु० विशिष्टो द्रुमः । १प्रवालरत्ने २तरुभेदे मेदि० ।

विद्रुमलता स्त्री विद्रुमस्य लतेव । नलीनामगन्धद्रव्ये मेदि० स्वार्थे क अत इत्त्वम् । विद्रुमलतिका तत्रैव । [द्रुमे विद्रुमि

विद्वत्कल्प त्रि० ईषदसमाप्तो विद्वान् विद्वस्+कल्पप् । ईष-

विद्वत्तम पु० अतिशयेन विद्वान् विद्वस्+तमप् । अतिपण्डिते तरप् । विद्वत्तरोऽप्यत्र । [विद्वत्कल्पे

विद्वद्देशीय त्रि० ईषदसमाप्तो विद्वान् विद्वस्+देशीयर् ।

विद्वस् त्रि० विद-क्वसु । १प्राज्ञे स्त्रियां ङीप् सम्प्र० "विदुषी मूर्द्धनि या विभर्त्ति यान्" नैष० । २पण्डिते पु० ३आत्मज्ञानयुक्ते । [क । विद्विषोऽप्यत्र ।

विद्विष् पु० विशेषेण द्वेष्टि वि+द्विष-क्विप् । शत्रौ अमरः ।

विद्वेष पु० वि+द्विष-घञ् । वैरिभावे शत्रुतायाम् अमरः ।

विद्वेषण न० वि+द्विष-णिच्-ल्युट् । तन्त्रोक्ते अभिचारकर्मभेदे येन शत्रूणां परस्परविद्वेषो भवति तस्मिन् व्यापारे । वि+द्विष-ल्युट् । २विद्वेषे । [विधति । अवेधीत्

विधाने छिद्रकरणे छेदने च तु० पर० सक० सेट् ।

पुंसि विध क अच् वा । १विमाने २गजभक्ष्यान्ने ३प्रकारे

४वेधे पुंक्लीं रभसः ५वेतने मेदि० ७कर्म्मणि च स्त्री हेमच० । तन्नार्थे वेधने च स्त्री त्रिका० ।

विधवा स्त्री विगतो धवो यस्याः । मृतपतिकायां स्त्रियाम् अमरः ।

विधवाधर्म्मास्च शु०त० उक्ता यथा विष्णुसं० "मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा" । ब्रह्मचर्य्यं मैथुनवर्ज्जनं ताम्बूलादिवर्ज्जनञ्च यथाह प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्ज्जयेत्" । अभ्यञ्जनमायुर्वेदोक्तम्" रघु० । काशीख० विस्तरेण ४अ० उक्ता यथा

"कलयाति न भर्त्तारं यदि दैवात् कदाचन । तथापि शील संरक्ष्यं शीलभङ्गात् पतत्यधः । तद्वैगुण्यादपि स्वर्गात् पतिः पतति नान्यथा । तस्याः पिता च माता च भ्रातृवर्गस्तथैव च । पत्यौ मृते च या योषिद्वैधव्यं पालयेत् क्वचित् । सा पुनः प्राप्य भर्त्तारं स्वर्गभोगान् समश्नुते । विधवाकवरीबन्धो भर्त्तृबन्धाय जायते । शिरसो वपनं तस्मात् कार्य्यं विधवया सदा । एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पक्षव्रतमथापि वा । मासोपवासं कुर्य्याद्वा चान्द्रायणमथापि वा । कृच्छ्रं पराकं वा कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा । यवान्नैर्वा फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः । प्राणयात्रां प्रकुर्व्वीत यावत् प्राणः स्वयं व्रजेत् । पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् । तस्माद्भूशयनं कार्य्यं पतिसौख्यसमीहया । नैवाङ्गोद्वर्त्तनं कार्य्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् । गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तया पुनः । प्रत्यहं तर्पणं कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः । तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्व्वकम् । विष्णोस्तु पूजनं कार्य्यं पतिबुद्ध्या न चान्यथा । पतिमेव सदा ध्यायेद्विष्णुरूपधरं परम् । यद्यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः समीहितम् । तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया । वैशाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमाचरेत् । स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः । वैशाखे जलकुम्भाश्च कार्त्तिके घृतदीपकाः । माघे तिलैश्च नोत्सर्गः स्वर्गलोके महीयते । प्रपा कार्य्या च वैशाखे देवे देया गलन्तिका । उपानद्व्यजनं चापि सूक्ष्मवासांसि चन्दनम् । सकर्पूरन्तु ताम्बूलं पुष्पदानं तथैव च । जलपात्राण्यनेकानि तथा पुष्पगृहाणि च । पानानि च विचित्राणि द्राक्षारम्भाफलानि च । देयानि द्विजमुख्येभ्यः पतिर्मे प्रीयतामिति । ऊर्जे यवान्नमश्नीयादेकान्नमथ वा पुनः । वृन्ताकं सूरणञ्चैव शूकशिम्बीञ्च वर्ज्जयेत् । कार्त्तिके वर्ज्जयेत्तैलं कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु । कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके चापि सन्धितम् । कार्त्तिके मौननियमे घण्टां चारुं प्रदापयेत् । पत्रभोजी कांस्यपात्रं घृतं पूर्णं प्रयच्छति । भूमिशय्याव्रते देया शय्या श्लक्ष्णा सतूलिका । फलत्यागे फलं देयं रसत्यागे च तद्रसः । धान्यत्यागे च तद्धान्यमथ वा शालयः स्मृताः । धेनुं दद्यात् प्रयत्नेन सालङ्कारां सकाञ्चनाम् । एकतः सर्व्वदानानि दीपदानं तथैकतः । कार्त्तिके दीपदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । किञ्चिदभ्युदिते सूर्य्ये माघस्नानं समाचरेत् । यथाशक्त्या च नियमान्माघे स्नानं समाचरेत् । पक्वान्नैर्भोजयेद्विप्रान् यतीनपि तपस्विनः । लड्डुकैः फाणितैश्चापि वटकैर्मण्डरिकादिभिः । घृतपक्वैः समरिचैः शुचिकर्पूरवासितैः । गर्भे शर्करया पूर्णैर्नेत्रानन्दैः सुगन्धिभिः । शुष्केन्धनानां भारांश्च दद्याच्छीतापनुत्तये । कञ्चुकं तूलगर्भञ्च तूलिकां सोपवीतिकाम् । मञ्जिष्ठारूपवासांसि तथा तूलवतीं पटीम् । ऊर्णामयानि वासांसि यतिभ्योऽपि प्रदापयेत् । जातीफललवङ्गैश्च ताम्बूलानि बहून्यपि । कम्बलानि च चित्राणि निवीतानि गृहाणि च । मृदुलाः पादरक्षाश्च सुगन्ध्युद्वर्त्तनानि च । घृतकम्बलपूजाभिर्महास्नानपुरःसरम् । स्नाप्य शाम्भवं लिङ्गं पूजयेद्दृढभक्तितः । कृष्णागुरुप्रभृतिभिर्गर्भागारे प्रधूपनैः । तूलवर्त्तिप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा । भर्त्तृस्वरूपो भगवान् प्रीयतामिति चोच्चरेत् । एवंविधैश्च विधवा विविधैर्नियमैर्व्रतैः । वैशाखान् कार्त्तिकान् माघानेवमेवातिवाहयेत् । नाधिरोहेदनड्वाहं प्राणैः कण्ठगतैरपि । कञ्चुकं न परीदध्याद्वासो न विकृतं वसेत् । अपृष्ट्वा सुतान् किञ्चिन्न कुर्य्याद्भर्त्तृतत्परा । एवं चर्य्यापरा नित्यं विधवापि शुभा मता । इति धर्म्मसमायुक्ता विधवापि पतिव्रता । पतिलोकानवाप्नोति न भवेत् क्वापि दुःखिता" । ब्रह्मवै० जन्मख० ८३अ० कश्चिद्विशेष उक्तो यथा

"ब्राह्मणी पतिहीना या भवेन्निष्कामणी सदा । एकभक्ता दिनान्ते सा हविष्यान्नरता सदा । न धत्ते दिव्यवस्त्रञ्च गन्धद्रव्यं सुतैलकम् । स्रजञ्च चन्दनं चैव शङ्खं सिन्दूरभूषणम् । त्यक्त्वा मलिनवस्त्रा स्यात् नित्यं नारा-

वर्षं चरेत्"। "पुत्रस्तस्य तु पुत्रं सदा पश्यति धर्मतः। निराशं न च भुङ्क्ते सा न कुर्य्याद्विभवे व्ययम्। एकादश्यां न भोक्तव्यं कृष्णपक्षाष्टमीदिने। श्रीरामस्य नवम्याञ्च शिवरात्रौ पवित्रया। अघोरायाञ्च प्रेतायां चन्द्रसूर्य्योपरागयोः। भ्रष्टद्रव्यं परित्यज्य भुज्यते परमेव च। ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्। सन्यासिनां च गोमांससुरातुल्यं श्रुतौ श्रुतम्। रक्तशाकं मसूरञ्च जम्बीरं पर्णमेव च। अलावूर्वर्त्तुलाकारा वर्जनीया यतेरपि। पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्। यानमारोहणं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत्। न कुर्य्यात् केशसंस्कारं गात्रसंस्कारमेव च। केशानाञ्च जटारूपा न क्षौरं तीर्थकं विना। तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत न हि पश्यति दर्पणम्। मुखञ्च परपुंसां च यात्रां नृत्यं महोत्सवम्। नर्त्तकं गायकञ्चैव सुवेशं पुरुषं शुभम्"।

विधातृ पु० वि+धा-तृच्। १प्रजापतौ ब्रह्मणि अमरः। २कामदेवे मेदि०। ३मदिरायां राजनि०। ४भृगुमुनिपुत्रभेदे भाग०। ५विधानकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् सा च ६पिप्पल्यां शब्दर०। ७स्वधर्मे पु० "द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतां पती। द्वौ शास्तारौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्माधर्मौ प्रकीर्त्तितौ" अग्निपु०। [२मरीच्यादौ च।

विधातृभू पु० विधातुर्भवति भू—क्विप्। १नारदमुनौ त्रिका०

विधातायुस् पु० विधातुरायुः प्रमाणं यस्मात्। सूर्य्ये शब्दच०। सूर्य्यक्रियां विना वत्सरादिमानाभावप्रसङ्गात् सूर्य्यस्य तथात्वम्। ६त०। तस्य वयःकाले २ब्रह्मकल्पे च। तदायुःकालश्च आयुःशब्दे ७८२ पृ० दृश्यः।

विधान न० वि+धा ल्युट्। १करणे २कर्मणि। ३विधौ, जटा० ४गजभक्ष्यासे च हारा०। संज्ञायां कन्। क्षपायां न० शब्दर०। [त्रि०।

विधानज्ञ पु० विधानं जानाति ज्ञा-क। १पण्डिते। २विधि०

विधायक त्रि० वि+धा-ण्वुल्। विधानकर्त्तरि।

विधि पु० वि+धा-कि। १जगत्स्रष्टरि ब्रह्मणि, २भाग्ये ३क्रमे अमर "चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वप्रकारधीविषयो विधिः" शब्दश० उक्ते प्रवर्त्तनारूपे ४नियोगे तज्जनके ५वाक्ये हेमच०। ६विष्णौ कलायु० ७कर्मणि त्रिका०। ८गजभक्ष्यान्ने जटा०। ९वैद्ये राजनि०। १०अप्राप्तप्रापकरूपे वाक्यभेदे, व्याकरणोक्ते ११सूत्रभेदे। तत्र व्याकरणविधिर्निरूप्यते। "संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च। अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणमित्युक्तेः षड्विधभेदाः तत्र "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्" पा० सवर्णसंज्ञा परिभाषा तच्छब्दे ४२४६पृ० उक्ता। अप्राप्तप्रापको विधि यथा "अकः सवर्णे दीर्घः" पा० इत्यादि। अत्र सवर्णे परे पूर्वस्य दीर्घस्याप्राप्तस्य तत्प्रापकत्वात् तथात्वम्। स च द्विविधः कार्य्योत्पादकोऽभावरूपश्च। तत्र कार्य्योत्पादक उक्तः अभावोऽपि द्विविधः लोपरूपो निषेधरूपश्च तत्र "लोपो व्योर्वलीति" पा० नाशरूपः। "नाभ्यस्ताच्छतुरित्यादौ" निषेधरूपः। सामान्यप्राप्तस्य विशेषावधारको नियमः यथा "रात्सस्यैव" पा० इत्यादि। अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपणविधिरतिदेशविधि यथा पुंवद्भावादिः। पूर्वस्थलस्थपदादेरन्यत्रोपस्थितिरधिकारविधि। स च त्रिविधः "सिंहावलोकितञ्चैव मण्डूकप्लुतमेव वा। गङ्गाप्रवाहवच्चापि ह्यधिकारस्त्रिधा मतः"। अधिकारशब्दे १७पृ० दृश्यम्। विधिश्च विनियोगरूपतया शब्दश० प्र० निरूपितो यथा

"नेह कृत्यात्मक विधानम्। आख्यातमात्रस्य तद्बोधसमर्थत्वात् किन्तु प्रवर्त्तकचिकीर्षायां यत्प्रकारज्ञानस्य हेतुत्वं स तथा, तादृशञ्च कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वम् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च प्रत्येकमेव, ‧यागपाकादिधर्मिकतद्विषयादेव यागादिधर्मिकचिकीर्षोत्पत्त्या तत्र प्रवृत्तेः। एवञ्च यजेतेत्यादौ यागः कृतिसाध्यः इष्टसाधन बलवदनिष्टाननुबन्धी चेत्याकारको बोधः" अधिक तत्र दृश्यम्। मीमांसकमते विधिस्वरूपभेदादिकं लौगाक्षिभास्करेण दर्शितं यथा

"तत्राज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः। स च तादृशप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् तादृशं चार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं विधत्ते। यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति विधिर्मानान्तरेणाप्राप्तस्वर्गप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते। अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः"। "यत्र कर्म मानान्तरेण प्राप्तं, तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते। यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं दध्ना होमं भावयेदिति। यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते। यथा सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टविधानम्। सोमपदे मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः। न चोभयविधाने वाक्यभेदः प्रत्ये-

कतुभयस्याविधानात्। न च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति विधिप्राप्तोद्देशेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावयेदिति, किं मत्वर्थलक्षणयेति वाच्यम्। तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वासम्भवात्। ननूद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रेव ज्योतिष्टोमेनेत्यत्राप्युत्पत्त्यधिकारविधित्वमस्त्विति चेन्न, दृष्टान्ते उत्पत्तिवाक्यान्तराभावेनान्यथानुपपत्त्या तथात्वाश्रयणात्। किञ्च ज्योतिष्टोमेनेत्यस्योभयविधित्वे तेनैव यागस्य फलसम्बन्धोऽपि बोधनीय इति स्फुटो वाक्यभेदस्तदत्र सोमपदे मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानम्। स च विधिश्चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः, अधिकारविधिः, प्रयोगविधिश्चेति। तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः। यथाग्निहोत्रं जुहोतीति। अत्र च विधौ कर्मणः करणत्वेनान्वयः अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति। ननु यागस्य द्वे रूपे द्रव्यं देवता च। तथाच रूपाश्रवणे अग्निहोत्रं जुहोतीति कथमुत्पत्तिविधिः अग्निहोत्रपदस्य तु तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वादिति चेन्न, रूपाश्रवणेऽप्यस्योत्पत्तिविधित्वात्। अन्यथा रूपश्रवणात् दध्ना जुहोतीति अयमेवोत्पत्तिविधिः स्यात्। तथा चाग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यमनर्थकं स्यात्। अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः। यथा दध्ना जुहोतीति। स हि तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावं दध्नो होमसम्बन्धं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति। गुणविधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वय। क्वचिदाश्रयत्वेनापि यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र दधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेत् तत्र किन्निष्ठमित्याकाङ्क्षायां सन्निधिप्राप्तहोमस्याश्रयत्वेनान्वयेति। एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि। एतत्सहकृतेनानेन विधिनाङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वरूपं पारार्थ्यापरपर्यायं ज्ञाप्यते" तत तत्सहकारीणि श्रुत्यादीनि निरूपितानि तत्र दृष्टव्यानि "तदेवं निरूपितानि सङ्क्षेपतः श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि। एतत्सहकृतेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृतस्य "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इत्येवं रूपेणाङ्गानि विनियोज्यन्ते तान्यङ्गानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि, क्रियारूपाणि चेति। तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसंख्यादीनि तानि च दृष्टार्थान्येव। क्रियारूपाणि च द्विविधानि। गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि च। एतान्येव सन्निपत्योपकारकाणि आराडुपकारकाणीति चोच्यते। कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म सन्निपत्योपकारकम्। यथाऽवघातप्रोक्षणादि। तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं चेति। दृष्टार्थमवघातादि अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि। दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशादि। तद्धि द्रव्यत्यागांशेनादृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति। द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म त्वाराडुपकारकम्। यथा प्रयाजादि। आराडुपकारकञ्च परमापूर्वोत्पत्तावेवोपयुज्यते। सन्निपत्योपकारकन्तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपेऽप्युपयुज्यते। इदमेव चाश्रयिकर्मेत्युच्यते। तदेवं निरूपितः सङ्क्षेपतो विनियोगविधिः। प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः। स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव। स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन्विलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते। न च तदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यं विलम्बे ह्यङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः इदमनेन सहकृतमिति साहित्यव्यवहाराभावात्। स चाविलम्बो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति। अन्यथा हि किमेतदनन्तरमेतत् कर्त्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः। अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते। अतएवाङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम्"।

"तदेवं संक्षेपतो निरूपितः षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिः। कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः। कर्मजन्यफलस्वाम्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम्। स च यजेत स्वर्गकाम इत्यादिरूपः, स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधतानेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते "यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेत्सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्" इत्यादिना दाहादौ निमित्ते कर्म विदधता निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते। एवम् "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादिना शुचिविहितकालजीविनः सन्ध्योपासनाजन्यप्रत्यवायपरिहाररूपफलस्वाम्यं बोध्यते। तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारविशिष्टः। अधिकारश्च स एव यद्विशिष्टस्य पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते। यथा काम्ये कर्मणि फलकामना। नैमित्तिके कर्मणि निमित्तनिश्चय।

नित्ये सन्ध्योपासनादौ श्रुतिविहितकालजीवित्वम् अत-एव "राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यनेन विधिवाक्येन स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधता न स्वाराज्यकाममात्रस्य फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते किन्तु राज्ञः सतः स्वाराज्यकामस्यैव राजसूयस्यापि अधिकारिविशेषणत्वेन श्रवणात् । किञ्चित् तु पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणं यथाध्ययनविधिसिद्धा विद्या क्रतुविधीनामर्थज्ञानापेक्षत्वेनाध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानवत्त्वस्यैव प्रवृत्तेः । एवमग्निसाध्यकर्मसु आधानविध्यग्निमता अग्निसाध्यकर्मस्वाग्न्यपेक्षत्वेन तद्विधीनामाधानसिद्धाग्निमत्त्वस्यैव प्रवृत्तेः । एवं सामर्थ्यमपि आख्यातार्थं श्रुतं शक्तं सहकारित्वेति न्यायात् स अर्थं प्रत्येव विधिप्रवृत्तेः । तदेवं निरूपितो विधिः" । विधिरसायने च विधिभेदोऽन्यथा दर्शितो यथा "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते" तत्तच्छब्दे विशेषो दृश्यः । १२अर्थालङ्कारभेदे च । अलङ्कारशब्दे ४०१पृ० दृश्यम् ।

विधिज्ञ त्रि० विधिं क्रमं जानाति ज्ञा-क । विधानक्रमज्ञे ।

विधित्सा स्त्री विधातुमिच्छा वि+धा-सन् भावे अ । विधानेच्छायाम् ।

विधिदेशक पु० विधिं विधानं दिशति दिश+ण्वुल् । विधिदर्शिनि १सदस्ये अमरः २गुरौ च ।

विधिवत् अव्य० विधिमर्हति विधि+वति । विध्यनुसारे

विधु पु० व्यध कु । १चन्द्रे २कर्पूरे ३विष्णौ मेदि० । ४ब्रह्मणि शब्दर० । ५शङ्करे ६राक्षसे विश्व । ७वायौ ८युधि च संक्षिप्तसा० ।

विधुत त्रि० वि+धु क्त १कम्पिते । २त्यक्ते च अमरः ।

विधुनन न० वि+धु णिच्-ल्युट् । चालने जटा० ।

विधुन्तुद पु० विधुं तुदति तुद-खश् मुम् च । राहौ अमरः

विधुपिञ्जर पु० विधोः पिञ्जर इव । १खड्गे शब्दर० ।

विधुर त्रि० विगता धूर्यस्य अच्समा० । १विश्लिष्टे अमरः । २विकले च मेदि० । विगता धूः । ३वैकल्ये ४विश्लेषे च न० त्रिका० । ५रसालायां स्त्री मेदि० ।

विधुवन न० वि+धु-ल्युट् । कम्पने अमरः ।

विधूत त्रि० वि+धू क्त । १कम्पिते २त्यक्ते च हेमच० । "विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्" स्मृतिः ।

विधेय त्रि० वि+धा यत् । १विधातुं योग्ये २वचनस्थे आयत्ते अमरः । ३विधिना बोध्ये च । ४उद्देश्यप्रतिकारतया भासमाने विलक्षणविषयतायुते पदार्थे यथा पर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्निर्विधेयः । पर्वतोऽयमित्यादौ पाककृतिः आख्यातार्थस्य विधेयवर्गेण बोधव्युत्पत्त्याकारात् । विधेयता तु विलक्षणविषयता अनुवाद्यभिन्ननिष्ठा "अनुवाद्यमनुक्त्वा च न विधेयमुदीरयेत्" इति शाब्दिकनियमः । प्रत्ययादिप्रमितविशेष्यतावच्छेदकताभिन्ना विशेष्यतानिरूपिता च सेत्यन्ये ।

विधेयाविमर्श पु० विधेयस्याविमर्शो यत्र । अविमृष्टविधेयांशरूपे काव्यदोषभेदे दोषशब्दे ३७६१ पृ० तस्य स्वरूपादिकं दृश्यम् । [४०१ पृ० दृश्यम् ।

विध्याभास पु० अर्थालङ्कारभेदे सा० द० अलङ्कारशब्दे

विध्वंस पु० वि+ध्वंस घञ् । नाशे ।

विनत त्रि० वि+नम-क्त । १प्रणते २भुग्ने ३शिक्षिते च मेदि० । गरुडमातरि ४कश्यपपत्नीभेदे ५पिटकाभेदे च स्त्री मेदि० । [नताभ्रजादयोऽप्यत्र ।

विनतासुनु पु० ६त० । १अरुणे २गरुडे च जटा० । वि-

विनद पु० विशेषेण नदति नद-अच् । (छातियान) वृक्षे शब्दच० । [राजनि० ।

विनम्रक न० विशेषेण नम्रमिव इवार्थे कन् । तगरपुष्पे

विनय पु० वि+नी-भावे अच् । १शिक्षायां २प्रणामे ३अनुनये च मेदि० । वि+नी-कर्त्तरि अच् । ४विनययुक्ते, जने, विनयश्च शास्त्रज्ञानजन्यसंस्कारभेदः इन्द्रियसंयमो वा । ५निभृते, ५क्षिप्ते, ६जितेन्द्रिये च । ७वणिग्जने पु० अमरः । ८दण्डे अव्य० त० । ९वाच्यान्तरे स्त्री मेदि० ।

विनयग्राहिन् त्रि० विनयं शिक्षां गृह्णाति ग्रह णिनि । वचनस्थिते आयत्ते अमरः । स्त्रियां ङीप् ।

विनयस्थ त्रि० विनये तिष्ठति स्था क । वचनग्राहिणि आयत्ते हेमच० ।

विनशन न० वि+नश-ल्युट् । १विनाशे । विनश्यति अदर्शनं गच्छति सरस्वत्यत्र वि-नश+आधारे ल्युट् । २कुरुक्षेत्रस्थे तीर्थभेदे त्रिका० । "हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशनादपि" मनुः । स च सरस्वत्यन्तर्धानदेश एव प्रभासतीर्थसन्निकृष्टनिषादपुरसमीपस्थः यथोक्तं भा० व० १३०अ० ।

"एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौघवती नदी । एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशाम्पते । द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां दोषात् सरस्वती । प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि

र्त्तं विदुः”। “शुक्लपक्षसप्तम्यां दीक्षा सरस्वतीविनशने” कात्या०श्रौ० २४।५।१०। “सरस्वतीविनशने सरस्वती यत्रादर्शनं गता तत्र पारस्वतसत्रार्थं दीक्षा भवति” कर्कः “यत्र सरस्वत्यन्तर्भवति तद्विनशनमुच्यते” इत्यग्निस्वामिन । “सरस्वती नाम नदी प्रत्यक्स्रोता प्रवहति तस्याः प्राग् परभागौ सर्वलोकप्रत्यक्षौ मध्यमस्तु भागो भूम्यन्तर्निमग्नः प्रवहति नासौ केनचित् दृश्यते तद्विनशनमुच्यते” इति न्याय्या० १०।१५।१ माधवाचार्य्यः।

विनष्ट त्रि० वि+नश–क्त। १विनाशप्राप्ते, नष्टे २पतिते च “विनष्टे साध्यशरणे पितर्युपरते सुते” नारद । “विनष्टे पतिते” दायभा० ।

विना अव्य० वि+ना। १वर्ज्जने २अन्तरेणेत्यर्थे च। एतद्योगे २द्वितीया तृतीया पञ्चमी च। [३रहिते च त्रिका० ।

विनाकृत त्रि० विनेति कृतम् विना+कृ–क्त। १त्यक्ते

विनाडिका स्त्री विभक्ता नाडिका यया। “दश गुर्वक्षरः प्राणः षड्भिः प्राणैर्विनाडिका। तत्षष्ठ्या तु भवेन्नाडी” सू० सि० उक्ते दण्डषष्टिभागात्मके पलरूपे काले।

विनायक पु० वि+नी–ण्वुल्। १गणेशे, २बुद्धे अमरः ३विघ्ने ४गुरौ च। ५त०। ६गरुडे मेदि०। ७गरुडपत्न्यां स्त्री शब्दमा० टाप् कापि अत इत्त्वम्।

विनायकश्च कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थमीश्वरेण नियुक्तः देवभेदः यथोक्तं याज्ञवल्क्येन “विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः। गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा” “कर्मणां पुरुषार्थसाधनानां विघ्नसिद्ध्यर्थं स्वरूपलाभसाधनत्वविघातसिद्ध्यर्थं नियोजितो नियुक्तः” मिता०। तेनोपसृष्टस्य लक्षणान्याह स एव “तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत। स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति। कषायवाससश्चैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति। अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठति। व्रजन्नपि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः” तस्य प्रत्यक्षलक्षणान्याह स एव “विमना विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः। तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः। कुमारी न च भर्त्तारमपत्यं गर्भमङ्गना। आचार्य्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा। वणिग्लाभं न चाप्नोति कृषिं चापि कृषीवलः” तच्छान्तिविधिश्च तत्रोक्तो दृश्यः। ‘विनायका विघ्नकारा मध्यापि” रघुनन्दः।

विनारुहा स्त्री विना मूलं विना रोहति रुह–क। त्रिपर्णिकायां राजनि०।

विनाश पु० वि+नश घञ्। १ध्वंसे २अदर्शने च।

विनाशोन्मुख त्रि० विनाशाय उन्मुखः उद्यतः। १नष्टप्राये २पक्वे च अमरः। [पिधाने शब्दच०।

वि(वी)नाह पु० वि+नह–घञ् वा उपसर्गदीर्घः। कूपमुख

विनिद्र त्रि० विगता निद्रा यस्य।१प्रकाशित शब्दमा०।२निद्राहीने च। तस्य भावः। त्व। विनिद्रत्व प्रबोधे न० हेमच०।

विनिपात पु० वि+नि+पत–घञ्। १निपाते २दैवादिकृते व्यसने मेदि० ३अपमाने च हेमच०।

विनिमय पु० वि+नि+मि–अच्। परिवर्त्ते १स्वद्रव्यदानेन द्रव्यान्तरग्रहणे शब्दच०। २बन्धके च शब्दमा०।

विनियोग पु० वि+नि–युज–घञ्। क्रियासु प्रवर्त्तने “अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः प्रकीर्त्तितः इत्युक्ते २फलदानक्रमविधाने च “ऋषिं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव चेति” योगियाज्ञ०। [देवगणभेदे पु० संक्षिप०।

विनिर्भय त्रि० विनिर्गतं भयं यस्मात्। १भयशून्ये माध्य-

विनीत त्रि० वि+नी–क्त। १विनययुक्ते २कृतदण्डे ३क्षिप्ते अमर ४अपनीते ५निभृते च। ६जितेन्द्रिये ७हृत च मेदि०। ८सुशिक्षिताश्वे अमरः। ९मरुवके च पु० १०शिक्षितवृषादौ राजनि० ११वणिजि पु० मेदि०।

विनीय पु० वि+नी–क्यप्। १कल्के २पापे च। ल्यप् शिक्षयित्वेत्यर्थे अव्य०।

विनेतृ त्रि० वि+नी–तृच्। १शिक्षके २नृपे पु० मेदि०।

विनेय त्रि० वि+नी–यत्। १शिक्षणीये २प्राप्ये च।

विनोक्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०९८० दृश्यम्।

विनोद पु० वि+नुद–घञ्। १कौतुके त्रिका०। २क्रीडायां ३अपनोदने च। ४रतिबन्धभेदे “दीर्घं प्रयोदयङ्घ्री प्रान्तो द्वौ प्रथिनौ। विनोद एष द्वाराप्य लिङ्गतकोरुद्वयं भवेत्” युक्तिक०।

विन्ध्य पु० विध–यत् मुमो० नुम् च। १पर्वतभेदे अमरः। २व्याधे च। ३लवलीफले स्त्री मेदि०। ४कृष्णजायां हेमच०। ५व्यासवन्ये नृपभेदे पु० अनुविन्ध्यशब्दे १६१० पृ० दृश्यम्।

विन्ध्यवासिनी स्त्री विन्ध्येऽचले वसति वस–णिनि ङीप्। यशोदागर्भजातायां दुर्गायाम्। “भङ्क्त्वाथोऽपि तां (यशोदागर्भजकन्याम्) स्थिता विन्ध्ये नगाधिराजे च। तत्र गत्वा तयोश्चापि तिष्ठन्तीं मङ्गलं बबन्धे। पूज्यमाना सुरैर्नित्यं ख्याता त्वं विन्ध्यवासिनी” वामनपु० ५१अ०। “ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी” देवीमा०।

२आश्चिमनी पु० कर्मध०। विन्ध्यस्त्रोऽप्यत्र जटा०।
विन्ध्याचल पु० कर्म०। विन्ध्यपर्वते।
विन्ध्याटवी स्त्री विन्ध्यस्या अटवी। विन्ध्यपर्वतस्थे वनभेदे।
विन्ध्यावली स्त्री बाणासुरमातरि स्त्रिका०।
विन्न त्रि० विद्–कर्मणि क्त। १विचारिते २प्राप्ते अमर। ३ज्ञाते ४स्थिते च विन्नः। [शब्दच०।
विन्यास पु० वि+नि+अस–घञ्। विन्यसे (छातियान)
विन्यास पु० वि+नि+अस–घञ्। १स्थापने २रचने तन्त्रोक्ते मन्त्राद्युच्चारणपूर्वकं हृदयादिषु अङ्गुल्यादीन अर्पणभेदे च।
विप क्षेपे चु० उभ० सक० सेट्। वेपयति–ते अवीविपत् त।
विपक्तिम त्रि० विपाकेन निर्वृत्तः वि+पच–क्त्रि मयप्। विपाकाधीनजाते "विपक्तिमज्ञानगतिर्मनस्वी" भट्टिः।
विपक्ष त्रि०विरुद्धः पक्षो यस्य। १शत्रौ अमरः। २प्रतिकूलपक्षावलम्बिनि, च। विरुद्धः पक्षः प्रा० स०। ३प्रतिकूले पक्षे विचारे अर्थिसम्बन्धिनिर्णीतपक्षस्य विरुद्धे ४पक्षे च।
विपञ्ची स्त्री वि+पचि–अच् गौरा० ङीष्। १वीणायाम् अमरः। २केलौ मेदि०। स्वार्थे क स्त्रुत्वः। विपञ्चिका तत्रैव।
विपण पु० वि+पण–भावे क। विक्रये अमरः।
विपणि(णी) पुंस्त्री० वि+पण–इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीष्। १पण्यविक्रयशालायाम् (हाटचाला) २हट्टे च अमरः। ३क्रये मेदि०।
विपणिन् पु० वि+पण–बा०इनि। विक्रेतरि वणिजि जटा०
विपत्ति स्त्री वि+पद्–क्तिन्। आपदि अमरः। २नाशे ३यातनायाञ्च मेदि०। "यस्मिन् रात्रौ गते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः" म० त०।
विपथ पु० विरुद्धः पन्थाः अच्समा०। निन्दितमार्गे अमर
विपद्(दा) स्त्री वि+पद्–सम्प० क्विप् वा टाप्। १विपत्तौ ज्यो० उक्ते जन्मताराततः तृतीयतारादशैकविंशतिसंख्याक नक्षत्रे च "विपत्तारे गुडं दद्यात्" ज्यो०त०।
विपन्न त्रि० वि+पद्–क्त। १विपद्युक्ते मेदि०। २नष्टे च शब्दच०। ३सर्पे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष्।
विपरीत त्रि०वि+परि+इण–क्त। १प्रतिकूले जटा०। २व्यतिक्रमे च ३कामुक्यां स्त्री ४नारीणां पुरुषायितरबन्धे नं "सञ्चालकेन च यत्र विपरीतरतातुराम्"कर्पूरस्तवः। "पादमेकमुरौ कृत्वा द्वितीयं कटिपार्श्वगतम्। नारीषु रमते कामी विपरीतस्तु बन्धक" रतिम० उक्ते ५रतिबन्धभेदे।

संस्थायां च। "पादमेकमुरौ कृत्वा द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम्। कामिनीं कामयेत् कामी बन्धः स्यात् विपरीतक" स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे।
विपर्णक पु० विगतानि पर्णान्यस्य कप्। १पुष्पप्रधाने पलाशवृक्षे शब्दच०। २अल्पपत्रके त्रि०।
विपर्यय पु० वि+परि+इण–अच्। व्यतिक्रमे। २अतद्रूपबुद्धौ च। पात० उक्ते ३चित्तवृत्तिभेदे "विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्" पात० सू०।
"स कस्मान्न प्रमाणम्? यतः प्रमाणेन बाध्यते। भूतार्थविषयत्वात् प्रमाणस्य, तत्र प्रमाणेन बाधनमप्रमाणस्य दृष्टम्। तद्यथा द्विचन्द्रदर्शनं सद्विषयेणैकचन्द्रदर्शनेन बाध्यते" भा०। "स च पञ्चविधः अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः" पात० सू०। इति पञ्च विपर्ययाः। इत्यादि भा०। [वृत्ते च
"अयथार्थापि विपर्ययत्वमतद्रूपप्रतिष्ठानत्वात् तत्र तत्सम्भिकभावाभावगोचरतया एकांशे अतद्रूपप्रतिष्ठत्वात्" पाठात्
विपर्यस्त त्रि०वि+परि+अस–क्षेपे क्त। १व्यतिक्रान्ते २परा-
विपर्यास पु० वि+परि+अस–घञ्। १वैपरीत्ये २व्यतिक्रमे ३उत्क्षेपे च। ४विपर्यये भ्रान्तौ च।
विपल न०विगतं फलं येन प्रा०ब०। पलषष्टिभागे कालभेदे। "लम्नदण्डपलं द्विघ्नं तत्सङ्ख्यं क्रमतः पलम्। विपलं च रवेभोग्यमेवं कल्पनमुत्तमे" ज्यो०त०। [पण्डिते अमरः।
विपश्चित् पु० विप्रकृष्टं चेतति वि+प्र+चित–क्विप् पृषो०।
विपाक पु० वि+पच–भावे घञ्। १पाके २स्वेदे च। कर्मणि घञ्। २कर्मफलपरिणामे जात्यायुर्भोगरूपे पदार्थे। "सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः" पात०सू०। "सत्सु क्लेशेषु (अविद्यादिषु) कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूलोऽपि। यथैव तुषावनद्धाः शालितण्डुलाः अदग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा तथा क्लेशावनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसङ्ख्यानदग्धबीजभावो वेति। स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति" भा०।
विपाश(शा) स्त्री विगतः पाशो वशिष्ठस्य यस्याः। अनार्यकाते नदीभेदे अमरः। विपाशयति विमुक्तपाशं वशिष्ठं करोति विपाश+णिच्–क्विप्। तन्नार्थे अमरः। तत्कथा-कथातकथा भा०आ०१७७अ०। "अथ पाशैस्तदात्मानं गाढं बद्ध्वा महामुनिः (वशिष्ठः) तस्या जले महानद्या निमज्ज्य सुदुःखितः। अथ छित्त्वा नदी पाशांस्तस्यारिबलसूदन!।

स्वबस्य तत्रापि कृत्वा विपाशं समवातरत् । उत्ततार ततः पाशैर्विमुक्तः स महामुनिः । विपाशेति च नामास्याश्चक्रे चापि महामुनिः” “शतद्रोर्विपाशायुजः सिन्धु नद्या तथैव च सु स्वादु सर्वामयघ्नम् । अत्र निर्मलं दीपनं पावनञ्च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च” राजनि० ।

विपिन न० वप-इनन् पृषो०। वने अमरः ।

विपुल त्रि० वि+पुल–विस्तारे क । १विस्तीर्णे अमरः । २अगाधे ३मेरुपश्चिमस्थे भूधरभेदे पु० मेदि० ४मेरौ ५हिमालये च धरणि० । ६आर्य्याछन्दोभेदे स्त्री । “संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति” वृ०र०। विपुलाचलश्च मेरोर्विष्कम्भपर्वतभेदो यथोक्तम् विष्णु पु० “मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् । इलावृतं महाभाग ! चत्वार उपपर्वताः । विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः । पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे” तत्र चिह्नवृक्षादिकं तत्रोक्तं यथा “कदम्बा१स्तेषु जम्बू२श्च पिप्पलो३ वट४ एव च । एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः । वन चैत्ररथ१ पूर्वे दक्षिणा गन्धमादनम्२ । वैभ्राज३ पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं४ स्मृतम् । अरुणोदं१ महाभद्र२ शीतोदं३ च मानसम् । सरांस्येव च चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा” । चान्द्रशेखरशब्दे दर्शिते दानार्थं कल्पिते तिलमये ७तन्नामकपर्वते हेमा०दा० ।

विपुलास्रवा स्त्री विपुलं रसमास्रवति आ+स्रु–अच् । घृतकुमारीवृक्षे राजनि० ।

विपूय पु० वि+पू–करणे नि० क्यप् । मुञ्जे शब्दच० ।

विप्र पु० वप–रन् पृषो० अत इत्त्वम् वि+प्रा पूर्त्तौ–क वा । १ब्राह्मणे अमरः “जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते” प्रा-वि०धृतवाक्यम् २अश्वत्थे राजनि० ३विशेषेण पूरके त्रि० ।

विप्रकार पु० वि+प्र+कृ–घञ् । १अपकारे अमरः । २तिरस्कारे हेमच० । [यष्टि । त्वचश्च राजनि० ।

विप्रकाष्ठ न० विशेषेण प्राति प्रा–क विप्रं पूरक काष्ठ

विप्रकर्ष पु० वि+प्र+कृष-घञ् । दूरत्वे शब्दा० ।

विप्रकृत त्रि० वि+प्र+कृ-क्त । १अपकृते, २तिरस्कृते च “त स्मिन् विप्रकृताः काले” कुमार । [तत्रैवार्थे अमरः ।

विप्रकृष्ट त्रि०वि+प्र+कृष–क्त । दूरस्थे शब्दा० । स्वार्थे क ।

विप्रचित्ति पु० वि+प्र+चित-क्तिच् । दानवभेदे ।

विप्रतिपत्ति स्त्री वि+प्रति+पद–क्तिन् । १विरोधे “परस्पर महत्माना स्वार्थे विप्रतिपत्तिषु” स्मृतिः । २संशयजनके वाक्ये “व्याहतमेकार्थक विप्रतिपत्तिः” गौ० सू० व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति । “कामाऽऽकोर्त्तेव दर्शन नास्त्यात्मेत्यपर” वा० भ० । ३विरुद्ध कोटिद्वयोपस्थापके शब्दे च वादिना पर्वतो वह्निमान् प्रतिवादिना च पर्वतो वह्न्यभाववान् इति प्रोक्ते मध्यस्थस्य पर्वतो वह्निमान् नवेति संशय उदेति अतस्तस्य संशयाधायकत्वात्तथात्वम् । स च विरुद्धार्थप्रतिपादकवाक्यद्वयात्मकः पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयापादकः । “विपरीतायां निन्दितायां च ४प्रतिपत्तौ ५विप्रतायमूहे च “शब्देऽविप्रतिपात्तः” कात्या० श्रौ० “अप्रतिपत्तिरमूढः” प्रतिनिधिशब्दे ४४४२पृ० दृश्यम् । [विरोधे च ।

विप्रतिपन्न त्रि० वि+प्रति+पद–क्त । १सन्देहयुक्ते २कृत-

विप्रति(ती)सार पु०वि+प्रति+सृ–घञ् वा दीर्घ । १अनुतापे, अनुशये, २रोषे च मेदि० ।

विप्रयुक्त त्रि०विप्र+युज–क्त । १वियुक्ते, २विरहिणि च ।

विप्रयोग पु० वि+प्र+युज–घञ् । १विप्रलम्भे अमर. । २विरोधे ३विसंवादे ४वियोगे च । ५रागिणोर्विच्छेदे ।

विप्रलब्ध त्रि० वि+प्र+लभ–क्त । वञ्चिते, हेमच० “प्रियः कृत्वाऽपि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् । विप्रलब्धेति सा ज्ञेया” सा० द० उक्तलक्षणे नायिकाभेदे स्त्री ।

विप्रलम्भ पु०वि+प्र+लभ–घञ् मुम् च । १विसंवादे, २वञ्चने, ३विरहे च अमर । “यूनोरयुक्तयोर्भावो युक्तयोर्वाथ वा मिथः । अभीष्टालिङ्गनादीनामनवाप्तौ प्रहृष्यते । स विप्रलम्भो विज्ञेय” उक्तलक्षणे ४शृङ्गाररसभेदे ।

विप्रलाप पु० वि+प्र+लप–घञ् । १विरोधोक्तौ परस्परविरुद्धार्थकथने अमर । २अनर्थकवाक्ये हेमच० ।

विप्रलोभिन् पु० विप्रलोभयति वि+प्र+लुभ+णिच्–णिनि । किंकिरातवृक्षे, अशोकवृक्षे । राजनि० ।

विप्रश्निका स्त्री विशेषेण प्रश्नोऽस्त्यस्या ठन्० कप् अत इत्त्वम् । दैवज्ञायां स्त्रियाम् अमरः । [धीनतायाम् ।

विप्रसात् अव्य०विप्रस्याधीनं करोति विप्र+साति । विप्राविप्रस्व न० ६त० । विप्रस्वामिके धने ।

विप्रिय पु० विरुद्धं प्रियं वि+प्री–क वा । १अपराधे हेमच० । २अप्रिये च “कृतवानसि विप्रियं न मे” कुमारः प्रादि० ६त० । विगतप्रिये त्रि० ।

विप्रुष् स्त्री॰ व॰ व॰वि+प्रुष–क्विप्। १बिन्दुषु २वेदपाठकाले मुखनिर्गतजलबिन्दुषु अमरः।
"नाश्रिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्यरश्मय। रजो भूर्वायुरग्निश्च सर्वमेध्यानि निर्दिशेत्" शु॰त॰। आचमनकाले मुखनिःसृतानां तासां नोच्छिष्टदोषजनकता यथाह "नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं नयन्ति याः। दन्तवद् दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेऽशुचिर्भवेत्" कूर्म॰उ॰ १३अ॰।

विप्रोषित त्रि॰ वि+प्र+वस–क्त। गतप्रवासे।

विप्लव पु॰ वि+प्लु–अप्। १परचक्रादिराष्ट्रादितो भये। २राष्ट्रोपद्रवे च अमरः। [प्लावे च।

विप्लाव पु॰वि+प्लु–घञ्। अश्वस्य १गतिभेदे २समन्तात् जल-

विप्लुत त्रि॰वि+प्लु–क्त। १व्यसनयुक्ते हेमच॰ २उपद्रुते च "अविप्लुतब्रह्मचर्य" स्मृतिः। [तक्या स्त्री॰ राजनि॰।

विफल त्रि॰विगत फलमस्य।१निरर्थके २फलरहिते च ३के-

विबध पु॰ विगतो वधो हननं गतिर्यस्मात्। अंटड्डीतधान्यतण्डुलादौ "निरुद्धविबधासारेति"ति माघः टीका॰। दीर्घः वीबध तत्रार्थे विश्वः। [कारके रोगभेदे अमरः।

विबन्ध पु॰ विबध्नाति मलम् वि+बन्ध–अच्। मलबन्ध

विबुध पु॰ वि+बुध–क। १पण्डिते मेदि॰ २देवे अमरः "विबुधसख" भट्टिः। ३चन्द्रे च हेमच॰।

विभक्त त्रि॰ वि+भज–क्त। १पृथक्कृते २विभिन्ने कृतविभागे च ३भावे क्त। ४विभागे ४भेदे न॰। "पञ्चमी विभक्ते" पा॰। यस्य विभागः कृत ५ताहशे धने"अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तत् भवेत्। विभक्तं स्थावरं प्राप्य नान्योऽदद्यात् कथञ्चन" वचनम्। तदस्यास्ति अच्। येन भ्रात्रा विभागःकृतस्तस्मिन् ६जने त्रिः। विभक्तधर्मादिक दायभागादौ दर्शितं यथा "भ्रातॄणां जीवतो पित्रो सहवासो विधीयते। तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्द्धते" "विभक्तानां स्वमात्मधनेन वैदिककरणात्तन्मात्रधर्मत्वेन तद्वृद्धि" दाय॰त॰ रघु॰। "दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः। विभक्तानां पृथग् ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः। साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च। विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम्। येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वरिक्थतः। विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्" नारद "भ्रातॄणामथ दम्पत्यो पितुः पुत्रस्य चैव हि। प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तद् भवेत्"—रघु॰।"बन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत्" कात्या॰ "भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते। विभागे सति धर्मोऽपि भवेत् तेषां पृथक् पृथक्" कात्या॰ "अविभक्ता विभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं दैविकम्। मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग् विना" श्रा॰ त॰ वृद्धवचनम्। "बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः। सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम्। द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्" शु॰ त॰। "अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः। एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये" नारद। "एतत् दृष्टान्तपुरुषविक्रयविषयमिति" दाय॰त॰ रघु॰।

विभक्ति स्त्री वि+भज–क्तिन्। १विभागे "संख्याकारकबोधयित्री सामान्ये शक्तिमान् प्रत्ययस्तु यः। सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप् तिङ् चेति प्रभेदतः" श॰श॰प्र॰उक्तलक्षणे २प्रत्ययभेदे च। "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु" "विशेष्यस्यैव यल्लिङ्गं विभक्तिवचने च। ये तानि सर्वाणि योज्यानि विशेषणपदेष्वपि" व्या॰ का॰।

विभव पु॰ वि+भू–अच्। १धने २मोक्षे सर्वभूतसंयोगरूपे ३ऐश्वर्ये मेदि॰। षष्टिसंवत्सरमध्ये "सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सर्वे व्याधिविवर्जिताः। प्रयान्ति मानवाः सर्वे सर्वशस्या वसुन्धरा। हृष्टाः पुष्टाः जनाः सर्वे विभवेऽब्दे वरानने।" इत्युक्तफलदे ४वर्षभेदे पु॰।

विभा स्त्री वि+भा–अच्। १किरणे हेमच॰ २शोभायां ३प्रकाशे च राजनि॰।

विभाकर पु॰ विभां प्रकाशं करोति कृ–अच्। १सूर्ये २अर्कवृक्षे च। ३चित्रकवृक्षे अमरः ४अग्नौ मेदि॰।

विभाग पु॰ वि+भज–भावे घञ्। १भागे पूर्वस्वामिस्वत्वनाशोत्तर तत्सम्बन्धाधीनजातस्वत्वस्य २व्यञ्जके व्यापारभेदे दायभागादि। सामान्यधर्मयुतानां बहूनां परस्परविरुद्धतद्व्याप्यधर्मप्रकारेण ५प्रतिपादने शीलव्या॰। वैशेषिकोक्ते ४गुणभेदे तल्लक्षणविभागादि कणा॰ सू॰। उ॰ दर्शितं यथा "एतेन विभागो व्याख्यातः" कणा॰ सू॰। "विभागे संयोगोत्पत्तिप्रकारमतिदिशन्नाह संयोगवद्विभागोऽप्यन्यतरकर्मज १उभयकर्मजो २विभागजश्च ३इत्यनेककर्मव्याख्यातश्च्येनविभागः १संयुक्तयोर्मल्लयोर्मेषयोर्वा कर्मभ्यां तदुभयविभागः २उभायं कर्मोत्पत्त्यव्यवहितक्षणोत्पत्तिकः अपेक्षणीयान्तराभावात् तदुक्तं "संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म इति विभागे जननीये भाग्या" सं-

ऽगे च जननीये पूर्वसंयोगनाशस्यापेक्षणीय इति चेन्न कोत्पन्नानन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षत्वस्य कर्मणो निरपेक्षत्वात्। विभागजस्तु विभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजकारणाकारणविभाग१भेदात् कारणाकारणविभागजकार्य्याकार्य्यविभाग२भेदाच्च तत्र कारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागो यथा कपालद्वयविभागात् कपालाकाशविभागः १कारणाकारणविभागाच्च कार्य्याकार्य्यविभागो २यथाऽङ्गुलीतरुविभागाद्धस्ततरुविभागस्ततः शरीरतरुविभाग इति। ननु विभाग एव न प्रमाणं संयोगाभाव एव विभागप्रत्ययोपपत्तेरिति चेन्न संयोगाभावोऽत्यन्ताभावश्चेत् गुणकर्मणोरपि विभागव्यवहारप्रसङ्गात् द्रव्ययोर्वर्त्तमानः संयोगात्यन्ताभावो विभक्तप्रत्ययहेतुरिति चेदवयवावयविनोरपि प्रसङ्गात् अकार्य्यकारणभूतयोर्द्रव्ययोरिति चेत् हिमवद्विन्ध्ययोरपि स्यात् भवत्येव तत्रेति चेन्न आत्मगुणकर्मणोरपि भावात् आत्मानमधिकृत्य व्यवहारस्य चिन्त्यमानत्वात् संयोगविनाशो विभाग इति चेत् एकतरसंयोगिनाशेन नष्टे संयोगे तद्व्यवहारप्रसङ्गात् संयोगिनोर्विद्यमानयोरिति चेत् एकसंयोगनाशानन्तरं पुनः संयुक्तयोः कुण्डबदरयोः संयोगदशायामपि विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात् यावत्संयोगनाशस्तथेति चेदेकसंयोगनाशे तदभावप्रसङ्गात् तत्र यावदभावात्। तस्मादस्ति विभागोऽर्थान्तरम् स च गुणः विरोधिगुणान्तरमाद्यं विरोधिनं समानाधिकरणं गुणमन्तरेण स्वाश्रये गुणनाशानुपपत्तेः कर्मैव संयोगनाशकं स्यादिति चेन्न विरोधिनो गुणस्य गुणनाशकत्वात्। किञ्च यत्राङ्गुलीहस्तभुजशरीराणां कर्मणा तत्संयोगनाशाऽङ्गुलीमात्रे समुत्पन्नेन कर्मणाऽङ्गुलीतरुसंयोगनाशसम्भवेऽपि हस्ततरुभुजतरुशरीरतरुसंयोगानामनाशप्रसङ्गात् हस्तादीनामक्रियत्वात् अङ्गुलीकर्मणश्च व्यधिकरणत्वात् व्यधिकरणस्यापि कर्मणः संयोगनाशकत्वे कचिदप्युत्पन्नेन कर्मणा युगपदेव सर्वसंयोगनाशापत्तेः। त्वन्मते तत्र का गतिरिति चेत् अङ्गुलीतरुविभागेन जनितो हस्ततरुविभागो हस्ततरुसंयोगनाशक इत्यभ्युपगमात्। व्यधिकरणेनाङ्गुलीकर्मणैव हस्ततरुसंयोगनाशोऽस्तु न चातिप्रसङ्गः स्वाश्रयाश्रितपरम्परासंयोगस्यैव अधिकरणकर्मनाश्यत्वाभ्युपगमादिति सर्वज्ञेन यदुक्तं तदपि न युक्तं विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव गुणनाशकत्वानुभवात् बाधकमन्तरेण तदपरित्यागानुपपत्तेः। शब्दविभागौ च विभागजावौ तत्र विभागजशब्दस्य शब्दाद्यसमवायिकारणत्वं न सम्भवति न हि वंशे पाट्यमाने दले च चरणवत्मावयवे दलान्तरे चोपरिसंयोगाभावे यः शब्दो जायते तत्र दलाकाशविभागादन्यदसमवायिकारणं सम्भवति। न च दलदलनास्फुटद्वैचीत्कारे विभागातिरिक्तमसमवायिकारणं सम्भवति। कारणाकारणविभागाच्च कार्य्याकार्य्यविभागमनभ्युपगम्य कथमन्यथा अङ्गुलिकर्मजनिताङ्गुलीतरुसंयोगभुजतरुसंयोगशरीरतरुसंयोगनाशानङ्गुलीमात्रोत्पन्नकर्मण्याऽङ्गुलीतरुविभागे सति अङ्गुलीतरुसंयोगनाशे कथमपि हस्ततरुसंयोगादीनां नाशः तत्र हि विभागजविभागपरम्परैव तत्तत्संयोगनाशिकेत्युक्तत्वात् कारणद्वयविभागपूर्वके तु कारणाकारणविभागे न सम्भवः यतो घटस्थे समुत्पन्नं कर्म तेन दलान्तरविभागवदाकाशादिविभागस्यापि जननप्रसङ्गात् यावद्धि कर्म तद्देशसंयुक्तमासीत् तावद्भिस्तत्कर्मणा विभागस्य दर्शनात् न तत्कुत्र उत्पन्नेन कर्मणाऽङ्गुल्यन्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्योऽपि विभागा न जन्यन्ते। कमलदले चोत्पन्नेन कर्मणा दलान्तरविभागवदाकाशादिदेशेभ्यो वा न विभागा आरभ्यन्ते द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनः सतमपि विभागानेव कर्मारभताम्। यत्तु कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते न तद् द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनमपि यच्च द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं तद् द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमिति ब्रूमः। कुत एतदिति चेत् कार्य्यवैचित्र्येण कारणवैचित्र्यानुमेयकत्वात्। ननु कर्मणि वैचित्र्यमात्रमस्तु तथापि कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागं जनयतु यथा विकसत्कमलकुड्मलादावपरं द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमविरोधिनञ्चेति नैवं कार्य्यविरोधो हि कारणवैचित्र्यकल्पनामूलं स च विरोधः एकस्य द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वित्वेन अपरस्य तु तदप्रतिद्वन्द्वित्वेनेति तथैव वैचित्र्यस्यापि कल्पनौचित्यात् अत एव यद्वा वर्त्तमानं कर्म इत्यत्रापि भागमात्रं जनयति स च विभागोऽपि आकाशादिदेशाद्विभागं द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विनं विभागमारभते तस्य च निरपेक्षस्य विभागजनने कर्मत्वापत्तिरिति द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्षते। ननु तदानीमपि कर्मैव तज्जनयतु अतीतकालत्वात् विभागजनने कर्मणः कोत्पत्त्यनन्तर एव काले नत्वेवं विभागेन जनिते विभागान्तरे कर्म

प्रदेशान्तरसंयोगमपि न जनयेत्, न संयोगजननं प्रति कर्मणोऽनतीतकालत्वात् अन्यथा कर्म न नश्येदेव तस्योत्तरसंयोगमात्रनाश्यत्वात्। सोऽयं विभाग उत्तरसंयोगनाश्यः क्षणत्रयस्थायी। क्वचिदाश्रयनाशनाश्यः तद्यथा तन्त्वोरवयवेंऽशौ कर्म तदनन्तरमंशुद्वयविभागस्तदैव तन्त्वन्तरे कर्म ततोंऽशुद्वयविभागेन तन्त्वारम्भकसंयोगनाशस्तन्तुकर्मणा च विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशात्तन्तुकर्मणो नाशस्तस्याश्रयनाशात् तन्त्वन्तरकर्मजन्यविभागनाशः। न त्वेव तन्त्वन्तरोत्पन्नस्य कर्मणो न नाशः स्याद्विनाशकाभावात्, उत्तरसंयोगेन हि तन्नाश्यते विभागे च नष्टे नोत्तरसंयोग इति चेन्न तन्तौ यत् कर्मोत्पन्नं तेन यथा विनश्यदवस्थतन्त्वोर्विभागो जनितस्तथा तदंशोरपि विभागो जननीयः सोऽप्यारम्भकसंयोगविरोध्येव तेनांशुतन्तुविभागेन तन्त्वाकाशविभागस्तेन चोत्तरसंयोगस्तेन ततः कर्मनाशः। यद्वा यत्र तन्तौ यदा कर्म तदांशावपि तदैव कर्म तत्र कर्मविनश्यदवस्थतन्तुतदवयवाकाशादिदेशाद्युगपदेव विभागानारभते सर्वथा विभागानामारम्भकसंयोगविरोधित्वात् तथा च कारणाकारणाकाशादि तद्विभागात् कार्य्यस्य तन्त्वोरकार्य्येणाकाशादिना यो विभाग उत्पद्यते तदनन्तरोत्पत्तिकेन संयोगेन तन्तुसमवेतस्य कर्मणो विनाश इति। क्वचिद्द्वाभ्यां तद्यथा तन्तुवीरणयोः संयोगे सति तन्त्ववयवेंऽशौ कर्म वीरणे च कर्मैककालं अंशुकर्मणाऽंश्वन्तरविभागस्तेन च संयोगस्य तन्त्वारम्भकस्य विनाशः वीरणकर्मणा च तन्तुवीरणविभागस्तन्तुवीरणसंयोगनाशश्च तन्त्वारम्भकसंयोगनाशानन्तरं तन्तुनाशस्तन्तुवीरणसंयोगनाशानन्तरं वीरणस्य प्रदेशान्तरसंयोगस्ताभ्यामाश्रयनाशसंयोगाभ्यां विभागनाश" उप॰ वृत्ति॰। कर्मणि घञ्। ५अंशे भागे च।

विभाज्य त्रि॰ विभक्तुमर्हति वि+भज—अर्हार्थे ण्यत्। विभागयोग्ये विभजनीये धनादौ।

"कुले विनीतविद्यानां भ्रातॄणां पितृतोऽपि वा। शौर्य्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्बृहस्पतिः"।

विभाण्डक पु॰ ऋष्यशृङ्गमुनिपितरि मुनिभेदे रामा॰।

विभाण्डी स्त्री॰ विभाण्ड+गौरा॰ ङीष्। आवर्त्तकीलतायां राजनि॰।

विभात न॰ वि+भा—क्त। प्रभाते शब्दरत्ना॰।

विभाव पु॰ वि+भू—घञ्। १परिचये अलङ्कारोक्ते रसोद्दीपके २आलम्बनादौ "रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः। आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृताः"। ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिरिति विभावा उच्यन्ते" सा॰ द॰ ३प॰।

"विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा" सा॰३प॰।

विभावना स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०४पृ॰दृश्यम्।

विभावरी स्त्री वि+भा—क्वनिप् ङीप् वनो र च। १रात्रौ अमरः। २हरिद्रायां ३कुट्टिन्याम् ४वक्रयोषिति ५विवादवल्लसल्लज्जा मेदि॰।६मुखरस्त्रियाम् शब्दर॰। ७मेदावृक्षे च रत्नमा॰।

विभावसु विभायुक्ता वसवोऽस्य। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३वह्नौ चित्रकवृक्षे अमरः। ५चन्द्रे ६हारभेदे च हेमच॰।

विभाषा स्त्री विरुद्धा भाषा वि+भाष-अ वा। व्याकरणोक्ते प्राप्तिकप्राप्तिफलके "नवेति विभाषा" इत्युक्तलक्षणे विकल्पविधाने। [भक्ते च।

विभिन्न त्रि॰ वि+भिद्—क्त। १प्रकाशिते २विदलिते ३वि-

विभीतक पु॰ विशेषेण भीत इव इवार्थे कन्। (वयड़ा) वृक्षे अमर। "विभीतकं स्वादुपाकं कषायं कफपित्तनुत्। उष्णवीर्य्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासनाशनम्। रूक्षं नेत्रहितं केश्यं कृमिवैस्वर्य्यनाशनम्। विभीतमज्जा तृट्छर्द्दिकफवातहरो लघुः। कषायो मदकृच्चाथ धात्रीमज्जापि तद्गुणः" भावप्र॰। कामाने विभीतोऽप्यत्र।

विभीषण पु॰ विशेषेण भीषयते शत्रून् भी—णिच्-षुक् च ल्यु। १रावणभ्रातरि राक्षसे रामा॰। २नलतृणे राजनि॰। ३भयकारके त्रि॰। [ण्वुल्। भयप्रदर्शने

विभीषिका स्त्री वि+भी—णिच्—षुक् च भावे

विभु पु॰ वि+भू—डु। सर्वमूर्त्तसंयुक्ते १काशादौ २प्रभ्वादेवे ३प्रभुणि च मेदि॰। ४भृत्ये त्रिका॰। ५विष्णौ शब्दमा॰ ६व्यापके ७नित्ये ८सर्वेश्वरे हेमच॰।९दृढे त्रि॰अजय॰। १०परममहत्त्वयुते त्रि॰उज्ज्वला॰।

विभूति स्त्री वि+भू—क्तिन्। १अणिमादि "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा। ईशित्वं च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" इत्युक्ते २ऐश्वर्य्ये च। ऐश्वर्य्यशब्दे १५४८ पृ॰ दृश्यम्।

विभूषा स्त्री वि+भूष—अ। १शोभायां हेमच॰ २भूषणे च।

विभ्रम पु० वि+भ्रम–घञ्। १स्त्रीणां शृङ्गाराङ्गे चेष्टाभेदे "विभ्रमस्त्वरयाऽकाले भूषास्थानविपर्ययः" इत्युक्ते २त्वरया भूषास्थानवैपरीत्ये च "यत्राप्सरो विभ्रममण्डनानाम्" कुमार०। विशेषेण ३भ्रान्तौ मेदि० ४शोभायां ५सन्देहे हेमच०। ६भ्रमणे शब्दरत्ना०। "चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद् विभ्रमो भवेत्" उक्ते ७शृङ्गाराच्चित्तवृत्त्यनवस्थाने। "क्रोध स्मितस्य कुसुमाभरणादि वाञ्छा तद्वर्जनस्य सहसैव विभूषणस्य। चाक्षिप्य कान्तवचनं वपन सखीभिर्निष्कारणोत्थितगतं वद विभ्रम तत्" इत्युक्ते स्त्रीणां ८चेष्टाभेदे च। अस्त्यर्थे अच्। १वार्द्धक्यावस्थायां स्त्री शब्दरत्ना०।

विभ्राज् त्रि० वि+भ्राज–क्विप्। भूषणादिना दीप्ते अमरः

विमत त्रि० वि+मन–क्त। विरुद्धमतियुक्ते १विमते २शत्रौ च। [व्याकुलचित्ते अमरः।

विमनस्(स्क) त्रि० विक्षिप्तं मनो यस्य वा कप्। चिन्तादिना

विमर्द पु० विमृद्यतेऽसौ वि+मृद–घञ्। (कालकासुन्दिया) १वृक्षे रत्नमा०। तस्याः कन्। चक्रमर्दके राजनि०। भावे घञ्। २मर्दने ३कुङ्कुमादिमर्दने च।

विमर्शन न० वि+मृश–ल्युट्। १परामर्शे न्यायोक्ते साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वेन पक्षनिश्चये २वितर्के च हेम०। घञ् विमर्श तत्रैवार्थे पु०।

विमर्ष पु० वि+मृष–घञ्। १विचारे जटा० २नाटकाङ्गसन्धिभेदे च। स च "अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति। मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः। इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते" इति विभज्य "यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः। शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्श इति स्मृतः" इति सा० द० लक्षित। तदङ्गानि च तत्रोक्तानि यथा "अपवादोऽथ सम्फोटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः। शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम्। प्ररोचना प्रहर्षः स्यादादानं छ दनं तथा"।

विमल त्रि० विगतो मलो यस्मात्। १स्वच्छे निर्मले अमरः। विगतो मलो यस्याः प्रा०ब०। (चामकषा) २सप्तलायाम् अमरः। जगन्नाथक्षेत्रस्थे ३देवीभेदे स्त्री तन्त्रसा०। ४दुर्गामूर्तिभेदे देवीपु०। ५उपरसभेदे न० राजनि०। ६जिनदेवे पु० ७चारुणि त्रि० शब्दर०। "चेतसा सम्प्रयुक्तेन दानं यद्द विमलं स्मृतम्" गरुडपु० उक्ते ८सात्त्विके दानभेदे न०।

विमातृ स्त्री विरुद्धा माता। मातृसपत्न्याम्। "मातृपितुः कनीयांसं न नमेद्वयसाधिकः। नमस्कुर्यात् गुरोः पत्नीं भ्रातृजाया विमातरम्" म० त० स्मृति। तत्रैव अन्त्यकर्मधारे "स्त्रियो नमस्या वयसा वयसा पत्युरेव ता"। "यतः पत्युर्वयसा ताः स्त्रियो दृष्टा यत्र कनिष्ठा अपि अपि नमस्याः" म०त०रघु०। [अमरः।

विमातृज पु० विमातुर्जायते जन–ड। सापत्ने भ्रातरि

विमान पु न० वि+मन–घञ् वि+मा–ल्युट् वा। १देवयाने रथे अमरः। २सार्वभौमगृहभेदे च ३यानमात्रे ४अश्वे पु० मेदि० ५परिमाणे च न०।

विमार्ग पु० विरुद्धो मार्गः। १कुपथे २निन्दिताचारे च।

विमुख त्रि०विरुद्धमननुकूलं मुखमस्य।१वहिर्मुखे २निवृत्ते च

विमुद्र त्रि० विगता मुद्रा मुकुलीभावो यस्य। १विकसिते हेमच०। २मुद्रारहिते च।

विम्ब पुं न०। वी+वन्–उन्प्रत्ययौ। १दर्पणादौ भासमानप्रतिविम्बाश्रये २कमण्डलौ च संक्षिप्तसा०। ३सूर्यादिमण्डले अमरः। ४कृकलासे पु स्त्री०मेदि०स्त्रियां ङीष्। विम्बायाः फलम् अण् तस्य लुप्। ५विम्बिकाफले न०।

विम्बजा स्त्री विम्बं फल जायतेऽस्याः जन–ड १विम्बिकालतायां (तेलाकुचा) शब्दच०।

विम्बट पु० विम्बमटति अट–अच् शक०। सर्षपे शब्दच०।

विम्बा(म्बी) स्त्री विम्बमस्त्यस्याः अच् वा गौरा० ङीष्। (तेलाकुचा) १लताभेदे शब्दर० "विम्बीफलं स्वादु शीतं गुरु पित्तास्रवातजित्। स्तम्भनं लेखनं रुच्यं विबन्धाध्मानकारकम्" भावप्र०। स्वार्थे क कापि अत इत्त्वम् तत्रार्थे। सूर्यादिमण्डले पु०न० नात इत्त्वम्।

वियत् न० वि+यम–क्विप् मलोपे तुक्। आकाशे अमरः।

वियद्गङ्गा स्त्री वियत्स्था गङ्गा शाक०। स्वर्गगङ्गायां मन्दाकिन्याम अमरः।

वियद्भूति स्त्री वियतो भूतिरिव। अन्धकारे त्रिका०।

वियन्मणि पु० वियतो मणिरिव प्रकाशकत्वात् भूषकत्वाद्वा। द्युमणौ सूर्ये हारा०।

वियम पु० वि+यम–घञ्। १संयमे अमरः। २दुःख क्षीरस्वामी। पक्षे वृद्धि। वियाम तत्रार्थे।

वियात त्रि० वि+या–क्त याति अच् वा। १धृष्टे २निर्लज्जे च अमरः। तस्य भाव ष्यञ्। वैयात्य निर्लज्जत्वे न० "वैयात्यमुररीकृत्यापि" माघ।

वियोग पु० वि+युज–घञ्। १विच्छेदे हेमच० ६त०

३पक्षियोगे च गणितप्रसिद्धे ४राश्योर्व्यवकलने च ।

विद्योगिन् पु० वि+युज–घिनुण् । १चक्रवाके पक्षिणि शब्दच० । २विच्छेदवति । ३पक्षियोगवति च त्रि० । स्त्रियां ङीप् "वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ" नैष० ।

विरक्त त्रि० वि+रन्ज–क्त । १विच्छिन्ने २अननुरक्ते ३दुर्भगायां स्त्रियां स्त्री त्रिका० ।

विरङ्ग पु० वि+रन्ज–घञ् । कङ्गुष्ठे राजनि० ।

विरचित त्रि० वि+रच–क्त । १कृते २निर्मिते च । [अमरः ।

विरजस्तमस् त्रि० विगते रजस्तमसी यतः । सत्त्वगुणप्रधाने

विरजस्(स्का) स्त्री विगतं रजो यस्याः वा कप् । १गतार्त्तवाया स्त्रियाम् जटा० । २रजोगुणहीने त्रि० ।

विरजा स्त्री विशेषेण रज्यतेऽत्र रन्ज–घञर्थे क । १दूर्वायां शब्दा०गोलोकस्थे २राधासखीभेदे तच्छापाज्जायमाने ३नदीभेदे च ब्रह्मवै० जं० ख० ३५ अ० । ४कपित्थानीहक्षे रत्नमा० । ५ययातिमातरि कूर्मपु० २०अ० । सा च नदी उत्कलदेशस्था जगन्नाथक्षेत्रस्था "उत्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्र उच्यते । विमलाऽत्र महादेवी जगन्नाथस्तु भैरव" पीठनिर्णयः । तत्र सपकीलोपवासौ न कार्यौ "सुपक्रनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्जयित्वा गया गङ्गा विशालां विरजा तथा" प्रा०त० ।

विरञ्च(ञ्चि) पु० वि+रच–अच् इनु वा सम् च । जगदुपरि ब्रह्मणि हेम० । [शब्दर० ।

विरण न० विशिष्टो रणो मूलमस्य । उशीरे (वेणारमूल)

विरत त्रि० वि+रम–क्त । निवृत्ते । [पारामावे च अमरः ।

विरति स्त्री वि+रम–क्तिन् । १निवृत्तौ २विषयसेवाद्यु

विरल त्रि० वि+रा–कलच् । १अवकाशे २विच्छिन्ने अमरः । ३अनिविडे च । ४दधि न० राजनि० ।

विरलजानुक त्रि० ६ब० । वक्रजानुके हेमच० ।

विरलद्रवा स्त्री ६ब० । शृतायां यवाग्वां जटा० ।

विरह पु० वि+रह–अच् । १विच्छेदे २अभावे शृङ्गाररसस्य विप्रलम्भाख्ये ३अवस्थाभेदे च हेमच० ।

विरहित त्रि० वि+रह–क्त । १त्यक्ते २हीने च ।

विरहिन् त्रि० वि+रह णिनि । १विरहयुत स्त्रियां ङीप् । सा च २रतौ शब्दमा० ।

विरहोत्कण्ठिता स्त्री "आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः । तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा" साहित्यद० उक्ते नायिकाभेदे ।

विराग पु० वि+रन्ज–घञ् । १रागाभावे । विगतो रागो यस्य । २रागशून्ये त्रि० । "विषयेषु तु संरागो मानसो मल उच्यते । तेष्वेव तु विरागो हि नैर्मल्यं समुदाहृतम्" प्रा० त० । वैराग्यशब्दे दृश्यम् ।

विराज् पु० विशेषेण राजते क्विप् । १क्षत्रिये ब्रह्माण्डात्मकस्य महदेहाभिमानिनि २आदिपुरुषे ३छन्दोभेदे च । वेदे द्वाभ्यामक्षराभ्यां गायत्र्यादीनां समष्ट्यर्थपिहत्वे विराट् छन्दो भवति छन्द शब्दे २९७८ पृ० कात्यायनवाक्यं दृश्यम् । "समष्टिरूपस्थूलशरीराभिमानी चेतनः विराट् संज्ञो वेदान्तादौ प्रसिद्धः । तस्योत्पत्तिः तद्रूपञ्च भागवतादौ दृश्यम् । अच् । विराजोऽपि समष्टिस्थूलाभिमानिनि चेतने । ४स्वायम्भुवमनौ च । "ततः कालेन महता तस्य पुत्रोऽभवन्मनुः । स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्" मत्स्यपु०४अ० । "मानवे तु स्वायम्भुवस्य विराट्पुत्रत्वमभिहितम् । यथा "द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः । तपस्तप्त्वाऽसृजद् यन्तु स स्वयं पुरुषो विराट् । तं मां वित्तास्य सर्वस्य स्रष्टारं द्विजसत्तमाः ।" । [च । भा० विराटपर्वणि दृश्यम्

विराट पु० विशेषो राटो यत्र । १देशभेदे, तद्देशाधिपे २नृपे

विराध पु० राक्षसभेदे । स च तुम्बुरुनामा गन्धर्वः कुबेरशापात् राक्षसत्वमाप्य रामेण मोचित तत्कथा वह्निपु० "तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वं प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् । अभिशापादहं घोरं प्राप्तो वैश्रवणेन वै" ।

विराधन न० वि+राध–ल्युट् । पीडायाम् । शब्दर० ।

विराम पु० वि+रम–घञ् । १अवसाने, २विरतौ, ३निवृत्तौ च जटा० । ४मध्ये त्रिका० ५व्याकरणोक्ते वर्णभावे च ।

विराल पु स्त्री० वि+डल–घञ् डस्य र । बिडाले पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीप् । [२विस्तरे त्रिका० ।

विराव पु० वि+रु–घञ् । १शब्दे अमरः । पा० द० ६व० ।

विरिञ्च पु० वि+रिच–अच् नुम् च । १विष्णौ २ब्रह्मणि वेधसि, ३शिवे च शब्दर० । इनु विरिञ्चि अत्रैवार्थे अमरः ।

विरुद्ध त्रि० वि+रुध–क्त । विरोधयुक्ते २हेत्वाभासभेदे अनैकान्तो विरुद्धश्चेत्यादिना विभक्ते "द विरुद्धः अनैदमिति न विरुद्ध पद सूत्र" भा०प०वाक्यम् । "ततः ऋेत्व ४व्यत्यासोक्तेः" हेत्वाभा दर्त मु "ष्म सदः च साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तत्वं हेत्वाभा..." गौतम ११४० पृ० दृश्यम् दर्शिते यथा "शुश्रूषमाण..."

तद्विरोधी विरुद्धः” “तं (सिद्धान्तं) विरुणद्धीति तद्विरोधी अभ्युपगतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति। यथा सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् अपेतोऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येवं हेतुर्व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते। कथं? व्यक्तिरात्मलाभः अपाय प्रच्युतिः यद्यात्मलाभात् प्रच्युतो विकारोऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते यत् व्यक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति। नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभप्रच्युतेरुपपत्तिः। यदु आत्मलाभात् प्रच्यवते तदानित्यं दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात् प्रच्यवते। अस्तित्वं चात्मलाभात् प्रच्युतिरिति विरुद्धावेतौ न सह सम्भवतः। स चायं हेतुर्यं सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्त्तते तमेव व्याहन्तीति” वा० भा०।

इत्तौ त्विदमन्यथा व्याख्यातं यथा “कममाप्य विरुद्धं लक्षयति सिद्धान्तमिति अत्र च सिद्धान्तं साध्यं प्रतिज्ञाया हि सिद्धस्य पक्षान्ते साध्यमभिधीयत तथा च साध्यमभ्युपेत्य उद्दिष्ट प्रयुक्तस्तद्विरोधी साध्याभावव्याप्त इति फलितार्थं। यथा वह्निमान् ह्रदत्वादिति। एतस्य साध्याभावानुमितिसामग्रीत्वेन साध्यानुमितिप्रतिबन्धो दूषकताबीजम्। न च सत्प्रतिपक्षाविशेष तत्र हेत्वन्तरं साध्याभावसाधकम्। इह तु हेतुरेव साध्याभावसाधकः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोद्भावकत्वेन विशेषात्। इदञ्च नासङ्कीर्णं विरुद्धोदाहरणम् व्यभिचारादेः सत्त्वात्। किन्तु उपाधेः सङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् इत्युक्तरीत्या दूषकताबीजसङ्करोदाहरणत्वं बोध्यम्।

विरुद्धमतिकृत् पु॰ विपरीतार्थधीर्यस्मात् विरुद्धमतिकृत्मतम्” उक्ते काव्यदोषभेदे १७६३१८॰ दृश्यम्। [रिते च मेदि॰

विरूढ त्रि॰ विशेषेण रोहति वि+रुह—क्त। १जाते २अङ्कुरिते

विरूप त्रि॰ विकृतं रूपमस्य। १दुष्टरूपयुक्ते २निन्दिते च। ३पिप्पलीमूले न॰ राजनि॰। ४अतिविषायां, ५दुरालभायाञ्च स्त्री॰ राजनि॰।

विरूपाक्ष पु॰ विरूपे विकटे अक्षिणी यस्य षच् समा॰। १महादेवे अमर। २विकटनेत्रे त्रि॰।

विरूपिन् त्रि॰ विकृतं रूपमस्यास्ति इनि। १कुरूपे त्रिका॰। २जाहकजन्तौ पु॰ राजनि॰। [त्वर॰। २अतिरेके च।

विरेक पु॰ वि+रिच-घञ्। १मलादेर्भेदेन क्षरणे अ-

विरेचन न॰ वि+रिच-णिच्-ल्युट्। १मलादेर्निःसारणे, तद्विधि भावप्र॰ उक्तो यथा

“स्निग्धस्विन्नाय वान्ताय दद्यात्सम्यग्विरेचनम्। अवान्तस्य त्वधःस्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः। मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम्। अथ वा पाचनैराम बलासं परिपाचयेत्। शरदि वसन्ते च देहशुद्धौ विरेचयेत्। अन्यदात्ययिके कार्ये शोधनं शीलयेद् बुधः। आत्ययिके प्राणसङ्कटे। “विना विरेचनं युञ्ज्याद्दामोद्भूते गदे तथा। उदरे च तथाध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः। दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः। शोधनैः शोधिता ये तु न तेषां पुनरुद्भवः। बालो वृद्धो भृशं स्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः। श्रान्तस्तृषार्त्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी। नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी। शल्यार्दितश्च रूक्षश्च न विरेच्या विजानता। जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरोगी भगन्दरी। अर्शःपाण्डूदरग्रन्थिहृद्रोगारुचिपीडिताः। योनिरोगप्रमेहार्त्तौ गुल्मप्लीहव्रणार्दिताः। विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविषूचीकुष्ठसंयुताः। कर्णनासाशिरोवक्त्रगुदमेढ्रामयान्विताः। प्लीहशोथाक्षिरोगार्त्ताः कामचारानिलार्दिताः। शूलिनो मूत्रघातार्त्ता विरेकार्हा नरा मताः। बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः। बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते। मृद्वी मात्रा मृदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा। क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः। मृदुर्द्राक्षापयश्चञ्चुतैलैरपि विरिच्यते। मध्यमस्त्रिवृतातिक्ताराजवृक्षैर्विरिच्यते। क्रूरः स्नुक्पयसा हेमक्षीरीदन्तीफलादिभिः”। चञ्चुतैलम् एरण्डतैलम्। राजवृक्षः (सनवहेरा) हेमक्षीरी (चोक) दन्तीफलम् इत्यद्दन्तीफलम् जयपालेति प्रसिद्धम् “मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफान्तकः। वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगिका। द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं च पलं भवेत्। पलार्द्धञ्च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम्। कल्कमोदकचूर्णानां कर्षमध्वाज्यलेहतः। कर्षद्वयं पलं वापि वयोरोगाद्यपेक्षया। पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाक्वाथादिभिः पिबेत्। त्रिफलाक्वाथगोमूत्रैः पिबेद्व्योषं कफार्दितः। त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिबेन्नरः वातार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा। एरण्डतैलं त्रिफला-

[illegible] विरेचन [illegible] ।

[illegible] विरेचनम् [illegible] ।

[illegible]

विरेक पु० वि+रिच-घञ् । [illegible]

[illegible] ।

विरोक पु० वि+रुच-घञ् [illegible] ।

विरोचन पु० वि+रुच-ल्यु । [illegible] ।

[illegible] विरोचयति वि+रुच-णिच्-ल्यु । [illegible] ।

विरोध पु० वि+रुध-घञ् । [illegible] ।

विरोधन न० वि+रुध-ल्युट् । [illegible] ।

विरोधिन् पु० वि+रुध-णिनि । [illegible] ।

विरोधाभास पु० [illegible] ।

विरोधोक्ति स्त्री० [illegible] ।

विल भृतौ तु० पर० सक० सेट्। विलति अवेलीत्।

विलच्च पु० वि+लक्ष-अच्। विस्मययुक्ते अमरः।

विलक्षण त्रि० विशिष्टं लक्षणमस्य प्रा०ब०। १विभिन्ने जटा० २विशेषणयुक्ते च। ३निष्प्रयोजनस्थितौ च न० भाग्ररि० ४दानार्थं कल्पितकाञ्चनपुरुषमूर्त्तियुतशय्याभेदे स्त्री। "अयोचान्नात् द्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्यात् विलक्षणाम्। काञ्चनं पुरुषं तद्वत् फलपुष्पसमन्वितम्। सपूज्य द्विजदाम्पत्यं नानालङ्करणभूषणैः" शु०त० मत्स्यपु०।

विलग्न त्रि० विशेषेण लग्न लस्ज-क्त तस्य नः जस्य गः। १संलग्ने मेदि०। "मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या" कुमा० २मध्यभागे हेमच०। ३कटौ अमरः। ४उदितमेषादि राशौ च न०"गोचरे वा विलग्ने वा" इति ज्योतिषम्।

विलम्ब पु० वि+लबि घञ्। विलम्बने अयोग्यत्वे प्रतीक्षणीय काले २प्रभवादिषु "तस्मिन् पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत्। अर्घो भवति सामान्यो विलम्बे तु भय महत्" ज्यो० त० उक्तलक्षणे वर्षभेदे।

विलम्बित त्रि० वि+लबि-क्त। १अशीघ्रे, २मन्दे च विलम्बन्ते कण्ठकरचरणाद्य प्रत्येक प्रदर्शनाय स्वरविशेषज्ञानाय वा यत्र आधारे क्त। मध्यकालेन परिच्छेद्ये ३नृत्ये ४गीते च।५विलम्बयुते त्रि०। तत्र वेदपाठे कालभेदे विलम्बवृत्तिः शाङ्गेनोक्ता यथा "द्रुतामभ्यसने वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम्। शिष्याणामुपदेशार्थे विलम्बिता समाचरेत्"।

विलम्भ पु० वि+लभ-घञ् नुम्। अतिदाने अमरः।

विलय पु० वि+ली-अच्। १प्रलये शब्दर० २नाशे च।

विलला स्त्री० वि+लल-अच्। श्वेतवचायाम् रत्नमा०।

विलाप पु० वि+लप-घञ्। परिदेवनोक्तौ अमरः।

विलास पु० वि+लस घञ्। "तत्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु" इत्युक्ते १स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाविशेषे २दीप्तौ च। "गतिस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम्। विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना" उक्ते स्त्रीणां ३सात्त्विकभावभेदे सा०द०। "यद्रूप तदभेदेन स्वरूपेण विराजते। आकल्पादिभिरन्यादृक् स तदेकात्मरूपकः। स विलास स्वांश इति धत्ते भेदद्वयं पुनः। स्वरूपमन्याकारं यत्तस्य भाति विलासतः। प्रायेणात्मसमं शक्त्या स विलासो निगद्यते" ४भागवतामृतोक्ते पदार्थे

विलासिका स्त्री उपरूपकरूपे नाटिकाभेदे "शृङ्गारबहुलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता। विदूषकविटाभ्याञ्च पीठमर्देन भूषिता। हीना गर्भविमर्शाभ्यां सन्धिभ्यां हीननायका। स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका" सा० द० ६प०।

विलासिनी स्त्री० विलासोऽस्त्यस्याः भूम्ना इनि ङीप्। १नार्य्यां राजनि०। २वेश्यायां भरतः। ३भोगवति त्रि०।४सर्पे ५कृष्णे ६वह्नौ च पु० मेदि० ७चन्द्रे ८स्मरे, ९महादेवे पु० शब्दर०। [२विश्लिष्टे ३नष्टे च।

विलीन त्रि० वि ली-क्त। १प्राप्तद्रवीभावे घृतादौ, अमरः।

विलेपन न० विलिप्यतेऽनेन करणे ल्युट्। गात्रानुलेपनद्रव्ये १पिष्टे २घृष्टे वा चन्दनकुङ्कुमादौ। कर्मणि ल्युट् ङीप्। ३यवाग्वां ४सुवेशायां स्त्रियाञ्च स्त्री० मेदि०।

विलेप्य पु० वि+लिप-यत्। १यवाग्वाम् शब्दर०। २विलेपनीये त्रि०।

विलोचन न० वि+लुच-करणे ल्युट्। १नेत्रे जटा०। भावे ल्युट्। २दर्शने। [डिते त्रि०।

विलोडित न० वि+लोड-क्त। १तक्रे राजनि०। २आलो-

विलोम त्रि० विगतं लोम यत्र अच्समा०। १विपरीते हेमच० २अरघट्टके न० ३सर्पे ४कुक्कुरे पु स्त्री० स्त्रियां ङीष् ५वरुणे च पु० मेदि०। ६व्यस्तत्रैराशिकफलज्ञापके क्रियाभेदे "व्यस्तविधिर्विलोमे" लीला०। ७व्युत्क्रमान्विते यथा अकारादिहकारान्तवर्णानां व्युत्क्रमेण हकाराद्यकारान्ततया जपः। सप्तशतीप्रयोगभेदे मार्कण्डेय उवाचेत्यादिकस्य सावर्णिर्भविता मनुरित्यन्तस्य मालामन्त्रस्य व्युत्क्रमेण पाठः।

विलोमकर्म्मन् कर्म०। विपरीतकर्मणि "छेदं गुणं गुणं छेदं वर्गं मूलं पदं कृतिम्। ऋणं स्वं स्वमृणं कुर्य्याद् दृश्ये राशिप्रसिद्धये" लीला० उक्ते व्यक्तराशेर्ज्ञानार्थे क्रियाभेदे।

विलोमजिह्व पु स्त्री० विलोमा विपरीता जिह्वा यस्य। गजे त्रिका०स्त्रियां ङीष्। तस्य तथात्वकथा भा०आनु०८५अ० यथा"इत्युक्त्वा तास्ततो देवाः पुनरेव महीमिमाम्। परीयुर्ज्वलनस्यार्थे न चाविन्दन् हुताशनम्। अथ तान् द्विरदः कश्चित् सुरेन्द्रद्विरदोपमः। अश्वत्थस्थोऽग्निरित्येवमाह देवान् भृगूद्वह!। शशाप ज्वलनः सर्वान् द्विरदान् क्रोधमूर्च्छितः। प्रतीपा भवतां जिह्वा भवितेति भृगूद्वह!"।

विलोमवर्ण पु० विलोमजः अत्युत्कृष्टतया व्युत्क्रमजो वर्णः। प्रतिलोमजाते उत्तमस्त्रियामधमवर्णेन जनिते

सङ्कीर्णे वर्णे। [गौरा० ङीष्। आमलक्याम् मेदि०।

विलोमी स्त्री विशिष्टं लोम केशो यस्याः ५ब० अच्समा०

विलोल त्रि० वि+लुल–अच्। १चञ्चले २विशेषसतृष्णे च।

विवर न० वि+वृ–अप्। १छिद्रे अमर. २दोषे च मेदि०।

विवरण न० वि+वृ–ल्युट्। १व्याख्याने हेमा० व्याख्यान ग्रन्थव्याख्याने २ग्रन्थभेदे च। मा० भा० टीकापञ्च पादिकोपरि विवरणम्। पातञ्जलभाष्योपरि वाचस्पत्य विवरणम्। कैयटोपरि नागेशकृत विवरणमित्यादि।

विवरनालिका स्त्री विवरयुक्तं नालमस्त्यस्याः ठन्। वेणौ (बाँश) त्रिका०। [२मलिने च।

विवर्ण त्रि० विरुद्धो वर्णोऽस्य। १अधमे २नीचे च अमर

विवर्त्त पु० वि+वृत–घञ्। १नृत्ये २समुदाये ३अपवर्त्तने वेदान्तोक्ते कारणात् विषमसत्ताकतया उत्पद्यमाने ४कार्य्ये च। यथा रज्जुात् रजतम् ब्रह्मणो जगत्। वेदान्तिभिः विवर्त्तवाद एवाश्रित। न परिणामवादः।

विवश त्रि० विगता वश आयत्तता यस्य। १अस्वतन्त्रे २व्याकुले ३अरिष्टदुर्विदुते मेदि०।

विवस्वत् पु० वि+वस+क्विप् अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे अमर०। ३अरुणे शब्दर०। ४देवे च मेदि०।

विवाक पु० वि+वच–संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। विवेचके प्राड्विवाकशब्दे दृ० दृश्यम्।

विवाद पु० विरुद्धो वादः। "ऋणादिदानकलहे द्वयोर्बहुतरस्य वा। विवादो व्यवहारश्च" इत्युक्तलक्षणे व्यवहारे व्यवहारशब्दे दृश्यम्। २कलहे च।

विवाह पु० वि+वह–घञ्। दारपरिग्रहे तज्जनके व्यापारे च। उद्वाहशब्दे उपयमशब्दे च दृश्यम्। "भार्य्यात्वसम्पादकग्रहणं विवाह" इति उद्वा० रघु०। भार्य्यात्वस्योपलक्षणतया निवेशः। तेन नान्योन्याश्रयः "वरसंस्कारो विजातीयसंस्कारो वा विवाह" इत्यन्ये।

विवाहित पु० विवाहो जातोऽस्य तार० इतच्। जात-विवाहे। [वाह्ये च।

विवाह्य त्रि० वि+वह–ण्यत्। १विवाहयोग्ये २विशेषेण

विविक्त त्रि० वि+विच–क्त। १निर्जने २पवित्रे अमर० ३असंयुक्ते च। ४कर्त्तरि–क्त। ४विवेकिनि त्रि० मेदि० ५दुर्भगायां स्त्रियां स्त्री त्रिका०।

विविध त्रि० विभिन्ना विधा यस्य। नानाप्रकारे।

विवीत पु० विशिष्टं वीतं गवादिप्रचारस्थानं यत्र। प्रचुर तृणकाष्ठादियुक्ते देशे। "पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते" याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्याने मिताक्षरायाम्।

विवृत त्रि० वि+वृ–क्त। १विस्तृते मेदि० २व्याख्याते च। ३क्षुद्ररोगभेदे स्त्री मेदि०।

विवृताक्ष पु स्त्री० विवृते अक्षिणी यस्य षच्समा०। कुक्कुटे हेमच०। स्त्रियां जातित्वात् स्त्रियाः ङीष्।

विवृति स्त्री वि+वृ–क्तिन्। १विस्तारे मेदि० २व्याख्याने च। "वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति" शक्तिग्राहकमानम्।

विवृत्त त्रि० वि+वृत क्त। १तिर्य्यक्चलिते २प्रकटिते ३क्षुद्ररोगभेदे स्त्री भावप्र०। "विवृत्तास्यां महादाहां पक्वोदुम्बरसन्निभाम्। विवृत्तामिति तां विद्यात् पित्तोत्थं परिमण्डलम्" परितः शोथवतामिति शेषः"।

विवेक पु० वि+विच–घञ्। १याथार्थ्येन वस्तुस्वरूपावधारणे २प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञाने च जटा०। ३अन्योन्यधर्मव्यावर्त्तनेन वस्तुस्वरूपावधारणे। विवेकचूडामणौ तत्प्रकारो दृश्य०। ४विचारे ५जलद्रोण्याम् मेदि०। संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। ६विचारके च प्राड्विवेकः।

विवेकिन् त्रि० वि+विच–घिनुण्। विवेकशीले भैरवतन्त्रोक्ते देवसेनपुत्रभेदे पु० कालिपु० ८४अ०।

विवोढृ पु० वि+वह–तृच्। १जामातरि २पत्यौ च हेमच०

विव्वोक पु० वि+वा–कु तस्य ओकः स्थानम्। "गर्व्वाभिमानादिष्टेऽपि विव्वोकोऽनादरक्रिया" इत्युक्तलक्षणे स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाभेदे।

विश प्रवेशे तु० पर० सक० अनिट्। विशति अविक्षत्।

अधि+उपवेशने।

अभि+नि+मनसः स्थितिहेतुसंयोगभेदे आत्म० एतदर्थे आधारस्य कर्मता धर्ममभिनिविशते अन्यत्रार्थे न कर्मता। "या या संज्ञा यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते" भाष्यम्। "क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" व्या० परिभाषा।

उप+आसनादौ स्थितिभेदे।

नि+स्थितिभेदे आत्म० "निविशते यदि शूकशिखा पदे" नैष०।

निर्+उपभोगे "क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये" कुमा० 'निर्वेशो भृतिभोगयोः' अमरः "निर्विष्टविषयस्नेहः" रघु०

प्र+अभ्यन्तरगमने।

विश् पु० विश–क्विप्। १मनुजे २वैश्ये च अमरः।

विश न० विश–क। १मृणाले राजनि०। २प्रवेशकर्त्तरि त्रि०।

विश(ष)(स)कण्ठा स्त्री विश(ष)(स) मृणालमिव कण्ठोऽस्याः। बलाकायां राजनि० समध्यः समध्योऽप्यत्र।

विशङ्कट त्रि० वि+सङ्कटच्। विशाले अमरः।

विशद् पु० वि+शद-अच्। १शुक्लवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः। ३विमले हेम०। ४व्यक्ते च त्रि० मेदि०। [मीमांसा।

विशय पु० वि+शी-अच्। संशये "विशयो विषयश्चैवेति"

विशर पु० वि+शॄ-अच्। १वधे अमरः। प्रादि०स०। २विगतशरे त्रि०।

विशल्यकृत् पु० विशल्यं तत्प्रहारवेदनानिवृत्तिं करोति कृ-क्विप्। (छापरमाली) १वृक्षे रत्नमा०। २विशल्यकारके त्रि०।

विशल्यकरणी स्त्री विशल्यं क्रियतेऽनया कृ-ल्युट् ङीप्। ओषधिभेदे "पूर्वं तु कथिता याश्च वीर! जाम्बवता तव। दक्षिणे शिखरे जातां महौषधिमिहानय। विशल्यकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा। सञ्जीवकरणीं वीर! सन्धानीं च महौषधिम्" रामा० लङ्का० १०२स०।

विशल्या स्त्री विगतं शल्यं तत्प्रहारवेदना यस्याः ५ब०। १अग्निशिखावृक्षे २दन्तीवृक्षे ३गुडूच्याम् अमरः ४त्रिपुट्याम् ५अजमोदायाञ्च राजनि०।

विशसन न० वि+शस-हिंसने ल्युट्। १मारणे अमरः। करणे ल्युट्। २खड्गे पु० त्रिका० "असिर्विशसनः खड्गः" खड्गपूजामन्त्रः।

विशस्त त्रि० वि+शस-अयिनवे न इट् अन्यत्र इट्। इट्पक्षे सि० कौ०। इटि विशसित। मारिते त्रि०।

विशस्तृ पु० वि+शस-तृच् न इट्। चण्डाले शब्दर०।

विशाकर पु० विशाख विगतशाखः सन् राजते राज-बा० ड। भद्रकूटे (बहुविज) शब्दच०। तस्य शाखाशून्यत्वात् तथात्वम्।

विशाख पु० विशिष्टा शाखाऽस्य। १कार्त्तिकेये २धन्विनां वितस्त्यन्तरावपादावस्थाने अमरः। ३पुनर्नवायां राजनि० ४याचके च मेदि०। ५स्कन्दाज्जाते देवभेदे तत्कथा भा०व०२२६अ० उक्ता यथा "वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य सञ्जातः पुरुषोऽपरः। युवा काञ्चनसन्नाहः शक्तिधृग् दिव्यकुण्डलः। यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन कीर्त्तितः"। ६स्कन्दानुजभ्रातरि "अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः। तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः" भा० आ० ६६अ०। ७शिवे भा०आ० १७अ०।

विशाखज पु० विशिष्टा शाखा यस्य तथा सन् जायते जन-ड। नारङ्गे शब्दच० [शब्दमालोक्ते धन्विनामवस्थानभेदे।

विशाखल न० "विशाखान्तरविन्यस्ते पादद्वन्द्वे विशाखलम्"

विशाखा स्त्री विशिष्टा शाखा प्रकारो यस्याः। १नक्षत्रभमालकेऽश्विन्यवधिके षोडशे नक्षत्रे अमरः। "विशाखयोर्मध्यगतः सम्पूर्ण इव चन्द्रमा" रामा० मध्ये गात् तस्य द्विवचनान्ततेत्यन्ये। "नक्षत्रे विशिखाश्च" भा० आ० ९ उक्तेर्बहुत्व बहुतारत्वकत्वेनेति बोध्यम्। अस्य बास्यन्दे ४९७ पृ०दृश्यम्। २कठिल्लके मेदि०।

विशाय पु० वि+शी-पर्य्याये घञ्। प्रहरिकाः पर्य्यायेण शयने अमर।

विशारण न० वि+शॄ-स्वार्थे णिच्-ल्युट्। मारणे हेमच०।

विशारद पु० विशालं ददाति दा-क लस्य रः। १बकुलवृक्षे २क्षुद्रदुरालभायां स्त्री राजनि०। ३पण्डिते पु० ४प्रगल्भे त्रि० अमरः ५श्रेष्ठे च त्रि० अजय।

विशाल त्रि० वि+शालच्। १विस्तीर्णे २वृहति च अमरः। २मृगभेदे ३खगभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष्। ४नृपभेदे पु० ५वृक्षभेदे शब्दर०। ६इन्द्रवारुण्याम् स्त्री अमर०। ७माहेन्द्रवारुण्याम् ८उपोदक्यां च स्त्री राजनि०। ९उज्जयिनीनगर्य्यां स्त्री मेदि०। १०नदीभेदे च स्त्री "विशाला विरजा तथा" इत्युक्तोपवासपर्युदासः विरजाशब्दे दृश्य०। [११वृक्षभेदे शब्दर०

विशालता स्त्री विशालस्य भाव० तल्। १पार्श्वविस्तारे अमर०

विशालतैलगर्भ पु० विशालं विस्तीर्णं तैलं गर्भे फलमध्ये यस्य। अङ्कोटवृक्षे राजनि०। [अमर०।

विशालत्वच् पु० विशाला त्वक् यस्य। सप्तच्छदवृक्षे।

विशालपत्र पु० विशालं पत्रमस्य। १शालवृक्षे २श्रीतालवृक्षे च राजनि०।

विशालाक्ष पु० विशाले अक्षिणी यस्य षच्समा०। १महादेवे, २गरुडे, ३विष्णौ च ४वृहन्नेत्रे, त्रि० मेदि०। ५पार्वत्यां ६नागदन्त्यां च स्त्री राजनि० ङीप्। ७दीर्घनेत्रायां स्त्री त्रि। ८योगिनीभेदे स्त्री। [राजनि०।

विशाली स्त्री० वि+शालच् गौरा० ङीष्। अजमोदायाम्।

विशिख पु० विशिष्टा विगता वा शिखा यस्य प्रादि० ब०। १शरवृक्षे राजनि०। २वाणे अमर। ३तोमरे च मेदि०। ४शिखारहिते त्रि०। ५खनित्र्यां ६नालिकायाम् ७रथ्यायाञ्च स्त्री० मेदि०।

विशिप न० विश-इपक्। मन्दिरे उणादिको० [युक्ते च।

विशिष्ट त्रि० वि+शिष-क्त। १युक्ते २विलक्षणे ३विशेषण-

विशिष्टबुद्धि स्त्री ६त०। विशेषणवतो विशेष्यस्य ज्ञाने यथा घट इत्यादिकं ज्ञानम् अत्र घटत्वस्य विशेषणतया भाव

ज्ञानस्य घटे विशिष्टे भानम् एतत्प्रकारकञ्च विशेषण-ज्ञानं तदनुरोधेनैव अयं घट इत्यादिप्रत्यक्षमित्युक्तं तत्-कारणस्य घटत्वज्ञानस्य एवं सम्प्रदायं घटघटत्वे इति निर्विकल्पकज्ञानमप्ये भवतीत्यङ्गीकृतं नैयायिकैः ।

विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञान न० ६त० । विशेषणविशिष्टे वैशिष्ट्यस्य संसर्गस्य ज्ञाने यथा रूपवान् घट इत्यादि ज्ञानं तत्र घटत्वविशिष्टे रूपादेः संसर्गस्य भानम् । तच्च द्विविधम् विशेषणोपलक्षितप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि विशेषणविशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि च । आद्ये विशेषणज्ञानाभावेऽपि कारणता द्वितीये तु विशेषणतावच्छेदक-प्रकारकविशेषणज्ञानस्य कारणता । यथाकारणं च तयो बोधवैलक्षण्यम् । तत्र क्वचित् विशेष्ये यद्विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या ज्ञानं जायते यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानम् अत्र ज्ञाने पुरुषांशे दण्डो दण्डांशे दण्डत्वं विशेषणतया भासते । तत्र [illegible]प्रयोजिका । क्वचिदेकत्र द्वयमिति रीत्या बोधः । यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानम् अत्र च ज्ञाने एकस्यां व्यक्तौ पुरुषे पुरुषत्व दण्डयोरुभयं विशेषणतया भासते न तु विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावेन । क्वचित् विशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं भवति यथा दण्डवान् पुरुष इति ज्ञानमत्र च ज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं विशेषणज्ञानं कारणम् । तत्र दण्डरूपविशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिक-वैशिष्ट्यरूप संसर्ग पुरुषांशे संसर्गतया भासते । अतएव विशेषणविशिष्टसंसर्गावगाहि तदिति उपलक्षितज्ञानात् विशेषः । क्वचिच्च विशिष्टज्ञानं यथा अयं दण्डीति ज्ञानम् अत्र च ज्ञाने इदमर्थे विशेष्ये दण्डात्मक विशेषणप्रतियोगिक संसर्गः संसर्गतया भासते उपलक्षणे तु न तत्प्रतियोगिकतया संसर्गस्य भानमिति भेद । विशिष्टवैशिष्ट्यशाब्दबोधे त्वयं भेदः [illegible] उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयो पारतन्त्र्येण परस्पर प्रयोज्यप्रयोजकभावेनान्वय । यथा धनवान् सुखीत्यत्र धनप्रयोज्यत्वस्य सुखे, सुराप पततीत्यत्र सुरापानस्य पतने प्रयोज्यत्वस्यान्वय ।

विशिष्टाद्वैत न० रामानुजाद्युक्ते प्रकृतिविशिष्टस्य ब्रह्मणो-ऽद्वयत्वे । रामानुजशब्दे दृश्यम् ।

विशिष्टाभाव पु० ६त० । विशेषणविशिष्टस्याभावे स च क्वचित् विशेषणाभावप्रयुक्त क्वचिच्च विशिष्याभावप्रयुक्त क्वचिदुभयाभावप्रयुक्त ।

विशीर्ण त्रि० वि+शॄ-क्त । १शुष्के, २जरावस्थापन्ने ।

विशीर्णपर्णी पु० विशीर्णं पर्णमस्य । निम्बवृक्षे रा-जनि० ।

विशुद्ध त्रि० वि+शुध-क्त । १दोषरहिते, २विशदे च । तन्त्रोक्ते कण्ठस्थे ३चक्रभेदे चक्रशब्दे २८०८पृ० दृश्यम् ।

विशुद्धाद्वैत न० ६त० । वल्लभाचार्यमतप्रसिद्धे दोषरहितस्य ब्रह्मणोऽद्वयत्वे ।

विशुद्धि स्त्री० वि+शुध-क्तिन् । १शोधने २दोषराहित्ये च ।

विशृङ्खल त्रि० विगता शृङ्खला पद्धतिर्यस्याः । परिपाटीशून्ये

विशेष पु० वि+शिष-घञ् । १प्रभेदे, २प्रकारे, अटा० ३व्यक्तौ हेम० । ४तिलके, त्रिका० । "अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्त्तितः" इति भाषा०उक्ते ५पदार्थभेदे "अन्ते अवसाने तिष्ठतीति अन्त्य यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः । घटपटादीनां द्व्यणुकपर्य्यन्तानां तत्तदवयवभेदात् परस्परं भेदः । परमाणूनां भेदको विशेष एव स तु स्वत एव व्यावृत्तः तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति" सि०मुक्ता० । अयञ्च नित्यद्रव्ये समवायेन तिष्ठति "तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवाय प्रकीर्त्तितः" भाषाप्रकारेण नित्यद्रव्येषु विशेषसम्बन्धस्य समवायतायाः प्रदर्शनात् । "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्" कणा० सू० उद्दिश्य वर्णितं यथा "अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः" सू० । 'अन्त्या विशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो येऽभिहितास्तान् वर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । अन्ते अवसाने भवन्तीत्यन्त्या यतो न व्यावर्त्तकान्तरमस्ति स्वाश्रयाः उत्पादविनाशयोरन्तेऽवसाने भवन्तीत्यन्त्यानि नित्यद्रव्याणि तेषु भवन्तीत्यन्त्या विशेषाः इति वृत्तिकृतः ते हि विशेषा एव व्यावृत्तबुद्धिहेतवः न तु सामान्यरूपा अपि" उप०वृ० । नित्यैकमात्रवृत्तय इति फलितार्थः । "अन्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतो विशेषः" सर्व०श्री०माधव० । ६व्याप्यधर्मे । यथा नीलघट इत्यादौ घटत्वव्याप्यधर्मः नीलत्वादिविशिष्टघटत्वादि । ७अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०१ पृ० दृश्यम् ।

विशेषक पुन० विशेषयति वि+शिष-णिच्-ण्वुल् । १ललाट-कृते तिलके अमर । २विशेषकर्त्तरि त्रि० मेदि० "त्रिभि-श्लोकैः विशेषकम्" इत्युक्ते एकवाक्यतापन्ने ३श्लोकत्रये न० । ४तिलकवृक्षे राजनि० ।

विशेषगुण पु० कर्म० । 'बुद्ध्यादिषट्कं रूपादिचतुष्क

शेषभावने। स्वाभाविकरूपत्वञ्च बाह्ये शब्दः एव च” भाषा० उक्तेषु गुणभेदेषु।

विशेषण न० विशिष्यतेऽनेन वि+शिष-ल्युट्। भेदकधर्मे गुणक्रियादौ यथा नीलम् उत्पलं चलो गौरित्यादौ गुणक्रियादिर्भेदकधर्मः।

विशेषणञ्च त्रिविधं व्यावर्त्तकं विधेयं हेतुगर्भञ्च। तत्राद्य नीलो घट इत्यादौ नील, द्वितीयं पर्वतो वह्निमान् अत्र वह्निर्विधेयविशेषणम्। “त्वकारो ह्ययमेव मे यदरयः” इत्यादौ त्वकारो विधेयः। तृतीयं यथा सुराणं पततीत्यादौ सुरापान हेतुगर्भविशेषणम्। तस्य भावः तत्त्व। विशेषणताप्रकारतारव्यविषयताभेदे स्वरूपसम्बन्धविशेषे च स्त्री। स च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वरूपः। अभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षभेदे च। यथा घटाभाववद् भूतलमित्यादि चाक्षुषप्रत्यक्षे भूतलांशे घटाभावस्य विशेषणता सन्निकर्षः। “विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत्” भाषा०। सा च नानाविधा यथोक्तं

“यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथाहि भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते, घटरूपादौ रूपत्वाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, शब्दत्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया। कत्वादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया। एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया। एवं घटाभावादौ पटाद्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया। एवमन्यदप्यूह्यं तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते। अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्येतेति” सि० मुक्ता०। “प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्” भाषा० उक्ते समवायप्रत्यक्षसन्निकर्षभेदे च।

विशेषणासिद्ध पु० विशेषणेनासिद्धः। हेत्वाभासभेदे यो हेतुः विशेषणविशिष्टः सन् पक्षे न तिष्ठति तादृशे हेतौ यथा शब्दो नित्यः द्रव्यत्वे सत्यचाक्षुषत्वात् इत्यादौ द्रव्यत्वरूपविशेषणस्य शब्दे बाधात् तथात्वम्।

विशेषविधि पु० विशेषे विधिः। सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषमात्रपरे विधाने यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रमिति कौण्डिन्यस्य ब्राह्मणविशेषत्वेन तद्विषये दधिदानापवादेन तक्रदानविधिः। “अल्पमात् विषया यस्य स विशेषविधिर्मतः” व्या०का० [प्रसिद्ध] च।

विशेषित त्रि० वि+शिष-णिच्-क्त। १भेदिते २विशेषणयुक्ते

विशेषोक्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३०५ पृ० दृश्यम्।

विशेष्य त्रि० विशिष्यते भेद्यते गुणादिभिरसौ वि+शिष-कर्मणि ण्यत्। गुणादिभिर्भेद्ये १व्यवच्छेद्ये पदार्थे २धर्मिणि च। तस्य भावः तल्। विशेष्यता विषयताविशेषे स च तत्तज्ज्ञानीयधर्मिविशिष्टप्रकारतानिरूपित स्वरूपसम्बन्धविशेष इति प्राञ्चः। तत्र समानाधिकरणा प्रकारता विशेष्यता च पदार्थान्तरमिति जगदीशः। तयोर्भिन्नत्वम् अवच्छेद्यावच्छेदकभावश्चेति गदाधरः। यथा घटाभाववद् भूतलमित्यादौ घटात्वनिष्ठ प्रकारतानिरूपिता या अभावनिष्ठा विशेष्यता सैव तदवच्छेद्या या अभावनिष्ठा प्रकारता तन्निरूपिता भूतलनिष्ठविशेष्यतेति प्राञ्चः। स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्यन्ये।

विशेष्यासिद्ध पु० स्वरूपासिद्धे हेत्वाभासभेदे। यो हेतुः स्वघटकविशेष्यस्वरूपः पक्षे न तिष्ठति तादृशे हेतौ यथा शब्दो नित्योऽचाक्षुषत्वे सति द्रव्यत्वादित्यादौ अत्र अचाक्षुषत्वविशिष्टद्रव्यत्व हेतुः तत्र विशेष्य द्रव्यत्व शब्दे असिद्धमिति स्वरूपासिद्धो हेतुः।

विशोक पु० विगतः शोको यस्मात् यस्य वा। १अशोकवृक्षे राजनि०। २शोकरहिते त्रि०। योगशास्त्रोक्ते ३चित्तवृत्तिभेदे स्त्री। “विशोका वा ज्योतिष्मती” पात०सू०। “विशोका विविधविभवतीति” विवरणम्।

विशोधनी स्त्री विशुध्यतेऽनया शुध-ल्युट् ङीप्। १दन्तीवृक्षे राजनि०। भावे ल्युट्। २शोधने न०। वि+शुध-ल्यु। ३शोधनकारके त्रि०। “प्रायश्चित्तं विशोधनम्” स्मृतिः।

विशोधिन् त्रि० वि+शुध-णिच्-णिनि। १शोधनकारके २नागदन्त्यां राजनि० स्त्री ङीप्।

विश्र पु० विश-दीप्तौ भावे नञ्। दाप्तौ त्रिका०। [अमर

विश्र(श्रा)पण न० वि+श्रण-णिच्-ल्युट् वा वृद्धि। दाने

विश्रब्ध त्रि० वि+श्रम्भ-क्त। विश्वस्ते “विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलका” सा०द०। २शान्ते ३अनुद्धते त्रि० हेमच० ४गाढे त्रि० मेदि०। [हलन्तापारव्यात्मशाने च भरत।

विश्र(श्रा)म पु० वि+श्रम-घञ् वा वृद्धि। १विरामे म०

विश्रम्भ पु० वि+श्रम्भ-घञ्। १विश्वासे अमर। २प्रणये ३केलिकलहे मेदि० ४वधे च विश्व०।

विश्राव पु० वि+श्रु-घञ्। १प्रसिद्धौ अमरः २स्रुतौ च।

विश्रुत पु०वि+श्रु-क्त। १विख्याते अमरः। २विशेषेण श्रुत च

विश्लिष्ट त्रि॰ वि+श्लिष-क्त । १वियुक्ते २शिथिले च ।

विश्लेष पु॰ वि+श्लिष-घञ् । १वियोगे २शैथिल्ये च मेदि॰ ।

विश्व न॰ विश-क्वन् । १जगति संसारे । २तदभिमानिनि जीवे पु॰ । व्यष्टिस्थूलदेहे प्रवेशात्तस्य तथात्वम् वेदान्तसारे प्रसिद्धम् । ३श्राद्धदेवविशेषे पु॰ ब॰ व॰ । ४सकले त्रि॰ एतदर्थेऽस्य सर्वनामता । श्राद्धदेवाश्च दशविधा गणदेवताभेदाः यथाक्रमम् "वसुसत्यौ क्रतुदक्षौ कालकामौ धुरि कुरुः । पुरूरवा माद्रवाश्च विश्वे देवाः प्रकीर्त्तिताः" देवशब्दे ३७५७ पृ॰ दर्शितम् । ५नागरे विश्व ६दक्षकन्याभेदे विश्वदेवमातरि स्त्री मत्स्यपु॰ ५अ॰ । ७अतिविषायां स्त्री अमर । ८शतावर्य्यां स्त्री राजनि॰ ९त्रिंशपलपरिमाणे स्त्री । "गुञ्जाः पञ्चशतिः स्तामा दशम्र तत्पलं भवेत् । विश्वा त्रिंशत्पलं प्रोक्ता" ज्योतिष्मता । अस्य परिमाणभेदः अंशवर्णक्रमप्रसिद्धः । १०विष्णौ न॰ विष्णु स॰ । ११देहे न॰ चक्रमहे ३८॰८पृ॰ दृश्यम् ।

विश्वकद्रु पु॰ विश्वं कद्रूयति कद्रु-ड । १मृगयाकुशलकुक्कुरे अमर॰ । २शब्दे पु॰ ३खले त्रि॰ मेदि॰ ।

विश्वकर्म्मन् पु॰ विश्वं कर्म व्यापारो यस्य । १सूर्य्ये २देवशिल्पिनि अमरः । ३मुनिभेदे मेदि॰ ४परमेश्वरे च ।

विश्वकृत् पु॰ विश्वं करोति कृ-क्विप् । १विश्वकर्म्मणि २परमेश्वरे च

विश्वकेतु पु॰ विश्वे केतवोऽस्य । अनिरुद्धे अमर ।

विश्व(ष्व)क्सेन विषु(ष्व)ची सेना यस्य । १विष्णौ अमर २प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री ३विष्णुनिर्माल्यधारके तदीयगणभेदे "निर्माल्यधारी विष्णोस्तु विश्व(ष्व)क्सेनश्चतुर्भुजः" कालिकापु॰ ८२अ॰ । ४त्रयोदशमनौ मत्स्यपु॰ ९अ॰ । अयमध्य एवमर्षेषु पा॰ अमूत भरतस्तु अयमध्यतामाह तन्मूलं चिन्त्यम् । [च राजनि॰ ।

विश्वगन्ध न॰ विश्वतो गन्धोऽस्य । १बोले गन्धरसे २पलाण्डौ

विश्वगन्धा स्त्री विश्वे सकला गन्धा यस्याम् । पृथिव्याम् शब्दच॰ । [राजनि॰ ।

विश्वग्रन्थि स्त्री विश्वतो ग्रन्थिर्यस्याः । हंसपदीलतायाम्

विश्व(ष्व)च् अव्य॰ विषु विश्व वा अञ्चति क्विप् पृषो॰ विश्वस्य विषु तत सप्तम्यान्त्यर्थे आदि तस्य लुक् । १सर्वत इत्यर्थे । अद्वेरभाव । २सर्वत्रगामिनि त्रि॰ स्त्रियां विषूची भवेत् विषू(ग्रू) च इत्यादि । अदूराणम विष्वद्र्यच प्रकार्थ । भवे शिवद्रीच इत्यादि । अयमध्यता भरत आह तन्मूलं चिन्त्यम् ।

विश्वचक्र न॰ दानभेदे महादानभेदे मत्स्यपु॰ तद्विधिर्यथा । "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । विश्वचक्रमिति ख्यातं सर्वपातकनाशनम् । तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचक्रन्तु कारयेत् । श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदर्द्धेन तु मध्यमम् । तस्यार्द्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम् । अन्यद्विंशत्पलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत् । षोडशारं ततश्चक्रं भ्रमिनेम्यष्टकावृतम् । नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् । शङ्खचक्रे च पार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतम् । द्वितीयावरणे तद्वत् पूर्वतो जलशायिनम् । अत्रिर्भृगुर्वशिष्ठश्च ब्रह्मा काश्यप एव च । मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश । तृतीयावरणे गौरी मातृभिर्वसुभिर्युता । चतुर्थे द्वादशादित्या वेदाश्चत्वार एव च । पञ्चमे पञ्च भूतानि रुद्राश्चैकादशैव तु । लोकपालाष्टकं षष्ठे दिङ्मातङ्गास्तथैव च । सप्तमेऽस्त्राणि सर्वाणि मङ्गल्यानि च कारयेत् । अन्तरान्तरतो देवान् विन्यसेदष्टमे पुनः । तुलापुरुषवत् शेषं समन्तात् परिकल्पयेत् । ऋत्विङ्मण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् । विश्वचक्रं ततः कुर्यात् कृष्णाजिनतिलोपरि । तथाष्टादश धान्यानि रसाश्च लवणादयः । पूर्णकुम्भाष्टकञ्चैव वस्त्राणि विविधानि च । माल्यैश्च फलरत्नानि वितानं चापि कल्पयेत् । ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो बुधः । होमाधिवासनान्ते तु गृहीतकुसुमाञ्जलिः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं कृत्वा तु प्रदक्षिणम् । नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः । परमानन्दरूपी त्वं पाहि नः पापकर्दमात् । तेजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः । हृदि तत्त्रिगुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम् । वासुदेवस्थितं चक्रं चक्रमध्ये च माधवम् । अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविह । विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम् । आयुधञ्चाधिवासश्च भवादुद्धर मामितः" ।

विश्वजित् पु॰ विश्वं जयति जि-क्विप् । १विष्णौ २सर्वस्वदक्षिणके यागभेदे "विश्वजिता यजेत" श्रुतिः । ३तदधिकारेण अश्रुतफलत्वे स्वर्गफलकल्पकन्यायभेदे मीमा॰ ।

विश्वदेवा स्त्री विश्वतो दीव्यति दिव-अच् । १क्षुद्रगवेधुकायाम् (गोरक्षचाकुलिया) जटा॰ । २नागबलायां ३रक्तपुष्पदण्डोत्पले च रत्नमा॰ । कर्म॰ । ४श्राद्धदेवगणे पु॰

विश्वधारिणी स्त्री विश्वं धारयति धृ-णिनि । पृथिव्याम्

विश्वपर्णी स्त्री विरलं पर्णान्यस्याः । भूम्यामलक्यां राजनि॰ ।

विश्वप्सन् पु॰ विश्वं प्साति भक्षयति प्सा-कनिन् । १सदेवमनुष्यकल्पे

२चन्द्रे हेमच० । ३देवे ४विश्वकर्मणि ५भूमौ ६स्वाप्रजा० ६छाये शब्दर० ।

विश्वभेषज न० विश्वेषां भेषजम् । शुण्ठ्याम् अमर० ।

विश्वमहा स्त्री विश्वस्य महो यस्याः । अग्निजिह्वाभेदे शब्दमा०

विश्वम्भर पु० विश्वं बिभर्त्ति भृ-खच् मुम् च । १इन्द्रे अमर० २विष्णौ च । ३पृथिव्यां स्त्री ।

विश्वरूपक न० विश्वं रूपमस्य कप् । कृष्णागुरुणि राजनि०

विश्वरेतस् पु० विश्वं रेतोरेतोजन्यं यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच० ।

[षत्राके त्रिका० ।

विश्वरोचन पु० विश्वान् रोचयति रुच-णिच्-ल्यु । नाडी-

विश्ववेदस् पु० विश्वं वेत्ति विद-असुन् । १इन्द्रादौ देवे २सर्वज्ञे च ।

[(फणिमनस) २हस्ते पु० शब्दच० ।

विश्वसार न० विश्वेषां सारम् । १तन्त्रभेदे । संज्ञाया कन् ।

विश्वसृज् पु० विश्वं सृजति सृज-क्विन् । चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमर । कुत्वादौ तु विश्वसृक् विश्वसृग्भ्यामित्यादि

विश्वस्त त्रि० वि+श्वस-क्त । १जातविश्वासे । २विधवायां स्त्रियां स्त्री अमरः । वा इट् । विश्वसित त्रि० जातविश्वासे

विश्वस्था स्त्री विश्वत तिष्ठति स्था-क । शतावर्य्याम् राजनि०

विश्वाची स्त्री विश्वमञ्चति अञ्च-क्विप् । १अप्सरोभेदे वह्निपु० । २वातरोगभेदे भावप्र० तल्लक्षणादि० तत्रोक्तं यथा "अथ विश्वाचीलक्षणमाह "तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः । बाह्वोः कर्म्मक्षयकरी विश्वाची सा निगद्यते" । कण्डरा महास्नायुः तलं हस्तस्योपरिभागः तलशब्दोऽत्र उपरिवाचक यथा भूमितलमिति । तेनायमर्थः बाहुपृष्ठतः बाह्वोः पृष्ठं बाहुपृष्ठमारभ्य तलं प्रतिकृत्यतलं यावत्प्रत्यङ्गुलीनां कण्डरा चन्द्रं तत्र बाह्वोः प्रसारणाकुञ्चनादिकर्म्मक्षयकरी भवति सा दुष्ट वातव्याधिषु विश्वाचीत्युच्यते बाह्वोरिति द्वित्वं वचनपरम् । एकस्मिन्नपि बाहौ विश्वाची भवति" भावप्र० ।

विश्वात्मन् पु० विश्वमात्मा यस्य । विष्णौ विष्णुस० ।

विश्वधामन् पु० विश्वं दधाति पालयति धा-मनिन् विश्व पूर्वदीर्घ । देवे त्रिकां० ।

विश्वानर पु० अग्निजनके विप्रभेदे वैश्वानरशब्दे दृश्यम् ।

विश्वामित्र पु० विश्वं मित्रमस्य पूर्वपददीर्घ । गाधिसुते ऋषे ब्रह्मर्षिभेदे हरिवं०२८अ० ।

विश्वामित्रप्रिय पु० ६त० । १नारिकेले शब्दर० २श्रीरामे च

विश्वा(श्व)राज् पु० विश्वेषु राजते राज-क्विप् । १विश्वेषां राजनि । २परमेश्वरे च अस्य कुत्वादौ च कत्वम् विश्वराड्भ्यामित्यादि ।

[भेदे २राज्ञौ स्त्री मेदि० ।

विश्वावसु पु० विश्वेषां वसु यस्मात् पूर्वप० दीर्घः । १गन्धर्व-

विश्वास पु० वि+श्वस-घञ् । दृढमित्वमेवेत्याकारे १चित्त-वृत्तिभेदे प्रत्यये अमर । २प्रत्ययाज्ञ "नदीनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् । विश्वासो नैव कर्त्तव्यः" चाणक्यः

विश्वेदेव पु० ब०व० कर्म० अलुक्स० । "क्रतुर्दक्षो वसु सत्य कामः कालस्तथा धुरि । रोचमोमाद्रवाश्चैव तथा चान्ये पुरूरवाः । विश्वे देवा भवन्त्येते दश चान्येषु पूजिता" इत्युक्ते गणदेवभेदे । २वह्नौ पु० शब्दप्र० ।

विश्वेश पु० ६त० । शिवे, विष्णुशरादयोऽप्यत्र ।

विश्वौषध न० विश्वेषु रोगेषु औषधम् । शुण्ठ्याम् । राजनि०

विष व्याप्तौ जु० उभ० सक० अनिट् । वेवेष्टि वेविष्टे इरित् अविषत् अविक्षत् त । विष्णु: ।

विष विप्रयोगे क्र्या० पर० सक० अनिट् । विष्णाति अविक्षत्

विष सेचने भ्वा०पर०सक०अनिट् । वेषति अविक्षत् । [पति ।

विष् स्त्री विष क्विप् । १विष्ठायाम् अमर २कन्याया च विट्-

विष न० विष-क । १जले अमर० २पद्मकेशरे, रायमुकुट । ३गन्धरसे बोले ४वत्सनाभे विषे च ५गरलमात्रे पुं न० राजनि० । ६मृणाले पु० अमर: । गरलरूपविषस्य नाम लक्षणादिकं भावप्र०उक्तं यथा "विषं तु गरलं क्ष्वेडं तस्य भेदानुदाहरे । वत्सनाभः हारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः । सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च । हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव" । तत्र वत्सनाभस्य स्वरूपनिरूपणम् । "सिन्दुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा । यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्स नाभः स भाषितः" । अथ हारिद्रस्य स्वरूपनिरूपणम् "हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः" । अथ सक्तुकस्य स्वरूपम् "यद्ग्रन्थिः सक्तुकेनेव पूर्णमध्यः स सक्तुकः" । अथ प्रदीपनस्य स्वरूपम् "वर्णतो लोहितो यः स्याद्दीप्तिमान् दहनप्रभः । महादाहकरः पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः" । अथ सौराष्ट्रिकस्य स्वरूपम् "सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक उच्यते" । अथ शृङ्गिकस्य स्वरूपम् "यस्मिन् गोस्तनके बद्धे दुग्धमसृतं लोहितम् । स शृङ्गिक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः" । अथ कालकूटस्य स्वरूपम् "देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः । दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः । निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकी-

र्त्तितः। सोऽहिच्छत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत्" अथ हालाहलस्य स्वरूपम् "गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा। तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः। असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमालये। दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते"। अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपम् "वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारतः। ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले। ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु क्षत्रियो लोहितप्रभः। वैश्यः पीतोऽसितः शूद्रो विषश्चतुर्विधः। रसायने विषं विप्रं क्षत्रियं देहपुष्टये। वैश्यं कुष्ठविनाशाय शूद्रं दद्यात् वधाय हि"। (एते च स्थावरविषाः) तेषां शोधनविधिः तत्रैव स्थानान्तरे "गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्य विषं तेन विशुद्ध्यति। रक्तसर्षपतैलाक्ते तथा धार्य्यन्तु वाससि। ये गुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्हीना विशोधनात्। तस्माद्विषं प्रयोगे तु शोधयित्वा प्रयोजयेत्"। अथ विषस्य गुणाः "विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च। आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि मदावहम्"। व्यवायि सकलकायगुणव्यापनपूर्वकपाकगमनशीलम्। विकाशि ओजःशोषणपूर्वकसन्धिबन्धशिथिलीकरणशीलम्। आग्नेयम् अग्निकार्य्यम्। योगवाहि सर्वगुणग्राहकम्। मदावहं तमोगुणप्राधान्येन बुद्धिविध्वंसकम्। "तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदायि रसायनम्। योगवाहि परं वातश्लेष्मजित् सन्निपातहृत्"। अथोपविषाणां निरूपणम् "अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकः। गुञ्जाहिफेनो धत्तूरः सप्तोपविषजातयः"। एतेषां शोधनं चिन्त्यं गुणास्तत्र तत्र द्रष्टव्याः"।

तत्र विषस्य द्वैविध्यमाह "स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते। दशाधिष्ठानमाद्यं तु द्वितीयं षोडशाश्रयम्"। स्थावरविषस्य दशाश्रयानाह "मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सारमेव च। निर्य्यासो धातवः कन्दः स्थावरस्याश्रया दश"। तद्यथा मूलविषं करवीरादि। पत्रविषं विषपत्रिकादि, फलविषं कर्कोटकादि, पुष्पविषं वेत्रादि, त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि करम्भादीनि क्षीरविषं स्नुह्यादि धातुविषं हरितालादि कन्दविषं वत्सनाभसक्तुकादि। जङ्गमविषस्य षोडशाश्रयानाह "दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्रा च नखमूत्रमलानि च। शुक्रं लालानखस्पर्शः सदंश अवमर्दितम्। गुदास्थिपित्तशूकानि दश षट् जङ्गमाश्रयाः"। तद्यथा दृष्टिनिःश्वासविषाः दिव्याः सर्पाः, दंष्ट्राविषाः भौमसर्पाः दंष्ट्रानखविषा व्याघ्रादयः, मूत्रपुरीषविषाः कृकगोधिकादयः शुक्रविषा मूषिकादयः, लालाविषाः उच्चिटिकादयः, लालास्पर्शमूत्रपुरीषार्त्तवशुक्रमुखसन्दंशदंष्ट्रास्पर्शावमर्दितगुदपुरीषविषाश्चित्रशीर्षादयः, अस्थिविषाः सर्पादयः, पित्तविषाः शकुलमत्स्यादयः, शूकविषाः भ्रमरादयः। स्थावरविषाणां सामान्यानां कार्य्याण्याह। तत्र मूलविषस्य कार्य्यमाह "उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापनं तथा"। पत्रविषस्य कार्य्यमाह "जृम्भणं वेपनं श्वासो ज्ञेयाः पत्रविषैर्भवेत्"। फलविषस्य कार्य्यमाह "शुष्कशोथः फलविषैर्दाहोद्वेगश्च भोजने"। पुष्पविषस्य कार्य्यमाह "भवेत् पुष्पविषैश्छर्द्दिराध्मानं मूर्च्छनं तथा"। त्वक्सारनिर्य्यासकार्य्याण्याह "त्वक्सारनिर्य्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि। आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः"। क्षीरविषकार्य्यमाह "फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता"। धातुविषकार्य्यमाह "हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि। प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत्"। एतानि मूलविषाणि नव कालघातीनि कालान्तरे मारकाणि। कन्दविषस्य कार्य्यमाह। "कन्दजान्युग्रवीर्य्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश। सर्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः। स्थावरं जङ्गमं वापि कृत्रिमं चापि यद्विषम्। सद्यो निहन्ति तत् सर्वं गुणैश्च दशभिर्युतम्"। तान् दशगुणानाह "रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च। विकाशि विशदञ्चैव लघ्वपाकि च ते दश" तेषु गुणैर्विषस्य कार्य्यमाह "तद्रौक्ष्यात् कोपयेद्वायुमौष्ण्यात् पित्तं सशोणितम्। तैक्ष्ण्यान्मतिं मोहयति मर्मबन्धान् छिनत्ति हि। शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद्विकरोति च। आशुत्वादाशु तत् प्रोक्तं व्यवायात् प्रकृतिं हरेत्। विकाशित्वात् क्षपयति दोषान् धातून्मलानपि। अतिरिच्यते वैशद्यात् दुश्चिकित्स्यं च लाघवात्। दुर्जरं चाविपाकित्वात् तस्मात् क्लेशयते चिरम्"। विषदिग्धशस्त्रहतस्य लक्षणमाह "सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तत् क्षतेऽस्रं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम्। कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूतिक्षतान्मांसं शीर्य्यते यस्य चापि। तृष्णातापौ दाहमूर्च्छे च यस्य दिग्धविद्धं तं मनुष्यं व्यवस्येत्। लिङ्गान्येतान्येव कुर्य्यादमित्रैर्दत्तं स्नेहो वा क्षते यस्य चापि"। पच्यते चाप्यभीक्ष्णं पुनः पुनः

पाकमेति तापं वहिःस्थितः, दाहोऽभ्यन्तरे। यः कुर्य्यादित्यत्र अत्र कर्त्तृपदं बोद्धव्यम्। प्रायेण राजादीनामन्नादौ शत्रवो विषं ददति। तेषां ज्ञानार्थं लक्षणमाह "इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः। जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान्। न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च। अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत्। अङ्गुलीः स्फोटयेदुर्व्वीं विलिखेत् प्रहसेदपि। वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षते। विवर्णवक्त्रः श्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्ति च। आलभेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान्। निर्यियासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः। वर्त्तते विपरीतञ्च विषदाता विचेतनः"। इङ्गितमभिप्रायसूचकम् आकारं मुखवैकृतं मुखवैवर्ण्यादि एभिर्लिङ्गैर्वक्ष्यमाणैः न ददात्युत्तरं पृष्ट स्त्रीयापकर्मजनितव्यामोहात् सङ्कीर्णम् अस्फुटं भयजनितपर्वव्यथापमोदायाङ्गुलीः स्फोटयेत् प्रहसेत्। अचेतावपि श्यामः दग्धसमानवर्णः, आलभेत स्पृशेत् विपरीतं यथा स्यात्तथा वर्त्तते। जङ्गमविषाणां सामान्यानां कार्य्याण्याह "निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं सम्पाकं लोमहर्षणम्। शोथं चैवातिसारञ्च कुरुते जङ्गमं विषम्"। जङ्गमेषु तीक्ष्णतरेषु सर्पानाह "वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः। यथाक्रमं समाख्याता द्व्यन्तरा द्वन्द्वरूपिणः"। फणिनो भोगिनो ज्ञेया मण्डलाख्यास्तेऽष्ट विंशतिः। मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः। षट् ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कविषाः स्मृताः। स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्य्यगूर्ध्वञ्च राजिभिः। विचित्रा इव ये भान्ति राजिलास्ते हि तेऽपि षट्"। एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः। द्व्यन्तरा द्वे अन्तरे भेदौ येषां ते द्व्यन्तराः, यथा भोगिनो मण्डलिन्यां जाता इत्यादि। भोगिप्रभृति कृतदंशदेशलक्षणमाह "दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्ववातविकारकृत्। पीतो मण्डलिनः शोथो मृदुः पित्तविकारवान्। राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः। पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रासृक् सर्वश्लेष्मविकारवान्"। देशविशेषे कालविशेषे च दष्टासाध्यत्वमाह "अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु। याम्ये च पित्र्ये परिवर्जनीया ऋक्षे नरा मर्मसु ये च दष्टाः"। याम्ये भरण्यां पित्र्ये मघायाम् "दर्वीकराणां विषमाशु हन्ति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति"।

उष्णे उष्णसंयोगे। दर्वीकरलक्षणमाह "रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः। ज्ञेया दर्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः"। अपरेषु येषु विषमाशु मारकं भवति तानाह "अजीर्णपित्तातपपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु। क्षीणे क्षते मेहिनि कुष्ठजुष्टे रूक्षे बले गर्भवतीषु चापि। शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमेति राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति। शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम्। जिह्मं मुखं यस्य च केशशातो नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः। कृष्णश्च रक्तः श्वयथुश्च दंशे हन्वोः स्थिरत्वञ्च विवर्जनीयम्"। केशशातः आकर्षणात्, नासावसादः नासाया नतत्वं कण्ठभङ्गः ग्रीवाधारणाशक्तिः हन्वोः स्थिरत्वं हनुद्वयस्तम्भः। अपरञ्च "वर्त्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं स्रवेदूर्ध्वमधश्च यस्य। दंष्ट्रानिपाताश्चतुरश्च यस्य यस्यापि वैद्यः परिवर्जयेत्तम्"। वर्त्तिः रुधिरस्य, सा च नासामुखनिःसृता दांष्ट्रेभ्यो रक्तं स्रवत्। उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम्। सारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च जह्यान्नरं तत्र न कर्म कुर्य्यात्"। अत्यर्थमुपद्रुतं वा ज्वरातिसारादिभिरतिशयेनोपद्रुतं हीनस्वरं वक्तुमक्षमं विवर्णं कृष्णवर्णं सारिष्टं नासाभङ्गादियुक्तम्। अवेगिनं वेगो विषवेगः। (सप्तरि) इति ख्या.के तद्रहितम्। स्थावरं जङ्गमं च विषमेव जीर्णस्य तृप्तिः कारणैः दूषीविषसंज्ञां लभते तदाह "जीर्णं विषघ्नौषधिदूषितं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा। स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति"। जीर्णं अतिपुराणं विषघ्नौषधिदूषितं विषघ्नीभिरोषधीभिर्वीर्य्यहीनीकृतं स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दशानां गुणानां मध्ये एकद्वित्रादिगुणहीनम्। दूषीविषस्य कार्य्यमाह "वीर्य्याल्पभावान्न निपातयेत्तत् कफान्वितं वर्षगणानुबन्धि। तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धिवैरस्ययुतः पिपासी। मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्वमिञ्च विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा"। न निपातयेत् न मारयति कफान्वितं कफेन मन्दीकृतौष्ण्यादिगुणं वर्षगणानुबन्धि कफेनाग्नेर्मान्द्याद्दोषत्पाकाच्चिरस्थायि तथा दूषीविषजदद्रुरोगवता भिन्नपुरीषवर्णश्च भिन्नपुरीषो-त्कृतमल भिन्नवर्णो विवर्णः। विचेष्टमानः विरुद्धां चेष्टां कुर्वन् मूर्च्छादीन् व्याधीन् लभते। स्थानविशेषोत्थिते दूषीविषे लिङ्गविशेषमाह। "आमाशयस्थे कफवात-

रोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी। भवेत् समुद्ध्वस्तशिरोऽङ्गरुहको विलूनपक्षश्च यथा विहङ्गः"। समुद्ध्वस्तशिरोऽङ्गरुहकः समुद्ध्वस्ता शिरोरुहाः केशाः अङ्गरुहः लोमानि यस्य सः एतदपि लिङ्गं पक्वाशयस्थे दूषीविषे बोद्धव्यम् "स्थितं रसादिष्वथ तद्यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान्"। तत् दूषीविषं यथोक्तान् सुश्रुते व्याधिसमुद्देशीयोक्तान्। दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह 'कोपं तु शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम्'। कुपितस्य दूषीविषस्य पूर्वरूपमाह "निद्रा गुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विश्लेषहर्षावथ वाङ्गमर्दः"। विश्लेषः गात्रशैथिल्यं हर्षः रोमाञ्चः। रूपमाह "ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्म। मांसक्षयं पाणिपदास्यशोथं मूर्च्छां तथा छर्दिमथातिसारम्। दूषीविषं श्वासतृषौ ज्वरांश्च कुर्यात् प्रवृद्धिं जठरस्य चापि"। अन्नमदः अन्ने भुक्ते पूगफलेनेव मदः। अविपाकः अन्नस्य। दूषीविषभेदेन विकारानाह "उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्यदानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम्। गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान्विकारांश्च बहुप्रकारान्"। अन्यत् दूषीविषं तांस्तान् विकारान् विसर्पविस्फोटादीन्। दूषीविषस्य निरुक्तिमाह "दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः। यस्मात् सन्दूषयेद्धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम्"। देशः अनूपादि कालः दुर्दिनादि अन्नं कुलत्थतिलमाषादि धातुदूषकत्वाद्दूषीविषम्। दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह "साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोत्थितम्। दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविनः"। कृत्रिमं विषं द्विविधम् एकं सविषं दूषीविषसंज्ञम् अपरमविषं तदेव गरसंज्ञं तथा च काश्यपसंहितायाम् "संयोगजञ्च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते। दूषीविषं तु सविषमविषं गर उच्यते"। संयोगजं कृत्रिमं विषं द्वितीयं स्वाभाविकं तच्च द्विविधम्। तत्र दूषीविषमभिधाय गरं दर्शयितुमाह "सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गजान् मलान्। शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान्"। गरकार्य्यमाह "तैः स्यात् पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्ज्वरश्चास्योपजायते। मर्म्मप्रधमनाध्मानं हस्तयोः शोथसम्भवः। जठरग्रहणीरोगा यक्ष्मागुल्मक्षयो ज्वरः"। तैः गरैः स्वेदरजःप्रभृतिभिः ज्वरश्चास्योपजायत इति अपाकात्। मर्म्मप्रधमनं मर्म्मव्यथा क्षयो धातुक्षयः। लूतानां जन्तुविशेषाणामुत्पत्तिं निरुक्तिं सङ्ख्यां-

श्चाह "यज्ञाङ्गं तृणमाप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः। तेभ्यो जातास्तथा लूता इति ख्यातास्तु षोडश"। अत्र सुश्रुतः "विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिद्वसिष्ठमाश्रमम्। वशिष्ठं कोपयामास गत्वाऽश्रमपदं किल। कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदबिन्दवः। अपतद्दर्शनादेव छवस्तासोन्नरर्थय·। लूने तृणे महर्षेस्तु धेन्वर्थं सम्भृतेऽपि च। ततो जातास्त्विमे घोरा नानारूपा महाविषाः। तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव हि"। तत्र त्रिमण्डलप्रभृतयोऽष्टौ कष्टसाध्याः सौवर्णिकप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः। तासां सामान्यतो दंशलक्षणमाह "ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च। ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः। पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च। शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा। सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम्"। दंशकोथः दंशमध्ये पूतिभावः। "दंशमध्ये तु यत्कृष्णं श्यावं वा जालकावृतम्। दग्धाकृति भृशं पाकं क्लेदशोथज्वरान्वितम्। दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्दष्टमिति निर्दिशेत्"। सौवर्णिकाद्योऽष्टावसाध्याः प्राणहरास्तासां लक्षणमाह "शोथः श्वेता सिता रक्ता पीता च पिडका ज्वरः। प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासहिक्काशिरोग्रहः"। आखुदूषीविषलक्षणमाह "आदंशाच्छोणितं पाण्डुमण्डलानि ज्वरोऽरुचिः। लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्दिते"। प्राणहरमूषकविषकार्य्यमाह "मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः। शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यमूषकात्। अङ्गशोथोऽत्र मूषिकाकारो बोद्धव्य इति। तन्त्रान्तरे कृकलासदष्टस्य लक्षणमाह "शोथस्य कार्ष्ण्यमथ वा नानावर्णत्वमेव च। मोहोऽथ वर्चसो भेदो दष्टस्य कृकलासकैः"। वृश्चिकदिष्टस्य लक्षणमाह "दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च। वृश्चिकस्य विषं याति पश्चात् दंशेऽवतिष्ठते"। असाध्यस्य वृश्चिकदष्टस्य लक्षणमाह "दष्टोऽसाध्यैस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः। मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्त्तो जहात्यसून्"। असाध्यैर्वृश्चिकैस्तेषामेवासाध्यत्वं हृद्घ्राणादिषु उपहतः हृदादिकार्य्यरहितो भवति अत्यर्थं वेदनार्त्त इत्यन्वयः। कणभदष्टस्य लक्षणमाह "विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि वा। लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैवावशीर्य्यते"। कणभः कीटविशेषः। उच्चिटिङ्गदष्टस्य लक्षणमाह "हृष्टरोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो-

भयार्त्तिमान् । दष्टः शीतोदकेनेव लिङ्गान्यङ्गानि मन्यते" । कृष्णरोमा अधिकतरकृष्णरोमा चञ्चटिका (चौटा) कीटविशेषः । सविषमण्डूकदष्टस्य लक्षणमाह "एकदंष्ट्रार्दितः शूनः सरुजः पीतकः सतृट् । छर्दिं निद्राञ्च मण्डूकैः सविषैर्दष्ट आप्नुयात्" इति । एकदंष्ट्रार्दितः स्वभावादेकयैव दंष्ट्रया दष्टो भवति । मत्स्यविषस्य कार्य्यमाह "मत्स्यास्तु सविषाः कुर्य्युर्दाहं शोथं रुजं तथा" । जलौकाविषकार्य्यमाह "कण्डूं शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः" । कुर्य्युरिति शेषः । गृहगोधिका विषकार्य्यमाह "विदाहं श्वयथुं तोदं प्रस्वेदं गृहगोधिकाः" । कुर्य्युरिति शेषः । शतपदीविषकार्य्यमाह "दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्य्याच्छतपदीविषम्" शतपदी (गिजाई) इति लोके । मशकविषकार्य्यमाह "कण्डूमान् मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः" । असाध्यमशकलक्षणमाह "असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम्" । असाध्यकीटसदृशं असाध्यैः कीटैर्नखाटिभिः क्षतं यथा भवति तथा सदृशवेदनम् । मक्षिकादंशलक्षणमाह "सद्यः प्रस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता । पिडका मक्षिका दंशे तासान्तु स्थगिका असुहृत्" । तासामित्यादि तासां चतुर्णामासां मक्षिकाणां मध्ये स्थगिका नाम्नी मक्षिका प्राणहरेत्यर्थः । व्याघ्रादिविषाणां कार्य्यमाह "चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तैर्यत् क्षतम् । शूयते पच्यते तच्च स्रवति ज्वरयत्यपि" । चतुष्पाद्भिः व्याघ्रादिभिः द्विपाद्भिः वानरप्रभृतिभिः शूयते शूनो भवति । विषोपसृष्टस्य लक्षणमाह "प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकाङ्क्षं सममूत्रविट्कम् । प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम्" । प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थदोषं शेषं सुगमम्" । [मन्थाकर्ण्याम् राजनि०

विषकण्टकिनी स्त्री विषयुक्तं कण्टकमस्त्यस्याः इनि । [शब्दच०

विषकण्ठ पु० विषं कण्ठे यस्य । शिवे ।

विषघा स्त्री विषं हन्ति हन–ड नि० णत्वम् । गुडूच्याम्

विषघातिन् पु० विषं हन्ति हन–णिनि । शिरीषवृक्षे शब्दमाला । २विषनाशके त्रि० ।

विषघ्न पु० विषं हन्ति हन–टक् । १शिरीषवृक्षे शब्दच० । २यवासे ३विभीतके राजनि० । ४चम्पकवृक्षे च जटा० । ५हिलमोचिकायां (हेलेचा) स्त्री ङीप् । ६इन्द्रवारुण्याम् ७वनबर्बराम् ८भूम्यामलक्याम् ९रक्तपुनर्नवायाम् १०हरिद्रायाम् ११वृश्चिकाल्याम् १२महाकरञ्जे च १३अ-

जमोदाकायां स्त्री राजनि० ङीप् । १४विषनाशके त्रि० ।

विषजिह्व पु० विषयुक्ता जिह्वेव पत्रमस्य । देवताडवृक्षे रत्नमा० । [शब्दर० । स्त्रियां ङीप् ।

विषज्वर पुंस्त्री० विषमिव प्राणहन्ता ज्वरो यस्य । १महिषे

विषण्ड न० विशेषेण षण्डम् । मृणाले शब्दर० ।

विषतिन्दु पु० विषयुक्तस्तिन्दुः । १कुपीलौ भावप्र० । २कारस्करवृक्षे राजनि० । [वर्षे पु० । ३तद्वति त्रि० अमरटीका ।

विषद् न० वि+सद–अच् । १पुष्पकासीसे राजनि० । २शुक्ल-

विषदंष्ट्रा स्त्री विषयुक्ता दंष्ट्रा । १सर्पदंष्ट्रायाम् । विषस्य दंष्ट्रेव नाशकत्वात् । २सर्पकङ्कालीलतायां रत्नमा० ।

विषदन्तक पुंस्त्री० विषं दन्ते यस्य कप् । १सर्पे शब्दच० स्त्रियां ङीप् । [चकोरखगे हेमच० स्त्रियां ङीष् ।

विषदर्शनमृत्युक पुंस्त्री० विषस्य दर्शनेन मृत्युरस्य कप् ।

विषद्रुम पु० विषयुक्तो द्रुमः । कारस्करवृक्षे राजनि० ।

विषधर पुंस्त्री० विषं धरति धृ–अच् । १सर्पे अमरः स्त्रियां ङीष् । "विषधरविषम वन भविता" उद्भटः ।

विषधर्म्मन् पु० विषस्येव धर्मोऽस्य अनिच्समा० । (आलकुशी) लतायाम् शब्दच० । [वृक्षे हारा० । २विषनाशके त्रि० ।

विषनाशन पु० विषं नाशयति नश–णिच्–ल्यु । १शिरीष-

विषनाशिनी स्त्री विषं नाशयति नाशि–णिनि ङीप् । सर्पकङ्कालीलतायां शब्दच० ।

विषनुद् पु० विषं नुदति नुद–क्विप् । श्योनाकवृक्षे शब्दच० ।

विषपुष्प न० विषमिव भीमं पुष्पमस्य । १नीलपद्मे शब्दमा० २मदनवृक्षे (मनफल) रत्नमा० कप् । मदनवृक्षे भावप्र० ।

विषम त्रि० विगतो विरुद्धो वा समः । १असमे २अयुग्मे (वियोड़) ३उन्नतानते ४दारुणे ५सङ्कटे च "भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम्" इत्युक्ते ६पद्यभेदे न० । "ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च" ज्यो०त० उक्ते ७मेषमिथुनाद्यासु राशौ पु० । ८तालभेदे पु० "चतुर्विधं परिज्ञेयस्तालः" सङ्गीतनामकः । पूर्वं १ खण्डं २ समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते । नचतुष्कं गतौ पूर्वं १ खण्डे २ बिन्दुद्वयं गुरुः । सगणस्तु समे प्रोक्तस्तथा यट्गणो विषमे भवेत्" सङ्गीत० । विषमादागतः विषमय, रूप्य, विषमरूप्य क, विषमीय विषमादागते त्रि० सि०कौ० । [छदे (छातिम) अमर० ।

विषमच्छद पु० विषमाणि अयुग्मानि सप्त छदा यस्य । सप्त-

विषमज्वर पु० विषम रूपो ज्वरः । ज्वरभेदे । यथोक्तं भावप्र० "तत्र विषमज्वरस्य निदानकथनपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह

"दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः। धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्"। अयमर्थः ज्वरोत्सृष्टस्य ज्वरेण त्यक्तस्य। अहितकरहेतुमाह। दोषः अल्पः ज्वरोत्सृष्टस्य अल्पोऽपि। विषमहेतुमाह। अहित-माहारविहारादि तेन सम्भूतः सम्पूर्णजातः अन्यतमं धातुं रसरक्तादिकम् प्राप्य दूषयित्वा पुनर्विषमज्वरं करोति ज्वरोत्सृष्टस्य वेति वाशब्देनेति बोध्यते। प्रथमतो विषमज्वरो भवति यत उक्तम्। "आरम्भाद्विषमो यस्तु" इत्यादिकम् रसादिकस्थानं दूषयित्वा कं विषमज्वरं करोति इत्यपेक्षयामाह "सन्ततं रसरक्तस्थः सततं रक्तधातुगः। दोषः क्रुद्धो ज्वरं पुंसां सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः। मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि अस्थिमज्जागतः पुनः। कुर्य्याच्चातुर्थिकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम्"। अन्तकमिव मारकत्वात्। अथ विषमज्वरस्य सामान्यं लक्षणमाह "यः स्यादनियतात् कालात् शीतोष्णाभ्यां तथैव च। वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः"। यः स्यादनियतात् कालादित्यस्यायमर्थः। यथा वातिकोज्वरः सप्त दिनानि, पैत्तिको दश दिनानि, श्लैष्मिको द्वादशदिनानि, दोषाणां प्राबल्ये वातिकश्चतुर्दशदिनानि, पैत्तिको विंशतिदिनानि, श्लैष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि स्यात्। तथा विषमज्वरो नियतं कालं प्राप्य न स्यादित्यर्थः। शीतोष्णाभ्यां तथाभ्यां स्यात्। "वेगतश्चापि विषमः कदाचिदतिवेगवान्"। कदाचिच्चाल्पवेगः। विषमज्वरस्य भेदानाह "सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ"। तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह "सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा। सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते"। विकल्पो वातिकादिभेदात्। सन्तत्या नैरन्तर्य्येण अविसर्गी अपरित्यागी। ननु उक्तानुबन्धित्वं विषमत्वमिति विषमलक्षणम् तदत्र न घटत इति कथमयं विषमेषु पठ्यते"। घटत एवेति न दोषः। यत उक्तं चरकेण "विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यक्तलक्षणम्। दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमेवानुवर्त्तते" इति। यत्तु खरनादेनोक्तम् "ज्वराः पञ्च तु ये प्रोक्ताः पूर्वं सन्ततकादयः। चत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वराः" इति तच्चिरेण त्यागाभिप्रायेण। सततलक्षणमाह "अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते"। द्वौ कालौ अह्न्येककालं रात्रावेककालम्। यतो दोषाणामहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोपकालौ।

अत उक्तं वाग्भटेन "वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिकाः क्रमात्" इति। अन्येद्युष्कलक्षणमाह। "अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते"। एककालं दोषापेक्षया एककालमपि न द्वितीयं, प्रथमकाले हृदयेऽव दोषस्थितेः। तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणमाह। "तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः"। तृतीयेऽह्नि इत्यागमनदिनं स्वीकृत्य यत उक्तम् "दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः। दिनद्वयन्त्वतिक्रम्य यः स्यात् स हि चतुर्थकः" इति। अत्राह सुश्रुत "कफस्थानविभागेन यथासङ्ख्यं करोति हि। सततान्येद्युष्कत्र्याख्यचतुर्थकान् प्रलेपकान्। अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते। दोषः आमाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम्"। अयमर्थः आमाशयोरःकण्ठशिरःसन्धयः पञ्च कफस्थानानि एषु तिष्ठन् दोषो यथासङ्ख्यं सततादीन् करोति। तत्र आमाशये स्थितो दोषः सततं करोति द्वौ कालौ, अहोरात्रे कालद्वये दोषप्रकोपात्। हृदये स्थितो दोषः आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करोति एककालं नैकस्यादेकस्मिन्नेवाहोरात्रे दोषः आमाशयमागत्य अन्येद्युष्कं करोति। तत्र द्वौ दोषप्रकोपकालौ एकस्मिन् काले हृदये तिष्ठत्यपरस्मिन्नामाशय इति। कण्ठे स्थितो दोषोऽहोरात्रात् हृदयमायाति। तृतीये दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले तृतीयकं ज्वरं करोति एककालं न तु द्वौ कालौ स्वभावात्। एवमेव शिरःस्थितो दोषः अहोरात्रात् कण्ठमायाति ततः पुनरहोरात्रात् हृदयमायाति चतुर्थे दिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले चतुर्थकं ज्वरं करोति एककालमत्र द्वौ कालौ स्वभावादेव। ननु दोषस्यागमनक्रमेण निजस्थानगमनक्रमात् कथं तृतीयचतुर्थदिवसयोर्ज्वरागमनम्। उच्यते। दोषो हि प्रकोपसमये वेगवत्तया बलवत् स्वस्थानन्तु वेगदिन एव याति। यत आह "दोषः प्रकोपकाले हि वेगवत्त्वेन बलवान्। वेगवात्तर एवाय स्वस्थानमधिगच्छति"। सन्धिषु स्थितः प्रलेपकं करोति। उन्ययश्चामाशयेऽपि सन्ति तेषु स्थितः प्रलेपकं सर्वदा करोति "निवृत्तः पुनरायाति विषमो नियते दिने। स्वभावः कारणं तत्र मन्यन्ते सुनिपुणा"। स्वभावस्य कारणत्वे कफस्थानविभागनिरपेक्षाच्चतुर्थकादिविपर्य्ययाः अपि ज्वराः स्वस्वकाले प्रभवन्ति "अधिशेते यथा भूमिं बीजं काले

मरोहति। अधिशते तथा धातून् दोषः काले प्रकुप्यति"। सुश्रुतोऽप्याह "स चापि विषम देहं न कदाचित् प्रमुञ्चति। ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्माद्व प्रमुच्यते। वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते। धात्वन्तरेषु लीनत्वात् सौक्ष्म्याद्वोपलभ्यते"। द्विदोषोल्वणस्य तृतीयकस्य लक्षणमाह "कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः। वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः" | त्रिकग्राही वेदनया त्रिकं गृह्णातीत्यर्थः। ननु-कफपित्तात् त्रिकग्राही वेदनया त्रिकव्यापी त्रिकं तु वातस्थानं तत्कथं तद्गृह्णीत पित्तकफौ अन्यस्थानगत्वेन दुर्बलत्वात् दुर्बलौ च कथं वेगं कुरुतः, दोषाणां स्थाननियमः न तु कुपितानां तथा च सुश्रुतः"कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावति। यत्र सङ्गः ख वैगुण्यात व्याधिस्तत्रोपजायते"। एवमन्यस्थानगत्वेन चतुर्थको वाच्यः। वातकफात्मकः पृष्ठात् व्यथया पृष्ठं व्याप्य भवतीत्यर्थः।"ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च" पा॰सूत्रेण पञ्चमी। कफोल्वणस्य वातोल्वणस्य चतुर्थकस्य लक्षणमाह "चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः। जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भवः। मध्यगायन्तु गृह्णाति पूर्वं यस्तु स पित्तजः। विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः"। श्लैष्मिकः श्लेष्मोल्वणः। तथा अनिलसम्भवो वातोल्वणः सन्ततादीनां त्रिदोषजत्वम्। यत उक्तं चरके "प्रायशः सन्निपातेन दृष्टाः पञ्चविषमज्वराः" इति। प्रायशोग्रहणादेकदोषजा द्विदोषजा अपि भवन्तीति जेज्जटः। पूर्वं प्रथमं जङ्घाभ्याम् व्यथया जङ्घे व्याप्य पश्चात् सकलं शरीरं व्याप्नोति। एवमुल्वणवातजातः शिरसः पूर्वं व्यथया शिरोव्याप्य सकलं शरीरं व्याप्नोतीत्यर्थः। "विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्ययः। अस्थिमज्जगतो दोषश्चातुर्थकविपर्ययम्। जायते भिषजा ज्ञेयो विषमज्वर एव सः"। अन्यः सन्ततादिपञ्चकादपरः चातुर्थकविपर्ययाख्यो ज्वरः सोऽपि विषमज्वर एव वैद्येन ज्ञातव्यः। स किं धातुस्थ इत्यपेक्षायामाह अस्थीत्यादि। तस्य चातुर्थकविपर्ययस्य लक्षणमाह "स मध्ये ज्वरयत्यह्नी आद्यन्ते च विमुञ्चति"। चतुर्थकविपर्ययः इत्युपलक्षणम् सन्ततादिविपर्ययोऽपि बोद्धव्यः। यथा अहोरात्रे द्वौ कालौ मुञ्चति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठतीति सततविपर्ययः। अहोरात्रे एककालं मुञ्चति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठति अन्येद्युष्कविपर्ययः मध्ये एकं दिनं ज्वरयति आद्यावन्ते च मुञ्चतीति तृतीयकविपर्ययः। एते विषमज्वरोपलक्षकाः अन्ये रात्रिज्वरादयोऽपि विषमज्वरा बोद्धव्याः यथा "समौ वातकफौ यस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः। रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य दिवा क्षीणकफस्य तु"। प्रायः बाहुल्येन। सन्ततादीनां शीतपूर्वत्वे दाहपूर्वत्वे च हेतुमाह "त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरम्। तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च"। शीतं शीतसहितम्। प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः अन्तः अभ्यन्तरे। "करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च। तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः"। अन्ततः हस्तपादादितः। शीतादिदाहादिज्वरयोस्त्रिदोषजत्वमाह "द्वावेतौ दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ। दाहपूर्वस्तयोः कष्टः सुखसाध्यतमोऽपरः"। संसर्गजौ सान्निपातिकौ। कष्टः कष्टसाध्यः। विषमज्वरविशेषमाह "विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते। तेनार्द्धं शीतलं देहमर्द्धमुष्णं प्रजायते"। अन्नरसे विदग्धे आहारजे रसे दुष्टे, देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते दुष्टे स्थिते। तेन हेतुना शीतलं कफेन उष्णं पित्तेन, अर्द्धत्वं चार्द्धनारीश्वराकारेण नरसिंहाकारेण वा। "काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः। तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः"। अन्ते हस्तपादादौ "काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम्। शीतत्वं तेन गात्रे स्यादुष्णत्वं हस्तपादयोः"। विषमज्वरविशेषस्य प्रलेपकस्य लक्षणमाह "प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च। मन्दज्वरविलेपी च स शीतः स्यात् प्रलेपकः"। गौरवेण उपलक्षितः। मन्दज्वरविलेपी मन्दवेगस्य विलेपः सदा सम्बन्धोऽस्यास्तीति मन्दज्वरविलेपी। अयं विषमज्वरः। तथा च सुश्रुतः "प्रलेपकाख्यो विषमः प्रायशः क्षयशोषिणाम्। ज्वराश्च विषमाः सर्वे प्रायः क्षयशोषिणाम्"।

विषमनयन पु॰ विषमाणि अयुग्मानि त्रीणि नयनान्यस्य। त्रिनेत्रे शिवे। विषमनेत्रादयोऽप्यत्र।

विषमर्दनी स्त्री विषं मर्द्यतेऽनया मृद-ल्युट् ङीप्। गन्धनाकुल्याम्। स्वार्थे क। विषमर्दनिका तत्रैव राजनि॰।

विषमस्थ त्रि॰ विषमे उच्चतानते सङ्कटे वा तिष्ठति स्था-क। १अपदप्राप्ते २सङ्कटस्थे ३उच्चतानतदेशस्थे च।

विषमशिष्ट न॰ विषमं शिष्टं शासनम् । असमुचितशासने ।

विषमायुध पु॰ विषमाणि अयुग्मानि पञ्च आयुधानि बाणा यस्य । पञ्चशरे कामे हला॰ विषमेष्वादयोऽप्यत्र । [राजनि॰

विषमुष्टि पु॰ विषं मुष्णाति मुष-क्तिच् । क्षुपभेदे (विषडोडि)

विषमृत्यु पु॰ विषात् विषदर्शनात् मृत्युरस्य । चकोरखगे जटा॰

विषय पु॰ विषिण्वन्ति स्वात्मकतया विषयिणं निरूपयन्ति सबध्नन्ति वा वि+षि-अच् । इन्द्रियगोचरे १शब्दादौ २देशे च अमरः । ३भोगसाधने "विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः" । "सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः" । "पाषाणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः" भाषा॰ । "अत्र विषयः भोगसाधनं सर्वमेव हि कार्यमदृष्टाधीनं यत्र कार्यं यददृष्टाधीनं तत् तदुपभोगं साक्षात्परम्परया जनयत्येव न हि भोजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति एवं द्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषया भवतीत्यर्थः" सि॰ मुक्ता॰ । "विषिण्वन्ति विषयिणं बध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति विषयाः पृथिव्यादयः सुखादयश्च अस्मदादीनामविषयाश्च तन्मात्रलक्षणाः योगिनामूर्ध्वस्रोतसां च विषयाः" साङ्ख्य॰त॰ कौ॰ । ४नित्यसेविते अमरः । ५अव्यक्ते ६शुक्रे च अजयपालः । ७कान्तादौ ८उपभोग्ये शब्दरत्ना॰ ९नियामके "विषयो हि निःशेषार्थं सिनोतिर्बन्धनार्थकः । विशेषेण सिनोतीति विषयोऽतो नियामकः" भट्टका॰ । १०आरोपाश्रये "आरोपान्या तु यत्रोक्ता विषयो विषयी तथा । विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसानिका" काव्यप्र॰ । ११विचारार्हवाक्ये अधिकरणावयवभेदे "विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति सिद्धान्तं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" मीमांसा॰ । [मनि॰ ।

विषयाज्ञान न॰ विषयाणां न ज्ञानं यत्र । तन्द्रायाम् रा-

विषयिन् न॰ विषयोऽस्त्यस्य इनि । १ज्ञाने "विषयी यस्य तस्यैव" भाषा॰ २इन्द्रिये च । ३विषयासक्ते त्रि॰मेदि॰ । ४राज्ञि ५कामदेवे पु॰ मेदि॰ । विषयिणो भावः तल् । विषयिता ज्ञाननिष्ठे विषयनिरूपित पदार्थभेदे स्वरूपसम्बन्धभेदे च स्त्री । सा च त्रिविधा विशेष्यनिरूपिता विशेष्यिता, विशेषणनिरूपिता प्रकारिता, संसर्गनिरूपिता संसर्गिता इति गदाधरादय । गदाधरमते विषयितैव प्रतिबध्यकतावच्छेदिका । जगदीशमते विषयतैवेति भेदः ।

विषरूपा स्त्री विषं मूर्च्छकविषं रूपयति अतिक्रामति रूप-क । अतिविषायाम् (आतइच) राजनि॰ । [राजनि॰

विषलता स्त्री विष व्याप्तौ अच् कर्म॰ । इन्द्रवारुण्याम् ।

विषविद्या स्त्री विषाय तन्निवृत्तये विद्या । विषघ्नमन्त्रज्ञाने

विषविधि पु॰ दिव्यभेदे दिव्यशब्दे १५८६ पृ॰ दृश्यम् ।

विषवैद्य पु॰ विषे विषापहारे वैद्यश्चिकित्सकः । विषमन्त्रविद्यायुते अमरः । [राजनि॰ ।

विषशालूक पु॰ विषस्य मृणालस्य शालूक । पद्मकन्दे

विषशृङ्गिन् पु॰ विषं शृङ्गमिवास्त्यस्य इनि । अङ्कुरोत्थे हारा॰ । [हेमच॰ स्त्रियां ङीप् ।

विषसूचक पु स्त्री॰ विषं सूचकं हिंसकमस्य । चकोरखगे

विषस्कन्ध पु॰ विषं स्कन्धे यस्य । अङ्कुरोत्थे त्रिका॰ ।

विषहन्त्री स्त्री विषं हन्ति हन-तृच् ङीप् । १अपराजितायाम् राजनि॰ । २विषहारके त्रि॰ ।

विषहरी स्त्री विषं हरति हृ-अच् गौरा॰ ङीष् । १मनसादेव्याः शब्दच॰ । २विद्याभेदे तन्त्रसा॰ [जनि॰ ।

विषहा स्त्री विषं हन्ति हन-ड । देवदालीलतायाम् रा-

विषा स्त्री विषं मारकविषं नाशकत्वेनास्त्यस्याः अच् (आतइच) १अतिविषायाम् अमरः २बुद्धौ च उणादि॰

विषाण न॰ विष-वा॰ काणच् । १पशुशृङ्गे २हस्तिदन्ते ३कुष्ठौषधे मेदि॰ । ४वराहदन्ते हेमच॰ ५क्षीरकाकोल्याम् ६अजशृङ्ग्यां स्त्री मेदि॰ गौरा॰ ङीप् । सा च ७वृश्चिकाल्यां स्त्री राजनि॰ । ८तिन्तिड्यां स्त्री शब्दच॰ ।

विषाणिका स्त्री विषाणमस्त्यस्याः ठन् । १मेषशृङ्ग्याम् (माड़राशिङ्गा) रत्नमा॰ । २कर्कटशृङ्ग्याम् ३आवर्तक्याम् ४सातलायां राजनि॰ ।

विषाणिन् पु॰ विषाणमस्त्यस्य इनि । १शृङ्गिणि २हस्तिनि च अमरः । ३शृङ्गाटके ४ऋषभौषधे च पु॰ राजनि॰ ।

विषाद पु॰ वि+षद्-घञ् । १अवसादे हेमच॰ २जडतायाश्च ।

विषादनी स्त्री विषाय तन्निवृत्तये अद्यतेऽसौ अद-ल्युट् । पलाशीलतायाम् राजनि॰ । [२विषहरे त्रि॰ ।

विषान्तक पु॰ विषस्यान्तक इव । १शिवे हेमच॰ ६त॰ ।

विषापहा स्त्री विषमपहन्ति अप+हन-ड । १सर्पकङ्कालिकायाम् राजनि॰ । २इन्द्रवारुण्यां ३निर्विषायां राजनि॰ । ४नागदमन्यां भावप्र॰ । ५अर्कमूलायाम् (ईश्वरमूल) ६सर्पकङ्कालिकायां रत्नमा॰ । [ङीष् ।

विषार पुं स्त्री॰ विषमृच्छति ऋ-अण् । सर्पे शब्दच॰ स्त्रियां

विषाराति पु॰ ६त॰ । १कृष्णधुत्तूरे राजनि॰ । २विषनाशके च ।

विषारि पु० ६त० । १घृतकरञ्जे २महाचञ्चुशाके च राजनि० ।

विषास्य पु० विषमास्ये यस्य । १सर्पे शब्दच० विषाननादयो ऽप्यत्र । विषाक्तमिषास्रमस्या' । २भल्लातके स्त्री शब्दच० ।

विषु अव्य०विष-कु । १साम्ये भरतः । २नानारूपे रामाश्रम' ।

विषुव न० विषु दिनरात्र्यो साम्यं वाति वा-क । १सम रात्रिदिनकाले अमर' । अयनाशक्रमणे २रवेः तुला-मेषराशिसंक्रान्तिभेदे च

"मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदगदक्षिणायने । विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापरा" ज्यो०त० । "अथक्रमाभौ विषुवद्दितय समसूत्रगम् । अयनद्वितयं चैव चतस्रः प्रथितास्तु ताः" सू० सि० । "अथक्रमाभौ भगोलस्य ध्रुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्वितयं समसूत्रग परस्पर भार्धान्तरित ध्रुवमध्ये विषुवद्वृत्त स्थानात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ लग्नौ तौ क्रमेण पूर्वापरौ विषुवत्संज्ञौ मेषतुलाद्यौ चेत्यर्थः" रङ्ग० कालभेदे विषुवत्क्रमणरूपांशभेद अयनसंक्रान्तिशब्दे दर्शित सत्कालसंज्ञा०संक्षिप्य कालभेदे विषुवारम्भणादयुक्त यथा "मेषसंक्रमतः पूर्वं पश्चात्तरादिनान्तरे । प्राति-लोम्येन साम्येन विषुवारम्भणं भवेत् । त्रयोदशदिने सौरे चैत्रे गतस्तिथौ १५२०शके । विषुवारम्भण तत्र सम मान दिवानिशोः । ततः प्रतिदिनं वेला सपादत्रिपला-त्मिका । वर्द्धते मेषविंशांशपर्यन्त स्थूलमार्गत । तथा वृषान्तपर्य्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका । तादृशा-षाढपर्य्यन्तं पलैकप्रमिता मता । तत कर्कटविंशांश पर्य्यन्त प्रत्यहक्रमात् । सपादपलमानेन वेला तु ह्रसति निश्चितम् । तादृक्सिंहान्तपर्य्यन्तं पादोनत्रि-पलात्मिका । दिवामानं दशघटे स्पष्टा रात्रेः प्रमा-णकम् । वैशाखादौ दिवामान रात्रिमान तुलादिषु । षट्पञ्चिदशदण्डानेव ततः स्यात् द्वादशांशके । पुनस्तद्वत् वरांशकद् तत एकादशादिके" । [विषुवशब्दार्थे ।

विषुवत् न०विषु साम्य दिवानिशोरस्त्यस्ति मतुप् मस्य वः ।

विषौषधी स्त्री ६त० । नागदन्त्याम् रत्नमा० ।

विष्क हिंसायां चु० आ०सक० सेट् । विष्कयते अविविष्कत दर्शने उभ० सेट् । विष्कयति ते अविविष्कत् त ।

विष्कम्भ पु० वि+स्कन्भ-घञ् । सूर्य्यचन्द्रयोगजातयोग-मध्ये प्रथमे १योगे ज्यो०त० २विस्तारे ३प्रतिबन्धे ४रूप-कनाटकाङ्गभेदे "वर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः । मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यम कल्पित" सा०द० । ५योगिनां बन्धभेदे मेदि० ६वृक्षे अजयः ७द्वारदम्भके अमर ८कीलकादौ च भरतः । ९पर्वतभेदे विपुलशब्दे दृश्यम् ।

विष्कल पु स्त्री० विष विष्ठां कलयति कल-अच् पृषो० । ग्राम्यशूकरे राजनि० स्त्रियां ङीष् ।

विष्किर पु स्त्री० विकिरति वि+कॄ-क सुट् च । १विहगे अमरः स्त्रियां ङीष् । २विहगभेदे भावप्र० "वर्त्त-कालावविकिरकपिञ्जलकतित्तिरा । कुलिङ्गकुक्कुटा-द्याश्च विष्किरा समुदाहृता । विकीर्य्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः । कपिञ्जल इति प्राच्यैः कथितो गौरतित्तिर" । कुलिङ्ग (कएर) इति लोके । "वि-ष्किरा मधुराः शीताः कषाया' कटुपाकिनः । बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृता'" ।

विष्टप न० विश-कपन् तुट् च । भुवने अमर ।

विष्टब्ध त्रि० वि+स्तन्भ-क्त । प्रतिरुद्धे अवरुद्धे

विष्टम्भ पु० वि+स्तन्भ-घञ् । १प्रतिबन्धे २आनाहे रोग-भेदे च आनाहशब्दे ७२८ पृ० दृश्यम् । [जनके च ।

विष्टम्भिन् त्रि०वि+स्तन्भ-णिनि । १प्रतिबन्धके २रोगविशेष-

विष्टर पु० वि+स्तॄ-अप् षत्वम् । "ऊर्द्धकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टर'" इति "वामावर्त्तस्तु विष्टर" इति च स्मृत्युक्ते दर्भमुष्टौ १आसनभेदे २आसनमात्रे ३वृक्षे ४कुशमुष्टौ च अमर । [विष्णौ अमर ।

विष्टरश्रवस् पु० विष्टर० कुशमुष्टिरिव श्रवसी कर्णौ यस्य ।

विष्टरूहा स्त्री विष्टा भूमौ प्रविष्टा सती रोहति रुह-क । स्वर्णकेतक्यां राजनि० । [शब्दे २८२८ पृ० दृश्यम् ।

विष्टार पु० वि+स्तॄ-घञ् षत्वम् । पङ्क्तिच्छन्दोभेदे छन्दः-

विष्टि स्त्री विष-क्तिन् क्तिच् वा । वेतनं विना भारादिव-हनजन्ये १क्लेशे अमर । २वेतने ३कर्मणि ४सर्पे ५तिर्य्यग्गतिककरणमध्ये सप्तमे करणे विश्व । भद्राशब्दे ४६१७पृ० दृश्यम् । ६प्रेषणे हेमच० । ७कर्मकरे भावे द्वेतनं विना कर्मकरे च त्रि० मेदि० ।

विष्ठल न०विप्रकृष्टं स्थलम् प्रा०स०षत्वम् । दूरस्थस्थे शि०को० ।

विष्ठा स्त्री विविधं तिष्ठति स्था-क षत्वम् । १उदरे शब्दमाला २पुरीषे अमर ।

विष्णु स्त्री विष-व्यापने नुक् । १व्यापके परमेश्वरे अमरः

१‘यस्माद् विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः । तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः प्रवेशनात्” इत्युक्तेः विश-प्रवेशे नु प्रत्य० इत्यपि बोध्यम् । २वह्नौ ३शुद्धे ४श्रवणदेवतायाम् शब्दच० । ५धर्मशास्त्रकारके मुनिभेदे च “मन्वत्रिविष्णुहारीते”ति याज्ञ० ६तद्दैवते श्रवणनक्षत्रे ज्यो०त० ।

विष्णुकन्द पु० विष्णुप्रियः कन्दः शा०त०। मूलभेदे राजनि० ।

विष्णुक्रान्ता स्त्री ३त० विष्णुस्तद्वर्णं क्रान्तो वा यया । अपराजितायाम् अमरः तस्याः विष्णुतुल्यवर्णत्वात् विष्णुपरित्यक्तत्वाच्च तथात्वम् ।

विष्णुगुप्त पु० १चाणक्ये मुनौ स्वयमेव शास्त्राध्यापनत्वेन पण्डितत्वेन प्रसिद्धः त्रिका०। ३त०। विष्णुना गुप्ते त्र्यादौ २देवादौ ३कन्दभेदे राजनि० ।

विष्णुतैल न० वैद्यकप्रसिद्धे तैलभेदे तच्च द्विविधं स्वल्पवृहद्भेदात् तत्तत्पाकप्रकारः भैषज्यरत्ना० उक्तो यथा तत्र स्वल्पविष्णुतैलम् “शालपर्णी पृश्निपर्णी बलागोरक्षतण्डुला । एरण्डस्य च मूलानि वृहत्योः पूतिकस्य च । शतावरी सहचरी पचेदेतैः पयोन्वितैः । तैलप्रस्थं पयोदत्त्वा गव्यं वाऽऽजं चतुर्गुणम् । अस्य तैलस्य पक्वस्य शृणु वीर्य्यमतः परम् । वातार्त्तो नरनागाश्च पीत्वा दृढतनुप्रभः । हृत्पार्श्वशूले वाताख्ये गलगण्डेऽर्दिते क्षये । शर्कराश्मरिपाण्डुत्वकामलाह्वांसभेदके । क्षीणेन्द्रियेऽन्त्रवृद्धौ च जराजर्ज्जरिते हितम् । स्त्रीणामप्रसवानाञ्च गर्भस्थितिकरं परम् । एतदष्टकरं तैलं विष्णुना परिकीर्त्तितम्” । तण्डुलः गोरक्षतण्डुलः । वृहत्यौ वृहतीकण्टकार्य्यौ । पूतिकं नाटाकरञ्जः । सहचरी झिण्टी । अत्र क्वाथान्तराभावात् क्षीरस्य चतुर्गुणं जलं कश्चिद्ददाति । “स्नेहक्षीरमाङ्गल्यैः पाको यत्रेरितः क्वचित् । जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्य्याधानार्थमावपेत्” इति परिभाषावचनात् । क्वचिदिति पाठात् क्वाथान्तररहिते केवलक्षीरादिसहिततैलादिपाके ज्ञातव्यं न तु सर्वत्र । “एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुतगरककोलमांसी शटी श्रीवासच्छदपर्णिपर्णमसृणत्वग्दलोशीरकम् । कस्तूरीनखपूतिगन्धजलमुस्तैणेयोत्पलाटिकम् । गन्धद्रव्यमिदं प्रदेयमखिलं श्रीविष्णुतैलादिषु” । अथ वृहद्विष्णुतैलम् “जलधरमश्वगन्धा जीवकर्षभकौ शटी । काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती मधुयष्टिका । मधूरिका देवदारु पद्मकाष्ठं सैन्धवम् । मांसी चैला त्वचं कुष्ठं रक्तचन्दनशैलजम् । मञ्जिष्ठा मृगनाभिश्च श्वेतचन्दनकुङ्कुमम् । पर्णी कुन्दुरु चोटिश्च ग्रन्थिकस्य नखी तथा । एतेषां पालिकैर्भागैस्तैलस्यापि तथाढकम् । शतावरी रसं तत्र दुग्धञ्चापि समं भवेत् । विष्णुतैलवरं श्रेष्ठं सर्व्ववातविकारनुत् । ऊर्द्ध्ववाते ह्यधोवाते कम्पविघ्न एव च । शिरोमध्यगता ये च मन्यास्तम्भे गलग्रहे । यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विह्वला । ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः । सर्व्वांस्तान्नाशयत्याशु सूर्य्यस्तम इवोदितः” ।

विष्णुदैवत(त्य) त्रि० विष्णुर्दैवत(त्य) यस्य । विष्णुदेवताके द्रव्यादौ “शृण्वन्तु सर्व्वदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः ! । तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्व्वं वा विष्णुदैवतम्” शु० त० विष्णु० । २श्रवणनक्षत्रे च ।

विष्णुधर्म्म पु० विष्णूपासनायोग्यो धर्म्मः शाक० । विष्णूपासनोचिते १नियमभेदे उपचारात् तत्प्रतिपादके २ग्रन्थे च

विष्णुधर्मोत्तर न० विष्णुधर्मं उत्तरः प्रधानः वर्ण्यत्वेन यस्य । संहिताभेदे ।

विष्णुपद न० विष्णोः पदमिव व्यापकत्वात् । १आकाशे अमर । ६त० । २क्षीरार्णवे मेदि० ३पद्मे च हेमच० ४विष्णोश्चरणे कर्म० । ५विष्णुरूपस्थाने च “तद्विष्णोः परमं पदम्” ऋ० विष्णुसूक्तम् ।

विष्णुपदी स्त्री० विष्णुपदं कारणत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । १गङ्गायाम् “निर्गता विष्णुपादाब्जात् तेन विष्णुपदी स्मृता” ब्रह्मवै० प्र०८अ०। २वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशौ रवेः संक्रान्तौ च । “वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता” “पुण्याख्या विष्णुपद्याश्च प्राक्पश्चादपि षोडश” ज्यो०त०। “अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च” ति०त० “तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः । नैरन्तर्यात्तु संक्रान्तेर्ज्ञेयं विष्णुपदीद्वयम्” सू०सि० । “तदन्तरेषु विषुवायनान्तरालेषु । अन्तरालानां चतुःस्थाने सद्भावात् बहुवचनम् । संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः राश्यादिभागे पञ्चाशामाक्रमणं वारद्वयं भवति तदन्तराले राश्यादिभागौ द्वौ भवत इत्यर्थः । तथा हि मेषाख्यविषुवकर्काख्यायनयोरन्तराले वृषमिथुनयोरादौ । कर्कतुलयोरन्तराले सिंहकन्ययोरादौ । तुलामकरयोरन्तराले वृश्चिकधनुषोरादौ । मकरमेषयोरन्तराले कुम्भमीनयोरादौ इति । एवं विषुवानन्तरं संक्रमणद्वयमनन्तरमयनं तदनन्तरं संक्रान्तिद्वयं तदनन्तरं विषुवमनन्तरं संक्रान्तिद्वयमनन्तरमयनमित्यादि” पौनःपुन्येन

क्षेपनिलयं” । संक्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमसंक्रान्तौ विशेष-माह । नैरन्तर्यादिति । निरन्तरतया सम्भूतायाः संक्रान्तेः सकाशाद्विष्णुपदीद्वय तदन्तराल इत्यर्थः” रघु०

विष्णुपुराण न० व्यासप्रणीते महापुराणभेदे तत्प्रतिपाद्य-विषयाश्च वृहन्नारदीये ९४ अ० उक्ता यथा
“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत् । त्रयो-विंशतिसाहस्रं सर्वपातकनाशनम् । यत्रादिभागे नि-र्द्दिष्टाः षडंशाः शक्तृजेन ह । मैत्रेयायादिमे तत्र पुराणस्यावतारिका” । तत्र प्रथमभागस्य प्रथमांशे “आदिकारणसर्गश्च देवादीनाञ्च सम्भवः । समुद्रमथना-ख्यानं दक्षादीनां कथाचय । ध्रुवस्य चरितं चैव पृथोश्चरितमेव च । प्राचेतसं तथाख्यानं प्रह्लादस्य कथा-नकम् । पृथुराज्याधिकाराख्यः प्रथमोऽंश इतीरितः । पातालनरकाख्यानं सप्तसर्गनिरूपणम् । सूर्य्यादिचारकथनं पृथग्लक्षणसंगतम् । चरितं भरत-स्याथ मुक्तिमार्गनिदर्शनम् । निदाघऋतुसंवादो द्विती-योऽंश उदाहृतः” । प्रथमभागस्य तृतीयांशे “मन्वन्तरस-माख्यानं वेदव्यासावतारकम् । नरकोद्धारकं कर्म गदितञ्च ततः परम् । सगरस्यौर्वसंवादे सर्वधर्मनिरूपणम् । श्राद्ध-कल्पं तथोद्दिष्टं वर्णाश्रमनिबन्धने । सदाचारश्च कथितो मायामोहकथा ततः । तृतीयोऽशोऽयमुदितं सर्वपाप-प्रणाशनः” । प्रथमभागस्य चतुर्थांशे “सूर्य्यवंशकथा पुण्या सोमवंशानुकीर्त्तनम् । चतुर्थेऽंशे मुनिश्रेष्ठ ! नानाराजकथाचितम्” । प्रथमभागस्य पञ्चमांशे “कृ-ष्णावतारसम्प्रश्नो गोकुलीया कथा ततः । पूतनादिवधो बाल्ये कौमारेऽघादिहिंसनम् । कैशोरे कंसहननं माथुरं चरितं तथा । ततस्तु यौवने प्रोक्ता लीला द्वार-वतीभवा । सर्वदैत्यवधो यत्र विवाहाश्च पृथग्विधाः । यत्र स्थित्वा जगन्नाथः कृष्णो योगेश्वरेश्वर । भूभार-हरणं चक्रे परस्वहननादिभिः । अष्टावक्रीय-माख्यानं पञ्चमोऽंश इतीरितः” । प्रथमभागस्य षष्ठांशे “कलिजं चरितं प्रोक्तं चातुर्विध्यं लयस्य च । ब्रह्म-ज्ञानसमुद्देशः खाण्डिक्यस्य निरूपितं । केशिध्वजेन चेत्येष षष्ठोऽंशः परिकीर्त्तितः” । तस्य द्वितीयभागे “अतःपरन्तु सूतेन शौनकादिभिरादरात् । पृष्टेन चोदिताः शश्वद्विष्णुधर्मोत्तराह्वयाः । नानाधर्मकथाः पुण्या व्रतानि नियमा यमाः । धर्मशास्त्रं चार्थशास्त्रं वेदान्तं ज्योतिषं तथा । वंशाख्यानं प्रकरणात् स्तो-त्राणि मनवस्तथा । नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः सर्वलोको-पकारकाः । एतद्विष्णुपुराणं वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रह” तत्फलश्रुतिः “वाराहकल्पवृत्तान्तं व्यासेन कथितं त्विह । यो नरः पठते भक्त्या यः शृणोति च सा-दरम् । तावुभौ विष्णुलोकं हि व्रजेतां भुक्तभोगकौ । तल्लिखित्वा च यो दद्यादाषाढ्यां घृतधेनुना । सहितं विष्णुभक्ताय पुराणार्थविदे द्विज ! । स याति वैष्णवं धाम विमानेनार्कवर्चसा । यश्च विष्णुपुराणस्य समनु-क्रमणीं द्विज ! । कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं लभेत्” ।

विष्णुमाया स्त्री ६त० । विष्णोः परमेश्वरस्य माया । १अघ-टनघटनपटीयस्याम् ईश्वरस्याविद्याशक्तौ २तदधिष्ठात्र्यां दुर्गायाञ्च ।

विष्णुयशस् पु० कल्किपितरि कल्किपु० ।

विष्णुरथ पु० विष्णोः रथ इव गतिहेतुत्वात् । १गरुडे अमरः । ६त० । २विष्णोः रथे च ।

विष्णुरात पु० विष्णुना रातः विष्णुर्वा रायाञ्जीवनमस्मै रा–क्त त वा । परीक्षिदाख्ये नृपे स हि गर्भस्थ एव अश्वत्थामास्त्रेण दग्धो मृतः सन् प्रसवानन्तरञ्च वि-ष्णुना पुनर्जीवितः तत्कथा भा० आश्व० ७० अध्याये । तन्नामनिरुक्तिः भाग० १।१२ अ० यथा
“दैवेनाप्रतिघातेन शुक्ले (वंशे) संस्थामुपेयुषि । रातो-वोऽनुग्रहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना । तस्मान्नाम्ना विष्णुरातो लोके ख्यातिं गमिष्यति” ।

विष्णुवल्लभा स्त्री ६त० । १तुलस्याम् राजनि० २अग्नि-शिखावृक्षे च शब्दच० । ३लक्ष्म्याम् ।

विष्णुवाहन पु० विष्णुं वाहयति स्थानान्तरं नयति वह-णिच्–ल्यु । गरुडे हेमच० ।

विष्णुवाह्य पु० विष्णुर्वाह्योऽस्य । गरुडे शब्दच० ।

विष्फार पु० वि+स्फुर–णिच्–अच् षत्व णात् षत्वम् । धनुर्ग्णाकर्षणशब्दे टङ्कारे अमरः ।

विष्य त्रि० विशेषेण वध्यः विष+यत् । विषेण वध्ये अमरः ।

विष्वक्सेनप्रिया स्त्री ६त० । १लक्ष्म्याम् (चामर आलु) २वाराहीकन्दे अमरः ।

विष्वणन न० वि+स्वन–ल्युट् षत्वणत्वे । भोजने जटा० ।

विष्वाण पु० वि+स्वन–घञ् षत्वणत्वे । भोजने हेमच० ।

विस न० वि+सो–क । मृणाले अमरः । वादिरमित्यन्ये

विस उत्सर्गे दि०पर०सक०सेट् । विस्यति अवेसीत् ।

विसंवाद पु० वि+सम्+वद–घञ्। १विप्रलम्भे अमरः। २वचने अन्यथा स्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा कथनादौ च।

विसकुसुम न० विसयुक्तं कुसुमम्। पद्मे राजनि०।

विसङ्कट पु० विशिष्टः सङ्कटो यस्मात्। १सिंहे शब्दच० २इङ्गुदीवृक्षे च राजनि०। [समूहे च त्रिका०।

विसनाभि स्त्री विसं नाभिरिव यस्याः। १पद्मिन्याम् २पद्म०

विसर पु० वि+सृ–अप्। १समूहे अमरः। २विस्तारे च मेदि०

विसर्ग पु० वि+सृज–घञ्। १दाने २त्यागे ३मलत्यागे ४विसर्जनीयाख्ये ५वर्णभेदे ६सूर्यस्यायनभेदे ७मोक्षे हेमा०। ८प्रलये ९विशेषसृष्टौ शब्दरत्ना० "विसर्गबिन्दु-गौरिवधत्तचक्षुर्विचित्रमिति" श्रीधरः।

विसर्जन न० वि+सृज–ल्युट्। १दाने अमरः २त्यागे च। वि+सृज–णिच् ल्युट्। ३प्रेरणे मेदि०।

वि(वी)सर्प पु० वि+सृप–घञ् वा दीर्घः। रोगभेदे तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा तत्र विसर्पविप्रकृष्टनिदानं सम्प्राप्तिश्चाह "लवणाम्लकटूष्णादिसेवनाद्दोषकोपतः। विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात्" लवणादिशब्दाच्छुर-शोक्तहरितशाकमद्याकर्षणप्रभृतीनां ग्रहणम्। सप्तधात्वं विवृणोति "वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः। चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः। आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः। यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः"। विसर्पदोषदूष्याणि संदर्शयन्नाह "रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः। विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्त धातवः"। त्रयो मलाः वात-पित्तकफाः दोषा दूषका इत्यर्थः। अन्यथा दोषमला इत्यत्र पुनरुक्तिदोषो लगिष्यते। वातिकस्य लक्षणमाह "तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः। शोफस्फुरण-निस्तोदभेदायामार्त्तिहर्षवान्"। परीसर्पो विसर्पः। वातज्वरसमव्यथः शिरोरुक्कम्पोदरशूलादियुक्तः। भेदः विदारणेनेव व्यथा। आयामः आकर्षणेन व्यथा। पैत्तिकमाह "पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽति-लोहितः"। द्रुतगतिः शीघ्रप्रसरणशीलः। अथ श्लै-ष्मिकमाह "कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक्"। सान्निपातिकमाह "सन्निपातसमुत्थश्च सर्वरूपसमन्वितः"। वातपैत्तिकमाह "वातपित्ताज्ज्वरच्छर्द्दिमूर्च्छातीसारतृड्-भ्रमैः। अस्थिभेदोऽग्निसदनतमकारोचकैर्युतः। करोति सर्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत्। यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत् स सः। शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो

वा स्फुटयते। अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद् द्रु-तञ्च सः। मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः। व्यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत्। हिक्काञ्च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते नरः। क्वचिच्छर्म्मारति-ग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु। चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनो-देहश्रमक्लमाम्। दुःप्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते"। स्फोटैः स्फुटयत इत्यन्वयः। "मर्मानु-सारी उदरहृदयानुसारी हरेत् विसर्प इत्यन्वयः हिक्कां हिक्काम् ईरयेत् उपर्युपरि प्रेरयेत्। मनोदेहश्रमक्लमां निद्रां मरणरूपाम्। अश्नुते प्राप्नोति। वातश्लैष्मिकं ग्रन्थिविसर्पमाह "कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम्। रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमांसगम्। दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम्। ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम्। श्वासकासाति-सारास्यशोषहिक्कावमिभ्रमैः। मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्ग-भङ्गाग्निसदनैर्युतः। इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्म-प्रकोपजः"। कफेन स्वहेतुदुष्टेन पवनोऽपि स्वहेतु-दुष्टः। तेनायं वातश्लैष्मिकः। तं कफं बहुधा भित्त्वा रक्तं वा दूषयित्वेत्यन्वयः। त्वगादिकमिति रक्तस्य विशेषणम्। अथ पित्तश्लैष्मिकं कर्दमाख्यं विसर्पमाह "कफपित्ताज्ज्वरस्तम्भनिद्रातन्द्राशिरोरुजाः। अङ्गा-वसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः। मूर्च्छाग्निहानिर्भेदो-ऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम्। आमोपवेशनं लेपः स्रोत-साञ्च विसर्पति। प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चाति-रुक्। पिडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः। स्नि-ग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः। गम्भीर-पाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्य्यते। पङ्कवच्छीर्ण-मांसश्च स्पष्टस्नायुसिरागणः। शवगन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम्"। स च सर्पति एकदेशमित्यन्वयः। पिडकैः पीडाकारिभिः। अवकीर्णः व्याप्तः। असितः कृष्णः। मेचकः कृष्णवर्णः। प्राज्योष्मा प्रचुरोष्मा। स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्य्यते। स्पृष्ट सन्नार्द्रो भवति विदी-र्य्यते। पङ्कवत् कर्दमवर्णवत् यत्र सः। शीर्णमांसः गलितमांसः। अत एव स्पष्टस्नायुसिरागणः। सान्नि-पातिकमाह "सान्निपातसमुत्थस्तु सर्वरूपसमन्वितः"। अथ क्षतजं विसर्पमाह "बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः स-रक्तं पित्तमीरयन्। विसर्पं मारुतः कुर्य्यात् कुलत्थसदृशैः-श्चितम्। स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाढ्यं श्यावशोणितम्।

अस्थिहेतोः गन्धमन्दकारस्थानदन्तनखाद्यागन्तुहेतोः । त्वग्मांसशोणितं प्राप्य सर्पत्ययम् । उपद्रवानाह "ज्वरातिसारौ वमथुस्त्वङ्मांसदरणक्लमाः । अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः" । साध्यासाध्यत्वमाह "सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति । पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव" ।

विसर्पण न० वि+सृप-ल्युट् । प्रसारे अमरः ।

विसल न० विष-कलच् । पल्लवे त्रिका० [गौरा० स्त्रियां ङीष् ।

विसार पु स्त्री० विसरति सर्पति वि+सृ-ण । मत्स्ये च

विसारिन् त्रि० वि+सृ-णिनि । १प्रसरणशीले २मत्स्ये पु० ३माषपर्ण्यां स्त्री राजनि० ङीप् ।

विसिनी स्त्री बिसानां समूहः तद्युक्तो देशो वा इनि । १पद्मसमूहे २पद्मलतायाञ्च ३पद्मखण्डे राजनि० ।

विसूचिका स्त्री विशिष्टा सूचीव व्यधने कन् । रोगभेदे तस्य निरुक्तिर्यथा "सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् संतिष्ठतेऽनिलः । यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते । तस्य निदानमाह "न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः । मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः" । विदितागमा ज्ञातायुर्वेदा । तस्याः लक्षणमाह "मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः । वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः" । उद्वेष्टनं करपादयोः, शिरसोभेदः शिरःशूलम् । तस्या उपद्रवानाह "निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता । अमी उपद्रवा घोरा विसूच्याः पञ्च दारुणाः" । अमी उपद्रवा घोराः अमी निद्रानाशादय उपद्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोराः भयङ्कराः । विसूच्याः पञ्च दारुणाः विसूच्यास्तु पञ्चापि यदि स्युस्तदा दारुणाः प्राणभयङ्कराः । तस्या अरिष्टमाह "यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञश्छर्द्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः । क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय" । सर्वविमुक्तसन्धिः सर्वे विमुक्ताः शिथिलीभूताः सन्धयो यस्य सः" भावप्र० ।

विसृत त्रि० वि+सृ-क्त । विस्तीर्णे अमरः । [स्त्रियां ङीप् ।

विसृत्वर त्रि० वि+सृ-क्वरप् । प्रसरणशीले अमरः ।

विसृमर त्रि० वि+सृ-क्मरच् । विसरणशीले अमरः ।

विसृष्ट त्रि० वि+सृज-क्त । १प्रेरिते "रघवे विसृष्टः" इति रघुः । २विक्षिप्ते जटा० ३त्यक्ते च ।

विस्त पु०न० विस-व्याप्तौ क्त नि० न इट् । १कर्षपरिमाणे २अशीतिरक्तिकापरिमाणे च अमरः ।

विस्तर पु० वि+स्तॄ-अप् । १शब्दसमूहे अमरः । २वाक्यप्रपञ्चे ३विस्तारे ४प्रणये ५समूहे च । आधारे अप् । ६पीठे शब्दरत्ना० ।

विस्तार पु० वि+स्तॄ-संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १विटपे भावे घञ् । २विस्तीर्णतायाम् ३शाखायामव्ययो ४पदसमूहे च अमर० । ५स्तम्बे मेदि० ।

विस्तीर्ण त्रि० वि+स्तॄ-क्त । १विपुले २विस्तारयुक्ते ३विशाले च जटा० । [शब्दच० ।

विस्तीर्णपर्ण न० विस्तीर्णानि पर्णान्यस्य । मानकन्दभेदे

विस्तृत त्रि० वि+स्तृ-क्त । विस्तारयुक्ते ।

विस्फुलिङ्ग पु० विस्फुरति वि+स्फुर-ड ताडशं लिङ्गमस्य । १अग्निकणे २विषभेदे च हेमच० ।

विस्फोट पु० विस्फोटयति वि+स्फुट-णिच्-अच् । (विष-फोड़ा) व्रणभेदे स्वार्थे क । स्फोटकभेदे "विस्फोटकभयापहः" योगवाशिष्ठम् । तद्रोगनिदानादि भावप्र० उक्तं यथा "तत्र विस्फोटस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह "कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरुक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च । तथर्त्तुदोषेण विपर्ययेण कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु । त्वचमाश्रित्य ते रक्तं मांसास्थीनि प्रदूष्य च । घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान्" । ऋतुदोषेण प्रावृडादौ स्वहेतुकशीतोष्णादीनामतियोगेन । विपर्ययेण ऋतुचिताहारविहारवैपरीत्येन । त्वचमाश्रित्य त्वचि विस्फोटान् कुर्वन्तीत्यर्थः । ज्वरपुरःसरान् ज्वरपूर्वान् । पूर्वरूपमाह "अग्निदग्धा इव स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः । क्वचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः" । रक्तपित्तजा एतेन सर्वेषु विस्फोटकेषु रक्तपित्तयोः प्रधानकारणत्वम् यथा शूलेषु वातस्य, तथा वातानुगतिरपि बोद्धव्या । तथा च भोजः "यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातेनानुगतं त्वचि । अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः सर्वदेहगान्" । अथ वातिकमाह "शिरोरुक्शूलभूयिष्ठं ज्वरतृट्पर्ववेदनम् । कृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम्" । शूलं तोदरूपम् । अथ पैत्तिकमाह "ज्वरदाहरुजापाकस्रावकण्डूसमन्वितम् । पीतलोहितवर्णञ्च पित्तविस्फोटलक्षणम्" । श्लैष्मिकमाह "छर्द्यरोचकजाड्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुताः । अवेदनश्चिराद् पाकः स विस्फोटः कफात्मकः" । जाड्यम् अङ्गस्तब्धता-

नाम्। कफपैत्तिकमाह "कण्डूर्दाहो ज्वरश्छर्द्दिरेतैश्च कफपैत्तिकः"। अथ वातपित्तजमाह "वातपित्तकृतोयस्तु तत्र स्यात्तीव्रवेदना"। वातश्लैष्मिकमाह "कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात् कफवातिकम्"। साम्निपातिकमाह "मध्ये निम्नोन्नतान्तश्च कठिनं स्वल्पपाकवान्। दाहरागतृषामोहच्छर्द्दिमूर्च्छारुजाज्वराः। प्रलापो वेपथुर्मूर्च्छा सोऽसाध्यश्च त्रिदोषजः"। मोहो विपरीतं ज्ञानम् मूर्च्छा सर्वथा ज्ञानशून्यता। रक्तजमाह "वेदितव्याश्च रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना। गुञ्जाफलसमा रक्ता रक्तस्रावा विदाहिनः। न ते सिद्धिं समायान्ति सिद्धैर्योगशतैरपि"। पैत्तिकेन हेतुना पित्तस्य हेतुना कट्वादिना रक्तपित्तस्य तुल्यत्वात् सिद्धैर्योगशतैरपि ते सिद्धिं न समायान्ति। विस्फोटकभेदानाह "एते चाष्टविधा बाह्या आन्तरोऽपि भवेदयम्। तस्मिन्नन्तर्व्यथा तीव्रा ज्वरयुक्ताभिजायते। यस्मिन् बहिर्गते स्वास्थ्यं न वातस्य बहिर्गतिः। तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्या विजानता"। उपद्रवानाह "तृट्श्वासमांससङ्कोचदाहहिक्कामदज्वराः। विसर्पमर्मसंरोधास्तेषामुक्ता उपद्रवाः"। मांससङ्कोचं मांसस्य घटितम्। मर्मसरोधो मर्मव्यथा। तेषां विस्फोटानां केचिदुपद्रवाणां लक्षणान्तरं पठन्ति "हिक्काश्वासोऽरुचिस्तृष्णा चाङ्गमर्दो हृदिव्यथा। विसर्पज्वरहृल्लासाः विस्फोटानामुपद्रवाः"। साध्यत्वादिकमाह "एकदोषोत्थितं साध्यं कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः। सर्वरूपान्वितो घोरो ह्यसाध्यो भूर्युपद्रवः"। २कुष्ठभेदे "स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटास्तु तनुत्वचः" भावप्र०।

विस्मय पु० वि+स्मि—अच्। १आश्चर्ये अमरः। २अद्भुतस्थायिभावके रसभेदे सा०द०। "विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु। विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः" सा०द०। ३दर्पे मेदि०४सन्देहे शब्दर०। [अमरः।

विस्मयान्वित त्रि० ३त०। १विस्मययुक्ते २आश्चर्ययुक्ते च

विस्मापन पु० वि+स्मि-णिच् अच-आत् वा पुक् च ल्यु। १कुहके २कामदेवे च। ३गन्धर्वपुरे न० मेदि०। भावे विस्मापनमप्यत्र।

विस्मित पु० वि+स्मि—क्त। विस्मययुक्ते।

विस्मृत त्रि० वि+स्मृ—क्त। स्मरणाविषये अमरः।

विस्मृति स्त्री वि+स्मृ—क्तिन्। स्मरणाभावे।

विस्र न० विस—रक्। आमगन्धो १चिताधूमादौ २अपक्वमांसगन्धे भरतः। ३आमगन्धे च

विस्रंस पु० वि+स्रन्स—भावे—घञ्। १पतने २क्षरणे च।

विस्रगन्धा स्त्री विस्रो गन्धोऽस्याः। हपुषायाम् राजनि०।

विस्रगन्धि पु० विस्रस्येव गन्धोऽस्य इत्समा०। हरिताले हेमच०। [च अमरः।

विस्रम्भ पु० वि+स्रन्भ—घञ्। १विश्वासे २प्रणये ३परिचये

विस्रम्भिन् त्रि० वि+स्रन्भ—णिनि। १विश्वासयुक्ते २प्रणयिनि च।

विस्रसा स्त्री वि+स्रन्स—क। जरायाम् अमरः। [जनि०।

विस्रा स्त्री विस्रमामगन्धोऽस्त्यस्याः अच्। हपुषायाम् रा-

विहग पुंस्त्री० विहायसा गच्छति गम—ड नि०। १पक्षिणि अमरः स्त्रियां ङीष्। २वाणे ३सूर्य्ये ४चन्द्रे ५मेघे च पु० शब्दरत्ना०। ६सूर्य्यादिग्रहे पु० धरणिः।

विहङ्गम पुंस्त्री०विहायसा गच्छति गम—खच् नि०। पक्षिणि अमर स्त्रियां ङीष्। २भारयष्टौ स्त्री (बाँक) शब्दच०।

विहङ्गराज पु० ६त०अच् समा०। गरुडे हला० "विहङ्गराजाङ्करुहैरिवायतैः" माघः। [२हिंसायाञ्च मेदि०।

विहनन न०विहन्यते वि+हन—ल्युट्। १तूलपिञ्जने २विघ्ने

विहर पु०वि+हृ—अप्। विहारे ल्युट्। विहरण तत्रैव न०।

विहसित न० वि+हस—क्त। मध्यमहास्ये अमरः।

विहस्त त्रि० विगतो हस्तो हस्तावलम्बनं यस्य। १व्याकुले अमर। २पण्डिते मेदि० ३षण्डे च पु० शब्दच०। शा० ६ब०। ४हस्तशून्ये त्रि०।

विहा अव्य० वि+हा-आ। स्वर्गे त्रि०कौ०।

विहापित न० वि+हा—णिच् क्त। दाने अमरः।

विहायस् पु०न० वि+हय—असुन् नि० वृद्धिः। १आकाशे २पक्षिणि पु० अमरः। स्वार्थे अच्। विहायसमप्याकाशे न० खगे पु०। अदन्तोमव्ययम् आकाशे हेमच०।

विहार पु० वि+हृ-घञ्। क्रीडार्थं पादाभ्यां १गमने अमर २भ्रमणे ३स्कन्धे ४लीलायां ५बौद्धदेवालये मेदि० ६वैजन्ते च शब्दमा० ७विन्दुरेखकखगे पुंस्त्री०शब्दच०।

विहित त्रि० वि+धा—क्त। १कृते विधिना २बोधिते च।

विहीन त्रि० वि+हा—क्त। १त्यक्ते २वर्जिते च।

विहृत न० वि+हृ—भावे क्त। १विहारे २स्त्रीणां चेष्टाभेदे हेमचन्द्रे "लीलाविलासो विच्छित्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चितम्। मोट्टायितं कुट्टमितं ललितं विहृतं तथा। विभ्रमश्चेत्यलङ्काराः स्त्रीणां स्वाभाविका दश" विहृतमित्येव पाठः" सा०द० स्त्रीणां सात्त्विकस्वाभाविकालङ्कारमध्ये विहृतमित्येव पठित्वा "वक्तव्यकालेऽप्य-

यथो—ग्नीडया विकतं मर्तामिति" चचितम् विकतयष्टे ४८८१पृ० दर्शितेन उज्ज्वलमणिमाकोन लक्षितविकतया तुल्यार्थत्वात् चतत्तत्र विकतमित्येव पाठो युक्तः।

विह्वेठन न०वि+हेठ-भावे ल्युट्। १हिंसायां २मर्दने ३निष्ठ्वने मेदि० ४विबाधाया त्रिका०। [२विश्लेषने च हेमच०।

विह्वल त्रि० वि+ह्वल–अच्। १भयादिना व्याकुले अमर०।

वी कान्तौ अनने च अक० गतौ व्याप्तौ क्षेपे भोजने च सक० अदा० पर० अनिट्। वेति अवेषीत्।

वीक पु० अज-कक् व्यादेशः। १वायौ २खगे च उज्ज्वल०। ३मनसि अभिप्रायः। [२प्रकाशे च अमर।

वी(वि)काश पु० वि+काश-घञ् वा दीर्घः। १रहसि

वीक्षण न० वि+ईक्ष-करणे ल्युट्। १नेत्रे। भावे ल्युट्। २दर्शने।

वीक्षा स्त्री वि+ईक्ष–अच्। १मूर्च्छाविश्रामः। भावे अ। २गतिभेदे ३ज्ञाने ४अश्वगतिभेदे ५दर्शने च शब्दच०।

वीचि(ची) पु स्त्री० वे-डीचि स्त्रीत्वे वा ङीप्। १तरङ्गे अमरः २अवकाशे ३सुखे मेदि०। ४अल्पे हेमच०। ५कि रणे च जटाध०।

वीचितरङ्ग पु० वीचेरिव तरङ्गो यत्र। वीचितो यथा उत्तरोत्तर तरङ्गजननमेवं स्वजन्यजन्यादिक्रमेण प्रथादिविषये न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६८पृ०दृश्यम्। [हेमच०।

वीचिमालिन् पु० वीचीनां मालाऽस्त्यस्य इनि। समुद्रे

वीज व्यजने अद० चुरा० उभय० सक० सेट्। वीजयति ते अविवीजत्-त। "वीज्यते स हि संसुप्त." इति कुमार।

वीज न०वी-क्विप् जन-ड कर्म०। १कारणे २शुक्रे अमर। ३अङ्कुरे ४तत्त्वावधाने मेदि०। ५मज्जनि राजनि०। ६अव्यक्तगणितभेदे "पूर्वं प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तवीजं प्रायः प्रश्नानो विना व्यक्तयुक्त्या। ज्ञातुं शक्या मन्दधीभिर्नितान्तं यस्मात्तस्माद् वच्मि वीजक्रियाञ्च। ७मन्त्रभेदे तन्त्रसा०। "वीजन्ते मातरेतत् त्रिपुरहरवधु। त्रिः कृत ये जपन्ति" कर्पूरस्तव०। ८धान्यादेः फलादौ च।

वीजक पु० वीजेन कायति कै–क। १मातुलुङ्गे शब्दा० २पीतसारे (विजयासार) भावप्र०।

वीजकृत् न० वीज शुक्रवृद्धिं करोति कृ–क्विप्। वाजी० करणे राजनि०। [वराटके अमर०।

वीजकोश पु० वीजानां कोश इवाधार। पद्मवीजाधारे

वीजगर्भ पु० वीजानि गर्भे यस्य। पटोले राजनि०।

वीजगुप्ति स्त्री वीजानां गुप्तिर्यत्रास्। शिम्बायाम् राजनि०।

वीजन न० वीज-भावे ल्युट्। १व्यजने। करणे ल्युट्। २चामरादौ ३वस्त्रसि पु०४चक्रवाके ५जीवञ्जीवपक्षिणि च पु स्त्री० सारस्वत। स्त्रियां ङीष्।

वीजपादप पु०वीजप्रधानः पादपः। १भल्लातकवृक्षे राजनि० वीजजातः पादपः शा०त०। २वीजजाते वीजप्ररोहिवृक्षे च। [मेदि०।

वीजपुष्प न० वीजात् पुष्पं यस्य। १मरुवके २मदनवृक्षे च

वीजपूर पु० पूर्यते पूर+घञ् ३त०। (टावा लेबु) जम्बीर भेदे मातुलुङ्गेऽप्यत्र।

"वीजपूरफलं स्वादु रसेऽम्लं दीपनं लघु। रक्तपित्तहरं कण्ठजिह्वाहृदयशोधकम्। श्वासकासारुचिहरं हृद्यं तृष्णाहरं स्मृतम्"। तद्भेदमधुकर्कटी गुणा यथा "वीजपूरोऽपरः प्रोक्तो मधुरा मधुकर्कटी। मधुकर्कटिका स्वाद्वी रोचनी शीतला गुरुः। रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा" भावप्र०।

वीजपेशिका स्त्री वीजस्य शुक्रस्य पेशिकेव। अण्डकोषे राजनि०। [राजनि०।

वीजफलक पु० वीजानि फले यस्य कप्। वीजपूरे जम्बीर

वीजमातृका स्त्री वीजानां मातेव इवार्थे कन्। पद्मवीजे शारा०।

वीजरत्न न० वीजं रत्नमिवास्य। माषकलाये हेमच०।

वीजरुह पु० वीजेन रोहति रुह–क। वीजमात्रजाते धान्यादौ "पुरस्कन्द्राद्या अग्रवीजा मूलजास्तूत्पलादय। पर्वयोनय इक्ष्वाद्या स्कन्दजाः शल्लकीमुखाः। शाल्यादयो वीजरुहाः सम्मूर्च्छजास्तृणादयः। स्युर्वनस्पतिकायस्य षडेते मूलजातयः" हेमच०।

वीजरेचन न० वीजं रेचयति रिच-णिच्-ल्यु। वीजेषु मध्ये रेचके जयपालवीजे राजनि०।

वीजवपन न० वीजानि उप्यन्तेऽत्र वप-आधारे ल्युट्। १क्षेत्रे। भावे ल्युट्। २वीजस्य उत्पादनाय क्षेत्रे वपने च। तद्विधानादि दीपिकायामुक्तं यथा "पूर्वोत्तरास्यफल्गुनिपित्र्यविशाख्याभेषु रिक्तादशीविगतचन्द्रतिथिं विहाय। द्वन्द्वाङ्गनाविगोवसुदये त्रिकूलार्किवारे यत्नेन्दुयोगकरणेषु फलप्रसादः। उप्यतां कृषकवीजवपनस्य विधिः सुतः। भिलायाश शुभे केन्द्रे स्थिरचन्द्रतनूदये। हेमवारि विनिष्षिप्य वीजकोषेयत शुचि.। इन्द्रं चित्ते निधाय सवं सुश्लिष्टं वपेत। तथा चाम्बोप्सगोपवार्णं सर्वतो कुम्भानवः। प्राक्सुखः कवषं मन्त्र इदं मन्त्र

उदीरयेत् । त्वं वै वसुन्धरे ! सीते ! बहुपुष्पफलप्रदे । नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभे कुरु ! ॥ रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षतु । कर्षकास्तु भवन्त्वग्र्या धान्येन च धनेन च"। "उप्ता बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं चान्नकं सह"। पराशरः "वैशाखे वपनं श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणीरवौ । अत परन्तु अधम न चातु श्रावणे शुभम्"। कृषिशब्देऽधिकं द्रष्टव्यम्। ज्योतिषे "पूर्वभाद्रपदामूलं रोहिण्युत्तरफल्गुनी। विशाखा शतभिषा चाथ धान्यादिरोपणे वरा। षदोक्ता रजनी नीवी पुत्रवित्तैर्वियुज्यते । स्वयजाते पुनस्ते है पालयन् नैव दुष्यति । आरामे स्वगृहमध्ये वा मोहात् सर्षपमावपन् । पराभवं रिपुर्याति सधाधनधनक्षयम् । निशा नीवी पलाशश्च चिञ्चा श्वेतापराजिता । कोविदारश्च सप्तैते वर्ज्ये निघ्नन्ति मङ्गलम्"। निशा हरिद्रा कोविदारको रक्तकाञ्चनः । "हेमाम्भसा हलबीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् । वसुधेति धरणीति पुण्यदेति धरेति च । नमस्ते शुभगे ! नित्यं द्रुमोऽयं वर्द्धतामिति" ज्यो०त० "एतेषु श्रुतिवारुणादितिविशाखोडूनि भौम विना बीजोप्तिर्गदिता शुभा शुभमतोऽर्कास्येन्दुराशेन्दवः । रामेन्द्राग्नियुगाब्धयश्च भकराशस्तौ हलेऽर्कोज्झिताद्वाङ्गाम्लानवनाग्निभानि मुनिभिः मोक्तान्यसत् सन्ति च" मु०चि० । "एतेष्विति । श्रुतिः श्रवणः वारुणं शततारका अदितिः पुनर्वसुः विशाखा प्रसिद्धा एतेषु उडुभिर्नक्षत्रैर्विहितेषु पूर्वोक्तनक्षत्रेषु मूलमघाध्रुवस्वातीक्षिप्र धनिष्ठाख्यातीषु पञ्चदशनक्षत्रेषु बीजोप्तिर्बीजवपनं शुभम् । उक्तञ्च रत्नमालायाम् "हस्ताश्विपुष्योत्तररोहिणीषु चित्रानुराधामृगरेवतीषु । स्वातौ धनिष्ठासु मघासु मूले बीजोप्तिरत्युत्कटफलप्रदिष्टा"। वसिष्ठेनाप्येतान्येव नक्षत्राण्युक्तानि "धातृद्वये कौशपपैत्रपुष्ये हस्तत्रये मारुतरेवतीभेषु । पौष्णे धनिष्ठास्वथ वाशिभीभे बीजोप्तिरुत्कटफलप्रदा स्यादिति"। कौशपो मूलं नारदेनाप्युक्तानि "मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु पितृवायुवसुष्वपि । समूलभेषु बीजोप्तिरत्युत्कटफलप्रदा"। कश्यपेनापि "वसुवायुभेष्वक्षिप्रध्रुवमृदूडुषु । सीता स्वात्याय बीजोप्तिरत्युत्कटफलप्रदा"। अत्र मघा नोक्ता। अथ भौमो सकुवारो निषिद्धः अर्थात् सूर्यचन्द्रबुधगुरुशुक्रशनीनां वारेषु बीजोप्तिः शुभा। अत्र विनायोगे द्वितीया दर्शेन्दुर्मतिथीर्वर्जेन कूजे बीजोप्तिर्वक्रारतस्य-

वेक्तत्वात् नेष्टा कृषिरित्यतो नकारोऽत्रानुवर्त्तते तेन बीजोप्तिर्नेष्टेत्यर्थः । अत्र कालविशेषनिषेधो राजमार्त्तण्डे "रवौ रौद्राद्यपादस्थे भूमेः सञ्जायते रजः । तस्माद्दिनत्रयं तत्र बीजवापं परित्यजेत्" इति । अथ बीजोप्तौ फणिचक्रमुच्यते । शुभतो न विद्यन्ते गावः किरणा यथा सावशु यस्य स्वरूपाभावः तस्य प्रतस्तरां किरणाः तादृशोऽगूराहुस्तस्य भं नक्षत्रं तस्मादित्यर्थः । राहुधिष्ठितनक्षत्रादष्टौ भानि अष्टदशभीयोनानि ततस्त्रीणि शुभानि तत एकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततश्चत्वार्यशुभानि । एवं बीजोप्तौ सप्तविंशतिनक्षत्राणां शुभाशुभलक्षणमुक्तञ्च नारदेन "भत्रेञ्च स्थितं मूर्ध्नि धान्यनाशाय राहुभात् । गले त्रय कज्जलाय षष्ठौ द्वादश चोदरे । निस्तण्डुलत्वं लाङ्गूले न चतुष्टयमीरितम् । नाभौ बहिःपञ्चके स्याद्बीजोप्ताविति चिन्तयेदिति । राहुर्यस्मिन् नक्षत्रेऽस्ति तस्मान्नक्षत्रत्रयं मूर्ध्नि मस्तके स्थाप्यं धान्यनाशकरं भवति । ततस्त्रयं गले स्थाप्यं कज्जलाय श्यामिकोत्पादकं स्यात् । ततो द्वादश भानि बहिर्मध्यवर्त्तीहितानि उदरे स्थाप्यानि तानि धान्यवृद्धये स्युः ततो नक्षत्रचतुष्टयं पुच्छे निस्तण्डुलत्वकरं स्यात् ततोऽवशिष्टं बहिर्नक्षत्रपञ्चकं धान्यनाशकरं स्यात् । रत्नमालायामपि "मूर्ध्नि त्रीणि गले त्रयं च जठरे धिष्ण्यानि च द्वादश स्यात् पुच्छे च चतुष्टयं बहिरतो भानां स्थितं पञ्चकम् । स्वेष्टं कज्जलमध्यवृद्धिरधिकानिस्तण्डुलत्वं क्रमात् स्यादीतभयं भयं च फणिभाद्बीजोप्तिकाले स्फुटम्" इति । अत्र केचित् फणिभात् सूर्यनक्षत्रादिति व्याचक्षते तत्र युक्तिः "सूर्यभादुरगं स्थाप्य" इति स्वरोदयवाक्यैकवाक्यभावात् । तच्च नारदवाक्ये साक्षाद्राहुभादित्युक्तत्वात् "राहुधिष्ण्यात् समारभ्य धिष्ण्यत्रयेष्टच निष्फलमिति" कश्यपोक्तेश्च । "सूर्यभादुरगः स्थाप्य" इति तु स्वरोदयवचनं देशभेदव्यवस्थितम् । बीजवापने लग्नशुद्धिमाह वसिष्ठः "भवरिपुधनजे पापैस्त्रिकोणकेन्द्रस्थितैश्च शुभैः । कथितेषु च धिष्ण्येष्वपि शुभलग्ने बीजवापनं कार्यमिति" पी०धा० ।

बीजद्रुम पु० बीजमात्राख्यातो द्रुमः । असनवृक्षे राजनि० ।

बीजसञ्चय पु० बीजानां वपनयोग्यधान्यादीनां सञ्चयः संचयः सम्+चि-अच् । वपनयोग्यधान्यादिसञ्चये ।

"हस्ताश्विमादितिस्वातिरेवत्यां श्रवणद्वये। स्थिरे लग्ने गुरौ शुक्रे वीजं धार्य्यं शुभावहे। माघे वा फाल्गुने वापि सर्व्ववीजानि संग्रहेत्। शोषयेत्तापयेद्रौद्रे रात्रौ चोपनिधापयेत्। ततश्च पुटिका बद्ध्वा शोषयेच्च पुनः पुनः। स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिञ्च न स्पृशेत्। दीपाग्निना च संस्पृष्टं वर्ज्ज्या चोपहतञ्च यत्। वर्ज्जनीयं तथा वीजं यत् स्यात् कीटसमन्वितम्" ज्यो॰ त॰।

वीजसू पु॰ वीजं सूते सू-क्विप्। पृथिव्याम् हेमच॰।

वीजस्थापन ६त॰। धान्यादिस्थापने तन्मुहूर्त्तादिकं ज्यो॰ त॰ उक्तम् "यास्याग्निरुद्राहिविशाखपूर्व्वमाहेन्द्रपित्र्येतरभैः शुभाह्ने। धान्यादिसंस्थापनमेव शस्तं चरागस्थिरद्व्यङ्गतनूदयेषु। सौम्यादितिमघाज्येष्ठास्त्रुत्तरेषु च कारयेत्। मीने लग्ने शुभे चन्द्रे निधने क्रूरवर्जिते। क्षेमव्यं कोष्ठके धान्यं गर्गो वदति सर्व्वदा"।

वीजाकृत त्रि॰ वीजेन सह कृतम् डाच्+कृ-क्त। वीजेन सह कृष्टे क्षेत्रे।

वीजाम्ल न॰ वीजेनाम्लमिव। वृक्षाम्ले राजनि॰।

वीजिन् पु॰ वीजमस्त्यस्य इनि। १उत्पादके पितरि हेमच॰ २वीजविशिष्टे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। [त्रिका॰।

वीजोदक न॰ वीजमिव कठिनत्वादुदकं यत्र। करकायां

वीज्य त्रि॰विशेषेण इज्यः वि+यज-क्यप् वा। कुलीने अमर

वीटि(टी) स्त्री वि+इट-इन् वा ङीप्। (पानेर वीडा) सज्जितताम्बूले। स्वार्थे क। वीटिका तत्रैव। "कञ्चुकिकायन्त्री च "तद्वीटिकावस्तु्षि" शा॰ द॰।

वीणा स्त्री अज-नक् वीभाव पृषो॰ णत्वम्। स्वनामख्याते १वाद्यभेदे अमर॰। वाद्यशब्दे दृश्यम्। २विद्युति मेदि॰

वीणादण्ड पु॰ ६त॰। वीणावाद्यस्थितालावूपरिस्थे काष्ठदण्डे अमर॰। [नाटके अमरः।

वीणावाद त्रि॰ वीणां वादयति वद-णिच्-अण्। वीणा

वीत न॰ वि-इण्-क्त। १युद्धासमर्थे हस्त्यश्वादिसैन्ये अमरः २अङ्कुशकर्मणि मेदि॰। ३न्यायाद्युक्ते अनुमानभेदे च। अवीतशब्दे ४६५ पृ॰ दृश्यम्। ४शान्ते ५गते च त्रि॰ हेमच॰।

वीतंस पु॰ वि+तनस-घञ् दीर्घः। १मृगपक्षिणां बन्धोपकरणे दामप्रभृतौ अमरः। २तेषां विश्वासहेतुमावरणे मेदि॰।

वीतन पु॰विशिष्टं तनोति तन-अच् पृषो॰दीर्घः। तकपार्श्वद्वये "तकस्य कन्धरा मध्ये तकपार्श्वौ तु वीतनौ" हेमच॰।

वीतशोक पु॰ पु॰ वीतः विगतः शोको यस्मात् यस्य वा। १अशोकवृक्षे शब्दच॰। २शोकहीने त्रि॰।

वीति स्त्री वी-क्तिन्। १गतौ २दीप्तौ ३भोजने ४प्रजनने ५धारणे च मेदि॰।

वीतिहोत्र पु॰ वीतये पुरोडाशादिभक्षणाय हूयन्ते देवा अत्र हु-आधारे त्रल्। १यज्ञे अमर २सूर्य्ये मेदि॰।

वीथि(थी) स्त्री विथ-इन् वा ङीप्। १पङ्क्तौ २श्रेणौ ३गृहाङ्गे ४वर्त्मनि ५दृश्यकाव्यभेदे च मेदि॰। तल्लक्षणादि सा॰द॰ ६प॰ उक्तं यथा "वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते। आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः। सूचयेद्भूरिशृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि। मुखनिर्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः"। कश्चिदित्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा। शृङ्गारबहुलत्वाच्चास्याः कैशिकीवृत्तिबहुलत्वम्। "अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः। उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगतं छलम्। वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके। असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु"। तत्रोद्घात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे प्रोदाहरण उक्तिते "मिथो वाक्यमसद्भूतं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः"। यथा विक्रमोर्व्वश्याम्। वसन्तीविदूषकचेटयोरन्योन्यवचनम् "त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः"। यथा तत्रैव राजा "सर्व्वक्षितिभृतां नाथ! दृष्टा सर्व्वाङ्गसुन्दरी। रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया"। नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः। राजा कथं दृष्टेत्याह। अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् "प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य छलनाच्छलम्" यथा वेण्याम् "भीमार्जुनौ" "कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम्। कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः"। "अन्यैस्त्वाप्रस्तुतं किञ्चित् कार्य्यमुद्दिश्य कथ्यते। उदीर्य्यते यद्वचनं वञ्चना हास्यरोषकृत्"। "वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत्"। द्वितीयमुपलक्षणं यथा "भिक्षो! मांसनिषेवणं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं विना मद्यञ्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह। वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्य्येण वा चौर्य्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य

काम्या गतिः"। "केचित् प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिरवलितमित्याहुः"। अन्ये च "अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम्"। "अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्द्धयाधिबलं मतम्"। यथा मम प्रभावत्यां वज्रनाभः "अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया। लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः"। प्रद्युम्नः। अरेरे असुरापसद! अलमसुना बहुप्रलापेन मम खलु "अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरुकोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः। आस्तां समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया"। "गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धिभिन्नार्थं सत्वरं वचः"। यथा वेण्यां "राजा" "अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य पर्य्याप्तमेव करभोरु! ममोरुयुग्मम्"। अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी। "देव भग्नं भग्नमित्यादि"। अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थे सम्बन्धे सम्बद्धम्। "व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत्"। यथा छलितरामे सीता। जाद काल्लं क्खु अओज्झाए गन्तव्वं तहिं सो राआ विणएण पणमिदव्वो। लवः। अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यं। सीता। जाद सो क्खु तुम्हाणं पिदा। लवः। किमावयो रघुपतिः पिता। सीता। साशङ्कं मा अण्णधा सङ्कध ण क्खु तुम्हाणं सअलाए ज्जेव पुहवीए त्ति"। "प्रहेलिकैव हास्येन युक्ता भवति नालिका"। संवरणकार्य्युत्तरं प्रहेलिका। यथा रत्नावल्यां "सुसङ्गता "सहि जस्स कदे तुमं। सं चित्तफलकस्स"। अत्र त्वं राज्ञः कृते आगतेत्यर्थः संवृतः। "असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम्। अगृह्णतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः"। तत्राद्यं यथा मम प्रभावत्याम् प्रद्युम्नः सहकारवल्लीमवलोक्य सानन्दम् "अहो कथमिहैव। "अलिकुलमञ्जुलकेशी परिमलबहुला रसावहा तन्वी। किसलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे"। एवमसम्बद्धोत्तरेऽपि। अन्त्यं यथा वेण्यां दुर्य्योधनं प्रति गान्धारीवाक्यम्। "व्याहारो यत्परस्यार्थे हास्यक्षोभकरं वचः"। यथा मालविकाग्निमित्रे। लास्यप्रयोगावसाने मालविका निर्गन्तुमिच्छति। "विदूषकः। मा दाव उवदेससुद्धा गमिस्ससि इत्युपक्रमे गणदासः। विदूषकं प्रति आर्य्य! उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः। विदूषकः। पढमं बम्हणपूआ भोदि सा इमाए लङ्घिदा। मालविका "स्मयते" (नम इति पाठान्तरम्) इत्यादिना नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यक्षोभकारिणा वचसा व्याहारः। "दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत्"। क्रमेण यथा "प्रियजीवितता क्रौर्य्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता। भूयस्त्वद्दर्शनादेव ममैते गुणतां गताः। तस्यास्तद्रूपसौन्दर्य्यं भूषितं यौवनश्रिया। सुखैकायतनं जातं दुःखायैव ममाधुना"। इति चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवन्त्यपि वीथ्यामवश्यं विधेयानि। विस्पष्टतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपीहोदाहृतानि नानारसानाञ्चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्वीथीयम्" सा॰ द॰ ६प॰।

वीथ्यङ्ग पु॰ वीथ्या दृश्याङ्गस्य। १दृश्यकाव्यभेदे। ६त॰। २नाट्याङ्गे वीथीशब्दे दृश्यम्। [सच्चिन्तश॰ ।

वीध्र त्रि॰ वि-इन्ध-रक्। १निर्मले २नभसि ३वायौ ४अग्नौ

वीनाह पु॰ वि-नह घञ् दीर्घः। कूपादिमुखबन्धनसाधने (पाट) ख्याते पदार्थे अमरः।

वीप्सा स्त्री वि+आप-सन्-अच् ईत्-च अभ्यासलोपश्च। व्याप्तौ

वीव शौर्य्ये अद॰चु॰आत्म॰ अक॰सेट्। वीवयते अविवीवत।

वीभ शौर्य्ये हेलके उद्यमे विकत्थने च भ्वा॰ अक॰सेट्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वीभते अवीभिष्ट।

वीर न॰ वीर-अच्। १शृङ्गिणि २नडे मेदि॰ ३मरिचे ४पद्ममूले ५काञ्जिके ६उशीरे ७आरुके राजनि॰। ८शौर्य्यविशिष्टे शूरे त्रि॰ अमरः। ९जिने १०भटे पु॰ हेमच॰। ११विष्णौ पु॰ विष्णुस॰। तन्त्रोक्ते १२कुलाचारयुते त्रि॰ कुलाचारशब्दे प॰ दृश्यम्। १३ऋषभ्ये १४वराहकन्दे १५लताकरञ्जे १६करवीरे १७अर्ज्जुने पु॰ राजनि॰ १८यज्ञाग्नौ भरत वीरहा। १९उत्तरे २०सुभटे च मेदि॰। २१श्रेष्ठे त्रि॰ हेमच॰। २२पत्यौ २३पुत्रे च "अवीरा निष्पति सुता" अमरः। २४रसभेदे "उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः। महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः। आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः। विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः। अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः। सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः। स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्द्धा स्यात्"। स च वीरः। दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः" सा॰ द॰ ३प॰।

वीरक पु॰ वि+ईर-ण्वुल्। करवीरे राजनि॰।

वीरण न॰ वि+ईर-ल्यु। उशीरे (वेणारमूल) शब्दच॰।

वीरतर न० वि+ईर–अच् तत०, वीर+वा तरप्। १वीरणे अमर। २शूरतरे च।

वीरतरु पु० वि+ईर–अच् कर्म०। १अर्जुनवृक्षे अमरः। २कोकिलाक्षे ३भल्लातके (भेला) ४बिल्वभेदे च राजनि० वीरवृक्षादयोऽप्यत्र।

वीरपत्नी स्त्री वीरः पतिर्यस्याः वा नुक् ङीप् च। वीरभार्य्यायाम् अमर। पक्षे वीरपति तत्रार्थे।

वीरपत्रा स्त्री वीरयति वीर–अच् तथाभूतं पत्रं यस्याः। विजयायाम् भङ्गे राजनि०।

वीरपान(ण) न० वीराणां पानं वा णत्वम्। युद्धाय युद्धखेदापनुत्तये वा सुरापानादौ अमरः।

वीरभद्र पु० वीरो भद्रोऽस्य। १अश्वमेधीयेऽश्वे २वीरेषु भद्रे ३वीरणे मेदि०। ४शिवगणभेदे तदुत्पत्तिकथा काशीख० ८९अ०। "महावीरोऽपि रे भद्र! मम सर्वगणेष्विह। वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रार्थितं परमां मम। कुरु मे सत्वरं कर्म दक्षयज्ञक्षयं नय"। स्वार्थे क। वीरभद्रक वीरणे जटा०।

वीरभार्य्या स्त्री ६त०। वीरपत्न्याम् अमर०।

वीरमातृ स्त्री ६त०। वीरस्य जनन्याम् अमर०।

वीररजस् न० वीर इव रजः रक्तत्वात्। सिन्दूरे राजनि०।

वीररेणु पु० वीरयति वीरो रेणुर्भिमर्दनं यस्य। भीमसेने त्रिका०।

वीरवत् त्रि० वीरोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १वीरयुते स्त्रियां ङीप्। "वीरवती न भूमि" भट्टिः। सा च २मांसरोहिण्यां भावप्र०।

वीरवत्सा स्त्री वीरो वत्सो यस्याः। वीरमातरि शब्दा०।

वीरबाहु पु० विष्णौ विष्णुस०।

वीरविप्लावक पु० "वीरविप्लायको यस्तु धनं शूद्रसमाहृतं" हेमच० उक्ते शूद्राद्गृहीतधनेन होमकर्त्तरि।

वीरवृक्ष पु० नित्यकर्म०। १भल्लातकवृक्षे अमरः। २अर्जुनवृक्षे हेमच० ३बिल्वभेदे। राजनि० (देधान) ४धान्यभेदे रत्नमाला।

वीरसू स्त्री वीरं सूते सू+क्विप्। वीरमातरि अमर०।

वीरसेन पु० वीरा सेना यस्य। १नलराजजनके नृपभेदे भा० व० ५२अ०। २आरुकवृक्षे न० राजनि०।

वीरहन् पु० वीरयति शौर्य्यान्वितं करोति वीर+णिच् क्विप्। वीरो यज्ञाग्निस्तं हतवान् हन–क्विप्। नष्टाग्नौ विप्रे अमरः। २विष्णौ विष्णुस०।

वीरा स्त्री वि+ईर–अच्, वीर–अच् वा वीर+अस्त्यर्थे अच् वा। १सुरामामगन्धद्रव्ये २क्षीरकाकोल्याम् ३आमलक्याम्। ४एलबालुकायां ५पतिपुत्रवत्यां स्त्रियां ६रम्भायां ७विदार्य्याम् ८दुग्धिकायाम् ९क्षीरविदार्य्याम् १०मदिरायां मेदि०। ११काकोल्यां १२महाशतावर्य्यां १३घृतकुमार्य्याम् १४ब्राह्म्याम् १५अतिविषायां १६मदिरायाञ्च राजनि०। १७शिंशपावृक्षे (शिशु) रत्नमा०।

वीराणक पु० वीरयति शौर्य्यान्वितं करोति वीर+णिच् अच् कर्म०। कल्पतरौ राजनि०। भयङ्करे युद्धक्षेत्रे अमर।

वीराशंसन न० वीरैराशस्यतेऽत्र आ+शन्स–आधारे ल्युट्।

वीरासन न० वीरस्येवासनम्। "एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुसंस्थितम्। इतरस्मिन् तथा पश्चात् वीरासनमिति स्मृतम्" इत्युक्ते आसनभेदे तन्त्रम्। २भित्त्याद्यनवलम्बनेन स्थितौ "रात्रौ वीरासनं वसेत्" मनुव्या० कुल्लू०।

वीरुध्(धा) स्त्री वि+रुध–क्विप् दीर्घः वा टाप्। विस्तृतायां लतायाम् अमरः।

वीरेश्वर त्रि० ६त०। १वीरपतौ काशीस्थे २शिवलिङ्गभेदे पु० तदाविर्भावकथा काशीख० ८२अ० दृश्या।

वीरोज्झ पु० वीरा यज्ञाग्निस्तमुज्झति यथाकालमनुष्ठानेन उज्झ–अण्। प्रातःसायं होमाकर्त्तरि हेमच०।

वीरोपजीविक पु० वीरः यज्ञाग्निस्तद्वाध्यमग्निहोत्रादि उपजीविका यस्य। दम्भार्थमग्निहोत्रानुष्ठायिनि हेमच०।

वीर्य्य न० वीर–यत्, वीरस्य भावो यत् वा। १देहस्थे चरमधातौ शुक्रे २पराक्रमे ३बले ४प्रभावे अमर। ५तेजसि मेदि० ६दीप्तौ ७द्रव्यनिष्ठे रसविपाकादि शक्तिरूपे प्रभावभेदे सुश्रुतः "वीर्य्यं प्रधानमिति कस्मात् इह औषधकर्म्मनिष्पत्तेः। इहौषधकर्म्माण्यूर्द्ध्वाधोभागोभयभागसंशोधनसंशमनसंग्राहकाग्निदीपनप्रपीडनलेखनबृंहणरसायनवाजीकरणश्वयथुकरविलयनदहनदारणमादनप्राणघ्नविषप्रशमनानि वीर्य्यप्राधान्याद्भवन्ति। तच्च वीर्य्यं द्विविधमुष्णं शीतञ्चाग्नीषोमीयत्वाज्जगतः। केचिदष्टविधमाहुः शीतं स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं चेत्येतानि वीर्य्याणि स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्मकर्म्म कुर्वन्ति यथा तावन्महत् पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरसं वातं शमयेदुष्णवीर्य्यत्वात् तथा कुलत्थः कषायकटुकत्वात्, पलाण्डुः स्नेहभावाच्च मधुरश्च इक्षुरसो वातं वर्द्धयति शीतवीर्य्यत्वात्। कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्य्यत्वादम्लमाम-

मधुकं मधुरं वैजयन्तम् । तिक्ता आमलकी पित्तं मर्दयेत् स्नुह्यवीर्यत्वान्मधुरा मत्स्याश्च । कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति स्निग्धवीर्यत्वात् । अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्यत्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च । तदेतद्विदर्शनमात्रमुक्तम् । भवन्ति चात्र ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै । रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम् । ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै । तैक्ष्ण्योष्ण्यलघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः । ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै । स्नेहगौरवशैत्यानि बलाद्युक्तानि ते" । "तस्माद्वीर्यं प्रधानमिति" । द्रव्यगतवीर्यं रसाद्यनुगुणशक्तिविशेषरूपम् तच्च चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन द्विविधम् । तत्र चिन्त्यक्रियाहेतुः प्रभावापरपर्य्यायो द्रव्याणां रसाद्यननुरूपकार्य्यकरणशक्तिः यथोक्तं "भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे स्थितः । चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्यं धन्वन्तरेर्मतम्" चक्रद०। भावप्र० वीर्यप्रभावयोर्भेद उक्तो यथा "द्रव्ये रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च । पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्वन्ति कर्म च" इति वाक्यान्तः द्रव्यगतान् पञ्च पदार्थानुक्त्वा रसगुणानुक्त्वा च "उष्णशीतगुणोत्कर्षात् बुधैर्वीर्यं द्विधा स्मृतम् । यत् सर्वमग्निषोमीयं दृश्यते भुवनत्रयम्" वाग्भट्टोक्त्या च "विपाकस्तु दर्शितस्तु प्रभावो कथितो यथा "रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् । दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी । मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् । प्रभावस्तु यथा धात्री, लकुचस्य रसादिभिः । समापि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम् । क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्य्यात् प्रभावतः । ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा" । तथा नानौषधियोगे यदं प्रति, कथमेव एवान्वयव्यतिरेको न तु तत्र रसादिहेतुविचारः कर्त्तव्यः यत आह सुश्रुतः "अतो सामान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः । प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः । नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कदाचन । सिद्धसहस्रयोगे भूयसां हि जायते । इदं विपाकस्तो वीर्यं प्रभावस्तान् व्यापोहति" इत्यन्तेन रसगुणवीर्य्यविपाकवीर्यप्रभावलक्षणान्युक्तानि । अतस्तयोर्भेदो युक्तः ।

वीर्य्यवत् त्रि० वीर्यमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १बलवति न
स्त्र० २वीर्य्ययुक्ते च वीर्य्यवत्त्वोषधानोष' ङुगारा ।

वीहार पु० विह्रियतेऽत्र वि+हृ-आधारे घञ् दीर्घः । १सुग-
तमन्दिरे शब्दच० ।

वुग योगे भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । वुङ्गति अवुङ्गीत् ।

वुट वधे चुरा०उभ०सक०सेट् इदित् । वुण्टयति ते अवुवुण्टत् त

वृ आवरणे चु० उभ०सक० सेट् । वारयति ते अवीवरत् त ।

वृ सेवायां क्र्या०आ०सक०सेट् । वृणीते "वृणते हि विमृश्य-
कारिणम्" किरा० । अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत ।

वृ वरणे भ्वा०उभ०सक०सेट् । वरति ते अवारीत् अवरि(री)ष्ट

वृ वरणे स्वादि० क्र्या० च उभ०सक० सेट् । वृणोति वृणुते
वृणाति वृणीते अवारीत् अवरिष्ट अवरीष्ट अवृत ।

वृंहित न० वृहि-क्त । करिगर्जने अमरः ।

वृक आदाने भ्वा०आत्म०सक० सेट् । वर्कते अवर्किष्ट ।

वृक पु० वृक-क । १कुक्कुराकारे हरिणघातके व्याघ्रभेदे ।
(घोष) २काके उणादि० । ३वकवृक्षे शब्दच० । ४शृगाले
हारा० । ५क्षत्रिये पुंस्त्री० ६अनेकद्रव्यजन्ये धूपे ७सरल-
द्रवे रत्नमा० ८उदरस्थे वह्निभेदे वृकोदरः । ९जम्बूकायां
स्त्री वा गौरा० ङीष् । ५अर्थे जातौ स्त्रियां ङीष् ।

वृकदंश पुंस्त्री० वृकं दशति दन्श-अच् । १कुक्कुरे हेमच०।
स्त्रियां ङीष् ।

वृकधूप पु० वृकाख्ये वृक-घञर्थे क कर्म० । नानाद्रव्यमिश्रिते
दशाङ्गे धूपे अमरः । २सरलद्रवे च(टार्पिन्) अमरः

वृकधूर्त्त पुंस्त्री० वृक इव धूर्त्तः । शृगाले हारा० स्त्रियां
ङीष् । [लिङ्ग (तेयोडि) रत्नमा० ।

वृकाक्षी पु० वृकस्येवाक्षि पुष्पमस्य अच् समा० ङीष् ।

वृकाराति पु० ६त० । कुक्कुरे राजनि० वृकारिप्यत्रोऽप्यत्र ।

वृकोदर पु० वृकनामाग्निरुदरे यस्य । "यस्य तीक्ष्णो वृको
नाम जठरे हव्यवाहनः । मया दत्तः स धर्मात्मा तेन
चासौ वृकोदरः" भारतम्पु० ६५अ० उक्ते भीमे "त्वमग्रे
वचम वृकोदर." किरा० ।

वृक्ण त्रि० व्रश्च-क्त । छिन्ने अमरः ।

वृच वरणे भ्वा०आत्म०सक०सेट् । वृचते अवृचिष्ट ।

वृक्ष पु० व्रश्च-क्स । व्रश्च्यतेऽपि जायमाने द्रुमे । क्षुद्रार्थे कन् ।
वृक्षक क्षुद्रवृक्षे । [स्त्रियां ङीप् ।

वृक्षचर पुंस्त्री० वृक्षे चरति चर-ट । वानरे धनञ्जयः

वृक्षच्छाय न० ६त० बहूनां वृक्षाणां छायायाम् ।

वृक्षधूप पु० वृक्षोऽपि धूपस्तस्य साधनम् । सरलद्रुमे राजनि० ।

वृक्षनाथ पु० ६त० । वटवृक्षे शब्दर० । [शब्दच० ।

वृक्षपाक पु० वृक्षस्य पाकः नियुरिव अटिबलान् । वटवृक्षे

वृक्षभवन न० ७त०। वृक्षस्य कोटरे शब्दरत्नावली।

वृक्षभक्षा स्त्री वृक्षो भक्ष्यो वेष्टकत्वात् भोजनीय इव यस्याः। वन्दाकायाम् (परगाछ) भावप्र०।

वृक्षभेदिन् पु० वृक्षं भिनत्ति भिद्–णिनि। वृक्षभेदके १अस्त्रभेदे अमरः। २टङ्के हेमच०। [शब्दच०।

वृक्षभू पु० वृक्षस्य स्थले भूमौ भवति भू–क्विप्। जलवेतसे

वृक्षरुहा स्त्री वृक्षे रोहति रुह–क। १वन्दायाम् अमरः २अमृतस्रवायाञ्च राजनि०।

वृक्षवाटिका स्त्री वृक्षैर्वाटीव संवृतत्वात् स्वार्थे कन्। अमात्यगणिकोपसेव्ये गृहसमीपस्थे उपवने अमरः।

वृक्षादन पु० वृक्षमत्ति भिनत्ति अद ल्यु। १कुठारास्त्रे (नेहाचि) अमरः। वृक्षान्तरमत्ति भिनत्ति। २अश्वत्थवृक्षे ३मधुच्छत्रे ४कुठारे च मेदि०। ५पियालवृक्षे धरणिः। ६वृक्षविदारके त्रि० ७वन्दाकायां स्त्री गौरा० ङीष्।

वृक्षाम्ल न० वृक्षमाश्रितमम्लम्। (तेतुल) १वृक्षशाखाऽम्लप्रधाने वृक्षे अमरः। २चुक्राम्ले च।

"वृक्षाम्लमामसस्नोष्णं वातघ्नं कफपित्तलम्। पक्वन्तु गुरु सङ्ग्राहि कटुकं तुवरं लघु। अम्लोष्णं रोचनं रूक्षं दीपनं कफवातहृत्। तृष्णार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृद्रोगजन्तुजित्" भावप्र०।

वृक्षार्हा स्त्री० वृक्षेषु अर्हा पूज्या। महामेदायां राजनि०।

वृक्षाश्रयिन् पु० वृक्षमाश्रयति आ+श्रि–णिनि। १खगे २क्षुद्रोलूके राजनि०।

वृक्षोत्पल पु० वृक्षे उत्पलमिव। कर्णिकारवृक्षे रत्नमा०।

वृच वृतौ रु०पर०सक० सेट्। वृणक्ति। अवर्चीत्। ईदित् निष्ठा अनिट् वृक्त।

वृज त्यागे अदा०आ०सक०सेट् ईदित्। वृङ्क्ते अवर्जिष्ट नेदिष्टयवम्। वृक्ते अवर्जिष्ट ईदित् निष्ठा अनिट् वृक्त।

वृज त्यागे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट्। वर्जयति ते वर्जति। अववर्जत्–अवीवृजत्। अवर्जीत् ईदित्। वर्जितः भ्वा० निष्ठा अनिट्। वृक्तः।

वृज वृतौ, त्यागे च रु०पर०सक०सेट्। वृणक्ति। अवर्जीत्। ईदित् निष्ठा अनिट्। वृक्तः।

वृजन न० वृज्यतेऽत्र वृज–ल्युट्। १पापे उणादि० २आकाशे सि०कौ०। ३केशे पु० ४कुटिले त्रि० उणादि०।

वृजिन न० वृज–इनच् किच्च। १पापे अमरः। २भुग्ने त्रि० हेमच०। ३केशे पु० ४कुटिले त्रि० मेदि०।

वृण भक्षणे तना०उभ०सक० सेट्। वर्णोति वर्णीति वृणुते अवर्णीत् अवर्णिष्ट। उदित् क्त्वा वेट्। [illegible]

वृत दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट्। वर्त्तयति ते अवीवृतत् त

वृत वर्त्तने भ्वा० आत्म० लुङि लृटि लृङि च उभ० अक० सेट्। वर्त्तते। अवृतत् अवर्त्तिष्ट लृटि लृङि च पर० नेट् वर्त्स्यति वर्त्तिष्यते। सनि च तथा विवर्त्तिषते, विवृत्सति। उदित् क्त्वा वेट्।

वृत संभक्तौ, वरणे च दि० आत्म० सक० सेट्। वृत्यते अवर्त्तिष्ट। उदित् क्त्वा वेट्। [धातुपाठः।

वृत् त्रि० वृत+भूते–क्विप्। वृत्ते अतीते "वृत् वृत्तादि" पा०

वृत त्रि० वृ–क्त। १प्रार्थिते २वर्त्तुले ३कृतादरे प्रार्थनादिना कृतनियोगे ४आवृते च अमरः। [राजनि०।

वृतपत्रा स्त्री वृतम् आवृतं पत्रं यया। पुत्रदात्र्यां लतायां

वृति स्त्री वृ–क्तिन्। वेष्टने (बेड) "वृतिश्च तत्र कुर्वीत" याज्ञ०

वृतिङ्कर पु० वृतिं करोति कृ–खच्। विकङ्कते (वँइचि) शब्दच०

वृत्त न० वृत–भावे क्त। "गुरुपूजा दया शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः। प्रवर्त्तनं हितानाञ्च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते" इत्युक्ते १चरित्रभेदे २पद्यभेदे "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा। वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्। समम् अर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा" छन्दो० ३वृत्तौ च। वृत–कर्त्तरि क्त। ४अतीते ५दृढे ६वर्त्तुले ७कृतावरणे च त्रि० भरतः। ८अधीते ९मृते मेदि० १०जाते च त्रि० ११कूर्मे पु० राजनि०। १२रेणुकायां १३प्रियङ्गौ १४रोहिण्यां १५झिञ्झिरिष्टलतायां स्त्री राजनि०। तत्र वर्त्तुलाकारवस्तु यथा "वृत्तानि बाकमारस्तु ऋक्षधर्म्मिस्रपोटका। रथकूचावकतुलकर्कुलकुम्भकुम्भाण्डकादय। कर्णपाशभुजाणगालकुषायघटामयम्। घट्टिकापरिघायोगपट्टहाराङ्गद दय" कविकल्प० १६गोलाकारे क्षेत्रभेदे न० लीला०क्षेत्रफलं ४००० दृश्यम्।

वृत्तगन्धि न० वृत्तस्य पद्यस्येव गन्धो लेशोऽत्र इत् समा०। "भवत्युत्कलिकाप्राय समाढ्य दढाक्षरम्। वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्" इत्युक्ते गद्यभेदे

वृत्ततण्डुल पु० वृत्ताः वर्त्तुलाः तण्डुला अस्य। यावनाले राजनि०।

वृत्तनिष्पाविका स्त्री वृत्ता वर्त्तुला निष्पाविका। श्वेतनिष्पाव्याम् राजनि०।

वृत्तपर्णी स्त्री वृत्तानि पर्णान्यस्याः ङीप्। १महाशणपुष्पिकायाम् २पाठायाञ्च (आकनादि) राजनि०।

वृत्तपुष्प पु० वृत्तानि वर्त्तुलानि पुष्पाण्यस्य। १शिरीषवृक्षे २कदम्बे ३वानीरे ४कुब्जके ५मुद्गरे च राजनि०।

वृत्तफल न० वृत्तं फलमस्य । १मरीचे २दाडिमे ३बदरे च । ४वार्त्ताक्याम् ५आमलक्याञ्च स्त्री टाप् राजनि० ।

वृत्तमल्लिका स्त्री वृत्ता मल्लिकेव । १श्वेतार्के २मोदिन्यां लतायां च राजनि० । [स्त्री राजनि० ।

वृत्तबीज पु० वृत्तानि बीजान्यस्य । १शिम्बिकायाम् २आढक्याम्

वृत्तस्थ त्रि० वृत्ते गुरुपूजादौ चरित्रे तिष्ठति स्था–क । वृत्तपदोक्तगुरुपूजादिचारित्ररते ।

वृत्तान्त पु० वृत्तो जातोऽन्तोनिर्णयो यस्मात् । १संवादे २वाचिकसन्देशे च अमरः । ३प्रक्रियायां ४कार्त्स्न्ये ५प्रस्तावे च मेदि० । ६अवसरे ७भावे ८एकान्ते च विश्वः ।

वृत्ति स्त्री० वृत-क्तिन् । १वर्त्तने २स्थितौ ३विवरणे च मेदि० । करणे क्तिन् ४जीविकायाम् अमरः । ५कौशिकीसात्वतीभारत्यारभट्याख्ये नाटकरचनाभेदे "शृङ्गारे कौशिकी, वीरे सात्वत्यारभटी पुनः । रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती । चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः" सा० द० । ६वेदान्तोक्ते अन्तःकरणादे परिणामभेदे च । अन्तःकरणवृत्तिस्वरूपप्रयोजनादिकं वेदा० प० दर्शितं यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य यथा कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमप्यन्तःकरणं चक्षुरादि द्वारा घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वह्न्यादिदेशगमनं वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसन्निकर्षात् । प० । इन्द्रियजन्यवृत्तिश्च आवरणभङ्गार्था सम्बन्धार्था इति मतद्वयं यथोक्तं तत्रैव उप० । "सा चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्येकं मतम् तथा हि अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटभानप्रसक्तौ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरणमयावं मूलाविद्यापरतन्त्रमवस्थापदवाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति न सर्वदा घटादेर्भानप्रसङ्गः । अनावृतचैतन्यस्यैव भानप्रयोजकत्वात् तस्य चावरणस्य यदा तदा तस्मिन् कदाचिदपि घटभानं न स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये तद्भङ्गजनकं न चैतन्यमात्रं तत्प्रकाशस्य तदनिवर्त्तकत्वात् नापि वृत्त्युपहितचैतन्यं, परोक्षस्थलेऽपि तद्वृत्त्यापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्तिविशेषस्य तदुपहितचैतन्यस्य वा आवरणभङ्गकत्वमित्यावरणाभिभवार्था वृत्तिरित्युच्यते । सम्बन्धार्था वृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्राविद्योपाधिर्जीवोऽपरिच्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्यपरोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभासयति घटादिना सम तस्य सम्बन्धाभावात् तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात्" । अतएवोक्तं "बुद्धिवृत्तिश्चिदाभासो द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येद् आभासात्तु घटः स्फुरेत्" इदञ्च प्रथममताभिप्रायम् अन्तःकरणवृत्तीनां भेदादिकं पातञ्जलादिदर्शितमन्तःकरणशब्दे १८४ पृ० दृश्यम् । "ब्रह्मण्यध्यानमात्राय वृत्त्यास्मिरमेधिता" वे० भा० । विप्रस्य जीविका यूपवृत्तिहरणे दोषो यथा "स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः । स हतस्तु इति ज्ञेयः फलं तत् श्रृणु भूमिप । यावन्तोरेणवः सिक्ता विप्राणां नेत्रविन्दुभिः । तावद्वर्षसहस्राणि हतपाके स तिष्ठति । तप्ताङ्गारञ्च तद्भक्ष्यं पानञ्च तप्तमूत्रकम् । तप्ताङ्गारे च शयनं ताड्यते यमकिङ्करैः । तदन्ते च महापापी विष्ठायां जायते कृमिः । षष्टिवर्षसहस्राणि देवमानेन भारते । ततो भूमिविहीनश्च प्रजाहीनश्च मानवः । दरिद्रः कृपणो रोगी शूद्रो निन्द्यस्ततः शुचिः" ब्रह्मवै० प्र० ६६ अ० ।

वृत्तिकर्षित त्रि० वृत्त्या कर्षितः । १विपन्ने २अल्पजीविके च । [३वरटे पु० स्त्री राजनि० स्त्रियां ङीप् ।

वृत्तिस्थ त्रि० वृत्तौ तिष्ठति स्था–क । १सत्कर्मानुष्ठायिनि

वृत्र पु० वृत-रक् । १अन्धकारे २रिपौ ३शब्दे ४दानवभेदे ५मेघे ६पर्वतभेदे मेदि० । ७इन्द्रे विश्वः । ८ध्वान्ते शि० को० ।

वृत्रद्विष् पु० वृत्र० । इन्द्रे हेमच० । वृत्ररिपादयोऽप्यत्र ।

वृत्रहन् पु० वृत्रं हतवान् हन-क्विप् । इन्द्रे अमरः ।

वृथा अव्य० वृ-थाल् किञ्च । निरर्थके अमरः ।

वृथादान न० कर्म० । १निष्फलदाने शास्त्रनिन्दिते देवपित्राद्यर्थभिन्नेषु कार्येषु २दानभेदे च ।

"देवपितृविहीनं यद्दीयतेऽथ खादीयतः । वृथानुकीर्त्तनाश्चैव वेदाभ्यसनवर्जिते । अन्यायोपार्जितं दानं व्यर्थं ब्राह्मणे तथा । गुरवेऽनृतयुक्ताय लोभाय पतिताय च । कृतघ्नाय च यद्दत्तं सर्वदा मध्यविदिषे । चालकाय च सर्वस्य हस्तया पतये तथा । परिचारकाय शत्राय कर्ण्य पिशुनाय च । इत्येतानि तु राजेन्द्र । वृथादानानि जोकृष्ण" वह्निपु० । "न्यायेनापि यद्दत्तं तदप्रतिपर्यपि पुनरोपहर्त्तव्यं यत् न्यायेन दत्तं तदप्यपोहकारमपि प्रत्याहर्त्तव्यमेव इत्यादौ वृथा भवति । नारदेन च 'दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम्' इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूप विस्तरं यथा

"पणयमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः। स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः। अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुजान्वितैः। तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः। बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम्। कर्त्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्। अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये वा धर्मसंहिते। यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम्" मिता० अदत्तशब्दे दृश्यम्।

वृथामास न० वृथाभूतं मासम् शा०क०। दैवाद्युद्देशेन कृतपशूनां मांसे।

वृद्ध न० वृध–क्त। १शैलजनामगन्धद्रव्ये अमरः। २वृद्धदारके वृक्षे पु० राजनि०। ३वृद्धियुक्ते त्रि० ४गतयौवने वृद्धावस्थायुक्ते। बाल्यादित्रयःकालभेदश्च भावप्र० उक्तो यथा "बाल्यादेरवधिमाह सुश्रुत "वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा। ऊनषोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते। त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशो दुग्धान्नाशो तथान्नभुक्। दुग्धाशी वर्षपर्य्यन्तं दुग्धान्नाशी शरद्द्वयम्। तदुत्तरं स्यादन्नाशी एवं बालस्त्रिधा मतः। मध्यो षोडशसप्तत्योर्मध्यमः कथितो बुधैः। चतुर्धा मध्यम प्राहुर्वा हानिमतो मत। अत्यारिपत् वत्ता यावत्तिष्ठेद्वीर्य्यादिपूरितः। ततः क्रमेण क्षीणः स्याद् यावद् भवति स प्रति"। वीर्य्यादीत्यादिशब्देन रसादिसर्वधात्विन्द्रियबलोत्साहा उच्यन्ते। क्षीणः सर्वधात्विन्द्रियबलोत्साहैरिति "ततस्तु सप्ततेरूर्द्धं क्षीणधातुरसादिकः। क्षीयमाणेन्द्रियबलः क्षीणरेता दिने दिने। वलीपलितखालित्ययुक्तः कर्मसु चाक्षमः। कासश्वासादिभिः क्लिष्टो वृद्धो भवति मानवः। बाल्ये विवर्द्धते श्लेष्मा पित्तं स्यान्मध्यमेऽधिकम्। वार्द्धक्ये वर्द्धते वायुर्विचार्य्यैतदुपक्रमेत्"। उपक्रमेत् चिकित्सेत्। तन्त्रान्तरे तु "बलवद्विग्रहविरोधा स्वगदादि शुक्रनिक्रमो। वृद्धि कर्मेन्द्रिय चतो जीवितं दयतो च्युतेत्"।

५पण्डिते पु० मेदि०।

वृद्धकाक पु० कर्म०। द्रोणकाके हेमच०।

वृद्धगङ्गा स्त्री कर्म०। नदीभेदे "अस्ति नाटकशैले तु सरोमानससन्निभम्। यत्र सार्द्धं मेनकया जलक्रीडां सदा हरः। कुरुते नरशार्दूल! स्वर्णपङ्कजशोभिते। तस्य पश्चान्मध्यपूर्वभागेभ्यश्च सरित्त्रयम्। अवतीर्णं प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति। तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाह्वया। दिग्गजाः क्षेत्रसमाता तेन दिक्करिका स्मृता। मध्यभागात् स्रुता या तु मङ्गरेणावतारिता। वृद्धगङ्गाह्वया सा तु गङ्गेव फलदायिनी। या निःसृता पूर्वभागात् तस्मान्महिरवरात् नदी। स्वर्णपदीति विख्याता सा गङ्गासदृशी फले" कालिकापु० ८२अ०।

वृद्धटारक पु० वृद्ध टारयति टृ–णिच्–ण्वुल्। वीरतरुजे अण्। वृद्धदार तत्रार्थे राजवल्लभ। "रसायनो वृद्धदारः शोषशामनशान्तिकृत्"।

वृद्धदारु न० वृद्ध टारयति टृ–णिच्–अण्। वृद्धटारकवृक्षे राजनि० "वृद्धदारुकश्च तीक्ष्णं पिच्छिलं कफवातनुत्। बल्यं कासामयेदोम द्वितीयं स्वरवीर्य्यदम्" राजनि०। [अमरः।

वृद्धनाभि त्रि० वृद्धा नाभिरस्य। (गाँड) वृद्धनाभियुक्ते।

वृद्धप्रपितामह पु० वृद्धः प्रपितामहात् राज०। प्रपितामहके। [महस्य पितरि।

वृद्धप्रमातामह पु० वृद्ध प्रमातामहात् राज०। प्रमाता०

वृद्धबला स्त्री वृद्धं बलं यस्याः ५ब०। महासमङ्गायाम् राजनि०। तस्याश्च वृद्धिकरत्वात्तथात्वम्।

वृद्धविभीतक पु० वृद्धः विभीतक इव। आम्रातके शब्दमा०।

वृद्धश्रवस् पु० वृद्धेभ्यः शृणोति श्रु–असुन्, वृद्धेषु श्रवो यशः यस्येति वा। इन्द्रे अमरः। [हारा०।

वृद्धसूत्रक न० कर्म० संज्ञायां कन्। इन्द्रतूले (बुड़िरसुता)।

वृद्धा स्त्री वृध–क्त। १गतयौवनायां स्त्रियाम्। २अङ्गुष्ठे शब्दच०। ३महाश्रावणिकायां राजनि०।

स्त्रीणां वयःकालविभागो यथा

"आषोडशाद् भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता। पञ्चपञ्चाशत प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम्" इति कालिदास। "बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश। ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि। तदूर्द्ध्वमधिरूढा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि। वृद्धा तदपरतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता" भावप्र०। तस्याः सम्भोगे दोषो यथा "बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी। प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत्। निदाघशरदोर्बाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः। हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते। नार्वाक् तु षोडशाब्दात् सप्तत्याः परतो न च। आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति। पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तसप्ततिकः पुमान्। द्वावेतौ न प्रसूयेते प्रसूयेते विपर्य्ययात्" राजवल्लभः। "शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि। प्रभाते

मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्" चाणक्यनीतिसारः

वृद्धि स्त्री वृध–क्तिन्। १सम्पत्तौ २अभ्युदये मेदि० ३समृद्धौ ४समूहे च। वृध–कर्त्तरि क्तिच्। ५ओषधिविशेषे ऋद्धिशब्दे १४४७ पृ० तद्गुणादि दृश्यम्। (कोरन्द) ६रोगविशेषे तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा "तत्र वृद्धेर्निदानं संख्याञ्चाह 'दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः वृद्धिः सप्तधा गदः। मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम्। वृद्धिं करोति कोषस्य फलकोषाभिवाहिनीम्। रुद्ध्वा सङ्गतिर्वायुर्धमनीः शुक्रगामिनीः"। तत्र वातिकमाह "वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक्"। अहेतुरुक् अकस्मादर्थे नञ्। तेन स्वल्पादपि विप्रकृष्टात् कारणात् रुक् पीडा यत्र सः। अथ पैत्तिकमाह "पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान्"। दाहः अभ्यन्तरः ऊष्मा बहिस्तप्तता। अथ श्लैष्मिकमाह "कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक्"। अथ रक्तजमाह "कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तज"। कृष्णस्फोटावृत इति पैत्तिकोद्भवः। मेदोजमाह "कफवन्मेदसो वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः"। मीव-वर्त्तुलः। मूत्रजमाह "मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः। अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः। मूत्रकृच्छ्रमधः कुर्यात् चलयन् फलकोषयोः"। चलयन् फलकोषयोरधः मूत्रकृच्छ्रं मूत्रेण व्यथां कुर्यादित्यर्थः। अथान्त्रवृद्धिमाह "वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः। धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः। क्षोभणैः क्षोभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा। पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत्। कुर्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा"। धारणम् उपस्थितस्य वेगस्य। ईरणम् अनुपस्थितस्य वेगस्य प्रेरणम्। विषमाङ्गप्रवर्त्तनं वक्रत्वेनाङ्गमोटनम्। अन्यानि क्षोभणानि मल्लद्विपहस्तादिवधुराधर्षणादीनि तैः क्षोभित सन्दुष्य सञ्चितः पवनः यदा क्षुद्रान्त्रावयवं विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत्। तदा वङ्क्षणसन्धिस्थः अन्त्रवृद्धिरोग। तस्यावस्थामाह "उपेक्ष्यमाणस्य मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक् स्तम्भवतीं स कुर्यात्। प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तम्"। तत्राध्मानपदे रुग् मुष्कयोर्मुष्कयोः स्तम्भो गात्रे तद्युक्तां कुर्यादित्यर्थः। भोजोऽप्याह "अन्त्रं विगुणमादाय यातो नयति वङ्क्षणम्। वङ्क्षणात् तद्गुणायुक्त फलकोष प्रपद्यते" इति। स मुष्कवृद्धिरोगः अन्त्रं उदरे प्रध्मापयन् आगमनमार्गं निरुद्धं कुर्वन् एति आयाति। असाध्यमाह स कीदृक् आदित्याकाङ्क्षायामाह "यस्यान्त्रावयवास्त्वेषो मुष्कशोथतयस्थयात्। अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः"। वातवृद्धिसमाकृतिरिति योऽन्त्रवृद्धिरोगः सोऽसाध्या वातवृद्धिसमाकृति"। अन्त्रवृद्धिशब्दे २०८ पृ० अनुतोक्तं दृश्यम्। नीतिशास्त्रादिसिद्धान्तगते ७वर्गघटकपदार्थे "क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" अमरः। "कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम्। खन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम्"। एतेषामष्टानामन्यतमस्य क्षय स्थान वृद्धिश्चेत्यर्थः। ८कुसीदे (सुद) वृद्धिस्वरूपभेदादिकं वीरमि० उक्तं यथा नारदः "वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्त्तिता। षड्विधाऽन्यैः समाख्याता तत्त्वतस्तां निबोधत" इति। षड्विधा मे इति क्वचित् पाठः तत्र मे मते। तान् प्रकारान् स एवाह "कायिका१ कालिका२ चैव चक्रवृद्धिरतोऽपरा३। कारिता४ शिखावृद्धि५ र्भोगलाभस्तथैव च६ इति"। एतेषां स्वरूपमाह "कायिका कर्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका। वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता। प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता। गृहात्क्षेत्राच्च यल्लाभं भोगलाभः प्रकीर्त्तितः" इति। कायिका कर्मसंयुक्ता यत्र बन्धकीकृतस्य गवाश्वादेर्दोहनवाहनादिकं कर्म वृद्धित्वेन परिकल्पितं तत्र सा कायिकेत्यर्थः। तथा च व्यासः "दोह्यवाह्यकर्मयुता कायिका समुदाहृतेति"। मदनरत्ने तु भोग्याधितया स्थापितस्य यो दोहनवाहनादिकर्मरूपो भोगस्तत्फलिका या वृद्धिः सा कायिकेत्युक्तम्। मासग्राह्या तु कालिका प्रतिमासं लभ्या या वृद्धिः सा कालिकेत्यर्थः। "प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मतेति" नारदवचनात्। वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः। वृद्धेरपि प्रतिमासं मूलभावेन पुनर्वृद्धिरित्यर्थः। "वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेति" नारदवचनात्। कारिता ऋणिना कृता। ऋणिनाऽधमर्णेन स्वेच्छया कृता वृद्धिः कारितेत्यर्थः। "वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृतेति" नारदवचनात्। अधमर्णकारितैव वृद्धिर्वा नोत्तमर्णकारिता तथा च वृहस्पतिः "ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता। आपद्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु का-

रिता । अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चनेति" । उत्तमर्णप्रलोभनार्थम् आपत्काले शास्त्रोक्तादधिका स्वयं कल्पिता कारिता या सा वृद्धिर्देया न पुनरनेवंविधा धनिकेन कारिता दातव्येत्यर्थः । "प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता" । प्रतिदिनग्राह्यत्वाच्छिखावदाच्छेदाद्वृद्धिरिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । किं पुनः शिखावद्यत्र इत्येतदाकाङ्क्षायां वृहस्पतिराह "शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्छेदान्निवर्त्तते । मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति" । प्रत्यहं गृह्यत इति च धर्म्मप्रतिश्रुतदिनद्वयया वृद्धिप्रकारोपलक्षणम् । तथा च कात्यायनः "प्रतिमासन्तु दात्रेव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति" । "भुक्त्वाधेः फलं यस्मात् भोगलाभः प्रकीर्त्तितः" । बन्धकीकृताद् गृहक्षेत्रारामादिजनितः सम्भोगः । क्षेत्रात् शस्यादिफलस्य भोगलाभाख्यो वृद्धिप्रकार इत्यर्थः । गृहक्षेत्रपदञ्च स्थावरात्मकभोग्याधेरुपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायन "आधेर्भोगस्तु लाभो यो वृद्धये परिकल्पितः । प्रयोगे यत्र चैव स्यादाधिभोगः स उच्यते" इति । यस्मिन् ऋणादानप्रयोगे स्थावराधित्वेन परिकल्पिता या वृद्धिस्तत्र सा वृद्धिराधिभोग इत्युच्यत इत्यर्थः । अपरार्कटीके "गृहात् लाभः शटं क्षेत्रादिति पाठः" । लाभो भाटक इति कल्पतरौ । शटं शस्यादिफलम् । वृद्धेः परिमाणं दर्शयति मनुः "वशिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धिनीम् । अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धुषिकः शते" इति । निष्क्रयते प्रयुक्ते मासस्य सपादनिष्कपरिमितां वृद्धिं वार्द्धुषिको वृत्त्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । एतत् सबन्धकविषयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः "अशीतिभागो वृद्धिः स्यात् मासि मासि सबन्धके । वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथेति" । सबन्धके प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिः पच्यते प्रयुक्ते सपादः पणः प्रतिमासं वर्द्धत इत्यर्थः । अन्यथा बन्धकरहिते वर्णक्रमात् ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण द्वित्रिचतुष्पञ्चकं शतमासं भवति । द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा इति द्वित्रिचतुःपञ्च यस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुष्पञ्चकं शतम् । "तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते" पा० कन् । तथा चायमर्थः । बन्धरहिते पणशतं प्रति प्रतिमासं ब्राह्मणात् पणद्वयं क्षत्रियात् पणत्रयं वैश्यात् पणचतुष्टयं शूद्रात् पणपञ्चकं ग्राह्यम् । यत्तु वशिष्ठोक्तम् । "द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्म्ममनुस्मरन्निति" तद्बन्धकितविकल्पविषयम् । अतएव व्यास "सबन्धे भाग आशीतः षाष्टभागः सबन्धके । निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः" इति । सबन्धे आधिवर्ज्जिते । आशीतः अशीतितमः । षाष्टः षष्टितमः । सबन्धकः प्रतिभूः । निराधाने बन्धवर्ज्जिते । आधानपदञ्च प्रतिभुवोरप्युपलक्षणम् । कल्पतरौ षाष्टभाग इति पठित्वा सबन्धे अशीतितमो भागः सबन्धकवर्ज्जितो मासवृद्धिरित्युक्तम् "द्विकन्त्रिकञ्चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् । मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्व्वशः" इति । द्विकं द्वौ वृद्धिर्दीयते यस्मिन् ऋणे तत् तथा । एवं त्रिकादीन्यपि समभागं मासं नाधिकम् । विष्णुरपि "अथोत्तमर्णोऽधमर्णाद्यथादत्तमर्थं गृह्णीयात् । द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकं शतं वर्णानुक्रमेण प्रतिमासमिति" । अधमर्णविशेषेऽप्याह याज्ञवल्क्यः "कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतमिति" । अयं गृहीत्वा कान्तारं महारण्यं गच्छन्तीति कान्तारगा दुर्गस्थानगन्तारो महाटिकप्रकारिणः पणशतस्य दशकं प्रतिमासं दद्युः प्राणधनविनाशशङ्कास्पदत्वात् । समुद्रं गच्छन्तीति सामुद्राः समुद्रगन्तारः प्रतिमासं विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायान्तु न नियम इत्याह स एव "दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्व्वे सर्व्वासु जातिष्विति" । सर्व्वे च ब्राह्मणाद्या अधमर्णाः सबन्धकेऽबन्धके वा सर्व्वासु जातिषूत्तमर्णभूतासु स्वयमङ्गीकृतां वृद्धिं दद्युरित्यर्थः । द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह स एव "सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा । वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परेति" । पशुस्त्रीणां गोमहिषीस्त्रीप्रभृतीनां क्षीराद्यर्थं प्रयुक्तानां सन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य घृतादेरष्टगुणा । वस्त्राणां चतुर्गुणा धान्यानां त्रिगुणा हिरण्यानां द्विगुणा परेति प्रत्येकं सम्बध्यते । परा परमा । अतःपरमधिका वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । न च मनादीनाम् अन्यत्वेन दानस्य सम्भवतीति वाच्यम् । अस्योत्पाद्यमानस्य तत्पुष्टिमत्त्वाद्यधिको दानसम्भवात् । मद्दपन्न क्षीरवाहनसेवार्थिनः । वृहस्पतिरपि "हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके । धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवाह्यलवेषु च । उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजेक्षौ षड्गुणा स्मृता । लवणस्नेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता । गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके"

इति । कुप्यं त्रपुसीसकादिकम् । मद्यं खेतफलम् । तथा गोवलीवर्दन्यायाद्धान्यव्यतिरिक्तं पुष्पमूलफलादिकम् । वाह्योऽश्वादिः । लवो मेषोष्ट्रचमरीकेशादि । अत्र चिरकालशब्देन प्रतिश्रुतायाः अशीतिभागायाः वृद्धेर्यस्मिन् समये द्वैगुण्यादिप्रापकत्वं सम्भवति । ततोऽधिकः कालो गृह्यते । यत्तु "धान्ये शदे लवे वाह्ये" इत्यादिमनुनोक्तं तत्प्रत्यर्पणसमये समृद्धाधमर्णविषयम् । पाञ्चगुण्याभिधानपरमिति मदनरत्ने । यत्तु वशिष्ठवचनम् "द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतमष्टगुणमिति" तत्त्रिगुणमेव धान्यादिकं दातव्यमिति यत्र देशे स्थितिस्तद्विषयम् । दरिद्राधमर्णविषयं वा एवमन्यत्रापि न्यूनाधिकपरमवृद्धिप्रतिपादकानि वचनानि देशविशेषविषयतया दरिद्रादिविषयतया वा व्यवस्थापनीयानि । व्यासोऽपि "वदन्त्यष्टगुणान् काले मद्यस्नेहरसासवानिति" स्नेहस्तैलादिः । रस क्षीरादिः । कात्यायनोऽपि "तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् । वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य चेति" । विष्णुरपि "हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रस्य धान्यस्य चतुर्गुणा रसस्याष्टगुणा सन्ततिः स्त्रीपशूनामिति" । व्यासोऽपि "शाकपाशयवोलेख्यौ षड्गुणा परिकीर्त्तिते"ति । वशिष्ठोऽपि "वज्रमुक्ताप्रवालानां हेम्नश्च रजतस्य च । द्विगुणा लिख्यते वृद्धिः कृतकालानुसारिणीति" । शुक्तिशब्देनात्र मुक्ताफलं लक्ष्यते वज्रसाहचर्य्यात् । अतएव कात्यायनः "मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च । तिष्ठतो द्विगुणा वृद्धिः फलकीटाविकस्य चेति" । कीटजं कीटोद्भवम् पट्टसूत्रादि । आविकं कम्बलादिकम् । वशिष्ठोऽपि "ताम्रायःकांस्यरीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च । त्रिगुणा तिष्ठतो वृद्धिः कालाच्चिरकृतस्य तु" इति । रीतिरारकूटम् । देशभेदेन परां वृद्धिं दर्शयति नारदः "ऋणानां सार्वभौमोऽयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः । देशाचारस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते । द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव तथान्यस्मिंश्चतुर्गुणम् । तथाष्टगुणमन्यस्मिन् तत् तु देशेऽवतिष्ठते" इति । यत्र वृद्धिविशेषो न श्रूयते तत्र द्विगुणैव ग्राह्येत्याह विष्णुः "अनुक्तानां द्विगुणेति" अयञ्च द्वैगुण्यादिरूपो वृद्ध्युपरमः सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे वेदितव्यः तथा च मनुः "कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहितेति" । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं

कुसीदं तस्य वृद्धिं कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति । यदि सकृदाहिता सकृत् प्रयुक्ता पुरुषान्तरसङ्क्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणेन तस्मिन्नेव वा पुरुषेरेकैकाभ्यां प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववर्द्धत एवेत्यर्थः । द्वैगुण्यपदं त्रैगुण्यादीनामुपलक्षणम् । सकृदाहृतेति पाठे यदि प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वा न गृह्यते किन्तु सकृद् गृह्यते तदा द्वैगुण्यमतिक्रामतीत्यर्थः । गौतमोऽपि "चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति" । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमः. चिरस्थान इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो भवतीति सूचितम् । उक्तस्य वृद्ध्युपरमस्य क्वचिद् द्रव्यविशेषेऽपवादमाह वृहस्पतिः "तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वचर्म्मास्थिवर्म्मणाम् । हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते" । किण्वं सुराद्रव्योपादानकारणभूतो मलविशेषः चर्म्म शरादिनिवारकफलकः वर्म्म कवचम् । हेतिरायुधम् । पुष्पफलयोर्वृद्धेरनिवृत्तिः प्रतिदानवेलायामसम्पन्नाधमर्णविषया देशविशेषविषया वा वेदितव्या । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात् । विष्णुरपि "किण्वकार्पाससूत्रचर्म्मायुधेष्टकाङ्गाराणामक्षयेति" । कार्पासे तु षड्गुणवृद्धिविधायकव्यासवचनविरोधः पूर्ववत्परिहरणीयः । वशिष्ठोऽपि "दन्तचर्म्मास्थिशृङ्गाणां मृण्मयानान्तथैव च । अक्षया वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च" इति । अक्षया मूलप्रतिपादनाभावे शतगुणापि वर्द्धत एवेत्यर्थः । विश्वासवृद्ध्यादीनामनुपरममाह वृहस्पतिः "विश्वासवृद्धिर्दायिकाश्च भोगलाभं तथैव च । धनी तावत् समादद्याद् यावन्न मूलं न शोधितम्" । न शोधितञ्च प्रतिदत्तमूल्येनेत्यर्थः । कश्चिदनङ्गीकृतापि वृद्धिर्भवतीत्याह विष्णुः "यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं श्वो दास्यामीति सामकम् । न दद्याल्लोभतः पश्चात्तदह्नाद् वृद्धिमाप्नुयात्" इति । श्व इति प्रतिश्रुतस्य प्रतिदानकालावधेरुपलक्षणम् । समकेन सामकम् अवृद्धिकमिति यावत् । योऽमुष्मिन् दिने समर्पयाह त्वदीयं धनं पूर्णं समर्प्य दास्यामीति प्रतिज्ञाय ऋणं गृहीत्वा पश्चाल्लोभाद्विलम्बं कुर्य्यात् सोऽवधिदिनमारभ्य वृद्धिं दद्यादित्यर्थः । कालावध्यनङ्गीकारेण गृहीतस्य धनस्य षण्मासादूर्द्ध्वं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः "न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् । अना-

कारितमप्यूर्द्ध्वं वत्सरार्द्धाद्विवर्द्धते” इति । अनाकारिता अनङ्गीकृता । प्रीतिदत्तानां प्रतियाचनप्रतिदानदिनादिसङ्केतशून्यानामिति शेषः । अनाकारितेत्यादेरयमर्थः । वृद्धिमकृत्वा स्वीकृतमपि षण्मासादूर्द्ध्वं प्रीतिदत्तं वृद्धिं प्राप्नोतीति । प्रतियाचितस्य प्रीतिदत्तस्यादाने वृद्धिविशेषमाह कात्यायनः “प्रीतिदत्तं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् । याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्” इति । पञ्चकं पञ्चाधिकम् प्रतियाचनदिनमारभ्य प्रतिशतस्य पञ्च पञ्च प्रतिमासं वर्द्धन्ते इत्यर्थः । याचितकं स्वीकृत्य अप्रतिदत्त्वैव देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः “यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्द्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” इति । एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते याचितकमदत्त्वा यदि देशान्तरं व्रजति तदा विशेषमाह स एव “कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्द्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” इति । कृतोद्धारं याचितकं स्वीकृत्य याचितोऽप्यदत्त्वेत्यन्वयः । देशान्तरगमनाभावे तु याचितकालमारभ्य याचितकस्य वृद्धिविशेषमाह स एव “स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यात् याचितः क्वचित् । तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तञ्च दापयेत्” इति । ततः प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः । एतद्वृद्धिरवधिपरिच्छेदात् याच्ञाप्राप्येयम् । अवधि स्वीकृत्य तदतिक्रमे तदतिक्रमदिनमारभ्य वर्द्धनस्य वृद्धिर्ज्ञेया । “तदूर्द्ध्वं वृद्धिमाप्नुयादिति” न्यायसाम्यात् । स्वीकृतपण्ये मूल्यमदत्त्वा देशान्तरगमने वृद्धिविशेषमाह स एव “पण्यं स्वीकृत्य यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् । ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” इति । एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचने स्वदेशे निक्षिप्तवृद्धिशेषयाच्ञा तद्दिनमारभ्य प्रतिमासं शते पञ्चकं वर्द्धते इत्याह स एव “निःक्षिप्तं वृद्धिशेषञ्च क्रयविक्रय एव च । याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्” इति । नन्वकृतायां वृद्धौ परिमाणविशेषस्यानुक्तेः किं परिमाणं ग्राह्यमिति चेत् । अशीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादि याज्ञवल्क्याद्युक्तपरिमाणं ग्राह्यमिति ब्रूमः । अतएव विष्णुः “वृद्धिं दद्युर्वत्सरातिक्रमे यथाभिहितामिति” । वत्सरातिक्रम इति यत्र वत्सरातिक्रमे वृद्धिरुक्ता तत्रोपलक्षणम् । यथाभिहितां धर्मशास्त्रे इति शेषः । धर्मशास्त्रे यथोक्तां तथाविधामित्यर्थः । नतु यथाभिहितामित्यस्यार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरेण मध्यस्थेन वाभिहिता इत्यादिरर्थः कथन्न भवति अतिप्रसङ्गापत्तेः । “कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति । कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हतीति मनूक्तेश्च । अस्यार्थः । शास्त्रविधिनियमितशास्त्रकृतवृद्ध्यनुसारी यो वृद्धिपक्षे लौकिकानां समाचारः तस्मादधिका वृद्धिरुत्तमर्णादिरकृतवृद्धौ न सिद्ध्यति यतः सा व्यतिरिक्ताधर्मशास्त्रबाह्या । अतएव कुसीदपथमाहुस्तत् अधर्मपथमिति । पञ्चकं शतमर्हतीति प्रतियाचितविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पूर्वोक्तशास्त्रानुसारादधिकाऽधमर्णेनाकृता वृद्धिर्न सिध्यति । यतः कुसीदपथमाहुस्तम् । यदा तु व्यवहारादस्मादुत्तमर्णोऽधिकमधमर्णेनाकारितं लाभमिच्छति तदा त्वाह्रूपे पञ्चकं शतं गृह्णीत नर्हेति न ततोऽधिकमधमर्णाकारितमित्यर्थमाह रत्नाकरः । अकृतवृद्धेरपवादमाह नारदः “पण्यमूल्यं भृतिन्यासो दण्डो यच्च प्रकल्पितम् । वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः” इति । पण्यञ्च वस्त्रादेर्मूल्यम् । भृतिर्वेतनम् । न्यासो निक्षेपः । वृथादानं वेश्यादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आक्षिकपणो द्यूतद्रव्यम् । अविवक्षिताः । अत्र पण्यमूल्यस्य वृद्धेरभावोक्तिः प्रत्याचनाभावे वेदितव्या अन्यथा पूर्वोक्तकात्यायनवचनेन विरोधः स्यात् । न्यासस्य च वृद्ध्यभाववचनं प्रतियाचनाभावे “न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निःक्षिप्ते च यथास्थिते । सन्दिग्धे प्रातिभाव्ये च यदि न स्यात् स्वयं कृतम्” इति संवर्त्तवाक्ये यथास्थितमिति विशेषणोपादानात् व्यक्तप्रत्यवहाराभावे च ज्ञातव्यम् । तथा च निक्षिप्तं वृद्धिशेषञ्चेत्यादि पूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधो न । कात्यायनोऽपि “वर्द्धयन्त्यावयुते पक्षमूले च सर्वदा । स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाव्यागतेषु च” इति । वर्त्तेष्वेव प्रतियाचनादेः परस्तादपि वृद्धिरकृता नाप्नोति । यद्यपि सर्वदेति सर्वशेषत्वात् पण्यमूल्येऽपि प्रतियाचनादेः परस्तादकृतवृद्ध्युपरमः प्रतिभाति । तथापि पूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधात् न तत्क्षेपता सर्वदेत्यस्य । अयन्तु पूर्वोक्त एव परिहारः । एवं वस्त्रोऽपि वृद्ध्यभावोक्तिः प्रतियाचनाभावे तदा च न तत्क्षेप्तापि । एवञ्च न पूर्वोक्तावृद्धिप्रतिपादकबृहस्पतिवचनविरोधः । अन्यत्रापि वृद्ध्यभावं व्यास आह “प्रातिभाव्यं ...

तस्य दिनद्वयं न वर्धते प्रयत्नस्य दत्त शुल्क प्रतिभु तम इति। भुक्तवस्त्वमित्यनेन स्थापितस्य गुप्राधेःस्त्रा लङ्कारादेरुपभोगे वृद्धिर्न भवतीत्युक्तम्। अतएव गौतम "भुक्ताधिर्न वर्द्धते वस्त्रालङ्कारादिरिति" अगृहीतस्य दिनद्वयं प्रतिदातुमिच्छोरधमर्णाद्दुत्तमर्णो वृद्धिलोभादिवशात् यदा न गृह्णाति तदा तस्य ततोऽपि दत्तदिनादारभ्य न वर्धेतेत्यर्थः। तथा च याज्ञवल्क्य "दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यत् स्वकं धनम्। मध्यस्थस्थापितं तत्स्यात् वर्द्धते न ततःपरम्" इति। मध्यस्थस्थापितमिति विशेषणेनाधमर्णो यदि स्वनिकटे स्थापयति तदा भवत्येव वृद्धिरिति'। दायभागतत्त्वधृतव्यो पु०। १०धने च राजनि०।

वृद्धिका स्त्री वृद्धि+स्वार्थे क। वृद्धिनामकौषधे शब्दच०।

वृद्धिजीविका स्त्री वृद्धिरूपा जीविका। ऋणदानादिप्रयुक्तधनेभ्यो लब्धोपजीविकायाम्।

वृद्धिश्राद्ध न० वृद्धौ अभ्युदयाय श्राद्धम्। पुत्रादीनां संस्कारादौ पार्वणविधिके नान्दीश्राद्धे नान्दीश्राद्धशब्दे दृश्यम्

वृद्धोक्ष पु० कर्म० अच् समा०। जरद्गवे अमरः।

वृद्ध्याजीव त्रि० वृद्धिम् अधमर्णतः प्रयुक्तद्रव्याधिकलाभमाजीवति आ+जीव–अण्। वार्द्धुषिके अमरः।

वृध दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट्। वर्द्धयति ते अवीवृधत् त अववर्द्धत् त।

वृध वृद्धौ भ्वा० आत्म० लुङि लृटि लृङि च उभ० अक० सेट् क्त्वा०। वर्द्धते अवर्दिष्ट अवृधत् अवर्द्धिष्ट वृतवत् वर्त्स्यति वर्द्धिष्यते। उदित् क्त्वा वेट्।

वृधसान पु स्त्री० वृध–आन असुक् च। मनुष्ये सि०कौ०। स्त्रियां ङीष्। [उणादि०।

वृधसानु पु० वृध–आनु असुक् च। १पुरुषे २पत्रे ३क्रतौ च

वृन्त न० वृ–क्त नि०मुम् च। (बोंटा) फलपत्रादिबन्धने अमरः

वृन्ताक पु स्त्री० वृन्तमकति अक–अण्। वार्त्ताकौ शब्दच०। स्त्री राजनि०। स्त्रीत्वे गौरा० ङीष्।

वृन्तिता स्त्री वृन्त जातमस्याः तार०इतच्। कटुकायां शब्दच०

वृन्द न० वृणुते वृणाति वा–वृञ–वृञ वा दन् नि०। १समूहे अमरः। २दशार्बुदसङ्ख्यायां ज्योति० ३केदारकन्यायां ४तुलस्यां स्त्री शब्दच०। ५राधिकायां स्त्री वृन्दावनम्।

वृन्दार त्रि० वृन्दमृच्छति ऋ-अण्। मनोहरे शब्दच०।

वृन्दारक पु० वृन्देन कायति कै-क। १देवे अमरः। स्वार्थे क। २मुख्ये ३मनोहरे च त्रि० ४यूथपतौ पु० व्याडि।

वृन्दावन स्त्री वृन्दायाः तपस्यार्थं तत्क्रीडार्थं वा वनम् शा० त०। मथुरासन्निकृष्टे वैष्णवे १तीर्थभेदे गोलोकस्थे धामभेदे च "कमलांशा तस्य (केदारस्य) कन्या नाम्ना वृन्दा तपस्विनीत्युपक्रमे "वृन्दा यत्र तपस्तेपे तत्तु वृन्दावनं स्मृतम्। वृन्दया यत्र कृता क्रीडा तेन वा मुनिपुङ्गव!। राधाषोडशनाम्ना च वृन्दा नाम श्रुतौ श्रुतम्। तस्याः क्रीडा वनं रम्यं तेन वृन्दावनं स्मृतम्" ब्रह्मवै० जन्म० १७अ०। "नित्यं वृन्दावनं धाम ब्रह्माण्डोपरि संस्थितम्। पूर्णब्रह्मसुखैश्वर्यं नित्यमानन्दमव्ययम्। वैकुण्ठादि तदंशांशं स्वयं वृन्दावनं भुवि। गोलोकैश्वर्यं यत्किञ्चित् गोकुले तत् प्रकीर्त्तितम्। वैकुण्ठादिवैभवं यत् द्वारकायां प्रकाशयेत्। यद्ब्रह्म परमैश्वर्यं नित्यं वृन्दावनाश्रयम्। तस्मात् त्रैलोक्यमध्ये तु पृथ्वी धन्येति विश्रुता। यत्र श्रीमाथुरं धाम विष्णोरेकान्तवल्लभम्। स्वस्मादप्यधिकं नाम धेयं माथुरमण्डलम्। निगूढं परमं स्थानं पुर्य्यभ्यन्तरसंस्थितम्। सहस्रपत्रकमलाकारं माथुरमण्डलम्। विष्णुचक्रं परिभ्रामधाम वैष्णवमद्भुतम्। कर्णिकापत्रविस्तारं रहस्यक्रमसीरितम्। प्रधानं द्वादशारण्यं माहात्म्यं कथितं क्रमात्। भद्र१श्री२लौह३भाण्डीर४महा५ताल६खदीरकाः७। बकुल८कुमुद९ काम्य१०मधु११वृन्दावन१२तथा। द्वादशैता वने संख्याः कालिन्द्याः सप्त पश्चिमे। पूर्वे पञ्च वनं प्रोक्तं तत्रास्ति गुह्यमुत्तमम्। महावनं गोकुलाख्यं रम्यं मधुवनं तथा। पूर्वे तु पञ्च भद्राद्याः तालाद्याः सप्त पश्चिमे। अन्यच्चोपवनं प्रोक्तं कृष्णक्रीडारसस्थलम्। कदम्बखण्डिकं नन्दवनं नन्दीश्वरं तथा। नन्दनानन्दखण्डञ्च पाशाशाखोकवेतसम्। कुमुदिनाटनं कैलासस्मृतं भोजनस्थलम्। उपमसाधनं वत्सहरणं शेषशायनम्। श्यामपूर्व दधिग्रामं चक्रभानुपुरं तथा। सङ्केत विपटश्चैव बालक्रीडस्य भूषणम्। वेशकुसुम सरोवीरसत्तुकश्चापि नन्दनम्। इत्यमेव वने सस्मा[illegible]शोपवने कृता। पूर्वोक्तं द्वादशारण्यं प्रधानं वनमुत्तमम्। तत्रोत्तरे चतुर्थस्य वनस्य सहदाकृतम्। नाना विधरसक्रीडानानालीलामयस्थलम्। द्वविषट विस्ताररहस्यक्रमसीरितम्। सहस्रपत्रकमलं गोकुलाख्यं महत् पदम्। तत्रोपरि स्वर्णपीठे मणिमण्डपमण्डितम्। तत्र तत्र क्रमाद्दिक्षु विदिक्षु दलमीरितम्। यदक्ष दक्षिणे प्रोक्तं परं गुह्योत्तमोत्तमम्। तस्मिन्

दले महापीठं निगमागमदुर्गमम् । योगीन्द्रैरपि दुष्प्राप सर्वात्मा यत्र गोकुले । द्वितीयं दलमाग्नेयं तद्रहस्यं द्विधा तथा । निकुञ्जककुटीयोरकुटीरौ तद्दले स्थितौ । पूर्वदलं तृतीयं यत् प्रधानं स्थानमुच्यते । गङ्गादिसर्वतीर्थानां स्नानात्शतगुणं भवेत् । चतुर्थदलमैशान्यां सिद्धपीठं प्रसिद्धमदम् । कामयन्ती तत्र गोपी तत्र कृष्णपतिं लभेत् । वस्त्रालङ्कारहरणं तद्दले समुदाहृतम् । उत्तरं पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्वदलोत्तमम् । द्वादशादित्यमत्रैव दलस्य कर्णिकासमम् । वायव्यन्तु दलं षष्ठं तत्र कालीह्रदः स्मृतः । दलोत्तमोत्तमञ्चैव प्रधानं स्थानमुच्यते । सर्वोत्तमदलं श्रेष्ठं पश्चिमे सप्तमं दलम् । यज्ञपत्नीगणानाञ्च तदीप्सितवरप्रदम् । अघासुरस्य निर्वाणं यत्र त्रिदशदर्शितम् । ब्रह्ममोहनमत्रैव दलं ब्रह्महृदावहम् । नैरृत्यान्तु दलं प्रोक्तमष्टमं व्योमघातनम् । शङ्खचूडवधस्तत्र नानाकेलिरसस्थलम् । इत्यष्टदलं प्रोक्तं वृन्दारण्यान्तरस्थितम् । श्रीमद्वृन्दावनं धन्यं यमुनायाः प्रदक्षिणम् । शिवलिङ्गमधिष्ठाता इष्टो गोपीश्वराभिधः । तद्वाह्ये षोडशदलं श्रिया पूर्वं तदोरितम् । सर्वासु दिक्षु यत् प्रोक्तं मार्दवपद्माद्यं यथाक्रमम् । महत् पद महद्धाम प्रधानं षोडशं दलम् । प्रथमैकदलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकासमम् । तस्मिन् मधुवनं प्रोक्तं तत्र प्रादुरभूत् स्वयम् । चतुर्भुजो महाविष्णुः सर्वकारणकारणम् । तत्राधिष्ठितदेवः सुनिश्रेष्ठ । सनातनम् । दलं द्वितीयमाख्यातं किञ्चिल्लीलारसस्थलम् । खदिरारण्यमत्रैव दलस्य समुदाहृतम् । सर्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकासमम् । तत्र गोवर्द्धने रम्ये नित्यानन्दरसाश्रये । कर्णिकायां महालीला तल्लीलारससागरे । यत्र कृष्णो नित्यवृन्दाकाननस्य पतिर्भवेत् । कृष्णो गोविन्दतां प्राप्तः किमन्यैर्बहुभाषितैः । दलं तृतीयमाख्यातं सर्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम् । चतुर्थदलमाख्यातं महाद्भुतरसस्थलम् । हरिर्यस्य पतिः साक्षाच्चित्यं गोवर्द्धनं स्वयम् । कदम्बखण्डी तत्रैव पूर्णानन्दरसाश्रयम् । स्निग्धं हृद्यं प्रियं रम्यं दलस्य समुदाहृतम् । नन्दीश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालयं स्मृतम् । कर्णिकाष्टकमाहात्म्यं पञ्चमं दलमुच्यते । अधिष्ठातात्र गोपालो धेनुपालस्ततः परम् । दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम् । सप्तमं वकुलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्त्तितम् । दशाष्टमं तालवनं तत्र धेनुवधः स्मृतः ।

नवमं कुमुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्त्तितम् । काम्यारण्यं दलं हृद्यं दशमं सर्वकारणम् । ब्रह्मप्रसादनं तत्र विष्णुमन्दं प्रदर्शितम् । कृष्णक्रीडारसस्थानं प्रधानं दलमुच्यते । दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारणम् । निर्वाणं सेतुबन्धस्य नानारसमयस्थलम् । भाण्डीरं द्वादशदलं वनं रम्यं मनोहरम् । कृष्णक्रीडारसस्तत्र श्रीदामादिभिरावृतः । त्रयोदशदलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम् । चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्वसिद्धिप्रदं स्वयम् । श्रीवनं तत्र रुचिरं सर्वैश्वर्यस्य कारणम् । कृष्णलीलामयदलं श्रीकीर्त्तिकान्तिवर्द्धनम् । पञ्चदशं दलं श्रेष्ठं तत्र लोहवनं स्मृतम् । कथितं षोडशदलं माहात्म्यं कर्णिकासमम् । महावनं तत्र गीतं तत्रास्ति गुह्यगुह्यमम् । बालक्रीडारसस्तत्र वत्सपालैः समावृतः । पूतनादिवधस्तत्र यमलार्जुनभञ्जनम् । अधिष्ठाता तत्र बालगोपालं पञ्चमाब्दिकः । नाम्ना दामोदरः प्रोक्तं प्रेमानन्दरसार्णवम् । दलं प्रसिद्धमाख्यातं सर्वश्रेष्ठदलोत्तमम् । कृष्णक्रीडा च किञ्जल्के विहारस्थलमुच्यते । सिद्धिप्रधानं किञ्जल्कं दलस्य समुदाहृतम् । पद्मपु० पा०ख० ।

वृन्दिष्ठ त्रि० अतिशयेन वृन्दारको मुख्यः इष्ठन् वृन्दादेशः । अतिशयमुख्ये "वृन्दिष्ठमाश्नीत् वसुधाधिपानाम्" इति भट्टिः । ईयसुन् वृन्दीयानप्यत्र त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

वृश्च वृतौ दिवा०पर०सक० सेट् । वृश्चति अवृश्चत् अवश्चीत् पुषादिरयमित्येके तेन अवृश्चदित्येव ।

वृश्च पु० वृश-क । १वासकवृक्षे भरतः । २वन्दूरे पुंस्त्री० शब्दच० स्त्रियां ङीप् । ३ओषधिभेदे स्त्री उणादि० ।

वृश्चिक पु० व्रश्च-किकन् । (विछा) १कीटभेदे राजनि० कीटशब्दे दृश्यम् । २शूककीटे (शुयापोका) अमरः । मेषादितः ३अष्टमे राशौ ज्यो० ४ओषधिभेदे मेदि० । ५मदनवृक्षे ६कर्कटे ७गोमयकीटे च भरतः । दशानिके संक्षिप्तसार ।

इषिकराशिच २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १२६० कलोपरि १८०० कलात्मक विशाखाशेषपादानुराधाज्येष्ठानक्षत्रात्मकः स च शीर्षोदय श्वेतवर्णं जलराशि उत्तरदिक्पति कफप्रकृति जलमयं बहुपुत्र बहुस्त्रीसङ्गं चिक्कणवर्णं विमदर्शः सौम्य अङ्गनाकपं समराशिः स्थिरः पुष्करसंज्ञः सरीसृपजाति ग्राम्यं इहज्जातके दृश्यम् ।

वृश्चिकप्रिया स्त्री वृश्चिकस्य शुककीटस्य प्रिया। पूतिका-याम् शब्दच०।

वृश्चिककर्णी स्त्री वृश्चिकस्य कर्ण इव पत्रं यस्याः। आ-खुकर्ण्याम् राजनि०। [भेदे राजनि०।

वृश्चिका स्त्री वृश्चिकः तद्विषमस्त्यस्याः अच्। (विछाती) क्षुप

वृश्चिकाली स्त्री वृश्चिक इवाचरति पर्य्याप्नोति स्पर्शने वेदनार्थं अच गौरा० ङीष्। (विछाती) क्षुपभेदे रत्नमा०।

वृश्चिपत्री स्त्री वृश्चिक इव पत्रं विषाक्तमस्य पृषो० कलोप ङीप्। वृश्चिकाल्याम् रत्नमा०।

वृषीर पु० प्रश-कीरच्। श्वेतपुनर्नवायाम् रत्नमा०।

वृष सेचने सक० भ्वा० पर० प्रजननसामर्थ्ये ऐश्वर्ये च अक० सेट्। वर्षति अवर्षीत्। ऋदित् क्त्वा वेट्।

वृष प्रजननसामर्थ्ये ऐश्वर्ये चुरा० आत्म० सक० सेट्। वर्ष-यते अवीवृषत-अववर्षत।

वृष पु० वृष-क। १वृषभे पुङ्गवे अमरः २मेषादितो द्वितीये राशौ ज्यो०त०। ३पुरुषभेदे ४एकादशमनुकालीने ५इन्द्रे ६धर्मे गरुडपु० ८१अ०। ७शृङ्ग्याम् ८मूषिके ९शुक्र युक्ते १०वास्तुस्थानभेदे ११वासकवृक्षे मेदि०। १२शत्रौ जटा०। १३कामे १४बलयुक्ते त्रि०विश्वः १५ऋषभनामौ-षधौ राजनि०। १६मयूरपिच्छे १७श्रीकृष्णे च त्रिका०। वृषराशिश्च २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १८००कलो-परि १८०० कलात्मकः। कृत्तिकाशेषत्रिपादरोहिणीमृ-गशिरोर्द्धात्मकः स च सौम्यः अङ्गना समः स्थिरः शुक्र स्वक्षः चतुष्पाद् निशाबलः याम्य दिगीश्वरः शुक्र दक्षिण दिगीश रात्रिबल पृष्ठोदयः शीतस्वभावः वातप्रकृतिः चन्द्रभूस्वामी श्वेतवर्णः वैश्यजाति मध्या-शब्दकरः मध्यसस्तोयकः मध्यमप्रजश्च बृहज्जा० मूलं दृश्यम्। पुरुषविशेषलक्षणञ्च "बहुगुणबहु-बल-भोगकामो नताङ्गः सकलकलाविद्भिः सर्वसाधो वृषा मा रतिम० उक्तम्। १८अरिष्टासुरे स हि वृषाकारेण वृन्दावने गोकुलने प्रहन् कृष्णेन हतः। तत् कथा हरिवं० ७८अ०। वृषस्य शुभाशुभलक्षणं गोपच्च-यलक्षे ७७१८ पृष्ठादौ दर्शितम्। वृषादि०श्चाद्युदात्तः।

वृषकर्णी स्त्री वृष इव सुदर्शनं कर्णोऽस्याः ङीप्। (सुदर्शन गुलञ्च) ख्यातायां लतायाम् रत्नमा०।

वृषगन्धा स्त्री वृषस्य गन्धो लेशो यत्र। वस्तान्त्र्यां राजनि०।

वृषण पु० वृष-क्यु। १अण्डकोषे अमरः। २वीर्य्यान्विते त्रि० "स्थूलाण्डौ दरिद्रः स्यात् द्रव्ये ह्रस्वपाशमवेत्। विषमे

स्त्रीचपलो वै न्टपः स्यात् वृषणे समे। प्रलम्बवृषणोऽ-ल्पायुर्निर्द्रव्यो सर्वथिभिर्भवेत्" गरुडपु० ६४अ०।

वृषणश्व पु० कर्म० शक०। सामर्थ्ययुक्ते इन्द्राश्वे त्रिका०।

वृषण्वत् त्रि० वृषन्+मतुप् मस्य वः न नलोपः णत्वम्। वर्षणयुते स्त्रियां ङीप्। [पकरणे रथादौ जटा०।

वृषण्वसु त्रि० वृषा वसु यस्य न नलोपः णत्वम्। इन्द्रयो-

वृषदंशक पु स्त्री० वृषान् मूषिकान् दशति दन्श-ण्वुल्। विडाले अमरः स्त्रियां ङीष्।

वृषध्वज पु०वृषो वृषभो मूषको धर्मो वा ध्वजो यस्य। १शिवे अमरः वृषकेतनादयोऽप्यत्र। २हेरम्बे ३पुण्यकर्मयुते च त्रि०। [गौरा० ङीष्। नागरमुस्तायाम्।

वृषध्वाङ्क्षी स्त्री वृषो वलवान् ध्वाङ्क्षः काको यस्याः ५त०।

वृषन् पु० वृष-कनिन्। १इन्द्रे २कर्णे ३अश्वे ४वेदनाशाने मेदि०। ५वृषे ६व्यश्वे च हेमच०।

वृषनाशन पु० वृषान् मूषिकान् नाशयति नश-णिच् ल्यु। १विडङ्गे शब्दमा०। २अरिष्टरूपवृषनाशके श्रीकृष्णे हरिवं० ७८अ०।

वृषपर्णी स्त्री वृषस्य मूषिकस्य कर्णं इव पर्णमस्याः। (इन्दू-रकाणी) १आखुकर्ण्याम् रत्नमा०। २सुदर्शनीवृक्षे राजनि०।

वृषपर्वन् पु० वृषे पर्व उत्सवो यस्य। १शिवे २दैत्यभेदे च। वृषं बलकरं पर्व यस्य। ३भृङ्गराजे ४केशरौ च विश्वः।

वृषभ पु० वृष-अभच् किच्च। १वृषे २श्रेष्ठे ३वैदर्भीरीतिभेदे मेदि०। ४जिनभेदे हेमच०। ५कर्णच्छिद्रे ६ऋषभनामौषधौ च शब्दादि०। [दयोऽप्यत्र।

वृषभगति पु० वृषभेण गतिरस्य। शिवे हारा० वृषभयाना-

वृषभध्वज पु० वृषभो ध्वजोऽस्य। शिवे वृषभकेतनादयोऽप्यत्र

वृषभाक्षी स्त्री वृषभस्य अक्षीव पुष्पमस्याः षच् समा०ङीप्। इन्द्रवारुण्याम् राजनि०।

वृषभानु(न) पु० राधिकायाः पितरि। ब्रह्मवै० ज० १७अ०।

वृषभानु(न)सुता स्त्री ६त०। राधिकायाम्। [त्रिका०।

वृषभासा स्त्री वृषा इन्द्रेण भासते भास-अच। अमरावत्यां

वृषल पु० वृष-कलच्। १शूद्रे २लशुने ३घोटके ४चन्द्रगुप्ते न्टपे च मेदि०। ५अधार्मिके जटा०।

वृषली स्त्री "पितुर्गेहे च या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता। भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता" इत्यु-क्तायां पितृगृहे दृष्टरजस्कायामनूढायां १कन्यायाम्। वृषल+भार्यायां जातौ वा ङीष्। २वृषलजातिस्त्रियां

शतद्रुम्याथाय। "ब्रह्महा वृषलीपतिः" इति "वृषली फेनपीतस्य" इति च मनुः।

वृषलोचन पु० वृषस्येव लोचनं यस्य। १मूषिके। हेम०। २वृषनेत्रे न०। ६त०। ३वृषतुल्यनेत्रे त्रि०।

वृषवाहन पु० वृषो वाहनमस्य। शिवे वृषभवाहनादयोऽप्यत्र

वृषशत्रु पु० ६त०। श्रीकृष्णे त्रिका० वृषान्तकादयोऽप्यत्र।

वृषस्यन्ती स्त्री वृषेण मैथुनमिच्छति वृष+आत्मार्थे क्यच् सुक् च शतृ-ङीप्। कामुकायाम् अमरः "कन्द्रर्पं सा वृषस्यन्ती" भट्टिः। [वन्नीम् अमरः। २कपिकच्छ्वां हेमच०।

वृषा स्त्री वृष० मूषिकस्तदाकारः पर्णेऽस्याः अच्। १मूषिकप०

वृषाकपायी स्त्री वृषाकपे पत्नी ङीप् ऐङ् च। १लक्ष्म्या २गौर्य्याम् अमर०। ३स्वाहायां ४शच्या ५जीवन्त्यां ६श-तावर्य्यां च मेदि०।

वृषाकपि पु० वृष धर्मं न कम्पयति न+कपि-इन् नलोप०। १महादेवे २विष्णौ ३वह्नौ मेदि० ४इन्द्रे क्षीरस्वामी।

वृषाकर पु० वृषस्य धामर्थ्याकरः। माषे राजनि०।

वृषाङ्क पु० वृष० अङ्कोऽस्य। १शिवे २भल्लातके ३षण्ढे च ४साधौ पुण्यवति च मेदि०।

वृषाहार पु स्त्री० वृषो मूषक आहारो यस्य। बिडाले हारा०

वृ(वृ)षि(षी) स्त्री वर्ष्यादिते मुवन्तोऽस्यां सीदन्ति सद-ड्ट मुक च वृ आदेश ङीप् पृषो० अन्तस्यादित्वं वृ-षि वा ङीप्। व्रतिनां कुशमयासनभेदे अमर।

वृषोत्सर्ग पु० उत्+सृज-घञ् ६त०। मृताद्युद्देशेन तत्-पुत्रादिना क्रियमाणे विधानेन वृषस्य त्यागे तद्विधिर्यथा शु०त० "कामविवेके धाम्बपु० "एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः। प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति। आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वा षष्ठे मासि च वत्सरे। वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो यावन्न स्यात् सपिण्डता। सपिण्डीकरणादूर्द्ध - कालोऽन्यः शास्त्रचोदित"। अत्र प्रेतस्येति सामान्यश्रुतेः पितृभिन्नस्यापि वृषोत्सर्ग प्रतीयते। त्रिपक्षोऽत्र चान्द्रः श्राद्धे तथादर्शनात् श्राद्धप्रदीपे आह० "अर्द्धं त्रिपक्षात् यत् श्राद्धं मृता-ह्न्येव तद्भवेत्"। अत्र पूर्वमृततिथिमादाय त्रिपक्षगणना मासिकानां मृततिथौ विधानात् त्रिपक्षश्राद्धमपि मृताहे कार्य्यम्। अत्र वत्सर इत्युपादानात् विष्णुधर्मोत्तरीये मृताह इति पद पूर्वसंवत्सरमृततिथिपरम्। तद्यथा वृषोत्सर्गमधिकृत्य विष्णु० "विषुवद्द्वितये चैव मृताहे बान्धवस्य च। मृताहो यस्य यस्मिन् वा तस्मिन्नहनि

कारयेत्"। यस्य बान्धवस्य पित्रादेर्यस्मिन्नहनि मृताहः तत्तिथौ कर्त्तव्यमित्यर्थः। (तत्तिथावेव प्रथमादिकस्या म्नायहत्यन्यतरक्रियया सजातीयतिथित्वेन त्रिपक्षश्राद्धे पक्षान्तरत्वेऽपि न क्षतिः)। छन्दोगप० "वृषोत्सर्गविधिं व्याख्यास्याम "कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्यां वृषभं एकादशाहे गते संवत्सरेऽतीते वा"। अत्र मृततिथ्यनादरात् वत्सरगणना दर्शात्वदिव्यविरोध। एकादशाह इति आद्यश्राद्ध इति च अशौचान्तद्वितीयदिनपरम्। अशौ-चान्तात् द्वितीयेऽह्नीत्युपक्रमे "वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा" मत्स्यपु० एकवाक्यत्वात्। प्रेतवृषोत्सर्गं दशिनाह्न न कार्य्यम् "नार्वाक् संवत्सरात् वृषोत्सर्गं विधीयते। सपिण्डीकरणादूर्द्ध वृषोत्सर्गं विधीयते" इति वचनात्। वृषलक्षणमाह धर्मसंहितायां "अव्यङ्गो जीववत्सायाः पयस्विन्याः सुतो वशी। एकवर्णो द्वि-वर्णो वा यो वा स्याद् दृष्टकालात्। यूथाद्बलतरो यस्तु कर्मो वा नीचा एव वा। तमानयेत् सप्त पराद्धेदस्य कारयेद् वृष"। अष्टकासुत अष्टकातिथिषु जात "वृष एव मोक्षयो न पञ्चाब्दो स्पृष्टे वसन्" मत्स्यपु०। वत्सतरी र्विशेषपति कात्या० "अयतो लोहिता वत्सी पार्श्वभ्यस नीलपाण्डुरे। दृष्टतव भवेत् कन्या वृषभस्य च मोक्षणे। चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वे वा वत्सतरोऽपि वा। चतुर् वर्षाङ्गसम्पूर्णा कन्या सा वत्सिका भवेत्" देवीपु०। अत्र कन्यापत इत्युक्त्या एकयापि वत्सतर्या वृषोत्सर्गं सिध्यति। "अङ्कित्वा मुच्यते पूर्वं गावात् शूलं सर्वतः। तथैव वामतश्चक्रं याम्ये शूलं समालिखेत्। धातुना हेमतारेण आयसेनाथवाऽङ्कयेत्" देवीपु०। प्रेतोद्देश्यकवृषोत्सर्गस्य मलमासादावपि कर्त्तव्य "अशौचान्तेऽपि कर्त्तव्यं वृषो-त्सर्गादिकं बुधैः। मलिम्लुचादिदोषस्तु न चास्य मन-सम" शु०त० धृतवाक्यात्। काम्यमाधवीये कालादर्शे च मलमासे कर्त्तव्यतानिषेधप्रकरणे प्रपश्च यथा "आग्रय णीकृति काम्यवृषोत्सर्गं नित्यसर्य निष्क्रयः"। अत्र काम्येति विशेषणात् नित्यस्य न निषेधः "अशौचान्तात् द्वितीये-ऽह्नि यस्य नोत्सृज्यते वृष०। न तस्य निष्कृतद्दृष्टा दत्तैः श्राद्धशतैरपि" इत्युक्तस्य नित्यत्वम् चन्द्रमधेतद्यन्ने द्रष्टव्यम्।

वृष्टि स्त्री वृष-क्तिन्। १वर्षणे अमरः। कर्मणि क्तिन्। मेघादिभिः २सिच्यमाने द्रवे। तत्कारणं यथा "मु वन्तु परमार्थं बिभिन्द्राद्दुर्गाद्रेन च। ढ्वांहि

जायते तोयं तोयात् शस्यानि शाखिनः । तेभ्योऽन्नानि फलान्येव तेभ्यो जीवन्ति जीविनः । सूर्यपक्तञ्च नीरञ्च काले तस्मात् समुद्भव । सूर्यो मेघादयः सर्वे विधात्रा ते नियोजिता । यत्राब्दे यो जलधरो गजश्च नागरोमवत् । शस्याधिपो नृपो मन्त्री विधात्रा ते निरूपिता । अष्टाटकाना शस्यानां तथानाञ्च निरूपितम् । अब्देऽब्देऽस्त्येव तत् सर्वं कल्पे कल्पे युगे युगे । ऊष्मा समुद्राटाटाव करैश्च जलमीप्सितम् । दत्त्वा पुनाव तद्वाद्वातेन प्रेरितो घन । स्थाने स्थाने पृथिव्याञ्च काले काले यथोचितम् । ईश्वरेच्छया विभूतं पूर्णं तत्प्रतिवत्सरम् । भूत भव्यं भविष्यञ्च भवत् क्षुद्रञ्च मध्यमम् । धात्रा निरूपित कर्म केन तात ! निवार्यते" ब्रह्मवै०जन्म०१अ०। "अग्नौ प्रास्ताहुति सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" गीता । आसन्नवृष्टिसूचकानि यथा "मयूराः स्तनयित्नूनां शब्देन हृष्यता उच्चैः । केकायन्ति प्रतिःने सततं वृष्टिसूचका । मेघानुकाना मधुरवातकाना मनोहरः । श्रूयतः र्मिन्नाना वृष्टिसूचकाः सविधिसूचक । गगने शक्रचापेन क्रतं साम्प्रतमा स्पदम् । धारासारभरैस्तापं क्षेत्तुं प्रति यथोद्गत" कालिकापु० १५अ० ।

वृष्टिघ्नी स्त्री वृष्टिं हन्ति कारणत्वेन अद्याति हन—क ङीप् । सूक्ष्मैलायाम् शब्दच०।

वृष्टिजीवन त्रि० वृष्टिः वृष्टिजलमेव जीवनं पालनोपायो यस्य । १वृष्टिजलमात्रजीविनि चातके । २देवमातृके देशे हेमच० । [हारा०। २वृष्टिभवे त्रि० ।

वृष्टिभू पु० वृष्टौ तदुपलक्षिते काले भवति भू—क्विप् । १भेके

वृष्टिवैकृत न० ६त० । उपद्रवसूचके वृष्टिविकारे यथोक्तं वृ० स० ४६अ०

"दुर्भिक्षमनावृष्ट्यामतिवृष्ट्यां क्षुद्भयं सपरचक्रम् । रोगो ह्यऋतुभवायां नृपवधोऽनभ्रजातायाम् । शीतोष्णविपर्यासे नो सम्यक्तवश्च समुपतेषु । अन्यत्तौ सप्ताहं प्रवस्वर्षे प्रधानन्यपमरणम् । रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरकः । धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैवर्षितैर्भय विद्यात् । अङ्गारपांशुवर्षे विनाशमायाति तन्नगरम् । उपला विना जलधरैर्विकृता वा प्राणिनो यदा वृष्टाः । छिद्रं वाप्यतिवृष्टौ शस्यानामीतिसञ्जननम् । क्षीरघृतक्षौद्राणां दध्नो रुधिरोष्णयोर्षां वर्षे । देशविनाशो ज्ञेयोऽसृग्वर्षे चापि नृपयुद्धम् । यद्यमलेऽर्के छाया न दृश्यते दृश्यते प्रतीपा वा । देशस्य तदा सुमहद्भयमायातं विनिर्देश्यम् । व्यभ्रे नभसीन्द्रधनुर्दिवा यदा दृश्यतेऽथ वा रात्रौ । प्राच्यामपरस्यां वा तदा भवेत् क्षुद्भयं सुमहत् । सूर्येन्दुपर्जन्यसमीरणाना योगः स्मृतो वृष्टिविकारकाले । धान्यान्नगोकाञ्चनदक्षिणाश्च देयास्ततः शान्तिमुपैति पापम्" ।

वृष्णि पु० वृष—नि किच्च । १यादववंशेत्र नृपभेदे शब्दच० । २श्रीकृष्णे ३मेघे अमरः । ४चण्डे ५पाषण्डे च त्रि० शब्दर० ।

वृष्णिगर्भ पु० वृष्णि यादवकुलं गर्भो यस्य । श्रीकृष्णे हारा०

वृष्य पु० वृषाय हितो यत् वृष—क्यप् वा । १माषे हेमच० । २शुक्रवृद्धिकारके त्रि० भावप्र० । ३वाजीकरणे न० ४आमलक्यां ५शतावर्य्यां ५ऋषभनामौषधौ च स्त्री राजनि० । ७ऋद्धिनामौषधौ रत्नमा० । [राजनि०।

वृष्यकन्दा स्त्री वृष्यः शुक्रवर्द्धकः कन्दो यस्याः । विदार्य्याम्

वृष्यगन्धिका स्त्री वृष्यः शुक्रवर्द्धको गन्धो यस्याः कप् अत इत्त्वम् । अतिबलायाम् राजनि० । कमभावे वृष्यगन्धा वृद्धदारके स्त्री शब्दच० । [वृष्यवल्लिका तत्रैव स्त्री ।

वृष्यवल्ली स्त्री कर्म०। १विदार्य्याम् राजनि०। स्वार्थे क तत्रार्थः।

वृह दीप्तौ वा चु० उभ०सक० पक्षे भ्वा० पर० इदित् । वृंहयति ते अववृंहत् त । वृंहति अवृंहीत् ।

वृह वृद्धौ शब्दे च अक० भ्वा० पर० सक० सेट् । वर्हति इरित् अवृहत् अवर्हीत् । [इदित् । वृंहति अवृंहीत्

वृह ध्वनौ हस्तिध्वनौ वृद्धौ च भ्वा०पर० पर०अक० सेट् ।

वृह वृद्धौ भ्वा०पर०सक० सेट् । वर्हति अवर्हीत् ।

वृह उद्यमे तु०पर०सक०सेट् । वृहति । अवर्हीत्-अवृक्षत् ।

वृह वृद्धौ भ्वा०आत्म० सक० सेट् इदित् । वृंहते अवृंहिष्ट ।

वृहच्चञ्चु पु० वृहती चञ्चुरिव मञ्जरी यस्य । महाचञ्चुशाके राजनि० । [१फलपूरे शब्दचि०। २उदारचित्तयुते त्रि०।

वृहच्चित्त पु० वृहत् उदारं चित्त यस्मात् ५ब०। यद्वा ६त०।

वृहच्छल्क पु० वृहत् शल्कोऽस्य । चिङ्गटमत्स्ये जटा० ।

वृहत् त्रि०वृ०वृह—अति । महति अमर स्त्रियां गौरा०ङीष् ।

वृहती स्त्री वृहत्+गौरा० ङीष् । १महत्यां स्त्रियां २क्षुद्रवार्त्ताक्याम् राजनि०। ३वारिधान्यां ४वाचि ५कण्टकारिकायाम् मेदि०। ६नवाक्षरपादके छन्दोभेदे वृ०र० । ७वंशायां कम् तस्य । उत्तरीयवस्त्रे स्त्री अमरः ।

बृहतीपति पु॰ बृहत्या वाचः पतिः । बृहस्पतौ हेमच॰ ।

बृहत्कन्द पु॰ बृहन् कन्दो यस्य । १गृञ्जने रत्नमा॰ । २विष्णुकन्दे च राजनि॰ ।

बृहत्काश पु॰ कर्म॰ । (खागडा) तृणभेदे हारा॰ ।

बृहत्कालशाक पु॰ कर्म॰ । (बड कालकाशन्दे) शाकभेदे त्रिका॰ ।

बृहत्कुक्षि पु॰ बृहन् कुक्षिर्यस्य । तुन्दिले (भुंडे) अमरः ।

बृहत्ताल पु॰ कर्म॰ । हिन्ताले राजनि॰ ।

बृहत्तिक्ता स्त्री कर्म॰ । पाठायाम् (आकनादि) राजनि॰ ।

बृहत्तृण पु॰ बृहत् तृणं यस्य । वंशे शब्दच॰ ।

बृहत्त्वच् पु॰ बृहती त्वक् यस्य । (छातियान) वृक्षे रत्नमा॰

बृहत्पत्र पु॰ बृहत् पत्रमस्य । १हस्तिकन्दे (हातिकान्दा) राजनि॰ । २त्रिपर्णिकायां स्त्री राजनि॰ ।

बृहत्पाटलि पु॰ पु॰ पट–अलि कर्म॰ । धुस्तूरवृक्षे त्रिका॰ ।

बृहत्पाद त्रि॰ बृहन् पादो मूलमस्य । वटवृक्षे शब्दच॰ ।

बृहत्पालिन् पु॰ बृहत पालयति पाल–णिनि । वनजीरके राजनि॰ ।

बृहत्पीलु पु॰ कर्म॰ । महापीलौ राजनि॰ ।

बृहत्फला स्त्री बृहत् फलं यस्याः । १कटुतुम्ब्याम् २महेन्द्रवारुण्यां ३कुष्माण्ड्यां ४महाजम्ब्वां च राजनि॰ ।

बृहत्साम न॰ कर्म॰ । "त्वामिद्धि हवामहे" इत्यस्यामृचि गीयमाने सान्नि "बृहत्साम तथा साम्नाम्" गीता ।

बृहदङ्ग पुस्त्री॰ बृहदङ्गमस्य । गजे शब्दच॰ स्त्रियां ङीष् ।

बृहदम्ल पु॰ कर्म॰ । (कामराङ्गा) वृक्षे शब्दच॰ ।

बृहदेला स्त्री कर्म॰ । स्थूलैलायाम् राजनि॰ ।

बृहद्गृह पु॰ कारूपदेशे त्रिका॰ । स च हिमालयस्य पश्चाद्भागस्था मालवदेशपश्चिमदेशः ।

बृहद्गोल न॰ कर्म॰ । (तरमुज) लताफले शब्दच॰ ।

बृहद्दल पु॰ बृहत् दलमस्य । १पट्टिकालोध्रे २हिन्ताले च राजनि॰ ।

बृहद्दल न॰ कर्म॰ । महाशाल्मलौ त्रिका॰ । [च अमर ।

बृहद्भानु पु॰ बृहन्तो भानवः किरणा यस्य । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे

बृहद्रथ पु॰ बृहन् रथोऽस्य । १इन्द्रे २यज्ञपात्रभेदे ३साममेदे च । [जनि॰ ।

बृहद्राविन् पु॰ बृहत् रौति–रु–णिनि । क्षुद्रोलूके रा

बृहद्वल्क पु॰ बृहत् वल्कमस्य । पट्टिकालोध्रे राजवल्लभः ।

बृहद्वात पु॰ बृहन् वातो धातुभेदो यस्मात् ५ब॰ । (देधान) वृक्षे रत्नमाला ।

बृहद्वारुणी स्त्री कर्म॰ । महेन्द्रवारुण्याम् राजनि॰ ।

बृहद्बीज पु॰ बृहत् बीजमस्य । आम्रातके शब्दच॰ ।

बृहन्नल पु॰ बृहन् नलो यस्य । महापोटगले मेदि॰ ।

बृहन्नला(डा) पुस्त्री॰ बृहन् नलो यस्य वा बस्य डः । अर्जुने हेमच॰ विराटपर्वणि तत्कथा दृश्या ।

बृहस्पति पु॰ बृहत्याः वाचः पतिः सुट् नि॰ । १जीवे देवाचार्ये अमर २यज्ञभेदे स्थ॰ वि॰ अर्गोवयज्ञे तत्कथादिमान तद्रूपादि च ग्रहयज्ञशब्दे दृश्यम् । बृहस्पतिना च बौद्धधर्मं प्रवर्त्तितो यथा ह्व मत्स्यपु॰ २४ अ॰ "ततो बृहस्पति यज्ञमकरोद्बलदर्पितम् । यहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा । गत्वाथ मोहयामास रजिपुत्रान् बृहस्पतिः । जिनधर्मं समास्थाय वेदबाह्यं स वेदवित् । वेदत्रयी परिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः । वेदबाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान् । जघान शक्रो वज्रेण सर्वधर्मबहिष्कृतान्" । बृहस्पतिसव॰ यज्ञभेदः ।

वॄ वरणे क्र्या॰ उ॰ सक॰ सेट् । वृणाति वृणीते च वारीत् अवरिष्ट-अवरीष्ट अवूर्ष्ट । ववरतुः ।

वे स्यूतौ भ्वा॰ उभ॰ सक॰ अनिट् । वयति ते अवासीत् अवास्त वा वयादेशे ऊवाय ऊयतुः ऊवतुः ।

वेग पु॰ विज–घञ् । १प्रवाहे हेमच॰ । २जवे अमर ३महाकालफले मेदि॰ ४रेतसि हेमच॰ । ५मूत्रविष्ठादिनिःसारणयत्ने ६न्यायोक्ते संस्कारभेदे च "मूर्त्तयोरष्टौ वेगाख्यं संस्कारो महतो गुणाः" । "क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च । परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी" भाषा॰ तस्य क्षित्यादिगुणतोक्ता । "स्वभावतः प्रवृत्तानां मलादीनां जिजीविषुः । न वेगं धारयेद्धीरः कामादीनां च धारयेत्" राजनि॰ ।

वेगसर पुस्त्री॰ वेगेन सरति सृ–ट । वेगगामिहये १अश्वतरे हेमच । स्त्रियां ङीष् । २वेगगामिमात्रे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । [३वेगवति त्रि॰ अमर स्त्रियां ङीप् ।

वेगिन् पु वेग+अस्त्यर्थे इनि । १श्येनविहगे राजनि॰ ।

वेचा स्त्री विच–पृथक्त्वे अच् । वेतने हारा॰ ।

वेजानी स्त्री विज–अच् तमानयति आ–नी-ड गौरा॰ ङीष् श्वेतराज्याम् शब्दच॰ ।

वेड न॰ विड–अच् । १स्वर्णादिभिरश्चन्दने हेमच॰ २नौकायां स्त्री हेमच॰ ।

वेडमिका स्त्री रोटिकाभेदे भावप्र॰ कृताशब्दे दृश्यम् ।

वेण निशामने वाद्यादाने गतौ ज्ञाने चिन्तायाञ्च भ्वा॰ उभ॰

सक० सेट् । वेणति ते । अवेणीत् अवेणिष्ट । ऋदित्
चङि न ह्रस्वः ।

वेणु पु० वेण–अच् । १वर्णसङ्करजातिभेदे "वैदेहकेन त्व
म्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते" मनुः । २पृथुराजपितरि
नृपभेदे "सत्पुत्रेण तु जातेन वेणोऽपि ३नदीभेदे स्त्री ।
त्रिदिवं ययौ" विष्णुपु० । दन्त्यान्तमप्येत्यन्ये ।

वेणि(णी) स्त्री वेण–इन् वा ङीप् । १केशरचनाभेदे अमरः
२जलप्रवाहे जटा० । ३ततमार्गे हेमच० । ४देवताडवृक्षे
अमरः । ५नदीभेदे तदुत्पत्तिकथा पद्मोत्तर० १५६अ० ।
६गङ्गायमुनासरस्वतीमिलनस्थाने च । प्रयागशब्दे
दृश्यम् ।

वेणीर पु० वेण–ईरन् । अरिष्टवृक्षे (निम) शब्दच० ।

वेणु पु० वेण–उण् । १वंशे अमरः । २तद्विकारे वंशीवाद्ये च
शब्दच० । "मा पूरय वेणुम्" इत्युद्भटः । ३नृपभेदे मेदि० ।

वेणुक न० वेणुरिव वेणोर्विकारो वा कन् । तोत्त्रे हेमच० ।
(पाचनवाडि) ।

वेणुकर्कर पु० वेणुरिव कर्करः । करवीरवृक्षे त्रिका० ।

वेणुज पु० वेणुतो जायते जन–ड । १वेणुजाते यवाकारे त-
ण्डुले राजनि० । २वंशजाते दण्डादौ त्रि० ।

वेणुध्म पु० वेणुं वंशीं धमति ध्मा–क । वेणुवादके अमरः ।

वेणुन न० वेण–उनन् । मरिचे रत्नमा० ।

वेणुपत्री स्त्री वेणोरिव पत्त्राण्यस्याः । वंशपत्त्रीवृक्षे रत्नमा० ।

वेणुयव पु० वेणुजातो यव इव । १वंशजाते तण्डुलाकारे
पदार्थे राजनि० । [गृञ्जन । वेणुवादक तत्रैव त्रि० ।

वेणुवाद त्रि० वेणुं वादयति वद–णिच्–अण् । वेणुवादके

वेणुबीज न० ६त० । वेणुजाते यवाकारे पदार्थे राजनि० ।

वेतन न० अज–तनन् वीभावः । १कृतकर्मणोमूल्ये अमरः ।
भृतिशब्दे दृश्यम् । २जीवनोपाये हेमच० ।

वेतनानपाकर्म्मन् न० ६त० । व्यवहारभेदे
तत्स्वरूपादिक वीरमि० उक्तं यथा
नारद "भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेत-
नस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्" । वेतनं कर्म्ममूल्य
तस्यानपाकर्म भृत्याय समर्पणं समर्पितस्य वा परावर्त-
नम् । तत्र समर्पणे विशेषमाह स एव "भृताय वेतनं
दद्यात् कर्म्मस्वामी यथाक्रमम् । आदौ मध्येऽवसाने
तु कर्मणो यद्विनिश्चितम्" । तुभ्यमेतावद्दास्यामीति
यद्वेतनं परिभाषितं निश्चितं तत्त्रिधा विभज्य कर्मण
आदिमध्यान्तेषु त्रिषु कालेष्वन्तमवसाने वा दद्यादित्यर्थः ।

एतस्मैतावद्वेतनं दास्यामीति भाषायाः अभावे । वस्यभ्ये
त्वाह स एव "भृतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः ।
लाभं गोवीर्य्यसस्यानां वणिग्गोपकृषीवलाः" इति ।
दशभागं दशमभागं गोवीर्य्यं पाल्यमानगवादिभवक्षीरो-
दध्यादि । यदि कर्मस्वामी भृत्याय दशमभागन्न प्रय-
च्छति तदाऽसौ राज्ञा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः "दा-
प्यस्तु दशमभागं वाणिज्यपशुसस्यतः । अनिश्चित्य
भृतं यस्तु कारयेत् स महीक्षिता" इति । यस्तु स्वामी
वेतनपरिच्छेदमकृत्वैव भृत्यं कर्म कारयति स तस्माद्
वाणिज्यपशुसस्यलक्षणात् कर्म्मणः सकाशाद् यल्लब्धं तस्य
दशमं भागं भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीय इत्यर्थः ।
यत्तु "त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात् सीरवाहकः"
इति बृहस्पतिवचनं तद्भक्ताच्छादनाभ्यामद्दत्तवेतन-
विषयम् । व्यवस्थितविकल्पश्चायम् । कथमत्र व्यव-
स्थेत्याकाङ्क्षायामाह स एव "भक्ताच्छादभृत सीरी भागं
गृह्णीत पञ्चमम् । जातसस्यात्त्रिभागं तु प्रगृह्णीयादथ-
वाऽभृतः" इति । अशनाच्छादनाभ्यां भृतः कृषीवलो
लाङ्गलविकृष्टक्षेत्रजातसस्यात् पञ्चमभागं गृह्णीयात् ।
ताभ्यामभृतस्तु तृतीयं भागमित्यर्थः । अथ वा यत्रै-
तावद्दास्यामीति नास्ति परिभाषा तत्र इदमनुक्तं द्रष्ट-
व्यम् "वणिक्पथानकुशला देशकालार्थदर्शिनः । निश्च-
ल्युर्भृतिं यान्तु सा स्यात् प्रागकृता तदा" इति । एता-
वद्दास्यामीति परिभाषितेऽपि कचित्ततो न्यूनमपि स्वा-
मिनाऽपरिकल्पितं देयं कचित्ततोऽधिकमपि देयमि-
त्याह याज्ञवल्क्यः "देशं कालञ्च योऽतीयात्लाभं
कुर्य्याच्च योऽन्यथा । तत्र स्यात् स्वामिनश्छन्दोऽधिकं
देयं कृतेऽधिके" इति । यो भृत्यः स्वाम्यनुज्ञां विना
स्वातन्त्र्येण वाणिज्यादिकर्मणः फलसाधकत्वापादकं
देशं कालं चातिक्रामति लाभं वा बहुतरं व्ययेन न्यूनं
करोति तस्मै पूर्वपरिभाषितभृतिमध्ये स्वामी स्वेच्छा-
नुसारेण किञ्चिद् दद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण बहुलाभं
करोति तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं किञ्चिद्देयं स्वा-
मिना पारितोषिकमित्यर्थः । अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि
वेतनार्पणप्रकारमाह स एव "यो यावत् कुरुते कर्म
तावत् तस्य तु वेतनम् । उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये
कुर्य्याद् यथाश्रुतम्" इति । उभयोरपि वा बहूनां
पण्यानां वाहकस्य दृष्टादौ कृते भवतामेतावद्दास्यामीति
परिभाषिते द्विवर्षादिरात्रं कर्म यदि व्याध्यादिव-

णाञ्च समर्पितं तदा तेषु यो यावत् कर्म करोति तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थपरिकल्पितं वेतनं देयम् । न तु साम्येन दानञ्च परिश्रमाप्रभावाददानम् । यदि तैः समर्पितं तदा यथा परिभाषितं देयञ्च तु प्रत्येक तदर्द्धं दातव्यं नापि कर्मानुसारेण परिकल्प्य दातव्य मित्यर्थः । यस्तु वेतनं गृहीत्वा समर्थोऽपि न कर्म करोति तं प्रत्याह वृहस्पतिः "गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः । समर्थश्चेद्दमन्दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्" इति । दमं मनुवचनानुसारेण राज्ञा दाप्यः । गृहीतञ्च वेतनं द्वैगुण्येन स्वामिने दद्यादित्यर्थः । नारदोऽपि "भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमावहेत्" इति । याज्ञवल्क्योऽपि "गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत्" इति । एतस्मिन्नेव विषये यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं तावदेव स्वामिने देयञ्च तु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यद्वाङ्गीकृतां भृतिं दत्त्वा बलात्कारयितव्य इत्याह नारदः "कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात्" इति । प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् अतएव कात्यायनः "कर्मारभ्य तु यः कश्चित् विसृजेत् तु कारयेत् । बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति" इति । कियद् द्रव्यं दण्ड्य इत्यपेक्षायामाष्टवर्षं मनुवृहस्पती "प्रतिश्रुत्य न कुर्याद् यः स कार्यः स्याद् बलादपि । स चेन्न कुर्यात् तत्कर्म प्राप्नुयाद् द्विशतं दमम्" इति । द्विशतं कार्षापणद्विशतमित्यर्थः । यत्तु मनुवचनम् "भृतोऽनार्त्तो न कुर्याद् यो दर्पात् कर्म यथोदितम् । स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्" इति । तदल्पदण्डस्वाल्पग्रामाधिकविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अष्टौ स्वल्पकर्मकरणविषयमिति मदनरत्ने । किञ्चिन्न्यूनकर्मकरणे त्वाह स एव "यथोक्तमार्त्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् । न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः" इति । सुस्थो वा कर्म कारयेदिति वदता सुस्थेऽपि स्वयं कर्त्तृत्वनियमो नास्तीति दर्शयति । आर्त्तो यदि स्वास्थ्यप्राप्त्यनन्तरं स्वाङ्गीकृतं कर्म करोति तदार्त्तें दीर्घकालतया कालक्षेपेऽपि भृत्यदोषाभावाद्वेतनमसौ लभेतैव इत्याह स एव "आर्त्तस्तु कुर्यात् स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः । सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम्" आदितः आदौ यथाभाषितं यथाप्रतिज्ञातं तथा कुर्य्यादित्यर्थः । सुदीर्घस्यापि कालस्य अल्पस्यापीति शेषः ।

यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय तत्कालापूर्त्तावेव कर्म त्यजति तं प्रत्याह नारदः "कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतेर्नाशमवाप्नुयात्" । अत्र दण्डमप्याह विष्णुः "भृतकश्चापूर्णे काले त्यजन् सकलमेव मूल्यं स्वामिने दद्यात् राज्ञे च पणशतं दद्यादिति" । मूल्यं वेतनम् । स्वामिदोषात्त्यागे तु यावति काले कर्म कृतं तत्कालानुसारेण कल्पितं वेतनं लभत इत्याह नारदः "स्वामिदोषादपक्रामन् यावत् कृतमवाप्नुयात्" इति । स्वामिदोषो विनापराधं निष्ठुरभाषणादि । अत्र दण्डमप्याह विष्णुः "स्वामी चेद्भृतकमपूर्णे काले जह्यात् तस्य सर्वमेव मूल्यं दद्यात् पणशतञ्च राजन्यत्र भृतादोषादिति" । स्वामिद्रव्यस्य भृत्यदोषेण नाशे यत् कर्त्तव्यं तदाह स एव । "तद्दोषेण यद्विनश्येत्तत् स्वामिने देयमन्यत्र दैवोपघातादिति" । दैवोपघातो राजकृतस्याप्युपलक्षणम् । स्वामिने देयं मूल्यद्वारेणेति शेषः । अत्र दोषविशेषाद्विशेषमाह वृहन्मनुः "प्रमादान्नाशितं दाप्यः सम द्विद्रोहनाशितम्" इति । प्रमादान्नाशितमनवधानतानाशितं सममेव दद्यात् । द्रोहनाशितं तीक्ष्णप्रयत्नादिना द्रोहेण नाशितं द्विदाप्यो द्विगुणं दाप्य इत्यर्थः । भृत्यदोषाभावे यदन्यत्र पथि नष्टं तन्न देयमित्याह स एव "न तु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वा" । ऊढं नीतम् । यस्तु वाहको वाह्यं द्रव्यं प्रमादेनत्यादिना स्वदोषेण नाशयति तं प्रत्याह नारदः "भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः । दाप्यो यत्तत्र नश्येत्तु दैवराजकृताद्दृते" इति । भाण्डं वहनीयं द्रव्यं घटादि व्यसनं नाशम् । अत्र भाण्डवाहकयोर्मध्ये वलीवर्दकर्मकयोरुपलक्षणमिति मदनरत्ने । अत्रापि "प्रमादान्नाशितं दाप्यः सम द्विद्रोहनाशितमिति" वृहन्मनूक्तो विशेषोऽवगन्तव्यः । यस्तु वाहकः स्वदोषेण प्रस्थानविघ्नं करोति स द्विगुणां भृतिं दाप्य इत्याह कात्यायनः "विघ्नं यो वाहको दाप्य प्रस्थाने द्विगुणां भृतिम्" इति । विघ्नं करोतीति शेषः । वाहकपदञ्च प्रदर्शनार्थं न तु विवक्षितन्तेनानुभोग्यादेर्दुरविघ्नकारिणोऽप्येतदिति मन्तव्यम् । अतएव नारदः "द्विगुणां तु भृतिं दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन्" इति सामान्येनोक्तवान् । याज्ञवल्क्योऽपि "प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम्" इति । एतच्च भृत्यान्तरसम्पादनकालासम्भवविषयम् । अङ्गीकृतकर्मकरणस्यापि यदा वक्ता-

यानदाबाभेन प्रस्थानविघ्नापादकत्वं तदा त्वाह स एव "प्रक्रान्ते सप्तमम्भागश्चतुर्थं पथि सन्त्यजन्। भृतिमर्द्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च" इति। प्रक्रान्ते कर्मणि स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजन् भृत्यो भृतेः सप्तमम्भागं दाप्यः। गमने प्रारब्धे पथि त्यजन् भृतेश्चतुर्थं भागम्। अर्द्धपथे त्यजन् सर्वां भृतिमित्यर्थः। त्याजकोऽपि चेत्यस्यायमर्थः गमनारम्भानन्तरं स्वामी यदि त्याजयति तदा पूर्वोक्तक्रमेण भृत्याय सप्तमभागादिकं दापनीय इति। एतच्चाव्याधितादिविषयम् व्याधितस्यापराधाभावात्। यत्तु स्वामिनः त्याजने चतुर्थभागदापनमुक्तं तदविक्रीतभाण्डस्वामिविषयम्। विक्रीतभाण्डस्वामिना यत् कर्त्तव्यं तदाह बृहस्पतिः "पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिक् भृत्यं त्यजेद् यदि। अथ तस्यापि देयं स्याद् भृतेरर्द्धं क्रमेत सः" इति। पथि भाण्डस्य चौरादिभिः प्रतिरोधे राजादिभिरपहृते स्वामिनः कर्त्तव्यमाह कात्यायनः "यदा च पथि सद्भाण्डं चोर्य्येत ह्रियेत वा। यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात् तावतो धनम्" इति। तेन भारवाहकस्वीकृतेन यानादिना। भाण्डनेतारं प्रत्याह नारदः "अनयन् भाटयित्वा तु भाण्डयन् यानवाहनम्। दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्वामर्द्धपथे त्यजन्" इति। यानं शकटादि वाहनम् अश्वादि। अयमर्थः यो यानादिना भाण्डनयनं कर्त्तुं परकीयं यानादिकं भाटयित्वा प्रापणादिकार्य्योपाधिकं परिक्रयं कृत्वा तन्न नयति स यानस्वामिने परिकल्पितस्य भाटकस्य चतुर्थांशं दाप्यः। यस्तु तन्नीत्वाऽर्द्धमार्गे त्यजति स सर्वां भृतिं दाप्य इति। यस्तु शकटादिकं भाटयित्वा तमेवोपकारमूल्यमादाय देशान्तरं गच्छति भाटकं च न प्रयच्छति तं प्रत्याह बृहस्पतिः "यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा वाऽन्यत्र गच्छति। भाटं न दद्याद् दाप्यः स्यादनूढस्यापि भाटकम्" इति। अनूढस्यापि अकृतोपकारस्यापीत्यर्थः। यस्तु कृते कार्य्ये समनन्तरं वाहनादेः समर्पणं न करोति तस्य समर्पणपर्य्यन्तभाटकदानमाह कात्यायनः "हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः। नार्पयेत् कृतकृत्यः सन् स दाप्यस्तु स भाटकम्। गृहभार्य्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः। स्वामिने नार्पयेद् यावत्तावद्दाप्यः स भाटकम्" इति। पारिभाष्ट्येन तदाधारभूतं पात्रं बध्यते। नार्पयेत् कृतकृत्यः सन्निधितचक्रुः। परभूमौ गृहनिर्माणाय भाटकदातारं प्रत्याह नारदः "परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः। स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत् तृणकाष्ठेष्टकादिकम्" इति। स्तोमम्भाटकं स्तोमाप्रदानेऽप्याह स एव "स्तोमाद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितम्। निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथञ्चन। यान्येव तृणकाष्ठानि त्विष्टका विनिवेशिताः। विनिर्गच्छंस्तु तत् सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत्" इति। स्वामिने निवेदयेदित्यर्थः। अनिश्चितमिति पदेन तृणकाष्ठादिग्रहणाग्रहणपरिभाषाविहीनविषयमेतदिति दर्शितम्। परिभाषाविषये तु यथा परिभाषितं कर्त्तव्यम्। भाटके गृहीतानां जलपात्रादीनां भङ्गे नाशे च विशेषमाह स एव "स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत्। गृहीतुराहरेद्भग्नं नष्टमन्यत्र सम्प्लवात्" इति। स्तोमवाहीनि भाटकगृहीतानि पूर्वपरिभाषितभाटकानि तत्स्वामिनं प्रापयेदिति पूर्वार्द्धार्थः। भग्नमेकदेशेन विकृतं, नष्टम् कार्त्स्न्येन विकृतम्। सम्प्लवः परस्परसङ्घर्षः तद्भिन्नप्रकारेण यद्भग्नं नष्टं च तद्भाटकगृहीतुर्भवति। संप्लवेन तु यद्भग्नं नष्टं च तद्भाटकदात्रा पूर्ववत् कृत्वा मूल्यद्वारेण वा देयमित्यर्थः। व्याधितस्य भृत्यस्य स्वामिना पथि त्यागे दण्डमाह कात्यायनः "त्यजेत् पथि सहायं यः श्रान्तं रोगार्त्तमेव वा। प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं ग्रामे त्र्यहमपालयन्" इति। स्वाम्यनुज्ञातेन भृत्येनापराधे कृते सोऽपराधः स्वामिन एवेत्याह बृहस्पतिः "प्रभुणा विनियुक्तः सन् भृतको विदधाति यत्। तदर्थमशुभं कर्म स्वामी तत्रापराप्नुयात्" इति। स्वामी कृतकर्मणे भृतकाय यदि न वेतनं ददाति तदाऽसौ राज्ञा दापनीयः इत्याह स एव "कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृते। राज्ञा दापयितव्यः स्याद् वेतनञ्चानुरूपतः" इति। वेश्यातदुपभोक्तृविषये नारद आह "शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत्। अनिच्छन् शुल्कदाताऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात्" इति। एतदव्याधितादिविषयम्। व्याधितादिविषये त्वाह बृहस्पतिः "व्याधिता सम्भ्रमव्यग्रा राजकार्यपरायणा। आमन्त्रिता च नागच्छेदवाच्या बडवा स्मृता" इति। आमन्त्रिता आहूता। बडवा दासी तद्ग्रहणमत्र पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम्। उपभोक्तारं प्रत्याह नारदः "अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम्। अक्रमेण तु सङ्गच्छेद् घातदन्तनखादिभिः। अयोनौ यः समाक्रा-

षेद् मद्भिर्वापि नाशयेत्। शुल्कं षोडशगुणं दाप्यो विनय तावदेव तु" इति। वेश्यायास्त्वपराधे दण्डादिक मत्स्यपुराणे दर्शितम् "गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति। तां दमं दापयेद्द्व्यादितरस्यापि भाटकम्" इति। इतरस्य दत्तशुल्कस्य। तत्रैव विशेषान्तरमुक्तम् "अन्यमुद्दिश्य वेश्यां यो नयेदन्यस्य कारणात्। तस्य दण्डो भवेद्राज्ञः सुवर्णस्य च माषकम्। नीत्वा भोगम् यो दद्यात् दाप्यो द्विगुणवेतनम्। राज्ञश्च द्विगुणं दण्ड्यं तथा धर्मो न हीयते। बहूनां व्रजतामेकां सर्वे तद् द्विगुणं धनम्। तस्यै दद्युः पृथक् राज्ञे दण्डञ्च द्विगुणस्परम्" इति। अत्र निर्णेतृनाह नारदः "वेश्याः प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहाश्रिताः। तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः" इति।

वेतस पु० अज–असुन् तुक् च वीभावः। (बेत) वृक्षभेदे अमरः। स्त्रीत्वमपि शब्दच० तत्र गौरा० ङीष्।

वेतसाम्ल पु० वेतस एव अम्ल। अम्लवेतसे जटा०।

वेतस्वत् त्रि० वेतसाः सन्त्यत्र भूम्ना वेतस+ड्मतुप्। बहुवेतसयुक्ते देशे अमरः।

वेताल पु० अज–विच् वीभावः तल–घञ् कर्म०। १सङ्घविशेषे २भूताधिष्ठितशवभेदे अमरः। ३शिवानुचरे भैरवभेदे कालिकापु०। ४द्वारपाले च शब्दर०।

वेतालभट्ट पु० विक्रमादित्यसभास्थे नवरत्नान्तर्गते कविभेदे

वेत्तृ त्रि० विद–तृच्। १ज्ञातरि २बोद्धरि ३ऋत्विजि च राजनि०

वेत्र पु० अज–त्रल् वीभावः। (बेत) वेतसवृक्षे राजनि०।

वैत्रकीय त्रि० वेत्र+छ–कुक् च। १वेत्रसमूहे २तद्युक्तदेशादौ च सि० कौ०। [यष्टिधारणात् त्रि०।

वेत्रधर पु० वेत्रं धरति धृ–अच्। १द्वारपाले हला० २वेत्र-

वेत्र(त्रा)वती स्त्री वेत्राः बाहुल्येन सन्त्यस्याः मतुप् मस्य वः वा दीर्घः। १मालवदेशस्थे नदीभेदे "शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती"। २हस्तासुरमातरि वराहपु०।

वेत्रासन न० वेत्रनिर्मितमासनम्। वेत्रनिर्मिते आसने (मोड़)

वेत्रासुर पु० सिन्धुद्वीपात्मजेऽसुरभेदे वराहपु०।

वेथ याचने भ्वा० आत्म० द्वि० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। वेथते अवेथिष्ट।

वेद पु० विद–अच् घञ् वा। १विष्णौ विष्णुस०। २ज्ञाने ३आत्मज्ञाने तत्साधने धर्मब्रह्मप्रतिपादके मन्त्रब्राह्मणात्मके ग्रन्थभेदे ४वृत्ताङ्के चारके च मेदि०। ५यज्ञाङ्गे नामाग्रमा० ६कुशमुष्टिकृते पदार्थभेदे "वेदं कृत्वा वेदिं कुर्यात्" श्रुतिः वेदयति विद–अच् णिच्–अच् विद-अच् वा। ७ज्ञापके द्रष्टरि च त्रि० "वेदोऽसि येन त्वं देव। वेद देवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन मह्यं वेदो भूयाः" यजु० २।२१ "यतो वेद यस्माद्भूति वेदोऽसीति "हे कुशमुष्टिनिर्मितपदार्थ! त्वं वेदोऽसि ज्ञानात्मकोऽसि यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि। देवेभ्यो देवानां वेदोऽभवः ज्ञापकोऽभूः" वेददी०। तल्लक्षणञ्च अपौरुषं वाक्यं वेद इति मीमांसकाः। पौरुषेयत्वे पूर्वपक्षं दूषयित्वाऽपौरुषेयत्वं माधवेनोपन्यस्य समर्थितं यथा "प्रमाणत्वेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनं वेद इति" वेदलक्षणस्य मन्वादिस्मृत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्य "अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत् वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत् "सहस्रशीर्षा पुरुषः" इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात्। कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत् न जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात्। "ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायोः, सामवेद आदित्यादिति श्रुतेः" (ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यम्)। तत्र मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य लक्षणमुक्तम् 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इत्यापस्तम्बवचनं प्रमाणतयोपन्यस्तं तत्र मन्त्रलक्षणमुक्त्वा तदितरद् ब्राह्मणमित्युक्तम्। तत्रैवोत्तरत्र नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् पौरुषेयत्वं च १पादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिरसूत्रयत् यथा "वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्येति" सू० "एके वादिनो वेदान् प्रति सन्निकर्षं मन्यन्ते। यथा रघुवंशादयः कालिदासप्रणीता इदानीन्तनास्तथा वेदोऽपि न तु वेदा अनादयः अतएव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते वैयासिकं भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायन्ते तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येव तत्तद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामाख्यातत्वात् वेदाः पौरुषेयाः। ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायसम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वेन कठादिसमाख्या स्यादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूत्रयति "अनित्यदर्शनाच्चेति" सू० "अनित्यानां जननमरणवन्तो बबरादयो वेदार्थाः श्रूयन्ते "बबरः प्रावाहणिरकामयत कुसुरुविन्दु

ओङ्कारकिरणामयतेति" तथा सति शवरादिभ्यः पूर्वमभावादनित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवत् इत्यनुमानञ्च चकार" इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति । "उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्" सू० "तुशब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वम् प्राचीनैव सूत्रैरुक्तम् । "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध" इत्यत्र औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसम्बन्धानाञ्च नित्यत्वं प्रतिज्ञाय उत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितम् । का तर्हि काठकाद्याख्याया गतिरित्याशङ्क्य सम्प्रदायप्रवर्त्तनात् सेयमुपपद्यते" इत्युत्तरसूत्रयति "आख्याः प्रवचनादिति" सू० "अस्त्वियमाख्यायिकाया गतिः (इयं प्रवचनरूपा सम्प्रदायप्रवर्त्तनेत्यर्थः") शबराद्यनित्यदर्शनेन यदुक्तं तस्य किमित्युत्तरमित्याशङ्कायामाह "परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्" सू० यत्परं शवरादिकं तत् तच्छब्दसामान्यमेव । न तु मनुष्यो बबरनामकोऽत्र विवक्षितः बबरध्वनियुक्तनवचलप्रभावस्य वायोरत्र वक्तुमशक्यत्वात् । पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः पराहतेः । तस्मान्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वम् । अत्र सङ्ग्राहकश्लोकौ "पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता । काठकादिसमाख्यानात् वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् । समाख्यानं प्रवचनात् वाक्यत्वं तु पराहतम् । तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता" । ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्य्यत्वं सूचितं "शास्त्रयोनित्वादिति" । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः (तदेतस्य महाभूतस्य निःश्वसितं यदृग्वेदो यजुर्वेद इत्यादि" श्रुतिः "अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा" स्मृतिश्चात्र मूलम्) बाढं नैतावता पौरुषेयत्वं भवति मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् । ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन्नित्यत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूचितम् "अतएव च नित्यत्वमिति" । वेदा०प० पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वे अन्यथा निरुक्ते "यथा ननु क्षणिकत्वाभावेऽपि वियदादिवदादिमत्त्वेन परमेश्वरकर्तृकतया पौरुषेयत्वादपौरुषेयत्वं वेदानामिति तव सिद्धान्तो भज्येतेति चेन्न न तावत्पुरुषेणोच्चार्य्यमाणत्वं पौरुषेयत्वं गुरूच्चरितेऽपि पौरुषेयत्वापत्तेः (पाठ्यमानवेदानामिति शेषः) नापि पुरुषाधीनोत्पत्तिमत्त्वं पौरुषेयत्वं नैयायिकाभिमतपौरुषेयत्वानुमानेऽस्मदादीनां सिद्धसाधनापत्तेः किन्तु सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं तथा च सर्गाद्यकाले परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धवेदसमानुपूर्वीकं वेदं विरचितवान् न तु तद्विजातीयं वेदमिति न सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वं वेदस्य, भारतादीनान्तु सजातीयोच्चारणमनपेक्ष्यैवोच्चारणमिति तेषां पौरुषेयत्वम्" । शब्दचिन्तामणिकृता तु वेदलक्षणमन्यथा निरुच्य पौरुषेयत्वमीदृशमेव समर्थितं यथा "अथ वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात् भारतादिवत् इति चेत् कोऽयं वेदः अनुगतधर्माभावेन तस्य शाखाया नानार्थत्वात् तथा हि न मुख्यवेदप्रयोगविषयो वेदः मुख्यार्थाकथनात् नापि शाखासमुदायः तस्य भेदनिरूप्यत्वात् समुदायस्याप्रतिपादकत्वेन वाक्यत्वासिद्धेः । नापि स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यं स्मृतिभारतादेरपि तथात्वात्" इत्यादिवेदलक्षणे पूर्वपक्षमुक्त्वा पौरुषेयत्वसाध्ये तमाह "पौरुषेयत्वं न तदर्थधीजन्यत्वं तदुच्चारणधीप्रभवत्वं वा अध्यापकाध्येतृधीजन्यत्वेन सिद्धसाधनात् स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतजातीयत्वं यदि साध्यं तदाद्यभारते स्मृतौ च वाक्यत्वमनैकान्तिकम्" इत्यादिना । अत्रोत्तरमुक्तं यथा "शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम् । ईश्वरप्रमाया अजन्यत्वात् वेदार्थस्यानुमानविषयत्वेऽप्यनुमानादेर्वेदोपजीवकतया स्मृतीनां भारतादिभागस्य च वेदसमानार्थकत्वेऽपि शब्दजन्यधीजन्यत्वात् वेदादर्थं प्रतीत्यैव तत्प्रणयनात्" (अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिवेदवाक्यसंग्रहाय सत्यन्तं लक्षणाप्रविष्टं सत्यन्तं तु अदृष्टार्थकतावाक्यस्याप्रमाणार्थमिति बोध्यम्) । मथुरानाथेनैतद्विवृतं तत्र दृश्यम् । साध्यं च पौरुषेयत्वं सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वमिति निर्णीतमधिकं तत्र दृश्यम् ।

वेदाश्च चत्वारः तेषां शाखाविभागश्चरणव्यूहे उक्तः तत्र ऋग्वेदशाखाविभाग ऋग्वेदशब्दे ११११ पृ० दर्शितः । "यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरकाणां द्वादश भेदा भवन्ति । चरका १ आह्वरकाः २ कठाः ३ प्राच्यकठाः ४ कपिष्ठलकठाः ५ औपमन्यवाः ६ पाटकठाः ७ चारायणीयाः ८ वारायणीया ९ वार्त्तान्तवेयाः १० श्वेताश्वतराः ११ (श्वेताश्वतरा इति वा पाठः) । मैत्रायणीयाः १२ चेति । तत्र मैत्रायणीयानां सप्त भेदा भवन्ति । मानवाः १ दुन्दुभाः २ चैकेयाः ३ वाराहाः ४ हा-

रिद्रवेयाः५ श्यामाः६ श्यामायनीयाश्चेति। तेषामध्ययनम् अष्टौ यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति। तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति। तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति। षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति। शिक्षा१ कल्पो२ व्याकरणं३ निरुक्तं४ छन्दो५ ज्योतिषं६ इत्यङ्गानि। तत्र प्राच्योदीच्या नैर्ऋत्यां निवर्त्यः। तत्र वाजसनेयानां सप्तदश भेदा भवन्ति। जाबालाः१ बौधेयाः२ काण्वाः३ माध्यन्दिनाः४ शापेयीयाः५ तापायनीयाः६ कापालाः७ पौण्ड्रवत्साः८ आवटिकाः९ परमावटिकाः१० (परमावटिकापि पाठः)। पाराशरीयाः११ वैनेयाः१२ औधेयाः१४ गालवाः१५ बैजवापाः१६ कात्यायनीयाश्च१७। प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि। उपज्योतिषम्। शाङ्खलक्षणम्। प्रतिज्ञानवाक्यम्। परिसंख्याचरणम्। श्राद्धकल्पः। प्रवराध्यायश्च। शुल्वम्। ऋतुः। संस्थानः। आगमः। चरणार्थं होत्रकम्। (पारस्करहौत्रकमपि पाठः)। यागः। उक्थानि। कूर्मलक्षणमित्यष्टादश परिशिष्टानि। द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके। इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं शुक्रियम्। यस्मात् परिसंख्याता ब्राह्मणस्य चतुर्गुणम्। आदावारभ्य वेदान्तं ब्रह्मव्याहृतिपूर्वकम्। वेदमध्याय एतेषां होमान्ते तु समारभेत्"। तत्र तैत्तिरीयकाणां द्विभेदा भवन्ति। औख्याः१ (आत्रेयोऽपि पाठः)। खाण्डिकेयाश्चेति२। तत्र खाण्डिकेयानां पञ्च भेदा भवन्ति। आपस्तम्बी१ बौधायनी२ सत्याषाढी३ हिरण्यकेशी४ औधेयाश्चेति५ (औधेयी च पाठः)। तत्र कठानान्तु उपगानविशेषाः। चतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थाः। मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणो यत्र पठ्यते। यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः स्मृताः"।

सामवेदस्य किल सहस्रभेद आसीत्। अनध्यायेष्वधीयानास्ते शतक्रतुवज्राभिहताः प्रणष्टाः। तेषां मध्ये अवशिष्टा आसुरायणीया वासुरायणीया वार्तान्तवेया प्राञ्जला ऋग्वर्णभेदाः प्राचीनयोग्या ज्ञानयोग्या राणायनीयाश्चेति तत्र राणायनीयानां नव भेदा भवन्ति। राणायनीयाः शाट्यायनीयाः पारायणीयाः वात्सलाः। (ब्रह्मद्रुण इति वा पाठः)। गौल्मलाः। (इति तु भाष्ये नास्ति)। चक्रकाः। महाचक्रकाः शाङ्खाः। कौथुमाः जैमिनीयाश्चेति। तेषामध्ययनम् अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश अष्टौ शतानि दशोत्तराणि दश सप्त च वालखिल्याः सशुपर्णं प्रैष्यम्। एतत् सामगणं स्मृतम्। अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति। पैप्पलाः१। दान्ताः२। प्रदान्ताः३। स्नाताः४। स्नौताः५। ब्रह्मदावलाः६। शौनकी७। देवदर्शती८। चरणविद्या९श्चेति। (दान्ता प्रदान्ता स्नौता ब्रह्मदो वस्सी वेदशी इति भाष्ये नामान्तरम्) तेषामध्ययनं पञ्च कल्पानि भवन्ति। नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिता शान्तिकल्पश्चेति। सर्वेषामेव वेदानामुपवेदा भवन्ति। ऋग्वेदस्यायुर्वेदः। यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः। सामवेदस्य गान्धर्ववेद उपवेदः। अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणि भवन्ति"। "यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महामतिः। वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै। शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात्। याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद् ब्रह्मरातसुतो द्विज। शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिपरः सदा। ऋषिर्योऽद्य महामेरोः समाजे नागमिष्यति। तस्य वै सप्तरात्रात्तु ब्रह्महत्या भविष्यति। पूर्वमेव मुनिगणैः समयोऽयं कृतो द्विज। वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्तवांस्ततः। स्वस्रीयं बालकं सोऽथ पदा स्पृष्टमघातयत्। स शिष्यानाह भोः शिष्याः ब्रह्महत्यापहं व्रतम्। चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा। अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेभिर्भगवन् द्विजैः। क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम्। ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामतिम्। मुच्यतां यत्त्वयाधीतं मत्तो विप्रावमन्य च। निस्तेजसो वदस्येतान् यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान्। तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा। याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम्। ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं द्विज।"। श्रीपराशर उवाच "इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि सः। छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः। यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज। जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः। ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः। चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम। याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः। तुष्टाव प्रयतः सूर्यं यजूंष्यभिलषंस्ततः"। श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच "नमः सवित्रे

दाराय सुक्षेरमिततेजसे। ऋग्यजुःसामभूताय त्रयीधामवते नमः"। श्रीपराशर उवाच "इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स वै रविः। वाजिरूपधरः प्राह व्रियतामभिवाञ्छितम्। याज्ञवल्क्यस्तदा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम्। यजूंषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ" श्रीपराशर उवाच "एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः। अयातयामसंज्ञानि, यानि वेत्ति न तद्गुरुः। यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम। वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योऽश्वः सोऽभवद्यतः। शाखाभेदास्तु तैरेव दश पञ्च च वाजिनाम्। काण्वाद्यास्तु महाभाग! याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः" विष्णुपु० ३अंशे ५अ०। सामवेदस्य संहिता यथा "सामवेदतरोः शाखा व्यासशिष्यः स जैमिनिः। क्रमेण येन मैत्रेय! विभेद शृणु तन्मम। सुमन्तुस्तस्य पुत्रोऽभूत् सुकर्मास्यापि वै सुतः। अधीतवन्तावेकैकां संहितां तौ महामती। साहस्रं संहिताभेदं सुकर्मा तत्सुतस्ततः। चकार तञ्च तच्छिष्यौ जगृहाते महाव्रतौ। हिरण्यनाभः कौशल्यः पौष्यिञ्जिश्च द्विजोत्तम। उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशताः स्मृताः। हिरण्यनाभात्तावत्यः संहिता यैर्द्विजोत्तम। गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः। लोकाक्षि कुथमिश्चैव कुशीदिर्लाङ्गलिस्तथा। पौष्यिञ्जिशिष्यास्तद्भेदैः संहिता बहुलीकृताः। हिरण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिताः। प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यश्च महामतिः। तैश्चापि सामवेदोऽसौ शाखाभिर्बहुलीकृतः"। अथर्ववेदस्य संहिता यथा। "अथर्वणामथोवक्ष्ये संहितानां समुच्चयम्। अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः। शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि तं द्विधा। कृत्वा तु वेददर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान्। वेददर्शस्य शिष्यास्तु मोदो ब्रह्मबलिस्तथा। शौल्कायनिः पिप्पलादस्तथान्यो द्विजसत्तमः। पथ्यस्यापि त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज संहिता। जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनको द्विज। शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकान्तु बभ्रवे। द्वितीयां संहितां प्रादात् सैन्धवायनसंज्ञिने। सैन्धवो मुञ्जिकेशाय भिन्दन् वेदं द्विधा पुनः। नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च। चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः। श्रेष्ठास्त्वाथर्वणास्तेते संहितानां विकल्पकाः"। विष्णुपु० ३अंशे ६अ०।

हेमाद्रि दा०ख० देवीपु० ७अ० वेदविभागोऽभिहितो यथा "किं वेदरूपं भगवन् उपाङ्गसंख्याभेदतः। अङ्गानि चैव वेदानां तन्मे ब्रूहि सनातन।" ब्रह्मोवाच "ओङ्कारप्रभवा वेदा गायत्री वेदसम्भवा। षडङ्गास्ते समाख्याताः चतुरुपाङ्गास्तथैव च। छन्दोलक्षणसंयुक्ता मातृकागर्भजाः स्मृताः। एक एव भवेद्वेदश्चतुर्वेदः पुरा कृतः। शाखार्थमल्पयुक्तानां सहस्राधिकविस्तरात्। सुविभक्ता मया वत्स! ऋग्यजुःसामाथर्वकाः। तत्र भेदास्तु ऋग्वेदे दश चैव प्रकीर्त्तिताः। आश्वलायनाः साङ्ख्यायनाश्चैव शाकला वाष्कलास्तथा। आरण्यीयाश्च क्रमाचाः शट्क्रमाः पञ्चक्रमाः। दशधा चेति समासेन पुनरेकैव पारणा। शाखाच त्रिविधा भूप! शाकला-वाष्कला-माण्डुकाः। तेषामध्ययनं प्रोक्तं मण्डलानि च सप्तति। पञ्चाशीति वरसंख्या तु चतुर्विंशच्छतानि च। ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च। ऋचामशीतिः पादश्च एतत् पारणमुच्यते। ऋग्वेदे तु भवेत्संख्या यजुर्वेदस्य श्रूयताम्। षडशीतिविभेदेन मया भिन्नाः शिवाशया। दशधा चरकास्तत्र करकाद्वारिद्रवीयाः, कठाः प्राच्यकठश्चैव कपिष्ठलकठास्तथा। नारायणीया श्वेताश्च श्वेताश्वतरमैत्रायणाः। पुनः सप्त विभेदेन मैत्रायणाः प्रकीर्त्तिताः। मानवा दुन्दुभा वाराहाः छागेया हारिद्रवीया, श्यामाः श्यामायनीयाश्च तेषामध्ययनमुच्यते। अष्टादश सहस्राणि पाठो वेदविदोऽविदन्। द्विगुणं पदपाठीयस्त्रिगुणं क्रमपारगाः। षडङ्गानि यदाधीते स षडङ्गविदुच्यते। शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषम्। षडङ्गानि भवन्त्येतान् उपाङ्गानि शृणुष्व भोः। प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषाधर्मान्वितम्। मीमांसा-न्यायतर्कश्च उपाङ्गाः परिकीर्त्तिताः। परिशिष्टाश्च संख्याता अष्टादश शृणुष्व तान्"। यूपलक्षणं छागलक्षणं प्रतिष्ठानुवाकसंख्या चरणव्यूह-श्राद्ध-कल्प-शुल्कानि परिषदृग्यजुर्मिष्टकापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्र क्रतुसंख्या निगमा यज्ञपार्श्वहोतृकम्। प्रसवोत्थानकूर्मलक्षणसंयुतम्। कथिताः परिशिष्टास्तु ह्यूनविंशतिसंख्यया। कठानां पुनरन्यानि चत्वारिंशच्च तान्। प्राच्योदीच्या निरूढाश्च वाजसनेयास्तु पञ्च च। दशभेदविभिन्नाश्च दृष्टव्या सुनिपुङ्गव!। जाबाला-बौधेया काण्वामाध्यन्दिनाश्च शापेयाः। तपायिनः कपालाख्या पौण्ड्रवत्साः आवटिकाः। परमावटिकाः पाराशरा

ऋग्वा बौधायनीयाः । अथोध्या अथोधेयाश्च तेषामध्ययनानि च । द्विसहस्रे शतन्यूने वेदे वाजसनेयके । ऋग्गणाख्यं प्रसङ्ख्यातं ततोऽन्यानि यजूंषि च"। एतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलम् "सखिलं सशुक्रियं परिसंख्यातं ब्राह्मणम् । चतुर्गुणन्तु जानीयात्तैत्तिरीया द्विधा पुनः । औखेयाः खाण्डिकेयाश्च खाण्डिकाः पञ्चधा पुनः । कालेया बौधायनीया हिरण्यकेशास्तथैव च । भारद्वाजापस्तम्बाश्च तेषां भेदाः प्रकीर्त्तिताः । अध्ययनं सौत्रिकञ्चैव प्रवचनीयं तथापरम् । सामवेदस्तु विस्तीर्णः सहस्रभेदश्च पुरा । अनध्यायेष्वधीयाना, तदा इन्द्रेण धीमता । वज्रेण निहताः शेषांस्तान्वक्ष्ये शृणु सत्तम ।। राणायनीयाः कौथुमास्तत्र भेदान् पुनः शृणु । राणायनीयाः सप्तैव उपाध्यायास्ततोऽपरे । कालवेया महाकालवेया-लाङ्गलवेदुताः । कौथुमानामपि सप्त अक्षराश्चापरा यथा । प्रजालावैनभृत्याश्च परियोग्याः परिकायणाः । अध्ययनमपि तेषान्तु यथावत् कथितं शृणु । अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश । अष्टौ शतानि नवतीं दश सवालखिल्यकाः । ससुपर्णाश्च सख्याश्च एतं सामगणं विदुः । अथो अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति हि । पिप्पलादा वत्सदाश्च भूतायना कातयस्तथा । जाजला ब्रह्मवेदाश्च शौनकी करणी तथा । वेदस्पर्शचौरविद्या तेषामध्ययनं शृणु" । पञ्चकल्पा भवन्ति "नक्षत्रकल्पो वैतानः संहिताविधिः आङ्गिरसम् । शान्तिकल्पश्च अथर्वणो भवन्ति ह । ऋग्वेदस्यात्रेयं गोत्रं वासुदेवं विदुर्बुधाः । काश्यपञ्च यजुर्वेदं रुद्रदेवन्तु तं विदुः । सामवेदोऽपि गोत्रेण भारद्वाजः पुरन्दरम् । अधिदेवं विजानीयात् वैतानन्तु अथर्वणः" ।

वेदगर्भ पु० वेदो गर्भे यस्य । सर्ववेदस्य प्रथमं कर्त्तरि १हिरण्यगर्भे २विप्रे च हेमच० । ३विष्णौ विष्णुस० ।

वेदन न० विद–ल्युट् । १ज्ञाने २सुखदुःखाद्यनुभवे ३विवाहे च "वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने" इति मनुः । युच् । वेदनापि उक्तार्थेषु स्त्री । सा च वौद्धमते स्कन्धपञ्चकान्तर्गतस्कन्धभेदे वौद्धशब्दे दृश्यम् ।

वेदनिन्दक पु० ६त० । १नास्तिके जटा० २वौद्धे च ।

वेदपारग पु० वेदानां पारमन्तं सीमां गच्छति गम–ड । समस्तवेदाध्यायिनि । [वेदरक्षकत्वात्तथात्वम् ।

वेदमातृ स्त्री ६त० । गायत्र्यां मन्त्रभेदे तस्याः स्वमातृपाठेन

वेदवत् पु० वेदोऽभ्यसनीयत्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १वेदाभ्यासरते द्विजे । २कुशध्वजराजकन्यायां सीतादिरूपेणाभिभूतायां स्त्री । "कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा । त्रेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा । तच्छाया द्रौपदी देवी द्वापरे द्रुपदात्मजा । त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमाना युगत्रये" ब्रह्मवै०प्र०१२अ० ।

वेदवास पु० ६त० । ब्राह्मणे तस्य तत्पाठनद्वाराश्रयत्वात् तथात्वम् वेदावासादयोऽप्यत्र । [दश्य त्रि० ।

वेदविद् पु० वेद वेत्ति विद–क्विप् । १विष्णौ विष्णुस० २वे

वेदव्यास पु० वेदान् व्यस्यति विभिन्नशाखत्वेन पृथक् करोति वि+अस–अण् । पराशरपुत्रे सत्यवतीगर्भजे १मुनिभेदे तथा भूतेषु अन्येषु २मुनिषु च ।

युगभेदे तद्भेदाश्च विष्णुपु० ३अं० ३अ० उक्ता यथा पराशर उवाच "यस्मिन् मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान् निबोध मे । यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते मुने ।। अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदा व्यस्ता महर्षिभिः । वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः । वेदव्यासा व्यतीता ये अष्टाविंशतिसत्तमाः । चतुर्धा यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः । द्वापरे प्रथमे व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा१ । द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः२ । तृतीये चोशना३व्यासश्चतुर्थे तु बृहस्पतिः४ । सविता५ पञ्चमे व्यासो मृत्युः६ षष्ठे स्मृतः प्रभुः । सप्तमे च तथैवेन्द्रो७ वसिष्ठ८श्चाष्टमे स्मृतः । सारस्वत९श्च नवमे त्रिधामा१० दशमे स्मृतः । एकादशे च त्रिवृषो११ भरद्वाज१२स्ततः परम् । त्रयोदशे चान्तरीक्षो१३ धर्मी१४ चापि चतुर्दशे । त्र्यारुणः१५ पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः१६ । कृतञ्जयः१७ सप्तदशे ऋणज्यो१८ऽष्टादशे स्मृतः । ततो व्यासो भरद्वाजो१९ भरद्वाजात्तु गौतमः२० । गौतमादुत्तरं व्यासो हर्यात्मा२१ योऽभिधीयते । अथ हर्यात्मनो वेण स्मृतो वाजश्रवास्तु२२ य । सोमो शुष्मायनस्तस्मात् तृणबिन्दु२३रिति स्मृतः । ऋक्षोऽभूद्भार्गवस्तस्मात् वाल्मीकि२४र्योऽभिधीयते । तस्मादस्मत् पिता शक्ति२५ व्यासस्तस्मादहं२६(पराशर) मुने । जातुकर्णो२७ऽभवन्मत्तः (पराशरादनन्तरम्) कृष्णद्वैपायनः२८ स्मृतः । (ततो जातुकर्णान्तरम् अष्टाविंशतितमे युगे)"अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः । एको वेदश्चतुर्द्धा तु तैः कृतो द्वापरादिषु । भविष्ये द्वापरे चैव द्रौणिर्व्यासो भविष्यति । व्यतीते मम पुत्रेऽस्मिन् कृष्णद्वैपायने मुने"।

वेदस् पु० विद–असुन् । वेत्तरि । जातवेदा विश्ववेदा ।

वेदाङ्ग न० वेदस्याङ्गमिव। "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः। ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु" इत्युक्तेषु शिक्षादिषु षट्सु शास्त्रेषु। तेषामङ्गविशेषरूपत्वं शिक्षायामुक्तं यथा
"छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते"।

वेदादि पु० वेदस्यादिरिव तस्यादौ प्रथमोच्चार्य्यमाणत्वात्। प्रणवे

वेदाधिप पु० ६त०। "ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपो भृगुः। सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्ववेदपः" इत्युक्तेषु जीवादिषु २विष्णौ च विष्णुस०।

वेदान्त पु० ६त०। वेदशिरोभागे ब्रह्मप्रतिपादके उपनिषद्रूपे १ग्रन्थभेदे तदुपकारके २शारीरकसूत्रभाष्यादौ च उत्तरमीमांसाशब्दे १०८७पृ० दृश्यम्। शारीरकसूत्रस्य बहुभिराचार्य्यैः स्वस्वमतानुसारेण व्याख्यात तत्र रामानुजपूर्णप्रज्ञशब्दयोस्तत्तन्मतं प्रदर्शितं शाङ्करमतानुसारिमतस्य सिद्धान्तावन्तुप्रदर्शितस्य सङ्क्षेपोऽत्र प्रदर्श्यते
"वेदान्तिमते सामान्यतः द्विविध एव पदार्थः दृग्दृश्यश्च तत्रैव सर्वपदार्थान्तर्भावात्। तत्र दृक्पदार्थ आत्मा। स च सर्वदैकरूपोऽप्यौपाधिकभेदात् त्रिविधः ईश्वरः जीवः साक्षी चेति। तत्र कारणीभूताज्ञानोपाधिरीश्वरः। अन्तःकरणतत्संस्काराविच्छिन्नाज्ञानोपहितो जीवः। जीवेश्वरानुगतसर्व्वानुसन्धातृ चैतन्यं साक्षी। तत्रेश्वरोऽपि त्रिविधः स्वाधीनभूताविद्यावृत्तिसत्त्वादिगुणत्रयभेदेन विष्णुब्रह्मरुद्रभेदात्। तत्र कारणीभूतसत्त्वगुणावच्छिन्नो विष्णुः पालयिता। तथा रजउपहितो ब्रह्मा स्रष्टा। हिरण्यगर्भस्तु महाभूतकारणस्याभावात्र ब्रह्मा। तथापि स्थूलभूतस्रष्टृत्वेन कश्चिद् ब्रह्मेत्युपचर्य्यते। तथा तम उपहितो रुद्रः संहर्त्ता। एतस्यैव तस्य चतुर्भुजचतुर्मुखाद्याः पुमाकाराः श्रीभारतीभवान्याद्याश्च स्त्र्याकाराः मनुष्यकुमीटयोऽप्यवताराः लीलयैवाविर्भवन्ति। तथा जीवोऽपि त्रिविधः सोपाधिजाग्रदाद्यवस्थात्रयभेदेन विश्वतैजसप्राज्ञभेदात्। तत्राविद्यान्तःकरणस्थूलशरीरावच्छिन्नो जाग्रदभिमानी विश्वः। स एव स्थूलशरीराभिमानरहितः उपाधिद्वयोपहितः स्वप्नावस्थाभिमानी तैजसः। अयमेव शरीरद्वयान्तःकरणो, अविरहितोऽन्तःकरणसंस्काराविच्छिन्नोऽविद्यामात्रोपहितः सुषुप्त्यवस्थाभिमानी प्राज्ञः। साक्षी तु सर्वानुसन्धाता सर्वानुगतस्तुरीयाख्य एकविध एव।

अविद्यातत्कार्य्यात्मकप्रपञ्चो दृश्यपदार्थः तस्यापारमार्थिकत्वेऽपि व्यावहारिकत्वाभ्युपगमाच्च स्वप्नादिवत्तात्त्विकत्वम्। दृश्योऽपि त्रिविधः अव्याकृतमूर्त्तामूर्त्तभेदात्। तत्र चिदाभाससहिताऽविद्या मूर्त्तामूर्त्तप्रपञ्चस्य बीजशक्तिरनादिरव्याकृतमित्युच्यते। इयञ्चाव्याकृताख्याऽविद्येश्वरोपाधिः। सा च स्वयं जडाप्यजडेन चिदाभासेनोज्ज्वलिता पूर्वपूर्वसंस्कारजीवकर्म्मभ्यां प्रयुक्ता सती शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्रयाण्याकाशवायुतेजोजलपृथिव्यात्मकानि पञ्च सूक्ष्ममहाभूतानि जनयति। तत्र पूर्वपूर्वभूतभावापन्नाया एवाविद्याया उत्तरोत्तरभूतं प्रति कारणत्वात् पूर्वपूर्वभूतगुणानामुत्तरोत्तरभूतेष्वनुप्रवेशात् भूतानामेकैकवृद्धीभूतगुणशालित्वं तथा आकाशस्य शब्दो गुणः, वायोः शब्दस्पर्शौ, तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि, जलस्य तानि रसश्च, पृथिव्यास्तानि गन्धश्चेति। आकाशस्यैव दिग्व्यवहारजनकत्वेन दिशो न पृथक्पदार्थता। कालस्य चिज्जडसम्बन्धरूपतया तदाधाराविद्यात्मकतया च न पार्थक्यम्। तानि च सूक्ष्माणि पञ्च भूतानि अमूर्त्ताख्यानि कारणभेदाच्च सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकानि सत्त्वरजोंऽशप्राधान्येन ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकमेकं सूक्ष्मद्रव्यं चित्तरूपमिव मिलित्वा जनयन्ति। तच्च समस्तं द्रव्यं ज्ञानशक्तिप्राधान्येऽन्तःकरणं तदपि द्विविधं मनोबुद्धिभेदात् चतुर्विधं मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तभेदादित्यन्ये। तदेव क्रियाशक्तिप्राधान्ये प्राणः। स च पञ्चधा प्राणादिभेदात्। एवमेकैकभूतेभ्यो ज्ञानक्रियाशक्तिभेदात् प्रत्येकं ज्ञानकर्मेन्द्रियद्वयं जायते। यथाकाशात् श्रोत्रवाचौ, वायोस्त्वक्पाणी, तेजसश्चक्षुःपादौ, अद्भ्यो रसनापायू, पृथिव्या घ्राणोपस्थौ चोत्पद्येते। तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्राहकाणि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनाघ्राणाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि वचनादानगतिविसर्गानन्दजनकानि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि। एतच्च सर्वं मिलित्वा सप्तदशकं लिङ्गशरीरम्। तच्च ज्ञानशक्तिप्राधान्येन समष्टौ हिरण्यगर्भ इति क्रियाशक्तिप्राधान्येन समष्टौ सूत्रमिति चोच्यते। अथ मूर्त्तपदार्थे कार्य्यत्वात्। समष्टिव्यष्टिजीवोपाधिसूक्ष्मभूतानि तु भोगायतनं शरीरं भोग्यविषयजातञ्च विना भोगं जनयितुमसमर्थानीति जीवकर्म्मप्रयुक्तानि तानि भोगार्थं पञ्चीकृतानि स-

वन्ति। तथा हि सर्वाणि भूतानि स्वस्वार्द्धं स्वेतरभूतानां चतुर्णामष्टमांशैश्चतुर्भिर्योजनात् सर्वाण्येव पञ्चात्मकानि। स्वस्वांशाधिक्यात्त्वाकाशादिव्यवहारः। तानि च पञ्चीकृतानि महाभूतानि मूर्त्तान्यानि मिलित्वैकं कार्य्यमिन्द्रियाणामधिष्ठानं जनयन्ति। तदेव स्थूलशरीरमित्युच्यते। तत्र सत्त्वप्रधानं देवशरीरं रजःप्रधानं मानवं तमःप्रधानं तिर्य्यगादिस्थावरान्तानाम्। सर्वेषां देहानां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि चित्ते रूपाणामिव भूतानां कश्चिन्न्यूनातिरेको न विरुध्यते। विषया अपि चतुर्दशभुवनाख्या घटादयश्च सत्त्वरजस्तमोऽंशतारतम्येन तेभ्य एव भूतेभ्य आयन्ते। एतच्च सर्वं ब्रह्माण्डं विराडिति चोच्यते। सर्वं च सृष्टिप्रलयादिकं स्वप्नसृष्टिवदवास्तवमपि अनादिवासनादार्ढ्यात् व्यवहारक्षममिति मायिकत्वेऽपि न तुच्छत्वप्रसङ्गः"। अन्यदाकरे दृश्यम्। [शास्त्रे भटा०।

वैदान्तिन् त्रि० वेदान्तो ध्येयत्वेनास्त्यस्य इनि। वेदान्त

वेदाभ्यास पु० ६त०। "वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः। तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा" इत्युक्तेषु वेदपाठविचारानुशीलनतन्मन्त्रजपपाठनेषु।

वेदि न०विद+इन्। १अभ्यवायाम् (याकनादि)२परिष्कृतायां भूमौ स्त्री अमरः वा ङीप्। "मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या" कुमारः। ३पण्डिते पु० ४अङ्गुलिमुद्रायां स्त्री मेदि०। ५पृष्ठहस्तितपिण्डाकारमृत्तिकारूपे च "प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भा" रघु। ६भूमिस्थे देशभेदे यथा, अन्तर्वेदिः उत्तरवेदिः दक्षिणवेदिरित्यादि। वेदिश्च डमरुकाकारपरिच्छिन्नावती यज्ञाङ्गकर्मार्थं होमीयद्रव्याधारार्था वा कृतसंस्कारा परिष्कृता चतुरस्रादिरूपा भूमिः। तत्रादामाद्युक्तमण्डपस्थवेदिलक्षणं हेमा० दा० उक्तं यथा "मध्यमे तस्य वेदी स्यात्कुण्डपस्य त्रिभागतः। चतुर्दशांशोच्छ्रितसप्तकोष्ठप्रकृतोऽपि वा। नवैकादशहस्ता वा इष्टकाभिः प्रकल्पयेत्"। वैदिककर्माङ्गवेदिखननादिक कात्या०श्रौ०२।६।१सूत्रादौ उक्तं यथा "अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति" कात्या०श्रौ०। "त्र्यङ्गुलखाताम्" सू०"त्र्यङ्गुलं खातमस्याः"कर्कः। "व्याममात्रीं पश्चात्" सू० "अपरस्यां दिशि तिर्य्यक्प्रमाणेन चतुररत्निमात्रा कर्कः। "त्र्यरत्निं प्राचीम्"सू०"त्र्यरत्निं प्राचीम् पूर्वापरायतां दीर्घाम्। पुरस्तात् (पूर्वपार्श्वे) तिर्य्यक्प्रमाणं यद्यपि नोक्तम्। तथाप्यरत्निं सर्वाङ्गमेव दर्शनात् कर्कः। "अपरिमितां वा"सू०"अस्मिन् पक्षे पञ्च दावेवापरिमितशब्दौ श्रुतिवाक्यानुसरणादपरिमाणशंसिनौ अपरिमिता वा अपरिमितेष्टका वेति च। अन्ये तु अपरिमित प्रमाणाभाव इत्युक्तत्वात् पूर्वोक्तपरिमाणादनियमेनाधिकपरिमाणवाचकं" कर्क० "प्राक् प्रवणा उदग्वा" सू० "प्रवन्तेऽभिनाप्योऽनेन वेति प्रवणं नीचम् प्रवर्त्तते वा यतस्तदुदकमभिप्रेत्य तदेव निम्नम्" कर्क०। "मध्यसंहृतां"सू०"तत्साधनप्रकारश्च परिशिष्ट उक्तः "वामीय रज्जुं पृष्ठ्यां पश्चाद्यावदेव तु। द्विगुणीकृत्य तां रज्जुमन्ते तस्यास्तु शङ्कौ। व्यायामेन मानेन तया रज्ज्वाष्टभागया। वा पृथक्तृतीयेण भागेनालिखस्वपद्भाविति" कश्चित् "वेदिश्रोण्यंसयोर्मध्ये तया रज्ज्वाष्टभागयेति पाठ" कर्क० "अग्निमभितोऽसौ"सू० "असौ आग्नेयायानकोणौ आहवनीयमभितो भवत अंसयोर्मध्ये आहवनीयो भवतीत्यर्थः अतोऽसावपि वेदेरेशानकोणौ आग्नेयवत् एवमन्तरमादयश्च वेदिसम्बन्धाः सम्भाराश्रययोरपि प्रवर्त्तन्ते। षडरत्निं रज्जुं मित्वा द्वितीयारत्न्यन्ते लक्षणं श्रोण्यङ्कनार्थम् ततोऽरत्नेश्चतुर्थे भागे लक्षणमाकर्षणार्थम् तृतीयारत्न्यन्ते प्राच्यन्ताङ्कनार्थम् तत्रचतुर्थभागोने(ऽरत्नौ) अंसाङ्कनार्थम् तत सार्द्धेऽरत्नौ पाश इति अत्र च पाशोऽविपर्य्यासेन साधीयान् विपर्य्यासपक्षे तु षडरत्निं रज्जुमुभयतः पाशौ कृत्वा प्रथमं सार्द्धारत्न्यन्ते अंसाङ्कनार्थम् ततोऽपरारत्नौ श्रोण्यङ्कनार्थम् ततोऽरत्नेश्चतुर्थे भागे आकर्षणार्थम् अरत्निद्वये च प्राच्यन्ताङ्कनार्थमिति। अपरिमितपक्षाश्रयणे च प्राचीप्रमाणं पुरस्तात्तिर्य्यक्प्रमाणं च तुल्यम् पश्चात्तिर्य्यक्प्रमाणं प्राचीप्रमाणं तृतीयभागेनाधिकमिति युक्त्या कल्पनीयम्। तत्र च प्राचीप्रमाणां रज्जुं द्विगुणां कृत्वा रज्ज्वोर्मूलात् पुरस्तात्तिर्य्यक्प्रमाणं यदि मूलरज्ज्वोरन्तिमचतुर्थभागस्यादौ आकर्षणार्थं लक्षणमिति"। अथ खननप्रमाणे पक्षान्तरमाह "आमूलच्छेदनादोषधीनाम्" सू० "प्राक् प्रवणामुदग्वेत्यस्यात् खननमण्डूकस्तिन्यायेन यावद्द्रोऽनुवर्त्तते अध्याह्रियते वा। अस्मिन् पक्ष एव विशेषमाह" कर्क० "ओषधीनां मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयात्" सू० "इम ओषधिमध्यदर्शनौ प्रमान्युच्छेत्तवै ब्रूयात्। मूलानि च भूमिमध्ये दूरमपि यावत् प्रविशन्ति तावत्पर्य्यन्तम्" कर्क०। "आहार्य्यपुरीषा पशुकामस्य" सू० "प्रागस्तमार्जनाद्वेदेः सकाशाद्दिक् पुरोषमप-

कार्य्यान्यत् पुरीषमानीय वेदिमध्ये प्रक्षेप्तणीयम् एतञ्च प्रकृत्यार्थम् प्रणयने कार्य्यादिकञ्च अतश्च विकृतौ न भवति। निष्कासमेषापि वेदिं पुरीषवत्येव कार्य्या वेदिपुरीषं तत्रैव तिष्ठति न ततो निष्कास्यते वचनाभावात्। अतो वेदि मार्ज्जन्त्यु न्यूक्षीकरणाया किन्तु पांशुलैव कार्य्या कर्क। "वेदिं परिमृज्य वितृतीयेऽग्नीदुत्तरत उत्करं करोति" सू० "अन्वाहार्य्याधिश्रयणानन्तरं प्रथमं वेदिमानमध्वर्युः करोति यथोक्तम् "ततोऽग्नीद्वेदिं वेदिमध्यपतितं तृणपुरीषादिकमपसार्य्य वेदेरुत्तरत परिसमूह्य मार्ज्जयित्वा तृणपुरीषादुत्करं राशिं करोति उत्कीर्य्यत इत्युत्करं। वितृतीय च वेदे प्रकृतत्वात्तदीयमेव गार्हपत्याहवनीयान्तरालं वितृतीय च शुल्वकृतोक्तम् गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं षोढा षट्प्रक्रमं यागन्तुसम त्रेधा विभज्यापरवितृतीयलक्षणेन दक्षिणायस्य तस्मिन्नग्निं विपर्य्यस्योत्तरत उत्करं इत्येकः प्रकार। अपि वान्तरं त्रिभागोनया रज्ज्वा पूर्व्वोक्तं समचतुरस्रं कृत्वा श्रोण्यामग्निविपर्य्यासोत्तरांसे उत्करं इति विपर्य्यासश्चैवम् पूर्वतृतीयलक्षणेनोत्तरत आयस्येति प्रथमे प्रकारे गार्हपत्याहवनीययोरन्तरत्रिभागोनया रज्ज्वापरार्द्धं समचतुरस्रं कृत्वा तस्य चतुरस्रस्योत्तरांसे उत्करं इति द्वितीय प्रकार। चात्वालोत्करावन्तरेण सञ्चर सर्च्चाङ्गितो हि चात्वालोत्करं पूर्ववितृतीये भवतीति" कर्क०। तत्कारण प्रकारस्तत्रव्याख्यातो द्रष्टव्य।

वेदिका स्त्री वेदिरिव स्वार्थे कन्। मङ्गलकर्मार्थं गृहद्वारादौ चतुरस्रादिस्थण्डिलाकारप्राकारेण निर्मिते भूभागे वितर्द्दौ अमर। [हेमच०।

वेदिजा स्त्री वेद्या होमवेदितो जायते जन-ड। द्रौपद्याम्

वेदितृ त्रि० विद्-तृच् इट् च। ज्ञातरि हेमच०।

वेदिन् पु० विद्-णिनि। १पण्डिते शब्दर०। २हिरण्यगर्भे च। ३ज्ञातरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वेध पु० विध-घञ्। (बेंदा) १वेधने २उन्माने (चाला) "परिधिनवभाग स्फुकधान्येषु वेध" इति लीला०। विवाहादौ वर्ज्ये नक्षत्रविशेषस्थितग्रहभेदकृतसंसर्गे च उपयमयन्त्रे ज्यो०त० च दृश्यम् "वेधं सर्व्वत्र वर्जयेत्"।

वेधक पु० विध-ण्वुल्। १कर्पूरे त्रिका०। २अम्लवेतसे ३धन्याके न० राजनि० ४वेधकर्त्तरि त्रि०।

वेधनी स्त्री विध्यतेऽनया विध-ल्युट् ङीप्। (भोमरी) १मणिरत्नादिवेधसाधने अस्त्रभेदे। अर्थे कन्। तत्रार्थे २मेथिकायां ३हस्तिकर्णवेधसाधने त्रिकाण्डशेष०।

वेधमुख्य पु० ७त०। १कर्पूरे राजनि०। स्वार्थे क। २हरिद्राद्रुमे अमरः।

वेधस् पु० वि+धा-असुन् गुणः। १हिरण्यगर्भे जगत्स्रष्टरि २विष्णौ अमर। ३सूर्य्ये ४श्वेतार्कवृक्षे शब्दच०। ५पण्डिते त्रि० ६सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे वह्निपु०।

वेधित त्रि० वेधो जातोऽस्य तार० इतच्। १विद्धे २छिद्रिते अमर। [२मेथिकायां राजनि०।

वेधिनी स्त्री विध-णिनि। १जलौकायाम् (जोंक) शब्दर०।

वेन्ना स्त्री वन-न उपधाया इत्त्व। नदीभेदे "विनदीं पिङ्गलां वेन्नां(णाम्) तुङ्गवेन्ना(णां) महानदीम्" भा०भी०९अ०।

वेप कम्पने भ्वा०आत्म०अक०सेट्। वेपते अवेपिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्व। [इर्। वेपथु।

वेपथु पु० वेप-अथुच्। कम्पे अमर।

वेपन पु० वेप-ल्युट्। कम्पने शब्दच०।

वेपस् न० वेप-असुन्। अवद्ये उणादिकोष।

वेम पु० वे-मन् न आत्वम्। वापदण्डे शब्दच०। अमिन् न आत्। वेमन् अप्यत्रार्थे पु०न० अमरः।

वेर न० अज-रन् वीभाव। १देहे २वार्त्ताकौ ३कुङ्कुमे च अमरः। संज्ञायां कन्। ४कर्पूरे हारा०।

वेल चालने भ्वा०पर०सक०सेट्। वेलति अवेलीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्व। [उत् त।

वेल कालोपदेशे अ० चु० उ०सक० सेट्। वेलयति ते अविवे-

वेला न०वल-अच्। १उपवने हेमच०। २काले समये ३मर्य्यादायां ४समुद्रकूले च स्त्री। "वेलावने विभावरीं परिक्षीणा" भट्टि। ५होराशास्त्रे कालभेदे "चतुर्विंशति वेलाभिर्होराश्च प्रचक्षते" अग्निपु०। ६धर्म्मलक्षविकारे ७अक्लिष्टमरणे दत्ते ८ईश्वरभोजने च मेदि० स्त्रीलाघवादिलक्षितत्वान्धर्म्मार्थे। [अदेश्लोत।

वेलाकूल न० ताम्रलिप्तदेशे त्रिका०।

वेल्ल चालने भ्वा०पर०सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व। वेल्लति

वेल्ल पु०न०वेल्ल-अच्। १विडङ्गे अमर। अञ्ज। २चलने पु०

वेल्लज पु० वेल्ल-अच्-तथाभूतः सन् जायते जन-ड। मरिचे अमर।

वेल्लन न० वेल्ल-ल्युट्। १अश्वादेर्भूमौ लुण्ठने २काष्ठनिर्मिते पदार्थे (बेलुन्) भावप्र० ३माहाकदूर्व्वायां स्त्री राजनि०।

वेल्लन्तर पु० वेल्लं तरति तृ-अच्। वारतरो "वेल्लन्तरोऽजनति वीरतरु" मथिकः श्वेताभिताम्रपविपीतमोच-

पुष्प । आच्छादितमुल्यकुसुमं शमितग्रहपलः ध्वाङ्क्ष-मुठकी च अलटेयुत पञ्च हृदः । वेश्नन्तरो रवि पाके तिमक्ता, शाकफापथ । मूत्राघात ग्रांशिव पाकी योनि मूत्रानिवाप्ति त्कृत् भावप्र० । [जटा० ।

वेल्लहल पु० वेल्ल हलयति हल-अच्-इषो० । केलिनागरे

वेल्लि स्त्री वेल्ल–इन् । लतायां शब्दर० ।

वेल्लित न० वेल्ल–भावे क्त । १गमने मेदि० । कर्त्तरि क्त । २कम्पिते ३कुटिले च त्रि० अमर ।

वेल्लि(ल्ली) स्त्री वेल्ल–इन् वा ङीप् । लतायाम् शब्दच० । स्वार्थे कन् वेल्लिका । (वेङ्कट) वृक्षे शब्दच० ।

वेवी कान्तौ गतौ व्याप्तौ क्षेपे भोजने च सक० प्रजनने अक० अदा० आत्म० सेट् जक्षादि० वेवीतके पवायम् । वेवीते अवेविष्ट । अस्य क्वचिदपि गुणवृद्धी न स्तः ।

वेश पु० विश–घञ् । अलङ्कारादिना कृतरूपान्तरे १नेपथ्ये च कर्मणि च अमर । २वेश्यागृहे ३गृहमात्रे मेदि० ४प्रवेशे

वेशधारिन् पु० वेश धारयति धृ–णिनि । छलेन रूपान्तरधारिणि १कृतपक्षिमम्ब्रतौ शब्दच० । २वेशकारके नटादौ च । शब्दि० ।

वेशन्त पु० विश–झच् । १क्षुद्रसरोवरे अमर । २वह्नौ उ०

वेशर पु० वेशं राति रा–क । अश्वतरे त्रिका० ।

वेश्मन् न० विश–मनिन् । गृहे अमर ।

वेश्मभू स्त्री ६त० । गृहकरणयोग्ये स्थाने अमर० ।

वेश्य न० विश–ण्यत् वेशाय हितं वा यत् । १वेश्यालये मेदि० २पाठायाम् (आकनादि) ३वारयोषिति च स्त्री अमरः । "पतिव्रता चैकपत्नी द्वितीये कुलटा स्मृता । तृतीये धर्षणी ज्ञेया चतुर्थे पुंश्चली स्मृता । वेश्या च पञ्चमे षष्ठे युङ्गी च सप्तमेऽष्टमे । तत ऊर्द्ध्वं महावेश्या सा ऽस्पृश्या सर्वजातिषु । यो द्विजः कुलटां गच्छेत् धर्षणीं पुंश्चलीमपि । युङ्गीं वेश्यां महावेश्यामवटोद प्रयाति स । शताब्दं कुलटागामी धृष्टागामी चतुर्गुणम् । षड्गुणं पुंश्चलीगामी वेश्यागामी गुणाष्टकम् । युङ्गीगामी दशगुणं वसेत्तत्र न संशयः । महावेश्यागामुकश्च ततः शतगुणं वसेत् । तत्रैव सर्वगामी चेत्येवमाह पितामह । तत्रैव यातनां भुङ्क्ते यमदूतेन ताडितः स । तित्तिरिः कुलटागामी धृष्टागामी च वायसः । कोकिलः पुंश्चलीगामी वेश्यागामी वृकस्तथा । युङ्गीगामी शूकरश्च सप्तजन्मसु भारते । महावेश्यागामुकश्च जायते शाल्मलितरुः" ब्रह्मवै०प्र०ख०२८अ० ।

वेष पु० विष–अच् घञ् वा । भूषणादिना १रूपान्तरकरणे २वेश्याजनाश्रये च भरत० ।

वेषण पु० विष–करणे ल्युट् । १कासमर्दे (कालकासुन्दे) हारा० । २धन्याकवृक्षे स्त्री रत्नमा० । [अविवेष्टत् ।

वेष्ट वेष्टने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । वेष्टते अवेष्टिष्ट । चङि तु

वेष्ट पु० वेष्ट–घञ् अच् वा । १वेष्टने २श्रीवेष्टे राजनि० ३द्रुमनिर्यासे च (आटा) वैद्यकम् ।

वेष्टक न० वेष्ट–ण्वुल् । (पागडी) १उष्णीषे शब्दर० । २कुष्माण्डे राजनि० । ३प्राचीरे पु० हेमच० । ४वेष्टनकारके त्रि० ।

वेष्टन न० वेष्ट–करणे ल्युट् । १कर्णशष्कुल्याम् २उष्णीषे ३मुकुटे च ४गुग्गुलौ शब्दच० । भावे ल्युट् । ५दृतौ मेदि० ।

वेष्टवंश पु० वेष्ट–अच् कर्म० । (बेङवाँश) वंशभेदे शब्दच० ।

वेष्टसार पु० वेष्टस्य सारः । श्रीवेष्टे राजनि० ।

वेष्टित त्रि० वेष्ट–क्त । प्राचीरादिना १आवृते अमर । २रुद्धे ३वासके ४करणान्तरे न० मेदि० । [अवेसीत् ।

वेस गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । वेसति

वेसन न० वेस–ल्युट् । "द्विदलधान्यकानान्तु निस्तुषा चन्दपेषिताः । तच्चूर्णं वेसनं प्रोक्तम्" इत्युक्ते १चणकादिद्विदलचूर्णे २गमने च ।

वेसर पु० वेस–अरन् । अश्वतरे हेमच० ।

वेसवार पु० वेस वारयति वृ–अच् । (वाटना) पिष्टधान्यकसर्षपादौ अमर० । "निरस्थि पिशितं पिष्टं सिद्धं गुडघृतान्वितम् । कृष्णमरिचसंयुक्तं वेसवार इति स्मृतम्" इत्युक्ते २भक्ष्यभेदे अस्य गुणाः "वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः" राजवल्लभ० । अस्य अमध्यत्वं ममध्यत्वं वा रायमुकुट आह । [अवेहिष्ट ।

वेह यत्ने भ्वा० आत्म० अक० सेट् चङि न ह्रस्वः । वेहते

वेहत् स्त्री वि+हन अति नलोप । गर्भोपघातिन्यां स्त्रियाम् अमर । जात्या समासे परनि० । गोवेहत् सि०कौ०

वेहार पु० वि+हृ–घञ् पृषो० । स्वनामख्याते देशभेदे [हृस्वः

वेह्ल गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । वेह्लति अवेह्लीत् चङि न

वै शोषे भ्वा० पर० सक० सेट् अनिट् । वायति अवासीत् ओदित् निष्ठातस्य न । वान० निर्वाणः ।

वै अव्य० वा–डै । १पादपूरणे २अनुनये ३सम्बोधने अमर ।

वैकक्ष न० विशेषेण कक्षति व्याप्नोति अण् । तिर्य्यक्कक्षावलम्बिनि हारभेदे हेमच० । पुन् । वैकक्षक उत्तरीय उपवीताकारेण धृते वस्त्रभेदे अमरः ।

वैकङ्कत पु० विकङ्कत+स्वार्थेऽण् (बैँचि) १वृक्षभेदे। तस्येदम् अण्। २विकङ्कतसम्बन्धिनि त्रि०। [२पक्षभवे च।

वैकल्पिक त्रि० विकल्पेन प्राप्तं तत्र भवो वा ठक्। १पक्षप्राप्ते

वैकल्य न० विकलस्य भावः ष्यञ्। विकलत्वे।

वैकुण्ठ पु० विकुण्ठायां भव अण् विविधा कुण्ठा माया यस्य स्वार्थेऽण् वा। १विष्णौ २इन्द्रे मेदि०। ३श्वेतार्जके राजनि० "चाक्षुषस्यान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः। विकुण्ठायामसौ जज्ञे देवतैः सह" विष्णुपु० "विविधा कुण्ठा गतेः प्रतिहतिस्तस्याः कर्त्ता इति वैकुण्ठः। जगदारम्भे विश्लिष्टानि भूतानि परस्परं संश्लेषयन् तेषां गतिं प्रत्यवस्थापयति वा वैकुण्ठः। "मया संश्लेषिता भूमिरद्भिर्व्योम्ना च वायुना। वायुश्च तेजसा सार्द्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम" भा० शान्तिप०। विष्णुस० भा०। "कुण्ठं जडञ्च विशेष विशिष्टञ्च करोति या। विकुण्ठा प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम्। गुणान्वयेन भगवान् तस्याजातः स्वरूपये। परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठञ्च विदुर्बुधाः"। ४विष्णुधामभेदे "उपरिष्टात् स्थितस्तौ कोट्यः सत्यलोकमितम्। सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः। भूर्लोकात् परिसंख्यात कोटिरष्टादश प्रभो!। यत्रास्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्वेषामभयप्रदः" पद्मपु० स्व० ६ अ०।

वैकृत न० विकृतस्य भावः अण्। १विकारे २बीभत्सरसे तदालम्बनमांसशोणितादौ विकृतित आगतः अण्। ३विकृतितो जाते त्रि० 'वैकृतास्तु तथा देवाः"।

वैक्रान्त न० स्वार्थे अण्। मणिभेदे विक्रान्तशब्दे दृश्यम्।

वैखरी स्त्री विशेषेण खं राति रा—क स्वार्थे अण्। अर्थबोधके कण्ठादिस्थानाख्यमाणे वर्णात्मके शब्दविशेषे। वर्णशब्दे ४८५० पृ० दृश्यम।

वैखानस पु० वि+खन—ड खन—अशुन् कर्म० स्वार्थे अण्। वानप्रस्थे तापसभेदे "वैखानसेभ्य श्रुतरामवार्त्ता" भट्टि

वैगुण्य न० विगतो विरुद्धो वा गुणोऽस्य तस्य भावः ष्यञ्। यत्र यदुचितं तस्य १रूपान्तरतापादने २अन्यादृत्वे ३असम्पन्नत्वे च। [गुणत्वे च।

वैचित्र्य न० विचित्रस्य भावः ष्यञ्। १नानारूपत्वे २विस्त

वैजयन्त पु० विजयते वि+जि—झ स्वार्थे अण्। १इन्द्रप्रासादे अमरः। २इन्द्रे मेदि०। ३गृहे शब्दच०। ४इन्द्रध्वजे मेदि०। ५अग्निमन्थवृक्षे राजनि० ६पताकायाम् स्त्री अमरः। ७वैजन्तीवृक्षे च स्त्री मेदि०।

वैजिक न० बीजेन निर्वृत्तं ठक्। १शिग्रुतैले मेदि०। बीजाय हितम् स्वार्थे ठक् वा। २कारणे। ३आत्मनि शब्दमा० तस्येदं बीजादागत वा ठञ्। ४सद्योजाताङ्कुरे मेदि० ५बीजसम्बन्धिनि त्रि०।

वैज्ञानिक पु० विज्ञानाय साधु ठक्। १निपुणे अमरः। विज्ञानमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक्। २योगागमे ३तदध्येतरि ४तत्सम्बन्धिनि च त्रि०।

वैडालव्रत न० विडालस्येदम् अण् तदिव व्रतम् "यस्य धर्मध्वजो नित्यं शक्रध्वज इवोच्छ्रितः। प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम्" इत्युक्ते प्रकाशेन धर्माचरणेन गुप्तपापाचारे।

वैडालव्रतिक पु० वैडालव्रतमस्त्यस्य ठन्। छद्मेन धर्मचारिणि छद्मतापसे त्रिका०। इनि। वैडालव्रतिन् तत्रार्थे "छद्मना चरित तच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति। अलिङ्गी लिङ्गिवेशेन यो लिङ्गमुपजीवति। स लिङ्गिनां हरेत् पापं तिर्य्यग्योनौ च जायते"। वैडालव्रतिनः पापाः सर्वधर्मविनाशकाः। सद्यः पतन्ति पापेषु कर्मणस्तस्य तत् फलम्" कूर्मपु० ५अ०।

वैणव न० वेणुना फलम् अण्, तस्य न लुप् तस्येदं वा अण्। १वेणुफले वेणुयवे अमरः। २वेणुसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

वैणविक त्रि० वेणोर्विकार अण् वैणवं वेणुवाद्यं शिल्पमस्य ठक्। वंशीवादके अमरः। [अमर।

वैणिक त्रि० वीणा तद्वादनं शिल्पमस्य ठक्। वीणावादके

वैणुक न० वेणोर्विकार ठक्। १गजचालनार्थे लौहमुखे वंशदण्डे अमर। वेणुस्तद्वादनं शिल्पमस्य ठक्। २वेणुवादके त्रि० शब्दच०। [रूपभेदे जटा०।

वैण्य (न्य) पु० वेण(न)स्यापत्यम् यञ्। १वेणसुते पृथुनामके

वैतंसिक त्रि० वितंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरति ठक्। मांसविक्रयोपजीवके व्याधे अमर.। [भृत्यादौ अमरः।

वैतनिक त्रि० वेतनेन जीवति ठक्॥ वेतनोपजीवके कर्मकरे

वैतरणि(णी) स्त्री वितरणेन दानेन लङ्घ्यते अण् ङीप् वा पृषो० ह्रस्व०। यमद्वारस्थे नदीभेदे "नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरावहा। उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी" प्रा०वि० जमदग्निः। तस्या उत्पत्त्यादि कालिकापु० १८अ० उक्तं यथा "शर्वेश्वरोऽपि भूतेशमासाद्यान्तर्हितस्तदा। वाग्भृष्टिं दुराधर्षामवजग्राह मायया। यदा स मागधस्य वाक्यात् सम्भारयितुमर्कजः। तदा महागिरौ क्षिप्ता वाम्भासे

जलधारके । लोकालोकस्य निकटे जलधाराह्वो गिरिः । पुष्करद्वीपपृष्ठस्थस्तोयसागरपश्चिमे । स तु पर्वप्रमाणेन मेरुपर्वतसन्निभः । तस्मिन् विन्यस्तवान् वाप्यान् न धर्त्तुं क्षम ईश्वरः । विरोचनस्तु वाप्योऽभूत् मध्योऽभवद्भूतम् । ते वाप्याः पर्वतं भित्त्वा विविशुस्तोयसागरम् । सागरोऽपि प्रतीतं तास्तु यथाऽक्षयरानतिः । ततस्तु सागरं मध्ये भित्त्वा वाप्याः समागताः । तोयधेः प्राग्भवां वेलां स्वधर्मात्प्रविभिद्य ताम् । विभिद्य वेलां ते वाप्याः पुष्करद्वीपमध्यगाः । नदी वैतरणी भूत्वा पूर्वसागरगाऽभवत् । जलधारस्य वेगेन संसर्गात् सागरस्य च । अवाप्य सौम्यतां किञ्चित् वाप्यास्ते नाभिदन् क्षितिम् । तदाप्यव्याकुला पृथ्वी विरोचनां प्राप्य चेष्टितम् । अवजग्राह तान् वाप्यान् सोऽपि लब्धोऽभवत्तदा । अनेकश्च न वोढुमसमर्थेन लोकपैः । क्षिप्तो विदारितः सोऽसौ जलधारो महागिरिः । विभिद्य पर्वतं क्षमातीर्णास्ते सागरं ययुः । वैवस्वतपुरद्वारे योजनद्वयविस्तृता । अद्यापि तिष्ठत्यापगा हरचोतकसप्रभा । भित्त्वा वेलां ततः पृथ्वीं विभिद्याशु तरङ्गिणीम् । यस्मात् वैतरणी नाम्ना पूर्वसागरगामिनीम् । नानायानविमानैश्च न श्लोष्या स्यन्दनेन च । तत्तु यक्या सा तु नदी तप्ततोया विभीषणा । दुःखेन तां तु पृथिवी विभर्त्ति महतापुना । सदा चोर्द्धगतैश्चोर्म्मिविक्षिपन्ति नभश्चरान् । तस्या उपरि नो यान्ति देवा अपि भयाद्वरात् । यमद्वार समाहत्य योजनद्वयविस्तृता । नित्यं वहति सपूर्णा भीमवन्तो जनक्षयम्" २पितृकन्याभेदे "अयज्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः । अग्निष्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः । तेषां स्वधा, स्वधा जज्ञे मेना वैतरणी तथा" कूर्म्मपु० १२अ० । वितरणनया त-करणे स्फुट् ङीप् । आसन्नमृत्युकाले दातव्यायां ३गवि च "आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा च पूर्ववत् । तदभावे च गौरेका नरकोत्तारणाय वै । तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं तु गाम् । शक्तोऽन्योऽल्पक् तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्मृतस्य च" । पूर्ववत् हेमश्रृङ्गादिना सह स्वतस्य चेति चकारान्वयात् एकादशाहेऽपि वैतरणीदानाचारः" शु०त०रघु० । "यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी । तां सन्तर्त्तुं ददाम्येनां कृष्णां वैतरणीं तु गाम्" शु०त० ।

वैतस पु० वेतस एव स्वार्थे अण् । अम्लवेतसे जटा० ।

वैतानिक पु० वितानमर्हति ठक् । १श्रौतविधिमाऽग्निस्थापने २वितानसम्बन्धिनि च "दाक्षाद्युत्तमयोश्च स्यात् यस्य वैतानिको विधिः" इति । वितानशब्दे ४८८६ पृ० दृश्यम् ।

वैतालिक त्रि० विविधस्तालः मङ्गलगीतादिगन्तस्तेन व्यवहरति ठक् । मङ्गलस्तुत्यादिभिः राज्ञां प्रबोधकारके मागधादौ अमरः ।

वैतालीय पु० मात्रावृत्तभेदे । "षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समाऽत्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः" वृ०र० ।

वैदग्ध्य न० स्त्री विदग्धस्य चतुरस्य भावः ष्यञ् वा स्त्रीत्वं पक्षे ङीप् । १चातुर्य्ये २भङ्गौ च । ष्यञ् । वैदग्ध्यमप्यत्र न० ।

वैदर्भ पु० विदर्भाणां जनपदानां राजा अण् । १विदर्भदेशाधिपे २वाक्यस्य कौटिल्ये न० "माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका । अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते" इत्युक्ते ३काव्यरचनाभेदे स्त्री सा०द० ङीप् । विदर्भे भवा अण् । ४नलराजपत्न्यां दमयन्त्याम् स्त्री ङीप् । ५अगस्त्यपत्न्यां ६भीष्मकनृपकन्याभेदे च स्त्री हरिवं० ।

वैदल न० विदलस्य विकारः अण् । १भिक्षुकस्य भिक्षापात्रभेदे अमरः । २पिष्टकभेदे पु० शब्दच० ।

वैदिक पु० वेदं वेत्त्यधीते वा ठञ् । १वेदज्ञे ब्राह्मणे वेदेषु विहितः ठक् । २वेदोक्ते कर्म्मणि त्रि० । स्त्रियां ङीप् "वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथानुक्रमयोगतः" तन्त्रम् ।

वैदुष्य न० विदुषो भावः विद्वस्+ष्यञ् सम्प्र० । पाण्डित्ये ।

वैदूर्य्य न० विदूरे गिरौ भवः ष्यञ् । कृष्णपीतवर्णे विडालनेत्रतुल्य वर्णे मणिभेदे केतुरत्ने (लहसुनिया) राजनि० । "मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्य्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् । चाक्षुष्यं धारणाच्च पापालक्ष्मीविनाशनम्" राजवल्लभः । तल्लक्षणं यथा "एकं वेणुपलाशकोमलरुचा मायूरकण्ठत्विषा मार्जारेक्षणपिङ्गलच्छविमुषा ज्ञेयं त्रिधा च्छायया । यद्गात्रं गुरुतां दधाति नितरां स्निग्धन्तु दोषोज्झितं वैदूर्य्यं विमलं वदन्ति सुधियः स्वच्छं तदुत्तमम्" । तस्य कुलक्षणं यथा "विच्छायं मृच्छिलागर्भं लघु रूक्षं सक्षतम् । सत्रासं परुषं कृष्णं वैदूर्य्यं दूरतो त्यजेत्" । तत्परीक्षा यथा । "घृष्टं यदात्मना स्वच्छं स्वच्छायां निकषाश्मनि । स्फुटं प्रदर्शयेदेतद्वैदूर्य्यं जात्यमुच्यते" । राजनि० "वैदूर्य्यं पुष्परागाख्यां कर्केतनीमतो वरं । परीक्षा लक्षणा प्रोक्ता व्यासेन कथिता द्विज ।। कल्पान्तकालक्षुभिताम्बुराशिनिस्वानस्वनादिव...नादात् ।

वैदूर्य्यं सत्वपन्नमनेकवर्णं शोभाभिरामं द्युतिवर्णबीजम् । अदिदूरे विदूरस्य गिरेरुत्तुङ्गरोधसः । कामभूतिकसीमानमनु तस्याकरोऽभवत् । तस्य नादसमुत्थत्वादाकरः सुमहागुणः । अभूदुत्तरितो लोके लोकत्रयविभूषणः । तस्यैव दानवपतेर्निनदानुरूपमादृष्ट् पयोदरवदर्शितचारुरूपा । वैदूर्य्यरत्नमणयो विविधावभासास्तस्मात् स्फुलिङ्गनिवहा इव संबभूवुः । पद्मरागमुपादाय मणिवर्णा हि ये स्थिताः । सर्व्वांस्तान् वर्णः शोभाभिर्वैदूर्य्यमनुगच्छति । तेषां प्रधानं शिखिकण्ठनीलं यद्वा भवेद्वेणुदलप्रकाशम् । चाषाग्रपत्रप्रतिमश्रियो ये न ते प्रशस्ता मणिशास्त्रविद्भिः । गुणवान् वैदूर्य्यमणिर्योजयति स्वामिनं परभाग्यैः । दोषैर्युक्तो दोषैस्तस्मात् यत्नात् परीक्षेत । गिरिकाचशिशुपालौ काचस्फटिकाश्च भूमिनिर्भिन्नाः । वैदूर्य्यमणेरेते विजातयः सन्निभाः सन्ति । लिखाभावात् काचं लघुभावाच्छिशुपालकं विद्यात् । गिरिकाममदीप्तित्वात् स्फटिकं वर्णोज्ज्वलत्वेन । यदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य सुवर्णसंख्याकलितस्य मूल्यम् । तदेव वैदूर्य्यमणेः प्रदिष्टं पलद्वयोन्मापित गौरवस्य । जात्यस्य सर्व्वेऽपि मणेस्तु यादृक् विजातयः सन्ति समानवर्णाः । तथापि नानाकरणानुमेयभेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः । सुखोपलक्ष्यश्च सदा विचार्य्यो ह्ययं प्रभेदो विदुषा नरेण । स्नेहप्रभेदो लघुता मृदुत्वं विजातिलिङ्गं खलु सार्व्वजन्यम् । क्रयेऽक्रयमे प्रयुज्यमानाः प्रतिबद्धाः प्रतिबद्धक्रिया प्रयोगे । गुणदोषसमुद्भवं लभन्ते मणयोऽर्थान्तरमूल्यमेव भिन्नाः । क्रमशः समतीतवर्त्तमाना प्रतिबद्धा मणिबन्धकेन यस्मात् । यदि नाम भवन्ति दोषहीना मणयः षड्गुणमाप्नुवन्ति मूल्यम् । आकरान् समतीतानामुदधेस्तीरसन्निधौ । मूल्यमेतत् मणीनान्तु न सर्व्वत्र महीतले । सुवर्णो मतुना यस्तु प्रोक्तः सोऽत्र समाषक । तस्य षष्ठतिमो भागः संज्ञारूप करिष्यति । शाणकतुलोन्मानो माषकः पञ्चकृष्णलः । पञ्चस्य दशमो भागो धरणः परिकीर्त्तितः । इति मानविधिः प्रोक्तो रत्नानां मूल्यनिर्णये" । गारुडे ७१ अ० । "सितश्च धूम्रवर्णाभो नीलकृष्णाख्यवर्णितं भवेत् । वैदूर्य्यनाम तद्रत्नं रत्नविद्भिरुदाहृतम् । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रजातिभेदाच्चतुर्विधाः । सितशीतो भवेद्विप्रः सितरक्तस्तु बाहुजः । शीतपीतस्तु वैश्यः स्यात् नील एव हि शूद्रकः" । अस्य गुणाः "आश्चर्य्यरतप्रभस्य रत्नोत्तमं हि वा । कलितं निर्म्मलं स्वच्छं वैदूर्य्यं देवभूषणम् । सुतारं समलत्वञ्च कलितं स्वच्छमेव च । वैदूर्य्याणां समाख्याता एते पञ्च महागुणाः" । "उद्गिरन्निव दीप्तिं योऽसौ सुतार इतीर्य्यते । प्रमाणतोऽल्पं गुरु यत् घनमित्यभिधीयते । कलङ्कादिविहीनं तदच्छमिति कीर्त्तितम् । अम्लयस्तकलाकारसहजो यत्र दृश्यते । कलितं नाम तद्रत्नं सर्व्वसम्पत्तिकारकम् । विश्लिष्टाङ्गन्तु वैदूर्य्यं व्यङ्गमित्यभिधीयते । कर्क्करं कर्कशं त्रासं कलङ्का देह इत्यपि । एते पञ्च महादोषा वैदूर्य्याणामुदीरिताः । शर्क्करायुक्तमिव यत् प्रतिभाति च कर्क्करम् । स्पर्शेऽपि यच्चजत्वेय च कर्कशं बन्धुनाशनम् । भित्तिभ्रान्तिकरस्त्रासः स कुर्य्यात् कुलनक्षयम् । विरूपवर्णो यस्याङ्गे कलङ्कः क्षयकारकः । मलंदिग्ध इवाभाति देहो देहविनाशनः । अयात यदि सुवर्णत्यागहीनो यदा वा वस्त्रविधमणिहारी भूपति र्वा यति र्वा । दधदपि धृतदोष जात वैदूर्य्यरत्न मतिहतफलरूपं पातमेव ध्रुवम्" । युक्तिकल्पतरु ।

वैदेह पुं० विशेषेण देह उपचयो यस्य स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् विदेहे भवः अण् वा । १वणिग्जने भरतः । शूद्रात् वैश्यजाते २जातिभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप् । ठक् । वैदेहिकोऽपि वणिजि । विदेहानां राजा अण् । ३विदेहराजे जनके नृपे ।

वैदेही स्त्री विदेहेषु मिथिलादेशेषु भवा अण् । १सीतायाम् जनकात्मजायाम् २हरिद्रायाम् ३पिप्पल्यां ४वणिक्स्त्रियाञ्च मेदि० ।

वैद्य पुं० विद्याऽस्त्यस्य अण् । १पण्डिते "नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्" दायभा० । २भिषजि अमरः । तदुपकारके ३वासकवृक्षे च शब्दच० । वैद्योत्पत्तिश्च "वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति । वैद्यवीर्य्येण शूद्रायां बभूवुर्बहवो जनाः । ते च ग्रामगुणज्ञाश्च मन्त्रौषधिपरायणाः । तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते व्यालग्राहिणो भुवि" । शौनक उवाच "कथं ब्राह्मणपत्न्यान्तु सूर्य्यपुत्रोऽश्विनीसुतः । अहो केन विपाकेन वीर्य्याधानं चकार सः" । सौतिरुवाच "गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविनन्दनः । ददर्श कामुकीं कान्तां पुष्पोद्याने मनोहरे । तया निवारितो यत्नात् बलेन बलवान् सुरः । अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः । द्रुतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोरमे

शूद्रो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः । सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा । स्वामिनं कथयामास यस्माद्दैवादिसङ्कटम् । रविमोरोगैव तत्याज तञ्च पत्नीं स्वकामिनीम् । सरिद्‌ बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता । पुत्रं चिकित्सशास्त्रञ्च पाठयामास यत्नतः । नानाशिल्पञ्च मन्त्रञ्च स्वयञ्च रविनन्दनः । विप्रश्च ज्योतिर्गणनात् वेदमाञ्च निरन्तरम् । वेदधर्मपरित्यक्तो बभूव गणको भुवि" । ब्रह्मवैपु० १० अ० । नरकभोगान्ते वैद्यजन्म यथा "व करोत्यपहारञ्च देवब्रह्मस्वयोर्धनम् । पातयित्वा स्वपुरुषान् दश पूर्वान् दशापरान् । स्वञ्च याति च धूमान्धं धूमध्वान्तसमन्वितम् । धूमक्लिष्टो धूमभोगी वसेत्तत्र चतुर्युगम् । ततो मूषिकजातिश्च शतजन्मानि भारते । ततो नानाविधा पक्षिजातयः क्रमिजातयः । ततो नानाविधा वृक्षजातयश्च ततो नरः । भार्य्याहीनो वंशहीनः स चरो व्याधिसंयुतः । ततो भवेत् स्वर्णकारः स सुवर्णवणिक् ततः । ततो यवनसेवी च ब्राह्मणो गणकस्ततः । विप्रो देवलोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः" । "लाक्षालोहादिव्यापारी रसादिविक्रयी च सः । स याति नागवेष्टञ्च सर्पैर्वेष्टित एव च । वसेत् सर्पोमना नावट तस्यैव नागदंशित । ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु । गोपश्च कर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचि" । ब्रह्मवैपु० ८५ अ० । राजवैद्यस्य लक्षणं यथा "परं पारं गतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चिकित्सिते । अनाहार्य्यः स वैद्यः स्याद्धर्मात्मा च कुलोद्गतः । प्राणाचार्य्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजा । राजन् ! राज्ञा सदा कार्य्यं यथाकार्य्यं पृथग्जनैः" । मात्स्ये १८९ अ० । "चिकित्सितं कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते । स च यादृक् समीचीनस्तादृशोऽपि निगद्यते । तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती । लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः । प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी प्रियंवदः । सत्यधर्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते" । दृष्टकर्म्मा दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः । स्वयं कृती स्वयं चिकित्साकुशलः । लघुहस्तः क्षिप्रहस्तः । निषिद्धवैद्यो यथा "कुचेलः कर्कशः स्तब्धः ग्रामीणः स्वयमागतः । पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि" । कर्कशः कटुवादी । स्तब्धः चाभिमानः । ग्रामीणः व्यवहाराचतुरः । अथ वैद्यस्य वर्णं चाह "ब्रह्मक्षत्र-

परिज्ञानं वेदमाबाश्च निम्नग । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः" भावप्र० "सत्ये त्रेताद्वापरेषु युगेषु प्राकृपा किल । ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रकन्यका उपयेमिरे । तत्र वैश्यसुतायां ये जज्ञिरे तनया भुवि । सर्वे ते तनयस्याता वेदवेदाङ्गपारगाः । तेषां सर्वोऽम्बष्ठाचार्य्यसम्भाषाम्बष्ठकुले हि यत् । चाम्बष्ठ इत्यसाधाप्तस्ततो जाति प्रवर्त्तनात् । परे सर्वेऽपि चाम्बष्ठा वैद्यग्रामाश्च तथा । जननीतो जनुर्लब्धा यज्जाता वेदसङ्गते । चाम्बष्ठास्तेन ते सर्वे द्विजा वैद्याः प्रकीर्त्तिताः । चण्डक् प्रतिकारित्वात्ततस्ते प्रकीर्त्तिताः । सत्ये वैद्याः पितृस्तुल्यास्त्रेतायाञ्च तथा स्मृताः । द्वापरे चातवत् प्रोक्ताः कलौ वैश्योपमाः स्मृताः" कुल० । आयुर्वेदशब्दे दृश्यम् ।

वैद्यक न० वैद्य चिकित्सकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ कन् । आयुर्वेदे "ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः । विचिन्त्य तेषामर्थञ्चैवायुर्वेदं चकार सः । कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः । स्वतन्त्रां संहितां तस्मात् भास्करश्च चकार सः । भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम् । प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः । तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च । व्याधिप्रणाशबीजानि साध्वि ! मत्तो निशामय । धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ । नकुलः सहदेवोऽर्की च्यवनो जनको बुधः । जाबालो जाजलिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च । एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः । चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम् । धन्वन्तरिश्च भगवांश्चकार प्रथमे सति । चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः । चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः । चिकित्सासारतन्त्रञ्च भ्रमघ्नं चाश्विनीसुतौ । तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः । चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्द्दनम् । ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः । च्यवनो जीवदानञ्च चकार भगवानृषिः । चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम् । सर्वसारं चन्द्रसुतो जाबालस्तन्त्रसारकम् । वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्मुनिः । पैलो निदानं कठथस्तन्त्रं सर्वधरं परम् । द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः । चिकित्साशास्त्रबीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश । व्याधिप्रणाशबीजानि बलाधानकराणि च । मथित्वा

स्नानमन्त्रानैरायुर्वेदमयो निधिम्। ततस्तन्त्रागमुद्धृत्य नवनीतानि कोविदाः। एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम्। आयुर्वेदसर्वबीजं सर्वं जानामि सुन्दरि।" ब्रह्मवै० पु० १६अ०।

वैद्यनाथ पु० देशविशेषे "करवीरे महालक्ष्मीरुमा देवी विनायके। अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी" मात्स्ये। "वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे!। तावद्वङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति" शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७प०। २भैरवविशेषे "हार्दपीठे वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः। देवता जयदुर्गाख्या नेपाले जानुनी मम" तन्त्रचूडा०। ३शिवलिङ्गभेदे "हरिद्रानगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः। तत्राश्रयो विल्वद्रुम स्वर्णद्रुम उदाहृतः" ब्रह्मवैपु० ११अ०। "झारखण्डे वैद्यनाथो वक्रेश्वरस्तथैव च। वीरभूमौ सिद्धिनाथो राढे च तारकेश्वरः" इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे।

वैद्यबन्धु पु० ६त०। आरग्वधवृक्षे शब्दर०।

वैद्यमातृ स्त्री वैद्यस्य मातेव। १वासके अमरः तस्य वैद्यजीविकाप्रयोजकरोगशान्तिकरत्वेन तत्पोषकत्वात् तन्मातृतुल्यत्वम्।

वैद्यसिंही स्त्री वैद्यस्य सिंहीव। वासकवृक्षे शब्दच०।

वैद्या स्त्री वेद्यः पाल्यत्वेनास्त्यस्याः अच्। काकोल्याम् शब्दच०।

वैध त्रि० विधित आगत अण्। विधिप्रतिपाद्ये।

वैधहिंसा स्त्री कर्म०। वेदविहितहिंसायाम् "या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे। अहिंसामेव तां विद्यात् वेदात् धर्मो हि निर्बभौ" मनुः। अत्र नियतेत्युपादानात् नित्ये पश्वालम्भादौ हिंसाया अहिंसात्वं न तु काम्येऽपीति सम्प्रदायविदः। पिष्टपशुमीमांसायाञ्च तथैवोक्तं "कुर्य्यात् घृतपशुं सङ्गे कुर्य्यात् पिष्टपशुं तथा" मनुना सङ्गे कामनायां पिष्टपश्वनामेव विधानात्। विशेषतः कलौ "मांसदानं तथा श्राद्धे" "अश्वालम्भं गवालम्भम्" इति च कलिवर्ज्यप्रकरणे काम्यवधदानादिनिषेधः। हिंसाया अनर्थसाधनत्वेऽपि वैधहिंसाया अर्थसाधनत्वम् वैद्योक्तचक्रभेदेन विषस्येवेति बोध्यम्। ति०त०मतभेदेन च वैधहिंसा उभयरूपत्वं निरूपित यथा "मा हिंस्यात् सर्वभूतानि" इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमतलङ्घ्य "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यादिविधेर्विषयाप्राप्तेरगत्या वैधातिरिक्तविषयत्वं सर्वाः सर्वाणि छन्दांसि वेत्यनेन तत्पदं स्थितम्। यदपि नानादर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रैस्तत्त्वकौमुद्यामभिहितं "न च मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यनेन बाध्यते इति वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते। न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात्। तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्रत्वर्थत्वमपि। अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्वमुच्यते न त्वनर्थहेतुभावस्तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात्। न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः। हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीत्यन्तेन, तदपि सांख्यनये। मीमांसकमते तु विरोध एव तथा हि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं कार्य्यम् इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अग्नीषोमीयपश्वालम्भनविषयकं कार्य्यमिति भावविध्यर्थ उपपद्यते। भट्टनये तु अस्तु यथा तथास्तु। न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थपशुहिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वञ्चोपपद्यते विरोधात्। वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव कुतो? विधेरेष स्वभावो यत् स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथाऽङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गीक्रियेत। अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वम् अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं न अनयोरेकत्र समावेश इति। अतएवोक्तं "तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः" इति। नन्वेवं "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्र श्येनस्य शत्रुवधरूपेष्टसाधनत्वमवगतम् "अभिचारो मूलकर्म च" इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्टसाधनत्वमवगतम्। तदेतत् कथमुपपद्यतामिति चेन्नैवं "आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्" इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाधनत्वम् अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध इति गुरुचरणाः"।

वैधात्र पु० विधातुरपत्यम् अण्। सनत्कुमारादौ १मुनिभेदे अमरः। २ब्राह्म्याम् (बामनहाटि) स्त्री राजनि०।

वैधृति पु० विगता धृतिर्यस्मात् प्रा० ब०। विष्कम्भादिषु मध्ये १अन्तिमे योगे। सूर्य्यचन्द्रयो क्रान्तिसाम्ये गानीते अशुभसूचके २योगभेदे तत्र वैधृतशब्दोऽपि यथोक्तं

सू०वि० "एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा। तद्युत मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिध"। पातशब्दे ४२८६ पृ० विस्तरो दृश्य। उपप्लवशब्दे १२६५ पृ० दृश्यम्। [मूर्खे अमर०।

वैधेय त्रि० विधीयतेऽसौ वि+धा-यत् ततः स्वार्थे अण्।

वैधर्म्य न० विरुद्धो धर्मो यस्य तस्य भावः ष्यञ्। १विरुद्धधर्मत्वे २अन्यायत्वे च। [नवनवेदनम्" इति कुमारः।

वैधव्य न० विधवाया भाव ष्यञ्। पति वरके "नववैधव्य

वैनतेय पु० विनतायाः अपत्य ढक्। १गरुडे अमरः २अरुणे च मत्स्यपु०। [हेमच०।

वैनयिक त्रि० विनये रत ठक्। शास्त्रज्ञानादिना विनयरते

वैनायिक पु० विनायं खण्डनमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठञ्। १बौद्धागमे त्रिका० उपचारात् २तदभिज्ञे त्रि०।

वैनाशिक पु० विनाशमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ ठक्। सर्वेषां क्षणभङ्गुरताप्रतिपादके १बौद्धागमे २तदभिज्ञे त्रि०। विनाशाय हितम् ठक्। ज्योतिषोक्ते नक्षत्रोपलक्ष्ये जन्मनक्षत्रावधित्रयोविंशे ३नक्षत्रे ४क्षपणके ५परतन्त्रे च त्रि० ६ऊर्णनाभे पु० मेदि०।

वैनीतक पु०न०। विशेषेण नीत नयनं तेन कायति कै-क स्वार्थे अण्। परम्परया वाहने शिबिकादौ अमर।

वैपरीत्य न० विपरीतस्य भाव ष्यञ्। १विपर्यये हेमच०। २लज्जालौ लतायां स्त्री राजनि०।

वैभव न० विभोर्भाव अण्। १विभुत्वे २विभूतौ।

वैभ्राज न० विभ्राज इदम् अण्। देवोद्यानभेदे त्रिका०। तच्च मेरो पश्चिमविष्कम्भविपुलपर्वतस्थं विपुलशब्दे ४९१२ पृ० दृश्यम्। [२तथाभूतभगिन्यां स्त्री ङीप्।

वैमात्र पु० विमातुरपत्यम् अण्। १सापत्ने भ्रातरि अमर

वैमात्रेय पु० विमातुरपत्य ढक्। १सापत्ने भ्रातरि अमरः २तथाभूतभगिन्यां स्त्री ङीप्।

वैमुख्य न० विमुखस्य भाव ष्यञ्। विमुखत्वे।

वैमेय पु० वि+मि-यत् स्वार्थे अण्। विनिमये हेमच०।

वैयधिकरण्य न० व्यधिकरणस्य भावः ष्यञ्। असमानाधिकरणत्वे। [भिन्ने।

वैयाकरण त्रि० व्याकरणं वेत्त्यधीते वा अण्। व्याकरणज्ञे

वैयाघ्र पु० व्याघ्रचर्मणा परिवृतो रथ अण्। व्याघ्रचर्मपरिवृते रथे अमर।

वैयाघ्रपद्य पु० व्याघ्रपदस्यापत्यं यञ्। गोत्रकारके मुनिभेदे "वैय घ्रपद्यगोत्रायेति" भीष्मतर्पणमन्त्र।

वैयात्य न० विवातस्य भावः ष्यञ्। निर्लज्जत्वे "वैयात्य सुरतेष्वपि" माघ। [शुकदेवे।

वैयासकि पु० व्यासस्यापत्यम् इञ् अकङ् च। व्यासापत्ये

वैयासिकी स्त्री व्यासेन प्रोक्ता ठञ् ङीप्। व्यासप्रणीतायां संहितायाम्।

वैर न० वीरस्य भाव अण्। विरोधे विद्वेषे अमरः। "वैरं पञ्चसमुत्थानं मुनिभिः परिकीर्त्तितम्। स्त्रीकृत वास्तुज वाग्ज ससापत्नापराधजम्"। तत्र स्त्रीकृत कृष्णचेदिपयो। वास्तुजं कुरुपाण्डवयोः। वाग्जं द्रोणद्रुपदयो। सापत्न मेघनिकुम्भनिकुम्भयोः। अपराधज पूजनीमह्मदत्तयोः।

वैरकर त्रि० वैर करोति कृ-ट। विरोधकारके।

वैरक्त्य न० विरक्तस्य भावः ष्यञ्। विरागे।

वैरङ्गिक त्रि० विरङ्ग विरागं नित्यमर्हति ठञ्। विरागार्हे हेमच०। वैरागिक तत्रार्थे वि०कौ०।

वैरनिर्यातन न०वैरस्य वैरकृतापकारस्य निर्यातनम् निर्+यत-णिच् ल्युट्। वैरकृतापकारप्रतीकारे अमर।

वैरप्रतीकार पु० ६त०। वैरकृतापकारस्य तस्यकृतापकारकरणेन तस्य शोधने वैरप्रतिक्रियाप्यत्र स्त्री।

वैरशुद्धि स्त्री ६त०। वैरप्रतीकारे अमरः।

वैराग्य न० विरागस्य भावः ष्यञ्। विषयवासनाराहित्ये ऐहिकामुष्मिकविषयरागराहित्ये च। वैराग्यस्य मोक्षहेतुत्वादि विवेकचूडामणौ दर्शित यथा "मोक्षस्य हेतुः प्रथमो निगद्यते वैराग्यमत्यन्तमनित्यवस्तुषु। ततः शमश्चापि दमस्तितिक्षा न्यास प्रसक्ताखिलकर्मणां भृशम्। ततः श्रुतिस्तन्मनन सतत्त्वध्यानं चिर नित्यनिरन्तरं मुने। ततो विकल्प परमेत्य विद्वानिहैव निर्वाणसुखं समृच्छति। यद्बोद्धव्यं तवेदानीमात्मानात्मविवेचनम्। तदुच्यते मया सम्यक् श्रुत्वा त्मन्यवधारय। मज्जास्थिमेदःपलरक्तचर्मत्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम्। पादोरुवक्षोभुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत्। अहं ममेति प्रथितं शरीरं मोहास्पदं स्थूलमितीर्य्यते बुधैः। नभोनभस्वद्दहनाम्बुभूमयः सूक्ष्माणि भूतानि भवन्ति तानि। परस्परांशैर्मिलितानि भूत्वा स्थूलानि च स्थूलशरीरहेतवः। मात्रास्तदीया विषया भवन्ति शब्दादय पञ्च सुखाय भोक्तुः। य एषु मूढा विषयेषु बद्धा रागोरुपाशेन सुदुर्दमेन। आयान्ति निर्यान्त्यध ऊर्द्ध्वमुच्चैः स्वकर्मदूतेन, जवेन

भीताः । मत्स्यादिभिः पशुभिरेव पशु पशुत्वमापुः स्वः गुणेन बद्धाः । कुरङ्गमातङ्गपतङ्गमीनभृङ्गाः, नरः पञ्चभिरञ्चित किम् ? । दोषेण तीव्रो विषयः कृष्णसर्पविषादपि । विष निहन्ति भोक्तार द्रष्टार चक्षुषाप्ययम् । विषयाशा महापाशात् यो विमुक्तः सुदुस्त्यजात् । स एव कल्पते मुक्त्यै नान्यः षट्शास्त्रवेद्यपि । आपातवैराग्यवतो मुमुक्षून् भवाब्धिपार प्रतियातुमुद्यतान् । आशामहो मज्जयतेऽन्तराले निगृह्य कण्ठे विनिवर्त्य वेगात् । विषयाख्यग्रहो येन सुविरक्त्यसिना हतः । स गच्छति भवाम्भोधेः पार प्रत्यूहवर्जितः । विषमविषयमार्गैर्गच्छतो नष्टबुद्धेः प्रतिपदमभियाति मृत्युरप्येष विद्धि । हितसुजनगुरूक्त्या गच्छतः स्वस्य युक्त्या प्रभवति फलसिद्धिः सत्यमित्येव विद्धि । मोक्षस्य काङ्क्षा यदि वै तवास्ति त्यजातिदूराद्विषयान् विष यथा । पीयूषवत्तोषदयाक्षमार्जवप्रशान्तिदान्तीर्भज नित्यमादरात्" ।

वैराट त्रि॰ विराटस्येदम् अण् । १विराटसम्बन्धिनि । वीरः इव राजति राज-अच् स्वार्थे अण् । २इन्द्रगोपकीटे हेमच॰।

वैरातङ्क पु॰ वीरस्य अर्जुनस्यातङ्कायै शङ्कायै साधु—अण् । अर्जुनवृक्षे राजनि॰ । [तुरूपकारके २वैरानुगते च ।

वैरानुबन्धिन् त्रि॰ वैर विद्वेषमनुबध्नाति णिनि । १विद्वेषा

वैरिन् त्रि॰ वैरमस्त्यस्य इनि । शत्रौ अमर ।

वैरूप्य न॰ विरूपस्य भाव ष्यञ् । १विरूपत्वे २असदृशत्वे ३वयथाभावे ४वस्तुनोविकारभेदे च ।

वैरोच(न)नि पु॰ विरोचनस्यापत्यम् शिवाद्यण् इञ् वा । १अग्निपुत्रे २सूर्यपुत्रे ३बलिराजपुत्रे दानवभेदे च ४बुद्धभेदे ५सिद्धगणे शब्दर॰ ।

वैलक्षण्य न विलक्षणस्य भावः ष्यञ् । विलक्षणत्वे वैसादृश्ये

वैलक्ष्य न॰ विलक्षस्य भावः ष्यञ् । १लज्जायाम् अमरः २स्वभाववैलक्षण्ये च "वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयाम्" नैष॰।

वै(ब)वधिक त्रि॰ वी(ब)वधेन धान्यादिसग्रहेण व्यवहरति ठक् । वार्त्तावहे नैगमे (दोकानि) अमर ।

वैवर्ण्य न॰ विवर्णस्य भावः ष्यञ् । विवर्णत्वे मालिन्ये ।

वैवस्वत पु॰ विवस्वतोऽपत्यम् तस्येद वा अण् । १यमे अमर २शनौ ३रुद्रभेदे च जटा॰। ४तत्सम्बन्धिनि त्रि॰ "वैवस्वतकरक्रिया" इत्युद्भट । ५दक्षिणदिशि स्त्री ङीप् । ६सप्तमे मनुभेदे "मनुर्विवस्वतः पुत्र श्राद्धदेव इति स्मृत । सप्तमो वर्त्तमानोऽयस्तदपत्यानि मे शृणु । । इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते । करूषश्च पृषध्रश्च दशमो वसुमान् स्मृतः । मनोर्वैवस्वतस्यैते दश पुत्राः परन्तप । । आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे देवा मरुद्गणा । अश्विनौ ऋभवो राजन् । इन्द्रस्तेषां पुरन्दर । कश्यपोऽत्रिर्वशिष्ठश्च विश्वामित्रश्च गोतम । जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः । अत्रापि भगवज्जन्म कश्यपाददितेरभूत् । आदित्यानामवरजो विष्णुर्वामनरूपधृक् । सक्षेपतो मयोक्तानि सप्त मन्वन्तराणि ते" भाग॰ ८।१३अ॰।

वैवाहिक त्रि॰ विवाहाय हित साधु वा ठक् । १विवाहयोग्ये "वैवाहिकीं तिथि पृष्टाः" इति कुमारः । २विवाहेन सम्बद्धे कन्यापुत्रयो श्वशुरे ३विवाहसम्बन्धिनि च त्रि॰ "पञ्चमे सप्तमे वापि येषा वैवाहिकी क्रिया" स्मृतिः ।

वैशम्पायन पु॰ व्यासशिष्ये भारतवक्तरि मुनिभेदे । स च व्यासादृष्ट जनमेजयाय भारत श्रावितवान् यथोक्तं भा॰आ॰१अ॰ "जनमेजयेन पृष्ट सन् ब्राह्मणैश्च सहस्रश । शशास शिष्यमासीन वैशम्पायनमन्तिके । स सदस्यैः सहासीन. श्रावयामास भारतम् । कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमान. पुन पुन " । स च यजुर्वेदे तस्य शिष्य यथाह "अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् । जैमिनिञ्च सुमन्तुञ्च वैशम्पायनमेव च । पैल तेषा चतुर्थञ्च पञ्चम मा महामुनि । ऋग्वेदश्रावक पैल जग्राह स महाघने । । यजुर्वेदप्रवक्तार वैशम्पायनमेव च" कौर्मपु॰ ४९ अ॰ । [सके च ।

वैशस न॰ विशसस्य भाव स्वार्थे वा अण् । १हिंसने २हिं

वैशाख पु॰ विशाखाभिर्नक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी वैशाखी सा यत्र मासे पुन अण् । स्वनामख्याते चैत्रतो द्वितीये १चान्द्रमासे २युद्धवर्षभेदे च कार्त्तिकशब्दे १९४९ पृ॰ दृश्यम् । चान्द्रवैशाखलक्षण तु मेषस्थरव्यादिघटितक-प्रतिपदादिदर्शान्तत्रिंशत्तिथित्वम् । मेषस्थरविके ३सौरमासे "तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नान विधीयते । हविष्य ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम्" । तन्मासस्य ४पौर्णमास्यां स्त्री ङीप् । विशाखा प्रयोजनमस्य अण् । ५मन्थानदण्डे पु॰ ६धनुर्द्धराणामवस्थानभेदे न॰ अमरः । [वैशाखाभिधक्ते नायकभेदे रत्नम॰ ।

वैशिक पु॰ वेशे वेश्यालये उपचारात् वेश्यायां प्रसृत ठक् ।

वैशिष्ट्य न॰ विशिष्टस्य भावः ष्यञ् । विशेष्यविशेषण॰

सम्बन्धिनि विशिष्टबुद्धिनियामके १सम्बन्धे २भेदे च।

वैशेषिक न० विशेष पदार्थभेदमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ ठञ्। कणादप्रणीते १शास्त्रभेदे। तदधीते अण्। २काणादशास्त्राभिज्ञे त्रि०। तस्येदम् अण्। ३काणादशास्त्रसम्बन्धिनि त्रि०। [शेषग्राहद्वाद" शा०स्त्र०।

वैशेष्य न० विशेषस्य भाव ष्यञ्। १वैशिष्ट्ये २भेदे च "वै-

वैश्य पु स्त्री विशति उपभुङ्क्ते विश–क्विप् स्वार्थे ष्यञ्। वर्णभेदे ब्राह्मण ऊरुजाते जातिभेदे अमर स्त्रियां टाप्। "विशत्वाश्च पशुभ्यश्च कृष्यादानरुचि शुचि। वेदाध्ययनसम्पन्न स वैश्य इति संज्ञित" पद्मपु०स्व०२६अ०।

वैश्यवृत्ति स्त्री ६त०। कृषिवाणिज्यादौ "वैश्यस्तु कृतसंस्कार कृत्वा दारपरिग्रहम्। वार्त्तायां नित्ययुक्त स्यात् पशूनाञ्चैव रक्षणे। प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्टा परिददे पशून्। ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वा परिददे प्रजा। न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति। वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन। मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च। गन्धानाञ्च रसानाञ्च विद्यादर्घबलाबलम्। बीजानामुप्तिविच्च स्यात् क्षेत्रदोषगुणस्य च। मानयोगञ्च जानीयात् तुलायोगांश्च सर्वश। सारासारञ्च भाण्डानां देशानाञ्च गुणागुणान्। लाभालाभञ्च पण्यानां पशूनां परिवर्द्धनम्। भृत्यानाञ्च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम्। द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च। धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम्। दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नत" मनु। "वैश्यस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मो वेदसम्मत। दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसञ्चय। पालयेच्च पशून् वैश्यः पितृवत् धर्मसंयुत। विकर्म तद्भवेदन्यत् कर्म यत् स समाचरेत्। रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात्। प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्टा परिददे प्रजा। ब्राह्मणेभ्यश्च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजा। तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम्। षण्णामेका पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं भवेत्। लब्धाच्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गे कलाखुरे। सस्यानां सर्वबीजानां एषा सांवत्सरी भृति" भा०शा०२६अ०।

वैश्रवण पु० विश्रवसोऽपत्यम् अण् विश्रवण्आदेश०। कुबेरे अमर। [वैश्रवणावासादयोऽप्यत्र।

वैश्रवणालय पु० ६त०। १वटवृक्षे हेमच० २कुबेरपुर्यां च।

वैश्वदेव पु० विश्वेभ्यो देवेभ्यो देयो बलि अण्। वैश्वदेवोद्देशेन दीयमाने बलौ।

वैश्वानर पु० विश्वेषां नराणामयम् कृत्स्नत्वात् अण् पूर्वदीर्घ। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे। ३चेतने च विश्वानरस्यापत्यमण्। अग्निलोकाधिपे ४वह्नौ काशीख०१०अ० तत्कथा दृश्या। सर्वदेहाभिमानिनि ५सर्वात्मयामिनि परमेश्वरे तदुपासनप्रकारः छान्दो० ६प्र०दर्शितो यथा "एष वैश्वानर आत्मा वैश्वानर" इत्युपक्रमे "तान् होवाचैते वै खलु यूय पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति" "तान् यथाक्रवैश्वानरदर्शनवतो ह उवाच। एते यूयं वै खल्वित्यनर्थका यूय पृथगिवापृथक् सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या एतद्धस्तिदर्शन इव जात्यन्धा। यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्द्युमूर्द्धादिभिर्विशिष्टमेवं प्रादेशमात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रम्। मुखादिषु वा करणेष्वकर्तृत्वेन मीयत इति प्रादेशमात्रं। द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरिमाणो वा प्रादेशमात्र। प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्यन्त इति प्रादेशा द्युलोकादय एव तत्परिमाण प्रादेशमात्रं। शाखान्तरे तु "मूर्द्धादिचुबुकप्रतिष्ठ" इति प्रादेशमात्रं कल्पयन्ति। इह तु न तथाभिप्रेत। "तस्य ह वा एतस्यात्मन" इत्याद्युपसंहारात्। प्रत्यगात्मतयाऽभिविमीयतेऽहमिति ज्ञायत इत्यभिविमानस्तमेतमात्मानं वैश्वानरं विश्वान्नरान्नयति पुण्यपापानुरूपां गतिम्। सर्वात्मेष ईश्वरो वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्वात्मत्वात्। विश्वैर्वा नरैः प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानरः। तमेवमुपास्ते यः सोऽदनमन्नादो सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिषु तेषु ह्यात्मशब्दस्याव्यपदेशः प्राणिनामन्नमत्ति। वैश्वानरवित् सर्वात्मा सन्नन्नमत्ति। न यथाज्ञ पिण्डमात्राभिमान सन्नित्यर्थः"।

वैषम्य न० विषमस्य भावः ष्यञ्। विषमत्वे वैलक्षण्ये।

वैषयिक त्रि०विषयेण निर्वृत्तः ठक्। विषयनिर्वृत्ते सुखादौ

वैष्टुत न०विष्टुत्या निर्वृत्तम् अण्। १होमभस्मनि हेमच०। २विष्टुतिसाध्ये यागादौ त्रि०। [४विष्णौ च संक्षिप्तसा०।

वैष्ट न० विष–ष्ट्रन् णित्। १पिष्टपे उणादि० २स्वर्गे ३वायौ

वैष्णव त्रि० विष्णुर्देवताऽस्य तस्येदं वा अण्। १विष्णूपासके २विष्णुसम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। ३वैष्णव्यां शक्तौ "वैष्णवी समरे चैनम्" देवीमा०। "गायत्री वैष्णवी ज्ञेया" स्मृतिः। ४विष्णुधामनि न०। विष्णुमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ अण्। ५महापुराणभेदे न०विष्णुपुराणशब्दे ४८२६ पृ० दृश्यम्।

वैसारिण पु स्त्री० विसरति वि+सृ–णिनि स्वार्थे अण्। मत्स्ये अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

वैहार्य त्रि० विहारं परिहासमर्हति ष्यञ्। परिहासार्हे श्यालकादौ "यथा बालेषु नारीषु वैहार्य्येषु तथैव च। सङ्गरेषु निपातेषु तथापद्‌ग्रसनेषु च। अन्नृत मोक्तपूर्वं मे" भा०उ० १२१अ०।

वैहासिक पु० विहासेऽभिरतस्तं करोति वा ठक्। नाटकादौ प्रसिद्धे शृङ्गाररसनायकसहचरे १विदूषके हेमच० (भाँड) इति २ख्याते लोके च।

वोड्र पुंस्त्री० वा–बा० ड्र। १गोनसमर्पे (बोडासाप) विक्रमादि०। २मत्स्यभेदे मेदि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। सा च ३पणचतुर्थांशे (सुकि) मेदि०। [मन्मः।

वोढु पु० वह–तृन्। मुनिभेदे "वोढुः पञ्चशिकस्तथा" तर्पण

वोढृ त्रि० वह–तृच्। १वाहके २स्थानान्तरप्रापके "भागीरथी निर्झरशीकराणां वोढा" कुमार०। ३पाणिग्राहके पु० "पितृकुटा वोढरेव ते" स्मृतिः। ४भारवाहके ५मूढे च त्रि० शब्दच०। ६वृषभे पु० राजनि०। ७सूते पु० मेदि०। [अवश्यातोद्योप। आर्द्रे त्रिका०।

ो.द त्रि० खर्वितकुटक यत्र शा०स० उदकसोदादेश

वोदाल पु स्त्री०वोद आर्द्रं यथा तथा अलति अल–अच्। मत्स्यभेदे (बोयोयाल) शब्दर० स्त्रियां ङीष्।

वोरक पु०अवनत लेखनकाले उरो यस्य शा०स०वाष् अवस्यातो लोपः पृषो० सलोपः। लेखके त्रिका०। [हस्ते त्रिका०।

वोरट पु० वोरति रटन्ति भृङ्गा अत्र रट–घञर्थे क। कुन्द-

वोरव पु० वा–उर वोरं वाति वा–क। (बोरो) धान्यभेदे "वोरवस्तु गुणैः प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकोपनः। मधुराम्लविपाकश्च ब्रीहिः पित्तकरो गुरुः" राजवल्लभ०।

वोल पु० वा–उलच्। गन्धरसे गन्धद्रव्यभेदे। "वोलस्तु कटुतिक्तोष्णः कषायो रक्तदोषहृत्। कफपित्तामयान् हन्ति प्रदरादिरुजापहः" राजवल्लभः। स्वार्थे क। तत्रार्थे पु० अमरः।

वोलाह पुंस्त्री० श्वेतकेसरवालपृच्छयुते अश्वे हेमच०।

वोशि स्त्री उभयचरशब्दे १२६३पृ० दर्शिते जन्मकाले सूर्यात् द्वितीयस्थे विचन्द्रग्रहे। तदपेक्षया द्वादशस्थे तु वेशी।

वौषट् अव्य० वह–डौषट्। देवोद्देशेन हविस्त्यागे अमरः।

व्यंशक पु० विशिष्टोऽशोऽवयवोऽस्य। पर्वते त्रिका०।

व्यंसक पु० विगतोऽंस स्कन्धो यस्य कप्। १धूर्ते हेमच० २स्कन्धशून्ये। "मयूरव्यंसकादयश्च" पाणिनिसूत्रम्।

व्यंसित त्रि० वि+अंस–क्त। १वञ्चिते २प्रतारिते त्रिका०।

व्यक्त त्रि०वि+अन्ज–क्त। १स्फुटे २प्रकाशित मेदि०। ३प्राज्ञे अमरः। ४स्थूले "व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्" सां० का०। ५विष्णौ पु० विष्णुस०। [साक्षिणि त्रिका०।

व्यक्तदृष्टार्थ पु० व्यक्तं स्फुटं दृष्टोऽर्थो येन। साक्षाद्‌द्रष्टरि

व्यक्तरूप पु०व्यक्तानि स्थूलानि भूतान्येव रूपं यस्य। विष्णौ विष्णुस०। तस्य विश्वरूपेण सर्वभूतात्मकत्वात्तथात्वम्।

व्यक्ति स्त्री वि+अन्ज–क्तिन्। १प्रकाशे क्तिच्। २ज्ञाने हेम०। पृथगात्मतारूपे एकैकविशेषे च अमरः। अभिव्यक्तिशब्दे दृश्यम्। [विशिष्टमग्रं यस्य। २विष्णौ पु० विष्णुस०।

व्यग्र त्रि०विगतमग्रं यस्य। १व्याकुले २व्यासक्ते च अमरः।

व्यङ्ग न०विगतं विकलं वाङ्गं प्राटिकर्म०। १विकलाङ्गे विगतमङ्गं यस्य। २अङ्गहीने त्रि० ३भेके पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप्। ४मुखरोगभेदे तन्निदानादि माधवनिदाने उक्तं यथा "क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः। मुखमागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः। नीरुजं तनुकं श्याव मुखे व्यङ्गं तमादिशेत्"।

व्यङ्ग्य त्रि० वि+अन्ज–ण्यत्। १व्यञ्जनया वृत्त्या बोध्येऽर्थे "वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः। व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः" सा०द०। २प्रकाश्ये च। [विचीत् विव्याच विविचतुः व्यचाः।

व्यच व्याजे अक०सम्बन्धे सक०तु०कु०पर०सेट्। विचति अ-

व्यजन न० वि+अज–ल्युट् न व्यादेशः। तालवृन्तके अमरः। "मूर्च्छादाहतृषाधर्मश्रमहृत् व्यजनानिलः। तालव्यजनजो वायुस्त्रिदोषशमनो लघुः। वंशव्यजनजो वायु रूक्षोष्णो वातपित्तकृत्। वेत्रवस्त्रकेकिपुच्छव्यजनोत्थस्त्रिदोषहृत्। चामरव्यजनजो वायुर्मक्षिकादिनिवारकः। तेजस्करोऽसौ विज्ञेयो विद्वद्भिर्भिषजां वरैः" राजव०।

व्यञ्जक पु० वि+अन्ज–णिच्–ण्वुल्। १हृद्गतभावादिप्रकाशके अभिनये अमरः। २व्यञ्जनयार्थबोधके शब्दे च सा०द० व्यञ्जनशब्दे दृश्यम्। ३प्रकाशकमात्रे त्रि०।

व्यञ्जन न० विशेषेणाज्यते वि+अन्ज–ल्युट्। १सूपशाकादौ

ओदनभोजनोपकरणे राजनि०। "व्यञ्जनं शाकमत्स्याद्यं स्याद्युक्तं पुष्टिदम्। द्रव्येण येन येनेह व्यञ्जनं तत्समीपयोः। तत्र तत्र तयोस्तत्तद्दोषैर्विभावयेत्" राजव०। वि+अन्ज–णिच्–ल्युट्। २चिह्ने ३श्मश्रुणि ४अवयवे ५दिने मेदि०। ६उपस्थे ७वर्णमालाकादिवर्णेषु हल्वर्णे च धरणिः "व्यञ्जनं चार्द्रमांसकम्" त्रिका०। ८अलङ्कारप्रसिद्धे शब्दस्य वृत्तिभेदे च स्त्री। ९तत्रार्थे टाप्। "विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यतेऽपरः। सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च। अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा" सा० द०। तत्र अभिधामूला तच्छब्दे ९९० पृ० दृश्या "लक्षणामूलामाह "लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम्। यया प्रत्याय्यते सा स्याद् व्यञ्जना लक्षणाश्रया"। (गङ्गायां घोष) इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधायां विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणामूला व्यञ्जना। एवं शाब्दीं व्यञ्जनामुक्त्वाऽऽर्थीं व्यञ्जनामाह "वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः। प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च। वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् साऽर्थसम्भवा"। व्यञ्जनेति सम्बध्यते। तत्र वक्तृवाक्ययोस्तावत् प्रकाशवैशिष्ट्ये यथा मम "कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः। केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जुर्दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य"। अत्र देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यताम्" इति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते। बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः। मिथ्यावादिनि दूति! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्"। अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यम्। तच्च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यदूतीवैशिष्ट्याद्बोध्यते। अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा "उअ णिच्चल णिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ। णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ सङ्खसुत्ति व्व"। अत्र बलाकाया निःस्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते। अत्रैव स्थानविजनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम्। "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते"। इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरादिभ्यो ज्ञातव्याः। एतद्वैशिष्ट्ये यथा "गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्। अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि! सुरभिसमयेऽसौ"। अत्र नैष्यति अपि तु एष्यत्येवेति काक्वा व्यज्यते। चेष्टावैशिष्ट्ये यथा "सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया। हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्"। अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचिद् द्योत्यते। एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोध्यम्। "त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता"। अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधा। तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा "कालो मधु" इत्यादि। लक्ष्यार्थस्य यथा "निःशेषच्युतचन्दनम्" इत्यादि। व्यङ्ग्यार्थस्य यथा "उअ णिच्चलेत्यादि"। प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनं तु प्रपञ्चयिष्यते "शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थं शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः। एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता"। यत शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं, तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्या। "अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः। शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा"। अभिधोपाधिको वाचकः। लक्षणोपाधिको लक्षकः। व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः" सा० द० २ प०।

व्यञ्जित त्रि० वि+अन्ज–णिच्–क्त। १प्रकाशित "अव्यञ्जितहर्षलक्षणः" कुमार। २व्यञ्जनावृत्त्या बोधितेऽर्थे च।

व्यडम्बक पु० अवि–अम्ब क विशेषेण न अम्बकः। एरण्डवृक्षे अमरः। [मेदि०।

व्यतिकर पु० वि+अति–कॄ–अप्। १व्यतिषङ्गे २व्यसने च।

व्यतिक्रम पु० वि+अति+क्रम–घञ् न वृद्धिः। १विपर्यये "विपाके च व्यतिक्रमः" उ०त०। २विशेषतोऽतिक्रमे च।

व्यतिरिक्त त्रि० वि+अति+रिच–क्त। भिन्ने "न इष्टवति व्यतिरिक्तसाधनम्" इति कुमार।

व्यतिरेक पु० वि+अति+रिच–घञ्। १विशेषेण अतिक्रमे २अभावे ३विनेशार्थे ४अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ३०४ पृ० दृश्यम्। न्यायोक्ते ५तदभावे तदभावरूपे कारणताव्यापके पदार्थभेदे ६साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपे व्याप्तिभेदे च।

व्यतिरेकिन् त्रि० वि+अति+रिच–णिनि। न्यायोक्ते वा

व्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिहेतुके १अनुमानभेदे "तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात्" चिन्तामणिः। यथा पृथिवी इतरभिन्ना गन्धवत्त्वात् इत्यादि। व्यतिरेकिदृष्टान्तश्च यन्नैवं तन्नैवमित्यादि। २अतिक्रामके च। स्त्रियां ङीप्।

व्यतिषक्त त्रि० वि+अति+सन्ज–क्त। १मिलिते २ग्रथिते च

व्यतिषङ्ग पु० वि+अति+सन्ज–घञ्। परस्परमेलने।

व्यतिहार पु० वि+अति+हृ–घञ् वा दीर्घः। १परीवर्त्ते हेमच०। २परस्परैकजातीयक्रियाकरणे।

व्यतीत त्रि० वि+अति+इण्–क्त। अतीते "व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः" इति रघुः।

व्यतीपात पु० वि+अति+पत–घञ् दीर्घः। १महोत्पातभेदे २अपमाने मेदि० विष्कम्भादिषु मध्ये ३योगभेदे ज्यो०त० "श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके। यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते" इत्युक्ते ४तिथ्यादियोगभेदे च पातशब्दे ४२९७पृ० दर्शिते सूर्य्यसि० उक्ते क्रान्तिसाम्यात्मके योगवियोगरूपे ५पातभेदे
"व्यतीपातत्रयं घोरं गण्डान्तत्रितयं तथा। एतद्भसन्धित्रितयं सर्वकर्मसु वर्जयेत्" सू०सि० "व्यतीपातानां त्रयं योगवियोगात्मकौ क्रान्तिसाम्यरूपौ द्वौ व्यतीपातौ विष्कम्भादिमध्ये क्रान्तिसाम्यान्तरेण व्यतीपातसप्तदशयोगसंज्ञकोऽपि भेदः न पृथक्। पादत्रयान्तर्गतयोगान्तर्गत व्यतीपातश्चेति त्रयम्" रङ्ग०। भविष्यपु० "चतुर्दश्यां यदा वारो व्यतीपातेन चाश्रया। तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः। तदा यः स्नाति गङ्गायां भक्त्या तत्फलमाप्नुयात्। यत्र तत्र विपन्नो हि गङ्गामरणजन्तु सः" प्रा०त० उक्ते ६तिथ्यादियोगभेदे। "निरय दिवस विष्टि व्यतीपातस्तु वैधृतिस्। केन्द्रे वापि शुभैर्हीनं पापाक्रान्तमपि वर्जयेत्। परिघस्य त्यजेदर्द्धं शुभकर्म ततःपरम्। गण्डव्याघातयोः षट् च नव शूलस्य वर्जयेत्। वैधृति व्यतीपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत्"। अस्य प्रतिप्रसवमाह भीमपराक्रमे "न विष्कम्भो न वा गण्डो न व्यतीपातवैधृती। चन्द्रताराबले प्राप्ते दोषाय कल्पन्ते॥ यथा। नवमकृत्तिके शिष्टि मनेश्वरदिन तथा। व्यतीपातो न दुष्टः स्याद् यदार्को दक्षिणे स्थितः। यदि विष्टिव्यतीपातौ दिने वाप्यशुभं भवेत्। हन्यतेऽस्त योगेन भास्करेण तमो यथा" ज्यो० त०। [अमर।

व्यत्यय पु० वि+अति+इण्–अच्। १अतिक्रमे २विपर्य्यये च

व्यत्यास पु० वि+अति+अस–घञ्। विपर्य्यये अमरः।

व्यथ भये चलने दुःखानुभवे च भ्वा०आत्म०अक०सेट्। व्यथते अव्यथिष्ट घित् घटा०। व्यथयति मित् अङ् व्यथा।

व्यथा स्त्री व्यथ–भावे अङ्। १पीडायाम् २दुःखे च अमर।

व्यध ताडने दि०पर०सक०अनिट्। विध्यति अव्यात्सीत्। विव्याध विविधतुः। [१भेदने च

व्यध पु० व्यध–अप्। १वेधे अमर भावे अप्। २छिद्रीकरणे

व्यध्व पु० विरुद्धः अध्वा अत्यसमा०। कुपथे अमर०।

व्यय वधे चुरा०उभ०सक०सेट्। व्याययति–ते अविव्ययत्–त।

व्यपदेश पु० वि+अप+दिश–घञ्। १कथने २संज्ञायां त्रिका०। ३कापट्ये हेमच०। ४मुख्यव्यवहारे च।

व्यपदेशिन् त्रि० निमित्तसद्भावात् विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारोऽस्यास्ति इनि। मुख्यव्यवहारविषये पदार्थे "व्यपदेशिवदेकस्मिन्" व्या० प०। व्यपदेशेन तुल्यं वर्त्तते इति वति। कार्य्यं प्रति एकस्मिन्नसहायेऽपि तत् कार्य्यं कर्त्तव्यमिति तदर्थः। [२उत्पाटने।

व्यपरोपण न० वि+अप+रुह–णिच्–ल्युट् हस्य पः। १छेदने

व्यपरोपित त्रि० वि+अप+रुह–णिच्–क्त हस्य पः। १छिन्ने २उत्पाटिते च। [२अस्वीकारे ३निह्नवे च।

व्यपाकृति स्त्री वि+अप+आ+कृ–क्तिन्। १निराकरणे

व्यपाश्रय पु० वि+अप+आ+श्रि–अच्। आश्रये।

व्यपेक्षा स्त्री वि+अप+ईक्ष–अ। अपेक्षायां व्याकरणोक्ते अवयवायोपेक्षणे च।

व्यभिचार पु० वि+अभि+चर–घञ्। १निन्दिताचारे २स्त्रियाः परपुरुषसंगे ३पुंसश्च परस्त्रीसङ्गमे न्यायादिप्रसिद्धे ४हेतुदोषभेदे च।

हेतुदोषभेदश्च अनैकान्तरूपः। "साधारणासाधारणात्तुपसंहारित्वानन्वयत्वस्य च अनैकान्तिकत्वम्" चि० सु० "आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मतः। तथैवानुपसंहारी त्रिधा नैकान्तिको भवेत्" भाषा०। "साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिर्हेतुः। तेन च व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते। असाधारणः साध्यसमानाधिकरणो हेतुः। तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रह प्रतिबध्यते। सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः। अत्र तु हेतुरेवेति विशेषः। साध्याभावसाधक एव साध्यसाधकत्वेन उपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोपस्थापकत्वात् विशेषः। तदुप्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः। अनङ्गीकृताप्रामाण्यकव्याप्यवत्त्वेनोप-

स्थितिकालीनसाध्याभावव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिविषयहेतुता दृष्टान्ते । अत्र च परस्पराभावव्याप्यत्वाज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम्” चि०॥ । अधिकतया तु साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वम्” असैकान्तिकत्वमिति लक्षितम् ।

व्यभिचारिन् पु० वि+अभि+चर–णिनि । शृङ्गारोक्ते रसादुद्भवत्सु निर्वेदादौ स्थायिभावे तद्भेदाश्च सा०द० उक्ता यथा “विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः । निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः स्वप्नापस्मारगर्वा मरणमलसतामर्षनिद्रावहित्थाः । औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जा हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलता ग्लानिचिन्तावितर्काः” इति विभज्य लक्षिता यथा “तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमानना । दैन्यचिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृत् । आवेगः२ सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पिण्डिताङ्गता । उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे । राजविद्रवादिजस्तु शस्त्रनागादियोजनम् । गजादेः स्तम्भकम्पादि पांश्वाद्याकुलताऽनिलात् । इष्टाद्धर्षाः शुचोऽनिष्टाज्ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम् । दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं३ मलिनतादिकृत् । खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः४ । सम्मोहानन्दसम्भेदो मदो५ मद्योपयोगजः । अमुना चोत्तमः शेते मध्यो हसति गायति । अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति । अप्रतिपत्तिर्जडता६ स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः । अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीम्भावादयस्तत्र । शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता७ । तत्र स्वेदः शिरःकम्पतर्जनाताडनादयः । मोहो८ विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः । मूर्च्छनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् । निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागमः । जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् । स्वप्नो१० निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः । कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः । मनःक्षेपस्त्वपस्मारो११ ग्रहाद्यावेशनादिजः । भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः । गर्वो१२ मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः । अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् । शराद्यैर्मरणं१३ जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् । आलस्यं१४ श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत् । निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षो१५ऽभिनिविष्टता । नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादिकृत् । चेतःसम्मीलनं निद्रा१६ श्रमक्लममदादिजम् । जृम्भाक्षिमीलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारकम् । भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था१७ । व्यापारान्तरसक्त्यन्यथाभाषणविलोकनादिकरी । इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं१८ कालक्षेपासहिष्णुता । चित्ततापत्वरास्वेददीर्घनिःश्वसितादिकृत् । चित्तसम्मोह उन्मादः१९ कामशोकभयादिभिः । अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत् । परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्का२०ऽनर्थस्य तर्कणम् । वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत् । सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भ्रूसमुन्नयनादिकृत् । स्मृतिः२१ पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते । नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्धारणं मतिः२२ । स्मेरता धृतिसन्तोषो बहुमानश्च तद्भवाः । व्याधिर्ज्वरादिर्वाताद्यैर्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् । निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः२४ कम्पादिकारकः । धाष्ट्र्याभावो व्रीडा२५ वदनानमनादिकृद् दुराचारात् । हर्षः२६ स्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः । असूया२७ऽन्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता । दोषोद्घोषभ्रूविभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादिकृत् । उपायाभावजन्मा तु विषादः२८ सत्त्वसंक्षयः । निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् । ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सम्पूर्णस्पृहता धृतिः२९ । सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत् । मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल्यं३० त्वनवस्थितिः । तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः । रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसम्भवा । ग्लानिः३१ निष्प्राणताकम्पकार्श्यानुत्साहतादिकृत् । ध्यानं चिन्ता३२ हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् । तर्को३३ विचारः सन्देहाद् भ्रूशिरोङ्गुलिनर्त्तकः । रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः । शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः । शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः । इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं तथा भावितबुद्धिभिः” । न्यायोक्ते २व्यभिचाररूपदोषवति हेतुपदार्थे च । परपुरुषगामिन्यां स्त्रियां स्त्री ङीप् । “कृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् । परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्” । “सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् । पावकः सर्वभक्षत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः” इति तु स्तोकव्यभिचारविषयम् । “व्यभिचाराद्दतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते । गर्भभर्तृवधे तासां तथा महति पातके” गरुडे ९५अ० तथा. परित्यागादि हेतुमाह हारीतः

"गर्भिणीमधोवर्णां मिथ्याभुतगामिनीं पापव्यसनासक्तां धनधान्यक्षयकरीं वर्जयेत्"। यम "स्वच्छन्दगा च या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते। न चैव स्त्रीवधः कार्यो न चैवाङ्गवियोजनम्"। वृहस्पति "हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्यापि वा भवेत्"। विशेषयति मिताक्षरायां स्मृति "ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्य्याः शूद्रेण सङ्गताः। अप्रजातास्तु विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः"। एतत् बलात्कारविषयम् उद्वा० त०।

व्यय गतौ त्यागे कद०चु०उभ०सक० सेट्। व्यययति ते अवव्ययत् त। [व्ययित अव्ययिढ्म् (ध्वम्)।

व्यय गतौ भ्वा० उभ० सक० सेट्। व्ययति ते अव्ययीत् अ-

व्यय नोदे चु० उभ०सक० सेट्। व्याययति ते अविव्ययत् त।

व्यय पु० वि+इण–अच्। १विगमे २धनादेस्त्यागे शब्दर०। ज्योतिषोक्ते लग्नात् १२द्वादशस्थाने च ज्यो०त०।

व्यर्थ त्रि०विगतोऽर्थः प्रयोजनं वाऽस्य। १निष्प्रयोजने २विफले जटा० ३अर्थशून्ये च।

व्यलीक न० वि+अल-ईकन्। १अकार्य्ये २वैलक्ष्ये मेदि० ३अपराधे हेमच० ४अप्रिये ५अनृते च अमरः। ६तद्वति त्रि०। ७प्रतारणायां स्त्री० दशांतिविपर्य्यये भरत०।

व्यवकलन न० वि+अव–कल–ल्युट्। १वियोजने हेमच० २विगमने ३हीनताचम्पादने च "व्यवकलनमार्गोऽपि कुशला" लीला०।

व्यवकलित त्रि० वि+अव+कल–क्त। वियोजिते। [त्रिका०।

व्यवच्छिन्न त्रि० वि+अव+छिद्–क्त। १छिन्ने २विशेषिते च

व्यवच्छेद पु० वि+अव+छिद्–घञ्। १पृथक्करणे २विशेषकरणे ३मोचने च ४बाणमुक्तौ हेमच०।

व्यवधा स्त्री वि+अव+धा–अ। व्यवधाने अमर।

व्यवधान न० वि+अव+धा–ल्युट्। १तिरोधाने २द्रव्यान्तरेण द्रव्यान्तरस्याच्छादने च हेमच०। [३आच्छादके च

व्यवधायक त्रि० वि+अव+धा–ण्वुल्। १व्यवधानकर्त्तरि

व्यवधि पु० वि+अव+धा–कि। व्यवधाने शब्दच०।

व्यवसाय पु०वि+अव+सो–घञ्। १उद्यमे "शरव्यवसायसु॰ चिन्त्" कुमारः। २उपजीविकायाम् ३अनुष्ठाने ४अवधारणे च "व्यवसायात्मिका बुद्धिः" गीता। ५विष्णौ विष्णु स०।

व्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था–अ। १शास्त्रविहितस्य विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषे स्थापने २शास्त्रमर्य्यादायाञ्च

व्यवस्थान न०वि+अव+स्था–ल्युट्। १अवस्थायाम्। कर्त्तरि ल्यु। २विष्णौ पु० विष्णु स०।

व्यवस्थित त्रि० वि+अव+स्था–क्त। विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषे अवस्थिते १शास्त्रविहिते पदार्थे २अवस्थितमात्रे च।

व्यवस्थितविभाषा स्त्री कर्म०। व्याकरणोक्ते विषयान्तरपरिहारेण विषयविशेषेऽवस्थितरूपे विकल्पे।

व्यवहर्त्तृ त्रि० वि+अव+हृ–तृच्। व्यवहारकर्त्तरि।

व्यवहार पु० वि+अव+हृ–घञ्। १अर्थविशेषबोधनाय शब्दविशेषप्रयोगे २ऋणादानादिष्वष्टादशसु विवादेषु ३आहारभोजनादौ च

विवादरूपव्यवहारलक्षणं वीर० मि० उक्तं यथा

"अथ कोऽयं व्यवहारः प्रमाणतर्कोपष्टब्धः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः इति चेन्न वादादेरपि तत्त्वापत्तेः। लिखितादिः प्रमाणविशेषः परिगृह्यत इति चेत् तत्रापि तत्प्रवृत्त्यविरोधात्। अनुमानाद्यवहिर्भावाञ्च तेषामव्यावर्त्तकत्वात्। अतएवान्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमित्यपि परास्तम्। प्रमाणान्तर्भावेण स्वरूपनिरूपणानौचित्याच्च कथनादेर्व्यवहारपदवाच्यत्वे "व्यवहारान् नृप पश्येदित्याद्यनन्वयाच्च। उच्यते। ऋणादानादिलौकिकार्थविषया कथैव व्यवहारः। कथाव्यपदेशाभावस्तु शास्त्रीयपदार्थविषयत्वात् अधिकरणादिव्यपदेशो यथा वैदिकार्थविषयककथायान्तथात्वव्यवहारव्यपदेशः। अतएव यथायथं हेत्वाभासनिग्रहस्थानादियोजनमपि युक्तम्। तच्च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यते। चतुष्पात्त्वमपि तस्य तदविरोध्येवोपपादयिष्यते। यत् तु गोपालेन तत्त्वनिर्णयेषु कथात्वाद्वादत्वमेवास्येति भिन्नमतत्वेनोपन्यस्य जयभङ्गफलकत्वात् स्थापनावसानत्वाच्च जल्पएवायमिति तन्निरस्तम्। तस्यैकविधत्वमयुक्तम्। शङ्कातत्त्वाभियोगभेदेन उभयरूपत्वस्यैव युक्तत्वात्। वैतण्डिकस्य व्यवहारायोग्यत्वादस्य वितण्डात्वमप्रसक्तमपि। अन्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमिति विज्ञानयोगिवचोऽप्येवं सति नायुक्तम्। न च पश्येदित्यनन्वयः निर्णयार्थकथनतया सर्वनिबन्धृभिस्तद्व्याख्यानात्। "स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः। आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्" याज्ञवल्क्यवचनं यद्यपि व्यवहारपदान्यृणादानादीनि सामान्येन लक्षयति तथापि व्यवहारसामान्यलक्षणमपि समानसम्बन्धिभेदात्तया तत प्रतीयते। तस्यायमर्थः स्मृत्याचारादिधर्मप्रमाणातिक्रान्तरीत्याऽन्यैरभिभूतः पुरुषो-

रागादिभ्यो व्यवहारदर्शिभ्यो वञ्चयित्वा तर्हि तदाऽऽवेद्यमानत्वाद्व्यवहारस्य पदं विषयः। कीति यदि ऋणादानादिसंज्ञत्वेन तस्याद्युक्तमपि युक्तमिति। एवमाधर्षितस्याधिताभावपर्यन्तस्य प्रत्यर्थिमात्रयोर्विवादश्च व्यवहार इति प्रतीयते। इदमेव च मिताक्षरायां मन्यविरोधेनेत्यादिना निष्कृष्टमुक्तम्। अन्यविरोधेनेत्युक्ते मन्त्रोत्तरादिरूपेण स्वसम्बन्धिकथनमपि व्यवहारः स्यात्। स्वसम्बन्धितयेत्युक्ते एवसम्बन्धितया साक्षिणा कथनमन्यविरोधि भवत्येवेत्यत्याव्याप्तिवारणापत्तिरतः स्वसम्बन्धितयेति। इदं चोत्तरवादययोरप्यनुगतम्। न च प्रतिपक्षावव्याप्तिः तत्रापि साध्यतया वादिना निर्दिष्टस्य विरुद्धतया निर्देशे तद्विरोधप्रदर्शनमात्राभावात् अन्यथोत्तरत्वभङ्गप्रसङ्गात्। यत्रापि द्वावपि भाषावादिनौ तत्रापि परस्परविरोधावश्यम्भावान्नाव्याप्तिः। इदं चाग्रे व्यक्तीभविष्यति। यत्तु कात्यायनेनोक्तम् "पञ्चसाध्ये विनिर्दिष्टे धर्मार्थं न्यायविस्तरे। साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहार स उच्यते" इति एतत् व्यवहारैकदेशव्यवहारलक्षणोक्तिपरतया, माधवीयपारिजातादिभिर्व्याख्यातम् "विनिर्णय इव निर्दिष्टवर्णनादिमत्तसाध्ये धर्मार्थं वस्तुनि विनिश्चये विस्तृते सतीति व्यवहारैकदेशः धर्माधर्मविज्ञानस्यैव व्यवहारहेतुत्वात्। तथा च नारदः "मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमभुक्तत्। धर्मैकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः। तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः। नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्त्तते" इति। बृहस्पतिरपि "धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन् हिंसकाः। लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्त्तते" इति। न्यायेत्यादिना व्यवहारलक्षणम्। तत्र माधवीयव्याख्यानम्। न्यायः निरवद्यतिपत्त्यं योधिकमाचरण तस्य विस्तरं इदं युक्तमिदमयुक्तमिति उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः। तस्मिन् विषयभूते तत्प्रवर्त्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः साध्यमूलः साध्यऋणादानादिपदं तन्मूलत्वविषयको यो विवादः स व्यवहार इति। मदनरत्ने तु न्यायं प्रमाणं तस्य विस्तरः प्रदर्शनं तस्मिन् विषये सति। साध्यमूलेत्यादि तुल्यम्। मदनरत्नाकरस्मृतिचन्द्रिकाव्यवहारतत्त्वकारैः सर्वमेवेदं वचनं व्यवहारलक्षणपरतयापि व्याख्यातम्। प्रयत्नसाध्ये करसाध्ये पराभिभवेन स्वेच्छया भोक्तुमशक्ये स्वक्षेत्रादौ सति न्यायं प्रमाणं विस्तार्य्यते प्रपञ्च्यते यस्मिन् तस्मिन् धर्माधिकरणे वादिनः साध्यमूलेत्यादि पूर्ववत्। तेनापि प्रागुक्तमेव विवक्षितमतस्त्वप्यपदत्वे नालीक वर्त्तितव्यम्। यत्तु सर्वं सम्पत्तयामानाङ्गकरण्येन व्याचष्टे। विनिश्चितुकामादिगोचरप्रयत्नसाध्ये धर्मार्थे न्यायविस्तरे नीयतेऽर्थोऽनेनेति न्याय प्रमाणं स्मृतिचन्द्रिकादि विस्तार्य्यते प्रवर्त्ततेऽस्मिन् स्मृत्यादिप्रमेय इत्यर्थः। विनिश्चये प्रमाणावधिस्तत्त्वात् पर्यालोचनादिना दृष्टे सति। यद्वा। धर्मं चाश्नाबतेऽनेनेति धर्मार्थो धर्मप्रतिपादक इति यावत्। न्यायविस्तरे प्रमाणप्रपञ्चे स्मृतिचन्द्रादौ प्रमादादिना विनिश्चये लुप्तप्राये सति साध्यमूलेत्यादि तत्त्वार्थमिति। हारीतः "स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम्। न्यायेन क्रियते यत्र व्यवहारः स उच्यते" इति। न्यायेन प्रमाणेन। अत्रापि पूर्वोक्त एव तात्पर्य्यम्। तद्विधिभेदाश्च तत्र दर्शिता यथा

"निरुक्तमपि व्यवहारपदस्याऽऽतमेवार्थेनुपपद्यते। सा च कात्यायनेनोक्ता "विना नार्थेऽवसन्देहे हरण हार उच्यते। नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्मृत" इति। अथ व्यवहारभेदानाह नारदः "सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः। सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखपूर्वकः पणः" इति। यदि पराजयेऽहं तदा पराजयदण्डमभ्यधिकमेतावद्दास्ये दास्यामीति यत्र लेखनपूर्वकं प्रतिज्ञायते स सोत्तर इत्यर्थः। तद्रहितोऽनुत्तर इत्यर्थादुक्तं भवति। स एव तन्त्रोदशप्रकारानल्पनामसामान्यभेदात्तद्विधत्र विज्ञेयाः यथा "चतुष्पाच्चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च। चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्त्तितः। त्रियोनिर्द्व्यभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा। अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च। धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम्। चतुष्पाद् व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वसाधकः। तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु। चरित्रं तु सङ्ग्रहे राजाज्ञायान्तु शासनम्। सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते। चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः। कर्त्तारं साक्षिणश्च सभ्यान् राजानमेव च। व्याप्नोति तारमो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः। धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपङ्क्तेस्तथैव च। चतुर्णां करणादेव चतुष्कारी प्रकीर्त्तितः। कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च

त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्त्तते । त्रियोनिः कीर्त्यते तेन त्रय- मेतद्विवादकृत् । इत्यभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभि- योगतः । शङ्काऽसतान्तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनात् । पक्षद्वयाभिसम्बन्धात् द्विगति. समुदाहृतं । पूर्व्ववाद- स्तयो पक्षः प्रतिपक्षस्तदुत्तरः । भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगति समुदाहृतः । भूतत्तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम । राजा१ सपुरुषः सभ्याः२ शास्त्रं३ गणकलेख कौ४ ५ । हिरण्य६मग्नि७रुदक८मष्टाङ्गः समुदाहृतः । ऋणादानं १ह्युपनिधिः२-सम्भूयोत्थानं३मेव च । दत्तस्य पुनरादान४मशुश्रूषाभ्युपेत्य५ च । वेतनस्यानपाकर्म६ तथैवास्वामिविक्रयः७। विक्रीयासम्प्रदानं८ च क्रीत्वानु- शय९एव च । समयस्यानपाकर्म१० विवादः क्षेत्रज११ स्तथा । स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो१२ दायभागो१३ऽथ सा हस१४ । वाक्पारुष्य १५ तथैवोक्तं दण्डपारुष्य१६मेव च । द्यूत१७मक्षीर्णकाद१८श्चैवे त्यष्टादशपदं स्मृत. । क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते" इति ।

व्यवहारपद न० ६त० । व्यवहारविषये ।

व्यवहारमातृका स्त्री व्यवहारस्य विवादनिर्णयस्य मातेव पोषकत्वात् परिच्छेदकत्वाद्वा इवार्थे कन् । व्यवहार- निर्णयार्थं प्राड्विवाकादिकार्य्ये क्रियासमुदाये "व्यवहारान् नृपः पश्येत्" इत्युक्तो व्यवहारः सोऽय- मित्थं चतुष्पाच्चतुरर्थकल्पनया विवादेषु ऋणादानादि- ष्वपदर्शितो वर्णितः "तत्र प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यम्" इति भाषापाद प्रथमः । "श्रुतार्थस्योत्तर लेख्यम्" इत्युत्तर- पादो द्वितीयः । "ततोऽर्थी लेखयेत्सद्य" इति क्रि- यापादस्तृतीयः । "तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति" इति सा- ध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः । यथोक्तम् "परस्पर मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यान्न्यायाद्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः । भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभि क्रमवृत्तिभि । आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयत" इति । सम्प्रति प्रत्युत्तरे तु साधनानिर्देशाद्भावार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्य सिद्धिरथ्य. पादोऽस्तीति द्विपात्त्वमेव । उत्तराभिधाना- नन्तर सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परा- मर्शव्यवस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वे- नानभिधानात् व्यवहृत्तं सम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपाद त्वमिति स्थितम् इति व्यवहारमातृका । एवं सर्वव्य- वहारोपयोगिनीं व्यवहारमातृकामभिधायाधुना कांश्चित् व्यवहारविशेषे कश्चिद्विशेषं दर्शयितुमाह" मिता० ।

व्यवहारिक त्रि०व्यवहारः प्रयोजनतयाऽस्त्यस्य ठन् । १व्य- वहारयोग्ये लोकप्रसिद्धे घटपटादौ स्त्रियां ङीप् । २इङ्गुदवृक्षे ३लोकयात्रायां ४सम्मार्ज्जन्यां स्त्री मेदि० ।

व्यवहारिकसत्ता स्त्री कर्म० । १व्यवहारोपयिके सत्त्वे वे- दान्तकल्पिते ब्रह्मभिन्नपदार्थमात्रस्य वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि व्यवहारयोग्ये सत्त्वे येन घटादि व्यवह्रियते । तत्का- र्य्यकरणोपयोगित्वेन कल्पिते घटादेरर्थक्रियाकारित्व- लक्षणे २सत्त्वे च ।

व्यवहार्य्य त्रि० वि+अव+हृ-ण्यत् । इदमित्थमेवेत्येवंरूपेण १व्यवहारविषये येन सह भोजनादिकमेकपङ्क्तौ क्रि- यते २तस्मिन् जने ।

व्यवहित त्रि० वि+अव+धा-क्त । व्यवधानवति पदार्थे ।

व्यवाय पु०वि+अव+इण-घञ् । १ग्राम्यधर्मे मैथुने अमरः । २अन्तर्द्धाने च ३तेजसि न० मेदि०। ४शुद्धौ पु० जटा०।

व्यवायिन् त्रि० वि+अव+इण-णिनि । ग्राम्यधर्मकारके स्त्रियां ङीप् ।

व्यसन न० वि+अस-ल्युट् । १विपत्तौ २भ्रंशे कामजाते कोपजाते च स्त्रीभोगमद्यपानादौ ३दोषे ४दैवादिकृते उपद्रवे च ५पापे ६निष्फलोद्यमे मेदि० ।

"व्यसनान्याह मनुः कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महो- पतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्म्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु । मृगया१क्षो२ दिवास्वप्न३ परीवाद४स्त्रियो५ मदः६ । "तौर्य्यत्रिकं७।८।९ वृथाट्या१० च कामजो दशकोगणः । पैशुन्य१ साहस२ द्रोह३ ईर्षा४ऽसूया५र्थदूषणम्६ । वाग्दण्डजञ्च पारुष्य ७।८ क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः" । तौर्य्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि त्रीणीति इय॥ पैशु न्यमविज्ञातपरदोषाविष्करणम् । साहस साधोर्बन्धना- दिना निग्रह । द्रोहो जिघांसा । ईर्षा अन्यगुणास- हिष्णुता । असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम् । अर्थ- दूषणम् अर्थानामपहरण देयानामदानञ्च" मल्लि०रघु० ।

व्यसनार्त्त त्रि० व्यसनेनार्त्तः । २दैवाद्युपद्रवयुक्ते ।

व्यसनिन् त्रि० व्यसनमस्यास्ति इनि । १व्यसनयुक्ते कामजा- दिमद्यपानादिरूपदोषयुक्ते २दैवाद्युपद्रुते च हेमच० ।

व्यसु त्रि० विगता असवो यस्य । १मृते "गेहे जातो मवेद्- व्यसु" ज्योतिषम् ।

व्यस्त त्रि० वि+अस-क्त । १व्याकुले २व्याप्ते मेदि० ३विभक्ते च "व्यस्तत्रिनिदियस्य ते" कुमार० । ४विपरीते "एतद्- व्यस्त महापापम्" ति०त०। "व्यस्तविधिर्विलोमे" लीला०

५उद्दिष्टपदार्थमध्ये एकैकस्मिन् । "एते व्यस्ताः समस्ता वा" विश्वामित्रः । ६प्रपञ्चभिन्ने च भावे क्त । ७व्यतिक्रमे त्रि०

व्याकरण पु० व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते अर्थवत्तया प्रतिपाद्यन्ते शब्दा येन वि+आ+कृ-करणे ल्युट् । वेदाङ्गे शब्दसाधुताबोधके १शास्त्रभेदे वेदान्तोक्ते नामरूपाभ्यां २जगतो विकाशने च

"अथ व्याकरणं वक्ष्ये कात्यायन ! समासतः । सिद्धशब्दविवेकाय बालव्युत्पत्तिहेतवे । सुप्तिङन्तं पदं ख्यातं सुपः सप्त विभक्तयः । स्वौजसः प्रथमा प्रोक्ता सा प्रातिपदिकार्थके । सम्बोधने च लिङ्गादावुक्ते कर्म्मणि कर्त्तरि । अर्थवत् प्रातिपदिकं धातुप्रत्ययवर्ज्जितम् । अमौट्शसो द्वितीया स्यात् तत्कर्म क्रियते च यत् । द्वितीया कर्म्मणि प्रोक्ता अन्तरान्तरायोगतः । टाभ्यांभिस्तृतीया स्यात् करणे कर्त्तरीरिता । येन क्रियते तत्करणं तत्कर्त्ता यः करोति सः । ङेभ्यांभ्यश्चतुर्थी स्यात् सम्प्रदाने च कारके । यस्मै दित्सा धारयते रोचते सम्प्रदानकम् । पञ्चमी स्यात् ङसिभ्यांभ्यो ह्यपादाने च कारके । यतोऽपैति समादत्ते अपादानं भयं यतः । ङसोसामश्च षष्ठी स्यात् स्वामिसम्बन्ध उच्यते । ङ्योस्सुपश्च सप्तमी स्यात् सा चाधिकरणे भवेत् । आधारश्चाधिकरणं रक्षार्थानां प्रयोगतः । ईप्सितं चानीप्सितं यत्तदपादानकं स्मृतम् । पञ्चमी पर्य्यपाङ्योगे इतरर्त्तेऽन्यदिङ्मुखे । एनप्योगे द्वितीया स्यात् कर्म्मप्रवचनीयकैः । लक्षणवीप्सेत्थंभूतेऽभिभागे च परिप्रती । अनुरेषु सहार्थे च हीनेऽनूपौ च कीर्त्तितौ । द्वितीया च चतुर्थी स्याच्चेष्टायां गतिकर्म्मणि । अप्राणे हि विभक्ती द्वे मन्यकर्म्मण्यनादरे । नमःस्वस्तिस्वधास्वाहालंवषड्योग ईरिता । चतुर्थी चैव तादर्थ्ये तुमर्थाद्भाववाचिनः । तृतीया सहयोगे स्यात् कुत्सितेऽङ्गे विशेषणे । काले भावे सप्तमी स्यादेतैर्योगे च षष्ठ्यपि । स्वामीश्वराधिपतिभिः साक्षिदायादसूतकैः । निर्द्धारणे द्वे विभक्ती षष्ठी हेतुप्रयोगके । स्मृत्यर्थकर्म्मणि तथा करोतेः प्रतियत्नके । हिंसार्थानां प्रयोगे च कृति कर्म्मणि कर्त्तरि । न कर्तृकर्म्मणोः षष्ठी निष्ठादौ प्रतिपादिता । द्विविधं प्रातिपदिकं प्रातिपदिकसञ्ज्ञकम् । भूवादिभ्यस्तिङो लः स्याल्लकारा दश वै स्मृताः । तिप्तसन्ति प्रथमो मध्यः सिप्थस्थोत्तमः । मिब्वस्मस परस्मै तु पदानाञ्चात्मनेपदम् । त आतामन्त प्रथमो मध्यस्थासाथाध्वं तथा । उत्तम इड्वहिमहि लिङः कर्त्तरि धातुतः । नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो भवेत् । मध्यमो युष्मदि प्रोक्त उत्तमः पुरुषोऽस्मदि । भूवाद्या धातवः प्रोक्ताः सनाद्यन्तास्तु धातवः । लडीरितो वर्त्तमाने स्मेनातीते च धातुतः । भूतानद्यतने लङ् च लिङाशिषि च धातुतः । विध्यादावेवानुमतौ लिङ्विधिर्मन्त्रणे भवेत् । निमन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु तथाऽऽशिषि । लिडतीते परोक्षे स्याल्लुङ्, लृट्, लृङ् भविष्यति । अद्यतने लुट् च भविष्यति च धातुतः । धातोर्लिङ् क्रियातिपत्तौ लिङर्थे लोट् प्रकीर्त्तितः । कृतस्त्वपि वर्त्तने भावे कर्म्मणि कर्त्तरि । शतृ शानच् तव्यणीयर् यदनीयर् क्त तृजादयः" गारुडे २०८अ० ।

व्याकुल त्रि० वि+आ+कुल–क । रोगादिना इतिकर्त्तव्यतानिश्चयविहीने अमरः । [प्रकटीकृते ।

व्याकृत त्रि० वि+आ+कृ–क्त । १प्रकाशिते २नामरूपाभ्यां

व्याकृति स्त्री वि+आ+कृ-क्तिन् । १भक्तौ हेमच० २प्रकाशने । करणे क्तिन् । ३व्याकरणे च । ४ व्याक्रिया तत्रार्थे "व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता" हरिवं०

व्याकोश(ष) त्रि० वि+आ+कुश(ष) अच् व्यागतः कोशा(षा)त् प्रा० स० वा । १प्रफुल्ले अमरः "व्याकोश(ष)न्दीवराक्षी" इति तन्त्रम् । [हरूपे १ग्रन्थभेदे २कथने च ।

व्याख्या स्त्री वि+आ+ख्या–अङ् । विवरणात्मके शब्दसमू-

व्याख्यात त्रि० वि+आ+ख्या–क्त । १कथिते २विवृते च ।

व्याघात त्रि० वि+आ+हन-घञ् । १अन्तराये २प्रहारे मेदि० ३अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०६पृ० दृश्यम् । ४प्रतिबन्धे "व्याघातावधिराशङ्का" कुसुमाञ्जलिः । विष्कम्भादिषु सप्तविंशतियोगमध्ये ५त्रयोदशे योगे च ।

व्याघ्र पुस्त्री० वि+आ+घ्रा–क । १जन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् । २रक्तैरण्डे ३करञ्जे च पु० मेदि० । [उत्त० ।

व्याघ्रदल पु० व्याघ्रस्य पाद इव दलमस्य । एरण्डवृक्षे श-

व्याघ्रनख न० व्याघ्रस्य नख इवाकारोऽस्त्यस्य आकारे अच् । १नखीनामगन्धद्रव्ये अमरः । व्याघ्रस्य नख इव दलान्यस्य । २स्नुहीवृक्षे शब्दच० । ३कन्दभेदे । ४नखक्षते च मेदि० हेम० । ५व्याघ्रस्य नखे ।

व्याघ्रनायक पुस्त्री० व्याघ्रं नयति स्थानान्तरं प्रापयति पश्चात् क्रोशनेन नी-ण्वुल् । शृगाले (फेउ) राजनि० तस्य पश्चात्क्रोशनेन व्याघ्रस्य स्थानान्तरप्रापकत्वेन तथात्वं स्त्रियां ङीष् ।

व्याघ्रपाद्(द) पु॰ व्याघ्रस्य पाद इव मूलमस्य वा अन्त्यलोपः। १विकङ्कतवृक्षे अमरः। २मुनिभेदे च ३विकङ्कतवृक्षे राजनि॰। [अमरः। ६त॰। ४व्याघ्राङ्गुले च।

व्याघ्रपुच्छ पु॰ व्याघ्रस्य पुच्छमिव दलमस्य। १एरण्डवृक्षे

व्याघ्राट पुंस्त्री॰ व्याघ्र इवाटति अट-अच्। भरद्वाजखगे अमर स्त्रियां ङीष्। [याम् अमरः।

व्याघ्रादनी स्त्री व्याघ्रेणाद्यते अद-ल्युट् ङीप्। मिश्रता

व्याघ्रास्य पुंस्त्री॰ व्याघ्रस्येवास्यं यस्य। विडाले शब्दच॰। स्त्रियां टाप्।

व्याघ्री स्त्री व्याघ्रनखाकार कण्टकोऽस्त्यस्याः अच् गौरा॰ ङीष्। १कण्टकारिकायाम् अमर.। जातौ ङीष्। २व्याघ्रयोषिति।

व्याज पु॰ वि+अज+घञ् वीभावाभाव। १कपटे वञ्चनाफले २अपह्नुत्यलङ्कारे कारणान्तरेण ३प्रकृतस्य कारणान्तरत्वेनोद्भावनरूपे अपदेशे च अमरः।

व्याजनिन्दा स्त्री ६त॰। १कपटनिन्दायाम् २अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०४ पृ॰ दृश्यम्।

व्याजस्तुति स्त्री॰ ६त॰। १कपटस्तुतौ २अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे दृश्यम्। [अलङ्कारशब्दे ४०४पृ॰दृश्यम्।

व्याजोक्ति स्त्री ६त॰। १छलेनोक्तौ २अर्थालङ्कारभेदे च।

व्याड पु॰ वि+आ+अड-अच्। १मांसभक्षके व्याघ्रादौ पशौ २सर्पे अमरः। ३इन्द्रे शब्दच॰। ४वञ्चके त्रि॰ रायमु॰।

व्याडायुध न॰ व्याडस्य व्याघ्रस्यायुध मिव इवार्थस्य अच्। व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये अमर। [च ३मुनिभेदे त्रिका॰।

व्याडि पु॰ व्याकरणस्य संग्रहाख्यग्रन्थकारके १कोषकारके

व्यात्युक्षी स्त्री वि+अति+उक्ष-भावे व्यतिहारे णच् स्वार्थे अण् ङीप्। परस्परसेचनरूपे जलक्रीड़ाभेदे।

व्यादिश पु॰ वि+आ+दिश-क। १विष्णौ विष्णुस॰ २विशेषेण आदेशके त्रि॰।

व्याध पुंस्त्री॰ व्यध-ण। मृगहिंसके चलितात् सर्वविषयस्यां जाते १सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री॰ स्त्रियां ङीप्। "मा-पितात् गोपकन्यायां सर्वस्यां तस्य योषिति। अस्माद् बभूव व्याधश्च बलवान् मृगहिंसकः" ब्रह्मवै॰ब्र॰ १०अ॰। २दुष्टे त्रि॰ मेदि॰। भावे घञ्। ३वेधने ४पीड़ने च।

व्याधभीत पुंस्त्री॰ व्याधाद्भीतः भी-क्त। मृगे शब्दच॰। स्त्रियां ङीप्। [वल्ले हेमच॰।

व्याधाम पु॰ व्याधेन पीड़नेन अमति अम-णिच्-अच्।

व्याधि पु॰ वि+आ+धा-कि। १रोगे व्याधिश्च दोषान्तराद-भेदः चित्तविक्षेपशब्दे २६४१ पृ॰ दृश्यम्। २कुष्ठे अमरः। ३कामकृते नायकयोरवस्थाभेदे मा॰द॰।

व्याधिघात पु॰ व्याधिं हन्ति+हन-अण्। आरग्वधे (सोन्दाल) अमरः। [अमर

व्याधित त्रि॰ व्याधिर्जातोऽस्य तार॰ इतच्। व्याधियुक्ते

व्याधिहन्तृ पु॰ व्याधिं हन्ति हन-तृच्। १वाराहीकन्दे राजनि॰ २रोगनाशके त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

व्याधु(धू)त त्रि॰ वि+आ+धु-(धू)-क्त। कम्पिते शब्दर॰।

व्यान पु॰ वि+अन-घञ्। देहस्थे सर्वशरीरव्यापके मोक्षादिमध्ये ॥युभेदे "विष्वगननवान् वायुर्व्यान इत्यभिधीयते" वेदान्तमतम् "व्यानो व्यानयत्यस्य सर्वव्याधिप्रकोपनः। महारजतसप्रख्यो ह्यानोपादानकारणम्। रु चालिकर्णयोर्मध्ये कव्यां वै गुल्फयोरपि। प्राणे गले स्फिगुद्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम्। स्कन्धयस्थपरं चाङ्गं गात्रनेत्रे प्रकोपन" पदार्थादर्शः।

व्यापक त्रि॰ विशेषेणाप्नोति वि+आप-ण्वुल्। १अधिकदेशवृत्तौ "व्यापकत्वात् परापि स्यात्" भाषा॰। न्यायोक्ते स्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगिनि च २पदार्थे ३तन्त्रोक्ते सर्वाङ्गसम्बन्धिनि न्यासभेदे पु॰ "अङ्गुलिव्यापकन्यासौ" तन्त्रसा॰। ४व्याप्यादके त्रि॰ अमर। [च अमरः।

व्यापन्न त्रि॰ वि+आ+पद-क्त। १मृते हेमच॰ २विपद्युक्ते

व्यापाद पु॰ वि+आ+पद-घञ्। १द्रोहचिन्तने हेमच॰।

व्यापादन न॰ वि+आ+पद-णिच्-ल्युट्। १मारणे हेमच॰ २परानिष्टचिन्तने अमर।

व्यापार पु॰ वि+आ+पृ-घञ्। "व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया" हर्युक्तायां १भावयितृ॰ उत्पादनक्रियायाम्। स जातो २व्यवसाये च।

करणजन्ये करणजन्यक्रियाजनके ३पदार्थे यथा दात्ररूपकरणजन्यः तज्जन्यच्छेदजनकः छेद्यसंयोगादिः। चक्षुरिन्द्रियस्य व्यापारः विषयसंयोगः। "विषयेन्द्रियसंयोगो व्यापारः सोऽपि षड्विधः" भाषा॰। एवं यागादेः व्यापारः अदृष्टम्। व्यापारवत् कारणं करणमिति। "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्" हरिकारिका।

व्यापारिन् त्रि॰ व्यापारोऽस्त्यस्य इनि। १व्यापारवति कर्त्रादौ "न हि व्यापारेण आसादितोऽन्यथा सिद्धि"। २व्यवसायवति वणिग्जने पु॰। [२विष्णौ पु॰ विष्णुस॰।

व्यापिन् त्रि॰ वि+आप-णिनि। १व्यापके स्त्रियां ङीप्।

क्त” मनु० । युक्तनीतिवारे तद्भेदादिकमुक्तं यथा “यद्यद्भयमद्दतेषु यत्र यत्र भयं भवेत् । सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेद् व्यूहकृतैर्बलैः । यायाद् व्यूहेन महता मकरेण पुरोभये । श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वा वीरवक्त्रया । पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञकम् । सर्वतः सर्वतोभद्रं चक्रं व्यालमथापि वा । यथादेशं कल्पयेद् वा शत्रुसेनाविभेदकम् । व्यूहरचनचक्षुतान् वाद्यभाषाचमीरितान् । स्वसैनिकैर्विना कोऽपि न तान् जानीयात् तथाविधान् । नियोजयेत् मतिमान् व्यूहान् नानाविधान् सदा । अश्वानाञ्च गजानाञ्च पदातीनां पृथक् पृथक् । उच्चैः सञ्श्रावयेद् व्यूहसङ्केतान् सैनिकान् नृपः । वामदक्षिणसंस्थो वा मध्यस्थो वाऽग्रसंस्थितः । श्रुत्वा तान् सैनिकैः कार्यमनुशिष्टं यथा तथा । सम्मीलनं प्रसरणं परिभ्रमणमेव च । आकुञ्चनं तथा यानं प्रयाणमपयानकम् । पर्यायेण च साम्मुख्यं समुत्थानञ्च लुण्ठनम् । संस्थानं चाष्टदलचक्रवद्गोलकतुल्यकम् । सूचीतुल्यं शकटवदर्द्धचन्द्रसमन्तु वा । पृथग्भवनमल्पाल्पैः पर्यायैः पङ्क्तिवेशनम् । शस्त्रास्त्रयोर्धारणञ्च सन्धानं लक्ष्यभेदनम् । मोक्षणञ्च तथाऽस्त्राणां शस्त्राणां परिघातनम् । द्राक् सन्धानं पुनः पातो ग्रहो मोक्षः पुनः पुनः । स्वगूहनं प्रतीघातः शस्त्रास्त्रपदविक्रमैः । द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा पङ्क्तितो गमनं ततः । तथा प्राग्भवनं चापसरणन्तूपसर्पणम् । अपसृत्यास्त्रसिद्ध्यर्थमुपसृत्य विमोचनम् । प्राग्भूत्वा मोचयेदस्त्रं व्यूहस्य सैनिकः सदा । आसीनः स्यादथ विसृष्टास्त्रः प्राग्वा चापसरेत् पुनः । प्रागासीनं तूपसृतो दृष्ट्वा साम्यं विमोचयेत् । एकैकशो द्विशो वापि सङ्घशो बोधितो यथा । क्रौञ्चानां खे गतिर्यादृक् पङ्क्तितः सम्प्रजायते । तादृक् सञ्चारयेत् क्रौञ्चव्यूहं देशबलं यथा । सूक्ष्मग्रीवं मध्यपुच्छं स्थूलपक्षन्तु पङ्क्तितः । बृहत्पक्षं मध्यगलपुच्छं श्येनं मुखे तनु । चतुष्पान्मकरो दीर्घस्थूलवक्त्रो द्विरोष्ठकः । सूची सूक्ष्ममुखो दीर्घसमदण्डान्तरन्ध्रयुक् । चक्रव्यूहश्चैकमार्गो ह्यष्टधा कुण्डलीकृतः । चतुर्दिक्ष्वष्टपरिधिः सर्वतोभद्रसंज्ञकः । अमार्गश्चाष्टवलयी गोलकः सर्वतोमुखः । शकटः शकटाकारो व्यालो व्यालाकृतिः सदा । सैन्यमल्पं वृहद्वापि दृष्ट्वा मार्गं रणस्थलम् । व्यूहैर्व्यूहेन व्यूहाभ्यां सङ्करेणापि कल्पयेत्” ।

व्यूहपार्ष्णि पु० ६त० । युद्धार्थमवस्थानविशेषेण स्थितसैन्यानां पश्चाद्भागे अमरः ।

व्यृद्धि स्त्री विरुद्धा ऋद्धिः । विरुद्धसम्पत्तौ तदर्थं चक्रयोः । दुर्व्यवस्थ यवनानां विरुद्धसम्पत्तौ त्रि० सि० कौ० ।

व्ये ऊञ् वृतौ च भ्वा० उभ० सक० अनिट् यज्ञा० । व्ययति ते अव्यासीत् अव्यास्त विव्याय विव्ये । ऋदन्त ।

व्यो अव्य० व्ये-डो । १ओङ्कारे व्योकार २लोहे च ।

व्योकार पु० व्यो+कृ-अण् । लौहकारके अमरः ।

व्योमकेश पु० व्योमैव केशो यस्य । शिवे महादेवे अमरः ।

व्योमकेशिन् पु० व्योमाकारः केशोऽस्त्यस्य इनि । महादेवे

व्योमचारिन् पु० व्योम्नि चरति चर-णिनि । १विहगे २देवे ३पक्षिमात्रे च ४आकाशगामिनि त्रि० व्योमचारिपुरं सौभनगरम् ।

व्योमधूम पु० व्योम्नः धूम इव शोभत्वात् । मेघे त्रिका० ।

व्योमन् न० व्ये-मनिन् पृषो० । १आकाशे अमरः । २अभ्रे (अभ्र) राजनि० । ३जले च ४सूर्य्यार्च्चनगृहे मेदि० ।

व्योममण्डल न० व्योम मण्डलमिव । मण्डलाकारे आकाशे । व्योम्नां मण्डलमिव । २पताकायाम् शब्दच० ।

व्योममुद्गर पु० व्योम्नो मुद्गर इव आघातहेतुत्वात् । गगनात् अकस्मादुत्थित वायोर्निर्घाते हारा० । [अमर ।

व्योमयान न० ७त० । आकाशगमनयोग्ये वाहने विमाने

व्योष न० वि+उष-अच् । शुण्ठीमरीचपिप्पलीरूपे त्रिकटुनि अमर ।

व्रज गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । व्रजति अव्राजीत् । [व्रव ।

व्रज संस्कारे गतौ च चु० उ० सक० सेट् । व्राजयति ते अविव्र-

व्रज पु० व्रज-गत्यर्थे क । १समूहे अमर० । २गोष्ठे ३पथि मेदि० मथुरासमीपस्थे देशभेदे च ।

मात्स्ये “व्रजमण्डलभूगोल शेषनागफणाम्बरम् । कुमाराद्यस्य महाम्नेह सर्वेषां मध्यसंस्थितम् । तन्नो परिस्थित लोकं सर्वस्थानं महाफलम् । कृष्णलीला विहारार्थसुस्थानविराजितम् । चतुरष्टदलाक्रोशेन परिपूर्णविराजितम् । अस्य प्रदक्षिणा कुर्वन् धनधान्यसुखं लभेत् । दानाद्भोग्यावतो लोको विष्णुलोकमवाप्नुयात् । आंशवन् म्रियते चेत्तु पुनर्जन्म न विद्यते । पुण्यं लक्षगुणं लब्ध्वा कृतेऽस्मिन् व्रजमण्डले । क्रोशेन निर्मितास्तीर्थाः सार्द्धद्वयसहस्रका” । तन्मादौ वनोपवनप्रतिवनाधिवनान्यष्टचत्वारिंशत् तानि चतुरष्टक्रोशपरिमाणस्थितानि चतुर्भागयोऽभ्यन्तरस्थितानि क्रमश आह ।

पाद्मे "अथाभि द्वादशान्याहुर्यमुनोत्तरदक्षिणे । मधुवनं१ मधुनात्रैव यत्र काम्यवनं२ शुभम् । कोकिलाख्यं तृतीयञ्च३ तुर्यं तालवनं४ तथा । पञ्चमं कुमुदाख्यञ्च५ षष्ठं भाण्डीरसंज्ञकम्६ । नाम्ना छत्रवनं७ चैव सप्तमं परिकीर्त्तितम् । अष्टमं खदिरं८ प्रोक्तं नवमं लोहजं वनम्९ । नाम्ना भद्रवनं१० चैव दशमं बहुपुण्यदम् । एकादशं समाख्यातं बहुलावनसंज्ञकम्११ । नाम्ना बिल्ववनं१२ चैव द्वादशं काममोक्षदम् । इति द्वादशसङ्ख्यानि वनानि शुभदानि च" । द्वादशोपवनान्याह वाराहे "आदौ ब्रह्मवनं१ नाम द्वितीयं त्वप्सरोवनम्२ । तृतीयं विह्वलं३ नाम कदम्बाख्यं४ चतुर्थकम् । नाम्ना स्वर्णवनं५ चैव पञ्चमं परिकीर्त्तितम् । सुरभीवननामाऽपि षष्ठमाह्लादवर्द्धनम् । चैव प्रेमवनं७ नाम सप्तमं शुभदं नृणाम् । मयूरवननामाऽपि चाष्टमं परिकीर्त्तितम् । मानेङ्गितवनं९ चैव नवमं मानवर्द्धनम् । शेषशायिवनं१० चैव दशमं पापनाशनम् । एकादशं समाख्यातं नारदाख्यं११ शुभोदितम् । द्वादशं परमानन्दवनं१२ सर्व्वार्थदायकम् । इति द्वादशसङ्ख्यानि वनान्युपवनानि च" । द्वादशप्रतिवनानि भविष्ये "आदौ रङ्कवनं१ चैव सुरसंज्ञाविराजितम् । वार्त्तावनं२ द्वितीयञ्च करहाटं३ तृतीयकम् । चतुर्थं काम्यनामाऽपि४ वनं कामप्रदं नृणाम् । वनमञ्जननामाऽपि५ पञ्चमं सौख्यप्रदम् । नाम्ना कर्णवनं६ चैव षष्ठं सुखप्रदम् । कृष्णाक्षिपणकं७ नाम वनं सप्तमीरितम् । नन्दप्रेक्षणकृष्णाख्यं वनं नन्दनदमष्टमम् । वनमिन्द्रवनं९ नाम नवमं कृष्णपूजितम् । शिक्षावनं१० शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभाषितम् । चन्द्रावलीवनं११ चैवमेकादशमुदाहृतम् । नाम्ना लोहवनं१२ चैव द्वादशं शुभदं नृणाम् । इति प्रतिवनान्याहुर्मार्गे वामे च दक्षिणे । इति द्वादशसङ्ख्यास्ते देवावासफलप्रदाः" । द्वादशाधिवनान्याह विष्णुपु० "मथुरा१ प्रथमं नाम राधाकुण्डं२ द्वितीयकम् । नन्दग्रामं३ तृतीयञ्च गडस्थानं४ चतुर्थकम् । पञ्चमं ललिताग्रामं५ वृषभानुपुरं६ षष्ठं । सप्तमं गोकुलं स्थानं७ अष्टमं बलदेवकम्८ । गोवर्द्धनं९ चैव नवमं काममानदम् । वनं जावटं१० नाम दशमं परिकीर्त्तितम् । मुख्यं वृन्दावनं११ चैवमेकादशं प्रकीर्त्तितम् । सङ्केतवटकं१२ स्थानं वनं द्वादशं कीर्त्तितम् । इति द्वादशसङ्ख्यानि वनान्यधिवनानि च । वनानामधिपाः प्रोक्ता व्रजमण्डलमध्यगाः । एषां भेदविलोकेन वनयात्रा च निष्फला । एषाञ्च दर्शनेनैव वनयात्रा शुभप्रदा । आदौ लीला यदा पश्येद्वनयात्रा ततश्चरेत् । सर्व्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नुयात् । सर्व्वत्र विजयी भूयाद्वनयात्राप्रभावतः" ।

व्रजनाथ पु० ६तत्० । श्रीकृष्णे व्रजपालादयोऽप्यत्र । (श्रीकृष्णे)

व्रजमोहन पु० व्रजान् व्रजस्थान् मोहयति मुह-णिच्-ल्यु ।

व्रजवर पु० व्रजानां तत्स्थानां वरः प्रार्थनीयः । श्रीकृष्णे ।

व्रजवल्लभ पु० ६तत्० । श्रीकृष्णे ।

व्रजाङ्गना स्त्री ६तत्० । व्रजस्य स्त्रियां गोप्याम् ।

व्रज्या स्त्री व्रज-क्यप् । १पर्य्यटने २गमने ३जिगीषोर्युद्धार्थं प्रयाणे च अमरः ।

व्रण शब्दे भ्वा० पर० अक० सेट् । व्रणति अव्राणीत् अव्रणीत् ।

व्रण अङ्गक्षतौ अद० चु० उ० सक० सेट् । व्रणयति ते अवव्रणत् त

व्रण पु० न० चु० व्रण-अच् । क्षते अमरः । तद्रूपनिदानादि भावप्र० उक्तं यथा "व्रणो द्विधा परिज्ञेयो दोषजागन्तुभेदतः । दोषजो दुष्टदोषैः स्यादन्यः शस्त्रादिसम्भवः" । तत्र वातिकस्य लक्षणमाह "स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः । तुद्यते स्फुटितश्यावो व्रणो मारुतसम्भवः" । स्तब्धः अचलः । पैत्तिकमाह "तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुष्ट्यवदारणैः । व्रणं पित्तकृतं विद्याद् गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः" । क्लेद आर्द्रता । दुष्टं व्यथारूपम् । अवदारणं व्रणे विदारणवत् पीडा । श्लैष्मिकमाह "बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धस्तिमितो मन्दवेदनः । पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः" । बहुपिच्छः बहुपिच्छिलः । अल्पसंक्लेदः ईषदार्द्रः । रौधिरं द्वन्द्वजं सान्निपातिकमाह "रक्तो रक्तस्रुतीरक्ताद् द्विविजः स्यात् तदन्वयः" । तदन्वयः द्विविदोषलिङ्गसम्बन्धः । शुद्धव्रणलिङ्गमाह "जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः । सुव्यवस्थो निरास्रावः शुद्धव्रण इति स्मृतः । जिह्वातलाभः तद्वत्कोमलः श्लक्ष्णः तेन लिङ्गावृतः । सुव्यवस्थः उच्चतारहितः । दुष्टव्रणलिङ्गमाह "पूतिपूयादिदुष्टासृक्स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः । दुष्टव्रणोऽतिगन्धादि शुद्धलिङ्गविपर्य्ययः" । उत्सङ्गी कोटरवान् । अतिगन्धादि' आदिशब्देन शब्दस्पर्शादिविषयाः । कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः । स्थिरास्च पिडकाः

व्यापृत त्रि० वि+आ+पृ—क्त । १व्यापारयुक्ते २कर्मसचिवे हेमच० ।

व्याप्त त्रि० वि+आप+—क्त । १पूर्णे हेमच० । २समाक्रान्ते ३ख्याते च मेदि० । ४स्थापिते ५व्याप्तियुते च "समेन यदि नो व्याप्तः" उदयनाचार्य्य ।

व्याप्ति स्त्री वि+आप–क्तिन् । १ऐश्वर्य्यभेदे न्यायमते तदभाववति अविद्यमानत्वरूपे २पदार्थे यथा वह्नेरभाववति जलादौ धूमो नास्तीति धूमादौ वह्नेर्व्याप्तिः । "व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः । अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना । साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते" भाषा० । प्रमेयत्वशङ्किता साध्यसिद्धे द्वितीयलक्षणमुक्तम् । प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति द्वितीयलक्षणार्थः । व्याप्तिश्च द्विविधा अन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च तत्रान्वयव्याप्तिः पूर्वोक्ता । "साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद् भवेत्" भाषा० उक्ता अपरा सा च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितारूपा । तत्रान्वयव्याप्तिज्ञाने व्यभिचारज्ञानाभावः सहचारज्ञानञ्च कारणम् । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने च साध्याभावे हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं व्यभिचारज्ञानभावश्च कारणम् । "व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा । हेतुर्व्याप्तिग्रहे, तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्त्तकः । द्वैविध्यन्तु भवेद् व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः" भाषा० । धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् तदा वह्निजन्यो न स्यादित्यादितर्केण व्यभिचारशङ्का निवर्त्त्यते तत्त्वाकरे दृश्यम् । उपाधिस्तु व्यभिचारोन्नायकतया व्याप्तिज्ञानविघटकतया अनुमितिविरोधी उपाधिशब्दे १२४८ पृ० दृश्यम् ।

व्याप्य त्रि० वि+आप–ण्यत् । १व्याप्ये २धूमादौ "व्याप्यस्यादपरोऽपि च" भाषा० । ३अनुमितिसाधने लिङ्गे न० ४साधनमात्रे ५कुष्ठौषधौ च अमर ।

व्याम पु० वि+अम–घञ् । तिर्य्यक्प्रसारितयोर्वाह्वोरन्तरालपरिमाणे हेमच० ।

व्यायत त्रि० वि+आ+यम–क्त । १दीर्घे २व्यापृते ३दृढे ४अतिशये च मेदि० । भावे–क्त । ५दैर्घ्ये ६आयामे च न० मेदि० ।

व्यायाम पु० वि+आ+यम–घञ् । १श्रमे २श्रमसाधने व्यापारे ३गौरवे ४दुर्गसञ्चारे ५विषमे मेदि० ६मल्लानां श्रमकारके व्यापारे (कुस्ति) ७व्यामपरिमाणे च हेमच० ।

व्यायोग पु० वि+आ+युज–घञ् । दृश्यकाव्यभेदे सा० द० तल्लक्षणमुक्तं यथा "ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः । हीनोगर्भविमर्षाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः । एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः । कैशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः । राजर्षिरथ दिव्यो भवेद्धीरोद्धतश्च सः । हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः" यथा सौगन्धिकाहरणधनञ्जयविजयादि ।

व्याल पुंस्त्री० वि+आ+अड–घञ् डस्य लः । १सर्पे २हिंस्रपशौ अमरः । स्त्रियां ङीप् । ३दुष्टगजे च मेदि० ४चित्रके व्याघ्रे पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां ङीष् । ५नृपे पु० ५मधुरेश । ६शठे त्रि० अमरः ७क्रूरे त्रि० । [राजनि० ।

व्यालगन्धा स्त्री व्यालस्येव गन्धो लेशोऽस्याः । नाकुल्याम्

व्यालग्राह पु० व्यालान् सर्पान् गृह्णाति ग्रह–अण् । (सापुडे) सर्पधारिणि भरत । णिनि । अत्रैव शब्दर० । "व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात्" शु० त० कौशीख० । [सिंहल्यायाम् राजनि० ।

व्यालजिह्वा स्त्री व्यालस्य सर्पस्य जिह्वेव पत्रमस्याः । महा-

व्यालदंष्ट्र पु० व्यालस्य व्याघ्रस्य दंष्ट्रेव कण्टकमस्य । गोक्षुरे राजनि० । [लदलोऽस्यम् ।

व्यालनख पु० व्यालस्य व्याघ्रस्य नखइव । गन्धद्रव्यभेदे व्या-

व्यालपत्रा स्त्री व्यालस्य पाद इव पत्रमस्याः । एर्वारौ कर्कटीभेदे राजनि० ।

व्यालम्ब पु० विशेषेण आलम्बते वि+आ+लवि–अच् । १रक्तैरण्डे वैद्यकम् । विशेषेण २लम्बमाने त्रि० ।

व्यालायुध न० व्यालस्य व्याघ्रस्य आयुधं नख इव । १नखीनामगन्धद्रव्ये मधुरेश । २व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये पु० राजनि०

व्यावक्रोशी स्त्री वि+अव+क्रुश–णच् स्वार्थे अण् ङीप् । परस्पराक्रोशे । [भिण्डके शब्दर० ।

व्यावर्त्त पु० विशेषेण आवर्त्तते वि+आ+वृत–अच् । न-

व्यावहारी स्त्री वि+अव+हृ–णच् स्वार्थे अण् ङीप् । परस्परहरणे । [परिहसने ।

व्यावहासी स्त्री वि+अव+हस–णच् स्वार्थेऽण् ङीप् । पर-

व्यावृत्त त्रि० वि+आ+वृत–क्त । १वृते हेमच० २निवृत्ते च "व्यावृत्तगतिरुद्याने" कुमार० ।

व्यावृत्ति स्त्री वि+आ+वृत–क्तिन् । निवारणे ।

व्यास पु० व्यस्यति वेदान् वि+अस–घञ् । १पराशरसुते मुनिभेदे व्यासश्च नारायणस्य पञ्चकलावतारभेदः यथोक्त

ब्रह्मवै०पु० ब्रह्म० "व्यासः पुराणसूत्रञ्च पप्रच्छ वाल्मिकिं यदा। मौनीभूतं च चकार तामेव जगदम्बिकाम्। तदा चकार सिद्धान्तं त्वद्वरेण मुनीश्वरः। सम्प्राप निर्मलं ज्ञानं भ्रमान्धध्वंसदीपकम्। पुराणसूत्रं श्रुत्वा च व्यासः पञ्चकलोद्भवः। त्वां सिषेवे प्रदध्यौ च शतवर्षञ्च पुष्करे। तदा त्वत्तो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह। तदा वेदविभागञ्च पुराणञ्च चकार ह"। स च कल्पकाले कल्पयत्या पराशराज्जातः कालीशब्दे १९८६पृ० दृश्यम् वेदव्यासशब्दोक्तेषु मुनिभेदेषु च २समासादिसमानार्थकविग्रहवाक्ये ३विस्तारे अमरः ४वृत्तक्षेत्रस्य च व्यासरेखायाम् "व्यासे भनन्दाग्निहते" लीला० क्षेत्रशब्दे २४०१ पृ० दृश्यम्। "वचनं वाचयेदिमां स ब्रह्मन्। व्यास उच्यते" इत्युक्ते ५पुराणपाठके विप्रे च ६मानभेदे शब्दर०। [वचने च।

व्यासक्त त्रि० वि+आ+सन्ज–क्त। १आसक्ते तत्परे २सं-

व्यासङ्ग पु० वि+आ+सन्ज–घञ्। १कार्यान्तरत्यागेनैकपरत्वे २आसक्तौ च। [२मिलिते च।

व्यासिद्ध त्रि० वि+आ+सिध–क्त। १राजाज्ञयावरुद्धे मेदि०

व्याहत त्रि० वि+आ+हन–क्त। व्याघातयुक्ते।

व्याहार पु० वि+आ+हृ–घञ्। १वाक्ये २उक्तौ अमरः।

व्याहृति स्त्री वि+आ+हृ–क्तिन्। १उक्तौ २भूर्भुवः स्वरादिषु सप्तसु भूर्भुवः स्वरादिलोकसप्तात्मकेषु मन्त्रभेदेषु च सप्त लोकाः पुरन्ता सप्त व्याहृतय एवेति योगयाज्ञवल्क्येन प्रतिपादितम् यदाह "भूराद्याश्चैव सत्यान्ता सप्त व्याहृतयस्तथा। लोकास्ता एव सप्तैते उपर्युपरि संस्थिताः"। तथा "सप्त व्याहृतयः प्रोक्ता पुरा या स्तु स्वयम्भुवा। ता एव सप्त कल्पादौ लोकाः सप्त प्रकीर्त्तिताः" यया च वासनया सप्त व्याहृतयः सप्त लोकाः सा च वासना योगियाज्ञवल्क्येनैव निरुक्त्या व्यक्त्या प्रतिपादिता यदाह "भवन्ति वासितं भूतानि स्थावराणि चराणि च। तस्माद्भूरिति विज्ञेया प्रथमा व्याहृतिः स्मृता। भवन्ति भूयो भूतानि उपभोगक्षये पुनः। अस्माल्लोकाद्यतस्तस्मात् भुवस्तस्मात् प्रकीर्त्तिता। शीतोष्णवृष्टितेजांसि साधयन्ति ये सदा। आलयः स्व-रितानां च स्वर्लोकः स उदाहृत। अपरोत्तरलोकेभ्यो महाँस्तु परिपठ्यते। इदं धर्मलोकानां महत्त्वेन निगद्यते। कल्पदाहप्रदीप्तास्तु प्राणिनस्तु जनं गताः। आदन्ते तु इह सर्गे जनत्वेन निगद्यते। तथा

कालावधःस्थिता ये चान्ये मनवः स्मृताः। अधिकारनिवृत्ताश्च तिष्ठन्त्यस्मिंस्ततस्तथा। सत्यन्तु सप्तमो लोको ब्रह्मणस्तदनन्तरम्। सर्वेषामेव लोकानां मूर्ध्नि संतिष्ठते सदा। ज्ञानकर्मेह निष्ठानां तथा सत्यस्य भाषणात्। प्राप्यते चोपभोगार्थं प्राप्य न च्यवते पुनः। तत्सत्यं सप्तमो लोकस्तस्मादूर्ध्वं न विद्यते"। [च हेमच०।

व्युत्क्रम पु० वि+उद्+क्रम–घञ्। १क्रमवैपरीत्ये २अतिक्रमे

व्युत्थान न० वि+उद्+स्था–ल्युट्। १विरोधकरणे २स्वातन्त्र्यकरणे मेदि० ३प्रतिरोधने ४योगशास्त्रोक्ते समाध्यवस्थाप्रत्यये हेमच० ५नृत्यभेदे शब्दच०। ६विशेषेण उत्थाने च। वि+उद्+स्था–क्तिन्। व्युत्थितिरप्यत्र स्त्री।

व्युत्पत्ति स्त्री वि+उद्+पद–क्तिन्। १विशेषेण उत्पत्तौ शास्त्रजन्ये शब्दार्थज्ञानादिसंस्कारे ३प्रकारभेदे ४शब्दानामर्थविबोधकशक्तौ च।

व्युत्पन्न त्रि० वि+उद्+पद–क्त। १व्युत्पत्तियुक्ते शब्दे तत्संस्कारयुक्ते २पुरुषे च। ३विशेषेणोत्पन्ने च।

व्युदस्त त्रि० वि+उद्+अस–क्त। निराकृते।

व्युदास पु० वि+उद्+अस+घञ्। निराकरणे।

व्युष्ट त्रि० वि+उष–क्त वा० इडभावः। १दग्धे २पर्युषिते ३प्रभाते च ४फले ५दिवसे च न० हेमच०।

व्युष्टि स्त्री वि+उष–क्तिन्। १समृद्धौ २स्तुतौ ३फले च मेदि० व्युष्टिद्विरात्र यागभेदे युक्तरोचादि।

व्यूढ त्रि० वि+वह–क्त। १विन्यासविशेषेण स्थापिते व्यूहयुक्ते सैन्यादौ "व्यूढां द्रुपदपुत्रेण" गीता। २विन्यस्ते ३संहते अमरः "व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः" रघु। ४पृथुले त्रि० मेदि० ५परिहिते ६विवाहिते च त्रि० "व्यूढा कामं कन्यका" प्रबोधचन्द्रोदयः। [कवचे अमरः।

व्यूढकङ्कट त्रि० व्यूढं परिहितं कङ्कटं वर्म येन। सन्नद्ध०

व्यूत त्रि० वि+वे–क्त। तन्तुभिर्ग्रथिते। [पटार्थे अमरः।

व्यूति स्त्री वि+वे–क्तिन्। १वस्त्रादिवयनकर्मणि २तद्वेतने(बानि)

व्यूह पु० वि+ऊह–घञ्। १समूहे २निर्माणे च ३सम्यक्तर्के ४देहे ५सैन्ये ६युद्धार्थं सैन्यस्थापनविशेषे अमरः। "समयस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्थानभेदतः। स व्यूह इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीभुजाम्। व्यूहभेदाश्च चत्वारो दण्डभोगस्तु मण्डलम्। असंहतश्च निर्णीता नीतिसारादमन्ततः। अन्योऽपि मत्स्यव्यूहो गौ चक्रादय काव्यत्। तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्वावृत्तिरेव च। मण्डलं भवति हंस पृथगवृत्तिरसं-

वतो रोहतीति तमादिशेत्"। कपोतवर्णप्रतिमाः पा-
ण्डुधूसराः। स्थिराः चिटीकृताश्चिता। पिटका-
वन्तः संरोहणार्थं ये मांसाङ्कुरास्तद्युक्ताः। रूढ-
लिङ्गमाह "रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम्।
त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत्"। रूढ-
वर्त्मानं रूढव्रणमार्गम्। समतलं समनिम्नम्। उ-
पद्रवाध्यायादिकमाह "सद्योव्रणाः स्वे स्वे देशे तदव-
स्थानुपद्रवाः। धीमतोऽभिषक् काले एवं कार्या उप-
द्रव"। उपद्रवे एवे सर्वत्रैव। व्रणपद्रवः स्वरभङ्गा-
श्वासकासारोचकादिरत्र। धीमतः पक्षपतिताः।
स्वे काले क्षेमन्तो भिषजे च। "गुणैरुक्तैरेभिर्यः
लब्धो व्रण कृत। धैर्यवीर्यो विषयवैश्वर्याद्यो नि-
रुपक्रम"। पतिष्कृतमायुकतादिधि। निरुपक्रम-
मनुपक्रान् चिरकृतोचित इति यावत्। "यथामेदोऽस्थि-
मज्जान मस्तुविसृष्टं च पचेत्। आगन्तुको व्रण वि-
शेष विधिर्दोषजवद्"। मस्तुविषं मस्तुकाममर-
पेहः "क्रिमिर्विषकृतानां क्लेदिनां मधुमेहिनाम्।
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणः"। प-
रिहमाह "दह्यन्ते वातरक्तं चाङ्गमीनाव ये
व्रणाः। दह्यन्ते बहिरन्तश्च भवन्त्यत्र गौरवाः।
मायमांसवयवाशकासारोचकपीडिताः। शरपुष्प-
शिरा व्रणा ये चापि मर्मसु। भिद्यन्ति बहुनाशना
न सिध्यन्ति च ये व्रणाः। चिकित्सितेन तान् वैद्यः
वरवत्सानो यथ। मदाग्रुवोल्कसुमनः पद्मचन्द्र-
चम्पके। वगन्धा दिव्यगन्धाश्च सम्मूर्च्छा व्रणा-
श्रिता"। मर्मसु पायुनाभिहृदयादिषु। सुमना
जातिः। दिव्यगन्धाः पारिजातादिगन्धाः। व्रणानगु-
लक्षणनिदानमाह "नानाधाराश्च ये मर्मनीनाश्रान
निपातिताः। भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान्नि-
बोध मे"। नाना धारा मुखानि येषां तैः शस्त्रैः चन्द्र-
चन्द्रबकुमभल्लकुमलवकरादिभि। नानाकृतयः नाना-
कृतय। ता आकृतीराह "छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं
क्षत पिच्चितमेव च। घृष्टमाकृतयो षट् तेषां वक्ष्या-
मि लक्षणम्"। तत्र छिन्नव लक्षणमाह "तिर्य्यक्-
छिन्न ऋजुर्वापि यो व्रणश्चायतो भवेत्। गात्रस्य पा-
तनं तद्धि छिन्नमित्यभिधीयते"। यो व्रणः तिर्य्यक्छिन्न
खड्गादिकृततिर्य्यक्च्छेदयुत। ऋजुर्वापि अथवा खड्-
गादिकृतऋजुर्व्रणः आयतः दीर्घः। आयत इति

तिर्य्यक्छिन्नश्च ऋजोव विनिश्चयम्। गात्रस्य पातनं
गात्रस्यैकदेशस्य छेदन पृथक्करणं वा छिन्नमित्यभिधी-
यते। भिन्नमाह "शक्तिकुन्तेषुखड्गाग्रविषाणैराशयो
हतः। यत् किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते"।
आशय कोष्ठः। कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह "स्थानान्य-
मग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च। हृदुण्डुकः फु-
प्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते। तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे
ज्वरो दाहश्च जायते। मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च
गच्छति। मूर्च्छा श्वासस्तृष्णा आध्मानमभक्तच्छन्द एव च।
विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदस्रावोऽक्षिरक्तता। लोहगन्धि-
त्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च। हृच्छूलं पार्श्व-
योश्च विशेषाभिधीयते"। तस्मिन् कोष्ठे। भिन्ने
शस्त्रादिभि। रक्तपूर्णे कोष्ठे तत्सादृश्याद्भिन्नात् पू-
र्वेण रक्तेन पूर्णे वा ज्वरादयो जायन्ते। आमाशये
पक्वाशये च रक्तपूर्णे लक्षणभेदमाह "आमाशयस्थे
रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि। आध्मानमतिमात्रश्च शू-
लश्च भवत्यपि। पक्वाशयगते रक्ते रुजा गौरवमेव
च। अध काये विशेषेण शीतता च भवेदिह"। रुजा-
शूलम्। गौरवं प्रत्यक्षे। अध काये नाभेरधोदेशे
विशेषेण गौरवमित्यन्वयः। शीतता च भवेदिह एक
नाभेरधोदेशे शीतता च स्यात् सा च आधिक्यभा-
वात्। विद्धमाह "सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गमाशा-
यद्विना। उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति नि-
र्दिशेत्"। आशयं विना कोष्ठं विना। उत्तुण्डितं ऊ-
र्ध्वोन्नतशल्यम्। निर्गतं वा निर्गतशल्यं वा। क्षतस्य
लक्षणमाह। "नातिछिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणा-
न्वितम्। विषमं व्रणमङ्गे यत्तत् क्षतमभिधीयते"। घृष्टमाह
यदा यदा मांसं पतितं तदा तदा रुधिरं स्रवति।
उभय लक्षितमुभयम्। पिच्चितस्य लक्षणमाह
"प्रहाराद्‌यत्‌ पीडनाद्‌वापि पृथुत्वं समुपागतम्।
मज्जरक्तपरीतं यत्तत् पिच्चितमिति स्मृतम्"। यदा तु
प्रतिहतं मांसं घर्षणात् त्वगपगमात्। आघ: अतिक्रम्य
पश्चात्तदुपगमात् वाटोपाताशे व्रणत्वेनात्र
पुरीषदर्शनम्। भवत्यस्य कोष्ठस्थरक्तस्य पुरीषस्य च
लक्षणमाह "कोष्ठान्तर्लोहितं पाण्डु शीतपादकराननम्।
शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानाहञ्च विवर्जयेत्"। आनाहं वा-
नाहसन्तम्। क्षतमाह "नातिछिन्नं नातिभिन्नमुभयो-
र्लक्षणान्वितम्। विषमं व्रणमङ्गे यत् परिकी-

वितम्"। नातिच्छिन्नं नातिदीर्घघातम्। नातिभिन्नं नातिगम्भीरघातम्। उभयोश्छिन्नभिन्नयोः विषमं व्रणमङ्गे यत् यद्व्रणमङ्गवैषम्यकरम्। पिच्चितमाह "प्रहारपीडनाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम्। सास्थि तत् पिच्चितं विद्यान्मज्जरक्तपरिप्लुतम्"। प्रहारो मुद्गरादिना। पीडनं कपाटादिना। पृथुतां चिपिटताम्। घृष्टमाह "घर्षणादपि घाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम्। ऊष्मास्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्यभिधीयते। घर्षणात् कर्कशेष्टकापाषाणादिभिः। मर्म-सिरास्नायुसन्ध्यस्थिमर्मसु क्षतेषु सामान्यलक्षणमाह "भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च। स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्ववातस्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः। मांसोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत् सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव। दशार्द्धसंख्येष्वथ विक्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम्"। पतनं भूमौ। विचेष्टनं विरुद्धचेष्टनं हस्तपादादिप्रक्षेपणादिकम्। मूर्च्छनं इन्द्रियमोहः। प्रमोहो मनोमात्रमोहः। तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ता दण्डापतानकादयः। रुधिरञ्च गच्छेत् मेढ्रभगगुदास्यघ्राणेभ्यः स्रवेत्। सर्वेन्द्रियार्थोपरम इन्द्रियाणां कार्य्यनाशः। अथ मर्मसिरास्नायुसन्ध्यस्थ्नां विद्धानां पृथग्लक्षणमाह "इन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रवेत्तत्क्षयजश्च वायुः। करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् सिरासु विद्धास्वथ वा क्षतासु"। इन्द्रगोपो वार्षिकोत्थितकीटविशेषः। (वीरबहुटी) इति लोके प्रसिद्धः। प्रभूतं बहु। रोगान् शिरोभितापान्धताक्षेपकादीन्। विद्धासु शरादिना। क्षतासु खड्गादिना। "कौब्ज्यं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजा च। चिराद्व्रणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं वदन्ति"। कौब्ज्यं विद्धस्याङ्गस्य वक्रता। तुमुला महती। "शोथातिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः सर्वत एव शोथः। क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात् सन्धिकर्मोपरमश्च लिङ्गम्"। सर्वत एव शोथः सर्वसन्धीन् व्याप्य शोथः। उपरमः नाशः। "घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्ववस्थासु न चैति शान्तिम्। भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रस्तमस्थिविद्धं पुरुषं वदन्ति"। सर्वास्ववस्थासु शयनासनादिकासु। विदितार्थसूत्रः ज्ञातशल्यतन्त्रः। अथ मर्मसिरादिव्यवस्थितलिङ्गानि पृथगभिधाय मर्मसिरादीनां विद्धानां पृथक्लिङ्गान्यतिदेशेनाह "यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वपि ताडितेषु"। यथास्वं सिरादीनां विद्धानाम् एतानि लिङ्गानि पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापादीनि च। मर्मस्विव सिरादिषु ताडितेषु विद्धेषु विभावयेत् जानीयात्। सर्वत्र क्षतानामुपद्रवानाह "विसर्पः पक्षघातश्च सिरास्तम्भोऽपतानकः। मोहोन्मादौ व्रणे पीडा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः। कासश्छर्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः। षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः"। अथाग्निदग्धस्य निदानमाह "तत्राग्निर्द्विविधो ज्ञेयः स्नेहरूक्षप्रभेदतः। स्नेहस्तत्र तु तैलादि रूक्षं लोहादिकथ्यते"। अग्निदग्धं चतुर्विधमाह "अग्निदग्धं चतुर्धा स्यात् प्लुष्टं दुर्दग्धमेव च। सम्यग्दग्धं तथातिदग्धञ्च परिकीर्त्तितम्"। तेषां लक्षणमाह "यद्विवर्णमतिप्लुष्टं तत्प्लुष्टमभिधीयते। तीव्रदाहो व्यथायुक्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि। चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम्। ताम्रवर्णमगम्भीरं दाहपीडासमन्वितम्। सुसंस्थितञ्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः। लम्बमांसं यत्र दग्धं स्याद्विश्लेषो वपुषस्तथा। सिरास्नाय्वस्थिसन्धीनां तद्वदन्त्यतिदग्धकम्। अत्यर्थं वेदनादाहौ ज्वरस्तृण्मूर्च्छया सह। स्याद्व्रणस्तु चिराद्रोहेत् रूढो याति विवर्णताम्"। दुष्टव्रणनाडीव्रणशब्दयोस्तद्भेदौ दृश्यौ। व्रणशब्दनिरुक्तिः सुश्रुत उक्ता यथा "वृणोति यस्माद्रूढेऽपि व्रणवस्तु न नश्यति। आदेहधारणात्तस्मात् व्रण इत्युच्यते बुधैः"। सुश्रुतोक्ता विशेषा द्विव्रणशब्दे व्रणास्रावशब्दे च दृश्याः।

व्रणकृत् पु० व्रणं करोति कृ-क्विप्। १भल्लातके रत्नमा०। २व्रणकारके त्रि०। [२व्रणघातके त्रि०।

व्रणद्विष् पु० व्रणं द्वेष्टि द्विष-क्विप्। १माञ्जयष्टिकायाम्

व्रणशोथ पु० ६त०। व्रणस्य स्फीतताकारके रोगभेदे तल्लक्षणादि माधव० उक्तं यथा

"पृथक् समस्तदोषोत्था रक्तजागन्तुजौ तथा। व्रणशोथाः षडेते स्युः सयुक्ताः शोथलक्षणैः" शोथलक्षणैः पूर्वोक्तैः। विशिष्टं रूपमाह "विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थश्चाचिरश्चिरम्। कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्भवौ"। अपक्वस्य व्रणशोथस्य लक्षणमाह "मन्दोष्मताऽल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता। मन्दवेदनया चापि शोथस्यामस्य लक्षणम्"। तस्य पच्यमानस्य लक्षणमाह "द

फले टङ्कनैरेव द्वारेणेव प्रपद्यते । पिपीलिकागणेनेव दष्ट्रते छिद्यते तथा । भिद्यते चैव शक्तेव दण्डेनेव च ताड्यते । पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुद्यते । ऊषचोषौ विवर्ण्यं दाहधूमं वाचयीयते । आसने च-यने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत् । न लभ्यं द्वालतः शोथो भवेदाध्मातबस्तिवत् । ज्वरस्तृष्णाऽरुचिश्चैव प-च्यमानस्य लक्षणम्" । छिद्यते द्विधा क्रियत इव । भि-द्यत विदार्य्यत इव । डल्हणः । चोषः पार्श्वतोऽग्नि-नेव सन्तापः तास्वां शुष्कं यातः त्वक्चक्षोषकूर्च्छितः वस्तिमूत्राशयचर्म्मपुटो वा । पक्वस्य लक्षणमाह "वेदनो-पशम शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः । प्रादुर्भावो वलीनाञ्च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः । उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनन्त्वचाम् । वस्ताविवाम्बुसञ्चारः स्याच्छो-थेऽङ्गुलिपीडिते । पूयस्य पीडयेदेकमन्तमन्ते च पी-डिते । बुभुक्षा चाप्युपक्वस्य भवेत् पक्वस्य लक्षणम्" । वेदनोपशमः दाहादिद्रूपोपशमः । अल्पलोहित इत्यल्पः । न चोन्नत' पक्वमानापेक्षया । उपद्रवाणां ज्वरादीनाम् । निम्नता मध्यतोऽङ्गुलिपीडनाद्या अव नतत्वम् । स्फुटनम् क्रिञ्चिद्विदारणम् । वस्ताविवे-त्यादि शोथेऽङ्गुल्यापीडिते सति अङ्गुलिपीडितदेशा-दन्यदेशे अम्बुसञ्चारः विभुर्व । वस्तौ चर्म्मपुटके । एवम् अन्यैकदेशे पीडिते एक मन्तमपरमन्तमापूर्य पीड-यति । एकदोषारब्धेऽपि शोथे पाककाले सर्व्वदोषसम्बन्ध-माह "नर्तेऽनिलाद्रुजो विना न पित्तं पाकः कफञ्चापि विना न पूयः । तस्माद्धि सर्व्वं परिपाककाले पचन्ति शोथांस्त्रिभिरेव दोषैः" । पचन्ति पाक प्रापयन्ति । एवमन्तोऽत्रायमर्थः उपसर्गाणामनेकार्थत्वात् । पाके मतान्तरमाह "कालान्तरे, नाभ्युदितन्तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य । पचत्यतः शोणितमेव पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः" । वशे कृत्वा स्वाधीनीकृत्य शो-णितं वर्णं पूर्व्वस्य पूयात् पूयोऽत्र शोणितात् पूय इति भेदः । गम्भीरपाके शोथे पाकप्राप्तार्थलक्षणमाह सुश्रुतः "कफजेषु च शोथेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् । पक्वलिङ्गं ततः स्पष्टं यतः स्याच्छीतशोथता । त्वक्-सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत्" । कफजेषु च शोथेषु गम्भीरमसृक् पाकमेति तत्र पक्वं पाकप्रा-प्तमित्याह तत्र तत' कारणात् पक्वलिङ्गं स्पष्टम् । यत पक्वामाचस्थामगतत्वादाक्प्यपाचमानान्तरे शोथ शीतादयो भवन्ति । पक्वस्यैव स्पर्शं स्वगाद्युन्नतम् । अ-भिहेतस्य प्रयस्य दोषमाह "कक्षं समासाद्य यथैव वह्नि-र्वातेरितः सन्दहति प्रसह्य । तथैव पूयोऽप्यविनिःसृतस्तु मांसं शिराः स्नायुमपीह खादेत्" । कक्ष तृणवनम् । शोथस्यामपक्वपच्यमानाज्ञाने भिषजः दुष्टदोषमाह "आमं विदह्यमानञ्च सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक् । जानी-यात् स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः" । विदह्यमानं विपच्यमानम् । तस्करवृत्तय तेषां तस्कराणामिव द्रव्य-लाभमात्रप्रयोजनं भवति । न तु धर्म्मयशोमैत्रीलाभः "यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते । श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ" ।

व्रणास्राव पु० इत० । उत्तरोक्तो व्रणस्य पूयादिस्रावः । तद्विधानं च तत्रोक्तं यथा
"अथातो व्रणास्रावविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । त्वङ्मांसशिरास्नायुसन्ध्यस्थिकोष्ठमर्म्माण्यष्टौ व्रणवस्तू-नि । अत्र सर्व्वव्रणसन्निवेशः । तत्राद्यैवत्स्वक्सुभिन्नो त्वग्भेदी व्रणः उत्पद्यते येषां स्वयमवदीर्णमाना दुरु-पचाराः । तस्मादेतद्वरन्ते हस्तच्छिदुत इति व्रणा-स्रावमाह । येषां विस्तारतो दुष्पचना भ-वन्ति । सर्व्व एव व्रणाः क्षिप्रं संरोहन्त्यात्मवतां सुभि-षगभिषोपक्रान्ताः । अनात्मवतामज्ञैरुपक्रान्ता मदहला-द्दोषाचाम् । तत्रातिसंवृतोऽतिविवृतोऽतिकठिनोऽति-मृदुरुत्सन्नोऽवसन्नोऽतिशीतोऽत्युष्णः कृष्णरक्तपीतशुक्ला-दीनां वर्णानामन्यतमवर्णो भैरवः पूतिपूयमांसशिरा-स्नायुप्रभृतिपूर्णः पूतिपूयस्राव्युन्मार्ग्युत्सङ्गममोज्ञ दर्शनगन्धोऽत्यर्थं वेदनावान् दाहपाकरागकण्डूशो-थपिडकोपद्रुतोऽत्यर्थं दुष्टशोणितस्रावी दीर्घकाला-नुबन्धी चेति दुष्टव्रणलिङ्गानि । तस्य दोषोच्छ्रायेण षट्त्वं विभज्य यथास्वं प्रतीकारे प्रयतेत । अत ऊर्द्ध्वं वर्णास्रावान् वक्ष्यामः । तत्र दृष्टात् विदाहाद्वा त्वग् स्फोटेषु भिन्नेषु विदारितेषु वा सलिलप्रकाशो मन्-दास्रावः किञ्चिद्विस्रः पीतावभासश्च । मांसगतः सर्पिः-प्रकाशः सान्द्रः श्वेत पिच्छिलश्च । शिरागतः सद्यः-छिन्नासु शिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः पक्वासु च तोयनाडी-भिरिव तोयागमनं पूयस्रावश्चात्र तनुर्विच्छिन्नः पि-च्छिलोऽवलम्बी श्यावोऽवश्यायप्रतिमश्च । स्नायुगतः स्निग्धो घनः सिंघाणकप्रतिमः सरक्तश्च । अस्थिगतो-ऽस्थ्न्यभिहते स्फुटिते भिन्ने दोषावदारिते वा दोष-

च्छिन्नत्वादस्थि निःसारं शुक्तिधौतमिवाभाति। स्रावश्चात्र मज्जमिश्रः सरक्तः स्निग्धश्च। सन्धिगतस्तु पीड्यमानो न प्रवर्त्तते आकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रधावनोत्कासनप्रवाहणैश्च स्रवति। स्रावश्चास्य पिच्छिलोऽवलम्बी सफेनपूयरुधिरोन्मथितश्च। कोष्ठगतोऽसृङ्मूत्रपुरीषपूयोदकानि स्रवति। मर्मगतस्त्वगादिष्ववरुद्धत्वान्नाख्यायते। तत्र त्वगादिगतानामास्रावाणां यथाक्रमं पारुष्यश्यावावश्यायदधिमस्तुक्षारोदकमांसधावनपुलाकोदकसन्निभत्वानि मारुताद्भवन्ति। पित्ताद्गोमेदगोमूत्रभस्मशङ्खकषायोदकमाध्वीकतैलसन्निभत्वानि। पित्तवद्रक्तादतिविस्रत्वञ्च। कफान्नवनीतकासीसमज्जपिष्टतिलनारिकेलोदकवराहवसासन्निभत्वानि। सन्निपातात्तिलनारिकेलोदकैर्वारुकरसकाञ्जिकवसादारुकोदकप्रियङ्गुफलयकृन्मुद्गयूषवर्णत्वानीति। "श्लोकौ चात्र भवतः। पक्वाशयादसाध्यस्तु पुलाकोदकसन्निभः। क्षारोदकनिभः स्रावो वर्ज्यो रक्ताशयादपि। आमाशयात्कलायाम्भोनिभश्च त्रिकसन्धिजः। स्रावानेतान् परीक्ष्यादौ ततः कर्माचरेद्भिषक्"। अत ऊर्द्धं सर्वव्रणवेदना वक्ष्यामः। तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमन्थनविक्षेपचुमुचुमायननिर्दहनावभञ्जनस्फोटनविदारणोत्पाटनकम्पनविविधशूलविश्लेषणविकिरणपूरणस्तम्भनस्वप्नाकुञ्चनाङ्कुशिकाः सम्भवन्ति। अनिमित्तविविधवेदनाप्रादुर्भावो वा मुहुर्मुहुर्यत्रागच्छन्ति वेदनाविशेषास्तं वातिकमिति विद्यात्। ओषचोषपरिदाहधूमायनानि यत्र गात्रमङ्गारावकीर्णमिव पच्यते यत्र चोष्माभिवृद्धिः क्षते क्षारावसिक्तस्य वेदनाविशेषास्तं पैत्तिकमिति विद्यात्। पित्तवद्रक्तसमुत्थं जानीयात्। कण्डूर्गुरुत्वमुपस्नेहोऽल्पवेदनत्वं स्तम्भः शैत्यञ्च यत्र तं श्लैष्मिकमिति विद्यात्। यत्र सर्वासां वेदनानां समुत्पत्तिस्तं सान्निपातिकमिति। अत ऊर्द्धं व्रणवर्णान् वक्ष्यामः। भस्मकपोतास्थिवर्णः परुषोऽरुणः कृष्ण इति मारुतजस्य। नीलः पीतो हरितः श्यावः कृष्णो रक्तः कपिल इति रक्तपित्तसमुत्थयोः। श्वेतः स्निग्धः पाण्डुरिति श्लेष्मजस्य। सर्ववर्णोपेतः सान्निपातिकश्च इति। भवति चात्र "न केवलं व्रणेषूक्तो वेदनावर्णसंग्रहः। सर्वशोफविकारेषु व्रणवल्लक्षयेद्भिषक्"।

व्रणह पु० व्रण हन्ति हन–ड। १एरण्डवृक्षे २गुडूच्याम् स्त्री शब्दच०।

व्रणाश पु० व्रणमश्नाति अश–अण्। १वोले गन्धरसे २छागलाद्ये च राजनि०।

व्रत न० व्रज–घ जस्य तः। १भक्षणभेदे उणादि० २पुण्यसाधने ३उपवासादिनियमभेदे च

व्रतञ्च सम्यक्सङ्कल्पजनितानुष्ठेयक्रियाविशेषरूपं तच्च प्रवृत्तिनिवृत्त्युभयरूप तत्र द्रव्यविशेषभोजनपूजादिकं प्रवृत्तिरूपम् उपवासादिकञ्च निवृत्तिरूप तच्च नित्य नैमित्तिकं काम्यञ्च। नित्यमेकादश्यादिव्रतम् नैमित्तिकं चान्द्रायणादिव्रतं काम्य तत्तत्तिथ्युपवासादिरूप "सम्यक् ससाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा। निष्कामेण महावीर! काम्यं कामान्वितेन च" भविष्यपु०। सम्यक् प्रथमकल्पादिना संसाधनं यथाविहितं साधनं यस्य। अधिकारिणा अर्थिना समर्थेन विदुषा चेत्यर्थः। तत्र व्रतारम्भकाल. हेमा०व्र० दर्शितो यथा

अथ व्रतारम्भकालः। तत्र सत्यव्रतः "उदयस्था तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यभाक्। सा खण्डा न व्रतानां स्यादारम्भे च समापने" इति। एतद्व्यतिरिक्ताया अखण्डाया प्रारम्भमाह वृद्धवशिष्ठः "अखण्डव्यापिमार्त्तण्डा यद्यखण्डा भवेत्तिथिः। व्रतप्रारम्भणं तस्यामनष्टगुरुशुक्रयुगिति"। तिथिर्यद्यनष्टगुरुशुक्रयुक् अनस्तमितगुरुशुक्रयुक्ता तस्यां व्रतमारम्भणीयमित्यर्थः, दृष्टमुपलक्षणम्। गुरुशुक्रयोर्बाल्ये वार्द्धक्येऽपि व्रतमारम्भणीयमित्यर्थः। तथा च वृद्धबृहस्पतिः "अग्न्याधानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च। वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः। माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत्। बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तङ्गते गुरौ। मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम्" इति। गार्ग्योऽपि "नामाद्यप्राशनञ्चौडं विवाहं मौञ्जिबन्धनम्। निष्क्रम जातकर्मापि काम्यं वृषविसर्जनम्। अस्तगे च गुरौ शुक्रे बाले वृद्धे मलिम्लुचे। उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्" इति। लल्लः "नीचस्थे वक्रसंस्थे व्यतिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा संन्यासो देवयात्रा व्रतचरणविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा। मौञ्जीबन्धोऽथ चूडा परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नात् त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च" इति। नीचलक्षणन्तु ज्योतिःशास्त्रे "सूर्यादितुङ्गमजगोमकराः क्रमात् स्युः। स्त्रीकर्किमीनवणिजोच्चगमञ्च नीचम्" इति। उच्चस्थानात् सप्तम नीचमित्यर्थः। तथा हे

नीचस्थे गुरौ मकरगते इत्यर्थः । शौनकः "पूर्त्तानार-
विवाहयात्राननमं चौराद्यकर्म्मनृपं विद्यादेवविबो-
धनोपनयनं दीक्षापरीक्षा व्रतम् । स्नानं तीर्थगमं तथा
पुरश्चरणमप्रतिष्ठापनम् । सिंहस्थे विबुधार्च्चिते न
शुभदं कर्त्तुं तथा सर्व्वगे" । सर्व्वगत्वन्तु अन्यत्र
विज्ञातं "रविचारान्तरस्थो वा पञ्चाब्दमस्त उच्यते ।
ततोऽर्व्वाक् वार्द्धकं विद्यादूर्द्धं बाल्यं प्रकीर्त्तितम्" इति ।
एतयोरवधिः ज्योतिःशास्त्रेऽनेकविधोदर्शितः "बाल
शुक्रो दिवसदशकं पञ्चकञ्चैव वृद्धः पश्चादुज्झितस्तु-
दितः पञ्चमोऽह्न' क्रमेण । जीवो वृद्धः शिशुरपि
सदा पञ्चमङ्गैः किन्तु तौ वृद्धौ प्रोक्तौ दिवसदशकशा-
परैः सप्तरात्रम्" इति । एतेषां पक्षाणां व्यवस्था देशा-
न्तरविषया आपद्विषया वा । तथा च गार्ग्यः "शुक्रो
गुरुः प्राक्परात् चैव बालौ विन्ध्येन्द्र दशाहानि तु सप्त-
रात्रम् । वङ्गेषु हूणेषु च षट् च पञ्च शेषे च देशे
त्रिदिनं वदन्ति" इति । वराहमिहिरोऽपि "बहवो
दर्शिताः बाला ये बाल्ये वार्द्धकेऽपि च । प्राच्यान्यता-
धिकाः ज्ञेया देशभेदाद्भुतादपि" इति ।
व्रतानां मानसादिभेदस्तत्र दर्शितो यथा
वराहपुराणे "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमकल्-
मषम् । एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि व्रतधारिणाम् ।
एकभक्तं तथा नक्तमुपवासादिकञ्च यत् । तत्सर्व्वं का-
यिकं पुंसां व्रतं भवति नान्यथा" । वचसोऽस्त्वाहो-
रात्राभोजनम्, आदिवह्न्यादग्नामितादि । तथा "कि-
ञ्चिद् व्रतं वा क्रियते पूज्यते वा त्रिलोचन ।। विप्रे-
भ्योदीयते सर्व्वमेतज्ज्ञानतरोः फलम्" ।
व्रतभेदफलादिकं तत्रोक्तं यथा मत्स्यपुराणे
"तपोमतिर्हि भूतानां सर्व्व यत्र फलावहम् । तपसा
विजिता लोकास्तपसा निर्ज्जितं यशाम् । तपसा धूत-
पाप्मानो निर्व्वाणं परमङ्गताः । तपसा परमायुष्य
यान्ति वापि प्रजाम्बुवात् । तपसा विन्दते लोकानभि-
मानपि पूरुषः । तपसा परमश्नन्ति निर्व्वाणमपि मा-
नवम् । तपसा चैहिकीं सिद्धिं विद्वानपि विन्दति ।
यान्ते च सुतादीस्तु तपसा नर्म्मजातकः । धनधान्य धन-
धान्यसुखमुक्ता नरा भुवि । व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्ता-
पनन्तप' । उक्तिमस्तु दिवा लिङ्गं दुर्व्विवक्षया शिवि ।
अमहीरावणं प्रोक्तं महापातकनाशनम् । एकभक्तेन
नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः

प्रकीर्त्तितः" । कूर्म्मपुराणे "व्रतोपवासनियमैर्होमैर्ब्राह्म-
णतर्पणैः । आराधय महायोगमृषीनिमां वृद्धिं स्थि-
तम्" । शास्त्रवाः फलिया येष्टा शूद्रावैव द्विजोत्तम ।
अर्च्चयन्ति महादेवं यज्ञदानसमाधिभिः । व्रतोपवास-
नियमैर्होमैः स्वाध्यायतर्पणैः । तेषां वै रुद्रसायुज्यं
सामीप्यञ्चातिदुर्लभम् । सलोकता च सारूप्यं जायते
तत्प्रसादतः" । गरुडपुराणे "धुन्धुमारस्तु राजर्षिर्दिवं
पुत्रमत हता । दानेन नियमेनैव तपसा च व्रतेन च ।
सगरो नाम राजर्षिर्दिवं यथौ विभुत' । प्रभावाच्च
मत प्राप्त तेन राज्ञा महात्मना । तथा दशरथो राजा
व्रतेषु निरतः सदा । यज्ञदानतपोहोमैः सन्तुष्टः पुरु-
षोत्तमः । यत्र पुत्रत्वमापेदे तस्य राज्ञो महात्मनः । ज-
नको नाम राजर्षिस्तपोव्रतनिधिः स्वयम् । ऐश्वर्य्यम-
तुलं प्राप्य योगिना नतिमाप्तवान् । एवमेव महाराज ।
राजानो ब्राह्मणास्तथा । ऐश्वर्य्यमतुलं प्राप्नुवन्ति वै
व्रतसेवनात् । अतः कुरुष्व सतत तप सम्पत्तिमाप्तवान् ।
व्रतोपवासनिरतस्त्रीणांनि सर्व्वतः ।" । तथा "विनि-
ग्रहेन्द्रियाणां कुर्व्वीत नियमाश्रयात् । उपवासजप,
ध्यानतीर्थस्नानादिकैरपि । व्रतैर्यज्ञेन दानेन तपसा
तीर्थसेवया । अनेकजन्मसंचितैनःक्षपयति द्विज" ।
व्रतादीनां चातुर्व्वर्ण्यसाधारणत्वाभिधानात् द्विजपदञ्च
तत्र सर्व्वज्ञातोपलक्षणार्थम् । न चैवं सति शूद्रस्य म-
न्त्रेऽनधिकाराद्व्रतमन्त्रविरोध इति वाच्यम् । पौराणे-
नार्थत्वेन देवतापूजाद्यर्थवत्त्वात् । "वाचिकं मानसञ्चैव
कायिकञ्च त्रिधा व्रतम् । सत्योदामं तपश्चैव वदतःशृ-
णु मे । अहिंसा व्रतचर्य्या च तपः कायिकमुच्यते ।
वाचिकं सत्यवचनं भूतद्रोहविवर्जितम् । मानसं मनसः
शान्तिः सर्व्ववैराग्यलक्षणम्" । आदित्यपुराणे "व्रतोपवा-
सान् बहु यो विधत्ते शारिरिकार्थं च विनश्यति पापं ।
व्रतोपवासेषु रतस्य पुंसः वैराग्यतः शान्तिमवाप्ति तथ्या"
व्रतसामान्यधर्म्मास्तदधिकारिणश्च तत्र दर्शिता यथा
स्कन्दपुराणे "निजवर्णाश्रमाचारनिरतः शुद्धमानसः ।
व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । अलुब्धः
सत्यवादी च सर्व्वभूतहिते रतः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्
नन्यथा विफलः श्रमः । श्रद्धावान् पापभीरुश्च मददम्भवि-
वर्जितः । व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफल श्रम ।
स्त्रम' सर्व्वेषु भूतेषु निरभक्तो जितेन्द्रिय' । व्रतेष्वधिकृतो
राजन्नन्यथा विफलः श्रमः । पूर्व्वं निश्चित्य शास्त्रार्थं"

यथावत् कर्म्मकारक । अवेदनिन्दको धीमानधिकारी व्रतादिषु" । महाभारते "आनृशंस्यं तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च । स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्यानसूयता । आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्म्मः साधारणो नृप ।" देवलोऽपि "व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनैस्तथा । वर्णाः सर्व्वेऽपि मुच्यन्ते पातकेभ्यो न संशयः" इति । तदेव वचनसन्दर्भेणोक्तनियमवता चतुर्णामपि वर्णानां स्त्रीपुंसाधारण्येन व्रतेष्वधिकार इति प्रतिपाद्यते । तथा च भारते(गीता) "मामुपाश्रित्य कौन्तेय ! येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्" इति । तत्राय परो विशेषो यत् स्त्रीणां भर्त्तुराज्ञां विना न स्वातन्त्र्येण व्रतादिष्वधिकार इति । तथा च मार्कण्डेयपुराणे "नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । भर्त्तृशुश्रूषयैवैता लोकानिष्टान् व्रजन्ति हि । यद्देवेभ्यो यत् पित्रादिकेभ्यः कुर्य्याद्भर्त्ताभ्यर्च्चनं सत्क्रियाञ्च । तस्यार्द्धं वै सा फलं नान्यचित्ता नारी भुङ्क्ते भर्त्तृशुश्रूषयैव । धर्म्मार्थकामसंसिद्धौ भवेद्भर्त्तुः सहायिनी" । आदित्यपुराणे "नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते । पत्युरभ्यधिकं नारी नोपवासव्रतञ्चरेत् । अनायुष्यं द्विजश्रेष्ठ ! पत्युस्तस्यास्तदुच्यते । देवताराधनं कुर्य्यात् कामं वा ब्राह्मणोत्तमः । नारी पतिव्रता नाम प्राप्यानुज्ञान्तु भर्त्तृतः । नारी त्वननुज्ञाता पित्रा भर्त्रा सुतेन वा । विफलं तद्भवेत्तस्या यत्करोत्यौर्द्धदैहिकम्" । पित्रेति कन्यात्वे । भर्त्रेति सौभाग्यदशायाम् । सुतेनेति वैधव्यदशायाम् । और्द्धदैहिकं व्रतादि । "अथ वा सर्व्वस शुश्रूषा पतिपूजनतत्परा । केशवाराधनं कुर्य्यात् साध्वी स्त्री पुरुषर्षभ ! । तेनैव स्वर्गमाप्नोति यत् किञ्चिन्मनसेच्छति । अफलं सर्व्वमेव स्यात् भर्त्तुराज्ञां विना कृतम् । केशवाराधनं यच्च तथापि सफलं स्त्रियः" । हरिवंशे "सतीत्वधर्म्मचरणं यस्या नित्यमखण्डितम् । पुण्यकानां विधिस्तस्याः पुराणे परिकीर्त्तितः । दानोपवासपुण्यानि कृतान्यप्यरुन्धति ! । निष्फलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे" । पुण्यकानि व्रतानि । "या नार्च्चयन्ति भर्त्तारं योनिदुष्टाश्च याः स्त्रियः । योनिदोषात् पुण्यफलं नाप्नुवन्ति निरयङ्गताः । साध्व्यो जगद्धारयन्ति सुशीलाः पतिदेवताः । अनन्यधर्म्मनिरताश्च सतां पन्थानमाश्रिताः । अपापदृष्टाः शौचयुक्ताः पतिभक्त्या शुचिव्रताः । सततं साधुवादिन्यो धारयन्ति जगत् खलु । व्याधितः पतितो वापि निर्द्धनो वा कथञ्चन । न वक्तव्यः स्त्रिया भर्त्ता धर्म्म एष सनातनः । अकार्य्यकारिणं चापि निर्गुणं स्त्री पतिं तथा । तारयत्येव साध्वी सा तथात्मानं शुभानने ! । योनिदुष्टस्त्रियो नास्ति प्रायश्चित्तं कृतैव सा । वाग्दुष्टे विहितं सद्भिः प्रायश्चित्तं पुरातनैः । भर्त्तुश्छन्देन कर्त्तव्यं व्रतकं सर्व्वदा स्त्रिया । उपवासोऽपि वा सत्ये ! काङ्क्षन्त्या तु शुभां गतिम् । कल्पान्तरसहस्रेषु न स्त्री सा लभते गतिम् । तिर्य्यग्योनिसहस्रेषु पच्यते योनिविभ्रमात् । यदि स्यान्नाम मानुष्यं स्त्री लभेदसती सती । चण्डालयोनौ दुर्मेधा जायते कुक्कुरानना । भर्त्ता देवः सदा स्त्रीणां स्त्रीभिर्दृष्टः सनातने ! । यस्या हि तुष्यते भर्त्ता सा सती धर्म्मचारिणी । कौतूहलहतानान्तु स्त्रीणां लोको न शोभनः । भर्त्तर्य्येव मनो यासां सद्भावेन व्यवस्थितम् । कर्म्मणा मनसा वाचा पतिं नातिचरन्ति याः । तासां पुण्यफलं सौम्ये ! पुण्यकैः समुदाहृतम् । पुण्यकानां विधिं कृत्स्नं स्वर्लोकं प्रति शोभने ! । निबोध च हि सर्व्वो हि दृष्टोऽयं तपसा मया । स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विज्ञापयेत् सती । उपवासार्थमथ वा व्रतकार्य्ये धृतव्रते ! । स्पृष्ट्वा कराभ्यां चरणौ सततं सत्तमस्य च । गृहीत्वोदुम्बरं पात्रं सकुशं साक्षतं तथा । गोशृङ्गं दक्षिणं सिक्त्वा प्रतिगृह्णीत तज्जलम् । ततो भर्त्तुः सती दद्यात् स्नातस्य प्रयतस्य च । आत्मनोऽथ निषेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलम् । त्रैलोक्ये सर्व्वतीर्थेषु स्नानमेतदुदाहृतम् । उपवासेषु कर्त्तव्यमेवं हि व्रतकेषु च । स्नानमेतद्धि सामान्यं स्त्रीणां पुंसाञ्च भामिनि ! । अरुन्धति ! मया दृष्टं तपसा हरतोषकम् । अभ्युक्ष्य विधिं शयनस्थापनञ्च तथाविधम् । स्नानं प्रक्षालनं चापि पादयोरनुशब्दितम्" । अनुशब्दितं व्रतोपयोगितया कथितम् । "अग्निप्रपातो रोषश्च कलहस्य कृतिः सति ! । उपवासात् व्रताद्वापि सद्योभ्रंशयति स्त्रियम् । शुक्लमेव सदा वासः प्रशस्तं चन्द्रसप्रभे ! । अन्तर्व्वासोऽपरञ्चैव उपवासव्रते तथा । पादुकार्थस्तु वै कार्य्यं सर्व्वदा व्रतके सति ! । उपवासेऽपि च विधिरेष एव प्रकीर्त्तितः । अञ्जनं रोचनञ्चापि गन्धान् सुमनसस्तथा । व्रतके चोपवासे च नित्यमेव विवर्ज्जयेत्" । "रोचनं कुङ्कुमादिना, मुखोज्ज्वलीकरणम् । "दन्तकाष्ठ

शिरःस्नानमुद्वर्त्तनमथापि वा । विवर्जिता मद्य सर्वो शौचार्थन्तु विधीयते । तिलामलकफलैर्नित्यं श्रीफलैश्च समाचरेत् । प्रक्षालनञ्च शिरसः सदा मृत्तिमिश्रितैर्जलैः । शिरसोऽभ्यञ्जनं सौम्ये । नैवमेतत् प्रशस्यते । न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता । गोयानमुष्ट्रयानञ्च कथञ्चिदपि नाचरेत् । खरयानञ्च सतत व्रते चाप्युपवासके । नदीजल प्रस्रवज शस्त वै सोमनन्दिनि ।। शुभे तडागे वाप्यादौ विस्तीर्णे जलसंप्लुते । गत्वा स्नानं प्रशस्तन्तु सदैव खलु सर्वथा । अलाभे त्ववस्तु स्त्री घटस्नानं समाचरेत् । नवेन कुम्भेन स्नातव्य विधिरेष सनातन । स्नानञ्च कार्य्यं शिरसा तपःफलमवाप्नुयात्" । भविष्यत्पुराणे "क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रह । देवपूजाग्निहवन सन्तोषः स्तेयवर्जनम् । सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यो दशकः स्थितः" । अत्र क्षमादीना स्वतन्त्रतया चतुर्वर्गसाधनत्वेन विहितानां व्रताङ्गतयाऽभिधान खादिर वीर्य्यकामस्येत्यादिवत् संयोगपृथक्त्वन्यायादुपपन्नम् । मत्स्यपुराणे "तस्मात् कृतोपवासेन स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् । वर्जनीय प्रयत्नेन रूपघ्न तत्परं न्रृप !" । यदुक्तं गरुडपुराणे "गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमालानुलेपनम् । उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम्" इति यच्च व्यासोक्तम् "दन्तधावनपुष्पाणि व्रतेऽपि स्पृष्टं दुष्यति" । तदेतद्भर्तृकोपवासविषयम । भविष्यत्पुराणे "अञ्जनञ्च सताम्बूलं सिन्दूरं रक्तवाससी । विष्टयात्तोपवासापि अवैधव्यकरं परम् । विधवा यतिमार्गेण कुमारी वा यदृच्छया" पद्मपुराणे "गर्भिणी सूतिकादिश्च कुमारी वाथ रोगिणी । यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयता स्वयम्" । गर्भिण्यादिरुपवासे कर्त्तव्ये नक्तं कुर्यात् । सूतकादिभिरशुद्धा अन्येन व्रतं कारयेत् । प्रयता शुद्धा, स्वयं कुर्यात्, पूर्वोऽप्येष विधिः लिङ्गस्याविवक्षितत्वात् तदेव स्त्रीणां कन्यादशायां पित्रादेराज्ञया, विवाहिता भर्तुराज्ञया, विधवानां पुत्राद्याज्ञयैव व्रताधिकारोऽवगम्यतेति विवेकः" । अग्निपुराणे "व्रीहिषष्टिकमुद्गाश्च कलायाः सतिलं पयः । श्यामाकाश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रते हिताः । कुष्माण्डालाबुवार्त्ताकीपालङ्क्योतिष्मिकास्त्यजेत् । चरुर्भैक्ष्यं सक्तुकणाः शाकन्दधि घृतं मधु" । श्यामाकाः शालिनीवारा शाक मूलफलादिकम् । "पृथिव्रतमन्नादावनिकार्य्यादिकं हितम् । मधु मांसं विहायान्यद् व्रते च हितमीरितम्" । इत्थं दयादीनामुपवासगुणतयातदङ्गत्वम् एका०त० दर्शितं यथा व्रते गुणानाह गौतम "दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहा चेति" । दयादिलक्षणान्याह बृहस्पतिः "परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा । आत्मवद्वर्त्तितव्य हि दयैषा प्रकीर्त्तिता" । परे उदासीने । आपन्नः रक्षितव्यस्त्विति कल्पतरौ पाठ । आत्मवदित्यस्यार्थमाह दक्ष "यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्य सुखमिच्छता । सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे" । बृहस्पतिः "बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् । न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता । न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि । नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता । अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थान शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम् । शरीरं पीड्यते येन शुभेनापि कर्मणा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते । प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना । अहन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्य हि तत् स्मृतम् । यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यल्पवस्तुना । परस्याचिन्तयित्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता" । देवीपुराणम् । "तत्स्नानं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् । उपवासकृतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः" ।

व्रतकालविवेकेऽत्र विशेष उक्तो यथा "दीर्घकालानुपालनीयतत्तद्दितिकर्त्तव्यताकलापोपहितनियतसङ्कल्पविषयो व्रतमिति व्रतलक्षणम् । व्रताना सङ्कल्पमूलत्वमाह मनुः "सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रता(पुस्तकान्तरे)नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः" । व्रतारम्भप्रतिष्ठाकालमाह ज्योतिषम् "गुरोर्भृगोरस्तवाल्ये वार्द्धक्ये सिंहगे गुरौ । गुर्वादित्ये दशाहे तु पक्षिणोपाष्टविंशके । दिने, मासाद्युनायातातिचारिगुरुवत्सरे । मासाधिगन्तृ जीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके । कलाद्युत सप्ताहे नीचस्थेऽप्ये मलिम्लुचे । भागतर्क्षुतके मासि क्षये राहुयुते गुरौ । पौषादिचतुर्मासे चरचाक्षितवर्षणे । एकेनाङ्का चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये । तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि विवर्जयेत् । विद्यारम्भ कर्णवेधौ चूडोपनयनोद्वाहान् । तीर्थयात्रामनाद्यन्तं तथा

नादिपुरश्चरणम् । परीक्षारामयज्ञांश्च पुरश्चरणदीक्षणे । व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादेर्वर्जयन्ति च । ह्रासं यद्दिवसस्यास्तो जीवस्य भार्गवस्य च । ह्रासप्रतिर्महत्यस्ते पादास्ते द्वादश क्रमात् । अस्तात् प्राक् परतो पक्षं गुरोर्वार्द्धकबाल्यते । पक्षं वृद्धो भृग्वास्ते तु भृगुर्बालो दशाह्निक । पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिनत्रयम्" । सिंहस्थे गुरौ विशेषस्तु ज्योतिःकौमुद्याम् "गण्डक्या उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्" इति । अथ व्रतानुष्ठानं तत्र देवलः 'अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाचम्य समाहितः । सूर्य्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत्" । अत्र प्रातर्व्रतमाचरेदित्यन्वयः ततश्चाहारमभुक्त्वा इति पूर्वदिने एकभक्तं कृत्वा इत्यर्थकम् दिवारात्रिभोजनद्वयस्यैकतरनिवृत्त्यैकतरस्यावशीयमानत्वात् । गृहीतव्रताकरणे छागलेयः "यो गृहीत्वा व्रतं मोहात् नाचरेत् काममोहितः । जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते" । अत्र प्रायश्चित्तमाह शाम्बपुराणम् "लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो भवेद्यदि । उपवासत्रयं कुर्य्यात् कुर्य्याद्वा केशमुण्डनम् । प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत्" । वाशब्दः समुच्चये तेन मुण्डनञ्च कुर्य्यादित्यर्थः । प्रमादात् अकरणे प्रतिप्रसवमाह देवलः "सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुर्वाशासनम् । अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः" । आरम्भानन्तरमशौचं न प्रतिबन्धकम् "व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्" विष्णूक्तेः । व्रतारम्भ सङ्कल्प एव तत्रैवोक्त । आरब्धव्रतस्य समापनं विना मरणे तत्फलप्राप्तिरपीत्याहाङ्गिराः "योयदर्थं चरेद्धर्ममसमाप्य मृतो यदि । स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नोति मनुरब्रवीत्" । प्रेत्य परलोके । अशक्तौ जलादिपाने दोषाभावमाह बौधायनः "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" । गर्भिण्यादौ विशेषमाह शाम्बपुराणम् "गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला । यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा" । अशुद्धा पूजादिकं कारयेत् कायिकमुपवासादिकं सदा अशुद्धाशुद्धा वा स्वयं कुर्य्यात् । उपवासाशक्तौ नक्तं कुर्वीत । "उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते" इति वचनात् ! व्रतदिने वर्ज्यान्याह हारीतः "पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषणानृताभिधानादिकमुपवासदिने वर्जयेत्" । तथा कूर्मपुराणम् "वर्ज्जयेत्मान्त्यजं स्पृशति पतितञ्च रजस्वलाम् । न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत हरिवासरे" । व्रतानुष्ठानकालश्च तत्तत्तिथिविहितपूजाप्रधानकालपूर्वाह्णे प्राप्ततिथ्योर्द्धा यथा नरसिंहपुराणम् "दैवकृत्यन्तु पूर्वाह्णे मनुष्याणाञ्च मध्यमे । अपराह्णे पितृणाञ्च कार्य्याण्येतानि यत्नतः" इति तथा श्रुतिरपि पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामिति" । उभयदिने पूर्वाह्णलाभे विशेषवचनं विना युग्मादिवचनाद्व्यवस्था" । संक्रान्तिनिमित्तं तत्तत्संक्रान्तिपुण्यकाल एव कार्य्यम् । "त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रम" इत्युक्तेः संक्रान्तिकालस्यातिसूक्ष्मत्वेन कर्मानर्हतया संक्रान्तिपदस्य लक्षणया तत्परत्वात् । अत्र तु "वृश्चिकस्य तु सक्रान्त्यां पुत्रकामा व्रतं चरेत्" इति भविष्यपुराणीयेन कार्त्तिकेयव्रतस्य संक्रान्तिविहितत्वेऽपि "सायंकाले समारोप्य प्रातःकाले विसर्जयेत्" इति भविष्यपुराणीयेन पूजाया रात्रिमात्रकर्त्तव्यत्वाभिधानात् तदङ्गोपवासस्य चाहोरात्रसाध्यतया पुण्यकाले तदसम्भवात् तद्युक्ताहोरात्र एव कर्त्तव्यत्वम् । ततश्च संपूर्णाहोरात्रात् परं वृश्चिकसंक्रान्तौ परदिने पूर्वयामद्वयस्य पुण्यकालत्वेन तद्युक्ताहोरात्र एव कार्त्तिकेयव्रत कर्त्तव्यम् दिवा तदङ्गस्नानादेः व्रतत्वेन प्रातरारम्भार्हत्वात् तदङ्गोपवासस्य प्रातरारम्भार्हत्वाच्च । उक्तान्यव्रतेषु युग्मवचनेन शुक्लकृष्णपक्षादिभेदेन वा तिथिविवेकोक्ता व्यवस्थाऽनुसरणीया ।

व्रतप्रतिष्ठाकालश्च पूर्वोक्तेन "गुरोर्भृगोरस्तमाल्ये वार्द्धक्ये सिंहगे गुरौ" इत्यादिवचनोक्तगुरुशुक्रास्तमयादिभिन्नः शुद्धसमय एव कालः । तत्र "सर्वेषूक्तेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः । फलार्थिभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते" इति हयशीर्षपञ्चरात्रीयवचनेऽकरणे निष्फलस्मृतेः प्रतिष्ठा भिन्ना सा च न व्रताङ्गं किन्तु कर्मान्तरम् । "समाप्ते तु व्रते तत्र प्रतिष्ठा तदनन्तरम्" ब्रह्मपुराणात् । इत्यञ्च तद्भिन्नेऽशौचादौ यथा न कालोऽनुष्ठानं तथा समयाशुद्धावपि नानुष्ठानम् । यत्तु "समाप्ते तु व्रते तत्र प्रतिष्ठा तदनन्तरम् । न कालनियमस्तत्र विप्रे परार्द्धिके" इति तद्वचनं दिवसे समयाशुद्धावपि प्रतिष्ठाविधायकं वचनं तत् कामधेनुकल्पतरुकारादिभिरलिखितत्वादनाकरम् । यदेव व्रतं

माघवर्ज्यादिकालविशेषनियन्त्रितं काम्यं तस्यैव प्रतिष्ठा यत् पुनर्नित्यं कालविशेषानियन्त्रितञ्च न तस्य प्रतिष्ठा पूर्वोक्त कृत्यशीर्षीये काम्यफलार्थिभिरित्यनेन काम्यस्यैव प्रतिष्ठा विधानात् कालविशेषानियन्त्रित तदसम्भवात्"।

व्रतभेदाश्च नानापुराणाक्तास्तत्र हेमा० व्र० खण्डोक्ता अकारादिवर्णाद्यक्षरपूर्वकशब्दानुसारेणात्र कर्त्तव्यकाल-सहिता प्रदर्श्यन्ते तत्रामितिकर्त्तव्यता तु तत्र दृश्या

अक्षयतृतीयाव्रत भविष्योत्तरोक्तम्। "वैशाखस्य सिताभेका तृतीयाक्षया स्मृता। तस्यां स्नानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम्। दानञ्च क्रियते किञ्चित् तत् सर्वं स्यादिहाक्षयम्। आदिः कृतयुगस्येयं युगादिस्तेन कथ्यते। सर्वपापप्रशमनी सर्वसौख्यप्रदायिनी"।

अक्षयफलावाप्तिफलकाख्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम्। "वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायामुपोषितः। अक्षयं फल-माप्नोति सर्वस्य सुकृतस्य तु। सा तथा कृत्तिकोपेता विशेषेण च पूजिता। तत्र दत्तञ्च जप्तञ्च सर्वमक्षयमुच्यते। अक्षया सा तिथिस्तस्यां सुकृतमक्षयम्। अक्षतैः पूजितोविष्णुस्तेन सा चाक्षया स्मृता। अक्षतैस्तु नरः स्नातो विष्णोर्दत्त्वा तथाऽक्षतान्। सक्तून् सुसंस्कृतांश्चैव कृत्वा चैव तथाक्षतान्। विप्रेषु दत्त्वा तानेव तथा सक्तून् सुसंस्कृतान्। एकाहारस्तु भद्राभाग। फलमक्ष-यमश्नुते। एकामप्युक्तां कृत्वा च तृतीया क्षगुणस्य न। एतासां तृतीयानां सर्वासान्तु फलं लभेत्"।

अखण्डैकादशीव्रतं वामनपु० उक्तम्। "मासि चाश्वयुजे प्राप्ते। यदा पद्मजसन्निधिः। नाम्नां नियोति जगतां मौनिगतश्चक्रधारिणः। तस्मिन् रम्ये शुभे काले या शु क्लैकादशी भवेत्। तस्यां सम्यगर्च्चयेद्विष्णुं येन खण्डं प्रपूर्यते"। येन विष्णुप्रपूजनेन खण्डखण्डमपूर्णं धर्मा दिभि परिपूर्णमखण्डमित्यर्थः"।

अग्निचतुर्थीव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तम्। "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव। चतुरात्मा हरिः प्रोक्तश्चत्वारश्च हुताशनाः। आहिताग्निर्द्विजो यस्य विद्यतेऽग्निचतु-ष्टयम्। सोपवासश्चतुर्थ्यान्तु शुक्लपक्षस्य फाल्गुने। अ-र्च्चयेच्चतुरात्मानं वासुदेवमतन्द्रितम्। तथैव दद्यात् द्विजेन्द्राय तिलप्रस्थानि षोडश। सुवर्णञ्च सवर्णञ्च वस्त्रं चनसमायपि"। सुवर्णं कर्षान्यूनम्। "एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतमेतदतन्द्रितः। सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्याप्नोति फलम्"।

अघोराख्यचतुर्दशीव्रत भविष्योत्तरे "भाद्रे मासि सिते पक्षे अघोराख्याचतुर्दशी। तामुपोष्य नरोयाति शिवलोकम-यत्नत" ति०त०।

अङ्गारकचतुर्थीव्रत मत्स्यपु० उक्तम्। "चतुर्थ्यङ्गारकदिने यदा भवति भारत। मृदा स्नानं तदा कुर्यात् पद्मरा-गविभूषितः। अग्निर्मूर्द्धा दिवो मन्त्रं जपन्विप्रो उदङ्-मुखः। शूद्रस्तुष्णींजपन् सोऽपरस्तो भोगविवर्जितः"।

अचलासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "श्रणु पार्थ सितसप्तमी सर्वकामफलप्रदम्। रूपसौभाग्यजननं स्नानं कुरु वरा-नने!। कृत्वा षष्ठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां नियतः जलम्। रात्र्यन्ते चालयेयास्तु दत्त्वा शिरसि दीपकम्। मा-घस्य सितसप्तम्यामचलाख्याभितश्च यत्। एकभक्तेन व-र्त्तेत षष्ठ्यां सम्पूज्य भास्करम्। सप्तम्यां तु व्रजेत् प्रातः सुगम्भीरजलाशयम्"।

अदारिद्र्यषष्ठीव्रतं स्कन्दपु० उक्तम्। "षष्ठी नाम तिथिर्याख्या कामाख्या दैवतैरपि। एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन दानेन तैलक्षारविवर्जितः। यया हि भगवान् देवो भास्करः परद्युतिः। येन षष्ठ्येव ह-म्येत तद्गुह्यं कथयाम्यहम्। गोपनीयं व्रतं दिव्यमिह लोके फलप्रदम्। यस्मिन् कृते व्रते चैव दरिद्रो न भ-वेत् कुले। षष्ठीतिथिं समुद्दिश्य ब्राह्मणस्य च भोजनम्। शाल्योदनञ्च पयसि कृत्वा च शर्करायुतम्। आकण्ठ-पूरणयुक्तं वर्षमेकं प्रदापयेत्। कुले तस्यैव ये जाता ये भविष्यन्ति मानवाः। इह तथैव ये सन्ति तान् दा रिद्र्यं न गच्छति"।

अनघाष्टमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "कृत्वाऽस्या मार्गशीर्षे दाम्भय दर्भनिर्मितम्। अनघं चानघोञ्चैव बहुपुत्र-समन्वितम्। स्थापयित्वा शुभे देशे गोमयेनानुलेपिते। स्नात्वा समर्च्चयेत् पुष्पैः सुगन्धैश्चानुलेपनैः। ऋग्वेदोक्त-मन्त्रैश्च दद्यात् मनसा स्मरन्। अनघ वासुदेवस्तु पत्नी तस्याश्च्युतस्मृता। प्रद्युम्नादिसुतवर्गं हरिवंशे यथो-दितम्। वर्षमेकं व्रतं कृत्वा इदं तदनघ स्मृतम्"।

अनङ्गत्रयोदशीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "अनङ्गो भगवान् शम्भुर्मोऽजोमूर्त्तिरगोचरः। स एव देवो येनास्या तेनानङ्ग त्रयोदशी। पवित्रा समनुप्राप्ता नित्या सर्वफलप्रदा। मार्गशीर्षेऽमले पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः। स्नानं नद्यां तडागे वा गृहे वा कूपतोऽपि वा। कृत्वाभ्यर्च्य महा देवं विधि नाम्नाविभूषणम्। किंशुकं स्वायम्भुवं भूतभावं

व्रतमतिविततम् । तदनङ्गमिति प्रोक्तं पूजयेद्भक्तितो व्रती" । एतत् व्रतं तदवधि वर्षसाध्यम् ।

अनङ्गत्रयोदशीव्रतं कालोत्तरोक्तम् । "चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनङ्गं तु पटे लिखेत् । नीलदूर्वाङ्कुरश्यामं हस्तमात्रप्रमाणतः । रतिप्रीतिसमायोपेतं पौष्पसायकचापधृक् । पटेषु लिखितः कार्य्यः सर्वैश्चाप्सरसां गणैः" ।

अनन्तचतुर्द्दशीव्रतं भविष्योक्तम् "अनन्तव्रतमप्यस्ति विख्यातमनुत्तमम् । सर्व्वपापहरं नृणां स्त्रीणां चैव युधिष्ठिर ! । शुक्लपक्षे चतुर्द्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् । तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्व्वपापाद्व्यपोहति" ।

अनन्ततृतीयाव्रतं पद्मपु॰ उक्तम् । "शृणुष्वावहिता देवि ! तथैवानन्तपुण्यकृत् । नराणामथ नारीणामाराधनमनुत्तमम् । नभस्ये वाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथ वा पुनः । शुक्लपक्षे तृतीयायां स्नातः सन् गौरसर्षपैः । गोरोचनाऽथ गोमूत्रं मुस्तागोमयकं दधि । चन्दनेन च संमिश्र्य ललाटे तिलकं न्यसेत् । सौभाग्यारोग्यकृद्यस्मात् सदा च ललिताप्रियम् । प्रतिपक्षतृतीयायां पुमान् वाथ सुवासिनी । धारयेद्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानि च" ।

अनन्तद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्योक्तम् । "द्वादश्यां शुक्लपक्षे च मासि भाद्रपदे नरः । नैवेद्यगन्धपुष्पाद्यैरर्च्चयेत्कमलशायिनम् । न चाऽऽलपेद्विकर्मस्थान् पाषण्डान् पतितान्नरान् । स्नात्वा जपन्ननन्तेति शतमष्टोत्तरं बुधः । व्रजन् तिष्ठन् स्वपन् भुञ्जन् बुध्यन् प्रस्खलिते क्षुते । वेदनार्त्तः । वदेदिममनन्तं मनसा गिरा । व्रतमेतद्विधानेन कुर्य्यात् संवत्सरं नरः" ।

अनन्तपञ्चमीव्रतं स्कन्दप्रभासोक्तम् । "यो नरः पूजयेन्नागं पञ्चम्यां फाल्गुने सिते । पञ्चोपचारविधिना मिताहारो जितेन्द्रियः । न तं दशन्ति फणिनो दश वर्षाणि पञ्च च । विषं न क्रमते तस्य कुले मातृकुलेऽपि च । तस्मात् तं पूजयेद्यत्नात् पञ्चम्यान्तु विशेषतः" ।

अनन्तफलसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां मासि भाद्रपदेऽच्युत ! । प्रणम्य शिरसा देवं पूजयेत् प्रभाकरम् । पुष्पधूपादिभिर्वीर ! कृतपानाश्च तर्पयेः" । कृतयाना, ब्राह्मणादीनाम् । "पायसाद्भिरिक्षुपयःकर्णान्वितानशनान् । विप्राय दक्षिणां दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः । तिष्ठन् व्रजन् प्रस्खलितः क्षुतप्रस्खलितादिषु । आदित्यनामस्मरणं कुर्य्यादुच्चारणं तथा । अनेनैव विधानेन मासान् द्वादश वै क्रमात् । उपोष्य पारणे पूर्णे समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् । पुण्येन श्रवणेनेह प्रथमेत् पुष्टिमाप्नुयात् । एवं यः पुरुषः कुर्य्यादादित्याराधनं शुचि । नारी वा स्वर्गमभ्येत्य सानन्त्यं फलमश्नुते" ।

अनोदनसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । "शुक्लपक्षे तु वैशाखे षष्ठ्यां सम्यगुपोषितः । पूजयेद्भास्करं भक्त्या पुष्पधूपादिलेपनैः । येन तत् पूजयेद्देवं स विधिः कथ्यते तव । तदा वैवस्वतो येन विधिनाऽपूजयन्नृप । दलनाद्यं भवेद्यदि तदोदनमिति स्मृतम् । भक्ष्यं चूर्णं तथा लेह्यमोदनन्तु प्रकीर्त्तितम् । तोयं चाऽनोदनं प्रोक्तं तस्मात् तत् परिवर्ज्जयेत्" । तत् परिवर्ज्जयेदिति तच्छब्देन ओदनः परामृश्यते तस्मादोदनमेव वर्ज्जयेन्न तु पेयमपि तस्यानोदनत्वात्" । "इत्येषानोदना नाम सप्तमी भरतर्षभ ! । यामुपोष्य नरो भक्त्या धनधान्यमवाप्नुयात्" ।

अपराजितासप्तमीव्रतं भविष्यपु॰ "मासि भाद्रपदे शुक्ला सप्तमी या गणाधिप ! । अपराजितेति विख्याता महापातकनाशिनी । चतुर्थ्यामेकभक्तन्तु पञ्चम्यां नक्तमादिशेत् । उपवासस्तथा षष्ठ्यां सप्तम्यां पारणं भवेत् । पारणान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः । पुष्पाणि करवीराणि तथा रक्तञ्च चन्दनम् । धूपक्रिया गुग्गुलुना नैवेद्यं गुडपूपकाः । नभस्यादिषु मासेषु विधिरेष प्रकीर्त्तितः" । इदं व्रतं वर्षसाध्यम् ।

अमावस्याव्रतं कूर्म्मपु॰ उक्तम् । "अमावस्यामनुप्राप्य च ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । यत् किञ्चित् वेदविदुषे दद्यादुद्दिश्य शङ्करम् । प्रीयतामीश्वरः सोमो महादेवः सनातनः । सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति" ।

अभीष्टसप्तमीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । सप्तम्यामित्युपक्रमे "पूजयित्वा समुद्रांश्च द्वीपांश्च तदा नरः । पातालांश्च महाभाग ! भुवमाप्नोत्यभीप्सिताम्" ।

अमुक्ताभरणसप्तमीव्रतं भविष्योक्तम् । "भद्रे ! भाद्रपदे मासि सप्तम्यां सितभागके । कृत्वा शिवं मण्डलके लेखयित्वा तथाम्बिकाम् । भक्त्या सम्पूज्य समयं कुर्य्याद्बद्ध्वा करे शुभम् । यावज्जीवं मयात्मा तु शिवस्य विनिवेदितः" ।

अरुन्धतीव्रतं स्कन्दपु॰ उक्तम् । "अरुन्धतीव्रतं वक्ष्ये सदा सौभाग्यदायकम् । येन चीर्णेन वै सम्यक् नारी सौभाग्यभाजनम् । जायते रूपसम्पन्ना पुत्रपौत्रसमन्विता । वसन्ते समासाद्य तृतीयायां सुरर्षभ ! । स्नानं कृत्वा

तु विधिवच्चिरात्रोपोषिता सती । मिथुनानि च चत्वारि समाहूय यतव्रता । पूजयेत् पुष्पताम्बूलैश्चन्दनैश्च तथाक्षतैः" ।

अर्कव्रतं भविष्योक्तम् । "सप्तम्यां च तथा षष्ठ्यां पक्षयोरुभयोरपि । योऽब्दमेकं नक्तभोजी नियतात्मा जितेन्द्रियः । यत्पुण्यं परमं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनाम् । सत्यवादिषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं ऋतुगामिनाम् । तत्फलं सकलं प्राप्य भर्म लोकमुपैति सः" ।

अर्कसप्तमीव्रतं ब्रह्मपु० उक्तम् । "अर्कसम्पुटसंयुक्तमुदकप्रसृति पिबेत् । क्रमाद्वृद्ध्या चतुर्विंशमेकैकं त्यजते पुनः । द्वाभ्यां संवत्सराभ्यां तु समाप्य नियमो भवेत् । सर्वकामप्रदा ह्येषा प्रसीदत्यर्कसप्तमी" ।

अर्कसम्पुटसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "फाल्गुनामलपक्षस्य षष्ठ्यां सम्यगुपोषितः । पूजयेद्भास्करं स्नात्वा पुष्पगन्धानुलेपनैः । अर्कपुष्पैर्महाबाहो ! गुग्गुलेन सुगन्धिना । सितेन भूषयन् देवं चन्दनेन दिवाकरम् । गुडोदनञ्च नैवेद्यं पलानां त्रितयं रवेः । एवं पूज्य दिवा भानुं रात्रौ तस्याग्रतः स्वपेत्" ।

अर्काष्टमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "यदाष्टम्यां शुक्लपक्षे रविवारोऽभिजायते । उपोष्या सा प्रयत्नेन तेनैव विधिना नृप ! । अर्चयेद्देवदेवेशं सह देव्या महेश्वरम् । त्रिनेत्र एष एवात्र शिवस्य नयनेक्षितम् । भानुं सम्पूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः शुभैः । शिवञ्च सितपुष्पैस्तु रक्तपुष्पैस्तथाम्बिकाम् । रक्तैरक्तसितैर्दिव्यैर्भक्तिमानर्चयेद्विभुम् । कुङ्कुमेनाम्बिकां देवीं चन्दनेन महेश्वरम्" ।

अर्कश्रावणिकाव्रतं ब्रह्माण्डपु० उक्तम् । "प्राप्ते तु श्रावणे मासि शुक्लपक्षे मनोहरे । संस्थाप्य पार्वतीं देवीं पूजयेद्भक्तिसंयुतः । मासं यावन्नियमतः संस्मरन् पार्वतीं हृदि । श्वेतार्कैः श्वेतकुसुमैः श्वेतचन्दनकेन च । गन्धैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्यथाकालोद्भवैः फलैः । अर्घ्यं दद्यात् फलेनैव कुसुमाक्षतचन्दनैः । नमोऽस्तु श्रावणि ! देवि ! सर्वपापक्षयङ्करि ! । गृहाणार्घ्यं हि देवेशि ! शङ्करेण समं मम" ।

अर्द्धोदयव्रतं स्कन्दपु० उक्तम् । "माघामायां व्यतीपात आदित्ये विष्णुदैवते । अर्द्धोदयं तमित्याहुः सहस्रार्कग्रहैः समम् । पुराकृतं वसिष्ठेन जामदग्न्येन सुव्रत ! । सनकाद्यैर्मनुष्यैश्च वसुभिर्वालखिल्यैरस्तुते । अन्ये शतसहस्रं च दृष्टं भवति कुम्भज ! । दानानां दशतीर्थानां फलं येन कृतं भवेत् । माघमासे कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां रवेर्दिने । वैष्णवेन च ऋक्षेण व्यतीपाते सुदुर्लभे" । वैष्णवर्क्षं श्रवणम् "पूर्वाह्णे सङ्गमे स्नात्वा शुचिर्भूत्वा समाहितः । सर्वपापविशुद्ध्यर्थं नियमस्थो भवेन्नरः । त्रिदैवत्यं व्रतं देवाः करिष्ये भुक्तिमुक्तिदम् । भवन्तु सन्निधौ मेऽद्य त्रयो देवास्त्रयोऽग्नयः" ।

अलवणतृतीयाव्रतं भविष्योक्तम् । "एवंविधा प्रिययुक्ता शुचिस्त्रभोजना सती । सोपवासा तृतीयायां लवणं परिवर्जयेत्" । सोपवासेति व्रतारम्भे द्वितीयायां कृतोपवासा तृतीयायां लवणं परिवर्जयेत् "सा संकल्पीत वै भक्त्या व्रतमामरणान्तिकम् । गौरी ददाति सन्तुष्टा रूपसौभाग्यमेव च । लावण्यं लवणं कृत्वा ह्यर्घ्यं पुंसां मनोऽनुगम् । पतिं मनोरमं नारी भर्त्ता भार्यां मनोरमाम् । गौरीव्रतेन लभते राजन् ! लवणवर्जनात्" ।

अविघ्नविनायकचतुर्थीव्रतं वराहपु० "अथ विघ्नहरं राजन् ! कथयामि तवानघ ! । येन सम्यक् कृतेनेह न विघ्नमुपजायते । चतुर्थ्यां फाल्गुने मासि गृहीतव्यं व्रतं त्विदम् । नक्ताहारेण राजेन्द्र ! तिलान्नं पारणं स्मृतम्" । पारणं नक्तभोजनम् "तदेव वह्नौ होतव्यं ब्राह्मणाय च तद्भवेत् । चतुर्मासव्रतश्चैव कृत्वेत्थं पञ्चमे तथा । सौवर्णं राजतं वापि कृत्वा विप्राय दापयेत्" ।

अवियोगतृतीयाव्रतं कालिकापु० उक्तम् । "अथैतदपरं स्त्रीणामवियोगव्रतं त्विदम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे स्नाता शुक्लाम्बरान्विता । दृष्ट्वा चन्द्रं द्वितीयायां नक्तं भुञ्जीत पायसम् । आचम्य च शुचिर्भूत्वा दन्तधावनमाचरेत् । मुदान्विता नमस्कृत्य विज्ञाप्य परमेश्वरम्" ।

अवियोगद्वादशीव्रतं भविष्यपु० "शुक्ले भाद्रपदे मासि द्वादश्यां समुपोषितः । स्नात्वा जलाशये गत्वा शुक्लाम्बरधरः शुचिः । जलान्ते मण्डलं कृत्वा गोमयेनातिशोभनम् । गोधूमचूर्णैस्तन्मध्ये सलक्ष्मीकं जनार्दनम् । लेखयित्वा हरं गौरीं सावित्रीं ब्रह्मणा सह । राज्ञा (चन्द्रेण) सह रविं राजंस्त्रैलोक्योद्द्योतकारकम् । गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्नैवेद्यैर्भक्तितोऽर्चयेत् । अवियोगव्रतं पार्थ ! कन्याधानेन तद्व्रतम् । अवियोगाद् दृढमना शिरस्याधाय वैष्णवम्" ।

अव्यङ्गसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां मासि भाद्रपदेऽच्युत ! । प्रणम्य शिरसा देवं पूजयेत् सप्ताश्वकम् । पुष्पधूपादिभिर्वीर ! कृतपापाद्य तर्पयेत् ।

पायसाद्यादिभिराज्यपक्वैर्लवणवर्जितैस्तथा। विप्राय दक्षिणां दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः। तिष्ठन् श्रृण्वन् प्रस्वपंश्च स्मृतप्रस्खलितादिषु। आदित्यनामस्मरणं कुर्य्याद्धुत्कारणं तथा। अनेनैव विधानेन मासान् द्वादश वै क्रमात्। उपोष्य पारणे पूर्णे समभ्यर्च्य जगद्गुरुम्। पुण्येन श्रवणेनेह प्रथमेत् पुष्टिमाप्नुयात्। एवं यः पुरुषः कुर्य्यादादित्याराधनं शुचिः। नारी वा स्वर्गमभ्येत्य चानन्त्यं फलमश्नुते"। शुक्लपक्षे समभ्यर्च्य पुष्पधूपादिभिः शुचिः। श्रावणे मासि सप्तम्यां देवाय सप्तवाहनम्। प्राप्येह विपुलं देव धर्मानन्तरमव्ययम्। अमुत्र लोकमायाति दिव्यं खगपते शुभम्"। इत्यादि

अशून्यशयनद्वितीयाव्रत भविष्यपु० "चातुर्मास्ये भवेद्राजन्! वर्षाया व्रतमुत्तमम्। श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णपक्षे नराधिप!। श्रावणादिकार्त्तिकान्तं कुर्य्यात् तद्व्रतमुत्तमम्। पुष्पं धूपश्च नैवेद्यं दीपमालां विशेषतः"। "ततो भाद्रपदे मासे यवदानं ददाति च। ततश्चाश्विद्वितीयायां शय्यादानं विशेषतः। न तस्य शून्यं शयनमपुत्रो न भवेन्नरः। ततश्च कार्त्तिके मासि द्वितीयायां नराधिप!। शर्करालड्डुकाद्यानि दधिक्षीरघृतानि च। उपहारं भगवते दद्यात् सर्वं प्रयत्नतः" इत्यादि।

अशोकत्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "तच्छृणु त्वमशोकाख्यं त्रिरात्रव्रतमुत्तमम्। मासि मार्गशिरे चैव ज्यैष्ठे भाद्रपदे तथा। शुक्लपक्षे पञ्चदश्यामेकभक्तन्तु कारयेत्। ततः प्रातः समुत्थाय स्नानं कुर्य्यात् ततो व्रती"।

अशोकपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम्। "अशोकपूर्णिमामेतां शृणुष्व गदतो मम। उपास्याशां नरः शोकं नाप्नोति स्त्री तथापि वा। फाल्गुनामलपक्षस्य पौर्णमास्यां नृपोत्तम!। मृज्जलेन नरः स्नात्वा दत्त्वा शिरसि वै नृप। मृत्प्राशनं ततः कृत्वा कृत्वा च स्थण्डिलं मृदा। पुष्पैर्गन्धैः समभ्यर्च्य भूधरं नाम नामतः। धरणीञ्च तथा देवीमशोकेति च कीर्त्तयेत्। यथा विशोका धरणिः कृतकृत्या जनार्दनात्। तथा मां सर्वशोकेभ्यो मोचयाशेषधारिणि!"।

अशोकप्रतिपद्व्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "आश्वयुक्शुक्लपक्षस्य प्रथमेऽह्नि दिनोदये। अशोकं पूजयेत् वृक्षं प्ररूढशुभपल्लवम्। प्ररूढैः सप्तधान्यैश्च गुग्गुलैर्मोदकैः शुभैः। फलैः नारिकेलैर्दिव्यैर्नारिकेलैः सदाडिमैः। धूपदीपादिना तत्र पूजयेत्तरुसत्तमम्। अशोकं मन्त्रेण! शोकं नाप्नोति कुत्रचित्। पितृभ्रातृपतिश्वश्रूसुतजामातृणां तथा"।

अशोकाष्टमीव्रतं लिङ्गपुराणोक्तम् "अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ। चैत्रे मासि तथाष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः"। अत्र पुनर्वसुयोगः प्राशस्त्यार्थः। कूर्मपुराणेऽपि "अशोकस्याष्टकलिका मन्त्रेणोक्तेन भक्षयेत्। शोकं नैवाप्नुयान्मर्त्यो रूपवानपि जायते"। "शुक्लाष्टम्यां तु सम्प्राप्ते मासि भाद्रपदे तथा। दूर्वाप्रतानं सुश्वेतमुत्तराशाभिगामिनम्। पूजयेद्दुरुक्तानीय गन्धमाल्यानुलेपनैः। फलमूलैस्तथा चैव दीपं धूपैर्विसर्जयेत्। अग्निपक्वं तथा सर्वं निवेद्य च कथञ्चन। भोक्तव्यञ्च तथा ब्रह्मन्! वह्निपक्वविवर्जितम्। दूर्वाङ्कुरस्था सम्पूज्य विधिना यौवने प्रियम्। यौवनं स्थिरमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते। अष्टमीषु च सर्वासु पूजनीयाप्यशोकिका। गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपाद्युपस्कृता। तस्मिन्नहनि या भुङ्क्ते नक्तमिन्दुविवर्जिते। भवत्यशोका सा यत्र यत्राभिजायते। अष्टमीषु च सर्वासु नश्यन्तीति न संशये। शोमपद्यामतीतायां या स्यात् कृष्णाष्टमी द्विज!। तस्यामवश्यं कर्त्तव्यं देवीं पूज्य यथाविधि"। इद व्रतान्तरम्।

अहिंसाव्रतं पद्मपु० "वर्जयित्वा पुमान्मांसमब्दान्ते गोप्रदो भवेत्। तद्वद्धेमकृगं दत्त्वा सोऽश्वमेधफलं लभेत्। अहिंसाव्रतमित्युक्तं कल्पान्ते भूपतिर्भवेत्"।

आग्नेयव्रतं भविष्योत्तरोक्तम्। "सप्तम्यां भक्त्या पूजयेद्विन्ध्यवासिनीम्। पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि। पूजयित्वा ततो विद्यात् पङ्करं सुकसंयुतम्। हेमं विप्राय दद्याद्यः स वाग्मी जायते नरः। सकलङ्केन नक्तेन अग्निलोकप्रदायकम्"।

आशासंक्रान्तिव्रतं स्कान्दपु० "सङ्क्रान्तिदिवसे पुण्ये प्रारभेन्नियतो व्रते। पद्ममष्टदलं कृत्वा कुङ्कुमेन तु भास्करम्। पूजयेन्मन्त्रतश्चार्घ्यं विधिवद् गुरुसन्निधौ। आशा तेजस्करी यत्ते प्रसादीप्रियस्करी। आशा सर्वगा देव! मम देहि नमोऽस्तु ते। पूज्यैवं कुङ्कुमेनाथ दद्याद्विप्राय भोजनम्। उद्यापने तु चक्राशु सौवर्णं सरथं तथा। एकचक्रञ्च सप्ताश्वमरुणेन समन्वितम्। यः कुर्य्याद्विधिमानेन आशासंक्रान्तिमुत्तमाम्। अथाशाऽस्खलिता लोके रूपं तस्य जायते"।

आदित्यव्रतं भविष्यपुराणोक्तम् "योऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्तं

ष्टि महिने नरः। ब्रह्मचारी जितक्रोधो सदार्चनपरः खग !। सवत्सरान्तमासाद्य भक्त्या च द्विजोत्तमान्। भोजयित्वा व्रती ब्रूयात् प्रीयतां मे दिवाकरः। यश्च भक्तिसमायुक्तो मम लोकं स गच्छति। स च भानुकृतं लोकं प्राप्य सम्प्राप्स्यत्यम्बरं। ये त्वादित्यदिने प्राप्ते श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः। सप्तजन्मानि ते प्राप्ताः सम्भवन्ति निरोगताम्। वैराग्यमिह वै प्राप्य मम लोकं व्रजन्ति ते। उपवासन्तु कुर्वन्ति ये त्वादित्यदिने सदा। जपन्ति तु महाश्वेतामीप्सितं लभते फलम्। विशेषादादित्यदिने जपमानो गणाधिपान्। षडक्षरं महाश्वेतं जपन् वैरोचनं परम्"।

आदित्यशयनव्रत आदित्यपु० "आदित्यशयनं नाम यथावच्छङ्करार्चनम्। येषु नक्षत्रयोगेषु पुराणज्ञाः प्रचक्षते। यदा हस्तेन सप्तम्यामादित्यस्य दिनं भवेत्। सूर्यस्य वाथ सङ्क्रान्तौ वा तिथिः सर्वकामिकी। उमामहेश्वरस्यार्चामर्चयेत् सूर्यनामभिः। सूर्यार्चां शिवलिङ्गञ्च उभयं पूजयेत्ततः। उमापते रवेश्चापि न भेदः क्वचिदिष्यते। यस्मात् तस्मान्नृपश्रेष्ठ। गृहे शम्भुं समर्चयेत्" इत्यादि।

आदित्यनन्दादिव्रत भविष्यपु० "द्वादश्यां शुभे वारे आदित्यस्य महात्मनः। नन्दो भद्रस्तथा सौम्यः कामदः पुत्रदस्तथा जयो जयन्तो विजय आदित्याभासपार्थिवः। हृदयो रोगहा चैव महारोगविनाशनः। मालती कुसुमानीह श्वेतचन्दनसुत्तमम्। धूपं गुग्गुलुनैवेद्यं पूपमेव तु। दत्त्वा पूपांस्तु विप्राय ततो भुञ्जीत वाग्यतः"।

आनन्दव्रत मत्स्यपु० "चैत्रादिचतुरो मासान् जलं कुर्यादयाचितम्। व्रतान्ते मणिकं दद्यादन्नवस्त्रसमन्वितम्। तिलपात्रं हिरण्यञ्च ब्रह्मलोके महीयते। कल्पान्ते भूपतिर्नाम्ना आनन्दव्रतमुच्यते"।

आनन्दपञ्चमीव्रत भविष्यपु० "पञ्चमी दयिता राजन्! नागानां नन्दवर्द्धिनी। पञ्चम्यां किल नागानां भवतीत्युत्सवो महान्। वासुकिस्तक्षकश्चैव कालियो मणिभद्रक। धृतराष्ट्रश्चैरावत कर्कोटकधनञ्जयौ। एते प्रयच्छन्त्यभयं प्राणिनां प्राणदाः सदा। पञ्चम्यां स्नापयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः। तेषां कुले प्रयच्छन्ति अभयं प्राणदक्षिणाम्"।

आनन्दनवमीव्रत भविष्यपु० "आनन्दा नन्दिनी नन्दा महानन्दा महीयते। तथाद्या नवमी पुण्या पञ्चमी महती स्मृता। फाल्गुनामलपक्षस्य नवमी या महीपते!। आनन्दा सा महापुण्या सर्वपापहरा शुभा। तस्यैकभक्तं पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं तथा नृप!। अयाचितन्तु सप्तम्यामुपवास परेऽहनि। य एवं पञ्चमी तत्र नवम्यां विधिवन्नृप!। मापशाकाऽर्चयेद्देवीं धूपं स्नानं तथाक्रमम्। मासेष्वथ चैत्रादीयं द्वितीयं पारणं स्मृतम्। आषाढीयम आद्यम् "भोजयेद्विप्रकन्याश्च नवम्यां यथाविधि। मासि मासि महाबाहो। यथा शक्त्या यथाविधि। आषाढे श्रावणे मासि मासि भाद्रपदे तथा। तथाचाश्वयुजे मासि पूज्या भगवती विभो!। तस्यैकभक्तं पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं तथा नृप!। अयाचितं तु सप्तम्यामुपवासं परेऽहनि। सोपवासो नवम्यां तु पूजयेद्विधिवच्छिवाम्। सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते"।

आयुधव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तम्। "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव। शङ्खचक्रगदापद्मचतुरात्मा प्रकीर्त्तितः। वासुदेवः स्मृतः शङ्खं चक्रं सङ्कर्षणस्तथा। प्रद्युम्नश्च गदा पद्ममनिरुद्धो जगद्गुरुः। श्रावणादिषु मासेषु चतुर्षु क्रमात् तेषां पूजनं कुर्यात् प्रतिमासमनुक्रमात्। गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। ततस्तु कार्त्तिकस्यान्ते समाप्ते तु तथा व्रते। ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम्। कांस्यपात्रञ्च रजतं सुवर्णं तथैव च। कृत्वा व्रतं चाप्नोत्यग्र्यं प्राप्नोति लोकं त्रिदशेश्वरस्य। मानुष्यभावाच्च तथैव प्राप्य वसुन्धरेशो भवतीह धीरः"।

आरोग्यव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तम्। "प्रोष्ठपद्यामतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात्। आश्विने द्विजश्रेष्ठामनिरुद्धं प्रपूजयेत्। पूर्वोक्तेन विधानेन यावदाश्वयुजी भवेत्"। पूर्वोक्तेन कृपावाप्तिमतोक्तेन "वारेर्चयेद्देवं आरोग्यार्थं दिने दिने"। वारसे कलशे "इतेन कुङ्कुमादि वस्त्रयुत दद्याद् द्विजातये। भोजनं गोरसप्राय तथा विप्रांश्च भोजयेत्। त्रिरात्रोपोषित सम्यगारोग्यमाप्नोति नरः"। अपरं वराहपु० "अथापरं महाराज व्रतमारोग्यसंज्ञितम्। कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम्। तस्मिन् माघमासस्य सप्तम्यां सदुपोषितः। पूजयेद्भास्करं देवं विश्वरूपं सनातनम्। आदित्य। भास्कर। रवे। भानो। सूर्य। दिवाकर। प्रभाकरेति सम्पूज्य देव सर्वेश्वरो विभुः। षष्ठ्यां चैव तताहार सप्तम्यामुपवासकृत्। अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव विधिः क्रमः। अनेन वत्सर

पञ्च ।विधिना योऽर्च्चे द्धरिम् । तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते । परत्र च सुखं स्थानं यद्गत्वा न निवर्त्तते"।

आरोग्यदशमीव्रत गरुडपु० "व्रतमेतन्महाबाहो ! कार्य्यमारोग्यमिच्छता । सर्व्वकार्य्यार्थमेतद्धि विपत्सु ना जीवित चिरम् । उपवासश्च कर्त्तव्यो नवम्यामिह सुव्रत । दशम्यां तु कृतस्नानो मण्डलायतनं हरिम् । देवमिन्दिरया सार्द्धं ध्यात्वा च जगतां पतिम् । शङ्खचक्रगदापद्मशार्ङ्गासिधरसत्तमम्" । इन्दिरया सहमया "फलैः पुष्पैश्च पायसेन समर्च्चयेत्" ।

आयुर्व्रत गरुडपु० 'व्रतसत्कान्तिजननमायुःप्रदमनाकुलम् । सर्व्वसौख्यप्रदं भद्र तादृग्व्रतमिहोच्यते । चतुर्द्दश्यां शुचिः स्नात्वा दन्तधावनपूर्व्वकम् । पौर्णमास्यान्तथा कृत्वा देवपूजां समाचरेत् । मण्डलं चतुरस्रन्तु कारयेत् कुसुमाश्रितैः । तस्मिन् श्रीश प्रिय देवमर्च्चयेत् सुसमाहित"।

आयुःसङ्क्रान्तिव्रत स्कन्दपु० "अथान्यां सम्प्रवक्ष्यामि आयुःसङ्क्रान्तिमुत्तमाम् । संक्रान्तिदिवसे पूज्य पूर्व्ववच्च दिवाकरम् । कांस्यं क्षीरघृतं दद्यात् सहिरण्यं स्वशक्तितः । मन्त्र एव पृथग्दाने पूजा चैव प्रकीर्त्तिता । क्षीर सरभोजात पीयूषसमद्युपरक् । आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं मम देहि द्विजार्पितम् । अनेन विधिना सम्यक् सर्व्वं दद्यादतन्द्रित" ।

आशादित्यव्रत स्कन्दपु० "मासमार्गयुतं प्राप्य यदादित्यदिनं भवेत् । तदा व्रतमिदं ग्राह्यं नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः । यावत् संवत्सरं तावद्विधानेन पुत्रक ! । गोमयेन क्षितौ कुर्य्यात् मण्डलं वर्त्तुलं पुनः । रक्तपुष्पैरक्षताद्यैरर्घ्यं तत्र प्रदापयेत् । यथाशा विफला सर्व्वा सूर्य्य ! भास्करभानुभि । तथाशा सफला मह्यं कुरु नित्यं मयार्च्चितः । एवं यः कुरुते सम्यक् व्रतमेतदनुत्तमम् । आशादित्येति विख्यातं तस्य पुण्यफलं महत् । इत्यादि

आश्रमव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्म्मासव्रतं तदा । स्वाश्रमस्य तु आपदासो जितेन्द्रिय । चतुर्थ्यां वासुदेवस्य कृत्वा सपूजनं शुभम् । ब्राह्मणदक्षिणां दद्यात् द्विजाय ब्रह्मचारिणे । तथा चतुर्ष्वपि देव पूजयित्वा जगद्गुरुम्" ।

आषाढ़स्मानि महाभारत "आषाढ़मेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः । बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते । आषाढमेकभक्तेन पूजयेद्दम्य तत्परः" ।

इन्द्रप्रोक्तमासाव्रत भविष्योत्तरोक्तम् । "त्रिंगतसपूज्य दम्पता-

न्युपवासी विभूषणैः । सोऽयम् आमवाप्नोति मोक्षमिन्द्रप्रतादिह" ।

ईशानव्रत कालिकापु० "अथोपोष्य चतुर्द्दश्यां गुरोर्द्दिने । पूजयेद्विधिनानेन लिङ्गं मार्गं निबोध मे । ब्रह्मा च पश्चिमे भागे वामे विष्णुस्य वै हरिम् । स्वालक दक्षिणे ईशमीश्वरं प्रागद्विशि स्थितम्" । स्वालकमर्चनम्

ईश्वरव्रत भविष्यपु० "ईश्वरस्य चतुर्द्दश्यां सर्व्वैश्वर्य्यप्रदं व्रतं । बहुपुत्रो बहुधनस्तथा व्याचात सगय । मूलमन्त्रस्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिता । पूर्व्वन्यस्तन्यस्य कर्त्तव्यश्च तिथीश्वर । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽध्यायेन साध्य न कृतापि तु फलप्रदा । आज्यधाराभिर्जुहुयाद् दधिक्षीरसमाधिकैः । पूर्णफलदो होमः कृतः शान्तेन चेतसा" । एतद्व्रत वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्द्राह्मयम्" ।

उदकसप्तमीव्रत भविष्यपु० "उदकप्रसृतं पीत्वा क्रियते या तु सप्तमी । सा ज्ञेया सुखदा वीर ! सदैवोदकसप्तमी" ।

उभयद्वादशीव्रत भविष्योत्तरोक्तम् । "श्रेष्ठ व्रतानां सर्व्वेषामुभयद्वादशीव्रतम् । तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि समाहितमनाः शृणु । ततोऽपराह्णे सम्प्राप्ते कृतसन्ध्याह्निकः शुचिः । प्राप्याथ वेदविदुषः पुरोधसात् जितेन्द्रियात् । सम्पूज्य देवदेवेशं दन्तधावनपूर्व्वकम् । कुर्य्याच्च नियमं पार्थ गुरुदेवाग्निसन्निधौ । एकादश्यां निराहारः स्थित्वा ह्यपरेऽहनि । भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाच्युत ! । इत्युक्त्वाथ गुरुं नत्वा पूजयित्वा जनार्द्दनम् । भूमौ अपेक्षितक्रोधः शब्दादिविषयो ज्ञः । अनेन विधिना मासि तस्मिन् कृष्णामुपोषयेत् । द्वादश्यां पुरुषव्याघ्र ! ध्यायन् सद्गुणं विभुम् । प्रत्यसूत्रं सत कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत्" । इदञ्च व्रतं मार्गशीर्षादिकार्त्तिकान्तद्वादशमाससाध्यं तच्च उभयपक्षयो कार्य्यम् ।

उभयनवमीव्रत भविष्यपु० "योऽष्टमीं प्रकृतीत नवम्यां नक्तमादरात् । इह भोगानवाप्याथ परत्र च दिवं व्रजेत् । पौषे मासे च सम्प्राप्ते य कुर्य्यान्नक्तभोजनम् । जितेन्द्रियः सत्यवादी कामक्रोधविवर्ज्जितः । पक्षयोर्नवमीं यत्नादुपवासेन पालयेत्" । इदं व्रतं वर्षसाध्यम् ।

उभयसप्तमीव्रत भविष्यपु० "पौषे मासे च सप्तम्यां यः कुर्य्यान्नक्तभोजनम् । जितेन्द्रियः सत्यवादी स्नातो गोमूत्रगोरसे । पक्षयोः सप्तमीं यत्नादुपवासेन यो नयेत् ।

नियम्य मन्त्रयेत्ताञ्च शाण्डिलेयस्य सुव्रत !" । तद्व्रतविधिवर्णसाध्यम् । व्रतान्तरं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "अनेनैव विधानेन प्रतिमाचन्तु यो नरः । सप्तमीष्वितयं कुर्य्याद्यावत् सम्वत्सरं रवेः । सोऽश्वमेधमवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति । कुर्वन्तुदरते राजन् ! सर्व्वान् कामानुपाश्नुते" ।

उमामाहेश्वरतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "लोके हि तार्थं पार्व्वत्या उमामाहेश्वरव्रतम् । समाख्यातं पुरा पार्थ ! नाद्यापि प्रथितं भुवि । मार्गशीर्षे सिते पक्षे तृतीयायां समाहिता । कृतोपवासा राजेन्द्र ! सर्व्वभोगविवर्ज्जिता । सर्व्वेशं श्वेतवस्त्रेण शिवं रक्तेन चाम्बिकाम् । पश्चाच्च दक्षिणारी भक्तिभावेन भाविता । भोजयेच्छिवभक्तांश्च ब्राह्मणान् वेदपारगान् । भक्तेभ्यो दक्षिणां दद्याद्भक्त्या शाठ्यविनाकृताम्" । कृतोपवासा सङ्कल्पितोपवासा "हैमीसुमा रजतपिष्टमयं महेशम् रौप्ये सुरूपकमले सदुपस्थितौ तौ । सम्पूज्य रक्तसितवस्त्रयुगोपगूढौ नारी भवत्यविधवा सुतसौख्ययुक्ता । पौर्णमास्याममावास्यां चतुर्द्दश्यष्टमीषु च । नक्तमद्यन्तु कुर्व्वीत हविष्यैर्ब्रह्मचारिणी । उमामहेशप्रतिमां हैमीं कृत्वा सुशोभनाम् । राजतीं वापि वर्षान्ते स्नापयित्वा घृतादिभिः । गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य वस्त्रयुग्मैश्च शोभनैः । भक्ष्यभोज्यैरशेषैश्च वितानध्वजचामरैः । भोजयेच्छिवभक्तांश्च दीनानाथान् प्रतर्पयेत्" । व्रतान्तरं शिवधर्म्मोत्तरोक्तम् । "अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां नियतब्रह्मचारिणी । वर्षमेकं न भुञ्जीत महीभागजिगीषया । वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा पूर्व्ववद्विधिमाचरेत् । स्नानाद्यैः सद्व्रतं प्राप्य पूर्व्वोक्तांस्तु गुणान् लभेत्" । अत्राप्युमामहेश्वरप्रतिमा कर्त्तव्या । पूर्व्ववदिति पूर्व्वव्रतोक्तवदित्यर्थः । देवीपु० व्रतान्तरं "यदीच्छसि शुभसौरमिह जन्मन्यथापरे । कन्या कुर्य्यान्नृपश्रेष्ठ ! विष्णुना कथितं व्रतम् । सर्व्वपापहरं पुण्यं सर्व्वकामफलप्रदम् । उमामहेश्वरं नाम कर्त्तव्यं विधिना यथा । प्रोष्ठाश्विने तथा माघे न्दगे भाग्ये १२ऽथ वा सुने । मैत्रे १७ शाक्रे १८ऽथ वा कार्य्यमष्टम्याञ्चाथ शाङ्करे ६ ।

व्रतान्तरं भृगुसंहितोक्तम् । "उमामाहेश्वरं नाम या च स्त्री कुरुते व्रतम्" इत्युपक्रमे "उमामाहेश्वरी कार्य्या प्रतिमा काञ्चनोद्भवा । निष्कस्य तदर्द्धस्य कर्षस्यापि मितस्य च । वित्तशाठ्यं न कर्त्तव्यं सर्व्वथा फलकाम्यया । स्थापयेत् श्वेतवस्त्राढ्ये राजते वृषभे शुभे । स्नानाजिने कुशिकीर्णे तस्याप्याभ्यर्च्य यत्नतः । सोपवासा च कुर्व्वीत चतुर्द्दश्यां समाहिता । शैवं षाडक्षरं होमं गौरहोमञ्च यत्नतः । प्रातः प्रभातसमये स्नात्वा सम्पूज्य पूर्व्ववत् । आहूय वेदविदांश्च ब्राह्मणं पूज्य भक्तितः ।। अर्पयेत् प्रतिमां शम्भो कर्मदोषापशान्तये । वाक्येन ब्राह्मणं तोष्य ततः पारणमाचरेत्" ।

उल्कानवमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । "उल्काख्या नवमीं राजन् ! कथयामि निबोध ताम् । या कामरूपेण कथिता तारकस्यार्त्तिनाशिनी । आश्वयुक्शुक्लपक्षे या नवमी लोकविश्रुता । नद्यां स्नात्वा समभ्यर्च्य पितॄन्देवान् यथाविधि । पश्चात् सम्पूजयेद्देवीं चामुण्डां भैरवप्रियाम् । पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैः मांसमत्स्यसुरासवैः । पूजयित्वा स्तवं कुर्य्यान्मन्त्रेणानेन मानवः" । सौरपु० "व्रतं येन देवेन्द्र ! प्रसीदत्याशु पार्व्वती । तच्चोल्कानवमीसंज्ञं शृणु ! सर्व्वफलप्रदम् । तस्यां नवम्यां शर्व्वाणी महिषादीन् महासुरान् । जघान समरे शत्रून् तेन सा नवमी प्रिया । आश्वयुक्शुक्लस्य नवम्यां प्रयतात्मवान् । स्नात्वाभ्यर्च्य पितॄन् देवान् मनुष्यांश्च यथाक्रमम् । अर्च्चयेत् पश्चान्महादेवीं महिषासुरघातिनीम् । पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैः पयोदधिफलादिभिः । भक्त्या सम्पूजयित्वैवं देवीं सम्प्रार्थयेत्ततः" ।

ऋतुव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । "अथातः संप्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तेरर्च्चनं परम् । वसन्ते पूजयेन्नित्यं द्वौ मासौ द्विजपुङ्गव ।। फलैः पुष्पैः कषायैस्तु ग्रीष्मे यत्नेन पूजयेत् । मधुरैश्च महाराज ! प्रावृट्काले ऋतु यजेत् । अनेन पूजयेन्नित्यं शरद् लवणेन च । कटुकेन च हेमन्तं तिक्तेन शिशिरं तथा । नक्ताशनस्तथा तिष्ठेत् पञ्चक वर्जयेद्बुधः । ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि प्रभूतवसनादिभिः । संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं परमपावनम् । अश्वमेधमवाप्नोति राजसूयञ्च विन्दति । चैत्रे समारभ्य सिते तु षष्ठीं संपूजयेद्वस्त्ररूपमेवम् । कृतोपवासश्च नरो यथोक्तं लभेत् फलं शाश्वतमेव शीघ्रम्" ।

ऋषिपञ्चमीव्रतं ब्रह्माण्डपु० "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम् । ऋषिपञ्चमीति विख्यातं सर्व्वपापहरं परम् । नभस्ये शुक्लपक्षे तु यदा भवति पञ्चमी । नद्यादिषु तदा स्नानं कृत्वा नियममेव च । विधाय नित्यकर्म्मादि गत्वा दारवतीक्षणीम् । लेपयेद्विधिवद्भक्त्या पञ्चामृतरसैः शुभैः" । दारवतीं अग्निहोत्रशाला धूमनिर्गमद्वारैर्मङ्क्षिप्रुतत्वात्" । अन्वयोऽस्य चर्च्चकः ।

एकभक्तव्रत विष्णुधर्म्मोक्तम् । "चैत्रं विष्णुपरो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् । सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये गार्हस्थ्ये समवाप्नुयात् । अहिंस्रः सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यहन्यहन्यतं जपेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् । वत्सरं संवत्सरं पूर्णमेकभक्तो भवेन्नरः । अहिंस्रः सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यहन्यहन्यतं जपेत् । पौण्डरीकस्य यज्ञस्य तत फलमाप्नुयात् । दश वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । तद्वद्यादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते" ।

ऐश्वर्य्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्म्मोक्तम् । "तृतीयायां तथाभ्यर्च्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् । पृथक् पृथक् नाममन्त्रैर्नैवेद्यादि निवेदयेत् । त्रीन् लोकांश्च तदा नाम सम्यक् सपूजयेन्नर । ऐश्वर्य्यं महदाप्नोति गतिमग्र्याञ्च विन्दति" ।

कदलीव्रत भविष्योत्तरोक्तम् । "शुक्ले पक्षे चतुर्द्दश्यां मासि भाद्रपदे नृप ।। देवमर्घ्यं वरस्त्रीभिः फलैर्नानाविधैस्तथा । विरूढे सप्तधान्यैश्च दीपालक्तकचन्दनैः । दधिदूर्व्वाक्षतैर्वस्त्रैर्नैवेद्यैश्च तथार्च्चितैः । जातीफलैः पूगफलैर्नवकुक्कदलीफलैः । तस्मिन्नहनि दातव्यं स्त्रीभीरत्याभिरव्ययम् । मन्त्रेणानेन चैवार्घ्यं तत्कृणुष्व नराधिप ! । चिरसत्या कदली नित्यं कदली कामदायिनी । शरीरारोग्यलावण्यं देहि देवि ! नमोऽस्तु ते" ।

कन्दुकचतुर्थीव्रतं देवीपु० "माघमासि तु सम्प्राप्ते चतुर्थी कन्दुकाख्यता । सौभाग्या तु उरन्त्रेव । ततो राज्यं भविष्यति । सर्व्वोपहारसम्पन्नं सर्व्वोपस्करमाहरेत् । कन्दुपक्व फल शाकं लवण गुडशर्करा । लवण कुसुम्भरी क्षीरं धान्यानि विविधानि च । दातव्यानि रघुश्रेष्ठ ! कन्यकानान्तु भक्तितः" ।

कपिलाषष्ठीव्रतं स्कन्दपु० "प्रौष्ठपदोऽसिते पक्षे षष्ठी भौमेन संयुता । व्यतीपातेन रोहिण्या सा षष्ठी कपिला स्मृता" । प्रौष्ठपदो, भाद्रपदश्च स चात्र दर्शान्तोपात्तः, रोहिणीयोगस्य तत्रैव सम्भवात्" ।

"द्वितीया (अन्या) तु महापुण्या दुर्लभा व्रतिनः क्वचित् । षष्ठी संवत्सरस्यान्ते सा पुनर्योगेन संयुता । चैत्रवैशाखयोर्मध्ये सिते पक्षे शुभोदया । वैशाखेऽपि च राजेन्द्र ! द्वादश्यां परा स्मृता । यदि स्याद् बहुशुभदा काम्यं व्रतं बुधैः । षष्ठ्यां चैव कृतं एवं मयाभिहितं प्रतिपादितम् । तत्र सर्व्वस्य पुण्यस्य संख्यां वक्तुं न शक्यते । यस्मिन् काले भवेदेतैर्गुणैः षष्ठी युता तदा । पञ्चम्यामेकभक्तन्तु कुर्य्यात्तत्र विचक्षणः । षष्ठ्यां प्रातः समुत्थाय कृत्वादौ दन्तधावनम्" इत्यादि ।

करकव्रतं ब्रह्माण्डपु० "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि करकव्रतमुत्तमम् । यथाख्यं वामवचैव कौशवत्यैतिवसुरम् । वासिष्ठं विष्टिरित्याहुः करणानि सुराविदः । माघमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे यदा भवेत् । ववाभिधानकरणमुपवासस्तदा भवेत् । एवं सप्त विधेयानि बवाद्यान्यथ सप्तमे । बवे तु करणे प्राप्ते पूर्व्वं पूर्व्वं समाचरेत् । ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र सप्तसप्तान् सदक्षिणान् । एवमेवं बालवादीनि विष्ट्यन्तानि यथाक्रमम् । उषित्वा सप्त सप्तैव पूर्व्वोक्तविधिना नृप ! । समापयेद्व्रत भूरिगोभूहेमादिदानतः । एवंकृते व्रते राजन् ! राजसूयाश्वमेधयोः । समग्रं फलमाप्नोति स च कीर्त्तिं महाश्रियम्" ।

कमलसप्तमीव्रतं पद्मपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि व्रतं कमलसप्तमीम् । यस्य संकीर्त्तनादेव तुष्यतीह दिवाकरः । वसन्तामलसप्तम्यां स्नातः सन् गौरसर्षपैः । तिलपात्रे तु सौवर्णं निधाय कमले रविम् । वस्त्रोपवीताभरणगन्धपुष्पैरथार्च्चयेत्" ।

कल्किद्वादशीव्रतं वराहपुराणोक्तम् "तद्वद्भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् । सङ्कल्प्य विधिना देवमर्च्चयेत् परमेश्वरम् । नमोऽस्तु कल्किने पादौ हृषीकेशाय वै कटिम् । म्लेच्छप्रध्वंसनायोरू जगन्मूर्त्तिं तथोदरम् । श्रीकण्ठायेति कण्ठन्तु खड्गपाणीति वै भुजौ । स्वनाम्ना शङ्खचक्रे तु विश्वमूर्त्ते तथा शिरः । एवमभ्यर्च्य मेधावी प्रागुक्तस्याग्रतो घटम् । विन्यस्य कल्किनं देवं सौवर्णं तत्र धारयेत्" ।

कल्पवृक्षव्रतं पद्मपु० "प्रगृह्य पयोव्रते स्थित्वा काञ्चनं कल्पपादपम् । पलादूर्द्ध्वं यथाशक्त्या तत्तुल्यं तण्डुलसंस्थितम्" । रूपं द्रोणद्वयम् "दत्त्वा ब्रह्मपदं याति कल्पवृक्षव्रतं स्मृतम्" ।

कल्याणसप्तमीव्रतं पद्मपु० "सौरधर्म्मं प्रवक्ष्यामि पार्थ ! कल्याणसप्तमीम् । तस्या विधानं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः । यदा तु शुक्लसप्तम्यामादित्यस्य दिनं भवेत् । सा तु कल्याणिनी नाम विजया च निगद्यते । प्रातर्गव्येन पयसा स्नानमस्यां समाचरेत् । शुक्लाम्बरधरः पद्ममक्षतैः परिकल्पयेत् । प्राङ्मुखोऽष्टदलं मध्ये तद्वृत्तस्य

सर्वकर्णिकम् । सर्वेष्वपि दलेष्वीशं विन्यसेत् पूर्वतः क्रमात्” इत्यादि ।

काञ्चनपुरीव्रतं गरुडपु० “काञ्चनाख्या पुरी नाम व्रतं मे चोक्ष्यपापघ्नम् । शुक्लतृतीया कृष्णा च एकादश्यथ पूर्णिमा । संक्रान्तिर्वा महाभागे कुहूर्वा चाष्टमी तिथिः । पर्वस्वेतेषु दातव्या काञ्चनाख्या पुरी शुभा” ।

कामव्रत भविष्यपु० “पुष्यादितस्त्रयोदश्यां कृत्वा नक्तं मधौ मधौ । अशोककाञ्चन दद्यादिक्षुयुक्तं दशाङ्गुलम् । विप्राय वस्त्रसंयुक्तं प्रद्युम्नः प्रीयतामिति । कल्पं विष्णुपुरे स्थित्वा विशोकः स्यात् पुमान् नृप ! । एतत् कामव्रतं नाम सदा शोकविनाशनम्” ।

कामदासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् । “फाल्गुनामलपक्षस्य सप्तम्यां च घनाघन ! । उपोषितो नरो नारी समभ्यर्च्य तमोपहम् । सूर्यनाम जपन् भक्त्या भावयुक्तो जितेन्द्रियः । तिष्ठन् प्रविशंश्चैव सूर्यमेवानुकीर्त्तयेत् । ततोऽन्यदिवसे प्राप्ते अष्टम्यां नियतो रविम् । स्नात्वा सम्यक् समभ्यर्च्य दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्” ।

कामदेवव्रत विष्णुधर्मोत्तरम् । “शुक्लपक्षे महाराज ! त्रयोदश्यामुपोषितः । पूजयेत् कामदेवन्तु वैशाखात् प्रभृति प्रभो ! । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । दद्याद् व्रतान्ते विप्राय गन्धवस्त्रयुगं तथा” । “कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टमासाद्य नाकं सुचिरं मनुष्यः । मानुष्यमासाद्य भवत्यरोगः सुखान्वितो रूपसमन्वितश्च” ।

कामधेनुव्रतं वह्निपु० “कार्त्तिकः खलु मासो वै सर्वदेवमयो महान् । कृष्णपक्षे विशेषेण तत्र पञ्च दिनानि तु । पुण्यानि तेषु यद्दत्तमक्षयं सर्वकामिकम्” इत्युपक्रमे अमावस्यादिषु तत्र विशेषस्तूक्ता “नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा । निर्गता मथ्यमानाब्धौ अत्र स्नानं शुभप्रदम्” । कामधेनोराविर्भावभावितस्वदेहात् अत्र प्रयत्नमित्यर्थः “तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्य धेनुं पूज्य प्रयत्नतः । गोदानफलमाप्नोति नरो विगतकल्मषः । एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम् । व्रतेन सोपवासेन नक्तेन पयसापि वा । सन्नारीनीराजनैश्चैः पूजयेन्मधुसूदनम् । गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैरलङ्कारैर्बहुकैः । तथान्यमन्त्रैश्च कामधेनू दद्याः वसुविधाय तु केशवन्तु । विप्राय वै सर्वगुणाय तत्र कृत्वा व्रतं तद्भवतो हरेस्तु” ।

काम्यव्रतं मत्स्यपु० “काम पूज्य त्रयोदश्यां सद्भगो जायते ध्रुवम् । इष्टां रूपवतीं भार्य्यां लभेत् कामांश्च पुष्कलान् । मूलमन्त्रास्त्वष्टाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः” ।

कामषष्ठीव्रत वराहपु० “कामव्रतं महाराज ! शृणु मे गदतोऽधुना । येन कामाः समृध्यन्ते मनसा चिन्तिता अपि । षष्ठ्यां फलाशनो यस्तु वर्षमेकं व्रतं चरेत् । माघमासे सिते पक्षे पञ्चम्यां नक्तभोजनः । षष्ठ्यान्तु प्राशयेद्धीमान् । फलमेकन्तु पार्थिव ! । ततो भुञ्जीत यत्नेन वाग्यतः शुद्धमोदनम् । ब्राह्मणैः सह राजेन्द्र ! अथ वा केवलं फलम् । तमेकं दिवसं स्थित्वा सप्तम्यां पारणं नृप ! । अग्निकार्य्यं च कुर्वीत गुहरूपेण केशवम् । पूजयित्वा विधानेन वर्षमेकं व्रतं चरेत्” ।

कामावाप्तिव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । “कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां महाकालमथार्च्चयेत् । तस्मात्काममवाप्नोति यथेष्टं नात्र संशयः” ।

कार्त्तिकमासव्रत नारदोक्तम् । “माहात्म्यमभिधास्यामि मासस्यास्य वरानने ! । येन ते जायते भक्तिर्भक्त्या येनार्च्यते हरिः । कार्त्तिके कृच्छ्रसेवी च प्राजापत्यरतोऽपि वा । एकद्वादशाहं पक्षं वा मासं वा वरवर्णिनि ! । क्षपयित्वा नरो याति तद्विष्णोः परमं पदम् । एकभक्तोऽथ वा नक्ते तथा सुभ्रु । अयाचिते । कृते नरेन्द्रराज्याप्तिर्भवेद् वै दीपमालया । तस्मिन् हरिदिनं पुण्यं तथा वै भीष्मपञ्चकम् । प्रबोधन्यां नरः कृत्वा जागरेण समन्विताम् । न मातुर्जठरे याति अपि पापान्वितो नरः” ।

कार्त्तिकेयषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरम् “मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठी भरतसत्तम ! । पुण्या पापहरा प्रोक्ता शिवगीता गुहप्रिया । निहत्य तारकं षष्ठ्यां गुहस्तारकराजवत् । रराज तेन दयिता कार्त्तिकेयस्य सा तिथिः । स्नानदानादिकं कर्म तस्यामक्षयमुच्यते । येऽस्यां पश्यन्ति मार्त्तण्डं दक्षिणाशां समाश्रितम् । ब्रह्महत्यादिपापैस्ते मुच्यन्ते नात्र संशयः । तस्मादस्यां सोपवासः कुमारपर्वसम्भवम् । राजतं महाराज काञ्चनं वाथ दारुजम् । कारयित्वार्थसारेण कामाकर्षविवर्जितः । अपराह्णे ततः स्नात्वा सम्यगाचम्य बुद्धिमान् । पद्मासनस्थमाद्यं ध्यायच्छिवेन पश्चितः” ।

कालरात्रिव्रत कालिकापु० “शृणु भक्तोऽसि धर्मज्ञ ! कालरात्रिव्रतं मम । कृष्णे ! पक्षमासेऽस्य कर्त्तव्यं विधिवत्तथा । नाति चाष्टमीऽष्टम्यां शुक्लपक्षे जितेन्द्रियः । प्रयताक् निरपिपासा निराहारा

भवेत्तदा"। कालोप्रतमिदं ख्यातं कर्त्तव्यं सतृप्तको-
त्तमै"। कालरात्रि काली।

कालाष्टमीव्रत वामनपु० "नभस्ये मासि च तथा या स्यात्
तथाष्टमी शुभा। युक्ता म्टगशिरेणैव सा तु कालाष्टमी
स्मृता। तस्यां सर्वैकलिङ्गेषु तिथौ स्वपिति शङ्कर।
वसन्तसन्निधाने तु तत्र पूजाऽक्षया स्मृता"। इदं व्रतं
भाद्रादिवर्षसाध्यम्।

कीर्त्तिव्रत पद्मपु० "अश्वत्थ भास्करं गङ्गां प्रणम्यैकत्र वा-
ग्यत। एकभक्तं नर कुर्यादब्दमेकं विमत्सर। व्र-
तान्ते विप्रमिथुनं पूज्य धेनुत्रयान्वितम्। दत्त्वा हि
रण्मयं दद्यात् सोऽश्वमेधफल लभेत्। दिवि देवविमा-
नस्थो गीयतेऽप्सरसाङ्गणै। एतत्कीर्त्तिव्रत नाम
भूमिकीर्त्तिप्रदायकम्"।

कन्दर्पव्रत भविष्याक्ष २०६१ पृ० ति०त० दृश्यम्।

कुबेरतृतीयाव्रत भविष्यपु० "तृतीयायान्तु वित्तेश वित्ताद्यो
जायते ध्रुवम्"। पूजयित्वेति शेष "क्रयादिव्यवहारे
च लाभो दिव्यगुणो भवेत्"।

कुमारषष्ठीव्रत कालोत्तरोक्तम्। "चैत्रशुक्लात् समारभ्य व्र-
तार्थमभुनोच्यते। उपोष्य विधिना षष्ठीं विशेषात् षण्-
मुख यजेत्"।

कुम्भीव्रत स्कन्दपु० "एकादश्यां कार्त्तिकस्य शुक्लपक्षे तु
कारयेत्। कुम्भ्यादिनरकेभ्यस्तु उद्धरेत् स्वमशेषत। प्र
यत्नात् कार्त्तिके मासि विष्ण्वग्रे तु जागरम्। सुग-
न्धकैश्चादर्शौ रात्रौ विशेषादर्चयन्ति च। चतुरस्रं चतु-
र्द्वारं गोमयेनोपलिप्य च। चतुर्भिः शालिगोधूममर्षकै-
रुपशोभितम्। स्नात्वा नारायणं पूज्य स्वस्तिके प्रति-
ष्ठाप्य च। कृत्वा दीर्घां वह्निं दत्त्वा विधानमवधारयेत्।
दीपमालान्वितं गन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत्तत। कुम्भीं देव
मर्त्यौ ध्यात्वा सुच्यते सर्वकिल्बिषै"।

कूर्मद्वादशीव्रत वराहपुराणोक्तम् "पौषमासस्य या पुण्या द्वादशी
शुक्लपक्षत। तस्यां प्रागिव सङ्कल्प कुर्यात् स्नानादिका
क्रिया। निर्वर्त्याराधयेद्दत्वादेकादश्यां जनार्दनम्।
पूजामन्त्रं हि अन्यत्र। देवदेव जनार्दनम्। कूर्माय
पादौ प्रथमन्तु पूज्य नारायणायेति कटिं चरेत्तु।
सङ्कर्षणायेत्युदरं चरेत्तु उरो विशोकाय भवाय क
ण्ठम्। सुबाहवे चैव भुजौ शिरश्च नमो विशालाय
रथाङ्गशङ्खौ। स्वनामभन्त्रैश्च सुधूपगन्धैर्मोनामिवेद्यै-
र्विविधै फलैश्च। अभ्यर्च्य देव कलश तदग्रे संस्थाप्य
माल्यास्तृ तदामकण्ठम्। त रत्नगर्भन्तु पुरैव कृत्वा स्व-
शक्तितो हेममयश्च देवम्। समन्दरं कूर्मरूपेण कृत्वा
संस्थापयेत्ताम्रपात्रे घृतस्य। पूर्णे घटे पश्च्येच वर्णिवे-
श्याद्यो ब्राह्मणायैव सर्व तु दद्यात्। घृतस्य पूर्णे ता-
म्रपात्रे समन्दरं कूर्मरूपं निधाय घटोपरि निवेश्य
प्रभाते दद्यादित्यर्थः"।

कृच्छ्रव्रतानि विष्णुरहस्ये "सुपुण्ये कार्त्तिके मासि देवर्षि-
पितृसेविते। क्रियमाणे व्रते नृणा स्वल्पेऽपि स्यान्महा-
फलम्। कृच्छ्र सवत्सरं पुण्यस्तस्मात् दर्शात् पूजित।
वर्षीयां कार्त्तिकः पुण्यः कार्त्तिकाद्वोमकृच्छ्रकम्।
नैवेद्य पुष्पधूपञ्च अर्चन सुविलेपनम्। दत्त्वैककार्त्ति-
त्तिके विष्णो फल सावत्सर लभेत्। अत कार्त्ति-
कमासाद्य सदैव शुभकाङ्क्षिभिः। हरिमुद्दिश्य कर्त्तव्य
सुयत्नात् सुकर व्रतम्। कार्त्तिकस्यासिते पक्षे वायु-
भक्षस्तदर्शीम्। सप्तपोष्य नरो भक्त्या पूजयेद् गरु-
डध्वजम्। उपवासस्तु कर्त्तव्यो वारिमध्ये स्थितेन च।
जलकृच्छ्रमिदं कृत्वा विष्णुलोकं व्रजेन्नर। दशम्यां प-
ञ्चगव्याशी एकादश्यामुपोषितः। सर्वेषमाच्युत देवं
नियतश्च व्रतञ्चरेत्। -कार्त्तिकस्यासिते कृत्वा नरो देव-
व्रतञ्चरेत्। दामोदर समभ्यर्च्य देवो वैमानिको भवेत्।
अपः क्षीरं दधि घृत सप्तम्यादिचतुर्दिनम्। कार्त्तिक-
स्यासिते पीत्वा एकादश्यामुपोषित। कृच्छ्र पैतामहं
नाम कुर्वन् सपूजयेद्धरिम्। प्राप्नोति परम विष्णोः
स्थान त्रैलोक्यपूजितम्। त्रिरात्रं पयस पानमुपवास-
परस्य च। पद्मादौ कार्त्तिके शुक्ले कृच्छ्रो माहेन्द्र
उच्यते" इत्यादि।

कृच्छ्रचतुर्थीव्रत स्कन्दपु० "मार्गशीर्षे शुभे मासि सिते
पक्षे तु षण्मुखम्। चतुर्थ्यां नियमं दृष्ट्वा विघ्नेशं
पूज्य भक्तित। पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैर्लड्डुकैश्च सुसं-
स्कृतैः। पललैस्तिलपिष्टैश्च तथा सोहालकै प्रभुम्।
पूजयित्वा विधानेन प्रार्थयेत्तत्र मानव"।

कृत्तिकाव्रत भविष्योत्तरोक्तम्। "कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यान्तु
स्त्रीभोज्यात् कृत्तिकाव्रतम्। षट् मासास्तु व्रत यावत्
दित् वह्निन्त्य चेतसि। पारणे पारणे चापि पुराणसंते
हितोत्तमे। उद्यापन प्रयच्छत यथा विभवसारत।
कृत्तिकासु स्वयं सोम कृत्तिकासु बृहस्पति। यदा स्यात्
सोमवारेण सा महाकार्त्तिकी स्मृता। दत्तानी बहुभिः
वर्षैर्बहुपुण्य न लभ्यते। अस्यापि न दृष्या नेया प्र-

कृशरः तैलपक्वमन्नमुद्गञ्च धान्यकल्कम् । "षट्कमेतच्च पूर्व्वञ्च वर्ज्जयेत्तत्र व्रते । एतानि वर्ज्जयित्वा गेहे प्रभाव कुरुनन्दन ! । कुरुपक्षकृते नारी न शोचति कदाचन । एतद्गोष्पदव्रतं नाम सर्व्वसौख्यप्रदायकम्" ।

गोपद्मत्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरम् "पार्थ ! भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे दिनोदये । तृतीयायां चतुर्थ्यां वा अथवा परिवत्सरम् । ...शनेन अश्नीयात् व्रत नाम्ना तु गोष्पदम् । स्नात्वा नरोऽथ नारी वा पुष्पधूपविलेपनैः । दत्त्वा च घृतमिश्रेण पिष्टकैर्घृतपाचितैः । ... वर्षे सर्व्वमेव भारत ! । दद्यात्तथाङ्गिरे भक्त्या गाव पूर्व्वापराह्णयोः । अनग्निपक्वं भुञ्जीयात् तैलक्षारविवर्ज्जितम्" ।

गोपालनवमीव्रतं गरुडपु० "तथा वसुन्धरामिन्द्रां नवम्यां स्नानमाचरेत् । शुचौ तत्पुलिने तीरे विकताभिरलङ्कृते । बहुदैवतं विष्णुं गोपीजनानिषेवितम् । स्नात्वापि तीरगं पञ्चपुष्पैरलङ्कृतम् । वर्ह्णिपर्णकृतापीडं पीतकौशेयवाससम् । वनानवैश्चैरलङ्केवं क्रीडन्तिरितेतरम् । हर्त्तं गोपकुमारैश्च गोपालकुचितमूर्द्धजम् । ध्यात्वा देवं परं विष्णुं सर्व्वलोकेश्वरेश्वरम् । गन्धपुष्पैश्च भक्ष्याद्यैः पूजयित्वा यथाविधि" ।

गोमयादिसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "स विषेष्टोमयाहारः सा· द्वय सप्तमोः क्रमात् । राजेन्द्र ! यावकाहारः शीर्णपर्णाशनोऽपि वा । क्षीराशी चैकभक्तो वा भिक्षाहारोऽथ वा पुनः । अथाहारोऽथ वा भूत्वा पूजयित्वा दिवाकरम् । पुष्पोपचारैर्विविधैः पञ्चशीगन्धिकोत्पलैः । नानाप्रकारैर्गन्धैश्च धूपैर्गुग्गुलुचन्दनैः । शर्करापायसाद्यैश्च विचित्रैश्च विभूषणैः । अर्च्चयित्वा नरश्रेष्ठ ! हिरण्यास्याटिभिर्नरः । यथोक्तफलमाप्नोति क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । नरश्च प्राप्नुते वीर ! यत्तस्मा सेवकं रवेः" ।

गौरीचतुर्थीव्रत भविष्यपु० "उमाचतुर्थ्यां माघे तु शुक्लाया योगिनीगणैः । सम्पूजयित्वा सदा च भूयः स्नाप्यास्तु कर्त्तव्यैः । तस्याद् वा तत्र सपूज्या नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः । कुन्दपुष्पैः सदा च सम्यग्भक्त्या समाश्रितैः । कुङ्कुमालक्तकाभ्याञ्च रक्तसूत्रे सकङ्कणैः । अन्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यैभिरेव च । गुडार्द्रकाभ्यां लवणकक्षीभ्याञ्च पायसैः । पूज्याः स्त्रियश्च विधवाः कन्या विप्राश्च शोभनाः । सौभाग्यवृद्धये पश्चात् भोक्तव्यं ततस्त्वाभिः सहेति" ।

गौरीव्रत कालोत्तरोक्तम् "गौरीव्रतमथो वक्ष्ये स्त्रीणां सौभाग्यवर्द्धनम् । चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीव्रत समाचरेत् । उपोष्य तु प्रयत्नेन विधानमिदमाचरेत्" ।

गोवत्सद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "सम्प्राप्ते कार्त्तिके मासि शुक्लपक्षे उपोषण ! । द्वादश्यां दानमङ्कल्पः स्नात्वा शुद्धे जलाशये । नरो वा यदि वा नारी भक्त्या सङ्कल्प्य चेतसि । ततो मध्याह्नसमये स्नात्वा देवार्चनादिकम् । प्रतीक्षेतागम भक्त्या गवां गोष्ठान्तरात् । सवत्सां तुल्यवर्णाञ्च शीलिनीं गां पयस्विनीम् । चन्दनादिभिरालिप्य पुष्पमालाभिरर्चयेत्" ।

गोविन्दद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये

"द्वादश्यां भोजयेद्विप्रान् तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् । प्रतिमासं तिथौ तस्यां गोभ्यो दद्याद्गवाह्निकम् । गवां क्षीरेण संयुक्तं दध्ना चाऽथ घृतेन वा । पञ्चगव्ये च सम्प्राश्य द्वादशीव्रतकृन्नरः । संवत्सरमुपोष्यैव गोविन्दद्वादशीं नरः । पुनर्गोभ्यो यथा भक्त्या भूयो दद्याद्गवाह्निकम् । गोविन्दद्वादशी या तु उपोष्य विधिवन्नरः । प्राप्नोति विधिवद्दत्त्वा गोसहस्रस्य यत् फलम्" ।

चण्डिकाव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोरपि । योऽब्दमेकं न भुञ्जीत चण्डिकाराधने रतः । स याति परमं स्थानं यत्र सा चण्डिका स्थिता" ।

चतुर्द्दशीजागरणव्रतं कालिकापु० "कार्त्तिके शुक्लभूतायां हर स्नाप्य घृतादिभिः" । शुक्लभूतायां शुक्लचतुर्द्दश्याम् "समालभ्य न्यसेल्लिङ्गं य सौवर्णं वा प्रयत्नतः । सुरभिभिस्तत पुष्पैरभ्यर्च्य गुग्गुलं दहेत् । नैवेद्यञ्च प्रदत्त्वा वह्निं वाह्ये विनिक्षिपेत् । वितानं दीपमादर्शं सत्कुम्भं ध्वजातथा । धूपोत्क्षेपं पताकाश्च दत्त्वा देवाय शम्भवे । प्रदक्षिणं तत कुर्य्याद्दण्डवच्चैव दण्डवत् । ततस्तत्रोपविष्टस्तु जागरं परिकल्पयेत्" ।

चतुर्द्दशीव्रत भविष्योत्तरे "चतुर्द्दश्यां निराहारः समभ्यर्च्य त्रिलोचनम् । पुष्पधूपादिनैवेद्यै रात्रौ जागरणेन च । पञ्चगव्यं निशि प्राश्य सायेऽक्ष्णौ विमत्सरः" ।

चतुर्द्दश्यष्टमीनक्तव्रत भविष्योत्तरे "शृणु ! नक्तोपवासस्य विधानं पाण्डुनन्दन ! । येन विज्ञानमात्रेण नरो मोक्षमवाप्नुयात् । येषु केषु च मासेषु शुक्लपक्षे चतुर्द्दशीम् । ब्राह्मणं भोजयित्वा तु मारभेत् श्रुतितो व्रतम् । मासि मासि भवन्ति द्वे अष्टमी च चतुर्द्दशी । धिया सन्नरतो भूत्वा शिवध्यानैकमानसः । पञ्चधा भाजनं कृत्वा भुञ्जीयान्नक्तभोजनम् । उपवासात्परं भैक्ष्यं भैक्ष्या

तृतीयमयाचितम्। अयाचितात् परं नक्तं तस्मान्नक्तेन भोजयेत्। देवैर्भुक्तं पूर्व्वाह्णे मध्याह्ने मुनिभिस्तथा। अपराह्णे च पितृभिः सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः। सर्व्ववेलामतिक्रम्य नक्तभोजी सदा भवेत्। हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम्। अग्निकार्य्यमधःशय्या नक्तभोजी सदा भवेत्"।

चतुर्मासी(चातुर्मास्य) व्रतं भविष्योत्तरे "शृणु पार्थ ! प्रवक्ष्यामि गोविन्दशयनव्रतम्। कटिदानं समुत्थानं चतुर्म्मासीव्रतक्रमम्। मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्थापयेन्मधुसूदनम्। तुलां प्राप्ते महाराज ! पुनरुत्थापयेच्च तम्। अधिमासे च पतिते एष एव विधिक्रमः। नान्यथा स्थापयेद्विष्णुं नान्यथोत्थापयेत्तथा। आषाढस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः। स्थापयेत् प्रतिमां विष्णोः शङ्खचक्रगदाधराम्। काञ्चनीं राजतीं ताम्रमयीं पित्तलजां तथा। पीताम्बरधरां सौम्यां पर्य्यङ्के चास्तृते शुभे। शुक्लवस्त्रपटच्छन्ने सोपधाने सुपूजिते। प्रभाते च यतो विष्णोः कृताञ्जलिपुटस्तथा। चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि। इमं करिष्ये नियमं निर्व्विघ्नं कुरु मेऽच्युत !। स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्म्मार्थं सुदृढव्रतः। गृह्णीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्व्वकान्। तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्त्तॄणां पृथक् पृथक्। मधुस्वरो भवेद्राजा पुरुषो गुडवर्ज्जनात्। तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते। कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशमवायात्। मधूकतैलत्यागेन सौभाग्यमतुलं लभेत्। योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात्। कटुकाम्लतिक्तमधुक्षारकषायरसयम्। यो वर्ज्जयेत् स वैरूप्यं दौर्गन्ध्यं नाप्नुयात् क्वचित्। ताम्बूलं वर्ज्जयेत् भोगी रक्तकण्ठश्च जायते। घृतत्यागाच्च लावण्यं सर्व्वस्निग्धतनुर्भवेत्। फलत्यागाच्च मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते। शाकपत्राशनाद्रोगी अपक्वादमलो भवेत्। पादाभ्यङ्गपरित्यागाच्छिरोऽभ्यङ्गं विवर्ज्जयेत्। दीप्तिमान् दीपदानेन सोऽपि चोरवतिर्भवेत्। दधिदुग्धैकभियमी गोभक्तो जायते भवेत्। इन्द्रातिथित्वमाप्नोति स्थालीपाकस्य वर्ज्जनात्। लभते सन्ततिं दीर्घां तैलपक्वस्य वर्ज्जनात्। भूमौ प्रस्तरशायी च विप्रो मुनिवरो भवेत्। सदा मुनिः सदा दाता मधुमांसस्य वर्ज्जनात्। [illegible] ... [illegible]। एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते। धारणान्नखरोम्णाञ्च गङ्गास्नानफलं लभेत्। मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्खलिता भवेत्। अथ चातुर्म्मास्यव्रतारम्भो गुर्व्वस्तमयादावपि कार्य्यः। यदाह हड़गर्गः "न योगश्च मौढ्यश्च शुक्रगुर्व्वोर्न बाधते"। "स्वकृत्यं चिन्तयेद्यादौ चातुर्म्मास्यविधौ नरः। पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम्। भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथ्व्याः पतिर्भवेत्। नमो नारायणायेति जपन्नूत्यफलं लभेत्। विष्णुपादाब्जसंस्पर्शाद्दिनपापात् प्रमुच्यते। पादोदकाभिषेकाद्वै गङ्गास्नानं दिने दिने। पर्णेषु च नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत्। नित्यं शास्त्रसमाख्यानाल्लोकान् यस्तु प्रबोधयेत्। व्यासस्तुष्यति तस्याशु विष्णुलोकं स गच्छति। कृत्वा प्रदक्षिणं विष्णोर्नीलमप्सरसा लभेत्। तीर्थाम्बुस्नापनाद्विष्णोर्निर्म्मलं देहमाप्नुयात्। पञ्चगव्याशनात् पार्थ ! चान्द्रायणफलं लभेत्। अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान् धन्यान् विशेषतः। षष्ठान्नकालभोक्ता च कल्पस्थायी भवेद्दिवि"। षष्ठान्नकालभोक्ता उपवासद्वयान्तरैकभक्तः। "शिलोञ्छेन भुञ्जानः प्रयागस्नानमाप्नुयात्। विष्णुदेवकुले कुर्य्यादुपलेपनमार्ज्जने। कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः। प्रदक्षिणशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः। हंसयुक्तविमानेन स तु विष्णुपुरं व्रजेत्। गीतवाद्यकरो विष्णोर्गान्धर्व्वं लोकमाप्नुयात्। यामद्वयं जलत्यागाद्रोगैरभिभूयते। गुडव्रती नरो दद्याद्द्रुतताम्रभाजनम्। सहिरण्यं द्विजश्रेष्ठे। लवणाख्यय विधिः"।

चतुर्म्मूर्त्तिचतुर्थीव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्म्मूर्त्तिव्रतं तव। वासुदेवात्मकात् जाता सर्व्वे देवगणा नृप !। अधिकेन तु तेजेन साध्या जातास्तथा सुराः। तथापि चाधिकांशेन चतुरात्मा हरिः स्मृतः। नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णश्च वीर्य्यवान्। चतुरात्मा [illegible] यादव !। आदिदेवः स वासुदेवो [illegible]। तामेव मान्यो [illegible] हरिकृष्णो च यादव। आदित्येषु च [illegible] विष्णुः [illegible]। तामेव [illegible] नरनारायणौ पुनः। [illegible] लोकेशमनु [illegible]। देवं चतुरात्मानं विष्णुं [illegible]। [illegible] पूर्व्वं [illegible]। स [illegible] न सीदति [illegible]"।

चतुर्म्मूर्त्तिव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरे "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्म्मूर्त्तिव्रतं तव। [illegible] चतुर्थ्यां [illegible]।

दीप्तोद्द्योय चासन । अन्यापि कार्त्तिकी पार्थ ! असुपोष्या विधानतः । तस्या विधान राजेन्द्र ! शृणु ध्वैकाग्रमानसः । कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य पौर्णमास्यां दिनोदये । नक्तेन नियमं कुर्य्याद् दन्तधावनपूर्व्वकम् । उपवासेन वा शक्त्या ततः स्नात्वा जलाशये" इत्यादि ।

कृष्णचतुर्द्दशीव्रत भविष्यपु० "वामहस्तादराणाम्‌ भोगिना स्त्रीषु वासिषे । विधानन्तु वक्ष्यामि मुच्यते तै यथा सुत ।। भूताया फाल्गुने कुर्य्यात् कृष्णपक्षेऽतिभक्तितः । टरिद्राणामनाथानामक्षमाणां विशेषतः । सर्व्वकामप्रद कृष्णचतुर्द्दश्या शिवव्रतम् । रात्रौ विशेषपूजा तु महास्नपनसंयुता । महादीपद्वयं देय शतमष्टोत्तरं पुनः । सघृतं गुग्गुलं धूप शिव पशुपति यजेत् । चरुकाद्यान्यनेकानि भक्ष्याणि विविधानि च । यथा समर्पयेत् भक्त्या वित्तशाठ्य विना सुत ।। रात्रौ जागरणं कार्य्यं शिवस्याग्रे शिवं जपेत्" । शिवधर्म्मोक्तम् "नारी चोपवसेदृष्टं कृष्णामेकाचतुर्द्दशीम् । वर्षान्ते प्रतिमां कृत्वा शालिपिष्टमयीं शुभाम् । गीतानुलेपनैर्माल्यैः पीतवस्त्रैस्तु पूजयेत् । पूर्व्वोक्तमखिलं कृत्वा शिवाय विनिवेदयेत्" ।

कृष्णद्वादशीव्रत वराहपु० "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् ।। मार्गशीर्षस्य मासस्य सुत सर्व्वं त्वया वुध ! । अभीयात्मा- (?) शिमाद्येव कुर्य्यात्संवत्सरं व्रती । नामानि देवदेवस्य केशवस्य पृथक् पृथक् । कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्द्दनः । उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः । योगेशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात्" । विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "माघ्यान्तु समतीतायां द्वादशी या भवेन्नृप ! । ततः प्रभृति कर्त्तव्यं व्रतमेतदुपोषिता । द्वादशीषु च कृष्णासु नाम कृष्णस्य कीर्त्तयेत् । तेनैव नाम्ना कर्त्तव्यौ जपहोमौ तथैव च । तिलैर्न्निवेदनं कार्य्यं होमः कार्य्यस्तथा तिलैः । पौषद्यान्तु समतीतायां कृष्णा या द्वादशी भवेत् । तस्या व्रतावसाने तु तिलान् दद्याद्द्विजातिषु । सुवर्णञ्च महीपाल ! रक्तवस्त्रं तथैव च । संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं मनुजपुङ्गव ! । तिर्य्यग्योनिं न चाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति । यावज्जीवं व्रतमिदं यः करोति समाहितः । न स दुःखमवाप्नोति नारकं मनुजोत्तम ।। यत्र वैतरणी दुर्गा क्षुरधारा प्रपर्व्वता । पापानां यातना यत्र तत्रासौ न गमिष्यति" ।

कृष्णव्रत पद्मपु० "एकादश्यां तु नक्ताशी मधुकं विनिवेदयेत्" । विमायेति शेषः "कृत्वा मर्त्यं च सौवर्णं च विष्णोः पदमाप्नुयात् । एतत् कृष्णव्रतं नाम कल्पान्ते सुखकामकृत्" ।

कृष्णषष्ठीव्रत भविष्योत्तरोक्तम् । "कृष्णषष्ठ्यां प्रयत्नेन कृत्वा नक्तं विधानतः । मासे मार्गशिरस्यादावंशुमालिनि पूजयेत् । विधिवत् प्राश्य गोमूत्रमनाहारो निशि स्वपेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य फल प्राप्नोति मानवः" । इत्यादि तदवधिवर्षसाध्यमिदम् ।

कृष्णाष्टमीव्रत देवीपु० "कृष्णाष्टम्या विधानं वै निखिलं क्रियते यथा । कथयस्व मे तथा ब्रूहि तत् कर्त्तव्यं हरेश्वर" । ईश्वर उवाच "हेमन्ते समये सम्प्राप्ते मासि मार्गशिरे तथा । नक्तं कृत्वा शुचिर्भूत्वा गोमूत्रं प्राशयेन्निशि" । नक्तं कृत्वा नक्तमनुकल्पम् "आहरेद्यत्र यत्र यथा तथाशयेत् । तेन नक्तं समुद्दिष्टं प्राशिता प्राशितेन च" इति । तेन नक्तं समुद्दिष्टं प्राशितेन चेति क्वचित्प्राशितेन क्वचिदप्राशितेनेत्यर्थः । "कृष्णाष्टम्या विधानं वै शङ्कर पूज्य भक्तितः । अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत् । चरेच्च शाङ्करं नाम चाव रात्रौ दिवा यथा" इत्यादि । तदवधि वर्षसाध्यम् "कृष्णाष्टम्यां चैत्रमासे स्नातो नियतमानसः । कृष्णमभ्यर्च्य पूजाञ्च देवस्यां कुरुते तु यः । निराहारो जपन्नाम कृष्णस्य जगतः पतेः । उपविश्य जपन् स्नातः पुलयस्तूर्णिका- (?) दिषु । पूजायाञ्चापि कृष्णस्य सप्तवारान् प्रकीर्त्तयेत् । पापविक्षिनो विकर्मस्थान् नालपेत्सैव नास्तिकान् । प्रभाते चान्नेन स्नातो दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् । भुञ्जीत व्रत पूजयन् कृष्णस्यैव जगत्पतेः" इत्यादि । इद तदवधि वर्षसाध्यम् । भविष्योत्तरोक्तम् । "कृष्णाष्टमीव्रत पार्थ ! शृणु पापहर परम् । सर्व्वस्य जनन लोके रक्ष्मीतिकरं परम् । मार्गशीर्षेऽथ वै मासि दन्तधावनपूर्व्वकम् । उपवासस्य नियमं कुर्व्वन्नक्तञ्च व्रती" । वर्षशेषसमर्थभेदेन व्यवस्थितो विकल्पः । इत्यादि तदवधि वर्षसाध्यमिदम् । व्रतान्तरं कृष्णाष्टमीशब्दे द्रष्टव्यम् ।

कृष्णैकादशीव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् । "एकादशी तथा कृष्णा फाल्गुने मासि भार्गव ! । कृष्णदेवस्य कर्त्तव्या पूजा धर्म्मभृताम्वर । पूजनाच्चन्द्रदेवस्य येनाप्नं शुभवर्त्तनम् । न प्राप्नोति तथा प्रीतिं शुभवन्त न संशयम्" ।

कोकिलाव्रत भविष्योत्तरोक्तम् । "आषाढमौर्ब्बाषाढ सन्ध्याकाले ह्युपस्थिते । सहस्रमेनामेक नायकोमर्थद

स्नानम् । स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्ये स्थिता सती । भोक्ष्यामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणिनां दयाम् । इति सङ्कल्प्य पुरुषो नारी वा माङ्गल्यान्तिके । प्राप्यारम्भान्ततः प्राह्णे सर्वेषामपि संयुत" इत्यादि ।

कोटीश्वरीतृतीयाव्रत स्कन्दपु० "शृणु भद्रे ! परं गुह्यं सर्वकामफलप्रदम् । दुर्भगायाश्च नार्य्या सौभाग्यकरणं परम् । कोटेश्वरीति विख्यातं व्रतं कोटीश्वरीव्रतम् । तृतीया शुक्लपक्षे तु मासि भाद्रपदे भवेत् । तस्यां व्रतं तु सम्प्राप्य यावद्वर्षचतुष्टयम् । उपवासेन कर्त्तव्यं वर्षे वर्षे तु सुन्दरि ! । अक्षतानां तथा कृत्वा यवानां तिलानां वा सुलोचने ! । लक्षमेकं निरन्तराय स्थितेषु पर्वसि शोभने । धीरखर्णमित्रैः कार्य्या देव्याश्च मूर्त्ति सुलोचना । कृत्वा तु पुष्पाकारं पुष्पमालाभिमण्डितम् । संस्थाप्य पार्वतीं देवीं पूजयेद्भक्तिसंयुता" इत्यादि ।

कौमुदीव्रतं विष्णुरहस्योक्तम् । "मासि चाश्वयुजे शुक्ल एकादश्यामुपोषितः । चतुर्थ्यां तु व्रतं ह्येतत् कौमुदाख्यं महाफलम् । अहिंसकः शुचिर्भूत्वा धौतवासा जितेन्द्रियः । द्वादश्यामर्च्चयेत् स्नात्वा वासुदेवं जगद्गुरुम्" ।

क्षेमव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् । "प्रथमायां राक्षसानाञ्च चतुर्दश्यास्तु पूजनम् । कृत्वा क्षेममवाप्नोति क्रियाफलमसेव च" ।

गणपतिचतुर्थीव्रतं भविष्यपु० "चतुर्थ्यान्तु महाराज ! निराहारो व्रतान्वित । दत्त्वा तिलांश्च भुङ्क्ते यः स्वयं भुङ्क्ते तिलोदकम्" । दिवा निराहारो रात्रौ भुङ्क्ते इति विरोधपरिहार । वर्षद्वये समाप्तिश्चिन्तस्य तु यदा भवेत् । विनायकस्तस्य तुष्टो ददाति फलमीप्सितम्" ।

गन्धव्रत शिवधर्मोक्तम् "पौर्णमास्यामुपवसेदष्टमेकं सुयन्त्रित । वर्षान्ते सर्वगन्धाढ्यां प्रतिमां विनिवेदयेत् । सुविचित्रैर्महापानैर्दिव्यगन्धविभूषितैः । युगकोटिशतं साग्रं शिवलोके महीयते" ।

गलन्तिकाव्रतं शिवरहस्योक्तम् "पवित्रतोयपूर्णैर्यः कुम्भैः पौषे शिवोपरि गालयेद् यः पयोधारां स अक्षयपदमश्नुते" ।

गायत्रीव्रतं गरुडपु० "अथोत्तमं परं ब्रह्मव्रतं शृणु ! भद्रदम् । चतुर्दश्यां महाभाग ! सर्वरोगार्त्तिशान्तये । ज्वरशूलगलगण्डकुष्ठातिसारसंयुत । कार्य्यं नित्यमिदं कार्य्यं तदार्त्तिक्षयहेतवे । स्नात्वा तु धृतशङ्कुलः सर्वकामविवर्जितः । आदित्यमुपतिष्ठेत गायत्रीञ्च जपन्मुहुः । उदयात् पूर्वमारभ्य यावदस्तं गतो रविः । निराहारो जितक्रोधो तावत्तिष्ठेत् समाहितः । रात्रावस्तङ्गते देवमर्च्चयेत् पुरुषोत्तमम् । उपोष्य विधिवत् स्नात्वा तथा पर्वणि सुव्रत" । पर्वणि, पौर्णमास्याम् । एतच्च शुक्लचतुर्दशीव्रत, पुराणे शुक्लपक्ष व्रतप्रकरणे पठितत्वात् ।

गुडतृतीयाव्रत भविष्यपु० "गुडपूपास्तु दातव्या मासि भाद्रपदे तु या । तृतीया पायसेनापि वासुदेवस्य प्रीतये" ।

गुणावाप्तिव्रत विष्णुपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । द्विधा तु देवदेवस्य मूर्त्तिर्भवति यादव । घोरा सौम्या शिवा चान्या घोरा भवति पावका । शिवा चाग्निपतिर्यस्माद्ग्नीषोमात्मकं जगत् । द्विधा घोरा विनिर्दिष्टा द्विधा सौम्या ततः पुनः । घोरा वह्निश्च सूर्य्यश्च सौम्या सोमजलाधिपौ । तेषां च पूजनं कार्य्यं प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । शुक्लपक्षात् तथारभ्य फाल्गुनस्य द्विजोत्तम ! । आदित्यं पूजयेद्राजन् ! प्रथमेऽह्नि परः शुचिः । द्वितीयेऽह्नि तथा वह्निं तृतीयेऽह्नि जलाधिपम् । चतुर्थेऽह्नि शशाङ्कञ्च यथावन्मानवोत्तम" ।

गुरुव्रत भविष्योक्तम् "अनुराधासु चाचार्य्यं देवानां पूज्य भक्तितः । पूर्वोक्तक्रमयोगेन सप्त नक्ताण्यथाचरेत् । हैमं हेममये पात्रे स्थापयेत् बृहस्पतिम् । पीताम्बरयुगच्छन्नं पीतयज्ञोपवीतकम् । पादुकाच्छत्रसहितं सदण्डं सकमण्डलुम् । सम्पूज्य पुष्पनिकरैर्धूपैर्दीपाक्षतादिभिः । सदक्षिणाद्योपहारञ्च द्विजाय प्रतिपादयेत्" ।

गुर्वष्टमीव्रत भविष्यपु० "मासि भाद्रपदे राजन् ! शुक्लपक्षे यदाष्टमी । गुरुवारेण संयुक्ता सा तिथिर्भववर्द्धिनी । सम्पूर्णा सर्वपापघ्नी प्रेतयोनिविनाशनी । अष्टम्यां नियमं सम्यक् दन्तधावनपूर्वकम् । एकभक्तेन राजेन्द्र ! तस्यां देवी तुष्यति । स्नानं नद्यां तडागे वा गृहे वा नियतात्मना । सौवर्णं कारयेज्जीवं राजतं वा नरोत्तम ! तदभावे यथाशक्त्या मौञ्जेनापि कारयेत्" ।

गुह्यकद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "द्वादश्यां गुह्यकानर्च्य पञ्चकालतमस्युतैः । हैमं विमाय वै दद्यादुपवासपरायणः । एतद्वै गुह्यकं मोक्ष व्रतं पापहरं शुभम्" ।

घटपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे "सर्वौषध्युदयात्ततः पञ्चम्यां पूज्य पन्नगम् । सर्वोपस्करदानञ्च यः करोति घटान्तमे । घटाटोदूखलं शूर्पं शिला शालीञ्च पञ्चमीम्" ।

चैत्रशुक्लस्य दिने पूज्य कृत युगम्। श्वेतेन वस्त्रयुग्मेन गन्धमाल्यादिना तथा। चैत्रशुक्लप्रमारभ्य चतुर्थेऽहनि पूजयेत्। कृतं शुक्लेन सर्वेण गन्धमाल्यादिना द्विज!। द्वितीयेऽहनि रक्तेन तथा त्रेतान्तु पूजयेत्। तृतीयेऽहनि पीतेन द्वापरं पूजयेद् बुधः। चतुर्थेऽहनि कृष्णेन तिष्यं सम्पूजयेद् युगम्। सिद्धार्थकैः कुङ्कुमेन तदेव च हरिद्रया। तथैवामलकैः स्नानमत्र सौर्द्दिवक्रमात्। क्षीरेण प्राशयात्तान्तु कुर्य्यात् प्रत्यहमेव च। कृत्वा व्रत वत्सरमेतदेक चतुर्युगं मोदति नाकपृष्ठे। सम्पूज्य देवं युगमूर्त्तिसंघ चतुर्युग प्राप्ति मर्त्यो समग्राम्"।

चन्द्रव्रत वराहपु० "चन्द्रव्रतं पञ्चदश्यां शुक्लायां नक्तभोजनम्। दश पञ्च च वर्षाणि व्रतमेतत् समाचरेत्। अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च। दत्तानि तेन राजेन्द्र! एतद्व्रत समाचरेत्"। पद्मपु० "चान्द्रायणस्य च कृत्वा हैमञ्चन्द्रं निवेदयेत्। चन्द्रव्रतमिदं प्रोक्तं चन्द्रलोकप्रदायकम्"।

चन्द्ररोहिणीशयनव्रतं पद्मपु० "रोहिणीचन्द्रशयनं सोम व्रतमिहोत्तमम्। तस्मिन्नारायणस्यार्च्चामर्च्चयेदिन्दुनामभिः। यदा सोमदिने शुक्ला भवेत्पञ्चदशी क्वचित्। अथ वा ब्रह्मनक्षत्र पौर्णमास्या प्रजायते। तदा स्नानं नरः कुर्य्यात् पञ्चगव्येन सर्षपैः"।

चन्द्रार्कव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "अमावास्यान्तवेलायां सोपवासो नरोत्तम!। जलाह्रदे पूजयन्ति चन्द्रार्कवरासिनौ। आदित्यमण्डलके प्रथमं षोडशारके। आदित्यं सर्वं रक्तेन चन्द्रं शुक्लेन यादव!। माल्यगन्धेन महाभाग! होमयेत् तिलतण्डुलान्। घृतक्षीरयुतान् राजन्! तथार्च्चयेद्यथाविधि। व्रतान्ते ब्राह्मणेन्द्राय कनकं प्रतिपादयेत्। रजतं वा महाभाग! यथाशक्तिविभाजनं। कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं दद्याच्च दीपान् विधिवत् प्रभूतान्। चान्द्रं पदं प्राप्य विवर्द्धते सदा धनान्वित स्यात् त्रिदिवे इहैव"।

कल्याणिनीव्रत स्कन्दपु० "यदि कल्येत जीवेऽद्भि दैवेन भूपसत्तम!। षष्ठी भाद्रपदे शुक्ला रोहिणेन समन्विता। चित्राख्या भौमयोगेन सा कल्याणीह विश्रुता। देवासुरमनुष्याणां दुर्लभा पापहारिणी। कृते त्रेताया पञ्चाशद्वारम्भो द्वापरे पुनः। चत्वारिंशत् कलौ नियमदायिनी दुर्लभा व्रत"।

चान्द्रायणव्रत कूर्म्मपु० "अथ शुक्लचतुर्दश्यां पौषमासे समाहित। चान्द्रायणव्रत माघ आरभेत सर्वपापजित्। पूर्णेन्दुपौर्णमास्यान्तु पूजयेत् प्रत्यह हरे"।

चित्रभानुसप्तमीव्रत भविष्यपु० "सप्तम्यां पूज्य यत्नेन चित्रभानुं दिवाकरम्। रक्तैश्च गन्धकुसुमैर्महदारोग्यमाप्नुयात्"।

चैत्रमासतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "चैत्रे मासि तृतीयायां दन्तधावनपूर्वकम्। उपवासस्य नियमान् स्त्रीयाद्भक्तिभावतः। अञ्जनं च कृतास्नुह सिन्दूर रक्तवाससी। दिव्यवास सोपवासापि सर्वकामकरं परम्। विधवा गतिमार्गेण कुमारी च सहकन्या। कुर्य्यादाद्यर्च्चनविधिं च यतात्मन् च क्रमः। विधिभाद्रपदे होम सर्वसौख्यप्रदायक। सप्तधान्यविधानेन सूर्प्पस्था पूजयेदुमाम्"

चैत्रशुक्लप्रतिपदादिकृतं तिलकव्रतम् भविष्यपु० "वसन्ते किंशुकाशोकशोभिते प्रतिपत्तिथि। शुक्ला तस्यां प्रकुर्वीत स्नानं नियममास्थित। नारी नरो वा राजेन्द्र! संतर्प्य पितृदेवताः। नद्यास्तीरे तडागे वा गृहे वा तद्दयामत। पिष्टातकेन विलिखेत्तद्वत् पुरुषाकृतिम्। तत प्रभृत्यनुदिनं तिलकालङ्कृत ह्यम्। सार्द्धं संवत्सरं यावच्छशिनेव नभस्तलम्। एवं नरो वा नारी वा व्रतमेतत् समाचरेत्। सदैव दुःस्मात्! भोगान् भुवि भुनक्त्यसौ"।

जयन्तीसप्तमीव्रत भविष्यपु० "माघस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी या त्रिलोचन!। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता पुण्या पापहरा तथा। उपोष्या येन विधिना श्रृणु त पार्थतीर्थप्रिय! पारणानि तु चत्वारि कथितानि च पण्डितैः। परस्यामेकभक्तन्तु षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्। उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणं भवेत्" इत्यादि इद वर्षसाध्यम्।

जयपौर्णमासीव्रतं भविष्यपु० "पौर्णमासी महाराज! सोमस्य दयिता तिथि पूर्णमासो भवेद् यस्यां पूर्णमासी ततः स्मृता। तस्यां तु प्रातरेव स्नात्वा संतर्प्य पितृदेवताः। आश्विन्यां मण्डले सोमं नक्षत्रैः परिवृतं विभुम्। पूजयेत् कुसुमैर्धूपैर्नैवेद्यैर्घृतपाचितैः। शुक्लवस्त्रैर्द्विजांश्चापि पूजयित्वा क्षमापयेत्। शाकाहारेण अन्यसैकं भुञ्जीत भारत" इत्यादि।

जयाथसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "माहात्म्यमपि वक्ष्यामि सप्तम्यास्तव भारत!। जयेति या च विख्याता प्रतिमा सर्वदा-

यिनी। यस्माज्जया जयायन्तं कुर्वन्ति व्रतिनो बुधाः। परिपूर्णं व्रत यस्या सा ज्ञेया जयपञ्चमी॥ जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी" तथा, कार्त्तिक शुक्लपञ्चमी"।

जयावाप्तिव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "आश्वयुज्यामतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात्। पूर्ववत् पूजयेद्देव लोकनाथं त्रिविक्रमम्"। पूर्ववदिति रूपावाप्तिव्रतवत् "त्रिरात्रान्ते तु कार्त्तिक्यां यथावद् भक्ष्यमुत्तमम्। सर्वशस्य धरं कृत्वा भक्त्या रत्नैरलङ्कृतम्। कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तं प्राप्नोति लोकं सुचिरं नवीर। तत्रोष्य कालं सुचिरं मनुष्यः प्राप्नोति सर्वत्र जयं त्रिलोक्याम्"।

जयासप्तमीव्रत भविष्यपु० "जया च विजया चैव जयन्ती चापराजिता। महाजया च नन्दा च भद्रा चापि प्रकीर्त्तिता। शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम्। यदा भवेत् तदा ज्ञेया जयानामेति सप्तमी"। पञ्चतारकमिति रोहिण्यर्क्षोपलक्षणाच्च। तस्यां दत्तं हुतं जप्तं तर्पणं देवपूजनम्। सर्वं शतगुणं प्रोक्तं पूजायाश्चापि दिवाकर। हंसे हस्तसमारूढे शुक्ला या सप्तमी परा"। हंसः सूर्यः "वर्षमेकन्तु कर्त्तव्यं विधिनानेन भास्करम्। सौवर्णं कारयेद्भक्त्या द्विभुजं पद्मधारिणम्। पारणत्रितयं तस्याः क्रियते गोपते पुरः"।

जातित्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरे "ज्यैष्ठे मासि च कर्त्तव्यं त्रयोदश्यान्तु पाण्डव!। नियमश्च गृहीतव्य आचार्य्यो तु तया ततः। कृत्वैकभक्तं द्वादश्यामुपवासत्रयञ्चरेत्। मण्डपं कारयेत् तत्र सपताकं मनोहरम्। तत्र जाति प्रकर्त्तव्या स्वर्णादिभवसारतः। रौप्यपुष्पाणि कार्य्याणि वंशपात्रे निधापयेत्। तत्र देवास्त्रयः पूज्या ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। सपत्नीकाः शुभैः पुष्पैः फलैश्च विविधैस्तथा"।

जामदग्न्यद्वादशीव्रत धरणीव्रतोक्तम् "वैशाखस्यैवमेवन्तु शुक्लपक्षविधिना नरः। तद्वत् स्नानं मृदा कृत्वा ततो देवालयं व्रजेत्। तत्राराध्य हरिं भक्त्या एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः। जामदग्न्याय पादौ तु उदरं सर्वधारिणे" इत्यादि।

ज्ञानावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् "भगवन्! कर्म्मणा केन बुद्धियुक्तो भवेन्नरः। एतदेव मनुष्याणां मनुष्यत्वमुदाहृतम्"। मार्कण्डेय उवाच। "चैत्रान्तु समतीतायां यावन्मासं दिने दिने। पूर्ववत् पूजयेद्देवं नरसिंहमपराजितम्"। पूर्ववदिति चैत्रमासोक्तरूपावाप्तिव्रतवद्देवभक्तवह्निस्नानभूषणादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः। "होमश्च प्रत्यहं कुर्य्यात् तथा सिद्धार्थकैर्नृप!। ब्राह्मणान् भोजयेच्चात्र तथा त्रिमधुरं नृप!"। त्रिमधुरं मधुघृतशर्करा "वैशाख्यां कनकं दद्यात् त्रिरात्रोपोषितो नरः। ज्ञानावाप्तिप्रदन्त्वेतद्व्रतं बुद्धिविवर्द्धनम्। कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तमासाद्य नाकं सुचिरं मनुष्यः। मानुष्यमासाद्य तु बुद्धियुक्तो ज्ञानेन युक्तश्च तथा भवेच्च"।

ज्येष्ठाव्रत भविष्योत्तरे "मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठा यदा भवेत्। रात्रौ जागरणं कृत्वा गीतवादित्रनिःस्वनैः। एवंविधविधानेन एभिर्मन्त्रैः सुपूजयेत्। ज्येष्ठे हि त्वं महाभागे! सुरासुरनमस्कृते!। ज्येष्ठे त्वं सर्वदेवानां मत्समीपे सदा भव"।

ज्यैष्ठव्रतानि महाभारते "ज्यैष्ठामूलन्तु यो मासमेकभक्तस्तु यः क्षिपेत्। ऐश्वर्य्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वाभिजायते"। विष्णुधर्मे "कृष्णार्पितमना ज्यैष्ठमेकभक्तेन यः क्षिपेत्। अहिंस्रः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः"।

तपश्चरणसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "इच्छयावाहितो भूत्वा युधिष्ठिर! तपोव्रतम्। मार्गशीर्षादिमासेषु कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता। तस्मिन् स्थितो व्रते विप्रो बह्वृचो वेदपारगः। ब्रह्मवित् कृष्णसप्तम्यां दद्यादर्घ्यं महीतले। ऋग्वेदवर्गत्रितयं पठित्वा सूर्य्यमुत्तमम्" इत्यादि।

तपोव्रतं पद्मपु० "माघे निशार्द्रवासाः स्यात् सप्तम्यां गोप्रदो भवेत्। स्वर्गलोकमवाप्नोति तपोव्रतमिहोच्यते"।

ताम्बूलसंक्रान्तिव्रतं स्कान्दपु० "अथान्यां सम्प्रवक्ष्यामि ताम्बूलाख्यामनुत्तमाम्। विधानं पूर्ववत् कुर्य्याद्ध्यन्यसंक्रान्तिवच्च तत्। ताम्बूलं चन्दनाद्यञ्च प्रदद्यात् द्विजोत्तमात्। यावत् संवत्सरं पूर्णं रात्रौ रात्रौ ततः परम्। ताम्बूलं भक्षयेद्विप्रान् कारयेन्नैव नान्तरम्। वत्सरान्ते तु कमलं कृत्वा चैव तु काञ्चनम्। पत्रकोषञ्च कुर्व्वीत तथा पूगीफलाचयम्" इत्यादि।

तारकद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "कथं तत् कृष्ण! कर्त्तव्यं तारकद्वादशीव्रतम्। पापोऽपि यद्गति प्राप्तो यत्प्रभावात् खगध्वज!"। कृष्ण उवाच "मार्गशीर्षे सिते पक्षे गृहीत्वा द्वादशीव्रतम्। जलान्तिके जले स्नानमपराह्णे समाचरेत्। प्रपश्य भास्करं भक्त्या कृत्वा देवार्च्चनं तथा"।

तिथिनक्षत्रवारव्रतानि कालोत्तरे "नक्षत्रतिथियोगेन तिथीनां वारयोगतः। पुनरेव प्रवक्ष्यामि व्रतानि तु यथाक्रमम्। रोहिण्याञ्चाष्टमीयोगो यदा भवति सौम्ये विशेषपूजा कर्त्तव्या पुत्रकामैश्च यत्नतः। पुनर्

शुक्लचतुर्द्दश्यां गुरुयोगो यदा भवेत् । अथ वा सोमसंयोगो विशेषात् पूज्य शङ्करम् । पायसं घृतसंयुक्तं शिवाय विनिवेदयेत् । धूपदीपोपहाराद्यैः पूर्ववत् पूजयेच्छिवम् । प्राशनन्तु घृतं कार्य्यं सर्वकामप्रदं व्रतम् । आदित्यरेवतीयोगश्चतुर्द्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां वा मघायोगो शिवं संपूज्य पूर्ववत् । तिलांस्तु प्राशने शस्ता आदित्यव्रतमीरितम् । आरोग्यं जायते तस्य पुत्रबन्धुगणैः सह । रोहिणीचन्द्रयोगश्च चतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां सोमसंयोगात् तदा चन्द्रव्रतं चरेत् । प्रागुक्तेन विधानेन शिवं संपूज्य यत्नतः । दधिक्षीरन्तु नैवेद्यं प्राशनं क्षीरमेव च । कीर्त्तिमारोग्यमैश्वर्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः । अश्विनीभौमसंयोगश्चतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां भरणीयोगात्तदा भौमव्रतं चरेत् । संपूज्य परया भक्त्या शिवं पञ्चोपचारतः । रक्तोत्पलप्राशनन्तु साम्राज्यं प्राप्नुयाच्छुभम् । रोहिणीबुधसंयोगश्चतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां वा समासेन बुधव्रतं समाचरेत् । शिवां पूज्य विधानेन महास्नानपुरःसरम् । महाशक्तिसमीपे तु प्राशनं पायसं स्मृतम् । पुत्रार्थदाराश्च यशो वर्द्धते तस्य नान्यथा । रेवतीगुरुसंयोगश्चतुर्दश्यां यदा भवेत् । अष्टम्यां तिष्यसंयोगाद् गुरुव्रतं तदा चरेत् । प्राशनं कपिलाज्यन्तु ब्रह्मरससमन्वितम् । वागीशत्वमवाप्नोति व्रतस्यास्य प्रभावतः । श्रवणं भार्गवयुतं चतुर्दश्यां यदा भवेत् । शुक्रव्रतं तदा विद्धि पुनर्वस्वष्टमी यदा । संपूज्य परमेशानं यथाविभवविस्तरैः । प्राशनं मधु चैवात्र कर्त्तव्यं प्रयतात्मना । महाफलमवाप्नोति व्रतस्यास्य प्रभावतः । भरणीशनियोगस्तु चतुर्दश्यां यदा भवेत् । आर्द्रायोगस्तथाष्टम्यां तदा शनिव्रतं चरेत् । शिवं संपूज्य विधिवत् प्राशनं सर्षपेण च । शनिवाराष्टम्यां हि फलं यच्छति शोभनम् । विहङ्ग नश्यति वत्स । तदर्थं व्रतमाचरेत् । हेमकृष्णतिलाश्चैव कम्बलन्तु क्रमेण च । शङ्खञ्च तीक्ष्णलौहञ्च क्रमाद् यत्नेन दापयेत् । यथासम्भवतो वत्स ! आचार्याय प्रयत्नतः" ।

तिथियुग्मव्रतं यमस्मृतौ "द्वेऽष्टम्यौ तु मासस्य चतुर्द्दश्यौ तु द्वे तथा । अमावास्यापौर्णमास्यौ सप्तम्यौ द्वादशीद्वयम् । अनुद्धरन्भुञ्जानः सततञ्च जितेन्द्रियः । ब्रह्मचर्य्ये फलं यच्च यत्फलं सत्रयाजिनाम् । ऋतुगामिफलं यच्च तदाप्नोत्यभोजनात्"

तिन्दुकाष्टमीव्रतं भविष्यपु० "ज्यैष्ठे मासि द्विजश्रेष्ठ ! शुक्लाष्टम्यां त्रिलोचनम् । यः पूजयति देवेशमीशलोके व्रजन्नरः । ज्यैष्ठे मासि तथाषाढे श्रावणे च तथा परे । पूजयेच्चतुरो मासान् नीलोत्पलकदम्बकैः । त्रिपुरान्तकरं शम्भुं त्र्यम्बकान्धकसूदनम् । गन्धानाञ्च कदम्बेन पूजयेत् गुग्गुलेन च । टेम्बुरुकफलं विप्र ! प्राशयेत् कायशोधनम्" टेम्बुरुकतिन्दुकफलम्" ।

तिलदाहीव्रतं स्कन्दपु० "विधिना केन कर्त्तव्यं तिलदाहीव्रतानघ । कस्मिन्मासे तिथौ चैव विधिना केन तद्भवेत्" श्रीभगवानुवाच "पौषमासे च या कृष्णा तिथिरेकादशी शुभा । तस्यामेव तदा स्नानं कृत्वा नारायणं जपेत्" इत्यादि ।

तिलद्वादशीव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् "माघमासे तु सम्प्राप्ते आषाढं भवेद् यदि । मूलं वा कृष्णपक्षस्य द्वादश्यां नियतव्रत । यच्छ्रेयात् पुण्यफलदं विधानं तस्य मे शृणु । देवदेवं समभ्यर्च्य स्नात्वा प्रयतः शुचिः । कृष्णनाम्ना तु सम्पूज्य एकादश्यां महामतिः । उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पुनः सम्पूज्य केशवम् । सम्पूज्य नाम्ना तेनैव कृष्णस्येन पुनः पुनः । दद्यात्तिलांस्तु विप्राय कृष्णो मे प्रीयतामिति । स्नानप्राशनयोः शस्तास्तथा कृष्णतिला मुने । विष्णुलोकमनन्तेषु समाप्ते वर्षपारणे । कृष्णकुम्भा तिलैः सार्द्धं पक्वान्नेन च संयुताः । छत्रोपानद्युगे सार्द्धं सवीता रत्नगर्भेण । ब्राह्मणाय प्रदेयास्ते यथाशक्त्या नरस्त्रिया" इत्यादि । विष्णुधर्मे व्रतान्तरम् "माघ्यन्तु समतीतायां श्रवणेन तु संयुता । द्वादशी या भवेत् कृष्णा प्रोक्ता सा तिलद्वादशी । तिलैः स्नानं तिलैर्होमो नैवेद्यं तिलमोदकैः । दीपैश्च तिलतैलेन तथा देयं तिलोदकम् । तिलाश्च देया विप्रेषु तस्मिन्नहनि पार्थिव ! । उपवासदिने राजन् ! होतव्याश्च तथा तिलाः । इन्धितेषापरेऽह्नि होतव्यश्च विशेषतः । दत्वा च प्रदातव्यं ब्राह्मणेषु तथा नृप ! । तिलप्रस्थं तदा कृत्वा सोपवासो जितेन्द्रियः । न दुर्गतिमवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा" इत्यादि ।

तीव्रव्रतं सौरपु० "यथात्मचरणौ भित्त्वा शिवक्षेत्रे वसेन्नरः । देहान्ते शिवसायुज्यं लभते नात्र संशयः" ।

तुरङ्गसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रमासस्य सप्तम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ! । गोमयेनोपलिप्ते तु स्थण्डिले कुर्य्याच्च मण्डलम् । तत्राष्टदलं कमलं कर्त्तव्यं वर्णकैः शुभैः ।

कृतोपवासस्तन्मध्ये भास्करं पूजयेन्नरः। व्रते समाप्ते दातव्यास्तुरगा ब्राह्मणाय तु। प्राप्याश्वमेधस्य फलं यथावल्लोकानवाप्याथ पुरन्दरस्य। तपोवत्र राजन्! सुचिरञ्च कालं सायुज्यमायाति दिवाकरस्य"।

तुष्टिप्राप्तितृतीयाव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "तृतीया श्रावणे कृष्णा या च श्रवणसंयुता"। श्रावणोऽत्र पौर्णमास्यन्तो मासो ग्राह्यः अत श्रवणकृष्णतृतीयाया श्रवणयुक्तत्वं न दुर्घटम्। "तस्यां सम्पूज्य गोविन्दं तुष्टिमग्र्यामवाप्नुयात्"।

तेजःसंक्रान्तिव्रत स्कान्दपु० "अथान्यां सम्प्रवक्ष्यामि तेजःसंक्रान्तिमुत्तमाम्। संक्रान्तिवासरं प्राप्य स्नानं कृत्वा विचक्षणः। शालितण्डुलसंयुक्तं कारयं कारयेच्छुभम्। तन्मध्ये दीपकं स्थाप्य प्रज्वलन्तं स्वतेजसा। तन्मध्ये सादकं स्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्। यद्यं सुपूर्ववत् कार्य्यमेवमन्तु पूर्ववत्। संवत्सरे तु सम्पूर्णे कुर्यादुद्यापनं नृप" इत्यादि।

त्रयोदशवर्ज्यसप्तमीव्रत भविष्योत्तरे "भानोर्दिने सिते पक्षे अतीते चोत्तरायणे। सप्तोषितस्तिलयवान् सह माषमुद्गैर्गोधूमनामसमधुमैथुनकांस्यपात्रैः। अभ्यञ्जनाञ्जनशिलातलचूर्णितानि पक्वोदनी परगृहे दृष्टनीडविद्धम्। देवान् पितॄन् मुनिगणान् सजलाञ्जलीभिः सन्तर्प्य पूज्य गगनाङ्गणभूषणदीपम्। स्नात्वा नखे तिलयवान् वहणादिकांस्तान् भूमौ क्षिपेत् हृदि निधाय दिनेशबिम्बम्। यानि त्रयोदशदिनैरिह वर्जितानि द्रव्याणि तानि परिहृत्य दिने च षष्ठ्याम्। संप्राप्य शुद्धचरणानिह वर्षमेकं प्राप्नोति भारत! पुमान् मनसेप्सितानि"।

त्रिगतिसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "सप्तम्यां शुक्लपक्षे तु फाल्गुन्यां यो यजेन्नरः। जपेद्वृषणीति नाम भक्त्या पुनः पुनः। देवार्चनं वाष्टशतं कृत्वैवं तु जपेच्छुचिः। स्नातः प्रस्थानकाले तु उत्थाने स्खलिते क्षुते। पाषण्डान् पतितांश्चैव तथैवान्त्यावसायिनः। नालापयेत् तथा भानुमर्चयेच्छ्रद्धयान्वितः। इदञ्चोच्चारयेद्भानोर्मन्त्रं ध्यानतत्परः। कृप कृप कृपालो! त्वं जगतीनां गतिर्भव। संसारार्णवमग्नानां त्राता भव दिवाकर। एवं प्रसाद्योपवासं कृत्वा नियतमानसः। पूर्वाह्णे एव वल्येषु सक्तून् प्राश्यार्जुनीयकम् आर्जुनीयक, गोमयक्षेत्रयम्।

त्रिविक्रमतृतीयाव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे तृतीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः। मण्डलत्रितयं कुर्यात् वर्णकेन पृथक् पृथक्। मण्डलं दक्षिणे भागे श्वेतं कुर्यात् तथा नरः। रक्तं मध्ये रवेः कुर्यात् तादृक्श्वेतं ध्रुवस्य तु। विष्णोः पदत्रयं तेषु पूज्यं स्यात् मण्डलेन तु। भूमौ तु प्रथमं पादं द्वितीयं सूर्यमण्डले। तृतीये तु ध्रुवे देवे पूजयेत् प्रयतः शुचिः"।

व्रतान्तरं विष्णुधर्मोत्तरे "द्वितीयस्य प्रवक्ष्यामि शृणु! त्रैविक्रमं व्रतम्। भूमिस्तु प्रथमः पादः अन्तरिक्षं तथा परः। तृतीयो दिवि विज्ञेयो देवदेवस्य चक्रिणः। भुवः पतिः स्मृता वह्निरन्तरिक्षस्य मारुतः। दिवापतिस्तथा सूर्यस्तस्य विष्णोः पदत्रयम्। ज्यैष्ठशुक्लतृतीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः। कल्ये कृतजपः स्नातो वह्निं सम्पूजयेन्नरः। एतत् संवत्सरं कृत्वा नरस्त्रैविक्रमं व्रतम्। सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते"।

व्रतान्तरं विष्णुधर्मोत्तरे "वक्ष्यामि ते महाभाग! तव त्रैविक्रमव्रतम्। तृतीयं यदुनन्दन! तन्मे निगदतः शृणु॥ ज्यैष्ठे शुक्लतृतीयायां नरः सम्यगुपोषितः। भूः सम्पूजनं कुर्याद् गन्धमाल्यानुलेपनैः। दीपै रत्नैश्च विविधैर्दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्। बीजपूर्णानि पात्राणि चन्दनरत्नानि भक्तितः। पूर्वैश्चान्तरिक्षस्य मासाषाढे विधीयते। दक्षिणा तत्र दातव्या तथा वासोयुगं द्विजे। दिवः पूजा च कर्त्तव्या श्रावणे मासि एव तु। छत्रञ्चोपानहौ युग्मं दक्षिणां तत्र दापयेत्। एवं मासत्रयेणेह पारणं प्रथमं भवेत्। मासत्रयेण चान्येन ततो मासत्रये पुनः। तथा मासत्रये चान्यत्तथान्यच्च तथान्यथा। विद्धि मित्र धर्मस्य पारणानां चतुष्टयम्" इत्यादि।

त्रिविक्रमत्रिरात्रगतव्रत विष्णुरहस्ये "अथ त्रिरात्रव्रतं कुर्यात् समुद्दिश्य जनार्दनम्। कुर्वाणा व्रतमादाय च याति भवनं हरेः। नवम्यादिषु सिते पक्षे मार्गशीर्षस्य च। आरभेत त्रिरात्राख्यं व्रतं तु विधिवद् व्रती। ब्रह्मचारी जितक्रोधो नित्यस्नायी क्षमान्वितः। अभ्यर्चयेत् सदा विष्णुं कर्मणा मनसा गिरा। अष्टोत्तरसहस्रन्तु मन्त्रं यावद्दिनं जपेत्। अष्टम्यामेकभक्ताशी दिनत्रयमुपावसेत्। एकादश्यां शुचिः स्नातो वासुदेवार्चने रतः। द्वादश्यां पूजयेद्देवं गन्धमाल्यविलेपनैः। नैवेद्यधूपदीपाद्यैर्गीतनृत्यैश्च केशवम्। अनेन विधिना कृत्वा त्रिरात्राख्यं व्रतं नरः। निवेदयेत् ततो भक्त्या विष्णवे-

धिना व्रतम्। इमामे कार्त्तिके मासि व्रतमेतदनुत्तमम्”। प्रतिमास, त्रिरात्रद्वयमिति पञ्चाशता मासैः व्रत तत्राधिमासद्वतयोगात् चतुर्भिर्वर्षैरिति कार्त्तिके समाप्तिः।

त्रिविक्रमव्रत विष्णुधर्मोत्तरे “करोति केशवप्रीत्यै कार्त्तिक मासमाप्नुयात्। पूर्वे वयसि यत्तेन ज्ञानताऽज्ञानतापि वा। पापमाचरित तस्मात् मुच्यते नात्र संशय। अनेनैव विधानेन मार्गशीर्षेऽपि माधवम्। समभ्यर्च्यैकभक्तं यै य र्थिभ्यो यः प्रयच्छति दृश्युपक्रमे। त्रैमासिक व्रतमिद य करोति नरेश्वर!। स विष्णुप्रीणनात् पापैर्मुक्तिं परि मुच्यते। द्वितीये वत्सरे राजन्! मुच्यते चोपपातकैः। तद्वत् तृतीयेऽपि कृत महापातकनाशनम्। व्रतमेतत्त्वरे त्रीभिस्त्रिभिर्मासैरनुष्ठितम्। त्रिभि संवत्सरैश्चैव प्रददाति फलं नृपाम्। त्रिभिर्मासैस्त्र्यवस्थाभिस्त्रिविधात् पातकान्नृप!। त्रीणि नामानि देवस्य मोचयन्ति त्रिवार्षिके। यतस्ततो व्रतमिद त्रिविक्रमसदाहृतम्। सर्वपापप्रशमनं केशवाराधन परम्”।

सौरत्रिविक्रमव्रतं भविष्योत्तरे “समभ्यर्च्य जगन्नाथ देवमर्कमथापि वा। एककृन्नाति यो भक्तं द्वितीय ब्राह्मणायैषम्। करोति भास्करप्रीत्यै कार्त्तिक मासमाप्नुयात्। पूर्वे वयसि यत्तेन ज्ञानताऽज्ञानताऽपि वा। पापमाचरित तस्मात् मुच्यते नात्र संशयः। व्रतमेतत्त्वरैस्त्रीभिस्त्रिभिर्मासैरनुष्ठितम्। त्रिभि संवत्सरैश्चैव प्रददाति फलं नृपाम्। त्रिभिर्मासैस्त्र्यवस्थाभिस्त्रिविधात् पातकान्नृप!। त्रीणि नामानि देवस्य मोचयन्ति त्रिवार्षिकात्। यतस्ततो व्रतमिद त्रिविक्रमसदाहृतम्। सर्वभूतप्रशमनं भास्करारांधन परम्”।

त्र्यम्बकव्रत पद्मपु० “चतुर्दश्यान्तु नक्ताशी समान्ते गोयुग प्रद। स शैव पदमाप्नोति यजन्त्र्यम्बकं व्रतम्”।

दशादित्यव्रतं ब्रह्माण्डपुरा० “वक्ष्ये सौरव्रत पुण्यं दुर्दशान्तकर पर। दशाकर हि भूतानां मनोरथकरं पर। भानुवारे सिते पक्षे दशम्या चैव नारद!। प्रात काले ऽथ मध्याह्ने स्नान कुर्य्याद्यथाविधि” इत्यादि।

दशावतारव्रत विष्णुपु० “एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम्। अर्चयेद् ब्राह्मणमुखे स गच्छेत्परमं पदम्। एषा तिथिर्वैष्णवी स्याद्द्वादशी शुक्लपक्षगा। तस्यामाराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्दनम्”।

द्वाम्पत्याष्टमीव्रत भविष्यपु० “कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र! पुत्रकामो नरोत्तमे!। अष्टम्या कृष्णपक्षस्य पूजयेद्दम्पतीद्विज!। समाप्तु ता सती देवीं विधिवद्ब्राह्मणोत्तम!। य एतत् कुरुते भक्त्या उमामहेश्वर व्रतम्। सम्यैकमेव विप्रेन्द्र। स याति परमा गतिम्”। समैमेकं संवत्सरम् “चतुर्भिः पारणैरेवं समैकमेक कीर्त्तितं बुधैः। प्रथमन्तु त्रिभिर्मासैः पारण कार्त्तिकादिभिः। कार्त्तिके मार्गशीर्षे तु पौषे मासि तथा परे। चन्द्रातकस्य पुष्पैस्तु फलैर्भक्ष्यैरनेकशः”।

दिवाकरव्रत भविष्यपु० “आदित्यवारं हस्तेन युक्त सङ्गृह्य पाण्डव!। ततः प्रत्यादित्यदिन सप्त वारान् प्रपूजयेत्। एकभक्तेन नक्ताशी ब्राह्मणान् पूजयेत् दिवा। दक्षिणा तु यथा शक्त्या दद्यात् विप्राय भक्तित”

दीप्तिव्रत पद्मपु० “सन्ध्यादीपप्रदो यस्तु समा तैलञ्च वर्जयेत्। समान्ते दीपकान् दद्याच्छुक्र स्पृष्टञ्च काञ्चनम्। वस्त्रयुग्मञ्च विप्राय स तेजस्वी भवेदिह। रुद्रलोकमवाप्नोति दीप्तिव्रतमिदं कृतम्”।

दुर्गन्धदौर्भाग्यनाशनत्रयोदशीव्रत भविष्योत्तरे “ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे त्रयोदश्या युधिष्ठिर!। स्नात्वा पुण्यनदीतोये पूजयेच्छुभदैवतम्” इत्यादि।

दुर्गानवमीव्रत भविष्यपु० “नवम्या तु सिते पक्षे नियतः संयतेन्द्रियः। मासि चाश्वयुजे वीर! कार्त्तिके कार्त्तिकोत्तरे। पुत्रे च पूजयेद् दुर्गां जातिपुष्पैर्विधानतः। धूपार्थं गुग्गुल दद्यान्नैवेद्यं गुडपूपकान्। दुर्गेति नाम सम्प्रष्ट प्रयतोऽष्टशत नृप!। माघे च फाल्गुने मासि चैत्रे चैत्रोत्तरे नृप!। शुक्लपक्षे तु अष्टम्यामुपवासपरायणः” इत्यादि वर्षसाध्यम।

दुर्गाव्रत देवीपु० “देवीव्रत प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रसाधनम्। श्रावणे शुक्लपक्षे तु अष्टम्या वायुभोजन। स्नात्वा साञ्जपुटीभूत्वा जितक्रोधः क्रियान्वितः। देवीं संस्नाप्य तोयेन पुन क्षीरेण वारिणा। ततो गुग्गुलधूपञ्च वस्त्रकन्तु दापयेत्” इत्यादि तदवधिवर्षसाध्यम्।

दूर्वागणपतिचतुर्थीव्रत सौरपु० “चीर्णमेतद् व्रत सर्वैं पुराकल्पे षडानन!। चतुर्थी या भवेच्छुक्ला नभोमासस्य पुण्यदा। तस्यां व्रतमिद कुर्य्यात् कार्त्तिक्यां वा षडानन!। गजानन चतुर्बाहुमेकदन्तं विपाटिनम्। तथा हैमीमयो दूर्वां तदाधारे व्यवस्थिताम्”। तदाधारे, विघ्नेशासने “संस्थाप्य विघ्नहन्तार कलशे ताम्रभाजने। वेष्टितं रक्तवस्त्रेण सर्वतो भद्रमण्डले। पूजयेच्च कुसुमैः पत्रिकाभिश्च पञ्चभिः। बिल्वपत्रमपामार्गं शमी दूर्वा हरिप्रिया। सोपोभ्या तु हरन्तेव!

ततो राज्यं भविष्यति। सर्वोपहारसम्पन्नं सर्वोपस्करमाहरेत्। कन्दमूलं फलं शाकं लवणं गुडशर्करा। वस्त्रं कुसुम्भरी क्षीरं धान्यानि विविधानि च। दारव्याणि च कुम्भेश! वन्यकाले तु भक्तितः"।

दूर्वात्रिरात्रव्रतं पद्मपु० "शृणु! दूर्वात्रिरात्रस्य विधिं कात्यायनेन सुव्रत!। मासि भाद्रपदे चैव शुक्लपक्षे त्रयोदशीम्। त्रिरात्रं समुपोष्यन्तु यावत् पूर्णा तिथिर्भवेत्। उमामहेश्वरं देवं सावित्रीं धर्ममेव च। दूर्वामूले तु संस्थाप्य स्थण्डिले कारयेत्ततः" इत्यादि।

दूर्वाष्टमीव्रतं भविष्यपु० "राजन्! भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः। पूजयेच्छङ्करं भक्त्या यो नरः श्रद्धयान्वितः। स याति परमं स्थानं यत्र देवस्त्रिलोचनः। गणेशं पूजयेद्यस्तु दूर्वया यो हि सन्मुने!। कृत्वोपवासं कृष्णस्याष्टम्यां पूजयेच्छिवम्। दूर्वासमेतं विप्रेन्द्र! दध्यक्षतफलैः शुभैः"। व्रतान्तरं दूर्वाष्टमीशब्दे दृश्यम्।

देवमूर्त्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे स्मृतम् "ईशानश्च तथा वह्निः विरूपाक्षः समीरणम्। जानीहि दक्षिणादूर्ध्वं देवमूर्त्तिचतुष्टयम्। तेषान्तु रूपनिर्माणं कृत्वा तान्पूजयेद् बुधः। गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। चैत्रके महाभाग! प्रतिपद्यथ क्रमात्। कौपमादेयताडाग- काचारैः स्नानमाचरेत्। दध्ना तिलैर्यवैर्होमो घृतेन च तथा भवेत्। कर्पूरं कुङ्कुमञ्चैव तथैव हरिचन्दनम्। ब्राह्मणेषु प्रदातव्यं तथा राजन्! दिनक्रमात्। दिनत्रयं तथाऽश्नीयात् सायं प्रातरयाचितम्। दिनमेकन्तु नाश्नीयात् व्रतचारी नरोत्तमः। एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतं पुरुषसत्तम!। सर्वकामसमृद्धस्य स्थानस्य फलमश्नुते"।

देवव्रतं वह्निपु० "नमस्यऽष्टम्यां कृत्वा तु गवा सार्द्धं कुटुम्बिने। हैमशृङ्गं त्रिशूलञ्च दद्यात् विप्राय वाससी। प्रणम्य भक्त्या मन्त्रेण प्रीयतां शिवकेशवौ। एतद्देवव्रतं नाम महापातकनाशनम्। यस्तु संवत्सरं पूर्णमेकभक्तो भवेन्नरः। अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः। नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यष्टाक्षरं जपेत्। पौण्डरीकस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात्। दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते। तत्क्षयादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते"। कालोत्तरे व्रतान्तरं "बृहस्पतिश्च यो दर्शे चतुर्दश्यां यदा भवेत्। उपोष्य पूजयेत्तस्यां देवदेवं महेश्वरम्। महास्नानप्रकारेण महावर्त्तिपुरःसरम्। कुङ्कुमागरुचन्दनेन शुक्लपुष्पैः प्रपूजयेत्। धूपस्तु गुग्गुलो देयः मधुना चन्द्रसंयुतः। घृतवर्त्त्यापि वस्त्रञ्च ब्राह्मणाय प्रदापयेत्। जातीफलैः प्राशनञ्च रात्रौ जागरणं हितम्। एतद्देवव्रतं नाम आयुःश्रीकीर्त्तिवर्द्धनम्"।

देवीव्रतं पद्मपु० "पयोव्रतं पञ्चदश्यां व्रतान्ते गोयुगप्रदः। लक्ष्मीलोकमवाप्नोति देवीव्रतमुदाहृतम्" देवीपु० व्रतान्तरं "क्षीराशी कार्त्तिके यस्तु देव्या भक्तिरतो नरः। शाकपायसकन्दाशी प्रातःस्नायी शिवारतः। पूजयेत्तिलहोमस्तु मधुक्षीरघृतादिभिः। कार्य्यस्तु देवीमन्त्रेण शृणु पुण्यफलं हरे" इत्यादि।

द्वादशसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "माघमासात् समारभ्य शुक्लपक्षे युधिष्ठिर!। सप्तम्यां कृतसङ्कल्पो वर्षमेकं व्रती भवेत्" मासभेदे नियमभेदास्तत्रोक्ता दृश्याः।

द्वादशसाध्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरयानश्च वीर्य्यवान्। चित्तिर्हयो नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा। प्रभवो विष्णुर्विभुश्च साध्या द्वादश जज्ञिरे। तृतीयायां महाभाग! पूजयेत्तानुपोषितः"। प्रत्येकतृतीयायां यावद्वर्षं सोपवास इति शेषः।

द्वादशादित्यव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "धाता मित्रोऽर्यमा पूषा शक्रोंऽशो वरुणो भगः। त्वष्टा विवस्वान् सविता विष्णुर्द्वादशकस्तथा। पूजयेद् द्वादशादित्यान् शुक्लपक्षे उपोषितः। मार्गशीर्षादथारभ्य द्वादश्यां नियतव्रतः"।

द्वादशीव्रतं कूर्मपु० "एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम्। अर्च्चयेद् ब्राह्मणमुखे स गच्छेत्परमं पदम्। एषा तिथिर्वैष्णवी स्याद् द्वादशी शुक्लपक्षगा। तस्यामाराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्दनम्"।

द्वीपव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अथातः संप्रवक्ष्यामि द्वीपव्रतमनुत्तमम्। चैत्रशुक्लात्तथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम्। जम्बूशाककुशक्रौञ्चशाल्मलिद्वीपसंज्ञितम्। गोमेदं पुष्करञ्चैव प्रत्यहं पूजयेत् क्रमात्। नित्यमेव सदा स्नानं बहिरेव समाचरेत्। अधःशायी भवेन्नित्यं तद्वेव दिनसप्तकम्" इत्यादि।

धनसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "धनसङ्क्रान्तिमाहात्म्यं शृणु षण्मुख! विधानतः। यत्कृत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः। सङ्क्रान्तिवासरं प्राप्य शुचिर्भूत्वा समाहितः। कलशं निर्व्रणं स्थाप्य वारिपूर्णं निधापयेत्। सुवर्णयुक्तं कृत्वा प्रतिमासन्तु दापयेत्। विधिनानेन वर्षान्ते प्रीयतां मे दिवाकरः"।

धनावाप्तिव्रतं धर्मोत्तरे क्रमम् "भगवन्! कर्मणा केन धनवान्

पुत्रवान् भवेत्। पुत्रवान् देवलोकेषु पूज्यो भवति मानवः"। इति मन्त्रे "श्रावण्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात्। पूर्ववत् पूजयेद्विष्णुं देवं सद्धर्म्यं विभुम्" इत्यादि।

धन्यव्रतं वराहपु॰ "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि धन्यव्रतमनुत्तमम्। येन सद्यो भवेद्धन्योऽधन्योऽपि हि यो भवेत्। मार्गशीर्षेऽमले पक्षे प्रतिपद् या तिथिर्भवेत्। तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुञ्च पूजयेत्" इत्यादि।

धराव्रतं पद्मपु॰ "यो विंशतिपलादूर्द्ध्वं धरीं कृत्वा तु काञ्चनीम्। दिनं पयोव्रत दद्याद्रुद्रलोके महीयते। धराव्रतमिदं प्रोक्तं सप्तकल्पशतानुगम्"। दिनं देवानामुत्तरायणम्। पयोव्रतमित्यनन्तरं कृत्वेत्यनुषङ्गः। रुद्रो देवता धरादान पारणम्" इत्यादि।

धर्म्मव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "शुक्लपक्षे दशम्यां तु सोपवासस्तु मानवः। धर्म्मं सम्पूजयेद्देवं सर्वलोकसुखावहम्"।

धान्यव्रतं स्कन्दपु॰ "अथातः संप्रवक्ष्यामि धान्यव्रतमनुत्तमम्। यत् कृत्वा हि नरो राजन्! सर्वकामानवाप्नुयात्। अयने विषुवे चैव स्नानं कृत्वा विचक्षणः। व्रतस्य नियमं कुर्य्याद्ध्यात्वा देवं दिवाकरम्। रविध्याता ततो दद्याद्धान्यप्रस्थं द्विजातये। प्रतिमासं तु यस्तद्वत् पूज्यो देव सङ्क्रमात्। एवं सदा प्रदातव्यं धान्यप्रस्थं द्विजन्मने। एवं संवत्सरे पूर्णे कुर्य्यादुद्यापनक्रियाम्"।

धान्यसप्तमीव्रत भविष्यपु॰ "संपूज्य सितसप्तम्यां भास्करं धान्यानि सप्त च। ददाति नक्तभुक् गार्ह्यं वस्त्रेण समन्वितम्"। गार्ह्यं गृहस्थोपकरणम् "स तारयति सप्तान्यान् कुल्यानात्मानमेव च। सूत! धान्यव्रतं नाम व्रतं धान्यसम्प्रदम्"।

धामत्रिरात्रव्रत पद्मपु॰ "त्रिरात्रोपोषितो दद्यात् फाल्गुन्यां भवनं शुभम्। आदित्यलोकमाप्नोति धामव्रतमिदं स्मृतम्"।

धाराव्रत भविष्योत्तरोक्तम् "चैत्रारम्भात् शिवं तोयसूक्ष्मधारा प्रपातयेत्। वर्षान्ते घृतसम्पूर्णान्दद्याद्वर्मिका नवाम्। एतद्धाराव्रतं नाम सर्वोद्वेगहरं परम्। कान्तिसौभाग्यजननं सपत्नीदर्पनाशनम्"।

ध्वजनवमीव्रत भविष्योत्तरे "पौषस्य शुक्लपक्षे तु नवमी या शुभा श्रुता। तस्यां स्नात्वा शुभैः पुष्पैरर्च्चनीया करैः सदा। कुमारी भगवान् देवी सिंहस्यन्दनगामिनी। ध्वजान् नानाविधान् कृत्वा पुरतश्च पूजयेत्। मालतीकुसुमैर्दीपैर्गन्धधूपविलेपनैः। बलिभि. पशुभिर्मेध्यैः सुरामांससुगन्धिभिः। दधिचन्दनचूर्णैश्च फलैश्चामग्निपाचितैः। देवीं स्वर्णमयीं कृत्वा सिंहारूढां चतुर्भुजाम्। खड्गचक्रत्रिशूलधरां शूलधरां नेत्रत्रयान्विताम्"। (पूजयेत्)

ध्वजव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "चैत्रे तु प्रत्यहं मासि गरुडं पूजयेन्नरः। पीतेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज!। वैशाखे च तथा मासि तालं सम्पूजयेत्सदा। नीलेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज!। ज्यैष्ठे च प्रत्यहं मासि मकरं पूजयेत् सदा। श्वेतेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिभिर्द्विज!। ध्वजं संपूजयेद्देवं मास्याषाढे यथाविधि। रक्तेन गन्धनैवेद्यमाल्यवस्त्रादिना द्विज!। बहिः स्नानं तथा कुर्य्याद्वह्निसपूजनं तथा। नित्यञ्च कुर्य्याद्धर्म्मज्ञ! तथा ब्राह्मणभोजनम्। पारणायां तथा कुर्य्यात्तच्च तैलविवर्जितम्। अधःशायी तथा च स्याद् ब्रह्मचारी सदा भवेत्। व्रतमेतन्नर कुर्य्यात् सम्यङ्मासचतुष्टयम्। ब्राह्मणान् पूजयेत्पश्चात् प्रासादे परमेऽह्नि। वस्त्राण्युष्णानि धर्म्मज्ञ! दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम्। कृत्वैकं पारणं राजन्! स्वर्गलोके महीयते। द्वितीयं पारणं कृत्वा यक्षलोके महीयते। तृतीयं पारणं कृत्वा ब्रह्मलोके महीयते। कृत्वा तुर्य्यं पारणन्तु रुद्रलोके महीयते। विष्णुलोकमवाप्नोति कृत्वा द्वादशपारणम्। ध्वजव्रतं द्वादश वत्सराणि कृत्वा नरो मार्गवसत्तम!। सायुज्यमायाति जनार्द्दनस्य देवस्य विष्णोः परमेश्वरस्य"।

नक्षत्रचतुर्थीव्रतं स्कन्दपु॰ "विनायकचतुर्थ्यास्तु व्रतं वक्ष्यामि तेऽनघ!। धन्यं यशस्यमायुष्यं सर्वाभीप्सितफलप्रदम्। विघ्नापशमनायाश्च सर्वसिद्धिप्रदायकम्। श्रियं गणपतेर्नित्यवर्द्धिविभिश्चाप्युपार्जितम्। मार्गशुक्लचतुर्थ्यान्तु ग्राह्यं व्रतमिदं महत्। नक्ताहारेण विप्रेन्द्र! तिलाश्च पारणं स्मृतम्। तदेव वस्त्रौ होतव्य ब्राह्मणाय ददेत् सदा। नद्यां नदे वा नैवेद्य विघ्नराजाय संयमी। पूजयेत् गणपतिं रात्रौ गन्धैः पुष्पैर्यथाक्रमम्"

नक्षत्रपुरुषव्रतं मत्स्यपु॰ "नक्षत्रपुरुषं नाम व्रतं नारायणार्च्चनम्। पादौ हि कुर्य्याद्विधिवद्विष्णुर्नामानि कीर्त्तयेत्। प्रतिमां वासुदेवस्य मूलर्क्षाद्यभिपूजयेत्। चैत्रमासे समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। मूले नमो विश्वधराय पादावनन्तदेवाय च रोहिणीषु। जङ्घे च पूज्ये वरदाय चैव द्वे जानुनी चाश्विकुमारकर्क्षे। पूर्व्वोत्तराषाढयुगे च पादौ नमः शिवायेत्यभिपूजनीयौ" कृत्य. त.।

नक्षत्रार्थव्रतं देवीपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि रूपसौभाग्यकारकम्। नक्षत्रविधिना यत्र यथा तुष्यति शङ्करो। मृगादारभ्य मूलेन पादौ जानिवजा पुरा। पूजयेदुपोषणास्तु नक्षत्रान्ते तु पारणम्। यथार्द्रं हविषा सिद्धं ब्राह्मणे जङ्घे प्रपूजयेत्" इत्यादि।

नदीव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रशुक्लाद्यथारभ्य प्रत्यह दिनसप्तकम्। स्तुदिनीं ह्लादिनीश्चैव पावनीं चैव पूजयेत्। सीतां चक्षुं तथा सिन्धुं तथा भागीरथीं क्रमात्। बहिःस्नान तथा कुर्यान्नित्यं नक्ताशनो भवेत्। अग्नौ च जुहुयात् क्षीरं शान्तात्मा च दिने दिने। क्षीरपूर्णाश्च दातव्या वारिधान्यो द्विजातिषु। क्षीराशनश्च तिष्ठेत तत्तथा दिनसप्तकम्। एव संवत्सरं कृत्वा पूर्णे संवत्सरे नर। द्विजातिषु ततो दद्याद्वस्त्रयुग्मं शुभम्। फाल्गुनश्चाश्विते पक्षे सप्तम्या दिवसे क्रमात्। स लोकमवाप्नोति नरो यत्र पायसकर्दमा." इत्यादि।

नन्दव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे महाराज त्रयोदश्यामुपोषितः। फाल्गुनात्तु समारभ्य नित्यं सम्पूजयेन्नरः"। महाराजन्तु धनदम्। "गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। सुवर्णं ब्राह्मणेन्द्राय व्रतान्ते प्रतिपादयेत्। कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं पक्षेषु राजन्! सुचिरं सुपोष्य। मानुषप्रसादाद्य धनान्वितः स्यात् सौभाग्ययुक्तश्च तथा विरोग"।

नन्दादिव्रतं भविष्योत्तरे "यस्यादित्यपक्षेयस्य वारो देवस्य सुव्रतः। पूजयेत् स प्रियो नित्यं स्नातो गोमूत्र-भूषण(प्रिय)। यस्तु संपूजयेन्नित्यं पतङ्गं पन्नगाधिपम्। गन्धपुष्पादिधूपैस्तु स्तोत्रैर्वा विविधैस्तथा। सोपवासो गणश्रेष्ठ आदित्यपहृषे शुचि। जपमानो महाश्वेता-स्थाप्योक्तपहाधिपम्। ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु ततो भुञ्जीत वाग्यत। आदित्यपहयुक्तेऽस्मिन् वारे त्रिपुर-सूदन। तत्र कर्म कृत पुण्यं तत्सर्वं शुभदं भवेत्"।

नन्दाव्रत देवीपु० "मासे नभसि सम्प्राप्ते नक्ताहारो जितेन्द्रिय। प्रातःस्नायी सदाध्यायी अग्निकार्यपरायण.। देवीं सम्पूजयेद्वत्स विल्वपुन्नागचम्पकैः। धूपन्तु गुग्गुलं दद्यान्नैवेद्यं घृतपाचितम्। क्षीरान्न दधिभक्तञ्च अथवा शाकयावकम्। जपञ्च कुर्यान्मन्त्रस्य सहस्रमथवा शतम्। देव्यास्तत्र समर्प्यैतत् यावत् पूर्णं व्रतमाप्नुयात्"।

नन्दसप्तमीव्रत भविष्योत्तरे "या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे तु सप्तमी। नन्दा सा कथिता वीर! सर्वानन्दकरी शुभा। पञ्चम्यामेकभक्तं तु षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्। सप्तम्यामुपवासश्च कीर्त्तयन्ति मनीषिण। मालतीकुसुमानीह सुगन्धं चन्दनं तथा। कर्पूरागुरुसमिश्रं धूपञ्चात्र विनिर्दिशेत्। दध्योदनं सघृतञ्च नैवेद्यं भास्करप्रियम्। तदेव दद्याद्विप्रेभ्यो प्राशनीयाञ्च यथा"।

नयनप्रदसप्तमीव्रत भविष्यपु० "यो मार्गशीर्षे सितसप्तमेऽह्नि हस्तर्क्षयोगे जगतः प्रसूतिम्। संपूज्य भानुं विधिनोपवासी स्रग्गन्धधूपान्नवनोपहारैः। गृहीतगव्यं प्रतियत्नपूजादानादियुक्त व्रतमब्दमेकम्" इत्यादि।

नरकपूर्णिमाव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "प्रतिमासन्तु नामानि पञ्चदश्यां जगत्पते। कृतोपवासः सुस्नातः पूजयित्वा जगद्गुरुम्। संसारसागरोयाति सुखेनैव गच्छति। यद्वा मासगत नाम प्रीयतामिति कीर्त्तयेत्। केशवं मार्गशीर्षे तु पौषे नारायणं तथा। माधवं माघमासे तु गोविन्दमपि फाल्गुने। चैत्रे विष्णुश्च वैशाखे कीर्त्तयेन्मधुसूदनम्। ज्यैष्ठे त्रिविक्रम देवं तथाषाढे च वामनम्। श्रीधर श्रावणे मासि हृषीकेश ततःपरम्। नाम भाद्रपदे तद्वत् ध्यायते पुण्यकाङ्क्षिभि। तद्वदश्वयुजे मासि पद्मनाभेति कीर्त्तयेत्। दामोदरं कार्त्तिके च सर्वान्तरति दुर्गतिम्। एवं मासक्रमेणैव यदि दातु न शक्यते। तदा संवत्सरस्यान्ते दद्याच्चैव समागतम्"।

नरसिंहचतुर्दशीव्रत नरसिंहपु० "वैशाखशुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां समाचरेत्। मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रत पापप्रणाशनम्। वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्य मम सन्तुष्टिकारकम्। महागुह्यमिदं श्रेष्ठमातुर्भवभीरुभि। तेनैव क्रियमाणेन सहस्रद्वादशीफलम्। जायते मत्प्रसादात् वचसि सानुगाणां महात्मनाम्। स्वातीनक्षत्रयोगेन शनिवारेण संयुते। सिद्धियोगस्य संयोगे वाणिजे करणे तथा। पुण्यसौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः। सर्वैरेतैस्तु संयुक्तं हत्याकोटिविनाशनम्। एतदन्यतरे योगे तद्दिन पापनाशनम्। केवले तत् प्रकर्त्तव्यं मद्दिने व्रतमुत्तमम्। अन्यथा नरकं याति यावच्चन्द्रदिवाकरौ। यथा यथा प्रवृत्ति स्यात्पातकस्य कलौ युगे। तथा तथा प्रपश्यन्ति तद्व्रतस्य प्रभावत। मद्व्रतस्य प्रभावेन मतिर्न स्याद् दुरात्मनाम्। विचार्य्यैत्य प्रकर्त्तव्य माधवे मासि मद्व्रतम्"।

नरसिंहत्रयोदशीव्रतं नरसिंहपु० "गुरुवारे त्रयोदश्यामपराह्णे जलप्लुतः । तर्पयित्वा देवपितॄन् ऋषींश्च तिलतण्डुलैः । नरसिंहं समभ्यर्च्य यः करोत्युपवासकम् । सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोके महीयते" ।

नरसिंहव्रतं गरुडपु० "चयाष्टमीव्रतं ब्रह्मन् ! प्रोच्यमानमिदं शृणु ।। भववित्तघ्नं नृणां सर्व्वाभीष्टप्रदं परम् । राजा वा राजपुत्रो वा यदि चेद्रिपुनाशनम् । अष्टम्यान्तु सुस्नातो यथाशक्ति प्रकारयेत् । कुर्य्यादष्टदलं पद्मं तण्डुलैर्वा प्रसूनकैः । कर्णिकायामथैतासां नरसिंहार्च्चितं चरेत्" इत्यादि ।

नवम्याद्युपवासव्रतं मत्स्यपु० "नवमी चाष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्द्दशी । यो भुङ्क्ते द्विज ! नैतासु उपवसन् नरः स माम् । गाणपत्यं स लभते नि षण्मासमनिन्दितम्" ।

नवरात्रिव्रतं देवीपु० "सौभाग्यार्थं स्त्रिया कार्य्यमार्य्यैश्च धनकाङ्क्षिभिः । महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् । कर्त्तव्यं देवराजेन्द्र ! देवीभक्तिसमन्वितैः । कन्यासंस्थे रवौ शक्र ! शुक्लादारभ्य नन्दिकाम्" । नन्दिकां प्रतिपदम् "अयाचितैकभक्तेन नक्ताशीत्यथवा पुनः । प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालं शिवपूजकः । जपहोमसमायुक्तः कन्यकां भोजयेत् सदा । अष्टम्यां नवगेहानि दारुजानि शुभानि च । एकं वा द्वित्रिभागेन कारयेत् सुरसत्तम ! । तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती च वा । शूलकामलकायेनखड्गाम्बुदेन पूजयेत् । सर्व्वोपहारसम्पन्नवस्त्ररत्नफलादिभिः । कारयेद्रथदोलादिपूजाश्च बलिदीपकौ" इत्यादि ।

नागदष्टोद्धरणपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे "उपोष्य पञ्चमीं सम्यक् नागानां वरवर्द्धनम् । चैकैकमेकं यावच्च विधानं शृणु भारत ! । समैकं संवत्सरम् "मासि भाद्रपदे राजन् ! शुक्लपक्षे तु पञ्चमी । सापि पुण्यतमा प्रोक्ता याज्ञावसौ गतिकाम्यया । चतुर्थ्यामेकभक्तञ्च तस्यां नक्तं प्रकीर्त्तितम्" । तस्यां पञ्चम्यामुपोष्येति दिवा भोजनवर्ज्जनात् "कृत्वा चान्द्रमसं नागमथ वा कलधौतजम् । अथ दारुमयं भव्य मृण्मयं वाप्यशक्तितः । चान्द्रमसं सौवर्णं कलधौतजं रूप्यमयम् । पञ्चम्यामर्च्चयेद्भक्त्या नागं पञ्चफणं तथा । करवीरैस्तथा पद्मैर्जातीपुष्पैः सुगन्धिभिः । गन्धैर्धूपैः सनैवेद्यैः स्नाप्य क्षीरादिभिर्नृप ! । ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात् घृतपायसमोदकैः । अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च । तथा कर्कोटकं नागं नागमश्वतरं नृप ! । धृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालियं तक्षकं तथा । पिङ्गलञ्च महानागं मासि मासि क्रमाद् यजेत्" ।

नागपञ्चमीव्रतं भविष्यपु० "नागाविद्धा तु पञ्चम्या न विषैरभिभूयते । स्त्रियश्च लभते पुत्रं परमां श्रियमाप्नुयात् । मनुमन्त्राः षड्नागाभिरन्नमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्व्ववत् पञ्चपनस्य कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः" । तिथीश्वरोऽत्र नागः "गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति निवेदयेत् । पूजाऽशाठ्येन शाठ्येन कृतापि तु फलप्रदा । आज्यधाराभिश्चैव दधिक्षीरादमाक्षिकैः । पूर्व्वोक्तफलदो होमो यतः शान्तेन चेतसा । एतद्व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्वद्व्याख्येयम्" ।

नागव्रतं कूर्म्मपु० कार्त्तिकशुक्लपक्षोपक्रम्य "तिथौ युगाद्यायान्तु समुपोष्य यथाविधि । अनन्ताद्यानागानां शेषस्य च महात्मनः । पूजा कार्य्या पुष्पगन्धक्षीराद्यान्नपूर्व्वकामिति" । युगाद्यायां नवम्यां प्रातर्मध्याह्नव्यापिन्याञ्च कर्त्तव्यम्" तथा च स्कन्दपुराणे "प्रातर्मध्यन्दिने तत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् । क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पारयेत् प्रयतो नरः । विषाणि तस्य नश्यन्ति न तं हिंसन्ति पन्नगाः" ।

नानाफलपूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "प्राप्य पञ्चदशीं राम ! तथा शुक्लाञ्च कार्त्तिकीम् । आरामस्तम्भभित्तिषु वै सूमेशोभं समालिखेत् । तस्य द्वारि स्तम्भे चारु नानावर्णैस्तु वर्णकम् । स्तम्भोपकरणं भक्त्या तयोश्चाभितो लिखेत् । पीत वद्वासवाच्छाद्य सकटीसदनादिकम् । ततस्तौ पूजयेन्नारी स्नात्वा भर्तृपरा शुचिः" ।

नामतृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद् भक्तिभाविता । देवीं संवत्सरं यावत् तृतीयायामुपोषिता । प्रतिमासं करिष्यामि पारणञ्चापरेऽहनि । तदविघ्नेन मे यातु समाप्तिं व्रतसत्तमम् । शरणं त्वां प्रपन्नास्मि दौर्भाग्याद्रक्ष माम् । एवं सङ्कल्प्य विधिवत् कौन्तेय ! कृतनिश्चया । भक्त्या नारी ध्यानपरा स्नानं कृत्वा जितेन्द्रिया । नद्यां तडागे वाप्यां वा स्तम्भे वा नियतेन्द्रिया । पूजयेत् पार्व्वतीं नाम्ना रात्रौ प्राश्य कुशोदकम् । प्रभाते भोजयेद्विप्रान् शिवभक्तान् विशेषतः । पौषे मासि [illegible] वा गिरिजां नाम पूजयेत् । गोमूत्रं प्राश्य तस्यां प्रभाते भोजयेद्द्विजान्" इत्यादि । भविष्यपु० मतान्तरम् "गौरी?

कान्ती२ उमा३ भद्रा४ दुर्गा५ कान्तिः६ सरस्वती७ । म- ङ्गला८ वैष्णवी९ लक्ष्मी १० शिवा११ नारायणी१२ क्रमात् । मार्गतृतीयामारभ्य पूजयेत् स्वर्गभाक् भवेत्” । मार्गशीर्ष- तृतीयामारभ्य प्रतिमासमेकैकेन नाम्ना पूजयेदित्यर्थः “अर्द्धनारीश्वरं रुद्रमथ वा उमाशङ्करम् । पूजयेद्विधि- वन्नारी ह्यवियोगमवाप्नुयात्” ।

नामद्वादशीव्रत विष्णुरहस्ये “मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्- पक्षे यतव्रत । प्रथमस्यैव उद्धाद्यात् द्वादश्यां विधि- वन्नरः । कारयेच्च हरेर्यस्मात्पाण्याद्यैर्विधानतः । अर्च- यित्वा हरिं तत्र लब्धानुज्ञा द्विजन्मनः” इत्यादि ।

नामनवमीव्रत भविष्यपु० “नवम्या शुक्लपक्षे तु कृते नक्ते विशेषतः । मासि चाश्वयुजे वीर । दुर्गादेवीति पूजयेत् । विल्वपत्रैस्तथाञ्च श्रेष्ठपुष्पैस्तु सर्वशः । गुग्गुलेनाथ दुग्धेन भक्ष्यभोज्यैरनेकशः । परमान्नेन रत्नेन मण्डि- माल्यैर्विधानितैः । सर्वोषध तथा कुर्याद्देव्या वै भक्ति- मान्नरः । भोजयित्वा नवस्या तु ब्राह्मणाना तु क- न्यका. । ब्राह्मणाना स्त्रियस्च यथा भवति शक्तितः । पञ्चगव्यं ततः प्राश्य नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः । य एव पूजयेदेव दुर्गां भक्त्या समन्वितः । सोऽश्वमेधसह- स्रस्य फलं प्राप्य दिवं व्रजेत् । कार्यमाश्विनवत् सर्वं कार्त्तिकेऽपि हि सत्तम ! । कृत्वोपवाससप्तम्यां मासि मार्गशिरे नृप ! । नवम्यां पूजयेद्देवस्तु भक्त्या भगवतीं बुधः” इत्यादि । वर्षसाध्यमिदम् ।

नामसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे “चैत्रात् प्रभृति कर्त्तव्या सर्वदा नामसप्तमी । धातेति मधुमासे तु पूजनीयो दिवाकरः । अर्य्यमेति च वैशाखे ज्यैष्ठे मित्रः प्रकी- र्त्तितः । आषाढे वरुणो ज्ञेय इन्द्रो नभसि कथ्यते । विवस्वांश्च नभस्ये तु पर्जन्योऽश्वयुजि स्मृतः । पूषा कार्त्तिकमासे च मार्गशीर्षे तु कथ्यते । भगः, पौषे विवस्वांश्च त्वष्टा माघे तु कथ्यते । विष्णुस्तु, फाल्गुने मासि पूज्यो वन्द्यश्च भास्करः । सप्तम्यां चैव सप्तम्या भोजयेद्भोजकान् बुधः” ।

निक्षुभार्कसप्तमीव्रतं प्रथमं भविष्यपु० “सूर्य्यभक्ता तु या नारी ध्रुवं या पुरुषो भवेत् । स्त्री चैवाप्युत्तमं नाथ व्रत कृत्वा लभते शृणु । निक्षुभार्कव्रतं भानोः सदा प्रीतिविवर्द्धनम् । अवियोगकरं वीर ! धर्मका- मार्थसाधनम् । सप्तम्यामथ षष्ठ्यां वा संक्रान्तौ भानवे दिने । हविषा हविषा होमं सोपवासः समाचरेत् । निक्षुभार्कस्य वैशाखीं कृत्वा स्वर्णमयीं शुभाम् । रा- जतीं वाथ वार्क्षीं वा स्नापयेच्च घृतादिभिः । निक्षुभ- सूर्य्यपत्नी तया सहितोऽर्कः । द्वितीयम् “या नार्य्यु- पवसेदेव कृष्णामेकान्तु सप्तमीम् । सा गच्छेत् परम स्थानं भानोरमिततेजस । वर्षान्ते प्रतिमा कृत्वा शा- ल्मिपिष्टमयीं शुभाम् । पीतानुलेपनैर्माल्यैः पीतवस्त्रैः प्रपूजयेत् । पूर्वोक्तं निखिलं कृत्वा भास्कराय निवेदयेत् । सर्वभूमौ मद्दीपालो चातुचामीकरप्रभः । वर्षकोटिसह- स्राणि सूर्य्यलोके महीयते” । तृतीयम् “सप्तम्यां या निराहारा भवेदब्दमियन्त्रिता । गजं पिष्टमयं कृत्वा वर्षान्ते विनिवेदयेत् । विधाय राजतं पद्मं सुवर्णकृत- कर्णिकम् । भक्त्या विन्यस्य तत्पृष्ठे सर्वं पूर्ववदाचरेत् । कामतोऽपि कृतं पापं भ्रूणहत्यादि यद्भवेत् । तत् सर्वं गजदानेन क्षीयते नात्र संशयः” । चतुर्थम् “कृष्णपक्षे तु माघस्य सप्तम्या या दृढव्रता । वर्षैकमुपवासेन सर्व- भोगविवर्जिता । वर्षान्ते सर्वगन्धोत्थ निक्षुभार्कं नि- वेदयेत्” ।

निर्जलैकादशीव्रतं भविष्योक्तम् “वृषस्थे मिथुनस्थेऽर्के शुक्ला ह्येकादशी भवेत् । ज्यैष्ठे मासि प्रयत्नेन सोपोष्या जलवर्जितैः । स्नाने चाचमने चैव वर्जयित्वोदकं बुधः । उपभुञ्जीत दैवाद्दृव्रतभङ्गोऽन्यथा भवेत् । उदयादु- दयं यावद्वर्जयित्वा जलं बुधः । अप्रयत्नादवाप्नोति द्वा- दश्या द्वादशीफलः । तत प्रभाते विमले द्वादश्यां स्ना- नमाचरेत् । जलं सुवर्णं दत्त्वा तु द्विजातिभ्यो यथा- विधि । भुञ्जीत कृतकृत्यस्तु ब्राह्मणैः सहितो वशी । एवं कृते तु यत् पुण्यं भीमसेन । शृणुष्व तत् । संवत्स- रस्य या मध्ये एकादश्यो भवन्त्युत । तासां फलमवा- प्नोति अत्र मे नास्ति संशयः” ।

नीराजनद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे “कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वा- दश्यां रजनीमुखे । समुत्थिते विनिद्रे तु देवे दामो- दरे तथा । दोषान्ते नरपालाभिरस्ये स्त्री वा नर- स्त्रिके । जनयित्वा नवं विष्णुं कृत्वा मन्त्रैर्हि जो- त्तमैः । सार्वभौमनतपुष्पाभिर्दीपिकाभिरलङ्कृताननम् । कृत्वा भक्त्याजनाः सर्वे हरिं नीराजयेच्छनैः । पुष्पैरभ्यर्चितं देवं समालभ्य च चन्दनैः । वस्त्रैः कर्पूरैश्चैव लघुभैः- रिर्मुभिस्तथा । गन्धैः पुष्पैरलङ्कारैर्वस्त्रै रत्नैश्च पूजिते । तस्यैवानुगतां लक्ष्मीं ब्रह्माणं चण्डिकां तथा । आ- दित्यं शङ्करं गौरीं यक्षं गणपतिं ग्रहान् । मातर.

पितरो गावः सर्वा नीराजयेत् क्रमात् । गवां नीराजनं कुर्य्यात् महिषादेश मण्डलम् । भ्रामयेत्तावयेष्वन्द्वैर्घण्टावादनपञ्चमे" ।

नृसिंहद्वादशीव्रतं वराहपुराणोक्तम् "तद्वत् फाल्गुने मासि कृष्णपक्षे तु द्वादशी । उपोष्या प्रोक्तविधिना हरिमाराधयेद्बुधः । नरसिंहाय पादौ तु गोविन्दायोदरं तथा । कटिं विश्वभुजे तद्वदनिरुद्धाय चोदरम् । कण्ठन्तु शितिकण्ठाय पिङ्गकेशाय वै शिरः । असुरध्वंसनायेति चक्रतोयात्मने तथा । शङ्खमित्येव सम्पूज्य गन्धपुष्पफलैस्तथा । रत्नगर्भं घटे स्थाप्य तं सम्पूज्य विधानतः । द्वादश्यां वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् । एवं कृते फलं प्राप्तं यत् पुरा पार्थिवेन च" इत्यादि ।

पञ्चसन्धिव्रतं पद्मपु० "प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदः । वैश्वानरपुरं याति व्रतं वैश्वानरान्तिदम् । पृथिवीं भाजनं कृत्वा यो भुङ्क्ते पञ्चसन्धिषु । अश्वोत्तरेण चैकेनातिरात्रफलमश्नुते" ।

पञ्चघटपूर्णिमाव्रतं भविष्योत्तरे "पञ्च पञ्चदशीः स्थित्वा एकभक्तेन मानवः । संपूज्य पूर्णिमां देवीं लिखितां चन्दनादिना" । पूर्णिमाप्रतिमा तु परिभाषाया द्रष्टव्या । "ततः पञ्च घटान् पूर्णान् पयोदधिघृतेन च । मधुना सितखण्डेन ब्राह्मणायोपपादयेत् । मनोरथान् पूरयस्व यथा त्वं पूर्णिमा ह्यसि । पञ्चकुम्भप्रदानेन भूतानां तुष्टिरस्तु मे । इत्यनेनैवं नमस्कृत्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् । एतत् पञ्चघटं नाम व्रतं तुष्टिप्रदायकम्" ।

पञ्चपिण्डिकागौरीव्रतं स्कान्दपु० नागरख० "नभस्ये च सिते पक्षे तृतीयादिवसे स्थिते । प्रातरुत्थाय चाचाम्य भक्षयेत् दन्तधावनम् । ततश्च नियमं कुर्य्यादुपवाससमुद्भवम् । गौरीनाम समुच्चार्य्य श्रद्धापूतेन चेतसा । ततो निशागमे प्राप्ते कृत्वा गौरीचतुष्टयम् । मृण्मयं याद्‌शश्चैव तदिहैकमनाः शृणु । एका गौरी प्रकर्त्तव्या पञ्चपिण्डा यथोचिता ॥ प्रहरे प्रहरे प्राप्ते तासु पूजां रेत्" ।समाच

पञ्चमहापापनाशनद्वादशीव्रतं भविष्यपु० "यत् कृत्वा मुच्यते जन्तुर्महतः पञ्चपातकात् । पञ्चपातकिनः प्रेतान् पितॄंस्तारयते तथा । निशाकरदाप्यायनश्च पूर्णिमादेवता इमाः । जगन्नाथो महीधारी देवेन्द्रो देवकीसुतः । चतुर्भुजो गदापाणिः सुरभीमः सुलोचनः । सर्व्वगतश्चक्रपाणिः सुरचाप्यसुरान्तकः । श्रीधरः द्वादश इमा देवताः परिकीर्त्तिताः । स्वाहाकारान्वितैरेतैश्चतुर्थ्यन्तैश्च नामभिः । श्रावणादौ देवतानां पूजां च कुरुते व्रती । श्रावणादेव कुर्वीत द्वादश्यां परिकीर्त्तिता । पूर्णिमायान्तु देवेभ्यः पायसञ्चुद्याचतः । अमावास्यां देवतानां तिलशुक्लगुडोदकम् । पञ्च रत्नानि देयानि पञ्चपातकशान्तये । पञ्चमूर्त्तिं स्वर्णमयीं पञ्चामृतसमन्विताम् । भोजयेद् ब्राह्मणान् राजन् पञ्चद्वादशसंख्यया" ।

पञ्चमहाभूतपञ्चमीव्रतं विष्णुधर्मोक्तम् "अतःपरं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्त्त्यर्चनम् । पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च । एता वै देवदेवस्य कथिताः पञ्च मूर्त्तयः । चैत्रे तु पञ्चमीं शुक्लां समासाद्य विचक्षणः । सोपवासो हरिं देवं पञ्चात्मानं समर्चयेत् । पञ्चमण्डलकाः कार्य्याः पञ्चभिर्वर्णकैः पृथक् । पार्थिवं मण्डलं कार्य्यं सौवर्णं महीपते ! । वारुणञ्च तथा श्वेतं रक्तमाग्नेयमिष्यते । पीतं भवति वायव्यं कृष्णमाकाशदैवतम् । समानवर्णगन्धैश्च पुष्पैस्तानर्चयेत् पृथक् । शक्त्या च धूपदीपाद्यैर्यथाकाममरिन्दम ! । यवैर्मासैस्तिलैश्चैव उपायसेन च" ।तेन

पञ्चमूर्त्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अथापरं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्त्तिव्रतं तव । शङ्खचक्रगदापद्म पृथिवीश्च महाभुज ! । गन्धैर्मण्डलिकां कृत्वा पञ्च पञ्चसु पूजयेत् । चैत्रशुक्लादिनं प्राप्य पञ्चमीप्रभृति नरः । सोपवासो बहिः स्नातस्तथा शुक्लाम्बरः शुचिः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । सर्वेषां पूजनं कृत्वा जुहुयाज्जातवेदसि । सर्वेषामेव देवानां नामभिस्तु तथा व्यहान् । ब्राह्मणान् भोजयेच्चात्र तदा च हरभोजनम् । संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतान्ते वस्त्रपञ्चकम् । पञ्च वेदविदां दद्यात् पञ्चवर्णं नराधिप ! । व्रतेनानेन चीर्णेन राजसूयफलं लभेत्" ।

पञ्चाग्निसाधनरम्भातृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे "भद्रे कुरुष्व यत्नेन रम्भाव्रतमनुत्तमम् । मनोऽभिलषितं कामं येन प्राप्नोति शङ्करम् । ज्यैष्ठशुक्लतृतीयायां स्नाता नियमतत्परा । कुरु ! पार्श्वेषु पञ्चाग्नीन् ज्वालामालाकुलाकृतीन् । गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं सभ्यकाहवनीयकम् । पञ्चमं भास्करं तेज इत्येते पञ्च वह्नयः । इत्येषां मध्यमा भूत्वा तिष्ठ पूर्वमुखी सती । चतुर्भुजं ध्यायमाना पङ्कजोपरिसंस्थितम् । मृगाजिनच्छन्नकुचां जटावल्कलधारिणीम् । सर्वाभरणसम्पन्नां देवीमभिमुख कुरु !" ।

पत्रव्रतं भविष्योत्तरे "ताम्बूलभक्षणादौ या गौरीपत्रं ददाति च"। गौरीपत्रं ताम्बूलपत्रम् "पूगचूर्णसमायुक्तं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा। वर्षस्यान्ते तु सौवर्णं फलपत्रन्तु दापयेत्। मुक्ताफलमयं चूर्णं सम्पूर्णं वा प्रयच्छति। न सा प्राप्नोति दौर्भाग्यं न दौर्गन्ध्यं मुखस्य वा। एतत्पत्रव्रतं नाम गौरीलोकप्रदायकम्"।

पदार्थव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे दशम्यां तु सोपवासस्तथा नरः। मार्गशीर्षे तथारभ्य यावत् संवत्सरं भवेत्। गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा। दिक्पालपूजनं कुर्य्यात् दिशां संपूजनं तथा। गा वत्सरान्ते दद्याच्च तथैव च पयस्विनीम्। ब्राह्मणाय महाभाग। तथा च मनुजोत्तम!। एतद्व्रतं नरः कृत्वा यत्र क्वचन गच्छति। तत्रेष्टं काममाप्नोति पुत्रेष्टिफलमश्नुते। वाणिज्यसक्तश्च नरः सुसिद्धिं यायात् तथान्यां विजिगीषवश्च। विद्यार्थिनो वा रिपुनाशनं वा हितं पदार्थव्रतमेतदिष्टम्"।

पद्मनाभद्वादशीव्रतं "तद्वदाश्वयुजे मासि द्वादश्यां शुक्लपक्षिणीम्। सङ्कल्प्याभ्यर्चयेद्देवं पद्मनाभं सनातनम्। पद्मनाभाय पादौ तु कटिं वै पद्मयोनये। उदरं सर्वदेवाय पुष्कराक्षाय वै उरः। अव्ययाय तथा बाहू प्रान्यदस्त्राणि पूजयेत्। प्रभवाय शिरः पूज्य प्राग्वदग्रे घटं न्यसेत्। तस्मिन् हेममयं देवं पद्मनाभं तु विन्यसेत्"। पद्मनाभस्तु दक्षिणाधोहस्तादारभ्य सव्येन च गदापद्मशङ्खचक्रधारी कार्य्यः"।

पयोव्रतं पद्मपु० "वर्षमेकं भवेद्यस्तु पञ्चदश्यां पयोव्रतः"। पञ्चदश्यामित्यमावास्याया पुराणान्तरवचनात् "वर्षान्ते व्रतकृद्दद्यात् यच्च पञ्च पयस्विनीः। वासांसि च विचित्राणि जलकुम्भयुतानि च। स याति वैष्णवं लोकं पितृणां तारयेच्छतम्। जन्मान्तरे भवेद्राजा। पयोव्रतमिदं स्मृतम्"।

पर्वनक्तव्रतं भविष्यपु० "योऽसदनेकं प्रकुर्वीत नक्तं पर्वणि पर्वणि"। पर्व पञ्चदशी "ब्रह्मचारी जितक्रोधः शिवार्चनरतः सदा। वत्सरान्ते च विप्रेन्द्र! शिवभक्तान् समाहितान्। भोजयित्वा ततो ब्रूयात् प्रीयतां भगवान् प्रभुः। एवंविधिसमायुक्तः शिवलोकस्य गच्छति"।

पार्थिवभाजनव्रतं पद्मपु० "पृथिवीभाजने भुङ्क्ते नित्यं पर्वेषु यो नरः। अतिरात्रफलं देवि! अहोरात्रेण विन्दति"। पृथिवीभाजने भूमावन्नं निधायेत्यर्थः शिवोऽस्य देवता"।

पालव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रमासादथारभ्य कृष्णपक्षे दिने दिने। पालपूजनं कुर्य्यात् प्रतिमन्त्रमथो त क्रमात्। रौप्यं भौमं स्निग्धभौमं पालानां नीलकञ्चुकम्। रक्तभौमं पीतभौमं श्वेतकृष्णपटावपि। सर्वे गन्धमाल्यैश्च नैवेद्येन च भूरिणा। घृतदीपप्रदानेन वह्निसन्तर्पणेन च। एवं भक्तापनं कृत्वा व्रतं संवत्सरं सदा। अवसाने दद्यात् तु दीपकान् द्विजवेश्मसु"।

पात्रव्रतं नरसिंहपु० "उपवासैकादश्यां शुक्लां माघमासेऽथ पूर्णिमाम्। कुर्य्याद्विधिविधि सम्यक् सदा तव प्रजेशपदम्। तदुद्दिश्योपवसेच्चैतद् व्रतं सौभाग्यदायकम्। प्रसिद्धं वेदविदश्चैव विधिना चरितं त्विदम्। घृतकार्पासप्रकारं समयुक्तं गुणान्वितम्। पूजयेद्भूमिकामोऽथ पाद्यकाद्यैः सुभाषितैः। रूप्यनाज्ययुतस्याथ पात्रं गोवालुगामपि। अभावे च तथा हैमं कर्षार्द्धेन तु दापयेत्। वस्त्रयुग्मं नवं सूक्ष्मं पुष्पजकरचित्रितम्। आश्रित्य तत्र तत् पात्रं शुचौ देशे निवेशयेत्। ततो जागरणं कुर्य्यात् गीतवाद्यादिमङ्गलैः। प्रभाते तु नवेत्याम हरेरायतनं महत्। स्नाप्य क्षीरादिभिर्देवं विष्णुं सम्पूज्य वै स्वयम्। निवेदयेत् वं तत्पात्रं प्रीयतामित्युदीरयेत्"।

पापनाशनीसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदा हस्तर्क्षसंयुता भवेत्। तदा पुण्यतमा प्रोक्ता सप्तमी पापनाशिनी"। करो, हस्तः। अयं हि योगो बहुशो श्रावणे मासि सम्भवति। "तस्यां सम्पूज्य देवेशं चित्रभानुमगम्यरूपम्। सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः। यश्चोपवासं कुरुते तस्यां नियतमानसः। सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्य्यलोके महीयते। दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य दिवाकरम्। होमो वा क्रियते तत्र तत् सर्वमक्षयं भवेत्। करस्था सप्तमी कृष्णा तेनोक्ता पापनाशिनी। अस्यां समभ्यर्च्य रविं याति सौभगं पुरम्"।

पापमोचनव्रतं सौरपु० "विल्वदलं समाश्रित्य द्वादशाङ्गुलसमोन्नतम्। यः कुर्य्यात् भूपृष्ठात् पापान्मुक्तो भवति नारद!"।

पापान्तकसङ्क्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "वक्ष्याम्यपापसङ्क्रान्तिं शृणु स्कन्द! विधानतः। सङ्क्रान्त्यां नियतो भूत्वा तिलैः श्वेतैः समन्वितैः। करकं वर्द्धमानञ्च प्रतिमाञ्च -निवे

दयेत्" । वर्द्धमान शब्दा० । "मन्त्रेणानेन तु स्नायाच्छुचिर्भावसमन्वितः । शिवो मास्मात् पादेभ्यस्तव देव प्रसादतः । त्वञ्च मां रक्ष देवेश ! वाङ्मनःकायकर्म्मजात् । उद्यापने च देवस्य सौवर्णमाषकेण तु । द्विभुजा प्रतिमा कार्य्या रजतेनाथ कारयेत्" ।

पाषाणचतुर्दशीव्रत भविष्योत्तरे "मासि भाद्रपदे पक्षे शुक्ले-भूततिथौ नृप ! । तदा भक्त्या प्रदातव्यं वस्त्राद्याघ्यं कृत्तमम् । ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैः स्त्रीभिस्तथैव च । फलपुष्पैस्तथा वस्त्रैर्नैवेद्यैः कचन्दनैः । विरूढैः सप्तधान्यैश्च दधिपिष्टाम्बुचन्दनैः । घनाग्निपाकसिद्धैश्च क्षिप्ततण्डुलमिश्रितैः । खर्जूरैर्नारिकेलैश्च बीजपूर्णैश्च पौ-स्तया" । पाषाण (पात) फलविशेषः "द्राक्षादाडिमपूगैश्च पुष्पैश्चापि प्रपूजयेत् । सर्वद्रव्यसमन्विता विप्रा पाषाणमुपेत्य वक्रभिस्तनुभिः कृताञ्जलीम् । ये पूजयन्ति वरुण ... तेषां गृहे भवति भूतिरनर्घनाथ" ।

पाशुपतव्रत वह्निपु० "शिव ये पूजयिष्यन्ति दान दास्यन्ति सुव्रताः । सर्वपापविनिर्मुक्ता दिवमेष्यन्ति ते द्विजा । यथा पशुपतिर्नित्यं कृत्वा सर्वमिदं जगत् । न लिप्यते पुनः सोऽपि यो नित्यं व्रतमाचरेत् । इह जन्म कृतं पापं पूर्वजन्मकृतञ्च यत् । व्रतं पाशुपतं नाम कृत्वा हन्ति द्विजोत्तम ! द्वादश्यामेकभक्ताशी त्रयोदश्यामयाचितम् । चतुर्दश्यां तथा नक्तं उपवासं परेऽहनि" । कालसंहितोक्तम् "रहस्यं यत् प्रवक्ष्यामि सर्वपापनिकृन्तनम् । व्रतं पाशुपतं श्रेष्ठं मया च शिरसि (वेदे) श्रुतम् । कालञ्चैत्रपौर्णमासी देश शिवपरिग्रह । क्षेत्रारामादिरन्यो वा प्रशस्तः शुभलक्षण । तत्र पूर्वं त्रयोदश्यां सुस्नातस्तु कृताह्निकः । अनुज्ञार्थं समाचर्य्य सपूज्य प्रणिपत्य च । पूजां स्वशाक्तिकीं कृत्वा शुक्लाम्बरधरः स्वयम् । शुक्लयज्ञोपवीती च शुक्लमाल्यानुलेपनम् । दर्भासने समासीनो दर्भमुष्टिं प्रगृह्य च । प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राङ्मुखोवाप्युदङ्मुखः । ध्यात्वा देवञ्च देवीञ्च भूतविज्ञानवर्त्मना । व्रतमेतत् करोमीति भवेत्सङ्कल्प्य दीक्षितः । यावत् शरीरपातञ्च द्वादशाब्दमथापि वा । तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मास द्वादशकन्तु वा । तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मासमेकमथापि वा । दिनद्वादशकं वाथ व्रतसङ्कल्पन विधि" । व्रतान्तरं-मन्वपोहन लिङ्गपु० "कृत्वा कनीयस लिङ्ग स्नाप्य चन्दनवारिणा । चैत्रमासादि विप्रेन्द्रा शिवलिङ्गव्रतशुभम् । कृत्वा हैमं शुभं पद्म कर्णिकाकेसरान्वितम् । नवरत्नैस्तु खचितमष्टपत्रं यथाविधि । कर्णिकायाञ्च-सेलिङ्ग स्फाटिकं पीठसंयुतम् । तत्र भक्त्या यथा-न्यायमर्चयेद्बिल्वपत्रकैः" ।

पितृव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "अतः परं प्रवक्ष्यामि सप्तमूर्त्तिव्रतं तव । चैत्रमासादथारभ्य प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । सुभास्वरा बर्हिषदोऽप्यग्निष्वात्तास्तथैव च । क्रव्यादाश्चोपहूताश्चैव आज्यपाश्च सुकालिनः । पूजयेत् प्रत्यह राजन् ! गन्धमाल्यानुलेपनैः । नैवेद्यं कृसरं कुर्य्यात् तिलानग्नौ च होमयेत् । कृसरं भोजयेद्विप्रान् तिलान् दद्याच्च दक्षिणाम् । नक्ताशनस्तथा तिष्ठेद्विप्याशी नराधिप ! संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं पुरुषसत्तम ! । व्रतावसाने दद्यात्तु रजतस्य फल द्विजे । व्रतनानेन चीर्णेन सप्तलोकगतिर्भवेत् । त्रिदशैः पूज्यमानस्तु कामचारी विहङ्गमः" । [कार्य्यम् ।

पिपीतकीद्वादशीव्रत ति० त० उक्तं वैशाखशुक्लद्वादश्यां

पुण्डरीकप्राप्तिव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "द्वादश्यां देवदेवेश पूजयित्वा जलाधिपम् । पुण्डरीकमवाप्नोति वरुण यादसाम्पतिम्" ।

पुत्रकामव्रत पद्मपु० "नभस्यमासस्य तु पौर्णमास्याम् । भार्य्याद्वितीय सहसा य एव पुत्रेप्सया दो स्वादेऽपि कृत्वा । गच्छेत्ततः सर्वसमृद्धियुक्तो होमैः सजाप्यैः-शिवा च रुद्रम् । शैलेन्द्रकन्यागजवक्त्रयुक्तम् सद्धामयक्त्या च वाचयित्वा । सपूज्य विप्रानथ देवपूर्वान् कृतोपवासो जितरोषदोषः । ततः सहायामपि भोजयित्वा भार्य्याञ्च पश्चात् स्वयमत्र भुङ्क्ते । तस्माच्च भार्य्यामथ गोपयित्वा प्रदक्षिणीकृत्य गुहां सगुह्याम् । गृहाच्च गच्छेत्परिपूर्णकामो हष प्रहृष्टः कृतभोजनश्च । क दास दिव्यास्तथ नन्दिनीव भार्य्या ततः श्रावणयोः प्रयुक्ताम् । क्षीरोदन त्रिदिन भोजयेच्च वन्ध्याञ्च भार्य्यामपि पुत्रकामाम् । ततो गृहे सर्वसमृद्धिकामः सन्तर्प्य भार्य्यां प्रयतो विधाय । उमा शिवं नन्दिनं चार्चयित्वा ततो भवेत् पुत्रवती च वन्ध्या" । व्रतान्तरं दक्षिणसंक्रान्त्या कार्त्तिकपूजारूपम् ।

पुत्रप्राप्तिषष्ठीव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "वैशाखमासादारभ्य षष्ठ्याञ्च उपोषितः । भवन्तं पूजयेत् भक्त्या वत्सरमतन्द्रितः । पुत्रार्थी प्राप्नुयात् पुत्रान् धनकामो धनी भवेत् । स्वर्गार्थी प्राप्नुयात् स्वर्गमपि तुष्टो ममाग्रजः । सोमं च

च भटीयेन ये कोपयन्ति नराः प्रभो ॥ लोकद्वयेऽपि ते कामान् प्राप्नुवन्ति मम प्रियान् । कुमारश्च तथा स्कन्दो विशाखश्च गुहस्तथा । चतुरात्मा विनिर्दिष्टो भगवान् क्रौञ्चसूदन । तमभ्यर्च्य नरः षष्ठ्यां पुत्रान् प्राप्नोत्यभीप्सितान्" ।

पुत्रप्राप्तिव्रत देवीपु० "ब्रह्मणा यो विधिः शक्र कथितो विजयावहः । जयेति पूर्णिमा तात ! श्रावणस्य शुभावहा"। शक्र उवाच "विजया या समाख्याता सर्वकामप्रसिद्धये । तामहं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः सुरसत्तम ।" । ब्रह्मोवाच "पुत्रार्थं राज्यसिद्ध्यर्थं यशःसौभाग्यतोऽपि वा । विजयार्थं ग्रामकामो जयां कुर्वीत पूर्णिमाम् । हैमं वा राजतं वापि खड्गं वा अथ पादुके । प्रतिमां वापि कुर्वीत सर्वलक्षणसंयुताम्"। प्राङ्गण्यां इति शेषः "तामादाय शुभे कक्षे शुक्लवस्त्रविभूषिताम् । यवशाल्यङ्कुरोपेतां पानपात्रविभूषिताम् । दीर्घां सुशोभनां वस्त्रैः कल्पयेत्तत्र विन्यसेत्" ।

पुत्रसप्तमीव्रत वराहपु० "मासि भाद्रपदे प्राप्ते शुक्लपक्षे हरेश्वरः ॥ सप्तम्यामुपवासेन पुत्रप्राप्तिप्रदं व्रतम् । षष्ठ्यां चैव सुसंकल्प्य सप्तम्यां पूजयेद्धरिम्" ।

पुत्रीयव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "प्रौष्ठपद्यामतीतायां कृष्णपक्षाष्टमी तु या । सोपवासोऽनरोऽष्टम्यां योषिद्वा तनयार्थिनी । स्नाता सरसि धर्मज्ञा तोयेऽथवाप्यथ सारसे । पूजनं वासुदेवस्य यथा कुर्यात्तथा शृणु ।"।

पुत्रीयसप्तमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे द्विजोत्तम ॥ पुत्रीया सप्तमी राम ! स्मृतीयात् प्रयतः शुचिः । अथ वा पुत्रकामस्य विधिना येन तत् शृणु"। पुत्रीया पुत्रदाम् । "हविष्याशी निरःस्नानं कृत्वा भास्करपूजनम् । अधःशायी द्वितीयेऽह्नि मोदकाशोदकेन तु । स्नात्वा संलिप्य च तथा शुभे देशे तु मण्डलम् । तत्राष्टपत्रकमलं विन्यसेत् वर्णकैः शुभैः। तस्यैव कर्णिकामध्ये भास्करं चन्दनेन तु । रक्तेन पूजयेद्देव गन्धमाल्यानुलेपनैः" ।

पुत्रोत्पत्तिव्रतं आदित्यपु० "कुरु संवत्सरं स्नानं श्रवणे श्रवणे मुने ! सोऽपि पुत्रानवाप्याशौ चकार श्रद्धयान्वितः । पाराशर्यं सुतं लेभे व्रतस्यास्य प्रभावतः । एवमन्योऽपि राजेन्द्रस्तावत् सिद्धिमवाप्नुयात् । पुत्रान् पौत्रांश्च लभते सुखञ्चात्यन्तमश्नुते" ।

पुरश्चरणसप्तमीव्रतं स्कन्दपु० नागरखण्डे "माघमासे वरे पक्षे मकरस्थे दिवाकरे । सप्तम्यां सूर्यवारेण व्रतमेतत् समाचरेत् । षाण्मासे पतिते प्राप्ते तस्मिन्नहनि वर्जयेत् । षष्ठ्यां चैकभक्तेन । प्रभाते दन्तधावनम् । मन्त्रेणानेन पाणौ च कर्त्तव्यो नियमो नृप ॥ पुरश्चरणकृत् पापात् सप्तम्यां दिवसाधिप ॥ उपवासं करिष्यामि अद्य त्वं शरणं मम । ततोऽपराह्णसमये स्नात्वा धौताम्बरः शुचिः । प्रतिमां पूजयेद्भक्त्या दिनाधिपसमुद्भवाम् । रक्तैः पुष्पैर्मन्दारवीरणाद्यैः सम्पूजयेत्ततः" ।

पुष्पद्वितीयाव्रतं भविष्यपु० "कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां नराधिप । पुष्पाहारो वर्षमेकं वसेत् सुनियतात्मवान्" । कार्त्तिकशुक्लपक्षद्वितीयायां व्रतमारभ्यान्यास्वपि शुक्लपक्षद्वितीयास्वेव वर्षपर्यन्तं पुष्पाहारव्रतं कुर्यादित्यर्थः । "कालप्राप्तानि यानि स्युः सुविस्रकुसुमानि तु । भुञ्जीत तानि दत्त्वा तु ब्राह्मणेभ्यो नराधिप !" । सुविस्रकुसुमानि पूजार्हाणि भक्ष्ये चाविसृष्टानि अश्विनौ चात्र नाममन्त्रेण पूजनीयौ तद्दोषमवदातत्त्वेन अवधार्य । "सुवर्णेन च पुष्पाणि [illegible] यश्च ददाति यः । व्रतान्ते तस्य सन्तुष्टौ देवौ त्रिभुवनेश्वरौ । दत्तः कामांस्तथा दिव्यान्विमानमपि तैजसम् । सुचिरं देवनारीभिर्लोकं रमतोऽश्विनौ" ।

पूर्णिमाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "या प्रेरयति कर्माणि लोकेषु द्विजसत्तम ॥ तस्याः सपूजनं कार्यं शुक्लपक्षदर्शी सदा । माल्यानुलेपनैः शुक्लैर्धूपेन च सुगन्धिना । रक्तवस्त्रप्रदानेन दीपदानेन चाथ वा । नैवेद्यैश्च तथा भक्ष्यैरपूपैश्च तथैव च । पूजयित्वा च तां देवीं भोक्तव्यं निशि भार्यया । यदि पञ्चदशीं सर्वां न शक्नोति कथञ्चन । देव्याः सपूजनं कार्यं स्वयमपि कार्त्तिके । उमाख्यं पूजयेद्या तु सा तु नारी पतिव्रता । सदा धर्मरता नारी लोके भवति भार्गव !" । वह्निपु० वृत्तान्तरम् "श्रावण्यां पौर्णमास्यां च सोपवासो जितेन्द्रियः । प्राणायामशतं कृत्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः" ।

पृथिवीपञ्चमीव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "पञ्चम्यां पृथिवीं शुक्ले देवीं संपूजयेन्नरः । तामवाप्नोति यत्नेन नात्र कार्या विचारणा" ।

पौरन्दरपञ्चमीव्रतं भविष्योत्तरे "तिलपिष्टमयं कृत्वा गजं हेमविभूषितम् । कलाङ्कुशयुतं तद्वद्दारोहकसमन्वितम्" । तद्दर्शित अनन्तव्रतोक्तमन्त्र गजस्वरूपं दृश्यते । "मत्तमानाकारष्टितं चामरापीडधारिणम् । दयनाम-

चन्द्रनेन रक्तवस्त्रकुसुमादिकम् । ताम्रपात्रे गुडयुक्ते वा सतदन्नापयोदकम् । प्रदद्यात् द्विजदम्पत्योः पूज्य मा वाविभूषणैः । वस्त्रोभयच दद्यात् बहुशश्च सवर्णितम् । कान्तारतारकं ह्येतत् कथितं हि युधिष्ठिर ! । कान्तारगिरिदुर्गेषु तारयत्यपि दुःखितान् । इह लोके परे चैतद्व्रतं कार्य्यं विचारणात् । ये कुर्वन्ति दिने पुण्ये व्रतं पौरन्दराह्वयम् । तेषां पौरन्दरे लोके वासः स्यात् सुचिरं नृप !" दिने पुण्ये, मघाया नक्षत्रयोगात् ।

प्राप्तिपुरुषद्वितीयाव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "पुरुषः प्रकृतिश्चोभौ ज्ञानत् वर्यं प्रकीर्त्तितम् । अग्नीषोमात्मकं वर्षं तथा तच्च प्रकीर्त्तितम् । वासुदेवश्च लक्ष्मीश्च तावेव परिकीर्त्तितौ । चैत्रशुक्लद्वितीयायां सोपवासो जितेन्द्रियः । पौरुषेण च सूक्तेन वह्निं सम्पूजयेन्नरः" । सोपवास इति प्रतिपदि कृतोपवासः द्वितीयायां वह्निं पूजयेदित्यर्थः उपरिष्टाच्च क्षीरहन्नभोजनस्य विहितत्वात् "गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । लक्ष्मीश्च वरदं देवं पूजयेदुदकं हरिम् । श्रीसूक्तेन च धर्मज्ञ ! तथाग्नेयकृतोत्तमम्" । हरिहोमो वह्निं जलकुम्भे प्रतिष्ठाप्य पुरुषमग्निं वासुदेवस्योपरि पूजयेत्" इत्यादि ।

प्रजापतिव्रत "अथ वटोऽन्तम् इत्युपक्रमे "नैवेतोऽस्त्वमादित्यमित्यादिकमुक्तम्" ।

प्रतिपद्धीरपानव्रत भविष्यपु॰ "कार्त्तिक्यामथ सम्प्रस्य वैशाख्यां वा युगादिषु । नियमोपवासं प्रथमं प्रकुर्वीत विधानवित्" । कार्त्तिके वैशाखे वा मासि प्रतिपत्तिथौ व्रतारम्भः । युगादितिथिमतस्तु माघवैशाखभाद्रपद कार्त्तिकेष्वन्यतमे आरम्भः "या तिथिर्नियमं कर्त्तुं शक्या सम्यङ् नरपते । तस्यां तिथौ विधानं तत्त्विदोषं समाधिप ! । नियमोपवासं प्रथमं प्रारब्धेद् विधिवन्नर ! । यदा वै प्रतिपद्यादौ स्त्रीत्वान्नियमं नृप ! । चतुर्दश्यां कृताहारः शक्त्या परिकल्पयेत् । अमावास्यां न भुञ्जीत त्रिकालं स्नानमाचरेत् । पवित्राणि जपेन्नित्यं यावन्नो विरमा वह । अर्चयित्वा विधानेन गन्धमाल्यैर्हिजोत्तमान् । प्रकृत्या क्षीरं प्रदद्यात् तु मह्यं मे प्रीयतां विभुः । ततो भुञ्जीत गोक्षीरमन्नेन विधिना नृप ! । एष एव विधिः प्रोक्तः सर्वासु तिथिषु नृप !"।

प्रतिमाव्रत कालोत्तरे "अधुना तु प्रवक्ष्यामि प्रतिमाव्रतमुत्तमम् । महाप्राज्ञ महाद्युतिर्दीपमासाद्य तथा । विधेयत्र कुङ्कुमेन धूपं वै गुग्गुलेन तु । मतेनाशोत्तरेणैव नैवेद्यं पयसा कृतम् । ताम्रपात्रा चतुर्विंशत् त्रिनेत्रा च चतुर्भुजा । शूलाविद्युन्नचतुर्मेघा नानाभरणभूषिता । शालिपिष्टमयी कार्य्या रुक्मपृष्ठे च शोभना । चामरैर्वीज्यमानन्तु शिव तत्र प्रकल्पयेत् । दर्पं च्छत्रं तु ताम्बूलं व्यजनं पादुकासनम् । वैजयन्तीध्वजं यानमाचार्य्याय प्रयत्नतः । मासि मासि प्रकर्त्तव्यं चतुर्दश्यां दिने दिने । कार्त्तिकन्तु समारभ्य यावदाश्वयुजावधि । एतद्व्रतोत्तमं नाम प्रतिमाव्रतमीरितम्" ।

प्रदोषव्रतं भविष्यपु॰ "त्रयोदश्यान्तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम् । दृष्ट्वेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः" ।

प्रभाव्रत पद्मपु॰ "पक्षोपवासी यो दद्याद्विप्राय कपिलाद्वयम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति देवासुरसुपूजितः । तदन्ते राजराजः स्यात् प्रभाव्रतमिदं स्मृतम्" ।

प्राप्तिव्रत पद्मपु॰ "कल्पान्ते गोयुगं दद्यात् भोजनं वर्जितः पदम् । विप्राय शाङ्करं याति प्राप्तिव्रतमिदं स्मृतम्" शाङ्करं पदं यातीत्यन्वयः । कल्पशब्दे दृश्यम् ।

प्राप्तिव्रत पद्मपु॰ "वत्सरं त्वेकभक्ताशी सभक्ष्यफलकुम्भदः । शिवलोके वसेत्कल्पं प्राप्तिव्रतमिदं स्मृतम्" ।

फलव्रत पद्मपु॰ "महाफलानि यस्त्यक्त्वा चतुर्मासं द्विजातये । हैमानि कार्त्तिके दद्यात् गोयुगेन समं नर ! । शिवलोकयुगेनाथ स्वर्गलोके वसेतेन च । एतत् फलव्रतं नाम सर्वकामफलप्रदम्" ।

फलतृतीयाव्रत पद्मपु॰ भविष्यखण्डे "फलतृतीयां या नारी कुरुते तत्र भाविता । वर्षमेकं सिते पक्षे देवीं प्रणम्य विधानतः । फलानि ब्राह्मणे दद्यादभीष्टानि च यानि तु । फलानि वर्जयेत् नक्तभक्ताशी नरपुङ्गव ! । निष्पावानाढकीं मुद्गान् माषांश्चैव कुलत्थकान् । मसूरान् राजमाषांश्च गोधूमांश्चपुटांस्तथा । चणकान् वर्त्तुलान् वापि सकुष्ठान् यच्छितोऽपि वा । नरो वा यदि वा नारी यावज्जीवं व्रतं चरेत् । तस्याः पुण्यफलं वक्ष्ये कथ्यमानं शृणुष्व मे । धनं धान्यं गृहे तस्य न कदाचित् क्षयं व्रजेत् । दुःखिता दुर्भगा दीना वन्ध्या जन्मनि नो भवेत् । कथानकञ्च श्रीतस्य देव्याः माहात्म्यसंयुतम् । कृतपातकनाशाय सर्वकामसमृद्धये" ।

फलषष्ठीव्रत भविष्योत्तरे "अन्यामपि प्रवक्ष्यामि फलषष्ठीं शुभां तथा । यामुपोष्य नरः पापैर्विमुक्तः फलभाग् भवेत् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे पञ्चम्यां नियमस्थितः ।

कृत्वा दन्तधावनं तु स्वपेद्रात्रौ नियन्त्रितः । ततः प्रभाते विमले कारयित्वा तु काञ्चनम् । कमलञ्च फलमन्येकं यथाशक्त्या यथाश्रुतम् । ततस्तु सङ्गमे स्नातो मध्याह्ने कृतनित्यकः । आगत्य भवनं देवं पूजयित्वा जगद्गुरुम् । कृत्वा तु कमलं पात्रे सफलं शर्करान्वितम् । ब्रोहन्तरे खगमये वा यथाशक्त्या कारयेत्तत् ।। पूजयेत् पुष्पधूपाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैः फलैः” इत्यादि ।

फलसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० “अथान्यामपि ते वच्मि फलसंक्रान्तिमुत्तमाम् । संक्रान्तिवासरं प्राप्य स्नानं कृत्वा तु पूर्ववत् । सम्पूज्य पूर्ववद्भानुं पुष्पधूपादिना तथा । शर्करापूरितं पात्रं फलाष्टकसमन्वितम् । सङ्क्रान्तिवासरं प्राप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । तदन्ते तु रविं कुर्य्यात् सुवर्णेन च नारद ।। कुम्भस्योपरि संस्थाप्य गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् । फलाष्टकं ततो दद्यात् भक्ष्यभोज्यसमन्वितम्” ।

फलसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “अथ भाद्रपदे मासि सिते पक्षे महीपते ।। कृत्वोपवासं सप्तम्यां विधिवत् पूजयेद्रविम् । माहेश्वरेण विधिना पूजयेदथ भास्करम् । अष्टम्यां तु पुनः प्रातः पूजयित्वा दिवाकरम् । दद्यात् फलानि विप्रेभ्यो मार्त्तण्डः प्रीयतामिति । खर्ज्जूरं नारिकेलञ्च मातुलुङ्गफलानि च । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु फलाहारः स्वयं भवेत् । एवमेकन्तु वर्षाणां सुदृढं फलमाहरेत् । मन्त्रेण भरतश्रेष्ठ ततः शेषाणि भक्षयेत्” । पद्मपु० “अन्यामपि प्रवक्ष्यामि नाम्ना तु फलसप्तमीम् । यामुपोष्य नरः पापैर्विमुक्तः स्वर्गभाग्भवेत् । मार्गशीर्षे शुभे मासि पञ्चम्यां नियतव्रतः । षष्ठ्यामुपोष्य कमलं कारयित्वा तु काञ्चनम् । शर्करासंयुतं दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । रूपन्तु काञ्चनं कृत्वा फलस्यैकस्य धर्मवित् । दद्याद्द्विकालवेलायां भानुर्मे प्रीयतामिति । भक्त्या तु विप्रान् सम्पूज्य सप्तम्यां क्षीरभोजनम् । कृत्वा कुर्य्यात् फलत्यागं यावत् स्यात् कृष्णसप्तमी । तामुपोष्य विधिं कुर्य्यादनेनैव क्रमेण तु । तद्वद्धेमफलं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम् । शर्करापात्रसंयुक्तं वस्त्रमाल्यविभूषितम् । संवत्सरमनेनैव विधिनोभयसप्तमीम् । उपोष्य दद्यात् कलशं खर्णमन्त्रमुदीरयेत्” इत्यादि ।

फाल्गुनव्रतं महाभारते “भगवन्तु सोमामनेकभक्तेन विक्षिपेत् । ऐश्वर्य्यमतुलं श्रेष्ठ पुमान् स्त्री वा प्रपद्यते । स्त्रियो वल्लभतां यान्ति तस्यां चैव भवन्ति ते” । विष्णुधर्मे “क्षपयेदेकभक्तेन शुक्लपक्षे च फाल्गुने” । शुक्लपक्षे विष्णुशुक्लपापघः “सौभाग्यं स्वजनानाञ्च सर्वमेव प्रीयते । अच्छिद्रः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यष्टाक्षरमतं जपेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य तत्र फलमवाप्नुयात्” ।

वाणिज्यलाभव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “काम्यं कर्म समारब्धं वाणिज्यं येन सिध्यति । कथितं बहुलार्थेन कर्मणा येन वाञ्छिते” । पुष्कर उवाच “मूलेषूपोषितं कुर्य्यादिदं कर्म पुरोहितः । उपोषितस्य धर्मज्ञ । यजमानस्य नित्यशः । प्राप्तासु पूर्वाषाढासु प्राङ्मुखं स्नापयेन्नरम् । युग्मैर्वैतसमूलेन बहुमुक्ताफलैस्तथा । मणिभिश्च यथालाभं कनकेन तथैव च । अक्षतैश्चन्दनैः कल्पैर्गौरसर्षपैरभिमन्त्र्य तु ।। कृत्वैतत् सिद्धिमाप्नोति वाणिज्ये नात्र संशयः । समुद्रयाने च तथा कर्षणे च न सीदति । नौकानि सप्त यावर्षि दक्षिणा चात्र शस्यते । वस्त्रं सुवर्णं रूप्यञ्च तथा मुक्ताफलानि च । इतं कर्म द्विजेभ्यस्तु सर्वमेतद्विधीयते” ।

बुद्धद्वादशीव्रतं धरणीव्रते “एवमेव श्रावणे तु मासि सद्वादशीम् । अस्य चैत्रमेवाक्ष गन्धपुष्पनिवेदनैः । स पादौ सम्पूज्य श्रीधरायेति वै कटिम्” । “एवमभ्यर्च्य मेधावी तस्याग्रे पूर्ववद्घटम् स्थापयेत्तत्र सौवर्णं बुद्धं विन्यस्य” । यद्दत्तमुक्तं पुराणान्तरे “बुद्धस्तु द्विभुजः कार्य्यो ध्यानमुद्रितनिर्मलः” इति । “तमभ्यर्च्य तु सम्पूज्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अनेन विधिना पूर्वं द्वादशी समुपोषिता । शुद्धोदनेन, बुद्धोऽभूत् स्वयं पुत्रो जनार्द्दन । सहस्रीत्र श्रियं प्राप्य पुत्रपौत्रसमन्वितः । भक्त्या राज्यश्रियं सोऽथ गतिं परमिकां गतः” ।

बुधव्रतं भविष्योत्तरे “विशाखासु बुधं प्राप्य सप्त नक्तानि चाचरेत् । बुधं हेममयं कृत्वा स्थापितं कांस्यभाजने । शुक्लमाल्याम्बरधरं शुक्लगन्धानुलेपनम् । गुडौदनोपहारन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत्” ।

बुधाष्टमीव्रतं भविष्योत्तरे “शृणु पाण्डव ! यत्नेन बुधाष्टम्यां विधिं शुभम् । यदा यदा सिताष्टम्यां बुधवारो भवेत् क्वचित् । तदा तदेव सा कार्य्या एकभक्ताशनैर्नृभिः । स्नात्वा नद्यां तु पूर्वाह्ने गृहीत्वा करकं नवम् । जलपूर्णं सहेमं तं कृत्वा चार्घ्यं समन्वितम् । दद्याद्द्विजाय तु गत्वा नक्तं चव क्रमेण तु । अष्टम्यष्टविधानेन विधिवत् पृथक् पृथक् । प्रथमा मोदकैर्भक्ष्यैः द्वितीया धार्मकैस्तथा । तृतीया घृतपूरैश्च चतुर्थी वटकैस्तु ।

पञ्चमी शुक्लपक्षे वै षष्ठी सोपानके शुभे । अशोकवर्त्तिभिः शुभ्रे सप्तमी चार्चितार्चयेत् । अष्टमी फणिनाथस्त्वं खगवेन्द्रे युधिष्ठिर ! । एवं क्रमेण कर्त्तव्या चतुर्मुखजनक स्वयं । सर्व्वेषाम् स्थितैर्भोज्यं भोक्तव्यं प्रीतिपूर्व्वकम् । उपाख्यानान्तमासाद्य भोजनं सहसा त्यजेत् । तावदेव हि भोक्तव्यं यावत् सा कथ्यते कथा । ततो भूत्वा बुधश्चापि श्रावस्त्य च समाहितः । विप्राय वेदविदुषे वाचकाय प्रदापयेत् । सात्वतं संहितायं च जातरूपमयं शुभम् । अर्च्चितं चर्च्चितं गन्धैः पुष्पैर्धूपैः सुगन्धिभिः । पीतवस्त्रैः समाच्छन्नं घटं सोमात्मकं तथा । माषकेण सुवर्णस्य तदर्द्धार्द्धेन वा कृतम्" इत्यादि ।

ब्रह्मव्रतं भविष्यपु° "ब्रह्म यस्तु द्वितीयायां समभ्यर्च्य ब्रह्मचारिणम् । भोजयित्वा तु विधिना सर्व्वेषां पारगो भवेत् । मूलमन्त्रा स्वशाखाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्व्ववत्पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यस्तु तिथीश्वर" । तिथीश्वरो ब्रह्मा ।

ब्रह्मकूर्च्चव्रतं ब्रह्मपु° "उपोषितश्चतुर्द्दश्यां पञ्चदश्यामनन्तरम् । पञ्चगव्यं समश्नीयाद्धविष्याशी त्वनन्तरम् । ब्रह्मकूर्च्चमिदं कुर्य्यादुक्तमघमनाय वै । पक्षान्ते त्वथ वा कार्य्यं मासमध्येऽथ वा पुनः । ब्रह्मकूर्च्चं नरः कुर्य्यात् पौर्णमासीषु यः सदा । तस्य पापं क्षयं याति दुर्म्मुक्ताद्यैर्न संशयः । मासेन द्विर्व्वरं कृत्वा ब्रह्मकूर्च्चं समाहितः । सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो यथेष्टाङ्गतिमाप्नुयात् । ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च । योगभूतं परिचरन् केशवं सहसाप्नुयात्" ।

ब्रह्मगणप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्म्मूर्त्तिव्रतं तव । ब्रह्मलोकगतस्य प्रसाध्यता यदुत्तम ! । चतुरात्मा विनिर्द्दिष्टो वासुदेवो जगत्पतिः । तेषान्तु रूपनिर्म्माणं कृत्वा तानर्च्चयेद्बुधः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । आद्येऽह्नि चैत्रशुक्लस्य यजेत त्रिदशेश्वरम् । द्वितीयेऽह्नि यमं देवं तृतीये सलिलाधिपम् । चतुर्थेऽह्नि धनाध्यक्षं प्रत्यहं स्नानमाचरेत् । नदीप्रदेशमासाद्य देवदिक्प्रवहक्रमात् । यवैस्तिलैस्तथाज्येन होमः स्यात् तिलतण्डुलैः । रक्तं पीतं तथा कृष्णं श्वेतं वस्त्रं दिनक्रमात् । शुभमेतद्व्रतं कृत्वा पूर्णकवत्सरं नरः । नाकलोकमवाप्नोति यावदाभूतसम्प्लवम्" ।

ब्रह्मव्रतं पद्मपु° "ब्रह्माण्डं काञ्चनं कृत्वा तिलराशिसमन्वितम् । त्र्यहं तिलप्रदो भूत्वा वह्निं सन्तर्प्य च द्विजान् । सम्पूज्य विप्रदाम्पत्यं माल्यवस्त्रविभूषितम् । शक्तितः स्वपलादूर्द्ध्वं विश्वात्मा प्रीयतामिति । पुण्येऽह्नि दद्यात् स परं ब्रह्म यात्यपुनर्भवम् । एतद् ब्रह्मव्रतं नाम निर्व्वाणफलदं नृणाम्" ।

ब्रह्मसावित्रीव्रतं भविष्योत्तरे "श्रूयतां पाण्डवश्रेष्ठ । सावित्रीव्रतमादरात् । कथयामि यथा चीर्णं तया सत्या युधिष्ठिर ! । इत्युपक्रमे "त्रयोदश्यां भाद्रपदे दन्तधावनपूर्व्वकम् । त्रिरात्रं नियमं कुर्य्यादुपवासस्य भक्तितः । अशक्ता च त्रयोदश्यां नक्तं कुर्य्याज्जितेन्द्रिया । अयाचितं चतुर्द्दश्यां पौर्णमास्यामुपोषणम् । नित्यं स्नात्वा महानद्यां तडागे निर्झरेऽपि वा । विशेषतः पूर्णमास्यां स्नानं सर्षपमृज्जलैः । गृहीत्वा वालुकां पात्रे प्रस्थमात्रां युधिष्ठिर ! । अथवा धान्यमादाय यवशालितिलादिकम् । ततो वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टिते । सावित्रीप्रतिमां कृत्वा ब्रह्मणश्चैव शोभनम् । सौवर्णीं मृण्मयीं वापि स्वशक्त्या रौप्यनिर्म्मिताम् । रक्तवस्त्रयुगं दद्यात् सावित्र्यां, ब्रह्मणः सितम् । सावित्रीं ब्रह्मणा सार्द्धमेवं भक्त्या प्रपूजयेत्" इत्यादि ।

ब्रह्मगयावाप्तिव्रतं प्रभासख° "ज्यैष्ठ्यां पौर्णमास्यान्तु दम्पती यस्तु भोजयेत् । परिधाय यथाशक्त्या सौभाग्यैर्युज्यते नरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च पौर्णमास्यान्तु योऽर्च्चयेत् । ब्राह्मण्यं जायते तस्य सप्तजन्मनि सुन्दरि !" ।

मद्रशायिव्रतं भविष्यपु° "वसन्ते शुक्लपक्षस्य द्वादशी या महाशुभा । तस्यामुपोष्य विधिवत् सश्रीकं हरिमर्च्चयेत् । पर्य्यङ्कास्तरणं कृत्वा नानास्तरणसंयुतम् । तत्र लक्ष्म्या युतं देवं रौप्यं कृत्वा निवेशयेत् । तस्योपरि ततः पुष्पैर्मण्डपं कारयेद्बुधः । नृत्यवादित्रगीतैश्च जागरं तत्र कारयेत् । एवं कृत्वा प्रभाते तु दापयेद् ब्राह्मणाय तम् । वेदवेदाङ्गयुक्ताय सम्पूर्णाङ्गाय धीमते । ब्राह्मणांश्च तथा भोज्य व्रतमेतत् समाप्यते । व्रतस्यान्ते ततो विष्णुर्भक्तो वै भवति ध्रुवम्" ।

भद्रकालीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "नवम्यां सोपवासस्तु भद्रकालीं प्रपूजयेत् । शुक्लपक्षे महाराज ! कार्त्तिकात् प्रभृति क्रमात् । गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा । भवत् वर्षान्ते संपूज्य व्रतान्ते ब्राह्मणाय तु । वस्त्रयुग्मं नरो दत्त्वा यथेष्टं काममाप्नुयात् । विधिना पूजयेत् कन्यां भद्रकालीं नराधिप ! । नवम्यामाश्विने मासि शुक्लपक्षे

नरोत्तम !" । पुष्कर उवाच "पूर्व्वोत्तरे तु दिग्भागे विलेत् वास्तुमनोहरे । भद्रकाली महापटे चित्रवस्त्रैरलङ्कृतम् । भद्रकालीं पटे कृत्वा तत्र सम्पूजयेद् द्विज !" ।

भद्रचतुष्टयव्रतं भविष्यपु० "शृणु राजन्नवहितो भद्राख्यां विस्तरं परम् । कथयिष्ये च कथित यथाया ब्रह्मणा पुरा । शुक्ला मार्गशिरस्यादौ चतस्रस्तिथयो नराः । द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी पञ्चमी तथा । एकभक्ताशनस्तिष्ठेत् प्रतिपदि जितेन्द्रियः । प्रभाते तु द्वितीयायां कृत्वा यत् करणीयकम् । प्रहरे वै समधिके गते स्नानं समाचरेत् । सर्व्वौषध तु संस्था मन्त्रैरेभिर्विचक्षण" । "स्नात्वा चैव ततो नाम द्वितीयादौ चतुर्दिने । नम कृष्णाच्युतानन्तहृषीकेशेति च क्रमात् । चतुर्दिने द्वितीयादिदेवमभ्यर्च्चयेद् व्रती । प्रथमेऽह्नि कृता पूजा पादयोश्चक्रपाणिनः । नाभिपूजा द्वितीयेऽह्नि कर्त्तव्या विधिवन्नरैः । पुरहिंसस्तृतीयेऽह्नि पूजां वक्षसि विन्यसेत् । चतुर्थेऽह्नि जगन्नाथः पूजा शिरसि विन्यसेत्" इत्यादि ।

भद्रातृतीयाव्रत पद्मपु० "कार्त्तिकादि तृतीयायां प्राश्य गोमूत्रयावकम् । नक्तञ्चरेदब्दमेकं तदन्ते गोप्रदो भवेत् । गौरीलोके वसेत् कल्पं ततो राजा भवेदिह । एतद् भद्राव्रत नाम सर्व्वकल्याणकारकम्" ।

भद्रासप्तमीव्रत भविष्यपु० "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां नक्षत्रं सवितुर्भवेत् । यदा प्राजापत्यं चेत् सदा ता भद्रां व्रजेत् । सवितृनक्षत्रं हस्ता । "चतुर्थ्यामेकभक्तन्तु पञ्चम्यां नक्तमाचरेत् । षष्ठ्यामयाचितं प्रोक्तं उपवासस्ततः परम्" । "अनेन विधिना यस्तु कुर्य्याद्वै भद्रसप्तमीम् । भद्रा ददाति सप्तम्यां भद्रं तस्य व्रत भवेत् । तस्य भद्राः सर्व्व एव गच्छन्ति सततं सदा । तदशक्तः फलं तस्यां विधिना केन दीयते । व्योमभद्रमिति प्रोक्तं देवविप्र मनोरमम् । शालिपिष्टमयं प्रोक्तं चतुःकोणं मनोरमम् । गव्येन सर्पिषा युक्तं खण्डशर्करयान्वितम् । चतुर्जातकचूर्णेन द्राक्षाभिश्च विशेषतः" ।

भवानीतृतीयाव्रत स्कन्दपु० "स्नानमेतत्तु यः कुर्य्यात् तृतीयायां शिवालये । समान्ते धेनुदो याति भवानीव्रतमित्युत" ।

भवानीव्रत लिङ्गपु० "पौर्णमास्याममावस्यां वर्षमेकमतन्द्रिता । उपवासरता नारी नरो वा द्विजसत्तमाः ! । वर्षान्ते सर्व्वगन्धाढ्यां प्रतिमाञ्च निवेदयेत् । स भवान्यास्तु सायुज्यं सारूप्यं चाप्यनुत्तमा । लभते नात्र सन्देह सत्यं सत्यं मुनीश्वराः !" ।

भाद्रपदव्रतं महाभारते "प्रौष्ठपादन्तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः । धनाढ्यस्फीतमतुलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं दशगुणं लभेत्" ।

भानुव्रतं मत्स्यपु० "सप्तम्यां नक्तभुक् दद्यात् समान्ते गां सकाञ्चनाम् । सूर्य्यलोकमवाप्नोति भानुव्रतमिदं स्मृतम्" ।

भास्करव्रतं कालिकापु० "शतोपचारैः षष्ठ्यान्तु सप्तम्यां यस्तु मानवः । करोति विधितः श्राद्धं भास्करः प्रीयतामिति । सर्व्वरोगविनिर्मुक्तः स्वर्गलोकमवाप्नुयात्" ।

भीमद्वादशीव्रत पद्मपु० "यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामथ भारत ! । अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्तमुपोषितुम् । ततः पुण्यामिमां भैमीं सर्व्वपापप्रणाशनीम् । उपोष्य विधिमानेन गच्छ विष्णोः परं पदम् । माघमासस्य दशमी यदा शुक्ला भवेत्तदा । घृतेनाभ्यञ्जनं कृत्वा तिलैः स्नानं समाचरेत् । तथैव विष्णुमभ्यर्च्च्य नमो नारायणेति च" इत्यादि । "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतम् । यामुपोष्य न दुःखानां भाजनं भजते जनः । माघमासे सिते पक्षे द्वादशी पावनी स्मृता । तस्यां जलार्द्रवसन उपोष्य सुखभाग् भवेत्" । "भीमाख्या द्वादशी चेति कृतकृत्या नरा यतः । इमां पुलस्त्यमुनिना कथितां कुरुनन्दन ! । यश्चैनां कथितां यत्नात् कुर्य्याद्वा भक्तिभावतः । सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते । दरिद्रेणापि या पार्थ ! वित्तशाठ्यं विवर्ज्जयेत् । विष्णुभक्तेन कर्त्तव्या संसारभयभीरुणा । भीमेन या किल पुरा समुपोषितत्वाद्भीमी गवत्स्थिरसुशीतलवारिधारा । ता द्वादशीं त्रिदशवेद्यसखा चरेद् य सम्यक् समाचरति याति स विष्णुलोकम्" ।

भीमव्रत पद्मपु० "मासोपवासी यो दद्याद्धेनुं विप्राय शोभनाम् । सईश्वरपद याति भीमव्रतमिद स्मृतम्" ।

भीष्मपञ्चकव्रतं नारदपु० "प्रवक्ष्यामि महापुण्यं व्रतं व्रतवतां वर ! । भीष्मेणैतद्यतः प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् । सकाशाद्वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम् । व्रतस्यास्य गुणान्वक्तुं कः शक्तः केशवादृते । व्रतञ्चैतन्महापुण्यं महापातकनाशनम् । अतो नरैः प्रयत्नेन कर्त्तव्यं भीष्मपञ्चकम् । कार्त्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतव्रतः । एकादश्यान्तु गृह्णीयाद् व्रतं पञ्चदिनात्मकम् । प्रातः स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च तथा व्रती । नद्यां निर्झरगर्त्ते वा समादाय तु गोमयम् । यवव्रीहितिलैः सम्यक्

पितृन् सन्तर्पयेत् क्रमात्। स्नात्वा मौनं ततः कृत्वा धौतवासा दृढव्रत”। इत्यादि “अर्चयित्वा हृषीकेश मेकादश्यां समाहित। नि प्रागत्र नामप नमस्क एका-दश्यामुपावसेत्। गोमूत्र मन्त्रवद् यो द्वादश्यां पूज-येद् व्रती। क्षीरञ्चैव त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तथा दधि। सम्प्राश्य कायशुद्ध्यर्थं लङ्घनीयश्चतुर्दिनम्”। प्राशन, होममन्त्र च। “पञ्चमे तु दिने स्नात्वा विधिवत् पूज्य केशवम्। भोजयेद् ब्राह्मणान् भक्त्या तेभ्यो द-द्याच्च दक्षिणाम्। तथोपदेष्टारमपि पूजयेद् वस्त्रभूषणै। ततो नक्तं समश्नीयात् पञ्चगव्यपुरःसरम्। एवं सम्यक् समाप्य स्यात् यथोक्तं व्रतमुत्तमम्। सर्वपापहरं पुण्यं मख्यातं भीष्मपञ्चकम्। जन्मप्रभृति यन्मांसं त्यक्त्वा पुण्य-मवाप्नुयात्। तत्फलं समवाप्नोति सन्त्यज्य भीष्मपञ्चके। मद्यपो यः पिबेन्मद्य जन्मतोमरणान्तिकम्। तद्भीष्मप-ञ्चके त्यक्त्वा समाप्नोत्यधिकं फलम्”।

भूभाजनव्रत पद्मपु० “संवत्सरन्तु यो भुङ्क्ते नित्यमेव ह्यतन्द्रित। निवेद्य पितृदेवेभ्य पृथिव्यामेकराड्भवेत्” यो भुङ्क्ते पृथिव्यामित्यन्वयः।

भूमिव्रत कालोत्तरे “शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां यदा तिथ्यार्क-मण्डलम् ८ पूजयेत् पूर्वविधिना उपवासेन भूमिप”। पूर्वविधिना लिङ्गव्रतोक्तेनेत्यर्थं। “कुङ्कुमेनाङ्कुरा-गन्तु गन्धपुष्पै प्रपूजयेत्। पायसं घृतसंयुक्तं कुर्य्यात् प्रस्थप्रमाणत। भूमिदानं प्रकर्त्तव्यं शिवभक्ताय यत्नत। अनेन व्रतमुख्येन पृथ्वीपालत्वमाप्नुयात्। एतद्भूमिव्रत नाम पृथ्वीपालस्तु कारयेत्”।

भोगसङ्क्रान्तिव्रत स्कन्दपु० “वक्ष्येऽहं भोगसङ्क्रान्तिं सर्वलोकविवर्द्धनीम्। सङ्क्रान्तिवासरं प्राप्य योषितस्तु समा-ह्वयेत्। कुङ्कुमं कज्जलञ्चैव सिन्दूरं कुसुमानि च। सुगन्धीनि च सर्वाणि ताम्बूलं गन्धसंयुतम्”। गन्ध-संयुत कर्पूरसंयुतम् “तण्डुलान् फलसंयुक्तान् प्रदद्याच्च विचक्षण। अन्यान्यपि हि वस्तूनि भोगसाधनकानि च। दद्यात् प्रहृष्टमनसा मिथुनेभ्य प्रयत्नत। भोज-यित्वा यथा भक्त्या वस्त्रयुग्म प्रदापयेत्। एवं संवत्-सरस्यान्ते रविं सम्पूज्य पूर्ववत्। स्वर्णशृङ्गीं रौप्य-खुरीं सर्वोपस्करसंयुताम्। धेनुं च दक्षिणां दद्यात् सपत्नीकद्विजातये। एवं यः कुरुते भक्त्या भोगसङ्क्रा-न्तिमादरात्। स्यात् सदो सर्वमर्त्त्येषु भोगी जन्मनि जन्मनि”

भोगावाप्तिव्रत’ विष्णुधर्मोत्तरे “ज्यैष्ठ्यान्तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात्। पूर्ववत् पूजयेद्देवं विश्वरूपधरं हरिम्”। अत्रापि पूर्ववदिति रूपावाप्तिव्रतवदित्यर्थ “कृत्वा व्रतान्ते च तथा निरान्न दत्त्वा सयुक्तं शयनं द्विजाय। स्वर्गेऽक्षयमाप्नोति चिरं नरेन्द्र। मानुष्यमासाद्य च भोगवान् स्यात्”।

भौमवारव्रत स्कन्दपु० “भौमोऽयमीश्वर पुत्र पृथिव्या ज-नितो महान्। रूपेणैव सदा रम्यो वरदानाहिशो-कसान्। अस्यैव दिवसे प्राप्ते ताम्रपात्रं सुशोभनम्। परिपूर्णं गुडेनैव वर्षमेकं प्रदापयेत्”।

भौमव्रत भविष्योत्तरे “स्वात्यामङ्गारकं दृष्ट्वा जपयेन्नक्त भोजनः। सप्तमे त्वथ सम्प्राप्ते स्थापित ताम्रभाजने। हैम रक्ताम्बरच्छन्नं कुङ्कुमेनानुलेपनम्। नैवेद्य शुभकृ सारं पूज्य पुष्पाक्षतादिभि। मन्त्रेणानेन तं दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने”। पद्मपु० “ग्रहाणामधिप भौम पूजयेद्भौमवासरे। मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहर्त्ता धन-प्रद। स्थिरासनो महाकाय सर्वकामार्थसाधक। लोहितो लोहिताक्षश्च सामगानां कृपाकरः। धरा-त्मज कुजो भौमो भूतिदो भूमिनन्दन। अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारक। दृष्टिकर्त्ता पहर्त्ता च सर्वकामफलप्रद। एतानि कुजनामानि प्रातरुत्थाय य पठेत्। ऋणं न जायते तस्य धन प्राप्नोत्यसंशयम्। त्रिकोणञ्च सदा कार्य्यं मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेत्। कुङ्कुमेन सदा लेख्य रक्तचन्दनकेन च। कोणे कोणे प्रकल्प्यानि त्रीणि नामानि भूमिप।। चारं वक्र भूमिजञ्च रक्त-गन्धैश्च पूजयेत्”।

मङ्गलाव्रत देवीपु० “आश्विने चाथ माघे वा चैत्रे वा श्रा-वणेऽपि च। कृष्णादारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं शुक्लावधि चरेत्”। शुक्लावधिं शुक्लपक्षावधिम्। एतच्चोक्त-मासेष्वेव वक्ष्यमाणप्रकारेण कृष्णाष्टम्यामारभ्य शुक्ला-ष्टमीं यावत् कर्त्तव्यम् “अष्टमीमाश्विनीं कृष्णामेकभक्तेन कारयेत्। मङ्गलारूपिणीं देवीमथ वा वृषवाहिनीम्। पूजयेन्नवभेदेन गन्धमाल्यनिवेदनैः। नवभेदेन नवकृत्वो गन्धचर्च्चेन। “कन्यका भोजयेद् वत्स। देवीभक्तश्च मानवान्। अथ वा नवरात्रञ्च सप्तपञ्चत्रिक द्वि वा। एकभक्तेन नक्तेनायाचितोपोषितै क्रमात्”। नवरात्र-मेकभक्तेन सप्त नक्तेन पञ्चायाचितेन त्रिरात्रम् उपवासे-नेति क्रम। अष्टमीमन्ते कृत्वा नवादिगणनं पूर्व-

नामसमर्थ्यते यथा· "अपवेताश्विने पक्ष ! यावत् कृष्णा तु अष्टमी । पूजयेत् कृष्णा तत्र मण्डले विधिवत्कृते । सर्वसम्भारसम्पन्ने सर्वसिद्धिविधायके । सर्वकामानवाप्नुयात्" इत्यादि ।

मङ्गल्यसप्तमीव्रतं गुरुडपु॰ "मङ्गल्यं परमिच्छन्ती मङ्गलायतनं हरिम् । अर्चयेद्विनता देव सप्तम्यां समुपोषिता । माङ्गल्य परमिच्छन्ती व्रतेनानेन चाप्नुयात् । पुमानपि यश कीर्त्तिं सत्पमायुश्च विन्दति" ।

मत्स्यद्वादशीव्रत धर्म्मोत्तरे "मार्गस्य शुक्लपक्षे तु दशम्या नियतात्मवान् । स्नात्वा देवार्च्चनं कृत्वा अग्निकार्य्यं यथाविधि । शुचिवासाः प्रयतात्मा हव्यं चान्नं सुसंस्कृतम् । भुक्त्वा पञ्चपद गत्वा पुन· शौचं तु पादयो । कृत्वाऽष्टाङ्गुलमानन्तु क्षीरवृक्षसमुद्भवम् । भक्षयेद्दन्तकाष्ठं तु तत आचम्य यत्नतः । स्पृष्ट्वा खानि तथाद्भिश्च चिर ध्यात्वा जनार्द्दनम्" । खानीन्द्रियाणि "शङ्खचक्रगदापाणिं पीतवस्त्रं किरीटिनम् । प्रसन्नवदनं देव सर्वलक्षणलक्षितम् । ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भानुरूपं जनार्द्दनम् । दद्यार्घ्यं दापयेत् पश्चात् करतोयेन मानव· । एवमुच्चारयेद्वाक्यं तस्मिन् काले महामुने ।। एकादश्यां निराहारो भूत्वाहमपरेऽहनि । भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाच्युत ! । तेषां मध्ये शुभं पीठं स्थापयेद्वस्त्रसंयुतम् । तस्मिंश्च रौप्यं सौवर्णं ताम्रं वा दारवं तथा । अलाभतश्चोदपूर्णं कृत्वा पात्रं ततो न्यसेत्" । अलाभतः सौवर्णादीनामलाभे दारवमपि कुर्य्यादित्यर्थः "सौवर्णं मत्स्यरूपेण कृत्वा देवं जनार्द्दनम् । वेदवेदाङ्गसंयुक्तं श्रुतिस्मृतिविभूषणम्" । तोयपूर्णं पात्रं कृत्वा तत्र मत्स्यरूपं जनार्द्दनं न्यसेदित्यन्वयः "तत्रानेकविधैर्भक्ष्यैः फलैः पुष्पैश्च शोभितम् । गन्धैरक्षैश्च धूपैश्च अर्च्चयित्वा यथाविधि । रसातलगता वेदा यथा देव त्वयाऽऽहृता । मत्स्यरूपेण तद्वन्मां भवाद्धुद्धर केशव ! । एवमुच्चार्य्य तस्याग्रे जागरं तत्र कारयेत् । यथाविभवसारेण प्रभाते विमले तथा । चतुर्णां ब्राह्मणानाञ्च चतुरो दापयेत् घटान्" ।

मदनद्वादशीव्रतं मत्स्यपु॰ "चैत्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां नियतव्रत । स्थापयेदव्रणं कुम्भं सिततण्डुलपूरितम् । नानाफलयुतं तद्वदिक्षुदण्डसमन्वितम् । सितवस्त्रयुगच्छन्नं सितचन्दनचर्च्चितम् । नानाभक्ष्यरसोपेत सहिरण्यं स्वशक्तित । ताम्रपात्रं गुडोपेतं तस्योपरि निवेशयेत् । तदभावे कृष्णां कुर्य्यात् कामकेशवयोर्नरः । कामनाम्ना हरेरर्च्चां स्नापयेद् गन्धवारिणा । शुक्लपुष्पाक्षततिलैरर्च्चयेदिति केशवम् । अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् । उपवासी त्रयोदश्यामर्च्चयेद् विष्णुमव्ययम् । फलमेकञ्च सम्प्राश्य द्वादश्यां भूतले स्वपेत् । ततस्त्रयोदशे मासि घृतधेनुसमन्विताम् । शय्यां दद्याद् द्विजेन्द्राय सर्वोपस्करसंयुताम् । काञ्चनं कामदेवं च शुक्लां गाञ्च पयस्विनीम् । वासोभिर्द्विजदाम्पत्यं पूज्य शक्त्या विभूषणैः । शय्यागन्धादिकं दद्यात् प्रीयतामित्युदीरयेत्" ।

मधूकतृतीयाव्रत भविष्योत्तरे "फाल्गुनस्य सिते पक्षे तृतीयायामुपोषिता । स्नाता स्थिता ब्रह्मचर्य्ये ततोऽन्यस्मिन् दिने पुन । व्रजेन्मधुवन, गौरीं पूजयेत् मधुमाधवा । मन्त्रेणानेन ध्यायन्ती पार्व्वतीप्रतिमा शुभाम् । मृगाजिनावृतकुचां जटामुकुटशोभिताम् । शोधारणगतां देवीं रुद्रध्यानपरायणाम् । पूजयेत् गन्धकुसुमैर्दीपाक्षतचन्दनै· । पर्य्युक्षुम्ससुपरासिक्तवोपगीत दत्त्वा फलाक्षतयुतं मधुपादपस्य । गौरीव कामवरदा भवतीह नारी" इत्यादि ।

मनोरथद्वादशीव्रत पद्मपु॰ "फाल्गुनामलपक्षस्य एकादश्यामुपोषित· । नरो वा यदि वा नारी समभ्यर्च्च्य जगत्पतिम् । हरेर्नाम जपन् भक्त्या सप्त वारान् जनेश्वर ! उत्तिष्ठन् प्रस्खलंश्चैव हरिमेवाशु कीर्त्तयेत् । अत· प्रभाते विमले द्वादश्यां नियतो हरिम् । स्नात्वा सम्यक् समभ्यर्च्य दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । हरिमुद्दिश्य चैवाग्नौ घृतहोम समाचरेत् । फाल्गुनश्चैत्रवैशाखौ ज्यैष्ठमासश्च पार्थिव ! । चतुर्भिः पारणं मासैरेभिर्निष्पादितं भवेत् । रक्तपुष्पैश्च चतुरो मासान् कुर्व्वीत चार्च्चनम् । जातीपुष्पाणि धूपश्च भवतः सर्जरसेन तु । प्राश्य दर्भोदकं चात्र शाल्यन्नं च निवेदयेत् । स्वयमेव तदन्नीयाच्चैव पूर्ववदाचरेत् । कार्त्तिकादिषु मासेषु गोमूत्र कायशोधनम् । सुगन्ध स्वेच्छया धूपं पूजां भृङ्गारकेण च" । भृङ्गारको माकन्द· "मधुरं चात्र नैवेद्य भुञ्जीयात्तच्च वै स्वयम् । प्रतिमासञ्च विप्राय दातव्या दक्षिणा तथा । प्रीयतां देवदेवस्य पारणे पारणे गत" वर्षसाध्यमिदम् ।

मनोरथपूर्णिमाव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरे "कार्त्तिक्यान्तु तथारभ्य सम्पूर्णं शशलाञ्छनम् । पूजयेदुदये राजन् ! सदा नक्ता-

शमी भवेत् । श्रावण मण्डलं कृत्वा चन्दनेनानुलेपितम् । हिदिगनक्षत्रसहित तत्र सोमन्तु पूजयेत्" । अथ चैत्र-श्रवणव्रतम् "कृत्तिकारोहिणीयुक्त कार्त्तिके मासि पूजयेत् । सौम्याद्रीसहितं राजन् ! मासि सौम्ये तथैव च । आदित्यपुष्यसहित मासि पौषे च यादव ! । मघाश्लेषायुत माघे फाल्गुने शृणु पार्थिव ! । फाल्गुन्येन द्वयसंयुक्तं सहित पूजयेद्विभुम् । चित्रास्वातियुत-श्चैव वैशाखे शृणु पार्थिव ! । विशाखया च मैत्रेण युतं सम्पूजयेत्तथा । ज्येष्ठामूलयुतं ज्येष्ठे आषाढे चाषाढोत्तरे । श्रावणे श्रवणेन वारुणेन श्रविष्ठया । तथा भाद्रपदे पौष्णा चाप्यहिर्बुध्न्ययुतम् । अश्विनी भरणीयुक्तं तथाश्वयुजे विभुम्" इत्यादि ।

मनोरथसङ्क्रान्तिव्रत स्कन्दपु० "अत परं प्रवक्ष्यामि सङ्क्रान्तिषु मनोरथान् । गुडेन पूर्णकुम्भांश्च वस्त्रयुक्तांश्च शक्तित । सङ्क्रान्तिवासरे दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । एवं संवत्सरे पूर्णे सम्यगुद्यापनं शुभम् । गुडेन पर्वतं कार्य्यं वस्त्रालैश्च भूषितम् । अयने चोत्तरे दद्यादसमथ्ये न कारयेत् । यं यं प्रार्थयते कामं तं तं प्राप्नोति पुष्कलम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते" ।

मन्दारषष्ठीव्रत भविष्योत्तरे "शृणु पार्थ ! प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । सर्वकामप्रदा पुण्यां षष्ठीं मन्दारसंज्ञिताम् । माघस्यामलपक्षे तु पञ्चम्यां लघुभुक् नरः । दन्तकाष्ठं ततः कृत्वा षष्ठ्यां भुमौ जितेन्द्रियः । सर्वभोगविहीनस्तु षष्ठीमुपवसेन्नर । प्राप्यातुषां द्विजश्रेष्ठात् मन्दारं प्राशयेन्निशि" इत्यादि ।

मन्दारसप्तमीव्रत मत्स्यपु० "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । सर्वकामप्रदा पुण्या नाम्ना मन्दारसप्तमीम् । माघस्यामलपक्षे तु पञ्चम्यां लघुभुक् नरः । दन्तकाष्ठं ततः कृत्वा षष्ठीमुपवसेद्बुधः । विप्रान् सम्पूज्य भोजयित्वा तु मन्दारं प्राशयेन्निशि । ततः प्रभाते उत्थाय कुर्य्यात् स्नानं पुनर्द्विजान् । भोजयेच्छक्तितः कृत्वा मन्दारकुसुमाष्टकम्" । मन्दारोदाहार्के "सौवर्णं पुरतस्तद्वत् पद्महस्तं शुभोज्ज्वलम् । पद्मं कृष्णतिलैः कृत्वा ताम्रपात्रेऽष्टपत्रकम् । हैमं मन्दारकुसुमं स्थाप्य मध्ये च पूजयेत्" इत्यादि सर्वसाध्यम् ।

मरीचसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "तथा सम्पूज्य देवेशं भानुं कामप्रदं नृप ! । भोजयित्वा यथाशक्ति ब्राह्मणांश्च विशेषतः । सप्तम्यां प्राशयेच्चापि मरीचं मनुजाधिप । दत्त्वा मरीचशतमप्येवं दृष्ट परम् । मरीचं प्राशयेद्राजन् मन्त्रेणानेन या सा यत् " इत्यादि ।

मरुत्सप्तमीव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रस्य शुक्लपक्षे तु सप्त मरुद्भ्यामुपोषितः । सप्तम्यामर्च्चनं कुर्यादेतुमा तत्र तत्र च । तत्र श्रेणीगत सप्तमण्डलं नृप ! कारयेत् । श्रेणी तथा कार्य्यसमा सप्तमण्डलकान्विता" । इत्यादि सर्वसाध्यम् ।

महाद्वादशीव्रत भविष्योत्तरे "मङ्गलैर्विशेषत कार्य्यास्ताश्चैरपि भक्तित । पूजयन्ति क्रमेणैव मासि मासि तन्मम । मार्गशीर्षादिभिः पार्थ ! पूजयेन्नामनामभिः । पारणे पारणे दद्यान्नर्मवकानि द्विजातये । गन्धैः पुष्पैस्तथाद्यैर्गीतवाद्यैर्मनोहरैः । महायुद्धैश्च विविधैर्जागरं कारयेन्निशि । घृतदानैः क्षीरदानैर्दधिदानैः पृथक् पृथक् । सर्वत्र देवदेवेश कृष्णो मे प्रीयतामिति । एवमेव विधि प्रोक्तो मन्त्रदानसमन्वितः । द्वादशीयं मया यापि क्रियते वत्सरे । महानामा जयदा सत्यार्कादशी समन्विता । तस्मान्महैः प्रकर्त्तव्या मनुजनवासिभिः । अन्येषामपि कौन्तेय ! सर्वफलप्रदायिनी । इमां चीर्त्वा पापसङ्घैर्मुच्यते नात्र संशय । मध्वीरपादपतले मिलितैर्भृङ्गमङ्गलैरनाकुलवातसुलल नियुक्ते । सम्पूजित सपदि यत्र तिथौ तत्र या द्वादशी भुवि मता मधमङ्गला" ।

महाजयासप्तमीव्रतं भविष्यपु० "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः । महाजया तदा स्याद्वै सप्तमी भास्करप्रिया । स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् । सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तपनेन महौजसा । यस्तस्यां मानवो भक्त्या घृतेन स्नापयेद्रविम् । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य ततः स्वर्यं पदं व्रजेत्" ।

महातपोव्रत महाभारते "मासि मासि त्रिरात्राणि कृत्वा तु नियतेन्द्रियः । गणाधिपत्यं प्राप्नोति निःसपत्नमनाविलम् । यस्तु संवत्सर पूर्णमेकाहारो भवेन्नरः । अतिरात्रस्य यज्ञस्य स फलमुपाश्नुते । दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । तत्क्षयादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते । यस्तु संवत्सरं पूर्णं चतुर्थं भक्तमश्नुते । अहिंसानिरतो नित्यं सत्यवाग्विजितेन्द्रियः । वाजपेयस्य यज्ञस्य स फलं समुपाश्नुते । त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गं दिवि मोदते । अष्टमेन तु भक्तेन जीवेत् संवत्-

वरं नरः । गवां मेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । हंससारसयुक्तेन विमानेन स गच्छति । यद्यावन्ति सह-स्राणि वर्षाणि दिवि मोदते । पक्षे पक्षे गते राजन् ! योऽश्नीयादहर्निशं तु । षण्मासाननशनस्य भगवानङ्गि-राब्रवीत् । षष्टिवर्षसहस्राणि दिवमावसते स च । अश्नीयाद्द्वितीये पक्षे यस्तु सर्व्वदिनेष्विति । मीनानां वल्कलानाञ्च वेणूनाञ्च विमाश्यते ।। कुशाग्रैर्मधुरैः शब्दैः स सुप्त प्रतिबुध्यते । संवत्सरमिहैकन्तु मासि मासि पिबेत् पयः । फलं विश्वजितस्तात ! प्राप्नोति स नरो-त्तम । सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति । यत-स्वादौ सुरकन्या रमयन्ति च तन्नरम् । सप्ततिञ्च सह-स्राणि वर्षाणां दिवि मोदते । मासादूर्द्ध्वं नरव्याघ्र ! नोपवासो विधीयते" ।

महाफलद्वादशीव्रतं विष्णुरहस्ये, "पौषे कृष्णे विशाखासु-युक्ता चैकादशी भवेत् । तस्यां संपूजयेद्विष्णुमुपोष्य वि-धिवन्नर । सुगन्धपुष्पनैवेद्यैर्वस्त्रभूषणधूपकैः । माघा-नुमासमभ्यर्चेत् विधिना जगतीपतिम् । प्राशनञ्चाय शुद्ध्यर्थं कार्य्यं मासक्रमेण तु । गोमूत्रमुदकं सर्पि-राचस्य कामत. परम । ततोकुशोदधिक्षीरैस्तिलांश्चैव यथाक्रमात् । जलमर्ककरैस्तप्तं दर्भांश्च क्षीरमेव च । द्वादश्यां भोजयेद्विप्रान् दधिक्षीरगुडौदनैः । मास-क्रमेण विप्रेभ्यो दद्यात् सम्यक्कृते व्रते । घृतं तिल-व्रीहियवसुवर्णसंयुतं घटम् । मोदकैश्च युतं कुम्भमात-पत्रन्तु पायसम् । फलानि चन्दनं माल्यं सुगन्धाश्चेति टाश्चपा । व्रतमेतन्महापुण्यं कृष्टादष्टफलप्रदम् । क-र्त्तव्यं धर्म्मनिरतैर्विष्णुपूजनतत्परैः । व्रतमेतन्नरः कृत्वा विप्राणां प्रवरे कुले । सुजन्मा जायते धीमान् वेदवेदा-ङ्गपारगः" ।

महाफलव्रतं भविष्यपु० "शृणु कौरव ! कर्म्माणि तिथियुक्ता-न्यितानि तु । सर्व्वैः पापहानिः स्यात् कृत्वानन्तं फलं लभेत् । क्षीराशनः प्रतिपदि । पुष्पाहारो द्वि-तीयायाम् । लवणवर्जितं तृतीयायाम् । तिलाहारी चतुर्थ्याम् । क्षीराशनः पञ्चम्याम् । फलाशनः षष्ठ्याम् । शाकाशनः सप्तम्याम् । विल्वाहारोऽष्टम्याम् । पिष्टा-शनो नवम्याम् । अनग्निपक्वाहारो दशम्याम् । एका-दश्यामुपवासः । घृताशनो द्वादश्याम् । पायसाहार-स्त्रयोदश्याम् । यावकाहारश्चतुर्दश्याम् । गोमूत्रा-हारः कुशोदकप्राशनः पौर्णमास्याम् इदं प्राशनविधिः । उक्तानि प्राशनान्येवं विधिपूर्व्वमुदाहृतम् । क्षीरं प्रति-पदायान्तु सर्व्वेषु च विधीयते" ।

महत्तमव्रतं स्कन्दपु० "वैदिकेन विधानेन व्रतं पुण्यं मह-त्तमम् । कस्मिंस्तिथौ तु कर्त्तव्यं विधानं तद्वदस्व मे" । स्कन्द उवाच "मासि मासि भाद्रपदे शुक्ले च प्रति-पत्तिथौ । नैवेद्यन्तु पचेन्मौनी षोडशान्विष्टकानि च । फलानि पिष्टकानि दद्याद्विप्राय षोडश । देवाय षो-डशैतानि दातव्यानि प्रयत्नतः । भुङ्क्ते षोडश तथा व्रतस्य नियमाश्रयात् । सौवर्णं कारयेद्देवं यथा शक्त्या हिरण्मयम्" इत्यादि ।

महाराजव्रतं स्कन्दपु० "यदागस्त्य ! चतुर्दश्यामाषाढे भाद्र-पदाथ वा । सितायामसितायां वा न विशेषो यथा गति । तदा वर्षैकमभुक्त्वा त्रयोदश्यां यथाविधि । सर्व्वव्रतं महाराजं तदा सङ्कल्पयेन्नरः । चतुर्दश्यां ततः कुर्य्यात्तिलगोमूत्रगोमयैः । स्नात्वाथ गन्धगव्येन स्नानं शुद्धात्मना ततः । शिवसंकल्पमन्त्रस्य ततो दशशत पठेत् । शिवसंकल्पमन्त्रो यज्जाग्रतो दूरमित्यादिर्यजु-राम्नायप्रसिद्धः "पञ्चाक्षरस्तु मन्त्रस्य जन्मकोटिशतैस्तत । मुच्यते पातकैः सर्व्वैस्तत्कृत्वा नात्र संशयः" ।

महालक्ष्मीव्रतं स्कन्दपु० "महाराज ! निबोधेदं महा-लक्ष्मीव्रतं शुभम् । भद्र ! भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां नरो-त्तम ! । स्नात्वाभ्यर्च्य महालक्ष्मीमेकभक्तं प्रकल्पय च । कुङ्कुमाक्तं दृढं षोडशग्रन्थिसंयुतम् । तन्तुभिस्तत्-प्रमाणैश्च बध्नीयाच्च करे शुभम् । दूर्व्वाक्षतप्रवालानां षोडशैव तु षोडश । पुनरेवाश्विने मासि कृष्णाष्टम्यां दिने शुभे । उत्सवं कारयेद्व्यासस्यौपयतनादितम्" ।

महाव्रतं कालिकापु० "महाव्रतमथो वक्ष्ये येनारोहति तत् पदम् । सुरासुरमुनीनाञ्च दुर्लभं विधिना शृणु । सर्व्वत्राश्वयुजस्यान्ते पायसस्य शताहुतम् । नक्तं भुञ्जीत शुद्धात्मा चन्द्रनक्षत्रसंश्रितम्" । आश्वयुजस्यान्ते का-र्त्तिके । सर्व्वत्र अमावस्यायां कार्त्तिकस्य तु कृत्यं । येषाव इत्युरसः । लिङ्गपु० "अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां पक्ष-योरुभयोरपि । वर्षमेकं तु यो भुङ्क्ते नक्तं यः पूजयेच्छि-वम् । सर्व्वयज्ञफलं प्राप्य स याति परमां गतिम्" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "सोमव्रतं हरिं देवं चाश्विनोर्व्रतमोरि-तम् । अर्च्चयेत् पौर्णमास्यान्तु सोऽश्वमेधफलं लभेत्" । सोमव्रतं वत्सम् "सप्तम्यामेकभक्ताशी पूजयेत्सापो-षितः । राजसूयमवाप्नोति हंसयुक्तेन नरम्" ।

ब्रह्मभूतं निष्कलम् "ब्रह्मभूतममावास्या पौर्णमास्यां तथैव च। योगभूतं परिचरन् केशवं मदमाप्नुयात्। चत्वर्यं प्रीतिमाप्नोति मासपक्षान्तयोः सदा। पूजितः सोपवासेन भक्त्या देववरो हरिः। महाव्रतमिदं ख्यातं सर्वकल्मषनाशनम्। सवत्सरमिदं कृत्वा नाकपृष्ठे महीयते" इत्यादि।

महासप्तमीव्रतं भविष्यपु० "माघस्य शुक्लपक्षे तु पञ्चम्यान्तु कुरूद्वह!। एकभक्तं समाख्यातं षष्ठ्यां नक्तमुदाहृतम्। सप्तम्यामुपवासञ्च केचिदिच्छन्ति सुव्रत!। षष्ठ्यां केचिदुपवासमिह सप्तम्यां राघव किल। तत्रोपवासः षष्ठ्यान्तु पूजयेद्भास्करं बुधः। रक्तचन्दनमिश्रैस्तु करवीरैः समाहृतैः। गुग्गुलेन महाबाहो! सुगन्धेन च सुव्रत!। पूजयेद्देवदेवेशं सहस्रांशुं दिवाकरं रविम्"। सद्रं तत्प्रकारमित्यर्थः "एवं हि चतुरो मासान् माघादीन् पूजयेद्रविम्। प्राशनञ्चापि शुद्धार्थं प्रादश्च गोमयस्य च। प्राशस्य गोमयेनेह कर्मण्यथात्मशुद्धये। ब्राह्मणान् द्विजमोत्तमाग्र भोजयेच्चापि शक्तितः"। इति देवकुले भवादिश्या इतरे मौमाः। "ज्यैष्ठादिष्वपि मासेषु श्वेतचन्दनमुच्यते। श्वेतानि चापि पुष्पाणि शुभगन्धान्वितानि च। कृष्णागुरु तथा धूप नैवेद्यं पायसं स्मृतम्। तेनैव ब्राह्मणान् साधून् भोजयेच्च महामते!। प्राशयेत् पञ्चगव्यन्तु स्नानं तेनैव सुव्रत!। कार्त्तिकादिषु मासेषु अगस्तिकुसुमैः स्मृतम्। पूजनं कुरुशार्दूल! धूपश्चैवापराजितः। नैवेद्यं गुडपूपाश्च तथैवेक्षुरसः स्मृतः। तेनैव ब्राह्मणान् सर्वान् भोजयेच्च सशक्तितः। कुशोदकं प्राशयेच्च स्नानञ्च कुरु सिद्धये। तृतीयपारणस्यान्ते माघे मासि महामते!। भोजनं तत्र दानञ्च द्विगुणं समुदाहृतम्। देवदेवस्य पूजा च कर्त्तव्या शक्तितो बुधैः। रथस्य चापि दानन्तु रथयात्रा च सुव्रत!। रथस्य प्राप्त्ये तेषां कर्त्तव्या विभवे सति। दानं स्वर्णरथस्येह यथोक्तं विभवे सति। इत्येषा कथिता पुत्र! रथाङ्गसप्तमी शुभा। सप्तमीति महाख्याता महापुण्या महोदया। यामुपोष्य धनं पुत्रान् कीर्त्तिं विद्यां समश्नुते"।

महेश्वरव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षादथारभ्य फाल्गुनस्य नराधिप!। पूजयेत्तु चतुर्दश्यां सोपवासो महेश्वरम्। गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। व्रतान्ते गां तथा दत्त्वा शक्तितोऽष्टकं नमेत्। एतद्देव्रत कृत्वा शुक्लपक्षे तु वत्सरम्। पौण्डरीकमवाप्नोति कुलमुद्धरति स्वकम्। चतुर्दशीद्वयश्चैतत् कृत्वा तु नर नर.। मासि मासि यथाशक्त्या सर्वान् कामान् समश्नुते। आषाढ्यां श्रावणे महेश्वरस्य तत्रापि क सुचिरस्य राजन्!। सायुज्यमाप्नोति महेश्वरस्य मः स्वरूपाप्रतिमस्य तस्य"।

महेश्वराष्टमीव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षात्तथारभ्य पौषमासेऽष्टम्यां नराधिप!। पूजयेत् सोपवासस्तु देवदेवं त्रिलोचनम्"। पौष्याष्टम्यां मार्गशीर्षाष्टम्याम् "त्रिशूले सायुध चाग्नौ वा कमले वह्नि वा स्थले। घृतक्षीराभिषेकेण स्नातेन विविधेन वा। गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। गीतेन नृत्यवाद्येन वह्निसन्तर्पणेन च। ब्राह्मणानाञ्च पूजाभिर्यथावन्मनुजोत्तम!। व्रतावसाने दत्त्वा तु तथा धेनुं पयस्विनीम्। पौण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति"।

महोत्सवव्रत स्कन्दपु० "पाञ्चिपिष्टमयैर्दीपैः पञ्चभिर्नवमेघया। कुर्यादाराजितं शम्भोः स्वर्णपात्रैः समुज्ज्वलैः। शिविकाप्यस्मना च कर्त्तव्या महती शिवे। दुग्धसमुद्भिका चित्रा सवितामोऽत्तमा शुभाम्। महोत्सवेन विविधैर्वाद्यैस्तूर्यरवेण च। विविधैर्भक्ष्यभोज्यैश्च नैवेद्योपकल्पयेत्। सम्यक् सम्पादनीया स्यात् रथयात्रा पिनाकिनः। प्रेक्षणीयैस्तथा नृत्यैर्गीतैर्वाद्यैश्च शोभनैः। पूजयेच्छ्रद्धभक्ताय शिवाक्ताय भक्तितः। प्रीयतां शिव इत्युक्त्वा भक्त्या भुञ्जीत च स्वयम्। वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्य एतच्छैवोत्सवं महत्। शिवभक्तैः सदा न्यैश्च कीर्त्तिश्रेयोविवृद्धये"।

माघमासव्रतं भविष्योत्तरे "एतस्मात् कारणात् तस्मात् माघस्नानं विशिष्यते। सप्तान्यहनि दातव्यास्तिला शर्करयान्विताः। त्रिभागास्तु तिलाना हि चतुर्थः शर्करान्वितः। स्नानस्यान्ते वरारोहे सर्वं मासं भवेद्व्रती। सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्त्तिर्निरञ्जनः। मासावसाने सुभगे! षड्रस सम्प्रदापयेत्। दम्पत्योर्वाससी शुक्ले सप्तधान्यसमन्विते। त्रिंशत्तु मोदका देया नताभिषमयाः शुभाः। मरिचैर्निर्मिता ब्रह्मा नारङ्गाणि च दापयेत्"।

मातृनवमीव्रत भविष्योत्तरे "मातरश्चैव सम्पूज्या यथा शक्त्या प्रयत्नतः। तदग्रे शिवभक्तास्तु व्रतचार्यं विशेषतः। एवं कृत्वा विधानेन सर्वत्र जयमाप्नुयात्"।

इत्युपक्रमे मातृनामान्यभिधाय उक्तम् "नवम्यां पूजयेद् यस्तु मासि चाश्वयुजे सदा । स चिन्तितमवाप्नोति भवने नात्र संशयः" ।

मातृव्रतं वराहपु० "मातृणामष्टमी दत्ता ब्रह्मणा तिथिरुत्तमा । एताः सम्पूजयेद्भक्त्या निराहारो नरः सदा । तस्य ताः परितुष्टास्तु क्षेमारोग्यं ददत्यपि" ।

मार्गशीर्षव्रतं महाभारते "मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन संक्षिपेत् । भोजयेच्च द्विजान् भक्त्या स मुच्येद्व्याधिकिल्विषैः । सर्वकल्याणसम्पूर्णः सर्वदुःखविवर्जितः । उपोष्य व्याधिरोहितो वीर्य्यवानभिजायते । कृषिभागी बहुधनो बहुधान्यश्च जायते" ।

मार्त्तण्डसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "मार्त्तण्डसप्तमीं शृणु । यथाह्या वच्मि तेऽनघ ।। पौषमासे सिते पक्षे सप्तम्यां समुपोषितः । सम्यक् सम्पूज्य मार्त्तण्डं मार्त्तण्ड इति वै जपन् । पूजयेत् प्रयतं भक्त्या श्रद्धया परयान्वितः" । कृतप सर्व्वः "पुष्पधूपोपहाराद्यैरुपवासे समाहितः । मार्त्तण्डेति जपन्नाम पुनस्तद्गतमानसः । विप्राय दक्षिणां दद्यात् यथाशक्त्या स्वगव्यजम् । द्वितीयेऽह्नि पुनः स्नात । तत्रैवाभ्यर्च्चनं रवेः । तेनैव नाम्ना सम्बोध्य दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । ततो भुञ्जीत गोदोहसमृक्तसमन्वितम् । एवमेवाखिलान् मासान् उपोष्य प्रयतः शुचिः । दद्याद्वार्षिकं विद्वान् प्रतिमासञ्च शक्तितः । पारिते च पुनर्वर्षे यथापूर्वं गवाह्निकम् । दत्त्वा परगते भूयः शृणु यत् फलमश्नुते । स्वर्णशृङ्ग्यः पञ्चगाव सवत्सा वृषभस्वराः । प्रतिमासं द्विजातिभ्यो दत्त्वा यत् फलमश्नुते । तदाप्नोत्यखिलं सम्यग्व्रतमेतदुपोषितः । स च लोकमवाप्नोति मार्त्तण्डो यत्र तिष्ठति" ।

मासव्रतं देवीपु० "मार्गे रत्नोत्तम दद्याद् घृतं पौषे महाफलम्" । रत्नोत्तम लवणम् "तिलान्माघे मुनिश्रेष्ठ । सप्त धान्यानि फाल्गुने । विचित्राणि च वस्त्राणि चैत्रे दद्याद् द्विजातये । वैशाखे द्विज ! गोधूमान् ज्यैष्ठे तोयभृतं घटम् । आषाढे चन्दनं देयं सकर्पूरं महाफलम् । नवनीतं नभोमासि छत्रं प्रोष्ठपदे मतम् । गुडशर्करयाक्तान् मोदकानाश्विने मुने ! । दीपदानं महापुण्यं कार्त्तिके यः प्रयच्छति । सर्वकामानवाप्नोति क्रमेण तु उदाहृतम्" ।

मासोपवासव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "आश्विनस्यामले पक्षे एकादश्यामुपोषितः । व्रतमेतत्तु गृह्णीयाद् यावत् त्रिंशद्दिनानि तु । वासुदेवं समुद्दिश्य कार्त्तिकं सकलं नरः । मासमेकोपवसेद्यस्तु स मुक्तिफलभाग्भवेत् । अच्युतस्यालये भक्त्या त्रिकालं कुसुमैः शुभैः । मालतीन्दीवरैः पद्मैः कमलैः सुगन्धिभिः । कुङ्कुमोशीरकर्पूरैर्विलिप्य वरचन्दनैः । नैवेद्यधूपदीपाद्यैरर्च्चयेत जनार्द्दनम्" इत्यादि ।

मुक्तिद्वारसप्तमीव्रतं मत्स्यपु० "अश्वमेधादियज्ञानां शतकोटिशतैरपि । तत् फलं लभ्यते पुंसा मुक्तिद्वारव्रतेन यत् । योगमार्गमनभ्यस्य यथेष्टाचारवानपि । अथ युक्तो व्रतश्चापि व्रतेनानेन मुच्यते । सप्तमीं प्राप्य शुक्लेन दन्तधावनमाचरेत् । नमोक्तायेत्युदीर्य्याथ चार्ककाष्ठेन मन्त्रवान् । अथ वा पुष्पलक्षेण जलेनाप्लावनं तथा । कृत्वा पवित्रं देवानां मन्त्रेणार्कसमित् स्थितम् । रक्तचन्दनपद्मन्तु लिखेद्गोमयधारिणा । प्राक्कृते षोडशदलं सगर्भदलकर्णिकम्" इत्यादि ।

सुखव्रतं पद्मपु० "सुखपान परित्यज्य समान्ते गोप्रदो भवेत् । यक्षाधिपत्यमाप्नोति सुखव्रतमिहोच्यते" ।

मुनिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "सप्तम्यां मुनिशार्दूल ! दृष्टानभ्यर्च्चयेन्मुनीन् । स्वाध्यायफलमाप्नोति तद्धामफलमश्नुते" ।

मृगशीर्षव्रतं पद्मपु० "श्रावणे मासि कृष्णे च शङ्कर प्रथमेऽहनि । त्रिपर्वणा त्रिशल्येन त्रिमुखेन शरेण च । मुखानि त्रीणि विष्टेट यस्य मृगरूपिणः । तैः शिरोभिस्तपस्तप्तं वरः प्राप्तोऽथ शङ्करात्" । त्रिशल्येन त्रिमुखेन शल्यत्रयविमुखेनेत्यर्थः । मृगरूपिणस्त्रिमुखमृगरूपिण इत्यर्थः "त्रिभिः पूज्यानि तानीति न मनुष्यैः कदाचन । मृगशीर्षं ततः कृत्वा चिह्नाकारन्तु मृण्मयम् । सौरेण तपनीयं वै पूजनीयं यथाविधि । अर्घैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैर्विविधैरपि । शाकैः सौपस्यनाभिश्च कृतैः पिष्टमयैः शुभैः" । सौवर्च्चलाभिः घृतसौमिश्रपिष्टविकृतिभिः । "कांस्यभाजनवाद्यैश्च पश्चात् कार्य्यञ्च भोजनम्" ।

मेघपालीतृतीयाव्रतं भविष्यपु० "अश्वयुक्शुक्लपक्षे च तृतीयायां युधिष्ठिर ! । मेघपाली प्रदातव्या भक्त्या स्त्रीभिर्व्वनिता । अर्च्चैः विरूढैर्गोधूमैः सप्तधान्यसमन्वितैः । तिलतण्डुलमिश्रैश्च दातव्या धर्म्मसत्तम" । युधिष्ठिर उवाच "कीदृशी सा भवेद्देव मेघपाली जनार्द्दन ! । स्वरूपं कीदृशं तस्याः को मन्त्र इति मे वद" । श्रीकृष्ण उवाच "ताम्बूलसदृशैः पत्रैरक्ता पत्री

सप्तमञ्जरी। वाटीषु या च मार्गेषु प्रेक्षिता पर्वतेषु वा। यत्र वा दृश्यते राजन्! शुचौ देशे समुत्थिता। सेयमाली समभ्यर्च्या फलैः पुष्पैस्तथाक्षतैः। खर्जूरैर्नारिकेलैश्च नारङ्गैर्दाडिमैस्तथा। बीजपूरैः कपित्थैश्च सप्तधान्यैर्दिरूढकैः”।

मौनव्रतं स्कन्दपु० “नभस्यत्र व्यतिक्रान्ते नभस्ये च प्रवर्त्तिते”। नभाः, श्रावण, नभस्यो भाद्रपदः तौ चान्द्र पूर्णिमान्तौ ग्राह्यौ। “एवं कालक्रमेणैव श्रावणी पूर्णिमा गता। तद्दिनं प्राप्य विप्रेन्द्रेत्यधोभाभिधानात्। ‘व्रतमेतत् तु कर्त्तव्यं षोडशैव दिनानि तु। एतच्छ्रुत्वा ततो देवी प्रहृष्टा वाक्यमब्रवीत्”। पार्वत्युवाच “किं विधानं पुरा प्रोक्तं व्रतं मौनव्रतात्मकम्। तत्सर्वं समाचक्ष्व प्रसादं कुरु मे प्रभो!”। ईश्वर उवाच “तद्दिनस्यैव सम्प्राप्य सभार्य्यः सह बान्धवैः। गत्वा प्रभातसमये स्नानार्थं जलसन्निधौ। तडागे वा नदीदेशे गत्वा प्रस्रवणेऽथ वा। स्नानं कार्य्यं तदा सर्वैः शिवध्यानपरायणैः। दूर्वाकाण्डं सुसंग्राह्य षोडशग्रन्थिसंयुतम्। तत्सूत्रञ्च करे न्यस्य स्त्रिया वामे न्दक्षिणे। एवंविधानं कर्त्तव्यं यावत् स्यात् प्रतिपद्दिनम्। तद्दिने चैव सम्प्राप्ते समाप्त्यर्थं व्रतस्य तु। मौनेनैवानयेत्तोयं मौनात् गोधूमपेषणम्। मौनेनैव च कर्त्तव्यं नैवेद्यं भोजनादिकम्। सर्वोपस्करमादाय गत्वा च जलसन्निधौ। स्नानं कार्य्यं तदा तत्र नित्यकर्म ततः परम्। देवर्षिमनुजानाञ्च पितॄणाञ्चैव तर्पणम्। पश्चाद्देवाधिदेवेशं मन्त्रैः सम्पूजयेत् तत”।

यमचतुर्थीव्रत कूर्मपु० “भरण्यान्तु चतुर्थ्यान्तु शनैश्चरदिने यमम्। पूजयन् सप्तजन्मोत्थैर्मुच्यते पातकैर्नरः”।

यमद्वितीयाव्रत भविष्योत्तरे “कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर!। यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहे सदा। द्वितीयायां महोत्सर्गे नारकीयाश्च तर्पिताः। पापेभ्योऽपि विमुक्तास्ते मुक्ताः सर्वनिबन्धनात्। भ्रमिताश्चातिसन्तुष्टाः स्थिताः सर्वे यदृच्छया। तेषां महोत्सवो वृत्तो यमराष्ट्रसुखावहः। अतो यमद्वितीया सा प्रोक्ता लोके युधिष्ठिर! अस्यां निजगृहे पार्थ, न भोक्तव्यमतो बुधैः। स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्”।

यमव्रतं भविष्यपु० “दशम्यां यमराजेष्टः सर्वव्याधिहरो ध्रुवम्। मूलमन्त्राः सहस्राभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः। पूर्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वर”। इद व्रत दैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम्। कूर्मपु० “उपोषित चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहित। यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाञ्जलीन्। स्नात्वा नद्यान्तु पूर्वाह्णे मुच्यते सर्वपातकैः”। महाभारत “यजिष्णु पञ्चमीं षष्ठीं यमान् यो भोजयेद् द्विजान्। अष्टमीमथ कौन्तेय! शुक्लपक्षे चतुर्दशीम्। उपोष्य व्याधिरहितो रूपवानिति जायते”। विष्णुधर्मोत्तरे “यत्र क्वचन नद्यान्तु यत्र कृष्णा चतुर्दशी। अनकोऽभ्युदिते काले देव सम्पूजयेद् यमम्। धूमवर्णं चित्रगुप्तं कालपाशञ्च यादव!। मृत्युं स्वर्गञ्च धर्मञ्च गन्धमाल्यानुसम्पदा। यमोद्धार इत्युक्त्वा तिलांश्च जुहुयात् ततः। नमो यमायेति तथा स्त्रीशूद्रस्य विधीयते। ततश्च भोजयेद्विप्रान् यथाशक्ति नरोत्तम। दद्याद् व्रतान्ते विप्राय तथैव च पयस्विनीम्। कृत्वा व्रत वत्सरमेतदिष्ट न याति राजन्! नरकं मनुष्यः। पापक्षय प्राप्य स याति नाक मानुष्यमासाद्य स धर्मवान् स्यात्”।

यमादर्शनत्रयोदशीव्रतं भविष्योत्तरे “पूर्वाह्णे मार्गशीर्षादौ वर्षमेकं निरन्तरम्। त्रयोदश्यां सौम्यदिने सूर्य्याङ्गारकवर्जिते। मम नाम्ना द्विजानष्टौ पञ्च चैव समाहूयेत्। पुराणवेदतत्त्वज्ञान् स्वाचारान्नन्यदर्शनान्। सूर्य्यैकशरणान् साधून् सर्वभूतहिते रतान्। शुचौ देशे शुभे पङ्क्ते प्राङ्मुखानुपवेशयेत्। अन्तर्वासोयुतान् भक्त्या यत्नेनाभ्यञ्जयेत तान्। त्रयोदश्यां त्रयोदश्यां ये करिष्यन्ति भूतले। एकभक्तेन नक्तेन उपवासेन वा पुनः। यमादर्शननाम्ना वै व्रत सर्वव्रतोत्तमम्। ते सर्वपापनिर्मुक्ता विमानेनार्कवर्चसा। यास्यन्तीन्द्रपुरीं रम्यामप्सरोगणसंवृताम्”।

युगादिव्रतम् आदिपु० “वैशाखस्य तृतीयायां श्रीसमेतं जगद्गुरुम्। नारायणं पूजयेथाः पुष्पधूपविलेपनैः। वस्त्रालङ्कारसम्भारैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथा। ततस्त्वाप्यतो धेनुर्लवणस्याढकेन तु। कार्य्या कुरुकुलश्रेष्ठ! चतुर्भागेण वत्सकम्। अविचलोपरि स्थाप्य कल्पयित्वा विधानतः। शास्त्रोक्तक्रमयोगेन ब्राह्मणायोपपादयेत्। श्रीधरः श्रीपतिः श्रीमान् श्रीशः संप्रीयतामिति। अनेन विधिना दत्त्वा धेनुं विप्राय भारत!। गोसहस्रप्रदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम्। तथैव कार्त्तिके मासि नवम्या

नक्तभुग् नरः। स्नात्वा नद्यां तडागे वा देवखातेऽथ वा पुनः। उमासहाय वरद नीलकण्ठमथार्चयेत्। पुष्पधूपादिनैवेद्यैर्दीपगन्धादिभिस्तथा। धेनुं तिलमयीं दद्यात् पुराणोक्तविधानतः। अष्टमूर्त्तिर्नीलकण्ठः प्रीयतामिति कीर्त्तयेत्। तदनु प्राप्यते पुण्यं पार्थ। न केन वर्ण्यते। दत्त्वा तिलमयीं धेनुं शिवलोकमवाप्नुयात्। त्रयोदशी नभस्ये या पितॄन् तत्र समर्चयेत्। पितॄन् पायसदानेन सुमनोभिर्हुतेन च। भोजयेद्ब्राह्मणान् भक्त्या वेदवेदाङ्गपारगान्। पितॄनुद्दिश्य दातव्या सवत्सा कांस्यदोहना। सत्यवत्ता गौर्महाभाग। तरुणी सुपयस्विनी। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। मातामहस्तत्पिता च तत्पिता च त्रयो मम। प्रीयन्तां गोप्रदानेन इति दत्त्वा विसर्जयेत्। कृतेनानेन राजेन्द्र। यत् पुण्यं प्राप्यते पुनः। तदन्येन न शक्यन्तु वक्तुं वर्षशतैरपि। पुत्रांश्च पौत्रांश्च धन सर्वं समर्हदीर्पसितम्। इहैवाप्नोति पुरुष परत्र च पराङ्गतिम्। चतुर्दश्यान्तु मावस्य पूजयित्वा पितामहम्। गायत्र्या सहितं देवं वेदवेदाङ्गभूषितम्। नवनीतमयीं धेनुं फलैर्नानाविधैर्युताम्। सहिरण्या सवत्सान्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत्। कीर्त्तयेत् प्रीयतां मेऽद्य पद्मयोनिः पितामहः। यत्स्वर्गे यच्च पाताले यन्मर्त्त्ये किञ्चिद्दुर्लभम्। तदवाप्नोत्यसन्दिग्धं पद्मयोनेः प्रसादतः। यानि चान्यानि दानानि दीयन्ते सुबहून्यपि। युगादिषु महाराज। अक्षयाणि भवन्ति हि। वित्तहीनः स्वशक्त्या यो ददाति स्वल्पकं वसु। तदप्यक्षयतां याति नात्र कार्य्या विचारणा"।

युगावतारव्रत भविष्यपु० "मासि प्रौष्ठपदे यत् तु कृष्णपक्षे त्रयोदशी। अवतीर्णं युगं तस्यां त्रेतायान्तु समाहितः।" त्रेताया विनिर्द्दिष्टायां एतस्यां तिथौ युगमवतीर्णमिति सम्बन्धः अर्थाद् द्वापरमिति लभ्यते "गोमूत्रं गोमयं दूर्वां समालभ्य च मृत्तिकाम्। स्नायात्तु रे तडागे वा तिथौ तस्यां समाहितः। कृतन्तेन भवेच्छ्राद्धं गयायान्तु न संशयः। युगादौ यस्तु लोकेश स्नापयेद्गरुडध्वजम्। घृतक्षीरजलैः पुण्यैः स गच्छेद्वैष्णवीं पुरीम्। स्नापितोऽथ विलिप्तोऽथ पूजितोऽथ नमस्कृतः। युगादौ युगकर्त्ता तु नृणां मुक्तिप्रदो हरिः। अतो वै सर्वयत्नेन युगादौ जगतीपतिः। पूजनीयो जनैर्भक्त्या सर्वदुःखहरो हरिः"।

योगव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "विष्कुम्भादिषु योगेषु भवेदेकाशनो नरः। यो ददाति क्रमात् पार्थ। घृतमैलपलेचवम्। यवगोधूमचणकं निष्पावांश्चालितण्डुलान्। लवणं दधि दुग्धञ्च वस्त्रं कनकमेव च। कम्बलं गोदर्क छत्रमुपानद्युगलं तथा। कर्पूरं कुङ्कुमञ्चैव चन्दनं कुसुमानि च। लौहं ताम्रञ्च कांस्यञ्च रौप्यञ्चेति युधिष्ठिर। स्नातः स्वशक्त्या विधिवत् सर्वपापैः प्रमुच्यते। न वियोगमवाप्नोति योगव्रतमिदं स्मृतम्"।

योगेश्वरद्वादशीव्रत धरणीव्रते "शृणुष्व भक्तितो राजन्। कार्त्तिकैकादशीं तथा। उपोष्य विधिना येन सर्वाभरं प्राप्नुयात् फलम्। प्राग्विधानेन सङ्कल्प्य तद्वत् स्नानं समाचरेत्। विलोमेनार्चयेद्देव नारायणमकल्मषम्"।

रक्षाबन्धनपौर्णमासीव्रत भविष्योत्तरे "घनाच्छतेऽम्बरे पार्थ। शाद्वले धरणीतले। सम्प्राप्ते श्रावणे मासि पौर्णमास्यां दिनोदये। स्नान कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः। ततो देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेत् परमाम्भसा। उपाकर्मादि चैवोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम्। कुर्वीत ब्राह्मणः श्राद्धं वेदानुद्दिश्य इत्यत।। शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानञ्च शस्यते। ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम्। कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषिताम्। वस्त्रैर्विचित्रैः कार्पासैः क्षौमैर्वा मलवर्जितैः। दूर्वावर्णसहितैस्त्रित्वा दुरितोपशमनाय। उपलिप्ते गृहोद्देशे दत्तचतुष्के न्यसेत् कुम्भम्। पीठं दत्त्वोपरि विशेत् राजामात्यैर्युतश्च सुहृद्भिः। वेश्याजनेन सहितो मङ्गलशब्दैः समुच्छ्रितैश्चिह्नैः। रक्षाबन्धः कार्य्यः शान्तिध्वनिना नरेन्द्रस्य। देवद्विजातिशस्त्राण्यस्त्रे रक्षाभिरर्चयेत् प्रथमम्। तदनु पुरोधा नृपतेः रक्षां बध्नीत मन्त्रेण" इत्यादि।

रथनवमीव्रत भविष्यपु० "कृत्वैवाश्वयुजे मासि कृष्णपक्षे नराधिप।। नवम्यामुपवासन्तु दुर्गादेवीं प्रपूजयेत्। पुष्पधूपोपहारैस्तु ब्राह्मणानां च तर्पणैः। पूजयित्वा रथं कृत्वा नानावस्त्रोपशोभितम्। शोभितं ध्वजमालाभिः छत्रचामरदर्पणैः। नानापुष्पस्रजाभिश्च विहैर्युक्तं मनोरमम्। कृत्वा स्वर्णमयीं दुर्गां महिषासनशोभिताम्। विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् कृतलक्षणम्। तं रथं राजमार्गेण शङ्खभेर्यादिनिस्वनैः। नवम्यां भ्रामयित्वा तु नयेत् दुर्गालयं नृप।। तत्र जागरपूर्वन्तु प्रदीपाद्युपशोभितम्। नानाप्रक्षेपकैर्वीर।

नृत्यमानैश्च वादकैः । जागरं कारयेत्तत्र पूजयानश्च बालकाम् । प्रभाते स्नपनं कृत्वा तद्भक्तानाञ्च भोजनम् । रथं शोभासमायुक्तं भगवत्यै निवेदयेत् ॥

रथसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "शुक्लपक्षे तु माघस्य सप्तम्यामम्ब-रीष हे । स्नानं शुक्लतिलैः कार्य्यं नद्यभावे तु कुत्र-चित् । निर्मले सलिले राजन् ! विधिवद्वर्णधर्मतः । देवादीन् पूजयित्वा तु गत्वा सूर्य्यालयं ततः । सूर्य्यं सम्यक् नमस्कृत्य पुष्पैरुपाहृते शुभे । आगत्य भवनं पश्चात् पञ्च यज्ञांश्च निर्वपेत् । सभोज्यातिथिभृत्यांश्च बान्धवांश्चितान् स्वयम् । विद्यमाने दिनेऽर्घ्यायाद्भाग-यतस्तैर्वर्ज्जितम् । रात्रौ विप्रं समाहूय विधिज्ञं वेदपारगम् । सम्पूज्य नियमं कुर्य्यात् सूर्य्यमाधाय चेतसि । सप्तम्यान्तु निराहारा भूत्वा भोगविवर्ज्जितः । भक्ष्येऽहस्या जगन्नाथ निर्विघ्नं व्रतं मे कुरु ॥ इत्यु-च्चार्य्य जपन्नेव । तोयं तोयेषु निःक्षिपेत् । ततो वि-सृज्य तं विप्रं स्वपेद्भूमौ जितेन्द्रियः । ततः प्रातः समुत्थाय कृतावश्यः शुचिर्नरः । कारयित्वा रथं दिव्यं किङ्किणीजालमालिनम् । सर्व्वोपस्करसंयुक्तं रत्नैः सर्व्वैर्विभूषितम् । काञ्चनं राजतञ्चापि स्वसारथि-समुतम् । ततो मध्याह्नसमये कृतस्नानादिको व्रती । सतीर्थ्यं गर्भाध्यमानस्तु पापसङ्घातवर्ज्जितम् । वीर मूल जयन् प्राप्य समागच्छेत् समाश्रयम्" ।

रथाङ्गसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "माघे मासि महादेव ! सिते पक्षे जितेन्द्रियः । सप्तम्यामुपोषितो भूत्वा गन्धपुष्पोप-हारकैः । पूजयित्वा दिनकरं रात्रौ तस्याग्रतः स्वपेत् । विप्रांस्तथ समस्या भक्त्या भानुं समर्च्चयेत् । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या वित्तशाठ्यं विवर्ज्जयेत् । स्वगृहे ऋषिमोदकैश्च नयनगुडसर्पिषैः । प्रथमं वत्सरे पूर्णे सप्तम्या कारयेद्बुध । देवदेवस्य वै यात्रा दुर्गोक्तविधिना तथा ।" दुर्गोक्त- विधिना नामातिदिनकरस्य स्वरण्यथावाभिधि-नत्यर्थे । "कृष्णपादं व्रतं कुर्य्याद्याहद रवि-मध्ये । पद्येहभक्त्या जगन्नाथ स याति परमां गतिम् । तृतीयायामेकभक्तं चतुर्थ्यां नक्तमुच्यते । अयाचितन्तु पञ्चम्यां षष्ठ्यामेव उपोषितः । सप्तम्यां पारणं कुर्य्यात् द्रष्टा देवं रथे स्थितम् पूजयित्वा च विधिना भक्त्या-न विलोचनम् । कौशेयं रथ कृत्वा नामपार्श्वी परिस्थितम् । इदमक्रं चक्रेद्व्योमगामिनं भवि-भिनयेत्" ।

रम्भात्रिरात्रव्रतं स्कन्दपु० "शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां मासि ज्यैष्ठे च सुव्रत ! । त्रिरात्रं व्रतमादिशन्त्र भक्त्या तां कदलीं शुभाम् । स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा व्रती स्निग्धे द्वन्द्वकैः । स्नात्वा वेदवेद्भक्त्या गन्धपुष्पादिदायकः । रात्रौ कुर्व्वीत नक्तं च अश्वमेधसमाप्तः । तथैव कदर्श्यादय निशमेव प्रवेशयेत् । ज्यैष्ठे मासि तत प्राप्य द्वादश्यामेव सुव्रत ! । नद्यां वा तडागे वा शिवं सम्पूज्य चाच्यते । स्नात्वा च पूजयेद्देवं न्द्रम-देवार्द्धधारिणम् । एकभक्तं ततः कृत्वा नियमं कार-येद्व्रते । भाद्ध्येऽह विटिम लब्ध्वा सम्यगिहा सुर-श्वरीम् । त्वत्प्रसादात् व्रतं मेऽस्तु निर्विघ्नेन महेश्वर ! । रम्भाया स्थापनं कृत्वा विचित्रञ्च सुशोभनम् । रम्भाया निकटे स्थित्वा गीतवाद्यसमन्वितम् । मण्डपं कारयेत्तत्र पुष्पमालाविभूषितम् । वितानेन च संयुक्तं सर्व्वशोभासमन्वितम् । मध्ये कुर्व्वीत कदलीं फल आदि-सतसुताम् । राजतीं शोभमाकारां जातरूपमया-चिताम् । वस्त्रयुग्मं ततो दद्यात् सर्व्वालङ्कारभूषिताम्" ।

रविव्रतं भविष्यपु० "माघमासि समुद्युक्तास्तस्य योऽर्च्चय-ज्रविम् । भवेत् माघमासिकं पुण्यं मासेनैव न संशयः" ।

रसकल्याणिनीतृतीयाव्रतं ब्रह्मपु० "अन्यामपि प्रवक्ष्यामि तृतीयां पापनाशनीम् । रसकल्याणिनीमेतां पुरा-कल्पविदो विदुः । माघमासे तु सम्प्राप्य तृतीयां शु-क्लपक्षतः । प्रातर्गव्येन पयसा तिलैः स्नानं समाच-रेत् । स्नापयेन्मधुना देवीं तथैवेक्षुरसेन च । गन्धो-दकेन च पुनः पूजनं कुङ्कुमेन वै । दक्षिणाङ्गानि सम्पूज्य ततो वामानि पूजयेत्" । "अनेन विधिना देवीं मासि मासि सदार्च्चयेत् । लवणं वर्ज्जयेन्माघे फाल्-गुने च गुडं पुनः । तवराजं तथा चैत्रे वर्ज्ज्यं च मधु माधवे । पानकं ज्यैष्ठमासे तु तथाऽऽषाढे च जीर-कम् । श्रावणे वर्ज्जयेत् क्षीरं दधि भाद्रपदे तथा । तथाश्वयुजे तद्वत्सं वर्ज्जयेच सर्ज्जिका" । ऊर्जो, का-र्त्तिके । सर्ज्जिका, स्वाजा मोके प्रियरिपोतिप सिद्धा । "धान्यकं मार्गशीर्षे तु पौषे वर्ज्ज्यञ्च शर्करा । व्रतान्ते करकं पूर्णमेतेषां मासि मासि च" । इत्यादि काशवेलायां मध्यपात्रे च मधुरम्" ।

राघवद्वादशीव्रतं धर्म्मोत्तरे "ज्यैष्ठमासे विशेषेण सकलत्र विधिना नरे । अर्च्चयेत् परमं देवं पुष्पैर्नानाविधैः शुभैः । नमो राघवायेत्युक्त्वा पादौ पूर्व्वं समर्च्चयेत् । एवं

मध्यस्थं विधिवत् घृतकुम्भं प्रकल्पयेत् । प्राग्वद्वस्त्रयुग
च्छन्नौ सौवर्णौ रामलक्ष्मणौ” इत्यादि ।

राजराजेश्वरव्रत कालोत्तरे “बुधस्वात्यातिकीयोगो यदा-
ष्टम्यां प्रजायते । उपोषितस्तु विधिना महाम्नानपुरः-
सरम् । सम्पूजयेद्दिक्पालमष्टराणां चतुःसमम् । महा-
वर्त्तिद्वयं दीर्घदीपं साष्टोत्तरं शतम् । लघुकुङ्कुममध-
यन्तु सितपुष्पैस्तु पूजयेत् । खण्डखाद्यान्यनेकानि नैवे-
द्यानि प्रकल्पयेत् । भावार्थाय शिवस्याग्रे चैवेयमुकु-
टादिकम् । रसनाकुण्डले चैव कल्पयं मुद्रिकाद्वयम् ।
वाहनन्तु गजश्चैव तदभावाद्धयोत्तमम् । सम्पूज्य परया
भक्त्या चक्रश्च शर्करामृतम् । राजराजेश्वरपदं प्राप्नुया-
च्छ्रीमहद्धुर्या । राजराजेश्वरं तेन व्रतमेतत् प्रका
शितम्” ।

राज्ञतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “ज्यैष्ठे शुक्लतृतीयायां नि-
राहारो नरः शुचिः । त्रिमूर्त्तिपूजनं कृत्वा तृती
यायां यथाविधि” । त्रिमूर्त्तिपूजनं तिसृणां मूर्त्तीनां
वायुसूर्य्यचन्द्रमसां पूजनम् । “कूपनदतडागाद्यैर्मिश्रे
प्रातः शुचिर्जले । प्रत्यूषे पूजयेद्वायुमन्तरिक्षे शुभ-
स्थले । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । होमं
कार्य्यो यवैस्तु स्त्रैस्तु दद्याद् द्विजातये । मध्याह्ने पूज-
येद्वह्निं तथा सूर्य्यमतन्द्रितः । तिलांश्च जुहुयाद्वह्नौ
दद्याद्विप्रेषु काञ्चनम् । सूर्य्यास्तमनवेलायां जले चन्द्रञ्च
पूजयेत्” । जले चन्द्रमसमभिध्याय पूजयेदिति । वह्ना-
वभिध्याय मध्याह्ने सूर्य्यं प्रपूजयेदिति यावत् “घृतेन
होमं कुर्वीत रजतं दक्षिणा स्मृतम् । नक्तं भुञ्जीत
धर्मज्ञ तैलहीनं ततो नरः । पूर्णे संवत्सरे कृत्वा
व्रतमेतदतन्द्रितः । स्वर्गलोकमवाप्नोति सहस्रं परि-
वत्सरम् । मानुष्यमासाद्य ततो राजा भवति भूतले ।
व्रतं कृत्वा महाभाग ! पूर्णं संवत्सरत्रयम् । पञ्चवर्ष-
सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते” ।

राज्यद्वादशीव्रतं धन्युधर्मे “ष्टण्ष्वावहितो राजन् !
द्वादशीं राज्यदां शिवाम् । यामुपोष्य नरो लोके राज्य
माप्नोत्यकण्टकम् । मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लपक्षे नरा-
धिप ! । दशम्यां प्रयतः शुद्धः स्नानमभ्यक्ष्यपूर्वकम् ।
हविष्यभुक् मायान्तात्मा दन्तधावनपूर्वकम् । उपवासस्य
सङ्कल्पं भोभूतस्य तु कारयेत् । देवाङ्कणे कुशस्तोर्णा-
मेकवस्त्रोत्तरच्छदाम् । अध्यासीत महीं तत्र तां रात्रिं
संयतो भवेत् । द्वितीयेऽह्नि ततः कृत्वाह्नि स्नानमत-
न्द्रितः । पूजनं चैव सर्वस्य सर्वसूक्तेन कारयेत्”
इत्यादि ।

राज्याप्तिदशमीव्रत विष्णुधर्मोत्तरे “क्रतुर्दक्षो वसुः सत्य
कालः कामोधुरस्तथा । कुरवान् मनुजो विप्रो रोचमा-
नश्च ते दश । विश्वेदेवाः समाख्याता दशात्मा केशवो
विभुः । तस्य सम्पूजन कार्य्यं सितपक्षे नराधिप ! ।
आरभ्य कार्त्तिकान्मासाद्दशम्यां नृपपुङ्गव ! । मणु़ङ्गेष्वथ
पुण्येषु यदि वाञ्छसि यादव ! । गन्ध, माल्य, नमस्कार,
दीप, धूपान्न, सम्पदा” ! अत्रौ प्रतिमा वा च यथाव
स्थव एवं पौटिघातमयी विधेया “व्रतान्ते कनकं द-
द्यात् यथाशक्ति द्विजातये । कृत्वा व्रतं केवलमेतदिष्ट
प्राप्नोति तेषां सुचिरन्तु लोकान् । ततश्च्युतो लोके पुरु-
षोत्तमस्य राजा भवेद् ब्राह्मणपुङ्गवो वा” ।

रामनवमीव्रतं अगस्त्यसंहितोक्तम् “चैत्रे नवम्यां प्राक्पक्षे
दिवा पुण्ये पुनर्वसौ । उदये गुरुगौराश्वोः स्वोच्चस्थे
ग्रहपञ्चके । मेषे पूषणि सम्प्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये ।
आविरासीत्स कलया कौशल्यायां परः पुमान् । तस्मिन्
दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रतं सदा । तत्र जागरणं कु-
र्य्याद्रघुनाथपरो भुवि । प्रातर्दशम्यां कृत्वा तु सन्ध्याद्याः
कालिकीः क्रियाः । सम्पूज्य विधिवद्रामं भक्त्या वित्ता-
नुसारतः । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या दक्षिणाभिश्च
तोषयेत् । गोभूतिलहिरण्याद्यैर्वस्त्रालङ्करणैस्तथा ।
रामभक्तान् प्रयत्नेन प्रीणयेत्परया मुदा । एवं यः कुरुते
भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतम् । अनेकजन्मसिद्धानि पात-
कानि बहून्यपि । भस्मीकृत्य व्रजत्येव तद्विष्णोः परमं
पदम्” ।

राशिव्रत भविष्यपु० “कार्त्तिक्यां नक्तभुक् दद्यान्मेषं
हेमविनिर्मितम् । मार्गशीर्षे नृपं पश्येन्मिथुन तद्वदेव
हि” इत्यादि । एवं क्रमेण यो दद्याद्रामीं वस्त्र-
विभूषिताम् । पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां कौन्तेय ! जन्तु-
दक्षिणम् । एतद्राशिव्रतं नाम ग्रहोपद्रवनाशनम् ।
सर्वाशापूरकं तद्वत्सोमलोकप्रदायकम्” ।

रुक्मिणाष्टमीव्रतं स्कन्दपु० “मासि मार्गशिरे कृष्णपक्षेऽ-
ष्टम्यां गजानन ! । रुक्मिण्यष्टमिसंज्ञा सा सर्वकाम-
फलप्रदा । तस्यां प्रातः शुचिर्भूत्वा नारी नियमका-
रिणी । वर्षे च प्रथमे कुर्य्याद्देवागारं स्वके सदा ।
गृहोपकरणं सर्वं तस्मिन्निविष्य सादरम् । श्रीकृष्णं
रूपयुक्ताराभिस्तादृशैः रथास्तथा । वस्त्रैः कार्येस्तथा

दन्तै र्विशेषेण लिखितास्तथा। कार्य्याः सुत्तलिकास्तत्र तासां नामानि मे शृणु। कृष्णश्च रुक्मिणी चैव बलदेवश्च रेवती। प्रद्युम्नश्चैव तद्भार्य्या अनिरुद्ध उषा तथा। देवकी वसुदेवाटीन् सर्वांस्तत्र प्रकल्पयेत्। ततोऽनुपूजयेत् सर्वान् गन्धधूपाक्षतादिभिः। चन्द्रोदये तु सञ्जाते दद्यादर्घ्यं न्तादन्द्रवे। "अर्घ्यं दत्त्वा तु भुञ्जीत मित्रस्वजनबन्धुभिः। ततः प्रभातसमये कुमार्य्यै तद्गृहं शुभम्। दद्यात् प्रीतेन मनसा सर्व्ववस्तुप्रपूरितम्। ततो द्वितीयवर्षे तु कुर्य्याद् द्विगुणमन्दिरम्। पूर्ववत् पूरितं कृत्वा कुमार्य्यै विनिवेदयेत्। ततस्तृतीये वर्षे तु कृत्वा त्रिगुणमन्दिरम्। सम्पूर्णं पूर्ववत् कृत्वा कुमार्य्यै विनिवेदयेत्। ततश्चतुर्थे वर्षे तु कृत्वा गृहचतुष्टयम्। पञ्चमेऽब्दे पञ्चद्वारं षष्ठे षण्मुखसंयुतम्। कृत्वा दद्यात् प्रयत्नेन कुमार्य्यै तच्च मन्दिरम्। एतत्तु सप्तमे वर्षे कुर्य्यादुद्यापनं शुभम्। सप्तद्वारं गृहं कृत्वा सुधाधवलितं महत्। शय्या तूलीच यानं च छत्रोपानहमेव च। आदर्शं चामरञ्चैव ताम्बूलं च तथा। कांस्यभाजनपात्राणि ताम्राणि तु महान्ति च। नानाविधानि वस्त्राणि तथैवाभरणानि च। गृहोपकरणं सर्वं गृहे निक्षिप्य सर्व्वतः। कृष्णञ्च रुक्मिणीञ्चैव प्रद्युम्नञ्च मनोहरम्। कृत्वा स्वर्णमयान् भक्त्या पीतवस्त्रावगुण्ठितान्। पूजयित्वोपवासेन रात्रिजागरणेन च। ततः प्रभातसमये तद्गृहे समुपागताम्। सपत्नीकं द्विजं पूज्य वस्त्रालङ्कारभूषणैः। तस्मादेतद्गृहं दद्याद्गावश्चैवाथ षोडशीम्"।

रुद्रव्रत पद्मपु० "यस्त्वेकभक्तेन समां क्षिपेत्तु दृशान्वितां। धेनुं तिलमयीं दद्यात् स पदं याति शाङ्करम्। एतद्रुद्रव्रतं नाम पापशोकविनाशनम्"। ज्यैष्ठे पञ्चतपाः सायं हेमधेनुप्रदो दिवम्। यात्यष्टमीचतुर्दश्यो रुद्रव्रतमिदं स्मृतम्"। अष्टमीचतुर्दश्याविति च चत्वारि दिनानि पञ्चाग्निसाधनं तच्चतुर्थे दिने सायं सुवर्णधेनुं दद्यात्"।

रूपनवमीव्रतं भविष्यपु० "पौषे मासि महाबाहो। चतुर्दन्तं गजं शुभम्। कृत्वा रूप्यमयं भक्त्या न्यस्य पात्रे हिरण्मये। इन्द्राणीं विविधैर्द्रव्यैर्नानामणिविभूषिताम्। एवं पूजयते भक्त्या इन्द्राणीं विधिवत्ततः। स ऐरावतमारूढः सोमलोके महीयते"।

रूपसत्रव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "फाल्गुन्यां समतीतायां कृष्णपक्षाष्टमी तु या। सम्पूज्य तां तु सम्प्राप्य व्रतं गृह्णीत मानवः। उपोषितव्यं नक्षत्रं नक्षत्रस्य च दैवतम्। वरुणञ्च तथा चन्द्रं पूजयेद् विधिना नरः। पूजयेद्देवदेवञ्च भगवन्तं जनार्दनम्। उपोष्याङ्गानि देवस्य प्रयत्नेन च पूजयेत्। ततोऽग्निहवनं कृत्वा पूजयित्वा तथा गुरुम्। उपवासस्तु कर्त्तव्यो द्वितीयेऽहनि पार्थिव। उपोष्य ऋक्षे विगते स्नात्वा सम्पूज्य केशवम्। कृत्वाग्निहवनं भक्त्या पूजयित्वा द्विजोत्तमान्। हविष्यान्नञ्च भोक्तव्यं शृणु चाङ्गक्रमं मम। पादयोः कथितं मूलं प्राजापत्यन्तु जङ्घयोः। अश्विनौ जानुयुगलं ऊरुयुग्मे च पार्थिव। संहिते द्वे तथाषाढे गुह्यञ्च संहिते स्मृते। पूर्वोत्तरे च फाल्गुन्यौ कृत्तिका च कटिर्भवेत्। पार्श्वयोः कुक्षियुतयोर्नक्षत्रितय मम। उभे प्रोष्ठपदे राजन्। रेवती च तथा भवेत्। उरोऽनुराधासु पृष्ठं धनिष्ठासु प्रकीर्त्तितम्। भुजौ ज्ञेयौ विशाखासु हस्ते प्रोक्तौ तथा करौ। अङ्गुल्यश्च तथा प्रोक्ता राजसिंह पुनर्वसौ। अश्लेषायां नखाः प्रोक्ता ज्येष्ठायां नृप कन्धरः। श्रवणे श्रवणौ ज्ञेयौ मुखं पुष्ये प्रकीर्त्तितम्। दन्ताः स्वातौ शतभिषा हनु प्रोक्ता तथा नृप। मघायां नासिके प्रोक्ते मृगशीर्षं च लोचने। चित्रा ललाटे विज्ञेया भरण्याञ्च तथा शिरः। शिरोरुहास्तथार्द्रा व्रतस्यान्ते नराधिप। चैत्रशुक्लावसाने तु सत्रं परिसमाप्यते"।

रूपसङ्क्रान्तिव्रत स्कन्दपु० "अथान्यदपि ते वच्मि रूपसङ्क्रान्तिसत्तमाम्। सङ्क्रान्तिवासरे स्नानं तैलं कृत्वा विचक्षणः। हैमपात्रे घृतं कृत्वा हिरण्येन समन्वितम्। स्वरूपं वीक्ष्य तत्पात्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत्। एकभक्तं ततः कृत्वा भक्त्या चैव समन्वितम्। व्रतान्ते काञ्चनं दद्याद्घृतधेनुसमन्वितम्। अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः"।

रूपावाप्तिव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "फाल्गुन्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात्। यावच्चैत्री महाराज! तावत् स्नातो दिने दिने। वह्निः सम्पूजयेद्देवं केशवं भोगशायिनम्। एकभक्ताशनो नित्यमधःशायी तथा भवेत्। त्रिरात्रोपोषितः पश्चाद्भक्त्या कुर्य्यात्तथैव च। स्वशक्त्या रजतं दद्याद्वस्त्रयुग्मं तथैव च। रूपार्थिनो मासमिदं मयोक्तं व्रतोत्तमं नित्यमदीनसत्त्वम्। कृत्वा तु नाकं मनुजस्त्ववाप्य मानुष्यमासाद्य च रूपवान् स्यात्"।

रोहिणीद्वादशीव्रत भविष्योत्तरे "प्रवृत्ते श्रावणे मासि

कृष्णपक्षे समाहित । एकादश्यां शुचिर्भूत्वा स्नात्वा सर्वौषधीजलैः । मासपूर्णेन राजेन्द्र ! कुर्य्याद्दिन्दुरिकागतम् । साटकाय तथा पञ्च एतदस्य सुनिश्चयः । श्यामोपयागमुद्दिश्य ततो गत्वा जलाशयम् । दुष्टयादोभिरश्छिन्नं पद्मोदितजलैर्वृतम् । तस्यैव पुलिने रम्ये स्नातो गोमयादिना । कृत्वा मण्डलकं तत्र पिष्टकादिभिरर्चितम् । चर्चितं गन्धकुसुमैर्धूपदीपाक्षतैः शुभैः । तत्र चन्द्रं लिखेत् पार्श्वे रोहिण्या सहितं भुवि । अर्च्चयीत शुभार्ध्येन मन्त्रेणानेन भक्तितः । एव मभ्यर्च्य तद्दत्त्वा तज्जलं स्वयमाविशेत् । "षष्ठान्नकालभोजी वा आनुगुल्फान्तमेव वा । ध्यायते कामरासञ्च रोहिण्योपाहृतं विभुम् । जलस्थमेव भुञ्जीत स्वयमिन्दुरिकागतम् । से गोत्रिणी शशिभृता विहृता छिता च यत् कारणं शृणु नरेन्द्र ! निवेदयामि । सम्पिष्टमात्रर्चितेन्दुरिकागत यद्युक्तं लभेत् सुहृदतैन फलं तदेव" ।

इर्न्दुव्रत स्कन्दपु० "रोहिणी चन्द्रशयनं वाचादेवस्य चक्रिणः । तामरूपमयीं कृत्वा पञ्चरत्नेन संयुताम् । स्नापयेद्धस्तयुग्मेन पुष्पधूपैः प्रपूजयेत् । कालाङ्कुरफलैर्दिव्यैर्नैवेद्यैस्तथार्चिते । द्वितीयेऽह्नि समाप्यैतद्ब्राह्मणायोपपादयेत् । श्रोत्रियाय सुरूपाय भिक्षुकाय कुटुम्बिने । अथ नक्तेन भुञ्जीत गोदुग्धा दर्पणे कृत । एवंविधं व्रत दिव्य दिवि देवाश्च चक्रिरे । वर्षे वर्षे समायाते देवपान्थापि कुर्वते । यं य काममभिध्यायन् तं तमाप्नोत्यसंशयम् ।

बृहत्पादाद्व्रत मत्स्यपु० "अस्ति वत्स ! व्रतश्चैक तिथिनक्षत्रयोगतः । नभस्ये मासि राजेन्द्र ! यदाष्टी जायते तदा । व्रतमेतद्दिव्यातत्व्यसुमामाहेश्वर भुवि । आरोग्यैश्वर्यसौभाग्यरूपसम्पत्प्रदायकम् । कारयित्वा यथाशक्ति सौवर्णं मिथुनं तयोः । गौरीगिरिशयोर्भक्त्या नक्तं चन्द्रेन्द्र पूजयेत् । नभस्ये बहुलाष्टम्यामेव व कुरुते व्रतम् । यत्पापं तिविकृतमिदं तस्य फलं शृणु । सर्वपापविशुद्धात्मा सर्वैश्वर्यसमन्वितः । भुक्त्वा भोगान् सहस्रेण तत्र कार्त्तिकमन्दिरे । राजा भवति धर्मात्मा बलवीर्यसमन्वितः । भाद्रकृष्णाष्टमी भवति या कन्या नभस्ये तदा सौवर्णं मिथुनं शिवा गिरिशयो रूपं तयो र्वस्त्रैः । पूर्वं दिवसैर्ददाति गुरवे सार्द्धं रत्नौघेन मुक्ता कोमलतोयदं सदन्यो लभ्यो लोकावरम्" ।

अश्वीनारायणव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "पञ्चदश्यां शुक्लपक्षे फाल्गुनस्य नराधिप ! । पाषण्डपतितांश्चैव तथैवान्त्यावसायिनः । नास्तिकान् भिन्नवृत्तांश्च पापिनश्चापि नालपेत् । नारायणे गतमना पुरुषो नियतेन्द्रियः । तिष्ठन् व्रजन् प्रस्खलंश्च क्षुते वापि जनार्दनम् । कीर्त्तयेत्तत्क्रियाकाले सर्वं कृत्वा पुनः पुनः । लक्ष्म्या समन्वितं देवमर्च्चयेत जनार्दनम् । सन्ध्याव्युपरमे चन्द्रं चन्द्ररूपं हरिं मीश्वरम् । रात्रिश्च लक्ष्मीं सञ्चित्य स्वस्वगर्भे च चिन्तयेत् । श्रीर्मया चन्द्ररूप ! त्व वासुदेव ! जगत्पते ! । मनोऽभिलषितं देव ! पूरयस्व नमो नमः । मन्त्रेणानेन दत्त्वार्घ्यं देवदेवस्य भक्तितः । नक्तं भुञ्जीत मौनेन तैलक्षारविवर्जितम् । तथैव चैत्रवैशाखे ज्यैष्ठे च सुनिश्चितम् । एतेषु यथाप्रोक्तं मासि मासि च तद्दिने । निष्पादितं भवेदेक पारणं दालभ्य ! भक्तितः । द्वितीयं तत्र वक्ष्यामि पारणन्तु निबोध मे । आषाढे श्रावणे मासि मासि भाद्रपदे तथा । तथैवाश्वयुजेऽभ्यर्च्य श्रीधरश्च श्रिया सह । सम्यक् चन्द्रमसं दत्त्वा भुञ्जीतार्घ्यं यथाविधि । द्वितीयमेतदाख्यात तृतीयं पारणं शृणु । कार्त्तिकादिषु मासेषु तथैवाभ्यर्च्य केशवम् । भूत्या समन्वितं दद्यात्तथाच्छायाकृष निशि । भुञ्जीत च यथाख्यातं तृतीयमपि पारणम् । प्रतिपूर्णं ततो दद्यात् ब्राह्मणेऽभ्यर्च्य दक्षिणाम् । प्रतिमासं च वक्ष्यामि प्राशनं कायशुद्धये । प्रथमं चतुरो मासान् पञ्चगव्यमुदाहृतम् । कुशोदकं तथैवान्यदुक्तं मासचतुष्टयम् । गीतवाद्यादिकं रात्रौ तथा लक्ष्मयाः शुभा । कारयेद्देवदेवस्य पारणे पारणे गते । जनार्दनं सपत्नीकमर्च्चयेत् प्रथमं तथा । सश्रीकं श्रीधरं तद्वत्तृतीयं भूतिकेशवम् । एवं सम्पूज्य विधिवत् सपत्नीकं जनार्दनम् । नाप्नोतीष्टवियोगार्त्तिं पुमान् स्त्र्यपि वा पुनः" ।

अशोकपूर्णिमाव्रतं वराहपु० "नद्यामभ्यर्च्य धरण्याशयी भवेन्नृपः । समाप्ते हेमकलशं दद्यात्तिलसमन्वितम् । स वैष्णवं पदं याति सप्तजन्मनि जन्मनि । एतदशोकव्रत नाम तु अशोकदिनाशनम्" ।

अविधवादशमीव्रतं भविष्योत्तरे "माघमासे सिते पक्षे दशम्यां तस्कसा । पादौ प्रक्षाल्य कृष्णौ च सुखैरुपविष्टैः समाहितः । पद्मादुपुष्टि दम्पत्योरभावग्रन्थयुक्तम् । कल्पाङ्के तु मध्ये मत्स्यः तिरश्चीनकरे शुभे । स्नातोपरीष्ट रजात् शङ्के शालौ शरीरादि च । एतस्मिन्

सुपुष्पैश्च मनोज्ञैः कुङ्कुमादिभिः । अर्च्चयीत तथा तथा देवीं त्वां भक्त्या भक्तिवत्सले ।" इत्यादि ।

ललिताव्रतं स्कान्दपु० "शृणु त्वमनवद्याङ्गि ! ललिताराधनक्रियाम् । आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां नक्तभोजनम् । प्रतिमां हेममयीं दिव्यां सर्व्वालङ्कारभूषिताम् । वापी कार्य्या शुभे देशे तन्मध्ये वेदिका शुभा । कुसुमाला वितस्त्यर्द्धा दशधान्यसमन्विता । वेदीकोणेषु संस्थाप्या मृण्मय्यः पञ्च देवताः । विद्धा जलेन तन्मध्ये देवी स्थाप्या प्रयत्नतः । असंख्यं सजलं कुम्भं ताम्रपात्रसमन्वितम् । तत्र स्वर्णमयी देवी स्थाप्या च ललिता शुभा । चन्द्रन्तु रोहिणीयुक्तं राजतं कारयेत् पुरः । दक्षिणे हीश्वरं स्थाप्य वामतो विघ्ननाशनम् । मूलमन्त्रेण गायत्र्या सर्व्वं तत्र प्रपूजयेत्" इत्यादि ।

ललिताषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे 'प्रभो ! भाद्रपदे मासि शुक्लषष्ठ्यां सुव्रता । नारी स्नात्वा प्रभाते च शुक्लमाल्याम्बरप्रिया । सर्व्वाभरणशोभिता भूत्वा संगृह्य वालुकाम् । नवे वेणुमये पात्रे गृह्य गच्छेद्गृहाङ्गने । सोपवासा प्रयत्नेन तत्र देवीं प्रपूजयेत् । कृत्वा वस्त्रयुगं रम्यं पद्ममालाविचित्रितम् । तत्र संस्थाप्य तां देवीं पुष्पैः सम्पूजयेद्धरिम्" । तां देवीमिति जलान्तरगतां वालुकामानीय वंशपात्रे पञ्चपिण्डाकारां वालुकामयीं पूजयेदिति "ध्यात्वा तु ललितां देवीं तपोवनविवासिनीम् । पङ्कजं करवीरञ्च नेपालीं मालतीं तथा" । नेपाली पुष्पविशेषः, गृहीत्वा पूजयेदिति शेषः । नीलोत्पलं केतकीञ्च संगृह्य तगरं वरम् । एकैकाष्टशतं पाद्ममष्टाविंशतिरेव वा । अक्षताः कलिका गृह्य ताभिर्देवीं समर्च्चयेत्" ।

वाजपेयावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "कार्त्तिक्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । घटे वा यदि वार्च्चायां प्रद्युम्नं पूजयेद्विभुम् । बहिःस्नानं ततः कुर्य्यान्नक्तमश्नीत वाग्यतः । एकभक्तं महाराज ! हविष्यं प्रयतः सदा । मार्गशीर्षं ततः प्राप्य त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । सम्पूज्य देवं प्रद्युम्नं कृत्वाग्नौ हुतमेव च । भोजयेद्ब्राह्मणांश्चात्र भोजनं सर्पिरुत्कटम् । भूषितस्य ततः दद्यात् वत्सकं द्विजातये । अलङ्कारजातरूपञ्च वस्त्रयुग्मं तथा गुरोः । दद्याच्च कनकं राजन् ! ताम्रपात्रं तथैव च । मासेन वाजपेयफलं प्रदिष्टं व्रतोत्तमं नाकगतिप्रदञ्च । न केवलं यादव ! सर्व्वकामान् नरस्य दद्यात्पुरुषप्रधानताम्" ।

लोकव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "अतःपरं प्रवक्ष्यामि तव लोकव्रतं शुभम् । यास्तु व्याहृतयस्तत्र सप्त लोकाः प्रकीर्त्तिताः । आचरेत् प्रत्यहं स्नानं वह्निनित्यमतन्द्रितः । चैत्रशुक्लात्समारभ्य क्रमेण दिनसप्तकम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासञ्च क्रमेणैव समाचरेत् । महाव्याहृतिभिर्होमस्तिलैः कार्य्यो दिने दिने । संवत्सरान्ते दद्याच्च तथा विप्रेषु दक्षिणाम् । सुवर्णं सकलहंसं कांस्यधेनुस्तथैव च । व्रतवरमिदं कृत्वा व्रतं पुरुषसत्तम ! । सर्व्वलोकचरः श्रीमान् स्वच्छया स्यान्नराधिप" ।

वटसावित्रीव्रतं स्कान्दपु० धर्म्मराजवरप्रदानानन्तरं सावित्र्युवाच "मदीयन्तु व्रतं देव ! भक्त्या नारी करिष्यति । भर्त्रा साभिहिता साध्वी समस्तफलभाजना" । धर्म्मराज उवाच "नारी वा विधवा वापि अपुत्रा पतिवर्जिता । सभर्त्तृका सपुत्रा वा कार्य्यं व्रतमिदं शृणु । ज्यैष्ठमासे तु सम्प्राप्ते पौर्णमास्यां पतिव्रता । स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा वटं सिञ्च्य वल्कलैः । सूत्रेण वेष्टयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः शुभैः । नमो वैवस्वतायेति भ्रामयन्ती प्रदक्षिणम् । रात्रौ कुर्व्वीत नक्तञ्च अब्दमेकं समाहिता । तथैव वटवृक्षस्तु पक्षे पक्षे च पूजयेत् । समाप्ते च पुनर्ज्यैष्ठे ब्राह्मणान् द्वादशानयेत् । दन्तानां धावनं कृत्वा नियमं कारयेत्ततः । त्रिरात्रं लङ्घयित्वा च चतुर्थे दिवसे ह्यहम् । चन्द्रायार्घ्यं प्रदत्त्वा च पूजयित्वा च तां सतीम् । मिष्टान्नानि यथाशक्त्या पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । भोक्ष्येऽहन्तु जगन्नाथ ! निर्विघ्नं कुरु मे मुने । नियममन्त्रः "कृत्वा वंशमये पात्रे वालुकाप्रस्थमेव च । सप्तधान्ययुतं पात्रं प्रस्थैकं द्विजोत्तम ! । वस्त्रद्वयोपरि स्थाप्य सावित्रीं ब्रह्मणा सह । हैमीं कृत्वा तयोर्मौल्यै त्रिरात्रमुपवासयेत् । अथोपोष्य ततो तिष्ठेद्यावच्चैव दिनत्रयम् । सौवर्णीञ्चैव सावित्रीं यत्नेन सह कारयेत् । रौप्यपर्य्यङ्कमारोप्य रथोपरि निवेशयेत् । पश्चाद्दद्याद्यथाशक्त्या रथं रौप्यमयं शुभम् । तथा च काष्ठभारे च वटे चैव सविस्तरम् । एवञ्च निशां कृत्वा पूजयेद्व्रतसुन्दरा । वस्त्रञ्च मण्डलं कृत्वा गोमयेन तदोधेन । पञ्चामृतेन स्नपनं गन्धपुष्पोदकेन च । चन्दनागुरुकर्पूरैर्माल्यधूपविभूषणैः । सम्पूज्य तत्र सावित्रीं कल्पवेद्यां स्थापयेद्बुधः । पीतपिष्टेन पद्मञ्च काष्ठा वा चन्दनेन च । न्यसेच्चैव ततो देवीं कमले कमलाननाम्

अनेन विधिना स्नाप्य पूजयेद्गतमत्सरः" इत्यादि ।

वरचतुर्थीव्रत स्कान्दपु० "चतुर्थ्यां मार्गशीर्षे तु शुक्लपक्षे नृपोत्तम ! प्रारभ्य प्रतिमासन्तु चतुर्थ्यां गणनायकम् । सम्पूज्य विधिना कुर्य्यादेकभक्तं समाहित । अब्दमेकं नयन्त्येव पूर्व्वसंवत्सरे तत । द्वितीये वत्सरे चाथ नक्तं प्रतिचतुर्थि च । कुर्य्याद्गणेशमभ्यर्च्य तृतीयेऽयाचितं तथा । एवमेव प्रकुर्वीत चतुर्थे स्यादुपोषणम् । ततश्चतुर्थं समाप्य तदुद्यापनमाचरेत् । इदं वरचतुर्थ्याख्यं व्रतं सर्व्वार्थसाधकम्" ।

वरव्रत पद्मपु० "सम्प्रातमोषितो दद्यात् एतत्कुम्भं द्विजातये । वरव्रतमिदं प्रोक्तं ब्रह्मलोकप्रदायकम्" ।

वराटिकासप्तमीव्रत भविष्यपु० "या काचित् सप्तमी प्रोक्ता ततो वक्ष्यामि शोभनम् । वराटिकात्रयक्रीतं यत् किञ्चित् प्राशयेन्नर । अनेन देहि मूल्येन यद्भक्ष्यं तच्च भक्षयेत् । अभक्ष्यं यदि भक्ष्यं वा नात्र कार्य्या विचारणा । अनेन विधिना कार्य्या वराकाख्य सप्तमी" ।

वराहद्वादशीव्रतं धरणीव्रते "एवं माघे सिते पक्षे द्वादशी धरणीव्रत । वराहस्य स्तुणुष्वान्या पुण्यां परमधार्मिक । प्रागुक्तेन विधानेन सङ्कल्प्य स्नानमेव च । कृत्वा तेन समभ्यर्च्य एकादश्यां विचक्षण । पुष्पैर्नैवेद्यगन्धैश्च ह्यर्चयित्वाच्युतं नरः । पश्चात्तस्याग्रतः कुम्भञ्चापूर्णन्तु विन्यसेत् । एवं विधानतो दत्त्वा हरिं वाराहरूपिणम् । ब्राह्मणाय च तद् दद्यात् फलं तस्य निशामय । इह जन्मनि सौभाग्यं श्रीः कान्तिस्तुष्टिरेव च । धनवान् वित्तवान् भोगी अतुलं पुत्रवान् भवेत्" ।

वरुणव्रतं पद्मपु० "निशि कृत्वा जले वासं प्रभाते गोप्रदो भवेत् । वारुणं लोकमाप्नोति वरुणव्रतमुच्यते" ।

वसुव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "भृगोऽभ्युदयं सोमस्य व्यापकं समिलोऽनल । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो ते यथा स्मृताः । अष्टाकां वासुदेवोऽथ प्रभावेनोदयेन च । अभ्यर्च्य पूजयेद्व्रत्र सोपवासो नराधिप ! । चैत्रमासादथारभ्य शुक्लपक्षाच्च यादव ! । मन्त्रलेऽप्यथ वार्चीस जपेच्च मनुजाधिप ! । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । वह्निस्नानेन राजेन्द्र ! तथाधःशयनेन च । व्रतान्ते तु सदा दद्याद्वै विप्राय शक्तित । पद्मपु० "यथोमङ्गलमूर्ध्नी दद्यात् प्रभूतकनकान्वितम् । दिनं पयोव्रती तिष्ठेत् स याति

परमं पदम् । एतद्गुडव्रतं नाम दुष्पराप्यमिदं दुर्लभम्" ।

वस्त्रत्रिरात्रव्रत भविष्योत्तरोक्तम् "चैत्रे तु शुक्लदेवं विधि प्रयतमानस । त्रिरात्रं तत्र नक्ताशी नद्यां स्नात्वा द्विजातये । पयस्विनीरजाः पञ्च प्रदद्यात् स सुवर्णकाः । न जायते पुनरसौ जीवलोके कदाचन । एतद्वस्त्रव्रतं प्रोक्तं सर्व्वव्याधिविनाशनम्" ।

वह्निव्रत विष्णुपु० "कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां चैत्रादारभ्य यादव ! । वह्निसंपूजनं कृत्वा गन्धमाल्यान्नसम्पदा । तिलहोमस्तथा कुर्य्यान्नाम्ना वह्नेर्नराधिप ! । संवत्सरान्ते दद्याच्च सुवर्णं ब्राह्मणाय च । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं प्राप्नोति वित्तं वतनं यशश्च । धर्मे मतीरूपमनुत्तमञ्च कामान् यथेष्टान् पुरुषप्रधान" ।

वामनद्वादशीव्रत धरणीव्रते "एवमेव मुने ! मासि चैत्रे संकल्प्य द्वादशीम् । उपोष्य धारयेद्भक्त्या देवदेवं जनार्दनम् । वामनायेति पादौ तु विष्णवे कटिमर्चयेत् । वासुदेवाय जठरं उरः सङ्कर्षणाय च । [illegible] भव पूज्य शिरो वै व्योमरूपिणे । [illegible] पूज्य स्वनाम्ना शङ्खचक्रके । अनेन देवदेवं जनार्दनम् । प्राग्वत्तेनोदर कुम्भं सयुग्मं पुरतो न्यसेत्" । युग्मं वस्त्रयुग्मम् । "प्रागुक्तानि सम्पाद्य वामनं काञ्चनं बुधः, यथाशक्ति कृतं छत्रं सितवस्त्रोपवीतिनम् । कुण्डिकां स्थापयेत् पार्श्वे छत्रिकापादुके तथा । अक्षमालाञ्च संस्थाप्य यष्टिकां च विशेषतः । एतैरुपस्करैर्युक्तं प्रभाते ब्राह्मणाय तु । दापयेत् प्रीयतां विष्णुः, कुसुमरूपीति कीर्त्तयेत् । मासनाम्ना तु तु संयुक्तं प्रादुर्भावाभिधानकम् । प्रीयतामिति सर्व्वत्र विधिरेष प्रकीर्त्तित । मासनाम्ना मार्गशीर्षादिमासकेशवादिनाम्ना प्रादुर्भावाभिधानक मत्स्यरूपी कूर्मरूपीत्येवमादि" ।

वायुव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां ज्यैष्ठादारभ्य यादव ! । वायुं सम्पूजयेद्देव सोपवासो जितेन्द्रिय । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । संवत्सरान्ते दातव्यं वस्त्रयुग्मं द्विजातये । कृत्वा व्रतं [illegible] मासाद्य लोकं रुचिरं मनुष्य । [illegible] रुचिरं सदैव मानुष्यमासाद्य भवेत्प्रधान" ।

दारिद्र्यव्रत पद्मपु० "चैत्रादिचतुरो मासान् जलं दद्यादयाचितम् । ज्यैष्ठपादे तथा माघे पौषे वा [illegible] । व्रतान्ते मणिकं दद्यादन्नवस्त्रसमन्वितम् । [illegible]

हिरण्मयञ्च ब्रह्मलोके महीयते । तदन्ते राजराजः स्यात् वारिव्रतमिहोच्यते” ।

वासुदेवद्वादशीव्रतं धर्म्मोत्तरे “आषाढेऽप्येवमेवन्तु कर्त्तव्यं विधिना नर । अर्च्चयेत्परमं देवं गन्धपुष्पैर्विधानतः । वासुदेवाय पादौ तु कटिं सङ्कर्षणाय च । प्रद्युम्नायेति जठरमनिरुद्धाय वै उरः । चक्रपाणये च भुजौ कण्ठं भूपतये तथा । स्वनाम्ना शङ्खचक्रे तु पुरुषायेति वै शिरः । एवमभ्यर्च्य मेधावी प्राग्वत्तस्याग्रतो घटम् । विन्यसेद्वस्त्रयुग्मन्तु तस्योपरि ततो न्यसेत् । काञ्चनं वासुदेवं तु चतुर्बाहुं सनातनम् । तमभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् । प्राग्वत्तु ब्राह्मणे दद्याद्वेद-वादिनि सुव्रत” इत्यादि ।

विजयाद्वादशीव्रतम् आदित्यपु॰ “पुष्यर्क्षेण यदा युक्ता शुक्ला वै द्वादशी भवेत् । सा प्रोक्ता वासुदेवेन सर्व्वपापप्रणाशिनी । येऽर्च्चयन्ति महात्मानो भक्त्या देवं जनार्द्दनम् । समुपोष्य विमुच्यन्ते पापैस्ते शतजन्मजैः । कर्म्मणा मनसा वाचा यत्पापं समुपार्जितम् । तत् क्षालयति गोविन्दस्तस्यां समर्च्चितः । स्नानं जपोऽथ वा होमः समुद्दिश्य जनार्द्दनम् । नरैर्यत् क्रियते तस्यां तदनन्तफलं भवेत् । यस्मात्सञ्जायते जन्तोः पापं जन्मशतोद्भवम् । पुष्यर्क्षैकादशी तस्मात् प्रोक्ता पापप्रणाशिनी । एवमेव पुरा प्राह भानुः सारथिं प्रति” । भानुरुवाच “द्वादशी या परा मम । पुष्येणैव च संयुता । उपोष्या तु प्रयत्नेन द्वादशी पापनाशनी । पुष्ये च द्वादशीयुक्ता शुक्ला वै फाल्गुनस्य च । विजया द्वादशी प्रोक्ता स्वयं वा विष्णुना पुरा । तस्यां दत्तं तपस्तप्तं कोटिकोटिगुणोत्तरम् । एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां विष्णुमर्च्चयेत् । रौप्यसौवर्णपात्रे वा ताम्रमृण्मयेऽपि वा । आच्छाद्य पात्रं वासोभिश्छत्रे सुपरीक्षिते । कार्य्यञ्च भेदलेशैर्विधिः शाठ्यमुपेक्षया । तिलाढकेन विप्राय प्रस्थेन कुडवेन वा । अभावे चैव गोधूमैः फलं सम्यक् निवेदयेत्” । ब्रह्मवैवर्त्ते “मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे यदि हरेर्द्दिनम् । बुधश्रवणयोगश्च प्राप्यते तत्र पूजितः । प्रयच्छति सुतान् कामान् वामनो मनसि स्थितान् । विजया नाम सा प्रोक्ता तिथिः प्रीतिकरी हरेः । सहस्रं सर्व्वतीर्थानां सङ्गमे तत्र जायते । युक्ता भाद्रपदे स्वर्गे श्रवणा बहुपुण्यदम् । गङ्गायमुनयोः पुण्ये नर्म्मदावरदसङ्गमे । सरस्वतदृषयोश्चैव सङ्गमे पापनाशने । ब्रह्मपुत्रभीमाभ्यासे कर्णभारे च वा द्विज ॥ अन्येषु सङ्गमेष्वेव स्वयमायाति वामनः । तत्र सम्पूजितोऽप्याशु जायते प्रेतमोक्षदः । दध्योदनसमायुक्तां वारिधानीं प्रदापयेत् । पूजय त्वं जगन्नाथ वामन प्रीयतामिति । महापुण्यप्रदा ह्येषा सङ्गमे विजया तिथिः । सर्व्वपापक्षयो नूनं जायते च उपोषणात् । स्नात्वा नियमं प्रातर्गत्वा नद्यादिसङ्गमे । सौवर्णं वामनं कृत्वा सौवर्णमाषकेण वा । यथा शक्त्या तु विन्यस्य कुम्भोपरि जलपूरितम् । पूर्णपात्रे स्थापयित्वा चन्द्रैरेते प्रपूजयेत् । एवं कृतं तु विजयाव्रतेऽस्मिन् विजयादिने । न दुर्लभतरं किञ्चिदिह लोके परत्र च । दुर्लभा विजया नृणां दुर्लभस्तत्र सङ्गमः” । वह्निपु॰ “विधानं शृणु राजेन्द्र ! यथादृष्टं मनीषिभिः । यथोक्तं नियमं कुर्य्यादेकादश्यामुपोषितः । दन्तकाष्ठं प्रभक्ष्यादौ मानवो नियतेन्द्रियः । श्रवणद्वादशीयोगे समुपोष्य जनार्द्दनम् । अर्च्चयित्वा विधानेन ब्रह्म भोज्ये परेऽहनि । नदीनां सङ्गमे स्नायादर्च्चयेत् वन वा भव । सौवर्णं रत्नसंयुक्तं दद्यात्कुम्भसमन्वितम् । पीतवस्त्रे शुभैश्च स्वङ्कार निर्म्मितं नवम् । हिरण्मयेन पात्रेण अर्घ्यपात्रं प्रकल्पयेत् । दध्यक्षतफलैश्चैव सहिरण्यं सचन्दनम् । नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने । तुभ्यमर्घ्यं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे । मायावी वामनः श्रीश पीतात्मा तु जगत्पति । एवं सम्पूजयित्वा तु द्वादश्यामुदये रवेः । छत्रारसहितं वस्त्रं संवत्सरं प्रपूजयेत् । वामनः प्रतिगृह्णातु वामनोऽहं ददामि तम् । वामनं सर्व्वतोभद्रं विप्रायार्थे निवेदयेत् । अजधेनुं तथा दद्यादन्नं चैव तु पादुके । सहिरण्यानि वस्त्राणि धेनुं चात्मतुष्टये नृप ! । यत्किञ्चित् दीयते तत्र तदानन्त्याय कल्पते । श्रवणद्वादशीयोगे सम्पूज्य गरुडध्वजम् । दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो वियोगे पारणं ततः । सिंहस्थिते तु मार्त्तण्डे श्रवणस्य निपातके । श्रवणद्वादशी ज्ञेया न स्याद् भाद्रपदादृते । दशम्येकादशी यत्र सा तूपोष्या भवेत्तिथिः । श्रवणेन तु संयुक्ता या शुभा सर्व्वकामदा’ । श्रवणेन युक्ताया दशमी नाप्युपोष्येषः । “पारणं तिथिमध्ये तु द्वादश्युल्लङ्घनाद् । यदि शक्याच्चयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते” । द्वादशीमध्ये भवने द्वादश्यां पारणं च उभे तयोर्द्वयोर्मिलने” ।

विजयासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदादित्यदिनं भवेत्। सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्। स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च। सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम्। प्रदक्षिणं यः कुरुते फलैः पुष्पैर्दिवाकरम्। स सर्वगुणसम्पन्नं पुत्रं प्राप्नोत्यनुत्तमम्। प्रथमा नारिकेरैस्तु द्वितीया बीजपूरकैः। तृतीया कलनारङ्गैश्चतुर्थी कदलीफलैः। पञ्चमी स्थूलकूष्माण्डैः षष्ठी पक्वैश्च तिन्दुकैः। वृन्ताकैः सप्तमी ज्ञेया शतेनाष्टोत्तरेण तु। मौक्तिकैः पद्मरागैस्तु तिलैः कर्कटकैस्तथा। गोमेदैश्च प्रदेयैः शतेनाष्टाधिकेन तु। इक्षुदण्डैर्बदरैर्बिल्वैः करमर्दैः सचिर्भटैः। आम्रातकैश्च जम्बीरैर्जम्बूकर्कटिकैः फलैः। पुष्पैर्धूपैः फलैः पत्रैर्मोदकैर्घृतपाचितैः। एभिर्विजयसप्तम्यां भानोः कुर्यात् प्रदक्षिणम्। अन्यैः फलैश्च कालोत्थैरखण्डैर्निर्व्रणितैः। रवेः प्रदक्षिणं देयं फलेन फलमादिशेत्। नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी। नित्यं महोत्सवजयप्रतिपादयित्री या सप्तमी सुनिवरैः प्रवरा तिथीनाम्। सा भानुपादकमलार्चनचित्तकानां पुंसां सदैव विजया विजयं ददाति"। भविष्योत्तरे "माघे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां कुरुनन्दन। निराहारो रविं भक्त्या पूजयेद्विधिना नृप। पूर्वोक्तेन जपेज्जप्यं देवस्य पुरतः स्थितः। शुद्धैकाग्रमना राजन् जितक्रोधो जितेन्द्रियः"। इत्यादि "एवं संवत्सरं यावत् कुर्य्याद् विजयसप्तमीम्। स जयेदखिलाञ्छत्रून् सूर्य्यलोकं स गच्छति"। भविष्यपु० "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्य्यवारो भवेद् यदि। सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्। स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च। सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम्। पञ्चम्यामेकभक्तं स्यात् षष्ठ्यां नक्तं प्रचक्षते। उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणं भवेत्। उपवासपरः षष्ठ्यां स्वस्थस्य पूजयेद्रविम्"। उपवासपरः विजयसप्तम्यामुपवासं करिष्यन्। "गन्धपुष्पोपहारैश्च भक्त्या श्रद्धासमन्वितः। प्रणम्य पूजां भूमौ च देवस्य पुरतः क्षिपेत्। जपमानस्तु गायत्रीं सौरसूक्तमथापि वा। त्र्यक्षरं वा महाश्वेतं षडक्षरमथापि वा। विमुक्तश्च सप्तम्यां कृत्वा स्नानं गणाधिपम्। यथेष्टं पूजयित्वा तु होमं कृत्वा विधानतः। ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चाद्भक्त्या च गणनायकम्। शाल्योदनमपूपांश्च खण्डवेष्टांश्च भक्षितः। दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या ततो विप्रान् विसर्जयेत्। इत्येषा कथिता देव। पुण्या विजयसप्तमी। यामुपोष्य नरो गच्छेत् परं वैरोचनं पदम्।

विजयासप्तमीव्रत भविष्यपु० "नैमित्तिकान् ततो वक्ष्ये यथाशास्त्रं समाहितः। सप्तम्यां चरणे चैव संक्रान्तिषु विशेषतः"। नैमित्तिकान् ततो वक्ष्ये इत्यनेन सौरव्रतचरणसंक्रान्तिषु माघ्यादिषु यज्ञप्रतिष्ठा कृता कलसप्तमीयश्च तावदाह शुक्लपक्षेत्यादिना "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां रविभुक्तौ कृता दिशा। अस्य गात्रस्य सन्ध्यायां वरुणं प्राप्य च"। वरुणोऽत्र सूर्य्यः "इन्द्रियाणि तु संयम्य संयतः ध्यात्वा क्षपेद् बुधः। दर्भशय्यागतो रात्रौ प्रातः स्नातः सुसंयुतः। सन्ध्यादौ तथैवान्ते पूर्ववद्वरुणं यजेत्। जुहुयाद्दक्षिणाग्नि सूर्य्याग्निं परिकल्प्य वै। सूर्य्याग्निकरणं वक्ष्ये तर्पणं च समासतः। खखोल्कोद्धारसूक्तेन सावित्र्याश्चैव भारत"। खखोल्केन खखमन्त्रेण सावित्र्या सूर्य्यगायत्र्या एतच्च सर्वं नित्यमासप्तम्यामेवाभिहितं वेदितव्यम्। "प्रक्षाल्यास्तीर्य्य दर्भांश्च देशे भूमौ यथेप्सितम्। प्रागग्रैः कटगग्रैश्च पात्राण्यासाद्य चक्रवत्। पवित्रे द्विगुणे कृत्वा साग्रे प्रादेशसम्मितम्। तेन पात्राणि संप्रोक्ष्य नप्रोक्ष्य च विलोड्य च। उदगभागस्थिते पात्रे साग्निना चोल्मुकेन च। पर्य्यग्निकरणं कृत्वा ततश्चोत्पवनं त्रिधा। परिस्तीर्य्य च पार्श्वेषु दर्भैरभ्युक्षितैस्तु तैः। जुहुयात् प्रोक्षिते वह्नौ तत्रार्कं पूर्ववत् यजेत्। भूमौ स्थितेन पात्रेण विस्तरेण तु पाणिना। वामेन जुहुयाद्वै च। नान्तरिक्षे तु हूयते"। अन्तरिक्षे त्रिकाण्डी "दक्षिणेन स्रुचौ स्पृष्ट्वा जुहुयात् पावकं बुधः। हृदयेन क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः पूर्वचोदिताः"। हृदयेन हृदयमन्त्रेण "अनेन स्तुत्वा सन्तर्प्य दद्यात् पूर्णाहुतिं ततः। वरुणायादरान्माघे सप्तम्यां वरुणं यजेत्। यथा शक्त्या तु विप्रेभ्यः प्रदद्यात् खण्डवेष्टकान्। दद्याच्च दक्षिणां शक्त्या प्राप्यते यागजं फलम्। यजेच्च फाल्गुने सूर्य्यं चैत्रे चैवांशुमालिनम्। वैशाखे चापि धातारं इन्द्रं ज्यैष्ठे यजेद्रविम्। आषाढे श्रावणे चापि भगं भाद्रपदे तथा। आश्विने चापि पर्जन्यं त्वष्टारं कार्त्तिके यजेत्। मार्गशीर्षे तु मित्रञ्च पौषे विष्णुं यजेद् यदि। संवत्सरेण यत् प्रोक्तं फलमिदा दिने दिने। तत् सर्वं प्राप्नुयात् क्षिप्रं भक्त्या श्रद्धा-

समन्वितः । एवं संवत्सरे पूर्णे कृत्वा वै काञ्चनं रथम् । सप्तभिर्वाजिभिर्युक्तं नानारत्नोपशोभितम् । आदित्यप्रतिमां मध्ये सुवर्णेन्द्रा कृता शुभाम् । रत्नैरलङ्कृतां कृत्वा हेमपद्मोपरिस्थिताम् । तस्मिन् रथवरे कृत्वा सारथिं चाग्रतः स्थितम् । एवं द्वादशभिर्विप्रैः क्रमान्मासाधिपात्मभिः । सर्वकल्मषनाशाय पूजयित्वा रथा-ग्रत." । मासाधिपाः प्रतिमासोक्ता. सूर्याः । अतस्त-द्भक्तिभावितैर्द्वादशभिर्विप्रैरेतमाचार्यं पूजयेदित्यर्थं ।

विद्याप्रतिपद्व्रतं मत्स्यपु० "अथ त्वं प्रतिपत्कृत्यं शृणु सम्पत्कर व्रतम् । यत् कुर्वाणः श्रियं विन्देद्दुर्लभं मानुषैरिह । आश्विनस्य सिते पक्षे चतुर्दश्यां चतुर्दले । स्त्रीय नियमवान् स्नात्वा पूजयेत् चतुरं वरम् । अष्टपत्रदलैः पद्मैरयुतैस्तं प्रपूजयेत्" । अष्टपत्रदले विकसिते "सहस्रैर्वा यथायोगं पयसा पायसेन च । ततश्च वि-धिनाभ्यर्च्य पार्श्वे देवीं सरस्वतीम् । अथातः पूजये-दिन्द्रं गुरुं पश्चादनन्तरम्" । परिवारनियोगेन तांश्च सत्कारयेद्बुध" । प्रार्थनामन्त्रः "मम विद्या प्रदिशतु देवो वागीश्वरो हरिः । विद्याधिदैवतं देवी विद्यां दिशतु मे स्थिराम् । सरस्वती प्रदिशतु वाग्बुद्धिमतिशालि-नीम्" इत्यादि । "यस्त्वेवं कुरुते विप्रः स विद्वान् विद्या-व्रतमन्यधी । समस्तविद्यानिपुणो वैष्णवं पदमृच्छति" ।

विद्यावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "पौषमासे तु समतीतायां प्रति-पत्प्रभृतिक्रमात् । प्राग्वत् पूजयेद्देवं तुरङ्गशिरसं ह-रिम्" । प्राग्वदिति रूपावाप्तिव्रतोक्तविधिवत् तुरङ्ग-शिरसं हयग्रीवम् । "तिलांश्च जुहुयाद् वह्नौ तिलै-र्देवं समर्चयेत् । निराहारोपोषितो माघे तिलान् कनकमेव च । दद्याद् ब्राह्मणमुख्याय सम्यक्प्रयतमानसः । सुवर्णान् यज्ञोपवीतांश्च प्रभूतमपि चन्दनम् । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तं विद्यान्वितः स्यात् पुरुषः सदैव । स्वर्लोकमासाद्य सुखानि भुक्त्वा कामानभीष्टान् पुरुषो-ऽश्नुते च" ।

विधानद्वादशसप्तमीव्रतम् भविष्यपु० "निरञ्जनसप्तमीमान्तु शृणु नारद ! निर्णयम् । यां शान्तिमधिगच्छेत स्म-रणात् सर्वकिल्बिषैः । यातना सर्वपापानां यातना न-भवति द्विज । तस्योपवासविधिना धातारं य उपासते । चैत्रमासे तु सप्तम्यामतिरात्रफलं लभेत् । वैशाखमासे तु सप्तम्यां पर्जन्यं यस्तु पूजयेत् । चातुर्मास्यस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तस्य वै । मित्रं मित्रावसोर्हन्ता भगवान्

श्चाग्निहोत्रिषु । विमानमास निष्क्रम्य स्वयमेव विभा-वसो । सप्तम्यां ज्यैष्ठमासन्तु वरुणं यः समर्चयेत् । आप्नोर्यामदयामान्तु फलं विन्दति मानवः । अस्मै ताश्च यदा देवा जयमन्त्रेण निर्ययुः । पूजयन्ति तथा देवा-स्ततस्तस्माच्च तत् स्मृतम् । आषाढमासे सूर्यन्तु सप्तम्यां पूजयेन्नरः । अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । स-प्तम्यां निर्जिता देवैरसुरा दानवास्तथा । समाराध्य सुरैः सेन्द्रैः संग्रामे तारकामये । त्रैलोक्ये विजय-प्राप्तिं तस्माद्विजयसप्तमी । यः पूजयति तां भक्त्या न विपद्यति मानव । स्नात्वा सम्यगुपस्पृश्य शुक्लवासा कृताञ्जलिः । सदा यज्ञोपवीती च ब्रह्मचारी जिते-न्द्रियः । अक्रोधनो ह्यचपलः स्थिरचित्तः समाहितः । ध्यायमानस्तथा साम्ब ! तत्परः सजितेन्द्रियः" इत्यादि ।

विभूतिद्वादशीव्रतं मत्स्यपु० "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि वि-ष्णोर्व्रतमनुत्तमम् । विभूतिद्वादशी नाम सर्वामरप्र-पूजिता । कार्त्तिके चाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथ फाल्-गुने । आषाढे वा दशम्यान्तु शुक्लायां लघुभुङ्नरः । कृत्वा सायन्तनीं सन्ध्यां गृह्णीयान्नियमं बुध । एका-दश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् । द्वादश्यां द्विज-संयुक्तः करिष्ये भोजनं तत । तदविघ्नेन मे यातु साफल्यं मधुसूदन ! । ततः प्रभाते चोत्थाय कृत्वा स्नान-जपं शुचि । पूजयेत पुण्डरीकाक्षं शुक्लमाल्यानुलेपनैः" ।

वि(बि)ल्वत्रिरात्रव्रतं स्कान्दपु० "ज्यैष्ठे मासि च सम्प्राप्ते पूर्णमास्यां द्विजोत्तम ! । ज्येष्ठाऋक्षदिने कुर्यात् सिद्धार्थैः स्नानमुत्तमम् । भावेन सम्पूजयेत् पश्चाद्गन्धपुष्पैश्च पूजयेत् । वत्सरं त्वेकभक्तन्तु हविष्यान्नेन कारयेत् । श्वशूकरखरादीनां दर्शने भोजनं त्यजेत् । अनेन वि-धिना सम्यक् मासि मासि समाचरेत् । ततः संवत्सरे पूर्णे गत्वा व(बि)ल्वसमीपतः । गृहीत्वा वालुकां पात्रे प्रस्थमात्रं महामुने ! । अथ वा धान्यमादाय यवशालि-तिलादिकम् । ततो वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् । उमामहेश्वरं चैव भक्त्या कुर्यात् सुपूजितम्" इत्यादि ।

विशोकद्वादशीव्रत पद्मपु० 'पुण्ये चाश्वयुजे मासि विशोकद्वा-दशीव्रतम् । यच्चीर्त्वा शोकदौर्गत्यभाजनं न नरो भवेत् । दशम्यां लघुभुक् रात्रौ कृत्वा वै दन्तधावनम् । उदङ्मुखो प्राङ्मुखो वा वाक्यमेतदुदीरयेत् । एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च केशवम् । श्रियं च जगतां भूतिं भोक्ष्यामीत्यपरेऽहनि । एवं नियम-

मास्थाय सुधा रात्रौ जितेन्द्रियः । प्रभाते विमले गत्वा मध्याह्ने तु जलाशयम् । स्नानं सर्वौषधैः कुर्य्यात् पञ्चगव्यजलेन च । शुक्लमाल्याम्बरधरः समभ्यर्च्य रविं ततः । पूजयेज्जगतां नाथं लक्ष्मीदयितमुत्पले” इत्यादि ।

विशोकषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे “विशोकषष्ठीमधुना वक्ष्यामि मनुजोत्तम ! । यामुपोष्य नरः शोकं न कदाचिदिह स्पृशेत् । माघे कृष्णतिलैः स्नानं पञ्चम्यां शुक्लपक्षतः । कृताहारः कृशरया दन्तधावनपूर्व्वकम्” । कृशरया, तिलतण्डुलान्नेन “उपवासव्रतं कृत्वा ब्रह्मचारी भवेन्निशि । ततः प्रातः समुत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः । कृत्वा तु काञ्चनं पद्ममर्कोऽयमिति पूजयेत् । करवीरेण रक्तेन रक्तवस्त्रयुगेन च । यथा विशोकं भुवनं त्वदिते त्वाय जायते । तथा विशोकता मे स्यात्त्वद्भक्तिः प्रतिजन्मनि । एवं सम्पूज्य षष्ठ्यान्तु द्विजान् भक्त्या प्रपूजयेत् । सुप्यात् सम्प्राश्य गोमूत्रं समुत्थाय ततः शुचिः । सम्पूज्य विप्रान् दानेन गुडपात्रेण संयुतम् । वस्त्रेणाच्छाद्य गुरवे सर्व्वमेतन्निवेदयेत्” इत्यादि ।

विशोकसंक्रान्तिव्रतं स्कान्दपु० “अतः परं प्रवक्ष्ये विशोकसंक्रान्तिमुत्तमाम् । अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते भवेद्यदि । एकभक्तं नरः कुर्य्यात्तिलैः स्नानन्तु कारयेत् । काञ्चनं भास्करं कृत्वा यथाविभवशक्तितः । स्नापयेत्पञ्चगव्येन गन्धपुष्पैः सुपूजयेत् । वेष्टयेद्रक्तवस्त्राभ्यां ताम्रपात्रे निधापयेत्” इत्यादि ।

विशोकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “विशोकसप्तमीं तद्वत् वक्ष्यामि सानपुत्रक ! । यामुपोष्य नरः शोकं न कदाचिदिहाश्नुते । माघे कृष्णतिलैः स्नातः षष्ठ्यां शुक्लपक्षतः । कृताहारः कृशरया दन्तधावनपूर्व्वकम् । उपवासव्रतं कृत्वा ब्रह्मचारी भवेन्निशि । ततः प्रभाते चोत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः । कृत्वा तु काञ्चनं पद्ममर्कोऽयमिति पूजयेत् । करवीरेण पुष्पैश्च रक्तवस्त्रयुगेन च । यथा विशोकं भुवनं त्वयैवादित्य ! सर्व्वदा । तथा विशोकता मे चास्तु त्वद्भक्तिः प्रतिजन्मनि । एवं सम्पूज्य षष्ठ्यां तु भक्त्या संपूजयेद्द्विजान् । सुप्त्वा सम्प्राश्य गोमूत्रमुत्थाय कृतनित्यकः । सम्पूज्य विप्रं यत्नेन गुडपात्रसमन्वितम् । तदुक्तं वस्त्रयुगं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अतैलवणं भुक्त्वा सप्तम्यां मौनसंयुतः । ततः पुराणश्रवणं कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता । अनेन विधिना सर्व्वमुभयोरपि पक्षयोः । कुर्य्यात् यावत् पुनर्माघशुक्लपक्षस्य सप्तमीम् ।

व्रतान्ते कलसं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम्” ।

विश्वव्रतं भविष्यपु० “एकादश्यां यथोद्दिष्टा विश्वेदेवाः सुपूजिताः । प्रजां पशून् धनं धान्यं प्रयच्छन्ति महीं तथा । सूक्तमन्त्रैः स्वशाखाभिरुक्तमन्त्राः प्रकीर्त्तिताः । पूर्व्ववत् पद्मपत्रस्य कर्त्तव्यश्च तथेश्वर ! । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽशाठ्येन शाठ्येन कृतापि तु फलप्रदा । आज्यधारासमिद्भिश्च दधिक्षीरासमाक्षिकैः । पूर्व्वोक्तफलदा होमः कृतः शान्तेन चेत्तथा” । एतद्व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम्” ।

विश्वरूपव्रतं काशीखण्डे “रेवतीशनियोगस्तु सिताष्टम्यां यदा भवेत् । भूतायां वा महामेन । तदा जातमिदं व्रतम् ! महास्नानं प्रकर्त्तव्यं नित्यकृत्यादनन्तरम् । चन्द्रेऽपि वाङ्गरागन्तु रत्नपूजान्तु कल्पयेत् । सितपद्मानि देयानि भूषणानि शुक्लान्यपि । चन्द्रमेव दद्देद्धूपं नैवेद्यं पायसं घृतम् । श्वेताश्वत्तरच सौम्यं शिवाय विनिवेदयेत् । अश्वाष्टम कुञ्जरञ्च आचार्य्याय प्रदापयेत् । अश्वमेधसहस्रस्य चायर्वाचः प्रत्यक्षकुञ्जरं तथा । राज्यार्थी लभते राज्यं यावदाभूतसंप्लवम् । पुत्रार्थी लभते पुत्रान् वायुतुल्यपराक्रमान् । भोगार्थी लभते भोगान् विद्यातत्त्वेन शाश्वतान् । यान् यान् कामयते कामान् तांस्तान् कामानवाप्नुयात् । विश्वरूपमनन्तेन व्रतमेतद्दाहृतम् । कुर्य्यादक्षमापमन्तु रात्रौ जागरणं ततः” ।

विष्टिव्रतं भविष्योत्तरे विष्टिस्वरूपमुक्त्वा “एवमेषा समुत्पन्ना विष्टिरिष्टविनाशिनी । तस्मात्सरेच कौन्तेय ! वर्जनीया फलार्थिना । येनोपवासविधिना व्रतेन च युधिष्ठिर ! । पूजिता तोषमायाति तदेव कथयामि ते । यस्मिन् दिने भवेद्भद्रा तस्मिन्न्नुछति भारत ! । उपवासस्य नियमं कुर्य्यान्नारी नरोऽथ वा । यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरेकभक्तं दिनद्वयम् । कार्य्यन्तेनोपवासः स्यादिति पौराणिको विधिः । प्रहरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहरत्रयम् । उपवासस्तथा कार्य्यः एकभक्तमतोऽन्यथा । सर्व्वौषधिजलस्नानं सुगन्धामलकैरथ । नद्यान्तडागेऽथ गृहे स्नानं सर्व्वत्र शस्यते । देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य ततो दर्भमयीं शुभाम् । विष्टिं कृत्वा पुष्पधूपैर्नैवेद्यादिभिरर्च्चयेत् । होमन्तु नामभिर्विष्टेः शतमष्टोत्तरं नृप ! । भुञ्जीत दत्त्वा विप्राय तिलान् पायसमेव च । सतैलं कृशरं भुक्त्वा पश्चाद्भुञ्जीत कामतः । छायासूर्य्यसुते ! देवि ! विष्टिरिष्टार्थनाशिनि ! । पूजितासि यथा शक्त्या

शक्रव्रत विष्णुधर्म्मोत्तरे "आश्वयुज्यां समग्रेन्तु पौर्णमास्यां नरो नृप । सोपवासः सुरेन्द्रस्य देवं सम्पूजयेत्तथा । शचीमैरावतं वज्रं मातलिञ्च नराधिप । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । संवत्सरान्ते कनकञ्च दत्त्वा प्राप्नोति लोकं स पुरन्दरस्य । मानुषत्वमासाद्य नरेन्द्रवन्द्यो राजा भवेद्वा द्विजपुङ्गवो वा" । पद्मपु० "आकाशशायी क्षमा दद्याद्धेनुमन्ते पयस्विनीम् । शक्रलोकमवाप्नोति शक्रव्रतमिदं स्मृतम्" ।

शङ्करनारायणव्रत देवीपु० "कथितं शङ्करोमाख्यं व्रतं मनसि वाञ्छितम् । अतःपरं प्रवक्ष्यामि विष्णुशङ्करसंज्ञितम्" । मनुरुवाच "यथा धर्म्मेश्वरनाथ तथा कार्य्यमिदं व्रतम् । किन्तु पीतानि वासांसि केशवाय प्रकल्पयेत् । गन्धपुष्पं तथा धूपं सुगन्धञ्च जनार्द्दने । कार्य्यं पूजनसम्भारं लड्डुकादिरसं दधि । पयन्तौ पूजयित्वा तु प्रतिमास्थण्डिलेऽपि वा । आहूय ब्राह्मणौ वत्स । वेदवेदाङ्गपारगौ । यती वा व्रतसम्पन्नौ जटाकाषायधारिणौ । तौ भोजयेद्विधानेन शूलपाणिजनार्द्दनौ । समाप्य विधिना वत्स । सर्व्वकामप्रसाधकौ । समस्त दक्षिणां विष्णवे क्रमं शङ्कराय च । दत्त्वानुव्रजतो लोकौ क्रमाद्धृषये तत" ।

शङ्कराकव्रत कालिकापु० "अथ चानेन मार्गेण शुभां तां नय चाष्टमीम् । दक्षाध्यादित्ययोगेन मार्गविधानेन वा नर । किन्तु दक्षिणनेत्रस्थं भास्करञ्चार्च्चयेद्बुध । पद्मरागेण हैमेन योज्यो टं वेपनं शृणु । नेत्रे न्यस्य ललाटादि कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् । दत्तन्तु योज्य मध्ये तु हरं पूर्व्ववदर्च्चयेत्" । कृत्वा चन्द्राकारं तन्मध्ये दत्तञ्च कृत्वा हैमानबद्धं पद्मरागं दत्तमध्ये निधाय सूर्य्यं कुङ्कुमेन कुर्य्यादित्यर्थः । "अभावे पद्मरागादेर्हेम कारं योजयेत् । रुद्रबीजं परं पूतं यतस्तस्यैव सर्व्वदा । शुक्लमाल्याम्बरं वस्त्रं नैवेद्यं च दत्तमुत्तमम् । शेषं पूर्व्वविधानेन कर्त्तव्यो विधिविस्तर । किन्तु गोष्य प्रकुर्व्वीत सप्तम्यां विजितेन्द्रिय । शङ्कराकयुतं पूज्य दत्तं तस्यैव पारयेत्" ।

....व्रत भविष्योत्तरे "अतो यमस्य दिवसे स्नानदत्त्वापूर्व्वकम् । कार्य्यं देवस्य विप्राय तेलकल्कञ्च पेत्तवे । दत्तु संवत्सरं यावत् प्राप्ते शनिदिने नर । तेन ददाति विभागा स्वशक्त्याल्लजनस्य तु । तत संवत्सरस्यान्ते ... तस्य दिने पुन । लौहदण्डं तं भौर तस्युक्ते विनिक्षिपेत् । लौहे वा स्वर्णमयं चाथ कृष्णवस्त्रयुगान्वितम्" इत्यादि ।

शर्कराससमीव्रत पद्मपु० "शर्करासप्तमीं वक्ष्ये सर्व्वकल्मषनाशिनीम् । आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं ययानन्तं प्रजायते । माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां श्रद्धयान्वित । प्रातः स्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानुलेपन । स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम् । तस्मिन्नम इति मन्त्रेण धूपं पुष्पं निवेदयेत् । स्थापयेदव्रणं कुम्भं शर्करापात्रसंयुतम् । शुक्लवस्त्रेण संछाद्य शुभ्रमाल्यानुलेपने । सहिरण्यं यथाशक्त्या मन्त्रेणानेन पूजयेत्" इत्यादि ।

शाकसप्तमीव्रत भविष्यपु० "सप्तम्यां सोपवासस्तु रात्रौ भुङ्क्ते तु यो नर । कृतोपवासः षष्ठ्यां तु पञ्चम्यामेककालभुक् । दत्त्वा तु संस्कृतं शाकं भक्ष्यभोज्यैः कुरूद्वह । देवाय ब्राह्मणेभ्यश्च रात्रौ भुञ्जीत वाग्यत । यावज्जीवं नर कश्चिद्व्रतमेतत्समाचरेत् । तस्य श्रीर्व्विजयश्चैव त्रिवर्गश्च विवर्द्धते । मृतः स्वर्गमवाप्नोति विमानवरमास्थित" । "शाकं सुसंस्कृतं कृत्वा भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् । दत्त्वा विप्रे यथाशक्त्या पश्चाद्भुङ्क्ते निशि व्रती । कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य प्रारभ्योऽयं कुरुनन्दन । चतुर्भिरपि मासैस्तु पारणं प्रथमं स्मृतम् । अगस्तिकुसुमैश्चात्र पूजा कार्य्या विभावसो" । कार्त्तिकशुक्लसप्तम्यामारभ्य प्रतिमासं कुर्व्वता पुनर्मासचतुष्टयम् यावत् शुक्लसप्तमी तस्यां तस्याञ्च पारणं कार्य्यम् । एकस्मिन् वर्षे वारत्रयं पारणं भवति एवमेव वर्षान्तरेषु तादृशं व्रतं यावज्जीवं कर्त्तव्यम्" ।

शान्ताचतुर्थीव्रत भविष्योत्तरपु० "माघमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपत । सा वर्षशान्तादा नित्यं शान्तिं कुर्य्यात् सदैव हि । स्नानं दानं तथा होमं तस्यां सर्व्वमहाकृत विभो । भवेत्सहस्रगुणितं प्रसादाद्दन्तिनः सदा । कृतोपवासः यस्तस्यां पूजयेद्दमनादकम् । तस्या होमादिकं कर्म भवेदाह्निकं नृप । लवणं गुडपूर्णञ्च एताश्च दद्याद्भारत । दत्त्वा भक्त्या तु विप्रेभ्यः फलं साहस्रकं लभेत्" ।

शान्तितृतीयव्रत गरुडपु० "तृतीयायां महाभाग । कर्त्तव्यञ्च व्रतं शृणु । येनानन्तमशीरक्षसेन स्थापयति द्विज । यत्पीडादिकैरन्यैर्न्दसर्गैः प्रपीडित । अहं शान्तिं प्रकुर्व्वीत यतवाक्कायमानस । स्थण्डिलं रचयित्वा तु गरीयोजिताङ्कनकैः । पश्चाच्च मण्डलं कुर्य्याद्दशनद्विज

यथा । कृत्वा चैवोपवासन्तु गृहीत्वा च जलाञ्जलिम् । नमो नारायणायेति व्याहृत्य चावलोकयेत् । यावन्तो बिन्दवः केचित् पतन्त्यञ्जलितो जलात् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । तथैव तस्या द्वादश्यां कृत्वा कर्म यथाविधि । पञ्चभिश्चैव पुष्पैस्तु सुरैर्गन्धैश्च धूपनैः । य एवं कारयेद्भूमे । तस्यापि शृणु या गतिः" इत्यादि ।

विष्णुव्रतं भविष्यपु० "द्वादश्यां विष्णुमिष्ट्वेह सर्वदा विजयी भवेत् । पूज्यश्च सर्वलोकानां यथा गोपतिगोकरः" । गोपतिः सूर्य्यो गोकरो नेत्ररश्मिर्यस्य स गोपतिगोकरो विष्णुः "मूलकन्दाः स्वरूपाभिरङ्कुरन्तास्च कीर्त्तिताः । पूर्ववत् पञ्चपत्रस्यः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पलाशशाखेन शाखेन कृतापि तु फलप्रदा । आज्यधारसमिद्भिश्च दधिक्षीराद्यमाद्यकैः पूर्वोक्तफलदो होमः कृतः शान्तेन चेतसा" । एतत्तु व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम् । पद्मपु० "द्वादश द्वादशीर्यस्तु समाप्योपवसेन्नरः । गोयुतं काञ्चनं विप्रानर्चयेद्भक्तितः । पर पदमवाप्नोति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम्" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "विष्णुव्रतमिति ख्यातं दर्शितं विष्णुना स्वयम् । पौषशुक्लद्वितीयादि कृत्वा मासचतुष्टयम् । षण्माषपारणप्राय गृह्णीयात् परमं व्रतम् । पूर्वं सिद्धार्थकैः स्नानं ततः कृष्णतिलैः स्मृतम् । वचयाथ तृतीयेऽह्नि सर्वौषध्या ततः परम् । नाम्ना कृष्णाच्युतानन्तेन सदा तु तेन पूजयेत् । तथैव च चतुर्थेऽह्नि हृषीकेश च केशवम् । देवमभ्यर्च्च्य पुष्पैश्च पत्रैर्धूपानुलेपनैः । चन्द्रस्योदितस्य बालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं समाहितः । पुष्पैः पत्रैः फलैश्चैव सर्वधान्यैश्च भक्तितः । दिनक्रमेण चैतानि चन्द्रनामानि कीर्त्तयेत् । शशी चन्द्रः शशाङ्कश्च निशापतिरिति क्रमात् । नक्तं भुञ्जीत सततं यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः । अस्तङ्गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयाच्छुभे ।। एवं सर्वेषु मासेषु ज्यैष्ठान्तेषु यशस्विनि ।। कर्त्तव्यं वै व्रतश्रेष्ठं द्वितीयादिचतुर्दिनम् । विप्राय दक्षिणा दद्यात् पञ्चम्यां च यशस्विनि ।। एवं समापयेन्मासैः षड्भिः प्रथमपारणम् । पारणान्ते च देवस्य प्रीणनं भक्तितः शुभे । यथाशक्त्या तु कर्त्तव्यं वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् । आषाढादिद्वितीयासु षण्मासेन तदीधन ।। पारणं वै दमाख्यात व्रतस्यास्य शुभप्रदम्" ।

वृषव्रतं पद्मपु० "कार्त्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् । शैवाद्य पदमवाप्नोति वृषव्रतमिदं स्मृतम्" ।

वेदव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । विद्याकामेन यत्कार्य्यं नरेण सुविपश्चिता । वह्निस्नानं नरः कृत्वा कृतऋग्वेदपूजनः । ऋग्वेदं शृणुयान्नित्यं मासद्वयमतन्द्रितः । चैत्रादारभ्य धर्मज्ञ । नित्यं नक्ताशनो भवेत् । ततो न्टपवर ! प्राप्ते ज्यैष्ठस्य चरमेऽहनि । वासोयुगं हिरण्यञ्च तथा धेनुं पयस्विनीम् । घृतपूर्णं कांस्यपात्रं ऋत्विग्भ्यस्तु दक्षिणाम् । आषाढादिषु मासेषु यजुर्वेदव्रतं चरेत् । आश्विनादिषु मासेषु सामवेदव्रतं चरेत् । तथाथर्वव्रतं नाम पौषादिषु विधीयते । सर्वेषु मासेषु कर्त्तव्यमृग्वेदव्रतकीर्त्तितम् । वेदात्मनो वासुदेवस्य पूजां कृत्वा नरो द्वादशवत्सराणि । विष्णोर्लोकं याति लोकैर्विशिष्टं यस्मिन् प्राप्ते सर्वदुःखं जहाति" । वटपञ्चकार्थं वेदव्रतविधानपा० द्रष्टव्यम् ।

वेश्याव्रतं पद्मपु० "अथाप्यन्यत् व्रतं सम्यक् उपदेक्ष्यामि तत्त्वतः । अविचारेण सर्वाभिरनुष्ठेयञ्च तत् पुनः । ससारोत्तारणायालमेतद्वेदविदो विदुः । यदा सूर्य्यदिने हस्तः पुष्यो वाथ पुनर्वसुः । भवेत् सर्वौषधीस्नानं सम्यङ्नारी समाचरेत् । तदा पञ्चशरस्यापि सन्निधानादनन्तरे । अर्च्चयेत् पुण्डरीकाक्षमनङ्गस्यापि कीर्त्तनम् । तस्माद्विप्राय दातव्यं प्रस्थं च प्रीयतामिति । यथेच्छाहारभुग्नक्तं तमेव द्विजसत्तमम् । रत्यर्थं कामदेवोऽयमिति चित्तेन धारयेत् । यद्यदिच्छति विप्रेन्द्रस्तत्तत् कुर्य्यात् विलासिनी । सर्वभावेन चात्मानमर्पयेत् स्मितभाषिणी । एवमादित्यवारेण सदा तद्व्रतमाचरेत् । तण्डुलप्रस्थदानादि यावन्मासास्त्रयोदश । ततस्त्रयोदशे मासि सम्प्राप्ते तस्य कामिनी । विप्रस्योपस्करैर्युक्तां शय्यां दद्याद्विलक्षणाम् । सोपधानकविश्राम स्वास्तरावरणां शुभाम् । दीपकोपानच्छत्रपादुकासनसंयुताम् । सपत्नीकमलङ्कृत्य हेमसूत्राङ्गुलीयकैः । सूक्ष्मवस्त्रैः सकटकैर्धूपमाल्यानुलेपनैः । कामदेवं सपत्नीकं गुडकुम्भोपरिस्थितम्" । कामदेवरूपन्तु मदनत्रयोदशीव्रतोक्तं विज्ञेयम् । "ताम्रपात्रासनगतं हैमन्तूलपटावृतम् । मुक्ताफलभाजनोपेतमिक्षुदण्डसमन्वितम् । दद्यादुभयोर्ज्ञाविवेचना तथैकां गां पयस्विनीम्" ।

वैतरणीव्रतं भविष्योत्तरे "एकादशी तिथिः कृष्णा मार्गशीर्षगता न्टप । तामासाद्य नरः सम्यक् गृह्णी-

यावन्नियमं शुचिः । एकादशी तिथिः कृष्णा नाम्ना वैतरणी शुभा । सा व्रतेन मया कार्य्या वर्षं भक्तिपरायण । मध्याह्ने तु नरः स्नात्वा नित्यं निर्वर्त्तितक्रियः । रात्रौ सुरभिमानीय कृष्णामर्च्चेत् यथाविधि । पूर्वाभिमुख्यपि धातव्या कृष्णा गौर्लिङ्गभूतये । अपपादादितः पूज्या पश्चात्पादद्वयावधि । गोपुच्छन्तु प्रभा स्वाद्य कुर्य्यात् वै पितृतर्पणम् । ततः पूजा प्रकर्त्तव्या शास्त्रदृष्टविधानतः । शृङ्गे च श्रद्धया कुङ्कुमचन्दनेनानुलेपयेत् । गन्धतोयेन चरणौ शृङ्गे प्रक्षाल्य भक्तितः । ततोऽनुपूजयेद्भक्त्या पुष्पैर्गन्धादिवासितैः । मन्त्रैः पुराणसम्प्रोक्तैर्यथास्थानं यथाविधि" । "मार्गशीर्षादिके मासे यावन्मासचतुष्टयम् । चन्दनं चतुष्कन्तु यावकाशनमेव च । श्रावणादिषु मासेषु चतुर्ष्वन्याश्च पायसम् । तदन्नस्य त्रयोभागाः गोग्रासार्थमेव च । नैवेद्यं हि मया दत्तं सुरभी प्रीयतामिति । द्वितीयं गुरवे दद्यात् तृतीयं स्वयमेव च । मासान्मासं प्रकुर्वीत मासद्वादशकं व्रतम् । उद्यापनन्ततः कुर्य्यात् पूर्णे संवत्सरे सदा । शय्या सतूलिका भार्य्यादम्पत्योः परिधानकम् । सवत्सा कृष्णवर्णा तु धेनुः कार्य्या पयस्विनी । सौवर्णीं सुरभीं कृत्वा स्थापयेत् तूलिकोपरि । सुरभीं पूजयेन्मन्त्रैः पूर्वोक्तैर्भक्तिसंयुतैः । ततस्तु गुरवे दद्यात् सर्वं तत् समापयेत् । नारी वा पुरुषो वापि व्रतस्यास्य प्रभावतः । राज्यं बहुविधं भुक्त्वा स्वर्गलोके महीयते । नारी बोडशदातव्या कार्य्योऽसौ द्रोणसम्मितः । वैतरण्याः समाप्त्यर्थं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने" ।

वैनायकचतुर्थीव्रतं भविष्योत्तरे "चतुर्थ्यां नक्तभुग्दद्यादब्दान्ते हेमवारणम्" । वारणः, करी । "व्रतं वैनायकं नाम सर्वविघ्नोपशान्तिदम्" ।

वैशाखव्रतानि पद्मपु॰ "वैशाखे पुष्पलवणं वर्जयित्वा तु गोप्रदः । विष्णुलोकमवाप्नोति ततो राजा भवेदिह" । महाभारते "निरन्तरैकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः । नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत्" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "वैशाखमेकभक्तेन वैशाखे पूजयेद्धरिम् । नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् । अहिंस्रः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः । नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यष्टाक्षरमतो जपेत् । अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात्" ।

वैश्वानरप्रतिपद्व्रतं भविष्योत्तरे "अग्निमिष्ट्वा कृत्वा च प्रतिपद्यामिति स्मृतम् । हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादक्षतं धनम्" । इष्ट्वा पूजयित्वा । प्रतिपद्या प्रतिपदि । इति स्मृतं कामानुसारेण हिरण्यरेतस्कतया विहितम् । हविषा घृतेन । सर्वधान्यानि हुत्वेत्यन्वयः । "मूलमन्त्राः स्वशाखाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः" । मूलमन्त्राः प्रधानमन्त्राः अङ्गमन्त्राः परिवारदेवतामन्त्राः अग्नये हृदयाय नम इत्येवमादयः । स्वशाखाभिः ओं अग्नये नम इत्यादिपूजायाम् । ओं अग्नये स्वाहा इत्यादि होमे । पूर्ववत् सूर्य्यव्रतवत् । पद्ममध्यस्थः कर्णिकायां स्वमूर्त्त्या पत्रेषु परिवारमूर्त्त्या स्थितः । तिथीश्वरोऽत्र वह्निः । स च स्रक्स्रुवधारी त्रिलोचनो रक्ताङ्गश्चतुर्भुजो दक्षिणे शूलं तदपरे ज्वाला । उदङ्गगतायां अक्षपात्रहस्तायां स्वाहायां स्कन्धे च न्यस्तकरोऽपरो वरः । चत्वारः शुका रथस्य वोढारः । वायुः सारथिरित्येव विष्णुधर्म्मोत्तराभिहितो वेदितव्यः । "गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पुण्याऽयाचेन शाकेन कृतापि तु फलप्रदा । अभावेन चरुपटेन शाठ्येनेति स्मृतिः । "आज्यधारासमिद्भिश्च दधिक्षीरान्नमाक्षिकैः । पूर्वोक्तफलदो होमो विहितः शान्तचेतसा" । आज्यधारादिभिः सर्वैः पृथक्कृतो होमः पूर्वोक्तफलदो भवेत् । माक्षिकं मधु । आदौ पूजा ततो एकाक्षधान्यहोमस्ततो आज्यधारादिहोमः" ।

वैश्वानरव्रतं पद्मपु॰ "यश्चैवमनन्तरे हिमे सर्वादिवसरस्तु तत् । घृतधेनुप्रदोऽन्ते च स परं ब्रह्म गच्छति । वैश्वानरव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम्" ।

वैष्णवव्रतं पद्मपु॰ "आषाढादिचतुर्म्मासान् प्रातः स्नायी भवेन्नरः । विप्राय भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत् । घृतकुम्भं तथा दद्यात् सर्वकामानवाप्नुयात् । वैष्णवं व्रतमित्युक्तं विष्णुलोकप्रदायकम्" ।

व्यतीपातव्रतं वराहपु॰ "शुभे व्यतीपातदिने विशाखर्क्षे च [illegible] पञ्चगव्येन सहाम्बरोनरम् । उपावसेद्देव [illegible] जपेत्तु शुद्धो व्यतिपात । ते नमः । कार्त्तिके ताम्रपात्रे च शर्करापूरिते घटे । कार्त्तिमासे प्रतिष्ठाप्य हेमपद्मयुक्तस्थरम्" । अष्टभुजं अष्टादशभुजम् उत्पत्तिवाक्ये व्यतीपातमूर्त्तेरष्टादशभुजत्वात् उत्पत्तिवाक्यानुसारत्वाच्च विनियोगवाक्यस्य यथा भगवद्गीतासु "चत्वारोऽमनवस्तथेति" चत्वारश्चतुर्दश । "गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपदीपवस्त्रनिवेदनैः ।

सच्छेर्भौज्यैः फलैश्चित्रैर्मासि मार्गशिरेऽर्चयेत्। नमस्तेऽस्तु व्यतीपात! सूर्यसोमसुत! प्रभो!। यद्दानादि कृतं किञ्चित् तदनन्तमिहास्तु मे। इत्युक्त्वा पञ्चरत्नाद्यं सपुष्पं सतमर्घ्यकम्। प्रक्षिप्य तत्क्षणादेव सर्वपापक्षयो भवेत्॥ यदि द्वितीयेऽपि दिने व्यतीपातो भवेन्नहि॥ तदा पूर्णोपवासस्तु दद्यात्तत् सकलं गुरोः। पारणं व्यतिपातान्ते कुर्य्यात् सप्राश्य गोमयम्। अथैकस्मिन्नेव दिने व्यतीपातो भवेद्यदि। तत्रैवाह्नि तदा दत्त्वा उपवासं समाचरेत्। कुर्य्यादेवं मासि मासि व्यतीपातस्त्रयोदश। व्यतीपाते तु सम्प्राप्ते कुर्य्यादुद्यापनं बुध। व्यतीपाताय स्वाहेति क्षीरदृक्षसमन्वितम्। आज्यक्षीरतिलानाञ्च होतव्यं वै शतं शतम्"। नारदीयपु० "व्यतीपातव्रतस्यास्य विधानं शृणु तत्पत। माघे वा फाल्गुने वापि अन्यस्मिन्मासि वा भवेत्। व्यतीपातो दिने यस्मिन् प्रारभेद्व्रतमुत्तमम्। तिलैः पूर्णं शरावञ्च सगुडं गुरवेऽर्पयेत्। एवं द्वितीये दातव्यं तृतीये तु समापयेत्। सघृतं पायसञ्चैव दातव्यं चोत्तरोत्तरम्। एवं संवत्सरस्यान्ते देवस्यार्चान्तु कारयेत्। शङ्खचक्रगदापाणिं पद्महस्तं हिरण्मयम्। वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य पूजयेद्गरुडध्वजम्। गोक्षीरेण च सम्पूर्णं कांस्यभाजनमुत्तमम्। स्थापयेद्देवदेवस्य स्थानन्तत्रैव कल्पयेत्। शय्यां च सविधौ तस्य स्थाप्या देवमनुस्मरन्। अनन्तशायिनं देवमनन्तफलदं शुभम्। श्रद्धया सहान्वितं विष्णुं भक्त्या सम्पूजयेद्गुरुम्। वैदिकेनैव मन्त्रेण जातीपुष्पैः समर्चयेत्। पायसेनैव नैवेद्यं शर्करासंयुतेन च। दत्त्वा निवेद्यं देवस्य प्रार्थयेत् प्रार्थयेद्व्रती"।

व्योमव्रत भविष्यपु० अगस्त्यार्घ्यदानानन्तरम् "सितचन्दनतोयेन व्योम स्थाप्य विलिप्य च। कर्णिकाकल्पितैः पद्मैः सम्पूज्य प्रणिपत्य च"। कर्णिकाकल्पितैः कर्णिकामण्डिते 'बकुले विमले सौम्ये निश्छिद्रे पुष्पिते सति"। पुष्पिते विकसिते। "मध्ये केसरजालस्य व्योम स्थाप्यं सुशोभनम्। अङ्कुरपर्णपात्रन्तु सर्वगन्धसमन्वितम्। अपि संस्थापयित्वा च भास्करस्य सुरोत्तम!। पूजयेत् करवीरैस्तु तथा रक्तैश्च चन्दनैः। धूपञ्च गुग्गुलं दद्यात् प्रणम्य शिरसा रविम्। कुङ्कुमं पूर्वपार्श्वे तु दद्याद्व्योम्नः समाहितः। दक्षिणे चागुरुं दत्त्वा पश्चिमे चन्दनं सितम्। चतुः समस्तोत्तरे तु दद्याद्व्योमविचक्षणः। दद्यान्मध्ये शुभं पुण्यं रक्तचन्दनमादरात्। पूजयेद्विविधैः पुष्पैस्तथा साऽगुरुचन्दनैः। धूपं कृष्णागुरुं दद्यात् सघृतं वापि गुग्गुलुम्। वासांसि च सूक्ष्माणि विकीर्णानि निवेदयेत्। पायसं घृतसंयुक्तं घृतदीपांश्च दापयेत्। सर्वं निवेद्य मन्त्रेण ततो गच्छेत् प्रदक्षिणम्। प्रणम्य शिरसा भानुमुत्थायैव क्षमापयेत्। सर्वोपहारसंयुक्तं वलिं देवाय चाहरेत्। खखोल्काायेति मन्त्रेण सूर्यायामिततेजसे। अनेन विधिनाद्देवं सम्पूजयित्वा पुरा रविम्। अहं प्राप्तवानाद्य प्रसादाद्भास्करस्य तु"।

व्योमषष्ठीव्रत भविष्यपु० "भाजनं तत्र सम्पूर्णं मधुना च समन्वितम्। दद्यात् कृष्णतिलानां तु प्रस्थमेकन्तु मागधम्। त्रिगुणं तण्डुलानां च पृथक् प्रस्थं च कारयेत्"। भाजनं प्रस्थचतुष्टयपूरणीयं पात्रं त्रिगुणं प्रस्थत्रयम् पृथगिति घृतमधुतिलतण्डुलानाम्भाजनानि पृथक् कुर्य्यात्। "गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्नानावाद्यैर्विशेषतः। तत सम्पूजयेत् सूर्यं नानावाद्यसमन्वितम्। सूर्यं गगनस्थम्। "पूजयेच्च ततो व्योम वलिं दिक्षु प्रपूजयेत्। व्योमदेवगृहे चैव सर्वभूतानि याजयेत्। व्योमदेव गृहे तत्र यत्र व्योम प्रतिष्ठितम्"। व्योमनिर्माणं विष्णुधर्मोत्तरात् "चतुरस्रं भवेन्मूले तत्र वृत्तं महाभुजम्। ततोऽन्यत् चतुरस्रञ्च पद्मे संस्थितं शुभम्। भद्रपीठमये प्रोक्तो व्योमभागस्तुरीयकः। स्तम्भो वैश्वानरोऽथास्य मध्यभागः प्रकीर्त्तितः। भद्रपीठप्रदेशञ्च तत्र पद्मं निवेशयेत्। शुभाष्टपत्रं तन्मध्ये कर्णिकायां दिवाकरः। पत्राष्टके न्यसेत्तस्य दिक्पालान् कर्णतो दिशम्"। "य एवं कुरुते षष्ठ्यां सन्ध्याकाले वलिं रवेः। स सूर्यलोकमासाद्य मोदते शाश्वतीः समाः"।

व्रतराजतृतीयाव्रत देवीपु० "तृतीयायान्तु शुक्लायां सिन्दूरवस्त्रयुगे शुभे। रोचनामितकर्पूरैः शिवोमां पूजयेत्ततः। हेमरत्नफलैर्वस्त्रैः मन्त्रयुग्ममुदीरयेत्। समस्तकामफलदं यत्तत् पूर्वमुदाहृतम्। ततो जपार्चने होमं कर्त्तव्यं द्विजसत्तम!। अवियोगाय नारीणां व्रतराजं सदा हितम्। सहेमपुष्परत्नाद्यं सवस्त्रं दापयेत्तु तत्। महापुण्यं महाभाग्यं सर्वकामप्रदायकम्। सुतभ्रातृवियोगस्तु न भवेत्तेन भो द्विज!। न व्याधिर्नोपसर्गश्च यावज्जन्तुर्जो भवेत्। तावत्कालमुमालोके राजते मोदते चिरम्"।

शक्रव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "आश्वयुज्यां समारभ्य पौर्णमास्यां नरो भुवि। सोपवासः सुरेन्द्रञ्च देवं सम्पूजयेत्तथा। शचीसमन्वितं वज्रं मातलिञ्च नराधिपः। गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा। संवत्सरान्ते कनकञ्च दत्त्वा प्राप्नोति लोकं स पुरन्दरस्य। मानुष्यमासाद्य नरेन्द्रपूज्यो राजा भवेद्वा द्विजपुङ्गवो वा"। पद्मपु० "आश्विनाद्यां समां दद्यादन्ते सुमन्ते पयस्विनीम्। शक्रलोकमवाप्नोति शक्रव्रतमिदं स्मृतम्"।

शङ्करनारायणव्रत देवीपु० "कथितं शङ्करोमाख्यं व्रतमन्यदपि तादृशम्। एतन्मिश्राख्यकृत्स्नात विष्णुशङ्करमाश्रितम्"। मनुरुवाच "यथा उमेश्वरस्नातं तथा कार्य्यमिदं व्रतम्। किन्तु पीतानि वासांसि केशवाय प्रकल्पयेत्। गन्धपुष्पं तथा धूपं सुगन्धञ्च जनार्दने। कार्य्यं पूजनसम्भारे वटुकोदिग्रं दधि। दम्पती पूजयित्वा तु प्रतिमास्थाविकेऽपि वा। आचार्य्य ब्राह्मणौ वस्त्र। वेदवेदाङ्गपारगौ। यती वा व्रतसम्पन्नौ जटाकाषायधारिणौ। तौ भोजयेद्विधानेन शूलपाणिजनार्दनौ। चराम्य विधिना वत्स! सर्वकामप्रसाधकौ। भूमाय दक्षिणा विप्र गौरीश्रं शङ्कराय च। इष्याहुव्रजतो लोकौ क्रमाद्वै हरये नत"।

शङ्करार्कव्रत कालिकापु० "अथ चानेन मार्गेण शुभां तां सेव चाष्टमीम्। सप्ताष्टम्यादित्ययोगेन प्राग्विधानेन वा नरः। किन्तु दक्षिणनेत्रस्थं भास्करञ्चार्चयेद्बुधः। पद्मरागेण हैमेन योक्ष्य टङ्केपन रुद्रेणु। नेत्रे न्यस्य ललाटाधः कुङ्कुमं रक्तचन्दनम्। वृत्तन्तु योज्य मध्ये तु परं पूर्ववदर्चयेत्"। अर्द्धचन्द्राकारं तन्मध्ये वृत्तञ्च कृत्वा हेमनिबद्धं पद्मरागं वृत्तमध्ये निधाय सूर्य्यरूपेण कुर्य्यादित्यर्थः। "अभावे पद्मरागादेर्हेम सर्वत्र योजयेत्। स्वर्णाभ्यां परं पूतं यतस्तच्चैव सर्वदा। शुक्लमाल्याम्बरं दद्यात् नैवेद्यं च ह्तत्पुनम्। शेषं पूर्वविधानेन कर्त्तव्यो विधिविस्तरः। किन्तूपोष्य प्रकुर्वीत सप्तम्यां विजितेन्द्रियः। शङ्करार्कयुतं पूज्य इत्तं गव्यञ्च पारयेत्"।

शनिव्रत भविष्योत्तरे "श्रतो यस्य दिवसे स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम्। कार्यं देयञ्च विप्राय तैलमभ्यङ्गहेतवे। एवं संवत्सरं यावत् प्राप्ते शनिदिने नरः। तैलं ददाति विप्राय भक्त्यान्यजनस्य तु। ततः संवत्सरस्यान्ते प्राप्ते तस्य दिने पुनः। लोहघटानि सौरि तैलपूर्णे विनिक्षिपेत्। लौहे वा मृण्मये चाथ कृष्णवस्त्रयुगान्वितम्" इत्यादि।

शर्करासप्तमीव्रत पद्मपु० "शर्करासप्तमीं वक्ष्ये सर्वकल्मषनाशिनीम्। आयुरारोग्यमैश्वर्यं ययानन्त्य प्रजायते। माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां श्रद्धयान्वितः। प्रातःस्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानुलेपनः। स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम्। तस्मिन्नमः सवित्रे धूपपुष्पं निवेदयेत्। स्थापयेदुदकुम्भं शर्करापात्रसंयुतम्। शुक्लवस्त्रेण सञ्छन्नं शुक्लमाल्यानुलेपने। सहिरण्यं यथाशक्त्या मन्त्रेणानेन पूजयेत्" इत्यादि।

शाकसप्तमीव्रत भविष्यपु० "सप्तम्यां सोपवासस्तु रात्रौ भुङ्क्ते तु यो नरः। कृतोपवासः षष्ठ्यां तु पञ्चम्यामेककालभुक्। दत्त्वा तु संस्कृतं शाकं भक्ष्यभोज्यं सुसंस्कृतम्। देवाय ब्राह्मणेभ्यश्च रात्रौ भुञ्जीत वाग्यतः। यावज्जीवं नरः कश्चिद्व्रतमेतच्चरिष्यति। तस्य श्रीर्विजयश्चैव त्रिवर्गश्च विवर्द्धते। मृतः स्वर्गमवाप्नोति विमानवरमास्थितः"। "शाकं सुसंस्कृतं कृत्वा भक्ष्यभोज्यसमन्वितम्। दत्त्वा विप्रे यथाशक्त्या पश्चाद्भुङ्क्ते निशि व्रती। कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य चाद्योऽयं कुरुनन्दन!। चतुर्भिरपि मासैस्तु पारणं प्रथमं स्मृतम्। कुसुमैश्चात्र पूजा कार्य्या विभावसोः"। कार्त्तिकशुक्लसप्तमीमारभ्य प्रतिमासं कुर्वता पुनर्मासचतुष्टयं यावत् शुक्लसप्तमी तस्यां तस्यां च पारणं कार्य्यम्। एकस्मिन् वर्षे पारणत्रयं पारणं भवति एवमेव वर्षान्तरेषु तादृशं व्रतं यावज्जीवं कर्त्तव्यम्"।

शान्ताचतुर्थीव्रत भविष्यपु० "माघमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते!। सा सर्वशान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्य्यात् सदैव हि। स्नानं दानं तपो होमः कर्म सर्वं कृतं विभो!। भवेत्सहस्रगुणितं प्रसादाद्दन्तिनः सदा। कृत्वोपवासं यस्तस्यां पूजयेद्विघ्ननायकम्। तस्यां होमादिकं कर्म भवेत्साहस्रिकं नृप!। लवणं गुडपूपांश्च दत्ताम्लं नृप भारत!। दत्त्वा भक्त्या तु विप्रेभ्यः फलं साहस्रिकं भवेत्"।

शान्तितृतीयाव्रतं मत्स्यपु० "इतीयाया कृष्णाष्टमी। कर्त्तव्यञ्च व्रतं शृणु। येनानन्तमवाप्नोति जयति द्विज!। कष्टपीडाविमैरण्यैरुपसर्गैः प्रपीडितः। अस्यां शान्तिं प्रकुर्वीत व्रतधारणमादरात्। स्थण्डिलं स्थापयित्वा तु रोगीणप्रदानके। पञ्चाङ्गं मण्डलं कृत्वादिकसंविन-

तदुक्तं । तत्र चार्च्चयेद्देवं नरसिंहाकृतिं विभुम् । प्रसन्नमधरादारवीक्षणार्पितार्णिकम् । अशेषभयविध्वंस चतुरं पुरुषं हरिम् । अभयं भयतप्तानां ददतं दत्तवरम्” इत्यादि । “होमाच्च द्विगुणं प्रोक्तं तर्पणं मन्त्रनिश्चय । तस्य तद्द्विगुणं प्रोक्तो जप एव विधिक्रम । नियोगारम्भसमये नियमान् प्रतिपालयेत् । अथ चाहरहः कुर्व्वन् नक्तकालं समापयेत्” । नियमान् मौनादीन् । अथवाहरहः एवं नक्तकालं समापयेत् । अथ होमतर्पणजपान् अहरहः प्रतिदिनं संख्या च सङ्कल्पितहोमसंख्यापेक्षया । “हविष्याशी जितक्रोधो यतवाक्कायमानसः । नित्यं त्रिषवणं स्नायात् सदाचाररतो शुचिः । न चान्तकथोऽनग्निर्ब्रह्मचारी जितश्रम” । य एवं तत् कुरुते मर्त्त्यः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः । स सर्व्वार्त्तिविनिर्मुक्तो शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्” ।

शान्तिपञ्चमीव्रतं भविष्यपु० “तद्वाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः । यत्रालिख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः । पूजयेद्गन्धपुष्पैस्तु सर्पिर्गुग्गुलुपायसैः । तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः । आसप्तमात् कुलात्तस्य न भयं नागतो भवेत् । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेद्बुधः । तथैवाश्वयुजे मासि पञ्चम्यां कुरुनन्दन ! । कृत्वा कुशमयान्नागानिन्द्राण्या सह पूजयेत् । वस्त्रैर्वा विधिवन्नागान् शुचिर्भक्त्या समन्वितः । पूजयेत् कुरुशार्दूल ! तस्य शेषादयो नृप ! । नागाः प्रीता भवन्तीह शान्तिमाप्नोति वा विभो ! । प्रशान्तिलोकमासाद्य मोदते शाश्वतीः समाः” ।

शान्तिव्रतं वराहपु० “शान्तिव्रतं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ! । येन चीर्णेन शान्तिः स्यात् सर्व्वदा गृहमेधिनः । पञ्चम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके मासि पार्थिव ! । आरभ्य वर्षमेकन्तु भुञ्जीयादम्लवर्जितम् । नक्तन्तु पूजयेद्देवं हरिं शेषोपरि स्थितम् । एवं यः कुरुते भक्त्या व्रतमेतन्नराधिप ! । तस्य शान्तिर्भवेन्नित्यं नागेभ्यश्चाभयं तथा । शेषाहिभोगशयनस्थमपारमूर्त्तिं सम्पूज्य यज्ञपुरुषं पतगेन्द्रकेतुम् । येऽनन्तमन्तमधुरं सितपञ्चमीषु तेषां न नागजनितं भयमस्ति किञ्चित्” ।

शाम्भरायणीव्रतं भविष्योत्तरे “तस्मात् पार्थ ! प्रयत्नेन प्रतिमासं समाहित । मासि मास्यच्युतं पूज्य भवेथा[illegible]नास्तथा । ये शाम्भरायणिकथाचारितव्रतेन वर्त्तन्ति सम्यग्विधिना सुधियो नयन्ति । ते स्वर्गलोकमधिरुह्य कृताधिवासाः कल्पायुतं शतशतैरपि न च्यवन्ति” ।

शिवाचतुर्थीव्रतं भविष्योत्तरे “लवणैर्धान्यकैर्युक्तं जीरकं मरिचानि च । हिङ्गु शुण्ठीं हरिद्रां च सर्व्वं परिकरं तथा । चतुर्थ्यामेकभक्ताशी सकृद्दत्त्वा कुटुम्बिने । गृहेषु चरुं तथा शिवायुक्तानि भारत ! । एतच्छिवाव्रतं नाम लक्ष्मीलोकप्रदायकम्” ।

शिवचतुर्द्दशीव्रतं मत्स्यपु० “शृणुष्वावहितो ब्रह्मन् वक्ष्ये माहेश्वरं व्रतम् । त्रिषु लोकेषु विख्यातं नाम्ना शिवचतुर्द्दशी । मार्गशीर्षे त्रयोदश्यां सितायामेकभोजनः । प्रार्थयेद्देवदेवेश त्वामहं शरणं गतः । चतुर्द्दश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च शङ्करम् । सुवर्णवृषभं कृत्वा भोजयेच्चापरेऽहनि । एवं नियमकृत् सुप्त्वा प्रातरुत्थाय मानव । कृतस्नानजपः पश्चादुमया सह शङ्करम् । पूजयेत् कमलैः शुक्लैः गन्धधूपानुलेपनैः” । “पञ्चदश्यां तत पूज्य विप्रान् भुञ्जीत वाग्यतः । तद्वत्कृष्णचतुर्द्दश्यामेतत् सर्व्वं समाचरेत् । चतुर्द्दशीषु सर्व्वासु कुर्य्यात् पूर्व्ववदर्च्चनम् । ये तु मासविशेषास्तु तान्निबोध क्रमादिह । मार्गशीर्षादिमासेषु क्रमादेतदुदीरयेत्” । आश्विनान्तेष्विति शेषः इत्यादि ।

शिवनक्तव्रतं भविष्यपु० “कृष्णाष्टमीं तु नक्तेन कृत्वा कृष्णचतुर्द्दशीम् । इह भोगानवाप्नोति परत्र शिवमृच्छति” ।

शिवरथव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “कृत्वैकभक्तं हेमन्ते माघमासे तु यन्त्रितः । माघान्ते च रथं कुर्य्याच्छिवस्तोत्रोपशोभितम् । श्वेतैश्चतुर्भिः संयुक्तं वृषभैः समलङ्कृतम् । शोभितं ध्वजमालाभिश्चित्रचामरदर्पणैः । तण्डुलाढकपिष्टेन लिङ्गं कृत्वा सवेदिकम् । विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् कृतलक्षणम् । तद्रात्रौ राजमार्गे च शङ्खभेर्य्यादिभिः स्वनैः । भ्रामयित्वा ततः पश्चाच्छिवायतनमानयेत् । तत्र जागरपूजाभिः प्रदीपाद्युपशोभितैः । प्रेक्षणीयप्रदानैश्च क्षपयेत शनैर्निशाम् । प्रभाते स्नापनं कृत्वा तद्भक्तानाञ्च भोजनम् । दीनान्धकृपणानाञ्च यथाशक्त्या च दक्षिणाम् । रथं शोभासमायुक्तं शिवाय विनिवेदयेत् । भुक्त्वा च बान्धवैः सार्द्धं प्रणम्येशं गृहं व्रजेत्” ।

शिवरात्रिव्रतं स्कन्दपु० नागरखण्डे “माघस्य कृष्णपक्षीय तिथिर्या च चतुर्द्दशी । तस्या रात्रिः समाख्याता शिव-

रात्रिरिति हिता ॥ तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु सदा संक्रमते हरः। विशेषादपरे सर्वे ख्याता चैव कथेश्वरे। माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वर ॥ अहं यास्यामि भूपृष्ठे रात्रौ नैव दिवा कलौ। लिङ्गेषु च समस्तेषु चलेषु स्थावरेषु च। प्रपूजयेत् सम्यग्दक्ष सर्वपापविशुद्धये। तस्यां रात्रौ हि मे पूजां यः करिष्यति मानव। मन्त्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ। विपाप्मा स भविष्यति"। स्कन्दपु० "माघमासे तु या कृष्णा फाल्गुनादौ चतुर्दशी। सा तु पुण्या तिथिर्ज्ञेया सर्वपापविनाशिनी। शान्तात्मा क्रोधहीनस्तु तपस्वी ज्ञानसंयुतः। तस्मै देयमिदं देवि! गुरुपादानुगे सदा। अन्यथा यो ददातीदं स दाता नरकं व्रजेत्। वर्षं वर्षं महादेवि! नरोनारी पतिव्रता। घोषयामि जगत् सर्वे कोमा भक्त्या प्रपूजयेत्। शिवमन्त्रैर्जपं कृत्वा होममर्चनदीपनम्। जागरं शिवरात्र्यान्तु शिवं पश्येत् समाहितः। मम भक्तो नरो देवि! शिवरात्र्युपोषकः। गणत्वमक्षयं दिव्यमक्षयं शिवशासनम्। सर्वं कृत्वा तु भजते भोगानस्तसमाशान्। एवं द्वादशवर्षाणि शिवरात्र्युपोषकः। योऽसौ जागरते रात्रिं मनुजः स्वर्गमाप्नुयात्। अकृत्वा मां न जानाति व्रतमेतद्दृढाक्षतम्। शिवञ्च पूजयित्वा यो जागर्त्ति च चतुर्दशीम्। मातुः पयोधररसं न पिबेत् स कदाचन। यदीच्छेच्चाक्षयान् भोगान् दिवि देवसमः पुमान्। आगमोक्तविधिं कृत्वा प्राप्नोति सकलं फलम्"।

शिवलिङ्गव्रत शिवधर्मोत्तरे "सितचन्दनतोयेन स्नाप्य लिङ्गं विलेप्य च। श्वेतैर्विकसितैः पद्मैः सम्पूज्य प्रणिपत्य च। पङ्कजे विमले सौम्ये निश्छिद्रे पुष्पिते घने। सौम्ये रम्ये मध्ये केशरजालस्य स्थाप्य लिङ्गं कनीयसम्। अङ्गुष्ठमात्रं विधिवत् सर्वगन्धमयं शुभम्। स्थाप्य दक्षिणमूर्त्तौ तु बिल्वपत्रैः समर्चयेत्। एवं योऽर्चयते लिङ्गं पद्मे गन्धमयं शुभम्। सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवमेवाभिगच्छति। एतद्व्रतोत्तमं गुह्यं शिवलिङ्गं महाव्रतम्। भक्तस्य ते मयाख्यातं न देयं यस्य कस्यचित्"।

शिवव्रत कालोत्तरे "अतः परं प्रवक्ष्यामि व्रतानान्तु यथाक्रमम्। अष्टम्यान्तु चतुर्दश्यां पक्षयोरुभयोस्तथा। उपोष्य संयतो भूत्वा त्रिविधेनान्तरात्मना। ततोऽपराह्णे शुचिना विशेषात् पूजयेच्छिवम्। पूर्वोक्तेन विधानेन जपहोमादिमाचरेत्। पूजयेत् परया भक्त्या गुरुमाक् साधनादिकैः। ततस्तु पञ्चगव्येन प्राशयेत् सुव्रतः स्वयम्। अमक्त्वा? पमस्य ह्यर्घ्य हविष्यान्नेन वर्त्तनम्। अनेन विधिना यस्मात् यावज्जीवं व्रतं चरेत्। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। वसन्ति शिवलोकेषु शिवव्रतप्रभावतः। एतच्छिवव्रतं नाम व्रतानामुत्तमोत्तमम्"। तत्रैवान्यत्र "पौषमासे तु सम्प्राप्ते पक्षयोरुभयोः स्मृतः। चतुर्दश्यामथाष्टम्यां पौर्णमास्यामथापि वा। नक्तं निशायां विधिवत् ततः काम्यं समाचरेत्। विशेषपूजा तत्रैव कर्त्तव्या शुद्धचेतसा। नैवेद्यं पायसं प्रस्थं सगुडं क्षीराज्यसंस्कृतम्। रुद्रसंख्यांस्तु वै विप्रान् भोजयेच्चैव दक्षयेत्। त्रिंशत्पलमात्रां प्रशस्तं यावपिष्टेन निर्मिताम्। सशृङ्गखुरशाङ्गूलकृतभूषान्तु कारयेत्। शिवाय तु प्रदातव्या कपिला गुरवे ततः। स्वयाष्टमसमायुक्ता व्रतपुण्यमतः शृणु। धर्मसाध्यम् "अनेन विधिना माघे खड्गं पिष्टमयं शिवे। समर्प्य च विधानेन चक्रवर्त्तिपदं लभेत्। फाल्गुने तु तथा चक्रं निवेद्य तत्पदं लभेत्। चैत्रे शिवं पिष्टमयं निवेद्य च शिवाय वा। स संस्तुतिं ब्रह्महत्यां शिवलोकमवाप्नुयात्। वैशाखे मासि दण्डाय शिवस्याग्रे निवेदयेत्। हस्तार्द्धं पिष्टकं कार्यं पूजान्ते तु निवेदयेत्। मुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रलोके महीयते। ज्यैष्ठे पिष्टमयं खड्गं शिवाय विनिवेदयेत्। मुच्यते तु कृतघ्नत्वाद्रुद्रलोके तु गच्छति। आषाढे पिष्टजं पात्रं शिवाय विनिवेदयेत्। मुच्यते दुष्कृतैः सर्वैरिह जन्मनि सञ्चितैः। ध्वजं पिष्टमयं यस्तु शिवस्याग्रे निवेदयेत्। श्रावणे तु विधानेन सोऽक्षयं मोक्षमाप्नुयात्। मासि भाद्रपदे यस्तु गदां पिष्टमयीं ददेत्। निधीशस्य स सम्प्राप्य शिवलोके महीयते। मासि चाश्वयुजे शूलं दत्त्वार्द्धं पिष्टसम्भवम्। शिवाय पुरतो देयं भ्रूणहत्यां व्यपोहति। कार्त्तिके तु गदाचक्रं शिवस्याग्रे निवेदयेत्। सप्तजन्मकृतं पापं दहत्यग्निरिवेन्धनम्। मासे वै मार्गशीर्षे तु कमलं पिष्टसम्भवम्। शिवाय विधिना देयं सर्वैश्वर्य्यमवाप्नुयात्। सर्वेषाञ्चैव नक्तन्तु व्रतानां कीर्त्तितं मया। नित्यपूजान्तु निर्वर्त्य काम्यपूजान्तु कारयेत्"। तत्रैवान्यत्र "अथ वै मार्गशीर्षे तु यस्तु पिष्टमयं ददेत्। शिवं सम्पूज्य विधिवत् सूर्य्यलोके महीयते। दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तदन्ते स्यान्महीपतिः। पौषे पिष्टमयी दत्तो शिवस्याग्रे निवेद्यते। त्रि-सप्तकुलसंयुक्तः शिवलोके महीयते।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तदन्ते स्यान्महीपतिः । चक्रवर्त्ती महावीरः सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः । माघे चाम्बरं यस्तु शिवाय विनिवेदयेत् । उद्धरेत्सोऽपि नरकात् स्वपितॄन् रौरवादितः । शिवलोके तु वसति दिव्यवर्षायुतत्रयम् । तदन्ते तु महीं लब्ध्वा न च खण्डां भुनक्ति सः । फाल्गुने वृषयूथन्तु पिष्टोत्थं रुद्रसंख्यया । निवेद्य तु शिवस्याग्रे त्रैलोक्याधिपतिर्भवेत् । दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तदन्ते स्यान्महीपतिः । चक्रवर्त्ती महावीरः सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः । चैत्रे स्फटिकबिन्दुमयं दासदासीसमन्वितम् । गृहोपकरणैर्युक्तं विचित्राङ्गणचर्च्चितम् । पूजान्ते परया भक्त्या शिवाय विनिवेदयेत् । दिव्यवर्षशतान्यष्टौ रुद्रलोके महीयते । जातिस्मरस्तदन्ते तु चक्रवर्त्तित्वमाप्नुयात् । मासि वैशाखसंज्ञे तु सप्तव्रीहिशरावकान् । शिवाय पुरतो दद्यात् पूजान्ते प्रीतचेतसा । स याति शिवसायुज्यं बन्धुभिः सहितो नरः । पलानां द्वे शते यस्तु गुग्गुलन्तु दहेत् सुधीः । ज्यैष्ठे मासि शिवस्याग्रे पूजान्ते भक्तिसंयुतः । त्रिसप्तकुलसंयुक्तः शिवलोके महीयते । तदन्ते पृथिवीं भुङ्क्ते न च खण्डां ससागराम् । बलिमण्डलकं कार्य्यं आषाढे शूलपाणिनः । नानाभक्ष्यैर्विरचितं नानाभक्ष्यसमन्वितम् । नानाचित्रसमाकीर्णं कर्त्तव्यं बलिमण्डलकम् । सपूज्य परमेशानं ततस्तस्य निवेदयेत् । पितॄन् पितामहांश्चैव उद्धृत्य प्रपितामहान् । पुत्रपौत्रसमायुक्तः शिवलोके महीयते । दिव्यवर्षसहस्राणि तदन्ते पृथिवीपतिः । श्रावणे मासि देवस्य विमानं पुष्पसम्भवम् । पूजावसाने दातव्यं विचित्ररचनाकुलम् । वर्षायुतप्रमाणन्तु रुद्रलोके महीयते । योगीशो जायते शान्तो येन मोक्षं व्रजेत् सः । मासि भाद्रपदे यस्तु रुद्रपूजां चरेत् तदा । गुग्गुलं प्रथमं धूपं सरदारु ततो दहेत् । बिल्वबीजं घृतं तद्वत् तथा नानाघृताश्रितम् । पश्चात् सागुरु दद्याद्वै धूपं सर्व्वात्मना विभोः । मासमेकं दहेद्यस्तु नैरन्तर्य्येण भक्तितः । याति सायुज्यतां शम्भोः सपुत्रः सहबान्धवः । यस्त्वर्कपत्रपुटकं पूरयेत् क्षीरसर्पिषा । मासमश्वयुजं शम्भोर्नैरन्तर्य्येण भक्तितः । तस्य पुण्यफलं वक्तुं न शक्तोऽस्मि षडानन ! । तत्कुले पतिता ये तु हिमाहिमाहता पुनः । ते प्रयान्ति महाभागा रुद्रलोके यथासुखम् । वर्षायुतायुतं साग्रं तदन्ते तु नरेश्वराः । जायन्ते शिवभक्ताश्च ज्ञानिनो वीतकल्मषाः । शिवदीक्षां समासाद्य ते यान्ति परमाङ्गतिम् । वस्त्राहृतमिक्षुरसं पुटकन्तु शिवाग्रतः । पूजान्ते दापयेद्यस्तु मासि मार्गे च कार्त्तिके । देहान्ते रुद्रलोके तु मोदते सह बान्धवैः । व्रतान्ते चैव सपूज्य शिवभक्तान् यथाविधि । हैमवस्त्रान्नपानैश्च वित्तशाठ्यं विना द्विज !" । पद्मपु० "आषाढादिचतुर्मास्यां वर्जयेन्नखकृन्तनम् । वृन्ताकभक्षणञ्चैव मधुसर्पिर्घटान्वितम् । कार्त्तिक्यान्तु पुनर्हैमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । रुद्रलोकमवाप्नोति शिवव्रतमनुत्तमम्" ।

शिवाचतुर्थीव्रतं भविष्यपु० "शिवा शान्ता सुखा राजन् ! चतुर्थी त्रिविधा स्मृता । मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवा लोकेषु पूजिता । तस्यां स्नानं तथा दानमुपवासो जपस्तथा । क्रियमाणं शतगुणं प्रसादाद्दन्तिनो नृप ! । गुडलवणघृतानां दानं शुभकरं स्मृतम् । गुडपूपास्तथा वीर ! पुण्यं ब्राह्मणभोजनम् । चतुर्थ्यां नरशार्दूल ! पूजयेन्न सदा स्त्रियः । गुडलवणपूपाभिः श्वश्रूश्वशुरमातरः । ताः सर्वाः सुभगाः स्युर्वै विघ्नेशस्यानुमोदनात् । कन्यकाश्च विशेषेण विधिमानेन पूजयेत्" ।

शिवोपवीतव्रतं शिवधर्म्मोत्तरे "पौर्णमास्यां तथाषाढ्यां शिवं सपूज्य यत्नतः । उपवीतं शिवे दद्याच्छिवभक्तांश्च भोजयेत् । पुनरेव च कार्त्तिक्यां पूज्य शम्भुं समापयेत् । यतीनां दक्षिणां दत्त्वा छत्रवस्त्रादिपूर्व्विकाम् । य कुर्य्यात् सकृदप्येवं चातुर्मास्यं पवित्रकम् । कल्पकोटिसहस्राणि रुद्रलोके महीयते" ।

शीलतृतीयाव्रतं पद्मपु० "अनग्निपक्वमश्नाति तृतीयायान्तु यो नरः । गां दत्त्वा शिवमभ्येति पुनरावृत्तिदुर्लभम् । इहदानन्दकृत् पुरा शीलव्रतमिदं स्मृतम्" ।

शीलावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "भगवन् ! कर्म्मणा केन शीलवान् पुरुषो भवेत् । कुलजातिश्रुतेभ्यस्तु शीलमेव विशिष्यते" मार्कण्डेय उवाच "आषाढायणतीते तु मासमेकं दिने दिने । पूर्व्ववत् पूजयेद्देवं वराहमपराजितम् । घृतेन स्नापयेद्देवं घृतेन जुहुयाद्धरिम् । घृतं द्विजेभ्यो दद्याच्च घृतमेव निवेदयेत् । त्रिरात्रोपोषितः पौष्यां घृतपात्रेण च द्विजम् । पूजयेच्च सुवर्णेन यथाशक्ति नराधिप ! । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तमासाद्य नाकं रुचिरं मनुष्यः । मानुष्यमासाद्य च शीलवान् स्यात् प्राप्नोति वृद्धिं चिरजीवितञ्च" ।

शुक्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "शुक्र ज्येष्ठादौ संप्राप्य पूजये-

नक्तभोजन । पूर्वोक्तक्रमयोगेन द्विजसन्तर्पणेन च । कृच्छ्रे त्वथ संप्राप्ते सौवर्णं कारयेत्ततम् (शुक्रम्) । रौप्ये वा ताम्रपात्रे वा स्थापयित्वा भृगो द्रुतम् । संपूज्य परया भक्त्या श्वेतवस्त्रानुलेपनैः । कृष्णे तस्य प्रदातव्यं पायसं घृतसंयुतम्" ।

शुचिव्रत वह्निपु० "एवं वा द्वादश मासानुपोष्यैकादशीं नृप । य इदं करोति शुद्धात्मा कृतकृत्यः सुखी भवेत् । सुनामद्वादशी पूज्या नाम्ना द्वादशभिस्तथा । द्वादश धेनवो देया हरिः कामान् प्रयच्छति । दिवि देवाः स देवेन्द्राः कृत्वा कर्माण्यनेकशः । पश्चादाराधयन्तीह हरिं शुचिव्रतेन हि" ।

शुभद्वादशीव्रतं वराहपु० "शृणु राजन् ! महाभाग । शुभ व्रतमनुत्तमम् । येन सम्प्राप्यते विष्णुः शुभेनैव न संशयः । मासि मार्गशिरे पुण्ये प्रथमाद्दात् समाचरेत् । एकभक्तं सिते पक्षे यावत् स्याद्दशमी तिथिः । ततो दशम्यां मध्याह्ने स्नात्वा केशवमर्चयेत् । भुक्त्वा चतुष्पथ मागच्छेद् द्वादश्यां शुद्धमानसः । केशवेति हरिं पूज्य दद्यात्तत्प्रीतये तिलान् । सहिरण्यं तथा कृष्णद्वादश्यां प्रयतो नृप ! । तामप्येवमुषित्वा च यवान् दद्याद् द्विजातये । कृष्णायेति हरिर्वाच्यो दाने होमे तथार्चने । चातुर्मास्यामथैवन्तु उषित्वा राजसत्तम ! । चैत्रादिषु पुनस्तद्वदुपोष्य प्रयतः शुचिः । सक्तुपात्राणि विप्राणां सहिरण्यानि दापयेत् । श्रावणादिषु मासेषु तद्वद्गोविन्दमर्चयेत् । त्रिषु मासेषु यावत् कार्त्तिक स्यादिहागतः । तस्यां च चपयित्वा दशम्यां प्रयतः शुचिः । अर्चयित्वा हरिं भक्त्या भावनाम्ना त्रिविक्रमम्" ।

शुभसप्तमीव्रत पद्मपु० "अन्यामपि प्रवक्ष्यामि शोभनां शुभसप्तमीम् । यामुपोष्य नरो रोगात् शोकदुःखात् प्रमुच्यते । शुक्ले चाश्वयुजे मासि कृतस्नानजपः शुचिः । वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानारभेच्छुभसप्तमीम् । कपिलां पूजयेद् भक्त्या गन्धमाल्यानुलेपनैः । नमामि सूर्यसम्भूतामशेषभुवनालयाम् । त्वामहं शुभकल्याणशरीरां सर्वसिद्धये । अथाहृत्य तिलप्रस्थं ताम्रपात्रे कृतं नवम् । काञ्चनं वृषभं तद्वद्वस्त्रमाल्यगुडान्वितम् । फलैर्नानाविधैर्भक्ष्यैः सर्वोपस्करसंयुतैः । दद्याद्द्विकालवेलायामर्यमा प्रीयतामिति । पञ्चगव्यं च सम्प्राश्य स्वपेद्भूमौ विमत्सरः । ततः प्रभाते सुस्नातो भक्त्या सन्तर्पयेद् द्विजान् । अनेन विधिना दद्यात् मासि मासि सदा नरः । वाससी वृषभं हैमं तद्वद्धेन्वोऽश्वपञ्चकम् । वत्सरान्ते च शयनं सुदृढं सद्गुणान्वितम् । सोपधानकविश्रामभाजनासनसंयुतम् । ताम्रपात्रे तिलप्रस्थं सौवर्णवृषभैर्युतम् । दद्याद्वेदविदे सर्वं विश्वात्मा प्रीयतामिति" ।

शूलदानव्रत शिवधर्मोत्तरे "अमावस्यां निराहारः अब्दमेकं निरन्तरम् । शूलं पिष्टमयं कृत्वा वर्षान्ते विनिवेदयेत् । शिवाय राजतं पद्मं सौवर्णकृतकर्णिकम् । भक्त्या च चिन्तयेत् मूर्ध्नि शेषं पूर्ववदाचरेत् । कामतोऽपि कृतं पापं भ्रूणहत्यादिकञ्च यत् । तत् सर्वं शूलदानेन नश्यत्येव न संशयः । महाशृङ्गविमानेन नरो नारीसमन्वितः । युगकोटिशतं साग्रं शिवलोके महीयते" ।

शैलव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि तव शैलव्रतं शुभम् । महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः । चैत्रशुक्लमारभ्यात् प्रत्यहं दिनसप्तकम् । तेषां सम्पूजनं कृत्वा बहिः स्नानं समाचरेत् । गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा । यथैव होमं तथा कुर्याद् दद्याद्धेमं यथानघ । नित्यं यथाक्रमश्रेयात् कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् । तस्यावसाने दद्यात्तु यवप्रस्थांश्च विंशतिम् । वाचकाय द्विजेन्द्राय सुवर्णं काञ्चनं तु" ।

शैवनक्षत्रपुरुषव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते । यस्मिन् व्रते तदप्यत्र श्रूयताम् महत । शिवनक्षत्रपुरुषं शिवभक्तिमतां नृणाम् । तस्मिन्नक्षत्रयोगे च पुराणज्ञाः प्रचक्षते । फाल्गुनस्यामले पक्षे यदा हस्तः प्रजायते । तदा प्राह्य व्रतं चैतस्तेनाभ्यर्च्य शूलिनम् । शिवायेति च हस्तेन पादौ सम्पूजयेद्विभोः" ।

शैवमहाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "प्रतिमासं प्रवक्ष्यामि शैवव्रतमनुत्तमम् । धर्मकामार्थमोक्षार्थं नरनार्यादिदेहिनाम् । पौषे मासि तु सम्प्राप्ते य कुर्यान्नक्तभोजनम् । सत्यवादी जितक्रोधः शालिगोधूमगोरसैः । पक्षयोरष्टम्यौ यत्नादुपवासेन वर्त्तयेत् । त्रिसन्ध्यमर्चयेदीशमग्निकार्यञ्च भक्तितः" । वर्षावध्यम् "त्रिस्नानञ्चाग्निहवनं भूशय्या नक्तभोजनम् । पक्षयोरुपवासेन चतुर्दश्यष्टम्यौ क्षिपेत् । इत्येवमादिनियमैराचरेत शिवव्रतम् । शिवभक्ता तु या नारी ध्रुवं सा पुरुषो भवेत् । स्त्रीत्वमत्युत्तमं सा चेत् काङ्क्षते शृणुयाद् व्रतम्" ।

शैलोपवासव्रत भविष्यपु० "चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयो: शुक्लकृष्णयोः। योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनरतो नरः। यत् पुण्यमश्वमेधोक्तं शतं सत्रयाजिनाम्। तत् पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकञ्च गच्छति"।

शौर्यव्रत वराहपु० "अत परं प्रवक्ष्यामि शौर्यव्रतमनुत्तमम्। येन भीरोरपि महत् शौर्यं भवति तत्क्षणात्। मासि चाश्वयुजे शुद्धा नवमी समुपोषिता। सप्तम्यां कृतसङ्कल्पं स्थित्वाष्टम्यां निराहार। नवम्यां प्राशयेत् पिष्टं प्रथमं भक्तितो नृप। ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवीञ्चैव तु पूजयेत्। दुर्गां देवीं महाभागां महामायां महाप्रभाम्। एवं संवत्सरं यावदुपोष्य विधिवन्नृप!। व्रतान्ते भोजयेद्दीनान् यथाशक्त्या कुमारकान्। हेमवस्त्रादिभिः स्नानान् पूजयित्वा तु शक्तितः। पश्चात् क्षमापयेत्तांस्तु देवी मे प्रीयतामिति। एवं कृत्वा भ्रष्टराज्योऽलभेद्राज्यं न संशय। अविद्यो लभते विद्यां भीरुः शौर्यञ्च विन्दति"।

श्रद्धाव्रत पद्मपु० "कृत्वोपलेपनं शम्भोरग्रतं केशवस्य च। स सर्वपापनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते। राजा भवति सम्भूतः सार्वभौमो महेश्वर। एतत् श्रद्धाव्रतं नाम बहुकल्याणकारकम्"।

श्रवणद्वादशीव्रत भविष्योत्तरे "एकादशी यदा शुक्ला श्रवणेन समन्विता। विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा। एकादश्यां सोपवासो रात्रौ सम्पूजयेद्धरिम्। सौवर्णसौवर्णपात्रे वा दारुवंशमयेऽपि वा। आच्छाद्य पात्रं वासोभिश्छत्रैः पल्लवमितैः। मार्गचर्मोपानहौ च भक्त्या वा शक्तयपेक्षया। तिलाढकेन वित्ताढ्य प्रस्थेन कुडवेन वा। अन्नाभे यवगोधूमैः फलैः गुडतिलैर्भवेत्। पुष्पैर्गन्धैः फलैर्धूपैः कालोत्थैरर्चयेद्धरिम्। नानाविधैश्च नैवेद्यैर्भक्ष्यभोज्यैर्गुडादनैः। स्ववित्तस्यानुसारेण बहिरग्रञ्च कारयेत्। मन्त्रेण तु शतगुणं भक्त्या लक्ष गुणोत्तरम्। भक्तिमन्त्रगुणोपेतं कोटिकोटिगुणोत्तरम्। एभिर्मन्त्रपदैस्तत्र पूजयेद्गरुडध्वजम्। उपहारैर्नरश्रेष्ठ! शुचिर्भूत्वा समाहित"। "एषा व्युष्टिः समाख्याता एकादश्यां मया तव। पूर्वमेव समाख्याता द्वादशी श्रवणान्विता। उपोष्यैकादशीं पश्चाद् द्वादशीमप्युपोषयेत्। न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः"। एकादश्यां द्वादश्यां चान्यतरस्यां वा श्रवणयुक्तायां श्रवणयुक्तोपवासेनैव व्रतद्वयसिद्धिः एकस्मिन् मतं पूर्वस्यां तिथिमुपोष्य पश्चाद्पारयित्वा नान्योपोष्या इति यो विधिलोपः स एकदेवताकत्वेन न भवतीत्यर्थः। "बुधश्रवणसंयुक्ता द्वादशी सङ्गमोदकम्। स्नानं दध्योदनं सम्यगुपवासः परो विधिः। सगरेण ककुत्स्थेन धुन्धुमारेण गाधिना। एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र! कामाप्त्यै द्वादशीव्रतम्। सा द्वादशी बुधयुता श्रवणेन सार्द्धं सा चौ जयेति कथिता ऋषिभिर्नभस्ये। तामादरेण समुपोष्य नरोऽमरत्वमाप्नोति पार्थ! अणिमादिगुणोपपन्नम्"।

विष्णुधर्मोत्तरे "उपवासासमर्थानां किं स्यादेकमुपोषितम्। महाफलं महादेव! तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः"। हंस उवाच "या राम! श्रवणोपेता द्वादशी महती तु सा। तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्दनम्। प्राप्नोत्ययत्नात् धर्मज्ञ! द्वादशद्वादशीफलम्। दध्योदनयुतं तत्र जलपूर्णं घटं द्विजे। वस्त्रवेष्टितं दत्त्वा छत्रोपानहमेव च। न दुर्गतिमवाप्नोति जातिमप्राप्य विन्दति। अक्षय्यं स्थानमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा। श्रवणद्वादशीयोगे बुधवारो भवेद् यदि। अत्यन्तं महती नाम द्वादशी सा प्रकीर्त्तिता। स्नानं जप्यं तथा दानं होमः श्राद्धं सुरार्चनम्। सर्वमक्षयमाप्नोति तस्यां भृगुकुलोद्वह!। तस्मिन् दिने तथा स्नातो यत्र क्वचन सङ्गमे। स्वर्गङ्गास्नानजं राम! फलं प्राप्नोत्यसंशयम्। श्रवणे सङ्गमाः सर्वे परपुष्टिप्रदाः सदा। विशेषात् द्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः। तथैव द्वादशी प्रोक्ता बुधश्रवणसंयुता। तृतीया च तथा प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा। तथा तृतीया धर्मज्ञ! तथा पञ्चदशी शुभा"।

श्रीपञ्चमीव्रत गरुडपु० "यदिन्द्रेण पुरा चीर्णं श्रीवियुक्तेन पार्थिव!। श्रीसमृद्धिकरं तद्धि शृणु श्रीपञ्चमीव्रतम्। मार्गशीर्षे सिते पक्षे पञ्चम्यां पन्नगोत्सवे। उपवासस्य नियमं कुर्य्यात् पद्मां स्मरेद्धृदि। स्वर्णरौप्यां यथा शक्त्या ताम्रां मृत्काष्ठजामथ। चित्रपटगतां देवीं लक्ष्मीं क्षमापाल! कारयेत्। पद्मासनां पद्महस्तां पद्मां पद्मदलेक्षणाम्। दिग्गजेन्द्रैः स्नाप्यमानां काञ्चने कलशौघैः"। लक्ष्मीरूपनिर्माणन्तु विष्णुधर्मोत्तरोक्तं वेदितव्यम्। तद्यथा "सुस्थिता श्रीः कर्त्तव्या शङ्खाम्बुजकरा शुभा। सुखस्थिता महाभाग! पद्मे पद्मकरा शुभा। द्विभुजा चारुसर्वाङ्गी सर्वाभरणभूषणा। द्वौ च मूलकरौ मूर्ध्नि कार्यौ विद्याधरौ शुभाविति। ततो

यामद्वये याते निम्नगाया ह्रदाय वा । स्नानं कुर्य्यादसम्भ्रान्तः शक्तिमद्रुपचारतः । देवान् पितॄंश्च सन्तर्प्य ततो देवगृहं व्रजेत् । तत्रस्थां पूजयेद्देवीं पुष्पैस्तत्कालसम्भवैः । फलानि च यथालाभं विरूढं धान्यसञ्चयम् । ततः सुवासिनीं पूज्यां कुङ्कुमैः कुसुमैन च । भोजयेन्मधुरान्नेन प्रणिपत्य विसर्जयेत् । ततस्तु तण्डुलप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतम् । ब्राह्मणाय प्रदातव्यं श्रीः प्रीयतामिति । निर्वर्त्त्यैतदशेषेण ततो भुञ्जीत वाग्यतः । मासानुमासं कर्त्तव्यं विधिनानेन भारत ! । श्रीर्लक्ष्मी कमला सम्पत् पद्मा नारायणी तथा । पद्मस्थितिः स्थितिः पुष्टिस्तुष्टिः सिद्धिः क्षमा क्रमात् । मासानुमासं राजेन्द्र ! प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् । वस्त्रमण्डपिकां कृत्वा पुष्पगन्धादिवासिताम् । शय्यायां स्थापयेल्लक्ष्मीं सर्वोपस्कारसंयुताम् । सौभाग्याष्टकसंयुक्तां नेत्रपट्टावृतस्तनीम् । सप्तधान्यसमोपेतां रसधातुसमन्विताम् । पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंस्कृताम् । देवीं सम्पूज्य विधिवद् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने । व्यासाय वेदविदुषे यस्मै वा रोचते स्वयम् । सोपस्करां सवत्साञ्च धेनुं दत्त्वा क्षमापयेत् । यः पञ्चमीव्रतमिदं दयितं मुरारेर्भक्त्या समाचरति पूज्य सुगोत्रजाम् । राज्यश्रियं स भुवि भव्यजनोपभोग्यं भुक्त्वा प्रयाति भवनं मधुसूदनस्य । जयामपि वक्ष्यामि पञ्चम्यास्तव भारत ! । जयेति या च विख्याता व्रतिनां जयदायिनी । यथाज्जया जयाशब्दं करोति व्रतिनो बुधा ! । परिपूर्णं व्रतं यस्या सा ज्ञेया जयपञ्चमी । जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी"। जया, कार्त्तिकशुक्लपञ्चमी "श्रवणेन यदा युक्ता शुक्लपक्षे तु पञ्चमी । उत्तराफाल्गुनी यस्यामिन्दुशारसमागमः । आरभेत नरस्तस्यां व्रतं पूर्व्वमुपोषितः । चतुर्थ्यामेकभक्ताशी ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । धृतिमान् कृतसङ्कल्पो भवेन्नियमवाञ्चरः । ततः कल्यं समुत्थाय स्नात्वा नियतमानसः । धृतसङ्कल्पया पत्न्या कुर्व्वीत बिल्वस्य चार्च्चनम् । बिल्वमूले ततः कुर्य्याद्वेदिं पुष्पाक्षतैर्युताम् । स्थापयेत् कलसानष्टौ तस्यामष्टसु दिक्षु वा । तन्मध्ये बिल्वमूले तु स्थापयेच्च महाघटम् । सौवर्णं राजतं ताम्रं मार्त्तिकं वा शुभान्वितम्" इत्यादि ।

श्रीप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तं "श्रीविहीनस्य लोकेऽस्मिन् जीवितस्यापि किं फलम् । तस्माद्व्रतं समाचक्ष्व येन स्यात् श्रीयुतो नरः"। मार्कण्डेय उवाच "नैपाल्या समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । पूर्व्ववत् पूजयेद्देवीं श्रीसंज्ञां दिने दिने"। पूर्व्ववदिति चैत्रादिरूपायाश्रिव्रतवत् । "पुष्पमूलैः फलैश्चैव जुहुयादक्षतानि च । बिल्वाश्च वह्नौ सततं गोरसैर्भोजयेद् द्विजान् । त्रिरात्रोपोषितो ज्यैष्ठ्यां कनकं प्रतिपादयेत् । वस्त्रयुग्मञ्च राजेन्द्र ! तेन साफल्यमश्नुते । कृत्वा व्रतं नामभिदं यथोक्तमासाद्य नाकं सुचिरं मनुष्य । मनुष्यमासाद्य विवृद्धतेजाः श्रिया युतः स्याज्जगति प्रधानम्"।

श्रीवृक्षनवमीव्रतं भविष्योत्तरे "तस्माद्भाद्रपदे चैव शुक्लपक्षे कुरूत्तम ! । नवम्यामर्च्चयेद्भक्त्या ईषदभ्युदयेऽनघ ! । श्रीवृक्षं विविधैरन्नैरनग्निपतितैः फलैः । तिलपिष्टान्नगोधूमैर्धूपगन्धानुलेपनैः । ईषद्भानुकराक्रान्त ! श्रीतरो ! वै नमस्तुते । मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! पूजयेद्भक्तिसंयुतः । सप्रकृत्वस्ततोऽभ्यर्च्य श्रीवृक्षं प्रणिपत्य च । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या श्रीदेवी प्रीयतां मम । ततो भुञ्जीत मौनेन तैलाहारविवर्जितम् । अनग्निपक्वं मृत्पात्रे दधिधान्यफलं शुभम् । एवं यः कुरुते पार्थ ! श्रीवृक्षाभ्यर्च्चनं नरः । नारी वा दुःखशोकाभ्यां मुच्यते नात्र संशयः"।

श्रीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "चैत्रशुक्लस्य पञ्चम्यां पूजयित्वा तथा श्रियम् । सकृदेवाप्नुयादेतत् फलं वत्सरादितम्"। "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि श्रीव्रतं नाम ते व्रतम् । चैत्रशुक्लतृतीयायां स्नानमभ्यङ्गपूर्व्वकम् । कृत्वा शुक्लाम्बरो राजन् शुक्लमाल्यानुलेपनः । तिष्ठेद् घृतोदनाहारो भूमौ सुप्यान्निशायां च ताम् । चतुर्थ्याञ्च तथा स्नानं बहिरेव समाचरेत् । पञ्चम्याञ्च विशेषेण शुक्लाम्बरधरः शुचिः । लक्ष्मीं सम्पूजयेत् पद्मे कृतकेऽकृतकेऽपि वा । शुक्लेन गन्धमाल्येन घृतदीपेन वाप्यथ" इत्यादि ।

षष्ठीव्रतं ब्रह्मपु० "कृतोपवासः पञ्चम्यां षष्ठ्यां योऽर्च्चयते रविम् । नियमव्रतचारी च रवेर्भक्तिसमन्वितः । सप्तम्यां वा महाभाग ! सोऽश्वमेधफलं लभेत्"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "षष्ठ्याञ्च शुक्लपक्षस्य ये नरा भौमवासरे । व्रतश्चरन्ति यत्नेन तथा तासां पृथक् पृथक् । न तेषां दुर्लभं किञ्चिद् भविष्यति सुरोत्तम ! । वियोगे हि गुणं तेषां फलं स्कन्द ! भविष्यति । वियोगे पूजनं कृत्वा मासेषु सुरसत्तम ! । अक्षयं जायते पुण्यं नात्र कार्य्या विचारणा"।

संवत्सरव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि षष्ठ-

मूर्त्तिमत तव । संवत्सरः स्मृतो वह्निस्तथार्कः परिवत्सरः । इदापूर्वस्तथा सोमो ह्यनुपूर्वः प्रजापतिः । उदपूर्वश्च तथा प्रोक्तो देवदेवो महेश्वरः । तेषां मण्डलविन्यासः प्राग्वदेव विधीयते” । प्राग्वदिति नीलश्वेतरक्तपीतकृष्णैः मण्डलविन्यासाः कर्त्तव्याः “प्राग्वत् प्रपूजनं कार्य्यं होमं कार्य्यो यथाविधि । तिलैर्व्रीहियवैश्चैव घृतेन सितसर्षपैः । तल्लिङ्गैरथ वा मन्त्रैर्नामभिः प्रत्यहं क्रमात् । नक्ताशनस्तथा तिष्ठेत् प्राग्वद्दिवसपञ्चकम् । चैत्रशुक्लं समारभ्य पञ्चमीप्रभृतिक्रमात् । संवत्सराख्ये वर्षे तु व्रतमेतत् समाचरेत् । पूजावसाने दातव्याः सुवर्णाः पञ्च यादव ॥ चतुर्वेदविदे देयं शाखाभेदेन यादव ॥ एकैकं पञ्चकं देयं यथाकालमिदं भवेत् । यद्देव लोकमाप्नोति कामचारी विहङ्गम” ।

सङ्कटकव्रत वराहपु० “शृणुष्वैकमना भद्रे । सङ्कटकमिदं व्रतम् । कथयामि महापूर्वं ब्रह्मणा कथितं मम । मासस्य कार्त्तिकस्यापि शुक्लप्रतिपदि व्रतम् । ग्रहीयाद्देकभक्तन्तु कृत्वा दन्तादिशोधनम् । साय सङ्कल्पमाधाय द्वितीयायामुपक्रमेत् । तृतीयायामपि तथा चतुर्थ्यां पारणं भवेत् । शिवं सपूजयेद्भक्त्या उपवासदिनेऽपि च । यत्र शिवोपचारेण रात्रौ दद्यात्ततो भुवि । स्वपेत् प्रातः समुत्थाय स्नात्वा देवं समर्चयेत्” ।

सन्तानदव्रत भविष्योत्तरोक्तम् “कार्त्तिक्यामुपवासी यः कन्यां दद्यात् स्वलङ्कृताम् । स्वकीयां परकीयां वा नदीसङ्गमके शुभे । एतत् सन्तानदं नाम व्रतं सुगतिदायकम्” ।

सन्तानाष्टमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “कृष्णाष्टम्यां चैत्रमासे स्नातो नियतमानसः । कृष्णमभ्यर्च्य पूजाञ्च देवक्याः कुरुते च यः । निराहारो नरः पश्चात् कृष्णस्य जगतः पते । उपोषितो जपन्मन्त्रं रात्रौ प्रयतमानसः । पूजायाञ्चापि कृष्णस्य सप्त वारान् प्रकीर्त्तयेत् । पापविलमोक्षकर्मस्थान् वेदाख्यान् वकनाशिकान् । प्रभाते च ततः स्नातो दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । भुञ्जीत कृत पूजस्तु कृष्णस्यैव जगत्पते । वैशाखज्यैष्ठयोश्चैव पारणं हि त्रिमासिकम् । उपोष्य देवदेवेश घृतेन स्नापयेद्धरिम् । आषाढे श्रावणे चैव मासि भाद्रपदे तथा । उपोषितो द्वितीयं वै पारणं पूर्ववद्भवेत् । आश्विने कार्त्तिके सौम्ये तृतीयं पारणं तथा । पौषे माघे फाल्गुने च चतुर्थं द्विजसत्तम ॥ पारणे पारणे पूर्णे घृतेन स्नापयेद्धरिम् । ब्राह्मणेभ्यो घृतं दद्यात्तथैव प्रतिपारणम् । कृत्वा व्रतं नाकमनुप्रयाति मानुष्यमासाद्य च निष्ठितं स्यात् । सन्तानवृद्धिश्च तथाप्रुतेऽसौ याव-न्महीं सागरमेखलान्ताम् ।

सप्तर्षिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । मरीचिमत्र्यङ्गिरस पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वशिष्ठञ्च महाभाग पूजयेत् दिवसक्रमात् । कालोद्भवैः फलैः पुष्पैः गोरसैश्च फलान्वितैः । आचरेत् प्रत्यहं स्नानं वह्निर्नक्ताशनो भवेत् । महाव्याहृतिभिर्होमं तिलैर्नित्यं समाचरेत् । तर्पयेद्ब्राह्मणाश्चात्र फलमूलैश्च गोरसैः । वारिधान्यश्च दातव्याः क्षीरपूर्णा द्विजातिषु । एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतान्ते चाऽऽहिताग्नये । दद्यात् कृष्णाजिनं राजन् । यथापूर्वं मनेरितम् । व्रतमेतन्नरः कृत्वा मोक्षोपायञ्च विन्दति” ।

सप्तसारस्वतव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् “चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । सुप्रभा काञ्चनाक्षीञ्च विशाला मानसोद्भवाम् । मेघनादा सुवेणुञ्च तथैव विमलोदकाम् । नित्यं संपूजयेद्भक्त्या बहिःस्नानं समाचरेत् । तासाञ्च प्रत्यहं नाम्ना दध्ना होमं समाचरेत् । ब्राह्मणान् भोजयेच्चात्र दध्ना युक्तं सुभोजनम् । घृतौदनं तथा-श्नीयात्सकृदेव तथा निशि । एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतं सारस्वतं नरः । तल्लोकं सुचिरं कालं मानुष्ये जायते यदा” इत्यादि ।

सप्तसुन्दरकव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् “एकभक्ता च सप्ताहं गौरिणीरत्र भोजयेत् । सपूज्य पार्वतीं भक्त्या गन्धपुष्पविलेपनैः । ताम्बूलसिन्दूरवरैर्नारिकेलफलेन च । प्रीयतां कुमुदा देवी प्रणिपत्य विसर्जयेत् । एकैकां पूजयेद्देवीं सप्ताहं यावदेव तु । पुनश्च सप्तमे प्राप्ते ताः सहैव निमन्त्रयेत् । षड्भ्यः सम्भोजयित्वान्नं यथाशक्त्या विभूषणैः । भूषयित्वा माल्यवस्त्रैः कर्णवेष्टाङ्गुलीयकैः । कुमुदा माधवी गौरी भवानी पार्वती उमा । अम्बिका चेति संपूज्या दर्पणं दापयेत् पृथक् । ब्राह्मणं पूजयेच्चैक वाच्यं कल्पव्रतमस्तु मे । सप्तसुन्दरकं नाम व्रतं पापहरं शुभम् । कृत्वा प्राप्नोति सौन्दर्य्यं सौभाग्यमतुलं तथा” ।

समुद्रव्रत विष्णुधर्मोत्तरे “अथातः संप्रवक्ष्यामि समुद्रव्रतमेव ते । चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । लवणं क्षीरं सघृतं दधिमण्डं सुरोदकम् । तथैवेक्षुरसोदञ्च

स्नादुदकेनैव पूजयेत् । आचरेत् प्रत्यहं स्नानं शुचिर्भूत्वा तथा वहिः । घृतेन होमं कुर्वीत सप्तम्याञ्च प्रदापयेत् हविष्याशी भवेन्नक्तं कुर्य्यात् संवत्सरं व्रतम् । संवत्सरान्ते दद्याच्च तथा धेनुं पयस्विनीम् । व्रतेनानेन चीर्णेन सप्तसागरमेखलाम् । भुनक्ति वसुधां राजा । सप्तजन्मान्तराणि तु" ।

सम्पूर्णव्रत भविष्योत्तरे "सम्पूर्णं नाम तत्रापि व्रतं सम्यक् फलप्रदम् । यच्चीर्णं नरनारीभिर्य्यावत् सम्पूर्णकारकम् । अवश्यन्तच्च कर्त्तव्यं संपूर्णफलकाङ्क्षिभिः । किञ्चिद्भग्नं प्रमादेन यद्व्रतं व्रतिनां भवेत् । तत् सम्पूर्णं भवेत् सर्वं व्रतेनानेन पाण्डव ।। उपद्रवैर्वहुविधैर्महामोहाच्च पार्थिव ।। यद्भग्नं किञ्चिदेव स्यात् व्रतं विघ्नविनायकैः । तत् सम्पूर्णं भवेत् सर्वं सत्यं सत्यं न संशयः । काञ्चनं रौप्यकं रूपं शिल्पिना तु घटापयेत् । भग्नव्रतस्य योदेवस्तत् स्वरूपं सुनिर्मितम् । रूपं स्त्रीपुंसयोर्वापि प्रारब्धं तद्व्रतं किल । न च निष्पादितं किञ्चिद्दैवात् सर्वं तथा स्थितम् । द्विभुजं पङ्कजारूढं सौम्यं प्रहसिताननम्" । द्विभुजादीनि स्त्रीपुंसयोरूपस्य विशेषणम् तच्च रूपमप्रातेषु व्रतेषु, जन्मान्तरकृतानां विस्मृतानाञ्च प्राप्तत्वे तेष्वपीदं प्रायश्चित्तमिति । "निष्पादितं शिल्पिना च तस्मिन्नेव दिने पुनः । तस्मान्मासे पुनः प्राप्ते ब्राह्मणो विधिना गृहे । स्नापयेत् पयसा दध्ना घृतक्षीररसाम्बुभिः । गन्धचन्दनपुष्पैस्तु पूजयेत् कुसुमादिना । तोयपूर्णस्य कुम्भस्य मुखे विन्यस्य चन्दनैः । धूपदीपाक्षतैर्वस्त्रैर्नानावल्युपहारकैः । अर्घ्यं दद्याच्च तन्नाम्ना मन्त्रेणानेन पाण्डव ।। उपवासेन हीनस्य प्रायश्चित्तं कृताञ्जले । शरणञ्च प्रपन्नस्य कुरुष्वाद्य दयां पुनः । परत्र भयभीतस्य भग्नव्रतस्य च । कुरु प्रसादं सम्पूर्णमस्तु मे त्वत्प्रसादतः" ।

सम्भोगव्रत भविष्यपु॰ "द्वे पञ्चम्यौ हि मासस्य द्वे च प्रतिपदौ नरः । सोपवासः सुगन्धाढ्यः शयीत प्रियया सह । युगनिश्चलचित्तस्तु रतिप्रीतिविवर्जितः" । युगनिश्चलचित्तः सूर्य्यध्यानपरः "समाः कृतिशीलस्य तस्य पुण्यफलं शृणु । दिव्यं वर्षसहस्रन्तु दिव्यं वर्षशतं तथा । ततस्तु भावयत्येनं महादेव न संशयः" ।

सर्पपञ्चमीव्रत भविष्यपु॰ "पयोव्रतन्तु पञ्चम्यां दत्त्वा नागद्विजातये । सौवर्णं सर्पजनितं भयं तस्य न जायते । एतत् सर्पव्रतं प्रोक्तं सर्पभीतिहरं परम्" ।

सर्पविषापहपञ्चमीव्रत स्कन्दे॰ प्रभासख॰ "श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे वरानने ।। आरभ्य भयतो वेश्म गोमयेन विलेपयेत् । कृत्वा च कौसुमान्नागांश्चित्रितान् च प्रपूजयेत् । घृतोदकाभ्यां पयसा स्नापयित्वा वरानने ।। गोधूमैः पयसा पूज्य लाजाद्यैर्विविधैस्तथा । पूजयेत् विधिवद्देवि ! दधिदूर्वाङ्कुरैः क्रमात् । गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणम् । अथ वा श्रावणे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः । यथालेख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः । गुरुकल्पान् तथा सौम्यान् स्वगृहे विलिखेत् बुधः । पूजयेद्गन्धधूपैश्च पयसा पायसेन च । तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः । आसप्तमात् कुलं तस्य न भयं नागतो भवेत् । प्रजप्यते तत्र मन्त्रो विषस्य प्रतिषेधकः । तस्य प्रजपमात्रे तु न विषं क्रमते सदा" ।

सर्वकामव्रत विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "अङ्गारकं तथा सूर्य्यं निर्ऋतिं वा खगेश्वरम् । हवनं वेश्वरं मृत्युं कपालं कण्ठकिङ्किणीम् । तत्र दैकादशान् यस्तु देवान् त्रिभुवनेश्वरान् । एकादश्यां सोपवासः सोमं सम्पूजयेत्तथा । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । मार्गशीर्षादिमारभ्य यावत् संवत्सरं भवेत् । संवत्सरान्ते दद्याच्च ब्राह्मणाय पयस्विनीम् । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं रुद्रत्वमाप्नोति नरस्तु राजन् ।। रुद्रेण सार्द्धं सुचिरं वसित्वा कामानवाप्नोति मनोऽभिरामान् । तथा सर्वगतान् रुद्रान् सदा सर्वत्र पूजयेत् । सर्वकामानवाप्नोति सर्वगानपराजितान्" । विष्णुधर्मोत्तरे "माघमासे चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे विशेषतः । तथा पितृगणान् राजन् ! क्षीणचन्द्रे च पूजयेत् । सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते । श्राद्धं कृत्वा तथा राजन् ! सर्वकामानवाप्नुयात्" ।

सर्वकामाप्तिव्रत विष्णुधर्मोत्तरे "कृत्तिकास्वथवैव कार्त्तिकी प्रभृतिक्रमात् । यावत् प्राप्य कार्त्तिकी भूत्वा नरसिंहमुपोषितः । अनुलेपनपुष्पाद्यैर्दद्यात् सदैव तु । व्रतावसाने दद्यात् गां तथा श्वेतां द्विजातये । श्वेतवस्त्रयुताञ्चैव रजतञ्च तथा नृप ।। उपोषितः सदा कुर्यात् व्रतं व्याधिविवर्जितः" ।

सर्वव्रत सौरपु॰ "मन्दवारयुता पुण्या शुक्लपक्षे त्रयोदशी । तस्यामुपोष्य विधिवत् सम्पूज्य गिरिजापतिम् । ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुक्तो भवति मानवः" ।

सर्वाप्तिसप्तमीव्रत भविष्यपु॰ "कृष्णपक्षे तु माघस्य सर्वाप्ति

सप्तमीं शृणु । यामुपोष्य समाप्नोति सर्व्वान् कामान् धराधर ।। पाषण्डादिभिरालापमकुर्व्वन् भानुतत्परः । पूजयेत् प्रयतो देवमेकान्नमतिरं शुभम् । माघादि पारणं मासैः षड्भिः शुच्यन्तकं स्मृतम्” । शुच्यन्तकम् आषाढ़ान्तकम् । “मार्त्तण्डं प्रथमं नाम द्वितीयोऽर्कः प्रकीर्त्तितः । तृतीयं चित्रभानुस्तु विभावसुरतःपरम् । भगेति पञ्चमो ज्ञेयः षष्ठो हंस प्रकीर्त्तितः । पूर्व्वेषु षट्सु मासेषु स्नानप्राशनयोस्तिलाः । श्रावणादिषु मासेषु पञ्चगव्यमुदाहृतम् । स्नाने च प्राशने चैव प्रशस्तं पापनाशनम् । प्रतिमासन्तु देवस्य कृत्वा पूजां यथाविधि । विप्राय दक्षिणां दद्यात् श्रद्दधानः स्वशक्तितः । पारणान्ते च देवस्य भोजनं भक्तिपूर्व्वकम् । कुर्व्वीत शक्त्या विधिवद्रवि भक्त्या दिवस्पतिम्” ।

सर्व्वाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्म्मूर्त्तिव्रतं तव । बलं ज्ञानं तथैश्वर्य्यं शक्तिश्च यदुनन्दन ।। विख्यातं देवदेवस्य तस्य मूर्त्तिचतुष्टयम् । यदेव रूपं कूर्म्मस्य बलस्योक्तं तथैव तु । रूपं ज्ञानस्य ते प्रोक्तं नारसिंहं तथा नृप ।। रूद्ररूपं तथैश्वर्य्यं कथितन्तु मया तव । पूर्व्वं बलमुखं तस्य वासुदेवमुखं भवेत् । दक्षिणं वदनं ज्ञानं देवं सङ्कर्षणं विदुः । ऐश्वर्य्यं पश्चिमं वक्त्रं रौद्रं पापहरं तथा । वाराहञ्च तथा वक्त्रमनिरुद्ध प्रकीर्त्तितम् । त्रिरात्रोपोषितस्त्वेतं पूर्व्वं स्पृष्टदेन्तु सम्शुक्लपक्षप्रतिपदि वैशाखे मासि दक्षिणम् । ज्यैष्ठे च पश्चिमं वक्त्रमाषाढे च तथोत्तरम् । दृढोपयोगि दातव्यं चैत्रे मासे द्विजातये । रत्नोपयोगि दातव्यं वैशाखे यादवोत्तम ।। योगोपयोगि दातव्यं ज्यैष्ठे मासि द्विजातये । यज्ञोपयोगि दातव्यं मास्याषाढे तथैव च । व्रतमेतन्नरः कृत्वा पूर्णमासचतुष्टयम् । पारणं प्रथमं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते । श्रावणादिषु मासेषु द्वितीयं पारणं भवेत् । दशवर्षसहस्राणि स्वर्गं भुक्त्वा यथोदितम् । सौभाग्यादिषु भोगेषु तृतीयं पारणं भवेत् । तृतीयं पारणं कृत्वा भोजयेद्ब्राह्मणाञ्छुचिः । भोजनं गोरसप्रायं स्हीकाशर्करायुतम् । प्राप्ते द्वितीये व्रतपारणे तु प्राप्नोति देवस्य सलोकतां सः । स्वर्गेन्द्रलोके च यथोक्तकालं भुङ्क्ते सुखं सर्व्वसमृद्धिकामः” ।

सर्षपसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “सम्पूज्य विधिवद्देवं पुष्पधूपादिभिर्बुधः । यथाशक्ति ततः पश्चान्नैवेद्यं भक्तितो न्यसेत् । पुष्पाणां प्रवरा जातिर्धूपानां विजयः परः । गन्धानां कुङ्कुमं श्रेष्ठं लेपानां रक्तचन्दनम् । दीपदाने घृतं श्रेष्ठं नैवेद्यं मोदकं परम् । एतैस्तुष्यति देवेशः सान्निध्यं चापि गच्छति । एवं सम्पूज्य विधिवत् कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । प्रणम्य शिरसा देवं देवदेवं दिवाकरम् । सुखासीनस्ततः पश्येद्रवेरभिमुखस्थितः । एवं सिद्धार्थकं कृत्वा हस्ते पानीयसंयुतम्” । सिद्धार्थकं पश्येदित्यन्वयः “कामं यथेष्टं हृदये कृत्वा तं वाञ्छितं नरः । पिबेत् सन्तोषयन् विप्रमस्पृशन् दशनैः सदा” । रात्राविति शेषः “द्वितीयायान्तु सप्तम्यां द्वौ गृहीत्वा तु सुव्रत ! । तृतीयायान्तु सप्तम्यां पातव्यास्त्रय एव हि । चतुर्थ्यां वापि चत्वारः पञ्चम्यां पञ्च एव च । षट् पिबेच्चापि षष्ठ्यां तु इतीयं वैदिकी श्रुतिः । सप्तम्यां वारिसंयुक्तान् सप्त चैव पिबेन्नरः” । वारिशब्दः द्रववाची पञ्चगव्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् “उदकप्रभृतिं यावत् पञ्चगव्येन सप्तमी । एकं तोयेन सहितं द्वौ वापि घृतसंयुतौ । तृतीयं मधुना सार्द्धं दध्नापि च चतुष्टयम् । युक्तास्तु पयसा पञ्च षट् च गोमयसंयुताः । पञ्चगव्येन वै सप्त पिबेत् सिद्धार्थकान् द्विज ! । अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् सर्षपसप्तमीम् । बहुपुत्रो बहुधनः सिद्धार्थश्चापि सर्व्वदा । इह लोके नरो भूत्वा प्रेत्य याति विभावसुम्” ।

सागरव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्म्मूर्त्तिव्रतन्तव । नित्यञ्चतुर्षु मासेषु श्रावणाद्येषु यादव ! । चतुःसागरचिह्नानि पूर्णकुम्भांस्तु पूजयेत् । चतुरात्मा हरिर्ज्ञेयः सागरात्मा विचक्षणैः । स्नानं समाचरेन्नित्यं नदीतोयेन यादव ! । होमञ्च प्रत्यहं कुर्य्यात् सततं तैलवर्जितम् । कार्त्तिक्यामवसाने तु पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । तैलं दत्त्वा तु विप्राय नाकपृष्ठे महीयते । सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम्” ।

साध्यव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “मनोमनस्तथा प्राणो नरो जातश्च वीर्य्यवान् । चीतिर्हयोऽनघश्चैव हंसो नारायणस्तथा । विभुश्चापि प्रभुश्चैव साध्या द्वादश कीर्त्तिताः । एकद्विकृष्णपक्षे तान् द्वादश्यां मार्गशीर्षतः । कृत्वा वत्सरमेतदिष्टं प्राप्नोति तेषां तु स सलोकमेव । तस्मोप्य ज्ञानं रुचिरं चतुष्प्रो राजा भवेद् द्विजपुङ्गवो वा” ।

सामव्रतं पद्मपु० “घृतेन स्नापनं कृत्वा केशवस्य शिवस्य च । ब्रह्मणो भास्करस्यापि गौर्य्या लम्बोदरस्य च । पञ्चतैश्च तुभं कुर्य्यात् पद्मं गोरचमण्डले । सशाखो हेमकलशं तिलद्रोणसमन्वितम्” । यथा पद्मे । “शुक्लपक्षा-

कुलं दद्याच्छिवलोके महीयते । साम गायतश्चैतत् सामव्रतमिहोच्यते” ।

सारस्वतपञ्चमीव्रत पद्मपु० “सम्यक् पृष्टं त्वया राजन् ! शृणु सारस्वत व्रतम् । यस्य सङ्कीर्त्तनादेव तुष्यतीह सरस्वती । यो यद्भक्तः पुमान् कुर्य्यादेतद्व्रतमनुत्तमम् । तद्वासरादौ सम्पूज्य विप्रानेतत् समारभेत् । अथवादित्यवारेण ग्रहताराबलेन च । पायसम्भोजयित्वा तु कुर्य्याद् ब्राह्मणवाचनम् । शुक्लवस्त्राणि दद्याच्च सहिरण्यानि शक्तितः । गायत्रीं पूजयेद्भक्त्या शुक्लमाल्यानुलेपनैः । एभिर्मन्त्रपदैः पश्चात् सर्वं कुर्य्यात् कृताञ्जलिः । एवं सम्पूज्य गायत्रीं वीणाक्षमणिधारिणीम् । शुक्लपक्षेऽक्षतैर्भक्त्या सकमण्डलुपुस्तकाम् । मौनव्रतेन भुञ्जीत सायं प्रातश्च धर्म्मवित् । पञ्चम्यां प्रतिपक्षे च पूजयित्वा सुवासिनी । तस्यास्तु तण्डुलप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतम् । क्षीरं दद्यात् हिरण्यञ्च गायत्री प्रीयतामिति । सन्ध्ययोश्च तथा मौनमेतत् कुर्व्वन् समारभेत् । नान्तरा भोजनं कुर्य्याद् यावन्मासास्त्रयोदश । समाप्ते तु व्रते दद्यात् भोजनं शुभतण्डुलैः । पूर्णं सवस्त्रयुग्मन्तु गां सवत्सां सुशोभनाम् । विप्राय वेदविदुषे । वाचकायाथ पार्थिव ! अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् सारस्वतं व्रतम् । विद्यावान् धनयुक्तश्च रक्तकण्ठश्च जायते । सरस्वत्याः प्रसादेन व्यासवत् स कविर्भवेत् । नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी” ।

सारस्वतव्रत पद्मपु० “सन्ध्यामौनं नरः कृत्वा समान्ते घृतकुम्भकम् । वस्त्रयुग्मं तिलान् घण्टां ब्राह्मणाय निवेदयेत् । लोकं सारस्वतं याति पुनरत्रैव जायते । एतत् सारस्वतं नाम रूपविद्याप्रदायकम्” ।

सार्वभौमव्रतं वराहपु० “सार्वभौमव्रतं चान्यत् कथयामि समासतः । येन सम्यक्कृतेनाशु सार्वभौमो भवेन्नरः । कार्त्तिकस्य तु मासस्य दशमी शुक्लपक्षगा । तस्यां नक्तायमोमत्र्योऽदिक्षु शुद्धबलिं हरेत्” । शुद्धबलिः पवित्रद्रव्यैः पूजोपहारः । “विचित्रैर्बुसुमैर्भक्ष्यैः पूजयेच्च द्विजास्तथा । सर्वा भवत्यः सिध्यन्तु मम जन्मनि जन्मनि । एवमुक्त्वा बलिं तासु दत्त्वा शुद्धेन चेतसा । ततोऽह्निपक्षे भुञ्जीत दध्यन्नञ्च सुसंस्कृतम् । सर्वं पश्चाद्यथेष्टञ्च एवं संवत्सरं नृपः । यः करोति नृपोनित्यं तस्य दिग्विजयो भवेत्” ।

सितसप्तमीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लपक्षे नराधिप ! । सोपवासस्तु सप्तम्यां कमलैः पूजयेद्रविम् । अर्च्चायां वा स्थले वापि शुक्लैः पुष्पैर्यथाविधि । चन्दनेन तु शुक्लेन वटकैः पूरकैण च” ।

सिद्धार्थकादिसप्तमीव्रत भविष्यपु० “वैनतेय ! शृणुष्व त्वं विधानं सप्तमीव्रतम् । एतद्धि परमं गुह्यं रवेराराधनं परम् । सिद्धार्थकैस्तु प्रथमा द्वितीया चार्कसम्पुटे । तृतीया मरिचैः कार्य्या चतुर्थी निम्बसप्तमी । षड्युता पञ्चमी कार्य्या षष्ठी च फलसप्तमी । सप्तम्यनोदना वीर ! सप्तमी परिकीर्त्तिता” । षड्युता इति सिद्धार्थकादिभिः षड्भिः प्रकारैर्युता” । इत्येताः सप्तसप्तम्यः कर्त्तव्या भूतिमिच्छता । तथा चानुक्रमेणाशाद्भूरण कथयाम्यहम् । माघे वा मार्गशीर्षे वा कार्य्या शुक्ला तु सप्तमी । न च स्यान्नियमभ्रंश पक्षमासकृतो भवेत्” । आर्त्तवशादन्यस्मिन् मासे पक्षे च कार्य्येत्यर्थः” इत्यादि ।

सिद्धिविनायकचतुर्थीव्रत स्कन्दपु० “नभस्यन्तु शुक्लायां चतुर्थ्यां पूजयेन्नृप ! । यदा पौत्पद्यते भक्तिर्मासि पूज्यो गणाधिप । प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप ! । स्वशक्त्या गणनाथस्य स्वर्णरौप्या तथाकृतिम् । कृत्वा पूजां प्रयत्नेन स्थाप्य पश्चाद्गते पृथक्” इत्यादि ।

सुकलत्रप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “यस्य परिसमाप्य नारीह सुखमेधते । दुःशीलेऽपि हि कामार्थी नारी प्राप्नोति भर्त्तरि । अनाहारा जगन्नाथं सर्वलोकेश्वरं हरिम् । कथमाप्नोति चेन्नारी सर्वलोकगुणान्वितम् । सुकलत्रयुतत्वस्माद्व्रतमच्युततुष्टिदम् । कर्त्तव्यं लक्षणं तस्य श्रूयतां वरवर्णिनि ! । यच्छीत्वा सर्वनारीणां श्रेयः प्राप्नोत्यसंशयम् । ऐहिकञ्च सुखं प्राप्य स्मृता स्वर्गसुखान्यपि । अनुज्ञाप्य स्वपितरौ मातरञ्च कुमारिका । पूजयेत्तु जगन्नाथं भक्त्या पापहरं हरिम् । त्रिषूत्तरेष्वृक्षेषु पतिकामा कुमारिका । माधवायेति वै नाम जपेन्नित्यमतन्द्रिता । प्रियङ्गुणा रक्तपुष्पैर्मधुकैः कुसुमैस्तथा । समभ्यर्च्याच्युते दद्यात् कुङ्कुमेनानुलेपनम् । सर्वौषधिभिः सुस्नाता तमाराध्य जगत्पतिम् । नमोऽस्तु माधवायेति होमयेन्मधुसर्पिषा । षट्वैष्णुत्तरायोगे समभ्यर्च्य जनार्दनम् । शोभनं पतिमाप्नोति प्रेत्य स्वर्गञ्च गच्छति । अतिबाल्ये च यत्किञ्चित् तया पापमनुष्ठितम् । तस्माद्विमुच्यते पापात् सुखिनी चैव जायते । अब्देनैकेन तन्वङ्गि ! व्रतं प्राप्य यदिच्छति । तदेव प्रा-

स्नुयाद्वद्रे । नारायणपरायणा । षण्मासप्रीणनं कार्य्यं यथाशक्त्या च वै हरेः । पारणान्ते महाभागे ! भोजयेद् ब्राह्मणोत्तमान्" ।

सुकृतत्रिरात्रव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अग्रहस्य शुद्दिवसं प्राप्य त्रिरात्रोपोषितो नरः । मार्गशीर्षात्तथारभ्य पूजयेत् तु त्रिविक्रमम् । त्रिवर्णैः कुसुमैर्देवं त्रिभिः प्रयतमानसः" । त्रिवर्णैः श्वेतपीतरक्तैः "श्वेतोऽनुलेपना देयास्त्रिसारं धूपमेव च" । त्रिसारं गुग्गुलकट्फलश्रीवेष्टकाः "वर्त्तिं त्रिमधुरं दद्यात् तथैव दीपान् दशोत्तम ! । यवैस्तिलैस्तथा होमः कर्त्तव्यः सर्पिषान्वितैः । दद्यात्त्रिलौहञ्च तथा द्विजेभ्यः ताम्रं सुवर्णं रजतञ्च राजन् ! । न केवलं सुकृतदं व्रतन्तु यथेष्टकामाप्तिकरं प्रदिष्टम्" ।

सुकृतद्वादशीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "तथैव द्वादशी शस्ता नृणां सुकृतकर्मणाम् । यामुपोष्य द्विजश्रेष्ठ ! न याति नरकं नरः । फाल्गुनामलपक्षस्य एकादश्यामुपोषितः द्वादश्यां च द्विजश्रेष्ठ ! पूजयेन्मधुसूदनम् । एकादश्यां प्रसुप्तेऽस्मिन् विष्णोर्नामानुकीर्त्तनम् । पूजायां वासुदेवस्य कुर्वीत सुसमाहितः" ।

सुखव्रतं भविष्यपु० "कृष्णाष्टमीं तु नक्तेन यस्तु कृष्णां च सप्तमीम्" । उपवसेदिति शेषः "इहैव सुखमाप्नोति परत्र च शुभां गतिम्" । विष्णुधर्मोत्तरे "देवानां दानवानां वा तत्पक्षाये तथा परे । तेषां संपूजनं कृत्वा चतुर्दश्यां सुखी भवेत्" । भविष्यपु० चतुर्थी तु चतुर्थी तु यदाङ्गारकसंयुता । उपोष्य तत्र तत्रैव प्रदेयो विधिवत् कुजः । उपोष्य नक्तेन विभो ! चतस्रः कुजसंयुताः । चतुर्थ्यान्तु चतुर्थ्यान्तु विधानं शृणु यादृशम्" । एकचतुर्थीशब्दः तिथिविशेषवचनः, अपरस्तत्संख्यापर इति "दशसौवर्णिके मुख्य दशार्द्धे चापि वा । सौवर्णपात्रे रौप्ये वा भक्त्या ताम्रमयेऽपि वा । विंशत्यधिकानि पात्राणि विंशत्यर्द्धपलानि च । विंशत् कर्षाणि वा वीर ! अतोहीनं न कारयेत् । शक्त्या वित्तस्य भक्त्या च पात्रे ताम्रमयेऽपि वा । प्रतिष्ठाप्य कुजपात्रे रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत् । पुष्पमण्डपिकां कृत्वा दिव्यधूपैस्तु धूपिताम् । तत्रस्थमर्चयेद्देवं पूर्वमन्त्रैः क्रमेण तु" ।

सुखपत्नीव्रतं(?) विष्णुधर्मोत्तरे "इन्द्राण्याः पूजनं कृत्वा षष्ठ्यां सुखमवाप्नुयात्" ।

सुखसुप्तिव्रतं आदित्यपु० "अमावास्यान्तु देवाय कार्त्तिके मासि केशवम् । अभयं प्राप्य सुप्तास्तु सुखात् क्षीरोदसानुषु । लक्ष्मीर्दैत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ताम्बुजोदरे । चतुर्भुजस्य हस्तान्ते ब्रह्मा सुप्तस्तु पङ्कजे । अतोऽर्थं विधिवत् कार्य्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका । दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुरान् जनान् । प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात् । दीपवृक्षाश्च दातव्याः शक्त्या देवगृहेषु च । चतुष्पथे श्मशानेषु नदीपर्वतवेश्मसु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च । वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः । दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदेशे तदनन्तरम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षितान् । अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना । स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्भृत्यैः सह । शङ्करस्तु पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरम् । कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सुव्रत ! । जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती । अतोऽर्थं शङ्करो दुःखी उमा नित्यं सुखोषिता । तस्माद् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः । तस्मिन् भवेज्जयो यस्य तस्य संवत्सरं शुभम् । पराजये विरुद्धन्तु लब्धनाशस्ततो भवेत् । श्रोतव्यं गीतवाद्यादि स्वनुलिप्तैः स्वलङ्कृतैः । विशेषवस्त्रं भोक्तव्यं प्रशस्तैर्बान्धवैः सह । तस्यां निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम् । गन्धपुष्पैस्तथा वस्त्रै रत्नैर्माल्यैरलङ्कृतम् । दीपमालापरिक्षिप्तं तथा धूपेन धूपितम् । दयिताभिश्च सहितैर्नेया सा च भवेन्निशा । नवैर्वस्त्रैश्च संपूज्य द्विजसम्बन्धिबान्धवान्" इत्यादि ।

सुगतिव्रतं पद्मपु० "नक्ताशी त्वष्टमीषु स्यात् वत्सरान्ते तु गोप्रदः । पौरन्दरपदं याति सुगतिव्रतमुच्यते" ।

सुगतिद्वादशीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "एकादश्यां शुक्लपक्षे फाल्गुने मासि यो नरः । जपन् कृष्णेति देवस्य नाम भक्त्या पुनः पुनः । देवार्च्चनं शतं कृत्वैतत्तु जपेच्छुचिः । स्नाने प्रस्थानकाले च उत्थाने स्खलिते क्षुते । पाषण्डान् ! पतितांश्चैव तथैवान्त्यावसायिनः । नालपेत् तथा देवमर्च्चयेच्छ्रद्धयान्वितः । इदञ्चोदाहरेत् मन्त्रं मनस्याधाय तत्परः । चैत्रवैशाखयोश्चैवं तद्वज्ज्यैष्ठे च पूजयेत् । मर्त्त्यलोके गतिं श्रेष्ठां दाल्भ्य ! प्राप्नोति वै नरः । उत्क्रान्तिकाले कृष्णस्य स्मरणञ्च तथाप्नुयात् । आषाढे श्रावणे चैव मासि भाद्रपदे तथा । तथैवाश्वयुजे देवमनेन विधिना नरः । उपोष्य संपूज्य तथा

केशवेति च कीर्त्तयेत्। गोमूत्रप्राशनात् पूतः स्वर्गलोके महीयते। आराधितस्य जगतामीश्वरस्य महात्मनः। उत्क्रान्तिकाले स्मरणं केशवस्य तथाप्नुयात्। चीरस्य प्राशनं श्रेष्ठं विधिनेदं यथोदितम्। कार्त्तिकादि यथान्यायं कुर्य्यान्मासचतुष्टयम्। तेनैव विधिना प्रस्नात्। तत्र विष्णुं प्रकीर्त्तयेत्। स याति विष्णुसालोक्यं विष्णुं स्मरति तत्क्षये। प्रतिमासं द्विजातिभ्यो दद्याद्दानं यथेच्छया। सुगतिद्वादशीमेतां श्रद्दधानश्च यो नरः। उपोष्येति तथा नारी प्राप्नोति त्रिविधां गतिम्"।

सुजन्मद्वादशीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "पौषे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां शक्रदैवते। नक्षत्रयोगगे विष्णुं प्रथमं तु समर्च्चयेत्। ततः प्रभृति विप्रेन्द्र! मासि मासि जनार्द्दनम्। उपोषितः पूजयेत यावत् संवत्सरं गतम्। मासे च मासे विधिनोद्दिष्टेन तस्यां तिथौ दानमिति ब्रवीमि। प्राश्य यथावद्विधिवत् क्रमेण तदुच्यमानं निखिलं निबोध। घृतं तथा व्रीहियवं हिरण्यं यवाश्चमश्वचणकाचणानम्। क्षत्र पयोऽन्नं गुडफाणिताद्यं सुचन्दनं वस्त्रमनुक्रमेण। एकैकमासोक्तमथैकदानं गोमूत्रमम्भो घृतमामशाकम्। दूर्वादधिव्रीहियवं तिलाश्च सर्व्वाशुतप्तं जलमम्बु दार्भम्"।

सुजन्मावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "मेषसंक्रमणे भानोः सोपवासो नरोत्तम!। पूजयेन्नागवं देवं रामं शक्त्या यथाविधि। वृषसंक्रमणे प्राप्ते तथा कृष्णञ्च पूजयेत्। तथा मिथुनसंक्रान्तौ पूजयेन्नागशायिनम्। तथा कुलीरसंक्रान्तौ वराहमपराजितम्। नरसिंहं तथा देवं सिंहसंक्रमणे विभुम्। कन्यासंक्रमणे देवं तथार्व्वाम्भरणं यजेत्। तुलासंक्रमणे कूर्म्मं पूजयेत् भक्तिभावतः। अलिसंक्रमणे कल्किं देवं सम्पूजयेत् नरः। धनुःसंक्रमणे बुद्धं देवमभ्यर्च्चयेत् बुधः। तथा मकरसंक्रान्तौ रामं दशरथात्मजम्। कुम्भसंक्रमणे राजन्! रामं यादवनन्दनम्। मीनसंक्रमणे मत्स्यं वासुदेवन्तु पूजयेत्। पटे वा यदि वार्च्चायां गन्धमाल्यान्नसम्पदा। प्रादुर्भावस्य नाम्ना च होमं कुर्व्वीत पार्थिव!। व्रतान्ते जलधेनुन्तु रुक्मोपानत्समन्विताम्। वस्त्रयुग्मयुतां दद्यात् प्रतिमासं सकाञ्चनाम्। रात्रौ तु दीपमालाभिर्देवदेवं प्रपूजयेत्। कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं म्लेच्छेषु तिर्य्यक्षु न चापि जन्म। प्राप्नोत्यथाप्नोति चिरञ्च नाकं कामन्तथाप्नोति मनोऽभिरामम्"।

सुदर्शनषष्ठीव्रतं गरुडपु° "अथ षष्ठ्यान्तु राजन्य समुपोष्य यथाविधि। चक्राब्जमथञ्च कृत्वा कर्णिकायां सुदर्शनम्। दलेषु लोकपालानामायुधानि समर्च्चयेत्"। चक्राब्जं चक्रनाभिघटिताब्जम्। "स्वान्यायुधानि पुरतः प्रतिष्ठाप्य प्रपूजकः। रक्तचन्दनसिद्धार्थरक्तपद्माङ्कुरैरपि। रक्तवस्त्रैः सुगन्धाद्यैर्धूपपाद्यादिभिरर्च्चयेत्" इत्यादि।

सुनामद्वादशीव्रतं वह्निपु° "शृणुष्वैकमना भूप। सुनामद्वादशी शुभा। सर्व्वपापहरा स्वर्ग्या भुक्तिमुक्तिप्रदायिका। मनसा च चिकीर्षन्ति द्वादशीं ये नरोत्तमाः। तेऽपि घोरं न पश्यन्ति पुनः संसारसागरम्। आद्यं सर्व्वव्रतानां तु वैष्णवानां नृपोत्तम!। नरैस्त्विदञ्च कर्त्तव्यं विष्णोस्तुष्टिकरं परम्। मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे यतव्रतः। प्रथमञ्चैव गृह्णीयात् द्वादशीं विधिवन्नरः। मनोवाक्कायचेष्टाभिः सुविशुद्धो जितेन्द्रियः। दशम्यां नियतः स्नात्वा प्रणिपत्य जनार्द्दनम्। हविष्यान्नकृताहारः शुचिर्भूत्वा भवेद्व्रती। उपलिप्ते शुचौ देशे भक्षयेद्दन्तधावनम्। उपोष्यैकादशीं सम्यक् पूजयित्वा जनार्द्दनम्। सुनामद्वादशीं देव! अहं भोक्ष्ये परेऽहनि। एवं सङ्कल्प्य नियमं प्रणम्य गरुडध्वजम्। दशम्यामेकभक्ताशी संयतः सर्व्वसिद्धिदाम्। एकादश्यां ततः प्रातरेकचित्तः समाहितः। पूर्व्वं सम्पूजयेत् सूर्य्यं ततो देवं प्रपूजयेत्" वर्षसाध्यमिदम्।

सुरूपद्वादशीव्रतम् उमामहेश्वरसंवादे "पौषमासं तु संप्राप्य पुष्यर्क्षे तु सुशोभयेत्। तस्यां रात्रौ संयतात्मा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम्। श्वेता गौरेकवर्णा च तस्या ग्राह्यञ्च गोमयम्। अन्तरिक्षात् प्रपतितं शुचिभिर्न्नभसि स्थितम्। तस्य कृत्वाऽञ्जलीनाञ्च शतमष्टोत्तरं तिलैः। प्रतीच्यैकादशीं कृष्णामुपवासपरायणैः। भाव्यं नियमसंयुक्तैर्विशेषात् संयतात्मभिः। स्नात्वा नद्यां तडागे वा विष्णुमेवाथ चिन्तयेत्। सौवर्णकं हरिं कृत्वा रौप्यं वासः स्वशक्तितः। तिलपात्रोपरिस्थे च न्यसेत् कुम्भे सदृव्यके" इत्यादि। "एवं यः कुरुते देवि! सुरूपद्वादशीव्रतम्। नरो वा यदि वा नारी तस्य पुण्यं शृणुष्व मे। दौर्भाग्यं नश्यते तस्य अपि जन्मान्तरार्जितम्। अपि भुक्तस्य सम्पर्को जायते कारणान्तरात्। तथापि न भवेद्दुःखं वैरूप्यं तस्य जन्मनि"।

सूर्य्यव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "शिरसोवपनं कृत्वा योऽर्च्चयेत्

दिवाकरम् । तपनस्तोषमायाति वह्निष्टोमस्य विन्दति । अपूपैः सगुडैर्भक्त्या तथा लवणपाचितैः । षष्टिरथ्यं समभ्यर्च्य अग्निष्टोमफलं लभेत् । सूर्य्याह्नि यस्तु नक्ताशी संपूजयति भास्करम् । इष्टान् कामानवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति" । कल्पान्तरे "आश्विन्यां रविवारे तु यदि शुक्ला चतुर्दशी । स्नानं विशेषतः कार्य्यं शिवस्य परमात्मनः । कुङ्कुमरोचनया रक्तपुष्पैः प्रपूजयेत् । कापिलाज्यं तथा क्षीरं नैवेद्यं परिकल्पयेत्" । पद्मपु० "माघमास्युषसि स्नानं कृत्वा दत्त्वा समर्चयेत । भोजयित्वा यथाशक्त्या माल्यवस्त्रविभूषणैः । सौभाग्यमवाप्नोति शरीरारोग्यमुत्तमम् । सूर्य्यलोकप्रदं नूनं सूर्य्यव्रतमिदं स्मृतम्" । भविष्यपु० "कृष्णैकभक्तं हेमन्ते माघमासमतन्द्रितः । मासान्ते च रथं कुर्य्यात् चित्रवस्त्रोपशोभितम् । श्वेतैश्चतुर्भिर्युक्तन्तु तुरगैः समलङ्कृतम् । श्वेतध्वजपताकाभिः छत्रचामरदर्पणम् । सपुष्पाटकापिष्टेन कृत्वा भानु नराधिप ।। विन्यस्य तं रथमध्ये संध्याया सह भूपते । तं रात्रौ राजमार्गेण शङ्खभेर्य्यादिभिः स्वनैः । भ्रामयित्वा शनैः पश्चात् सूर्य्यायतनमानयेत् । तत्र चागुरुधूपेन प्रदीपाद्युपशोभितम् । प्रेक्षणीयप्रदानैश्च क्षपयित्वा शनैः शनैः । प्रभाते स्नपनं कृत्वा पयसा वा घृतेन वा । दीनान्धकृपणानाञ्च यथाशक्त्या च दक्षिणाम् । रथं सचाश्वमेतं भास्कराय निवेदयेत् । भुक्त्वा च ब्राह्मणैः सार्द्धं प्रयस्यार्कं त्वं ह व्रजेत्" । सौरधर्म्मोत्तरे "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि यत्कृत्वा व्रतमुत्तमम् । सर्वकामप्रदं पुण्यं कुष्ठादिव्याधिनाशनम् । भानोस्तुष्टिकरं राजन् ! भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । तस्य देवस्य वक्ष्यामि व्रतं राजन् ! सविस्तरम् । पूजार्घ्यमासनं दानं नैवेद्यं शृणु तत्त्वतः । सर्वतीर्थेषु यत् पुण्यं सर्वयज्ञेषु यत्फलम् । सर्वदानेन तपसा यत् पुण्यं समवाप्यते । प्रातःस्नानेन यत् पुण्यं यत् पुण्यं रविवासरे । मार्गशीर्षादिमासेषु द्वादशस्वपि भूपते ! ।। सूर्य्यव्रतं करिष्यामि यावद्वर्षं दिवाकर ।। व्रतं सम्पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादात् प्रभाकर !" इत्यादि ।

सूर्य्यनक्तव्रतं भविष्यपु० "नक्तादादित्यवारेण सदा नक्ताशनो भवेत् । यदा हस्तेन संयुक्तमादित्यस्य च वासरम् । उत्पद्यते यदा भक्तिर्भानावुपरि शाश्वती । तदादित्यदिने कुर्य्यादेकभक्तं विमत्सरः । तदारभ्य सदा कार्य्यं नक्तमादित्यवासरे । नक्तमादित्यवारेण भोजयित्वा द्विजोत्तमान् । ततोऽस्तसमये भानो रक्तचन्दनपङ्कजम् । विलिख्य द्वादशदलं पूज्य सूर्य्येति पूर्वतः" । "इत्यनेन विधानेन वर्षमेकन्तु यो नरः । नक्तमादित्यवारेण कुर्य्यात् स नीरुजो भवेत् । धनधान्यसमायुक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः । मर्त्ये स्थित्वा चिरं कालं सूर्य्यलोकमवाप्नुयात्" ।

सूर्य्यषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे "मासि भाद्रपदे शुक्ले एकभक्ताशनो भवेत् । दन्तधावनपूर्वन्तु षष्ठ्यामुपवसेन्नर । गोरसर्द्दकलशेन स्नायात् कायविशुद्धये । रोचनाक्षतगोमूत्रमुस्ताचन्दनगोमयम् । दधिकालागुरुञ्चैव ललाटे तिलकं न्यसेत् । शिलारूपटलैश्चैव सौभाग्यारोग्यवर्द्धयत । स्रज कुङ्कुमताम्बूलं सिन्दूरं रक्तवाससी । वितरेत् सोपवासा हि नारी मङ्गल्यवर्द्धनम् । विधवा तु विरक्तापि कुमारी शुक्लवाससी । ततः स्वभवने भानुं पूजयेत् शीतलोदकैः । अपराह्णे ततः स्नात्वा सुमौनी नियतव्रतः । प्रतिमां स्नपयेद्भानोः पञ्चगव्येन वारिणा । रक्तचन्दनपङ्केन कुङ्कुमेन समालभेत् । अगस्त्यकुसुमै रक्तैः करवीरैः प्रपूजयेत्" ।

सूर्य्यसप्तमीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "चैत्रे शुक्लस्य पक्षे तु सम्यक् षष्ठ्यामुपोषितः । सप्तम्यामर्चनं कुर्य्याद्देवदेवस्य भूपते ! । यच्चिह्नानं नरः कृत्वा गोमयेनोपलेपितः । लेपयेत्स्थण्डिलकं सम्यक् ततो गौरसदा नृप ।। तस्मादष्टदलकमलं वर्णकैस्तु तत्र लिखेत्" इत्यादि ।

सोमद्वितीयाव्रतं पद्मपु० "दद्यात्सितद्वितीयायां शिष्योर्वस्त्रभोजनम् । समाप्ते गोप्रदो याति विमाय शिवमन्दिरम्" विप्राय शिष्योर्वस्त्रभोजनं दद्यादित्यन्वयः । सोमश्चात्र देवता सोमव्रतमिदं स्मृतमिति सोमस्य देवतात्वं गम्यते । "कल्पान्ते राजराजस्य सोमव्रतमिदं स्मृतम्" ।

सोमव्रतं कालोत्तरे "चन्द्राष्टम्यां रोहिण्यां द्वादश्यां चन्द्रव्रतञ्चरेत् । शिवं सम्पूज्य विधिवत् स्नानैः पञ्चामृतादिभिः । विलेपनन्तु चन्द्रेण चन्दनेन तु सम्मितम् । शुक्लवस्त्रैस्तथा पुष्पैः पूजयेत् परमेश्वरम् । नैवेद्यं क्षीरकुम्भान्तु सितशर्करया युतम् । प्राशनं चन्दनेनैव रात्रौ जागरणं हितम् । आयुष्कामैः सदा कार्य्यं कीर्त्तिश्रीसाधने हितम् । इति चन्द्रव्रतं शाम्भोद्धारदानेन जायते" । कालिकापु० "वारे सोमस्य चाष्टम्यां पक्षयोः सोममर्चयेत् । विधिना चन्द्रचूडाङ्कं प्राज्यान्नेन सचन्दनम्" । पक्षयोः उभयत्र पक्षे नियमोऽष्टमीसोमवारयोः । अष्टौ-

समाप्तं विवच्छित, प्राप्यास्यं व्याख्यकुशलम्। "दक्षिणार्द्धं हरन्यावेद्यामोदंन्तु हरिं विभुम्"। इत्यादि "धृताच्यां पितरावर्च्य विधिमानेन सुव्रत।"। पितरौ तावेव देवीदेवौ "दत्त्वारन्तु तदन्ते तु कर्त्तव्यं यन्निबोधत। प्राशुक्लविधिना पूज्य सितं पीतं युगद्वयम्। दद्याद्वितानकं चैव पताकाघण्टिके तथा। धूपप्रदाने चापि दीपवृत्ती सुशोभिनी"। भविष्यपु० "ता व्याप्तं पद पूर्णं कृत्वा तद्रूपस्य महेश्वरम्। प्रच्छादोपरि वस्त्रेण गन्धपुष्पार्चितं महत्। शिवभक्ते द्विजे दद्याद्भोजयित्वा विधानतः। माघ्यां समुदिते सोमे प्रतीच्यां च रवौ गते। पौर्णमास्यां तु वैशाख्यां स्कन्दपालं निवाय तु। प्रीयतां मे महादेव सोममूर्त्तिरुमापतिः। तस्मै निवाय तत्पात्रमर्चयेद्ब्राह्मणं मनैः। एवं सोमव्रत नाम कृत्वा सोमान्तिकं व्रजेत्"।

सोमवारव्रतं भविष्योत्तरे "तदस्त्रियाश्च संप्राप्य सोमवार विचक्षणः। नक्तोक्तविधिना वर्षं कुर्य्यात् पूजादिकं विधोः। प्रान्ते तु ततः प्राप्ते दत्त्वा ब्राह्मणभोजनम्। कांस्यपात्रे तु संस्थाप्य सोम रजतसम्भवम्"। सोमरूपन्तु चतुर्द्दशीलमहाराजव्रतोक्तं वेदिमध्यम् "वामे कृत्वा सोमराजं चैतस्मै संपूजितम्। पादुकोपानच्छत्रभाजनासनसंयुतम्। होम घृततिलैः कुर्य्यात् सोमनाम्ना तु मन्त्रवित्। समिधोऽष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिरेव वा। होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना चैव घृतेन तु" इत्यादि।

सोमाष्टमीव्रतं स्कन्दपु० "वारे सोमस्य चाष्टम्या पक्षयोरुभयोरपि। विधिवच्चन्द्रचूडाख्यं सोमं सम्पूजयेन्निशि"। सोमं उमासहितम् रूपन्तु तस्याष्टम्यामेव व्याख्यातम्। "तिलसर्षपकल्केन स्नातोऽमलजलाशये। स्वगृहे यायतने चापि शिवैकाहितमानसः। ब्रह्मकूर्चेन देवेशं प्राशयित्वा ततो व्रती"। ब्रह्मकूर्चं पञ्चगव्यम् "दामादिनामभिर्मन्त्रैश्च देवं देवीं तथार्चयेत्। चन्दनेनेन्दुयुक्तेन दक्षिणार्द्धं विलेपयेत्" इत्यादि।

सौख्यव्रतं भविष्यपु० "एकादश्यां माघमासे चतुर्द्दश्यष्टमीषु च। एकभक्तेन यो दद्यात् चेदकाञ्चनमानि च। उपानहौ कम्बलञ्च पात्रं चित्रं तथोटकम्। करपात्रादिकं वत्स! यथाशक्त्यार्थिने नृप!। कार्त्तिमासपरो नित्यमश्वमेधफलं लभेत्। एतत्सौख्यव्रतं नाम चार्त्तिनाशकरं परम्"।

सौभाग्यव्रतं मत्स्यपु० "वर्जयेद्यस्तु पुष्पाणि हेमन्तशिशिरे व्रती। पञ्चतयश्च फाल्गुन्यां कृत्वा शक्त्या च काञ्चनम्। दद्याद्वैकालवेलायां प्रीयेतां शिवकेशवौ। शिर सौमन्यजननं, सदानन्दप्रदं नृणाम्। कृत्वा परं पदं याति सौगन्ध्यव्रतमुत्तमम्"।

सौभाग्यतृतीयाव्रतं वराहपु० "अतःपरं महाराज! सौभाग्यकरणं व्रतम्। शृणु येनाशु सौभाग्यं स्त्रीपुंसामभिजायते। फाल्गुनस्य तु मासस्य तृतीया शुक्लपक्षतः। उपोषितेन नक्तेन शुचिना संयतात्मना। श्रीकस्य हरिं पूज्य रुद्रं वा उमया सह" इत्यादि। गरुडपु० "फाल्गुनादितृतीयायां लवणं यस्तु वर्जयेत्। समाप्ते शयनं दद्यात् गृहं चोपस्करान्वितम्"। समाप्ते वत्सरान्ते "सम्पूज्य विप्रमिथुनं भवानी प्रीयतामिति। गौरीलोकप्रदं नित्यं सौभाग्यव्रतमुच्यते"।

सौभाग्यव्रतं भविष्यपु० "पौर्णमास्यां तु यः सोमं पूजयेद्भक्तिसादरः। सौभाग्यं भवेत्तस्य इति मे निश्चिता मतिः। मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः" इत्यादि।

सौभाग्यशयनव्रतं मत्स्यपु० "तथैवान्यत् प्रवक्ष्यामि सर्वकामफलप्रदम्। सौभाग्यशयनं नाम यत् पुराणविदो विदुः"। इत्युपक्रमे "वसन्तमासमासाद्य तृतीयायां जनप्रियाम्। शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे तिलैः स्नानं समाचरेत्। तस्मिन्नहनि सा देवी किल विश्वात्मना सती। पाणिग्रहणकैर्मन्त्रैरुदूढा वरवर्णिनी। तया सहैव देवेशं तृतीयायां समर्चयेत्" इत्यादि। "एवं संवत्सरं यावत् तृतीयायां सदा नरो। प्राशने दानमन्त्रे च विशेषोऽयं निबोध मे। गोशृङ्गोदकमाद्यं स्याद् वैशाखे गोमयं पुनः। ज्यैष्ठे मन्दारकुसुमं बिल्वपत्रं शुचौ स्मृतम्। श्रावणे दधि सम्प्राश्य नभस्ये च कुशोदकम्। क्षीरमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके पृषदाज्यकम्"। पृषदाज्यं दधिमिश्रं घृतम् "मार्गशीर्षे तु गोमूत्रं पौषे सम्प्राशयेद् घृतम्। माघे कृष्णतिलास्तद्वत् पञ्चगव्यञ्च फाल्गुने। ललिता विजया भद्रा भवानी कुमुदा शिवा। वासुदेवी तथा गौरी मङ्गला कमला सती। उमा च दानकाले तु प्रीयतामिति कीर्त्तयेत्। मल्लिकाऽशोककमलकदम्बोत्पलमालतीम्। कुब्जकं करवीरञ्च बाणमम्लानकुङ्कुमम्। सिन्दुवारञ्च सर्वेषु मासेषु क्रमतः स्मृतम्" इत्यादि।

सौभाग्याष्टकान्तिव्रतं स्कन्दपु० "अष्टाभ्यां प्रवक्ष्यामि सौ

सौभाग्यसंक्रान्तिसत्तमाम् ।' शृणु नारद ! यत्नेन धनैश्वर्य्यप्रदायिनीम् । अयने विषुवे युक्ते व्यतीपातेन भास्वता । संक्रान्तिदिवसे कुर्य्यादेकभक्तं विमत्सरः । पूर्व्वंश्रद्धानुमभ्यर्च्य तथा चैव द्वाहिने । सौभाग्याष्टकसंयुक्तं वस्त्रयुग्मं सयोषिते । विप्राय वेदविदुषे भक्त्या तत् प्रतिपादयेत् । एवं संवत्सरे पूर्णे कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । पर्व्वतं लवणं कृत्वा यथाविभवसारतः । काञ्चनं कमलं कृत्वा भास्करञ्चैव कारयेत् । गन्धपुष्पादिना पूज्य विप्राय प्रतिपादयेत्" ।

सौभाग्यावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "माघ्यान्तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । पटे वा यदि वाश्चीयां लक्ष्मीं सम्पूजयेत् नरः । पूर्व्वोक्तं सकलं कुर्य्याद् विधिं चात्र नराधिप !" । पूर्व्वोक्तमिति चैत्रमासमारभ्यान्विरूपावाप्तिव्रतोक्तमित्यर्थः । "नित्यं समाचरेत् स्नानं तथा गन्धप्रियङ्गुणा । चरुं प्रियङ्गुणा कुर्य्याद्धोमं कुर्य्याच्च प्रियङ्गुणा" । प्रियङ्गु ककुभवद्गन्धद्रव्यम् "फाल्गुन्यान्तु ततो दद्यात् त्रिरात्रोपोषितो नरः । वस्त्रे च देवे नृप ! कुङ्कुमाक्ते लोहस्य पात्रस्थं तथैव कांस्यम् । सौभाग्यदं ह्येतदव समन्ते व्रतं कीर्त्तितमुक्तचित्त धीर ।" ।

सौरनक्तव्रतं नृसिंहपु० "हस्तयुक्ते चार्कदिने सौरनक्तव्रतं चरेत् । स्नात्वाभ्यर्च्य तु विप्रान् वै निरोगो जायते नरः" ।

सौरधर्म्मीव्रतं पद्मपु० "यवोपवासी सप्तम्यां समाप्ते हेमपङ्कजम् । गावश्च शक्तितो दद्याद्धोमान्ते घटसंयुताः । एतत् सौरव्रतं नाम सर्व्वलोकप्रदायकम्" ।

स्त्रीपुत्रकामावाप्तिव्रतं भविष्यपु० "एकभक्तेन या नारी कार्त्तिकन्तु क्षपेन्नृप ! । अहिंसादिनियमैः सुस्नाता ब्रह्मचारिणी । गुडान्नमिश्रं शाल्यन्नं भास्कराय निवेदयेत् । पुष्पाणि करवीराणि गुग्गुलं साज्यमादरात् । अमावास्यां षष्ठ्यां वा उपवासरतिर्भवेत् । पक्षयोरुभयोरेव श्रद्धया परयान्वितः । इन्द्रनीलप्रतीकाशैर्विमानैः सार्व्वकामिकैः । नारी कुलव्रतं प्राप्य सूर्य्यलोके महीयते" वर्षसाध्यमिदम् ।

स्वेष्टव्रतं पद्मपु० "आषाढादिचतुर्मासानभ्यङ्गं वर्जयेन्नरः । पारणे च पुनर्दद्यात्तिलतैलयुतं घटम् । भोजनं पायसाच्चैव स याति भवनं विभोः । लोकप्रीतिकरं ह्येतद् स्वेष्टवर्त्तनमुच्यते" ।

हयपञ्चमीव्रतं वाह्निकोते "बलराजसुताख्याता भ्रातरं हि मनोजवः । उच्चैःश्रवाः पूजनीयश्चैत्रशुक्लस्य पञ्चमी । तत्रैव पूज्या गन्धर्व्वास्तुरङ्गाख्यान्तु बान्धवाः । चन्द्रभागप्रमुखाः केचित् केचिद् पत्नैव संयुताः । भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्व्वविद्यम् । तथा शालिशिराः श्रीमान् प्रद्युम्नश्च महायशाः । नारदश्च कलिन्दश्च गन्धर्व्वश्च हाहा हूहूः । सुवाहुस्तुम्बुरुश्चैव तथा चित्ररथः प्रभुः । चित्राङ्गदश्च विख्यातश्चित्रसेनश्च वीर्य्यवान् । सिद्धपूर्व्वश्च नदरी पर्णीयश्च महायशाः । ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णोऽतिबलस्तथा । विश्वावसुः सुरेन्द्रश्च गन्धर्व्वोऽतिपराक्रमः । इत्येते पूजनीयाः स्युर्गीतैर्नृत्यैश्च वै शुभे । मोदकैः पोलिकाभिश्च परमान्नेन चाप्यतः । दध्ना गुडेन पयसा शालिपिष्टेन भूरिशः । धूपैर्माल्यैस्तथा दीपैर्द्विजानां स्वस्तिवाचनैः । एवं हि पूजिता सम्यक् तुरगाश्च हि बान्धवाः । ददत्यायुः प्रयच्छन्ति सदामित्रपराजयम् । आरोग्यं परमां पुष्टिं तथैव च विधीयते" ।

हरतृतीयाव्रतं स्कन्दपु० "माघे शुक्लतृतीयायामुपवासन्तु कारयेत् । रात्रौ समारभ्याकृत्य गौरीयागस्य मण्डपे । अष्टपत्रं लिखेत् पद्मं मण्डपे मुनिपुङ्गव ! । उमामहेश्वरं तत्र पूजयेत् सुसमाहितः । पूर्व्वपत्रे न्यसेद्गौरीमाग्नेय्यां ललितां न्यसेत् । दक्षिणे तु उमां नाम नैर्ऋत्यां च सतीं तथा । पश्चिमे वामदेवीन्तु वायव्यां मूलगौरिकाम् । उत्तरे तु सुभगान्तु ऐशान्यां गिरिजां तथा । उमामहेश्वरं मध्ये गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् । अलङ्कारञ्चैव संस्थाप्य तण्डुलैः परिपूरयेत् । एवं कृत्वा विधानेन सुमे ! वर्षचतुष्टयम् । आराधनन्तु देव्याश्च सौभाग्यजननं परम् । उद्यापनं तत कुर्य्यात् तस्मिन्नेव ततो दिने । उमामहेश्वरं हैमं स्वशक्त्या मण्डपे स्थितम् । वस्त्रैर्गन्धैश्च धूपैश्च दीपमाल्यादिभिस्तथा । भक्ष्यैर्नानाविधैः सम्यक् पूज्य भक्त्या ततो शुभे ! । तद्वद्द्वं समाभ्यर्च्य पूजयेद् द्विजसत्तमम् । नानैव पुरतो तस्य वस्त्रालङ्कारसंयुताम् । मिथुनानीह चत्वारि भोजयेत् सुसमाहितः । उमामहेश्वरं हैमं दत्त्वा भक्त्या क्षमापयेत्" ।

हरव्रतं भविष्यपु० "अष्टम्यां पूजितो देवी गोश्रुताभरणो हरः । धाम ददाति विपुलां कान्तिं शान्तिं यशस्तथा" । गोश्रुताभरणः चक्षुःश्रवोभूषः शिव इत्यर्थः । "वस्तुप. स्थानदत्तैव पापहाः च प्रपूजितः । मूलमन्त्रः सकलानि-

रक्तमन्त्राश्च कीर्त्तिताः । पूर्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च-तियोऽहर । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते” ।

हरिव्रत वराहपु॰ “त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीस्तेऽस्तु सदा प्रिया । द्वादशी च तिथिस्तेऽस्तु कामरूपी च जायते” । हरि प्रतीदं वचनम् “कृतागतो भवेद् यस्तु द्वादश्यां तत्परायणः । स स्वर्गवासी भवति पुमान् स्त्री ना विशेषतः” ।

हरिकालीव्रत भविष्योत्तरे “शुक्ले भाद्रपदस्यैवं तृतीयायां समाचरेत् । रत्नधान्यैः सर्वरूढै कृत्वा विहितशाद्वले । खर्ज्जूरैर्नारिकेलैश्च फलैश्च मधुरैस्तथा । मातुलाङ्गकुल-मैर्धान्यकैर्जम्बुकैस्तथा । गन्धैः पुष्पैः फलैर्धूपैर्नैवे-द्यैर्मोदकादिभिः । प्रोषयित्वा समासाद्य पद्मरागैर्या-भाविता । घण्टावाद्यादिभिर्गीतैः शुभैर्दिव्यैः कथानकैः । पूजनीया महाराज । मन्त्रेणानेन भक्तितः । हरेर्नाम्न समुत्पन्ने ! हरिकालि ! हरिप्रिये ।। सर्वदा शक्तिमूर्त्तिस्थे । प्रणतार्त्तिहरे । नमः । इत्य सम्पूज्य तां देवीं दत्त्वाहि-प्राय दक्षिणाम् । कृत्वा जागरणं रात्रौ प्रभाते किञ्चि-दुद्गते । रात्रौ सुवासिनीभिश्च सा नेया तु जलाशये । ततो जलाशये रम्ये मन्त्रेणैव विसर्जयेत् । अर्च्चिता च मया भक्त्या गच्छ देवि । सुरालयम् । मम सौभाग्य-नाशाय पुनरागमनाय च । एवं यः पाण्डवश्रेष्ठ । हरिकालीव्रत चरेत् । प्रतिवर्षं विधानेन नारी वा भक्तितत्परा । कीत्वा यत् फलमाप्नोति तदन्येन न लभ्यते” ।

परिशिष्टम् ।

आमलकैकादशीव्रत स्कन्दपु॰ प्रभासख॰ “फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषित । स्नात्वा नद्यां तडागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा । गत्वा गिरौ वने वापि यत्र वा प्राप्यते शिवा । क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा वृक्षः समुत्थितः । आमर्दन्देवदैत्यानां तेन आमलकी स्मृता । तस्मिन् वृक्षे स्थिता लक्ष्मीः सदा पितृगृहे नृप ।। त्रिधालक्ष्मीस्थितो वृक्षः सेव्यते सुरसत्तमैः । देवैर्ब्रह्मा-दिभिः सर्वैर्द्दष्टोऽसौ देवपूज्य कृत । तत्र गत्वा हरिः पूज्यो वृक्षमूलेऽथ वा शिवा । पूज्या पुष्पैः शुभैरात्रौ कार्य्यं जागरणं नरैः । कदाचिकशते काय्यौ फलै-स्तस्याः प्रदक्षिणा । प्रदक्षिणीकृत्य ततो भोक्तव्यं तु फल नरैः । करकं जलपूर्णं तु कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम् । हविष्यान्नन्तु कर्त्तव्यं कथाश्रवणतत्परैः । मुच्यन्ते दे-हिन पापैः कलिजैः कायसम्भवैः । देहान्ते ये नरा पूर्वं पृच्छन्ते हरिमन्दिरम्” ।

एतानि व्रतानि प्रायेण हेमाद्रिव्रतखण्डोक्तानि प्रसङ्गा-गतान्यपि कानिचिदुक्तानि । अन्यान्यपि व्रताकांदानु-क्तानि द्रष्टव्यानि नैमित्तिकानि माङ्गल्यादीनि व्रतानि तु तत्तच्छब्दे उक्तानि द्रष्टव्यानि । [२विस्तारे च अमर ।

व्रतति स्त्री प्रत—अति पृषो॰ वा ङीप् । १लतायाम् ।

व्रतभिक्षा स्त्री व्रताङ्गं भिक्षा । उपनयनकालविहित-भिक्षायां तद्विधि संस्कारतत्त्वे दर्शितो यथा “अथ भैक्ष्यश्चरति” । अथ गन्धत्तूष्णीमादित्योपस्थानम-ग्निप्रदक्षिणञ्च शस्तिं । “प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् । प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथा-विधि” इति मनुवचनात् । “भिक्षासमूहं भैक्ष्यं तच्चरति आहरति इत्यर्थः । “मातरमेवाग्रे ये चान्ये सुहृदो या-वन्तो वा सन्निहिताः स्युः” । याचते इत्यध्याहार्य्यम् । सुहृद स्निग्धहृदय स्वसादयः तथाच मनु “मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् । भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत्” । सन्निहिताश्चेद्गृहस्थ न तु प्रतिगृह्य गत्वा । (भवति ! भिक्षां देहीति) ब्राह्मण-भिक्षा प्रयोगः । तथा च मनुः “भवत्पूर्वं चरेद् भैक्ष्यमुप-नीतो द्विजोत्तमः । भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भव-दुत्तरम्” । “आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता । ब्राह्म-णक्षत्रियविशां भैक्ष्यचर्य्या यथाक्रमम्” इति याज्ञ-वल्क्यवचनाच्च । आचार्य्याय भैक्ष्यं प्रणिपत्य वेदयति (समर्पयति) भोरिति” । “आचार्य्याय निवेद्य प्रतिगृह्णीया-दिति” गृह्यान्तरवचनात् । भैक्ष्य भोरिति निवेदनमन्त्र । भैक्ष्यस्य संस्कारार्थत्वात् आचार्य्याय निवेद्य स्वयं तदेव भुञ्जीत । तथा च मनुः “समाहृत्याथ तद्भैक्ष्यं यावदन्न-ममायया । निवेद्य गुरवेऽश्नीयात् आचाम्य प्राङ्मुखः शुचि” । आचार्य्यश्च माणवकाय भैक्ष्यं प्रदाय कर्म्मशेष समापयेत्” ।

व्रतसंग्रह पु॰ ६त॰ । व्रतपरणार्थं कृतदीक्षायाम् । हेमच॰

व्रतादेश पु॰ व्रतमादिश्यतेऽत्र आ+दिश आधारे ल्युट् । उपनयने तत्र हि आचार्येण माणवकस्य व्रतमादिश्यते ।

व्रतिन् पु॰ व्रतमस्यास्ति इनि । १व्रतधारके २यजमाने च । अमरः ।

व्रश्च छेदे तु॰पर॰सक॰ऊदित् वेट्। वृश्चति अव्रश्चीत् अव्राक्षीत्।

व्रश्चन पु॰ वृश्च्यतेऽनेन व्रश्च-ल्युट्। (छेनि) १स्वर्णादिच्छेदनार्थे अस्त्रभेदे अमरः। भावे ल्युट्। २छेदने न॰ अमरः।

व्रात पु॰ वृ-अतच् पृषो॰। समूहे अमरः।

व्रातीन त्रि॰ व्रातेन चरति ख। सङ्घजीविनि। "व्रातीनव्यालदीप्तास्त्रैः" भट्टिः।

व्रात्य पु॰ व्रातात् समूहात् च्यवति यत्। अध्ययनार्थे, संस्कारहीने, जातिमात्रोपजीविनि, "अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः। सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्य्यविगर्हिताः" मनुः। तत्र प्रायश्चित्तं मिता॰ उक्तं यथा तत्र व्रात्यतायां मनुनेदमुक्तम् "येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि। तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेदिति"। यत्तु यमेनोक्तम् "सावित्रीपतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च। सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्य्यात् समाहितः। एकविंशतिरात्रञ्च पिबेत् प्रसृतियावकम्। हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा। ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम्" इति। तदुभयमपि याज्ञवल्कीयमासपयोव्रतविषयम्। यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् "पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतञ्चरेत्। द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेन्मासं पयसा पक्षमामिक्षयाऽष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितेन त्रिरात्रमब्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथङ्गच्छेद्व्रात्यस्तोमेन वा यजेतेति"। तत्रेयं व्यवस्था यस्योपनयने आपद्भावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य याज्ञवल्कीयव्रतानामन्यतमत् शक्त्यपेक्षया भवति अनापद्यतिक्रमे तु मानवं त्रैमासिकम्। तत्रैव पञ्चदशवर्षादूर्द्धमपि कियत्कालातिक्रमे तूद्दालकव्रतम् व्रात्यस्तोमो वेति। येषान्तु पित्रादयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तम् "यस्य पिता पितामहश्चानुपनीतौ स्यातान्तस्य संवत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यम्। यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यते उपनयनन्तस्य द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यमिति"।

व्रात्यस्तोम पु॰ व्रात्ययोग्यः स्तोमः। यज्ञभेदे "स च यज्ञचतुर्विधः" कात्या॰ श्रौ॰ २२।४।१ सूत्रादौ दर्शितो यथा

"व्रात्यस्तोमाश्चत्वारः" सू॰ "व्रात्यस्तोमसंज्ञकाश्चत्वारः क्रतवो भवन्ति व्रात्याः प्रसिद्धा एव त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाः। प्रायश्चित्तार्थत्वाच्च यौगिकोऽस्तौ भवन्ति न ज्योतिष्टोमधर्मं प्रयुञ्जते अतदङ्गत्वात् तद्गुणाभावाच्च स्वपतौ हिंसं प्रकल्प्य लौकिक इति। "द्वितीय उक्थ्यः" सू॰ "व्रात्यगणस्य ये सम्पादयेयुस्ते प्रथमेन यजेरन्" सू॰ सम्पादनं च गायननर्तकादीनाम् तेषां प्रथमेऽधिकारः। ये व्रात्या नृत्यगीतवाद्यशस्त्रधारणादौ स्वयं प्रवीणाः सन्त उपदेष्टारो भूत्वा तां विद्यां व्रात्यसमूहस्य सम्पादयेयुः शिक्षयेयुः पाठयेयुः ते प्रथमेन यजेरन्। "द्वितीयेन निन्दिता नृशंसाः" सू॰। नृशंसत्वेन ये निन्दितास्तेषां द्वितीयेऽधिकारः" सं॰। ये नृशंसा निन्दितान्ताभिर्मनुष्यैरभिशंसनेन पापाध्यारोपणेन निन्दिताः गर्हिताः ज्ञातिभिर्बहिष्कृताः ते द्वितीयेन यजेरन्" कर्कः "तृतीयेन कनिष्ठाः" सू॰ कनिष्ठाः लघवः। "ज्येष्ठाश्चतुर्थेन" सू॰ अधिक्रियन्ते। ज्येष्ठशब्दार्थमाह "अपेतप्रजननाः स्थविरास्तदाख्यास्तेषां ये नृशंसतमाः स्युर्दुर्व्यवहृतमो वानूचानतमो वा तस्य गार्हपत्ये दीक्षेरन्" सू॰। "स गृहपतिः कर्त्तव्यः" क॰। अपगतप्रजननेन्द्रियसामर्थ्या यौवनापगमे। निर्वीर्य्यप्रजनाः स्थविरा वृद्धास्तदाख्याः। नृशंसतमः अत्यन्तं क्रूरकर्मा" भा॰।

व्री वृतौ क्र्या॰ प्वा॰ पर॰ सक॰ अनिट्। व्रि(व्री)णाति [अव्रैषीत्।

व्री गतौ दिवा॰ आ॰सक॰ अनिट्। व्रीयते अव्रेष्ट। ओदित् व्रीणः। [अव्रीडिष्ट

व्रीड़ क्षेपे दिवा॰ पर॰ सक॰ लज्जायां अक॰ सेट्। व्रीड्यते

व्रीड़ पु॰ व्रीड-घञ्। लज्जायाम्। अ। तत्रैव स्त्री अमरः।

व्रीस वधे वा चु॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। व्रीसयति ते व्रीसति।

व्रीहि पु॰ व्री-हि किच्च। १धान्यभेदे २आशुधान्ये च अमरः। तद्भेदादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा

"वार्षिकाः कण्डिताः शुक्ला व्रीहयश्चिरपाकिणः। कृष्णव्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि। शालामुखो जतुमुख इत्याद्याः व्रीहयः स्मृताः। कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः। पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते। कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्डक उच्यते। शालामुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते। लाक्षावर्णं मुखं यस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः। व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः। अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्चस्काः षष्टिकैः समाः। कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे"। तत अस्त्यर्थे व्रीह्या॰ इनिठनौ। व्रीहिन् व्रीहिक तद्विशिष्टे त्रि॰ त्रिस्रा॰ दुराड यन्ति अवयवार्थे अण्। व्रैह तदवयवे।

व्रीहिकाञ्चन पु० व्रीहिषु काञ्चनं तद्रूपमस्त्यस्य अच्। मसूरे त्रिका०। [पानि) क्षुपभेदे राजनि०।
व्रीहिपर्णी स्त्री व्रीहीणामिव पर्णान्यस्याः ङीप्। (शाल-
व्रीहिभेद पु० ६त०। १धान्यभेदे (चिना) अमरः। २धान्यविशेषे च। [पुरोडाशे। अन्यत्र त्रिला० ङीप्।
व्रीहिमय पु० व्रीहेर्विकारः पुरोडाशः मयट्। व्रीहिविकारे
व्रीहिराजिका पु० व्रीहिषु राजिकाकारे अस्त्यस्याः अच्। कङ्गुधान्ये (काङ्नी) मेदि०।
व्रीहिश्रेष्ठ पु० व्रीहिषु श्रेष्ठः। शालिधान्ये राजनि०।
व्रीह्यगार न० ६त०। धान्यस्थापनस्थाने कुसूले त्रिका०।
व्रीह्यादि पु० विकाराद्यर्थे इनिठन्प्रत्ययनिमित्ते पा०ग०सू० उक्ते शब्दगणे स च "व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वडवा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखद नौकुमारी (शीर्षान्नञः)" "नौकुमार्य्यौ रिकार्थौ गणे द्विधा पाठ" सि०कौ०। "अत इनिठनौ" "व्रीह्यादिभ्यश्च" पा० व्रीही व्रीहिक। "न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते किं तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः यवखदादिभ्यः ठन्। अन्येभ्य उभयम्" सि०कौ०।
व्रुड संवरणे सक० सघाते मज्जने च अक० तु० कुटा० पर० सेट्। व्रुडति अव्रुडीत्।
व्रूस वधे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। व्रूसयति ते व्रूसति। [चेलाटौ।
व्रैहेय त्रि० व्रीहीणां भवनं क्षेत्रम् ढक्। व्रीहिभवनयोग्ये
व्ली गतौ वृतौ च क्र्यादि० प्वा० प० सक० अनिट्। (वि)व्लीनाति अव्लैषीत्।

परिशिष्टम्।

वञ्ज पु० सामवेदप्रसिद्धे यज्ञभेदे सि०कौ०।
विजया स्त्री शच्यादिषु मातृषु मातृभेदे
विजयाभिनन्दन पु० कलियुगीयशककर्त्तृनृपभेदे शकशब्दे दृश्यम्।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य सङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने वकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

श

शकारः ऊष्मवर्णभेदः। अस्योच्चारणस्थानं तालु। तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः विवृतम्। बाह्यप्रयत्नाः विवारश्वासाघोषा महाप्राणश्च। अस्य ध्येयस्वरूपम् "शकारं परमेशानि! शृणु वर्णं शुचिस्मिते!। रक्तवर्णप्रभाकारं स्वयं परमकुण्डली। चतुर्वर्गप्रदं देवि! शकारं ब्रह्मविग्रहम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं प्रिये!। रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्" कामधेनुतन्त्रम्। अस्य वाचकशब्दा योगिनीतन्त्रोक्ता यथा "शः सव्यच कामरूपी कामरूपो महामतिः। सौख्यमाला कुमारोऽस्मि श्रीकण्ठो वृषकेतन। वृषघ्नं शयनं शान्ता सुभगा विस्फुलिङ्गिनी। कलुर्देवो महालक्ष्मीर्महेन्द्रः कुलकौलिनी। वाड्हंसो वियद्वक्त्रं हृदनङ्गोऽङ्कुशः खम०। वामोरुः पुण्डरीकाक्षः कान्तिः कल्याणवाचकः"। मातृकान्यासेऽस्य हृदादिदक्षकरे न्यास्यता। काव्यादौ प्रथमप्रयोगे सुखं फलम्। "शं सुखं प्रसुखेदम्" वृ० र० टी०। [शङ्कर०।
श न० शी-ड। १मङ्गले त्रिका०। २महादेवे, ३शस्त्रे च पु०
शंयु त्रि० शमस्त्यस्य शम्+युस्। शुभान्विते त्रिका०।
शंव त्रि० शमस्त्यस्य शम्+व। १शुभयुक्ते त्रिका०। २मूसलाग्रलोहे ३वज्रे च पु० धरणि।
शंवर न० शं वृणोति शम्+वृ-अच्। जले अमरः।
शंसा स्त्री शन्स-अ। १वाक्ये। २वाञ्छायां मेदि०। ३प्रशंसायाञ्च शब्दर०। [२कथिते ४स्तुते च।
शंसित त्रि० शन्स-क्त। १निश्चिते हला०। २हिंसिते।
शंस्य त्रि० शन्स-ण्यत्। १हिंस्ये २स्तुत्ये ३वाच्ये च।
शक त्रासे अक० सशये सक० भ्वा० आ० सेट् इदित्। शङ्कते अशङ्किष्ट।
शक क्षमायां सक० दि० उभ० सेट्। शक्यति ते अशकीत्-अशकीत् अशकिष्ट "शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुम्" रघुः।
शक सामर्थ्ये स्वा० प० अक० इरित् वेट्। शक्नोति अशकत्-अशाक्षीत्। पुषादिरित्येके तेन अशकदित्येव।
शक पु० शक-अच्। १जातिभेदे स च क्षत्त्रियः १९०७पृ० दृश्यम्। २देशभेदे स्वराज्याधिपतिवराङ्कप्रवर्त्तके ३नृपभेदे ४तदीये वत्सरे च। कलियुगे शककर्त्तारः युधिष्ठिरः विक्रमादित्यः शालिवाहनश्चेति त्रयो गताः

विजयाभिनन्दनादयस्त्रयो भविष्यन्ति । तथा हि कलौ षट् शककर्त्तार तत्रत्यादि ज्योतिर्वि० १०अ० उक्तं यथा "कलौ भविष्यन्त्यथ भारतावनौ महीभुजो वाञ्छन्ततोऽप्यनेकश । शकास्तथैषामभिषेचनादिवं हितं यदोदीरितकालबाधितम् । धराधिभूमिप्रशकादिनर्गतजस्तादाधनस्थोऽभिजनैर्नमस्कृतः । स्तुतः स रामाधिजनैः प्रतिष्ठितो न मन्त्रभेदाद्यभिषेचनोचित । निहन्ति यो भूतलमण्डले शकान् सपञ्चकोट्यञ्जदकमयान् कलौ । स राजपुत्र शककारको भवेत् नृपाधिराज्ये शतमाककर्त्तृ हा" । (तत्र शककारकस्य विक्रमादित्यस्य हननात् शालिवाहनस्य शककर्त्तृत्वम्) "युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ नराधिनाथौ विजयाभिनन्दन । इमेऽतु नागार्जुनमेदिनीविभुर्बलि क्रमात् षट् शककारकाः कलौ"। तत्प्रवृत्तिकालास्तत्राह "युधिष्ठिरात् वेदयुगाम्बरान्नयः (३०४४) कलस्वविश्वे (१३५) ऽम्बरखाष्टभूमय. १८००० । ततोऽयुतं १०००० लक्षचतुष्टयं क्रमात् धरादृगष्टाविति (८२१) शाकवत्सराः । युधिष्ठिरोऽभूत् हि हस्तिनापुरे तथोज्जयिन्याः पुरे विक्रमाह्वयः । शालेयभूमीवृत शालिवाहन चित्रकूटे विजयाभिनन्दनः । नागार्जुनो रोहितके क्षितौ बलिर्भविष्यतीन्द्रो भृगुकच्छपत्तने । शकप्रवृत्तेरटनन्तरं भवन्त्यं भविष्यन्त्यवनीभृतोऽकृत" । अत्र युधिष्ठिरात् प्राक् कलौ शककर्त्रन्तराभावात् कलियुगारम्भकालादेव तस्य शककाल उक्त वराहसंहितायां १३ अ० तु तद्राज्यावधित एव तच्छककाल इत्यभिप्रायेण "आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ । षड्द्विकपञ्चद्वियुत (२५२६) शककालस्तस्य राज्यस्य" तेन कले (५१८) वर्षेषु गतेषु युधिष्ठिरस्य राज्यप्रवृत्ति । षट्कर्त्तृतत्सरसमष्टि

युधि०	३०४४ ।	इति न कलिमानसंख्याविरोधः
विक्र०	१३५	अतएव ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थे यन्म-
शालि०	१८०००	कृतेन "वर्षैः सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणै-
विजया०	१००००	र्याते कलौ सम्मिते" इति कलि-
नागा०	४०००००	युगस्यैव ३०६८ वर्षेषु गतेषु यन्त्र
बलि०	८२१	करणक्रम ।

४२२०००

शकट पु० न० शक-अटन् । १यानभेदे (गाडि) अमर० । २असुराधिष्ठिते नन्दालयस्थे शकटविशेषे शकटभञ्जनशब्दः । ३दिव्यचयपरिमाणे हेमच० । स्वार्थे ङीप् । स्वार्थे क । शकटिका तत्रैव स्त्री ।"

शकटहन् पु० शकटमसुराधिष्ठितशकटभेदं हतवान् हन-भूत क्विप् । श्रीकृष्णे तत्कथा हरिवं० ६२अ० ।

शकटाह्वा स्त्री शकटाकारत्वात् तदाह्वा यस्याः । रोहिणीनक्षत्रे तस्या शकटाकारपञ्चतारात्मकत्वेन तथात्वम् ।

शकन्धु पु० ६त० शकन्धुः । पररनिपात शकाना कूपे ।

शकल पु० न० शक-कलच् । १खण्डे २एकभागे । ३त्वचि ४वल्कले मेदि० ५शल्के (आंस) च न० ।

शकलिन पु० शकलं शल्कमस्यास्ति इनि । मत्स्ये अमर० ।

शकाब्द पु० शककर्त्तृनृपसम्बन्धी अब्द । १शकप्रवर्त्तकनृपराज्यावधिवत्सरे २तत्संख्यायाञ्च ।

शकार पु० "मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्त । सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञ श्यालश्च शकार इतीष्टः" सा०द० उक्तलक्षणे १राज्ञोऽनूढभार्याभ्रातरि । श+स्वरूपे-कार । शस्वरूपे ३वर्णे च ।

शकारि पु० शकाना म्लेच्छजातिभेदानामरिः । विक्रमादित्ये

शकुन न० शक-उनन् । १शुभाशुभसूचकनिमित्ते-शाकुसन्तनकाशादिदर्शनादौ । तु शकुनशब्दे ३६१४० दृश्यम् २पक्षिमात्रे ३पक्षिभेदे गृध्रे च पुस्त्री० मेदि० ।

शकुनज्ञ त्रि० शकुन जानाति ज्ञा-क । १निमित्ताभिज्ञे २ज्योत्स्ना स्त्री त्रिका० ।

शकुनि पु० शक-उनि । १पक्षिमात्रे अमर० । २चिल्लपक्षिणि हेमच० । ३सुबलराजपुत्रे दुर्योधनमातुले च । ४श्यामापक्षिणि स्त्री ङीप् राजनि० । ५ववादिषु करणभेदे पु० ६दुःसहस्यपुत्रे पु० मार्कण्डेयपु० । विकृतिनृपपुत्रभेदे पु० वह्निपु० ।

शकुनिप्रपा स्त्री० ६त० । पक्षिणां पानीयशालायाम् हारा० ।

शकुन्त पु० शक-उन्त । १पक्षिमात्रे । २भासपक्षिणि ३कीटभेदे च मेदि० ।

शकुन्तला स्त्री० शकुन्तैः लायते ला-घञर्थे-क । मेनकागर्भजातायां विश्वामित्रसुतायाम् सा च जातमात्रा मात्रोपसृष्टा शकुन्तपालिता पश्चात् कण्वमुनिना प्रतिपालिता दुष्मन्तनृपेण गान्धर्वविधिना व्यूढेति "निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिपालिता । शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया" भा० आ० ७२अ० । शकुन्तलामधिकृत्य कृतो ग्रन्थ । अण् आख्यायिकायां तस्य वा लुक् । कालिदासप्रणीते शकुन्तलाधिकारेण कृते २नाटकभेदे च अपोऽस्त्रि तु शाकुन्तल तत्रार्थे न० ।

शकुन्तलात्मज पु० ६त० । शकुन्तलासुते भरतनृपे हेमचन्द्र० ।

शकुन्ति पु० शक–उन्ति । १पक्षिमात्रे अमर० । २भासपक्षिणि उणादिकोष ।

शकुल पुस्त्री० शक–उलच् । मत्स्यभेदे (शउल) अमर० । स्त्रियां ङीष् । [याम् राजनि० ।

शकुलाची पु० शकुलस्याचीव अच् समा० टीच् । गडदूर्वौ०

शकुलादनी स्त्री० शकुलैरद्यते अद–ल्युट् । कट्की) शाकभेदे अमर । २जटामांस्यां, ३जलपिप्पल्यां, कट्फले च विश्व । [(गडुइ) मत्स्ये । अमर ।

शकुलार्भक पु० शकुलस्यार्भक इव क्षुद्रत्वात्तदाकारत्वाद्वा ।

शक्तन् न० शक–क्तनु । विष्ठायाम् अमर ।

शकृत्कारि पु० शकृत् किरति कृ–इन् । १गवादीनां २वत्से २वत्सायां स्त्री ङीप् ।

शकृद्द्वार न० ६त० । मलद्वारे अपानस्थाने हेमच० ।

श(क्क)र पु० शक–क्विप् क–अच् कर्म० शक–करप् वा । १वृषे मेदि०। चतुर्दशाक्षरपादके २छन्दोभेदे । ३नदीभेदे ४मेखलायाञ्च स्त्री ङीप् । ५अङ्गुलौ सि०कौ०। वृषो० शर्करीत्यपि चतुर्दशाक्षरपादके छन्दसि ।

शक्त त्रि० शक–क्त । समर्थे हेमच० ।

शक्ति स्त्री शक-क्तिन् । १सामर्थ्ये २स्त्रीदेवतायां देवीमूर्त्तौ । न्यायादिमते कारणनिष्ठे कार्य्योत्पादनयोग्ये ३धर्मभेदे । २शब्दनिष्ठे अर्थबोधकताख्ये बोध्यत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वरूपे वृत्तिभेदे शक्त्याख्ये ४अस्त्रभेदे च अमर । मीमांसकमते शक्तिः पदार्थान्तरम् यथोक्तम् अनुमा०चि०। "अथ दाहादेरीश्वरवत् कार्य्येणैव शक्तिरप्यनुमीयते तथा हि यादृशादेव करानलसंयोगाद्दाहो जायते तादृशादेव सति प्रतिबन्धके न जायते अतो यदभावात् कार्य्याभावस्तदङ्गादावभ्युपेय तेन विना तदभावात् यत्तद्भावानुपपत्तेर्व्यतिरेकतस्त्वेन शक्तिसिद्धिः" । न्यायमते तन्निरासस्तत्रैव ईश्वरवादप्यन्ते दर्शितो यथा

"तृणारणिमणिफुत्कारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति भावहेतुजानन्तशक्तिस्वीकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यावान्तरवह्निव्यक्तिषु जातित्रयकल्पने लाघवमिति तदेव कल्प्यते । न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः गोमयप्रभववृश्चिकयोर्वा पाटवत्वकपिलत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तृणजन्यनानावह्निषु तृणजन्यत्वज्ञानानन्तरं तृणजन्यव्यापकज्ञात्यनुगतबुद्धिरस्ति जातिविषया । तृणजन्यत्वेनोपाधिनाऽपि सेति चेन्न बाधकं विनानुगतबुद्धेरखण्डोपाधिजातिविषयत्वनियमात् । न च गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकजातिपरम्परायामनुगतजात्यापत्तिः गोमयजन्यवृश्चिकप्रभवत्वजाते सत्त्वात् वह्निमात्रे च दाहस्पर्शमात्रवयवः तत्संयोगः सैवमादिव कारणानि न तु तृणादिकं विनापि, तदुत्पत्तिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीमादायैव साध्यसामग्रीजनकत्वात्" ।

एवमाधेयशक्तिरपि मीमांसकमतेन पूर्वपक्षीकृत्य तत्र निरस्ता यथा तत्र मोक्षपप्रतिज्ञाशब्दयोर्दर्शितम् अधिकं किञ्चिदत्र प्रदर्श्यते यथा

"कामिनीचरणाभिघातदोहदादिभिरशोकपुष्पोत्कर्षदर्शनादपि नाधेयशक्तिः समयविशेषावच्छिन्नचरणदोहादिसंयोगध्वंसस्यैव कारणत्वात् चरणाभिघाताकटभागान्तजनितवृक्षादेव वा तदुपपत्तिः कालान्तरे पुष्पाद्युत्कर्षात् । तु स्वावयवोपचयावयवसमायेन द्रव्यभेदावश्यकत्वात् । नापि ताम्रकांस्यादावम्लभस्मसंयोगादिजन्यशुद्धिरूपा आधेयशक्तिः तत्संयोगध्वंसस्य स्वयोगसमानकालीनास्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकयावदभावादिसंसर्गाभावसहितस्य शुद्धिपदार्थत्वात् । भस्मादिसंयोगजनित कांस्याद्युपभोक्तृनिष्ठ संस्कार एव शुद्धिरित्यन्ये । अभिमन्त्रितपयपक्वशरादावपि समयविशेषावच्छिन्नाभिमन्त्रणध्वंस एव व्यथाद्यपनायकः तत्तन्मन्त्रदेवतासन्निधिरेव वा । कलमबीजादीनामापरमाण्वन्तभङ्गे तत्र बीजान्तरजात्यभावे नियतकलमजातीयादिसिद्धिरपि । परमाणुपाकजविशेषादेव कार्य्यवृत्तिरूपादि सजातीयस्य पूर्वरूपादिविजातीयस्य परमाणौ पाकजरूपादेरभवासिद्धत्वात् यथा हि कमलबीजं यवादिजात्या व्यावर्त्यते तथा तत्परमाणवोऽपि पाकजैरेव । एवं माषकर्षणजनितात् परमाणुपाकपरम्पराविशेषादेव हैमन्तिकशस्योत्पत्तिः । एतेन क्षाराक्षारसावसेकादयो व्याख्याताः । निमित्तविशेषजनितपाकजात्तत्फलविशेषः यथा हारीतमांस हरिद्रानलसाधितस्तुपयोगात् सद्योऽप्यापादयति नान्यथा साधितमित्यादि । यत्र च तोयतेजोवायुषु न पाकजोविशेषस्तत्रोद्भवानुद्भवद्रवकठिनत्वादयोविशेषास्तत्तदुपनायकादृष्टविशेषादेव । दत्तादौ चाधिवासपूर्वकदत्ताचेदृशसामग्री तुल्यस्य सत्यासत्यप्रतिग्रहत्वसहिता प्राचीनाधर्माधर्मफले तज्जन्यमदृष्टं जनयति । यद्वा अय निष्पापः पावनाञ्चेति तुलारूढाभिशस्तज्ञानविशेषसहिता सा तथा, तदाहुः, "तास्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः" इति

अथ वा प्रतिज्ञायुक्तयुक्ती अपेक्ष्य तया समाधर्मौ जन्येते ताभ्याञ्च जयपराजयौ सत्यासत्यप्रत्यभिज्ञाभियुक्तस्तुलारोहणस्येष्टानिष्टफलत्वे नार्थतो विधिनिषेधात्। अभियुक्तः सत्यप्रतिज्ञो विजयकामस्तुलामारोहेदित्यसत्यप्रतिज्ञो न तुलामारोहेदिति श्रुतेरुन्नयनात्। यद्वा तया देवतासन्निधिः क्रियते ताश्च कर्मानुरूपफलमभिव्यञ्जयन्ति"। तत्र च शक्तिपदार्थस्वरूपादिकमुक्तं यथा

"कश्चित्तु शक्तिपदार्थं कारणत्वं तच्च स्वस्वव्याप्येतरसकलसमवधाने कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम्। अथ वा यत्र कार्याभावव्याप्यता इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणबीजे अङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुरसत्त्वात्, किन्त्वितराभावेनावच्छिद्यते इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणबीजे अङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते इतराभावे बीजत्वादङ्कुराभावनियमात्। शिलाशकलेष्वङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वेनैवावच्छिद्यते। यद्वा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं कारणत्वं, रासभादेः कार्याभावव्याप्यता अन्यासमवधानस्य वैयर्थ्येनानवच्छेदकत्वात्। अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं वा तत्त्वम्। अन्यथासिद्धञ्च त्रिधा येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते, यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य,(१) अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञाते एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानं प्रत्याकाशस्य(२)। अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसम्भवे तत्सहभूतत्वम्(३) यथा गन्धवति गन्धान्तरोत्पादाद्गन्धं प्रति तत्प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वकल्पनात् पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावादीनामप्यन्यथासिद्धत्वम् एतच्चितयव्यतिरेके नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम्। यागापूर्वयोस्तु यागपूर्ववर्त्तित्वेऽवगते न त्वगम्यमाने यत्र जन्यस्य पूर्ववर्त्तित्वेऽवगते जनकस्य पूर्वभावोऽवगम्यते तत्र जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः। यत्र च जनकस्य तथात्वेऽवगते जन्यस्य पूर्वभावावगतिस्तत्र तद्द्वारा तस्य जनकत्वमेव। दण्डचक्रभ्रमयोस्तु तुल्यवदेव पूर्वभावितत्वम्। अथान्तरोत्पत्तिकदम्बकसमवधाने सत्यपि यदभावात् कार्यं न जायते सति च जायते तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासिद्धम्। अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वमित्यन्ये एव ईश्वरतद्बुद्ध्यादीनामसंग्रहात् तद्व्यतिरेकस्य तत्समवधानव्यतिरेकस्य वाऽभावात्। कार्यस्यान्यथानुपपद्यमानताव्यवस्थाप्यत्वं वाऽनन्यथासिद्धम्। नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावान्नित्यं संशयः न च साधकाभावस्य बाधकत्वं बाधकाभावस्य साधकत्वादिति चेन्न साधकाभावेन सत्त्वावन्यत्र सिध्यतीन्द्रियधर्माभावसाधने लाघव बाधकाभावेनातीन्द्रियधर्मसाधने गौरवमिति साधकाभावात्तदभाव एव सिध्यतीति"।

"इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी। त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति" गोरक्षस०। सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयाधीने ईश्वरस्य क्रमेण ज्ञानेच्छाक्रियारूपे ७शक्तित्रये। "एषा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नरसिद्धान्तगामिनी। एषा श्वेता परा सृष्टिः सात्त्विकी ब्रह्मसंस्थिता। एषैव रक्ता रजसि वैष्णवी परिकीर्त्तिता। एषैव कृष्णा तमसि रौद्री देवी प्रकीर्त्तिता। परमात्मा यथा देव एक एव त्रिधा स्थितः। प्रयोजनवशाच्छक्तिरेकैव त्रिविधाऽभवत्" वराहपु०। प्रकृतिशक्तिश्च ईश्वरस्य सृष्टिकर्तृत्वप्रवर्त्तिता "शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुम्" आनन्दल०। तन्त्रोक्ते ५पीठाधिष्ठातृदेवताभेदे देवभेदे पीठशक्तयो भिन्नास्तन्त्रसारादौ उक्ताः। राज्ञः प्रभावोत्साहमन्त्रजाते ६सामर्थ्ये च अमरः। ८गौर्यां मेदि० ९लक्ष्म्यां शब्दमा०।

१०वृत्तिभेदे शक्तिश्च अर्थबोधानुकूलः पदपदार्थसम्बन्धः स च इदं पदममुमर्थं बोधयतु, अस्मात् शब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्येवंरूपः इच्छात्मकः सङ्केतः, घटादिपदार्थविशेष्यक घटादिपदजन्यबोधविषयताप्रकारकेच्छाविषयो वा। मीमांसकास्तु अभिधा नाम पदार्थान्तरं सङ्केतग्राह्यं शक्तिरित्याहुः। पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरं शक्तिरिति शाब्दिकाः। सा च शक्तिस्त्रिविधा रूढिर्योगः योगरूढिश्चेति तत्राद्या घटादिपदेषु, द्वितीया पाचकादिपदेषु, तृतीया पङ्कजादिपदेषु। प्राभाकरमते शक्तिर्द्विविधा अनुभाविका स्मारिका च तत्राद्या कार्यान्विते, द्वितीया तु जातौ। तत्र गवादिपदानां जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिरिति नैयायिकाः। व्यक्तावेव शक्तिरिति नव्याः। जात्याकृतिव्यक्तिषु त्रिष्वपि शक्तिरिति वैयाकरणाः। जातावेव शक्तिर्व्यक्तेराक्षेपादिति भाट्टादयः। जातौ शक्तौ बोधयति शक्तिः किन्तु [illegible] इति। कार्यान्वितव्यक्तौ शक्तिरिति प्राभाकराः। धातोस्तु फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिरिति

नैयायिकाः। फल एव शक्तिरिति मण्डनादयः। व्यापारे शक्तिरिति रत्नकोषकृत्। व्याख्यातस्य कर्तौ शक्तिरिति नैयायिकाः। कर्त्तरि शक्तिरिति शाब्दिकाः। व्यापारवत्त्वे शक्तिरिति मीमांसकाः। चतुर्विधविषयत्वात् तस्याश्चातुर्विध्यं शब्दश०प्र० धर्मकीर्त्तिमते दर्शितं यथा

"जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतमत्तया। जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः"। गोगवयादीनां गोत्वादिजात्या, दण्डादीनां लाङ्गूलधरादिद्रव्येण, धन्यधिशुनादीनां पुण्यदे शादिगुणेन चलचपलादीनाञ्च शब्दानां कर्मण्यावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव छन्दानामिति तदुक्तं दण्ड्याचार्य्यैः "शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः। चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः" इति।

तदेतन्निराकृतं तत्रैव "तदेतज्जडमूकमूर्खादीनामन्यशून्यादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः"।

शक्तिग्रह पु० ६त०। शक्तेः अर्थबोधकताग्रहणे ज्ञाने।

शक्तिग्राहक पु० शक्तिं गृह्णाति ग्रह–ण्वुल्। १कार्त्तिकेये शक्तिं ग्राहयति बोधयति ग्रह-णिच्-ण्वुल्। "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इत्युक्ते शक्तिबोधके २हेतौ। शक्तिग्रहप्रकारश्च शब्दशक्तिप्रकाशिकायां दर्शितो यथा

"सङ्केतस्य ग्रहः पूर्वं वृद्धस्य व्यवहारतः। पश्चादेषोपमानाद्यैः शक्तिधीपूर्वकैरसौ"। प्रथमं पदेषु सङ्केतग्रहोऽव्युत्पन्नस्य शब्दाधीनव्यवहारादेव बालानां तथा हि गामानयेति केनचिन्निपुणेन नियुक्तः कश्चन व्युत्पन्नस्तद्वाक्यतोऽर्थं प्रतीत्य गवानयनं करोति तच्चोपलभमानो बाल इदं गवानयनं स्वगोचरप्रवृत्तिजन्यं चेष्टात्वादस्मदीयस्तनपानादिवदित्यनुमाय या गवानयनप्रवृत्तिः स्वविषयधर्मिककार्य्यताज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वात् स्तनपानप्रवृत्तिवदिति प्रवृत्तेर्गवानयनधर्मिककार्य्यताज्ञानजन्यत्वं प्रसाध्य गवानयनगोचरतज्ज्ञानमसाधारणहेतुकं कार्य्यत्वाद्घटवदित्येवमनुमिन्वानः स्वोपस्थितस्य श्राववाणं स्वतं वृद्धवाक्यमेव तदसाधारणकारणत्वेनावधारयति तदनन्तरञ्च गवादिपदानां प्रत्येकमावापोद्वापेन गवादिवृत्तौ समवस्थनपगत्यामनिप्रवृत्तये गवादिसङ्केतस्य तदनुकूलत्वं कल्पयति। पश्चात् कश्चिदुपमानाच्छक्तिग्रहो यथा गवादिपदशक्तिधीशालिना गोसादृश्यातिदेशवाक्यात् गवयपदवाच्यत्वमोधोत्तरं गवयत्वजात्यवच्छिन्ने गोसादृश्यग्रहात् गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारः। क्वचिच्च व्याकरणात् यथा कर्मणि द्वितीया कर्त्तरि परस्मैपदमित्यनुशासनात् कर्मत्वादौ द्वितीयादेः। क्वचित् कोषादपि यथा "गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति"। "द्रुणीम शिगरो लक्षः। चर्णे कोट वत्तलिङ्गपिङ्गलौ भ्रमनाकुले" इत्यादि कोषेभ्यः श्वैत्यादौ शुक्लादिशब्दस्य। क्वचिद्विवरणादपि यथा पचति पाकं करोतीति व्याख्यार्थकवाक्यात् कृत्यादौ तिङादेः। क्वचित् प्रसिद्धार्थशब्दसामानाधिकरण्यादपि यथा नीलपर्स्य्यां वायुर्निसर्गमूर्त्तिमन्नम इत्यादौ रूपशून्यस्पर्शवदादिषु वाय्वादिपदस्य। वायुत्वादिजातेरतीन्द्रियत्वेन स्वरूपतस्तदवच्छिन्नस्यानुपस्थित्या तत्र शक्तिग्रहायोगात् यथा वा "सुखग्रस्तया वाचं वृत्ता कन्या टटान कुक्कुटः स्तुत" इत्याद्युक्तरीत्या कन्यादानादिषु कुक्कुटादिपदस्य। सहकारतरौ मधुरं रौति पिक इत्यादिकन्तु न युक्तमुक्तमेव शक्तिग्रहस्योदाहरणं तिङर्थे धर्मिण्यभेदेन नामार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् प्रत्यक्षसिद्धकोकिलत्वजात्यवच्छिन्न एव लाघवेन पिकशब्दस्य शक्त्यवच्छेदाच्च। क्वचिद्वाक्यशेषादपि यथा यवपदस्य कङ्गुप्रभृतौ म्लेच्छानां दीर्घशूके च शिष्टानां व्यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमयश्चरुर्भवतीतिश्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे "वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः" इति विध्यर्थवादगतया प्रवर्त्तमानवाक्यशेषाद्दीर्घशूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः। यथा वा स्वाराज्यकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिशेषीभूतेभ्यः "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्यादिवाक्येभ्यः स्वरादिपदस्य"।

शक्तिधर पु० शक्तिं धरति धृ–अच्। १कार्त्तिकेये २सामर्थ्यधरे त्रि० "शक्तिधरः कुमारः" इति रघुः। भृ–क्विप् ६त०। शक्तिभृदादयोऽप्यत्र।

शक्तिपर्णी पु० शक्तिरिव पर्णं यस्य। सप्तपर्णे शब्दा०।

शक्तिपाणि पु० शक्तिः पाणौ यस्य। कार्त्तिकेये हला० शक्तिहस्तादयोऽप्यत्र। [शक्त्या योद्धरि।

शक्तिहेतिक पु० शक्तिर्हेतिः प्रहरणास्त्रं यस्य कप्।

श(स)क्तु पु० सञ्च० श(स)च–तुन्। (छातु) भर्ज्जनादिचूर्णे

अमरः। शतापथशब्दे २१८५ पृ० तद्भेदादि दृश्यम्।

शक्तुफला(ली) स्त्री शक्तव इव सूक्ष्माणि फलान्यस्याः वा ङीप्। शमीवृक्षे शब्दच०। [मेदे

शक्त्रि(क्त्रिय) पु० वशिष्ठमुनेः पुत्रे पराशरस्य पितरि मुनि-

शक्नु त्रि० शक–नु। प्रियभाषिणि अमरः।

शक्य त्रि० शक–यत्। १शक्तियुक्ते २शक्त्या बोध्येऽर्थे। ३समर्थनीये। ४साधयितुं योग्ये च।

शक्यतावच्छेदक त्रि० ६त०। शक्यपदार्थस्यासाधारणधर्मे येन धर्मेण अर्थस्य शब्दसङ्केतविषयता तस्मिन् धर्मे। यथा घटशब्दः घटत्ववन्तं पदार्थं बोधयति अतस्तदसाधारणधर्मो घटत्वं घटशब्दस्य शक्यतावच्छेदकम्।

शक्र पु० शक–रक्। १इन्द्रे अमरः। २कुटजवृक्षे ३अर्जुनवृक्षे मेदि०। ४ज्येष्ठानक्षत्रे ५पेचके च। इन्द्रस्य चतुर्दशविधत्वम् मन्वन्तरभेदेन इन्द्रशब्दे दर्शितमतः तत्संख्यासाम्यात् ६चतुर्दशसंख्यायाम्।

शक्रगोप पु० शक्रं शक्रधनुर्गोपायति समवर्णत्वात् गुप–अण्। इन्द्रगोपे कीटे जटा०।

शक्रज पु० शक्रात् जायते जन–ड। १काके त्रिका०। २इन्द्रजन्ये त्रि०। शक्रजातादयोऽप्यत्र।

शक्रजित् पु० शक्रं जितवान् जि–क्विप् तुक् च। १रावणात्मजे मेघनादे राक्षसे। २इन्द्रजेतरि त्रि०।

शक्रधनुस् न० ६त०। मेघाच्छन्ने धनुराकारे सूर्य्यकिरणसम्पर्कजे पदार्थभेदे (रामधनुक) अमरः।

शक्रध्वज पु० ६त०। भाद्रशुक्लद्वादश्यां पूज्ये इन्द्रदैवते ध्वजाकारे पदार्थे। इन्द्रध्वजशब्दे ९४६ पृ० दृश्यम्।

शक्रनन्दन पु० ६त०। अर्जुने जटा०। २इन्द्रनन्दके त्रि०।

शक्रपर्य्याय पु० शक्रस्य पर्य्यायो नाम नाम यस्य मध्यपदलोपः। १कुटजवृक्षे रत्नमाला ६त०। इन्द्रस्य २वाचकशब्दे च।

शक्रपादप पु० ६त०। १देवदारुवृक्षे अमरः। २कुटजवृक्षे राजनि०। [अमरः। स्वार्थे क। तत्रैव रत्नमा०।

शक्रपुष्पी स्त्री शक्रस्येव पुष्पमस्याः ङीप्। अग्निशिखावृक्षे

शक्रभवन न० ६त०। स्वर्गे त्रिका०। शक्रावासादयोऽप्यत्र।

शक्रभूभवा स्त्री शक्ररूपभुवि भवति भू–अच्। इन्द्रवारुण्याम् शब्दच०। [२इन्द्रजनन्याम् अदित्याम्।

शक्रमातृ स्त्री शक्रस्य मातेव। १भार्ग्याम् राजनि०। ६त०।

शक्रमूर्द्धन् पु० शक्रस्येव शिखावान् मूर्द्धा यस्य। १वल्मीके त्रिका०। ६त०। २इन्द्रमस्तके। शक्रशीर्षादयोऽप्यत्र।

शक्रवल्ली स्त्री शक्रप्रिया वल्ली। इन्द्रवारुण्याम् राजनि०।

शक्रवाहन पु० शक्रं वाहयति वह–णिच्–ल्यु। मेघे शब्दच० इन्द्रवाहनादयोऽप्यत्र।

शक्रवीज न० शक्रस्य कुटजस्य वीजम्। इन्द्रयवे राजनि०।

शक्रशाखिन् पु० शक्रनामकः शाखी। कुटजवृक्षे भावप्र०।

शक्रसारथि पु० ६त०। इन्द्रसारथौ मातलौ।

शक्रसुत पु० शक्रस्य सुतः। १वालिनामके वानरराजे उणादि०। २इन्द्रपुत्रे अर्जुने च।

शक्रसुधा स्त्री शक्रस्य सुधेव। पालङ्क्याम् शब्दच०।

शक्रसृष्टा स्त्री ६त०। हरीतक्याम् त्रिका०।

शक्राख्य पु० शक्रस्येवाख्या यस्य। १पेचके त्रिका०।

शक्राणी स्त्री शक्रस्य पत्नी ङीष् आनुक् च। पुलोमजायामिन्द्रपत्न्याम् शब्दमा०।

शक्राशन न० शक्रेणाश्यते अश–कर्मणि ल्युट्। भङ्गायाम् "शक्राशनन्तु तीक्ष्णोष्णं मोहकृत् कुष्ठनाशनम्। बलमेधाग्निदं श्लेष्मदोषहारि रसायनम्" राजव०।

शक्राशन पु० शक्रं तस्यासनमश्नुते व्याप्नोति अश–ल्यु। कुटजवृक्षे शब्दच०। [संक्षिप्तसार०।

शक्रि पु० शक–क्रिन्। १मेघे २वज्रे ३गजे ४पर्वते च

शक्रोत्थान न० शक्रस्य तद्ध्वजस्य उत्थानम्। भाद्रशुक्लद्वादश्यां कर्त्तव्ये १शक्रध्वजस्योत्थाने, तदुपलक्षिते २उत्सवे च। इन्द्रध्वजशब्दे ९४६पृ० दृश्यम्।

शक्व पु० शक–वन्। गजे सि० कौ०।

शङ्क पु० शक–अच् वा+मुम्। शकटादिवाहकवृषे हारा०।

शङ्कर पु० शं करोति कृ–अच्। १महादेवे २कल्याणकरे त्रि० ३शिवपत्न्यां स्त्री ङीप्। ४सा च मञ्जिष्ठायां शब्दच०। ५शम्यां राजनि०। [शुभ्रत्वात्। २कर्पूरे राजनि०।

शङ्करावास पु० ६त०। १कैलासाचले। शङ्करस्यावास इव

शङ्का स्त्री शकि–अ। १त्रासे २वितर्के मेदि० ३संशये च।

शङ्कित त्रि० शङ्का जातास्य तार० इतच्। १भीते त्रिका० २सन्दिग्धे ३वितर्किते च।

शङ्कु पु० शकि–उण्। १स्थाणौ। २मत्स्यभेदे। ३शस्त्रास्त्रे अमरः। ४कीलके। ५दशकोटिसंख्यायाम ६तत्संख्याते। ७महादेवे। ८ककुभे मेदि०। ९पञ्चशिराशाखे १०मेढ्रे हेमच०। ११मखीनामद्रव्ये जटा०। १२छायापरिमाणार्थे काष्ठादिनिर्मिते, "अर्कांगुला तु छायापा काष्ठी द्व्यङ्गुलमूलिका। शङ्कु संज्ञा भवेत्सैव तच्छायां परिकल्पयेत्" इत्युक्ते १३कीलभेदे च ज्यो०त०। १४जनमेजयपुत्रभेदे भा० आ० ९५ अ०। १५नवरत्नान्त-

गतविशेषे। दिक्साधनार्थं सू॰ सि॰ शङ्कुश्च दर्शितो यथा

"शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे वज्रलेपेऽपि वा समे। तत्र शङ्कुङ्गुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत्। तन्मध्ये स्थापयेच्छङ्कुं कल्पनाद्वादशाङ्गुलम्। तच्छायाग्रं स्पृशेद्यत्र वृत्ते पूर्वापरार्द्धयोः। तत्र बिन्दू विधायोभौ वृत्ते पूर्वापराभिधौ। तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दक्षिणोत्तरा। याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना पूर्वपश्चिमा। दिङ्मध्यमत्स्यैः संसाध्या विदिशस्तद्वदेव हि"। तत्र दिक्साधनोपक्रमे प्रथममम्बुसंशुद्धे जलवत् समीकृते शिलाप्रदेशे अपि वाथ वा तदभावेऽन्यत्र वज्रलेपे चत्वरादौ सुधट्टनादिना समस्थाने कृते शङ्क्वङ्गुलैः शङ्कुस्थाङ्गुलविभागमानरिष्टैरभीष्टसंख्याकाङ्गुलैर्व्यासार्द्धरूपैः समभ्रमात् लिखेत्। सर्वतः केन्द्राद्वृत्तपरिधिरेखा तुल्या स्यात् तथेत्यर्थः। ततस्तन्मध्ये तस्य वृत्तस्य केन्द्ररूपमध्ये कल्पनया द्वादशसंख्याकाङ्गुलानि तुल्यानि यस्मिन् द्वादशविभागाङ्कितमित्यर्थः। शङ्कुं समतलमस्तकपरिधिकाष्ठदण्डं स्थापयेत्। तत पूर्वापरार्द्धयोर्दिनस्य प्रथमद्वितीयभागयोस्तच्छायाग्रं स्थापितशङ्कोश्छायान्तप्रदेशो मण्डलपरिधौ यस्मिन् विभागे स्पृशेत्। दिनस्य प्रथमविभागेऽनुपथं छायाग्रं वृत्ते यत्र प्रविशति दिनस्यापरार्द्धे छायानुपथत्वेन यत्र निर्गच्छतीत्यर्थः। तत्र निर्गमनप्रवेशस्थानयोरुभौ द्वौ बिन्दू पूर्वापरसंज्ञौ क्रमेण वृत्ते परिधिरेखायां कृत्वा तन्मध्ये पूर्वापरबिन्द्वन्तरमध्ये तिमिना मत्स्येन रेखा कार्य्या सा दक्षिणोत्तररेखा भवति। मत्स्यस्तु बिन्द्वन्तरालस्थमितेन व्यासार्द्धेन बिन्दुद्वयकेन्द्रकल्पनेन वृत्तद्वयं निष्पाद्य वृत्तद्वयसंयोगाभ्यां वृत्तद्वयपरिधिविभागाभ्यामन्तर्गतं मत्स्याकारं स्थानं भवति। तत्रैक संयोगो मुख बाह्यवृत्तभागसम्मार्जनेनापरसंयोगस्तु पुच्छमितरवृत्तभागद्वयसम्मार्जनेन मुखपुच्छादध्यृज्वी रेखा दक्षिणोत्तररेखा। तत्र बिन्दोः सव्यं रेखाग्रं दक्षिणा दिक्। पश्चिमबिन्दोः सव्यं रेखाग्रमुत्तरा दिक्। अनन्तरं पूर्ववृत्तं मत्स्यश्च सम्मार्जनीयः। शङ्कुरपि तत्स्थानान्निष्कास्य इति केवला दक्षिणोत्तररेखा स्थितेति तात्पर्य्यम्। दक्षिणोत्तरदिशोर्मध्यस्थाने तिमिना दक्षिणोत्तररेखामितेन व्यासार्द्धेन दक्षिणोत्तरस्थानाभ्यां पूर्ववत् प्रत्येकं वृत्तं विधाय पूर्ववत् सिद्धेन मत्स्येनेत्यर्थः। पूर्वपश्चिमा रेखा कार्य्या। तत्र पूर्वबिन्दोराश्रमं रेखाग्रं पूर्वा पश्चिमबिन्दोराश्रमं रेखाग्रं पश्चिमेति मत्स्यसम्मार्जने केवला पूर्वापररेखापि सिद्धा। अथ रेखाद्वयोगस्थानात् दिक्साधनोपक्रमोक्तं पूर्ववृत्तमुल्लिखेत्। तद्वृत्तपरिधौ यत्र रेखा लग्ना तत्र दिगिति तद्वृत्तमध्यस्य दिक्चतुष्टय वृत्ते सिद्धम्। तद्वत् यथा दक्षिणोत्तराभ्यां पूर्वापरा साधिता तत्प्रकारेणेत्यर्थः। एवकारोऽन्यप्रकारनिरासार्थकः। हि निश्चयेन। विदिशः कोणदिशो दिशां पूर्वादिसिद्धदिशां ये मध्यमत्स्या अव्यवहितदिग्द्वयान्तरोत्पन्ना अपरैः ससाध्याः सम्यक्प्रकारेण साध्याः। रेखावृत्तसंयोगस्थानेन ज्ञेयाः" रङ्गना॰।

छायाशब्दे २९८६ पृ॰ दृश्यम्।

शङ्कुकर्ण पु॰ शङ्कुरिव कर्णोऽस्य। १गर्द्दभे त्रिका॰। दानवभेदे हरिवं॰ ३अ॰। ३स्कन्दानुचरभेदे भा॰ ४७ अ॰।

शङ्कुतरु पु॰ शङ्कुयोग्यस्तरुः। शालवृक्षे शब्दर॰। शङ्कुवृक्षादयोऽप्यत्र।

शङ्कुला स्त्री शकि–उलच्। १उत्पलपत्रिकायाम् शब्दरत्ना॰ पूगच्छेदकास्त्रभेदे (जाति) शङ्कुलाखण्ड इति सि॰कौ॰।

शङ्कोच(चि) पु॰ शकि–ओच-(ओचि) वा। मत्स्यभेदे जटा॰।

शङ्ख पु॰न॰ शम–ख। १कम्बुनामख्याते समुद्रजाते पदार्थे अमरः। २ललाटास्थ्नि, ३निधिभेदे, ४नखीनामगन्धद्रव्ये मेदि॰, ५कर्णसमीपस्थे–अस्थ्नि, ६नागभेदे, ७हस्तिदन्तमध्ये त्रिका॰। ८दशनिखर्वसंख्यायां, ९तत्संख्याते च। तस्य शङ्खचूडासुरास्थिसम्भवत्वं ब्रह्मवै॰ प्रकृ॰ १८अ॰ उक्ता यथा।

"अथ शम्भुर्हरेः शूलं जग्राह दानवं प्रति। ग्रीष्ममध्याह्नमार्त्तण्डसमानप्रभमुत्तमम्। शूलञ्च भ्रमणं कृत्वा पपात दानवोपरि। चकार भस्मसात्तञ्च सरथञ्चावलीलया। स शिवस्तेन शूलेन दानवस्यास्थिजालकम्। प्रेम्णा च प्रेरयामास लवणोदे च सागरे। अस्थिभिः शङ्खचूडस्य शङ्खजातिर्बभूव ह। नानाप्रकाररूपा च शश्वत् पूता सुरार्चने। प्रशस्तं शङ्खतोयञ्च देवानां प्रीतिदं परम्। तीर्थतोयस्वरूपञ्च पवित्रं शम्भुना विना। शङ्खशब्दो भवेद्यत्र तत्र लक्ष्मीश्च सुस्थिरा। स स्नातः सर्वतीर्थेषु यः स्नातः शङ्खवारिणा। शङ्खे हरेरधिष्ठानं यतः शङ्खस्ततो हरिः। तत्रैव वसतं लक्ष्मीर्दूरीभूतममङ्गलम्। स्त्रीणाञ्च शङ्खध्वनिभिः

शूद्राश्चास्य विशेषतः । भीता दृष्ट्वा याति लक्ष्मीः स्थल मन्यत् स्थलान्ततः" १०मुद्राभेदे तन्त्रसा० ।
११प्रस्तरभेदे । युक्तिकल्पतरौ तल्लक्षणादि यथा "क्षीरोदकूलेऽपि सुराष्ट्रदेशे तदन्यतोऽपि प्रभवन्ति शङ्खाः । अच्छश्वर्णाः शशिशुभ्रभासः सुलक्षणाङ्गा गुरवो मप्लान्तः । ते वामदक्षिणावर्त्तभेदेन द्विविधा मताः । दक्षिणावर्त्तशङ्खस्तु कुर्य्यादायुर्यशोधनम् । तेनैव शिरसा यस्तु श्रद्दधानः प्रतीच्छति । वारि क्षिप्त्वा स पापानि मुक्तश्चाप्नोति मानवः । इत्यत्वं स्निग्धताच्छत्वं शङ्खस्येति गुणत्रयम् । आवर्त्तभङ्गदोषो हि हेमयागादिनश्यति । ब्रह्मादिजातिभेदेन स पुनश्चतुर्विधः" ।
"ये स्निग्धमसृणाकारा मृदवो लघवस्तथा । ब्राह्मणाः प्रस्तरास्ते याः सर्वकर्मसु शोभनाः । ये दृढाङ्गाः सुगुरवस्तथा चांशविभागिनः । अश्मानः क्षत्रियास्ते या कर्कशाङ्गास्तथैव च । मृदवो गुरवो ये तु ये च्छेदेनैव रञ्जिताः । ते वैश्या अविभक्तांशा युजन्ते सर्वकर्मसु । ये कर्कराहताङ्गाश्च कर्कशा ये प्रतिष्ठिताः । येऽत्यन्तगुरवः स्निग्धास्ते शूद्राः प्रस्तराधमाः । इति प्रोक्तमशेषेण सम्यक् पाषाणलक्षणम् । विचार्य्य मतिमान् कार्य्ये नियोक्तव्यं विचक्षणैः" ।

शङ्खक न० शङ्खस्य विकारः वुन् । १शङ्खजाते वलयाकारे पदार्थे मेदिनि० २शिरोरोगे पु० तस्य लक्षणादि यथा "पित्तरक्तानिलादुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः । तीव्र रुग्दाहरोगं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम् । सशिरो विषवद्वेगान्निरुध्याशु गलं तथा । त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः । त्र्यहाज्जीवितमैषज्य प्रत्याख्येयस्य कारयेत्" । पित्तरक्तानिला इत्यत्र कफोऽपि योज्यः "क्षतानुतापः कफपित्तरक्तै-रिति" सुश्रुतवचनात् । विमूर्च्छिताः प्रवृद्धाः त्रिरात्रात् त्रिरात्रमध्ये मारयति" भावप्र० ।

शङ्खकार पु० शङ्ख तद्विकारं वलयाकारं पदार्थं करोति क-अण् । वर्णसङ्करजातिभेदे (शाँखारी) । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्मतो जातः ब्रह्मवै० । [काया लिङ्गा० ।

शङ्खचरी स्त्री शङ्खे ललाटास्थ्नि चरति चर-ट । ललाटि-

शङ्खचर्चा स्त्री शङ्खस्य चर्चा भूषा यत्र । ललाटिकायां शब्दर० । [सुध्य कृमिहर परम्" राजव० ।

शङ्खचूर्ण न० ६त० । शङ्खजाते चूर्णे । "शङ्खचूर्णं कटु क्षार

शङ्खद्रावक पु० औषधविशेषे । तत्पाकादि यथा "अर्कक्षुही तथा चिञ्चा तिलारग्वधचित्रकम् । अपामार्गो भवसमं वस्त्रपूतं जलं हरेत् । मृद्वग्निना पचेत्तत्तु यावच्चलवणताकृतम् । लवणेन समौ भागौ द्वौ क्षारौ टङ्कणं तथा । समुद्रफेनगोदन्तकासीसं सोरका तथा । द्विगुणं पञ्चलवणं मातुलुङ्गरसेन च । काचकूप्यान्तु सप्ताहं वासयेदम्लयोगतः । शङ्खचूर्णपलं दत्त्वा वारुणी यन्त्रमुद्धरेत् । सर्वधातून् हरेच्चैव वराटीशङ्खकादिकान् । उदरादिकरोगाणां सद्यो हि नाशकः परः" भैषज्यर० "योगिनीभैरवाभ्याञ्च भक्तिमादौ प्रदापयेत् । पश्चाद् यन्त्रस्य कर्त्तव्यमेवाह परमेश्वरी । रसः शङ्खद्रवो नाम ब्रह्मदेवेन भाषितः । गुह्याद् गुह्यतमं गुह्यमिदानीं कथ्यते मया । शङ्खचूर्णं यवक्षारं सर्जिकाक्षारटङ्कणम् । समञ्च पञ्चलवणं स्फटिकारी नृसादरः । काचकूप्या ततः क्षिप्त्वा वारुणी यन्त्रमुद्धरेत् । यामार्द्धं द्रावयत्येव शङ्खशुक्तिवराटकान् । अर्शांसि नाशयेत् षट् च मूत्रकृच्छ्राश्मरीं तथा । उदराष्टविधं हन्ति गुल्मप्लीहोदराणि च । अजीर्णं नाशयेच्छीघ्रं पङ्क्तिशूलं विसूचिकाम् । भुक्तशेषे च भोक्तव्यो माषमात्रो रसोत्तमः । क्षणमात्राद्भवेत् भक्तं पुनर्भोजनमिच्छति । प्रत्यहं भोजनान्ते च सेव्योऽयं रसोत्तमः । न रुजायां भयं क्वापि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् । न देयं यस्य कस्यापि सदा गोप्यञ्च कारयेत् । रस शङ्खद्रवो नाम वैद्यानामुपकारकः" ।

शङ्खद्राविन् पु० शङ्खं द्रावयति द्रु-णिच्-णिनि । अम्लवेतसे राजनि० ।

शङ्खधरा स्त्री धृ-अच् ६त० । हिलमोचिकायाम् रत्नमा० ।

शङ्खध्म पु० शङ्खं धमति ध्मा-क । शङ्खवादके । क्विप् । शङ्खध्मा इत्यप्यत्र ।

शङ्खनख पु० शङ्खस्य नख इव । १क्षुद्रशङ्खे (जोङ्कड़ा) अमरः । २नखीनामगन्धद्रव्ये शब्दर० स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप् ।

शङ्खपुष्पी स्त्री शङ्ख इव पुष्पमस्याः ङीप् । (शङ्खाहुली) क्षुपे राजनि० । "शङ्खपुष्पी तु तीक्ष्णोष्णा मेध्या कृमिविषापहा" । राजवल्लभ० "शङ्खपुष्पी सरा मेध्या वृष्या मानसरोगनुत् । रसायनी कषायोष्णा स्मृतिकान्तिबलाग्निदा । दोषापस्मारभूताश्रकुष्ठकृमिविषप्रणुत्" भावप्र० । [हेमच० ।

शङ्खभृत् पु० शङ्ख बिभर्त्ति भृ-क्विप् तुक् च । विष्णौ

शङ्खमुख पुंस्त्री० शङ्खस्येव मुखमस्य । कुम्भीरे हेमच० । स्त्रियां ङीष् । [चक्रा) क्षुपभेदे शब्दच० ।

शङ्खिका स्त्री शङ्खस्तदाकारं पुष्पमस्त्यस्याः ठन् । (चोरका-

शङ्खिन् पु० शङ्ख+अस्त्यर्थे इनि । १विष्णौ, २समुद्रे च मेदि० ।

शङ्खिनी स्त्री शङ्खस्तदाकारं पुष्पमस्त्यस्याः इनि । १चोर-पुष्प्याम्, अमरः । २श्वेतपुन्नागे शब्दच० । ३श्वेतबुह्नायां ४श्वेतचुक्रायां, ५यवतिक्तायां, राजनि० । ६स्त्री-भेदे, ७उपदेवताभेदे, (शाकचिन्नी) ८शङ्खवत्यां स्त्रियाञ्च । स्त्रीभेदलक्षणं रतिमञ्जर्यामुक्तं यथा

"दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरी या कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता । रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा सम्भो-गकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा" । "शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगे । वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हये" । "पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी । शङ्खिनी क्षारगन्धा स्यात् मदगन्धा च हस्तिनी" । [राजनि० ।

शङ्खिनीफल पु० शङ्खिन्या इव फलमस्य । शिरीषवृक्षे

शङ्खिनीवास पु० ६त० । शाखोटवृक्षे शब्दच० ।

शच गतौ भ्वा० आत्म०सक० सेट् इदित् । शञ्चते, अशञ्चिष्ट ।

शच शक्ति भ्वा० आत्म० सक० सेट् । शचते अशचिष्ट ।

शचि(ची) स्त्री शच-इन् वा ङीप् । १इन्द्रपत्न्याम् अमरः । २कर्मान्तरे मेदि० ।

शचीपति पु० ६त० । इन्द्रे अमरः । शचीभर्त्रादयोऽप्यत्र ।

शट(ठ) श्लाघायां चु० आ० सक० सेट् । शाट(ठ)यते अशी-शट(ठ)त । [शटति । अशाटीत् अशटीत् ।

शट शादे अक० रोगजनने गतौ भेदे च सक० पर० भ्वा०

शट पु० शटति रुजति इत्त शट-अच् । १अम्ले त्रिं० शौ० । २बिडङ्गे वैद्यके ३जटायाञ्च स्त्री अमरः टाप् ।

शटि(टी) स्त्री शट-इन् वा ङीप् । (शर आदा) ख्यात ओषधिभेदे

"शटी पलाशी षड्ग्रन्था सुव्रता गन्धमूलिका । गन्धारिका गन्धवधूर्वधूः पृथुपलाशिका । भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः । तिक्ता तीक्ष्णा च कटु काऽनुष्णास्यमलनाशिनी । शोथकासव्रणश्वासशूलाध्मान-वहापहा" भावप्र० ।

शट्टक न० शट-क्विप् टक-अच् कर्मधा० । घृतजलमिश्रित-शालिचूर्णे । "शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शट्टकं वदेत्" भावप्र० ।

शठ बधे सक० कैतवे क्लेशे च अक० भ्वा० पर० सेट् । शठति अशाठीत् अशठीत् ।

शठ श्लाघे चु० पर० सक० सेट् । शाठयति ते अशीशठत् त ।

शठ दुष्टवचने अद० चु० उभ० सक० सेट् । शठयति ते अशशठत् त

शठ न० शठ-अच् । १तगरे २कुङ्कुमे ३चौरे च राजनि० । ४धुस्तूरे ५मध्यस्थपुरुषे च पु० । "प्रियं वक्ति पुरो-ऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् । व्यक्तापराधचेष्टश्च शठो-ऽयं कथितो बुधैः" विष्णुपु० उक्ते ६धूर्त्ते त्रि० मेदि० ७नायकभेदे पु० तल्लक्षणं यथा

"शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः । दर्शितबहिरनुरागो विप्रि-यमन्यत्र गूढमाचरति" सा० द० ।

शठता स्त्री शठस्य भावः तल् । शाठ्ये वञ्चनायाञ्च । [राजनि०

शठम्बा स्त्री शठ-अच् अम्बि-अच् कर्म० शक० । अम्बष्ठायाम्

शड सघाते रोगे च अक० भ्वा० पर० सेट् इदित् । शण्डति अशण्डिष्ट । [शशाङ्के शेषत ।

शण दाने भ्वा० पर० सक० सेट् । शणति अशाणीत् अशणीत्

शण पु० शण-अच् । स्वनामख्याते क्षुपभेदे हेमच० ।

शणघण्टिका स्त्री शण इव घण्टेव तत्तुल्यरवफलकत्वात् इवार्थे कन् । घण्टारवतुल्यफलायाम् शणपुष्प्यां राजनि० ।

शणपर्णी स्त्री शणस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । अश्मपर्ण्याम् राजनि० । [शणे स्वार्थे क । तत्रैव ।

शणपुष्पी स्त्री शणस्येव पुष्पमस्याः ङीप् । (झनझने) वन

शणसूत्र न० शणाज्जातं सूत्रम् । शणजाते जाले अमरः ।

शणालुक पु० शण इवालुक । आरेवतवृक्षे (सोन्दालु) शब्दर०

शणिका स्त्री शणस्तद्वत्पुष्पमस्त्यस्याः ठन् । शणपुष्प्यां राज०नि०

शण्ड न० शडि-अच् । १पद्मादिसमूहे शब्दर० । २मनुष्यश्र-३ष्टे च त्रिकाण्ड० । [तस्यापत्यं गर्गा० यञ् शाण्डिल्य ।

शण्डिल पु० शडि-इलच् । शाण्डिल्यस्य पितरि मुनिभेदे

शण्ढ न० शम-ढ तस्य नेत्त्वम् । १अन्तःपुररक्षके क्लीवे २क्लीवमात्रे भरत । ३वृषे मेदि० ४वन्ध्यपुरुषे जटा० ५उन्मत्ते धनञ्जय ।

शत न० एक०व० शो-डतच् । १दशगुणितदशसंख्यायाम् २बहुसंख्यायां ३तद्युक्ते च । स्वार्थे क । तत्रैव न० शतयाचनयत्नार्थ भारतराष्ट्र'१ शतभिषा तारा२ पुरु-षायुषम्३ रावणाङ्गुलि ४ पञ्चदश५ इन्द्रयज्ञ ६ अश्वयो-जनम्७ कविकल्पलता । [शतवर्षे कन् । २शतसंख्यायां न० ।

शतक त्रि० शत परिमाणमस्य कन् । १शतसंख्यायुक्ते ।

शतकुम्भ पु० शत कुम्भा यत्र । सुवर्णनिर्वर्तकभेदे भरत ।

शतकोटि पु० शत कोटयोऽग्राणि यस्य । १वज्रे अमर । शतगुणिता कोटिः शाक० । २शतगुणितकोटिसं-ख्यायां स्त्री ।

शतक्रतु पु० शतं क्रतवोऽस्य । इन्द्रे अमरः ।

शतग्रन्थि स्त्री शतं ग्रन्थयोऽस्य । दूर्वायाम् राजनि० ।

शतघ्नी स्त्री शत हन्ति हन-टक् । १अस्त्रभेदे “अयःकण्टक-सञ्छन्ना शतघ्नी महती शिला” विजयरक्षितः । २वृश्चिकाल्यां ३करञ्जे च मेदि० ।

शततम त्रि० शतस्य पूरणं तमप् । शतसंख्यापूरणे ।

शततारा स्त्री शतगुणिता ताराः शाक० । शतभिषानक्षत्रे ।

शतदन्तिका स्त्री शत दन्ता इव सन्त्यस्य ठन् । नागद-न्त्याम् राजनि० ।

शतद्रु पु० शतधा द्रवति-द्रु-कु नि० । नदीभेदे तन्नामनिरु-क्तिर्यथा “शोके बुद्धिं तदा चक्रे मर्त्तुकाम इवात्मनः । सोऽगच्छत् पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च । दृष्ट्वा स(वशिष्ठः) पुनरेवर्षिर्नदीं हैमवतीं तदा । चण्डग्राहवतीं भीमां तस्याः स्रोतस्यपातयत् । सा तमग्निसम विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा । शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता । ततः स्थलगत दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना । मर्त्तुं न शक्यमित्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ” भा० आ० १७७ अ० ।

शतधा स्त्री शत मन्थीन् धत्ते धा-क । १दूर्वायाम् । शत+प्रकारे धाच् । २शतप्रकारे अव्य० ।

शतधामन् पु० शतं धामानि यस्य । विष्णौ जटा० ।

शतधार पु० शत धारा अग्राणि यस्य । १वज्रे त्रिका० । २शतधारायुक्ते त्रि० “वसोः पवित्रमसि शतधारम्” यजुर्वेदः १।३।४६ । [३खड्गे च विश्व० ।

शतधृति पु० शतं धृतयोऽस्य । १इन्द्रे २ब्रह्मणि मेदि०

शतपत्त्र न० शतं बहूनि पत्त्राणि सुमस्यदलान्यस्य । १पद्मे अमरः । २मयूरे ३सारसखगे ४दार्वाघाटखगे मेदि० ५राजकीरे हेमच० ।

शतपत्त्री स्त्री शत पत्त्राणि दलान्यस्याः ङीप् । (सेवोति) पुष्पवृक्षभेदे । स्वार्थे क । तत्रैव । [धातकग्रन्थभेदे ।

शतपथ पु० शत पन्थानो यत्र अच् समा० । यजुर्वेदीयब्राह्मण-

शतपथिक त्रि० शतपथ वेत्त्यधीते वा ठन् । शतपथब्राह्म-णात्मकग्रन्थाध्यायिनि ।

शतपद न० शत पदानि यत्र । ज्योतिषोक्ते नक्षत्रपादानु-सारेण नामाक्षरप्रायप्रयोगिप्रथमवर्णसूचके १चक्रभेदे चक्र-शब्दे २८१७ पृ० दृश्यम् । शत पादाः यस्याः पादभागः समा० ङीप् पद्भावः । शतपदी २कीटभेदे (कानकोटार) स्त्री अमरः । ३शतमूल्यां राजनि० । [रत्नमा० ।

शतपद्म न० शतदलयुक्त पद्मम् । १शतदलकमले २श्वेतपद्मे च

शतपर्वन् पु० शत पर्वाणि ग्रन्थयो यस्य । १वंशे अमरः २इक्षुभेदे च “शतपर्वा भवेत् किञ्चित् कोमलोऽरुणवा-न्वितः । विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः” भावप्र० । ३कटुकायां राजनि० । ४वचायां ५दूर्वायां च स्त्री ६भार्य्यां मेदि० । ७कोजागरपूर्णिमायां शब्द-रत्ना० । कप् । तत्र मेदि० ८यवे शब्दर० ।

शतपाद् स्त्री शत पादा अस्याः पाद्भावः । कीटभेदे (का-नकोटार) जटा० । [जटा० । २जलौकायां च शब्दर० ।

शतपादिका स्त्री शतं पादा मूलान्यस्याः कप् । १काकोल्यां

शतपुष्पा स्त्री शत पुष्पाणि यस्याः । (सुलफा) १शाकभेदे (मौरी) २क्षुपभेदे च । कप् । तत्रैव । “शतपुष्पा कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातहृत् । रुच्या-वस्तिप्रिया नेत्र्या वह्निविट्कृमिशुक्रहृत् । मिश्रेयापि शीतला तिक्ता दाहनुत् वातला लघुः” भावप्र० । किरा-तार्जुनीयग्रन्थकारके भारविकवौ पु० त्रिका० । [राजनि० ।

शतप्रसूना स्त्री शतं प्रसूनानि यस्याः । (सुलफा) शाके

शतप्रास पु० शत प्रासा इव फलानि यस्य । करवीरवृक्षे अमर

शतभिषज् स्त्री शतं भिषज इव तारा यस्य । शततारा-त्मके अश्विन्यादिषु चतुर्विंशे नक्षत्रे । शतभिषाप्यत्र स्त्री

शतभीरु स्त्री शतं बहवो वियोगिनो भीरवो यस्याः ५त० । मल्लिकायाम् अमर तद्दर्शने हि बहुवियोगिनां कामोद्दीपनात् ततो भीरुत्वम् । [२मेचके च ।

शतमख पु० शत मखा यज्ञा यस्य । १इन्द्रे हलायुधः ।

शतमन्यु पु० शत मन्यवो यज्ञा यस्य शते दैत्येषु मन्युः क्रोधो वा यस्य । १इन्द्रे अमरः । २मेचके च ।

शतमान पु०न० शतेन मीयते मि-ल्युट् । १रूप्यपले २आ-ढके ३रत्नपरिमिते च अमरः । [चिकित्सके ।

शतमारिन् पु० शतं मारयति मृ-णिच्-णिनि । विशिष्ट-

शतमुखी पु० शतं मुखानि यस्याः ङीप् । १संमार्जन्यां २शतमुखयुक्ते त्रि० ।

शतमूला स्त्री शतं मूलान्यस्याः टाप् । १दूर्वायां २अगाम-ख्यातायां लतायाञ्च ङीबन्तः अमरः । [भेदे अमरः ।

शतयष्टिक पु० शत यष्टयो गुच्छा यस्य । शतगुच्छके हार-

शतरुद्रीय न० शत रुद्रानधिकृत्य कृतो ग्रन्थ छ । १६अ०य-जुर्वेदोक्ते “नमस्ते रुद्र ! मन्यव इत्यादिके रुद्राध्याये ।

शतरूपा स्त्री शत रूपाण्यस्याः। १ब्रह्मणः पत्न्यां २तत्कन्यायां सावित्र्यां च "ततः स्वदेहतो ब्रह्मा भित्त्वा देहमकल्पयत्। स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत्। शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते। सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप। दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावत् कामबाणार्दितो विभुः। उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम्। ततः कालेन महता ततः पुत्रोऽभवन्मनुः। स्वायम्भुव इति ख्यात. स विराडिति नः श्रुतम्" मात्स्ये ३अ०।

शतवीर्य्या स्त्री शत वीर्य्याणि यस्याः ५ब०। १श्वेतदूर्वायाम् २शतावर्य्यां ३कपिलद्राक्षायां च राजनि०।

शतवेधिन् पु० शत विध्यति विध–णिनि। अम्लवेतसे अमर

शतसहस्र न० शतगुणितं सहस्रम् शाक०। लक्षसंख्यायाम्।

शतसाहस्र त्रि० शतं सहस्राणि परिमाणमस्य अण् उत्तरपदवृद्धिः। लक्षसंख्याते।

शतह्रदा स्त्री शत ह्रादाः शब्दा यस्याः पृषो० ह्रस्वः। १विद्युति अमरः। २वज्रे मेदि० ३दक्षकन्याभेदे वह्निपु०

शताक्षी स्त्री शतमक्षीणीव पुष्पाण्यस्याः षच् समा० ङीप्। १रात्रौ २शतपुष्पायाम् शब्दच० ३दुर्गायां "भूयश्च शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भसि। मुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्ययोनिजा। ततः शतेन नेत्राणां निरीक्षिष्यामि यन्मुनीन्। कीर्त्तयिष्यन्ति मनुजाः शताक्षीमिति मां ततः" देवीमाहात्म्ये। [तुम्बे च राजनि०।

शताङ्ग पु० शतमङ्गान्यवयवा यस्य। १रथे अमरः २तिनिश-

शतानन्द पु० शतमानन्दयति अण्। गौतमपुत्रे अहल्यागर्भजे १मुनिभेदे। स च जनकराजपुरोहितः। २देवकीनन्दने मेदि० ४ब्रह्मणि हेमच० ५विष्णुरथे त्रिका०। ६शतजनानन्दके त्रि०।

शतानीक पु० शतमनीकानि यस्य। १वार्द्धक्ये मुनिभेदे २चन्द्रवंश्ये नृपभेदे मेदि०। ३सहदेवराजपुत्रे भाग० ९।२२ अ०।

शतार न० शतमराण्यस्य। वज्रे त्रिका०।

शतारुस् न० शतं अरूंषि यत्र। कुष्ठभेदे "रक्तं श्यामं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद् बहुव्रणम्" भावप्र०।

शतायुस् त्रि० शतमायुर्वर्षकालोऽस्य। शतवर्षमितवयस्के "शतायुर्वै पुरुषः" श्रुतिः।

शतावरी स्त्री शतमावृणोति आ+वृ–अच् गौरा० ङीष्। १शतमूल्याम् अमर। "शतावरी गुरुः शीता तिक्ता स्वाद्वी रसायनी। मेधाग्निपुष्टिदा स्निग्धा नेत्र्या गुल्मातिसारजित्। शुक्रस्तन्यकरी बल्या वातपित्तास्रशोथजित्" भावप्र०। २इन्द्रभार्य्यायां शब्दच०। ३शच्यां त्रिका०। [वर्त्तते त्रिणि। तत्रैव। शतावर्त्तिन्।

शतावर्त्त पु० शतमावर्त्ता यस्य। विष्णौ हेमच०। शतधा

शताह्वा स्त्री शतं शतमूली शतपुष्पा चेति आह्वा यस्याः मध्यपदलोपः। १शतमूल्यां राजनि० २शतपुष्पायाञ्च जटा०

शतिक त्रि० शतेन क्रीत, तस्य विकारः तस्येदं वा ठन्। १शतेन क्रीते पदार्थे। २तद्विकारे ३तत्सम्बन्धिनि च। शतमस्मै वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा दीयते ठन्। ४वृद्ध्यादिरूपेण शतदानसम्प्रदाने। पक्षे यत् शत्य तत्रार्थे। [ष्ठे च क्रीतादौ शतिकशब्दार्थे।

शत्य त्रि० शतेन क्रीत शतिकशब्दवत् यत्। शतसंख्यातद्र०

शत्रु पु० शद–त्रुन्। १रिपौ राज्ञां २विषयानन्तरस्थे नृपे अमरः ३ज्योतिषोक्ते लग्नावधिकषष्ठस्थाने ४कामादिषु च। ५शातके त्रि०। [लक्ष्मणानुजे २रिपुनाशके त्रि०।

शत्रुघ्न पु० शत्रून् हन्ति हन–क। दशरथात् सुमित्रागर्भजे

शद शातने शीर्णतायां भ्वा०पर०सक०अनिट् ऌदित्। शीयते अशदत्। शत्स्यति।

शद गतौ भ्वा०पर०सार्वधातुके आत्म० सक०अनिट्। शीयते

शद पु० शद–अच्। फलमूलादौ सिद्धान्तकौ०।

शद्रि पु० शद–क्रिन्। १मेघे २विद्युति मेदिनी० ३शक्के उणा०

शद्रु त्रि० शद–क्रु। १पतनकर्त्तरि २गन्तरि च।

शनकावलि(ली) स्त्री शनैः कायति कै–क पृषो० तेषामावलिर्यस्य वा ङीप्। मत्स्यपित्त्यां शब्दच०।

शनपर्णी स्त्री शणस्येव पर्णान्यस्याः पृषो० णस्य न। कटुकायाम् शब्दच०।

शनि पु० शो–अनि कित्। १सूर्य्यपुत्रे छायागर्भजाते ग्रहभेदे "शनिर्विहङ्गाऽनिलवर्णमध्या गूढाङ्गना धातुःस्मोस्विरस। क्रूरः प्रतीचीतनयोऽतिदीर्घोऽकरः किरीट् दीर्घतनीलवीक्षम्"। नील० ताज०। "मन्दोऽलसः कपिलदृक्कृशदीर्घगात्रः स्थूलद्विजः परुषरोमकचोऽनिलात्मा" बृहज्जा०। २तद्युक्ताधिकदिने च "शनौ कथ्या विजानीयात्" ज्यो० त०। [वारे।

शनिवार पु० शनिनामिको वारः। रव्यादिवारमध्ये सप्तमे

शनैश्चर पु० शनैश्चरति चर–अच्। शनिग्रहे तस्य ग्रहाणां मध्ये सर्वोपरिकक्षस्थितत्वात् अल्पकालेनैकराशिभोगात् मन्दगतित्वम्। [अमरः

शनैस् अव्य० शण–डैसि पृषो० णस्य न। मन्दे २क्रमे

शन्स इच्छायां स्तुतौ कथने च भ्वा० पर० सक० सेट् क्त्वा वेट् । शंसति अशंसीत् । [शंसयति ते अशशंसत् ।

शप आक्रोशे वा भ्वा० पक्षे दिवा० उभ० सक० अनिट् । शपति ते

शपथ पु० शप–अथन् । सत्यताकरणाय दिव्यभेदकरणे यथा एतत् यदि मिथ्या स्यात् तदा मे एतदनिष्टं स्यादित्यादि

शपन पु० शप–ल्युट् । १शपथे अमरः । २शापे त्रिका० ।

शप्त त्रि० शप–क्त । १अभिशापग्रस्ते २उच्चारिते तृणभेदे पु० शब्दच० । [च मेदि० ।

शफ न० शम–अच् पृषो० मस्य फः । १गवादीनां खुरे २वृक्षमूले

शफर पुस्त्री० शफं राति रा–क । (पुँटी) मत्स्यभेदे अमरः स्त्रियां ङीप् ।

शफराधिप पु० ६त० । इल्लिशमत्स्ये त्रिका० । [शब्दत् त ।

शब्द शब्दकरणे अ० चु० उभ० सक० सेट् । शब्दयति ते अश-

शब्द पु० शब्द–घञ् । १ध्वन्यात्मके २वर्णात्मके च श्रोत्रे- न्द्रियग्राह्ये आकाशस्य गुणभेदे ।

शब्दग्रह पु० शब्दं गृह्णाति ग्रह–अच् । १श्रोत्रेन्द्रिये षष्ठ्यर्थे अण् ६त० । २शब्दज्ञाने ।

शब्दतन्मात्र न० कर्म० । सांख्यमतसिद्धे आकाशकारणे सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे ३२२८ पृ० दृश्यम् ।

शब्दन त्रि० शब्द–ल्यु । शब्दकारके अमरः ।

शब्दब्रह्मन् न० शब्दात्मकं ब्रह्म । १वेदात्मके २स्फोटात्मके च नित्ये शब्दरूपे ब्रह्मणि । [१बाणभेदे २अर्जुने त्रिका० ।

शब्दभेदिन् पु० शब्दानुसारेण भिनत्ति लक्ष्यम् भिद–णिनि ।

शब्दवेधिन् पु० शब्दानुसारेण विधति लक्ष्यं विध–णिनि । १बाणभेदे २अर्जुने च धनञ्जय० ।

शब्दशक्ति स्त्री ६त० । शब्दानामर्थावबोधकतारूपे अभि- धालक्षणादौ वृत्तिरूपे सामर्थ्ये ।

शब्दाधिष्ठान न० ६त० । कर्णे हेमच० ।

शब्दानुशासन न० अनुशिष्यतेऽनेन अनु+शास–ल्युट् ६त० । शब्दसाधुताज्ञापके व्याकरणे । "अथ शब्दानुशा- सनम्" महाभाष्यम् ।

शब्दालङ्कार पु० शब्दमात्रकृतोऽलङ्कारः । अलङ्कारशास्त्र- प्रसिद्धेऽनुप्रासादौ अलङ्कारे । अलङ्कारशब्दे तद्भेदा- दिकं दृश्यम् ।

शब्दित त्रि० शब्द–क्त । आहूते ।

शम शान्तौ अक० शान्तीकरणे सक० दि० शमा० पर० सेट् । शाम्यति इरित् अशमत्–अशमीत् । उदित् क्त्वा वेट् । शान्तः । शमयति शामयति ।

शम आलोचने चु० उभ० सक० सेट् । शामयति ते अश- शामत् त ।

शम पु० शम–घञ् । १शान्तौ अन्तरिन्द्रियदमने अमरः । २मोक्षे त्रिका० ३पाणौ रामाश्रमः । ४उपचारे राजनि० ।

शमथ पु० शम–अथच् । १शान्तौ अमर० । २मन्त्रिणि मेदि० ।

शमन पु० शमयति शम–णिच्–ल्यु । लोकानां पापपुण्य- फलदातृत्वेन दण्डकारके १यमे अमरः । शम–णिच्– भावे ल्युट् । २शान्तीकरणे न० । ३यज्ञार्थपशुघाते अमरः ४चर्वणे धरणि ५हिंसायां हेमच० ६मृगभेदे शब्दच० ।

शमनस्वसृ स्त्री ६त० । यमुनायाम् अमर० ।

शमल न० शम–कलच् । १विष्ठायाम् अमर० । २पापे शब्दर०

शमि(मी) स्त्री शम–इन् वा ङीप् । (शांइ) १वृक्षभेदे "शमी तिक्ता कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः । कफ- कासभ्रमश्वासकुष्ठार्शःकृमिजित् स्मृता" भावप्र० । २शिम्बायाञ्च (शुँटि) हेमच० । ३त्रागुलौ मेदि० ।

शमिन् त्रि० शाम्यति शम–णिनि । शान्ते ।

शमीक पु० शम–बा० ईक । मुनिभेदे । [२विप्रे च शब्दच० ।

शमीगर्भ पु० शमीगर्भः आधारत्वेनास्त्यस्य अच् । १वह्नौ

शमीधान्य न० शमी शिम्बैव धान्यम् । शिम्बात्मके माष- मुद्गादौ धान्ये अमरः ।

"शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बा तराः सूप्याश्च वैदलाः । वैदला मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः । वातलाः कफपित्तघ्ना बद्धमूत्रमला हिमाः । ऋते मुद्गमसूराभ्या- मन्ये त्वाध्मानकारकाः" । मुद्गमसूरयोरनाध्मानकारि- त्वमन्यवैदलापेक्षया न तु सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदा- ध्मानकारित्वदर्शनात्" भावप्र० "शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते । परतो वातकृद्रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु । यवगोधूममाषाश्च तिलाश्चाभिनवा हिताः । पुराणा विरसा रूक्षा न तथार्थकरा मताः" राजवल्लभः ।

शमीपत्री स्त्री शम्या इव पत्त्रमस्याः ङीप् । लज्जालु- लतायां जटा० ।

शमीर पु० अल्पा शमी अल्पार्थे र "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्यया प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" इति भा- ष्योक्तेः पुंस्त्वम् । क्षुद्रायां शम्याम् अमर० ।

शम्पा स्त्री शं पाति पा–क । विद्युति अमर० ।

शम्पाक पु० शं शिघ्र पाकं फले वा यस्य । १आरग्वधे अमर० । २विपाके ३यावके च हेमच० ।

शम्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शम्बति अशम्बीत् ।

शम्ब पु० शम्ब–अच् । १वज्रे २मूलशापस्थितवीजे मेदि० । ३लौहकाषग्रे हेमच० । ४अनुलोमकर्षणे भरतः । ५दरिद्रे च संक्षिप्तसा० ६भाग्यवति त्रि० रायमुकुट ।

शम्बर न० शम्ब–अरन् । १जले २धने ३व्रते रत्नमा० । ४चित्ते च ५बौद्धव्रतभेदे हेमच० । ६मृगभेदे ७दैत्यभेदे पु० मेदि० ८मत्स्यभेदे ९पर्वतभेदे १०जिनभेदे पु० विश्व० । ११युद्धे पु० १२श्रेष्ठे त्रि० धरणि० १३चित्रकवृक्षे १४लोध्रे १५अर्जुनवृक्षे च पु० राजनि । [राजनि० ।

शम्बरकन्द पु० शम्बर० श्रेष्ठ० कन्दो यस्य । वाराहीकन्दे

शम्बरचन्दन न० ६त० । शम्बरपर्वतजाते चन्दनभेदे राजनि०

शम्बरसूदन पु० शम्बरमसुरं सूदयति हिनस्ति सु० सूद–ल्यु । कामदेवे हरिवं० तद्वधकथा हरिवं० १६३।१६४ अ० दृश्या ।

शम्बरारि पु० ६त० । कामदेवे अमर० । शम्बररिपादयोऽप्यत्र ।

शम्बरी स्त्री शम्बरं जलं बाहुल्येनास्त्यस्या अच् गौरा० ङीष् । १आखुपर्ण्यां मेदि० । २मायाया शब्दर० ।

शम्बल पु०न०शम्ब–कलच् । १कूले २पाथेये ३मत्सरे च मेदि०

शम्बाकृत त्रि० शम्ब कृष्टमप्यनुलोममाकृष्यते शम्ब+कर्मार्थे डाच्+कृ–क्त । अनुलोमेन द्विराकृष्टे कृष्टे क्षेत्रे अमरः ।

शम्बु(म्बू) पु स्त्री० शम्ब–उन् ऊ वा । १जलशुक्तौ (शामुक) हेमच० स्वार्थे क । तत्रार्थे । संज्ञायां कन् । गजकुम्भान्तभागे च । रामायणप्रसिद्धे शूद्रतापसे, शम्बूः हेमच० दैत्यभेदे च पु० ।

शम्भ त्रि० शमस्त्यस्य शम्+भ । कल्याणयुक्ते ।

शम्भल पु० शम्भं कल्याणदायकं तीर्थं लाति–ला क । १ग्रामभेदे यत्र कल्की भविष्यति तस्मिन् । २कुट्टिन्यां स्त्री अमर० गौरा० ङीष् ।

शम्भु पु० शम्+भू–डु । १महादेवे अमर० । २ब्रह्मणि ३अर्हति मेदि० ४विष्णौ हला० ५सिद्धे शब्दर० । ६श्वेतार्के शब्दर० । [म्भुसुतादयोऽप्यत्र ।

शम्भुतनय पु० ६त० । १गणेशे २कार्त्तिकेये च शब्दमा० श-

शम्भुप्रिया स्त्री ६त० । १आमलक्यां हेमच० २दुर्गायाञ्च ।

शम्भुवल्लभ न० ६त० । १श्वेतपद्मे राजनि० २महादेवप्रिये च

शम्या स्त्री शम–यत् टाप् । १युगकीलके अमर० । २दक्षहस्तहस्ततालभेदे संगीतदा० । [४निद्रायां ५पणे च विश्व ।

शय पु० शी–अच् । १हस्ते अमर० । २सर्पे ३शय्यायां मेदि०

शयण्ड पु० शी–अण्डच् । १अजगरसर्पे २मत्स्ये ३निद्राशीले त्रि० हेमच० । ४शराटे ५भवृक्षे च पुं स्त्री० संक्षिप्तसार ।

शयन न० शी–ल्युट् । १निद्रायां २शय्यायाम् अमर० ३मैथुने च मेदि० ।

देवभेदे शयनकालभेदादि वामनपु० १६अ० उक्तं यथा “मिथुनाभिगते सूर्ये शुक्लपक्षे तपोधन ! । एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् । शेषाहिभोगपर्य्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् । कृत्वोपवीतकञ्चैव सम्यक् सपूज्य च द्विजान् । अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः । लब्ध्वा पीताम्बरधरं स्वस्ति निद्रां समानयेत् । त्रयोदश्यां ततः कामः स्वपते शयने शुभे । कदम्बानां सुगन्धानां कुसुमैः परिकल्पिते । चतुर्दश्यां ततो यक्षाः स्वपन्ति सुखशीतले । सुवर्णपङ्कजकृते सुखास्तीर्णोपधानके । पौर्णमास्यामुमानाथः स्वपते चर्मसंस्तरे । वैयाघ्रे च जटाभारं समुद्ग्रथ्यान्यचर्मणा । ततो दिवाकरे राशिं संप्रयाति च कर्कटम् । ततोऽमराणां रजनी भवते दक्षिणायनम् । ब्रह्मा प्रतिपदि तथा नीलोत्पलदलेऽनघ ! । तल्पे स्वपिति देवानां दर्शयन् मार्गमुत्तमम् । विश्वकर्मा द्वितीयायां तृतीयायां गिरेः सुता । विनायकश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यामपि धर्मराट् । षष्ठ्यां स्कन्दश्च स्वपिति सप्तम्यां भगवान् रविः । कात्यायनी तथाष्टम्यां नवम्यां कमलालया । दशम्यां भुजगेन्द्राश्च स्वपन्ति वायुभोजनाः । एकादश्यान्तु कृष्णायां साध्या ब्रह्मन् स्वपन्ति हि । एष क्रमस्ते गदितो निशायां शयने मुने ! । स्वपत्सु तेषु देवेषु प्रावृट्कालः समाययौ” ।

अथ लोकानां शयनप्रकारादि प्रदर्श्यते

“उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नीनातुपास्य च । भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तोऽथ संविशेत् । शुचिं देशं विविक्तन्तु गोमयेन तु लेपयेत् । प्रागुदक्प्रवणे चैव संविशेत सदा बुधः । प्राक्शिराश्च स्वपेन्नित्यं तथा वै दक्षिणाशिराः । स्वपेदुदक्शिरा नैव तथा प्रत्यक्शिरा न च । न चान्तरीक्षहीने तु न तिर्य्यक् च कदाचन । शून्यालये श्मशाने तु एकवृक्षे चतुष्पथे । महादेवगृहे चापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् । न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा । दर्भेषु च विना दीक्षां न स्वपेच्च कथञ्चन । धान्यगेहे च विप्राणां गुरूणाञ्च तथोपरि । नाशुचौ पर्णकीर्णे तु नाशुचिर्नोऽशुचिः । दिने सन्ध्यौ न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः ।

नाकाशे पर्वते शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा। न तु द्वारे-ऽश्वत्थाश्रीणे नार्द्रपादस्तथापितः। पालाशे शयने नैव मङ्कुदारुकृते न च। न दग्धे विद्युता चैव वह्निसृष्टे जले तथा। न स्वपेत् सन्ध्ययोर्नित्यं न भिन्नशयने क्वचित्। एवं स्वपन् नरो नित्यं सुखमेव परं भजेत्। अन्यथे च भवेद्दुःखी मृतो नरकमश्नुते" वह्निपु०। इति स्वर्ग शय्या न पातनीया सूर्योदयात् पूर्वमुत्थानमेवाह स्मृतिः "भास्कराद्दृष्टशय्यानि निस्ताम्बूलविधानि च। सूर्यावलोकिदीपानि लक्ष्म्या वेश्मानि भाजनम्। आसनं शयनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः। आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन"। न कदाचन दक्षसुप्तिं विना अन्यथाऽऽतिथ्यानुपपत्तेः रघु०। श्याव "शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलिप्तके। प्रागुदक्प्रवणे चैव संविशेत् सदा बुधः। माङ्गल्यं पूर्णकुम्भञ्च शिरस्थाने निधापयेत्। वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः"। गर्गः "स्वगेहे प्राक्शिरा शेते श्वाशुरे दक्षिणाशिराः। प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः" मार्कण्डेयपु० "प्राक्शिरःशयने विद्याद् धनमायुश्च दक्षिणे। पश्चिमे प्रबलां चिन्तां हानिं मृत्युं तथोत्तरे" तथा "नग्नश्चाद्यर्द्रं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि" मार्कण्डेयपु० "शून्यागारे श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे। महादेवगृहे चापि शर्करालोष्टपांशुषु। धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणाञ्च तथोपरि। न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः क्वचित्। नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः। नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा"। न स्वपेदित्यर्थः आ० त०। "भुक्त्वा च विधिवत्सम्यग्हिंको भुक्ताऽपमितकम्। स्वच्छदारावृतननः स्वपेत् शुष्कपदो निशि। नोत्तराभिमुखः स्वप्यात् पश्चिमाभिमुखो न च। न चाकाशे न नग्नो वा नाशुचिर्नासने क्वचित्। न शीर्णायान्तु शय्यायां शून्यागारे न चैव हि। नापि वंश्ये च पालाशे शयने वा कदाचन" कौर्मपु० १८अ० "कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही। गच्छेत् शय्यां समस्ताश्च अथवा दारुनिर्मिताम्। आर्द्रमलस्य करञ्जस्य नीपमन्दारकस्य च। विभीतकवटस्याथ तथा कुम्भयस्य च। चारोपणात् भवेत् पापं तस्मादेषु न च स्वपेत्। मंरोह शय्यां स्वच्छे वा सर्वदे परमेश्वरि।। न शून्ये नापवित्रे च न हवे न च भूतये। तविवायां तथा शय्यां शय्या-भावे स्वपेद् गृही। स्वपेत् पद्मवने च स्वहो सम्यवेषु च" मत्स्यपु० ३३अ०। "आयासनष्टो सततानसान् दिशः पार्श्वे च दक्षिणे। ततश्चतुर्दिग्भागान् १२ वामे पश्चात् स्वप्यात् यथासुखम्। वामदिशायामनलो नाभेरूर्द्ध्वोऽस्ति जन्तूनाम्। तस्मात् वामपार्श्वे शयीत भुक्त्वा प्रपाकार्थम्" भावप्र०। [तत्रैव।

शयनीय न० शी-आधारे अनीयर्। शय्यायाम् भावे च।

शयनैकादशी स्त्री कर्म०। आषाढशुक्लैकादश्याम्।

शयालु त्रि० शी-आलुच्। निद्राशीले अमरः। २अजगरे, ३कुक्कुरे च पु० शब्दर०। [द्रावि न०।

शयित त्रि० शी-कर्त्तरि क्त। १निद्रिते। भावे-क्त। नि-

शयु पु० शी-उ। १अजगरे सर्पे अमरः। उणा०। शयुनोऽप्यत्र उणादिको०।

शय्या स्त्री शी-आधारे क्यप्। १खट्वायाम् अमरः। भावे क्यप्। २शयने ३गुम्फने मेदि०। "त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा। भूशय्या बृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातला"। "भूशय्या वातलातीव रूक्षा पित्तास्रनाशिनी। सुशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम्। श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीत मतोऽन्यथा" भावप्र०। शयनविधानं यथा "कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही। गच्छेत् शय्यामस्फुटितामपि दारुमयीं नृप।। नाविशालां न वै भग्नां नासमां मलिनां न च। न च जन्तुमयीं शय्यामधिगच्छेदनास्तृताम्"। विष्णुपु० ३अंश ११अ०।

शर न० शॄ-अच्। १जले २बाणे ३दधिदुग्धादिसारे पु० मेदि० ४रुग्बाधने तृणभेदे पु०। "शरयुग्मः शरो बाणस्तेजनश्चेषुवेष्टनः। शरो शरभयतको बाणः क्षुरदर्भः सुमेधसः। शरद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा। दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रकृच्छ्रविषोत्थजित्। दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते" भावप्र०। भावे अप्। ५हिंसायाम्।

शरकाण्ड पु० ६त०। १शरदण्डे २शक्तिविशेषाख्ये च।

शरज न० शरात् दधिदुग्धसारात् जायते जन-ड। १हैयङ्गवीने हेमच०। शरवणे जाते २कार्त्तिकेये पु०। अग्निकुमारशब्दे ८१पृ० दृश्यम्।

शरजन्मन् पु० शरवणे जन्म यस्य। कार्त्तिकेये अमरः।

शरट पु० शॄ-अटन्। १कृकलासे अमरः २कुसुम्भशाके च भरतः।

शरण न० शॄ-ल्युट्। १गृहे २रक्षके अमरः। ३रक्षणे ४वधे

मेदि०। ६ चातके शब्दच०। ७प्रसारण्यां स्त्री शब्दर०टाप्।

शरणागत त्रि० शरणमागतः आ+गम–क्त। शरणापन्ने।

शरणापन्न त्रि० शरणमापन्नः आ+पद क्त। शरणागते।

शरणार्थिन् त्रि० शरणमर्थयते अर्थ–णिनि। शरणकामे।

श(स)रणि(णी) स्त्री शृ(सृ)–अनि वा ङीप्। १पथि, ङीबन्तस्तु २प्रसारण्यां शब्दर०। ३जयन्त्याञ्च स्त्री शब्दर०। ४पङ्क्त्याम् अजयः।

शरण्ड पु० शृ–अण्डच्। १खगे २सरटे शब्दरत्ना०। ३धूर्त्ते ४भूषणभेदे मेदि०। ५चतुष्पदि संक्षिप्तसा०।

शरण्य त्रि० शरणाय साधुः यत्। १शरणागतत्राणकरणयोग्ये २दुर्गायां स्त्री।

"विपत्तिभयघोरेषु शरणं त्राणाद् यतः। शरण्या तेन सा देवी पुराणे परिपठ्यते" देवीपु०।

शरण्यु पु० शॄ–अन्यु। १मेघे २वाते च विश्वः। [शब्दर०

शरत्कामिन् पु० शरदि कामयते कम–णिनि। कुक्कुरे

शरत्पद्म न० शरदिव शुभ्रं पद्मम्। श्वेतपद्मे राजनि०।

शरत्पर्वन् न० ७त०। कोजागरपूर्णिमानिमित्तोत्सवे जटा०।

शरद् स्त्री शॄ–अदि। १वत्सरे, २आश्विनकार्त्तिकमासात्मके ऋतौ च अमरः। तद्वारिगुणा भावप्र० उक्ता यथा "वर्षासु नाभस वारि सेवेतौद्भिदमेव वा। सर्वं शरदि हेमन्ते तडागं सारसन्तु वा"। शारद नामभिन्नम्भि: बहु तत् परिकीर्त्तितम्। हेमन्तिकसमं स्निग्धं बल्यं हितं गुरु" राजव०। तत्रोत्तरवायुविधानं हिम यथा "वसन्ते दक्षिणो वातो भवेत् वर्षासु पश्चिम.। उत्तरः शारदे काले पूर्वो हेमन्तशैशिरे" राजनि०। शरद्यत्ते पु० दृश्यम्। "शरदृतु वैद्यकमते भाद्राश्विनभासा तक। तत्र वर्णनीयानि चन्द्रपटुता जलप्रसन्नता - ऋलस्थः श्रम दम०" कविकल्प०।

शरधि पु० शरा धीयन्तेऽत्र धा–आधारे कि। तूणे हेमच०

शरपुङ्खा स्त्री शरस्येव पुङ्खो यस्याः। नीलीवृक्षाकृतौ क्षुद्र-पुङ्खाख्ये "शरपुङ्खा यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहा। तिक्ता कषाया कासास्रश्वासज्वरहरी लघु" भावप्र०।

शरभ पु० शॄ–अभच्। "अष्टपादूर्द्ध्वनयन ऊर्द्ध्वपादचतुष्टय" इत्युक्तलक्षणे १मृगभेदे अमरः। २करभे, ३वानरभेदे अमरः। ४उष्ट्रे च जटा०। ५विष्णुपार्षदभेदे भा० आश्व० ८१ अ०। ६दानवभेदे भा० आ० ६५ अ०। "अष्टपादूर्द्ध्वनयनः शरभो वनगोचरः। स विंशं कन्तुमागच्छन्नेकाकं निवेशनम्। तं ऋषिः शरण्यं चक्रे बलोत्कटमरिन्दमम्। ततः स शरभो वन्यो मुने शरभमपतत्। दृष्ट्वा बलिनमत्युग्रं कृतं सद्यात्कृतद्भवात्। स एव शरभस्तस्मिन् वन्यस्तो मुनिना तदा। मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शरभः सुखमाप्तवान्। ततः शरभसन्त्रस्ताः सर्वे भगमबाल्यदा। दिश० सद्याद्रवन् राजन्। भयाज्जीवितकाङ्क्षिणः। शरभोऽप्यतिसंहृष्टो नित्यं प्राणिवधे रतः। फलमूलाशनं कर्तुं नैच्छत् स पिशिताशनः। ततो रुधिरतर्षेण बलिना शरभोऽन्वितः। इयेष स मुनिं हन्तुमकृतज्ञः श्वयोनिजः। ततस्तेन तपःशक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा। विज्ञाय च महाप्राज्ञो मुनिः श्वानं तमुक्तवान्। श्वा त्वं द्वीपित्वमापन्नो द्वीपी व्याघ्रत्वमागतः। व्याघ्राद् नागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमागतः। सिंहस्त्वं बलमापन्नो भूयः शरभतां गतः। मया स्नेहपरीतेन विसृष्टो न कुलान्वयः। यस्मादेवमपापं मां पाप! हिंसितुमिच्छसि। तस्मात् स्वयोनिमापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि। ततो मुनिजनद्वेष्टा दुष्टात्मा प्राकृतोऽबुधः। ऋषिणा शरभः शप्तस्तद्रूपं पुनराप्तवान्" भा० शा० ११७अ०।

शरभू पु० शरे शरवणे भवति भू–क्विप्। कार्त्तिकेये हेमच०

शरमय त्रि० शरस्य विकारः मयट्। शरजाते पदार्थे।

श(स)रयु(यू) स्त्री शॄ–(सृ)–अयु वा ऊङ्। अयोध्यानगरीनिकटवाहिन्यां नद्याम्। तस्यां भवः अण् त्रि०। शा (सा)रव तत्र भवे त्रि० अमरः।

श(स)रल त्रि० शृ(सृ)–अलच्। १सुगमे, २अकुटिलचित्ते (सरल) ३वृक्षभेदे च। [त्रिकेने।

शरवणोद्भव पु० शरवणम् उद्भवः उत्पत्तिस्थानमस्य। कार-

शरव्य न० शरवे वाणविक्षेपाय हित शरु+यत्। लक्ष्ये, शरेण वेधनायोद्देश्ये अमरः।

शराटि(टी)(टि) स्त्री शरमनुमलं अटति अट–इन् पृषो० टस्य डो वा। (शराड) पक्षिभेदे अमरः।

शराभ्यास पु० ६त०। वाणमोचनविद्यायाम् अमरः।

शरारु त्रि० शॄ–आरु। हिंस्रे अमरः। [अप्। धनुषि जटा०

शरारोप पु० शराः आरोप्यन्तेऽत्र आ+रुह–णिच्।

शराव पु० शरं दध्यादिसारमवति अव–अच्। १मृण्मये भाजनभेदे, (सरा) अमरः। २कुडवद्वयपरिमाणे च वैद्यकम्।

शरावती स्त्री शराः सन्त्यस्याम् मतुप् मस्य वः पूर्वदीर्घः। नदीभेदे अमरः।

शराश्रय पु० ६त०। तूणे हेमच०।

शरासन पु॰ शरा अस्यन्तेऽनेन अस–ल्युट् । १धनुषि अमर॰ । शराणामासनम् । २तूणे च ।

शरिमन् पु॰ शॄ–उणा॰ इमनिच् । प्रसवे सि॰कौ॰ ।

शरी स्त्री शीर्य्यते शॄ–ई । एरकाख्ये भावप्र॰ ।

शरीर न॰ शॄ–ईरन् । प्रतिक्षणं शीयमाणे १देहे । तस्य अङ्गप्रत्यङ्गभेदा भावप्र॰ उक्ता यथा "गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकः । प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्वं गर्भसंज्ञकम् । कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते" । अङ्गोपाङ्गसंयुतः अङ्गाङ्गोपाङ्गः । "तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि प्रोक्ता सुश्रुतशास्त्रतः । भवन्तादभिधीयन्ते शिष्याः ! शृणुत यत्नतः । आद्यमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः । तस्यान्तर्मस्तुलुङ्गं च ललाटं भ्रूयुगन्तथा । नेत्रद्वयं तयोरन्तर्वर्त्तेते द्वे कनीनिके । दृष्टिद्वयं कृष्णगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्मनी । पक्ष्माण्यपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तच्छष्कुलीद्वयम् । घ्राणद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्त्तिता । ओष्ठाधरौ च सृक्किण्यौ मुखं तालु हनुद्वयम् । दन्ताश्च दन्तवेष्टाश्च रसना चिबुकं गलः । द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यया मूर्द्धा विधार्य्यते । तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे । तन्मोपरिगतौ स्कन्धौ प्रगण्डौ भवतस्त्वधः । कफोणियुग्मं तदधः प्रकोष्ठयुगलन्तथा । मणिबन्धौ तले हस्तौ तयोश्चाङ्गुलयो दश । नखाश्च दश ते ख्याता दश कक्षेव्याः प्रकीर्त्तिताः । चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे । स्तनौ पुंसस्तथा नार्य्या विशेष उभयोरयम् । यौवनागमने नार्य्याः पीवरौ भवतः स्तनौ । गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेव क्षीरपूरितौ । हृदयं पुण्डरीकेण सदृशं स्यादधोमुखम् । जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति । आशयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम् । अतस्तस्मिंस्तमोव्याप्ते प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि" । चेतनास्थानमुत्तममित्यस्याभिप्रायः "वैशेषिकमनस्काय च मनः, द्रव्यगुणैर्विना" इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतनास्थानमुक्तम् तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनास्थानमिति "कक्षयोर्वक्षसः सन्धौ जत्रुणी समुदाहृते । वक्ष उभे समाख्याते तयोः स्यातां च वङ्क्षणौ । उदरं पञ्चमञ्चाङ्गं षष्ठं पार्श्वद्वयं मतम् । सप्तमञ्च तु तथा समस्तं सप्तमं स्मृतम् । उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि जानीहि यत्नतः । शोणितात्जायते प्लीहा वामतो हृदयादधः । रक्तवाहिसिराणां स मूलं ख्यातो महर्षिभिः । हृदयाद्वामतोऽधश्च फुप्फुसो रक्तफेनजः । अधो दक्षिणतश्चापि हृदयात् यकृतः स्थितिः । तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् । अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति । जलवाहिसिरामूलं तृष्णाच्छादनकृन्मतम्" । क्लोम तिलकम् एतत्तु … तरक्तजम् । अत्र वृद्धवाग्भटः "रक्तादनिलसम्पक्तात्कालीयकपरञ्जकम्" इति "मेदःशोणितयोः साराद्वृक्कयोर्युगलं भवेत् । तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः । उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः । अर्द्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्दिशेत् । उण्डुकश्च कटी चापि त्रिक वस्तिश्च वङ्क्षणौ । कण्डराणां प्ररोहः स्यात् स्थानं तद्वीर्य्यमूत्रयोः । स एव गर्भस्याधानं कुर्य्याद्गर्भाशये स्त्रियाः । शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता । तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । वृषणौ भवतः साराःकफासृङ्मांसमेदसाम् । वीर्य्यवाहिसिराधारौ तौ मतौ पौरुषावहौ । गुदस्य मानं मर्त्यस्य सार्द्धं स्याच्चतुरङ्गुलम् । तत्र स्युर्वलयस्तिस्रः शङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः । प्रवाहिणी भवेत् पूर्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता । उत्सर्जनी तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता । तस्याधः संवरणी स्यादेकाङ्गुलप्रमा मता । अर्द्धाङ्गुलप्रमाणं तु तथैर्गुदस्य मतम् । मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्मितः । पुंसः प्रोथौ स्मृतौ यौ तु तौ नितम्बौ च योषितः । तयोःककुन्दरे स्यातां सक्थिनी स्यादष्टमम् । तदुपाङ्गानि च ऊरू जानुनी पिण्डिकाद्वयम् । जङ्घे द्वे घुटिके पार्ष्णितले च प्रपदे तथा । पादाङ्गुलयस्तत्र दश तासां नखा दश" ।

शरीरक पु॰ शरीर कायति आत्मत्वेनाभिमन्यते कै–क ; जीवे । स्वार्थे वुञ् । शारीरकोऽप्यत्र ।

शरीरज पु॰ शरीरात् जायते जन–ड । १रोगे २कामदेवे ३पुत्रे च धरणिः । ४देहजातमात्रे त्रि॰ ।

शरीरावरण न॰ शरीरमाद्रियतेऽनेन आ+वृ–युच् । देहव्यापिनि १चर्म्मणि राजनि॰ । २देहावरके त्रि॰ । ल्युट् । ३देहाच्छादने न॰ । [जटा॰ ।

शरीरिन् पु॰शरीरमाश्रयत्वेनास्त्यस्य इनि । जीवे

शरु पु॰ शॄ–उन् । १क्रोधे २वज्रे मेदि॰ । ३वाणे हेमच॰ । ४आयुधे च संक्षिप्तसा॰ ।

शरेष्ट पु० शृणाति कामिनं शॄ–अच् शरः कामः तस्य इष्ट इष–क्त । आम्रे जटा० ।

शर्करक पु० शर्करायाः रसः अच् इवाभाव शर्करः रस इव कायति मधुरत्वात् कै–क । मधुरजम्बीरे राजनि० ।

शर्करजा स्त्री शर्करात् जायते जन–ड । सिताखण्डे राजनि०

शर्करा स्त्री शॄ–करन् कस्य नेत्त्वम् । १खण्डविकारे (चिनि) अमरः । २उपलखण्डे ३कर्परखण्डे च (खापरा) मेदि० । शर्कराः सन्त्यस्य अण् तस्य लुक् । ४शर्करायुते देशे अमर । ५रोगभेदे अश्मरीशब्दे ४९५ पृ० दृश्यम् । ६शकले च मेदि० । शर्कराभेद गुणा राजनि० उक्ता यथा "स्निग्धा यवासशर्करा हितकरी शोषे क्षयेऽरोचके चक्षुष्या बलवर्द्धनी सुमधुरा हृद्या च वंशेक्षुजा । इष्टा तृप्तिबलप्रदा श्रमहरा ग्रामेक्षुजा शीतला स्निग्धा कान्तिकरीरसावहजनिता रक्तेक्षुजा पित्तजित्" "यावनाली हिमोत्पन्ना हिमाली हिमशर्करा । क्षुद्रशर्करिका क्षुद्रा गुडजा लवबिन्दुजा । हिमजा शर्करा प्रोक्ता शीता तिक्ताऽतिपिच्छला । वातघ्नी सारिका रुच्या दाहपिपासादाहिनी । "शीतलान्ताशर्करजा माध्वी च मधुशर्करा । माक्षिका शर्करा प्रोक्ता सिताखण्डस्य खण्डकः । सिताखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्चार्द्दिनाशनः । कुष्ठव्रणकफश्वासहिक्कापित्तास्रदोषनुत् । यवासशर्करा रम्या सुधामोदकमोदकः । तवराजः खण्डसारः खण्डजा खण्डमोदकः" । "मत्स्यण्डीका खण्डसिता गुणश्रेष्ठा यथोत्तरम् । निर्मला शीतला स्निग्धा गुर्व्यः स्वादुतराः सराः । रुच्याश्चाक्षुष्या शोषरक्तपित्तानिलापहाः । मत्स्यण्डी पाचिनी बल्या कषाया वातजित् गुरुः । खण्ड गुरु सर रुच्यं वातघ्न वृष्यपुष्टिदम् । सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा" । पथ्यापथ्यविवेक. "शर्करा ज्वरपित्तास्रहृन्मूर्च्छार्द्दितृषापहा । तृष्णास्रज्वरदाहस्तु ज्वरदाहास्रपित्तनुत् । वसिका फाणितगुडखण्डमत्स्यण्डिकासिता । निर्मला क्रमशो ज्ञेया शीतवीर्या यथोत्तरम् । यथा यथैषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा" राजवल्लभः । "खण्डन्तु सिकताकारं सुश्वेतं शर्करा सिता । सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहजित् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी । भवेन्मधुसिता शीता रक्तपित्तहरी गुरुः । छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तजित्तुवरा हिमा । यथा यथैषां नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहशाचशैत्यानि रसत्वञ्च तथा तथा" भावप्र० गुणपन्थे ।

शर्कराचल पु० दानार्थं कल्पिते शर्कराकृते पर्वते । तद्विधिः हेमा० दा० पद्मपुराणे उक्तो यथा
"अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् । यस्य प्रदानाद्विष्णुर्करुद्रास्तुष्यन्ति सर्वदा । अष्टभिः शर्कराभारैरुत्तमः स्यान्महाचलः । चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधरः स्मृतः । भारेण भार्द्धभारेण कुर्याद् यः स्वल्पवित्तवान् । विष्कम्भपर्वतान् कुर्यात् तुरीयांशेन मानव । धान्यपर्वतवत् सर्वमासाद्यामरसंयुतम् । मेरोरुपरि तद्वच्च स्थाप्य हेमतरुत्रयम् । मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः । एतद्वृक्षत्रयं मूर्ध्नि सर्वेष्वपि निवेशयेत् । हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वपश्चिमभागयोः । निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले । मन्दारे कामदेवश्च प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् । गन्धमादनशृङ्गे च धनदः स्यादुदङ्मुखः । प्राङ्मुखो वेदमूर्त्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले । हैमी सुपार्श्वे सुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् । धान्यपर्वतवत् सर्वमावाहनमखादिकम्" ।

शर्कराधेनु स्त्री दानार्थं कल्पिते शर्कराकृते धेन्वाकारे द्रव्यभेदे हेमा०दा० स्कन्दपुराणोक्तस्तद्विधिर्यथा
"तद्वच्च शर्कराधेनुं राजन् ! कुर्याद् यथार्थतः । चतुरस्रे महीपृष्ठे लिप्ताजिनकुशोत्तरे । धेनुः शर्करया राजन् ! कार्या भारचतुष्टयम् । उत्तमा कथ्यते वह्निचतुर्थांशेन वत्सकः । तदर्द्धं मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन वत्सका । तदर्द्धं प्रकुर्वीत चतुर्थांशेन मानव । अथ वा धेनुतः कुर्याद्दशांशेन तु वत्सकम् । स्वशक्त्या कारयेद्धेनुं यथाज्ञानं न पीडयेत् । सर्वबीजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः । सौवर्णशृङ्गाक्षिणी मौक्तिकैर्नयनानि च । गुडेन च मुखं कार्यं जिह्वा पिष्टमयी तथा । कम्बलं पट्टसूत्रेण घण्टाभरणभूषिता । इक्षुपादा रौप्यखुरा नवनीतमयस्तना । प्रशस्तपत्रश्रवणा सितचामरभूषिता । पञ्चरत्नसमायुक्ता दर्भरोमसमन्विता । कांस्योपदोहना सम्यक् गन्धपुष्पैः समन्विता । ईदृग्विधानसंयुक्तां वस्त्रैराच्छादिता तथा । गन्धपुष्पैरलङ्कृतां ब्राह्मणाय निवेदयेत्" ।

शर्करार्बुद पु० रोगभेदे तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा
"प्राप्य मांसं सिराः स्नायुं मेदः श्लेष्मा तथानिल । ग्रन्थिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् । स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः । मांसं विशोष्य

पचितां शर्करां समयन्ततः । दुर्गन्धक्लिन्नमलवर्णं नानावर्णं ततः स्थिरा० । भवन्ति सहसा रक्तं तं विद्याच्छर्करार्बुदम्" । शर्करा वालुकातुल्या" भावप्र० ।

शर्करावत् त्रि० शर्कराः सन्त्यस्मिन् मतुप् मस्य वः । बहुशर्करायुक्तदेशे ।

शर्करासप्तमी स्त्री वैशाखशुक्लपक्षसप्तम्याम् । तद्विधानं मत्स्यपु० ७२अ० उक्तं यथा "शर्करासप्तमीं वक्ष्ये तद्वत् कल्मषनाशिनीम् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं ययानन्तं प्रजायते । माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां श्रद्धयान्वितः । प्रातःस्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानुलेपनः । स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम् । तस्मै नमः सवित्रे तु गन्धपुष्पं निवेदयेत्" इत्यादि ।

शर्करोदक न० शर्करामिश्रितमुदकम् । (चिनिर पाना) शर्करामिश्रिते जले तत्करणप्रकारगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "जलेन शीतलेनैव लोलिता शुभ्रशर्करा । एलालवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता । शर्करोदकनाम्नैतत् प्रसिद्धं विदुषा मतम् । शर्करोदकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम् । बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तप्रणाशनम् । मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहज्वरशान्तिकरं परम्" भावप्र०

शार्करिक त्रि० शर्कराः सन्त्यस्य ठन् । बहुशर्करायुक्तदेशे इत्यत् । शार्करिक-तत्रैव उभयत्रामरः ।

शर्द्ध पु० शृध-घञ् । अपानवायूत्सर्गे । ल्युट् । तत्रैव न० ।

शर्द्धञ्जह पु० शर्द्धमपानवायूत्सर्गं जहाति हा-खश् मुम् च । माषे । तद्भोजने हि अपानवायुर्निःसरतीति तस्य तथात्वम् ।

शर्ब हिंसायां गतौ च भ्वा०पर०सक०सेट् । शर्बति अशर्बीत् ।

शर्मद त्रि० शर्म ददाति दा-क । १सुखदायके २विष्णौ पु० विष्णुसं० ।

शर्मन् शॄ-मनिन् । १सुखे २गृहे न० ३ब्राह्मणोपाधौ पु० । "शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा त्राता च भूभुजः । भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्" यम । "शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात् वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु । धनान्तञ्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्त्यजन्मनः" शातातप ।

शर्मरा स्त्री शर्म-राति रा-क । १दारुहरिद्रायां २वस्त्रभेदे पु० भरतः ३सुखदायके त्रि० ।

शर्य्या स्त्री शॄ-यत् । रात्रौ वाचस्पति० ।

शर्य्याति पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे ।

शर्व हिंसे भ्वा० पर० सक० सेट । शर्वति अशर्वीत् ।

शर्व पु० शर्व-अच् । १महादेवे हेमच० । २विष्णौ विष्णुसं० ।

शर्वर पु० शर्व-अरन् । १कामदेवे २तमसि न० उणादि० ३सन्ध्याकाले संक्षिप्तसा० ४स्त्रियां मेदि० ।

शर्वरी स्त्री शॄ-वनिप् ङीप् वनो र च । १रात्रौ अमरः । शर्वरीचन्द्रः । २हरिद्रायां विश्वः । [हेमच० ।

शर्वला स्त्री शर्व-वञ् शर्वं लाति ला-क । तोमरास्त्रे

शर्वाणी स्त्री शर्वस्य पत्नी ङीप् आनुक् च । भवान्यां हेमच०

शल चलने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । शलते अशलिष्ट । अशलिढ्(ध्व)म् शेषे [ज्वलादि० शलः शालः ।

शल गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शलति अशालीत् ।

शल श्लाघायां चु० आत्म०सक०सेट् । शालयते अशीशलत ।

शल वेगे भ्वा० पर० सक० सेट् । शलति अशालीत् ।

शल न० शल-अच् । १शल्यकीलोम्नि (सजारुकाँटा) अमरः २भृङ्गिणि ३पोतभेदे ४ब्रह्मणि च पु० मेदि० ५कुन्ताख्ये त्रिका० ६उष्ट्रे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष् ।

शलक पु० शल-वुन् । (माकड्सा) कीटभेदे त्रिका० ।

शलङ्ग पु० शल-अङ्गच् । १लोकपाले २लवणभेदे उणादि० ।

शलभ पु० शल-अभच् । कीटभेदे पतङ्गे अमरः ।

शलल न० स्त्री शल-कलच् । शल्यकीलोम्नि (सजारुकाँटा) अमरः । स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् ।

शलाका स्त्री शल-आकन् । १शल्ये २मदनवृक्षे (मयना) ३सारिकायां ४शल्लक्यां ५शरे मेदि० ६आलेख्यतूलिकायां हेमच० ७अस्थ्नि च शब्दच० । सुश्रुतोक्ते शस्त्रादिकार्यार्थे यन्त्रभेदे शस्त्रशब्दे दृश्यम् ।

शलाकापरि अव्य० अव्ययी० । शलाकापातनक्रीडायां पराजये

शलाकापुरुष पु० हेमचन्द्रोक्ते जैनानां त्रिषष्टिदेवपुरुषभेदे

शलाटु त्रि० शल-आटु । १अपक्वफले अमरः । २मूलभेदे उणादि० ३विल्वे च पु० राजनि० ।

शलालु पु० शल-आलुच् । सुगन्धिद्रव्यभेदे सि०कौ० ।

शलालुक त्रि० शलालुना क्रीतं ठन् । शलालुद्रव्येण क्रीते पदार्थे स्त्रियां ङीप् ।

शल्क न० शल-क कस्य नेत्त्वम् । १खण्डे २वल्कले अमरः । ३मत्स्यत्वचि च (आँश) कोषान्तरम् । [त्वचि च सि०कौ०

शल्कल न० शल-कलन् कस्य नेत्त्वम् । १मत्स्यवल्कले २शल्क-

शल्कलिन् पु० शल्कलमस्त्यस्य इनि । मत्स्ये शब्दर० ।

शल्किन् पु० शल्कमस्त्यस्य इनि । मत्स्ये हेमच० ।

शल्यदा स्त्री शल-यक् तादृश शदं मूल यस्याः । मेदाख्योषधौ राजनि० ।

शल्भ प्रशंसायां भ्वा०आ०सक० सेट् । शल्भते अशल्भिष्ट ।

श(शा)ल्मलि पु० शल-मलच् स्वार्थे इन् ङञ् वा । शाल्मलिवृक्षे (शिमुल) हिन्दूपकाश ङीप्त्वमपि तत्र वा ङीप् तत्रार्थे ।

शल्य न० शल-यत् । १बाणे २तोमरे ३क्ष्वेडे मेदि० ४वंशकणिकायां विश्वः । ५दुष्पक्षे ६दुर्वाक्ये शब्दर० ७पापे लिङ्गा० "शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिबालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धारणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानं व्रणविनिश्चयार्थञ्च" सुश्रुतोक्ते चिकित्साङ्गे यन्त्रभेदे ८ग्रहस्थि ज्यो०त०। वास्तुभूमिस्थ शल्यज्ञान प्रश्नाक्षरेण यथा भवति तथोक्तं ज्यो०त०

"सुनिश्चिता मन्दिरभूमिमादौ निखाय तोयावधि यत्नतस्ताम् । कुर्य्याद्विशल्यामथ वा न मानं खात्वाथ वा प्रश्नवशाद्विधिज्ञः । दूर्वाप्रवालाक्षतपुष्पपाणिः शुचिः शुचिं दैववित् समेत्य । पृच्छेद्विनीतो मधुरस्वरेण शल्यस्य तत्त्व भवने तदीय । ततः प्रश्नादिमो वर्णः सम्प्राप्तो यत्नतोऽथ वा । क्रमात् पुष्पापगादेवफलानां च ग्रहणादिकः । प्रथमो धरणी धारिणी करौ तदनन्तरम् । न भूत्वै नम इत्येष मन्त्रो वह्निप्रियात्मकः" वह्निप्रिया स्वाहा "मन्त्रेणानेन कठिनीमभिमन्त्र्य विभाजयेत् । नवधा सदनक्षेत्रं तथा पश्चाद्विलेखयेत् । चकचत एहा शपवा नव चेत् प्रश्नाक्षराणि जायन्ते । प्रागादिकोष्ठमध्ये वर्णास्ते शल्यमाख्यान्ति । प्रश्ने चकारं पुरतो नरास्थि नृनेति शल्यं मरकप्रदायि । प्रोणीशदण्डोरगरौद्रखस्थं टंकारं खरशल्यमन्तौ । याम्य चकार ह्युगास्थिभेपुम प्रमोधिनाशं प्रकरोति शल्यम् । रक्षोदिशि शास्थि टङ्कस्थितानां सङ्क्षय वह्नि हनिश्चित तः । प पश्चिद्ब्वस्थि शिशोर्ब्रवीति बल्यं प्रवासाद् स्वकमेव शल्यम् । श्वोवायुकोणे नरकप्रमास्थि दारिद्र्यमित्रक्षयकारिधत्ते । धनपदिशि शकारं प्राह विप्रास्थि विप्रक्षयकरथ पकारो वह्नि ककाशास्थि प्रभौ । तदिह कुलविनाश गोधमाराश्च हानि वितरति गेहनाथस्यापि शुभस्य देवे । यो मध्यभागे भवति कपाल कालायसं चाहं कुलक्षयाय । यत्नाटपाशान्यधुना प्रमाण यत्र तस्य कथयामि शल्ये । इन्द्रयमोजलेशाने शल्यं साईकरे कटौ । वह्न्यन्तकुबेरेषु पुरुषे मध्यगातयो" । देवीपु० "पुरुषाध स्थितं शल्यं न स्यात् दोषद भवेत् । प्रासादे दोषदं शल्य भवेत् यावज्जलान्तकम् । ग्रहारम्भातिरुपूर्ति. कास्यद्यदि जायते । शल्यं स्वपनदेशस्य प्रासादे शयनेऽपि वा" । १०मदनवृक्षे ११श्वाविधि च पु० अमर० १२मत्स्यमातुले मद्राधिपे नृपभेदे पु०१३मीनि १४गवाक्षकायां पु० हेमच० १५बिल्ववृक्षे पु० १६मत्स्यभेदे राजनि० । १७शस्त्रभेदे पु० शिका० ।

शल्यक पु० शल्य इव कायति कै-क । १मदनवृक्षे (मयना) शब्दच० । २शल्यकीमृगे च पु स्त्री० स्त्रियां ङीप् राजनि० ।

शल्यलोमन् न० शल्यमिव लोम । शल्यकीलोम्नि राजनि० ।

शल्यारि पु० ६त० । शल्यनामकनृपहन्तरि युधिष्ठिरे तद्धननकथा भा० शल्य० दृश्या ।

शल्ल गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शल्लति अशल्लीत् ।

शल्ल न० शल्ल-अच् । १त्वचि २भेके पु० शब्दच० । स्वार्थे क । त्वचि न० । ३लोध्रवृक्षे पु० जटा० । (सजारु) ४पक्षिभेदे स्त्री गौरा० ङीष् । सा च ५गजभक्ष्यावृक्षे अमरः ।

शल्लकीद्रव पु० शल्लक्याद्रव इव स्रावद्रवत्वात् । सिह्लके जटा० ।

शल्व पु० शल-व । शाल्वदेशे उणा० । [अशवीत् ।

शव विकारे गतौ च भ्वा०पर०सक० सेट् । शवति अशावीत्

शव पु०न० शव-अच् । मृतदेहे गतप्राणे १देहे अमर । २जले न० मेदि० ।

शवकाम्य न० शवः काम्यो यस्य । कुक्कुरे शब्दर० ।

शवयान न० शववाहनं यानम् शाक० । मृतदेहवाहनार्थे तल्पे हारा० ।

शवर न० शव-अरन् । १म्लेच्छजातिभेदे अमरः । २पानीये २शिवे च पु० मेदि० ३तत्पत्न्यां स्त्री ङीष् । ४शास्त्रभेदे ५हस्ते पु० शब्दादिको० मीमांसाभाष्यकारके ६विदङ्क्टे । [शब्दर० ।

शवरथ पु० शववाहनार्थं रथः शाक० । शववाहनार्थे याने

शवरलोध्र पु० शवरप्रियः लोध्रः । श्वेतलोध्रे रत्नमा० ।

शवरालय पु० ६त० । शवरावासस्थाने अमर० ।

शवल पु० शव-कलच् । १कर्बुरवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः । ३तद्वर्णयुक्तायां धेनौ स्त्री अमरः ।

शवसान पु० शव-आनच् सुक् च । पथिके सि०कौ० ।

शश प्लुतगतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । शशति । अशाशीत्-अशशीत्

शश पु स्त्री० शश-अच् । पशुभेदे (खरगोश) अमरः । स्वार्थे क । तत्रैव ।

"शशः शीतो लघुपाकी रूक्षः स्वादुः सदा हितः । मधुरस्तु कषायश्च वातवातादिकः स्मृतः । ज्वरा-

तिथौ रक्षोगणानामथ स्वरस्य तु" भाव०। श्राद्धे तन्मांस दाने फलभेदः श्रा० त० उक्तो यथा "ऐणरौरव वाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्। मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः" तन्मांसं विष्णवे देयं यथोक्तं "मार्गं मांसं तथा छागं शाश समतुपलक्षतं। एतानि मे प्रियाणि स्युः प्रपद्यामि वसुन्धरे।"। वराहपु०। २चन्द्राङ्करूपे मृगे धरणिः। ३बोले ४बोले ५नरभेदे मेदि०। तल्लक्षणं यथा "मृदुवचनसुशीलः कोमलाङ्गः सुवेशः सकलगुणनिधानं सत्यवादी शशोऽयम्" रतिम०।

शशक पुंस्त्री० शश--स्वार्थे क। (खरगोश) पञ्चनखेषु भक्ष्ये पशुभेदे "शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः" मनुः।

शशधर पु० शशं मृगभेदं धरति धृ-अच्। १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः। भृ--क्विप् शशभृदादयोऽप्यत्र।

शशलाञ्छन पु० शशः मृगभेदो लाञ्छनं यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च शशाङ्कादयोऽप्यत्र।

शशबिन्दु पु० १राजभेदे २विष्णौ च मेदि०।

शशशिम्बिका स्त्री शश इव शिम्बी यस्याः कायति कै-क। जीवन्त्यां राजनि०। [यमुनयोर्मध्यस्थे देशभेदे त्रिका०।

शशस्थली स्त्री शशवाशयोर्मध्या स्थली। अन्तर्वेद्यां गङ्गा-

शशाण्डुलि स्त्री अण्ड--उलि ह्रस्व०वा ङीप्। कर्कटीभेदे राजनि०। "शशाण्डुली त्रिदोषघ्नी कोमला कटुतिक्ता मधुरा कफापहा। पाके तु साऽम्ला मधुरा विदाहकृत् कफे तु शुष्का रुचिकृत् दीपनी" राजनि०। [स्त्रु। तत्रैव।

शशाद पु० शशमत्ति अद- अण्। श्येनविहगे राजनि०।

शशिकला स्त्री ६त०। १चन्द्रस्य षोडशभागे "शुक्लनिशमनुकलाविह शशिकला" छन्दोम० उक्तलक्षणे २पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे। [मणौ पु० राजनि०।

शशिकान्त न० शशी कान्तो यस्य। १कुमुदे २चन्द्रकान्त

शशिन् पु० शशोऽस्त्यस्य इनि। १चन्द्रे २कर्पूरे च शब्दमा०।

शशिप्रभ न०शशिना प्रभा स्वेव वा प्रभा यस्य। १कुमुदे। २मुक्तायां राजनि०। ६त० ३ज्योत्स्नायां जटा०। [दयोऽप्यत्र।

शशिभूषण पु० शशी भूषणं यस्य। १महादेवे शशिमौलिमा-

शशिलेखा स्त्री शशिनो रेखा ६त०। १चन्द्रकलायां शशिनो लेखेव कलतावत्त्वात्। २गुडूच्यां मेदि०। "मौ मो यौ चेत् भवेतां सप्ताष्टैश्चन्द्रलेखा" छन्दोम० उक्तलक्षणे ३पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे। [राजनि०।

शशिवाटिका स्त्री शशिनो वाटीव इवार्थे कन्। पुनर्नवायां

शशिशेखर पु० शशी शेखरं यस्य। महादेवे त्रिका० शशिमौल्यादयोऽप्यत्र।

शशोर्ण न० ६त०। शशस्य लोम्नि अमरः। [अमरः।

शश्वत् अव्य० शश- वति। १नैरन्तर्ये २पुनःपुनरित्यर्थे च

शष वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। शषति अशाषीत् अशषीत्।

शष्कुल पु० शष-कुलच् कस्य नेत्वम्। (कहरकरभा) १मत्स्ये २अपूपभेदे स्त्री शब्दच० गौरा० ङीष्। ३कर्णरन्ध्रे "अवलम्बितकर्णशष्कुली" नैष०। ४मत्स्यभेदे च भावप्र० दन्त्यमध्योऽप्ययमत्रार्थे। [मेदि०।

शष्प न० शष- पक्। १बालतृणे बाले अमरः २प्रतिभाक्षये पु०

शस वधे भ्वा० पर० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट्। शसति। अशासीत् अशसीत्।

शस आशिषि भ्वा० आत्म० सक० इदित् सेट्। प्रायेणाङ्पूर्वः। आशंसते आशंसिष्ट।

शस वधे अदा० पर० सक० सेट् इदित्। शंस्ति अशंसत्।

शसन न० शस -वधे ल्युट्। यज्ञार्थं पशुहनने।

शस्त न० शस्--क्त। १कल्याणे २तद्वति अमरः। ३स्तुते ४प्रशस्ते च त्रि० मेदि०। ५देहे न० त्रिका० संज्ञायां कन्। ६अङ्गुलित्राणे शब्दच०।

शस्त्र न० शस--ष्ट्रन्। १लौहे २खड्गादौ अस्त्रे च हेमच० स्वार्थे क। तत्रैव। तत्र सुश्रुतसम्मतशस्त्राणि भेदाः शंस- त्रन्। ३प्रगीते मन्त्रभेदे त्रिवृत्साङ्गस्ताम्नां च- तुर्थादि स्तुतौ यथा

"अथातः शस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः विंशतिः शस्त्राणि। तद्यथा मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकवडिशदन्तशङ्क्वेषण्य इति। तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने लेखने च। वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्धधाराणि छेदने भेदने च। सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्रावणे। कुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च। वडिशो दन्तशङ्कुश्चाहरणे। एषण्येषणे आनुलोम्ये च। सूच्यः सीवने इत्यष्टविधे कर्मण्युपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः। तेषामथ यथायोगग्रहणसमासोपायः कर्मसु वक्ष्यते। तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणे भागे गृह्णीयाद्भेदनार्थं सर्वाणि। वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रं किञ्चिदुत्तानपाणिना लेखने बहुशोऽवचार्यं" इत्याद्यो

विस्रावणानि विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्रावयेत्। तत्र प्रच्छादितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां व्रीहिमुखम्। कुठारीका वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुष्ठविष्टब्धयाभिहन्यात्। आराकरपत्रैषण्यो मूले। शेषाणि तु यथायोगं गृह्णीयात्। तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः। तत्र नखशस्त्रैषण्यावष्टाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते। वडिशो दन्तशङ्कुश्चानताग्रे तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे। एषणी गण्डूपदाकारमुखी। प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रदेशप्रमाणा सुदृढा। दशाङ्गुला शरारीमुखी सा कर्त्तरीति कथ्यते। शेषाणि तु षडङ्गुलानि। तानि सुग्रहाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहितमुखाग्राण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्पत्। तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः। अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात्तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम्। तत्र धारा भेदनानां मासूरी। लेखनानामर्द्धमासूरी। व्यधनानां विस्रावणानाञ्च कैशिकी। छेदनानामर्द्धकैशिकीति। तेषां पायना त्रिविधा क्षारोदकतैलेषु तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु। उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं सिराव्यधनस्नायुच्छेदनेषु। तेषां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला माषवर्णा। धारासंस्थापनार्थं शाल्मलीफलकमिति"। भवति चात्र "यदा सुनिशितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम्। सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्मसु योजयेत्"। अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति। "शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत्। त्वक्सारादि चतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान्। आहार्य्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत्। विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षारवह्निजलौकसाम्। ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च ये। गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विस्रावयेत्तु तान्। एषण्येषणालाभे तु बालाङ्गुल्यङ्कुरा हिताः। शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु। कारयेत्करणे प्राप्तं कर्मारं कर्मकोविदम्। प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः। तस्मात्परिचयः कार्य्यः शस्त्राणामादितः सदा"। [राजनि०।

शस्त्रकोषतरु पु० शस्त्रकोषस्य हितस्तरुः। महापिण्डीतरौ

शस्त्रजीविन् पु० शस्त्रेण जीवति जीव–णिनि। शस्त्रव्यापारेण युद्धादिना वृत्तिमति हेमच०।

शस्त्रपाणि पु० शस्त्रं पाणौ यस्य। १शस्त्रधारके २आततायिभेदे च "शस्त्रपाणिर्धनापहः" इति स्मृतिः।

शस्त्रमार्ज्ज पु० शस्त्रं मार्ष्टि मृज–अण् (शिकलकर) शस्त्रमार्ज्जनकरे शिल्पिभेदे अमरः।

शस्त्रहत त्रि० ३त०। १शस्त्रघातेन मृते "पक्षिपशुदंष्ट्रैर्मृता दंष्ट्रिशृङ्गिनखैर्हताः। पतनानशनप्रायैर्वज्राग्निविषबन्धनैः। मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहता मताः" देवीपु० परिभाषिते २खड्गादिहते च। तच्चाशौचादि शुद्धित० उक्तं यथा "शस्त्रघाते त्र्यहादूर्द्ध्वं यदि कश्चित् प्रमीयते। अशौचं प्राकृतं तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः" व्याघ्रः "घातेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्द्विधा। आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्यात् दशरात्रमतःपरम्"। अत्र शस्त्रघातपरं घातेतरशस्त्रघातपरं पारिभाषिकशस्त्रघातपरञ्च। न च शास्त्रीयव्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकस्यैव ग्रहणं युक्तमितिवाच्यम् आद्ये पारिभाषिकापारिभाषिकशस्त्रघातग्रहणवदत्रापि तथा युक्तत्वात् पारिभाषिकत्वादेव न प्रकरणनियमः" शु० त० रघु०।

शस्त्रहतचतुर्दशी स्त्री शस्त्रहतोद्देश्यकश्राद्धाङ्गं चतुर्दशी। गौणाश्विनकृष्णपक्षचतुर्दश्यां तत्र कर्त्तव्यं श्राद्धवि० दर्शितं यथा

"अथ शस्त्रहतचतुर्दशी। विष्णुः युद्धहतानां श्राद्धकर्मणि चतुर्दशी प्रशस्ता"।

शस्त्रयुद्धहतानामेवेति न नियमार्थम् ब्रह्मपुराणे "गवाऽनशनशस्त्राग्निविषोद्बन्धनिनां तथा। चतुर्दश्यां तु कर्त्तव्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः" प्रायोमहापथगमनम्। वायुपुराणे "युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषान्तु दापयेत्। शस्त्रेण च हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम्"। युवान एव पुत्रादयो मृता इत्यर्थः। मरीचिः "विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम्। चतुर्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता"। ब्राह्मणकर्तृघातोऽस्यास्तीति ब्राह्मणघाती तेषां, ये च ब्राह्मणैर्हताः" इति ब्रह्मपुराणवचनात् न तु कृतब्राह्मणघातस्य पतितत्वात्। अन्येषाम् अशस्त्रादिहतानाम् एतच्च शस्त्रहतानाञ्च विष्ण्वादिभिः सामान्यप्रकरणे लिखनात् सकलकृष्णपक्षसाधारणम् पित्रादीनामेव पार्वणविधिप्रकरणात् पार्वणविधिना कार्य्यं "यदि·

ण्डीकरणादूर्द्धं यत्र यत्र प्रदीयते। तत्र तत्र त्रयं कुर्य्याद्वर्जयित्वा मृताहनि” इति मनुवचनाच्च। ननु “अन्येषान्तु विगर्हिता” इति श्रवणात् कथं त्रैपुरुषिकपार्वणविधिः न यस्य पुरुषास्त्रय एव शस्त्रहतास्तस्य त्रैपुरुषिकविधिरुपपद्यते एवं यस्य द्वौ शस्त्रहतौ एको वा तेनापि द्वैपुरुषिकैकपुरुषिकमेव पार्वणं कर्त्तव्यं यथा मनुः “पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः। पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम्” तथा हारीतः “पितामहोऽपि जीवेच्च पितर्य्येव समापयेत्”। नन्वेकोद्दिष्टमात्रं श्रूयते यथाह गार्ग्यः “सपिण्डीकरणादूर्द्धं मृते कृष्णचतुर्दशीम्। प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न कारयेत्” यमः “सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत् पितृभ्यः प्रदीयते। एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने” भविष्यपुराणे “समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च। चतुर्दश्यां तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्। चतुर्दश्यां तु यत् श्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते। एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने” उच्यते। एषां वचनानाममूलत्वात् समूलत्वेऽपि पार्वणाशक्तविषयकत्वादेतानि विष्ण्वादिवचनेषु पार्वणावगतेः। भ्रात्रादीनान्तु शस्त्रहतानाम् एकोद्दिष्टविधिना कार्य्यम्। “अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये। तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्” इत्यापस्तम्बवचने पार्वणनिषेधात्। तच्च न सकलकृष्णपक्षसाधारणं विष्ण्वादिवचने श्राद्धशब्दस्य पार्वणपरत्वोक्तेः। किन्त्वाश्विनमासीयकृष्णपक्षविषयम्। ब्रह्मपुराणे “प्राया नगनेत्यादिना सकलकृष्णपक्षसाधारणं श्राद्धमभिधायाभिने “तर्पणीयाश्चतुर्दश्यां लुप्तपिण्डोदकक्रिया” इति पुनरभिधानं तच्छस्त्रहतभ्रात्रादिविषयम् अतएव तत्रैव “अमावास्यायां पितरः पूज्या नान्दीमुखा अपीति” वृद्धप्रपितामहादीनामपि श्राद्धं दर्शितम्। इयञ्च चतुर्दश्यामशस्त्रहतश्राद्धनिन्दा आश्विनमासीयकृष्णपक्षश्राद्धादिकृत्यव्यतिरिक्तसामान्यकृष्णपक्षविहितश्राद्धकाम्यश्राद्धविषया प्रकरणभेदेन श्राद्धकर्मभेदात् सामान्यविशेषन्यायाच्च इतरथा चतुर्दश्यां सङ्क्रान्तिमात्रेऽशस्त्रहतनिन्दा स्यात् अतएव “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीमिति” मनुवचनेऽपि चतुर्दशीवर्जनं पक्षश्राद्धादिव्यतिरिक्तविषयम्। ननु शस्त्रादिहतानां श्राद्धनिषेधः श्रूयते यथा छागलेयः “शस्त्रविप्रहतानाञ्च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः। आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव श्राद्धमेषां न कारयेत्”। सत्यं बुद्धिपूर्वकमृतानामेव। प्रमादमृतानाञ्च श्राद्धादिकमाह अङ्गिराः “अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः। अशौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया”। अबुद्धिपूर्वकमपि शृङ्ग्यादिभिः क्रीडां कुर्वतां मृतानां न कर्त्तव्यम्। ब्रह्मपुराणे “शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः। आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः”। परिहर्त्तव्यः श्राद्धादौ। शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्वकमृतानामपि कर्त्तव्यम्। गार्ग्यः “नष्टशौचव्रतिर्लुप्तप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः। आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः। तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः। तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते”। एवं क्रीडाव्यतिरेकेणाऽबुद्धिपूर्वमृताः शास्त्रानुमत्या च बुद्धिपूर्वकमृता अपि श्राद्धार्हाः। कथम् लुप्तपिण्डोदकत्वम् इति चेत्तेषामिति ब्रूम बुद्धिपूर्वकमृते पिण्डोदकक्रियालोपात्”।

शस्त्राभ्यास पु० ६त०। शस्त्रप्रयोगशिक्षायां त्रिका०। [जनि०।

शस्त्रायस शस्त्रयोग्यमयः अच्समा०। लौहभेदे (इस्पात) रा-

शस्त्रिन् त्रि० शस्त्रमस्त्यस्य इनि। शस्त्रविशिष्टे।

शस्त्री स्त्री स्वल्पं शस्त्रं ङीप्। क्षुरिकायाम् मेदि०।

शस्प न० शस–प। बालतृणे घासे अमरे पाठान्तरम्।

शस्य न० शस-यत्। वृक्षादीनां फले “शस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते” इत्युक्ते क्षेत्रस्थे धान्यादौ च अस्य दन्त्यादित्वमपि नवशस्यसम्भोगनक्षत्राणि ज्यो० त० उक्तानि यथा “अनुराधा मृगशिरो रेवती चोत्तरात्रयम। हस्ता चित्रा यथा पुष्या श्रवणा च पुनर्वसुः। रोहिणी नवशस्यादिनवद्रव्याशनादिषु। प्रशस्तं नवपीठादिसम्भोगे चाहयिद्भवदेत्”।

शस्यध्वंसिन् पु० शस्यं ध्वंसयति ध्वन्स–णिच्–णिनि। १राजवृक्षे (हेंद) शब्दच० २शस्यनाशके त्रि०।

शस्यमञ्जरी स्त्री ६त०। अभिनवधान्यादिशीर्षे अमरः।

शस्यशूक न० धान्यादेः शीर्षे अमर.। [अमर।

शस्यसम्बर पु० शस्यं संवृणोति सम्+वृ–अच्। शालवृक्षे

शस्यारु पु० शस्यमृच्छति ऋ–उण्। क्षुद्रशमीवृक्षे शब्दच०।

शाक पु०न० शक–घञ्। १पत्रपुष्पादौ अमरः २वृक्षभेदे पु० (सेगुण) हस्वे च ३शक्तौ ४शिरीषवृक्षे पु० शब्दरत्ना०। ५खराज्यावधि वत्सरप्रवर्त्तके राजभेदे ६तदीये वत्सरे च पु० मेदि०। शक्नोति सामर्थ्यं शो–क तस्य नेत्त्वम्।

“मूलपत्रं करीराग्रे फलकाण्डाधिरूढकम् । त्वक्पुष्पं कवकञ्चैव शाकं दशविधं स्मृतम्” इत्युक्तेषु ७अस्थ्यादीनां पत्रादिषु न० । तत्र १मूलं मूलकादेः । २पत्रं वास्तूकादेः । ३करीरं वंशादेः । ४अग्रं वेत्रादेः । ५फलं कुष्माण्डादेः । ६काण्डं उत्पलादेः । ७अधिरूढं तालास्थिमज्जादेः । ८त्वक् मातुलुङ्गादेः । ९पुष्पं कोविदारादेः । १०कवकं छत्रिकादेः । भावप्र० तद्गुणोक्तं यथा “पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा । शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्” । “प्रायः शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च । रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च । शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रम् वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् । प्रज्ञाक्षयञ्च कुरुते पलितञ्च नूनम् हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः” । द्वीपभेदे महाभा० ११ अ० तत्प्रमाणाद्युक्तं यथा

“शाकद्वीपञ्च वक्ष्यामि यथावदिह निश्चयम् । कथ्यमानं निबोधध्वं शाकं द्वीपं द्विजोत्तमाः ॥ जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः । विस्ताराद् द्विगुणश्चापि परीणाहः समन्ततः । तेनावृतः समुद्रोऽयं द्वितीयो लवणोदकः । तत्र पुण्या जनपदा न चात्र म्रियते जनः । कुत एव च दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुतेष्विह । तथापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषिताः । शाकद्वीपादिषु त्वेषु सप्त सप्त नगास्त्रिषु । ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टाः पर्वतोत्तमाः । रत्नाकराद्रिनामानः सानुमन्तो महाचिताः । समोदिताः प्रतिदिशं द्वीपविस्तारमानतः । उभयत्रावगाढौ च लवणक्षीरसागरौ । शाकद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त दिव्यान् महाचलान् । देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते । प्रागायतः स सौवर्ण उदयो नाम पर्वतः । तत्र मेघास्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवन्त्यपयान्ति च । तस्यापरेण सुमहान् जलधारो महागिरिः । स वै चन्द्रः समाख्यातः सर्वौषधिसमन्वितः । तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् । नारदो नाम चैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः । तत्राचलौ समुत्पन्नौ पूर्वं नारदपर्वतौ । तस्यापरेण सुमहान् श्यामो नाम महागिरिः । यत्र श्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्वमिमाः किल । स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामपर्वतसन्निभः । शब्दमृत्युः पुरा यस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः । रत्नमालान्तरमयः शाल्मलश्चान्तरालकृत् । तस्यापरेण रजतो महानस्तो-गिरिः स्मृतः । स वै सोमक इत्युक्तो देवैरभ्युदितः पुरा । अमृतञ्चाहृतञ्चैव मातुरर्थे गरुत्मता । तस्यापरे चाम्बिकेयः सुमनाश्चैव स स्मृतः । हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निषूदितः । आम्बिकेयात् परो रम्यः सर्वौषधिनिषेवितः । विभ्राजस्तु समाख्यातः स्फाटिकस्तु महान् गिरिः । यस्माद्विभ्राजते वह्निर्विभ्राजस्तेन स स्मृतः । सैवेह केशवेत्युक्तो यतो वायुः प्रवाति च । तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि पर्वतानां द्विजोत्तमाः । शृणुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूर्वशः । द्विनामान्येव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा । उदयस्योदयं वर्षं जलधारेति विश्रुतम् । नाम्ना गतभयं नाम वर्षं तत् प्रथमं स्मृतम् । द्वितीयं जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतम् । तदेव शैशिरं नाम वर्षं तत् परिकीर्त्तितम् । नारदस्य च कौमारं तदेव च सुखोदयम् । श्यामपर्वतवर्षं तदनीचकमिति स्मृतम् । आनन्दकमिति प्रोक्तं तदेव मुनिभिः शुभम् । सोमकस्य शुभं वर्षं विज्ञेयं कुसुमोत्करम् । तदेवासितमित्युक्तं वर्षं सोमकसंज्ञितम् । आम्बिकेयस्य मैनाकं क्षेमकञ्चैव तत् स्मृतम् । तदेव ध्रुवमित्युक्तं वर्षं विभ्राजसंज्ञितम् । द्वीपस्य परिणाहश्च ह्रस्वदीर्घत्वमेव च । जम्बूद्वीपेन संख्यातं तस्य मध्ये वनस्पतिः । शाको नाम महावृक्षः प्रजास्तस्य महानुगाः । एतेषु देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः । विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह । तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः । तेषु नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः । द्विनाम्ना चैव ताः सर्वा गङ्गा सप्तविधा स्मृता । प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला शुभा । मुनितप्ता च नाम्नैषा नदी सम्परिकीर्त्तिता । सुकुमारी तपःसिद्धा द्वितीया नामतः सती । नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्त्तिता । शिबिका च चतुर्थी स्यात् द्विविधा च पुनः स्मृता । इक्षुश्च पञ्चमी प्रोक्ता तथैव च पुनः कुहूः । वेणुका चामृता चैव षष्ठी सम्परिकीर्त्तिता । सुकृता च गभस्ती च सप्तमी परिकीर्त्तिता । एताः सप्त महाभागाः प्रतिवर्षं शिवोदकाः । भावयन्ति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनम् । अभिगच्छन्ति ताश्चान्या नद्यश्च सरांसि च । बहूदकपरीवाहा यतो वर्षति वासवः । तासान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च । न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्वराः । ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्

एते शान्तमया प्रोक्ता प्रमोदा ये च वै शिवाः। आनन्दाश्च सुखाश्चैव क्षेमकाश्च नरे सह। वर्णाश्रमा-चारयुता देशास्ते सप्त विश्रुताः। आरोग्या बलिनश्चैव सर्वे मरणवर्जिताः। अवसर्पिणी न तेष्वस्ति तथैवोत्सर्पिणी पुनः। न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्युगकृता क्वचित्। त्रेतायुगसमः कालस्तथा तत्र प्रवर्त्तते। शाकद्वीपादिषु ज्ञेय पञ्चस्वेतेषु सर्वशः। देशस्य तु विचारेण कालः स्वाभाविकः स्मृतः। न तेषु सङ्कर कश्चित् वर्णाश्रमकृतः क्वचित्। धर्मस्य चाव्यभीचारादेकान्तसुखिनो जनाः। न तेषु माया लोभो वा ईर्ष्यासूया भयं कुतः। विपर्य्ययो न तेष्वस्ति तद्वै स्वाभाविकं स्मृतम्। कालो नैव च तेष्वस्ति न दण्डो न च दाण्डिकः। स्वधर्मेण च धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परम्" ।

शाकचुक्रिका स्त्री शाकेषु मध्ये चुक्रिका। चिञ्चायाम् राजनि० ।

शाकट न० शकटाय हितम् अण्। १शकटसम्बन्धियुगादौ २शकटयोऽरि च मेदि०। ३श्लेष्मातके वृक्षे राजनि०। ४धवद्रुमे च पु० रत्नमा० ।

शाकटायन पु० व्याकरणकारके मुनिभेदे "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" कविकल्पद्रुम ।

शाकटिक पु० शकटेन चरति ठञ्। शकटेन गन्तरि।

शाकटीन पु० शकटं परिमाणमस्य खञ्। विंशतितुला-परिमाणे हेमच० । [शाकक्षाद्योऽप्यत्र।

शाकतरु पु० शाकाख्यः तरुः। (सेगुण) वृक्षे शब्दच० ।

शाकपत्त्र पु० शाकस्येव पत्त्रमस्य। शिग्रुवृक्षे राजनि० ।

शाकबालेय पु० बलये हितम् ढक् शाकप्रधानो बालेय। ब्रह्मयष्टिकायाम् शब्दच०। [क। तत्रैव त्रिका०।

शाकबिल्व पु०शाकोऽपि बिल्व इव। वार्त्ताकौ जटा०स्वार्थे

शाकम्भरी स्त्री शाकैर्बिभर्त्ति भृ-खच् मुम् च। "भरिष्यामि सुराः शाकैरावृष्टेः प्राणधारकैः। शाकम्भरीति विख्यातिं तदा यास्याम्यहं भुवि" देवीमा० मित्युक्तायाम् १दुर्गायाम् ।२रोमकान्तर्गतशाकम्भरनगर्यां न० तत्र भवं च। शाकम्भरीय लवणभेदे न० "शाकम्भरीय कथित महाखं रोमकं तथा। महाखं लघु वातघ्नमत्युष्णं भेदि पित्तलम्। तीक्ष्णं व्यवायि सूक्ष्मञ्चाभिष्यन्दि कटुपाकि च" भावप्र० ।

शाकयोग्य पु० शाके तद्भक्षणे योग्यः। धन्याके राजनि०।

शाकराज पु० शाकेषु राजते अच्, शाकानां वा राजा टच् समा०। वास्तूकशाके राजनि० ।

शाकल पु० ब०व० शकलेन ऋषिणा प्रोक्तमधीयते अण्। १शकलर्षिप्रोक्तकल्पादिग्रन्थाध्येतृषु। तेषां संघोऽङ्को घोषो वा पुनरण् वुन् वा। शाकल शाकलक वा। १तत्संघे २तदङ्के ३तद्घोषे च पु०। अङ्कः परस्परा सम्बन्ध." सि०कौ० ।

शाकलिक त्रि० शकलस्येदं ठक् कात्या० वार्त्ति०। शकलसम्बन्धिनि पक्षे अण् शाकल तत्रार्थे। [शाके त्रिका०।

शाकवीर पु० शाकेषु वीरः वीर्य्याधायकत्वात्। १वास्तूक-

शाकशाकट न० शाकस्य क्षेत्रं शाकटच्। शाकक्षेत्रे। शाकटिनच् शाकशाकटिन अत्रार्थे हेमच० ।

शाकश्रेष्ठ पु० शाकेषु श्रेष्ठ। १वास्तूकशाके शब्दर०। २जीवन्त्यां ३वार्त्ताकौ स्त्री हेमच०। [क्षुपे राजनि०।

शाकाङ्ग न० शाकस्य तद्भक्षणस्याङ्गमुपयोगि। १मरिचे २डोडी-

शाकाम्ल न० शाकमेवाम्लम्। वृक्षाम्ले राजनि० ।

शाकाम्लभेदन न० शाकरूपम् अम्लं भिनत्ति भिद्-ल्यु। १चुक्रे (चुकोपालङ्ग) राजनि०। [वृक्षे राजनि०।

शाकालाबु स्त्री शाकप्रधानालाबुः। अलाबुभेदे राजालाबु

शाकाष्टका स्त्री शाकेन कर्त्तव्या अष्टका। गौणफाल्गुनकृष्णाष्टम्याम् अष्टकाशब्दे ५१६ पृ० दृश्यम्।

शाकिनी स्त्री शाकमस्त्यस्याः उत्पद्यत्वेन इनि। १शाकभवनयोग्यायां भूमौ शाकवाटिकायाम् २देवीसहचरीभेदे च। "डाकिनी योगिनी चैव खेचरी शाकिनी तथा। दिक्षु पूज्या इमा देव्य सर्वसिद्धिफलप्रदायिकाः" काल्या०कल्प०। कण्ठदेशस्थे विशुद्धाख्ये चक्रे स्थितायां ३देवीशक्तौ च "विशुद्धाख्ये महाचक्रे षोडशस्वरसंयुते। सदाशिवं शाकिनीञ्च विन्यसेत् पूर्ववत्ततः" तन्त्रसा० ।

शाकुण पु० शक-बा० उणन्। परतापके शब्दमा०।

शाकुन पु० शकुनं शुभाशुभसूचकं निमित्तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ अण्। शकुनज्ञानसाधने ग्रन्थे (काकचरित)। "शुभाशुभज्ञानविनिर्णयार्थो हेतुर्नृणां यः शकुनः स उक्तः। गतिस्वरालोकनभावचेष्टा सकीर्त्तयामोऽद्विपदादिकानाम्। लोकोऽप्यमा शाकुनसञ्ज्ञकेन ज्ञानेन विज्ञातसमस्तकर्मा। नापायकूपे पतति प्रपश्यन् शास्त्रं हि दिव्या दृगतीन्द्रियेषु" वसन्तराज०।

शाकुनिक पु० शकुनेन पक्षिवधादिना जीवति ठञ्। पक्षिघातके अमरः।

शाकुन्तलेय पु० शकुन्तलाया अपत्यं ढक्। दुष्मन्तात्मजे शकुन्तलाभवे भरते नृपे जटा० ।

शाक्त त्रि० शक्तिर्देवताऽस्य अण्। तन्त्रोक्ते शक्तिदेवतोपासके तस्य प्रशंसा रुद्रयामलात० २पटले उक्ता "स्वर्गे मर्त्ये च पाताले नास्ति शाक्तात् परः प्रिय। सौराश्च गाणपत्याश्च वैष्णवाश्च तथैव च। शैवान्ते चैव शाक्ताश्च क्रमशः क्रमशः प्रिये।" "शाक्ता एव द्विजाः सर्वे न शैवा न च वैष्णवाः। उपासते यतो देवीं गायत्रीं परमाक्षराम्" निर्वाणत० २पटले। "स्वस्याचाराधनं त्यक्त्वा नान्यस्याराधनं चरेत्। अन्यस्य स्मरणाद्देवि! योगिनी शापमाप्नुयात्" गन्धर्वत०। "तर्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया। एष एव कुशः शाक्तो न दर्भो वनसम्भवः" श्यामार०। [अमर।

शाक्तीक पु० शक्तिः प्रहरणमस्य ईकक्। शक्त्या योद्धरि

शाक्य पु० शक-घञ् तत्र साधु यत्। बुद्धे।

शाक्यशब्दनिरुक्तिरन्यथोक्ता यथा

"शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्मात् प्रचक्रिरे। तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते भुवि शाक्या इति स्मृताः" भरतधृतवचनम्। इयमाख्यायिका पितृशप्ताः केचिदिक्ष्वाकुवंश्या गौतमवंशजकपिलमुनेराश्रमे योगाभ्यासाय शाकवृक्षे कृतवासा शाक्या इति ख्यातिमापन्नाः।

शाक्यमुनि पु० शाक्यो मुनिः। बुद्धभेदे अमरः।

शाक्यसिंह पु० शाक्यवंशे सिंह इव। बुद्धभेदे अमरः।

शाक्र त्रि० शक्रस्येदं स देवताऽस्य वा अण्। १इन्द्रसम्बन्धिनि २इन्द्रदेवताके हविरादौ। स्त्रियां ङीप्। शक्रस्येव तुल्यपराक्रमः अस्त्यस्याः अण्। ३शक्रतुल्यपराक्रमायां दुर्गायाञ्च "इन्द्राणी इन्द्रजननी शाक्री शक्रपराक्रमा" देवीपु०।

शाक्वर पु० शक-ष्वरप् स्वार्थे अण्। वृषे हेमच०।

शाख व्याप्तौ भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। शाखति अशाखीत्।

शाख पु० शाख-अच्। कृत्तिकापुत्रे स्कन्दानुजे १कुमारानुचरगणभेदे "अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत। तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः" मत्स्यपु० ५अ०। २ग्रन्थपरिच्छेदे सर्गस्थानीये ग्रन्थांशभेदे शब्दच०। वृक्षस्कन्धभेदे (डाल) स्त्री अमर। ३पक्षान्तरे ४बाहौ ५वेदैकदेशे च स्त्री मेदि०। ६अन्तिके विश्व। ७देहांशभेदे च।

शाखाकण्ट पु० शाखाव्यापी कण्टः कण्टको यस्य। स्नुही

वृक्षे राजनि०। [पुरे अमर। शाखापुरादयोऽप्यत्र

शाखानगर न० शाखेव नगरम्। मूलनगरसमीपस्थे क्षुद्र

शाखापित्त पु० शाखासु पित्तं यत्र। पाणिपादादिदेहशाखादाहे राजनि०। [स्त्रियां ङीष्।

शाखामृग पुस्त्री० शाखास्थो मृगः पशुः। वानरे अमरः।

शाखाम्ला स्त्री शाखास्वप्यम्ला। वृक्षाम्ले राजनि०।

शाखारण्ड पु० शाखायां वेदशाखायां रण्डः तद्विहितकर्मानाचरणात्। स्वशाखात्यागेनापरशाखोक्तकर्मकर्त्तरि हेमच०। [राजनि०।

शाखाल पु० शाखा बाहुल्येन सन्त्यस्य लच्। वानीरवृक्षे

शाखाशिफा स्त्री शाखाकृता शिफा मूलम् शाक०। वटादीनां शाखाजाते १मूले अमरः। २शिफामारभ्य शाखायुतायां गुडूच्यादिलतायाम् भरत।

शाखिन् पु० शाखाऽस्त्यस्य इनि। १वृक्षे अमरः। २वेदे ३वेदवति, ४नृपभेदे, ५स्कन्दभेदे च मेदि०।

शाखोट पु० शाख-व्याप्तौ ओटन् (शेओडा) वृक्षे त्रिका० स्वार्थे क। तत्रैव।

शाङ्खिक पुस्त्री० शङ्खस्तद्विकारवलयनिर्माणं शिल्पमस्य ठञ्। जातिभेदे (शाँखारी) अमरः स्त्रियां ङीष्। [रत्नमा०

शाङ्कुष्ठा स्त्री शङ्गति शो-क श० अङ्कुश इव यस्याः। गुञ्जायां

शाट पु० शट-घञ्। वस्त्रे अमर। स्त्रीत्वमपि गौरा० ङीष्।

शाटक पु०न० शट-ण्वुल्। वस्त्रे अमर स्त्रीत्वमपि टाप्।

शाट्यायन पु० १मुनिभेदे, तेन प्रोक्तम् अण्। २प्रकृतहोमकर्मणि वैगुण्यसमाधानार्थं विहिते होमभेदे न०भवदेव

शाठ्य न० शठस्य भावः ष्यञ्। शठतायाम्। [चङि न ह्रस्व

शाड श्लाघायां भ्वा० आ० सक० सेट्। शाडते अशाडिष्ट ऋदि

शाण न० शणेन निर्वृत्तम् अण्। शणसूत्रनिर्मिते १वस्त्रे। शण-दाने(तेजने) घञ्। (कष्टिपाथर) २कषपाषाणे ३अस्त्रादीनां निकषणे तीक्ष्णकरणयन्त्रभेदे मेदि० ४करपत्रे (करात) विश्वः। ५माषचतुष्कमाने भावप्र०।

शाणाजीव पु० शाणमाजीवति आ+जीव-अण्। अस्त्रतीक्ष्णताकारके शिल्पिनि हेमच०।

शाणि पु० शण-इण्। १पट्टवृक्षे शब्दच०। शणेन निर्वृत्ता इञ् वा ङीप्। २शणनिर्मिते पट्टिकावस्त्रे ३छिद्रवस्त्रे च हेमच० ४ह्स्वकटाञ्चादिदूषनायां शब्दर०। ५वस्त्रमण्डपे (ताँबु) मेदि०।

शाणित त्रि० शण-दाने (तेजने) णिच्-क्त। तीक्ष्णीकृते।

शाणीर न० शण-भा० ईरण्। शोणनदमध्यस्थतटे विश्व।

शाण्डिल्य त्रि० शण्डिलस्यापत्यम् यञ्। गोत्रप्रवर्त्तके भक्तिशास्त्रकारके १मुनिभेदे मेदि०। भक्तिशब्दे तन्मतं दिङ्मात्रं दर्शितम्। तद्गोत्रप्रियत्वात् २बिल्वे अमरः ३वह्निभेदे च मेदि०।

शात न० शो-क्त। १सुखे २तद्वति त्रि० अमरः। ३कृशे ४क्षये त्रि० विश्व०। ५दुर्बले ६निशिते च त्रि० मेदि०। ७धुस्तूरे पु० अमर०। [अमरः २धुस्तूरे ३करवीरे च पु० मेदि०।

शातकुम्भ न० शतकुम्भे गिरौ भवः अण्। १हिरण्ये

शातकौम्भ न० शतकुम्भे भवम् अण् द्विपदवृद्धिः। १हिरण्ये २धुस्तूरे च द्विरूपकोषः।

शातन न० शो-णिच्-तुक् च ल्युट्। १तनूकरणे २विनाशने च "वर्द्धनं सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्" इति अधिकरणमाला। [चन्द्रप्रकाशे शब्दच०।

शातपत्त्रक पु० शतपत्त्रमिव कायति कै-क स्वार्थे अण्।

शातभीरु पु० शाता दुर्बलाः पान्था भीरवो यस्याः ब०। १मल्लिकाभेदे रत्नमाला। [त्रिका०।

शातमान त्रि० शतमानेन क्रीतम् अण्। शतमानेन क्रीते

शातला स्त्री शात कार्श्यं लाति ला-क। (चामकषा) इति भरतः।

शातातप पु० स्मृतिकारके मुनिभेदे। तेन प्रोक्तं छ। शातातपीय तत्प्रोक्ते कर्मविपाकग्रन्थे।

शात्रव पु० शत्रुरेव स्वार्थेऽण्। १रिपौ अमरः। तस्य भावः तेन सर्वो वा अण्। २वैरे ३रिपुसमूहे च न०।

शाद पु० शद-घञ्। १कर्द्दमे २हरिततृणे च अमरः।

शादहरित पु० शादेन हरितशष्पयुक्तः। शाद्वले देशे अमरः

शाद्वल पु० शादाः सन्त्यत्र ड्वलच्। नडवद्धरिततृणयुक्ते देशे अमरः। [शमीधान्यमिव शमीधान्यमिट।

शान तेजने भ्वा० उभ०सक०सेट् स्वार्थे सन्। शीशांसति ते

शान पु० शान-अच् शो निशाने इत्युक्तेरनित्यः सन्। अस्त्रादीनां तीक्ष्णताकारके यन्त्रभेदे भरत०।

शानी स्त्री शान-इन् ङीप्। इन्द्रवारुण्यां शब्दच०।

शान्त त्रि० शम-क्त। १शमयुक्ते २अभियुक्ते च शम-णिच्-क्त नि०। ३शान्तिं गमिते त्रि०। ४निर्वेदस्थायिभावके रसभेदे पु० मेदि०। ५लोमपादराजकन्यायाम्, ऋष्यशृङ्गपत्न्यां ६पत्नीभेदे च स्त्री राजनि०।

शान्तरसनिरूपणं सा०द० ३प० यथा

"शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः। कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः। अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या। परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते।। पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः। महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः। रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः। निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः। निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो। दयावीरादौ हि मौक्तिकवाहनादौ अन्तरा मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तित्वाद्यप्राप्तेर्दर्शनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते। शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति। अतश्च नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम्"। ननु "न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा। रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रमाणः" इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्य्यादीनामभावात् कथं रसत्वमित्युच्यते। "युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः। रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्य्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा"। यश्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः। उक्तं हि "यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्। सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत्। अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा"। आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः"। [नव" इति तत्पर्यवसन्नः।

शान्तनव पु० शान्तनोरपत्यम् अण्। भीष्मे "भीष्मः शान्त-

शान्तनु पु० द्वापरयुगभवे चन्द्रवंश्ये प्रतीपराजपुत्रे नृपभेदे

शान्तम् अव्य० शान्ति+बा० डम्। निवारणे मेदि०।

शान्ति स्त्री शम-क्तिन्। १कामक्रोधादिजये २विषयेभ्यो मनसो निवारणे अमरः। ३उपद्रवनिवारणे ४निवारणे च "यत्किञ्चिद्वस्तु संप्राप्य स्वल्पं वा यदि वा बहु। या तुष्टिर्जायते चित्ते सा शान्तिः कथ्यते बुधैः" पद्मपु० क्रियायो० उक्ते ५सन्तोषभेदे ६दुर्गायाम् "सर्वेषां सर्वचेतस्यात् शान्तिस्त्वं शान्तिरुच्यते" देवीपु०। ७पूजाहोमजपदानादिद्वारा गोचरविरुद्धादिग्रहपीडादौ दुःस्वप्नादिसूचितैहिकानिष्टसूचकपापनिवृत्तौ च "यथा बाणप्रहाराणां कवचं विनिवारकम्। तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्" मलमासधृतवाक्यम्। सा च मलमासेऽपि कार्य्या नैमित्तिकत्वात् "नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा। तथा तथैव कार्य्याणि

च कारस्तु विधीयते" इति मल०त० वाक्यात्। अद्भु-तादिशान्तिश्च हेमाद्रिशान्तिकाण्डे शान्तिमयूखादौ दृश्या।

शान्तिक त्रि० शान्तये हितं ठक्। शान्तिसाधने होमादौ तत्करणशुद्धकालादिक मु०चि० उक्तं पी० धा० यथा "क्षिप्रध्रुवान्त्यचरमैत्रमघासु शस्तं स्याच्छान्तिकञ्च सह मङ्गलपौष्टिकाभ्याम्। खेऽर्के विधौ सुखगते तनुगे गुरौ, नोमौढ्यादिदुष्टसमये, शुभदं निमित्ते"। "अथ शान्तिक-पौष्टिकादिकर्मसु शुक्लं नक्षत्राद्याह। क्षिप्रेति क्षिप्रादीनि मघान्तानि प्रसिद्धानि तेषु पौष्टिकं मङ्गलं विनायकशान्त्यादि शान्तिकं दुष्टफलदग्रहनक्षत्राद्युत्पत्त्या न्त्यादि एतानि कर्माणि कार्य्याणि उक्तञ्च दीपि-कायाम्। "क्षिप्रादित्यमघोत्तराश्रवणभिषक्स्वातीविर-ञ्च्युत्तरागौरीश्वरपूष्णपौष्णरविषु स्फीते द्युवारेष्वपि। रिक्तां पर्व विहाय सौम्यदिवसे शस्ते तथा भूतये सर्वैः शान्तिकपौष्टिकं निगदितं गर्गादिभिर्मित्रतः" अथ लग्नशुद्धिः तत्रार्के खस्थे दशमे सति विधौ चन्द्रे सुखगते चतुर्थस्थे गुरौ तनुगे लग्नस्थे सति शान्त्यादिकं कर्म कार्य्यं उक्तञ्च रत्नमालायाम्। "पूर्णे चन्द्रे केन्द्र-गेऽर्केऽम्बरे(१०)स्थे लग्ने जीवे, वाक्पतौ वाम्बरे च। सौम्यास्त्रा-सुपुत्राणि कार्य्याणि कार्य्याणीति" नीतश्शान्तिकादि मौढ्ये गुरुशुक्रयोरस्तादिके बाल्यवार्द्धक्ये सिंहस्थगुर्वादिरूपे दुष्ट-समयेऽपि न शुभदम्। तथा निमित्ते केत्वाद्युत्पातदर्शने सति शुभदं उक्तञ्च दीपिकायाम्। शान्तिकर्माणि कुर्वीत-होमे नैमित्तिके तथा। गुरुभार्गवमौढ्येऽपि दोषस्तत्र न विद्यते"। उक्तञ्च तत् "यतोऽस्तीदं शान्तिकं नैमित्ति-कम् "अनिमित्तकृता शान्तिर्निमित्तायोपजायते इति च स्मरणात्। तत्र निमित्ते रागरूपे केत्वाद्युत्पातान्तरदर्शन-रूपे च भवति नैमित्तिकं तच्च सप्तदिनव्यापके गुरु-शुक्रास्तादिदोषेऽप्यवश्यं विधेयं यतो जन्मान्तरीयदुर-दृष्टसूचकमिदं निमित्तमुत्पन्नं तच्च शान्त्या निरासादशु-भादृष्टस्यापि निरासः। सप्तदिनमध्ये निर्दूषणे काले क्रियमाणं शान्तिकं किञ्चिद्दूरदृष्टनाशकं यद्यपि भवति तथापि तावद्भिर्दिनैर्दुरदृष्टस्य प्राबल्याद् दुःखप्राप्तिः यथाल्पोऽप्यग्निरल्पेनैव जलेन शान्तो भवति तथा सकलनगरदाहको महानग्निर्बहुभिर्घटैः स्फीतजल-पूर्णघटैरेकदेशनिर्वापितोऽपि सकलोऽग्निर्निर्वाप्यते इ-त्यर्थः सर्वथा मौढ्यादिदोषं विनैव यथा कथञ्चित्कथित-प्रकारेण दिनशुद्धिमङ्गीकृत्य शान्तिकाद्यवश्यं विधेयम्"।

शाप पु० शप–घञ्। (अनिष्ट भूयादित्येवम्) १आक्रोश-रूपे २शपथे च मेदि०।

शापास्त्र पु० शाप एवास्त्रं यस्य। मुनौ त्रिका०।

शाब्दबोध पु० शब्देन निर्वृत्त अण् कर्म०। अन्वयबोधे शब्द-ज्ञानजन्ये पदार्थस्मृतिद्वारके ज्ञानभेदे न्यायमतम्। शा-ब्दत्वं अनुभवत्वव्याप्यं जातिभेदः तद्बोधप्रकारादि भाषा० उक्तं यथा "पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदा-र्थधीः। शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी। लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्य्यानुपपत्तितः। आसत्तियो-ग्यताकाङ्क्षातात्पर्य्यज्ञानमिष्यते"। भाषा० सि०मु० विवृत-मेतद् यथा

"शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति। पदज्ञानन्त्विति। न तु ज्ञायमानं पदं करणम् पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात्। पदार्थधीरिति। पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः। अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थो-पस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः। तत्रापि वृत्त्या पद-जन्यत्वं बोध्यम्। अन्यथा घटादिपदात् समवायसम्ब-न्धेन गगनाकाशस्य जायते तत्राकाशस्यापि शाब्द-बोधापत्तेः। वृत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरः सम्बन्धः। अतएव शक्तिज्ञानस्योपयोगः। पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पद-ज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुपपत्तेः। पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वम्। शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः। सा चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा। आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव। "एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यात्" इतीश्वरेच्छायाः सत्त्वात्। आधुनिके तु सङ्केते न शक्तिरिति सम्प्रदायः। नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्त्विच्छैव। तेन आधु-निकसङ्केतेऽपि शक्तिरस्तीति वदन्ति"।

शाब्दिक पु० शब्दं शब्दसाधुतासाधकं शास्त्रं वेत्त्यधीते वा ठक्। व्याकरणशास्त्रभिज्ञे।

शामित्र न० शम–णिच् इत्र। १पशुबन्धने। शमितुः कर्म–अण्। यज्ञार्थपशुहननकर्तृभावे २तद्धनने च।

शामीन न० शम–ईनञ्। १मङ्गले २मुक्तौ च स्त्री ङीप् शि०को०।

शाम्बरी स्त्री शम्बरेण निर्वृत्ता अण् ङीप्। मायायाम् इन्द्रजालादौ अमरः। [जटा०।

शाम्बविक त्रि० शम्बूः पण्यमस्य ठक्। शाङ्खिके (शाँखारी)

शाम्बु(म्बू)क पु० श(म्बु)म्बूक+स्वार्थे अण्। शम्बुके (शामुक) भरतः।

शाम्भव पु० शम्भोरयम् अण् । १गुग्गुलौ २कर्पूरे ३शिव-मल्लिकायां राजनि०। ४विषभेदे शब्दच० ५शम्भुपुत्रे पु० ६देवदारुणि च न०राजनि० ७शिवसम्बन्धिनि तत्कुपासके च त्रि०। ८दुर्गायां स्त्री "शाम्भवी कुपिता तस्येति"तन्त्रम्।

शा(सा)यक पु० शो(षो) वा—ण्वुल् । १वाणे खड्गे च जटा०

शार दौर्बल्ये अद० चु० उभ० सक० सेट् । शारयति-ते अशशारत् त ।

शार न० शार-अच्, शॄ—घञ् वा । १कर्बूरवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः ३वायौ पु० अमर० ४अक्षोपकरणे मेदि०।

शारङ्ग पुंस्त्री० शार कर्बुरमङ्गं यस्य शक०। १चातकपक्षिणि २हरिणे ३गजे ४भृङ्गे ५मयूरे च । रायमुकुटः जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । ६हिमे ७वाद्ययन्त्रभेदे स्त्री ङीप् शब्दार्थचि० ।

शारद न०शरदि भवम्-ऋत्वण्। १श्वेतपद्मे राजनि०। २कासे ३बकुले ४हरिन्मुद्गे च पु० राजनि०। ५शरद्भवमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्। शारदं श्वेतपद्ममस्त्यस्याः अच्। ५शरत्कालां स्त्री त्रिका० । ७नूतने ८अप्रतिभे त्रि० मेदि० । ९शालीने त्रि० विश्वः । १०दुर्गायां स्त्री टाप् "शरत्काले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः । शारदा सा समाख्याता पीठे लोके च नामतः" ति०त०। ११पामरभेदे शब्दर० । १२तोयपिप्पल्यां १३सप्तच्छदे स्त्री मेदि० ङीप् एव १४कोजागरपूर्णिमायां स्त्री शब्दरत्ना० शरत्कालीने पूजादौ त्रि०स्त्रियां ङीप् । "शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता। सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु" भविष्यपु०। [भवे १मासे २तत्कालजे रोगे पु०

शारदिक न० शरदि भवं श्राद्धं रोगो वा ठञ् । शरत्काले

शारदीय त्रि० शरदि भवः छण् । १शरत्काले वर्त्तमाने उत्सवादौ तथाभूतायां दुर्गापूजायां स्त्री "अङ्कुरे जगदम्बायाः शारदीयो महोत्सवः"। "शारदीया महापूजा चतुःकर्म्ममयी शुभा" ति०त० ।

शारि(री) स्त्री शॄ—इञ् वा ङीप् । १पाशकादिगुटिकायां २अक्षोपकरणे च मेदि०। ३पक्षिभेदे च "शारी चरन्ती सखि ! मारयेति" नैषधम् । ४युद्धार्थगजपर्य्याणे ५व्यवहारभेदे मेदि० । ६कपटे धरणिः । स्वार्थे क । पक्षिभेदे वीणावादने च हेमच० ।

शारिफल पु० न०शारे फलमिवाधारः । शारिफलके पाशकक्रीडासाधने २फलके (छक) अमरः स्वार्थे क । तत्रैव ।

शारिवा स्त्री शारिरिव वमति वम-ड । श्यामालतायाम् अमरः । "एकं वै शारिवामूलं सर्वग्रहविमोक्षणम्"वैद्य०।

शारिशृङ्खला स्त्री शारेः शृङ्खलेव । पाशकभेदे तद्भेदाश्च 'चतुरी तिन्तिडी द्यूतं पञ्चमी शारिशृङ्खला । नव पीठो चाष्टकाष्ठो नयः षाण्मयपुत्रकः । एते पाशकभेदाः स्युर्जयकोलाहलोऽपि च" शब्दर० ।

शारीर त्रि० शरीरस्येदम् अण् । १देहसम्बन्धे सुखदुःखादौ तस्येदमस्य पुनः अण् । २वृषे पु० मेदि० । शरीरमात्मत्वेनाभिमन्यते अण् । ३जीवे । स्वार्थे क । तत्रार्थे । शारीरं जीवं दुःखं वा अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अन् । व्यायकृते वेदान्तग्रन्थे चिकित्साङ्गे सुश्रुतग्रन्थाद्येकदेशे च शारीरञ्च दुःखं रोगादिकं यथोक्तं विष्णुपु० ६५अ० । "आध्यात्मिकोऽपि द्विविधः शारीरो मानसस्तथा । शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च सः । शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः । गुल्मार्शःश्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा । तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः । भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि" सुश्रुतान्तर्गतशारीरकस्थानञ्च तत्र दृश्यम् ।

शारीरिक त्रि० शरीरे भवः ठक् । देहजाते दुःखादौ ।

शारुक त्रि० शॄ—उकञ् । हिंसके ।

शार्कर त्रि० शर्करा अस्त्यस्य अण् । १शर्करायुक्ते देशे शर्कराया विकारः अण् । २फाणिते ३दुग्धफेणे च पु० मेदि०। शर्करीकन्दोऽस्य अण् । शर्करीकन्दोयुक्ते ४पद्मादौ ।

शार्ङ्ग त्रि० शृङ्गस्य विकारः अण् । १शृङ्गजाते पदार्थे । २विष्णुधनुषि ३धनुर्मात्रे च पु० मेदि० ४आर्द्रके न० राजनि० ।

[निर्माणे त्रि०।

शार्ङ्गिन् पु० शार्ङ्गः अस्त्यस्य इनि । १विष्णौ अमर० । २ध-

शार्दूल पुंस्त्री० शॄ—ऊलञ् दुक् च । १व्याघ्रभेदे अमरः । २पशुभेदे ३शरभे ४राक्षसभेदे च मेदि० उत्तरपदस्थः । ५श्रेष्ठार्थे अमरः । ६पक्षिभेदे धरणिः ७चित्रके राजनि० । स्त्रियां सर्वत्र जातित्वे ङीष् ।

शार्दूललसित न० अष्टादशाक्षरपादके छन्दोभेदे तल्लक्षणं यथा "म स ज स तता दिनेशऋतुभिः शार्दूललसितम्" छन्दोम० ।

शार्दूलविक्रीडित न० ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे तल्लक्षणं यथा "सूर्य्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" छन्दोम० ।

शार्वर न० शर्वर्या इदं वैदिकोऽण् । १अन्धकारेऽपि ।

२थालके च स्त्रि॰ मेदि॰ । ३शालिधान्यभिन्ने त्रि॰ । “शार्वरस्य तमसो निषिद्धये” किरा॰ भवार्थे तु शालाद॰ ठञ् शालिक इत्येव शालिभवे । [कृष्णादिष्ट ।

शाल कथने भ्वा॰आत्म॰सक॰ सेट् चङि न ह्रस्व॰ । शालते

शाल पु॰ शल–घञ् । १मत्स्यभेदे २प्राकारे ३शालमत्स्ये ४वृक्षमेदे अमर॰ । ५वृक्षमात्रे राजनि॰ इन्द्राद्विस्तु वृक्षमात्रे “रसाल साल सरलद्रुमतासमा”इति नैषधम् । ६नदभेदे शब्दच॰ । ७शालिवाहननृपे त्रिक॰ ।

शालग्राम पु॰ शालानां वृक्षाणां ग्रामः समूहो यत्र । १पर्वतभेदे तत्र जातः अच् । तत्र जाते २विष्णोर्मूर्त्तिभेदे गण्डकीखण्डे २५.११ पु॰ दर्शिते गण्डक्या एकदेशस्य भेदजाते ३विष्ण्वादिदेवचक्रयुक्तशिलाभेदे च तदुत्पत्ति॰ कथनभेदेन तन्नामसदाच यथा “कोटयोनिं प्रपद्येथा”इति गण्डक्या' हरान् प्रतिशापे “तेन कर्मविपाकेन अहा कष्णा नदी भवेति” देवाना गण्डकीं प्रति शापे च जाते विष्णुना तत्समाधानायोक्तं यथा

“शृणु भद्र ! महादेव ! शृणु देव ! गजानन ! । मद्गणौ ब्राह्मणौ शापमात्रौ शापतोऽत्र वै । भविष्यतस्तयोर्मोक्षं भविष्यामि कलेवरम् । कीर्त्तं भविष्यति यदा तद्दोषमज्ञसम्भवा पाषाणान्तर्गताः कीटा वज्रास्याः प्रभविष्यथ” इति “कण्ठेन गण्डकी पुण्या गङ्गातुल्या महानदी । गण्डक्यां गिरिराजस्य दक्षिणे दशयोजनम् । विस्तीर्णं तत्र हायेन पुण्य-क्षेत्रं महीतले । चक्रतीर्थमिति ख्यातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । शालग्रामगता देवा देवो द्वारावती मम । उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः । सर्वदेवप्रीति करा भुक्तिमुक्तिप्रदायिनः । भवन्त्यत्र तु पाषाणा-स्तेतदन्तर्गता सुराः । प्रार्चित च विना सर्वे वज्रकीटा भविष्यन्ति । अनेनैव तु गण्डक्याः सुतत्त्व भवतामपि । भविष्यति तदन्तश्च चिह्नं तद्देवतोद्भवम् । तिष्ठाव शेऽर्थे विचरन्ति प्रीयतां वा च देवता” इति विष्णूक्तौ अङ्कथा तल्लक्षणस्य प्रश्ने विष्णूक्तिर्यथा

“स्नीग्धवर्णा शिला पूज्या मास्यपाद्यैः सदा प्रभो । स्निग्धा शिला मन्त्रसिद्धिं रूक्षाऽसिद्धिं करोति च । मेचका कोसिंहा पीताङ्गारवत् वा भवोहरा । पाण्डुरूपार्द्ध-शमनी मलिना पापमोचकरी । पीता पुत्रफलं दद्या-दारक्ता सुतान् हरेत् । नीला सदिमते लक्ष्मीं धूम्राभा हरते मतिम् । रोगप्रदा रक्तवर्णा सिन्दूराभा महा अतिम् । दारिद्र्यकारिणी वक्रा समा सर्वार्थसाधिका । स्थूला निहन्ति चैवायुः सूक्ष्मा स्वल्पमति हरेत् । पूजाफलं वाञ्छितया निष्फला वाञ्छया विना । क-पिला विलसैकत्वं नेत्ररोगप्रदा च कर्बुरा । भग्ना भङ्गकरो-र्षया बहुचक्रापदा नदा । चक्रान्तरहीना च देवचक्रा वियोगदा । हयमुखी बहलमूर्ति हयचक्रा सुतान् हरेत् । बद्धचक्रा स्वच्छं बहुचक्रा महानदम् । भग्न-चक्रा तु दारिद्र्य सर्वनाश स्वधाहस्तौ । कुर्वादिकं व्याप्तहस्तौ विषमा विविधापद । विकृतावर्त्तमाश्रित्य विकारान् कुरुते बहून् । वंशच्छेदो न्यूनस्थाना भार्-र्षिद्धो प्रजायते । रेखाप्तौ दुःखदाहौ च यथा सूक्ष्मा तथा सुखम् । यथा स्निग्धा तथा स्वस्थोसाहिभेदानत-स्त्वधु । अस्योत्पत्तिः । च विशेषो यत्र पद्म चक्रकम् । किवक्रा वनमाला च स्फुस्थानामभीष्टदा । वासुदेव २ च विशेषो यद्द्वारे चक्रयुग्मकम् । निरन्तरं यत्र चापि च स्येत पापनाशनः । सङ्कर्षणः३ च विशेषः प्राक्-पश्चाद्वक्रयुग्मकम् । पंचम्यपूर्वभागस्य महादर्शं सुषा-मनम् । प्रद्युम्नः४ सूक्ष्मचक्र वाञ्छिद्रं दीर्घं सुषि-रकम् । सुशिरान्तर्बहिश्छिद्रं पीत इष्टप्रदायकः । अनिरुद्धस्तु५ नीलाभो वर्तुलस्तातिशोभनः । रेखात्रय तु तद्द्वारि पृष्ठ पद्मेन लाञ्छितम् । केशव॰६ च तु विशेषस्त्वेकं वा इदमेव वा । प्राज्ञा पश्चात् चक्र स्यात् चक्रचाप च भाव्यहत् । नारायण॰७ श्यामवर्णो नाभौ चक्रं तथोन्नतम् । दीर्घरेखावमाभ्युत्थं दक्षिणे सुषिरं पृथु । हरिद्रापाद शिला वा स्यात् यथा ऊर्ध्वं मुख भवेत् । हरिवद् दृश्यते द्वार भुक्तिमुक्तिप्रदा तु वा । परमेष्ठी८ च विशेषः पद्मचक्राङ्कितस्तु च । वि-श्वाकृतिश्च शुक्लाभ पृष्ठे च सुषिर महत् । विष्णुः९ कृष्णवर्णः स्यात् स्थूलचक्रे सुशोभने । इत्तरोपरि तथा रेखा दृश्यते मध्यदेशतः । नारसिंहस्तु१० कपिल स्थूलचक्रो इहन्मुख । त्रयो वा पञ्च वा यत्र बिन्दवो स्पष्टहृष्यां न च । कपिलनारसिंहस्तु११ शुद्धाभा-सितो भवेत् । स्थूलचक्रद्वय मध्ये द्वारे रेखा सुशोभना । महालक्ष्मीनृसिंहो१२ विशेषः पूर्वोक्तैर्लक्षणैर्युत । रेखाश्च केसराकारा सुवं दीर्घं भयानकम् । लक्ष्मीनृसिंहो१३ विशेषलक्षणः वनिन्दुक । पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्तो वन-मालाविभूषित । वराहोऽथो१४ शक्तिलिङ्गे चक्रे च विषमे तथा । इन्द्रनीलनिभः स्थूलस्त्रिरेखाला॰

ष्क्रितो भवेत् । पृथ्वीवराहनाम्नी१६ सा या वराहा-कृति शिला । श्यामग्ना चैव रेखैका गतराज्यप्रदा-यिका । मत्स्याख्या१७ सा शिला ज्ञेया बिन्दुत्रय विभूषिता । कांस्यद्वारा स्वर्णनिभा दीर्घा वा भुक्ति मुक्तिदा । कूर्माख्या१८ तु शिला पृष्ठे वर्त्तुला चोन्नता भवेत् । हरित वर्णमायाता कौस्तुभेन च चिह्निता । शिलाकूर्म१९ स विज्ञेय. कूर्माकारस्तु यो भवेत् । च-क्राङ्किता तथा वृत्ता पूजिता सा पदप्रदा । हयग्रीवो२० ऽङ्कुशाकारो रेखा चक्रसमीपगा । बहुबिन्दुसमायुक्तं पृष्ठं नीरदनीलभम् । ज्ञेय सौम्यहयग्रीवो२१ हय-ग्रीवासमा शिला । दीर्घया लेखया युक्ता रेखा वा तादृशी भवेत् । हयशीर्ष २२ स विज्ञेयो मुख यस्य हयाकृति । पद्माकृति भवेद्वापि वाञ्छमाच शिरस्तथा । वैकुण्ठ२३श्चित्रवर्णोऽभचक्रमेक तथा ध्वजम् । द्वारोपरि तथा रेखा पुष्पाकारा सुशोभना । श्रीधरस्तु२४ तथा देवश्चिह्नितो वनमालया । कदम्बकुसुमाकारो रेखा पञ्चकभूषित । वामन'२५ स तु विज्ञेयो योऽतिह्रस्वश्च वर्त्तुल । अतसीकुसुमप्रख्यो बिन्दुनोपरिशोभितः । दधिवामननामा२६ तु अर्द्धाधश्चक्रसंयुतः । महाद्युति-रतिह्रस्व सुभिक्षक्षेमदायक । सुदर्शन२७स्तथा देव श्यामवर्णो महाद्युतिः । वामपार्श्वे तथा चक्र रेखैकैव तु दक्षिणे । सहस्रार्जुननामा२८ऽसौ नानारेखामयो भवेत् । चक्राकारा यन्त्रपङ्क्ति च सहस्रप्रदायक- । स्थूलदामोदरो२९ यस्य मध्ये चक्र प्रतिष्ठितम् । दूर्वा-भो द्वारसङ्कीर्णः पीतरेखो धनप्रद । राधादामोदरो३० ज्ञेय अर्द्धाधश्चक्रसङ्कुलम् । नातिदीर्घस्तर्ज मध्ये सूक्ष्म-रेखा च भोगदः । दामोदर ३१ स विज्ञेयो यश्चक्रद्वय-सा.स्कृत । सूक्ष्म भवेत्सावयव पूजित सुखदः सदा । अनन्तो३२ बहुवर्ण स्यान्नागभोगेन चिह्नितः । अनेक-चक्रसंयिन्नः सर्वकामफलप्रद । पुरुषोत्तमनामा३३ऽसौ यस्य दिक्षु विदिक्षु च । अर्द्धान्यास्यानि दृश्यन्ते पुरु-षार्थफलप्रदः । योगेश्वर ३४ स विज्ञेयो लिङ्ग यस्य शिरोगतम् । ब्रह्महत्यादिपापानां नाशको योगवि-न्मिदः । पद्मनाभ३५स्तथा रक्तः पङ्कजाकारसंयुतः । तस्या पूजितो नित्यं दरिद्रस्तोऽपरोभवेत् । रश्मि नाशी हिरण्याख्य३६श्चन्द्राभः स्फटिकोपमः । यस्य वा जायते नानास्वर्णरेखाभिरन्वितः । गरुड३७ स तु विज्ञेया मध्ये पद्मद्वयान्विते । सुदीर्घा दृश्यते रेखा च

स्वर्णविममायकः । जनार्दनः३८ स विज्ञेयः केवलानि स्फुटानि च । यस्योदरे तु चक्राणि चत्वारि पितृप्रि-यत् । लक्ष्मीनारायणो३९ ज्ञेयो वनमालाङ्कितोदरः । लक्ष्मद्वारत्वचक्रौ भुक्तिमुक्तिप्रदायकः । हृषीकेश ४० स विज्ञेयो योऽर्द्धचन्द्राकृतिर्भवेत् । तमभ्यर्च्य लभेत् स्वर्गं विमयाच समोहितान् । लक्ष्मीनरहरि४१र्ज्ञेयः कृष्ण-वर्णः सबिन्दुकः । वामपार्श्वे समे चक्रे स्तहस्राभी-ष्टदायक । त्रिविक्रमस्तु४२ विज्ञेय यज्ञामवर्णो महा-द्युतिः । वामपार्श्वे चक्रयुग्मनेकरेखा तु दक्षिणे । कृष्णो४३ ज्ञेयः शिला कृष्णा सचक्रा वा विचक्रिका । प्रदक्षिणावर्त्तकृतवनमालाविभूषिता । चतुर्मुखः४४ स विज्ञेयो द्वे चक्रे मध्यदेशतः । चतस्र पार्श्वगा रेखा भेदयास्त्यागमप्रद " मेरुत० । शिवादिशिलाभेदास्तन्त्रे-ऽपोक्ता यथा शिवोक्ति "शालग्रामा मतस्त्रूपाः शृणु तेषान्तु लक्षणम् । यत्सेवनाङ्गवेदिष्टमिह लोके परत्र च । शिवनाभ'१ स विज्ञेय सलिङ्गाकारता गतः । स्वयम्भु लिङ्गाकृतिमान् मन्त्र सिद्धिविधायक । त्र्यम्बक'२ स तु विज्ञेया बिन्दुत्रयविभूषित । शूलाकारा तथा रेखा गतपुत्रप्रदायकः । धूर्जटि ३ स तु विज्ञेयो यत्र रेखा जटासमा । तिस्रो यत्र प्रदृश्यन्ते सोऽर्चितो कामदायकः । शम्भुस्तु४ पाण्डुरा ज्ञेयो बिन्दु कृष्णस्तु मस्तके । बिल्वनामास्तेनासौ पूजितः क्षेमशङ्करः । ईश्वर'५ स तु विज्ञेयो रक्ता बिन्दुस्तु मस्तके । एक-चक्रो द्विचक्रो वाभ्यन्तरेऽधस्व नान्तरम् । मृत्युञ्जयः६ स विज्ञेयस्तपमस्य विनाशकः । अधश्चक्र तदूर्ध्व च श्वेता रेखा त्रिशूलवान् । चन्द्रशेखर७नामाऽसावर्द्ध-चन्द्राकृतिस्तु के । मध्ये चक्रद्वयं तस्य शिवनाट्रोगनाश-नम् । रुद्र ८ स एव विज्ञेय कपिलो मूर्ध्नि लक्षितः । चक्रमध्ये भवेद्रेखा मारयेद्रिपुसन्ततिम्"। "शालग्रामभवो वध्ये शक्तिकोटिसमन्वितान् । येषा पूजनतो देवी भवानी सुप्रसीदति । श्रीविद्या१ सा तवे चक्रमूर्द्धं मम प्रद-श्यते । बाह्ये घण्टाङ्कितो मूर्त्ति स्निग्धा श्यामाचिह्ने-ष्टदा । महाकाली२ तु सा ज्ञेया योनिचिह्नसमन्विता । दक्षिणाद्वारा सर्वशिला त्रिकोणेनाङ्किता च वा । यदा-युधाकृतिचोर्ध्व. ता देवीं तत्र निर्दिशेत् । देवीशिला सचक्रा या दक्षमार्गेण तां यजेत् । चार्चिता वाममार्गेण सोऽपद्रवबहुलापदा । या चक्ररहिता देवीशिलां ता वामतोऽर्चयेत्" ।

“गौरी शिला दुर्लभैव प्रायः कलियुगे पुनः । स्फटिकाभा भवेद् या तु यत्नं नित्य विवर्ज्जति । गणेशः स तु विज्ञेयः स्वल्पगुप्तयाङ्कितो भवेत् । शुण्डाकारा शिला चापि गजाननसमापि वा । यस्या मध्ये तु चक्रं च छत्रचक्रं च दृश्यते । सा शिला तत्र दिक्पक्ष शिखा वह्निश्च राजदा । अर्द्धचन्द्राकृतिर्यत्र दृश्यते सुवर्णम् । सा तु चन्द्रशिला प्रोक्ता भौमशिला मता । बाणाकारेण चिह्नेन ज्ञेया बुधशिला बुधाः ॥ दीर्घेण चतुरस्रेण युक्ता गुरुशिला मता । पञ्चकोणा तु शुक्रस्य चापाकारा शनेर्मता । सर्पाकारा तु राहोः स्यात् केतोस्तु ध्वजरूपिणी” मेरुत० ।

तद्वर्णो यथा भगवद्वाक्यम्: “अहञ्च शैलरूपी च गण्डकी-तीरसन्निधौ । अधिष्ठानं करिष्यामि भारते तव शापतः । वज्रकीटाश्च कृमयो वज्रदंष्ट्राश्च तत्र वै । तच्छिलाकुहरे चक्रं करिष्यन्ति मदीयकम् । एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥ एकद्वारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् । लक्ष्मीजनार्दनं२ ज्ञेयं रहितं वनमालया । द्वारद्वये चतुश्चक्रं गोष्पदेन विभूषितम् । रघुनाथाभिधं३ ज्ञेयं वेष्टितं वनमालया । अतिक्षुद्रं द्विचक्रन्तु नवीननीरदोपमम् । दधिवामनं४ विज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् । अतिक्षुद्रं द्विचक्रञ्च वनमालाविभूषितम् । श्रीधरं५ देवि विज्ञेयं श्रीप्रदं गृहिणां सदा । स्थूलञ्च वर्त्तुलाकारं रहितं वनमालया । द्विचक्रं स्फुटमत्यन्तं ज्ञेयं दामोदराभिधम्६ । मध्यमं वर्त्तुलाकारं द्विचक्रं बाणविक्षतम् । रणरामाभिधं७ ज्ञेयं शरतूणसमन्वितम् । स्थूलं चतुर्दशचक्रं नवीनजलदप्रभम् । अनन्ताख्यं८ विज्ञेयं चतुर्वर्गफलप्रदम् । मध्यमं सप्तचक्रञ्च छत्रतूणसमन्वितम् । राजराजेश्वरं९ ज्ञेयं राजसम्पत्करं नृणाम् । चक्राकारं द्विचक्रञ्च सश्रीकं जलदप्रभम् । धनोप्रदं मध्यमञ्च विज्ञेयं मधुसूदनम्११ । सुदर्शनं१२ चैकचक्रं गुप्तचक्रं गदाधरम्१३ । द्विचक्रं हयवक्त्राभं हयग्रीवं१४ प्रकीर्त्तितम् । अतीव विस्तृतास्यञ्च द्विचक्रं विकटं सति ॥ नरसिंहाभिधं१५ ज्ञेयं सद्यो वैराग्यदं नृणाम् । द्विचक्रं विस्तृतास्यञ्च वनमालासमन्वितम् । लक्ष्मीनृसिंहं१६ विज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदं सदा । द्वारदेशे द्विचक्रञ्च सश्रीकञ्च समं स्फुटम् । वासुदेवञ्च१७ विज्ञेयं सर्वकामफलप्रदम् । प्रद्युम्न१८ सूक्ष्मचक्रञ्च नवीननीरदप्रभम् । सुषिरे छिद्रबहुलं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् । द्वे चक्रे चैकलग्ने तु पृष्ठे यत्र तु पुष्कलम् । सङ्कर्षणन्तु१९ विज्ञेयं सुखदं गृहिणां सदा । अनिरुद्धन्तु२० पीताभं वर्त्तुलमतिशोभनम् । सुखप्रदं गृहस्थानां प्रवदन्ति मनीषिणः” ब्रह्मवै० प्र० १९ अ० ।

“शालग्रामशिलाद्वारगतचक्रद्विचक्रकः । शुक्लाभो वासुदेवाख्यः१ सोऽव्याद् वः श्रीगदाधरः । सङ्कर्षणोऽथ लग्नद्विचक्रो रक्तः पूर्वभागे तु पुष्कलः । प्रद्युम्नः३ सूक्ष्मचक्रस्तु पीतकः । सुदीर्घशुषिरश्छिद्रः सोऽनिरुद्धस्तु४ वर्त्तुलः । नीलो द्वारि त्रिरेखश्च अथ नारायणोऽसितः । मध्ये गदाकृती रेखा नाभिचक्रसमुन्नतः । पृथुचक्रो नृसिंहो(६)ऽथ कपिलोऽव्यात् त्रिबिन्दुकः । अथ वा पञ्चबिन्दुस्तत्पूजनं ब्रह्मचारिणाम् । वराहः७ शक्तिलिङ्गोऽव्याद् विषमद्विचक्रकः । नीलस्त्रिरेखः स्थूलोऽथ कूर्ममूर्त्तिः८ स बिन्दुमान् । कृष्णः स वर्त्तुलावर्त्तः पातु चोन्नतपृष्ठकः । श्रीधरः९ पञ्चरेखोऽव्यात् वनमाली गदाङ्कितः । वामनो१० वर्त्तुलो ह्रस्वः वामचक्रः सुरेश्वरः । नानावर्णोऽनेकमूर्त्तिर्नागभोगी त्वनन्तकः११ । स्थूलो दामोदरो१२ नीलो मध्ये चक्रः स नीलकः । सङ्कीर्णद्वारकः सोऽव्यादथ ब्रह्मा१३ सुलोहितः । सुदीर्घरेखासुषिर एकचक्राम्बुजः पृथुः । पृथुच्छिद्रः स्थूलचक्रः कृष्णो विष्णुस्तु१४ बिन्दुमान् । हयग्रीवो१५ऽङ्कुशाकारः पञ्चरेखः सकौस्तुभः । वैकुण्ठो१६ मणिरत्नाभः एकचक्राम्बुजोऽसितः । मत्स्यो१७ दीर्घाम्बुजाकारो द्वाररेखश्च पातु वः । रामचक्रो दक्षरेखः श्यामो सोऽव्यात् त्रिविक्रमः१८ । एकेन लाञ्छितो योऽव्यात् गदाधरो सुदर्शनः१९ । एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । स्वर्णरेखासमायुक्तं गोष्पदेन विराजितम् । कदम्बकुसुमाकारं लक्ष्मीनारायणं विदुः” गरुड़ पु० ४५ अ० । पुराणान्तरेष्वपि बहूनि लक्षणानि दृश्यानि । तत्र चक्रभेदस्तु विकल्पार्थं ।

वराहपु० भूमिं प्रति वराहोक्तिः “म्लेच्छे विषयवं मार्गं शालग्रामद्वयं तथा । द्वे चक्रे द्वारकायास्तु मार्गे सूर्यद्वयं तथा । शालग्रामशिला भग्ना पूजनीया चक्रिका । खण्डिता स्फुटिता वाऽपि शालग्रामशिला शुभा । शालग्रामो न चाष्टौ हीनवर्षे च वत्सरे ॥ लक्ष्मीनृसिंहः सम्पूर्णो गवाक्षाधिको मतः । चोरात् यः

दर्शयेत् शूद्रो योषिद्वापि कदाचन। स पतेन्नरके घोरे यावदाहूतसंप्लवम्। यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुन्धरे।। दूरादेवास्पृशन् पूजां कारयेत् सुसमाहितः"। तत्पूजने तत्स्पर्शे च स्त्रीणां नाधिकारः "न कदाचित् स्त्रिया कार्यं शालग्रामस्य पूजनम्। भर्त्तृहीनाऽथ सुभगा स्वर्गलोकहितैषिणी। मोहात् स्पृशेत्तु महिला जन्मशीलगुणान्विता। हित्वा पुण्यसमूहं तु सत्वरं नरकं व्रजेत्" ब्रह्मवै० प्र० २०अ०।

"अभक्ष्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्। शालग्रामशिलास्पर्शात् पावनं तत् भवेत् सदा"।

"दद्यात् मूल्यञ्च यो देवि! शालग्रामशिलां नरः।। सुवर्णसहितां, पृथ्वी सपर्वतवनान्विता। वसुन्धरा भवेद्दत्ता तत्पात्रे च वसुन्धरे।। शालग्रामशिलायास्तु मूल्यमुद्घाटयेत् क्वचित्। विक्रेता क्रयकर्त्ता च नरके वै पतेत् ध्रुवम्" वराहपु०।

तस्याकारादिभेदे फलभेदो यथा "वक्राकारे भवेद्दुःखं वर्त्तुले च लभेत् श्रियम्। दुःखञ्च शकटाकारे शूलाग्रे मरणं भवेत्। विकृतास्ये च दारिद्र्यं पिङ्गले हानिरेव च। भग्नचक्रे भवेद्व्याधिर्विदीर्णे मरणं ध्रुवम्"। तत्स्पर्शेन मिथ्यादिभ्यादिकरणादौ दोषो यथा "शालग्रामशिलां धृत्वा मिथ्यावाक्यं वदेत्तु च। स याति कूर्म्मदंष्ट्रञ्च यावद्वै ब्रह्मणो वयः। शालग्रामशिलां धृत्वा स्वीकारं यो न पालयेत्। स प्रयात्यसिपत्रञ्च लक्षमन्वन्तरावधि। तुलसीपत्रविच्छेदं शालग्रामे करोति यः। तस्य जन्मान्तरे कान्ते! स्त्रीविच्छेदो भविष्यति। शालग्रामञ्च तुलसीं शङ्खञ्चैकत्र एव च। यो रक्षति महाज्ञानी स भवेत् श्रीहरिप्रियः" ब्रह्मवै० प्र० १९अ०। "शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगत्पावन भारतम्। सर्वेदेवस्वरूपान्ते याति स्नात्वा हरेः पदम्" ब्रह्मवै० प्र० ६अ०। "शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं न हि। विषमा नैव पूज्याः स्युरेकैव विषमेष्वपि" पद्मपु० पा० २०अ०। "शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः। तत्र देवासुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश" पद्मपु०। "अत्र सर्वसान्निध्यादत्र तेषां पूजा प्रतीयते तत्रावाहनविसर्जने न स्तः "शालग्रामे स्थावरे वा नावाहनविसर्जने" इति राघवभट्टधृतवाक्यात्" टीका० रघु०।

३देशभेदे न० तन्नामकारणं वराहपु० उक्तं यथा "अथ दीर्घेण कालेन स(शालङ्कायनः)मुनिः संशितव्रत। तप्यमानो यथान्यायं पश्यते शालमुत्तमम्। विश्रामं कुरुते तत्र दृष्टुकामोऽथ मां (हरिम्) मुनिः। मायया मम मूढात्मा यत्नो दृष्टुं न मामभूत्। ततः पूर्वेण पार्श्वेन तस्य शालस्य सुन्दरि!। वैशाखमासद्वादश्यां मध्यन्दिनमुपागतः। ददृशे मां तत्र स मुनिस्तपसो संशितव्रतः। तुष्टाव वैदिकैः सूक्तैः प्रणम्य च पुनःपुनः। ततोऽहं स्तूयमानो वै ऋषिरूपेण सुन्दरि!। प्राप्तोऽस्मि परमां प्रीतिं तमवोचं ततो मुनिम्। कल्याणमे महाभाग! स्थित्वा त्वं तपसां निधे!। पुत्रेण परमप्रीतो मत्क्षेत्रे मत्परो भव। अन्यच्च गुह्यं वक्ष्यामि शालङ्कायन! तच्छृणु। तव प्रीत्या प्रवक्ष्यामि येनैतत् क्षेत्रमुत्तमम्। शालग्राममिति ख्यातं तन्निबोध मुने! शुभम्। योऽयं दृष्टस्तथा दृष्टः सोऽहमेव न संशयः" वराहपु०।

शालग्रामगिरि पु० पर्वतभेदे वराहपु० "कथयिष्यामि ते गुह्यं शालग्रामगिरिं स्मृतम्। तस्मिन् क्षेत्रे हरो देवो मत्स्वरूपेण संयुतः। शालग्रामे गिरौ तस्मिन् शिलारूपेण तिष्ठति। अहं तत्रैव तिष्ठामि शिलारूपेण नित्यदा। तस्मिन् शिलाः समस्तास्तु मत्स्वरूपा न संशयः। पूजनीयाः प्रयत्नेन किं पुनश्चक्रलाञ्छिताः। लिङ्गरूपेण तु हरस्तत्र देवालये गिरौ। शिवनाभाः शिलास्तत्र चक्रनाभास्तथा शिलाः। सोमेश्वराधिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरिः स्मृतः। शालग्रामगिरिर्विष्णुरहं सोमेश्वराभिधः" वराहपु०।

शालङ्कायन पु० ऋषिभेदे शालग्रामशब्दे दृश्यम्।

शा(सा)लज पु० शा(सा)लात् जायते जन-ड। सर्जरसे (धुना)-शब्दर०।

शालनिर्य्यास पु० ६त०। सर्जरसे (धुना) रत्नमा०।

शालपर्णी स्त्री शालस्येव पर्णान्यस्याः ङीप्। (शालपानी) वृक्षभेदे राजनि०। "शालपर्णी गुरुश्छर्द्दिज्वरश्वासातिसारजित्। शोषदोषत्रयहरी बृंहण्युक्ता रसायनी। तिक्ता विषहरी स्वादुः क्षतकासकृमिप्रणुत्" भावप्र०।

शालभञ्जिका स्त्री शालेन भज्यते निर्मीयते भन्ज-ण्वुल्। १काष्ठनिर्मितपुत्तलिकायाम्, २वेश्यायाञ्च जटा०।

शालव पु० शाल तरुरिव इव वलति परिगच्छति वल-ड। लोध्रे शब्दर०।

शालवेष्ट पु० शालस्य वेष्ट इव। सर्जरसे (धुना) त्रिका०।

शालसार पु० शालस्य सारः। १हिङ्गुनि शालेषु सारः। २वृक्षश्रेष्ठे त्रिका०।

शाला स्त्री शाल–अच्। १गृहे अमरः। टाप्। २स्कन्ध-शाखायाञ्च। ३गृहैकदेशे (चाल) मेदि०।

शालाङ्क पु० पाणिनौ मुनौ जटा०। [वराहे हेमच०।

शालाजिर पु० न० शालवाजिरमिवाकारोऽस्त्यस्य अच्।

शालाश्वि पु० शाल इवाश्वृति अशृच–इन्। शाकभेदे (शाखा) शब्दच०।

शालातुरीय पु० शालातुरे भव। तद्ग्रामवासिनि पाणिनि मुनौ जटा० शालोत्तरीय इति पाठान्तरम्।

शालानी स्त्री शालमानयति आ+नी–ड गौरा० ङीष्। विदार्य्याम् शब्दच०। [स्त्रियां ङीष्।

शालामृग पुंस्त्री०शालायां गृहे मृग इव। शृगाले हारा०।

शालावृक पुंस्त्री० शालायां गृहे, शाखायां वा वृक इव वा। १कुक्कुरे २शृगाले अमरः। ३विडाले ४मृगे राजनि० ५वानरे च शब्दच०। वर्त्तम स्त्रियां ङीष्।

शालि पु० शल+इञ्। १कलमादिधान्ये, २षष्टिकादिधान्ये, अमरः। ३गन्धमार्ज्जारे च मेदि०। शालिभेदादिकं "कण्डनेन विना शुक्लाः हैमन्ताः शालयः स्मृताः" इत्यादि भावप्र० उक्तम्। धान्यशब्दे दृश्यम्।

शालिका स्त्री शालिरिव कायति कै–क। विदार्य्याम्।

शालिञ्च पु०शालिं चमति चम–ड पृषो०सम्। शाकभेदे शब्दर०

शालिनीकरणम् अशालीनं शालीनं क्रियते ऽनेन शालीन+च्वि–कृ–करणे ल्युट्। तिरस्कारे त्रिका०।

शालिपर्णी स्त्री शालेरिव पर्णान्यस्याः ङीप्। मासपर्ण्याम् राजनि०।

शालिपिष्ट न० शालेः पिष्टमिव शुभ्रत्वात्। स्फटिके त्रिका०

शालिवाहन पु० विक्रमादित्यं हत्वा शकाब्दप्रवर्त्तके नृपभेदे शकशब्दे दृश्यम्।

शालिहोत्र पुंस्त्री० शालयो हूयन्तेऽस्मै हु–त्र। १घोटके त्रिका० स्त्रियां ङीष्। २अश्वायुर्वेदप्रवर्त्तके मुनिभेदे पु० राजनि०।

शाली स्त्री शाल–अच् गौरा० ङीष्। कृष्णजीरके राजनि०

शालीन त्रि० शालाप्रवेशमर्हति ख। १धृष्टे अधृष्टे, अमरः। २मिश्रेयायां स्त्री राजनि०।

शालु न० शाल–उण्। १शालूके शब्दर०। २कषायद्रव्ये, ३चोरनामगन्धद्रव्ये च मेदि०। ४भेके पु० ५भक्षे हेमच०। [तस्यार्थे अमर। २जातीफले राजनि०।

शालु(लू)क न०शाल–ऊकण्। कुमुदादिमूले शब्दर०। अरुक्।

शालूर पुंस्त्री शाल–ऊरच्। १भेके अमर स्त्रियां ङीष्।

शालेय पु० शालायां भवः ढक्। १मधुरिकायाम् अमरः। २मिश्रेयायां स्त्री राजनि० टाप्।

शालोत्तर पु० ग्रामभेदे। [जटा०।

शालोत्तरीय पु० शालोत्तरे ग्रामे भवः छ। पाणिनिमुनौ

शाल्मल पु० शल–मलच्। (शिमुल) १वृक्षे शब्दर० २तन्निमित्तद्वीपभेदे च विष्णु पु०

"शाल्मलस्येश्वरो वीरो वपुष्मांस्तत्सुतान् शृणु। तेषान्तु नामसंज्ञानि सप्त वर्षाणि तानि वै। श्वेतोऽथ हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा। वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभश्च महामुने!। शाल्मलेन समुद्रोऽसौ द्वीपेनेक्षुरसोदकः। विस्तराद्द्विगुणेनाथ सर्वतः संवृतः स्थितः। तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः। रत्नाभिव्यञ्जका ये तु तथा सप्तैव निम्नगाः। कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः। द्रोणो यत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः। कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा। ककुद्मान् पर्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु। योनिस्तोया वितृष्णा च चन्द्रा शुक्ला विमोचनी। निवृत्तिः सप्तमी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः। श्वेतञ्च रोहितञ्चैव जीमूतं हरितं तथा। वैद्युतं मानसञ्चैव सुप्रभं नाम सप्तमम्। सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्वर्ण्ययुतानि वै। शाल्मलेऽपि च ये वर्णा वसन्त्येते महामुने!। कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक्। ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्ति तम्। भगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम्। वायुभूतं मखश्रेष्ठैर्यज्विनो यज्ञसंस्थितम्। देवानामत्र सान्निध्यमतीव सुमनोरमे। शाल्मलिश्च महावृक्षो नाम निर्वृतिकारकः। स च द्वीपः समुद्रेण सुरोदेन समावृतः"।

शाल्मलि(ली) पुंस्त्री० शाल–मलिच् वा स्त्रीत्वे वा ङीप्। (शिमुल) १वृक्षे २मोचरसे हेमच०।

शाल्मलिगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"शाल्मलिः शीतला स्वाद्वी रसे पाके रसायनी। श्लेष्मला पिच्छिला चापि वृष्या रक्तपित्तजित्। शाल्मलीपुष्पशाकन्तु घृतसैन्धवसाधितम्। प्रदरं नाशयत्येव दुःसाध्यञ्च न संशयः। रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु। कफपित्तास्रजित् ग्राहि वातलं च प्रकीर्त्तितम्। ३नरकभेदे तत्र शाल्मलीकण्टकैर्नरकिणः पीड्यन्ते नरकशब्दे दृश्यम्। [राजनि०।

शाल्मलिक पु० शाल्मलिरिव कायति कै–क। रोहितकवृक्षे

शाल्मलीकन्द पु० ६त०। तद्वृक्षमूले राजनि०। [राजनि०।

शाल्मलीफल पु० शाल्मल्या इव फलमस्य। तेजःफलवृक्षे

शाल्मलीवेष्ट पु० शाल्मलीं वेष्टयति वेष्ट–अण्। शाल्मली- निर्य्यासे मोचरसे रत्नमा०। ण्वुल्। तत्रैव। [ड्यन्नम्।

शाल्व पु० शाल–व। १देशभेदे हेमच०। तस्य २नृपे च भारते

शाल्वण पु० "काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः। सानूपौदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः। स योज्यः सुट सवणः शाल्वणः परिकीर्त्तितः" सुश्रुतोक्ते औषधभेदे।

शाव पु० शव–घञ्। १शिशौ शब्दर०। स्वार्थे क। तत्रैव शवस्येदम् अण्। २शवसम्बन्धे त्रि० "त्रिरात्रं शावमाशौचम्" इति स्मृतिः।

शावर पु० शावयति विदारयति शव–णिच् अरन्। १पापे २अपराधे ३लोध्रद्रुमे च मेदि०। शवरेण प्रोक्तम् अण्। ४शवरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये। शवरस्येदम् अण्। ५शवरसम्बन्धिनि त्रि०।

शावरभेदाख्य न० शावरभेदस्याख्येव आख्या यस्य शब० स्वार्थे अण्। ताम्रे हेमच० तस्य तत्स्वरूपसंस्तारकत्वात्।

शावरी स्त्री शवरस्य प्रिया अण् ङीप्। १शूकशिम्ब्यां मेदि०। २विद्याभेदे तन्त्रसा०। [ङीप्।

शाश्वत त्रि० शश्वत् भवः अण्। सतते नित्ये अमरः स्त्रियां

शाष्कुल त्रि० शष्कुलमिव मांसं भक्ष्यमस्य अण्। मांसा- शिनि हेमच०। [अमर।

शाष्कुलिक न० शष्कुलीनां समूहः ठञ्। शष्कुलीसमूहे

शास आशीर्वादे अदा० आत्म० सक० सेट् क्त्वा वेट्। प्रायेण आङ्पूर्वः। आशास्ते आशासिष्ट "इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे" उत्तररामचरितोक्तेरनापूर्वोऽपि।

शास शासने अदा० पर० द्विक० सेट् क्त्वा वेट्। शास्ति अशासत्

शासन न० शास–ल्युट्। निग्रहस्य हितसाधनादौ १प्रवर्त्तने २राजदत्तभूमौ ३राजलेख्यभेदे ४शास्त्रे च मेदि०।

शासनहर पु० शासनं हरति हृ–अच्। आज्ञाहारके दूते।

शासित त्रि० शास–क्त इट्। शासनकर्त्तरि।

शास्तृ त्रि० शास–तृच् इडभावः। १शासनकर्त्तरि त्रिका०। २बुद्धे अमरः ३उपाध्याये ४नृपे ५पितरि शब्दरत्ना०।

शास्त्र न० शिष्यतेऽनेन शास–ष्ट्रन्। १हिताहितशासने ग्रन्थे शास्त्रं च वेदमूलकं सद्भिरादरणीयं नान्यत् यथोक्तं "अतो वेदविरुद्धार्थशास्त्रोक्तं कर्म सन्त्यजेत्। स्वबुद्धिरचितैः शास्त्रैः प्रतार्य्येह च प्राणिनः। निघ्नन्ति ये यथो मार्गं लोकनाशाय केवलम्। निन्दन्ति देवतां वेदांश्चयो निन्दन्ति सद्द्विजान्। तेन ते निरयं यान्ति असच्छास्त्रनिषेवणात्। श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म शाश्वतम्। स्वं स्वं धर्मं प्रयत्नेन श्रेयोऽर्थीह समाचरेत्। स्वबुद्धिरचितैः शास्त्रैर्मोहयित्वा जनं नराः। तेन ते निरयं यान्ति सुमहान्तं चतुर्दशम्" पद्मपु० १७ अ०। "पुराणं भारतं वेदधर्मशास्त्राणि यानि च। आयुषः क्षपणायैव धर्मं तत्त्वेन चाचरेत्। पुत्रदारादिसंसारः पुंसां सम्मूढचेतसाम्। विदुषां शास्त्रसंसारः सद्योगाभ्यासविघ्नकृत्। इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयं यः सर्वं ज्ञातुमिच्छति। अपि वर्षशतेनापि शास्त्रान्तं नाधिगच्छति। विज्ञायाक्षरतन्मात्रं जीवितं चापि चञ्चलम्। विहाय शास्त्रजालानि पारलौकिकमाचरेत्। पण्डितोऽपि हि मूर्खोऽसौ शक्तियुक्तोऽप्यशक्तिकः। यः संसारात् आत्मानं समुत्तारयितुं क्षमः" वह्निपु०। तामसग्रन्थे २२७१ पृ० दृश्यम्।

"बहुशास्त्रालोकनेऽपि साराद्दानं षट्पदवत्" सांख्यप्र०सू०

शास्त्रकृत् पु० शास्त्रं करोति कृ–क्विप्। मन्वादिषु ऋषिषु त्रिका०।

शास्त्रगत पु० शास्त्रे गत इव। प्रघटाविदि त्रि०।

शास्त्रचारण पु० शास्त्रं चारयति प्रचारयति चर–णिच्–ल्यु। शास्त्रोक्ताचारप्रचारकर्त्तरि शब्दर०।

शास्त्रतत्त्वज्ञ त्रि० शास्त्रतत्त्वं जानाति ज्ञा–क। १शास्त्रतात्पर्यवेत्तरि २ज्योतिषज्ञे शब्दर०।

शास्त्रदर्शिन् त्रि० दृश–णिनि ६त०। शास्त्रज्ञे शब्दर०। शास्त्रविदादयोऽप्यत्र।

शास्त्रशिल्पिन् त्रि० शास्त्रं तज्ज्ञानं शिल्पमिवाऽस्त्यस्य इनि। १शास्त्रज्ञानोपजीविनि २काश्मीरदेशे पु० त्रिका०।

शास्त्रिन् त्रि० शास्त्रं वेत्त्यधीते वा इनि। शास्त्रज्ञे।

शास्त्रीय त्रि० शास्त्रेण विहितः छ। शास्त्रोक्ते धर्मादौ।

शास्य त्रि० शास–ण्यत्। अनुशासनीये शिष्यादौ।

शि तेजने स्वा० उभ० सक० अनिट्। शिनोति शिनुते अशैषीत् अशेष्ट।

शिंशपा स्त्री शिनं पाति पा–क पृषो०। (शिशु) इति ख्याते वृक्षे अमरः "शिंशपा कटुका तिक्ता कषाया शोफहारिणी। उष्णवीर्य्या हरेन्मेदःकुष्ठश्वित्रवमिक्रिमीन्। वस्तिव्रणविदाहास्रबलासमर्दपातिनी" भावप्र०।

शिक् त्रि० शिच्–क्विप् कस्य नेत्त्वम्। मध्यमपादिनि त्रिका०।

शि(सि)क्थ न० शिच-थक् कुक् च पृषो० षत्वम्। (मोम) मधूच्छिष्टे अमरः। स्वार्थे क। तत्रैव।

शिक्य न० शि-यत् कुक् च। (शिका) रज्जुकृते पदार्थाधारे मल्लि०

शिक्यित त्रि० शिक्यं शिक्यस्थं करोति शिक्य+णिच्-कर्मणि क्त। शिक्याधारे स्थापिते पदार्थे।

शिक्ष अभ्यासे भ्वा० आ० सक० सेट्। शिक्षते अशिक्षिष्ट।

शिक्षा स्त्री शिक्ष-भावे अ। १अभ्यासे २पठनादावुच्चारणप्रदर्शके वेदाङ्गे ३ग्रन्थभेदे अमरः। ४उपादाने मल्लि०। "वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति। शिक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम सन्तान इत्युक्तः शिक्षाध्याय इति" ऋ०भा०। "अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयमतं यथा। शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद् यथोक्तं लोकवेदयोः। प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः। पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम्। त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः। प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा। स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च ᳲपौ चापि पराश्रितौ। दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय ऌकारः प्लुत एव च। आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्। प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम्। कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम्। तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम्। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः। स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः। इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत। उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि। उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ। स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः। अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च। ओभावश्च विवृत्तिश्च श-ष-सा रेफ एव च। जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः। यद्योभावप्रसन्धानमुकारादि परं पदम्। स्वरान्तं तादृशं विद्याद् यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः। हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्। कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू। स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः। जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः। ए ऐ तु कण्ठतालव्या ओ औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ। अर्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य एकारैकारयोर्भवेत्। ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम्। संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम्। घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः। स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम्। तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च। अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमुच्यते। अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः। अलाबुवीणानिर्घोषो दन्तमूल्यस्वरानुगः। अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च। अनुस्वारे विवृत्त्यां तु विरामे चाक्षरद्वये। द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद् यत्रौकारवकारयोः। व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत्। भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत्"। "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत् नेमस्पृष्टाः शलस्तथा। शेषाः स्पृष्टाश्च प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः। यमोऽनुनासिका न ह्रौ नादिनो हझषः स्मृताः"

"ईषन्नादा यणो जशश्च श्वासिनस्तु खफादयः। ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद् गोर्धामैतत् प्रचक्षते। दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि। छन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते"। "मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्। "अनक्षरं हतायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम्। अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके। हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्। ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति" पाणिनिशिक्षा। नारदशिक्षा व्यासशिक्षादयो ग्रन्थाः सन्ति विस्तरस्तत्रावलोक्यः।

शिक्षाकर पु० शिक्षां करोति कृ-अच्। १व्यासे शब्दमा० २शिक्षाकर्त्तरि।

शिक्षागुरु पु० विद्यादातरि।

शिक्षित त्रि० शिक्षा जाताऽस्य तार० इतच् शिक्ष-क्त वा। १कृताभ्यासे २निपुणे ३विज्ञे च अमरः।

शिखिताश्व पु० शिखिताश्वदर्शाचि येन । १काले २शिखादातरि सुरौ च त्रिका० ।

शिख गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । शिङ्खति अशिङ्खीत् ।

शिखण्ड पु० शिखामगति अम–ड तस्य नेत्त्वम्, ६त० । शक० वा । १मयूरपिच्छे अमरः । २चूड़ायाञ्च मेदि० ।

शिखण्डक पु० शिखण्ड इव कन् । १काकपक्षे अमर । (काकजुल्फी) स्त्रीत्वमपि तत्र । सा च २चूडायाञ्च हेमच० । [स्त्रियां ङीप् ।

शिखण्डिक पुस्त्री० शिखण्डोऽस्त्यस्य ठन् । कुक्कुटे हेमच०

शिखण्डिन् पु० शिखण्डोऽस्त्यस्य इनि । १मयूरे २द्रुपदराजस्य पुत्रभेदे मेदि०। ३मयूरपुच्छे ४कुक्कुटे ५वाणे च हेमच०। ६गुञ्जायां ७स्वर्णयूथिकायां राजनि०। ८विष्णौ विष्णुस० ९यूथिकायां स्त्री ङीप् मेदि० ।

शिखर न० शिखा अस्त्यस्य अरच् आलोपः । १पर्वताग्रे २अग्रमात्रे च । ३वृक्षाग्रे पु०न० अमरः । ४पुलके ५सु- क्काट्यादौ पक्वदाडिमबीजाभे ६रत्नभेदे ७कक्षाग्रे मेदि०। ८कोटौ त्रिका०। ९मूर्वायां स्त्री शब्दच० ।

शिखरवासिन् त्रि०शिखरे वसति वस–णिनि ७त०। पर्वताग्रवासिनि स्त्रियां ङीप्। "देवी शिखरवासिनी" कुट्टः सा च हिमाचलवासिन्यां २दुर्गायां त्रिका० ।

शिखरिन् पु० शिखाऽस्त्यस्य इनि । १पर्वते २वृक्षे ३अपामार्गे मेदि०। ४कोट्टे ५कोयष्टौ हेमच०। ६वन्दाके ७कुन्दुरुके ८शाकनाडे ९कर्कटश्रृङ्ग्यां राजनि०। १०रसालायां खाद्यभेदे स्त्री । ११सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री "रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी" वृ०र० १२मल्लिकायां १३रोमावल्यां १४नारीरत्ने च स्त्री मेदि० सर्वत्र ङीप् । [(कुक्कुरमुत्ता) क्षुपभेदे रत्नमा० ।

शिखलोहित पु०शिखाऽस्त्यस्य अच् तथाभूतः सन् लोहित ।

शिखा स्त्री शी–खक् तस्य नेत्त्वम् पृषो० । १अग्निज्वालायां २अस्तकमध्यकेशगुच्छे च अमरः । "सुगन्धेषु सर्वनामाग्नि कलोपस्यशिखां वह्निः" प्रा०त० । ३शाखायां ४बर्हिचूडायां ५लाङ्गलिक्याम् ६अग्रमात्रे ७चूडामात्रे ८प्रपदे च मेदि० । ९प्रधाने शिफायां १०ज्योतौ हेमच० । ११ज्वरभेदे शब्दच० ।

"शिखी शिखी कर्म कुर्यात्" श्रुत्या शिखावत एव कर्मण्यधिकारः तत्रापि बद्धशिखस्य कर्मण्यधिकारः न मुक्तशिखस्य यथोक्तं "गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्ऋत्या ब्रह्मरन्ध्रतः । जूटिकाञ्च ततो बद्धा ततः कर्म समारभेत्" । "निबद्धशिख आसीनो द्विज आचमनं चरेत् । कृत्वोपवीतं सव्येऽसे वाङ्मनःकायसंयत" । मुक्तशिखस्याचमने दोषो यथा "शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा । अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्" आ०त० ।

शिखाकन्द न० शिखेव कन्दोऽस्य । गृञ्जने राजनि० ।

शिखातरु पु० शिखाया दीपशिखायास्तरुरिव । दीपवृक्षे (देलको) त्रिका० ।

शिखाधर पुंस्त्री० शिखां चूडां धरति धृ–अच् । १मयूरे रत्नमा० स्त्रियां ङीप् । २शिखाधारके त्रि० स्त्रियां टाप् । ३मञ्जुघोषे पु० त्रिका० ।

शिखामूल न०शिखेव मूलमस्य । गृञ्जने (गाजर) राजनि०

शिखालु पु०शिखाऽस्त्यस्य आलुच् । मयूरशिखावृक्षे राजनि०

शिखावत् पु० शिखा ज्वालाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः । ३केतुग्रहे शब्दच० । ४शिखायुते त्रि०स्त्रियां ङीप् । सा च ५मूर्वायां शब्दच०

शिखावर पु० शिखां वृणोति वृ–अच् । पनसवृक्षे शब्दच०

शिखावल पुस्त्री० शिखाऽस्त्यस्य वलच् । १मयूरे अमरः । स्त्रियां ङीप् । २मयूरशिखावृक्षे स्त्री राजनि० टाप् ।

शिखावृद्धि स्त्री प्रतिदिनमाप्यवृद्धौ वृद्धिभेदे हब्यसृ ।

शिखिकण्ठ न० शिखिनो मयूरस्य कण्ठस्य वर्णोऽस्त्यस्य अर्श आद्यच् । तुत्थे (तुँते) रत्नमा० ।

शिखिग्रीव पु० शिखिनो मयूरस्य ग्रीवा तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच् । तुत्थे (तुँते) अमरः ।

शिखिध्वज शिखिनो वह्नेर्ध्वज इव । १धूमे त्रिका० । शिखी मयूरो ध्वजो यस्य । २कार्त्तिकेये शब्दच० ।

शिखिन् पु०शिखा अस्त्यस्य इनि । १मयूरे २वह्नौ ३चित्रकवृक्षे अमरः । ४केतुग्रहे ५कुक्कुटे ६वृषे ७वृक्षे ८शरे च मेदि० । ९अश्वे हेमच० १०अजलोम्नि रत्नमा० ११पर्वते १२ब्राह्मणे १३शितावरे १४मेथिकायां राजनि० १५शिखायुक्ते त्रि० १६मयूरशिखावृक्षे राजनि०स्त्री ङीप् ।

शिखिप्रिय पु०शिखिनं प्रीणयति प्री–क । लघुबदरे राजनि०।

शिखिमण्डल पु० शिखिनां मण्डलमिव यत्र । वरुणवृक्षे शब्दर० । [अजमोदायां राजनि०।

शिखिमोदा स्त्री शिखिनः अमलोम्न इव मोदो यस्याः ।

शिखियूप पु०शिखी शिखावान् यूप इव । श्वेतकारिणि मृगे राजनि० । [कृष्णाण्डे शब्दर०

शिखिवर्द्धक पु० शिखिनं वर्द्धयति वृध–णिच्–ण्वुल् ।

शिखिवाहन पु० शिखी मयूरो वाहनं यस्य। कार्त्तिकेये अमरः।

शिखिव्रत न० "प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदः। वैश्वानरपदं याति शिखिव्रतमिदं स्मृतम्" गरुडपु० १२८ अ० उक्ते वह्निपददायके व्रतभेदे।

शिग्रु पु० शि–रक् गुक् च। (सजिना) १शाके २शाकमात्रे च अमरः। "शोभाञ्जनो शीघ्रशिग्रुस्तीक्ष्णगन्धोऽक्षमीव। मुखमोदः कृष्णशिग्रुस्तु बहुमूलो रुचिराञ्जनः। शोभाञ्जनस्तीक्ष्णकटुः स्वादूष्णः पिच्छिलस्तथा। जन्तुवातार्त्तिशूलघ्नश्चक्षुष्यो रोचनः परः। श्वेतशिग्रुः सुतीक्ष्णः स्यान्मधुशिग्रुः सिताञ्जनः। मधूकः श्वेतमरिचो रोचनो मधुशिग्रुकः। श्वेतशिग्रुः कटुस्तीक्ष्णः शोफानिलनिकृन्तनः। चक्षुर्व्यथाहरो रुच्यो दीपनो मुखजाड्यनुत्। रक्तको रक्तशिग्रुः स्यान्मधुरो बहुलच्छदः। सुगन्धि वैगरी चित्रो मृगारिश्च प्रकीर्त्तितः। रक्तशिग्रुर्मेदःशोषी मधुरश्च रसायनः। शोफाध्मानसमीरार्त्तिपित्तश्लेष्मापहारकः" राजनि०।

शिग्रुज न० शिग्रुतो जायते जन–ड। श्वेतमरिचे शोभाञ्जनबीजे अमरः कृत०। शिग्रुबीजमप्यत्र भरत०।

शिघ आघ्राणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। शिङ्घति अशिङ्घीत्।

शिङ्घाण न० शिघि–आनच् पृषो० साधुः। १काचपात्रे २लौहमले ३नासिकामले श्लेष्मणि च मेदि०। स्वार्थे क। नासिकामले न०।

शिज अस्फुटध्वनौ इदित् वा चु० उभ० पक्षे अदा० आत्म० अक० सेट्। शिञ्जयति ते शिञ्जते अशिशिञ्जत् त अशिञ्जिष्ट। भ्वादिरप्ययं पर० इत्येके तेन शिञ्जति अशिञ्जीत्

शिञ्जा स्त्री शिजि–भावे अ। १भूषणशब्दे भरत०। शिञ्जिधाच्। २धनुर्गुणे हेमच०।

शिञ्जित न० शिजि–भावे क्त। भूषणध्वनौ अमरः।

शिञ्जिनी स्त्री शिञ्जति शिजि–णिनि। धनुर्गुणे अमरः। २नूपुरे हेमच०।

शिट अनादरे भ्वा०पर०सक० सेट्। शेटति अशेटीत्।

शिण्डाकी स्त्री खाद्यद्रव्यभेदे यथा "शिण्डाकी राजिका युक्तैः शाकमूलकदम्बकैः। सर्षपस्वरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः। शिण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तश्लेष्मकरी स्मृता" राजनि०।

शित त्रि० शो–क्त। १दुर्बले २शाणिते च मेदि० ३कृशे निशः

शितद्रु पु० शत द्रवति द्रु–कु–नि०। (शतलुज) नदीभेदे अमरः। [१गोधूमे त्रिका०।

शितशूक पु० शितस्तीक्ष्णः शूकोऽग्रं यस्य। १यव अमरः।

शिति पु० शो–क्तिच्। १भूर्जपत्रवृक्षे २शुक्लवर्णे ३कृष्णवर्णे च मेदि० ४तद्वर्णवति त्रि०। ५सारे पु स्त्री० शब्दर०।

शितिकण्ठ पु० शिति नीलः कण्ठो यस्य। १शिवे अमरः। २दात्यूहविहगे पु स्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

शितिचार पु० शिति श्वेतं यथा चरति चर–अण् उपचार वर्त्तिरि अच्। (सुषनि) शाकभेदे जटा०।

शितिच्छद पु० शिति शुभ्रं छदो यस्य। हंसे शब्दर०।

शितिसारक पु० शिति शुभ्रं सारो यस्य कप्। तिन्दुकवृक्षे राजनि०।

शिथिल त्रि० श्लथ–किलच् पृषो०। १श्लथे २अदृढे संयोगभेदे ३मन्दे च "शिथिलसंयोगश्च प्रचय। "प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते" भाषा० "भूयोऽवयवावच्छेदेनावयवान्तरसंयोगित्वरूपे वर्त्तमानः संयोगः प्रचय" इति दीपकरी यथा तूलकादौ।

शिनि पु० शि–निक्। यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे यस्य सात्यकिर्नप्ता

शिपि पु० शी–क्विप् ता पाति पा–कि पृषो०ह्रस्व। १रश्मौ २जले न० "शैत्यात् पवनयोगाच्च शिपि वारि प्रचक्षते। तत् पानाद्रक्षणाच्चैव शिपयो रश्मयो मता। तेषु प्रवेशात् विश्वेश शिपिविष्ट इहोच्यते" व्यास।

शिपिविष्ट पु० ७त०। १खलतौ २दुश्चर्मणि च ३महेश्वरे अमरः। ४विष्णौ शिपियन्त्रे इष्यम्। "नैकरूपो वृहद्रूप शिपिविष्ट प्रकाशन" विष्णुस०। पृषो० शिपिविष्ट तत्रार्थे रमानाथ।

शिप्र पु० शि–रक् पुक् च। १सरोवरभेदे २नदीभेदे स्त्री। "एष विवाह्य विधिवत् गौरीं मानसाचले। चरणौ शिवयोस्तु मोदनाय तथा कृ। तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे। विवाहावसरतायां शान्त्यर्थं कलशातले। ब्रह्मविष्णुमहादेवपार्षिभिः समुदीरितम्। तत्ताय सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात्। हिमाद्रेः कन्दरे गावी सरस्तस्य पृथक् पृथक्। तत्तोयं पतितं शिप्रे देवभाव्ये सरोवरे। तेन शिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम्" कालिका० २१अ०। "ततो हिमवतः प्रस्थे प्रतीच्यां तदुपस्थ च। शिप्रं नाम सरः पुण्यं दृष्टपूर्वं हि यादव। तत्रस्थास्वाननाशाद्या लक्ष्मयक्षादयः सुराः। उपविष्टा गुह्यन्तार्थं

पुरस्तात् महेश्वरम्। तं शिप्रसंज्ञाकारं मनोज्ञं सर्वदेहिनाम्। शीतामलजलं सर्वैर्गुणैर्मीनसमन्वितम्। दृष्ट्वा तत्र हरस्तस्मिन् सौहृद्यश्च्योऽभूद्वेदपे। शिप्रा नाम नदी तस्मात्सृता दक्षिणोदधिम्। गच्छन्तीषु हृद्याङ्गो पावयन्ती समन्ततः"। तत्रैव १९ अ०।

शिफा स्त्री शि–फक्। छायायां १जटाकारे मूले। (शिकड़) अमरः। २नद्यां ३मांसिकायां ४मातरि मेदि०। ५शतपुष्पायां ६हरिद्रायां राजनि०। ७पद्मकन्दे शब्दर०। जटाकारे मूले पु० विद्याविनोदः।

शिफाक पु० शिफेव स्वार्थे कन्। पद्ममूले शब्दच०।

शिफाकन्द पु० शिफेव कन्दः। पद्ममूले अमरः।

शिफाधर पु० शिफा अधरा यस्मात्। शाखायां शब्दच०।

शिफारुह पु० शिफायां रोहति रुह–क। वटवृक्षे राजनि०

शिमुड़ी स्त्री (चकुनि) ख्याते क्षुपभेदे राजनि०।

शि(सि)म्बा स्त्री शाम्यति श्यति वा शम–शम–बा बा० कन्। मूर्धो०। (छिमी) ख्याते १पदार्थे शब्दच०। २अङ्कर्दे पु० शब्दच०।

शि(सि)म्बी स्त्री शम–बि नि० वा ङीप्। १शिम्बायां (शिम्) लतायां हेमच० "मध्यायापकरी शिम्बी" ति०त० २एरण्डायास्य भावप्र०। स्वार्थे क। तत्रैव।

शिम्बीधान्य न० शिम्बीजात धान्यं शा०त०। मुद्गादौ धान्यभेदे भावप्र०। [शब्दर० कप् तत्रैव।

शिम्बीपर्णी स्त्री शिम्बीव पर्णमस्याः ङीप्। मुद्गपर्ण्यां

शिर न० शॄ–क। १मस्तके जटा० "पिण्डं दद्यात् गयाशिरे" वायुपु०। २पिप्पलीमूले मेदि०। ३शय्यायाम् ४अजगरे च सर्पमध्या०।

शिरःफल पु० शिर इव फलमस्य। नारिकेले त्रिका०। [गारुडे

शिरःशूल न० शिरसः शूलमिव तापकत्वात्। शूलरोगभेदे

शिरज पु० शिरे जायते जन–ड। केशे शब्दच०।

शिरस् न० शॄ–असुन् नि०। १मस्तके २शिखरे अमरः। ३प्रधाने ४सेनाग्रे मेदि०।

शिरसिज पु० शिरसि जायते जन ड वा अलुक् समासः। केशे जटाच० लुकि शिरोजोऽप्यत्र। [केशे शब्दच०।

शिरसिरुह पु० शिरसि रोहति रुह–क वा अलुक् समा०।

शिरस्क न० शिरसि कायति प्रकाशते कै–क। शिरस्त्राणे हेमच०

शिरस्त्र न० शिरस्त्रायते त्रै–क। शिरोरक्षके उष्णीषे अमर

शिरस्त्राण न० शिरस्त्रायते अनेन त्रै–करणे ल्युट्। शिरोरक्षणे उष्णीषे हेमच०।

शिरस्य पु० शिरसि भवः यत्। १निर्मलकेशे अमरः २शिरोभवमात्रे त्रि०। [अस्य दन्त्यादित्वमपीत्यन्ये।

शिरा स्त्री शॄ–क। नाड्याम् (शिर) मेदि०। ह्र–शिरच् डिच्च।

शिरापत्त्र पु० शिरेव पत्त्रं यस्य। हिन्तालवृक्षे राजनि०।

शिराल न० शिरोऽस्त्यस्य लच्। १कर्मरङ्गे शब्दच०। तत्फलस्य शिरायुक्तत्वात्तथात्वम्। २शिरायुक्ते त्रि०।

शिरालक पु० शिराभिरलति पर्य्याप्नोति अल–ण्वुल्। (फाड़योड़ा) वृक्षभेदे शब्दच०।

शिरावृत्त न० शिरेव वर्त्तते वृत–क्त। सीसके राजनि०।

शिरि पु० शॄ–कि। १खड्गे २शरे ३हिंस्रे त्रि० उणादि०। ४शलभे सि०कौ०।

शिरीष पु० शॄ–ईषन् किच्च। स्वनामख्याते वृक्षे अमरः। "शिरीषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च तुवरो लघुः। दोषशोथविसर्पघ्नः कासव्रणविषापहः" भावप्र०।

शिरीषपत्त्रिका स्त्री शिरीषस्येव पत्त्रमस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। श्वेतकिण्वीवृक्षे राजनि०।

शिरोगृह न० शिरःस्थगृहपरिस्थं गृहम्। (चिलेघर) चन्द्रशालायां हेमच०।

शिरोग्रह पु० "रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यात् मूर्धधराः शिराः। रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः" भावप्र० उक्ते वातरोगभेदे "मूर्धधरा ग्रीवागताः स पवनः शिरोग्रहः स्यादित्यन्वयः" भावप्र०। [हेमच०।

शिरोधरा स्त्री शिरोऽन्यस्य धरति धृ–अच्। ग्रीवायां

शिरोधि स्त्री शिरो धीयतेऽत्र धा–कि। ग्रीवायाम् अमरः

शिरोमणि पुंस्त्री० शिरसि धार्य्यो मणिः शा०त०। शिरोधार्य्ये रत्ने चूड़ामणौ शब्दच०। स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। शिरोरत्नादयोऽप्यत्र न०।

शिरोमर्म्मन् पु० शिरसि मर्म यस्य। शूकरे हेमच०।

शिरोरुजा स्त्री शिरो रुजति व्यथयति रुज–क। १सप्तच्छदवृक्षे त्रिका०। ६त०। २मस्तकरोगे च।

शिरोरुह पु० शिरसि रोहति रुह–क। केशे अमरः।

शिरोरोग पु० ६त० सुश्रुतोक्ते मस्तकरोगभेदे तल्लक्षणं यथा "अथातः शिरोरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। शिरो रुजति मर्त्यानां वातपित्तकफैस्त्रिभिः ३। सन्निपातेन४ रक्तेन५ क्षयेण६ क्रिमिभि७स्तथा। सूर्य्यावर्त्ताद८नन्तवात९ार्द्धावभेदक१०शङ्खकैः ११। एकादशप्रकारस्य लक्षणं सम्प्रवक्ष्यते। यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम्। बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरो-

ऽभितापः स समीरणेन। यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो धूमयती च नासा। शीतेन रात्रौ च भवेद्दिवेन शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात्२। शिरोगलं यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्टब्धमथो हिमञ्च। शूनाक्षिकूटं वदनं च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात्३। शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते४ सर्वाणि चिह्नानि समुद्भवन्ति। रक्तात्मकः५ पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च। वसावलासक्षतसम्भवानां शिरोगतानामिह संक्षयेण। क्षयप्रवृत्तः६ शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्रकोऽतिमात्रम्। संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति। निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सम्भक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः। घ्राणाच्च गच्छेत् सलिलं सरक्तं शिरोऽभितापः कृमिभिः७ स घोरः। सूर्योदया प्रतिमन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढम्। विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च। शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च। तं भास्करावर्त्तमुदाहरन्ति सर्वात्मकं कष्टतमं विकारम्। दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां सम्पीड्य घाटासु रुजां सुतीव्राम्। कुर्वन्ति साक्षिभ्रुवशङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु। गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान्। अनन्तवातं८ तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम्। यस्योत्तमाङ्गार्द्धमतीव जन्तोः सम्भेदतोदभ्रमशूलजुष्टम्। पक्षाद्दशाहादथवाप्यकस्मात्तस्यार्द्धभेदं९ त्रितयाद्व्यवस्येत्। शङ्खाश्रितो वायुरुदीर्णवेगः कृतानुयात्रः कफपित्तरक्तैः। रुजः सुतीव्राः प्रतनोति मूर्ध्नि विशेषतश्चापि हि शङ्खयोस्तु। सुकष्टमेनं खलु शङ्खकाख्यं महर्षयो वेदविदः पुराणाः। व्याधिं वदन्त्युद्धतमृत्युकल्पं भिषक्सहस्रैरपि दुर्निवारम्" ।

शिरोवल्ली स्त्री शिरसा वल्लीव। मयूरचूडायां शब्दच०।

शिरोवृत्त न० शिर इव वृत्तं वर्त्तुलम्। मरिचे राजनि०।

शिरोवृत्तफल पु० शिरोवृत्तं मरिचमिव फलमस्य। रक्तापामार्गे भावप्र०। [त्रिका० स्मृत। तत्रैव न०।

शिरोवेष्ट पु० वेष्ट–घञ् शिरसो वेष्टः। (पागडी) उष्णीषे

शिल उञ्छे कणश आदाने तुदा० पर० सक० सेट्। शिलति अशेलीत्।

शिल न० शिल–क। स्फीतशस्यात् क्षेत्रात् कणशो मञ्जर्यादानरूपायां १वृत्तौ उञ्छवृत्तौ १°३० पृ० दृश्यम्।

२पाषाणे ३द्वारादधःस्थितकाष्ठखण्डे च (गोवराट) स्त्री अमर०। ४स्तम्भशीर्षे ५मन शिलायां स्त्री मेदि० ६कर्पूरे राजनि०। [पाषाणभेदके स्त्री राजनि०।

शिलगर्भज: पु० शिलाया गर्भे जायते जन–ड। पाषाणभेदके। [स्त्री राजनि०।

शिलाकर्णी स्त्री शिलेव कर्णमस्य ङीप्। शल्लकीवृक्षे शब्दच०

शिलाकुट्टक पु० शिलां कुट्टयति कुट्ट–ण्वुल्। १पाषाणभेदके अस्त्रभेदे शब्दच०। शिलया कुट्टति चिर्णीकरोति। २अश्मकुट्टके वानप्रस्थभेदे।

शिलाज न० शिलातो जायते जन–ड। १शैलेये गन्धद्रव्ये शब्दच०। २लौहे राजनि०।

शिलाजतु न० शिलाजातं जतु। १पर्वतजाते उपधातुभेदे अमर०। तदुत्पत्त्यादिकं भावप्र० उक्तं यथा "निदाघे घर्मसन्तप्ता धातुसारं धराधराः। निर्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्तितम्। सौवर्णं राजतं ताम्रमायसन्तच्चतुर्विधम्। शिलाजत्विद्विजत्‌ च शैलनिर्यास इत्यपि। गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम्। शिलाजं कटु तिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम्। छेदि योगवहं हन्ति कफमेदोऽश्मशर्कराः। मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वातार्शांसि च पाण्डुताम्। अपस्मारं तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरक्रिमीन्। सौवर्णन्तु जवापुष्पवर्णं भवति तद्रसात्। मधुरं कटुतिक्तञ्च शीतलं कटुपाकि च। राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च। ताम्रं मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णमुष्णञ्च जायते। लौहं जटायुपक्षाभं तत्तिक्तं लवणं भवेत्। विपाके कटुकं शीतं सर्वश्रेष्ठमुदाहृतम्" । [ङीप्। काकाङ्गीवृक्षे राजनि०।

शिलाञ्जनी स्त्री शिला अञ्जतेऽनया अनुज–करणे–ल्युट्

शिलाटक पु० शिलेव अटति शिलामटति वा अट–ण्वुल्। १अट्टे २बिले च मेदि०।

शिलात्मज न० शिलाया आत्मज इव। लौहे राजनि०।

शिलात्मिका स्त्री शिलेव आत्मा यस्य कप्। (मूचि) मूषायां शब्दच०।

शिलाददु पु० शिलाया ददुरिव। शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि०

शिलाधातु पु० शिलाया धातुश्चरमधातुरिव शुक्लत्वात्। १श्वेतोपले (खडी) त्रिका०। २पीतवर्णे गैरिकभेदे च राजनि०। [प्रस्तरखण्डभेदे शब्दच०।

शिलापुत्र पु० शिलायाः पुत्र इव। (लोढा) पेषणार्थे

शिलापुष्प न० शिलाया पुष्पमिव। शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि०

शिलाभव न० शिलाया भवति भू–अच् ७त०। शैलेये शब्दच०

शिलाभेद पु॰ शिलामपि भिनत्ति भिद–अण् । १पाषाणभेदिटङ्के रत्नमा॰ २पाषाणभेदकाख्ये च ।

शिलारम्भा स्त्री शिलेव रम्भा । काष्ठकदल्यां राजनि॰ ।

शिलावल्का स्त्री शिलेव कठिनः वल्को यस्याः । (शिलावाक) इति प्रसिद्धे वृक्षभेदे शिलावल्कगम्यम राजनि॰। [त्रिका॰।

शिलाव्याधि पु॰ शिलाया व्याधिरिव । शैलेये गन्धद्रव्ये

शिलासन न॰ शिला आसनं यस्य । शैलेये गन्धद्रव्ये शब्दर॰ २शिलानिर्मिते आसने च ।

शिलासार न॰ शिलायाः सार इव । लौहे हेमच॰ ।

शिलि पु॰ शिल–कि । १भूर्जपत्रवृक्षे शब्दमा॰ । द्वाराधःस्थे काष्ठे (गोबराट) स्त्री शब्दर॰ । ३भेक्या ४छत्राक पुष्पे ५शम्बूशीर्षे च मेदि॰ स्त्री ङीप् ।

शिलिन्द पुंस्त्री॰ शिलिं ददाति दा–क पृषो॰। स्वनामख्याते मत्स्यविशेषे "शिलिन्दः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः । आमवातकरो हृद्यो वातपित्तहरो मतः" राजवल्लभः । स्त्रियां ङीष् ।

शिलीन्ध्र न॰ शिलीं धरति धृ–क पृषो॰ मुम् । १कदलीपुष्पे २कवके च मेदि॰ ३शिलीन्ध्राया विश्व॰ । [हारा॰।

शिलीन्ध्रक न॰ शिलीन्ध्र इव इवार्थे–कन् । गोमयच्छत्राके

शिलीपद पु॰ शिली द्वाराधःस्थकाष्ठमिव पदमस्मात् । रोगभेदे (गोद) शब्दर॰ पृषो॰। श्लीपदमप्यत्र न॰ भावप्र॰ । तन्निदानादि भावप्र॰ उक्तं यथा
"पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्त्तुषु च शीतलाः । ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः" । विशेषत इति वचनेनान्यत्रापि श्लीपदं भवतीति बोध्यते । अथ श्लीपदस्य सामान्यलक्षणमाह "यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्त्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण । तत् श्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः" । तत्त्रिविधम् वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकञ्चेति । तत्र तेषां क्रमेण लक्षणान्याह "वातजं कृष्णरूक्षं च स्फुटितं तीव्रवेदनम् । अनिमित्तरुजस्तस्य बहुशो ज्वर एव च । पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम् । श्लैष्मिकन्तु भवेत् स्निग्धं तथा पाण्डुरमास्वरम् । त्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफात् बुधः । गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात्" । असाध्यमाह "वल्मीकमिव सञ्जातं कण्टकैरुपचीयते । अब्दात्मकं महत्तत्तु वर्जनीयं विशेषतः । तत् चिकित्साप्रकारादिकं तत्र ज्ञेयम् । श्वासापदमुत्तरम्·

शिक्यं चक्रच्छकञ्चापि विवर्जनीयम्" अचिकित्स्यत्वादिति शेषः । [२गुह्ये ४जडीभूते च शब्दर॰ ।

शिलीमुख पु॰ शिलीव मुखमस्य । १भ्रमरे २वाणे अमर ।

शिलोच्चय पु॰ शिलानामुच्चयो यत्र । पर्वते अमर॰ ।

शिलोञ्छ पु॰ शिलेनोञ्छः उछि–घञ् । उपात्तशस्यात् क्षेत्रात् शेषावचयने ।

शिलोत्थ न॰ शिलाया उत्तिष्ठति उद्–स्था–क । शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि॰ । शिलोद्भवादयोऽप्यत्र ।

शिल्प न॰ शील–पक् । चित्रकर्मादिकर्मणि अमर । २स्रुचि मेदि॰ । तदारम्भमुहूर्त्तं मु॰चि॰ उक्तो यथा
"मृदुध्रुवक्षिप्रचरे ज्ञे गुरौ वा स्वा॰लग्नगे । विधौ ज्ञजीववर्गस्थे शिल्पारम्भः प्रशस्यते" ।

शिल्पकारिन् त्रि॰ शिल्पं चित्रादिकला करोति कृ–णिनि । चित्रादिकर्त्तरि ।

शिल्पका स्त्री शिल्पमिव कायति कै–क । तृणभेदे राजनि॰

शिल्पशाला स्त्री ६त॰। चित्रकरादीनां चित्रकरणगृहे अमरः

शिल्पशास्त्र न॰ शिल्पसाधनं शास्त्रम् । वास्तुविद्यादिज्ञापके शास्त्रे ।

शिल्पिन् त्रि॰ शिल्पं वेत्त्यधीते वा इनि । १चित्रादिकर्मकरे अमर । २कोलदलौषधौ स्त्री मेद॰ ङीप ।

शिव न॰ शो–वन् पृषो॰ । १मङ्गले अमरः । २सुखे ३जले उणादि॰। ४सैन्धवे सामुद्रे च ५लवणे ६श्वेतटङ्कणे च राजनि॰। ७मङ्गलवति त्रि॰ ८महादेवे पु॰ अमर । ९मोक्षे १०कीलके ११वालुके १२गुग्गुलौ १३वेदे १४पुण्डरीकवृक्षे १५कृष्णधुस्तूरे १६पारदे राजनि॰ । १७देवे शब्दर॰ १८लङ्गु उणादि॰ १९विष्कम्भादिषु मध्ये विंशतितमे योगे च पु॰ ज्योतिः॰ । "शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते" श्रुत्युक्ते २०अद्वैतब्रह्मणि न॰ ।

शिवक पु॰ शिव–इव इवार्थे कन् । १कीलके अमर गवां गात्रकण्डूयनार्थे गोष्ठे निखाते २काष्ठे च भरतः ।

शिवकाञ्ची स्त्री ६त॰ । पुरीभेदे ।

शिवघर्मज शिवघर्मात् जायते जन–ड । मङ्गलग्रहे
"पुरा दक्षविनाशाय कुपितस्य त्रिशूलिनः । अपतत् भीमवक्त्रस्य स्वेदबिन्दुर्ललाटतः" इत्यादिना वीरभद्रोत्पत्तिमुक्त्वा तस्यैव मङ्गलग्रहरूपतामाह "शान्तिमुदाराय सर्वेषां चराणां प्रथमो भव । ये त्वामर्चन्ति मनुजा वरदास्ते भविष्यसि मम । अङ्गारक इति ख्यातिं गमिष्यसि धरात्मज !" मत्स्यपु॰ ६०।

शिवज्ञान न॰ सामभेदे तत्त्वभेदेन माहेन्द्रादियोगज्ञापके शास्त्रभेदे "माहेन्द्रे विजयो नित्यमग्नौ कार्यशोषणम्। यक्षे कार्यविलम्बः स्यात् शून्ये च मरणं भवेत्। वैशाखादिक्रमाच्चान्तसंक्रमेण वदेत्। वसन्तादि दिवारात्रौ चतुर्मासं यथाक्रमम्। याममानं दिनमानं ज्ञेयं सर्वत्र साधके। तत्प्रमाणेन ज्ञातव्यं दण्डमानं विचक्षणैः। रात्रिमानप्रमाणेन ज्ञेयं दण्डप्रमाणकम्। न वारतिथिनक्षत्रं न योगः करणं तथा। शिवज्ञानं समासाद्य सर्वं सुनिश्चितं यतः। माहेन्द्रादिमार्गपर्यन्तं सञ्चारे समादिशेत्। शून्यमध्यादियोगं हि पौषादि-चैत्रतस्तथा" ज्योति॰।

शिवचतुर्दशी स्त्री शिवप्रिया चतुर्दशी। फाल्गुनकृष्णचतुर्दश्याम्। व्रतशब्दे शिवचतुर्दशीव्रत दृश्यम्।

शिवताति स्त्री शिव+तातिल्। मङ्गलपरम्परायां हेमच॰

शिवदारु न॰ शिवो देवस्तदादिकं दारु। देवदारुवृक्षे राजनि॰

शिवदूती स्त्री शिवो दूतो यस्याः। १दुर्गामूर्त्तिभेदे त्रिका॰ २योगिनीभेदे च "यदा जघान जगता रक्षणीय निशाय वै। महादेवो महामाया तदाऽस्याः कायतः सृता। दूत मस्थापयामास शिवं शुम्भाय साम्बिका। तेन सा शिवदूतीति देवैः सर्वैः प्रगीयते" कालिकापु॰ ६०अ॰। "य शिवाविहतं श्रुत्वा शिवदूतीं शिवप्रदाम्। प्रणमेत् साधको भक्त्या तस्य कामाः करे स्थिताः" तत्रैव "ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा। कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा। नारसिंही तथैवेन्द्री शिवदूती तथाष्टमी। एता पूज्या महाभाया योगिन्यः कामदायिकाः" तत्रैव। "कौशिक्या हृदयादेवी निःसृता ध्यायता हरे। शिवदूतीति विख्याता शिवायतशुभहृता" त्यतिः।

शिवद्रुम पु॰ शिवप्रियः द्रुमः। विल्ववृक्षे राजनि॰।

शिवद्विष्टा स्त्री ६त॰। केतक्यां राजनि॰।

शिवधर्म न॰ शिवस्य तदुपासनार्थो धर्मो यत्र। उपपुराणभेदे "चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्" कूर्मपु॰।

शिवधातु पु॰ ६त॰। ३पारदे पारदशब्दे दृश्यम्।

शिवनाभि पु॰ शिवस्य नाभिरिव। शिवलिङ्गभेदे "शिवनाभि मयं लिङ्गं प्रतिपूज्य महेशिति। यः स्वर्णलिङ्ग अस्तपात् पूज्य विधानतः" वीरमि॰। अथ समा॰। शिवनाभ माक्यासथिवाभेदे माक्यासशब्दे दृश्यम्।

शिवपुरी स्त्री ६त॰। काश्यां हेमच॰ शिवनगर्यादयोऽप्यत्र।

शिवप्रिय न॰ ६त॰। १रुद्राक्षे २बकादिवृक्षभे त्रि॰राजनि॰। ३वकवृक्षे जटा॰। ४धुस्तूरे ५स्फटिके च पु॰ राजनि॰। ६दुर्गायां स्त्री शब्दमा॰। [धनुर्वृक्षे राजनि॰।

शिवमल्लक पु॰ शिवः कल्याणकरः मल्ल इव कायति कै-क।

शिवमल्ली स्त्री शिवस्य मल्लीव प्रियत्वात्। वकवृक्षे अमरः।

शिवरात्रि स्त्री शिवप्रिया तदुपासनार्थं रात्रिः। माघात् परस्यां कृष्णचतुर्दश्याम्। तद्रात्रौ हि शिवपूजनव्रतादिकं क्रियते इति तथात्वं रात्रेस्तत्प्रियत्वम्। २तद्दिनसम्बन्धे व्रते च। तद्विधानकालादि ति॰त॰ उक्तं यथा काशनाधवीये स्कान्दे नागरखण्डम् "माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च। कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता"। अत्रैकस्याश्चैव माघीयत्वफाल्गुनीयत्वे मुख्यगौणचान्द्राभ्याम् अविरुद्धे। ततस्तु माघान्तरा चतुर्दशी शिवरात्रिः। अस्याश्चोपवास प्रधानम् "न स्नानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्चया। तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासतः" इति शङ्करोक्तेः। स्कान्दे "ततो रात्रौ प्रकर्त्तव्यं शिवप्रीणनतत्परैः। प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा चैव विशेषतः"। अत्र गौणत्वाच्च प्रहरचतुष्टयसाध्यं प्रतीयते। नरसिंहाचार्यधृतेश्वरसंहितायाम् "शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः। सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिबहिर्मुखः"। पञ्चवरप्रदीपे "दुग्धेन प्रथमे स्नानं दध्ना चैव द्वितीयके। तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा"। ईशानसंहितायाम् "माघे कृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत्। भौमो वापि भवेद् देवि! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम्। शिवयोगस्य योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम्। शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम्। आचाण्डालात् मनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। नागरखण्डे "उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात्। शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया। अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात्"। पाद्मे "वर्षे वर्षे महादेवि! नरो नारी पतिव्रता। शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत्"। ईशानसंहितायाम् "एवमेव व्रतं कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं व्रती। द्वादशाब्दिकमेतद्धि चतुर्विंशाब्दिकं तथा। सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः"। हेमाद्रिधृता स्मृतिः "प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी"। प्रदोषमाह वत्सः "प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटि-

काद्दयमिष्यते"। अर्द्धमनन्तरम्। वायुपुराणे "त्रयोदश्यस्तगे सूर्ये चतसृष्वपि नाडिषु। भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतञ्चरेत्"। ईशानसंहितायाम् "माघे कृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि। शिवलिङ्गतयोद्भूत कोटिसूर्य्यसमप्रभः। तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः। अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी। व्याप्ता सा दृश्यते यस्या तस्यां कुर्य्यात् व्रतं नरः"। अत्र "महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः" इति देवलोक्ता महानिशा ग्राह्या। घटिका एकदण्डः। एवञ्च यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रतम् उभयव्याप्त्यनुरोधात्। कालमाधवीयोऽप्येवम्। एतेन परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्व्वदिनीयरात्रिद्वितीययामप्रभृतिचतुर्दशीसत्त्वे बहुप्रहरव्यापित्वेन पूर्व्वदिन एव व्रतमिति निरस्तम्। यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथमात्रव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्रव्याप्तिस्तदा पूर्व्वेद्युरेव प्रधानकालव्याप्त्यनुरोधात्। "पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा महानिशि चतुर्दशी। व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्यात् व्रतं नरः" इतीशानसंहितावचनाच्च। एतद्विषय एव भविष्ये "अर्द्धरात्रात् पुरस्तात्तु जयायोगो भवेद् यदि। पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्राजयान्विते। कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्य्याच्च पारणम्"। तिथ्यन्ते पारणं जयन्तीमात्रपरं तत्र चतुर्दश्यामेव तत् "ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै। पूजितानि भवन्तीह भूताया पारणे कृते" इति स्कान्दात्। "दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्दशी। शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्दश्यान्तु पारणम्" इति गौतमीयाच्च। यदा तु पूर्व्वदिने न निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा परा ग्राह्या प्रदोषव्यापिनीति प्रागुक्तत्वात् तिथेस्त्रिसन्ध्यव्यापित्वाच्च। एतद्विषय एव लिङ्गपुराणम् "शिवरात्रिव्रतं भूता कामविद्धा विवर्ज्जयेत्। एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्या व्यपोहति"। अत्रामावस्यायामेव पारणम् "शिवाऽङ्गारा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी। कुहूयुक्तैव कर्त्तव्या कुह्वामेव हि पारणम्"। इति वचनात्। तदर्थः सङ्क्षेपः। यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्दशी तद्दिने व्रतम्। यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथव्यापिनी परेद्युः प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्व्वेद्युः व्रतम्। यदा तु न पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्यापिनी तदा परदिने। पारणन्तु परदिने चतुर्दशीलाभे चतुर्दश्यां, तदलाभे अमावास्यायाम्" तिथितत्त्वम्॥

शिवलिङ्ग न, क्लीं। शिवस्य लिङ्गाकारे प्रस्तरादिमये पदार्थे तदाविर्भावपूज्यतादिकं यथा
"तत्रापि गत्वा मदनो ददर्श हरकेतनम्। दृष्ट्वा महत्तु कामोऽथ ततः स प्राद्रवद्धरः। ततो दारुवनं घोरं मदनाभिसृतो हरः। विवेश ऋषयो यत्र सपत्नीका व्यवस्थिताः। ते चापि ऋषयः सर्वे दृष्ट्वा मूर्द्ध्ना नताभवन्। ततस्तान् प्राह भगवान् भिक्षा मे प्रतिदीयताम्। ततस्ते मौनिनस्तस्थुः सर्व एव महर्षयः। तदाश्रमाणि पुण्यानि परिचक्राम नारद।। तं प्रविष्टं तदा दृष्ट्वा भार्गवात्रेययोषितः। प्रक्षोभमगमन् सर्व्वा हीनसत्त्वाः समन्ततः। ऋते त्वरुन्धतीमेकामनसूयाञ्च भाविनीम्। एताभ्यां भर्तृपूजासु कृतं वै सुस्थिरं मनः। ततः संक्षुभिताः सर्व्वा यत्र याति महेश्वरः। तत्र प्रयान्ति कामार्त्ता मदविह्वलितेन्द्रियाः। त्यक्त्वाश्रमाणि शून्यानि स्वानि ता मुनियोषितः। अनुजग्मुर्यथा मत्तं करिण्य इव कुञ्जरम्। ततस्तु ऋषयो दृष्ट्वा भार्गवाङ्गिरसो मुने।। क्रोधान्विताब्रुवन् सर्वे लिङ्गोऽस्य पततां भुवि। ततः पपात देवस्य लिङ्गं पृथ्वीं विदारयत्। अन्तर्द्धानं जगामाथ त्रिशूली नीललोहितः। ततः स पतितो लिङ्गो विभिद्य वसुधातलम्। रसातलं विवेशाशु ब्रह्माण्डं चोर्द्ध्वतोऽभिनत्। ततश्चचाल पृथिवी गिरयः सरितो नगाः। पातालभुवनाः सर्वे जङ्गमाऽजङ्गमाः स्थिताः। संक्षुब्धान् भुवनान् दृष्ट्वा भूर्लोकादीन् पितामहः। जगाम माधवं द्रष्टुं क्षीरोदं नाम सागरम्। तत्र दृष्ट्वा हृषीकेशं प्रणिपत्य च भक्तितः। उवाच देव। भुवनाः किमर्थं क्षुभिता विभो।। अथोवाच हरिर्ब्रह्मन् शार्वो लिङ्गो महर्षिभिः। पतितस्तस्य भारार्त्ता संचचाल वसुन्धरा। ततस्तदद्भुततमं श्रुत्वा देवः पितामहः। तत्र गच्छामि देवेश एवमाह पुनः पुनः। ततः पितामहो देव केशवश्च जगत्पतिः। आजगाम तमुद्देशं यत्र लिङ्गं भवस्य तत्। ततोऽनन्तं हरिर्लिङ्गं दृष्ट्वारुह्य खगेश्वरम्। पातालं प्रविवेशाथ विस्मयात् त्वरितो विभुः। ब्रह्मा पद्मविमानेन ऊर्द्ध्वमाक्रम्य सर्व्वतः। नैवान्तमलभद् ब्रह्मा विस्मितः पुनरागतः। विष्णुर्गत्वाथ पातालं सप्तलोकोदरादथ। चक्रपाणिर्विनिष्क्रान्तो लेभेऽन्तं न महामुने।" इत्युपक्रमे "हर उवाच

अद्यप्रभृति त्रिदशा मम लिङ्गं सुरोत्तमौ ।। नेतत् प्रतिगृह्णीयान्नान्यथेति कथञ्चन । ततः प्रोवाच भगवानेवमस्त्विति केशव । ब्रह्मा स्वयञ्च जग्राह लिङ्गं कनकपिङ्गलम् । ततश्चकार भगवांश्चातुर्वर्ण्यं हराचने । शास्त्राणि चैषां मुख्यानि नानोक्तिविदितानि च । आद्यं शैवं१ परिख्यातमन्यत् पाशुपतं२ मुने ।। तृतीयं कालवदनं३ चतुर्थञ्च कापालिकम्४ । शैवश्चासीत् स्वयं शक्तिर्वशिष्ठस्य प्रियः सुतः । तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति श्रुतः । महापाशुपतश्चासीद्भारद्वाजस्तपोधनः । तस्य शिष्योऽप्यभूद्राजा ऋषभः सोमकेश्वरः । कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः । तस्य शिष्यो बभौ वैश्यो नाम्ना क्राथेश्वरो मुने । महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्य्यवान् । कुन्दोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपाः । एवं स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च । कृत्वा तु चातुराश्रम्यं स्वमेव भवनं गतः । गते ब्रह्मणि शर्व्वोऽपि तत् संहृत्य तं तदा । लिङ्गं चित्रवने सूक्ष्मं प्रतिष्ठाप्य चचार ह"। वामनपु० ६ अ०। एकगृहे लिङ्गद्वयार्च्चननिषेधो यथा "गेहे लिङ्गद्वयं नार्च्च्यं शालग्रामद्वयं तथा । द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्च्यं सूर्य्यद्वयं तथा"। तन्निर्म्माल्यभक्षणविधिनिषेधौ यथा "अभक्ष्यं शिवनिर्म्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्भवेत् सदा"। "लिङ्गपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः । विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् । तस्माल्लिङ्गं प्रयत्नेन प्रथमं परिपूजयेत्"। तत्पूजनप्रशंसा यथा "यद्गृहे लिङ्गपूजायां रहितं सततं प्रिये !। तद्गृहं पतितं मन्ये विष्ठाभूमिसमं स्मृतम्"। "ब्रह्मा विट् क्षत्रियो देवि । यदि लिङ्गं न पूजयेत् । तत्क्षणात् परमेशानि ! स्वयं चाण्डालतां व्रजेत् । शूद्रश्च परमेशानि ! सदा शूकरवत् प्रिये !। पूजयेत् परमेशानि ! चत्वारो ब्राह्मणादयः । शिवार्च्चनन्तु पूजासु यद्गृहे वर्जितं सदा । विष्ठागर्त्तसमं देवि ! तद्गृहं विद्धि पार्व्वति !। शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ।। आदौ लिङ्गं समभ्यर्च्च्य बिल्वपत्रैर्वरानने !। पश्चादन्यं महेशानि ! शिवं प्रार्थ्य प्रपूजयेत् । शिवपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः । स एव रसनाहीनः कुम्भीरो जायते प्रिये ।। निर्म्माय पार्थिवं लिङ्गं रुद्रं संहाररूपिणम् । आशुतोषं महादेवं शङ्करं वृषभध्वजम् । निर्म्माय पार्थिवं लिङ्गं विधिवत् पूजयेत् शिवम् । शिवपूजा महेशानि ! यद्गृहे सततं प्रिये ।। काशीपुरं महेशानि ! तद्गृहं वरवर्णिनि ।। शिवलिङ्गं प्रपूज्याथ सर्व्वपूजाफलं लभेत्"। चतुर्व्विधलिङ्गं यथा "चतुर्द्धा पार्थिवं लिङ्गं वर्णानां भेदेन पार्व्वति ।। शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णञ्च परमेश्वरि ।। शुक्लन्तु ब्राह्मणे शस्तं क्षत्रिये रक्तमिष्यते । पीतञ्च वैश्यजातौ तु कृष्णं शूद्रे प्रकीर्त्तितम् । चान्द्रन्तु परमेशानि ! सर्व्वजातिषु शस्यते"। लिङ्गार्च्चनतन्त्रे १।२।३ प०। अथ पञ्च वक्त्राणि यथा "ततः सर्व्वं शृणु चार्व्वङ्गि पार्थिवस्य मुखं प्रिये ।। विभाव्य मुखान्यपि शिवस्य वरवर्णिनि ।। सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम् । तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम् । सद्योजातञ्च वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम् । पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् । कृष्णवर्णमघोरञ्च सर्व्वं भीमविवर्द्धनम् । रक्तं तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्त्तिं मनोहरम् । श्यामलञ्च तथेशानं सर्व्वदेवशिवात्मकम् । चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयन्तु तथोत्तरे । अघोरं दक्षिणे देवं पूर्व्वे तत्पुरुषं तथा । ईशानो मध्यतो ध्येयं चिन्तयेत् भक्तितत्परः"। तत्रैव ६ पटलः । अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम्, वीरमित्रोदयधृते "नदीसङ्गमे रौद्रमन्योन्यस्य विघट्टनात् । नदीवेगात् समं स्निग्धं संजातं रौद्रमुच्यते"। संग्रहेऽपि "हरित्पर्णाहसंस्थानं वाणलिङ्गसमाकृति । तदन्यदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् । नदीसारनर्म्मदायां वाणलिङ्गसमाकृति । तदन्यदपि बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति । रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं वाणलिङ्गसमाकृति । श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रादिपूजितम् । स्वभावात् कृष्णवर्णं वा सर्व्वजातिषु सिद्धिदम् । नर्म्मदासम्भवं रौद्रं वाणलिङ्गवदीरितम्"। दैवलिङ्गमधिकृत्य सिद्धान्तशेखरे "करसम्पुटसंसर्गं शूलटङ्केन्दुभूषितम् । रेखाकोटरसंयुक्तं निम्नोन्नतसमन्वितम् । दैवोत्तरञ्च यल्लिङ्गं ब्रह्मभागादिवर्जितम्"। अथ गोललिङ्गलक्षणम् "लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना । कुष्माण्डस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् । काकडुम्बरफलाकारं गोललिङ्गमितीरितम्"। अथार्षलिङ्गलक्षणम् । तत्रैव "मातुलुङ्गफलाकारं नन्दिलिङ्गमिति स्मृतम् । मूले स्थूलञ्च यल्लिङ्गं कपित्थफलसन्निभम् । तालस्य वा फलाकारं मध्ये स्थूलञ्च यद्भवेत् । मध्ये स्थूलं परं चिह्न

ष्टधलिङ्गमुदीरितम्" । लिङ्गं च द्विविधमकृत्रिमं कृत्रिमञ्च अकृत्रिमं स्वयम्भुबाणलिङ्गादि स्वयम्भूतम् । कृत्रिमं धातुलिङ्गादिनिर्मितम् । सिद्धान्तशेखरे "तल्लिङ्गं द्विविधं ज्ञेयमचलञ्च चलं तथा । प्रत्येकं त्रिविधं ज्ञेयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् । प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलादिजम् । स्थापितमचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमथोच्यते । यच्चवा तत स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु दैवपालितम् । आर्षञ्च मानसं लिङ्गं तेषां लक्षणमुच्यते । नानाच्छिद्रसमायुक्तं नानावर्णसमन्वितम् । अदृष्टमूलं यल्लिङ्गं कर्कशं भुवि दृश्यते । तल्लिङ्गन्तु स्वयम्भूतमपरं लक्षणाच्युतम् । स्वयम्भुलिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं भवम् । शङ्खाभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तदुदाहृतम् । पद्माभमस्तकं ब्राह्मं छत्राभं शाक्रमुच्यते । शिरोयुग्मं तथाग्नेयं त्रिपदं याम्यमीरितम् । खड्गाभं नैरृतं लिङ्गं वारुणं कलशाकृति । वायव्यं ध्वजवल्लिङ्गं कौवेरन्तु गदान्वितम् । ऐशानस्य त्रिशूलाभं लोकपालादि निःसृतम् । स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्वशास्त्रविशारदे" । भविष्यपुराणे "दृष्टा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भूतस्य पार्वति ! । सर्वपापविनिर्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते" । एतेषां पूजाफलन्तु तत्रैव "विशेषाच्छैलजं सम्यक् मुक्तये चानुमक्लृत । पार्थिवं मुक्तये शस्तं मुक्तये चानुमक्लृतः । एवं वै दारुजं ज्ञेयं धातुलिङ्गं तथा पुनः । स्थिरलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हैमं राज्यप्रदञ्च तत् । पुत्रवृद्धिकरं ताम्रं राङ्गमायुःप्रवर्द्धनम्" पद्मपु० "पारदञ्च महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम् । चान्द्रकान्तं मृत्युजित् स्याद्राटकं सर्वकामदम्" । वी०मि०धृत कल्पोत्तरेऽपि "सर्वा फलप्रदा भूमिर्मणयस्तद्वदेव हि । अनन्ताद्याः स्मृता ह्यष्टौ मणयो विद्युदुज्ज्वलाः । रात्रौ प्रकाशका सर्वे विषाद्याघातकारिणः । नानावर्णास्तु विज्ञेया रत्नैर्गन्धैश्च रूपतः । वज्राद्या स्फाटिकाद्याश्च गुडाद्यादिविनिर्मितम् । सर्वकामप्रदं शुभं लिङ्गं तात्कालिकं भवम्" । लक्षणसमुच्चये "गात्रं सौभाग्यदं लिङ्गं पौष्पं मुक्तिप्रदायकम्" । तथा "नानागुणोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् । सैकतं शुभदं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् । उच्चाटने तु पैलाशं भस्म शत्रुप्रवावहम् । तात्कालिकं दरिद्रश्च कृत्वा भक्त्या समर्चयेत्" । तथा "कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च । कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिना च चतुःसमम् ।

एतद्वै गन्धलिङ्गन्तु कृत्वा सम्पूज्य भक्तितः । शिवसायुज्यमाप्नोति बन्धुभिः सहितो नरः । कार्यं पुष्पमयं लिङ्गं ह्ययमन्त्रसमन्वितम् । नवखण्डां धरां भुक्त्वा गणेशोऽधिपतिर्भवेत् । रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः । विद्याधरपदं प्राप्य पश्चात् शिवसमो भवेत् । श्रीकामो गोशकृल्लिङ्गं कृत्वा भक्त्या प्रपूजयेत् । स्वच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् । कार्यं च यदि जं लिङ्गं यवगोधूमशालिजम् । श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्चयेत् । सिताखण्डमयं लिङ्गं कार्यमारोग्यवर्द्धनम् । वश्ये लवणजं लिङ्गं तच्च त्रिकटुकान्वितम् । गव्यघृतमयं लिङ्गं सम्पूज्य बुद्धिवर्द्धनम् । लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामदम् । कामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं मारणे स्मृतम् । भस्मोत्थं सर्वफलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम् । गन्धोत्थं शुभदं भूरिशर्करोत्थं सुखप्रदम् । वंशाङ्कुरं वंशकरं गोमयं सर्वरोगदम् । केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम् । क्षोभणे मारणे पिष्टसम्भवं लिङ्गमुत्तमम् । दारिद्र्यदं द्रुमोद्भूतं पैष्टं सारस्वतप्रदम् । दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिलक्ष्मीसुखप्रदम् । धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत् । पुष्पोत्थं दिव्यभोगायुर्दत्ते धात्रीफलोद्भवम् । नवनीतोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिसौभाग्यवर्द्धनम् । दूर्वाकाण्डसमुद्भूतमपमृत्युविनाशनम् । कर्पूरसम्भवं लिङ्गं कलायैर्मुक्तिमुक्तिदम् । अयस्कान्तं चतुर्दा तु ज्ञेयं सामान्यसिद्धिषु" गरुडपु० । "सर्वं मणिमयं श्रेष्ठं तत्र वाजमरिच्छिदे । यमलिङ्गं महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम् । पुष्टिमूलं महानीलं ज्योतिस्तीरसमुद्भवम् । स्वर्णकं कुलसम्पत्त्यै तैजसं सूर्यकान्तजम् । चन्द्रापीडं मृत्युजिते स्फाटिकं सर्वकामदम् । मूलाख्यमणिजं शत्रुक्षयार्थं मौक्तिकं तथा । आपत्यं हीरकं ज्ञेयं रोगहृन्मौक्तिकोद्भवम् । शुभदं पुष्पदं नीचैः वैदूर्यं शत्रुदर्पहृत् । नीलं लक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं स्फाटिकं सर्वकामदम्" । सारसङ्ग्रहे "महाभुक्तिप्रदं हैमं राजतं राज्यवर्द्धनम् । आरकूटं तथा कांस्यं त्रपु मारणदर्शितम् । सपुत्रीसायसं लिङ्गं शत्रुणां नाशने हितम् । कीर्त्तिदं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुत्रवर्द्धनम् । ऐत्तलं भुक्तिमुक्त्यर्थं सिसकं सर्वसिद्धिदम्" कालोत्तरतन्त्रम् । तत्रैव शिवनारदसंवादे "पित्तला शत्रवे लिङ्गं पूज्यं रजतसम्भवम् । हैमजं रत्नोत्थम् ।

स्मये पूजयेत् सुतान् । पूजयेत्ताम्रजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः" । मत्स्यसूक्ते "ताम्रसङ्गं कलौ नाश्यं रैत्यस्य सीसकस्य च । रक्तचन्दनलिङ्गस्य शङ्खकांस्यायसं तथा" । मातृकाभेदतन्त्रे १२पटले "पार्थिवे शिवपूजायां सर्वसिद्धियुतो भवेत् । पाषाणे शिवपूजायां द्विगुणं फलमीरितम् । स्वर्णलिङ्गे च पूजाया शतरूपा आगम मतम् । सुवर्णलिङ्गेश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् । ताम्रे पुष्टिं विजानीयात् कांस्ये च धनसंक्षयः । गङ्गायाश्च लक्षगुणं छायायां रोगवान् भवेत् ।। स्फाटिके सर्वसिद्धिः स्यात् तथा मारकते प्रिये ।। लौहलिङ्गे रिपोर्नाश कामदं भस्मलिङ्गकम् । वालुकाया काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुनाशनम् । सर्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्मकामार्थमोक्षदम् । संस्कारेण विना देवि ! पाषाणादौ न पूजयेत्" । "मृत्तिकातोलकं चाद्यमथ वा तोलकद्वयम् । एतदन्यन्न कुर्वीत कदाचिदपि पार्वति !" मातृकाभेदतन्त्रे ७प० । "मृत्तिकातोलकं चाद्यमथ वा तोलकद्वयम् । लिङ्गस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद् बुधः । अङ्गुष्ठपर्वमानन्तु कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत्" विश्वसारतन्त्रम् । लिङ्गलोकरणमुक्तं कालान्तरे "लिङ्गे वेद्यां तथा पीठे समस्तजलनिपातनात् । समस्तैव विजानीयात् लिङ्गलीकरणं त्विदम्" । ब्राह्मणादीनां मृत्तिकाभेदेन पूजाफलप्रशंसा तत्रोक्ता यथा "शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् । स एव विप्रो देवेशि । त्रिवर्गफलभाग्भवेत् । क्षत्रियस्तु वरारोहे ! रक्तं निर्माय पार्थिवम् । पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलभाग्भवेत् । पीतं तु पार्थिवं देवि ! निर्माय यस्तु पूजयेत् । स च वैश्यो महेशानि । त्रिवर्गफलभाग्भवेत् । कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् । स शूद्रः परमेशानि । त्रिवर्गफलभाग्भवेत् । शिवादौ च महेशानि ! स्थूलस्य फलदायकम् । अङ्गुष्ठमानं देवेशि । यद्वा हेमाद्रिमानकम् । क्रमेण देवदेवेशि ! फलं बहुविधं स्मृतम् । स्थूलात् स्थूलतरं लिङ्गं रुद्राक्ष परमेश्वरि ! । पूजना द्वारणादपि फलं बहुविधं स्मृतम्" । स्थूलतरमिति पार्थिवलिङ्गेतरपरम् मृत्तिकातोलकं चाद्यमित्यादिवचनात् । शिलास्फाटिकमरकतादीनां पञ्चसूत्रीकरणमुक्तम् वैद्ये "शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दक्षसव्ययोः । योन्यग्रमपि यन्मानं तदधोऽपि तथा भवेत्" । "लिङ्गस्य शाहविस्तार, परिणाहोऽपि तादृश० । लिङ्गस्य द्विगुणा वेदी योनिस्तदर्द्धसंमिता । कुर्वीताकृततो स्तुम न कदाचिदपि क्वचित् । स्त्रादिशिवनिर्माणे मानमित्थावगाहयेत्" । तन्त्रान्तरम् । लिङ्गशब्दव्युत्पत्तिर्यथा "आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका । आलयं सर्वदेवानां लयनाल्लिङ्गमुच्यते" स्कन्दपु० ।

"एकहस्तेन निर्माय पार्थिवं लिङ्गमर्चयेत् । स च लिङ्गपूजनस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् । तदेव शतगुणं वामहस्तेन निर्मितम् । महाकरणवेषादि शोधनञ्चैव पाणिना । "एवं कृते तु महिमां सकारात् च विसृष्टिः । द्वाधिकैर्विवर्णितैर्हि पैवं प्रयत्नतः । लिङ्गं निर्माय देवेशि ! पूजयेद्भक्तिसंयुत" तन्त्रसारः ।

शिवलोक पु० ६त० । कैलासनामके स्थाने ।

शिववल्लभ त्रि० ६त० । १महादेवप्रिये २शतपत्र्यां स्त्री राजनि० । [३नीवत्र्यां च राजनि० ।

शिववल्ली स्त्री० शिवप्रिया वल्ली शा०त० । १लिङ्गिनीलतायां

शिववाहन न० शिवं वाहयति वह–णिच्–ल्यु । १वृषभे राजनि० । [२शिवस्य वृषे च ।

शिवबीज न० ६त० । १पारदे राजनि० । शिवबीजादयोऽप्यत्र ।

शिवशेखर पु० शिवस्य शेखर इव । १धुस्तूरे राजनि० । २वकपुष्पे च जटा० ।

शिवसुन्दरी स्त्री ६त० । दुर्गायां तन्त्रसा० ।

शिवा स्त्री शो–वन् नि० । १मङ्गलवत्यां स्त्रियां २दुर्गायां "शिवा मुक्तिः समाख्याता योगिनां मोक्षदायिनी । शिवायै या यजेद्देवीं शिवा लोके ततः स्मृता" देवीपु० ४५अ० । ३मुक्तौ ४शृगाले ५हरीतक्यां ६शमीवृक्षे ७तामलक्याम् अमरः । ८आमलक्यां मेदि० । ९हरिद्रायां १०दूर्वायां ११गोरचनायाञ्च राजनि० १२शृगाल्याम् अमरः । [राजनि० ।

शिवाटिका स्त्री शिवायाटति अट–ण्वुल् । नलपत्र्यां

शिवात्मक न० शिवो मङ्गल आत्मा यस्य कप् । १सैन्धवे लवणे राजनि० । २शिवमये त्रि० ।

शिवानी स्त्री शिवं कल्याणमानयति आ+नी–ड गौरा० ङीष् । १जयन्तीवृक्षे शब्दच० २दुर्गायाञ्च ।

शिवाप्रिया पु० ६त० । १छागे त्रि० २तस्याः प्रियमात्रे त्रि० ।

शिवापीड पु० ६त० । बकवृक्षे राजनि० । [राजनि० ।

शिवाफला स्त्री शिवाया इव फलं यस्य । शमीवृक्षे

शिवाबलि पु० शिवाभ्यो देयो बलिः शा०त० । तन्त्रसा०

रविविष्टिते सन्ध्यायां शिवाभ्यो देये मांसादिबलौ तद्वि-धिस्तन्त्रसारे द्रष्टव्यः ।

शिवाराति पुं॰ शिवायाः शृगाल्या अरातिः । कुक्कुरे शब्दमा॰ २ । सर्वशिवयोर्द्वेष्टरि पापघ्ने च ।

शिवारुत न॰ रुत॰ । शृगालीशब्दे दिग्भेदे तस्य शुभाशुभ-फलं वसन्तराजशाकुने उक्तं यथा

"शोभनं शुभफलाप्तिसूचकं कथ्यते स्वविरुतं शिवारुतम् । शान्तदीप्तककुभां विशेषतो यामभञ्च सदोपयुज्यते । दग्धा दिशुक्ता दिननाथयुक्ता विवस्वताप्ता भवति प्रदीप्ता । सा धूमिता या खविता प्रयातः शेषा दिगन्ताः किल पञ्च शान्ताः । दग्धा दिगैशी ज्वलिता दिगैन्द्री प्रधूमिता चानलदिक्क्रमेण] आद्ये दिनस्य प्रहरे प्रशस्ते महेश-दैवप्रहुताशदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते नराणां धना-गमायव्ययसन्मनांसि । याम्ये द्वितीये प्रहरस्य भागे चण्डानलाखण्डलकामदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । श्रान्ते तृतीये प्रहरे दिनस्य हुताशवैवस्वतयातुदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । समागतेऽर्कः प्रहरे तुरीये प्रेतेशरक्षःपतिपाशिदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । आद्ये निशायाः प्रहरे प्रशस्ते रक्षोऽधिपादः-पतिवातदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । ततो द्वितीयप्रहरे रजन्यास्तोयाधिपानानिलसोमदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । यामे तृतीयेऽपि च यामवत्याः समीरदोषाकरशम्भुदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । समागते रात्रितुरीययामे निशाकरेशानसुरेशदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । इतीरितं दिक्त्रय-यामयोगात् फलं विरुद्धं विरुतैः शिवायाः । अतो-ऽथ दिक्पञ्चकयामयोगात् फलानि पुंसां क्रमतः शु-भानि । हुतान्तरक्षोवरुणानिलेन्दुदिक्ष्वाद्ययामे रविते शृगाल्याः । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टविप्रलाभः सु-मित्रं प्रियसौख्यमुक्तः । रक्षःप्रचेतोऽनिलसोमशम्भुदिक्षु द्वितीये प्रहरे रुतेन । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । जलेशवातेन्दुशिवामरेशदिक्ष्वारटेच्च प्रहरे तृतीये । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । समीरसोमेशसुरेशवह्निदिक्षु स्वरेच्च प्रहरे चतुर्थे । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । यथा-क्रमं रुद्रसुरेन्द्रहुताशकालदिक्ष्वारटेत् पञ्चमयामभागे । स्यादि-ष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । ऐशानशक्राग्निहुतान्तरक्षोदिक्षु स्वरेच्च प्रहरे च षष्ठे । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । इन्द्राग्निकालाशयपाशपाणिदिक्ष्वारटेत् सप्तमयामकाले । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । वह्न्यन्तकक्षोवरुणानिलेश-दिक्ष्वष्टमे च प्रहरे रटेच्च । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । "एकादिकानां निधनाष्टमानां शिवारुतानामधुना यद-र्थम् । प्राच्यादिकास्वष्टसु दिक्षु येषु यद्यत् फलं तत्तदुदीरयामः । धनाप्यभीष्टाप्तिसमोष्टलाभं ध्रुवं ततोऽर्थस्य फलं शुभञ्च । भयं प्रतापं सकलञ्च सौ-ख्यमेकादिशब्दैः कुरुते प्रशान्ते । भयाप्यनिष्टश्रुति-रर्थहानिरिष्टैर्वियोगो महतो च भीतिः । स्यादि-ष्टकार्य्याप्तिमरणञ्च दीप्ते रवेणादिना चेत् क्रमशस्तकेन । ऐशान्यां निनादे प्रथमेऽर्थलाभो भवेद्द्वितीये निधिदर्शनञ्च । कन्या तृतीये लभते चतुर्थे त्वध्वागमं पञ्चमकेऽपि वि-त्तम् । षष्ठे रवे कुप्यति भूमिनाथो भीः सप्तमे स्यादिफ-लोऽष्टमस्तु । आग्नेयोऽग्निभागे प्रथमे द्वितीये नराधिपः कुप्यति भीस्तृतीये । चातुश्चतुर्थे नगरस्य शब्दे शिवा-कृते पञ्चमके च युद्धम् । वदन्ति तज्ज्ञाः कलहञ्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । आद्ये शुभं स्यादशुभं द्वितीये याम्ये महाव्याधिभयं तृतीये । स्वरे चतुर्थे स्व-जनागमः स्यात् पुत्रो भवेत् पञ्चम एव कृतेषु । जायेत कन्या रटिते च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । प्रोक्तस्य घातो दिशि राक्षसानामाद्ये द्वितीयेऽपि च गोकुलस्य । मृत्युस्तृतीये द्विपचतुष्पदानां हानिश्चतुर्थे-ऽपि च पञ्चमेऽस्त्र । चौराद्भयं राजभयञ्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । शब्दे शिवाया वरुणस्य भागे आद्ये भयं हानिरथ द्वितीये । स्याद्राजदूतागमनं तृतीये वादश्चतुर्थे स्यात् चौरभीतिः । स्यात् पञ्चमे राजभयञ्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । वायव्यभागे भय-मेकशब्दे भयातिरेको भवति द्वितीये । इष्टिस्तृतीये महती चतुर्थे मेघागमे वर्षति पञ्चमे च । क्रोधं वि-धत्ते नृपतेश्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । दिश्युत्तरस्यां विरुते शिवाया धनप्रियं प्रथमे द्वि-तीये । महाभयं विप्रवधस्तृतीये धनं चतुर्थे धनं लभ्यते च । विट् पञ्चमे षष्ठरवे च युद्धा भीः सप्तमे स्या-दिफलोऽष्टमस्तु । राज्ञो भवेत् दर्शनमाद्यशब्दे क्रीतो-र्द्वितीये च तथोत्सवः । पत्न्यामथाप्ति सिध्यै दुर्दिनञ्च चतुर्थं भयं स्यात् पञ्चमे च । स्त्रीलाभो भवेद्रैखिकश्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । आद्ये भवेद्दुर्दि-नमोपदेशे वदितुर्द्वितीये च रवे शिवायाः । पातस्तृतीये स्यादिष्टचतुर्थे जायेत कपिरस्तु पञ्चमे तु । वधेन

पृथ्वीं निनदेच्च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु" "क्षेमलाभगुणरागमनाना निश्चयं समधिगम्य विशङ्कः । येन याति पथिकः परदेशं तं शिवारुतमथ प्रवदाम" ॥ यं यं देशं गन्तुमभ्युद्यतानां पुंसां शब्दानुसरन्ती शृगाली । शान्तायां सा दिशि वाञ्छितानां दीप्तायान्तु स्यादभीष्टक्षयाय । प्राचीं दिशं सम्मुखमागतस्य प्रतिष्ठमानस्य नरस्य यस्य । शब्दं शृगाली पुरतः करोति बन्धं वधं वा प्रकरोति तस्य । प्राचीदिगीशाभिमुखस्य पुंसः प्रस्थानकामस्य शिवा सशब्दा । शिवेऽर्थलाभाय च दक्षिणा स्यादाशा पुनर्वाञ्छितकार्य्यसिद्ध्यै । प्रत्यक्कमाशां चलितस्य पूर्वा शिवा विरावं पुरुषस्य यस्य । करोति पृष्ठे प्रकरोति तस्य सर्वप्रकाराभिमतार्थसिद्धिम् । प्रस्थायिनो यस्य च दक्षिणाशां शिवा रुतं सृजति दक्षिणेन । आदित्यदृष्टा यदि सो तदानीं ध्रुवं भवेत्तस्य महीपतित्वम् । वैवस्वताशाचलितस्य यस्य दिवाकरस्तिष्ठति दक्षिणेन । शिवा च वामा कुरुते विरावं सम्पद्यते तस्य समस्तमिष्टम् । पुमान् यदा वारुणककुप्प्रयाणे करोति शब्दं पुरतः शृगाली । स्यात्ते विपक्षानपि सम्मुखांश्चेत् जयेत् सदाभीमचिरेण शत्रून् । नरस्य याम्यां ककुभं यियासोः शृगालभार्य्या यदि पृष्ठभागे । फेत्कारमासृजति मानवस्य मृत्युर्ध्रुवं च भवत्यवश्यम् । दिशं प्रतीचीं व्रजतः शृगाली नरस्य वक्त्राभिमुखी विरौति । शान्तास्थिता शान्तफलप्रदात्री दीप्तास्थिता दीप्तफलं तनोति । प्राचेतसीं सञ्चलितस्य काष्ठां शृगालिका जल्पति दक्षिणेन । यदा यदार्थीं सुबहूनमर्थान् करोति चार्थानपि हन्ति पुंसः । दिशं प्रचेतःपरिपाल्यमानां नरस्य यस्य व्रजतः शृगाली वामा विरावं प्रकरोति शान्ता भवन्त्यभिप्रेतफलानि तस्य । यो वारुणीं याति दिशं मनुष्यः शृण्वन् शिवायारटितानि पृष्ठे । गतस्य तस्याशु कृताग्नभीतिरसंशयं स्याद् द्रविणक्षयश्च । यस्योत्तराशां चलितस्य पुंसः प्राच्यां शिवा सृजति फेत्कृतानि । भानुः प्रतीच्यां विहितस्थितिश्चेद्भवेत्तदा सिध्यति तत्क्षणेन । सम्यगुदीचीं चलितस्य पृष्ठे शिवा विरावं पुरुषस्य यस्य । शान्ते च मध्ये नभसो विवस्वांस्तस्यार्थलाभानिर्भरत्वं प्रदिष्टम् । कुबेरकाष्ठां प्रति यः प्रयाति ज्वालामुखी चाभिमुखी विरौति । तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धिर्भवेच्च सम्यक् पुनरागमश्च । तिष्ठति तीव्रकरो दिशि यस्यां फेत् कुरुते यदि तत्र शृगाली । तद्व्रजतः पथिकस्य भवेतां निश्चयतो धनजीवितनाशौ । दक्षिणतः प्रथमं यदि पश्चाद्वामगता पथिकस्य शृगाली । फेत् कुरुते कुरुते तदवश्यं क्षेमधनाभिमतागमनानि । अथाशु शान्तां ककुभं नरस्य वामा शृगाली यदि वा रटन्ती । तदार्थलाभं वितरत्यवश्यमर्थक्षयं दक्षिणतो रटन्ती । वामा प्रदीप्ते ककुभः प्रदेशेऽर्थलाभं तथानर्थसुवादिशन्ति । शिवा रटन्ती पथि दक्षिणा तु विपत्त्यनर्थानथ सङ्कटेषु । शान्ते दिगन्ते यदि वा प्रदीप्ते पृष्ठे प्रयाणे प्रतिषेधयित्री । शब्दायमाना तु शिवा पुरस्तात् निमज्जयत्यापदगाधसिन्धौ । वामेऽपसव्ये पुरतोऽथ पृष्ठे पुंसः शिवा जल्पति यत्र तत्र । आयान्ति चौराः प्रथमे विरावे द्वयोर्भवेत्तस्करदर्शनञ्च । अपादरोऽर्थागमनं तृतीये तुर्य्ये क्षतिः पञ्चमकेऽर्थलाभः । वाणिज्यसेवादिफलाय षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिफलोऽष्टमस्तु । हाहारवं सृजति कूटभाषा हास्यं तु तस्कपटदाहरन्ति । अग्रेचरा वा पथि या शिवासौ सा छिन्नकारापि मनोरथानाम् । अपस्य यात्रासमये पुरस्तात् प्रयाति हेहमंनि वेदयन्ती । कुर्य्याच्छिवा वैरिपराभवं तज्जयश्रियश्चाभिमतं विदध्यात् । कार्य्यान्तरेष्वप्यनुगम्यमाना श्रेयःप्रदा शान्तदिशि प्रदिष्टा । शिवा प्रदीप्ते तु दिशि प्रदेशे समारटन्ती महती भयाय । भयोद्गमे दीप्तदिशि प्रदीप्तैर्नादैर्यां हन्ति भयानि देवी । भवान्ति सर्वाण्यपि, शान्तनादा शान्तस्थिता सर्वभयप्रदात्री । यदा च मत्युसरमा नराणां शब्दं शृगाली कुरुते कदाचित् । तटस्थे तत्परिरक्षणीयं भवद्भय भावि जनेश्वरेभ्यः" । "स्थानस्थितानामपि योगमाला नैमित्तिकानामुपदिश्यते तु । शिवाविरावैरशिवं शिवञ्च सुनिश्चितार्थं सुनिरूप्यतेऽत्र । करोति फे फे इति सर्वदिक्षु यदा तदा स्थानविघातमुक्तम् । शिवा विधत्ते क्षुधिता स्वमध्यात् रौद्रान् स्वरान् सृजति चेदुपेयाम् । निरन्तरं रौति विदिक्षु दिक्षु समन्ततश्चाकुलयत्यरात्युरा चेत् । अपत्यमोक्षेण यदा शृगाली स्वजनक्षया वा कथितेह तज्ज्ञैः । स्थित्वा प्रदीप्ते ककुभो विभागे ज्वालामुखी फेत्कुरुतेऽतिरौद्रम् । ग्रामस्य तस्य प्रकरोति नाशं तस्याथ वा तिष्ठति यस्य मध्ये । ग्रामस्य मध्यं समवाप्य यस्य ज्वालामुखी सृजति फेत्कृतानि । स शून्यतां गच्छति निश्चयेन लोकस्य वा स्याद्दहनं प्रभूतम् । ग्रामान्तिके सप्तदिनानि यावत् महाभयोत्पादितफेत्कृतानि । विरौति चेत्तत् कुरुते शृगाली तदाधिलोकस्य भयं

प्रभूतम् । मध्यंदिने यावदहानि पञ्च शिवा समीपे नगरस्य यस्य । विरौति घोरं विदधाति तस्य भयञ्च वह्निप्रभवं प्रभूतम् । पश्चार्द्धरात्रेऽपि कथञ्चिदेषा क्रूरारवा व्याहरते शृगाली । यस्यान्तिके तं बहवो हठेन मुष्णन्ति चौरा जनसन्निवेशे । स्थानस्य यस्योपगता समीपं दिनानि पञ्चोच्चरति प्रभाते । स्वरेण रौद्रेण शृगालभार्य्या व्यासत्र हानिर्भवती नराणाम् । सुरक्षितस्यापि मनुष्यवर्गैर्नृपस्य शीघ्रं हरणं विधत्ते । अयं दिनानां दिवसावसाने शिवा रटन्ती परुषस्वरेण । दिक्ष्वारटन्ती सकलासु रौद्रं भ्रमत्यविश्रा परितः पुरस्य तु । शृगालभार्य्या खलु तद्ब्रवीति युद्धं महत्तत्र महाभिघातम् । छायां शिशुस्त्यतिरौद्रनादा समाकुला धावति या समन्तात् । कौमारकं या जनयत्यकस्मात् कुर्य्याच्छिवा सा युवराजपातम् । रोमोद्गमं या जनयत्यकस्मात् फेत्कारत्यतिक्रूररवा नराणाम् । मूत्रं पुरीषन्तु तरक्षुमार्गा सा सर्वदा स्यादशिवा शिवेह । नरद्विषोरोषवि सौम्यरूपास्तीन् पञ्च वा मुञ्चति वा निनादान् । शिवा शिवा तां स्थपतिस्तदार्त्तीं वन्देत देवीमभिवन्दनीयाम् । श्मशानभूमौ दिनमध्यभागे मध्ये रजन्याः खलदेशप्रदेशे । या रौति तस्यै बलिमर्घ्ययुक्तं भक्त्या प्रदद्याद्यदि भद्रमिच्छेत् । सर्वेषु कार्य्येषु समुद्यतेषु बलिः शिवाया विनिवेदनीयः । गच्छाति यस्मिन् विषयेऽभ्युपेत्य देवी बलिं गच्छति तत्र शिवम्" "कथ्यते बलिविधानमिदानीं शाकुनागममतेन शिवायाः । दिव्यमन्त्रबलिनाधिगतोऽयं साधिताखिलसमुद्यतकार्यम् । शून्यालय चत्वरैक श्मशानं चतुष्पथं मातृगृहं जनान्तम् । सन्ध्यायनिवलतरमेवमाद्या बलिप्रदानाय मताः प्रदेशाः । तेषाञ्च मध्यादुचितप्रदेशे विशोधितं मण्डलकं विदध्यात् । पौराणिकश्लोकपरीक्षिता या मन्त्रैश्च गोर्गोमयमन्तरीक्षात् । व्यस्तन्तरीक्षदेहावा सन्ध्यासाव विशेषतः । रोगार्त्तमदच्छताया न गोर्गोमयमाहरेत् । तस्मिन् विचित्रं वितनं विदध्यात् पिष्टाक्षतेनाष्टदलं सरोजम् । संपूजयेत् तत्र हराधिपादीन् क्रमेण सर्वानपि लोकपालान् । मध्ये शनैः सन्निरन्तरमेता शिवान्विता दिव्यवधू प्रयत्नात् । पूज्या शिवा तत्र च भक्तियोगात् प्रभूतपुष्पाक्षतधूपदीपैः । मांसगुडौदनमाषकुल्माषैर्गोधूमपूपविकाशिपिष्टकैः । संस्थितैर्नरगमनमार्गं बुद्धिमता बलिरर्पणीय काले ।

प्राप्याष्टमीं वाथ चतुर्द्दशीं वा समन्त्य मन्त्रेण च तत्र तत्र । एवं शिवाया निशि निश्चयेन दद्याद्बलिं भक्तियुक्तो यदि भद्रमिच्छेत्" ।

शिवालय न० शिव आलीयतेऽत्र ली–अच् । १श्मशाने हारा० । ६त० । २रक्ततुलस्यां शब्दर० । ३महादेवस्य गृहे च पु० ।

शिवालु पु० शिवायामति अम–डन् । शृगाले राजनि० ।

शिवास्मृति स्त्री शिवाया स्मृतिर्यस्याः ५ब० । जयन्तीवृक्षे शब्दच० तन्नामोच्चारणे हि जयन्तीनामकदुर्गायाः स्मरणमिति तस्यास्तथात्वम् ।

शिवाह्लाद पु० शिवमाह्लादयति आ+ह्लद–णिच्–अण् । १बकवृक्षे राजनि० । ६त० । २तत्सन्तोषे च ।

शिवाह्वा स्त्री शिवस्यैवाह्वा यस्याः । रुद्रजटावृक्षे राजनि० । ६त० । २महादेवाह्वाने च ।

शिवि पु० शी–वि नि० न गुण । १हिंस्रपशौ त्रिका० । २भूर्जवृक्षे ३उशीनरराजसुते नृपभेदे च मेदि० ।

शिविका स्त्री शिवं करोति शिव+णिच्–ण्वुल् अत इत्वम् । यानभेदे (डुली) अमरः ।

शिविर न० शी+किरच् वुक् च । कटके सैन्यनिवासस्थाने । शिविरलक्षणयुक्तं यथा "शिविरं परिखायुक्तदक्षे प्राकारवेष्टितम् । युक्तद्वादशद्वारञ्च सिंहद्वारपुरस्कृतम् । युक्तं चित्रैर्विचित्रैश्च कलितैश्च कपाटकैः । निषिद्धद्वाररहितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम् । अर्द्धचन्द्रं चन्द्रवेधं प्राकृतञ्च तथैव च" । तत्र विहितनिषिद्धवृक्षादि यथा "आम्रो नारिकेलश्च कपित्थश्च धनप्रदः । शिविरस्य वटोद्याने पूर्वे पुत्रप्रदस्तरुः । सर्वत्र मङ्गलार्हश्च तरुराजो मनोहरः । रसालश्च पूर्वस्मिन् सम्पत्प्रदस्तथा । शुभप्रदश्च सर्वत्र सहकारो निशामय । बिल्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो बदरी तथा । प्रजाप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा । सम्पत्प्रदश्च सर्वत्र यतो हि वर्द्धते स्फुटी । जम्बुरश्च दाडिम्बः कदल्याम्रातकस्तथा । बन्धुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा । सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः । हरिद्रा गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा । ईशाने गुवाकश्चैव सर्वत्रैव निशामय । सर्वत्र चम्पकः शस्तो भुवि मङ्गलदायकः । चन्द्राह्लादि कुष्माण्डं नाताम्बुज फलासवः । खर्ज्जूरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा । शालूकाः कारवेल्लश्च मासोऽकश्च शुभप्रदाः ।। कदलीफलश्च शुभदं वहं सर्वत्र निश्चि

तम्। प्रशस्तं कथितं कान्ते! निविडञ्च निशामय। अन्यद्दृष्ट्वा निविडस्य शिविरे नगरेऽपि च। अटौ निविडं शिविरे नित्यं चौरभयं ततः। नगरेषु प्रविष्टस्य दर्शनात् पुण्यदस्तथा। हे कान्ते! तिन्तिडीहस्तो यत्नात्तं परिवर्जय। शरेण धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेद् ध्रुवम्। शिविरेऽतिनिविडस्य नगरे किञ्चिदेव च। न निविडं प्रविष्टस्य ग्रामेषु नगरेषु च। इक्षवश्चणकाटीनां धान्यञ्च मङ्गलप्रदम्। ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव। इक्षुश्च शुभदः पनस शुभदस्तथा। कश्मीरकस्य शिरीषस्य कदम्बस्य शुभप्रदाः॥ कदली हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्द्रकस्तथा। हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च। न शाल्मली भद्रदा नित्यं तथा चामलकी ध्रुवम्। गजानामस्थि शुभदमश्वानाञ्च तथैव च। कल्याणदञ्च अयसा वास्तौ स्थापनकारिणाम्। न शुभप्रदमन्येषामुच्छन्नकारणं परम्। वानराणां नराणाञ्च गर्दभानां गवामपि। कुक्कुराणां शृगालानां मार्जाराणाममङ्गलम्। भेटकानां शूकराणां सर्वेषाञ्चाशुभप्रदम्। ईशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे। शिविरस्य जलं भद्रमन्यत्राशुभमेव च। दीर्घे प्रस्थे समानञ्च न कुर्यान्मन्दिरं बुधः। चतुरस्रे गृहे कान्ते! गर्त्तहीना धननाशनम्। दीर्घप्रस्थं परिमितं नैवाङ्के नापि चाहृतः। शून्येन रहितं भद्रं शून्यं शून्यप्रदं नृणाम्। प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घे हस्तत्रयं तथा। गर्त्तहीनं शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च। न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिके शुभम्। चतुरस्रं चन्द्रवेधं शिविरं मङ्गलप्रदम्। अभद्रं सूर्यवेधञ्च प्राङ्गणञ्च तथैव च। शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी नृणाम्। धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा। प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत्। मालती यूथिका कुन्दो माधवी केतकी तथा। नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं वकुलं शुभम्। अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमीप्सितम्। पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः। ऊर्द्ध्वं षोडशहस्तेभ्यो नैव कुर्याद् गृहं गृही। ऊर्द्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम्। सूत्रधारं तैलकारं स्वर्णकारञ्च चौरकम्। वाटीमूले ग्राममध्ये न कुर्यात् स्थायिनं बुधः। ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं सच्छूद्रं गणकं शुभम्। भट्टं वैद्यं पुष्पकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके। प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम्। परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकम्। सङ्केतपूर्वकञ्चैव परिखाद्वारमीप्सितम्। शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च। शाल्मलीनां तिन्तिडीनां छिन्नाश्वानां तथैव च। निम्बानां सिन्धुवाराणां उडुम्बराणामभद्रकम्। धुस्तूराणां वटानाञ्चाप्येरण्डानामवाञ्छितम्। एतेषामतिरिक्तानां शिविरे काष्ठमीप्सितम्। इक्षुञ्च वज्रहतकं दूरतो वर्जयेद् बुधः। पुत्रदारधन इत्यादित्याह कमलोद्भवः" ब्रह्मवै० ख० १०२अ०।

शिविष्ट पु० ६त०। १बकवृक्षे २दूर्वायां स्त्री राजनि०। ३महादेवप्रिये त्रि०। [याप्ययाने हारा०।

शिवीरथ शिवैर्भुजैरुह्यमानः शोभा यत्र तादृशो रथः।

शिशिर न० शश–किरच् नि०। १हिमे माघफाल्गुनमासद्वयात्मके २ऋतुभेदे अमरः। तत्र ऋतौ वर्ण्यादिकन्नि "करीषः धूम कुन्द पद्मदाहः शिशिरोत्कर्ष" कविक०ल०। ३शीतले स्पर्शे च न० ४तद्वति त्रि० अमरः। [च।

शिशु पु० शो–कु सन्वद्भाव द्वित्वम्। १बालके अमरः २स्कन्दे

शिशुक पु स्त्री० शिशुरिव इवार्थे कन्। १जलजन्तुभेदे (शुशुक) राजनि० स्त्रियां ङीप्। २बालके मेदि०। ३वृक्षभेदे हेमच० "जातमात्रः शिशुस्तावद् यावदष्टौ समा वयः। स हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तिमात्रप्रदर्शकः। भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथाऽनृते। तस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते" मनुः। [गन्धमा०।

शिशुगन्धा स्त्री शिशुः अल्पो गन्धो यस्याः। मल्लिकाभेदे

शिशुचान्द्रायण न० "चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः। चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्" मनूक्ते व्रते। [ताऽप्यत्र स्त्री।

शिशुत्व न० ६त०। शिशोर्भावः त्व। बाल्ये तल्। शिशु-

शिशुपाल पु० चेदिदेशीयराजभेदे दमघोषात्मजे त्रिका०।

शिशुपालहन् पु० शिशुपालं हतवान् हन–भूते क्विप्। श्रीकृष्णे हेमच०।

शिशुमार पु स्त्री० शिशुं मारयति मृ–णिच्। १जलजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीप्। गगनस्थे २ताराचक्रभेदे च "शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति। सन्निवेशञ्च तस्यापि शृणुष्व मुनिसत्तम!। यदह्ना कुरुते पापं दृष्ट्वा तन्निशि मुच्यते। तावत्यश्चैव ताराश्च शिशुमाराश्रिता दिवि। तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवत्यभ्यधिकानि च। उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयो ह्युत्तरो हनुः। यज्ञो-

देशश्च विज्ञेयो धर्मो मूर्द्धानमाश्रितः । हृदि नारायणस्त्वास्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः । वरुणश्चार्य्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी । शिश्नं संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं समाश्रितः । पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः । तारकाः शिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम्" विष्णुपु० २अ० १२अ० । भाग० ५स्क० अन्यथोक्तं यथा "केचिदेतत् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति । यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म इति । पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः यस्य दक्षिणावर्त्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्षत्राण्युपकल्पयन्ति । दक्षिणानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसङ्ख्या भवन्ति । पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा चोदरतः । पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषा च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामपार्श्ववङ्क्रिषु युञ्जीत । तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे प्रातिलोम्येन प्रयुञ्जीत । शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् । उत्तराहनावगस्त्यः अधराहनौ यमः मुखे चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशना स्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे तारागणाः । एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत" ।

शिशुवाह पु० स्त्री० शिशुं वहति वह–ण्वुल् । वनच्छागे हेमच० स्त्रियां ङीष् । शिशुवाह्योऽप्यत्र । शिशुवाह्य तत्रार्थे त्रिका०

शिश्न पु० शश–नक् नि० । मेढ्रे पुंश्चिह्नभेदे अमरः ।

शिश्विदान त्रि० श्विद–कानच् द्वित्वम् । पापकारके अमरः

शिष वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । शेषति अशेषीत् ।

शिष परिशेषीकरणे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर०सक०सेट् । शेषयति ते शेषति अशिशिषत् त अशेषीत् । (शेष ।

शिष विशेषे रुधा०पर०सक०अनिट् । शिनष्टि अशिषत्

शिष्ट त्रि० शास–क्त शिष–क्त वा । १शान्ते २वेदवाक्ये विश्वासयुते ३सुबोधे ४धीरे च "न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः । न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणम्" भा०आश्व० "धर्मो नातिगतो यैस्तु वेदः स परिबृंहितः । ते शिष्टा ब्राह्मणाः प्रोक्ता नित्यमात्मगुणान्विताः" कूर्म० उप० २४अ० । "विशेषशब्दनिष्ठस्तु शेषः शिष्ट प्रकीर्त्त्यते । मन्वन्तरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्म्मिकाः । मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसन्तानकारणात् । तिष्ठन्तीह च धर्मार्थं तान् शिष्टान् प्रचक्षते । तैः शिष्टैः स्थापितो धर्मः स्थाप्यते वै युगे युगे" मत्स्यपु० १२० अ० । ५कृतशासने ६अवशिष्टे च ।

शिष्टाचार पु० शिष्टानामाचारः । मत्स्यपुराणे "ततः स्मार्त्तः स्मृतो धर्मो वर्णाश्रमविभागशः । एवं वै द्विविधो धर्मः शिष्टाचारः स उच्यते । त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिः प्रजा वर्णाश्रमेज्यया । शिष्टैराचर्य्यते यस्मात् शिष्टाचारः स शाश्वतः । दानं सत्यं तपोऽलोभो विद्येज्या पूजनं दमः । अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणम् । शिष्टमस्माच्चरन्त्येते मनुः सप्तर्षयश्च ये । मन्वन्तरेषु सर्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः । श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः । शिष्टाचारविरुद्धस्तु धर्मः स साधुसम्मतः" मत्स्यपु० १०५अ० । "आचारश्चैव साधूनामिति" मनुना तस्य धर्मे प्रामाण्यमुक्तं स च वेदाविरुद्ध एव प्रमाणम् श्रुतिस्मृत्योर्भिन्नविषयत्वे सदाचारेण तत्र धर्मनिर्णयः । श्रुतिविरोधे स्मृतेरप्रामाण्यवत् स्मृतिविरोधे सदाचारस्य न धर्मनिर्णायकत्वम् । तेन दाक्षिणात्यानां मातुलकन्याविवाहस्य शिष्टैराचर्य्यमाणत्वेऽपि न प्रमाणता । तदेतत् "विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादसति ह्यनुमानम्" जैमि० सूत्रेण निर्णीतम् । वशिष्ठेनापि "तदभावे शिष्टाचारः प्रमाणम्" इत्युक्तम् । ततश्च शिष्टाचारेण मूलस्मृतिरनुमीयते यथा होलकाद्याचारात् । ततः स्मृत्या मूलश्रुतिरनुमीयते इति अधिकरणमाला । अत एव अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तं ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणं मङ्गलवादादौ व्यवस्थापितम् ।

शिष्टि स्त्री शास–क्तिन् । १आज्ञायां २शासने अमरः । ३ताडने च "शिष्ट्यशिष्टिरदण्डेन" स्मृतिः ।

शिष्य त्रि० शास–क्यप् । १शिक्षणीये २छात्रे अमरः ३उपदेश्ये च । शिष्यलक्षणादि तन्त्रसा० उक्तं यथा "शान्तो विनीतः शुद्धात्मा श्रद्धावान् धारणक्षमः । समर्थश्च कुलीनश्च प्राज्ञः सच्चरितो यती । एवमादिगुणैर्युक्तः शिष्यो भवति नान्यथा । गुरुता शिष्यता वापि तयोर्वत्सरवासतः" तथा चोक्तं सारसंग्रहे "सद्-

गुरु चाश्रित शिष्य वर्षमात्रं प्रतीक्षयेत् । वर्षैकेन भवेद्योग्यो विप्रोगुणसमन्वितः । वर्षद्वयेन राजन्यो वैश्यस्तु वत्सरैस्त्रिभिः । चतुर्भिर्वत्सरैः शूद्रः कथिता शिष्ययोग्यता" तत्रैव "राज्ञि चामात्यजो दोषः पत्नी पापं स्वभर्त्तरि । तथा शिष्यार्जितं पापं गुरुः प्राप्नोति निश्चितम्" देव्यागमे शिववाक्यं "गुरुशय्यासनं यानं पादुकोपानहं पीठम् । स्नानोदकं तथा छाया लङ्घयेन्न कदाचन । गुरोरग्रे पृथक् पूजामौद्धत्यञ्च विवर्जयेत् । दीक्षां व्याख्यां प्रभुत्वञ्च गुरोरग्रे परित्यजेत्" ।

अथ निषिद्धशिष्या अगस्त्यसंहितायामुक्ता यथा

"अलसा मलिना क्लिष्टा दाम्भिकाः कृपणास्तथा । दरिद्रा रोगिणो रुष्टा रागिणो भोगलालसाः । असूयामत्सरग्रस्ताः शठाः परुषवादिनः । अन्यायोपार्जितधनाः परदाररताश्च ये । अप्रज्ञाताश्च ये कष्टवृत्तय पिशुनाः खलाः । बह्वाशिनः क्रूरचेष्टा दुरात्मानश्च निन्दिताः । इत्येवमाद्योऽप्यन्ये पापिष्ठाः पुरुषाधमाः । एवंभूताः परित्याज्याः शिष्यत्वेनोपकल्पिताः । पापिने क्रूरचेष्टाय कृपणाय तथैव च । दीनायाचारशून्याय मन्त्रद्वेषकराय च । निन्दकाय च मूर्खाय तीर्थद्वेषपराय च । भक्तिहीनाय देवेशि ! न देया मन्त्रनस्य च" "आचारे स्थापयेद्यस्तु स आचार्य उदाहृतः । य आचार्यपराधीनस्तद्वाक्यं धार्य्यते हृदि । शासने स्थिरदृष्टिश्च शिष्यः सद्भिरुदाहृतः । एवं लक्षणसंयुक्तं शिष्यं सद्गुणान्वितम् । अध्यापयेद्विधानेन मन्त्ररत्नमनुत्तमम्" पद्मपु०उ० २५ अ० ।

शि(सि)ह्लक पु० सिह्ल–स्वक् नि० शस्य शो वा । (शिलारस) गन्धद्रव्यभेदे शब्दच० । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः ।

शी शयने अदा०आत्म०अक० सेट् । शेते शेरते अशयिष्ट । शीङ् वर्त्तमाने क्त शयित । शयित्वा ।

शी स्त्री शी–भावे क्विप् । १शयने २शान्तौ च शब्दर० ।

शीक सेके सर्पणे च भ्वा०आत्म० सक० सेट् । शीकते अशीकिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

शीक आमर्षे सेके च वा चु०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट् । शीकयति ते शीकति अशीशिकत्–त अशीकीत् ।

शीकर न० शीक–अरन् । १सरलद्रुमे २वातास्ते पु० मेदि० । ३अम्बुकणे अमरः ।

शीघ्र न० शिघि–रक् पृषो० । १विलम्बाभावे २त्वरिते च ३तद्वति त्रि० अमर । ४दन्तीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

शीघ्रचेतन पुंस्त्री० शीघ्रा चेतना यस्य । १कुक्कुरे शब्दमा० स्त्रियां ङीष् । २द्रुतचेतनायुते त्रि० ३व० । ४पर्वतभेदे पु० । ५अतिबलायां स्त्री राजनि० । [शब्दच० ।

शीघ्रजन्मन् पु० शीघ्रं जन्म यस्य । करञ्जभेदे (काँटाकरमचा)

शीघ्रपुष्प पु० शीघ्रं पुष्पं यस्य । वकवृक्षे राजनि० ।

शीघ्रवेधिन् पु० शीघ्रं विध्यति विध–णिनि । शीघ्रलक्ष्यवेधनकर्त्तरि हेमच० ।

शीत न० श्यै–क्त सम्प्र० । १शीतले स्पर्शे २जले शब्दमा० ३हिमे च अमरः ४त्वचे राजनि० ५बहुवारवृक्षे ६वेतसवृक्षे च पु० अमरः । ७असनपर्ण्यां शब्दर० । ८पर्पटे ९निम्बे १०कर्पूरे राजनि० । ११हिमर्त्तौ च पु० । १२शीतस्पर्शयुते त्रि० अमरः । १३अलसे त्रि० मेदि० । १४कथिते शब्दच० ।

शीतक पु० शीतमिव करोति कृ–ड । १दीर्घसूत्रिणि आलस्येन कार्याकरणाय शीतबाधामभिनीय २सुखिते मेदि० । शीत+स्वार्थे क । ३शीतपदार्थे ४शीतकाले मेदि० ५वृश्चिके शब्दमा० ६असनपर्ण्यां शब्दर० ।

शीतकर पु० शीतः शीतलः करो यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च शीतकिरणादयोऽप्यत्र नि० । शीतं करोति कृ–अच् । ३शीतकारके ।

शीतकाल पु० ६त० । हिमर्त्तौ मार्गपौषमासद्वयात्मके काले

शीतकुम्भ पु० शीतं कुम्भाति कुम्भ–अच् नि० । १करवीरे रत्नमा० । २जलजवृक्षभेदे स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

शीतकृच्छ्र पु० "त्र्यहं शीतं पिबेत् तोयं त्र्यहं शीतं पयः पिबेत् । त्र्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुभक्षः परं त्र्यहम्" यमोक्ते व्रते ।

शीतक्षार न० कर्म० । श्वेतटङ्कणे राजनि० ।

शीतगन्ध न० शीतः शीतलः गन्धो यस्य । श्वेतचन्दने राजनि०

शीतगु पु० शीता गावः किरणा यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च

शीतचम्पक पु० शीतः चम्पक इव । १दर्पणे २प्रदीपे च मेदि०

शीतपर्णी स्त्री शीतं पर्णं यस्याः ङीप् । अर्कपत्रिकायां रत्नमा० ।

शीतपल्लवा स्त्री शीतः पल्लवो यस्याः । भूमिजम्ब्वां रत्नमा०

शीतपाकिनी स्त्री शीते पाकोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । काकोल्यां शब्दच० ।

शीतपाकी स्त्री शीतेन पाको यस्याः ङीप् । १वाट्यालके शब्दच० । २काकोल्यां राजनि० ।

शीतपुष्प पु० शीतं शीतवीर्य्यकरं पुष्पं यस्याः । १शिरीषवृक्षे

राजनि० । २अतिबलायां स्त्री टाप् । शैलेये न० अर्क-वृक्षे पु० राजनि० ।

शीतप्रभ पु० शीतस्य हिमस्येव प्रभा यस्य । कर्पूरे राजनि०

शीतप्रिय पु० ६त० । पर्पटे राजनि० । [च राजनि० ।

शीतफल पु० शीतं शीतवीर्यकरं फलमस्य । १उदुम्बरे २शेलौ

शीतबला स्त्री शीतं बलं वीर्यं यस्याः ५ब० । महासम-ङ्गायां राजनि० । [च शब्दर० ।

शीतभानु पु० शीताः शीतलाभानवोऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे

शीतभीरु स्त्री ७त० । १मल्लिकायाम् अमरः । २शीतभीते त्रि०

शीतमञ्जरी स्त्री शीतकाले मञ्जरी यस्याः स कप् । शेफा-लिकायां राजनि० ।

शीतमयूख पु० शीता मयूखा यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च मेदि० । शीतमरीच्यादयोऽप्यत्र शब्दर० ।

शीतमूलक न० शीतं शीतवीर्यकर मूलमस्य कप् । १उशीरे (वेणारमूल) राजनि० । २शीतलमूलयुते त्रि० ।

शीतरश्मि पु० शीता रश्मयोऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च ज्यो०त

शीतल पु० शीत लाति ला–क शीतमस्त्यस्य लच् वा । १शी-तस्पर्शे २तद्वति त्रि० । ३मलयोद्भवे चन्दने न० ४शैलेये-५पुष्पकासीसे च मेदि० । ६पद्मके ७मौक्तिके राजनि० । ८वीरणमूले न० शब्दच० । ९असनपर्ण्याम् अमरः । १०अ-श्मपारवृक्षे ११चम्पके १२राले १३चन्द्रे १४कर्पूरे पु० राजनि० । [पु० राजनि० ।

शीतलक न० शीतलमिव इवार्थे कन् । १श्वेतोत्पले २मरुवके

शीतलच्छद पु० शीतलः शीतलस्पर्शवान् छदोऽस्य । १चम्पके-राजनि० । कर्म० । २शीतले पत्रे पु० ।

शीतलजल न० शीतलं जलं यस्मात् ५ब० । १उत्पले राजनि० । कर्म० । २शीतले वारिणि न० ।

शीतलवातक पु० शीतलो वातो धातुभेदो यस्मात् कप् । असनपर्ण्यां शब्दच० । तत्सेवने हि वायो. शीतलता ।

शीतला स्त्री १देवीभेदे "नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बरीम् । मार्जनीकलशोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम्" स्कन्दपु० । सा च विस्फोटकभेदनाशिनी । २जलजतृण-भेदे रत्नमा० तत्र ङीप् । ३कुट्टिनीवृक्षे ४आरा-मशीतलायां ५बालुकायां स्त्री राजनि० टाप् ।

शीतवल्क पु० शीतः शीतकरः वल्कोऽस्य । उदुम्बरे राजनि०

शीतवीर्य्यक पु० शीतं शीतलकरं वीर्यं यस्मात् ५ब० । कप् । १प्लक्षवृक्षे राजनि० । २शीतलवीर्यकरे त्रि० ।

शीतशिव न० शीतं शीतलमपि शिवम् । १सैन्धवलवणे २शैले

यनामगन्धद्रव्ये अमरः । ३मिश्रेयायां ४शमीवृक्षे च स्त्री राजनि० ५सक्तुफलवृक्षे मेदि० ६मधुरिकायां पु० अमरः ।

शीतसह पु० शीतं सहते सह–अच् । १पीलुवृक्षे शब्दच० । २नीलसिन्धुवारे ३वासन्त्यां स्त्री राजनि० टाप् ।

शीता स्त्री श्यै–क्त सम्प्र० । १लाङ्गलपद्धतौ भरतः २राम-पत्न्यां शब्दच० ३अतिबलायां ४कुट्टिन्यां ५दूर्वायां ६शिल्पिकाख्ये राजनि० ।

शीतांशु पु० शीताः अंशवो यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि०

शीताङ्गी स्त्री शीतमङ्गमस्याः ङीप् । १हंसपदीवृक्षे रा-जनि० २शीतलदेहयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

शीताद पु० शीतमादत्ते आ+दा–क । दन्तमूलगते रोगभेदे दन्तरोगशब्दे ३४६६ पृ० दृश्यम् ।

शीतार्त्त त्रि० शीतेन आर्त्त । शीतालौ जटा० ।

शीतालु त्रि० शीत+अस्त्यर्थे आलुच् । शीतबाधायुक्ते जटा० ।

शीतावला स्त्री शीतमावलयति आ+वल–णिच्–अण् । महासमङ्गायां राजनि० ।

शीताश्मन् पु० कर्म० । चन्द्रकान्तमणौ राजनि० ।

शीतीभाव पु० शीत+अभूततद्भावे च्वि–भू–भावे घञ् । मोक्षे त्रिका० । तत्र तापत्रयशून्यत्वात्तथात्वम् ।

शीतोत्तम न० शीतमुत्तमं यत्र । जले शब्दच० ।

शीत्कार पु० शीदित्यस्य कारः शीत्+कृ–घञ् । स्त्रीणां रति काले अव्यक्ते ध्वनिभेदे जटा० । [अमर ।

शी(सी)त्य त्रि० शी(सी)ताम् अर्हति यत् । हलकृष्टे क्षेत्रादौ

शीधु पु०न० । शी–धुक् । इक्षुरसजाते मद्यभेदे अमर ।

शीधुगन्ध पु० शीधोरिव गन्धोऽस्य । वकुलवृक्षे त्रिका० ।

शीन त्रि० श्यै–क्त सम्प्र० तस्य नः । १घनीभूते घृतादौ २मूर्खे ३अजगरे च पु० मेदि० । [शीभते अशोभिष्ट ।

शीभ कथने भ्वा० आत्म०सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

शीर पु स्त्री० शी–रक् । अजगरसर्पे शब्दच० स्त्रियां ङीष् ।

शीरिन् पु० शीरस्याकारोऽस्त्यस्य । हरिदर्भे राजनि० ।

शीर्ण त्रि० शॄ–क्त । १कृशे २शुष्कतामाप्ते च मेदि० ३स्थौ-णेयके भावप्र० ।

शीर्णपत्र पु० शीर्णं पत्रमस्य । १कर्णिकारवृक्षे शब्दच० । २निम्बे ३पट्टिकालोध्रे च राजनि० ४विशीर्णपत्रयुक्ते त्रि० । कर्म० । ५विशीर्णे पर्णे न० ।

शीर्णपर्ण पु० शीर्णं पर्णमस्य । १निम्बे राजनि० २विशी-र्णपत्रयुक्ते त्रि० कर्म० । ३विशीर्णे पत्रे न० ।

शीर्णपाद पु० शीर्णः पादोऽस्य नाट्ययापात् । शनैश्चरे

त्विका॰ तत्कथा छायाशब्दे २६८६ पृ॰ दृश्या । शीर्ण-
ङ्घ्रि प्रभृतयाऽप्यत्र ।

शीर्णपुष्पी स्त्री शीर्णं पुष्पमस्या ङीप् । अवाक्पुष्प्यां शब्दच॰ वा कप् । शीर्णपुष्पिका तत्रैव ।

शीर्णमाला स्त्री॰ शीर्णाना माला यत्र । १पृश्निपर्ण्यां शब्दच॰ । कप॰ । २विशीर्णे माल्ये ।

शीर्णवृन्त न॰ शीर्णं वृन्तमस्य । (तरमुज) फलवृक्षे शब्दच॰ ।

शीर्वि त्रि॰ शॄ-क्विन् न वत्नोपः । १अपकारके २हिंसके च सि॰कौ॰ ।

शीर्ष न॰ शिरस्+पृषो॰ शीर्षादेश॰ शॄ-क वुक्‌च वा । १मस्तके अमर । २कृष्णागुरुणि राजनि॰ । शसादौ शीर्ष्ण शीर्ष्णा इत्यादि ।

शीर्षक न॰ शीर्षं कायति कै-क । १शिरस्त्राणे (टोपर) २शिरोऽस्थ्नि राजनि॰ । ३जयपराजयपत्त्रस्थाप्यदण्डभेदे "शीर्षकस्योऽभियोक्तारि" याज्ञ॰ स्मृति । स्वार्थे क । ४मस्तके न॰ । तत्र कायति कै-क । ५राहुग्रहे शब्दर॰

शीर्षच्छेद्य(दिक) त्रि॰ शीर्षच्छेदमर्हति यत् ठञ् वा । वध्ये 'शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वाम्' भट्टि ।

शीर्षण्य पु॰ शीर्षं बध्यते शीर्ष+यत् शीर्षन्नादेश । १शिरस्त्राणे अमर॰ । शीर्षे भव यत् । २विशदकचे पुं॰अमर ३विशदकचयुते त्रि॰ ।

शीर्षरक्ष न॰ शीर्षं रक्षति रक्ष-अण् । शिरस्त्राणे हारा॰ ।

शील समाधौ भ्वा॰ पर॰सक॰ सेट् । शीलति अशीशीलत् । "सरसीः परिशीलितु मया" नैषधम् । समाधिरत्र सेवा तत्र सक॰ प्रवृत्तिभेदो वा तत्र अक॰ ञ्चाद् वर्त्तमाने क्त । [शीलयति त अशिशीलत् त ।

शील अभ्यासे अतिशायने च चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् ।

शील न॰ शील-अच् । १स्वभावे २सद्वृत्ते मेदि॰ ३चरित्रभेदे ४अजगरसर्पे पुंस्त्री॰शब्द॰र॰ स्त्रियां ङीप् । सद्वृत्तशीलस्य त्रयोदशविध हारीतोक्त यथा "ब्रह्मण्यता१ देवपितृभक्तता२ सौम्यता३ अपरोपतापिता४ अनसूयता५ मृदुता६ अपारुष्य७ मैत्रता८ प्रियवादिता९ कृतज्ञता१० शरण्यता११ कारुण्यता१२ प्रशान्तिश्चेति १३त्रयोदशविध शीलम् । ४रागद्वेषपरित्यागे मनुटी॰ गोविन्दराज॰ । ५कौशिकन्दसुनिपत्न्यां स्त्री ।

शीलन न॰ शील-ल्युट् । १अभ्यासे २अतिशायने ३प्रवर्त्तने च

शीलित त्रि॰ शील-क्त । १अभ्यस्ते २चीर्णे च त्रिका॰ ।

शीवन् पु॰ शी-क्वनिप् । अजगरसर्पे सि॰कौ॰ ।

शुक गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । शोकति अशोकीत् ।

शुक न॰ शुक-क । १ग्रन्थिपर्णे अमर । २वस्त्रे ३वस्त्राञ्चले ४शिरस्त्राणे हेमच॰ । ५व्यासपुत्रे "परागरकुलोत्पन्न शुकोनाम महायशा॰ । व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्" वह्निपु॰ । (सुवा) इति ख्याते ६खगभेदे पु॰ स्त्री स्त्रियां ङीप् । शुकदर्शनशुभादिकं वसन्तराजशाकुने उक्त यथा "वाम पठन् राजशुक प्रयाणे शुभ भवेद् दक्षिणत प्रवेशे । वनेचरा काष्ठशुका प्रयाहु॰ कुर्वन्ति हृदा वरदुःखमायतम्" । ७रावणमन्त्रिभेदे ८शिरीषवृक्षे (शेयालकाँटा) ९वृक्षे रत्नमा॰ १०कश्यपपत्न्यास्ताम्राया॰ कन्याभेदे स्त्री ङीप् । "काकीं श्येनीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् । ताम्रा तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुता" भा॰आ॰ ६६अ॰ ।

शुकच्छद न॰शुकस्य छदइव छदा दलमस्य । ग्रन्थिपर्णे जटा॰

शुकजिह्वा स्त्री शुकस्य जिह्वेव पर्णमस्याः । (सुयाठोँटो) वृक्षे रत्नमा॰ । [टयोऽप्यत्र ।

शुकतरु पु॰ शुकप्रियस्तरु । शिरीषवृक्षे रत्नमा॰ । शुकद्रुमा-

शुकदेव पु॰ व्यासपुत्रे मुनिभेदे । [शुकजिह्वावृक्षे रत्नमा॰ ।

शुकनामन् पु॰ शुक शुकजिह्वा नामास्य मध्यपदलोप ।

शुकनाशन पु॰ शुक नाशयति नश-णिच्-ल्यु । दद्रुघ्ने वृक्षे राजनि॰ ।

शुकनास पु॰ शुकस्य नासेव पत्त्रमस्य । शोणाकवृक्षे अमर । २शुकतुल्यनासायुक्ते त्रि॰ । ३कादम्बरीपक्ष प्रसिद्धे तारापीडस्य मन्त्रिभेदे पु॰ । [शब्दच॰ ।

शुकपिण्डी पु॰ शुकाना प्रिया पिण्डीव । शुकशिम्ब्या

शुकपुच्छ पु॰ शुकस्य पुच्छइव । १गन्धके हेमच॰ । वृत॰ । २शुकस्य पुच्छे पु॰ । [राजनि॰ ।

शुकपुष्प पु॰ शुकइव हरित् पुष्पमस्य । १शिरीषवृक्षे

शुकप्रिय पु॰ वृत॰ । १शिरीषवृक्षे भावप्र॰ । २जम्ब्वां स्त्री राजनि॰ ।

शुकफल पु॰शुकइव फलमस्य । अर्कवृक्षे राजनि॰ [शब्दच॰

शुकबर्ह न॰ शुकस्येव बर्होऽस्य । गन्धद्रव्यभेदे (गाँटियाला)

शुकवल्लभ पु॰ वृत॰ । १दाडिमवृक्षे राजनि॰ वृत॰ । तस्य २प्रिये त्रि॰ । [शब्दर॰ ।

शुकशि(सि)म्बी स्त्री शुकस्य शि(सि)म्बी॰ कपिकच्छ्वां

शुकादन पु॰ शुकैरद्यत अद-ल्युट् । दाडिमे शब्दच॰ ।

शुकानना स्त्री शुकस्याननमिव पत्त्रमस्याः । (सुयाठोँटा) वृक्षे रत्नमा॰ ।

शुक्तोदर न० शुक्तस्योदरमिव । १तालीशपत्रे राजनि० । ६त० । २शुक्तस्योदरे च ।

शुक्त न० शुच–क्त । १मांसे शब्दच० । २काञ्जिके चारा० । ३अभिषुतद्रवद्रव्यभेदे "कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च । यद्द्रव्ये अभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते" "शुक्तं तीक्ष्णोष्णलवणं पित्तकृत् कटुकं लघु । रूक्षं हृत्यं दरा... ...मायार्शोविषकृच्छ्रनुत्" राजनि० "शुक्तं यन्मधुरं कालेनाम्लत्वमागतम्" इत्युक्ते ४पदार्थे च । शुक्तभक्षणनिषेधो यथा "अपूपाश्च करम्भाश्च धानावटकसक्तवः । शाकं मांसमपूपं च सूपं कृसरमेव च । यवागूं पायसं चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम् । सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं शुक्तञ्च परिवर्जयेत्" यमः । तत्प्रतिप्रसवो यथा "दधि शुक्तेषु भोक्तव्यं सर्वञ्च दधिसम्भवम्" मनुः । ६निष्ठुरे त्रि०मेदि० ७पूते ८परुषे त्रि०विश्व । ९श्लिष्टे १०निर्जने शब्दच० ११शुक्तिकायां स्त्री शब्दर० ।

शुक्ति स्त्री शुच–क्तिन् । १जलजन्तुभेदे (झिनुक) राजनि० २कपालखण्डे ३शङ्खे ४शङ्खनखे ५नख्याम् ६चर्मरोगे ७अश्वावर्त्ते च मेदि० । ८नेत्ररोगभेदे हेमच० । नेत्ररोगशब्दे २८४४ पृ० दृश्यम् । ९कर्षद्वयपरिमाणे शब्दमा० १०चतुष्कर्षमाने वैद्यकम् । [११शुक्तिकायाञ्च शब्दर० ।

शुक्तिका स्त्री शुक्तिरेव कन् । (झिनुक) १सप्तास्फोटे जटा०

शुक्तिज न० शुक्तौ जायते जन–ड । मुक्तायां हेमच० ।

शुक्तिमत् पु० शुक्तिरस्त्यत्र मतुप् । १कुलाचलपर्वतभेदे २नदीभेदे स्त्री ङीप् ।

शुक्र न० शुच–रक् नि० कुत्वम् । १मज्जजाते २चरमधातौ अमरः । ३नेत्ररोगभेदे २८४४ पृ० दृश्यम् । ४दैत्यगुरौ ५ग्रहभेदे अमरः । ६अग्नौ ७चित्रकवृक्षे ८ज्येष्ठमासे अमरः विष्कम्भादिषु योगेषु मध्ये ९चतुर्विंशे योगे च ज्यो०त० । धातुभेदशुक्रस्योत्पत्तिकारणसत्त्वादिक भावप्र० उक्तं यथा "रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः" । "तत्र अन्नको मासे रसो मासेन शुक्रं स्त्रीणामार्त्तवं ... भवति । उक्तञ्च सुश्रुते "एव मासेन रसः शुक्रीभवति" 'स्त्रीणाञ्चेति' । चकारात् स्त्रीणामपि शुक्रं भवति । अत एवोक्तं सुश्रुते "योषितोऽपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः समागमे । गर्भं न किञ्चित्तु करोतीति न चिन्त्यते" । गर्भस्य पुरुषविशेषत्व तु गर्भस्य कारणं तदपि भवति । यत उक्तम् "यदा नार्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन । मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थि तत्र जायते" इति । एतेन स्त्रीणां सप्तमो धातुरार्त्तवं शुक्रमष्टम इति बोधितम् आशयाधिक्यवत् । "स्त्रीणां गर्भोपयोगि स्यादार्त्तवं सर्वसम्मतम् । तासामपि बलं धत्ते शुक्रं पुष्टिं करोति हि" । एष रस एव केदारकुल्यान्यायेन सर्वान् धातून् पूरयन् मासेन सप्तदशोत्तरेण शुक्रमार्त्तवं च भवतीति सिद्धान्तः । एवं सति रसाद्रक्तमिति उक्तमेव । ततो मांसमिति रक्तोत्पत्तेरनन्तरं मांसं जायते रसादेवेत्यर्थः । मांसान्मेदः प्रजायत इति । मांसादनन्तरं मेदः प्रजायते रसादेवेत्यर्थः । मेदसोऽस्थि जायते रसादेवेत्यर्थः । एवं ततो मज्जा अपि शुद्धं शुक्रं सम्भवतीत्यर्थः । रसः शरीरे त्रिधा सञ्चरति । तथा चोक्तम् "रसः शरीरे शब्दार्चिर्जलसन्तानवत् त्रिधा । सञ्चरत्यणुरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम्" । अस्यायमभिप्रायः । पुरुषास्तीक्ष्णाग्नयो मध्यमाग्नयो मन्दाग्नयश्च भवन्ति । तत्र तीक्ष्णाग्नीनां स रसः शब्दसन्तानवत् शीघ्रं सञ्चरति । मध्यमाग्नीनामर्चिःसन्तानवन्मध्यवेगेन चरति मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवतीति यदुक्तम् तन्मध्यवेगेन चरति । मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवतीति यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनधिकृत्योक्तम् । दीप्ताग्नीनान्तु रसः किञ्चिदूनेन मासेन शुक्रं भवति । मन्दाग्नेः किञ्चिदधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः । तर्हि वाजीकरणानामौषधीनां किं प्रयोजनमिति चेत् "वाजीकरिण्य ओषध्यः प्रभावगुणोत्कर्षात् । विरेचयन्ति ताः शुक्रं विरेकस्य करणात्" । वाजीकरिण्यः याभिः ओषधीभिः पुरुषः शुक्राधिक्यात् स्त्रीषु वाजिवत् सामर्थ्यं प्राप्नोति तां वाजीकरिण्यः प्रभावगुणोत्कर्षात् । तत्र काश्चिदोषध्यः प्रभावाधिक्यात्, काश्चित् गुणाधिक्यात्, काश्चित् प्रभावगुणाधिक्यात् । तत्र ...पादवेपविभिषक्कान्ताश्मादयः प्रभावाधिक्यात् शुक्रं विरेचयन्ति । क्षतक्षीरादयः गुणाधिक्यात् । स्निग्धत्वाधिक्यात् माषादयः प्रभावस्निग्धत्वादिगुणाधिक्यात् । वाजीकरण इति वक्ष्यमाणाद्याश्चोद्धवर्त्तनम् । ... तद्रूपाख्याः । विरेचयन्ति प्रभावगुणाधिक्यात् मोक्षमेव रसाच्छुक्रात् पूर्वं शुक्रं जनयिता प्रवर्त्तयन्ति । यत आह "दुग्ध"

कर्पूरा'। नारदः पारदः कुन्दस्फटिकास्फटिकादयः"।

शुक्लकण्ठ पुंस्त्री० शुक्लः कण्ठो यस्य। दात्यूहपक्षिणि शब्द-माला। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लकन्द पु० शुक्लः कन्दो यस्य। १मण्डिपकन्दे २अतिवि-षायां स्त्री राजनि०। कर्म०। ३श्वेते कन्दे।

शुक्लक्षीरा स्त्री शुक्लं क्षीरं निर्यासो यस्याः। काकोल्यां राजनि०। [जटा०।

शुक्लकर्म्मन् त्रि० शुक्लं शुद्धं कर्म यस्य। पवित्रे शुभचरित्रे

शुक्लकुष्ठ न० कर्म०। श्वेतकुष्ठे (धवल)। [निर्यासयुते त्रि०।

शुक्लदुग्ध पु० शुक्लं दुग्धमस्य। १शृङ्गाटके शब्दच० २श्वेत-

शुक्लधातु पु० कर्म०। कठिन्यां (खडि) हेमच० २श्वेतधातौ च

शुक्लपक्ष पु० कर्म०। १उत्तरोत्तरचन्द्रकलाक्रियापक्षदयकात्मके चान्द्रमासार्द्धे ग्येतपक्षे २वके पुंस्त्री०। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लपुष्प पु० शुक्लं पुष्पमस्य। १कुन्दाकवृक्षे २कुन्दवृक्षे ३मरु-वके च रत्नमा०। ४श्वेतपुष्पयुते त्रि०। ५नागदन्त्यां ६श्वे-तजुण्ड्यां स्त्री रत्नमा० ङीष्। कर्म०। ७शुभ्रे पुष्पे न०।

शुक्लपृष्ठक पु० शुक्लं पृष्ठमस्य कप्। विश्वदेववृक्षे शब्दच०।

शुक्लयजुस् न० कर्म०। इषेत्वेत्यादि चत्वारिंशदध्यायात्मके यजुर्वेदभेदे। [२तद्वति त्रि०। ३तथाभूतवृक्षे पु०राजनि०।

शुक्लरोहित पु० वर्णोवर्णेनेति कर्म०। १श्वेतरक्ते वर्णे

शुक्लला स्त्री शुक्लं लाति ला–क। उच्चटायां रत्नमा०।

शुक्लवायस पुंस्त्री० कर्म०। १वके त्रिका० २श्वेतकाके च। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लशाल पु० कर्म०। १गिरिनिम्बे राजनि० २श्वेतवर्णवृक्षे च

शुक्ला स्त्री शुक्ल+अर्श आद्यच् टाप्। १सरस्वत्यां त्रिका०। २शर्करायां शब्दच०। ३काकोल्यां ४विदार्य्यां ५स्नुह्यां राजनि०। ६श्वेतवर्णवत्यां स्त्रियाञ्च।

शुक्लाङ्गी स्त्री शुक्लमङ्गमस्याः ङीष्। १शेफालिकायां रा-जनि०। २श्वेताङ्गयुक्ते त्रि०। [स्त्रियां ङीष्।

शुक्लापाङ्ग पुंस्त्री० शुक्लः अपाङ्गो यस्य। मयूरे हेमच०।

शुक्लाम्ल न० कर्म०। अम्लशाके राजनि०।

शुक्लार्म्मन् न० नेत्ररोगभेदे भावप्र० ४४२८९० द्रष्टव्यम्।

शुक्लिमन् पु० शुक्लस्य भावः इमनिच्। श्वेतवर्णे।

शुक्लोपला स्त्री कर्म० स उपलस्याः अच्। शर्करायां रत्नमा०

शुङ्ग पु० शम–ग नस्य नेत्त्वं नि० वात उत्त्वञ्च। १वटवृक्षे २आम्रातके ३शूके च मेदि०। ४पर्कटीवृक्षे ५धान्या-दिशूके च स्त्री राजनि०।

शुङ्गाकर्म्मन् न० शुङ्गैः वटशुङ्गैः सा सम्पद् कर्म० यत्र। गर्भसंस्कारभेदे "पुंसवने चन्द्रनामा शुङ्गाकर्म्मणि शोभनः" ति०त०। [१शुङ्गवति त्रि०।

शुङ्गिन् पु० शुङ्गोऽस्त्यस्य इनि। १वटवृक्षे २प्लक्षवृक्षे जटा०

शुच शोके क्लेदे च दिवा० उभ० अक० सेट्। शुच्यति ते इरित् अशुचत् अशोचीत् अशोचिष्ट ऋदित् शुक्तः। अनु+किञ्चिदुद्देशेन पश्चात्तापे सक०। अनुशोचति।

शुच शोके भ्वा० पर० सक० सेट्। शोचति अशोचीत्।

शुच् स्त्री शुच–क्विप्। शोके अमरः। वा टाप्। तत्रैव।

शुचि पु० शुच–कि। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे ३आषाढमासे ४शृङ्गाररसे अमरः। ५ज्यैष्ठमासे मेदि० ६शुद्धाचरणे ७ग्रीष्मे ऋतौ ८शुक्लवर्णे अपि मेदि०। १०अग्निभेदे "पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः। निर्मथ्यः पवमानः स्यात् वैद्युतः पावकः स्मृतः। यश्चासौ तपते सूर्य्ये शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः" कूर्मपु० १२अ०। ११श्वेत-वर्णे १२तद्वति त्रि० अमरः। शुचित्वञ्च शौच शुद्धता वैदिककर्म्माङ्गत्वप्रयोजकः संस्कारविशेषः। "शुचिस्सन् कालशौचौ कर्म कुर्य्यात्" श्रुतौ शौचस्य कर्माङ्गत्वं, स च स्नानादिजन्यः पुण्यभेदो वा। १३सूर्य्ये च "तपनस्तापन-श्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः" सूर्य्यस्तवः। १४अर्कवृक्षे १५काश्यपपत्न्यास्ताम्रायाः कन्याभेदे स्त्री "षट्सुताश्च महा-सत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः। शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिके" गरुडपु० ६अ०। १६शुद्धे १७उपहते त्रि० मेदि०।

शुचिद्रुम पु० कर्म०। अश्वत्थवृक्षे राजनि०।

शुचिमल्लिका स्त्री कर्म०। नवमल्लिकायां राजनि०।

शुच्य स्नाने अक० अभिषवे मन्थने पीड़ने सन्धाने च सक० भ्वा० पर० सेट् इदित् निष्ठा अनिट्। शुच्यति अशुच्यीत्।

शुटीर पु० शौटीर+पृषो०। वीरे त्रिका०।

शुठ गतिविघाते भ्वा०पर०अक० सेट्। शोठति अशोठीत्।

शुठ आलस्ये चु०उभ०अक०सेट्। शोठयति ते अशूशुठत् त।

शुठ शोषने वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर० सक० सेट् इदित्। शुण्ठयति ते शुण्ठति अशुशुण्ठत् त अशुण्ठीत्।

शुण्ठि(ण्ठी) स्त्री शुठि–इन् वा ङीप्। (शुंट) शुष्कार्द्रके "शुण्ठी रुच्यामवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः। स्नि-ग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविबन्धनुत्। हन्या त्सर्य्याँ च निःश्वासशूलकासहृदामयान्। हन्ति श्लीपदशोथार्श-श्चोरान् परिणामयेत्" भावप्र०।

शुण्ठ्र न० शुठि–रन्। शुण्ठ्यां शब्दच०।

कङ्करा॰। नारद॰ पारदः कुन्दस्फटिकास्फटिकादयः”।

शुक्लकण्ठ पुंस्त्री॰ शुक्लः कण्ठो यस्य। दात्यूहखगे शब्दमाला। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लकन्द पु॰ शुक्लः कन्दो यस्य। १महिषकन्दे २अतिविषायां स्त्री राजनि॰। कर्म॰। ३श्वेते कन्दे।

शुक्लक्षीरा स्त्री शुक्लं क्षीरं निर्यासो यस्याः। काकोल्यां राजनि॰। [जटा॰।

शुक्लकर्म्मन् त्रि॰ शुक्लं शुद्धं कर्म यस्य। पवित्रे शुभचरित्रे

शुक्लकुष्ठ न॰ कर्म॰। श्वेतकुष्ठे (धवल)। [निर्यासयुते त्रि॰।

शुक्लदुग्ध पु॰ शुक्लं दुग्धमस्य। १शृङ्गाटके शब्दच॰ २श्वेत-

शुक्लधातु पु॰ कर्म॰। कठिन्या (खडि) हेमच॰ २श्वेतधातौ च

शुक्लपक्ष पु॰ कर्म॰। १उज्ज्वलगुणचन्द्रकलाक्रियापञ्चदशकात्मके चान्द्रमासार्द्धे श्येतच्छदे २बके पुंस्त्री॰। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लपुष्प पु॰ शुक्लं पुष्पमस्य। १मरुबकवृक्षे २कुन्दवृक्षे ३मरुवके च रत्नमा॰। ४श्वेतपुष्पयुते त्रि॰। ५नागदन्त्यां ६शीतकुम्भ्यां स्त्री रत्नमा॰ ङीप्। कर्म॰। ७शुभ्रे पुष्पे न॰।

शुक्लपृष्ठक पु॰ शुक्लं पृष्ठमस्य कप्। बिम्बुकवृक्षे शब्दच॰।

शुक्लयजुस् न॰ कर्म॰। इषेत्वेत्यादि चत्वारिंशदध्यायात्मके यजुर्वेदभेदे। [२तद्वति त्रि॰। ३तथाभूतवृक्षे पु॰राजनि॰।

शुक्लरोहित पु॰ यथोक्तवर्णेनेति कर्म॰। १श्वेतरक्ते वर्णे

शुक्लला स्त्री शुक्लं लाति ला–क। चञ्चटायां रत्नमा॰।

शुक्लवायस पुंस्त्री॰ कर्म॰। १बके त्रिका॰ २श्वेतकाके च। स्त्रियां ङीप्।

शुक्लशाल पु॰ कर्म॰। १गिरिनिम्बे राजनि॰ २श्वेतवर्णवृक्षे च

शुक्ला स्त्री शुक्ल+अर्श आद्यच् टाप्। १सरस्वत्यां त्रिका॰। २शर्करायां शब्दच॰। ३काकोल्यां ४विदार्य्यां ५स्नुह्यां राजनि॰। ६श्वेतवर्णवत्यां स्त्रियाञ्च।

शुक्लाङ्गी स्त्री शुक्लमङ्गमस्याः ङीष्। १शेफालिकायां राजनि॰। २श्वेताङ्गयुक्ते त्रि॰। [स्त्रियां ङीप्।

शुक्लापाङ्ग पुंस्त्री॰ शुक्लः अपाङ्गो यस्य। मयूरे हेमच॰।

शुक्लाम्ल न॰ कर्म॰। चाङ्गेरीशाके राजनि॰।

शुक्लार्म्मन् न॰ नेत्ररोगभेदे भावप्र॰ ४४२८८॰ दृश्यम्।

शुक्लिमन् पु॰ शुक्लस्य भावः इमनिच्। श्वेतवर्णे।

शुक्लोपला स्त्री कर्म॰ स पल्लवस्याः अच्। शर्करायां रत्नमा॰

शुङ्ग पु॰ शम-ग नस्य नेत्त्वं नि॰ वत उकारश्च। १वटवृक्षे २आम्रातके ३प्लक्षे च मेदि॰। ४पर्कटीवृक्षे ५धान्यादिशूके च स्त्री राजनि॰।

शुङ्गाकर्म्मन् न॰ शुङ्गैः वटपल्लवैः या सम्यक् कर्म॰ यत्र। गर्भाधानसंस्कारभेदे “पुंसवने चन्द्रनाम्ना शुङ्गाकर्मणि शोभनः” ति॰त॰। [२शुङ्गवति त्रि॰।

शुङ्गिन् पु॰ शुङ्गोऽस्त्यस्य इनि। १वटवृक्षे २प्लक्षवृक्षे जटा॰

शुच शोके क्लेदे च दिवा॰ उभ॰ अक॰ सेट्। शुच्यति ते इरित् अशुचत् अशोचीत् अशोचिष्ट ईदित् शुक्तः। अनु+किञ्चिदुद्देशेन पश्चात्तापे सक॰। अनुशोचति।

शुच शोके भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। शोचति अशोचीत्।

शुच् स्त्री शुच–क्विप्। शोके अमरः। वा टाप्। तत्रैव।

शुचि पु॰ शुच–कि। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे ३आषाढमासे ४शृङ्गाररसे अमरः। ५ज्यैष्ठमासे मेदि॰ ६शुद्धाचरणे ७ग्रीष्मे ऋतौ ८शुक्लमन्त्रिणि मेदि॰। १०अग्निभेदे “पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रय॰। निर्मथ्यः पवमानं स्यात् वैद्युतः पावकः स्मृतः। यश्चासौ तपते सूर्यं शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः” कूर्मपु॰ १२अ॰। ११श्वेतवर्णे १२तद्वति त्रि॰ अमरः। शुचित्वञ्च शौच शुद्धता वैदिककर्माहत्वप्रयोजकः संस्कारविशेषः। “शुचिस्तत्कालजीवी कर्म कुर्य्यात्” श्रुतौ शौचस्य कर्माङ्गत्वं, स च स्नानादिजन्यः पुण्यभेदो वा। १३सूर्ये च “तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः” सूर्यस्तवः। १४अर्कवृक्षे १५काश्यपपत्न्यास्ताम्रायाः कन्याभेदे स्त्री “षट्सुतास्तु महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः। शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिके” गरुडपु॰ ६अ॰। १६शुद्धे १७अनुपहते त्रि॰ मेदि॰।

शुचिद्रुम पु॰ कर्म॰। अश्वत्थवृक्षे राजनि॰।

शुचिमल्लिका स्त्री कर्म॰। नवमल्लिकायां राजनि॰।

शुच्य स्नाने अक॰ अभिषवे सन्धने पीडने सन्धाने च सक॰ भ्वा॰ पर॰ सेट् ईदित् निष्ठा अनिट्। शुच्यति अशुच्यीत्।

शुटीर पु॰ शौटीर+पृषो॰। वीरे त्रिका॰।

शुठ गतिविघाते भ्वा॰पर॰अक॰ सेट्। शोठति अशोठीत्।

शुठ आलस्ये चु॰उभ॰अक॰सेट्। शोठयति ते अशूशुठत् त।

शुठ शोषणे वा चु॰ उभ॰ पक्षे भ्वा॰पर॰ सक॰ सेट् इदित्। शुण्ठयति ते शुण्ठति अशुशुण्ठत् त अशुण्ठीत्।

शुण्ठि(ण्ठी) स्त्री शुठि–इन् वा ङीप्। (शुंट) शुष्कार्द्रके “शुण्ठी रुच्यामवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः। स्निग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविबन्धनुत्। तथा स्मृता च निद्रावशूलकाससृद्दाभयान्। इति शादपोपाधि-कोदाम परिपालयेत्” भा॰प्र॰।

शुण्ठ्र न॰ शठि-रक्। शुण्ठ्राम् शब्दच॰।

शुल्व माने दाने च चु० उभ० सक० सेट् । शुल्वयति ते अशुशुल्वत् त । [४आचारे ५यज्ञकार्य्ये च मेदि०]

शुल्व न० शुल्व-अच् । १ताम्रे २रज्जौ च अमरः ३जलसमीपे

शुल्वारि पु० ६त० । १गन्धके हेमच० तस्य ताम्रादिनाशकत्वात् तथात्वम् ।

शुश्रू स्त्री मातरि "शिशोः शुश्रूषणात् शुश्रूः" भा० शा० अ०

शुश्रूषण न० श्रु-सन्-ल्युट् । १सेवायां शब्दच० । युच् । तत्रैव स्त्री २श्रवणेच्छायाञ्च । [च ।

शुश्रूषा स्त्री श्रु-सन्-अ । १श्रवणेच्छायाम् २उपासने ३कथने

शुष शोषणे दि० पर० सक० अनिट् । शुष्यति लृदित् अशुषत् ।

शुष पु० शुष-क । १गर्त्ते २बिले च शब्दरत्ना० ।

शुषि स्त्री शुष-कि । १शोषणे २बिले च मेदि० ।

शुषिर न० शुष-किरच् । १छिद्रे २वंशादिवाद्ये ३सच्छिद्रे त्रि० अमर ४मूषिके पुस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीप् । ५अग्नौ पु० विश्व० । ६चित्रकवृक्षे ७नद्यां स्त्री धरणिः । लवलीनामगन्धद्रव्ये स्त्री अमरः । [२शोषणे न० ।

शुष्क त्रि० शुष-क्त । आतपादिना १कृतशोषणे । भावे क्त ।

शुष्कपत्र न० शुष्कं पत्रमस्य । (नालिता) १शाकभेदे । "शुष्कपत्रं पयोमिश्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । तत्र शुष्कपत्र जलदोषनाशन विशेषतः पित्तकफज्वरापहम् । जलञ्च तस्यापि च पित्तहारकम् शरीरबलं व्यञ्ज-नयोमकारकम्" राजवल्लभः । कर्म० । २शुष्के पर्णे न०

शुष्कमांस न० कर्म० । आतपादिना शुष्कमांसे तद्गुणाः भावप्र० उक्ता यथा "त्रिदोषकृत् व्याधकृत् शुष्कं शूक-कर गुरु" मांसमित्युपक्रम्य ।

शुष्करेवती स्त्री मातृकाभेदे "अन्विष्याथ तथा तावी शुष्का पूर्वं महात्मना । तथा तद्रुधिरं पीतमस्वकाभा म-शुष्कतामगात् । सा चापिनृ कथिता लोके नामतः शुष्क रेवती" वह्निपु० १५४अ० ।

शुष्कल न० शुष्क शोषणं लाति ला-क । १शुष्कमांसे । शुष-कलच् किच्च । २आमिषे उणादि० ।

शुष्कवृक्ष पु० कर्म० । धवद्रुमे राजनि० ।

शुष्कवैर न० शुष्कं फलशून्यं वैरम् । उद्देश्यशून्ये कलहे ।

शुष्कव्रण पु० कर्म० । (घेँटा) किणाख्ये व्रणे त्रिका० ।

शुष्काक्षिपाक पु० नेत्ररोगभेदे तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा "यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म संदृश्यते चाविलदर्शनं यत् । सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि" । कूणितं सङ्कोचितं मुद्रितमिति यावत् । दारु-णरूक्षवर्त्म दारुणं विदरणं रूक्षं च वर्त्म यस्य तत् । दारुणत्वविशेषण बन्धृतार्थं सदा हि भवति । आविल-दर्शनम् आविलस्य आच्छस्य दर्शनं येन तत् । तत्प्रति-बोधने उद्घाटने, सुदारुणम् अतिशयेन पिच्छलम्" ।

शुष्काङ्ग पु० शुष्कमङ्गमस्य । १धवद्रुमे (धगाछ) २शुष्कावयवयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च ३गोधिकायां शब्दच० ।

शुष्कार्द्रक न० शुष्कमार्द्रकम् । शुण्ठ्यां (शुंठ) शब्दच० ।

शुष्म न० शुष-मन् किच्च । १तेजसि मेदि० २पराक्रमे हेमच० । ३सूर्य्ये पु० मेदि० ४अग्नौ त्रिका० ५चित्रकवृक्षे ६वायौ ७पक्षिणि शब्दप्रभा० दर्भार्चिषि च पु० भरतः ।

शुष्मन् न० शुष-मनिन् । १तेजसि जटा० । २शौर्य्ये हेमच० ३अग्नौ ४चित्रकवृक्षे च पु० अमरः ।

शूक पु० न० श्वि-कक् सम्प्र० । (शुङ्गा) १तीक्ष्णाग्रे अमरः । २अभिषायां ३दयायां मेदि० ४सविषजलमलोद्भवे जन्तुभेदे भावप्र० तद्दोषाधिकारे तज्जातरोगास्तत्र दर्शिता यथा "अथ शूकदोषाधिकारः । तत्र शूकदोषस्य निदानमाह "अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः । व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः" । अक्र-मात् अनुचितविधिक्रमात् । अनुचिता च वृद्धिः भूरिवि-कारजनकस्य योगेन शूकजाः शूकोजलशूक स-विषो जलजन्तुविशेषः स तु जलमलोद्भवः अल्पकुम्भ इत्यादिकः । तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो यावत्-वनाद्युक्तो रोगः शूक उच्यते" । शूकदोषा दश चाष्टौ च भवन्ति । तेष्वादौ सर्षपिकामाह "गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भग्नहेतुका । पिडका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा । शूकदुर्भग्नहेतुका शूकदुष्टयोनिनिमित्ता च । अष्टीलिकामाह "कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाष्टीलिकाऽ भवेत्" । अष्टीला लौहकारस्य भाण्डविशेषः (निहार) इति लोके । तथा कठिनेत्यष्टीलिका विषमैर्भुग्नैरिति वक्रतायाः कथितवचनम् । विषमैर्वर्त्मभिः । भुग्नैः वक्रैः । ग्रथितमाह "शूकैर्यत् पूरितं शश्वद्ग्रथितं तु नाम तद्भवेत्" । यस्मिन् सदा शूकैः पूरितं तद्ग्रथि-तत्वाद्ग्रथितम् । कुम्भिकामाह "कुम्भिका रक्तपि-त्तात् स्याज्जाम्बवास्थिनिभा सिता" कुम्भिका कुम्भीफल-तुल्यत्वात् । अलजीमाह "अलजीं लक्षणा यस्य प्रमेहपिडका तथा । सा च रक्ताऽसिता स्फोटाऽचिता च दृषिता बुधैः" । एषा रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया । मृदितमाह "मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः ।

शूकदोषे जाते पीडितं सद्यत् संरब्धम् सशोथं भवति तल्लिङ्गं स्फुटितमुच्यते। समूढपिडकामाह "पाणिभ्यां शूकसमूढे संमूढपिडका७ भवेत्"। शूकदोषे जाते पाणिभ्यां शूकसमूढे पिषिते लिङ्गे"। अत्रापि वातकोपत इत्यनुवर्त्तते। अथावमन्थमाह "दीर्घा बह्व्यश्च पिडका दीर्य्यन्ते मध्यतस्तु याः। सोऽवमन्थः८ कफासृग्भ्यां वेदना रोमहर्षकृत्"। दीर्घा दीर्घाङ्कुराः। पुष्करिकामाह "पिडका पिडकाव्याप्ता पित्तशोणितसम्भवा। पद्मकर्णिकसंस्थाना९ ज्ञेया पुष्करिकेति सा"। पिडकाव्याप्ता पार्श्वतः क्षुद्रपिडकाव्याप्ता। अतएव पद्मकर्णिकसंस्थाना। स्पर्शहानिमाह "स्पर्शहानिन्तु१० जनयेच्छोणितं शूकदूषितम्" अत्र स्पर्शासहत्वमेव लक्षणम्। उत्तमामाह "मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च या। एषोत्तमेत्युक्ता पिडका११ शूकाजीर्णसमुद्भवा"। शतपोनकमाह "छिद्रैरणुमुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः। वातशोणितजो व्याधिं विद्येयः शतपोनकः१२"। शतपोनकश्चालनी तत्तुल्यत्वाच्छतपोनकः। त्वक्पाकमाह "वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको१३ ज्वरदाहकृत्"। शोणितार्बुदमाह "कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभैः पिडकाभिर्निपीडितम्। लिङ्गं यास्तु रुजाश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम्१४"। वास्तुरुजः स्फोटपिडकाधिष्ठानवेदनाः। अथ मांसार्बुदमाह "मांसदुष्टं विजानीयादर्बुदं मांससम्भवम्१५"। मांसपाकमाह "शीर्य्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः। विद्यात्तं मांसपाकन्तु१६ सर्वदोषकृतं भिषक्"। शीर्य्यन्ते गलन्ति। सर्वाश्च वेदनाः वातपित्तकफजाः। अथ विद्रधिमाह "विद्रधिः१७ सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत्"। यथोक्तं सान्निपातिकं विद्रधिलक्ष्म कथयेत्। तिलकालकमाह "कृष्णानि चित्राण्यथ वा शुक्लानि सविषाणि तु। पतन्ति पातयन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः। कालानि भूत्वा मांसानि शीर्य्यन्ते यस्य देहिनः। सन्निपातसमुत्थांश्च तान् विद्यात्तिलकालकान्१८"। चित्राणि नानावर्णानि। शुक्लानि शुक्लवर्णानि शङ्खाः क्रोशन्तीति वत्। सविषाणि सविषशूकाख्यजन्तुविशेषकृतत्वात्। शीर्य्यन्ते गलन्ति। कृष्णतिलतुल्यत्वात्तिलकालकाः। असाध्यमाह "तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः। विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः"। [२रसे च मेदि०।

शूकक पु० शूके जलजन्तुभेदे कायति कै-क। १प्राट्काले

शूककीट पु० शूकाकाररोमयुक्तः कीटः शा०त० (शुया- पोका) कीटभेदे अमरः। स हि शूकाभरोमवान्।

शूकधान्य न० शूकयुक्तं धान्यम् शाक०। यवादौ धान्ये अमर। "व्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात् तत् शूकधान्यमथ मुद्गमकुष्ठकादि। शिम्बीभिरुद्भवमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बीधान्यं तृणोद्भवमथो तृणधान्यमन्यत्। तत्र त्रिदोषशमनं लघु शूकधान्यं तेजोबलातिशयवीर्य्यविवृद्धिदायि। देशे देशे शूकधान्येषु संख्या ज्ञातुं शक्या नो नरैर्दैवतैर्वा" राजनि०। "शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते। परतो वातकृद्रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु" राजवल्लभः। [शब्दच०।

शूकपिण्डी स्त्री शूकस्य पिण्डीव। शूकशिम्बायां

शूकर पुंस्त्री० शू इत्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ-अच् शूक+अस्त्यर्थे र वा। स्वनामख्याते पशौ अमर स्त्रियां ङीष्।

शूकरकन्द पु० शूकर इव रोमशः कन्दोऽस्य। वाराही-कन्दे राजनि०।

शूकदंष्ट्रक पु० गुदभ्रंशे क्षुद्ररोगभेदे "सदाहो रक्तपर्य्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः। कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः" भावप्र० तल्लक्षणमुक्तम्।

शूकरपादिका स्त्री शूकरस्येव पादाः मूलान्यस्याः कप् अत इत्त्वम्। कोलशिम्ब्यां राजनि०।

शूकराक्रान्ता स्त्री शूकरेणाक्रम्यते स्म आ+क्रम-क्त ३त०। वराहक्रान्तायां शब्दच०।

शूकरी स्त्री शूकर आकारमस्त्येनास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १वराहक्रान्ताया शब्दच०। शूकर+जातौ ङीष्। २तज्जातिस्त्रियाञ्च। [द्रव्य० त्रि०।

शूकरेष्ट पु० ६त०। १कसेरुनामकन्दे राजनि०। २वराहप्रिय-

शूकवती स्त्री शूकस्तीक्ष्णाग्रमस्त्यस्या मतुप् मस्य वः ङीप्। १कपिकच्छ्वां शब्दच०। २शूकयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

शूकशिम्बा स्त्री शूकयुक्ता शिम्बा शाक०। कपिकच्छ्वां शब्दच०।

शूकशिम्बि(म्बी) पु० शूकयुक्ता शिम्बिः शाक० वा ङीप्। कपिकच्छ्वां शब्दच०।

शूका स्त्री शूकोऽस्त्यस्याः अच्। कपिकच्छ्वां शब्दच०।

शूकापुट पु० तृणमणिभेदे हारा०। [शब्दर०।

शूतिपर्ण पु० श्वि-क्तिच् शूति स्फीतं पर्णं यस्य। आरग्वधे

शूद्र पुंस्त्री० शुच-रक् पृषो० चस्य द दीर्घश्च। १चतुर्थे वर्णे स्त्रियां टाप्। शूद्रा शूद्रजातिस्त्रियाम्। पुंयोगे ङीष्। शूद्री शूद्रभार्य्यायाम्। शुचा द्रवति द्रु ड पृषो०। २शोकहेतुकगतियुक्ते शूद्रादिक्षरणशब्दे दृश्यम्।

अथ शूद्रधर्मादि "विप्राचारमनेन नित्यं शूद्रधर्मो विधीयते। तद्देहो तज्जन्मपापी शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्। प्रथमः कोटिसहस्राणि शतजन्मानि शूकरः। श्वापद शतजन्मानि शूद्रो विप्रधनापहा। यः शूद्रो ब्राह्मणीगामी मातृगामी च पातकी। कुम्भीपाके पच्यते च यावद् ब्रह्मण शतम्। कुम्भीपाके तप्ततैले दह सर्पैरहर्निशम्। शब्दञ्च विकृताकारं कुरुते यमताडनात्। ततश्चाण्डालयोनिः स्यात् सप्तजन्मसु पातकी। सप्त जन्मसु सर्पश्च जलौकाः सप्तजन्मसु। जन्मकोटिसहस्रञ्च विष्ठायां जायते कृमिः। योनिक्रिमिः पुंश्चलीनां च भवेत् सप्तजन्मसु। गवां व्रणकृमिः स्यात् पातकी सप्तजन्मसु। योनौ योनौ भ्रमत्येव न पुनर्जायते नरः" ब्रह्मवै० पु० ८३ अ०। "द्विजानां पादशुश्रूषा शूद्रैः कार्य्या सदा शिव। पादप्रक्षालनं गन्धैर्माल्यस्तुष्टिप्रमात्मकम्। ते तु चक्रुस्तदा चैव तेभ्यो भूयः पितामह। शुश्रूषायै मया यूयं तुरीये तु पदे कृताः। द्विजानां चाप्यदर्शानां वैश्यानाञ्च भवद्विधाः। नित्यं शुश्रूषणा कार्य्या रत्नपाटीश्वरस्तदा" पाद्मे स्व० ख० १६ अ०। "शुश्रूषैव द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम्। कारुकर्म तथाऽऽजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मतः" गारुडे ४६ अ०। "तथा मद्यस्य पानेन ब्राह्मणीगमनेन च। वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्" इति शूद्रकमलाकरधृतपराशरवाक्यम्। ब्राह्मणस्य तदन्नभोजननिषेधो यथा "शूद्रान्नं ब्राह्मणोऽश्नन् वै मासं मासार्द्धमेव वा। तद्योनावभिजायेत श्वत्वमेतद्विदुर्बुधाः। यथोदरस्थशूद्रान्नो मृतः श्वा चैव जायते। द्वादश दश चाष्टौ च सप्त शूकरपुष्कराः। उदरस्थितशूद्रान्नो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः। जुह्वन् वापि जपन् वापि गतिमूर्द्ध्वां न विन्दति। अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम्। वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम्। तस्मात् शूद्रं न भिक्षेत यज्ञार्थं सद्द्विजातयः। श्मशानमिव शूद्रन्तस्मात् परिवर्जयेत्। ब्रह्मणामथ वा भिक्षां कुर्य्यान्नतिविवर्जितः। शूद्राणां स्वगृहे कुर्वन् तत्पापेन न लिप्यते। विशुद्धान्नसंजातो निहतो मद्यमांसतः। द्विजभक्तो न चास्पृष्टि शूद्र स तु परिकीर्त्तितः" इति पराशरः।

शूद्रकृत्यविचारतत्त्वे मत्स्यपुराणम्

"एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धन्तु सर्वदा। नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्य्यादामान्नवद्बुधः। दानप्रधानः शूद्रः स्यादित्याह भगवान् प्रभुः। दानेन सर्वकामाप्तिरस्य सञ्जायते यतः"। ततो दानमेवापेक्षितं न तु भोजनमपि। सामान्यं सर्वजनकर्त्तव्यत्वेन प्रतिमासकृष्णपक्षादिविहितश्राद्धम् आभ्युदयिकश्राद्धञ्च एव द्विजातिवत् शूद्रोऽपि कुर्य्यादित्यन्वयः। नमस्कारेण मन्त्रेण न तु पठितमन्त्रेण। आमान्नवदित्यनेन अवसेकविप्रान्नव्यावृत्तिः। "विप्रसव्यद्वाहृतम्" इति वचनेन विप्रस्यैवाममन्नाभिधानात् अन्नपक्वस्य भवत्व न तु विप्रत्वं हारीतेन वेदनभर्जनयोः पृथक्त्वञ्च यथा "आदीपनतापनस्वेदनभर्जनपचनादिभिः पचतीति"। पचार्थः आदीपनं काष्ठानां, तापनं तोयादेः, स्वेदनं धान्यादेर्भर्जनं यवादेः, पचनं तण्डुलादेः इति पचनी क्रिया इति कल्पतरुः। अतएव विप्रधान्येन व्याख्यायते। "अन्नपक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि" इति कूर्म्मपुराणवचने शूद्रकर्त्तृकअन्नपक्वादेर्भोज्यभक्ष्यत्वेन श्राद्धे देयत्वमुक्तम्। अन्नपक्वं जलोपसेकं विना केवलपाकेन सहाग्निना पक्वम्। पायसं पाकेन काठिन्यविकारापन्नं दुग्धं परमान्नपरत्वे पुंलिङ्गनिर्देशापत्तेः तथा चामरः "परमान्नन्तु पायसम्" इति। "दिने नक्षत्रोदये प्राप्ते पाकेन भोजयेद्द्विजान्। अयं विधिः प्रयोक्तव्यः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः" इति श्राद्धचिन्तामणिधृतवराहपुराणवचनमपि अन्नपक्वपरम् अयन्तु एतद्वचनं सच्छूद्रपरं मैथिलोक्तं हेयम्। एवम् आमान्नस्यापि श्राद्धे देयत्वं वामनश्राद्धतत्त्वेऽप्येवम्। तत्र द्रव्यदैवतप्रकाशार्थं ब्राह्मणस्य मन्त्रा. पाद्मे. "अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः। अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" इति वराहपुराणात् अयं श्राद्धेतिकर्त्तव्यताविधिः शूद्रकर्त्तृकमन्त्रपाठरहित शूद्रस्य मन्त्रपाठानधिकारविशेषे वदमन्त्रस्येति पुनर्वचनं तद्विज्ञापनार्थं परिभाषार्थञ्च तत्र तत्कर्त्तव्यमन्त्रमेव विप्रकर्त्तृककार्य्यविनिर्माणो ब्राह्मणो अभ्यर्थ्यते तेन ब्राह्मणेन तत्र मन्त्रः पठनीय इति तात्पर्यं तत्र यजुर्वेदिना मन्त्रः तथा च श्रुतिः "आर्य्यमेव सर्वत्र शूद्रा याजनेयिनः। तथा शूद्रः सर्व कर्म यजुर्वेदेन कारयेत्"। आर्य्यमेव ऋङ्मन्त्रमेव यजुर्वेदिसम्बन्धित्वज्ञापनादिना "पञ्चानामपि वर्णानां यानि मोक्षाणि वेदवत्। धनवाक्यानि राजेन्द्र। तेषु सानि सर्वोत्तम।। विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः।

अष्टादश पुराणानि चरितं राघवस्य च । रामस्य कुरुशार्दूल धर्मकामार्थसिद्धये । तथोक्तं भारतं वीर! पाराशर्य्येण धीमता । वेदार्थं सकलं योज्य धर्मशास्त्राणि च प्रभो !" इति भविष्यपुराणवचनाच्चैषां पौराणिकादिर्विधिः । योज्य योजयित्वा । अत्र च "श्राद्धं वेदमन्त्रवर्ज्जं शूद्रस्य इति वचने वेदेत्युपादानात् श्राद्धे पुराणमन्त्रः शूद्रैः पठनीय इति कैश्चिदुक्तं तन्न वराहपुराणे शूद्राणां मन्त्रवर्जित इत्यनेन मन्त्रमात्रनिषेधात् मत्स्यपुराणे नमस्कारेण मन्त्रेण इत्युपादानाच्च पौराणिकस्यापि श्राद्धे निषेधः प्रतीयते । एवं स्नानेऽपि "शूद्रस्याविद्यामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्" इत्यनेन नमस्कारविधानात् पञ्चयज्ञेऽपि । "शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तया जीवनवान् भवेत् । शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन् । भार्य्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्त्ता श्राद्धक्रियारतः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान् न हापयेत्" इति नमस्कारमात्रविधानात् श्राद्धादिषु पौराणिकमन्त्रनिषेध । तत्र स्नानश्राद्धतर्पणपञ्चयज्ञेतरत्र शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठ प्रतीयते । अत्र "षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले" इति मनुवचनात् "चूडा कार्य्या यथाकुलम्" इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्मानुरोधेन कालान्तरस्य नामविशेषोच्चारणस्याभिधानाच्च शूद्रादीनां नामकरणे वह्निघोषादिकपद्धतियुक्तनामकरणस्य च प्रतीतेर्वैदिकमपि शूद्राणां पद्धतियुक्तनामाभिधानं क्रियते इति" । शूद्रस्याचमने देवलोक्तेन ओष्ठे जलं सकृत् क्षिपेत् न पिबेत् तथा च याज्ञवल्क्यः "हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः । शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः" । अन्ततो हृदयादिसमीपेन ओष्ठेन उपरासरमपक्षरीत् अतएव स्पृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षिताभिरिति "स्त्रीशूद्रः शुध्यते नित्यं स्पर्शनाच्च करोष्ठयोः" इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च । याज्ञवल्क्यः "प्राज्ञा प्राङ्मुख तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्" अत्र द्विजस्येवाचमने ब्राह्मतीर्थोपादानात् स्त्रीशूद्रयोर्न तेनाचमनम् इत्येव मिताक्षरायां व्यक्तम् मरीचिना "स्त्रियश्चैद्विधं तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च । सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः" इति । एतदनन्तरम् इन्द्रियादिस्पर्शनन्तु शाखान्तरीयप्रमाणान्तरत्र सामवेदिविप्राणामाङ्गिकतत्त्वयोरेवमेवम् आ० त० रघु० ।

शूद्रकर्म्मन् न० शूद्रस्य शास्त्रविहितं कर्म । शूद्रकर्त्तव्ये द्विजसेवादौ शूद्रकृत्यादयोऽप्यत्र ।

शूद्रप्रिय पु० ६त० । पलाण्डौ राजनि० ।

शूद्राधिकरण शूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्ति नवेति सन्देहे नाधिकार इति निर्णायके शारीरकसूत्रोक्ते अधिकरणभेदे तच्चाधिकरणं तत्र दर्शितं यथा

"शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि" सू० "यथा मनुष्याधिकारनियममपोह्य देवादीनामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्त्तयितुम् इदमधिकरणमारभ्यते । तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत् प्राप्तम्, अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्, "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" इतिवत् शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त इति निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकम् । न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते । भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकं, संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति "अह हारेत्वा शूद्र ! तवैव सह गोभिरस्तु" इति । विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसम्पन्नाः स्मर्य्यन्ते, तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्विति एवं प्राप्ते ब्रूमः । न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति तत् न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवक्लृप्तत्वं द्योतयति न्यायस्य साधारणत्वात् । यत् पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गम्, न्यायाभावात् । न्यायोक्ते हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽस्ति कामञ्चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्यात् तद्विषयत्वात् न सर्वासु विद्यासु, अर्थवादस्थत्वात् न तु क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्त्तुमुत्सहते । शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितुम् । कथमित्युच्यते । "कं वर एनमेतत् सन्तं

ब्रुमुग्धानमिव रैक्वमात्थेति, अथाहं हंसवाक्यादात्मनोऽनादरश्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे तामृषी रैक्वः शूद्रशब्देनानेन सूचयाञ्चभूवात्मनः परोक्षज्ञतां ख्यापनायेति गम्यते, जातिशूद्रस्यानधिकारात् । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यते इति, उच्यते, तदा शुचमभिदुद्राव शुचा वाभिदुद्रुवे शुचा वा रैक्वमभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थसम्भवात् रूढार्थस्य चासम्भवात् । दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम्" ।

शूद्रार्त्ता स्त्री शूद्रेणार्त्ता पीडिता । प्रियङ्गौ शब्दच० ।

शूद्रावेदिन् त्रि० शूद्रां विन्दति विद–णिनि उप० । शूद्रजातिस्त्रिया विवाहकर्त्तरि । "शूद्रावेदी पतत्यत्रेः" मनुः "कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः । शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते । ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः" इति मनुना कामतयाऽसवर्णविवाहे विहितेऽपि शूद्रावेदीत्यस्याधिकदोषार्थता द्विजातिस्त्रीलाभे शूद्रस्त्रीविवाहनिषेधार्थता च । स च विवाहः युगान्तरविषयः कलौ असवर्णस्त्रीविवाहनिषेधात् कलिवर्ज्ये १८०२ पृ० दृश्यम् ।

शूद्रान्न न० ६त० । शूद्रस्वामिकान्ने तस्य द्विजैरभक्ष्यत्वं यथा हारीतः "शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः । स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति" आ०त० धृत वाक्यं शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नं रघु० । "आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते" इति तत्पक्वान्नस्य सर्वथा निषेधात् आममेव शूद्रस्वामिकान्नं गृह्यते । तद्दत्तमपि भोजनकाले तद्गृहावस्थितं तदपि शूद्रान्नं तदाहाङ्गिराः "शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि । निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम्" तेन शूद्रवेश्मस्थितक्षीरदध्यादिकमपि शूद्रान्नं पारिभाषिकमिति बोध्यम् । निवृत्तेन शूद्रान्नानिवृत्तेन । तदपीति अपिशब्दात् साक्षाद्दत्तघृतमध्वादि न तु तद्गृहपदेकाद्विना क्रीतमपि । स्वगृहागते शूद्रान्ने अङ्गिराः "यथा यतस्ततो ह्यापः शुचि यान्ति नदीं गताः । शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि" प्रविष्टं स्वत्वापादकप्रतिग्रहादिनेति शेषः । अतएव पराशरः "तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः । द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्धविरुच्यते" । स्पृशति प्रतिगृह्णातीति कल्पतरुः । तत्र संभोज्य पात्रमित्याह विष्णुपु० "संभोज्य प्रतिगृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम्" तत्र पात्रान्तरे पात्रमित्याहाङ्गिराः "स्वपात्रे यत्तु विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः । पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतम्" । एतेन स्वगृहमागतस्यैव शुद्धत्वं प्रतीयते ततश्चैतादृशापसम्पूर्णा शूद्रान्नं सर्वथा न भोक्तव्यम् माधवहारीतवचने तन्निन्दाश्रवणात्" शु०त० "माद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि वाऽन्यतः । स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ह्यनापदि । षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् । जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते । ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रस्य च मनीषिणः । यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तद्योनिमाप्नुयात्" व्यासवाक्यम् "आर्द्धिकः कुलमित्रञ्च गोपालो दासनापितौ । एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् । कुशीलवः कुम्भकारः क्षेत्रकर्मक एव च । एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वल्पपणं बुधैः । पायसं स्नेहपक्वञ्च यावकञ्चैव सक्तवः । पिण्याकश्चैव तैलञ्च शूद्राद् ग्राह्यं द्विजातिभिः" कूर्मपु० उत्त० भागे १६ अ० । "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः । द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि" । "कुलमित्रादीनां भोज्यान्नता तु कलौतरपरा । शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम् । भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवाऽतिदूरतः" पराशरेण कलौ वर्ज्यत्वोक्तेः शूद्रोऽपि ब्राह्मणद्वारा पक्वान्नेन नैवेद्यं दातुमर्हति वृषोत्सर्गीयचरुपाकादिवत् तत्रापि तस्याधिकार इति ति०त० दुर्गोत्सवप्रकरणे रघुनन्दनेन व्यवस्थापितम् तत्र दृश्यम् ।

शूद्रासुत पु० शूद्रायाः द्विजातिभिः ऊढायाः सुतः । द्विजातिजाते शूद्रजातिस्त्रियाः सुते पुत्रभेदे ।

शूना स्त्री श्वि–अधिकरणे–क्त संप्र०दीर्घः । प्राणिवधस्थाने हला० "पञ्च शूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः । कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्" मनुः । तद्दोषनिवृत्तये कार्या मनुना पञ्च यज्ञा विहिता यथा "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् । पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः । स गृहेऽपि वसन्नित्यं शूनादोषैर्न लिप्यते" । (आलजिह्व) २ उपजिह्वायां हारा० ।

शून्य त्रि० शूनायै प्राणिवधाय हितम् दुःखस्थानत्वात् यत् । १ निर्जनस्थाने मेदि० । २ आकाशे शब्दच० । ३ बिन्दुमात्रे हेमच० । ४ अभावे च अमरः । ५ असम्पूर्णे ६ ऊने ७ शून्ये च त्रि० अमरः । [२ शून्यमध्ययुक्ते त्रि० ।

शून्यमध्य पु० शून्यमाकाशो मध्ये यस्य । १नले राजनि० ।

शून्यवादिन् पु० शून्यमभावमात्रं सर्वकारणतया वदति वद–णिनि । बौद्धभेदे बुद्धशब्दे ४५८१ पृ० दृश्यम् ।

शून्या स्त्री शून्यमन्तरमस्याः अच् । १नल्यां विश्व० । २सक्षाकण्टकिन्याम् । (फणिमनसा) राजनि० । [ईदित् शूर्प०

शूर हिंसे स्तम्भे च दि०आ०सक०सेट् । शूर्यते अशूरिष्ट ।

शूर विक्रमे अद० चु० उभ० सक० सेट् । शूरयति ते अशुशूरत् त ।

शूर पु० शूर–अच् । १वीरे विक्रमवति अमरः । २वसुदेवजनके यादवे मेदि० ३सूर्य्ये त्रिका० ४अर्कवृक्षे ५सिंहे ६शूकरे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् । ७चित्रकवृक्षे ८साले ९लिकुचे १०मसूरे च पु० राजनि० ।

शूरण पु० शूर–ल्यु । (ओल) १सूरणभेदे अमरः "शूरणो दीपनो रूक्षः कषायः कण्डुकृत् कटुः । विष्टम्भी विशदो रुच्यः कफार्शःकृन्तनो लघुः । विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहगुल्मविनाशनः । सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते । दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः । सन्धानयोगसम्प्राप्तः शूरणो गुणवत्तमः" भावप्र० । २श्योनाकवृक्षे च शब्दमाला । [च ।

शूरसेन पु० शूरा सेना यत्र, यस्य वा । १देशभेदे २नृपभेदे

शूर्प माने चु० उभ० सक० सेट् । शूर्पयति ते अशुशूर्पत् त ।

शूर्प पु० शूर्प्यते धान्यादिकमनेन शूर्प–घञ् । (कुला) धान्यादिस्फोटके १शस्यनयपात्रे २द्रोणद्वयपरिमाणे च शब्दच० ।

शूर्पकर्ण पुंस्त्री० शूर्पे इव कर्णौ यस्य । १गजे त्रिका० । स्त्रियां ङीष् । २शूर्पश्रुतिरप्यत्र हारा० ।

शूर्पणखा(खी) स्त्री शूर्पे इव नखा अस्याः णत्वम् वा ङीष् । रावणभगिन्यां शब्दमा० । [शब्दच० ।

शूर्पपर्णी स्त्री शूर्पमिव पर्णमस्याः ङीप् । शिम्बीभेदे

शूर्पवात पु० ६त० । शूर्पजवायौ फुक्कफाले त्रिका० ।

शू(सू)र्म्म पु०शॄ–उ ऊर्मिरन्तरमस्या० अच् वा पृषो०साधु म । लौहप्रतिमायाम् अमरः । [लौहादिप्रतिमायां शब्दच० ।

शू(सू)र्मि(र्मी) स्त्री शॄ–उ ऊर्मि यस्याः वा सत्वम् वा ङीप् ।

शूल रुजायां भ्वा०पर० अक० सेट् । शूलति अशूलीत् ।

शूल पुं०न० शूल–क । १रोगभेदे २त्रिशूले च अमरः । ३ध्वजे ४मृत्यौ ५सतीरुष्णे अय फाले धरणि । ६चिह्ने मेदि० । ७मुनिभेदे विष्कम्भादिषु दशमे योगे च पु० । ८विक्रेतव्ये "शूलशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः । केशशूलाः स्त्रियो राजन् ! भविष्यन्ति युगक्षये" भार०व० १८८ अ० । अष्टशब्दे ८५५पृ० दृश्यम् । शूलरोगभेदनिदानादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"अथ शूलाधिकारः । तत्र शूलस्य सन्निकृष्टं निदानमाह "दोषैः पृथक्समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् । सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः (कर्त्ता)" । अथ वातिकस्य विप्रकृष्टं निदानं सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणञ्चाह "व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् । कलायमुद्गाढककोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् । कषायतिक्तातिविरूढजान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकैः । विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाषात् । वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकबस्तिदेशे । जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् । मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विण्मूत्रसंस्तम्भनतोदभेदैः । संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति" । व्यायामो मल्लयुद्धादिः यानं तुरगरथादि मैथुनं स्त्रीसेवा प्रजागरो रात्रौ, एषामतियोगात् शीतजलप्रभूतपानात् कलायस्त्रिपुट आढकः तुवरी कोरदूषः कोद्रवः । अतिरूक्षद्रव्यसेवा, अध्यशनं भुक्तस्योपरि भोजनम् अभिघातो लोष्टादिभिः, कषायतिक्तरससेवा विरूढजान्नम् विरूढमङ्कुरितमन्नम् कलायचणकादि तज्जमन्नं भक्ष्यम् । वल्लूरकं शुष्कमांसम् । तस्य शूलस्य देशमाह हृदादिषु तत्र हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षणं पठन्ति "कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः । हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासायासरोधकम् । स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतकोपजः" । अथ पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह "कफनिरुद्धः पवनः सूचीभिरिव निस्तुदन् । पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्य्यादाध्मानसंयुतम् । तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽस्वप्नं न चाप्नुति । निद्राञ्च नाप्नुयादेव पार्श्वशूलः प्रकीर्त्तितः" । बस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह "वेगरोधात् कुपितो वायुर्बस्तिं स्वस्थित्य तिष्ठति । बस्तेरध्वनि नाभ्योषु तत्र शूलोऽस्य जायते । विण्मूत्रवातसंरोधी बस्तिशूलः स उच्यते" । प्रकृतमनुसरति जीर्णे भुक्ते प्रदोषे रात्र्यागमे रात्रिभवशीतेन वातप्रकोपात् । घनागमे वर्षासु मेघोदये च तथैव । पैत्तिकमाह "क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः । कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः । ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम् । तृण्मोह-

दाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तम् । मध्यन्दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे निदाघकाले जलदात्यये च । शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च” । निदाघो ग्रीष्मकालः । सौवीरं काञ्जिकभेदः । सुराविकारैः “परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्ना सुरा मता” । तस्या विकारैः । रविप्रतापः आतपः । व्यायामातियोगो मैथुनाधिक्यम् । विदाहिनामपि चणकादीनां विदाहित्वं बोधयति अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशाद्विदाहित्वं भवति । जलदात्यये शरदि । शीतैर्वातादिभिः । सौश्रुतमाह “आमपक्वातिसारविबन्धपरिणामविकारैर्मांसवृद्धिपित्तप्रकोपात्तथा विषमाशनैः । अन्यैश्चापि कोपनैरपि वेगविघातैश्च प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् । शूलावकाशमुद्गम्य विबन्धकैरामाशये स्थितस्तत्कोऽग्निरोधकत्वे । भुक्ते यदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रम् सूर्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च” । आमपूर्णं जलजलदेशज भक्ष्यम् । वारिजं शम्बूकादि “पक्वं दृष्टा बर्षं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका । तक्रेण तक्रकूर्चीं स्मातको पिण्डः किलाटकः” । पयोविकारः शालपादिः पिष्ट माषादि । अन्यैः शुष्कादिभिः । विनिवृत्तमात्रं पराभिहतमिव मन्दोष्णं शिरश्च तयोर्बलैः सह । सूर्योदय इति स्निग्धा विभक्तादिव प्रबलमानस्योपलक्षणम् । शिशिरे तत्र कफस्यातिबलप्रकाशात् । कुसुमागमे वसन्ते । इदानीमाह “द्विदोषलक्षणैश्चैव द्वैविध्यात्कफ द्विदोषजम् । सर्वेषु देशेषु च सर्वदैव विद्यात्तिसृभ्य सर्वभवं हि शूलम् । सुकष्टमेनं विषवज्रकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः” । सर्वेषु देशेषु कुक्षिपृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु । सर्वभवं त्रिदोषजम् । आमजमाह “आटोपहृल्लासवमी गुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति” । आमाशये जाते सत्यामपि दोषस्य तत्पश्चात् शूलस्याष्टमत्वमुक्तम् । तत्र च प्रबलमामाशये भवति पश्चात् सन्निहितैर्दोषैर्भवति दोषसम्बन्धः । नाभिहृत्पार्श्वकुक्षिषु भवति यथा दोषसम्बन्धः । आमशूलस्य दोषविशेषेण देशविशेषमाह “वातात्मकं बस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकस्यापि वदन्ति नाभ्याम् । हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात्” । हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वाभ्यां सहिते कुक्षौ । कफसन्निविष्टं कफमाविष्टम् “बस्तौ हृत्कटिपार्श्वेषु स शूलः कफवातिकः । कुक्षौ हृन्नाभिमध्ये तु स च शूलः कफपैत्तिकः । दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः” । तन्त्रान्तरोक्तमामशूलमाह “अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुताङ्गते । स्थिरीभूतन्तु तत्कोष्ठे वायुरावृत्य तिष्ठति । यदान्नं न गतं पाकं तच्छूलं कुरुते भृशम् । मूर्च्छाध्मानं विदाहञ्च हृत्क्लेदं च विलम्बिकम् । कम्पं वान्तिमतीसारं भ्रमं च जनयेदपि । अविपाकोद्भवं शूलमेतमाहुर्मनीषिणः” अविपाकोद्भवम् आमोद्भवमित्यर्थः । अथ शूलस्योपद्रवानाह “वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुची । कासः श्वासो वमिर्हिक्का शूलस्योपद्रवाः स्मृताः” । अथासाध्यत्वादिकमाह “एकदोषानुग. साध्य कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः । सर्वदोषान्वितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्य्युपद्रवः” । अथारिष्टमाह “वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः । भ्रमोऽरुचिः कम्पश्च ब्रह्मानिलाश्चैव च । उपद्रवा दशैते यस्य शूलेषु, नास्ति सः” । अथ शूलस्यैव भेदं परिणामशूलमाह “स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा । कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली । भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम्” । स्वैर्निदानैरित्यादि निदानपूर्व्विका संप्राप्तिरुक्ता भुक्ते जीर्य्यतीत्यादिना लक्षणम् । समाहृत्य व्याप्य । तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते । “आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः । स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक् । तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम् । शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्बुधः । छर्द्दिहृल्लाससम्मोहस्वल्परुक् दीर्घसन्तति । कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयञ्च कफात्मकम् । संसृष्टलक्षणं बुद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत् । त्रिदोषजमसाध्यं स्यात् क्षीणमांसबलानलम्” । अथान्नद्रवाख्यं शूलविशेषमाह “जीर्णे जीर्य्यति चाप्यन्ने यच्छूलमुपजायते । पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा । न शमं याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः । नेदं शूलमसाध्यं चिकित्साभिधानात्” ।

अथ शूले पथ्यापथ्ये भावप्र॰ दर्शिते यथा

“कलाययवगोधूमाः श्यामाका कोरदूषकाः । रासनारीशाक कुलत्था कङ्गुपायस॰ । दधिदुग्धरसं क्षीरं सर्पिर्मांस समाहिमम् । वास्तुकं कारवल्ली च कर्कोटक फलानि च । बर्हिणो हारिताश्चापि रोहिताद्याः कपिञ्जलाः । एतत्प्रियाणि शूलार्त्तानामेतानि हितकारकैः ।

दधिवृमरसं टप्रा सुप्तः क्रतो रसो यस्य तत्क्षीरं दधि युक्तं क्षीरमित्यर्थः । "व्यायाम मैथुन मद्यं लवणं कटुकं रसम् । वेगरोधं शुच क्रोध विदल शूलवान् त्यजेत्" ।
स च उपपातकचिह्नं यथोक्त शाता० कर्मवि०
"जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च । श्वासा-जीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः । रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः" ।

शूलक पुस्त्री० शूल+स्वार्थे कन् । १दुर्विनीताश्वे हेमच० । स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे क । २शूलशब्दार्थे ।

शूलग्रन्थि पु० शूलाकार ग्रन्थिरस्य । मालादूर्वायां राजनि०

शूलघातन न० शूलं रोगभेदं घातयति हन-णिच्-ल्यु । मण्डूरे शब्दच० ।

शूलघ्न पु० शूलं हन्ति हन-क । तुम्बुरुवृक्षे रत्नमा० ।

शूलद्विष पु० ६त० । हिङ्गौ रत्नमाला । [शब्दच० ।

शूलधन्वन् पु० शूलं धनुरायुधमस्य अनङ् समा० । शिवे

शूलधर पु०शूल धारयति धारि-अच् स्नसः । शिवे शब्दच०। धृ-क्विप् । शूलभृदप्यत्र । [स्त्री ङाप् शब्दच०।

शूलधारिन् पु० शूलं धरति धृ-णिनि । १शिवे १दुर्गायां

शूलधृष् पु० शूलेन धर्षति दैत्यान् धृष-क्विप् । १शिवे २दुर्गायां स्त्री । धृष-क्विन् । शूलधृष् तत्रार्थे ।

शूलनाशन न० शूलं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । सौवर्च-लवणे हेमच० । [राजनि० ।

शूलपर्णी स्त्री शूलमिव पत्रं यस्याः ङीप् । शूलोदय्ये

शूलपाणि पु०शूलं पाणौ यस्य । शिवे शूलहस्तादयोऽप्यत्र ।

शूलशत्रु पु० शूलस्य रोगस्य शत्रुः । एरण्डवृक्षे शब्दच० ।

शूलहन्त्री स्त्री शूलं रोगं हन्ति हन-तृच् ङीप् । यवान्यां राजनि० ।

शूलहृत् पु० शूलं रोगं हरति हृ-क्विप् । हिङ्गुनि त्रिका०।

शूला स्त्री शूलं तदाकारोऽस्त्यस्य शूल स्वयौवनविक्रेय-तयाऽस्त्यस्या वा अच् । १दुष्टमध्यर्थकीलके २वेश्यायाञ्च त्रिका० ।

शूलाकृत त्रि० शूलेन विद्धा कृत पक्वम् शूल+डाच्+कृ-क्त । लौहादिकीलकेन विद्धा पक्वे मांसे (काबाब)अमर०

शूलिक त्रि० शूलं पाकसाधनत्वेनास्त्यस्य ठन् । १शूला-कृत शब्दच० २शशके हेमच० ३शूलयुते त्रि० ।

शूलिन् पु० शूलमस्त्यस्य इनि । १शूलरोगयुक्ते २शूलास्त्र धारके त्रि० ३शिवे पु० ४शशके भावप्र० । [हिङ्गु शब्दच०।

शूलिम पु० शूलं तदाकार फलमस्त्यस्य इनच् । भाष्कोर-

शूली स्त्री शूलं पत्राकारे अस्त्यस्य अच् गौरा० ङीप् । शूलाकारपत्रयुते सनामख्याते तृणभेदे राजनि० ।

शूलोत्खा स्त्री शूलं रोगभेदमुत्खनति उद्+खन-ड । सामराज्यां शब्दच० ।

शूल्य त्रि० शूले संस्कृतं यत् । शूलाकृते मांसे भावप्र० कृतान्नशब्दे तत्पाकादि ०१८१ पृ० दृश्यम् ।

शूष प्रसवे भ्वा० पर० सक० सेट् । शूषति अशूषीत् ।

शृ(स्),गाल पुंस्त्री० असृक् लाति ला-क पृषो० । (शेयाल) १पशौ अमर स्त्रियां ङीप् । २दैत्यभेदे मेदि० । ३वासु-देवे ४निष्ठुरे ५खले च पु० सारसुन्दरीधानम् । पृषो० । शृकाल तत्रार्थे शब्दच० । ६भीरौ अमरार्थकोष० । शृगालशब्दशाकुन शिवारुतशब्दे दृश्यम् ।

शृगालकण्टक पु० शृगालस्येव इव कण्टको यस्य । (शे-याकाँटा) क्षुपभेदे शब्दच० ।

शृगालकोलि पु० शृगाल इव कण्टकिता कोलिः । (शेया-कुल) क्षुपभेदे रत्नमाला । [जाम्बे क्षुपभेदे राजनि०।

शृगालघण्टी स्त्री शृगाल इव कण्टकिनी घण्टी । कोकि-

शृगालजम्बू स्त्री शृगालप्रिया जम्बूरिव । १गोडुम्बे (गोमुक) २घोण्टाफले मेदि० । [राजनि० ।

शृगालविन्ना स्त्री शृगालैर्विद्यते विद-क्त । पृश्निपर्ण्यां

शृगालिका स्त्री शृगालस्य भार्या ङीप् स्वार्थे क । १शृ-गालयोषिति शृगालीव इवार्थे कन् । २भयात् पलायने मेदि० ।

शृगाली स्त्री शृगालस्तत्पलायन सादृश्येनास्त्यस्य अच् ङीप् । १पलायने त्रिका० । २कोकिलाक्षे ३विदार्यां राजनि० ।

शृङ्खल पु० शृङ्गात् प्राधान्यात् खल्यतेऽनेन पृषो० । निगडे २लौहमये ३पादबन्धने च हेमच० । ४कट्याभरणे अमरः ५पुस्कटीवस्त्रबन्धने मेदि० । तत्रार्थे स्त्रीत्वमपि टाप् ।

शृङ्खलक पुस्त्री० शृङ्खल इव कायति कै-क । १उष्ट्रे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् स्वार्थे क । २शृङ्खलशब्दार्थे ।

शृङ्खलित त्रि०शृङ्खला जाताऽस्य इतच् । बद्धनिगडे धनञ्जयः

शृङ्खली स्त्री शृङ्खलः तदाकारोऽस्त्यस्या अच् गौरा०ङीप् । १कोकिलाक्षे क्षुपे २पुस्कटीवस्त्रबन्धने च राजनि० ।

शृङ्ग न० शृ-गन् पृषो० ह्रस्व उगम नुम च । १पर्वतोपरिभागे सानौ अमर० । २प्रभुत्वे ३चिह्ने ४जलक्रीडार्थयन्त्रभेदे (पिचकारी) ५पशादीनां विषाणे (शिङ्गा) ६उत्कर्षे च मेदि० ७अग्रे ८तीक्ष्णे ८पद्मे च शब्दर० १०शृङ्गिम-

शृङ्गनिर्मितवाद्यभेदे (शिङ्गा) ॥कामोद्रेके सा०द० शृङ्गा रमवन्दे, हयग्रम् । १२कूर्चशीर्षकदृक्षे पु० मेदि० १३मुनिभेदे पु० ।

शृङ्गक पु० शृङ्गमिव कायति कै–क । जीवकवृक्षे भट्टा० ।

शृङ्गकन्द पु० शृङ्गमिव कन्दोऽस्य । शृङ्गाटके (पानीफल) राजनि० ।

शृङ्गज न० शृङ्गे पर्वताग्रे जायते जन–ड । १अगुरुचन्दने रत्नमा० । २वाणे शरवृक्षे पु० शब्दचिन्ता० ३शृङ्गजातमात्रे त्रि० ।

शृङ्गमूल पु० शृङ्गमिव मूलमस्य । शृङ्गाटके राजनि० ।

शृङ्गमोहिन् पु० शृङ्गाय कामोद्रेकाय मोहयति मुह–णिच्–णिनि । चम्पके राजनि० ।

शृङ्गला स्त्री शृङ्गं तदाकारफलं लाति ला–क । अजशृङ्ग्यां (गाड़रशिङ्गा) शब्दच० ।

शृङ्गवत् पु० शृङ्गं प्राधान्येनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १सीमापर्वतभेदे तन्नामादिमाग० ११।१६ अ० उक्तं यथा "उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयः द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति" । २शृङ्गयुते त्रि० ।

शृङ्गवेर न० शृङ्गमिव वेरमवयवो यस्य । १आर्द्रके अमरः । २शुण्ठ्यां ३रामभिन्नगुहकचण्डालपुरे च । स्वार्थे क । आर्द्रके हेमच० । [एरकाद्ये भावप्र० ।

शृङ्गवेराभमूलक पु० शृङ्गवेरेण तुल्यं मूलमस्य कप् ।

शृङ्गाट पु० शृङ्गं प्राधान्यमटति अट–अण् । १उत्तरस्य पर्वतभेदे २चतुष्पथे ३जलकण्टकिवृक्षे च ४तत्फले न० । "शृङ्गाटकं हिमं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम् । ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं पित्तास्रदाहनुत्" भावप्र० । स्वार्थे क । तत्र, चतुष्पथे जलकण्टकिवृक्षे शृङ्गाटके च । स च पर्वत कामाख्यादेशस्य यथोक्तं कालिकापु०८२अ० यथा "हीनवत्याः पूर्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्वतः । तत्र मध्ये देवस्य लिङ्गमेकं प्रतिष्ठितम् । सरित्तु सिद्धा निःसोता दक्षिणोदधिगामिनी । शृङ्गाटकस्य सततं स्नानतो पापवर्जितः । दक्षिणं सागरं याति भर्गस्य प्रियकारिणी । चक्रमासमेदे तत्पाकविधिर्यथा "शुक्लमाषं तण्डुलकं कर्त्तितं क्लेदितं जले । ततस्तं हिङ्गुसहितं क्षपयाद्रकसंयुतम् । एलाजीरकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम् । इति सगन्धं तद्भृष्टं पूरणं प्रोच्यते बुधैः । शृङ्गाटकं समितया कृतं पूरणपूरितम् । पुनः सर्पिषि सम्भृष्टं मांस शृङ्गाटकं वदेत् । मांस शृङ्गाटकं रुच्यं वृष्यं बलकृत् गुरु । वातपित्तहरं हृद्यं कफघ्नं वीर्यवर्द्धनम्" भावप्र० ।

शृङ्गार पु० शृङ्गं कामोद्रेकं प्राधान्येन ऋ–अण् । १रसभेदे अमरः । २लवङ्गे ३सिन्दूरे ४चूर्णे च मेदि० । शृङ्गं कारणत्वेन ऋच्छति अण् । ५कालागुरुणि राजनि० ६आर्द्रके शब्दच० । शृङ्गं प्राधान्यं प्राधान्येन अण् । ७भूषणे दगजभूषणे च । स्वार्थे क । सिन्दूरे "पुंस स्त्रियां स्त्रियः पुंसि संयोग प्रति या स्पृहा । स शृङ्गार इति ख्यातः रतिक्रीडादिकारणम्" इत्युक्ते स्त्रीपुंसयोरन्योन्यसंयोगं प्रतीच्छाभेदे च रसभेदलक्षणादिकं सा०द० उक्तं यथा

"शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः । उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते । परोढां वर्जयित्वात्र वेश्याञ्चाननुरागिणीम् । आलम्बनं नायिका स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः । चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम् । भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्त्तितः । त्यक्त्वौग्र्यमरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः । स्थायी भावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः" । "शून्यं वासगृहमित्यादि" । अत्र उक्तस्वरूपः पतिरुक्तस्वरूपा च बाला आलम्बनविभावौ । शून्यं वासगृहमुद्दीपनविभावः । चुम्बनमनुभावः । लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ । एतैरभिव्यक्तः सहृदयरतिभावः शृङ्गाररूपतां भजते । तद्भेदावाह । विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः" । तत्र विप्रलम्भो विप्रलम्भशब्दे उक्तः सम्भोगस्तु "दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः" । आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः । यथा "शून्यं वासगृहमित्यादि" । "संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिबहुभेदात् । अयमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः । तत्र स्यादृतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथास्तमयः । जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृति" । अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च" । तथा च भरतः "यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते उपयुज्यते" । किञ्च "कथितश्चतुर्विधोऽसावानन्तर्यात्तु पूर्वरागादेः" । यदुक्तम् "न विना विप्र-

तथैव सम्भोगः पुष्टिमश्नुते । कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्द्धते" ।

शृङ्गारभूषण न० शृङ्गारे तदर्थं भूषणम् । सिन्दूरे हेमच० ।

शृङ्गारयोनि स्त्री ६त० । कामदेवे हला० ।

शृङ्गारिन् पु० शृङ्गारः उद्दीप्यत्वेनास्त्यस्य इनि । १पूगे तत्फलभक्षणे हि कामोद्रेक इति तस्य तथात्वम् । २गजे मेदि० । ३सुवेशे त्रि० । ४माणिक्ये पु० राजनि० ।

शृङ्गिक न० शृङ्गं तदाकारोऽस्त्यस्य ठन् । १विषभेदे २अतिविषायां स्त्री शब्दर० । [स्त्रियां ङीप् ।

शृङ्गिण पु० शृङ्ग युद्धसाधनत्वेनास्त्यस्य इनन् । मेषे हेमच०

शृङ्गिन् पु० शृङ्गमस्त्यस्य इनि । १मेषे २कुलाचलभेदे शृङ्गवच्छब्दे दृश्यम् । ३पर्वतमात्रे ४मुनिभेदे ५वृक्षे च । ६शृङ्गयुक्ते त्रि० मेदि० । ७धेन्वां स्त्री ङीप् । ८ऋषभौषधे ९मल्लिकायां १०ज्योतिष्मत्यां च स्त्री मेदि० । मुनिभेदश्च शमीकर्षिपुत्रः स हि परिक्षितं प्रति तक्षकदंशनशापप्रदाता इति विष्णुपु० स्थितम् ।

शृङ्गी स्त्री शृङ्गमस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । १मद्गुरस्य प्रियायाम् अमरः । पृषो० ह्रस्वः । शृङ्गिरित्यपि तत्रार्थे शब्दर० । २अतिविषायां ३ऋषभौषधौ अमर । ४कर्कटशृङ्ग्याम् ५स्वर्णे ६विषे च राजनि० । ७भूषणस्वर्णे रत्नकोषः "मद्गुरस्यप्रिया शृङ्गी" इत्यमरे मद्गुरस्य प्रियेति नामद्वयम् । तेन (सिङ्गी) मत्स्यस्यैवेदं नाम इति भरतः ।

शृङ्गीकनक न० अगि-कि वा० ङीष् शृङ्गी अलङ्कारस्तदर्थं कनकम् । भूषणार्थस्वर्णे अमरः । [मर० ।

शृ(स)णि स्त्री शृ-सृ वा क्विन् तस्य निः पृषो० । अङ्कुशे अ-

शृत त्रि० शृ-क्त । १पक्वे अमरः २क्वथिते जलादौ च "द्रव्यादष्टगुणात्तोयात् वह्निना परितापितात् । निःसृतो यो रसः पूतः स शृतः समुदाहृतः" वैद्यकोक्ते ३द्रव्यक्वाथजे रसे पु० ।

शृध अपानशब्दे भ्वा० आ० द्युता० लुङि लृटि लृङि च उभ० अक० सेट् क्त्वा वेट् । शर्द्धते अशृधत् शर्त्स्यति शर्द्धिष्यते ।

शृध छेदने भ्वा० उभ० सक० सेट् क्त्वा वेट् । शर्द्धति ते अशर्द्धीत् अशर्द्धिष्ट ।

शृध प्रहसने चु० उभ० सक० सेट् । शर्द्धयति ते अशशर्द्धत् त ।

शृधु पु० शृध-कु । १बुद्धौ त्रिका० । २कुत्सिते ३अपाने सङ्क्षिप्तसा०

शॄ हिंसने क्र्या० प्वा० पर० सक० सेट् । शृणाति अशारीत् । शीर्णः ।

शेखर पु० शिखि-गतौ अरन् पृषो० । १शिखायां २मूर्द्धस्थितमाल्ये च अमरः । ३चन्द्रायां स्त्री शब्दर० ङीप् । ४गीताङ्गे ध्रुवभेदे पु० तल्लक्षणं यथा "द्वादशाक्षरपाद स्यात् स चाल्पशुभकृत् प्रभोः । हास्ये च रसे धीरे गीयते शेखरो ध्रुवः । लघुगुर्व्वर्भवेद्यत्र स भवेल्लघुशेखरः" संगीतदा० । [त्रि०

शेप पु० शी-पन् । १शेफे शिश्ने शब्दच० । २शयनकर्त्तरि

शेपाल पु० शेपः शयित इवालति अल-अच् । शैवाले शब्दर०

शेफ पु० न० । शी-फन् । १शिश्ने अमरः २शयनकर्त्तरि त्रि० । शुक्रपाते सति शेते शी-असि फुक् च शेफः अस् न० "गोलिङ्गं चिह्नशेफसी" अमरः । शेफसशेफसी शेफशेपौ शेपश्चेति पञ्चशब्दास्तत्रार्थे तत्र पृषो० साधुतेति भरतः । [ङीप् । शेफालिकायां शब्दमा० ।

शेफालि(ली) स्त्री शेफाः शयनशालिनः अलयो यत्र वा

शेफालिका स्त्री शेरते इति शेफाः अलयो यत्र वा कप् । (शिउलि) पुष्पवृक्षे अमरः "शेफालिका कटूष्णा च तिक्ता रूक्षा च वातहृत् । कफाङ्गसन्धिशातघ्नी शतता-तादिदाहहृत्" राजनि० । [अमर० ।

शेमुषी स्त्री शी-विच् शे मोहस्तं मुष्णाति मुष-क । बुद्धौ

शेल गतौ चालने च भ्वा० पर० सक० सेट् । शेलति अशेलीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

शेलु पु० शेल-उण् । बहुवारवृक्षे अमरः ।

शेव पु० शुक्रपाते सति शेते शी-वन् । १पुंचिह्ने २उन्नते ३सर्पे च उणादिकोषः ।

शेवधि पु० शेः धनादिमोहस्तस्य अवधिः । "पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च निधयो नव शेवधि" इत्युक्ते नवविधे निधौ अमरटीका ।

शेवल न० शी-विच् तथाभूतः सन् वलते वल-अच् । शैवाले (शेवाला) शब्दच० ।

शेवाल न० शेते विच् शे-सन् वलते वल-संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १शैवाले शब्दर० । २आकाशमांस्यां स्त्री राजनि० ।

शेष पु० शिष-अच् । १अनन्ते सर्पराजे सर्पभेदे २बलदेवे च मेदि० । ३अवशेषे अमरः । ४गजे ५उपयुक्तेतरवस्तुनि अत्ययपात्रे । ६भगवतो कालरुद्रमूर्त्तौ "एका भगवतो मूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला । वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला । द्वितीया कालरुद्राख्या च तामसी शेषसंज्ञिता । निहन्ति सकलाञ्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः" कूर्मपु० ४८अ० । "शेषे षष्ठी" पा० सू० "उक्तादन्य,

शेष” भाष्यादय । पारोद्देश्येन प्रवर्त्तमाने ऽगुणीभूते अस्य लक्षणविषयादि मीमांसासूत्रभाष्यादौ दर्शितं यथा “शेषः परार्थत्वात्” सू० “इह सूत्रे शेषस्य लक्षणम्, येन च हेतुना शेष इत्युच्यते, तदुभयमाख्यायते । यः परस्योपकारे वर्त्तते, स शेषः इत्युच्यते, यथा, ये परार्थाः, ते वक्तारो भवन्ति, शेषभूता वयमिह इति । ननु योऽपि प्रधानभूतः सोऽपि कदाचित् परार्थे वर्त्तते, यथा उपाध्याय प्रधानभूतः शिष्याणां विद्याविनयाधाने वर्त्तते । सत्यं वर्त्तते, यस्तु अत्यन्तं परार्थः, तं वयं शेष इति ब्रूम, यथा, गर्भदासः कर्मार्थ एव स्वामिनोऽमङ्गाय क्रीयते, वर्त्तति इत्येव । ननु गर्भदासस्यापि स्वामी संविदधानो गुणभावमायात् । न इति ब्रूमः, आत्मन एवासौ संविदधानो गुणभावं गच्छति, नान्तरीयकत्वात् गर्भदासस्योपकरोति, अनडुहो वा, यस्त्वत्यन्त परार्थ, स वयं शेष इति ब्रूमः । अथ तत्र किं सूत्रम् ? । येस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणः तत्र प्रतीयेत इति, तत्र अपूर्वार्थता आवर्त्तिता, दृष्टप्रयोजनानामाख्यातानाम् । इह तु सर्वेषामेव शेषाणां लक्षणमुच्यते” शव०भा० । तस्य स्वरूपाणि तत्रैव “द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरि.” सू० “बादरिराचार्यः स्म द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषशब्द इति मेने, न यागफलपुरुषेषु । द्रव्यं क्रियार्थं, यदि प्रयोजनवती क्रिया, अस्ति सा द्रव्येण निर्वर्त्तयितव्या, तस्या निर्वृत्तिर्द्रव्यादृते न भवति इति तन्निर्वृत्तये द्रव्यमेषितव्यं भवति, तस्मात् क्रियार्थं द्रव्यम् । गुण शक्नोति विशिष्टं द्रव्यं चोदितं लक्षयितुम्, लक्षितेन च तेन प्रयोजनम्, विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वात्, तस्मात् सोऽपि द्रव्यद्वारेण क्रियाया उपकरोति इति क्रियार्थ एव । संस्कारो नाम स भवति, यस्मिन् जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचिदर्थस्य, तेनापि क्रियाया कर्त्तव्यायां प्रयोजनम् इति सोऽपि परार्थ । तस्मात् द्रव्यगुणसंस्कारा परार्थत्वात् शेषभूता । न तु यागफलपुरुषा । यागं तावत् कर्त्तव्यं पुरुषस्य, न हि, तस्मिन् निर्वर्त्तिते किञ्चित् अपरमस्ति कर्त्तव्यम् । स हि पुरुषार्थः, यदन्यत् द्रव्यादि, तत् तदर्थं तस्य शेषभूतम्, स तु न किञ्चिदभिनिर्वर्त्तयितुम् क्रियते । फलमपि न तेन क्रियते, तस्मिन् तु कृते स्वयमेव तत् भवति । तस्मिन् कृते फलमस्य भवति इत्येतावत् गम्यते, नास्ति शब्दो यागेन क्रियते फलमिति । तस्मात् यागो न शेषभूतं कस्यचित् अर्थस्य । फलमपि न पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः स्वर्गं कामयते, स यागं कुर्य्यादित्येतावत् शब्देनोपदिश्यते, नात्मनः परस्य वा इति, स्वर्गं प्रतीच्छमानश्च स्वर्गकामः इति भवति, तस्मात् पुरुषं प्रति गुणभावेन न श्रूयते स्वर्गः, तस्मात् सोऽपि न शेषभूतः । न चेत् फलयागौ गुणभावेन चोद्येते, कस्य पुरुषः प्रधानभूतो भवति ? प्रत्यक्षस्य द्रव्यत्वात् कर्म प्रति गुणभावः । तस्मात् द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषभाव बादरिर्मेने” शव०भा० । “कर्मण्यपि जैमिनिः, फलार्थत्वात्” सू० “जैमिनिस्तु आचार्यः कर्माण्यपि शेषभूतानि मन्यते स्म, न बादरिरिवावधारणामनुमेने, स हि ददर्श, न यागः कर्त्तव्यतया चोद्यते, फलकामस्य तु तत्साधनोपायत्वेन इति । एवं श्रुतोऽर्थः परिगृहीतो भविष्यति, अर्थवादोपदेशः । एतमेवार्थं षष्ठेऽध्याये सूत्रैरेव साधयिष्यति । इह तु तद्विधेनैव फलार्थत्वेन शेषभावं यागस्यापादयति स्म । तस्मात् अनवधारणा द्रव्यगुणसंस्कारा. शेषभूता यागोऽपि शेषभूत फलम्प्रति” भा० । “फलं च पुरुषार्थत्वात्” सू० । “फलमपि पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः, स्वर्गो मे भवत् इत्येवं कामयते, तस्य यागं न च स्वर्गं, स आत्मानं लभेत इति । आत्मनेपदप्रयोगात्, कर्त्रभिप्राये एतत् भवति, क्रियाफलमनुभवेत् कथं पुरुषः ? इति यागं प्रयुज्यते । तस्मात् फलं पुरुषार्थं यागात् श्रूयते नात्मनिर्वृत्त्यर्थम् । तस्मात् शेषभूतम् इति भा० । “पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्” सू० । “पुरुषोऽप्यौदुम्बरीसम्मानादिषु गुणभूत श्रूयते । तस्मात् अनवधारणा एषा, द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्व बादरिर्मेने इति” । “अथ इदानीन्तनास्तु नव्यास्तु इत्थंकारं परिनिष्ठिताः, द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव नियतो यज्ञम्प्रति शेषभाव, आपेक्षिक इतरेषाम् । यागस्य द्रव्यम्प्रति प्रधानभावः, फलम्प्रति गुणभाव, फलस्य यागम्प्रति प्राधान्यम्, पुरुषम्प्रति गुणता, पुरुषस्य फलम्प्रति प्रधानता, औदुम्बरीसम्मानादि प्रति गुणत्वम् तस्मात् सम्मता अवधारणा, द्रव्यगुणसंस्कारा यागम्प्रति नियमतो गुणभूता एव” भा०

कस्यचित् शेषरक्षणनिषेधो यथा “ऋणशेषं चाग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च । पुनः पुनः प्रवर्द्धन्ते तस्मात् शेषं न कारयेत्” गरुडपु० “प्रसादाभिलाषिणि निर्माल्यदाने शेषेति कीर्त्तिता” विश्वोक्तौ स्वामिना प्रसाददत्ते दमात्ये स्त्री “तथेति शेषामिव भर्त्तुराज्ञाम्” कुमार

शेषरात्रि स्त्री॰ शेषं रात्रेः एकदेशिस॰। रात्रिशेषे शब्दच॰

शेषशयन पु॰ शेष अनन्त शयनमस्य। नारायणे तच्छयन-प्रकारकाशादि कालिकापु॰ ५७अ॰ उक्तं यथा "अनन्तस्तत्र गत्वा तु यत्र क्षीरोदसागरः। तत्र स्वयं श्रिया युक्तं सुसुप्सन्तं जनार्दनम्। तस्योपधानमकरोद्‌नन्तो दक्षिणां फणाम्। उत्तरां पादयोश्चक्रे उपधानमहाबल.। तालवृन्तं तदा चक्रे स शेषः पश्चिमां फणाम्। स्वयन्तु वीजयामास शेषरूपी जनार्दनम्। शङ्खं चक्रं नन्दकादिमरूपी द्वे महाबल। ऐशान्या फणया चाथ स दध्रे गरुड तदा। गदां पद्मञ्च शार्ङ्गं च तथैव विविधायुधम्। यानि चान्यानि तस्यासन्नाग्न्येया फणया दधौ। एवं कृत्वा स्वकं काय शयनीयं तदा हरेः। भूतभव्यजगन्नाथ परापरगतिं हरिम्। दधार शिरसानन्तः स्वयमेव स्वका तनुम्। एव ब्रह्मदिनस्यैव प्रमाणेन निशा हरि.। सन्ध्यां च समधिप्राप्य शेते नारायणोऽव्ययः"। अतुना "शर्वरी तस्य तावती" इत्युक्तम्। "यदा स देवोजागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रणश्यति" इत्युक्तं तेन प्रलयकाले एव तस्य शयनम्।

शैक्ष पु॰ शिक्षा तन्नामग्रन्थमधीते वेत्ति वा अण्। १शिक्षाग्रन्थाध्यायिनि २तद्वेत्तरि च। वुन्। शिक्षकोऽप्यत्र।

शैखरिक पु॰ शिखरे प्राचीरादाग्रे भवः ठक्। अपामार्गे अमर.।

शैखरेय पु॰ शिखरे भवः ढक्। अपामार्गे रत्नकोषः।

शैत्य न॰ शीतस्य भावः ष्यञ्। शीतस्पर्शे।

शैथिल्य न॰ शिथिलस्य भाव ष्यञ्। श्लथे सयोगभेदे।

शैनेय पु॰ शिनेर्गोत्रापत्यम् ढक्। सात्यकिनाम्नि यादवे।

शैरीय पु॰ शिरा+छण्। नीलझिण्टयां रत्नमा०। ढकञ् शैरेयक तत्रार्थे।

शैल न॰ शिलायां भवः अण्। १शैलेये गन्धद्रव्यभेदे। २ताक्ष्ये शैले मेदि॰। ३शिलाजतुनि च राजनि॰। शिलाः सन्त्यस्य प्रज्ञा॰ अण्। ४पर्वते पु॰ अमरः। [राजनि॰।

शैलगन्ध न॰ शैलस्य शैलजस्येव गन्धोऽस्य। शावरचन्दने

शैलज न॰ शैले पर्वते जायते जन–ड। १स्वनामख्याते गन्धद्रव्यभेदे रत्नमा०। २गजपिप्पल्यां ३सैंहल्यां ४दुर्गायाञ्च स्त्री राजनि॰। [दैवे त्रिका॰।

शैलधन्वन् पु॰ शैलं गिरिशृङ्गं धनुरस्य अनङ्स॰। महा

शैलधर पु॰शैलं गोवर्द्धन धरति धृ-अच्। श्रीकृष्णे वनञ्जय।

शैलपत्र पु॰शैलमिव सुगन्धि पत्रमस्य। बिल्ववृक्षे राजनि॰

शैलभित्ति पु॰ शैलं भिनत्ति भिद्–क्तिच्। टङ्के पाषाणदारणास्त्रे जटा०। [शैलाधिराजादयोऽप्यत्र।

शैलराज पु॰ शैलानां नगानां राजा टच् समा०। हिमालये

शैलराजसुता स्त्री ६त॰। हैमवत्यां पार्वत्यां "जाता शैलेन्द्रवृद्धे सा शैलराजसुता ततः" देवीपु॰ ४५अ॰।

शैलवीज पु॰ शिलां तत्पर्यन्त दूरं धावति अण् शैल बीज यस्य। भल्लातके राजनि॰।

शैलशिविर न॰शैलानां नगानां शिविरमिव। समुद्रे त्रिका॰।

शैलसार न॰ पु॰न॰शैलस्य सार इव। शिलाजतुनि राजनि॰

शैलसुता स्त्री ६त॰। १पार्वत्याम् २गङ्गायां च।

शैलाग्र न॰ शैलस्याग्रम्। पर्वतशृङ्गे त्रिका॰। [राजनि॰।

शैलाज न॰ शिलाया जायते जन–ड स्वार्थे अण्। शैलजे

शैलाट पु स्त्री॰ शैल पर्वतमटति अट–अण्। १सिंहे २किराते च स्त्रियां ङीप्। ३शुक्लवर्णकाचे ४देवले च पु॰ मेदि॰।

शैलादि पु॰ शिलादस्यापत्यम् इञ्। शिवपार्श्वचरे नन्दिनि

शैलालिन् पु॰ ब॰व॰ शिलालिना मुनिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते णिनि। शैलूषेषु नटेषु अमर॰।

शैलिक्य पु॰गर्हित शीलमस्त्यस्य ठन् शीलिकः स्वार्थे ष्यञ्। सर्वलिङ्गिनि पाषण्डे जटा॰।

शैली स्त्री॰ शीलमेव स्वार्थे ष्यञ् ङीपि यलोपः। १चरित्रे २सङ्केतभेदे च त्रिका॰ "आचार्य्याणामियं शैली यत्-सामान्येनाभिधाय विशेषेण विवृणोतीति" प्राच॰।

शैलूष पु॰ शिलूषस्यापत्यम् अण्। १नटे २बिल्ववृक्षे अमरः ३धूर्त्ते ४तालधारके च शब्दर॰।

शैलूषिक पु॰ शैलूषं तद्‌वृत्तिमन्वेष्टा ठक्। "कृत्यन्वेषी नटानान्तु स तु शैलूषिकः स्मृत" ब्रह्मपु॰ उक्ते १नटकृत्यन्वेषिणि नटप्रधाने २तत्पत्न्यां स्त्री ङीप् "नर्त्तीं शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम्। गत्वा चान्द्रायण कुर्य्यात् तथा चर्मोपजीविनीम्" संवर्त्तः।

शैलेन्द्र पु॰ शैलः इन्द्र इव। हिमालये। ६त०। शैलेशादयोऽप्यत्र। [राजनि॰।

शैलेन्द्रस्थ पु॰ शैलेन्द्रे हिमालये तिष्ठति स्था–क। भूर्जवृक्षे

शैलेय न॰ शिलायां भवः ढक्। १शैलजाख्ये गन्धद्रव्यभेदे वैद्यक॰। "शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु। कण्डूकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद्‌गुदरक्तहृत्" भावप्र॰। २पर्वतजातमात्रे त्रि०। स्त्रियां ङीप्। ३सिंहे ४भ्रमरे

च पुंस्त्री० शब्दर० स्त्रियां ङीष्। ५शिलाजतुनि शब्दच०। ६पार्वत्यां स्त्री ङीप्।

शैलोद्भवा स्त्री शैले पर्वतमुद्दिश्य भवति उद्+भू-अच्। १क्षुद्रपाषाणभेदिनि क्षुपे राजनि० २पार्वत्याञ्च।

शैव न० शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। वेदव्यासप्रणीते शिवप्रभाववर्णनात्मके १महापुराणभेदे। शिवो देवताऽस्य अण्। २शिवभक्ते त्रि०। तस्येदमण्। ३शिवसम्बन्धिनि त्रि० ४शैवधे न० शब्दच०।

शैवञ्च महापुराणं वायुना प्रोक्तत्वात् वायवीयनाम्ना-ख्यातम् अतएव "अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रच-क्षते। ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा" हेमा० व्र० विष्णु पु० "शैवं यद्वायुना प्रोक्तम्" तत्रैव कालिकापु० उक्तम्। हेमा०दा० मत्स्यपुराणे तु चतुर्थं वायवीयत्वेन पठित्वा "श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाब्रवीत्। तत्र यद्वायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम्। चतुर्विंशति-साहस्रं पुराणं तदिहोच्यते। श्रावण्यां श्रावणे मासि गुडधेनुसमन्वितम्। यो दद्याद्वृषसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने। शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः" तथा च शिवमाहात्म्यवेदकत्वाच्छैवमिति तस्य नामान्तरं विष्णु पु०उक्तम्। वायुना प्रोक्तत्वाच्च वायवीयमिति नामा-न्तरमिति बोध्यम्। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च नारदीयपु० उक्ता यथा "शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि पुराणं वायवीयकम्। यस्मिन् श्रुते लभेद्धाम रुद्रस्य परमात्मनः। चतुर्विंशति-साहस्रं तत्पुराणं प्रकीर्त्तितम्। श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मा-न्यत्राह मारुतः। तद्वायवीयमुदितं भागद्वयसमाचितम्" तत्र पूर्वभागे "सर्गादिलक्षणं यत्र प्रोक्तं विप्र! सवि-स्तरम्। मन्वन्तरेषु वंशाश्च राज्ञां ये तत्र कीर्त्तिताः। गयासुरस्य हननं विस्तराद् यत्र कीर्त्तितम्। मासानां चात्र माहात्म्यं माघस्योक्तं फलाधिकम्। दानधर्मा राज-धर्मा विस्तरेणोदितास्तथा। भूपातालककुब्व्योमचारिणां तत्र निर्णयः। व्रतादीनां च पूर्व्वोऽयं विभागः समुदा-हृतः"। उत्तरभागे "उत्तरे तस्य भागे तु नर्मदातीर्थव-र्णनम्। शिवस्य संहितास्त्रा वै विस्तरेण मुनीश्वर!। यो देवः सर्वदेवानां दुर्विज्ञेयः सनातनः। स तु सर्वात्मना यस्यास्तीरे तिष्ठति सन्ततम्। इदं ब्रह्मा हरिरिदं साक्षाच्चेदं परो हरः। इदं ब्रह्म निराकारं कैवल्यं नर्मदाजलम्। ध्रुवं लोकहितार्थाय शिवेन स्वशरीरतः। शक्तिः कापि सरिद्रूपा रेवेयमवतारिता। ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रस्यानुचरा हि ते। वसन्ति याम्यतीरे ये लोकं ते यान्ति वैष्णवम्। ओङ्कारेश्वरमारभ्य यावत् पश्चिम-सागरम्। सङ्गमाः पञ्च च त्रिंशन्नदीनां पापनाशनाः। दशैकमुत्तरे तीरे त्रयोविंशतिर्दक्षिणे। पञ्चत्रिंशत्तमः प्रोक्तो रेवासागरसङ्गमः। सङ्गमैः सहितान्येवं रेवातीर-द्वयेऽपि च। चतुःशतानि तीर्थानि प्रसिद्धानि च सन्ति हि। षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यो मुनीश्वर!। सन्ति चान्यानि रेवायास्तीरयुग्मे पदे पदे। संहितेयं महा-पुण्या शिवस्य परमात्मनः। नर्मदाचरितं यत्र वायुना परिकीर्त्तितम्। लिखित्वेदं पुराणन्तु गुडधेनुसम-न्वितम्। श्रावण्यां यो ददेद् भक्त्या ब्राह्मणाय कुटु-म्बिने। रुद्रलोके वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश। यः श्रावयेद्वा शृणुयाद् वायवीयमिदं नरः। नियमेन हवि-ष्याशी स रुद्रो नात्र संशयः"। ५बकुले ६धुस्तूरे पु० राजनि० ७आचारभेदे पु० "अष्टाङ्गयोगसंयुक्तो यजे-द्देवीं विधानतः। यावद्ध्यानं समाधिश्च तावच्छैवं प्रचक्षते" आचारभेदतन्त्रम्। तदुपासकभेदाश्च शिवचिह्न-शब्दे वामनपु० उक्ता दृश्याः।

शैवल न० शी-वलच्। १पद्मकाष्ठे २शैवाले च पु० मेदि०। "वहतो बहुशैवलक्ष्मताम्" नैषधम्।

शैवलिनी स्त्री शैवलानि सन्त्यस्याः इनि। नद्याम् अमरः

शैवाल न० शी-वालञ्। (शेओला) जलजाते पदार्थभेदे अमरः। अस्य शुभ्रो० दन्त्यादित्वमपि "सैवालकाङ्कु-रलतामधुना बिभर्त्ति" इति श्लेषात्।

शैव्य पु० शिवेर्गोत्रापत्यम् ञ्य। १शिबिगोत्रजे राजभेदे "शैव्यश्च नरपुङ्गवः" इति गीता। शिबिनोऽधिगतः ञ्य। २घोटकभेदे ३श्रीकृष्णस्य घोटके च त्रिका०।

शैशव न० शिशोर्भावः अण्। शिशुत्वे वयोऽवस्थाभेदे अमरः

शैशिर पु स्त्री० शिशिर शिशुत्वे [?] अण्। १चातक-टके राजनि० स्त्रियां ङीष्। शिशिरे भवः अण्। २शिशिरजाते त्रि०। स्वार्थे अण्। ३शिशिरे न०। "त-पस्तपस्यौ शैशिरावृतू" श्रुतिः। [श्यामनायां त्रिका०।

शैष्योपायिका स्त्री शिष्योपाध्याययोः कर्म वुञ्। शिक्षा-यां तीक्ष्णीकरणे दि०प०सक०अनिट्। श्यति अशात् अशासीत्।

शोक पु० शुच-घञ्। इष्टवियोगजाते दुःखात्मके चित्त-वृत्तिभेदे अमरः। ल्युट्। शोचनमप्यत्र न०।

शोकनाश पु०शोकं नाशयति नश-णिच्-अण्। १अशोकवृक्षे राजनि०। नश-भावे घञ् ६त०। २शोकध्वंसे।

शोकहारी स्त्री शोकं हरति हृ-अच् ङीप्। वनबर्बरिकायां राजनि०।

शोकारि पु० ६त०। कदम्बवृक्षे शब्दच०। [च अमरः।

शोचिष्केश पु० शोचिः केश इव यस्य। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे

शोचिस् न० शुच-इसि। १प्रभायां २रोचिषि च अमरः।

शोच्य त्रि० शुच-ण्यत्। १क्षुद्रे २अधमे शब्दच० ३अनुकम्पनीये च। स्वार्थे क। तत्रैव। [इत्येव पाठः साधुः।

शौटीर्य न० शुटीरस्य भावः ष्यञ्। वीर्ये शब्दच०। शौटीर्य

शोठ त्रि० शुठ-आलस्ये स्फोटने वा अच्। १मूर्खे २अलसे मेदि०। ३धूर्त्ते ४नीचे ५पापवति पुंस्त्री० शब्दच०। स्त्रियां ङीप्। [अर्दिनृ चक्षि न सुखः।

शोण गतौ भ्वा०पर०सेट्। शोणति अशोणीत्

शोण न० शोण-अच्। १सिन्दूरे २रुधिरे च राजनि०। ३रक्तेक्षौ ४शोणाकभेदे राजनि०। ५पद्मवे पद्मे ६अग्नौ ७चित्रके ८नदभेदे स च अमरकण्टकदेशगतः पाटलिपुत्रपश्चिमे गङ्गायां मिलितः। ९रक्तवर्णे पु० १०तद्वति त्रि० मेदि०। ११समुद्रभेदे धरणिः।

शोणक पु० शोणत्वं कायति कै-क। शोणाकवृक्षे अमरः।

शोणझिण्टिका स्त्री कर्म०। १शोणझिण्ट्यां २रक्तकैरवे राजनि०। [न्याम् राजनि०।

शोणझिण्टी स्त्री शोणा झिण्टीव। १कुरुवके २कण्टकि

शोणपत्र पु० शोणं पत्रमस्य। १रक्तपुनर्नवायां राजनि०। २रक्तपत्रयुते त्रि०। [१रक्तकुसुमान्विते त्रि०।

शोणपुष्पक पु० शोणं पुष्पमस्य कप्। १कोविदारे राजनि०

शोणपुष्पी स्त्री शोणं पुष्पमस्याः ङीप्। सिन्दूरपुष्प्यां राजनि०

शोणरत्न न० कर्म०। पद्मरागमणौ अमर। [शब्दमा०।

शोणाम न० शोणं रक्तवर्णमवति अच्। (शोणा) क्षुपभेदे।

शोणित न० शोण-इतच्। १रुधिरे तद्वर्णे २रक्तवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० अमर। ४कुङ्कुमे न० राजनि०।

शोणितचन्दन न० शोणितं रुधिरमिव चन्दनम्। रक्तचन्दने राजनि०। [त्रिका०।

शोणितपुर न० शोणितमिव रक्तं पुरम्। बाणासुरनगरे

शोणोपल पु० कर्म०। माणिक्ये मणौ राजनि०।

शोथ पु० शु-थन्। करपादादेः स्फीततापादके रोगभेदे तत्र कारणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "अथ शोथाधिकारः। तत्र शोथस्य विप्रकृष्टं निदानमाह "शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवनात्। दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणाच्च। अर्शांस्यचेष्टा वपुषोऽप्यशुद्धिर्मर्माभिघातो विषमा प्रसूतिः। मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणाञ्च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः"। शुद्धिर्वमनविरेकादिः। आमयाः पाण्डुरोगादयः। अभक्तम् अभोजनम्। आमः अपक्वो भुक्तस्य रसः। विषगरोपसृष्टान्नम् विषो यो गरः संयोगजं विषं तेन संसृष्टमन्नम्। वपुषोऽप्यशुद्धिः शोधनार्हस्य वपुषोऽशोधनम्। मर्मोपघातः दारुकत एव ज्ञेयः। बाह्यहेतुकतस्तु मर्मोपघाते आगन्तुजशोथहेतुरेव। विषमा प्रसूतिः आमगर्भपतनादिका। प्रतिकर्मणां वमनादिपञ्चकर्मणाम् मिथ्योपचारः असम्यक्करणम्। श्वयथोः शोथस्य निजस्य आत्मीयस्य स्वाभाविकस्य हेतुर्धातोरात्मकस्योक्तः। अथ शोथस्य सम्प्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह "रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिः शिराः। नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम्। उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः। सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमूष्माथ शिरातनुत्वम्। सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम्"। उत्सेधं उन्नतत्वम्। किञ्चिच्छिष्टमुत्सेधम् अतः पूर्वोक्तात् निचयात् रक्तपित्तकफवातानां सङ्घटनात् संहतम् घनम्। तदुत्सेधं शोथमाहुरित्यन्वयः। तत्र शोथस्य किं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह। अनवस्थितत्वं स्यात् अनियता स्थितिः स्यादित्यर्थः चिकित्साव्यतिरेकेणापि निवृत्ते। तस्यानवस्थितत्वं सगौरवं स्यात् गौरवमप्यनवस्थितं स्यात्। अथ च सोत्सेधं स्यात्। उन्नतत्वमप्यनवस्थितं स्यादित्यर्थः। वातिकशोथमाह "चलस्तनुत्वक् परुषोऽरुणोऽसितः प्रसुप्तिहर्षार्त्तियुतो निमित्ततः। प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो दिवा बली स्याच्छ्वयथुः समीरणात्"। चलः सञ्चारी। प्रसुप्तिः स्पर्शाज्ञता। हर्षोऽत्र (झिनि झिनी) रोमाञ्चो वा। आर्त्तिः पीडा एतद्युतः दिवा बली विकृतिविषमसमवायारब्धत्वात्। अतएवोक्तम् "स्नेहोष्णमर्दनाद्यैर्वा प्रशाम्येत स वातिकः। यथाप्यक्षपचयं स्याच्च वा नक्तं प्रशाम्यति"। अथ पैत्तिकमाह "मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान् भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः। य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागवान् स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान्"। उष्यते दह्यते। भृशदाहपाकवान् अयं पाकमायुक्तः। श्लैष्मिकमाह "गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमिवह्निमान्द्यकृत्। सकृच्छ-

लिङ्गेऽपाने पञ्च एकस्मिन् हस्ते दश उभयोः सप्त" इत्यादि। एतासां संख्यानां दशाद्युक्ताधिक्यं मन्वाद्युक्तचिह्नतत्त्वव्यवस्थेयम्। वामहस्ते दशदानानन्तरं तत्पृष्ठे षड्दानमाह हारीतः "दश मध्ये च षट् पृष्ठे" इति। मनुदक्षौ "तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा नखविशोधनम्। तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शुद्धिकामेन नित्यशः"। नखशोधनं दन्तादिना नखान्तर्मलशोधनम्, तिस्र इति हस्तयोरिति शेषः। पादप्रक्षालनं काष्ठेन न कर्त्तव्यमित्याह विष्णुधर्मोत्तरम् "दक्षिणेन मार्जयेत् पादौ न च काष्ठेन धावयेत्"। दक्षः "लिङ्गे तत्र घनाख्या ता त्रिपर्वी पूर्य्यते यया। अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता। द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धार्द्धा प्रकीर्त्तिता"। यदा तु उक्तप्रमाणया मृदा गन्धलेपक्षयो न भवति तदा अधिकापि कर्त्तव्या। "गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्य्यादतन्द्रितः" इति याज्ञवल्क्यात्। गुदादौ च परिमाणमाह दक्षः "मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्वी पूर्य्यते यया"। त्रिपर्वी तर्ज्जनीमध्यमानामिकानामग्रत्रयम्। मूत्रशौचमाह स्मृतिः "एका लिङ्गे मृदं दद्यात् वामहस्ते तु मृद्द्वयम्। उभयोर्हस्तयोर्द्वे च मूत्रशौचं प्रकीर्त्तितम्"। ब्रह्मपुराणे "पादयोर्द्वे गण्डूषांश्च शुभ्रशालितपाणिपात्। द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम्"। पादयोर्द्वे एकैका। इदं मूत्रोत्सर्गे, पुरीषोत्सर्गे तिसृणां विधानात्। दक्षः "यदुक्तं दिवा शौचं तदर्द्धं रात्रौ विधीयते। आतुरे तु तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं तु पथि स्मृतम्"। यथोक्तकरणाशक्तावेव न तु निशादिपुरस्कारेणैव वाक्यव्याहततापत्तेः। आपस्तम्बः "पथि पादन्तु विहितं चार्त्ते कुर्य्याद् यथाबलम्"। एतयोर्विरोधः चार्त्तानार्त्ताभ्यां परिहरणीयः। दक्षबौधायनौ "देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम्। उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्"। ब्रह्मपुराणे "न चाप्युपनीतेन द्विजः शूद्रकृत्याक्षमा। गन्धलेपक्षयकरं शौचं तेन विधीयते। प्रमाणं शौचसंख्या वा न शिष्टैरुपदिश्यते। यावत् शुद्धिं च मन्येत तावत् शौचं समाचरेत्। न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता। प्रायश्चित्ती भवत्येव विहितातिक्रमे कृते। शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः"। गन्धलेपक्षये सत्यधिकं न कर्त्तव्यं याज्ञवल्क्यविरोधात्। गन्धलेपाक्षये त्वधिककरणस्यापि याज्ञवल्क्यवचनमनुपनीतादिपरं वा। व्याघ्रपादः "शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरन्तथा। मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम्। गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्भारैश्च नगोपमैः। आमृत्योश्चाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुध्यति"। स्मृतिः "धावन्तश्च प्रमत्तश्च मूत्रोच्चारकृतस्तथा। भुञ्जानश्चाचमनार्हश्च नाभिवाद्यो न चाभिवादयेत्। अनापद्यपि यत्किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत्। सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिशौचनात्"। कश्यपः "यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तद्विशोधयेत्। न शुद्धिस्तु भवेत्तत्र मृत्तिकां यो न शोधयेत्"। शौचानन्तरं हारीतः "गोमयेन मृदा वा कमण्डलुं प्रक्षाल्य पूर्ववदुपस्पृश्य आदित्यं सोममग्निं वा वीक्षेत" इति। अत्र मार्जनानन्तरं प्राणायामस्य तथा दर्शनात्। आचमनानन्तरं सूर्य्यादिदर्शनं यथाक्रमम्"।

शौट गर्वे भ्वा०पर०सक०सेट्। शौटति अशौटीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [सि० कौ०।

शौटीर पु० शौट–ईरन्। १त्यागिनि २वीरे च ३गर्वान्विते

शौटीर्य्य न० शौटीरस्य वीरस्य भावः ष्यञ्। १वीर्य्ये २पराक्रमे ३गर्वे च। [शौडति अशौडीत्।

शौड गर्वे भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

शौण्ड त्रि० शुण्डायां सुरायामभिरतः अण्। १मत्ते अमरः। २दक्षे च "सप्तमी शौण्डैः" पा०। ७त०। दानशौण्ड दानदक्षे।

शौण्डिक पु० शुण्डा सुरा पण्यमस्य ठक्। १मद्यविक्रेतरि २जातिभेदे पुंस्त्री अमरः। स्त्रियां ङीप्। "ततो माक्षिककन्यायां वैश्यात्तैव शौण्डिकः" पराशरपद्धतिः।

शौण्डिन् त्रि० शुण्डा इव अच् शौण्ड तत्पण्यमस्त्यस्य इनि। शौण्डिके शब्दर०।

शौण्डी स्त्री शुण्डा करिकरस्तदाकारः अस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १चव्ये २गजपिप्पल्याञ्च विश्वः।

शौण्डीर पु० शुण्डा गर्वोऽस्त्यस्य ईरन् स्वार्थे अण्। गर्वान्विते त्रि० धनञ्जयः।

शौद्र पुस्त्री शूद्रायां द्विजातिभिरूढायां भवः अण्। द्वादशपुत्रमध्ये शूद्राजाते द्विजातिपुत्रभेदे पारशवाख्ये जटा०। स्त्रियां ङीप्। इदमर्थे अण्। २शूद्रसम्बन्धिनि त्रि०।

शौद्धोदनि पु० शुद्धोदनस्यापत्यम् इञ्। बौद्धमुनिभेदे अमर०।

शौधिका स्त्री शोध शोधनं मलनिरेकस्तस्मै हिता ठक्। रक्तफले हेमच०।

शौनक पु० शुनकस्यापत्यम् अण् । मुनिभेदे "नैमिषेऽनिमिष-क्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः" इति भागवतम् १।१।

शौनिक पु० शूना प्राणिवधस्थानं प्रयोजनमस्य ठक् । १मांस-विक्रेतरि (कसाइ) हेमच० । २मृगयायां शब्दमा० । ३मृगयाशीले च ।

शौभ न० शोभायै हितम् अण् । १व्योमगामिनि पुरभेदे हरिश्चन्द्रपुरे २देवे पु० त्रिका० । ३गुवाके शब्दमा० ।

शौभाञ्जन पु० शोभाञ्जन एव स्वार्थे अण् । (सजना) वृक्ष-भेदे द्विरूपकोष । [शब्दमा० ।

शौभिक त्रि० शौभं व्योमपुरं शिल्पमस्य ठक् । इन्द्रजालिके

शौरि पु० शूरस्य यादवभेदस्य वसुदेवस्य सूर्य्यस्य वा अ-पत्यम् इञ् । १विष्णौ २शनैश्चरे च अमरः ।

शौर्य्य न० शूरस्य भावः ष्यञ् । १वीर्य्ये २शक्तौ ३आरभट्यां च मेदि० । [ठक् । शुल्कादानाधिकृते हेमच० ।

शौल्किक पु० शुल्के राजादेये करे तदादाने अधिकृतः

शौल्किकेय पु० शुल्किकः देशभेदः तत्र भवः ढक् । विष-भेदे अमरः ।

शौल्विक पु स्त्री० शुल्वं ताम्रं तन्मयपात्रादि पण्यमस्य ठक् । कांस्यकारे (कासारी) जातिभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

शौव न० शुनः सङ्घोऽ. श्वन्+अण् टिलोपः । शुनः सङ्घोऽ-न्यत्र न टिलोपः शौवन इत्येव शुनः सम्बन्धिनि सिद्धान्तकौ० । [भाविदिनस्थायिनि पदार्थे ।

शौवस्तिक त्रि० श्वः परदिने भवः श्वस्+ठक्-तुट् च ।

शौवापद त्रि० श्वापदस्येदम् अण् । श्वापदसम्बन्धिनि

शौष्कल पु० शुष्कल शुष्कमांसं पण्यमस्य अण् । १शुष्कमांस-विक्रेतरि मेदि० । तद्भक्ष्यमस्य अण् । २शुष्कमांसभक्षके त्रि० अमरः । [तत् अश्चोतीत् ।

श्चुत क्षरणे भ्वा० पर० अक० सेट । श्चोतति इरित् अश्चु-

श्च्युत क्षरणे भ्वा० पर० अक० आसेचने सक० सेट् । श्च्योतति इरित् अश्च्युतत् अश्च्योतीत् ।

श्च्योत पु० श्च्युत-घञ् । समन्तात् सेचने आधारे अमरः ।

श्मन् न० शेते शी-मनिन् डिच्च । १मुखे २शवे कालिकापु० अदन्तोऽप्यत्र "सर्वे मान्ताः अदन्ताः स्यु"रित्युक्तेः ।

श्मशान न० श्मानः शवाः शेरतेऽत्र शी-आनच् डिच्च । "श्मन् शब्देन शव प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते । निर्वचन्ति श्मशानार्थं मुने ! शब्दार्थकोविदाः । महान्त्यपि च भू-तानि प्रलये समुपस्थिते । शेरतेऽत्र शवा भूत्वा श्मशानन्त-त्ततोऽभवत्" महाभूतलयस्थाने महाश्मशाने १काशीस्थे कालिकापुराणे ३० अ० । २शवदाहस्थाने अमरः ।

श्मशानकाली स्त्री श्मशानस्था काली । कालिकाभेदे ।

श्मशानवासिन् पु० श्मशाने वसति वस-णिनि । १महादेवे २वटुकभैरवे च । श्मशानवासकर्त्तरि चण्डालादौ त्रि० ।

श्मश्रु न० श्म मुखं श्रूयते लक्ष्यतेऽनेन श्रु-डु । पुरुषमु-खस्थे लोमसङ्घे अमरः । "केशश्मश्रु धारयतमग्रा भवति सन्ततिः" श्रुतिः ।

श्मश्रुमुखी स्त्री श्मश्रु मुखे यस्याः ङीप् । १पुरुषलक्षणयु-क्तायां २गोटाख्यायां स्त्रियां जटा० ।

श्मश्रुल पु० श्मश्रु विद्यतेऽस्य लच् । श्मश्रुयुक्ते [क्षुरकर्मकारके ।

श्मश्रुवर्द्धक पु० श्मश्रु वर्द्धयति छिनत्ति वृध-ण्वुल् । नापिते

श्मील निमेषणे भ्वा० पर० अक० सेट् । श्मीलति अश्मीलीत् ।

श्यान त्रि० श्यै-क्त । सङ्कोचविशेषप्राप्ते घनीभूते "पयसा-श्यानकर्दमान्" रघुः ।

श्याम पु० श्यै-मक् । १वृद्धदारकवृक्षे २प्रयागतीर्थस्थे वटे ३कोकिले ४मेघे ५कृष्णवर्णे ६हरिद्वर्णे च । ७तद्वति त्रि० मेदि० । ८धुस्तूरे ९पीलुवृक्षे १०श्यामाके राजनि० । ११मरिचे १२सिन्धुजलवणे च न० मेदि० । १३दमनकवृक्षे १४गन्धतृणे पु० विश्वः ।

ईषन्नीलेऽपि कृष्णश्यामनीलादीनाममरादौ पर्य्यायता तत्र कृष्णवस्तूनि कतिचित् कविसम्प्रदायतया दर्शितानि यथा "कृष्णानि केशवः सौरिचौरं चन्द्राङ्कराहवः । विन्ध्या-ञ्जनाद्रिवृक्षाहिवनभैरवराघवाः । शिवकण्ठघनद्वैपा-यनरामधनञ्जयाः । शनिः द्रुपदजा काली कलिकोन्तय-माऽसुराः । केशकज्जलकस्तूरीराजपट्टरिद्रुरञ्जनम् । विषपापकुहूयज्ञागुरुपापतमोनिशाः । मषीपङ्कमदा-म्भोधियमुनाधूमकोकिलाः । गोलाङ्गूलाश्मगुञ्जास्ये करटः खञ्जनकेकिनोः । यदत्तु तादृतापिञ्जतिलेन्दीवरवल्लयः । रसावद्भूतश्टङ्गारौ कटाक्षोऽलिः कनीनिका । नीली जम्बूफलं मुस्ता कारुण्याकीर्त्तयः । छिद्मच्छाया गजाङ्गारखगान्तःकरणादयः" ।

श्यामक न० श्याम+संज्ञायां कन् । १रोहिषतृणे राजनि० । २श्यामाके (शामा) धान्यभेदे पु० हेमच० ।

श्यामकण्ठ पु० श्यामः कण्ठोऽस्य । १मयूरे हेमच० । २शिवे ३नीलकण्ठपक्षिणे च ।

श्यामकन्दा स्त्री श्यामः कन्दोऽस्याः । अतिविषायां रा-जनि० । [राजनि० ।

श्यामकाण्डा स्त्री श्यामः काण्डोऽस्याः । गण्डदूर्वायां

जन्मप्रशमो निपीडितो नचोन्नमेद्रात्रिबली कफात्मकः"। द्वन्द्वजमाह "निदानाकृतिसंसर्गात् ज्ञेयः शोथो द्विदोषजः"। सान्निपातिकमाह "सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षणः"। व्यामिश्रलक्षण इत्युक्तेः सर्वाकृतिरिति उक्तवातजादिशोथसकललक्षणमिलनार्थम्। अथाभिघातजमाह "अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः। हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः। रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान्। भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः"। छेदः खड्गादिना भेदः पाषाणादिना। क्षत शरादिना भाडीक्ष चादि च। आदिशब्देन लगुडप्रहारादि गृह्यते। भल्लातजे रसे कपिकच्छुजे शूके विसर्पवान् प्रसरणशील- पित्तलक्षणः पैत्तिकशोथलक्षणः। अथ विषजमाह "विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात्। दंष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि। विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसंकरात्। विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात्। मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः"। परिसर्पणात् शरीरोपरि सञ्चरणात्। दंष्ट्रा हिंसपीकृता दन्तार्वाक्। (चोह) इति लोके। दन्ता आस्ये भवाः। अविषप्राणिनामपीत्यनेन दंष्ट्रादन्तनखानां स्वभावादेव अविषत्वं किन्तु सर्पादिविषं मारकं भवति अविषप्राणिनां दंष्ट्रादिविषं शोथव्यथादिकरं भवतीति विशेषः। विण्मूत्रेत्यादि। विडाद्युपहतं मलिनस्य यद्वस्त्रं तथा सङ्करं सम्मार्जनीभिः क्षिप्तो धूल्यादिस्तेन सम्पर्कात्। गरयोगावचूर्णनात् गरः संयोगजं विषं तस्य योगो यस्य तेन वस्तुनाऽवचूर्णनात्। अवलम्बी लम्बमानः। अयमप्यागन्तुजस्तथापि सामान्यागन्तुजशोथचिकित्सातोऽस्य विशिष्टचिकित्साभिधानाय पृथक् पठितः। यत्र स्थिता दोषा यत्र शोथं कुर्वन्ति तदाह "दोषाः श्वयथुमूर्द्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः। पक्वाशयस्था मध्ये तु वर्च्चःस्थानगतास्त्वधः। कृत्स्नं देहमनुप्राप्य कुर्युः सर्वसरं तथा। ऊर्द्ध्वम् उरःप्रभृत्यूर्द्ध्वम्। मध्ये उरःपक्वाशयमध्ये। अधः पक्वाशयादध। उपद्रवानाह "छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च। सप्तक आमदौर्बल्यं शोथवते उपद्रवाः"। तत्र शोथासाध्यत्वमाह "श्वास पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च। यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति शोथिनस्तं विवर्जयेत्"। स्वार्थे क। तत्रार्थे शब्दच०।

शोथघ्नी स्त्री शोथं हन्ति हन-टक् ङीप्। १पुनर्नवायाम् अमर०। २शालपर्ण्याञ्च राजनि०। ३शोथनाशके औषधमात्रे त्रि०।

शोथजि,द्ध,त् पु० शोथं जयति हरति वा जि-हृ-वा क्विप्। भल्लातके रत्नमा०। [वार्या त्रिका०।

शोथजिह्व पु० शोथे जिह्व विपरीताचरणशाली। प्रमे-

शोधन न० शुध-णिच्-ल्युट्। १शोधे २विष्ठायां शब्दच०। ३कासीसे राजनि०। ४मलादिनिरेचने ५दोषनिवारणे ६ऋणादिनिर्यातने च। शुध-णिच्-ल्यु। ७निम्बूके पु० राजनि०। ८शुद्धिकारके त्रि०। शुध्यत्यनया करणे ल्युट् ङीप्। ९सम्मार्जन्याम् स्त्री अमरः। १०ताम्रमयख्रा ११नील्याञ्च स्त्री ङीप्। १२विहिताविहितमार्गादिविचारणे न० "सूर्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन। तत्र यद्यत् कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत्। न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणि" मल०त०। दोषनिवारणञ्च धातुविशेषस्य द्रव्यान्तरेण संयोजनम् "प्रलीकृतपत्त्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा। एवं हेम्नः परस्य च धातूनां शोधनं भवेत्" इत्यादिप्रकारेण धात्वादीनां दोषनिवारणम्। १३व्रणादेः क्लेदपूयाद्यपसारणे च "व्रणस्य सविषस्य क्वाथः शुद्धिकरः स्मृतः। पटोलनिम्बपत्रस्य सर्वत्रैव प्रयुज्यते। वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पैत्तिके व्रणे। आरग्वधादि कफजे कषायः शोधनं मतम्"। १४पाण्डुलेख्यादेर्दोषनिवारणे भाषाशब्दे दृश्यम्। १५भाज्याङ्कात् भाजकस्य हरणे।

शोधनीवीज न० ६त०। जयपाले राजनि०।

शोधित त्रि० शुध-णिच्-क्त। मलाद्यपसारणेन १कृतसंस्कारे २मार्जिते अमरः।

शोफ पु० शु-फन्। शोथे अमरः। शोथशब्दे दृश्यम्।

शोफघ्नी स्त्री शोफं हन्ति हन-टक् ङीप्। १शालपर्ण्यां २रक्तपुनर्नवायाञ्च राजनि०। [राजनि०।

शोफनाशन पु० शोफं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। नीलवृक्षे

शोफहृत् पु० शोफं हरति हृ-क्विप्। भल्लातके भावप्र०।

शोभन न० शोभते शुभ-ल्यु। १पद्मे शब्दमा०। विष्कम्भादिषु २पञ्चमे योगे पु० ज्यो०त०। ३शोभायुक्ते त्रि०। ४सुन्दर त्रि० ५ग्रहे पु० धरणि।

शोभनक पु० शोभनाय कायति कै-क। शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच०

शोभना स्त्री शोभयति शोभनात् शुभ–णिच्–ल्यु । १हरिद्रायां २गोरोचनायाञ्च राजनि० ।

शोभा स्त्री शुभ–अ । १दीप्तौ "या शोभा रूपभोगाद्यैर्यत् स्यादङ्गविभूषणम् । शोभैव कान्तिराख्याता मन्मथाप्यायनोज्ज्वला" उज्ज्वलमणयुक्तार्थे च २गोपीभेदे ब्रह्मवै०पु० ८अ० । ४हरिद्रायां ५गोरोचनायां राजनि० ।

शोभाञ्जन पु० शोभायै अज्यते अन्ज–ल्युट् । (सजना) ख्याते अमरः "तद्बीजं श्वेतमरिचं मधुशिग्रुः स लोहितः । शिग्रुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः । दीपनो रोचनो रूक्षः क्षारस्तिक्तो विदाहकृत् । संग्राही शुक्रलो हृद्यः पित्तरक्तप्रकोपणः । चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रधिश्वयथुक्रिमीन् । मेदोऽपचीविषप्लीहगुल्मगण्डव्रणान् हरेत् । श्वेतः प्रोक्तगुणो ज्ञेयो विशेषाद् दाहकृद् भवेत् । प्लीहानं विद्रधिं हन्ति व्रणघ्नः पित्तरक्तकृत् । रक्तशिग्रुः प्रोक्तगुणो विशेषाद्दीपनः सरः । शिग्रुवल्कलपत्राणां स्वरसं परमार्त्तिहृत् । चक्षुष्यं शिग्रुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम् । अवृष्यं कफवातघ्नं तन्नस्यं तु शिरोऽर्त्तिनुत् । शिग्रुशाकं हिमं स्वादु चक्षुष्यं वातपित्तहृत् । सं हृद्यं शुक्रकृत् स्निग्धं रुच्यं मदकृमिप्रणुत् । शिग्रोः पुष्पन्तु कटुकं तीक्ष्णोष्णं स्नायुशोथहृत् । क्रिमिघ्नं कफवातघ्नं विद्रधिप्लीहगुल्मजित् । शोभाञ्जनफलं स्वादु कषायं कफपित्तहृत् । शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्मघ्नं दीपनं परम्" भावप्र० । अधिकं शिग्रुशब्दे दृश्यम् ।

शोली स्त्री शूल–अच् पृषो० ङीप् । वनहरिद्रायां राजनि० ।

शोष पु० शुष–घञ् । १वातादिना रसाद्यपहारेण कठिनताकरणे । शोषयति शुष–णिच्–अच् । २यक्ष्मरोगे मेदि० ।

शोषण न० शुष–ल्युट् । १शोषणेन रसाकर्षणे हेमच० । २शोषणकर्त्तरि च शोषयति शुष–णिच्–ल्यु । "उन्मादनः शोषणश्च तापनः स्तम्भनस्तथा । मारणश्चेति विज्ञेया कामस्य पञ्च सायकाः" इत्युक्ते ३कन्दर्पशरभेदे जटा० । ४शोणाकवृक्षे भावप्र० । ५शुण्ठ्यां राजनि० ।

शोषसम्भव न० [illegible] सम्+भू–अण् ५त० । पिप्पलीमूले राजनि० । [राजनि०। २शोषनाशके त्रि० ।

शोषापहा स्त्री शोषमपहन्ति अप+हन–ड । १क्षीतनके

शौक न० शुकानां समूहः अण् । १शुकसमुदाये अमरः । शूकोऽस्त्यस्य च । स्त्रापा २करणभेदे राजनि० ।

शौकर न० शूकरस्य वराहस्येदम् अण् । १शौकरवे तीर्थभेदे वराहपुराणम् । २शूकरसम्बन्धिनि त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

शौकरव न० तीर्थभेदे "परं शौकरवं स्थानं सर्वसंसारमोक्षणम् । यत्र संस्था च मे देवि उद्धृतासि रसातलात् । यत्र भागीरथी गङ्गा मम शौकरवे स्थिता" वराहपु० ।

शौक्तिकेय न० शुक्तिकायां भवम् ढक् । मुक्तायां राजनि० ।

शौक्तेय न० शुक्तौ भवम् ढक् । मुक्तायां राजनि० ।

शौक्ल्य पु० शुक्लस्य भावः ष्यञ् । श्वेततायां श्वेतवर्णे ।

शौच न० शुचेर्भावः अण् । १शुद्धौ पवित्रतायाम् "अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमित्यभिधीयते" इति बृहस्पत्युक्ते २धर्मविशेषे च "सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं विशिष्यते । योऽर्थैरशुचिः शौचान्न सदा वारिणा शुचिः । सत्यशौचं मनःशौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया शौचं जलशौचन्तु पञ्चमम् । यस्य सत्यञ्च शौचञ्च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः" गारुडे ११० अ० ।

मृदादिशौचप्रकारस्तु आ०त० दर्शितो यथा

देवलः "सर्वविद्विषिणं हस्तमपं शौचे न योजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्द्ध्वं न शोधयेत् । प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात् कारणादुभयक्रिया" । कारणाद्रोगादेः । ब्रह्माण्डपु० "उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव वाग्यतः । उदङ्मुखो दिवा कुर्य्यात् रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः । इस्थिलिङ्गे मृदं दद्यात् मृदन्ते त्रय एव च । दातव्यमुदकं तावद्यावत् स्यात् मृत्तिकाक्षयः" । कुर्य्यात् शौचमतिशेषः । उन्निर्म्मिते भरद्वाजोक्तलोष्ट्रादिसंस्पृष्टे गुदे । उदकपात्राभावे करेण जलाशयादुदकमपहृत्य आ- दित्यपु० "रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्य्यात् शौचमनुद्धृते । पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत्" । यस्मिन् प्रदेशे शौचं कर्त्तव्यं तस्मादरत्निमात्रव्यवहितं यत् तत् स्थानमेव तीर्थं जलसमीपस्थात् । विष्णुपु० "वल्मीकमूषिकोत्खाता मृदन्तर्जलां तथा । शौचावशिष्टां गेहाच्च नाद्यात् लेपसम्भवाम् । अन्तःप्राण्यवपन्नाञ्च हलोत्खातां सकर्दमाम्" । मनुदक्षौ "एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता" । उभयोः करयोः । विष्णुपु० "एकालिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । हस्तद्वये च सप्तान्या मृदः शौचोपपादिकाः" । यम "लिङ्गे त्वेका गुदे तिस्रो वामहस्ते चतुर्दश । ततः पुनरुभाभ्याञ्च दातव्याः सप्त मृत्तिकाः" । पैठीनसिः "मृत्तिकां संहृत्य एका

श्यामग्रन्थि स्त्री श्यामो ग्रन्थिरस्याः । गण्डदूर्वायां राजनि०

श्यामपत्र पु० श्यामानि पत्राणि यस्य । तमालवृक्षे शब्दच०

श्यामल पु० श्यामवर्णं लाति ला–क । १पिप्पले २कृष्ण-वर्णयुते त्रि० मेदि० । ३कृष्णजम्ब्वां ४कट्व्यां ५जम्ब्वां ६कस्तूर्यां च स्त्री राजनि० । ७श्यामवर्णे पु० अमरः ।

श्यामलचूड़ा स्त्री श्यामला चूड़ाऽस्याः । गुञ्जायां राजनि०

श्यामलता स्त्री कर्म० । १कृष्णसारिवौषधौ श-ब्दर०। श्यामलस्य भावः तल् । २कृष्णवर्णे ३हरिद्वर्णे च

श्यामलिका स्त्री श्यामलोवर्णोऽस्त्यस्याः ठन् । नील्यामो-षधौ राजनि० ।

श्यामलेक्षु पु० कर्म० । (काजला) इक्षुभेदे राजनि० ।

श्यामसुन्दर पु० श्यामोऽपि सुन्दरः । श्रीकृष्णे "श्याम-सुन्दर ! ते दास्यः" इति भागवते १०स्क० २२अ०।

"ध्यायन्ति योगिनस्तस्य शुद्धं ज्योतिःस्वरूपिणम् । स्वपादादिरक्षितं निर्गुणं प्रकृतेः परम् । वैष्णवास्तस्य भक्तास्तद्भक्ताः सूक्ष्मदर्शिनः । कुतो बभूव तज्ज्योति रहो तेजस्विनं विना । ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यं शरीरं श्यामसुन्दरम्" ब्रह्मवै० गणपतिख० ४१ अ० ।

श्यामा स्त्री श्यै–मक् । १सारिवौषधौ २कृष्णत्रिवृतायां ३प्रियङ्गौ ४यमुनायां ५वागुजौ ६रजन्यां ७हरिद्रावति नील्यां मेदि० ८गुग्गुलौ १०सोमलतायां ११गुन्द्रायां १२कस्तूर्यां १३अम्बिकायां विश्व० । १४गुडूच्यां १५क-स्तूर्यां १६वटपत्र्यां १७चन्द्रायां १८नीलपुनर्नवायां १९पिप्पल्यां २०हरिद्रायां २१नीलदूर्वायां २२तुलस्यां २३पद्मबीजे २४गाम २५छायायां २६कृष्णसारिवायां २७त्रिवृतायां २८पक्षिभेदे (श्यामा) राजनि० ।

"शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे च सुखशीतला । तप्तका-ञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कीर्त्तिता" इत्युक्तलक्षणे २९स्त्रीविशेषे च । ३०हिमालयसुतायां काल्यां च "तत सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी । पूर्वत्यक्त-सतीरूपा जन्मार्थं मेनकां ययौ । यथयथाऽनुरूपेण मेनका जठरे शिवाम् सम्भूय च ततस्तस्मा वा लक्ष्मी-रिव सागरात् । वसन्तसमये देवी नवम्यां मृगयोगतः । अर्द्धरात्रौ समुत्पन्ना गङ्गेव शशिमण्डलात् । तान्तु तदा यथा जातां नीलोत्पलदलत्विषम् । श्यामा सा मेनका देवी सुतमाधातिहर्षिता" कालिकापु० ४० अ० ।

श्यामाक पु० श्यामेव कायति कै–क । (श्यामा) धान्यभेदे "श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफपित्तहृत्" भावप्र०

श्यामाङ्ग पु० श्यामम् अङ्गं यस्य । १बुधग्रहे त्रिका० । २कृष्णदेहे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "श्यामाङ्गीं विगता-म्बराम्" तन्त्रम् ।

श्यामाम्ली स्त्री कर्म० । नीलाम्लोम्बुपे राजनि० ।

श्यामिका स्त्री श्याम+स्वार्थे भावे वा ष्यञ् । १श्यामत्वे २रक्ता-दिमालिन्ये च "हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्या-मिकाऽपि वा" रघु०

श्याल पु० श्यै–कालन् । पत्नीभ्रातरि अमरः । स्वार्थे ठक् । श्यालिकोऽप्यत्र । [पत्नीभगिन्याम् शब्दच०।

श्यालिका स्त्री श्यै–कालन् स्वार्थे कन् । अत इत्वम् ।

श्याव पु० श्यै–वन् । १कृष्णपीतमिश्रवर्णे २तद्वति त्रि०अमरः

श्यावदत् त्रि० श्यावो दन्तो यस्य दत्रादेशः । श्याववर्ण-दन्तयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

श्यावदन्त पु० कर्म० । १श्यावतः कृष्णवर्णयुक्ते दन्ते स्वार्थे कप् । २तद्युक्ते त्रि० "सुराप श्यावदन्तकः" विष्णुस्मृ०

श्येत पु० श्यै–इतन् । १शुक्लवर्णे २तद्वति त्रि० स्त्रियां टाप् तस्य नश्च । श्येनी । [ङारा० स्त्रियां ङीप् ।

श्येतकोलक पुंस्त्री०श्वेत कोल इव । (पुँटि) मत्स्यभेदे

श्येन पुंस्त्री०श्यै–इनन् । १पक्षिभेदे (बाज) अमरः । २पा-ण्डुरवर्णे च ३तद्वति त्रि० मेदि० ।

तद्रुतस्य शुभाशुभसूचकं यथा "प्रदक्षिणोक्तन् नरं व्रजन्तो यात्रासु वामेन गताः प्रवेशे । श्येनाः प्रशस्ताः प्रकृतस्वरास्ते हन्ता प्रदीप्ता विततस्वरास्ते । श्येनो-ऽन्यदा दक्षिणवामपृष्ठभागेषु भाम्य स्थितिकाटधाति । तिष्ठन् पुरस्तान्नृपये करोति युद्धे जयं स्वस्त्ययनमस्य" इति वसन्तराज । "श्येनेनाभिचरन् यजेत" श्रुतिविहिते ४यागभेदे अभिचारयज्ञे इत्यन्त्रम् ।

श्येनघण्टा स्त्री श्येनी घण्टेव । दन्तीवृक्षे राजनि० ।

श्यै गतौ भ्वा०आ०सक० अनिट् । श्यायते अश्यास्त ।

श्यैनम्पाता स्त्री श्येनस्य पातो यत्र अण् मुम् च । मृग-यायाम् अमरः ।

श्यो(शो)नाक पु० श्यै–ओना(शा)क । (शोणा) वृक्षभेदे । "श्योनाको दीपनः पाके कटुकस्तुवरो हिमः । ग्राही तिक्तोऽनिलश्लेष्मपित्तकासप्रणाशनः । फलं तस्य प्रवालं स्यात्तथा पाचकम् । हृद्यं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् । गुल्मार्शः क्रिमिहृत् प्रोक्तं शुक्रवातप्रको-पनम्" भावप्र० ।

श्यक सर्पणे भ्वा०आ०सक० सेट् इदित् । श्यङ्कते अश्यङ्किष्ट ।

श्रग गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । श्रङ्गति अश्रङ्गीत् ।

श्रण दाने भ्वा०पर०सक०सेट् । श्रणति अश्राणीत् अश्रणीत् मित् घटादि० श्रणयति ।

श्रण दाने चु०उभ०सक० सेट् । श्राणयति ते अशिश्रणत् त ।

श्रत् अव्य० श्रो-डति । श्रद्धायाम् । [अशिश्रथत् त ।

श्रथ यत्ने अक० प्रतिहर्षे सक० चु०उभ० सेट् । श्राथयति ते

श्रथ दौर्बल्ये अ०चु०उ०अक०सेट् । श्रथयति ते अशश्रथत् त ।

श्रथ वधे भ्वा०पर०सक० सेट् । श्रथति अश्रथीत् अश्राथीत् ।

श्रथ बन्धमोक्षे बधे च वा चु० उ० पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् । श्राथयति ते श्रथति अशिश्रथत् त अश्रथीत्-अश्राथीत् ।

श्रथ शैथिल्ये अक० तत्करणे सक० भ्वा० आ०सेट् इदित् । श्रन्थते अश्रन्थिष्ट ।

श्रथन न० श्रथ-ल्युट् । १वधे २यत्ने ३प्रतिहर्षे च ।

श्रद्धा स्त्री श्रत्+धा-अङ् । १आदरे २शुद्धौ शब्दच० । ३गुरुवेदान्तवाक्यादिषु विश्वासे वेदान्तसा० ४स्पृहायां ५चित्तप्रसादे "प्रत्ययो धर्मकार्येषु सा श्रद्धेत्यभिधीयते" इति कात्यायनोक्ते धर्मकार्येषु ६प्रत्यये च अमरः । "प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता । नास्ति ह्यश्रद्दधानस्य धर्मकृत्ये प्रयोजनम्" इति स्मृतिः । सा त्रिविधा यथोक्तं गीतायाम् १७अ० । "त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु । सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ! । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" । "श्रद्धापूर्वा इमे धर्माः श्रद्धा मध्यान्तसंस्थिता । श्रद्धा नित्या प्रतिष्ठाश्च धर्माः श्रद्धैव कीर्त्तिताः । श्रुतिमात्ररसाः सूक्ष्माः प्रधानपुरुषेश्वराः । श्रद्धामात्रेण गृह्यन्ते न करेण न चक्षुषा । कायक्लेशैर्न बहुभिस्तथैवार्थस्य राशिभिः । धर्मः संप्राप्यते सूक्ष्मः श्रद्धाहीनैः सुरैरपि । श्रद्धा धर्मः परः सूक्ष्मः श्रद्धा ज्ञानं हुतं तपः । श्रद्धा स्वर्गश्च मोक्षश्च श्रद्धा सर्वमिदं जगत् । सर्वस्वं जीवितं वापि दद्यादश्रद्धया यदि । नाप्नुयात्तत्फलं किञ्चित् श्रद्धादानं ततो भवेत् । एवं श्रद्धान्वयाः सर्वे सर्वधर्माः प्रकीर्त्तिताः । केवलं श्रद्धया गम्यो ध्येयः पूज्यश्च सर्वदा" वह्निपु० । देवलः "अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् । दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानमस्य वक्ष्यते । उदिते यास्कर्षिते । देवलेनाप्युक्ता यथा "अनुकृति- मानश्रद्धया च सदा श्रद्धेति कीर्त्तिता" । अतएव भगवद्गीतासु "अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् । असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत्प्रेत्य नो इह" । हरिव० "अश्रोत्रिय आद्धमधीतमव्रतं त्वदक्षिणं यज्ञमनृत्विजा हुतम् । अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः षडेते तव दैत्यपुङ्गव !" शु०त० । याज्ञवल्क्यः "श्राद्धविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते" योगियाज्ञवल्क्यः "विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः" ।

श्रद्धालु स्त्री श्रद्धा+आलुच् । १स्पृहावत्यां स्त्रियां २श्रद्धायुक्ते त्रि० ।

श्रन्थ मन्थने बधे च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट् । श्रन्थयति ते श्रन्थति अशश्रन्थत् त अश्रन्थीत् । [न्थीत्

श्रन्थ मोचने प्रतिहर्षे च क्र्या०प०सक०सेट् । श्रथ्नाति अश्र-

श्रन्थ पु० श्रन्थ-भावे घञ् । १ग्रथने कर्त्तरि अच् । सर्वसीवनकर्त्तरि २विष्णौ त्रिका० ।

श्रन्थन न० श्रन्थ-ल्युट् । ग्रन्थने ।

श्रपित त्रि०श्रा-पाके-णिच्-पुक् क्त । घृतादिभिश्च पक्वे माषादौ जटा० ।

श्रम तपसि, आयासे खेदे च अक० भ्वा० शमादि० पर०सेट् उदित् क्त्वा वेट् । श्राम्यति इरित् अश्रमत् अश्रमीत् । श्रान्त्वा श्रमित्वा श्रान्तः । [स्त्राभ्यासे च हेमच० ।

श्रम पु० श्रम-घञ् न वृद्धिः । १तपसि २खेदे ३आयासे ४श-

श्रमण पु० श्रम-युच् । १यतिभेदे २भिक्षाजीविनि त्रि० । ३जटामांस्यां ४मुण्डीर्याम् ५शबरीभेदे ६कुत्सितवर्णनार्यां स्त्रियां च स्त्री मेदि० ।

श्रमिन् त्रि० श्रम-इनि । श्रमकर्त्तरि । [इत्येके ।

श्रम्भ प्रमादे भ्वा० आ०अक०सेट् । श्रम्भते अश्रम्भिष्ट । स्रम्भ

श्रय पु० श्रि-अच् । आश्रये । ल्युट् । तत्रैव न० अमरः ।

श्रव पु० शृणोत्यनेन श्रु-अप् । १कर्णे २ख्यातौ च भरतः ।

श्रवण न० श्रूयतेऽनेन श्रु-करणे ल्युट् । १कर्णे शब्दग्राहकेन्द्रियभेदे अमरः । भावे ल्युट् । २श्रुतौ च शब्दादिषु ज्ञाने ३नक्षत्रे पुंस्त्री० ज्यो०त० । क्लीवत्वमपि "अभाकर्पाते श्रवणे यदि स्याद्दिति" स्मृतिः । ४समचतुरिकाज्ञके स्त्री रत्नमा० ।

श्रवणद्वादशी स्त्री श्रवणेन युक्ता द्वादशी शाक० । "मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता" इत्युक्तायां भाद्रशुक्लद्वादश्याम् । व्रतभेदे व्रतम् ।

श्रवणशीर्षिका स्त्री श्रवणमिव शीर्षमस्याः कप् अत इत्वम् । श्रावणीवृक्षे राजनि० । [श्रवि । २कीर्त्तौ ।

श्रवस् न० श्रूयतेऽनेन श्रु-करणे असि ।१कर्णे अमर० । कर्मणि

श्रवाय्य पु० श्रु-आय्य । यज्ञियपशौ सि०कौ० । शब्दकल्पद्रुमे श्रवाय्य इति पाठकल्पनं प्रामादिकमेव ।

श्रविष्ठा स्त्री श्रूयते श्रु-अप् श्रव० प्रशस्तिरस्त्यस्या मतुप् ङीप् अतिशयेन श्रववती इष्ठन् मतुपो लुक् । १धनिष्ठानक्षत्रे अमर० २श्रवणनक्षत्रे च ।

श्रविष्ठाज पु० श्रविष्ठायां श्रवणनक्षत्रे जायते जन-ड । बुधग्रहे त्रिका० । भगदैवतशब्दे ४६११२० दृश्यम् ।

श्रा विक्लृत्तौ अदा०पर०अनिट् । श्राति अश्रासीत् ।

श्रा पाके अदा०पर०सक०अनिट् घटा० । श्राति अश्रासीत् श्रपयति । [२यवाग्वां स्त्री अमर० ।

श्राण त्रि० श्रा-क्त । १घृतादिमिश्रे पक्वे मांसादौ जटा० ।

श्राद्ध न० श्रद्धा-हेतुत्वेनास्त्यस्य अच् । "श्रद्धया दीयते यस्मात् श्राद्धं तेन निगद्यते" इत्युक्ते पित्रादिभ्यः श्रद्धया देये १द्रव्ये । श्रद्धार्थे अण् । २श्रद्धायुक्ते त्रि० ।

श्राद्धलक्षणं तत्प्रयोजनञ्च गयाश्राद्धादिफलञ्च हेमाद्रिश्राद्धकल्पानुसारेणास्माभिः प्रदर्शितं यथा "सम्बोधनपदोपनीतान् पित्रादीन् चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य पुत्रादिभिर्मन्त्रद्वारा श्रद्धयाऽन्नादिदानं श्राद्धम्" "अथैतस्मात् श्राद्धशब्दः कर्म प्रोवाचेति" श्राद्धविवेकधृतापस्तम्बवचनेन श्राद्धशब्दस्य कर्मसामान्यवचनतावगमात् "संस्कृतं व्यञ्जनाद्यं च पयोदधिघृतान्वितम्। श्रद्धया दीयते यस्मात् तेन श्राद्धं निगद्यते" इति श्राद्धतत्त्वधृतपुलस्त्यवचनेन श्रद्धाहेतुकदानरूपकर्मविशेषस्य श्राद्धपदार्थतावगमात् । श्राद्धमिति शब्दो वाचको यस्य तत्कर्मेत्यर्थ इति श्राद्धविवेकः । तच्च कर्मापि यागादाविन्द्रादीनामिव पित्रादेर्देवतात्वं तदुद्देशेन मन्त्रद्वारा द्रव्यत्यागात् । तथा च यागादौ मन्त्राहूता इन्द्रादयः शक्तिमात्रेण तत्तत्स्थले आविर्भूता यजमानत्यक्तद्रव्यदर्शनेन तृप्यन्तस्तस्याभीष्टफलं यथा साधयन्ति तथा श्राद्धेऽपि मन्त्राहूताः पित्रादयः समागताः पुत्रादित्यक्तद्रव्यभोगेन तृप्यन्तो विशिष्टफलप्रदा इत्येव कल्पनीयम् । किन्तु सर्वो हि लोकः सफले कर्मण्येव प्रवर्त्तते नाफले। तत्र यागादौ यथा देवानां फलदातृत्वेनैव श्राद्धदेवानां पित्रादीनां फलदातृत्वे सम्भवत्येव श्राद्धस्य सफलत्वं भवेत्तदेव नोपपद्यते । तथा हि इन्द्रादयो हि देवाश्चेतना विशिष्टज्ञानक्रियाशक्तिमन्तो मन्त्रमात्राहूताः शक्तिविशेषेण यत्रदेशे आविर्भवितुं शक्नुवन्ति आविर्भूय च यजमानदत्तद्रव्यदर्शनमात्रेण तृप्यन्तो विशिष्टफलदानाय समर्थाः । नैवं पित्रादयो भवितुमर्हन्ति । ते हि स्वस्वकर्मानुसारेण नानायोनिगततया अतिविप्रकृष्टदेशस्थिताः विशिष्टशक्तिरहिताश्च कथं मन्त्रमात्राहूताः श्राद्धदेशे आगच्छेयुः । आगता वा कुतो न दृश्येयुः देवानामिव तेषामतीन्द्रियत्वाभावात् दर्शनमात्रेण तृप्तेरभावाच्च । भोजनेनैव तेषां तृप्तिसम्भवाच्च भोजनमन्तरेण कथं तृप्येयुः । अतृप्ताश्च कुतो वा फलं दद्युः । पश्वादिगता वा कुतो विशिष्टफलप्रदाः स्युः । अपरञ्च इह दत्तस्य चान्नादेरचेतनतया नेतृपुरुषाभावेनान्यत्र गमनासम्भवः । श्राद्धदत्तद्रव्यस्य यथापूर्वमवस्थानाच्च भोक्तृदेशगमनमित्यनुमीयते । एवमिह दत्तमात्रेनान्यत्र स्थितानां भोगस्तु नैव सम्भवी । प्रत्यक्षविरोधेन श्राद्धस्य भोजनाच्च पित्रादितृप्तिसम्भवः भोक्तृतृप्त्योः सामानाधिकरण्यनियमात् । किञ्च देवयोनिगतानाममृताशिनां मानुषयोग्येनान्नेन कथं तृप्तिः कथं वा पशुयोनिगतानां तृणाद्याहारयोग्यानां तेन तृप्तिः । तेषां पश्वादिशरीरमपेक्ष्य फलदातृत्वासम्भवस्तु विशिष्टशक्तेरभावात् सर्वानुभवसिद्धः । एतेन "यथा गोषु प्रनष्टो वै वत्सो विन्दति मातरम् । एवं श्राद्धेऽन्नमुद्दिष्टं मन्त्रः प्रापयते पितॄन् । नामगोत्रं पितॄणान्तु प्रापकं हव्यकव्ययोः । नाममन्त्रास्तथोद्देशो भवान्तरगतानपि । प्राणिनः प्रीणयन्त्येते तदाहारत्वमागतान् । देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुसारतः । श्राद्धान्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति । दैत्यत्वे भोग्यरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत् । श्राद्धान्नं वायुरूपेण नागत्वेऽप्यनुगच्छति । पानं भवति यक्षत्वे राक्षसत्वे च तथामिषम् । दनुजत्वे तथा माषं प्रेतत्वे रुधिरोदकम् । मनुष्यत्वेऽन्नपानादि नानाभोगरसं तथेति च" हेमाद्रिश्राद्धकल्पादिधृतमार्कण्डेयवचनैरिष्टस्यान्नादेरेव मन्त्रशक्त्या विशिष्टदेशनयनं पितृप्राप्तयोनियोग्यामृतादिरूपेण परिणामश्च कल्प्यते इत्यपि न विचारचारु अचेतनानामपि मन्त्राणां चेतनधर्मकल्पनापि तदैव साधीयसी स्यात् यदि दत्तान्नादेरिह यथापूर्वमवस्थितिर्न स्यात् स्याच्च पूर्वरूपान्यथाभावः । तथा च एतादृशवचनानां स्तुतिमात्रपरतया अर्थे दृष्टविरुद्धमात्रत्वाद्बाधककल्पना । किञ्च पाप-

[illegible]णेन भोगादिना विनष्टस्य वस्तुनः कथं स्थानान्तर-नयनं कथं वा तत्तदाहारताक्रमेण परिणामः धर्मिणि सत्येव स्थानान्तरगमनादिसम्भवो न विनष्टस्येति श्राद्धस्य कथं प्रयोजनवत्त्वमित्येव स्थिते । उच्यते । ग्रामगवादिसम्प्रदानक्रियाया इव श्राद्धकर्मण एव स्वजन्य-पुण्यद्वारा विशिष्टफलजनकता तत्र च कालान्तरभावितत्-तत्फलदानाय तत्कर्माराधितः परमेश्वरस्यैव तत्साधनत्वम् । अतएव भगवद्गीतायाम् "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्" इति भक्तानां तत्तदिष्टोत्पादनस्य स्वकर्त्तृकत्वं भगवतोक्तम् । युक्तञ्चैतत् श्रुतिस्मृत्योरीश्वराज्ञारूपतया तत्तदर्थानुष्ठानेन तदाज्ञाप्रतिपालने ईश्वरस्य प्रसादमात्ररूपा तृप्तिस्ततश्चाभीष्टलाभः । तथैवोक्तं गीतायां "स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु । यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इति । स्वकर्मणा स्ववर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानेन, तम् परमेश्वरम् अभ्यर्च्य तदाज्ञाप्रतिपालनेन सम्मान्य तत्प्रसादेन च तत्कृतां सिद्धिम् तत्कृदभीष्टसिद्धिं लभते इति तदर्थः । अस्मिन् पक्षे च पित्रादीनां श्राद्धान्नादेर्वा न स्थानान्तरगमनकल्पना । अथ वा देवदत्तादिशब्दस्य यथा न केवलं देहमात्रं, न वा जीवमात्रमर्थः किन्तु तत्तद्देहाभिमानी जीव एवार्थः । तथा पित्रादिशब्दस्य तत्तादृक्देहाभिमानी केवलं जीवोऽपि नार्थः किन्तु वसुरुद्रादित्यदेवाधिष्ठिततादृशजीव एवार्थः, "वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः । प्रपितामहास्त्वादित्याः श्रुतिरेषा सनातनी । प्रेतानुद्दिश्य यत् कर्म क्रियते सा-[illegible]रिह । तुष्यन्ति देवतास्तेन न प्रेताः पितरः स्मृताः" । इति श्राद्धकल्पधृतदेवलवचने पित्रादिपदानां पारिभाषिकत्वोक्तेः । प्रेताः स्मृताः न पितरः न केवल पितृपदाभिधेयाः किन्तु तदधिष्ठितवसव एव पितृपदाभिधेयास्त एव तुष्यन्तीत्यर्थः । अतएव श्राद्धकाले पित्रादीनां तेन तेन रूपेण ध्येयताऽप्येतदभिधानसमानोपपद्यते । एवञ्च वस्वादिदेवानामिन्द्रादिवत् विशिष्टशक्तिप्रामाण्यसत्तया मन्त्रसामर्थ्यावाहने यागादाविन्द्रादिवदाग-

मनसम्भवाच्च त्यक्तद्रव्यदर्शनमात्रेण तृप्तिः, "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति" छान्दोग्यवाक्यात् । अतएव भगवद्गीतायाम् "सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् । देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथेति" प्रजाकृतयज्ञेन तृप्तानां देवानां यजमानफलदातृत्वम् प्रजाः प्रति प्रजापतिवचनत्वेनोक्तम् । अनेन यज्ञेन देवान् भावयत तर्पयत ते च यज्ञतर्पिता देवाः वः युष्मान् भावयन्तु तर्पयन्त्वित्यर्थः । यज्ञपदञ्च कर्ममात्रोपलक्षणम् । एवञ्च यथा काचित् गर्भिणी स्पृहया दत्तं दोहदं भुञ्जाना स्वयं तृप्यति स्वाश्रयं गर्भञ्च तर्पयन्ती दोहददातारमप्युपकरोति तथा वस्वादयोऽपि श्राद्धान्नदर्शनमात्रतृप्ताः स्वाधिष्ठितपित्रादिपुरुषान् तर्पयन्तः श्राद्धकर्त्तुरपीष्टदातारो भवन्ति । प्रागुक्तवचनजातेष्वपि मन्त्रशक्त्यान्नादेर्देशान्तरनयनकथनस्यापि स्वस्वकर्मानुसारेण पश्वादिभावापन्नपित्रादीनां तदुपभोगयोग्याहारादेरुत्पत्तिपरत्वादिकता तद्भिन्ने भवतीत्येतत्परत्वस्याप्रशंसापरत्वयोः कल्पने न वैयर्थ्यम् । यत्र च काम्यादिस्मरणेन पित्रादीनां मुक्तत्वम् तत्र वस्वादिमात्रस्यैव तृप्तिर्न विशिष्टस्य, विशेषणस्यासत्त्वे विशेष्यस्यैव विशिष्टकारित्वात् कुण्डलविशिष्टस्य नरस्य कुण्डलापगमेऽपि मनुष्यकर्मकारित्वाव्याहतिवत् । तथा च त एव तृप्ता विशिष्टफलं दद्युरिति सिद्धा श्राद्धसार्थवत्ता" ।

श्राद्धभेदाश्च विश्वामित्राद्युक्ताः प्रा० वि० दर्शिता यथा "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् । पार्वणञ्चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यं शुद्ध्यर्थमष्टमम् । कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् । यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम्" । एतद्भविष्यपुराणे विस्तृतम् । यथा "अहन्यहनि यत् श्राद्धं तन्नित्यमभिधीयते । वैश्वदेवविहीनं तदशक्तावुदकेन तु । एकोद्दिष्टन्तु यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते । तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद्द्विजान् । कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये । पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ! । वृद्धौ यत् क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते । सर्वं प्रदक्षिणं कार्य्यं पूर्वाह्णे तूपवीतिना । गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम् । अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् । ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं

श्रवणशीर्षिका स्त्री श्रवणमिव शीर्षमस्याः कप् अत इत्त्वम्। श्रावणीवृक्षे राजनि०। [अपि। २कीर्त्तौ।

श्रवस् न० श्रूयतेऽनेन श्रु—करणे असुन्। १कर्णे अमरः। कर्मणि

श्रवाय्य पु० श्रु-आय्य। यज्ञियपशौ सि०कौ०। शब्दकल्पद्रुमे श्रवाप्य इति पाठः कल्पनं प्रामादिकमेव।

श्रविष्ठा स्त्री श्रूयते श्रु—अप् श्रवः प्रसिद्धिरस्त्यस्याः मतुप् ङीप् अतिशयेन श्रववती इष्ठन् मतुपो लुक्। १धनिष्ठानक्षत्रे अमरः २श्रवणनक्षत्रे च।

श्रविष्ठाज पु० श्रविष्ठायां श्रवणनक्षत्रे जायते जन—ड। बुधग्रहे त्रिका०। भगदत्तशब्दे ४६२१९० दृश्यम्।

श्रा विक्लृत्तौ अदा०पर०अनिट्। श्राति अश्रासीत्।

श्रा पाके अदा०पर०सक०अनिट् घटा०। श्राति अश्रासीत् श्रपयति। [२यवाग्वां स्त्री अमरः।

श्राण त्रि० श्रा—क्त। १घृतादिभिस्सह पक्वे मांसादौ जटा०।

श्राद्ध न० श्रद्धा-हेतुत्वेनास्त्यस्य अच्। "श्रद्धया दीयते यस्मात् श्राद्धं तेन निगद्यते" इत्युक्ते पित्रादिभ्यः श्रद्धया देये १द्रव्ये। अस्त्यर्थे अच्। २श्रद्धायुक्ते त्रि०।

श्राद्धलक्षणं तद्भेदयोग्यकालश्च गयाश्राद्धादिफलश्च हेमाद्रिश्राद्धकल्पानुसारेणास्माभिः प्रदर्श्यते यथा

"सम्बोधनपदोपनीतान् पित्रादीन् चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य पुत्रादिभिर्मन्त्रद्वारा श्रद्धयान्नादेर्दानं श्राद्धम्" "अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाचेति" श्राद्धविवेकधृतापस्तम्बवचनेन श्राद्धशब्दस्य कर्मसामान्यवचनतावगमात् "संस्कृतं व्यञ्जनाद्यं च पयोदधिघृतान्वितम्। श्रद्धया दीयते यस्मात् तेन श्राद्धं निगद्यते" इति श्राद्धतत्त्वधृतपुलस्त्यवचनेन श्रद्धाहेतुकदानरूपकर्मविशेषस्य श्राद्धपदार्थतावगमाच्च। श्राद्धमिति शब्दो वाचको यस्य तत्कर्मेत्यर्थ इति श्राद्धविवेकः। तस्मिंश्च कर्मणि यागादाविन्द्रादीनामिव पित्रादेर्देवतात्वं तदुद्देशेन मन्त्रद्वारा द्रव्यत्यागात्। तथा च यागादौ मन्त्राहूता इन्द्रादयः शक्तिमात्रेण तत्तत्स्थले आविर्भूता यजमानत्यक्तद्रव्यदर्शनेन तृप्यन्तस्तेषामभीष्टफलं यथा साधयन्ति तथा श्राद्धेऽपि मन्त्राहूताः पित्रादयः समागताः पुत्रादित्यक्तद्रव्यभोगेन तृप्यन्तो विशिष्टफलप्रदा इत्येव कल्पनीयम्। किन्तु सर्वो हि लोकः सफले कर्मण्येव प्रवर्त्तते नाफले। तत्र यागादौ यथा देवानां फलदातृत्वमेव श्राद्धदेवानां पित्रादीनां फलदातृत्वे सम्भवत्येव श्राद्धस्य सफलत्वं भवेत्तदेव नोपपद्यते। तथा हि इन्द्रादयो हि देवाश्चेतना विशिष्टज्ञानक्रियाशक्तिमन्तो मन्त्रमात्राहूताः शक्तिविशेषेण यज्ञदेशे आविर्भवितुं शक्नुवन्ति आविर्भूय च यजमानदत्तद्रव्यदर्शनमात्रेण तृप्यन्तो विशिष्टफलदानाय समर्थाः। नैवं पित्रादयो भवितुमर्हन्ति। ते हि स्वस्वकर्मानुसारेण नानायोनिगततया अतिविप्रकृष्टदेशस्थिताः विशिष्टशक्तिरहिताश्च कथं मन्त्रमात्राहूताः श्राद्धदेशे आगच्छेयुः। आगता वा कुतो न दृश्येयुः देवानामिव तेषामतीन्द्रियत्वाभावात् दर्शनमात्रेण तृप्तेरभावाच्च। भोजनेनैव तेषां तृप्तिसम्भवाच्च भोजनमन्तरेण कथं तृप्येयुः। अतृप्ताश्च कुतो वा फलं दद्युः। पश्वादिगता वा कुतो विशिष्टफलप्रदाः स्युः। अपरञ्च इह दत्तस्य चान्नादेरचेतनतया नेतृपुरुषाभावेनान्यत्र गमनासम्भव। श्राद्धदत्तद्रव्यस्य यथापूर्वमवस्थानाच्च भोक्तृदेशगमनमित्यनुमीयते। एवमिह दत्तेनान्नेनान्यत्र स्थितानां भोजनस्तु नैव सम्भवी। पात्रीयब्राह्मणेन श्राद्धान्नस्य भोजनाच्च पित्रादितृप्तिसम्भवः भोक्तृतृप्तौ सामानाधिकरण्यनियमात्। किञ्च देवयोनिगतानाममृतान्नभुजां मानुषयोग्येनान्नेन कथं तृप्तिः कथं वा पशुयोनिगतानां तृणाद्याहारयोग्यानां तेन तृप्तिः। तेषां पश्वादिभावमापेदुषां फलदातृत्वासम्भवस्तु विशिष्टशक्त्यभावात् सर्वानुभवसिद्धः। एतेन "यथा गोषु प्रनष्टो वै वत्सो विन्दति मातरम्। एवं श्राद्धेऽत्र दत्तं च मन्त्रः प्रापयते पितॄन्। नाममोत्र पितॄणां तु प्रापकं हव्यकव्ययोः। नाममन्त्रास्तथोद्देशो भवान्तरगतानपि। प्राणिनः प्रीणयन्त्येते तदाहारत्वमागताः। देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुसारतः। श्राद्धान्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति। दैत्यत्वे भोग्यरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत्। श्राद्धान्नं वायुरूपेण नागत्वेऽप्यनुगच्छति। पानं भवति यक्षत्वे राक्षसत्वे च तथामिषम्। दनुजत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरोदकम्। मानुषत्वेऽन्नपानादि नानाभोगरसं तथेति च" हेमाद्रिश्राद्धकल्पादिधृतमार्कण्डेयवचनैरिह दत्तान्नादेरेव मन्त्रशक्त्या विप्रकृष्टदेशनयनं पितृप्राप्तयोनियोग्यामृतादिरूपेण परिणामश्च कल्प्यते इत्यपि न विचारचारु अचेतनानामपि मन्त्राणां चेतनधर्मकल्पनापि तदैव साधीयसी स्यात् यदि दत्तान्नादेरिह यथापूर्वमवस्थितिर्न स्यात् तत्र पूर्वरूपान्यथाभावः। तथा च एवमादिवचनानां स्तुत्यर्थवादपरताया अपि दुर्निवारप्रमाणत्वान्नाधिककल्पना। किञ्च पात्र-

श्राद्धं कुर्य्यान्न च गच्छेत्तथा । चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते । तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्य्यावर्त्तमतःपरम्” । वायुपुराणे “त्रिशङ्कुं वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम् । उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीकटात् । देशस्त्रैशङ्कवो नाम श्राद्धकर्मणि गर्हितः । कारस्काराः कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च । प्रनष्टाश्रमधर्माश्च देशावर्ज्याः प्रयत्नतः” । कारस्कारादेशविशेषाः । कीकटो मगधः । सिन्धुर्नदीविशेषः । ब्रह्मपुराणे “परकीयप्रदेशे यस्तु स्थान् पितॄंस्तर्पयेज्जातु । तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् । अतस्तत्र भागन्तस्तेभ्यो दद्यान्मूल्यस्य जीवताम्” । प्रदेश इति भूभागमात्रोपलक्षणं “पारक्ये भूमिभागे च” इति यमवचनात् स्वभूम्यभावे कथं श्राद्धमित्याह अग्रभागमिति श्राद्धीयद्रव्यस्येति तेभ्यस्तद्भूमिस्वामिपितृभ्य उद्धृत्य देयं जीवतां स्वामिनां मूल्यं वा देयम् । यमः “अटव्यः पर्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च । सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः” । स्वाम्यभावे हेतुमाह न हि तेष्विति । परिग्रहो दानविक्रयणादियथेष्टविनियोगलक्षणः । तथा “कृष्णं दक्षिणतः क्लिष्टं सकोणामिष्टगात्रकम् । देशस्य मध्यमञ्चैव वर्जयेत् श्राद्धकर्मणि” । कृष्णं धूलियुतं क्लिष्टं पङ्किलम् अनिष्टगन्धम् उत्कटाभिगन्धम् अनिष्टशब्दं प्रतिकूलशब्दम्” ।

श्राद्धदेव पु॰ श्राद्धाद्देवतानां पितॄणां देवः शाक॰ । १यमे अमरः । २वैवस्वतमनौ हरिवं॰ १५अ॰ ।

श्राद्धदेवता स्त्री श्राद्धे देवता त्यज्यमानद्रव्यस्योद्देश्या । “पितरः श्राद्धदेवताः” इति स्मृत्युक्तेषु पितृषु ।

श्राद्धशाक न॰ श्राद्धयोग्यं शाकम् । कालशाके भावप्र॰ ।

श्राद्धिक त्रि॰ श्राद्धे देयं, श्राद्धं तद्द्रव्यं भक्ष्यत्वेनास्त्यस्य वा ठन् । १श्राद्धदेये भक्ष्ये २श्राद्धदेयद्रव्यभोक्तरि च ।

श्राद्धिन् त्रि॰ श्राद्धं तद्द्रव्यं भक्ष्यत्वेनास्त्यस्य इनि । श्राद्धदेयान्नभोक्तरि सि॰कौ॰ । [हेमच॰ । भावे क्त । ४श्रमे न॰

श्रान्त त्रि॰ श्रम-क्त । १श्रमयुक्ते २शान्ते ३जितेन्द्रिये च

श्रान्तसंवाह न॰ श्रान्तस्य श्रमस्य संवाहः दूरीकरणम् । पादसंवाहनादिना श्रमनिवारणे । [यति त ।

श्राम मन्त्रणे अ॰चु॰ उभ॰सक॰ सेट् । श्रामयति ते अशश्रा

श्राम पु॰ श्रम-घञ् । १काले २मण्डपे ३मासे च मेदि॰ ।

श्रावक पु॰स्त्री॰ श्रु-ण्वुल् । १श्रवणकर्त्तरि २श्रावकनामकबौद्धे मुनिभेदे —श्राविका पुंस्त्री॰ त्रिका॰ ।

श्रावण पु॰ श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रावणी साऽस्मिन् मासे अण् । वैशाखादिषु चतुर्थे श्रावणीयुक्ते चान्द्रे १मासे २तथाभूते पक्षे श्रवणनक्षत्रेण पर्वान्तकाले उदयात्सम्बन्धात् वार्हस्पत्ये ३वर्षभेदे च । गुरुवर्षशब्दे २६१८ पृ॰ दृश्यम् उपचारात् कर्कटस्थरविके सौरे ४मासे ५पाषण्डे च मेदि॰ । श्रवणेन कर्णेन निर्वृत्तं अण् । ६कर्णसाध्ये प्रत्यक्षभेदे श्रवणनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् । ७चान्द्रश्रावणमासीयपौर्णमास्यां स्त्री । सा च (मुण्डीरि) दक्षभेदे राजनि॰ । ९दक्षाचीरक्षे मेदि॰ टाप् । १०मुण्डितिकाख्ये भावप्र॰ ङीप् । “मुण्डितिका कटुः पाके वीर्य्योष्णा मधुरा लघुः । मेध्या गण्डापचीकृच्छ्रकृमियोन्यर्त्तिपाण्डुनुत् । श्लीपदारुच्यपस्मारप्लीहमेदोगुदार्त्तिहृत् । महाश्रावणी च तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः” भावप्र॰ ।

श्रावणिक पु॰ श्रावणी श्रवणनक्षत्रयुक्ता पूर्णिमाऽस्त्यस्मिन् मासे ठन् । १चान्द्रश्रावणमासि अमरः । २तथाभूते पक्षे

श्रावन्ती स्त्री श्रु-भिच् प्रभो॰ ङीप् । धर्मपत्तनाख्ये नगरीभेदे त्रिका॰ ।

श्रि सेवने भ्वा॰उभ॰ सक॰ सेट् । श्रयति ते अशिश्रियत् त ।

श्रित त्रि॰ श्रि-क्त । १सेविते २आश्रिते च ।

श्रिय दाने भ्वा॰पर॰स॰ सेट् क्रा सेट् । श्रेयति अश्रेयीत् ।

श्री पाके क्र्या॰उ॰सक॰सेट् । श्रीणाति-ते अश्रायीत् अश्रायिष्ट

श्री स्त्री श्रि-क्विप् नि॰ । १लक्ष्म्याम् २लवङ्गे अमरः । ३शोभायां ४वाण्यां ५वेशरचनायां ६सरलद्रवे ७धर्मार्थकामेषु ८सम्पत्तौ ९प्रकारे १०उपकरणे ११बुद्धौ १२विभूतौ मेदि॰ । १३अधिकारे १४प्रभायां १५कीर्त्तौ धरणि । १६हरौ १७विद्धौ शब्दर॰ १८कमले १९बिल्ववृक्षे २०वङ्गिनामौषधौ राजनि॰ “देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्” इत्युक्ते देवादीनां २१नामोच्चारणायोपाधिभेदे च “सिद्धाधिकारान् स्वर्गगामित्यादिना सिद्धोऽधिकारो येषां गणानां तान् सिद्धाधिकारान् । तेन जीवतां श्रीशब्दादित्वं न मृतानामिति” संस्कारत॰ रघु॰ । २२रागभेदे पु॰ । श्रीरागश्च सुन्दरपुरुषाकृतिः हेमन्ते अपराह्णे गेयः । तस्य पञ्च रागिण्य मालश्रीः मारवी धनाश्रीः वसन्तरागिणी आशावरी सङ्गीतदा॰

पञ्च श्रीशब्दन्यासस्थानभेदाः पञ्चशब्दे ४२२०पृ॰ दृश्याः

श्रीकण्ठ पु॰ श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । १शिवे अमरः सर्वतः श्वेतस्य

सपिण्डनम् । नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि । अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्व्वणमुदाहृतम् । क्रियते पर्व्वणि यत्तत् पार्व्वणमिति च स्थितिः । गोष्ठ्यां यत् क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते । बहूनां विदुषां सम्यक् सुखार्थं पितृतृप्तये । क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम् । शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः । निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्म्माङ्गमेव च । देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तद्दैविकमिहोच्यते । हविष्मन्त्रेण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः । गच्छन् देशान्तरं यत्तु श्राद्धं कुर्य्यात्तु सर्पिषा । यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः । शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचय एव च । पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचारिकमुच्यते" ।

इह० "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं तथैव च । पार्व्वणञ्चेति मनुना श्राद्धं पञ्चविधं स्मृतम्" । कूर्म्मपुराणे "अहन्यहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः । एकोद्दिष्टादि विज्ञेयं वृद्धिश्राद्धन्तु पार्व्वणम् । एतत् पञ्चविधं श्राद्धं मनुना परिकीर्त्तितम्" । स्वरूपतो द्वादशविधत्वेऽपि पञ्चविधविधानोपाधिभेदात् पञ्चविधत्वं गोष्ठीश्राद्धादीनां पार्व्वणकाम्यवृद्धिश्राद्धेरूपविधानात् एतेष्वेवान्तर्भाव इत्यभिप्रायः । सपिण्डीकरणस्यापि मतः पार्व्वणविधानादन्यत्रैकोद्दिष्टविधेरन्यथात्वकत्वात् न पृथक्त्वं नित्यपार्व्वणात् काम्यस्य देवताभेदात् पृथग्विधानम् । वस्तुतः प्रपञ्चार्थमेव द्वादशविधत्वम् । युगाद्यादिश्राद्धानामपि सत्त्वात् । यत्तु मत्स्यपुराणे "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं श्राद्धमुच्यते" । इति तत्र नित्यपदस्यार्थमेव नैमित्तिकपदमागन्तुकनिमित्तोत्पन्नत्वेन पार्व्वणैकोद्दिष्टयोः परिग्रहार्थम् । काम्यपदं इष्टफलत्वेन तिथिश्राद्धादीनामभ्युदयस्य च ग्रहणार्थमित्यविरोधः । विष्णुना तु नित्यकाम्यरूपतया द्वैविध्यं वक्ष्यते तत्र नित्यमावश्यकतया पार्व्वणैकोद्दिष्टयोरपि परिग्रहार्थम् । काम्यपदमनावश्यकार्थं सर्व्वमिदमुपाधिभेदादविरुद्धम्" ।

श्राद्धे विहिता देशाः श्रा० वि० दर्शिता यथा

तत्र विष्णुः "पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धं जपहोमतपांसि च" । "पुष्करे स्नातमात्रस्तु सर्व्वपापेभ्यः पूतो भवति" इत्यभिधाय "एवमन्येषु तीर्थेषु सरिद्वरासु सङ्गमेषु प्रभवेषु पुलिनेषु निकुञ्जेषु प्रस्रवणेषु उपवनेषु गोमयेनोपलिप्तेषु गृहेषु मनोज्ञेषु च" आह च । प्रभवोऽत्र नदीनामुत्पत्तिदेशः सरिद्वरासु सङ्गमेषु चेति प्रस्तुत्य प्रभवेष्वित्यभिधानात् । पुलिनं नदीतोयोत्थितप्रदेशः । निकुञ्जो लतादिवेष्टितप्रदेशः प्रस्रवणं निर्झरः । उपवनं क्षुद्रवाटिका मनोज्ञं रमणीयम् । देवलः "श्राद्धस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती । कुरुक्षेत्रं प्रयागञ्च नैमिषं पुष्कराणि च । नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः" । विविक्तं विजनम् । बृहस्पतिः "काङ्क्षन्ति पितरः पुत्त्रान्नरकापातभीरवः । गयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति । करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्त्तं तथैव च । पालयिष्यति वार्द्धक्ये श्राद्धं दास्यति चान्वहम् । गयायां धर्म्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा । गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितॄणां दत्तमक्षयम् । धर्म्मारण्यं धर्म्मपृष्ठं धेनुकारण्यमेव च । दृष्ट्वैतानि पितॄंश्चार्च्य वंश्यान् विंशतिमुद्धरेत्" । गयापपादाय गयास्थानविशेषोपन्यासोऽधिकफलार्थं । इह श्राद्धदेशत्वेन कथिता नानादेशीयतीर्थविशेषस्वरूपविशेषास्तत्तद्ग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्याः । अत्र पुष्करेष्वक्षय श्राद्धमित्यादिविष्ण्वादिवाक्यैः सामान्यतस्तीर्थप्राप्तिनिमित्तेऽमावास्यादिश्राद्धे च प्राप्ते पुष्करादिदेशस्य गुणफलश्राद्धविधिः "गोदोहेनापः प्रणयेत् पशुकामस्ये"तिवत् न तु विशिष्टश्राद्धान्तरविधानं विधिगौरवापत्तेः, अन्यथा तु "सोमेन यजेतेत्यादौ" तथा । तथा मनुः "शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् । अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा" । शुचिं चर्म्मास्थिविवर्जितं दक्षिणाप्लवनं यत्नतः मृत्तिकादिना सम्पादयेत् । विविक्तं विजनं चोक्षेषु शुचिषु विविक्तेषु वनादिषु । यमः "दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् । शुचिदेशं परीक्ष्यादौ गोमयेनोपलेपयेत् । अगारेषु विविक्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च । विविक्तेषु च तुष्यन्ति देवेषु पितरः सदा । पारक्ये भूमिभागे तु पितॄणां निर्व्वपेत्तु यः । तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म्म विहन्यते । तस्मात् श्राद्धानि देयानि पुण्येष्वायतनेषु च । नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ तु प्रयत्नतः । उपह्वरनितम्बेषु तथा पर्व्वतसानुषु । गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च । स्निग्धं स्निग्धे विविक्तेषु देशेषु समाहृतो वनादिषु । उपह्वरमत्र पर्व्वतान्तिकम्" ।

श्राद्धनिन्दितदेशाश्चोक्ता यथा विष्णुः "न म्लेच्छविषये

श्राद्धं कुर्य्यान्न च गच्छेत्तथा। चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते। तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्य्यावर्त्तमतः परम्"। वायुपुराणे "त्रिशङ्कोर्वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम्। उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीकटात्। देशस्त्रैशङ्कवो नाम श्राद्धकर्मणि गर्हितः। कारस्कराः कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च। प्रनष्टाश्रमधर्माश्च देशा वर्ज्या प्रयत्नतः"। कारस्करादेशविशेषाः। कीकटो मगध। सिन्धुर्नदीविशेषः। ब्रह्मपुराणे "परकीयप्रदेशे यस्तु श्राद्धं पितॄंस्तर्पयेत् स्वयम्। तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात्। तस्माद्भागं ततस्तेभ्यो दद्यान्मूल्यं च जीवताम्"। प्रदेश इति भूभागमात्रोपलक्षणं "परक्ये भूमिभागे च" इति यमवचनात् स्वभूम्यभावे कथं श्राद्धमित्याह तस्मात् भागमिति श्राद्धीयद्रव्यस्येति तेभ्यस्तद्भूमिस्वामिपितृभ्य उद्धृत्य देयं जीवतां स्वामिनां मूल्यं वा देयम्। यमः "अटव्यः पर्वताः पुण्याः नद्यस्तीर्थानि यानि च। सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः"। स्वाम्यभावे हेतुमाह न हि तेष्विति। परिग्रहो दानविक्रयादिविषयेच्छाविनियोगलक्षणः। तथा "कृष्णं तिलसंयुक्तं स्निग्धं सकोणांगिरिशृङ्गाम्बुम्। देशस्तु महदत्त्वं च वर्जयेत् श्राद्धकर्मणि"। ऊषं भूमियुतं स्निग्धं पङ्किलम् अनिष्टगन्धम् अतिशब्दं प्रतिकूलशब्दम्"।

श्राद्धदेव पु० श्राद्धादेर्यज्ञाना पितृणां देवः शाक०। १यमे अमरः। २वैवस्वतमनौ हरिवं० १५अ०।

श्राद्धदेवता स्त्री श्राद्धे देवता त्यक्तद्रव्यस्योद्देश्या। "पितरः श्राद्धदेवताः" इति स्मृत्युक्तेषु पितृषु।

श्राद्धशाक न० श्राद्धयोग्यं शाकम्। कालशाके भावप्र०।

श्राद्धिक त्रि० श्राद्धे देयं, श्राद्धं तद्द्रव्यं भक्ष्यत्वेनास्त्यस्य वा ठन्। १श्राद्धदेये भक्ष्ये २श्राद्धदेयद्रव्यभोक्तरि च।

श्राद्धिन् त्रि० श्राद्धं तद्द्रव्यं भक्ष्यत्वेनास्त्यस्य इनि। श्राद्धदेयान्नभोक्तरि सि०कौ०। [हेमच०। भावे क्त। ४श्रमे न०।

श्रान्त त्रि० श्रम-क्त। १श्रमयुक्ते २शान्ते ३जितेन्द्रिये च

श्रान्तसंवाह न० श्रान्तस्य श्रमस्य संवाह दूरीकरणम्। पाद्यासनादिना श्रमनिवारणे। [सेत् त।

श्राम मन्त्रणे अद०चुरा० उभ०सक० सेट्। श्रामयति ते अशश्रा

श्राम पु० श्रम-घञ्। १काले २मण्डपे ३मासे च मेदि०।

श्रावक पु०त्रि० श्रु-ण्वुल्। १श्रवणकर्त्तरि २बौद्धमुनिविशेषे बुद्धशिष्ये काके पुंस्त्री० त्रिका०।

श्रावण पु० श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रावणी साऽस्मिन् मासे अण्। वैशाखादिषु चतुर्थे श्रावणीयुक्ते चान्द्रे १मासे २तथाभूते पक्षे श्रवणनक्षत्रेण पर्यन्तकाले उदयास्तमनस्मात् वार्हस्पत्ये ३वर्षभेदे च। गुरुवर्षशब्दे २६१६ पृ० दृश्यम् उपचारात् कर्कटस्थरविके सौरे ४मासे ५पाषण्डे च मेदि०। श्रवणेन कर्णेन निर्वृत्तः अण्। ६कर्णसाध्ये प्रत्यक्षभेदे श्रवणनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्। ७चान्द्रश्रावणमासीयपौर्णमास्यां स्त्री। सा च (मुण्डिरि) ८क्षुपभेदे राजनि०। ९दश्यालीक्षुपे मेदि० टाप्। १०मुण्डतिकाक्षुपे भावप्र० ङीप्। "मुण्डितिका कटुः पाके वीर्य्योष्णा मधुरा लघुः। मेध्या गलगण्डापचीकृच्छ्र कृमियोन्यर्त्तिपाण्डुनुत्। श्लीपदारुच्यापस्मारप्लीहमेदोगुदार्त्तिहृत्। महाश्रावणी च तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः" भावप्र०।

श्रावणिक पु० श्रावणी श्रवणनक्षत्रयुक्ता पूर्णिमाऽस्त्यस्मिन् मासे ठन्। १चान्द्रश्रावणमासे अमरः। २तथाभूते पक्षे

श्रावस्ती स्त्री श्रु-क्विप् पृषो० ङीप्। धर्मपत्तनाख्ये नगरीभेदे त्रिका०।

श्रि सेवने भ्वा०उभ० सक० सेट्। श्रयति ते अशिश्रियत् त।

श्रित त्रि० श्रि-क्त। १सेविते २आश्रिते च।

श्रिय दाने भ्वा०पर०स० सेट् क्त्वा वेट्। श्रेयति अश्रेयीत्।

श्री पाके क्र्या०उ०सक०सेट्। श्रीणाति-ते अश्रायीत् अश्रावष्ट

श्री स्त्री श्रि-क्विप् नि०। १लक्ष्म्यां २लवङ्गे अमरः। ३शोभायां ४वाण्यां ५वेशरचनायां ६सरलद्रुमे ७धर्मार्थकामेषु ८सम्पत्तौ ९प्रकारे १०उपकरणे ११वृद्धौ १२विभूतौ मेदि०। १३अधिकारे १४प्रभायां १५कीर्त्तौ धरणि। १६वृद्धौ १७विद्धौ शब्दर० १८कमले १९बिल्ववृक्षे २०हिङ्गुविनाशौषधौ राजनि० "देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम्। सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्" इत्युक्ते देवादीनां २१नामोच्चारणीयोपाधिभेदे च "सिद्धाधिकारान् स्वर्गगामित्यादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणां तान् सिद्धाधिकारान्। तेन जीवतां श्रीशब्दादित्वं न मृतानामिति" संस्कारत० रघु०। २२रागभेदे पु०। श्रीरागश्च सन्दर्पुरुषाकृतिः हेमन्ते अपराह्णे गेयः। तस्य षट् रागिण्य मालश्री० मारवी धनाश्रीः वसन्तरागिणी आशावरी सङ्गीतदा०

पञ्चे श्रीशब्दन्यासंख्याभेदाः पत्रशब्दे ४२२०पृ० दृश्याः

श्रीकण्ठ पु० श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य। १शिवे अमरः सर्वतः श्वेतस्य

कण्ठे कृष्णवर्णविषसन्निकर्षे शोभाधिक्यात्तथात्वम् । २ह-
स्तिनापुरस्य उत्तरपश्चिमस्थे कुरुजाङ्गलाख्ये देशे च हेमच०

श्रीकण्ठपदलाञ्छन पु० भवभूतौ शब्दमाला ।

श्रीकन्द स्त्री श्री शोभा तया युक्तः कन्दोऽस्याः । वन्ध्या कर्कट्या राजनि० ।

श्रीकर न० श्रियं शोभां करोति कृ-अच् । १रक्तोत्पले त्रिका० २विष्णौ पु० ३दायनिबन्धभेदकारके पण्डितभेदे च पु०। ४शोभाकारके त्रि० । [शब्दच० ।

श्रीकरण न०श्रीयुक्तं क्रियतेऽनेन कृ-करणे ल्युट् । लेखन्या

श्रीकान्त पु० ६त० । विष्णौ शब्दच० श्रीनाथश्रीपत्यादयो ऽप्यत्र । श्रीपतिस्तु भूमिपाले च मेदि० ।

श्रीकारिन् पु०श्रियं करोति कृ-णिनि । जङ्गले मृगाजवे १मृगभेदे राजनि०। २शोभाकारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

श्रीखण्ड न०श्रियः शोभायाः खण्ड इव यत्र । चन्दने त्रिका०

श्रीगर्भ पु० श्रीर्गर्भेऽस्य । १विष्णौ त्रिका० २खड्गे च "श्रीगर्भो विजयश्चैव" इति खड्गनामाष्टकम् ।

श्रीग्रह पु० श्रियः ग्रह इव यत्र । पक्षिणां पानीयशालायां हारा० । [जटा० ।

श्रीघन पु०श्रिया बुद्धा घनः । १बुद्धभेदे अमरः । २दध्नि न०

श्रीचक्र न० श्रिया चक्रं यन्त्रभेदः । "बिन्दुत्रिकोणवसु-कोणदशारयुग्म मन्वस्रनागदलसङ्गतषोडशारम् । वृत्त-त्रयञ्च धरणीसदनत्रयञ्च श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः" इति तन्त्रोक्ते त्रिपुरासुन्दरीपूजाङ्गे यन्त्रभेदे । [चल।

श्रीज पु० श्रियो जायते जन-ड । कामदेवे श्रीनन्दनादयोऽ-

श्रीताल पु० श्रीयुक्तस्तालः शाक० । तालवृक्षतुल्ये वृक्षभेदे राजनि० । [दातरि त्रि० ।

श्रीद पु० श्रियं धनं ददाति दा-क । १कुबेरे अमर २धन-

श्रीधर पु० श्रियं धरति धृ-अच् । १विष्णौ "अतिक्षुद्रं द्वि-चक्रञ्च वनमालाविभूषितम् । श्रीधरं देवि! विज्ञेयम्" इत्युक्ते २शालग्राममूर्त्तिभेदे न० ।

श्रीनिकेतन पु० श्रियं निकेतयति नितरां वासयति नि+कित-णिच्-ल्यु । १विष्णौ शब्दच० ६त० । २श्रीलक्ष्मी-निवासे न० । [त्रि० ६त० । २श्रियं आलये च ।

श्रीनिवास पु० निवसत्यस्मिन् नि+वस-घञ् ६त० । १विष्णौ

श्रीपञ्चमी स्त्री श्रियः पूजाङ्गं पञ्चमी शाक०। माघशुक्ल-पञ्चम्याम् । माघोपक्रमे "चतुर्थी वरदा शुक्ला तत्र गौरी सुपूजिता सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्" । इत्युक्तेरूर्जादिनैऽभ्यायस्व गौचार,र, । अत्र श्रीपञ्च-

म्यामारभ्य प्रतिमासं पञ्चम्यामाप्य श्रीपञ्चमीव्रतं स्त्रियः कुर्वन्ति तत्प्रमाणं संवत्सरकौमुदीस्तत्रयज्ञसु० । [हारा० ।

श्रीपथ पु० श्रीयुक्तः पन्थाः अच् समा० शाक० । राजपथे

श्रीपर्ण न० श्रीर्लक्ष्मीः पर्णे दलेऽस्य । १पद्मे श्रीयुक्तं पर्ण-मस्य । २अग्निमन्थवृक्षे पु० मेदि० ।

श्रीपर्णिका स्त्री श्रीयुक्तं पर्णमस्याः स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । कट्फलवृक्षे अमर ।

श्रीपर्णी स्त्री श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः ङीप् । १गाम्भा-रीवृक्षे अमरः । २कट्फलवृक्षे मेदि०। ३शाल्मलीवृक्षे ४कुटवृक्षे हेमच० । ५अग्निमन्थवृक्षे राजनि०।

श्रीपिष्ट पु० श्रियै शोभायै पिष्यते पिष-क्त । सरलद्रवे रा-मायम । [२उच्चैःश्रवसि अश्वे त्रिका० ३चन्द्रे च ।

श्रीपुत्त्र पु०६त०। १कामदेवे श्रियः पुत्त्रो भ्राता समुद्रजत्वात् ।

श्रीपुष्प न० श्रीयुक्तं पुष्पम् शाक० । १लवङ्गे राजनि० । २पद्मकाष्ठे रत्नमाला ।

श्रीफल पु० श्रीयुक्तं फलमस्य । १बिल्ववृक्षे अमरः । २रा-जादन्यां राजनि० । ३नील्यां ४क्षुद्रकारवेल्ल्यां स्त्री राजनि० टाप् । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । ५तत्रार्थे रा-जनि०। ६आमलक्यां मेदि० स्त्री गौरा० ङीष् ।

श्रीभद्रा स्त्री श्रीयुक्तं भद्रमस्याः । भद्रमुस्तके शब्दच० ।

श्रीभागवत न० श्रीमत् भागवतम् शाक०। अष्टादशपुराणेषु मध्ये द्वादशस्कन्धयुक्ते अष्टादशसाहस्रे व्यासप्रणीते पुराणे भागवतशब्दे दृश्यम् । श्रीमद्भागवतमप्यत्र "श्रीम-द्भागवते महामुनिकृते" भाग०१,१। [राजनि०२चन्द्रे च ।

श्रीभ्रातृ पु० श्रियः लक्ष्म्याः भ्राता अनुजत्वात् । १अश्वे

श्रीमत् पु० श्रीरस्त्यस्य मतुप् । १तिलकवृक्षे अमर । २अश्व-त्थवृक्षे राजनि० । ३विष्णौ शब्दर०। ४शिवे त्रिका० । ५कुबेरे शब्दच० । ६शोभायुक्ते ७धनिनि च त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च दशाधिकायां मुखान्तताऽपि पुंसो० राधिकायाम् नारदपञ्चरात्रम् ।

श्रीमलापहा स्त्री श्रिया शोभया मलमपहन्ति अप+हन-ड । भूम्यामलक्यां लतायां राजनि० ।

श्रीमस्तक पु०श्रीयुक्तं मस्तकमस्य । रसोने (लशुन)राजनि०

श्रीमूर्त्ति स्त्री श्रीयुक्ता कमलाख्या मूर्त्तिः । देवताप्रतिमायां राजनि० । विष्णोर्मूर्त्तिभेदाश्चतुर्विंशति मूर्त्तिशब्दे दृश्याः । श्रीमूर्त्तेरष्टविधा भाग०११स्कन्धे दर्शिता यथा "शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती । मनो-मयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा मता । चलाचलेति द्वि-

विधा प्रतिष्ठा श्रीशमन्दिरम् । उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने । अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद् द्वयम् । स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् । गोपालमन्त्राद्दिष्टत्वात् तच्छ्रीमूर्त्तिरपेक्षिता । तथापि वैष्णवानीत्वे लेख्याः श्रीमूर्त्तयोऽखिलाः" ।

श्रीरङ्गपत्तन न० श्रिया रङ्गस्य पत्तनमिव । दक्षिणस्थे देशभेदे

श्रीरस पु० श्रियै रसोऽस्य । श्रीवेष्टे गन्धद्रव्ये राजनि० ।

श्रीराम पु० श्रीशब्दयुक्तो रामः । दशरथात्मजे भगवदवतारभेदे शब्दच० । [च अमरः ।

श्रील त्रि० श्री+मत्वर्थे लच् । १शोभायुक्ते २सम्पदादियुक्ते

श्रीलता स्त्री श्रीयुक्ता लता । महाज्योतिष्मत्यां राजनि० ।

श्रीवत्स पु० वदति महत्त्वं वद–स श्रीयुक्तो वत्सः । १वक्षःस्थे महत्त्वलक्षणश्वेतरोमावर्त्तविशेषे । स अस्त्यस्य अच् । २विष्णौ हेमच० । ३हरङ्गाभेदे त्रिका० ।

श्रीवत्सक पु० श्रीवत्सः चिह्नभेदः तेन कायति कै–क । हृदयस्थश्वेतलोमयुक्ते अश्वभेदे ।

श्रीवत्सभृत् पु० श्रीवत्सं बिभर्त्ति भृ–क्विप् । विष्णौ हेमच०

श्रीवत्सलाञ्छन पु० श्रीवत्सो लाञ्छनं यस्य । विष्णौ अमरः श्रीवत्साङ्कादयोऽप्यत्र । [वराहावतारे त्रिका० ।

श्रीवराह पु० श्रिया युक्तो वराहः । विष्णोर्दशस्ववतारेषु

श्रीवल्ली स्त्री श्रीयुक्ता वल्ली । कण्टकप्रधानवृक्षभेदे राजनि० ।

श्रीवाटी स्त्री श्रिया वाटीव । नागरङ्गभेदे राजनि० ।

श्रीवारक पु० श्रियं वारयति कामयते ण्वुल् । शितावरशाके राजनि० ।

श्रीवास पु० श्रियै वासयति वस–णिच्–अच् । सरलद्रवरसे (टारपिन) । "श्रीवासः सरलः पूतिः कुन्दुरुश्च निवर्णकम् । त्रिकण्टकः परमानासो देवदारु हरा नखी । सर्वेऽप्येते परमा ज्वरमोक्षणाः ज्वरनाशनाः" राजव० । ५त० । २पद्मे ३विष्णौ मेदि० ४शिवे शब्दच० ।

श्रीवासस् न० श्रियै वासयति वस–णिच् असि । सरलद्रवरसे अमरः । [तन्त्रसा० ।

श्रीविद्या स्त्री श्रियै त्रिपुरायै विद्या । त्रिपुरासुन्दर्याः

श्रीवृक्ष पु० श्रियः शोभाया वृक्ष इव । १अश्वस्य हृदयस्थे श्वेतरोमावर्त्तभेदे २अश्वत्थवृक्षे हेमच० । श्रीनामकोऽस्त्यस्य शाक० । ३बिल्ववृक्षे "श्रीवृक्षे बोधयामि त्वाम्" ति० त० ।

श्रीवेष्ट पु० श्रियै वेष्ट्यतेऽसौ वेष्ट–कर्मणि घञ् । सरलद्रवनिर्यासे (टारपिन) राजनि० । [ऽप्यत्र ।

श्रीश पु० ६त० । १विष्णौ २श्रीरामे शब्दच० । श्रीवरादयो-

श्रीसंज्ञ न० श्रियः संज्ञा सञ्ज्ञाऽस्य । लवङ्गे अमरः । [च ।

श्रीसहोदर पु० ६त० । १चन्द्रे २उच्चैःश्रवसि अश्वे च ३कर्पूरे

श्रीहस्तिनी स्त्री श्रीयुक्ता हस्तिनीव । (हातिशुँड़ा) वृक्षभेदे अमर ।

श्रु गतौ भ्वा० पर० सक० अनिट् । श्रवति अश्रौषीत् ।

श्रु श्रवणे भ्वा० पर० सक० अनिट् । शृणोति अश्रौषीत् । णिचि श्रावि अशिश्रवत् । णिचि सनि शि(शु)श्रावयिषति ।

श्रु(स्रु)घ्न पु० देशभेदे । [ठन् । वर्त्तिकाधारे रत्नमा० ।

श्रु(स्रु)घ्निका स्त्री श्रु(स्रु)घ्नः देशभेद कारणत्वेनाऽस्त्यस्याः

श्रुत न० श्रूयते श्रु–क्त । १शास्त्रे अमरः २तज्ज्ञाने च "श्रुतान्वितः" इति भट्टिः । ३श्रवणेन गृहीते त्रि० मेदि० ४अवधृत च ।

श्रुतकीर्त्ति स्त्री १कुशध्वजकन्यायां शत्रुघ्नपत्न्याम् । श्रुता विख्याता कीर्त्तिरस्य । २विख्यातयशस्के त्रि० ।

श्रुतदेवी स्त्री श्रुतस्य शास्त्रस्य देवी । सरस्वत्यां हेमच० ।

श्रुतबोध पु० श्रुतमात्रे बोधयति बुध–णिच्–अण् । १कालिदासकृते छन्दोग्रन्थभेदे । २सुगमार्थके ग्रन्थे च ।

श्रुतश्रवस् पु० श्रुतं श्रवो यशोऽस्य । शिशुपालपितरि "निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः" इति मा० ।

श्रुतश्रेणि स्त्री श्रुता विख्याता श्रेणीव । द्रवन्त्यां भावप्र० ।

श्रुतादान न० ६त० । ब्रह्मवादे हारा० ।

श्रुतायुस् सूर्यवंश्ये नृपभेदे "नाभागस्याम्बरीषोऽभूत् सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत् । ततः श्रुतायुः पुत्रोऽभूत्" मत्स्यपु० ।

श्रुति स्त्री श्रु–कर्मादौ क्तिन् । १वेदे वेदस्य सर्वैः श्रूयमाणत्वात् श्रुतित्वम् । २कर्णे कर्णस्य श्रवणहेतुत्वात् तथात्वम् । ३श्रवणेन्द्रियजन्ये ज्ञाने च । आकाशस्योक्तिः त्रिभुजक्षेत्रादौ भुजकोट्योः वर्गयोगमूले ४रेखाभेदे च लीला० । कर्णस्य शुभाशुभत्वं यथा "रक्ताब्जपत्त्रसदृशकर्णाः स्युः पार्थिवाः । निर्मांसचिपिटैर्भोगाः कृपणाः शुष्ककर्णकाः । शङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः श्रुतायुषः । हस्वकर्णाश्च राजानो भमिनः परिकीर्त्तिताः" गरुडपु० ६६ अ० । ५श्रवणक्रियायां ६वार्त्तायां मेदि० । ७श्रवणनक्षत्रे शब्दर० । ८षड्जरागाद्यारम्भकावयवे शब्दभेदे मल्लिना० "प्रथमं श्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः । सा श्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरावयवलक्षणेति" । श्रुतिसंख्यानियमश्च तत्र दर्शितः "चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः । द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रिस्त्रिर्ऋषभधैवतौ" । तद्भेदास्तु "नान्दी चावनिका रक्ता च छन्दोवती चिता त्रिचिता मन्दा मातङ्गी

हरसम्भृता मधुकरी मैत्री प्रिया मदन्ती । बाला शार्ङ्ग-रवी बला कलरवा माता विशाला तथा माले त श्रुतय पुराणकविभिर्द्वाविंशति: कीर्त्तिता ”, “श्रुतिस्थाने स्वरान् वक्तुं नालं ब्रह्मापि तत्त्वत । अतो न श्रुतरा मार्गो मीनानां नोपलक्ष्यते । गगने पक्षिणां यद्वत् तद्वत् स्वरगता श्रुति । श्रुतिनीदृशी प्रोक्ता तथाऽज्ञा च कला मता । यथा तैलगत सर्पिर्वेवा काष्ठगतोऽनल । प्रायत्नेऽप्युपदेशेन तथा स्वरगता श्रुति । वीणादेस्तु श्रुतिज्ञान स्वराणां तु संशयम् ” संगीतदा० । संगीतरत्नाकरे तु षड्जादिभेदे सन्धविधाः श्रुतय उक्ता यथा “तीव्रा कुमुद्वती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः । दयावती रञ्जनी च रतिका ऋषभे स्थिता । रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिका च प्रसारिणी । प्रीतिश्च मार्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः । क्षितिरक्ता च सान्दीपिन्यालापी चैव पञ्चमे । मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः । उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसत: श्रुती” ।

श्रुतिकट पु स्त्री० श्रुतिं कर्णं कटति कट–अच् । १सर्पे तस्य गुप्तकर्णत्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङीष् । २प्रायश्चित्ते ३पापशोधने च पु० मेदि० ।

श्रुतिकटु पु० श्रुतौ श्रवणे कटु कठोरः । अलङ्कारोक्ते कठो-रवर्णविशेषरूपे १काव्यदोषभेदे २कठोरशब्दे च ।

श्रुतिजीविका स्त्री श्रुतिं जीवयति मूलतयानुसरति जीव-ल्युट् । स्मृतिशास्त्रे शब्दर० ।

श्रुतिधर त्रि० श्रुत्वा श्रवणमात्रेण धरति धारयति धृ–अच् । श्रवणमात्रेण धारणायुक्ते ।

श्रुतिमूल न० श्रुतिरेव मूलं धर्मप्रामाण्ये कारणम् । १वेद-रूपे धर्मबोधकप्रमाणे हेम० । २यथादौ वेदशास्त्रबोधिते धर्मादौ च हेम० । ३कर्णमूले ।

श्रुतिवर्जित त्रि० श्रुत्या वेदाध्ययनेन कर्णेन्द्रियेण वा वर्जितः १वेदपाठहीने २बधिरे च जटा० ।

श्रुतिवेध पु० श्रुते: कर्णस्य वेधो यत्र । कर्णवेधाख्ये संस्का-रभेदे कर्णवेधशब्दे १७१० पृ० दृश्यम् ।

श्रुतिस्फोटा स्त्री श्रुत्यादिव पत्रे स्फोटो यस्याः । कर्णस्फो-टाख्यलतायां राजनि० ।

श्रुत्यनुप्रास पु० श्रूयते इति श्रुतिः शब्दस्तस्यानुप्रास: । अल-ङ्कारोक्ते शब्दालङ्कारभेदे अनुप्रासशब्दे १७८४० दृश्यम् ।

श्रुत्युक्त त्रि० श्रुतौ वेदे उक्त विहित: । वेदविहिते धर्मादौ ।

श्रुव पु० श्रूयते व । १यागे जटा० श्रुतिविहितत्वात् तस्य तथात्वम्

श्रु(स्रु) वा स्त्री श्रु(स्रु) क । यज्ञपात्रभेदे राजनि० । कात्या० श्रौ० १।३।३८ अत्र दन्त्यादितया पुंस्त्वेन चोक्तः “अरत्निमात्र स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्कर.” सू० । “अरत्नि प्रमाणमस्यासावरत्निमात्र स्रुवोऽरत्निप्रमाणो भवति अङ्गुष्ठपर्वणो वृत्तमङ्गुष्ठपर्ववृत्तम् अङ्गुष्ठपर्ववृत्तं पुष्कर यस्य यस्यासावङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्कर पर्वशब्दः सन्धिवाची सन्धिपर्वन्धि तदुक्तम् “अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र वृहत्पर्व ग्रन्थिभिर्मिनु-यात् बुध ” । अतोऽङ्गुष्ठस्य वृहत्पर्वग्रन्थिप्रमाणं चतु-रस्रं कृत्वा तदेव मण्डलं चतुरस्रं चिकीर्षेत्सत्पादेन ह्रस विधाय तत्प्रमाणं स्रुवस्य पुष्कर नासिकावत् खात स्यात् ” कर्क० । कर्मप्रदीपे कात्या० “खादिरो वाथ पा-लाशो वितस्तिस्तु स्रुव स्मृत । स्रुग्बाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयो । स्रुवाग्रे घ्राणवत् खातं द्व्यङ्गुष्ठ परिमण्डलम्” । [इत्ये राजनि० ।

श्रु(स्रु)वावृक्ष पु० श्रु(स्रु)-वार्थो वृक्ष । (वैँइचि) विकङ्कत-

श्रेढी स्त्री श्रेणये राशीकरणाय ढौकते ढौक–ड गौरा० ङीष् । मिश्रजातीयद्रव्याणां मिश्रकरणाय लीला० उक्ते गणनाङ्कभेदे ।

श्रेढीव्यवहार पु० श्रेढ्या व्यवहारः । श्रेढीगणनार्थे लीलावत्युक्ते उपायभेदे । [अमर० ।

श्रेणि(णी) स्त्री श्रि–णि वा ङीप् । विच्छेदरहितायां पङ्क्तौ

श्रेयस् न० अतिशयेन प्रशस्यम् इयसु श्रादेश । १धर्मे २मोक्षे अमर० । ३शुभे न० ४अतिप्रशस्ते त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीप् । सा च ५हरीतक्यां ६पाठायां ७गजपिप्पल्याम् अमरः [illegible] रास्नायां त्रिका० । ९शुभयुक्ते त्रि० अमर ।

श्रेष्ठ पु० अतिशयेन प्रशस्य इष्ठन् श्रादेश । १कुबेरे २नृपे ३विप्रे शब्दर० ४विष्णौ विष्णुस० । ५गोदुग्धे न० त्रिका० ६अत्यन्तशस्ते त्रि० अमर० । ७स्थलपद्मिन्यां स्त्री रत्नमाला-यास्तु राजनि० ।

श्रेष्ठकाष्ठ पु० श्रेष्ठ काष्ठमस्य । शाकवृक्षे (सेगुण) राजनि० ।

श्रेष्ठाम्ल न० श्रेष्ठमम्लमस्य । वृक्षाम्ले राजनि० ।

श्रेष्ठिन् पु० श्रेष्ठं धनादिमस्त्यस्य इनि । १शिल्पिवणिजां श्रेष्ठे जटा० “स हि श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसतीति” मृच्छ-कटिकटीका । [भ्वा० दि० अपचति ।

श्रै स्वेदे भ्वा० प० अक० अनिट् । श्रायति अश्रासीत् । णिच् तौ

श्रोण सङ्घाते भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् चङि न ह्रस्व । श्रोणति अशुश्रोणत् ।

श्रोण पु० श्रोण–अच्। १पङ्गौ अमरः। २काञ्जिके स्त्री।

श्रोणि(णी) स्त्री श्रोण–इन् वा ङीप्। १कटप्राम् अमरः २पथि शब्दर०। [२कटिपार्श्वे।

श्रोणिफलक न० श्रोणि फलकमिव। १नितम्बकटौ हेम०।

श्रोणिसूत्र न० श्रोणौ स्थितं सूत्रम्। श्रोणिस्थे खड्गादि बन्धनसूत्रे।

श्रोतस् न० श्रु–असुन् तुट् च। १कर्णे २नदीवेगे अमरः। ३इन्द्रिये हेमच०। स्रवार्थे दन्त्यादित्वमित्यन्ये।

श्रोत्र न० श्रूयतेऽनेन श्रु–करणे ष्ट्रन्। १शब्दज्ञानसाधने इन्द्रियभेदे अमरः। २तदाधारे गोलके च कर्णशब्दे १७०६पृ० दृश्यम्।

श्रोत्रिय पु० छन्दो वेदमधीते वेत्ति वा छन्दस्+घ श्रोत्रादेशः। १वेदाध्ययनानुरते अमरः। "एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च। षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित्" इत्युक्ते २विप्रभेदे "जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते। विद्याभ्यासी भवेद्विप्रः श्रोत्रियस्त्रिभिरुच्यते" मनूक्तलक्षणे ३ब्राह्मणभेदे च।

श्रौत त्रि० श्रुतौ विहितमण्। १वेदविहिते धर्मादौ "श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यात्" कात्या० स्मृतिः। २गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु पु०।

श्रौत्र न० श्रोत्र–स्वार्थे अण्। १कर्णे। श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा अण् यलोपः। वैदिकस्य भावे "श्रौत्राहन्तीषणैर्गुणाय" सिद्धान्तकौ०।

श्रौषट् अव्य० श्रु–डौषटि। यज्ञादौ हविर्दाने अमरः।

श्लक सर्पणे भ्वा० आ० सक० सेट् इदित्। श्लङ्कते अश्लङ्किष्ट।

श्लक्ष्ण त्रि० श्लिष–क्स्न नि०। १अल्पे अमरः २चिक्कणे। सज्ञावां कन्। ३मनोहरे उणा० ४पुंसि राजनि०।

श्लक्ष्णत्वच् पु० श्लक्ष्णा त्वगस्य। अश्मन्तकवृक्षे राजनि०।

श्लग गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। श्लङ्गति अश्लङ्गीत्।

श्लथ दौर्बल्ये अद० चु० उभ० अक० सेट्। श्लथयति ते अशश्लथत् त।

श्लथ पु० श्लथ–अच्। १शिथिलप्रयोगे शिथिले शब्दा० २दुर्बले च

श्लाख व्याप्तौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। श्लाङ्खति अश्लाङ्खीत्। [नि मुख। श्लाघते अश्लाघिष्ट।

श्लाघ आत्मगुणाविष्कारणे भ्वा० आ० अक० सेट् इदित्

श्लाघा स्त्री श्लाघ–अ। १प्रशंसायां २परिचर्यायाम् ३अभिलाषे च मेदि०। ४निजगुणाविष्करणे।

श्लाघ्य त्रि० श्लाघ–ण्यत्। प्रशस्ते "स श्लाघ्यस्तस्य राघवो रिति" दैवीमा०।

श्लिकु न० श्लिष–कु नेत्त्वम् पृषो०। ज्योतिःशास्त्रे उणा०।

श्लिक्यु पु० श्लिष–क्यु नेत्त्वम् पृषो०। १भृत्ये सि० कौ० २जारे उणादि०। [श्लेषीत्।

श्लिष दाहे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् क्त्वा वेट्। श्लेषति अ-

श्लिष आलिङ्गने संसर्गे च सक० दि० अनिट्। श्लिष्यति लृदित् अश्लिषत्। आलिङ्गने तु अश्लिक्षत्।

श्लिष श्लेषणे चु० उभ० सक० सेट्। श्लेषयति ते अशिश्लेषत् त।

श्लिष्ट त्रि० श्लिष–क्त। १आलिङ्गिते २संसृष्टे ३श्लेषरूपशब्दालङ्कारयुक्ते शब्दे च।

श्लीपद न० श्रीयुक्तं वृद्धियुक्तं पदमस्मात् पृषो०। (गोद) १रोगभेदे वैद्य०। २तद्रोगयुक्ते त्रि०। शिलीपदशब्दे ५१११ पृ० दृश्यम्।

श्लीपदप्रभव पु० श्लीपदाय रोगभेदाय प्रभवति प्र+भू–अच्। आम्रवृक्षे शब्दमा०। तत्फलसेवने रसबाहुल्यात् तद्वृद्धिः।

श्लीपदापह पु० श्लीपदं रोगभेदमपहन्ति अप+हन–ड। पुत्रजीववृक्षे त्रिका०। [तद्विपरीतो हि अश्लीलः।

श्लील त्रि० श्रीरस्त्यस्य लच् पृषो० रस्य लः। शोभायुक्ते

श्लेष पु० श्लिष–घञ्। १संसर्गे अमरः। २दाहे ३आलिङ्गने ४शब्दालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०५पृ० दृश्यम्।

श्लेषघ्ना स्त्री श्लेष्माणं हन्ति हन–क टाप्। १मल्लिकायां २केतक्याञ्च विश्वः। ३ज्योतिष्मत्यां जटा० ङीप्। सा च ४मल्लिकायां मेदि० ५त्रिकटुनि शब्दच०।

श्लेषण पु० श्लेष्माऽस्त्यस्य न। कफविशिष्टे अमरः।

श्लेष्मन् पु० श्लिष–मनिन्। कफे अमरः। श्लेष्मस्वरूपादिकं भावप्रकाशाद्युक्तं कफशब्दे १६७६पृ० दृश्यम्। तत्प्रकृतिकलक्षणम् "गम्भीरबुद्धिः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः। स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः"। तत्कर्माणि यथा "श्लेष्मा वस्य स्थिरत्वञ्च गौरवं वृष्यता बलम्। क्षमाधृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम्"। श्लेष्मकरद्रव्याणि कफकरशब्दे १६७७पृ० दृश्यानि। अन्यानि यथा "भोजनानन्तरं स्नानं जलपानं विना तृषा। तिलतैलं स्निग्धतैलं स्निग्धमासनकौद्रवम्। पर्युषितान्नं तक्रञ्च पक्वरम्भाफलं दधि। माषाम्बुशर्करातोयं सुस्निग्धस्थलसेवनम्। नारिकेलोदकं रूक्षस्नानं पर्युषितं जलम्। तरुमुञ्जापक्वफलं सुपक्वकर्कटीफलम्। प्रातःस्नानञ्च वर्षासु मूलकं श्लेष्मकारणम्। तज्जलं मद्यरम्भे च महावीर्यविनाशनम्"। श्लेष्मनाशकद्रव्याणि कफघ्नशब्दे १६७७पृ० दृश्यानि। अन्यानि च यथा "वह्निस्वेदं

कटुभक्तं पक्वन्तु विशोषकम्। अमवत् शुष्कमच्छन्नु शुष्कपक्वहरीतकी। पिचुदारकमपक्वञ्च रम्भा फलमपक्वकम्। वंशयारविम्बुवारमनाहारसपानकम्। सहत रोचनाचूर्णं सहत शुष्कशर्करम्। मरीच पिप्पली शुष्कमार्द्रक जीरक मधु। द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते। सदा श्लेष्मचराणि च" ब्रह्मवै० ब्रह्म० १६ अ०। [२हस्ते पु० शब्दच०।

श्लेष्मल त्रि० श्लेष्म+अस्त्यर्थे लच्। १कफयुक्ते (बहुयार)

श्लेष्महन् पु० श्लेष्माणं हन्ति हन-ड। १कट्फलवृक्षे शब्दच० २श्लेष्मनाशके त्रि०। कफघ्नीशब्दे १६७७पृ० दृश्यम्।

श्लेष्मात पु० श्लेष्मणा अतति अत-अच्। श्लेष्मातकवृक्षे शब्दर०

श्लेष्मातक पु० श्लेष्मणा स्वसेवनजनितकफेन अतति अत-ण्वुल् (बहुयार) बहुवारवृक्षे अमर० "बहुवारस्तु शीतः स्यादुद्दालो बहुवारकः। शेलुः श्लेष्मातकश्चापि पिच्छिलो भूतवृक्षकः। बहुवारो विषस्फोटव्रणवीसर्पकुष्ठनुत्। मधुरस्तुवरस्तिक्तः केश्यश्च कफपित्तहृत्। फलमामन्तु विष्टम्भि रूक्षं पित्तकफास्रजित्। तत् पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरु" भावप्र०।

श्लेष्मान्तक पु० श्लेष्मणा स्वसेवनजकफेन अन्तक इव नाशकत्वात् (बहुयार) वृक्षभेदे राजनि०। [श्लोकते अश्लोकिष्ट।

श्लोक सङ्घाते च भ्वा० आ० स० सेट्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

श्लोक पु० श्लोक-अच्। चतुष्पदात्मके कवितते १वाक्यभेदे २यशसि च अमर "क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्" भाग० १।१

श्लोण सङ्घाते भ्वा० पर० सक० सेट्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। श्लोणति अश्लोणीत्।

श्वःश्रेयस न० श्वः परदिने भाविकाले श्रेयो यस्मात् अच् समा०। १मङ्गले अमर २सुखे ३परमात्मनि च मेदि०। ४कल्याणयुक्ते त्रि०।

श्वक सर्पणे भ्वा० आ० सक० सेट् इदित्। श्वङ्कते अश्वङ्किष्ट।

श्वच गतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। श्वचते अश्वचिष्ट इदित्पाठम्

श्वठ गतौ संस्कारे च चु० उभ० सक० सेट्। श्वठयति-ते अशिश्वठत् त। इदित्पाठम् श्वण्ठयति। [ठस् न।

श्वठ दुर्वचने अद० चु० उभ० सक० सेट्। श्वठयति ते अशश्वठ-

श्वदंष्ट्रक पु० शुनो दंष्ट्रेव कण्टकोऽस्य कप्। गोक्षुरे क्षुपे राजनि०। [अमरः।

श्वदंष्ट्रा स्त्री शुनो दंष्ट्रेव कण्टकाकृतत्वात्। गोक्षुरे क्षुपे

श्वधूर्त्त पुंस्त्री० नित्यं शुनो वञ्चनार्थं धूर्त्तः। शृगाले शब्दच० स्त्रियां ङीष्। नी।

श्वन् पु० श्वि-कनिन् नि०। कुक्कुरे तज्जातिस्त्रियां ङीप्

श्वनिश न० स्त्री शुना कुक्कुराणां निशा वा ह्रस्वः। कुक्कुरनादकरात्रौ।

श्वपच पुंस्त्री० श्वानं पचति भोजनाय पच-अच्। श्वपाके जातिभेदे। स च अन्त्यावसायिवत्। "चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा। मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः। अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यस्तु कामतः। स तु चान्द्रायणं कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा" प्रा०त० अङ्गिराः।

श्वपाक पु० श्वानं पचति कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। जातिभेदे "क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्त्यते" मनुः। तद्वंशश्च चण्डालशब्दे २८४८ पृ० उक्तो दृश्यः।

श्वफल पु० शुन इव फलमस्य। वीजपूरवृक्षे रत्नमा०।

श्वफल्क पु०। वृष्णिवंश्ये अक्रूरपितरि क्षत्रियभेदे विष्णुपुरा०

श्वभीरु पु० श्वभ्यो भीरुः। शृगाले शब्दमा०।

श्वभ्र गतौ छिद्रकरणे सक० दौ स्ये अक० चु० उभ० सेट्। श्वभ्रयति ते अशश्वभ्रत् त।

श्वभ्र न० श्वभ्र-अच्। छिद्रे अमरः।

श्वयथु पु० श्वि-वृद्धौ अथुच्। शोथे अमरः।

श्वयीची स्त्री श्वि-ईचि ङीप्। पीडायाम् सि० कौ०।

श्वल वेगे भ्वा० पर० अक० सेट्। श्वलति अश्वालीत्।

श्वल्क भाषणे चु० उ० स० सेट्। श्वल्कयति ते अशश्वल्कत् त।

श्वल्ल वेगे भ्वा० पर० अक० सेट्। श्वल्लति अश्वल्लीत्।

श्ववृत्ति स्त्री शुन इव पराधीना वृत्तिः। दास्ये "सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्" मनुः। "दीनदृष्टिमन्दगमनस्वामिचित्तानुवृत्तिक्रियादिसंयोगात् श्ववृत्तिरिति" कुल्लू० "न श्ववृत्त्या कदाचन" मनुः। [शटा०।

श्वव्याघ्र पु० शुनो व्याघ्रः। कुक्कुरघातके व्याघ्रभेदे (चिते)

श्वशुर पु० शु आशु अश्नुते आशु+अश-उरच् पृषो०। १पत्युः पितरि २भार्य्यायाः पितरि च अमर।

श्वशुर्य्य पु० श्वशुरस्यापत्यम् यत्। १देवरे २श्याले च अमरः।

श्वश्रू स्त्री श्वशुरस्य पत्नी ऊङ् उकाराकारलोपश्च। श्वशुरभार्य्यायाम् अमरः। श्वश्रूश्वशुरयोरपि तथात्वे वराहपु० उक्तं यथा "पाञ्चाली च सोमा च भार्य्या नारी सदा धने। या श्वश्रूपि यस भार्य्या निश्वासो भवेद्दर्पिता। सा च श्वश्रूः कदाचित् स्याद् वा श्वश्रू जीवेद्धर्मिमिति" ।[अमर।

श्वस् अव्य० आगामिनि अह्नि पृषो० नि०। आगामिनि दिवसे

श्वस जीवने अदा० अक० पर० सक० सेट्। श्वसिति अश्व-

चीत्। "न विश्वसेदविश्वस्ते इत्यादौ" तु गणव्यत्यासात् श्वादित्वम् निश्वा वेट्। श्वसित श्वस्तः।

श्वस अप्रे अदा॰प॰ अक॰ वैदिकोऽयम्। श्वसिति अश्वसीत्।

श्वसन पु॰ श्वसित्यनेन श्वस–ल्युट्। १वायौ २मदनवृक्षे च अमरः। भावे ल्युट्। ३निश्वासे न॰ मेदि॰। [स्त्रियां ङीप्

श्वसनाशन पुंस्त्री॰ श्वसनो वायुरशनमस्य। सर्पे हारा॰।

श्वसनेश्वर पु॰ श्वसनो वायुरीश्वरोऽस्य। अर्जुनवृक्षे शब्दच॰।

श्वसनोत्सुक पुंस्त्री॰ ७त॰। सर्पे शब्दर॰ स्त्रियां ङीप्।

श्वसित न॰ श्वस–क्त। निश्वासे मुखनासिकाभ्यां वहिर्गमनरूपे हृदयस्थप्राणवायुव्यापारे।

श्वसुन पु॰ श्वस–उनन्। (ककरमोक्का) वृक्षे शब्दमा॰।

श्वस्तन त्रि॰ श्वोभवः श्वस्–ट्यु तुट् च। भाविदिनस्थायिवस्तुनि स्त्रियां ङीप्।

श्वस्त्य त्रि॰ श्वोभवः श्वस्+त्यप्। भाविदिनस्थायिवस्तुनि।

श्वागणिक पु॰ श्वगणेन चरति ठञ्। कुक्कुरादिना मृगयाकर्त्तरि व्याधे सि॰कौ॰। [युते।

श्वादंष्ट्र त्रि॰ श्वेव दन्तोऽस्य नि॰ दीर्घः। कुक्कुरतुल्यदशन-

श्वान पुंस्त्री॰ श्वैव अण् न टिलोपः। कुक्कुरे शब्दमा॰। तस्य जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। [राजनि॰।

श्वानचिञ्चिका स्त्री॰ श्वान इव चिञ्चिका। शुनकचिञ्चुर्याम्

श्वापद पु॰ शुन इवापदमस्य अमरटीका। १हिंस्रपशौ हेमच॰ २व्याघ्रे च शब्दर॰।

श्वाविध् पु॰ शुना आविध्यते आ–व्यध् क्विप् ६तत्। शल्यके (सजारु) अमरः। कन्। श्वाविधोऽप्यत्र पु॰।

श्वास पु॰ श्वस–घञ्। १वायुव्यापारे २रोगभेदे ३शिक्षोक्ते वर्णोच्चारणार्थे बाह्यप्रयत्नभेदे च।

श्वासरोगस्य निदानादि माधव॰ उक्तं यथा "श्वासनिदानमाह तैरेव कारणैर्हिक्का हेतुना समवर्त्तते। तैरेव लक्षणैः श्वासो व्याधिर्घोरः प्रजायते"। श्वासस्य भेदानाह "महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा। भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः"। तस्य पूर्वरूपमाह "प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च। आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च"। सम्प्राप्तिमाह "यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः। विष्वग् व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासं करोति सः"। विष्वक् व्रजति सर्वतो विमार्गान् याति संरुद्धः कफानादिभिः रुद्धमार्गः। महाश्वासस्य लक्षणमाह "उद्धूयमानवातोयः शब्दवद् दुःखितो नरः। उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम्। प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः। विकृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्च्चा विशीर्णवाक्। दीनः श्वसितञ्चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम्। महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते"१। उद्धूयमानवातः ऊर्द्ध्वं नीयमानो वातो यस्य सः शब्दवत् सशब्दं यथा स्यात्। कीदृक् स बद्धसद्गोपधितुदात् मत्तर्षभ इव। उच्चैः श्वसितोऽत्यर्थम्। संरुद्धः आनद्धः आनाहयुक्त इति यावत्। श्वासं तत्संदर्शविनिश्चय। विशीर्णवाक् स्खलितवचनः। दीनं म्लानं। मारकत्वाय महाश्वास ऊर्द्ध्वश्वासमाह "ऊर्द्ध्वं श्वसिति योऽत्यर्थं न च प्रत्याहरत्यधः। श्लेष्मावृतमुखस्रोतः क्रुद्धगन्धवहार्दितः। ऊर्द्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः। प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्यो रतिपीडितः। ऊर्द्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते। मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्द्ध्वश्वासस्तस्य निहन्त्यसून्"२। सर्वेषु श्वासेषु ऊर्द्ध्वश्वासोऽस्त्ययमिति विशेषः। न च प्रत्याहरत्यधः न श्वासमधः करोति श्लेष्मावृतेत्यादिश्लेष्मावृतं यस्य स स्रोतांसि च तं क्रुद्धो यो गन्धवहस्तेनार्दितः। विपश्यन् इतस्ततो विकृतं यथा स्यादेवं पश्यन् अधःश्वासो निरुध्यते श्वासो नाधः प्रवर्त्तत" इत्यर्थः। मुह्यतो मोहं प्राप्नुवतस्ताम्यतो ग्लानिं प्राप्नुवतश्च ऊर्द्ध्वश्वासः असून् प्राणान् हन्ति। छिन्नश्वासस्यारम्भलक्षणमाह "यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः। न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मर्म्मच्छेदरुजार्दितः। आनाहस्वेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना। विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः। विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः। छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून्"३। विच्छिन्नं सविच्छेदं सर्वप्राणेन सर्वबलेन मर्म्मच्छेदरुजार्दितः हृदयशिरश्छेदवदनयेव पीडितः। दह्यमानेन वस्तिना उपलक्षितः। विप्लुताक्षः अश्रुपूर्णनेत्रः। विचेताः उद्विग्नचित्तः छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः यस्तु श्वसिति विच्छिन्नमित्यादिलक्षणयुक्तो यः स नरः छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः पीडितो बोद्धव्यः। मारकत्वाय छिन्नश्वासः। तमकश्वासमाह "प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते। ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च। करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा। अतीव तीव्रवेगञ्च श्वासं प्राणप्रपीडकम्। प्रताम्यति स वेगेन तृष्यते सन्निरुध्यते। प्रमोहं कासमानश्च गच्छति मुहुर्मुहुः। श्लेष्मण्यमुच्यमाने

भवं भवति दुःखित । तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम् । तथास्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् । न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडित । पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः । आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति । उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्त्तिमान् । विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते । मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते । स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थित"४। सम्यक् व्यथया समुदीर्य वर्द्धयित्वा । पीनसं नासास्रावं तेन श्लेष्मणा घुर्घुरं घुर्घुरशब्दं प्राणप्रपीडकम् । प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव वेगेन श्वासवेगेन सन्निरुध्यते निश्चेष्टो भवतीति चक्र । सन्निरुध्यते श्वास इति जैय्यटः । श्लेष्मणा मुच्यमानेन सुखं सुखमिव उद्ध्वंसते व्यथितो भवति । शयानः शयनमधिष्ठितः श्लोऽवगृह्णाति पीडयति उष्णञ्चैवाभिनन्दति इत्यनेन तमको वातकफारब्ध इति बोद्धव्यः । उच्छ्रिताक्ष भृशं । ललाटेन स्विद्यता उपलक्षितः स्वस्यते गलाच्छ्रसेव सर्वगात्रश्चाल्यते । तमकस्यैव पित्तानुबन्धजनितज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह "ज्व रमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकं भिषक्" । तस्यैवापरलक्षणमाह "उदावर्त्तरजो जीर्णकविलकायनिरोधज । तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतैश्च प्रशाम्यति । मज्जतस्तम सोवास्य विद्यात् प्रतमकन्तु तम्"। उदावर्त्तो रोगविशेषः रजो धूलिः अजीर्णमामादिकञ्च विदग्धं काय निरोधः कफवेगानां निरोधः तस्मादुत्पन्न । क्षुद्रश्वासमाह "रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् । क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधक । हिनस्ति न च गात्राणि न च दुःखं यथेतरे । न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम् । नेन्द्रियाणां व्यथाञ्चापि काञ्चिदुत्पादयेद्रुजम् । स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः"५ । क्षुद्रः अल्पनिदानविहारः उदीरयन् उत्क्षिपन् दुःखं दुःखप्रद । सर्वे महाश्वासादयोऽपि । अव्यक्तलक्षणाः अल्पः साध्याः । श्वासानां साध्यत्वादिकमाह "क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते । त्रय श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च । काम प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा । यथा श्वासश्च हिक्का च हरत प्राणमाशु वै" । बहवो ज्वरादय "यथा यथा श्वासहिक्के हरतो जीवमाशु ते" ।

नेमा निदानकर्मविपाकास्तु भगुमार० उक्ता यथा "श्वासरोगो महातुमो देहिदेहाभिघातज । कर्मणा येन भवति तस्मे निगदत शृणु । महोर्मिपुत्रतमकक्षुद्रा-भेदोऽस्य पञ्चधा । श्वासः सञ्जायते नृणां पृथक् कर्मानुसारतः । यस्तु यत्नं समासाद्य पशुश्वासं निरुध्य च । हन्ति स्वादन्ति वातघ्न महाश्वासेन स्पृश्यते१ । पौराणिक कथा मध्ये यस्तु वाचान्यथा वदेत् । स जन्तुश्वासमासाद्य कुर्यात्परपर्यर्णमम्२ । निविडदामपरुषाभिश्वासेन स्पृश्यते३ । मर्त्यः शास्त्रार्थनिर्णीतवाक्यो दूषयत्यपि । पीड्यत तमकश्वासे ४ क्षुद्रः पाकजविज्ञत ५ । परम कर्मतो देही नरकेषु विपच्यते । नरकान्ते पुनर्याचयोनिं श्रृकरवायसीम् । पृथक् क० वशाद् योनी गत्वा संप्राप्य तप्यते । मानुषत्वमनुप्राप्य पूर्वोक्तेनोपपद्यते" ।

श्वासकास पु० श्वासयुक्तः कास । श्वासयुक्ते कासरोगे "पिशुनो नरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान् । इत तेन मदाग्रव्य सहस्रपलसम्मितम्" शाता० कर्म० ।

श्वासकुठार पु० श्वासे कुठार इव । श्वासरोगौषधभेदे "रसो गन्धो विषञ्चापि टङ्कणञ्च मन शिला । एतानि कर्षमात्राणि मरिचञ्चाष्टकर्षकम् । कटुमयं कर्षयुग्म प्रत्यक्ष विनिःक्षिपेत् । रसः श्वासकुठारोऽयं सर्वश्वास निवारकः" भावप्र० । [धारणव्यापारे प्राणायामे

श्वासधारण न० श्वास प्राणवायुः भ्रियतेऽनेन । प्राण-

श्वासहेति स्त्री श्वासस्य हेतिरिव । निद्रायां हेमच० ।

श्वासारि पु० श्वासस्य रोगभेदस्यारि नाशकत्वात् । पुष्कर-मूले राजनि० ।

श्वासिन् पु० श्वासयति श्वस–णिच् णिनि । वायौ शब्दच० ।

श्वि गतौ वृद्धौ च भ्वा०पर०सका०सेट् । श्वयति अशि श्वत्-अश्वत् अश्वयीत् । द्विव श्वयतु० ओहित् निष्ठा तस्य न० शून० । [श्वेतते अश्वितत् अश्वेतिष्ट ।

श्वित शुक्लतापादने भ्वा०आ० लृदित् इदित् अक०सक०सेट् ।

श्वित्र न० श्वित–रक् । श्वेतकुष्ठभेदे (धवल) अमर । तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा "कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं चारुणं भवेत् । निर्दिष्ट-मपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्" । कुष्ठैकसम्भव कुष्ठेन सह सम्भवो निदानं यस्य तत् । अथ श्वित्रस्य भेदमाह किलासञ्चारुणञ्च भवेत् श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात् किलास-शब्दस्य भवेदित्यर्थः । नतु कुष्ठात् श्वित्रस्य को भेद

इत्यत आह निर्दिष्टमपरिस्रावीति श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अत्र च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति श्वित्रम् त्रयोधातवो रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत् । कुष्ठन्तु सान्निपातिकं सर्वधातुगतं भवतीति भट० । दोषभेदेन लक्षणभेदान्याह "वाताद्रूक्षारुणं पित्तात् ताम्रं कमलपत्रवत् । सदाहं रोमविध्वंसि कफात् श्वेतं घनं गुरु । सकण्डूकं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् । वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्" । अरुणमीषल्लोहितम् । कमलपत्रशब्दित्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति । घनं पुष्टम् । क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् । तथा च चरकः "अरुणं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते चलकृते । श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कृच्छ्रं परं परम्" इति । उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन ईदृगेव । अरुणं ताम्रं श्वेतञ्च दोषभेदात् । द्विविधं दोषजं व्रणजं च । तथा च भोजः "श्वित्रं तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथा" इति । श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह "अशुक्लरोमाबहलमसंसृष्टं मिथो नवम् । अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा" । अबहलं तनु । अन्यच्च "गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् । वर्जनीयं विशेषेण श्वित्रं सिद्धिमिच्छता" । गुह्यं मेहनम् भगञ्च तत्रभवं यद्यत्र सम्भवेनान्ते जातमिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात् । अप्यचिरन्तनम् नवमपि" ।

श्वित्रघ्नी स्त्री श्वित्रं हन्ति हन–टक् ङीप् । पीतपर्ण्याम् (वकुली) शब्दच० ।

श्वित्रिन् त्रि० श्वित्रमस्त्यस्य इनि । श्वेतकुष्ठयुक्ते "श्वित्री वस्त्रं सारसं च चौरी लवणहारकः" याज्ञ० ।

श्विद शुक्लतापादने भ्वा० आत्म०सक० सेट् इदित् । श्विन्दते अश्विन्दिष्ट ।

श्वेत पु० श्वित–अच् घञ् वा । १द्वीपभेदे २पर्वतभेदे ३कपर्दके हेमच० । ४शुक्लपक्षे ५शुभ्राभ्रे शब्दच० । ६शङ्खे राजनि० । ७जीरके जटा० । ८शुक्लवर्णे ९तद्वति त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च श्वेनी । १०कलियुगीयशिवावतारविशेषे यथा "वेदव्यासावताराणि द्वापरे कथितानि तु । महादेवावताराणि कलौ शृणुत सुव्रताः ॥ आद्यो कलियुगे श्वेतो देवदेवो महाद्युतिः । नाम्ना हिताय विप्राणामभूद्वैवस्वतेऽन्तरे । हिमवच्छिखरे रम्ये छागले पर्वतोत्तमे । तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरमितप्रभाः । श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेताश्वः श्वेतलोहितः । चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः । सुतारो दमनश्चाथ सुहोत्रः कङ्कणस्तथा । लोकाक्षिरथ योगीन्द्रो जैगीषव्यस्तु सप्तमे । अष्टमे दधिवाहः स्यान्नवमे ऋषभः प्रभुः । भृगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुग्रः परः स्मृतः । द्वादशेऽत्रिः समाख्यातो बाली चाथ त्रयोदशे । चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षा ततः परम् । गोकर्णश्चाभवत्तस्माद् गुहावासः शिखण्ड्यथ । जटामाल्यट्टहासश्च दारुको लाङ्गली क्रमात् । श्वेतस्तथा परः शूली डिण्डी मुण्डी च वै क्रमात् । सहिष्णुः सोमशर्मा च नकुलीशोऽन्तिमे प्रभुः । वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिशूलिनः । अष्टाविंशतिराख्याता ह्यन्ते कलियुगे प्रभो" कौर्म पु० अ० । श्वेतपर्वतस्य परिमाणादि यथा "उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां मर्यादागिरयः प्रागायताः उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति" भाग० ५।१६ । ११राजभेदे वह्निपु० । संज्ञायां कन् । रूप्ये न० राजनि० । कपर्दके पु० ।

श्वेतकण्टकारी स्त्री कर्म० । शुभ्रवर्णकण्टकारिकायाम् [राजनि० ।

श्वेतकान्ता स्त्री श्वेतः कान्तोऽस्याः । अतिविषायां राजनि० ।

श्वेतकिणिही स्त्री कर्म० । निर्विषिकाया क्षुपभेदे राजनि० ।

श्वेतकुञ्जर पु० कर्म० । १ऐरावतगजे शब्दर० २श्वेतवर्णमात्रे च श्वेतगजादयोऽप्यत्र ।

श्वेतकुश पु० कर्म० । शुक्लवर्णे कुशभेदे राजनि० ।

श्वेतकेतु पु० कर्म० । १भारते केतुग्रहभेदे २छान्दोग्यप्रसिद्धे वारुणौ ऋषिभेदे ३बुद्धे त्रिका० ।

"श्वेतश्चो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणास्तय एव ते । ऋक्षिकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तथोग्रकः । श्वेतकेतुर्यदा दृश्यः श्वेतास्थिं कुरुते महीम् । तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानवाः । क्षुद्भयार्त्तं जगत् कृत्स्नं चक्रवद्भ्रमते तदा" । अपि च "श्वेत स्वस्याकृतं कुर्यात् लोहितस्त्वग्निजं भयम् । धूम्रश्च पीतकं कुर्यात् कृष्णो रोगमथोल्बणम्" । अन्यच्च "अवन्ती पुष्करारण्य यावन्त्यास्तथापरान् देशान् कश्चित् कांश्चिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीडितान् । श्वेतास्यस्तु जटाकारी यत्रासौ सोऽत्र त्रिभागग । निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागी कुरुते प्रजाः" इति वसन्तराजधृतवाक्यम् ।

श्वेतकेश पु० श्वेतः केश इव यस्य । १रक्तशिग्रौ जटा० ।

२शुक्लवर्णकेशयुते वृद्धे त्रि०। कर्म०। ३शुक्ले केशे पु०।

श्वेतकोल पु स्त्री०६त०। शफरमत्स्ये त्रिका०। स्त्रियां ङीप्।

श्वेतखदिर पु० कर्म०। शुक्ले खदिरभेदे।

श्वेतगज पु०कर्म०। १ऐरावते गजे हेमच० २शुभ्रगजे च।

श्वेतगरुत् पु० श्वेतो गरुदस्य। १हंसे अमर २शुभ्रपक्षयुक्ते त्रि० पृषो० चाटन्तोऽप्यत्र। [२५६पृ० दृश्यम्।

श्वेतगुञ्जा स्त्री कर्म०। शुभ्रगुञ्जायां राजनि०। गुञ्जाशब्दे

श्वेतचिल्ली स्त्री कर्म०। शाकभेदे (गादाबिथुया) राजनि०।

श्वेतच्छद पु स्त्री० श्वेतः छदः पक्षोऽस्य। १हंसे हेमा०। स्त्रियां ङीष्। २शुभ्रपत्रयुक्ते त्रि०।

श्वेतजीरक पु० कर्म०। शुक्लजीरके राजनि०।

श्वेतटङ्कण न० कर्म०। १शुभ्रटङ्कणे २मालतीनदीतीरजाते क्षारभेदे राजनि०।

श्वेतदूर्वा स्त्री कर्म०। शुभ्रदूर्वायां राजनि०।

श्वेतद्वीप पु० कर्म०। वैकुण्ठाख्यविष्णुधाम्नि क्षीरोदधेरुत्तरस्थे द्वीपभेदे च "क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः। यत्रामितनखा पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः" भा० शा० ३३८ अ०।

श्वेतधातु पु० कर्म०। १खटिकायां २शुभ्रवर्णधातुद्रव्ये च।

श्वेतधामन् पु० श्वेतं धाम यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे ३समुद्रफेने च मेदि०। श्वेतकराटयोऽपि। ४कर्पूरे च।

श्वेतनील पु० "वर्णोवर्णेन" पा०स०। १श्वेतकृष्णवर्णे २तद्वति त्रि०। ३मेघे शब्दर०। [२शुभ्रपक्षदलाभ्यां युक्ते त्रि०।

श्वेतपक्ष पु स्त्री० श्वेतः पक्षः पक्षोऽस्य। १हंसे स्त्रियां ङीप्

श्वेतपत्ररथ पु० श्वेतपत्रो हंसो रथ इव वाहनं यस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दच०।

श्वेतपद्म न० कर्म०। सितकमले राजनि०। [जनि०।

श्वेतपर्णा स्त्री श्वेतं पर्णं यस्याः। वारिपर्ण्यां (पाना) रा-

श्वेतपर्यास पु० कर्म०। शुभ्रतुलस्यां रत्नमाला।

श्वेतपाटला स्त्री कर्म०। शुभ्रपाटलावृक्षे (घाटापारुल)जटा०

श्वेतपिङ्गल पु स्त्री० देहेन श्वेतः जटया पिङ्गलः "वर्णोवर्णेन" पा०स०। १सिंहे त्रिका० स्त्रियां ङीप्। २श्वेतपिङ्गलवर्णे पु ३तद्वति त्रि०।

श्वेतपिण्डीतक पु० कर्म०। महापिण्डीतकवृक्षे राजनि०।

श्वेतपुष्प पु० श्वेतं पुष्पमस्य। १सिन्दुवारवृक्षे जटा० २शुभ्रवर्णपुष्पयुक्ते त्रि० कर्म०। ३शुभ्रे पुष्पे न०। ४नागदन्त्यां ५कृष्णगोकर्णी स्त्री राजनि०। ६घोषातक्यां स्त्री रत्नमा०। ७श्वेतकरवीरे पु० राजनि०।

श्वेतपुष्पिका स्त्री श्वेतं पुष्पमस्याः कप् अत इत्वम्। १म ...... २पुत्रदात्र्यां च राजनि०।

श्वेतप्रसूनक पु० श्वेतं प्रसूनं यस्य कप्। शाकतरौ राजनि०

श्वेतभण्डा स्त्री कर्म०। श्वेतापराजितायां रत्नमा०।

श्वेतमन्दार पु० कर्म०। शुभ्रमन्दारे राजनि०।

श्वेतमरिच कर्म०। १शोभाञ्जनबीजे अमर० २शुभ्रमरिचे च

श्वेतरक्त पु० श्वेतो रक्तः "वर्णो वर्णेनेति" पा०स०। १पाटलवर्णे २तद्वति त्रि० अमर।

श्वेतरञ्जन न०श्वेतं मिश्रं०रज्यतेऽनेन रन्ज-ल्युट्। सीसके

श्वेतरथ पु० श्वेतो रथो यस्य। १शुक्रग्रहे शब्दच० कर्म०। २शुभ्रे रथे। [ङीप्। चक्रेगुञ्जायां राजनि०।

श्वेतराजी स्त्री श्वेतया वर्णेन राजते राज–अच् गौरा०

श्वेतरोचिस् पु०श्वेता रोचिरस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च हला०

श्वेतरोहित पु० "वर्णोवर्णेन" पा०स०। १पाटलवर्णे २तद्वति त्रि० पुष्पेण श्वेतः फलेन लोहितः। ३शुक्ररोहिते वृक्षभेदे राजनि०।

श्वेतलोध्र पु० कर्म०। पट्टिकालोध्रे राजनि०।

श्वेतवचा स्त्री श्वेता वचेव। अतिविषायां (आतइच) राजनि० "पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा। हैमवत्युदिता तद्वच्छूल प्रशमनी विशेषतः" भावप्र०।

श्वेतवल्कल पु० श्वेतं वल्कलमस्य। १उदुम्बरवृक्षे जटा० २शुभ्रत्वग्युते त्रि०।

श्वेतवाजिन् पु० श्वेतो वाजी यस्य। १चन्द्रे हेमच० २अर्जुने जटा०। श्वेताश्व दयोऽप्यत्र। ३कर्पूरे च।

श्वेतवासस् पु० श्वेतं वासोऽस्य। १सन्न्यासिभेदे २शुक्लवस्त्रयुक्ते त्रि०।

श्वेतवाह् पु० श्वेतेन श्वेताश्वेन उह्यते वह-ण्वि। १इन्द्रे २अर्जुने ३चन्द्रे च। ४कर्पूरे। भत्वे ऊठ् श्वेतौहः। हाल इत्यत्र श्वेतवा श्वेतोभिरित्यादि।

श्वेतवाहन पु० श्वेतं वाहनं यस्य। १चन्द्रे २इन्द्रे ३अर्जुने च मेदि०। ४कर्पूरे च।

श्वेतवुक्ला स्त्री कर्म०। वनतिक्तायां रत्नमाला।

श्वेतवृक्ष पु० कर्म०। १वरुणवृक्षे राजनि० २शुभ्रवृक्षे च।

श्वेतबृहती स्त्री कर्म०। शुभ्रवर्णक्षुद्रवृहत्यां राजनि०।

श्वेतशिंशपा स्त्री कर्म०। शुभ्रशिंशपायां राजनि०।

श्वेतशिग्रु पु० कर्म०। सितशोभाञ्जने राजनि०।

श्वेतशुङ्ग पु० श्वेता शुङ्गाऽस्य। १यवे राजनि०। २शुभ्रवर्णशुङ्गायुक्ते त्रि०।

श्वेतशूरण पु० कर्म० । वनशूरणे राजनि० ।

श्वेतसर्प पु० श्वेतः सन् सर्पति सृप–अच् । १वरुणवृक्षे जटा० कर्म० । २शुभ्रभुजगे पुस्त्री० । स्त्रियां ङीष् ।

श्वेतसर्षप पु० कर्म० । गौरसर्षपे ।

श्वेतसार पु० श्वेतः सारोऽस्य । शुभ्रखदिरे जटा० ।

श्वेतसुरसा स्त्री कर्म० । शुभ्रशेफालिकायाम् अमरः ।

श्वेतस्पन्दा स्त्री श्वेता सती स्पन्दते स्पन्द–अच् । सितापराजितायां राजनि० ।

श्वेतहय पु० श्वेतो हयः । १उच्चैःश्रवसि हये त्रिका० २सितवर्णयुक्ते ३हये च । ६ब०। ४अर्जुने हेमच०। ५इन्द्रे च

श्वेता स्त्री श्वित–अच् । १वराटिकायां २काष्ठपाटलायां ३शङ्खिन्यां मेदि०। ४अतिविषायां रत्नमा०। ५सितापराजितायां ६शुभ्रकण्टकार्य्यां ७पाषाणभेदिन्यां ८शुभ्रदूर्वायां ९वंशरोचनायां १०शर्करायां ११शिलावल्कलायां १२श्वेतवृहत्यां च राजनि० ।

श्वेतार्क पु० कर्म० । शुभ्रवर्णपुष्पके अर्कवृक्षे राजनि० ।

श्वेतावर पु० श्वेत श्वेतवर्णमावृणोति आ+वृ–अच् । सितावरशाके राजनि० ।

श्वेताश्वतर पु० वेदशाखाभेदे ।

श्वेतेक्षु पु० कर्म० । शुक्ले इक्षौ राजनि० ।

श्वेतोदर पु० श्वेतमुदरं यस्य । कुबेरे त्रिका०

श्वेतौही स्त्री श्वेतौहः पत्नी ङीष् । इन्द्राण्यां शच्याम् ।

श्वैत्य न० श्वेतस्य भाव ष्यञ् । शुभ्रवर्णे ।

श्वोवसीयस न० अतिशयेन वसुः प्रशस्तः श्वो वसीय नि० अच् समा०। १परदिने भाविकाले प्रशस्ते मङ्गले २तद्वति त्रि०

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य-सङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने शकारादि शब्दार्थसङ्कलनम् ।

अशुद्धशोधनम् ।

६००० पृष्ठावधि ६०२४ पृष्ठपर्य्यन्तपत्राङ्के ९०० नवशताङ्काधिकतया प्रमादात् मुद्रिताः तत्र तत्र पृष्ठेषु नवभिः शतैरूनिता अङ्कसंख्या बोध्याः ।

ष

षकारः मूर्द्धन्यः ऊष्मवर्णभेदः । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्न विवृतमर्द्धस्पृष्टता "नेमस्पृष्टाः शषसहाः" इत्याद्युक्तेः । बाह्यप्रयत्नाश्च विवाराश्वासाघोषा महाप्राणश्च । ऊष्मरूपवायुप्रधानत्वादस्य ऊष्मवर्णता । अस्य ध्येयस्वरूपं यथा "षकारं शृणु चार्वङ्गि अरुणोपमयं सदा । रक्तचन्द्रप्रतीकाशं स्वयं परमकुण्डली । चतुर्वर्गमयं वर्णं सुधानिर्मितविग्रहम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिशक्तिसहितं सदा । त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् । सर्वदेवमयं वर्णं हृदि भावय पार्वति !" कामधेनुतन्त्रम् । एतदधिष्ठानदेवताध्यानं यथा "चतुर्भुजां चकोराक्षीं चारुचन्द्रनखार्चिताम् । शुक्लवर्णां त्रिनयनां वरदाञ्च शुचिस्मिताम् । रत्नालङ्कारभूषाढ्यां श्वेतमाल्योपशोभिताम् । देवगन्धर्वसंवन्द्यां सेवितां मोक्षकाङ्क्षिभिः । एवं ध्यात्वा षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य वाचकशब्दा यथा "षः श्वेतो वासुदेवश्च पिता प्रभा विनायकः । परमेष्ठी वामबाहुः श्रेष्ठो गर्भविमोचनः । लम्बोदरो यमोऽजेशः कामधुक् कामसूचकः । उन्मोष्मा क्षमो लज्जा मरुद्भ्रूश्च प्रियः शिवः । सूर्यात्मा जठरः कोपो माता रक्षोविदारिणी । कलकण्ठो मध्यभिन्ना सुरात्मा महत्पूः शिवाः" वर्णाभिधानम् "षकारः श्वेत आख्यातो मूर्द्धन्यो ष्मसंज्ञकः । पित्तं शक्तिश्च माया च महायोनिः सबिन्दुमत्" मन्त्राभिधानम् । मातृकान्यासेऽस्य जठरे न्यास्यता । काव्यादौ प्रयोगेऽस्य फलम् खेदः "षः सुखं मखं खेदम्" वृ०र०टी० ।

अत्र धातुशब्देषु षादितया ये धातवः पठितास्तेषां प्रयोगकाले दन्त्यसादित्वं सति च निमित्ते पुनः षत्वम् यथा षिध–सेधति निषेधति "धात्वादेः षः सः" इत्युक्तेः अस्य प्रयोगकाले सत्वे तन्निमित्तटवर्गस्य तवर्गोऽपि भेदः यथा ष्टु स्तु स्तौति । ष्ठा स्था तस्थौ ष्णा स्ना स्नाति । निमित्ते सति षत्वे च टुत्वे च प्रतिष्टौति प्रतिष्ठा निष्ठा निष्णाति । तत्र ष्वष्कष्ठिवान्तु न सादिश्चतेन ष्वायति ष्वक्कति ष्ठीवतीत्येवेति भेदः । ष्ठिवपर्युदासे ष्ठीवधातोरपि पर्युदासः ।

ष पु० षो–क पृषो०सत्वम् । १केशे मेदि० २गर्भविमोचने ३मानवे च ३सर्वे ४श्रेष्ठे एकाक्षरकोषः । ५विज्ञे च त्रि० मेदि०।

षकार पु० ष+स्वरूपे कार । षस्वरूपवर्णे कामधेनुतन्त्रे उटा०

षग संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् एदित् चिचि न वृद्धिः । सगति असगीत् मित् घटादि सगयति । असीसगत् त ।

षघ हिंसायां स्वा० पर० सक० सेट् एदित् चिचि न वृद्धिः । सघ्नोति असघीत् असीसघत् त । [सिषघत् त ।

षच सेचने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । सचते असचिष्ट अषो-

षच समवाये भ्वा० पर० सक० सेट्। षचति। असचीत्-असाचीत्

षट विभाजने भ्वा० प० सक० सेट्। षटति असटीत् असाटीत्

षट्कर्मन् न० षट्प्रकारं कर्म०। १तन्त्रोक्तेषु शान्तिवशीकरणस्तम्भनविद्वेषोच्चाटनमारणरूपेषु षट्सु प्रयोगभेदेषु तानि च कर्माणि तन्त्रसाराद्युक्तानि उच्चाटनशब्दे १०६२ पृ० दृश्यानि। तत्तद्भूतमण्डलानि च भूतमण्डलशब्दे ४६८५।८६ पृ० दृश्यानि। २यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपेषु षट्सु विप्रकर्मसु च। षट् कर्माणि यस्य। ३यागादियुक्ते विप्रे पु०। हठयोगाङ्गे ४षट्क्रियाभेदे यथोक्तं घेरण्डसं० १अ०। "धौतिर्वस्तिस्तथा नेतिर्नौलिकी त्राटकस्तथा। कपालभातिश्चैतानि षट् कर्माणि समाचरेत्। अन्तर्धौतिर्दन्तधौतिर्हृद्धौतिर्मूलशोधनम्। धौत्यश्चतुर्विधाः प्रोक्ताः घट (देह) कुर्वन्ति निर्मलम्। वातसारं वारिसारं वह्निसारं बहिष्कृतम्। घटस्य निर्मलार्थाय अन्तर्धौतिश्चतुर्विधा"। "काकचञ्चुवदास्येन पिबेद्वायुं शनैः शनैः। चालयेदुदरं पश्चाद्वर्त्मना रेचयेच्छनैः। वातसारं परं गोप्यं देहनिर्मलकारकम्। सर्वरोगक्षयकरं देहानलविवर्द्धकम्। आकण्ठं पूरयेद्वारि वक्त्रेण च पिबेच्छनैः। चालयेदुदरेणैव चोदराद्रेचयेदधः। वारिसारं परं धौतं देहनिर्मलकारकम्। साधयेत् य प्रयत्नेन देवदेहं प्रपद्यते। नाभिग्रन्थिं मेरुपृष्ठे शतवारञ्च कारयेत्। उदरामयजं त्यक्त्वा जठराग्निं विवर्द्धयेत्। वह्निसारमिदं धौतं योगिनां योगसिद्धिदम्। काकीमुद्रां साधयित्वा पूरयेदुदरं मरुत्। धारयेदर्द्धयामन्तु चालयेदधवर्त्मना। इदं धौतं परं गोप्यं न प्रकाश्यं कदाचन। नाभिमग्नजले स्थित्वा शक्तिनाडीं विसर्जयेत्। कराभ्यां क्षालयेन्नाडीं यावन्मलविसर्जनम्। तावत् प्रक्षाल्य नाडीञ्च उदरे वेशयेत् पुनः। इदं प्रक्षालनं गोप्यं देवानामपि दुर्लभम्। केवलं धौतिमात्रेण देवदेहो भवेत् ध्रुवम्। यामार्द्धधारणाद् शक्तिं यावन्न साधयेन्नरः। बहिष्कृतमहाधौतिस्तावच्चैव न जायते। दन्तमूलं जिह्वामूलं रन्ध्रे च कर्णयुग्मयोः। कपालरन्ध्रं पञ्चैते दन्तधौतिर्विधीयते"। "खादिरेण रसेन वा मृत्तिकाभिश्च शुद्धिभिः। मार्जयेद्दन्तमूलञ्च यावत् किल्विषमाहरेत्। दन्तमूलं परं धौतिर्योगिनां योगसाधने। नित्यं कुर्यात् प्रभाते च दन्तरक्षाय योगवित्। दन्तमूलं धारणादिकार्य्येषु योगिनां यतः। अथातः सम्प्रवक्ष्यामि जिह्वाशोधनकारणम्। जरामरणरोगादि नाशयेद्दीर्घलम्बिका। तर्जनीमध्यमानामा अङ्गुलित्रययोगतः। वेशयेद्गलमध्ये तु मार्जयेल्लम्बिकामलम्। शनैः शनैर्मार्जयित्वा कफदोषं निवारयेत्। मार्जयेन्नवनीतेन दोहयेच्च पुनः पुनः। तदग्रं लौहयन्त्रेण कर्षयित्वा पुनः पुनः। नित्यं कुर्यात् प्रयत्नेन रवेरुदयकेऽस्तके। एवं कृते तु नित्येऽसौ लम्बिका दीर्घतां गता। तर्जन्यङ्गुल्यग्रयोगेन मार्जयेत् कर्णरन्ध्रयोः। नित्यमभ्यासयोगेन नादान्तरप्रकाशनम्। वृद्धाङ्गुष्ठेन दक्षेण मार्जयेद्भालरन्ध्रकम्। एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत्। नाडी निर्मलतां याति दिव्यदृष्टिः प्रजायते। निद्रान्ते भोजनान्ते च दिवान्ते च दिने दिने। हृद्धौतिं त्रिविधां कुर्य्याद् दण्डवमनवाससा। रम्भादण्डं हरिद्दण्डं वेत्रदण्डं तथैव च। हृन्मध्ये चालयित्वा तु पुनः प्रत्याहरेत् शनैः। कफपित्तं तथा क्लेदं रेचयेदूर्द्ध्ववर्त्मना। दण्डधौतिविधानेन हृद्रोगं नाशयेद् ध्रुवम्"। हरिद्दण्डं (वटम्भार) "भोजनान्ते पिबेद्वारि आकण्ठपूरितं सुधीः। ऊर्द्ध्वदृष्टिं क्षणं कृत्वा तज्जलं वमयेत् पुनः। नित्यमभ्यासयोगेन कफपित्तं निवारयेत्। चतुरङ्गुलविस्तारं सूक्ष्मवस्त्रं शनैर्ग्रसेत्। पुनः प्रत्याहरेदेतत् प्रोच्यते धौतकर्मकम्। गुल्मज्वरप्लीहकुष्ठं कफपित्तं विनश्यति। आरोग्यं बलपुष्टिश्च भवेत्तस्य दिने दिने। अपानक्रूरता तावद् यावन्मूलं न शोधयेत्। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मूलशोधनमाचरेत्। पीतमूलस्य दण्डेन मध्यमाङ्गुलिनापि वा। यत्नेन क्षालयेद् गुह्यं वारिणा च पुनः पुनः। वारयेत् कोष्ठकाठिन्यमामाजीर्णं निवारयेत्। कारणं कान्तिपुष्ट्योश्च दीपनं वह्निमण्डलम्। जलवस्तिः शुष्कवस्तिर्वस्ती च द्विविधौ स्मृतौ। जलवस्तिं जले कुर्य्यात् शुष्कवस्तिं क्षितौ सदा। नाभिमग्नजले पायुं न्यस्तनालोत्कटासनम्। आकुञ्चनं प्रसारञ्च जलवस्तिं समाचरेत्। प्रमेहञ्च उदावर्त्तं क्रूरवायुं निवारयेत्। भवेत् स्वच्छन्ददेहश्च कामदेवसमो भवेत्"। न्यस्तनालोत्कटासनम् गुह्यदेशे वंशं दत्त्वा धारणपूर्वकमुदरं कुर्य्यादित्यर्थः। "वस्तिं पश्चिमतानेन चालयित्वा शनैः शनैः। अश्विनीमुद्रया पायुमाकुञ्चयेत् प्रसारयेत्। एवमभ्यासयोगेन कोष्ठदोषो न विद्यते। वर्द्धयेज्जठराग्निञ्च आमवातं विनाशयेत्। वितस्तिमानं सूक्ष्मनालं नासानाले प्रवेशयेत्। मुखान्निर्गमयेत्

पश्चात् प्रोच्यते नेतिकर्मकम् । साधनान्नेतिकर्मणः खेचरीसिद्धिमाप्नुयात् । कफदोषा विनश्यन्ति दिव्यदृष्टिश्च जायते । आमन्दवेगे तुन्दञ्च भ्रमयेदुभपार्श्वयोः । सर्वरोगान्निहन्तीह देहानलविवर्द्धनम्" । इति नौलिकी । "निमेषोन्मेषकं त्यक्त्वा सूक्ष्मलक्ष्यं निरीक्षयेत् । यावदश्रु निपतति त्राटकं प्रोच्यते बुधैः । एवमभ्यासयोगेन शाम्भवी जायते ध्रुवम् । न जायते नेत्ररोगा दिव्यदृष्टिप्रदायकम् । सीत्कृत्य पीत्वा वक्त्रेण नासानालैर्विरेचयेत् । व्युत्क्रमेण व्युत्क्रमेण शीत्क्रमेण विशेषतः । भालभातिं त्रिधा कुर्य्यात् कफदोषं निवारयेत् । इडया पूरयेद्वायुं रेचयेत् पिङ्गलया पुनः । पिङ्गलया पूरयित्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् । पूरकं रेचकं कृत्वा वेगेन न तु धारयेत् । एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् । नासाभ्यां जलमाकृष्य वक्त्रेण रेचयेत् पुनः । पायं पायं प्रकुर्वीत श्लेष्मदोषं निवारयेत् । न जायते वार्द्धकञ्च ज्वरो नैव प्रजायते" ।

षठ्कूटा स्त्री भैरवीभेदे तन्त्रसा० ।

षट्कोण न० षट् कोणा यस्य । १वज्रे राजनि० । तन्त्रोक्ते ऊर्द्धाधःस्थे त्रिकोणद्वयरूपे यन्त्रभेदे ३ज्योतिषोक्ते लग्नात् षष्ठस्थाने च ज्यो०त० ।

षट्चक्र न० षण्णां चक्राणां समाहारः पात्रादि० । तन्त्रोक्तेषु देहस्थेषु सुषुम्णानाडीमध्यवर्त्तिषु द्विदलचतुर्दलादिषु षट्सु पद्मेषु चक्रशब्दे २८०८ पृ० दृश्यम् । तद्विदत्य कर्त्तोपन्यः अण् तस्य लुक् । २षट्चक्रप्रतिपादके ग्रन्थभेदे । [१सङ्ख्याभेदे २तत्संख्यान्विते च ।

षट्चत्वारिंशत् स्त्री षडधिका चत्वारिंशत् । (छेयालिश)

षट्चरण पुस्त्री० षट् चरणा यस्य । १भ्रमरे स्त्री० स्त्रियां ङीष् । षट्पदादयोऽप्यत्र । २यूकायां राजनि० ।

षट्ट निवासे वधे च अक० हिंसायां दाने च सक० चुरा० उभ० सेट् । षट्टयति ते अषषट्ट् त । निषट्टयिषति ।

षट्तिलिन् पु० षट् तिला तिलोद्वर्त्तनादयः कर्मा यस्य । "तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः । तिलभुक् तिलपायी च षट्तिला नावसीदति" इत्युक्ते तिलोद्वर्त्तनादिकारिणि । [सङ्ख्याभेदे २तत्संख्यान्विते च ।

षट्त्रिंशत् स्त्री षडधिका त्रिंशत् शाक० । (छत्रिश) १सं-

षट्त्रिंशदुपचार (छत्रिश) देवपूजाङ्गे उपचारेषु "आसनाभ्यञ्जने तद्वदुद्वर्त्तननिरूक्षणे । स्नानानं सर्पिरादिस्नपनावाहने तथा । पाद्यार्घ्याचमनीयञ्च स्नानीयमधुपर्कको । पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके । अलङ्कारो गन्धपुष्पे धूपदीपौ तथैव च । ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च । अनुलेपश्च शय्या च चामरव्यजनं तथा । आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारोऽथ नर्त्तनम् । गीतवाद्ये च दानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् । दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो देवविसर्जनम् । उपचारा इमे प्रोक्ताः षट्त्रिंशत् सुरपूजने" एका०त० ।

षट्त्रिंशन्मत न० "मनुर्विष्णुर्यमो दक्षो ह्यङ्गिरोऽत्रिबृहस्पती । आपस्तम्बश्च शङ्खश्च कात्यायनपराशरौ । वशिष्ठव्यासशङ्खौ हारीतगोतमावपि । प्रचेताः शङ्खलिखितौ याज्ञवल्क्यश्च काश्यपः । शातातपो लोमशश्च जमदग्निः प्रजापतिः । विश्वामित्रपैठीनसी बौधायनपितामहौ । छागलेयश्च जाबालो मरीचिश्च्यवनो भृगुः । ऋष्यशृङ्गो नारदश्च षट्त्रिंशत् स्मृतिकारकाः । एतेषान्तु मतं यत्तु षट्त्रिंशन्मतमुच्यते" इति शङ्खलिखितोक्तज्ञानभेदमते ।

षट्पञ्चाशत् स्त्री षडधिका पञ्चाशत् शाक० । (छाप्पान्न) १सङ्ख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च ।

षट्पञ्चाशिका स्त्री षट्पञ्चाशत् परिमाणमस्य डिन् मत्वर्थे कन् । वराहमिहिरात्मजपृथुयशोविरचिते ग्रन्थभेदे ।

षट्पदप्रिय पु० ६त० । नागकेशरे शब्दमा० । तस्य हि मधुरमधुयुतत्वात् भ्रमरप्रियत्वम् । [त्रिका० ।

षट्पदातिथि पु० षट्पदः अतिथिरिव यस्य । आम्रवृक्षे

षट्पदानन्दवर्द्धन पु० षट्पदानन्दं वर्द्धयति वृध-णिच्-ल्यु उप० । अशोकवृक्षे राजनि० ।

षट्पदी स्त्री षट् पदा यस्याः पादस्य पाद्भावः ङीपि पद्भावः । १यूकायां भ्रमर्य्योर्द्वित च । स० द्विगु । ३षट्चरणयुक्ते छन्दोभेदे च । ४षट्श्लोकात्मकपद्यसङ्घाते ।

षट्प्रश्न पु० षट् सु प्रश्ना यस्य । "धर्मार्थकाममोक्षेषु लोकतत्त्वार्थयोरपि । षट्सु प्रश्नास्तु यस्यासौ षट्प्रश्नः परिकीर्त्तितः" इत्युक्ते १धर्मार्थाभिज्ञे २बौद्धे ३श्रावके त्रिका० ।

षडङ्ग न० षण्णामङ्गानां समाहारः पात्रा० । "अङ्गं बाहू शिरो मध्यं षडङ्गमिदमुच्यते" इत्युक्ते १देहावयवषट्कभेदे शब्दच० तन्त्रोक्ते २हृदयाद्यवयवभेदे यत्र हृदयादिषु षट्सु अङ्गेषु मन्त्रविशेषो न्यस्यते तत्र । षट् अङ्गानीव यस्य । "शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः । ज्योतिषामयनञ्चैव षडङ्गो वेद उच्यते" इत्युक्ते ३वे

षस्ज सङ्गे सम्बन्धे च भ्वा०पर०सक०अनिट्। सजति असाङ्क्षीत्

षप समवाये भ्वा०पर०सक०सेट्। सपति असापीत् असपीत्। असीषपत्।

षम वैकल्ये अद० चु० उभ० अक० सेट्। समयति ते अससमत् [त। सिसमयिषति।

षम्ब सम्बन्धे भ्वा० पर० सक० सेट्। सम्बति असम्बीत्।

षर्ज्ज अर्जने भ्वा० पर० सक० सेट्। सर्ज्जति असर्ज्जीत्।

षर्ब(र्व) गतौ भ्वा०प०सक० सेट्। सर्ब(र्व)ति असर्बी(र्वी)त्।

षर्षपी स्त्री सर्षप+पृषो०। खञ्जनाकृतौ खगभेदे शब्दर०।

षल गतौ भ्वा० पर०सक०सेट्। सलति असालीत् असीषलत्

षष् त्रि० ब० व०। सो–क्विप् पृषो०। (छय) सङ्ख्याभेदे व्याकरणोक्ते १डतिप्रत्ययान्तकत्यादौ षान्ते नान्ते सङ्ख्यावाचके च २शब्दे च

"ष्णान्ताः षट्" "डति च" पा०। "षड्भ्यो लुक्" पा० "न षट्स्वस्रादिभ्यः" पा० स्त्रियां न ङीप्। "षट्सञ्ज्ञकास्त्रिषु समायुष्मदस्मत्तिङव्ययम्" अमर०। त्रिष्वित्यधिकारेण त्रिषु समा इति सिद्धे पुनः कथनं त्रिषु समानरूपताप्रतिपादनार्थम्। तथा हि वैयाकरणमते तिङ प्रथमान्तसामानाधिकरण्यनियमात् विशेष्यविशेषणयोः समानलिङ्गत्वे प्राप्ते ततः स्त्रियां टाबादिप्रसक्तौ तन्निषेध तेन स्त्री पचति इत्यादौ इकारान्तत्वात् न ङीप्। स्त्रियः अपचन् इत्यादौ च न ङीप्। स्त्री अपचत इत्यादौ न टाप्। कुलं पचते इत्यादौ क्लीवत्वेन न ह्रस्व, अव्ययस्य लिङ्गशून्यत्वेऽपि सुप्त टाबादिशून्यत्वार्थं त्रिषु समानरूपोक्तिः। तेन हाशब्दस्य निन्दनीयपरत्वे हा पापित्यादौ न ह्रस्व। कष्टसाध्यपरत्वे अहह संसारपारगतिरित्यादौ न टाप् इति बोध्यम् डत्यन्तस्य कति स्त्रियः इत्यादौ न ङीप्।

षष्टि स्त्री षड्गुणिता दशतिः नि०। (षाट्) १सङ्ख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च।

षष्टिक पु० षष्ट्या अहोभिः पच्यते कन्। (षाटिया) १धान्यभेदे अमर०। तदर्थे स्त्रीत्वमपि "षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकं तरस्" ति०त०। षष्ट्या क्रीतः कन्। २षष्टिसङ्ख्यातद्रव्यक्रीते त्रि०।

षष्टिक्य न० षष्टिकधान्यस्य भवनं क्षेत्रम् यत्। षष्टिकधान्योत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे अमर०। [तस्मिन्। स्त्रियां ङीप्।

षष्टितम त्रि० षष्टेः पूरणः तमप्। येन षष्टिसङ्ख्या पूर्य्यते

षष्टिमत्त पु० षष्ट्या वर्षैर्मत्तः। षष्टिवर्षवयस्के गजे शब्दमा० तदा हि तस्य मत्ततायोग्यत्वात् तथात्वम्।

षष्टिलता स्त्री षष्ट्या लतेव। भ्रमरमार्य्यां राजनि०।

षष्टिसंवत्सर पु० क० व० षष्टिगुणिताः संवत्सराः। ज्योतिषप्रसिद्धेषु १प्रभवादिषु षष्टौ वत्सरेषु। प्रभवादिशब्दे ४७१।४७४ पृ० तन्नामयन दृश्यम्। २नारायणादिकेषु षष्टिवर्षेषु गुरुवर्षशब्दे २६२२ पृ० दृश्यम्। षष्ट्यब्दादयोऽप्यत्र।

षष्टिहायन पु० षष्टिर्हायना वयोऽस्य। १षष्टिवर्षवयस्के गजे षष्टिदिनपच्यो हायनो व्रीहि शाक०। २षष्टिकधान्ये च मेदि०। [पूर्य्यते तस्मिन् स्त्रियां ङीप्।

षष्ठ त्रि० षण्णां पूरणः षण्+डट् थुक् च। येन षट्सङ्ख्या

षष्ठक त्रि० षष्ठो भागः कन्। षष्ठे भागे।

षष्ठांश पु० कर्म०। रक्षणप्रतिरूपतया प्रजाभ्यो ग्राह्ये उत्पन्नशस्यस्य षष्ठांशरूपे नृपकरे।

षष्ठान्न त्रि० षष्ठ दिवसस्य षष्ठकाले अन्नस्य तद्भोजनस्य कालो यस्य। दिवसस्य षष्ठभागे अन्नभोजनकालयुते पुरुषे।

षष्ठान्नकाल पु० षष्ठे दिवसे भक्तान्नकालो यत्र। व्रतभेदे।

षष्ठी स्त्री षण्णां पूरणी डट् थुट् ङीप्। चन्द्रमसः षष्ठकलाया ह्रासवृद्धिरूपक्रियारूपे १तिथिभेदे स्कन्दभार्य्यारूपे २मातृकाभेदे "मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्त्तिता। शिशूनां प्रतिविश्वेषु प्रतिपालनकारिणी तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी। षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्त्तिता। पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्री त्रिजगतां सती। सुन्दरी युवती रम्या सततं भर्त्तुरन्तिके। स्थाने शिशूनां परमा वृद्धरूपा च योगिनी। पूजा द्वादशमासेषु यस्याः विश्वेषु सन्ततम्। पूजा च सूतिकागारे पुरा षष्ठदिने शिशोः। एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी। मुक्ताभियमिता चैषा नित्या काम्या ततः परा। मातृरूपा दयारूपा शश्वद्रक्षणरूपिणी। जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां स्वप्नगोचरे" ब्रह्म० वै०प्र० १अ०। "ब्रह्मणो मानसी कन्या देवसेना सुरेश्वरी। इदां मां मनसा धाता ददौ स्कन्दाय भूमिप। मातृकासु च विख्याता स्कन्दभार्य्या च सुव्रता। विश्वे षष्ठीति विख्याता षष्ठांशात् प्रकृतेर्यतः" ४०अ०। "मृत्स्ना द्वादशे मासि सम्पूज्याऽपत्यवृद्धये। सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी। वैशाखे चान्द्रनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारण्यसंज्ञिता। आषाढे कार्दमी प्रोक्ता श्रावणे लुण्ठनी तथा। भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गोत्थानयुजे तथा। नाडाख्या कार्त्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी। पौषे

माघमहचपा च शीतला तपसि स्मृता । गोष्पदिनी फा-
ल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता" स्कन्दपु० । षष्ठी-
विहितकालव्यवस्था तिथिशब्दे दृश्या ।

षस स्वप्ने अदा०पर०अक०सेट् वैदिक । षस्ति अषासीत् अषसीत्

षस्ज गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । सज्जति असज्जीत् । अय-
मात्मनेपदीत्यन्ये "वचोऽपि परुषाक्षरं न च पदेषु संस-
ज्जते" इति शकुन्तला ।

षस्त स्वप्ने अदा० स्वपा० पर० अक० सेट् । वैदिकः इदित् ।
सस्ते असंस्तीत् । [नि सस्ताति असंस्तीत् असस्तीत् ।

षह क्षमायां वा चु०उभ०पक्षे दि०पर०सक० सेट् । साहयति

षह क्षमायां भ्वा० आ०सक०सेट् । सहते असहिष्ट ज्वला०
णष साह । "तीषसहेति" पा० तकारादावार्द्धधातुके वा
इट् । सोढा सहिता । सहितव्य सोढव्यः । क्त । सोढ
इत्येव । तत्र पक्षे भिभित्ते सति न षत्वम् परिषदा
इत्येव पक्षे परिषहितेत्यादौ षत्वम् ।

षहसानु पु० सह-सानु अस्क् च पृषो० षत्वम् । १यज्ञे
२मयूरे च संक्षिप्तसार० । [र्थकल्प०।

षाट् अव्य० सह-णिच्-डुषा० षत्वं टत्वञ्च । सम्बोधने शब्दा-

षाडव पु० षडृतेति अव-अण् स्वार्थे अण् । १गाने २रसे च
मेदि० तयोः तत्सम्बन्धस्वरादिमत्त्वात् तथात्वम् । ३षट्-
स्वरमिलितरागे च "औडवः पञ्चभिः प्रोक्तः षड्भिस्तु
षाडवः स्मृतः । सम्पूर्णः सप्तभिर्ज्ञेय एव रागास्त्रिधा-
मताः" संगीतदर्पणः ।

षाड्गुण्य न० षट् गुणा एव ष्यञ् । राज्ञां सन्धिविग्रहादिषु
षट्सु गुणेषु "षाड्गुण्यमुपयुञ्जते" इति माघः । "षाड्-
गुण्यमिति यत् प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ! । सन्धा-
नासनमित्येव यात्रासन्धानमेव च । विगृह्यासनमित्येव
यात्रां सम्परिगृह्य च । द्वैधीभावस्तथान्येषां संश्रयोऽथ
परस्य च" भा०शा०६९अ० "सन्धानासनः सन्धिं कृत्वाऽ
वस्थितिः यात्रासन्धानं यानम्२ । विगृह्य वैरं कृत्वाव
स्थानं विग्रहः३ यात्रां सम्परिगृह्यासनम् शत्रोर्भयप्रदर्श-
नार्थं यानं प्रदर्श्य स्वस्थानेऽवस्थानम्४ द्वैधीभाव उभ-
यत्र सन्धिकरणं५ परस्याऽन्यस्याश्रयो६ दुर्गादिसंहा-
राश्रयो वा" नी० क० ।

"सन्धिश्च विग्रहं यानमासनादि वदामि ते । बलवद्-
विगृहीतेन सन्धिं कुर्य्याच्छिवाय च । कपाल उप-
हारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा । उपन्यासः प्रतीकारः
संयोगः पुरुषान्तरः । अदृष्टनर आदिष्ट आत्मामिष उ-
पग्रहः । परिक्रयस्तथा छिन्नस्तथा च परदूषणम् ।
स्कन्धोपनेय सन्धिश्च सन्धयः षोडशेरिताः । परस्परो-
पकारश्च मैत्रः सम्बन्धकस्तथा । उपहारश्च चत्वारस्तेषु
मुख्याश्च सन्धयः । बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा बन्धुबहि-
ष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ।
विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिशक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च
देवब्राह्मणनिन्दकः । दैवोपहतकश्चैव दैवनिन्दक एव च ।
दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुल । स्वदेशस्थो बहु-
रिपुर्युक्तः कालेन यश्च न । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः
पुरुषा अमी । एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात् तु
केवलम् । परस्परापकारेण पुंसां भवति विग्रहः । आ-
त्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षी पीड्यमानः परेण वा । देशकाल-
बलोपेतः प्रारभेतेह विग्रहम् । राज्यस्त्रीस्थानदेशानां
ज्ञानस्य च बलस्य च । अपहारो मदो मानः पीडा
वैषयिकी तथा । ज्ञानात्मशक्तिधर्माणां विघातो दैवमेव
च । मित्रार्थञ्चापमानश्च तथा बन्धुविनाशनम् । भूता-
नुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणम् । एकार्थाभिनिवेश-
त्वमिति विग्रहयोनय । सापत्न्यं वास्तुजं स्त्रीजं
वाग्जातमपराधजम् । वैरं पञ्चविधं प्रोक्तं साधनं प्रश-
मं नयेत् । किञ्चित्फलं निष्फलं वा सन्दिग्धफलमेव
च । तदात्वे दोषजननमायत्याञ्चैव निष्फलम् । आय-
त्याञ्च तदात्वे च दोषसञ्जननं तथा । अपरिज्ञातवीर्य्येण
परेण स्तोभितोऽपि वा । परार्थं स्त्रीनिमित्तञ्च दीर्घ-
कालं द्विजैः सह । अकालदैवयुक्तेन बलोद्धतसखेन च ।
तदात्वे फलसंयुक्तमायत्यां फलवर्जितम् । आयत्यां फल-
संयुक्तं तदात्वे निष्फलं तथा । इतीमं षोडशविधं न
कुर्य्यादेव विग्रहम् । तदात्वायतिसंशुद्धं कर्म राजा स-
दाचरेत् । हृष्टं पुष्टं बलं मत्वा गृह्णीयाद्विपरीत-
कम् । मित्रमाक्रन्द आसारो यदा स्युर्दृढभक्तयः । परस्य
विपरीतश्च तदा विग्रहमाचरेत् । विगृह्य सन्धाय तथा
सम्भूयाथ प्रसङ्गतः । उपेक्षया च निपुणैर्यानं पञ्चविधं
स्मृतम् । परस्परस्य सामर्थ्यविघातादासनं स्मृतम् ।
अरेश्च विजिगीषोश्च यानवत् पञ्चधा स्मृतम् । बलिनो-
र्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन तिष्ठेत
काकाक्षिवदलक्षितः । उभयोरपि सम्पाते सेवेत बलवत्त-
रम् । यदा द्वावपि नेच्छेतां सन्धेयं जातसंविदौ । तदो-
पसर्पेत् तच्छत्रुमधिकं वा स्वयं व्रजेत् । उच्छिद्यमानो
बलिना निरुपायप्रतिक्रियः । कुलोद्भूतं सत्यमार्य्यमासे-

पु० ४शृङ्गोक्षुरक्षुपे च पु० राजनि० "गोमयं गोमय क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना । षडङ्गमेतन्माङ्गल्यं पठितं सर्वदा गवाम्" स्मृत्युक्ते रोचनासहिते ५पञ्चगव्ये न० ।

षड़भिज्ञ पु० "दिव्यं चक्षुःश्रोत्रं१ परचित्तज्ञानं२ पूर्वनिवासानुस्मृति ३ आत्मज्ञानम्४ वियद्गतः५ कायव्यूहसिद्धि६श्चेत्येतानि षट् अभिज्ञा अभिज्ञानसामानि यस्य । बौद्धभेदे अमरः । [।।१। कर्णपद्धतिः ।

षडवृत्त न० उभयत्र स्थातवर्तिं वाद्ये वन्दपालभेदे ब्रह्मा०

षडशीति स्त्री षडधिका अशीतिः शाक० । (छेयाशि) १ष ष्ट्रापेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च । षडशीतिमुखसंज्ञेषु मिथु नकन्याधनुर्मीनेषु रवेः सङ्क्रान्तौ च "अयनविषुपटो षडशीतयो विषुवविष्णुपदीषडशीतय" इति ज्योतिषम् ।

षडशीतिचक्र न० मिथुनकन्याधनुर्मीनराशिस्थरवेः सङ्क्रमे शु भाशुभफलज्ञानार्थं नरनराकारे चक्रे । यथा "मुखे चैकं करे वेदा पादयुग्मे द्वयं द्वयम् । क्रोड़े वाचस्तथा वेदाः करे सव्येतरेऽपि च । द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा । द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्या क्रमे स्थिते । सुखे दु स करे वाम पादयोर्भ्रमण हृदि । कान्ता स्याद् बन्धनं वामे हस्ते स्यात् चौयमे रुजाम् । कन्यानो नेत्रयोश्चैव अपमानञ्च मस्तके । गुह्ये चैव भवे न्मृत्युः षडशीतिफलस्तुति" ज्यो० त० ।

षडशीतिमुख न० षडशीतेः तन्नामकसङ्क्रान्तेर्मुखम् । "तुलादिषडशीत्यङ्गा षडशीतिमुखं क्रमात् । तच्चतुष्टयमेव स्यात् द्विस्वभावेषु राशिषु" "षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च । मिथुनेऽष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे" इति सूर्यसिद्धान्तोक्ते तुलादितः षडशीतिदिनान्तरितकाले ।

षड़ष्टक न० ज्यो०त० उक्ते वरकन्ययोः स्वस्वराश्यपेक्षया परस्परषष्ठाष्टमराशिसम्बन्धे उपयमयत्नदे पृ० दृश्यम् ।

षड़ानन पु० षट् आननानि यस्य । कार्त्तिकेये अमरः । षड्वदनादयोऽप्यत्र ।

षड़ाम्नाय पु० षड्गुणित आम्नायः शाक० । शिवस्य पञ्चवक्त्र विनिर्गते षट्प्रकारतन्त्रभेदे "अथेदानीं प्रवक्ष्यामि आम्नायकथनं पृथक् । पूर्वाम्नायो यदा मन्त्रस्तदा प्राच्यां दिशि स्थितः । सदाशिवोऽत्र भगवानाचारः परिकीर्त्तितः । एवं वै दक्षिणाम्नायो दक्षिणस्यां दिशि स्थितः । एवं हि पश्चिमाम्नायः पश्चिमायां दिशि स्थितः । एवमेवोत्तराम्नाय उत्तरस्यां दिशि स्थितः । ऊर्ध्वाम्नायस्त देवि । तव मोक्ष तव सन्निधौ । अधोम्नायश्च कथितो देवानामपि दुर्लभः । यदा चाधोमुख देवि । तव मोक्ष गिरिजे । प्रिये ! । अथ आम्नाय इत्युक्त मन्त्र मन्त्र सुमध्यमे ! । षडाम्नायास्तु कथिताश्चोत्पत्तिक्रमनामतः । यस्मिन् यस्मिंश्च ये देवा कथिताश्च वरानने ।। तान्देवांश्च प्रवक्ष्यामि साधकानां हिताय वै । श्रीविद्या भेदसहिता तारा च त्रिपुरा तथा । भुवनेशी चान्नपूर्णा पूर्वाम्नाये प्रकीर्त्तिता । बगलामुखी च वशिनी त्वरिता धनदा तथा" । वशिनी वाक्भैरवीत्वर्थः "महिषघ्नी महालक्ष्मीर्दक्षिणाम्नायकीर्त्तिताः । महासरस्वती विद्या तथा वाग्वादिनी परा । प्रत्यङ्गिरा भवानी च पश्चिमाम्नायकीर्त्तिताः । कालिका भेदसहिता तारा भेदैश्च संयुता । मातङ्गी भैरवी छिन्ना तथा धूमावती परा । उत्तराम्नायकथिताः सर्वा मोक्षफलप्रदाः । समस्तभेदसहिता कालिका या प्रकीर्त्तिता । द्वात्रिंशत्सखरी तासां दक्षिणाम्नायकीर्त्तिता । एकजटा षडाम्नाये महामोक्षप्रदायिनी । तदपरा परमा विद्या न विद्यान्तरगोपिता । परप्रधानमन्त्राश्च ऊर्ध्वाम्नाये प्रकीर्त्तिता । ऊर्ध्वाम्नायो ह्यधश्चैव केवलं मोक्षदो भवेत् । धर्मार्थकाममोक्षार्थं आम्नायास्ते प्रकीर्त्तिताः । यथोक्तविधिना भद्रे । कृत्वा फलमवाप्नुयात् । पूर्वाम्नायादिसर्वेषां विधान शृणु सुन्दरि ! । कृत्वा येनाशु लभते फलं यदुत्तमोत्तमम् । षट्कर्मफलदा सर्वा षडाम्नाया प्रकीर्त्तिताः । उत्तराम्नायो देवेशि ! तेषामाशु फलप्रद" इति समयाचारतन्त्रे २पटले । आम्नायभेदेनाचारभेद उक्तो यथा "पूर्वाम्नायोदित कर्म पाशवं कथितं प्रिये । । यदुक्त दक्षिणाम्नाये तदेव पाशवं स्मृतम् । पश्चिमाम्नायजं कर्म पशुवीरसमाश्रितम् । उत्तराम्नायजं कर्म दिव्यवीराश्रित प्रिये ! । दिव्योऽपि वीरभावेन साधयेत् पितृकानने । वीरात्तु विना दिव्यः पूजयेत् पितृकानने । ऊर्ध्वाम्नायोदितं कर्म दिव्यभावाश्रितं प्रिये !" इति निरुत्तरतन्त्रे १पटले ।

षडूर्मि पु० षट् ऊर्मयः क्षुत्पिपासादयोऽत्र । स्रीवे ऊर्मिशब्दे ११८९ पृष्ठे दृश्यम् ।

षडूषण न० षट्सङ्ख्यम् ऊषणम् । षट्द्रव्यभेदे "पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम् । पञ्चकोलगुणं तत्तु रुक्षमुष्णं विषापहम्" भावप्र० ।

षड्गया स्त्री "गयागजो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः ।

गया गयाशिरश्चैव षड्गया मुक्तिदायिकाः” वायु० पु० । उक्ते गयागजादि षट्के ।

षड्गव त्रि० षड्भिर्गोभिराकृष्टं शकट हलो वा शाक० अच् समा० । षड्भिर्गोभिराकृष्टे हलादौ “षड्गव धर्म्यं हलं षड्गवं जीविकार्थिनाम्” इति स्मृतिः । षण्णां गवां समाहारः षष्ठसमा० । २षट्सु गोषु न० ।

षड्गुण पु० षड्भिः गुणिता गुणाः शाक० । राज्ञां सन्ध्यादिषु षट्सु गुणेषु षाड्गुण्यशब्दे दृश्यम् ।

षड्ग्रन्था स्त्री षट् ग्रन्थयः सन्त्यस्या अच् । १वचायां भावप्र० २शट्यां ३महाकरञ्जे ४श्वेतवचायाञ्च राजनि० ।

षड्ग्रन्थि न० षट् ग्रन्थयोऽस्य । १पिप्पलीमूले वैद्यकम् । २षट्पर्वयुक्ते त्रि० । ३वचायां स्त्री वा ङीप् । स्वार्थे क न् टाप् अत इत्वम् । शट्यां स्त्री अमरः ।

षड्ज पु० षड्भ्यो नासादिस्थानेभ्यो जायते जन–ड । “नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः । षड्भ्यः सञ्जायते यस्मात् तस्मात् षड्ज इति स्मृतः” इत्युक्ते स्वरभेदे “षड्जसंवादिनी केका” इति रघुः । “षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चार्षभम् । अजा विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम्” भरतः ।

षड्दर्शन न० षड्गुणितं दर्शनम् । १आस्तिकमतसिद्धे पूर्वमीमांसावेदान्तसांख्यपातञ्जलन्यायवैशेषिकाख्ये दर्शने शास्त्रभेदे षट्सु २बौद्धदर्शनेषु च ।

षड्दीर्घ पु० षड्भिर्गुणिता दीर्घाः । तन्त्रोक्तेषु आ, ई, ऊ, ऐ, औ, अः इत्येव रूपेषु षट्सु दीर्घेषु ।

षड्दुर्ग न० षड्गुणितं दुर्गम् । “धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्” मनूक्ते दुर्गषट्के ।

षड्धा अव्य० षष्+प्रकारे–धाच् । षट्प्रकारे । [त्रिका० ।

षड्बिन्दु पु० षड् बिन्दवो यत्र । १कीटभेदे मेदि० । २विष्णौ

षड्भुजा स्त्री षट् भुजा इव यस्याः । (खरमुज) फलवल्लीभेदे राजनि० । २षड्हस्तयुक्ते त्रि० । ३रौद्रे ज्वरे पु० “त्रीमांस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचन” भाग० ।

षड्रस न० षण्णां रसानां समाहारः पात्रा० । “मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा” इत्युक्तेषु “मधुरः क्षौद्रमिक्ष्वादौ स च लक्ष्यते । लवणस्तु पटुर्मोक्षः सैन्धवादौ स दृश्यते । तिक्तस्तु पिचुमर्दादौ व्यक्तमास्वाद्यते रसः । कषायस्तुवरस्तु स च पूगीफलादिषु । कटुस्तु तीक्ष्णसंज्ञः स्यात् मरीचादौ स चेष्यते” इत्युक्तस्थानेषु लब्धेषु षट्सु रसेषु । षड्गुणितोरसः । तस्यार्थे पु० । त्रिका० ।

षड्लवण न० षड्गुणितं लवणम् । रुच्याकृतयुतपञ्चलवणे

षड्वर्ग पु० ६त० । १कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येषु “व्याजेष षड्वर्गमिति” भट्टिः । ‘क्षेत्रं होरा च द्रेक्काणो नवांशो द्वादशांशक’ । त्रिंशांशकश्च षड्वर्गस्त्वादिमांस्त्रा फलप्रद” ज्योतिषोक्तेषु क्षेत्रादिषु षट्सु । स च ज्यो०त० उक्तो यथा

“कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् । जीवार्किमन्दजीवानां क्षेत्राणि१ स्युरजादयः । विषमर्क्षेषु प्रथमा होरा२ स्युः सप्तरोः स्मृ । द्वितीया शशिनोयुग्मे व्यत्ययाद्गणयेत् सदा । स्वपञ्चनवमा ये राशीनामधिपाः स्मृताः । ते द्रेक्काणाधिपा राशौ द्रेक्काणाश्च त्रय एव हि । मेषकेसरिधनुषां मेषाद्याश्च नवांशका’४ । मृगकन्यावृषाणाञ्च मृगाद्यास्तु नवांशकाः । तुलामिथुनकुम्भानां तु लाद्याः समुदाहृताः । कर्किवृश्चिकमीनानां कर्कटाद्या नवांशकाः । चराणां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा । नवमे तु तकानाञ्च वर्गोत्तम इति स्मृतः । स्वनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः । सर्वेषां मेषपूर्वाणां स्वकाद्या द्वादशांशका५ । कुजार्कीगुरुसौम्यानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात् । पञ्चपञ्चाष्टसप्तेषु त्रिंशांशेषु राशिषु । त्रिंशांशाद् व्यत्ययादेते युग्मराशिषु कीर्तिताः” । स्वाधिकशुभाशुभप्राप्त्या शुभाशुभद इति बोध्यम् ।

षण(न) सम्भक्तौ भ्वा०पर०सक०सेट् षस्य सत्वे णस्य नत्वम् । सनति असनीत् असानीत् । दन्त्यान्तोऽयमित्येके ।

षण(न) दाने तना०उभ० सक० सेट् षस्य सत्वे णस्य नत्वम् उदित् । दन्त्यान्त इत्येके सनोति सनु असनीत्-असानीत् असनिष्ट-असात । सिषासति सिसनिषति इत्येके ।

ष(श)ण्ड पु० सन–ड उस्य नेत्वम् पृषो० षत्वं शत्वं वा । १वृषे अमरः २नपुंसके जटा० । ३पद्मादिसमूहे पु० न० अमरः । [पाठान्तरम् ।

षण्ढ पु० सन–ढ तस्य नेत्वम् पृषो० ष० । नपुंसके अमरे

षण्मुख पु० षट् मुखानि यस्य । १कार्त्तिकेये हला० षड्भुजायां स्त्री राजनि० टाप् ।

षद गतौ भ्वा० उभ० सक० सेट् । सादयति ते असीषदत् ।

षद विशरे अवसादे अक०हिंसायां गतौ च सक०तु०पर० अनिट् । सीदति लृदित् असदत् । ज्वला०। सदः सादः ।

षन्च गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । सञ्चति असञ्चीत् ।

वेत्⁄ वचोत्कटम् । तद्दर्शनोपासिकता नित्यं तद्भावभाविता । तत्कारितप्रश्रयिता हृत्त सश्रयिष्य स्तुतम्” अग्निपु०२३अ०। अधिक कामन्द० नीतिशास्त्रे दृश्यम्।

षाण्मातुर पु० षण्णां मातृणामपत्यम् अण् उदादेश रपर । कार्त्तिकेये तस्य कृत्तिकाः षट्, गङ्गा पृथिवी पार्वती चेति षट् मातरः पुराणेषु प्रसिद्धा । अग्निकुमारमन्त्रे तु तस्य षण्णां स्वपिण्डीनां मातृत्वं दर्शितम् ।

षात्वणत्विक त्रि० षत्वणत्वे अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक् । षत्वणत्वप्रतिपादके ग्रन्थे सि० कौ० ।

षाण्मासिक न० षष्ठे मासि भवं ठञ् । मृतस्य एकाहीन षष्ठमासे कर्त्तव्ये श्राद्धभेदे “आद्यं षाण्मासिके तथेति” स्मृतिः “एकाहेन्यून षण्मासि तस्य विधानम्”ति०त०रघु०

षाध सिद्धौ स्वा० दि० च पर० अक० अनिट् । साघ्नोति साध्यति असात्सीत् सिषाधयिषति । [ति असषान्त्वत् त ।

षान्त्व सामयुक्तसम्पादने अद०चु०उभ०सक० सेट् । सान्त्वयति

षि बन्धे स्वा० क्र्या० च उ०सक० अनिट् । सिनोति सिनुते सिनाति सिनीते असैषीत् । असेष्ट । [चद् त । सिक्त

षिच आर्द्रीकरणे तु०सु०उभ०सक०अनिट् । सिञ्चति ते असि-

षिट अनादरे भ्वा० पर०सक० सेट् । सेटति असेटीत् ।

षिड्ग पु० षिट–गन् तस्य नेत्वम् पृषो० । १विट (लम्पट) २कामुके हेमच० । [धीत्-असैत्सीत् । सिद्ध ।

षिध माङ्गल्ये अक० शासने सक० उदित् वेट् । सेधति असे

षिध गतौ भ्वा०पर०सक० सेट् । सेधति असेधीत् सेधितः ।

षिध सिद्धौ दिवा० पर० अक० अनिट् क्त्वा वेट् । सिध्यति असैत्सीत् णिचि साधयति । सिषाधयिषति ।

आ+राजाज्ञयाऽवरोधे सक० । आसेधः ।

उद्+उच्चतायाम् अक० । उत्सेध ।

नि+निवारणे सक० । निषेधः ।

परि+निवारणे सक० । परिषेध ।

प्रति+निवारणे सक० । प्रतिषेधः ।

वि+आ+विशेषेण निषेधे । व्याषेधः ।

वि+प्रति+विरुद्धत्वे आघाते । विप्रतिषेध ।

षिम्भ हिंसने सक० दीप्तौ अक० भ्वा० पर० सेट् क्त्वा वेट् । सिम्भति असिम्भीत् ।

षिम हिंसने भ्वा०पर० सक० सेट् । सेमति असेमीत् ।

षिल उञ्छ,तत्पश्चेभावात् कणश आदाने तुदा०पर०सक० सेट् । सिलति असेलीत् । [सीव्-स्यू त सीवनं सेवनम् ।

षिव तन्तुविस्तारे दि०प०सक०सेट् क्त्वा वेट् । सीव्यति असे

षु उरा(?)ख्यावमभूषे सन्धाने सोमादेः पीडने मन्थने च स्वा० उ० सक० स्नाने अक०अनिट् वुक्ष पर० सेट । सुनोति सुनुते असावीत् असोष्ट । सोता

षु गतौ भ्वा०उभ०सक०अनिट् । सवति ते असौषीत् असोष्ट ।

षु प्रसवे ऐश्वर्य्ये च भ्वा०प०सक०अनिट् । सवति असौषीत् ।

षु ऐश्वर्य्ये प्रसवे च अदा० पर० सक० येट् लिटि नित्येट् । सौति असावीत्-असौषीत् । सुषुविव ।

षु पु० सु–बा० कु पृषो०षत्वम् । गर्भविमोचने एकाक्षरकोष०

षुट्ट अनादरे चु०उभ० सक० सेट् । सुट्टयति ते असुसुट्टत् त ।

षुन्भ दीपने अक०हिंसने स०भ्वा०प०सेट् । सुम्भति असुम्भीत्

षुर दीप्तौ अक० ऐश्वर्य्ये स०तु०प० सेट् । सुरति असोरीत् ।

षुह तृप्तौ अक०अमाया सक०दि०पर०सेट् । सुह्यति सुहद् असुहत् । [सुवे असविष्ट असोष्ट ।

षू प्रसवे गर्भविमोचने च अदा० आत्म० सक० वेट् । सूते

षू प्रसवे दि०आ०स०वेट् । सूयते असविष्ट असोष्ट सोढ़ा सवि०

षू प्रेरणे तुदा० पर० सक० सेट् । सुवति असावीत् ।

षूद निवारणे भ्वा०आ० सक० सेट् । सूदते असूदिष्ट ।

षूद मारणे भ्वा० पर० सक० सेट् । सूदति असूदीत् ।

षूद क्षरणे अक० प्रतिज्ञायां निरासे च सक० अद०चु० उभ० सेट् । सूदयति ते असुषूदत् त । [रिष्ट ईर्दिर सूर्ण ।

षूर स्तम्भे अक० हिंसने स० दि०आ०सेट् । सूर्य्यते असू

षूर्क्ष अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । सूर्क्षति असूर्क्षीत् ।

षूर्क्ष्य ईर्ष्यायां भ्वा० पर० सक० सेट् । सूर्क्ष्यति असूर्क्ष्यीत् ।

षूष प्रसवे भ्वा० पर० सक० सेट् । सूषति असूषीत् ।

षृन्भ हिंसने भ्वा० पर० सक० सेट् । सृम्भति असृम्भीत् ।

षृभ हिंसने भ्वा० पर० सक० सेट् । सर्भति असर्भीत् । षृन्भ षृभधातू पाणिनीयगणपाठे मूर्द्धन्यादितया पठितौ । तेन षोपदेशत्वात् षति निमित्ते षत्वम् । कविकल्पद्रुमे तु दन्त्यादितया पठितौ । तेन षति निमित्ते न षत्वम । तन्मतम् अपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् ।

षेक सर्पणे भ्वा० आत्म० सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व । सेकति असेकीत् । [ह्रस्वः । सेकति असेकीत् ।

षेल चालने गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न

षेव आराधने उपभोगे आश्रये च भ्वा० उभ सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व । सेवति सेवते असेवीत् असेविष्ट ।

षै क्षये भ्वा० पर० अक० अनिट् । सायति असासीत् ।

षो नाशे दि०पर० सक० अनिट् । स्यति असात्-असासीत् ।

अव+समाप्तौ अवसानम् ज्ञाने सक० अवसीयते ।

अधि+अव+ उत्साहे अक०निश्चय ज्ञाने सक० अध्यवस्यति । वि+अव+विशेषेण निश्चये सक० उद्यमे अक० व्यवस्यति । अनु+वि+अव ज्ञानज्ञाने अनुव्यवसायः घटमहं जानामीत्यादिरूप ।

षोडत् पु० षट् दन्ता यस्य दन्तस्य दत् षत्वम् दस्य डुत्वम् । [षड्दन्तयोग्यवयस्के वृषादौ ।

षोडशन् त्रि० ब०व० षडधिका दश षत्वम् दस्य डुत्वम् । (षोल) १सङ्ख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च ।

षोडश पु० षोडशानां पूरणः डट् । येन षोडशसङ्ख्या पूर्य्यते १तादृशे । चन्द्रमण्डलस्य २षोडशभागरूपकलायां ३त्रिपुरासुन्दर्य्याञ्च स्त्री ङीप् । "काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी" तन्त्रसा० ।

षोडशक न० षोडश परिमाणान्यस्य कन् । षोडशसङ्ख्याते वस्तुनि "भूम्यासनं जलं वस्त्रं प्रदीपोऽन्नं ततः परम् । ताम्बूलच्छत्रगन्धाश्च माल्यं फलमतः परम् । शय्या च पादुका गावः काञ्चनं रजतं तथा । दानमेतत् षोडशकं प्रेतमुद्दिश्य दीयते" शु०त० उक्तेषु प्रेतोद्देशेन दीयमानेषु २षोडशसु भूम्यादिषु "स्वर्णं रौप्यं तथा ताम्रं कांस्यं गावो गजा हयाः । रत्नं भूमिर्दशो वस्त्रं शय्या चलत्पानहौ । दासश्च पितृयज्ञेषु दानं षोडशकं मतम्" इति वायुपुराणोक्तेषु पितृकृत्येषु देयेषु ३स्वर्णादिषु षोडशसु च ।

षोडशभुजा स्त्री षोडश भुजा यस्याः । दुर्गामूर्त्तिभेदे "यदा तु षोडशभुजा महामाया प्रपूजयेत् । दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण विशेषं तत्र वै शृणु । कन्यायां कृष्णपक्षस्य एकादश्यामुपोषितः । द्वादश्यामेकभक्तन्तु नक्तं कुर्य्यात् परेऽहनि । चतुर्दश्यां महामाया बोधयित्वा विधानतः । गीतवादित्रनिर्घोषैर्नानानैवेद्यभेदनैः । अयाजितं बुधः कुर्य्यात् उपवासं परेऽहनि । एवमेव व्रतं कुर्य्यात् यावद्वै नवमी भवेत्" कालिकापु० ५९अ० ।

षोडशमातृका स्त्री ब०व० षोडशसङ्ख्याः मातरः स्वार्थे क । "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिः कुलदेवात्मदेवता" इत्युक्तासु गौर्य्यादिषु षोडशसु मातृकासु ।

षोडशर्त्विज् पु० कर्म० । होमादिषु षोडशसु ऋत्विक्षु ते च अच्छावाकशब्दे ८५ पृ० दर्शिताः । तत्साध्यश्च याग सोमयागादिः सत्रयागश्च ।

षोडशाङ्ग पु० षोडश द्रव्याणि अङ्गान्यस्य । "गुग्गुलु सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् । ह्रीबेरमगुरुं कुष्ठं गुडं सर्जरसं घनम् । हरीतकीं नखीं लाक्षां जटामांसीञ्च शैलजम् । षोडशाङ्गं विदुर्धूपं दैवे पैत्रे च कर्मणि" इत्युक्ते गुग्गुल्वादिषोडशद्रव्यरचिते धूपे तन्त्रसा० ।

षोडशाङ्घ्रि पु० षोडश अङ्घ्रयश्चरणा यस्य । कर्कटे हेमच० ।

षोडशांशु पु० षोडश अंशवो यस्य । शुक्रग्रहे शब्दचा० । षोडशार्चिरप्यत्र ।

षोडशार न० षोडश अराः कोणा इव वा अस्य । १षोडशदलयुक्ते कमले तन्त्रोक्ते २यन्त्रभेदे च । तुलादानाद्युक्ते ३चक्रभेदे च. षोडशारचक्रनिर्माणप्रकारस्तु तुलादानादिपद्धतौ विधानपारिजाताद्युक्तोऽस्माभिर्दर्शितो यथा "गुरुर्वेदिमध्ये त्रिहस्तदीर्घविस्तारं चतुरस्रं प्रसाध्य तत्र प्राक्पश्चिमयोर्दक्षिणोत्तरतश्च नव नव रेखाः कृत्वा चतुःषष्टिकोष्ठकं मण्डलं कुर्य्यात् । तत्र च सर्वाणि कोष्ठानि नवाङ्गुलदीर्घायामानि सम्पद्यन्ते । तत्र बाह्यासु पङ्क्तिषु चतुर्दिक्षु मध्ये पार्श्वयोः द्वे द्वे कोष्ठे परित्यज्य चत्वारि कोष्ठानि मार्जयित्वा चतुष्कोष्ठानामेकतां सम्पाद्य तत्तत्संलग्नोपान्त्यपङ्क्तिषु द्वे द्वे मध्यकोष्ठे पार्श्वयोः त्रीणि त्रीणि कोष्ठानि त्यक्त्वा मार्जयेत्तेन चतुर्दिक्षु षट् षट् कोष्ठात्मकानि चत्वारि द्वाराणि जायन्ते । ततो मध्यस्थानि षोडश कोष्ठानि प्रतिदिशं चत्वारि चत्वारि कोष्ठानि परित्यज्य मार्जयेत् । ततो बाह्यपङ्क्तिषु एकैकं कोणग कोष्ठमुत्सृज्य कोणकोष्ठद्वारपीठान्तरालवर्त्तीनि पञ्च पञ्च कोष्ठानि प्रतिदिशं मार्जयेत् । तेन मध्यचतुरस्रपीठस्य पादाः भवन्ति । ततो मध्यपीठमारभ्य क्रमशश्चत्वारि वृत्तानि कुर्य्यात् । तत्राद्ये चतुरङ्गुलो द्वितीयेऽष्टाङ्गुलस्तृतीये चतुर्विंशत्यङ्गुलः चतुर्थे च षड्विंशत्यङ्गुलो व्यासः । तत्राद्य चतुरङ्गुलव्यासकं वृत्तं कर्णिकारूपं पीतेन रजसा पूरयित्वा कर्णिकावधि रेखां सितेन रजसा विदध्यात् । तद्बहिरष्टाङ्गुलव्यासे द्वितीयवृत्ते क्रमेण पीतरक्तसितरजोभिः सम्पादितमध्यमूलाग्राणि षोडश केसराणि कृत्वा केसरावधिरेखां सितेनैव रजसाङ्कुलोन्नतां कुर्य्यात् । ततस्तद्बहिश्चतुर्विंशत्यङ्गुलव्यासे तृतीयवृत्ते षट्सु दिक्ष्वष्टौ पत्राणि सितरजसा विधाय रक्ताभाणि कुर्य्यात् । ततो दलान्तरेषु सितेन रजसा रेखां विधाय दलमध्यानि कृष्णेन रजसा पूरयेत् । तद्बहिरेकाङ्गुलान्तरालां बहिर्व्यासस्य चतुर्थरेखां सितरजसा संपाद्य तृतीयचतुर्थवृत्तद्वयान्तरस्थानेषु

परितोऽष्टदलायततत्सन्निभम् षोडशभिः पत्रैः षोडशधा विभज्य प्रतिभागं यथाकारान् षोडशारान् श्यामपीतारुणश्वेतरजोभिः कल्पयित्वा तन्मध्ये यथायोगं रजोभिः पूरयेत्। तद्बहिः सितपीतारुणश्यामहरिताः पञ्च रेखाः क्रमशो लिखेत्। तद्बहिः पीठक्षेत्रं चतुरस्रं यथायोग्यं रजोभिरलङ्कृत्य पीठावधिरेखां सितेन रजसा कृत्वा द्वारक्षेत्राणि पूर्वादितः पीतश्वेतश्यामहरितरजोभिः पूरयेत्। तत आग्नेयादिकोणस्थकोष्ठचतुष्टयं क्रमेण लोहितहरितश्यामधवलैः पूरयित्वा आग्नेयादिपीठपादचतुष्टयं पञ्चकोष्ठात्मकं क्रमात् सितरक्तपीतकृष्णरजोभिः पूरयेत्। ततः सितेन रजसाकुञ्चितेन बहिश्चतुरस्ररेखां कुर्य्यात्। ततः प्राच्यां वज्रम्, आग्नेय्यां शक्तिं, दक्षिणे दण्डं, नैरृत्यां खड्गं, पश्चिमायां पाशं, वायव्यां ध्वजं, कौबेर्य्यां गदाम्, ऐशान्यां शूलं तद्वामे चक्रं, पाशदक्षिणे पद्मञ्च लिखेत्"।

षोडशिन् पु० षोडश कला विद्यन्तेऽस्य इनि। १सोमे २यज्ञाङ्गे तन्नामसोमरसस्थापनपात्रे च "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति" श्रुतिः "षोडशिनः पात्रं खादिरं चतुरस्रम्" कात्या०श्रौ० ९।७ कर्कधृतिः।

षोडशोपचार पु० ष० त० षोडशसङ्ख्याता उपचाराः। "आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्। मधुपर्काचमस्नानं वसनाभरणानि च। गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा" इत्युक्तेषु षोडशसु पूजाङ्गद्रव्येषु।

षोढा अव्य० षट् प्रकारा धाच् षत्वं षस्य ढुत्वम्। षट्सु प्रकारेषु।

षोढान्यास पु० षोढा षट्प्रकारो न्यासः। तन्त्रोक्ते षट्प्रकारन्यासभेदे षोढान्यासप्रकारो यथा वीरतन्त्रे "केवलां मातृकां न्यस्य मातृकां तारसम्पुटाम्। मातृकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः। श्रीबीजपुटितां तान्तु मातृकापुटितं तु तत्। कामेन पुटितां देवीं तत्पुटं काममेव च। शक्त्या च पुटितां देवीं शक्तिञ्च तत्पुटां न्यसेत्। क्रीं हन्दञ्च पुनर्न्यस्य। स्वकृतेस्तस्य पूर्ववत्। मूलेन पुटितां देवीं तत्पुटं मन्त्रमेव च। चतुर्थोपविधानेन न्यस्य मन्त्रं यथाविधि। मूलेनाष्टशतं कुर्य्यात् व्यापकं तदनन्तरम्"। कालीतारादिषोढान्यासास्तन्त्रसारे दृश्याः। [कीत् घटादि० ष्टकयति।

ष्टक प्रतीघाते भ्वा० पर० सक० सेट्। ष्टकति अष्टा(ष्ट)-

ष्टग संवरणे भ्वा०प०सक सेट् एदित् सिचि न वृद्धिः घटा०। ष्टगति अष्टगीत्। [णीत् अष्टगीत् ष्टा(ष्ट)गयति।

ष्टन शब्दे भ्वा०पर० सक० सेट् वा घटा०। ष्टनति अष्टा-

ष्टभ स्तम्भे अक० स्तम्भने सक० भ्वा० आत्म० सेट् इदित्। ष्टम्भते अष्टम्भिष्ट।

ष्टम वैकल्ये अद० चु०उ०स० सेट्। ष्टमयति त अतष्टमत् त

ष्टम वैकल्ये अक० भ्वा० पर० सेट्। ष्टमति अष्टमीत्।

ष्टिघ अभियोगे स्वा०आत्म०सक० सेट्। ष्टिघ्नुते अष्टेघिष्ट।

ष्टिप क्षरणे भ्वा०आत्म०अक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। स्तेपते अस्तेपिष्ट। अतिष्टेपत् त।

ष्टिम क्लेदे दि०प०अक० सेट्। स्तिम्यति अस्तेमीत् स्तेमनम्

ष्टीम क्लेदे दि०प०अ०सेट्। स्तीम्यति अस्तीमीत् स्तीमनम्।

ष्टु स्तुतौ अदा०उ० सक०अनिट् सिचि सेट् लिटि नित्येट्। स्तौति स्तवीति स्तुते स्तुवीते स्तुते स्तुवीते सि०कौ० मुग्धबोधमते आर्द्धातुके न ईट् स्तुते इत्येवंभेद। अस्तावीत् अस्तोष्ट। तुष्टाव। तादाद्यर्द्धधातुके वेट्। स्तोता स्तविता। स्तोष्यति स्तुतः।

ष्टुच प्रसादे अक० भ्वा० आत्म० सेट्। स्तोचते अस्तोचिष्ट।

ष्टुभ स्तम्भे अक० स्तम्भने सक० भ्वा०आत्म० सेट् क्त्वा वेट्। स्तोभते अस्तोभिष्ट। [अतुष्टूपत् त स्तूप।

ष्टूप समुच्छ्राये अद० चु० उभ० अक० सेट्। स्तूपयति ते

ष्टूप समुच्छ्राये दि०पर०अक०सेट्। स्तूप्यति इरित् अस्तूपत् अस्तूपीत्।

ष्टृक्ष गतौ भ्वा०प०स०सेट्। स्तृक्षति अस्तृक्षीत् तस्तृक्षे

ष्टृह वधे तु०प०सक०वेट्। स्तृहति अस्तर्हीत् अस्तृक्षत्।

ष्टृंह वधे तु०आत्म०सक०वेट्। स्तृंहति अस्तृंहीत् अस्तृंहत्

ष्टेप क्षरणे भ्वा० आ० अक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। स्तेपते अस्तेपिष्ट।

ष्टै वेष्टने सक० भ्वा० पर० अनिट्। स्तायति अस्तासीत्।

ष्ट्यै संहतौ ध्वनौ च अक० भ्वा० पर० अनिट्। स्त्यायति। अस्त्यासीत् इत्येके। प्रस्त्यायति इत्येवेति।

ष्ठग संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् घटा० सिचि न वृद्धिः। स्थगति अस्थगीत्।

ष्ठल स्थितौ भ्वा०प०अक० सेट् ज्वला०। स्थलति अस्थालीत्।

ष्ठस निरासे दि०प०स०सेट्। स्थस्यति अस्थासीत्-अस्थसीत्।

ष्ठा गतिनिवृत्तौ भ्वा०पर० अक० अनिट्। तिष्ठति अस्थात्।
अधि+आधारतयावस्थितौ सक०।
अनु+करणे अनुष्ठानम्।
अव+अवधाने अवस्थाने।

उद्+ऊर्द्ध्वचेष्टायां प॰ आसनादुत्तिष्ठति उत्पत्तौ आ॰ ग्रामादुत्तिष्ठते (उत्पद्यते)।
उप+सेवने सक॰ आ॰ उपतिष्ठत देवम्।
नि+नितरां स्थितौ अक॰ निष्ठो मरणे च निष्ठा।
प्र+गमने अक॰ प्रस्थानम्।
प्रति+संस्कारभेदे प्रतिष्ठा।
प्रति+अव+प्रतिपक्षतयाऽवस्थाने आत्म॰ प्रत्यवतिष्ठते।
वि+अव+नियमभेदे आ॰ व्यवतिष्ठते व्यवस्था।
सम+सम्यक् स्थितौ नाशे च सं स्था संस्थितः।

ष्ठिव निरासे (मुखेन श्लेष्मादेर्वमने) भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। ष्ठीवति अष्ठेवीत्। ष्ठे(ष्ठी)वनम् उदित् क्त्वा वेट्। अस्यार्थे दिवादित्वमपि ष्ठीव्यति। षोपदेशपर्युदासे ष्ठस्य दीर्घमध्ययोर्व्यत्ययम्। [ष्ठीवति अष्ठीवीत् ष्ठीवनम्।

ष्ठीव निरासे (श्लेष्मादेर्मुखेन वमने) भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट्।

ष्ठ्यूत त्रि॰ ष्ठिव–क्त ऊठ्। १निरस्ते २वान्ते च।

ष्णस निरासे दि॰पर॰सक॰ सेट् उदित् क्त्वा वेट् वा घटा॰ ऌदित्। ष्णस्यति अष्णसत्। ष्णा(ष्ण)सयति।

ष्णा शौचे अदा॰ पर॰ अक॰ अनिट्। स्नाति अस्नासीत्।

ष्णिह प्रीतौ दि॰ पर॰ सक॰ उदित् वेट्। स्निह्यति ऌदित् अस्निहत् स्नेहिता स्नेढा-स्नेग्धा। [असिष्णिहत् त।

ष्णिह स्नेहयुक्तभवने चु॰उभ॰ अ॰ सेट्। स्नेहयति ते।

ष्णु स्तुतौ अदा॰उ॰ सक॰सेट्। स्नौति अस्नावीत् अस्नविष्ट।

ष्णुच सेचने भ्वा॰आ॰सक॰सेट्। स्नोचते अस्नोचिष्ट सुष्णुचे

ष्णुस भक्षे दि॰प॰सक॰ सेट्। स्नुस्यति अस्नोसीत् सुष्णोस।

ष्णुह वद्गारे दि॰पर॰ सक॰ उदित् वेट्। स्नुह्यति ऌदित् अस्नुहत्। स्नोहित स्नोढा।

ष्णै वेष्टे भ्वा॰पर॰सक॰ अनिट्। स्नायति अस्नासीत्। उपगये इत्येके ष्णायति अष्ण्रासीत्। स्न(स्ना)पयति उपसृष्टस्य प्रस्नापयति।

ष्मि ईषद्धासे भ्वा॰आ॰अ॰अनिट्। स्मयते अस्मेष्ट सिष्मिये। कर्त्तृजन्ये विस्मये णिचि इत आत् पुक् च आ॰ विस्मापयते तदन्यत्र विस्माययतीत्येव।

ष्वक्क सर्पणे भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। ष्वक्कते अष्वक्किष्ट।

ष्वद आरे छेदने च चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। स्वादयति ते असिष्वदत् त।

ष्वद प्रीतौ लेहने च भ्वा॰आ॰सक॰सेट्। स्वदते अस्वदिष्ट।

ष्वञ्ज आलिङ्गने भ्वा॰आ॰स॰ अनिट्। स्वजते अस्वङ्क्त।

ष्वप शयने निद्रायाञ्च अदा॰अक॰ असकृत्सर्व॰ अनिट्। स्वपिति अस्वाप्सीत् सुष्वाप। [यति ते असुष्वत्तत् त।

ष्वर्त्त गतौ सक॰ दुःखेन जीवने अक॰ चु॰उ॰ सेट्। स्वर्त्त-

ष्वष्क गतौ भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। ष्वष्कते अष्वष्किष्ट। षोपदेशपर्युदासे स्वक्कवत् ष्वष्कस्यापि पाठ्यात् ष्वष्कते इत्येवेत्याहुः।

ष्विद मोहे मुद्दे च अक॰ मोचने सक॰भ्वा॰ आ॰ ञिदिद् च॰ सेट्। स्वेदते असिदत् अस्वेदिष्ट। [असिष्विदत्।

ष्विद गात्रप्रक्षरणे अक॰दि॰पर॰ अनिट्। स्विद्यति ऌदित्

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य-सङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने षकारादि शब्दार्थसङ्कलनम्।

स

सकार ऊष्मवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलं तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः विवृत जिह्वाग्रेण अद्धस्पर्शनेन चाचार्य्यमाणत्वात् अर्द्धस्पृष्टम्। वाह्यप्रयत्नाः विवारश्वासाघोषाः महाप्राणश्च अस्य ध्येयरूप यथा "सकारं शृणु चार्वङ्गि! शक्तिबीजं परात्परम्। कोटिविद्युल्लताकारं कुण्डलीत्रयसंयुतम्। पञ्चदेवमयं देवि! पञ्चप्राणात्मकं सदा। रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिविन्दुसहितं सदा" कामधेनुत०। तस्याधिष्ठातृदेवतारूप यथा "शुक्लाम्बरां शुक्लवर्णां द्विभुजां रक्तलोचनाम्। श्वेतचन्दनलिप्ताङ्गीं शुक्लाहारोपशोभिताम्। गन्धर्वगीयमानाञ्च सदानन्दमयीं पराम्। अष्टसिद्धिप्रदां नित्यां भक्तानन्दविवर्द्धिनीम्। एवं ध्यात्वा सकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारत०। अस्य वाचकशब्दाः "सोऽहंसः सुयशा विष्णुः कवोपचन्द्रसप्तक। अगदीश शक्तिनामा सोह वेशवतो भृगुः। प्रकृतिरीश्वर शुक्र प्रभा श्वेता कुशोज्ज्वलः। दक्षपादोऽमृतं ब्राह्मी परमात्मा परोऽक्षयः। सरूपा च शुचियोगो गौः कलकण्ठो दकोदरी। शाण्डाद्या च परा देवी लक्ष्मी. सोमो हिरण्यपू। दुर्गोत्तारणसम्मोहा जीवो मूर्त्तिर्मनोहरः" वर्णाभिधा०। मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादे न्यासता। काव्यादौ प्रयोगे फल सुखम् "स. सौख्यं हसु खेदम्" वृ॰र॰टी॰। षोपदेशधातुभिः प्रयोगे दन्त्यादित्वम् "सकारजः षकारस्वेत्युक्तेः" सति निमित्ते पुनः षत्वम्।

स पु॰ सो-ड। १विष्णौ एकाक्षरकोषः। २सर्पे ३ईश्वरे शब्दर॰ ४।विहगे च स्त्री॰ एकाक्षरकोषः। समासे पूर्वपदस्य॰

पञ्चम्यर्थे ६समासार्थे च यथा सपितृकः सङ्घ इत्यादि। “कोऽन्तगुरुः क्वाऽयगाऽन्तलघुस्तु” छन्दो० गाल्लर्ञ्को ७अन्तलघुके आदिमध्यगुरुके दवर्णगणे पु०। सगणोऽप्यत्र।

संक्षेप पु० सम्+क्षिप–घञ्। भूयसोऽर्थस्य स्वल्पवाक्यादिना प्रकाशने भरतः। ल्युट्। तत्रार्थे न०। सर्वत्र सम स्थाने झरपरे वा परसवर्णः पञ्चमवर्णः।

संक्षोभ पु० सम्+क्षुभ–घञ्। चाञ्चल्ये क्षोभे च वा ङ।

संग्राहिन् पु० सम्+ग्रह–णिनि। १कुटजवृक्षे राजनि०। २सङ्ग्रहकारके ३धारके च। वा ङ् सङ्ग्राहीति रूपम्।

संघ पु० सम्+हन–ड नि०। १समूहे २जन्तुसमूहे च अमर अस्य वा ङ्। सङ्घ इति वा रूपम्।

संघट्ट पु० सम्+घट्ट–भावे अच्। १अन्योन्यविमर्दे २गठने च ‘स्टाहरणसंघट्टं प्रतिष्ठाप्यासमेव च” ति०त०। ३लतायां स्त्री शब्दच०। ल्युट्। तत्रार्थे न०।

संघर्ष पु० सम्+घृष–घञ्। १अन्योन्यदृढसंयोगे २स्पर्द्धायां ३संमर्दने च शब्दर० वा ङ।

संज्ञ न० सम्+ज्ञा–क। १पीतकाष्ठे कालीयके गन्धद्रव्ये शब्दच०। सम्+ज्ञा–अङ्। २चेतनायां ३बुद्धौ ४आख्यायां ५हस्ताद्यैरर्थसूचने च स्त्री अमर। ६गायत्र्यां ७सूर्यपत्न्याञ्च स्त्री मेदि०। वा ञ्। ८संहतजानुके त्रि० शब्दसा०।

संज्ञपन सम्+ज्ञा–णिच्–पुक् मारणे मुक्श्च ल्युट्। १मारणे अमर। २ज्ञापने न मुक्। क्तिन्। संज्ञप्तिरप्यत्र स्त्री हेमच० वा ञ्।

संज्ञासुत पु० संज्ञायाः सूर्यपत्न्याः सुतः। शनैश्चरे।

संज्ञु त्रि० संहते जानुनी यस्य जानुस्थाने ज्ञु। संहतजानुके अमर। वा ञ्। [ञ्।

संज्वर पु० सम्+ज्वर–अप्। अग्निजाते तापे अमरः वा

संमर्द पु० सम्+मृद–घञ्। अन्योन्यदृढसंयोगरूपे सङ्घर्षे वा म

संय पु० सं+यम्–ड। कङ्काले शब्दमा०। [समे च।

संयत त्रि० सम्+यम–क्त। १बद्धे अमरः २कृतसंयमोक्तनि-

संयत् स्त्री संयम्यतेऽत्र सम्+यम–आधारे क्विप् तुक् च। १युद्धे अमरः। कर्त्तरि क्विप्। २संयमनकर्त्तरि त्रि०।

संयत्वर पु० सम्+यम–क्वरप् तुक् च। १जन्तुसमूहे २संयम्यते त्रि० संक्षिप्तसा०।

संयद्वर पु० ६त०। नियन्तॄणां वरे नृपे उणादि०।

संयद्वाम पु० वामं संयाति सम्+या–शतृ पृषो० पूर्वनिपातः। अक्षिपुरुषे “एतं हि सर्वाणि पुरुष संयद्वाम इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति” छान्दोग्यो०।

संयन्तृ त्रि० संयच्छति सम्+यम–तृच्। नियन्तरि।

संयाम पु० सम्+यम–घञ् वा वृद्धिः। व्रताङ्गतया पूर्वदिनकर्त्तव्ये १नियमभेदे अमर २इन्द्रियनिग्रहे ३बन्धने च

संयमन न० सम्+यम–ल्युट्। १बन्धने २व्रतभेदे मेदि० ३चतुःशाले गृहे च भरत। यम–णिच्–ल्यु। ४यमे पु० “वैवस्वत संयमन” श्रुति।

संयमनी स्त्री संयम्यते बध्यतेऽत्र सम्+यम–आधारे ल्युट्। यमाधिष्ठितपुर्याम् मेदि० “अन्येऽपि ये संयमिनः संयमन्याश्रयन्त ते” काशीख० ८अ०। यमसभावर्णनं भा०स० ८अ०दृश्यम्। संयमननगरपरत्वे न० “एतत् संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम्” भा०व० १६२अ०।

संयमिन् पु० सम्+यम–णिनि न वृद्धिः। १मुनिभेदे धरणिः २इन्द्रियसंयमयुते त्रि० गीता।

संयाव पु० सम्यक् घृतादिभिर्यूयते मिश्रीक्रियते गोधूमचूर्णाद्यत्र सम्+यु–आधारे घञ्। “संयावस्तु घृतक्षीरगुडगोधूमपाकजः” इत्युक्ते घृतादिना पक्वगोधूमचूर्णे शब्दच०।

संयुज् त्रि० सम्यक् युनक्ति सम्+युज–क्विन्। १गुणाढ्ये त्रिका० २संयुक्ते च। [रिते हलवर्णे च पा०।

संयुक्त त्रि० सम्+युज–क्त। १संयोगयुते पदार्थे २अव्यवहित-

संयुग न० संयुज्यतेऽत्र सम्+युज–क न्यङ्क्वा० कस्य गः। युद्धे अमर। तत्र साधु० अञ्। सांयुगीनः रणेसाधौ।

संयुत त्रि० सम्+यु–क्त। संयुक्ते।

संयोग पु० सम्+युज–घञ्। १मेलने क्रियाजन्ये द्रव्याश्रिते गुणभेदे २सम्बन्धमात्रे च “अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः। कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः। तथोभयोः कर्मजन्यो भवेत् संयोगजोऽपरः। आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः। मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः। कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरुकुम्भयोः। तृतीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः। अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः। शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्यात्” भाषा० “उदयात् प्राक् दशम्यास्तु येन संयोग उच्यते। उपरिष्टात् प्रवेशस्तु तस्मात् तत् परिवर्जयेत्” ति०त०। उक्ते उदयात् प्राक्दशम्याः योगे च।

संयोगपृथक्त्व न० संयोगेन फलसम्बन्धभेदेन पृथक्त्वं नानारूपत्वं यत्र। एकस्यैव कर्म्मणो नित्यानित्यत्वप्रतिपादके मीमांसकोक्ते न्यायभेदे स च तन्त्रवा० दर्शितो यथा

"अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते "खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्वीत" । अत्र पशुबन्धनाय यूपो विहितः स च नित्यत्वेनावश्यकः यागसाधनत्वात् पशुकामनावतश्च अन्यो यूपो विहितः स च कामनाधीनत्वादनावश्यकः । अत्र संशयः किं काम्य एव खादिरो नित्योऽपि स्यात् उत एकः खादिरः क्रतुपुरुषोभयार्थः उत काम्य एव खादिरो नित्यस्त्वन्यकाष्ठनिर्मित इति । तत्र काम्यनित्यप्रयोगाङ्गता न सम्भवति कामनाधीनत्वेन तस्यानावश्यकत्वात् नित्यस्यावश्यकः न ह्यावश्यकत्वमनावश्यकत्वञ्च सम्भवति विरोधात् । तस्मात् काम्य एव खादिरः नित्यस्त्वन्यकाष्ठनिर्मितः । तदुक्तं शास्त्रदीपिकायाम् एतदधिकरणीयोदाहरणान्तरे "दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र "पूर्वाधिकरणन्यायात् काम्यत्वेन श्रुतं दधि । अनित्यार्थमुपादेयमतोऽन्यन्नित्यमिष्यताम्" । अन्यद्द्रव्यान्तरं पूर्वाधिकरणन्यायात् प्रागुक्तापशयन्यायात् । माधवाचार्य्योऽपि "नित्येऽग्निहोत्रे पूर्वाधिकरणन्यायेन दधि न प्रयोक्तव्यं किन्तु अन्यदेव किञ्चित् द्रव्यम्" इत्याह । ननु नित्येऽपि खादिर एव श्रूयते अतो नित्य एकः खादिरः काम्यश्चान्यः खादिर इति यूपद्वयं विधीयते अन्यथा नित्ये खादिरत्वविधानं व्यर्थं स्यात् तथा च क्व विरोधः येनैकस्योभयार्थत्वे विरोधभयस्य समाहितमिति चेन्न खादिरेण वीर्य्यं कुर्य्यादिति वीर्य्यकामपर्य्यवसन्नं खादिरत्वाभिधानं व्यर्थमिति तथाभिधाने खादिरविधानात् काम्य एव खादिरः नित्यस्तु काष्ठान्तरीय इति प्राप्ते आह "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" सू० । यद्योगः सम्बन्धः एकस्य खादिरस्य नित्यत्वकाम्यत्वोभयरूपत्वे संयोगश्च पशुबन्धस्य पृथक्त्वं परस्परनिरपेक्षेण पृथगभिधानं नियामकमिति शेषः । अयमाशयः यदि द्वयोरेकस्य आकाङ्क्षा तदा द्वयोरेकवाक्यता स्यात् इह तु उभयमेव निराकाङ्क्षं तथा हि नित्यवाक्यं यूपस्य पशुबन्धनसम्बन्धे अन्यत् किमपि नापेक्षते पशुबन्धनदृष्टफलत्वात् खादिरत्वस्य तत्पूरणाभिधानाच्च । काम्यवाक्यमपि आश्रयरूपद्रव्यान्तरं किमपि प्रमाणं नापेक्षते सन्निधानादेवाश्रयलाभे हि तथा स्यात् पृथक्पृथक् संयोगस्य निरपेक्षेण वाक्यद्वयेनाभिधानात् कामनाभावे च खादिरं दृष्टफलद्वारा क्रतोरुपकरिष्यति पुरुषस्य वीर्य्यं सम्पादयति । किन्त्वयं विशेषः कामनाभावे तदुपकारेण पुरुषार्थत्वभावेन च न सम्पर्क इति । तदुक्तम् "द्वयोरेकस्य साकाङ्क्षा भवेद् यदि तयोस्ततः । एकवाक्यं नैकवाक्यत्वं निराकाङ्क्षत्वतोऽभयमिति" तस्मादुभयार्थो खादिरेणेति । ननु नित्य एव खादिरोऽस्तु खादिरमित्यादिना त्वस्य प्रशंसार्थं फलश्रुत्यर्थवादोऽस्तु यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोति" इत्यत्रेति किमेकस्योभयार्थत्वाङ्गीकारेणेति चेन्न तत्र जुह्वाः प्राप्तावपि तद्भिन्नाद्द्रव्यविशेषस्याभावात् तत्परिचायकत्वेनैव स्तुत्यर्थवादत्वोचितत्वात् न चात्र तथा पूर्ववाक्यत एव खादिरत्वप्राप्तौ पुनः खादिरपदाभ्यासेनान्यस्य वीर्य्यसामर्थ्यकत्वबोधनैकप्रयोजनकत्वात् । एवं दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यादावपि उभयार्थता दध्नो बोध्या उभयत्र दध्नः कीर्त्तनात्" ।

संयोगविरुद्ध न० संयोगेन विरुद्धम् । द्रव्यान्तरसंयोगेन विरुद्धगुणाश्रये द्रव्यभेदे तच्च राजवल्लभेन दर्शितं यथा "शाकाम्लपललपिण्याकगुल्मत्वचयवानिभिः । करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते । प्राणहारी तु कारोतो हारिद्रालवणे भृतः । उष्टोष्णानलैर्भृष्टं विषं मायूरमामिषम् । वराहमथवा भृष्टा वलाका तु हरत्यसून् । संयुक्ता चैव वारुण्या कुल्माषैश्च विरुध्यते । अपि सघृतपाकेन मधुक्तैलैः कथं त्यजेत् । मांसैरिक्षुविकाराश्च कांजिकैस्तिलशष्कुलीम् । कपोतः सार्षपे भृष्टो हतः कांस्ये दशाहिकम् । विषं हतसमं क्षौद्रं मधुना गगनाम्बु च । मूलकं माषसूपेन मधुना च न भक्षयेत् । एकत्र सर्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् । रक्तपित्तगुल्मदकोदराणां विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् । मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां पाण्ड्वामयस्याऽऽमविषस्य चैव किलासकुष्ठग्रहणीगदानां शोथातिसारज्वरपीनसानाम् । सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम् । विरुद्धाहारजान् रोगान् निहन्ति विरेचनम् । वमनं शमनं वापि पूर्वं वा हितसेवनम्" ।

संयोजन न० सम्+युज–णिच्–आधारादौ ल्युट् । १मैथुने हारा० । २सम्यग्योजने च । [नरेण कृतयोजने पदार्थे

संयोजित त्रि० सम्+युज–णिच् क्त । कृतमेलने पदार्थे ।

संरम्भ पु० सम्+रभ–घञ्–मुम् च । १कोपे शब्दर० । २आटोपे त्रिका० । ३उत्साहे मेदि० ४वेगे च "अट्टहासरसाभिमाम्बुवाहम्" इति कुमार० । [चिन्तने च ।

संराधन न० सम्+राध–ल्युट् । १सम्यक् तोषणे २सम्यक्-

संराव पु० सम्+रु–घञ् । शब्दे अमर० ।

संरूढ त्रि० सम्+रुह–क्त । १प्रौढे २जाताङ्कुरे च मेदि० ।
संरोध पु० सम्–रुध-घञ् । १रोधने २क्षेपे च मेदि० ।
संलग्न त्रि० सम्+लग–क्त । मिलिते ।
संलय पु० संलीयते इन्द्रियव्यापारोऽत्र सम्+ली-आधारे अच् । १निद्रायां हेमच० । भावे अच् । २प्रलये च ।
संलाप पु० सम्+लप-घञ् । १परस्परकथने अमरः । प्रीत्या अन्योन्योक्तिप्रत्युक्तिभ्यां २भाषणे ३रहसि कथने च ।
संवत्सर पु० संवसन्ति ऋतवोऽत्र सम्+वस–सरन् । १वत्सरे ज्योतिषोक्ते इदादिपञ्चकान्तर्गते २वत्सरभेदे च । इदावत्सरशब्दे ९१६पृ० दृश्यम् । [राज्यावधिके तत्प्रवर्त्तितवत्सरे ।
संवत् अव्य० सम्+वय–क्विप् यलोपे तुक् । विक्रमादित्य-
संवदन न० सम्+वद-ल्युट् । १आलोचने २वशीकरणे च मेदि० । सम्+वन-ल्युट् । संवननमप्यत्र रामाश्रम० ।
संवर न० सम्+वृ–करणे अप् । १जले । कर्त्तरि अच् । २दैत्यभेदे ३मत्स्यभेदे ४मृगभेदे च पु स्त्री० ।
संवर्त्त पु० सम्यक् वर्त्यते परावर्त्यतेऽत्र सम्+वृत-णिच्-आधारे अच् । १प्रलयकाले अमरः । २स्मृतिकारकमुनिभेदे ३वर्षुकमेघे मेदि० ४मेघे शब्दच० ५मेघनायकभेदे च । “त्रिवृते मासवर्षे तु चतुर्भिः मेघिते क्रमात् । आवर्त्तश्चैव संवर्त्तः पुष्करः द्रोणसञ्ज्ञकम् । आवर्त्तो निर्जलो मेघ संवर्त्तश्च बहूदकः । पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः” ज्यो० त० ।
संवर्त्तक न० सम्+वृत–णिच्-ण्वुल् । १बलदेवलाङ्गले २वाडवानले पु० हेमच० । तत अस्त्यर्थे अच् । ३बलदेवे शब्दर० । [त्रिका० ।
संवर्त्तिन् पु० संवर्त्तक लाङ्गलभेदोऽस्त्यस्य इनि । बलरामे
संवर्त्तिका स्त्री सम्यक्वर्त्तिका सम्+वृत–ण्वुल् टापि अत इत्त्वं वा । १दीपादे शिखायां २पद्मादे केशरसमीपस्थे दले अमरः ३नवपत्रे मधुसूदन ।
संवर्धक त्रि० सम्+वृध–णिच्-ण्वुल् । अभ्यागतादिसत्कारिणि हेमच० २वृद्धिकारके च ।
संवलित त्रि० सम्+वल–क्त । मिलिते ।
संवसथ पु० संवसत्यत्र सम्+वस–आधारे अथच् । ग्रामे जनसमूहनिवासस्थाने अमरः ।
संवह पु० सम्यक् वहति सम्+वह–अच् । सप्तवायुमध्यवर्त्तिनि वायुभेदे आवहशब्दे ६६४पृ० दृश्यम् ।
संवार पु० सम्+वृ–घञ् । शिक्षापन्योक्ते वर्णोच्चारणबाह्ये गलबिलसंकोचात्मके बाह्यप्रयत्नभेदे २संगोपने च ।
संवास पु० संवसत्यत्र सम्+वस-घञ् । १सहवासे शब्दच० । पुरवासिनां पुराद्बहिःक्रीडायोग्ये अनावृते २स्थाने जटा० ।
संवाह पु० संवाहयति सम्+वह–णिच्-अच् । अङ्गमर्द्दके भृत्ये जटा० । ण्वुल् । संवाहकः तत्रैव ।
संवाहन न० सम्+वह–णिच्-ल्युट् । १भारादिवाहने २अङ्गमर्दने च मेदि० । [प्राप्त्या भयादिना वा जातोत्कण्ठे ।
संविग्न त्रि० सम्+विज–क्त । १उद्विग्ने इष्टवस्त्वलाभाय तद्-
संवित्ति स्त्री सम्+विद–क्तिन् । १ज्ञाने शब्दमा० २प्रतिपत्तौ ३चेतनायां ४अङ्गीकारे ५बुद्धौ च मेदि० ।
संविद् स्त्री सम्+विद–सम्प० क्विप् । १ज्ञाने २प्रतिपत्तौ मेदि० । ३सम्भाषायां ४बुद्धौ ५क्रियाकरणे ६युद्धे ७अङ्गीकारे च अमरः । ८नामनि ९आचारे १०सङ्केते ११तोषे १२समाधौ च शब्दच० ।
संविदा स्त्री संविद्यतेऽनया सम्+विद–क्विप् टाप् । भट्टि २६ (सिद्धि) “संविदामुभयोर्मध्ये संविदेव गरीयसी” तन्त्रम् ।
संविदित त्रि० सम्+विद–क्त । १अङ्गीकृते २सम्यग्ज्ञाते च ।
संविद्व्यतिक्रम पु० संविदोऽङ्गीकारस्य व्यतिक्रमो यत्र कृताङ्गीकारस्योल्लङ्घनहेतुके विवादभेदे वीरमि०ताद्यङ्गम् यथा “तस्य स्वरूप व्यतिरेकमुखेन दर्शयति” नारद “पाषण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते । समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति” । पाषण्डा वैदिकमार्गद्वेषिणः शाक्यकादयः । नैगमाः वाणिजो वणिज इति भट्टरत्ने । नैगमाः वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तारः पाशुपतादय इति मिताक्षरायाम् । आदिशब्देन विद्वद्ब्राह्मणसमूहादीनां ग्रहणम् । समयस्यानपाकर्म व्यतिक्रमः समयापरिपालनमिति यावत् तद्व्यतिक्रमणाख्यं विवादपदमस्तीत्यर्थः । तद्रूपयोर्भावमाह बृहस्पतिः “वेदविद्याविदो विप्राः तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्” इति । याज्ञवल्क्योऽपि “राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु । त्रैविद्यं वृत्तिमद् ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति” । ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम् । “ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत्” पा० सूत्रेण यत् । विद्या वेदाः तिसृणां विद्यानां समाहारस्त्रिविद्यम् । त्रिविद्यमधीते इति । तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेदित्यस्यार्थो बृहस्पतिनैव विवृतः “समाक्षेप्यकराणि अग्रदानाद्भूमिका । सुक्रमाच्च नृपतिर्धर्मार्यात्पालनम्” इति । समाक्षेप्यकरा अपाकृतकरा० । एतदुक्तं भवति । आगामिन्नृपतिभिरपाकृ-

ताः तेभ्यो विश्लेषकराय दण्डभूमिकाः प्रदद्यादिति। एवं नियुक्तैर्यत्कर्त्तव्यं तदाह याज्ञवल्क्यः "निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्। सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः" इति। निजधर्माविरोधेन श्रौतस्मार्त्तधर्माविरोधेन सामयिकः समयात् प्राप्तो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीयः। यश्च राज्ञा कृतो निजधर्माविरोधेनैव च सामयिको धर्मो यावत्पथिकसन्त्रिकेयमस्मद्राज्ये कुले तुरगादयो न ग्राह्यापनीया इत्येवंरूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीय इत्यर्थः। बृहस्पतिरपि "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा। पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धे निर्णयं तथेति"। पौराणां पुरवासिजनानामित्यर्थः। एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कार्य्यविशेष उक्तः। सर्वसमुदायानाञ्च कार्य्यमाह स एव "ग्रामश्रेणिगणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया। बाधाकाले तु सा कार्य्या धर्मकार्य्ये तथैव च। चाटचौरभये बाधा सर्वसाधारणा स्मृताः। तत्रोपशमनं कार्य्यं सर्वैर्नैकेन केनचिदिति"। गणानामित्यत्र चशब्दः पाषण्डनैगमादीनां समुच्चयार्थः। ततश्च गणपाषण्डनैगमादीनां समयकरणमन्तरेण यद्युपद्रवो दुष्परिहरः धर्मकार्य्यं च दुःसाध्यं तदा पारिभाषिकी समयक्रिया सर्वैः संहतैः कार्य्या। चाटोद्यकः। चाटचौरादिभ्यो भये प्राप्ते तदुपशमनं सर्वैः कार्य्यमित्यर्थः। धर्मकार्य्यमपि सम्भूय कार्य्यमित्युक्तं तेनैव "सभाप्रपादेवगृहतडाकारामसंस्कृतिः। तथाऽनाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया। कुलायननिरोधश्च कार्य्यमस्माभिरंशतः। यत्रैतल्लिखितं पत्रे धर्म्या सा समयक्रिया। पालनीया समस्तैस्तैर्यः समर्थो विसंवदेत्। सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरादिति"। सभा मण्डपः। प्रपा पानीयशालिका। आरामः उपवनम्। संस्कृतिः जीर्णोद्धारः। संस्कार उपनयनादिकः प्रेतदहनादिकश्च। यजनक्रिया सोमयागादिकर्त्तृभ्यो दानम्। कुलायननिरोधः। कुलायनस्य दुर्भिक्षाद्युपगमपर्यन्तस्य धारणम्। कुल्यायननिरोधश्चेति कल्पतरौ पाठः। कुल्यायननिरोधः कुल्यायाः प्रवर्त्तनप्रतिबन्धश्च। एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदायिभिरेव पालनीया अपि तु राज्ञापि इत्याह नारदः "पाषण्डनैगमश्रेणीपूगव्रातगणादिषु। संरक्षेत् समयं राजा दुर्गे जनपदे तथेति"। पाषण्डा वेदोक्तलिङ्गधारणव्यतिरिक्ताः सर्वे लिङ्गिनः। तेषु विहितभिक्षाचरणाद्याः सन्ति। नैगमाः सार्थिका वणिक्प्रभृतयः। तेषु सकृच्छुकसन्देशहरपुरुषतिरस्कारिणो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवः समया विद्यन्ते। अथ वा नैगमाः आप्तप्रमाणत्वेन ये वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयः। श्रेणय एकशिल्पोपजीविनः। तास्वेवमयश्रेणया विक्रेयमूल्यव्यवस्थादिकाः समया वर्त्तन्ते। पूगा हस्त्यश्वारोहादयः। व्रातगणशब्दयोरर्थमाह कात्यायनः "नानायुधधरा व्राताः समवेतास्तु कीर्त्तिताः। कुलानां हि समूहस्तु गणः सम्परिकीर्त्तितः" इति। पूगे व्राते वा सम्भूतस्य समरे न गन्तव्यमित्येवमादयः समया वर्त्तन्ते। गणे तु पञ्चमे दिने पञ्चमे वर्षे वा कर्णवेधः कर्त्तव्य इत्येवमादि समयः समस्ति। गणादीत्यत्रादिशब्देन ब्रह्मपुरीनिविष्टस्य महाजनादेः परिग्रहः। तत्र गुरुदक्षिणाद्यर्थमागता माननीया इत्यादि समयोऽस्ति। दुर्गे तु धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र न विक्रेयमित्यादिरास्ते समयः। जनपदे तु क्वचिद्विक्रेतव्यकाष्ठकुलत्थादिकं ग्रामत्याद्यनेकविधः समयो वर्त्तते। तद्व्यतिक्रमो यथा न भवति तथा राजा कुर्य्यादित्यर्थः। समूहादिषु कार्य्यविषये विशेषमाह बृहस्पतिः "कोषेण लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम्। विश्वासं कृत्वा च कुर्य्युः कार्य्याणि समनन्तरम्" इति। कोषेण देवतास्नानोदकपानेन। लेख्यक्रियया समयपत्रेण। मध्यस्थैः प्रतिभूभिः कार्य्याणि समूहकार्य्याणि। एतदुक्तं भवति। समुदायिभिः परस्परं समयातिक्रमाभावाय कोशादिभिर्विश्वासमुत्पाद्य सामयिककार्य्याणि कर्त्तव्यानीति। कात्यायनोऽपि "समूहानां तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा। प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः" इति। सामयिकधर्मं निजधर्मानतिक्रमेण सर्वकार्य्याणि समुदायिनः कुर्युरित्यर्थः। याज्ञवल्क्योऽपि "निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्। सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः" इति। निजधर्माविरोधेनेत्यनेन निजधर्मविरोधी सामयिको धर्मो यथा सन्ध्यावन्दनवेलायां सर्वैरेव स्वस्वागारपरिहारेण राजभवनं प्रत्यागन्तव्यं यो नायाति प्रथमसाहसं दण्ड्य इति नासौ रक्ष्य इत्यर्थादुक्तम्। कात्यायनोऽपि "अविरोधेन धर्मस्य निर्जितं राजशासनम्। तस्यैवाचरणं पूर्वं कर्त्तव्यन्तु नृपाज्ञयेति"। धर्मस्य श्रौतस्मार्त्तादि

धर्मज्ञं निर्जितं कृतकिल्बिषं ' राज्ञा नयति मात्र धर्मात् यो नरो नानुपालयेत् । नश्यं स पापी दण्ड्यश्च ... यत् राजशासनम्" इति । विचित्रबुद्धिभिः यसदा चिभिरनेकैरैकमत्येन कार्य्यकरणासम्भवात् किन्तु पञ्च वा कार्य्यचिन्तकाः कर्त्तव्या इत्याह बृहस्पतिः 'द्वौ त्रय पञ्च वा कार्य्याः समूहहितवादिनः । कर्त्तव्यं वचनं तेषां ग्रामश्रेणिगणादिभिरिति" । कार्य्यचिन्तकांस्तु हेयोपादेयान्दर्शयति स एव "विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनाश्च सभीरवः । लुब्धातिवृद्धबालाश्च न कार्य्याः कार्य्यचिन्तकाः' । शुचयो वेदधर्मज्ञा दक्षा दान्ताः कुलोद्भवाः । सर्वकार्य्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्यास्तु महत्तमाः" इति । ग्रामीणाः श्रेष्ठाः कार्य्यचिन्तकाः स इदं यकार्य्यं साधकनिचारकः । कार्य्यचिन्तकानामपि समूहहितवादिना वचनं सर्वैः समूहिभिः कार्य्यमित्याह याज्ञवल्क्यः "कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम्" इति । समूहप्रतिकूलस्य प्रथमसाहसदण्डं इत्याह स एव "यस्तत्र विपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम्" इति । प्रथमं पूर्वसाहसम् । कात्यायनोऽपि "युक्तियुक्तं च यो हन्यात् वक्तुर्योऽनवकाशदः । अयुक्तञ्चैव यो ब्रूयात् स दाप्यः पूर्वसाहसम्" इति । बृहस्पतिरपि "यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेत्त्रैविद्यमेव वा । संविक्रियां विहन्याच्च स निर्वास्यस्ततः पुरात्" इति । साधारणद्रव्यं समुदायधनं देवादि द्रव्यम् । हिंस्यात् । ब्राह्मणादेः साहाय्यकरणासामर्थ्येन क्षिपेत् वा तिरस्कुर्य्यादित्यर्थः । समूहानामप्यधर्मेण द्वेषादिना कार्य्यकरणे दण्डमाह स एव "बाधां कुर्य्युर्यदेकस्य सम्भूता द्वेषसंयुता । राज्ञा ते विनिवार्य्यास्तु शास्याश्चैवानुबन्धतः" इति । अद्यतन निगमादिगणस्यापि सारं च । समूहानामपराधविशेषे दण्डविशेषमाह नारदः "गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः । सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्" इति । मुख्यदण्डने समूहस्यैवाधिकारः । अतएव कात्यायनः "साहसी भेदकारी च गणद्रव्यविनाशकः । उच्छेद्याः सर्व एवैते विख्याप्यैव नृपे भृगुरिति" । नृपे विख्याप्य गणेन उच्छेद्या इत्यर्थः । समूहासमर्थे तस्य दण्डो राज्ञा विधेयः । अतएव मनुः "यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम् । विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् । निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् । चतुःसुवर्णान् षण्निष्कान् शतमानञ्च राजतम् । एष दण्डविधिं कुर्य्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः । ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम्" इति । एतच्च प्रथमानन्तरं सुवर्णपरिमाणशतमानरूपाणामुत्तमो दण्डानामपि निद्याद्गुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । यत्तु कश्चिदेतेषामुत्तमो दण्डानां क्रमेण ब्राह्मणादिचतुर्वर्णविषयत्वमित्याह तदज्ञानविजृम्भितम् । एतादृशव्यवस्थायाः प्रमाणाभावात् । ब्राह्मणस्य प्रवासनं क्षत्रियादीनाञ्च सुवर्णादि दण्ड इत्यस्यानुचितत्वाच्च । मर्मोद्घाटकादीनां पुरान्निर्वासनमाह बृहस्पतिः 'मर्मन्तुदः सूचकश्च भेदकृत्साहसी तथा । श्रेणिपूगराजद्विष्टाः क्षिप्रं निर्वास्यास्तत" इति । मर्मन्तुदः मर्मोद्घाटकः । सूचकः पिशुनः । पिशुनो धनलुब्धकादिधनापहरणात् । भेदकृत् समुदायेषु वैमत्यकृत् । समूहस्यानिर्वास्यत्व समूहेनेति शेषः । न च समूहस्य दण्डकरणेऽनधिकारात् समूहेनेति शेषकरणमयुक्तमिति वाच्यम् । पूर्वोक्तकात्यायनवचनेन समूहस्यैव मुख्यदण्डनेऽधिकारस्य प्रतिपादितत्वात् "पूगश्रेणिगणाध्यक्षा पुरदुर्गनिवासिनः । वाग्धिग्दण्डपरित्यागं प्रकुर्युः पापकारिणाम् । तैः कृतं यत् स्वधर्मेण निग्रहानुग्रहं नृणाम् । तद्राज्ञानुमन्तव्यं निसृष्टार्था हि ते स्मृताः" इति बृहस्पतिवचनाच्च । वाग्दण्डः पापिष्ठोऽसीत्यादि भाषणम् । धिग्दण्डो धिक्त्वामिति भाषणम् । परित्यागोऽत्र दण्डकार्थत्वं करण निर्वासनं वा । उभयत्रापि लोके परित्यागशब्दप्रयोगदर्शनात् । एतच्चार्थदण्डादेरुपलक्षणार्थम् । निग्रहानुग्रहमित्युक्तेन पुनः साम्येनाभिधानात् निसृष्टार्था अज्ञातकार्याः । नारदोऽपि "पृथग्गणांस्तु ये भिन्द्युस्ते विनेया विशेषतः । आवहेयुर्भयं घोरं व्याधिवत्ते ह्युपेक्षिताः" इति । गणान् श्रेण्यादिरूपान् । बृहस्पतिरपि "तत्र भेदमुपेक्षां वा यः कश्चित् कुरुते नरः । चतुःसुवर्णं षण्निष्कं तस्य दण्डो विधीयते" इति । सुवर्णचतुष्टयनिष्कषट्कयोः अपराधतारतम्यानुसारेण गुणवदगुणवद्विप्रादिभेदेन वा व्यवस्था मन्तव्या । ग्रामनगरादिषु समूहेषु राज्ञा यथा वर्त्तितव्यं तदाह नारदः "यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः । यच्चैषां वृत्त्युपादानमनुमन्येत तत्तथेति" । धर्मः सत्यवदनादिः । कर्म प्रातः पर्व्वणि भर्म्मपाटनादिः । उपस्थानविधिः समूहकार्य्ये भट्टशृङ्गादिध्वनिनाकर्ण्य मण्डप

पाटो मेलनम् । मत्युपादानजीवनाय तापसवेषपरि-
ग्रहः । एषां पाषण्डिनामित्यर्थः । अन्यदपि राजकृत्य
माह स एव "प्रतिकूलञ्च यद्राज्ञः प्रकृत्या च मतञ्च यत् ।
बाधकञ्च यदर्थानां तत्तेभ्योऽपि निवर्त्तयेत्" इति ।
यद्राज्ञः प्रतिकूलम् "यथा यस्य राष्ट्रस्तु कुरुते स्वस्त्रीधर्म
विवेचनम् । तस्य प्रणश्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति"
इति । एवञ्च सार्थिकादिस्वदूतविवादे धर्मविवेचन
च यद्राज्ञ इत्यस्योदाहरणमन्वेष्यम् । प्रकृत्या अमा-
त्य एव मतम् अवस्थातार्थं पाषण्डादिषु ताम्बू-
लभक्षणादिकम् । यच्चार्थानां बाधकञ्च जनानाशकचौराद्-
युपाधादिवं तत्तेभ्योऽपि निवर्त्तयेत् । यथा ते न कुर्वन्ति
तथा कुर्य्यादित्यर्थः । अन्यदपि निवर्त्त्यमाह स एव
"दोषवत्करणं यत् स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् । प्रवृत्तमपि
तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत्" । लोभादिदोषवत्करणं
श्रुतिस्मृतिविरुद्धं विधवादौ वेग्रात्वादिकं पाषण्डा-
दिभिः प्रकल्पितम् । तदनुबन्धकालप्रवृत्तमपि राज्ञा निव-
र्त्तनीयमित्यर्थः । त्रैविद्यादिना प्रतिपादित धर्मं श्रेण्या-
दिष्वतिदिशति याज्ञवल्क्यः "श्रेणिनैगमपाषण्डिगणा-
नामप्ययं विधिः । भेदञ्चैषां नृपो रक्षेत् पूर्ववृत्तिं च
पालयेत्" इति । समूहकार्य्यार्थमागताय यद्राज्ञा समूह
पूजार्थं दत्तं तद्यदि समूहायासौ न ददाति तदा त
द्दत्तं एकादशगुणं दाप्य इत्याह स एव "समूहकार्य्य
आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् । सदानमानसत्कारैः
पूजयित्वा महीपतिः । समूहकार्य्यं प्रहितो यल्लभेत
तदर्पयेत् । एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम्" ।
इति । यल्लभेत समूहसम्माननार्थमिति शेषः । यतो रा-
जदत्तं सर्वसाधारणमतो यथांशतो विभागं कृत्वा ग्राह्य
भिक्षादिभ्यो वा दातव्यमित्याह वृहस्पतिः "ततो लभ्येत
यत्किञ्चित् सर्वेषामेव तत्समम् । षण्मासिकं मासिकं वा
विभक्तव्यं यथांशतः । देयं वा निःस्वपङ्ग्वन्धस्त्रीबाल
वृद्धरोगिषु । सान्तानिकादिषु तथा धर्म एव सनातनः"
इति । एतच्च पुरुषस्य षण्मासनिर्वाहाय पर्य्याप्त त्रुट-
स्य वैतस्य षण्मासनिर्वाहाय पर्य्याप्त, अल्पं वा यथा-
शतः समवायादूर्ध्वेण विभजनीयं भिक्षादिभ्यो वा देय-
मिति तात्पर्यार्थः । राजप्रसादलब्धवदर्पणमपि सर्वेषां सम-
मित्याह स एव "यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा
ऋणं कृतम् । राजप्रसादलब्धञ्च सर्वेषामेव तत्समम्"
इति । अयमर्थः । तैः समूहकार्य्यार्थं प्रहितैर्यत्सीमा-
विवादादवधिं क्षेत्रारामादिकं धर्माधिकरणे न्यायतः प्रा-
प्तम् । यच्च परैरपह्रियमाणं रक्षितं यच्च समूहप्रयो-
जनार्थमुपात्तमृणम्, यच्च राजप्रसादलब्धं तत् सर्वं
सर्वेषां समुदायिनां सममिति । गणकृतमृणं सर्वेषां
सममित्यस्य कश्चिदपवादमाह कात्यायनः "गणमुद्दिश्य
यत्किञ्चित् कृत्वर्णं भक्षितं भवेत् । आत्मार्थं विनियुक्तं
वा देयं तैरेव तद्भवेत्" इति । तैः ऋणैः । ये तु समुदा
यात्पश्चात्तदन्तर्भावं प्राप्ता ये च समुदायतोऽभाटिना
ततो बहिर्भूतास्तान् प्रत्याह स एव "गणानां श्रेणि
वर्गाणां गताः स्युर्येऽपि मध्यताम् । प्राक्तनस्य धनर्णस्य
समांशाः सर्व एवेति । तथैव भोज्यदेयस्य दानधर्म्मक्रि-
यासु च । समूहस्थोऽंशभागी स्यात् प्रागगतस्त्व गः
हनमर्हति" । [१रचनायाञ्च ।

संविधान न० सम्+वि+धा—ल्युट् । १उपाये २आयोजने

संविषा स्त्री स मर्दितं विषं यया प्रा०ब० धातुजस्य उत्तर-
पदलोपः । अतिविषायाम् (आतइच्) शब्दच० ।

संवीक्षण न० सम्यग्वीक्ष्यते अन्विष्यते वा सम्+वि+ईक्ष-भावे
ल्युट् । १सम्यग्दर्शने २दृष्टवस्तुनोलाभाय अन्वेषणे च ।

संवीत त्रि० सम्+व्येञ्—क्त । १आवृते २रुद्धे च अमरः ।
सम्+वि+इण-क्त । ३सङ्गते । [वर्णोच्चारणाभ्यन्तरयत्ने च

संवृत त्रि० सम्+वृ-क्त । १आवृते २कृतगोपने ३संवाहरूपे

संवेग पु० सम्+विज—घञ् । १भयादिना त्वरायाम् अमरः
२सम्यग्वेगे च । [युच् । संवेदनाप्यत्र स्त्री ।

संवेद पु सम्+विद—घञ् । ज्ञाने अमरः । स्वार्थे णिच्—

संवेश पु० सम्यक् विशत्यत्र सम्+विश-आधारे घञ् । १नि-
द्रायाम् अमरः । संपूर्वकस्य तस्य निद्रार्थकत्वात्तथात्वम् ।
यथा "संविष्टः कुशशयने निशां निनायेति" रघुः ।
२पीठे हेमच० ३स्त्रीरतिबन्धभेदे मेदि० ।

संवेशन न० सम्+विश—णिच्-ल्युट् । रतिक्रियायां हेमच०
तदुत्तरं हि निद्राधिक्येन तस्या निद्राहेतुत्वात्तथात्वम् ।

संव्यान न० संवीयते सम्+व्येञ्—कर्मणि ल्युट् । १उत्त-
रीयवस्त्रे अमरः । २वस्त्रमात्रे मेदि० ।

संशप्तक पु० सम्यक् शपथकृतीकारो यस्य कप् । प्रतिज्ञाय
संग्रामादनिवर्त्तिनि सैन्ये नारायणीये सैन्यभेदे
च तेषां प्रतिज्ञा यथा "ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा च निष्क-
न्दत्त्वा पृथक् पृथक् । गावः वासांसि च पुनः समा-
भाष्य परस्परम् । प्रज्वाल्य कृष्णवर्त्मानमुपगम्य रणे व्र
तम् । तस्मिन्नग्नौ तदा चक्रुः प्रतिज्ञां दृढनिश्चयाः ।

गृह्णता सर्वभूतानामसुश्चैवाघोषमारिरे। ते च धनञ्जयमर्धे प्रतिज्ञाश्चापि चक्रिरे। ये वै लोकाश्चानृतिनां ये च वै ब्रह्मघातिनाम्। मद्यपस्य च लोका ये गुरुदाररतस्य च। ब्रह्मस्वहारिणश्चैव राजपिण्डापहारिणः। शरणागतं च त्यजतो याचमानं तथा घ्नतः। अगारदाहिनाञ्चैव ये च गां निघ्नतामपि। अपकारिणाञ्च ये लोका ये च ब्रह्मद्विषामपि। स्वभार्य्यामृतुकाले च यो मोहान्नाभिगच्छति। श्राद्धमैथुनिकानाञ्च ये चाप्यात्मापकारिणाम्। न्यासापहारिणां ये च श्रुतं नाशयताञ्च ये। क्लीवेन युध्यमानानां ये च नीचानुसारिणाम्। नास्तिकानाञ्च ये लोका येऽग्निमातृपरित्यजाम्। तानाप्नुयामहे लोकान् ये च पापकृतामपि। यद्यहत्वा वयं सर्वे निवर्त्तेम धनञ्जयम्। तेन चाभ्यर्दितास्त्रासाद्भये हि पराङ्मुखाः। यदि त्वसुकरं लोके कर्म कुर्य्याम संयुगे। इष्टान् लोकान् प्राप्नुयाम वयमद्य न संशयः। एवमुक्त्वा ततो राजंस्तेऽभ्यवर्त्तन्त संयुगे। आह्वयन्तोऽर्जुनं वीराः पितृजुष्टां दिशं प्रति" भा०द्रो० १७अ०।

संशय पु० सम्+शी–अच्। सन्देहे एकस्मिन् धर्म्मिणि भावाभावयोः, विरुद्धधर्म्मद्वयस्य वा सन्देहे। यथा पर्वतो वह्निमान्न वा, अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति। "स संशयो मतेर्या धीरेकत्राभावभावयोः। साधारणादिधर्म्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्" भाषा०। "एकधर्म्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशयः इत्यर्थः। साधारणेति। उभयसाधारणो यो धर्म्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम्। यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणुत्वसाधारणं ज्ञात्वा अयं स्थाणुर्न वेति सन्दिग्धे। एवम् असाधारणज्ञानं तत्कारणम्। यथा शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दे गृहीत्वा शब्दो नित्यो न वेति सन्दिग्धे। विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणम्। शब्दव्याप्तिप्रामाण्याद्बोधानाम् निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभाव्यात्। किन्तु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते। संशयस्तु तत्र मानस एवेति। एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद् विषयसंशय इति। एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम्। किन्तु संशये धर्म्मिज्ञानं धर्म्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति" सि०मु०। "समानानेकधर्म्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः" न्यायसू०। "समानधर्म्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति स्थाणुपुरुषयोः समानं धर्म्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्वदृष्टञ्च तयोर्विशेषं बुभुत्समानः किंस्विदित्यन्यतरं नावधारयति तदनवधारणं ज्ञानं संशयः। समानयोर्धर्म्मयोरुपलब्धौ विशेषस्यान्यतरस्य नोपलब्धौ इत्येषा बुद्धिरपेक्षा संशयस्य प्रवर्त्तिका वर्त्तते. तेन विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः। अनेकधर्म्मोपपत्तेरिति समानजातीयमसमानजातीयञ्चानेकं तस्यानेकस्य धर्म्मोपपत्तेर्विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चार्था विशिष्यन्ते। गन्धवत्त्वात् पृथिवी अबादिभ्यो विशिष्यते गुणकर्म्मभ्यश्च, अस्ति च शब्दे विभागजत्वं विशेषः, तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्म्म वेति सन्देहः विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्म्मभ्यो विशेष आहोस्विद्गुणस्य सत इति अथ कर्म्मणः सत इति विशेषापेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्म्मं नोपलभे इति बुद्धिरिति। विप्रतिपत्तेरिति व्याहतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति। अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनम् नास्त्यात्मेत्यपरम्, न च सद्भावासद्भावौ सहैकत्र सम्भवतः, न चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते तत्र तत्त्वानवधारणं संशय इति। उपलब्ध्यव्यवस्थातः सच्चोदकमुपलभ्यते तडागादिषु मरीचिषु चाविद्यमानमुदकमिति ततः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सदुपलभ्यते अथासदिति संशयो भवति। अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि, असच्चानुत्पन्नं निरुद्धं वा, ततः क्वचिदनुपलभ्यमाने संशयः किं सन्नोपलभ्यते उतासदिति संशयो भवति विशेषापेक्षा पूर्ववत्, पूर्वः समानोऽनेकश्च धर्म्मो ज्ञेयस्थः, उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृस्थे, एतावता विशेषेण पुनर्वचनम्, समानधर्म्माधिगमात् समानधर्म्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो विमर्श इति, स्थानवतो लक्षणवचनमिति समानम्" वा०भा०। "संशय इति लक्ष्यनिर्द्देशः विमर्श इत्यत्र विशब्दो विरोधार्थः मृशिर्ज्ञानार्थः एकस्मिन् धर्म्मिणीति पूरणीय तेन एकधर्म्मिणि विरोधेन भावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशयः तत्र कारणत्वेन विशेषणान्याह समानेत्यादि उपपत्तिर्ज्ञानं तथा च समानस्य विरुद्धकोटिद्वयसाधारणधर्म्मस्य ज्ञानादित्यर्थः। अनेकधर्म्मः असाधारणधर्म्मः तज्ज्ञानादित्यर्थः। तथा च साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानजन्योऽसाधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानजन्यश्चेत्यर्थः, विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकः शब्दः शब्दाच्चादिस्वर्थः यद्यपि शब्दस्य न संशायकत्वं तथापि

स्थाण्वादिद्वयोपस्थितौ मानसः संशय इति वदन्ति। उपलब्धेर्ज्ञानस्य अनुपलब्धेर्व्यतिरेकज्ञानस्य याऽव्यवस्था सद्विषयकत्वाभिचारित्व प्रामाण्य संशय इति फलितोऽर्थः, अन्ये तु उपलब्ध्यव्यवस्था प्रामाण्यसंशयः अनुपलब्धिर्विरोधिज्ञानं तदव्यवस्था ततः संशय इत्याहुः। वस्तुतस्तु प्रामाण्यसंशयस्य न संशयहेतुत्वं किं त्वगृहीताप्रामाण्यकज्ञानस्य विरोधितया सति प्रामाण्यसंशये तज्ज्ञानस्याविरोधितया साधारणधर्मदर्शनादित एव संशयोत्पत्तिरिति। उपलब्धीत्यादिकं तादृशस्थले संशयो न भवतीत्येतावन्मात्रपरं चकारो व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वं समुच्चिनोतीति वदन्ति विशेषापेक्षः कोटिस्मरणसापेक्षः। वस्तुतस्तु संशयधाराप्रतिबन्धकत्वं सूचयन्नाह विशेषेति विशेषं विशेषदर्शनम् अपेक्षत निवर्त्तकत्वेन तथा च विशेषदर्शननिवर्त्त्यत्वकथनमुखेन विशेषादर्शनजन्यसंशय इत्युक्तम्" इत्यन्तः। स च संशयो द्विविधः यथोक्तम् "द्विविधः संशयः बहिर्विषयकोऽन्तर्विषयकश्च बहिर्विषयकोऽपि दृश्यमानधर्मिकोऽदृश्यमानधर्मिकश्च तत्र दृश्यमानधर्मिको यथा ऋजुस्त्वविशिष्टस्य धर्मिणो दर्शनात् अयं स्थाणुः पुरुषो वेति। अदृश्यमानधर्मिका यथा अरण्ये भाटाद्यन्तरिते गोगवयादौ चलनमात्रदर्शनात् अयं गौर्गवयो वेति। वस्तुतस्तत्रापि विषयधर्मिक एव सन्देहो विषयाभिदं गौरथवा गवयश्चन्द्र वेत विवक्षामात्रादुभयोर्द्वैविध्याभिधानम्। यत् सामान्यं संशयहेतुस्तदनेकधा दृष्टं संशायकम् एकत्र धर्मिणि वा दृष्टं संशयहेतुरित्यतः प्रयुक्तं विभाषाहँ" वाच० इत्यन्तः। "इदन्तु बोध्यं संशयस्य प्रत्यक्षरूपः सन्निकर्षजन्यत्वात् अतएवोक्तं "पराक्षज्ञानसमाचार्यं निश्चयश्चेति विज्ञानादात्"। संशये च उभयप्रकारतानिरूपिता विशेष्यता एकैव। समुच्चये तु विशेष्यताद्वयमिति" गदाधरः।

संशयसम पु० जात्युत्तरभेदे "सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः" न्यायसू०। "अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदित्युक्ते हेतौ संशयेन प्रत्यवतिष्ठते सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे च अस्त्येवास्य नित्येन सामान्येन साधर्म्यमैन्द्रियकत्वमस्ति च घटेनानित्येन। अतो नित्यानित्यसाधर्म्यादनिवृत्तः संशय इति" वा०भा०।

संशयस्थ त्रि० संशये तिष्ठति स्था–क। संशययुक्ते।

संशयात्मन् पु० संशय आत्मनि यस्य। सन्दिग्धान्तःकरणे "संशयात्मा विनश्यतीति" "संशयात्मा निवध्यते"।

संशयालु त्रि० संशय+अस्त्यर्थे आलुच्। संशययुक्ते हेमच०

संशयितृ त्रि० सम्+शी–तृच्। संशयकर्त्तरि हेमच०।

संशरण न० संशीर्य्यतेऽनेन सम्+शृ–करणे ल्युट्। रणारम्भे शब्दमा०। [यते ३तदस्ति त्रि० सि०कौ०।

संशित त्रि०सम्+शो–क्त व्रते इत्यम०। १सम्यादितव्रतविषयके-

संशितव्रत त्रि० संशितं सम्यक् सम्पादितं व्रतमनेन। सम्यक्सम्पादितव्रते। [मार्जने च रत्नमा०।

संशुद्धि स्त्री सम्+शुध–क्तिन्। १सम्यक्शोधने २देहादि-

संश्चुत् सम्+श्चुत्–क्विप्–वा ग्रा०प्रति। ताम्रके अमरादि०।

संश्यान त्रि० सम+श्यै–क्त न सम्प्र०। सङ्कुचित।

संश्रय पु० सम्+श्रि–भावे अच्। आश्रये।

संश्रव पु० सम्–श्रु–अप्। अङ्गीकारे अमरः। घञ्। संश्रावोऽप्यत्र पु०।

संश्रुत त्रि० सम+श्रु–क्त। १अङ्गीकृते अमरः। २सम्यक्श्रुते।

संश्लिष्ट त्रि० सम्+श्लिष–क्त। १आलिङ्गिते २सम्बद्धे च।

संश्लेष पु० सम्+श्लिष–घञ्। १आलिङ्गने अमरः २सम्बन्धमात्रे च।

संसक्त त्रि० सम्+सञ्ज–क्त। १मिलिते २संबद्धे ३अव्यवहिते अमरः ४समन्तादविच्छेदे च "पान्तेषु संसक्तनमेरुशाखमिति" कुमारः। [सभायां अमरः।

संसद् स्त्री संसीदन्त्यत्र सम्+सद–सम्प्र० आधारे क्विप्।

संसरण न० सम्+सृ–ल्युट्। आदर्शनीयदेहस्वीकाररूपे १संसारे २असम्बाधसेनागमने ३घण्टापथे अमरः। ४रणारम्भे मेदि०। ५सङ्गतौ शब्दच०।

संसर्ग पु० सम+सृज–घञ्। १सम्बन्धे विभागानन्तरं "यत्सर्वं धनं तन्ममेति" कृतसमयेन एकत्रावस्थानरूपे २धनसम्बन्धे च पापिसंसर्गस्य पापभेदे कालभेदेन पातित्यादिजनकत्वं प्रा०वि० दर्शितं यथा

"तत्र पातकिसंसर्गस्य पापहेतुत्वमाह मनुः "ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः। महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह" इति। ननु तैः सहेति निर्द्देशात् महापातकिसंसर्गस्यैव पापहेतुत्वं लभ्यते न तु पातक्यन्तरसंसर्गस्य प्रायश्चित्तमपि महापातकिसंसर्ग एव मनुना दर्शितं यथा मनुः "एषां पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः। पतितैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः। यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः। स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये" इति

यत पतितेन [illegible] संसर्गाभिधानाच्च [illegible] यो येन पतितेनेह संसर्गं [illegible]। यथाह "प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पूर्वकृतेन वा। न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विज" । अत्र [illegible]निर्दिष्टमेव किञ्चित् समाचरेत् । अतनिर्दे[illegible] न कुर्वीत किञ्चित्" इति [illegible] पातित्य [illegible] निमित्तात् [illegible] दर्शितं [illegible] दर्शितम् "यो येन पतितेनैषां संसर्गं" इति [illegible] पतितसंसर्गे [illegible] भोजनादिनैव [illegible] [illegible]संसर्ग [illegible] भोजनादीनाम् [illegible] संसर्गात् [illegible] पतित [illegible] आसनं [illegible] प्रायश्चित्तं [illegible] पतितेन [illegible] भोजनादि [illegible] संसर्गं [illegible] पतितसंसर्गिणः [illegible] संसर्गेणैव समाचरेत्" । अत्र पतितसंसर्गेति [illegible] दर्शयति । [illegible] समाचरन्निति [illegible] संसर्गोऽपि पतितत्वकम् । [illegible] पतितस्य संसर्गिणः पतितत्वं स्यात् न तु संसर्गिसंसर्गिणो वि-शेषात् [illegible] पततीति [illegible] । [illegible] "एकशय्यासन[illegible]पङ्क्तिभोजनपात्र[illegible]" । [illegible] याजनाध्यापनं यौन[illegible] च सह भोजनम् । [illegible] संवत्सरेण [illegible] [illegible]भोजनपङ्क्ति[illegible] । तथा [illegible] पतितस्य [illegible] पतितयाजनाध्यापन[illegible] । [illegible] पतितमात्रस्य वेदाध्यापनमात्रावर्त्तम्, पतितवाचा[illegible] [illegible] । योनिः योनिसम्बन्धः [illegible] पतितपुरुषसम्बन्धिन्याः [illegible], पतितस्त्रीसम्भोगो वा [illegible], तथा पतितकन्यापरिणयनं [illegible], पतितवरपरि-णयनं वा कन्यायाः । तथा च मनुः "[illegible]

[illegible] हि [illegible] । [illegible] यौनं [illegible] आचरन् [illegible] " । [illegible] पतितस्य [illegible] दानं [illegible], पतितादानं [illegible] वा [illegible], [illegible] योनिसम्बन्धः, योनि-सम्बन्ध [illegible] दानं [illegible] योनिसम्बन्धः [illegible] दानपतितदानयोः [illegible] प्रायश्चित्तमाह [illegible] । [illegible] प्रायश्चित्तवि-धानात् [illegible] पतितस्य [illegible] पतितस्य [illegible] पतितकन्या [illegible] पतितेनौनि सम्बन्धः । तत्र भोजन [illegible] वा [illegible] भोजन [illegible] [illegible] चरित्र [illegible] । [illegible] [illegible] संसर्गो [illegible] यथा पराशरः "आसना-च्छयनाद्यानात् भाषणात् सह भोजनात् । संक्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि" । भाषणमपि [illegible] [illegible] सहभोजन [illegible] । तथा देवलः "[illegible] यजनात् । याजनाध्यापनाद् यौनात् पाप संक्रमते [illegible]" । [illegible] सहभोजनम् । तथा [illegible] "आसनात् [illegible] निवासात् सहभोज-नात् । [illegible] पाप संक्रमते [illegible]" । [illegible] पतितेन [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] भोजन [illegible] [illegible] पापसंक्रान्तिः [illegible] संक्रान्ति [illegible] मूलपापकर्तुः पापपरिच्छेदे मूले [illegible] प्रायश्चित्तावधानमिति । तथा हारीतः "[illegible] पतन्ति पतितोऽपतन्त्र यो-[illegible] । [illegible] । तथा च मनुः "[illegible] मास्यां [illegible] सम्भो [illegible] किञ्चि-त्" । [illegible] । [illegible] "[illegible] तिष्ठति । [illegible] विज्ञेयम्" । [illegible]

किल्बिषम् अश्नाति इत्यनेनापि पापाभावो गम्यते। उच्यते न पूर्वपापस्य सङ्क्रान्त्यभावेन अन्यान्तरसम्बन्धः सम्भवति गुणस्य द्रव्यान्तरगमनेनायोग्यत्वात् किन्तु तत्तत्स्पर्शसम्बन्धे गौणोऽयं संक्रान्त्यादिशब्दः। तथा च देवलः "बान्धवोऽपि पृथग् भूत्वा तत्पापं नाप्नुयात् क्वचित्। पृथग्जनोऽपि संयोगात् भजते तुल्यदोषताम्"। तत्पाप तज्जातीयं पापमित्यर्थः। तुल्यदोषता तत्समानपापतामित्यर्थः। "शुद्धोऽशुद्धन्तु शोधयेदिति" यत्र ब्राह्मणादिसम्पर्क एव पापजनकहेतुस्तत्र बोद्धव्यम्। यथोशनाः "कान्तनागैर्दग्धस्पर्शनस्य पर्णानि वर्जयेत्" इत्युक्त्वा "सम्भाषणे ब्राह्मणस्य पापमित्यादि"। कृतलक्षणो राज्ञा कृतपापचिह्नः। किन्तु यदि पापिष्ठस्यास्य संसर्गः पापहेतुस्तदेतत्प्रायश्चित्तवदिदमपि केनापि मुनिना प्रायश्चित्तरूपतया पठितं स्यात् प्रत्युत निषेध एव श्रूयते यथा मनुः "प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पूर्वकृतेन वा। न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः" इति। किञ्च "मिश्रितस्तेन सोऽप्यब्दान्ते स्वयञ्च पतितो भवेदिति" देवलवचने चाण्डालान्मूलपापकर्तुरपि पापस्थितिरवगम्यते मूलपापकर्त्ता पतितः स्वयमपि पतति इत्यर्थः। इदानीञ्च कियता कालेन कतमस्य संसर्गस्य पतितसम्पादनमिति निरूप्यते। तत्र देवलः "पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः। मिश्रितस्तेन सोऽप्यब्दान्ते स्वयञ्च पतितो भवेत्। याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम्। कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः"। यानादिसंसर्गं ज्ञानकृतं संवत्सरेण पतति याजनादिभिर्युक्तिभिः सद्यः पततीत्यर्थः। तथा बौधायनः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद्यौनात् सद्यो न शयनासनात्"। शयनादिना सद्यःपातनिषेधात् साकाङ्क्षं संवत्सरेण पततीत्यस्य शयनादिना सम्बन्धः। याजनादिपदं सहभोजनमप्युपलक्षयति। विष्णुः। "संवत्सरात् पतति पतितेन सहाचरन्। एकयानासनाशनात् यौनात् स्रौवात् मौखात् सद्य एव"। यानासनाभ्यामिति लघुसंसर्गोपलक्षणम्। यौनात् इत्यादि गुरुसंसर्गोपलक्षणम्। कूर्मपुराणे व्यासः "ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुतल्पग एव च। महापातकिनस्त्वेते यश्चैतैः सह संवसेत्। संवत्सरन्तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः। यानशय्यासनैर्नित्यं जानन् वै पतितो भवेत्"। एभिर्वचनैर्याजनादिना सद्यःपातो यानादिना ज्ञानतः संवत्सरेणेत्यवगम्यते। ननु याजनादिना संवत्सरेण पतति न तु यानादिनेत्याह मनुर्विष्णुश्च "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्"। यानासनाशनादुत्पन्नसंयोगमाचरन्नित्यर्थः। तथा पैठीनसिः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनात् यौनात् नत्वेवं शयनासनात्"। अत्र सर्वदेवकल्पतरुकारादयः देवलबौधायनादिवचनैर्याजनादीनां सद्यःपातहेतुत्वादर्गते मनुपैठीनसिवचनयोर्नत्विति मध्यपठितस्य पूर्वेण याजनादिना सम्बन्धो न तु परेण यानादिना, याजनाध्यापनात् न तु संवत्सरेण पतति किन्तु यानादिभिरित्याहुः। तदसङ्गतम् सुमन्तुवचनविरोधात् यथा पतितानभिधायाह सुमन्तुः "यश्चैतैर्यौनमौखस्रौवाणां सम्बन्धानामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात्" इयात् कुर्यात् एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतम् इत्यर्थः। अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते। तथा हारीतः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यैकभोजनात्"। एकभोजनमेकपात्रे कालभेदेन भोजनं जलपानञ्च। तथा बृहस्पतिः "षाण्मासिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना। एकासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्। तथा वत्सरसंसर्गे योनियुक्तं विशेषतः। पूर्वोक्तेन विधानेन पतितव्रतमाचरेत्"। अनेन याजनादिना षाण्मासिकसंसर्गे प्रायश्चित्तार्द्धं वदता वत्सरेण सम्पूर्णप्रायश्चित्तमर्थादुक्तम् उत्तरवचने पुनः स्फुटीकृतम्। योनियुक्तपदेन याजनादीनामप्युपसंग्रहः। एकासनशय्यादिरिति पाठोऽनाकारः रागाऽलिखितत्वात्; लिखनादृष्टस्तु यदि प्रत्येकं विभक्तिनिर्देशात् भोजनं कृत्वा पतति योनिसम्बन्धं कृत्वा पततीति एवं सम्बन्धोऽभिधीयते तदा कृत्वा पततीति पदयोरन्वयाश्रितानुपपत्तेः प्रत्येकं वाक्यभेदः चत्वारि वाक्यानि स्युः। अतः कृत्वेति पदेन तन्त्रेण याजनादिकर्मषट्कमादाय पततीति सम्बन्धे बोधिते न वाक्यभेदः संवत्सरपदेन उपस्थितानामपि कृत्वेति पदेन तन्त्रेणोपनयनात्। दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्याग्नेयादियागषट्कानामिव। अत एकवाक्यानुरोधाद्याजनादीनां तन्त्रेण

सत्स्वितोपर्मीतानां पततीत्यनेन सम्बन्धे बोधिते याजनादीनां सहस्थितानां सद्यः पातहेतुत्व पूर्वोक्तवचनत्वा-दिवचनादेकैकेण संवत्सरेणैव पातेन संसर्गाश्रये चतुर्भिर्मासैः संसर्गद्वयेऽभिमौनभोगद्वारेण पातहेतुत्वमूहनीयम्। तत्र कृत्वेति पदस्य याजनादिकर्मस्वेऽपकृत्वात् किन्तु न्यताभिधानमात्रम् तत् तदा च निरपेक्षाणामेवा-न्वितामिधानप्राप्तत्वात्तदपेक्षाधिकरणन्यायाच्च तन्त्रता सत्यपि तन्त्रताभिधाने न सहैव सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमा-साविव्यत्वेन सहश्रयबोधकस्य द्वन्द्वसमासादेरभावात्। न वा तन्त्रताया सहश्रयो नियत गर्गाभोज्यानां सप्तदश-प्राजापत्यान् पशूनालभेदित्यत्र व्यभिचारात् पततीति पाठस्तु राद्धान्ताविरुद्धत्वाच्च कथं पततीति पदाहृत्त । न च समन्तुवचने याजनादीनामन्यतमेन वत्सरेण पा-तात्वगमादर्थान्मिलिते सद्यः पात इति कल्पनीय निर-पेक्षश्रुतिविरोधात् वक्ष्यमाणप्रकारेण वचनद्वयसामञ्जस्य-सम्भवात्। उच्यते। गुरुलघुभेदेन द्विविधं याजनादि भवति तत्र गुरुणा ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यः पात तेनैवाज्ञानकृतेन वारद्वयाभ्यासात्। लघुयाजना-दावज्ञानकृते वत्सरेण पात तस्मिन्नेव ज्ञानकृते षण्मासा-र्द्धेनेति व्यवस्था। तथा हि याजन योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने पतितेन सहोपित्वा पूर्ववचने जानन्निति पदसम्बन्धाज्ज्ञानकृतत्वं दर्शितम्। गुरुत्वं च देवलवचने-नैव याजनाध्यापनयोरुपसंहाराद्दर्शितम्। यथा देवल "आचार्योदुव्रतनियमशुश्रूषादिभिस्तयोर्विद्योपादानमध्य-यन तस्य चाचारान्वयः तत्कर्मसामर्थ्यभक्तिशीलशुश्रूषोप-नताय शिष्याय प्रदानमध्यापनम्। पशुसोमाज्यपुरो-डाशसोमौषधिचरुप्रभृतिभिर्द्रव्यैर्विधिवत् खदिरपलाशाश्वत्थ-न्यग्रोधोदुम्बरप्रभृतिभिः समिद्भिः स्रुक्स्रुवोदूखलमुसल-कुठारयूपादिकपदार्थसम्भारपवित्रपात्रभाजनादिभिर्द्र-व्योपकरणैरुद्गातृहोत्रध्वर्युब्रह्मादिभिर्ऋत्विग्भिः काम्य-नैमित्तिकानां यज्ञादिपूर्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् यतन याजनं व्याख्यानम्"। प्रकृतः उ-द्यम। अत उपनयनपूर्वकमध्यापनं ज्योतिष्टोमादियज्ञानां याजनं च गुरु, तत्राप्यन्यतरयोर्भपरिणयनस्य गुरुत्व म-न्त्रहोमादिसाध्यत्वात्, स्तेयादिना पतितान्यत्र्यागमनं वा ब्राह्मणस्य, तदपेक्षया पतितस्त्र्यागमन-पतित शूद्रागमनयोर्लघुत्वात्। सह भोजनं पतितान्नस्य पतितेन सहैकपात्रे भोजनं गुरु। उपनयनं विना वेदा-ध्ययनम् एकाध्ययनयाजन पतितस्त्र्यागमनं च-पतितान्नस्य पतितेन सहैकपात्रे भोजन पतितान्नस्य भो-जनं वा पतीत्यध्यापनाद्यपेक्षया लघु। देवलवचने ज्ञानतो गुरुणा याजनादिना सद्यस्तेन पततीति गम्यते। ज्ञानतः सकृत्कृतेन येन पतन तेनाज्ञानतो वारद्वया-भ्यासेन। अज्ञानतो वत्सरेण येन पतन तेन ज्ञानतः षण्मासैरिति वचनद्वयसामञ्जस्यं तथा च लघ्याज्ञ-नविषये मनुः "पञ्चभिः संवत्सरे याति य कायद कामसोहित। षण्मासान्नद्वमेक वा सह स्थानात्र तद्यैते"। कल्पतरुकारस्याप्येवं स्वरस। अतएव कूर्म-पुराण "याजन योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विज। कृत्वा सद्य पतेत् जानन् सह भोजनमेव च। अज्ञाना-द्य वा मोहात् कुर्यादध्यापन द्विजः। संवत्सरेण पतति सहाध्ययनमेव च"। अत पूर्ववचनं गुरुयाजनादिपर द्वितीयवचनं लघुयाजनाद्यर्थम्। न च ज्ञानाज्ञानाभ्या-मेव वचनद्वयस्य वत्सरसंस्कारयोः सामञ्जस्य भविष्यति किं गुरुलघुव्यवस्थापनेनेति वाच्यं ज्ञानकृतादज्ञानकृत-स्याज्ञानकृतान्न ज्ञानकृतस्य द्वैगुण्यं युक्त यत 'ज्ञानाज्ञानकृते पापे द्विगुणं बुद्धिपूर्वके' इति वचनात् अत्यन्तविप्रकर्षस्यादृष्टत्वाच्च। देवलेन याजनादिवचनस्य गुरुयाजनादावुपसंहृतत्वान्मनुवचने चार्थाल्लघुयाजनाद्य-वगतत्वाच्चोक्तैव व्यवस्था। अथ गुरुसंसर्गकाले निरूप्याधुना लघुसंसर्गकालो निरूप्यते। तत्र भविष्येनोक्तं याजनादिभ्यो लघूना यानासनशयनैकपङ्क्तिभोजनानां चतुर्णां भुक्तरात्रास्यालापस्पर्शनिश्वासानां मिलित्वा स-प्तानां ज्ञानतो वत्सरेण पातहेतुत्वमज्ञानतो वत्सरद्वयेनेति तदेतत्प्रमाणमूलं द्वन्द्वनिर्देशादेरभावात्। भिक्षुस्तु "संवत्सरात् पतति पतितेन सहाचरन्। न तु यानासनाशनादिति" विष्णुवचने द्वयोर्द्वन्द्वनिर्देशात् यानास-नादीनामनुष्ठानाभ्यासेन केनचित् संसर्गद्वयेन वत्स-रेण पात एकैकस्य वत्सरद्वयेन एभ्योऽपि संलापादे-र्लघुत्वात् सहयागादेर्द्विगुणकालेन संलापादेः कालम् एतच्च ज्ञानत "जानन् संवत्सरं नर" इति वचनात् अज्ञानादेतद्द्विगुणकालेनेति। तच्च तयाप्यामपि द्वन्द्वनि-र्देशात्। यथा मनु "संवत्सरेण पतति पतितेन सहा-चरन्। याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्"। यथा याजनादिना प्रत्येकमज्ञानादवत्सरेण पात तथा न यानादिभिः एभिस्तु मिलितैर्योगादित्यर्थः। तथा च

कूर्म्मपुराणे "ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुतल्पग एव च। महापातकिनस्त्वेते यश्च तैः सह संवसेत्। संवत्सरन्तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः। यानशय्यासनैर्नित्यं जानन् वै पतितो भवेत्"। तथा बृहस्पतिः "षाण्मासिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना। एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्"। एकत्रासनशय्यापदेन लघुसंसर्गान्तरं लक्ष्यते अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेः। यथा प्रोद्गातृणां भक्ष इत्यत्र प्रोद्गातृशब्दस्य प्रोद्गातृपरत्वमुक्तम्। यद्वा त्वेकत्रासनशय्यादिरिति पाठस्तदादिशब्दात् संसर्गान्तरलाभः अयन्त्वपपाठः दा॰ ष्मा॰ऽलिखितत्वात्। उच्यते। यानादीनां लघुसंसर्गाणां समुच्चितानां पातहेतुत्वं द्वन्द्वनिर्देशात् तथाच द्वन्द्वनिर्देशो बहुषु वचनेष्ववगम्यते। अत्र च यानादीनामनियतत्वश्रवणात् बाधनात् एभिस्त्रिभिः लघुसंसर्गैर्वत्सरेण पततीत्येकैव श्रुतिः कल्पनीया सह यानासनाभ्यामित्यत्र सहशब्दादेककालत्वमवगम्यते एककाले चैकपीठाद्युपवेशनं स्पर्शनिश्वासाद्यापत्तः गुरुतरसंसर्गत्वनियतमतस्तद्व्यवच्छेदेन गम्यते एभिस्त्रिभिर्लघुतरसंसर्गैरेको लघुसंसर्गः समानः अतस्तत्रापि लघुसंसर्गत्रयमेव मन्वादिवचनेषु सहशब्दाभावात् कालभेदेन सततपतितोपभुक्तासनाद्युपवेशन याज्यमतस्त्रिभिर्लघुसंसर्गैर्वत्सरेण साम्यम् एतच्च ज्ञानतः "जानन् संवत्सरम्" इति देवलवचनात् अज्ञानतो वत्सरद्वयेन एकैकयो ज्ञानाद्वत्सरत्रयेण अज्ञानात् वत्सरषट्केन संलापादीनाम् एकैकयानादिसमानत्वात् ज्ञानतो वत्सरत्रयेण पातः। अज्ञानतो वत्सरषट्केन ज्ञानादेकैकयो वत्सरनवकेन। अज्ञानादेकैकयोऽष्टादशभिर्वत्सरैरित्यर्थः। ननु संलापादीनां कथं यानादिभ्यो लघुत्वम्। उच्यते लघु प्रायश्चित्तश्रवणात् यथो यमः "कृतघ्नपक्षैर्दर्शनस्पर्शनसम्भाषणादीनि वर्जयेत् दर्शने ज्योतिषां दर्शनं स्पर्शने कृत्याचमनं सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भाषणमघमर्षणं स्पर्शनञ्चेति"। कृतघ्नपक्षे पतितैः पदादिभिश्चिह्नितैः, दर्शनस्य न संसर्गः प्रकरणेऽपाठात् पतितस्य ऽनमत परम्परया पाद्यं साक्षात् स्पर्शने स्नानश्रवणात् तथा मनुः "दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा। शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति"। पतितान्नभोजनपतितद्रव्यप्रतिग्रहयोश्च प्रत्येकं ज्ञानतः षड्भिर्मासैरज्ञानाद्वर्षेण पातित्यापादकत्वं यथा पतितानभिधायाह संवर्त्तः "एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित् काम-मोहितः। षण्मासान्वत्सरमेकं वा ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत्"। न चास्य ज्ञानाज्ञानकृतयोरसंसर्गविषयत्वम् अविशेषश्रुतेर्यौनतुल्यत्वादितयो तथा च पतितान्नभोजनस्य संवत्सरेण पातहेतुत्वमाह देवलः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकम्"। भोजनं तदन्नभोजनं सार्वकालिकमनवच्छिन्नभोजने च तथा दर्शनात् प्रतिग्रहेऽपि तथात्वमूहनीयं तयोः समानत्वदर्शनात् साम्ये हेतुमाह बृहस्पतिः "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा"। मासोपवासो ज्ञानाभ्यासे तत्र च पञ्चदश धेनवः। चान्द्रायणमज्ञानाभ्यासे तत्र सार्द्धसप्त धेनवः। गृहं गत्वेति अनेकसंवत्सरेणेति। तथा मनुः "चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति"। तथा रजकादीनभिधायाह यमः "भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वाप प्रतिगृह्य च। कृच्छ्राब्दं चरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्"। पतितान्नभक्षणप्रायश्चित्तात् पतितस्पृष्टान्नभक्षणप्रायश्चित्तार्द्धेन ह्रासदर्शनादर्द्धहानिः तेन ज्ञानतः पतितस्पृष्टान्नभोजने संवत्सरेण साम्यमज्ञानतो वत्सरद्वयेनेति। तथा प्रचेताः "पतितान्नन्तु यो भुङ्क्ते सप्ताहमुदके वसेत्। पानीयपानतश्चैव कुशवारि पिबेत् त्र्यहम्"। सप्ताहोदकवासे धेनुद्वयं वक्ष्यते एतत् सकृज्ज्ञानविषयं सकृज्ज्ञानकृतपतितस्पृष्टान्नभक्षणे यमः "भुक्तोच्छिष्टोऽन्त्यजैः स्पृष्ट प्राजापत्यं समाचरेत्। अर्द्धोच्छिष्टे ततः पादं पादं आमाशने तथा"। "अमेध्यपतितचाण्डालपुल्कसरजस्वलावधूतकुणिकुष्ठिकुनखिस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रमाचरेत्"। पातकिस्पृष्टपाकान्नभोजने तु संसर्गस्य किञ्चिद्व्यवधानात् पादहानिः तेन ज्ञानतः सपादवत्सरेणाज्ञानतः सार्द्धवत्सरद्वयेन साम्यम्। पातकिसम्पर्कीयपाकान्नभोजने तु ततोऽपि व्यवहितत्वादपरपादहानिः। तेनात्र ज्ञानकृते सार्द्धवत्सरेणाज्ञानतो वत्सरत्रयेण साम्यम्। पतितान्नभक्षणे पतितस्पृष्टान्नभक्षणस्य चतुर्थभाग एव पतितपानीयपानेऽपि चाण्डालान्नभक्षणे तथा दर्शनात्। "यथा विष्णुः चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धान्नं भुक्त्वा पराकः"। इति अत्रान्नमात्रादमन्नस्य सिद्धान्नदर्शनात् पराके च द्वादशोपवासाः। तथा प्रचेताः "पतितान्नन्तु यो भुङ्क्ते सप्ताहमुदके वसेत्। पानीयपानतश्चैव कुशवारि त्र्यह

पिबेत्। त्रिरात्रोपवासे चतुर्थि गलितप्रमाणं काञ्चनं देयम्। एतदेव कृमिशारपाने किञ्चिदूनं देयम्। पतितोच्छिष्टभक्षणे तु पतितान्नभक्षणाद्द्विगुणत्वेन पापाधिक्यम्। यथाङ्गिराः "चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे। द्विजः शुध्येत् पराकेण शूद्रः कृच्छ्रेण शुध्यति"। एतत् सकृद्भोजनविषयम्। पराके एव चैव। सकृद्भोजनकृतपतितान्नभोजने चेतदुदय प्रचेतोवचने व्याख्यातम्। तेन ज्ञानतः पतितोच्छिष्टान्नभक्षणे मासत्रयेण पतितसाम्यम् अज्ञानतो मासषट्केन, उच्छिष्टान्नभक्षणवदुच्छिष्टस्पर्शेऽपि व्यवस्था "उच्छिष्टभोजनवच्च तथा तस्य च मार्जनम्" इति देवलवचने सादृश्यदर्शनादिति। अत्र कृतानेकपातकपुरुषसंसर्गे एकैव पापव्याप्तिरुत्पद्यते न भिन्ना कल्पनागौरवापत्तेः। पुरुषापराधस्य च संसर्गलक्षणस्य निमित्तकारणस्य तद्विशिष्टात्मनःसंयोगस्यासमवायिकारणस्यैकत्वात्। प्रायश्चित्तन्तु गुरुसंसर्गस्यैव करणीयं गुरुणा प्रायश्चित्तेन लघुनः पापस्य क्षयाभिधानात्। तथानेकमहापातकिपुरुषसंसर्गपापव्याप्तिभेदेऽपि देशकालकर्त्रैक्ये तन्त्रताया उक्तत्वात्सकृदेव प्रायश्चित्तम्। जितनस्तु युगपदनेकब्राह्मणवधवद्युगपदनेकपातकिसंसर्ग एव तन्त्रता। क्रमकृते तु ब्राह्मणवधवदावृत्तिरेव प्रायश्चित्तस्येति तन्न ब्रह्मवधेऽपि क्रमकृते प्रायश्चित्ततन्त्रताया उक्तत्वात्। युगपदनेकब्रह्मवध एव ज्ञानाज्ञानाभ्यां विशिष्टमरणयावज्जीवव्रतलक्षणप्रायश्चित्तभेदेन तन्त्रताऽभावस्य श्रीमद्वाचस्पतिदेवपादैर्दर्शितत्वात्। इह तु तादृशप्रायश्चित्तभेदस्य प्रमाणं नास्ति यथा युक्त्येव महापातकिनोऽपि पातक्यन्तरसंसर्गे पापमुत्पद्यते एवं चाण्डालब्राह्मणवधादेरपि समत्वात्। अन्यथा पातकिनश्चाण्डालान्नभक्षणेऽप्यदोषः स्यात्। तथा प्रतिक्षणं पूर्वपूर्वोत्पन्नपापव्याप्तिसहकृतोत्तरोत्तरसंसर्गात्मन्यान्या एव पापव्याप्तयो मुहूर्त उत्पद्यन्ते पूर्वापूर्वा चोत्पन्नैव विनश्यति चरमेणैव मूलपापकर्तृपापसमानदुरितापूर्वं व्याप्तिरुत्पद्यते। सा च सम्पूर्णनरकफला वत्सराभ्यन्तरेऽल्पाल्पनरककालिका अतएव प्रायश्चित्तमात्रमपेक्षम्। न तु भिन्नभिन्ना समाना पापव्याप्तय समुदायात् सम्पूर्णवर्षं फलम्। सम्पूर्णनरकफलस्य ब्रह्मवधादावेकपापव्याप्तिफलत्वदर्शनादिति"। अत्रेदं बोध्यम्। महापातकिसंसर्गस्यैव कलौ पापहेतुत्वं नान्यपापिसंसर्गस्य यथोक्तं पराशरेण "कृते सम्भाषणात् पापं त्रेतायाञ्चैव स्पर्शनात्। द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा"। कलौ सम्भाषणादिना न पातित्यं किन्तु कर्तुः कर्मणैव पातित्यं तत्कर्म पठन्ति। "त्यजेत् ग्राममित्यादि" पराशरवचनं महापातकित्वविषयमिति पराशरभाष्ये माधवाचार्यैः स्थापितम्।

संसर्गाभाव पु० संसर्गेण सम्बन्धेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः। ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावरूपे नैयायिकोक्ते अभावत्रयमध्यस्थानात्र च 'प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च। एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते' भाषा०। संसर्गाभावश्च अन्योन्याभावभिन्नाभावस्तत्र अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपतया तद्भिन्नस्य संसर्गाभावत्वोक्तेः। तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन संसर्गाभावस्य योग्यताऽपि। संसर्गप्रतियोगिकाभावत्वं तु न लक्षणं तथात्वे समवायकारोक्तं दूषणमापतेत् तथा हि अभावस्य संसर्गप्रतियोगिकत्वे घटादिप्रतियोगिकत्वं न स्यात् द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणेषु संसर्गस्य समवायसम्बन्धरूपतया तस्य नित्यत्वेन सदातनत्वे न तत्संसर्गाभावस्य असम्भवात्। समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन बोधने तु प्रतियोग्यनन्तर्भावेन समवायस्य नित्यत्वेऽनुपपत्तेरसम्भवात्। संसर्गाभावश्च नञादिनिपातेन धातुना च बोध्यते तत्र निपातेन प्रातिपदिकार्थाभावस्य बोधने अनुयोगिनि सप्तम्यपेक्षा यथा गेहे घटो नास्तीति। तिङन्तार्थस्य संसर्गाभावस्य धात्वर्थादौ बोधने तु नायं नियमः यथा गगनं न पश्यति न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ तत्र दर्शने गगनकर्मत्वस्य कलञ्जभक्षणस्य इष्टसाधनत्वस्य चाभावः संसर्गाभावस्य बोधनात् तत्र सप्तम्यपेक्षेति विवेकः। कणा० सू० उपस्काराद्युक्तं यथा

"नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः" कणा० सू०। "गेहे घटस्य यः संसर्गः संयोगस्तस्य प्रतिषेधः स च यदि कदाचिदपि न घटस्तदात्यन्ताभाव एव भविष्यत् प्रागभावो भूतस्य प्रध्वंसाभावः, तर्हि घटसंसर्गो गेहे नास्तीति प्रतीत्या भवितव्यमिति चेत् प्रतीत्या भवितव्यमित्यस्य कोऽर्थः यदि तद्विषयया प्रतीत्या भवितव्यमित्यापादनार्थस्तदेष्टापत्तिः अथ तदुपरक्तप्रत्येति तदा गेहे इत्यधिकरणोक्तिसत्त्वेन संसर्गोऽपि यावतामाधारत्वस्यैव धर्मसम्बन्धाधारत्वात् तत् किं घटसत्तान्यैव? अन्यथेति कोऽर्थस्तत्र समवेतः संयुक्तो वा

गाद्यं समवेतघटस्य तत्राभावात् न द्वितीयः संयोगस्य निषेधात् नन्वेव घटादीनां केवलान्वयित्वप्रसङ्गः ततः संयोगसमवायान्यतरस्यैव सर्वत्र निषेधादिति चेन्न तदुभयनिषेधस्यैव घटनिषेधात्मकत्वात् तत् किं घटस्तत्संयोगश्चेत्येकं तत्त्वं येन घटसंयोगनिषेधो घटनिषेधः स्यात् तत् किं घटस्तत्संयोगसमवायावेकं तत्त्वं येन तद्विधिरेव घटविधिः स्यात् न हि तौ यत्र निषेध्येते तत्र घटान्वयो येन केवलान्वयित्वं तस्य स्यात् तथा च यस्य यो विधिस्तन्निषेध एव तन्निषेध इति। यद्वा घटस्य समवायितया गेहेऽत्यन्ताभाव एव स एव गेहे घटो नास्तीति प्रतीतिविषयः कपाले संयोगितयेव। एवं सति केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगितया घटोऽसन् स्यादिति चेत् भवेदेवं यदि संयोगित्वसमवायित्वाभ्यां सर्वत्रासन् स्यादिति"।

संसर्गिन् त्रि० सम्+सृज–घिनुण्। १संसर्गयुक्ते विभागानन्तरम् (यत्र पुनः संसृष्टम्) कृतसमयेन एकत्रावस्थानरूपसंसर्गयुक्ते २सम्बन्धिनि ३सम्बद्धे च।

संसार पु० संसरत्यस्मात् सम्+सृ-घञ्। १मिथ्याज्ञानजन्य संस्कारस्य वासनायां २देहादेरनादिसम्बन्धे ३स्वादृष्टोपनिबद्धदेहपरिग्रहे च आधारे घञ्। ४विश्वे। भावे घञ्। ५सङ्गतौ। संसारगतिप्रकारं शा०सू०भा० दर्शितो यथा "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" सू० "पञ्चाग्निविद्यायामित्थं संसारगतिप्रभेदं प्रदर्श्यते, वेदव्यासेनोक्तं तृणजलूकेति न्यायात्। जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्को विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्यवगम्यते। "अथैनमेते प्राणा अभिसमायान्ति" इत्येवमादेः "अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते" इत्येवमादेश्च संसारप्रकारप्रतिपादकात् शास्त्रप्रमाणात् प्रतिपद्यते इति समधिगम्य। स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो गच्छति आहोस्वित् असम्परिष्वक्त इति चिन्त्यते। किं तावत् प्राप्तम् असम्परिष्वक्त इति। कुतः करणोपादानवत् भूतोपादानस्याश्रुतत्वात्। "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानः" इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं संकीर्तयति, वाक्यशेषे चक्षुरादिसङ्कीर्तनात्। नैवं भूतमात्रोपादानसङ्कीर्तनमस्ति। सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः, यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्ति। ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनम्, तस्मादसम्परिष्वक्तो यातीत्येवं प्राप्ते पठत्याचार्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः" इति। तदन्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो रंहति गच्छतीत्यवगन्तव्यम्। कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्। तथा हि प्रश्नः "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति। निरूपणञ्च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति। तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहति व्रजतीति गम्यते"। सां० का० तत्प्रकारो दर्शितो यथा "संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" का० "ननु अस्त्येतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं दृश्यमानेन षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह संसरतीति उपात्तमुपात्तं षाट्कौशिकं शरीरं जहाति हायं हायं चोपादत्ते, कस्मात्? निरुपभोगं यतः षाट्कौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मं शरीरं निरुपभोगम्, तस्मात् संसरति। ननु धर्माधर्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति तद्योगः, तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवासितम् धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पककुसुमसम्पर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितं भवति तस्माद्भावैरधिवासितत्वात् संसरति। कस्मात् पुनः प्रधानमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह लिङ्गम् लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्गत्वमिति भावः। स्यादेतत् बुद्धिरेव साहङ्कारेन्द्रिया कस्मान्न संसरति कृतं सूक्ष्मशरीरेणापरामृष्टेनेत्यत आह "चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया। तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्" का० "लिङ्गम् लयगमनात् बुद्ध्यादिलिङ्गं तत् अनाश्रितं न तिष्ठति। जन्मप्रायणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीराश्रिताः प्रत्ययत्वात् इति बुद्ध्यादित्वात् दृश्यमानशरीरवर्तिबुद्ध्यादिवत्। विना विशेषैरिति सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः। आगमश्चात्र भवति "अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति"। अङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मतामुपलक्षयति आगमो निष्कर्षासम्भवात्, तदुक्तेन शरीरं पुरुषस्तदपि हि पुरि स्थूलशरीरे शेते इति।

संसारगुरु पु० ६त०। १कामदेवे त्रिका० २जगद्गुरौ च।

संसारचक्र न० संसारश्चक्रमिव। पुनः पुनर्जननमरणादिके जीवस्य व्यापारभेदे स्वस्वकर्मणा देहधारणानन्तरं तत्तदुपभुज्यमानकर्मणो नाशे मरणं तदनन्तरं च स्वकर्मानुसा-

देव देवतिर्य्यगादिभावापत्तिरित्येवं सततगतागतप्रचुरत्वात् संसारस्य चक्रतुल्यत्वात् तथात्वम्। तदेतत् विष्णुपु० संसारचक्रनिरूपणे निरूपितं तत्र दृश्यम्।

संसारमार्ग पु० ६त०। योनिद्वारे त्रिका०। तत एव हि वहिर्निर्गमने मायासम्बन्धतेति तस्य तथात्वम्।

संसारिन् त्रि० संसरति अदृष्टवशात् देहभेदमनुगच्छति सम्+सृ-णिनि। शरीराभिमानिनि जीवे।

संसिद्ध त्रि० सम्यक् स्वभावेन वा सिद्धः सम्+सिध-क्त। १स्वभावसिद्धे २सम्यग्निष्पन्ने च।

संसिद्धि स्त्री सम्+सिध-क्तिन्। १स्वभावे प्रकृतौ २सम्यग् निष्पत्तौ। सम्यक्सिद्धिर्यत्र। ३मुक्तौ च "कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" गीता। [४सङ्गतौ शब्दच०।

संसृति स्त्री सम्+सृ-क्तिन्। १संसारे २प्रवाहे च त्रिका०।

संसृष्ट पु० सम्+सृज-क्त। विभागानन्तरं मैत्र्यात् पुनःसहवासेन कृतसंसर्गयुते भ्रात्रादौ "विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः। पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते" "इत्यादिपरिगणितव्यतिरिक्तेषु संसर्गकृतो विशेषो नादरणीयः परिगणनानर्थक्यात्" दायभा०। तद्धनविभागस्तत्र दर्शितो यथा "विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि। समस्तत्र विभागः स्यात् ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते" मनुः। "समस्तत्रेति सवर्णभ्रातृसंसर्गाभिप्रायेण भ्रातृपत्नीभ्रातृपुत्राणां तु पूर्वकृतभागानुसारेण भागव्यवस्था बोद्धव्या। पूर्वकृतज्यैष्ठांशनिषेधमात्रपरं हि समवचनम् अतएव वृह० "विभक्ता भ्रातरो ये तु संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः। पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते" इति ज्यैष्ठ्यभागमात्रं निषेधति न तु भागसाम्यम्" दायभा०। तत्र भ्रात्रधिकारे विशेषस्तत्रोक्तो यथा "अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्यधनं हरेत्। असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्यमातृजः" याज्ञ०। अस्यायमर्थः। "संसृष्टी पुनरन्योदर्य्यः प्रथमं हरेत् न पुनरन्योदर्य्यमात्रम्। प्रथमं च हरन् सोदरं बाधित्वैव वा तेन सह वेत्यपेक्षायामुक्तम् असंसृष्ट्यपि सोदरो गृह्णीयात् सोदरपदमनुवर्त्तते ("सोदरस्य तु सोदरः इति वचनात्)। नान्यमातृज एव संसृष्टी गृह्णीयात् संसृष्टपदमेव वा सोदरमभिधत्ते अतएव वृहद्याज्ञ० "सोदरो नान्यमातृजः" इति जितेन्द्रियेण लिखितम्। तथा च पूर्वार्द्धस्य संसृष्टोऽन्यदर्यस्ते च न केवलमन्योदर्य्य एव संसृष्टी गृह्णीयात् किन्त्वसंसृष्ट्यपि सोदरो गृह्णीयादित्यर्थः। तेन असंसृष्टिना सोदरेण संसृष्टिना चासोदरेण विभज्य गृहीतव्यमतएवाविशिष्टं प्रयुक्तवान्" दायभा०। "तस्मात् सोदरासोदरभ्रातृसद्भावे सोदराणामेव। सोदराणामेव मध्ये एकस्य संसृष्टत्वे तस्यैव। असंसृष्टसोदरसंसृष्टासोदरसद्भावे च द्वयोरेव साधारणस्वत्वसद्भावे प्रथमं संसृष्टस्य तदभावे चासंसृष्टासोदरस्येति" दायभा०। एवं भ्रातृपुत्रेऽपि। २दम्पतीना सम्बद्धे मेदि०। ३संयुक्ते च। भावे क्त। ४सम्बन्धे।

संसृष्टि स्त्री सम्+सृज-क्तिन्। १संसर्गे २अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५ पृ० दृश्यम्। ["संसृष्टस्य तु संसृष्टी" याज्ञ०।

संसृष्टिन् पु० संसृष्टमनेन इष्टा० इनि। संसृष्टभ्रात्रादौ

संस्कर्त्तृ त्रि० सम्+कृ-तृच् सुट् च। १संस्कारकारके २पाचके च "संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः" मनुः।

संस्कार पु० सम्+कृ-घञ् च। सतोगुणान्तराधानरूपे १प्रतियत्ने यथा अवघातादेरश्वादेर्वस्त्रादेश्च उद्दीपननिशाणमार्जनादयः, दर्पणादेर्निर्मलीकरणादि व्रीह्यादेश्च यज्ञाङ्गतासम्पादनाय वैदिकमार्गेण प्रोक्षणादि। स च "संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु" कुसुमा० उक्ते पुरुषस्यैव धर्मः" न्यायमतम्। प्राचीनास्तु एव प्रोक्षयः पुरोडाशाय कल्पन्ते नाप्रोक्षिता इति प्रोक्षणादिजन्यसंस्कारोऽयस्याङ्गपुरोडाशेष्विति द्रव्यधर्म्मं मीमांसकाः। एवं स्नानाचमनादिजन्याः संस्कारा देहे उत्पद्यमाना अपि तदभिमानिजीवे कल्प्यन्ते इति वेदान्तिनः। २स्मृतिहेतौ अनुभवजन्ये आत्मवृत्तिगुणभेदे पृथिव्यादिचतुष्टयस्य ३वेगाख्ये गुणे, यथावस्थिततयास्थापनप्रयोजके स्थितिस्थापनाख्ये ४गुणभेदे च

"संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने। मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्म्मजो वेगजः क्वचित्। स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि। अतीन्द्रियः स विज्ञेय क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम्। भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः। उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत्। स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते" भाषा०। "नित्यः संस्कारो नास्ति वेगस्तु द्विविधः कर्म्मजवेगजभेदात्। तत्र शरादौ नोदनजनितेन कर्म्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्म्मनाशादुत्तरं कर्म एवमुत्तरोत्तरमपि कर्म्म जायते। वेगं विना कर्म्मणः कर्म्मान्तराजनकत्वात् पूर्वकर्म्मनाशे उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात्। यत्र वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते तत्र

वेगजो वेगः। स्थितिस्थापकसंस्कारस्त्वतीन्द्रियः श्लाकृष्टशाखादीनां परित्यागे यत् पूर्वदेशगमनं तत्र स्थितिस्थापको हेतुः उपेक्षानात्मकनिश्चयेन भावनाख्यसंस्कारो जन्यते स च स्मरणे प्रत्यभिज्ञायां च हेतुः जीववृत्तिरतीन्द्रियश्च स च चरमफलनाश्यः क्वचित् रोगादिनाश्यः क्वचित् कालनाश्यः" सि॰मु॰ अन्ये तु समानविषयकस्मरणमेव संस्कारनाशकम् अतएव "जायते च पुनः पुनः स्मरणादृढतमसंस्कारः" इति दीधितिः इत्याहुः।

संस्कारत्वं तु न जातिरिति उपकारादौ व्यवस्थापितम्। ६शास्त्राभ्यासजन्यव्युत्पत्तौ, व्याकरणोक्तदिशा शब्दानां ६साधनप्रकारे, विप्रादीनां वैदिककर्मार्हत्वप्रयोजके ७गर्भाधानादौ क्रियाकलापे दपाके च। विप्रादीनां देहसंस्काराश्च अष्टाचत्वारिंशत् तच्छब्दे ५१॰ पृ॰ दर्शिताः। इदानीन्तनास्तु गर्भाधानाद्याविवाहान्ताः दशविधा प्रसिद्धाः। तेषां च देहदोषनाशकता यथोक्तं हारीतेन "गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति पुंसवनात् पुंसीकरोति फलस्थापनात् मातापितृजपाप्मानमपोहति रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणो जातकर्मणा प्रथममपोहति नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चममेतैरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवति"। "स्नापनं समावर्त्तनम्" उपनयनस्य वेदपठनार्थत्वम् विवाहस्याग्निसाध्यकार्म्मकार्यार्थत्वमितिविवेकः अतो दशविधाः। "गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा। षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च। अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः। षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्य्या यथाकुलम्। एवमेनः शमं याति वीजगर्भसमुद्भवम्" याज्ञ॰। अत्र जातकर्मनिष्क्रमावधिको संस्कारो वीजादिदोषनिवारकतयोक्तौ। अग्निस्थापनार्थंश्च पञ्चविधः भूसंस्कारः तच्छब्दे दर्शितः ते च समूहनसमुपलेपनसमुल्लेखन सिकतोद्धरणमभ्युक्षणञ्चेति। दीक्षणीयतान्त्रिकमन्त्रसंस्काराश्च दशविधाः दीक्षा॰त॰ दर्शिता यथा शारदायाम् "मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्कारा सिद्धिदायिनः। जननं जीवनं पश्चात्ताडनं बोधनं तथा। अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा। तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः। मन्त्राणां मातृकायन्त्रादुद्धारो जननं स्मृतम्। प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः। एतज्जीवनमित्याहुर्मन्त्रतन्त्रविशारदाः। मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा। प्रत्येकं वायुना मन्त्री ताडनं तदुदाहृतम्"। वायुना वायुवीजेन "यमित्यनेन तं मन्त्री प्रसूनैः करवीरजैः। तन्मन्त्राक्षरसंख्यातैर्हन्याद्यान्तेन बोधनम्"। यान्तेन रमित्यनेन इति "स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसंख्यया। अश्वत्थपल्लवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये। स्वतन्त्रोक्तविधानेन मूर्ध्नि तोयेन देशिकः। नमोऽन्तं मन्त्रमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम्। द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चाम्यनेन तु। तोयैरञ्जलिवद्भिश्चाप्यभिषिञ्चेत् स्वशक्तितः"। स्वतन्त्रोक्तविधानेन पुरश्चर्याप्रकरणोक्तविहिताञ्जलिना इत्यभिहितेन "सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दहेत्। मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणं त्विदम्"। मलत्रयं मायिकं कार्मिकं मानसञ्चेति "तारव्योमाग्निमनुयुग्दन्तो ज्योतिर्मनुर्मतः"। तार प्रणवः व्योम हकारः अग्नीरेफः मनुरौकारः तद्युक्तोदन्तोऽनुस्वारः। तेन ओम् ह्रौं इति मन्त्रः। "कुशोदकेन मन्त्रेण प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मतो"। प्रत्यर्णं प्रत्यक्षरम् "तेन मन्त्रेण विधिवदेतदाप्यायनं मतम्। मन्त्रेण वारिणा मन्त्रतर्पणं तर्पणं मतम्"। मन्त्रेण मूलमन्त्रेण। "मूलमन्त्रं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम्। द्वितीयान्तामहं पश्चात्तर्पयामि नमोऽन्तकम्"। इति पुरश्चर्य्याक्रमेण लिखितमन्त्राधारकपर्यन्ते। "तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते"। तारः ओम् माया ह्रीं रमा श्रीम् "जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम्। संस्कारा दश संख्याताः सर्वतन्त्रेषु गोपिताः। यान् कृत्वा सम्प्रदायाच्च मन्त्री वाञ्छितमश्नुते"।

देवप्रतिष्ठासंस्काराश्च देवताप्रतिष्ठाशब्दे २७२१पृ॰ दृश्याः। अन्येऽपि तत्तत्प्रकरणसंस्कारास्तत्तच्छब्दे दृश्याः।

संस्कारवर्जित त्रि॰ ३त॰। १गर्भाधानादिसंस्कारहीने २शास्त्रादौ व्युत्पत्तिहीने च संस्कारहीनादयोऽप्यत्र।

संस्कृत त्रि॰ सम्+कृ—क्त सुट् च। १कृतसंस्कारे पदार्थे व्याकरणगुणाधीनसाधनयुक्ते २शब्दे ३पक्वे ४भूषिते ५शास्त्रभेदे मेदि॰ ६शोधिते जटा॰।

संस्तर पु॰ सम्+स्तॄ—अप्। १यज्ञे २शय्यायां हेमच॰ ३पल्लवादिरचितशय्यायां च "नवपल्लवसंस्तरे यथेति" कुमारः

संस्तव पु॰ सम्+स्तु—अप्। १परिचये अमरः २सम्यक्स्तुतौ च

संस्ताव पु॰ संस्तूयतेऽत्र सम्+स्तु—घञ्। यज्ञार्थं स्तावकविप्राणां स्थानभूमौ अमरः।

संस्तुत त्रि० सम्+स्तु–क्त । १परिचिते २सम्यक्स्तुते च ।
संस्त्याय पु० सम्+स्त्यै–घञ् । १संघाते २निविडसंयोग-रूपे सन्निवेशे अमर० । ३विस्तृतौ ४संस्थाने च मेदि० करणे घञ् । ५गृहे हेमच० ।
संस्थ त्रि० सम्+स्था–क । १अवस्थिते मेदि० २मृते शब्दर० ३चरे पु० मेदि० ४निवासके ५व्यवस्थिते ६व्यक्तौ ७प्रलयप्रकारभेदे ८समाप्तौ च हेमच० । ९प्रकारे "नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिकोलयः । संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्धास्य स्वभावतः" इत्युक्ते प्रलये च । ,
संस्था स्त्री सम्+स्था–अङ् । १न्याय्यपथावस्थितौ अमर० । २स्थितौ ३नाशे मेदि० ४यज्ञभेदे ५व्यवस्थायां ६व्यक्तौ ७साहश्ये ८प्रान्ते च ।
संस्थान न० सम्+स्था–ल्युट् । १चतुष्पथे अमरः । २सन्निवेशे मेदि० ३आकारे ४अवयवव्यापारात्मकयोगभेदे ५मृत्यौ ६चिह्ने अजय० । ७सम्यक्स्थितौ च ।
संस्थित त्रि०सम्+स्था–क्त । १मृते अमर० २सम्यक्स्थिते च
संस्पर्शा स्त्री संस्पृश्यते सम्+स्पृश–कर्मणि घञ् टाप् । रजनीगन्धद्रव्ये अमर ।
संस्फाल पु० सम्यक् स्फालः स्फुरणं यस्य । मेषे त्रिका० ।
संस्फुट त्रि० सम्+स्फुट–क । विकसिते शब्दच० ।
संस्फेट न० सम्+स्फुट–आधारे घञ् पृषो० । युद्धे भरत०
संस्फोट पु० सम्+स्फुट–आधारे घञ् । युद्धे अमर० ।
संहत त्रि० सम्+हन–क्त । १दृढसन्धौ अमर० । २मिलिते ३दृढे मेदि० । ४परार्थं मिलिते "संहतपरार्थत्वादिति" सांख्यसू० । ५दृढसयोगयुक्ते ६सम्यग्हते च । भावे क्त । ७संघाते न० । [मितपाणिद्वये अमर ।
संहतल पु० संहतं संहननं सङ्घातं तलति–तल–क । मि-
संहतपुष्पिका स्त्री संहतानि दृढसंयुक्तानि पुष्पाण्यस्याः कप् अत इत्त्वम् । मिश्रेयायां राजनि० ।
संहतजानु त्रि० संहते जानुनी यस्य । कन्नजानुके अमरः वा कप् । तत्रार्थे ।
संहति स्त्री सम्+हन–क्तिन् । १समूहे अमरः । २सम्यग्हनने च । [१देहे अमर. २सङ्घाते ३वधे च ।
संहनन न० संहन्यते परार्थं संहन्यते सम्+हन–ल्युट् ।
संहर्ष पु० सम्यक् हर्षः प्रा० सम्+हृष–घञ वा । १आनन्दे २स्पर्द्धाया संहृष्यत्वेन करणे घञ् । ३वायौ मेदि० ।
संहार पु० सम्+हृ–घञ् । १प्रलये हेमच० २नाशे ३संक्षेपे ४नरकभेदे अमर० । ५विसर्जने ६कालिकाभैरवभेदे च

जटा० । "अचिताङ्गोऽरूढ्रक्त्व' क्वाध समन्त एव च । कपालौ भीषणश्चैव संहारश्चाष्ट भैरवाः" तन्त्रसा० ।
संहारमुद्रा स्त्री संहारार्थां विसर्जनार्थां मुद्रा । तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे तल्लक्षणम् "अधोमुखे वामहस्ते ऊर्द्ध्वास्यं दक्षहस्तकम् । क्षिप्त्वाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संग्रह्य परिवर्त्तयेत् । प्रोक्ता संहारमुद्रेयमर्पणे तु प्रशस्यते" पदार्था० धृतवाक्यम् । अर्पणे आत्मनि देवार्पणे" ति०त० ।
संहिता स्त्री सम्यक् हितं प्रतिपाद्यं यस्याः । १मन्वादिप्रणीते धर्मशास्त्रे २पुराणे ३इतिहासादौ ४धर्मकाण्डप्रतिपादके वेदभागे च संहितापाठप्रकारस्तु ति०त० धृत वृहद्धोक्तः पञ्चोयशब्दे २८५० पृ० दर्शितः । "परः सन्निकर्षः संहिता" पा०उक्ते ६पूर्वापरवर्णयोः आनन्तर्यसन्निकर्षे तत्र नियमविशेषः कथ्यते "संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते" । [अमर० ।
संहृति स्त्री सम्+ह्वे–क्तिन् । बहुभिः सार्द्धं आह्वाने
संहृत त्रि० सम्+हृ–क्त । १कृतसंहारे २सङ्कुचिते च ।
संहृति स्त्री० सम्+हृ–क्तिन् । संहारे ।
संह्राद पु० सम्+ह्राद–घञ् । शब्दभेदे ।
संह्रादिन् त्रि० सम्+ह्राद–णिनि । शब्दायमाने ।
संह्लाद पु० सम्+ह्लाद–घञ् । आनन्दभेदे ।
सकण्टक पु०सह कण्टकेन सहस्य सः । १करञ्जभेदे (नाटाकरमचा) रत्नमा० । २शैवाले शब्दच० । ३कण्टकयुक्ते त्रि०
सकर्ण त्रि० सह कर्णेन श्रवणेन तद्व्यापारेण वा । १श्रुतियोगे जटा० २कर्णयुक्ते च ।
सकर्म्मक त्रि० सह कर्मणा सहस्य स कप् । व्याकरणोक्ते कर्मयुक्तक्रियाबोधके धातौ "फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः" । धातुसयोगभेदे सकर्मक शब्दाहृतः" इत्युक्तदिशा धातोः सकर्मकत्वमवसेयम् ।
सकल त्रि० सह कलया अवयवमात्रया चतुष्षष्ट्या कलाभिर्वा सहस्य सः । १समग्रे २खण्डे अमर० ३कलावर्द्धिते च
सकारण त्रि० सह कारणेन । कार्ये । [अन्तिके समीपे ।
सकाश पु० कशनं गमनं काशः कश–घञ् सह कारोन ।
सकुरण्ड पु०सह समान कुरण्डेन । बाकरण्डवृक्षे राजनि०
सकुल पु० सह समानं कुलमस्य । १मत्स्यभेदे (सल) स्त्रीत्वे ङीप् । २समानवंशे त्रि० ।
सकुल्य त्रि० समाने कुले भवः यत् । सप्तपुरुषावधि आचतुर्धपुरुषमारभ्य दशमपुरुषपर्यन्तं दायादेषु सपिण्डानां मध्ये चि

ग्रेतसूतके। त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति ब्रा-
ह्मणाः" इत्यु०। सपिण्डशब्दे दृश्यम्। [अन्ये।

सकृत् अव्य० एक+सि०। १एकवारे अमर०। २विहाया स्त्री

सकृत्प्रज पुस्त्री० सकृत् एकवार प्रजायते प्र+जन—ड।
१काके अमर० स्त्रियां ङीष्। २एकवारजातापत्ये च।

सकृत्फला स्त्री सकृत् फलति फल-अच्। कदलीवृक्षे राजनि०

सकृद्गर्भ पु० सकृत् गर्भो यस्य। खेसरे राजनि० एकवार
गर्भवत्यां स्त्रियां स्त्री।

सकृद्वीर पु० कर्म०। एकवीरवृक्षे राजनि०।

सक्त त्रि० सन्ज—क्त। १आसक्ते २अविरते च हेमच०।

सक्तु पु० सन्ज—तुन् किच्च। भृष्टयवादिचूर्णे (छातु) शब्दच०
"सेवाटौ सक्तवो देया वारिपूर्णो च गर्गरी" ति०त०।

सक्तुफला(ली) स्त्री सक्तव इव क्षुद्राणि फलान्यस्याः वा
ङीप्। शमीवृक्षे अमरः ङीबन्त० तन्नार्थे शब्दर०।

सक्थि न० सन्ज—क्थिन्। १ऊरौ अमर० २शकटावयव-
भेदे च उणादि०। बहु० स्वाङ्गे अच्-समा०। मृग-
सक्थ इत्यादि। [इन्द्रियत्वदेहत्वादिधर्मे।

सखण्डोपाधि पु० कर्म०। वहुपदार्थघटिते धर्मे यथा

सखि त्रि० सह समानं ख्यायते ख्या-ङिन् नि०। सौहार्द-
युक्ते अमर०। सखायौ सख्या सख्युरित्यादि।

सखी स्त्री सखि+स्त्रीत्वे ङीष्। १सहचर्यां हेमच० २वय-
स्यायाम् अमर०।

सख्य न० सख्युर्भावः यत्। १मित्रतायां २सौहार्दे च।

सगन्ध पु०सह गन्धेन लेशेन वा सहस्य सः। १ज्ञातौ त्रिका०
२गन्धयुते त्रि०।

सगर पु० सह गरेण विषेण जातः। १सूर्यवंश्ये नृपभेदे
"सगरात् सागरोजात" इति पुराणम्। स च इक्ष्वाकु-
नामराजतः यादव्यां जातः तत्सपत्न्या गरदाने-
ऽपि स न ममार तत्कथा "तस्या (यादव्याः) अमे
च सा गर्भं सुषुवे ज्वलनप्रभम्। अजायत महाबाहु-
र्गरेणैव सह द्विज।। सगरो नाम तेनाभूत् बालको-
ऽतिमनोहरः" पद्मपु० १२अ०। २विषयुक्ते त्रि०।

सगर्भ पु० सह समानो गर्भोऽस्य। १सहोदरे भ्रातरि
शब्दर०। सह गर्भेण। २गर्भयुक्ते मध्यवर्त्तिछन्नपत्र-
युक्ते कुशदूर्वादौ त्रि० स्त्रियां टाप्। [भ्रातरि।

सगर्भ्य पु० समाने गर्भे भवः यत् सहस्य सः। सहोदरे

सगोत्र न० सह समानं गोत्रम् सहस्य सः। १कुले शब्दच०
सह सम गोत्रमस्य। २ज्ञातौ त्रि० अमरः।

सग्धि स्त्री अद्-क्तिन् नि०सह ग्धत्रा सहस्य सः। सहभोजने
अमरः।

सङ्कट त्रि० सम्+कटच् सम्+कट-अच् वा। १अल्पावकाशे
स्थाने अमर०। २सम्बाधे ३दुःखे "नरोमुच्येत सङ्क-
टादिति" देवीमा०। ४देवीभेदे स्त्री ज्योतिषोक्ते दशा-
भेदे च स्त्री टाप्। दशाशब्दे ३४८४पृ० दृश्यम्।

सङ्कथा स्त्री सम्+कथ—भावे अ। परस्परकथने हेमच०।

सङ्कटाक्ष पु०सङ्कटं संबाधमक्षति अक्ष—अण्। धवहक्षे विश्व०

सङ्कर पु० सम्+कॄ—कर्मणि अप्। १सम्मार्जन्यादिभि च्छिप्ते
रजसि अमर०। इतरजातिपुरुषेण इतरजातिस्त्रियां
२जाते जातिभेदे। भावे अप्। ३मेलने ४परस्पराभावसा-
माधिकरण्ये सत्येकाधिकरणवृत्तित्वे च स च जातिबा-
धकः। "व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्व सङ्करोऽथानवस्थितिः। रूप-
हानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रह" सि० मु०। यथा
भूतत्वाभाववति मनसि मूर्त्तत्वस्य सत्त्वात् मूर्त्तत्वाभा-
ववति च गगने भूतत्वस्य सत्त्वात् भूम्यादिभूतचतुष्टये
चोभयोः सामानाधिकरण्यात् तयोर्न जातित्वम्। वर्ण-
सङ्करजातिश्च नानाविधा दिङ्मात्रमत्रोच्यते "वर्ण-
सङ्करजात्यादि इत्युपक्रमे "विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि
क्षत्रियायां, विशः स्त्रियाम्। जातोऽम्बष्ठस्तु शूद्रायां
निषादः पार्शवोऽपि च" इत्यादि गरु० ९६ अ०। "स्त्रीषु
दुष्टासु वार्ष्णेय! जायते वर्णसङ्करः" गीता। ५अ-
लङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५पृ० दृश्यम्। ६संसर्गे
स्पर्शादिसम्बन्धे चण्डालादिसङ्करे भवनादिदहनादि तत्र
च प्रायश्चित्तादि प्रा० वि० उक्तं यथा
"अथ चाण्डालसङ्करप्रायश्चित्तम्। तत्र च्यवनः "चाण्डा-
लसङ्करेषु भवनदहनं पूरणं सर्वभाण्डभेदनं दारवाणाम्
तक्षणं गङ्गाप्लाविरजतचेलानामद्भिः प्रक्षालनं कांस्यता-
म्राणामाकरशुद्धिः सौवीरपयोदधितक्राणां परित्यागः
शेषरसयवसद्रव्यरक्षणं गोमूत्रयावकाहारो मासं क्षपयेत्
बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धं प्रायश्चित्तम् आषोडशाद्बालः सप्त-
त्यूर्द्धं स्थविरः शेषं प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनं
गोमतञ्च दद्यादभावे सर्वस्वम्"। पूरणं पूर्वमृत्तिकाकर्ष-
णेन मृत्तिकान्तरदानम् तक्षणं वास्यादिनाग्रियोज-
नम् भाण्डभेदनं मृण्मयभाण्डभेदनम्। आकरे अग्ना-
वित्यर्थः अग्निसंयोगात्ताम्रादीनामुत्पत्तेः। शेषरसानां
लावणादीनां यवसद्रव्याणां च धान्यानां रक्षणम्।
तथा च पराशरः 'आकरे तु भस्मशुचिस्ताम्रशूद्रे सर्वं-

सूके । जलशौचन्तु वस्त्राणां परित्यागस्तु मृण्मये । कुसुमगुडकार्पासलवण सह सर्पिषा । द्वारि कुर्वीत धान्यानि दद्याद्वेश्मनि पावकम् । हुताशज्वालासंस्पृष्ट शुचि तन्मनुरब्रवीत्” । तेन रक्षणं घृतादीनाम् अग्निज्वालापवित्रीकृतानां कर्त्तव्यम् । एतच्च प्रायश्चित्त सद्य पातहेतुयोनादिवर्जिते संसर्गमात्रनतो यावता कालेन पातित्यं भवति अज्ञानतस्तावत्कालसंसर्गे सति वेदितव्यम् इति तेन संवत्सरैकचाण्डालसम्बन्धे मासैकगोमूत्रयावकाहार कर्त्तव्यः । अनेन च द्वादश धेनवो मासोपवासात् पञ्चमभागापकर्षात् । गोशतञ्च दक्षिणा । एतच्च प्रायश्चित्त ब्राह्मणक्षत्रियविशां तुल्यमेव । तथा चापस्तम्ब “अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद् यस्य वेश्मनि । स वै ज्ञात्वा तु काले तु कुर्य्यात्तत्र विशोधनम् । चान्द्रायण पराक वा द्विजातीनां विशोधनम् । प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे । यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्र तेषां विधीयते । तेषामपि च यैर्भुक्तं तदर्द्धं तेषु विद्यते । तेषामपि च यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते । कूपैकपानदुष्टानां तथा संसर्गदूषणे । उपवासेन शुद्धिः स्यात् पञ्चगव्येन चैव हि । बालापत्या तथा रोगी गर्भिणी वृद्ध एव च । तेषां नक्तं प्रदातव्य बालानां प्रहरद्वयम् । यच यां क्रियमाणे तु येषामार्त्तिः प्रदृश्यते । शेष सम्पादयेत्तेषां विपत्तिर्न भवेत् यथा” । तत्र पूर्व्वोक्तकालादल्पकालसङ्करे चान्द्रायणम् । स्वल्पतरे पराकः । शूद्रस्य प्राजापत्यम् । कूपैकपानदुष्टानामिति एकस्मिन्नेव कूपे द्विजानां चाण्डालादीनां सह जलपान कुर्वतां संसर्गदुष्टानां सोपवासपञ्चगव्यं विशोधनमित्यर्थः । संवर्त्तः “चाण्डालसङ्करे विप्र श्वपाके पुक्कशेऽपि वा । गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति । एतदपि स्वल्पकालसङ्करविषय मासार्द्धयावकाहाराशक्तौ षड्धेनव । इमन्तु “अगम्यागमनस्तेयवधचाण्डालसम्पर्केषु कृच्छ्रत्रयम्” । एतदत्यन्तस्वल्पकालविषयं कृच्छ्रत्रयाशक्तस्य धेनुत्रयम् । तथा “अविज्ञातस्तु चाण्डालो निवसेद् यस्य वेश्मनि । विज्ञाते तूपसन्यस्य द्विजाः कुर्य्युरनुग्रहम्” इत्युपक्रम्याह पराशरः “दधिसर्पिःपयो मूत्रं यदा गोमूत्रयावकम् । भुञ्जीत सह भृत्यैस्तु त्रिसन्ध्यमवगाहनम् । त्र्यहं दुग्धं न भुञ्जीत भोक्तव्यं गोरसं तम् । त्रिपल चोद्धरेत् पलमेकन्तु सर्पिषः” । तथा “इह पूतः सह भृत्यैश्च कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्” । दधिसर्पिःपयो मूत्रं यदा गोमूत्रयावक द्वादशाह भुञ्जीतेत्यर्थः । तत्र परिमाणमेतेषाम् त्रयाणामुक्तम् । चर्म्मकारादीनामविज्ञात सङ्करे तु चाण्डालसङ्करप्रायश्चित्तस्य षष्ठो भाग करणीय चाण्डालस्पर्शप्रायश्चित्ताच्चर्म्मकारादिस्पर्शे प्रायश्चित्तस्य षष्ठभागदर्शनात् । यथा स्वल्पयम “चाण्डाले श्वपचे स्पृष्टे विण्मूत्रे च कृते द्विज । त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत भुक्त्वोच्छिष्टः षडाचरेत्” । चर्म्मकारादिस्पर्शे तु संवर्त्तः “एतैः स्पृष्टश्चोच्छिष्ट एकरात्रं पय पिबेत्” देवल “चाण्डालसंयोगे जातश्चाण्डाल एव स्यात् ब्रह्महत्योद्दिष्ट प्रायश्चित्त वार्षिक षाण्मासिक कृच्छ्र वा ब्राह्मणस्य । चतुस्त्रिशद्द्व्येकमासाः शेषाणाम्” । अविज्ञातचाण्डालसम्पर्के विद्यमान एव दम्पत्यो संयोगे यो जातो ब्राह्मणः स वार्षिक ब्रह्महत्याव्रत प्राजापत्यं वा षाण्मासान् कुर्य्यात् वार्षिकब्रह्महत्याव्रताशक्तौ पञ्चदश धेनवो देयाः । षाण्मासिकब्रह्महत्याव्रताशक्तावर्द्धार्द्धः । अस्पृश्यस्पर्शनप्रायश्चित्तमभिहितमिदानीं स्पर्श एव निरूप्यते । किं साक्षात् स्पर्श एव स्पर्शशब्दार्थः उत परम्परास्पर्शोऽपि न प्रथम परम्परया चाण्डालस्पर्शे आकाशाद्यभावप्रसङ्गात् नापि द्वितीय संयोगे संयुक्तसंयोगे चैकस्पर्शपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् आकाशादिद्वारेण सर्वेषामेव तत्प्रसङ्गाच्च किञ्चैवम् “औडुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या औडुम्बरी स्पृष्टोद्गायेत्” इत्यत्र सर्ववेष्टनस्पर्शयोरविरोध स्यात् उपस्पर्शस्यापि स्पर्शशब्दवाच्यत्वात् तथा च विरोधाधिकरणोदाहरणं भाष्यकारस्याप्यसङ्गतं स्यात् । तथा च वृद्धशातातप “अशुचिं संस्पृशेद् यस्तु एक एव स दुष्यति । तत्स्पृष्टोऽन्योन दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः” । “तथा संहतानान्तु पाषाणा यद्येकमुपहन्यते । तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्पृष्टिनामपि” । उच्यते । सत्यम् उपस्पर्शो यद्यपि न स्पर्शशब्दार्थस्तथाप्यत्र वचनादेकावयविद्वारकपरम्परास्पर्शोऽपि ग्राह्यः । तथा चापस्तम्ब “एकशाखां समारूढ़श्चाण्डालादिर्यदा भवेत् । ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात्” । आदिशब्दाद्रजकादीनां ग्रहणम् । शाखाग्रहणमेकावयव्युपलक्षणार्थं तेनैकपाषाणादेरपि ग्रहणम् । तथा स एव “एकवृक्ष समारूढौ चाण्डालब्राह्मणौ यदि । फलं भक्षयतस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् । ब्राह्मणमपृष्ट्वा स्नात्वा तु सचेलः प्राश्नीयाद्ध्रुतं च

ण्डोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति”। तथा स एव “एकशाखा समारूढः फलान्यश्नात्यसौ यदि। प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्यात् पञ्चगव्यं विशोधनम्”। अत्र व्यवधानसन्निधानाभ्यामेकरात्रत्रिरात्रे। स्नानविषयञ्चैतदुभयम्। तथा च ब्रह्मपुराणम् “विप्रश्चाण्डालसंस्पृष्टो यत्रैकस्मिन् वनस्पतौ। अस्नानात्तु फलं भुङ्क्ते चरेत्तत्राघमर्षणम्”। उपस्पर्शत्वात्। “पाद आमासने तथेति” पूर्वोक्तापस्तम्बेन न विरोधः। तथाचापस्तम्बः “मूढः खरे वा संस्पृशन् अप्रयतान् प्रयतो मन्येत”। तृणप्रस्तरादौ चाण्डालादिभिः सहावस्थितोऽपि स्पृशन्नपि तान् प्रयतमात्मानं मूढो मन्येत वस्तुतस्तु अशुचिरेवासौ इति पूर्ववाक्यापात्तं स्नानमेव कुर्यात् तथा “तृणकाष्ठादिषु निखातेषु च”। सङ्क्रमादौ निखातेषु तृणकाष्ठेषु चाण्डालेन सहावस्थितोऽप्यशुचिरेव तथा “प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत्”। न सचेलं स्नानमित्यर्थः। अयमेव विशेषः साक्षात्स्पर्शादस्य। अतोवचनादेकाश्रयद्वारा परम्परास्पर्शे स्नानादिकमिति। नौकादिषु न दोष इत्याह पराशरः। “रथ्याकर्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च। स्पर्शनान्न प्रदुष्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च”। तृणसमूहः पक्वेष्टकचितानि मठादीनि। नन्वेवं याज्ञवल्क्यवचनविरोधः तद् यथा “उदक्याशौचिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत्। अब्लिङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा स्मरन्”। अत्र परस्परयोदक्यया -अशुचिभिश्च स्पर्शे आचमनमवगम्यते। तथा “शवं तत्स्पृष्टिनञ्चैवेति” मनुवचने तत्स्पृष्टीत्यभिधीयते तदनर्थकं स्यात् चाण्डालादिस्पृष्टस्पृष्टिनोरपि स्नानाभ्युपगमात् “शवस्पृश्युपस्पर्शे सर्वोदकस्पर्शाच्छुद्धिरिति” गौतमविरोधः “शवस्पृग् दिशाकीर्त्तिम्” इत्यादि बृहस्पतिवचन “शवस्पृक्च स्पृष्ट्वेत्यादिविष्णुवचनाभ्याञ्च विरोधः स्यात् तच्छब्देन सर्वेषामेव चाण्डालादीनां परामर्शात् एषु सर्वेषु शवस्पृष्टिग्रहणात्। उच्यते। एकशाखा समारूढ इत्याद्यापस्तम्बवचनं वर्त्तमानाशुचिसंसर्गिस्पर्शविषयम् याज्ञवल्क्यादिवचनन्त्वतीतसंसर्गिस्पर्शविषयमित्यविरोधः। अतएव “संस्पृश्याशुचिसंस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः। हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य तोयेनाचम्य शुध्यति” इति देवलवचनमपि वर्त्तमानाशुचिसंसर्गिस्पृष्टौ मूलाभूताशुच्यपेक्षया तृतीयो भवति न स्नानाचमनमात्रं चतुर्थे नेत्यर्थः। अतीतविषये द्वितीयमेव स्पृष्ट्वाचमनमिति व्यवस्थितविकल्पवाचिवाशब्दार्थः। तृतीयस्पर्शे न किञ्चित्। चाण्डालादिस्पर्शविषयञ्चैतत् अतीतान्त्यजस्पर्शविषये तु द्वितीय एव नाचमनम्। तथा च शातातपः “अशुचिं संस्पृशेद् यस्तु एक एव स दुष्यति। तत्स्पृष्टोऽन्योन दुष्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं विधिः”। एतच्छुनाद्यशुचिद्रव्याधस्तान्निर्दिष्टस्पर्शविषयमपि। अत्रापि वर्त्तमानान्त्यजसंसर्गिस्पर्शे साक्षात्स्पर्शे इवाचमनमेवेति सर्वमुपपन्नम्”।

पराशरेणाऽत्र कश्चिद्विशेष उक्तो यथा

“उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन। अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्। मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म प्रोक्षणेन च पुस्तकम्। सम्मार्जनेनाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च। दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथ वा गवाम्”। अत्रापि लघुगुरुसंसर्गविषयभेदात् व्यवस्था। “नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम्। ब्राह्मणान्तरितं भैक्ष्यमाकराः सर्व एव हि”।

सङ्करी स्त्री सङ्कीर्य्यते सम्+कॄ—कर्मणि घ गौरा० ङीष्। नष्टदूषितकन्यायां मेदि०।

सङ्करीकरण न० सङ्करः क्रियतेऽनेन च्वि+कृ-करणे ल्युट्। पापभेदे तत्स्वरूपप्रायश्चित्तादिक प्रा०वि० दर्शितं यथा

“अथ सङ्करीकरणापात्रीकरणमलावहप्रायश्चित्तम्। तत्र मनुः “खरोष्ट्राश्वमृगेभानामजाविकवधस्तथा। सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च। निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्। अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम्। कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम्। फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्य्यञ्च मलावहम्”। मद्यानुगतभोजनं मद्यपानसमये यदुपस्थापितं फलमूलादि। अधैर्य्यं गौतमवचनादि “अल्पेऽप्यपचये अत्यन्तवैकल्यमिति” कल्पतरुः। “सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम्। मलिनीकरणीये तु तप्तं स्यात् यावकं त्र्यहम्”। तथा विष्णुः “ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्कीर्णकरम्। सङ्कीर्णकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम्। कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत्। निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम्”। असत्यं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति। “शीतकृच्छ्रेण वा भूयो महासान्तपनेन वा”। “पक्षिणां जलचराणाञ्च घातनं कृमिकीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि” “मलिनीकरणीये तु तप्तकृच्छ्रं स-

माचरेत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं विशोधनम्”। अत्र सङ्करीकरणे सकृत्करणे मासयावकम् अभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्। अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । अपात्रीकरणे च सकृत्करणे तप्तकृच्छ्रं चतुरहसाध्यम् । शीतकृच्छ्रो वा शीतकृच्छ्रे तप्तकृच्छ्रेतिकर्त्तव्यतैव किन्तु तदेव द्रव्यमत्र शीतञ्चमिति विशेषः । अभ्यासे तु महासान्तपनम् अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । मलावहे तु सकृदाचरणे त्र्यहयावकम् अभ्यासे तु तप्तकृच्छ्रम् अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रमिति यथायोग्यमूह्यम् । एषु च त्रिषु यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव एव बोद्धव्यः”।

सङ्कर्षण पु० सङ्कृष्यते गर्भात् गर्भान्तरं नीयतेऽसौ सम्+कृष-युच् । १बलदेवे अमरः । तत्कथा हरिवं० ५८अ० “सप्तमो देवकीगर्भः योऽंशः सौम्यो ममाग्रजः । स संक्रामयितव्यस्ते सप्तमे मासि रोहिणीम् । सङ्कर्षणात्तु गर्भस्य स तु सङ्कर्षणो युवा । भविष्यत्यग्रजो भ्राता मम” शीतांशुदर्शनः”निद्रात्मिकां विष्णुमायां प्रति भगवदुक्ति । भावे ल्युट् । २आकर्षणे ३स्थानान्तरनयने च न० ।

सङ्कलन न० सम्+कल-ल्युट् । १एकत्रीकरणे २योजने (ठिकदेया) लीला० ३उपहे च ।

योजनं च नानासङ्ख्यास्थकाङ्कानामेकसङ्ख्यापादकाङ्ककरणं तच्च द्विविधं शुद्धसङ्कलनं भिन्नसङ्कलनञ्च तत्र शुद्धसङ्कलनं तु “कार्य्यः क्रमादुत्क्रमतोऽथ वाङ्कयोगो यथास्थानमथान्तरं वा” लीला० उक्त्या यथास्थानम् एकादिस्थाने एकाद्यङ्कयोग एव दशशतादिस्थाने दशशताद्यङ्कयोगः । भिन्नसङ्कलनञ्च छेदसहिताङ्कयोजनम् । तत्रांशसवर्णनं नक्तोक्तं यथा “अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवम्” ।

न्यास ३/१ १/५ १/३ समच्छेदे जातम् ४५/१५ ३/१५ ५/१५

“योगोऽन्तरं तुल्यहरांशकानां कल्प्यो हरो रूपमहारराशेः” इत्युक्तदिशा योजने जातम् ५३/१५ एवं प्रभागभागानुबन्धभागापवाहेषु समच्छेदकरणं तत्र द्रष्टव्यम् ।

सङ्कलित त्रि० सम्+कल-क्त । १योजिते २रेखादिना सङ्घटते अमर । ३सङ्गृहीते च भावे क्त । ४सयोजने न० ।

सङ्कलितैक्य न० ६त० । “सैकपदघ्नपदार्द्धमथैकाद्यङ्कयुतिःकिल सङ्कलिताख्यम्” लीला० उक्ते एकाद्यङ्कानां योगे

सङ्कल्प पु० सम्+कॢप-घञ् गुणे रस्य लः । १अभीष्टसिद्धये (इदमित्थमेव कार्य्यम्) इत्येवंरूपे मनसोव्यापारभेदे अमरः । २कर्मसाधनाय अभिलापवाक्ये “सङ्कल्पेन विना राजन् । यत् किञ्चित् कुरुते नर । फलञ्चाल्पाल्पकं तस्य धर्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्” मत्स्यपु० । धर्मस्य अर्द्धक्षयोक्तिः फलस्याल्पाल्पकत्वमर्थपरत्वे युक्ता धर्माधीनत्वात् फलस्य । “आशास्य च शुभं कार्य्यमुद्दिश्य च मनोगतम्” अगस्त्यपूजने उक्तम् “मनोगतं शुभफलमाशास्य मनसा सङ्कल्प्य, उद्दिश्य वाचा अभिलप्य, कार्य्यं कर्मणा उपपाद्यम्” ति०त०रघु० । “मनसा सङ्कल्पयति वाचा अभिलपति कर्मणा चोपपादयति” हारीतः । तत्प्रकारो यथा “शुक्तिशङ्खाश्महस्तैश्च कांस्यरूप्यादिभिस्तथा । सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृण्मयेन कदाचन । गृहीत्वोदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं शुभान्वितम् । दर्भत्रयं साग्रमूलं फलपुष्पतिलान्वितम् । जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः । साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्यां निक्षिपेज्जलम्” भविष्यपु० अत्र नीरजहस्तनिषेधस्तु पात्रान्तरसत्त्वविषयः एकहस्तपरो वा एका०त०रघु० । मानससङ्कल्पश्च द्विविधः भावाभावविषयभेदात् तत्राद्यः मयैतत्कर्त्तव्यमित्येवंरूपः द्वितीयः मयैतन्न कर्त्तव्यमित्येवं रूपः । तत्र पूजादिसङ्कल्पो भावविषयः उपवासादिसङ्कल्पोऽभावविषय इति भेदः । ध्यम् । “सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतानियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः” एका०त० ।

सङ्कल्पजन्मन् पु० सङ्कल्पात् जन्म यस्य । १कामदेवे हला० सङ्कल्पजादयोऽप्यत्र । सङ्कल्पजातमात्रे यज्ञादौ च त्रि०

सङ्कल्पयोनि पु० सङ्कल्पोयोनिरुत्पत्तिकारणं यस्य । कामदेवे “सङ्कल्पयोनेरभिमानभूतमिति” कुमारः ।

सङ्कसुक त्रि० सम्+कस-उकञ् । १अस्थिरे अमर । २मन्दे सि०कौ० ३दुर्बले उणादि० । ४सङ्कीर्णे ५अपवादयोग्ये च सिद्धान्तकौ० ।

सङ्कार पु० सम्+कॄ-कर्मणि वा० घञ् । १सम्मार्जनादिक्षिप्तधूल्यादौ शब्दर० । २सच्छूषितकन्यायां स्त्री मेदि० गौरा० ङीष् । भावे घञ् । ३अग्निचटत्कारे मेदि० ।

सङ्काश त्रि० सम्यक् काशते काश-अच् । १सदृशे “तद्वा दित्यसङ्काशमिति” तन्त्रम् । अस्यार्थे निभादिवदस्य नित्यसमासता । २अन्तिके च विश्व० ।

सङ्किल पु० सम्+किल-क । यङ्कैरुल्कायां त्रिका० ।

सङ्कीर्ण त्रि० सम्+कॄ-क्त । सङ्कलनसङ्कर्षेण निरवकाशे १स्थाने भरतः । २मिश्रितनानाजातीये अमरः । ३व्याप्ते ४मिश्रिते ५सङ्कट अजयः । एकत्र ६मिश्रितयोः पर-

परविजातीययोश्च । इतरवर्णेन इतरवर्णस्त्रियां जाते ७जातिभेदे पु० ८सङ्कटे अमरः । ९मिश्रितरागे सङ्गीत०

सङ्कीर्त्तन न० सम्+कीर्त्त-ल्युट् । १स्तुतौ २देवादेर्नामोच्चारणे ३गानेन देवगुणाद्यनुकीर्त्तने च "श्रीकृष्णरस-सङ्कीर्तं वीणाध्वनिसमन्वितम् । कुरु वत्स ! गुणान्वेव शृण्वन्तु सुमयः सुराः । गोपीनां वस्त्रहरणं परं रास-महोत्सवम् । ताभिः सार्द्धं जलक्रीडां हरेस्तत्कीर्त्तनं कुरु । कृष्णसङ्कीर्त्तनस्थाने ये च नृत्यन्ति वैष्णवाः । तेषां पादरजःस्पर्शात् सद्यः पूता वसुन्धरा" नारदपञ्चरात्रम् ।

सङ्कुचित त्रि० सम्+कुच-क्त । १कृतसङ्कोचे २संक्षिप्ते ३अप्रफुल्ले च हेमच० । ४ग्रस्ते राजनि० ।

सङ्कुल न० सम्+कुल-क । १परस्परपराहते "यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता । माता तु मम वन्ध्यैव पुत्त्रहीनः पितामहः ।" इत्येव वाक्ये अमरः । २परस्परहननरूपे युद्धे ३जनादिभिः संबाधेन निरवकाशे स्थाने ४सङ्कीर्णे त्रि० अमर ।

सङ्केत पु० सम्+कित-घञ् । मनोगतभावव्यञ्जनाय कृते हस्तादिचालनरूपे १व्यापारे (इसारा) त्रिका० । "अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्यः, अयं शब्दः अमुमर्थं बोधयतु वा" इत्येवंशब्दनिष्ठे २अर्थबोधनार्थशक्तिविशेषे सङ्केतश्च जात्यादिचतुष्के इति वैयाकरणाः ।

"शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः । चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः" काव्यादर्शः । "सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च" हरिः "जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्मैः सङ्केतवत्तया । जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः" वैयाकरणमतम् शब्दश० प्र० उक्तम् । "रूढः सङ्केतवन्नाम सैव स चेति कीर्त्यते" शब्दश० । शक्तिशब्दे ५०७६ पृ० दृश्यम् । ३प्रियसङ्गमार्थं गुप्तस्थाने च ।

सङ्केतित त्रि० सङ्केतो जातोऽस्य तार० इतच् । सङ्केतयुते वाच्ये अर्थे "साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः" काव्यप्र० ।

सङ्कोच पु० सम्+कुच-घञ् । बहुविषयकवाक्यस्याल्पविषयकतया १व्यवस्थापने सामान्यशब्दस्य २विशेषपरतायाम् आदवि० ३अङ्गीभावे ४बोधे ५बन्धे च मेदि० । सम्+कुच-अच् । ६मत्स्यभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ७कुङ्कुमे न० अमर । [तायां रत्नमा० ।

सङ्कोचनी स्त्री सम्+कुच-ल्यु-गौरा० ङीष् । लज्जालुल-

सङ्क्रन्दन पु० सङ्क्रन्दयत्यसुरान् सम्+क्रन्द-णिच्-ल्यु । १इन्द्रे अमरः । भावे ल्युट् । २सम्यक्क्रन्दने न० ।

सङ्क्राम पु० सङ्क्रामत्यनेन सम्+क्रम-घञ् वा वृद्धिः । १जलमध्यमस्थाने (साँको) अमरः "आत्मानं सङ्क्रमं कृत्वेति" स्मृतिः । भावे घञ् । २रव्यादेः राश्यन्तरसञ्चारे धरणिः । "लुटेः वहबभागो य न-कालो रविसंक्रमः" ति०त० । ३ एकत्रस्थितवस्तुनः तत् स्थानत्यागेनान्यत्रगमने च । [राश्यन्तरगमने च ।

सङ्क्रमण न० सम्+क्रम-ल्युट् । १सङ्क्रान्तौ २रव्यादेर्ना

सङ्क्रान्त त्रि० सङ्क्रान्तिरस्यास्ति अच्, सम्+क्रम-क्त वा । १सङ्क्रान्तियुक्ते २सङ्क्रमणकर्त्तरि ३प्राप्ते दायरूपेण भर्त्रादित आगते स्त्रिया ४प्राप्तधने च । दायभा० मते स्त्रीणां संक्रान्तधने उपभोगमात्रं तन्मरणे स्वपत्यादि दायादानां तद्धनम् "भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्द्धमाप्नुयुः" कात्या० वचनात् । मिता० मते तद्दायादानामिति विवेकः ।

संक्रान्ति स्त्री सम्+क्रम-भावे क्तिन् । संक्रमणशब्दे सङ्क्रान्तिपदार्थरविसंक्रान्तिनामभेदफलभेदादि उ० चि० पी०धा० निरूपित यथा

"घोरा१ऽर्कसंक्रमणमुत्तरयो हि शूद्रान्, ध्वाङ्क्षी२ विशो, लघुविधौ च चरर्क्षभोमे । चौरान्, महोदरयुता३ नृपतीन्, समैत्रे मन्दाकिनी४ स्थिरगुरौ सुखयेच्च, मन्दा५ । विप्रांश्च, मिश्रभगता तु पशूंश्च मिश्रा६, तीक्ष्णार्कजेऽन्त्यजसुखा खलु राक्षसी७ च । तत्र मे दिनस्य नृपतीन् प्रथमे निहन्ति मध्ये द्विजानपि विशोऽपरके च शूद्रान् । अस्ते निशाप्रहरकेषु पिशाचकादीन्नक्तञ्चरानपि नटान् पशुपालकांश्च । सूर्योदये सकलविद्विजनस्य सौम्ययाम्यायनं मकरकर्कटयोर्निरुक्तम् । षडशीत्याननञ्चापद्युकन्याझषे भवेत् । तुलाजौ विषुव, विष्णुपद सिंहालिगो घटे । सङ्क्रान्तिकालादुभयत्र नाडिकाः पुण्या मताः षोडशषोडशोष्णगोः । निशीथतोऽर्वागपरत्र सङ्क्रमे पूर्वापराह्नान्तिमपूर्वभागकौ । पूर्णे निशीथे यदि सङ्क्रमः स्यात् दिनद्वयं पुण्यमथोदयास्तात् । पूर्वं परस्ताद् यदि वा स्यसौम्यायने दिने पूर्वपरे तु पुण्ये । सन्ध्या त्रिनाडीप्रमितार्कबिम्बादर्द्धोदितास्तादधऊर्ध्वमत्र । चेद्याम्यसौम्ये अयने क्रमात्तदाः पुण्यौ तदा नौ परपूर्वघस्रौ । याम्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यस्तुलाजयोः । षडशीत्यानने सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः" इ० चि० ।

विशेष एवोक्तः “द्विसप्तपञ्चसप्ताष्टनवद्वादश एव च। क्रमेण घटिकाह्येतास्तत् पुण्यं पारमार्थिकम्” इति। अस्यार्थः मन्दायामन्तरालवर्त्ति घटिकाद्वयं मन्दाकिन्याः सप्त घटिकाः ध्वाङ्क्ष्याः पञ्च, घोराया सप्त, महोदर्याः अष्टौ, राक्षस्यां नव, मिश्रायां दश प्रागभिहितदेवीपुराणोक्तमन्दादिसंज्ञावाक्यात् तत्तज्जनितसंज्ञाया मन्दादिस्थले विचारो न वारप्रयुक्तसंज्ञाप्रचारात् एवं संक्रान्तिषु पुण्यकालमभिधाय इदानीं रात्रिसंक्रान्तौ विशेषमुपजानुक्रमेण आह निशीथत इति। निशीथोऽर्द्धरात्रं तस्मादर्वाक् पूर्व्वस्य अपरस्य पश्चाच्च संक्रमे संक्रान्तिकाले सति पूर्व्वापरयोरह्नो क्रमेणान्तिमपूर्व्वभागौ पुण्यौ ज्ञाता भागकाविति स्वार्थे कः। यद्यर्द्धरात्रात् प्राक् संक्रान्तिस्तदा पूर्व्वदिनस्योत्तरार्द्धं पुण्यं यद्यर्द्धरात्रादुपरि संक्रान्तिस्तदोत्तरदिनस्य पूर्व्वार्द्धमेव पुण्यमित्यर्थः। उक्तञ्च ब्रह्मसिद्धान्ते “भवनान्तं बिम्बमध्यं रात्र्यर्द्धात् प्रागुपैति चेत्। स्नानदानादि मध्याह्नात् कुर्य्यादूर्द्ध्वं गते दिने। रात्र्यर्द्धादुपरि चेत् याति चेदन्यथार्यमा। अह्नागामिनि मध्याह्नात् पूर्व्वं स्नानादि पुण्यदम्”। भवनं राशिः बिम्बमध्यं रवेः, चेत् राशिः। वृद्धवशिष्ठोऽपि “अर्द्धरात्रे तु संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम्। रात्रौ संक्रमणे भानोर्द्दिनार्द्धं स्नानदानयोः। अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया। ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम्” इति। ननु रात्रौ मेषादिसंक्रान्तौ वा रात्रावपि पुण्यकालसत्त्वात् तदा स्नानादि कुतो न क्रियते यदर्थमयमुद्यम आरब्ध उच्यते “रात्रौ स्नानं न कुर्व्वीत दानञ्चैव विशेषतः” इति सुमन्तुवाक्याद्रात्रौ स्नानाद्यधिकाराभावात्। यत्तु नैमित्तिक ग्रहणादिप्रयुक्तं तद्भवत्येव ‘नैमित्तिकञ्च कुर्व्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु” इति सुमन्तुवाक्यशेषात् “अर्द्धरात्रसमये संक्रमणे मकरकर्कयोश्च विशेषमनुपजातिकयाह। पूर्व्वे इति। “अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ” इत्यभिधानादर्द्धरात्रो निशीथशब्दवाच्यः तस्मिन्निशीथे पूर्ण्णे रात्रिद्वितीयप्रहरान्तिमकलावच्छिन्ने यदि संक्रमः स्यात् तदा प्रागपरदिनद्वये पुण्यमुक्तम्। उक्तञ्च वृद्धवशिष्ठेन “पूर्ण्णे चेदर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः। प्राहुः दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटाविति”। ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि “यद्यर्द्धरात्र एव स्यात् सम्पूर्णे संक्रमो रवेः। तदा दिनद्वयं पुण्यं स्नानदानादिकर्म्मसु”। अत्र मुक्त्वा मकरकर्कटावित्युक्तं तत्र मकरकर्कटयोस्तु कथमित्यत आह अथेति अथानन्तरमुदयास्तात् सूर्य्योदयात् सूर्य्यास्ताच्च पूर्व्वं परस्माच्च यदि याम्यसौम्यायने कर्कटमकरसंक्रान्ती भवतस्तदा पूर्व्वपरदिने पुण्ये ज्ञाता यदि सूर्य्योदयात् पूर्व्वं कर्कटसंक्रमणं स्यात् तदा पूर्व्वदिन एव पुण्यकालो न परदिने। तदाह वृद्धगार्ग्यः “यदास्तमयवेलायां मकरे याति भास्करः प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि। अर्द्धरात्रे तदूर्द्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने। पूर्व्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः” इति। अस्तमयवेलाया इति पञ्चम्यन्तं पदं वाशब्द इवार्थे। भविष्योत्तरपुराणेऽपि “कार्कन्तु परित्यज्य मृगं संक्रमते रविः। प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा कुर्य्यादहनि पूर्व्वतः” इति। प्रदोषलक्षणं स्कान्दपुराणे “त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्भानावस्तं गते सति” इति।

अथार्द्धोदयास्तादिति वक्ष्यमाणपद्यमिन्द्रवज्राछन्दसाह अर्द्धेति अर्द्धोदितादर्द्धास्ताच्चाध ऊर्द्ध्वं च क्रमात्त्रिघटिकाभिः प्रमिता सन्ध्यासन्ध्याकालः स्यात् अर्द्धोदितार्कबिम्बात्पूर्व्वं त्रिघटीप्रमिता प्रातः सन्ध्या तथार्द्धास्तार्कबिम्बादुपरि त्रिनाडीप्रमिता सायंसन्ध्येत्यर्थः। तदाह वराहः “अर्द्धास्तमितानुदितात् सूर्य्यादस्पष्टं नभो यावत्। तावत् सन्ध्याकालश्चिह्नैरेतैः फलं ब्रूयादिति”। तत्प्रमाणमाह नारदः “अर्द्धास्तमनसन्ध्या हि घटिकात्रयसम्मिता। तथैवार्द्धोदयात् प्रातर्घटिकात्रयसम्मिता” इति। स्कान्दपुराणेऽपि “उदयात् प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमुच्यते। सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः” इति। अत्र सन्ध्यालक्षणे अर्द्धास्तमितानुदितवाक्यस्य स्कान्दपुराणीयवाक्यस्य च सौहित्यसम्बद्धिकल्पः। अथ सन्ध्याप्रयोजनमाहाद्यते। अथ सन्ध्यायां प्रातःसन्ध्यायां सायंसन्ध्यायां च क्रमाच्चेद् याम्यसौम्ये अयने दक्षिणोत्तरायणे तदाभी परपूर्व्वौ पूर्व्वौ दिवसौ पुण्यौ याम्यसौम्ये अयने इत्यत्र यदि प्रातःसन्ध्यायां दक्षिणायनप्रवृत्तिस्तदा सूर्य्योदयादनन्तरं सम्पूर्णमहः पुण्यं तथा यदि सायंसन्ध्यायामुत्तरायणप्रवृत्तिस्तदा सूर्य्यास्तात्पूर्व्वं सम्पूर्णमहः पुण्यं स्यादित्यर्थः। यदाह नारदः “सूर्य्यस्योदयसन्ध्यायां यदि याम्यायनं भवेत्। तदोदयादहः पुण्यं पूर्व्वाह्णः पूर्व्वतो यदि। सूर्य्यास्तमनसन्ध्यायां यदि सौम्यायनं भवेत्। तदाहः पुण्यकालः स्यात् परतश्चेत्परेऽहनि” इति। अत्र यद्युदयसन्ध्यातः प्राक्कर्कसंक्रम

स्तदा प्राग्दिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने । तथा यद्यस्तसन्ध्यामतिक्रम्य मकरसङ्क्रान्तिस्तदोत्तरदिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने इति निष्कृष्टोऽर्थः । अतो वृद्धगार्ग्यादिशाकुनमारटवाक्ययोः प्रदोषसन्ध्यापदोपादानेन सामान्यविशेषभावोऽवगन्तव्यः । यत्तु हेमाद्रौ स्कन्दपुराणीय वाक्यम् "धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं ततः । पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमते यदा । दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः । उदये च तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि" इति । तदपि सन्ध्याविषयकमेवेत्याहुरभियुक्ताः । विषुवे तु यथाश्रुतम् एवेति, अन्यदपि सन्ध्यालक्षणप्रयोजनं प्राक्सन्ध्यागर्जित इत्यादिषु वक्ष्यति । ननु नायमयनपुण्यकालोक्तो न्यायः सफलः शास्त्रान्तरविरुद्धत्वात्तथा हि "अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः । अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया । ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम् । पूर्णे चेदर्द्धरात्रे च यदा संक्रमते रविः । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ" इति वृद्धवसिष्ठेनायनव्यतिरिक्तेषु दशसु संक्रमेषु रात्रिगतेषु "याः याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः" इति कश्यपोक्तसामान्यवाक्यात् प्राप्तरात्रावेवानुष्ठानं प्रसक्तमह्नि संक्रम इत्यादिनाप्यतिदेशानुष्ठानं विहितं तथापि पर्य्युदासः क्रियते मुक्त्वा मकरकर्कटाविति तस्मात् मकरकर्कटयोः संक्रमणे रात्रावेवानुष्ठानं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति अतएवाह वाम्नवल्क्यः "राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कार्य्यं निशि काम्यव्रतेषु च" इति वसिष्ठोऽपि "सुतजनने संक्रान्तावुपरागे चन्द्रसूर्य्ययोर्नियतम् । रात्रावपि कर्त्तव्यं स्नानं दानं विशेषतो नृणामिति" सुमन्तुश्च "पुत्त्रजन्मोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिमरणेषु च । श्रवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते" इति । एषु वाक्येषु सामान्यशायिनोऽपि संक्रान्तिपदस्य मकरकर्कटसंक्रान्तिपरत्वमवसीयते यत्तु "रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः" इति निषेधः स संक्रान्त्यन्तरे व्यवतिष्ठते अतएवोक्तं कश्यपेन "स्नानं दानं प्रकुर्वीत सौम्ययाम्यायनद्वये" इति । तस्मादयनसंक्रमे रात्रौ सत्यां तत्रैव स्नानदानाद्यनुष्ठातव्यमिति । अत्राहुः शास्त्रैकदेशेन तत्त्वनिरूपणाभिज्ञौ तत्तद्देशप्रसिद्धशिष्टाचारेण व्यवस्था द्रष्टव्या । तत्र गौर्जरास्तु कश्यपादिवाक्यमभ्युपेत्य रात्रावयनसम्भवे सति रात्रौ एव स्नानदानादिकं कुर्वन्ति । दाक्षिणात्यास्तु वृद्धगार्ग्यादिवाक्यमङ्गीकृत्य दिवस एव स्नानदानादि कुर्वन्तीत्यलमतिप्रसङ्गेन । यदा तु दिने कर्कमकरसंक्रमस्तदा क्रमेण पूर्व्वोत्तरघटिकानियममाह वृद्धवसिष्ठः "अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायने । त्रिंशत् कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृताः" इति । उत्तरायणमतीतं सत् पुण्यं कर्कटायनमागामि पुण्यं तत्र कर्कटसंक्रान्तेः प्राक् त्रिंशत् घटिकाः पुण्याः मकरे तूत्तरविंशतिर्घटिकाः पुण्या इत्यर्थः । अत्र वाक्ये यद्यपि दिनपदानुपादानं तथापि यदास्तमयवेलायामिति रात्रिपरविशेषवाक्यालोचनादिदं दिनपरं प्रतिभाति तथा सति केनापि हेतुना समीपघटीषु श्राद्धाद्यनुष्ठानासम्भवे परमावधित्वेन त्रिंशदादयो घटिका अत्रानुज्ञायन्ते यदा तु प्रतिबन्धस्तदा "याः याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः" इति कश्यपोक्तेः समीपघटिकास्वेव श्राद्धादि विधेयं 'सन्निहितपरित्यागे कारणाभावादिति' न्यायविदः । "अथ पूर्व्वापराः षोडश घटिकाः पुण्या इति पूर्व्वं सामान्येनोक्तमिदानीं विष्णुपदादिषु संक्रमेषु विशेषमनुष्टुभाह याम्येति । याम्यायने कर्कसंक्रान्तौ तथा विष्णुपदे वृषसिंहवृश्चिककुम्भसंक्रान्तिकाले आद्याः नाड्यः प्रथमाः षोडशघटिकाः अतिपुण्यदाः स्नानदानादावनन्तफलदायिन्यः अपरास्तु न तथेति निष्कृष्टोऽर्थः । तुलाजयोस्तुलामेषयोः मध्याः उभयतः षोडश षोडश घटिकाः पुण्याः अथ वा षोडशैव घटिकाः पुण्याः । षडशीत्यानने मिथुनकन्याधनुर्मीनसंक्रान्तिषु तथा सौम्ये मकरसंक्रान्तौ संक्रान्तिकालात्परा अपिमाः षोडश घटिकाः अतिपुण्यदा प्रथमास्तु न तथेति निष्कृष्टोऽर्थः । यदाह श्रीपतिः "याम्यायने विष्णुपदे तथाद्यौ दानाद्यनन्तं विषुवे च मध्ये । वदन्त्यतीते षडशीतिवक्त्रे महर्षयः स्वस्त्ययने च सौम्ये" । तत्र कर्के प्रागेव मकरसंक्रान्तौ पश्चादेव पुण्यकाल इति तु प्राङ्निरणायि । विष्णुपदे तु आपिमादिघटीनां पुण्यकाले तरतमभावः "पुण्याया विष्णुपद्याः च प्राक्पश्चादपि षोडश" इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः । विषुवे तु सामान्यनिर्णय एवेति केचित् दीपिकाटीकाकारस्त्वेवमाह "मेषे तुलायां संक्रान्तिमध्य एव संक्रान्तिकालात्पूर्व्वमष्टौ घटिका परतश्चाष्टौ घटिकाः पुण्या इति" । युक्तं चैतत् । विषुवे च मध्यपदोपादानात् मध्ये षोडश घटिकाः पुण्याः इत्युच्यते कस्मात्

"तत्र ग्रहाणां प्राग्राशितोऽपरराशौ संक्रमणं संक्रान्तिरिति सङ्क्रान्तिलक्षणं सा च द्विविधा मध्यमा स्पष्टा च । मध्यमगत्या मध्यमग्रहो राश्यन्तरं यदा संक्रामति सा मध्यमसंक्रान्तिरुच्यते । यदा तु स्पष्टीकरणसंस्कारविशिष्टो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छेत् सा स्पष्टसंक्रान्तिरुच्यते । तत्र मध्यमगमनस्य स्पष्टीकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंस्कारानुपयोगादत्र तत्त्यागेन स्पष्टसंक्रान्तिरेव गृह्यते । सापि द्विविधा सायनांशा निरयनांशा चेति । तत्र यदा सिद्धान्तगणनागतायनांशसंस्कृता ग्रहा राश्यन्तरगमनमङ्गीकुर्वते सा सायनांशसंक्रान्तिरुच्यते । यदा त्वयनांशसंस्काररहिता ग्रहा राश्यन्तरगास्तदा निरयनांशा संक्रान्तिरुच्यते । तत्रान्यासां चन्द्रादिसंक्रान्तीनान्तु "टेशद्वाद्वर्त्तवोऽष्टाष्टौ नाड्योऽङ्काः खनृपाः क्रमात्" । वर्ज्या संक्रमणेऽर्कादेः प्रायोऽर्कस्यातिनिन्दिता" इति वर्ज्यघटीत्वमेव विवाहप्रकरणे वक्ष्यति न तु फलकथने आसां संक्रान्तीनां कश्चिदुपयोगः । सूर्य्यसंक्रान्तीनान्तु नक्षत्रवारक्षणभेदेन वयादिकरणभेदेन च शुभाशुभफलकथनयोग्यता पुण्यकालता संक्रान्तिविशेषे वर्ज्यघटीनाधिक्यमावश्यकोत्पत्तौ बहुवक्तव्यत्वात् अतस्तमेव सूर्य्यसंक्रान्तिप्रकरणमारिप्सुर्नक्षत्रवारभेदेन फलं तावत् सार्द्धवसन्ततिलकयाह । घोरेति अर्कस्य सूर्य्यस्य संक्रमणं निरयनांशा संक्रान्तिरुग्रनक्षत्रे रविवारेऽर्कवारे वा स्यात् तदा घोरानाम्नी सा शूद्रान् सुखयेत् सुखिन उत्पादयेत् । अत्रार्कसंक्रमणमिति पदोपादानसामर्थ्यात् सूर्य्यसंक्रान्तिष्वेवायं विचारो नान्यग्रहसंक्रान्तिष्विति फलितोऽर्थः ।

अथ लघुनक्षत्रे विधौ चन्द्रवारे वा सूर्य्यसंक्रान्तिर्ध्वाङ्क्षीनाम्नी विप्रो वैश्यान् सुखयेत् । चरर्क्षे चरनक्षत्रे भौमे मङ्गलवारे वा संक्रान्तिर्महोदरयुता महोदरीनाम्नी चोरान् सुखयेत् । मैत्रे बुधे मैत्रसंज्ञकनक्षत्रे वा संक्रान्तिर्मन्दाकिनीनाम्नी नृपतीन् राज्ञः सुखयेत् । स्थिरनक्षत्रे गुरुवारे वा संक्रान्तिर्मन्दानाम्नी विप्रान् सुखयेत् । मिश्रनक्षत्रे भृगुवारे वा संक्रान्तिर्मिश्रनाम्नी पशून् सुखयेत् । तीक्ष्णनक्षत्रे अर्कजे शनिवारे सा संक्रान्तिः खलु निश्चयेन राक्षसीनाम्नी अन्त्यजांश्चाण्डालान् सुखयतीत्यन्वयस्तत्र स्यादित्यर्थः । तदाह कश्यपः "घोराध्वाङ्क्षीमहोदर्य्यो मन्दा मन्दाकिनी तथा । मिश्रा राक्षसिका सूर्य्यसंक्रान्तिश्चार्कवासरात्" । वशिष्ठः "घोरोग्रर्क्षे ध्वाङ्क्षी लघुभे चरभे महोदरी मृदुभे । मन्दाकिनी ध्रुवर्क्षे मन्दा मिश्रा मिश्रे च राक्षसी तीक्ष्णे" । अत्र छन्दोभङ्गस्त्वार्षः । देवीपुराणे "मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा । क्षिप्रे ध्वाङ्क्षीं विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता । चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरेष्वेषु राक्षसी । मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रकेषु संक्रमे" इति । रत्नमालायाम् "उग्रक्षिप्रचरे मित्रध्रुवमिश्राख्यदारुणैः । ऋक्षैः संक्रान्तिरर्कस्य घोराद्या क्रमशो भवेत्" । नारदकश्यपौ "शूद्रतस्करवैश्यद्विजादिनृप गवां क्रमात् । अनुक्तानाञ्च सर्वेषां घोराद्याः सुखदाः स्मृताः" । एतादेवाः ब्राह्मणाः अनुक्तानां चाण्डालादीनाम् । ननूक्तं वक्ष्यमाणं वा शुभाशुभफलं सायनांशसंक्रान्तितः कुतो न विचार्य्यते इति चेत् उच्यते सायनांशसंक्रान्तेः स्नानदानजपादावेव कार्य्यं न सर्वत्र यदाह पुलस्त्यः "स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मसु । सुकृतं चलसंक्रान्तावक्षयं पुरुषोऽश्नुते" इति । चलसंक्रान्तिः सायनांशसंक्रान्तिः । अतश्चलसंक्रान्तेः परिगणितस्नानादिकविषयत्वादेव कल्पान्तरेषु विवाहादिशुभकर्मसु संक्रान्तिमात्राङ्गीकारे शुभाशुभफलकथनस्य नास्त्युपयोग इति युक्तमुत्पश्यामः । इदं चाग्रे सम्यक्तया निर्णेष्यते" । "अथ दिनरात्रिविभागेन संक्रान्त्यशुभफलमुत्तरायणदक्षिणायनसंज्ञाश्च सार्द्धवसन्ततिलकयाह । त्र्यंशे इति अत्रार्कसंक्रमणमित्यनुवर्त्तते दिनप्रमाणं त्रिभिर्भक्तं यत्रात्मकस्तृतीयांशो भवति तत्र दिनस्य प्रथमत्र्यंशेऽर्कसंक्रमणं नृपतीन् हन्ति मध्ये द्वितीयत्र्यंशे द्विजान् ब्राह्मणान् हन्ति अपरके तृतीयत्र्यंशे वैश्यान् इत्येव सर्वत्र व्याख्येयम् । अस्ते सूर्य्यास्तसमयेऽर्कसंक्रमणं शूद्रान् । अथ रात्रिसंक्रान्तिफलं तत्र रात्रिप्रथमप्रहरे पिशाचकादीन् आदिशब्देन भूतादीन् । द्वितीयप्रहरे नक्तञ्चरान् राक्षसान्, तृतीयप्रहरे नटान् नर्त्तकान्, चतुर्थप्रहरे पशुपालकान् आभीरान् । सूर्य्योदयसमयकालेऽर्कसंक्रमणं सकललिङ्गिनः पाषण्डादिकान् हन्तीत्यर्थः । "पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः" इत्यभिधानात् । यदाह नारदकश्यपौ "पूर्वाह्णे नृपतीन् हन्ति विप्रान् मध्यदिने विशः । अपराह्णेऽस्तगे शूद्रान् प्रदोषे च पिशाचकान् । निशि रात्रिञ्चरांश्चारानपररात्रके । गोपालांश्च सन्ध्यायां लिङ्गिनः रविसंक्रमः" इति । संक्रान्तेः क्रूरसौम्यवारपरत्वेन "अथ विशेषमाह वशिष्ठः रविरवि-

भौमवारे संक्रान्तौ दिनकरस्य तन्मासे । पित्तकफानिलजामयमरपतिकलहस्वदृष्टिश्च । बुधगुरुसितचन्द्राह्वे क्षिति संक्रान्तावनामय नृणाम् । क्षितिपतिनिकरक्षेमं सस्यविवृद्धिर्विधर्मिणां पीडा" । अत्र मेषसंक्रान्तौ विशेषमाह कश्यप "यदा मेषगतः सूर्य्यो भरण्यादिचतुष्टये । सस्यवृद्धिर्भवेत्तत्र हानिरार्द्राचतुष्टये । मघादिदशके हानिः क्षेमं चानुक्तभेषु च" । अस्यार्थः । यस्मिन् दिने मेषसंक्रमणस्तद्दिने चन्द्रो यदि भरण्यादिनक्षत्रचतुष्टये स्यात् तदा सस्यवृद्धिः एवमन्योऽपि व्याख्येयम् । अथ जन्मनक्षत्रे संक्रान्तिफलं दीपिकायां "यस्य जन्मर्क्षमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत् । तन्मासाभ्यन्तरे तस्य रोगः क्लेशो धनक्षयः" इति । तत्र शान्तिकमपि दीपिकायामुक्तम् "नगरसरोरुहपद्मैरजनीसिद्धार्थलोध्रसंयुक्तैः । स्नानं जन्मन्यृक्षे रविसंक्रान्तौ नृणां शुभदमिति" । अथ संक्रान्तिषु वृष्टौ जातायां फलमुक्तम् वसिष्ठेन "अजकन्याझषकर्किणि संक्रान्तौ यदि भवेद्वर्षम् । अतुलं क्षेमसुभिक्षं नृपसज्जनगोकुलक्षेमम् । घटचापसिंहमिथुनसंक्रान्तौ यदि भवेद्वर्षम् । आमयडामरभूभृद्युद्धमनर्थं स्पृष्टिश्च । वृषवृश्चिकतुलमकरे वृष्टिः स्यात् संक्रमे समये । विस्फोटामयतस्करपीडावृष्टिः क्षयात् भयमिति" । अथ सौम्येति मकरकर्कटयोः संक्रान्तिश्चेत् तदा क्रमेण सौम्ययाम्यायनं निरुक्तं कथितं मकरे उत्तरायणं कर्कटे याम्यायनं स्यादित्यर्थः । यदाह नारदः "सौम्ययाम्यायने मृगे भवतो मृगकर्किणि" इति । अथाशीत्यादयः संक्रान्तीनां षडशीतिमुखादिकाः संज्ञा अत उक्ता षडशीतीति धनुर्मिथुनकन्यामीनेषु संक्रान्तिश्चेत् तदा षडशीतिमुखा नाम्नी संक्रान्तिः, तुलामेषयोः संक्रान्तिर्विषुवनाम्नी । सिंहवृश्चिकवृषकुम्भेषु संक्रान्तिर्विष्णुपदाख्या । उक्तञ्च नारदेन "स्थिरभेष्वर्कसंक्रान्तिर्ज्ञेया विष्णुपदाह्वया । षडशीतिमुखं प्रोक्तं द्विस्वभावेषु राशिषु । तुलाधराजयोः प्रोक्तं विषुवं सूर्य्यसंक्रमम्" । संज्ञाप्रयोजनञ्च "याम्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तुलाजयोः । षडशीत्यानने सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः" । इति वक्ष्यति । अत्र मनुः "संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि । रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद् यदि मानवः । सप्तजन्मसु रोगी स्याद् दुःखभागी हि जायते" इति शातातपोक्तेः स्नानदानश्राद्धादिकमस्य संक्रान्तिकालेऽवश्यकर्त्तव्यता प्रतीयते तत्र श्राद्धादेरनेकक्षणसाध्यत्वादनुष्ठानलक्षणप्रामाण्यमापद्येत संक्रान्तिकालस्यातिसूक्ष्मत्वात् तदुक्तम् देवीपुराणे "सुप्ते नरे सुखासीने यावत् स्पन्दति लोचनम् । तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्त्तितः । तस्माच्छततमो भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते । त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः" इति । देवलोऽपि "संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः" इति पिशितेक्षणैः मनुष्यैः । अतो मुख्यकालानुपलब्धौ गौणकालेऽपि कार्य्यं वचनप्रामाण्यात् । स च गौणकालः प्रतिनिधिरित्यतो गौणकालमुपजातिकाच्छन्दःपूर्वार्द्धेनाह संक्रान्तीति । गणितमार्गेण यः उष्णगोः सूर्य्यस्य संक्रान्तिकाल आगतस्तत उभयत्र पूर्वतः परतश्च षोडश नाड्यः पुण्यास्तत्सम्पादकत्वात् पुण्याः मताः सम्मताः सूर्य्यसंक्रान्तिसमयात् पूर्वं षोडश पश्चाच्च षोडश घटिकाः पुण्यकाल इति द्वात्रिंशद्घटिका भवन्तीत्यर्थः । तदाह वसिष्ठः "दिनपतिसंक्रमणात् प्राक् षोडश नाड्यश्च पुण्यकालः स्यात् । परतः षोडश नाड्यः सर्व्वत्र स्नानदानकार्य्येषु । ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि "संक्रान्तेः प्राक्परतश्चाद्याः षोडश नाडिकाः । प्रवर्त्तिंशत् संक्रमस्य पुण्याः सर्व्वस्य नाडिकाः" । अनेन "संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः" इति स्मृतिवाक्ये "षः पूर्व्वतः परतश्चाष्टावष्टौ घटिकाः पुण्यकाल इत्येवं षोडशेति व्याख्यानं तदपास्तं भवति । सिद्धान्तमतेनाशनाविदः सूर्य्यसिद्धान्तेऽभिहितः "अर्कमानकलाः षष्ट्या गुणिता भुक्तिभाजिताः । तदर्द्धनाड्यः संक्रान्तेरर्व्वाक् पुण्यं तथा परे" । सिद्धान्तशिरोमणावपि "षष्टिघ्नबिम्बं ग्रहभुक्तिभक्तं संक्रान्तिनाड्योऽखिलधर्म्मकार्य्ये । रवेस्तु ताः पुण्यतमा ग्रहः स्वसंक्रान्तिगोबिम्बफलं विधत्ते" । इति शाणना चेत् यदि ग्रहस्पष्टगतिसम्बन्धकलाभिरहोरात्रमानरूपाः षष्टिघटिकालभ्यन्ते तदा ग्रहबिम्बकलाभिः किमिति त्रैराशिकेन ग्रहे बिम्बकलाना षष्टिगुणितो ग्रहभुक्तिभाजको निष्पन्न इत्यर्थः । एवं सर्व्वग्रहाणामपि संक्रान्तिः स्यात् तदुक्तं सिद्धान्त एव । अत्र तु विस्तरभयादनुपयुक्तत्वाच्च नाभिरलेखि । अतएव त्रिंशद् एकत्रिंशद्वा द्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशद्वादिभेदेन स्मृतिषु पुण्यघटिकाभिधानं स्पष्टीकृत्य भेदसम्भवाद्भिन्नं तदेव सामान्यतः संक्रान्तिषु द्वात्रिंशत् घटिकारूपः पुण्यकालो निर्णीतः । देवीपुराणे तु मन्दादिसंज्ञाभेदात् पुण्यकाल-

कालात् मध्य इत्यपेक्षाया सङ्क्रान्तिकालादेवेत्यतः पूर्वमष्टौ पश्चाच्चाष्टौ घटिकाः पुण्या इत्यर्थः । यमूक्तं वृहस्पतिना "वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश" इति । तुलामेषसङ्क्रान्तिकालात् प्राक्पश्चाच्च पञ्च पञ्च घट्यः पुण्या इत्युक्तम् यदप्युक्तम् आद्यन्तयोस्त्यागात् मध्यमस्य गणितागतपुण्यकालघटिकानां मध्ये त्रिभागः स्थूलतया दशघटिकात्मको भवतीति । "याया सन्निहिता नाड्य" इति कश्यपोक्तेः । षडशीतिमुखेऽप्याद्यापिमघटीनां पुण्यकाले तरतमभावः । यत्तु षडशीत्या व्यतीताया षष्टिस्तुच्यास्तु नाडिका" इति वृद्धवशिष्ठवाक्यं तत् प्रागघटीषु प्रतिबन्धवशात् श्राद्धादेरसम्भवे ,अन्तिमघटीषु श्राद्धादिक्रियाभ्यनुज्ञायाः परमावधिकालेयत्तार्थम् । इदं सर्वं दिवासंक्रान्तिविषयं वेदितव्यम् "अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम्" इति सामान्यवाक्यस्य सौम्यायने विष्णुपदे इत्यस्य च विशेषवाक्यस्यैकवाक्यता । अतएव "रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः" इति रात्रिपरविशेषस्य वचनात् । एवं निर्णीते पुण्यकाले स्नानदानाद्यवश्यं विधेयमिति फलितोऽर्थः । तत्र स्नानदानाद्यकुर्वतस्तु प्रत्यवायमाह वशिष्ठः "इति सञ्चिन्त्य-विनिर्णयमादित्यं सदैव दैवतं । विषुवत्तने चायने संक्रान्तौ पुण्यदिवसेऽपि । पितृष्टिं यो न कुरुते दत्त्वा याति नरकं तस्य पिता । आगतगतसमयेऽपि च करोति यद्दानजपहोमादिम् । जपस्तापितमोक्ष तद्वत् तद्दानं निष्फलं भवतीति"। अयने अयनप्रत्यासन्ने च संक्रमणे आगतसमये निर्णीते पुण्यकालातिक्रमसमये स्नानादिं निष्फलमित्यर्थः । संक्रान्तिषु स्नानदानादेः फलमाह भरद्वाजः "षडशीत्यां तु यद्दानं विषुवद्दितये तथा । दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते"। वृद्धवशिष्ठोऽपि "अयने कोटिपुण्यानि लक्षं विषुवे फलम् । षडशीत्यां षडशीत्या फलं विष्णुपदेषु च" इत्यवसर्पतिप्रसङ्गेन । इति सूर्यसंक्रान्तिनिर्णयः । अथ नावं केवलं सूर्यसंक्रमस्यैव पुण्यकालः किन्तु चन्द्रादीनां ग्रहाणां नक्षत्रसंक्रमे राशिसंक्रमे च पुण्यकालो भवति सोऽपि सोपपत्तिकं प्रसङ्गतः प्रोच्यते तत्रादौ यदाह जैमिनिः "नक्षत्रराश्योः रविसंक्रमे क्रूरर्क्षात् परत्रापि रवीन्दुनाड्य.१६ । पुण्याश्चेन्दोस्त्रिघराऽपद्वेर्मुक् शुभैकनाडी॥१२ शनिभिः शुभोक्ता । नाड्यस्तत्र अपचाः क्रमशः॥ बुधस्य तिस्रो नमम. पलानि १।१४।

अन्ये त्रिकनाड्यः पञ्चप्रयुक्ता गुरौ च४४।७ शुक्रे चपनाडस्तत्र ४।१ । द्विनागनाड्यः पञ्चप्रयुक्ता ८२।७ शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्या । आद्यन्तमध्ये जपदानहोमं कुर्वन्नवाप्नोति सुरेन्द्रधाम" । अस्यार्थः सूर्यस्य नक्षत्रसंक्रमे राशिसंक्रमे च प्राक्परतश्च षोडश घटिकाः पुण्याः एवं चन्द्रस्यैकघटी त्रयोदश पलानि । भौमस्य चतस्रो घटिका एकं पलम् । बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि, गुरोश्चतुश्चत्वारिंशत्घटिकाः सप्त पलानि शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं, शनेर्द्व्यशीतिघटिकाः सप्त पलानि चोभयतः पुण्यकाल इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । "भानोर्गतिः षोडशभागयुताङ्किता वा बिम्बं विधोस्त्रिगुणितायुगशैलभक्ता७४ । तिथ्यङ्गि७।१५ भौमशशिभुक्तिरिषुद्वि२५ भक्ता मन्दाश्वि२८ युगभवति वा विधुबिम्बमेवमिति" सिद्धान्तशिरोमणौ त्रुक्प्रकारेण रविचन्द्रभौमादीनां बिम्बकला आनेयाः "अर्कोविधुः सपरत्वा कृतवर्गभाजः नयुक्तादयो नव च षष्टिकलेषमत्र । कुम्भध्यमास्तुकलाः क्षितिजादिकानां लिख्यागुणकविवरेण प्रकल्पितिमिता । इति तत्रैवोक्ताः भौमादीनां मानकलास्तत्र क्रमेण मानकला । तत्र "अर्केन्दुबिम्बं दशभुक्तिभक्तं संक्रान्तिनाड्योऽखिलधर्मकाले । रवेस्तु ताः पुण्यतमास्तु सर्वसंक्रान्तिगोमित्रपर्व विधत्ते" इति भास्करोक्तदिशा संक्रान्तिनाड्यः तत्र पञ्चभुजवक्ष्यैवोक्ताः "नन्दाश्वाभुजगाश्वेः शशिनतिः बाणाद्रयः ख्याम्बरवसुद्याकूरकलाः कुवेद४४विकलाः पातच्युताम्भसः । नाडेयस्य भद्रीगुणारचरक्रा प्रश्नोषुविकारद्राः पञ्चश्च विजय वसुमिता चष्टौ शते द्वे कले" इति बुधशुक्रयोस्तु संक्रान्तिघटिकानयने पर्यगतिरेव हारः कक्ष्यत्वद्दतिवृत्तत्वात्तयोः,वाचनाभावे हि बुधशुक्रौ तु रवेरासन्नावेव कदाचिद्दूरतः कदाचित् पृष्ठतश्चातश्चरावपि कदाप्यनन्तौ इष्येते । ततस्तयोरपि रविगमनवदस्या एव भ्रमचा इत्युपपन्नमिति भास्करेणाभिहितत्वात् । पञ्चाननागुणतिथ्यक्षोत्रयोः षोडशकलामानानां वाचनाविवकोर्णैः कल्पिता तदेवं पञ्चगतय इत्यादिप्रकारेण साधिताः पुण्यकालघटिकाः सूर्यस्य यथा त्रिंशत् घटिका एवं चन्द्रस्य द्वे घटिके षड्विंशतिपलानि भौमस्य नवघटिकाश्चत्वारिंशत्पलानि बुधस्य षट्घटिकाः विंशतिपलानि गुरोरष्टाशीतिर्घटिका एवं शुक्रस्य नव घटिका चाष्टौ पलानि शनेः सप्ताधिकं शतं घटिकाः । पूर्वापरकाले

मिलित्वा पुण्यकाल इत्यर्थः। अत्र वासना प्रागुक्ता एतदर्थं नाद्य प्राक्परतश्च पुण्यता। अत्र गणितागतघटीपलेषु लिखितजैमिनिवाक्ये च क्वचित् किञ्चिदुपलभेदो घटिकाभेदश्च सगतिस्पष्टकृतिवशतः। युक्तं चैतत् आकाशे हि वेधादिना स्पष्टा एव खगा दृश्यन्ते न मध्यमाः "दिनद्वयस्पष्टखगान्तरालकालः स्फुटस्तु स्फुटभुक्तिबिम्बैरिति" स्पष्टगत्यैव बिम्बसंक्रान्तिघट्यानयनमुचितम् उक्तञ्च केशवार्केण "कुजादिकानामपि बिम्बलिप्ताः षष्ट्याहताः स्पष्टजवेन भक्ताः। नाड्यादिकः संक्रमणान्तरालकालः स्फुटस्तु स्फुटभुक्तिबिम्बैरिति" अपिशब्दात् सूर्यचन्द्रमसोर्ग्रहणं तथा सति मध्यमापेक्षया स्पष्टगतिबिम्बयोरुपचयापचयाभ्यां साम्येऽप्यन्तद्घटिकानामप्युपचयापचयसाम्यापत्तिक्रमेणापतति तेषां चानियतत्वात्तद्ये उपनिबन्धायोगाज्जीर्णैर्नियतमध्यगत्या सूर्यादीनां ग्रहाणां पुण्यकालघटीरानीयोपनिबन्धः कृतः। अत्र मत्कृतं पद्यम् "नाड्यो रामगुणाः३३ रवेरथ विधोः षट्दोः पलैः युग्मद्वयः१।२६ भौमस्याब्धिपलैर्युता नव८।४ विदो६।२०युक्ताः पलैः व्याश्विभिः। मन्दाद्योऽष्टगजाद्द८ गुरोरथ भृगोर्नन्दा९।८ पलैरष्टभिः पुण्याः स्युः खन्दपाः शनेः१६ उभयतो राश्यन्तयोः संक्रमे। अतो यो जैमिनिवाक्ये चान्द्रीवतसः पलसप्तयुक्ता गुरोरितिपाठो माधवादिभिरपाठि तथा हेमाद्रिणापि द्विनागनाड्यः इति पदे नागा अष्टौ द्विराहता नागा द्विनागाः षोडशनाडिकाः शनैश्चरसंक्रान्तौ पुण्यकाल इति यत् व्याख्यातवान् तदुभयमपास्तं भवति तथा रामचन्द्राचार्या अपि कालनिर्णयदीपिकायां हेमाद्र्यादिमूलकमसमर्थं स्वपद्येनोपानिबध्नात् अतश्चिन्त्योक्तयोगेयाः। तस्मात्सर्वग्रहाणां राशिनक्षत्रयोः संक्रान्तिषु पुण्यकालताप्यस्ति। भास्करोऽपि "रवेस्तु ता पुण्यतमाः" इतिवदचन्द्रादिसंक्रान्तिषु नाड्यः पुण्या इत्यसूचयत्। अतिशायने तमपिति पाणिनिवचनात् "चन्द्रः स्वसंक्रान्तिगोमित्रफल विपन्ने" इति। सूर्यादिसंक्रान्तिसाधारणं तत्र सकलसंक्रान्तिषु दिनरात्रिविष्णुपदादिभेदेन सूर्यस्य क्रमवन्निर्णयोऽध्येव। एतत्संक्रान्तिमान्यता हि गुर्जरदेशेऽस्तीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन। इति सकलग्रहसंक्रान्तिनिर्णयः" पी॰धा॰

करणभेदेऽर्कसंक्रान्तिफलं तत्रैव

नारदः "निविष्टो वणिजे विष्ट्यां बालवे च बवे गरे। कौलवे शकुनौ भानुः किंस्तुघ्ने चोर्द्ध्वसंस्थितः। चतुष्पात्तैतिले नागे सुप्तः क्रान्तिं करोति सः। धान्यार्घवृष्टिषु सर्वं श्रेष्ठ हीन भवेत्क्रमात्" क्रान्तिं संक्रान्तिम्। रत्नमालायामपि "चतुष्पदे तैतिलनागयोश्च सुप्तो रविः संक्रमणं करोति। विष्ट्यां बवाख्ये च गराह्वये च स बालवाख्ये वणिजे निविष्टः। किंस्तुघ्ननाम्नि शकुनावपि कौलवाख्ये चोर्द्ध्वस्थितस्य खलु संक्रमणं रवेः स्यात्। धान्यार्घवृष्टिषु भवेत् क्रमशस्तदनिष्टमध्येष्टतेति मुनयः प्रवदन्ति पूर्वे" इति।

"संक्रान्तौ ग्रहणर्क्षं वा जन्मन्युभयपार्श्वयोः। नेष्टं त्रयं षट्शुभदं पर्यायाच्च पुनःपुनः। हानिर्वृद्धिः स्थानहानिस्तथा प्राप्तिरिति क्रमात्" नारदेनोक्तम्।

संक्रान्तेर्यन्नक्षत्रं ग्रहणनक्षत्रं वा यदि जन्मभं भवेद्य वा ताभ्यामुभयपार्श्वगतं जन्मभं भवेत्तदा अनिष्टमेव नक्षत्रत्रयं निषिद्धं ततो नक्षत्रषट्कं शुभं ततस्त्रिकेऽर्थहानिस्ततः षट्के वृद्धिः ततस्त्रिके स्थानहानिस्ततः षट्सु वृद्धिः षट्सु स्थानप्राप्तिरिति। अतएव पठन्ति दाक्षिणात्याः "संक्रान्त्यधरनक्षत्राद्गणयेज्जन्मभावधि। त्रिकं षट्कं त्रिकं षट्क त्रिकं षट्कमिति क्रमात्। पन्थाभोगो व्यथा वस्त्रं हानिश्च विपुलं धनम्" इति त्रिक शुभ षट्कमशुभमिति फलितोऽर्थः" पी॰धा॰। अधिकमयनसंक्रान्तिशब्दे ३२९९०दृश्यम्।

स्थूलतया मेषादौ रविसंक्रान्तेर्वारदण्डाद्यानयनप्रकारः ज्यो॰त॰ उक्तो यथा

"नवाष्टशक्र१४८९हीनेन शकाब्दाङ्केन पूरिताः। भूवेदचन्द्रावेकाब्धी कुरामौ वेदयुग्मकौ। १।४१।२१।२१।२४ अङ्का अनुपदादेस्तु सप्ता लब्धाङ्कमिश्रिताः। दशांशात् अब्धौ हृयेषू च १०।५७ पला॰द्युत्वा ततः पुन। सप्तावशिष्टा वाराः स्युस्ततो दण्डादिकाः परे। मेषसंक्रमणे भानोः सिद्धान्तस्फुटसम्मताः। भुजो वह्निमूरामाग्नी २।५६।१३ कालोजातिर्गजाब्धयो। ६।२२।१८ रामचन्द्रोऽग्नियुग्मश्च ३।१।२३ तर्कोऽङ्कदृक् नगाशुगौ। ६।२९।५९ द्वावङ्कदृग् वेदबाणा २।२९।५४ अब्धिनीपशरौ शराः। ४।५५।१३ पक्षागवेदौ शून्येन्दू ६।४८।१० एक शैलभुजौ शराः। १।१७।५। द्वौ षडग्नी तथा काला २।३६।६ अब्धीरामः शरावनी। ४।३।१५। पक्षाग्नीषू तथा रुद्रा ५।५३।११ मेषसंक्रमवारतः। अब्दैर्योज्या वृषादेस्तु वाराद्याः संक्रमे रवे"।

राशिभेदे संक्रान्तिनामभेदः तत्संक्रमकाले स्नानदानस्य पुण्यातिशयः क्रान्तिचक्रस्थानविशेषस्थितौ फलभेदश्च तत्रोक्तो यथा "मकरकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने। विषुवती तुला-

मेषे गोत्रमध्ये तथापराः। धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः। वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता। मूर्ध्नि सप्त मुखे त्रीणि हृदये पञ्च विन्यसेत्। त्रितयं हस्तपादेषु सप्तविषुवमक्रमात्। मस्तके भूपतेः सौख्यं वदने पटुता शुभे। हृदये च धनाढ्यत्वोऽर्थप्राप्तिर्दक्षिणे करे। वामे करे महद्दुःखं सुखं पादे च दक्षिणे। भ्रमणं वामपादे च कथितं विषुवत्फलम्। षण्मूर्ध्नि वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा। त्रितयं करपादेषु षडशीतेः क्रमात्। मानं मूर्ध्नि मुखे वैरं हृदये सुखसम्भवः। दो-र्द्वयोर्भोगलाभश्च पादयोः स्वभे" षडशीतिफलम्। "शीर्षे पञ्च मुखे त्रीणि हस्तयोश्च त्रयं त्रयम्। हृदि षट् षष्ठी नाभौ गुदे च पादयोर्द्वयोः। उत्तरायणभास्करेयं स्वनक्षत्रस्थिते फलम्। शीर्षेऽथ लाभो वदने सुखानि दक्षे करेऽर्थं हृदये च सौख्यम्। नाभौ शुभं वामकरेऽर्थनाशो गुह्ये भयं वामपदे प्रवासः" उत्तरायणफलम्। "शीर्षे त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हस्तयोः। अष्टौ पादद्वयेऽप्यष्टौ दक्षिणायनसंक्रमात्। शीर्षे ज्ञानी मुखे विद्या हृदये वित्तसञ्चयः। प्रवासः स्यात् करे वामे भिक्षालाभश्च दक्षिणे। निष्फलं वामपादे च किञ्चिल्लाभश्च दक्षिणे" दक्षिणायनफलम्। "मध्ये सङ्क्रमणं यत्र विष्णुपद्यां मुखे तु तत्। चत्वारि दक्षिणे बाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये। चत्वारि वामबाहौ च हृदये पञ्च निर्दिशेत्। चक्षुर्द्वये द्वयं योज्यं मूर्ध्नि द्वे चैकक गुह्ये" "रोगो भोगस्तथा यानं बन्धनं लाभ एव च। ऐश्वर्यं राजपूजा च अपमृत्युरिति क्रमात्" विष्णुपदीफलम् "मुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम्। क्रोडे बाणस्तथा वेदाः करे चान्यतरेऽपि च। द्वय द्वय तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा। द्वयश्चैव तथा गुह्ये षडशीत्या क्रमे स्थिते। मुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि। कान्ता काद्यन्नं वामे हस्ते स्यात् प्रीतमैत्र्याम्। क्रमाच्चो नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके। गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षडशीतिफलं स्मृतम्" षडशीतिफलम्। गुरुसंक्रान्तिफलमुक्तं ज्यो० त० यथा "शीर्षे चत्वारि राज्यं जलधिरपि करे दक्षिणे चापि सौख्यं चैकं कण्ठे विभूतिं मदनशरमितं सव्यपि प्रीतिमङ्गम्। पादस्थाः षट् च पीडा पुनरपि जलधिर्वामहस्ते च मृत्युं नेत्रे त्रीणि प्रदद्युः शुभमथ निजके गोकपते संक्रमार्त्"।

संक्रान्तिपुण्यकालव्यवस्था ति०त० संक्षेपतो दर्शिता यथा "तदयं संक्षेपः। दिवसक्रमणे कृत्स्नं दिनं पुण्यं षडशीतिमुखे" इत्याद्युक्तं पुण्यतरं मन्दामन्दाकिनीत्यादि क्रमेण त्रिचतुरादिघटिकाः पुण्यतमाः। दिनदक्षोत्तरायणादिविहितविंशतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्वं रात्रिसंक्रमणे तु कलान्यून प्रथमार्द्धगते तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यम्। कालद्वयात्मकमध्यरात्रगते तद्दिवसीयतिथेरभेदे तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यं भेदे तु तद्दिवसीयशेषयामद्वयं परदिवसीयाद्ययामद्वयञ्च पुण्यम्। उभयदिने पुण्यकालेऽपि पूर्वदिनाकरण एव परदिने तद्विहितं कार्य्यम्। तिथिभेदाभेदयोर्दक्षिणायने तद्दिवसीयशेषयामद्वयम् उत्तरायणे तु परदिवसीयाद्ययामद्वयं पुण्यमिति मध्यरात्रीयकलोत्तरशेषार्द्धरात्रसंक्रमणमात्रे तु परदिनाद्ययामद्वयं पुण्यमिति सन्ध्यासंक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रेर्व्यवस्थितिः"। तत्प्रमाणं ति०त० द्रष्टव्यम्। संक्रान्तौ कालाशुद्धिदोषादिकं नास्ति यथोक्तं ति०त० स्कान्दे "एकान्ततो मया प्रोक्ता कालाः संक्रान्तिसंज्ञकाः। नैतेषु विद्यतेऽनिष्टं यतश्चाध्ययवस्थिताः। अन्यस्यापि यद्दत्तं कृताभ्योऽपि मानवैः। अकालेऽपि हि तत्सर्वं सर्वमक्षयतां व्रजेत्"।

सङ्ख्य न० संख्यायते परस्परमाक्रोशारम्भं क्रियतेऽत्र सम्+ख्या-घञर्थे क। १युद्धे अमरः। अच्। २विचारे स्त्री अमरः। ३समग्रबुद्धौ राजनि० ४तुल्याश्रिते एकत्वद्वित्वादौ गुणभेदे च स्त्री टाप्। एकादिसंख्यावाचकस्य संख्यासंख्येयोभयपरता "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इति पा० महाभाष्ये उक्ता। तेन घटानां पञ्चत्वमपि स्यात् "बालोऽङ्कुरेका गुणसम्प्रयुक्ता" इत्यादि वेदाङ्गे संख्यापरतया निर्देशोऽपि साधु। किन्तु संख्यान्वयातार्थेन प्रसिद्धिः संख्यायुक्ते निरूढलक्षणेति विवेकः। तत्र एकादिदशान्तां शब्दास्त्रिलिङ्गा विंशत्याद्यास्तु नियतस्त्रीलिङ्गादिकाः। तत्रापि विंशत्यादिशब्दाना बहुत्वसंख्यावाचकत्वेऽपि एकवचनान्ततैव। तद् उक्तौ बहुवचनान्ता अपि पञ्च विंशतयः षट् शतानीत्यादि। तेषां विशेषसंज्ञा लीला० दर्शिता यथा "एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः। अर्बुदमब्जं (पद्म०) खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात्। जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः संख्याया स्थान-

ष्टारार्थं कृता पूर्वैः"। तन्नामाकं पु॰-नामान्तराणां तानि यथा "एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा। लक्षं च नियुतञ्चैव कोटिरर्बुदमेव च। वृन्दः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः। अन्त्यं मध्यं परार्द्धं च दशवृद्ध्या यथोत्तरम्"। संख्या च गणनव्यवहारे हेतुः यथोक्तं "गणनव्यवहारे तु हेतुः सङ्ख्याभिधीयते। नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमुच्यते। द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मता। अनेकाश्रयपर्य्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः। अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः। अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते" भाषा॰ पर्य्याप्तिसम्बन्धेनैव अनेकाश्रिता समवायेन तु प्रत्येकाश्रितेति बोध्यम्।

सङ्ख्यात त्रि॰ सम्+ख्या-क्त। १कृतसङ्ख्ये २गणिते ३सम्यक् ख्याते च तेन राशिशब्दस्य समासे अच् सङ्ख्या॰। संख्यातराशः। [४परिकृते अमरः। २संख्यायुक्ते त्रि॰।

सङ्ख्यावत् पु॰ सङ्ख्या विचारणाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः।

सङ्ख्येय त्रि॰ सङ्ख्यायतेऽसौ सम्+ख्या-यत्। १गणनीये २संख्याकरणयोग्ये।

सङ्ग पु॰सन्ज-भावे घञ्। १मेलने २सम्बन्धे ३विषयादिरागे च"ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते" गीता।

सङ्गणिका सम्+गण-भावे ण्वुल्। अप्रतिरूपकथायां त्रिका॰

सङ्गत न॰ सम्+गम-भावे क्त। १सौहार्दे २सङ्गतौ च। कर्त्तरि क्त। ३मिलिते त्रि॰। ४सङ्गतियुते ५युक्तिसंसिद्धे अमरः।

सङ्गति स्त्री सम्+गम-क्तिन्। १सङ्गमे २मेलने न्यायोक्ते अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषये "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते" इत्युक्ते ३प्रसङ्गादौ पदार्थे च।

सङ्गम पु॰ सम्+गम-घञ् न वृद्धिः। १सङ्गतौ २स्त्रीपुंसयोः सम्भोगे पु॰न॰ अमरः। ३नद्यादेर्नद्यादियोगस्थाने च "लक्षासागरसङ्गम" इति पुराणम्।

सङ्गर पु॰ सङ्गीर्य्यते सम्+गॄ-भावादौ अप्। १आपदि २प्रतिज्ञायां ३युद्धे च अमरः। कर्त्तरि अच्। ४क्रियाकारके ५विषे मेदि॰ ६शमीवृक्षफले न॰ मेदि॰।

सङ्गव पु॰ सङ्गता गावो दोहनायात्र काले नि॰। "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु" इति दक्षोक्ते प्रातःकालानन्तरं मुहूर्त्तत्रयात्मके कालभेदे।

सङ्गिन् त्रि॰ सन्ज-घिनुण्। सङ्गयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

सङ्गीत न॰ सम्+गै-क्त। १दर्शनार्थे नाट्यगीत[illegible] हेमच॰। २तत्प्रतिपादकग्रन्थे च। कर्म्मणि क्त। ३सम्यग्गीते त्रि॰। सङ्गीतशास्त्राणि च नानाविधानि मूलग्रन्थकर्त्तारश्चत्वारः भरतहनुमत्सोमेश्वर[illegible] हनूमद्ग्रन्थस्यैव लोकेऽधुना बहुलप्रचार। [illegible] च स्वराध्यायः रागाध्यायः तालाध्यायः न[illegible] भावाध्यायः कोकाध्यायः हस्ताध्यायश्चेति स[illegible] सङ्गीतसारादौ विस्तरो दृश्यः। [illegible]

सङ्गीति स्त्री सम्+गै-क्तिन्। १सम्यग्गाने २[illegible]

सङ्गीर्ण त्रि॰ सम्+गॄ-क्त। स्वीकृते अमरः।

सङ्ग्रह पु॰ सम्+ग्रह-अप्। १सञ्चये २संक्षिप्तार्थकवाक्यान[illegible] सङ्कलने च "विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्र[illegible] निबन्धोय समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधा"। [illegible] ४ग्रहणे ५ग्रहणे ६संक्षेपे मेदि॰७सहौ विश्व॰ [illegible] ८महोद्योगे नानार्थरत्नमा॰। १०व्याडिप्रणीते व्याकरण ग्रन्थभेदे "सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते" वाक्यपदीयम्।

सङ्ग्रहणी स्त्री संश्रिता ग्रहणी। ग्रहणीरोगभेदे।

सङ्ग्राम युद्धे अद॰चु॰उभ॰सक॰ सेट्। सङ्ग्रामयति [illegible] असङ्ग्रामत् त। अत्राफलवत्कर्त्तर्य्यपि आ॰ इत्येके।

सङ्ग्राम पु॰ सङ्ग्राम-भावे अच्। युद्धे अमर॰।

सङ्ग्रामपटह पु॰ ६त॰। रणवाद्यभेदे त्रिका॰।

सङ्ग्राह पु॰ संगृह्यते सम्+ग्रह-कर्म्मणि घञ्। म[illegible] मुष्टिबन्धस्थाने अमरः।

सङ्ग्राहिन् पु॰सम्यक् गृह्णाति मलम् सम्+ग्रह-णि[illegible] १कुटजवृक्षे राजनि॰। [illegible] च त्रि॰। [अमरः। [illegible]

सङ्घ पु॰ सम्+हन-अप् घनादेशः। १सजातीयप्राणिसमू[illegible]

सङ्घचारिन् पु॰ सङ्घीभूय चरति [illegible] हेमच॰। २सङ्घीभूयचारिणि जन्तुमात्रे [illegible]

सङ्घजीविन् पु॰ सङ्घेन जीवति जीव-[illegible] जीविनि ग्रातीने हेमच॰।

सङ्घट्ट पु॰ सम्+घट्ट-भावे घञ्। १परस्परस[illegible] कर्त्तरि अच्। ३लतायां शब्दर॰। [illegible]

सङ्घट्टन न॰ सम्+घट्ट-ल्युट्। १मेलने [illegible] याञ्च। युच्। तत्रैव स्त्री। [illegible]

सङ्घतल पु॰ सङ्घे संहते मिलित [illegible]

सङ्घपुष्पी स्त्री सङ्घानि संहतानि [illegible] तको पुष्पवृक्षाम् (धाइ फुल) [illegible]

सङ्घर्ष पु० सम्+घृष-घञ्। १परस्परघर्षणे २स्पर्द्धायां ३सं मर्दे च शब्दर० ।

सङ्घशस् अव्य० सङ्घ+वीप्सार्थे-शस्। भूरिश इत्यर्थे ।

सङ्घाटिका स्त्री सङ्घटयति सम्+घट-णिच्-ण्वुल्। १युग्मे २कुट्टन्या ३जलकण्टके मेदि० । ४घ्राणे विश्व० ।

सङ्घात पु० सम्+हन-घञ्। १समूहे २नरकभेदे अमरः । ३सम्यग्हनने मेदि० ४दृढसंयोगे ५कफे च राजनि० ।

सङ्घातपत्रिका स्त्री सङ्घातयुक्तं पत्रमस्याः कप् अत इत्वम्। शतपुष्पायां राजनि० ।

सचि(ची) स्त्री षच-इन् वा ङीप्। इन्द्राण्यां रामाश्रम० [रोगभेदे राजनि० ।

सचिल्लक पु० सह क्लिन्नेन सहस्य स० कप् नि०। क्लिन्न-नेत्रे (पिचुटियुक्तनेत्रे) शब्दच० ।

सचिव पु० षच-इन् तथा सन् याति-क। १सहाये २म-न्त्रिणि अमरः ३२१ पृ० दृश्यम्। ४कृष्णधुस्तूरे राजनि० ।

सचिवामय पु० सचिवं सहाय आमयो यस्य । विसर्पे

सचीनन्दन न० ६त०। वैष्णवसम्प्रदायप्रवर्त्तके नवद्वीपाविर्भूते वैष्णवाचार्य्यभेदे तदाविर्भावश्च "शाके मुनिव्योमयुगेन्दुमाने(१४०७) पुण्ये तिथौ फाल्गुनपौर्णमास्याम् । त्रैलोक्यभाग्योदयपुण्यकीर्त्तिर्देवः सचीनन्दन आविरासीत्" चैतन्यचन्द्रोदयः। अस्य कर्त्ता गुणभगवद्वक्ता रत्न वैष्णवमन्यन्ते तत्र न किञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे

सचेतन त्रि० सह चेतनया सहस्य स०। विशिष्टज्ञानयुक्ते ।

सचेष्ट पु० सचते सच-अच् तथाभूतः सन् इष्टः। १आम्रे शब्दमा०। सह चेष्टया सहस्य सः। २चेष्टान्विते त्रि० ।

सच्चारा स्त्री सन् चारो गात्रानुलेपने विष्वग्गतिरस्याः । हरिद्रायां शब्दच० ।

सच्चिदानन्द पु० सन् नित्यं चित् चैतन्यमानन्दः त्रिपद कर्म०। १नित्यज्ञानसुखमये ब्रह्मणि वेदा०। ६त०। २तद्युते ईश्वरादौ त्रि० न्यायमतम् ।

सच्छूद्र पु० कर्म०। गोपनापितादौ शूद्रभेदे "सच्छूद्रौ गोपनापिताविति" स्मृति । [अमरः ।

सजम्बाल त्रि० सह जम्बालेन सहस्य स०। पङ्कयुक्ते देशे

सजाति पु०समाना जातिरस्य समानस्य सः। सवर्णेन सवर्णाया मूढायाम् उत्पादिते पुत्रे । २तुल्यजातौ त्रि० "सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते च सजातय" मिता०स्मृति० ।

सजातीय त्रि० समानां जातिमर्हति छ समानस्य स। समानधर्मयुक्ते अमरः ।

सजुष् अव्य०सह जुषते क्विप् सहस्य सः। १सहार्थे जुषा-हलादौ र। सजुः अव्यो०। "सजुःशल्य रतिं वसेदिति" भट्टि०। २प्रीतियुक्ते ३सेवायुक्ते च त्रि०४तापसे वाचस्पत्य०

सज्ज त्रि०षस्ज-अच्। १उद्युक्ते २वर्मिते अमर। ३सम्भृते विश्व० ४निश्चिते शब्दर०। भावे अ। ५आयोजने ६वेशे च स्त्री यतोजायते जन-ड। ७साधुजाते त्रि० ।

सज्जन न०षस्ज-णिच्-ल्युट्। १रक्षार्थं सैन्यस्थापने अमर० २घट्टे (घाटी) मेदि०। ३आयोजने। सन् जनः। ४सौजन्यवति जने पु०"निजाचाररताश्चैव ये कुर्वन्ति वेदसम्मतम्। पापाभिलाषरहिता सज्जनास्ते प्रकीर्त्तिताः" पद्मपु० "कुरु सज्जनरञ्जनमिति" उद्भट । ५सत्कुलोद्भवे च पु०। षस्ज-णिच्-युच्। ६गजपादीनामारोहणार्थं गजभूषाकरणादौ स्त्री अमर ।

सज्जित त्रि०सज्जा जातास्य तार०इतच् षस्ज् णिच्-कर्मणि क्त वा। १कृतवेशे २भूषिते ३वर्मिते च। [देवीपु० ।

सञ्च सञ्चीयतेऽत्र सम्+चि-ड। लेखनार्थे पत्रभेदे (साँच)।

सञ्चत् त्रि० सम्+चत-क्विप्। प्रतारके सि०कौ० ।

सञ्चय पु०सम्+चि-अच्। १समूहे अमर। २संग्रहे च। ल्युट्। सञ्चयन। सङ्ग्रहे न०। [चीदतीति पुराणम्

सञ्चयिन् पु० सम्+चि-इनि। सङ्ग्रहकारके "सञ्चयी नाव-

सञ्चा(चा,र पु० सञ्चरत्यनेन सम्+चर-घञर्थे करणे क घञ् वा। १सेतौ रत्नमा० २देहे हेमच०। भावे घञ्। ३प्रहारे राश्यन्तरगमने ४सम्यग्गतौ च ।

सञ्चाय्य पु० सञ्चीयतेऽग्निरत्र सम्+चि-ण्यत् नि०। यज्ञभेदे ।

सञ्चारिका स्त्री सञ्चारयति नायकयोर्वार्त्ताम् सम्+चर-णिच्-ण्वुल्। १दूत्याम् अमर०। २कुट्टिन्याम् ३युग्मे ४घ्राणे च मेदि० ।

सञ्चारिन् पु० सम्+चर-णिनि। १धूपे त्रिका० २वायौ शब्दच०। अलङ्कारोक्ते शृङ्गारादिरसाद्यनुगुणे ३भावभेदे च भावभेदश्च व्यभिचारिभाव। "नानाभिनयसम्बन्धात् भावयन्ति रसान् यतः। तस्माद्भावा अमी प्रोक्ता स्थायिसञ्चारिसात्त्विकाः"। "व्यक्तः सञ्चारिणा तथेति" सा०द०। ४सञ्चारकारके त्रि० स्त्रियां ङीप्। "सञ्चारिणी दीपशिखेवेति" रघु। सा च ५हंसपद्याम् राजनि० ।

सञ्चाली स्त्री सञ्चलति सम्+चल-अ गौरा० ङीष्। गुञ्जायां त्रिकाण्डशेष ।

सञ्चित्रा स्त्री प्रा० स०। मूषिकपर्ण्यां शब्दर० [कर्मभेदे च

सञ्चित त्रि० सम्+चि-क्त। १संगृहीते २अनारब्धफलके

सञ्ज पु॰ सम्+जन–ड। चतुर्मुखे १ब्रह्मणि २शिवे च मेदि॰ ३छाग्यां स्त्री त्रिका॰।

सञ्जय पु॰ भारतप्रसिद्धे धृतराष्ट्रसारथिभेदे।

सञ्जवन न॰ सम्+जु–युच्। परस्पराभिमुखतया स्थिते च- तुःशाले गृहे अमरः।

सञ्जीवन न॰ सम्+जीव–ल्युट्। १चतुःशालगृहे शब्दर॰। २सम्यक्प्राणधारणे च। सञ्जीवयति सम्+जीव–णिच्- ल्युट्। ३ओषधीभेदे स्त्री ङीप्।

सट न॰ स्त्री सठ–अच् पृषो॰ ठस्य टः। १व्रतिनां केशसङ्घाते २जटायाम् शब्दर॰। ३शिखायां ४सिंहादेः केशरे च मेदि॰ “सटच्छटाभिन्नघनेनेति” माघः। [ङीप्।

सटाङ्क पुस्त्री॰ सटा अङ्को यस्य। सिंहे शब्दर॰ स्त्रियां

सटि(टी) स्त्री सठ–इन् वा ङीप् पृषो॰। १शट्यां शब्दरत्ना॰ स्वार्थे क। २गन्धपत्रशट्यां राजनि॰। सट–इन् ङीप्। पृषो॰। सटीत्यत्र। ठान्तः तत्रार्थे राजनि॰।

सट्वा स्त्री सठ–व पृषो॰। १पक्षिभेदे २वाद्ये सं॰क्षिप्तसा॰।

सठ श्वठार्थे गतौ सत्कारे असत्कारे च चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। साठयति ते सोपदेशत्वमेव न्याय्यम्।

सणसूत्र न॰ शणसूत्र+पृषो॰। शणसूत्रे रायमुकुटः।

सण्डिश पु॰ सदंश+पृषो॰। सन्दंशे (साड़ाशि) “सण्डिशैरप- कृष्यन्ते नरैर्यस्यैर्सुखान्तत.” मार्कण्डेयपु॰ १४अ॰।

सण्डीन न॰ सम्+डी–क्त। पक्षिणां सङ्गत्य गमनरूपे गति- भेदे अमरः।

सत् त्रि॰अस–शतृ। १सत्ये २साधौ ३पूजिते ४धीरे ५प्रशस्ते ६विद्यमाने च अमरः। स्त्रियां ङीप्। सा च ७पति- व्रतायां स्त्रियां ८दक्षकन्याभेदे “सती सती योगवि- सृष्टदेहेति” कुमारः। ९सौराष्ट्रमृदि हेमच॰ १०ब्रह्मणि न॰ “ओंतत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः” इति गीता। ११आदरे अव्य॰ “सदसती आदरानादरयो- रिति” पाणिनि उप॰स॰“सत्कृत्य” सि॰कौ॰। पतिव्र- तापरत्वे सं॰ज्ञात्वात् तस्याभावः त्व “सतस्तोऽगुणवचनस्य” पा॰न पुंस्त्वः सतीत्वम् “तेन नारद! नारीणां सतीत्व- मुपजायते” पुराणम्।

सतत न॰ सम्+तन–क्त समोऽन्त्यलोप। १निरन्तरे २तद्वति त्रि॰ अमर॰। [“सततत्वतान्यथा प्रथा” वेदा॰प॰।

सतत्त्व न॰ सह प्रशस्तं तत्त्वेन। १स्वभावे हेमच॰ २यथार्थे

सतानन्द पु॰ गौतमपुत्रे अहल्यागर्भजे मुनिभेदे शब्दच॰।

सतीन पु॰ सतीं नयति नी–ड। १वंशभेदे शब्दच॰ (क्षुद्र मटर) २कलायभेदे भरत॰। स्वार्थे क। तत्रैव अमरः।

सतीर्थ्य पु॰ समाने तीर्थे गुरौ वसति यत् समानस्य स। परस्परैकगुरुके छात्रे अमरः। ६त॰। निर्यकारोऽप्यत्र- मतार्थे। [व्याडि॰। २वंशे हारा॰ ३वायौ रायमु॰।

सतील पु॰ सतीं लज्जयति लज्ज–ड। (क्षुद्रमटर) १कलाये

सतीलक पु॰ सतील इव कायति कै–क, सह तिलेन तिलचि- ह्नेन कप् पृषो॰ दीर्घः। १वंशे (क्षुद्रमटर) २कलायभेदे च अमरः। [दीर्घः। कलायभेदे (तेओड़ा) अमरः।

सतीला स्त्री सह तिलेन तिलचिह्नेन सहस्य सः पृषो॰

सतेर पु॰ सन–एर तान्तादेशः। सतुषे संक्षिप्तसा॰।

सत्कदम्ब पु॰ नित्यक॰। कैलिकदम्बे शब्दच॰।

सत्कर्त्तृ पु॰सत्+कृ–तृच्। १विष्णौ विष्णुस॰२सत्कारके त्रि॰।

सत्कर्म्मन् न॰ कर्म॰। वेदादिविहिते यागादौ कर्मणि।

सत्काञ्चनार पु॰कर्म॰। रक्तकाञ्चने शब्दच॰। [स्त्रियां ङीप्

सत्काण्ड पुस्त्री॰सत्काण्डं शब्दव्यापारोऽस्य। चिल्ले शब्दच॰

सत्कार पु॰ सत्+कृ–घञ् उप॰स॰। १सम्मानने २पूजने च।

सत्कार्य्यवाद पु॰ ६त॰। कार्य्यस्य सत्त्वनिर्णायके वादे कथा- भेदे स च वादः उत्पत्तिशब्दे ११०८पृ॰ दृश्यः।

सत्कृत त्रि॰ सत्+कृ–क्त। १पूजिते २कृतसम्माने च।

सत्क्रिया स्त्री सत्+कृ–श। १सत्कारे २सम्मानने ३पूजने च

सत्तम त्रि॰ अतिशयेन सन् तमप्। अतिशयसाधौ अमर॰।

सत्ता स्त्री सतोभावः तल्। १द्रव्यगुणकर्मवृत्तौ २जातिभेदे “द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते” भाषा॰। जाति- शब्दे ३०८१ पृ॰ दृश्यम्। ३विद्यमानतायाञ्च विद्यमा- नत्व च कालसम्बन्ध.। आत्मधारणानुकूलव्यापार इति शब्दिकाः “आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते। अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मक” हरिः। तत्र विद्यमानता च वेदान्तमते त्रिविधा पारमार्थिकी१ ब्रह्मणः त्रैकालिकाबाध्यत्वरूपा व्यावहारिकी। घटादीनां सा च तत्त्वज्ञानबाध्या प्रातीतिकी३ शुक्तिरजतादेः सा चाधिष्ठानसाक्षात्कारनाश्या। ब्रह्मसत्तयैव सर्वेषां स- त्ताव्यवहारः सदुत्पन्नत्वात् इति वेदान्तिन॰।

सत्त्र न॰ सद–ष्ट्रन्। १स्थाने २यज्ञभेदे ३सदादाने ४आच्छा- दने ५अरण्ये ६कैतवे मेदि॰ ७धने दम्भे ८दाने १०स- रसि नानार्थकोषः। सदादानञ्च सदक्षिणं सततासदानम्। यज्ञभेदश्च द्वादशाहादिसाध्यः ज्योतिष्टोमादिः यथोक्तं कात्या॰श्रौ॰१२।३।४। तद्भाष्यादौ “द्वादशाहः सत्त्र- महीनश्च”सू॰ “सत्त्ररूपः अहीनरूपश्च भवति द्विविधः।

आपत उपयन्तीति सत्रस्य लिङ्गं यजते इत्यहीनस्य। अत्र विशेषमाह "द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति तथा त्रयोदशरात्रमासीरन्निति सत्त्रलिङ्गम् द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्यहीनलिङ्गम्। अस्यानुकथनप्रयोजनम् सत्त्रे सत्त्रात्मको धर्मो दाढर्त्येन प्रवर्त्तते अहीने चाहीनात्मकः। "उभयतोऽतिरात्रं सत्त्रमुपरिष्टादहीनस्य" सू॰ उभयत इत्यादावन्तेऽतिरात्रौ यस्य तदुभयतोऽतिरात्रम् उपरिष्टात् अन्तएव। "यजमानाः सर्वे सत्त्रेषु" सू॰। कर्त्तारो भवन्ति य ऋत्विजस्ते यजमाना इत्यनेनार्त्विजीनान् पदार्थान् लक्षयानूद्य यजमानाः कर्त्तृत्वेन विधीयन्ते। "अदक्षिणानि च स्वामियोगात्" सू॰। सत्त्राणि भवन्ति न हि कश्चिदात्मनैवात्मानं परिक्रीणाति। अत्र हि स्वामिन एवार्त्विज्यम् अनुपपन्नश्चात्मपरिक्रयः "गृहपतिर्याजमानमयुक्तत्वात्" सू॰ याजमानं यत्कर्म तद्गृहपतिः करोति कर्मान्तरे तस्यायुक्तत्वात् इतरेषां चाध्वर्य्यवादिषु योगात्। "दर्शनाच्च" सू॰ दृश्यते चायमर्थः तस्माद् यदि बहवो प्रयक्षेयुरिति। "सर्वे संस्कारान्" सू॰ यद्यत् संस्कारकं याजमानं यथा वपनादि तत्सर्वे कुर्युः तेन हि यजमाना संस्क्रियन्ते। "दर्शने वचनात्" सू॰ यत्तु दर्शनमुक्तम् तद्वचनम् गृहपतये एकस्मै दानमुक्तम् वचन किमिव न कुर्य्यात्। "अविभवति गृहपत्यन्वारम्भः" सू॰ न सम्भवत्यनेककर्त्तृके पदार्थे वेदत्वमाग्न्यन्वाधानादौ गृहपतेरन्वारम्भः सर्वैः कर्त्तव्यः। "पदार्थेष्वेकं कृतत्वात्" सू॰ यत् पुनः कृत्स्नमभिनिर्वर्त्त्यमेव कर्म यथा पात्रासादनमाज्यावेक्षणं वा तत्रासत्स्वेव कर्त्तृत्वम् कृतत्वात् पदार्थस्य। परार्थे यजमानकर्त्तृके आज्यावेक्षणादौ एको गृहपतिः कृतः कृतत्वात् एकेनापि कृतः कृत एव यतः। "अग्निं चेष्यमाणा समारोह्य गृहपतिमध्ये मन्त्यर्थेन इतरे दक्षिणोत्तरा" सू॰ समारोहेति च पूर्वकालतामात्रे ल्यबादेशो न समानकर्त्तृकतायाम्। "गृहपत्याहवनीयेऽङ्गारप्रासनम्" सू॰। "तत्र प्राजापत्यः पशुः" सू॰। तत्र विहारे प्राजापत्यः पशुर्भवति। पुनर्ग्रहणाश्वाहर्गणे प्राजापत्यस्य नियमः तथा चाश्वमेधे नियमदर्शनं भवति प्राजापत्यमालभेतेति। तत्र साधारणीकृते विहारे। "आज्येन पत्नीशालां गृहपतिवर्जम्" सू॰। [व्रात्यें अमरे पाठान्तरम्।

सत्त्रम् अव्य॰ सद्-ष्ट्रन्। १छद्मार्थे जटा॰। स्वा। सत्राप-

सत्त्रशाला स्त्री ६त॰। अन्नजलादेर्दानार्थं कल्पिते गृहे हेमच॰। [श्रीकृष्णश्वशुरे सत्यभामाजनके राजभेदे।

सत्त्राजित् पु॰ सत्त्रेणाजयति लोकान् आ+जि–क्विप्।

सत्ति पु॰ सद्–बा॰ ति। १मेघे २गजे ३जयशीले त्रि॰ उणादिकोष। [अमरः २गृहस्थे च।

सत्त्रिन् पु॰ सत्त्रं गृहं यज्ञो वा विद्यतेऽस्य इनि। १गृहपतौ

सत्त्व न॰ सतो भावः त्व। १साङ्ख्यसिद्धे प्रकाशादिसाधने प्रकृत्यवयवे पदार्थे प्रकृतिशब्दे दृश्यम् "सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टम्" सां॰का॰। अस्य द्वितकारः पृषो॰ एकतकारः। २द्रव्ये ३प्राणेषु ४व्यवसाये ५बले ६स्वभावे ७पिशाचादौ शब्दच॰ दमित्ते मेदि॰ "सत्त्वे तप्यमाने तत्प्रमुक्तः पुरुषोऽपि तप्यत इव" पात॰ भा॰। ८रसे १०आयुषि ११धने। १२आत्मनि च शब्दच॰ १३चित्तारूपे १४जातिभेदे १४विद्यमानतायाञ्च द्वितकारः। १५जन्तुषु पु॰ स्त्री॰ अमर।

सत्पत्त्र न॰ सत् शोभनं पत्त्रम्। १पद्मस्य नवदले शब्दच॰। कर्म॰। २सुन्दरदले त्रि॰। [विहिताचारे च।

सत्पथ पु॰ कर्म॰ अच्समा॰। शोभनमार्गे अमरः २वेदादि॰

सत्पुत्त्र पु॰ कर्म॰। वेदादिविहितकार्य्यकर्त्तरि पुत्रे "पुन्नाम्नो नरकाद् यस्मात्त्रायते पितरं सुतः। सुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः" इत्युक्त्य कृतनरकतारणाय "ऋणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वञ्च विन्दति। पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्" इति वशिष्ठोक्तेश्चोपनयनाद्य च यत् पश्येदिति नियमविधानं तदकृतपुत्रकार्य्यपुत्रपरम्। सत्पुत्रस्तु मुखदर्शनं विनापि नरकनिस्तारकः। तथा च विष्णुपु॰ "सत्पुत्रेण तु जातेन वेनोऽपि त्रिदिवं ययौ। पुन्नाम्नो नरकात्त्रातः स तेन सुमहात्मना"। ब्रह्मपुराणेऽपि "सत्पुत्रेण भो विप्राः सत्पुत्रेण महात्मना। त्रातः स (वेनः) पुरुषव्याघ्र पुन्नाम्नो नरकात्तदा" शु॰त॰।

सत्प्रतिग्रह पु॰ सद्भ्यः प्रतिग्रहः। साधुदत्तधनस्य प्रतिग्रहे "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। विभागः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इति स्मृतिः।

सत्प्रतिपक्ष पु॰ कर्म॰। तुल्यविरोधिनि १प्रतिवादिनि २न्यायोक्ते हेतुदोषे हेत्वाभासभेदे। स च बाधोपस्थितिसमर्थपरामर्शकालीनसाध्यविरहसमर्थपरामर्शविषय। यत्र साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते सः। यथा शब्दोऽनित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत्। शब्दोऽनित्यः कार्य्यत्वात्

पटवत्। अन्ये तु अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यवत्त्वेनोपस्थितविषय इति वदन्ति। साध्याभावव्याप्यवत्पक्षः। साध्यवदन्यत्वव्याप्यवत्पक्षः। पक्षनिष्ठ साध्याभावव्याप्यः पक्षनिष्ठ साध्यवद्भेदव्याप्यो वा। साध्यवद्वृत्तिव्याप्यवत्पक्षः। पक्षनिष्ठः साध्यवद्वृत्तिव्याप्य। पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वव्याप्यवत्साध्यम्। साध्यनिष्ठः—पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वव्याप्यो वा। "विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षिता" भाषा०। तुल्यबलयोरेव सत्प्रतिपक्षत्वं नातुल्यबलयोः तेनैकतरत्र तर्कादिबलसत्त्वे तस्यैवान्यतरबाधकतेति बोध्यम्।

सत्फल पु० सन्ति शोभनानि फलान्यस्य। १दाडिमवृक्षे शब्दच०। २शुभफलयुते त्रि०।

सत्य न० सते हितं यत्। १सत्ययुगे २शपथे ३याथार्थ्ये च ४तद्वति त्रि० मेदि०। "यथार्थकथनं यच्च सर्वलोकसुखप्रदम्। तत् सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्ययः" पद्मपु० सर्वलोकसुखप्रदमिति न लक्षणघटकं सत्यस्याप्रियत्वे कथननिषेधात् अतएव मनुनोक्तं "सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्"। ५अश्वत्थवृक्षे ६नान्दीमुखश्राद्धीयदेवभेदे च पु० "इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः" श्रा०त०धृतवचनम्। ७सिद्धान्ते शब्दर०। शपथरूपसत्यापालने दोषो यथा "कृत्वा शपथरूपं यः सत्यं हन्ति न पालयन्। स कृतघ्नः कालसूत्रे वसेदेव चतुर्युगम्। सप्तजन्मसु काकश्च सप्तजन्मसु पेचकः। ततः शूद्रो महाव्याधिः सप्तजन्मस्वतः शुचिः" ब्रह्मवै० प्र० २८अ०। ८परमात्मनि "सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति" श्रुतिः। ९श्रीरामे पु० शब्दर०। १०विष्णौ "औत्तमेऽन्तरे विष्णुः सत्यैः सह सुरोत्तमैः। सत्यायामभवत् सत्यः सत्यरूपो जनार्दनः" कूर्मपु० ४८अ०। ११तन्मातरि स्त्री। १२तपोलोकादूर्द्ध्वस्थे लोके सत्यलोकशब्दे दृश्यम्। सन्ति पृथिव्यप्तेजांसि च त्यौ वाय्वाकाशौ च सत्+त्यद् निरु० समा० द्वितकार। १३भूतपञ्चके "सच्च त्यच्च भूतपञ्चकं सत्यमित्याचक्षते" श्रुतिः। सत्यत्वञ्च त्रिकालाबाध्यत्वमिति वेदान्तिनः यथार्थज्ञानविषयत्वं सत्यत्वमिति नैयायिकाः। सन्धिसन्ध्यंशाभ्यां सहितसत्ययुगमानं दैवमानेन १२०० वर्षाः मानुषमानेन १७२८००० वर्षाः।

सत्यङ्कार पु० सत्य+कृ—घञ् नि० मुम्। 'मयैतत् अवश्यं कर्त्तव्यमित्येवम्' सत्यकरणे सत्यापने (वायनादेर्या) अमर

सत्यतपस् पु० सत्यं तपोऽस्य। मुनिभेदे तस्यैव दुर्वाससो वरेण वेदव्यासरूपेणाविर्भावः तत्कथा वराहपु०।

सत्यधृति पु० शतानन्दपुत्रे ऋषिभेदे मत्स्यपु० ४८अ०।

सत्यनारायण पु० कर्म०। सङ्क्रान्त्यादिषु पूज्ये नारायणमूर्त्तिभेदे स्कन्दपु० रेवा० ४अ० तत्कथा दृश्या।

सत्यपुर न० सत्ययुक्तं पुरम्। विष्णुलोके।

सत्यफल पु० सत्यं सदातनं फलमस्य। बिल्ववृक्षे राजनि०।

सत्यभामा स्त्री सत्राजितोऽपत्यभूतायां श्रीकृष्णस्य भार्य्याभेदे शब्दच०।

सत्यभारत पु० वेदव्यासे त्रिका०।

सत्यम् अव्य० सत्+यत्। स्वीकारे।

सत्ययुग न० सत्यप्रधानं युगम् शाक० त०। सत्यप्रचुरे प्रथमे युगे

सत्ययौवन पु० सत्यं यौवनमस्य। विद्याधरे देवयोनिभेदे जटा०

सत्यरत त्रि० ७त०। सत्यवाक्यासक्ते हरिश्चन्द्रनृपपितरि पु० मत्स्यपु० १२अ०।

सत्यलोक पु० सत्यप्रचुरो लोकः। ऊर्द्ध्वस्थसप्तलोकमध्ये सर्वोपरिस्थे तपोलोकादूर्द्ध्वस्थे लोके।

"षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते। अपुनर्मारका यत्र ब्रह्मलोकाभिधः स्मृतः" विष्णुपु० २अ० ७अ०

सत्यवचस् पु० सत्यं वचोऽस्य। १मुनौ अमरः। २सत्यवचनयुक्ते त्रि०। सत्यवचनादयोऽप्यत्र।

सत्यवत् पु० सत्यं विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः। १सावित्रीपतौ नृपभेदे भा०व०२९३अ०। २मुनिभेदे च। ३सत्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च ४व्यासस्य मातरि शब्दर०। ५नारदपत्न्यां ६ऋचीकमुनिपत्न्यां मेदि० कालिकापु० ८४अ०। [शब्दर०।

सत्यवतीसुत पु० ६त०। मत्स्यगन्धापुत्रे व्यासे मुनिभेदे

सत्यवाच् पु० सत्या वाक् यस्य। १ऋषौ शब्दच०। २काके त्रिका०। तस्य शब्देन हि शुभाशुभनिश्चयेन तस्य तथात्वम्। ३सत्यवदनशीले त्रि०। [धर्म्मारि।

सत्यवादिन् त्रि० सत्यं वदति वद–णिनि। यथार्थवाक्य

सत्यव्रत पु० सत्यं व्रतमस्य। १त्रिशङ्कुनामके राजभेदे मत्स्यपु० १२अ०। २सत्यव्रतपरे त्रि०। [२सत्यप्रतिज्ञे त्रि०

सत्यसङ्कर सत्यं सङ्करः प्रतिज्ञा यस्य। १कुवेरे त्रिका०।

सत्यसन्ध त्रि० सत्या सन्धा सन्धानं यस्य। १सत्याभिसन्धौ सत्यसन्धस्य तप्तपरशुग्रहणं छान्दोग्ये दर्शितम्। २श्रीरामे ४दशरथसुते भरते ५जनमेजयनृपे च पु० शब्दर०।

सत्या स्त्री १रामपत्न्यां २व्यासमातरि सत्यवत्यां शब्दर०। ३दुर्गायां ब्रह्मवै०पु० प्र०। ४द्रौपद्यां शब्दच०।

सत्याकृति स्त्री सत्य+डाच्+कृ-क्तिन् । (अवश्यमेतन्मया-क्रेयम्) इत्येवं प्रतिज्ञारूपे सत्यकरणे (वायनादेर्योग्या) अमर ।

सत्याग्नि पु० ६त० । अगस्त्यमुनौ शब्दर०। तज्जठरानलस्य समुद्रादिसर्वभक्षणेऽपि अवाधितत्वात् तथात्वम् । [अमर०

सत्यानृत न० सत्यसहितमनृतं यत्र । वणिग्वृत्तौ वाणिज्ये

सत्यापन न० सत्य+णिच्-पुक् च ल्युट् । सत्याकृतौ अमर युच् । सत्यापनाप्यत्र स्त्री ।

सत्योद्य त्रि० सत्यमुद्यं यस्य वद-क्यप् । १सत्यवादिनि शब्दमाला । कर्म० । २सत्यवाक्ये न० ।

सत्र सम्बन्धे सन्ततौ च अद०चु०आ०सक०सेट् । सत्रयते अससत्रत । सत्रापयते इत्यन्ये अनेकाच्त्वात् अग्लोपित्वेन सति निमित्ते न षत्वम् ।

सत्र न० सत्र्यते सन्तन्यते सम-अच् घञ् । १बहुदिनसाध्ये यागभेदे २श्रीकृष्णश्वशुरे नृपभेदे च ।

सत्राजित् पु० सत्रेणाजयति साकान् आ+जि-क्विप् । श्रीकृष्णश्वशुरे राजभेदे ।

सत्रिजातक न० पक्वमांसभेदे "मांसं बद्धघृते भृष्टं पिष्टा चोष्णाम्बुना सह । जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते । तदेव शतकाद्यैश्च सुस्निग्धं सत्रिजातकम्" शब्दर० । [अमर० ।

सत्वर न० सह त्वरया सहस्य सः । १शीघ्रे २त्वरान्विते त्रि०

सथूत्कार न० सह थूत्कारेण सहस्य सः । अम्बुक्षते सनिष्ठेवे कथने । [२तद्युक्ते त्रि० ।

सदंशक पु० सह दंशेन सहस्य सः कप् । १कर्कटके राजनि०

सदंशवदन ४ स्त्री सह दंशेन दंशाकारेण सहस्य सः तथाभूतं वदनमस्य । कङ्कविहगे राजनि० स्त्रियां ङीप् ।

सदञ्जन न० कर्म० । पुष्पाञ्जने रीतिजाते अञ्जनभेदे शब्दच० ।

सदन न० सीदत्यस्मिन्+षद-आधारे ल्युट् । १गृहे अमर । २जले मेदि० । भावे ल्युट् । ३स्थितौ न० ।

सदय पु० सन् अयः कर्म० । १साधुशुभावहविधौ । सह दयया । सहस्य सः । २दयान्विते अमर ।

सदस् स्त्री न० । सीदन्त्यत्राम् सद-असि । सभायाम् अमर

सदस्य पु० सदसि साधुर्भवति वा यत् । यज्ञादौ ऋत्विक्-कर्मानिरीक्षणार्थं विधानदर्शिनि अमर० । २सभासदि त्रि० अमर । [१सभ्ये अमर ।

सदा अव्य० सर्वस्मिन् काले दाच् धातोः । सर्वस्मिन् काले

सदागति पु० सदा गतिरस्य । १वायौ २सर्वदागतियुक्ते त्रि० ३सूर्ये ४निर्वाणे ५सदात्मरे मेदिनिकोषकार ।

सदाचार पु० कर्म० ६त० वा "सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते । तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः । वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते" इति मनूक्ते परम्परागते आचारे "साधवः क्षीणदोषाः स्युः सच्छब्दः साधुवाचकः । तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते" इत्युक्ते साधूनां २शुभाचरणे च । सदाचारनिरूपणम् आचारशब्दे ६२२ पृ० दृश्यम् । विशेषश्च आह्निकतत्त्वे यथा "गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यञ्च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः । क्षत्रियस्यापि गदिता य आचारो द्विजस्य हि । वैखानसत्वं गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः । गार्हस्थ्यमुत्तमं त्वेकं शूद्रस्य क्षणदाचर ! । स्वानि वर्णाश्रमोक्तानि धर्माण्यपि न हापयेत् । यो हापयति तस्यासौ परिकुप्यति भास्करः । कुपितः कुलनाशाय देहरोगविवृद्धये । यत्नं वै कुरुते तस्य मनुज क्षणदाचर ! ॥ तस्मात् स्वधर्मं न हि सन्त्यजेच्च न हापयेच्चापि तथात्मवृत्तम् । यः सन्त्यजेच्चापि निजं हि धर्मं तस्मै प्रकुप्येत दिवाकरश्च" वामनपु० १४अ० । [२नित्ये त्रि० अमर० स्त्रियां ङीप् ।

सदातन पु० सदा भवः सदा+ट्युल् तुट् च । १विष्णौ त्रिका०

सदातोया स्त्री सदा तोयानि पयांसि यस्याम् । १करतोयानद्याम् २एलापर्ण्याञ्च शब्दच० । सदानीराशब्दे दृश्यम्

सदात्मन् त्रि०सन् साधुरात्मा चित्तं यस्य । साधुचित्ते ।

सदादान पु० सदा दानं मदजलं त्यागो वा यस्य । १ऐरावत गजे २गणेशे ३गजे मेदि० ४सर्वदात्यागिनि त्रि० ।

सदानन्द पु० सदा आनन्दो यस्य । १सदाशिवे २अनवरतानन्दयुक्ते त्रि० ।

सदानर्त्त पु स्त्री० सदा नर्त्तति नृत-अच् । १खञ्जनविहगे शब्दच० स्त्रियां ङीष् । २सदा नृत्ययुते त्रि० ।

सदानीरा स्त्री सदा नीरं पेयमस्याः । करतोयानद्याम् अमर । "सदाहो कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी" इत्युक्तेः तस्याः कर्कटे सदापेयत्वात् तथात्वम् ।

सदापुष्प पु० सदा पुष्पं यस्य । १नारिकेलवृक्षे शब्दमा० । २रक्तार्के स्त्री रत्नमा० ङीप् । ३सदापुष्पयुक्ते त्रि० ।

सदाप्रसून पु० सदा प्रसूनमस्य । १रोहितकवृक्षे २कर्णिकारे ३कुन्दे च राजनि० ।

सदाफल पु० सदा फलमस्य । १नारिकेलवृक्षे २उडुम्बर०

वृक्षे ३स्कन्दफलवृक्षे च मेदि०। ४विल्वे जटा०। ५षा-र्ताकभेदे स्त्री राजनि० टाप्। "सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी। कण्डूकच्छूहरी चैव वार्त्ताकी गुणवत्तमा" राजव०।

सदाभद्रा स्त्री सदा भद्रमस्याः ५व०। गाम्भारीवृक्षे रत्नमा०।

सदायोगिन् पु०सदा युज्यते युज्-विनुण्। १विष्णौ त्रिका० २सदायोगयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सदाशिव पु० सदा शिवमस्मात् ५व०। महादेवे।

सदुत्तर न० कर्म०। १व्यवहारे प्रतिज्ञापत्रानुसारिण्युत्तरे ६त०। २सम्यगुत्तरे च। ३तद्वति त्रि०।

सदृक्ष त्रि० समानं दर्शनमस्य दृश+क्स समानस्य सादेशः। तुल्यरूपे अमर०। [तुल्यरूपे अमरः।

सदृश् त्रि० समानं दर्शनमस्य समान+दृश-क्विप् सादेशः।

सदृश त्रि० समानं दर्शनमस्य समान+दृश-टक्। तुल्यरूपे स्त्रियां ङीप्।

सदृशस्यन्दन त्रि० ऋश-गतौ क सव् ऋशं गत स्यन्दन यस्मात् ५व०। निष्पन्दे त्रिका०।

सदेश पु० सह देशेन सहस्य सः। १निकटे अमरः २देशा-न्विते त्रि०।

सद्धेतु पु० कर्म०। न्यायोक्ते हेत्वाभासदोषरहिते हेतौ। पक्षसत्त्वं१ सपक्षसत्त्वं२ विपक्षासत्त्वं३ अबाधितविषय-त्वं४ असत्प्रतिपक्षितत्वं५ इति पञ्चरूपोपन्नो हेतुः स द्धेतुः "व्याप्त्यादिविशिष्टो हेतुः सः" नीलकण्ठः "प्रमि-तव्याप्तिपक्षताको हेतुः सः" गदा०। २वृत्तिमद्धेतौ च "अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमाशङ्क्याह" दीधितिः। अत्र सद्धेतौ वृत्तिमति हेतावित्यर्थः गगनादेः संयोगेन वृत्तिमत्त्वाभावात् तत्राव्याप्तिर्न सम्भवतीत्युक्तं सदिति।

सद्भाव पु० सतोभावः, सन् वा भावः। १विद्यमानत्वे २सा-धुभावे च "सद्भावमागत" इति भट्टिः।

सद्भूत न० एवत् सत् भूतम् सत्+चि-भू-क्त। १यथार्थे २तद्वति त्रि० हेमच०। [च मेदि०।

सद्मन् न० सीदत्यस्मिन् सद-मनिन्। १गृहे अमरः २जले

सद्यःकृत त्रि० सद्यस्तत्क्षणात् कृत कृ-क्त। तत्क्षणकृते।

सद्यःप्राणकर त्रि० सद्योऽझटात् प्राण बलम् आयुष्टं द्विस्य करोति कृ-अच्। "सद्योमांस नवान्नं च बाला स्त्री क्षीरभोजनम्। घृतमुष्णोदकश्चैव सद्य प्राणकराणि षट्" इति चाणक्योक्ते द्रव्यसमूहे।

सद्यःप्राणहर त्रि०सद्यः प्राणमायुर्बलं वा हरति हृ-अच्। "शुष्क मांस स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि। प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्य प्राणहराणि षट्" इति चाणक्योक्ते शुष्कमांसादिद्रव्यसमूहे। [शब्दच०

सद्यःशोथा स्त्री सद्य शोथो यस्याः ५व०। कपिकच्छ्वाम्

सद्यःशौच न० सद्य शौचमपनेयमशौचम्। १सत्युक्ते शौचनाशत्रे अशौचे ६व०। २तद्वति शिल्पिन्दासोत्रि-यादौ त्रि०। अशौचशब्दे ४८८ पृ० दृश्यम्।

सद्यस् अव्य० समेऽह्नि नि०। १तत्क्षणे अमरः। २समान-दिवसे एकस्मिन् दिने इत्यर्थे च।

सद्यस्क त्रि० सद्योभवः कन् कस्का०। सद्योजाते।

सद्यस्क्री पु० सद्य क्रीणाति सोमम् यत्र क्री-आधारे क्विप् कस्का०। सद्यःसोमक्रयसाध्ये यागभेदे "एकरात्रोऽति-रात्रः सद्य क्रीः प्रक्रीरुक्थ्यः" अथर्व०११।७।१०। नाना-यज्ञोक्तौ। भावे क्विप्। २सद्यस्क्रये स्त्री। तया साध्यः अण्। साद्यस्क्र सद्य सोमक्रयेण एकाहसाध्ये यज्ञभेदे। "साद्यस्क्राश्च षट्" कात्या०श्रौ०२२।२।९। उक्ता यथा "षट् साद्यस्क्रा।" सू० "स्वर्गकामपशुकामभ्रातृव्यवता प्रथमः" सू०।१ साद्यस्क्र स्वर्गकतुर्भवति। "दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामा-न्नाद्यकामाना द्वितीय" सू०। साद्यस्क्रो२ भवति एषा-मत्राधिकार। "हीनस्यानुक्री।" सू० अनुक्रीनाम३ साद्यस्कः स हीनस्य भवति य कर्मणा हीन तस्यासौ भवति। "विश्वजिच्छिल्पः" सू० नाम साद्यस्क४। "श्येनोऽभिचरत"सू०। श्येनो५ नाम साद्यस्क पञ्चमः सोऽभिचरतो भवति। "एकत्रिक."सू०षष्ठः६ साद्यस्क। तत्र षट् षष्टिशत दक्षिणा। साद्य क्रधर्मो व्याख्या-स्यन्त इति सूत्रशेषः। दीक्षादि सद्यः सर्वं क्रियत" भाष्यम् तारञ्जना० भाष्ये चोक्तं यथा

अथ साद्यस्क्रा नाम पञ्च एकाहास्तेषु प्रथमद्विती-ययोर्दीक्षाप्रभृत्यवभृथान्तं, सर्वमेकस्मिन्नेवाहन्यनु-ष्ठेय तृतीयस्य तु एकस्मिन् दिवसे दीक्षा परस्मिन् दिवसे सोमक्रयाद्यवभृथान्तं, चतुर्थपञ्चमयोरप्येव यद्वा एका दीक्षा सोमक्रयप्रभृति उपवसथान्त द्वितीयेऽहनि सुत्येति एवं सूत्रकारमत पञ्चस्वपि साद्यस्क्रान्वयात् सद्य एव एकस्मिन्नेवाहनि दीक्षाद्यवभृथान्त कर्त्तव्य-मिति मतान्तरम्। एतत्सर्वं साद्यस्क्रेण वक्ष्यमाणे म-हाराजे प्रातराङ्गति हुत्वेत्यादिना सूत्रकारेण विस्प-ष्टमुक्तम्। तत्र प्रथमस्य यदुक्त सर्वं सद्योऽनुष्ठेयमिति तद्विधिवत्सराह "आदित्याश्चाङ्गिरसश्चादीक्षन्त ते स्वर्गे लोकेऽस्पर्द्धन्त तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः श्व सुत्या प्राब्रुवं

न्त आदित्या एतमपश्यन् तं सद्यः परिक्रीयायाहृत्सुद्गातारं कृत्वा तेन स्तुत्वा स्वर्गं लोकमायन्नहीयन्ताङ्गिरस” ताण्ड्यब्रा० १६।१२।१। “पुरा आदित्याश्चाङ्गिरसश्च अदीक्षन्त यज्ञाय दीक्षां कृतवन्त ते उभे स्वर्गे लोके स्वर्गलोकनिमित्तमस्पर्द्धन्त वयं प्रथमं गमिष्यामो वयं प्रथमं गमिष्याम इति स्पर्द्धां कृतवन्त एव स्पर्द्धमानास्तेऽङ्गिरस आदित्येभ्य उत्वा श्वः परश्विन्दीक्षानन्तरदिने करिष्यमाणं सोमयागं प्राब्रुवन् प्रोक्तवन्तः अथ ते आदित्या एव सद्यमात्रयज्ञमपश्यन् तं यज्ञं सद्यः एतस्मिन्नेवाहनि परिक्रीय सोमं क्रीत्वा अयास्यं म्र्मधुद्गातारं कृत्वा स्तावयित्वा समापयन् दीक्षादारम्भ्यान्तं सर्वं कर्म एकस्मिन्नेवाहनि अन्वतिष्ठन्नित्यर्थः। यज्ञसमाप्त्यनन्तरमेव ते स्वर्गलोकमायन् प्राप्नुवन् आङ्गिरसस्त्वहीयन्त दीक्षानन्तरदिवसे सुत्येति तैरुक्तत्वात् एतस्मिन् दिने दीक्षाद्यवसानस्य सर्वस्यानुष्ठानेन स्वर्गप्राप्त्यभावात् दीक्षितैरादित्यैः सद्योऽनुष्ठानेन स्वर्गं गतैः हीना भूमावेव परित्यक्ता आसन्” भा०।

सद्योजात ५ सद्योजायते जन–कर्त्तरि क्त। १वत्से श ब्दच०। २मूर्त्तिभेदे च ३ज्ञात्युजाते त्रि०।

सद्योभाविन् पु० सद्योभवति भू–णिनि। १वत्से शब्दच०। २आशुजाते त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

… अ० सद गतौ रु। गन्तरि सि०कौ०।

…वृत्त न… –भावे क्त कर्म०। १साधुत्वभावे जटा० २साधुवर्त्तने। … । ३सच्चरित्रयुते त्रि०। “सद्वृत्तसच्चिकथो ह्यपगाङ्गमपि गच्छते” इति ति०त०।

…न स्त्री कर्म०। १उत्तमचरित्रे २उत्तमव्याख्यानछ्गे गान्ये च सती वृत्तिर्यस्य। ३सद्वृत्तियुते त्रि० “सद्वृत्तिं सन्निबध्नतेनेति” माघ०। [सदृशे स्त्रियां वा टाप्।

… मन् हि समानो धर्मोऽस्य अनिच् सना० समासश्च स।

सधर्मचारिणी स्त्री सह धर्मं चरति चर–णिनि। सह धर्मचारिण्यां भार्यायां हला०।

…सिन् त्रि० समानं धर्मं चरति इनि। १तुल्यधर्मचरणे … स्त्रियां ङीप्। सा च २पत्न्याञ्च हेमच० [जटा०

…तेन सहस्य सः। जीवन्तिकायां स्त्रियां

… नाभि–इन् पृषो० हस्व। इङ्गौ त्रिका०।

…मन् स्त्र्य धश्च। इषमे सि०कौ०।

… –अञ्चति अनुच–क्विन् सहस्य सध्रि।

…दा… भवे सध्रीचः। स्त्रियां ङीप् सध्रीची

सा च १भार्य्यायां २सख्याञ्च हेमच०। [स्फ०ले ऋ…।

सन पु० सन–अच्। १घण्टापारलिङ्गत्वे। २हस्तिकर्ण…

सनक पु० सन–वुन्। ब्रह्मणो मानसपुत्रे मुनिभेदे “भगवद्ध्यानपूतेन मनसाऽन्यांस्ततोऽसृजत। सनकञ्च सनन्दञ्च सनातनमथात्मभूः। सनत्कुमारञ्च मुनीन् निष्क्रियानूर्द्ध्वरेतसः। तान् बभाषे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः सृजत पुत्रकाः। तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः” भाग० ३।१२ अ०। “धर्मस्य भार्य्या हिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम्। सम्प्राप्तं मुनिशार्दूल योगशास्त्रविचारकम्। ज्येष्ठ सनत्कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः। तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः” वामनपु० ५७ ५८ अ० उक्ते धर्मपुत्रभेदे। [अव्य० रामाश्रम।

सनत् पु० सन–अति। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका० २सदेत्यर्थे

सनत्कुमार पु० ६त०। ब्रह्मणः पुत्रे मुनिभेदे अमरः। तस्य नित्यकुमारत्वादपि तन्नामता यथोक्तम् “स्मृतः पूर्वञ्च वयसा यथैव पञ्चहायनः। अपूर्वोऽनुपवीतश्च वेदसन्ध्याविहीनकः। कृष्णेति मन्त्रं जपति यस्य नारायणो गुरुः। अनन्तकालकल्पञ्च भ्रातृभिश्च त्रिभिः सह। वैष्णवानामग्रणीर्यो ज्ञानिनाञ्च गुरोर्गुरुः” ब्रह्मवै० श्रीकृष्णजन्मख० १२८ अ०। [न्दयुक्ते त्रि०।

सनन्द पु० सह नन्देन। १सनकशब्दोक्ते मुनिभेदे २आन-

सनपर्णी स्त्री सनस्येव पर्णान्यस्याः ङीप्। अश्वनपर्ण्यां शब्दच०

सनसूत्र न० शणस्य सूत्रमस्त्यस्य अच् पृषो०। मत्स्यधारणार्थं शणसूत्रकृते जाले अमरे पाठान्तरम्।

सना अव्य० सदा–नि० दस्य नः। सदेत्यर्थे अमरः।

सनातन त्रि० सदा+भवार्थे ट्युल् तुट् च नि० दस्य नः। १सदाभवे नित्ये वस्तुनि अमरः। २निश्चले विश्वः। स्त्रियां ङीप्। सा च ३दुर्गायां “सर्वकाले सना प्रोक्ता विद्यमाने तनोति च। सर्वत्र सर्वकालेषु विद्यमाना सनातनी” ब्रह्मवै०प्र० ५४अ०। तन्नामनिरुक्तिः। ४सरस्वत्यां ५लक्ष्म्याञ्च शब्दमा०। ६शिवे ७विष्णौ ८ब्रह्मणि ९दिव्यमनुष्ये ब्रह्मणोमानसपुत्रभेदे १०पितॄणामतिथौ च पु० हेमच०।

सनात् पु० सना नित्यमतति अत–क्विप्। विष्णौ विष्णुस० सदेत्यर्थे अव्य०अमरटीकायां रामाश्रमः। [स्त्रियां स्त्री।

सनाथ त्रि० सह नाथेन सहस्य सः। १युक्ते २जीवद्भर्त्तृक-

सनाभि पु० समाना नाभिर्यस्य। १ज्ञातौ अमरः। तस्य एकदेहोत्पन्नत्वेन तुल्यनाभितया तथात्वम्। २सध्युक्ते ३स्नेहयुक्ते ४तुल्ये च त्रि० मेदि०।

सनामक पु॰ सना सदा अमयति अम-ण्वुल्। १शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच॰। तस्य पत्राटिभोजनस्य रोगहेतुत्वात्तथात्वम्। सह नाम्ना कप्। २नामयुक्ते त्रि॰।

सनि पु॰ सन-भावे इन्। १पूजायां २दाने च सि॰कौ॰। ३सतकारपूर्वकनियोगे पुंस्त्री॰ अमर स्त्रियां वा ङीप्। ४ङीवल॰ हस्तिकर्णास्फाले शब्दर॰५दिशि स्त्री शब्दमा॰

सनित त्रि॰ सन-वा॰ इत। प्रतिपन्ने हेमच॰।

सनिष्ठी(ष्ठे)व न॰ सह निष्ठी(ष्ठे)वेन। १सथूत्कृतवाक्ये सथूत्कारे अमरः।

सनीड त्रि॰ समानं नीडं सह नीडेन वा सादेश॰। १निकटस्थे अमर। २नीडयुक्ते त्रि॰।

सन्त पु॰ सन-वा॰ त। सहतले शब्दर॰।

सन्तत न॰ सम्+तन-क्त। १सतते निरन्तरे। २नैरन्तर्ययुते त्रि॰ अमर ३विस्तीर्णे च।

सन्तति स्त्री सन्तन्यते सम्+तन-क्तिच्। १गोत्रे अमर। २पुत्रे ३कन्यायाञ्च विश्व। भावे क्तिन्। ४विस्तारे ५पङ्क्तौ ६अविच्छिन्नधारायाञ्च विश्व॰।

सन्ततिश्च दैशिकी कालिकी च। तत्र दैशिकी तैलादीनां, कालिकी ज्ञानसुखादीनाम्। तत्र दैशिकसन्ततित्वं स्वाधिकरणदेशीयमानावच्छेदकवृत्तिधर्मत्वं तच्च मूर्त्तानामेव कालिकसन्ततित्वञ्च नानाकालीनकार्य्यमात्रवृत्तिधर्मत्वम्, तच्चिन्तादि गन्तव्यं तच्च मूर्त्तामूर्त्तयोरतएव दुःख दुःख ज्ञानादिसन्ततिर्भवतीति तदुक्तं तत्रैव "दैवदुत्तवृत्तिदुःखत्वं दुःखत्वं वा स्वाश्रयसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्य्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् सन्ततित्वाद्ङ्येत्युक्त्वा सन्ततित्वं च नानाकालीनकार्य्यमात्रवृत्तिधर्मत्वम्" इत्युक्तम्।

सन्तप्त त्रि॰ सम्+तप-क्त। १अध्वगत्यादिना परिश्रान्ते २अग्नितप्ते ३तेन विशुद्धे च "सन्तप्तचामीकरवल्गुवर्ज"मिति भट्टिः।

सन्तमस न॰ सन्तत तमः प्रा॰स॰ अच् समा॰। १गाढान्धकारे अमरः। २महामोहे च मोहस्य सर्वावरत्वात् तमस्त्वेन महामोहस्य गाढान्धकाररूपत्वात्तथात्वम्।

सन्तर्पण न॰ सन्तृप्यत्यनेन सम्+तृप-करणे ल्युट्। "द्राक्षादाडिमखर्जूरीशर्करामधुसंयुतम्। लाजाचूर्णन्तु खाद्यं यत् तत्तु सन्तर्पणं विदुः" राजनि॰ उक्ते द्राक्षादिभिर्युते लाजाचूर्णे खाद्यभेदे। सम्+तृप-णिच् ल्यु। २सन्यक्तर्पके त्रि॰। [हिक्के ३अपत्ये ४विस्तारे च मेदि॰।

सन्तान पु॰ सम्+तन-घञ्। १वंशे अन्वये अमरः। २कल्प-

सन्तानिका स्त्री सम्+तन-ण्वुल् टाप् अत इत्वम्। १क्षीरसरे "सन्तानिका गुरु शीता वृष्या॰ पित्तास्रवातजित्" राजव॰। २मर्कटजाले ३फेने ४छुरिकाफले च हारा॰। [२सम्यक्तापे च।

सन्ताप पु॰सम्यक् तापः प्रा॰स॰। १वह्निजाते तापे अमर॰।

सन्तापन पु॰ सन्तापयति सम्+तप-णिच्-ल्यु। कामदेवस्य-१पञ्चशरान्तर्गते शरभेदे त्रिका॰। २सन्तापकारके त्रि॰।

सन्ति स्त्री सन-ति। १दाने २अवसाने च मुग्धबोधटीका।

सन्तोष पु॰ सम्+तुष-करणादौ घञ्। १धैर्य्ये २स्वास्थ्ये च हेमच॰। ३सम्यक्तुष्टौ "सन्तोषमूलं हि सुखम्" मनुः।

सन्दंश पु॰ सम्+दन्श-अच्। (साँड़ाशी) यन्त्रभेदे हेमच॰।

सन्दंशपतित पु॰ सन्दंशे तन्मध्ये पतित इव। सोमाधकोक्ते न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६९ पृ॰ दृश्यम्।

सन्दर्भ पु॰ सम्+दृभ-घञ्। १रचनायां हला॰। २ग्रन्थने ३प्रबन्धे त्रिका॰ "गूढार्थस्य प्रकाशश्च सारोक्तिः श्रेष्ठता गिरा। नानार्थवत्त्वं वेद्यत्वं सन्दर्भः कथ्यते बुधैः" इत्युक्ते ४कथनभेदे ५वक्तृतात्पर्य्यविशेषे च।

सन्दान न॰ सम्+दो-करणादौ ल्युट्। १दाम्नि २बन्धने अमरः ३सम्यक्खण्डने च। दा-ल्युट्। ४सम्यग्दाने न॰ ५गजस्याष्ठीवतोरधोभागे पु॰ त्रिका॰। [राजनि॰।

सन्दानिका स्त्री सन्दान सम्यक्छेदनमस्त्यस्य ठन्। विट्खादिरे

सन्दानित त्रि॰सन्दानं जातमस्य तार॰ इतच्। बद्धे अमर "रशनासन्दानितचरणे"ति मालविकाग्निमित्रम्।

सन्दानिनी स्त्री सन्दानं बन्धनं गवामत्र वा॰ इनि ङीप्। गोशालायाम् हेमच॰।

सन्द्राव पु॰ सम्+द्रु-भावे घञ्। पलायने अमर॰।

सन्दाह पु॰ सम्+दह-करणादौ घञ्। १मुखादिशोषे राजनि॰। २सम्यग्दाहे च।

सन्दिग्ध त्रि॰ सम्+दिह-कर्त्तरि क्त। १सन्देहयुक्ते। कर्मणि क्त। २सन्देहविषये ३सम्यग्लिप्ते च। भावे क्त। ४सन्देहे ५संशेषे च।

सन्दित त्रि॰ सम+दो-क्त। बद्धे अमर॰।

सन्दिष्ट न॰ सम्+दिश-भावे क्त। १वाचिकार्थकथने वार्त्तायाम् शब्दर॰। कर्मणि-क्त। २उपदिष्टे त्रि॰।

सन्दिहान त्रि॰ सम्+दिह-शानच्। सन्देहयुक्ते जटा॰।

सन्दी स्त्री सम्+दो-ड गौरा॰ ङीप्। खट्वायां त्रिका॰।

सन्दीप्य पु॰ सन्दीप्यतेऽसौ सम्+दीप-कर्त्तरि य। मयूरशिखावृक्षे शब्दच॰।

सन्देश पु० सम्+दिश–घञ्। वाचिकार्थकथने वार्त्तायाम् अमर। "सदर्थसन्देशसृणालमन्थर" नैष०।

सन्देशहर पु० सन्देश हरति अभीष्टस्थानं कथनाय नयति हृ–अच्। १दूते "तवैव सन्देशहरादिति" रघु०। ण्वुल्। सन्देशहारकोऽप्यत्र।

सन्देह पु० सम्+दिह–घञ्। १संशयशब्दार्थे अमरः। २अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५पृ०दृश्यम्। सन्देह विशेषश्च पक्षतैत्वाचार्य्यो स च प्रकृतपक्षविशेष्यकसाध्यस-त्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालिसंशय०।

सन्दोह पु० सम्+दुह–घञ्। १समूहे अमर। २सम्यग्दोहे कर्मणि घञ्। ३दुग्धे च "सन्दोहशाप्मेऽह्नि" मिता०।

सन्द्राव पु० सम्+द्रु–घञ्। पलायने अमर।

सन्धा स्त्री सम्+धा–अङ्। १स्थितौ २प्रतिज्ञायां मेदि०। ३सन्धाने सुरोत्पादनानुगुणे व्यापारभेदे शब्दर० ४अनुसन्धाने ५सन्ध्यायां वाचस्पति।

सन्धान न० सम्+धा–ल्युट्। १सुरादिसम्पादनानुगुणे व्यापारे २शोमरसकण्डनात्मके अभिषवे ३अनुसन्धाने ४सङ्घट्टने च मेदि०। सन्धाने स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप्। सा च ५कृष्यशालायां शब्दर०। सङ्घट्टन च योजनम्। "यदर्द्धं विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्" शकु०। ५काञ्जिके हेमा०। ६मदिरायाम् ७अवदंशे ८सौराष्ट्रे राजनि० ९धनुषि शरस्य योजने च।

सन्धि पु० सम्+धा–कि। १नृपाणां षड्गुणान्तर्गते मेलनार्थं मैत्रीकरणरूपे व्यापारे षाड्गुण्यान्तर्गतसन्धिविषयादिकं शुक्रनीतिपरि०उक्तं यथा "बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः। आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत् कुर्वाण कालयापनम्। एक एवोपहारस्तु सन्धिरेव मतो हित०। उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिता। अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्त्तते। उपहारादृते यस्मात् सन्धिरन्य न विद्यते। शत्रोर्बलानुसारेण उपहारं प्रकल्पयेत्। सेवां वापि च स्वीकुर्य्याद् दद्यात् कन्यां भुवं धनम्। स्वसामन्तांश्च सन्धीयात् मन्त्रेणान्यजयाय वै। सन्धिः कार्य्योऽप्यनार्य्येण २प्राप्योत्सादयेद्धि स। संघातवान् यथा वेणुर्निविडैः कण्टकैर्वृत। न शक्यते समुच्छेत्तु वेणु सघातवांस्तथा। सन्धिशान्तिकले, युद्धं साम्ये, यानन्तु दुर्बले। बलिना सह सन्धाय भवे साधारणे यदि"। "आत्मानं गोपयेत् काले दङ्गमिन्द्रेषु बुद्धिमान्"। "राजा न गच्छेद्विश्वास सन्धितोऽपि हि बुद्धिमान्। अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्तमिन्द्र सदाऽवधीत्"। "सन्धायान्यत्र यात्राया पार्ष्णिग्राहेण शत्रुणा। सन्धाय गमनं प्रोक्त तज्जिगीषो फलार्थिन"। तद्भेदलक्षणादिकं हितोपदेशे न्यरूपि यथा "कपाल उपहारश्च सन्तान सङ्गतस्तथा। उपन्यास प्रतीकार संयोग पुरुषान्तर। अदृष्टनर आदिष्ट आत्मादिष्ट उपग्रह। परिक्रयस्तथोच्छिन्नस्तथा च परभूषण। स्कन्धोपनेय सन्धिश्च षोडशैते प्रकीर्त्तिता। इति षोडशक प्राहु सन्धि सन्धिविचक्षणा। कपालसन्धिर्विज्ञेय, केवल समसन्धित। सम्प्रदानाद्भवति य उपहार२ स उच्यते। सन्तानसन्धिर्विज्ञेयो दारिकादानपूर्वक। सद्भिस्तु सङ्गत ४ सन्धिर्मैत्रीपूर्व उदाहृत। यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनः। सम्पत्तौ वा विपत्तौ वा कारणैर्यो न भिद्यते। सङ्गत सन्धिरेवायं प्रकृष्टत्वात् सुवर्णवत्। तथान्ये सन्धिकुशलै काञ्चनः स उदाहृत। दृष्ट्वात्मकार्य्यसिद्धिं तु समुद्दिश्य क्रियेत य। स उपन्यासकुशलैरुपन्यास५ उदाहृत। मयास्योपकृत पूर्वं ममाप्येष करिष्यति। इति य क्रियते सन्धि प्रतीकारः६ स उच्यते। उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति। अयं चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव। एकार्थां सम्यगुद्दिश्य क्रियां यत्र हि गच्छति। सुसंहितप्रमाणस्तु स च संयोग७ उच्यते। आवयोर्योधमुख्यैस्तु मदर्थः साध्यतामिति। यस्मिन् पणस्तु क्रियते स सन्धि पुरुषान्तर०८। त्वयैकेन मदीयोऽर्थ सम्प्रसाध्यस्त्वसाविति। यत्र शत्रु पणं कुर्य्यात् सोऽदृष्टपुरुष ९स्मृत। यत्र भूम्येकदेशेन पणेन रिपुवर्जित। सन्धीयते सन्धिविद्भि आदिष्ट १० स उदाहृत। स्वसैन्येन तु सन्धानमात्मादिष्ट११ उदाहृत। क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रह १२। कोषांशेनार्द्धकोषेण सर्वकोषेण वा पुन। शिष्टस्य प्रतिरक्षार्थं परिक्रय१३ उदाहृत। भुवा सारवतीनां तु दानादुच्छिन्न१४ उच्यते। भूम्युत्थफलदानेन सर्वेण परभूषण १५। परिच्छिन्न फलं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते। स्कन्धोपनेय१६ त प्राहु सन्धि सन्धिविचक्षणा। परस्परोपकारस्तु मैत्री सम्बन्धकस्तथा। उपहारश्च विज्ञेयश्चत्वारश्चैव सन्धय। एक एवोपहारस्तु सन्धिरेव मतो मम। उपहारविभिन्नास्तु सर्वे मैत्रविवर्जिता। अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्त्तते। उपहारादृते तस्मात् सन्धिरन्यो न विद्यते"।

सन्धिलक्षणादिकं युक्तिकल्पतरौ प्रदर्शितं यथा "पणबन्धो भवेत् सन्धिः स्वयं हीनस्तमाचरेत्। मर्य्यादोल्लङ्घनं नास्ति यदि शत्रोरिति स्थितिः। मर्य्यादोल्लङ्घनं यत्र शत्रौ सम्भवितं भवेत्। न तं सम्भवितं कुर्य्यादित्युवाच बृहस्पतिः"। षाड्गुण्यशब्दे ५१७८२ पृ० दृश्यम् २संयोगे अमरः। ३अस्थिद्वयसंयोगस्थाने ४चौरादिकृतसुरङ्गायां 'सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्य्यमिति' स्मृतिः। ५भगे ६सङ्घट्टने ७नाटकाङ्गविशेषे ८सविकाशे मेदि० ९व्याकरणोक्ते वर्णद्वयजाते १०वर्णविकारभेदे ११भेदे विश्वः। नाटकाङ्गसन्धिश्च "अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति"। एकार्थेन सम्बन्धः सन्धिः। तद्भेदानाह "मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः। इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते" सा० द०। मुखादिलक्षणम् तत्तच्छब्दे दृश्यम्। १२सत्यादियुगानामाद्यन्तयोः कालयोः सन्ध्यांशशब्दे दृश्यम् "ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश। कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदश स्मृतः" मनुः। तेन सन्धिसन्ध्यंशसहित सत्ययुगमानम् ४८०० दैववर्षाः। "कृतावद्दसङ्ख्यस्थान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः"। तत्र युगानामादौ सन्धिः अन्ते सन्ध्यंशः। मन्वन्तराणामादौ सन्धिः कल्पानामन्ते सन्धिरिति भेदः। १३तिथ्यादेराद्यन्तभागभेदे च उपपदशब्दे १२५८५९ पृ० दृश्यम्।

सन्धिका स्त्री स्वार्थे क। मद्यसन्धाने शब्दच०।

सन्धिचोर पु० सन्धिना कृतसुरङ्गया चोरः। सन्धिं कृत्वा चौर्य्यकारके (सिँधेल) शब्दमाला।

सन्धिजीवक पु० सन्धिना अभिसन्धिना जीवति जीव-ण्वुल् शाठ्येन परार्थहारके त्रिका०। [लिते च।

सन्धित त्रि० सन्धा जाताऽस्य तार० इतच्। १कृतसन्धे २मि-

सन्धिनी स्त्री सन्धा वृषभसंयोगस्तज्जगर्भोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। १वृषभसंयोगेन धृतगर्भायां स्त्रीगव्याम् अमरः। २अकालदुग्धायां गवि मेदि०। तद्दुग्धपाननिषेधः "न पिबेत् सन्धिनीक्षीरम्" स्मृतिः।

सन्धिपूजा स्त्री सन्धौ अष्टम्याः शेषे नवम्याश्च आद्ये दण्डे पूजा। आश्विनशुक्लाष्टमीनवमीसन्धिकाले विहितपूजायाम् "अष्टमी नवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते। तत्र पूज्या त्वया पुत्र! योगिनीगणसंयुता"। ज्योतिषे "अष्टम्याः सन्धियोगे सकलपरिजने पूजयेत् सर्वभावैः"। कामरूपीयनिबन्धे स्मृतिसागरे च "अष्टम्याः शेषदण्डश्च नवम्याः पूर्व एव च। अत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला" मत्स्यसूक्तेऽपि "अष्टमीनवमीयोगो रात्रिभागे विशिष्यते। अर्द्धरात्रे दशगुणा सन्ध्यायां त्रिगुणं भवेत्"। आश्विनाधिकारे "अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता। अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः"। इति विष्णुधर्मोत्तरीयमप्येतद्विषयं न तु महानवमीपूजापरम्। तस्मात् अष्टम्युपवासपरदिनविधानेन सप्तमीयद्युग्मानादरात्। ततश्च सप्तमीपूजावन्महाष्टम्यादिकृत्यमपि षष्टिदण्डात्मिकायामेव न तु परदिवसीयखण्डतिथौ किन्तु पूर्वोक्तसन्ध्यनुरोधात् निशादाविव खण्डतिथावपि सन्धिपूजेति। एवञ्च यस्मिन् दिने महाष्टमीपूजा तस्मिन् दिन एव उपवासः। न तु सन्धिपूजादिने अष्टमीत्वेनोपवासविधेः पूर्वमुक्तत्वात्। एवञ्च पूर्णाष्टम्यामष्टमीपूजा तत्परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धौ सन्धिपूजा तत्परदिने महानवमीपूजा प्रागुक्तनन्दिकेश्वरपुराणाद्युक्तोदयगामितिथ्यनुरोधात् तत्परदिने दशम्यां विसर्जनं पूजानुरोधेनाधिकदिनत्वाभावात्" ति० त०।

सन्धिबन्ध पु० सन्धिं बध्नाति संयुनक्ति सम्+बन्ध—अण्। भूमिचम्पके शब्दच०। तत्सेवने हि भग्नसन्धियोजनं वैद्यके प्रसिद्धम्। २स्नायौ सन्ध्यर्थनियमबन्धने च।

सन्धिला स्त्री सन्धिं लाति ला—क। १नद्यां स्वार्थे कन्। २सुरङ्गायां ३मदिरायाञ्च मेदि०।

सन्धिविग्रहाधिकारिन् पु० सन्धिविग्रहेषु अधिकरोति अधि+कृ—णिनि। नृपाणां सन्धिविग्रहाद्यधिकारिणि मन्त्रिभेदे।

सन्धिवेला स्त्री सन्धियुक्ता वेला समयः। अहोरात्रसन्धिसमये। सन्ध्याशब्दे दृश्यम्। ततः सन्धिवेलादि० भवार्थे अण् नक्षत्राट्ठञ्। सान्धिवेल तत्र भवे त्रि०।

सन्धिहारक पु० सन्धिना सुरङ्गया हरति परद्रव्यम् हृ—ण्वुल्। सन्धिचौरे (सिँधेल) हारा०।

सन्धुक्षित त्रि० सम्+धुक्ष-क्त। उद्दीपिते।

सन्धेय त्रि० सम्+धा-यत्। १संयोज्ये २मेलनीये ३सन्धिकरणयोग्ये च

सन्धेया असन्धेयाश्च हितोप० दर्शिता यथा

"सत्यार्य्यौ धार्मिकोऽनार्य्यो भ्रातृसङ्घातवान् बली। अनेकयुद्धविजयी सन्धेयाः सप्त कीर्त्तिताः। सत्योऽनुपालयन् सत्यं सन्धितो नैति विक्रियाम्। प्राणनाशेऽपि सद्व्यक्तमार्य्यो नायात्यनार्य्यताम्। धार्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते। प्रजानुरागाद्धर्माच्च दुःखोच्छेद्यो

हि धार्मिकः। सन्धिं कार्य्योऽप्यनार्य्येण४ विनाशे समुपस्थिते। विना तस्याश्रयेणान्यः कुर्य्यान्न कालयापनम्। रुद्धतत्वाद्यथा वेणुर्निविडः कण्टकैर्वृतः। न शक्यते समुच्छेत्तुं भ्रातृसङ्घातवांस्तथा। बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम्। प्रतिवातं न हि घनः कदाचिदुपसर्पति। जामदग्न्येः सुतस्येव सर्वं सर्वत्र सर्वदा। अनेकयुद्धजयिनः७ प्रतापादेव भुज्यते। अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति। तत्प्रतापेन तस्याशु वशमायान्ति शत्रवः"। "बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः। भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा। विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान्। अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः। दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च। दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः। अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्च न। सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी। एते सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात् तु केवलम्। एते विगृह्यमाणा हि क्षिप्रं यान्ति रिपोर्वशम्"

सन्ध्या स्त्री सम्+ध्यै—अङ् सन्धौ भव यत् वा। १एकरूपकालोत्तरभाविपररूपकालयोरवकाशभेदे दिवारात्र्योः २मध्यवर्त्तिकाले अमरः। स च दिवाशेषदण्डसहितरात्रिप्रथमदण्डात्मकः कालः तयोश्चतुर्दण्डात्मकः कालश्च "त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टये। नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" इति दक्षः। "अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः। सा च सन्ध्या समाख्याता" इति स्मृतिः। ३सायाह्ने ४सन्ध्याकाले उपास्यदेवताभेदे ५तदुपासनायाम् व्यासः। "सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं शंसितव्रताः" इति स्मृतिः "प्रातः सन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत्" स्मृतिः। "अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः"। "एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्। यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते" छन्दोगप०। "अनागतान्तु यः पूर्वां सादित्यां चैव पश्चिमाम्। नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स पतोऽब्राह्मणः स्मृतः" शाता०। अत्र सन्ध्यात्रयस्य नित्यत्वाभिधानात् "सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः" इति विष्णुपुराणीये सन्ध्याया इत्येकवचनान्तपाठो धर्मकोषोक्तो युक्तः। एवमेव नव्यवर्द्धमानः। सर्वकालं प्रातर्मध्याह्नसायरूपकालत्रये। अन्यथा तदुपादानं व्यर्थं स्यात् विभ्रमश्चित्तविक्षेपः। तेन आतादावपि सन्ध्यामाचरन्ति अतएव याज्ञवल्क्यः "सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः। ब्राह्मण्याच्च न हीयते अन्त्यजन्मगतोऽपि सन्"। सर्वावस्थो नित्यसेवकादिकर्मरतोऽपि। यथोचितशौचेऽशक्तोऽपीति रत्नाकरः। अन्यादृशस्यापन्नोऽपीति युक्तम्। सन्ध्यात्रयसाधारणलक्षणमाह योगियाज्ञवल्क्यः "त्रयाणाञ्चैव देवानां ब्रह्मादीनां समागमः। सन्धिः सर्वसुराणाञ्च तेन सन्ध्या प्रकीर्त्तिता" सन्ध्याद्वयकालस्तु अहोरात्रसन्धिमुहूर्त्तात्मकः। तथा च दक्षः "अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः। सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः अर्द्धास्तमितार्द्धोदितसूर्य्यमण्डलप्रकटतेजोनक्षत्रवर्जितः। तथा च वराहः "अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत्। तेजःपरिहानिमुखाद् भानोरर्द्धोदयं यावत्"। अत्र आद्यन्तता उक्ता परिमाणमाह दक्षः "रात्र्यन्तकाले नाड्यौ द्वे सन्ध्यादिः काल उच्यते। दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः"। नाडी दण्डः योगियाज्ञवल्क्यः "ह्रासवृद्धी च सततं दिनरात्र्योर्यथाक्रमम्। सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासवृद्धौ समा स्मृता"। अत्रोपासनाया अपि सन्ध्यात्वमाह व्यासः "उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च। तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः"। उपास्ते यद्ध्यानप्राणायामादिक्रिययेति यावत्। तत्काले उपास्यापि देवता सन्ध्या तथा च याज्ञवल्क्यः "सन्ध्यौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ"। उपासनोपक्रममाह संवर्त्तः "प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि। सादित्यां पश्चिमां सन्ध्याम् अर्द्धास्तमितभास्कराम्"। सनक्षत्रामित्यनेन तदुयुक्तकाले उपक्रम्य प्रातः सन्ध्यामुपासीत एवमेवार्द्धास्तमितभास्करारब्धां पश्चिमां सादित्यामित्यनेन तदुयुक्तकाले उपक्रम्य उपासीतेत्यर्थः। मध्याह्नसन्ध्याया अष्टममुहूर्त्तं कालमाह स्मृतिः "पूर्वापरे तथा सन्ध्ये सनक्षत्रे प्रकीर्त्तिते। समसूर्य्येऽपि मध्याह्ने मुहूर्त्ते सप्तमोपरि"। साङ्ख्यायनगृह्यम् "अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदिशमानक्षत्रदर्शनात् अतिक्रान्तायां महाव्याहृतीः सावित्रीं स्वस्त्ययनादि जप्त्वा एवं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् आमण्डलदर्शनादिति"। उत्तरापराभिमुखो वायुकोणाभिमुखः कोणं विहायेति अन्वष्टमदिशमिति। उभयदिगन्तर्भाग-

मिति यावत्" भा०त०। अधिके गायत्रीशब्दे दृश्यम्। ६युगसन्धिकाले ७नदीभेदे मेदि०। ८नद्यापत्नीभेदे स्त्री। ६चिन्तायां १०सन्धने ११सीमायां १२सन्धाने १३पुष्पभेदे हेमच० "चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम्। तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः। इतरेषु सस-न्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु। एकापायेन वर्त्तन्ते सह-स्राणि शतानि च"मनुः। चत्वार्य्याहुरिति चत्वारि वर्ष-सहस्राणि कृतयुगं कालं मन्वादयो वदन्ति। तस्य ताव-द्वर्षशतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवति युगस्य पूर्वा सन्ध्या उत्तरश्च सन्ध्यांशः। तदुक्तं विष्णुपुराणे "तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्वा तत्राभिधीयते। सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरोहि सः। सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्यः कालो मुनिसत्तम। युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञक" एकापायेनेति। त्रीणि सहस्राणि त्रेतायुगं त्रीणि शतानि तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। द्वे सहस्रे द्वापरयुगं द्वे शते तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। एकसहस्रं कलियुगमेकशतं तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवतीत्यर्थः।

१४प्रबोधसम्प्रसादयोः सन्धिभवे स्वप्ने "सन्ध्ये सृष्टिराह हि" शा०सू० "सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयो-गदर्शनात् "सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्" इत्यालोकस्था-नयोः प्रबोधसम्प्रसादस्थानयोः सन्धौ भवतीति सन्ध्यम्" भा०। "तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने प-श्यति इदञ्च परलोकस्थानञ्च" इत्यप्र० स्मृतिः समूर्णे सर्वेन्द्रियोपसंहारादेतल्लोकानुभवे सति वासनामात्रेण इह लोक स्मरतः कर्मवशात् हृदये मानसं परलोकस्य चिह्नयः स्वप्नो भवति सोऽयं लोकद्वयसन्धौ भवतीति सन्ध्यं स्वप्नं इत्यप्र०।

सन्ध्यांश पु० सन्ध्या तत्प्रमाणः सत्ययुगादेरंश। सत्ययुगा-देरंशभेदे तत्प्रमाणम् सन्ध्याशब्दे मनूक्तम् दृश्यम् "स-न्ध्यासन्ध्यांशयोर्मध्ये विज्ञेयं तच्चतुर्युग"मिति मनुः।

सन्ध्यानल पु० "सन्ध्या वशिष्ठः कृतवान् तत्र यस्मादिर्षि-सत्तः। ततः सन्ध्याचलं नाम तस्य गायन्ति देवताः" कालिकापु० ५० अ० निरुक्ते पर्वतभेदे।

सन्ध्यानाटिन् सन्ध्यायां नटति नट-णिनि। १शिवे त्रिका०

सन्ध्यापुष्पी स्त्री सन्ध्यायां पुष्पमस्याः ङीप्। जातिफले राजनि०।

सन्ध्याबल पु स्त्री०सन्ध्यायां सन्ध्योपलक्षिते रात्रिकाले बल-बलं। रात्रौ बलयुक्ते राक्षसे त्रिका० स्त्रियां ङीप्।

सन्ध्याभ्र न० सन्ध्याकालीनमभ्रमिव। १सुवर्णगैरिके रा जनि०। २सन्ध्याकालीनमेघे च।

सन्ध्याराग पु० सन्ध्याया इव रागोऽस्य। १सिन्दूरे राजनि०। १त०। सन्ध्याकालीने २रक्तवर्णे च।

सन्ध्याराम पु० सन्ध्यायां तदाख्यभार्यायां रमते रम-संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दमा०।

सन्न पु०सीदति सद-क्त। १पियालवृक्षे भरत. १२अवसन्ने त्रि० स्वार्थे क। खर्वे भरतः। [२खर्ववृक्षे च।

सन्नकद्रु पु० सन्न एव सन्नकः कर्म०। १पियालवृक्षे अमरः।

सन्नत त्रि० सम्+नम-क्त। १प्रणते २अवनियुते च।

सन्नति स्त्री सम्+नम-क्तिन्। १प्रणामे २ध्वनौ मेदि०। ३नम्रतायाञ्च। ४होमभेदे स च आश्व०४।१३।१ एकादिभि-र्दशभिर्मन्त्रैर्विधेय। तैत्तिरीयब्रा०३।८।१८।५विहितश्च।

सन्नद्ध त्रि० सम्+नह-क्त। १कृतसन्नाहे धृतवर्मणि २व्यूह-रचनयावस्थिते सैन्यादौ मेदि०। ३आततायिनि रायमु० ४सन्नाहादियुक्ते शब्दर०।

सन्नय पु० सम्+नी-अच्। १समूहे २पृष्ठस्थिते-बले च अमरः

सन्नहन न० सम्+नह-ल्युट्। १वर्मधारणे २उद्योगे ३स-म्यग्बन्धने च। [हेमच०। भावे घञ्। इमबन्धने।

सन्नाह पु०सन्नह्यते सम्+नह-कर्मणि घञ्।(साँजोया)वर्मणि

सन्नाह्य पु० सम्+नह-ण्यत्। समरोचिते गजे हेमच०।

सन्निकर्ष पु० सम्+नि-कृष-घञ्। १सान्निध्ये हेमच० "यद् सन्निकर्षो हि चणार्द्धमपि शस्यते" इति पुराणम् न्यायमते २विषयेन्द्रियसम्बन्धे ज्ञानलक्षणासामान्यलक्षणा-योगजधर्मविशेषात्मके ३अलौकिकप्रत्यक्षसाधने उपायभेदे च। "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न ज्ञान प्रत्यक्षम्" गौ० सू०। सन्निकर्षो द्विविधः लौकिकालौकिकभेदात् लौकि कोऽपि षड्विधः अलौकिकस्तु त्रिविधः यथोक्तं भाषाप० "सङ्क्षेपं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम्। विषये-न्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः। द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्१ संयुक्तसमवायतः२। द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्समवायतः३। तत्रापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः४। तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन५ तु ग्रहः। विशेषणतया६ तदभावानां ग्रहो भवेत्। यदि स्यादुपलभ्येतेत्येव यत्र प्रसज्यते। प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्। अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः। सामान्य-लक्षणा१ज्ञानलक्षणा२योगजस्तथा" भाषा० "यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथाहि भूतलादौ घटाभावः

संयुक्तविशेषणतया गृह्यते संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया, शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया, कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया। एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिक विशेषणविशेषणतया। एष घटाभावादौ पटाद्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया। एवमन्यदप्यूह्यं तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति भाषा प्रवादो व्याहन्यतेति" सि०मु०।

सन्निकर्षण न० सम्+नि+कृष-ल्युट्। सन्निधाने अमरः।

सन्निकृष्ट त्रि० सम्+नि+कृष-क्त। १निकटस्थे अमरः २इन्द्रियसम्बन्धविषये च। [पस्थिते त्रि०।

सन्निध न० सम्+नि+धा-क। १नैकट्ये वोपालितः। २समी-

सन्निधान न० सम्+नि+धा-ल्युट्। १नैकट्ये सामीप्ये हेमच०। २आश्रये च।

सन्निधि पु० सम्+नि+धा-कि। १सामीप्ये अमरः कर्मणि कि। २इन्द्रियविषये मेदि० कर्म०। ३साधुनिधौ। ६त०। ४सतां निधौ। [२स्थते च।

सन्निपतित त्रि० सम्+नि-पत-क्त। १मिलिते २उपस्थिते

सन्निपात पु० सम्+नि+पत-घञ्। १मेलने "सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति" व्या० परि०। २कफादिधातुत्रयस्य वैषम्यरूपत्रिदोषजे ज्वरभेदे ३नाशे ४उपस्थितौ च। ५तालभेदे "एक एव गुरुर्यत्र सन्निपात स चोच्यते" सङ्गीतदा०।

ज्वरभेदस्तन्निदानभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा "तत्र सन्निपातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विका सम्प्राप्तिमाह "त्रिदोषजनकैर्यातपित्तश्लेष्मामगेहगाः। बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगाज्वरकारिणः"। पूर्वरूपमाह "प्राग्रूपाणि त्रिदोषाणां स्युस्त्रिदोषज्वरे खलु"। अथ सन्निपातज्वरस्य सामान्यानि लक्षणान्याह "क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा। सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने। सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः। तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः। परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परा। ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च। शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा। स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः। कृशत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठकूजनम्। कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम्। मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च। चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः।" लोचने सास्रावे साश्रुणी कलुषे अस्वच्छे निर्भुग्ने निर्गते कुटिले च कण्ठः शूकैरिवावृतः धान्याग्रैरिवावृतः। "जिह्वा परिदग्धा परिदग्धेव जायते।" अथवा परिदग्धा इव कृष्णा दृश्यते स्रस्ताङ्गता शिथिलाङ्गता। ष्ठीवनमित्यादि कफसंयुक्तस्य रक्तस्य ष्ठीवनं शिरसो लोठनमितस्ततश्चालनं कृशत्वञ्चातिगात्राणामिति, गात्राणाम् अतिशयितं कार्श्यं न व्याधिप्रभावात् सततं निरन्तरं कोठः। "वरटीदष्टसंस्थानः कोठ इत्यभिधीयते" श्यावः कपिशो वर्णः। मूकत्वमवचनत्वमल्पवचनत्वं वा स्रोतसां कर्णनासादीनाम्।

अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य त्रयोदश विशेषानाह "एकोल्वणास्त्रयस्तेषु द्व्युल्वणाश्च तथेति षट्। समुल्बणश्च भवेदेको विज्ञेयः स तु सप्तमः। प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च षट्। सन्निपातज्वरस्यैव स्युर्विशेषास्त्रयोदश"। तत्र प्रवृद्धवातः मध्यपित्तो हीनकफः १ मध्यवातः प्रवृद्धपित्तो हीनकफः २ हीनवातः प्रवृद्धपित्तो मध्यकफः ३ प्रवृद्धवातः हीनपित्तो मध्यकफः ४ मध्यवातः हीनपित्तः प्रवृद्धकफः ५ हीनवातो मध्यपित्तः प्रवृद्धकफः ६ इति षट्। तेषां नामानि क्रमादाह "विस्फारकस्त्वाशुकारी कम्पनो बभ्रुसंज्ञकः। शीघ्रकारी तथा भल्लु सप्तम कूटपाकलः। संमोहक पाककश्च याम्यः क्रकच इत्यपि। तत कर्कटकः प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिधः" तन्त्रान्तरे विस्फारक इत्यत्र विस्फोरक इति पाठः। बभ्रुस्थाने बभ्रुरितिपाठ कुत्रापि वभ्र इति पाठ भल्लुरित्यत्र फल्गुरिति पाठ याम्य इत्यत्र संग्राम इति पाठ कर्कटक इत्यत्र कर्कोटक इति पाठः। तत्र वातोल्बणस्य लक्षणमाह "श्वासः कासो भ्रमो मूर्छा प्रलापो मोहवेपथू। पार्श्वस्य वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च। वातोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्। एष विस्फारको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः।" अथ पित्तोल्बणस्य लक्षणमाह "अतिसारो भ्रमो मूर्छा मुखपाकस्तथैव च। गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते। पित्तोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्। भिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारी प्रकीर्तितः"। अथ कफोल्बणस्य लक्षणमाह "जडता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि। प्रस्तब्धे नयने चैव मुख-

माधुर्य्यमेव च । कफोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् । मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः१ ।” अथ वातपित्तोल्वणस्य लक्षणमाह “वातपित्ताधिकोऽयन्तु सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य ज्वरो मदस्तृष्णा मुखशोषः प्रमीलकः । आध्मानारुचितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमश्रमाः । मुनिभिर्वल्गुनामायं२ सन्निपात उदाहृतः ।” अथ वातश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह “वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत् तृष्णा पार्श्वनिग्रहः । शूलमस्थिरं मानस्य तन्द्रा श्वासश्च जायते । असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते । नहि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः ।” “अथ पित्तश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह “पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । अन्तर्दाहो बहिःशीतं तस्य तृष्णा प्रवर्द्धते । तुद्यते दक्षिणे पार्श्वे उरःशीर्षगलग्रहः । ष्ठीवति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छ्रात् कोठश्च जायते । विड्भेदश्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते सप्रमीलकाः । ऋषिभिर्मधुनामायं३ सन्निपात उदाहृतः ।” अथ वातपित्तश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह “सर्व्वदोषोल्वणो यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । तथाथाऽपि दोषाणां तस्य रूपाणि लक्षयेत् । व्याधिभ्यो दारुणश्चैव वज्रशस्त्राग्निसन्निभः । कैवल्योत्कचपरमस्तश्चाक्ष्णोः रक्तलोचनम् । त्रिरात्रात् परमेतस्य जन्तोर्हरति जीवितम् । तदवस्थन्तु तं दृष्ट्वा मूढो व्याहरते जनः । धर्षितो राक्षसैर्भूतसेवायां चरन्ति ये । अन्यथा ब्रुवते केचिद् यक्षिण्या ब्रह्मराक्षसैः । पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथान्यैः संस्तकैर्हतम् । कुलदेवार्च्चनाहीनं धर्षितं कुलदेवतैः । नक्षत्रपीडामपरे गरकर्म्मेति चापरे । सन्निपातमिमं प्राहुर्भिषजः कूटपाकलम्७ ।” अथ प्रवृद्धमध्यहीनवातादिजनितसन्निपातज्वराणां लक्षणान्याह “प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । प्रलापायाससम्मोहकम्पमूर्च्छाऽरतिभ्रमाः । एकपक्षाभिघातश्च तत्राप्येते विशेषतः । एष सम्मोहको८ नाम्ना सन्निपात उदाहृतः ।” रोगास्तएवोक्ताः उक्ता एव ते रोगाः व्यथाक्षेपशुल्निद्रानाशविष्टम्भादयो वातजाः दाहतृष्णोष्णताच्छेदादयः पित्तजाः गौरवाग्निमान्द्योत्क्लेशनासिकास्रावप्रसेकादय कफजाः । तत्रापि प्रलापादयः प्रवृद्धवातानां विशेषाद्भवन्ति । ननु वातः प्रवृद्धः सज्वरं करिष्यति पित्तन्तु मध्यममिति यावत् तत्कथं ज्वरं करिष्यति यत आह “धातवस्तन्मला दोषा ध्नन्त्यसमाःसमाः । समाः सुखाय विज्ञेया बलायोपचयाय च ।” इति उच्यते । अत्र पित्तं मध्यमपि अप्रकृतमेव यतोऽप्रकृतयोर्वातश्लेष्मणोरपेक्षया मध्यं तेन मध्यकुपितमित्यर्थः । ननु कफक्षीणः स कथं ज्वरं करिष्यति हीनशक्तित्वात् उच्यते दोषाः क्षीणा अपि व्याधीन् कुर्व्वन्त्येव यत आह “वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दवाक्त्वं विसंज्ञता । पित्तक्षयेऽधिकः श्लेष्मा वह्निर्मन्दः प्रभाक्षयः ।” शिथिलाः सन्धयो मूर्च्छा रौक्ष्यं दाहः कफक्षये” । इत्याशङ्कासिद्धान्तश्च परत्रापि । “मध्यप्रवृद्धहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युर्मन्यास्तम्भः शिरोग्रहः । कासः श्वासो भ्रमस्तन्द्रा सज्ञानाशो हृदिव्यथा । खेभ्यो रक्तं विसृजति सरक्तं स्तब्धनेत्रता । तत्राप्येते विशेषाः स्युर्मृत्युरर्व्वाक् त्रिवासरात् । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः पाकलाभिधः९ । हीनप्रवृद्धमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथारोगबलाश्रयाः । हृदयं दह्यते चास्य यकृत्प्लीहान्त्रफुप्फुसाः । पच्यन्तेऽत्यर्थमूर्द्ध्वं च पूयशोणितनिर्गमः । शीर्णदन्तश्च मृत्युश्च तत्राप्येतद् विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो१० नाम्ना प्रकीर्त्तितः । प्रवृद्धहीनमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । प्रलापायाससंमोहाः कम्पमूर्च्छाऽरतिभ्रमाः । मन्यास्तम्भेन मृत्युः स्यात् तत्राप्येतद्विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं क्रकच११ संप्रकीर्त्तितः । मध्यहीनप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । अन्तर्दाहो विशेषोऽत्र न च वक्तुं स शक्यते । रक्तमालकलेनेव लक्ष्यते मुखमण्डलम् । पित्तेनाकर्षितः श्लेष्मा हृदयाच्च प्रसिच्यते । इषुणेवाहत पार्श्वं तुद्यते भिद्यते हृदि । प्रमीलकः श्वासहिक्का वर्द्धते च दिने दिने । जिह्वा दग्धा खरस्पर्शा गलः शूकैरिवावृतः । विसर्गं नाभिजानाति कूजेच्चापि कपोतवत् । अतीव श्लेष्मणा पूर्णः शुष्कवक्त्रोष्ठतालुकः । तन्द्रानिद्रातियोगार्त्तो हतवाग्निहतद्युतिः । न रतिं लभते नित्यं विपरीतानि चेष्टति । आयस्यते च बहुशो रक्तं ष्ठीवति चाल्पश । एष कर्कटको१२ नाम्ना

सन्निपातः सुदारुणः । हीनमध्यमहद्भिस्तु वात-पित्तकफैश्च । तेन रोगास्त्रयोदशोक्ता यथादोषबला-श्रया । अस्थिशूल कटीतोदो मध्ये दाहो रुजा भ्रम । भ्रम क्लम शिरोऽस्थिमन्याहृदयपार्श्वरुजः । प्रमीलक श्वासकासहिक्का जाड्य विरसता । प्रयत्नेन प्रयत्नमेनन्तु साधयन्ति कदाचन । एतस्मिन् सन्निवृत्ते तु कर्णमूले सुदारुणा । पिडका जायते जन्तोर्यथाकष्टेन जीवति । स वैदारिकसंज्ञोऽयं सन्निपातः सुदारुणः । चिरत्वात् परमेतस्य व्यर्थमौषधकल्पनम् ।" तन्त्रा-न्तरे वातोल्बणादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयो-दशानां शीताङ्गादीनि त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणा-न्तराणि चाह "शीताङ्गस्त्विमलोङ्गज्वरगणे तन्द्री प्रलापी ततो रक्तष्ठीवयिता च तत्र गणितः सम्भुग्ननेत्रस्तथा । साभिन्यासकजिह्वकश्च कथितः प्राक्सन्धिगोऽप्यन्तको रुग्दाहः सह चित्तविभ्रम इह द्वौ कर्णकण्ठग्रहौ ।" तन्द्री तन्द्रिकः प्रलापी प्रलापकः रक्तष्ठीवयिता रक्तष्ठीवी सम्भुग्ननेत्रः भुग्ननेत्रः । अभि-न्यासकः अभिन्यासः कर्णकण्ठग्रहौ कर्णग्रहः कर्णिकः कण्ठग्रहः कण्ठकुब्जकः । अथ तेषां प्रत्येकं लक्ष-णानि "हिमांशुशिशिरशरीरं सन्निपातज्वरी यं श्वसनकसनहिक्कामोहकम्पप्रलापैः । क्लमबहुकफवाता दाहवम्यङ्गपीडाः स्वरविकृतिभिरार्त्तं शीतगा-त्र १ स उक्तः । तन्द्रातीव ततस्तृषातिसरणं श्वासो-ऽधिकः कासरुक् सन्तप्तातितनुर्गले श्वयथुना सार्द्धं च कण्डूः कफम् । कृष्णाभा रसना क्लम श्रवणयोर्मान्द्यं च दाहस्तथा यत्र स्यात्स हि तन्द्रिको २ निगदितो दोष-त्रयोत्थो ज्वरः । यत्र ज्वरे निखिलदोषनितान्तरोष-जाते प्रलापबहुला सहसोत्थिता च । कम्पव्यथा-तनदाहविसंज्ञताः स्युर्नाम्ना प्रलापक३ इति प्रथितं पृथिव्याम् । निष्ठीवो रुधिरस्य, रक्तसदृशं कृष्णं तनौ मण्डलम् लौहित्यं नयने तृषाऽरुचिवमिश्वासाति-सारभ्रमाः । आध्मानञ्च विसंज्ञता च पतनं हिक्काङ्ग-पीडा भृशम् । रक्तष्ठीविनि४ सन्निपातजनिते चिह्नं ज्वरे जायते । भृशं नयनवक्रतास्वसनकासतन्द्रा भृशम् । प्रलापमदवेपथुश्रवणहानिमोहास्तथा । इतो निखिलदो-षजे भवति यत्र चिह्नं ज्वरे पुरातनचिकित्सकैः स इह भुग्ननेत्रो५ मतः । दोषास्तीव्रतरा भवन्ति बलिनः सर्वेऽपि यत्र ज्वरे मोहोऽतीव विचेष्टता विकलता श्वासो भृशं मूकता । दाहश्चिक्कणमाननञ्च दहनोऽमन्दोऽबलस्य क्षयः सोऽभिन्यासक६ इति प्रकीर्त्तितः इह प्राज्ञैर्भिषग्भिः पुरा । त्रिदोषजनिते ज्वरे भवति यत्र जिह्वा भृशम् हता कठिनकण्टकैस्तदनु निर्भरं मूकता । श्रुतिक्षतिबलक्षतिश्वसनकाससन्तप्रयं पुरातनभिषग्वरा-स्तमिह जिह्वक७ञ्जगते । व्यथातिशयिता भवेच्छ्वयथुस-युता सन्धिषु प्रभूतकफता मुख विगतनिद्रता कासरुक् । समस्तमिति कीर्त्तितं भवति कृच्छ्र यत्र ज्वरे त्रिदोषज-निते बुधैः स हि निगद्यते सन्धिग ८ । यस्मिन् लक्षणमे-दन्ति सकलैर्दोषैरुदीर्णे ज्वरेऽजस्रं मूर्द्धविधूनन सकसन सर्वाङ्गपीडाधिका । हिक्काश्वासदाहमोहसहिता देहे-ऽतिसन्तप्तता वैकल्यञ्च तथा यथाह मुनिभिः सङ्की-र्त्तित सोऽन्तक९ । दाहोऽधिको भवति यत्र तृषा च तीव्रा श्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहपीडा । मन्याहनुव्य-थनकण्ठरुजः श्रमश्च रुग्दाहसंज्ञ१० उदितः स्मृतिमतो ज्व-रोऽयम् । गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृतं नि-रीक्षते सद्यः । सदाहव्यथाभयार्त्तो नरस्तु चित्तभ्रमे११ ज्वरे भवति । दोषत्रयेण जनिता किल कर्णमूले तीव्रा ज्वरे भवति तु श्वयथुर्व्यथा च । कण्ठग्रहो बधिरता श्वसनं प्रलाप प्रस्वेदमोहदहनानि च कर्णिकाख्ये१२ । कण्ठः शूकशतावरुद्ध इव च प्रलापोऽरुचिर्दाहो-देहरुजा तृषापि च हनुस्तम्भ शिरोर्त्तिस्तथा । मोहो वेपथुना सहेति सकलं चिह्नं त्रिदोषज्वरे यत्र स्यात् स हि कण्ठकुब्ज१३ उदितः प्राच्यैश्चिकि-त्साबुधैः । सन्धिगस्तेषु साध्यः स्यात् तन्द्रिकचित्त-विभ्रमः । कर्णिको जिह्वकः कण्ठकुब्जः पञ्चापि कष्ट-तः । रुग्दाहस्त्वतिकष्टेन साध्यस्तेषु भाषितः । रक्तष्ठीवी भुग्ननेत्रः शीतगात्रः प्रलापकः । अभिन्या-सोऽन्तकश्चैते षडसाध्याः प्रकीर्त्तिताः ।" अथ तन्त्रा-न्तरे वातोल्बणादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयो-दशानां कुम्भीपाकादीनि त्रयोदश नामान्तराण्याह "कु-म्भीपाकः प्रोर्णुनाव प्रलापी ह्यन्तर्दाहो दण्डपातोऽ-न्तकश्च । एणोदाहश्चाथ हारिद्रसंज्ञो भेदा एते सन्नि-पातज्वरस्य । अजघोषभूतहासौ यन्त्रापीडश्च सन्याम । संन्यासी च विशेषास्तस्यैवोक्तास्त्रयोदशाप्यमी" । अथैषां लक्षणानि "घोणाविवरभरद्बहुशोणासितलोहितं सा-न्द्रम् । विलुठन्मस्तकमभितः कुम्भीपाकेन१ पीडितं वि-द्यात् । उद्विश्य यः क्षमकं क्षिपत्यधस्ताच्छितान्तश्च-

षति। तं प्रोर्णुनाव२ जुष्टं विचित्रकष्टं विजानीयात्। स्वेदभ्रमाङ्गभेदाः कम्पोद्वथुर्वमिर्व्यथा कण्ठे। गात्रस्य गुरुतीव प्रलापि३जुष्टस्य जायते लिङ्गम्। अन्तर्दाहः शैत्यं बहिः, श्वयथुररतिरपि तथा श्वासः। अङ्गमपि दग्धकल्पं सोऽन्तर्दाह४इति कथितः। नक्तं दिवा न निद्रामुपैति गृह्णाति मूर्धानमसौ। उत्थाय दण्डपातो५ भ्रमातुरः सर्वतो भ्रमति"। भ्रमसौ गृह्णाति आकाशात् किञ्चित् गृहीतं करौ प्रसारयतीत्यर्थः। "संपूर्यते शरीरं ग्रन्थिभिरभितस्तथोदरं मरुता। श्वासातुरस्य सततं विचेतनस्यान्तकाहूतस्य"। परिधावतीव गात्रे रुकपात्रे भुजङ्गपतङ्गहारिणगणः। वेपथुमतः सदाहस्यै पीटाह७ज्वरार्त्तस्य"। रुकपात्रे पीडाभाजने गात्रस्य विशेषणमेतत्। "यस्यातिपीतमङ्गं नयने सुतरां मलस्रवोऽप्यधिकम्। दाहोऽतिशीतता बहिरस्य स हारिद्रकोद्र ज्ञेयः। छगलकसमानगन्धः स्वान्धरुजावान्विरुद्ध गलरन्ध्रः। अजघोष८ सन्निपातादातास्याद्यः पुमान् भवति। शब्दादीनधिगच्छति न स्वान्विषयान् यदिन्द्रियग्रामैः। हसति प्रलपति परुषं च स्रेयो भूतहासा१०र्त्तः। येन सुदुर्ज्वरवेगात् यन्त्रेणेवावपीड्यते गात्रम्। रक्तं पीतञ्च वमेद्यन्त्रापीड११ स विज्ञेयः। अतिसरति वमति कूजति मालाग्र्यमितश्चिरं नरः स्विपति। सन्न्यास१२सन्निपाते प्रलपत्यथाचिनयङ्को भवति। मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलो मलोत्सर्गात्। संशोषिण्य१३सितपिण्डकामण्डलयुक्तो ज्वरे नरो भवति। नारायण एव भिषक् भेषजमेतेषु जाह्नवीनीरम्। नैरुज्यहेतुरेको नित्यं मृत्युञ्जयो ध्येयः।" अथासाध्यस्य सन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह "सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः। शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते।" सुदारुणः मारकत्वात् यतस्तेन शोथेन कश्चिदेव प्रमुच्यते कोऽपि जीवितं त्यजति इत्यर्थः। "सन्निपातज्वरान् कष्टानसाध्यानपरे जगुः। दोषे प्रवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः। सन्निपात ज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्यस्ततोऽन्यथा।" सर्वाणि दाहशीतादीनि सम्पूर्णानि आतुरगतानि प्रोक्तानि यावल्लक्षणानि यस्य सः। ततोऽन्यथा दोषे पक्वे अग्नौ दीप्ते स्वल्पलक्षणकः कष्टसाध्य इत्यर्थः।

सन्निपातज्वर पु० सन्निपातजो ज्वरः। सन्निपातशब्दोक्ते त्रिदोषजविकारजाते ज्वरे।

सन्निपातनुद् पु० सन्निपातं त्रिदोषजविकारं नुदति नुद-क्विप्। नेपालनिम्बे राजनि०।

सन्निबन्धन न० सम्यक् निबन्धनं प्रा०स०। १नानाख्यानस्यवाक्यानामेकत्र सङ्कलने २तदुपयोगिग्रन्थभेदे च। ७प्र०। ३सम्यग्निबन्धनयुते त्रि० "सद्वृत्तिः सन्निबन्धनेति" माघः

सन्निभ त्रि० सम्+नि+भा—क। सदृशे जटा०। निभादिवदस्य नित्यसमासता।

सन्निवेश पु० सम्+नि+विश-आधारे घञ्। १पुरादेर्बहिःस्थे विहारार्थं देशे अमरः। भावे घञ्। २सम्यक् स्थितौ।

सन्निहित त्रि० सम्+नि+धा—क्त। १निकटस्थे "सन्निहित बुद्धिरन्तरङ्गम्" न्यायः "या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः" ति०त०। २सम्यक्स्थापिते च। भावे क्त। ३नैकट्ये न०। [त्यागे ३युक्ते ४अर्पिते च।

सन्यस्त त्रि० सम्+नि+अस—क्त। १निक्षिप्ते २कृतसम्यक्-

सन्यास पु० सम्+नि+अस—घञ्। "काम्यानां कर्मणां त्यागं सन्न्यासं कवयो विदुः" गीतोक्ते विहितकर्मणां विधानेन १सम्यक्त्यागे २तदुपयोगि चतुर्थाश्रमे आश्रमशब्दे ८४२ पृ० दृश्यम्। ३चैत्रे मासि क्रियादिकर्त्तव्ये पुराणप्रसिद्धे शिवव्रतभेदे च। "चैत्रे शिवोत्सवं कुर्यात् नृत्यगीतमहोत्सवैः। स्नायात् त्रिसन्ध्यं रात्रौ च हविष्याशी जितेन्द्रियः। शिवस्वरूपतां याति शिवप्रीतिकरः परः। पतियादिषु यो मर्त्यो देहं संपीड्य भक्तितः। अश्वमेधफलं तस्य जायते च पदे पदे। सर्वकर्मपरित्यागी शिवोत्सवपरायणः। भक्तो जागरणं कुर्याद्रात्रौ नृत्यकुतूहलैः। नानाविधैर्महावाद्यैर्नृत्यैश्च विविधैरपि। नानावेशधरैर्नृत्यैः प्रीयते शङ्करः प्रभुः। किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीललोहिते। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन तोषणीयो महेश्वरः। शङ्खवाद्यं शङ्खतोयं वर्जयेत् शिवसन्निधौ। प्रासादद्बहिरिव शम्भोरुत्सवं कारयेन्मुदा। उपोष्य कृत्वा संक्रान्त्यां व्रतमेतत् समापयेत्" ब्रह्मवैपु० उत्तरख० ४अ०। ४जटामांस्यां शब्दच०।

सन्यासिन् पु० सम्+नि+अस—णिनि। १सन्न्यासयुते २चतुर्थाश्रमयुते तेषां धर्मभेदेन नामभेदो यथा

"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः। सरस्वती भारती च पुरीति दश कीर्त्तिताः"। तेषां लक्षणानि यथा "त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे। स्नायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा१ स उच्यते। आश्रमग्रहणे प्रौढ़ आशापाशविवर्जितः। यातायातविनिर्मुक्त एतदा-

अमललक्षणम् २ । सुरम्ये निर्झरे देशे वने वासं क-रोति यः । आशापाशविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते । अरण्ये संस्थितो नित्यमानन्दं नन्दने वने । त्यक्त्वा सर्व-मिदं विश्वमरण्यं लक्षणं ४ किल । वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः । गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा ५ स उच्यते । वसेत् पर्वतमूलेषु प्रौढो यो ध्यानधार-णात् । सारासारं विजानाति पर्वतः ६ परिकीर्त्तितः । वसेत् सागरगम्भीरो न च रत्नपरिग्रहः । मर्य्यादां न लङ्घयेत् सागरः ७ परिकीर्त्तितः । स्वरज्ञानवशो नित्यं स्वरवादी कवीश्वरः । संसारसागरे सारामिज्ञो यो हि सरस्वती ८ । विद्याभारेण सम्पूर्णं सर्वभारं परित्यजेत् । दुःखभारं न जानाति भारती ९ परिकीर्त्तिता । ज्ञान-तत्त्वेन सम्पूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः । परब्रह्मरतो नित्यं पुरीनामा १० स उच्यते" इति तन्त्रसङ्ग्रहधृते विद्या रण्यस्वामिकृतम् । २चैत्रे कर्त्तव्यशिवव्रतकर्त्तरि च । [भ

सपत्न पु० समानं पत्नं यस्य । १तुल्यरूपे २निश्चितसाध्यके पक्षे

सपत्नाकरण न० सह [illegible] पत्नेन सपत्न तथा क्रियते सपत्न+डाच्+कृ— । पत्नेन सह शरवेधनरूपे अत्यन्तव्यथने । कर्म्मणि क्त । सपत्नाकृत । तथा पी-ड़िते त्रि० । [अमर ।

सपत्र पु० सह एकार्थे पतति यतते पत—न सहस्य सः । शत्रौ

सपत्नारि पु० सपत्नस्य अरिरिव । (वेडवांश) वंशभेदे शब्दच० ।

सपत्नी स्त्री समानः पतिर्यस्याः ङीप् न च । १एकभर्त्तृकायां स्त्रियाम् २समस्वामिकायां भूम्यादौ च । तत्र सपत्नि-रित्यपि ।

सपदि अव्य० सह पद्यते पद—इन् सहस्य सः । तत्क्षणे इत्यर्थे "सपदि मुकुलिताक्षीमिति" कुमार । [यति ।

सपर पूजायां कण्ड्वा० पर० सक० सेट् । सपर्य्यति असप

सपर्य्या स्त्री सपर—यक् अ टाप् । पूजायाम् "सोऽहं सपर्य्या-विधिभाजनेनेति" रघु । [हिते २चतुर्थांशसहिते च ।

सपाद त्रि० सह पादेन चरणेन चतुर्थांशेन वा । १पादयु

सपिण्ड त्रि० समानः पिण्डः स्वदेहारम्भकांशभेदः श्राद्धे देयपिण्डो वा यस्य समानस्य सः । एकदेहारब्धदेहे मा-तृक्रमे "असपिण्डा च या मातुरिति" स्मृतिः । शरीरा-न्तर्गतात् परम्परया अविपरम्परया वा एकदेहार-म्भकत्वाच्च सापिण्ड्यम् मिता० । २श्राद्धे तत्पात्रोक्तरूपपिण्डयुते दायभा० । एतच्च दायपरम्परोपयोगिसापिण्ड्यमिति । सपिण्डता हि विषयभेदेन द्विविधा श्राद्धोपयोगिनी

विवाहोपयोगिनी दायोपयोगिनी चेति । तत्र समानदेह सम्बन्धे या सपिण्डता साऽशौचग्रहणार्थं विवाहार्थं च । श्राद्धे देयपिण्डसम्बन्धात् सपिण्डता तु दायग्रहणोपयोगिनीति विवेकः । यथोक्तं शु०त० रघुनन्दनेन "मत्स्यपुराणे "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्ड-भागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरु-षम्" । नन्वेवं मात्रादिभिः सह पिण्डतल्लेपभाक्-त्वासम्भवात् कथं सपिण्डत्वमिति चेदुच्यते तेषामपि पिण्डलेपयोः सम्बन्धोऽस्ति तथाच बौधायनः "प्रपिता-महः पितामहः पिता स्वयं, सोदर्य्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डा-नाचक्षते । विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवति" इति अस्यार्थः पित्रा-दिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन भोक्तृत्वात् पुत्रादिभिस्त्रिभि-स्तत्पिण्डदानात् । यश्च जीवन् यस्य पिण्डदाता स मृतः सन् सपिण्डनेन तत् पिण्डभोक्ता एव सति मध्यस्थितः पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता मृतः सन् तत्-पिण्डभोक्ताऽपरेषां जीवतां पिण्डसम्प्रदाता भवेत् । मृतश्च तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता अतो येषा-मयं पिण्डदाता ये चास्य पिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्त-पिण्डरूपं दायमश्नन्तीति अविभक्तदायादाः सपिण्डा इति । इदञ्च सपिण्डत्वं सकुल्यत्वञ्च दायग्रहणार्थम् अशौचाद्यर्थन्तु पिण्डलेपभुजामपि "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः" इति प्रागुक्तमत्स्यपुराणात् । वक्ष्यमाणकूर्मपुराणशङ्खलिखितवचनाच्च । पिण्डे यथा-परस्परं भाक्त्वं तथा लेपे तुल्यन्यायात् । हारलतायां कूर्मपुराणम् "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने । पिता पिता-महश्चैव तथैव प्रपितामहः । लेपभाजश्चतुर्थाद्याः सा-पिण्ड्यं साप्तपौरुषम्" । लेपभागिभ्य ऊर्द्ध्वं यावज्जन्म-नाम्नोरवेदनं यावदस्मकनाम्नोऽस्मात् पूर्वपुरुषादयं जात इति विशेषतः अयमस्मात् कुले जात इति सामान्यतो वा स्मर्य्यते तावत् समानोदकत्वमिति हारलता । अत्र परवचनेनैव सापिण्ड्यसिद्धौ पूर्ववचनपूर्वार्द्धं जीवत्पितृ-कत्वादिना अधिकपुरुषेषु पिण्डलेपसम्बन्धेऽपि सपिण्ड-त्वनिवृत्तिज्ञापनाय । सर्वदेशीयाचारोऽपि तथा" । "अथ य एतत् पिण्डान् दत्त्वैव मृतः परतश्चायम-विभक्तः स कथं सपिण्डः । एकपिण्डदातृत्वभोक्तृत्व-

तत्तत्सम्बन्धाभावादिति चेत् तद्योग्यतयेति ब्रूमः। योग्यताप्रयोजकञ्च सामान्यशास्त्रविषयत्वम्। ततश्चात्यतिवृद्धप्रपितामहाद्यवधिकाधस्तनानां चतुर्णां पुंसां प्रत्येकापेक्षया सप्तानामेकगोत्राणां स्वावधिपरतनानां सप्तानाञ्च सापिण्ड्यं पिण्डलेपयोर्दातृत्वभोक्तृत्वसम्बन्धादिति। स्त्रीणान्तु भर्तृसापिण्ड्येन सापिण्ड्यम् "प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यमिति" वचनात्। नन्वेवं कन्यायाः कथं सपिण्डतेति चेत् आदिपुराणवचनात् त्रैपुरुषं सापिण्ड्यम्। यथा "सपिण्डता तु कन्यानां सवर्णानां त्रिपौरुषी"। अत्र कन्यानामूढानाम् "अप्रत्तानां त्रिपौरुषमिति" वशिष्ठवचनात्। तेन आत्मपञ्चमे वृद्धप्रपितामहे सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति प्रतिपादितम्। अत एव कन्यायाः प्रपितामहभ्रात्रा तत्सन्ततिभिः सह सापिण्ड्याभावात् कन्यामरणजननयोस्तेषां सपिण्डाशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्तमेवाशौचमिति एवं तेषामपि जननमरणयोः कन्यानामिति शूलपाणिमहामहोपाध्यायः। यत्तु कूर्मपुराणम् "अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्। प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः पितामह" इति रत्नाकरधृतम्। तद्विवाहे पितृपक्षविषयम्। यथा विष्णुपुराणम् "सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम्। उद्वहेत द्विजो भार्य्यां न्यायेन विधिना नृप।" सप्तमीं पञ्चमीं हित्वेति शेषः। भर्तृसापिण्ड्यमित्यत्र साप्तपौरुषमित्यनुषज्यते। तेन भर्तृसमानसापिण्ड्यमित्यर्थः। शङ्खलिखितौ "सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी। पिण्डश्चोदकदानञ्च शौचाशौचं तदानुगम्"। गोत्रतः गोत्रैक्ये तेन मातामहकुले कदाचित् षट्पुरुषपर्य्यन्तं पिण्डसम्बन्धेऽपि न सपिण्डता। तान् सप्तपुरुषान् आ समन्तात् पिण्डादिकमनुगच्छतीति तदानुगम्। एतेन "सपिण्डता एकशरीरावयवान्वयेन भवति तथाहि पितुः शरीरावयवान्वयेन पित्रा सह एव पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात्। एव मातृशरीरावयवान्वयेन भ्रात्रादिभिरिति। एव पत्न्या सह पत्या एकशरीरारम्भकतया सापिण्ड्यम्। तथाच गर्भोपनिषदि "एतत् षाट्कौषिकं शरीरं त्रीणि पितृतः त्रीणि मातृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः, त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतश्चेति" तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात्। निर्वाप्यपिण्डाभावे तु सापिण्ड्ये भ्रातृपितृव्यादिसापिण्ड्यं न स्यात्।

अतिप्रसङ्गस्तु सप्तान्यतमत्वेन प्रयोगोपाधिना निरसनीयः। यद्येव मातामहादीनामपि मरणे सपिण्डत्वेन दशाहाशौचं प्राप्नोति, स्यादेतत् यदि मातामहादीनां मरणे "त्रिरात्रं स्यादशौचकम्" इत्यादिविशेषवचनं न स्यात्। यत्र तु विशेषवचनं नास्ति तत्र दशाहमिति मिताक्षरारत्नाकरादिमतमपास्तं लेपभाजइत्यादि वाचनिकेऽर्थे सापिण्ड्ये एकशरीरावयवान्वयरूपस्वकपोलरचितार्थनवकाशात् निर्वाप्यपिण्डसम्बन्धेन भ्रात्रादीनां सापिण्ड्यस्य मत्स्यपुराणबौधायनाभ्यां पूर्व्वमुक्तत्वात् कामधेनुहारलताकल्पतरुपारिजातकारादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च। रेतःशोणितपरिणामरूपत्वाद्यस्य शरीरस्य भवतु वा तथा पत्न्या सह पत्या एकशरीरारम्भकतायाः प्रत्यक्षबाधितत्वात् कथं सापिण्ड्यं प्रमातामहादीनां विशेषवचनाभावात् सपिण्डत्वेन दशाहाद्यशौचप्रसङ्गाच्च मातामहादौ सापिण्ड्यस्य लोकविरुद्धत्वाच्च। भवतु वा तथा शरीरद्वारा सापिण्ड्यं तथापि वचनात् यथासप्तान्तर्गतत्वं तन्त्रं तथा "गोत्रतः साप्तपौरुषीति" वचनात् गोत्रैक्यमपि प्रागुक्तवचनात् कन्यायाः त्रैपौरुषम् ऊढायाश्च भर्त्तृसपिण्डनेन सापिण्ड्यमिति चेत् तदेतन्मतेऽपि व्यवस्थायां न क्षतिरिति अतएव सुमन्तुवचनाभिहितं यद्दशमपुरुषपर्य्यन्तमशौचं तत् सप्तमपुरुषाभ्यन्तराशौचान्न्यूनं त्रिरात्रं यथा "ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादशमात्कर्म्मविच्छित्तिर्भवति आसप्तमात् एककर्म्मविच्छित्तिर्भवति आतृतीयात् स्वधाविच्छित्तिर्भवति" अन्यथा पिण्डशौचक्रियाद्युच्छेदात् ब्रह्महत्यातुल्यो भवति" अस्यार्थः। एका समाना पिण्डस्वधा येषां ते तथा यथैकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते इत्यत्रानुशब्देनानुशब्दयुक्तमन्त्रो लक्ष्यते अनुयुक्तमन्त्रस्तु "ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा" इति तथा पिण्डस्वधाशब्देन पिण्डसम्बन्धिस्वधाशब्दयुक्तमन्त्रकरणकदेयजलं लक्षितम्। तथा च "ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयःकीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन्" इत्यनेन पिण्डान् सिञ्चेदित्युक्तम्। ततश्च एकपिण्डस्वधानां समानोदकानामित्यर्थः। अतएव मनुः। "जन्मन्येकोदकानान्तु त्रिरात्रात् शुद्धिरिष्यते"। विष्णुपुराणं "मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा" मातृपक्षस्य मातामहपक्षस्य ये जलेन सम्बद्धाः समानोदका इति श्राद्धविवेकेऽपि व्याख्यातम्। "असम्बन्धा भवेद्वा या तु

पिण्डेनैवोदकेन वा" इति विवाहेऽप्युक्तम्। अत्र पुत्रिकायाः पार्वणे पिण्डोदकयोः सम्बन्धात् कन्यामात्रेऽपि तद्योग्यतायाः सत्त्वात्। कन्या पिण्डोदकसम्बन्धोच्यते एतदनुसारादपि तस्याः सपिण्डता बोद्धव्या तस्मादेकपिण्डस्वधानामित्यनेन समानोदकभावः समाख्यातः न तु दशमपर्य्यन्तं, पित्रादिजीवनादिना सापिण्ड्यसम्बन्धेऽपि सापिण्ड्यं विहितं प्रागुक्तयुक्तेः स्वधेत्यस्य तद्द्वययुक्तत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः। अपुत्रधनाधिकारस्तु सन्निहिततराभावे सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं मृतपितृकस्य स्वधोपलक्षितश्राद्धाधिकारः पुरुषत्रयपर्य्यन्तमिति अत्र स्वधाशब्दो मन्त्रपरः पितृभक्षपरोऽपि। तथा च शुणविष्णुधृता श्रुतिः "स्वधा वै पितृणामन्नमिति।" दशमपुरुषपर्य्यन्तं समानोदकत्वेऽपि न त्रिरात्रं किन्तु पक्षिण्यादि तथाहि उदकक्रियामधिकृत्य पारस्करः "सर्वे ज्ञातयो भावयन्ति आसप्तमाद्दशमाद्वा समानग्रामवासेन यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुर्वा" इति भावयन्ति निष्पादयन्ति अत्र यावत्सम्बन्धमनुस्मरेयुरेककुलजातावयमिति स्मरणं भवतीत्यनेनैव सर्वेषामुदकदाने प्राप्ते यद् आसप्तमाद्दशमादित्युक्तं तत्सन्निकर्षतारतम्येनाशौचभेदेऽप्युदककर्मसमानार्थमिति। अशौचभेदस्तु सप्तमपर्य्यन्तं सपिण्डत्वाद्दशाहं। ततश्च दशमपुरुषपर्य्यन्तं त्र्यहं। तथा च विष्णुबृहस्पती। "दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति मृतसूतके। त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः।" ततश्चतुर्दशपुरुषपर्य्यन्तं पक्षिणी ततश्च जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमेकाहः। तथा च मिताक्षराविवादचिन्तामण्योर्बृहन्मनुः। "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्दशात्। जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते।" अत्र समानोदकत्वे द्विविधे पूर्वत्र गौतमः "पक्षिणीमसपिण्डे" परत्र हारीतः। "मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहस्त्वसपिण्डके" इति। अत एव गोत्रजानामहः स्मृतमिति जाबालवचनं ततः परं सर्वथा समानोदकतानिवृत्तेः। स्नानमात्रमिति "स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः" इति इह स्नात्वेत्युक्तत्वादिति"।

तथा च गोत्रैक्ये सति पिण्डलेपयोर्दातृत्वभोक्तृत्वान्यतरवत्त्वम् अशौचसापिण्ड्यम्। साक्षात्परम्परया सप्तमपर्य्यन्तदेहसम्बन्धवत्त्वं विवाहसापिण्ड्यं त्रिपुरुषपर्य्यन्तं देयपिण्डदातृत्वभोक्तृत्वान्यतरवत्त्वं दायग्रहणे सापिण्ड्यमिति विवेकः मिता० मातृसपत्न्या अपि सापिण्ड्यं स्वीकृत्य धनाधिकारोऽभिहितः तन्मते समानदेहसम्बन्धयोग्यतयैव सापिण्ड्यात्। दायभागमते तु श्राद्धे देयपिण्डदातृत्वभोक्तृत्वाभावात् न तस्याः सापिण्ड्यं तद्योग्यत्वेऽपि स्त्रीमात्रस्य विशेषवचनाभावे धनाधिकारपर्युदासात् इति विवेकः एवं स्नुषाया अपि।

सपिण्डीकरण न० सह पिण्डेन सपिण्डं तत अभूततद्भावे च्वि+कृ-ल्युट्। प्रेतत्वविमोचनाय प्रेतोद्देशेन कर्त्तव्ये पित्रादिपिण्डसमन्वयकरणरूपे श्राद्धभेदे सपिण्डीकरणप्रकारस्तत्कालादिकं श्रा०त० निरूपितं यथा "अथ सपिण्डीकरणम्। तत्र गोभिलः "पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे यदहर्वा वृद्धिरापद्येत तदहश्चत्वार्युदकपात्राणि सतिलगन्धपुष्पोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति। ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम्। ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः। तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाः" इति एतेनैव पिण्डो व्याख्यातः" इति। पूर्णे संवत्सरे इति मुख्यः कल्पः। तदशक्तौ नवमो मासः "संवत्सरान्ते विसर्जनं नवममासमित्येके" इति पैठीनसिवचनात्। तदशक्तौ षष्ठो मासः। तत्राप्यशक्तौ त्रिपक्षः तत्राप्यशक्तौ अशौचापगमे प्रथममासस्य द्वादशभिर्दिनैर्द्वादशमासिकानि श्राद्धानि निर्वर्त्त्य त्रयोदशाहः सपिण्डीकरणकालः शूद्रस्य द्वादशाहो न तु त्रयोदशाहः एवं "मासिकार्थवत् द्वादशाहश्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा तत्कुर्य्यान्मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽह्नीति" विष्णुवचनात्। मासिकार्थवदिति मासिकार्थं मासि मासि क्रियमाणश्राद्धप्रयोजनं प्रेताप्यायनादि तद्युक्तं द्वादशाहक्रियमाणश्राद्धमित्यर्थः। यत्र त्वेकादशमासाभ्यन्तरेऽधिमासपातस्तत्र त्रयोदशसु दिनेषु त्रयोदश मासिकानि कृत्वा चतुर्दशेऽह्नि सपिण्डनं कार्यमिति "संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमासो भवति तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेत्" इति विष्णुवाक्यात् शूद्रस्य त्रयोदश दिनेषु त्रयोदश मासिकानि त्रयोदशेऽह्नि सपिण्डनं दृष्टपरिकल्पनान्यायात्। एतच्च वृद्धिमात्रे न दिनवृद्धिरिति मिश्रोक्तं हेयम्। तदुक्तविष्णुवाक्ये दिनमेकं वर्द्धयेदिति श्रुतेः। श्राद्धाधिकमाह सत्यव्रतः "संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः।

तदा त्रयोदशे श्राद्धं कार्य्यन्तदधिकं भवेत्" । तत्राप्यशक्तौ प्रथममासस्यैकाहे एव द्वादशमासिकसहितसपिण्डीकरणकालः । "तुल्यं श्राद्धं मासिमासि अपर्य्याप्ते ऋतौ प्रति । द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशाथ वा" इति मरीचिवचनात् । अपर्य्याप्तौ अशक्तौ ऋतुमासद्वयम् । अत्र कल्पे षण्मासिकदिने पञ्चममासिकं कृत्वा प्रथमषाण्मासिकं कार्य्यं तदाद्युत्कर्षन्यायात् । न तु तत् पूर्वं षाण्मासिकं व्युत्क्रमापत्तेर्न च पञ्चममासिकमपि पूर्वदिने कृतमित्यभावात् एतच्च वाचस्पतिमिश्र । अपकर्षनिमित्तमाह व्यास "आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् । अस्थिरत्वाच्छरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते" । एतच्च द्वादशाहपदं शावाशौचान्त तृतीयदिनमात्रपरमिति प्राचीनमैथिलाः, अशौचान्तसाहचर्य्यतया स्वजात्युक्ताशौचान्ततृतीयदिनमात्रोपलक्षणमिति श्राद्धप्रदीपश्राद्धचिन्तामणी । तदुभयमप्ययुक्तं "द्वादशाहेन वा कुर्य्यात्" इति मरीचिवचन "द्वादशाहे श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्य्यात्" इति विष्णुवचनाभ्यामेकवाक्यतया द्वादशदिनपरत्वात् । कुलधर्म्माणामिति कुलधर्म्मज्योतिरागमादिसिद्धानन्तरभाविनाशपरचक्रभयोत्पन्नोपद्रवदेशगमनादिभिर्निमित्तैरशौचापगमे द्वादश दिनानि षोडशश्राद्धापकर्षकाल इति स्मृतिसागरोपाध्यायव्याख्यानात् मरीचिनैव "एकाहे द्वादशाथ वेति" सामान्यत एव एकाहविधानाच्च । अतएव एकाहापेक्षया द्वादशस्याभिधानमपि सङ्गच्छते अतएव प्रथममासस्य एकाहे एव द्वादशमासिकसहितसपिण्डीकरणकाल इति श्राद्धविवेकः । अत्र यानि एकाहकर्त्तव्यतया द्वादशमासिकश्राद्धान्युक्तानि तानि शूद्रेणापि आद्यमासिकदिन एव कार्य्याणि तस्यामासिकं कृत्वा तत्परदिने एकादश मासिकानीति केचन । एवञ्च तेषामपकर्षे सम्भवे तदन्तकाले च कर्त्तव्यतया षण्मासिकद्वयसपिण्डीकरणापकर्षं सिद्ध्यतीति सुधीभिर्भाव्यम् । यद्वर्षा वृद्धिरिति वृद्धिरत्राश्यमान पुंसवनादि । आपद्येत अपन्ना भवति तद्दिनेऽपि सपिण्डीकरणम् । तथाहि "प्रागावर्त्तनाद्‌ङ्कान् विद्यात्" इति गोभिलसूत्रेण पुंसवनादिसंस्कारयोर्गर्भद्वयाभ्यन्तरे विधानात् सपिण्डीकरणस्य चापराह्णे विधानात्तयोः कालयोरव्यवधाय वृद्धिपूर्वदिने अपकर्षं । ननु सपिण्डीकरणस्यापराह्णकरणे किं प्रमाणमिति चेत् "अपराह्णे तु पैतृकम्" इत्यनुषङ्गवचनम् । किञ्च "यद्यप्यन्तकः प्रथा पैतृकमिति सदा चरुम् । अग्नौ न्देश्वरसाधर्म्यात्तरुण्मोऽत्र विधीयते" इति छन्दोगपरिशिष्टवचने यथा बहुनामनुरोधात्तरुणत्वचरुनैकानुरोधात् पैतृचरु "विरुद्धधर्म्मसमवाये भूयसा स्यात् सधर्म्मकत्वम्" इति जैमिनिसूत्रात् । तद्वदत्रापि बहुदैवताकपार्व्वणानुरोधात् "एकोद्दिष्टविधानेन कार्य्यन्तदपि पार्व्वणम्" इति विष्णुपुराणीयमेकोद्दिष्टांशे तदितिकर्त्तव्यतापरं न तु तत्कालपरम् । तथा च परिशिष्टप्रकाशधृतम् "श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्व्वीत सहपिण्डताम् । तयो पार्व्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्" इति । एवञ्च शुक्लतत्त्वे न्यस्तव्यमन्तकोपाख्यानवत् वृद्धिं निश्चित्य कृतसपिण्डीकरणे तदानीं विघ्नेन वृद्ध्यभावेऽपि वृद्ध्यारम्भकालान्तरं पूर्णवत्सरं वा प्राप्य पितृत्वप्राप्तकर्म्मेति न सपिण्डनान्तरम् । अत्र "श्रुत्वा कर्त्तापीति निश्चित्य दाता विप्रान् सम्भवेत् ।" इतिवद्विचिन्त्येति प्रकृतकोटिकसम्भावनोपलक्षणं भविष्यत्वासिद्धस्य कर्म्मणः प्रत्यूहात्वात् । एवञ्च वृद्धिश्राद्धं यदर्थं कृत तत् कर्म्म चेत् विघ्नात्तद्दिने न क्रियते तदा दिनान्तरे तत् कर्म्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वात् पुनर्वृद्धिश्राद्धं कर्त्तव्यमेव । "प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया" । इति छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् । हेमाद्रिधृत "पूर्णे संवत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते ।" अत्र पूर्णसंवत्सर क्रियमाणश्राद्धात् यथाभयनिर्वाह तथापकृष्टसपिण्डनादप्यभयनिर्वाहात् पूर्णसंवत्सरे आब्दिकान्तर कार्य्यम्" । तत्राय विशेष तत्रोक्तो यथा "एवञ्च पार्व्वणे प्राग्वचनेन शेषवृत्त्येण पित्र्यादिभ्यात् तदितरावधि सपिण्डीकरणे तान्त्रिमात् यदापि शेषाभावेऽपि पितृत्वनिवृत्तिरायाति तथापि "प्रेतत्वं परमाप्नोति यावत्तदनुकारि यत् । यावन्नादित्य गोपमा आकीर्णानि गान्तय" इति छन्दोगपरिशिष्ट वचनात् "दत्त्वाभावेऽपि प्रतिनिधि मास्थाय" इति न्यायाच्च सद्भावाभावे कुशादिपरिग्रहवत् इत्यानान्यापि शिष्टानां पिण्डप्रतिनिधिसमस्तु तदभावे त्वब्भ्यन्तरन्यायात् । अन्यत्र तदङ्गाभावे समवैतुल्य स्यात् "सपिण्डीकरणान्तानाम्" इति मनु शेष विशेष्य प्रेतत्वेन सह निर्वाकरणं यत्रेति सपिण्डीकरणसमानाधिकरणे पुनरन्य तत्र

तथाचरण प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्ति पशुयागे "लोहितं निरस्यति शकृन्निरस्यति" इत्यादावुक्ता। अतएव यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्तियागेऽपि यज्ञो यत्र भवति इति यज्ञवास्तुसमाख्यानुरोधेनास्तृतकुशविनाशेऽपि कुशान्तरप्रतिनिधिर्भट्टनारायणैर्गोभिलभाष्ये उक्तः "प्राक् स्विष्टकृत आवाप" इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानेऽपि आवपत इत्यावाप प्रधानहोमः स तु स्विष्टकृद्धोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थः। एवञ्च मुख्यहोमे त्वकृते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदाज्य पात्रस्थे कृते चेन्नाशदुष्टौ तदाज्येनैव स्विष्टकृद्धोम इति सरला। एतेन शेषनाशे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम्। एतेनाध्ययनविधानेन पिण्डनिर्माणप्रकारो व्याख्यात उक्तः"।

"पितरि पूर्वं मृते तद्वर्षाभ्यन्तरे पितामहे प्रपितामहे मृते यथा कर्त्तव्यं तथाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः "पितुः सपिण्डनं कृत्वा कुर्य्यान्मासानुमासिकम्। असंस्कृतौ न संस्कार्य्यौ पूर्व्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः। पितरं तत्र संस्कुर्य्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत्। पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा। पितामहेन पितरं कुर्य्यादिति विनिश्चयः"। पितुः सपिण्डनं कृत्वा प्रेतीभूतयोरपि पितामहप्रपितामहयोः सत्त्वे प्रतिमासविहितं पार्व्वणं पितृवृद्धप्रपितामहातिवृद्धप्रपितामहानां कर्त्तव्यं न तु तयोः सपिण्डीकरणापेक्षा कार्य्या ननु सपिण्डनेनासंस्कृताभ्यां सह पिण्डैः कथं सपिण्डनाख्यसंस्कारस्तस्मात्तदर्थं तयोः सपिण्डीकरणमपकर्षणीयं पितुरेव वा सपिण्डनमुत्कर्षणीयमित्यत आह असंस्कृतेनेति। उत्कर्षापकर्षौ न कार्य्यावित्यनेन वचनेनोक्तं कथमसंस्कृतेन सह संस्कार इत्यत्राह पापिष्ठमपीति पापिष्ठमकृतसपिण्डीकरणं शुद्धेन कृतसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापकृता अकृतसपिण्डीकरणेनापि शुद्धं कुर्य्यादिति शास्त्रनिश्चयः। अतो वचनबलाददोष इति तात्पर्य्यम्। अत्र तु प्रेतीभूतपितामहेन पितुः सपिण्डने पितामहैकोद्दिष्टमेव। "असपिण्डं कृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत्" इति प्रागुक्तजाबालवचनात्। एवमन्यत्रापि बोध्यं वृद्धप्रपितामहस्य प्रेतत्वे तेन सह न कार्य्यमिति तात्पर्य्यम्। अत्र मातुः सपिण्डने श्वश्रूश्वशुरयोः पिण्डौ कुर्य्यादित्याद्यौ। तथा च गार्ग्यः "पतिनैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः। मृता हि तैः सह कुर्य्युरन्यान् पितॄन्। श्वशुर

व्यापत्तौ यस्याश्चिरं पञ्चादनक्रिया। पुत्रैर्दौहित्रैर्वा कार्य्या मातुरभ्युदयार्थिभिः"। अन्तरयन्तीत्यर्थे अन्तरयन्तीति लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वमिति हलायुधः। परान्वन गोभिलश्राद्धसूत्रभाष्यकृतापि लिखितम्। अतएव प्रव्रजिते पतिते वा पितरि मृतेऽपि न पितामहादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणं किन्तु पितामह्यादिभिरेव। "स्वभर्त्रा सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः। एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्त्राहुतव्रतैः। तस्मिन् सति सुताः कुर्य्युः पितामह्या सहैव तु"। इत्यत्र तस्मिन् सतीति श्राद्धानर्हभर्तुरुपलक्षणम्। अतएव "तस्याश्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्रूरिति निश्चयः" इति लघुहारीतेन श्वश्रूजीवने तस्याः श्वश्रूरुक्ता न तु श्वशुरेणेति कश्चिदप्युक्तम्। एवं पितामह्यादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणेऽपि सामगेन "ये चात्र त्वामनुयान्ति त्वमनु तेभ्यस्ते स्वधा" इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्रलिङ्गविरोधात् अतएव आभ्युदयिके मातृपक्षे गौरीत्यादिमन्त्रान्तरं लिखितं न तु ये चात्र त्वामिति वस्तुतस्तु आभ्युदयिके छन्दोगानां मातृपक्ष एव नास्तीति वक्ष्यते"।

लघुहारीतः "सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश। पृथङ्नैव सुताः कुर्य्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्। प्रेतसंस्कारकर्म्माणि यानि श्राद्धानि षोडश। यथाकालन्तु कार्य्याणि नान्यथा मुच्यते ततः"। पृथग्द्रव्या अपि विभक्तधना अपि पृथक् न कुर्य्युः सुतरामपृथग्धनाः पृथक् न कुर्य्युः किन्त्वपृथक् कुर्य्युः अत्र विशेषयति मरीचिः। "मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः। बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः। सर्व्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम्। द्रव्येण चाविभक्तेन सर्व्वैरेव कृतं भवेत्"। पुत्रत्वाविशेषात् सर्व्वेषामधिकारे प्राप्ते ज्येष्ठस्य साक्षात् कर्त्तृतामाह बहव इति। ज्येष्ठेनापि सर्व्वेषां मत्करणेनैव करणं भवतु इति मतं ज्ञानं कृत्वा विभक्तत्वे द्रव्यसंक्षेपेण च कृतं कर्म्म सर्व्वैरेव कृतमेव भवेत्। तदानीं द्रव्यासंक्षेपेण च तस्मात् द्रव्यं प्राप्तव्यमिति कृत्वा कर्त्तव्यम्। यदि तेन तन्न परिगृह्यते तदा स ऋणी भवति प्रत्यवायी च भवतीति। न तु तेन श्राद्धान्तरं कर्त्तव्यमिति श्राद्धविवेकोक्तं युक्तम्। "पृथङ्नैव सुताः कुर्य्युरित्यनेन पृथक्करणस्य पर्य्युदस्तत्वेनानधिकारात्। यथाकालमिति अशौचान्तद्वितीयदिनद्वादशमासमृतति-

ष्येकाहन्यूनषण्मासद्वितीयसंवत्सरेषु । न च विधान-
सामर्थ्यादेव तत्तत्कालप्राप्तेरनर्थकमिदमिति वाच्यम्
तत्तत्कालानां द्वादशाहाद्यपेक्षया प्राधान्यबोधनार्थत्वात्
अत्र "आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् ।
अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते" इति व्यास-
वचनोक्तप्रशस्त इत्यनेन कुलाचारज्योतिःशास्त्रोद्दिष्टात-
भाटतिमरणराष्ट्रोपप्लवादिम्लेच्छदेशादिगमनानुसारादेव
सपिण्डीकरणापकर्षे द्वादशाहापेक्षया प्रागुक्तनवममासा-
दिगौणकालपरिग्रहः । अथ वा यथाकालमित्यादेर्यदहर्वा
वृद्धिरापद्येतेत्यनेनावश्यकनामकरणादिवृद्ध्यर्थमेवापकर्षो
न त्वनावश्यकेष्टपूर्त्ताद्यर्थोपकर्षः कार्य्य इति तात्पर्य्यम् ।
अतएव लघुहारीतेन "तथैव काम्यं यत् कर्म वत्सरात्
प्रथमादृते" इत्यनेन काम्यस्यापकर्षनिमित्तता नास्तीत्युक्तम्
यदि त्वावश्यकवृद्धिनिमित्तेनापकर्षः कृतस्तदा इष्टापूर्त्तादि
काम्यं वत्सराभ्यन्तरेऽपि कर्त्तव्यमिति श्राद्धविवेकोऽप्येवं
यद्यपि गोभिलसूत्रादौ सपिण्डीकरणस्यैवापकर्षः प्रागुक्त-
स्तथापि सपिण्डीकरणापकर्षे तत्पूर्वकर्त्तव्यश्राद्धानामपि
तदाविनाकृतन्यायादपकर्षः । "सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया
प्रेतक्रिया बुधैः" इति शातातपवचने प्रेतक्रियाया
सपिण्डीकरणान्तत्व प्रतीयते । अत्र वृद्धिनिमित्त दिना
सपिण्डनापकर्षे कृते पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य प्रेतत्वपरी-
हारमाह विष्णुधर्मोत्तरम् "कृते सपिण्डीकरणे नरः
संवत्सरात् परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते"
वृद्धिनिमित्तकसपिण्डीकरणापकर्षे कृते तत्क्षणादेव
प्रेतत्वपरीहारः तदर्थएवापकर्षात् एवञ्चान्यनिमित्ताप
कर्षे वृद्धिकाल प्राप्य प्रेतत्वपरीहार तत्कालस्य पूर्ण-
संवत्सरकालतुल्यत्वात् । "अर्वाक् संवत्सरात् यस्य
पूर्णे संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डीकृताः प्रेता न
तेषान्तु पृथक्क्रिया" इति शातातपवचनात्" ।

सपिण्डीकृत त्रि॰ सह पिण्डेन पित्रादिपिण्डेन सपिण्ड
तत च्वि-कर्मणि क्त । यदुद्देशेन सपिण्डीकरणं श्राद्धं
कृत तस्मिन् मृते जने "ये सपिण्डीकृता प्रेता" इति
शाता॰ स्मृतिः । [वोपालकीटके राजनि॰ ।

सपीतक पु॰ सह समं न॰ पीतकेन सहत्व स । राज-

सपीति स्त्री पा-क्तिन् पीतिः पानम् उह एकत्र पीतिः ।
साम्य टीका सह भोजने शब्दर॰ । [तकीटके राजनि॰ ।

सपीतिका स्त्री सह पीतेन कप् अत इत्त्वम् । हस्तिघोषा-

सप्तक न॰ सप्तानामवयवम् कन् । १सप्तसङ्ख्यायाम् । सप्त प्र-
माणमस्य कन् । २सप्तसङ्ख्यान्विते त्रि॰ । पूरणे कन् ।
३सप्तमा पूरणे च । [खलायाम् अमरः ।

सप्तकी स्त्री सप्तभिः स्वरैरिव कायति शब्दायते कै-क । मे-

सप्तचत्वारिंशत् स्त्री सप्ताधिका चत्वारिंशत् शाक॰ ।
(सातचल्लिश) १सङ्ख्यायां २तत्सङ्ख्यान्विते च । एवं सप्त-
शादयः सप्ताधिकतत्तत्सङ्ख्यायां तत्सङ्ख्यान्विते च । पूरणे
डट् । सप्तचत्वारिंश तत्तत्संख्यापूरणे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्
एव सप्तदशादयोऽपि तत्पूरणे एव तमप् सप्तचत्वारि
शत्तम तत्पूरणे त्रि॰ स्त्रियां टाप् ।

सप्तच्छद पु॰ सप्त सप्त छदाः प्रतिपत्त्रम् यस्य वृत्तौ सङ्ख्या-
शब्दस्य वीप्सार्थता भाष्योक्ता । (छातिम) वृक्षे राजनि॰ ।

सप्तजिह्व पु॰ सप्त जिह्वा इव आस्वादसाधनानि अर्च्चिषो
यस्य । वह्नौ त्रिका॰ । "काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा । उग्रा प्रदीप्ता च कपीट-
योनेः सप्तैव लीलाः कथिताश्च जिह्वाः" इत्युक्तानां सप्ता-
नामग्निज्वालानामेव तज्जिह्वात्वमुक्तम् । वह्निजिह्वानां
वर्णभेद अवस्थानदिग्भेदश्च गणेशविमर्षिण्या दर्शितो
यथा "हिरण्या तप्तहेमाभा मूलपाणौ दिशि स्थिता ।
वैदूर्य्यवर्णा कनका प्राच्या दिशि समाश्रिता । तरुणा-
दित्यसङ्काशा रक्ता जिह्वाग्निसंस्थिता । कृष्णा नीलाभ्र-
सङ्काशा नैर्ऋत्या दिशि संस्थिता । अतिरक्ता जवा-
भासा वायव्यां दिशि संस्थिता । बहुरूपा तथा ख्याता
दक्षिणोत्तरसंस्थिता" ।

सप्तज्वाल पु॰ सप्त काल्याद्यः ज्वाला यस्य । १वह्नौ
हेमच॰ । २सप्तार्च्चिरादयोऽप्यत्र अमरः । [यज्ञे अमर ।

सप्ततन्तु सप्तभिः भूरादिभिर्व्याहृतिभिस्तन्यते तन-तुन् ।

सप्तति स्त्री सप्तगुणिता दशति नि॰ । (सत्तर) १सङ्ख्यायां
२तत्सङ्ख्यान्विते च । तत पूरणे डट् । सप्तत तत्सङ्ख्यापू-
रणे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

सप्ततितम त्रि॰ सप्तते पूरणः तमप् । येन सप्ततिसंख्या
पूर्य्यते तस्मिन् अर्थे स्त्रियां टाप् ।

सप्तद्वीपा स्त्री सप्त जम्बुप्रभृतयो द्वीपा यस्याः । जम्बुप्रभृ-
तिसप्तद्वीपयुक्तायां पृथिव्याम् । जम्बुद्वीपशब्दे ३०४३२॰ दृश्यम्

सप्तधा अव्य॰ सप्तन्+प्रकारे धाच् । सप्तप्रकारे ।

सप्तधातु पु॰ ब॰ व॰ सप्तगुणिता धातवः । देहस्थेषु "रसासृ
मांसमेदोऽस्थिमज्जानः शुक्रसंयुताः । शरीरस्था इमे
ज्ञेयाः पण्डितैः सप्त धातवः" इत्युक्तेषु रसादिषु धातुषु
राजनि॰ ।

सप्तन् पु० त्रि० । सप–तनिन् । (सात) १संख्यान्विते २तत्संख्यायां महाभाष्यम् । [पु० दृश्यम् ।

सप्तनाडीचक्र न० वृष्टिज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८३१

सप्तनामा स्त्री सप्त नामानि यस्याः डाप् । आदित्यभक्तायाम् राजनि० । [राजनि० । २सप्तच्छदवृक्षे च ।

सप्तपत्र पु० सप्त सप्त पत्राणि प्रतिपत्रं यस्य । १मुद्गरवृक्षे

सप्तपदी स्त्री सप्तानां पदानां समाहारः ङीप् । विवाहकाले मण्डलिकासु गन्तव्येषु सप्तसु पदेषु । तत्प्रकारो भवदेवभट्टोक्तो यथा "ततो जामाता प्रागुदीच्यां गत्वा वधूं सप्तभिर्मन्त्रैः सप्तसु मण्डलिकासु सप्त पदानि नयेत् । वधूश्च दक्षिणपादं नीत्वा पश्चात् वामपादं मण्डलिकां नयेत् । जामाता च वधूं ब्रूयात् वामेन पादेन दक्षिणपादमाक्रमयेति" इत्यादि । अस्यैव कर्मणो विवाहनिष्ठाकरत्वमुक्तं मनुना "पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे"।

सप्तपर्ण पु० सप्त सप्त पर्णान्यस्य प्रतिपर्वम् । (छातिम) वृक्षे अमरः । "सप्तपर्णो व्रणश्लेष्मवातकुष्ठास्रजन्तुजित् । दीपनः श्वासगुल्मघ्नः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः । २लज्जालुलतायां स्त्री रत्नमा० ङीप् । "द्राक्षादाडिमखर्जूररम्भादिताक्षं सशर्करम् । लाजाचूर्णं समध्वाज्यं सप्तपर्णसदाकृतम्" गरुड़पु० उक्ते ३खाद्यभेदे न० ।

सप्तपाताल न० समाहारद्विगुः पातालादि । "अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत् । महातलञ्च सुतलं पातालं सप्त कीर्त्तितम्" इत्युक्तेषु सप्तसु भूमेरधःस्थलोकेषु ।

सप्तप्रकृतिविकृति स्त्री ब०व० सप्तसंख्याताः प्रकृतिविकृतयः । सांख्यसिद्धे महदहङ्कारसहितसूक्ष्मपञ्चभूतहेतुशब्दादितन्मात्रात्मके पदार्थसप्तके "महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त" इति सांख्यकारिका । षोडशकपदार्थहेतुत्वात् प्रकृतित्वम् प्रकृतिकार्य्यत्वाच्च विकृतित्वमेषाम् ।

सप्तभद्र पु० सप्तसु स्थानेषु भद्रमस्य । शिरीषवृक्षे शब्दच० ।

सप्तम त्रि० सप्तानां पूरणः मट् । येन सप्तसंख्या पूर्य्यते तस्मिन् अर्थे स्त्रियां ङीप् । सा च चन्द्रस्य सप्तमकलाया ह्रासवृद्धिरूपायां तिथौ च तिथिशब्दे ३२८९पृ० दृश्यम् ।

सप्तरक्त पु० सप्त रक्तानि प्रशस्तान्यस्य । "पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तरनखानि च । तालुकाधरजिह्वाश्च प्रशस्ता सप्त रक्तता" इत्युक्तस्थानेषु रक्ततावति जने ।

सप्तर्षि पु० ब०व० । सप्त ऋषयः संज्ञात्वात् कर्म० । "मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः । वशिष्ठश्च महाभाग । सप्तैते ब्रह्मणः सुताः" इत्युक्तेषु सप्तसु ऋषिषु । मन्वन्तरभेदे तेषां नामभेदा ऋषिशब्दे उक्ताः १४५१ पृ० दृश्याः ।

सप्तर्षिमण्डल त्रि० ६त० । आकाशे नित्य ध्रुवमण्डलपरिभ्रामके नक्षत्रसप्तकात्मके नक्षत्रमण्डलभेदे "सप्तर्षिमण्डलं तस्मादुद्दृश्यते सर्वकोपरीति" पुराणम् । तच्चारादि ऋषिशब्दे १४५२ पृ० दृश्यम् ।

सप्तला स्त्री सप्तधा लाति ला–क । १नवमालिकायाम् अमरः २चर्मकषायां ३गुञ्जायां ४पाटलायाञ्च मेदि० ।

सप्तशती स्त्री सप्तानां शतानां समाहारः । मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतसप्तशतमन्त्रसमुदायरूपे देवीमाहात्म्यबोधके त्रयोदशाध्यायात्मके ग्रन्थभेदे तन्मन्त्रविभाग चण्डीशब्दे २८५५ पृ० दृश्य । "मध्ये सप्तशतीं जपेदिति" तत्र दर्शितवाक्यम् ।

सप्तशलाक पु० सप्त शलाकाकारा रेखा यत्र । ज्योतिषोक्ते विवाहादौ वर्ज्यदोषसूचके सप्तशलाकाकाररेखचक्रभेदे चक्रशब्दे २८१०पृ०दृश्यम् । उपयमशब्दे १२६२पृ०दृश्यम् ।

सप्तशिरा स्त्री सप्त शिरा यस्याः । ताम्बूलवल्ल्यां राजनि० ।

सप्तसप्ति पु० सप्त सप्तयोऽश्वा यस्य । १सूर्य्ये हेमच० २अर्कवृक्षे च । सप्ताश्वादयोऽप्यत्र ।

सप्तसागर पु० ब०व० । सप्तसंख्याताः सागराः । "नवनीतसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलान्तकाः" इत्युक्तेषु सप्तसु सागरेषु सप्त घृतादिकल्पिताः सागरा इव देयपदार्था यत्र कप् । मत्स्यपुराणोक्ते तन्नामख्याते महादानभेदे मत्स्यपु० २८६अ० तद्विधानं दृश्यम् ।

सप्तांशु पु० सप्त अंशवो ज्वाला यस्य । सप्तजिह्वशब्दे "काली कराली चेत्याद्युक्तसप्तज्वालायुते वह्नौ । [वह्नेः जटा० ।

सप्ताश्वपुङ्गव पु० सप्तभिरश्वैः पुङ्गव इव श्रेष्ठत्वात् । शनि० ।

सप्तार्चिस् पु० सप्त अर्चींषि यस्य । १वह्नौ अमरः २चित्रकवृक्षे ३शनिग्रहे हेमच० । ४क्रूरनेत्रे त्रि० मेदि० ।

सप्ताश्व पु० सप्त अश्वा यस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे अमरः ।

सप्ताश्ववाहन पु० सप्त अश्वा वाहनान्यस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च "शुचिः सप्ताश्ववाहन" सूर्य्यस्तवः ।

सप्ति पु० सप–ति । अश्वे अमरः ।

सफर पु स्त्री० सप–अरन् पृषो० पस्य फः । (पुँटी) मत्स्ये स्त्रीत्वे ङीष् । "मध्नन् जलसफरीविघट्टितोरूः" माघः अस्य तालव्यादितेत्यन्ये ।

सफल त्रि० सह फलेन सहस्य सः। १सार्थे २फलयुक्ते च जटा०।

सबल त्रि० सह बलेन सामर्थ्येन सैन्येन वा सहस्य सः। १सामर्थ्यान्विते २सैन्ययुक्ते ३व्यो०क्तकवचाद्ये "सबलेऽ न्दधतौ यस्ये राज्यानि सुखक्लैकैः" नील०ता०।

सब्रह्मचारिन् पु० समानं ब्रह्म वेदपठनकालीनं व्रतं चरति चर-णिनि समानस्य सः। एकगुरुसकाशात् वेदाध्ययनकाले तन्नियमजनसमानव्रताचारयुते अमरः।

सभर्तृका स्त्री सह भर्त्रा पत्या सहस्य सः कप्। विद्यमानपतिकायां स्त्रियाम् अमरः।

सभा स्त्री सह भान्ति अभीष्टनिश्चयार्थमेकत्र यत्र गृहे। १बहूनां समावेशनस्थाने २तदधिष्ठायिजनसमूहे च अमरः "यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः। राज्ञः प्रतिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः"। विद्वत्सहितायामपि सभापर्य्यायपरिषच्छब्दमाह "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की निरुक्तो धर्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा" मनुः। ३द्यूते ४गृहे मेदि० ५समूहे हेमच०। समूहपरत्वे ६त० न०। दासीसभं नृपसभमित्यादि। व्यवहारदर्शनार्थसभास्थानञ्च वीरमि० दर्शितं यथा बृहस्पतिः "दुर्गमध्ये गृहं कुर्य्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक्। प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत्सभाम्। प्रतिमालेख्यदेवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथा" इति लक्षण्यां वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन लक्षिताम्। अग्न्यम्बुनेति समाहारद्वन्द्वः। सभाया धर्माधिकरणत्वं कात्यायन आह "धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवेचनम्। यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति"। तत्र सभ्योपवेशनमाह मनुः "यस्मिन् देशे इत्यादि" प्रागुक्तम् अत्र इत्युपलक्षणम् अधिकानामपि सूचितत्वात्। तत्र मनुः "अधिकृतो विद्वान् प्राड्विवाकः अत्र प्रविशेत् सभाम्, सभामेव प्रविश्येत्यादिवचनात् सभा मुख्यव्यवहारदर्शनस्थानम्। अन्यान्यमुख्यानि व्यवहारस्थानानाशाक्यादर्शनत्वाभि। "दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्भृगुः। निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः। आरण्यास्तु स्वकैः कुर्य्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा। सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः। उभयानुमतश्चैव स्मृते स्थानसमीपवितम्। कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः। ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्याश्च वर्गिणः। कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथा"

इति। स्वकैरारण्यकैः ग्रामेऽपीत्यपिशब्दात् ये ग्रामेऽरण्यादौ च निवसन्ति ते उभयवासिभिर्निर्णयं कुर्य्युः उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम्। कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः। सार्थो ग्रामदेशान्तरादौ मिलितो जनसङ्घः तन्मुख्याः सार्थवाहाद्यः। पुरं मुख्यनगरम् तस्मादर्वाचीनो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोर्भेदः सार्थकुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि चारण्यकादीनामेव, ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि। ग्रामो ग्रामाकारेणावस्थितोजनः। पौरः पुरवासिनां समूहः। श्रेण्यो रजकाद्यष्टादशहीनजातयः। चातुर्विद्यः आन्वीक्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेतः वर्गिणो गणप्रभृतयः। राज्ञः सभाप्रवेशस्तत्रैव दर्शितः। तत्र मनुः "व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः। मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम्। तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम्। विनीतवेशाभरणः पश्येत् कार्य्याणि कार्य्यिणाम्। प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः। अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्। धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः। प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत्" इति।

सभाज सेवने दर्शने च सक० प्रीतौ अ०अद०चु० उभ० सेट्। सभाजयति ते असमभाजत्-त। अनेकाच्त्वात् षोपदेशः

सभाजन न०सभाज—भावे ल्युट्। गमनागमनादिकाले सख्यामन्त्रप्रीतिसाधने सम्भाषणे २पूजने च अमरः।

सभासद् पु०सभायां सीदति—क्विप्। सामाजिके सभ्ये अमरः तल्लक्षणमाह याज्ञ० "श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः। राज्ञा सभासदः कार्य्या रिपौ मित्रे च ये समाः" इति। श्रुतेन मीमांसाव्याकरणादिश्रवणेन वेदाध्ययनेन च सम्पन्नाः। धर्मज्ञाः सत्यवादिनः सत्यवदनशीलाः रिपौ मित्रे च समाः द्वेषरागशून्याः एवंविधाः सभासदः सभायां सदसि यथा सीदन्ति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा कर्त्तव्याः सभ्यत्वेन वरीतव्या इत्यर्थः। अतश्चोपात्तपादित्वात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यो यूपं छिनत्ति पुरोहितस्तं प्रकुर्वीतेत्यादिवत् सत्यपि कर्मत्वेऽप्रहेयत्वात् तद्गतैकत्ववद्बहुत्व विवक्षितम्। तत्र यद्यपि कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वमात्रेणापि चरितार्थं तथापि सत्यन्तरोक्तसप्तत्वविधानपरम्। तथा च बृहस्पतिः "लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा। यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा" इति। मनुना तु त्रय एवोक्ताः।

"यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः" इति। अत्र त्रिभ्योऽन्यूनाः सप्तभ्योऽधिकाश्च न कार्य्या इत्यत्र तात्पर्य्यं सङ्ख्यावैषम्यन्तु "भूयोऽल्पविरोधे भूयसां स्यात् सधर्मकत्वमिति न्यायेन विप्रतिपत्तावधिकसङ्ख्यावचनमादरणीयं गुणसाम्ये। तद्वैषम्ये तु शतमप्यन्धानान्न पश्यतीति न्यायेन गुणवत्तरवचनमेवेति प्रदर्शनार्थम्। "यत्तु चत्वारो धर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा। सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः" इति योगीश्वरेण विषमसङ्ख्यत्वमपि बहुत्वमपि चानादृतम्। तत्तु पूर्वोक्तानां धर्मकारकज्ञापकहेतुना सन्देहनिर्णयविषयं प्रक्रमात्। व्यवहारविषये तु त्र्यवराणां विषमसङ्ख्यानामेव सभ्यत्वं विशेषविधानादित्यवसेयम्। एते च ब्राह्मणा एव। मनुबृहस्पतिभ्यां विप्रपदोपादानात्। स तु सभ्यैः स्थेयैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः। धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैरिति" द्विजोत्तमपदस्य च कात्यायनेनोपादानात्। नारदेन "राजा तु धार्मिकान् सभ्यान्नियुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान्। व्यवहारधुरां वोढुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव। धर्मशास्त्रेषु कुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः। समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः" इति। विचार्य्य श्रेणिभिः कार्य्यं कुलैर्यन्न विचारितम्। गणैश्च श्रेण्यविज्ञातं गणाज्ञातं नियुक्तकैः। कुलादिभ्योऽधिकाः सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकः कृतः। सर्वेषामधिको राजा धर्म्यं यत्तेन निश्चितम्। उत्तमाधममध्यानां विवादानां विचारणात्। उपर्य्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः" वर्णभेदोऽनादृत।

शुक्रनीतिपरिशिष्टेऽपि तथैवोक्तं यथा "यद्वर्णजो भवेद्राजा योज्यस्तद्वर्णजः सदा। तद्वर्ण एव गुणिनः प्रायशः सम्भवन्ति हि। व्यवहारविदः प्राज्ञा वृत्तशीलगुणान्विताः। रिपौ मित्रे समा ये च धर्मज्ञाः सत्यवादिनः। निरालसा जितक्रोधकामलोभाः प्रियंवदाः। राज्ञा ते च नियोक्तव्याः स्युः सभ्याः सर्वासु जातिषु" "राजा तु धार्मिकान् सभ्यान् नियुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान्। व्यवहारधुरं वोढुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव। लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा। यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा। श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्याः सुविचक्षणाः। अनियुक्तो नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति। एकः शास्त्रमधीयानो विन्द्यान्न कार्य्यनिर्णयम्। तस्माद् बह्वागमः कार्य्यो विवादेषूत्तमो नृपैः। स ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः। एकद्वित्रिचतुर्वीरं व्यवहारानुचिन्तनम्। कार्य्यं पृथक् पृथक् सभ्यै राज्ञा श्रेष्ठान्तरैः सह। अर्थिप्रत्यर्थिनो सभ्यान् लेखकप्रेक्षकांश्च यः। धर्मवाक्यै रञ्जयति स सभास्तारतामियात्। नृपोऽधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ। हेमाग्न्यम्बु स्वं पुरुषः साधनाङ्गानि वै दश। एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः। न्यायान् पश्येत् कृतमतिः सा सभाऽध्वरसन्निभा"।

सभापति पु० ६त०। सभायाः स्थापके नृपे "सभापतिश्च नृपतिरेव "दुर्गमध्ये गृहं कुर्य्यादित्यादिना वृहस्पत्यादिभिः सभानिर्म्माणतद्गुणादेस्तत्र सभ्योपवेशनादेश्च तस्यैव विधानात्" वीरमि०।

सभास्तार पु० सभां स्तृणाति स्तृ—अण्। १सभ्ये अमरः। "अर्थिप्रत्यर्थिनो सभ्यान् लेखकप्रेक्षकांश्च यः। धर्मवाक्यै रञ्जयति स सभास्तारतामियात्" शुक्रनीतिपरि० उक्ते २सभ्यभेदे च।

सभिक पु० सभा द्यूतसभा आश्रयत्वेनास्त्यस्य ठन्। द्यूतकारके अमरः।

सभीक पु० सभा द्यूत प्रयोजनमस्य ईकन्। द्यूतकारे शब्दच०।

सभोचित पु० सभा उचिता परिचिता यस्य। १पण्डिते धनञ्जयः। २सभायोग्ये त्रि०। ३विज्ञे त्रि० जटा०।

सभ्य पु० सभायां साधुः यत्। १सामाजिके २द्यूतकारे च

सम् अव्य० सो—बा० कमु। १सङ्गतार्थे २प्रकर्षे ३सङ्गतौ ४शोभनार्थे शब्दच०। ५समुच्चये हेमच०।

सम त्रि० सम—अच्। १समाने तुल्ये २सर्वे अमरः ३साधौ मेदि०। (योड) ४युग्मे "समेऽर्द्धिते वर्ग" इति लीला० सख्यतयाख्यातेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठादिषु ५राशिषु च। अतुल्येऽपि सर्वनामता। गीतवाद्ययोरेककालभवे गायकहस्तादिचालनरूपे ६तालभेदे न० ७प्रस्तुमितभिन्ने पद्ये प्रकृत्या० अभेदे तृतीया। समेन याति समं यातीत्यर्थः।

समक्ष अव्य० अक्ष्णः समीपम् अव्ययी० अच्। १चक्षुःप्रतिकर्षे तद्व्याप्ति अच्। २प्रत्यक्षविषये त्रि०।

समकोण त्रि० समः कोणो यस्य। रेखागणितोक्ते समकोणयुक्ते त्रिकोणादौ। क्षेत्रशब्दे २१६० पृ० १५अङ्किते दृश्यम्।

समकोल पुंस्त्री० ६त०। सर्पे त्रिका०। स्त्रियां ङीष्।

समगन्धक पु० समास्तुल्यभागेन निवेशिता गन्धा गन्धद्रव्याण्यत्र कप्। कृत्रिमधूपभेदे शब्दमा०।

समगन्धिक पु० सम. सर्वदा तुल्यरूप. गन्धोऽस्त्यस्य ठन्।

वशीरे (वेणारमूल) राजनि०। [१सकले अमरः २पूर्णे च

समग्र त्रि० सम सकलं यथा स्यात्तथा गृह्यते ग्रह–ड ।

समङ्गा स्त्री समज्यतेऽनया सम्+अन्ज-करणे घञ् टाप् । मञ्जिष्ठायाम् अमरः । [तुल्यदर्शके तत्त्वज्ञानिनि ।

समचित्त त्रि० समं सर्वत्र समभावं चित्तं यस्य । सर्वत्र

समज न०समजन्त्यत्र सम्+अज–आधारे अप् व्यभाव०। १वने मेदि० २समूहे ३पशूनां सघे ४मूर्खवृन्दे च अमर० ।

समज्ञा स्त्री समस्मिन् सर्वत्र ज्ञायतेऽनया ज्ञा-क । कीर्त्तौ अमरः । [अमर० २कीर्त्तौ च रमानाथ० ।

समज्या स्त्री सम्+अज–क्यप् न वीभावः । १सभायाम्

समञ्जस त्रि० सम्यक् अञ्ज औचित्यं यत्र अच् समा०। १उचिते अमर २युक्ते च । प्रा०स०। ३औचित्ये न०।४सभाधाने त्रिका० ५स्वस्थे अमर ।

समण्ठ पु० गण्डीरे हारा० । [गुडत्रये राजनि०।

समत्रय न० सम त्रय यत्र। समभागयुते हरीतकीनागर-

समदर्शिन् त्रि० समस्मिन् सर्वत्र ब्रह्मभावेनाऽभिन्नतया पश्यति दृश–णिनि । सर्वत्र समदर्शके तत्त्वज्ञानिनि । "विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः" इति गीता ।

समदृष्टि स्त्री कर्म० । १सर्वत्र तुल्यदर्शने । "दुःखे सुखे च विप्रेन्द्र ! या दृष्टिर्वर्त्तते सदा । तथा शत्रौ च मित्रे च समदृष्टिश्च सा स्मृता" पद्मपु०क्रिया०१६अ० । ६ब० । २समदर्शिनि त्रि० ।

समधिक त्रि० सम्यक् अधिकः प्रा० । अत्यन्ताधिके अमर० ।

समनियत त्रि० समेन नियतः । व्यापकत्वे सति व्याप्य त्व-युत गदा० । समव्याप्तादयोऽप्यत्र ।

समन्त पु०सम्यक् अन्त , स यत्र वा ।१सर्वागन्ते २सीमायाञ्च

समन्ततस् अव्य० समन्त+तसिल् । सर्वत्र व्याप्तौ अमर ।

समन्तदुग्धा स्त्री समन्ततो दुग्धमस्याः । स्नुहीवृक्षे अमर ।

समन्तपञ्चक न० समन्तात् पञ्चक ह्रदपञ्चकं यत्र । कुरुक्षेत्रस्थे तीर्थभेदे "त्रि सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् ह्रदान् । स तेषु तर्पयामास भृगून् भृगुकुलोद्वह" भा०आ०२अ०। "अन्तरे चैव सम्प्राप्ते कलिद्वापरयोरभूत् । समन्तपञ्चके युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः" एतत् कुरुक्षेत्र समन्तपञ्चक पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते" भा०व० ८३अ० ।

समन्तभद्र पु० समन्तात् भद्रमस्य । बुद्धे अमरः।

समन्तभुज् पु०समन्तात् भुङ्क्ते भुज–क्विप् । वह्नौ त्रिका०

समन्तात् अव्य० समन्त+आति । १समन्ततइत्यर्थे शब्दमा० २सर्वत्रव्याप्तौ च ।

समन्वित त्रि० सम्+अनु+इण–क्त । सङ्गते ।

समपद न० समं पद यस्मिन् । धन्विनां समपदनिवेशनपूर्वके "स्थानानि धन्विनां पञ्च" इत्युपक्रम्य "अन्तरं स्यात् समपदमि"त्युक्ते अवस्थानभेदे अमर । २रतिबन्धभेदे पु० "योषित्पादौ हृदि स्थाप्य कराभ्यां पीडयेत् स्तनौ। यथेष्टं ताडयेत् योनिं बन्धः समपदः स्मृतः" रतिमञ्ज० ।

समभिव्याहार पु० सम्+अभि+वि+आ+हृ-घञ् । १साहित्ये २पूर्वापरीभावे ३शेषशेषिवाचकयोः सहोच्चारणे च मीमांसकाः । [२सहोच्चरिते । ३अव्यवहिते च ।

समभिव्याहृत त्रि० सम्+अभि+वि+आ+हृ-क्त । १सहिते

समभिहार पु० सम्+अभि+हृ-घञ् । १पौनःपुन्ये क्रियासातत्ये २भृशार्थे मेदि० "क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं सहेत कः" माघ ।

समम् अव्य० सम–अम् । १साहित्ये अमरः । २एकदेत्यर्थे "सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना" रघु० ।

समय पु० सम+इण–अच् । १काले २शपथे ३आचारे ४सिद्धान्ते ५अङ्गीकारे च अमर० । ६क्रियाकारके ७निर्देशे ८सङ्केते ९भाषायां मेदि० १०सम्पदि ११नियमे १२अवसरे हेमच० १३कालविधाने शब्दच० । १४नियमबन्धे अस्य शब्दस्येदमभिधेयमित्यभिधानाभिधेयनियमबन्धे वात्स्या० १५शास्त्रे च ।

समया अव्य० सम+इण–आ । नैकट्ये २मध्ये च अमर० ।

समयाकार पु० समयस्य सङ्केतस्याकार । सङ्केते त्रिका० ।

समयाध्युषित न० समयः अध्युषितो यत्र । सूर्यतारारहितकाले "तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले । रवियावन्न दृश्येत समयाध्युषितश्च तत्" कर्म०कात्या० । "उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा" इति मनु ।

समयाशुद्धि स्त्री ६त०। कालाशुद्धौ कालाशुद्धिशब्दे दृश्यम्

समर पु० न० सम्+ऋ–आधारे अप् । युद्धे अमर० ।

समरभ रतिबन्धभेदे "स्वहस्ताभ्यां ... तथा योषित्पदद्वयम् । स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः समरभः स्मृतः" रतिमञ्ज० ।

समरमूर्द्धन् पु० ६त० । समराग्रे ।

समर्चन न० सम्यक् अर्चनं प्रा०स० । सम्यक्पूजने ।

समर्ण त्रि० सम्+अर्द-क्त । सम्यक्पीडिते ।

समर्थ त्रि० सम्+अर्थ-अच् । १शक्ते २हिते च अमर । सम्यगर्थः प्रा० स० । ३प्रशस्तामीष्टे पु० । सङ्गतोऽर्थो यस्य प्रा०स० । "समर्थः पदविधिः" पा० परिभाषिते सङ्गतार्थे समसादौ समासशब्दे दृश्यम् ।

समर्थन न० सम्+अर्थ-ल्युट् । इदमित्यमेवेति निश्चयहेतु पन्यासेन निश्चायकव्यापारभेदे अमर । युच् । तत्र, आम-र्षेऽध्यवसाये च स्त्री । [नरि देशादौ अमरः ।

समर्द्धक त्रि० समर्द्धयति सम्+ऋध-ण्वुल् । इष्टफलदा-

समर्य्याद त्रि० सह मर्य्यादया सहस्य सः । १सीमायुते २समीपे पु० मेदि० ।

समल न० सम्यक् मलम् । १विष्ठायां शब्दच० । सह मलेन सहस्य सः । २कलुषे त्रि० त्रिका० । [अवतरणसोपाने ।

समवतार पु० समवतीर्य्यतेऽनेन सम्+अव+तृ-घञ् । जला-

समवर्त्तिन् पु० सम वर्त्तते वृत-णिनि । १यमे धर्मराजे अमर । २सर्वत्र समभावेन वर्त्तिनि त्रि० ।

समवकार पु० सम्+अव+कृ-आधारे घञ् । नाटकभेदे सा०द० उक्तो यथा

"वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् । सन्धयो निर्विमर्शास्तु त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे । सन्धी द्वावन्त्य-योस्तद्वदेक एको भवेत् पुनः । नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः । फलं पृथक् पृथक् तेषां वीर-मुख्योऽखिलो रसः । वृत्तयो मन्दकैशिक्यो नात्र विन्दु प्रवेशकौ । वीथ्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश । गायत्र्युष्णिङ्मुखान्यत्र छन्दांसि विविधानि च । त्रि-शृङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यश्चायं त्रिविद्रवः । वस्तु द्वादश-नाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगम् । द्वितीयेऽङ्के च तिसृ-भिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके । नाडिका घटिकाद्वयमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च नाटकोक्तावपि नेह विधातव्यौ । तत्र धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः । स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः । अचेतनैश्चेतनैश्च चेतना-चेतनैः कृतः" । तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः अर्थलाभार्थकल्पितः अर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क एव । अन्य-योस्तु न नियमः इत्याहुः । चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्य्यन्ते बहवोऽर्था अस्मिन्निति समवकारः । यथा समुद्रमन्थनम्" ।

समवाय पु० सम्+अव-अय-अच् । १समूहे अमर २मे-लने न्यायोक्ते नित्यद्रव्यादिषु जात्यादीनां ३सम्बन्धभेदे च "घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः" भाषा० "समवायं दर्शयति । घटादीनामिति अवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगु-णिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स समवायः समवायत्वं नित्यसम्बन्धत्वं तत्र प्रमाणन्तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया वि-शिष्टबुद्धित्वात् इत्यनुमानं संयोगादिबाधात् समवाय-सिद्धिः । न च स्वरूपसम्बन्धेन सिद्धसाधनम् अर्थान्तरं वा, अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् लाघवा-देकसमवायसिद्धिः । न च समवायस्यैकत्वे वायौ रूप-सत्त्वाद् प्रसङ्गः तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात् । न चेवम् अभावस्य वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिध्येदिति वाच्यं तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटा-भावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावसम्बन्धस्य तत्र सत्त्वात् तस्य नित्यत्वात् अन्यथा देशान्तरेऽपि तत्प्रतीतिर्न स्यात् वै-शिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात्, मम तु मते घटे पाकरक्तता-दशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्वत्ताबुद्धिः । वैशिष्ट्यस्या-नित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवम् इत्यङ्ग तत्तत्कालीनतत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां सम्बन्धः" । अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः स इति वैशेषिकाः स च सम्बन्धो नाना नित्यश्चेति नव्यनैयायिकाः प्राभाकराश्चाहुः । समवायश्च प्रत्यक्षः "प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्" भाषा० । अतीन्द्रियोऽनुमेयश्चेति वैशेषिकाः, स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वोपपत्तेः समवायो न पदार्थान्तरमिति भाट्टाः ।

समवायिजनक न० कारणभेदे "यत् समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत्" "समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैव विज्ञेयम्" भाषा० । इदमेव उपादानकारणमिति सा-ङ्ख्यवेदान्तिनश्चाहुः ।

समवायिन् त्रि०समवायोऽस्त्यत्र । समवायसम्बन्धानुयोगिनि यथा घटादीनां कपालादि गुणक्रिययोर्द्रव्याणि ।

समवेत त्रि० सम्+अव-इण-क्त । १मिलिते २समूहान्विते न्यायोक्ते समवायसम्बन्धेन ३स्थिते च ।

समशनीय पु०सम्यगशनाय हितं छ । विवाहोत्तरं दम्पत्योः सम्यगशनाय विहिते स्थालीपाके" तद्विधानादि स० त० गोभिलोक्तं यथा "श्वोभूते वा समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत" "यदि विवाहे यज्ञादिना सह मिश्रा भूता तदा तदपरदिने सम्यगशनार्थं क्रियते इति सम्यगशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत" रघु० । तद्धोमविधानादि तत्र दृश्यम् ।

समष्टि स्त्री सम्+अश–व्याप्तौ क्तिन् । १सम्यग्व्याप्तौ २समस्ततायाञ्च । कर्त्तरि क्तिच् । ३सर्वीभूते समस्ते पदार्थे वेदान्तसा० "समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् । तदभावात्ततोऽन्ये तु ज्ञायन्ते व्यष्टिसंज्ञया" पञ्चद० ।

समष्ठिल पु० समं तिष्ठति स्था–इलच् पृषो० षत्वं वा दीर्घ । (गुँडिया) शाके अमर ।

समसन न० सम्+अस-ल्युट् । १समासे २संक्षेपे अमर' ।

समसूत्रपातन्याय पु० न्यायभेदे समतया सूत्रस्य पातने यस्य तत्सूत्रत्वेनैवतदुपर्य्यधःस्थितानां पदार्थानां तत्सूत्रसंलग्नैकदेशकालावच्छेदेन सद्भावस्थानं येन ज्ञायते तादृशे न्याये "परः सन्निकर्षस्य उपर्य्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन राश्येकावच्छेदेन सद्भावस्थानरूप' तिं०त० रघु० ।

समस्त त्रि० सम्+अस–क्त । १सङ्क्षिप्ते २सकले अमर । ३व्याकरणोक्ते कृतसमासे शब्दभेदे च ।

समस्थ त्रि०सम तिष्ठति स्था-क । समभावेन तुल्यतया स्थिते

समस्थली स्त्री कर्म० । अन्तर्वेदिदेशे हेमच० ।

समस्या स्त्री समस्यते संक्षिप्यतेऽनया सम्+अस–करणे क्यप् । सङ्क्षेपेण उक्तस्य श्लोकपादादेः परकृतेन स्वकृतेन वा अवशेषेण भागान्तरेण संघटनार्थं कृते प्रश्ने अमर' ।

समा स्त्री समयति विकलयति भावान् सम-अच्–टाप् । वत्सरे अमरकृतास्य नित्यबहुवचनान्तताङ्गीकृता पाणिनिना तु "समांसमां विजायते" इति सूत्रे एकवचनान्तता निर्दिष्टा ।

समांसमीना स्त्री समां समां विजायते प्रसूते ख नि० अत्र समांसमामित्यत्र कालाधारे द्वितीया । प्रतिवर्षं प्रसूतायां गवि अमर' ।

समाकर्षिन् पु०सम्+आ+कृष–णिनि । १अतिदूरगामिनि गन्धे अमर । २सम्यगाकर्षणकर्त्तरि त्रि०स्त्रियां ङीप् ।

समाख्या स्त्री समाख्यायतेऽनया सम्+आ+ख्या–अङ् । १कीर्त्तौ अमरः २सञ्ज्ञायाञ्च । ३योगेनार्थबोधने "स्थान क्रमो योगबलं समाख्या" च तत्त्वदीपिका ।

समाघात पु० समाहन्यतेऽत्र सम्+आ+हन–आधारे घञ् । १युद्धे अमर' । भावे घञ् । २सम्यगाघाते च ।

समाज पु०सम्+अज–घञ् न वीभाव' । पशुभिन्नानां १समूहे अमर । २सभायां हेमच० ३हस्तिनि नानार्थकोषः ।

समादान न० सम्+आ+दा–भावे ल्युट् । १सम्यगादाने कर्मणि ल्युट् । २बौद्धानां नित्यकर्मणि मेदि० ।

समाधा स्त्री सम्+आ+धा-अङ् । १निष्पत्तौ २विवादभञ्जने २पूर्वपक्षस्य स्वसिद्धान्तानुगुणतया सिद्धान्तानुकूलतकोटिना सम्यगर्थोपधारणे च । ल्युट् । समाधानमप्यत्र न० । तत्र ध्येयवस्तुनि चित्तस्य निरन्तरस्थापनरूपे समाधौ च ।

समाधि पु० सम्+आ+धा-कि । १समाधानं ध्येयवस्तुनि एकाग्रतया मनसःस्थापनरूपे २ध्यानभेदे ३अवनाभावे ४नियमे च अमर । ध्यानभेदश्च समाधि यथोक्त पात० सू० "तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्" सू० "तस्मिन् देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशप्रवाहः प्रत्ययान्तरेणापरामृष्टो ध्यानम्" भा० "तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः" सू० "ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्वभावावेशात्तदा समाधिरित्युच्यते" भा० "ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयितु व्याचष्टे ध्यानमेवेति । ध्येयाकारनिर्भासमिति ध्येयाकारस्य निर्भासो न ध्यानाकारस्येति अतएवाह शून्यमिति । ननु शून्य चेत् कथं ध्येयप्रकाशक इत्यत आह इवेति । अत्रैव हेतुमाह ध्येयस्वभावावेशादिति । अत्रापि पुराणम् "तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् । मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते"इति । ध्येयात् ध्यानस्य भेदकल्पना तद्धीनमित्यर्थः" विवर०।

एकाग्रतात्मकसमाधिलक्षणं पुराणान्तरोक्तं यथा "नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम् । तुरीयमक्षरं ब्रह्म अहमस्मिपरं परं पदम् । अहंब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरिति गीयते" गारुडे ४४अ०। "द्वादशध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः । तुपश्च स यतो युक्तं समाधिः सोऽभिधीयते । ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तन्मयतां गतः । पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते" २४०अ०। "इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः । अन्तःशीतलता यस्य समाधिरिति कथ्यते" योगवाशिष्ठे उपशमप्र० । ५अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०६ पृ० दृश्यम । ६इन्द्रियनिरोधे शब्दर० । ७काव्यगुणभेदे मेदि० "श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः । इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः । एषां विपर्य्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनि" काव्याद० तस्यौजस्यन्तर्भावः सा०द० उक्तो यथा "श्लेषः समाधिरौदार्यं प्रसाद इति ये पुनः । गुणाश्चिरन्तनैरुक्ता ओजस्यन्तर्भवन्ति ते" । समाधिरारोहावरोहक्रमरूपः

आरोह उत्कर्षः । अवरोहोऽपकर्षस्तयोः क्रमो वैरस्थानावह्नो विन्यासः । यथा “चञ्चच्चन्द्रेत्यादि” । अत्र पादत्रये क्रमेण वक्ष्यस्य गाढ़ता । चतुर्थपादे त्वपकर्षः” ।

समाघ्रात त्रि॰ सम्+आ+घ्रा—क्त । १सम्यग्गन्धिते २संस्पृष्टे ३कथञ्चिते च ।

समान त्रि॰ समनामयति अन—अच् । १तुल्ये २साधौ ३एकस्मिन्नित्यर्थे “समानतन्त्रसिद्ध” गौत॰ “यत्समानाधिकरणे”ति चिन्तामणिः । सम्+अन—णिच् । भुक्तान्नादेः समीकरणे नाभिदेशस्थे प्राणादिपञ्चकान्तर्गते ४वायुभेदे पु॰

समानविभक्तिक त्रि॰ समाना विभक्तिर्यस्मात् कप् । स्वप्रकृतिविभक्तिसजातीयविभक्तिके पदे साजात्यञ्च प्रथमात्वादिना । तेन वेदाः प्रमाणमित्यादौ समानविभक्तिकत्वम् ।

समानविषयक त्रि॰ समानो विषयो यस्य कप् । तुल्यरूपविशेष्यविशेषणताशालिनि ज्ञाने स च समाननिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताशाली बोधः समानाकारकोऽप्युक्त ।

समानाधिकरण त्रि॰ समानमेकमधिकरणं यस्य । एकाधिकरणवृत्तिके स्वाधिकरणवृत्तिमति पदार्थे । २भिन्नविभक्तिराहित्ये सति अभेदेनैकार्थबोधजनकत्वयुते पदे च “घटः प्रत्ययानचावप्रथमासमानाधिकरणे” पा॰ घटोऽपि प्रथमासामानाधिकरण्यं विभिन्नविभक्तिराहित्यादुबोध्यम् । “समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्मधारय” पा॰ ।

समानाशौच न॰ कर्म॰। समवृद्धिकालाभ्यां तुल्ये अशौचे यथा सपिण्डजननाशौचस्य सपिण्डान्तरजननाशौचम् एव त्रिरात्राद्यन्तस्य व्यत्यस्तसपिण्डमरणाशौचस्य तथाविधसपिण्डान्तरमरणाशौच, जननमरणाशौचयोर्न तुल्यता नापि स्वानापनेयाङ्गास्य व्यत्ययुक्तपुत्रजननाशौचेन सपिण्डजननाशौचस्य तुल्यता न वा यावद्शौचाधारतत्वाद्यापितायुक्तमरणाशौचस्य सपिण्डमरणाशौचस्य तुल्यता ।

समानोदक पु॰ समानमेकं तर्पणादौ देयमुदकं यस्य । “समानोदकभावस्तु निवर्त्तेता चतुर्दशात्” इत्युक्ते एकादशादिचतुर्दशपुरुषपर्य्यन्ते ज्ञातिभेदे सपिण्डशब्दे दृश्यम् ।

समानोदर्य्य पु॰ समाने उदरे भवः यत् वा न सादृश्यः । १एकोदरजभ्रात्रादौ २भगिन्यां स्त्री अमर । [सि॰कौ॰।

समाप पु॰ सम्यक् आपोऽत्र अच् समा॰ नि॰। देवयजनस्थाने

समापन न॰ सम्+आप-ल्युट् । १समाप्तौ चरमकालसम्बन्धे २परिच्छेदे ३वधे च मेदि॰ ४समाधाने विश्वः । ५छन्दे धरणि॰ ।

समापन्न त्रि॰ सम्+आ-पद-क्त । १समाप्ते २प्राप्ते ३क्लिष्टे ४वधे च विश्व । भावे क्त । ५समाप्तौ न॰ ।

समाप्त त्रि॰ सम्+आप—क्त । १अवसानप्राप्ते २सम्यक्प्राप्ते च

समाप्तपुनरात्तता स्त्री समाप्ते वाक्यसमाप्तौ पुनरात्तता ग्रहणम् । क्रियान्वयेन निवृत्ताकाङ्क्षस्य विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणान्तरायोन्वयार्थं पुनरुच्चारणरूपे काव्यदोषभेदे दोषशब्दे ३७६४पृ॰ दृश्यम् ।

समाप्ताल पु॰ समाप्नाय अलति पर्य्याप्नोति अल-अच् । पत्यौ शब्दच॰ ।

समाप्ति स्त्री सम्+आप-क्तिन् । १अवसाने २समर्थने मेदि॰।

समायोग पु॰ सम्+आ+युज—घञ् । १संयोगसमवायरूपादिसम्बन्धे “स्वदेहे हि समायोगादिति” पुराणम् । २प्रयोजने मेदि॰ ।

समालम्बिन् पु॰ समालम्बते सम्+आ+लवि-णिनि । मूलपर्णे राजनि॰ । २समालम्बनकर्त्तरि त्रि॰ ।

समालम्भ पु॰ सम्+आ+लभ-घञ् मुम् च । कुङ्कुमादिना गात्रलेपने अमरः । ल्युट् । तत्रैवार्थे न॰ ।

समावर्त्तन न॰ समावर्त्तते गुरुकुलादनेन सम्+आ+वृत—करणे ल्युट् । वेदाध्ययनानन्तर गार्हस्थ्याय गुरुकुलादागमनहेतुके संस्कारभेदे तद्विधिः संस्कारतत्त्वे गोभिलोक्तो दृश्यः ।

समाविष्ट त्रि॰ सम्+आ+विश-क्त । १युक्ते २मनोऽभिनिवेशयुते अभीष्टकर्त्तव्यकर्मणि चित्तैकाग्र्यविशेषयुक्ते च ।

समावृत्त पु॰ सम्+आ+वृत-क्त । कृतसमावर्त्तनसंस्कारे “अत परं समावृत्तः कुर्य्याद्दारपरिग्रहम्” याज्ञ॰ ।

समावेश पु॰ सम्+आ+विश-घञ् । १बहूनामर्थानामेकत्र वाक्यादौ व्यवस्थापने २कर्त्तव्येऽभिनिवेशे च ।

समावेशित त्रि॰ सम्+आ+विश—णिच्—क्त । कृतसमावेशने

समास पु॰ सम्+अस—घञ् । १संक्षेपे २समर्थने मेदि॰ । ३समाहारे ४व्याकरणोक्ते सुबादिपदानामेकपदतासम्पादके पदसाधुतार्थके ५संस्कारभेदे च यथा “समर्थः पदविधि” पा॰ “समर्थः संसृष्टार्थः सङ्गतार्थ इति यावत् । सामर्थ्यञ्च द्विविधम् अपेक्षालक्षणमेकार्थीभावश्च । तत्र स्वार्थपर्य्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् य परस्परं सम्बन्धः सा अपेक्षा । राज्ञः पुरुषस्तस्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष गुरुष राज्ञोऽश्वो भवश्चेत्यादि । वृत्तौ तु नैवम् वृत्तीया-

मेकार्थीभावात् । एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावाप-न्नार्थैकोपस्थितिजनकत्वम् । तथा च राजपुरुषादिश-ब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदेकदेशे षष्ठ्यादेरन्वय पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य नाम्नादिसम्बन्धिना रा-जादीनाम् जनिताकाङ्क्षाया निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम् । देवदत्तस्य गु-रुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः यथोक्तं हरिणा "समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्याव-यवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह" इति । यद्वा सम्बन्धि-शब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्ब-न्धान्वयः तदुक्तं तेनैव "सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते" । अतएव वार्त्तिककृता "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति" सा-मान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभाव-मभिधाय "अगुरुकुलपुत्रादीनां वक्तव्यम्" इत्यनेन गुरु-कुलगुरुपुत्रादीना विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा पर्युदासः कृतः । समानाधिकरणविशेषणस्य तु "समा-नाधिकरणसमर्थश्च भवतीत्यनेन सर्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्ग्याऽभिहितः । एत-न्मूलकमेव प्राचां नाम "सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तवि-शेषणम् । प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारका-दपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते" इति । अयाचं विशेषः भवति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्तेः प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणापेक्षायामपि समास । समासे चाव-यवशक्त्यैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावा-द्यभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिक वाचनिक कल्प्यम् तथान्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्ति-कल्पनम् यथोक्तं हरिणा "बहूना वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्त्तव्य ते न्यायसिद्ध त्वर्थाद तर्द्दति स्यितमिति" । तथाहि द्व-न्द्वादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न तत्र वचनैरेव तन्निषेध कल्पनीय समुदायशक्तिपक्षे तु चार्थादीनामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम् । नानार्थयो-

रभेदान्वयः क्लृप्तः स च राजपदादुपस्थापितराजादि पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्त स्यात् । सम्बन्धलक्षणायान्तु किमपराद्धम् विशिष्टलक्षणया । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः स च प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्मत्वार्थ-बोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्त्तृविहितक्तान्तार्थस्य कर्त्तुर्विशेष्य-तौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्ध्यादिलक्ष-णास्वीकारे समुदायशक्तिपक्ष एव प्रवेशः । तथा प्राप्त आनन्दो यमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषण-योगवत् समासे तद्वारणाय वृत्तस्य न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादि बहुविप्रतिपत्तिरतः समुदाये शक्तिरित्यन्यत्र विस्तर । वार्त्तिककृता तु असमर्थं कस्यचित् नञ्समासस्यासमर्थ-समासस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यमित्युक्तत्वात् असूर्यम्-पश्येत्यादौ असमर्थेन नञा वाक्येन हतमारीचो राम इत्यादौ वाणादेर्विप्रकृष्टार्थस्य गमकवृत्तौ सापेक्षत्वेऽपि तदर्थबोधकतयैव समास इति द्रष्टव्यम्" मनुकृतसरला । "पदसम्बन्धो यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः" सि॰कौ॰ "पदस्य पदयोः पदानां वा विधि पदविधिरिति वचन-विशेषस्याविवक्षितत्वं द्योतयन्नाह पदसम्बन्धीति । तत्र पदेति किम् वर्णाश्रये कार्येऽसमर्थेऽपि यथा स्यात् तथा च तिष्ठतु दधि आनयास्मिन्नित्यत्र दध्यानयेति पदयोः सामर्थ्याभावेऽपि वर्णाश्रयं यणादिक भवत्येव । सूत्रे समर्थपदं सापेक्षिकमिति द्योतयन्नाह समर्थाश्रित इति समर्थेति किं पश्यति कृष्ण श्रितो राममित्यादौ समासो मा भूत् वस्त्रं कृष्णस्य अपत्यं देवदत्तस्येत्यादौ मा भूत् कृष्णशब्दादपत्यार्थकतद्धितः । इयञ्च परिभाषा समासकृत्-तद्धितादिवृत्तिमात्रे प्रवर्त्तते इति बोध्यम्" मनुकृतसरला । स च समासः षड्विधः ।

"सुपा सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङा तिङा । सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधै" (सुपां सुपा) पदद्वयमपि सुबन्तम् । राजपुरुष इत्यादिः । (सुपा तिङा) । पूर्वपद सुबन्तमुत्तर तिङन्तम् । पर्य्य-भूषयत् । "गतिमतोदात्तवता तिङापि समास" इति वार्त्तिकात् समासः । (सुपा नाम्ना) कुम्भकार इत्यादि । "उपपदमतिङि"ति समास । स च "गतिकारकोपपदाना कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति" परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः प्राक् । अतोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागि-

त्यर्थः। अन्यथा चर्मक्रीतीत्यादौ नञोऽनुपपत्तेः। (सुपां धातुना) उत्तरपदं धातुमात्रं न तिङन्तम्। कटप्रू आयतस्तुः। "क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्चेति" वार्त्तिकात् समासः। "तिङा तिङा" पिबतखादता। पचतभृज्जतेत्यादि। "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" इति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात् समासः "तिङां सुबन्तेन" पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुबन्तम्। जहिस्तम्बः। "जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधातीति" मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात् समासः। अयं षड्विधोऽपि समासः, "सह सुपा" इत्यत्र योगविभागेन भाष्ये व्युत्पादित इष्टः शब्दकौस्तुभादौ। अयं भाष्यादिसिद्धस्तद्भेदं व्युत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणोक्तविभागस्याव्याप्त्यादिभिस्तल्लक्षणस्य प्रायिकत्वं दर्शयति"। "समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथाऽपरः। योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च। भौतपूर्व्यात् सोऽपि रैखागवयादिपदास्थितः"। चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात्। अयं प्रायोवादः। भूतपूर्वः इनभूः उदतस्नूः वागर्थाविवेत्याद्यसंग्रहात्। तथा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरित्यादि लक्षणमपि प्रायिकम्। उन्मत्तगङ्गं सूपप्रति अर्द्धपिप्पली द्वित्राः कुशकाशमित्यादौ परस्परव्यभिचारात्। तथाहि उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्रधान्याद्बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावलक्षणाव्याप्तिश्च। "अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति" पा॰ समासः। सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात् तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च। "सुपः प्रतिना मात्रार्थे" पा॰ समासः। अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च "अर्द्धं नपुंसकमिति" पा॰ समासः। एवं पूर्वकायाद्यस्मिन्नादौ द्रष्टव्यम्। द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्यात् द्वन्द्वातिव्याप्तिर्बहुव्रीह्यव्याप्तिश्च। कुशकाशमित्यादिद्वन्द्वे समाहाराख्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीह्यतिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च स्यादिति भावः। सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि द्रष्टव्यम्। तद्व्यवहाराभिप्रायेणाह भौतपूर्व्यादित्यादि। रैखागवयादिष्विवाङ्कारादेर्गवयपदवाच्यत्वव्यपदेशवदेतेषामपि न समासलक्षणम्। बोधकता तु तद्वदेव स्यादिति भावः" वैया०

शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् अन्यथा समासलक्षणादिकमुक्तं यथा "याडशस्य महावाक्यस्यान्तस्त्यादिर्निजार्थकः। याडशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः"। "याडशमहावाक्योत्तरस्यतबादेः स्वार्थस्य याडशार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्ताडशं तद्वाक्यं तथाविधार्थे समासः। पाचकादिकन्तु पाककर्त्राद्यर्थकं वाक्यमपि स्फुटकारकानभिव्यक्ततादृशार्थकत्वविरहान्न महावाक्यं प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययोग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यं तेन उपकुम्भादौ नाव्याप्तिर्न वा नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः। चौरपायीत्यादिकस्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नकदर्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य तत्र पानशीलसामान्यस्याप्रत्ययात्। राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राजपुरुषस्य भावः तद्धितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञः पुरुषेत्यादिभागे न प्रसङ्गः। पाय पायमित्यादिणमन्तभागस्तु स्वार्थावच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु त्यादिप्रत्ययार्थस्य प्रस्थायेत्यादौ समासव्यपदेशोऽस्य सादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः" विभजते "स चायं षड्विधः कर्मधारयादिप्रभेदतः। यच्चोपपदसंज्ञोऽन्यस्तेनासौ सप्तधा मतः। स चायं निरुक्तसमासः कर्मधारयद्विगुतत्पुरुषाव्ययीभावबहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात् षड्विधः यश्च कुम्भकारादिरुपपदसंज्ञकः समासोऽस्ति तेन समं समासः सप्तविधः। सङ्ख्यानिमनौकाधादीनामिव कारादीनामपि शब्दानामुपपदार्थान्वितस्यैव स्वार्थस्य बोधकतया तथाविधनामान्तत्वमेवैतस्य समासान्तराद्विशेषः। ननु यदि षड्विधः सप्तविधो वा समासस्तदास्य पञ्चविधत्वोक्तिः प्राचामसङ्गतेत्यत आशुपपादयति" "पूर्वमध्यान्तसर्वान्यपदप्राधान्यतः पुनः। प्राच्यैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो वामटादिभिः। कश्चित्समासः पूर्वपदार्थधर्मिकान्वयबोधजनकतया पूर्वपदप्रधान उच्यते यथा प्राप्तजायार्द्धपिप्पलीपूर्वकायादिकस्तत्पुरुषः यथा वा उपकुम्भाद्यव्ययीभावः पुरुषसिंहादिकर्मधारयश्च। कश्चिन्मध्यपदार्थधर्मिकधीजनकतयैव मध्यपदप्रधानो, यथा घटानधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यादिकस्तत्पुरुषः घटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे मध्यपदार्थस्यैव विशेष्यत्वात् बहुपदे बहुव्रीहिरेवेत्यस्य तत्पुरुषादेर्बहुनामगर्भत्वाभावे तात्पर्यमित्यपि व्युत्पाद्यत्वात्। कश्चिदन्त्यपदार्थधर्मिकधीहेतुत्वादन्त्यपदप्रधानः

यथा राजपुरुषादिकस्तत्पुरुषो नीलोत्पलादिकः कर्मधारयो द्विगाम्यादिरव्ययीभावश्च। कश्चित् सर्वपदार्थस्य संकर्षकत्वात् सर्वपदप्रधानः यथेतरेतरद्वन्द्वो द्वन्द्वमात्रं वा। कश्चित् स्वघटकान्यपदार्थधर्मिकज्ञानजनकत्वादन्यपदार्थप्रधानः यथा बहुव्रीहिः स्वलेयवाद्यव्ययीभावश्च। तदेवं पञ्च भेदानादायैव पञ्चविधत्वं प्राच्यैरुक्तमतो न विरोधः। नित्यानित्यभेदेन समासस्य द्वैविध्यमप्यस्ति यदुक्तं जयादित्येन "विभक्तिमात्रप्रक्षेपाद्विज्ञातान्तर्गतनामसु। स्वार्थस्याबोधबोधाभ्यां नित्यानित्यौ समासकाविति।" स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण यत्तदर्थस्याबोधः स नित्यः समासः यथा कृष्णसर्पनिर्मक्षिकासुरादि कृष्णः सर्पो मक्षिकाया नि॰ न सुर इत्यादितस्तत्प्रत्ययस्य वैजात्यादेरग्रहात्। यत्तदर्थस्य च बोधः सोऽनित्यो यथा राजपुरुषपूर्वकायादि तत्तदर्थस्य राज्ञः पुरुषः पूर्वं कायस्येत्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः। स्फुरद्बाणो चलच्चैल इत्यादिकः कर्मधारयोऽप्यनित्य एव समासः स्फुरन्तो बाणीत्यादिविग्रहस्य बाणयादौ स्फुरदादिविधेयकबोधाजनकत्वेऽपि स्फुरदभिन्नबाणादावैकात्वादिबोधकत्वमादायैव तदर्थप्रकाशकत्वात् स्फुरन्तौ बाणौभित्यादिवाक्यस्यैव तत्र विग्रहत्वसम्भवात्। विग्रह एव समासलभ्यार्थस्य बोधकत्वं तन्त्रं न तु समासे विग्रहार्थस्य। विग्रहलभ्यालिङ्गसङ्ख्ययोर्व्यञ्जकवैधुर्येण प्रायशः समासाबोध्यत्वात्। अतएव यत्र समासे तयोर्व्यञ्जकसद्भावस्तत्रावगमोऽपि यथा जरतीपितृगुणेन प्रियतिष्ठा पुरुष इत्यादौ स्त्रीत्वस्य स्त्रीप्रत्ययतिष्ठादेरुयोस्तदभिव्यञ्जकयोः सत्त्वात् तथा अक्षपरि शलाकापरि इत्यादावेकत्वादेः अक्षशलाकयोरेकत्व एवाव्ययीभावस्य युष्मदस्मदोर्द्वित्व एव युवाद्यादेशस्य सेनाङ्गानां बहुत्व एव समाहारद्वन्द्वस्य विधानात्। तदुक्तमभियुक्तैः "सङ्ख्या तु व्यञ्जकाभावादव्यक्ता मातरादिवत्। यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित्तत्र सङ्ख्या प्रकाशते। शलाकापरि इत्यत्र पूर्वायोऽर्थेऽपि प्रमीति" । पूर्वादेरर्थस्य च हि सर्वैकत्वमन्तर्भाव्यैवावयविना तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् सरसिजादौ कण्ठेकालादौ चालुक् समासे सुपः सङ्ख्यावगमेऽपि न क्षतिः तत्र व्यञ्जकसुपः सत्त्वेऽपि सङ्ख्या न बुध्यते इति समाससमासशब्दिन पातञ्जला"। अधिकं तत्र दृश्यम्।

समासक्त त्रि॰ सम्+आ+सञ्ज–क्त। १सयुक्ते २सतन्त्रासक्ते ३अभिनिविष्टे च।

समासङ्ग पु॰ सम्+आ+सञ्ज-घञ्। १सयोगे २सम्यगभिनिवेशे च।

समासवत् पु॰ समास+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य व। १व्याकरणोक्तसमासयुक्ते शब्दे २सक्षेपयुक्ते त्रि॰ ३तन्त्रज्ञे पु॰ शब्दच॰। समासेन तुल्यं वति। ४समासतुल्यक्रियायां अव्य॰। [२निकटस्थिते ३प्राप्ते त्रि॰।

समासादित त्रि॰ सम्+आ+सद+णिच् क्त। १सम्यगाहृते

समासान्त पु॰ ६त॰। व्याकरणोक्तसमासस्य शेषावयवे तत्प्रत्योत्तरविहितविधिश्च अनित्यः "समासान्तविधिरनित्य" परिभा॰।

समासार्था स्त्री समासेन संक्षेपेणार्थोऽभिहितोयस्याः। १समस्यायाम् अमर। ६त॰। २समासबोध्यार्थे पु॰।

समाहार पु॰ सम्+आ+हृ–घञ्। १समुच्चये अमर २अनुक्तावयवभेदे समूहे, समाहारे द्वन्द्वे तु द्वित्वादिस्त्वादिमेः समुदयबोधात समूहत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। द्वन्द्वशब्दे ३७६१ पृ॰ द्विगुशब्दे च ३८१२ पृ॰ दृश्यम्।

समाहारद्वन्द्व पु॰ व्या॰ उक्ते समासभेदे ३७६२पृ॰ दृ॰

समाहारद्विगु पु॰ व्या॰ उक्ते समासभेदे द्विगुशब्दे ·· दृश्यम्।

समाहित त्रि॰ सम्+आ+धा–क्त। १कृतसमाधौ २आहिते ३प्रतिज्ञाते मेदि॰ ४निष्पन्ने धरणि॰ ५शुद्धे शब्दच॰। ६कृतसमाधाने। भावे क्त। ६समाधाने न॰।

समाहृत त्रि॰सम्+आ+हृ-क्त। १सगृहीते २एकत्रीकृते।

समाहृति स्त्री सम्+आ+हृ-क्तिन्। १संक्षेपे २सग्रहे अमरः। ३समुच्चये च।

समाह्वय पु॰ समाहूयते सम्+आ+ह्वे–अच् आत्वाभावः। १आह्वाने २प्राणिकरणकद्यूते च "प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेय समाह्वयः" इति मनुः। ३तद्विकारेण प्रवृत्तविवादभेदे च द्यूतशब्दे १७७४पृ॰दृश्यम्।

समाह्वा स्त्री समा–आह्वा आह्वा। १गोजिह्वावृक्षे शब्दच॰। प्रा॰स॰। २समाख्यायाम्। [शब्दर॰।

समिक न॰ सम्–इण-डि सत्तया कन्। नेजाख्ये (वर्छा)

समित् स्त्री समीयतेऽत्र सम्+इण्-आधारे क्विप्। युद्धे अमरः

समिता स्त्री सम्+इण्–क्त। १गोधूमचूर्णभेदे "गोधूमा धवला धौताः कुट्टिता गोधितास्ततः। पिष्टाक्ता विनिर्मुक्ता चालिता समिता स्मृताः" राजनि॰। २एकृते त्रि॰।

समिति स्त्री सम्+इण-आधारे क्तिन्। १सभायाम् अमर

२युद्धे ३सङ्गते च मेदि०। चा॰हैतमतसिद्धे प्राणिनीडादिपरिहारेण सम्यग्गमने सा च पञ्चधा कहंगशब्दे १८५ पृ० दृश्या। [४आकृतौ मतिप्रमा०।

समिथ पु० सम+इण-थक्। १वह्नौ २युद्धे च सि०कौ०।

समिध् स्त्री० समिध्यतेऽनया सम्+इन्ध-करणे क्विप्। १काष्ठे २होमीयकाष्ठभेदे च तल्लक्षणं छन्दोग० "नाङ्गुष्ठादधिका नाना समित् स्थूलतया क्वचित्। न निर्मुक्तत्वचा चैव न सकीटा न पाटिता। प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्यादिशाखिका। न सपत्रा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता" इति। तस्य निषिद्धलक्षणं यथा "विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्रा स्थूला द्विधाकृताः। कृमिदष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत्" तत्र दोषो यथा "विशीर्णायुः क्षयं कुर्याद्विदला पुत्रनाशिनी। ह्रस्वा नाशयते पत्नीं वक्रा बन्धुविनाशिनी। कृमिदष्टा रोगकरी विद्वेषकरणी द्विधा। पशून् मारयते दीर्घा स्थूला चार्थविनाशिनी" तन्त्रसा०। [त्रिका०।

समिध पु० समिध्यते सम्+इन्ध-क। १काष्ठे २वह्नौ च

समिन्धन पु० सम्+इन्ध-करणे ल्युट्। १काष्ठे शब्दच०। भावे ल्युट्। २सम्यग्दीप्तौ च।

समीक न० सम-ईकक्। युद्धे अमर।

समीकरण न० असमं समं क्रियतेऽनेन सम+च्वि+कृ-ल्युट्। बीजगणितप्रसिद्धे अज्ञातसङ्ख्याना यावत्तावदादीनाम् व्यक्तराशीनां सङ्ख्या ज्ञानार्थं १प्रक्रियाभेदे २तुल्यरूपतापादने च।

समीच न० सम्यगीक्षतेऽनेन घञ्। १सांख्यदर्शने त्रिका०। भावे घञ्। २पर्यालोचने ३सम्यगीक्षणे च पु०, स्त्री। समीक्षाप्यत्र। ४तत्त्वे ५बुद्धौ मेदि० ६मीमांसाशास्त्रे ७यत्ने च स्त्री शब्दच०।

समीक्ष्यकारिन् त्रि०समीक्ष्य पर्य्यालोच्य करोति कृ-णिनि उप०। वस्तुस्वरूपपर्य्यालोचनपूर्वककार्य्यकारके।

समीच पु०सम्+इण-चट् कित् दीर्घश्च। १समुद्रे २हरिण्यां स्त्री ङीप् उज्ज्वलद०। ३वन्दनायां स्त्री त्रिका०।

समीचीन त्रि० सम्यगभव सम+अन्च-क्विप् तत ख सम वमि अन्त्यस्वरलोपे पूर्वपददीर्घ। १यथार्थे २साधौ ३सत्ये न० हेमच०। ४सङ्गते त्रि०।

समीनिका स्त्री समा प्राप्य प्रसूते खः तत स्वार्थे क। प्रतिवर्षं प्रसूतायां समासमीनायां गवि शब्दच०। [अमर

समीप त्रि०सङ्गता आपोऽत्र अच् समा०आत ईत्वम्। निकटे

समीर पु० सम्यक् ईरयति गमयति सम+ईर-अच्। १वायौ अमर। २शमीवृक्षे राजनि०। शूरा०। समीरोऽप्यत्र राजनि०। [३पवने मेदि०। भावे ल्युट्। सम्यक्चलने न०।

समीरण पु० सम्+ईर-ल्यु। १वायौ २मरुवकवृक्षे अमर

समीरित त्रि० सम+ईर-क्त। १कथिते २प्रेरिते "वक्त्रसमीरिता" कुमार।

समीहित त्रि०सम्+ईह-क्त। १अभीष्टे २सम्यक्चेष्टित न०।

समुख त्रि० सह मुखेन मुखव्यापारेण वा सहस्य सादेशः। १वावदूके हेमच०। २शोभने च।

समुचित त्रि० सम्+उच-क्त। सम्यक् उपयुक्ते समञ्जसे।

समुच्चय पु०सम्+उद्+चि-अच्। १हस्त्यादीनां राशौ अमर परस्परानपेक्षाणामनेकसामेक सम् शक्रियादावन्वय च यथा देवदत्तो यज्ञदत्तश्च गच्छतीत्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तयोः परस्परसापेक्षताभावेऽपि एकस्मिन् गमने अन्वयः। तद्बोधकश्च प्रायेण चकारः क्वचित् तदादिशब्दोऽपि। ३सङ्ग्रहे शब्दच०।

समुच्चित त्रि० सम+उद्+चि-क्त। कृतसमुच्चये "सर्वाश्रित-फलकामनानामिति" विधिस्वरूपे गदाधर।

समुच्च(चा)र पु० सम+उद्+चर-अप् घञ् वा। सम्यगुच्चारणे २मलस्य त्यागे च। [पाटने च।

समुच्छेद पु० सम+उद्+छिद-घञ्। १विनाशे २समूलोत्-

समुच्छ्र(च्छ्रा)य पु० सम+उद्+श्रि-अच् घञ् वा। १उन्नतौ २विरोधे ३उत्सेधे च मेदि०।

समुच्छ्रित त्रि० सम+उद्+श्रि क्त। अत्युन्नते।

समुच्छलित त्रि०सम्यक्+उच्छलितम् उत्+उद्+शल् क्त वा। समन्तात् विकीर्णे (छड़ाइ) "समुच्छलत्...। [युक्ते २चलत्कम्पित च।

समुच्छ्वसित त्रि० सम+उद्+श्वस-क्त। १सम्यगुच्छ्वास

समुच्छ्वास पु० सम्+उद्+श्वस-घञ्। पुराणादिरूपग्रन्थ मा-यायाध्यायादौ। [गुहगने।

समुज्झित त्रि० सम्+उज्झ-क्त। त्यक्ते अमर। [१सम्य-

समुत्क्रम पु० सम+उद्+क्रम-घञ् न वृद्धिः। १ऊर्द्ध्वगमने

समुत्क्रोश पु० स्त्री०समसम् उत्क्रोशति उच्चैः शब्दायते सम+उद्+क्रुश-अच्। १कुररपक्षिणि शब्दच० स्त्रियां ङीष्। भावे घञ्। २अत्युच्चैः शब्दे [स्युत्पन्ने २उत्थित च।

समुत्थ त्रि०सम्यगुत्तिष्ठति सम+उद्+स्था-क पत्व च। १से-

समुत्थान न० सम+उद्+स्था-करणे ल्युट् सत्व च। १उद्योगे २उत्थाने ३व्याधिनाशे च मेदि०।

समुत्पत्ति स्त्री सम्+उद्+पद–क्तिन् । समुद्भवे ।

समुत्पन्न त्रि॰ सम्+उद्+पद–क्त । समुद्भूते ।

समुत्पाट पु॰ सम्+उद्+च॰पट–अच् । उन्मूलोकरणे ।

समुत्पाटित त्रि॰ सम्+उद्+चु–पट–क्त । उन्मूलिते ।

समुत्पिञ्ज त्रि॰ सम्+उद्+पिञ्ज–अच् । १अत्याकुले हेमच॰ २आकुलसैन्ये पु॰ अमर॰ ।

समुत्सर्ग पु॰ सम्+उद्+सृज–घञ् । सम्यक्त्यागे ।

समुत्सुक त्रि॰ सम्यगुत्सुकः प्रा॰स॰ । १अत्यन्तोत्सुके इष्टवस्तुलाभाय त्वरान्विते ।

समुत्सृष्ट त्रि॰ सम्+उद्+सृज–क्त । सम्यक्त्यक्ते ।

समुत्सेध पु॰ सम्+उद्+सिध–घञ् । १अत्युन्नतौ २अतिस्फीततायाञ्च । [अमर॰ ।

समुदक्त त्रि॰ सम्+उद्+अन्च–क्त । कूपादेरुद्धृतजलादौ

समुदय पु॰ सम्+उद्+इण–अच् । १समूहे अमरः २युद्धे ३समुद्गमे मेदि॰ ४दिवसे शब्दर॰ । ज्योतिषोक्ते ५लग्ने न॰ । ३षड्नाडीचक्रस्थे जन्मतारवधिके अष्टादशनक्षत्रे चक्रशब्दे दृ॰श्यम् । अच्च्न्त समूहे युद्धे पु॰अमरः । पृष्ठस्थसैन्ये अजय अत्युन्नतौ मेदि॰ ।

समुदागम पु॰ सम्+उद्+आ+गम–घञ् न वृद्धिः । १सम्यग्ज्ञाने त्रिका॰ । [त्रिका॰ । २सम्यगाचारे च ।

समुदाचार पु॰ सम्+उद्+आ–चर–घञ् । १अभिप्राये

समुदित त्रि॰ सम्+उद्+इण्–क्त । १प्राप्तसमूतौ पदार्थे सम+वद–कर्मणि क्त । २सम्यक्कथिते ।

समुदीरण न॰ सम्+उद्+ईर–क्त । सम्यक्कथने ।

समुदीरित पु॰ सम्+उद्+ईर–क्त । सम्यक्कथिते ।

समुद्ग पु॰ सम्+उद्+गम–ड । १सम्पुटके हेमच॰ २सम्पुटकाकारकदार्थे ३समुद्गेन सहिते । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः

समुद्गम पु॰ सम्+उद्+गम–घञ् न वृद्धिः । १ऊर्द्ध्वगतौ २समुद्भवे च ।

समुद्गीत त्रि॰ सम्+उद्+गै–क्त । उच्चैर्गीते । [थिते च ।

समुद्गीर्ण त्रि॰ सम्+उद्+गॄ–क्त । १वमिते २उत्तोलिते ३क-

समुद्दिष्ट त्रि॰ सम्यक् उद्दिश्य उद्+दिश–क्त । सम्यगुद्देश-विषयं पदार्थे 'तत्समुद्दिष्टं कर्मेति'' स॰व्यप्रसारः ।

समुद्देश पु॰सम्यक् उद्देशः उद्+दिश–घञ् । सम्यगभिसन्धौ । २सम्यगुद्देशे च यथा "शाक्यादा आतिसमुद्देशे" मञ्जूषा

समुद्धत त्रि॰ सम्+उद्+हन–क्त । १अत्यन्तप्रगल्भे अत्यन्ताविनीते अमरः ३समुद्गीर्णे हेमच॰ ।

समुद्धरण न॰ सम्+उद्+हृ–ल्युट् । १उत्तोलने कूपादेर्जलोद्धयने २भुक्तान्नस्य वमने ३उन्मूलने च । कर्मणि ल्युट् । ४वान्ते अन्नादौ ५उन्मूलित च अमर ।

समुद्धृत त्रि॰ सम्+उद्+हृ–क्त । १अपनीत २समुत्कीर्णे मेदि॰ ३उत्तोलिते ४उन्मूलिते च ।

समुद्धर्त्तृ त्रि॰ सम्+उद्+हृ–तृच् । १वमनकारिणि २उन्मूलयितरि ३उत्थापके ४हृतद्रव्यस्य पुनरादानकर्त्तरि ५

समुद्भव पु॰ सम्+उद्+भू–अप् । समुत्पत्तौ ।

समुद्भूत त्रि॰ सम्+उद्+भू–क्त । समुत्पन्ने ।

समुद्यत त्रि॰ सम्+उद्+यम–क्त । सम्यगुद्यमयुते ।

समुद्यम त्रि॰ सम्+उद्+यम–घञ् न वृद्धि । सम्यगुद्यमे ।

समुद्र पु॰ सम्+उन्द–क्लेदने रक्, सम्+उद्+रा–क वा । १स्वनामख्याते प्रचुरजले सागरे अमर । सह मुद्रया २मुद्रासहिते त्रि॰ "वभौ मरुत्वान् विकृत. समुद्र' वभौ मरुत्वान् विकृत समुद्र" इति भट्टिः । ३शम्या ४शस्याञ्च स्त्री टाप् राजनि॰ । सागरस्य सप्ताणो भेदात् उक्तम "क्षाराद् वाक, विक्ष्वो स्नेहात्" भाग॰ ३।१२अ॰ । स च सप्तविध "लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलार्णवाः" समुद्रनामनिरुक्तिः तद्वृद्ध्यादिकारणञ्च मत्स्यपु॰ १२२अ॰ उक्तं यथा "अपाश्चैव समुद्रेकात् समुद्र इति सञ्ज्ञितः । उदयतीन्दौ पूर्णे तु समुद्रः पूर्यते सदा । प्रक्षीयमाणे बहुले क्षीयतेऽस्तमिते च वै । आपूर्यमाणो ह्युदधिरात्मनैवापि पूर्यते । ततो वै क्षीयमाणे तु स्वात्मन्येव ह्यपां क्षयः । उद्दीयन्तेऽग्निसंयोगादुखास्थापो यथा स्वयम् । तथा स्वतः समुद्रोऽपि वर्द्धते शशिनोदये । अन्यूनानतिरिक्तात्वात् वर्द्धन्त्यापो ह्रसन्ति च । उदयेऽस्तमये चेन्दो पक्षयाः शुक्लकृष्णयोः । क्षयवृद्धी समुद्रस्य शशिवृद्धिक्षये तथा । दशोत्तराणि पञ्चाङ्गुलानामा शतानि च । अपां वृद्धि क्षयो दृष्टः समुद्राणान्तु पर्वसु" ।

समुद्रकफ पु॰ समुद्रस्य कफ इव । जलधिफेने त्रिका॰ ।

समुद्रकान्ता स्त्री ६त॰ । १पृक्कायां राजनि॰ । २नद्याञ्च स्त्रीष्वा॰ समुद्रप्रियादयोऽप्यत्राम् ।

समुद्रगा स्त्री समुद्रं गच्छति गम–ड । १नद्यां हेमच॰ । "सर्वा नद्यः समुद्रगाः" इति पुराणम् । साक्षात् परम्परया वा सर्वासां जलधिगामित्वात् तथात्वम् । साक्षात् समुद्रगा च गङ्गादि "सर्वा नद्यो रजोयुक्ता वर्जयित्वा समुद्रगाः" इति प्रा॰ त॰ । गङ्गाया एव प्रतस्रो धाराः सीतालकनन्दाचक्षुभद्राख्यतया ख्याता

जम्बूद्वीपशब्दे ३०४४पृ० दर्शिताः । भारतवर्षस्थाः समुद्रगाश्च "नदीं पिबन्ति विपुलामित्यादिना "दशमाश्च महानदीमित्यन्तेन" भा०भी०उक्ताः ३०४६ पृ० दर्शिताः । क्षुद्रनदीनामपि महानद्यामिलितानां समुद्रगामित्व यथोक्तं माघे "प्राप्यु याम्भाधिमभ्येति महानद्या नगापगा" । [त्रिका० ।

समुद्रगृह न० समुद्र इव प्रचुरजलं गृहम् । जलयन्त्रगेहे

समुद्रचुलुक पु० समुद्रश्चुलुकः गण्डूषजलमितजलमिव अनायासेन पीतत्वाद्यस्य । अगस्त्ये मुनौ त्रिका० ।

समुद्रनवनीत न० समुद्रस्य नवनीतमिव । समुद्रमन्थनोद्भूतसाराशे १अमृते २चन्द्रे च मे०ट० ।

समुद्रफल न० ओषधिभेदे "समुद्रनाम प्रथमं पश्चात् फलमुदीरयेत् । समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्यं भिषग्वरैः । फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वाताघ्न भूतनिरोधकारि । त्रिदोषदावानलदोषहारि कफामयभ्रान्तिविरोधकारि" राजनि० तद्गुणा उक्ताः ।

समुद्रफेन पु० ६त० । समुद्रस्य फेने अमरः "समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखनः शीतलश्च सः । कषायो विषपित्तघ्नः कर्णरुक्कफहृल्लघु" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

समुद्रमेखला स्त्री समुद्रः मेखलेव वेष्टनाकारत्वात् यस्याः । पृथिव्यां त्रिका० । समुद्ररशनादयोऽप्यत्र ।

समुद्रयान न० यायतेऽनेन या-करणे ल्युट् ६त० । पोते समुद्रतरणसाधने नौकाभेदे वराहपु० ।

समुद्रयात्रा स्त्री ६त० । समुद्रस्य तीर्थत्वेन गमने । कलौ तन्निषेधः कलिशब्दे १८०४ पृ० दृश्यम् ।

समुद्ररमणा स्त्री समुद्रः रमण इव वेष्टकत्वात् यस्याः । पृथिव्यां शब्दा० ।

समुद्रलवण न० समुद्रजलजातं लवणम् । (करकच)सामुद्रे लवणे राजनि० । "सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् । सामुद्रं मधुरं पाके सतिक्तं मधुरं गुरु । नात्युष्णं दीपनं भेदि सक्षारमविदाहि च । श्लेष्मलं वातनुत्तिक्तमरूक्षं नातिशीतलम्" भावप्र० ।

समुद्रवह्नि पु० ६त० । समुद्रस्थे अग्नौ वाडवानले शब्दा० ।

समुद्रवेला स्त्री ६त० । समुद्रस्य कूले ।

समुद्रसुभगा स्त्री ६त० । गङ्गायां राजनि० ।

समुद्रान्त न० समुद्रस्यान्तः पर्य्यन्तदेशः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच् समुद्रः अन्तो यस्य वा । १जातीफले शब्दच० २दुरालभायां स्त्री अमरः । ३कार्पास्यां ४पृक्कायां मेदि० ५यवासे स्त्री राजनि० । ६त० । ६समुद्रपर्य्यन्ते त्रि० ।

समुद्राम्बरा स्त्री समुद्रः अम्बरमिव वेष्टनाकारत्वात् यस्याः । पृथिव्यां त्रिका० । सागराम्बरादयोऽप्यत्र ।

समुद्रार पु० समुद्रमृच्छति ऋ-कर्त्तरि करणे वा अण् । १कुम्भीरे २सेतुबन्धे ३तिमिङ्गिलमत्स्ये मेदि० । [पटार्थे ।

समुद्रि(द्री)य त्रि० समुद्र+भवार्थे घ छ वा । समुद्रभवे

समुद्वह त्रि० सम्+उद्+वह-अच् । श्रेष्ठे सम्यगुद्वहनकर्त्तरि च । [अमरः ।

समुन्दन न० सम्+उन्द्-ल्युट् । सम्यगार्द्रीभावे (भिजा)

समुन्न न०सम्+उन्द्-क्त । १क्लिन्ने २आर्द्रे अमर । [धरणि

समुन्नत त्रि० सम्+उद्+नम-क्त । १अत्युच्चे २स्तम्भभेदे पु०

समुन्नति स्त्री० सम्+उद्+नम-क्तिन् । १उन्नतायाम् "प्रायः पयोधरसमुन्नतिरत्र हेतुः" उद्भटः । २उत्कर्षे स्फोतयायां जटा० ।

समुन्नद्ध त्रि० सम्+उद्+नह-क्त । १गर्विते २पण्डितमन्ये अमरः । ३प्रभौ अजयः । ४समुद्धृते मेदि० ५उद्भिन्नबद्धे हेमच० । ६समुद्धृते च । भावे क्त । ७उत्तोलनबन्धने न० । [२उत्क्षेपणे ४समुद्भावने च ।

समुन्नय पु० सम्+उद्+नी-अच् । १ऊर्द्ध्वनयने २सम्यग्नीतौ

समुपचित त्रि० सम्यक् उपचितम् उप+चि-क्त । १उपकीलते २संवर्द्धिते च । [रामाश्रमः ।

समुपजोषम् अव्य० सम्+उप+जुष-अम् । अत्यन्तानन्दे

समुपेयिवस् त्रि० सम्+उप+इण-क्वसु । समीपगते ।

समुपोढ त्रि० सम्+उप+वह-क्त । १धृते २संज्ञाते च ।

समुल्लेख पु० सम्+उद्+लिख-घञ् । पादादिना भूम्यादेः खनने ।

समूढ त्रि० सम्+ऊह+वह-वा क्त । १राशीकृते २अभग्नते "समूढमस्य पांसुरे" इति ऋग्वेदः । ३भुग्ने ४सद्योजाते मेदि० ५दमिते ६कृतविवाहे भरतः ७शोधिते जटा० । सह मूढेन । ८मूढसहिते त्रि० ।

समूरु पु०सङ्गतौ सन्धिहीनत्वात् ऊरू यस्य । मृगभेदे अमरः पृषो० । समूर तत्रार्थे पुस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष् ।

समूल त्रि० सह मूलेन । मूलसहिते "समूले उपपदे कषादिभ्य णमुल् तत्प्रकृतिधातोरनुप्रयोगश्च "समूलकाषं कषं" "समूलघात न्यवधीत्" इति च भट्टिः।

समूह पु० सम्+ऊह-घञ् । १समुदाये अमरः । समूहत्वञ्च अपेक्षाबुद्धिविषयविषयत्व त्रित्वादिपर्य्याप्तिसङ्ख्याविशेषो वा । २सम्यग् ऊहे तर्के च ।

समूहनी स्त्री समुह्यतेऽनया सम्+ऊह–करणे ल्युट् ङीप्। १सम्मार्जन्यां हेमच०। भावे ल्युट्। २सम्मार्जने परिसमूहनशब्दे ४२५८ पृ० दृश्यम्। ३सम्यगूहकरणे च न०।

समूहालम्बन त्रि० समूहमालम्बते विषयतया आ+लवि-अच्। नानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताशालिनि ज्ञाने। तत्र ज्ञाने नानाप्रकारतानिरूपिताया एकविशेष्यतायाः सत्त्वात् न समूहालम्बनत्वम्। धवखदिरौ द्वावित्यादौ दण्डी कुण्डी च देवदत्त इत्यादौ वाक्यजनितबोधस्यापि समूहालम्बनत्व तत्रोभयनिरूपितयोः विशेष्यतयोर्द्वयोरेवाङ्गीकारात् द्वन्द्वात्परश्रूयमाणशब्दस्य प्रत्येकान्वयनियमेन प्रथमार्थद्वित्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वात् तस्य समवायेनैवेति बोध्यम्। अतएव शब्दचिन्तामणौ कथितता धवखदिरपलाशान्छिनत्तीत्यादौ प्रत्येककर्मताया एव विभिन्नक्रियायामन्वय इत्युक्तम्। अत उक्तस्थले विशेष्यताद्वयम्। धवखदिरौ द्वावित्यादावपि द्वित्वस्य समवायसम्बन्धेन धवादिवृत्तित्वात् विशेष्यताद्वयाङ्गीकारेऽपि न क्षतिभावात्। तेनैव धवखदिरौ न द्वाविति प्रतीतिवारणसम्भवात्। घट पटश्च पश्यतीत्यादौ च दर्शनक्रियायां घटपटयोरन्वयसम्भवे तु न समूहालम्बनमिति भेट-इत्यादिबोध्यम्। यदि च आत्मघटयोर्नीलत्वमित्यादि प्रयोगसाधुत्वार्थं पर्याप्तिसम्बन्धेनैव द्वित्वादेर्बोधोऽङ्गीक्रियते तदा तस्य न समूहालम्बनत्वम्।

समूहिन् त्रि० समूहोऽस्त्यस्य इनि सम्+ऊह–णिनि वा। समूहावयवे प्रत्येकवस्तुनि यथा घटपटसमूहान्तर्गता घट पटश्च समूही। २सम्यक्तर्कयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्

समूह्य पु० सम्+ऊह–ण्यत्। १यज्ञियाग्नौ अमर २सम्यक् तर्क्ये त्रि० ३यज्ञाग्निसंस्कारभेदे सि०कौ०।

समृद्ध त्रि० सम्यक् ऋद्धः ऋध–क्त। १अधिकसम्पत्तियुक्ते अमरः। २अतिवृद्धे च शब्दमा०।

समृद्धि स्त्री सम्यक् ऋद्धिः सम्+ऋध–क्तिन् वा। १अतिसम्पत्तौ अमरः २सम्यग्वृद्धौ च "मधुसमृद्धिसमेधित या मेधया" माघः।

समेत त्रि० सम्+आ–इण क्त। १समागते २सङ्गते च।

समेधित त्रि० सम्+एध+णिच्–क्त। सवर्द्धिते "मधुसमृद्धिसमेधितमेधयेति" माघ।

समोदक न० समम् अर्द्धभागेन तुल्यमुदक यत्र। अर्द्धाम्बुसंयोगेन मथितदधिजाते १तक्रभेदे हेमच०। सह मोदकेन वहस्य वः। २मोदकसहिते त्रिकाण्डशेषः।

सम्पत्ति स्त्री सम्+पद–क्तिन्। १अतिविभवे अमर २अनुरूपात्मभावे यस्य यद्रूपता उचिता तस्य तथाभवने च सि०कौ० ३विभूतौ मेदि०।

सम्पद् स्त्री सम्+पद–सम्प० भावे क्विप्। १विभवे २सम्पत्तौ च अमर०। ३गुणोत्कर्षे। करणे क्विप्। ४हारभेदे पु० मेदि०। घञर्थे क। सम्पद तत्रार्थे न० शब्दमा०।

सम्पन्न त्रि० सम्+पद–क्त। १साधिते २सम्पद्युक्ते च मेदि०

सम्पराय पु० सम्+परा+इण–आधारे अच्। १युद्धे २आपदि ३उत्तरकाले च अमर।

सम्परायिक न० सम्परायाय आपदे हितम् ठन्। १युद्धे तदर्थे ठण्। २साम्परायिकमप्यत्र अमर०। [मेदि०।

सम्पर्क पु० सम्+पृच–घञ्। १सम्बन्धे २रतौ ३मेलके च

सम्पर्किन् त्रि० सम्+पृच–घिनुण्। सम्बन्धयुक्ते।

सम्पा स्त्री सम्यक् अतर्कितं पतति पत–ड। विद्युति अमरः।

सम्पाक पु० सम्यक् पाको यस्मात् ५व०। आरग्वधवृक्षे अमर तद्भोजने हि भुक्ताद्यारे सम्यक्पाको भवतीति वैद्यके प्रसिद्धम्। २धूर्त्ते ३तर्कके मेदि० ४लम्पटे ५अल्पे च त्रि० धरणिः।

सम्पात पु० सम्+पत–घञ्। १पक्षिगतिभेदे जटा० २सम्यक्पतने च। ३रेखासङ्घाटे सम्पतने च।

सम्पाति पु० सम्+पत–णिच् इन्। जटायुषो ज्येष्ठभ्रातरि पक्षिभेदे रामा०। स्वार्थे क। तत्रैव। साम्पातिरिव कायति कैन्क। सम्पातिक गरुडज्येष्ठतनये शब्दमा०।

सम्पुट पु० सम्+पुट–क। १कुरवकवृक्षे अमर। सम्यक् पुटमिव उभयपार्श्ववर्त्ति यस्य। २एकजातीयपटार्थेन भिन्नजातीयस्य उभयतो व्याप्ते त्रि० "चकारैः सम्पुटीकृत्य." इति तन्त्रम्।

सम्पुटक पु० सम्पुटयति सम्+पुट–अच स्वार्थे वुन्। समुद्गके मञ्जूषाख्ये (पेटारा) पदार्थविशेषे अमरः।

सम्पूर्ण त्रि०सम्+पूर–क्त। १परिपूर्णे २समस्ते च "आदित्योदयवेलायां प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता। एकादशी तु सम्पूर्णे"ति स्मृत्युक्ते ३एकादशीभेदे स्त्री ति०त०। शुद्धे ४षष्टिदण्डात्मकतिथिमात्रे स्त्री तिथिशब्दे ३२८३ पृ०दृश्यम्।

सम्पृक्त त्रि० सम्+पृच–क्त। १मिश्रिते हेमच० २सम्बद्धे च

सम्प्रणयन न० सम्+प्र+णी–ल्युट्। १सम्यगग्न्यादेः शोधनाय संस्कारविशेषे २विधाने च। [अमरः।

सम्प्रति अव्य० सम्+प्रति+समाहारद्वन्द्वः। इदानीमित्यर्थे

सम्प्रतिपत्ति स्त्री सम्+प्रतिपद्यते क्तिन्। १वाद्युक्तार्थवि-

मयसीकरणे "स्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि न प्रतिपद्यते। सा तु सम्प्रतिपत्तिः स्यादि"ति स्मृत्युक्ते व्यवहारे उत्तरभेदे च "मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा। प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः" उत्तरशब्दे १०१८ पृ० दृश्यम्।

सम्प्रदातृ त्रि० सम्+प्र+दा–तृच्। दानकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

सम्प्रदान न० सम्+प्र+दा–भावे ल्युट्। १सम्यक्प्रदाने। सम्प्रदीयतेऽस्मै ल्युट्। "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति"पाणिन्युक्ते २दानकर्मोद्देश्ये। तच्च त्रिविधम्। "अनिराकरणात्कर्त्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम्। प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम्" इत्युक्तेः। तत्र विप्राय वस्त्रं ददातीत्यादौ अनिराकर्तृ सम्प्रदानम्, याचकाय धनं ददातीत्यादौ प्रेरयितृ सम्प्रदानम्, गुरवे धनं ददातीत्यादौ अनुमन्तृ सम्प्रदानम्। गौणमुख्यसाधारणे सम्प्रदाने चतुर्थी पा०। तल्लक्षणं तु शब्दश० प्र० दर्शितं यथा "गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थ्या विषयस्त्वया। य एवार्थो बोधनीयस्तत्सम्प्रदानत्वमीरितम्"। "गत्यादिभिन्ने यद्धातूपस्थाप्ये यादृशार्थे विषयस्य चतुर्थ्या य एवार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां सम्प्रदानत्वमुच्यते। ब्राह्मणाय दानं धनस्येत्यादौ ददाते स्वत्वजनकत्यागोऽर्थस्तद्विषये च स्वत्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यते इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं न तु ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मणनिरूपितं वा यद्वा इष्टिस्वत्वं तज्जनकत्यागः इत्येवं तत्र प्रत्ययात् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया धनादेर्दानकर्मत्वात्। न चैवं पशुकामनया यागकरणदशायां चैत्र आत्मने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगापत्तिस्तादृशयागस्य चैत्रीय यत् पशुनिष्ठं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं स्वत्वध्वंसजनकक्रियापर्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्वध्वंसेऽपि द्वितीयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्य स्वत्वध्वंसस्य जागत्वविरहादेव तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात्। ग्रामाय गत इत्यादौ विषयस्य चतुर्थ्या धात्वर्थे बोध्यमपि कर्मत्वं न गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयम्। शतं दीयतामित्यादि तु अर्थो न विषयस्येति न तत्र प्रसङ्गः। सम्प्रदानशब्दस्तु स्वाश्रयगोचरत्यागजन्यस्वत्वस्य प्रतियोगित्वेन शक्त इति स्वत्वप्रतियोगित्वे सम्प्रदानत्वमित्यादिको न प्रयोगः। न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः। "अष्ट वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। विभागः सम्प्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्यादिमन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिसर्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् "प्रदानं स्वाम्यकारणमिति" वचनाच्च। अत एव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यकुशादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात्। नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेः दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न "लब्ध्वा चाप्नुयात् फलम्"इत्यादिवचनप्रतिपादितस्य दानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यादि" श्रुत्या प्रागुक्तमन्वादिवचनेन च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्जनपदार्थत्वात्। दासाय भक्ष्यं ददाति रजकाय वेतनं ददातीत्यादावपि स्वस्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारं प्रतिपादयन् ददातिर्मुख्य एव पुण्यजनकन्तु न तादृशं दानमवैधत्वात्। यत्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनकस्त्यागो दानं मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तूत्सर्गमात्रं प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात्, उदेशात् स्वत्वध्वंसमात्रजनकस्त्यागो न तु तत्र स्वत्वजनकत्वस्याभिमत इति केचिदुक्तं तन्न युक्तं लाघवेन स्वत्वजनकत्यागस्यैव दानार्थत्वात्। विप्राय प्रतिग्रहीत्रे तुरगमश्वं विक्रीणीते इत्यादौ मूल्यान्तरग्रहणपूर्वकं दानमेव प्रतिदानं मूल्यग्रहणपूर्वकं दानमेव च विक्रय इति तत्रापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तिलादिकस्य न मूल्यं पण्यपुराणादेरेव शास्त्रे तथात्वोपदेशात्। अदृष्टार्थं दत्तस्यैव च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रीतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा तिलसुवर्णादेः स्वीकारो न दोषावहः। मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितमाधेयत्वं धातुना च मद्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते तिष्ठा तु प्रकाशत इत्यादाविव विषयतालक्षणं कर्तृत्वं तथा च मैत्रनिष्ठाया भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छाया विषयतावान्मोदक इत्याकारकस्तत्र बोधः। गुरवे गां धारयते इत्यत्र इष्टा स्वद्रव्यस्थितिर्दीयतामत्तदन्वितं कर्तृत्वं चतुर्थ्या च तन्निष्ठिष्टत्वान्वितं सम्बन्धित्वमुपस्थाप्यते तेन गोकर्तृकाया गुरुसम्बन्धिन्द्रव्य

स्थितेरनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः उभयानुत्तरस्विचा व्यापारबोधनादिति कालापाः। पाणिनीयास्तु "धारेरुत्तमर्णः" इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयते इत्यादाविव गुरवे गां धारयते इत्यादावपि उत्तमर्णं धारेः तत्तस्य चतुर्थ्यर्थः तथाच गुरुदत्तां गां ऋणत्वेन स्वीकृतीत्याकारस्तत्र वाक्यार्थः पश्चाच्छोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य प्रत्यर्पितस्य द्रव्यस्यर्णमित्याहुः। पुत्राय राध्यति ईक्षते इत्यादौ दैवनिरूपणं धात्वर्थस्तत्स्थितिर्देवे च दैवे स्वत्वस्य सम्बन्धस्यान्वयित्वेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येवं तत्र बोधः। गुरवे गां प्रतिशृणोतीति आशृणोतीत्यादौ वेदकेनाभ्युपगम अङ्गीकारोऽर्थस्तत्र गोर्विशेष्यत्वेन तदेकदेशे च दाने गुरोरुद्देश्यत्वेनान्वयित्वेन गुरूद्देश्यकदानकर्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येवं तत्र बोधः। छात्राय प्रतिगृणातीत्यादौ उच्चारणानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहन प्रयातेरर्थस्तदेकदेशे च हर्षे छात्रादेरन्वयित्वेन छात्रनिष्ठहर्षानुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः। चैत्राय कुप्यति क्रुध्यतीत्यादौ धात्वर्थे उत्कटद्वेषस्तत्र विषयित्वसम्बन्धस्य सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तेन च चैत्रविषयकोत्कटद्वेषवानित्याकारकस्तत्र बोधः। पुत्रे कोपो न युज्यते इत्यादौ कृदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थे पुत्र इत्यस्यान्वयो न तु धात्वर्थे। पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थकृतौ सुपा पटस्य विषयित्वं बोध्यते तत्रोद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थः कथमन्यथा पटेच्छया तन्तुनिर्माणदशायाम् पटाय यतते इत्यादिकः प्रयोग इत्यपि वदन्ति। मित्राय द्रुह्यतीत्यत्र द्विष्टाचरणं द्रोहस्तेन मित्रस्य द्विष्टमाचरतीत्यर्थः। शिष्यायेर्ष्यतीत्यत्रानिष्टानुपेक्षणमीर्ष्या तथाच शिष्यानिष्टं नोपेक्षत इत्यर्थः। पुत्रायासूयतीत्यत्र इच्छया गुणद्वेषस्तेन पुत्रस्य गुणं द्वेष्टीत्याकारस्तत्र बोधः। मित्रं द्रुह्यति शिष्यमीर्ष्यति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात् द्रुहादिकर्मणः सम्प्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युच्यते। कोपपूर्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहादिधातुवाच्यत्वे तत्कर्मणः सम्प्रदानत्वं द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्मत्वमेवेति पुनकेचिदाहुः। सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोः कर्मणः कर्मत्वेन न तु सम्प्रदानता अतएव शिष्यस्याभिक्रोधा मित्रस्याभिद्रोहेत्यादौ कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्येव प्रमाणम्"।

सम्प्रदाय पु॰ सम्+प्र+दा–भावे घञ्। १गुरुपरम्परागते सदुपदेशे अमरः। उपचारात् २तदुपदेशयुते जने च। ईश्वरस्यैव सर्वसम्प्रदायप्रद्योतकत्वमिति "निर्माणकायमधिष्ठाय सर्वसम्प्रदायप्रद्योतक इति पातञ्जलाः" कुसुमा॰। ईश्वरवादे च महिलकृताऽऽशङ्का तथैव व्यवस्थापितं यथा "नन्वशरीरात् कथं वेदघटादिशब्दव्यवहारसम्प्रदायः उच्यते सर्गादाववृष्टोपगृहीतभूतभेदान्नीनशरीरोत्पत्तावदृष्टवदात्मसंयोगादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानादुविबद्धाधिष्ठितान्नीनकलेवरकण्ठताल्वादिक्रियाजन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्तिः। एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्तद्बुद्धीच्छाधिष्ठितचेष्टोत्पत्तौ सकलघटानुकूलव्यापारो घटोत्पत्तिः। एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय व्यापाराभिमतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टसहकृतेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव व्यवहारः, ततस्तदुदृशीलो बालो व्युत्पद्यते सोऽयं भूतावेशन्यायः। यत्तु यथा शिष्यादिना मौनिश्लोकोऽनुमाय पठ्यते तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेन, ईश्वराभिप्रायस्य वेदः साक्षात्कृत्यानूद्यते ततोऽपि नवस्रष्टा यः स एव कायव्यूहं कृत्वा वाग्व्यवहारं करोतीति मत तन्न प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पनाया गौरवात् तेषामेव क्षित्यादिकर्तृत्वसम्भवेन ईश्वरानुगमाच्च। एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिन एव क्षितिकर्त्तार सन्त्विति निरस्तं सर्गादावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् क्षित्यादिकर्तृत्वाद्वा नाद्यस्तदभावात् नान्त्यः अनादिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानात् लाघवसहकृतादेकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः"।

सम्प्रदायप्रवर्त्तकभेदाश्च पद्मपु॰ उक्ता यथा "श्रीमन्नारायणो ब्रह्मा नारदो व्यास एव च। श्रीमन्मध्वः पद्मनाभो नृहरिर्माधवस्तथा। अक्षोभ्यो जयतीर्थश्च ज्ञानसिन्धुर्महानिधिः। विद्यानिधिश्च राजेन्द्रो जयधर्ममुनिस्तथा। पुरुषोत्तमो ब्रह्मण्यो व्यासतीर्थमुनिस्तथा। श्रीमल्लक्ष्मीपतिः श्रीमान् माधवेन्द्रपुरी तथा। सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः। अतः कलौ भविष्यन्ति चत्वारः सम्प्रदायिनः। श्रीमाध्वरुद्रसनका वैष्णवाः क्षितिपावनाः" पद्मपु॰। तन्त्रोक्तवैष्णवसम्प्रदाया यथा "अथ शृणु च वक्ष्ये वैष्णवानां साम्प्रदायिकः श्रीराधावल्लभो तथा। गोकुलेशो महेशानि! तथा वृन्दावनी भवेत्। मधुरा तः पञ्चमः स्यात् षष्ठः श्रीवीरवैष्णवः। रामानन्दी हरिव्यासी निम्बार्कश्च सुरेश्वरि!। ततो भागवतो देवि! दश भेदाः प्रकी-

ऽभिहिताः। शिखी मुण्डी जटी चैव द्विदण्डी क्रमेण च। एकदण्डी महेशानि! गौरवैष्णवस्तथैव च। सप्त पाशुपताः प्रोक्ता दशधा वैष्णवा मताः। एतेषां लक्षणं देवि! शृणु यत्नेन शाम्भवि!॥ वेदेषु सर्वं सञ्चाप्य यस्तिष्ठति स वैष्णवः। वैष्णवमन्त्रादिदीक्षाद्यैर्भूषितः ख्यातवैष्णवः। श्रीराधावल्लभ देवि! शृणु यत्नेन शाम्भवि!॥ वैष्णवाचारनिरतो विष्णुतन्त्रैकपारगः। अनन्यचेताः शान्तात्मा विष्णुचिन्तापरायणः। श्रीराधावल्लभो देवि! गोकुलेश शृणु प्रिये!॥ नानाभूषणसम्पन्नो नानासुगन्धिभूषितः। सदा कृष्णं तोषयिता कैलिकृष्णस्वरूपधृक्। शरीरमर्थं प्राणांश्च संनिवेदितोऽस्तु यः। अन्तःशाक्तोऽपरो देवि! बहिर्वैष्णवरूपधृक्। गन्धर्वाचारनिरतो लतावेष्टनतत्परः। सम्प्रदायो गोकुलेश सर्वसिद्धिकरो भुवि। वृन्दावनाख्य देवेशि! शृणु यत्नेन साम्प्रतम्। विमताश्च प्रसन्नात्मा विष्णुभक्तिपरायणः। कामिनीसङ्गचपलो वनक्रीडाविनोदधृक्। सौगन्धभूषिततनुः स्त्रीध्यानैकपरायणः। विष्णुदास्यतत्त्वज्ञः प्रोक्तो वृन्दावनी शिवे!॥ पाञ्चरात्रो महेशानि तथैव वीरवैष्णवः। पूर्वमेव महेशानि कीर्त्तितं परमेश्वरि!॥ रामशक्तिरिति विख्याता सा शिवः परिकीर्त्तितः। रामानन्दो शान्तचित्तो प्रसन्नात्मा विचारधृक्। सर्वत्र समरूपा च रामानन्दी प्रकीर्त्तिता। हरिव्यासी महेशानि! यथावदवधारय। पापसंहरणासक्तो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः। यमादिनियमैर्युक्तो भक्ताचारपरायणः। स्वोपयोगफलत्यागी परकार्य्यपरायणः। हरिव्यासी महेशानि! शिवभक्तिस्वरूपधृक्। निम्बार्कोऽख्य सम्प्रदाय शृणु यत्नेन साम्प्रतम्। नित्यार्चनक्रमासक्तः स्वतन्त्रैकपरायणः। बाह्यपूजादिनिरतो नान्यभक्तः प्रसन्नधीः। आर्य्यपक्षान्वितः स्वच्छः स्वच्छन्दाचारतत्परः। स्वतन्त्रश्चार्त्तविद्वेषी निम्बार्को भगवान् हरिः। अथ भागवतं देवि! कथ्यते शृणु साम्प्रतम्। विष्णुभक्तैकनिपुणो विजितात्मा प्रसन्नधीः। आर्त्तगर्वान्वितो देवि! तदन्याचारतत्परः। आर्य्यपक्षान्वितो देवि! तथा स्वरूपवेशधृक्। शैवद्वेषी तस्य सङ्गात् पुनः ध्यानपरायणः। केवलविष्णुतत्त्वज्ञः प्रोक्तो भागवतः शिवे" शक्तिसङ्ग०त०

सम्प्रधारणा स्त्री सम्+प्र+धृ–णिच्–युच्। युक्तायुक्तत्वविवेचनार्थसमर्थने अमरः।

सम्प्रयोग पु० सम्+प्र+युज–घञ्। १द्रव्यादिदानेच्छया धनादिविनियोगे "विभागः सम्प्रयोगश्चे"ति स्मृतिः। २रणमध्ये ३निधुवने ४अन्वये ५स्वार्थते त्रि० अजय ६सान्द्र्ये ७कार्मणे वशीकरणादौ मेदि० ८इन्द्रियविषयसम्बन्धे च

सम्प्रयोगिन् त्रि० सम्+प्र+युज–घिनुण्। १कामुके २कलाकेलिकारके ३सम्यगलाभार्थं धनादिविनियोजके। ३सम्प्रयोजके त्रि० मेदि०। [दृश्यम्।

सम्प्रसन्न त्रि०। १सम्यक्प्रसन्ने २सुप्रसन्ने च सम्प्रसादशब्दे

सम्प्रसाद पु० सम्+प्र+सद–करणे घञ्। १योगादिशास्त्रोक्ते चित्तस्य नैर्मल्यसम्पादके प्रयत्नभेदे। भावे घञ्। २सम्यक् प्रसन्नतायाम्। आधारे घञ्। ३सुषुप्तौ "तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानातीति" श्रुतिः। सम्प्रसन्नशब्दे च सुप्रशब्दे दृश्यम्।

सम्प्रसाधन न० सम्+प्र+साध-णिच् करणे ल्युट्। १कटकादौ भूषणे। भावे ल्युट्। २भूषणक्रियायाम्।

सम्प्रसारण न० सम्+प्र+सृ–णिच्-ल्युट्। १सम्यग्विस्तारणे व्याकरणोक्ते यणः स्थाने जायमाने २इकसवर्णे च। "इग्यणः सम्प्रसारणम्" पा०।

सम्प्रहार पु० सम्प्रह्रियतेऽत्र सम्+प्र+हृ–आधारे घञ्। १युद्धे अमरः। भावे घञ्। २सम्यक्प्रहरणे ३गमने च मेदि०।

सम्प्राप्ति स्त्री सम्+प्र+आप–क्तिन्। १सम्यक्प्राप्तौ २वैद्यकोक्ते रोगोत्पत्तिभेदे च तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा "अथ सम्प्राप्तेर्लक्षणमाह "यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता। उत्पत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः"। यथा दुष्टेन दोषेण यथा कारणभेदेन दोषेण यथा चानुविसर्पता अनेकधा दोषाणां विसर्पता मूर्ध्वाधस्तिर्य्यगादिगतिभेदेन तथा च विसर्पता। आमयस्य या उत्पत्तिः असौ सम्प्राप्तिः। शास्त्रव्यवहाराय सम्प्राप्तेः पर्य्यायावाह जातिरागतिरिति। सम्प्राप्तेरौपाधिकभेदानाह "सङ्ख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः। सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति"। सङ्ख्यादिकालविशेषान्तेभ्यः सा संप्राप्तिर्भिद्यते भेदवती क्रियत इत्यर्थः। तत्र सङ्ख्यां विवृणोति। यथा ज्वरोऽष्टधा अतीसारः षड्विध इत्यादि विकल्पं विवृणोति। "दोषाणां समवेतानां विकल्पोंऽशांशकल्पना" समवेतानां सम्मिलितानां दोषाणाम् अंशांशकल्पनाहीनमध्याधिकभेदेभोगकल्पना विकल्पः। प्राधान्यं विवृणोति। "स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत्"। व्याधेः

स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं पारतन्त्र्येणाप्राधान्यञ्च वदेदि त्यर्थः। यथा स्वतन्त्रस्य ज्वरस्य प्राधान्यं ज्वराधीनानां श्वासादीनामप्राधान्यम्। बलं विवृणोति "हेत्वादि-कार्त्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणम्"। समापि व्याधेरि-त्यनुवर्त्तते हेत्वादीनां हेतुपूर्वरूपरूपाणाम्। कार्त्स्न्येन साकल्येन अवयवैः एकदेशेन व्याधेर्बलाबलयोर्विशेषणम्। विशेषणं बोधः। कालं विवृणोति। "नक्तं दिनर्त्तुभुक्तां-शैर्व्याधिकालो यथामलम्" नक्तमित्यव्ययं रात्रिवाचकम्। एतेनैतदुक्तं यस्मिन्नक्तादिरंशो यस्य दोषस्य प्रकोप उक्तो-ऽस्ति सोऽसवस्थ दोषजस्य व्याधेः काल इत्यर्थः। नक्ता दिरंशेषु वातादिप्रकोप उक्तो वाग्भटेन "ते व्यापिनो-ऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध्वसंश्रया। वयोऽहोरात्र भुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमादिति" ते वातपित्तकफाः। ऋतुषु वातादिको यथा। "वर्षासु शिशिरे वायुः, पित्तं शरदि पीष्मके। वसन्ते तु कफः कुप्येदेवा प्रकृतिरात्तवी"। संप्राप्तिर्व्याधीनां जननाय हेतुः यथा मिथ्याहारविहार कुपितवाताद्यामाशयगमनरसदूषणकोष्ठाग्निमार्दवनिरसन रूपं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं बोधयति। तथा व्याधीनां सु-ङ्ग्रादोषांशकल्पना प्राधान्यवत्कालांश्च बोधयति।

स(म्प्रे)म्प्रैष पु० सम+प्र+इष–घञ् वा वृद्धि। १नियोगे २विधौ हेमच०। विधिशब्दे ४६०७ पृ० दृश्यम्।

सम्प्रोक्षण न० सम+प्र+उक्ष–ल्युट्। जलादिसेचनेन संस्का-रभेदे अभ्युक्षणशब्दे ३१२पृ० दृश्यम्। [स्कारे पदार्थे।

सम्प्रोक्षित त्रि० सम+प्र+उक्ष–क्त। जलादिसेचनेन कृतसं-

सम्फाल पु० सम्+फल–ज्वला० ण। मेषे हेमच०।

सम्फुल्ल त्रि० सम+फुल्ल–अच्। विकसिते। सम+फल–क्त अत उत्त्वम्। रूम्फुल्ल इति चकारमध्योऽपि तत्रैव।

सम्ब सर्पणे भ्वा०प०स०सेट्। सम्बति असम्बीत् षोपदेशः साद्

सम्ब सम्बन्धे चु०उभ०सक०सेट्। सम्बयति ते अससम्बत त।

सम्ब न० सम्ब–अच्। १कृष्टक्षेत्रस्य प्रतिलोमकर्षणे २जल जटा०

सम्बद्ध त्रि० सम्+बन्ध–क्त। १सम्बन्धिनि। भावे क्त। २सम्य गबन्धने न०।

सम्बन्ध पु० सम्+बन्ध–घञ्। १संयोगादौ २संसर्गे ३सम्बद्धौ ऽन्वये। ४सम्यगबन्धने ५न्यायमते संसर्गभेदे च। स च सम्बन्धस्त्रिविधः "सम्बन्धस्त्रिविधः पुंसां विप्रेन्द्र! जगतीतले। विद्याजोयोनिजश्चैव प्रीतिजश्च प्रकीर्त्तितः। नैतन्तु प्रीतिजं प्रोक्तं स सम्बन्धः सुदुर्लभः" सह्याद्रि० अध्या० १०अ०। संसर्गश्च नानाविधः "शेषे षष्ठी" पा० महाभाष्ये दर्शितस्तत्रावगन्तव्यः। न्यायमते संयोगसम-वायादिरुक्तः। सम्यग्बन्धो यत्र। ६युक्ते त्रि० अमरः।

सम्बर न० सम्ब–अरन्। १जले अमरः अयं तालव्यादि रप जयः। २बौद्धव्रतभेदे मेदि०। ३संयमे त्रि० ४सेतौ हे-मच० ५दैत्यभेदे ६मृगभेदे ७मीनभेदे पु स्त्री० स्त्रियां ङीष्। ८पर्वतभेदे च पु० शब्दर०। ९जैनभेदे १०जिन-मतप्रसिद्धपदार्थभेदे। स च आस्रवनिरोधरूपः गुप्तिसमि त्यादिः अर्हत्शब्दे ३८४पृ० तन्नोद्देशः ३८५पृ० च तल्ल क्षणं दृश्यम्। शबर इत्येव अन्तस्थवमध्यः पाठः तत्रार्थे।

सम्बरारि पु० सम्बरस्य दैत्यविशेषस्य अरिः। कामदेवे अमरः

सम्बरी स्त्री सम्ब–अरन् ङीप्। १मूषिकपर्ण्याम् अमरः। २शतावर्य्याञ्च तालव्यादिरयमिति भरतः।

सम्बल न० सम्ब–कलच् सम्यक्बलं यतो वा। १जले शब्दर० २पाथेये पु० न० अमरः तालव्यादि तत्रार्थे भरतः।

स(श)म्बाकृत त्रि०स(श)म्बेन प्रतिलोमेन कृष्टं क्षेत्रं स(श) म्ब+डाच्–कृ–क्त। १अनुलोमकर्षणानन्तरं प्रतिलोमकृष्टे द्विःकृष्टे क्षेत्रादौ अमरः। भावे क्त। २प्रतिलोमकर्षणे न०

सम्बाध न० सम्यक् बाधा यत्र। १नरकभेदे भगे शब्दमा०। सम+बाध–भावे घञ्। २अन्योन्यसंघर्षे पु० ३संकटे ४भगे मेदि०।

सम्बाधन पु० सम्+बाध ल्यु करणे ल्युट् वा। १द्वारपाले २शूलाग्रे ३मदनद्वारे भगे च मेदि०। भावे ल्युट्। ४सम्यक्पीडने। [त्रि०।

सम्बुद्ध पु० प्रा०स०। १बुद्धावतारे त्रिका०। २सम्यगबोधान्विते

सम्बुद्धि स्त्री सम्+बुध–क्तिन् सम्यगबुद्धिर्यत्र वा। १सम्यग बोधे २सम्बोधनशब्दार्थे च। [अजयः ४सम्यक्ज्ञाने च

सम्बोध पु० सम+बुध–घञ्। १क्षेपे २बोधने मेदि०। ३नाशे

सम्बोधन न०सम+बुध–ल्युट्। १सम्यक्ज्ञाने। बुध-णिच्-युच्। तत्रार्थे स्त्री भरत। ल्युट्। २सम्यगज्ञापने "स्थितस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः। प्राप्ता-भिमुख्य एकप क्रियासु विनियुज्यते" इति व्याकरणोक्तो अन्यत्रासक्तस्याभिमुखीकरणाय अभीष्टक्रियासु विनियो-गाय ज्ञापनादिरूपे ३व्यापारभेदे न०।

"सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम्। व्रजानि देवदत्तेत्यादौ निघातोऽत्र तथा सति" हरिः। समान-वाक्ये एव निघातस्य (अनुदात्तस्य) विधानात्। व्रजानि देवदत्त इत्यादौ तस्य निघातः। "सम्बोधनाऽज्ञं कर्त्तीर्वाः कारकं प्रथमो वदि। धातुसम्बन्धाधिकारविहितस्य-

सम्भजः। तथा तस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदित द्वयम्। सम्बन्धग्राहकस्यास्य क्रियये॰धार्यताम्” इत्युक्तेस्तस्य क्रियायामेवान्वय। सम्बोधनार्थे च प्रथमा।

सम्भली स्त्री सम्यक् भलत सम्+भल-अच् गौरा॰ ङीष्। कुट्टन्याम् परपुरुषेण सह अन्यास्त्रिया योजयित्र्याम् अमर॰। तामव्याट तत्रार्थं भरतः।

सम्भव पु॰ सम्+भू-अप्। १उत्पत्तौ २आधेयस्याधारे समावेशनयोग्यत्वरूपे व्यापारे ३उत्कटकोटिकसन्देहे गदा॰। ४सङ्गते। अपादाने अप्। ५हेतौ। कर्त्तरि अच्। ६मेलके त्रि॰ मेदि॰। ७उपाये च अजय। पौराणिकमतसिद्धे दशविधप्रमाणे च तत्सम्मतम् तत्त्वकौमुद्या प्रदर्श्य “सम्भवस्तु यथा खार्य्यां द्रोणाढकप्रस्थाद्यवगम खार्य्यामेव खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूत प्रतीतं खार्य्यां द्रोणादिसत्त्वमवगमयतीति” अनुमानान्तर्गततया प्रमाणान्तरत्व दूषितम्। खारीत्वं खारी परिमाणं महापरिमाणं स्वावान्तरपरिमाणसमावेशाऽनुमदर्शिः तथा च खारीपरिमाण द्रोणादिपरिमाणव्यापकमिति व्यापकस्थित्या व्याप्यस्थितरावश्यकत्वादनुमानेनैव गतार्थतेत्यर्थः। “न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात्” गौ॰सू॰ भाष्ये “सम्भवोनाम अविनाभाविनोऽर्थस्य सत्तग्रहणम्। यथा द्रोणस्य सत्त्वग्रहणात् आढकस्य सत्त्वग्रहणम् एवम् आढकस्य सत्त्वग्रहणात् प्रस्थादिसत्त्वग्रहणम्” उक्तम्। तद्वृत्तौ च “अविनाभाववृत्त्या च सम्बद्धयोः समुदायसमुदायिनो समुदायेन इतरस्य ग्रहण सम्भवः तच्चानुमानमेव” इत्युक्तम्।

सम्भव्य पु॰ सम्+भू-कर्त्तरि यत्। १कपित्थे शब्दच॰ २सम्भाविनि त्रि॰। [३समूहे ४भावयत्रा च मेदि॰।

सम्भार पु॰सम्+भू-घञ्। १परिपूर्णतायाम् त्रिका॰ २समूहे

सम्भावन न॰सम्+भू-णिच्-ल्युट्। १अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७ पृ॰ दृश्यम्। २व्याकरणोक्ते क्रियायोग्यताध्यवसाये ३लिङर्थभेदे ४उत्कटकोटिकसंशयरूपे ५ज्ञानभेदे च गदाधर। युच्। सम्भावनापि अत्रार्थ स्त्री

सम्भावित त्रि॰ सम्+भू-णिच्-क्त। सम्भवयुक्ते पदार्थे।

सम्भाषण न॰ सम्+भाष-ल्युट्। १सम्यक्कथने २परस्परकथने च।

सम्भिन्न त्रि॰ सम्+भिद-क्त। १विदलिते २भेदान्विते ३मस्यगविकसिते च “करैरिन्दोरलम्भूरित इव सम्भिन्न मुकुलैः” इति अर्थान्तरन्यास।

सम्भूति स्त्री सम्+भू-क्तिन्। १विभवे २ईश्वरस्यैश्वर्यभेदे च “सम्भूतिं च उपासते” इति श्रुतिः।

सम्भूयसमुत्थान न॰ सम्भूय मिलित्वा सम्यगुत्तिष्ठन्त्यनेन सम्+उद्+स्था-करणे ल्युट्। १मिलित्वा वणिजां वाणिज्यादिकर्मकरणे २तद्विषयके विवादभेदे च तत्स्वरूपादिक वीरमि॰ उक्त यथा

“अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यव्यवहारपदम्। तस्य स्वरूपमाह नारदः, “वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते। तत् सम्भूयसमुत्थान व्यवहारपद स्मृतम्” इति। वणिक्प्रभृतय इत्यनेन ऋत्विक्कूटनर्त्तकचक्रकादीनां ग्रहणम्। यद्यपि फलभूतस्य स्वर्गस्य ऋत्विग्गामित्वाभावादात्मनेपदस्यानुपपन्नत्वेन प्रभृतिशब्देन ऋत्विग्ग्रहणमनुचितम्। तथापि आत्मनेपदाऽविवक्षयेदमुक्तम् च ऋत्विङ्मात्रे आत्मनेपदाविवक्षणे अन्यत्रापि च विवक्षणे वैरूप्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्। सम्भूयकर्त्तृत्वमात्रस्य लक्षणत्वे नान्यत्र वाक्यतत्सत्त्वेऽपि लक्षणवैयर्थ्यप्रसङ्गाभावात्। न च चिन्तामणिकृता कर्त्रभिप्राय इत्यस्य कर्त्रभिप्रायविषये कर्तृव्यापारविषये क्रियाफल इति आख्यातत्वादृत्विजामपि सफल यजमानस्य कर्म कारयितॄणामेतन्नोपयोगेऽपेक्षा सम्भवस्यैवेत्यात्मनेपदविवक्षायामपि का क्षतिरिति वाच्यम्। कर्त्रभिप्राये कर्तृगामिनीत्यस्यैव व्याख्यानस्य महाभाष्याद्यनेकग्रन्थसम्मतत्वे नान्याद्यव्याख्यानस्य महाभाष्यादिविरुद्धत्वात्। सह वणिज्यादिकरणे अधिकारिणो दर्शयति बृहस्पतिः “कुलीनदक्षानलसैः प्राज्ञैर्नाणकवेदिभिः। आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्य्यात् सह क्रियाम्” इति। क्रियां कृषिकर्मशिल्पसेवकवाणिज्यरूपाम्। नाणकविज्ञानं वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते। आयव्ययज्ञानमात्रं कृषिक्रियायाम्। शिल्पक्रियायां सेवकक्रियायां च प्राज्ञत्वम्। क्रतौ कुलीनत्वप्राज्ञत्वशुचित्वानि। स्तेये तु शूरत्वमात्रमुपयुज्यते। दक्षत्वानलसत्वे सर्वत्रोपयुज्येते। अतएवाद्यादीन्निषेधयति स एव “अशक्तालसरोगार्त्तमन्दभाग्या निराश्रयाः। वाणिज्याद्याः सहैतैस्तु न कर्त्तव्या बुधैः क्रियाः” इति। निराश्रयाः मूलधनरहिताः। ये तु सम्भूय वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति ते द्रव्यानुरोधेन लाभादिभाजो भवन्तीत्याह नारदः “समोऽतिरिक्तो हीनो वा तत्रांशो यस्य यादृशः। क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तस्य तथाविधा” इति। बृहस्पतिरपि

"प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना। समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषां तथाविधः। समो न्यूनोऽधिको वांशो येन क्षिप्तस्तथैव सः। व्ययं दद्यात् कर्म कुर्य्याल्लाभं गृह्णीत चैव हि" इति। यत्र पुनरस्य द्वौ भागावस्यैक इति संवित् कृता तत्र तदनुरोधेन व्ययलाभौ प्रकल्पनीयावित्याह याज्ञवल्क्यः "समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम्। लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ" इति। सम्भूयकारिणा कर्त्तव्यमाह व्यास "समक्षमसमक्षं वाऽवञ्चयन्त परस्परम्। नानापण्यानुसारास्ते कुर्युः क्रयविक्रयौ। अगोपयन्तो भाण्डानि दद्युः शुल्कञ्च तेऽध्वनि। अन्यथा द्विगुणं दाप्याः शुल्कस्थानस्थमेह स्थिताः" इति। नारदोऽपि "भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसारान्ववेक्षणम्। कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः" इति। अथ वा सर्वानुज्ञया सर्वेषां कार्य्यमेक एव कुर्य्यात्। अतएव वृहस्पति "बहूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेको धनन्नरः। करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव कृतं भवेत्" इति। करणं लेख्यादिकम्। सम्भूयकारिणामन्योन्यविवादे निर्णयप्रकारमाह स एव "परीक्षकाः साक्षिणश्च त एवोक्ताः परस्परम्। सन्दिग्धेऽर्थे वञ्चनायां न चेद्विद्वेषसंयुताः" इति। यदा तु विद्वेषयुक्तास्तदाप्याह स एव "यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये। शपथैः सोऽपि शोध्यः स्यात् सर्ववादेष्वयं विधिः" इति। सर्ववादेऽपि वञ्चनरहितवादेऽपि। वञ्चकत्वे सिद्धे सति किं कार्य्यमित्यपेक्षिते आह याज्ञवल्क्य "जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभम्" इति। जिह्मं वञ्चकं निर्लाभं कृत्वा त्यजेयुर्वहिः कुर्युरितरे सम्भूयकारिण इत्यर्थः। सम्भूयकारिष्वसमर्थं प्रत्याह स एव "अशक्तोऽन्येन कारयेत्" इति। स्वांशानुरूपं कर्मेति शेषः। दैवराजकृतद्रव्यहानिविषये सर्वान् प्रत्याह वृहस्पतिः "द्रव्यहानिर्यदा तत्र दैवराजकृता भवेत्। सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशतः" इति। सम्भूयकारिभिः सर्वैरिति शेषः। अयहानिरिति पाठे क्षयायैव हानिः अयहानिरपण्यार्थव्यतिरिक्ता हानिरित्यर्थः। प्रातिस्विकदोषेण द्रव्यनाशे स एवाह "अनिर्दिष्टो वार्य्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत्। तेनैव तद्भवेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम्" इति। अनिर्दिष्टः समवाय्यननुज्ञातः। याज्ञवल्क्योऽपि "प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम्। स तद्दद्यात्"। पालने त्वाह स एव "विप्लवाच्च रक्षिताद्दशमांशभाक्" इति। वृहस्पतिरपि "दैवराजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत्। तस्यांशं दशमं दत्त्वा गृह्णीयुस्तेंऽशतोऽपरम्" इति। तस्मै तस्मै दशमं संगन्तृसमवायिद्रव्यमिति शेषः। प्रतिपालयेत् समाहरेत स्वशक्त्या प्रत्याहरेदित्यर्थः। नारदोऽपि "दैवतस्करराजाग्निव्यसने समुपस्थिते। यस्तत् स्वशक्त्या रक्षेत तस्यांशो दशमः स्मृत" इति। यस्तु समवायिद्रव्यं समवायिभिः सह प्रतियाचनादिना न साधयति तस्य लाभहानिरित्याह वृहस्पतिः "समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत्। न याचते च यः कश्चिल्लाभात् स परिहीयते" इति। "याचनग्रहणं येन यत्कर्म स्वांशानुरूपं कर्त्तव्यं तस्याप्युपलक्षणार्थं तेन तत्कर्माकरणेऽपि लाभहानिरित्यस्मादेव वचनात् प्रतिपत्तव्यमिति" स्मृतिचन्द्रिकायाम्। सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः "ऋत्विजः समवेतास्तु यत्र सर्वे निमन्त्रिताः। कुर्युर्यथांशं तत्कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणां तथा" इति। अत्र सर्वशब्दो यज्ञमात्रविवक्षया प्रयुक्तो न पुनर्बहुयजमानकर्त्तृकयज्ञविशेषविवक्षया। तत्र यजमानानामेवाध्वर्य्यवादिकर्मकारित्वे दक्षिणाग्राहिणामृत्विजामभावात्। तथा कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः। तथा च स एव "सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः। अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पना" इति। स्वानि कर्माणि याजमानव्यतिरिक्तानीति शेषः। इयं चांशकल्पना द्वादशशतं गावो दक्षिणेत्येवं क्रतुसम्बन्धित्वेन विधीयमानायां दक्षिणायामेव न ऋत्विग्विशेषाद्धानेन विहितायास्तद्विधायकश्रुतिविरोधापत्तेः अतएवाहतुर्मनुवृहस्पती "रथं हरेत्तथाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम्। होता निषिद्वरं चाश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये" इति। निषिद्वरं निविष्टमनलक्ष्य वरम्। उद्गात्रग्रणी द्वादशगणमध्यस्थः धनह्लापो गृह्यत इति मदनरत्ने। अनः शकटम् क्रये सोमक्रये। दक्षिणांशकल्पनायाः प्रकारमाहतुः मनुवृहस्पती "सर्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे। तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः" इति। सर्वेषां षोडशानामृत्विजां मध्ये ये मुख्या गणस्वामिनः होतृब्रह्माध्वर्य्यूद्गातारस्तेऽर्द्धिनः. शतदक्षिणायाः किञ्चिन्न्यूनमर्द्धं ४८ गृह्णीयुः समग्रार्द्धग्रहणे वक्ष्यमाणविभागकल्पनाविरोधः स्यात्। अपरे द्वितीयाः

मैः। यद्दशमं तत्प्रथमात् ब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोत्र इत्यादयो मुख्यभागस्यार्द्धिनोऽर्द्धभागिनः, तृतीयिनोऽच्छावाकाग्नीध्रोन्नेतृप्रतिहर्त्तारो मुख्यभागस्य तृतीयांशभाजः। पादिनोऽन्त्या ग्रावस्तोतृपोतृनेष्टृसुब्रह्मण्याख्या मुख्यभागस्य चतुर्थांशभागिन इत्यर्थः। मुख्यानां चतुर्णां मिथो विभागस्य सम एव द्वितीयादीनामपि स एव विभागः। तथा च शोभते दक्षिणेति पशुमाश्रित्य कात्यायनसूत्रम् "द्वादश द्वादश मुख्येभ्यः षट्षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः" इति। एतद्दर्शितमेतद्बौधायनकारिकायामपि "षड्विंशतिधा कृत्वा वर्गीया दक्षिणा क्रमात्। द्वादशैवाथ षट्कं च चतस्रस्तिस्र एव चेति" द्वादशाधिकशतरूपाया दक्षिणायाः प्रथमं चत्वारो भागाः कर्त्तव्याः। तत्रैको भागो होतृवर्गस्यापरो भागो ब्रह्मवर्गस्यापरोऽध्वर्युवर्गस्य पर उद्गातृवर्गस्य। पुनरेकैकस्य भागस्य षड्विंशतिभागाः कर्त्तव्याः। तेष्वाद्यानां होत्रादीनां द्वादश भागाः, द्वितीयानां षट्, तृतीयानां चत्वारश्चतुर्थानां त्रय इत्यर्थः। पशुबन्धादौ तु विषमविभागानभिधानात् "समं स्यादश्रुतत्वादिति" न्यायेन समत्वेनैव विभाग इति मन्तव्यम्। स्वकीयकर्मकलापाकर्त्तृषु कृतानुसारेण भागो देय इत्याह मनुः "ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत्। तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽंशः सह कर्त्तृभिः" इति। सहकर्त्तृभिः सम्भूयकारिभिरित्यर्थः। यद्वा कर्त्तृभिः सह देयः दक्षिणाकाले देयो यजमानेनेत्यर्थः। अथ वा कर्म परित्यक्तं सह कर्त्तृभिरित्यर्थः। यदा तु ऋत्विक् कर्मैकदेशं दक्षिणादानानन्तरं त्यजति तदाऽशेषं तदृणग्रहित्विना मध्ये समीक्षितेनान्येन कारयेदित्याह स एव "दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयेत्। कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत्" इति। कर्ममध्ये ऋत्विङ्मरणे कर्त्तव्यमाह नारदः "ऋत्विजा व्यसनेऽप्येवमन्येन कर्म निस्तरेत्। लभेत दक्षिणादानं स तस्मात् सम्प्रकल्पितम्" इति। अन्येन स्वस्वगणसम्प्रवर्त्तिना मध्ये प्रत्यासन्नेन, येन केनचिदन्येन कार्यभागे सर्वस्वादि समाप्त्याद्याधायनेरिति ध्येयम्। यत्तु शङ्खलिखितयोर्वचनम् "अथ चेदनुप्राप्ते सवने ऋत्विक् म्रियते तस्य सगोत्रोऽथ शिष्यो वा तत्कार्यमनुपूरयेत्। अथ चेदमात्यतोऽन्यमृत्विजं वृणुयात्" इति। यत्तु वृहस्पतिवचनम्। "एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदा कश्चिद्विपद्यते। तदंशस्तेन क्रिया कार्या सर्वैर्वा सहकारिभिः" इति। तदेकाग्निसाध्यच्छिन्नर्त्विक्कर्तृकदर्शपौर्णमासादियागविषयमित्यभिहितं स्मृतिचन्द्रिकायाम्। कीदृश्येव तु ऋत्विजि यजमानेन परित्यक्तकरणे कस्य दक्षिणेति बौधायनमाह शङ्खः "अथ ऋत्विजि वृते पश्चादन्यं वृणुयात्पूर्वोक्तस्यैव दक्षिणा पश्चादागतः किञ्चिल्लभते" इति। यदा त्वकारणमृत्विग्याज्यं त्यजति याज्यो वा ऋत्विजं, तदा तयोर्दण्डमाह मनुः "ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक् त्यजेद्यदि। शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम्" इति। नारदोऽपि "ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वदृष्टः स्वयंकृतः। यदृच्छया च यः कुर्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्। ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्त्यजेदनपकारिणम्। अदुष्टमृत्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपीति"। ये कृषिसाधने स्वसमानास्तैः सह कृषिः कार्येत्याह बृहस्पतिः "वाहकर्षकबीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणेन च। ये समानास्तु तैः सार्द्धं कृषिः कार्या विजानता" इति। वाहा लाङ्गलादिवाहका बलीवर्दाः। कर्षकाः कृष्यर्थं स्वीकृताः पुरुषाः। आदिशब्देन कृषिसाधनानामन्येषां ग्रहणम्। सम्भूयकारिणां कृषकाणां कर्त्तव्यमाह बृहस्पतिः "पर्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च। ऊषरं मूषकव्याप्तं क्षेत्रं यत्नेन वर्जयेत्" इति। पर्वते पर्वतसमीपे कल्पतरुकृता तु विपीत इति पठित्वा विपीतशब्देन यज्ञमार्गः रक्षितः प्रदेश इति व्याख्यातम्। नगराभ्यासे नगरसमीपे। राजपथस्य समीप इति शेषः। एतदुक्तं भवति पर्वताद्यासन्नमनासन्नमपि ऊषरं मूषकव्याप्तं च क्षेत्रं वर्जयेदिति। वाहेष्वपि वर्जनीयानाह स एव "हृतातिवृद्धं क्षुद्रं रोगिणं प्रपलायिनम्। काणं खञ्जं नाद्याद्वृषभं प्रायः कृषीवल" इति। काणः एकाक्षः खञ्जः भग्नचरणः। क्वचिदत्रैकस्यैव हानिमाह स एव 'वाहाबीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते। तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनामि'ति। सम्भूयकारिणामिति शेषः। वाहबीजव्यपचयः कृषिसाधनानामुपलक्षणार्थम्। सम्भूयकारिणां शिल्पिनां स्वरूपं दर्शयंस्तेषां लाभविभागेऽंशपरिकल्पनाप्रकारमाह स एव "हिरण्यकुप्यसूत्राणां काष्ठपाषाणचर्मणाम्। संस्कर्त्ता तत्कलाभिज्ञः शिल्पी प्रोक्तो मनीषिभिः। हेमकारादयो

यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वते। कर्मानुरूपं निर्वेशं लभेरंस्ते यथागतम्” इति। कुप्यं हेमरूप्यव्यतिरिक्तत्रपुसीसादिकम्। हेमरूप्ये इति प्रस्तुत्य ताभ्यां यदन्यत्कुप्यमित्यमरसिंहेनोक्तत्वात्। निर्वेशो भृतिः। कात्यायनोऽपि “शिक्षकाभिज्ञकुशला आचार्य्याश्चेति शिल्पिनः। एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम्” इति। हर्म्यादिनिर्माणां मध्ये मुख्यस्य भागद्वयमाह वृहस्पतिः “हर्म्यं देवगृहं वापि वाटिकोपस्कराणि च। सम्भूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो द्व्यंशमर्हति” इति। नर्त्तकेष्वपि मुख्यस्यांशद्वयभागित्वमतिदिशन् विशेषान्तरमाह स एव “नर्त्तकानामेष एव धर्मः सद्भिरुदाहृतः। तालज्ञो लभतेऽध्यर्द्धं गायनास्तु समांशिनः” इति। अध्यर्द्धं सार्द्धांशिकमंशम्। सम्भूयकारिणाञ्चौराणां लाभभागेऽंशपरिकल्पनाप्रकारमाह कात्यायनः “परराष्ट्राद्धनं यत् स्याच्चौरैः स्वाम्याज्ञया हृतम्। राज्ञे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि। चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोऽंशांस्ततो हरेत्। शूरोऽंशास्त्रीन् समर्थो द्वौ शेषास्त्वेकैकमेव च” इति। एतद्धनं दुर्बलैरदेशादाहृतविषयम्। प्रबलैरदेशादाहृते त्वाह वृहस्पतिः “स्वाम्याज्ञया तु यच्चौरैः परदेशात् समाहृतम्। राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागान् भजेयुस्ते यथांशतः। चतुरोंऽशान् भजेन्मुख्यः शूरस्त्र्यंशमवाप्नुयात्। समर्थस्तु हरेद्द्व्यंशं शेषास्त्वन्ये समांशिनः” इति। समर्थः शक्तः। एतेषां चानिरर्थक्यमेवेत्याह कात्यायनः “तेषां चेत् प्रसृतानां तु ग्रहणं समवाप्नुयात्। तन्मोक्षणार्थं यद्दत्तं वहेयुस्ते यथांशतः” इति। इयमंशपरिकल्पना ऋत्विग्भिन्नसम्भूयकारिणां समयाभावविषया कृते तु समये तदनुसारेणैव। अतएव तेनैवोक्तम् “वणिजां कर्षकाणाञ्च चौराणां शिल्पिनां तथा। अनियम्यांशकर्तॄणां सर्वेषामेष निर्णयः” इति। अनियम्य लाभहान्योः समयेन प्रतिपुरुषमंशमकृत्वेत्यर्थः”।

सम्भृति स्त्री सम्+भृ-क्तिन्। सम्यक् पोषणे।

सम्भेद पु० संभिद्यते संश्लिष्यतेऽत्र सम्+भिद--आधारे घञ्। १नद्योः सङ्गमस्थाने अमरः। भावे घञ्। २सङ्गमे ३सम्यग्भेदने ४स्फुटने ५मिलने मेदि० ६ऐकरूप्ये च “सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यम्” इति मीमांसाया न्यायः।

सम्भोग पु० सम्+भुज-घञ्। १सम्यग्भोगे २सुरते ३मिल्लमाषभेदे मेदि० ४हर्षे शब्दच० ५केलिनागरे जटा० “दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ। यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगः स उदाहृतः” इत्युक्तलक्षणे ६शृङ्गारस्यावस्थाभेदे सा०द०।

सम्भ्रम पु० सम्+भ्रम-घञ् न वृद्धिः। १भयादिजनिते वेगे अमरः। २त्वरायां ३तर्कुके ४भये ५आदरे मेदि०। ६अतिशयभ्रमे ७भ्रान्तौ अजयः।

सम्मति स्त्री सम्+मन-क्तिन्। १अनुमतौ २अभिलाषे च मेदि०। ३आत्मज्ञाने अजयः। [२हर्षयुक्ते त्रि०।

सम्मद पु० सम्+मद-घञर्थे क। १हर्षे अमरः। कर्त्तरि अच्

सम्मर्द पु० सम्मृद्यतेऽत्र सम्+मृद आधारे घञ्। १युद्धे। भावे घञ्। २अन्योन्यसंघर्षे च।

सम्मातुर पु० समीच्या सत्या मातुरपत्यम् अण् उत् रपरः वा० न वृद्धिः। सतीतनये भाद्रमातुरे हेमच०।

सम्मान पु० सम्+मन-घञ्। आदरे। [इते च।

सम्मानित त्रि० सम्+मन--णिच्-क्त। १कृतगौरवे २सम्मा-

सम्मार्जन स्त्री सम्+मृज-ल्युट्। संशोधने रत्नमा०।

सम्मार्जनी स्त्री सम्मृज्यतेऽनया सम्+मृज-करणे ल्युट् ङीप्। धूल्याद्यपसारणार्थे पदार्थे (झाँटा) अमरः। ण्वुल्। सम्मार्जक तदर्थे पु० शब्दर०।

सम्मित त्रि०सम्+मा-क्त। १सदृशे २तुल्यपरिमाणे च जटा०

सम्मुख त्रि०सङ्गतं मुखं येन प्रा०ब०। अभिमुखागते त्रिका०।

सम्मुखीन त्रि० सम्मुखं पतति ख। अभिमुखे पातिनि।

सम्मूर्च्छज न० सम्मूर्च्छात् जायते जन-ड। तृणादौ हेमच०

सम्मूर्च्छन न० सम्+मूर्च्छ-ल्युट्। १सम्यग्विस्तारे अमरः। २उन्नतौ ३मोहे च मेदि०। ४सम्यक्मूर्च्छने स्वरभेदे।

सम्मूर्छनोद्भव पु० सम्मूर्छनादुद्भवति उद्+भू-अच् ५त०। मत्स्ये हेमच०।

सम्मृष्ट त्रि० सम्+मृज-क्त। १कृतमार्जने अमरः। मक्षिकाद्यपसारणेन २शोधितेऽन्नादौ च भरतः।

सम्मोद पु० सम्+मुद-घञ्। १हर्षे २प्रीतौ च शब्दच०।

सम्यच् अव्य० सम्+अन्च-क्विप् सम्यादेश। १शोभने २सङ्गते ३मनोज्ञे च मेदि०। ४सत्यवाक्ये न० भरतः ५त० इति त्रि० सत्वे समीच इत्यादि। स्त्रियां ङीप् समीची।

सम्राज् पु० सम्यक् राजते राज-क्विप् नानुस्वारः। कृतराजसूययज्ञे सर्वभूमीश्वरे नृपतौ अमरः।

सय्यँम पु० सम्+यम-करणे घञ् समो वा परसवर्णोऽनुनासिको यँ पक्षे संयमः। पात०सू० परिभाषिते धारणाध्यानसमाधित्रये “त्रयमेकत्र संयमः” पात०सू० “तदेतत्

धारणाध्यानसमाधित्रयस्यैकत्र संयमः एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयम इति” भा० ।

सर न० सरति सृ–अच् । १सरोवरे शब्दच० । २जले जटा० । ३लवणे ४वाणे च हेमच० । ५दध्यग्रे दधिसारे रत्नमा० । ६तज्जाते नवनीते च । भावे अप् । ७भेदने ८गमने च । कर्त्तरि अच् । ९सारके १०भेदके राजनि० ।

सरक पु०न० सृ–वुन् । १मद्यपानपात्रे भरतः २मद्यपरिवेषणे ३इक्षुजमद्ये ४तत्पाने ५अविरलपथिकपङ्क्तौ च मेदि० ६गतिशीले त्रि० शब्दर० । [कायाम् अमरः ।

सरघा स्त्री सरं मद्यभेदं हन्ति हन–ड नि० । मधुमक्षि-

सरङ्ग पुस्त्री० सृ–अङ्गच् । १चतुष्पाज्जन्तौ २खगे च स-च्छिष्यमा० स्त्रियां ङीष् ।

सरज न० सरात् जायते जन–ड । नवनीते हारा० ।

सरजस् स्त्री सह रजसा सहस्य स० । १ऋतुमत्यां स्त्रियाम् २रजोयुक्ते त्रि० । अव्ययी० अच् समा० । सरजसम् ३रजःसाहित्ये अव्य० अमरः ।

सरट पुस्त्री० सृ–अटन् । कृकलासे (काकलास) अमरः । स्त्रियां ङीष् । देहे तत्प्ररोहणादिफलं यथा “सरटस्य प्रपाते च फलं सरटस्य प्ररोहणे । शीर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भाले चैश्वर्यमेव च । कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोर्बन्धुदर्शनम् । नासिकायां च सौगन्ध्यं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् । कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत् । धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनसञ्चयः । स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनम् । पृष्ठे नित्यं सुखी लाभः पार्श्वयोर्बन्धुदर्शनम् । कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये स्त्रीसमागमः । ऊर्वोः पादयोर्नित्यं गुदे रोगभयं भवेत् । जङ्घयोर्वाहनावाप्तिर्गुल्फयोऽर्थसञ्चयः । वामदक्षिणयोः पादयोर्भ्रमणं नियतं भवेत् । सर्वत्र प्ररोहणे चैव पतने सरटस्य च । व्यत्यासान्न फलं चैव तद्वदेव प्रजायते । सर्वत्र प्ररोहणं रात्रौ सरटस्य प्रपातनम् । निधनायैव भवति व्याधिपीडाविपर्ययौ । पतनानन्तरं चैवारोहणं यदि जायते । पतने फलमुत्कृष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् । आरोहणस्योर्ध्वं वक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनम् । भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते ध्रुवम् । स्पृष्टमात्रेण वा सद्यः सचेलं जलमाविशेत् । पञ्चगव्यप्राशनं च कुर्यात् दर्पणावलोकनम्” दिवाकर

सरट् पु० सृ–अटि । १वायौ २मेघे उणादिकोषः ।

३सरघायां सिद्धान्तकौमुदी । ४कृकलासे अमरटीका ।

सरटि पु० सृ–अटिन् । १वायौ २मेघे च उणादि० ।

सरटु पु० सृ–अटु । कृकलासे उणादिकोषः ।

सरण न० सृ–ल्युट् । १गमने २लोहमले हेमच० । (गन्धभादाल) ३लतायां स्त्री अमरः टाप् । ४त्रिवृतायां शब्दमा० ।

सरणि(णी) स्त्री सृ–अनि वा ङीप् । १पथि २पङ्क्तौ मेदि० ३प्रसारण्यां भरतः । ४त्रिवृतायां स्त्री शब्दमा० ।

सरण्ड पु० सृ–अण्डच् । १खगे २कामुके शब्दच० ३धूर्त्ते ४सरटे ५भूषणभेदे मेदि० सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीष् ।

सरण्यु सृ–अन्यु । १वायौ २मेघे ३जले शब्दर० ४वसन्ते ५अग्नौ उणादिकोषः । [न० शब्दमाला ।

सरत् त्रि० सृ–शतृ । १गन्तरि स्त्रियां ङीप् सरन्ती । २सूत्रे

सरति पु० सह रतिना । रतिशब्दार्थे अमरटीका ।

सरपत्रिका स्त्री सरे जले पत्रमस्त्यस्याः ठन् । १पद्म-पत्रे २पद्मे च शब्दच० ।

सरमा स्त्री सह रमते रम–अच् । १कुक्कुरयोषिति २देव-शुन्यां ३राक्षसीभेदे विभीषणपत्न्यां तु मेदि० । ४कश्यपपत्नीकन्याभेदे “गान्धारीं नन्दकोरस्य श्येन्यापत्यं तथैव च । अपत्यं सरमायाश्च यथा ये श्वसरादयः” वह्निपु० ।

सरयु पु० सृ–अयु । १वायौ त्रिका० । ऊङ् । २अयोध्यान्तिकवाहिनदीभेदे स्त्री । तदुत्पत्ति कालिकापु० २१अ० यथा “एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले । तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे । तत्तोयं सप्तधा भूत्वा मानसाचलकन्दरात् । हेमाद्रेः कन्दरे यान्ति सरस्तु पृथक् पृथक्” इत्युपक्रमे “तेनाभूत् सरयूनाम्नी नदी पुण्यतमा शुभा” । तस्या भव अण् नि० । सारवं तत्र भवे त्रि० अमरः ।

सरल पु० सृ–अलच् । १पीतशाले अमरः “सरलो मधुरस्तिक्तः कटुपाकरसो लघुः । स्निग्धोष्णः कर्णकण्ठाक्षिरोगरक्षोहरः स्मृतः । कफानिलस्वेदयूकामलविद्रध्यपहः” भावप्र० तद्गुणोक्तिः । २धूपकाष्ठभेदे शब्दर० ३उदारे ४ऋजौ च त्रि० मेदि० ५त्रिपुटायां स्त्री अमरः

सरलद्रव पु० ६त० । सरलनिर्यासे (टारपीन) अमरः ।

सरलाङ्ग पु० सरलो ऽङ्गं साधनं यस्य । श्रीवेष्टे गन्धद्रव्ये राजनि० ।

सरस् न० सृ–असुन् । १जले उज्ज्व० । २सरोवरे अमरः । गौरा० ङीष् । ३सरसीशब्दार्थे स्त्री अमरः “सरसीः परिशीलितुं मया” नैषधम् ।

सरस न० सह रसेन जलेन आस्वादेन च वर्त्तते स० । १सरोवरे शब्दच० २रसान्विते ३आर्द्रे च त्रि० । "सरसा सरसा परिमृज्य तनुम्" भट्टिः । ३श्वेतनिर्दिष्टतायां स्त्री रायमु० ।

सरसप्रत न० सरसिव निर्यास सम्प्रतनोति सम्+प्र+तन-ड । त्रिकण्टकवृक्षे (तेकाटासिजु) शब्दच० ।

सरसिज न० सरसि जायते जन-ड अलुक् समा० । १पद्मे राजनि० "सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यम्" शकुन्तला । २सारसखगे पुस्त्री० स्त्रियां ङीष् । लुकि सरोजमप्यत्र । [स्त्रियां ङीष् ।

सरसीक पुस्त्री० सरस्यां कायति कै-क । सारसखगे शब्दर०

सरसीरुह न० सरस्यां सरोवरे रोहति रुह-क । १पद्मे २सारसखगे च पुस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीष् ।

सरस्वत् पु० सरांसि जलानि सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १सरोवरे २सागरे ३नदे ४रसिके त्रि० मेदि० ५नद्यां ६वाण्यां ७गवि ८स्त्रीरत्ने स्त्री मेदि० ङीप् । स च ९ज्योतिष्मत्यां १०ब्राह्म्यां शब्दौ राजनि० ११देवीभेदे मेद० १२सोमलतायां शब्दच० । १३बुद्धशक्तिभेदे त्रिका० १४दुर्गायाम् "सरा सर्वाण्डोनित्यात् गेयाख्ये सुकीर्त्तिता । इति मापण्यदाने या तेन देवी सरस्वती" देवीपु० ४५अ० तन्नामनिरुक्तिः । तथोक्। १५वागधिष्ठातृदेव्याम् "आविर्बभूव तत्पश्चात् मुखतः परमात्मनः । एषा देवी शुक्लवर्णा वीणापुस्तकधारिणी । वागधिष्ठातृदेवी सा कवीनामिष्टदेवता । शुद्धसत्त्वस्वरूपा च शान्तरूपा सरस्वती" ब्रह्मवै० प्र०ख० ३अ० । तत्रैव गणे० ७०अ० "वागधिष्ठात्री या देवी शश्वद्वाग्वादिनी सदा । कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती" । "बन्धुजीवस्य पुष्पाणि सरस्वत्यै न दापयेत्" मत्स्यसू० तत्पूजादिकं तन्त्रसा० दृश्यम् । १६सन्ध्याकाले उपास्यदेवतायां गायत्रीशब्दे २५८२ पृ० दृश्यम् । सरः प्रक्षसरः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः मतुप मस्य वः ङीप् । १७नदीभेदे सरस्वतीनद्याः तदुत्पत्तिश्च यथा च "प्लक्षात् सि महाभागे सरसो ब्रह्मणः पुरा । जानन्ति त्वां सरिच्छ्रेष्ठे मुनयः संशितव्रताः" भा० श० ५अ० । तस्याश्च सप्तनामत्वं यथा "राजन् ! सप्त सरस्वत्यो याभिर्व्याप्तमिदं जगत् । आहूता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती । सुप्रभा१ काञ्चनाक्षी२ च विशाला३ च मनोरमा४ । सरस्वती५ चौघवती६ सुरेणु७र्विमलोदका" भा०श० ३८अ० । तासां नामकारणञ्च तत्राध्याये दृश्यम् तस्या माहात्म्यं तत्रैव सारस्वतोपाख्याने दृश्यम् । [पृ०कोषः ।

सरा स्त्री सृ-अच् । १प्रसारण्यां राजनि० २निर्झरे त्रिका०

सराव पु० सरं जलमवति अव-अण् । १जलाधारे मृण्मये पात्रभेदे(शरा)हिरूपकोष । सह रावेण । २सशब्दे त्रि०

सरि पुस्त्री० सृ-इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् । निर्झरे हेमच० ।

सरिका स्त्री सरोऽस्त्यस्याः ठन् सृ-वुन् वा । हिङ्गुपत्रिकायाम् शब्दर० ।

सरित् स्त्री सृ-इति । १नद्याम् अमरः २सूत्रे शब्दमा० । "क्रियाकारकरूपत्वात् सरणाच्च सरित्स्मृता" देवीपु० ४५अ० निरुक्तायां ३दुर्गायाम् ।

सरित्पति पु० ६त० । समुद्रे अमरः । सरिन्नाथादयोऽप्यत्र

सरित्वत् पु० सरित् स्वामित्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य व० तान्तत्वेन पदत्वाभावात् न तस्य दः । समुद्रे ।

सरित्सुत पु० ६त० । गङ्गापुत्त्रे भीष्मे ।

सरिताम्पति पु० ६त० अलुक् समा० । १समुद्रे शब्दर० । सरितांनाथादयोऽप्यत्र ।

सरिद्वरा स्त्री सरित्सु वरा श्रेष्ठा । गङ्गायाम् हेमच० ।

सरिल न० सृ-इलच् । जले अमरटीकायां भरतः ।

सरिमन् पु० सृ-इमनिन् । १वायौ २गतौ च उणादि० ।

सरिषप पु० सर्षप+पृषो० । सर्षपे त्रिका० ।

सरीसृप पुस्त्री० वक्रं सर्पति सृप-यङ् लुक्, अच् । १सर्पे अमरः । २वृश्चिकादौ । ज्योतिषोक्तेषु ३मीनवृश्चिककर्कटराशिषु "वृश्चिकराशिर्निशि सरीसृपत्वेन निर्दिष्टः" ज्यो०त० । "मृगपतिवशे तिष्ठन्त्येते विहाय सरीसृपान्" ज्यो०त० बहुवचनात् मीनकर्कटयोर्ग्रहणम्

सरु पु० सृ-उन् । खड्गादिमुष्टौ शारसुन्दरी ।

सरूप त्रि० समानं रूपमस्य समानस्य स० । तुल्यरूपे सदृशे जटा०

सरोज न० सरसि जले जायते जन-ड । १पद्मे हेमच० । २सारसखगे पुस्त्री० स्त्रियां ङीष् । ३सरोजातमात्रे त्रि० ।

सरोजन्मन् न० सरसि जले जन्म यस्य । १पद्मे हेमच० । २सारसखगे ३तडागजातमात्रे त्रि० ।

सरोजिन् पु० सरोजं विष्णुनाभिपद्ममुत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य इनि । चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका० ।

सरोजिनी स्त्री सरोजानां समूहः पद्मिन्यादेशो वा इनि ङीप् । १पद्मसमूहे रत्नमा० २तद्युक्तदेशरूपायां पद्मवत्यायाम् ३पद्माधारदीर्घिकायाञ्च मेद०। [स्त्रियां ङीष् ।

सरोत्सव पुस्त्री० सरे जले उत्सवोऽस्य । सारसखगे शब्दर०

सरोरुह्(ह) सरसि रोहति रुह-क्विप् क वा । १पद्मे

हेमच०। कामसन्तापे रत्नमा० २शारभयशे च पु स्त्री०।

सरोरुहासन पु० सरोरुहं पद्ममासनं यस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच० तस्य विष्णुनाभिपद्मस्थितत्वात्तथात्वम्। ०दश्यापि२हमाले त्रि०।

सरोवर पु० सरोभिर्जलैः श्रेयतऽसौ वृ-अप्। तडागे शब्दर०। तडागशब्दे ३२४०पृ० दृश्यम्। [चक्रिप्रसा०।

सर्क पु० सृ-क तस्य नेत्त्वम्। १वायौ २मनसि ३प्रजापतौ च

सर्ग पु० सृज-घञ्। १स्वभावे २सृष्टौ ३निर्मोक्षे काव्यादेः ४परिच्छेदे "सर्गोऽयमादिगतः" इति नैषधम्। ५निश्चये अमरः "यदि सर्ग एष ते" इति रघुः। ६मोहे ७उत्साहे मेदि० ८अनुमतौ हेमच०।

सृष्टरूप सर्गश्च नवविध भाग० ३।१०अ० उक्तो यथा "सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः। कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः। आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः। द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः। भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान्। चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः। वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः। षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभो। षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु। रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः। सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः। वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारावीरुधो द्रुमाः। उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः। तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः। अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः। गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम!। खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफाः क्षत्तः! शृणु पञ्चनखान् पशून्। श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ। सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः। कङ्कगृध्रबकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः। हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः। अर्वाक्स्रोतास्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम्। रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः। वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम!। वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः। देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः। गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः। भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः। दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः"।

सर्गबन्ध पु०बन्ध-भावे घञ् सर्गैर्बन्धः ३त० "कृदभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् सर्गबन्धस्य कर्मपरता न कर्मणि घञ् तथा त्वे महाकाव्यविशेषणतया क्लीवतापत्तेः। महाकाव्ये तल्लक्षणं महाकाव्यशब्देऽनुक्तत्वात् अत्र दर्श्यते सा०द० "सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः। सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः। एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा। शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते। अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः। इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्। चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत्। आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा। क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनम्। एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः। नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह। नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते। सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्। सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः। प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्त्तुवनसागराः। सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः। रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः। वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह। कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा। नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु"।

सर्ज अर्जने भ्वा०पर० सक० सेट्। सर्जति असर्जीत् सर्जिवर्जने सर्जस्यापि वर्जनं तेन षोपदेशस्याभावाच्च षत्वम्। तत्र प्रमाणाभावात् षोपदेश एव न्याय्यः। [शाले शब्दच०

सर्ज पु० सृज-अच्। १शालवृक्षे अमरः। २तद्रसे (धुना) ३पीत-

सर्जक पु० सृज-ण्वुल्। १पीतशाले अमरः २शालवृक्षे जटा०

सर्जगन्धा स्त्री सर्जस्येव गन्धो यस्याः। रास्नायां रत्नमा०।

सर्जन न० सृज-ल्युट्। १सैन्यपश्चाद्भागे शब्दर० २सृष्टौ च।

सर्जनिर्य्यासक पु० सर्जस्य निर्यास इव कायति कै-क। शाले (धुना) राजनि०। [रसे त्रिका०।

सर्जमणि पु० सर्जस्य शालवृक्षस्य मणिरिव। (धुना) सर्ज-

सर्जरस पु० ६त०। शालवृक्षरसे (धुना) अमरः।

सर्जि(र्जी) स्त्री सृज-इन् वा ङीप्। १नदीभेदे २तत्कूलजे सर्जिकाक्षारे (साजिमाटि) रत्नमा०।

सर्जिका स्त्री सृज-ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम्। १सर्जिकाक्षारे 'पाक्यक्षारो यवक्षारो यावशूको यवाग्रजः। सर्जिकोऽपि स्मृतः क्षारः कापोतः सुखवर्चकः। कथितः सर्जिकाभेदो विशेषज्ञैः सुवर्चिका। यवक्षारो लघु

स्निग्धः सुखस्पर्शो वह्निदीपनः । निहन्ति शूलं वातामश्लेष्मश्वासगदापहान् । पाण्डुरोगयकृत्प्लीहगुल्मानाहप्लीहकृद्गामयान् । सर्जिकाल्पगुणा तस्माद्विशेषाद् गुल्मशूलहृत् । सुवर्चिका सर्जिकावद् बोद्धव्या गुणतो जनैः” भावप्र० । २नदीभेदे च जटा० ।

सर्जिकाक्षार पु० सर्जिकायाः क्षारः । समासान्ते क्षारभेदे (साजिमाटि) राजनि० ।

सर्जिक्षार पु० ६त० । (साजिमाटि) सर्जिकाक्षारे राजनि० ।

सर्जु पु० सृज-उन् । वणिग्जने मेदि० ।

सर्जू स्त्री सृज-ऊ । १विद्युति मेदि० २अभिसारे शब्दर० ।

सर्ज्य पु० सर्जस्येदं यत् । १सर्जरसे रत्नमा० । सृज-ण्यत् । २सर्जनीये त्रि० ।

सर्प पु० सृप-अच् । १नागकेशरे शब्दा० । २भुजङ्गमे पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीष् । ३सर्पदैवते अश्लेषानक्षत्रे ज्यो०त० "सर्पणादभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः" वह्निपु० तन्नामनिरुक्तिः । भावे घञ् । ४गमने तस्य तद्भेदादिकम् अहिशब्दे ५८१ पृ० दृश्यम् । तद्दशने तस्य दंष्ट्रभेदेन विषादिकं च भविष्यपु० उक्तं यथा

"दंष्ट्रा शुक्ला च कृष्णा च रक्ता पीता च दक्षिणा । समासेन तु वक्ष्यामि यथा वै वर्णतः स्मृताः । शुक्ला तु ब्राह्मणी ज्ञेया रक्ता तु क्षत्रिया स्मृता । वैश्या तु पीतिका ज्ञेया कृष्णा शूद्रा तु कथ्यते । अतःपरं प्रवक्ष्यामि दंष्ट्राणां विषलक्षणम् । दंष्ट्रायान्तु विषं नास्ति नित्यमेव भुजङ्गमे । दक्षिणं नेत्रमाश्रित्य विषं सर्पस्य तिष्ठति । क्रुद्धस्यैव सर्पस्य विषं गच्छति मस्तके । मस्तकाद्धमनीं याति ततो नाडीषु तिष्ठति, नाडीभ्यो गच्छते दंष्ट्रे विषं तत्र प्रवर्त्तते । तत्सर्वं कथयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः । अष्टभिः कारणैः सर्पो दशते नात्र संशयः । आक्रान्तो दशते पूर्वं द्वितीयं पूर्ववैरिणम् । तृतीयं दशते भीतस्तुर्यं मददर्पितः । पञ्चमन्तु क्षुधाविष्टः षष्ठञ्च विषोल्बणः । सप्तमं पुत्ररक्षार्थम् अष्टमं कालचोदितम् । यस्तु सर्पो दशित्वा तु उदरं परिवर्त्तयेत् । बलभग्नाकृतिदंष्ट्रा आक्रान्तं तं विनिर्दिशेत् । यस्य सर्पेण दष्टस्य गम्भीरं दृश्यते व्रणम् । वैरदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा । एकदंष्ट्रा पदे यस्य अव्यक्तं न च शोणितम् । भीतदष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः । यस्य सर्पेण दष्टस्य रेखा दण्डस्य जायते । मददष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा । द्वे च दष्टापदे यस्य दृश्येते च सशोणिते । क्षुधाविष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः । द्वे दंष्ट्रे यस्य दृश्येते क्वचिद्रुधिरवर्जिते । विषोल्बणं विजानीयात् मन्त्रं नात्र संशयः । अपत्यरक्षणार्थाय जानीयान्न संशयः । यत्तु काकपदाकारं त्रिभिर्दन्तैर्विच्छिद्रितम् । महानाग इति प्रोक्तं कालदष्टं विनिर्दिशेत् । द्विविधं दष्टजातेस्तु लक्षणं समुदाहृतम् । दष्टं दष्टं तु पीतञ्च दष्टोद्धृतं तथैव च । यस्तु सर्पो दशित्वा तु प्रिवते तु विषक्षयः । दष्टं तु पीत विज्ञेय कश्यपस्य वचो यथा । विषभागो तु सर्पस्य त्रिभागस्तत्र संक्रमेत् । उदरं दर्शयेद् यस्तु उद्धृतं तं विनिर्दिशेत् । कर्दित विषवेगेन निर्विष पन्नगो भवेत् । अत्राप्यत्रापि विज्ञेयस्तद्दंष्ट्राभिपीडितः । ग्रीवाभङ्गो भवेत् किञ्चित् सदृशो विषयोगतः । आर्द्राऽश्लेषामघायास्यकृत्तिकासु विशेषतः । विशाखासु त्रिपूर्वासु मूलाश्लेषाशतताराके । सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतञ्च यैस्तथा । शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च । न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसंयुते । इतो दंशस्ततः शुद्धोव्यन्तरः परिकीर्त्तितः" भविष्यपु० "अत परं प्रवक्ष्यामि कालदष्टस्य लक्षणम् । "जिह्वाभङ्गो हृदिशूलं चक्षुर्भ्याञ्च न पश्यति । दशञ्च दग्धवर्णाभं पक्वजम्बूफलोपमम् । वैवर्ण्यं चैव दन्तानां श्यामो भवति सर्वतः । सर्वाङ्गेषु शैथिल्यं पुरीषस्य च भेदनम् । भग्नस्कन्धकटिग्रीव अर्द्धदृष्टिरधोमुखः । दह्यते वेपते चैव स्वपते च मुहुर्मुहुः । शस्त्रेण छिद्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते । दण्डेन ताड्यमानस्य दण्डराजी न जायते । दंशे काकपदे सुनीलमसकज्जलफलाभ घनम् स्फूनं रुधिराद्गवेकवत्सलं कण्ठाग्निरोधो भवेत् । शिलाप्रासनवपद्म समहान् या दुर्लभा दृश्यते संस्थान प्रवदन्ति शास्त्रविदुषाप्तं कालदष्टं विदुः । दंशे यस्य च शोथः प्रज्वलितवन्ति मस्तकं वा सुनील गन्धो गात्रभेदः अमृतवच्च रुधिरं मानुनासञ्च वक्त्रेन । दन्तोष्ठयोः विपाको भवति च हृदयं वह्निरोचन तीव्रो दिव्यानामेव दंशस्थलविपुलमयो विविधं तं कालदष्टम् । दन्तैर्दन्तान् स्पृशति वक्त्रो दष्टिरायामसिक्ता स्रस्तो दंष्ट्रः स्रवति रुधिरं नीकरं वधुरेखाम् । प्रत्यादष्टः स्पृशति सततं मानुनासञ्च भाषेत् यद् यद् ब्रूते तकारगदितं कालदष्टं तमाहुः । वेपते वेष्टनात्तु रक्तोऽपि न याचते । ग्रीवाभङ्गश्च जानाभिः

कालदष्टं विनिर्द्दिशेत् । दर्पणे सलिले वापि यात्म-
च्छायां न पश्यति । मन्दरश्मिं तथा दीप्तं तेजोहीन-
दिवाकरम् । वेपते वेदनातस्तु रक्तनेत्रश्च जायते । स
याति निधनं जन्तुः कालदष्टं विनिर्द्दिशेत् । अष्टम्याञ्च
नवम्याञ्च कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम् । नागपञ्चमीदष्टाना जी-
वितस्य च संशयः । आर्द्राऽश्लेषामघाचास्यकृत्तिकासु
विशेषतः । विशाखासु त्रिपूर्वासु मूलास्वातिशता-
ख्यके । सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतञ्च येस्तथा ।
शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च । न जीवन्ति
नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसंयुते । अष्टोत्तरं मर्म्मशतं पार्थिवा
सहटाहृतम् । तेषां मध्ये तु मर्म्माणि दश द्वे चापि
कीर्त्तिते । शङ्खे नेत्रे भ्रुवोर्मध्ये वस्तिमध्ये हृदयान्तरे ।
कक्षे स्कन्धे कूटमध्ये तालुके चिबुके गुदे । एषु
द्वादशमर्म्मसु दष्टः शस्त्रैर्वा हतः । न जीवन्ति
नरा लोके कालदष्टान् विनिर्द्दिशेत्" । दूतो वा
दण्डहस्तो भवति च मुगलं पाशहस्तस्तथा वा रक्तं
वस्त्रञ्च कृष्णम् स्याच्च शिरसि गतम् वैकृतस्यैव दूत ।
तैलाभ्यक्तश्च तद्वत् त्वरितगतियुतो मुक्तकेशश्च याति, यः
कुर्य्यात् घोरशब्दं करचरणयुगैः प्राप्तकालस्य दूत ।
नागोदयं प्रवक्ष्यामि ईशानेन तु भाषितम् । ब्रह्मणा
तु पुरा सृष्टा अष्टौ नागास्त्वनेकशः । अनन्तं भास्करं
विद्यात् सोमं विद्यात् वासुकिम् । तक्षकं भूमिपुत्रन्तु
कर्कोटञ्च बुधं विदुः । पद्मं बृहस्पतिं विद्यान्महा-
पद्मन्तु भार्गवम् । कुलिकः शङ्खपालश्च द्वावेतौ तु शनै-
श्चरः । पूर्वपादे शङ्खपालो द्वितीये कुलिकोऽस्य च ।
नेत्रभागे यमौ दृष्टौ दिनरात्रौ तथैव च । शुक्रसोमौ
च मध्याह्ने उदये तु समागतौ । प्राप्य प्रागहने भागे
दिवानक्ताशिकोच्यते । चतार्य भुञ्जते राजन् ! पथि
कृत्स्नं प्रजल्पथ । अधो गत्वा भवेत् सर्पौ निर्व्विषो
नात्र संशय" भविष्यपु० "आषाढे तथा ज्यैष्ठे प्रमा-
द्यन्ति भुजङ्गमाः । ततो नागो नागिनी च मैथुनं
समपद्यते । चतुरो वार्षिकान् मासान् नागी गर्भमधा-
रयत् । ततः कार्त्तिकमासे तु अण्डकानि प्रसूयते ।
अण्डकानान्तु विज्ञेयं द्वे शते द्वे च विंशती । तान्येव
भक्षयेत् सा तु नागैक दयया त्यजेत् । सुवर्णकैवर्ण-
निभात् पुमान् संजायतेऽण्डकात् । तामेव खादते
सर्पो अहोरात्राणि विंशतिम् । अर्कटकसवर्णाभात्
दीर्घराजीवसन्निभात् । तस्मादुत्पद्यते स्त्री वै अण्डाद्

नपुंसकम् ! । शिरीषपुष्पवर्णाभादण्डकात् स्यान्नपुं-
सकम् । ततो भिनत्ति चाण्डानि षण्मासेन तु गौ-
तम ! । ततो मोतिसम्बन्धात् स्नेह घ्नन्ति बालकाः ।
ततोऽसौ सप्तरात्रेण कृष्णो भवति यत्नतः । आयु प्रमाणं
सर्पाणां शत विंशोत्तरं स्मृतम् । मृत्युश्चाष्टविधो ज्ञेयः
सर्पाणाम् यथाक्रमम् । मयूरात् मानुषाच्चापि चकोराद्गो-
खुरात्तथा । विडालान्नकुलाच्चैव वराहाद्वृश्चिकात्तथा ।
एतेभ्यो यदि मुच्येत जीवेद्धि शोत्तरं शतम् । सप्ताहे तु ततः
पूर्वं दंष्ट्राणान्तु विरोहणम् । विषस्यागमनं तत्र विन्दे-
चव पुनः पुनः । एवं मासात् तु तस्येत विषकर्म समा-
रभेत् । एकविंशतिरात्रेण विषदंष्ट्रासु जायते । नागो
पार्श्वसमावर्त्ती बालसर्पस्तु उच्यते । पञ्चविंशतिरात्रस्तु
स्यात् प्राणहरो भवेत् । षण्मासाज्जातमात्रस्तु कञ्चुकं
मे प्रमुञ्चति । पादानाञ्चापि विज्ञेया द्वे शते द्वे च
विंशती । गावोमसदृशाः पादाः प्रविशन्ति क्रमन्ति च ।
कल्लोला चापि विज्ञेयं द्वे शते त्रिंशती तथा । पांशुल्य
चापि विज्ञेया द्वे शते विंशतिस्तथा । अकालजाता ये
सर्पा निर्व्विषास्ते प्रकीर्त्तिताः । पञ्चसप्ततिवर्षाणि स्या-
युस्तेषां प्रकीर्त्तितम् । रक्तपीतशुक्लदन्ता श्यानीवा म-
न्त्रयोगिनः । एते षडायुषो ज्ञेया चत्वाडारात्र भा-
रव । एकश्चास्य भवेद्दृष्टा द्वे जिह्वे च प्रकीर्त्तिते ।
दंष्ट्रापतत्तो विज्ञेया प्रजापतिवशो यथा । प्रथमा ब्रह्म-
दैवत्या द्वितीया विष्णुदैवता । तृतीया रुद्रदैवत्या
चतुर्थी यमदैवता । हीना प्रमापत सा तु वामनेन
समाश्रिता । नास्या मन्त्रा प्रयोक्तव्या औषधं नैव भे-
षजम् । वैद्यः पराङ्मुखो याति मृत्युस्तस्या विशेषणात् ।
चिकित्सा न बुधैः कार्य्या नष्टक तस्य जीवितम् ।
मकरी मासिकीं विद्यात् करालीञ्च द्विमासिकीम् । काल-
रात्री भवेत् त्रीणि चतुरो यमदूतिका । मकरी मस्तक
विद्यात् कराली कालपादिका । दक्षाकृतिः काल-
रात्री याम्या कूर्म्माकृति स्मृता । मकरी वातुका ज्ञेया
कराली पैत्तिकी स्मृता । कफात्मिका कालरात्री यम-
दूती त्रिदोषिका । शुक्ला तु मकरी ज्ञेया कराली
रक्तसन्निभा । कालरात्री भवेत् पीता कृष्णा च यम-
दूतिका" भविष्यपु० । कश्यप उवाच "सविषा दंष्ट्रयो-
र्मध्ये यमदूतो तु चेद्भवेत् । न चिकित्सा बुधैः कार्य्या
तं गताञ्च विनिर्द्दिशेत् । प्रहरार्द्धं दिवारात्रौ एकैकं
भुञ्जते स्वयं । एकस्य च समागञ्च द्वितीयं मोदयं

तथा। नागोदये च दष्टो हतो विद्धो विदारितः। कालदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा। यस्मात् पतति बिन्दुर्वा गोवालाग्रसलिलोद्धृतः। तस्मात् खदते दंष्ट्राविषं सर्पस्य दारुणम्। ज्वालायते तु सम्पूर्णे देहे संक्रमते विषम्। यावत् सङ्क्रामयेद्बाहुं कुञ्चितं वा प्रसारयेत्। अनेन क्षणमात्रेण विषं गच्छति मस्तके। एवं तु विष वेगस्तु ससर्पोऽपि सकृत्तथा। वर्द्धते रक्तमासाद्य ततो याति शिखी यथा। तैलबिन्दुर्जलं प्राप्य यथा वेगेन वर्द्धते। दंशजस्तो चाश्रयं प्राप्य मारुतेन समीरितः। ततस्तु चापत प्राप्य त्वचास्थानं विचेष्टितम्। त्वचायां द्विगुणं विद्याच्छोणिते तु चतुर्गुणम्। पित्ते तु त्रिगुणं याति श्लेष्मणि षोडश भवेत्। वायौ त्रिंशद्गुणश्चैव मज्ज्ञि षष्टिगुणं तथा। प्राणे चैकार्णवीभूते सर्वस्रोतो निरोधयेत्। श्वासशास्त्रमानेन याति साध्यमसाध्यताम्। ततोऽसौ म्रियते जन्तुर्निश्वासोच्छ्वासवर्जितः। निष्क्रान्ते तु ततो जीवे भूते पञ्चत्वमागते। तानि भूतानि गच्छन्ति यस्य यस्य यथालयम्। पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च। इत्येषामेव सङ्घातं शरीरमभिधीयते। पृथिवी पृथिवीं याति आपश्चापसु लीयते। तेजो गच्छति चादित्यं मारुतो मारुतं व्रजेत्। आकाशश्चैव आकाशे सह तेनैव गच्छति। स्वस्थाने ते प्रपद्यन्ते परस्परवियोजिता। न जीवेदागतः कश्चिदिह जन्मनि सुव्रत। विचार्य न उपेक्षेत त्वरितं तु चिकित्सयेत्। एकमस्मिन् लोके द्वितीयश्चोपपद्यते। यथा चन्द्रविषश्चैव स्थावरन्तु तथैव च। प्रथमे विषवेगे तु रोमहर्षः प्रजायते। द्वितीये विषवेगे तु स्वेदो गात्रेषु जायते। तृतीये विषवेगे तु कम्पो गात्रेषु जायते। चतुर्थे विषवेगे तु श्रोत्रान्तरनिरोधकृत्। पञ्चमे विषवेगे तु हिक्का गात्रेषु जायते। षष्ठे तु विषवेगे तु ग्रीवाभङ्गस्तु जायते। सप्तमे विषवेगे तु प्राणेभ्यो विप्रमुच्यते। सप्तधातुगता होते वैनतेयेन भाषिता। त्वचास्थाने विषप्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु। चक्षूंषि तिमिरायन्ते यतन्ते च गण्डके। एतानि यस्य चिह्नानि तस्य त्वचगतं विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। अर्कमूलमपामार्गं प्रियङ्गुं तगरं तथा। गतदाहोऽस्य दातव्यं ततः सम्पद्यते सुखम्। ततस्तस्मिन् कृते विषं न निवर्त्तेत चेद्विषम्। त्वचस्थानं ततो भित्त्वा रक्तस्थानं प्रधावति। विषे च रक्तसंप्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु।

दह्यते मुह्यते चैव शीतलं बहु मन्यते। एतानि यस्य रूपाणि तस्य रक्तगतं विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। उशीरं चन्दनं कुष्ठमुत्पलं तगरं तथा। कट्फलाकाशस्य मूलानि सिन्धुवारस्य गन्धं च। हिङ्गुञ्च मरिचञ्चैव पूर्ववेगे तु दापयेत्। बृहती हस्तिकाली च इन्द्रवारुणिमूलकम्। सर्पगन्धा हतं चैव द्वितीये परिकीर्त्तितम्। सिन्धुवारं तथा हिङ्गु तृतीये कारयेद्बुधः। नस्यं पानञ्च कुर्वीत अञ्जनं लेपनं तथा। एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम्। रक्तस्थानं ततो गत्वा पित्तस्थानं प्रधावति। पित्तस्थानगतं विषं विषे रूपाणि मे शृणु। उत्तिष्ठते निपतते दह्यते मुह्यते तथा। गात्रतः पीतता स्याद्दिशः पश्यति पीतिकाः। अतश्चाथ भवेन्मूर्च्छा न चात्मानं विजानते। विषक्रियां तस्य कुर्यात् यथा सम्पद्यते सुखम्। पिप्पली मधुकं चैव मधुसर्पिर्घृतं तथा। मधुसारमवाह्न जातिशर्करयालुकाम्। इन्द्रवारुणिमूलञ्च गवां मूत्रेण पेषयेत्। नस्यं तस्य प्रयुञ्जीत पानमालेपमञ्जनम्। एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम्। पित्तस्थानमतिक्रम्य श्लेष्मस्थानञ्च गच्छति। श्लेष्मस्थाने ततः प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु। गात्राणि तस्य रुध्यन्ते निश्वासश्च न जायते। लाला च स्रवते तस्य कण्ठो घुरघुरायते। एतानि यस्य रूपाणि श्लेष्मस्थानगतं विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। त्रिकटुकं मरिचं गोमूत्रं मधुसारकम्। एतेषां सप्तभागानि यथा मूत्रेण पेषयेत्। नस्यं पानञ्च कुर्वीत अञ्जनं लेपनं तथा। एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम्। श्लेष्मस्थानमतिक्रम्य वायुस्थानञ्च गच्छति। तस्य रूपाणि वक्ष्यामि वायुस्थानगते विषे। आध्मायते च जठरं यत्नवान्न च धावति। ईदृश कुरुते रूप दृष्टिभङ्गश्च जायते। एतानि यस्य रूपाणि तस्य वायुगतं विषम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। शोणमूलं पियालस्य रक्तं च पलाणिमली। हिङ्गुपिप्पली गुडिकाश्च कार्पाट्यश्च नस्याञ्जनलेपादीन्। एतावद सर्वविषाणि हन्यात् स्वयम्भुवा रेवरेण कृत। अञ्जनश्चैव नस्यञ्च विषं ह्यादिवासते। वायुस्थान ततो गत्वा मज्जस्थानं प्रधावति। विषे मज्जगते विप्र तस्य रूपाणि मे शृणु। दृष्टिश्च हीयते तस्य भग्नाङ्गानि सर्वाणि। एतानि यस्य रूपाणि तस्य मज्जगतं

दिशन्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। घृत मधु शर्कराच उशीरं चन्दनं तथा। एताश्च दातव्यं पानं तस्य च सुव्रत।। ततः प्रपद्यते दुःखं नतः सम्पद्यते सुखम्। अथ तस्मिन् हते योगे विषं तस्य निवर्त्तते। मज्जस्थानं ततो गत्वा मर्मस्थानं प्रधावति। विषे च मर्मसंप्राप्ते दष्टस्य यदा भवेत्। निश्चेष्टः पतते भूमौ कर्णाभ्यां बधिरो भवेत्। वारिणा सिच्यमानस्य रोमहर्षो न जायते। दण्डेन हन्यमानस्य दण्डराजी न जायते। शस्त्रेण छिद्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते। केशेषु लुच्यमानेषु नैव ते प्रपतन्ति। यस्य कर्णौ च पार्श्वौ च हनुपादौ च सन्धयः। शिथिलानि भवन्तीह स गतासुरिति श्रुतिः। एतानि यस्य रूपाणि विपरीतानि गौतम।। स्यात्तु तं विजानीयात् कश्यप-पञ्च रूपो यथा। वैद्यास्तस्य न पश्यन्ति ये पश्यन्ति कुमन्त्रिणः। विषज्ञास्तु पश्यन्ति मन्त्रौषधिसमन्विताः। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि स्वयं रुद्रेण भाषितम्। मयूरपित्तं मार्ज्जारपित्तं नकुलपित्तकम्। मत्स्यमहिषपित्तञ्च धानालोमूलमेव च। कुङ्कुमं भार्गव कटु काश्मरी च त्वच तथा। बृहत्यश्च शिग्रुकं पद्मस्य कुसुमं च। एतानि समभागानि गोमूत्रेण च पेषयेत्। एषोऽगदो यस्य हस्ते दष्टेन म्रियते न वै। काकाहिनापि दष्टोऽपि छिन्नं भवति निर्विषः। छिन्नमेव महादिव्यं स्वतसञ्जीवनौषधम्। अञ्जनञ्चैव नस्यञ्च छिन्नं दद्यात् विषार्त्तस्य।" गरुडपु०। काश्यप उवाच "अतःपरं प्रवक्ष्यामि नागानां रूपलक्षणम्। सर्पदष्टस्य तथा चनागादुद्भिषपुङ्गव।। अथ उरगेण दष्टस्य ऊर्द्ध्वा दृष्टिः प्रजायते। पश्चाद्दष्टस्य तदा अधो-दृष्टिः प्रजायते। नपुंसकेन दष्टस्य व्यत्ययः प्रजायते। रूपा दष्टस्य या नार्या दृष्टिर्ज्ञेया द्विजोत्तम।। कुमारेणापि दष्टस्य दक्षिणा एव जायते। वृद्धस्य तथा वाय दष्टस्य तथा स्वेदश्च जायते। रोमाञ्चः स्यात् प्रति-कया वैवर्ण्यमपि जायते। पन्नगी प्रसवकाले दिवा सर्पो विनाशिकः। नपुंसकस्तु सन्ध्यायां कश्यपेन तु भाषितम्। चक्राकारे तु दष्टानामुदके गहने वने। कृतस्य वै प्रमत्तस्य पदे सर्पो न दृश्यते। दष्टरूपाण्य-जानन् वै अथ वैद्याश्चिकित्सन्ति चतुर्विधास्तु सम्प्रोक्ता पन्नगास्तु महात्मना। दर्वीकरा मण्डलिनो राजिला व्यन्तरास्तथा। दर्वीकरा वातविषा मण्डला: पैत्तिकाः

स्मृताः। श्लेष्मा राजिला ज्ञेया व्यन्तराः सान्निपा-तिकाः। एतान् परीक्षयेद्गाढं सर्पाणान्तु पृथक् पृथक्। सर्पदष्टं दर्वीकराणान्तु जायते वातलक्षणम्। एतत् प्रमत्त रक्तं शोणितं मण्डलिनस्यते। पिच्छिलं राजिलं स्वल्पं न दष्टं व्यन्तरके तथा। चत्वारः सर्पास्तु चत्वारः पञ्चमो नोपलभ्यते। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्च शूद्रश्चैव चतु-र्थकः। ब्राह्मणे मधुरं दद्यात् तिक्तं दद्यात्तथोत्तरे। वैश्ये कटुफलं दद्यात् शूद्रे तिक्तरसेन वा। ब्राह्मणेन तु दष्टस्य दाहो गात्रेषु जायते। मूर्च्छा च प्रबला स्याद्वै न ज्ञानमभिजायते। शरीरं च कम्पते हृदयञ्च स्वात्मन्या-सन्नाश जायते। तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम्। अश्वगन्धागन्धानां सिन्धुवारं सुराजयम्। एतत् सर्पिः समायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत्। एतेनै-वोपचारेण सुखी भवति मानवः। क्षत्रियेण तु दष्टस्य कम्पो गात्रेषु जायते। मूर्च्छा मोहस्तथा स्याद्वै न ज्ञानमभिजायते। जायते वेदना तस्य ऊर्द्ध्वश्वास निरोधते। तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम्। अर्क्कमूलसमानानि त्रिकटुनत्र वारुणीम्। एतत् सर्पिः-समायुक्तं पानं तस्य प्रदापयेत्। एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः। वैश्येनापि हि दष्टस्य शृणु रूपाणि यानि तु। शोथः कोपो ज्वाला च नवोढ्वति वेदना। मूर्च्छा च प्रबला यस्य आत्मानं नाभिनन्दति। तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम्। अश्वगन्धा च गोमूत्रं लक्ष्मणं सगुग्गुलम्। शिरीषार्कपलाशञ्च श्वेता च गिरिकर्णिकाम्। गोमूत्रेण समायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत्। एष वैश्येन दष्टानामगदः परिकी-र्त्तितः। शूद्रेणापि हि दष्टस्य शृणु तत्त्वेन गौतम।। कम्पते वेपते चैव ज्वरः शीतश्च जायते। खङ्गानि स्खलु स्वनायन्ते शूद्रदष्टस्य लक्षणम्। तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम्। पद्मस्य नीलपद्मस्यैव मूलं पद्मस्य केशरम्। मधु मधूकसारश्च श्वेता च गिरिकर्णिका। एतानि समभागानि पेषयेत् शीतवारिणा। पानं नस्या-ञ्जनं सद्यः सुखी भवति मानवः। पूर्वाह्णे चरते विप्रो मध्याह्ने क्षत्रियश्चरेत्। अपराह्णे चरेद्वैश्यः शूद्रः सन्ध्यापरो भवेत्। आहारञ्चान्नपुष्पाणि ब्राह्मणाना-मिदुर्बुधाः। मूषिका क्षत्रियाणान्तु आहारो द्विज-सत्तम।। वैश्या मण्डूकनक्षत्र शूद्राः सर्वाशनकथा। अग्रतो दशते विप्रः क्षत्रियो दक्षिणेन तु। वामपार्श्वे

यदा वैश्यः पश्चाद्वै शूद्रं खादयेत् । मदकाले तु सम्प्राप्ते पीड्यमाना महाविषा । अवेलायां दशन्ते वै मैथुनार्त्ता भुजङ्गमाः । पुष्पगन्धाः स्मृता विप्राः क्षत्रियाश्चन्दनावहाः । वैश्याश्च घृतगन्धा वै शूद्राः मत्स्यगन्धिनः । वासं तेषां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः । नदीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च । आरामेषु पवित्रेषु शुचिष्वायतनेषु च । वसन्ति ब्राह्मणाः सर्पा ग्रामद्वारे चतुष्पथे । क्षत्रियो वसते नित्यं तोरणेषु पुरेषु च । गोशालाश्वशालासु पलालेषु तटेषु च । गोष्ठेषु पथि हर्म्म्येषु विप्र ! वैश्या वसन्ति च । अविविक्तेषु स्थानेषु निर्झरेषु वनेषु च । शून्यागारे श्मशाने च शूद्रा विप्र ! वसन्ति च । श्वेताश्च कपिलाश्चैव ये सर्पास्त्वनलप्रभाः । मनस्विन सात्त्विका ये ब्राह्मणास्ते बुधैः स्मृताः । रक्तवर्णसुवर्णाभाः प्रवालमणिसन्निभाः । सूर्य्यप्रभास्तथा विप्र ! क्षत्रियास्ते भुजङ्गमाः । नानाविचित्रराजीभिः रजतीवर्णसन्निभाः । बाणपुष्पसुवर्णाभा वैश्यास्ते च भुजङ्गमाः । काकोदरनिभाः केचित् ये च अञ्जनसन्निभाः । काकवर्णा धूम्रवर्णास्ते शूद्राः परिकीर्त्तिताः । यस्य सर्पेण दष्टस्य दशमङ्गुलमन्तरम् । कालदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा । यस्य सर्पेण दष्टस्य दंशं द्व्यङ्गुलमन्तरम् । यौवनस्थेन दष्टस्य एतद्भवति लक्षणम् । यस्य सर्पेण दष्टस्य सार्द्धद्व्यङ्गुलमन्तरम् । वृद्धदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा" भविष्यपु० । "स्थानान्यादौ प्रवक्ष्यामि नष्टा दष्टो न जीवति । चितावल्मीकशैलादौ कूपे च विवरे तरोः । दंशे रेखात्रयं यस्य प्रच्छन्नं स न जीवति । षष्ठ्यास्तु कर्कटे मेषे मूलाश्लेषामघादिषु । कक्षाश्रोणिगले सन्धौ शङ्खकर्णोदरादिषु । दण्डी शस्त्रधरो भिक्षुर्नग्नादिः कालदूतकः । वक्त्रे बाह्वोश्च ग्रीवायां पृष्ठे च न हि जीवति । पूर्व्वं दिनपतिर्भुङ्क्ते स्वार्द्धयामन्ततः परे । शेषाः षष्ठांशं प्रतिदिनं षट्सङ्ख्यापरिवर्त्तनैः । नागभोगक्रमो ज्ञेयो रात्रौ वारविवर्त्तनैः । शेषोऽर्कः फणिपश्चन्द्रस्तक्षको भौम ईरितः । कर्कोटोऽज्ञो गुरुः पद्मो महापद्मश्च भार्गवः । शङ्खः शनैश्चरो राहुः कुलिकश्चाह्वयो मताः । रात्रौ दिवा सुरगुरोर्भोगे स्यादनरान्तकः । पङ्क्तेः कालो दिवा राहुः कुलिकेन सह स्थितः । शनार्कसन्धिसत्त्वः च येषां कालयतीश्वरेत् । याच दिनक्षक्रियालियुगभूरेकमागतः । दिवा षड्वेदनेत्रादि-पञ्चत्रिवसुसप्तांशकैः । पादाङ्गुष्ठे पादपृष्ठे गुल्फे जानुनि लिङ्गके । नाभौ हृदि स्तनतटे कण्ठे नासापुटेक्षणे । कर्णयोश्च भ्रुवोः शङ्खे मस्तके प्रतिपत्क्रमात् । तिष्ठेच्चन्द्रश्च जीवेन पुंसो दक्षिणभागके । कायस्य वामभागे तु स्त्रिया वायुवहक्रमात् । अमृतत्वगतो मोक्षो निवर्त्तेत च मर्द्दनात्" गारुडे १८ अ० । "आषाढादित्रिमासेषु स्यात् गर्भो मासचतुष्टये । अण्डकानां शते द्वे च चत्वारिंशत् प्रसूयते । सर्पा ग्रसन्ति सूतौ तान् विना स्त्रीं, पुंनपुंसकान् । उन्मीलतेऽक्षि सप्ताहात् कृष्णो मासाद्भवेद्बहिः । द्वादशाहात् सुबोधः स्याद्दन्ताः स्युः सूर्य्यदर्शनात् । द्वात्रिंशद्दिनविंशत्या चतस्रस्तेषु दंष्ट्रिकाः । कराली मकरी कालरात्री च यमदूतिका । एतास्ताः सविषा दंष्ट्रा वामदक्षिणपार्श्वगाः । षण्मासान्मुच्यते कृत्तिं जीवेत् षष्टिसमाद्वयम् । नागाः सूर्य्यादिवारेशाः सप्त उक्ता दिवानिशि । तेषां षट् प्रतिवारेषु कुलिकः सर्व्वसन्धिषु । शङ्खेन वा महाब्जेन सह तस्योदयोऽथ वा । द्वयोर्वै नाडिकयोरन्तरं कुलिकोदयः । दुष्टः स कालः सर्व्वत्र सर्व्वदंशे विनिर्द्दिशेत् । कृत्तिका भरणी स्वातिर्मूलं पूर्व्वत्रयाश्विनी । विशाखार्द्रा मघाश्लेषा चित्रा श्रवणरोहिणी । हस्ता मन्दकुजौ वारौ पञ्चमी चाष्टमी तिथिः । षष्ठी रिक्ता शिवा निन्द्या पञ्चमी च चतुर्द्दशी । सन्ध्याचतुष्टयं दुष्टं दग्धयोगाश्च राशयः । एकद्विबहवो दंशा दष्टविद्धश्च खण्डितम् । अदंशमवगुप्तं स्याद्दंशमेवं चतुर्विधम् । त्रयो द्व्येकक्षता दंशा वेदना रुधिरं क्षपाम् । नक्तं द्व्येकाङ्घ्रिकूर्माभा दंशाश्च यमचोदिताः । दाही पिपीलिकास्पर्शी कण्ठशोथरुजान्वितः । सतोदो ग्रन्थितो दंशः सविषो न्यस्तनिर्विषः । देवालये शून्यगृहे वल्मीकोद्यानकोटरे । रथ्या सन्धौ श्मशाने च शुष्कद्रौ सिन्धुसङ्गमे । द्वीपे चतुष्पथे सौधे गृहेऽब्जे पर्व्वताग्रतः । बिलद्वारे जीर्णकूपे जीर्णवेश्मनि कुड्यके । शिग्रुश्लेष्मातकाक्षेषु जम्बूडुम्बरकेषु च । वटे च जीर्णप्राकारे खास्यहृत्कक्षजत्रुषि । तालौ शङ्खे गले मूर्ध्नि चिबुके नाभिपादयोः । दंशोऽशुभः" अग्निपु० । सुश्रुते तद्दंशलक्षणभेदादिर्द्दर्शितो यथा

"तत्र सर्व्वेषां सर्पाणां सामान्यत एव दष्टलक्षणं वक्ष्यामः । किं कारणं विषं हि निशितमिति शायनिकृतमहदाशुकारि मुहूर्त्तमप्युपेक्षितमातुरमतिपातयति । अ वात-

कषायोऽस्ति वाक्यमूहमनर्थकम् । प्रत्येकमपि दष्टलक्षणेऽभिहिते सर्पस्य त्रैविध्यं भवति । तस्मात्त्रैविध्यमेव वक्ष्यामः । एतद्धातुरहितमसम्मोहकरञ्च । अपि चात्रैव सर्वसर्पव्यञ्जनावबोधः ।

तत्र दर्वीकरविषेण त्वङ्नयननखदशनमूत्रपुरीषदंशकृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धिवेदना कटीपृष्ठग्रीवादौर्बल्यं जृम्भणं वेपथुः स्वरावसादो घुर्घुरको जडता शुष्कोद्गारः कासश्वासौ हिक्का वायोरूर्ध्वगमनं शूलोद्वेष्टनं तृष्णा लालास्रावः फेनागमनं स्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति ।

मण्डलिविषेण त्वगादीनां पीतत्वं शीताभिलाषः परिधूपनं दाहस्तृष्णा मदो मूर्च्छा ज्वरः शोणितागमनमूर्ध्वमधश्च मांसानामवशातनं श्वयथुर्दंशकोथः पीतरूपदर्शनमाशुकोपस्तास्ताश्च पित्तवेदना भवन्ति ।

राजिमद्विषेण शुक्लत्वं त्वगादीनां शीतज्वरो रोमहर्षः स्तब्धत्वं गात्राणामादंशशोफः सान्द्रकफप्रसेकश्छर्दिरभीक्ष्णमक्ष्णोः कण्डूः कण्ठे श्वयथुर्घुर्घुरक उच्छ्वासनिरोधस्तमःप्रवेशस्तास्ताश्च कफवेदना भवन्ति ।

पुरुषाभिदष्ट ऊर्ध्वं प्रेक्षतेऽधस्तात् स्त्रिया सिराश्चोत्तिष्ठन्ति ललाटे । नपुंसकाभिदष्टस्तिर्यक्प्रेक्षी भवति । गर्भिण्या पाण्डुमुखोऽध्मातश्च । सूतिकया कुक्षिशूलार्त्तो रुधिरं मेहत्युपजिह्विका चास्य भवति । ग्रासार्थिनान्नं काङ्क्षति । वृद्धेन मन्दा वेगाश्च । बालेनाशु मृदवश्च । निर्विषेणाविषलिङ्गम् । अन्धाहिनेत्यन्धत्वमित्येके । ग्रसनादजगरः शरीरप्राणहरो न विषात् । तत्र सद्यःप्राणहराहिदष्टः पतति शस्त्राभिहत इव भूमौ स्रस्ताङ्गः स्वपिति ।

तत्र सर्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्त वेगा भवन्ति तत्र दर्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत् प्रदुष्टं कृष्णतामुपैति तेन कार्ष्ण्यं पिपीलिकापरिसर्पणमिव चाङ्गे भवति । द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं कृष्णता शोफो ग्रन्थयश्चाङ्गे भवन्ति । तृतीये मेदो दूषयति तेन दंशक्लेदः शिरोगौरवं स्वेदश्चक्षुर्ग्रहणञ्च । चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति । तेन तन्द्राप्रसेकसन्धिविश्लेषा भवन्ति । पञ्चमेऽस्थीन्यनुप्रविशति प्राणमग्निञ्च दूषयति तेन पर्वभेदो हिक्का दाहश्च भवति । षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति ग्रहणीञ्चात्यर्थं दूषयति तेन गात्राणां गौरवमतीसारो हृत्पीडा मूर्च्छा च भवति । सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति व्यानञ्चात्यर्थं कोपयति कफञ्च सूक्ष्मस्रोतोभ्यः प्रच्यावयति तेन श्लेष्मवर्त्तिप्रादुर्भावः कटीपृष्ठभङ्गः सर्वचेष्टाविघातो लालास्वेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधश्च भवति ।

तत्र मण्डलिनां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्प्रदुष्टं पीततामुपैति तत्र परिदाहः पीतावभासता चाङ्गानां भवति द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं पीततापरिदाहौ दंशे श्वयथुश्च भवति । तृतीये मेदो दूषयति तेन पूर्ववच्चक्षुर्ग्रहणं तृष्णा दंशे क्लेदः स्वेदश्च । चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य ज्वरमापादयति पञ्चमे परिदाहं सर्वगात्रेषु करोति । षष्ठसप्तमयोः पूर्ववत् ।

राजिमतां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्प्रदुष्टं पाण्डुतामुपैति तेन रोमहर्षः शुक्लावभासश्च पुरुषो भवति । द्वितीये मांसं दूषयति तेन पाण्डुतात्यर्थं जाड्यं शिरःशोफश्च भवति । तृतीये मेदो दूषयति तेन चक्षुर्ग्रहणं दंशक्लेदः स्वेदो घ्राणाक्षिस्रावश्च भवति । चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य मन्यास्तम्भं शिरोगौरवञ्चापादयति । पञ्चमे वाक्सङ्गं शीतज्वरञ्च करोति षष्ठसप्तमयोः पूर्ववदिति ।

भवन्ति चात्र । धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः सम्परिकीर्त्तिताः । तास्वेकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुरुते विषम् । येनान्तरेण तु कलां कालकल्पं भिनत्ति हि । समीरणेनोह्यमानं तत्तु वेगान्तरं स्मृतम् । शूनाक्ष प्रथमे वेगे पशुर्ध्यायति दुःखितः । लालास्रावी द्वितीये तु कृष्णाङ्गः पीड्यते हृदि । तृतीये च शिरोदुःखं सकण्ठग्रीवस्तथैव च । चतुर्थे वेपते मूढः खादन् दन्तान् जहात्यसून् । केचिद्वेगत्रयं प्राहुरन्त्यस्थैतेषु तद्विदः । ध्यायति प्रथमे वेगे पक्षी सम्भ्राम्यते परम् । द्वितीये विह्वलः प्रोक्तस्तृतीये मृत्युमृच्छति । केचिदेकं विहङ्गेषु विषवेगमुशन्ति हि । मार्जारनकुलादीनां विषं नातिप्रवर्त्तते । "अथातः सर्पदष्टचिकित्सितकल्पं व्याख्यास्यामः । सर्वैरेवादितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः । दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टा(नाग)-श्चतुरङ्गुले । प्लोतचर्मान्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च । न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम् । दहेद्दंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते । आचूषणच्छेददाहाः सर्वत्रैव तु पूजिताः । प्रतिपूर्य मुखं वस्त्रैर्हितमाचूषणं भवेत् । स दष्टव्योऽथ वा सर्पो लोष्टो वापि हि तत्क्षणम् । अथ मण्डलिना दष्टं न कथञ्चन दाहयेत् । स पित्तविषबाहुल्याद्दंशो दाहं विसर्पति । अरिष्टामपि

मन्त्रैश्च प्रयोयान्मन्त्रकोविदः। सा तु रज्ज्वादिभिर्बद्धा विषप्रतिकरी मता। देवब्रह्मर्षिभिः प्रोक्ता मन्त्राः सत्यतपोमयाः। भवन्ति नान्यथा क्षिप्रं विषं हन्युः सुदुस्तरम्। विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः। यथा निवार्यते क्षिप्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः। मन्त्राणां ग्रहणं कार्य्यं स्त्रीमांसमधुवर्जिना। मिताहारेण शुचिना कुशास्तरणशायिना। गन्धमाल्योपहारैश्च बलिभिश्चापि देवताः। पूजयेन्मन्त्रसिद्ध्यर्थं जपहोमैश्च यत्नतः। मन्त्रास्तु विधिना प्रोक्ता हीना वा स्वरवर्णतः। यस्मान्न सिद्धिमायान्ति तस्माद् योज्योऽगदक्रमः। समन्ततः सिराः दंशाद्विद्धेषु कुशलो भिषक्। शाखाग्रे वा ललाटे वा वेध्यास्ता विसृते विषे। रक्ते निर्ह्रियमाणे तु कृत्स्नं निर्ह्रियते विषम्। तस्माद्विस्रावयेद्रक्तं सा ह्यस्य परमा क्रिया"।

सर्पकङ्काली स्त्री० सर्पस्येव कङ्कालमङ्गविशेषो यस्याः गौरा० ङीष्। सर्पविषघातिन्यां लतायां शब्दच०।

सर्पगन्धा स्त्री सर्पं तद्विषं गन्धयति हिनस्ति गन्ध-अण्। विषहारिण्यां लतायां जटा०। [हरीलतायां रत्नमा०।

सर्पघातिनी स्त्री सर्पं तद्विषं हन्ति हन-णिनि। सर्पविष-

सर्पतृण पु स्त्री० सर्पस्तृणमिवानायासच्छेद्यो यस्य। नकुले हेमच०।

सर्पदंष्ट्र पु० सर्पस्य दंष्ट्रेव पुष्पमस्य। १नागदन्तीवृक्षे शब्दच०। सर्पस्य दंष्ट्रेव स्पर्शने दुःखदत्वात्। २वृश्चिकालीलतायां स्त्री (विछाति) रत्नमा०। [ङ्का राजनि०।

सर्पदंष्ट्रिका स्त्री सर्पदंष्ट्राऽऽकारेऽस्त्यस्याः ठन्। अजशृ-

सर्पदण्डी स्त्री सर्पं तद्विषं दण्डयति दण्ड-अण्। गोरक्षीवृक्षे राजनि०। [ङीप्। नागदन्तीवृक्षे राजनि०।

सर्पदन्ती स्त्री सर्पस्य दन्त इव पुष्पमस्त्यस्याः अच् गौरा०

सर्पनामा स्त्री सर्पस्य नामान्तं वाचकशब्दे। सर्पकङ्कालीभेदे शब्दच०।

सर्पदमनी स्त्री सर्पान् दमयति अनया दम-णिच्-करणे ल्युट् ङीप्। वन्ध्याकर्कोट्यां राजनि०। [राजनि०।

सर्पपुष्पी स्त्री सर्पं सर्पदन्त इव पुष्पमस्याः। नागदन्त्यां

सर्पफणिज पु० सर्पस्य फणे जायते जन-ड। सर्पफणजातमणौ शब्दमा०।

सर्पभुज् पु० सर्पं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। १मयूरे हेमच०। २सर्पभक्षके गरुडादौ च। [अमर०।

सर्पराज पु० सर्पाणां राजा टच् समा०। वासुकौ नागभेदे

सर्पलता स्त्री सर्प इव लता। नागवल्ल्यां ताम्बूल्यां राजनि०

सर्पसत्र न० सर्पेण होम्यद्रव्येण तन्नाशनार्थं वा सत्रम्। जनमेजयानुष्ठिते महाभारतप्रसिद्धे सर्पनाशनार्थे यज्ञभेदे भा०आ० ५१अ०५८अ० तत्कथा दृश्या।

सर्पसहा स्त्री सर्पं सहते सह-अच्। सर्पकङ्कालीलतायां राजनि०। [च।

सर्पहन् पु० सर्पं हन्ति हन-क्विप्। १नकुले हेमच० २गरुडे

सर्पाक्षी स्त्री सर्पस्येवाक्षि पुष्पं यस्याः षच् समा०। १गन्धनाकुल्याम् राजनि०। [२महिषकन्दभेदे च राजनि०।

सर्पाख्य पु० सर्पस्याख्याऽऽख्या यस्य। १नागकेशरे रत्नमा०।

सर्पाङ्गी स्त्री सर्पस्येवाङ्गं यस्याः ङीष्। १सर्पकङ्कालीलतायां रत्नमा०। २सिंहल्यां राजनि०।

सर्पादनी स्त्री सर्पं सर्पविषमत्त्यनया अद-ल्युट् ङीप्। नाकुल्यां राजनि०। [प्रभृतयोऽप्यत्र।

सर्पाराति पु० ६त०। १गरुडे हेमच० २नकुले च सर्पारि-

सर्पावास न० सर्पाणामावासो यत्र। १चन्दनवृक्षे राजनि०। ६त०। २सर्पाणामावासे पु०।

सर्पाशन पु स्त्री० सर्पमश्नाति अश-ल्युट्। १मयूरे हला०। स्त्रियां ङीप्। २गरुडे पु०।

सर्पिस् न० सृप-इसि। घृते अमरः।

सर्पिणी स्त्री सृप-णिनि ङीप्। १सर्पयोषिति शब्दर०। २क्षुपभेदे राजनि०। ३गमनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सर्पेष्ट न० सर्पैणां भुजगानामिष्टम्। चन्दने रत्नमा०।

सर्पेष्ट न० सर्पाणामिष्टम्। चन्दने जटा० २सर्पाभीष्टे त्रि०।

सर्व सर्पणे भ्वा०पर०सक० सेट्। सर्वति असर्वीत्। णोपदेशत्वात् न णत्वमित्येके णोपदेश एव न्याय्य।

सर्व पु० सृ-व तस्य नेत्त्वम्। १शिवे २विष्णौ च विष्णुस०। "असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययौ। सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात् सर्वमेतं प्रचक्षते" विष्णुपु० तन्नामनिरुक्तिः। तथा च सर्वं व्याप्यत्वेन उत्पाद्यत्वादिना वाऽस्त्यस्य अच्। ३समग्रे ४सकले च त्रि० अमरः। असंज्ञायामस्य सर्वनामत्वम् तत्कार्य्यं च। सर्वशब्दार्थस्तु स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मव्यापकतादृशधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यपर्य्याप्तिकधर्मावच्छिन्नः गा०श०। "व्यापकत्वावच्छिन्न" दिनकरी। यथा सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ सर्वपदार्थः। "बुद्धिविषयत्वावच्छिन्नसमूहत्ववान्" इति प्राञ्चः वदन्ति। [२सर्वसोढरि त्रि०।

सर्वसहा स्त्री सर्वं सहते अच् मुम् च। १पृथिव्याम् अमरः

सर्वकर्त्तृ पु० सर्वं करोति कृ-तृच् । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दर० । २परमेश्वरे च ।

सर्वकर्मीण त्रि० सर्वकर्म्मभ्योऽलं ख । सर्वकरणसमर्थे पदार्थे "मत्या मे सर्वकर्मीणाः" इति भट्टिः । [नटे शब्दर० ।

सर्वकेशिन् पु० अभिनेयानां सर्वेषामिव केशोऽस्त्यस्य इनि ।

सर्वक्षार पु० सर्वं क्षारमयं । (सावान)ख्याते पदार्थे राजनि०

सर्वग न० सर्वं गच्छति गम-ड । १जले २शिवे ३परमेश्वरे पु० मेदि० । ४वायौ ५आत्मनि च पु० शब्दमा० । ६सर्वगामिनि त्रि० । ७प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री शब्दच० टाप् ।

सर्वगन्ध न० सर्वे गन्धा अत्र । "चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कुमम् । लवङ्गसहितञ्चैव सर्वगन्धं प्रकीर्त्तितम्" भावप्र० उक्ते १गन्धद्रव्यसमूहभेदे । सर्वान् गन्धयति हिनस्ति संहारकाले गन्ध-अच् सर्वगन्धा उत्पादकतया सन्त्यस्य वा । २परमेश्वरे सर्वनाशकत्वात् सर्वगन्धहेतुत्वाद्वाऽस्य तथात्वम् ।

सर्वग्रन्थि पु० सर्वत्र ग्रन्थिरिवास्य । १पिप्पलीमूले राजनि० ।

सर्वङ्कष पु० सर्वं कषति कष खच् मुम् च । १पामे २सर्वातिरेकिणि त्रि० । [हि०को० ।

सर्वजनीन त्रि० सर्वजनेषु विदितः ख । सर्वत्र विख्याते

सर्वज्ञ पु० सर्वं जानाति ज्ञा-क । १शिवे २बुद्धे अमर । ३परमेश्वरे च "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" श्रुतिः । ४सर्वज्ञानकर्त्तरि त्रि० । ५दुर्गायां स्त्री "सर्वज्ञा सर्ववेत्तृत्वात्" देवीपु० ४५अ० ।

सर्वतःशुभा स्त्री सर्वत्र शुभं यस्याः । प्रियङ्गुवृक्षे शब्दच० ।

सर्वतस् अव्य० सर्व+तसिल् । समन्तत इत्यर्थे अमरः ।

सर्वतिक्ता स्त्री सर्वत्र तिक्ता । काकमाच्यां राजनि० ।

सर्वतोभद्र पु०न० सर्वतो भद्राणि स्थानानि यस्य । १चतुर्द्वारयुक्ते १गृहभेदे प्रतिष्ठादौ पूज्यदेवतानां २मण्डलभेदे सर्वतोभद्रमण्डलशब्दे दृश्यम् । ज्योतिषोक्ते ३शुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१५पृ० दृश्यम् । अलङ्कारोक्ते बन्धभेदात्मके ४चित्रकाव्ये च । अलङ्कारशब्दे ४०७पृ० दृश्यम् सर्वतो भद्रकत्वात् । ५निम्बवृक्षे पु० अमर । ६गाम्भार्यां ७नटयोषिति च स्त्री मेदि० ।

सर्वतोभद्रचक्र न० सर्वतो भद्रं यत्र तादृशं चक्रम् । ज्योतिषोक्ते शुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१५ पृ० दृश्यम् । [भेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ० दृश्यम् ।

सर्वतोभद्रबन्ध पु० सर्वतो भद्राकारेण बन्धः । चित्रकाव्य

सर्वतोभद्रमण्डल न० सर्वतो भद्रनामकं मण्डलम् । शारदातिलकाद्युक्ते प्रतिष्ठादौ—पूज्यदेवतामण्डलभेदे तल्लक्षणप्रकारस्तु हेमाद्रौ स्कान्दे "प्रागुदीच्यां गता रेखाः कुर्य्यादेकोनविंशतिम् । खण्डेन्दुवह्निपात् कोष्ठैरङ्कुला पञ्चभिः पदैः । एकादशपदा वल्ली भद्रन्तु नवभिः पदैः । चतुर्विंशतिपदा वापी परिधिर्विंशता पदैः । मध्ये षोडशभिः कोष्ठैः पद्ममष्टदलं स्मृतम् । श्वेतेन्दुः खण्डवा, कण्ठं वल्लीं नीलेन पूरयेत् । भद्रा रक्ता सिता वापी परिधिः पीतवर्णकः । बाह्यान्तरदलैः श्वेता कर्णिका पीतवर्णिका । परिध्यावेष्टितं पद्मं बाह्ये सत्त्वरजस्तमः । तन्मध्ये स्थापयेद्देवान् ब्रह्माद्यान् सुरासुरानिति" । शारदायामन्यथोक्तं यथा "चतुरस्रचतुष्कोष्ठे कर्णसूत्रसमन्विते । चतुर्ष्वपि च कोष्ठेषु कोणसूत्रचतुष्टयम् । तत कोष्ठेषु मत्स्याः सुसूत्रेषु सूत्राणि पातयेत् । यावत् शतद्वयं मन्त्री षट्पञ्चाशत् पदान्यपि । तावदनेन विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत् । षट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत् पद्मं सुलक्षणम् । षट्पङ्क्तया भवेत् पीठं पङ्क्तियुग्मं तु वीथिका । द्वारशोभोपशोभाः स्युः शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत् । शास्त्रोक्तविधिना मन्त्री ततः पद्मं समालिखेत् । पद्मक्षेत्रस्य सन्त्यज्य द्वादशांशं बहिः सुधीः । तन्मध्यं विभजेद् वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः । आद्यं स्यात् कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम् । तृतीयं पद्मपत्राणां सम्प्रोक्तेन दलात्मकम् । बाह्यवृत्तान्तरालस्य मानेन विधिना सुधीः । निधाय केशराग्रेषु परितोऽष्टनिशाकरान् । लिखित्वा सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत् । दलाग्राणां यन्मानं तन्मानाद् वृत्तमालिखेत् । तदन्तरालतन्मध्यसूत्रयोरुभयतः सुधीः । आलिखेद् बाह्यकोणेन दलाग्राणि समन्ततः । दलमूलेषु युग्मं केशराणि प्रकल्पयेत् । एतत् साधारणं प्रोक्तं पङ्कजं तन्त्रवेदिभिः । पदानि त्रीणि पादार्थं पीठकोणेषु मार्जयेत् । अवशिष्टैः पदैर्विद्वान् पीठगात्राणि कल्पयेत् । पदानि वीथिसंस्थानि मार्जयेत् पङ्क्तिभेदतः । दिक्षु द्वाराणि रचयेत् द्विपक्षं कोष्ठकैस्ततः । पदैस्त्रिभिरथैकेन शोभाः स्युर्द्वारपार्श्वयोः । उपशोभाः स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठैरनन्तरम् । अवशिष्टैः पदैः षड्भिः कोणानां स्याच्चतुष्टयम् । रक्तेन पञ्चभिर्द्वैर्मण्डलं तन्मनोहरम् । पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवम् । कुसुम्भचूर्णमरुणं कृष्णं दग्धपुलाकजम् । बिल्वादिपत्रजं श्याममित्युक्तं वर्णपञ्चकम् । पङ्कजोक्तविधिविस्ताराः सीमारेखाः सिताः

शुभाः। कर्णिका पीतवर्णेन केसराण्यरुणेन च। शुक्लवर्णानि पत्राणि तत्सन्धीन् श्यामलेन च। रजसा रञ्जयेन्मन्त्री यद्वा पीतेन कर्णिका। केसराः पीतरक्ताः स्यू रक्तानि दलान्यपि। सन्धयः कृष्णवर्णाः स्युः सितेनाप्यसितेन वा। रञ्जयेत् पीठमागांश्च पादाः स्यू रक्तप्रभाः। गात्राणि तस्य शुक्लानि वीथीषु चतसृष्वपि। आलिखेत् कल्पलतिकादलपुष्पफलान्विताः। वर्णैर्नाना विधैश्चित्रा सर्वदृष्टिमनोहराः। द्वाराणि श्वेतवर्णानि शोभा रक्ताः समीरिताः। उपशोभाः पीतवर्णाः कोणान्यसितभानि च। तिस्रो रेखा बहिः कार्य्याः सित रक्तासिताः क्रमात्। मण्डलं सर्वतोभद्रमेतत् साधारणं स्मृतम्"। अपरञ्च "चतुरस्रं भुवं भित्त्वा दिग्भ्यो द्वादशधा सुधीः। पातयेत् तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दृश्यते शतम्। चतुश्चत्वारिंशदाढ्यं पश्चात् षट्त्रिंशता स्वजम्। कोष्ठैः प्रकल्पयेत् पीठं पङ्क्त्या नैवाम्न वीथिकाः। द्वारशोभे यथा पूर्वमुपशोभा न दृश्यते। अवशिष्टैः पदैः कुर्य्यात् षड्भिः कोष्ठानि तन्त्रवित्। विदध्यात् पूर्ववत् शेषमेवं वा मण्डलं स्मृतम्"। "चतुरस्रे चतुःषष्टिं पदान्यारचयेत् सुधीः। पदैश्चतुर्भिः पद्मं स्यात मध्ये तत् पूरिता पुनः। वीथीशतस्य कुर्वीत मण्डलान्तरशालिकाः। दिग्गतेषु चतुष्कोषु पङ्कजानि समालिखेत्। विदिग्गतचतुष्काणि भित्त्वा षोडशधा सुधीः। मार्जयेत् स्वस्तिकाकारं श्वेतपीतारुणासितैः"। मार्जनमाह राघवभट्टधृतम् "विदिग्गतचतुष्कोणान् भित्त्वा षोडशधा सुधीः। वज्राद्रिकोष्ठसिद्ध्यै मध्योर्ध्वमपि मार्जयेत्। रजोभिः पूरयेत्तानि स्वस्तिकानि शिवादिषु। प्राक् प्रोक्तेनैव मार्गेण शेषमन्यत् समापयेत्। नवनाभमिदं प्रोक्तं मण्डलं सर्वसिद्धिदम्। पञ्चाब्जमण्डलं प्रोक्तमेतत् स्वस्तिकमण्डितम्। दीक्षाया देवपूजाया मण्डलानां चतुष्टयम्। सर्वतन्त्रानुसारेण प्रोक्तं सर्वसमृद्धिदम्"।

सर्वतोमुख न० सर्वतोमुखमस्य। १जले अमर २आकाशे मेदि० ३शिवे ४ब्रह्मणि ५परमेश्वरे ६आत्मनि च पु० मेदि०। ७ब्रह्मणे शब्दच० ८स्वर्गे ९अग्नौ शब्दमा०। "सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्"। विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु" ति०त० उक्ते वह्नेस्तथात्वम्। [त्रित्यर्थे।

सर्वत्र अव्य० सर्व-त्रल्। सर्वस्मिन् काले देशे सदार्थे दिशि

सर्वत्रग पु० सर्वत्र गच्छति गम-ड। १वायौ शब्द५० २सर्वत्रगामिनि त्रि०। [र्वत्र गन्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सर्वत्रगामिन् पु० सर्वत्र गच्छति गम-णिनि। १वायौ २स

सर्वथा अव्य० सर्वप्रकारम् थाल्। १सर्वप्रकारे २अत्यन्ते ३प्रतिज्ञायां ४हेतौ च शब्दर०।

सर्वदम पु० सर्वान् दमयति दम-णिच्-अण्। सर्वदमने शाकुन्तले भरतनृपे हेमच०।

सर्वदमन पु० सर्वान् दमयति दम-णिच्-ल्यु। १दुष्मन्तपुत्रे भरतनृपे त्रिका०। २सर्वदमनकर्त्तरि त्रि०।

सर्वदर्शिन् पु० सर्वं समभावेन पश्यति दृश-णिनि। १बुद्धे २परमेश्वरे च। ३सकलद्रष्टरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सर्वदा अव्य०सर्वस्मिन् काले दाच्। सर्वस्मिन् काले इत्यर्थे।

सर्वदुःखक्षय पु० सर्वेषामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानां दुःखानां क्षयः। आत्यन्तिकदुःखत्रयनिवृत्तौ मोक्षे हेमच० "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" सां० सू० "स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वं दुःखध्वंसरूपनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वम्।

सर्वदेवमुख पु० सर्वेषां देवानां मुखं यस्य। अग्नौ रत्नमा०।

सर्वद्र्यञ्च् त्रि०सर्वमञ्चति पूजयति अञ्च-क्विप् अद्र्यागमः न नलोपः। सर्वस्य पूजके। भत्वे सर्वद्रीचः इत्यादि। गत्यर्थस्य नलोपे सर्वद्र्यच् इत्येव सर्वगामिनि। भत्वे सर्वद्रीच इति भेदः।

सर्वधुरावह त्रि० सर्वेषां धूः अचसमा० सर्वधुरां ताः वहति वह-अच्। सर्वभारवाहके वृषादौ अमरः।

सर्वधुरीण त्रि० सर्वां धुरं वहति ख। सकलभारवाहके वृषादौ अमर।

सर्वनाम पु० सर्वेषां नाम वाचकम् सत्त्वेऽपि संज्ञा० न णत्वम्। व्याकरणोक्ते कार्य्यविशेषार्थं कृतसञ्ज्ञायुते सर्वादिशब्दभेदे "सर्वादीनि सर्वनामानि" पा०सर्वनामशब्दार्थस्तु वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मोपलक्षितधर्मविशिष्ट।

सर्वपूर्णत्व न० सर्वैः पूर्णत्वम्। कश्मीरे सामग्राम त्रिका०।

सर्वप्रहरणायुध पु० सर्वेषां प्रहरणानि सर्वाणि वा प्रहरणानि आयुधान्यस्य। विष्णौ "सर्वप्रहरणायुधः" विष्णु स० व्युत्पत्तिद्वययोगात् नामद्वयम् तेन नामसङ्ख्यापूर्त्तिः" भा०। [भक्षके त्रि० ३वह्नौ पु०।

सर्वभक्षा स्त्री भक्ष-अण् टाप्। १छागायां हेमच० २सर्व-

सर्वमङ्गला स्त्री सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः ५ब० सर्वाणि मङ्गलानि देयत्वेनास्त्यस्याः अच् वा। दुर्गायाम् अमर। "सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च। ददाति

चेऽधितान् लोके या तेन सर्वमङ्गला" देवीपु० ४५ अ० ।
सर्वमय त्रि० सर्वात्मक मयट् । १सर्वात्मके २परमेश्वरे पु० ।
सर्वमूल्य न० ६त० । कपर्दके त्रिका० ।
सर्वमूषक पु० सर्वं मुष्णाति मुष-कुन् पृषो० । काले हेमच० ।
सर्वरस पु० सर्वो रसमयः । (धुना) १शालरसे अमरः ७ब० ।
२वीणादिवाद्ये मेदि० । ३पण्डिते शब्दच० । कर्म० ।
४लवणे रसे । सर्वाणि रसयति रसि-अण् । ५परमेश्वरे वेदस्य चनवट् तस्य सर्वत आनन्दमयत्वात् तथात्वम् ।
सर्वरसोत्तम पु० सर्वेषु रसेषु उत्तमः । लवणे रसे हेमच० ।
सर्वरात्र पु० सर्वा रात्रिः अच् समा० । "रात्राह्नाहाः पुंसीति" पा० पुंस्त्वम् । सकलरात्रौ सि० कौ० । [टिरयम् ।
सर्वरी स्त्री मृ-वनिप् ङीप् र च । रात्रौ शर्वरि तालव्या-
सर्वर्त्तुपरिवर्त्त पु० सर्वर्तूनां परिवर्त्तो यत्र । वत्सरे जटा०
सर्वला(ली) स्त्री सर्वं लाति ला-क वा गौरा० ङीष् ।
तोमराख्ये अस्त्रे अमरः ।
सर्वलिङ्गिन् पु० सर्वेषां लिङ्गानि सन्त्यस्य इनि । वेदविरुद्धाचारिणा वेशधारिणां लिङ्गवतस्तु पाषण्डे अमर
सर्वलोह पु० सर्वं लोहमयोऽवयवो यस्य । लौहमये बाणे हेमच० । [गान्धारीष्टके जटा० ।
सर्ववर्णिका स्त्री सर्वं वर्णयति सर्ण एवुल अत इत्वम् ।
सर्वविद् पु० सर्वं वेत्ति विद्-क्विप् । १परमेश्वरे २सर्वज्ञातरि त्रि० ।
सर्ववेद पु० सर्वो वेदान् अधीते तदन्त्य० ठक् । "सर्वादेः सादेश्च लुक् वक्तव्यः" वार्त्ति० तस्य लुक् । १सर्ववेदाध्ययनकर्त्तरि । सर्वं वेत्ति विद्-अच् उप० । २सर्वज्ञे त्रि० ।
सर्ववेदस् पु० सर्वाणि धनानि वेदयति लम्भयति पात्राय दक्षिणार्थं ददाति विद-लाभे णिच्-असि । सर्वस्वदक्षिणकविश्वजिदादियागकर्त्तरि अमर ।
सर्ववेदस न० सर्वं वेद इव विद्यमानं धनं नि० अच्समा० । सर्वस्वे इव विद्यमाने सर्वधने तच्च विश्वजिद्यागे दक्षिणात्वेन विहितम् । "सहस्रं सर्ववेदसं विश्वजितः" कात्या० श्रौ० २२।१।८ सहस्रसर्ववेदसयोर्विश्वजिति विकल्पः । सर्ववेदसपक्षे इदमुच्यते । "ज्येष्ठ पुत्रस्य भूमिशूद्रवर्जं योगाविशेषात् सर्वेषाम्" सू० । "ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्त्वा भूमिशूद्रवर्जं ददाति कुत एतत् सर्वमनुष्याणां हि भूम्या योगोऽविशिष्ट धारणाचङ्क्रमणद्वारेण, शूद्रस्य च शुश्रूषोपनततेति" कर्क "भूमेस्तावद्धारणशयनासनचङ्क्रमणादिभिस्तस्य सर्वेषा-

मविशिष्टः य० शूद्रो धर्मार्थं सेवा कुरुते स सर्वेषामविशिष्ट एव अपं०ख्या०, "शूद्रदानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम्" सू० । यावन्त् पश्वादौ शूद्रस्य दानं च भवति इत्याहे हि शूद्रस्य दानं पुरुषमेधे "अध्वर्यव प्राची दिगध्वर्युरिति" न च विरोधो गर्भदासस्य । तथा शूद्रो दीयत एव अनेन च न्यायेन भूमेरप्येकदेशदानेनैव न विरोधः "परिमाणे चर्मविशेषात्" सू० । सर्वस्वपरिमाणे यस्य यावत् स्व तत्सर्वं दद्यात् सर्वं वेद सर्ववेदसमिति नेन प्रागपि सहस्रात् सर्ववेदस भवति तस प्राप्त आह । सर्वस्वपरिमाणे अपेक्षते सर्वस्वं यस्य यावद्धनं तदेव सहस्रादि तत्सर्वं देयम् कुत अविशेषात् न च सर्वस्व ददातीति (अस्य) वाक्यशेषः श्रुत वेन सहस्रान्न्यूनमतिरिक्तं वेति विशेष आश्रीयते । "अधिकं वा प्रतत्यनुपदात्" सू० । "अधिकं वा सहस्रात् सर्ववेदसं प्रहोतव्यम् । प्रतत्य हि सर्ववेदस सहस्रेणानुपदं दर्शयति कोऽर्हति मनुष्यः सर्ववेदसं दातुं तस्मात् सहस्रं देयमिति एतच्च सहस्रादधिकमुपपद्यते नेतरथेति एव तावद्दत्त (विश्वजिति) सहस्रादधिकं सर्ववेदसमित्युक्तम्" कर्क० । "सर्वस्व प्रतिनिधिर्वा" सू० "दीयते अप्रसिद्धत्वादुच्यते" कर्क० "धेन्वनडुत्सारधान्यपल्यदासमिथुनमहानससारोहणविमितशयनानि" सू० । "धेन्वादीनि दासमिथुनान्तानि प्रसिद्धानि महानसोपयोगिकं द्रव्यं ताम्रस्थाल्यादिमहानसशब्देनोच्यते आरोहणं च युग्यं विमितशयने प्रसिद्धे एव । धेनुः प्रसिद्धा अनड्वानौरस्ं सीरं हलम् धान्यं गोधूमादि पल्य पलादिमानार्हम् । दासमिथुन दासीदासौ महानसं ताम्रस्थाल्यादिमहोपकरणम् आरोहणं अश्वरथादि विमितं रक्षणं शयनं खट्वादि एतानि दद्यात्" कर्क ।
सर्ववेशिन् पु० सर्वेषां वेशो धार्यत्वेनास्त्यस्य इनि । नटे हेमच० । [२सर्वलोचित त्रि० ।
सर्वसङ्गत पु० सर्वं सङ्गमुचितं यस्य । १षष्टिधान्ये शब्दच०
सर्वसमर्गलवण न० सर्वसमर्गेण जातं लवणम् । औषरे लवणे राजनि० ।
सर्वसन्नहन न० सर्वेषां समहन युद्धार्थं सज्जीकरणं यत्र । चतुरङ्गसैन्यसज्जीकरणेन युद्धयात्रायाम् अमर ।
सर्वसह पु० सर्वं सहते अच् । १गुग्गुलौ रत्नमा० २सर्वसहिष्णौ त्रि० । [२सकलार्थसाधने त्रि० ।
सर्वसिद्धि पु० सर्वेषां सिद्धिरस्मात् । १श्रीफले शब्दच० ;
सर्वस्व न० कर्म० । सकलधने सर्ववेदसशब्दे दृश्यम् ।

सर्वस्वदक्षिण पु० सर्वस्वं दक्षिणा यत्र । विश्वजिन्नामकयागभेदे सर्ववेदसशब्दे दृश्यम् । [२सकलाहितहेतौ त्रि० ।

सर्वहित न० सर्वेषां हितम् । १मरिचे राजनि० ५व० ।

सर्वाङ्गसुन्दर पु० औषधभेदे "रसगन्धकतुल्यांशौ द्वौ भागौ टङ्कणस्य च । मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खमवनीय समागत । हेमभस्मार्द्धभागञ्च सर्वं खल्ले निधापयेत् । निम्बुद्रवस्य यागेन पिष्टिकां कारयेद्भिषक् । पश्चात् गजपुटं दद्यात् शीतलञ्च समुद्धरेत् । हेमभस्मसमं तीक्ष्णं तीक्ष्णार्द्धो दरदो मतः । एकीकृत्य समस्तानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । तत पूजां प्रकुर्वीत भक्षयेत् दिवसे शुभे । सर्वाङ्गसुन्दरो ह्येष रोगराजनिकृन्तन । वातपित्तज्वरे घोरे सन्निपाते सुदारुणे । कर्णे सु पक्ष्मरोगे मेहे गुल्मे भगन्दरे । निहन्ति वातजान् रोगान् सर्वान् प्रकाश विशेषत । पिप्पलीमधुसंयुक्तं घृतयुक्तमथापि वा । भक्षयेत् पर्णखण्डेन सितया चार्द्रकेण वा । गुडूचीरससहित प्रमेहे च विशेषत । रसरत्नाकरप्रोक्त सिद्धयोगो रसोत्तम । राजिकाहिङ्गुतैलाम्लं लवणाद्य विवर्जयेत्" भैषज्यरत्ना० । अत्र हेमभस्मनः सर्वद्रव्यार्द्धत्वमिति मतान्तरम् ।

सर्वाङ्गीण त्रि० सर्वाण्यङ्गानि व्याप्नोति ख । सर्वावयवव्यापके "सर्वाङ्गीणो नरस्यचै" इति भट्टि ।

सर्वाणी स्त्री सर्वेभ्यः धान्यति मोक्ष धा-नी-ड पृषोदरादि तत्वम् । दुर्गायाम् "सर्वान् लोकान् प्रपदन उत्क्रम्यकुलराटिकम । दशावराश्च निश्च्यान् शर्वाणी तेन कीर्त्तिता" ब्रह्मवै० प० ५४ ख० तरिदिर्द्दिष्टा ।

सर्वानुकारिणी स्त्री सर्वमनुकरोति अनु+कृ-णिनि ङीप् । १शालपर्ण्याम् राजनि० २सकलानुकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सर्वानुभूति स्त्री सर्वेषामनुभूतिर्यत्र । १श्वेतत्रिवृतायाम् अमर २तत्त्वज्ञानिनि त्रि० १जिनभेदे हेमच० ।

सर्वान्नभोजिन् त्रि० सर्वेषामन्नं सर्वाण्यन्नानि वा भुङ्क्ते भुज-णिनि । सर्वाणभक्षके चपर । [सर्वज्ञे अमरः

सर्वान्नीन त्रि० सर्वेषामन्नं सर्वमन्नं वा भक्षयति ख । सर्वान्न

सर्वाभिसन्धिन् पु० सर्वस्य अभिसन्धेः अभिसन्धिरस्त्यस्य इनि । १सर्वाभिसन्धिमति जने २कृत्रिमे त्रि० ।

सर्वाभिसार पु० अभिस्रियते अत्र अभि+सृ-आधारे घञ् इत० । चतुरङ्गसैन्यसन्नाहेन युद्धयात्राभेदे ।

सर्वार्थसिद्ध पु० सर्वेषु अर्थेषु सिद्ध । १बुद्धे अमर० हेव० । २सकलाभीष्टसिद्धियुते त्रि० ।

सर्वार्थानुसाधिनी स्त्री "धर्मादीन् चिन्तितान् यस्मात् सर्वलोकेषु यच्छति । ततो देवी समाख्याता सा सर्वार्थानुसाधिनी" देवीपु० ४५अ० निरुक्तायां दुर्गायाम् ।

सर्वावसर पु० सर्वेषां कर्मणामवसरोऽपहरणं यत्र । अर्द्धरात्रे त्रिका० । [२सकलावसरयुते त्रि० ।

सर्वास्त्रा स्त्री सर्वाणि अस्त्राणि यस्याः । १देवीभेदे हेमच०

सर्वाह्ण पु० सर्वमह्नः टच्समा० अह्नादेश णत्वम् । सकलदिने

सर्वौघ पु० सर्वेषां चतुरङ्गसैन्यानामोघो वृन्दमभिसारे यत्र । १घोभूतसर्वसैन्याभिसारे अमर० कर्म० २सर्वजलवेगे मेदि०

सर्वौषधि स्त्री कर्म० । "कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः । सुराचम्पककर्पूरैर्मुस्त सर्वौषधि स्मृता" इत्युक्ते कुष्ठादिद्रव्यवर्गे राजनि० । हेमाद्रौ छन्दोगपरिशिष्टे "कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुराशैलेयचन्दनम् । वचा चम्पकमुस्तञ्च सर्वौषध्यो दश स्मृता" ता एवोक्ताः । शब्दचन्द्रिकामेता एव सर्वौषधिगणत्वेनोक्ता ।

सर्वौषधिगण पु० सर्वासामोषधीनां गणः । "मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शठीचम्पकमुस्तञ्च सर्वौषधिगणः स्मृत" शब्दच० उक्ते द्रव्यगणे ।

सर्षप पु० सृ-अप षुक् च । (सरिषा) १सस्यभेदे अमर० । "सर्षपस्तु रसे पाके कटुः स्निग्धः सतिक्तकः । तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धन । रक्षोहरो जयेत् कण्डूकुष्ठकोठक्रिमिव्रणान् । यथा रक्तस्तथा गौर किन्तु गौरो वरो मत" तच्छाकगुणा "कटुकं सार्षपं शाकं बहुमूत्रमलं गुरु । कटुशाकं विदाहि स्यादुष्णं रूक्षं त्रिदोषकृत् । सक्षारं लवणं तीक्ष्णं स्वादु शाकेषु निन्दितम् । तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नातिवातश्लेष्मव्रणापहम् । कण्डूकुष्ठहरं दद्रुकुष्ठघ्नं रुचिकारकम्" भावप्र० । "जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रज । तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा लिक्षाभिश्च सर्षप" शब्दच० उक्ते २मानभेदे । ३स्त्रीलिङ्गमिकायां स्त्री त्रिका० ङीप् ।

सर्षपतैल न० सर्षपस्य स्नेह सर्षप+स्नेहार्थे-तैलच् । (सरिषार तेल) तैलभेदे "सर्षपतैलं तिक्तं कटुकं वातकफविकारघ्नम् । पित्तासृग्दोषदं कृमिकुष्ठघ्नं तिक्तजयक्षुघ्नम्" राजनि० ।

सल न० सल-अच् जले भरत० ।

सलिल न० सल-इलच् । १जले अमर० । तद्दैवत्ये फले जलवैकृतशब्दे ३०३१पृ० दृश्यम् । ज्यो०उक्ते २जनर्क्षे उत्तराषाढ़ानक्षत्रे अन्त्यपादाधिके ३चतुर्थस्थाने च

सलिलकुन्तल पु० सलिलस्य कुन्तल इव । शैवाले शब्दचि० ।

सलिलज न० सलिले जायते जन-ड । १पद्मे राजनि० । २जलजातमात्रे त्रि० ।

सलिलनिलय पु० सलिलं निलयो यस्य । १जलचरे २मीनकर्कटराशौ च "सलिलनिलयामध्या यस्याः सरीसृपजातयः" ज्यो०त० ।

सलिलराशि पु० ६त० । समुद्रे सलिलनिध्यादयोऽप्यत्र ।

सलिलेन्धन पु० सलिलमिन्धनं यस्य दीप्त्यै यस्य । व डवानले शब्दचि० ।

सल्लकी स्त्री शल-क्विप् लकः प्रपो० शस्य सः गौरा० ङीष् । शल्लक्यां गजभक्ष्यायाम् अमरे पाठान्तरम् ।

सव पु० सूयते सु-अप् । १यज्ञे अमरः । २सन्ताने मेदि० अप् । ३सूर्ये ४यज्ञकर्त्तरि ५जले न० जटा० ।

सवन न० सु-सू-वा ल्युट् । १यज्ञाङ्गे २स्नाने अमरः । सोमनिर्मोडने ४अभिषवे अमरः ५सोमपाने भरतः । ६प्रसवे ७प्रसवे च दमयन्त्याने । यज्ञियसवनानि च त्रीणि प्रातर्मध्यन्दिनतृतीयभेदात् । "त्रयीणि निवेशयामास सवनैत्रैविव चरु सवनकालेष्वेकैकम्" कात्या०श्रौ०४।७।५। सू० "कृतमेतत् आग्नेयं प्रातःसवनम्, ऐन्द्रं माध्यन्दिनसवनम्, वैश्वदेवं तृतीयसवनमित्यर्थपाठात्" । 'प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णेषु एकैकं चरुविनिर्दिशति" कर्कः ।

सवयस् त्रि० समानं वयो यस्य समानस्य सः । वयस्ये अमरः 'सवयोभिरन्वितः" इति रघुः ।

सवर्ण पु० समानो वर्णो यस्य । १तुल्यरूपे हेमच० २एकजात्याश्रये यथा विप्रस्य विप्रजातिः क्षत्रियस्य क्षत्रियजातिः "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा० उक्ते स्थानप्रयत्नाभ्यां ३तुल्ये वर्णे च यथा ककारस्य स्थानेन तुल्यो गकारादिः, प्रयत्नसाम्येन तकारस्य चकारादिः, लकारस्य सकारः सकारस्य षकारः । ऋकारस्य सवर्णावृवर्णौ । सह वर्णेन । ४वर्णसहिते त्रि० ।

सवर्णन न० सवर्ण+कृतौ णिच्–भावे ल्युट् । तुल्यरूपता सम्पादने "अंशसवर्णनं स्यात्" लीला० ।

सवहा स्त्री सह वहेन । त्रिवृतायां भरतः ।

सवासस् त्रि० सह वाससा । १वस्त्रत्यागविरुद्धस्नाने वेग वति "सवासा जलमाप्लुतेत्" स्मृतिः ।

सविकल्पक न० सह–विकल्पेन कप् । वेदान्तोक्ते ज्ञातृज्ञेयभेदादिकल्पनासहिते १समाधिभेदे न्यायोक्ते एकस्मिन् धर्मिण्यपरवसाविशेषणादिकमि २ज्ञानभेदे च पात० उक्ते सम्प्रज्ञाते ३सम धिभेदे सम्प्रज्ञातशब्दे ४७० पृ० दृश्यम् । निर्विकल्पकशब्दे ४१०१पृ० दृश्यम् ।

सविकाश त्रि० सह विकाशेन । १प्रफुल्ले विकसिते २प्रकाशयुक्ते च 'जगन्ति यस्या सविकाशमासत" माघः ।

सविचारा स्त्री पात० उक्ते समापत्तिरूपसमाधिभेदे निर्विचारशब्दे ४१०१ पृ० दृश्यम् ।

सवितर्का स्त्री पात० उक्ते समापत्तिरूपसमाधिभेदे "तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः" सू० "तद्यथा गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमित्यविभागेन विभक्तानामपि ग्रहणं दृष्टं विभज्यमानाश्चान्ये शब्दधर्मा अन्येऽर्थधर्मा अन्ये विज्ञानधर्मा इत्येतेषां विभक्तः पन्थाः, तत्र समापन्नस्य योगिनो यो गवाद्यर्थः समाधिप्रज्ञायां समारूढः स चेत् शब्दार्थज्ञानविकल्पानुविद्ध उपावर्त्तते सा सङ्कीर्णा समापत्तिः सवितर्केत्युच्यते । यदा पुनः शब्दसङ्केतस्मृतिपरिशुद्धौ श्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवावच्छिद्यते सा च निर्वितर्का समापत्तिः तत् योगिनां परं प्रत्यक्षं, तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजं तत श्रुतानुमाने प्रभवतः । न च श्रुतानुमानज्ञानसहभूतं तद्दर्शनं तस्मात् असङ्कीर्णं प्रमाणान्तरेण योगिनो निर्वितर्कसमाधिजं दर्शनमिति" भा० ।

सवितृ पु० सू–तृच् । १जगदुत्पादके परमेश्वरे "तत्सवितुर्वरेण्यमि"ति श्रुतिः । २सूर्ये ३अर्कवृक्षे अमरः । ४तद्देवताके हस्तनक्षत्रे ज्यो० । ५मातरि स्त्री हेमच० ङीप् । सवितुरिदं च सवित्रिय तत्सम्बन्धिनि त्रि० । स देवताऽस्य अण् । सावित्र तद्देवताकचर्वादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सविध त्रि० सह विध्यति विध–क सहस्य सः । १निकटे अमरः "सविधेऽपि न कुम्भजानिनो" नैषधम् । सह विधया । २प्रकारयुते ३विधानयुक्ते च त्रि० ।

सविस्मय त्रि० सह विस्मयेन । विस्मयान्विते शब्दा० ।

सवीज पु० पात० उक्ते समाधिभेदे "ता एव सबीज समाधि" सू० "तावतस् समापत्तयो बहिर्वस्तु बीजत्वा इति समाधिरपि सबीजः तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्का निर्वितर्कें सूक्ष्मेऽर्थे सविचारनिर्विचारे इति चतुर्द्धी पसंख्यात समाधिरिति" भा० [२वेदान्विते धर्मादि ।

सवेश त्रि० विशन्त्यत्र वेशोदेश सह वेशेन । १निकटे अमरः

सव्य त्रि० सू-प्रेरणे यत् । १वामे २दक्षिणे च अमरः । ३प्रतिकूले हेमच० ४विष्णौ शब्दमा० ।

सव्यभिचार पु० सह व्यभिचारेण सहस्य सः । अनैकान्तिके दुष्टहेतुभेदे तल्लक्षण तु "अनैकान्तिकः सव्यभिचारः" गौ०सू० "अभिचार एकत्राव्यवस्था सह व्यभिचारेण वर्त्तते इति सव्यभिचारः निदर्शन नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात्" वा०भा० । तच्च साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वम् चिन्ता० । सव्यभिचारपदादौ धित्वादौ दृश्यम् ।

सव्यसाचिन् पु० सव्येन वामेनापि सचति सन्दधाति बाणं सच-णिनि । अर्जुने हेमच० "उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे । तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः" भा०वि० ४४अ० ।

सव्येष्ठ पु० सव्ये तिष्ठति स्था-क अलुकस० षत्वञ्चादि० षत्वम् । सारथौ हला० । [सारथौ अमरः ।

सव्येष्ठृ पु० सव्ये तिष्ठति स्था-तृन् किच्च अलुकस० षत्वम् ।

सशस्या स्त्री सह शस्येन । १नागदन्त्या रत्नमा० २शस्ययुक्ते त्रि० । [त्रि० "न सशस्त्रेषु गर्त्तेषि"ति मनुः ।

ससत्वा स्त्री सह सत्वेन । १गर्भवत्यां स्त्रियां २प्राणियुक्ते

स(श)सन न०स(श)स हिंसने ल्युट् । यज्ञार्थं पशुहनने अमरः

सस्य न०सस-यत् । १वृक्षादीनां फले अमरः २क्षेत्रगते धान्ये च हेमच० "सस्यं क्षेत्रं गतं प्रोक्तम्" स्मृतिः । "सस्यस्य गृहमागतम्" चाणक्यः तालव्यादिरयमित्येके । ३शस्त्रे ४गुणे विश्व० ।

सस्यक पु० सस्यमिव कायति कै-क । "सस्यको नारिकेलाम्लसस्याभो मणिखड्गयोः" मेदि० उक्ते १मणिभेदे २खड्गे च ।

सस्यमारिन् पु० सस्यं मारयति मृ-णिच् णिनि । १मूषके राजनि० २सस्यघातके त्रि० । [अमर ।

सस्यसंवर पु० सस्यं संवृणोति सम्+वृ-अच् । शालवृक्षे

सस्यसंवरण पु० सस्यं संवृणोति सम्+वृ-ल्युट् । अश्वकर्णवृक्षे राजनि० । [२संवरयुक्ते त्रि० ।

सस्वेदा स्त्री सह स्वेदेन सहस्य सः । १दूषितकन्यायां शब्दर०

सह अव्य० सह-अच् । १साहित्ये अमरः २साकल्ये ३सादृश्ये ४यौगपद्ये ५विद्यमानत्वे ६समृद्धौ ७सम्बन्धे मेदि० । ८सामर्थ्ये शब्दमा० । सहशब्दार्थस्तु समभिव्याहृतक्रियाकारकः स्वक्रियाकारकेनक्रिया वा । तत्र गौणक्रियान्वयिनि तृतीया । पुत्रेण सहागतः पिता ।

सह पु० सहते सह-अच् । १अग्रहायणमासे २मारादिषड्विंशौ त्रि० हेमच० ३शक्तमात्रे ४बले पु०न० मेदि० ।

सहकार पु० सह युगपत् किरति सौरभम् दूरात् कृ-अच् । अतिदूरगामिसौरभान्विते १आम्रे अमरः । भावे घञ् । २सहकर्मकरणे पु० ।

सहकारिन् त्रि० सह सम्भूय करोति कार्य्यं कृ-णिनि । हेतुभेदे स्वभिन्ने स्वकार्य्यकारके हेतौ । [हगतौ च

सहगमन न०सह+गम-ल्युट् । १पत्या सह पत्न्या मरणे २सह-

सहचर पु० सह चरति चर-अच् । १पीतझिण्ट्यां २नीलझिण्ट्यां च रत्नमा० । ३वयस्ये ४प्रतिबन्धके ५झिण्ट्यां हेमच० । ६सहाये ७अनुचरे त्रि० मेदि० "सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्र" कुमार० । स्त्रियां ङीप् ।

सहचरी स्त्री सह चरति चर-ट ङीप् । १पीतझिण्ट्यां २सख्यां जटा० । सह चरति धर्मम् चर-ट ङीप् । धर्मपत्न्यां हेमच० । [करणदक्षिते ।

सहचार पु० सह+चर-घञ् । सामानाधिकरण्ये तदधि०

सहज पु० सह जायते जन-ड । १सहोदरे अमरः २निसर्गजे स्वभावसिद्धे च "सहजमाकृताऽपि" माघः । ३सहोत्पिते त्रि० मेदि० ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नात् ४तृतीयस्थाने । तत्र स्यात् शुभादिचिन्तनाल्लक्षणत्वम् ।

सहजमित्र न० सहजं स्वभावसिद्धम् मित्रम् । स्वभावतो मित्रे भागिनेयादौ मिता० ।

कतिचित् सहजमित्राणि शुक्रनी०परि० उक्तानि यथा "केचित् स्वभावतोऽमित्रा मित्राणि सन्ति सर्वदा । माता मातृकुलं चैव पिता तत्पितरौ तथा । पितृपितृव्यात्मकन्या पत्नी तत्कुलमेव हि । पितृमातात्मभगिनी कन्यका सन्ततिस्तथा । प्रजापालो गुरुश्चैव मित्राणि सहजानि तु" । २विद्यादौ च "विद्या शौर्य्यञ्च दाक्ष्यं च बलं धैर्य्यञ्च पञ्चमम् । मित्राणि सहजान्याहुर्वर्त्तयन्ति हि तैर्बुधाः" शुक्रनीतिपरिशिष्टम् ।

सहजारि पु० सहजः स्वभावसिद्धः अरिः । सापत्नभ्रातृपितृव्यपुत्रादौ मिता० ।

शुक्रनीतिपरिशिष्टे अन्येऽप्युक्ता यथा

"स्वभावतो भवन्त्येतेऽरयो दुष्टा एव च । ऋणकारी पिता शत्रुर्माता स्त्री व्यभिचारिणी । आत्मपितृभ्रातरश्च तत्स्त्रीपुत्राश्च शत्रवः । स्नुषा श्वश्रूः सपत्नी च ननान्दा यातरस्तथा । मूर्खः पुत्रः कुवैद्यश्चारपकश्च पतिः प्रभुः । पक्षद्वयस्य प्रत्ता शत्रुर्दाता धनिकश्च

यः । दुष्टानां भूपतिः शत्रुः कुलटानां पतिव्रता । साधु सत्त्वाना शत्रुः स्यात् मूर्खाणां बोधको रिपुः" ।

सहण्डक न० पक्वमांसभेदे "छागादेर्मांसमुद्धृत्य कुट्टितं च खण्डितं पुनः । शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत् सहण्डकम्" भावप्र० ।

सहदेव पु० सह दीव्यति दिव–अच् । १माद्रीसुते पाण्डवभेदे मेदि० २बलायां ३दण्डोत्पले ४सारिवौषधौ च स्त्री मेदि० टाप् । ५सर्पोक्षां स्त्री मेदि० ङीष् ङीबन्तः । ६पीतदण्डोत्पलायां रत्नमा० ।

सहदेव्यादि पु० "सहदेवी बला चैव शतमूली शतावरी । कुमारी च गुडूची च सिंही व्याघ्री तथैव च" गरु० पु० ४८अ० प्रतिमाङ्गदेवस्नानीयद्रव्यगणभेदे ।

सहधर्मिणी स्त्री सह समानो वा धर्मोऽस्त्यस्या इनि । १पत्न्याम् अमरः "सहधर्मं चरेयाताम्" इति मनूक्तेः सहधर्मचारित्वात् "शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा" दायभा० उक्तेश्च तस्याः पतिकृतधर्मफलभागित्वाच्च तथात्वम् ।

सहन न० सह–ल्युट् । १क्षमायां तितिक्षायां शीतोष्णादिद्वन्द्वधर्मसहने हेमच० । सह–ल्यु । २सहिष्णौ अमर ३क्षमाशीले त्रि० मेदि० ।

सहपान न० सह पानम् । एकत्र मद्यादिपाने हेमच० । २कुतुपाने अमरः । [त्रिका० ।

सहपांशुकिल पु०सह पांशुभिः किलति किल–क । वयस्ये

सहभाविन् त्रि० सह भवति भू–णिनि । सहाये स्त्रियां ङीप् । [अमरः ।

सहभोजन न० सह एकत्र भोजनम् । एकत्रस्थानेऽशनादौ

सहम न० नीलक०ता० उक्ते दिवारात्रिभेदेन परस्पर योगवियोगयुतग्रहविशेषेण युतेन लग्नादिनानीते पुण्यादिशुभादिचिन्तनस्थाने राशिभेदे तानि च पञ्चाशत् तदानयन तत्फलानि च तत्रोक्तानि यथा

"पुण्यं गुरुज्ञानयशोऽथ मित्र माहात्म्यमाशा च समर्थता च । भ्राता ततो गौरवराजताता माता सुतो जीवितमम्बु कर्म । मान्द्यं च मन्मथकली परतः च भोक्ता शास्त्रञ्च बन्धुसहम तथ बन्धकञ्च । मृत्योश्च पर्देशधनान्यदारा स्यादन्यकर्म सवणिक् तथ कार्यसिद्धिः । उद्वाहसन्ततिसन्तापश्रद्धाप्रीतिर्बलं तनुः । जाड्यव्यापारसहमे पानीयपतनं रिपुः । शौर्योपाय दरिद्रत्वं गुरुताम्बुपथाभिधम् । बन्धनं दुहितैतानि पञ्चाशत् सहमानि हि । सूर्योनचन्द्रान्वितमङ्ग न स्व रवीन्दुयुक्तं निशि पुण्यसंज्ञम् । शोध्यर्क्षशुद्धान्तरमध्यगश्चेत् सैकमेतद्रूक्षम् । व्यत्ययाच्च गुरु२विद्ययोश्च शोधनं पुण्यवियुक् शुरेज्य । दिवि विलोमं निशि पूर्ववत्तु यशोनिर्मथ तत् सहमं वदन्ति । पुण्यसद्म गुरुसद्मतस्त्यजेत् ख्यातो निशि सिताश्रितं च तत् । सैकतातत्पद्दन्द्वकरीतितो मित्रनामसहमम् अत्र बुधा । पुण्याद्वीमं शोधयेदुक्तरीत्या माहात्म्य ६ तत्तच्छ्रमसाहित्रोनम् । शुक्रं मन्दाटक्षि नक्तं विलोम० माशाख्यं७ स्याद्गुक्तवच्चोपमुद्धृम् । सामर्थ्यं दमारात्तनुपं विशोध्य नक्तं विलोम तनुपे कुजे त । जीवाहिताऽपि सततं पुरावत् भ्राता१०किंझीनात् गुरुत सटोद्यः । दिने गुरोश्चन्द्रमपास्य नक्तं रवि क्रमादर्कविधू च देयौ । रीत्योक्तया गौरव१०मर्कमार्केरपास्य वामं निशि राज्ञतातो११।१२ । भाति१२न्दुतोऽपास्य सितं विलोम मक्तं सुतो१४ऽह्नि निशि मिन्दमीज्यात् । स्याज्जीविताख्या१५ गुरमार्किनोऽह्नि व म निशि सममन्वयास्तु१६ । कर्म१७ शुभारान्निशि व मत्र नौग ख्य१८मिन्दु तनुतः सदैव । स्याद्मान्द्य१९ लग्नपमिन्दुतोऽह्नि वाम निशीन्दु तनुप सदार्कात् । कलि२० क्षमे२१स्तो गुरुतो विशुद्धे भौमे विलोम निशि पूर्वरीत्या । शास्त्रं२२ दिने सौरिमपास्य जीवात् वाम निशि च न युते पुरावत् । दिवानिशं चार्किमिन विशोध्य बन्ध्वाख्य२३मेतन्निशि बन्धक२४स्यात् । भाग्य दिवैतत् स्यात२५रहसमादिन्दु विशोध्याक्षदार्कियोगात् । देशान्तराख्य२६ मवमाहि शोध्य धर्मेश्वर सन्ततमन्त्रवत् स्यात् । अहर्निशं निमपसहमाज्ञामाहिशोध्य दुर्वौक्तवदर्थसद्म२७ । सितादपास्याकमथान्यदारा कृत्य२८ सदा प्राग्वदथान्यकर्म२९। चन्द्रान्ब्धनि वाममथो निशायां शत्रुर्बुधचिन्त्य ३० दिनबन्धकोक्त्या । शनेर्दिवार्कं निशि चन्द्रमार्क विशोध्य सूर्येन्दु-सम्बन्धयोगात् । स्यात् कार्यसिद्धि ३१ सतत विशोध्य मन्द सितात् स्याच्च विवाहसद्म३२ । गुरोर्बुधं प्रोह्य भवेत् प्रसूतिश्३३र्भौम निशीन्दु शनितो विशोध्य । सदा लिपिदृष्टिदिवा सदैव सन्तापसद्मा३४ऽऽरमपास्य शुक्रात् । श्रद्धा३५ सदा प्रोक्तदिवाय पुण्यं विद्यास्तत प्रीतिः सदा पुरोक्ता । गोत्याख्य३६मुक्तं बल३७देह३८दर्श३९ वयस्य४० जाड्य सदपास्य भौमात् । शनि विलोमं

निशि, चन्द्रयोगात् व्यापार४१ आराज्जमपास्य मन्दवत् । पानीयपात ४२ शशिनं विशोध्य सौरेर्विलोमं निशि पूर्ववत् स्यात् । मन्दं कुजात् शोध्य रिपु४३र्विलोमं रात्रौ भवेल्लग्नविहीनयुक्तात् । शौर्य्यं ४४ विलोमं निशि पूर्ववत् स्यादुपाय दुःखं ४५ शनितो विशोध्य । वाम निशि चं तु विशोध्य पुण्यात् शयुग् विलोमं निशि सद्दरिद्रम् ४६ । कर्य्योऽस्त· सूर्य्यमपास्य नक्तं चन्द्रं तद्वत् गुरुता४७ पुरोक्ता । कर्कार्कतः शनिं शोध्य स्याज्जलाध्वा४८न्यथा निशि । पुण्याच्छनिं विशोध्याङ्क वाम निशि तु बन्धनम् ४९ । चन्द्रं सितादपास्योक्त मटा कन्याख्य५०सुत्रवत् । पुण्यादर्कमपास्याय योगो ह्यतोऽन्यथा निशि । स्वनाथहीनं सहम तदंशा धीयोदयप्रा पिकृताश्विशत्या । तत्सद्मपाको दिव· मेऽह्नि लब्धं स्यात् तद्दशायां तदभावे वा । अथैषां फलानि । कोशादिसद्मदगतो यदि जन्मदर्शी वीर्य्या न्वित· सहमपो यदि नेक्षतेऽङ्गम् । नासौ बली रवि· शशिन्नितभेशदर्शी पूर्ण स्तु लग्नपबलस्य विचारणेत्थम् । शुद्धकार्ष्यविलेगेनो न दुःस्थानमाश्रितः । अवशोऽयं स्वजन्मदर्शी बली स्वल्पोऽस्ति चेत् पदे । स्वस्वामिना शुभ खगै· सहित च दृष्टं स्वामी बली च यदि तत्सहमस्य वृद्धि । यत्स्वामिना शुभखगैश्च न युक्तदृष्टं तत्सम्भवो न हि भवेदिति चिन्त्यमाद्यौ । अष्टमाधिपतिना युते क्षित पापदृग्युतमथेत्यशास्ति तै । सम्भवेऽपि विलयं प्रयाति तत् तेन जन्मनि पुरेदमीक्ष्यताम् । आदौ जन्मनि सर्वेषां सहमानां बलाबलम् । विमृश्य सम्भवो येषां तानि वर्षे विचारयेत । सबले पुण्यसहमे धर्म· सिद्धिर्धनागमः । शुभस्वामीक्षितयुते व्यत्यये व्यत्यय विदुः । तस्मात् षष्ठाष्टरिफस्थं धर्मनाशयशोहरम् । शुभस्वामिदृशा प्राप्ते सुखधर्मादिसम्भवम् । पापयुक् शुभदृष्टं चेच्छुभ माक् तत· शुभम् । शुभयुक्तं पापदृष्ट माद्यौ शुभमेव परे । यत्राब्दे पुण्यसहमे शुभ खो ऽब्द· शुभावहः । अनिष्टेऽस्मिन् शुभो नेति पुण्य· मादौ विचारयेत् । अतो षष्ठाष्टरिफस्थमब्दे पाप· फलं मतम् । पुण्यधर्मादिसौख्यं पाप्तौ दग्धे फल मता । वर्षमान्यधिकामीस्यं अतो वर्षे च चिन्तयेत् । मान्द्यादिरविमन्त्रकां व्यापारादिषेव फलम् । यशो ऽभिधाने सहमे खलेन युतेक्षिते सद्यशसो विनाश । मापाक्षितस्वावतोऽपि चाद्यो नष्टोऽपि स्यात् कुज·

कीर्त्तिनाशः । कार्य्यसिद्धिसहमं युतं शुभैर्दृष्टमूथशि· खगं जयप्रदम् । सङ्करेऽथ शुभपापदृष्टियुक् क्रूगतो जय सदोरितो बुधै· । कलिसद्म मित्रखगदृष्टसंयुत यदि पाप· मूथशिखगं कलेरतिम् । अथ तत्र सौम्यसहितावलो· किते जयमेति मित्रदशित· कलिव्ययो । विवाहसद्मा· धिपसौम्यदृष्टं युत शुभैर्मूथशिल तदाप्तिम् । कुर्य्या· त्तदा मित्रसमेतदृष्टं कष्टादथ क्रूरसतीश्वरैर्न । व्याधा तटोभय षष्ठाष्टरिपफविवर्जित· सौम्ययुतेक्षितश्च । स्वा· द्वाञ्छिताध्यम्बरवाहनादिलाभ· खलेत्थायुतितोऽतिदु· खम् । मान्द्याधिप पापयुतेक्षितश्च पाप स्वयं रोग· करो विचिन्त्य· । चेदित्थशाली मृतिपेन मृत्यु स्तदा भवेद्धीनबलेऽतिकष्टात् । स्वस्वामिसौम्येक्षणभाजि· मान्द्ये नाथे सवीर्य्येऽष्टषडन्त्यवर्जे । रोगस्तदा नैव भवेद्विमिश्रं युतेक्षिते रुगभयमस्ति किञ्चित् । अथार्थ्यं शुभनाथदृष्टसहित द्रव्यागमात् सौख्यदं पापैर्दृष्टयुतं च वित्तविलयं कुर्य्यादथो पापयुक् । सदृष्टं च शुभेत्थशाल· सहितं पूर्वं हि तन्नाशन पश्चादर्थमसङ्गमं च सुखदं व्यत्या सतो व्यत्यय· । रिपुदृष्ट्या रिपोर्भीतस्तस्करादेर्धनक्षय । मित्रदृष्ट्या मित्रयोगाद्धनमानौ यश· सुखम् । सत्· स्वामिदृष्टं सुतनामसद्म लाभ सुख यच्छति पुत्रसद्म । पापान्वित सौम्यखगेत्थशालं प्रागदु·खद पुत्रसुखाय पश्चात् । पापान्वितं क्रूरकृतेत्थशालं नाशाय पुत्रस्य गतोऽथवीर्ये । सूतौ सुतेश सहमेश्वरोऽथवे पुत्रस्य सख्यं शुभमित्र· दृष्ट । पित्र्यं सदोत्थयुतं पतिदृष्टयुक्तं तातस्य य च्छति धनाम्बरमानसौख्यम् । पत्यौ गतोऽस्ति मृतौ स्वलसूषरीफे नाश· पितुश्चरदृष्टे परदेशयानात् । शु· भेत्थशाले खलखेटयोगे गदप्रकोप प्रथमं महान् स्यात । पश्चात् सुख विन्दति पूर्णवीर्य्ये नाथे मृगान्नामयशो· भिवृद्धि । सब्धनाप्तसहम युतेक्षित स्वामिना शुभ· खगैः सुखाप्तये । राजगोत्वयशोऽराप्तय पापवीक्षण· युते प्रदाद्रु ति । शुभाशुभैर्दृष्टयुतं स्वकेचेत् सते· त्थशालं धनमाननाशम् । पूर्वं विधत्ते चरमे शुभेत्थशाले सुखं नाशनशास्त्रवामम् । कर्मभावसहमाधिप शुभैः स्वामिना मूथशिलो बलान्वितः । नैपुण्यांशिगजभूमिका· प्तद· पापदृष्टियुतितोऽशुभप्रद· । दृश्या यत्रा· कर्म· देकस्वदासे युक्ता दृष्टाः सौरिणा ते विदेशात् । राजद्र· म्भं च कोऽन्नादव राजकर्मसौ चेत् मूथशिलो वनेन । अदरेशा सुखशम विद्या शास्त्रं वृति· वृति· । मोषो

जाद्य यत्नं सैन्यमङ्गं देहो जलं द्युतिः। गुरुता महत्त्वे यस्य गौरवं मानशालिता। मिथ्याज्ञानपङ्कविभूराज-चिह्नाद्दलाञ्छनम्। माहात्म्यं मन्त्रगाम्भीर्य्यं धृतिर्धैर्य्यादिशालिता। सामर्थ्यं देहजा शक्तिः शौर्य्यं तेजो विनिश्चितं। आशीरुक्ता मतिर्धर्मे श्रद्धा, वस्तुः परामय। पानीयपतनं दृष्टिर्जलेऽस्माकं मज्जनम्। आधिव्याधी तापमान्द्ये सपिण्डं नन्वस्य स्मृता। सत्यानृतं वणिग्वृत्तिराधानं प्रसवः स्मृतः। दासस्य परकर्मोक्तमन्यत् स्पष्टं स्वनामतः। निरुक्त्यापि यथायोगं कुलजातिस्वरूपतः। शुभयोगेक्षणात् सौख्यं पत्युर्वीर्य्यानुसारतः दारिद्र्यं तमन्यारिकालिष्टो विपर्य्यय। प्रश्नकालेऽपि सहस्र विचार्य्यं प्रष्टुरिच्छया। सर्वेषामुपयोगोऽस्य चिह्नं यच्छन्ति यच्छना"।

सहमरण न० सह मृतेन पत्या सह एकचितारोहणेन मरणम्। मृतपतिचितारोहणेन तत्सहितमरणे शु॰त॰ "अङ्गिरा "मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम्। साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते। तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानवे। तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे भर्त्तारं याऽनुगच्छति। व्यालग्राही यथाव्यालं बलादुद्धरते विलात्। तद्वद्भर्त्तारमादाय तेनैव सह मोदते। मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते। पुनाति त्रिकुलं नारी भर्त्तारं याऽनुगच्छति। तत्र सा भर्त्तृपरमा परा परमलालसा। क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश"। "ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नरः। तं पुनाति च सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम्। साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते। नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कर्हिचित्" "या नारीत्युपादानात् सहमरणाभावपक्षेऽपि सूचित नान्यो धर्म इति तु सहमरणस्तुत्यर्थम्। तथाच विष्णुः "मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा" इति। ब्रह्मचर्य्यं मैथुनवर्जनं ताम्बूलादिवर्जनञ्च यथा प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जनञ्चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्। यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्" स्मृतिः "एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन। पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्। गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तथा पुनः। तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुस्तिलकुशोदकैः"। एतच्च तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदनपारिजातः। "वैशाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमञ्चरेत्। स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः"। तत्र साध्वीमाह हारीतः। "आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता" इति छन्दोगपरिशिष्टीयमिति कल्पतरुः। साध्वीप्रसादेन लोकधारणमप्याह मत्स्यपु॰ "तस्मात् साध्व्यः स्त्रियः पूज्याः सततं देववज्जनैः। तासां राजन् प्रसादेन धार्य्यते च जगत्त्रयम्"। महाभारते "अवमत्य च याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा। वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्त्तॄणां प्रतिकूलतः। भर्त्रनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः। कामात् क्रोधात् भयात् मोहात् सर्वाः पूता भवन्ति ताः"। अत्र चैहिकब्रह्मवधनष्टादिनिषेधात् जन्मान्तरीयतत्पापवत एव सहमरणेऽधिकारः" शु॰त॰। ब्रह्मपु॰ "देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम्। निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम्। ऋग्वेदवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी। त्र्यहाशौचे निवृत्ते तु श्राद्धं प्राप्नोति शाश्वतम्"। ऋग्वेदवादात् "इमा नारीरविधवा" इत्यादिमन्त्रात्। वृहन्नारदीये "बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टऋतवस्तथा। रजस्वला राजसुते! नारोहन्ति चितां शुभे!" राजसुते! इति सगरमातृसम्बोधनम्। वृहस्पतिः "बालसम्वर्द्धनं त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति। रजस्वला सूतिका च रक्षेद्गर्भञ्च गर्भिणी। एवमन्यतरेण बालसम्वर्द्धने आन्तदा तस्या अप्यधिकारः। व्यासः "दिनैकगम्यदेशस्था साध्वी चेत् कृतनिश्चया। न दहेत् स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत्। भविष्यपुराणे "तृतीयेऽह्नि उदक्याया मृते भर्त्तरि वै द्विजाः। तस्यानुमरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकम्"। तस्य भर्त्तुः। तथा "एकां चितां समारुह्य भर्त्तारं यानुगच्छति। तद्भर्त्तुर्यः क्रियाकर्त्ता स तस्याश्च क्रियाचरेत्। एतच्च पिण्डदानम्"। "इयञ्च अङ्गिरोब्रह्मपुराणवचनालोचनया ब्राह्मण्यादिसकलभार्याणां स्वगतभर्त्तृगतफलविशेषार्थिनीनां गर्भवतीबालापत्यादिव्यतिरिक्तानां सहमरणानुमरणयोरधिकारः न चात्र योगशास्त्रवचनविरोधान्न समुचितफलसिद्धिरिति वाच्यम्। योगिवृन्दप्रकरणे हि "यः पुत्रकामो यः पशुकामः" इत्यादिना यागफलमुपक्रम्य "एतच्चै वा आनानाम्ये यज्ञक्रतव आश्रियन्ते सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासौ" इत्युक्तं तत्र तद्विधि-

वाक्येषु निरपेक्षफलश्रुतेः कामनाभेदे च कर्त्तैक्यं ततश्च चशब्देन प्रकृतवाचिना निरपेक्षाणामेव पुत्रादिफलानां दर्शपौर्णमाससम्बन्धोऽवगते प्रयोगभेदादेव भवतु तत्र तत्तत्फलसिद्धिः तथाच तदधिकरणसिद्धान्तसूत्रं “योगसिद्धिर्वा अर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात्” जैमि०। अस्यार्थः वाशब्दः सिद्धान्तद्योतनार्थः सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासाविल्यर्थस्य तत्तत्फलस्य योगेन प्रयोगभेदेन सिद्धिः उत्पत्त्यसंयोगित्वात् सर्वशब्दानुकर्षणीयानां यः पुत्रकामो यः पशुकाम इत्यादाद्युत्पत्तिवाक्ये फलानां युगपदसम्बन्धात्। न चार्थस्य नानाविधस्य उत्पत्त्यसंयोगित्वात् महेन्द्रादितत्तल्लोकवासादीनां एकदोत्पत्त्यसम्भवादिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यं तडागोत्सर्गादौ एकस्मात् कर्मणः क्रमिकनानाफलोक्तेः”। “तथेहापि सर्वनामपदाभावादर्थवादिकफलानि समुच्चितान्येव कामनाविषयो लाघवात् अर्थवादिकसमुच्चितनानाफलविषयकविधिरप्येक एव कल्प्यते लाघवात् न हि निमित्तसाधारण्ये बाधकं विना नैमित्तिकानां पर्य्यायता सम्भवति वह्निसामीप्ये दाहप्रकाशयोः पर्य्यायताया अदर्शनात्। तस्मात् सकृदनुष्ठितेन कर्मणा यथैकं फलं निष्पाद्यते तथा बाधकं विना फलान्तरमपि विनिगमकाभावात्। ज्योतिष्टोमादिषु षष्टिवर्षावच्छिन्नफलश्रुतेः पृथगनुष्ठानादेव पृथक् फलसिद्धिः अन्यथा षष्टिसंख्याद्यभिधानं व्यर्थं स्यात्। यत्र तु कर्मफले कालविशेषो नोक्तस्तत्रापि तत्कर्मसम्पादकानुरूपेण कालविशेषो बोध्यः “फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यादिति” न्यायात्। तेषां कर्मणां लोकवत् कृष्यादिवत्। तथाच भवदेवभट्टाः “एकस्मै वा कामायान्ये यज्ञक्रतव आह्रियन्ते” इति संकीर्त्य “सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासाविति” प्रयोगभेदविधानात् भवतु तत्र पृथगनुष्ठानसाध्यत्वं ब्रह्मवधप्रायश्चित्ते तथाभूतपृथगनुष्ठानसाध्यत्वप्रतिपादकवचनाभावात् अनेकफलानाश्च तन्त्रेण दशहरान्यायेन एककामनाविषयतासम्भवात् तन्त्रत्वम्” इत्याहुः। हरिनाथोपाध्यायास्तु “इमे स्वर्गफलान्युद्दिश्यैतानि चार्थवादिकफलानि समुच्चितान्येव कामनाविषयः, पुरुषविशेषणत्वस्य कल्प्यत्वात् तथाच मिलितानामेककामनाविषयत्वकल्पना अग्नीषोमयोरिव देवतात्वे लाघवन्यायस्य विशिष्टत्वात्” इत्याहुः। अथ वा “य एतां रात्रीरधीयीत तस्य पितरो घृतकुल्याः मधुकुल्याः वा क्षरन्ति” इत्यत्रापि वैकल्पिकान्वयोऽपगमे जातेष्टिनयभङ्गप्रसङ्गात् लाघवादिकल्पेऽष्टदोषाच्च एकस्य कार्यस्य नियोज्याकाङ्क्षाया सकलार्थवादोपस्थितफलकामो यथैक एव नियोज्यः स्त्रीकृतस्तथात्रापीति। अथानुत्पन्नब्रह्महत्यादिपातकायास्तत्पूतस्वरूपफलबाधात् तत्तत्कामनाविरहेणानधिकारः स्यादिति चेत् उक्तयुक्त्या समुच्चितफलसिद्धेरनन्यथासिद्धार्थवादबलेन सन्दिग्धपापकामनया एवाधिकारो मङ्गलवत्। सति जन्मान्तरीये तादृशपातके ससर्गादिकृते वा तद्ध्वंसोऽपि जायते असति तु न तथा प्रतियोगिरूपसहकारिविरहात् निर्विघ्नस्य कृतमङ्गलवत्” शु०त० रघु०। “समुच्चितफलककर्मणोऽपि प्रत्येकफलकामनया करणे तत्तत्कामनासहकारेण प्रत्येकफलजनकत्वम्” विधिस्वरूपे गदा०। [त्रि०।

सहरसा स्त्री सह रसेन। १मुद्गपर्ण्यां शब्दर० २रसान्विते

सहर्ष पु० सह हर्षेण समानो वा हर्षो यत्र। १स्पर्द्धने २हर्षे च त्रिका०। ३हर्षयुक्ते त्रि०।

सहस् न० सह—असि। १बले २ज्योतिषि च शब्दर० ३मार्गशीर्षे मासे पु० अमर। “सहसा सहसा कृतवेपथुरिति” माघः।

सहसा अव्य० सह+सो—डा। १हठादित्यर्थे अमर। २अकस्मादित्यर्थे शब्दर०। ३हास्ययुते त्रि० “न सहसा सहसा परिरभ्य तम्” माघः।

सहस्य पु० सहसे बलाय हित यत्। पौषमासे अमरः।

सहस्र न० समानं हसति हस—र। १दशशतसंख्यायां २बहुसंख्यायां ३तत्संख्यान्विते च हेमच०।

सहस्रसंख्यकाश्च केचित् पदार्थाः कविकल्प० यथा “गङ्गावक्त्रं शेषमूर्द्धा पद्मदलम् रविकरः कार्त्तवीर्य्यबाहुः वेदशाखा शक्रनयनम्”। “तत्र बहुसंख्यात्वे सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्” श्रुतिः। बहुशीर्षादिपरत्वमत्र भाष्यादावुक्तम्। संख्यासंख्येययोः परत्वेऽस्य सर्वदैकवचनत्वम् यथा घटानां सहस्रं सहस्रं घटा इत्यादि आवृत्तौ तु द्वित्वादिकं यथा द्वे सहस्रे त्रीणि सहस्राणीति “चत्वार्य्याहुः सहस्राणि” मनु।

सहस्रकर पु० सहस्रं कराः किरणा अस्य। १सूर्य्ये सहस्रकिरणादयोऽप्यत्र हला०। २अर्कवृक्षे च।

सहस्रकाण्डा स्त्री सहस्रं बहवः काण्डा यस्याः। श्वेतदूर्वायां राजनि०।

सहस्रदंष्ट्र पु स्त्री० सहस्रं बहुसंख्या दंष्ट्रा अस्य। पाठीनम

वर्षे (शोवाल) समरः स्त्रियां ङीप् । [मतस्ये मन्दर०

सहस्रदंष्ट्रिन् पु० सहस्रं दंष्ट्रा सन्त्यस्य इनि । पाठीम-

सहस्रधारा स्त्री सहस्रगुणिता धारा । देवस्नानार्थं बहु च्छिद्रयन्त्रभिन्न घृतदुग्धजलादिधारायाम् ।

सहस्रनयन पु० सहस्रं नयनान्यस्य । १इन्द्रे हला० सहस्र- नेत्रादयोऽप्यत्र । २विष्णौ च ।

सहस्रपत्र न० सहस्रं बहुसंख्यकानि पत्राणि यस्य । १पद्मे अमर० । सहस्रदलादयोऽप्यत्र । २सारसे खगे च ।

सहस्रपाद् पु० सहस्रं बहवः पादा अस्य अन्त्यलोप समा० । १विष्णौ २परमेश्वरे च "सहस्राक्षः सहस्रपाद्" पुरुषसूक्तम् ।

सहस्रपाद पु० सहस्रं पादाः किरणा चरणा वा सन्त्यस्य अच् । १विष्णौ २सूर्ये ३कारण्डवे च । ४कारण्डवखगे पुस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

सहस्रबाहु पु० सहस्रं बाहवोऽस्य । १बाणासुरे "बाणः पुत्र- शतज्येष्ठो बलेराक्षोन्महात्मनः । सहस्रबाहुर्वाद्येन वा- द्येनतोषयत् शिवम्" भाग० १०।६२ अ० । २कार्त्तवीर्या- र्जुने । ३विष्णौ च "सहस्रबाहो भव विश्वमूर्त्ते" गीता०

सहस्रभुज पु० सहस्रं बहवो भुजा अस्य । १विष्णौ २कार्त्त वीर्यार्जुने च । ३महालक्ष्म्यां स्त्री "अष्टादशभुजा यस्या सा सहस्रभुजा रणे" मार्कण्डेयपु० ।

सहस्रमूर्द्धन् पु० सहस्रं बहवो मूर्द्धानोऽस्य । १विष्णौ पुरुषसूक्तम् २सहस्रशीर्षादयोऽप्यत्र । [लतायां राजनि० ।

सहस्रमूली स्त्री सहस्रं बहूनि मूलान्यस्या ङीप् । द्रवन्ती-

सहस्रवीर्य्या स्त्री सहस्रं बहूनि वीर्य्याण्यस्याः । १दूर्वायाम् अमर० । २महाशतावर्य्यां च राजनि० । [भेदे राजनि० ।

सहस्रवेध न० सहस्रं बहवो वेधा यस्य । १चुक्रे २काञ्जिक-

सहस्रवेधिन् न० सहस्रं विध्यति विध-णिनि । १हिङ्गौ २अम्लवेतसे च मेदि० । ३कस्तूर्य्यां पु० राजनि० । ४सहस्रवेधकर्त्तरि त्रि० । [भावप्र० ।

सहस्रा स्त्री सहस्रं पत्राणि सन्त्यस्याः अच् । अम्बष्ठायां

सहस्रांशु पु० सहस्रमंशवो यस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमर०

सहस्राणीक पु० ६त० उपात्वात् णत्वम् । शतानीकस्य पुत्रे राजभेदे भविष्यपु० ।

सहस्राक्ष पु० सहस्रमक्षीणि अस्य षच् समा० । १इन्द्रे २वेधके अमर० । ३विष्णौ पुरुषसू० ४ईश्वरे च ।

सहस्रार न० सहस्रमारा कोणा यस्य । शिरःस्थिते सुषुम्ना- रन्ध्रमध्यस्थे सहस्रदलकमले तन्त्रसा० ।

सहस्रिन् पु० सहस्रं सैन्यानि सन्त्यस्य इनि । १सहस्रसैन्य-

युक्ते सेनादौ अमरः २सहस्रदण्डार्हे मतस्ये च ।

सहा स्त्री सहते सह-अच् । १सहदेव्यां २घृतकुमार्य्याम् अमर० । ३स्वर्णक्षीर्य्यां ४पृथिव्यां ५नखभेदे मेदि० । ६शुक्लझिण्ट्याम् ७सर्पकङ्काल्यां मन्दर० ८राम्नायां ९वर्षकोष्ठ्यां रत्नमा० १०नागपुष्पे राजनि० ।

सहाचर पु० सहा शुक्लझिण्टीव आचीरति आ+चर-अच् । पीतझिण्ट्यां मन्दर० । [अमर ।

सहाय पु० सह एति इण-अच् । १सहचरे २अनुकूले

सहायता स्त्री सहायानां समूहः तस्य भावो वा तल् । १साहाय्ये २सहायसमुदाये च अमर ।

सहार पु० सह एकदैव अकस्मात् दूरं गच्छति चौरभेव हृ-अच् । १सहकारे आम्रे जटा० । हाम्राहरस्य स ह हारेण । २महाप्रलये हारा० । ३हारेण सहिते त्रि० ।

सहारोग्य त्रि० सह आरोग्येण । रोगशून्ये हेमच० ।

सहासन न० सह आस्यतेऽत्र आस-ल्युट् । एकासने ।

संहित त्रि० सम्यक् हितं समोऽन्त्यलोपः । १सम्यग्हिते सह-क्त वा इट् सह+इतच् वा । २समभिव्याहृते सि० कौ० ३हितेन सहिते च । [शोदाव्यत्र स्त्रियत ङीष् ।

सहिल त्रि० सह-इलच् वा इट् । सहनशीले । रण्डभावे

सहित्र न० सह्यतेऽनेन सह-इत्र । सहनसाधने धर्मभेदे ।

सहिष्णु त्रि० सह-इष्णुच् । सहनशीले अमर ।

सहिष्णुता स्त्री सहिष्णोर्भावः तल् । १क्षमायाम् २शीतो- ष्णादिशीतद्वन्द्वधर्मद्वयसहने ।

सहुरि पु० सह-उरि । १सूर्ये उणादिकोष । २अनडुहि च ।

सहृदय त्रि० सह-हृदयेन । १प्रसन्नचित्ते २काव्यार्थभाव- नाधीनपरिपक्वबुद्धौ सा० द० "परिष्कुर्वन्त्वर्थान् सहृद- यधुरीणा कतिपये" रसगङ्गाधर ।

सहृल्लेख पु० हृदयस्य लेख काळुष्यकरण हृल्लेख सह हृल्लेखेन । "विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन् प्रजा- यते । सहृल्लेखन्तु विज्ञेय पुरोभक्तुः सभावत" इत्युक्ते दूषितान्ने प्रा० त्रि० । २हृल्लेखा सहिते मन्त्रे च तन्त्र०

सहोक्ति स्त्री सह उक्ति । सहकथने १एकोक्तौ सहयुज- योक्तिर्यत्र । २अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ० दृश्यम्

सहोटज पु० न० । सहते आतपादीन् सह-अच् कर्म० । मुनीनां पर्णशालायाम् हारा० ।

सहोढ पु० सह ऊढया । "या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽ- ज्ञातापि वाऽसती । वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते" इति मनूक्ते अज्ञातगर्भायाः परिणीतायाः

स्त्रियाः गर्भे । इत्युदरे गर्भे । जायते जन–ड । सहोदरज तज्जाते पुत्रभेदे ।

सहोदर न० सह समानमुदरं यस्य । एकगर्भजाते भ्रातरि जटा० १भगिन्यां स्त्री एकपितृजाते २भ्रातर्यपि उपचारात् । "देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः । तन्तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः" रामायणे लक्ष्मणविच्छेदे रामेण तस्य भिन्नोदरत्वात्तस्येऽपि तथोक्तम् ।

सहचोर त्रि० सह–चोर । चौरे शब्दादिकोषः ।

सह्य न० सहायस्य भावः यत् नि० । १साहाय्ये "तत्रार्थं सह्य मकरोत्" पुराणम् । सह भावे यत् । २आरोग्ये ३साम्ये ४माधुर्ये च शब्दर० । कर्मणि यत् । ५सोढव्ये त्रि० ६पश्चाद्देशसमीपस्थे पर्वतभेदे पु० मेदि० । स च पर्वतः भारतवर्षस्य कुलाचलभेदः "माहेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलाचलाः" मार्कण्डेयपु०५७अ० । स च अपरान्तदेशस्य निकटो लवणसमुद्रात् किंयद्दूरस्थश्च तदतिक्रमेणैव रघो अपरान्तदेशगमनोक्तेः । "असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता । नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् । तस्यानीकैर्विसर्पद्भिः अपरान्तजयोद्यतैः । रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः" रघु० । तत्पर्वतपादजा नद्यश्च "तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या कावेरी प्रमुखा नदी । गोदावरीभीमरथीकृष्णवेण्यादिकास्तथा । सह्यपादोद्भूता नद्यः स्मृताः पापभयापहाः" विष्णुपु० उक्ताः "गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यास्तथाऽपरा । तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा सह्यात् कावेरी चापगा" मार्कण्डेयपु० ।

सह्यात्मजा स्त्री सह्यस्य आत्मजेव तत्प्रभवत्वात् । कावेर्यां हेमच० । सह्यसुतेत्यप्यत्र ।

सा स्त्री सो–ड । १गौर्यां २लक्ष्म्याञ्च शब्दर० ।

सांक्रमिक त्रि० सङ्क्रमे साधु गुडा० ठञ् । सङ्क्रमसाधने कुष्ठादिरोगे । वा परसवर्णः । साङ्क्रमिकरोगाश्च भावप्र० दर्शिता यथा "प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निश्वासात् सहभोजनात् । एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् । क्षयकुष्ठोपदंशाश्च भूतोन्मादज्वराः (वसन्त) औपसर्गिकरोगाश्च सङ्क्रामन्ति नरान्नरम् । म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् । अतो निन्दिततरोऽयं कुष्ठं कष्टं प्रकीर्त्तितम्" । प्रसङ्गोऽत्र मैथुनम् भावप्र० ।

सांख्य न० संख्यायतेऽनया संख्या सम्यग्ज्ञानं सास्त्यत्र अण् । १सम्यग्दर्शने "एषा तेऽभिहिता सांख्ये" इति गीता सांख्या मूलप्रकृत्यादिपदार्थानां गणनात् प्रत्याय्यम् । २कपिलप्रणीते दर्शनशास्त्रभेदे परसवर्णे साङ्ख्यमप्यत्र । ३सांख्याकर्त्तरि पु० "प्रथमं कपिलो नाम सिद्धेश काल विप्लुतम् । प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्" भाग० १स्क० ३अ० । "सांख्यं सम्प्रवक्ष्यामि कपिलादिभिरुच्यते" मात्स्ये १अ० ।

सांख्यप्रवचन न० सांख्योक्तमर्थं प्रवक्ति विस्तरेण कथयत्यनेन प्र+वच–करणे ल्युट् । तत्त्वसमासाख्यसूत्रार्थस्य विस्तरेण ज्ञापके १कपिलप्रणीते । २पातञ्जलप्रणीते ग्रन्थभेदे यथोक्तं सांख्यप्र०भा० यथा "नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः सहास्याः षडध्याय्याः पौनरुक्त्यमिति चेत् । नैवम् । सङ्क्षेपविस्तररूपेणोभयोरप्यपौनरुक्त्यात् । अत एवास्याः षडध्यायी योगदर्शनस्येव सांख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता । तत्त्वसमासाख्यं हि यत् संक्षिप्तं सांख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनमिति । विशेषस्त्वयं यत् षडध्याय्या तत्त्वसमासाख्याक्तार्थविस्तरमात्रं योगदर्शने त्वाभ्यासमप्युपगमवादप्रतिषिद्धस्येश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति" "एतान्येव प्रकुर्वत चैव प्रकृति च प्रचक्षते । चतुर्विंशति तत्त्वानि तेन सांख्याः प्रकीर्त्तिताः" भा०

सांग्रामिक त्रि० सङ्ग्रामः प्रयोजनमस्य ठञ् । युद्धसाधने रथादौ । परसवर्णे साङ्ग्रामिक तत्रार्थे ।

सांघातिक त्रि० सङ्घाताय हितम् ठञ् । १सङ्घातकारके षड्नाडीचक्रस्थे २जन्मनक्षत्रादिषोडशनक्षत्रे च "देहस्तुविषवक्त्रस्य नाम सांघातिके तथा" इति ज्योतिषम् । परसवर्णे साङ्घातिकमपि उभयत्र ।

सांदृष्टिक न० सदृष्टं प्रत्यक्षदृष्टमनुसरति ठक् । १दृष्टानुसारिन्यायभेदे सदृष्टं दृष्टमात्रं फलमस्य ठण् । २सद्यःफले त्रि० अमर । परसवर्णे सान्दृष्टिकमप्युभयत्र ।

सांयात्रिक पु० सम्यक् यात्रायै द्वीपान्तरगमनाय अर्हति ठञ् । पोतेन वाणिज्यकारके अमरः ।

सांयुगीन त्रि० संयुगे युद्धे साधु प्रतिजना० खञ् । रणकुशले अमरः । [कुट्टादिकोलाहले ;

सांराविण न० सम्+रु-भावे णिनि ततः स्वार्थेऽण् । व्याप्ते

सांवत्सर पु० संवत्सरं तज्ज्ञानोपयोगिशास्त्रं वेत्ति अधीते वा अण् । ज्योतिर्विदि १गणके अमर । २वर्षसम्बन्धिनि त्रि० ।

सांवत्सरिक त्रि० संवत्सरे भव ठञ् । प्रतिवर्षं कर्त्तव्ये श्राद्धभेदे गोभिल "अत ऊर्द्ध संवत्सरे संवत्सरे प्रेता०

मासं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेत स्यादिति"। "अत ऊर्द्धं सपिण्डीकरणान्तस्याब्दनिमित्तादाद्यसंवत्सरादूर्द्धं संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्नहनि मृतस्तस्मिन्नहनि श्राद्धं दद्यात्। व्यास "प्रतिसंवत्सरं चैवमेकोद्दिष्टं मृताहनि"। एतेन सपिण्डीकरणापकर्षे आद्यसंवत्सरेऽपि मृताहे श्राद्धान्तरं कर्त्तव्यमिति मैथिलोक्तं हेयम्। अतएव हेमाद्रिधृतवचनम् "पूर्वे संवत्सरे श्राद्धं षोडश परिकीर्त्तितम्। तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते"। अत्र पूर्वसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धाद् यदोभयनिर्वाहस्तदापकर्षेऽपि सपिण्डीकरणश्राद्धादुभयनिर्वाहो न पूर्वसंवत्सरे श्राद्धान्तरम्। एवं पक्षद्वय श्राद्धेऽप्यूह्यम्। मत्स्यपु० "ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु। त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि"। अत्र प्रेतत्वपरिहाराय, त्रिपिण्डं त्रिपुरुषम्। निरुपपदमृताहशब्दः मृतसम्बन्धिमासपक्षतिथिविशेषपरः। उपपदात्तु कश्चित्तिथिविशेषमात्रपरः। यथा मृताहे प्रतिमासं कुर्य्यादित्यादौ। मत्स्य "सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत्र यत्र प्रदीयते। तत्र तत्र त्रयं कुर्य्यात् वर्जयित्वा मृताहनि। अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथ वा पुनः। सपिण्डीकरणादूर्द्धं तस्योक्तः पार्वणो विधिः" श्रा०त०। अधिकम् एकोद्दिष्टशब्दे १५२१पृ० पार्वणशब्दे ४११८पृ० च दृश्यम्।

सांवादिक पु० सम्यग्वादायालं ठञ्। १नैयायिके शब्दर०। संवाददातरि च। [अमर। २संशयापन्ने च।

सांशयिक त्रि० संशयमापन्न ठञ्। १सन्दिग्धाने संशययुक्ते

सांसारिक त्रि० संसाराय हितम् तत्र भवो वा ठक्। १संसारभवे २संसारोपयोगिनि वा पदार्थे।

सांसिद्धिक त्रि० संसिद्धि स्वभावसिद्धि तया निर्वृत्तं ठञ्। स्वभावसिद्धे "सांसिद्धिकमुदाहृतम्" भाषाप०।

साकम् अव्य० सह अयति अक-असु बा० णित्। १साहित्ये २सहार्थे अमर०। तद्योगे गौणक्रियान्वयिनि तृतीया।

साकल्य न० सकलस्य भावः ष्यञ्। १समुदाये। स्वार्थे ष्यञ्। २सकले होमार्थं मिश्रितेषु तिलादिद्रव्येषु च।

साकाङ्क्ष त्रि० सह आकाङ्क्षया सहस्य सः। १अभिलाषे शाब्दबोधोपयोग्याकाङ्क्षायुक्ते २पदभेदे च। [२सावयवे च।

साकार त्रि० सह आकारेण मूर्त्या। १मूर्त्तिविशिष्टे देवादौ

साकरुण्ड पु० सकुरुण्ड एव स्वार्थे अण्। सकुरुण्डवृक्षे (पश्चिमे इति) राजनि०।

साकेत न० आ-कित-अच् साकेत सह आकेतेन। अयोध्यापुरे शब्दर० "जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ" इति रघुः।

साक्तुक पु० सक्तवे हितः गुडा० ठञ्। १यवे त्रिका०। सक्तूनां समाहारः तस्येदम् वा ठञ्। २सक्तुसमूहे न० ३तत्सम्बन्धिनि च त्रि०।

साक्षात् अव्य० सह अक्षति अक्ष-आति बा० णित्, सह अक्ष मतति अत-क्विप् वा। १प्रत्यक्षतुल्ये २तुल्ये च अमर साक्षादा० कृञि वा उप०समासः। साक्षात्कृत्य कृत्वा वा। ३तद्रूपे चैतन्ये च "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" श्रुतिः।

साक्षात्कार पु० साक्षात्+कृ-घञ् साक्षादि० उप०। लौकिकसन्निकर्षजन्ये प्रत्यक्षे।

साक्षिन् त्रि० सह-अक्षि अस्य इनि "साक्षाद् द्रष्टरि" पा० इनि वा नि०। १साक्षाद्द्रष्टरि। स्त्रियां ङीप्। २परमेश्वरे पु० "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" श्रुतिः। अयमेव साक्षिचैतन्यत्वेन वेदान्तपरिभाषादौ प्रोक्ततोऽनुपदं वक्ष्यते। व्यवहारे साक्षिलक्षणादिकं वीर०मि० निरूपितं यथा "तत्र प्रमाणभेदप्रमाणविषयव्यवस्था क्रियापादप्रस्तावे निरस्ता। अधुना साक्षिप्रमाणस्यावान्तरभेद प्रपञ्च्यते। तत्र साक्षिस्वरूपमाह मनुः "समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति"। समक्षदर्शनस्य साक्ष्यहेतुत्वं पाणिनिरपि स्मरति। "साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति"। तत्तु श्रुतसिद्धान्तमव्यापकत्वात्। श्रुतसाक्ष्यादीनामपि साक्षित्वव्यवहारविषयत्वात्। अतएव श्रवणादिस्वपचारस्य प्रमाणमात्रस्य, विवादविषयप्रमाता साक्षीति विवक्षितम्। साक्षिप्रयोजनमाह नारदः "सन्दिग्धेषु तु कार्य्येषु द्वयोर्विवदमानयोः। दृष्टश्रुतानुभूतत्वात् साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम्" इति। दृष्टश्रुताभ्यामनुभूतत्वादित्यर्थः। यद्वा दृष्टत्वात् श्रुतत्वादनुभूतत्वाच्चेत्यर्थः। अनुभूतत्वादित्यनेन च गोत्रमन्त्रावेन प्रमाणान्तरजन्योऽनुभवो लक्ष्यते। व्यक्तिदर्शनं विवेकज्ञानम्। कात्यायनः "अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्यादनुभूतन्तु यद्भवेत्। तद्ग्राह्यं साक्षिणो वाक्यमन्यथा न बृहस्पतिः" अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्यादनुभूतमिति दृष्टं बहु। तदसान्निध्येऽपि श्रवणादिना साक्षस्य वचनान्तरैरनुमतत्वात्। तत्र साक्षिभेदनिरूपणे स्फुटीभविष्यति। गौतमः "विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता व्यवस्था"। स च साक्षी प्रथमं द्विविधः कृतोऽकृतश्च। साक्षित्वेनार्थिप्रत्यर्थिभ्यां निरूपितः कृतः। अनिरूपितोऽकृतः। पुनश्च कृतश्च

पञ्चविधत्व·दुक्तस्य षड्विधत्वादेकादशविधः। यथाह नारदः "एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः। कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोऽकृत उच्यते। लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च। गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः" इति। पञ्चानामपि कात्यायनेन स्वरूपमभिहितम् "अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये सन्निवेश्यते। स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादृते" इति। स्मारितः पत्रकादृते इत्यपि विवृत तेनैव "यस्तु कार्य्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्य्यं पुनः पुनः। स्मार्य्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते" इदं ति दर्शयित्वेत्यस्यविवरणपरम्। कार्य्यं व्यवहारपदं दर्शयित्वा प्रमापय्य कार्य्यप्रसिद्ध्यर्थं कालान्तरे व्यवहारनिर्णयसिद्ध्यर्थं पुनः पुनः स्मार्य्यते कार्य्यते च लिख्य दर्शनिराधाव यः स स्मारितो नाम साक्षीत्यर्थः। यस्तु यदृच्छया प्रसङ्गादागतस्तत्र साक्षी भवेति साक्षित्वेन निरूपितः स यदृच्छाभिज्ञः स्मारितस्तत्र च पत्रानारूढ त्वेन साम्येऽपि स्वरूपभेदः स्पष्टोऽपि तेनैव विवृतः "प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः। द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ"। गूढमाह "अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम्। यः श्राव्यते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते" इति। उत्तरसाक्षिस्वरूपमाह "साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्य्युपरि भाषते। श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः" इति। षड्विधस्याप्यकृतस्य भेदो नारदेनैव दर्शितः "ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम्। कार्य्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः। कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिणः"। प्राड्विवाकग्रहणं लेखकसभ्योपलक्षणम् "लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः। नृपे पश्यति तत्कार्य्यं साक्षिणः समुदाहृताः" इति वचनात्। बृहस्पतिस्तु लेखितस्थितस्यादावेतानेव द्वादश साक्षिण आह "लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ। याटच्छिकोत्तरश्चैव कार्य्यमध्यगतोऽपरः। नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः" इति। तत्रचान्यपि स्मृति-निर्दिष्टानि स्मृतिनिबन्धपूर्वसंवादीन्याह स एव "समेतमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः। जातिनामादि लिखितं येन स्वं पितृमेव च। निवासश्च स विज्ञेयः साक्षी लिखितसंज्ञकः। अर्थिना च क्रियाभेदैस्तत्र कृत्वा

स्मरणार्थमुदाहृतः। प्रत्यक्षं लिख्यते यस्तु लेखितः स उदाहृतः। कुड्यव्यवहितो यस्तु श्राव्यते ह्यभिभाषितम्। विनिह्नुते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्त्तितः। आहूय यः कृतः साक्षी स्वप्नव्यावृक्रियादिके। स्मार्य्यते यो मुहुश्चैव स्मारितः सोऽभिधीयते। विभागदाने विषये ज्ञातिर्यस्तोपदिश्यते। द्वयोः समानो धर्म्मज्ञः स कुल्यः परिकीर्त्तितः। अर्थिप्रत्यर्थिवचनं शृणुयात् प्रेषितस्तु यः। उभयोः सम्मतः साधुर्दूतकः स उदाहृतः। क्रियमाणे च कर्त्तव्ये यः कश्चित् स्वयमागतः। स्थानं साक्षी त्वमज्ञाकसक्तो(?) याटच्छिकस्तु सः। यस्तु साक्षी दिशं गच्छन् मुमूर्षुर्वा यथाश्रुतम्। अन्यं संश्रावयेत्तं तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम्। साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्य्युपरि भाषते। श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः। उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्य्यं वापि निवेदितम्। गूढचारी स विज्ञेयः कार्य्यमध्यगतस्तथा। अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाक्यं यच्छ्रुतं भूभृता स्वयम्। स एव तत्र साक्षी स्याद्विसंवादे द्वयोरपि। निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत्। अध्यक्षः सभ्यसहितः साक्षी स्यात् तत्र नान्यथा। दूषितं चालितं यत्र सीमायास्तु समन्ततः। ग्रामोऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः" इति। लिखितलेखितयोः स्वपरलिखनमात्रभेदादेकादशद्वादशसंख्ययोरविरोधः। सर्वे च यथासम्भव दृष्टश्रुतरूपद्विविधसाक्षिभेदा ज्ञेयाः। क्रियाभेदैर्व्यवहारप्रकारभेदैः, तस्य प्रत्यर्थिनः। ऋणादिकमित्यादिशब्दात् यथासम्भवं सर्वविवादपदनिदर्शनम्। कुड्यग्रहणं व्यवधायकोपलक्षणम्। विनिह्नुते इति भावे क्तः निह्नवे समापित इति शेषः। उक्त(?) इत्युक्त इतीतिशब्दाध्याहारः। दिशं देशान्तरमन्यामित्यर्थः। उभाभ्यामर्थिप्रत्यर्थिभ्यां यस्य विश्वस्तं यदीयो विश्वासः कृत इति सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी, भावेक्तं चाभ्युपेत्य व्याख्येयम्। गूढचारी कार्य्यमध्यगतश्चेत्येकस्यैव संज्ञाद्वयमिति द्वादशत्वाविरोधः। दूतग्रहणं लेखकस्यापि प्रदर्शनार्थं "दूतक व्यटिकाप्रचारादिति" बृहस्पतिवचनाद्ग्रामग्रहणमध्यक्षसाम्यपक्षणम्। येन सोऽर्थः प्रमितस्तत्र साक्षित्वेन प्रागनिरूपितोऽपि पश्चात् साक्षित्वेन विज्ञायोपन्यस्तः, एत्य सभायां साक्ष्यं दातुमर्हतीति फलितोऽर्थः। इतरथा वेतनादानादिषु लिखितादाद्यभावे साक्ष्यभावप्रसङ्गः। इदमेवाभिसन्धायाह मनुः "यत्रानिबद्धो-

ऽपीक्षेत स्वयुवाद्यापि किञ्चन। दृष्टस्यापि तद्ब्रूयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम्”। अनिबद्धोऽकृतः। च स्ततस्वटन-रत्नयोरर्थिक्रियां क्रियाभेदैरिति पठितं तत्रार्थिक्रिया अर्थिस्वरूपक्रियाभेदैः प्रमाणविशेषैराप्तवाक्यादिभिस्तु ज्ञात्वा तत्सम्बन्धितयावधार्य्य ऋणादिके विवाद-विषये यः प्रत्यक्षं प्रत्यर्थिसमक्षं लेख्यतेऽर्थिनेत्यर्थात् स तत्र लेखितः साक्षीति व्याख्येयम्। कालावधिरपि साक्ष्ये स्मर्य्यते “सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धि-माप्नुयात्। आत्मनैवाक्षरो लेख्यं कुर्य्यादिति शेषः। अज्ञातमन्तं विघ्नमभिप्रमात्मानमन्यद्वारा साक्ष्यकर्मेति लेखयेत्। स द्विविधोऽपि लिखितः साक्षी चिरकाले-नापि सिद्धिसिद्धिसाधकतामाप्नुयादित्यर्थः। कात्यायनः “यत्र स्वहस्तेनाकृष्टलिखितश्चैकः स एव तु। न चेत् प्रत्यभिजानीयात् तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत्”। नारदः “अष्टमात् वत्सरात् सिद्धिः कारितस्येह साक्षिणः। आ-पञ्चमात् तथा सिद्धिर्यदृच्छोपगतस्य तु। आ तृतीयात् तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः” इति। इदञ्च प्रायो-वादेन, यतः स एवाह “अथ वा कालनियमो न दृष्टः सा-क्षिणः प्रति। स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः। यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रञ्च नित्यशः। सुदीर्घेणापि कालेन स वै साक्षित्वमर्हति”। ते च “साक्षिणः कीदृशाः कार्य्या व्यवहारेष्वसाक्षिणः। तादृ-शान् सम्प्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतञ्च तैः, गृहिणः पु-त्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः। अर्थ्युक्ताः साक्ष्य-मर्हन्ति न ये केचिदनापदि। आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्य्याः कार्य्येषु साक्षिणः। सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विप-रीतांस्तु वर्जयेत्”। मौलाः प्रख्यातकुलोद्भवा इति कल्प-तरुः। मूलं पूर्वपुरुषास्तत्सहितन्तीति मौला। तदधीते तद्वेदेत्यपीति मदनरत्ने। वस्तुमात्रवाच्यत्वव्युत्पत्त्यवगम-प्रसादात् साक्षित्वेनैव पूर्वपुरुषान्वेदित्याक्षेपात्तदर्थकमौल-पदानर्थक्यप्रसङ्गात् कल्पतरुव्याख्यानमेव सम्यक्। रत्ना-करोऽपि “मौलाः कुलीनाः” इत्येव व्याख्यातम्। मूलं प्रतिष्ठा सा येषामस्ति ते मौला इत्यर्थकथनमेतत्। तद्धितस्तु मत्वर्थ एव कर्त्तव्यः, सो हि यत्र मतः छोऽपि स्थालीसिद्धमिति वदन् मेधातिथिरपीदमर्थ-मनुमन्यते प्रतिष्ठान्तरस्य साक्षित्वस्यानुपयोगात्। पुत्रादिप्रतिष्ठाया पदान्तरैरेवोपादानात्। अत्र क्षत्रियो-दिग्रहणं नार्थनिवृत्त्यर्थं ब्राह्मणव्युदासपरं, किन्तु प्रति

लोमेऽनेकाध्यापकाग्निहोत्रादिकार्य्याव्यग्रस्य तत्र न सा-क्षित्वं, कार्य्यान्तरासक्तत्वे तु तस्यापि साक्षित्वं सम्भवत्येव। अतएव “ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेदिति” तस्यापि साक्षि-त्वेन प्रश्नप्रकारविधिरुपपद्यत इति ध्येयम्। अर्थ्युक्ता अर्थिना अर्थने साक्षिणः कर्त्तव्याः निर्दिष्टा न तु यदृच्छ-येवागता यदृच्छ साक्षिणः स इति वदन्तः। याज्ञवल्क्यः “तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः। धर्म-प्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः। त्र्यवराः सा-क्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः। यथाजाति यथा-वर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः”। त्र्यवरास्त्रिभ्यो न्यूना न भवन्ति परतस्तु यथेच्छं भवन्तीत्यर्थः। जातयो मूर्द्धावसिक्ताद्याः। वर्णा ब्राह्मणादयः। तथा च मूर्द्धावसिक्तादीनां मूर्द्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयो ब्राह्म-णादीनां साक्षित्वेनोपादेयाः। अथवा सर्वे सर्वजा-तीयाः सर्वेषु जातीयेषु वादिप्रतिवादिषु साक्षिणो ग्राह्या इत्यर्थः। नारदः “धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः। श्रौतस्मार्त्तक्रियायुक्ता विगत-द्वेषमत्सराः। श्रोत्रिया नगराधीना स्वदेशाधिवासिनः। ब्रुवानः साक्षिणः कार्य्या व्यवहारेषु जानता” इति। कात्यायनः “प्रख्यातकुलशीलाश्च लोभमोहविवर्जिताः। आप्ताः शिष्टाः विशुद्धा ये तेषां साक्ष्यमवञ्चकम्। वि-भाव्यो वादिना यादृक् सदृशैरेव भावयेत्। नोत्कृष्टेनापकृष्टस्तु साक्षिभिर्भावयेत् सदा” इति। आप्ताः यथार्थ-वादिनः। विशुद्धा विवादविषयीभूतार्थज्ञानवन्तः साक्षात्-ज्ञानवन्तश्च “गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेभ्यश्चेति” पा० कर्त्तरि क्तः। आदिवर्णयोरिति मदनरत्ने। तेषां साक्ष्यमवञ्चकं यथा भवति तथा वादिनो विभाव्योऽङ्गीकारविषयोऽर्थो प्रतिवादी। तत्र विशेषमाह यादृक् प्रतिवादी तत्सदृशैस्तज्जाती-यैरेव भावयेत्। वादिनेत्युपलक्षणम्। वाद्यपि प्रति-वादिना तज्जातीयैरेव विभाव्यः तथा च नारदः “श्रे-णीषु श्रेणिपुरुषाः वर्गेषु वर्गिणः। बहिर्वासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः” इति। मनुरपि “स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः। शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः”। अत्र च पुरुषाणां तत्रापि वर्णित्वे पृथङ्निर्देशो गोबलीवर्द्दन्यायेन। प्रयोजनं चाशास्त्रव्यवहितत्वबोधनम्। वर्णिनश्च द्विजाः कात्यायनेन “लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वणिग्व्रातास्तथा-ऽपरे। समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीद् भृगुः।

टाचारधर्मज्ञानां कृत्स्नस्वायुधजीविनाम्। प्रत्ये-
केकशः कृतानां नायकाः वणिजः स्मृताः। तेषां वाट-
वर्गेषु वणिक्स्वेव साक्षिणः"। अत्र सर्वत्र न्यूना-
धिकविशेषणोपादानस्य दोषाय प्रमादभयभीरुत्वस्य
सदनशीलत्वस्य च साक्षित्वप्रयोजकस्योपलक्षणार्थत्वात्
तेषाम्। ते च साक्षिणः कियत्संख्यकाः कार्य्या
इत्यपेक्षायामाह बृहस्पतिः "नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वार-
स्त्रय एव वा। उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृच्छेत्
कदाचन"। लिखितादिषु स एवाह "लिखितौ द्वौ
तथा गूढौ त्रिचतु पञ्च लेखिताः। यदृच्छाः स्मारिताः
कार्य्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः। दूतकः खटिकापाणी
कार्य्यसाध्यगतस्तथा। एक एव प्रमाणं स्याद्योऽप्यन्ध-
स्तथैव च"। खटिकापाणी लेखकः एक एवेत्येकवारो
माद्यपेक्षया "नैकं पृच्छेत् कदाचन" इत्युक्तेः अनापद्य-
भ्रत्ययौ न निवर्त्ययोऽदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। मनुवराः सा-
क्षिणो ज्ञेया इति योगीश्वरीवचनं तदभिप्रायकमेव।
लिखितादीनामुभयानुमतत्वे साक्षित्वमेकस्यापीत्याह योगी-
श्वरः "उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्"।
यद्यपि "श्रौतस्मार्त्तक्रियापरा धर्मप्रधाना" इत्यादिविशे-
षोपादानात् मनुवराणामपि धर्मवित्त्वं समानन्तथापि
तेषामुभयानुमतौ न भवत्येव साक्षित्वं, द्वयोरेकस्य
उभयसम्मत्यैवेति भेद इति मिताक्षरा। नारदोऽपि
"उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विवदमानयोः। स साक्ष्ये-
कोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात् सदसि"। साधुत्वेन
रागादिभिरदूषितोऽप्येकः साक्षीत्याह व्यासः "शुचि-
क्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक्। प्रमाणमेकोऽपि
भवेत् साहसेषु विशेषतः" इति। अनुभूता यथार्थत्वेन
प्रमितचरा वाक् यस्य सोऽनुभूतवाक्। कात्यायनः "अन्य-
न्तरस्य निःक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि याच्यते। अर्थिना प्र-
हितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते"। याचित इति
निःक्षेपविशेषणम्। न्यायतोऽस्मादन्यत्रापीति वाचस्पतिः।
मदनरत्नकारस्तु याचितं विवाहाद्यर्थं याचितं स्वर्णाल-
ङ्कारादिकं याचितकमिति याचितमित्याह। निःक्षेपवि-
शेषणत्वेऽप्यर्थिनाऽयाचिते तस्मिन्नप्यन्तरस्यैकस्यासाक्षित्वप्र
सङ्गात् पूर्वोक्तान्यथानुपपत्त्या व्याख्या प्रयुक्ता। ऋणा-
दानादिव्यवहारे तस्मिन्नैकोऽपि साक्षीत्याह स एव
"प्रकृत एव तत्पक्षं कर्तैव विभावयेत्। एक एव
प्रमाणं च विवादे तत्र कीर्त्तितः"। इदन्तु प्रकृताम
सम्भवे सम्वादिनोर्द्वयोरेकस्य वानुमतिसद्भावे न
नियमापत्तिः अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम्। उक्त-
लक्षणसाक्ष्यसम्भवे प्रतिषेधरहितानां साक्ष्युक्तानां
स्थापनार्थमसाक्षिणोऽपि स्मृतिमूलाः"।
ते च असाक्षिन्शब्दे ५९८ पृ०। दर्शिताः।
साक्षिणो मिथ्याकथने अकथने च दोषो यथा
"पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यमात्मसम्यग्यथा वदेत्। स
पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान्। यश्च कार्य्यार्थं
तत्त्वज्ञो जानन्नपि न भाषते। सोऽपि तेनैव पापेन
लिप्यते नात्र संशयः"। भा०आ० "अक्षदस्यावहारी
च मिथ्याच साक्ष्यदायकः। मित्रद्रोही कृतघ्नश्च हव्या-
कव्यप्रणाशकः। एते ब्रह्मघातसमाः सर्वे लोकेषु नि-
न्दिताः। कालसूत्रे च नरके पतन्ति ब्रह्मणः शतम्"
ब्रह्मवै०गण०ख०४४अ०। "मिथ्यासाक्ष्यं यो ददाति का-
मात् क्रोधात्तथा भयात्। सभायां पाक्षिकं वक्ति च
कृतघ्न इति स्मृतः। मिथ्यासाक्ष्यं पाक्षिकं वा भारते
वक्ति यो नरः।। यावदिन्द्र चतुर्दश पर्य्युषिते वसेद्ध्रुवम्।
तत्र वेष्टितैः सर्पैर्भीतश्च भक्षितस्तथा। कृष्णसर्पैश्च
सर्पविषमूलं यमदूतेन ताडितः। ततश्चासौ भवेत्सत्यं
भारते सप्तजन्मसु। सप्तजन्मसु मण्डूकः त्रिदशैः सप्तभिः
सह। ततो भवेद् हस्ती च सप्तारण्ये च वायसभिः।
ततो भवेत्सदा मूकस्ततः शूकस्ततः शुचिः"। ब्रह्मवै०प्र०१८अ०।

साक्षिणो यथा विवादे कर्तृत्वाद्यभाव एव जीवेशा-
क्षिणोः कर्तृत्वाभावः ईश्वरसाक्षिन्शब्दे १०४८पृ०दृश्यम्
तयोर्वृत्त्यादिप्रकाशकत्वात् तथात्वम् अन्तःकरणमाययो-
र्जडत्वेन विषयावभासकत्वाभावेन चैतन्योपाधित्वमेव न
तु विशेषणत्वं विषयावभासकत्वे तदन्वयायोगात्। चैत-
न्यस्य उपाधिवर्त्तिवृत्तिसुखादेरवभासकत्वाव-
तिष्ठत्वम् इति वेदान्तपरिभाषायामप्रत्यक्षपरि० दृश्यम्।
सांख्यद० भाष्ययोस्तस्य साक्षित्वं समर्थितं यथा
"ननु साक्षित्वस्यानित्यत्वात् पुरुषयोः कथं सदैकरूपत्वं
तत्राह "साक्षात्सम्बन्धात् साक्षित्वम्" सू० पुरुषस्य यत्
साक्षित्वमुक्तं तत् साक्षात्सम्बन्धमात्रात् न तु परि-
णामत इत्यर्थः। साक्षात्सम्बन्धेन बुद्धिमात्रसाक्षितावा-
गम्यते "साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति" पा०साक्षिन्शब्दव्यु-
त्पादनात्। साक्षाद्द्रष्टृत्वं साक्षात्सम्बन्धेन द्रष्टृत्वम्। पुरुषे
च साक्षात्सम्बन्धः स्वबुद्धिवृत्तेरेव भवति। अतो बुद्धे-
रेव साक्षी पुरुषोऽन्येषां तु द्रष्टृमात्रमिति भाष्यीयो

विभाग । ज्ञाननियामकत्वाद्यौकारताश्चानीय प्रति-
बिम्बरूप एव सम्बन्धो न तु संयोगसमवायादिसम्बन्धा-
दित्यमक्तटावटितम् । विष्ण्वादेः सर्वसाक्षित्वं त्विन्द्रि-
याद्यव्यवधानाभावमात्रेण गौणम् । अध्यस्तसम्बन्धात्
साक्षित्वमिति पाठे स्वप्नमतबुद्धेः करणत्वसामान्यात् ।
तथा यथोक्तात् प्रतिबिम्बरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः” भा०।
तत्रैव अन्यत्र “सुषुप्त्याद्यवसाक्षित्वम्” सुषुप्त्याद्यवस्था-
स्यात्मस्य बुद्धिनिष्ठस्य साक्षित्वमेव पुंसीत्यर्थः । तदुक्तम्
“जाग्रत् स्वप्न सुषुप्त च गुणतो बुद्धिवृत्तयः । तासां
विलक्षणो जीव साक्षित्वेन व्यवस्थितः” । इति तासां
बुद्धिवृत्तीनां साक्षित्वेन तद्विलक्षणो जाग्रदाद्यवस्था-
रहितो निर्णीत इत्यर्थः । तत्र जाग्रदवस्थायामिन्द्रियद्वारा
बुद्धेर्विषयाकार परिणामः । स्वप्नावस्था च संस्कार
मात्रजन्यस्तादृशः परिणामः । सुषुप्त्यवस्था च द्विवि-
धाऽर्द्धसमग्रलयभेदेन । तत्रार्द्धलये विषयाकारा वृत्तिर्न
भवति । किन्तु सुखदुःखमोहाकारैव बुद्धिवृत्ति
र्भवति अन्यथोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समित्यादिरूप
सुषुप्तिकालीनसुखादिस्मरणानुपपत्तेः । तदुक्तं व्यास
सूत्रेण “मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषादिति” । समग्रलये
तु बुद्धेर्वृत्तिसामान्याभावो मरणादाविव भवति । अन्यथा
समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपतेत्यागमनिरुक्तत्वानुपपत्ते-
रिति । सा च समग्रसुषुप्तिर्वृत्त्यभावरूपेति पुरुषस्य-
साक्षी न भवति पुरुषस्य वृत्तिमात्रसाक्षित्वात् । अन्यथा
संस्कारादेरपि धर्मस्य साक्षिभास्यतापत्तेः । सुषुप्त्या-
दिसाक्षित्वं तु तादृशबुद्धिवृत्तीनां प्रकाशनमिति
व्याख्यान” । [वेदान्तप०।

साक्षिभास्य त्रि० ३त०। साक्षिमात्रप्रकाश्ये बुद्धिवृत्त्यादौ

साक्ष्य न० साक्षिणो भाव कर्म वा ष्यञ् । १व्यवहारविषय वृत्तवृत्तान्तकथनरूपे साक्षिकर्मणि २तद्वादे च “समक्षदर्श-नात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति” मनुः ।

सागर पु० सगरेण निर्वृत्त अण् । १समुद्रे अमरः २मृग-भेदे पुस्त्री० शब्दच० । ३संख्याभेदे संख्याशब्दे दृश्यम् ।

सागरगामिनी स्त्री सागरं गच्छति गम+णिनि न ण्यन्तम् । १नद्या २सूक्ष्मैलायाञ्च राजनि० ।

सागरनेमि स्त्री सागर नेमिरिव वेष्टनाकारो यस्याः । पृथिव्यां हेमच० । [हेमच० ।

सागरमेखला स्त्री सागरो मेखलेव यस्याः । पृथिव्या

सागरालय पु० सागर आलयो यस्य । वरुणे शब्दच० ।

सागरोत्थ न० सागराद् उत्तिष्ठति उद्+स्था क । सामुद्र-लवणे राजनि० ।

साग्नि(क) पु० सहाग्निना अग्निहोत्रेण वा कप् । १श्रौत स्मार्ताग्नियुक्ते २अग्निहोत्रिणि द्विजे ।

साङ्कर्य न० सङ्करस्य भाव ष्यञ् । १परस्पराभावसमाना-धिकरणयो सत्येकाधिकरणवृत्तित्वरूपे न्यायोक्ते जातिबा-धके दोषभेदे सङ्करशब्दे ५१८१ पृ० दृश्यम् २सङ्करस्य धर्मे च । [सि०कौ० ।

साङ्कल त्रि० सङ्कलेन निर्वृत्त सङ्कला अण् । सङ्कलनजाते

साङ्कृति पु० वैयाघ्रपद्यगोत्रस्य प्रवरे ऋषिभेदे “वैयाघ्रपद्य-गोत्राय साङ्कृति प्रवराय च” भाग्नतर्पणमन्त्र ।

साङ्ग त्रि० सहाङ्गेन । अङ्गयुक्ते “तच्च त साङ्गमधीत्यैव” “साङ्गं तत् क्रियते पुनः” इति च स्मृति ।

साङ्गतिक त्रि० सङ्गत्या निर्वृत्त ठक् । सङ्गतिसिद्धे युक्ते ।

साचि अव्य० सच–इण् । १वक्रे २तिर्यगर्थे च अमर ।

साचिवाटिका स्त्री साचि यथा तथा वटति वट–ण्वुल् । १श्वेतपुनर्णवायां रत्नमा० ।

साचीकृत त्रि० असाचि साचि क्रियते अभि–त–क्त दीर्घ । वक्रीकृते सि०कौ० “साचीकृता चारुतरेण तस्थौ” कुमा०

साट प्रकाशने अद० चु० उभ० सक० सेट् । साटयति ते अससाटत त

साटोप त्रि० सहाटोपेन सहस्य स । १सगर्वे २विकटे च ।

सात दाने उपादाने अद० चु० उभ० सक० सेट् । सातयति ते असीसतत् त । अयं सौत्र इत्येके । [शब्द च ।

सात न० सात–अच् । १सुखे भरत । सन–क्त । २दत्ते

सातला स्त्री सात सुख लाति ला क । १चर्मकषायाम् अमर । २सेहुण्डभेदे राजनि० ।

सातवाहन पु० शालिवाहननृपे हेमच० । [अमर ।

साति स्त्री सन–क्तिन् । १अवसाने २दाने ३तीव्रवेदनायाञ्च

सातीन(ल)क पु० सतीन(ल)एव स्वार्थे अण् । सतीन(ल) कलाये (मुद्गमटर) रायमुकुट ।

सात्यकि पु० सत्यकस्य वृष्णिवंश्यभेदस्यापत्यम् अण् । शिने र्नप्तरि कनामख्याते वृष्णिवंश्ये क्षत्त्रियभेदे त्रिका० ।

सात्यवत पु० सत्यवत्या सत्यवत्यां भवः अण् । १वेद-व्यासे त्रिका० । २सत्यवतः सम्बन्धिनि च । [शब्दा० ।

सात्यवतेय पु० सत्यवत्या अपत्यम् ढक् । सत्यवतीसुते व्यासे

सात्वत् पु० सातयति सुखयति सात–क्विप् सात् परमेश्वर स उपास्यत्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य व । विष्णुपासके “भगवान् सात्वतां पतिः” भागवतम् । श्रीधरेण

एवेव अण् सात· विष्णुरूपाद्वत्वेनात्स्यास्य सत्वपि अनोपच्छान्दस· इत्युक्तम् ।

सात्त्वत त्रि· सत्त्वमेव सात्त्वं तत्तनोति तन—ड । १विष्णौ त्रिका· यदुवंश्ये अंशुपुत्रे २नृपभेदे "अथांशोः सात्त्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान्" कूर्मपु· २२ अ० । तदपत्ये ३बलरामे हेमच० । "सत्त्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं सेवेत केशवम् । योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतः स उदाहृतः" इत्युक्ते ४विष्णुभक्तभेदे । ५सात्त्वतनृपाधिष्ठितदेशे सोऽभिजनोऽस्य अण् । पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि च त्रिका· । यदुवंशप्रोतपचत्वेन ७शिशुपालमातरि स्त्री ङीप् । "न दूये सात्वतीसूनुः" माघ । सा च नाटकस्य वृत्तिभेदे च । तस्या लक्षणादि सा०द०उक्तं यथा "सात्त्वती बहुला सत्त्वशौर्य्यत्यागदयार्जवैः । सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साद्भुता तथा । उत्थापकोऽथ सांघात्यः सलापः परिवर्त्तकः । विशेष इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिताः । उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते । मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः सांघात्यः सङ्घभेदनम् । सलापः स्याद् गभीरोक्तिर्नानाभावसमाश्रयः । प्रारब्धादन्यकार्य्याणां करणं परिवर्त्तकः" । तल्लोपे एकसक रोऽपि । दशातिभेदे ९ स्त्री· सुधन्वाचार्य्यशब्दे दृश्यम् ।

सात्त्विक पु· सत्त्वात् सत्त्वगुणप्रधानात् विष्णोर्भवति ठञ् । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच० । तस्य विष्णुनाभिकमलजत्वात् तथात्वम् । सत्त्वमेव सात्त्वमस्त्यस्य ठन् । २विष्णौ । सत्त्वगुणेन तत्कार्य्येण मनसा वा निर्वृत्त ठञ् । ३सत्त्वगुणजाते ४सत्त्वप्रधानमनोविशेषजाते च । ५शृङ्गारादिरसानुगुणे भावभेदे सा०द०

"इष्टा स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः । तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि । विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः । सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः । स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः" । एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे दृश्यानि । स्त्रीणां यौवने सत्त्वजाते ६अलङ्कारभेदे सा०द० "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः" । अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् । ७सत्त्वप्रधाने त्रि० । ८देवीपूजाभेदे स्त्री "सा रदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु । सात्त्विकी जपयज्ञैश्च नैवेद्यैश्च निरामिषैः" ति·त· । ९भावभेदे पु· "सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका इति विदुस्तं निपुणास्तु" सर्वान० । १०सत्त्वप्रधाने पुराणभेदे "वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ! । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै । सात्त्विकेषु पुराणेषु विष्णुमाहात्म्यवर्णनम्" उपपुराणशब्दे दृश्यम् । ११स्मृतिभेदे स्त्री "वासिष्ठं चैव हारीतं व्यासं पाराशरं तथा । भारद्वाजं काश्यपञ्च सात्त्विक्यो मुक्तिदाः शुभाः" पद्मपु· उत्त· ४१अ० । १२दुर्गायां स्त्री ङीप् । १३गीतोक्तेषु श्रद्धादिभेदेषु यथायथं त्रि० यथा

"सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत । । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका देवान्" (श्रद्धा) "आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु" इत्युपक्रमे "आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः" (आहारः) "अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः" (यज्ञः) "श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते" (कायिकादि त्रिविधं तपः) "दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं मतम्" (दानम्) "सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्" (ज्ञानम्) "नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते" (कर्म) "मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते" (कर्त्ता) "प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्य्याकार्य्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी" (बुद्धिः) "धृत्या यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ । सात्त्विकी" (धृतिः) "यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्" (सुखम्) "कार्य्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः" (त्यागः) । तत्र सात्त्विकाहारस्य चित्तशुद्धौ हेतुत्वं छान्दो· उक्तं यथा "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः" । सत्त्वं मनः । "अन्नमयं हि सोम्य ! मनः इत्यादिना" तस्य

अप्रमयत्नस्य तत्रोक्तेः सत्यात्वम्। सांख्यमतसिद्धे सत्त्वप्रधाने १३महत्तत्त्वे १४अहङ्कारतत्त्वे च "सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्" सां०प्र० भाष्यम्। "सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" सां०सू० एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोडशात्मकगणमध्ये सात्त्विकम्। अतस्माद्वैकृतात् सात्त्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः। "वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा। अहन्तत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत्। वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः" भा०प्र०भ० वाक्यम्। १६अध्यवसायादौ च "अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्। सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम्" सां०का०। "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्। भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्" सां०का० "प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्त्विको वैकृतात् सात्त्विकादहङ्कारात् प्रवर्त्तते" तत्त्वकौ०।

सादनी स्त्री सादयन्ति रोगा अनया सद-णिच्-करणे ल्युट् ङीप्। कटुका राजनि०।

सादि पु० सद-इञ्। १सारथौ हेमच० २वायौ उणादि० ३अवसन्ने त्रि० ४सादौ पु० शब्दप्रकारः।

सादिन् पु० सद-णिनि। १अश्वारोहकर्त्तरि अमरः। २गजारोहिणि ३रथारोहिणि च मेदि०। ४अवसन्ने त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सादृश्य न० सदृशस्य भाव ष्यञ्। तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मरूपे उपमानधर्मे। तच्च सादृश्यं सप्तपदार्थातिरिक्तः पदार्थ इति मीमांसकाः। तन्मतमुक्तं मुक्तावल्यां "सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मीमांसकाः"। तन्मतञ्च उपमानचिन्तामणौ निराकृतम् उपमानशब्दे १२१५ दृश्यम्। सादृश्यवाचका इवादिनिपाताः तुल्यादिशब्दाश्च तत्र इवादिभिः निपातैः सादृश्यस्याभिधाने प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानविभक्तिकत्वं, गौरिव गवय चन्द्रमिव मुखं पश्यतीत्यादि। अन्ये तु तुल्यादिशब्दा एव सोपदर्शे वाचकाः इवादिशब्दास्तत्पर्यायौ तावपि संघातका इत्याहुः। तुल्योपमाभिन्नशब्दा तस्याभिधाने प्रतियोगिनि तृतीया षष्ठी च। तुल्योपमाभ्यां योगे तु षष्ठ्येव। सादृश्ये च एकस्य प्रतियोगिताऽन्यस्यानुयोगिता तत्र प्रतियोगिन उपमानत्वमनुयोगिन उपमेयत्वमिति। उपमानोपमेयभावश्च क्वचित् सर्वदेऽपि प्रसिद्धः कविप्रसिद्धोपमानता। तत्र काव्ये केषांचिदुपमा कविप्रसिद्धोपमानतदा वर्ण्यते

तत्प्रसिद्धौ कविकल्पलतायां यथा "वेण्याः सर्पादिभृङ्गाल्यः केशपाशस्य चामरम्। नीलकण्ठकलापोऽपि, धम्मिल्लस्य विधुन्तुदः। सीमन्तस्य चाध्वदण्डो ललाटस्याष्टमी विधुः। मकरध्व, कपोलस्य चन्द्र स्यात् मुकुर स्मृतौ। भ्रुवो धनुर्लतेऽथो रेखापत्रलता। दृशश्चकोरहरिणमाटरा खञ्जनाम्बुजम्। कुमुदं नीलमम्भोज, श्रुतेर्दोषं वपाशक। नासायाः सृक्कं तिलमाधोऽधरातुल्योरसत्त्व। तिलप्रसूनदण्डौ चाधरस्य नवपल्लवः। बिम्बीफलं प्रवालं च, दन्तानां मौक्तिकावलिः। कुन्दादिस्मितमीषादि कौरवाध, स्मितस्य च। ज्योत्स्ना पुष्पाणि पीयूष, वाचश्चाम्भोजसौरभम्। जिह्वायाश्चोष्ठशाले च वाग्गयाः भ्रूकुटिष्वपि। पीयावाद्यं मधु सुधा, तथास्य चन्द्रमाः खाधा। चम्भोजदर्पणौ चापि चिबुके दर्पणावकम्। कण्ठस्य कम्बुरथाङ्ग कुम्भा वक्रास्तु वक्रौ। भुजा वल्लरीयाश्चापाया:, पाणितलस्य तु। पल्लवाङ्कुशीमा तु पद्मरोऽम्भोजपल्लवम्। दीर्घौ नखदल चैव चम्पकं, नखकान्तिः। रत्नतारेन्दुरश्माणि, स्तनौ कुम्भौ घटौ। कुम्भिकुम्भौ गिरी चक्रौ बिल्वे, मध्यस्य वेदिका। सिंहमध्यं वज्रमध्यं धीपट्टब्धं कथ्यत। उपमानानि रोमाल्याः रेखामेखलवल्लय। नीलकान्तमणीधूमलतादिदर्पणष्टका। नाभेरम्भोजपावर्त्तौ हृदौ विवरकूपकौ। त्रिवल्या वीचिसोपानानि तरङ्गो, जघनस्य। पुलिनं पीठफलकं, नितम्बस्य स्थल पुनः। पर्वतपृथिवी स्थूलोपलं वस्तु च यस्मादत्। ऊर्वोः कदलिकास्तम्भकरो करभस्तथा। पद्मादयस्तु साम्य पादस्य नवपल्लव। कम्बोज च गतेर्हंसगजेन्द्रादिगता गतिः। इमान्यन्यान्यपि स्त्रीणां पुंसामपि संज्ञानि तु। पुंसा रूपोपमानानां विशेष कोऽपि कथ्यते। स्कन्धस्य वाजिवृषभस्कन्धौ बाहोरपीश्वर। कपिहस्ताश्रया कम्बारोहकरणम्, वक्षस। शिलापट्टकपाटे च प्रसन्नत्वगतिर्गतेः। यशसः कुन्दचन्द्राद्या शुभ्रवर्णोपमा मता। प्रतापस्याग्निसूर्यौ च वाडवाग्नो रवेः करः। अनागुण्यादयश्चैव रक्तवर्णपदार्थकाः। गुणस्य नीडं चवीज सस्यारोऽङ्कुर एव च। शुक्लवर्णाः पदार्था ये तत्पुन परिकीर्त्तिताः। सामर्थ्यस्य महत्त्वस्य पद्माद्‌गिरिमादिकम्। गीतेर्वंशादिः माध्वीस्तो त्वाचा दीपस्य कीर्त्तिता। आदित्योदये शाद्रिरेवाच्य पुरोत्थ। मायकस्य शिरामौव मारकर्म कीर्त्तितम्। चापस्य

कर्द्दमोऽकीर्त्तिः कलङ्कः कृष्णवर्णकः। अन्धकारः केशपाशोऽप्यतिशोभमानकम्। अकीर्त्तेः कृष्णवस्तूनि मालिन्यं तमसा ततिः। कस्तूरिकाया भ्रमरो नीलकान्तमणिर्घनः। दुर्गन्धिद्रव्यदग्धोत्थधूमः कज्जलकं तथा। कृष्णपुष्पाभ्रमरयं कामाकीर्त्तिः स्थलान्तरे। कामिनीरयमस्तद्वत् कज्जलस्यापि तानि च। कर्पूरस्य तथा चन्द्रशशाङ्ककिरणास्तथा। यूथिकाकुन्दकुसुमं विरहिणश्च फलं तथा। छिन्नवीरपिण्डं ग्रथित उपमानतया मतं। मनोरथस्य विज्ञेयं फलपुष्पादियुक्तरुः। कविबुद्धिकल्पना स्यादानन्दस्य सुधार्णव। ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्तद्वत्, कामिनीदर्शनस्य तु। अतिप्रियतमप्राप्तिश्च ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्तथा। सुधारसो नित्यसुखसाक्षात्कारस्तथा मतः। पूर्णचन्द्रादिकस्यापि साक्षात्कारः प्रकीर्त्तितः। अमृतस्य तु सत्काव्यं कामिन्यधरपानकम्। ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्तद्वत्, विषस्याथ प्रकीर्त्त्यते। साध्वीस्त्रीविरहः पापं मलिनं दुःखदं च यत्। पौषाग्निं शीतकालीनशीतोदं परिकीर्त्तितम्। व्यभिचारिणी च या नारी सापि तद्वत् प्रकीर्त्तिता। विरहस्याग्निराशिश्च यातना च पयोनिधिः। दुःखदानि च वस्तूनि तप्तानि कथितानि च। पुण्यानां कामिनी चन्द्रः कर्पूरश्च यशस्तथा। चन्द्रस्य प्रमदावक्त्रमतिशुभ्रश्च यद्भवेत्। यशः पुण्यादिकं वस्तु सोपमानतयेष्यते। सूर्यस्य शिवनेत्राग्निः काञ्चनस्याकहस्तथा। आशुवाग्निर्जयापुष्पं वसन्तोत्थपलाशकम्। पद्मस्य कामिनीवक्त्रं पाटलं रक्तवस्तु च। इन्दीवरस्य कस्तूरी नीलकान्तमणिस्तथा। कामिनीनयनं तद्वत् कैरवस्य तु चन्द्रमाः। कुन्दादिपुष्पमन्यच्च शुभ्रवर्णश्च यद्भवेत्। रामश्चेन्द्रः कुबेरश्च चन्द्रमा भास्करस्तथा। नलप्रभृतयो ये तु मान्धाताश्चक्रवर्त्तिनः। मेघस्य कामी कृष्णश्च नीलपाथोजसन्ततिः। इन्दीवरं वनं दाता कृष्णार्थी भ्रमरावली। शरन्मेघस्य चन्द्रादिशुक्लवर्णपदार्थकाः। कन्दर्पस्य नलश्चन्द्र आश्विनौ च पुरूरवाः। दीपस्यापि च-मनस्य प्रतापः शास्त्रकं तथा। वायोः शीघ्रगवस्तूनि कीर्त्तितानि पुरातनैः। अश्वश्च वायुर्हरिणो मनश्च, पक्षिणो गिरिः। मेघश्यामावनञ्च तमसाञ्च समुच्चय। शौक्ल्योद्देशे च वा चन्द्रः कैलासैरावतौ मतौ। शिवस्य शौधवत् सर्वं कृष्णस्य यमुना घनः। तमालवृक्षो भ्रमरश्चापीन्दीवरकं नभः। नीलकान्तमणिर्नीलपद्मं रामस्य पूर्ववत्। नवदूर्वादलं कच्चपक्षयं चाषिकं पुनः। लक्ष्म्यास्तु पार्वती चन्द्रकान्तिः सीता रतिस्तथा। द्रौपदी पद्मकान्तिश्च पुराणे परिकीर्त्तिता। सरस्वत्याश्चन्द्रकला कैलासाचलकान्तय। शुक्लवर्णपदार्थाश्च, विपक्षेस्तु समुद्रक। ब्रह्माण्डखण्डितमनस्तथा नारायणोदरम्। समुद्रस्य च मेघादि वस्तु कृष्णं च यद्भवेत्। विदूरस्थ्या भारतस्य तथापस्मारिरोगवान्। पुरस्य स्वर्गं कैलासो यत् सुन्दरं स्यात् मनोरमम्। रथस्य पृथ्वी वैकुण्ठपुरी पोतश्च पुष्पकम्। कामिन्यास्तु तडित्तारा स्वर्णवर्णा च केतकी। उपमानतया स्वर्णलतापि परिकीर्त्तिता। नायकस्य तु कन्दर्प ऐन्द्रश्चन्द्रोऽश्विनौ तथा। सभायास्तु सुधर्मा स्यात् गङ्गा सूर्यस्य मण्डलम्। गण्डकी पर्वतो मेरुरुपमानतया मतः। पण्डितस्य सुराचार्य्य ऋषिः शुक्रः सरस्वती। श्रीरामस्तु विरहिणः शिवोऽजो दुःखितो जनः। उन्मत्तचन्दनतरुः शिवशेखरचन्द्रमाः। वाडवाग्नियुताब्धिश्च वल्मीकोऽद्रीन्द्रशेखरः। दाता कर्णः कल्पवृक्षः कामधेनुरुशीनरः। रोहणोऽब्धिर्दधीचो जैमिनिश्च युधिष्ठिरः। वसन्तर्त्तौर्मत मद्युन्मादो मलयानिलः। यमोऽग्निर्विषवह्नी च स स्यात् विरहिणं प्रति। ग्रीष्मर्त्तोरग्निर्विरहोऽहिनिश्वासस्तथा पुनः। विरहिणश्च निश्वास उपमानतया मतः। वर्षर्त्तौ रजनी व्योम नारायणसमुद्रकाः। शरदः काशपुष्पादिरूपशीतांशुचामराः। ऐरावतगजा ज्ञेया उपमानतया बुधैः। शीतर्त्तौरुपमानं स्यात् राज्यशून्यस्तु भूपतिः। तथापस्माररोगाढ्यो विद्भिः परिकीर्त्तितः। शिशिरर्त्तौस्तु गुणिनः समुद्रोऽद्रिर्दराश्विनौ। राजागमनकालश्च मदनोऽपि मतो विदाम्। सचिवस्योपमानं तु सुराचार्य्यं प्रकीर्त्तितः"।

साधक त्रि॰ साध–ण्वुल्। सिध–णिच्–ण्वुल् साधादेशो वा। १साधनकर्त्तरि २कारके तन्त्रोक्ते ३मन्त्रादिसिद्धिकारके शिष्ये च "साधकः सिद्धिभाक् स्यात्" इति तन्त्रम्। स्त्रियां टाप् अत इत्वम्। साधिका सा च ४दुर्गायां "साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधिका वाऽथ ईश्वरी" देवीपु॰४५ अ॰। ५जन्मतारावधिकेषु षष्ठपञ्चदशचतुर्विंशनक्षत्रेषु पु॰ "जन्मसम्पद्विपत् क्षेम प्रत्यरिः साधको वधः। मित्रं परममित्रञ्च जन्मभात् गणयेत् त्रिधा" ज्यो॰त॰। ६अनुमापके त्रि॰।

साधकतम न० अतिशयेन साधकं तमप् "साधकतमं करणम्" पा० परिभाषिते करणे कारकभेदे ।

साधन न० सिध–णिच्–साधादेशे यथायथं करणे भावे ल्युट् कर्त्तरि ल्यु वा । १करणरूपे कारकभेदे २मारणे ३मृतसंस्कारे अग्निदाने ४गतौ ५द्रव्ये ६धने ७अर्थदापने ८निष्पादने ९उपकरणे १०इन्द्रियस्वादियुद्धसामग्र्याम् ११अनुगमने अमर० । १२सैन्ये १३उपाये १४सिद्धौषधे १५मेढ्रे मेदि० १६मेले १७औषधे १८दावाग्नौ धरणिः । १९कारके २०प्रमाणे हेमच० २१व्याप्ये त्रिका० २२मोक्षने २३जये शब्दच० २४ब्रह्मविद्याहेतौ नित्यानित्यवस्तुविवेकवैराग्यशमादिषट्कमुमुक्षाचतुष्टये च । युच् । साधनाऽपि उपासनायां निष्पादनायाञ्च स्त्री ।

साधनाप्रसिद्धि स्त्री हेत्वदोषभेदे सा च साधने साधनतावच्छेदकधर्माभावरूपा यथा "पर्वतो वह्निमान् काञ्चनधूमादित्यादौ धूमनिष्ठ काञ्चनत्वाभाव साधनाप्रसिद्धि ।

साधर्म्य न० सधर्मस्य समानधर्मस्य भावः ष्यञ् । १स्वकीयसाधारणधर्मरूपे लक्षणे २अनुगतधर्मे "यदुक्तं यस्य साधर्म्यम्" भाषा० । समानो धर्मो यस्य तस्य भावः ष्यञ् । ३समानधर्मे यथा पद्ममिव सुन्दरं मुखमित्यादौ सौन्दर्यं उभयोः समानधर्मः ।

साधर्म्यसम पु० साधर्म्येण सम । स्थापनाहेतुदूषके जात्युत्तरभेदे "साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ" गौ० "वादिनाऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा साध्ये साधिते प्रतिवादिना साधर्म्यमात्रप्रवृत्तहेतुना तदभावस्थापनम् यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् घटवत् व्यतिरेकेण वा व्योमवदित्युपसंहृते नैतदेव यद्यनित्यघटसाधर्म्यात् नित्याकाशवैधर्म्याद्वाऽनित्यः स्यात् नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्त्तत्वात् नित्यः स्यात् विशेषो वा वक्तव्य" इति भाष्ये तु निदर्शनान्तरमुक्त्वा व्याख्यातं यथा "क्रियावानात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात् द्रव्यं लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तः क्रियावान् तथा चात्मा तस्मात् क्रियावानिति एवमुपसंहृते परः साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते । निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात् विभु चाकाशं निष्क्रियं च तथा चात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनरक्रियसाधर्म्यात् निष्क्रियेणेति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसमः प्रतिषेधो भवति" ।

साधारण त्रि० सह धारणया स्वार्थेऽण् ।१सदृशे अमरः । २अनेकसम्बन्धिन्येकस्मिन् ३धने "साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनादिकम्" स्मृतिः । स्त्रियां गौरा० ङीष् । सा च ४कुञ्चिकायां ५वेश्यादिनायिकायाञ्च "स सपक्षे विपक्षे च भवेत् साधारणस्तु स" भाषा० उक्ते ६हेत्वाभासभेदे पु० । यथा वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वहेतुः सपक्षे पर्वते विपक्षे ह्रदादौ च वर्त्तते इति साधारणः । स चानैकान्तिकमध्ये "आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मतः" भाषा० ।

साधारणधर्म्म पु० कर्म० । "अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दमः क्षमार्जवं दानं धर्मं साधारणं विदुः" इत्युक्ते अहिंसादौ सर्ववर्णाश्रमतुल्ये १धर्मे । न्यायादयुक्ते २संशयहेतौ समानधर्मे च तथाहि रजतं नवेति संशये रङ्गरजतयोः सामान्यधर्मश्चाकचिक्यशुभ्रत्वादिर्हेतुः । ३प्रजासर्जनरूपे जन्तुमात्रधर्मे च "प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थञ्च मानवाः । तस्मात् साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः" मनुः । स च धर्मः सर्वैर्हि जन्तुना साधारण इति मानवा इत्युपलक्षणम् ।

साधारणस्त्री स्त्री कर्म० । वेश्यायां हेमच० । सा च नायिकाभेदः । "अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति" सा० द० नायिकाशब्दे ४०४२ पृ० तल्लक्षणं दृश्यम् । सामान्यस्त्रीप्रभृतयोऽप्यत्र ।

साधारणी स्त्री साधयति साधा करणीव । १कुञ्चिकायां हेमच० साधारणस्त्वत्वात्सापि स्त्रीप्रकृतौ स्त्री ङीप् स्वार्थे ष्यञ् । साधारण्यं कुञ्चिकायां न० । भावे ष्यञ् । साधर्म्यधर्मे च ।

साधिका स्त्री साधयति नमयति सर्वोपरमम् नम–णिच्–साधादेश ण्वुल् । १सुषुप्तौ हेमच० । सिध–णिच् ण्वुल् । २कार्यसाधिकायां स्त्रियाञ्च ।

साधित त्रि० सिध–णिच्–क्त । १दापिते अमरः २प्रमाणादिना उद्भाविते च "साधितात् दशक शतमिति" स्मृतिः ३निष्पादिते ४शोधिते च ।

साधिदैव त्रि० सह अधिदैवेन स्वार्थे अण् द्विपदरूपश्च । अधिदैवतासहिते । साधिभूतसाधियज्ञावपि परमेश्वरे ।

साधिष्ठ त्रि० अतिशयेन साधु बाढो वा इष्ठन् साधादेशः टिलोपो वा । १अत्यन्तदृढे अमरः २अतिसाधौ ३अतिशोभने च । ४अत्यार्थे मेदि० ५न्याय्ये हेमच० ।

साधिष्ठान त्रि॰ सह अधिष्ठानेन । १सन्निहिते तन्त्रोक्ते हृदयचक्रमध्ये सुषुम्णामध्यस्थे चक्रभेदे न॰ चक्रशब्दे २८०८ पृ॰ दृश्यम् ।

साधीयस् त्रि॰ अतिशयेन साधु' बाढो वा ईयसुन्' साधादेशो वा । १साधुतरे च २अत्यन्तदृढे अमरः । ३न्याय्ये हेमच॰ स्त्रियां ङीप् ।

साधु त्रि॰ साध–उन् । १उत्तमकुलजाते अमरः । २सुन्दरे ३उचिते च । स्त्रियां वा ङीप् । ४मुनौ ५जिने च पु॰ हेमच॰ "न प्रहृष्यति सम्माने नापमाने च कुप्यति । न क्रुद्धः परुषं ब्रूयादेतद्धि साधुलक्षणम्" गरुडपु॰ ६उक्तधर्मयुते हृजने ७वार्द्धुषिके ८मनोहरे मेदि॰। साधुलक्षणान्तर यथा "यथालब्धेऽपि सन्तुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः । हरिपादाश्रयो लोके विप्रः साधुरनिन्दकः । निर्वैरः सदयः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः । निरपेक्षो मुनिर्वीतरागः साधुरिहोच्यते । लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखी । कृष्णाङ्घ्रिशरणः साधुः सहिष्णुः समदर्शनः" पद्मोत्त॰ख॰ ९९अ॰ "त्यक्तात्मसुखभोगेच्छाः सर्वसत्त्वसुखैषिणः । भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः । परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि । नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः । परार्थमुद्यताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्वते । तादृगप्यम्बु पाथोधेर्जलदैस्तत् प्रदीयते । एक एव सतां मार्गो यदङ्गीकृतपालनम् । दहन्तमकरोत् क्रोडे पावकं यदपाम्पतिः । आत्मानं पीडयित्वापि साधु सुखयते परम् । ह्लादयन्नाश्रितान् वृक्षो दुःखञ्च सहते स्वयम्" वह्निपु॰ । ९व्याकरणव्युत्पन्नसाधुताजात्याश्रये शब्दे "अपभ्रंशतामादिर्यद्वाऽभ्युदययोग्यता । व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता" हरिः । तथा च अपभ्रंशभिन्नत्वमनादित्वम् अभ्युदयसाधनप्रयोगविषयत्वं व्याकरणव्यङ्ग्यजातिर्वा साधुता इति तदर्थः । स च ईश्वरसङ्केताश्रयः शब्द इति नैयायिकाः । तथा च यः शब्दो यस्मिन्नर्थे ईश्वरेण सङ्केतितः स शब्दस्तदर्थे साधुः । वैयाकरणमते यः शब्दः यस्मिन्नर्थे व्याकरणे व्युत्पादितः स शब्दस्तत्र साधुः यथा "कर्मणि द्वितीया" पा॰ द्वितीया कर्मार्थे साधु ।

साधुज त्रि॰ साधौ सत्कुले जायते जन–ड । उत्तमकुलोद्भवे शब्दर॰ ।

साधुधी स्त्री ६ब॰ । १श्वश्र्वां हारा॰ । २सुन्दरबुद्धियुते त्रि॰ । कर्म॰ । ३साधबुद्धौ स्त्री । [२उत्तमकुसुमे ।

साधुपुष्प न॰ साधु पुष्पं यस्य । १स्थलपद्मे शब्दमा॰, कर्म॰।

साधुवाह पु॰ कर्म॰ । विनीते सुशिक्षिते घोटके हेमच॰ ।

साधुवाहिन् पु॰ साधु यथा तथा वहति णिनि । १विनीतेऽश्वे अमरः २सुन्दरवहनकर्त्तरि त्रि॰ ।

साधुवृक्ष पु॰ नित्यकर्म॰, १कदम्बवृक्षे शब्दमा॰ । २वरुणवृक्षे राजनि॰ । ३शोभनवृक्षमात्रे च ।

साध्वत न॰ सहाध्वतेन सहस्य स । १धात्रुपत्त्रे २मयूरसमूहे ३पर्णशीर्याश्च अजय' ।

साध्य पु॰ सिध–णिच्–यत् । "मनोमन्ता तथा प्राणो नरोऽपानश्च वीर्य्यवान् । निर्भयो नरकश्चैव दंशो नारायणो वृषः । प्रभुश्चेति समाख्याताः साध्या द्वादश देवताः" इत्युक्ते द्वादशसंख्यके १गणदेवताभेदे ज्यो॰ उक्ते विष्कम्भादिषु योगेषु २एकविंशे योगे च । ३साधनीये त्रि॰ मेदि॰ । ४अष्टादशविवादेषु प्रमाणादिना उन्नाय्ये पदार्थे "प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् । निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः" इत्युक्ते व्यवहारे साधनार्हे प्रतिज्ञेये ४पक्षे पु॰ "ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । ऊने वाप्यधिके चार्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति" कात्या॰ । ५अनुमित्या साधनीये वह्न्यादौ च यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ विशेषविधितो वह्निः साध्यः । साध्यमस्त्यस्य अर्श आद्यच् । ६साध्यवति पक्षे पु॰ "साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञे"ति गौ॰ सूत्रम् । साध्यवत्तया पक्षनिर्देश इति दीधितिकार न–न्त्रोक्ते ७मन्त्रमात्रे ८साध्यमन्त्रस्य स्वानुकूलतया छले ९दष्ट॰उक्ते अकथहचक्रस्थे द्वितीयपञ्चमादिकोष्ठस्याद्यक्षरके "सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमात् ज्ञेया मनीषिभिः" इत्युक्ते दमन्त्रभेदे । १०देवमात्रे मेदि॰। व्याकरणोक्ते लिङ्गसंख्यानन्वयिक्रियाभेदे क्रियाशब्दे २३१७पृ॰ दृश्यम् । "साध्यरूपा क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना" हरिः । "साध्यस्य साधनाकाङ्क्षा" हरिः ।

साध्यता स्त्री साध्यस्यानुमितिविधेयस्य भावः तल् । अनुमितिविधेयतारूपे न्यायोक्ते १विषयताभेदे । २इच्छाविषयताभेदे च । यथा घटोजायतामित्यस्य घटीया साध्यताख्या विषयता ।

साध्यताघटकसम्बन्ध पु॰६त॰। कर्म॰। येन सम्बन्धेन–साध्यस्य अनुमेयता तादृशे सम्बन्धे यथा पर्वतः संयोगेन वह्निमान् धूमात् इत्यादौ संयोग ।

साध्यतावच्छेदक पु॰साध्यतामवच्छिनत्ति विशेषयति अव–

छिट-ण्वुल्। तेन रूपेण सम्बन्धेन वा यस्य साध्यतारूपा विषयता। तस्मिन् १सम्बन्धे २धर्मे। यथा वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निः साध्यः तस्य साध्यता वह्नित्वमवच्छिन्न चेति वह्नित्वं साध्यतावच्छेदकम्। एवं संयोगसम्बन्धोऽपि।

साध्यसम पु० हेत्वाभासभेदे "साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसम" गौ० सू० "द्रव्य छायेति साध्यम्। गतिमत्त्वादिति हेतु। साध्येनाविशिष्टः साधनीयत्वात् साध्य सम। अयमप्यसिद्धत्वात् साध्यवत् प्रतिसाधयितव्यः। साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि गच्छति? आहो स्विदावरकद्रव्ये संसर्पत्यावरणसंतानादसंनिधिसंतानोऽयं तेजसो गृह्यत इति? सर्पता खलु द्रव्येण यो यस्तेजोभाग आव्रियते तस्य तस्यासंनिधिरेवावच्छिन्नो गृह्यत इति। आवरणं तु प्राप्तिप्रतिषेधः" वात्स्या० २जात्युत्तरभेदे "उभयसाध्यत्वात् साध्यसमः" गौ० सू० "हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्मः साध्यः। तं दृष्टान्ते प्रसजत साध्यसमः। यदि यथा लोष्टस्तथात्मा, प्राप्तस्तर्हि यथात्मा तथा लोष्ट इति। साध्यश्चायमात्मा क्रियावानिति कामं लोष्टोऽपि साध्यः। अथ नैवम्। न तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मा" वात्स्या०। तच्च "यद्दृष्टान्ते प्रकृतसाध्यतुल्यतापादनम्" गौ० वृ० दृष्टान्तस्य पक्षतुल्यताकथनम्। यथा, आत्मा सक्रिय क्रियाहेतुगुणवत्त्वादित्यादौ यदि यथा लोष्टस्तथात्मेति त्वयोच्यते तदा यथात्मा तथा लोष्ट इत्यप्यायातम्। तथा च यद्यात्मनि क्रियावत्त्वं साध्यते। तर्हि लोष्टेऽपि तत् साधनीयम्। नेति चेत्तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मेति न वाच्यम्। लोष्टसदृश आत्मात्मसदृशो लोष्ट इत्यत्र विशेषकाभावादिति" नीलकण्ठः।

साध्यसिद्धि स्त्री साध्यस्य सिद्धिः विनिर्णयः। साध्यस्य व्यवहारे अनुमित्यादिना साधनाधीने १निर्णये २निष्पत्तौ। साध्यस्य प्रतिज्ञेयार्थस्य सिद्धिर्निर्णयो यत्र। व्यवहारे प्रतिज्ञातार्थस्य प्राड्विवाकादिभिः विनिर्णयरूपे ३व्यवहारपादभेदे च।

साध्याप्रसिद्धि स्त्री ६त० साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावरूपे हेत्वाभासभेदे। यथा पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निनिष्ठः काञ्चनमयत्वाभावः साध्याप्रसिद्धिः।

साध्वस न० साधु+असति अस-अच्। भये अमरः।

साध्वी स्त्री साधु-ङीप्। १मेदायां राजनि० "कान्तार्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता" इत्युक्तलक्षणायां २स्त्रियां तत्रार्थे सत्त्वात् न पुंवद्भावः। साधुतायुक्ते ३स्त्रीमात्रे च। तत्रार्थे पुंवद्भाव इति भेदः।

सानन्द त्रि० सह आनन्देन। १आनन्दसहिते "सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हि" मालतीमा०। २गुच्छकभेदे "अष्टादशाक्षरैर्युक्तो यत्रोऽष्टमरटो गुरुः। कङ्कल्लफलके ताले सानन्दो गीरको रवौ सगीतदा०। ३गुच्छकरञ्जे पु० राजनि०।

सानन्दूर पु० तीर्थविशेषे "सानन्दूरेति विख्यात भूमे! गुह्यं परं मम। उत्तरे तु समुद्रस्य मलयस्य च दक्षिणे। तत्र तिष्ठामि वसुधे! वटीर्थो दिव्यमाश्रित। प्रतिमा वै मदीयास्ति नात्युच्चा नातिनीचका। आयसीं तां वद न्त्येके अन्ये ताम्रमयीं तथा। कांस्या रीतिमयीमन्ये केचित् सीसकनिर्मिताम्। शिलामयीमित्यपरे महाश्चर्यस्वरूपिणीम्" वराहपु०।

सानसि पु० सन इण् अलुक् च। सुवर्णे उणादिकोषः।

सानिका स्त्री सन-ण्वुल् टापि अत इत्त्वम्। वंश्यां शब्दच०

सानु पु न० सन-ञुण्। १पर्वतस्य समभूमिदेशे प्रस्थे अमर २वने ३वातसमूहे ४पथि ५प्रस्थे ६कोविदे ७अर्के मेदि०। ८पल्लवे च जटा०।

सानुज न० सानौ जायते जन-ड। १प्रपौण्डरीके राजनि० २तुम्बुरुवृक्षे पु० राजनि०। सह अनुजेन। ३अनुजसहिते त्रि०

सानुमत् पु० सानुरस्त्यस्य मतुप्। पर्वते हेमच०।

सानेयी स्त्री सह आनेयेन सत्त्वेन सहस्य स गौरा० ङीष्। वंश्यां शब्दर०। स्वार्थे क हृस्व। सानेयिकाप्यत्र।

सान्तपन न० सन्तापयति सम्+तप-णिच् ल्युट्-स्वार्थे अण्। सन्तपनाय साधु अण्-वा। "गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्। एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम्" मनूक्ते कृच्छ्रसाध्ये व्रतभेदे एकदिने गोमूत्रादिषट्कमात्रपान परदिने उपवास इति कृच्छ्रसाध्यतास्य।

सान्तर न० सह अन्तरेण सहस्य सादेशः। १विरले जटा० २अवकाशसहिते त्रि०। [प्रयोजनमस्य सन्तमा० ठक्। यज्ञे विधानभेदे।

सान्तानिक त्रि० सन्तान प्रयोजनमस्य सन्तमा० ठक्। सन्ता०

सान्त्व आनुकूल्यकरणे अद० चु० उभ० सक० सेट्। सान्त्वयति ते असस्सान्त्वत् त सान्त्वायतीत्यन्ये अनेकाच्कत्वात् न षोपदेशः।

सान्त्व न० सान्त्व–अच् । १अत्यर्थमधुरे २आनुकूल्ये मेदि० । ३अोभमनःप्रीतिदवाक्ये प्रियवाक्यादिना क्रोधोपशमन-रूपे सामनि च अमरः ।

सान्त्वन न० सान्त्व–ल्युट् । १आनुकूल्यकरणे प्रियवादादिना क्रोधाद्युपशमने च । युच् । अत्रैव स्त्री ।

सान्दीपनि पु० सन्दीपनस्यापत्यम् इञ् । रामकृष्णयोराचार्ये अवन्तिपुरवासिनि मुनिभेदे ।
"विदिताखिलविज्ञानौ तत्कुज्ञानमयावपि । शिष्याचार्य्यक्रम वीरौ ख्यापयन्तौ यदूत्तमौ । ततः सान्दीपनिं काश्यमवन्तिपुरवासिनम् । अस्त्रार्थं जग्मतुर्वीरौ बलदेवजनार्दनौ" विष्णुपु० ५ अंशे २१अ० ।

सान्द्र त्रि० अदि–रक् सह अन्द्रेण । १निविडे अमरः २मृदौ मेदि० । ३स्निग्धे ४मनोज्ञे शब्दर० । ५वने न० मेदि० ।

सान्द्रपुष्प पु० सान्द्रं पुष्पमस्य । विभीतकवृक्षे शब्दर० ।

सान्द्रस्निग्ध त्रि० सान्द्रं स्निग्धः । १अतिहृद्ये शब्दर० । २अतिमनोहरे च ।

सान्धिक पु० सन्धा सुराद्यासवनं शिल्पं वेत्ति ठक् । १शौण्डिके शब्दमा० । सन्धिः प्रयोजनमस्य ठञ् । २सन्धिकर्त्तरि त्रि० । [सन्ध्याकालिके ।

सान्ध्य त्रि० सन्ध्यायां भवः सन्धिवेला० अण् न ठञ् ।

सान्ध्यकुसुमा स्त्री ६ब० । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे राजनि० ।

सान्नाय्य न० सन्नीयते सम्+नी–ण्यत् नि० । मन्त्रादिना संस्कार्ये हविरादौ अमरः । [कल्पय" माघाङ्कनमन्त्र ।

सान्निध्य न० सन्निधिरेव ष्यञ् । नैकट्ये "सान्निध्यमिह

सान्निपातिक त्रि० सन्निपातात् त्रिदोषविकारात् आगतः तत्र निर्वृत्तो वा ठञ् । सान्निपातात्जाते रोगे सन्निपात शब्दे ५२१६ पृ० दृश्यम् "विकारे सन्निपातके" कुमारः ।

सान्न्यासिक पु० सन्न्यास प्रयोजनमस्य ठक् । सन्न्यासिनि हेमच०

सापत्न पु० सपत्न एव स्वार्थे अण् । १शत्रौ अमरः, सपत्न्या भवः तस्या अपत्यं वा यञ् । २सपत्नीपुत्रे । अण् । सापत्नोऽप्यत्र ।

सापिण्ड्य न० सपिण्डस्य भावः ष्यञ् । दायाशौचसम्बन्धाद्युपयोगिनि ज्ञातिधर्मभेदे "साापिण्ड्यं साप्तपौरुषमि"ति स्मृतिः । सपिण्डशब्दे ५२२० पृ० दृश्यम् ।

साप्तपदीन न० सप्तभिः पदैः अवाप्यते इति नि० खञ् । सख्ये सौहार्दे अमरः "साप्तपदीनं सख्यम्" पा० ।

साप्तपौरुष त्रि० सप्त पुरुषान् व्याप्नोति अण् उभयपदवृद्धिः । सप्तपुरुषव्यापके ।

साफल्य न० सफलस्य भावः ष्यञ् । सामर्थ्ये सम्पूर्णतायाञ्च

साम सान्त्वने अद० चु० उ० स० सेट् । सामयति ते अससामत् त अनेकाच्कत्वात् न षोपदेश ।

सा(षा)म सान्त्वे चु० उभ० सक० सेट् । सामयति अयं षोपदेश एव न्याय्यः दुर्गादासेन दन्त्यादित्वमप्यौक्तमप्रमाणम् ।

सामक पु० साम–ण्वुल् । तच्छ्रावणे त्रिका० । सामकमेव अण् । २उद्धरिष्यते मूलधने ऋणे मिता० ।

सामग पु० साम तद्वेद गायति । सामवेदाध्यायिनि जटा० ।

सामगर्भ पु० साम गर्भे यस्य । विष्णौ शब्दर० ।

सामग्री स्त्री समग्रस्य भावः ष्यञ् स्त्रीत्वपक्षे ङाप् ङीषि यलोपः । १समस्ततायाम् । स्त्रीत्वाभावपक्षे सामग्र्य तत्रार्थे न० । "प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानाम्" कुमारः । स्वार्थे ष्यञ् । २करणसमूहे ३द्रव्ये च स्त्री ।

सामज पु स्त्री० साम्नो वेदभेदात् जायते जन–ड । १गजे । स्त्रियां ङीष् । तस्य तज्जन्मकथा पालकाव्ये उक्तं तच्च सामयोनिशब्दे दृश्यम् । २सामपाठजे स्वरादौ त्रि० मेदि० ।

सामञ्जस्य न० समञ्जसस्य भावः ष्यञ् । औचित्ये ।

सामन् न० सो–मनिन् । "अग्न आयाहि" इत्यादिके १वेदभेदे तत्रोक्तामृचमधिकृत्य गेये २गानभेदे "ऋच्यध्यूढं साम गीयते" छान्दोग्योप० । साम्नो गानरूपत्व गानशब्दे २५७२ पृ० दृश्यम् तच्च स्तोभादिकं वेदगाने ऊहगानादौ मूलग्रन्थे च दृश्यं सामवेदस्य विभागादि चरणव्यूहे दृश्यम् । तच्छाखाभेदाः वेदशब्दे ४९२४ पृ० दृश्याः । राज्ञां "सामभेदस्तथा दानो दण्डश्चेत्युक्ते ३उपायभेदे तस्य विषयादिकं मत्स्यपु० २२१अ० उक्तं यथा
मत्स्य उवाच "सामभेदस्तथा दानो दण्डश्च मनुजेश्वर ! । उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालञ्च पार्थिव ! । प्रयोगाः कथिताः सप्त तन्मे निगदतः शृणु । द्विविधं कथितं साम तथ्यञ्चातथ्यमेव च । तत्राप्यतथ्यं साधूनामाक्रोशायैव जायते । तत्र साधु प्रयत्नेन सामसाध्यो नरोत्तम ! । महाकुलीना ऋजवो धर्मनित्या जितेन्द्रियाः । सामसाध्या न चातथ्यन्तेषु साम प्रयोजयेत् । तथ्यं साम च कर्त्तव्यं कुलशीलादिवर्णनम् । तथा तदुपचाराणां कृतानाञ्चैव वर्णनम् । अनयैव तथा युक्त्या कृतज्ञाख्यापनं स्वकम् । एवं साम्ना च कर्त्तव्या वशगाः धर्मतत्पराः । साम्ना यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति पराश्रुतिः । तथाप्येतदसाधूनां प्रयुक्तं नोपकारकम् । अतिशङ्कितमित्येवं पुरुषं सामवादिनम् । असाधवो

विजानन्ति तस्मात्तेषु वर्जयेत् । ये शुद्धवंशा ऋजवः प्रणीता धर्मे स्थिताः सत्यपरा विनीताः । ते सामसाध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा मानोन्नता ये सततञ्च राजन्”। तत्र मित्रादिसामप्रकाराः शुक्रनीतिपरिशिष्टे तत्र विशेषश्चोक्तो यथा

“त्वद्वयमस्तु मम नास्ति मित्रे साम इदं स्मृतम्। परस्परमनिष्टं न चिन्तनीयं त्वया मया। सुसाह्याय्य च कर्त्तव्यं शत्रौ साम प्रकीर्त्तितम्”। विषयभेदेनोपायभेदास्तत्र तत्रोक्तं यथा “सर्वोपायैस्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः। यथा स्वाभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः। सामैव प्रथमं श्रेष्ठं दानन्तु तदनन्तरम्। सर्वदा भेदनं शत्रोर्दण्डनं प्राणसंशये। प्रबलेऽरौ सामदानौ साम भेदोऽधिके स्मृतौ। भेददण्डौ समे कार्य्यौ दण्डः पूज्यः प्रहीणके। मित्रे च सामदाने स्तो न कश्चित् भेददण्डने। रिपोः प्रजानां सम्भेदः पीडनं स्वजयाय वै। रिपुप्रपीडितानाञ्च साम्ना दानेन संग्रहः। स्वप्रजानां न भेदेन नैव दण्डेन पालनम्। कुर्वीत सामदानाभ्यां सर्वदा यत्नमास्थितः”। ४स्ववशीकरणोपायभेदे ५प्रियवाक्यादिना सान्त्वने च। ५पशुवन्धनरज्ज्वां स्त्री ङीप्।

सामन्त पु० सन्निहितोऽन्तः एकदेशो यस्य समन्तस्येश्वरः अण्। स्वविषयानन्तरवर्त्तिदेशाधिपे १नृपे अमरः। समन्तात् भवः अण् टिलोपः। २अरेषप्रजायाम् (मण्डल) “य परम्परया मौलाः सामन्ताश्च समागताः” स्मृतिः।

सामयिक त्रि० समये काले नियमे वा भवः उचितो वा ठञ्। १समयभवे २समयोचिते ३नियमबद्धे च “निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्” स्मृतिः।

सामयिकाभाव पु० अत्यन्ताभावे त०दी०। केचित्तु, उत्पत्तिविनाशशीलोऽत्यन्ताभावादतिरिक्तोऽयमभाव इत्याहुः।

सामयोनि पु० साम सामगानं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य। हस्तिनि, तेषाञ्च सामयोनित्वमुक्तं पालकाव्ये “सूर्य्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः। हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगायत। गायतो ब्रह्मणस्तस्मात् समुत्पेतुर्मतङ्गजाः” इति। ६त०। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि स्त्री।

सामर्थ्य न० समर्थस्य भावः ष्यञ्। १देहजे बले २शक्तौ ३योग्यतायां मेदि०। ४सङ्गतार्थतायाञ्च। समासशब्दे ५२११ पृ० दृश्यम्। योग्यता च कार्य्यजननयोग्यत्वं यथा परामर्शस्यानुमितियोग्यत्वम्। ५आकाङ्क्षायोग्यत्वादिरूपे गौ० सू०यथा आप्तोक्तस्य वचनस्य, सङ्गतार्थत्वरूपं च सामर्थ्यं द्विविधम् व्यपेक्षारूपम् एकार्थीभावश्चेति” वैयाक०। तत्राद्यं राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्ये उपयुज्यते, द्वितीयं राजपुरुष इत्यादि समासे उपयुज्यते”।

सामवायिक पु० समवाये प्रसृत ठञ्। १मन्त्रिणि हेमच० तस्येदम् ठञ्। २समवायसम्बन्धिनि त्रि०।

सामाजिक पु० समाजः सभावेशनं प्रयोजनमस्य। १सभ्ये अमरः। २समाजसम्बन्धिनि त्रि०।

सामानाधिकरण्य न० समानाधिकरणस्य भावः ष्यञ्। १तदधिकरणवृत्तित्व२तद्धटनुयोगिकप्रतियोगिकत्वे सिद्धान्तलक्षणे गदा० यथा वह्निधूमयोः सामानाधिकरण्यम्। ३यावच्छेदकीभूतो यः कालस्तदवच्छिन्ना या स्वविशिष्टनिरूपिता यत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठाऽऽधेयता सा। यथा यदा शिवाधर्मिमा नासीत् परं तु पिङ्गिरासीत्तदा पिङ्गिशिवाधर्मिमाविरहयोः सामानाधिकरण्यम्। ४अभेदान्वयबोधकत्वे। यथा नीलोघट इत्यादौ नीलपदघटपदयोः सामानाधिकरण्यम् ५धर्मितावच्छेदकयत्किञ्चिद्व्यक्तिविषयकत्वे यथा पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ यत्किञ्चित्पर्वतव्यक्तिविषयिकानुमितिः सामानाधिकरण्येनानुमितिः।

सामान्य न० समानस्य भावः ष्यञ्। १सादृश्यप्रयोजकधर्मे यथा मुखं पद्ममिव सुन्दरमित्यादौ सौन्दर्य्यादि। समानमेव स्वार्थे ष्यञ्। द्रव्यगुणकर्मसु तुल्यतया स्थितायां २जातौ भाषा०। जातिशब्दे ३०९१ दृश्यम्। सामान्यञ्च द्विविधं सखण्डमखण्डञ्च सामान्यलक्षणाग्रन्थे दीधित्युक्तिः। “सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्” कणा०। अनुगतधर्मत्वम् सामान्यमिति तल्लक्षणं तेन ३अनुगतधर्मस्वरूपं यथा प्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वादीति दीधितिः। ४अधिकविषयकत्वे यथा ब्राह्मणाय दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रम् इत्यादौ दधिदानस्याधिकब्राह्मणविषयकता। सामान्यविषयकशास्त्रञ्च विशेषशास्त्रेण बाध्यते यथा “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानीति” हिंसानिषेधः सर्वविषयः “वायव्यं श्वेतमालभेत” इत्यादि विशेषः हिंसाशास्त्रं तेन सामान्यशास्त्रं वैधेतरविषयएव प्रवर्त्तते। ५अर्थालङ्कारभेदे ४०७५ पृ० दृश्यम्।

सामान्यच्छल न० छलभेदे “सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना” गौ० सू० “अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह। सम्भवति हि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति अस्य वचनस्य विघातोऽर्थ-

विकल्पोपपत्त्या समानार्थकल्पनया क्रियते। यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवति। व्रात्येऽपि सम्भवेत्। व्रात्योऽपि ब्राह्मणः। सोऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति। सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलमिति” वात्स्या०। “सामान्यविशिष्टसम्भवदर्थाभिप्रायेणोक्तस्याति सामान्ययो... इतसम्भवदर्थकल्पकल्पनया दूषणाभिधानम्। यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदं साधयति इति कल्पयित्वा परो वदति। कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत्? व्रात्ये व्यभिचारात्” इत्त।

सामान्यतोदृष्ट न० सामान्यत सामान्यस्य सामान्यात् वा दृष्टं दर्शनम्। १अनुमानभेदे “अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च” गौ०सू०। “पूर्ववदिति यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति शेषवत्तत् यत्र कार्येण कारणमनुमीयते पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते भूता वृष्टिरिति। सामान्यतो दृष्टं व्रज्यापूर्वकमन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति। तथा चादित्यस्य। तस्मादस्त्यप्रत्यक्षाप्यादित्यस्य व्रज्येति” अथ वा यत्राप्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यते। यथेच्छादिभिरात्मा। इच्छादयो गुणाः, गुणाश्च द्रव्यसंस्थानाः, तद् यदेषां स्थानं स आत्मेति” वात्स्या०। २कार्यकारणभिन्नलिङ्गके अनुमानभेदे यथा पृथिवीत्वेन द्रव्यत्वानुमानम्। ३अन्वयव्यतिरेक्यनुमाने च। यथा वह्निमान् धूमादित्यादि उभयव्याप्तिसम्भवेन अन्वयोभयानुमानसम्भवात् गौ०सू०वृ०।

सामान्यप्रत्यासत्ति सामान्यं तज्ज्ञानं वा प्रत्यासत्तिः। अलौकिकप्रत्यक्षसन्निकर्षभेदे सामान्यलक्षणाशब्दे दृश्यम्।

सामान्यलक्षणा स्त्री सामान्यं साधारणधर्मः लक्षणं यस्याः। न्यायोक्ते अलौकिकप्रत्यक्षसाधने उपायभेदे सन्निकर्षशब्दे दृश्यम्। यथा एकघटज्ञाने घटत्वरूपसामान्यधर्मज्ञानात् सकलस्य घटत्ववतो ज्ञानम्। तस्याः प्रत्यासत्तित्वं मणिकृता व्यवस्थापितं यथा “व्याप्तिग्रह इव सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकः कथमन्यथा पर्वतीयधूमे व्याप्तिग्रहे तस्मादनुमितिः सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतातिरिक्तैव सा तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनानागतादौ च्योमादेरभावादिति वदन्ति”।

तस्याः अप्रत्यासत्तित्वमाशङ्क्य सिद्धान्तितं तत्रैव चिन्तामणिकृता “उच्यते यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदानुकूलतर्कादिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात् प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमस्य मानाभावेनाज्ञानात् सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धूमान्तरे विशेषादर्शनेन संशयो युज्यते”।

अत्र दीधितिः “अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्याः इत्यर्थे सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम्। तत्राद्यमाह सा चेन्द्रियेति इन्द्रियेण सम्बद्धं धूमादि तस्य विशेषणं तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारो धूमत्वादिरित्यर्थः। विशेषणतेत्यत्र भावार्थो न विवक्षितः तत्र विशेषणत्वं यस्या इति मत्वर्थीयो वा सम्बद्धपदस्यैव वा परम्परासम्बन्धस्तत्सम्बन्धविशेष्यकज्ञानप्रकारोऽर्थः तथा च सैव विशेषणतेत्यर्थः। अत्र च बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वस्य नियामकम् एवञ्चाणुत्वेन यत्किञ्चिदणूपस्थितावपि सकलाणुगोचरो मानसो बोध इति वदन्ति एतेन धूलीपटले धूमभ्रमे तत्र च वह्निव्याप्तिग्रहे तत्रापि धूमत्वेन धूमेषु व्याप्तिग्रहाद् अदर्शनादनुमितिर्न स्यात् हेत्वभावेन परामर्शानुत्पादात् किन्तु धर्मिणि दोषवशादयनेनाप्रत्यक्षमात्रेण आरणकारीभवता सामान्येन प्रत्यक्षेण वा लौकिकसन्निकर्षविगमेऽपि वा सुषुप्तानापत्तिरिति परास्तम्। सामान्यस्य स्वरूपज्ञानभेदेन द्वेधा-स्वरूपे चाक्षुषमेव परम्परया सम्बद्धं प्रत्यासत्तिः येन सम्बन्धेन चेन्द्रियसम्बद्धे सामान्यं ज्ञायते तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिरिति”।

दीधितिकृता तु अमते सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं निराकृतं तत्र दृश्यम्। तच्च विस्तरभयादिह नोक्तम्।

सामान्या स्त्री समानैव स्वार्थे ष्यञ् अजा० टाप्। साधारणस्त्रियां वेश्यायाम् “धनमात्रलाभार्थं सकलपुरुषाभिलाषा। सा त्रिधा। अन्यसम्भोगदुःखिता मानवती वक्रोक्तिगर्विता च सापि द्विविधा। प्रेमगर्विता सौन्दर्यगर्विता च” रसमञ्जरी। [२निन्दायाञ्च अमर०।

सामि अव्य० साम-इन्। १अर्द्धे “सामिघटिता” नैषधम्।

सामिधेनी स्त्री सम्+इन्ध-करणे ल्युट् नि०। अग्निसमिन्धनसाधने १ऋग्भेदे अमरः। २समित्काष्ठे मेदि०। सामिधेनीशब्दनिरुक्तिश्च शत० ब्रा० १।३।५।१ “समिन्धे सामधेनीभिर्होता तस्मात् सामिधेन्योनाम”। “इध्मेनाग्नि-

समिन्धनहेतुभूता सामिधेनीर्विधास्यन् तासां नाम निर्वक्ति सामधेनीभिः प्रयो वाजा इत्यादिभिर्ऋग्भिः” भा० तात्पर्य्य आश्व०श्रौ० १।२।७। “अथ सामिधेन्यः प्रवो वाजा अभिद्यवो १ऽग्न आयाहि वीतये त्वष्टार २ ईडेन्यो नमस्यस्तिरो ३ऽग्नि दूत वृणीमहे४ समिध्यमानो अध्वरे५ समिद्धो अग्न आहुत६।७ इ ।

सामीप्य न० समीपस्य भाव स्वार्थे वा ष्यञ् । १नैकट्ये २निकटे च “सामीप्यात्सर्वविषयेव्याप्ताधारश्चतुर्विध” मुग्ध० व्याकरणम् । [२समुद्रभवे त्रि० ।

सामुद्र न० समुद्रे भव अण् । (करकच) १लवणे हेमच० ।

सामुद्रक न०समुद्रेण ऋषिणा प्रोक्तम् वुञ् । हस्तादिरेखादिना स्त्रीपुरुषशुभाशुभलक्षणज्ञापके, समुद्राङ्किते १ग्रन्थभेदे “वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च । निर्दिष्ट लक्षणं तत्र समुद्रेण यथोदितम्” इति सामुद्रकसारसुद्रणा” नैष०। सामुद्र स्वार्थे क । २समुद्रलवणे राजनि०

सामुद्रिक त्रि० समुद्रेण प्रोक्त वेत्त्यधीते वा ठञ् । १स्त्रीपुरुषशुभाशुभलक्षणज्ञापकग्रन्थाध्येतरि २तद्वेत्तरि च ।

साम्परायिक न० सम्परायाय आपदे परलोकाय वा हितम् ठक् । १युद्धे अमर २परलोकसाधने त्रि० ।

साम्प्रतम् अव्य०सम्+प्र+तन-डस । युक्ते । १उचिते २इदानीमत्यर्थे अमर ।

सा(षा)म्ब सम्बन्धे चु० उभ०सक० सेट् । साम्बयति ते असाम्बत् त । अय षोपदेशएव न्याय्य । [राजनि० ।

साम्बर न० सम्बरदेशे भवम् अण् । सम्बरदेशोद्भवे लवणे

साम्भवी स्त्री सम्भव अस्त्यस्य प्रज्ञाद्यण् गौरा० ङीष् । रक्तलोध्रे शब्दच० । [धर्मे ।

साम्य न० समस्य भाव ष्यञ् । तुल्यत्वप्रयोजके साधारण-

साम्राज्य न० सम्राजो भाव ष्यञ् । १सार्वभौमत्वे “भेजे साम्राज्यदीक्षितम्” रघु. “स्वाधिपत्यं राज्यं स्यात् साम्राज्य दशवत्सके” इत्युक्ते २दशलक्षग्रामाधिपत्ये च

साय पु० सो-घञ् । १दिनान्ते अमर । २बाणे मेदि० ।

सायसन्ध्या स्त्री सायम् दिनान्ते सन्ध्या, तत्र सन्ध्यायते सम्+ध्यै-घञर्थे क वा । १दिनान्तसन्ध्यायाम् अमर० । २दिनान्ते उपास्यदेवताभेदे च । भावे ल्युट् । ३तदुपासनायाम् ।

सायक पु० सो-ण्वुल् । १बाणे २खड्गे च अमर ।

सायकपुङ्खा स्त्री सायकस्य पुङ्खो यस्याः ५ब० । शरपुङ्खावृक्षे राजनि० ।

सायन्तन त्रि०सायम्भव सायम्+ट्युल् तुट् च । दिनान्तभवे । स्त्रियां ङीप् । “सायन्तनीं तिथिप्रणय” इति भट्टि । “सन्ध्यां सायन्तनीं कुर्य्यात् द्वादशाब्दादिष्वपि प्रिये !। अकुर्वन्निरयं याति यतो नित्यागमक्रिया” इत्युद्दामतन्त्रे १पटले ।

सायिका स्त्री सो-ण्वुल् टाप् । क्रमस्थितौ शब्दर० ।

सायम् अव्य० सो-अमु । दिनान्ते “साय स्नात समेत” इत्युद्भट ।

सायाह्न पु०सायोऽह्न एक०त० टच समा० अह्नादेश । १दिनान्ते “सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्त स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्” इत्युक्ते पञ्चधाविभक्तदिनस्य त्रिमुहूर्त्तात्मके पञ्चमे २भागे ऽशे च ।

सायुज्य न० सह युनक्ति—युज-क्विप् सादेश सयुज् तस्य भाव ष्यञ् । १सहयोगे पञ्चविधमुक्तिमध्ये २एकत्वरूपे मुक्तिभेदे च “सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना” भाग० ३स्क०२९अ०। [एतत् न अनेकाचकत्वाच्च षोपदेशः

सार दौर्बल्ये अद० चु०उभ० सक० सेट् । सारयति ते असमा

सार न० सृ-घञ्, सार-अच् वा । १जले २धने ३न्याय्ये त्रि० मेदि०। ४नवनीते न०राजनि०। ५लौहे भावप्र०। ६वने शब्दर० । ७बले दस्थिराथ ८मज्जनि पु० अमर १०सर्वसारे ११वायौ जटा० । १२रोगे धरणि १३अतिदृढे १४पाशके पु० शब्दर० १५दध्यये पु० हेमच० १६श्रेष्ठे १७वरे च त्रि० अमर । १८परमेश्वरे “एकं शिवं शान्तमनन्तमच्युत परात्परं ज्ञानमयं विशेषम् । अद्वैतमव्ययमचिन्त्यरूपं सारन्त्वेकं नास्ति सार ततोऽन्यत् । यस्मादेतज्जायते विश्वमग्र यस्मिन् लीनं स्थास्यति यत्र तुष्टितस्तु । आकाशवन्नैव लग्नश्च दृत्या यद्विश्वं वै प्रियते तस्य सारम् । अष्टाङ्गयोगैर्यदवाप्तुमिच्छन् योगी मुनक्त्यात्मरूप सदैव । निवर्त्तते प्राप्य यत्रेह लोके तद्धि सार सारमन्यन्न चास्ति” कालिकापु० ७७अ०।

सारक पु० सारयति रेचयति सृ-णिच्-ण्वुल् । १जयपाले राजनि० । २रेचकद्रव्यमात्रे त्रि० ।

सारखदिर पु० कर्म० । विट्खदिरे राजनि० ।

सारगन्ध पु० सार श्रेष्ठोगन्धो यस्य । चन्दने शब्दच० ।

सारघ न० सरघाभिर्निर्वृत्तम् अण् । मधुनि क्षौद्रे जटा० ।

सारङ्ग पु स्त्री० सृ-अङ्गच् । १चातकखगे अमरः । २हरिणे ३गजे मेदि०। ४भृङ्गे ५खगभेदे विश्वः । ६कर्मे ७राजहंसे

८चित्रमृगे ९वाद्यभेदे १०हस्ते शब्दर० ११नीलवर्णे १२मयूरे १३कामदेवे १४चापे १५केशे १६स्वर्णे १७आभरणे १८पद्मे १९शङ्खे २०चन्दने २१कर्पूरे २२पुष्पे २३कोकिले २४मेघे २५सिंहे २६रात्रौ २७भूमौ २८दीप्तौ च नानार्थकोष । सारमङ्गस्य यक०। सारङ्गोऽपि चित्रमृगादौ। चित्रवर्णे त्रि०अमरः। सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीष्

सारङ्गिक पु० सारङ्गं मृगं हन्ति ठक्। व्याधे त्रि०को०।

सारज न० सारात् दध्यग्रात् जायते जन-ड। नवनीते शब्दच०।

सारण न० सृ-णिच्-ल्युट्। १गन्धद्रव्ये धरणि०। २अतीसाररोगे ३रावणसचिवभेदे च हेमच०। ४भद्रचाया धरणि० ५आम्रातके शब्दच०।

सारणि(णी) स्त्री सृ-णिच्-अनि वा ङीप्। १क्षुद्रनद्यां २प्रसारिण्याम् उणादि० अङ्कपेयादिभेद सूचितग्रहगत्यादिबोधके ज्योतिषग्रन्थभेदे च।

सारण्ड पु०सृ-णिच् या०अण्ड। सर्पाण्डे जटा०। [क्षय०।

सारतरु पु० सारप्रधानः अल्पप्रधानतरुः। कदलीवृक्षे धन-

सारथि पु० सृ-अथिण्, सह रथेन सरथ. घोटकः तत्र नियुक्तः इञ् वा। रथादिवाहनप्रेरके नियन्तरि अमर०। तल्लक्षणं मात्स्ये १८६ अ० यथा "निमित्तशकुनज्ञो हयविद्याविशारदः। हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूमिभागविशेषवित्। स्वामिभक्तो महोत्साही सर्वथा च प्रियंवदः। भटश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्त्तितः"।

सारदा स्त्री सारं ददाति दा-क। १सरस्वत्याम् शब्दर०। "विशति यदि स्वगृहीत्वा सारदा सर्वकालम्"शिवस्तवः। २सारदातरि त्रि०।

सारद्रुम पु० सारप्रधानो द्रुमः। खदिरवृक्षे राजनि०।

सारपादप पु०सारयति सारः निम्बक०। भालनिवृक्षे रत्नमा०

सारभाण्ड न० कर्म०। १वणिग्भाण्डे २भाण्डे च।

सारमिति पु० सारं यथार्थं मिनोत्यनेन मा-करणे क्तिन्। १वेदे हेमच० भावे क्तिन्। २सारज्ञाने स्त्री।

सारमूषिका स्त्री सारे मूषिकोपकारकत्वात्। देवदालीवृक्षे राजनि०। [१कुक्कुरे २तद्योषिति स्त्री ङीप्।

सारमेय पुंस्त्री सरमायाः कश्यपपत्न्याः अपत्यम् ढक्।

सारलौह न० लौहेषु सारः राज०। लौहसारे (इस्पात)

सारव त्रि० सरय्वां भवः अण् त्रि०। सरयूनदीभवे अमरः

सारस न० सरो नियतवसतिरस्य अण्। १पद्मे अमर० २कृत्स्नासुरभे च। सह रवेण आर्त्ते अण्। ३चन्द्रे ४खनामख्याते पक्षिणि पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। सरस इदम् अण्। ५सरोवरसम्बन्धिनि त्रि०। "नद्याः शैलवराद्यास्त्मा यत्र सततं तिष्ठति। तत्सरोज जलं ज्ञेयं सारसं परिकीर्त्तितम्" भावप्र० उक्ते ६जलभेदे "सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु। रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं हितम्" तन्नाम्नास्तद्गुणाः।

सारसन न० सारं सनोति सन-अच्। १स्त्रीकट्याभरणे काञ्च्यां कञ्चुकटाद्यर्थं मध्यकाये निबद्धे २पट्टिकादौ च अमर।

सारस्वत पु० सरस्वती देवताऽस्य, सरस्वत्या इदं वा अण्। १बिल्वदण्डे २देशभेदे हेमच०। पञ्चगौडमध्ये ३ब्राह्मणभेदे ४सरस्वतीप्रतिपालितमुनिभेदे ५ब्राह्मदिनरूपे कल्पभेदे च "सारस्वतस्य कल्पस्येति" मत्स्यपुराणम् ६सरस्वतीसम्बन्धिनि त्रि० "तस्या पूर्वाह्णसमये कुर्य्यात् सारस्वतोत्सवम्" ति०त०। ७सरस्वतीदेवताके च त्रि०। "तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैरिति" स्मृतिः। मुनिभेदजन्मकथा च भा०श०५२अ० "ब्रह्मर्षे! (दधीच!) तव पुत्रोऽयं त्वद्भक्त्या धारितो मया। दृष्ट्वा तेऽप्सरसं रेतो यत् स्कन्नं प्रागल्भ्युपाम्। तत् कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे! त्वद्भक्त्या धृतवत्यहम्" इत्युपक्रमे "तस्मात् सारस्वतः पुत्रो महांस्ते वरवर्णिनि!। तवैव नाम्ना प्रथितः पुत्रस्ते लोकभावन। सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति यथातथा०। एष द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजर्षभान्। सारस्वतो महाभागो वेदानध्यापयिष्यति" इति सरस्वतीं प्रति दधीचोक्तिः तस्य वेदाध्यापनकथा च तत्रैव अध्यायशेषे "अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन् द्वादशवार्षिकी। तस्यां द्वादशवार्षिक्यामनावृष्टौ महर्षयः। इत्यर्थं प्राद्रवन् राजन्! क्षुधार्त्ताः सर्वतो दिशम्। दिग्भ्यस्तान् प्रद्रुतान् दृष्ट्वा मुनिः सारस्वतस्तदा। गमनाय मतिं चक्रे तमुवाच सरस्वती। न गन्तव्यमितः पुत्र! तवाहारमहं सदा। दास्यामि मत्स्यप्रवरानुष्यतामिह भारत!" ततः तद्दत्तमत्स्याहारेण प्राणानधारयत् वेदांश्चाधारयत् अतीतायामनावृष्टौ अभ्यासाभावेन नष्टवेदा अन्ये मुनयस्तस्मात् वेदान् लेभिरे तत्कथा "तस्माद्वेदाननुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रचक्रिरे। षष्टिर्मुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे। सारस्वतस्य विप्रर्षेर्वेदाध्ययनकारणात्"। देशभेदश्च "मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः। पाञ्चालशालमाण्डव्य कुरुक्षेत्रगकामयज्"

इत्युक्ते मध्यदेशभेदे सोऽभिजनोऽस्य अण्। तद्देशवासिजने। तत्रत्यब्राह्मणभेदश्च "सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलोत्कलाः। पञ्च गौडा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः" पुराणान्तरम्।

सारस्वतकल्प पु० कर्म०। १तन्त्रोक्ते सरस्वत्या उपासना-ङ्गक विधानभेदे २तन्नामके ब्रह्मदिने च। कल्पशब्दे १८१६ पृ० दृश्यम्। [शब्दर०। २दूर्वायाञ्च शब्दच०।

सारा स्त्री सारयति सृ-णिच्-अच्। १कृष्णत्रिवृतायाम्

साराल पु० सारमालाति आ+ला-क। तिलवृक्षे शब्दर०।

सारि(री) पु० स्त्री० सृ-इण् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। १पाशके "सारीं चरन्तीं सखि। मारयेति" नैषधम्। २पक्षिभेदे च (शालिक) शब्दच०। ङीपन्तः ३सप्तलायां राजनि०

सारिका स्त्री सरति गच्छति सृ-ण्वुल्। पक्षिभेदे(शालिक) अमर०।

सारिणी स्त्री सृ-णिनि। १सहदेवीलतायां २कार्पास्यां ३दुरालभायां ४रक्तपुनर्नवायां ५प्रसारिण्यां ६रक्तपुनर्नवायाञ्च राजनि०।

सारिवा स्त्री सारिरिव वाति वा-क। (अनन्तमूल)लताभेदे सा च दुग्धगर्भा जम्बुदलप्रपत्रा सुगन्धा च। सा च कृष्णशुक्लभेदात् द्विविधा "सारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु। अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासाम-विषनाशनम्। दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातीसारनाशनम्" भावप्र०। [भव ठक्। विषभेदे अमर।

सारोष्ट्रिक पु० सारः श्रेष्ठ उष्ट्रो यत्र सारोष्ट्रः देशभेदस्तत्र

सार्थ पु० सृ-थन् स्वार्थे अण्। १समूहे २जन्तुसमूहे अमरः। "स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा" नैषधम्। सह अर्थेन वाच्येन वा। ३वणिक्समूहे मेदि०। ४धनिनि त्रि०। अच्। सार्थक। ५अर्थसहिते त्रि० ६शब्दे पु० "सार्थकः सार्थबोधकादिति" शब्दशक्तिप्रकाशिका।

सार्थवाह पु० सार्थं वहति वह-अण्। वणिग्जने अमरः

सार्द्र त्रि० सह आर्द्रेण। आर्द्रतायुक्ते अमर०।

सार्द्धम् अव्य० सह+ऋध-अम्। १साहित्ये अमर। सह अर्द्धेन सार्द्ध २अर्द्धयुक्ते त्रि०।

सार्प न० सर्पदेवताकम् अण्। अश्लेषानक्षत्रे।

सार्पिष्क त्रि० सर्पिषा संस्कृतम् ठक्। घृतसंस्कृते व्यञ्जनादौ हेमच०। [विदिते।

सार्वजनीन त्रि० सर्वेषु जनेषु विदित खञ्। सर्वलोक-

सार्वत्रिक त्रि० सर्वत्र भव ठञ्। सर्वस्मिन् कालादौ भवे।

सार्वधातुक न० सर्वधातून् व्याप्नोति ठञ्। व्याकरणोक्ते सर्वधातुप्रकृतिके लट् लोट लङ् विधिलिङ् इत्यादयुक्ते। चतुर्लकारे [वृद्धि०। सर्वभूतव्यापके।

सार्वभौतिक त्रि० सर्वाणि भूतानि व्याप्नोति ठञ् द्विपद०

सार्वभौम पु० सर्वस्या भूमेरीश्वर तस्येदं भूमिषु विदितो वा अण् द्विपदवृद्धि०। १चक्रवर्त्तिनि नृपे २उत्तरदिक्स्थे गजे च अमर। ३विदूरथवंशपुत्रे उ० भाग० ९।२२।११ ४सकलभूमिसम्बद्धे त्रि०।

सार्वलौकिक त्रि० सर्वेषु लोकेषु विदित ठञ् द्विपदवृद्धि। सर्वलोकेषु विदिते "स राज सार्वलौकिक" भट्टि०।

सार्वविभक्तिक त्रि० सर्वासु विभक्तिषु तदर्थे भव-ठञ्। सर्वविभक्त्यर्थे विहिते तसिलादौ प्रत्यये पा०।

सार्षप त्रि० सर्षपस्य विकार अण्। सर्षपविकारतैलादौ "कटुष्ण सार्षप तैलम्" स्मृति।

साल पु० सल-घञ्। १प्राकारे "रसालसालः समदृश्यतामुना" नैषधम्। २स्वनामख्याते वृक्षभेदे "सालस्तु सर्जकार्श्याश्वकर्णक सस्यसम्बर"। अश्वकर्णः कषायः स्यात् व्रणस्वेदकफक्रमीन्। भग्नविद्रधिबाधिर्य्ययोनिकर्णगदान् हरेत्। सर्जकोऽन्योऽजकर्णः स्यात् शालो मरिचपत्रक। अजकर्णः कटुस्तिक्त कषायोष्णो व्यपोहति। कफवातरुजा कुष्ठगदान् मेहकुष्ठविषव्रणान्" भावप्र०। एतत्परत्वे तालव्यादितापि। ३प्राकारे मेदि० ४सालमत्स्ये भरत ५राले राजनि०।

सालन पु० सालः कारणत्वेनाऽस्त्यस्य पामादित्वात् न। सालनिर्य्यासे (धुना) रत्नमा०।

सालनिर्यास पु० ६त०। सर्जरसे (धुना) रत्नमा०।

सालपर्णी स्त्री सालस्येव पर्णान्यस्याः ङीप्। (सालपानि) वृक्षे शब्दर०।

सालपुष्प न० सालस्येव पुष्पं यस्य। स्थलपद्मे शब्दर०।

सालभञ्जिका स्त्री साल भनक्ति भञ्ज-ण्वुल्। १काष्ठादिनिर्मित कृत्रिमक्रीडासाधने पुत्तलिकाभेदे २वेश्यायाञ्च जटा०।

सालरस पु० ६त०। (धुना) राले राजनि०।

सालवेष्ट पु० सालं वेष्टयति वेष्ट-अच्। राले (धुना) राजनि०

सा(शा)ला स्त्री सालः प्राकारोऽस्त्यस्याः अच्। गृहे भरतः

सा(शा)लावृक पु० स्त्री० शालायां वृक इव। कुक्कुरे। स्त्रियां ङीष्। [शब्दर० स्त्रियां ङीष्।

सा(शा)लूर पुं० स्त्री० स(श)ल-ऊरच् णित्। भेके मण्डूके

सा(शा)लेय न० शा(सा)लाया अदूरदम्। मधुरिकायाम् अमरः

सालोक्य न० समानो लोकोऽस्य तस्य भाव ष्यञ्। सायुज्य शब्दोक्ते पञ्चविधमुक्तिमध्ये एकलोकसहवासरूपे मुक्तिभेदे।

साल्व पु० सं०व० सौवदेशे। तेषां राजा अण्। तद्दे शाधिपे नृपभेदे स च श्रीकृष्णेन हत भा० व० १४अ० दृश्यम्। [हेमच०।

सा(शा)ल्वहन् पु० साल्वं नृप हतवान् हन-क्विप। विष्णौ

सावधान त्रि०सह अवधानेन। १सचेतने सतर्के २मनोभि निवेशयुक्ते च।

सावन न०सवनं यागाङ्गं स्नानं सोमनिष्पीडनं वा तस्येदमण्। "अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः" ब्रह्मसिद्धान्तोक्ते १अहोरात्रात्मके दिवसे, सवनत्रयस्य अहोरात्रसाध्यत्वादहस्तत्सम्बन्धित्वम्। तत्त्रिंशद्दिवसात्मके २मास भेदे च पु० "चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः" विष्णु ध० "सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्योदयाः स्मृताः" म० त०। "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपस्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तितः" इति सूर्यसिद्धान्तः। सावनमासकृत्यानि च विशेषतः कानिचित् म०त० पितामहेनोक्तानि "विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः" "आदित्येन सत्रस्मृति-प्रायश्चित्तायुर्दायाशौचगर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयन-नामकरणान्नप्राशननिष्क्रमणचूडादिपक्षम्" म० त० रघु०। एषु सावनेन मासेनैव वर्षेण गणना "सत्रायु-षाख्यान्यथ सावनेन लोकाश्च यत्र सावत्रकारकं विष्णुध० ३वर्षभेदे "सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति नार्णव। सावनेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्यते"। "सौरवर्षे दिनषट्काधिकसावनवर्षो भवतीति रघु०। दिनषट्कमिति प्रायिकम् सौरवर्षे सावनस्य ५।१५।३१।३०।२४ दिना-द्याधिक्यस्यैव सिद्धान्तोक्तेः। ४ब्रह्मणि ५यजमाने ६वरुणे च पु० मेदि०।

सा(शा)वर पु० ष(श)वरस्य निर्वृत्तः अण्। १पापे २अपराधे च विश्व०। ३लोध्रे शब्दच०।

सावर्णि पु० सवर्णायां सूर्यपत्न्या संज्ञायां भवः अण्। चतुर्दशसु सूर्यस्य अष्टमे मनौ इञ्। सावर्णिरथम "सावर्णिः सूर्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः" "स्वलोकानन्तमासाद्य सावर्णिर्भविता मनुः" देवीभा०। "छायापत्यो योऽसौ द्वितीयः कथितो मनुः। पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णेन कथ्यते" देवीभाग० तत्रान्तिकस्यान्तरसत्त्वम् "विवस्वतश्च द्वे भार्ये विश्वकर्मसुते उभे। संज्ञा छाया च राजेन्द्र! ये प्रागभिहिते तव। तृतीयां वडवामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः। यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुतान् शृणु। सावर्णिस्तपती कन्या भार्या संवरणस्य या। शनैश्चरस्तृतीयोऽभूदश्विनौ वडवात्मजौ। अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः" भाग० ८।१३अ०। कल्पभेदादविरोधः।

सावित्र पु० सविता देवताऽस्य अण्। १विप्रे हेमच०। २सूर्यविशेषे स्त्री ङीप्। "सावित्रीपातमात्रोऽपीति" मनु। सा च ३सत्यवतोभार्यायाम् स्त्री ४सवितृदेवताके सर्वादौ त्रि०। ५यज्ञोपवीते न० शब्दच०। स्वार्थे अण्। ६सूर्ये पु० शब्दच०। तस्येदम् अण्। ७महादेवे दशाहे च पु० मेदि०। ८गर्भे शब्द० १०ब्रह्मपत्न्यां स्त्री ११दुर्गायां च स्त्री मेदि०। तन्नामनिरुक्तिः देवीपु० ४४अ० "त्रिदशैरर्चिता देवी वेदमार्गेषु पूजिता। भावशुद्धस्वरूपा तु सावित्री तेन सा स्मृता" वह्निपु०। अन्या निरुक्तिः "सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्यते। यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः। वेदप्रसवनाच्चापि सावित्री प्रोच्यते बुधैः"। ब्रह्मपत्नी च मत्स्यपु "ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम्। स्त्रीरूपमर्धमकरोदर्धं पुरुषरूपवत्। शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते। सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप।" मत्स्यपु० ३अ०। गायत्रीशब्दे दृश्यम्।

सावित्रीव्रत न० सावित्रीपूजनमुद्दिश्य कर्त्तव्यं व्रतम्। ज्यैष्ठकृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीपूजनार्थे व्रते तद्विधिर्यथा "शिवाऽघोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी। कृष्णयुक्तैव कर्त्तव्या कृष्णामेव हि पारणम्" ति०त० एतद्वचनम् यमः "दत्त्वा जलाञ्जलीन् सप्त कृष्णपक्षे चतुर्दशीम्। धर्मराज समुद्दिश्य सर्वपापैः प्रमुच्यते"। लिङ्गपुराणे "अपवासश्चतुर्दश्यां महापातकनाशक"। पराशर "मेषे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत्"। तां चतुर्दशीम् "ज्यैष्ठे कृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः। वटमूले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयुः"। राजमार्त्तण्डस्यभिन्नाभिधानमत्योः "ज्यैष्ठे मासि चतुर्दश्यां सावित्रीव्रतमुत्तमम्। अवैधव्याय कुर्वन्ति स्त्रियः श्रद्धासमन्विताः"। प्रतिपाद्ये तु कथमसतीसावित्रीव्रतमाचरन्ति इत्यादिकस्यमाख्यानम् तदुक्तं भविष्यपुराणे "भगिनी-कृतिका मम कुमारी च रक्षिता। दशाङ्गुला तदा-

न्येन कारयेद् क्रियते यदा"। उपवासाशक्तौ नक्तभोजनं कुर्य्यात् "उपवासे त्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते" इति तत्तद्वचनान्तरात्। अशक्ता चेत् पुत्रौ कारयेत्। कायिकव्रतोपवासादिकं यदा शुद्धया अशुद्धया च स्वयं क्रियते। एवं स्मृतिपरिभाषिकाया वर्द्धमानोपाध्यायाः। नारद "दिवाभागे त्रयोदश्या यदा चतुर्दशी भवेत्। तत्र पूज्या महासाध्वी देवी सत्यवता सह"। दिवाभागे इत्युदयमात्रसत्त्वेऽपि अतएव प्रदोषे व्रतमाचरन्ति। पूर्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि। पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह्ण एव त्रिसन्ध्यव्यापिनीति वचनात्। यदा तु पूर्वपरयोर्न तथाविधा तदापि पराह्ण एव यथा ज्योतिषे "चतुर्दश्याममावास्या यदा भवति नारद!। उपोष्या पूजनीया सा चतुर्दश्यां विधानतः"। या सावित्री। तत्रामावास्यायां सावित्रीव्रतविधानं शिवाचारेति वचनस्तु तत्परम्। पराशरः "सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाहारा परेऽहनि। ततस्त्वविधवा नारी वित्तभोगान् लभेत सा"।

सावित्रीसूत्र न० सावित्र्यादीक्षाकालिकं सूत्रम् शाक०। यज्ञोपवीते पञ्चच०।

साश्रुधी पु० साश्रु ध्यायति ध्यै-क्विप् सम्प्र०। श्वश्र्वाम् त्रिका०

सास्ना स्त्री० सस्—न णिच्। गोगलस्थिते लोमसंघातात्मके कम्बले अमरः।

सास्र त्रि० सह अस्रेण। अश्रुजलान्विते।

सास्थितान्त्रार्द्ध न० सास्थि अस्थियुक्तं ... तान्त्रार्द्धं यत्र। कांस्ये त्रिका० तस्य रक्तवर्णितताम्रार्द्धजातत्वात् तथात्वम् साहितात्मार्द्ध इत्येव पाठः सम्यक् चाहितांगो रक्तः

साहचर्य्य न० सहचरस्य भावः ष्यञ्। १समभिव्याहारे, २साहित्ये ३सामानाधिकरण्ये च।

साहस न० सहसा बलेन निर्वृत्तम् अण्। १बलेन कृते चौर्य्यस्त्रीसंग्रहादौ दण्डकर्मणि, "सहसा क्रियते यत्तु तत्साहसमिति स्मृतमिति" स्मृतिः। तद्विवृतिः वीरमि० "तत्र स्वरूपमाह नारदः "सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः। तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते" इति। तस्य चातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः "मनुष्यमारणं चौर्य्यं परदाराभिमर्शनम्। पारुष्यमुभयञ्चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम्" इति। उभयं वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं। तस्य त्रैविध्यमाह नारदः "तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा। उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक्" इति। एतेषां स्वरूपमाह स एव "फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च। भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम्। वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च। एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम्। व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम्। प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्" इति। भङ्गः फलादिस्वरूपनाशनम्। आक्षेप आक्रोश अपहरणमिति यावत्। उपमर्दः स्वरूपापरिशेषेण पीडनम्। एतेनैव प्रकारेणेत्यर्थः। त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह नारदः "तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः। मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः। उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते। वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे" इति। ब्राह्मणस्य तु महत्यपराधे शारीरदण्डाभावमाह स एव "अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः। वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हतीति"। मनोरपि "न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित्" इति। महत्यपराधे ब्राह्मणस्य दण्डमाह स एव "छित्वा तु मस्तके बद्ध्वा राजा भक्तं प्रदापयेत्" इति। नारदोऽपि "शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात्। ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च" इति। परद्रव्यापहरणरूपसाहसरूपं तत्र च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतम्। तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुणः" इति। बहुभिर्जनैः महदादिकासङ्क्रमेण रक्ष्यमाणस्य द्रव्यस्य बलात्कारेण हरणं साहसरूपं स्तेयमिति पूर्वार्द्धार्थः। तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डः। निह्नवे अपलापे। यः साहसं करोति तद्द्विगुणदण्डनम्। यस्तु साहसं कृत्वा निह्नुते स चतुर्गुणदण्डाय इत्युत्तरार्द्धार्थः। साहसिकस्य प्रयोजकविचारं प्रत्याह स एव "यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणन्दमम्। यश्चैवमुक्त्वाऽहन्दाता कारयेत् स चतुर्गुणम्" इति। द्विगुणन्दम साहसिकदण्डात् द्विगुणं दण्डम्। साहसिकविशेषे प्रत्याह स एव "अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्याप्रहारदः। सन्दिष्टाप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत्। सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारक। पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः। अकन्द

विधवागामी विप्रुष्टेनाभिधावकः । अकारणेन विक्रोष्टा चाण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् । शूद्रः प्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः । अयुक्तं शपथं कुर्वन् अयोग्यो योग्यकर्मकृत् । वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् । साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् । पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः । एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक्" इति । "अन्यायकर्त्तके सा-क्षिके, पित्रादिभिस्त्वया । प्रदत्ता राजपुरुषे सामादिभिरुपक्रमैः । विज्ञेयोऽसाधुसर्गोऽस्मिन् स्फोटितेन वा नरैः । एवोदिता पातकानामस्मद्राष्ट्राश्च भावना । अगृहीतः स्वयं वस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते । अपथ्येन वधोद्यतः सर्वत्रैवायं विधिः" इति । चिह्नं रजकपादि काष्ठोद्धृतस्य धनादिकम् । सामान्तरकर्त्तव्यमाह व्यासः "शास्त्रा तु घातकं वध्यं सबन्धं सपरिग्रहम् । कृत्वाश्रितवधोपायैर्हन्यादेवं नराधिपः" इति । बृहस्पतिः "प्रकाशघातका ये तु तथा चोपांशुघातकाः । ज्ञात्वा सम्यग्धनं हृत्वा हन्तव्या विविधैर्वधैः" इति । अत्र च क्षत्रियादिविषयमेतत् । यत आह बौधायनः "क्षत्रि-यादीनां ब्राह्मणस्य वधे वधः सर्वस्वहरणञ्च तेषामेव तु-ल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपं दण्डं कल्पयेदिति" तेषां क्षत्रियादीनान्तुल्यापकृष्टवधे सजातीयहीनजातीयवधे दण्डं शारीरदण्डम् । एकघातार्थप्रवृत्तानां बहूनाञ्च तत्रानुरूपं दण्डमाह कात्यायनः "एकघ्नेद्बहवो यत्र संरब्धाः पुरुषाः नराः । मर्म्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः" । यो मर्म्मघातकः स एव यथापराधदण्ड-भागित्यर्थः । स एव "आरम्भकृत्सहायश्च दोषभाक्तु-ल्यमेव च । आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदायो विकर्मि-णाम् । युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः । उपेक्षा-कार्य्ययुक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः । अनिषेद्धा क्षमो य-स्मात् सर्वे ते कार्य्यकारिणः । यथाशक्त्यनुरूपन्तु दण्डमेषां प्रकल्पयेत्" इति । बृहस्पतिरपि "एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति रुषान्विताः । मर्म्मप्रहारदो यस्तु घातकः स उदाहृतः । मर्म्मघाती तु यस्तेषां यथोक्तं दापयेद्दमम् । आरम्भकृत्सहायश्च दोषभाजौ तदर्द्धतः । घातकस्य सहायश्च पर्य्यस्तागन्तु यश्वतः । आत्मार्थं वा यदन्यस्य घात्वा चिह्नैः प्रकाशयेत्" इति । विवक्षिते मनुष्यवधस्तुर्दण्डाभावे दोषाभावप्र-दर्शनायाह मनुः "अथ द्विजातिभिर्ग्राह्यं शस्त्रं धर्म्मो यत्रोपरुध्यते । द्विजातीनाञ्च वर्णानां विप्लवे काल-कारिते । आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्म्मेण न दुष्यति" इति । यत्र देशे काले च धर्म्मलटाकादिरूपोऽभेदनच्छेदनादिना-ऽपरुध्यते तथा शूद्रैतरवर्णसङ्करे परदाराक्रमणादिरूपे राजाभावकालकारिते । तथात्मनः परत-श्चापत्सम्पदे । तथा दक्षिणानां सङ्करे गोधनहरणनिमि-त्तके युद्धे । तथा स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ दुर्वलाद्युपनिपा-तने । धर्म्मेणोद्यतं घ्नन् न दुष्यति यतः । अतस्तत्र द्विजा-तिभिः अधर्म्माश्रयपरिहृतैरपि समर्थैः शस्त्रं धार्य्य-मित्यन्वयः अत्र द्विजातिग्रहणं ब्राह्मणवैश्ययोर्विध-यम् । प्रजापालनार्थं क्षत्रियस्य वचनान्तरेणैव शस्त्र-ग्रहणञ्च प्राप्तत्वादित्यभिप्रायेण बौधायन आह "ब्राह्मणार्थे गवार्थे च वर्णानां वापि सङ्करे । गृह्णी-यातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्म्मव्यतिक्रमे" इति । यत्तु "परी-क्षार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत" इत्यापस्तम्ववचनम् । यच्च बौधायनवचनम् "परीक्षार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीतेति" तदुभयमपि धर्म्मोपरोधादिभिन्नविषयम् । साहसस्तेयस्य क्रोधलोभहेतुत्वमाह बृहस्पतिः "सा-वन्त साहसस्तेयं स्मृतम् क्रोधलोभजम्" इति । स्त्रीसंग्रहणाख्यसाहसस्वरूपमाह स एव "अनि-च्छन्त्या यत् क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतन्तु तत्" इति । अनिच्छन्त्या परस्त्रियेति शेषः । अनिच्छन्त्या यानि चिह्नानि तान्याः कर्त्तव्यं राजकृतञ्च आह संवर्त्तः "मेच्छन्त्या यानि चिह्नानि बलात्कारकृतानि च । परपुंसः प्रसङ्गेषु नारीणामाभि रक्षत । नखदन्तक्षतघ्नामा-घकचग्रहशोषिता । यदो निवासिता नारी बलात्कारेण दूषिता । उच्चैर्विक्रोशयन्ती च रुदन्ती शोकसन्निधौ । तस्य नामवदन्ती च यथाहन्तेन दूषिता । माचेदेश-विधैर्भिन्नैर्व्यञ्जनतपयोधरा । चिह्नापहारकेणैव व्याकु-लीकृतलोचना । राज्ञा सम्यग्विभाव्यैवं स्वधर्म्मानुरूपं तद्वधात् । यद् ब्रूयात् यच्च तत्र तत् कर्त्तव्यं प्रयत्नतः । विचारे साक्षिणामत्र प्रकुर्वीत परीक्षणम् । प्रायेणादभिशस्तस्तु न दिव्यं दातुमर्हति" इति । अत्र दण्डमाह मनुः "सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन्" इति । गुप्तां रक्षितेन रक्षिताम् । क्षत्रियादिवर्णविषये दण्डमाह बृहस्पतिः "सहसा

कामयेद् यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत्। उत्कृत्य लिङ्ग-वृषणौ भ्रामयेद् गर्दभेन तु” इति। कामयेत् परस्त्रियमुपच्छेत्। अयमेव दण्डोऽनुलोमप्रतिलोमजात्योः सजातीयपरभार्य्यागमने वेदितव्य इति मदनरत्ने। हीनजातीयपरस्त्रीगमने त्वाङ्मुपादिष्वेतदर्द्धपरिमितो दण्डः। उत्कृष्टजातीयपरदारगमने अयमेव दण्डो वधसहितः कार्य्य इत्याह स एव “दमोनेयः समायान्तु हीनायामधिकस्ततः। पुंसः कार्योऽधिकायान्तु गमने सम्प्रमापणम्” इति। दमः सहसा कामयेदिति वाक्योक्तः। नेयः प्रापणीयः। यत्तु वधमात्राभिधायक कात्यायनवचनम् “स्त्रीषु कृतोपभोगः स्यात् प्रसह्य पुरुषो यदा। वधे तत्र प्रवर्त्तेत कार्य्यातिक्रमणं हि तद्” इति। तन्निर्गुणस्य भार्य्यागमने वेदितव्यम्”। सहसा अविवेकेन कृतं कर्म। २अविमृश्यकृतकर्मणि, त्रि०। तेन साहसमनुष्ठितं पुनः” काव्यप्र० ३साहसमनुसरति अण्। कृत्यकृते ३दण्डविशेषे पु० “साशीतिपणसाहस्रोदण्ड उत्तमसाहसः। तदर्द्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धमधमः स्मृतः” स्मृति०। “पाकयज्ञे तु साहस” इत्युक्ते ४अग्निभेदे च पु०।

साहसिक त्रि० साहसे प्रसृतः ठक्। १मनुष्यमारणाद्यभिरते २चौरे ३पारदारिके ४पारुष्यकारिणि च।

साहस्र न० सहस्राणां समूहः अण्। १सहस्रसमूहे। स्वार्थे अण्। २सहस्रसङ्ख्यायाम् न०। सहस्र परिमाणमस्य अण्। ३सहस्रसंख्यान्विते त्रि०। ४सहस्रसंख्यकगजसमूहे पु० अमरः।

साहायक न० सहायस्य भावः वुञ्। साहाय्ये।

साहाय्य न० सहायस्य भावः ष्यञ्। सहायतायाम्।

साहित्य न० सहितस्य भाव ष्यञ्। १मेलने २परस्परसापेक्षाणां तुल्यरूपाणामेकक्रियान्वयित्वे ३बुद्धिविशेषविषयत्वे ३तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वे ४एकक्रियान्वयित्वमात्रे ५बुद्धिविशेषविषयत्वे शब्दश० ६पद्यात्मके काव्ये च।

साह्य न० सह्यस्य भाव ष्यञ् सह–ण्यत् वा। १सह्यत्वे २मेलने धर्षणे ३सहनीये त्रि०।

साह्वय पु० सह आह्वयेनाभिधानेन। १अभिधानसहिते “जगाम गजसाह्वयम्” भारतम्। मेषादिप्राणिकरणद्यूतरूपे समाह्वये च शब्दर०।

सिंह पु स्त्री० हिन्स–अच् पृषो० “सिंहो वर्णविपर्य्ययात्” इत्युक्तेः वर्णविपर्य्ययः। स्वनामख्याते १पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। गुहाशयशब्दे सिंहभावस्तथा दयताः। २रक्तशोभाञ्जने राजनि० ३मेषादितः पञ्चमे राशौ ज्यो० सिंहराशिश्च २१६०० कलात्मकराशिचक्रस्य ७२०० कलोपरि १८०० शतकलात्मकः मघापूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुन्याद्यपादात्मकः। “पुमान् स्थिरोऽग्निर्दिनपित्तरूपी-नोऽप्यपूर्वेण दशवत्तुष्यात्। समोदयो दीर्घरवोऽस्थसङ्गमको हरिः शैलतपोऽथ धूम्र” नील० ता० तत्स्वभावादि उक्तम्। तस्य स्वामी सूर्य्यः। ४जिनध्वजे हेमच०। ५उत्तरपदस्थः ५श्रेष्ठार्थे अमर। नरसिंह इवेति विग्रहे “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” पा० उपमितसमासे नरसिंहादिशब्दात् सिंहतुल्यशौर्य्यादियुक्तो नर इति बोधात् नरस्य श्रेष्ठत्व द्योत्यते इति बोध्यम्। ६वार्त्ता स्त्री राजनि०। ७प्रासादभेदे देवस्तुतिशब्दे १६८१ पृ० दृश्यम् ८सिंहासनभेदे तच्छब्दे दृश्यम्

सिंहकेलि पु० सिंहस्येव केलिरस्य। मञ्जुघोषे त्रिका०।

सिंहकेशर पु० सिंहस्येव केशरोऽस्य। बकुले त्रिका०।

सिंहतल पु० संहतल+पृषो०। करद्वयमेकत्ररूपे अञ्जलौ। रामाश्रमः। [राजनि०।

सिंहतुण्ड पु० सिंहस्येव तुण्डं मुखमस्य। सेहुण्डवृक्षे

सिंहद्वार न० सिंहचिह्नितं द्वारम् शाक०। पुरप्रवेशनयोग्ये द्वारे हेमच०।

सिंहध्वनि पु० सिंहस्येव ध्वनिः। १सिंहतुल्यनादे सिंहनादादयोऽप्यत्र अमरः। हृत०। २सिंहस्य शब्दे।

सिंहनर्दिका पु० सिंह इव नर्दति नर्द-ण्वुल्। (सिङ्गा) वाद्यभेदे हारा०।

सिंहनादिका स्त्री सिंहमपि नादयति नद-णिच्-ण्वुल्। १दुरालभायाम् शब्दच०। २सिंहनर्दिकायां हारा०।

सिंहपर्णी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पर्णमस्याः ङीप्। वासकवृक्षे जटा०।

सिंहपुच्छिका स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पश्चाद्भागोऽस्याः-कप्, अत इत्वम्। चित्रपर्णिकायां (चुड़्चाकुले) वृक्षे रत्नमा०

सिंहपुच्छी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पाणि पर्णानि वाऽस्याः ङीप्। १चित्रपर्ण्यां २पृश्निपर्ण्याम् अमरः ३माषपर्ण्याञ्च रत्नमा०। [पर्ण्याम् राजनि०।

सिंहपुष्पी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पाण्यस्याः ङीष्। पृश्नि-

सिंहमुखी स्त्री सिंहस्य मुखं मुखमस्य दन्त इव पुष्पमस्याः ङीप्। वासके राजनि०।

सिंहयाना स्त्री सिंहो यानं वाहनं यस्याः। दुर्गायाम् हेमच० सिंहवाहनादयोऽप्यत्र।

सिंहल पु॰ सिंहोऽस्त्यत्र लच्। देशभेदे। तद्देशभवत्वात् २रङ्गे धातौ हेमच॰। ३रीतौ ४त्वचे च न॰ राजनि॰॥ सिंहलदेशश्च कूर्मविभागशब्दे २१६८ पृ॰ दक्षिणस्यामुक्तः। [तायां राजनि॰।

सिंहलस्था स्त्री सिंहले तिष्ठति स्था–क। सिंहल्यां च

सिंहलास्थान पु॰ सिंहलं आस्थानं यस्य। तालसदृशे वृक्षभेदे शब्दर॰।

सिंहलील पु॰ रतिबन्धभेदे "स्त्रिक्कोपरि स्थिता नारी भूमौ दत्त्वा पदद्वयम्। हृदये दत्तहस्ता चेत् सिंहलीलः प्रकीर्त्तितः"। स्त्रिक्कोपरि स्थिता नारी कान्तोरस्थपदद्वया। हृदये दत्तहस्ता चेत् सिंहलीलोऽप्ययं तथा" रतिम॰।

सिंहवाहिनी स्त्री सिंहरूपो वाहो विद्यतेऽस्या इनि। दुर्गायाम् "सिंहमारुह्य कल्पान्ते निहतो महिषो यतः। महिषघ्नी ततो देवी तथा वै सिंहवाहिनी" देवीपु॰ ४५अ॰।

सिंहविक्रान्त पुंस्त्री॰ सिंह इव विक्रान्तः। १अश्वे हारा॰ स्त्रियां ङीष्। २सिंहतुल्यविक्रमे त्रि॰। [राजनि॰।

सिंहविन्ना स्त्री सिंह इव विन्ना विद्–क्त। माषपर्ण्याम्

सिंहसंहनन त्रि॰ सिंहस्येव संहननमङ्गमस्य। १सर्वाङ्गसुन्दरे अमरः २सिंहतुल्यदृढाङ्गे च। "सिंहसंहननो युवा" रघु॰।

सिंहा(सिङ्घा)ण न॰ सिघि–आनच् पृषो॰। १लौहमले अमर॰। २नासिकामले (सिकनी) शब्दर॰।

सिंहावलोक पु॰ न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६९ पृ॰ दृश्यम्।

सिंहासन न॰ सिंहचिह्नितमासनम्। १राजासनभेदे तल्लक्षणं युक्तिकल्पतरौ दर्शितं यथा

"राज्ञो नृपासनं नाम श्रीसिंहासनमुच्यते। शुभे मुहूर्त्ते शुभमासवर्षे सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे। काले निरुत्पातनिरीतिभाजे सिंहासनारम्भविधिं वदन्ति। स्थिरराशिस्थिते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदिते। आसनारम्भणिष्वस्मिन्नध्वारम्भोऽपि नेष्ट च"। एतेन रथारम्भसिंहासनयोरारम्भ एक एव कालः। तत्र क्रमः "आसनेदाग्निपर्वाणि सोपानानि युगैः क्रमात्। चत्वारिंशत्तथा त्रिंशत् विंशति षोडशैव च। सिंहाङ्कितानि ज्ञेयानि चरणानि युगैः क्रमात्। पद्मः शङ्खो गजो हंसः सिंहो भृङ्गो मृगो हयः। अष्टौ सिंहासनानीति नीतिशास्त्रविदो विदुः। भोदित्यादि दशाशाना भूपतीना यथाक्रमम्। राज्ञः अष्टोत्तराभिरासामपरिचाङ्गयोः। राजपालमिदं नाम सोपान पुरुषोन्नतम्। तदर्द्धमानं तन्मध्ये राजासनमुदाहृतम्। सर्वोन्नतमिदं रम्यं प्रोक्तं कलिमलीभुजाम्। दिगष्टकं स्थिकोणः स्यात् ब्रह्मादीनां यथायथम्"। अथाष्टानां लक्षणानि "गम्भारीकाष्ठघटितः पद्ममालोपचित्रितः। पद्मरागविचित्राङ्गः शुद्धः काञ्चनसंहतः। चरणाग्रे पद्मकोषात् पद्मरागविचित्रिताः। त्रिंशत्तौ पुत्तिका राजदादशाङ्कविसम्मिताः। राजासनं चतस्र एवं द्वादशपुत्तिका। रत्नैश्च नवभिः कार्यं निर्माणं चान्तरान्तरा। रत्नवस्त्रावृतं ह्येतत् पद्मसिंहासनं१ मतम्। अत्रोपविश्य नरपतिः प्रतापमतिविन्दति। महेन्द्रकाष्ठघटितं शङ्खमालापशोभितः। शुद्धस्फटिकचित्राङ्गः शुद्धरूप्योपशोभितः। चरणाग्रे शङ्खनाम्यः पुत्तिकाः सप्तविंशतिः। स्थाने स्थाने विधातव्याः शुद्धस्फटिककंकताः। शुक्लपट्टावृत ह्येतत् शङ्खसिंहासनं२ मतम्। पनसेनोपघटितो गजमालोपशोभितः। विद्रुमैरपि वैदूर्यैः काञ्चनेनापि शोभितः। चरणाग्रे गजशिरःपुष्पाद्यैकैकपुत्तिका। माणिक्यरचितारक्तवस्त्रादिकविभूषणम्। गजसिंहासनं३ नाम साम्राज्यफलदायकम्। शालकाष्ठेन घटितो हंसमालोपशोभितः। पुष्परागैः काञ्चनेन कुरुविन्देश्च चित्रितः। चरणाग्रे हंसरूपाः पुत्तिकास्त्वेकविंशतिः। गोमेदकोपघटिताः पीतवस्त्रविभूषणम्। हंससिंहासनं४ नाम सर्वाभीष्टविनाशनम्। चन्दनेनोपघटितः सिंहमालोपभूषितः। शुद्धहीरकचित्राङ्गः शुद्धकाञ्चननिर्मितः। चरणानां सिंहवेशाः पुत्तिकाश्चैकविंशतिः। मुक्ताशुक्तिभिरम्यैश्च निर्मलैरेव भूषणम्। शुद्धशुक्लाम्बरं ह्येतत् सिंहसिंहासनं५ मतम्। अत्रोपविश्य नरपतिः कृत्स्नां साधयति क्षितिम्। भृङ्गमालोपसहितं शुद्धचम्पकचित्रितम्। शुद्धैर्मरकतैर्युक्तं पादाग्रे पद्मकोषिकाः। द्वाविंशतिः पुत्तिकास्तु नीलवस्त्रादिभूषणम्। भृङ्गसिंहासनं६ नाम मनुजजयप्रदम्। निम्बकाष्ठेन घटितं मृगमालोपशोभितम्। शुद्धनीलैर्महानीलैः काञ्चनेनापि चित्रितम्। चरणाग्रे मृगशिरश्चत्वारिंशच्च पुत्तिकाः। नीलवस्त्रादियुक्तन्तु मृगसिंहासनं७ मतम्। लक्ष्मीविजयसम्पत्तिर्भृत्यपदप्रदम्। केशरेणोपघटितं हयमालोपशोभितम्। समस्तवस्त्रैर्भूषिताः पुत्तिकाः पञ्चषष्टि। चरणाग्रे हयशिरश्चित्रवस्त्रादिभूषणम्। हयसिंहासनं८ नाम लक्ष्मी

विजयवर्द्धनम्। इत्येतत् कथितं सारं महासिंहासनाष्टकम्। यथा भोजेन कथितं यथा चान्यैश्च पण्डितैः। एतस्यातिक्रमं दम्भाद् यः कुर्यात् पृथिवीपतिः। अचिरादेव कुरुते तस्य मृत्युरतिक्रमम्। पराक्रमस्यो यो राजा यो राजा च निराश्रयः। स परैर्हन्यते सिंहैरिव मत्तगजाधिपः”। चतुरङ्गक्रीडायां २अश्वभेदे चतुरङ्गशब्दे २८६१ पृ० दृश्यम्। ३योगासनभेदे च तल्लक्षणं यथा

“गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्। दक्षिणे सव्यगुल्फन्तु दक्षगुल्फन्तु सव्यके। हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः सम्प्रसार्य च। व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः। सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा। बन्धत्रयस्य सन्धानं कुरुते चासनोत्तमम्” इति हठप्रदीपः। ४रतिबन्धभेदे पु० “जानुद्वयं च सन्धाय गात्रस्याङ्गुलिपादयोः। मध्ये कृत्वा रमेत् कामी बन्ध सिंहासनो मतः”। इति रतिमञ्जरी ५चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१८ पृ० दृश्यम्।

सिंहास्य पु० सिंहस्यास्यमास्यमिव मुखं यस्य। वासके अमरः।

सिंहिका स्त्री। काश्यपपत्न्यां राहुमातरि। “कश्यपस्य च सिंहिका राहुमातुस्तनयावजीजनत्। पूर्वजो हरिणा सम्यक् देवतैरवरजो निपातितः” भाग०। २सिंहमादारि देवपत्न्यां च।

सिंहिकासुत पु० ६त०। १राहौ सिंहिकापुत्रादयोऽप्यत्र।

सिंही स्त्री हिनस्ति रोगान् हिन्स–अच् पृषो०। वार्त्ताक्याम् अमरः २कण्टकारिकायाम् ३वासके मेदि० ४कट्फल्यां राजनि० ५राहुमातरि सिंहः ६स्त्रीत्वात् सिंह+जातौ ङीष्। ७सिंहयोषिति।

सिंहीलता स्त्री कर्म०। ह्रस्वां भावप्र०।

सिक सेचने सौत्र० पर० सक० सेट्। सेकति असेकीत्। चतुर्दशाशास्त्र न चोपदेशः।

सिकता स्त्री ब०व०। सिच–अतच् किच्च। वालुकायाम् मेदि०। सिकताः सन्त्यत्र अच् तस्य लुप्। २सिकतायुक्तदेशे स्त्री अमरः। [अमर०।

सिकतामय त्रि० सिकता+मयट्। वालुकामये तटादौ

सिकतावत् त्रि० सिकताः सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः। वालुकायुक्तदेशे अमरः। [भरत।

सिकतिल त्रि० सिकताः सन्त्यत्र इलच्। वालुकायुक्तदेशे

सिक्थ न० सिच–थक्। १मधूच्छिष्टे (मोम) २नीलीवृक्षे हेमच०। स्वार्थे क। भक्तार्थे भक्तपुलाके चापि च पु० मेदि० मधूच्छिष्टे न० अमरः।

सिक्य न० सिक यत्। (सिक) रज्जुनिर्मिते पदार्थे।

सिच् स्त्री० सिच–क्विप्। १सेचनकर्त्तरि कर्मणि क्विप्। २वस्त्रे हेमच०। [त्रिका०।

सिचय पु० सिच–अयच् किच्च। १वस्त्रे हेमच० २जीर्णवस्त्रे

सिञ्चिता स्त्री सिच–इतच् पृषो०। पिप्पल्याम् शब्दच०।

सित न० सो–क्त। १रौप्ये २मूलके राजनि० ३चन्दने रत्नमा० ४शरे, ५शुक्लपक्षे ६शुक्लवर्णे च पु० अमर। ७तद्वति ८समाप्ते ९बद्धे १०ज्ञाते च त्रि०विश्व। [शोम।

सितकण्ठ पुंस्त्री० सितः कण्ठोऽस्य। दात्यूहे खगे स्त्रियां

सितकर पु० सितः कर किरणो यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि० सितमयूखादयोऽप्यत्र। [राजनि०।

सितकर्णी स्त्री सितः कर्ण इव पुष्पमस्याः ङीष्। वासके

सितकुञ्जर पु० सित कुञ्जरोऽस्य। १इन्द्रे कर्म०। २ऐरावतगजे

सितगुञ्जा स्त्री कर्म०। श्वेतगुञ्जायाम् राजनि०। [अमर०

सितच्छत्रा स्त्री सित छत्रमिव पुष्पमस्याः। शतपुष्पायाम्

सितच्छद पुंस्त्री० सितश्छदः पक्षो यस्य। १हंसे हेमच० स्त्रियां ङीष्। २श्वेतदूर्वायाम् स्त्री राजनि० टाप्।

सितदर्भ पु० कर्म०। श्वेतकुशे राजनि०।

सितदीप्य पु० दीप्यत्यग्निम् दीप–णिच्–कर्त्तरि यत् कर्म०। श्वेतजीरके राजनि०।

सितदूर्वा स्त्री कर्म०। श्वेतदूर्वायाम् रत्नमा०।

सितद्रु पु० कर्म०। १मोरटभेदे रत्नमा० २मुष्ककवृक्षे च।

सितधातु पु० कर्म०। १कठिन्याम् (खड़ी) राजनि० २श्वेतधातौ रौप्यादौ च।

सितपक्ष पुंस्त्री० सितः पक्षोऽस्य। १हंसे शब्दर० स्त्रियां ङीष्। कर्म०। चन्द्रस्य वृद्धिकारके शुक्लप्रतिपदादिके २शुक्ले पक्षे। [इंसे रत्नमा०।

सितपर्णी स्त्री सितानि पर्णान्यस्याः ङीष्। अर्कपुष्पिका-

सितपाटलिका स्त्री कर्म०। (श्वेतपारुल) वृक्षे राजनि०।

सितपुङ्खा स्त्री सितः पुङ्खोऽस्याः। श्वेतशरपुङ्खावृक्षे राजनि०

सितपुष्प न० सितानि पुष्पाण्यस्य। १कैवर्त्तीमुस्तके जटा०। २तगरवृक्षे पु० शब्दर० ३काशे ४श्वेतरोहितवृक्षे च पु० राजनि०। ५श्वेतापराजितायां स्त्री ङीप्। ६मल्लिकायां स्त्री टाप्। कर्म०। ७श्वेते पुष्पे न०।

सितमरिच न० कर्म०। शुभ्रमरिचे राजनि०।

सितमाष पु० नित्यक०। राजमाषे (बरबटी) हारा०।

सितरञ्जन पु० सितमपि रञ्जयति रन्ज–णिच्–ल्युट्। १पीतवर्णे हेमच० २तद्वति त्रि०।

सितवर्षाभू स्त्री वर्षासु भवति भू–क्विप् कर्म०। श्वेतपुनर्नवायाम् राजनि०। [शरपुङ्खावृक्षे राजनि०।

सि(शि)तसायका स्त्री सित सायको यस्या ५ब०। शुभ्र

सितशिम्बिक पु० सिता शिम्बिर्यस्य कप्। गोधूमे हेमच०

सितशूक पु० सित शुभ्रं शूको यस्य। यवे भरत।

सितशूरण पु० कर्म०। वनशूरणे (वनओल) राजनि०।

सितसर्षप पु० कर्म०। गौरसर्षपे राजनि०।

सितसार(क) पु० सित. सारो निर्यासो यस्य वा कप्। शालिञ्चशाके राजनि०।

सितसिन्धु स्त्री नित्यक०। गङ्गायां शब्दर०।

सिता स्त्री सो–क्त। १शर्करायाम्।
"सत्यन्तु सितताख्यं तच्श्वेतं शर्करा सिता। सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत्। मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी" राजव०। २मल्लिकायां शब्दर० ३श्वेतकण्टकारिकायां ४वाकुच्यां ५विदार्यां ६श्वेतदूर्वायां ७चान्द्रिकायां ८गुडूच्याम् ९सुरायां १०विद्युति ११गायमाणलतायां १२तेजन्यां राजनि १३पर्वतजातापराजितायां रत्नमा०।

सिताखण्ड पु० सिताया इव खण्डः। मधुजातशर्करायाम्
"मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः। छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तघ्नी तुवरा हिमा। यथा यथाऽस्या नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा। स्नेहलाघवशैत्यादि सरत्वञ्च तथा तथा" भावप्र०।

सि(शि)ताग्र पु० सि(शि)तमग्रं यस्य। कण्टके हारा०।

सिताङ्ग पुंस्त्री० सिता सिकता अङ्गं यस्य। वालुकागण्डे (बालिया) मत्स्ये हारा० स्त्रियां ङीष्।

सिताङ्ग पु० सितमङ्गं यस्य। श्वेतरोहिते राजनि०।

सितादि पु० सिताया आदि करणम्। गुडे राजनि०।

सितापाङ्ग पुंस्त्री० सितमपाङ्गं यस्य। मयूरे त्रिका० स्त्रियां ङीष्। [श्याम।

सिताब्ज न० कर्म०। श्वेतकमले राजनि० सिताम्भोजादयोऽप्यत्र।

सिताभ पु० सिता आभा यस्य। १कर्पूरे रायमुकुटः २चन्द्रे च ३तक्रे स्त्री राजनि०।

सिताभ्र पु० अभ्र इव सित शुभ्र रायमु०। कर्पूरे अमर०।

सिताभ्रक न० अभ्रकमिव सितम रायमु०। कर्पूरे राजनि०।

सिताम्बर पु० सितमम्बरं यस्य। १श्वेतवस्त्रधारिणि यतिभिक्षुभेदे त्रिका० २श्वेतवस्त्रधारिमात्रे त्रि०।

सितार्जक पु० नित्यकर्म०। श्वेतकुठेरके राजनि०।

सितालक पु० आलयति भूषयति अल–णिच्–ण्वुल् नित्यकर्म०। श्वेतमन्दारे राजनि०। [श्वेतदूर्वायाम् रत्नमा०

सितालता स्त्री सिता सती आलतते आ+तन–अच्।

सितालिकटभी स्त्री सितेन शुभ्रवर्णेन अटति अट–इन् कर्म०। श्वेतकिङ्किराटवृक्षे राजनि०।

सितावर पु० सितं श्वेततामावृणोति आ+वृ–अच् (सुसुनि) १शाकभेदे २वाकुच्यां स्त्री राजनि० ङीप्। "शाकु(?) रीचहश्च शाकवदेव हीरितः। शाकौ जलान्विते देशे समुत्पन्नोति चोच्यते" भावप्र०। [२मङ्गलाचरणयोः स्त्री द्वि०स०

सितासित पु० वर्णेन सितः वस्त्रेणासितः। १बलदेवे राजनि०

सिताह्वय पु० सितमाह्वयते आ+ह्वे–श। १श्वेतशिग्रौ २श्वेतरोहिते च राजनि०। [त्रि० रायमु०

सिति पु० सो–क्तिच्। १शुक्लवर्णे २कृष्णवर्णे च। ३तद्वति

सितिमन् पु० सितस्य भावः इमनिच्। शुभ्रतायाम्।
"सित सितिम्ना सुतरा मुनेर्वपुः" माघः।

सितिवार पु० सिति श्वेततां वृणोति वृ–अण्। सुनिषण्णके (सुसुनि) शाके भावप्र०।

सितिवासस् पु० सिति कृष्णं वासोऽस्य। बलदेवे।

सितेतर पु० सितादितरः। १शष्कधान्ये २कुलत्थे च ३शुभेतरवर्णे ४तद्वति त्रि०। [३कृष्णे हेमच०।

सितेतरगति पु० सितेतरा कृष्णा गतिरस्य। कृष्णवर्त्मनि

सितोदर पु० सितमुदरमस्य। कुवेरे हेमच०।

सितोपल पु० कर्म०। १स्फटिके राजनि० खटिन्यां मेदिका०। २शर्करायां स्त्री हेमच०।

सिद्ध न० सिध–क्त। १सैन्धवलवणे राजनि० अर्द्धलतया-श्यामलम् २निष्पन्ने ३पक्वे ४नित्ये च त्रि० शब्दर०। सिद्धिरस्त्यस्य अच्। ५व्यासादौ मुनौ ६देवयोनिभेदे च पु० अमरः तत्रोक्तम् सत्यलोकादधःस्थौ व्याप्नोत्यतः यथाह सू० सि० "मन्दाकारख्यमूलस्थं युक्तं न्द्रज्ये न्द्रवः। परिभ्रमन्त्यधोऽधः स्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः" ७ निश्चिते त्रि० ८विष्कम्भादिषु मध्ये हर्षणयोगे ज्योतिषुक्ते १०कृष्णधुस्तूरे पु० राजनि०। ११प्रसिद्धे त्रि० हेमच० १२व्यवहारे पु० शब्दर० ज्योतिषोक्ते १३योगिनीदशाभेदे सङ्कटा दशा वर्षा; दशाक्रमो रत्न० पु० इत्युक्तम्। तत्फले कल्पद्रुमकल्पे बाधक

नामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठस्याद्याक्षरयुक्ते १४मन्त्रभेदे पु० अकथहशब्दे १६५पृ० दृश्यम् ।१५ पञ्चाङ्गिसाध्ये क्रियाभेदे स्त्री १६सिद्धियुते मन्त्रे पु० "मन्त्रसिद्धेरुपायश्च गौतमीये "पुनः सोऽनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धो न जायते । उपायास्तत्र कर्त्तव्याः सप्त शङ्करभाषिताः । भ्रामणं रोधनं वश्यं पीडनं पोषशोषणम् । दहनान्तं क्रमात् कुर्य्यात् ततः सिद्धो भवेन्मनुः । भ्रामणं वायुबीजेन यथानुक्रमयोगतः । तन्मन्त्रं यन्त्र आलिख्य सिल्हकर्पूरकुङ्कुमैः । उशीरचन्दनाभ्यान्तु मन्त्रं वर्णयित लिखेत् । क्षीराज्यमधुतोयानां मध्ये तं निक्षिपेत् भवेत् । पूजनाज्जपनाद्धोमात् भ्रामितः सिद्धिदो भवेत् । भ्रामितो यदि नो सिद्धो रोधनं तस्य कारयेत् । सारस्वतेन बीजेन सम्पुटीकृत्य संजपेत् । एवं रुद्धो भवेत् सिद्धो न चेदेतद्वशीकुरु । अलक्तकञ्चन्दनं कुष्ठं हरिद्रामादनं शिला । एतैस्तु मन्त्रमालिख्य भूर्जपत्रे शुभोभने । धार्य्यं कण्ठे भवेत् सिद्ध पीडनं तस्य कारयेत् । अधरोत्तरयोगेन पदानि परिजप्य वै । ध्यायेत् देवतां तद्वत् अधरोत्तररूपिणीम् । विद्यामादिमदुग्धेन सिञ्चिलाकृष्य चालिख्य वा । तथाभूतेन मन्त्रेण होमः कार्य्यो दिने दिने । पीडितो वश्यताविष्टः सिद्धः स्यादथ पोषयेत् । बालाया त्रितयं बीजमाद्यन्ते तस्य योजयेत् । गोक्षीरमधुनालिख्य विद्यां पाणौ विभावयेत् । पोषितोऽयं भवेत् सिद्धो न चेत् कुर्वीत शोषणम् । द्वाभ्यान्तु वायुबीजाभ्यां मन्त्रं कुर्य्याद्विदर्भितम् । यथा विद्या गले धार्य्या विलिख्या वरभस्मना । शोषितोऽपि न सिद्धः स्यात् दहनीयोऽग्निबीजतः । आग्नेयेन तु बीजेन मन्त्रस्यैकैकमक्षरम् । आद्यन्तमध्य ऊर्द्ध्वञ्च योजयेच्चाक्षरं पि । तत्रास्य तैलेन मन्त्रमालिख्य धारयेत् । अनन्तरेण ततो मन्त्रः सिद्धः स्यान्महदीरितम् । इत्येतत्कथितं सम्यक् जेयत तव भक्तितः । एकैव कृतार्थः स्यात् भक्तिभिः किम भ्रमते ।" तन्त्रसार । [च राजनि०।

सिद्धक पु० सिद्ध इव इवार्थे कन् । १सिन्धुवारे २शालवृक्षे

सिद्धगङ्गा स्त्री सिद्धसेविता गङ्गा शाक० । मन्दाकिन्याम् जटा० । [स्त्री सिद्धतावाद्योऽप्यत्र ।

सिद्धजल न० सिद्धं पक्वं जलम् ।।काञ्जिके शब्द० २पक्वे

सिद्धदेव पु० सिद्धानां पूज्यः देवः । महादेवे शब्दर० ।

सिद्धधातु पु० सिद्धः प्रसिद्धो धातुः । पारदे त्रिका० ।

सिद्धपीठ पुंन० कर्म० । "जातो यत्रार्वर्न्नधिकं होमो वा कोटिमङ्गलक । महाविद्याजपो कोट्यां सिद्धपीठं प्रकीर्त्तितं" इति तन्त्रोक्ते १स्थानभेदे पीठशब्दे ४३४२ पृ० दर्शिते २स्थानभेदे च ।

सिद्धपुर न० कर्म० । "लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः प्राक्, पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधोगत सिद्धपुरञ्च" सि०शि०उक्ते भूगोलस्थेषु भूवृत्तपादान्तरितदेशस्थेषु चतुर्षु देवनिर्मितेषु पुरेषु मध्ये लङ्काधोभागस्थे पुरभेदे ।

सिद्धपुष्प पु० सिद्धप्रियं पुष्पं यस्य । करवीरवृक्षे राजनि० ।

सिद्धप्रयोजन पु० सिद्धं प्रयोजनं यस्मात् ५ब० । गौरसर्षपे राजनि० । २सिद्धाभीष्टे त्रि० ।

सिद्धमोदक पु० शर्कराजोद्भवखण्डे राजनि० ।

सिद्धरस पु० सिद्धः प्रसिद्धो रसः । १पारदे अमरः सिद्धो रसोऽत्र । २धातुवादे त्रि० मेदि० ।

सिद्धविद्या स्त्री सिद्धा स्वतः सिद्धा विद्या मन्त्रो यस्याः । "काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी । भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा । वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः" इति तन्त्रोक्तासु दशसु काल्यादिषु देवीषु ।

सिद्धसाधन न० सिद्धस्य निश्चितस्य साधनमनुमानम् । न्यायोक्ते सिद्धसाधनापरपर्य्याये साध्यवत्त्वेन निश्चितस्य पुनरनुमानरूपे दोषे । सिद्धं साधयति ल्यु । २श्वेतसर्षपे पु० राजनि० । सिसाधयिषाविरहे तु सिद्धस्यापि अनुमानं भवत्येव, "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः" इति वाचस्पत्युक्तेः । तदभावे तु नानुमितिः "न हि करिणि दृष्टे चित्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः" इति तस्यैव वचनान्तरात् । सिद्धेश्च यथाऽनुमितिविरोधित्वम् तथा सिद्धिशब्दे वक्ष्यते । संशयपक्षतावादिमते नियमेन उभयस्य प्रतिरोधात् पक्षताऽभावेन नानुमितिरिति बोध्यम् । सिद्धसाधनस्य पक्षताविघटकत्वेनान्यथासिद्धत्वमभ्युपगतमिति निष्कर्षः नव्यनैयायिकाः ।

सिद्धसाध्य पु० अकथहशब्दोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठवर्त्तिद्वितीयकोष्ठस्याद्याक्षरयुक्ते तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे दृश्यम् ।

सिद्धसिद्ध पु० तन्त्रोक्ते अकथहमन्त्रोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठस्थिताद्याक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे दृश्यम्

सिद्धसिन्धु स्त्री ६त० । गङ्गायाम् त्रिका० सिद्धनद्यादयोऽप्यत्र

सिद्धसुसिद्ध पु० तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे मन्त्रशब्दे दृश्यम् ।

सिद्धान्त पु० सिद्धः निश्चितोऽन्तो यस्मात् । प्रमाणाद्युपन्यासेन पूर्वपक्षनिरासके सिद्धपक्षस्य स्थापनरूपे १शास्त्रार्थनिर्णये २ज्यातिःशास्त्रभेदे च स च सूर्य्यसिद्धान्तः सोमसिद्धान्तादिः "त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलनामानप्रभेदः क्रमाच्चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः । भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथन यन्त्रादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः" सि० शि० । गौ० सूत्रोक्तसिद्धान्तचतुर्भेदो यथा "तन्त्राधिकरणाभ्युपगम संस्थितिः सिद्धान्तः" सू० । "सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात्" सू० । "सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः" सू० । "समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः" सू० । "यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः" सू० । "अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः" सू० ।

"तन्त्रं शास्त्रं तदेवाधिकरणं ज्ञापकतया यस्य, तादृशस्य योऽभ्युपगमस्तस्य समीचीनतयाऽसंशयरूपतया स्थितिस्तथाच शास्त्रितार्थनिश्चयः सिद्धान्तः अत्र चाभ्युपगम्यमानोऽर्थः सिद्धान्त इति भाष्यम् "अभ्युपगमः सिद्धान्त इति वार्त्तिकटीका" न चात्र विरोधं शङ्कनीयं आचार्य्यैः परिष्कृतत्वात् तथाच सिद्धान्ती निश्चय अर्थाभ्युपगमयोश्च प्रधानभावस्य विवक्षितत्वात्स्वादर्थाभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानो वार्थे सिद्धान्तत्वेन स्वमभाष्यवार्त्तिकटीकासु न विरोधः । अत्र च भाष्यानुसारात् सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तान्यतमः सिद्धान्त इति सूत्रार्थ इति तु न युक्तं अविभक्तत्वानुत्त्यागापत्तेः तन्त्रसिद्धान्तत्वेन द्वयमनुगमय्य तन्त्राधिकरणाभ्युपगमान्यतमः सिद्धान्त इति कश्चित् । विभजते । स चतुर्विध इति शेषः सर्वतन्त्रादिसंस्थितीनामर्थान्तरभावात् भेदादित्यर्थः । सर्वतन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । सर्वतन्त्राविरुद्धं सर्वशास्त्राभ्युपगत इति यावत् । वस्तुतो यथाश्रुत एवार्थः अन्यथा तन्त्रेऽधिकृत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरतएव च आत्मादेरसदुत्तरत्वमपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तं न च तन्त्रेऽधिकृत इति स्पष्टार्थं लक्षणे तु न देयमेवेति वाच्यं मनस इन्द्रियत्वस्यापि सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वापत्तेः नव्यास्तु स्वतन्त्रोपलक्षणमात्रत्वादादिप्रतिवाद्युभयाभ्युपगतः कथाननुगुणोऽर्थः स इति वदन्ति । प्रतितन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति । समानशब्द एकार्थकस्तेनैकतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः स्वतन्त्र सिद्ध इति पर्य्यवसितोऽर्थः तथाच वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगतस्त्वेकतरस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति फलितार्थः यथा मीमांसकानां शब्दनित्यत्वम् । अधिकरणसिद्धान्तं लक्षयति "यस्यार्थस्य सिद्धौ जायमानायामेवान्यस्य प्रकरणस्य प्रस्तुतस्य सिद्धिर्भवति सोऽधिकरणसिद्धान्त इत्यर्थं यथा तद्द्व्यणुकादिकं पक्षीकृत्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वे साध्यमाने सर्वज्ञत्वमीश्वरस्य, एव हेतुवशादपि यथा दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिन्द्रियादिव्यतिरिक्त आत्मनि साधिते इन्द्रियनानात्वं तथा च यदर्थसिद्धिं विना योऽर्थः शब्दादनुमानाद्वा न सिध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्त इति । वस्तुतस्तु शाब्दत्वमनुमानत्वं चाविवक्षितं प्रमाणमात्रमपेक्षितम् अतएव प्रत्यक्षेण स्थूलत्वसाधनानन्तरमुक्तमात्मतत्त्वविवेके "सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थूलत्वसिद्धौ क्षणभङ्गभङ्ग इति" तत्र च वाक्यार्थसिद्धौ तदनुषङ्गी यो यः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति वार्त्तिककारिका सिद्धिर्यस्य येन केनापि प्रमाणेन वाक्यार्थसिद्धौ जन्यमानायां योऽन्यार्थः सिध्यति स तथेत्यर्थः इति व्याख्यातं दीधितिकृता । एवं हेतुरीदृशः पक्षस्य वाक्यार्थ इति टीकावचने च उपलक्षणमेतदित्युक्तं तत्र तत्र विशिष्यैव लक्षणं कार्य्यम् । यत्तु जनकीभूतव्यापकताज्ञाने व्यापककोटावेव विषय प्रकृतानुमित्या व्यापककोटौ विषयीकृत शब्दजनकपदार्थज्ञानविषयत्वे सति शाब्दविषयत्वमिति इत्यमधिकरणसिद्धान्त इति तन्न इन्द्रियनानात्वादौ भाष्याद्युदाहृतेऽव्याप्तेरिति । अभ्युपगमसिद्धान्तं लक्षयति । अपरीक्षितस्य साक्षादसूत्रितस्य विशेषपरीक्षणं विशेषधर्मकथनम् । अभ्युपगमादिति ज्ञापकत्वे पञ्चमी अभ्युपगमज्ञापकमित्यर्थं विशेषपरीक्षणाज्ज्ञायते सूत्रकृतोऽभ्युपगतमिदमिति तथाच साक्षादसूत्रिताभ्युपगमोऽभ्युपगमसिद्धान्तः यथा मनस इन्द्रियत्वमिति" वृत्तिः । तथाच सिद्धान्तः संस्थितिः सिद्धान्तः संस्थितिश्च इत्यनर्थान्तरत्वा । तत्र तन्त्रसंस्थितिस्तन्त्रार्थसंस्थितिः । अधिकरणसंस्थितिरधिकरणानुषक्तार्थसंस्थितिः । अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रहे तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धान्तः वात्स्या० भाष्ये दृश्यम् । प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्त इत्यन्ये । मीमांसकोक्ते पञ्चावयवयुक्ताधिकरणाङ्गे ४परमेऽङ्गे अधिकरणशब्दे ११६ पृ० दृश्यम् ।

सिद्धान्ताचार पु० "आत्मानं देवतां मत्वा यजेदेवञ्च मानसे । यदा शुद्धः यदा मान्यः सिद्धान्ताचार उच्यते" तन्त्रोक्ते आचारभेदे ।

सिद्धारि पु० तन्त्रोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठाद्धिचतुर्थकोष्ठस्थाद्याक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे अकथहचक्रशब्दे २८पृ० दृश्यम् ।

सिद्धार्थ(क) पु० सिद्धः अर्थो यस्मात् ५ब० वा कप् । १श्वेतसर्षपे अमरः । २वटीवृक्षे च राजनि० । ६त० । ३प्रसिद्धार्थे त्रि० । "सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धम्" इति माघ । ४शाक्यसिंहे पु० मेदि० ५जिनभेदमातरि स्त्री हेमच० ।

सिद्धि स्त्री सिध–क्तिन् । १अन्तर्द्धानौषधे अमर० । २योगभेदे ३अन्तर्द्धाने ४निष्पत्तौ ५पाके ६पादुकायाम् ७ऋद्धौ मेदि० ८मोक्षे हेमच० ९सम्पत्तौ धरणि० १०अणिमाद्यष्टविधैश्वर्ये ११बुद्धौ शब्दच० १२साध्यप्रसवा निश्चये च । १३सांख्योक्ते ऊहादिके सिद्धिहेतुभेदे

"ऊहादिभिः सिद्धिः" सां०सू०। "ऊहादिभेदे सिद्धिरष्टधा भवतीत्यर्थः । इदमपि सूत्रं कारिकया व्याख्यातम् । "ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः । दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः" इति । "मुख्या सिद्धयः । आध्यात्मिकादिदुःखत्रयप्रतियोगिकत्वात् त्रयो दुःखविघातास्तु मुख्यसिद्धयः । इतरास्तु तत्साधनत्वाद्गौण्य सिद्धयः । तत्रोहो यथा उपदेशादिकं विनैव प्राग्भवीयाभ्यासवशात् तत्त्वस्य स्वयमूहनमिति । शब्दस्तु यथा अन्यदीयपाठमाकर्ण्य वा शास्त्रमाकर्ण्य तत्त्वज्ञानं जायते तदिति । अध्ययनं यथा शिष्याचार्यभावेन शास्त्राध्ययनाज्ज्ञानमिति । सुहृत्प्राप्तिर्यथा । स्वयमुपदेशार्थं आगतात् परमकारुणिकाज्ज्ञानलाभ इति । दानं यथा धनादिदानेन परितोषिताज्ज्ञानलाभ इति । एषु च पूर्वस्त्रिविध ऊहशब्दाध्ययनरूपो मुख्यसिद्धेरङ्कुश आकर्षक । सुहृत्प्राप्तिदानयोरूहादित्रयापेक्षया मन्दसाधनत्वप्रतिपादनायेदमुक्तम् । कश्चित्त्वेतासामष्टसिद्धीनामङ्कुशो निवारक पूर्वस्त्रिविधो विपर्ययाशक्तितुष्टिरूपो भवति बन्धकत्वादिति व्याचष्टे तन्न । तस्य भावशाक्तितया बाधिर्यादिवत् सिद्धिविरोधितालाभेन तद्वयोः सिद्धिविरोधित्वासम्भवात् । ननूहादिभिरेव कथं सिद्धिरुच्यते मन्त्रतपःसमाध्यादिभिरप्यणिमाद्यष्टसिद्धेः सर्वशास्त्रसिद्धत्वादिति तत्राह" भा० । "नेतरादितरहानेन विना" सू०। "इतरात् ऊहादिपञ्चकमिह्यात् । तप आदेरिस्तिको न सिद्धिः कुत इतरहानेन विना यतः सा सिद्धिरितरस्य विपर्ययस्य हानं विनैव भवत्यतः अणिमाद्यपरिपन्थित्वात् सा सिद्ध्याभास एव न तु तात्त्विकी सिद्धिरित्यर्थः, तथा चोक्तं योगसूत्रेषु । "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" इति सं०भाष्यम् ।

पात० सू० भाष्ययोश्च एकत्र विषयविशेषे धारणाध्यानसमाधित्रयरूपसंयमविशेषात् कतिचित् सिद्धयो दर्शिताः यथा "परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्" सू० । "धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु संयमात् योगिनां भवत्यतीतानागतज्ञानं धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम उक्तः तेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणमतीतानागतज्ञानं तेषु सम्पादयति" भा० । "शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम्" सू० । "संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम्" सू० । "प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्" सू०। "कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्धानम्" सू०। "सोपक्रमं निरुपक्रमञ्च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा" सू०। "मैत्र्यादिषु बलानि" सू०। "बलेषु हस्तिबलादीनि" सू०। "प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम्" सू०। "भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात्" सू०। "चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्" सू०। "ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्" सू०। "नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्" सू०। "कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः" सू०। "कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्" सू०। "मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्" सू०। "प्रातिभाद्वा सर्वम्" सू०। "हृदये चित्तसंवित्" सू०। "सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम्" सू०। "ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" सू०। "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" सू०। "बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः" सू०। "उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च" सू०। "समानजयाज्ज्वलनम्" सू०। "श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम्" सू०। "कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्" सू०। "बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः" सू०। "स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः" सू०। "ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च" सू०। "रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत्" सू० । "ग्रहणस्वरूपास्मितान्वय-

सार्वज्ञत्वं सर्वाधिष्ठातृत्वञ्च" सू०। "ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च" सू०।

"परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्" इत्यादिभिः "ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" इत्यन्तमुक्तानां सिद्धीनां समाधावुपसर्गत्वं व्युत्थाने सिद्धित्वञ्च "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" सू०। ते प्रातिभादयः समाहितचित्तस्योत्पद्यमानाः उपसर्गास्तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वात्। व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः" भा०। एवमन्ये यथाभाष्याः ततोऽणिमादिप्रादुर्भाव इत्यादयोऽपि सिद्धयो व्युत्थानदशायामेव समाधौ तूपसर्गा एव हेतोरविशेषात्। पञ्चधा अपि सिद्धयः कैवल्यपादे दर्शिता यथा "जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः" सू०। "देहान्तरिता जन्मना सिद्धिः औषधिसिद्धिरसुरभवने रसायनेनेत्येवमादि। मन्त्रैराकाशगमनाणिमादिलाभः तपसा सङ्कल्पसिद्धिः कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादि समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याताः" भा०। तासाञ्च यथाक्रमपरिणामहेतुत्वं तथा परस्तादेवास्म समर्थितम्"।

तन्त्रोक्तमन्त्रसिद्धिलक्षणं च तन्त्रसा० उक्तं यथा "मनोरथानामक्लेशः सिद्धिरुत्तमलक्षणा। मृत्यूनां हरणं तद्वत् देवतादर्शनं तथा। प्रयोगेऽक्लेशतः सिद्धिः सिद्धेस्तु लक्षणं परम्। परकायप्रवेशश्च पुरप्रवेशनं तथा। ऊर्द्ध्वोत्क्रमणं एवं हि चराचरपुरे गतिः। खेचरीमेलनं चैव तत्कथाश्रवणादिकम्। भूच्छिद्राणि प्रपश्येत् तद्रूपलक्षणम्। ख्यातिर्वाहनभूषादिलाभः चिरजीवनम्। भूपानां तद्गणानाञ्च वशीकरणमुत्तमम्। सर्वत्र सर्वलोकेषु चमत्कारकरी सुधीः। रोगापहरणं दृष्ट्या विषापहरणं तथा। पाण्डित्यं लभते मन्त्री चतुर्विधमसंशयः। वैराग्यञ्च मुमुक्षुत्वं त्यागिता सर्ववश्यताम्। अष्टाङ्गयोगाभ्यसनं भोगेच्छापरिवर्जनम्। सर्वभूतेऽनुकम्पा सार्वज्ञ्यादिगुणोद्भवा। इत्यादिगुणसम्पत्तिसिद्धेस्तु लक्षणम्। सर्वैश्वर्यं धनित्वं च पुत्रदारादिसम्पद्। अधमाः सिद्धयः प्रोक्ताः च मन्त्राणामाद्यभूमिका। सिद्धमन्त्रस्तु यः साक्षात् स शिवो नात्र संशयः"।

साध्यवत्तानिश्चयरूपसिद्धिस्तु, अनुमानानुमितीच्छाया अभावविशिष्टासमानाधिकरणा अनुमितेः प्रतिबन्धिका अनुमितेच्छा तु न तैरुक्ता। "सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते। स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्" भाषा०। सिद्धिः पक्षतावच्छेदकसामान्यावगाहिनी पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नसिद्धिविशेषावगाहिनी च तत्रावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति अवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिर्विरोधिनी न सामानाधिकरण्येन सिद्धिः। सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधीति विवेकः। नव्यपक्षतावादिमते पक्षताविघटकत्वेन सिद्धेः विरोधितेति विशेषः। १४ दक्षकन्याभेदे वह्निपु०। [स्त्री०।

सिद्धिद पु० सिद्धिं ददाति दा-क। वटुकभैरवे। २सिद्धिदातरि

सिद्धियोग पु० "शुक्रे नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया। गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगः प्रकीर्तितः" ज्योतिषोक्ते शुक्रादिवारयुक्तनन्दादितिथौ।

सिद्धिस्थान न० तीर्थभेदे। "अत परं प्रवक्ष्यामि सिद्धिस्थानानि यानि तु। यत्राराधिता देवी क्षिप्रं भवति सिद्धिदा। केदारं गयाक्षेत्रं त्रिकूटं पर्वतं तथा। विन्ध्यो गङ्गा सरिद्वरा यत्र रेवातीरमथापि वा। पञ्चाप्सरो अमराख्ये तु चैव वा मङ्कणेश्वरे। शङ्करेश्वररामेशे अथवा अमरेश्वरे। वेत्रवत्यास्तटे रम्ये हरिश्चन्द्रे तथा पुरे। सरस्वतीतटे पुण्ये शून्यायतनेऽपि वा। स्थानेष्वेषु जपं कुर्यात् मन्त्रार्थे कृतमानसः। भैरवं सुमहेशं च चतुर्थीं त्रिपुरान्तकम्। अट्टहासं महाकालं कपालाख्यनामकम्। अल्पाधिक परादुष्टं स्थानान्येतानि वर्जयेत्" देवीपु०।

सिद्धेश्वरी स्त्री देवीभेदे। "सिद्धां सिद्धेश्वरीं सिद्धविद्याधरगणैर्युताम्। मन्त्रसिद्धिप्रदां योनिसिद्धिदां लिङ्गशोभिताम्" तन्त्रसारा० ११ पटले। "तस्मान्न वक्तव्यं गोप्यं कथञ्चिद्वरानने। मुकुटं कमलं तन्त्र मन्त्रमपि शङ्करकम्। तदा मुकुटे या च सिद्धा देवी प्रतिष्ठिता। सिद्धिदा भोगदा च तेन सिद्धेश्वरी स्मृता। मुकुटकेश्वरीक्षेत्रे दृष्ट्वा सिद्धिमवाप्नुयात्" इति वाराहपु०।

सिद्धौघ पु० कर्म०। तान्त्रिकपूजाङ्गे पूज्ये गुरुभेदे "दिव्यौघा सिद्धौघा वत्स। सिद्धौघान् शृणु यत्नतः। नारदः कश्यपश्चैव शौनकाद्यो महेश्वरः। हरिनाथो, मानवौघान् शृणु धन्यानि तद्गुरून्" तन्त्रसा०।

सिध्म न० सिध-मक् किच्च। किलासरोगे हेमच०।

सिध्मन् न० सिध-मनिन् किच्च। १किलासरोगे अमरः। २०८५ पृ० किलासशब्दादि दृश्यम्।

सिध्मल त्रि० सिध्मन्+मत्वर्थे लच्। १सिध्मरोगवति अमर। २मत्स्यविकारे स्त्री हेमच०। [पुष्यनक्षत्रे अमर।

सिध्य पु० कार्यं साध्नुवन्ति सिध-सिध्-कर्त्तरि यत् नि०।

सिध्र पु० सिध-रक्। १साधौ २वृक्षे च उज्ज्वल०।

सिध्रक पु० सेधति रोगान् सिध-रक् स्वार्थे क। वृक्षभेदे "सर्गसिध्रौ" भा० इत्यादिवाक्येन सिध्रकवृक्षस्य वारि-णिना दोषस्य विधानात् तद्वृक्षस्य गुरुत्वम् अवरोध-स्पोतस्त्वधारिणीयम्। [सिद्धा०।

सिध्रकावण न० सिध्रकप्रधानं वनं वणम् दीर्घः। देशोक्याने

सिन पु० सीयते बध्यते सि-क्त पाशि तस्य नः। १ग्रासे नस्य बहुत्वाद्ब्धात्वम्। [प्राचि०

सिनी स्त्री सित+ङीप् तस्य नत्वं। शुक्लवर्णयुक्तस्त्रियाम्

सिनीवाली स्त्री सिनी शुक्ला चन्द्रकला वलति धारयति वल-अण् ङीप्। १चतुर्दशीयुक्तायाममावास्याम् अमर। कृष्णपक्षे २१६१ पृ० दृश्यम्। २दुर्गायां मेदि०।

सिन्दु(न्धु)क पु० स्यन्दते स्यन्द-उ पृषोदरादि० कुक् दृश्य वा अ स्वार्थे वा क। सिन्धुवारवृक्षे अमर. (सि)न्धु-कनामके शब्दर०।

सिन्दु(न्धु)वार पु० सिन्धुं शब्दं वारयति तिक्तत्वात् वृ-अण्। १(निसिन्दा) वृक्षे अमर "वज्जावबारोहितसिन्धु-वारम्" कुमार। तस्य च श्वेतकुसुमत्वात् श्वेतसुरसत्वम्। पृषो० मुलव्यस्तत्वार्थे दन्त्यौ० २कवोष्णे त्रिका०।

सिन्दूर न० स्यन्द-ऊरन् पृषोदरादि०। नागसम्भूते रक्त-वर्णे १चूर्णभेदे अमरः २वृक्षभेदे पु० मेदि०। "सीसकमकः सिन्दूरं गुणैस्तत् सीसवन्मतम्। संयोग-जप्रभावेण तस्याप्यपरे गुणा स्मृताः। सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम्। भग्नसन्धानजनन व्रणशो-धनरोपणम्" "द्रुतमाश्मीमतलाड सिन्दूरिभिर्दिशो युधैः" भावप्र०। सर्वं रागार्द्रं हाते वसन्ता तदारणत्वमहता सयोः काशीखं० १७० "परिधुत्वं कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं वन्दनं तथा। सर्वाभरणभाज्यं च ताम्बूलाञ्चनमेव च। केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम्। भर्तुरायुष्यमि-च्छन्ती दूषयेन्न पतिव्रता"।

सिन्दूरकारण न० ६त०। सीसके हेमच०।

सिन्दूरतिलक पुंस्त्रि० सिन्दूरस्य तिलकमस्य सिन्दूरे यस्य। १हस्तिनि मेदि० स्त्रियां ङीप्। २सधवायाम् स्त्री।

सिन्दूरी स्त्री सिन्दूर इव वर्णोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १रोचन्या २ धातक्याम् मेदि०।

सिन्धु पु० स्यन्द-उ सम्प्रसारण दस्य धश्च। १समुद्रे अमर। २रक्तचर्मविशिष्टायां १नदभेदे मेदि०। ४गजमदे हेमच०। ५सिन्धुवारवृक्षे शब्दच०। ६देशभेदे राजनि०। ७रागभेदे सङ्गीत०। ८नद्यां स्त्री मेदि० ९नदीभेदे राजनि०। "यत्रौर्वीपथमापन्न सिन्धुनद्या सुपीन वहुकाश्च वर्णमयप्रभम्। तस्य निर्मल दीपन पाचनम् मदत मन्त्र सुकृतिभायुष्यश्च राजनि०। तत्पर्युषणा। १०तैर्थं तीर्थं देशभेदे पु० कूर्मविभागशब्दे २१६८पृ० दृश्यम्। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। सैन्धव पित्रादि क्रमेण तद्देशवासिनि राजनि च। बहुषु अस्य लुक्।

सिन्धुकफ पु० सिन्धोः कफ इव। समुद्रफेने शब्दर०।

सिन्धुकार न० सिन्धु देशे कीर्यते क्रियते वा कृ-कृ-वा अच्। सौवीराञ्जने राजनि०। [शब्दर०।

सिन्धुखेल पु० सिन्धुसमीपे खेलति खेल-अच्। सिन्धुदेशे

सिन्धुज न० सिन्धुदेशे समुद्रे वा जायते जन-ड। १सैन्धव-लवणे अमर। २चन्द्रे ३कर्पूरे पु०। ४लक्ष्म्यां स्त्री जटा० सिन्धुजातादयोऽप्यत्र।

सिन्धुजन्मन् पु० ६त०। १चन्द्रे २कर्पूरे त्रिका०। सिन्धु-जातादयोऽप्यत्र। ३लक्ष्म्यां स्त्री। [शब्दच०।

सिन्धुपुष्प पु० सिन्धौ पुष्पं त विकासते पुष्प-अच्। शङ्खे

सिन्धुमन्थज न० सिन्धुमन्थात् जायते जन-ड। १सैन्धव-लवणे रत्नमा० २अमृते च।

सिन्धुर पुस्त्री० सिन्धुर्मदजलमस्त्यस्य र। हस्तिनि हेमच० स्त्रियां ङीप् "मदान्धसिन्धुरघटा" गङ्गास्त०।

सिन्धुलवण न० सिन्धुदेशजात लवणम्। सैन्धवलवणे रत्नमा०

सिन्धुवारित पु० सिन्धु मदजल वारितमिरस्ततो येन वारितत्वात्। सिन्धुवारवृक्षे। (निसिन्दा) शब्दर०।

सिन्धुवेषण पु० सिन्ध-ल्यु ६त०। गाम्भारीवृक्षे शब्दच०।

सिन्धुसङ्गम पु० सिन्धुना नद्योः नदीसमुद्रयोर्वा सङ्गम। १नद्योः नदीसमुद्रयोर्वा मेलने अमर। ष त०। २नदा-भारदेशे त्रि०।

सिन्धूद्भव न० सिन्धोः उद्भवति उद्+भू-अच् ६त०। सैन्धव-लवणे रत्नमा० २समुद्रजातमात्रे त्रि०। [क्षीरविशालग्रामे।

सिन्धूपल पु० सिन्धोरुपल इव। १सैन्धवलवणे ज्यारा०।

सिप्र पु० सप-रक् पृषो०। १सरोवरभेदे २चन्द्रे त्रिका० ३निदाघजले ४घर्मे च पु० मेदि०। ५उज्जयिनीसमीपस्थ नदीभेदे स्त्री मेदि० "सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु" रघु। सिप्रारम्यसो विशालप्रकृतवाल सिप्रदर्शि शैत्यात्

स्थिमाप्रादुर्भावो यथा "तत्तोय सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात्। हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याश्च पृथक् पृथक्। तत्तोय पतितं सिप्रे देवभोग्ये सरोवरे। तेन सिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम्" कालिपु० ७२अ०। [नामता।

सिम पु० सि–मन् किच्च। सर्वस्मिन् इत्यर्थे। तदर्थेऽस्य सर्व-

सिम्बा(म्बि) स्त्री शाम्यति छिद्रिरनया शम–अच् इन् वा पृषो०। (छुटि) १शिम्बायाम् द्विरूपको० इनन्त। २नखीनामगन्धद्रव्ये राजनि० वा ङीप्। ङीबन्त। ३निष्पाव्या भावप्र०। [धान्ये कलायादौ भावप्र०।

सि(शि)म्बिजा स्त्री सि(शि)म्बे जायते जन–ड। शमी-

सिर पु० सि–रक्। १पिप्पलीमूले हेमच०। २नाड्याम् ३अम्बुशाद्रिन्याञ्च स्त्री हेमच०। [सल्लकीवृक्षे भरतः।

सिल्लकी स्त्री सि–क्विप् लक–अच् गौरा० ङीष् कर्म०।

सिवर पुस्त्री० सि–करप्। गजे जटा० स्त्रियां ङीष्।

सिहुण्ड पु० सो–कि सि छेदस्त दुण्डते कण्टकाहतत्वात् डुण्ड-अण्। स्नुहीवृक्षे शब्दर०। [स्वार्थे क तत्रैव।

सिह्न पु० स्निह–नक् पृषो०। इक्षुप्रभवनामसारे गन्धद्रव्ये अमरः

सिह्लकी स्त्री स्निह-लकक् पृषो० गौरा० ङीष्। सल्लकीवृक्षे शब्दर०। [शब्दर०।

सिह्लभूमि स्त्री सिह्लस्य गन्धद्रव्यस्य भूमिः। सल्लकीवृक्षे

सीक सचने भ्वा० आ० सक० सेट्। सीकते असीकिष्ट। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। पर्युदासेन न षोपदेश।

सीक स्पर्शे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० प० सक० सेट्। सीकयति ते सीकति असीसिकत् त असीकीत्। पर्युदासाच्च षोपदेशः। [भरत।

सीकर पु० सीक्यते सिच्यतेऽनेन सीक–अरन्। जलकणे

सीता स्त्री सि–त पृषो० दीर्घ। १लाङ्गलपद्धतौ अमर २जनकराजदुहितरि ३मद्राश्ववर्षस्थितगङ्गायाञ्च।
"अथ मे कर्षत क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः। क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता। भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्द्धत ममात्मजा" रामा० बाल० "अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य पुरे स्वत। शुभक्षेत्रे हलोत्खाते तारे चोत्तरफाल्गुने। अयोनिजा पद्मकरा बालार्कशतसन्निभा। सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी। सीतामुखोद्भवात् सीता इत्यस्या नाम चाकरोत्" पद्मपु०। भद्राश्ववर्षनदीभेदश्च स्वर्गगङ्गाया धारा० भेदः जम्बुद्वीपशब्दे ३०४६ पृ० दृश्यम्। ४लक्ष्म्याम् ५उमायां ६सस्याधिदेवताया नानार्थमञ्जरी। ७मदिरायां राजनि०।

सीतापति पु० ६त०। श्रीरामे शब्दर०।

सीतायाःपति पु० ६त० अलुक्समा०। श्रीरामे शब्दर०। "सीतायाः पतये नमः" इति पुराणम् असमस्तत्वे पत्ये इत्येव स्यात्।

सीत्कार पु० सीदित्यव्यक्तस्य कारः सीत्+कृ–घञ्। अनुरागजे शब्दे। [शब्दे हेमच०।

सीत्कृत न० सीत्+कृ–भावे क्त। १सीत्कारे २अनुरागज-

सीत्य न० सीतया लाङ्गलपद्धत्या निर्वृत्तं यत्। १धान्ये हेमच०। सीतामर्हति यत्। २हलकर्षणयोग्ये क्षेत्रादौ त्रि०

सीधु पु० सिध–उ पृषो०। १मद्ये २मद्यभेदे च "इक्षोः पक्वै रसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसश्च सः। आमैस्तैरेव यः सीधुः (सेरका) स च शीतरसः स्मृतः। सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत्। वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत्। विबन्धमेदशोफार्शः शोफोदरकफामयान्। तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः" राजनि०। [शब्दर०।

सीधुगन्ध पु० सीधोरिव गन्धोऽस्य वा न इत्समा०। बकुले

सीधुपुष्प पु० सीधुगन्धयुक्तं पुष्पमस्य। १कदम्बे २बकुले च ३धातक्यां स्त्री राजनि० ङीप्।

सीधुरस पु० सीधोरिव रस आस्वादोऽस्य। आम्रवृक्षे राजनि

सीमन्त पु० सीम्नोऽन्तः शक०। १केशान्तर्गतवर्त्माकारे पदार्थे (सिँथि) हेमच० २केशरचनाभेदे। "षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्त" इत्युक्ते गर्भावधिके षष्ठे अष्टमे वा मासि कर्त्तव्ये ३गर्भसंस्कारभेदे च सीमन्तोन्नयनशब्दे दृश्यम्।

सीमन्तक न० सीमन्ते कायति कै–क। १सिन्दूरे राजनि०

सीमन्तिनी स्त्री सीमन्त+अस्त्यर्थे इनि। नार्य्याम् अमर।

सीमन्तोन्नयन न० सीमन्तस्य केशरचनाभेदस्य उन्नयनम् उत्तोलनमत्र। स्वनामख्याते गर्भसंस्कारभेदे।
तत्कालादि संस्कारत० दर्शितं यथा
"यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंसवनं कृत्वा सीमन्तोन्नयनं कार्य्यम्। तथा च नारद "येषान्तु न कृताः पूर्वं संस्कारविषयः क्रमात्। कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनात्। अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः। अवश्यप्रकार्य्यो संस्कारो भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः"। क्रमात् भ्रातृणां संस्काराणाञ्च पौर्वापर्य्यक्रमात् ज्यैष्ठ-

क्रमस्तु सोदरविषयः विवाहे तथा दर्शनात्। छन्दोगपरिशिष्टम् “देवतानां विपर्य्यासे जुहोतिषु कथं भवेत्। सर्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः। संस्कारा अतिपद्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन। हुत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः”। एतद्वचनेन सर्वप्रायश्चित्तमनुक्तम् तच्च प्रागेव विवृतम्। उभयकरणे गर्भ एव मातृकापूजादि “गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत्। सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु” इति छन्दोगपरिशिष्टात्। गोभिलः “अथ सीमन्तकरणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा”। अथ पुंसवनानन्तरं सीमन्तं केशरचनाविशेषः। याज्ञवल्क्याच्च चतुर्थादिमासानां तुल्यवद्विकल्पः किन्तु पूर्वः पूर्वः कालः प्रशस्तः “प्रमदस्य चेपायोगादिति” न्यायात्। ततो नवमासादौ प्रायश्चित्तं कृत्वैव कर्त्तव्यम् प्रथमगर्भ इत्युपादानात् यदि कथञ्चिदकृत एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ अथ कालनियमो न किन्तु ‘गर्भस्यान्तरे सीमन्तोन्नयनमावश्यकं बालप्रसवे” इति यमपिशितोक्तकालो ग्राह्यः। हरिहरस्मार्त्तग्रन्थे “या नार्य्यकृतसीमन्ता प्रसूते च कथञ्चन। अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति”। “षष्ठे मासेऽष्टमेऽप्योजयकुजदिनकृतां नन्दभद्रे तिथौ च मैत्रे१७ मूले हस्तगार्द्रे५ करा१३ दिति१०पवने१५ पौष्ण२७विष्णु२२त्रिपुष्करे ११।१२।२०।२१।२५।२६। पुष्यादित्ये७रौद्रे६युवतिहरिझषे वृश्चिके वापि लग्ने चन्द्रे ताराऽनुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च सीमन्तकर्म। स्वगारदृष्टिते लग्ने नवांशे पुंराशेश्च। केचिद्वदन्ति सीमन्तं तथारिक्ते तरे तिथौ”। अथ सीमन्तशब्दे नवरत्नेति गोभिलोक्तरक्षाव्यवस्था।

सीमन् स्त्री षि-इमनिप् पृषो० न गुणो दीर्घश्च। १मर्य्यादायाम् अवधौ जटा० २स्थितौ ३क्षेत्रे ४अण्डकोषे मेदि०। “सीम्नि पुष्पक्लोवकतः” सि०कौ० ५वेलायाञ्च विश्व।

सीमा स्त्री+सीमन्+वा डाप्। १मर्य्यादायां २ग्रामादेरन्तभागे ३सीमन्शब्दार्थे च।

सीमाविवाद पु० सीमाया विवादः। अष्टादशसु विवादेषु मध्ये स्वनामख्याते विवादभेदे तत्स्वरूपादिकं वीरमि० दर्शितं यथा

“अथ सीमाविवादाख्यव्यवहारपदम् तत्स्वरूपमाह नारदः ‘सेतुकेदारमर्य्यादाविकृष्टाकृष्टनिश्चयः। क्षेत्राधिकारा यत्र स्याद् विवादः क्षेत्रजस्तु सः”। अस्यार्थः सेतुर्जलप्रवाहबन्धः। केदारं क्षेत्रम्। मर्य्यादा सीमा। विकृष्टो वाहनप्रकृतो देशः अकृष्टस्तद्रहित एतेषां निश्चयो यत्र विवादे स्यात् स क्षेत्राधिकारः क्षेत्रविषयको विवादः क्षेत्रज उच्यत इति। अयं विवादः षड्विधः तथा च कात्यायनः “आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च। अभोगभुक्तिः सीमा च षट् भूवादस्य हेतवः”। ममैषाधिका भूरस्तीत्युक्ते नेति विवाद आधिक्यविवादः। एतावती भूस्तव नेत्युक्ते ममैतावतीति यो विवादः स न्यूनताविवादः। अत्र ममांशोऽस्तीत्युक्ते यो विवादः सोऽस्तित्वविवादः। अत्र तवांशो नास्तीत्युक्ते मम विद्यते इत्येवंविधो विवादो नास्तित्वविवादः। सीमाविवाद इति षड्विधो विवाद इत्यर्थः। तत्र सीमा चतुर्विधा। देशसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति। तस्याश्चतुर्विधाया अपि यथासम्भवं पञ्चविधत्वमाह नारदः “ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता। राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता”। ध्वजिनी वृक्षादिचिह्निता वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः। तदाह मनुः “सीमावृक्षांश्च कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान्। शाल्मलीन् सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्” इति। मत्स्यिनी जलचिह्निता। नैधानी निखाततुषाङ्गारादिलक्षिता। भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्मिता। तथा च व्यासः “ग्रामयोरुभयोः सीम्नि वृक्षा यत्र समुन्नताः। सर्वोच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्त्तिता। स्वच्छन्दगा बहुजला मत्स्यकूर्मसमन्विता। नित्यप्रवाहिणी यत्र सीमा सा मत्स्यिनी मता। तुषाङ्गारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा। सीमा प्रचिह्निता कार्य्या नैधानी सा निगद्यते” इति। नित्यप्रवाहिणीत्यनेन कूपवाप्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते। तानि च बृहस्पतिना दर्शितानि “वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः। स्थलं निम्नं नदीस्रोतः शरगुल्मनगादयः। प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा। निहितानि तथान्यानि यानि भूमिर्न भक्षयेत्। अश्मानोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः। करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा। तानि सन्धिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत्”। चैत्यं इष्टकादिभिः रचितमञ्चस्वगादिकम्। स्थलम् उन्नत भूप्रदेशः। निम्नं गर्त्तः। नगा अश्वत्थादयो वृक्षाः। आदिशब्देन

शर्करादीनां कार्पासबीजानाञ्च ग्रहणम्। अस्थीनि पशुमनुष्याद्यस्थीनि। तुषाङ्गारकपालैरिति करीषादीनामन्येषां चिह्नानामप्युपलक्षणम् तानि निधापयेत् "तत्र योगन्तु बालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत्। वार्द्धके च शिशूनान्ते दर्शयेयुस्तथैव च। एवं परम्पराज्ञाने सीमा भ्रान्तिर्न जायते" इति। प्रदर्शयेदिदन्तु छान्दसं बहुत्वे एकवचनम्। एतेषां चिह्नानां कथञ्चिदभावे निश्चयोपायमाह नारदः "निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु। तत्प्रदेशानुमानैश्च प्रमाणैर्भोगदर्शनैः"। निम्नगाया नद्या अपहृतेन अपहरणेन उत्सृष्टानि स्वस्थानाच्च्युतानि चिह्नानि यासान्तास्तथोक्ताः। प्रमाणैः साक्षिसामन्तादिभिः एवं निरूपितैर्लिङ्गैर्निर्णयं कुर्यादित्याह मनुः "एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः। यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने। साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः"। साक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः। लिङ्गाभावपक्षपरिग्रहार्थोऽपिशब्दः ते च साक्षिणः सीमाविषयाः सीमालिङ्गविषया वा। साक्षिषु विशेषमाह बृहस्पतिः "आगमञ्च प्रमाणञ्च भोगकालञ्च नाम च। भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः" प्रमाणमियत्ता। उभयेषामपि साक्षिणामभावे सामन्तवशान्निर्णयं कुर्यादित्याह मनुः "साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः। सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ"। यदा पुनर्लिङ्गानि न सन्ति वर्त्तमानानि वा सन्दिग्धानि तदा निश्चयोपायमाह याज्ञवल्क्यः "सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा। रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः"। सामन्ताः सन्निहितग्रामक्षेत्राद्युपभोक्तारः। समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ इत्यादि प्रकारेण समसङ्ख्याकाः। तथा च कात्यायनः "ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्त्तितम्। गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य हि"। ग्रामस्य समन्ताच्चतसृषु दिक्षु परिरभ्य सम्बध्य स्थितो ग्रामः सामन्तः क्षेत्रादावेवं ज्ञेयम्। सामन्तानां यदा रागद्वेषादिना प्रकटदोषसद्भावस्तदा सामन्तसामन्तानां निर्णयः कार्य्यस्तदाह कात्यायनः "स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात्। तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संशयः"। तत्संसक्तैः सामन्तसंसक्तैः। सीमाया उद्धारः सीमानिर्णय इत्यर्थः। तथा चैतदुक्तं भवति। चतसृषु दिक्षु स्थित-सामन्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्दिक्स्थितग्रामादिभोक्तारस्तत्संसक्तास्तत्प्रदर्शितसीमालिङ्गैर्ग्रामादेः सीमां निर्णयेयुरिति। यदा तु सामन्तसामन्तानामपि प्रकटदोषस्तदा तत्सामन्तैर्निर्णयस्तदाह कात्यायनः "संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः" इति। तत्संसक्ताः संसक्तसक्तसंसक्ता इत्यर्थः। एवं चैतदुक्तं भवति चतसृषु दिक्षु स्थितसंसक्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्दिक्स्थितग्रामादिभोक्तारः संसक्तास्तैः प्रदर्शितसीमालिङ्गैर्ग्रामादेः सीमां निर्णयेयुरिति। यदा पुनरेतेषामपि प्रकटदोषस्तदा मौलादिवशान्निर्णयः कार्य्य इत्यप्याह स एव "कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्म्मं विजानता। त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तानन्यान् मौलादिभिः सह। संमिश्रान् कारयेत् सीमामेवं धर्म्मविदो विदुः" अन्यान् सामन्तव्यतिरिक्तान् सीमाचिह्नाभिज्ञान् नगरादीनित्यर्थः। नगरादयश्च दर्शिता नारदेन "नगरग्रामगणतो ये च वृद्धतमा नराः"। सीमालिङ्गज्ञातार इति शेषः। मौलादिभिः मौलवृद्धोद्धृतैः। संमिश्रान् मेलयित्वा। मौलादीनाञ्च लक्षणं दर्शितं कात्यायनेन "ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः। तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः। निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत् कार्य्यं तद्गुणान्वितैः। वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः"। तद्गुणान्वितैः पुरुषगुणान्वितैः। वाकारोऽनास्थायां वयोवृद्धत्वस्याप्रयोजकत्वात्। ये परम्परया कार्य्यज्ञातारस्ते उद्धर्त्तार इत्याशयः। तथा च संसक्तसक्तेषु स्फुटदोषदुष्टेषु पूर्वसामन्ताद्युपेतनागरिकप्राच्यजनग्रामवयोवृद्धदर्शितैः सम्यक् लिङ्गैः सीमानिर्णयः कार्य्यः। यदा तु प्रतिवादिना सामन्तेषु कश्चिद्दोष उद्भावितस्ते च न प्रकटदोषयुक्तास्तदोक्तो विशेषो मनुना "सामन्ताः साधनं पूर्वमनिष्टोक्तौ गुणान्विताः। द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः"। अनिष्टोक्तौ प्रतिवादिना गुणदोषाभिधाने तत्सामन्तास्ततो द्विगुणग्राह्याः। तत्रापि तथात्वे मौलवृद्धादयः सामन्तत्रिगुणग्राह्या इत्यर्थः। सामन्तादीनामेतेषां यदा अभावस्तदाह मनुः "सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम्। इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान्। व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान्। व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः"। वनगोचरा आरण्य

सीमासन्निहितदेशकर्षकाणामसत्त्वे विज्ञेयम् । अतएवोक्तं नारदेन "सीमासु च बहिर्ये स्युर्येऽपि तत्क्षेत्रजीविनः । गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचराः" इति । अत्र च सर्व्वत्र स्थावरविवादे मेढ्वादिविवादे च सामन्तादयो निर्णायकाः तथा च कात्यायनः "तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादयः । स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्य्या नात्र विचारणा । क्षेत्रवास्तुतडागेषु आरामभवनेषु च । समेतभावात् सामन्तैः कुर्य्यादत्र विनिर्णयम् । ग्रामसीमासु च तथा तद्वन्नगरदेशयोः" । तेषां साक्षिणाम् । याज्ञवल्क्योऽपि "आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु । एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु" । आयतनं निवेशनं निपानं पानीयस्थानं वर्षाम्बुप्रवाहो वृष्ट्युद्भूतजलप्रवाहः । पुनः कात्यायनोऽपि "क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि । गृहप्रसादावसथनृपदेवगृहेषु च" । केदारः क्षुद्रसेतुयुतः क्षेत्रविशेषः । गोबलीवर्द्दन्यायेन भिन्नोक्तिः प्रसादः प्रासादः । वृहस्पतिरपि "सर्व्वत्र स्थावरे वादे विधिरेष प्रकीर्त्तितः" । राज्ञा ग्रामीणानां वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं सामन्तादयः प्रष्टव्याः तैर्यदुक्तं तत्तत्र लेखनीयमित्याह मनुः "ग्रामीयककुलानान्तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः । ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निर्णयम् । निबध्नीयात्तथा सीमां सर्व्वांस्तांश्चैव नामतः" । साक्ष्यभिप्रायेण सीमलिङ्गानीत्युक्तम् । सीमासाक्षिणस्तु सीमां ब्रूयुः । तथा च वृहस्पतिः "शपथैः शापिताः स्वैः स्वैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम् । दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः" । स्वैः स्वैः । "सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः" इत्यादिनोक्तव्यवस्थानतिक्रमेणेत्यर्थः । यदा तु सीमालिङ्गसाक्षिणः सीमाचिह्नानि दर्शयितुं न शक्नुवन्ति केवलं सीमामात्रं जानन्ति तदा ते कथं ब्रूयुरित्याकाङ्क्षायामाह मनुः "शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्व्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः । सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्" इति । उर्व्वीं मृदम् । सीमाक्रमं नायुः इति शेषः । नयेयुरिदं द्वयोर्निरासार्थं बहुवचनं नैकस्य, नारदेन "एकश्चेदुन्नयेत् सीमां सोपवासः समुन्नयेत् । रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्द्धनि" इति एकस्याप्युन्नयनात् । वृहस्पतिरपि "सार्द्धचिह्नैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसम्मतः । रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि । सत्यव्रतः सोपवासः सीमां तां दर्शयेन्नरः" । सार्द्धचिह्नैर्विना सीमाया ज्ञातृणां चिह्नानामसत्त्वे । ननु कथमेकस्य सीमानिर्णायकत्वम् "नैकः समुन्नयेत् सीमां नरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य कार्य्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता" इत्येकस्य नारदेन निषेधादिति चेन्नैवम् स उभयानुमतधर्म्मविद्व्यतिरिक्तविषय इति न काप्यनुपपत्तिः । अयञ्च निर्णयः सीमाक्रमणदिनादारभ्य पक्षत्रयपर्य्यन्तं साक्षिसामन्तादीनां दैविकराजिकोपद्रवाभावे अवसेयः न तु सीमाक्रमणाव्यवहितोत्तरमेव । तथा च कात्यायनः "सीमाचङ्क्रमणे कोषे पादस्पर्शे तथैव च । त्रिपक्षपञ्चसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते" । यथासङ्ख्यमिति शेषः । यदा तु साक्ष्यादीनां पक्षत्रयाभ्यन्तरं दैविकराजिकोपद्रवः अन्यथा वा मिथ्यावादित्वनिश्चयस्तदा ते पणशतद्वयं दण्डं प्रत्येकं दाप्याः । तथा च मनुः "यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः । विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम्" । यथोक्तेन शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्व्वीमित्यादिनोक्तप्रकारेण नयन्तो निर्णयं कुर्व्वन्तः यथाभूतमार्गेणेति शेषः । द्विशतं पणशतद्वयम् प्रत्येकम् दाप्याः इत्यर्थः । सामन्तानां मिथ्यावादित्वे राज्ञा ते मध्यमसाहसेन दण्डेन दण्डनीयाः । तथा चाह याज्ञवल्क्यः "अनृते तु पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्" । सामन्ता यद्यनृतं मिथ्याभूतं सीमानिर्णयं कुर्य्युः तदा मध्यमसाहसं कार्षापणानां चत्वारिंशदधिकानि पञ्च शतानि दण्डनीयाः । नारदोऽपि "अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीम्नि निर्णये । सर्व्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्" । सामन्तव्यतिरिक्तानां तत्सम्बद्धादीनां मिथ्यावादित्वे पूर्व्वसाहसाख्येन दण्डेन प्रत्येकं ते दण्डनीयाः । तथा च नारदः "शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्म्मणि । प्रत्येकन्तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्व्वसाहसम्" इति । मौलादीनामनृतवादित्वे तमेव दण्डं स एवाह "मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डनीयाः पृथक् पृथक् । विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिताः" इति । आदिग्रहणेन गोपशाकुनिकादिवनगोचराणां ग्रहणम् । दण्डनीयाः मिथ्यावादित्वेन दण्डयितुमर्हाः मौलवृद्धादयः पृथक् पृथक् प्रथमेन साहसेन विनेयाः दण्ड्या इत्यर्थः ।

यद्यपि सामन्तादीनां साक्ष्यपेक्षया दण्डाल्पत्वमुक्तं तथापि तेषां वाचनिकं दण्डाधिक्यमिति न कोऽपि दोषः। यद्यपि शाकुनिकादयो बहुधा पापरतत्वात् चिह्नप्रदर्शनोपयोगेनान्यथा सिद्धा न साक्षात् सीमानिर्णये उपयुज्यन्ते तथापि वृक्षादिलिङ्गप्रदर्शन एव मिथ्याभाषित्वसम्भवशास्त्रदभिप्रायेणैव दण्डविधानम्। लोभादिना भेदेनोक्तौ चानुक्तौ च साक्ष्यादीनां दण्डमाह कात्यायनः "बहूनान्तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि। कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम्"। एवमज्ञानादिना अन्ततवचने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्त्तयितव्यः तथा च स एवाह "अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत्। कीर्त्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम्"। साक्ष्यादीनां सर्वेषाम् अज्ञानोक्तौ भेदेनोक्तौ च पुनर्विचारणं लेख्यप्रमाणेन कर्त्तव्यम्। अतएव शङ्खलिखितावपि "सामन्तविरोधे लेख्यप्रत्ययः" इति। यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा राजा स्वेच्छया निर्णयं कुर्य्यात् तथा च याज्ञवल्क्यः "अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्त्तिता"। ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनाञ्च वृक्षादीनामभावे राजैव स्वातन्त्र्येण सीमानं प्रवर्त्तयेत्। नारदोऽपि "यदा च न स्युर्ज्ञातारः सीमाया न च लक्षणम्। तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम्"। इष्टतः इच्छया सार्वविभक्तिकस्तसिः। ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं सम प्रविभज्यास्येयमुभयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमाचिह्नानि कुर्य्यात्। यदा तस्यां भूमावुपकारातिशयो यत्र दृश्यते तदा तत्रैव सा सकला भूर्योजनीया न तूभयत्र। तथा च मनुः "सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्म्मवित्। प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः" इति। अविषह्यायां ज्ञातृचिह्नरहितायाम्। प्रदिशेत् प्रवेशयेदित्यर्थः। अयञ्च निर्णयो राज्ञा निर्णयान्तरवदव्यवहितोत्तरमेव न कर्त्तव्यः किन्तु सीमाचिह्नानि यदा आवरकाद्यभावात् स्फुटं दृश्यन्ते तदा कर्त्तव्यः। तथा च मनुः "सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः। ज्यैष्ठे मासि नयेत् सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु"। द्वयोर्ग्रामाधिपयोर्विवादे सीमां प्रति समुत्पन्ने ज्यैष्ठे मासीत्युपलक्षणं मासान्तरेऽपि सेतुष्विति सीमाचिह्नेषु व्यक्तेषु विवादास्पदीभूतां सीमां निर्णयेदित्यर्थः। ग्रामग्रहणं नगरादेरुपलक्षणार्थम्। अतएव कात्यायनः "सामन्तास्तेतु सामन्तैः कुर्य्युः क्षेत्रादिनिर्णयम्। ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोः" इति। यदा पुनः ग्रामादीनां सीमात्वेन परिकल्पिता नदी कदाचित् ग्रामान्तरं भित्त्वा प्रवहन्ती दक्षिणभागे स्थितां पूर्वं काञ्चिद्भूमिं वामभागनिविष्टां करोति तथा तत्रैकग्रामसम्बन्धिनी भूरन्यत्र राज्ञा योज्यते तत्र निर्णयोपायमाह बृहस्पतिः "अन्यग्रामात् समाहृत्य दत्ताऽन्यस्य यदा मही। महानद्याथ राज्ञा च कथन्तत्र विचारणा। नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही। अन्यथा न भवेल्लाभो नराणां राजदैविकः। ग्रामयोर्यौवनञ्च दैवराजवशान्नृणाम्। तस्मात् सर्वेषु कार्य्येषु तत्कृतन्न विचालयेत्"। न च नदीकृतस्य दैवकृतत्वाभावः शङ्कनीयः दैवशब्दस्य भाग्यवाचित्वान्नदीकृतमपि दैवकृतं भवत्येव। तथा चाह स एव "ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्य्यादा कल्पिता नदी। कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशान्नृणाम्। एकत्र कूलपातन्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम्। नदी तीरे प्रकुरुते तस्य तान्न विचालयेत्"। तस्य नदीवशात् प्राप्तभूमिकस्य तां प्राप्तां भूमिं न विचालयेत् नान्यथा कुर्य्यात् पूर्वस्वामी नापच्छिन्द्यादित्यर्थः। एतदनुप्तशस्यतीरविषयम्। उप्तशस्यविषये पुनः स एवाह "क्षेत्रं सशस्यमुत्सृज्य भूमिश्छिन्ना यदा भवेत्। नदीस्रोतःप्रवाहेण पूर्वस्वामी लभेत ताम्"। तां सशस्यां भूमिं पूर्वस्वामी यावदुप्तस्य शस्यफलप्राप्तिस्तावल्लभेतेत्यर्थः। फलप्राप्तेरूर्द्धं पुनः पूर्ववचनविषयसमानता। राजदत्तविषये क्वचित् प्रतिप्रसवमाह स एव "या राज्ञा क्रोधलोभेन छलन्यायेन वा हृता। प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्"। स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादिलब्धक्षेत्रविषयमेतत्। स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादिप्रमाणाभावे पुनः स एवाह "प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जानो यस्य या हृता। गुणाधिकाय वै दत्ता तस्य तान्न विचालयेत्"। प्रमाणरहितां स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादिप्रमाणरहिताम्। गृहादिविषयकं निर्णयमाह स एव "निवेशकालादारभ्य गृहवप्र्याऽपणादिकम्। येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत्"। येन स्वामिना यावत् प्राकारभूम्यादियुक्तं तथा येन पूर्वादिदिगभिमुखद्वारादियुक्तत्वादिरूपेणोपभुक्तं तत्तस्य स्वामिनः सकाशान्न विचालयेत् नान्यथा कुर्य्यादित्यर्थः।

अत्र निवेशकालादारभ्येत्यभिधानान्मध्ये कृताया अपि स्थापनाया निवर्त्त्यत्वं दर्शितम् । निवेशकालादारभ्य स्थितानि गवाक्षादिकानि प्रातिवेशिकाद्यनिष्टकारीण्यपि न निवर्त्त्यन्ते इत्युक्तं तेनैव "वातायनं प्रणालीं च तथा निर्व्यूहवेदिकाम् । चतुःशालस्यन्दनिकां प्राङ्निविष्टां न चालयेत्" । वातायनं गवाक्षः । प्रणाली पाषाणादिनिर्मितं जलनिर्गमोपायः । निर्व्यूहो द्वारनिर्गतकाष्ठविशेष इति कल्पतरौ । निर्व्यूहो गृहकोण इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । वेदिका रथ्यादिप्रदेशकृतोन्नता भूमिः । चतसृणां शालानां समाहारः चतुःशालम् । तस्मात् स्यन्दनिका दृष्टिजलनिपातः । कात्यायनोऽपि "सेवनाम्भःनिष्काशगवाक्षोपरोधकृत् । प्रणालीं गृहवास्तुञ्च पीडयन् दण्डभाग्भवेत्" । सेवना गृहमूत्रवर्त्म । अम्भोजलनिर्गमः । निष्काशः कुड्यादिभित्तिषु निर्गतकाष्ठादिनिर्मितमस्तूपभूमिक उपवेशनस्थानम् । नोपरोधयेत् न निरुन्ध्यात् । गृहवास्तु वासभूमिः । पूर्वमविद्यमानाः परानिष्टकारिणः एते न कर्त्तव्या इत्याह स एव "निवेशसमयादूर्द्ध्वं स्थैते योज्याः कदाचन । दृष्टिपातं प्रणालीञ्च न कुर्य्यात् परवेश्मसु" । दृष्टिपातो गवाक्षः । परवेश्मसु परवेश्माभिमुख्येन । परकुड्यनिकटे पुरीषोत्सर्गादिकमपि न कर्त्तव्यम् तथा च बृहस्पतिः "वर्च्चःस्थानं वह्निगर्त्तमुच्छिष्टाम्बुसेचनम् । अरत्नाराद् परकुड्यस्य न कर्त्तव्यं कथञ्चन" । वर्च्चःस्थानम् पुरीषोत्सर्गस्थानम् । अरत्नारादतिसमीपे अरत्निद्वयसम्मितप्रदेश इत्यर्थः । तथा च कात्यायनः "विण्मूत्रोदकरेकञ्च वह्निश्वभ्रनिवेशनम् । अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्याद्विनिवेशयेत्" । संसरणशब्दार्थनिर्वचनपुरःसरं तस्यानिरोधमाह बृहस्पतिः "यान्त्यायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिताः । तदुच्यते संसरणं तत्तु बाध्यं न केनचित्" । तथा च सम्यगनिवारितं सरन्त्यस्मिन्निति संसरणनिर्वचनमित्यर्थः । चतुष्पथादयोऽपि न निरोद्धव्याः तथा च नारदः "अवस्करस्थलश्वभ्रस्यन्दनिकादिभिः । चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गांश्च रोधयेत्" । अवस्करः पुरीषम् । गृहादिशोधनार्थं पांशुसमूह इति हरिहराद्य । स्थलं वेदिका श्वभ्रं गर्त्तः । स्यन्दो जलनिर्गमनमार्गः । स्यन्दनिका घटकमात्र । अन्यदपि आदिशब्देन तादृशं ग्राह्यम् । रथ्यामार्गो राजमार्गो न तु चतुष्पथ इति कल्पतरुः । न च चतुष्पथराजमार्गयोरभेद इति शङ्कनीयं तयोर्भेदात् । तथा च कात्यायनः "सर्वे जनाः सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथः । अनिषिद्धा, यथाकालं राजमार्गः स उच्यते" । अनिषिद्धा इत्यस्य पूर्वेणान्वयः । यत्र राजकीयैः काले गमनं प्रतिषिध्यते स राजमार्ग इत्यर्थः । क्षेत्रस्य समीपे मध्ये वा यस्य सर्व्वदा मार्गोऽस्ति तत्र निरोधो न कर्त्तव्यः । तथा च शङ्खलिखितौ "मार्गक्षेत्रे पथि विसर्गो राजमार्गे रथस्य परिवर्त्तनमिति" पथिविसर्गः पथोविसर्गः । राजमार्गे यावता प्रदेशेन रथः परिवर्त्तते तावान् प्रदेशस्त्यक्तव्य इत्यर्थः । संसरणमार्गावरोधकारिणान्तु दण्डो माषको दाप्यः यथाह बृहस्पतिः "प्रस्थानसंकरं श्वभ्रं वृक्षारोपणमेव च । मार्गात् पुरीषं कुर्वंश्च तस्य दण्डस्तु माषकः" । संकरोऽत्र शकटादिसङ्कीर्णता वृक्षोपादानं वृतादीनामप्युपलक्षणम् । माषोऽत्र ताम्रिकः, दण्डस्य अपराधानुसारेण कल्पयितुमुचितत्वात् । ये तु राजमार्गे पुरीषोत्सर्गादिकं कुर्वते तेषामधिको दण्डः तथा च मनुः "समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत्" । आपद्गतादिषु तु दण्डाभाव एवोक्तः "आपद्गतोऽथवा वृद्धो गर्भिणी बाल एव च । परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः" । परिभाषणं क्रूरभाषणम् । तडागादौ ततोऽप्यधिको दण्डः । तथा च कात्यायनः "तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् । अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम्" । ये पुनर्नित्यमवस्थानप्रक्षालनादिना तीर्थानि दूषयन्ति तस्याप्ययमेव दण्ड इत्याह स एव "दूषयेत् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः । पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम्" । मर्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा । क्षेत्रस्य हरणे दण्डाः अधमोत्तममध्यमाः" । अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा सीमा तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमणे सीमामतिक्रम्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसदण्डा वेदितव्याः । यत्तु विष्णुवचनम् "सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां कारयेदिति" । तत्र हि सीमामतिक्रम्य कर्षतः पुनः सीमाकरणं पुनस्तत्र कर्षणाकरणवि-

त्येवं व्याख्येयम्। तेन न पूर्ववचनविरोधः क्षेत्रग्रहणं गृहाद्युपलक्षणार्थम्। अज्ञानात् क्षेत्रादिहरणेऽधम एव। यथाह मनुः “गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्। शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः”। इदमपि “स्थापितां चैव मर्य्यादामुभयोर्ग्रामयोस्तथा। अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशतं दमम्”। अपह्रियमाणक्षेत्रादिमूल्यस्य उत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः “वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे” इति स्मरणात्। यत्तु शङ्खलिखिताभ्याम् सीमातिक्रमणे दण्डाधिक्यमुक्तम् “सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रमिति” तत् सम्पूर्णसीमातिक्रमणविषयम्। सीमासन्धिषूत्पन्नवृक्षादिफलं नैकेन ग्राह्यं यथाह कात्यायनः “सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः। फलं पुष्पञ्च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत्”। सामान्यं साधारणं क्षेत्रयोः स्वामिषु क्षेत्रस्वामिषु। तथा चान्यतरेणैव तद्ग्रहणीयफलादिग्रहणे तदनुरूपेण दण्ड इति ध्वनितम्। यदा पुनरन्यक्षेत्रे वृक्षादिरुत्पन्नोऽन्यक्षेत्रे शाखाः प्रसृताः तत्र कः स्वामीत्याकाङ्क्षायां स एवाह “अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिताः। स्वामिनं तं विजानीयाद् यस्य क्षेत्रे तु संश्रिताः”। संश्रिताः प्ररूढाः। परक्षेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणं सेतुकूपादिकं क्षेत्रस्वामिना न निषेद्धव्यं तथाह याज्ञवल्क्यः “न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः। परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः”। अल्पबाधः अल्पपीडाकरः कल्याणकारको बहूपकारकः। स्वल्पक्षेत्रः अल्पक्षेत्रवर्त्ती आभ्यां विशेषणाभ्यां यः सेतुः क्षेत्रमध्यवर्त्तितया बहुपीडाकरस्तदा दिक्षु सन्निहितक्षेत्रवर्त्तितया अल्पोपकारको वा तदा निषेद्धव्य इति दर्शितम्। तत्र नारदोऽपि “परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते। महागुणोऽल्पदोषश्चेद् वृद्धिरिष्टा क्षये सति” क्षये अल्पक्षेत्रक्षये सत्यपि वृद्धिर्यत इष्टा, अतो महागुणः स्वक्षेत्रेऽपि उपकारकरोऽल्पदोषश्चेत्तदा न प्रतिषेद्धव्य इत्यर्थः। अन्यक्षेत्रे सेतुकूपादिप्रवर्त्तने तत्स्वाम्याद्याज्ञा ग्राह्या। कर्त्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः “स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत्। उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः”। यस्तु क्षेत्रस्वामिनं तद्वंश्यं तदभावे राजानं वा प्रार्थ्य

अर्थादानेन वा तत्क्षेत्रे सेत्वादिकं करोति स सेत्वाद्युत्पन्नफलोपभोगं दृष्टमदृष्टं वा न लभते किन्तु तत्स्वाम्येव तल्लभते तदभावे राजा। अतस्तदाज्ञां गृहीत्वा सेत्वादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः। जीर्णानाम् अन्यदीयसेत्वादीनाम् उद्धारोऽपि तत्स्वाम्याद्यनुज्ञां गृहीत्वा कार्य्य इत्याह नारदः “पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनन्तु यः। सेतुं प्रवर्त्तयेद् यस्तु न स तत्फलभाग्भवेत्। मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये वापि मानवे। राजानमामन्त्र्य ततः कुर्य्यात् सेतुप्रवर्त्तनम्। अतोऽन्यथा क्लेशभाक् स्यान्मृगव्याधनिदर्शनात्”। मृगव्याधदृष्टान्तः स्फुटीकृतस्तेनैव “इषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविध्यति”। तद्वन्मृगव्याधस्य। कात्यायनोऽपि “अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः। गृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु। व्ययं स्वामिनि चायाते तन्निवेद्य नृपे यदि। आवेद्य प्रयुक्तस्तु तद्गतं लभते व्ययम्”। नृपे अनावेद्य कृत यत्तडागादिसंस्कारार्थं व्ययन्तत् स्वामिनि ग्रामान्तरादागते तेन देयमपि न प्राप्नोति। नृपे निवेद्य संस्करणे तदर्थं व्ययं प्राप्नोति। फलन्तु स्वाम्यनुमत्यलाभे न प्राप्नोतीत्यर्थः। यः परक्षेत्रमहमिदं कर्षामीत्यङ्गीकृत्य पश्चाद् न कर्षति नाप्यन्येन कर्षयति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः “फालाहतमपि क्षेत्रं यो न कुर्य्यान्न कारयेत्। स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत्”। यद्यपि फालाहतं किञ्चिद् हलेन विदारितं सस्यबीजावापयोग्यं न भवति तथाप्यकृष्टक्षेत्रस्य फलं यावत् तत्रोत्पत्तियोग्यं सामन्तादिकल्पितं तावदसौ स्वामिने दापनीयः तच्च पूर्वकर्षकादाच्छिद्याऽपरेण कारयेत्। व्यासोऽपि “क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्य्यान्न च कारयेत्। स्वामिने स शदं दाप्यो राज्ञे दण्डञ्च तत्समम्”। शदं क्षेत्रफलम्। तत्समं तदनुरूपमित्यर्थः। स्वामिग्राह्यं क्षेत्रफलमपि कियदित्याकाङ्क्षायां स एवाह “चिरावसन्ने दशमं लभ्यमाने तथाष्टकम्। सुसंस्कृतेऽपि षष्ठं स्यात् परिकल्प्यं यथास्थिति” इति। चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टे क्षेत्रेऽहमिदं कर्षामीत्यङ्गीकृत्योपेक्षिते सामन्तैर्यथास्थिति क्षेत्रस्थित्यनुसारेणैतावदत्रोत्पन्नं योग्यमिति परिकल्प्य क्षेत्रस्वामिने तस्य दशमभागः, लभ्यमाने अचिरावसन्ने स्वीकृत्यानुपेक्षिते तु अष्टमं भागं सुसंस्कृते तूपेक्षिते षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः। यस्तु क्षेत्रस्वामिन

सामर्थ्यवैकल्यादिनाऽर्द्धखिलावस्था प्राप्ते क्षेत्रे स्वाम्यनिवारितः सन् स्वयमेव तत्कर्षणादिकं करोति तदा स क्षेत्रस्वामिने फलं न दापनीयः। किन्तु तस्य फलं स्वयमेव दद्यादित्याह नारदः "अशक्तिप्रेत-नष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः। क्षेत्रं चेद्विकषेत् कश्चिदश्नुवीत स तत्फलम्"। प्रेता मृताः नष्टाः कुत्रचिद्गता इति चिरमपरिचिताः। क्षेत्रिकेषु क्षेत्रस्वामिषु तेन क्षेत्रस्वामिना तत्पुत्रादिना वा समागतेनैव विधाय कर्षादिखिलभञ्जनार्थं व्ययं दत्त्वैव स्वीयक्षेत्रं ग्राह्यमिति स एवाह "विकृष्यमाणे क्षेत्रे तु क्षेत्रिकः पुनरागतः। खिलोपचारं तत् सर्वं दत्त्वा क्षेत्रमवाप्नुयात्"। अर्द्धखिलाद्यवस्था कदा क्षेत्रस्य भवतीत्याकाङ्क्षायां स एवाह "संवत्सरेणार्द्धखिलमीप्सितं वत्सरैस्त्रिभिः। पञ्चवर्षावसन्नान्तु क्षेत्रं स्यादटवीसमम्"। कर्षणरहितं संवत्सरेणार्द्धखिलं भवति यत्नसाध्यं भवति वर्षत्रये तु ईप्सितं खिलं महायत्नसाध्यं भवति। वर्षपञ्चके न ईप्सितं क्षेत्रम् अटवीतुल्यं स्यात् अतिदुष्कर्षं भवेदित्यर्थः। खिलभञ्जनार्थं व्ययदानासामर्थ्ये क्षेत्रस्वामिनः क्षेत्रफलस्याष्टमो भागः कर्षकेण वर्षाष्टकं स्वामिने देयः अवशिष्टं सर्वं स्वयमेव ग्राह्यम्। क्षेत्रं च वर्षाष्टकानन्तरं तत्स्वामिने देयम्। तथा च कात्यायनः "अशक्तितो न दद्याच्च खिलार्थं यः कृतो व्ययः। तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयात्" इति। "वर्षाण्यष्टौ स भोक्ता स्यात्परतः स्वामिने तु तत्" इति"।

सीर पु० सि–रक् पृषो०। १सूर्य्ये मे द० २अर्कवृक्षे ३हले च अमरः सञ्ज्ञायां कन्। ४शिशुमारे शब्दमा०। [२जमकन्दपे।

सीरध्वज पु० सीरो हलं तच्चिह्नितो ध्वजो यस्य। जनकराज्ये

सीरपाणि पु० सीरं हलं पाणौ यस्य। बलदेवे अमरः।

सीरिन् पु० सीरो हलोऽस्त्यस्यायुधत्वेन इनि। बलरामे हला०

सीलन्द पु० मत्स्यभेदे (सीलिन्दा) "सीलन्ध्रः स्वादुको वृष्यो विपाके मधुरो गुरुः। वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः" भावप्र०।

सी(से)वन न० सिव–ल्युट् नि० वा दीर्घः। सीवने तन्तुसन्ताने (सेलायान) अमरः २स्फिङ्मध्यस्थसन्धौ स्त्री हेमच० ङीप्।

सीस न० सि–क्विप् पृषो० सो–क कर्म०। (सीसे) धातुभेदे हेमच० नागशब्दे ४००९ पृ० तद्गुणादि दृश्यम्। स्वार्थे क। तत्रार्थे अमर०।

सीहुण्ड पु० विहुण्ड+पृषो० दीर्घ। स्नुहीवृक्षे राजनि०।

सु अव्य० सु–डु। १पूजायाम् २अतिशये अमरः। ३कष्टे ४अनुमतौ ५समृद्धौ मेदि० ६अनायासे च अनेकार्थको०। पूजायामस्य नोपसर्गत्वम् तेन सुस्तुतमित्यादौ न षत्वम्। अतिशयादौ तु सुषुतमित्यादि। गणरत्नेऽर्थविशेषास्तत्क्रमेणोदाहृताः यथा "सु प्रशंसानुमतिपूजाभृशकृच्छ्रशुभेषु। सुरूपः सुकृतं सुसाधु सुतप्तं सुदुष्करं सुगन्धः"।

सुकण्टका स्त्री सुष्ठु कण्टकोऽस्याः। घृतकुमार्य्याम् राजनि०

सुकण्डु स्त्री सु+कण्डु+यक् उ। कण्डूरोगे (चुलकाना) शब्दर०।

सुकन्द पु० शोभनः कन्दोऽस्य। १कशेरौ राजनि० २शोभनकन्दयुक्ते त्रि० सञ्ज्ञायां क। ३पलाण्डौ अमरः। ४वाराहीकन्दे ५धरणीकन्दे राजनि०।

सुकन्दिन् पु० शोभनः हितकरः कन्दोऽस्त्यस्य इनि। सूरणे (ओल) राजनि०। [८१२ अ०

सुकन्यका स्त्री शर्य्यातिनृपकन्यायां च्यवनर्षिपत्न्याम् भाग०

सुकरा स्त्री सुखेन क्रियते दुह्यते वा सु+कृ–खल्। १सुशीलायां गवि अमरः २सुखसाध्ये त्रि०।

सुकर्णक पु० सुष्ठु कर्ण इव कन्दोऽस्य कप्। १हस्तिकन्दे राजनि० २शोभनकर्णयुक्ते त्रि०।

सुकर्णिका स्त्री सुष्ठु–कर्णाविव पर्णान्यस्याः कप् अत इत्वम्। मूषिकपर्ण्याम् शब्दर०।

सुकर्णी स्त्री सुष्ठु कर्णाविव पत्त्राण्यस्याः ङीप्। इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) राजनि०।

सुकर्म्मन् पु० सुष्ठु कर्म्म यस्मात् ५ब०। १विष्कम्भादिषु मध्ये सप्तमे योगे ज्यो० २शोभनकृत्ययुते त्रि० ३विश्वकर्मणि पु० मेदि०। प्रा०स०। ५शोभने कृत्ये न०।

सुकल पु० सुष्ठु कल्यते ख्यायतेऽसौ सु+कल्+अच्। दातृत्वभोजयित्रादिना १विख्याते जने अमरः। प्रा०ब०। २सुन्दरमधुराव्यक्तशब्दयुक्ते त्रि०। प्रा०स०। सुन्दरे कलशब्दे पु०।

सुकाण्ड पु० सुष्ठु काण्डोऽस्य। १कारवेल्ले राजनि० २सुन्दरकाण्डयुक्ते वृक्षे च ३काण्डीरलतायां स्त्री ङीप्। स्वार्थे क अत इत्त्वम्। तत्रैव।

सुकाण्डिन् पु० सुकाण्ड+अस्त्यर्थे इनि। भ्रमरे राजनि०।

सुकामा स्त्री सुष्ठु काम्यतेऽसौ सु+कम–कर्मणि घञ्। १त्रायमाणालतायाम् राजनि०। २शोभनकामविषये त्रि०।

सुकालुका स्त्री सु+कल–उण् स्वार्थे क। डोडीक्षुपे राजनि०

सुकाष्ठ न० सु + काष्ठं यस्य प्रा० ब०। १देवदारुकाष्ठे २काष्ठकदल्याम् ३कटुकायाञ्च स्त्री राजनि०। प्रा० स०। ४शोभने काष्ठे च।

सुकुन्दक पु० सु+कुटि-ण्वुल्। पलाण्डौ शब्दर०।

सुकुन्दन स्त्री० सु+कुदि-ल्यु। वर्वरे राजनि०।

सुकुमारा न० सु+कुमार-अच्। १जातीपुष्पे २नवमालिकायाम् ३कदल्या ४पृक्कायां ५मालत्याञ्च राजनि०। ६अतिकोमले त्रि०। प्रा० स०। ७सुन्दरकुमारावस्थान्विते त्रि०। स्त्रियां ङीप्। ८नवमालिकायां ९पुण्ड्रेक्षौ पु० मेदि० १०वनचम्पके ११श्यामे १२श्यामाके च पु० राजनि०। स्वार्थे कन्। सुकुमारक तमालपत्रे न०। शालौ पु० राजनि०।

सुकृत् त्रि० सु+कृ-क्विप्। १पुण्यकारके जटा० २धार्म्मिके जने त्रिका०।

सुकृत न० सु+कृ-क्त। १पुण्ये धर्म्मे अमरः २शुभे ३सुविहिते त्रि० मेदि० ४सुकृतेन न०।

सुकृति स्त्री सु+कृ-क्तिन्। १पुण्ये २मङ्गले ३सत्कर्म्मणि च

सुकृतिन् त्रि० सुकृतमनेन इष्टा० इनि। १पुण्यशीले अमरः २शुभयुक्ते मेदि०। ३सत्कर्म्मयुते च स्त्रियां ङीप्।

सुकेसर पु० शोभनः केसरो यस्य। बीजपूरे राजनि०।

सुकोली स्त्री प्रा० स०। क्षीरकाकोल्याम् रत्नमा०।

सुकोषक पु० शोभनः कोषोऽस्य कप्। कोषाम्रे राजनि०।

सुख सुखसम्पादने अद० चु० उभ० सक० सेट्। सुखयति-ते असुसुखत्-त। अनेकाच्कत्वेन न षोपदेशः।

सुख न० सुख-अच्। १पुण्यजन्ये आनन्दे गुणभेदे अमरः २अनुकूलवेदनीये यदनुभवाय चित्तमनुकूलं भवति तस्मिन् अर्थे तच्च आत्मधर्म्म इति नैयायिकादयः। चित्तधर्म्म इति साङ्ख्यादयः। सुखयतीति अच्, सुखमस्यास्ति अच् वा। ३सुखकारके ४सुखिनि च त्रि०। ५वरुणपुर्य्यां स्त्री ६स्वर्गे मेदि०। "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्" श्रुत्या दुःखासम्भिन्नसुखस्यैव स्वर्गपदार्थत्वेनाभिधानात् तस्य सुखविशेषात्मकत्वात् तथात्वम्। ७वृद्धिनामौषधौ राजनि०। सुखत्वं तु जातिभेदः तल्लक्षणन्तु काम्यभावत्वम् अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वे सति भावत्वमिति यावत् दुःखाभावस्य काम्यत्वेऽपि तस्य भावत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। "सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्म्मेण जायते" भाषा०। तथाच धर्म्मसमवायिकारणजन्यगुणत्वं तल्लक्षणमिति फलितोऽर्थः। सुखदुःखयोः परस्परभिन्नत्वे कारणादिकं कणा० सू० उपस्कारे दर्शितं यथा "इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः" कणा० सू०। "आत्मगुणानां कारणतो भेदव्युत्पादनं दशमाध्यायार्थः, तत्र "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" इति गौतमीये प्रमेयविभागसूत्रे सुखस्यानभिधानात् दुःखाभिन्नमेव सुखमिति भ्रमनिरासार्थं सुखदुःखयोरेव प्रथमं भेदमाह, "सुखदुःखयोर्मिथः परस्परमर्थान्तरभावो भेदो वैजात्यमिति यावत् कुत इत्यत आह इष्टानिष्टकारणविशेषात् इष्टं दृश्यमानं स्रक्चन्दनवनितादि, अनिष्टमनिष्यमाणमहिकण्टकादि, तद्रूपं यत्कारणं तस्य विशेषाद्भेदात् कारणवैजात्याधीनं कार्य्यवैजात्यमावश्यकं यतः, भेदकान्तरमाह विरोधात् सहानवस्थानलक्षणात् नह्येकस्मिन्नेकदा सुखदुःखयोरनुभवः। प्रकारान्तरेण कार्य्यभेदं भेदकमप्याह मीति, तथा हि अनुग्रहाभिष्वङ्गनयनप्रसादादि सुखस्य, दैन्यमुखमालिन्यादि दुःखस्य कार्य्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः। तदुक्तं प्रशस्तपादाचार्य्यैः "अनुग्रहलक्षणं सुखं स्रगाद्यभिप्रेतविषयसान्निध्ये सति इष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्म्माद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद् यदनुग्रहाभिष्वङ्गनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत् सुखम्" इति। तदिदमतीतेषु स्रक्चन्दनादिषु स्मृतिजमनागतेषु सङ्कल्पजम्। गौतमीये सूत्रे सुखापरिगणनं वैराग्याय सुखमपि दुःखत्वेन भावयतो वैराग्यं स्यादेतदर्थमिति उप०। "तच्च सुखं चतुर्विधं वैषयिकमाभिमानिकमानोरथिकम् आभ्यासिकञ्चेति" उप० वृत्तिः। आद्यं विषयेन्द्रियसाक्षात्कारजन्यं, द्वितीयं राज्याधिपत्यपाण्डित्यगर्वादिजन्यं, तृतीयं विषयध्यानजन्यम् चतुर्थं स्त्र्यादिनमस्कारायासादिजन्यं आयासरूपमिति"।

पात० सू० वैषयिकसुखानां परिणामदुःखत्वादिभिः दुःखत्वं व्यवस्थापितं वैराग्यार्थं यथा

"परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः" सू०। "सर्वस्यायं रागानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनसुखानुभव इति तत्रास्ति रागजः कर्म्माशयः तथा च द्वेष्टि दुःखसाधनानि मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति। तथा चोक्तम् "नानुपहत्य भूतान्युपभोगः सम्भवतीति" हिंसाकृतोऽप्यस्ति शारीरः कर्म्माशय इति विषयसुखं चाविद्येत्युक्तम्। या भोगे-

चेन्द्रियाणां तृप्तेरुपशान्तिः तत् सुखं या लौल्यादनुपशान्तिस्तद् दुःखम्। न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्त्तुं शक्यं कस्मात् यतो भोगाभ्यासमनुविवर्द्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणामिति तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाभ्यास इति स खल्वयं वृश्चिकविषभीत इवाशीविषेण दष्टो यः सुखार्थी विषयाननुवासितो महति दुःखपङ्के मग्न इति। एषा परिणामदुःखता नाम प्रतिकूला सुखावस्थायामपि योगिनमेव क्लिश्नाति। अथ का तापदुःखता सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभव इति। तत्रास्ति द्वेषजः कर्माशयः सुखसाधनानि च प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति चेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भवतीत्येषा तापदुःखतोच्यते। का पुनः संस्कारदुःखता। सुखानुभवात् सुखसंस्काराशयो दुःखानुभवादपि दुःखसंस्काराशय इति एवं कर्मभ्यो विपाकेऽनुभूयमाने सुखे दुःखे वा पुनः कर्माशयप्रचय इति एवमिदमनादिदुःखस्रोतोविप्रसृतं योगिनमेव प्रतिकूलात्मकत्वादुद्वेजयति कस्मात् अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति यथोर्णातन्तुरक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति नान्येषु गात्रावयवेषु एवमेतानि दुःखानि अक्षिपात्रकल्पं योगिनमेव क्लिश्नन्ति नेतरम् इतरन्तु स्वकर्मोपहृतं दुःखमुपात्तमुपात्तं त्यजन्तं त्यक्तं त्यक्तमुपाददानम् अनादिवासनाविचित्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्धमिवाविद्यया हातव्य एवाहङ्कारममकारानुपातिनं जातं जातं बाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्ते तदेवमनादिदुःखस्रोतसा व्युह्यमानमात्मानं भूतग्रामञ्च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखक्षयकारणं सम्यग्दर्शनं शरणं प्रपद्यत इति गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः। प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेवारभन्ते चलञ्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तं रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्त्तन्ते एवमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्जितसुखदुःखमोहप्रत्ययाः इति सर्वे सर्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषु विशेष इति तस्माद् दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” भा०।

“तच्च सुखं नित्यं जन्यञ्चेति वेदान्तिनः। तत्र विषयसंपर्कात् वैषयिकं सुखं जन्यम्, ब्रह्मस्वरूपं सुखं नित्यमिति तदेतन्मतं मुक्तिवादे मणिकृता निराकृतम् यथा

“न च नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः। सा हि न नित्या सुखशरीरादिवदविशेषापातात् नोत्पाद्या तद्धेतुशरीराद्यभावात् ज्ञानमात्रे सुखमात्रे वा तद्धेतुत्वावधारणात् नित्या संसारदशायां तद्धेतुसामान्ये बाधकाभावात्। अतएव मोक्षे शरीरकल्पना। किं वा तज्जनकं न तावदात्ममनःसंयोगः तस्यादृष्टादिनिरपेक्षस्याजनकत्वात् विषयमात्रापेक्षणे तु संसारदशायामपि तदभिव्यक्तिप्रसङ्गः नापि योगजो धर्मः सहकारी तस्योत्पन्नभावत्वेन विनाशित्वेऽपवर्गस्य विच्छेदापत्तेः न च तज्जन्याभिव्यक्तिरनन्ता तस्या अपि तत एव नाशात्। अथ तत्त्वज्ञानात् सवासनमिथ्याज्ञाननाशे दोषाभावेन प्रवृत्त्याद्यभावाद्धर्माधर्मयोरनुत्पादे प्राचीनधर्माधर्मक्षयाद् दुःखसाधनशरीरादिनाश एव तत्र हेतुः अतएव तस्यानन्त्येनाभिव्यक्तिमवाप्तोऽप्यनन्त इति चेन्न शरीरं विना तदनुत्पत्तेः तद्धेतुत्वे मानाभावाच्च। न च मोक्षादिप्रवृत्तिरेव मानं दुःखहानार्थितया तदुपपत्तेः। न च नित्ये सुखे मानमस्ति “नित्यं विज्ञानमानन्दम् ब्रह्म” “आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमित्यादि” श्रुतिर्मानमिति चेन्न उपजननापायवतो ज्ञानसुखयोरात्मस्वरूपं सुखमिति अभिमतं नानुभूयमानयात्मभेदबोधने प्रत्यक्षबाधात्। अथ सुखस्य ब्रह्माभेदबोधनादेवायोग्यतयाऽनित्यं सुखं विहाय वाक्यार्थत्वेन नित्यसुखसिद्धिः स्वर्गवत् न तु नित्यसुखे सिद्धे तदभेदबोधनं येनान्योन्याश्रयः, यद्वा नित्यं सुखं बोधयित्वा तदभिन्नं बोध्यते न च वाक्यभेदः वाक्यैकवाक्यत्वादिति चेन्न आत्मनोऽनुभूयमानत्वेन तदभिन्नस्य नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रसङ्गात् सुखमात्रस्य स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमात् तदनुभवे चात्मनोऽप्यनुभवो न स्यात्। अथात्माभिन्नं नित्यसुखमनुभूयत एव सुखत्वं तु तत्र नानुभूयत इति चेन्न सुखानुभवसामग्र्या एव सुखत्वानुभावकत्वात् तस्मादानन्दं ब्रह्मेति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वेनानन्दो बोध्यते नाभेदः, अन्यथा नपुंसकत्वानुपपत्तेः। एतेन ब्रह्माद्वैततत्त्वसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मकः केवल आत्मापवर्गे वर्त्तत इति वेदान्तिमतमपास्तम् सप्रकाशसुखात्मक-

त्मनो नित्यत्वे मुक्तसंसारिणोरविशेषप्रसङ्गात् पुरुषप्रयत्नं विना तस्य सत्त्वादपुरुषार्थत्वाच्च अविद्यानिवृत्तिः प्रयत्नसाध्येति चेन्न अविद्या यदि मिथ्याज्ञानमर्थान्तरं वा उभयथापि सुखदुःखाभावसाधनेतरत्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात्”।

तत्र दुःखाभावस्यैव परमप्रयोजनत्वं न सुखस्येति व्यवस्थापितं यथा

“ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः सुखस्यापि हानिस्तुल्यायव्ययत्वात् न च बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्धेयत्वम् आवश्यकत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वात् सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वात् अन्यथा दुःखाननुविद्धतया तथात्वेन पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेन्न सुखमनुद्दिश्यापि दुःखभीरूणां दुःखाभावार्था मुमुक्षुप्रवृत्तेः। न चोद्दिश्य दुःखाभावार्थं प्रवृत्ते वैपरीत्यस्यापि सत्त्वे सुखस्याप्यपुरुषार्थतापत्तेः अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभावार्थिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकं तथाहि अविवेकिनः कुसुमासवनिपतितबहुतरदुःखानुविद्धमपि सुखमुद्दिश्य “शिरोमदीयं यदि याति यास्यति” इत्वा परदारेष्वपि प्रवर्त्तमानाः “वरं वृन्दावने रम्ये” इत्यादि वदन्तो मानसाधिकारिणः। ये च विवेकिनोऽस्मिन् संसारापारकान्तारे कियन्ति दुःखदुर्दिनानि कियती सुखखद्योतिका कुपितफणिफणामण्डलच्छायाप्रतिमम् इदमिति मन्यमाना सुखमपि हातुमिच्छन्ति तेऽत्राधिकारिणः। न च मोक्षार्थिनामप्रवृत्तौ पुरुषार्थ्यता च्यवते कस्यचिदप्रवृत्तावपि चिकित्सादेः पुरुषार्थत्वात्। अथवा “दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते। न हि मूर्च्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीः”, पुरुषार्थत्वं सुखवज्ज्ञायमान नियमात् न च मुक्तिज्ञानं सम्भवतीति न हि दुःखाभावं जानीयामित्युद्दिश्य प्रवृत्तिः किन्तु दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य अतो दुःखाभाव एव पुरुषार्थः तस्य ज्ञानन्तु प्रकारत्वाधीनं न तु पुरुषार्थतोपयोगि सुखी स्यामित्युद्दिश्य प्रवर्त्तते न तु सुखं जानीयामिति सुखमेव तथास्तु न तद्वगमः तज्ज्ञानावश्यकत्वे मानाभावाद् अधिकत्वात् गौरवाच्च। किञ्च बहुतरदुःखजर्जरकलेवरा दुःखाभावमुद्दिश्य मरणेऽपि प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते न च मरणे तस्य ज्ञानसम्भवः न ते विवेकिन इति चेन्न पुरुषार्थत्वे विवेकानपेक्षणात्”

तत्र सुखं चित्तधर्मोऽपि अध्यस्ततया प्रतिबिम्बरूपेण वा आत्मनि वर्त्तते इति साङ्ख्या वेदान्तिनश्च। आत्मगुण इति नैयायिकाः। २दुःखाभावे। भारवाहकस्य भारापगमे सुखी संवृत्तोऽहमिति प्रत्ययस्य दुःखाभावविषयत्वोपगमात्।

सुखङ्करी स्त्री सुखङ्करोति-कृ-अच् मुम् च ङीप्। १जीवन्तीवृक्षे राजनि०। २सुखकारके त्रि०।

सुखङ्गुण पु० गुण क-मुम्। शिवखट्वाङ्गे त्रिका०।

सुखचार पु० सुखं सुखकारकः चारो यस्य। उत्तमाश्वे शब्दमा०

सुखजात त्रि० जात सुखमस्य परनिपातः। जातानन्दे “सुखजातः सुरापीत” भट्टिः।

सुखद पु० सुखं ददाति दा-क। १विष्णौ विष्णुस०। “विंशत्यक्षरयुक्तोऽत्र सुखदप्रस्तकः। टङ्कारवीरयोर्वेद्यो गुरुश्चैकेन कथितः” सं०गी०उक्ते २ध्रुवभेदे। ३सुखदातरि त्रि०। ४स्वर्गवेश्यायां स्त्री शब्दरत्ना०। ५शमीवृक्षे स्त्री राजनि०।

सुखदोह्या स्त्री सुखेन दोह्या दुह-ण्यत्। क्लेशं विना दोहनीयायां गवि हेमच० सुखसंदोह्याप्यत्र।

सुखभाज् त्रि० सुखं भजते भज-ण्वि। सुखयुक्ते। [राजनि०

सुखमोदा स्त्री सुखं सुखकरो मोदो यस्याः। सल्लकीवृक्षे

सुखरात्रि स्त्री सुखा सुखकरी रात्रिर्यस्याम्। आश्विनामावास्यायाम् दीपान्वितामावास्यायाम्। तत्कालाख्ये ११७। पृ० दृश्यम्।

सुखरात्रिका स्त्री सुखा रात्रिर्यस्याः ५ब०कप्। दीपान्वितामावास्यायां पूज्यायां लक्ष्म्याम् दीपान्वितामुपक्रम्य “पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका” ज्योतिर्वचनम्। अच्भावे सुखरात्रिरप्यत्र “आत्मता भूतये देवि। सुखरात्रि। नमोऽस्तु ते” इति दीपान्वितामावस्यायां लक्ष्मीपूजनमन्त्रः।

सुखवर्चक पु० सुखं वर्चयति उद्दीपयति वर्च-णिच्-ण्वुल्। सर्जिकाक्षारे (साजिमाटी) अमरः।

सुखवर्चस् पु० सुखं सुखकरं वर्चो यस्य। सर्जिकाक्षारे (साजिमाटि) राजनि०। [फलाध्यक्षवृक्षे रत्नमा०।

सुखवास पु० सुखः सुखकरो वासो गन्धो यस्य। (तरमुज)

सुखवासन पु० सुखं सुखकरं वासनं गन्धो यस्य। सुखवासनगन्धद्रव्ये शब्दर०। [सुखकरावासे।

सुखाधार प० सुखानामाधारः। स्वर्गे शब्दर०। कर्म०।

सुखायत पु० सुखेनायम्यते आ+यम-क्त। विनीताश्वे शब्दमा०

सुखायन पु० सुखेनायतेऽनेन इण-ल्युट्। सुविनीताश्वे शब्दच०।

सुखावह त्रि॰ सुखमावहति जनयति आ+वह–अच्। सुखजनके।

सुखाश पु॰ सुखा सुखकरी आशा यस्य। १वरुणे सुखेनाश्यते अश–घञ्। २राजतिमिशे हस्ते ३सुखभोज्ये त्रि॰ मेदि॰ भावे घञ्। सुखभोजने स्वार्थे क। सुखाशने, (शशा) राजतिमिशहस्ते च पु॰। [प्रधाने हस्ते शब्दच॰

सुखाशन पु॰ सुखेनाश्यते अश–कर्मणि ल्युट्। (शशा) फल

सुखोत्सव पु॰ सुखस्तत्कर उत्सवो यस्मात् ५ब॰। १पत्यौ त्रिका॰ कर्म॰। २आनन्दकारके उत्सवे पु॰।

सुखोदक न॰ कर्म॰। सुखकरे उष्णोदके रत्नमा॰।

सुखोर्जिक पु॰ सुखस्य ऊर्जः वृद्धिरस्त्यस्य ठन्। सर्जिकाक्षारे (साजिमाटि) राजनि॰। [२सुगमे त्रि॰

सुग न॰ सुष्ठु गच्छति निर्याति गम–ड। १विष्ठायाम् शब्दच॰

सुगत पु॰ सुष्ठु गच्छति जानाति गम–कर्त्तरि–क्त। १बुद्धे अमर॰। २सुगतियुते त्रि॰।

सुगन्ध पु॰ सुष्ठु गन्धोऽस्य न इत्। १गन्धद्रव्ये २स्थूलजीरके रत्नमा॰ ३नीलोत्पले ४चन्दने राजनि॰ भावप्र॰। ५ग्रन्थिपर्णे ६रक्तशिग्रौ ७गन्धके ८चणके ९भूतृणे च पु॰ राजनि॰। १०सद्गन्धद्रव्ययुक्ते आपणादौ त्रि॰। "गन्धस्येत्त्व तदेकान्तग्रहणात्" उक्तेः समवायेनैव गन्धवत्त्वे इत् आपणस्य च गन्धयुक्तद्रव्याधारत्वात् तत्र न इत्" सि॰कौ॰।

सुगन्धक न॰ सुष्ठु गन्धोऽस्य कप्। १रक्ततुलस्यां २गन्धके रत्नमा॰ ३नागरङ्गे त्रिका॰ ४कर्कोट्याञ्च राजनि॰।

सुगन्धपत्रा स्त्री सुगन्धि पत्रमस्याः। रुद्रजटायाम् राजनि॰

सुगन्धभूतृण न॰ कर्म॰। गन्धतृणे राजनि॰।

सुगन्धमूला स्त्री सुगन्धं मूलं यस्याः। १स्थलपद्मिन्याम् २रास्नायाञ्च राजनि॰।

सुगन्धा स्त्री सुष्ठु गन्धोऽस्त्यस्याः अच्। १रास्नायां अमर २शठ्यां शब्दर॰ ३वन्ध्याकर्कोट्याम् ४रुद्रजटायां ५नाकुल्यां ६शतपुष्पायां ७नवमालिकायां ८स्वर्णयूथिकायां ९पृक्कायां १०चक्राङ्ग्यां गन्धपत्त्राम् १२माधव्यां राजनि॰ १३अनन्तायां १४तुलस्यां १५मातुलुङ्गके च रत्नमा॰।

सुगन्धामलक न॰ सुगन्धे सर्वौषधिगणैर्युक्तमामलकम्। "सर्वौषधिसमायुक्ताः शुष्कास्त्वामलकास्तथा। यदा तदायं योगः स्यात् सुगन्धामलकाभिधः" राजनि॰ उक्ते सर्वौषधियुक्ते शुष्के आमलकफलके।

सुगन्धि पु॰ सुष्ठु गन्धः अस्य वा इत् समा॰। इष्टगन्धे सुरभौ अमरः। २सुगन्धयुक्ते अमर॰ ३एलवालुके ४मुस्तायां ५कशेरौ ६गन्धतृणे ७धान्यके ८पिप्पलीमूले च राजनि॰। स्वार्थे क। कत्तृणे शब्दर॰ गौरसर्षपे पुष्करमूले सुरपर्णे उशीरे राजनि॰। [illegible] हेमच॰। गन्धके तुरुष्के च पु॰ राजनि॰।

सुगन्धिकुसुम पु॰ सुगन्धि कुसुमं यस्य। १पीतकरवीरे राजनि॰ २सद्गन्धयुक्तपुष्पयुते त्रि॰ ३पृक्कायां स्त्री जट॰ कर्म॰। ४सुगन्धिनि पुष्पे न॰।

सुगन्धित्रिफला स्त्री त्र्यवयवा त्रिविधाऽवयवा फला त्रिफला सुगन्धि त्रिफलमस्त्यस्याः साहचर्येण अच्। जातीफले २पूगफले ३लवङ्गकलिकाफले च राजनि॰।

सुगन्धिमूल न॰ सुगन्धि मूलमस्य। उशीरे (वेना) राजनि॰

सुगन्धिमूषिका स्त्री सुगन्धि विरोधिलक्षणया दुर्गन्धि मूषिका। छुछुन्दर्यां (छुछ) राजनि॰।

सुगहन त्रि॰ प्रा॰ स॰। १अतिनिविडे कुम्भायां स्त्री रमानाथ।

सुगहनावृत्ति स्त्री कर्म॰। यज्ञस्थाने श्वादिदर्शनवारणाय निविडे वेष्टने कुम्भायाम् अमर॰।

सुगृह पु॰ स्त्री सुष्ठु गृहं यस्य। १चञ्चुसूचकखगे (बावुइ) हेमच॰ स्त्रियां ङीप् कर्म॰। २सुन्दरगृहे न॰।

सुगृहीतनामन् पु॰ सुगृहीतं प्रातःकाले स्मरणीयं नाम यस्य। प्रातःस्मरणीयनामके पुण्यकीर्त्तौ जने त्रिका॰।

सुग्रन्थि पु॰ सुष्ठु ग्रन्थिर्यस्य। १चोरकद्रव्ये राजनि॰ २सुन्दरग्रन्थियुते त्रि॰।

सुग्रीव पु॰ सुष्ठु ग्रीवाऽस्य। १श्रीकृष्णस्याश्वे २सूर्य्यपुत्रे वानरेश्वरे च मेदि॰। ३सुन्दरग्रीवायुते त्रि॰ स्त्रियां ङीष् २कश्यपस्य पत्नीभेदे गरुडपु॰।

सुग्रीवेश पु॰ ६त॰। श्रीरामचन्द्रे शब्दरत्ना॰।

सुचक्षुस् पु॰ सुष्ठु चक्षुरिव फलमस्य। १उडुम्बरे जट॰ २शोभनचक्षुर्युक्ते त्रि॰ प्रा॰ब॰। ३शोभने नेत्रे न॰।

सुचञ्चुका स्त्री सुष्ठु चञ्चुरिव शिखा यस्याः कप्। महाचञ्चुशाके राजनि॰।

सुचरित्रा स्त्री सुष्ठु चरितं यस्याः। पतिव्रतायां स्त्रियाम् अमर॰ २सच्चरित्रयुते त्रि॰ प्रा॰ ब॰। ३सच्चरिते न॰।

सुचर्मन् पु॰ सुष्ठु चर्मेव वल्कलमस्य। १भूर्जवृक्षे राजनि॰ २सुन्दरचर्मयुते त्रि॰। प्रा॰ब॰। ३सुन्दरे चर्मणि न॰।

सुचित्रक पु॰ स्त्री सुचित्रेण कायति कै–क। सुष्ठु चित्रवर्णो यस्य कप् वा। १मत्स्यरङ्कखगे २चित्रसर्पे च शब्दर॰ स्त्रियां ङीष्। ३सुचित्रवर्णयुते त्रि॰ स्त्रियां टाप्। [राजनि॰

सुचित्रबीजा स्त्री सुचित्रं विचित्रं बीजं यस्याः। विडङ्गायां

सुचित्रा स्त्री प्रा०स०। १चिर्भटायां राजनि०।२विचित्रे त्रि०

सुचिर न० प्रा०स०। १अत्यन्तचिरकाले २बहुकाले च ३बहु-कालभवे त्रि०। [२बहुकालजीविनि त्रि०।

सुचिरायुस् पु० सुचिरं बहुकालिकमायुर्यस्य। १देवे शब्दर०

सुचेलक पु० प्रा०स०। १सूक्ष्मवस्त्रे अमर। सुष्ठु चेलोऽस्य कप्।२सूक्ष्मवस्त्रधरे त्रि०। [रु०।२सुन्दरे जले न०।

सुजल न० शोभनं जलं यस्मात् ५ब०। १कमले राजनि० प्रा०

सुजल्प पु० "यत्रार्जवात् सगाम्भीर्य्यं सदैन्यं सचापलम्। सोत्कण्ठञ्च हरिः पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते" उज्ज्वलमणिलक्षित वाक्यभेदे।

सुजाता स्त्री सु+जन-क्त। १तुवर्य्याम् राजनि० २मनोज्ञे त्रि०

सुजीवन्ती स्त्री प्रा०स०। स्वर्णजीवन्त्याम् राजनि०।

सु(सु)ट्ट अनादरे चु० उ० सक० सेट्। सुट्टयति ते असुसुट्टत् त। षोपदेश एव न्याय्य।

सुत पु स्त्री० सु-क्त। १पुत्रे २तनयायां स्त्री अमर०। सा च ३दुरालभायां शब्दच० ४प्रसवे ५सम्बद्धे ६निष्पीडिते च त्रि० ७पार्थिवे पु० मेदि०।

सु(सू)तक न० सु-(सू)-भावे क्त सु(सू)तं जननं तस्मादागतम् कन्। १जननाशौचे २अशौचमात्रे च "सूतके मृतके तथा" "मातुश्च सूतकं तत् स्यात्" इति च स्मृतिः।

सुतजीवक पु० सुतं जीवयति सेवनात् जीव-णिच्-ण्वुल्। पुत्रजीवकवृक्षे राजनि०।

सुतनु(नू) पु स्त्री० सुष्ठु तनुर्यस्याः वा ऊङ्। १नार्य्याम् राजनि० 'सुतनु! सत्यमलङ्करणाय ते' माघः प्रा०ब०। २सुन्दरकाययुते त्रि०। प्रा० स०। ३सुन्दरे काये स्त्री शुभ्वान०। ४अत्यन्तकृशे त्रि० स्त्रियां वा ङीप्।

सुतपस् पु० सुष्ठु तपति सु+तप-असि। १सूर्य्ये सि०कौ० २अर्कवृक्षे सुष्ठु तपोऽस्य। ३मुनौ पु०। ४सुन्दर-तपोयुक्ते त्रि०। प्रा०स०। ४सुन्दरे तपसि न०।

सुतपादिका सुताः संहृता पादा मूलान्यस्याः कप् कापि अत इत्वम्। हंसपदीलतायां राजनि०।

सुतराम् अव्य०सु+अतिशयेऽर्थे तरप्-आमु। अवधारितार्थस्य अतिशयौचित्ये "धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः" रघुः। अत्र कातराक्ष्या धेन्वा दृश्यमानत्वेन दयालुत्वस्य अतिशयौचित्यम्।

सुतर्कारी स्त्री सुतर्कं करोति कृ-अण् ङीप्। देवदाली-लतायाम् राजनि०।

सुतर्द्दन पु स्त्री० सुष्ठु तर्दति रवेण विरहिणम् सु+तर्द-ल्यु। कोकिले त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

सुतल पु न० सुष्ठु तलं यत्र। १पातालभेदे पातालशब्दे ४२९९ पृ० दृश्यम्। २अट्टालिकाबन्धभेदे पु० मेदि०।

सुतवस्करा स्त्री सुता वस्करा इव बहुत्वात् यस्याः। कप्र पुत्रप्रसविन्याम् स्त्रियां त्रिका०।

सुतश्रेणी स्त्री सुता निष्पीडिता श्रेणीव। १मूषकपर्ण्याम् अमरः हेम०। २पुत्रपङ्क्तौ च।

सुतहिबुकयोग पु० "सुतहिबुकवियद्विलग्नधर्मेष्वमरगुरुर्यदि दानवार्चितो वा। यदशुभखगयाति तच्छुभं स्यात्" ज्यो० उक्ते वैवाहिकलग्नात् सुतपञ्चहिबुकाचतुर्थस्थिते ग्रहभेदरूपे योगे। [२गौरे ४दौ हमे च पु०।

सुतात्मजा स्त्री हेम०। १पौत्र्यां २दौहित्र्यां च अमर०

सुतिक्त पु० प्रा०स०। १पर्पटे (क्षेतपापडा) राजनि० २अत्यन्त-तिक्ते त्रि०। ३कोषातक्यां स्त्री राजनि० स्वार्थे कन्। पारिभद्रे जटा० निम्बे भूनिम्बे पु० शब्दमा०।

सुतीक्ष्ण पु० प्रा०स०।१शोभाञ्जनवृक्षे जटा०। २श्वेतशोभाञ्जने राजनि०। ३मुनिभेदे च "सुतीक्ष्णमुनिकेतनम्" भट्टिः। ४अत्युग्रे त्रि०।

सुतुङ्ग पु० प्रा०स०। १नारिकेलवृक्षे हारा० ज्योतिषोक्ते ग्रहाणाम् उच्चराशिस्थेषु २अंशभेदेषु च उच्चशब्दे १०५८ पृ० दृश्यम्। २अतिशयोच्चे त्रि०।

सुतेजन पु० सु+तिज-ल्यु। १धन्वनि वृक्षे भावप्र०।

सुतेजस् पु० सुष्ठु तेजोऽस्य। १आदित्यभक्तायाम् राजनि०। २शोभनतेजोयुक्ते त्रि०। ३जैनभेदे पु० हेमच०।

सुतैला स्त्री सुष्ठु तैलं यस्याम् ७ब०। महाज्योतिष्मती लतायाम् राजनि०। [अमरः। दीर्घादि तत्रार्थे रुद्रः।

सु(सू)त्रामन् पु० सुष्ठु त्रायते सु+त्रै-मनिन् पृषो०। इन्द्रे

सुत्वन् पु० सुनोति स्म सु-भूते क्वनिप्। १कृताभिषेके कृतयज्ञार्थस्नाने अमरः २कृतसोमनिष्पीडने च।

सुद शोभायां सौ० प० सक० सेट् इदित्। सुन्दति असुन्दीत्। सौत्रत्वेन न षोपदेशः। [राजनि०।

सुदग्धिका पु० सुष्ठु दग्धं दाहोऽस्त्यस्य ठन्। दग्धानामवृक्षे

सुदण्ड पु० सुष्ठु दण्डो यस्मात् ५ब०। वेत्रे राजनि०।

सुदण्डिका स्त्री सुदण्डयति रोगान् सु+दण्डि+ण्वुल्। १गोरक्ष्याम्। (गोरक्षचाकुले) राजनि० २सुदण्डयुतायां स्त्रियाञ्च।

सुदत् पु० सुष्ठु दन्तोऽस्य वयसि दत्रादेशः। १शोभनदन्त-युक्तवयस्के गजादौ २युवत्यां स्त्री ङीप्। "सुदती-

जलमज्जनार्पितैः" नैष० । वयोवाचित्वे तु सुदन्त इत्येव सुन्दरदन्तयुते वटादौ सि० कौ० ।

सुदर्भा स्त्री सु+दृभ–कर्मणि घञ् । १इक्षुदर्भातृणे राजनि० । सुष्ठु दर्भो यत्र । २छन्दरकयुक्ते त्रि० ।

सुदर्शन पु० सुष्ठु दृश्यते कर्मणि युच् । १विष्णुचक्रे २मेरौ ३जम्बुवृक्षे मेदि० । (पद्मगुलञ्च) ४लताभेदे स्त्री रत्नमा० ५आज्ञायाम् ६वर्णवृत्तिभेदे च स्त्री ७इन्द्रपुरे न० मेदि० ८अमरावत्यां त्रिका० स्त्री ङीप् । ९जिनभेदे हेमच० । सुदर्शनचक्रं च सर्वदेवतेजोभिः शिवेन निर्माय विष्णवे दत्तं यथोक्तं वह्निपु० उत्तरख० १५ अ० । "अथ विष्णुः सुरश्रेष्ठैः प्रार्थितोऽसि दधुस्तदा । तान्यैक्यं वै गतानीशो ददौ रुद्राय चक्रधृक् । तेनाकरोन्महादेवः चक्रमत्यद्भुतम् । चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वालामालातिभीषणम्" । "ततः प्रीतः प्रभुः प्रादात् विष्णवे प्रवरं वरम् । प्रत्यक्षं तैजसं श्रीमान् दिव्यं चक्रं सुदर्शनम्" वामनपु० ७६ अ० ।

सुदर्शनचूर्ण न० चूर्णरूपौषधभेदे

"त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं शटी । त्रिकट रीकं श्वेतकमलम् । काकोल्यभावे अश्वगन्धमूलं दद्यात् । ताभ्योगपत्रकाभावे लवङ्गं प्रदीयते" भावप्र० ।

सुदल पु० सुष्ठु दलान्यस्य । घोरमोरटाख्ये रत्नमा० २मालपर्ण्यां स्त्री राजनि० ।

सुदामन् पु० सुष्ठु ददाति दा–मनिन् । १मेघे २पर्वतभेदे (इरावत् पर्वत) मेदि० । सुदाम्नैरावतादिना अण् ङाप् ऐ° सौदामनी तडिति अमरः । ३गोपभेदे ४समुद्रे शब्दर० ५ऐरावते गजे त्रिका० पुराणप्रसिद्धे श्रीकृष्णसखे ६विप्रभेदे च ७श्रीमदादातरि त्रि० । राजगृहसमीपस्थे ८नदीभेदे स्त्री रामा० अयो० ७० सर्गे । तत्र वा ङीप् डाप् च । सुदाम्नी सुदामा वा ।

सुदाय पु० सुष्ठु दीयते सु+दा–कर्मणि घञ् । १यौतकपरसादिना स्त्रियै देये धने । यौतकादिशब्दे दृश्यम् । सुष्ठु दायो यस्य । २पितृप्रदत्ते धातौ ।

सुदारु पु० सुष्ठु दारु यत्र । पारियात्रपर्वते त्रिका० । [रमा

सुदि अव्य० अमरा० सुष्ठु दीव्यति सु+दिव–डि । शुक्लपक्षे मना-

सुदिन न० प्रा० स० । १प्रशस्तदिवसे । २प्रशस्ते त्रि० । [सि० कौ०

४सुधायां ५गङ्गायाम् ६दूर्वायां मेदि० ७विद्युति दरसे ८जले १०धात्र्याम् नानार्थको० ११हरीतक्याम् १२मधुनि शब्दच० १३पाकपर्ण्यां राजनि० ।

सुधांशु पु० सुधेवांशवः का० अगस्त्योऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च अमर । सुधाकरादयोऽप्यत्र । [वासिते तैले राजनि०।

सुधांशुतैल न० सुधांशुना कर्पूरेण वासित तैलम् । कर्पूर-

सुधांशुरत्न न० ६त० । मौक्तिके राजनि० तस्य चन्द्रप्रियत्वात्तथात्वम् । मुक्ताशब्दे २७६३ पृ० दृश्यम् ।

सुधाङ्ग पु० सुधेवाप्यायनमङ्गमस्य । १चन्द्रे त्रिका० २कर्पूरे च

सुधाजीविन् पु० सुधां लेपनद्रव्यमाजीवति आ+जीव-णिनि पलगण्डे लेपके (राज) त्रिका० । [पात्रे च ।

सुधाधार प० ६त० । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे ३क्षुद्रनाधार

सुधानिधि पु० सुधा निधीयतेऽत्र नि+धा-आधारे कि ६त० । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे च । [सु डीड्छन्दे ।

सुधापयस् पु०सुधा लेपनद्रव्यमिव शुभ्र पयो निर्यासोऽस्य ।

सुधाभुज् पु० सुधां भुङ्क्तवान् भुज-भूते क्विप् । देवे हेमच० ।

सुधाभृ(सू)ति पु० सुधा भ्रियते सूयते अनेन भृ-सू-वा क्तिच् । १यज्ञे २चन्द्रे मेदि० ३कर्पूरे च ।

सुधामय न० सुधात्मक लेपनद्रव्यात्मक वा प्राचुर्ये मयट् । २राजभवने सौधे शब्दर० । अमृतवद्दाह्लादकत्वाद्यादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सुधामोदक पु० सुधेव मोदयति मुद-णिच्-ण्वुल् ।१यवास-शर्करायाम् २कर्पूरे च राजनि० ।

सुधावर्षिन् पु० सुधां वर्षति वृष-णिनि । १चन्द्रे २कर्पूरे ३ब्रह्मणि च शब्दर० ४बुद्धभेदे त्रिका० ।

सुधावास पु० ६त० । १चन्द्रे २कर्पूरे च । सुधाया इव वासो गन्धो यस्याः । त्रपुष्याम् राजनि० ।

सुधासिन्धु पु० सुधामय सिन्धु । अमृतसमुद्रे राजनि० ।

सुधास्रवा स्त्री सुधा स्रवति स्रु-अच् । १रुदन्तीलतायां राजनि० २उपजिह्वायाम् (आलजिभ) त्रिका० ।

सुधाहर पु० सुधा हरति हृ-अच् । गरुडे शब्दर० भा० आ०३२अ०दृश्यम् । सुधाहारकादयोऽप्यत्र । [रायमु०।

सुधिति पुस्त्री० सु+धा-क्तिच् न आदेशः । १कुठारे स्वधितौ

सुधी पु० सुष्ठु धीर्यस्य । १पण्डिते । सुष्ठु धीः प्रा० स० । २सुन्दरबुद्धौ स्त्री । सुष्ठु ध्यायति सु+ध्यै क्विप् नि० । ३सद्बुद्धियुक्ते त्रि० । [राजनि० ।

सुधूम पु० सुष्ठु धूमः सन्तापो यस्य । स्वाद्वनामगन्धद्रव्ये

सुधोद्भव पु०सुधया सह सुधाया वा उद्भवति उद्+भू-अच् । १धन्वन्तरौ वैद्यराजे समुद्रमन्थने हि तस्य सुधाःकमण्डलु-सहिततयोपत्तेस्तथात्वम् । २हरितक्यां स्त्री त्रिका० "पपात बिन्दुर्मेदिन्यामिन्द्रस्य पिबतोऽमृतम् । ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी" भावप्र० उक्तेस्तस्याः सुधा-बिन्दुजातत्वात् तथात्वम् ।

सुनन्द न०सुष्ठु नन्दयति सु+नन्द-अच् । बलरामसुषले शब्द-मा०।२श्रीकृष्णपार्श्वचरभेदे भाग०१०।८६अ०।३राजगृह-भेदे च । ४अत्यानन्दयुक्ते त्रि० शब्दर० ५गारोचनायाम्, ६उमायाम् स्त्री मेदि० एवम् ७उमासखीभेदे शब्दमा० दनार्यांस त्रियः ८अर्कपत्त्रोद्भवे च (दधेरमूल) स्त्री रत्नमा० ।

सुनयन पुंस्त्री० सुष्ठु नयने अस्य । १मृगे शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २नार्य्यां स्त्री टाप् । ३शोभननेत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां बह्वच्कत्वात् टाप् । [शब्दच० ।

सुनाक्षत पु० सुष्ठु न अक्षत भञ्जो नलोपाभावः । कर्पूरके

सुनाभ पु० सुष्ठु नाभिरस्य अच्समा० । मैनाकपर्वते त्रिका०।

सुनामद्वादशी स्त्री व्रतभेदे व्रतशब्दे ५०६६ पृ० दृश्यम् ।

सुनार पु० सुष्ठु नालमस्य लस्य रः । १सर्पाण्डे शुनीस्तन्ये २कलविङ्के खगे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

सुनालक पु०सुष्ठु नालेन कायति कै-क । १वकवृक्षे शब्दच० २सुन्दरनालयुक्ते त्रि० ।

सुनासिका स्त्री सुष्ठु नासाऽस्याः ठन् । १काकनासायाम् राजनि० । प्रा० स० । २सुन्दरनासिकायाम् स्त्री ।

सुनासीर,र पु० सुष्ठु नासी(शी)रः अग्रगसैन्य यस्य । इन्द्रे अमरः ।

सुनासीरीय पु० सुना(शी)सीरौ देवताऽस्य यत् । यज्ञ-भेदे । छ । सुना(शी)सीरीयोऽप्यत्र । स च चातुर्मास्य-यागपर्वभेदः कात्या० श्रौ० ५।११६ कण्डिकायामुक्त । कात्यायनशब्दे १८२० पृ० दृश्यम् । "न वैश्वदेवीये न सुनासीर्य्ये" श्रुति । [शाके त्रिका०कण् तत्रैव अमर ।

सुनिषण्ण न० सुष्ठु निषण्णं स्वप्नो यस्मात् ५ब० । (सुसुनि)

सुनिष्टप्त त्रि० सु+निस्+तप-क्त षत्वम् । अत्यन्तोद्दीप्ते

सुनीति स्त्री सुष्ठु नीति यस्याः । उत्तानपादस्य पत्नीभेदे १ध्रुवमातरि । २सुन्दरनीतियुक्ते त्रि० । प्रा० स० । ३शोभनायां नीतौ स्त्री । [त्रिकाण्ड०

सुनीथ त्रि० सु+नी-थक् । १धर्मशीले उणादिको० २विप्रे

सुनील न० प्रा० स० । १मणिभेदे (नीलम) २दाडिमे राजनि० ३सुन्दरनीलवर्णे पु० । ४तद्वति त्रि० । ५अ-

तथाम ६श्वेतापराजितायां ७जरतीलयो च स्त्री राजनि०

सुनीलक पु० सुनील इव कायति कै-क । १नीलभृङ्गराजे २नीलासने ३नीलरत्ने च राजनि० ।

सुन्द पु० १दैत्यभेदे उपसुन्दशब्दे १२२७ पृ० दृश्यम् ।२वानरभेदे रामा०उ०४७स०। ३राक्षसभेदे रामा०बा०२०स० ।

सुन्दर त्रि० सु+उन्द–अरन्–शक०। १मनोहरे अमरः स्त्रियां ङीप् सा च २उत्तमस्त्रियां ३त्रिपुरसुन्दर्यां देव्याञ्च । ४कामदेवे ५वृक्षभेदे च (सुन्दरि) पु० मेदि० ६योगिनीभेदे स्त्री तन्त्र० "अयुजोर्यदि सौ जगौ, युजो । सभरा लगौ यदि सुन्दरी तदा" छन्दो० उक्ते ७अर्द्धसमे वृत्तभेदे स्त्री । वृ०र० तु इयं वियोगिनीत्युक्ता ।

सुपक्व पु० सुन्दरं पच्यते सु+पच–क्त तस्य व । १शोभनाम्रे शब्दच० । २सुन्दरपरिणते त्रि० । [पाके द्रव्यमाले ।

सुपच त्रि० सुखं यथा तथा सुखेन पच्यते पच-कर्मणि खल् । श्वपु-

सुपत्त्र न० सुष्ठु पत्त्रमस्य । १तेजपत्रे शब्दच० २आदित्यपत्त्रे पु० । ३पक्षिशाकवृक्षे राजनि० ४सुन्दरपत्त्रयुक्ते त्रि० । ५रुद्रजटायां ६शतावर्य्यां ७पालङ्क्यां ८गम्भार्य्यां ९शालपर्ण्याञ्च स्त्री राजनि० ।

सुपत्त्रक पु० सुष्ठु पत्त्रं पत्रोऽस्य कप् । १शीमाञ्जनवृक्षे २जतुकायां स्त्री राजनि० अत इत्त्वम् ।

सुपथ पु० सुष्ठु पन्थाः प्रा०स० वा अच् समा०। १सद्वर्त्मनि २सदाचारे च सुष्ठु पन्था यत्र अच् समा०। ३सुन्दरपथयुक्ते त्रि०।

सुपथिन् पु० प्रा० स० वा समासान्ताभावः । सत्पथे शब्दर० सुपन्थाः । [त्रि० ।

सुपथ्या स्त्री प्रा०स० । १श्वेतचिल्लीवृक्षे राजनि० २शोभनपथ्ये

सुपद्मा स्त्री सुष्ठु पद्यते पद-म ।१वचायाम् शब्दच०। प्रा०ब०। ३पद्मिन्यां स्त्री ।

सुपर्ण पु० सुष्ठु पर्णं पत्त्रं पक्षो वा यस्य । १गरुडे अमरः २सुन्दरपर्णयुक्ते त्रि० ३स्वर्णचूडखगे पु स्त्री० स्त्रियां ङीष् ।४कृतमालवृक्षे पु०मेदि०५नागकेशरे पु०त्रिका०। कप् सुपर्णक । आरग्वधे सप्तच्छदवृक्षे जटा० गरुडे च हेमच० । प्राक्पदायां रेणुकायां पलाश्यां स्वर्णजीवन्त्यां पाकर्य्यां स्त्री कापि अत इत्त्वम् ।

सुपर्णकेतु पु० सुपर्णो गरुडः केतुर्यस्य । विष्णौ हला० ।

सुपर्णी स्त्री सुष्ठु पर्णान्यस्याः गौरा०ङीष् । १पद्मिन्यां सुपर्णो गरुडोऽस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीष् । २गरुडमातरि च मेदि०

सुपर्णीतनय पु० ६त० । गरुडे हला० ।

सुपर्वन् पु० सुष्ठु पर्व यस्य । १देवे अमरः २वाणे ३वंशे ४धूमे च मेदि० । प्रा०स० । ५सुन्दरे पर्वणि न० । [राजनि०।

सुपर्वा स्त्री सुष्ठु पर्व अस्त्यस्याः अच् टाप् । श्वेतदूर्वायाम्

सुपाक्य न० सुपाकाय हितम् यत् । १विड्लवणे राजनि० ।

सुपार्श्व पु० सुष्ठु पार्श्वोऽस्य । १प्लक्षवृक्षे (पाकड) वृक्षभेदे २सम्पातिपुत्रे विहगभेदे च राजनि० ३सुन्दरपार्श्वयुक्ते त्रि० ।४मेरोरुत्तरस्थदिक्स्थपर्वते पु०धान्यशैलशब्दे ३८८७ पृ० दृश्यम् । पञ्चमस्य कन् । १गर्दभाण्डवृक्षे पु० अमरः ।

सुपिङ्गला स्त्री प्रा०स०। १ज्योतिष्मत्यां २जीवन्त्याञ्च राजनि०

सुपीत न० प्रा० स०। १गर्जरे (गाँजर) राजनि०। २सुन्दरपीतवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० । [राजनि० ।

सुपुट पु० सुष्ठु पुटमस्य । १कोलकन्दे २विष्णुकन्दे च

सुपुत्रिका स्त्री सुष्ठु पुत्र इव पत्त्रं यस्याः कप् अत इत्त्वम् । जतुकायाम् (तलोपोका) राजनि० । [राजनि०।

सुपुष्करा स्त्री सुष्ठु पुष्करमस्याः अच् । स्थलपद्मिन्याम्

सुपुष्प न० प्रा० स० । १लवङ्गकुसुमे शब्दच० २प्रपौण्डरीके ३आढक्ये ४तूदे राजनि० ५स्त्रीणां रजसि च "सुपुष्पेराजीवं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो" यात्रालाप । सुष्ठु पुष्पमस्य कप् । (पारतामान्दार) वृक्षे । पाटलायां स्त्री राजनि० अत इत्त्वम् ।

सुपुष्पी स्त्री सुष्ठु पुष्पमस्याः ङीष् । १श्वेतापराजितायां २शतपुष्पायाम् ३मिश्रेयायां ४द्रोणपुष्प्यां ५लीर्णफल्यां राजनि० । ६कदल्यां शब्दच० ।

सुपूर पु० सुष्ठु पूर्य्यते सु+पूर–क । बीजपूरे राजनि० ।

सुपूरक पु० सुष्ठु पूरयति पुर-ण्वुल् । बकवृक्षे रत्नमा० ।

सुप् स्त्री व्याकरणपरिभाषिते सुप्रभृतौ सुप्पर्य्यन्ते प्रत्ययभेदे ।

सुप्त न० स्वप–भावे क्त संप्रसारणम् । १निद्रायां २शयने च ३सुसुप्तौ हेमच० कर्त्तरि क्त । ४निद्रिते त्रि० ।

"सुभितस्तु बितः कामो विद्यार्थी स्नपकारकः । भाण्डारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत् । सर्पिका अमरः सर्पो राजा वै बालकस्तथा । परश्वाऽपि च मूर्खश्च सप्त सुप्तान् बाधयेत्" नीतिसारः ।

सुप्तघातक त्रि० ६त० । हिंस्रे त्रिका० ।

सुप्तजन पु० सुप्तो जनो यत्र । १अर्द्धरात्रे जटा० । कर्म० २निद्रित लोके च ।

सुप्ति स्त्री स्वप–क्तिन् । १शयने २निद्रायाम् ३स्वप्ने च "करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम्" नैष०, ४स्पर्शताया ५विश्रम्भे मेदि० ।

सुप्रतिभा स्त्री सुष्ठु प्रतिभा यस्याः ५ब० । १सुरायाम् मा०

च० । १उत्तरप्रतिष्ठाया वृत्तौ । ६व० । ३तद्वति त्रि० ।

सुप्रतिष्ठा स्त्री प्रा०स० । १प्रशंसायाम् । ६व० २तद्वति त्रि० । ३पञ्चाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री । "प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका" छ०र० । [राजनि० । ४प्रशंसिते त्रि० ।

सुप्रतिष्ठित पु० सु+प्रति+स्था-क्त प्रसवट्टक्षे । १उदुम्बरवृक्षे

सुप्रतीक पु० सुष्ठु प्रतीक यस्य । ईशानकोणस्थिते दिग्गजे अमरः । २शिवे ३कामे च ४सुन्दराङ्गे त्रि० । प्रा०स० । ५सुन्दरे अङ्गे न० ।

सुप्रभा स्त्री सुष्ठु प्रभा यस्याः । १वह्निजिह्वाभेदे तन्त्र० २बाकुच्या राजनि० । ३सुन्दरदीप्तियुते त्रि० । प्रा० स० । ४शोभनायां दीप्तौ स्त्री ५शुक्लवर्णे हेमच० । ६सरस्वतीनदीभेदे स्त्री सरस्वतीशब्दे ५२४९ पृ० दृश्यम् ।

सुप्रभात न० प्रा० स० । १शुभसूचकप्रातःकाले २तत्र पाठ्य-माङ्गल्यवाक्ये च । [श्वासपाटवयुक्ते हेमच० ।

सुप्रयुक्तशर पु०सुप्रयुक्तः शरो येन । शीघ्रहस्ते बाणमोचने

सुप्रयोगविशिख पु० सुष्ठु प्रयोगो निक्षेपो यस्य तादृशो विशिखो यस्य । शीघ्रहस्ते बाणमोक्षणशीघ्रताप्रयोगपाटव-युक्ते भरत ।

सुप्रलाप पु० सु+प्र+लप-घञ् । सुवचने अमरः ।

सुप्रसन्न पु० सु+प्र+सद्-क्त । १कुबेरे शब्दच० । २अतिप्रसाद-युक्ते त्रि० । स्वार्थे कन् । कृष्णार्जके पु० राजनि० ।

सुप्रसरा स्त्री सु+प्र+सृ-अच् । प्रसारिण्या लतायाम् राजनि० । २विस्तारयुक्ते त्रि० ।

सुप्रसाद पु० सुखेनानायासेन प्रसादो यस्य । १शिवे त्रिका० प्रा०स० । २सुन्दरप्रसन्नतायाम् ।

सुफल पु० सुष्ठु फलमस्य । १दाडिमे २बदरे ३मुद्गे ४कर्णिकारे राजनि० । ५कपित्थे शब्दच० ६सुन्दरफलयुते त्रि० । ७इन्द्रवारुण्या ८कुष्माण्ड्या ९कदल्या १०कपिलद्राक्षायां ११कासमर्दे स्त्री राजनि० ।

सुफेन न० प्रा० स० । समुद्रफेने राजनि० ।

सुबन्ध पु० सुखेन बध्यतेऽसौ बन्ध-घञ् । तिलवृक्षे शब्दच० ।

सुभग पु० सुष्ठु भगः माहात्म्यादिः यस्य । १चम्पके २अशोके ३रक्ताम्लाने ४टङ्कणे च राजनि० ५सुदृश्ये ६प्रिये मेदि० । ७शोभनैश्वर्ययुक्ते च त्रि० । दकैवर्त्तीमुस्तायां ९शाल-पर्ण्याम् १०हरिद्रायां ११नीलदूर्वायां १२तुलस्यां १३प्रियङ्गौ १४कस्तूर्याम् १५स्वर्णकदल्यां स्त्री राजनि० । १६वन-मल्लिकायां शब्दर० १७पतिप्रियायां स्त्रियां च स्त्री । सुभगाया अपत्यं ढक् इमङ्च । सौभागिनेय तदपत्ये पु स्त्री० ।

सुभगम्भावुक त्रि० असुभगः सुभगो भवति भू-कुञर्थे खु-कञ् मुम च । प्रियम्भविष्णौ सि०कौ० । [अमरः ।

सुभगासुत पु० सुभगायाः पतिप्रियायाः सुतः । सौभागिनेये

सुभङ्ग पु० सुखेनानायासेन भज्यते निःसारत्वात् सु+भञ्ज-कर्मणि घञ् । नारिकेलवृक्षे शटा० ।

सुभट पु० प्रा०स० । सुन्दरयोद्धरि ।

सुभद्र पु० सुष्ठु भद्रं यस्मात् । १विष्णौ शब्दमा० । ६ब० । २राजभेदे हेमच० ३शोभनमङ्गलयुते त्रि० । ४श्यामा-लतायाम् स्त्री शब्दच० । ५श्रीकृष्णस्य भगिन्याञ्च स्त्री । कप् । सुभद्रक देवरथे शब्दर० बिल्ववृक्षे च पु०शब्दच० ।

सुभद्राणी स्त्री सुभद्रं सुमङ्गलमानयति आ+नी-ड गौरा० ङीष् णत्वम् । त्रायन्तीलतायाम् रत्नमा० ।

सुभद्रेश पु० ६त० । अर्जुने हेमच० । सुभद्रापत्यादयोऽप्यत्र ।

सुभाञ्जन पु० सुष्ठु भाति भा-क कर्म० । शोभाञ्जनवृक्षे द्विरूपकोषः । [प्रचुरान्नयुते देशकालादौ ।

सुभिक्ष त्रि० सुखेन लभ्या भिक्षा यत्र पर्याप्तान्नत्वात् ।

सुभिक्षा स्त्री सुष्ठु भिक्ष्यते याच्यतेऽसौ सु+भिक्ष-अ । धातु-पुष्पिकायाम् (धाइफुल) अमरः ।

सुभीरक पु० सुष्ठु भीः सुभीः तामीरयति विरञ्चिषम् ईर-एवुल् । पलाशवृक्षे त्रिका० ।

सुभूति पु० सुष्ठु भवति सु+भू-क्तिच् । १पक्षिविशेषभेदे प्रा०स० । २सुन्दरविभूतौ स्त्री । ६ब० । ३तद्वति त्रि०कप् । ४बिल्व-वृक्षे पु० राजनि० । [चक्रवर्त्तिभेदे हेमच० ।

सुभूम पु० सुष्ठु भूमिरस्य अच्समा० । कार्त्तवीर्ये त्रिकाण्ड०

सुभृश न० सुष्ठु भृशम् । १अतिशये दार्ढ्ये । २तद्वति त्रि० ।

सुभ्रु(भ्रू) स्त्री सुष्ठु भ्रुर्यस्याः वा ऊङ् । १नार्याम् २सु-न्दरभ्रुयुक्ते त्रि० ।

सुम न० सुष्ठु मीयतेऽदः सु+मा-घञर्थे क । १पुष्पे भरत । सु-मक् । २चन्द्रे ३कर्पूरे ४नभसि च पु० उणा० ।

सुमङ्गला स्त्री सुष्ठु मङ्गलं यस्याः ५ब० । (मालकङ्गनी) इति ख्याते रत्नमा० । २सुमङ्गलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "सु-मङ्गलीरियं वधूः" इति श्रुतिः ।

सुमति त्रि०सुष्ठु मतिर्यस्य । १शोभनबुद्धियुते २कल्किमातरि विष्णुयशस् पत्न्यां स्त्री । ३अर्कसुमातरि च स्त्री हेमच० । प्रा०स० । ४सुन्दरायां बुद्धौ स्त्री । [इक्ष्वे त्रिका० ।

सुमदन पु० सुष्ठु मदयति कामिजनान् मद्-णिच्-ल्यु । आम्र-

सुमदात्मजा स्त्री सुमद आत्मजं इवास्याः । अप्सर सु त्रिका०

सुमधुर न० प्रा०स० । १अत्यन्तप्रियवाक्ये अमरः २अत्यन्त

वाक्ये च । २अतिमधुरस्वरे ३तद्युक्ते त्रि०४जीवशाके पु० राजनि० । [शब्दमा० ५मनोहरे त्रि० शब्दर०।

सुमन पु० सुष्ठु मन्यते मन-अच् ।१गोधूमे अमर० ।२धुस्तूरे

सुमनःपत्रिका स्त्री सुमनस जात्या इव पत्रमस्याः कप् अत इत्वम् । जातीपत्रिकायाम् राजनि० ।

सुमनःफल पु० सुष्ठु मनो यस्मात् तादृक् फलमस्य । १क-पित्थे शब्दच० । ६त०। २जातीफले न०।

सुमनस् न० सुष्ठु मनो यस्मात् यस्य वा । १पुष्पे अमर० । ब०व०इत्यन्ये "किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः" इति रघगङ्गाधरः । २मालत्यां स्त्री अमर ३प्रशस्तचित्तयुक्ते त्रि०। प्रा० स० । ४प्रशान्ते मनसि न० । ६ब० । ५देवे पु०अमर ।६पण्डिते मेदि० ७पूतिकरञ्जे शब्दमा० ८निम्बे ६महाकरञ्जे १०गोधूमे ११शतपत्र्यां स्त्री राजनि० ।

सुमना स्त्री सुष्ठु मन्यते मन-अच् । मालतीवृक्षे शब्दर० ।

सुमनोरजस् न० ६त० । पुष्परजसि परागे अमरः ।

सुमन्तु पु० सु+मन+तुन् । १अथर्ववेदाध्यायिनि व्यासशिष्ये मुनिभेदे "अथर्वाङ्गिरसामासीत् सुमन्तुर्दारुणो मुनिः" भाग०१।४अ०। अतिशयितो मन्तुरपराधोऽस्य ।२अत्यन्ताप-राधयुते त्रि० । ३दशरथसारथौ रामा०। ४कश्यपस्य कुलोद्भवे त्रि०। ......

स्योदभ्रातरि कल्किपु० ।

सुमित्रा स्त्री १लक्ष्मणमातरि दशरथपत्नीभेदे । २सुन्दर-मित्रयुक्ते त्रि० । ३अर्हद्भेदे पु० हेमच०। ४सुरथराजपुत्रे नृपभेदे विष्णु पु० । ४अं०२२अ० ।

सुमुख पु० सुष्ठु सुखमस्मात् यस्य वा । १शाकभेदे २गणेशे ३नागभेदे ४गरुडपुत्रभेदे च शब्दर०। ५पितामहे ७बर्बरे वनबर्बरिकायाञ्च राजनि० । ८सुप्रसन्नवदने १०मनोहरे च त्रि० । स्त्रियां ङीप । ११मखशतभेदे शब्दर० ।

सुमुष्टि पु० सु+मुष-कर्त्तरि क्तिच् । विषमुष्टिक्षुपे राजनि०।

सुमूल पु०सुष्ठु मूलमस्य । १श्वेतशोभाञ्जने राजनि०।२शाल-पर्ण्यां ३पृश्निपर्ण्यां च स्त्री राजनि० टाप् । ४सुन्दर-मूलयुक्ते त्रि० । स्वार्थे कन् । गर्जरे न० राजनि० ।

सुमेखल पु० सुष्ठु मेखला यस्मात् ५ब०। १मुञ्जतृणे राजनि० ६ब० । २सुन्दरमेखलान्विते त्रि० ।

सुमेधस् स्त्री सुष्ठु मेधा यस्याः ५ब०असिच्समा०। १ज्यो-तिष्मत्यां लतायाम् । ६ब०। २सुन्दरमेधायुक्ते त्रि०मेदि०।

सुमेरु पु० प्रा० स० । १पर्वतभेदे अमर० । जम्बुद्वीपशब्दे ३०४५ पृ० दृश्यम् । २जपमालाबीजमाल्यगुटिकायाञ्च तन्त्रम् ।

सुम्लुसुक पु० कर्पूरके शब्दच० । [वासिनि पु० त्रिका० ।

सुम्भ(म्भ) पु० शुम्भ-अच् पृषो० । १देशभेदे शब्दर० २तद्देश-

सुयामुन पु० यमुनाया इदम् सुष्ठु यामुनं प्रियत्वेनास्त्यस्य अच् । १विष्णौ २वत्सराज ३प्रासादविशेषे ४पर्वतभेदे हेमच० । ४मेघभेदे च मेदि० ।

सुयोधन पु० सुखेन युध्यतेऽसौ सु+युध-युच् । धृतराष्ट्र राजपुत्रभेदे दुर्योधने त्रिका०। [२सूर्ये ३पण्डिते च।

सुर पु० सुष्ठु राति ददात्यभीष्टं सु+रा-क । १देवे अमर० ।

सुरकृता स्त्री ३त० । १गुडूच्याम् राजनि० २देवनिर्मिते त्रि०

सुरतक पु० सुरक्त इव कायति कै-क । १कोषाम्रे २स्वर्ण-गैरिके च राजनि० ।

सुरगुरु पु० ६त० । बृहस्पतौ त्रिका० ।

सुरग्रामणी पु० सुराणां ग्रामणी नेता । इन्द्रे त्रिका० ।

सुरङ्ग न० सुष्ठु रङ्गो यस्मात् ५ब० । १हिङ्गुले २पत्तङ्गे (वर्षकमाटि)प्रा०स०।३नागरङ्गे ४गर्त्तभेदे (सिँध) च पु० राजनि० । [राजनि० ।

सुरङ्गधातु पु० सुष्ठु रङ्गो रञ्जनं यस्मात् ५ब० कर्म०। गैरिके

सुरङ्गा स्त्री सु-अङ्गच् नि० (सिँध) अर्थे हला० । २कैवर्त्तिकायाम् राजनि० ।

सुरङ्गिका स्त्री सुष्ठु रङ्गा रञ्जनं यस्याः ५ब० कप् अत इत्वम् । १मूर्वायाम् राजनि० ।

सुरङ्गी स्त्री सुष्ठु रङ्गो यस्याः ५ब० गौरा० ङीष् । १काक-नासायाम् राजनि० । २रक्तशोभाञ्जने रत्नमा० ।

सुरज्येष्ठ पु० ७त० । चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः ।

सुरञ्जन पु० सुरञ्जयति सु+रञ्ज-णिच्-ल्यु । गुवाके त्रिका०

सुरत न० सु+रम-भावे क्त । १स्त्रीपुंसयोः सङ्गमरूपे रमण-भेदे मेदि०। सु-रम-कर्त्तरि क्त । २अत्यन्तरते त्रि० ३द-यालौ धारसुन्दरी ।

सुरतताली स्त्री सुरतं तालयति तल-णिच्-अण् गौरा० ङीष् । १दूत्यां २शिरोमाल्ये च मेदि० ।

सुरता स्त्री सुराणां समूहः भावो वा तल् ।१देवसमूहे २देवत्वे च मेदि०। सु+रम-क्त । ३अत्यन्तरतायां स्त्रियां स्त्री ।

सुरताङ्ग पु० सुरतस्याङ्गमत्र । सुरपुन्नागे राजनि०।

सुरतोषक पु०६त०। १कौस्तुभमणौ शब्दर०। २देवतोषके त्रि०

सुरथ पु० सुष्ठु रथोऽस्य । चन्द्रवंश्ये नृपभेदे "सुरथो नाम राजाऽभूत्" देवीमा०। २सुन्दररथयुक्ते त्रि० ।

सुरदारु न० सुरप्रियं सुरलोकपर्य्यन्तमुच्छ्रितं वा उन्नतात् दारु । देवदारुवृक्षे रत्नमा०।

सुरदीर्घिका स्त्री सुराणां दीर्घिकेव । गङ्गायाम् अमर० सुरवाप्यादयोऽप्यत्र ।

सुरदुन्दुभी स्त्री सुराणां दुन्दुभीशब्दादकत्वात् । तुलस्याम् राजनि० । [राजनि० ।

सुरद्रुम पु० सुरप्रियो द्रुमः । १देवदारुणि २देवनले च

सुरद्विष् पु० सुरान् द्वेष्टि द्विष–क्विप् । १असुरे अमरः २देवद्वेष्टरि त्रि० ।

सुरधनुस् न० ६त० । इन्द्रधनुषि जटाधरः ।

सुरधूप पु० सुरप्रिया धूपः । राले (धुना) राजनि० । [ऽप्यत्र

सुरन(ण)दी स्त्री ६त० णत्वम् । गङ्गायां सुरधुन्यादयो-

सुरनन्दा स्त्री नदीभेदे शब्दर० ।

सुरनाल पु० सुरप्रियं नालमस्य । देवनलवृक्षे राजनि० ।

सुरनिम्नगा स्त्री ६त० । गङ्गायाम् अमरः ।

सुरनिर्गन्ध न० सुरेषु निर्गन्धम् । पत्रके राजनि० ।

सुरपति पु० ६त० । इन्द्रे अमरः सुरेशादयोऽप्यत्र ।

सुरपथ पु० सुराणां पन्था इव गत्याधारत्वात् अच्समा० । आकाशे हेमच० । [राजनि० ।

सुरपर्ण न० सुरप्रियं पर्णमस्य । सुगन्धिके ओषधिभेदे

सुरपर्णिक पु० सुरप्रियं पर्णं शाक० तदस्त्यस्य ठक् । १सुरपुन्नागे राजनि० २पुन्नागे स्त्री हेमच० । [राजनि०

सुरपर्णी स्त्री सुरप्रियं पर्णं यस्या ङीप् । पलाशीवृक्षे

सुरपादप पु० ६त० । कल्पवृक्षे सुरवृक्षादयोऽप्यत्र ।

सुरपुन्नाग पु० सुरप्रियः पुन्नागः । पुन्नागभेदे राजनि० ।

सुरपुरी स्त्री ६त० । अमरावत्यां त्रिका० सुरनगर्य्यादयोऽप्यत्र

सुरप्रिय पु० ६त० । १अगस्त्यवृक्षे राजनि० । २वृहस्पतौ ३इन्द्रे च । ४जात्यां ५स्वर्णकदल्याञ्च स्त्री राजनि० ।

सुरभि न० सु+रभ–इन् । १स्वर्णे २गन्धाश्मनि च शब्दर० ३सुन्दरे ४साधुगन्धे पु०धरणिः ५सुगन्धे अमरः ६चम्पके ७जातीफले ८वसन्ते ऋतौ मेदि० "स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैरिति" माघः । ९शमीवृक्षे १०कदम्बे ११बकुलपुष्पे १२गन्धतृणे १३वकुलवृक्षे १४राले राजनि० । १५चैत्रे मासि १६पलिङ्कते धरणिः १७गन्धफले पु० शब्दर० ।१८शल्लक्यां १९रुद्रजटायां २०मातृकाभेदे २१गवि २२सु(सु)रायां स्त्री मेदि० २३वनमालिकायां २४सुवर्णा २५प्राच्यां स्त्री राजनि० २६पृथिव्यां २७गवां मातरि च स्त्री वा ङीप् ।२८सुगन्धयुक्ते २९मनोहरे त्रि० मेदि० ३०विख्याते ३१धीरे च त्रि० धरणिः । सुरभिश्च कश्यपपत्नीभेदः। "सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा" हरिव० ३अ० कश्यपपत्नीकथने । तस्याश्च द्वे कन्ये रोहिणी गन्धर्वी च तथा दुहितरौ राजन् ! सुरभेर्व्यजायत । रोहिण्यौ चैव भद्रा तु गन्धर्वी च रजस्वलाम् । रोहिण्यां जज्ञिरे गावः गन्धर्व्यां वाजिनः सुराः" भा० आ० ६६अ० तस्याश्च रोहिण्याख्यगोमातृजननात् गोमातृत्वेन । ब्रह्मवै० प्र० ४४अ० "गवामधिष्ठातृदेवी गवामाद्या गवां प्रसूः । गवां प्रधाना सुरभी गोलोके सा समुद्भवा" इति तदाद्युत्पत्त्युक्तम् । सर्वतः स्त्रियां वा ङीप् । [कदल्या वृक्षे राजनि० ।

सुरभिका स्त्री सुरभि+स्वार्थे क । (चाँपाकला) स्वर्ण

सुरभित्वच् स्त्री सुरभिः त्वक् यस्याः । स्थूलैलायां राजनि०

सुरभिदारु पु० सुरभि दारु यस्य । सरलवृक्षे राजनि० ।

सुरभिपत्त्रा स्त्री सुरभि पत्त्रमस्याः । १जम्बूवृक्षे २राजजम्बूवृक्षे च राजनि० । [पिनि) शब्दर० ।

सुरभिवल्कल न० सुरभि वल्कलमस्य । १गुडत्वचि (दार-

सुरभिस्रवा स्त्री सुरभि स्रवो निष्यन्दो यस्याः । सल्लक्याम् राजनि० सुरभिस्रवाप्यत्र ।

सुरभूरुह पु० सुरप्रियः भूरुहः देवदारुवृक्षे भावप्र० ।

सुरमृत्तिका स्त्री सुरप्रिया मृत्तिका । तुवर्य्याम् (वर्णकमाटि) राजनि० ।

सुरमेदा स्त्री सुरप्रियो मेदोऽस्याः । महामेदायाम् राजनि०

सुरर्षि पु० सुरप्रिय ऋषिः । नारदादिषु ऋषिषु अमरः । ऋषिशब्दे १४५२पृ० दृश्यम् ।

सुरलता स्त्री सुरप्रिया लता । महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०

सुरला स्त्री सुरान् लाति सेवकत्वेन ला–क । १गङ्गायां हारा० । २सुरलाख्ये नदीभेदे शब्दर० ।

सुरलोक पु० सुराणां लोकः वासस्थानादि । १स्वर्गे अमरः । सुरभुवनादयोऽप्यत्र । [अमर ।

सुरवर्त्मन् न० सुराणां वर्त्मेव गत्याधरत्वात् । आकाशे

सुरवल्लभा स्त्री ६त० । श्वेतदूर्वायाम् राजनि० ।

सुरवल्ली स्त्री सुरप्रिया वल्ली । तुलस्याम् राजनि० ।

सुरवैरिन् स्त्री ६त० ।१असुरे शब्दर० । २सुरविरोधिनि त्रि० सुररिपुवधकतयोऽप्यत्र ।

सुरशत्रु पु० ६त० । असुरे हेमच० ।

सुरशाखिन् पु० ६त० । कल्पवृक्षे जटा० ।

सुरश्रेष्ठा स्त्री सुरेषु श्रेष्ठा । ब्राह्म्यां राजनि० ।

सुरस न० सुखेन रस्यते सु+रस–घञर्थे कर्मणि–क । १बोले २तचे ३गन्धतृणे ४सिन्धुवारे पु० शब्दर० । ५भोदरए

राजनि० । भा० व० । ६स्वादौ रसे । ६ब० । ७सुस्वादु-रसयुक्ते त्रि०। ८तुलस्यां पुंस्त्री० । ९रास्नायां १०नाग-मातरि स्त्री मेदि०। ११निश्रेण्यायां शब्दच० १२माहेन्द्र्यां रत्नमा० १३महाशतावर्य्यां च स्त्री राजनि०। नाग-माता च कश्यपपत्नीभेदः । "अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खसा" तत्पत्नीकथने हरिवं० ३अ० । "सुर-सायाः सहस्रन्तु सर्पाणाममितौजसाम् । अनेक-शिरसां तद्वत् खेचराणां महात्मनाम्" । तत्राध्याये तस्या नागमातृत्वमुक्तम् । "सुरसाऽजनयन्नागान् बहून् पुत्रांश्च पन्नगान्" भा० आ० ६६अ० । तेनानेकशिरः नागमा-तृत्वं सुरसायाः कद्र्वास्तु सर्पमातृत्वमिति भेदः ।

सुरसाष्ट पु० सुरसाभिरष्टः व्याप्तः अश-व्याप्तौ कर्म्मणि क्त । "निर्गुण्डी तुलसी ब्राह्मी बृहती कण्टकारिका । पुन-र्नवेति मुनिभिः सुरसाष्टः प्रकीर्त्तितः" शब्दचन्द्रिकोक्ते तत्तभेदव्याप्ते औषधभेदे । [गिनीभेदे तन्त्रसा० ।

सुरसुन्दरी स्त्री सुरप्रिया सुन्दरी । १मेनकाद्यप्सरःसु २योः

सुरा स्त्री सुर-क सु-रक् वा । १मद्ये २चषके च मेदि० । सुरा च मद्यभेदः मद्यशब्दे ४७२६ पृ० दृश्यम् । सोमामष्टीशब्दे वैदिकमार्गेण तदभिषवप्रकारादिर्दृश्यः ।

सुराकर पु० सुराया आकरः । मद्योत्पत्तिस्थाने ।

सुराचार्य्य पु० ६त० । वृहस्पतौ अमरः ।

सुराजक सुष्ठु राजते राज-ण्वुल् । १भृङ्गराजे शब्दच० । ६ब० कप् । सुन्दरराजान्विते त्रि० ।

सुराजन् पु० सुष्ठु पूजितो राजा न टच्समा० । १सुन्दरे राजनि० ६ब० । २सुन्दरराजस्वामिके देशे त्रि० ।

सुराजीविन् पु० सुरां सुरासम्पादनमाजीवति आ+जीव णिनि । शौण्डिके हेमच० ।

सुराप त्रि० सुरां पिबति पा-क । १मद्यपानकारके "सु-रापः श्यावदन्तकः" इति शाता० । [दयोऽप्यत्र

सुरापगा स्त्री ६त० । गङ्गायाम् जटा० । सुरतरङ्गिण्या-

सुरापान(ण) न० सुरा पीयतेऽनेन पा-करणे ल्युट् वा णत्वम् । १चषके (चाटनी) सुरायाः पानं येषां णत्वम् ।२प्राच्यदेशस्थे जने पु०शब्दच०। भावे ल्युट् । ३तत्पाने न० वा णत्वम् । [सुरापाणोऽप्यत्र

सुराभाग पु०सुराया भागः अग्रभागः । सुरामण्डे शब्दच०

सुरामण्ड पु० ६त० । सुराया अग्रभागे अमरः

सुरारि पु० ६त० । असुरे शब्दर० ।

सुरारिहन्तृ पु० सुराणामरिं हन्ति हन-तृच् । विष्णौ ।

सुरार्ह न० सुरान् देवानर्हति अर्ह-अच् । हरिचन्दने राजनि० ।

सुरालय पु० ६त० । १सुमेरुपर्वते अमरः । २स्वर्गस्थाने च ।

सुराष्ट्र पु० ६ब० । देशभेदे (सुरट) । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । सौराष्ट्र पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि जने तद्भूमे च बहुषु अणो लुक् । तत्र भवः अण् । तद्देशभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सुराष्ट्रज न० स्त्री० सुराष्ट्रदेशे जायते जन-ड । १तुवरिका-याम् अमरः २कृष्णमुद्गे राजनि० । ३विषभेदे च पु० शब्दच० । ४तद्देशजातमात्रे त्रि० ।

सुराह्व पु० सुरपूर्विका आह्वा यस्य सुरान् आह्वयति गन्धेन वा आ+ह्वे-क वा । १देवदारुवृक्षे शब्दर० । २मरुवके ३हरिद्रावृक्षे च राजनि० ।

सुरुङ्ग पु० सु+रुज-अङ्गच् पृषो० । १शोभाञ्जनवृक्षे शब्दर० । २सुरङ्गायां (सिंध) स्त्री-जटा० ।

सुरुङ्गाहि पु० सुरुङ्गायामहिरिव । सन्धिचौरे शब्दर० ।

सुरूप न० सुन्दरं रूपमस्य । १तूले राजनि० । २सुन्दररूपयुते त्रि० सुरूपाश्च प्रसिद्धतया कतिचित् कविक० उक्ता यथा "सुरूपाश्चैव विख्याता नकुलश्च पुरूरवाः । कामदेवश्च शाम्बश्च विख्याता अश्विनौ तथा । मदनसुन्दरः सुरूपेषु लोकेषु स मता इमे" ३पण्डिते पु०जटा० । ४भार्ङ्गीपर्ण्यां ५भार्य्यायाम् च स्त्री राजनि० प्रा०स० । ६सुन्दरे रूपे न० ।

सुरूहक पु० सु+रुह-कुन् पृषो० । गर्दभाख्ये हेमच० ।

सुरेज्य पु० इज्यते पूज्यते यज-क्यप् ६त० । १बृहस्पतौ २तुलस्यां स्त्री राजनि० ।

सुरेन्द्र पु० सुरेषु इन्द्र ऐश्वर्य्ययुतः । सुरराजे इन्द्रे ।

सुरेन्द्रजित् पु० सुरेन्द्रं जितवान् जि-भूते क्विप् । गरुडे तत्कथा भा० आ० २२अ० दृश्या ।

सुरेभ न० सु+रेभ-अच् । रङ्गे धातौ (रांग) त्रिका० ।

सुरेवट पु० सुष्ठु रेवट सु+रेव-अटन् वा । राजपूगे त्रिका० ।

सुरेश्वर पु० सुराणामीश्वरः । १रुद्रे जटा० २इन्द्रे च । ३स्वर्गगङ्गायां स्त्री शब्दर० ४दुर्गायाञ्च ङीप् ।

सुरेष्ट पु० ६त० । १शाले वृक्षे २सुरपुन्नागे ३ब्रह्मदार्वाम् ४मुरायां स्त्री राजनि० ।

सुरोत्तम पु० सुरेषूत्तमः । १सूर्य्ये २देवश्रेष्ठे त्रि० ।

सुरोत्तर पु० सुरेषु तत्पूजनेषूत्तरः श्रेष्ठः । चन्दने शब्दच० ।

सुरोद पु० सुरेव उदकमस्य उदादेशः । सुरासमुद्रे जटा० ।

सुलभ त्रि० सुखेन लभ्यते सु+लभ-कर्म्मणि । १अना-

यावनाम्ले २माषपर्ण्यां ३धूम्रपत्रायाञ्च स्त्री राजनि०।

सुलोचन पुंस्त्री० सुष्ठु लोचनमस्य। १हरिणे राजनि० स्त्रियां ङीष्। २सुन्दरनेत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां बह्वच्कत्वात् टाप्।

सुलोमशा स्त्री सुष्ठु लोमानि सन्त्यस्याः श। काकजङ्घावृक्षे राजनि०। २सुलोमयुक्ते त्रि०।

सुलोमा स्त्री सुष्ठु लोमान्यस्याः डाप्। १ताम्रवल्ल्याम् २मांसच्छदायाञ्च राजनि०।

सुलोहक न० प्रा०स०। पित्तले हेमच०।

सुलोहिता स्त्री प्रा०स०। १अग्निजिह्वाभेदे मुण्ड०। २सुरक्तवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च।

सुवक्त्र पु० सुष्ठु वक्त्रं सेवनात् यस्मात्। १वनबर्बर्य्याम् राजनि०। ६ब०। २सुन्दराननयुक्ते त्रि०। प्रा०स०। ३सुन्दरे मुखे न०

सुवचन न० सु+वच-भावे ल्युट्। १सुप्रलापे शोभनोक्तौ अमर०। सूच्यतेऽसौ सु+वच-कर्मणि ल्युट् ङीप्। २शुभसूचन्याम् देवीभेदे स्त्री। [सुन्दरवचने न०।

सुवचस् त्रि० सुष्ठु वचोऽस्य। १वाग्मिनि जटा०। प्रा०स०।

सुवन पु० सु-क्यु। १सूर्य्ये २यज्ञे च उणादिको० प्रा०स०। ३रम्ये वने न०। [क्षारे राजनि०।

सुवर्चक पु० सुष्ठु वर्च्चयति सु+वर्च-णिच्-ण्वुल्। सर्जिका-

सुवर्चला स्त्री सुष्ठु वर्च्चयति सु+वर्च-णिच्-कलच्। १सूर्य्य-भार्य्यायाम् त्रिका०। २अतस्याम् रत्नमा०। ३आदित्यभक्तायां ४ब्राह्म्याञ्च राजनि०। अच्। सुवर्च देशभेदे पु०

सुवर्चिक पु० सुवर्च देशभेद अस्त्यस्याकरत्वेन ठन्। १सर्जिक्षारे २लसुकायां स्त्री राजनि०।

सुवर्चिन् पु० सु+वर्च-णिच्-णिनि। सर्जिकाक्षारे राजनि०

सुवर्ण न० सुष्ठु वर्णोऽस्य। १स्वनामख्याते धातुभेदे अमर० २हरिचन्दने मेदि०। ३स्वर्णगैरिके रत्नमा० ४धने हेमच०। ५नागकेशरे राजनि०। "कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसङ्ख्यम्" इत्युक्ते कर्षमिते ६काञ्चने पु० लीला०। ७यज्ञभेदे ८धुस्तूरे ९कर्णगुग्गुलौ च पु० राजनि०। सुष्ठु वर्णो रूपमक्षरं वास्य। १०सुरूपे ११सुन्दराक्षरयुक्ते च त्रि०। "न सुवर्णमयी तनुः परं ननु वागपि तावकी तथा" नैष०। १२कर्षपरिमाणे वैद्यक०।

अग्निरेतस्शब्दे ५९ पृ० कनकशब्दे च १६४४ पृ० सुवर्णधातूत्पत्तिगुणादिकं दृश्यम्।

तस्य शोधनमारणप्रकारादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"तत्र प्रारभ्य लोहानां सुवर्णात्, दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमाभम्। तारशुल्बोज्झितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत् (सत् उत्तमम्) छेदे तु कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम्। दाहे छेदेऽसितं श्वेत कषे त्याज्यं स्फुटं मृदु। दलं (दोयत) इति लोके स्फुट यद् घनाहत स्फुटति। शोधनविधिः "पत्रीकृतपत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा। एवं हेम्नः परेषाञ्च धातूनां शोधनं भवेत्"। अशुद्धस्य दोषः "बलं च वीर्यं हरते नराणां रोगव्रजं पोषयतीह काये। असौख्यकार्य्येव सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्य्यात्। स्वर्णस्य मारणविधिः "स्वर्णस्य द्विगुणं सूतमम्लेन सह मर्दयेत्। तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम्"। स्वर्णस्य पतितमूतपत्रस्य। गन्धम् गन्धकचूर्णम्। "गोलकञ्च ततो रुद्ध्वा शरावदृढसम्पुटे। त्रिंशद्वनो-पलैर्दद्यात् पुटान्येवं चतुर्दश। निरुत्थं जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः"। रुद्ध्वा सन्धिकुड्मलचिक्कण-मृत्तिकया वनोपल (गोघठाः इति लोके) निरुत्थं यत् पुनर्न जीवति। अथान्यप्रकारः "काञ्चने गलिते नागं षोडशांशेन निःक्षिपेत्। चूर्णयित्वा तथाम्लेन दृढां कृत्वा तु गोलकम्। गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम्। शरावसंपुटे धृत्वा पुटेत् त्रिंशद्वनोपलैः। एवं सप्तपुटैर्हेम निरुत्थं भस्म जायते"। अत्रापि पूर्ववद्गन्धः। अन्यच्च "काञ्चनाररसैर्वा समसूतकगन्धयोः। कज्जलीं हेमपत्राणि लेपयेत् समया तया"। समया हेमपत्रसमया "काञ्चनाररसं कल्कैर्मूषायुग्मं प्रकल्पयेत्। धृत्वा तत्सम्पुटे गोलं मल्लुषासम्पुटे च तत्। निधाय सन्धिरोधञ्च कृत्वा संशोष्य गोलकम्। वह्निं खरतरं कुर्य्यात् दद्यात् पुटत्रयम्। निरुत्थं जायते भस्म सर्वकर्मसु योजयेत्। काञ्चनारप्रकारेण लाङ्गली हन्ति काञ्चनम्"। लाङ्गली (करिहारी) "ज्वालामुखी तथा हन्यात् तथा हन्ति मनःशिला। शिलासिन्दूरयोश्चूर्णं समयोरर्कदुग्धकैः। सप्तधा भावनाम् दद्यात्क्षेपयेच्च पुनः पुनः। ततस्तु गलिते हेम्नि कल्कोऽयं दीयते समः। पुनर्धमेदतितरां यथा कल्को विलीयते। एवं वेलात्रयं दद्यात् कनकं भस्मतां व्रजेत्"। एवं मारितस्य सुवर्णस्य गुणाः "सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम्। स्वादु तिक्तं च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम्। पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम्। हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत्। विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोष

षोडशद्वयवर्णं तद्युतौ सखे। आनतमू। द्वादशवर्णं सुवर्णं मूर्छितयो स्वर्णमाने मे।

न्यासः १६ १०

० ०

स्वाध्यो वर्णः १२ कल्पितमिष्टम्।

अस्मै सुवर्णमाने १६ १०

२ ४

अथवा द्विकेनेष्टेन १६ १०

४ ८

अष्टेनेष्टेन या १६ १०

१ २

सुवर्णगैरिक सुवर्णमिव पीतं गैरिकम्। (वर्णकमाटि) गैरिकभेदे राजनि०। "गैरिकं मधुरं पीतं कषायं व्रणरोपणम्। विस्फोटार्शोऽग्निदाहघ्नं चर स्वर्णादिकं शुभम्" राजनि० तद्गुणा उक्ताः।

सुवर्णजीविक पुंस्त्री० सुवर्णं तत्क्रयविक्रयौ जीविका यस्य। सुवर्णवणिजि जातिभेदे स्त्रियां ङीष्। तज्जन्मकथा "गान्धिकः शाङ्खिकश्चैव कांस्यको मणिकारकः। सुवर्णजीविकश्चैव पञ्चैते वणिजः स्मृताः"। "अम्बष्ठात् रजपुत्र्यान्तु जायते गान्धिको वणिक्। गन्धचन्दनधूपादिक्रयविक्रयकारकः। गान्धिकात् रजपुत्र्यान्तु संजातः शाङ्खिको वणिक्। शङ्खं दत्त्वा मुनेः पल्यै शङ्खजीवी प्रकीर्त्तितः। शाङ्खिकात् गान्धिकाज्जातः कांस्यकाद्योपजीविकः। शाङ्खिकात् कांस्यकन्यायां मणिकार प्रजायते। कांस्यकाराच्च माणिक्यात् सुवर्णजीविको ऽभवत् परापरजातिभाषा। तस्य पातित्यकारण ब्रह्मवै० ब्रह्मख० १०अ० उक्तं यथा "कश्चिद् वणिग्विशेषश्च ससर्ज स्वर्णकारिणः। स्वर्णचौर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः।" [मल्लाम् राजनि०।

सुवर्णनकुली स्त्री० सुवर्णमिव पीता नकुली। महाज्योतिष्मत्याम्।

सुवर्णपुष्प पु० सुवर्णमिव पुष्पमस्य। राजतरुणीदले राजनि०

सुवर्णप्रसर न० सुवर्णस्य प्रसर इव यत्र। एलवालुके वैद्यक०।

सुवर्णवणिज् पु० सुवर्णस्य वणिक् क्रयविक्रयादिकर्त्ता। जातिभेदे (सोनारवेणे)। स्वर्णवणिक्सुवर्णजीविकशब्दे दृश्यम्।

सुवर्णबिन्दु पु० सुवर्णस्य बिन्दुर्यत्र। विष्णौ हेमच०।

सुवर्णयूथी स्त्री० सुवर्णमिव पीता यूथी। पीतवर्णयूथिकायाम् राजनि०। "यूथिका मागधाख्याता सा पीता हेम पुष्पिका। यूथीयुगं हिम तिक्तं कटुपाकं सर मधु मधुरं तुवर हृद्यं पित्तघ्नं कफनाशनम्। प्रवाससवदन्तास्थिशिरोरोगविषापहम्" भावप्र०।

सुवर्णवर्णा स्त्री सुवर्णस्येव वर्णो यस्याः। १हरिद्रायाम् शब्दच०। २स्वर्णतुल्यवर्णयुक्ते त्रि०। ३विष्णौ पु० विष्णुस०। "तस्माद्गणत्वात् सर्वमेव सुवर्णमिति श्रुतसाधारणम्" भा०। स्वर्णस्य मूल्यभेदक्रस्वणके ४वर्णे पु० सुवर्णगणितशब्दे दृश्यम्।

सुवर्णा स्त्री सुष्ठु वर्णो यस्याः। १कालागुरुणि मेदि०। २वाणक्षवके शब्दमा०। ३स्वर्णक्षीर्य्यां ४हरिद्रायाम् राजनि०। ५मायूकपर्णी स्त्री राजनि० गौ०ङीप्।

सुवयस् स्त्री सुष्ठु वयोऽस्याः। प्रौढायां स्त्रियाम् राजनि०।

सुवल्लि(ल्ली) स्त्री प्रा०स०। सोमराजीलतायाम् अमर०।

सुवसन्त पु० प्रा०स०। चैत्रावल्या त्रिका०।

सुवसन्तक पु० सुवसन्तेन कायति कै—क। माधवीलतायां २मदनोत्सवे च मेदि०।

सुवहा स्त्री सुखेन उह्यते वायुनासौ सु+वह—खल्। १शेफालिकायां २रास्नायां ३माषपर्ण्याम् ४सल्लकीर्याम् अमरः ५गन्धकया ६वीणायां मेदि०। ७त्रिवृतायाम् शब्दच०। ८हंसपद्यां ९महाजटायां १०गन्धनाकुल्यां ११सुमल्यां १२नीलसिन्धुवारे च राजनि०। १३सुखवाह्ये त्रि० मेदि०। सम्यग् वहति सु+वह—अच्।१४सम्यग्वाहके त्रि०हेमच०।

सुवास पु० सुष्ठु वासः। १सद्गन्धे २सुखनिवासे च। दृश्य०। ३सद्गन्धयुक्ते ४सम्यग्वासान्विते च त्रि०।

सुवासिनी स्त्री सुखेन पित्राद्यवियोगेन वसति सु+वस—णिनि ङीप्। चिरण्टीयां चिर पितृगृहवासिन्यां स्त्रियाम् अमरः।

सुविद् पु० सुष्ठु वेत्ति सु+विद्—क्विप्। १पण्डिते। सुष्ठु विद्यते लभ्यते सु+विद्—लाभे क्विप्। २गुणाढ्यायां स्त्रियां स्त्री रामाश्रम०।

सुविद पु० सु+विद्—क। १कञ्चुकिनि रायमु० २नृपे भरत०।

सुविदत् पु० सुविदं गुणाढ्यां स्त्रियमतति अत—क्विप्। नृपे रायमु०।

सुविदत्र त्रि० सु+विद कत्रच्। कुटुम्बे उणादि०।

सुविदल्ल पु० सुविदतं राजानं लाति ला—क। १अन्तःपुरे कृताधिकारे कञ्चुकिनि अमर। सुविदला राज्ञा जीवन्ते ला—क। २अन्तःपुरस्त्रीनार्य्यां स्त्री रायमुकुटः।

सुविनीता स्त्री सु+वि+नी—क्त। १सुशीलायां गवि शब्दर०। २सुविनययुक्ते त्रि०।

सुवीज पु० सुष्ठु वीजमतेऽस्मै वीज-क । (खसखस) इत्यभेदे राजनि० ६व० । २सुन्दरवीजयुते त्रि० । प्रा० स० । ३सुन्दरे वीजे न० ।

सुवीरक न० सु+वीर-ण्वुल् । सौवीराञ्जने शब्दच० ।

सुवीराम्ल न० सुवीरयति सुवीर्य्यामृतं करोति सु+वीर-कप् तादृशोऽम्लोऽस्य । काञ्जिके जटा० ।

सुवीर्य्य न० सुष्ठु वीर्य्यं यस्मात् ५ब० । १बदरीफले २वन-कार्पास्यां स्त्री शब्दर० । प्रा०स० । ३उत्तमे वीर्य्ये न० ।

सुवृत्त पु० सुष्ठु वृत्त वर्त्तुल० । १शूरणे (ओल) राजनि० २सुन्दरवृत्तान्विते त्रि० ३शतपत्र्यां ४काकल्यां ५द्राक्षा-यां च स्त्री राजनि० ६सुवृत्ते त्रि० ।

सुवेगा स्त्री सुष्ठु वेगो यस्यास्ति वारणवेगो यस्याः ५त० । १महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०।२उत्तमवेगान्विते त्रि० ।

सुवेल पु० सुगता वेला समुद्रकूलं येन प्रा० ब० । १त्रिकूटपर्व्वते हेमच० सुष्ठु वेला मर्य्यादा स्थितिः यस्य । २शान्ते ३प्रणते च त्रि० मेदि० ।

सुवेश पु० सुखेन विश्यते उपभुज्यते सु+विश-कर्म्मणि घञ् । १श्वेतक्षौ राजनि० प्रा०ब०। २सुन्दरवेशयुक्ते त्रि० ।

सुव्रता स्त्री सुष्ठु व्रतं नियमो यस्याः । १सुशीलायां गवि शब्दर० । २सुन्दरव्रतयुक्ते त्रि० । ३जिनभेदे पु० हेमच० ।

सुशर्म्मन् पु० शॄ-मनिन् सुष्ठु शर्म्म सुखं यस्य । १नृपभेदे इदृद्भेमन्नपपुत्रे भा०आ०।८८अ० । २सुन्दरसुखयुते त्रि० । ३तृतीयमनुपुत्रभेदे पु० हरिवं० ७अ० । ४कुत्सितब्राह्मणभेदे "सुशर्म्मा नाम दुर्मेधाः कौशा पापात्मनामभूत् । धर्मा-त्मायविदा यश्च विप्राणां क्रूरकर्म्मणाम्" पाद्मो० ख० ८० अ० ।

सुशल्य पु० सुष्ठु शल्यं यस्य यस्मात् ५ब० । खदिरे राजनि० ।

सुशवी स्त्री सु+शव-अच् गौरा० ङीष् । १कारवेल्ले २कृष्ण-जीरके च भरतः ।

सुशाक न० सुष्ठु शाको यस्मात् ५ब० । १आर्द्रके राजनि० । शाके तद्व्योगे हि शाकस्य सुस्वादुता । सुष्ठु शाको यस्य । २चञ्चु शाके ३तण्डुलीये (नटेशाक) ४भिण्डायां पु० राजनि० ।

सुशिख पु० सुन्दरी शिखा यस्य । १वह्नौ जटा० २चित्रकवृक्षे च । ३शोभनशिखायुक्ते त्रि० ४मयूरशिखायां स्त्री राजनि० । [१तदति त्रि० । ३सुकण्ठके पु० राजनि० ।

सुशीत न० प्रा०स० । १पीतचन्दने शब्दच० २अतिशीतस्पर्शे

सुशीतल न० प्रा०स० । १गन्धतृणे रत्नमा० । २अतिशीतगुण-युक्ते त्रि० । [क्तायां स्त्रियां च ।

सुशीता स्त्री प्रा०स० । १शतपत्र्याम् राजनि० २शीतगुण-

सुशीम पु० सु+श्यै मक् सम्प्रसारणञ्च । १शीतस्पर्शे २तद्वति त्रि० अमर ।

सुशील पु० सुन्दर-शीलमस्य । विष्णुपार्षदभेदे राजनि० । २शोभनचरितान्विते त्रि० ३कृष्णस्यलक्ष्मणाख्यमहिषीभेदे स्त्री पाद्मपु० उत्तरख० ६८अ० । [शीयुक्ते त्रि० ।

सुश्रीक स्त्री सुन्दरी श्रीरस्य कप् । १शल्लकीवृक्षे २सुन्दर-

सुश्रुत पु० सुश्रु यत सु+श्रु-कर्म्मणि क्त । १विश्वामित्रस्य पुत्रे चिकित्साशास्त्रकर्त्तरि मुनिभेदे आयुर्वेदशब्दे ७८० पृ० दृश्यम् । २तत्कृतग्रन्थे च । ३सुन्दरश्रुत त्रि० । "देवा-कर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलम्" नैष० । [च ।

सुश्लिष्ट त्रि० सु+श्लिष-क्त ।१सुसंयुक्ते २दृढमिलिते ।३सुसङ्गते

सुषम पु० सुन्दरः समः प्रा०स० सुषामा० षत्वम् । । १शो-भने समे २परमायां शोभायां स्त्री अमर ।

सुषवी स्त्री सु+सु-अच् गौरा० ङीष् । १कारवेल्ले अमरः । २क्षुद्रकारवेल्ले राजनि० ३जीरके ४कृष्णजीरके च मेदि० ।

सुषामन् त्रि० सुष्ठु साम यस्य सुषामादि० षत्वम् । सुषाम्नने स्त्रियां वा ङ प् ङीप् च ।

सुषि स्त्री शुष-इन् पृषो० शस्य सः । शुषौ छिद्रे भरतः ।

सुषिर न० शुष-किरच् पृषो० शस्य सः । छिद्रे भरत ।

सुषीम पु० सुशीम+पृषो० । १शीतस्पर्शे २तद्वति अमर । ३मनोज्ञे त्रि० मेदि० ।

सुषुप्त न० सु+स्वप-भावे क्त । "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तमिति" श्रुत्युक्ते १ज्ञानशून्यावस्थाभेदे । कर्त्तरि क्त २तदवस्थान्विते त्रि० ।

सुषुप्ति स्त्री सु+स्वप-क्तिन् । पुरीतति नाड्यां मनसः प्रवेश-रूपे १सर्वज्ञानशून्ये जीवावस्थाभेदे वेदान्तोक्ते २सर्व-पदार्थशून्ये स्वप्ने च ।

सुषुम्णा स्त्री सुषु रसव्यक्तं यत्न म्नायति यत्र म्ना-क । तन्त्रोक्ते मेरुदण्डबाह्यस्ये इडापिङ्गलानाड्योर्मध्यस्थे सूक्ष्मे नाडीभेदे । "मेरोर्बाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निषण्णे मध्ये नाडी सुषुम्णा त्रितयगुण-मयी चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा" षट्चक्रभेदतन्त्रम् । तस्याः शुभाशुभज्ञानयोगो यथा "क्षणं वामे क्षणं दक्षे यदा वहति मारुतः । सुषुम्णा सा च विज्ञेया सर्वकार्यहराऽ-शुभा । तस्यां नाड्यां स्थितो वह्निर्ज्वलति कालरूपकः । विषम तं विजानीयात् सर्वकार्य्यविनाशनम् । यदाऽनु-क्रमपरिक्रम्य तस्यां नाड्यां द्वयं वहेत् । तदा तस्य विजा-नीयादशुभं समुपस्थितम्" इति शब्दार्थचिन्तामणिः ।

"मेरुमध्ये इडा नाडी पिङ्गलया समन्विता। सुषुम्णा भानुमार्गेण ब्रह्मद्वारावधि स्थिता" योगस्वरोदय।

सुषेण पु० सुष्ठु सेनयति सेना करोति अच् षत्वम्। १करमर्दके (करमच.) अमर। २वेतसे राजनि० ३चिकित्सके वानरभेदे। ४विष्णौ च मेदि० ५त्रिवृति स्त्री राजनि० ङीप्। स्वार्थे क अत इत्त्वम्। कृष्णत्रिवृति स्त्री अमर.।

सुषोमा स्त्री नदीभेदे भाग० ५।१९ अ०।

सुष्ठु अव्य० सु+स्था-कु। १प्रशंसायाम् २अतिशये अमरः। ३सत्ये च शब्दरत्ना०।

सुष्म न० सु-मक् सुक् च। रज्ज्वां क्षीरस्वामी।

सुसंस्कृत त्रि० सु+सम्+कृ-क्त सुम् च। १प्रयत्नेन घृतादिनानाद्रव्येण पक्वे व्यञ्जनादौ अमरः २उत्तमसंस्कारयुते त्रि०।

सुसत्या स्त्री जनकराजभार्यायाम् कालिकापु० ३७ अ०।

सुसम्पद् स्त्री प्रा०स०। १सौभाग्ये त्रिका० सुष्ठु सम्पद् यस्य। २सुसम्पन्ने त्रि०। [सारयुते त्रि०।

सुसार पु० सुष्ठु सारोऽस्य। १रक्तखदिरे राजनि०। २अति-

सुसारवत् न० सुष्ठु सारोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। स्फटिके त्रिका०। [कायाम् न० व०।

सुसिकता स्त्री प्रा०स०। शर्करायाम् राजनि०। २उत्तमवालु-

सुस्थ त्रि० सुखेन तिष्ठति सु+स्था-क। १आरोग्येण युक्ते २सुखिनि च।

सुस्ना पु० सु+स्ना-क्विप्। (खेँसारी) शमीधान्यभेदे राजनि० "सुस्ना दुर्जरको रूक्षः कषायो विशदो गुरुः" राजनि०।

सुस्नात त्रि० सुष्ठु स्नातः सु+स्ना-क्त। मङ्गलद्रव्येण कृतस्नाने।

सुस्मिता स्त्री सुष्ठु स्मितमस्य। नारीभेदे हेम०च०

सुहित त्रि० सु+धा-क्त। १तृप्ते २विहिते च विश्व। प्रा०स०। ३सुन्दरहिते न०। ५अ०। ४अग्निजिह्वाभेदे स्त्री जटा०।

सुहृद् पु० सुष्ठु हृदयं यस्य मित्रार्थे हृदादेश। १मित्रे २ज्योतिषोक्ते लग्नाच्चतुर्थस्थाने च। [२सुचित्ते न०।

सुहृदय त्रि० सुष्ठु हृदयं यस्य। १प्रशस्तमनस्के अमर०। प्रा०स०।

सुहृद्बल न० सुहृदेव बलम्। मित्ररूपे सैन्ये।

सुहोत्र पु०। चन्द्रवंशीयबृहदिषुराजपुत्रे। "बृहदिषोश्च दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः। सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह" हरिवं० २० अ०।

सू स्त्री सू-क्विप्। १सूतौ २प्रसवे ३क्षेपे ४प्रेरणे च।

सूक न० सू-प्रेरणे क्विप् संज्ञायां कन्। १उत्पले २वाणे ३वाते च मेदि०।

सूकर पुंस्त्री० सू-इत्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ-अच्। १वराहे २कुम्भकारे ३मृगभेदे च शब्दर० स्त्रियां ङीष्। ङीषन्तः ४वाराहक्रान्तायां शब्दमा०।

सूक्त न० सु+वच-भावे क्त। १सुन्दरकथने २विशिष्टकार्थप्रतिपादके एकदैवत्ये वेदमन्त्रसमुदाये च यथा श्रीसूक्तं पुरुषसूक्तमित्यादि। तानि च वेदे बहूनि सन्ति तत्र महादानोपयोगीनि कति चित् सूक्तानि तुलादानादिपद्धतौ अस्माभि उद्धृतानि तानि च तत्र द्रष्टव्यानि। "जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषाम्" वह्निपुराणम्। ३शारिकायां स्त्री त्रिका०। क्तिन्। सूक्ति सुष्ठूक्तौ स्त्री।

सूक्ष्म न० सूच-मन् सुक् च नेट्। १कैतवे २अध्यात्मपदार्थे मेदि० ३अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ० दृश्यम्। ४कतकवृक्षे पु० शब्दर०। ५अणुपरिमाणयुते ६स्वल्पे च त्रि०। [जम्बूवृक्षे रत्नमा०।

सूक्ष्मकृष्णफला स्त्री सूक्ष्मं कृष्णं फलं यस्याः। मध्यम-

सूक्ष्मतण्डुल पु० सूक्ष्मस्तण्डुलोऽस्य। (खसखस) इति ख्याते १वृक्षे २पिप्पल्यां स्त्री राजनि०। [कुशाग्रीयबुद्धौ।

सूक्ष्मदर्शिन् त्रि० सूक्ष्मं पश्यति दृश-णिनि। अत्यन्तसूक्ष्म-

सूक्ष्मपत्र पु० सूक्ष्मं पत्रमस्य। १धन्यके २वनजीरके ३देवसर्षपे ४लघुबदरे ५सुरपर्णे ६लोहितेक्षौ च राजनि०। ७वनबर्बर्य्यां दशावकृष्ये शब्दर०। कप् अत इत्त्वम्। सूक्ष्मपत्रिका शतपुष्पायां शतावर्य्यां लघुब्राह्मयां दुरालभायाम् आकाशमांस्यां स्त्री राजनि०।

सूक्ष्मपिप्पली स्त्री कर्म०। वनपिप्पल्याम् राजनि०।

सूक्ष्मपुष्पी स्त्री सूक्ष्माणि पुष्पाण्यस्याः ङीप्। यवतिक्तायाम् राजनि०। [२भूकर्बुदारे राजनि०।

सूक्ष्मफला स्त्री सूक्ष्मं फलमस्याः। १भूम्यामलक्याम् रत्नमा०

सूक्ष्मबदरी स्त्री कर्म०। भूमिबदर्य्याम् राजनि०।

सूक्ष्मभूत न० कर्म०। वेदान्तप्रसिद्धे अपञ्चीकृते भूम्यादीनां पञ्चानां भूतानां सूक्ष्मांशभेदे। [मशके राजनि०।

सूक्ष्ममक्षिक पु० सूक्ष्मा मक्षिका तदाकारोऽस्त्यस्य अच्।

सूक्ष्ममूला स्त्री सूक्ष्मं मूलमस्याः। जयन्त्याम् राजनि०।

सूक्ष्मवल्ली स्त्री कर्म०। १ताम्रवल्ल्यां २जतुकायाञ्च राजनि०।

सूक्ष्मबीज पु० सूक्ष्मं बीजमस्य। (खसखस) ख्याते वृक्षे राजनि०।

सूक्ष्मशर्करा स्त्री कर्म०। वालुकायाम् राजनि०।

सूक्ष्मशाख पु० सूक्ष्मा शाखाऽस्य। जालबर्बुरे राजनि०।

सूक्ष्मशालि पु० कर्म०। अणुधान्ये श्यामाकादौ राजनि०।

सूक्ष्मषट्चरण पु॰ सूक्ष्मः षट्चरण इव । पक्ष्मयूके राजनि॰

सूक्ष्मा स्त्री सूच–मन् सुक् च नेट् टाप् । १यूथिकायां शब्दच॰ । २क्षुद्रैलायां ३करुणायां ४वालुकायाञ्च राजनि॰ ।

सूक्ष्माङ्ग न॰ कर्म॰ । "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्" वेदान्तोक्ते भोगसाधने लोकद्वयगामिनि लिङ्गदेहे । सूक्ष्मशरीरादयोऽप्यत्र । सांख्यमते त्वयान्यविधसप्तदशावयवत्त्व यथोक्तं सा॰ का॰ तत्त्वकौ॰ । "सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्त्तन्ते" का॰ "सूक्ष्मादेहाः परिकल्पिता" तत्त्वकौ॰ । "परिकल्पिता अनुमिता परलोके कर्मफलभोग सूक्ष्मदेह विनाऽनुपपन्नः भोगत्वात् स्थूलदेहारब्धकृष्यादिजनितस्य सस्यस्य स्वदेहेनैव भोगवत् स्वदेहारब्धकर्मादिफलं यत्तत् स्वदेहेनैव भोग्यम् नेतरेण अन्यथा कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यादितर्कस्तत्रानुसन्धेय । "पूर्वोत्पन्नमस(स)क्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तम् । संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" का॰ । "प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् । अस(श)क्तमव्याहत शिलामप्यनुविशति नियतम् आ आदिसर्गात् आ च महाप्रलयादवतिष्ठते महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तं महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्य्यन्तम् एषां समुदाय सूक्ष्मशरीरं शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेष" कौ॰ ।

सूक्ष्मैला स्त्री कर्म॰ । क्षुद्रैलायाम् (गुजराटी एलाच्) रत्नमा॰

सूच पैशुन्ये (अन्तर्दोषे) अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट् । सूचयति ते असुसूचत् त । वक्षचकत्वान्न षोपदेशः ।

सूचक त्रि॰ सूचयति अन्तर्दुष्यति सूच–ण्वुल् । १पिशुने अमरः अन्तर्दोषवति २बाधके च । ३काके ४कुक्कुरे ५विडाले पु स्त्री॰ मेदि॰ स्त्रियां ङीष् । ६पिशाचे ७सिद्धगणे ८बुद्धे शब्दर॰ । ९नाटकप्रसिद्धे सूत्रधाराख्ये प्रधाननटे १०कथके हेमच॰ ११सूक्ष्मशालौ पु॰ राजनि॰ १२सीवनसाधनद्रव्ये पु॰ मेदि॰ ।

सूचन न॰ सूच-भावे ल्युट् । १छिद्रने २ज्ञापने च । युच् । तत्र दृष्टौ पीडयाम् अभिनये च स्त्री विश्व ।

सूचि(ची) स्त्री सूच–इन् वा ङीप् । १सीवनसाधने स्वनामख्याते लोहमयपदार्थे अमर २शिखायां ३नृत्यभेदे रत्नको॰ । [जोविमि (टरजि) शब्दर॰ ।

सूचिक त्रि॰ सूचि तया सीवन शिल्पमस्त्यस्य ठन् । सूच्या-

सूचिका स्त्री सूचि+स्वार्थे क । १सूच्याम् । सूचिरिव कायति कै–क । २हस्तिशुण्डायाम् । सूचिकाधरः ।

सूचिकाधर पुंस्त्री॰ सूचिका शुण्डा धरति धृ–अच् । गजे शब्दर॰ स्त्रियां ङीष् ।

सूचिकाभरण न॰ वैद्यकोक्ते औषधभेदे तत्पाकादि यथा "विष पलमितं सूतं शाणकं चूर्णयेद्द्वयम् । तच्चूर्णं सम्पुटे कृत्वा काचलिप्तशरावयोः । मुद्रां कृत्वाथ संशोष्य ततश्चुल्ल्यां निवेशयेत् । वह्निं शनैः शनैः कुर्य्यात् प्रहरद्वयसङ्ख्यया । तत उद्घाटय तन्मुद्रामुपरिस्थशरावकात् । संलग्नो यो भवेत् सूतस्तं गृह्णीयाच्छनैः शनैः । वायुस्पर्शो यथा न स्यात्तत कूप्यां निवेशयेत् । यावत् सूच्या मुखे लग्नं कूप्या निर्याति भेषजम् । तावन्मात्रो रसो देयो मूर्च्छिते सन्निपातिनि । क्षुरेण प्रच्छिते मूर्ध्नि तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत् । रक्तभेषजसम्पर्कात् मूर्च्छितोऽपि हि जीवति । तथैव सर्पदष्टोऽपि मृतावस्थोऽपि जीवति । यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दीयते" भैषज्यरत्ना॰ । "विष पल रस शाणं तच्चूर्णं काचलेपिते । मृत्संपुटे च संरुध्य चुल्ल्यां संस्थाप्य पाचयेत् । शनैर्यामद्वयं पक्त्वा तं समुद्घाट्य शीतलम् । ऊर्ध्वपात्रगत धूमं गृहीत्वाऽस्य तु मारुतम् । यावत् सूच्या मुखे लग्नं कूप्या आयाति भेषजम् । क्षुरेण प्रच्छिते शीर्षे तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत् । त्रिदोषे मूर्च्छितो जीवो रक्तभेषजसङ्गमात् । सर्पदष्टो मृतावस्थः सोऽपि जीवति तत्क्षणात् । दद्याच्च मधुरं तोय सूचिकाभरणे रसे" इति रसप्रदीप ।

सूचिकामुख पु॰ सूचिकेव क्रमसूक्ष्म मुखमस्य । १शङ्खे हारा॰ ६त॰ । ६सूच्यामुखे न॰ ।

सूचि(ची)क्षेत्र न॰ सूच्याकार क्षेत्रम् । लीलावतीप्रसिद्धे सूच्याकारके क्षेत्रभेदे क्षेत्रशब्दे २४०० पृ॰ दृश्यम् ।

सूचित त्रि॰ सूच–क्त । १कथिते २बोधिते ३हिंसिते च ।

सूचिपत्त्रक पु॰ सूचिरिव पत्त्रमस्य कप् । शितावरशाके राजनि॰ । सूचीदलादयोऽप्यत्र ।

सूचिपुष्प पु॰ सूच्याकार पुष्प पुष्पाग्रं यस्य । केतकवृक्षे जटा॰ । सूचीपुष्पादयोऽप्यत्र ।

सूचिरोमन् पु॰ सूचिरिव रोमाऽस्य । वराहे हारा॰ सूचीरोमन् तत्रार्थे त्रिका॰ । [व । गरुडे शब्दर॰ ।

सूचिवत् पु॰ सूचिरिव तदाकारपक्षु रस्त्यस्य मतुप् मस्य

सूचिवदन पु स्त्री॰ सूचिरिव वदनं यस्य । १नकुले स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २मशके पु॰ राजनि॰ ।

सूचिशालि पु॰ कर्म॰ । सूक्ष्मधान्ये श्यामाकादौ राजनि॰ ।

सूचीकटाह पु० न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१७० पृ० दृश्यम् ।

सूचीपत्त्रा स्त्री सूचीव पत्त्रमस्याः । गण्डदूर्वायाम् राजनि० ।

सूचीमुख सूचीव मुखमस्य । १सितकुशे राजनि० । २हीरके न० हेमच० । ३न० । ३सूच्यास्ये न० ।

सूच्यग्रस्थूलक पु० सूच्यग्रमिव स्थूलं स्वार्थे क । (उलुखड) तृणभेदे रत्नमा० ।

सूच्यास्य पुंस्त्री० सूचीव आस्यमस्य । १मूषिके हेमच० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । ३न० । २सूच्या अग्रे न० ।

सूच्याह्व पु० सूच्या आह्वा आह्वा यस्य । मितावरके हेमच० ।

सूत पु० सू–प्रसवे प्रेरणे ऐश्वर्य्ये वा क्त । १सूर्य्ये अनेकार्थको० । २कर्कटके ३क्षत्रियजाते ब्राह्मणीगर्भजे वर्णसङ्करभेदे ४त्वष्टरि ५सारथौ ६वन्दिनि मेदि० ७मागधे ८पारदे पुंन०अमरः । ९प्रसूते १०प्रेरिते च त्रि० । ११लोमहर्षणाख्ये पुराणवक्तरि च तदुत्पत्तिकथा

"सशान्ते सूतमनघ नैमिषीया महर्षयः । पुराणसंहिता पुण्या पप्रच्छु र्लोमहर्षणम् । त्वया सूत ! महाबुद्धे भगवान् ब्रह्मवित्तम । इतिहासं पुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः । तस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यत् । द्वैपायनस्य भगवांस्ततो वै रोमहर्षणः । भवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः । मुनीनां संहितां वक्तुं व्यासः पौराणिकीं पुरा । त्वं हि स्वायम्भुवे यज्ञे सुत्याहे वितते सति । संभूतः संहितां वक्तुं स्वांशेन पुरुषोत्तम ।" कौर्म १अ० । "ब्रह्मणः पौष्करे यज्ञे सुत्याहे वितते सति । पृषदाज्यात् समुत्पन्नः सूतः पौराणिको द्विज । वक्ता वेदादिशास्त्राणां त्रिकालामलतत्त्ववित् । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन नैमिषारण्यमागमत्" वह्निपु० १अ० ।

जातिभेदसूतोत्पत्तिकथा "हते तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा तस्य पितामह । विष्णोरंशं पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ । तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः सुत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः । तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः । प्रोक्तौ तदा मुनिवरैस्तावुभौ सूतमागधौ । स्तूयतामेष नृपतिः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्" विष्णुपु० १अंशे १३अ । "एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः सुत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि पुराणवित् । तेषां यज्ञे पुनस्त्वेव समुत्पन्नौ सूतमागधौ । पृथोः स्तवार्थं तौ तत्र समाहूतौ महर्षिभिः । तावूचतुः ऋषयः सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः । तैर्नियुक्तौ ऽस्य कर्म्माणि पृथोर्यानि महात्मनः । तुष्टः वाक्यानि सर्वाणि वाग्मीर्वादास्ततः परान् । तयोस्तवान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात् जनेश्वर" वह्निपु० । "क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः" । "सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्" मनुः ।

सूततनय पु० सूतस्य तनयः । भारतप्रसिद्धे राधेये कर्णे हेमच० । सूतपुत्रादयोऽप्यत्र । तस्य सूतपालितत्वात्तथात्वम्

सूति स्त्री सू+क्तिन् । १प्रसवे "प्रसवे सूतिमारुते" स्मृति सूयते कण्डून सोमोऽत्र सू–आधारे क्तिन् । २सोमाभिषवभूमौ श्रीधरः ।

सूतिका स्त्री सू–क्त स्वार्थे क अत इत्त्वम् । नवप्रसूतायां स्त्रियाम् "उदक्या सूतिका विना" इति स्मृतिः ।

सूतिकागार न० सूतिकाया निवासयोग्यमगारम् । सूतिकागृहे अरिष्टे । सूतिकागृहादयोऽप्यत्र ।

तत्करणप्रशस्तमुहूर्त्तादिकं पीयू० उक्तं यथा

"उक्ताश्च श्रीपतिना पुनर्वसौ च सूतिकागृहस्य निर्मितिः शुभा । विरञ्चिविष्णुभान्तरे प्रवेशनं हितं भवेत्" इति । विरञ्चिरभिजिन्नक्षत्रम् अन्तरे मध्ये विरञ्चिविष्णुतारयोरित्येव सप्तम्या अधिकरणत्वे बोधिते अन्तरपदाक्तिः स्पष्टार्था । तदेतद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णत्रयविषयम् । यदाह लल्ल "पुनर्वसौ स्वपादोना कर्त्तव्यं सूतिकागृहम् । श्रवणाभिजितोर्मध्ये प्रवेशं तत्र कारयेत्" इति । आवश्यकत्वे तु श्रवणाभिजितोरुक्तं मुहूर्तो ग्राह्यो वा इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तु प्रागुक्तनक्षत्रेष्वेव सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशौ तत्र सूतिकागृहं नैर्ऋत्यां कार्यम् । यदाह वसिष्ठः "ऐन्द्र्यां तु विक्रमस्थानमाग्नेय्यां पचनालयम् । वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम् । याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् । कौवेर्यां तु धनस्थानम् ऐशान्यां देवतालयम्" इति । स्मृतिभास्करे गर्गः "वारर्त्तुकूले राशौ तु दिने दोषविवर्जिते । वास्तुकुचदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैः" इति । कालानियम उक्तो रत्नकोषे "आसन्नप्रसवे मासि कुर्य्यात्तैव विशेषतः । तद्वत् प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः" इति । वराहेणापि नानेकनक्षत्राणामभिधानं कृतं यथा "हस्तादित्यशशाङ्कमित्रपवनप्राच्येशमित्रोत्तराचित्राश्विश्रवणेषु हस्तिकघटौ हित्वा विरिक्ते तिथौ । शुक्राचार्य्यगभेश्वरस्य हरिमा वारेऽनुकूले विधौ सद्भिर्वेश्मनि सूतिकागृहविधिं क्षेमङ्करः कीर्त्यते" इति । वेश्मनि चतुर्थस्थाने

शुद्धिं शुभग्रहे। सूतिकागृहप्रवेशे कालविशेषमाह ज्योतिर्विदाभरणे "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सूतिकागारवेशनम्। मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने। प्रसूतिसमये काले सद्य एव प्रवेशयेत्" इति। पूर्वपक्षे शुक्लपक्षे नक्षत्रादीन्याह गर्गः "रोहिण्यैन्द्रवपौष्णेषु स्वातीवारुणयोरपि। पुष्ये पुनर्वसौ हस्तधनिष्ठा त्रुत्तरासु च" इति। "मैत्रत्वाष्ट्रे तथाश्विन्या सूतिकागारवेशनम्। सर्वे शुभग्रहा केन्द्रे पापाश्च त्रिषडायगाः। शुभांशे शुभसन्दृष्टौ सूतिकागारवेशनमिति"।

तदाकारमाह भावप्र० "अष्टहस्तायतं चारु चतुर्हस्तविशालकम्। प्राचीद्वारमुदग्द्वार विदध्यात् सूतिकागृहम्"।

सूतिकारोग पु० ६त०। भावप्र० उक्ते रोगभेदे तन्निदानादि यथा "मिथ्योपचारात् संक्लेशात् विषमाजीर्णभोजनात्। सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणाश्च ते"। मिथ्योपचारात् अनुचिताचरणात् प्रवातादिसेवनात्। संक्लेशात् संक्लिश्यन्ते दोषा अनेन इति संक्लेशः दोषजनकश्रमस्तस्मात्। दारुणाः कष्टसाध्याः। के ते व्याधय इत्याकाङ्क्षायामाह "अङ्गमर्दो ज्वरः कासः पिपासा गुरुगात्रता। शोथ शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम्। एतेऽङ्गमर्दादयः प्रायेण सूतिकाया भवन्तः सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्ते। ज्वरादीनां रोगविशेषाणां निदानविशेषमाह "ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः। तन्द्रारुचिप्रसेकाद्या वातश्लेष्मसमुद्भवाः। कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रिताः। ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः" सूतिकाभवत्वेन सूतिकानाम्ना ते रोगाः क्षाम्यवाश्रित शोरभेदोपचारात् ते चाप्युपद्रवा इति त एव ज्वराद्य उक्तानां रोगाणामन्यतम प्रधानीकृत्योपद्रवाः"।

सूतिकाषष्ठी स्त्री सूतिकागृहे पूज्या षष्ठी शाक०। सूतिकागारे प्रसवावधि षष्ठे दिवसे पूज्यायां षष्ठीदेव्याम्। यथाह "विष्णुधर्मोत्तरे "सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवता। तस्या यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता। षष्ठेऽह्नि रात्रियागन्तु जन्मदानाञ्च कारयेत्। रक्षणीया तदा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः। रात्रौ जागरणं कार्य्यं जन्मदानां तथा बलिः"। रात्रौति सम्बोधनम्। तत्र शौचान्तरदोषोऽपि नास्ति। "अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्। कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचाद्विशुध्यति" इति प्रजापतिवचनात्। पुत्रजन्मेति श्रवणात् पितुरेवाशौचाभाव न तु मातुः कर्त्तुरिति पुंलिङ्गनिर्देशाच्च। कारयेदिति जन्मगोत्रजाभिप्रायेण। तत्रादौ विनायकादिषष्ठितषोडशमातृकापूजनम्। तथा च कृत्यचिन्तामणौ "जागजागरणं कार्य्यं खड्गो धार्य्यः समीपतः। आवाह्य पूजयेद्देवीं गणेशं मातृका गिरिम्"। देवीं षष्ठीम्। गिरिं मन्थानदण्डम्। भोजराज "गणेशश्चैव नन्दा च पूतना मुखमण्डिका। बिडालिका शकुनिका शुष्कनन्दा च जम्भिका। षाष्ठका रेवती च पिलिपिञ्छा ततः परम्। स्कन्दा च द्वादशैतेऽर्च्यां रक्षार्थं मातृका मताः" ज्यो०त०। [अमर।

सूत्थान त्रि० सु+उत्थानम् उद्योगो यस्य। चतुरे कर्मक्षमे

सूत्पर न० सु+उत्+पृ—अप्। सुरासन्धाने शब्दच०।

सूत्या स्त्री सू-क्यप् नि०। यज्ञाङ्गस्नानभेदे २अभिषवे सोमरसनिष्पीडने च अमरः।

सूत्याशौच न० सूतिनिमित्तकमशौचम्। जननाशौचे "शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौच विधीयते" स्मृतिः।

सूत्र यन्त्रणे वेष्टने च चुरा०उभ०सक०सेट्। सूत्रयति ते असुसूत्रत् त। अङ्गपरत्वात् न णोपदेशः।

सूत्र न० सूत्र-अच्। १तन्तुसाधने तन्तौ २व्यवस्थायां ३नाटकोपकरणे प्रस्तावे "स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवत् विश्वतोमुखम्। अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः" इत्युक्ते शास्त्रवाक्यभेदे च।

सूत्रकण्ठ पु० सूत्रं यज्ञसूत्र तदिव वा कण्ठे यस्य। १विप्रे २कपोते ३खञ्जरीटे च मेदि०। [तन्तौ त्रिका०।

सूत्रकोण पु० सूत्रवद्धः कोणोऽस्य। डमरौ हारा०अप्।

सूत्रगण्डिका स्त्री सूत्रं गण्डयति गण्ड-ण्वुल्। तन्तुवायोपकरणभेदे एलक्यां शब्दमा०।

सूत्रतन्तु पु० सूत्रमेव तन्तुः। सूत्राकारे तन्तौ हेमच०।

सूत्रतर्कुटी स्त्री सूत्रवर्त्तिता तर्कुटी। (टेको) पदार्थे जटा०

सूत्रधार पु० सूत्रं नाट्योपकरणं धारयति धृ-णिच्-अण्। नाट्याङ्गसाधनयुक्ते नाटकप्रस्तावके १प्रधाननटे। "नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते। सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो मतो बुधैः" इति तल्लक्षणं "पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते" सा० द०। "सूत्रधारेण सहिताः संलाप यत्र कुर्वते" दशरूपकम्। २इन्द्रे ३शिल्पिभेदे (छुतार) च। शिल्पभेदसूत्रधारश्च शूद्रागर्भे विश्वकर्मणा जातो जातिभेदः ब्रह्मवै०ब्रह्मख०१०अ०।

सूत्रपुष्प पु० सूत्रनिभं पुष्पं यस्य। कार्पासे त्रिका०।

सूत्रभिद् पु॰ सूत्रं भिनत्ति सूच्या, भिद–क्विप्। सूच्याजीवे (दरजी) शब्दर॰। [शब्दच॰।

सूत्रमध्यभू पु॰ सूत्रमध्यमिव भवति भू–क्विप्। यक्षधूपे

सूत्रयन्त्र न॰ सूत्रवापनं यन्त्रम् शाक॰। (ताँत) सूत्रवापनयन्त्रे शब्दमा॰। [हारा॰।

सूत्रला स्त्री सूत्रं लाति–ला–क। तर्कुटग्राम् (टेको)

सूत्रवीणा स्त्री सूत्रबद्धा वीणा शाक॰। वीणाभेदे हारा॰।

सूत्रवेष्टन न॰ सूत्रं वेष्ट्यतेऽनेन वेष्ट–करणे ल्युट्। तन्तुवायोपकरणभेदे तसरं (तासनी) अमर।

सूत्रात्मन् पु॰ सूत्रमिव सर्वानुस्यूत आत्मा स्वरूपं यस्य। समष्ट्युपहितचैतन्ये हिरण्यगर्भे वेदा॰सा॰। [पत्ति।

सूत्रामन् पु॰ इन्द्रे अमरे पाठान्तरम्। सुत्रामन् शब्दे व्युत्

सूत्राली स्त्री ६त॰। १सूत्रश्रेण्यां २गलमेखलायां हारा॰।

सूत्रिन् त्रि॰ सूत्र+अस्त्यर्थे इनि। १सूत्रविशिष्टे स्त्रियां ङीप्। २काके पु॰ त्रिका॰।

सूद पु॰ सूदयति पशून् पाकार्थं सूद–अच्। १सूपकारके २व्यञ्जनभेदे सूपे अमरः। ३सारथ्ये ४अपराधे ५लोध्रे ६पापे च अजय। [च।

सूदन न॰सूद–भावे ल्युट्। १हिंसने २निःक्षेपे ३अङ्गीकारे

सूदशाला स्त्री सूदाधिष्ठिता शाला शाक॰। पाकशालायाम् पाचकशब्दे ४२४६ पृ॰ विवरणम्।

सूदाध्यक्ष पु॰ ६त॰। पाकशालाध्यक्षे तल्लक्षणं यथा "अमात्यार्थः शुचिर्दक्षः किंल्कितविद्वरः। सूद शास्त्रविशेषज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते" पाचकशब्दे तल्लक्षणादि ४२८६ पृ॰ दृश्यम्।

सून न॰ सू–क्त तस्य न। १पुष्पे २प्रसवे च। कर्त्तरि–क्त। ३विकसिते त्रि॰ मेदि॰ ४जात च।

सूना स्त्री सू–क्त तस्य नः। १प्राणिवध स्थाने "पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्कर। कण्डनी चोदकुम्भश्च" मनुः २तनयायां ३गलशुण्डिकायां मेदि॰ ४मांसविक्रये च सांख्यप्र॰। [५कन्याया स्त्री वा ऊङ् हेमच॰।

सूनु पु॰ सू–नुक्। १पुत्रे २अनुजे ३सूर्य्ये मेदि॰ ४अर्कवृक्षे च।

सूनृत न॰ सुष्ठु नृत्यति अनेन सु–नृत–घञर्थे क। १सत्ये प्रिये वाक्ये अमरः। २मङ्गले च ३तद्वति त्रि॰ अमरः।

सूप पु॰ सुखेन पीयते सु+पा–कर्मणि क पृषो॰। (दालि) व्यञ्जनभेदे कृत अशब्दे २१८१ पृ॰ दृश्यम्। सुवपति सु+वप–मूलवि॰ क। २सूपकारे पाचके मेदि॰। आधारे च। ३भाण्डे। सूद–करणे क पृषो॰। ४शायके शब्दर॰।

सूपकार त्रि॰सूपं करोति कृ–अण्। पाचके अमर॰। पाचकशब्दे ४२८६ पृ॰ दृश्यम्।

सूपधूपन न॰ सूपो धूप्यतेऽनेन धूप–करणे ल्युट्। १हिङ्गौ त्रिका॰ सूपपाके हि हिङ्गुधूपदानं पाकशास्त्रे प्रसिद्धम्।

सूपपर्णी स्त्री सूपसाधनस्य मुद्गस्येव पर्णमस्याः ङीप्। मुद्गपर्ण्याम् रत्नमा॰।

सूपश्रेष्ठ पु॰ सूपेषु तत्साधनेषु श्रेष्ठः। मुद्गे राजनि॰।

सूपाङ्ग न॰ सूपस्य तत्संस्कारकमङ्गमुपकरणम्। हिङ्गौ राजनि॰।

सूम न॰ सू–मक् १आकाशे २क्षीरे मेदि॰। ३जले शब्दर॰।

सूर पु॰ सरति प्रेरयति कर्मणि लोकानुदयेन सृ–क्रन्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमरः। सूर–क। ३पण्डिते ४जिनभेदे पु॰ हेमच॰। "सूर्य्योदयं विना नैव स्नानदानादिका क्रिया" इत्युक्तेस्तदुदयेन लोकानां सर्वकर्मप्रवर्त्तकत्वात्तथात्वम्।

सूरण पु॰ सूर–ल्युट्। शूरणे (ओल) शब्दरत्ना॰। "मकरे मूलकञ्चैव सिंहे चालाबुकं तथा। कार्त्तिके (सू)शूरणञ्चैव चञ्चौ गोमांसभक्षणम्" कर्मलो॰।

सूरत त्रि॰ सु+रम-क्त पृषो॰। दयालौ अमर॰।

सूरसूत पु॰ ६त॰। अरुणे गरुडाग्रजे सूर्य्यसारथौ अमरः। अरुणशब्दे १६१ पृ॰ दृश्यम्।

सूरि पु॰ सू–क्रिन्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३यादवभेदे ४पण्डिते च अमरः "सदा पश्यन्ति सूरयः" इति श्रुतिः। ४राजसर्षपे स्त्री ङीप् रत्नमा॰।

सूरिन् पु॰ सूर–णिनि। पण्डिते शब्दर॰।

सू(षू)र्च्च(र्य) अनादरे भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। सूर्च्च(र्य्य)ति असूर्च्चीत्(र्य्यीत्) षोपदेश एव न्याय्य॰।

सूर्च्च पु॰ सूर्च्च–कर्मणि घञ्। माषे (कमाइ) शब्दर॰।

सूर्च्च(र्य्य)ण न॰ सूर्च्च(र्य्य) भावे ल्युट्। अनादरे।

सूर्प पुंन॰। शूर्प-पृषो॰ शस्य सः। १शूर्पशब्दार्थे शब्दर॰। २कुम्भपरिमाणे ३द्रोणपरिमाणे च वैद्यकम्।

सूर्पणखा स्त्री शूर्प इव नखा अस्याः पृषो॰ शस्य सः णत्वम्। रावणभगिन्याम्।

सूर्म्मि स्त्री शूर्म्मि+पृषो॰ शस्य स॰। शूर्म्मिशब्दार्थे वा ङीप्।

सूर्य्य पु॰ सृ–क्यप् नि॰। १दिवाकरे २अर्कवृक्षे च अमरः। ३दानवभेदे शब्दर॰ ४अर्कपर्णवृक्षे मेदि॰।

सूर्य्यपक्षकथादिकं खगोलशब्दे २४२५ पृ॰ दृश्यम्। तस्य प्रकृतिस्वरूपादिकं सर्वार्थचि॰ उक्तं यथा

"भानुश्चतुरस्रतनुररक्तश्यामान्वितः पिङ्गलनेत्रकान्ति। पित्तात्मकोऽयं समगात्रयष्टिः प्रतापयुक् सत्त्वगुणोऽल्परोमा। सञ्चारयुक् सद्गुपितार्थवाक्यं खल्पमज्जो दैविकबुद्धियुक्तः"। स च प्राच्या दिशः स्वामी। पुंरूपः क्षत्रियजातीयः क्षत्रियाधारे देशस्य लेशश्च। एतच्छातके तद्योगयाश्च फल द्रष्टव्यम्। पञ्चस्वरशब्दे तन्मन्त्रभेदादिकं द्रष्टव्यम्। जन्मकाले लग्नादिकस्थस्य तस्य फलं जातकपद्धतावुक्तं यथा

"लग्ने१ सूर्ये स्वल्पकेशः प्रचण्डो मानी क्रोधी नेत्ररुक् निष्ठुरश्च। गुरोश्चान्तरायाः कर्कटाङ्को नीचे निःस्वो भूपजोऽप्यर्थहीनः। धने२ दिनेशे बहुवित्तभुक्तसत्यप्रशाढ्योऽपि नरो भवेत् सः। विनष्टसौभाग्यसुखो मृगाक्षीचौरेर्हृतार्थो मुखरोगदुःखी। सहजस्थे३ सहजः३ बलाढ्यो धीविक्रमैर्लोकमनोभिरामः। विनष्टबन्धूदरजो नरः स्याद्दुष्टारिपक्षस्य विनाशकश्च। मित्रे मित्रे४भवनगतेऽर्के स्याद्वीनः सौख्यमानसौख्येन हीनः। नानाभ्रान्तेर्मार्गकारी नरो वै सेवाकारी भूपतेः कृत्सितस्य। सुतेऽर्के५ मानी सुतसौख्यहीना दुर्गारण्यश्माधरेषूपरक्तः। मेधायुक्तो मन्त्रसम्पत्प्रसक्तस्त्वल्पायुः स जायते मानवोऽयम्। कुपुत्रदग्धनयनो गतमाद्य षष्ठे भवति नरपतिर्वा दण्डनेता धनाढ्यः। भवकलत्रगृहे रिकमो गुणी वै बलरिपुघातित स्यात् द्वन्द्व कैश्चिदेवम्। भार्याभावे७ भास्करे चाभिभूतो भार्याभिर्वै हीनकान्तीरगाढ्यः। मृत्यौ८रवौ पीडितोऽमार्गगामी सुमोहीनो मानवः मौनहीनः। निधनगे८ नभिनीटयिते नरा भयनयोर्विक्रमत्वयुतो भवेत्। तत्तु धनात्मजजीवितसौख्यभागभिमतेन जनेन वियोजितः। धर्मेदस्थिते कर्मकरे धनेन मनेन युक्तो बहुमित्रपुत्रः। भूदेवहन्तारकहन्तुभक्तिः पितृप्रियो वैरकरः सुखदः। गगन१०गे गगनस्य मध्ये नरो मतिधनात्मजवैभवशौर्य्ययुक्। रतिबलस्तुतकार्य्यसमृद्धिभाग् भवति वाहनवान् नृपसद्गुणः। प्राप्ति११स्थाने प्राप्तयाप्तो नरः स्यात् प्राप्ता वित्तस्याप्त्यद्रा रमेतः। मन्त्री द्वेष्यः सहल षिद्धकर्मा क्रूरो वामानिजितो लव्धभव्यः। व्यये१२ सूर्ये नरः काणः पितृद्वेषी भवेत्क्षितः। वन्ध्यापतिर्विकलाङ्गः कुदृष्टुः पतितो भवेत्"। मेषादिस्थस्य तस्य फलं जातकशब्दे ३०८८ पृ० द्रष्टव्यम्।

सूर्य्यकान्त पु० सूर्य्यस्य कान्त इव। १स्फटिकमणौ रत्ना० २सूर्य्यसम्पर्कात् वह्निनिर्गमनसाधिनि (आतशी) मणौ च हेमच०।

सूर्य्यकान्ति पु० सूर्य्यस्येव कान्तिर्यस्य। अतस्या पुष्पप्रधानवनविशेषे शब्दच०। ६त०। २सूर्य्यस्य दीप्तौ स्त्री।

सूर्य्यकाल पु०। सूर्य्योपलक्षितः कालः शाक०। दिवसे शब्दच०।

सूर्य्यग्रहण न० सूर्य्यस्य राहुणा तदाक्रान्तभूच्छायया ग्रहणम् आक्रमणम्। ज्योतिषोक्ते राहुपविष्टभूमिच्छायया सूर्य्यमण्डलस्य आक्रमणरूपे पर्वणि सूर्य्यपरागाद्याऽप्यत्र। उपरागशब्दे १२८६ पृ० दृश्यम्।

सूर्य्यज पु० सूर्य्यात् जायते जन-ड। १शनिग्रहे २यमे ३वैवस्वते मनौ ४सुग्रीववानरे च जटा०। सूर्य्यपुत्रादयोऽप्यत्र। ५यमुनायां स्त्री हेमच०। ६कर्णे पु०।

सूर्य्यपत्र पु० सूर्य्य इव रक्तं पत्रमस्य। आदित्यपत्रे राजनि०।

सूर्य्यभक्त पु० सूर्य्यस्य भक्त इव प्रिय। १बन्धूकवृक्षे। ६त०। २सूर्य्यभक्तियुते त्रि० मेदि०। [३पुष्पभेदे शब्दच०।

सूर्य्यमणि पु० सूर्य्यप्रिय मणिः। १सूर्य्यकान्तमणौ हेमच०।

सूर्य्यलता स्त्री सूर्य्यभक्ता लता। आदित्यभक्तायाम् राजनि०

सूर्य्यवल्ली स्त्री सूर्य्यतुल्यपुष्पिका वल्ली। अर्कपुष्पिकावृक्षे रत्ना०

सूर्य्यसारथि पु० ६त०। अरुणे गरुडाग्रजे शब्दच०। सूर्य्यसूतादयोऽप्यत्र।

सूर्य्या स्त्री सूर्य्यस्य भार्य्या टाप्। १अमातुल्यां सञ्ज्ञानाम्न्याः सूर्य्यभार्य्यायाम्। मातुष्या कान्त्यान्तु ङीप्। सूरीत्येव।

सूर्य्यालोक पु० ६त०। आतपे रौद्रे राजनि०।

सूर्य्यावर्त्त पु० सूर्य्यं इवावर्त्तते आ+वृत-अच्। (हुडहुडिया) २क्षुपभेदे (सुनफिया) २शाके च रत्नमा०। ३आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि०।

सूर्य्याश्मन् पु० सूर्य्यप्रियं अश्मा। सूर्य्यकान्तमणौ हेमच०।

सूर्य्याह्व पु० सूर्य्यमाह्वयते स्पर्द्धते वर्णेन आ+ह्वे-क। १ताम्रे त्रिका०। सूर्य्यस्य आह्वाऽऽह्वायस्य। २अर्कवृक्षे पु० राजनि०। [वस्त्रायाम् अमरः २तयोर्मिलने च।

सूर्य्येन्दुसङ्गम पु० सूर्य्यस्य इन्दोश्च सङ्गमः कालः। १अमा-

सूर्य्योढ पु० सूर्य्यं ऊढोऽस्तगतो यत्र। १सूर्य्यास्तमयकाले हेमच०। "दिशातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत्। तदेवाष्टगुणं विद्यात् सूर्य्योढे विमुखे गते" आ० त०। सूर्य्येण सूर्य्यास्तकालेन ऊढः प्रापितः वह-क्त। २तत्कालागतातिथौ "सूर्य्योढस्तु स सम्प्राप्तो यः सूर्य्योऽस्तं गतेऽतिथि" हेमच०। [दामाञ्चबोधश्च।

सृ गतौ स्थिता पु० उभ० सक० अनिट्। सारयति ते पर्ष्णु-

सृ गतौ भ्वादि॰ पर॰ सक॰ अनिट् सरति । असरत् असार्षीत् पर्युदासात् नोपदेशः । "नानाम करिणा सस्रे" इत्यप्रयोगात् आत्म॰ । [सात् नोपदेशः ।

सृ गतौ जु॰ वैदिक पर॰सक॰सेट् । ससर्त्ति असरत् पर्युदा

सृक पु॰ सृ-कक् । १कैरवे २वाणे उणा॰ । ३पद्मे ४वायौ च सि॰ कौ॰ ।

सृकण्डु पु॰ सृ-क्विप् पृषो॰ कर्म॰ कण्डुरोगे शब्दर॰ ।

सृकाल पु॰ सृ-कालन् कस्य नेत्वम् शृगाले शब्दच॰ ।

सृक(न्) न॰ सृज-क्वन् कनिन् वा कस्य नेत्वम् । ओष्ठप्रान्तभागे "सृक्कणी परिलेढि च" स्मृतिः । "महासृक्काय शोभितो न्वसिंहवप्रिति" स्त्रीभाव कान्ततापस्य ।

सृक्कन् न॰ सृज-कनिप् । ओष्ठप्रान्तभागे अमरः । पृषो॰ । सृक्किन् अप्यत्र अरुणः । सृक्कणी मत्वर्थे स्त्री राजनि॰

सृग पु॰ सृ-गक् गस्य नेत्वम् । भिन्दिपालास्त्रे अमरः ।

सृगाल पुस्त्री॰ सृ-गालन् गस्य नेत्वम् । १जम्बुके (शेयाल) शब्दर॰ । स्त्रियां ङीप् । २दैत्यभेदे हरिव॰ ।

सृज विसर्गे त्यागे दिवा॰ आत्म॰ अनिट् सक॰ । सृज्यते असृष्ट । पर्युदासात् नोपदेशः ।

सृज विसर्गे तु॰ पर॰सक॰अनिट् सृजति अस्राक्षीत् ससर्जिथ सस्रष्ठ स्रष्टा स्रक्ष्यति । पर्युदासात् नोपदेशः ।

सृजकाचार पु॰ सृजति वर्चस्त्वं सृज-क ततः स्वार्थे क सृजका सर्जिका कर्म॰ । सर्जिकाक्षारे रत्नमाला॰ ।

सृणि पु॰ सृ-निक् । १शत्रौ शब्दमा॰ । २अङ्कुशास्त्रे स्त्री अमरः । तत्र वा ङीप् । सृणीत्यपि ।

सृणि(णी) का स्त्री सृणि+कन् इकम् वा । लालायाम् अमरः

सृति स्त्री सृ-भावे क्तिन् । १गमने । करणे क्तिन् । २पथि च मेदि॰ । [सं॰क्षिप्त॰]

सृत्वन् पु॰ सृ-क्वनिप् ।१प्रजापतौ उज्ज्वल॰। २विसर्पे ३बुद्धौ

सृत्वर त्रि॰ सृ-क्वरप् ।१गमनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । सा च २मातरि च क्षिप्रसा॰ ।

सृदर पु॰ सृ-अरक् दुक् च सर्पे सि॰ कौ॰ ।

सृदाकु पु॰ सृ-काकु दुक् च ।१वायौ २वज्रे ३अग्नौ ४प्रतिसूर्यके मेदि॰ । ५मृगे सं॰क्षिप्त॰ । नद्यां स्त्री उणा॰ ।

सृप गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ अनिट् । सर्पति असृपत् । पर्युदासात् नोपदेशः ।

सृपाट सं॰ स्त्री॰ सृप-काटन् । १परिमाणभेदे २रक्षधारायां गोवर्द्धनः । स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे क अत इत्वम् । सृपाटिका । चञ्चौ हेमच॰ ।

सृप्र पु॰ सृप-क्रन् । चन्द्रे उणा॰ । [२गमनशीले त्रि॰ ।

सृमर पुस्त्री॰ सृ-क्मरच् ।१मृगभेदे अमरः । स्त्रियां ङीप् ।

सृष्ट त्रि॰ सृज-क्त । १निर्मिते २युक्ते ३निश्चिते ४बहुले मेदि॰ ।५भूषिते अजयः । ६त्यक्ते च ।

सृष्टि स्त्री सृज-क्तिन् । १निर्माणे २स्वभावे च मेदि॰ कर्मणि क्तिन् । ३सृज्यमाने "या सृष्टिः स्रष्टुराद्ये"ति शकुन्तला॰ ४निर्गुणे शब्दर॰ ।

ब्रह्माण्डसृष्टिप्रकारः नानापुराणेषूक्तः तत्र मत्स्यपु॰ उक्तः प्रकारो यथा

"महाप्रलयकालान्त एतदासीत्तमोमयम् । प्रसुप्तमिव चातर्क्यम् अप्रज्ञातमलक्षणम् । अविज्ञेयमविज्ञातं जगत् स्थास्नु चरिष्णु च । ततः स्वयम्भूरव्यक्तः प्रभवः पुण्यकर्मणाम् । व्यञ्जयन्नेतदखिलं प्रादुरासीत्तमोनुदः । योऽतीन्द्रियः परो व्यक्तादणुर्ज्यायान् सनातनः । नारायण इति ख्यातः स एकः स्वयमुद्बभौ । यः शरीरादभिध्याय सिसृक्षुर्विविधं जगत् । अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् । तदेवाण्डं समभवद्धेमरूप्यमयं महत् । संवत्सरसहस्रेण सूर्यायुतसमप्रभम् । प्रविश्यान्तर्महातेजाः स्वयमेवात्मसम्भवः । प्रभावादपि तद्व्याप्त्या विष्णुत्वमगमत् पुनः । तदन्तर्भगवानेष सूर्यः समभवत् पुरा । आदित्यश्चादिभूतत्वात् ब्रह्मा ब्रह्म पठन्नभूत् । दिवं भूमिं समकरोत्तदण्डशकलद्वयम् । स चाकरोद्दिशः सर्वा मध्ये व्योम च शाश्वतम् । जरायुर्मेरुमुख्याश्च शैलास्तस्याभवंस्तदा । यदुल्बं तदभून्मेघस्तडित्सङ्घातमण्डलम् । नद्योऽण्डनाम्नः सम्भूताः पितरो मनवस्तथा । सप्त येऽमी समुद्राश्च तेऽपि चान्तर्जलोद्भवाः । लवणेक्षुसुराद्याश्च नानारत्नसमन्विताः । स सिसृक्षुरभूद्देव प्रजापतिररिन्दम ! । तत्तेजसश्च तत्रैव मार्त्तण्डः समजायत । मृतेऽण्डे जायते यस्मान्मार्त्तण्डस्तेन स स्मृतः । रजोगुणमयं यत्तद्रूपं तस्य महात्मनः । चतुर्मुखः स भगवानभूल्लोकपितामहः । येन सृष्टं जगत्सर्वं स देवासुरमानुषम् । तमवेहि रजोरूपं महत्सत्त्वमुदाहृतम्" । मनुरुवाच "चतुर्मुखत्वमगमत् कस्माल्लोकपितामहः । कथं तु लोकानसृजत् ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः" । मत्स्य उवाच "तपश्चचार प्रथमममराणां पितामहः । आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः । पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् । नित्यं शब्दमयं पुण्यं शतकोटिप्रवि

सारात् । मन्वन्तरस्य वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः । मीमांसा न्यायविद्याश्च प्रमाणाष्टकसंयुताः । वेदाभ्यासरतस्यास्य प्रजाकामस्य मानसाः । मनसा पूर्वसृष्टा वै जाता यत्तेन मानसाः । मरीचिरभवत् पूर्वं ततोऽत्रिर्भगवान् ऋषिः । अङ्गिराश्चाभवत् पश्चात् पुलस्त्यस्तदनन्तरम् । ततः पुलहनामा वै ततः क्रतुरजायत । प्रचेताश्च ततः पुत्रो वशिष्ठश्चाभवत् पुनः । पुत्रो भृगुरभूत्तद्वन्नारदोऽप्यचिरादभूत् । दशेमान् मानसान् ब्रह्मा मुनीन् पुत्रानजीजनत् । शारीरानथ वक्ष्यामि मातृहीनान् प्रजापतेः । अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत । धर्मः स्तनान्तादभवत् हृदयात् कुसुमायुधः । भ्रूमध्यादभवत् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः । बुद्धेर्मोहः समभवदहङ्कारादभून्मदः । प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान्मृत्युर्लोचनतो नृप ! । भरतः करमध्यात्तु ब्रह्मसूनुरभूत्ततः । एते नव सुता राजन् ! कन्या च दशमी पुनः । अङ्गजा इति विख्याता दशमी ब्रह्मणः सुता । मनुरुवाच "बुद्धेर्मोहः समभवदिति यत्परिकीर्त्तितम् । अहङ्कारः स्मृतः क्रोधो बुद्धिर्नाम किमुच्यते" । मत्स्य उवाच "सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम् । साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्त्तिता । केचित् प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः । एतदेव प्रजासृष्टिं करोति विकरोति च । गुणेभ्यः क्षोभमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे । एका मूर्त्तिस्त्रयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सविकारात् प्रधानात्तु महत्तत्त्वं प्रजायते । महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा । अहङ्कारश्च महतो जायते मानवर्द्धनः । इन्द्रियाणि ततः पञ्च वक्ष्ये बुद्धिवशानि तु । प्रादुर्भवन्ति चान्यानि तथा कर्म्मवशानि तु । श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका च यथाक्रमम् । पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चेतीन्द्रियसंग्रहः । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः । मन एकादशं तेषां कर्म्मबुद्धिगुणान्वितम् । इन्द्रियावयवाः सूक्ष्मास्तस्य मूर्त्तिं मनीषिणः । श्रयन्ति यस्मात्तन्मात्राः शरीरं तेन संस्मृतम् । शरीरयोगाज्जीवोऽपि शरीरी गद्यते बुधैः । मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया । आकाशं शब्दतन्मात्रादभूच्छब्दगुणात्मकम् । आकाशविकृतेर्वायुः शब्दस्पर्शगुणोऽभवत् । वायोश्च स्पर्शतन्मात्रात्तेजश्चाविरभूत्ततः । त्रिगुणं तद्विकारेण तच्छब्दस्पर्शरूपवत् । तेजो विकारादभवद्वारि राजंश्चतुर्गुणम् । रसतन्मात्रसम्भूतं प्रायो रसगुणात्मकम् । भूमिस्तु गन्धतन्मात्रादभूत् पञ्चगुणान्विता । प्रायो गन्धगुणा सा तु बुद्धिरेषा गरीयसी । एभिः सम्पादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः । ईश्वरेच्छावशः सोऽपि जीवात्मा कथ्यते बुधैः । एवं षड्विंशकं प्रोक्तं शरीर इह मानवे । साङ्ख्यं सङ्ख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते । एतत्तत्त्वात्मकं कृत्वा जगद्वेधा अजीजनत् । सावित्रीं लोकसृष्ट्यर्थं हृदि कृत्वा समास्थितः । ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् । स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत् । शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते । सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप ! । ततः स्वदेहसम्भूतामात्मजामित्यकल्पयत् । दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावत् कामबाणार्द्दितो विभुः । अहो रूपमहो रूपमिति चाह प्रजापतिः । ततो वशिष्ठप्रमुखा भगिनीमिति चुक्रुशुः । ब्रह्मा न किञ्चिद्ददृशे तन्मुखालोकनादृते । अहो रूपमहो रूपमिति प्राह पुनः पुनः । ततः प्रणामनम्रान्तां पुनरेवाभ्यलोकयत् । अथ प्रदक्षिणं चक्रे सा पितुर्वरवर्णिनी । पुत्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तद्रूपालोकनेच्छया । आविर्भूतं ततो वक्त्रं दक्षिणं पाण्डुगण्डवत् । विस्मयस्फुरदोष्ठञ्च पाश्चात्यमुदगात्ततः । चतुर्थमभवत् पश्चाद्वामं कामशरातुरम् । ततोऽन्यदभवत्तस्य कामातुरतया तथा । उत्पतन्त्यास्तदाकाशे आलोकनकुतूहलात् । सृष्ट्यर्थं यत् कृतं तेन तपः परमदारुणम् । तत्सर्वं नाशमगमत् स्वसुतोपगमेच्छया । तेनोर्द्ध्वं वक्त्रमभवत् पञ्चमं तस्य धीमतः । आविर्भवज्जटाभिश्च तद्वक्त्रञ्चावृणोत् प्रभुः । ततस्तानब्रवीद् ब्रह्मा पुत्रानात्मसमुद्भवान् । प्रजाः सृजध्वमभितः सदेवासुरमानुषीः । एवमुक्तास्ततः सर्वे ससृजुर्विविधाः प्रजाः । गतेषु तेषु सृष्ट्यर्थं प्रणामावनतामिमाम् । उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् । सम्बभूव तया सार्द्धमतिकामातुरो विभुः । सलज्जां चकमे देवः कमलोदरमन्दिरे । यावद्वर्षशतं दिव्यं यथान्यः प्राकृतो जनः । ततः कालेन महता तस्याः पुत्रोऽभवन्मनुः । स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम् । स तु तद्रूपसाम्याच्च अधिपूरुष उच्यते । वैराजा यत्र ते जाता बहवः शंसितव्रताः । स्वायम्भुवा महाभागाः सप्त सप्त तथापरे । स्वारोचिषाद्याः सर्वे ते ब्रह्मतुल्यस्वरूपिणः । औत्तमिप्रमुखा

कालद्वयेनास्य समस्तोऽधुना" । सर्गशब्दे ५२५० पृ० तत्स्वामर्षविधत्वं दृश्यम् । [गर्भदात्रीक्षुपे राजनि० ।

सृष्टिप्रदा स्त्री सृष्टिं तद्वेतुं गर्भं प्रददाति प्र+दा-क ।

सृ (षृ) इच्छायां क्र्या० प० सक० सेट् । सृणाति असा-रीत् सीर्षः. सीर्षि. । षोपदेश एव न्याय्यः ।

सेक गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् । सेकते असेकिष्ट षयु-दासात् षोपदेशः । षादित् षत्वि न छुक्त' ।

सेक पु० सिच-घञ् । सेचने जलादिना आर्द्रीकरणे हेमच० ।

सेकपात्र न० सिच्यतेऽनेन सिच-करणे घञ् कर्म० । (सेउनी) सेचनपात्रभेदे अमरः ।

सेकिम न० सेकेन निर्वृत्तम् सेक-वा डिम । मूलके हेमच०

सेक्तृ पु० सिञ्चति रेतः सिच-तृच् । १पत्यौ हेमच० । २सेचके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सेक्त्र न० सिच-करणे ष्ट्रन् । सेकपात्रे शि० कौ० ।

सेचक पु० सिञ्चति तोयेन पृथिवीम् सिच-ण्वुल् । १मेघे २सेककर्त्तरि त्रि० मेदि० ।

सेचन न० सिच-भावे ल्युट् । १जलादिना आर्द्रीकरणे २क्षरणे । करणे ल्युट् । ३सेचन्यां क्षुद्रसेकपात्र्यां स्त्री ङीप् मेदि० ।

सेटु पु० सिट-त्रन् । (तरमुज) इति त्रिका० ।

सेतु पु० सि-तुन् । १क्षेत्रादौ जलधारणार्थे (आल) (जाङ्गाल) पदार्थे अमरः । २वरुणवृक्षे मेदि० । मन्त्रजपाङ्गे ३प्रण-वात्मके मन्त्रे च स्वार्थे क । सेतुक वरुणवृक्षे शब्द र० । "सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः" मठादि० त० । सेतुभेदश्च । सीमाविवादशब्दे ५३०० पृ० उक्तः । "सेतुश्च द्विविधः प्रोक्तः खेयो बन्ध्यस्तथाऽपरः । तोय-प्रवर्त्तनात् खेयो बन्ध्यस्तु तन्निवर्त्तनात्" नारद' । मन्त्रजपाङ्गसेतुश्च कालिकापु० ५५ अ० उक्तो यथा "मन्त्राणां प्रणवः सेतुस्तत्सेतुः प्रणवः स्मृतः । स्रवत्यनो-ङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्य्यति । नमस्कारो महामन्त्रो देव इत्युच्यते सुरैः । द्विजातीनामयं मन्त्रः शूद्राणां सर्वकर्मणां । अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः । वेदत्रयात् समुद्धृत्य प्रणवं निर्ममे पुरा । स उदात्तो द्विजातीनां राज्ञां स्यादनुदात्तकः । स्वरितश्चोरुजातानां मनसापि तथा स्मरेत् । चतुर्दशस्वरो योऽसौ सेतुरौ-कारसंज्ञकः । स चानुस्वारचन्द्राभ्यां शूद्राणां सेतुरुच्यते । निःसेतुक यथा तोयं क्षणान्निम्नं प्रसर्पति । मन्त्रस्त-थैव निःसेतुः क्षणात् क्षरति यज्वनाम् । तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु चतुर्वर्णां द्विजादयः । पार्श्वयोः सेतुमाधाय जपकर्म समारभेत् । शूद्राणामादिसेतुर्वै द्विसेतुर्वै यथेप्सतः । द्विसेतवः समाख्याता सर्वदैव द्विजातय" ।

सेतुबन्ध पु० ६त० । लङ्कागमनार्थं श्रीरामेण नलकपिद्वारा कारिते समुद्रोपरि १आलीबन्धे २क्षेत्रादेरालीबन्धे च । "ततोऽब्रवीद्रघुश्रेष्ठं सागरो विनयान्वितः । नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्मणः । सुतो धीमान् समर्थो-ऽस्मिन् कार्य्ये लब्धवरो हरिः । कीर्त्तिं गायन्तु ते लोकाः सर्वलोकमलापहाम् । इत्युक्त्वा राघवं नत्वा ययौ सिन्धुरदृश्यताम् । ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः । नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबन्धनात् । ततोऽतिहृष्टः प्लवगेन्द्रयूथपैर्महानगेन्द्रप्रतिमैर्युतो नलः । बबन्ध सेतुं शतयोजनायतं सुविस्तरं पर्वत-पादपैर्दृढम्" अध्यात्मरा० ३ अ० । "सेतुमारभमाणस्तु तत्र रामेश्वरं शिवम् । सङ्कल्पनियतो गत्वा पुरीं वारा-णसीं नरः । आनीय गङ्गासलिलं रामेशमभिषिच्य च । क्षिप्त्वा समुद्रे तद्भारं ब्रह्म प्राप्नोत्यसंशयः । कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्दश । द्वितीयेन तथा चाह्ना योजनानाञ्च विंशतिः । तृतीयेन तथा चाह्ना योजना-न्येकविंशतिः । चतुर्थेन तथा चाह्ना द्वाविंशतिः तथा कृतम् । पञ्चमेन त्रयोविंशद्योजनानां समन्ततः । बबन्ध सागरे सेतुं नलो वानरसत्तम । तेनैव क्रमशः कपयो योजनानां शतं द्रुतम् । असंख्याताः सुवेलाद्रिं रुरुधुः प्लवगोत्तमाः" 8अ० ।

सेतुभेदिन् पु० सेतुं भिनत्ति भिद-णिनि । दन्तीवृक्षे शब्दर० ।

सेतुवृक्ष पु० सेतुनामको वृक्षः । वरुणवृक्षे शब्दर० । २सेतूप-रिस्थे वृक्षे च ।

सेत्र न० सि-बन्धने ष्ट्रन् । (बेडि) निगडे शि० कौ० ।

सेना स्त्री सि-न, सह इनेन प्रभुणा वा । १सैन्ये अमर । २जिनानां ३मातृभेदे हेमच० । [२सेनायाः उपकरणे च ।

सेनाङ्ग न० ६त० । १हस्त्यश्वरथपदातिसंघाते अमरः ।

सेनाचर पु० सेनायां चरति चर-ट । सेनानुगामिनि "सेना-चरीभवदिभाननेति" नैष० ।

सेनानी पु० सेनां देवसेनां वा नयति नी-क्विप् । १कार्त्ति-[केये २सेनापतौ च अमरः

सेनापति पु० ६त० । १कार्त्तिकेये २सैन्याध्यक्षे च मेदि० । "कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः । हस्ति-शिक्षाश्वशिक्षासु कुशलः श्लक्ष्णभाषिता । निमित्ते शकुने ज्ञाता वेत्ता चैव चिकित्सिते । कृतज्ञः कर्मणां शूरस्तथा

क्रोशसङ्ख्यातु। व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसार-विशेषवित्। राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो ऽथ वा" मत्स्यपु० १८९ अ०।

सेनामुख न० ६त०। १सैन्यस्य सङ्ख्याविशेषयुते हस्त्यश्वादौ "हस्तिनः त्रय रथा त्रयः अश्वा नव पत्तयः पञ्चदश एतत्समुदाये अमरः। [भिन्ने सैन्ये अमर०।

सेनारक्ष पु० सेना रक्षति रक्ष-अण्। सेनारक्षाकारके या-

सेफ पु० सि-फ। शेफे पुंसोऽसाधारणचिह्ने जटा०।

सेमन्ती स्त्री सिम-झि गौ० ङीष्। (सेवती) पुष्पभेदे।

सेर पु० "पादोनगद्याणकद्वयाधिकद्विसप्तत्याख्ये कथितो-ऽत्र सेरः। सप्ताभिधान अयनैः ४०।७ सेरैर्धान्या दितौल्येषु ससप्तकर्षः १। १६ग्रह्नेन्दु १८१। अष्टौ-घंटकैश्च सेरैः पञ्चभिः खाड़िका च ताभिः। मणो ऽष्टभिस्त्रालयगौरवाङ्कतान्त्र च ग्रा निजराजधान्याम्" लीला० उक्ते मानभेदे।

सेरराह पुंस्त्री०। श्वेताश्वे हेमच० स्त्रियां ङीष्।

सेरु त्रि० सि-बन्धने रु। बन्धनकर्त्तरि उणा०।

सेलु पु० सि-लु। श्लेष्मातकवृक्षे हिरूपको०।

सेव न० सेव-कर्मणि घञर्थे क। सेविफले (सेओ) राजनि०

सेवक पु० सीव्यति षिव-ण्वुल्। १सीवनकर्त्तरि (दरजी) सेव-ण्वुल्। २भृत्ये ३दासे ४अनुचरे च त्रि० मेदि०।

सेवकालु पु० सेव सेविफलमिव कायति कै-क कर्म०। निशामल्लिकावृक्षे (दुग्धमेया) शब्दच०। [निधौ भरत।

सेवधि पु० सेवं सेवनं दधाति धा-कि। श्रमपुरुषप्रभृतौ

सेवन न० षिव-सेव-वा ल्युट्। १सूच्यादिना वस्त्रादेर्योजने अमर०। २आश्रयणे ३उपभोगे ४भजने ५पूजने ६भजने च मेदि०। सीव्यतेऽनया ल्युट्। ७सूच्यां स्त्री ङीप् हेमच०॥

सेवा स्त्री सेव-अ। १भजने २आराधने ३उपभोगे ४आश्रये च। सेवापराधास्व अपराधशब्दे २१३ पृ० दर्शिता वाराहेऽन्यथोक्ता यथा "कर्मणा मनसा वाचा ये पापं चयो जना। भक्ष्यं दन्तकाष्ठस्य राजान्नस्य तु भोजनम्। मैथुनं शवसंस्पर्शः पुरीषोत्सर्ग एव च। ..तस्युदक्या खपनं स्पर्शनं मोक्षणं तथा। अभाष्यभाषणं कोप विस्तारका च भक्षणम्। रक्तपारकमसितमौसला-मरभारणम्। पुरीषादीकनिर्मलः पतितान्नस्य भक्षणम्। अभक्ष्यभक्षणश्चैव तण्डुलीयविभीतकम्। आ-हार्णं च वराकस्य जालपादवराकयोः। भक्षणं देव-तागारे सोपानत्कोपसर्पणम्। तथैव देवपूजायां नि-निर्गुणमार्चनम्। अप्रसार्य च निर्माल्य पूजा जो शान्यकारयोः। पान सुराया देवस्य अन्धकार प्रबा-धनम्। वातकर्मोर्पणे विष्णोरनमस्करणं तथा। अप राधास्त्वयसि मत् समाख्याता मया धरे। एभिर्युक्तस्तु पुरुषो विष्णु नैव प्रपद्यते। दूरस्थो न नमस्कारं कुर्यात् पूजां तु राजनी"।

सेवि न० सेव-कर्मणि इन्। फलभेदे (सेओ) राजनि०।

सेविका स्त्री पक्वान्नभेदे कृताक्षगन्धे २१२१ पृ० दृश्यम्।

सेवित त्रि० सेव-क्त। १आराधिते शब्दर०। २आश्रित ३उप युक्ते च ५सेविफले न० राजनि०।

सेव्य न० सेव-यत्। १वीरणमूले अमरः। २अश्वत्थे पु० राजनि०। ३हिज्जलवृक्षे पु० शब्दर०। ४सेवार्हे त्रि०। ५वन्दाकर्षे स्त्री हेमच०। [राजनि०।

सैंहली स्त्री सिंहले देशे भवा अण् ङीप्। सिंहपिप्पल्याम्

सैंहिक पु० सिंहिकाया अप ठक्। १राहौ शब्दर०। तस्या अपत्यम् ढक्। सैंहिकेयोऽप्यत्र अमर।

सैकत न० सिकता सन्त्यत्र अण्। वालुकाप्रचुरे नद्यादि-तटे अमर। २सिकताप्रचुरदेशे त्रि० राजनि०।

सैकतिक पु० सह एकतया सैकत तटमस्ति इन्। १संन्यस्ते २क्षपणके ३सन्देहजीविनि त्रि० मेदि०। ४मङ्गलसूत्रे ५मङ्गलसूत्रके न० मेदि०। [२सैकतप्रिये त्रि०।

सैकतेष्ट न० सैकत स्थानमिष्टं यस्य। १आर्द्रके राजनि०।

सैतवाहिनी स्त्री सिताया शर्करायाः अयम् अण् सैतो मधु रसस्तं वहति वह-णिनि। वाहुदाया नद्याम् अमरः।

सैद्धान्तिक पु० सिद्धान्त वेत्ति सिद्धान्त+ठक्। सिद्धान्ताभिज्ञे हेमच०। [२तत्कर्मणि च "सैनापत्यमुपेत्य व" कुमार०।

सैनापत्य न० सेनापतेर्भाव कर्म वा ष्यञ्। १सेनापतित्वे,

सैनिक पु० सेनायां समवैति ठक्। १भिक्षिते हस्त्यश्वादौ अमर०। प्राणिवधनियुक्ते भाग०५।६।६अ० ति०त०रघु०। वस्तुतस्तु सैनिका इव अधिगतिनेत्येव तत्र पाठः साधु ३सेनासम्बन्धिनि त्रि०।

सैन्धव न० सिन्धुनदीसमीपे देशे भवम् अण्। १लवणभेदे अमरः "सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु। स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत्" भावप्र०। सिन्धोरदूरभवः अण्। २घोटकभेदे पुंस्त्री० अमरः तत्र सप्तद्वीपसमीपवर्त्तिसमुद्रेष्वस्योत्पत्तिसत्त्वाद् तथात्वम्। स्त्रियां ङीष्।

सैन्धवखिल न॰ सैन्धवमेव खिलम्। सैन्धवशिलाशकलसमे चिदानन्दस्वरूपे परमेश्वरे "स यथा सैन्धवखिल्यमनन्तरमबाह्य रसघनम्" शत॰ब्रा॰१४।७।३।१२।

सैन्धी स्त्री तालादिनिर्यासे राजनि॰।

सैन्य पु॰ सेनायां समवैति ञ्य। १सैनिके हस्त्यश्वादौ अमरः। सेनानां सङ्घः ष्यञ्। २सेनासमुदाये न॰।

सैरन्ध्री स्त्री सीरं हलं धरति धृ-मूल॰ क मुम् च सीरन्ध्रस्तस्येदं शिल्पकर्म अण् तदस्यास्ति अच् गौरा॰ ङीष्। परगृहस्थे स्ववशे शिल्पकारिणि स्त्रीभेदे पृषो॰ सैरिन्ध्रीत्यप्यत्र अमरः।

सैरिक पु॰ सीरेण लाङ्गलेन खनति भूमिं सीरं वहति वा ठक्। १कर्षके हालिके अमरः। २लाङ्गलवोढरि वृषे (हालेर गरु) अमर।

सैरिभ पु स्त्री॰ सीरे हले तद्वहने इभ इव गुरुत्वात् शाक॰ ततः स्वार्थेऽण्। १महिषे अमरः स्त्रियां ङीप्। "देवि सैरिभमर्दिनोमिह महालक्ष्मीम्" महालक्ष्मीध्यानम्। २स्वर्गे त्रिका॰। [झिण्टाम् शब्दर॰। स्वार्थे क तत्रैव।

सैरीय पु॰ सीरस्येदम् अण् सैरं हलाकारमर्हति छ।

सैरेय पु॰ सैरं सीराकारमर्हति ढक्। १झिण्टाम् शब्दर॰ ढकञ्। सैरेयकोऽप्यत्र राजनि॰।

सैवाल न॰ सेवायै मीनादीनामुपभोगाय अलति पर्याप्नोति अच् सेवालं ततः स्वार्थे अण्। शैवाले स्वार्थे क। तत्रैव "या पांशुपाण्डुरवपुर्विरसा पुरासीत् सैवालका कुरलतामधुना बिभर्त्ति उद्भटपदो श्लेषात् इत्यादि

सोढ त्रि॰ सह–क्त इडभावः। १क्षान्ते तितिक्षिते अमर कर्त्तरि क्त। २शीतादिसहनशीले त्रि॰। [शीले सोढ॰।

सोढृ त्रि॰ सह–तृच् वा इडभाव। १सहनकर्त्तरि २क्षमा-

सोत्कण्ठ त्रि॰ सह उत्कण्ठया सहस्य स॰। औत्सुक्यान्वित अभीष्टलाभेच्छया विलम्बासहिष्णुत्वयुक्ते जटा॰।

सोत्प्रास न॰ उद्+प्र–अस–घञ् सह उत्प्रासेन सहस्य स॰ सोल्लुण्ठने अन्यार्थकस्य वाक्यस्य अन्यार्थकत्वकल्पनया तदुत्तरार्थके १वाक्ये २प्रियवाक्ये च शब्दर॰। ३सगर्व्व-हास्येन सहिते त्रि॰।

सोदय त्रि॰ सह उदयेन प्रादुर्भावेण वृद्ध्या वा सहस्य स १प्रादुर्भूते २वृद्धि(उद)युक्ते ३लाभयुक्ते च "व्यय उद्याच्च सोदयम्" स्मृतिः। [भ्रातरि २तादृशभगिन्यां स्त्री शब्दर॰

सोदर पु॰ समानमुदरं यस्य समानस्य स। १एकोदरभवे

सोदर्य्य पु॰ समाने उदरे शयितो यत् सादेशः। १एको-

दरजाते भ्रातरि। २तादृशभगिन्यां स्त्री अमर॰।

सोनह न॰सु–विच् सवे नह्यते नह घञर्थे क। लशुने शब्दर॰

सोन्माद पु॰ सह उन्मादेन सादेशः। उन्मत्ते उन्मादिन्यौ।

सोपप्लव पु॰ सह उपप्लवेन सादेश। समाक्रान्तभूच्छायेन राहुणा योगरूपोपप्लवसहिते १चन्द्रे तथाभूत ग्रहच्छाया-योगयुक्ते २सूर्य्ये च अमरः। ३उपद्रवयुत त्रि॰। चन्द्रार्कयोर्ग्रासकारणमुपरागशब्दे प्रायेणोक्तं देवीपुरा-णोक्तमधिकमत्रोच्यते।

"ब्रह्मोवाच "यदयं वदते लोको राशिमत्रानुकामते। तदहं संप्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्य्योपरागिकम्। यदि सत्यमयं यस्तत्तेजोराशिर्दिवाकरः। तत्कथं नोदरस्थेन राहुणा भस्मसात् कृतः। अथ वा राहुणाक्रम्य निजवक्त्रं प्रवे-शितः। तत्कथं दशनैस्तीक्ष्णैः शतधा न विखण्डितः। विमुक्तश्च पुनर्दृष्टस्तथैवाखण्डमण्डलः। न चाप्यप-हृत तेजो न स्थानादपसारितः। यदि वा शोभ निष्पीतः कथं दीप्ततरोऽभवत्। तस्माच्च तेजसां राशी राहोर्वक्त्रं गमिष्यति। मख्यार्थं सर्व्वदेवानां सोमः सृष्टः स्वयम्भुवा। तत्रस्थममृतञ्चापि सम्भृतं सूर्यतेजसा। पिबन्त्यमृतमय देवाः पितरश्च स्वधाऽमृतम्। त्रयश्च त्रिशतश्चैव त्रय-स्त्रिंशत्तथैव च। त्रयश्च त्रिसहस्राश्च देवाः सोमं पिबन्ति ये। राहोरप्यमृतं भाग पुरा सृष्टं स्वयम्भुवा। तस्मा-त्तद्राहुरागत्य पातुमिच्छति पर्वसु। उद्धृत्य पार्थिवीं छायामभ्राकारां तमोमयः। पातुमिच्छन् ततश्चेन्दु-माच्छादयति छायया। शुक्ले च चन्द्रमभ्येति कृष्णे पर्वणि भास्करम्। सूर्य्यमण्डलसंस्थस्तु चन्द्रमेव निवाषति। तस्मात् पिबति त राहुस्तनुमध्ये विभा-वयन्। अविच्छिन्दन् यथा पद्मं पिबति भ्रमरो मधु। चन्द्रस्थममृतं तद्वदभेदाद्राहुरश्नुते। चन्द्रवान्तो यथि-र्यद्वत्तु छिन्नं चरते यथात्। चरन्नपि न क्षीयेत तेजसा नैव मुच्यते। यथा सूर्य्यमणिः सूर्य्यांशुतपाच्च पावक शुभम्। न भवत्यङ्गहीनोऽपि तेजसा नैव मुच्यते। एवं चन्द्रश्च सूर्य्यश्च छादितावपि राहुणा। स्वतेजसा न मुच्येते नाङ्गहीनौ बभूवतुः। वर्णश्च च चन्द्रस्य माणिक्यकनकाकृति। सोमो दैवतयोगात् छाया योगाच्च पार्थिवात्। राहोश्च वरलब्ध्या वै प्रभावेऽमृतं शशी। स्वदोहकाले सम्प्राप्ते वत्सं दृष्ट्वा च गौर्यथा। स्वाङ्गादेव क्षरेत् क्षीरं तथेन्दुः क्षरतेऽमृतम्। पितेव सूर्य्यो देवानां सोमो मातेव कथ्यते। यथा मातुस्तन

पीत्वा जीवन्ति सर्वजनाः । पीतावशिष्टं तथा सोमात् तथान्ते सर्वदेवताः । एवमुक्तं धर्मशास्त्रेषु तथाथ चरते शशी । न चरन्ति यथाभागमुपजीवन्ति देवताः । तस्मिन् काले समभ्येति राहुरब्धककर्षणः । सर्वमर्द्धं त्रिभागं तु पादं पादार्द्धमेव च । आक्रम्य पार्थिवी छाया यावन्न चन्द्रमण्डलम् । अत स भागो राहोस्तु देवभागस्तु सेवकाः । तात्र विधाय द्वयोर्ना राहोः पर्वगतस्य च । चन्द्रो न क्षयमायाति तेजसा नैव मुच्यते । तिथिभागाद् यावन्न पुनस्तर्कं प्रभापते । पर्वण्यायात्यतः कालसाधनेय प्रकीर्त्तितः । अतो राहुमुखः सोम सोमद्वर्टिवाकरात् । पर्वकाले स्थितिस्त्वेयं विपरीता पुनः पुनः । अतश्च दृश्यते राहुरम्बरच्छिभास्वरौ । राहुरम्बरसंस्थानं सोमसाम्याद्य तिष्ठति । एकत्र पार्थिवी छाया भूमेव द्योतिता । चन्द्रस्य यद्दर्शस्य राहुणा भास्करस्य च । तत्रावच्छिन्न तस्य ब्रेश्त श्यामशीलतम् । कर्दमेन यथा वस्त्रं शुक्लमप्युपरज्यते । एकदेशोऽथ सर्वं वा राहुणा चन्द्रमास्तथा । प्रक्षालितं तदेवेह पुनः शुक्लतरं भवेत् । राहुमुक्तं भवत्येव निर्मलं चन्द्रमण्डलम् । राहुणा छादितौ वापि दृष्टौ चन्द्रदिवाकरौ । विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् । एवं न दृश्यते सूर्यचन्द्रमास्तत दृश्यते । अबुधास्तं न पश्यन्ति मानुषा चाक्षुषाः । चगतमसोऽपमस्तु तत्र पक्षे चन्द्रसूर्ययोः" ।

सोपाधि(क) सह उपाधिना वा कप् बहुव्री० । उपाधियुक्ते न तथाभावयाः हेतुदोषादौ ।

सोपान न० उप—सन-भावे घञ् सह विद्यमानः उपानः उपरि गतिर्येन । आरोहणसाधने काष्ठादिनिर्मिते (पैठा) प्रभृतौ पदार्थे अमर ।

सोभाञ्जन पु० शोभाञ्जन+पृषो० । (सजना) वृक्षे भरत० ।

सोम पु० सु-मन् । १चन्द्रे २कर्पूरे अमरः । ३कुबेरे ४यमे ५वायौ ६वसुभेदे ७जले ८सोमलतौषधौ ९वानरे मेदि० १०कोपरस हेमच० ११अमृत १२दीधितौ उणा० । वह ए(क)मयां । १३यमे १४वानरेण रुपौषे च ।

सोमस्य यज्ञभेदे तद्व्याख्यानादिकं शब्दार्थे ४२१९ पृ० दर्शितम् । तत्प्रशस्त्यादिकं यथा

"चन्द्र सिताङ्कुबलगात्र्यदिवौक्सो परिध्यर्कविनेक युक्त । कश्चित् तमः मोतकङ्गाकयुक्तं दृष्ट्वावयौ यात कूष्माण्डिकाण्डं सर्वोर्चिषं । स च वायव्यां देवः वैश्र-

जाति स्त्रीपदं मद्यपरसमृगचिरो मखद्रावाधीशः । यदुपलशब्दे तन्मन्त्रादिक दर्शितम् । तस्य जन्मकाले मेषादिराशिषु स्थितिभेदे फलभेदः इत्युक्तजातकोक्तं १०८७ पृ० जातकशब्दे उक्त० । जन्मादिस्थस्य तस्य फल जातकपद्धतावुक्तं यथा

"चन्द्रे सथाऽचिरणे तनुगे गुणाढ्यो दाक्षिण्यकृदयन वाक्मुकर्षे निगोपात् । अन्येषु तेषु तनुगे शिकरस्य मूर्ख दोक्तमनीषयर्भिर खयुणाव्ययाद । तद् स्वर्ग्यंक्यते केरश्याममर्षाशी भवेत पक्षविषाविभोस्त्रीः समद । मरः पर्वदेहे तु क्षीणे विनाश मनुनदाक् च यास्य फल तारं तस्यात् । द्विआधिराते मत्स्येशानवास फचं व्यदान् सधरलङ्गीच । हर्षान्विता ञादवलतात्मयव प्रकाशितुन स्यात् मनुजार्तिद्विष । पातालमध्ये वति गीतरतौ जनप्रयापाभिरतिमर स्यात् । दाता सुकृद् वाक्मयोऽकादरः सुधी सुधोतकर्यपुतः सूप । सतत् सहृद्ग्य सुत सूनौ भौमिकपुत्रैवाह्मिः युवेत । सूरो नर स्याद् बहुधान्यमित्रसपाहक बौधतर उग्रादरा । मनोहृमतौ पश्चिमीना स्थिते ना यत् मातेः धयुतो दादपर । नारीभिरश्यामसमुकाभ्यास युक्तोऽनल्पानय, स्याद् मीरोदराढ्यः । गर्भिणि ग्भिष्टसौभिक्षैतन७स्ये भवति सुधी मटनाद्वरः सुरेशः । अतिमतिरमत्यको मृदुयो गाजततनो बहुरोगदैन्यतप्त । स्त्यौदराणाद्दे न गमावरः श्यादौलसितादधोऽपि च वस्त्रनाद्यै । सुधीपदेहः सति क्षीणदेहे तस्मिन् मन्दलक जीवितच । मित्राधिमाने मममाबयद्स्ये भौमकमित्र-द्रविणोपपन्न । सौभाग्यसौख्ये सततैयुतः स्याद कान्ताजनेदोमनुजो दयावान् । दशमांशास्थि सुधीतव धामनि द्रविणपीहृतै सहित सुखः । भवति कर्मपरोऽपि च विभिमाहनरपरो न विमाटकरो भवेत् । आर्य।।याते यामिनीनायके ना मित्रक्षेमद्रव्यपुत्रायतुक्तः । स्यात मूरो टाद्वयाभिमानी प्रिदैर्भं त्वैरमितो बुद्धिमान् स्यात् । मीतांशौ द्वादशे १२ दप्यो क्षीणाङ्गे नेत्ररोगवान् । पतित परसं घुटं परिभूतो नरो भवेत्" ।

सोमलता च ओषधिभेदः सोमवल्लीरूपा ओषधिशब्दे १५६४ पृ० सुश्रुतवाक्ये तद्वर्णनादि दृश्यम् । सोमेन यजे तेमादि क्रत्वन्ते १५यागभेदे पु० । सोमयागेतिकर्त्तव्यतादि कात्या०श्रौ० २५अ० । १०कथितकादौ दर्शनम् । कालमानशब्दे १८७६पृ० तत्प्रतिनिधित्र्यादि दर्शितम् ।

सोमगर्भ पु० सोमस्य तदात्मकामृतरूपसोमस्य गर्भः स्थानम्। विष्णौ त्रिका० ।

सोमज न० सोमात् तत्सदृशौषधिस्थरसपानात् जायते जन-ड । १दुग्धे हेमच० । २चन्द्रजाते त्रि० । ३बुधे पु० ।

सोमतीर्थ न० सोमेन तपस्तप्त्वा कृतं तीर्थम् शाक०। प्रभास तीर्थे त्रिका० । "यत्र तत्र तपस्तेन सोमेन सुमहात्मना । पञ्च वर्षसहस्राणि तथैवाङ्गुष्ठ स्थित । एकस्मिं पुन पञ्च पञ्च मौनव्रतस्तथा । तथैवैकेन पादेन दश पञ्च च तिष्ठता । एवमुग्रं तपः कृत्वा कान्तिमानभवच्च सः । महापराधात् मुक्तश्च ब्राह्मणानां पतिस्तथा" वराहपु०।

सोमधारा स्त्री सामस्य धारेव । आकाशे त्रिका० ।

सोमप पु० सोमं तद्रसं पिबति पा-क । १यज्ञे सोमरसपानकर्त्तरि २पितृगणभेदे व०व० । पा—क्विप् सोमपाप्यत्र ।

सोमपत्र पु० सोमस्य औषधिविशेषस्येव पत्रमस्य । (उलुखड) तृणभेदे शब्दच० ।

सोमपीति(थि)न् पु० पीतमनेन इनि सोम पीतौ पृषो० वा तस्य थ । यज्ञे सोमरसपायिनि अमरः । पा—क्विप् सोमपीवाप्यत्र ।

सोमबन्धु पु० सोमस्य बन्धु, सोमो बन्धुरस्य वा । १सूर्ये तदुपकारकत्वात् तस्य तथात्वम् ।२चन्द्रजे बुधे पु० ज्यो० ३कुमुदे न० । [वंश्ये क्षत्रिये च ४जिनराजभेदे हेम० ।

सोमभू पु० सोम एव भूरुत्पत्तिस्थानं यस्य । १बुधे २चन्द्र

सोमयाग पु० सोमनीमको याग । त्रिवर्षसाध्ये सोमरसपानाङ्गके यागभेदे ।

"नारद उवाच "सोमयागविधानञ्च ब्रूहि मां मुनि सत्तम ।। कथं त कारयामास गुरुश्च किं फलं परम्" । नारायण उवाच "ब्रह्महत्याप्रशमनं सोमयागफलं मुने ।। वर्षं सोमलतापानं यतमानः करोति च । वर्षमेकं फलं भुङ्क्ते वर्षमेकं जलं सदा । त्रैवार्षिकमिदं यागं सर्वपापप्रणाशनम् । यस्य त्रैवार्षिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये । अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति । महाराजश्च देवो वा यागं कर्त्तुमलं मुने ।। न सर्वसाध्यो यज्ञोऽयं बहुश्रो बहुदक्षिणः" ब्रह्मवै० श्रीकृष्णज० ३० अ० । सोमशब्दे दृश्यम् ।

सोमयाजिन् पु० सोमेन यजते यज—णिनि । सोमयागकर्त्तरि । तस्य सौत्रामण्यामधिकारः सौत्रामणीशब्दे दृश्यम् ।

सोमयोनि न० सोमः योनिरस्य । चन्दनभेदे शब्दच० ।

सोमराजी स्त्री सोमेन राजते राज-अच् गौरा० ङीष् । (सोमराज) १ओषधिभेदे । २वाकुचयां भावप्र०। "अवल्गुजा वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका" इत्युपक्रमे "वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी । विष्टम्भहृद्धिमा रुच्या सरा श्लेष्मास्रपित्तनुत् । रूक्षा हृद्या श्वासकुष्ठमेहज्वरकृमिप्रणुत् । तत्फलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरं कटु । केश्यं त्वच्यं कृमिश्वासकासशोथामपाण्डुहृत्" भावप्र० । स्वार्थे क । सोमराजिकाप्यत्र । राज—णिनि । सोमराजिन् अप्यत्र पु०अमर । [राजनि०

सोमलता स्त्री सू-मन् कर्म० । स्वनामख्यातायां लतायाम्

सोमलतिका स्त्री सोमलतेव इवार्थे कन् अत इत्वम् । १गुडूच्याम् राजनि० । स्वार्थे क । २सोमलतायाञ्च ।

सोमवंश पु० सोमस्य वंशः । १चन्द्रवंशे २चन्द्राधिके गोत्रपरम्पराजाते क्षत्रिये भाग० ६स्कन्धे दृश्यम् ।

सोमवल्क पु० सोमस्येव वल्कोऽस्य ।१करञ्जे जटा०। २रीठाकरञ्जे राजनि० ३श्वेतखदिरे ४कट्फले च मेदि० ।

सोमवल्लिका स्त्री सोमवल्लीव कायति कै—क । सोमराज्याम् अमरः। स्वार्थे क ।२सोमलतायाम् । सोमवल्लरीत्यप्यत्र ।

सोमवल्ली स्त्री सोमायामृताय वल्ली । १गुडूच्याम् अमरः । सोमरूपा वल्ली । २सोमलतायाम् भरतः । ३सोमराज्यां शब्दर०।४ब्राह्म्यां ५सुदर्शनायां ६पातालगरुड्यां राजनि०। "सोमवल्ली महागुल्मा यज्ञश्रेष्ठा धनुर्लता । सोमार्ही गुल्मवल्ली च यज्ञवल्ली द्विजप्रिया । सोमक्षीरा च सोमा च यज्ञाङ्गा रुद्रसङ्ख्यया । सोमवल्ली कटुः शीता मधुरा पित्तदाहहृत् । तृष्णा विशेषात् शमनी पावनी यज्ञसाधनी" राजनि० ।

सोमवामिन् पु० सोम तद्रसं वमति वम—णिनि । सोमरसपानाधिक्ये मुखेन सोमवमनकर्त्तरि तस्य सौत्रामण्यामधिकारः सौत्रामणीशब्दे दृश्यम् ।

सोमवार पु० सोमस्वामिको वारः । चन्द्रस्वामिके दिने ।

सोमविक्रयिन् पु०सोम विक्रीणाति वि+क्री—णिनि। सोमलताया. विक्रेतरि "पापो हि सोमविक्रयी" श्रान्त्र० ।

सोमवृक्ष पु० सोम इव वृक्षः । १कट्फलवृक्षे रत्नमा० २श्वेतखदिरे च राजनि० । [राजनि० ।

सोमसार पु० सोम इव श्रुभ्र सारोऽस्य । श्वेतखदिरे

सोमसिद्धान्त पु० सोमकृतः सिद्धान्तः । चन्द्रप्रोक्ते ज्योतिषसिद्धान्तग्रन्थभेदे जटा० । [त्रिका० ।

सोमसिन्धु पु० सोमस्यामृतस्य सिन्धुरिव आधारः । विष्णौ

सोमसुत् पु० सोमं सुतवान् सु—भूते क्विप् । यज्ञार्थं कृत-सोमलतानिष्पीडने सि० कौ० ।

सोमसुता स्त्री ६त० । नर्मदानद्याम् राजनि० । २बुधे पु० सामोद्भवादयोऽप्यत्र यथायथम् पुंस्त्री० । [यामिमयो

सोमसुत्वन् पु० सोम सुतवान् सु—भूते क्वनिप् । कृतसोमर-

सोमसूत्र न० सोमस्य अभव सूत्रमिव प्रणाली । १जलनिर्गम प्रणाल्याम् शिवलिङ्गस्य गौरीपट्टस्य २जलनिर्गमस्थाने च "सोमसूत्रं न लङ्घयेत्" तन्त्रम् । [एकादेशे रत्नमा० ।

सोमाख्य न० सोम लताभेदमाख्याति पर्य्यायेण आ+ख्या-क ।

सोमातिपूत पु० सोमोऽतिपूतो यस्तो मुखाभिसावित्तेंद्रैय येन अति+पू-कर्म्मणि क्त । कृते सोमरसपाने आधिक्यात् मुखाभिसाविकादिच्छिद्रैः सोमरसवमनकर्त्तरि तस्य सौत्रामण्यामधिकार सौत्रामणीशब्दे दृश्यः ।

सोल्लुण्ठ त्रि० सह उल्लुण्ठेन वादेन । भूमौ पार्श्वपरि-वर्त्तादियुक्ते १व्यङ्गोक्तौ शब्दा० २स्तुते निन्दापरतया निन्दाया वा स्तुतिपरतया युक्ते वाक्ये च ।

सोल्लुण्ठन न सह उल्लुण्ठनेन वादेन । अन्यथास्थितस्य अन्यरूपेण परिवर्त्तनघटिते वाक्ये (स्तुतिपरस्य निन्दा-परता निन्दापरस्य च स्तुतिपरता इत्येव वक्तुके वाक्ये)।

सोष्यन्तीहोम पु० सोष्यन्तीं प्रसवासन्नां आसन्नप्रसवां ज्ञात्वा कार्य्यः होम । सोष्यन्त्या आसन्नप्रसवाया हिताय कर्त्तव्ये होमभेदे तत्प्रकारः सं० त० दृश्य ।

सौकर्य्य न० सुकरस्य भाव कर्म वा ष्यञ् । १सुकरतायाम्-माध्यत्वे शब्दा० । २सुकरस्य कर्म्मणि च ।

सौखसुप्तिक त्रि० सुखसुप्ति सुखेन शयनं पृच्छति ठञ् । प्रात काले सुखशयनप्रच्छके वैतालिकादौ हेमच० ।

सौखिक त्रि० सुख प्रयोजनमस्य ठक् । सुखाभिलाषिणि (सौखिन) ।

सौख्य न० सुखमेव स्वार्थे ष्यञ् । सुखे हेमच० ।

सौगत पु० सुगत एव अण् । १सुगते बुद्धभेदे हेमच० तस्येद-मण् ।२सुगतसम्बन्धिनि त्रि० । सुगतमत मधीते अण् । ३सुगतमताध्यायिनि त्रि० । [शब्दच० ।

सौगन्ध न० सु गन्धोऽस्य स्वार्थे अण् । कतृणे राजपूरे

सौगन्धिक न० सु गन्ध सुगन्ध सोऽस्त्यस्य ठन् स्वार्थे अण् । १कह्लारे अमर० ।२सुगन्धे पु०अमर० । सुगन्धेन व्यवहरति ठक् । (गन्धी) ३सुगन्धव्यवहर्त्तरि त्रि०मेदि० । ४पद्मभेदे भा० व० सौगन्धिकाहरणपर्व । [२सुगन्धौ ।

सौगन्ध्य न० सुगन्धस्य भावे ष्यञ् । १सुगन्धे । स्वार्थे ष्यञ् ।

सौचिक पु० सूचीं तत्कर्म्मसीवनमुपजीवति ठन् । (दरजी) सीवनकारके अमर । ठन् । सौचि तथार्थे शब्दर० ।

सौजन्य न० सुजनस्य भाव ष्यञ् । १सुजनतायां २सद्-व्यवहारे च "सौजन्यजन्य यश " मल्लिनाथ ।

सौण्डी स्त्री शुण्डा तदाकारोऽस्त्यस्या अण् ङीप् पृषो० शस्य स । गजपिप्पल्याम् शब्दच० ।

सौत्र पु० पाणिन्यादिभि सूत्रेण कर्म्मविशेषाय पठित अण् । भ्वादादिगणपाठीयभिन्नेषु सूत्रमात्रे कार्य्यभेदार्थ पठितेषु १धातुषु ।'सूत्रं यज्ञसूत्रमर्हति अण् । २विप्रे हेमच० ।

सौत्रामणी स्त्री सुत्रामा इन्द्रो देवताऽस्य अण् नपुंसकत्वात् न टिलोप आत्वम् । इष्टिभेदे तत्र हि सुरापान विप्र-स्या विहितम् । "सौत्रामण्या सुरां पिबेत्" श्रुति । स च यज्ञः क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणस्यैव कर्त्तव्य तत्राधि कारिविशेषः कात्या०श्रौ०१६ १ क० उक्त । "ब्राह्मणस्य सौत्रामण्य क्षत्रियस्य" सू०। "ब्राह्मणस्यैव क्षत्रियवैश्य-योर्निवृत्त्यर्थमेव" कर्क । "अग्निचित्सोमयाजिसोमातिपूत-सोमयाजिनाम्" सू० "एभिश निमित्तैः सौत्रामणी भवति । तत्राग्निचित्सोमयाजीति यद्यपि अग्निचतः सोम-याङ्गं यथा क्रादित न हि फलवत् निष्क्रीऽग्नि-रिति एव च सत्यग्निमत्सोमयागान्ते सौत्रामणी भवति । ननु चाग्निमतोऽपि सोमयागाङ्गत्वेन सौत्रामणी श्रूयते "सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति नैतदेवम् अग्नि चित्वा सौत्रामण्या यजेतेत्यस्य वाक्यस्याग्निप्रकरणे श्रुतत्वात् तदङ्गता युक्ता यस्य प्रकरणम तस्याग्निविधीय मान तदङ्गमेव भवतीति न्यायम् । सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति सौत्रामणीप्रकरणे पाठ तेन प्रस्तुतविपरिवृत्त्या सोमस्यैव सौत्रामण्यङ्गता भवति न सौत्रामण्याः सो माङ्गता यथा "वाजपेयेनेष्ट्वा वृहस्पतिसवेन यजेतेति" वाक्येन प्रकृत विधानात् वाजपेयाङ्गता वृहस्पतिसवस्य, तस्मात्सानग्निमति सोमे सौत्रामणी "सोमेनेष्ट्वा सौत्रा-मण्या यजेतेति किमर्थस्तर्हि पाठ अग्निमत् सोमस्यानु-वादोऽयमित्यदोष । यद्वाऽग्नि चितेत्यस्यैव शेषोऽयम् अग्निमता सोमेनेष्टेति तदुक्तं भवति । सोमातिपूतसोम-वामिनोश सौत्रामणी भवति वाक्यान्तरश्रवणात् सो-मातिपूत सोमवामी च ब्राह्मण एव न हि क्षत्रिय-वैश्ययोरेतद्विशेषणमिति तत्र च सोमकार्य्यं तयोरपि न्यग्रोधविधानम् तेन तदतिपवने वमने च किमिति न भवति नैतदेव यदि नाम कार्य्यापत्त्या धर्म्मप्राप्तिर्भवति न

चायं सोमधर्मः, किं तर्हि तदतिपवने यागान्तरविधान-मिति। अग्निचितस्तु सर्वस्यस्यापि भवति अग्निसंयोग-विधानात्। अग्निचित तथा सोमयाजिनः तथा सोमा-तिपूतस्य तथा सोमवामिनः मुखव्यतिरिक्तेभ्यो नासिका-कर्णगुदादिच्छिद्रेभ्यः यस्य सोमः स्रवति स सोमातिपूत इत्युच्यते मुखेन यः सोम वमति स सोमवामी" पृ०व्या०। "राज्ञोऽपरुद्धस्य च सौत्रामणी भवति" सू०। "दृष्टरीतु स्तै-पौ सायनो रुद्ध आसेति" तद्विधानात्। स्वराज्यात् प्राच्या वितस्य राज्ञः स्वराज्यप्राप्त्यर्थम्" कर्कः। "अवभ्यथोरपयो" सू०। "सौत्रामणी भवति पशुयोग्यः पशुर्यो नाम पशून् विन्दते सोऽलम्भगुरपशु" कर्कः।

तत्र सुरापच्चनप्रकारः तत्रैवोक्तः

"दक्षिणेन हृत्वा नग्नहुचूर्णानि कृत्वा तांश्च व्रीहि-श्यामाकौदनयोः पृथगाचाम्ले निषिच्य चूर्णैः सं-सृज्य निदधाति तन्मासरम्" सू०। "दक्षिणेन द्वारेण प्रवेश्याग्न्यगारस्य नग्नहुचूर्णादि कृत्वा नग्नहुः किण्व उच्यते तांश्च यथादीनि चूर्णयित्वा व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामे विमिश्र्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासर-मुच्यते व्रीहिश्यामाकाभ्यां च सुरा निष्पाद्यते सा च यागसाधनम्। तेन सा तद्धर्मैरभिसम्बध्यते अतस्तयो-रवर्त्तिकमधवपूर्वकम् पृथगोदनौ निष्पाद्येते" कर्कः। "नग्नहुचूर्णानि कृत्वा नग्नहुशब्दार्थमाह "सर्ज्जत्वक् त्रिफला चैव शुण्ठी चैव पुनर्नवा। चतुर्जातकसंयुक्ता पिप्पली गजपिप्पली। वंशोऽवक्रा इन्द्रवारुणी चित्रक चेन्द्रवारुणी। अश्वगन्धा सतुपाख्य सूत्राण्येतानि निर्दि-शेत्। धान्यकं च यवानी च जीरकं कृष्णजीरकम्। हे हरिद्रे वचा चैव विडङ्गा व्रीहयो यवाः" इति। क्रयणानन्तरं तानि यथाटीन्यादाय दक्षिणेन हृत्वा-ऽन्यगारं प्रवेश्य पूर्वं नग्नहुचूर्णानि कृत्वा सर्ज्जत्व-गाद्यौषधानि तूष्णीं पिष्ट्वा तान् यथतोक्तमाजान् चूर्णीकृत्य दर्शपूर्णमासधर्मेण पात्रासादनादि यज्ञामाक-चवर्त्तिकमधवपूर्वकं फलीकरणान्तं कर्मान्तरं कृत्वा चरुकटाहके पृथक् पृथक् चरू पक्त्वा शृतावस्थानानन्तरं व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामे निषिच्य पृथग्भिन्नयोः पात्रयोः सर्वमध्यादतिरिक्तमुच्योदनमवमाद्य तदुदक-मग्नहुमध्यतिभिश्चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य निदधाति स्थापयति तन्मासरम्। तत्र चूर्णसंसृष्टाचामस्य मासरमिति संज्ञा वे०भा०। "ओदनौ चूर्णमासरैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वाऽयु-मा ते" इति त्रिरात्रं निदधाति" सू०। "चूर्णमासरसंसृष्टावोदनौ "स्वाद्वीं त्वेति" "अयुना ते इति" मन्त्राभ्यां कुम्भ्यां प्रक्षिपति क्षिप्त्वा च त्रिरात्रं निधेया सुरा" कर्कः। "एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गानन्तरमोदनौ चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वा स्वादुनेति यजु० १९।१ "अयुना ते यजु०" २०।२७ इत्याभ्यां मन्त्राभ्यामेकस्मिन् महति पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां च संसृज्य त्रि-रात्रं निदधाति सुगुप्ते देशे स्थापयति शालाया नैरृत-कोणे गर्तं कृत्वा तत्र स्थापयतीति जीर्णः सम्प्रदाय" तिस्रो रात्रीरित्यादिश्रुतेः "एकस्याः पयसापाकृतनाश्विनेन परि-षिञ्चति परीतोषिञ्चतिः" सू०। सुरा परिषिञ्चति "एकस्यै परिषिञ्चतीति" वचनात्। अश्विनादुह्यापाकरणं कर्त्त-व्यम् तस्यापूर्वत्वादप्रधानत्वाच्च पयसः अश्विभ्यामपाकरो-मीति गोस्वर्णमप्यालम्भमेवेति सम्प्रदाय। अपरे तु धर्म-वदपाकरणमिच्छन्ति" कर्कः। "शष्पचूर्णानि चावपति" सू०। "सशब्दात् सुरायाम्" कर्कः। "सारस्वतेन इयः प्रातः" सू०। "प्रातःसवनेन च द्वितीयमहरभिधीयते तत्रापि च रात्रावेवाविशेषतया रात्रिं परिषिञ्चतीति प्रकृत्य "इयोर्गवेन द्वितीयामित्याह द्वितीयाम रात्रिमिति मन्यते" कर्कः। "प्रात यज्ञेन सोऽभिधीयत" वे०व्या०। "तोक्मचूर्णानि च" सू०। "आवपति" ऐन्द्रेणोत्तमे ति तिस्रणाम्" सू० "गवा दुग्धेनैन्द्रेण परिषिञ्चति" कर्क उत्तमे तृतीयेऽहनि सन्ध्या। "लाजचूर्णानि च" सू० "आवपति अत्र चूर्णानां पयसश्च संस्कारकत्वम् साधनं तु व्रीहिश्या-माकावेव अतस्तयोरेव देवतोद्देशेन प्रक्षेपम्" कर्कः। यजु० १९अ० वेददीपे तु तदङ्गसुरापच्चनप्रकारः स्पष्टं दर्शितो यथा "अथ सौत्रामणीमन्त्रास्त्रिभिरध्यायैः। ऋद्धिकाम-स्याग्निचितो मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो मुखेन सोम वामिनो राज्यच्युतस्य पशुकामस्य च सौत्रा-मणीयागः। अत्र प्राच्यस्थाने सौवर्णानि एतानि स्थाप-येत् सोम सुराविक्रयिणः क्रीयाहा क्रीत्वा सीसेन शष्प क्रीत्वा ऊर्णास्तोकान् ऊर्णां च लाजान् केनचिद्-द्रव्येण नग्नहुम् विरूढा व्रीहय शष्पम् विरूढा यवा-स्तोक्माः अविरूढव्रीहयो लाजाः सर्ज्जत्वक्त्रिफलाशुण्ठी पुनर्नवाचतुर्जातकपिप्पलीगजपिप्पलीवंशावकाइन्द्रवारुणीचित्रकचन्द्र-वारुणीअश्वगन्धा धान्यकयवानीजीरककृष्णजीरकहरिद्राद्वयविडङ्ग-व्रीहियव एकीकृता नग्नहुः। ततो यज-मानगृहात् दक्षिणद्वारेणाग्निगृहं नीत्वा चूर्णं

दर्शपौर्णमासधर्मेण व्रीहिश्यामाकयोश्चरू वरुणले पक्वा स्तेनालम्भनानन्तरं तयोश्चरोर्निःस्रावयुष्णं पृथक्पात्रयो-रादाय शष्पादिचतुर्णां चूर्णैं संसृज्य स्थापयेत् इय चूर्णानामयं मासराख्यम्। "ओदनौ चूर्णमासरे स-सृज्य स्वाद्वीं त्वा स्वादुनात इति त्रिरात्रं निदधाति" का॰ एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गे मासरत्वनिष्पादनानन्तरमोदनौ व्रीहिश्यामाकचरू चतुर्भिश्चूर्णैं संसृज्य स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण स्वादुना ते इति विशाध्यायसम्बन्धिन्या ऋचा चैकस्मिन् पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां संसृज्य त्रिरात्र शालानैर्ऋतकोणे गर्त्तं कृत्वा तत्र स्थापयेत्। अयमर्थ चरू उद्वास्य इयो पृथगाचामग्रहणम् तत शष्पतोक्मलाजचूर्णाना। पृथग् त्रिधा कृताना तृतीयांशं द्वेधा कृत्वाचामयो क्षिपेत् ततो नग्नहुचूर्णं द्वेधा कृत्वैकमर्धं द्विधा विभज्याचामयोः क्षिपेत्। एवं चूर्णसंसृष्टाचानयोर्मासरसंज्ञा। तत शष्पतोक्मलाज-चूर्णानां द्वितीय तृतीयांशं द्विधा कृत्वैकैक भागमोद-नयोः क्षिपेत् नग्नहुचूर्णद्वितीयार्द्धं द्वेधा कृत्वौदनयो क्षिपेत् तत ओदनावेकपात्रे कृत्वा तत्राचामौ क्षिपेत् ततः "स्वाद्वीं त्वा" "स्वादुना ते" इति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरैः स-हौदनयोराङ्‌वालनेन संसर्गः कार्य्यं ततस्त्रिरात्रनिधा नम् शष्पतोक्मलाजचूर्णं तृतीयाशाना प्रतिदिन सुराया मिश्रणाय रक्षणमित। एकस्या पयस्यायाः कृतेनाश्वि नेन परिषिक्षुति परीतो षिञ्चतेति शष्पचूर्णानि चाश्वपति स्वारस्वतेन इयो मातस्तोक्मचूर्णानि चैन्द्रोणोत्तमे तमृणाः लाजचूर्णानि च। साय होमान्तेऽश्विभ्या-मपाकरोमीति करण गा स्पृष्ट्वा एका ता दुग्ध्वा तत्-पयसाध्वर्युः सुरा षिञ्चति परीत इति मन्त्रेण। रक्षित शष्पचूर्णाना तृतीयांश सुराभाण्डे क्षिपेत्। द्वितीये-ऽह्नि निशान्ते सरस्वत्या अपाकरोमीति गावौ स्पृष्ट्वा दोहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण सुरा षिञ्चति तोक्म-चूर्णतृतीयांशक्षेपश्च। तृतीयेऽह्नि रात्रौ इन्द्राय सु-त्रामणेऽपाकरोमीति तिस्रो गा स्पृष्ट्वा ता दुग्ध्वैकीकृत तत्पयसा सुरा सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र लाजचूर्णं ततोयांशक्षेपश्चेति"। (आचामोभक्तरस)

सौदामनी स्त्री सुदामा पर्वतभेदस्तेनैका दिक् तद्प्रान्त भवत्वात् अण्। १विद्युति अमरः। सा हि स्फटिक-मयस्य सुदाम्न पर्वतस्यैकदेशे जाता। २अप्सरोभेदे च हेमच॰। सुदामा ऐरावतगजस्तस्य पत्नी ङीप्। ३ऐरा-वतयोषिति शब्दर॰। तत्र ङीपि अतोऽल्लोपे सौदा-म्नीत्यपि शब्दर॰।

सौदायिक न॰ सुदायात् बन्धुकुलात् आगत ठञ्। "ऊ-ढया कन्यया वापि पत्यु पितृगृहेऽथ वा। भर्तुः स-काशात् पित्रोर्वा लब्ध सौदायिक स्मृतम्" कात्या॰ स्मृत्युक्ते स्त्रीधनभेदे 'सौदायिक धन प्राप्य स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम्" स्मृत । स्त्रीधनशब्दे दृश्यम्।

सौदास पु॰ सूर्य्यवंश्ये कल्माषपादे नृपतौ।

सौध पु न॰ सुधया लेपनद्रव्येण रक्तम् अण्। १राजसदनभेदे अमर। सुधा तद्वर्णमर्हति अण्। २रूप्ये न॰ ३दुग्धपाषाणे पु॰ राजनि॰। ४सुधासम्बन्धिनि त्रि॰।

सौनन्द न॰ सुनन्द+स्वार्थे अण्। बलदेवमुसले हेमच॰।

सौनिक पु॰ सूना वध्यस्थानं तदुपलक्षितमांसादि पण्यमस्य ठण्। मांसक्रयविक्रयोपजीविनि व्याधे (कसाइ)। हेमच॰ शैनिकशब्दे उदा॰ दृश्यम्।

सौन्दर्य्य न॰ सुन्दरस्य भावः ष्यञ्। १चारुतायां "अङ्ग-प्रत्यङ्गकानां य सन्निवेशो यथोचितम्। सुश्लिष्ट सन्धि बन्धः स्यात् तत्सौन्दर्य्यमुदाहृतम्" उज्ज्वलमण्युक्ते २अङ्गादीना सन्निवेशभेदे।

सौपर्ण न॰ सुपर्णं गरुड तद्वर्णमर्हति अण्। १मरकतमणौ २शुण्ठ्यां राजनि॰। सुवर्णमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। भा॰आ॰ २०अध्यायावधौ २४अध्यायपर्य्यन्ते ३अवान्तर-पर्वभेदे न॰ ४पात लगरुडोक्ततायां स्त्री राजनि॰ ङीप्। तस्येदमण् ५गरुडसम्बन्धिनि त्रि॰।

सौपर्णेय पु॰ सुपर्ण्यां विनतायां अपत्यम् ढक्। १गरुडे हेमच॰ २गायत्र्यादिछन्दःसु "गायत्र्यादीन छन्दांसि सौपर्णेयानि पाक्षिण" वह्निपु॰।

सौप्तिक त्रि॰ सुप्तिकाले रात्रौ भवम् ठञ्। १रात्रियुद्धे जटा॰। सुप्तानधिकृत्य कृतो ग्रन्थ ठञ्। २महाभार-तान्तर्गते पर्वभेदे।

सौभ न॰ सुष्ठु सर्वत्र लोके भाति भा—क स्वार्थे अण्। १कामचारिणि पुरे २हरिश्चन्द्रनृपपुरे जटा॰। तस्य राजा अण्। ३राजभेदे स च वासुदेवेन निहत तत्कथा भा॰ व॰ १४अ॰ अवधि २२अ॰ पर्य्यन्ते दृश्या।

सौभद्र पु॰ सुभद्राया भव अण्। १सुभद्रापुत्रे अभिमन्यौ गीता। शुभद्राय हित अण्। २विभीतकवृक्षे शब्दच॰।

सौभद्रेय पु॰ सुभद्राया अपत्यम् ढक्। सुभद्रासुते अभिमन्यौ

सौभरि पु॰ मुनिविशेषे भाग॰ १०।१७ अ॰ ज्यो॰त॰।

सौभागिनेय पु॰ सुभगाया अपत्यम् ढक् इनङ् च द्विपद वृद्धि । १सुभगापुत्रे । २तत्कन्यायां स्त्री ङीप् ।

सौभाग्य न॰ सुभगाया भावः ष्यञ् द्विपदवृद्धिः । १पतिप्रियत्वे तदर्थं व्रतं सौभाग्यव्रत व्रतशब्दे ५०६८ पृ॰ दृश्यम । सुभगायै सुभगाय वा हितं ष्यञ् । २सिन्दूरे ३टङ्कणे च राजनि॰ । विष्कम्भादिषु मध्ये ४चतुर्थे योगे पु॰ज्यो॰त॰ ।

सौभाग्यचिन्तामणि पु॰ औषधभेदे । तल्लक्षणं भारकौ॰उक्त यथा "सौभाग्यास्तजीरपञ्चलवणव्योषाऽभयाध्यानचानि- चन्द्राभ्रकशुद्धगन्धकरसानेकीकृतान् भावयेत् । निर्गुण्डी युगभृङ्गराजकदली पामार्गपत्रोत्थवत् प्रत्येकं स्वरसेन सिद्धवटिका घ्नन्ति त्रिदोषोदयम् । येषां शीतमतीव देहमखिलं स्वेदद्रवार्द्रीकृत निद्रा घोरतरा समस्तकरणव्यामोहमूढं मनः । गूढश्वासबलाक्षकासघटितं मूर्च्छार्दित दुष्ट्ज्वरं तेषां वै परिहृत्य जीवितमसौ दद्याति मन्त्रोर्द्धयात्" । [ऐन्द्रजालिके हारा॰ ।

सौभिक पु॰ सोभ कामचारिपुरं तद्गमार्थं शिल्पमस्य ठक् ।

सौमनस्य न॰ सुमनसो भावः ष्यञ् । प्रशस्तचित्तत्वे तत्र हित यत् । २श्राद्धे दत्तस्य पुष्पस्य प्रसादयुक्तचित्त साधनत्वे "सौमनस्यमस्तु" श्राद्धतन्त्र॰ ।

सौमनसायनी स्त्री सौमनसमयतेऽनया अय-ल्युट् ङीप् ६त॰ । १मालत्याम् २तत्कलिकायाञ्च त्रिका॰ ।

सौमिकी स्त्री सोमक्रतुदीक्षा प्रयोजनमस्य ठक् ङीप । सोमयागार्थदीक्षणीयेष्टौ हेमच॰ । [लक्ष्मणे शब्दच॰ ।

सौमित्र(त्रि) पु॰ सुमित्रायां भव अण् वाह्वादि॰ इञ् वा

सौमेधिक पु॰ सुमेधया निर्वृत्तः ठक् । १सिद्धियुते हारा॰ । २शोभनमेधायुते च त्रि॰ ।

सौम्य त्रि॰ सोमो देवताऽस्य तस्येदं वा अण् । १सोमदेवताके २चविरादौ २तत्सम्बन्धिनि । टित्वात् स्त्रियां ङीप् । सोम इव साधादित्वात् य स्वार्थे अण् । ३मनोहरे ४प्रियदर्शने ५अनुग्रे च त्रि॰ मेदि॰ ६बुधे पु॰ अमरः । तत्र स्वार्थिकाण्प्रत्ययाभावे सोम्योऽप्युभयत्र । "एदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतिः । ज्योतिषोक्ते ७शुभग्रहे ८वृषादिसमराशौ च ९उदुम्बरवृक्षे राजनि॰ । १०भास्वरे त्रि॰ धरणिः । ११सोमपायिनि विप्रे पु॰शब्दमा॰ । अष्टादशद्वीपमध्ये १२द्वीपभेदे पु॰ "गन्धर्वो वरुणः सौम्यः वरुणः कद्रु एव च । कुरुटश्च कसेरुश्च नागो भद्रारवकाया । अष्टौ द्वीपवराः सर्वे समुद्रपरिवेष्टिताः । ताम्रपर्ण इव कुमारी च तत्र द्वीपा दशाष्टभि" शब्दमा॰ ।
१३सौम्यकृच्छ्रे व्रतभेदे । "अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रोऽतिकृच्छ्रकः" प्रा॰ त॰ । सौम्यकृच्छ्रशब्दे दृश्यम् ।

सौम्यकृच्छ्र पु॰ कर्म॰ सोमदेवताके कृच्छ्रसाध्ये व्रतभेदे । "पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकैकमुपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते" याज्ञ॰ । पिण्याकः खलिः आचामः भक्तमण्डः । एव षडहसाध्यः मा॰ मि॰ ।

सौम्यगन्धी स्त्री सौम्यः अनुग्रः गन्धो यस्याः गौरा॰ ङीष् । शतपत्त्र्याम् राजनि॰ ।

सौम्यग्रह पु॰ कर्म॰ । ज्योतिषोक्ते पूर्णचन्द्रपापायुतबुधगुरुशुक्ररूपे शुभग्रहे "क्षीणेन्द्वर्कसौरारराः पापाः सौम्यास्तथाऽपरे । पापयुक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापकौ" ज्यो॰ त॰ । [तथात्वम् ।

सौम्यधातु पु॰ कर्म॰ । कफे राजनि॰ तस्य सोमसारत्वात्

सौम्या स्त्री सोमो देवताऽस्य अण् सोम इव साधा॰ य स्वार्थे अण् वा । १दुर्गायां देवीभा॰ । २महेन्द्रवारुण्यां ३रुद्रजटायां ४महाज्योतिष्मत्यां ५शालिपर्ण्यां ६शुक्लाय ७माषपर्ण्यां ८ब्राह्म्यां ९शठ्यां १०मल्लिकायां च राजनि॰ मृगशिरोनक्षत्रशिरःस्थासु पञ्चतारकासु पिज्ञः ।

सौर पु॰ सूरस्य इदम् सूरो देवताऽस्य वा अण् । १सूर्यपुत्रे शनैश्चरे २यमे च । ३सूर्यदेवताके त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । सूरेण निर्वृत्त अण् । एकैकराशौ तदंशेषु वा सूर्यगतिसाध्ये ४दिनमासादौ त्रि॰ । "अध्यापनञ्च यज्ञश्च पञ्चाङ्गकर्म सौरेण मानेन सदाऽध्यवस्येत्" ज्यो॰त॰ । "विवाहादौ स्मृतः सौरः" इति स्मृतिः । ५तुम्बुरुवृक्षे पु॰राजनि॰ ६सूर्योपासके त्रि॰ ७गुरुभेदे "गोडा शास्त्रो ज्ञवाः सौराः मागधाः कोङ्कणास्तथा । कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः" तन्त्रसा॰ ।

सौरज पु॰ सूरस्यायम् अण् सौर आलोकस्तेन जायते जन-ड । तुम्बुरुवृक्षे राजनि॰ ।

सौरभ न॰ सुरभेर्भावः अण् । १सद्गन्धे सौरभमस्त्यस्य अच् सुरभिरस्त्यर्थे अण् वा । कुङ्कुमे त्रिका॰ २बाले च राजनि॰ ।

सौरभेय पु॰ सुरभेरपत्यम् ढक् । १गवि स्त्रियां ङीप् । "सौरभेयीश्च एव च गोदानतन्त्रः । तस्या इदम् ढक् । २सुरभिसम्बन्धिनि त्रि॰ ।

सौरसेय पु॰ सुरसाया अपत्यम् ढक् । स्कन्दे शब्दमा॰ ।

सौराष्ट्र पु॰ सुष्ठु राष्ट्रमस्त्यस्य प्रज्ञा॰ अण् । (सुरट) १देशभेदे जटा॰ । सुराष्ट्रे भव अण् । २सुराष्ट्रदेशभवे त्रि

३कुन्दुरुके पु० राजनि० ४कांस्ये न० ५तुवर्य्यां स्त्री राजनि० टाप्। सुगन्धिमृत्तिकाभेदे स्त्री रत्नमा० ङीप् संज्ञायां कन्। सौराष्ट्रक पञ्चलौहे न० हेमच०।

सौराष्ट्रिक न० सुराष्ट्रदेशे भव ठक्। विषभेदे शब्दर०।

सौरि पु० सूरस्यापत्यम् इञ्। १शनैश्चरे "सौरिवारेऽमृतानीति" ज्यो०त०। २यमे ३कर्णे ४सुग्रीवे च पु०। ५असन वृक्षे ६सावर्णिमनु इत्याहु:?याया राजनि०।

सौरिक पु० सुराया देवानामधिवासाय हित: ठक्। १स्वर्गे स्वार्थे क। २सूर्य्यापत्ये शनैश्चरादौ।

सौरिरत्न न० सौरिप्रियं रत्नम् शाक०। नीलके मणौ राजनि०

सौरेय पु० सुरायै हितम् ठक्। शुक्लझिण्टायाम् स्वार्थे क तत्रैव। "सौरेय: कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः। तिक्तोष्णो मधुरो दन्त्य सुस्निग्ध केशरञ्जन" भावप्र०।

सौल्विक त्रि० शुल्वं ताम्रपात्रादिनिर्माणं शिल्पमस्य ठक्। ताम्रमयपात्रनिर्माणकर्त्तरि (कासारि)। वणिग्भेदे

सौव त्रि० स्वस्येदम् स्वर्गे इदम् वा अण् अव्ययटिलोपो न वृद्धि: वात्पूर्वमौत्। १आत्मसम्बन्धिनि २स्वर्गसम्बन्धिनि।

सौवग्रामिक त्रि० स्वग्रामे भव: ठक् न वृद्धि वात्पूर्वमौत्। स्वग्रामभवे पदार्थे।

सौवर्चल प० सुवर्चलदेशे भवम् अण्। लवणभेदे अमर:।

सौवर्णभेदिनी स्त्री सुवर्णस्य विकार: अण् सौवर्णमिव भिनत्ति प्रकाशते भिद-णिनि। प्रियङ्गौ शब्दमा०।

सौवस्तिक पु० स्वस्तिकरणे कुशल: ठक् न वृद्धि वात्पूर्वमौत्। पुरोहिते हेमच०। [रक्षके अमर।

सौविद पु० सुवेत्ति सु+विद्-क स्वार्थेऽण्। अन्त:पुर-

सौविदल्ल पु०सुष्ठु विदन् न्दव तं लाति ला-क स्वार्थेऽण्। अन्त:पुररक्षके अमर।

सौवीर न० सुष्ठु वीरो यत्र सुवीरो देशभेद तत्र भवम् अण्। १स्रोतोऽञ्जने २बदरफले "सौवीरन्तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषै: कृतम्। गोधूमैरपि सौवीरम्" इत्युक्ते ३काञ्जिके अमर "सौवीरन्तु ग्रहण्यर्शः कफघ्नं भेदि दीपनम्। उदावर्त्ताङ्गमर्द्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते" भावप्र०। ४बदरवृक्षे पु० राजनि०।

सौवीरसार पु०न० कर्म०। स्रोतोऽञ्जने राजनि०।

सौवीराञ्जन न० सौवीरास्यमञ्जनम्। अञ्जनभेदे अमर: स्वार्थे क। काञ्जिकभेदे न०।

सौष्ठव न० सुष्ठु भद्रं तस्य भाव: अण् न टिलोप। आतिशये "स सौष्ठवौदार्य्यविशेषशालिनीम्" किरा०।

सौहार्द न०सुहृदो भाव ष्यञ् द्विपदवृद्धि:। १स्नेहे २मित्रत्वे हेमच०। [सौहित्यमाचरेत्" इति।

सौहित्य न० सुहितस्य तृप्तस्य भाव: ष्यञ्। तृप्तौ "नाति

सौहृद न० सुहृदो भाव अण्। मित्रत्वे बन्धुतायाम् हेम०

स्कद उत्प्लुत्य गतौ अक० उद्धृतौ आप्लावे च सक० भ्वा० आ० सेट् इदित्। स्कन्दते अस्कन्दिष्ट। [स्कन्दव त।

स्कन्द समाहारे अद०चु०उभ०सक०सेट्। स्कन्दयति ते अच-

स्कन्द गतौ शोषणे च भ्वा० पर० सक० अनिट्। स्कन्द ति इरित् अस्कदत् अस्कान्त्सीत् चस्कन्द। आ+आक्रमणे

स्कन्द पु०स्कन्दते उत्प्लुत्य गच्छति अच्। कार्त्तिकेये अमर: अग्निकुमारशब्दे ५४ पृ०तस्योत्पत्तिरुक्ता। स्कन्दग्रह-स्कन्दापस्मारौ ग्रहशब्दे २७४५ पृ०सुश्रुतोक्तौ दर्शितौ। २न्दपतौ जटा० ३देहे त्रिका० ४पारदे राजनि० ५बाल-ग्रहभेदे सुश्रुत:। [४शोषणे च।

स्कन्दन न० स्कन्द-ल्युट्। १रेचने त्रिका० २क्षरणे ३गतौ

स्कन्दांशक पु०स्कन्दस्यांश एवांशो यस्य कप्। पारदे। तयो: शिववीर्य्यजत्वादेकांशत्वम्।

स्कन्ध पु० स्कन्द्यते आरुह्यतेऽसौ सुखेन शाखया वा कर्मणि घञ् पृषो०। १अंसे (काध) २वृक्षस्य काण्डे (गुँडि) अमर। ३न्दपे ४युद्धे ५समूहे ६काये ७भद्रादौ दण्डकोभेदे मेदि० सौगतमतसिद्धेषु ९विज्ञानादिषु पञ्चसु "ह्यङ्गस्कन्धपञ्चकम्" माघ। १०पथि शब्दर० ११ग्रन्थपरिच्छेदे च। "स्कन्धेऽष्टमभियुक्तम्" इति भागवतविशेषणम्। १२व्यूहे हेमच०। [विहङ्गिकाया हारा०।

स्कन्धचाप पु० स्कन्धे चाप इव। वंशादिनिर्मितशिक्याधाने

स्कन्धज पु० स्कन्धात् जायते जन-ड। स्कन्धाङ्कुरे सल्लक्यादौ "पर्य्योनय इत्याद्या स्कन्धजा सल्लकीमुखा" हेमच०।

स्कन्धतरु पु० स्कन्धप्रधान तरु। नारिकेलवृक्षे राजनि०।

स्कन्धफल पु० स्कन्धे फलमस्य। १नारिकेलवृक्षे राजनि० २उडुम्बरवृक्षे च शब्दच०। [शब्दच०।

स्कन्धबन्धना स्त्री स्कन्धे बन्धनमिवास्या:। मधुरिकायाम्

स्कन्धरुह पु० स्कन्धात् रोहति रुह-क। वटवृक्षे राजनि०।

स्कन्धवाह पु० स्कन्धेन वाहयति वह-णिच्-अच्। स्कन्धेन शकटादिवाहके वृषादौ हारा०एवुल्। स्कन्धवाहक तत्रैव हेमच०। [शाखायाम् अमर।

स्कन्धशाखा स्त्री स्कन्धात् पभति शाखा। वृक्षस्य प्रधान-

स्कन्धशृङ्ग पुस्त्री० स्कन्धपर्य्यन्त शृङ्गमस्य। महिषे स्त्रियां ङीष्।

स्कन्धाग्नि पु० स्कन्धजातोऽग्निः। हृहत्काष्ठजाते वह्नौ जटा०।

स्कन्धावार पु० स्कन्धाधेमाधार: आ+ह—घञ्। युद्धार्थे

उद्युक्तसैन्यानां १स्थापने २तदाधारे कटके च ३राजधान्यां

यज्ञपत्र०। [हृमादौ हेमच०

स्कन्धिक पु० स्कन्धस्तेन वहनमस्यास्य ठन्। स्कन्धवाहके

स्कन्धिन् पु० स्कन्धस्तेन वहनमस्यास्य इनि। स्कन्धेन वा-

हके हृमादौ रत्नमा०।

स्कन्न त्रि० स्कन्द्-क्त। १च्युते अमरः २गलिते ३चरिते

४शुष्के ५गते च। भावे क्त। ६क्षरणे न०।

स्कन्भ प्रतिघाते क्र्या० स्वा० उ० सक० सेट्। स्कभ्नाति

स्कभ्नीते स्कभ्नोति स्कभ्नुते। अस्कम्भीत् अस्कम्भिष्ट।

चस्कम्भ चस्क(भ)म्भे। [स्मिष्ट।

स्कम्भ स्तम्भे स्वा० क्र्या० सक० सेट् इदित्। स्कभ्नाति अस्क-

स्कु उद्धृतौ आप्लावने च क्र्या० स्वा० उ० सक० अनिट्। स्कु-

नाति स्कुनीते स्कुनोति स्कुनुते। अस्कौषीत् अस्कोष्ट।

चुस्काव चुस्कुवे। [स्कुन्दते अस्कुन्दिष्ट।

स्कुद् आप्लवने उद्धृतौ च भ्वा० आ० सक० सेट् इदित्।

स्कुन्भ रोधने सौ० क्र्या० स्वादि० कार्य्यभागी प० सक० सेट्

स्कुभ्नाति स्कुभ्नोति। अस्कुम्भीत्। उदित् क्त्वा वेट्।

स्खद् विदारे दि० आ० सक० सेट्। स्खद्यते अस्खदिष्ट

घटादि० स्खदयति। [स्खादयति स्खादयति।

स्खल चले भ्वा० प० अक० सेट्। स्खलति अस्खालीत् वा घटा०

स्खलन न० स्खल-भावे ल्युट्। १चलने २पतने अमरः।

स्खलित न० स्खल-भावे क्त। १कूटयुद्धादौ प्रकृत्या धीर-

मर्य्यादातः १पतने २स्वस्वममार्गे च अमर। कर्त्तरि

क्त। ३चलिते त्रि०।

स्तन मेघशब्दे अद० चु० उभ० सक० सेट्। स्तनयति ते

अतस्तनत् त। अदन्तत्वात् नोपदेशः।

स्तन पु० स्तन-अच्। (माइ) स्त्रीणामङ्गभेदे पयोधरे अमर।

"अरोमशौ समौ पीनौ घनावविरलौ शुभौ" स्तनयोः

शुभलक्षणं गारुडे ६६अ०। [शब्दे च मेदि०।

स्तनन न० स्तन-ल्युट्। १ध्वनिमात्रे २मेघशब्दे ३कुन्थन

स्तनन्धय पुंस्त्री० स्तनं धयति धे-खश् मुम् च। अतिशिशौ

पेटद्वित्वात् स्त्रियां ङीप्। [अमरः। स्त्रियां टाप्।

स्तनप पुंस्त्री० स्तनं पिबति पा-क। अतिशिशौ बालके

स्तनभर पु० ६त०। १स्तूलस्तनभारे २तदाभोगे च त्रिका०।

स्तनयित्नु पु० स्तन-इत्नु। १मेघे २मुस्तके अमर ३मेघशब्दे

मेदि० ४विद्युति शब्दर०। ५मृत्यौ ६रोगे च हेमच०।

स्तनवृन्त पु० स्तनस्य वृन्तमिव। १स्तनाग्रे चूचुके हेमच०

स्तनशिखाद्योऽप्यत्र हेमच०। [च।

स्तनान्तर न० स्तनयोरन्तरम्। १हृदये हेमच० २स्तनमध्ये

स्तनाभोग पु० ६त०। स्तनस्य परिपूर्णतायाम् त्रिका०।

स्तनित न० स्तन-भावे क्त। १मेघशब्दे अमरः। २करतालि-

शब्दे च। कर्त्तरि-क्त। ३ध्वनिते त्रि०।

स्तनितफल पु० स्तनिते मेघशब्दे फलति फल-अच्। विक-

ङ्कतवृक्षे राजनि०।

स्तन्भ रोधने क्र्या० स्वा० प० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट्।

स्तभ्नाति स्तभ्नोति इरित् अस्तभत् अस्तम्भीत्। इदित्वन्ये

षोपदेश एव न्याय्यः सौत्रोऽयमित्यन्ये तेन न षोपदेश।

स्तन्य न० स्तने भवम् यत्। स्तनजाते दुग्धे हेमच०। [भूते च

स्तब्ध त्रि० स्तम्भ-कर्मणि कर्त्तरि वा क्त। १जडीकृते २जडी-

स्तब्धरोमन् पु० स्तब्धं रोमास्य। १शूकरे अमरः जडीकृत-

रोमणि त्रि० स्त्रियां वा डाप् ङीप् च।

स्तम्ब पु० स्था-अम्बच् किच्च पृषो०। काण्डरहिते क्षिपट-

कादौ हवे २तृणमुष्टौ ३तृणादेः गुच्छे च अमरः।

स्तम्बकरि पु० स्तम्बं गुच्छं करोति कृ-इन्। व्रीहिधान्ये

अमरः। [मूलके खनित्रादौ अमरः।

स्तम्बघन पु० स्तम्बो हन्यतेऽनेन हन-क नि०। स्तम्बो-

स्तम्बघ्न त्रि० स्तम्बो हन्यतेऽनेन हन-घञर्थे क। स्तम्बो-

न्मूलके खनित्रादौ अमरः। स्तम्बहननमपात्र।

स्तम्बपुर् स्त्री स्तम्बप्रधाना पूः न समासान्त। ताम्रलिप्ते

पुरभेदे हेमच०।

स्तम्बेरम पुंस्त्री० स्तम्बे तृणादीनां काण्डे गुच्छे गुल्मे

वा रमते रम-अच् अलुक्स०। गजे अमरः स्त्रियां ङीप्।

स्तम्भ पु० स्तम्भ-अच्। (थाम) १स्थूणायाम् अमरः। भावे

घञ्। २जडीभावे पु०।

स्तम्भन पु० स्तम्भयति स्तम्भ-णिच् ल्यु। कन्दर्पस्य पञ्चसु

वाणेषु मध्ये वाणभेदे जटा०। भावे ल्युट्। २जडीकरणे

न०। करणे ल्युट्। षट्कर्मान्तर्गते तन्त्रोक्ते ३अभिचारकर्मभेदे

स्तम्भित त्रि० स्तम्भ आस्य जातो णिच्-कर्मणि क्त। जडीकृते

स्तरिमन् पु० स्तृ-कर्मणि इमनिच्। तल्पे उणा०।

स्तरी स्त्री स्तृ-कर्मणि ई। धूमे हेमच०।

स्तव पु० स्तु-अप्। १प्रशंसायाम् २स्तुतौ च।

स्तवक पु० स्तु-इन् स्वा-अरक पृषो० वा। गुच्छे अमरः।

२ग्रन्थपरिच्छेदे ३समूहे च मेदि०।

स्तवेय्य पु० स्तु-एय्य। इन्द्रे उणा०।

स्तावक त्रि० स्तु–ण्वुल् । स्तुतिकारके प्रशंसाकारके ।

स्तिमित न० स्तिम–भावे क्त । १आर्द्रतायाम् अमरः । २अचाञ्चल्ये च मेदि० कर्त्तरि क्त । ३अचञ्चले ४आर्द्रे च त्रि० ।

स्तिम्भि पु० स्तिम–इन् मुक् च । १समुद्रे २वायौ च उणा० ।

स्तीर्वि पु० स्तॄ–क्विन् न वेरित्वम् । १आकाशे २रुधिरे ३तृणजातौ ४अध्वर्य्यौ ५जयसि ६शरीरे च उणादि० ।

स्तुत पु० स्तु-कर्म्मणि क्त । स्तुतिकर्म्मणि अमरः ।

स्तुति स्त्री स्तु-क्तिन् । स्तवे अमर । [अमर

स्तुतिपाठक पु० स्तुतिं पठति पठ–ण्वुल् । राजादेर्वन्दिनि

स्तुन्भ रोधने सौ० क्र्या० स्वा० कार्य्यभागी पर० सक० सेट् उदित् क्त्वावेट् । स्तुभ्नोति स्तुभ्नाति । अस्तुम्भीत् । सौत्रत्वादषोपदेश इत्यन्ये ।

स्तुतिव्रत पु० स्तुतौ व्रतमस्य । स्तुतिपाठके जटा० । ३६८पृ० दृश्यम्

स्तुत्यर्थवाद पु० ३त० । प्रशंसया अर्थवादभेदे अर्थवादशब्दे

स्तुनक पु स्त्री० स्तु–नकक् । छागे शब्दच० स्त्रियां ङीष् ।

स्तुभ पु स्त्री० स्तुन्भ–मूलक । छागे भरत स्त्रियां ङीष् ।

स्तूप उच्छ्राये अद० चु० अक० उभ० सेट् । स्तूपयति ते अतुस्तूपत् त । बहुपक्षत्वात् अषोपदेश एव । ५।७२ पृष्ठे ष्टूप इति धातु षोपदेशतया प्रमादात् लिखित ।

स्तूप पु० स्तु-पक् पृषो० स्तूप-अच् वा । १राशीकृते मृत्तिकादौ २संघाते ३वधे ४मिथ्याप्रयोजने च शब्दच० ।

स्तृ विस्तारे स्वा० उ० सक० अनिट् । स्तृणोति स्तृणुते अस्तार्षीत् अस्तृत अस्तरिष्ट । पर्युदासान्न षोपदेश ।

स्तृ प्रीतौ अक० रक्षणे सक० स्वा० प० अनिट् । स्तृणोति अस्तार्षीत् । पर्युदासेन अषोपदेश एव ।

स्तॄ आच्छादने क्र्या० प्वा० उ० सक० सेट् । स्तृणाति स्तृणीते अस्तारीत् अस्तरिष्ट अस्तरीष्ट अस्तीर्ष्ट । अयं षोपदेश एव न्याय्य ।

स्तेन चौर्य्ये अद० चु० उभ० सक० सेट् । स्तेनयति–ते अतिस्तेनत्–त । बहुपक्षत्वात् अषोपदेश ।

स्तेन न० स्तेन-भावे अच् । १चौर्य्ये । कर्त्तरि अच् । २चौरे त्रि० अमर ।

स्ते(ष्टे)प क्षेपे चु० उभ० सक० सेट् । स्तेपयति–ते अतिस्तेपत्–त । अषोपदेशत्वे मूलं चिन्त्यम् ।

स्तेम पु० स्तिम–घञ् १आर्द्रीभावे २क्लेदे च अमर ।

स्तेय न० स्तेनस्य भाव यत् नलोप । १चौर्य्ये अमर । "प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा । यत् परद्रव्यहरणं स्तेयं तत्परिकीर्त्तितम्" इत्युक्ते परद्रव्यापहारे स्तेय तच्च अष्टादशविवादान्तर्गतविवादपदभेदः तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं चौरशब्दे २९६८ पृष्ठादौ दृश्यम् । [ङीप् ।

स्तेयिन् त्रि० स्तेयमस्त्यस्य इनि । परद्रव्यापहारके स्त्रियां

स्तै न(न्य) न० स्तेनस्य भाव अण्, ष्यञ् वा । १चौर्य्ये परद्रव्यापहरणे । स्तेन एव स्वार्थे ष्यञ् । २चौरे त्रि० भरत ।

स्तैमित्य न० स्तिमितस्य भाव ष्यञ् । १जाड्ये २क्लेदे ३आर्द्रीभावे च । [२जलविन्दौ ३अल्पे त्रि० अमर ।

स्तोक पु स्त्री० स्तुच–घञ् १चातके मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

स्तोकक पु स्त्री० स्तोकाय जलविन्दवे कायति शब्दायते कै–क । चातके अमर स्त्रियां ङीष् ।

स्तोम न० स्तु-इन् । १स्तवे-गुणकर्मादिभिः प्रशंसने अमरः । "द्रव्यस्तोत्रं कर्म्मस्तोत्रं विधिस्तोत्रं तथैव च । तथैवाभिजनस्तोत्रं स्तोत्रमेतच्चतुर्विधम्" मत्स्यपु० १२१ अ० द्रव्याद्युपाधिकतया स्तवस्य चातुर्विध्यमुक्तम् । २स्तुतिसाधने वाक्ये स्तुतिश्च गुणिनिष्ठगुणज्ञानानुकूलव्यापारः तादृशाना गुणाना प्राधान्येन कथनरूपा अन्येटमात्रे कल्पिता । यथा यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जना स्तुतिं मन्यन्ते यद्यपि इत्थं स्तुतौ शस्त्र स्तुताविव्येकार्थौ तथापि प्रगीतमन्त्रसाध्य स्तोत्रम् अप्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्विवेक इति च तत्रोक्ते प्रगीतमन्त्रसाध्ये ३स्तवने गुणकथने च । शस्त्रशब्दे प्रगीतमन्त्रे इति यदुक्तं तत्र अप्रगीतमन्त्रे इत्येव बोध्यम् । प्रगीतऋग्जातं शस्त्रमिति इ० उ० भाष्यटीकायामानन्दगिरिणोक्ते ४प्रगीते ऋग्जाते च ।

स्तोत्रिय त्रि० स्तोत्राय हितं य । स्तोत्रसाधने ऋगादौ "कत्ययमद्यास्मिन् यज्ञे स्तोत्रिया स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या शस्यैव च तृतीया इति" छ० उ० । "स्तोत्रिया नाम ऋक्सामसमुदायः" शा०भा० । "स्तोत्रिया नाम गीतिविशिष्टा ऋग्जातम" शत०ब्रा०१४।६।१।१२ वाक्यव्याख्याया सायनभाष्यम् । "यावत्सु स्तोत्रं स्तोत्रियां वर्षं वाम वा तावतोऽपरोऽभ्यवत् कृत्वा यजेत" कात्या०श्रौ० २४ ७ २० "एका स्तोत्रियासेका ऋचामन्या कुर्यात्" कर्कः ।

स्तोभ पु० स्तुभ-घञ् । १अर्थशून्ये गानादिस्वरपरिपूरणार्थे शब्दभेदे यथा वा.मदेव्ये हवा होइ प्रभृतय. । २हेलने ३स्तम्भने च हेमच० ।

स्तोभलक्षणादिकं गानशब्दे २५७१ पृ॰ दृश्यम्। तच्च लक्षणं वर्णमात्रस्तोभस्य। वाक्यस्तोभस्य तु नव विधाः भवन्ति तदुक्तं "आशास्ति स्तुतिसंख्याने प्रणव परिदेवनम्। प्रैषमन्वेषणञ्चैव सृष्टिराख्यानमेव च" एते तु वाक्यस्तोभा पदस्तोभाश्च पञ्चदश गानग्रन्थेषु दर्शितास्तत एवावगन्तव्याः।

स्तोम श्लाघागुणाविष्कारणे अद॰ चु॰ उभ॰ अक॰ सेट्। स्तोमयति-ते अतुस्तोमत्-त। मन्त्रचक्रत्वात् न षोपदेशः।

स्तोम पु॰ स्तोम-अच् स्तु-मन् वा। १समूहे अमर। २यज्ञे हेमच॰। ३स्तवे ४स्तुतिभेदे ५मस्तके ६धने ७शस्त्रे दण्डोद्यापदण्डे च न॰ ८वक्रे त्रि॰। "नारायणस्तेन स्तोमेन" यजु॰२।५२ "अय स्तोमान् पप्रच्छ ऋ॰१।१४।८

स्त्यान न॰ स्त्यै-भावे क्त तस्य नः। १स्नेहे २घनत्वे ३स्तौ ४आलस्ये ५प्रतिशब्दे च विश्व। कर्त्तरि क्त। ६सङ्हतिकारके ७अनिकारके च त्रि॰।

स्त्येन पु॰ स्त्यै-इनच्। १चौरे अन्ते च उणा॰।

स्त्यै सङ्हतौ ध्वनौ भ्वा॰ अक॰ अनिट्। स्त्यायति अस्त्यासीत् पर्य्युदासान्न षोपदेशः।

स्त्री स्त्री स्तु-ड्रट्। योषिति नार्य्याम् अमरः। तद्भेदादिक रतिम॰ उक्त यथा

"पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा। शशो मृगो वृषोऽश्वश्च स्त्रीपु मोर्जातिलक्षणम्। भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा अविरलकुचयुग्मा चारुकेशी कृशाङ्गी। मृदुवचनसुशीला गीतवाद्यानुरक्ता सकलतनुसुवेशा पद्मिनी१पद्मगन्धा। भवति रतिरसज्ञा नातिखर्वा न दीर्घा तिलकुसुमसुनासा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी। घनकठिनकुचाढ्या सुन्दरी बद्धशीला सकलगुणसमेता चित्रिणी२चित्रवक्त्रा। दीर्घातिदीर्घनयना वरसुन्दरी या कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता। रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी३ सा। स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला। कामोत्सुका गाढरतिप्रिया या नितम्बखर्वा करिणी४मता सा। शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगे। वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हये। पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी। शङ्खिनी क्षारगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी। बाला च तरुणी प्रौढा वृद्धा भवति नायिका। गुणयोगेन रन्तव्या नारी वश्या भवेत् तदा।

आ षोडशाद् भवेद् बाला तरुणी त्रिंशका मता। पञ्चपञ्चाशका प्रौढा भवेद्वृद्धा ततः परम्। फलमूलादिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः। प्रेमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च दृढताडनात्। बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी। प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत्। अङ्गुष्ठे चरणे च गुल्फनिलये जानुद्वये वस्तिके नाभौ वक्षसि जङ्घयोर्निगदिता कण्ठे कपोलेऽधरे। नेत्रे कर्णयुगे ललाटफलके मौलौ च वामभ्रुवामूर्द्धोध्वचलनक्रमेण कथिता चान्द्री कला पक्षयोः। सीमन्ते नयनेऽधरे च गलके वक्षस्तटे चूचुके नाभौ श्रोणितटे मनोभवगृहे जङ्घातटे गण्डके। गुल्फे पादतले तदङ्गुलितटेऽङ्गुष्ठे च तिष्ठत्यसौ वृद्धिक्षीणतया नृप शशिकला पक्षद्वयोर्योषिताम्। शुक्लपक्षे वसेद्वामे पादाङ्गुलिकनिष्ठके। शुक्लप्रतिपदादौ च कृष्णे चाधः प्रलम्बते। पुंस सव्ये स्त्रियोऽवामे शुक्ले, कृष्णे विपर्य्यय। एतानि कामस्थानानि ज्ञेयानि नागरैः सदा। वक्रयुक्ता यदा नारी विपरीतरतिर्भवेत्। सञ्चाल्य तु कलास्थानं रन्तव्या कामिनी तदा। नेत्रे कक्षे कपोले च हृदि पार्श्वद्वयेऽपि च। ग्रीवाया नाभिदेशे च कामी चुम्बति कामिनीम्। स्कन्धे जङ्घे नितम्बे च जघने मदनालये। स्तनयुग्मे सदा प्रीतः कामी चुम्बति कामिनीम्। प्रेमपूर्णां स्त्रियं समालिङ्ग्य शीत्कारं मुखचुम्बनम्। कण्ठाश्लेषं पुनः कृत्वा गाढालिङ्गनमाचरेत्। विहृत्य हस्तौ जघनोपविष्टं शीत्कृत्य वक्त्रे च मुदा प्रचुम्ब्य। भगे च लिङ्गं स्तनमर्दनञ्च दत्त्वापि कृत्वा प्ररमेच्च कामी। वीतकक्षनखं कृत्वा नखास्त्रीन् पञ्च चैव वा। पृष्ठे च जघने योनौ दत्त्वा कामी रमेत् स्त्रियम्। नखरोमाङ्कितं कृत्वा दन्तेनाधरपीडनम्। ग्रीवामाकृष्य यत्नेन योनौ लिङ्गेन ताडनम्। लिङ्गप्रवेशनं कृत्वा धृत्वा गाढप्रयोगतः। पार्श्वद्वयेन सम्पीड्य निष्ठुरं ताडयेद्भगम्। समालिङ्ग्य स्त्रियं गाढं स्तनद्वन्द्वे च मर्दनम्। योनौ नाभौ च संमर्द्य निष्ठुरं लिङ्गताडनम्। केशं करेण सङ्गृह्य दृढं सन्ताडयेद्भगम्। वदने चुम्बनं कृत्वा भगं हस्तेन मर्दयेत्। कुचं करेण संमर्द्य पीडयेदधरं दृढम्। रतेन पद्मबन्धेन पद्मिनीरतिमादिशेत्। शीत्कारं चुम्बनं पीडा गण्डे हस्ते च चुम्बनम्। क्षणे क्षणे स्तने हस्तं चित्रिणीरति-

मार्द्दयेत्। स्त्रीपुंसयोस्तथान्योन्यं भगे लिङ्गे च चुम्बनम्। रमयन्तु तथा नाड़ं गच्छन्ती रतिमादिशेत्। केशं करेण संगृह्य दृढ़ं गाढ़चुम्बनम्। भगं करेण सन्ताड्य हृष्टिमीरतिमादिशेत्। कूर्म्मपृष्ठ-मगतक्रम्यं पद्मगन्धं सुगन्धि यत्। अलोमकं सुविस्तीर्णं यस्यैतद् भगमुत्तमम्। शीतलं निम्नमत्युच्चं गोजिह्वा-सदृशं परम्। इत्युक्तं कामशास्त्रेऽनङ्गरङ्गकृदृष्टयम्"। स्त्रीपुंसाधारणधर्म्मस्तु उपयमशब्दे १२७८पृष्ठादौ दर्शितम्

स्त्रीगवी स्त्री॰ स्त्री चासौ गौश्च टच् समा॰। (गाभि) रोहिण्याम्।

स्त्रीचित्तहारिन् पु॰ स्त्रियाश्चित्तं हरति हृ-णिनि। १गोभाञ्जने त्रिका॰। २स्त्रीमनोहारके त्रि॰।

स्त्रीचिह्न न॰ स्त्रिया असाधारणं चिह्नम्। १योनौ जटा॰। २स्त्रिया असाधारणे चिह्ने स्तनादौ ३स्त्रीलक्षणे च।

स्त्रीचोर पु॰ स्त्रिया चोर इव। कामुके त्रिका॰।

स्त्रीजित पु॰ स्त्रिया जित जि-क्त। स्त्रीवश्ये। "स्त्रीजितस्य यमात्तेव सर्वं पुण्यं प्रणश्यति। नन्मूनो पातकी पापात् पापिनां स्त्रीजितात् परः" ब्रह्मवै॰ अ॰ ४४अ॰ तस्य निन्दोक्ता।

स्त्रीधन न॰ ६त॰। स्त्रीस्वत्वाश्रये द्रव्यमात्रे इति मिताक्षरादय। "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृदायस्तथैव च। भ्रातृदत्तं पितृभ्याञ्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्" नारदपरिगणिते स्त्रीस्वत्वाश्रये धने इति दायभागादयः। स्त्रीधनस्वरूपादिकं मिताक्षरामतानुसारेण वीरमित्रोदये निरूपितं यथा

"अथ स्त्रीधनविभागे वक्तव्ये तत्स्वरूपं तावन्निरूप्यते तत्र मनुः "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्म्मणि। भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति" षड्विधमिति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदपरं नाधिक्यनिराकाय। अत एव योगीश्वरेण "पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्, इत्याद्यशब्द उपात्तः। विष्णुनापि षडधिकानि स्त्रीधनान्युक्तानि। स यथाह "पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कमन्वाधेयकमिति स्त्रीधनम्" इति। नारदः "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृदायस्तथैव च। भ्रातृदत्तं पितृभ्याञ्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति"। षाड्विध्यं मानववदेव व्याख्येयम्। स्त्रीधनप्रसङ्गात् कौशिकः स्त्रीधनानिकञ्चनमिति न तु पारिभाषिकं योगवशेन परिभाषाया अभावात्। अत एव योगीश्वरेण रिक्थक्रमादिविधावस्यैवोपादानमात्यवद्दत्तमनुक्तम्। नच च कश्चित् स्त्रीधनत्वनिषेधोऽस्त्ययस्य एवं बलि स्यात्। न हि स्त्रीस्वामिकत्वं तत्र निषेद्धुं शक्यते बाधात्। यथाह कात्यायनः "तत्र सोपधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा। पित्रा भ्रात्रा च वा भर्त्रा न तत् स्त्रीधनमुच्यते" इति। उपधिस्तु बादाभेदं यथा दत्त तथा भार्यं मदगृहाणादिनाम्येति नियमसत्पूर्वकं दत्तं सोपधि योगवशेन दाक्षदाना कन्यायै दत्तमित्यन्तकहूरं विभावयमिति। भिक्षमाप्तं अन्यादिभ्यः शीला प्राप्तमदपि न स्त्रीधनमित्याह स एव "प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः। भर्त्तुः स्वाम्यन्तदा तत्र शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतम्" इति। पारिभाषिकत्वे आत्माद्दिदत्तत्वेन प्राप्तं स्त्रीधन प्रतिषिध्यते। तेनैतस्याद्भुतमेव विभादिदत्त शिल्पादिप्राप्तभिन्नं वा स्त्रीधनमिति परिभाष्यते इति चेत्। उच्यते। नात्र स्त्रीधनत्वनिषेधः। किन्तु तद्वाक्यं विभागादि निषेधः। अत एवोत्तरश्लोके तत्र भर्त्तुः स्वाम्यमित्युक्तम्। भर्त्तृसहितयोगे स्वातन्त्र्यञ्च स्त्रिया इत्यर्थः। प्रथमश्लोकेऽपि स्त्रीधनत्वनिषेधोऽपि सम्भवति उपधियोगपदयोरुपादानात्। तावन्मात्रे च स्वत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात्। "यौतकपरिक्रीत योगदान रतिप्रहम्। तत्र चान्नपधिमयोगवशं विनिवर्त्तयेदिति" मनुवचनात् "भार्य्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनमित्यपि वचनस्यायोग्यविषये शिल्पादिप्राप्तपरत्वेन एकमूलकत्वाभावात्। अध्यग्न्यादिस्वरूपविशेषितं कात्यायनेन "विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ। तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्। यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्। अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम्। प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा। पादवन्दनिकञ्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते। विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया। अन्वाधेयन्तु तत्प्रोक्तं लब्धं बन्धुकुलात्तथा। गृहोपस्कारवाह्यानां दोह्याभरणकर्म्मणाम्। मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चित् शुल्कं तत् परिकीर्त्तितम्। ऊढया कन्यया वापि भर्तुः पितृगृहेऽपि वा। भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम्"। भर्त्तृ

सकाशादिति कल्पतरौ पाठः। अध्यग्न्यादिशब्दास्तु योगरूढास्तादृशस्त्रीधनादावेव प्रयोगात्। गृहोपस्कर वाहादीनां यन्मूल्यं कन्यापणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्या- र्थक्रमेण गृह्यते तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्याख्या- तम्। मिताक्षरायां तु यद्गृहीत्वा कन्या दीयते तच्छुल्कमित्युक्तम्। उभयत्रापि पित्रादीनां कन्याया इदमित्युद्देशो विवक्षितः अन्यथा तत्स्वस्वाभावेन स्त्रीधनत्वव्यपदेशत्वानुपपत्तेः। जीमूतवाहनेन तु कार्म्मि- णामिति पठित्वा गृहादिकर्म्मिभिः शिल्पिभिस्तत्कर्म- करणे भर्त्रादिप्रेरणार्थं स्त्रियै यदुत्कोचदानं तच्छु- ल्कं तदेव मूल्यं प्रकृत्यर्थत्वादिति व्याख्यातम्। पुनश्चोक्तम् "यदानेतु भर्तृगृहे शुल्कन्तत्परिकीर्त्ति- तमिति" व्यासोक्तं वा। भर्तृगृहगमनार्थमुत्कोचादि यद्दत्तं तच्छुल्कमित्यर्थ इति। तदुभयमपि स्वा- मिक भवत्येव तस्या एव दत्तत्वादिति तत्र स्त्री- धनत्वव्यपदेशोऽन्यस्त्रीधनवत् सुगम एव। आधि- वेदनिकं स्त्र्यन्तरविवाहकाले पूर्वभार्य्यायै यद्दीयते। यदाह याज्ञवल्क्यः "अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधि- वेदनिकं समम्। न दत्तं स्त्रीधनं यासां दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत्" इति। पित्रादिभिर्जीवनाद्यर्थं स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः "पितृमातृपति- भ्रातृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै। यथाशक्त्या द्विसा- हस्राद्दातव्यं स्थावरादृते"। स्थावरेतरद्धनं यथाशक्ति आकार्षापणसहस्रद्वयपर्य्यन्तं देयमित्यर्थः। व्यासोऽपि "द्विसहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु"। आद्वि- सहस्रादिति कात्यायनेन, पर इति च व्यासेनोक्ते- रितोऽधिकमिति धनिनापि न स्त्रीभ्यो देयमिति दर्शितम्। अयञ्च नियमः प्रतिवत्सरमसकृद्दाने ज्ञेयस्त- मानेकवत्सरेषु जीवनार्थं दीयमानमितोऽधिकमपि भवति चेन्न दोषः। जीवनार्थत्वाद्दानस्य यावज्जीवन्तु द्विसाहस्रमात्रेण तन्निर्वाहासम्भवात्। स्त्रीधनेऽपि भर्त्तुरनुमतिमन्तरेण स्त्रीणां न स्वातन्त्र्यमित्याह मनुः "न निर्हारं स्त्रियः कुर्य्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात्। स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्त्तुरनाज्ञया" इति निर्हारो व्ययः। क्वचित्तु स्त्रीधने तासां स्वातन्त्र्य- माह तदाह सौदायिकस्वरूपमुक्त्वा कात्यायनः "सौदायिके सदा प्राप्ते स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते। यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम्। सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम्। विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि"। भर्त्तृदत्ते तु स्थाव- रेतरत्रैव स्वातन्त्र्यमित्याह नारदः "भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत्। सा यथा काम- मश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते"। स्थावरे भर्त्तृदत्ते स्त्रिया निवासाद्युपभोगमात्रं न दानविक्रयादिकमित्यर्थः। अपुत्रा शयनं भर्त्तुरित्यादि कात्यायनवचोऽपि भर्त्तृ- दत्तस्थावरविषयमेव नारदैकवाक्यतयेति केचित्। अस्माभिस्तु पत्नी दुहितर इति व्याख्यानावसरेऽस्य विषयः प्रपञ्चितः। पुरुषाणामपि कस्यचिदपि स्त्रीधने न स्वातन्त्र्यं स्वाम्याभावादित्याह कात्यायनः "न भर्त्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च। आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः। यदि त्वेकतरो- ऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्बलात्। सवृद्धिकं स दाप्यः स्याद्दण्डञ्चैव समाप्नुयात्। तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत् प्रीतिपूर्वकम्। मूल्यमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान् भवेत्। अथ चेत् स द्विभार्य्यः स्यान्न च तां भजते पुनः। प्रीत्या विसृष्टमपि चेत् प्रतिदाप्यः स तद्बलात्। ग्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः। तत्र स्वमा- ददीत स्त्री विभागं रिक्थिनान्तथा"। स्त्रिया धनं गृहीत्वा यद्यपरभार्य्यया सह वसत्येनाञ्चावमन्यते तदा गृहीतं तद्धनं राज्ञा बलाद्दाप्यः। भक्ताच्छा- दननिवासान् यदि भर्त्ता न ददाति तदा तेऽपि स्त्रिया बलाद्ग्राह्यास्तत्पर्य्याप्तं धनं वा ग्राह्यमिति श्लोकद्वयस्यार्थः। इदमपि तस्या दोषराहित्ये बोध्यं दुष्टा पुनः किमपि स्त्रीधनं न लभते इत्याह स एव "अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थना- शिका। व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु सा- र्हति"। नार्हतीत्यनेन तया लब्धमप्याच्छिद्य ग्राह्य- मिति सूचितम्। अपकारक्रियायुक्ता सदा भर्तृप्रतिकूला- चरणपरा "निर्मर्य्यादार्थनाशिका" इत्यपि पाठः। देवलः "वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत्। भोक्त्री तत् स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि। वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सवृद्धिकम्" इति। वृत्ति- र्जीवनार्थं पित्रादिना दत्तमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। मदनरत्ने तु वृत्तिरिति पठित्वा। वृत्तिर्जीवितार्थं पित्रादिभिर्दत्तमिति व्याख्यातम्। लाभो गौर्य्यादि- प्रीत्यर्थं यल्लभ्यते क्वचित्। वृथा आपदमन्तरेण।

भोक्तुं गोदानमिति यावत्। अननुज्ञातस्त्रामभोगविषयमेतत्। तदनुज्ञया स्वनाशेऽपि न दोषः “स्वयमेवैत्येवकारः स्वापद्यानां व्युदासार्थः। भर्त्तृव्युदासस्य पतिर्नार्हतीत्यनेनाभिधानात्। भर्त्तृव्युदासे सतो भर्त्तृरक्षणीयभ्रात्रादीनां व्युदासस्यापि दण्डापूपिकया सिद्धत्वात्। अन्यापदीत्यभिधानादापदि न दोषः। अतएव ‘पुत्त्रार्त्तिहरणे चापि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हतीति” तस्यैव वाक्यशेषः। पतिरित्यनुषङ्गः। पुत्त्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षकं तस्यार्त्तिर्भक्ष्याद्यभावनिमित्ता पीडा तस्या हरणे। अन्यतःदन्यत्रापि धनाभावनिमित्ते सङ्कटे स्त्रीधनमननुज्ञातमपि पतिस्त्यक्तुं भोक्तुमर्हतीत्यर्थः। ननु परधने त्यागभोगयोः स्वाम्यनुज्ञया विना कथमर्हता बाधिताऽनेन बोध्यते। अनुज्ञायान्त्वनापद्यपि न विरोधः। उच्यते। यथनयत्नासाध्यविषये व्यये स्वत्वमेव तस्य तत्रेऽप्यदोषः। अतएव योगीश्वरोऽपि “दुर्भिक्षे धर्मकार्य्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके। गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्ता नाकामो दातुमर्हति”। धर्मकार्य्ये आवश्यके नित्ये नैमित्तिके च सम्प्रतिरोधके दण्डाद्यर्थं राजावरोधे कृते। वाचस्पतिस्तु सम्प्रतिरोधक इति व्याधिविशेषणं कार्य्यानुष्ठानबाधके इति च तदर्थं इत्याह। नाकामो दातुमर्हतीत्यपि दारिद्र्यादिकृतदानासामर्थ्ये दुर्भिक्षादिगृहीतमवश्यं देयमेतावतैव वचनोपपत्तौ सामर्थ्येऽप्यदानमिच्छयेत्यस्य कल्पयितुमनर्हत्वात्। पतिपदस्यादापद्यपि पत्युरेव पत्नीधनग्रहणाधिकारं प्रतिदानस्त्रेच्छया नान्यस्येति ज्ञेयम्। भर्त्ता दातुं प्रतिश्रुतं भार्य्यायै तस्मिन् मृते पुत्त्रादिभिस्तस्यै देयमित्याह स एव “भर्त्रा प्रतिश्रुतं देयमृणवत् स्त्रीधनं सुतैरिति”। सुतपदञ्च पौत्त्रप्रपौत्त्रयोरुपलक्षणमृणवदित्यभिधानात्। अनेन स्त्रीधने जीवन्त्यान्तस्याः सुतानां जन्मना स्वत्वेऽपि नास्ति विभाग इति गम्यते। एवं स्त्रीधनमुक्तम्”। दायभागमतं पारिभाषिकपरत्वपक्ष एव। अनयोर्युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम्। उत्तराधिकारिशब्दे ११०१ पृ० च तद्विभागो दृश्यः।

स्त्रीधव पु० स्त्रियं धुनाति धु–अच्। पुरुषे जटा०।

स्त्रीधर्म्म पु० ६त०। ऋतौ नारीणामार्त्तवविकाशे रजसि हेमच०

स्त्रीधर्म्मिणी स्त्री स्त्रीधर्म्मोऽस्त्यस्या इनि। रजस्वलायां स्त्रियाम् अमरः।

स्त्रीपण्योपजीविन् पु० स्त्रीरूपेण पण्येन जीवति जीव-णिनि। धन दत्त्वा परस्त्रीया सम्भोगार्थमन्यस्मै स्त्रियं दत्त्वा तल्लब्धधनोपजीविनि।

स्त्रीपुंधर्म्म पु०। स्त्रियाः पुंसश्च धर्म्मः तदधिकृत्य व्यवहारो वा। स्त्रीपुंसयोः यथाशास्त्राचाररूपे धर्म्मे तद्विषयके अष्टादश विवादपदेषु मध्ये विवादपदभेदे स्त्रीपुंसयोगोऽप्यत्र। वीर० तत् न्यरूपि यथा “तत्स्वरूपमाह नारदः “विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसाञ्च कीर्त्त्यते। स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते” इति। विवाहादिशब्देन स्त्रीपुंधर्म्मा गृह्यन्ते। अतएव मनुर्व्यवहारपदोद्देशकाले स्त्रीपुंधर्म्मो विभागश्चेत्युद्दिश्य प्रतिज्ञापूर्वकं तेषां निरूपणं चकार “पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतो। संयोगे विप्रयोगे च धर्म्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान्” इत्यादिना संयोगे अन्योन्यसंश्लेषाने विप्रयोगे देशतः कालतो वा व्यवधाने। शाश्वतान्नित्यान् अवश्यानुष्ठेयानिति यावत्। के ते धर्म्मा इत्याकाङ्क्षायामाह स एव “अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम्। विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे” इत्यादि। पुरुषैः भर्त्त्रादिभिः। विषये दण्डहेतभूतचापल्यादिविषये। नारदोऽपि “स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः। अस्वातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत्” इति। अतोऽन्यैरपि स्वस्त्रीणामस्वातन्त्र्यं यथा भवति तथा कर्त्तव्यमित्याशयः। पुरुषेण स्वस्त्री व्यभिचारादवश्यं रक्षणीया। तथा च हारीतः “एकव्रतसुकस्वभावात् परेन्द्रियोपहतत्वाच्च दुष्टा कुलसङ्करकारिण्यो भवन्ति जीवति जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकस्तस्माद्रेतोधाधानाच्छाया रक्षेज्जायानाशे कुलनाशः कुलनाशे तन्तुनाशस्तन्तुनाशे देवपितृयज्ञनाशो देवपितृयज्ञनाशे आत्मनाश आत्मनाशे सर्व्वनाश” इति। एकव्रतसुकस्वभावात् स्त्रीणां एकभर्त्तेति नियमनाशात्। परेन्द्रियोपहतत्वात् परस्मिन् पुंसि इन्द्रियस्य मनसो रागादिना उपहतत्वात्। कुलसङ्करकारिण्यः तज्जातिस्वभावानुगतप्रकोत्पादनेन कुलसाङ्कर्य्यकारिण्यः। अतएव शङ्खलिखितौ “यस्मिन् भावोऽर्पितः स्त्रीणामार्त्तवे तादृशं तनुं जनयन्तीति”। तन्तुः पुत्त्रादिसन्ततिः। मनुरपि “सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः। द्वयोर्हि

कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् । यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्त्तारो दुर्बला अपि ॥ स्वां प्रसूतिं चरित्रञ्च कुलमात्मानमेव च । स्वञ्च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति" इति । द्वयोः कुलयोः भर्त्तृपितृकुलयोः । अनेन कुलद्वयहेतुरपि रक्ष्या इति लोककथनसुखेन दर्शितम् । अतएव बृहस्पतिः । "सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभिः । श्वश्र्वादिभिः पालनीया गुरुस्त्रीभिर्दिवानिशम्" । मनुरपि । "कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः । मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता" इति । काले कन्यादानयोग्ये काले । वाच्यो निन्द्यः । अनुपयन् अनभिगच्छन् । स एव "पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति" । याज्ञवल्क्योऽपि । "रक्षेत् कन्यां पिता, विन्नां पतिः, पुत्रस्तु वार्द्धके । अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः" इति । विन्ना विवाहिता । पतिपुत्रविहीनायास्तु रक्षणं पतिपक्षान्तर्गतेन सत्यासम्भवे न कार्यम् । तथा च नारदः । "मृते भर्त्तर्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियः । विनियोगात्मरक्षासु भरणे च स ईश्वरः ॥ परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये । तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियः ॥" पितृपक्षस्याप्यभावे स एवाह "पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्त्ता स्मृतः स्त्रियः । स तस्या भरणं कुर्य्यान्निगृह्णीयात् पथश्च्युताम् ॥" इति । विनियोगः कर्मणि नियोजनम् । भर्त्ता पोषकः । स्त्रीस्वभावं दर्शयति दक्षः । "जलौकावत् स्त्रियः सर्वा भूषणाच्छादनाशनैः । सुकृतापि सदा नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति ॥ जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी । इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्य्यं बलं सुखम् ॥ साशङ्का बाल्यभावे तु यौवनेऽभिमुखी भवेत् । तृणवन्मन्यते नारी वृद्धभावे स्वकं पतिम् ॥ अनाश्वा वर्त्तमाना या चैकाम् न निवारिता । अपथ्या तु भवेत् पश्चात् यथा व्याधिरुपेक्षितः" इति । कुपिता तुष्टा सतापीत्यसमयः (?) । अपकर्षति सततमात्मानं करोति स्वकार्ये सेवानाम् । अपथ्या अत्यन्ताहितहेतुभूता । मनुरपि । "नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः । सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैःस्नेह्याच्च स्वभावतः । रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्त्तृष्वेता विकुर्वते ॥ शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् । द्रोहभावं कुचर्य्याञ्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥ नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः । निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि । स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता । तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥ ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित् पाणिग्राहस्य चेतसा । तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥ एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिसर्गजम् । परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति" इति । निरिन्द्रिया निर्वीर्य्या धैर्य्यपत्यादिरहिता इति यावत् । स्त्रियोऽनृतमिति मायावोऽन्तःपदत्त्वाद्बहुवचनान्ते (?) । श्रुतयः श्रुतिवाक्यानि । निगमेषु वेदेषु स्त्रीलक्षणस्वरूप तासां श्रुतीनां मध्ये या निष्कृतिरूपा व्यभिचारप्रायश्चित्तरूपास्ताः शृणुत । इत्यतः स्त्रीस्वभावज्ञानार्थमित्यर्थः ॥ महाभारतेऽपि । "कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषितः । मर्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ॥ अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात् परिजनस्य च । मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ यौवने वर्त्तमानानां सृष्टाभरणवाससाम् । नारीणां स्वैरवृत्तीनां च कुर्वन्ति कुलस्त्रियः ॥ यदि पुंसां गतिर्ब्रह्मन् कथञ्चिन्नोपपद्यते । अन्योन्यस्मिन्प्रवर्त्तन्ते न च तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ अभावात् पुरुषाणाञ्च भयात् परिजनस्य च । वधबन्धभयाच्चैव स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥ नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः । नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ कामानामपि दातारं दातारं मानसान्त्वयोः । रक्षितारं न मन्यन्ते भर्त्तारं परमं स्त्रियः" इति ॥ श्रीरामायणेऽपि । "नैवाङ्गनानामस्ति (?) नापि द्वेष्योऽस्ति कश्चन । सर्वमेवावमन्यन्ते यता अङ्गना इति" । अथ रक्षणप्रकारः । तत्र मनुः "न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् । एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम्" इति । प्रसह्य आक्रम्य बलेनेति यावत् वधबन्धरोधेन शरीरव्यभिचाराद्रक्षणं शक्यमपि मानसव्यभिचाराद्रक्षणमशक्यमित्यभिप्रायेण मनुना न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुमित्युक्तम् । न च मानसव्यभिचाराद्रक्षणमनर्थकमत्वाभावेन प्रत्यवायविधिविघातमात्रादिति (?) वक्तव्यम् । अत आह स-

एव “यादृशं भजते स्त्री हि सुतं सूते तथाविधम् । तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियो रक्षेत् प्रयत्नतः” इति । यादृशं पुरुषमृतुकाले स्त्री सेवते भजते तत्स्वभाव-मेव पुत्रं जनयतीति पूर्वोक्तं । अन्यदप्याह-मप्युक्तम् ‘यस्मिन् भार्योऽर्पितः स्त्रीणामार्षेण तज्जीम जनयतीति’ । मानसव्यभिचारादपि स्त्रियं रक्षेदिति शेष । तथा च मनुना तस्मादित्यादिनोक्तं रक्षणमावश्यकं दर्शितं । परिरक्षणोपायमाह मनुरेव “अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् । शौचे धर्मे च पक्त्यां च पारिणाह्यस्य वेक्षणे” इति । अर्थस्य संग्रहे येन ममाभीतारक्षविधाने । व्यये धनोत्सर्ग-व्यये । शौचे गृहादिशुद्धिकरणमात्रमीपद्मनादौ । धर्मे अग्निहोत्राद्युपयुक्तकार्यव्यापारे । पक्त्यां पाकव्यापारे । पारिणाह्यं गृहोपकरणं तस्य वेक्षणे विचारणे । निरन्तरगृहव्यापारनियोजनात् पुरुषान्तरचिन्तारहितत्वं यथा भवति भार्याया तथा कुर्यादिति तात्पर्यार्थं । बृहस्पतिरपि “व्ययव्ययोऽथ सत्कारे गृहोपस्करक्षणे । शौचाग्निकार्ये संयोज्या स्त्रीणां शुद्धिरियं स्मृता” इति । एवमिच्छव्यापारा-सक्तचित्ततया साध्वी इति व्यपदिश्यत इत्याह मनुः ‘आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिता” इति । आत्मना गृहव्यापारासक्तमान्तःकरणेन सुरक्षिता साध्वी । आप्तपुरुषरक्षितास्तु स्त्रियो न सम्यग्रक्षिता इत्याह स एव “अरक्षिता गृहे रुद्धा पुरुषैराप्तकारिभिः” इति । आप्तकारिभिः पुरुषैर्गृहे रुद्धा इत्यन्वयः । आप्ताश्च ते कारिणश्चाप्तकारिणः । अरक्षिता सम्यग्रक्षाविहीना इत्यर्थः । भर्तुर्गुणं निकृष्टमपि स्त्रीणां रक्षणोपाय इति दर्शयितुं स पराह “यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि । तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा । अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा । शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम्” इति । भार्याया भरणमप्या-वश्यकमित्याह स एव “देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते-नेच्छयात्मनः । तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन्” । देवैर्दत्ता देवदत्ता दैववशादायातेति यावत् । तां भार्यां स्वयंवरे पतिर्विन्दते । तत्र स्वव्यापाराभावा-द्देवदत्तामित्यनेन विवाहलक्षणस्य स्त्रीपुंसयोः सम्बन्धस्य अप्रयत्नेन कैर्लाहि देवकृतत्वमिति दर्शितम् । इव

इत्यत्र स्त्रीणाम् “सोमोदत्तः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः”इत्यादिभ्यः श्रुति-वाक्येभ्योऽवगम्यते । तेन देवैर्दत्ताया अभरणेन दाने देवानां प्राप्ताप्यप्रियत्वादत इत्युक्तं सदाचरन् । न च साध्वीमित्यस्य पतिप्रसङ्गमित्यन्तेनोक्तेन व्यभि-चारिण्या भरणमावश्यकमिति वक्तव्यम । तस्या अपि भरणादनास्रवभरणीयत्वात् । तथा च नारद “व्यभिचारे स्त्रियामौण्ड्यमध शयनमेव च । कदन्नं च कुवासश्च कर्म चावस्करोज्झनम्” इति । स्त्रियाऽन्यत्र व्यभिचारे जाते मुण्डनमधःशयनन्तु सर्वदैव । कदन्नं कुवासश्च भरणार्थं दद्यात् । अवस्करोज्झनकर्म कारयेदित्यर्थं । दोषरहिताया भार्याया दार-त्यागिनं प्रत्याह नारदः “अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् । त्यजन् भार्यामवस्थाप्य राज्ञा दण्ड्येन भूयसा” इति । विष्णुरपि “निर्दोषां दार-त्यजन् प्राप्नोति चौरवत्प्राप्य दण्डं” । निर्दोषा-त्यागोऽधमस्तदारपरित्याग । इत्येन व्यापदिष्ट-मतसो लाए योगीश्वर “आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् । त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः” इति । तृतीयांशमनृतीयांशम् । राज्ञा भार्याया दाप्यः । अद्रव्यः भरणमात्रदापयामि धनं दाप्य इत्यर्थः । [स्त्रीपुरुषयोः ।

स्त्रीपुंस पु॰ द्वि॰ स्त्री च पुमांश्च अच्समा॰ । मिथुनयोः

स्त्रीपुंसलक्षणा स्त्री स्त्रीपुंसयोर्लक्षणमस्याम । श्मश्रुयु-क्तस्तनादिस्त्रीपुंसलिङ्गधारिण्यां स्त्रियाम पोटायाम् अमर॰

स्त्रीप्रिय पु॰ हृत॰ । आम्रवृक्षे त्रिका॰ २ नारीप्रियमात्रे त्रि॰

स्त्रीमुग्धप पु॰ स्त्रीपयं पाति पा-क । दोहदसम्बन्धे राजनि॰ ।

स्त्रीरोग पु॰ हृत॰ । स्त्रीणां रोगे योनिरोगादौ सुश्रुत ।

स्त्रीलिङ्ग पु॰ स्त्रिया इव लिङ्गं तत्कार्यं यस्य । स्त्रीलिङ्ग-विहितव्याकरणोक्तसंस्कारयुक्ते शब्दभेदे । हृत॰ स्त्री-लिङ्ग स्तनादौ न॰ ।

स्त्रीवश पु॰ हृत॰ । स्त्रीवशीभूत ।

स्त्रीविधेय पु॰ हृत॰ । स्त्रीवशीभूत ।

स्त्रीसंग्रहण न॰ स्त्रियाः संग्रहणं यत्र । परस्त्रीहरणरूपे विवादपदभेदे । तत्स्वरूपादिकं वीरमि॰ दर्शितं यथा “अथ स्त्रीसंग्रहणाख्यं व्यवहारपदम । तस्य लक्षणमाह बृहस्पति “पापमूलं संग्रहणं त्रिप्रकारं

विशेषतः। बलोपधिकृते द्वे तु तृतीयमनुरागजम्" इति। एतेषां स्वरूपं दर्शयति स एव "अनिच्छन्त्या यत् क्रियते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया। विलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतन्तु तत्। छद्मना गृहमानीय दत्त्वा स्वं मदकारणम्। संयोगः क्रियते यत्र तदुपधिकृतं विदुः। अन्योन्यचक्षूरागेण दूतीसंप्रेषणेन वा। कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्" इति। अनुरागजसंग्रहस्य त्रिविधत्वं दर्शयति स एव "तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम्" इति। व्यासोऽपि "संग्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा। उत्तमश्चेति शास्त्रेषु लक्षणं च पृथक् पृथक्" इति। एतेषां स्वरूपमाह व्यासवृहस्पती "कटाक्षावेक्षणं हास्यं दूतीसम्प्रेषणं तथा। स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमं संग्रहं स्मृतः। प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलधूपान्नवाससाम्। सम्भाषणञ्च रहसि मध्यमं संग्रहं विदुः। एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा। एतत् संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः" इति। स्त्रीसंग्रहणस्य ज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः "पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया। सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा" इति। परभार्य्यया सह केशाकेशि क्रीडनेन सद्यः अभिनवैः कामजैः करजदशनादिकृतव्रणादिचिह्नैर्द्वयोः सम्प्रतिपत्त्या च स्त्रीसंग्रहणवान् इति प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः। उपायान्तरमाह स एव "नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम्। अदेशकालसम्भाषं सहैकस्यासनमेव च" इति। कुर्वाण इति शेषः। सक्थि ऊरुः। मनुरपि "स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत् तया। परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम्"। यस्तु दर्पादिना मयेयं भुक्तेति वदति सोऽपि तथाविधत्वेन ग्राह्य इत्याह व्यासवृहस्पतिनारदौ "दर्पाद्वा यदि वा मोहात् श्लाघया वा स्वयं वदेत्। पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम्" इति। बलात्कारकृतस्य स्त्रीसंग्रहणस्य साहसान्तर्भूतत्वेन तत्रैव दर्शितत्वादुपधिकृते दण्डमाह वृहस्पतिः "दर्पाद्वा कामयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः। अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्वासयेत् ततः" इति। सर्वहरः सर्वस्वहरः एतत् सजातीयविषयम्। हीनोत्कृष्टागमने तु क्रमेणार्द्धं धनं सर्वस्वहरणरूपो वधचिह्नितसर्वस्वहरणरूपो वा दण्डोऽवगन्तव्यः। "दमानेव समायान्ति" साहसादिनिरूपण-

दर्शितवचनात्। तत्र वचने पुरुषस्यापकर्षमात्रे युक्तो दण्डो न स्त्रिया इति नाक्तस्या दण्डः, तत्र साहसस्त्रीसंग्रहणवत् प्रकृतेऽपि सजातीयोपभुक्तायाः सव्यवहार्य्यायाः प्रायश्चित्ताचरणानन्तरं पुनरपि दमोपभुक्ताया इति ज्ञातव्यमित्युक्तं मदनरत्ने। अनुरागजत्रिविधसंग्रहणे दण्डमाह स एव "त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्यमोत्तमौ। विनयः कल्पनीयः स्यादधिकोऽत्र यथाधिकः" इति। अधिकः प्रथमस्य साहसादिभ्योऽधिकः। संयोगे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः। प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्य्याः कर्णादिकर्त्तनम्" इति। चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयपरभार्य्यागमने साशीतिपणसहस्रो दण्डः। यदा त्वानुलोम्येन हीनजातीयागमनं तदा मध्यमसाहसः, उत्कृष्टजातीयागमने गन्तुर्वधः। तस्याः कर्णादिकर्त्तननियमः। एतच्चानुरागजसंग्रहणविषयं स्त्रिया अपि दण्डाभिधानात्। बलात्कारोपधिकृतयोस्तु स्त्रिया अनपराधित्वेन दण्डाभावात्। अथाद्येन प्रातिलोम्येन गमने पुरुषस्य वधं विधाय स्त्रियास्तदर्द्धतुल्यकर्णनासादिकर्त्तनविधानात् सजातीयागमने पुरुषस्य यावुक्तावुत्तममध्यमसाहसौ दण्डौ तदर्द्धं स्त्रिया दण्ड इति सूचितम्। अतएव कात्यायनः "सर्वेषु चापराधेषु पुंसो योऽर्थदमः स्मृतः। तदर्द्धं योषितो दद्युर्वधे पुंसोऽङ्गकर्त्तनम्" इति। स्त्रिया इति शेषः। यदा पुनः सवर्णामगुप्तामानुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति तदा विशेषमाह मनुः "सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद् व्रजन्। शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः। सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन्। शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रन्तु भवेद्दमः" इति। ते क्षत्रियवैश्यौ। एतच्च गुरुसखिभार्य्यादिव्यतिरिक्तविषयम्। तत्र दण्डान्तरविधानात्। तदाह नारदः "माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा। पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा। दुहिता चार्य्यभार्य्या च सगोत्रा शरणागता। राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या। शिश्नस्योत्कर्त्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते" इति। यत्तु प्रातिलोम्येन गमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वध इत्युक्तं योगीश्वरवचने। तद्गुप्ताविषयमन्यथार्थदण्डः। तथा च मनुः "उभावपि हि तावेव ब्रा-

गुप्तायां गुप्तायां सह॰। विप्रो शूद्रः दण्ड्यो दग्धव्यो वा कटाग्निना । ब्राह्मणी यद्यगुप्तां सेवेतां वैश्य पार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम्” इति ॥ पञ्चशतं पञ्चशतपणकं दण्डमासादयेदित्यर्थः ॥ एव सङ्कीर्णमित्यत्रापि । क्षत्रियस्य गुप्तवैश्यागमने वैश्यस्य च गुप्तक्षत्रियागमने क्रमेण पञ्चशतपणकं [illegible] तयोर्दण्ड इत्याह स एव “वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः” इति ॥ शूद्रस्य तु गुप्तद्विजस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहरणे गुप्तागमने तु वधसर्वस्वापहारौ । तथा च स एव “शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तमङ्गसर्वस्वी गुप्तं सर्वेण हीयते” इति । अयञ्च सर्वोऽप्युपदेशः प्रजापालनाधिकाराद्राज्ञ एवेति द्विजातिमात्रस्य । “ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीतेति” शस्त्रग्रहणस्य निषिद्धत्वात् । यदा तु राज्ञो निवेदने कालविलम्बेन कार्यातिपातस्तदा द्विजातिमात्रस्यापि शस्त्रग्रहणेऽधिकारोऽस्त्येव । “शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । अप्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति” इति । [illegible] यद्वाप्यनुमानात् [illegible] परस्त्रिया सह । एतदेव [illegible] कर्तुं दण्डमाह स एव “परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयेत् सह । पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम्” इति । आक्षारितः अभिशप्तः । दोषः [illegible] नानास्थानप्रयोगवाक्यादिभिः [illegible] सम्भाषणं करोति तद्विषयमेतत् । अतएव “यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषं प्राप्नुयात् किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः” इति । [illegible] व्यवस्था परिकल्पनीया । परपुरुषेण [illegible] पित्रादिभिर्निषिद्धा [illegible] करोति या [illegible] दण्ड्या [illegible] पित्रादिभिर्निषिद्धसम्भाषणा यः पुरुषः [illegible] करोति [illegible] दण्डनीयः । द्वयोरपि निषिद्ध- [illegible] पुष्पादिभिः [illegible] यो दण्डः स [illegible] दर्शितः याज्ञवल्क्येन “स्त्री निषेधे शतं दद्यात् द्विशतन्तु दमं पुमान् । प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा [illegible] इति । निषिध्यत इति निषेधः कर्मणि [illegible] स्त्र्यादिस्त्रीव्यतिरिक्तविषयमेतत्

[illegible] [illegible] निमित्तोपजीविषु । [illegible] [illegible] नारीभिर्गूढाश्चारयन्ति [illegible] इति [illegible] [illegible] प्रकाशोपजीविनः वेश्योपजीविनः । एतया टीका [illegible] पर [illegible] [illegible] [illegible] परनरं नारी [illegible] प्रलोभयन्ति पुरुषान्तरं संयोजयन्ति [illegible] कारयन्ति [illegible] [illegible] साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकन्दमम्” इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धाः अवरुद्धाः । पुरुषान्तरेणावरुध्य भुज्यमाना भुजिष्या या दासी [illegible] अवरुद्धा वा तासु सर्वपुरुषगम्यास्वपि गमने पञ्चाशत्पणो दण्डः तासामपरपरिग्रहीतत्वेन परस्त्रीत्वाभावात् । [illegible] वेश्यास्वैरिणीनामपि [illegible] । तास्वपि सर्वपुरुषसाधारणीषु परपरिग्रहाभावात् गमनेऽप्यमेव दण्ड इति मन्तव्यम् । [illegible] नारदोऽपि “स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या । गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः । आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहाः” इति । [illegible] स्वैरिण्यादिविशेषणम् । स्वैरिणी स्वतन्त्रा पुंश्चली । निष्कासिनी कुलाद्बहिर्गतेति मदनरत्ने । [illegible] दासीति [illegible] भुजिष्या [illegible] [illegible] व्यासोऽपि “[illegible] गमने पञ्चाशत्पणिको दमः । प्रसह्य वेश्यागमने दण्डो दशपणः स्मृतः” इति । प्रसह्य [illegible] विना [illegible] वेश्यादिषु गम्यत्वाभिधानम् [illegible] प्रतिपादनार्थं किन्तु [illegible] प्रतिपादनार्थम् । “पशुवेश्यादिगमने प्राजापत्यं विधीयते” इत्यादिवचनैः प्रायश्चित्तस्मरणात् । बलात्कारेण [illegible] दास्यभिगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः । बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक्” इति । पुरुषसम्भोगसोपिकासु दासीषु स्वैरिण्यादिषु [illegible] बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः । यद्येकामेकाकिनीं बलात्कारेण बहवो गच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मको दण्ड इत्यर्थः । यदि पुनः सा स्वेच्छया भाटकं गृहीत्वा [illegible] तदा [illegible] पृथगपि [illegible]

तिर्य्यग्योन्यादिगमने न भवेत्। अतएव नारदः "व्याधितां सन्नमां व्यङ्गां राजकर्मपरायणाम्। आमन्त्रितां चेन्नो गच्छेद्दारान् दण्डो स्मृतो" इति। नारद एव प्रसङ्गात् कन्यायामपि दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमां त्वन्यथाऽधमम्। दण्डं दद्यात् सवर्णासु प्रतिलोम्ये वधः स्मृतः" इति। अलङ्कृतां विवाहाभिमुखीं तां सवर्णां कन्यामपहरन् उत्तमसाहसं दण्डनीयः। तदनभिमुखीं हरन् प्रथमसाहसम्। उत्कृष्टवर्णजाताः हरतः क्षत्रियादेर्बध इत्यर्थः। आनुलोम्येन सकामाहरणे न दण्डस्तथा च मनुः "सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः" इति। कन्यादूषणे दण्डमाह स एव "दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधः तथा शतः स्याद्दूषणे दद्याद् द्वे तु मिथ्याभिशंसने" इति। "पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गाञ्च मध्यमम्" इति। यदाऽकामां कन्यां सवर्णादिना प्रसह्य दूषयति तदा करच्छेदः। यदा तु अङ्गुलिप्रक्षेपेण तामेव योनिक्षतां कुर्वन् दूषयति तदा विशेषमाह मनुः "अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्याद्दर्पेण मानवः। तस्याशु कर्त्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट्शतम्" इति। सकामदूषणेऽप्याह स एव "सकामां दूषयन् कन्यां नाङ्गुलिच्छेदमर्हति। द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये" इति। यदा कन्या विदग्धा वा कन्यां दूषयति तदाप्याह स एव "कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात्तस्याः स्याद्द्विशतो दमः। या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति। अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्वहनं तथा" इति। कुर्य्यात् योनिक्षतवतीमिति शेषः। यदा पुनरुत्कृष्टजातीयां कन्यां सकामामकामां वाऽभिगच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्बधः। यदा सकामां सवर्णामभिगच्छति तदा शुल्कं गोमिथुनं तत्पित्रे दद्यात्। अनिच्छति तस्मिन् दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात्। सवर्णामकामां गच्छतो वध एव। तदाह मनुः "उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति। शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि। योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो वधमर्हति। सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः" इति। चाण्डाल्यादिगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "अन्त्याभिगमने त्वङ्क्यः कुबन्धेन प्रवासयेत्। शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्य्यागमे वधः" इति। अन्त्या चाण्डाली तद्गमने त्रैवर्णिकान् प्रायश्चित्ताभिमुखान् "सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियमिति" मनुवचनानुसारेण पणसहस्रं दण्डयित्वा कुबन्धेन भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्राद्विवासयेत्। शूद्रः पुनश्चाण्डालीं गच्छन् चाण्डाल एव। अद्य एवेति माधवीये पाठः। चाण्डालस्य उत्कृष्टजातिस्त्र्यभिगमने वध एवेत्यर्थः। योनिव्यतिरिक्तस्थले गच्छतो दण्डमाह स एव "अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽभिमेहतः। चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे" इति। यस्तु योषां मुखादावभिगच्छति पुरुषं वाऽभिमेहति तथा प्रव्रजितां यो गच्छति असौ चतुर्विंशतिपणान् दण्डनीय इत्यर्थः। स्त्रीकृते संग्रहणे दण्डमाह बृहस्पतिः "स्वयमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना। कामयेत् तत्र सा दण्ड्या नरस्याद्दमः स्मृतः" इति। यत्र या स्वयं प्रलोभ्य गच्छति पुरुषस्य यो दण्डस्तदर्द्धं दण्ड्या"।

स्त्रीसभ न० स्त्रीणां सभा क्लीवत्वम्। स्त्रीसमाजे।

स्त्रीसेवा स्त्री० ६त०। स्त्रीसम्भोगे अवायप्रधर्मे नारीसेवने

स्त्रीस्वभाव पु० स्त्रिया इव स्वभावो यस्य। १अन्तःपुरचरे षण्ढके शब्दमा०। ६त०। २स्त्रीणां शीले चित्ते स्त्रीपुधर्मशब्दे दृश्यम्।

स्त्रैण न० स्त्रिया इदम् स्त्री+नञ्। १स्त्रीस्वभावे "स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना" भट्टिः। २स्त्रीविधेये त्रि० स्त्रिया अपत्यं स्त्रीणां समूहो वा नञ्। ३स्त्र्यपत्ये स्त्रीसमूहे न०।

स्थ त्रि० स्था—क। १स्थितिशीले प्रायेण उत्तरपदस्थित एवायं प्रयुज्यते यथा कूटस्थः मार्गस्थः। २स्थले पुं० शब्दर०।

स्थग संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् घटा० अयं न दीर्घ। स्थगति अस्थगीत्। अयोपदेशत्वमस्य चिन्त्यम्।

स्थग त्रि० स्थग-अच्। धूर्त्ते शब्दर०।

स्थगन न० स्थग-ल्युट्। आच्छादने हेमच०।

स्थगित त्रि० स्थग-क्त। १आवृते २तिरोहिते हेमच०।

स्थगी स्त्री० स्थग्यतेऽनया करणे क गौरा० ङीष्। ताम्बूलपात्रे करङ्के हेमच०।

स्थगु न० स्थग-उन्। गडौ (कुज) "तदेव स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम्। कक्षाश्यो च प्रतीतास्य मेपयिष्यामि- … स्थगु" रामा० अ० ९ अ०।

स्थण्डिल न० स्थल-इलच् तुक् च पृ०। १चत्वरे अनुत्पन्नशतिमुन्ये असंस्कृते प्रदेशे अमरः। "निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले" कुमारः। २यज्ञार्थं परिष्कृतस्थाने शब्दर०

१होमार्थे शास्त्रेण तन्निर्दिष्टेन वालुकादिभिः कर्त्तव्ये मण्डलभेदे च "नित्यं नैमित्तिकं कर्म स्थण्डिले वा समाचरेत्। हस्तमात्रं तु तत् कुर्य्यात् वालुकाभिः समन्ततः" शा॰ति॰ "अथ वापि मृदा सुवर्णभासा कर-मात्रं चतुरङ्गुलोच्छ्रितमसौ। रचयेत् विदधीत चाङ्गुलोच्चं त्रि-गुणं स्थण्डिलमेवमेव कोणम् कुण्डोद्यान। अथ वा कुण्ड करणाशक्तौ। तन्त्रान्तरे च "मृदा सुवर्णभासा वा शस्ता वालुकयाऽपि वा चतुरङ्गुलोन्नतया मृदाङ्गुलोच्चं स्थण्डिलं विदुः। चतुःकोणसुदृश्यं चाऽश्वत्थपत्राकृति शुभम्। पञ्चाङ्गुलोच्छ्रितं वा स्यात् त्र्यङ्गुलमुन्नतम्। तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभदायकम्। हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा रचितं होमकर्मणि"। वासिष्ठे "कुण्डमेव विदं न स्यात् स्थण्डिलं वा समाश्रयेत्" क्रियासारे। तत्करण प्रकारादि स॰ त॰ दृश्यम्।

स्थण्डिलशायिन् पु॰ स्थण्डिले चत्वरे शेते व्रतवशात् शी-णिनि। व्रतार्थे चत्वरशयितरि अमर। "स्थण्डिल शायिनश्च" भट्टि। [चत्वरे शयितरि शब्दर॰।

स्थण्डिलेशय पु॰ स्थण्डिले शेते अच् अलुक्समा॰। व्रतार्थं

स्थपति पु॰ स्था–क तस्य पतिः। १कञ्चुकिनि मेदि॰ २शिल्पि-भेदे (छुतार) अमर ३कुबेरे शब्दच॰ ४अधीशे ५वृह-स्पतिसवनामकयागकर्त्तरि च अमर। ६सत्तमे त्रि॰मेदि॰ तत्र अधीशपरत्वे "निषादस्थपतिर्गावेधुकेऽधिकृत" कात्या॰ श्रौ॰ १।१।१२ "निषादस्थपतिर्गावेधुके चरावधि-कृतः अधिकारी भवति"। एवं हि श्रूयते "यस्य रुद्र प्रजा शमयेत् वास्तुमध्ये रौद्रं गावेधुकम् चरुं निर्व-पेत्" इत्येतामिष्टिं प्रकृत्य श्रुतम् "एतया निषादस्थपति याजयेदिति" निषादस्थपतिर्यजेतेत्यर्थं। तत्राय सन्देह किमत्र षष्ठीसमास निषादस्य स्थपतिर्निषादस्थपतिरिति निषादश्चासौ स्थपतिश्च निषादस्थपतिरिति कर्मधारयो वा। तत्र यदि षष्ठीसमास तदा यो द्विजातिरेव विद्वान्निषादानामाधिपत्यं करोति तस्यात्राधिकार यदि च कर्मधारय तदा निषाद एव य स्थपतिस्तस्यात्राधि-कार इति। तत्र त्रैवर्णिकस्यैव समर्थस्याहिताग्निस्य व्याधाग्नि सत्त्वादात्राधिकारो युज्यते अन्यजातीयस्य निषादस्या-विद्वत्त्वेनानग्निमत्त्वेन चासमर्थत्वात्, तस्मात् षष्ठीसमास न्याय्यमिति पूर्वपक्ष। सिद्धान्तस्तु कर्मधारयोऽयम् निषादश्चाय स्थपतिश्चेति कुत ? षष्ठीसमासपक्षे निषाद-पद लक्षणाप्रसक्तेः न ह्यत्र षष्ठी श्रूयते यत सम्बन्ध

प्रतीयेत। अतो निषादपदेनैव षष्ठ्यर्थो लक्षणीयः इत रस्मिंस्तु पक्षे द्वयोरपि पदयोर्मुख्यार्थतैव न लक्षणा तस्मान्निषाद एव स्थपतिरत्राधिकारी श्रुतिबलात् अवि-द्वानमनग्निमानपीति सिद्धम्। अपि चात्र निषादद्रव्यं दक्षिणा श्रूयते कूट दक्षिणा काणो वा गर्दभ इति कूटं हि निषादानामेवोपकारकम् नार्य्याणामिति" कर्क॰। वृहस्पतिसवकर्त्तरि च "स्थपतिरित्येन व्रूयु" कात्या॰ श्रौ॰ २२।५।२८ सू॰। "सराजानो ब्राह्मणा य पुरस्कु-र्वीरन् एतेन यजेत" "वृहस्पतिसवम" सू॰। राज्ञा सहिता ब्राह्मणा यं ब्राह्मणं सर्वव्यापकत्वेन चाङ्गीकुर्वीरन् "एतेन स एतेन यजेत वृहस्पतिसवेन" सं॰व्या॰। वृहस्पतिसवकर्त्तृ-वत् गोसवकर्त्तर्य्यपि यथोक्त "स्थपतिरित्येन व्रूयु" कात्या॰ श्रौ॰ २२।११।११सू॰। "गोसवयाजिन आह"। राज्ञा सहिता विशः प्रजा सर्वे पुरुषा य पुरस्कुर्वीरन् (मुख्यत्वेनाङ्गीकुर्वीरन्) स गोसवेन यजेत २२।११।८कर्क॰ "कारुभेदस्य लक्षणं यथा "वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रम। दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपति परिकीर्त्तितः"।

स्थपुट त्रि॰ तिष्ठति स्था–क स्थ पुटं यत्र। १विषमोन्नत-प्रदेशे हेमच॰। "स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्तीति" मालतीमा॰। २विषमस्थाने–सञ्चारिणि–जीवे पु॰ त्रिका॰।

स्थल स्थाने भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् ज्वला॰। स्थलति अस्था-लीत्। स्थलधातुनैवायं गतार्थ इत्यन्ये।

स्थल न॰स्त्री॰स्थल–अच्। जलशून्ये अकृत्रिमे भूभागे अमर स्त्रीत्वपक्षे ङीप्। "वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः" कुमार॰। २कृत्रिमाकृत्रिमप्रदेशमात्रे १कृत्रिमभूभागे तु न॰।

स्थलकन्द पु॰स्थलज कन्द। (वनओल) अपास्यकन्दे रत्नमा॰

स्थलकमल न॰ स्थलजात कमलम्। स्थलपद्मे भावप्र॰।

स्थलकुमुद पु॰ स्थले कुमुदमस्यास्य सादृश्येन अच्। करवीरे राजनि॰।

स्थलपद्म न॰ स्थलजातं पद्मं शाक॰। स्वनामख्याते पुष्प-प्रधानवृक्षे त्रि॰ स्थलज पद्ममिव। २मानके पु॰ रत्नमा॰

स्थलपद्मिनी स्त्री स्थलपद्मानां समूहः तेषां सन्निकृष्टदेशो वा इनि ङीप्। १स्थलपद्मसमूहे २तद्युक्तदेशे च। "ददर्श द्रुम स्थलपद्मिनीव" नैष॰।

स्थलमञ्जरी स्त्री स्थलस्य मञ्जरीव। अपामार्गे रत्नमा॰।

स्थलशृङ्गाट पु॰ स्थलजात शृङ्गाट शाक॰।१गोक्षुरे रत्नमा॰ तस्य कण्टकावृतत्वात् तथात्वम्।

स्थलेरुहा स्त्री स्थले रोहति रुह—क अलुक्स०। १घृतकुमार्य्याम् २दग्धारुहायां च राजनि०।

स्थलेशय पु० स्थले शेते शी—अच् अलुक्स०। १वराहरुरुप्रभृतौ पशौ राजनि०। २स्थलशायिनि त्रि०।

स्थवि पु० स्था किच् वेर्नित्त्व। १तन्तुवाये उज्ज्वलद०। २स्वर्गे ३जङ्गमे च संक्षिप्त०।

स्थविर न० स्था—किरच् स्थवादेश। १शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि० २चतुर्मुखे ब्रह्मणि पु० हेमच०। ३अचले ४स्थिरे त्रि० उणा० ५वृद्धे च त्रि० अमरः। ५महाश्रावणिका स्त्री राजनि०।

स्थविष्ठ त्रि०अतिशयेन स्थूल इष्ठन् लोपे गुणः। अतिवृद्धे अमरः। इयसुन् स्थवीयानपि अतिवृद्धे त्रि०स्त्रियां ङीप्।

स्थाणु पु० स्था नु पृषो० णत्वम्। १शिवे २शाखाशून्यवृक्षे च अमर ३आयुधभेदे पु०नीलक०। ४दृढे त्रि० धराणि शिवस्य स्थाणुशब्दवाच्यत्वे कारणमुक्तं वामनपु०४६अ०। यथा "समुत्तिष्ठन् जलात्तस्मात् प्रजास्ता ददृशानघ। ततोऽहं ता प्रजा दृष्ट्वा रहिता एव तेजसा। क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गमुत्पाट्य चाक्षिपम्। तत्क्षिप्तं सरसो मध्ये ऊर्द्ध्वमेव यदा स्थितम्। तदाप्रभृति लोकेषु स्थाणुरित्येव विश्रुतम्"।

स्थाणुतीर्थ न० शैवे तीर्थभेदे वामनपु० ४२अ०।

स्थाण्डिल पु० स्थण्डिले शयिताऽण्। व्रतार्थं स्थण्डिले शयितरि अमर।

स्थाण्वाश्रम पुन० ६त०। हिमाचलस्थिते शिवस्य तपश्चरणाश्रमभेदे "स स्थाण्वाश्रम हैमवतं जगाम" कुमार।

स्थाण्वीश्वर पु० शिवलिङ्गभेदे "स्थाणुनाम्ना हि लोकेषु पूजनीयो दिवौकसाम्। स्थाणोरीशः स्थितो यस्मात् स्थाण्वीश्वरस्ततः स्मृतः" वामने ४२अ० तन्माहात्म्यादिकम्। तत्र दृश्यम्।

स्थान न० स्था—ल्युट्। १स्थितौ २सादृश्ये ३अवकाशे मेदि० ४सन्निवेशे ५वसतौ हेमच० ६मन्यसन्धौ त्रिका० ७भाजने हला० ८निकटे ९व्याकरणोक्ते प्रसङ्गे आदिश्यमानस्य यणादेः कारणभूते इगादौ। १० नीतिवेदिनामुपचयापचयहीने साम्यावस्थाने च अमर। उपचयापचयौ च आदिवर्गशब्दोक्तस्य तन्त्रादेर्ज्ञेयौ भरत। वसतिश्च लोकभेदः। सम्यग्वर्त्तिना स्वस्वधर्मानुष्ठायिना जनाना लोकविशेषात्मक स्थानमुक्तं अग्निपु० उक्तं यथा "प्राजापत्य ब्राह्मणाना स्मृत स्थानं क्रियावताम्। स्थानमैन्द्र क्षत्रियाणा तथा चेन्द्र संग्रामेष्वनुवर्त्तिनाम्। गान्धर्व शूद्रजातीनां परिचर्य्यानुकारिणाम्। अष्टाशीतिसहस्राणा यतीनामूर्द्धरेतसाम्। स्मृत तेषान्तु यत् स्थान तदेव गुरुवासिनाम्। सप्तर्षीणान्तु यत् स्थानं स्मृत तद्वत् वनौकसाम्। प्राजापत्य गृहस्थाना गृहधर्मानुवर्त्तिनाम्। न्यासिनान्तु पर ब्रह्म योगिनाममृत स्मृतम्। एकान्तवादिना ब्रह्मध्यायिना परम पदम्। तामिस्रमन्धतामिस्रमहारौरवरौरवम्। असिपत्रवनं घोरं कालसूत्रमवीचिमत्। वेदस्य निन्दकानान्तु यज्ञव्याघातकारिणाम्। स्थानमेतत् समाख्यात स्वधर्मविनिवर्त्तिनाम्" श्रुतिलिङ्गाधिकरणोक्ते ११क्रमे मीमां०। "स्थान क्रमो योगबलं समाख्या पार्थसारथि"। १२ज्ञापके नियहस्थानमित्यादि।

स्थानक न० स्वार्थे क।१स्थानशब्दार्थे। स्थाने क जलसेक। २आलवाले हेमच०।

स्थानचञ्चला स्त्री स्थाने स्थितावपि चञ्चला। १वर्वरीदले शब्दच०। अल्पवातेन चञ्चलत्वात्तस्यास्तथात्वम्।

स्थानच्युत त्रि० स्थानात् स्वस्थानात् च्युत। पदच्युते "स्थानस्थितस्य पद्मस्य मित्रे वरुणभास्करौ। स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषणकारकौ" गरुडपु० ११५ अ०। स्थानभ्रष्टादयोऽप्यत्र। "स्थानस्थिताश्च पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पदस्थिताः। स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते केशा दन्ता नखा नराः" गरुडपु० ११५अ०।

स्थानाध्यक्ष त्रि० स्थाने अध्यक्षः। स्थानरक्षके हेमच०।

स्थानिक त्रि० स्थानेऽधिकृत ठक। स्थानाध्यक्षे हेमच०।

स्थानिन् त्रि० स्थानमस्यास्ति रक्ष्यत्वेन इनि। १स्थानरक्षके स्थान प्रसङ्ग अस्त्यर्थे इनि। व्याकरणोक्ते आदिश्यमानस्य यणादे कारणे इगादौ "स्थानिवदादेशोऽनल्विधाविति" पाणिनि०।

स्थानीय न० स्थीयतेऽस्मिन् स्था—आधारे अनीयर्। १नगरे अमरः। स्थान साहश्य माम वाऽर्हति स्थानछेदम् वा छ। २वासयोग्ये देशे ३सदृशे ४स्थानसम्बन्धिनि च त्रि०।

स्थाने अव्य० स्था—ने। १योग्यत्वे २औचित्ये च "स्थाने भवानेकनराधिप इत्यति" रघु। ३सत्ये ४सादृश्ये ५करणार्थे च शब्दर०।

स्थापत्य पु० स्थपतिरेव स्वार्थे ष्यञ्। १अन्तःपुररक्षके कञ्चुकिप्रभृतौ अमरः। तस्य भावः ष्यञ्। २स्थपतिधर्मे न०

स्थापक त्रि० स्थापयति स्था—णिच्—पुक् ण्वुल्। यथावस्थानरक्षित तथा निवेशके। स्थितिस्थापक।

स्थापन न० स्था-णिच्-पुक् ल्युट् । १आरोपणे २पुंसवनाख्ये गर्भसंस्कारे च मेदि० । ३समाधौ । युच् । स्थापनाप्यत्र स्त्री । सा च निवेशने आदे भावपत्यय प्रमाणादिना व्यवस्थापने च । [ङीप् । पाठायाम् अमर ।

स्थापनी स्त्री स्थाप्यतेऽनया स्था-णिच्-पुक् करणे ल्युट् ।

स्थापित त्रि० स्था-णिच्-पुक् क्त । १निश्चिते, २निवेशित ३न्यस्ते च मेदि० ।

स्थामन् न० स्था-मनिन् । १सामर्थ्ये अमर २बले च ।

स्थायिन् त्रि० स्था-णिनि । १स्थितिशीले अलङ्कारोक्ते रसानकूले रत्यादिभावे पु० । "विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा । रसतामेति रत्यादि स्थायी भाव सचेतसाम्" "अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः" । "रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च" सा०द० । एत च क्रमेण शृङ्गारादीनां स्थायिभावाः । [अमर ।

स्थायुक त्रि० स्था-उकञ् । १स्थितिशीले २एकग्रामाधिकृते पु०

स्थाल न० स्थलति तिष्ठत्यन्नाद्यत्र आधारे घञ् । (थाल) १पात्रभेदे । २पाकपात्रे (हाँड़ि) स्त्री अमरः गौरा० ङीष् ।

स्थालीपाक पु० स्थाल्या पाकः । गव्यदुग्धेन स्थाल्यां कृते १पाकभेदे । स्थाल्यां पच्यतेऽसौ पच-कर्मणि घञ् २चरौ तत्पाकप्रकारः चरुशब्दे दृश्यः । गोभिलोक्तप्रकारः सं०त० दर्शितो यथा तत्र गोभिलः "अथोदूखलमुसले प्रक्षाल्य शूर्पं च पश्चादग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य उपसादयति अथ हविर्निर्वपेदिति । व्रीहीन् यवान् वा कांस्येन चरुस्थाल्या वा अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति देवतानामोद्देशेन सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीम् अथ पश्चादवहन्तुमुपक्रमते दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां त्रिः फलीकृतांस्तण्डुलान् त्रिर्देवताभ्यः प्रक्षालयेत् द्विर्मनुष्येभ्यः सकृत् पितृभ्य इति । "पवित्रान्तर्हितांस्तण्डुलानावपेत् श्रपयन्नुत्तमिव स्थालीपाकं स्थापयेत् प्रदक्षिणमुदायुवन् शृतमभिघार्य उदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेदिति" सू० । अस्यार्थः उपसादयति स्थापयति देवतानामोद्देश देवतानामोच्चारण यथा अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यनेन उदूखलोपरि व्रीह्यादीन् कांस्यादिना सकृन्निर्वपेत् । अग्नये त्वा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तनामोच्चारणम् । अतएव कात्यायन "असा-

विति नाम गृह्णाति" । नारायणीयेऽपि "अद पद छि यदप यत्र मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधान तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्" । अतोऽदः पद एव नामोहो नतु विहृगाद्यजपाठादिरित्यादौ । एवञ्चा-ग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति सामगानाम् यत्र प्रयोगो गोभिले निर्वपमात्रश्रुतेः यजुर्वेदिकसमन्त्रकस्य कण्डनोक्षणे सामगेन न कार्य्यं । यत् परिभाषामाह जैमिनि "शेषे यजुःशब्दः इति । शेषे सगीभिन्ने मन्त्रजाते । ततश्च य-न्मन्त्रजातं प्रश्लिष्टपठितं गानपादभेदरहितं तद्यजुरिति । बहुदैवत्ये च बहुदेवतानामभि- प्रत्येकं निर्वाप । अत्र निर्वापो मन्त्रेणैव होमोऽपि पृथक् । निर्वापपरि-माणन्तु होमसङ्ख्याविशेषस्तत्तत्सारेणेत्याह छन्दोगपरि-शिष्टम् "देवतासङ्ख्ययाऽऽदद्यात् निर्वापाश्च पृथक् पृथक् । तूष्णीं द्विरेव गृह्णीयाद्धोमश्चापि पृथक् पृथक् । यावता होममिष्टं निर्वपेद्दा यत्र कीर्त्तिता । शेषश्चैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरुम्" । यद्यपि देवतासङ्ख्येति वचनं चरुश्रपणीययोः इत्युपक्रम्य पठित तथाप्या-च्छायावाधेन चरुसामान्यपरमिति । चरुविधौ तु विद्याकरवाजपेयी "यत्र प्रयोजनाभावनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादिलोपः । यत्रानुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयात् शास्त्र-प्रापित पदार्थो नियमापूर्वसाधनार्थमनुष्ठेय इति । अतएव यदा स्वामखादिना श्रोत्रादिस्थाने तण्डुला गृहीताः तदापि अवघातादि समाचरन्ति याज्ञिकाः पठन्ति च । "धाने न्यूने तथा छिन्ने सामाय्ये मान्त्रिके तथा । यत्र मन्त्राः प्रयोक्तव्यामन्त्राय ग्रार्थसाधकाः" । मान्त्रिके मन्त्र-साध्ये अवघातादौ । न्यूने तत्काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यत्काले मन्त्रा पाठ्याः । अर्थांस्तु मन्त्रार्थज्ञानक्ष-मास्य प्रयोग । चरुस्थालीयपरिमाणमाह छन्दोगपरि-शिष्टम् । "तिर्य्यगूर्ध्वं समित्माता दृढा नातिबृहन्मुखी । मृण्मय्यौदुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते" । गर्भप्रसार दीर्घाभ्या प्रादेशप्रमाणा चरुस्थाली औदुम्बरी ताम्रमयी एषा पायसचरावपि न निषिद्धा "पयोहव्य तथाश्च ताम्र पात्रे न दुष्यति" इति सागरभूतवचनात् । अतएव सार-दातिलके "ततश्च संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् । मन्त्रेण क्षालिते पात्रे नवे ताम्रमयादिके" । दक्षिणो-त्तराभ्यामिति दक्षिण उत्तर उपरि ययोः पाण्यो-स्ताभ्यां मुषलं गृहीत्वा इति शेष । त्रिःफलीकृतान्

निधाय विलीनांस्तान् उत्पवनप्रस्फोटनाभ्यामिति शेषः। पवित्रान्तर्हितान् पवित्रम् अन्तर्हितं व्यवहितं येषां तान्। तेन चरुस्थाल्याश्चतुरो पवित्रे निःक्षिप्य तण्डुलान् निक्षिपेत्। शृतमलङ्कृतमिति शृतवेन पाकनिपुणेन शृतं यथा न दग्धं नातिक्लिन्नं न मन्दपाकं यथा स्यात्तथा स्थालीपाकं श्रपयेत्। अतएव छन्दोगपरिशिष्टम्। "अशब्दोऽस्राय षटः स्विन्नोऽप्रदग्धोऽकठिनः शुभः। न चातिशिथिलः पाक्यो न चाप वीतरसो भवेत्"। वीतरसो गतरसः। घटस्थिरप्रदायुदचिति घटस्थितधर्मं यथा स्यात्तथा मेक्षणेन चरुं मौलनिक्षयन्। तु निर्यपे दत्ताय श्रुपमेतत्। घृतमित्यभिधार्येति, स्फुटितम्। अस्मात् समेत्यास्राय उदगग्नेरुत्तरस्याम् पञ्चार्धं मध्यभिधारयेत् पुनर्दत्तेन तथा सेचयेत्। एषोऽवसर्गस्तु अभिधारणद्वयात् पूर्वं ज्वलदङ्गारेण विद्योतनं श्वयमाह छन्दोगपरिशिष्टम्। "अभिघृतमवद्योत्य उपस्तीर्याभिधारयेत्। एतेन सेचयेत् पश्चात् पुनरेवाभिधारयेत्"। मेक्षणादीन्याह छन्दोगपरिशिष्टम्। "इध्म जातीयमिध्मार्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्। वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम्"। इध्मार्धप्रमाणं प्रादेशद्वयप्रमाणं परिकल्पितमिति तदर्धं प्रादेशैव दर्वीति विशेषस्तु महाखेटे "दर्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयोनं तु मेक्षणम्। मुसलोदूखले वार्क्षे स्वायते सुदृढे तथा। इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वैणवमेव च"। सव तिर्यगूर्ध्वं स्यादि वैणवमेव चेत्यन्तेन चरुकर्मभिधाय भूमिजपपरिसमूहनकर्त्तव्यताय कुर्यादित्युक्तम्"। २स्थाल्यां पाकपात्रे पाक पच्यमानः। ३पाकभाजने पच्यमाने। चातुर्मास्यादौ तुष्यामे फले तिं तं दर्शितं "अभते सन्तति दीर्घां स्थालीपाकमभ्यजन्"।

स्थालीपुलाक पु॰ स्थाल्यां पुलाकः तत्तुल्यः। न्याय एकधर्मतोऽन्यायत्तत्वेन च। मीमांसकोक्ते "स्थाली-पुलाकवद् वा एते सर्वे विज्ञ विभागिनः" एककार्यनिर्णयेन भागिलात् प्रतिपुलाकवत् इत्युत्तमानकल्पके न्यायभेदे यथा एकस्य पाकदर्शनेन अन्येषां पाकमानम् एवं एककार्यस्य सर्वेषामेकधर्मावलम्बिनिर्णयोऽवधार्यम्।

स्थालीविल न॰ ६त॰। स्थाल्याः गर्भभागे तदर्हति छ यत् वा। स्थालीविलीय (य्य) तण्डुलादौ त्रि॰ सि॰कौ॰।

स्थालीहच पु॰ स्थाल्या-हच। १वृक्षाकारे स्थालीनिधाय आधने २द्वमभेदे। "स्थालीवृक्षो वच चाकुमुलुकरानिक" उच्यते। ३कटुकारसः शाकः। विषप्रिमक्तापकृत् भाव॰प्र॰

स्थावर त्रि॰ स्था-वरच्। १अचले २स्थिरे, वृक्षादौ पर्वतादौ च। अमरः। "स्थावरं जङ्गमञ्चैव यद्यपि स्वयमाजसन्" स्मृतिः। ४पर्वते पु॰ ४धनुर्गुणे न॰ त्रिक॰ ५स्थावरधर्मे च षड्विधं दर्शनं ५२५॰ पृ॰ दृश्यम्। स्थावरधर्मं च धनसकटे क्रेतरि सति धर्मासकलाय न विक्रेयं यथोक्तं महानिर्वा॰१२उ॰ "स्थावरं धनमन्यस्मिन् स्थिते सान्निध्यवर्त्तिनि। योऽन्यो क्रेतरि विक्रीतं न प्राप्नुयात् स्थावराधिपः। सान्निध्यवर्त्तिना ज्ञातिः सवर्णो वा निष्कपटे। तयोरभावे सुहृदो विक्रेतिच्छा गरीयसी। निर्णीतमूल्ये पण्येन स्थावरस्य क्रयोद्यमे। तत्र त्यक्त्वैव धनोपस्थो राति क्रेता न चापरः। मूल्यं दातुमशक्तश्चेत् सम्यतो विक्रयेऽपि वा। सान्निध्यस्थदान्यपरे घटन्ते यक्तोऽपि विक्रये। क्रीतमेव स्थावरं देवि। प्रत्येति प्रतिपालितः। श्रवणादेव तन्मूल्यं दत्त्वाऽसौ प्राप्नुमर्हति। क्रेता तत्र व्यवहारात् निर्मितान्ति भुनक्ति वा। मूल्यं दत्त्वाऽपि नाप्नोति स्थावरं सन्निधिस्थितः। "स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया" स्मृतिः। स्थावरस्य केवलविक्रयनिषेधात् विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण विक्रयः कर्त्तव्य इति" मिता॰। "एकोऽपि स्थावरे कुर्यात् दानाधमनविक्रयम्। आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः" स्मृतिः। "अविभाज्यमप्राप्तं पित्र्यं स्वयं प्राप्यते। स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भक्त्या प्रानिष्टपैत्रया"। "सोदरस्य घटाभावात् स्थावरस्य परिकीर्त्तितम्। विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि" कात्या॰। "भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि च। सा यथाकाममश्नीयाद् दद्याद्वा स्थावरादृते" नारदः। "अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तद्भवेत्। विभक्तं स्थावरं प्राह्यं नान्योदर्यैः कथञ्चन" यमः। "सर्वेषां तुल्यरूपाणां सोदरासोदरा भागिनि" ओज्ञाधाः। [राजनि॰ २स्थावरभवतो त्रि॰]

स्थावरादि पु॰ न॰ स्थावरमादिर्हेतुर्यस्य। १वत्सनाभविषे

स्थाविर न॰ स्थविरस्य भावः ष्यञ्। बहुस्ते अमरः। तत्र सप्ततिवर्षोपगमे भवति "आयोडषात् भवेद्बाल-स्ततस्तस्त उच्यते। ततः आ च सप्ततेरूर्ध्वं वर्षीयान् भवते परम्" स्मृतिः। [अमरः १जरदृद्धदे च मेदि॰।]

स्थासक पु॰ स्था-क-स्थाद्यादौ क। १अलङ्कारे २चर्चिक्ये

स्थास्नु त्रि॰ स्था-स्नु। स्थितिशीले अमरः "भूतादिवः स्था-

स्तु रिवाविरमभा"भट्टि०। ३याचते भरत०। ४हवे गोधरः

स्थित त्रि० स्था–क्त। १ऋजुस्ततया दण्डायमाने "स्थितायां स्थानमापरे" रघु०। २निश्चये ३प्रतिज्ञायुक्ते मेदि०। ४स्थितियाजिनि च।

स्थिति स्त्री स्था–क्तिन्। १मर्यादायां मेदि० २न्याय्यपथावस्थाने अमर०। ३स्थाने च। स्थानभेदे स्थितिनिषेधो यथा "नास्थिभस्मकपालानि न केशान् वा कथञ्चन। तुषाङ्गारकरीषाद्यं नाधितिष्ठेत् कदाचन" कौर्मपु०१५अ०।

स्थितिस्थापक स्थितिं स्थापयति स्था–णिच्–पुक् ण्वुल्। न्यायोक्ते संस्कारविशेषे "संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने" "स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचित् चतुर्ष्वपि। अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम्" भाषाप०।

तल्लक्षणं पृथिवीमात्रसमवेतसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्। संस्कारत्वव्याप्यजातित्वं तु तद्व्याप्यधर्मत्वम्। तथा च पूर्वसंयोगजनितसंयोगजनकत्वे सति पूर्वसंयोगजातीयसंयोगजनकत्वं तत्त्वम्। स च क्रियाविशेषजन्यः क्रियाविशेषजनकः स्वजन्यक्रियानाश्यो गुणविशेषः। अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थतया स्थापकः गुणविशेषः इत्यन्ये। यथाऽऽकृष्टशाखादीनां त्यागे पुनस्तथावस्थिततया अवस्थापकः। स च अतीन्द्रियः।

स्थिर पु० स्था–किरच्। १पर्वते २देवे ३वृक्षे ४कार्त्तिकेये शब्दर०। ५शनौ ६मोक्षे मेदि०। ७वृषे राजनि०। ८धववृक्षे भावप्र०। ज्योतिषोक्ते ९वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशिषु च। १०कठिने ११निश्चले च त्रि०। १२शालपर्ण्यां स्त्री शब्दच० एव १३काकोल्यां जटा० १४पृथिव्यां १५गाम्भार्य्याञ्च स्त्री अमर०। पृथिव्याः स्थिरत्वं मतभेदेन वसुधाशब्दे ८२ पृ० दर्शितम्। स्थिरतया वर्ण्यौ पदार्थौ कविकल्प० उक्ता यथा युद्धे प्रधानभटः साध्वीयम सज्जनमन। धर्माधर्मौ मम भोगा सम्पादनभावे तयोर्वर्ण्यत्वात्स्थिरत्वात् स्थिरत्वम्।

स्थिरगन्ध पु० स्थिरो गन्धो यस्य। १चम्पकवृक्षे २पाटलायां ३केतक्याञ्च स्त्री राजनि०। ४स्थिरगन्धयुक्ते द्रव्यमात्रे त्रि०

स्थिरच्छद पु० स्थिरश्छदो यस्य। भूर्जपत्रवृक्षे रत्नमा०।

स्थिरच्छाय पु० स्थिरा नियता छाया यस्य। १वृक्षमात्रे शब्दमा० २छायाप्रधाने वटादौ त्रिका०।

स्थिरजिह्व पु० स्थिरा अचला जिह्वा यस्य। मत्स्ये हेमच०।

स्थिरजीविता स्त्री स्थिरं जीवितमायुर्यस्याः। १शाल्मलीवृक्षे शब्दर०। २चिरजीविनि त्रि०।

स्थिरतर त्रि० अतिशयेन स्थिरः तरप्। १अत्यन्तस्थिरे अमरः २ईश्वर पु०।

स्थिरदंष्ट्र पुंस्त्री० स्थिरा दंष्ट्रा यस्य। १सर्पे स्त्रियां ङीष्। २वराहाकृतिविष्णौ पु० मेदि० ३ध्वनौ शब्दच०।

स्थिरपत्र पु० स्थिराणि पत्राण्यस्य। हिन्ताले राजनि०।

स्थिरपुष्प पु० स्थिरं पुष्पमस्य। १चम्पकवृक्षे २बकुलवृक्षे च राजनि०। [कवृक्षे राजनि०।

स्थिरपुष्पिन् पु० स्थिरं पुष्पमस्त्यस्य बाहुल्येन इनि। तिल

स्थिरमति स्त्री स्थिरा–मतिः। १स्थिरबुद्धौ स्थिरा मतिर्यस्य। २स्थिरबुद्धियुक्ते त्रि०। "अनिकेतः स्थिरमतिः" गीता।

स्थिरयौवन न०पु० स्थिरं यौवनमस्य। १विद्याधरादौ देवयोनिभेदे त्रिका०। २चिरस्थायियौवनयुक्ते त्रि०।

स्थिररङ्गा स्त्री स्थिरो रङ्गो रागो यस्याः। नील्याम् राजनि०। [द्रायाम् राजनि०। २निश्चलरागयुते त्रि०।

स्थिररागा स्त्री स्थिरो रागो रञ्जनं यस्याः। दारुहरि-

स्थिरसाधनक पु० स्थिरं साधयति साध ण्वुल् ततः स्वार्थे क। सिन्दुवारवृक्षे राजनि०।

स्थिरसार पु० स्थिरः सारो यस्य। (सेगुण) शाकवृक्षे राजनि०

स्थिराङ्घ्रिप पु० कर्म०। हिन्तालवृक्षे राजनि०।

स्थिरायुस् पु० स्थिरम् आयुरस्य। १शाल्मलिवृक्षे अमर० दीर्घकालस्थायित्वात्तस्य तथात्वम्। २चिरजीविनि त्रि०।

स्थुड वरणे तुदा० कुटा० पर० सक० सेट्। स्थुडति अस्थुडीत् तुस्थोड। थोपदेश इद न्याय्य।

स्थूणा स्त्री स्था–नक् उङ्गलादेश पृषो०। (खुँटी) १गृहस्तम्भे "स्थूणावयव घटम्" साहि० २लौहप्रतिमायाञ्च अमर

स्थूणानिखननन्याय पु० न्यायशब्दे ४१७ पृ० न्यायभेदे।

स्थूर पु० स्था–ऊरन् किच्च। १वृषे सिद्धान्तकौ०। २मनुष्ये सि० कौ०।

स्थूरिन् पु० स्था–ऊरन् किच्च स्थूरो वृषादिर्भारवाहकः स्थूरोऽस्त्यस्य साहस्येन इनि। पृष्ठादिवत्पृष्ठेन भारवाहकाश्वे खरे च स्थूरस्य भाव अण् स्थौरं तदस्त्यस्य इनि स्थौरीत्यपि अमर।

स्थूल वृंहणे चुरा० उभ० अक० सेट्। स्थूलयति–ते अतस्थूलत्–त। बहुलवचनात् णोपदेश।

स्थूल त्रि० स्थूल–अच्। १पीवरे (मोटा) अमर०. २मूर्खे ३पमूढे च न० मेदि०। ४पनसे पु० राजनि०। ५गजपिप्पल्याम् स्त्री शब्दच०। एव ६एर्वारौ राजनि०। ७वृहदेलायाञ्च रत्नमा० स्वार्थे क। पीवरे त्रि०।

संज्ञायां कन् (चकुड) वृक्षभेदे पु० रत्नमालाकोष. ।
स्थूलकङ्गु पु० कर्म० । वरकधान्ये (गोरधान) राजनि० ।
स्थूलकणा स्त्री कर्म० । १स्थूलजीरके राजनि० ३ब० । २पीनकणयुते त्रि० ।
स्थूलकण्टक पु० स्थूलः कण्टकोऽस्य । जालबर्बुरे राजनि० काप् अत इत्वम् । स्थूलकण्टिका शाल्मलिवृक्षे स्त्री ।
स्थूलकण्टा स्त्री स्थूलं कण्टं कण्टकोऽस्याः । वृहत्याम् राजनि० ।
स्थूलकन्द पु० स्थूलः कन्दोऽस्य । १रक्तलशुने २शूरणे ३हस्तिकन्दे ४मानके च राजनि० ।
स्थूलक्ष्वेड पु० स्थूलः क्ष्वेडो यत्र । वाणे त्रिका० ।
स्थूलचञ्चु पु० स्थूला चञ्चुरिव शिखाऽस्य । १महाचञ्चुशाके राजनि० २वृहच्चञ्चुयुते त्रि० ।
स्थूलजीरक पु० कर्म० । जीरकभेदे (कालजिरा) भावप्र० ।
स्थूलताल पु० कर्म० । हिन्ताले राजनि० ।
स्थूलत्वचा स्त्री स्थूला त्वचा यस्य । काश्मर्य्याम् राजनि० ।
स्थूलदण्ड पु० स्थूलो दण्डोऽस्य । देवनले राजनि० । स्थूलनालोऽप्यत्र । [राजनि० ।
स्थूलदर्भ पु० स्थूल दर्भं दृश्यतेऽनेन दृभ-घञ् । मुञ्जे (मुञ्ज)
स्थूलदला स्त्री स्थूलानि दलानि यस्याः । घृतकुमार्य्याम् राजनि० ।
स्थूलनास पु स्त्री० स्थूला नासाऽस्य । १शूकरे हेमच० स्त्रियां ङीष् । २वृहन्नासायुते त्रि० स्त्रियां ङीप् । स्त्रियां टाप् स्थूलनासिकोऽप्यत्र ।
स्थूलपट्ट पु० स्थूलं पट्टं यस्मात् । कार्पासे शब्दर० तत्सूत्रज पट्टस्य स्थूलत्वात्तथात्वम् । पृषो० स्थूलपट्टाक तत्रार्थे पु० शब्दर० ।
स्थूलपाद पु स्त्री० स्थूलाः पीनाः पादा यस्य नान्त्यलोपः समा० । १गजे शब्दमा० स्त्रियां ङीष् । ७त० । २श्लीपदरोगे च ।
स्थूलपुष्प पु० स्थूलं पुष्पं यस्य । १वकवृक्षे २पर्वतजातापराजितायां स्त्री रत्नमा० । ३यवतिक्तायां स्त्री राजनि० ङीप् ।
स्थूलफल पु० स्थूलं फलमस्य । १शाल्मलीवृक्षे राजनि० । २वृहत्फलान्विते त्रि० । ३शणपुष्प्यां स्त्री राजनि० ।
स्थूलभूत न० कर्म० । वेदान्तोक्ते प्रत्येक पञ्चात्मकतामापन्ने पृथिव्यादौ भूते ।
स्थूलमरिच न० नित्यकर्म० । कक्कोले राजनि० ।
स्थूलमूल न० । ६ब० । माणकमूले राजनि० ।

स्थूललक्ष(क्ष्य) त्रि० स्थूलं लक्षयति दानाय संकल्पते लक्ष-अच् स्थूलं लक्ष्यं वाऽस्य । बहुदातरि अमरः ।
स्थूलवर्त्मकृत् पु० स्थूलं वर्त्म करोति कृ-क्विप् । माषप-यष्टिकायाम् शब्दर० । [२स्थूलपथान्विते त्रि० ।
स्थूलवल्कल पु० स्थूलं वल्कलमस्य । १रक्तलोध्रे जटा० ।
स्थूलवृत्तफल पु० स्थूलं वृत्तमेव फलमस्य । चिरवि-पिच्छीलकवृक्षभेदे (मयना) राजनि० ।
स्थूलवैदेही स्त्री विदेहे भवा अण् कर्म० । गजपिप्पल्याम् [राजनि० ।
स्थूलशाटक पु० कर्म० । स्थूलवस्त्रे अमरः स्थूलशाटिकादयोऽप्यत्र स्त्री जटा० ।
स्थूलशालि पु० कर्म० । महाशालौ राजनि० ।
स्थूलशीर्षिका स्त्री स्थूलं शीर्षं यस्याः कप् अत इत्वम् । क्षुद्रपिपीलिकायाम् हेमच० । २वृहन्मस्तकयुते त्रि० ।
स्थूलषट्पद पु० षट्पद इव स्थूलः राज० । वरोलायाम्
स्थूलस्कन्ध पु० स्थूलः स्कन्धोऽस्य । लकुचे (मान्दार) राजनि० ।
स्थूलहस्त न० स्थूलः हस्त इवाकारोऽस्य । गजशुण्डे त्रिका०
स्थूलांशा स्त्री स्थूलः अंशोऽवयवोऽस्याः । १गजपिप्पल्याम् राजनि० २स्थूलावयवे त्रि० ।
स्थूलाम्र पु० कर्म० । आम्रभेदे राजाम्रे राजनि० ।
स्थूलास्य पु स्त्री० स्थूलमास्यं यस्य । १सर्पे शब्दच० स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । २वृहन्मुखयुते त्रि० ।
स्थूलैरण्ड पु० कर्म० । वृहदेरण्डवृक्षे राजनि० ।
स्थूलैला स्त्री कर्म० । वृहदेलायाम् (बड एलाइच) राजनि० ।
स्थूलोच्चय पु० स्थूलानामुपलानामुच्चयो यत्र । १गण्डशैले स्थूलस्य गजस्य उच्चयः । २गजमध्यगतौ ३वरण्डे ४असाकल्ये मेदि० ५गजदन्तच्छिद्रे च शब्दमा० ।
स्थेय पु० स्थीयते विवादनिर्णायकतयाऽत्र स्था-कर्मणि यत् । विवादे १सभ्यनिर्णायके (जुरी) २पुरोहिते च मेदि० ३स्थिरे त्रि० हेमच० ।
स्थेयस् त्रि० अतिशयेन स्थिरः ईयसुन् स्थादेशः । १स्थिरतरे २शाश्वते त्रि० भरतः । स्त्रियां ङीप् । इष्ठन् स्थेष्ठोऽप्यत्र त्रि
स्थैर्य्य न० स्थिरस्य भावः ष्यञ् । स्थिरतायाम् ।
स्थौणेय(क) पु० स्थूणाया तत्समीपे भवः ढक् ढकञ् वा । ग्रन्थिपर्णनामगन्धद्रव्ये (गांठिआला) अमरः । "स्थौणेयकं दृश्यितं शुकवर्हञ्च कुक्कुरम् । शीर्णं रोमशकं चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम् । स्थौणेयकं कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रिदोषनुत । मेधाशुक्रकरं रुच्यं रक्षोऽघ्नीज्वरजन्तुजित् । हन्ति कुष्ठास्रदृग्दाहदौर्गन्ध्यतिलकालकान् ।

पर्य्यायवर्णस्यैव भेदो, भिक्षु चर इति नेपालदेशे भवति। निशाचरो धनहरः कितवो गणहासकः। रोचको मधुरस्तिक्तः कटुः पाके कटुर्लघुः। तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हन्ति शुक्रकफकफानिलान्। रक्षोऽग्निक्लेद-मेदोऽस्रग्ज्वरगन्धविषव्रणान्" भावप्र०।

स्थौल्य न० स्थूलस्य भावः ष्यञ्। पीवरत्वे।

स्नपन पु० स्ना-णिच्-पुक् ल्युट्। जलादिनाऽभिषेककरणे

स्नव पु० स्नु-भावे अप्। १स्रवणे २क्षरणे च अमरः।

स्नसा स्त्री स्नस-निरासे अच्। स्नायौ हेमच०।

स्नातक पु० स्ना-भावे क्त स्नातं वेदाध्ययनानन्तरं समावर्त्तनाङ्गस्नानं तदस्यास्ति कन्, कर्त्तरि क्त स्वार्थे क वा। वेदाध्ययनानन्तर गार्हस्थ्याय कृतसमावर्त्तनाङ्गस्नाने गृहस्थभेदे तस्य व्रत मिता० आचाराध्याये दर्शितं यथा "स्नानादारभ्य ब्राह्मणस्यावश्य कर्त्तव्यानि विधिप्रतिषेधात्मकानि मानससङ्कल्परूपाणि स्नातकव्रतान्याह "न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः। न विरुद्ध प्रसङ्गेन सन्तोषी च भवेत् सदा" याज्ञ०। ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादयोऽर्थप्राप्त्युपाया दर्शिताः। अत्र विशेष उच्यते। स्वाध्यायविरुद्धमर्थमप्रतिषिद्धमपि नेहेत नाभिलषेत्। न यतस्ततो न यतः कुतश्चिदविदिताचारात्, न विरुद्धप्रसङ्गेन विरुद्धोऽयाज्ययाजनादिप्रसङ्गो नृत्यगीतादि विरुद्धं वा तत्र प्रसङ्गश्च विरुद्धप्रसङ्गः तेन नार्थमीहेत इति सम्बध्यते। तत्र चाहर्त्तिः प्रत्येक पर्युदासार्थो। सर्वमप्यस्मिन् स्नातकप्रकरणे नञ्प्रयोगः पर्युदासार्थ एव। किञ्च। "सत्यामपि सन्तोषी परितृप्तो भवेत्। चकारात् संयतश्च "सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्" इति मनुस्मरणात्। कुतस्तर्हि धनमभिलषेदित्यत आह" मिता० "राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा। दम्भिहैतुकपाषण्डिवकवृत्तींश्च वर्जयेत्" याज्ञ०। "क्षुधा सीदन् पीड्यमानः स्नातको राज्ञो विदितवृत्तान्तादन्तेवासिनो याज्याच्चाथवा याद्याच्याद्याजनार्थं धनमादद्दीत। क्षुधा सीदन्नित्यनेन विभागादिप्राप्तकुटुम्बपोषणपर्य्याप्तधनो न कश्चिदर्थमभिलषेदिति गम्यते। किञ्च। दम्भिहैतुकादीन् वकवृत्त्यंश्च लौकिकशास्त्रीयेषु वर्जयेत्। लोकरञ्जनार्थमेव कर्मानुष्ठायी दम्भी युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी हैतुकः स्वविद्यश्चापरिभ्रष्टौताश्रमिणः पाषण्डिनः। वकवदसद्वर्त्तनमिति वकवृत्तिः। तथाह मनुः "अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनीतश्च बकवृत्तिरुदाहृतः" इति। प्रतिषिद्धसेविनो विकर्मस्थाः विडालो मार्जारस्तस्य स्वभावो व्रतं यस्यासौ वैडालव्रतिकः "धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदाम्भिकः। वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः" इति मनुस्मरणात्। चकाराद्विकर्मस्थवैडालव्रतिकशठान् यथाह मनुः "पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान्। हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्" इति। शठ सर्वत्र वक्रः। एतैः स्वर्गनिषेधादेव स्वयं एवंविधो न भवेदिति गम्यते" मिता०। किञ्च "शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः। न भार्य्यादर्शनेऽश्नीयान्नैकवासा न संस्थितः" याज्ञ०। "शुक्ले धौते अम्बरे वाससी धारयतीति शुक्लाम्बरधरः। केशाश्च श्मश्रूणि च नखाश्च केशश्मश्रुनखास्तेनीचाः यत्र केशश्मश्रुनखं यस्यासौ तथोक्तः शुचिरन्तर्बहिश्च स्नानानुलेपनधूपनगादिभिः सुगन्धिश्च भवेत्। यथाह गौतमः "स्नातको नित्यं शुचिः सुगन्धिः स्नानशीलः" इति। सुगन्धवत्त्वविधानादेव निर्गन्धमाल्यस्य निषेधः। तथा च गोभिलः "नागन्धां स्रजन्धारयेदन्यत्र हिरण्यस्रजः" इति। "सदा स्नातक स्वसम्भूता भवेत्" एतच्च सति सम्भवे "न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सतीति" मनुस्मरणात्। न च भार्य्यादर्शने तस्यां पुरतोऽवस्थितायां नाश्नीयादवीर्य्यवदपत्योत्पत्तिप्रसङ्गात् तथा च श्रुतिः "जायाया अन्ते नाश्नीयादवीर्य्यवदपत्यं भवति" इत्यतस्तया सह भोजनं दूरादेव निरस्तम्। न चैकवासाः। नापि संस्थितः उत्थितः नाश्नीयादिति सम्बध्यते मिता०। "न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत्। नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्न वार्द्धुषी" याज्ञ०। "कदाचिदपि संशयं प्राणविपत्तिसंशयावहं कर्म न प्रपद्येत न कुर्य्यात्। यथा व्याघ्रचौराद्युपद्रुतस्थानगमनादि। अकस्मात् निष्कारणं किञ्चिदपि परुषमप्रियम् उद्वेगकारि वाक्यं न वदेत्। न चाहितमनृतं वा प्रियमपि। चकारादस्य बीभत्सकरस्याकथनं वदेदिति सम्बध्यते। एतच्च परिहासादिव्यतिरेकेण "गुरुणापि समं हास्यं कर्त्तव्यं कुटिलं विना" इति स्मरणात्। न च स्तेनः अन्यदीयस्यादत्तस्य ग्रहीता स्यात् न वार्द्धुषी स्यात् प्रतिषिद्धवृद्ध्युपजीवी वार्द्धुषी न स्यात्" मिता०। "दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान् सकमण्डलुः। कुर्य्यात् प्रदक्षिणं देवमृद्गोविप्रवनस्पतीन्" याज्ञ०। दाक्षायणं सुवर्णं तदस्यास्तीति दाक्षायणी। ब्रह्मसूत्रं उपवीतं तद-

ष्णीति ब्रह्मसूत्री वैणवयष्टिमान् कमण्डलुमान् स्यादिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम्। अत्र ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयप्राप्त्यर्थम्। यथाह वशिष्ठः "स्नातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम्। यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकञ्च कमण्डलु" इति। अत्र च दाक्षायणीति सामान्याभिधानेऽपि कुण्डलधारणमेव कार्य्यम् "वैणवीं धारयेद् यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्। यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले" इति मनुस्मरणात्। देवं देवप्रतिमां मृदमुद्धृताम्। गां ब्राह्मणं वनस्पतिं चाश्वत्थादिकं प्रदक्षिणं कुर्य्यात् एतान् दक्षिणतः कृत्वा व्रजेत्। एवञ्चतुष्पथादीनपि "मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम्। प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्" इति मनुस्मरणात् मिता०। "न तु मेहेन्नदीच्छायावर्त्मगोष्ठाम्बुभस्मसु। न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमसन्ध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः॥" याज्ञ०। नद्यादिषु न मेहेत् न मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्य्यात्। एवं श्मशानादावपि यथाह शङ्खः "न गोमयकृष्टोप्तशाद्वलचितिश्मशानवल्मीकखलपर्व्वतपुलिनेषु मेहेत् भूताधारत्वादिति"। तथाग्न्यादीन् प्रति अग्न्यादीनामभिमुखं न मेहेत्। नाप्येतान् पश्यन् यथाह गौतमः "न वाय्वग्निविप्रादित्यापोदेवतागाश्च प्रति पश्यन् वा मूत्रपुरीषामेध्यानि कुर्य्यान्न देवताः प्रति पादौ प्रसारयेत्"। एतद्व्यतिरेकेण भूमिमयज्ञियैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्य्यादिति यथाह वशिष्ठः "परिवेष्टितशिरा भूमिमयज्ञियैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्य्यादिति" मिता०। "नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनाम्। न च मूत्रपुरीषञ्च नाशुचीराहुतारकाः॥" याज्ञ०। नेवार्कमीक्षेतेति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि उदयास्तमयराहुग्रस्तोदकप्रतिबिम्बमध्याह्नवर्त्तिन एवादित्यस्यावेक्षणं निषिध्यते न सर्वदा। यथोक्तं मनुना "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन। नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्" इति। उपभोगादन्यत्र नग्नां स्त्रियं नेक्षेत "न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात्" इत्याश्वलायनः। संसृष्टमैथुनां कृतोपभोगाम्। उपभोगान्ते अनग्नामपि नेक्षेत। चकाराद्भोजनादिकं कुर्व्वन्तीम्। तथा च मनुः "नाश्नीयाद् भार्य्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम्। क्षुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम्॥ नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम्। न पश्येच्च प्रसवन्तीं च श्रेयस्कामो द्विजोत्तमः" इति। मूत्रपुरीषे च न पश्येत्। तथा अशुचिः सन् राहुतारकाश्च न पश्येत्। चकारादुदके स्वप्रतिबिम्बम्। "न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा" इति वचनात् मिता०। "अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं मन्त्रमुदीरयन्। वर्षत्यप्रावृतो गच्छेत् स्वपेत् प्रत्यक्शिरा न च॥" याज्ञ०। वर्षति सति अयं मे वज्रः पाप्मानमपहन्त्विति मन्त्रमुच्चारयन् अप्रावृतोऽनाच्छादितो न गच्छेन्न धावेत् "न प्रधावेच्च वर्षतीति" प्रतिषेधात्। न च प्रत्यक्शिराः स्वप्यात्। चकारान्नग्नो न शयीत। एकश्च शून्यगृहे। "न च नग्नः शयीतेति" "नैकः स्वप्यात् शून्यगृहे" इति मनुस्मरणात् मिता०। "ष्ठीवनासृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेत्। पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत्॥" याज्ञ०। ष्ठीवनमुद्गिरणम्। असृग्रक्तम्। शकृत् पुरीषं शेषं प्रसिद्धम्। एतान्यप्सु न निक्षिपेत्। नापः पादेन ताडयेत्। एवन्तुपाटीनपि। यथाह शङ्खः "तुषकेशकरीषकपालास्थि[illegible]लोमान्यप्सु न निक्षिपेत्। न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यादिति"। अग्नौ च पादौ न प्रतापयेत्। नाप्यग्निं लङ्घयेत्। चकारात् ष्ठीवनाद्यग्नौ न क्षिपेत्। मुखोपधमनादि चाग्नेर्न कुर्य्यात्। तथा च मनुः "नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम्। नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत्। न चैनं पादतः कुर्य्यान्न प्राणाबाधमाचरेत्" इति मिता०। "जलं पिबेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत्। नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत्॥" याज्ञ०। जलमञ्जलिना संहताभ्यां पाणिभ्यां न पिबेत्। जलग्रहणं पेयमात्रोपलक्षणम्। विद्यादिभिरात्मनोऽधिकं शयानं न प्रबोधयेत् नोत्थापयेत् "श्रेयांसं न प्रबोधयेदिति" विशेषात्। अक्षादिभिर्न क्रीडेत्। धर्मघ्नैः पशुलङ्घनादिभिः कर्मभिर्न क्रीडेत्। व्याधितैर्ज्वराद्यभिभूतैरपत्नैः न संविशेत् न शयीत मिता०। "विरुद्धं वर्जयेत् कर्म प्रेतधूमं नदीतरम्। केशभस्मतुषाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम्॥" याज्ञ०। "जनपदकुलाचारप्रामाणिकविरुद्धं कर्म वर्जयेत्। प्रेतधूमं बाहुभ्यां नदीतरणञ्च वर्जयेदिति" कथ्यते। केशादिषु संस्थितिं वर्जयेत्। चकारादस्थिकार्पासादिष्वपि च" मिता०। "नाचक्षीत धयन्तीं गां नाद्वारेण विशेत् क्वचित्। न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः॥" याज्ञ०। "परस्य क्षीरादि पिबन्तीं गां परस्मै नाचक्षीत न च निवर्त्तयेत्।

अदारेण चापथेन क्वचिदपि नगरे ग्रामे मन्दिरे वा न प्रविशेत्। न कदाचन प्राकारातिक्रमणकारिणो राज्ञः च-ण्डालात् प्रतिगृह्णीयात्" मिता०। "प्रतिग्रहे सूनिचक्रि-ध्वजिवेश्यानराधिपाः। दुष्टा दशगुणं पूर्वात् पूर्वादेते यथा-क्रमम्" याज्ञ०। प्रतिग्रहेषु सूनाद्याः पञ्च पूर्व-स्मात् पूर्वस्मात् परःपरो दशगुणदुष्टः। सूना प्राणिहिंसा सा अस्यास्तीति सूनी प्राणिहिंसापरः चक्री तैलिकः। ध्वजी सुराविक्रयी। वेश्या पण्यस्त्री। नराधिपः अनन्तरोक्तः" मिता०।

"देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः। नाक्रामेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्त्तनादि च" याज्ञ०। "देवानाम् ऋत्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां परस्त्रियाश्च छायां नाक्रामेत् नाधितिष्ठेत् स्वच्छन्देन बुद्धिपूर्वम् यथाह मनुः "देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोरपि। नाक्रामेत् कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च" इति। बभ्रुणो नकुलवर्णस्य यस्य कस्य चित् पिङ्गलस्य वा सोमादेर्वा च इति मनुवचनविरोधनिर्देशात्। रक्तादीनि च नाधितिष्ठेत्। आदिग्रहणात् स्नानोदकादेर्ग्रहणम् "उद्वर्त्तन-मपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च। श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः" इति मिता०। "विप्राहिक्षत्रि-यात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन। आमृत्योः श्रियमाका-ङ्क्षेत् न कञ्चिन्मर्मणि स्पृशेत्" याज्ञ०। "विप्रो बहुश्रुतोऽहिः सर्पः क्षत्रियो नृपतिः। एते कदाचिदपि नावमन्तव्याः आत्मा च स्वयं नावमन्तव्यः। आमृत्योर्यावज्जीवं श्रिय-मिच्छेत्, कञ्चिन्मर्मणि न स्पृशेत् कस्यचिदपि मर्म तुदन्तं न प्रकाशयेत्" मिता०। "दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि स-मुत्सृजेत्। श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् नित्यमाचारमाचरेत्" याज्ञ०। "भोजनाद्युच्छिष्टं विण्मूत्रे पादप्रक्षालनजलञ्च गृहाद् दूरात् समुत्सृजेत्। श्रौतं स्मार्त्तं चाचारं नित्यं सम्यगनुतिष्ठेत्" मिता०। "गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत्। न निन्दाताडने कुर्यात् पुत्रं शिष्यं च ताडयेत्" याज्ञ०। गां ब्राह्मणमग्निमन्नमदनीयं विशेषतः पक्वमशुचिर्न स्पृशेत्। पादेन त्वशुचिरपि "यदा पुनः प्रमादात् स्पृशति तदाचमनोत्तरकालं मनूक्तं का-र्यम् "स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत्। गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु" इति तत्र प्राणादीनुपस्पृशेत्। कस्यचिदपि निन्दाताडने न कुर्यात्। एतच्चानपकारिणः "अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः। दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञ-तया नरः" इति। पुत्रशिष्यौ शिक्षार्थमेव ताडयेत्। चकाराद् दासादीनपि। ताडनञ्च रज्ज्वादिनोत्तमाङ्ग-व्यतिरेकेण कार्यम् "शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ रज्जु-वेणुदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन घ्नन् राज्ञा शास्यः" इति गौतमवचनात्। "पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथ-ञ्चन" इति मनुवचनात्" मिता०। "कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत्। अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्या-चरेन्न तु" याज्ञ०। कर्मणा कायेन यथाशक्ति धर्ममनुतिष्ठेत्। तमेव मनसा ध्यायेत्। वाचा वदेत्। धर्मं विहितमपि लोकविद्विष्टं लोकाभिशस्तिजनकं मधुपर्के गोवधादिक नाचरेत्। यस्मादसौ मन्दोपोषीयवत् स्वर्गसाधनं न भ-वति" मिता०। "मातृपितृतिथिभ्रातृजामिसम्बन्धिमातुलैः। वृद्धबालातुराचार्यवैद्यसंश्रितबान्धवैः। ऋत्विक्पुरोहि-तापत्यभार्यादाससनाभिभिः। विवादं वर्जयित्वा तु सर्वाँल्लोकाञ्जयेद् गृही" याज्ञ०। माता जननी। पिता जनकः। अतिथिरध्वनीनः। भ्रातरो भिन्नोदरा अपि। जामयो विद्यमानभर्तृकाः स्त्रियः। सम्बन्धिनो वै-वाह्याः। मातुलो मातृभ्राता। वृद्धः सप्तत्युत्तरव-यस्कः। बालः आषोडशवर्षात्। आतुरो रोगी। आचार्य उपनेता। वैद्यो विद्वान् भिषग्वा। संश्रित उपजीवी। बान्धवाः पितृपक्षा मातृपक्षाश्च। मातुलस्य पृथगुपादानम् आदरार्थम्। ऋत्विग्याजकः। पुरोहितः शान्त्यादेः कर्त्ता। अपत्यं पुत्रादि। भार्या सहधर्म-चारिणी। दासः कर्मकरः। सनाभयः सोदरा भ्रा-तरः पृथगुपादानं स्नेहाभिमानप्राप्त्यर्थम्। एतैः मात्रादिभिः सह वाक्कलहं परित्यज्य सर्वान् प्राजा-पत्यादीन् लोकान् प्राप्नोति"। "पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिषु। स्नायान्नदीदेवखातह्रदप्रस्रवणेषु च" याज्ञ०। परवारिषु परस्वामिकेषु सर्वसत्त्वोद्देशेन त्यक्तेषु तडागादिषु पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्। अनेनात्मी-योत्सृष्टाद्युत्सृष्टेषु पिण्डोद्धरणमन्तरेणापि स्नानमभ्यनु-ज्ञातम्। नद्यादिषु कथं तर्हीत्याह स्नायान्नदीति। साक्षात् परम्परया वा समुद्रगाः स्रवन्त्यो नद्यः। देव-खातं देवनिर्मितं पुष्करादि। उदकमहाप्रवाहाभिघातजन-ितो महानिम्नप्रदेशो ह्रदः। पर्वताद्युन्नतप्रदेशात् प्रस्रुतम् उदकं प्रस्रवणं एतेषु पञ्चपिण्डोद्धरणेनैव स्नायात्। एतच्च नित्यस्नानविषयम् यदि अस्मै

"नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च" इति नारदस्मरणात् । शौचाद्यर्थन्तु यथासम्भवं परकीयेषु पिण्डानुद्धरणेऽपि सर्वस्य न निषेधः" मिता० । "परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् । अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि" याज्ञ० । शय्या कशिपुः । आसनं पीठादि । उद्यानमाम्रवणादि । गृहं प्रसिद्धम् । यानं रथादि परसत्कान्येतान्यदत्तान्यननुज्ञातानि वर्जयेन्नोपभुञ्जीत । अभोज्यान्नान्याह । अग्निहीनस्येति । श्रौतस्मार्त्ताग्न्यधिकाररहितस्य शूद्रस्य प्रतिलोमजस्य वाधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्यान्नमनापदि न भुञ्जीत न प्रतिगृह्णीयाच्च । "तस्मात् प्रशस्तानां स्वकर्मणा शुद्धजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत गृह्णीयाच्चेति" गौतमवचनात्" मिता० । "कदर्य्यबद्धचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् । वैणाभिशस्तवार्द्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम्" याज्ञ० । कदर्य्यो लुब्धः "आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद् यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य्य इति स्मृतः" इत्युक्तः । बद्धो निगडादिना वाचा संनिरुद्धश्च । चौरो ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तपरस्वापहारी । क्लीवो नपुंसकः । रङ्गावतारो नटचारणमल्लादि । वेणुच्छेदजीवी वैणः । अभिशस्तः पतनीयैः कर्मभिरभियुक्तः । वार्द्धुष्यो निषिद्धवृद्ध्युपजीवी । गणिका पण्यस्त्री गणदीक्षी बहुयाजकः । एतेषामन्नं नाश्नीयादित्यनुवर्त्तते" मिता० । "चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् । क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम्" याज्ञ० । "चिकित्सकोऽभिषगृहत्त्युपजीवी । आतुरो महारोगोपसृष्टः । "वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः । अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्त्तिताः" इति । क्रुद्धः कुपितः । पुंश्चली व्यभिचारिणी । मत्तो विद्यादिना गर्वितः । विद्विट् शत्रुः । क्रूरो हृदाभ्यन्तरकोपः । वाक्कायव्यापारेणोद्वेजक उग्रः । पतितो ब्रह्महादि । व्रात्यः पतितसावित्रीकः । दाम्भिको वञ्चकः । उच्छिष्टभोजी परभुक्तोज्झिताशी । एतेषाञ्चिकित्सकादीनामन्नं नाश्नीयात्" मिता० । "अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् । शस्त्रविक्रयकर्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम्" याज्ञ० । "अवीरा स्त्री स्वतन्त्रा व्यभिचारमन्तरेणापि । पतिपुत्ररहितेत्यन्ये । स्वर्णकारः सुवर्णस्य विकारान्तरकृत् । स्त्रीजितः सर्वत्र स्त्रीवशवर्त्ती । ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्त्ता बहूनामुपनेता च । शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी । कर्मारो लौहकारः तक्षादिश्च । तन्तुवायः सूचीशिल्पोपजीवी । श्ववृत्तिः जीवनमस्यास्तीति श्ववृत्ती । एतेषामन्नं नाश्नीयात्" मिता० । "नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् । चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् । पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् । एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा" याज्ञ० । "नृशंसो निर्दयः । राजा भूपतिः । तत्साहचर्य्यात्पुरोहितश्च । यथाह शङ्खः "भीतावगीतरुदिताक्रन्दितावघुष्टक्षुधितपरिभुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानि वर्जयेत्" । रजको वस्त्रादीनां नील्यादिरागकारकः । कृतघ्न उपकृतस्य हन्ता । वधजीवी प्राणिनां वधेन वर्त्तकः । सुराजीवी मद्यविक्रयजीवी । उपपतिर्जारः सहोपपतिना वेश्म यस्यासौ सहोपपतिवेश्मा । पिशुनः परदोषस्य ख्यापकः । अनृती मिथ्यावादी । चाक्रिकस्तैलिकः । शाकटिक इत्यन्ये "अभिशस्तपतितचाक्रिकतैलिक" इति भेदेनाभिधानात् । वन्दिनः स्तावकाः सोमविक्रयी सोमलताया विक्रेता । एतेषामन्नं न भोक्तव्यम् । सर्वे चैते कदर्य्यादयो द्विजा एव कदर्य्यत्वादिदोषदुष्टा अभोज्यान्ना इतरेषां प्राप्त्यभावात् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च प्रतिषेधस्य । अग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदीत्यत्र शूद्रस्याभोज्यान्नत्वमुक्तम् । तत्र प्रतिप्रसवमाह" मिता० । "शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्" याज्ञ० । "दासा गर्भदासादयः गोपालो गवां पालकः गवां पालनेन यो जीवति । कुलमित्रं पितृपितामहादिक्रमागतः । अर्द्धसीरी हलपर्य्याय सीरोपलक्षितकृषिफलभागग्राही । नापितः गृहव्यापारकारयिता नापितश्च । यश्च वाङ्मनःकायकर्मभिरात्मानं निवेदयति तवाहमिति । एते दासादयः शूद्राणां मध्ये भोज्यान्नाः । चकारात् कुम्भकारश्च । "गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्द्धकर्षिनिवेदितात्मानो भोज्यान्ना" इति वचनात् ।

स्नातकश्च त्रिविधः व्रतस्नातकः विद्यास्नातकः उभयस्नातकश्चेति भेदात् । तत्र विहितकालपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा वेदमसमाप्यैव व्रतकालोत्तरं कृतसमावर्त्तन आद्यः । विहितकालमध्येऽपि वेदविद्यां लब्ध्वा स्नातो द्वितीयः । विहितकालपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा वेदमलब्ध्वा तं लब्ध्वैव तत्कालोत्तरं कृतस्नानस्तृतीयः ।

स्नातकव्रत न० ६त० । स्नातककर्त्तव्ये शास्त्रोक्ते व्रतभेदे

ब्रह्मचारी चैव कन्यायां स्नात्वा तमाचरेत्” इति ॥

स्नान, क्ली, स्ना + भावे ल्युट् । शोधने । अवगाहने । मज्जने च । तच्च मन्त्रादिकारणभेदादष्टविधम् । तत्प्रकारभेदादिकं च दर्शितं यथा, — “ ...

... तथा गोस्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानार्थं ... जले” इत्यादिति । ... तथा, “अस्नात्वा चाप्यहुत्वा चाभुक्त्वा दत्त्वा च यो नरः । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते ॥ अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन । लालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् । अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ॥ स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् । प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् ॥ सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् । अस्नानाद् यदि वा लोकात् ... दुश्चरितं कृतम् । प्रातःस्नानेन तत्सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः” ॥ दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारादि । प्रातः सूर्योदयात् प्राक् । प्रातःस्नानं ... करणप्रकारः प्राचीनवलीय ... स्नायात्” इति विष्णूक्तेः । प्रातःस्नाने मध्याह्नस्नानधर्मातिदेशमाह कात्यायनः, “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत्” ॥ यथा — तद्वैतिकर्त्तव्यतया ... आचरेदुपसि स्नानं तर्पयेद्धर्माद्दुपानू” इति ... । वैदिके कर्मणि वामहस्ते बहुतरकुशान् दक्षिणेन पवित्रं धारयेत् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्, “हस्तो प्रचरणीयौ स्तां कुशैर्दीर्घैश्च बर्हिषः । दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्म्मसु ॥ सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः” । प्रचरणीयौ पार्वणपञ्चयज्ञादिकर्मानुष्ठानार्हौ । बर्हिष यज्ञादौ स्तरणार्थौ । यत्ततत्तत्कर्मसु कुशविशेषाः ... सन्ध्यादिकर्मसु च देवस्थाविशेषभूतौ कुशौ पवित्रम् । सोपग्रहः बहुतरकुशयुक्तः । सपवित्रकः विशिष्टद्विदलयुक्तः । विशेषमाह स एव, “अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥ अनन्तर्गर्भिणं अन्तर्गर्भशून्यम् ... तथा च गोभिलः, “अनन्तर्गर्भिणौ साग्रौ कुशौ प्रादेशसम्मितौ । अनखच्छेदिनौ साध्वौ तौ पवित्राभिधायकौ ॥” “एतदभावे कुशगर्भचतुष्टयं तैव ... सङ्ग्रहकरधृतवचनात् । तद्यथा, “चतुर्भिर्दर्भपिञ्जूलैर्भिद्यमानाम्यापि वा ।

पवित्रं कारयेन्नित्यं प्रशस्तं सर्वकर्मसु” ॥ विद्याकरवाजपेयिधृतम्, “पवित्रन्तु द्विजः कुर्य्यात् कुशपत्रद्वयेन वा । प्रमत्रयेण वा कार्य्यं एकपत्रेण कुत्रचित्” ॥ एतद्दर्शनात् द्विपत्रपवित्रमित्यसेवसाय । अस्याख्येयम् मार्कण्डेयः, “सर्वकाले जले स्नानं प्रशस्य च ... वीन्मुनिः ॥ कामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः । अपुर्मी नवमी चैव पर्वकालश्च वर्जयेत्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे, “स्वरायुश्च ... यथा देवकार्यं प्रत्यक्षं तेन ... उपयस्तेव ताम्बूलं फलमौषधम् । भक्षयित्वा ... स्नानदानादिकाः क्रियाः” ॥ विष्णूक्तेऽप्ये, “स्नातस्तु कण्ठस्नानं ... शिर इति ... पुष्पस्नानश्च ... ... व्याहरेत्” ॥ स्नात स्नानं कुर्व्वतः । मनुश्चैरवगाहनान्तर स्नानमाह, योगियाज्ञवल्क्यः, “ऊर्णोमिहागाहेत यदा चेदशुचिर्भवेत् । आचम्य तु ततः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्” ॥ जाबालसंग्रहे, “निमील्य जले गत्वा स्नात्वा कोर्यान् द्विधा द्विजः । निवध्य कर्णौ नासाश्च निःसृतो मज्जनं ततः” ॥ तत्रैव च याज्ञवल्क्यः, “स्रोतसां सम्मुखो मज्जेद् यत्रापः प्रवहन्ति वै । स्थावरेषु पठेत्तैव ऊर्ध्वकस्य सदा समे” ॥ हारीतः, “मातरो निःकृष्टा मत्तजीर्णंताश्च म ... । अग्नौ निर्वनं ... अधिको मार्कण्डेयो ... जलस्थ ... नासाते जले ... प्रभृतसर्वाणि ... मार्गस्य चत्वरे मोपहारे च सन्ध्यायां मार्गिणायां स्नायादिति” ॥ चत्वरे वाकादिभिर्निर्वर्त्तके इति श्रीदत्तः । उपहारे ह्लारसमीपे । ... ... सुनिना ... एकवस्त्रस्नानस्य निषेधस्याभिधानात् स्नाने द्विवासस्त्वस्याधिकारः प्रतीयते । एकवस्त्रस्नाने दोषमाह ... सङ्ग्रहकारधृतमदिवचनो गौतमः, “एकवस्त्रेण यः स्नानं ... च्यौ ... पेविष्णो ... । स्नातस्तु न भवेत् शुद्धः ... परिकीर्त्यते” ॥ अतएव ... स्नानं तर्पणपर्य्यन्तं कुर्य्यादेकेन वाससा” इति यदि ... तर्पणपरमिति “तत्रैकवस्त्रा स्नातव्या” इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् एकेन एकवाससेनेति वाचस्पतिमिश्राः । “येन वाससा स्नानं कृतं जलस्य तेनैव तर्पणम्” इति केचित्तत्वार्थं ... “स्नानमाचान्तु दातव्या मदंक्षितो विधुव्रये । ... जलमध्ये ... ... द्विजातिभिर्मनुर्वेशैः । ... यदृत्य स्नानं तस्य ... भवेत्” इति । भविष्यवचने स्नानमात्राभिति एतद्वस्त्रमिति । एकवचनमिदं येन ... स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति

वाच्यम् अत्र विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोवृतवस्त्रस्यैव स्वत्त्रवेण प्रक्षालनम् उत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम्। अतएव "स्रवन्त्वेणाधरीयवस्त्र" प्रक्षाल्यं वशिष्ठवचनैकवाक्यतया। इत्याह्निकचिन्तामणिः। "स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना" इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव गात्रमार्जनं निषिध्यते। "एतेन निर्मृज्य स्नानवस्त्रमिति" कात्यायनवचने एकत्वमविवक्षितमिति निरस्तम्। अतएव सर्वत्रैकत्वं निर्दिष्टम्। शिष्टानाम् आचारोऽपि तथा इति। "नाजस्रमिति पुनः पुनः स्नाननिषेधः रागप्राप्तस्नानविषयो दृष्टार्थकत्वात्। यदत्रैकस्मिन् दिने नानातीर्थादिनिमित्तप्राप्तस्नानावृत्तिर्भवत्येव वैधत्वात्। अत्रापि तन्त्रप्रसङ्गयोः सम्भवे तत्रैवेति। अहः स्नानप्रधानकालमाह दक्षः "चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्। तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले"। विष्णुः "कुशाभावे कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यादिति विद्याकरधृतम् "तर्जनी रूप्ययुक्ता हेमयुक्ता त्वनामिका। रैव युक्ता तु दर्भेण कार्या विप्रेण सर्वदा"। मत्स्यसूक्ते "शक्ता दमना दर्भाश्च शुष्केन नाधिक फलम्। सव्यः गोपयन्त्या कार्यो दक्षिणः सपवित्रक" इति रोगिणश्चाण्डालादिस्पर्शोऽपि न दोषायेत्याह रत्नाकरे बृहस्पतिः "तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे। नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति। आपद्यपि च कष्टायां सूतके मृतके तथा। मातापित्रोर्गुरौ चैव निर्देशे वर्त्तने तथा"। स्पृष्टास्पृष्टीत्यव्ययम् क्रियाव्यतिहारे। तथेति न दुष्यतीत्यर्थः। गारुडे "सर्वतीर्थाभिषेकाद्धि पवित्रं विदुषां वचः। धर्मश्रवणवेलायां विप्रो व्याससमः स्थितः"। तथाविधातुरं प्रति जाबालः "अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम्। आर्द्रेण वाससा वापि दोहर्षं मार्जनं स्मृतम्" कर्मिणाम् "शिरःस्नातस्तु कुर्वीत दैवं पैत्र्यमथापि वा" इति मार्कण्डेयपुराणोक्तकर्म चिकीर्षूणां मार्जनमिह प्रोञ्छनं, योगियाज्ञवल्क्यः "असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया। मान्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः। मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानं प्रकीर्त्तितम्। "आपो हि ष्ठेति" वै मान्त्रं मृदालम्भस्तु पार्थिवम्। आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम्। यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते। वारुणञ्चावगाहश्च मानसं विष्णुचिन्तनम्। समस्तं स्नानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु। कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम्"। आपो हिष्ठेति आपो हिष्ठादि ऋक्त्रयमत्र विवक्षितम्। एवञ्च "कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदम्भसि। तदा स्नात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनम्। शन्न आपस्तु द्रुपदा२ आपो हि ष्ठा३ऽघमर्षणम्४। एभिश्चतुर्भिः ऋग्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम्। इति योगियाज्ञवल्कीय यन्मन्त्रस्नानान्तरं तत् प्राधान्यख्यापनाय। अतएव पितृदयितायां सन्ध्यातः पूर्वं तल्लिखितम्। मृदालम्भस्तु गङ्गामृत्तिकातिलकरूपः। भस्मना इत्यत्र भस्मना इति छन्दोगाह्निकः। अवगाहनं मन्त्राद्यङ्गशून्यावगाहनमात्रं विवक्षितम् अतो मुख्यावगाहनरूपस्नानानुकल्पत्वमयुक्तम्। कालदोषोऽतिवृष्ट्यादिः असामर्थ्यं शरीरापाटवहेतुः अशक्तत्वेन सम्पूर्णवारुणस्नानविधिकालायोग्यत्वं वेति। एतन्मूलकं "गेहे चेत्तदमन्त्रवदिति" छन्दोगपरिशिष्टीय प्रागुक्तम् अन्यथा मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेः सामर्थ्ये तु तज्जलेनापि समन्त्रकस्नानमाह पराशरभाष्ये व्यासः "शीतास्त्वपो निषिञ्चोष्णा मन्त्रसम्भारसंस्कृताः। गेहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं स्मृतम्"। पद्मपुराणम् "नैर्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न जायते। तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते। अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत्। तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित्। नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः। दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः। चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः। प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गाम् एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः"। काशीख० अन्यप्रकारो दर्शितो यथा

"प्रातः स्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषतः। प्रातःस्नानाद्यतः शुद्ध्येत् कायोऽयं मलिनः सदा। छिद्रितो नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम्। उत्साहमेधासौभाग्यरूपसम्पत्प्रवर्त्तकम्। मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातःस्नानं विशिष्यते। प्रस्वेदलालाद्याक्लिन्नो निद्राधीनो यतो नरः। प्रातःस्नानात्ततोऽर्हः स्यान्मन्त्रस्तोत्रजपादिषु। प्रातः प्रातस्तु यः स्नानं संजाते चारुणोदये। प्राजापत्यसमं प्राहुस्तन्महाघविघातकृत्। प्रातःस्नानं हरेत् पापमलक्ष्मीं ग्लानिमेव च। अशुचित्वञ्च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रयच्छति। नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित्। दृष्टादृष्टफलं तस्मात् प्रात-

स्नानं समाचरेत् । अथाहृतः स्नानविधिं वक्ष्यामि बकशो शृणु ! । विधिस्नानं यत प्रोक्तं स्नानानामुत्तमोत्तमम् । निशुद्धां मृदमादाय वर्हींषि तिलगोमयम् । शुचौ देशे परिस्थाप्य चाचम्य स्नानमाचरेत् । उपपद्वौ बद्धशिखो जलमध्ये समाविशेत् । उरुस्थाहीति मन्त्रेण तोयमावर्त्य सूर्य्येत । ये ते शत ततो जप्यात् तोयस्याभिमन्त्रणाय च । प्राणायामो मन्त्रेण पूर्वं कृत्वा जलाञ्जलिम् । क्षिपेद्द्वै मन्त्रं समुद्दिश्य जपन् दुर्मित्रिया इति । इदं विष्णुरिदं जप्त्वा क्षिप्तेत्कानि मृतमृदा । अष्टकथा शिर आस्यं हाभ्यां नाभेस्तथोपरि । नाभेरधस्तु तिसृभिः पादौ षड्भिर्विशोधयेत् । सव्योत् प्रगाद्यामिसुख आपो अस्मानिति जपन् । उदिदाभ्यः शुचिरिति मन्त्र उन्मज्जने मतः । मानस्तोकमिमं जप्त्वा विक्षेद्गात्राणि गोमयैः । इमं मे वरुणेत्यादिमन्त्रैः स्नाताभिषेचनम् । तत्त्वा यामि तथा त्वन्नः स त्वन्नः स्वयाप्युदुत्तमम् । धाम्नाधाम्नस्तथामापो मोषधीरिति संजपेत् । यदा दुरस्था सुश्रन्तु चेति चाप्यनतिश्च । एतावेता इमे मन्त्राः प्रोक्ताः स्नाताभिषेचने । प्रणवेन ततो विमो अघाम्नाद्ग्रतिमिश्रत । च स्नानं पावयेद्विदान् गायत्र्या च तत कृती । आपो हिष्ठेति तिसृभिः प्रत्यृच पावन स्मृतम् । एत वै पावना मन्त्रा इदम पोहविकृतौ । देवीराप आपो देवा द्रुपदादिवमुञ्चत । शन्नो देवी रपो देवीरणाम् वरमित्यपि । पुनर्मामेति च नव पावमान्य प्रकीर्त्तिताः । ततोऽघमर्षणं जप्त्वा द्रुपदा च ततो जपेत् । प्राणायाम च विधिवद्वा मान्त्रजन जपेत् । प्रणवं निर्जपेद्वापि विष्णुं वा सस्मरेत् सुधीः । स्नात्वैवं वस्त्रमापीड्य स्नानीयाशौचमामतो" ।

स्नानतृण न० स्नानार्थं तृणम् । कुशे शब्दर० ।

स्नानीय त्रि० स्नानाय हितम् छ । स्नानसाधने तैलोद्वर्त्तनादौ

स्नायु स्त्री स्नाति–शुध्यति दोषोऽनया स्ना उण् । शरीरादिबन्धननाडीभेदे तत्स्वरूपसंख्यादि भावप्र० उक्तं यथा "तत्र स्नायोः स्वरूपमाह । मेदसः स्नेहमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात् । शिराणां हि मृदुः पाकः स्नायूनान्तु ततः खर । स्नायवो बन्धनानि स्युर्देहमांसास्थिमेदसाम् । सन्धीनामपि सतास्तु शिराभ्य दृढताः स्मृताः । नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्युता । निर्दिष्टाऽगाधसलिले भवेद्भारसहा भृशम् । एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धय स्मृताः । स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः" । फलकै काष्ठखण्डैः आस्तीर्णा व्याप्ता । "शतानि नव जायन्ते शरीरे स्नायवो नृणाम् । तासां विवरणं ब्रूमः शिष्याः शृणुत यत्नतः । शाखासु षट्शतानि स्युः कोष्ठे त्रिंशत् शतद्वयम् । ग्रीवायां मूर्द्धदेशे च स्नायूनां सप्ततिः स्मृता" । तत्र शाखागता माह । एकैकस्याः पदाङ्गुल्याः षट् षट् तासु शत । तावन्त्य एव तलकूर्च्चगुल्फेषु । तावन्त्य एव जङ्घायां दश जानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वङ्क्षणे । एवं शाखा शतमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ । अथ कोष्ठगता आह षष्टिः कट्यां तावन्त्य एव पार्श्वयोः । अशीतिः पृष्ठे त्रिंशदुरसि । अथ ग्रीवोर्द्ध्वगता आह षट्त्रिंशद्ग्रीवायाम् । चतुस्त्रिंशत् मूर्द्ध्नि एवं स्नायूनां नवशतानि भवन्ति" ।

स्नायुरोग पु० ६त० । स्नायुस्थे रोगभेदे तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा

"तत्र स्नायुरोगस्य विप्रकृष्टं सामान्यलक्षणमाह "शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् । भित्त्वैव तं क्षतं तत्र सोष्माणं विशोष्य च । कुर्य्यात्तन्तुनिभं सूत्रं तत्पिण्डं तत्क्रमक्रमात् । शनैः शनैः क्षताद्याति छेदात्तत्कोपमाप्नुयात् । तत्पाताच्छोथशान्तिः स्यात् पुनः स्थानान्तरे भवेत् । स्नायुरोग इति ख्यातः क्रियोक्तात विसर्पवत् । बाह्वोर्यदि प्रमादेन त्रुट्यते जङ्घयोरपि । सङ्कोचं खञ्जताञ्चापि छिन्नो नूनं करोत्यसौ" ।

स्नायुर्म्मन् न० नेत्ररोगभेदे "स्थिरं प्रस्तारितं धाम्य यः स्नाय्वर्म्म पञ्चमम्" माधवनिदानम् ।

स्निग्ध त्रि० स्निह–क्त । स्नेहयुक्ते मसृणे २मसृणे चिक्कणे अमर० । ३रक्तैरण्डे ४सरलवृक्षे च पु० राजनि० ५भक्तमण्डे न० ६मेदायां स्त्री राजनि० ।

स्निग्धतण्डुल पु० क० । शालिधान्ये राजनि० । शब्दर० ।

स्निग्धता स्त्री स्निग्धस्य भावः । १मैत्रे राजनि० २प्रियत्वे च

स्निग्धदारु पु० स्निग्धं दारु काष्ठमस्य । १सरलवृक्षे जटा० २देवदारुवृक्षे च राजनि० ।

स्निग्धपत्रक पु० स्निग्धं पत्रमस्य कप् । १करकञ्जे २गुच्छकरञ्जे ३गर्न्दरवृक्षे च राजनि० ४बदर्यां स्त्री जटा० । ५पालक्यां ६काश्मर्यां स्त्री राजनि० । [च राजनि० ।

स्निग्धपिण्डीतक पु० कर्म० । १मदनवृक्षभेदे २पिण्डीतकवृक्षे

स्निग्धफला स्त्री स्निग्धं फलमस्याः । नागरङ्गाम् राजनि० ।

स्निट चौ० पु० उभ० सक० सेट् । स्नेटयति–असिस्निटत्–

त। इन्त्यान्तत्वादितयायं षोपदेश एव न्याय्यः।

स्नु पु० सानु+स्नु आदेशः स्ना—क्तु वा। १पर्वतस्य समभूभागे अमरः २स्नायौ च। "त्रिष्टुप् मांसात् स्नुतोऽनुष्टुप्" भाग० ३।१२अ०। "स्नुतं स्नायुतः" इति श्रीधरः।

स्नुक्छद पु० स्नुहि स्नुह-क्विप् तस्याः स्नुक् छदोऽस्य। चोरकपुष्पवृक्षे रत्नमा०।

स्नुत पु० स्नु-क्त। क्षरिते जटाधरः अमरः। [शब्दर०।

स्नुषा स्त्री स्नु-सक्। १पुत्रवध्वाम् अमरः २स्नुहीवृक्षे च

स्नुह्(हा) स्त्री स्नुह-क्विप् वा टाप्। स्नुहीवृक्षे अमरः।

स्नुहि(ही) स्नुह-इन् वा ङीप्। (मनसासिज) वृक्षे अमरः "स्नुहीविटपसंश्रिताम्" ति०त० देवीपु०।

स्नेह पु० स्निह-घञ्। १प्रेमणि अमरः २तैलादिरसभेदे ३स्नायास्तो गुणभेदे च यद्वशात् दाहाद्युत्कम्। स च गुणः जलस्य चूर्णादिपिण्डीभावहेतुः। "जले मधुरशीतलौ। स्नेहस्तत्र द्रव्यत्वन्तु सांसिद्धिकमुदाहृतम्" भाषा० "घृतादावपि तदन्तर्वर्त्तिजलस्यैव स्नेहः जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् तेन जल एव स्नेह इति मन्तव्यम्" मुक्ता० 'स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ। तैलान्तरे तत्प्रकर्षात् दहनस्यानुकूलता' भाषा० "ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते न चासौ जलीयः तथा सति दहनप्रातिकूल्यं स्यादत आह तैलान्तरे इति तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात्। तैले उपलभ्यमानः स्नेहोऽपि जलीय एव तस्य प्रकर्षादग्नेरानुकूल्यम्। अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः" मुक्ता०। ४मनरूपस्नेहस्य वत्सलरसस्य स्थायिभावः स च रसः भरतसम्मतः सा०द० उक्तो यथा "स्फुटं चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं विदुः। स्थायी वत्सलता स्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम्। उद्दीपनानि तच्चेष्टा विद्याशौर्य्यदयादयः। आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरश्चुम्बनमीक्षणम्। पुलकानन्दवाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः। सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्काहर्षगर्वादयो मताः। पद्मगर्भच्छविवर्णो दैवतं लोकमातरः"। "अपेक्षन्ते न च स्नेहं न पात्रं न दशान्तरम्। परोपकारनिरतामणिदीपा इवोत्तमाः" उद्भ०।

स्नेहन् पु० स्निह कनिन् नि० गुणाभावभेदे उणा०।

स्नेहन न० स्निह–णिच्-ल्युट्। १तैलादिमर्दने अभ्यङ्गे राजनि० २स्निग्धतासाधने क्रियाभेदे भावप्र० तत्प्रकार उक्तो यथा "स्नेहनविधिः "स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा। मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ।

स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते। तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम्। द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा यमकस्त्रिवृतो महान्"। अस्यायमर्थः द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां घृततैलाभ्यां यमकाख्यः स्नेहः स्यात्। त्रिभिः स्नेहैः घृततैलवसाख्यैः त्रिवृताख्यः स्यात्। चतुर्भिर्घृततैलवसामज्जाभिर्महान्महास्नेहः स्यादित्यर्थः। "पिबेत् त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि वा"। मृदुमध्यक्रूरकोष्ठापेक्षया त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि चेति। यदुक्तम् "मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निग्धस्नेहोपसेवया। मध्यकोष्ठश्चतुर्भिश्च दिवसैः स्निह्यति ध्रुवम्। पञ्चभिर्वाथ षड्भिर्वा दिनैः क्रूरो विशुद्ध्यति। सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मीभवति सेवितः"। मृदुमध्यक्रूरकोष्ठानां सर्वेषां सप्तरात्रात्परं सात्मीभवति वातानुलोम्याग्निदीप्तिकोष्ठशुद्धिमृदुस्निग्धाङ्गतास्वरवर्णाङ्गवाक्प्रसादपुष्टिर्हिजदाङ्गनिर्जरतादर्शनकारी भवति। न तु मलहरो वातानुलोम्यादीन् करोति। "दोषकालवयोवह्निबलान्यालोक्य योजयेत्। हीनाञ्च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान्। अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः। स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञिताः। देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्यैकपलोन्मिता। मध्यमाय त्रिकर्षा स्याज्जघन्याय द्विकार्षिकी"। मध्यमाय मध्यमाग्नये जघन्याय हीनाग्नये "अथ वा स्नेहमात्रास्तु तिस्रोऽन्याः सर्वसम्मताः। अहोरात्रेण महती जीर्य्यत्यह्ना तु मध्यमा। जीर्य्यत्यल्पा दिनार्द्धेन या विज्ञेया सुखावहा"। अयमर्थः अहोरात्रेण जीर्य्यति या मात्रा महती। एवं मध्यमा कनिष्ठा च ज्ञेया "अल्पा स्याद्दीपनी वृष्या स्वल्पदोषे प्रपूजिता। मध्यमा स्नेहनी ज्ञेया वृंहणी भ्रमहारिणी। ज्येष्ठा कुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशिनी"। सुश्रुतः पुनरेवमाह "या मात्रा प्रथमे यामे गते जीर्य्यति वासरे। सा मात्रा दीपयत्यग्निमल्पदोषे च पूजिता। या मात्रा वासरस्यार्द्धे व्यतीते परिजीर्य्यति। सा वृष्या वृंहणी च स्यान्मध्यदोषे प्रपूजिता। या मात्रा चरमे यामे स्थिरोऽह्नः परिजीर्य्यति। सा मात्रा स्नेहनी ज्ञेया बहुदोषेषु पूजिता। केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम्। देयं बहुकफे चापि व्योषक्षारसमन्वितम्। रूक्षक्षतविषार्त्तानां वातपित्तविकारिणाम्। हीनमेधास्मृतीनाञ्च सर्पिःपानं प्रश-

ष्यते। अग्निकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः। पिबेयुरुष्णकाले तैलं दार्ढ्यार्थिनस्तु ये। व्यायामकर्षिताः शुष्करेतोरक्तामहारुजाः"। क्रूराशयाः क्रूरकोष्ठाः सर्वत्र सर्वथा स्नेहात्। "शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि। वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा। नस्याभ्यञ्जनगण्डूषमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणे। तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम्। घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूषः प्रशस्यते। वसामज्ज्ञोः पिबेन्मण्डमनुपानं सुखावहम्। स्नेहद्विषः शिशून् वृद्धान् सुकुमारान् कृशानपि। तृष्णालुकानुष्णकाले सह भक्तेन पाययेत्। सर्पिष्मती बहुतिला यवागूः स्वल्पतण्डुला। सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनकारिणी। शर्कराचूर्णसंयुक्ते दोहनस्थे घृते तु वा। दुग्ध्वा क्षीरं पिबेद्यः स सद्यः स्नेहनमुत्तमम्। मिथ्याचाराद् बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्य्यति। विष्टभ्य वापि जीर्य्येत वारिणोष्णेन वामयेत्। स्नेहस्याजीर्णशङ्कायां पिबेदुष्णोदकं नरः। तदोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा। स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीव्रतरीकृतः। तदास्योदीर्य्यते तृष्णा विषमा तस्य पाययेत्। शीतलं पायसं, तेन तृष्णा तस्य प्रशाम्यति। दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्च्छातिमेहपीडितः। रक्तवर्ज्यातिरिक्तश्च वान्तस्तृष्णाश्रमान्वितः। अकालप्रसवा नारी दुर्द्दिने च विवर्जयेत्। स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचित्तकाः। वृद्धबालकृशा रूक्षाः क्षीणास्राः क्षीणरेतसः। वातार्त्तास्तिमिरार्त्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम्। वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्च्चः स्निग्धमसंहतम्। मृदुस्निग्धाङ्गता ग्लानिः स्नेहद्वेषोऽथ लाघवम्। विमलेन्द्रियता सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्य्ययः। भक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका। तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम्। रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रूक्षणम्। श्यामाकचणकाद्यैश्च तिलपिण्याकसक्तुभिः। दीप्ताग्निः शुद्धकोष्ठश्च पुष्टधातुर्दृढेन्द्रियः। निर्जरो बलवर्णाढ्यः स्नेहसेवी भवेन्नरः। स्नेहे व्यायामसंशीतवेगाघातप्रजागरान्। दिवास्वप्नमभिष्यन्दि रूक्षान्नञ्च विवर्जयेत्"। करणे-ल्युट्। स्नेहसाधने त्रि०। स्त्रियां ङीप्। उदा० फलञ्च दृश्यम्।

स्नेहप्रिय पु० स्नेहः तैलादिः प्रियोऽस्य। प्रदीपे हेमच०।

स्नेहभू स्त्री ६त०। १श्लेष्माख्ये देहस्थे धातुभेदे हेमच० २स्नेहपात्रे च शब्दर०। [शब्दच०।

स्नेहरङ्ग पु० स्नेहेन रज्यते रन्ज-कर्मणि घञ्। तिले

स्नेहवत् त्रि० स्नेहोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १स्नेहयुक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च २मेदायां पुस्त्री० राजनि०।

स्नेहविद्ध न० स्नेहेन विद्धम्। देवदारुणि जटा०।

स्नेहवस्ति स्त्री स्नेहपूरिता वस्तिः। तैलादिस्नेहयुतद्रव्यपूरिते अनुवासनाख्ये पदार्थे (पिचकारी) वस्तिशब्दे ४८६४ पृ० दृश्यम्। [६त०। २स्नेहकारणे न०।

स्नेहवीज पु० स्नेहाढ्यं वीजमस्य। पियालवृक्षे राजनि०।

स्नेहाश पु० स्नेहमश्नाति अश-अण्। प्रदीपे त्रिका०।

स्नेहिन् पु० स्निह-णिनि। १वयस्ये सख्यौ त्रिका०। २स्नेहयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

स्नेहु पु० स्निह-उन्। रोगभेदे उणा० को०। २चन्द्रे सं०क्षिप्त०

स्पद ईषत्कम्पे भ्वा० आ० अक० सेट् इदित्। स्पन्दते अपस्पन्दिष्ट स्पन्दितम्।

स्पन्द पु० स्पदि-घञ्। १ईषच्चलने ईषत्कम्पे २क्रियाभेदे च। ल्युट्। तत्रार्थे न०। नेत्रस्पन्दादौ शुभाशुभविवेचनं मत्स्यपु० २४१ अ० उक्तं यथा

"ब्रूहि मे त्वं निमित्तानि अशुभानि शुभानि च। सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ! त्वं हि सर्वविदुच्यसे" मत्स्य उवाच "अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत्। अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च"। मनुरुवाच "अङ्गानां स्पन्दनञ्चैव शुभाशुभविचेष्टितम्। तन्मे विस्तरतो ब्रूहि येन स्यान्महितो भुवि"। मत्स्य उवाच "पृथ्वीलाभो भवेन्मूर्ध्नि ललाटे रविनन्दन!। स्थानं विवृद्धिमायाति भ्रूनसोः प्रियसङ्गमः। भृत्यलब्धिश्चाक्षिदेशे दृगुपान्ते धनागमः। उत्कण्ठोपगमो मध्ये दृष्टेः राजन्! विचक्षणैः। दृग्बन्धने सङ्गरे च जयं शीघ्रमवाप्नुयात्। योषिद्भोगोऽपाङ्गदेशे श्रवणान्ते प्रियाश्रुतिः। नासिकायां प्रीतिसौख्यं प्रजाप्तिरधरोष्ठजे। कण्ठे तु भोगलाभः स्याद्भोगवृद्धिरथांसयोः। सुहृत्स्नेहश्च बाहुभ्यां हस्ते चैव धनागमः। पृष्ठे पराजयः सद्योऽजयो वक्षःस्थले भवेत्। कुक्षिभ्यां प्रीतिरुद्दिष्टा स्त्रियाः प्रजननं स्तने। स्थानभ्रंशो नाभिदेशे अन्त्रे चैव धनागमः। जानुसन्धौ जानसन्धिर्बलवद्भिर्नृप!। देशैकदेशनाशोऽथ जङ्घायां रविनन्दन!। उत्तमं स्थानमाप्नोति पद्भ्यां प्रस्फुरणान्नृप!। सलाभञ्चाध्वगमनं भवेत् पादतले नृप!। लाञ्छनं पिटकञ्चैव ज्ञेयं स्फु-

रथवत्तथा। विपर्य्ययेण विहिता सर्वस्त्रीणां फलागमः। दक्षिणेऽपि प्रशस्तोऽङ्गे प्रशस्तः स्याद्विशेषतः। अतोऽन्यथा विहितप्रजल्पनात्तु फलस्य शस्तस्य च निन्दितस्य। अनिष्टचिह्नोपगमे द्विजानां कार्य्यं सुवर्णेन तु तर्पणं स्यात्"। [स्पर्द्धते अस्पर्द्धिष्ट।

स्पर्द्ध संघर्षे (पराभिभवेच्छायाम्) भ्वा० आत्म० अक० सेट्।

स्पर्द्धा स्त्री स्पर्द्ध–अ। १संघर्षे २पराभिभवेच्छायां ३साम्ये ४क्रमोन्नतौ च मेदि०। [स्पर्शते।

स्पर्श ग्रहणे क्षेपे च चु० आ० सक० सेट्। स्पर्शयते अप

स्पर्श पु० स्पर्श–स्पृश–भावे अच् घञ् वा। न्यायोक्ते १त्वगिन्द्रियग्राह्ये गुणभेदे २स्पर्शने "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय" गीता। ३रोगे ४युद्धे ५गुप्तचरे मेदि० ६उपतप्ते अमरः। ७वायौ पु० ८स्पर्शके त्रि० मेदि०। स्पृश-णिच्–अच्। ९दाने मेदि० स्पृश्यन्ते वायुना जिह्वाग्रादय एषु रन्ध्राय घञ्। १०कादिषु मावसानेषु वर्णेषु पु० कादयो मावसानाः स्पर्शाः सि० कौ०। "स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः। अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः। काठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत्। एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित्। तथापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये। नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते"

"स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः। अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः। काठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत्। एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित्। तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये। नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते" भाषा०। "उपकारक इति स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः। अनुष्णाशीतेति। पृथिव्या वायोश्च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः। जलस्य शीतः। तैजस उष्णः। काठिन्यादीति। कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्या एवेत्यर्थः। कठिनत्वादिकन्तु न संयोगनिष्ठो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यतापत्तेः। पूर्ववदिति। जलतेजोवायुपरमाणूनां स्पर्शा नित्या द्व्यणुकादेस्त्वनित्या इत्यर्थः। एतेषामिति। एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम्। नान्यत्रेति। पृथिव्यां हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिः पावकसंयोगादुपलभ्यते। न हि शतधापि ध्मायमाने जलादौ रूपादिकं परावर्त्तते। नीरे सौरभमौष्ण्यञ्च अन्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत्। तत्रापि पृथिवीत्वेऽपि मध्ये परमाणावेव पाक इति वैशेषिका वदन्ति। तेषामयमाशयः। अवयविनाऽवष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न सम्भवति। परन्तु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः। पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद्‌द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्य्यन्तोत्पत्तिः। तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति। अथ द्व्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रक्रिया। "तत्र संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म" इति वैशेषिकसूत्रम्। स्वोत्तरोत्पत्तिभावान्तरानपेक्षत्वं तदर्थः। अन्यथा कर्मणोऽप्युत्तरसंयोगस्य जनने पूर्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः स्यादिति। तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नव क्षणाः। तदङ्गीकारेऽपि विभागः किञ्चित्सापेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तस्य कर्मत्वं स्यात्। तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा दश क्षणाः। अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालसमयं चापेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा एकादश क्षणाः। तथा हि वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म। ततः परमाण्वन्तरेण विभागः। तत आरम्भकसंयोगनाशः। ततो द्व्यणुकनाशः १। ततः परमाणौ श्यामादिनाशः २। ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ३। ततो द्रव्यारम्भानुगुणक्रिया ४। ततो विभागः ५। ततः पूर्वसंयोगनाशः ६। तत आरम्भकसंयोगः ७। ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ८। ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ९। ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणक्रियाऽस्त्विति चेत्। न। अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत् कर्म तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च तत्र परमाणौ क्रियान्तराभावात् कर्मवति कर्मानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च। तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेत् न। पूर्वरूपादिध्वंसस्य रूपान्तरे हेतुत्वात्। इति नव क्षणाः। अथ दश क्षणाः। सा च आरम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागस्य जनने सति स्यात्। तथा हि वह्निसंयोगाद्‌द्व्यणुकारम्भके परमाणौ क्रिया। ततो विभागः। तत आरम्भकसंयोगनाशः। ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागौ १। ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ २। ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ ३। ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः ४।

ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद् द्व्यारम्भानुगुणक्रिया५। ततो विभागः६। ततः पूर्वसंयोगनाशः ७। तत आरम्भकसंयोगः८। ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः९। ततो रक्ताद्युत्पत्तिः१०। इत्येकादश क्षणाः। वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म। ततो विभागः। ततो द्व्यारम्भकसंयोगनाशः। ततो द्व्यणुकनाशः१ विशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः २। ततः पूर्वसंयोगनाशः३। तत उत्तरसंयोगः४। ततः परमाणुकर्मनाशः५। ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद् द्व्यारम्भानुगुणक्रिया६। ततो विभागः७। ततः पूर्वसंयोगनाशः८। ततो द्व्यारम्भकसंयोगः९। ततो द्व्यणुकम्१०। ततो रक्तादिः११। वध्यमानत्वदेकस्मात् वह्निसंयोगात् रूपनाशरक्तोत्पादौ। तावत्कालमेकस्य वह्नेरस्थिरत्वात्। किन्तु यदुत्पादको नाशकस्तदा नष्टे रूपादावग्निनाशे नीरूपश्चिरं परमाणुः स्यात्। नाशकस्यैवोत्पादकत्वे तदा रक्तोत्पत्तौ तदग्निना रक्ततान स्यात्। एवं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् पञ्चमादिक्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः। तथा हि एकत्र परमाणौ कर्म। ततो विभागः। तत आरम्भकसंयोगनाशः परमाण्वन्तरकर्मणो। ततस्तु द्व्यणुकनाशः। परमाण्वन्तरकर्मजश्च विभाग इत्येकः कालः१। ततः श्यामादिनाशः विभागाच्च पूर्वसंयोगनाश इत्येकः कालः २। ततो रक्तोत्पत्तिर्द्व्यारम्भकसंयोगश्चेत्येकः कालः ३। अथ द्व्यणुकोत्पत्तिः४। अथ रक्तोत्पत्तिरिति५ पञ्च क्षणाः। द्रव्यनाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् षष्ठे गुणोत्पत्तिः। तथा हि परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभागः। तत आरम्भकसंयोगनाशः। अथ द्व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी१। अथ श्यामनाशः परमाण्वन्तरकर्मजश्च विभागः२। ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च३। ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ४। ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ५। अथ रक्तोत्पत्तिरिति६। एवं श्यामनाशक्षणे परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् सप्त क्षणाः। रक्तोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् अष्ट क्षणाः" इति। नैयायिकानामिति। नैयायिकानां मते द्व्यणुकादौ अवयविन्यपि पाको भवति। तेषामयमाशयः। अवयविनां सच्छिद्रत्वाद्वह्नेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न विरुध्यते। वैशेषिकमतेऽनन्तावयवतन्नाशकल्पने गौरवात्। इत्यञ्च सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाऽपि सङ्गच्छते। यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियते" मुक्ता०।

स्पर्शस्य बहुप्रकारता भा० शा० १८४ अ० उक्ता यथा "वायव्यस्तु गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः। उष्णः१ शीतः२ सुखो३ दुःखः४ स्निग्धो५ विशदः६ एव च। तथा खरो७ मृदु८ रूक्षो९ लघु१०र्गुरुतरो११ऽपि च"। कठिनश्चाप्युपलक्षणमिदं यथोक्तं भा० आश्व० ५० अ०। "वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः। रूक्ष१ शीत२ स्तथैवोष्णः३ स्निग्धो४ विशदः५ खरः६ एव च। कठिन७श्चिक्कणः८ श्लक्ष्णः९ पिच्छिलो१० दारुणो११ मृदुः १२। एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण एव च"। ३कादिमावसानवर्णानामुत्पादके आभ्यन्तरप्रयत्ने सि०कौ०।

स्पर्शतन्मात्र न० सांख्यमतसिद्धे वायूपादानकारणे स्पर्शमात्रगुणके सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे दृ० दृश्यम्।

स्पर्शन न० स्पर्श–स्पृश–वा ल्युट्। १स्पर्शने २स्पर्शे च। णिच् ल्युट्। ३दाने च मेदि०। स्पृश–कर्त्तरि ल्यु। ४वायौ पु० अमरः।

[लज्जालुवृक्षे शब्दर०।

स्पर्शलज्जा स्त्री स्पर्शमात्रेण लज्जते सङ्कोचात् लस्ज–अच्।

स्पर्शशुद्धा स्त्री स्पर्शे शुद्धा। शतमूल्याम् शब्दच०।

स्पर्शा स्त्री स्पर्शं स्पृहणे–कर्मणि घञ्। कुलटायां धरणि तस्या सर्वैरेव स्पर्शनीयत्वात्तथात्वम्। [अच्। स्पृश्यम।

स्पर्शाज्ञता स्त्री त्वक्शून्यत्वाख्ये वातरोगभेदे "स्पृष्टमात्रा त्वचा या तु शीतोष्णं मृदु कर्कशम्। न जानाति बुधैः सा तु त्वक्शून्यत्वेति परिकीर्त्तिता" भावप्र०।

स्पर्ष्टृ त्रि० स्पृश–तृच्। १उपतापयितरि स्त्रियां ङीप्। २रोगे पु० भरत। स्पर्शितारम् इमष्, तदार्थे त्रि०।

स्पश ग्रन्थे बाधने च भ्वा० उभ० सक० सेट्। स्पशति–ते अपस्पशत्–आस्पाशीत्। अस्पशिष्ट।

स्पश पु० स्पश–अच्। १चरमात्रे २आहवे (युद्धे) ३गूढचरे च अमरः "राजनीतिरपस्पशा" माघः।

स्पष्ट त्रि० स्पश क्त नि० इडभावः। १व्यक्ते २स्फुटे अमर

स्पृ प्रीतौ अक० प्रीणने रक्षणे पालने च सक० स्वा० पर० अनिट्। स्पृणोति अस्पार्षीत्।

स्पृक्का स्त्री स्पृश–कक् पृषो० शस्य कः। पृक्कायाम् भरतः।

स्पृश स्पर्शे तु० पर० सक० अनिट्। स्पृशति अस्प्राक्षीत् अस्पार्क्षीत् अस्पृक्षत्। पस्पर्श।

स्पृशा स्त्री स्पृश–क। १सर्पघातिनीवृक्षे (कङ्कालिका) शब्दर० २कण्टकार्य्यां स्त्री अमर गौरा० ङीष्।

स्पृष्ट त्रि० स्पृश–क्त। १कृतस्पर्शे। भावे क्त। २स्पर्शे न०। ३कादिमावसानवर्णोत्पादके आभ्यन्तरप्रयत्ने न०।

स्पृष्टास्पृष्ट न० स्पृष्टेन था सम्यक् स्पृष्टम् । परस्परस्पर्शने

स्पृष्टास्पृष्टि न० स्पृश-भावे-क्त कार्मव्यतिहारे इच्समा० पूर्वपददीर्घ । परस्परस्पर्शने "तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति । आपद्यपि च कष्टायां रुग्भये पीडिते तथा । मातापित्रोर्गुरोश्चैव निदेशवर्त्तने तथा" इत्यस्मृति ।

स्पृष्टि स्त्री स्पृश-क्तिन् । स्पर्शे अमर । [अपस्पृहत् ।

स्पृह इच्छायां अद०चुरा० उभ० सक० सेट् । स्पृहयति-ते

स्पृहणीय त्रि० स्पृह-अनीयर् । १वाञ्छनीये २श्लाघ्ये च "अतो वतासि स्पृहणीयवीर्य" कुमार० ।

स्पृहयालु त्रि० स्पृहि-आलुच् । स्पृहाशीले ।

स्पृहा स्त्री स्पृह-अङ् । इच्छायाम् अमरः । "मिथुने स्पृहावती" कुमार ।

वर्णभेदे विषयभेदे स्पृहौचित्यं यथा

"तपोधनं ब्राह्मणानां तपः कल्पतरुस्तथा । तपश्च कामधेनुश्च सन्तत तपसि स्पृहा । ऐश्वर्यं क्षत्रियाणाञ्च वाणिज्ये च तथा विशाम् । शूद्राणां विप्रसेवायां स्पृहा वेदेष्वनिन्दिता । क्षत्रियाणाञ्च तपसि स्पृहा-णीव प्रशंसिता । ब्राह्मणानां विवादेषु स्पृहातीव वि-निन्दिता । क्षत्रियाणां रणो धर्मो रणे मृत्युर्न गर्हित । रणे स्पृहा ब्राह्मणानां लोके वेदे विडम्बना । ब्रह्मवै० ग० ख० २५अ० । [नीयेमि० ।

स्पृह्य पु०स्पृह-कर्मणि यत् १मातुलङ्गवृक्षे शब्दा०२वाञ्छ

स्फट विशीर्णतायाम् अक० भ्वा० पर० सेट् । स्फटति अस्फ-टीत्-अस्फाटीत् । इदित्प्यन्नार्थे स्फण्टति अस्फण्टीत् ।

स्फट पु स्त्री० स्फट-अच् । सर्पफणायाम् अमरटीका ।

स्फटि(टी) स्त्री स्फट-इन् वा ङीप् । (फट्किरी) वणिग् द्रव्यभेदे भावप्र० । स्वार्थे क । तत्रार्थे "स्फटिका तु कषायोष्णा वातपित्तकफव्रणान् । निहन्ति श्वित्रवीसर्पान् योनिसङ्कोचकारिणी" भावप्र० ।

स्फटि(टी)क पु० स्फटि(टी)रिव कायति कै-क । १स्वनामख्याते मणौ हेमा० स्वार्थे क वा दुष्य० । २स्फट्यां भावप्र० । स्वार्थेऽण् । स्फाटिकमप्यत्र न०शब्दर० । "स्फटिक सर्वदोषघ्न पित्तदाहार्त्तिदोषघ्नृत् । तस्याक्ष मालां जपतां दत्ते कोटिगुणं फलम्" । तद्दर्शेषा यथा "वहुमङ्गलीयविन्दुश्चातिविमलतमं स्निग्धं नेत्र-रुग्न शिशं पद्मरागस मधुरमतिहिमं पित्तदाहाप हारि । पाषाणे यत्सिएद' स्फाटिकमपि शिवा स्वच्छतां नैव जह्यात् तच्चान्यं जातु कश्च शुभलुपचिनुते नैव रत्नञ्च रत्नम्" राजनि० ।

"मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नं सरं शीत कषाय स्वादु लेखनम् । चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापा-लक्ष्मीविनाशनम्" राजवल्लभ० । तस्य उत्पत्तिकथादिकं यथा "कावेरीविन्ध्ययवनचीननेपालभूमिषु । लाङ्गली व्यकिरन्मेदो दानवस्य प्रयत्नतः । आकाशशुद्ध तेजस्य सुत्पन्न स्फटिक तत । मृणालशङ्खधवलं किञ्चिद्वर्णा-न्तरान्वितम् । न तत्तुल्य हि रत्नानामथ वा पाप-नाशनम् । संस्कृतं शिल्पिना सद्यो मूल्य किञ्चिल्लभे-त्तत" गारुडे ७६अ० । तथा "हिमालये सिंहले च विन्ध्याटवितटे तथा । स्फटिकं जायते चैव नानारूप समप्रभम् । हिमाद्रौ चन्द्रसङ्काश स्फटिकं तद् द्विधा भवेत् । सूर्यकान्तञ्च तत्रैकं चन्द्रकान्तं तथाऽपरम् । सूर्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्निं वमति यत् क्षणात् । सूर्य-कान्तं तदाख्यातं स्फटिकं रत्नवेदिभिः । पूर्णेन्दुकर संस्पर्शादमृत स्रवति क्षणात् । चन्द्रकान्तं तदाख्यातं दुर्लभं तत् कलौ युगे । अशोकपल्लवच्छाय दाडिमी-बीजसन्निभम् । विन्ध्याटवीतटे देशे जायते मन्दकान्ति कम् । सिंहले जायते कृष्णमाकरे गन्धनीलके । पद्म-रागभवस्थाने विविध स्फटिक भवेत् । अत्यन्तनिर्मलं स्वच्छं द्रवतीव जलं शुचि । ज्योतिश्चन्द्रसमाश्लिष्ट मुक्ताज्योतीरस द्विज । तदेव लोहिताकार रागावर्त्त-समोद्भवम् । आनील तत्तु पाषाणं प्रोक्त राजमयं शुभम् । ब्रह्मसूत्रमय यत्तु प्रोक्तं ब्रह्ममय द्विज" युक्तिकल्प० ।

स्फटिकाचल पु० स्फटिक इव शुभ्रत्वात् अचल । १कैलासप-र्वते २स्फाटिकमयपर्वते च । स्फटिकाद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र

स्फटिकाद्रिभिद्(द्) पु० स्फटिकाद्रि स्फटिकपर्वत भिनत्ति मादकत्वात् भिद-क्विप् क वा । कर्पूरे राजनि० ।

स्फटिकाभ्र पु० स्फटिकवर्णं अभ्र इव । कर्पूरे राजनि० ।

स्फटिकारि पु० इन० । (फट्किरि) वणिग्द्रव्यभेदे तस्य स्फटिकतुल्यशीतत्वात्तथात्वम् रत्नमा० ।

स्फड परिहासे चु० उभ० सक० सेट् इदित् । स्फण्डयति-ते अपस्फण्डत्-त । [रीत् ।

स्फर चल स्फूर्त्तौ च तुदा० प० अक० सेट् । स्फरति अस्फा-

स्फरण न० स्फर-भावे ल्युट् । स्फुरणे । [अस्फालीत् ।

स्फल चले स्फूर्त्तौ च तुदा० पर० अक० सेट् । स्फलति

स्फाटिकोपल पु० स्फटिक इव उपल० । स्फटिक शिला० ।

स्फाति स्त्री स्फाय–भावे क्तिन् यलोप । वृद्धौ अमरः ।

स्फाय वृद्धौ भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् । स्फायते अस्फायि–अस्फायिष्ट । णिचायामनिट् यलोपे ईत् स्फीतः ।

स्फार पु॰ स्फाय–रक् । १स्वर्णबुद्बुदे २विपुले ३विकटे मेदि॰ ४प्रचुरे च त्रि॰ शब्दच॰ ।

स्फारण न॰ स्फुर–णिच्–स्फारादेशः ल्युट् । विकाशने ।

स्फाल पु॰ स्फल–घञ् । स्फूर्त्तौ । [कट फले शब्दच॰ ।

स्फिग्घातन पु॰ स्फिचं घातयति हन–स्वार्थे णिच–ल्यु ।

स्फिच् स्त्री स्फाय–डिच् ।१कटिप्रोथे अमरः उपचारात् तत्स्थे वातजे २रोगभेदे च । [यति ते अपिस्फिटत् त ।

स्फिट हतौ हिंसे अनादरे च चु॰ उभ॰ सक॰ सेट् । स्फेट-

स्फिर त्रि॰ स्फा च किरच् । १प्रचुरे अमरः २वृद्धे च ।

स्फीत त्रि॰ स्फाय–क्त स्फीभावः । १वृद्धे २समृद्धे च ।

स्फुट भेदे चु॰उभ॰सक॰सेट् । स्फोटयति ते अपुस्फुटत् त ।

स्फुट विकाशे भ्वा॰प॰ अक॰ सेट् । स्फोटति इरित् अस्फुटत् अस्फोटीत् । [प्रस्फोट ।

स्फुट विकाशे तु॰ कुटा॰ प॰अक॰सेट् । स्फुटति अस्फुटीत्

स्फुट विदलने भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट् । स्फोटते अस्फोटिष्ट । [ते अपुस्फुण्टत् त ।

स्फुट परीहासे चुरा॰उभ॰सक॰सेट् इदित् । स्फुण्टयति

स्फुट क्षिपे चु॰ उभ॰ सक॰सेट् प्रायेणाङ्पूर्वः । आस्फोटयति ते आपुस्फुटत् त । [अपुस्फुटत् त ।

स्फुट विकाशे अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट् । स्फुटयति ते

स्फुट त्रि॰स्फुट–क ।१विकशिते २व्यक्ते मेदि॰। ३सिते ४शुक्ले च अजयः ।५ज्योतिषोक्तेषु मेषादिराशिषु अंशविशेषस्थितेषु सूर्य्यादिग्रहेषु पुंस्त्रीलिङ्गः तत्तदंशकलादिषु गतौ स्त्री । ७छत्रमेलायाः द्योतने न॰। ८सर्पफणायां स्त्री राजनिर्घ॰ ग्रहाणां स्फुटताकरणप्रयोजनं सि॰शि॰ उक्तं यथा "यात्राविवाहोत्सवजातकादौ खेटैः स्फुटैरेव फलस्फुटत्वम् । स्यात् प्रोच्यते तेन नभश्चराणां स्फुटक्रिया दृग्गणितैक्यकृद् या" इत्युपक्रमे स्पष्टाधिकारे स्पष्टितग्रहाणां मन्दाद्युच्चादिकलोक्तम् "मन्दोच्चेन हीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रं चलोच्चं ग्रहोनं भवेच्छीघ्रकेन्द्रम् । तुलाजादिकेन्द्रे फलं स्वर्णमेवं मृदु चेयमजादिकोर्नं च शीघ्रम् । त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्यादयुक् युग्मसंज्ञा च तेषाम् । अयुग्मे पदे यातमेष्यं तु युग्मे भुजो बाहुहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता" इत्युक्त्वा भुजकोटिकलादिकमुक्ता । "स्यात् संस्कृतो मध्यफलेन मध्यो मन्दस्फुटः स्यान्मकेन्द्रसूक्ष्मम् । विधाय शीघ्रेण फलेन चैवं खेटः स्फुटः स्यादसकृत् फलाभ्याम् । दलीकृताभ्यां प्रथमं फलाभ्यां ततोऽखिलाभ्यां सकृत् कुजस्तु । स्फुटौ रवीन्दू मृदुनैव वेद्यौ शीघ्राख्यतुङ्गस्य तयोरभावात्" सि॰ शि॰ । "आदौ ग्रहस्य मन्दफलमानीय तेन संस्कृतो ग्रहो मन्दस्फुटः स्यात् । तं शीघ्रोच्चाद्विशोध्य शीघ्रकेन्द्रं कृत्वा ततः शीघ्रफलम् । तेन संस्कृतो मन्दस्फुटो ग्रहः स्यात् । तस्मात् स्फुटात् मध्याच्च विशोध्य मन्दमानीय तेन गणितागतो मध्यसंस्कृतो मन्दस्फुटः स्यात् । तेन पुनश्चलकेन्द्रं ततश्चलफलं तेन मन्दस्फुटसंस्कृतः स्फुटः स्यात् एवमसकृत् यावदविशेषः । तत्तु दलीकृताभ्यां प्रथमं फलाभ्यामित्यादिना कुजस्य विशेष उक्तस्तस्योपपत्तिरेव वासना" प्रमिता॰ । ग्रहाणां तत्रोक्ताः स्पष्टगत्यानयनप्रकारस्तु खगोलशब्दे २४१२ पृ॰ दृश्य॰ ।

स्फुटन न॰स्फुट–ल्युट् । १विकसने अमरः २विदलीभावे च ।

स्फुटबन्धनी स्त्री स्फुटं बन्धनं यस्याः गौरा॰ ङीष् । कपोतपद्याम् रत्नमा॰ ।

स्फुटित त्रि॰स्फुट–क्त । १विकशिते हेमच॰ २भिन्ने "दग्धे वा स्फुटितेऽथ वा" पुराणम् । ३व्यक्तीकृते ४परिहासिते च

स्फुटि(टी) स्त्री स्फुट इन् वा ङीप् । १पादस्फोटरोगे (फोडा) २कर्कटीफले च (फुट) शब्दर॰ । [ट्वत् त ।

स्फुट्ट अनादरे चु॰ उ॰ सक॰ सेट् । स्फुट्टयति ते अपुस्फु-

स्फुड वरणे तु॰ कु॰ पर॰ सक॰ सेट् । स्फुडति अस्फुडीत् पुस्फोड । [अस्फुण्डिष्ट ।

स्फुण्ड विकाशे भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट् इदित् । स्फुण्डते

स्फुण्ड परिहासे चु॰ उ॰ सक॰ सेट् इदित् । स्फुण्डयति ते अपुस्फुण्डत् त । [शब्दच॰ ।

स्फुत्कार पु॰ स्फुदित्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ–अण् । अग्नौ

स्फुर स्फूर्त्तौ तु॰ कुटा॰ प॰ अक॰ सेट् । स्फुरति अस्फुरीत् पुस्फोर । "चाप पुस्फोर बाहुः" भट्टिः । णिचि स्फारयति । [२स्फुरणे अमर ।

स्फुर पु॰ स्फुर–क । फलके हेमच॰ । १भावे घञ् ।

स्फुरण न॰ स्फुर–ल्युट् । ईषत्स्पन्दने अमरः । युच् । तत्रैव स्त्री । अङ्गभेदे स्फुरणफलमुक्तं यथा "स्फोऽधुनाङ्गस्फुरितस्य सम्यक् सत्येकसम्यक्फलमभावम् । सर्वत्र यत्नावगते स्वदेशाद्युत्पद्यते कर्मविपाक वित् । मूर्ध्नि स्फुरत्याप पृथिव्यवाप्तिः स्थानप्रवृद्धिच

ललाटदेशे । भ्रूघ्राणमध्ये प्रियसङ्गमः स्यात् नासान्ति-
मध्ये च सुहृदागमः । दृगन्तमध्यस्फुरणेऽर्थलाभोत्कण्ठे
क्रमादिस्फुरिते दृगन्तौ । जयो दृशाध स्फुरणे रणे स्यात्
प्रियश्रुतिः स्यात् स्फुरिते च कर्णे । योषित्सम्प्राप्तिः
स्फुरिते च गण्डे घ्राणे तु सौगन्ध्यसुहृदौ भवेताम् ।
ओष्ठे प्रसङ्गाश्रयतोऽथ योश्च स्कन्धे गले भोगविवृद्धिलाभौ ।
स्पन्दो भुजस्य प्रियसमागमाय स्पन्दः करस्य द्रविणाप्तिहेतुः ।
स्पन्दश्च पृष्ठस्य पराजयाय स्पन्दो जयायोरसि मानसा
नाम । पार्श्वप्रकम्पे विषयस्य लाभः कटिप्रकम्पे तु
वलप्रमोदौ । नाभिप्रकम्पे निजदेशनाशः धनर्द्धि
रस्त्रश्च भुवि प्रकम्पे । गुह्य प्रधानं हृदयस्य कम्पे
स्फिक्पायुकम्पेऽपि च वाहनाप्तिः । वराङ्गकम्पे
वरयोषिदाप्तिर्मुष्के प्रकम्पे तनयस्य जन्म । वस्तौ च
कम्पे युवतिप्रदृप्तिः दोषस्य कम्पे पुनरूरुपृष्ठे । ऊरः-
प्रकम्पे सुसहायलाभः स्याज्जानुकम्पे त्वचिरेण
सिद्धिः । जङ्घाप्रकम्पे निजदेशनाशः स्थानाप्तिरुक्ता चर-
णस्य कम्पे । यात्रा सलाभाऽङ्घ्रितलप्रकम्पे पुंसां सदा
दक्षिणदेहभागे । स्त्रीणां च वामावयवे प्रजात । स्पन्दः
फलानि प्रतिशत्यवश्यम्” वसन्तराजशाकुने ४र्थप्र० ।

स्फुर्च्छ विस्मरणे भ्वा० प० सक० सेट् । स्फूर्च्छति अस्फू-
र्च्छीत् आदित् स्फूर्च्छितं स्फूर्णम् ।

स्फुर्ज वज्रशब्दे भ्वा० प० अक० सेट् । स्फूर्जति अस्फू-
र्जीत् ह्विन् स्फूर्जथुः । आदित् स्फूर्जितः स्फूर्णम् ।

स्फुर्जथु पु० स्फुर्ज अथु नि० न दीर्घः । वज्रनिर्घोषे भरतटीका ।

स्फुल स्फूर्त्तौ चले च अक० सञ्चये सक० तुदा० कुटा० प०
सेट् । स्फुलति अस्फुलीत् । पुस्फोल । [युते त्रि० ।

स्फुल न० स्फुल-क । १वस्त्रागारे (ताँबु) शब्दर० । २स्फूर्त्ति-

स्फुलन न० स्फुल-भावे ल्युट् । स्फुरणे नीलकण्ठः ।

स्फुलिङ्ग पु स्त्री० स्फुल-इङ्गच्, स्फुल् इतव्यक्तः शब्दो
लिङ्गति गच्छति यस्मात् लिगि-घञ् पृषो० वा । अग्नि-
कणे अमरः ।

स्फुलिङ्गिनी स्त्री स्फुलिङ्ग-अस्त्यर्थे इनि । १अग्नि-
ज्वालायाम् जटा० । २स्फुलिङ्गयुक्ते त्रि० ।

स्फूर्जक पु० स्फुर्ज-ण्वुल् । तिन्दुकवृक्षे अमरः ।

स्फूर्जथु पु० स्फुर्ज-अथु । वज्रपातशब्दे अमरः ।

स्फूर्त्ति स्त्री स्फुर्च्छ-स्फुर-वा क्तिन् । १स्फुरणे २विक-
शने ३प्रतिभायाञ्च रमानाथः ।

स्फूर्त्तिमत् पु० स्फूर्त्तिरस्त्यस्य मतुप् । १पाशुपताख्ये शैवभेदे
त्रिका० । २प्रतिभायुक्ते ३विकाशयुक्ते च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

स्फेयस् त्रि० अतिशयेन स्फिरः, प्रचुरः इयसुन् स्फादेशः ।
अतिप्रचुरे, स्त्रियां ङीप् । इष्ठन् । स्फेष्ठोऽप्यत्र त्रि० ।

स्फोट पु० स्फुटत्यर्थोऽनेन स्फुट-करणे घञ् । व्याकरणोक्ते
वर्णातिरिक्ते पूर्वपूर्ववर्णानुभवसंस्कारसहितचरमवर्णानुभवव्यङ्ग्ये
अर्थप्रत्यायके अखण्डे शब्दभेदे स्वार्थे क तत्रार्थे । व्याक-
रणमते वर्णसमुदायानां नार्थबोधकत्वं किन्तु स्फोट-
स्यैवेति प्रपञ्चितमस्माभि शब्दार्थरत्ने यथा
“तत्र वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यथाप्रतीयमानतया अनित्य-
त्वेन आशुविनाशिनाञ्च तेषां मेलनासम्भवेन तत्समुदा-
यस्यापि सम्भवित्वाभावेन प्रत्येकं वर्णेषु वृत्तौ व्यभि-
चारेण च पूर्वपूर्ववर्णानुभवाहितसंस्कारसचिवजति अन्त्य-
वर्णजनितपरिपाकशालिनि हृदये झटिति समुदीयमानस्य
स्फोटरूपस्यैव शब्दस्य नित्यतया तत्रैव नित्यसम्बन्धस्य
योग्यतया वृत्तिमत्त्वमुचितमित्याकरे सुस्पष्टम् । तथाहि ।
वर्णा यदि वाचकाः स्युः स्यादेव तेभ्यो व्यस्तेभ्योऽर्थो-
पगतिः । न च तथा । प्रत्येकं वृत्तिमत्त्वाभावेन तत्-
समुदायस्य वृत्तिमत्त्वं सुदूरपराहतम् । आशुविना-
शिनां वर्णानां मेलनासम्भवेन तत्समुदायस्यासिद्धेः पूर्व-
पूर्ववर्णानुभवाहितसंस्कारसहितस्य चरमवर्णस्य वाच-
कत्वन्तु सम्भावितमपि दिनान्तरीयतादृशसंस्कारा-
नादाय वर्त्तमानचरमवर्णमात्रानुभवेन अर्थावगत्यापत्त्या
निराकृतम् । अन्त्यवर्णपर्यन्तानामनुभवानन्तरं समुदा-
यानां संस्कारोदयकल्पनया पुनः उच्चरितवर्णानां चर-
णात्मकज्ञानतोऽर्थावगतिरित्यपि न युक्तं जारा राजे-
त्यादावविशेषेण तत्तद्वर्णसंस्कारसद्भावादुभयत्रैवावगत्या-
नुपपत्तेः । अतोऽवश्यं वर्णातिरिक्तोऽन्त्यवर्णानुभवव्यङ्ग्यः
स्फोटनामा शब्दः स्वीकार्य्यः स्फुटति प्रकाशतेऽर्थोऽने-
नेति व्युत्पत्त्या च तस्य सार्थकनामता बोध्या समर्थित-
श्चैष एव पक्षः पातञ्जलभाष्ये व्यासचरणैः “तदेतेषा-
मर्थसङ्केतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिक्रमाणां य एको
बुद्धिनिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य संकेत्यते तदेकं
पदमेकबुद्धिविषय एकप्रयत्नाक्षिप्तमभागमक्रममवर्णं बौद्ध-
मन्त्यवर्णप्रत्ययोपस्थापितं प्रतीयते” इत्यन्तेन । अत्र
चानेकवर्णानां शक्ततावच्छेदकतापेक्षयैकस्यैव जातिरूप-
स्फोटस्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पने लाघवमपि द्रष्ट-
व्यम् । उक्तञ्च शब्दकौस्तुभे वोपदेवचरणैः “अतएव
इव शक्तत्वे जातिबोधकमीप्सताम् । औपाधिको वा

भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दत्वादिति"। तथा "यद्योतित च इमं स्फोटं संज्ञे श्रोत्रे च मन्महक् येन वाक् व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मन" इति भागवतवचने स्फोटात्मकशब्दस्य वर्णस्यात्मनिरुक्ताक्त्या स्फोटरूप शब्दोऽर्थोयात इत्यवगन्तव्यम्। हरिवंशेऽपि "अक्षराणामकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः" इति स्फोटस्य व्यञ्जकवर्णाश्रयत्वमभिहितम्। एतन्मताभिप्रायेणैव "स्फोट इत्याचेति" शारीरकभाष्ये स्फोटव्युत्पादनम "वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्ष इति" निराकरणम् सर्वं चरणात् तन्मताभिप्रायेण। "न स्फोट प्रतीत्यम्सोतिष्यामिति" सांख्यसूत्रेऽपि स्फोटखण्डनम् तन्मता-भिप्रायेणेति सर्वं सुस्थम्। स च स्फोटः वर्णपदादि भेदेन अनेकविधो बाहुल्यभयात् न प्रपञ्चितः। तस्य स्फोटस्याभिव्यक्तौ प्राकृतस्य ध्वनेः कारणत्वं चिरचिर तरस्थितौ तु प्राकृतध्वनिजातवैकृतध्वनेरिति विवेकः। तथा च वाक्यपदीये "स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते" इति। "स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते" इति च स्थितिभेदे चिरचिरतरकालस्थितौ ध्वनिस्तु पूर्वकल्पितः। तस्य च स्फोटस्य नित्यतया ध्वनिगतह्रस्वदीर्घादिकालस्य तत्रोपचारः। प्रतिपादितस्तु तथैव वाक्यपदीये "स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः। ग्रहणोपाधिभेदेन वृत्तिभेदं प्रचक्षते" ग्रहणस्वभावस्तु नित्यत्वात् ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु। प्राकृतस्य ध्वनेः काल शब्दस्येत्युपचर्यते" शब्दस्य स्फोटस्य नित्यतया अभिन्नकालस्य ह्रस्वदीर्घादिषु प्राकृतध्वनेः काल तारत्वादिधर्मरूपतयोपचर्यते इति तदर्थः। एवञ्च विम्बप्रतिबिम्बभावस्थले तत्तद्वर्णानां तत्तद्ध्वनिजनितसंस्काराणां वा बहुक्षणपर्यन्तस्थायित्वकल्पनामपेक्ष्य एकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्त्यनन्तरं जायमानेन वैकृतेन ध्वनिना बहुकालस्थायित्वकल्पने लाघवमस्त्यपि द्रष्टव्यम्। भेरीशब्दादौ च ध्वन्यभिव्यक्त्यनन्तरं जायमानप्राकृतध्वनेर्बहुकालस्थायित्वदर्शनेन अत्रापि तथाकल्पनौचित्यात्। अतएव च महाभाष्ये "एवं तर्हि स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः" इत्यादिना अभिव्यक्त्युपकारकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वमभिहितमभिहितञ्च ध्वनेर्ह्रस्वदीर्घत्वेनापि भानम् यथा "ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते। अल्पो महांश्च केषाञ्चित् उभयं तत्स्वभावतः" इति न स्वभावतश्चाद्रूपेण स्फोटोऽवच्छिद्यत इत्यर्थः। ध्वनिविकारे च वायुसंयोगविशेषस्य हेतुत्वं तस्य बहुकालस्थायित्वे विनश्यत्तत्तत्संस्कारस्थायित्वे तु नत्वमिति विवेकः। एवं बहुविधेषु स्फोटेषु वाक्यस्फोटस्यैव सिद्धान्ते नित्यत्वतया तस्यैव बोधकत्वं तद्घटकपदानान्तु पदमध्यवर्त्ति-वर्णवत् निरर्थकत्वं विशिष्टार्थद्योतनायैव तेषां प्रयोगात्। तथा च "न ह्यणावौ यथा नास्ति कश्चित् अणुककल्पे। टेटनाद्यवाक्ये तथैव स्युर्निरर्थका." इति। "पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च। वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चनेति" च वाक्यपदीये पदाद्यसत्त्वं दर्शयति। तथा "वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिरिति" हरिकारिकाया सिद्धान्ते वाक्यस्फोटस्यैव सिद्धिरिति प्रतिपादितम्"। ४व्रणभेदे च (फोड़) राजनि०।

स्फोटक पु० स्फुट-ण्वुल्। (फोड़ा) १व्रणभेदे हेमच० २विदारके च।

स्फोटन न० स्फुट-ल्युट्। १विदारणे २विकाशने च भरतः

स्फोटनी स्त्री स्फुट्यतेऽनया स्फुट-ल्युट् ङीप्। मणिवेधनकरस्य यन्त्रभेदे (भामरा) हेमच०।

स्फोटबीजक पु० स्फोटस्य व्रणभेदस्य बीजम् तत स्वार्थे क। भल्लातके राजनि०। तत्फलनिर्यासंयोगात् व्रणोत्पत्तिर्मौत् तथा।

स्फोटायन पु० स्फोट एवायनं अर्थबोधकतयाश्रयणं यस्य। स्फोटवादिनो स्फोटाभ्युपगन्तरि वैयाकरणे मुनिभेदे 'अवङ् स्फोटायनस्य' पा० पनि। [सिद्धा०।

स्फोटिका स्त्री स्फुट-ण्वुल् टाप् अत इत्त्वम्। छापुत्रिकायां

स्फ्य स्फा य-यत् नि०। खड्गाकार यज्ञीयकाष्ठभेदे त्रि० त०।

स्फ्याश्लिष्टेज्याधिकरण न० अधिकरणभेदे त्रि० त०।

"स्फ्याश्लिष्टेज्याधिकरणस्य स्फ्यस्य खड्गाकारकाष्ठस्य भक्तास्वेषानमित्तक्ष्याया मिष्टत्वेन प्रकृतावदृविकृतिरित्य-तिदेशेन दर्शात्मकप्रकृतिधर्मोऽपा प्राप्तौ पूर्वदिनप्रातःकालीन हवनायन्येनाभावसम्बन्धपि प्राप्त तत्र तदार्थो न विधीयते नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारितया प्रकृते त्वाभाविभक्तत्वेपरूपनिमित्तस्य यथेन प्रधानानधिकारिणोऽङ्गानधिकारात्तदुत्तरदिने च निमित्तनिश्चये तदधिकारसिद्धावपि नाशाङ्गमानुष्ठानम् आशाङ्गस्य पूर्वदिनप्रातःकालनैयत्यादितीज्याया आवाहन विनैवानुष्ठानम्"

स्म अव्य० स्मि-ड। १अतीते २पादपूरणे च अमरः।

स्मय पु० स्मि-अच्। १गर्वे २अद्भुतरसस्थायिभावे च मेदि०।

स्मर पु॰ स्मरति प्रियमनेन स्मृ–करणे अप्। १कामदेवे अमर। भावे अप्। २स्मरणे। [त्रिका॰।

स्मरकूपक पु॰ स्मरस्य कूप इव कायति कै–क। कामगृहे

स्मरगृह न॰ स्मरस्य गृहमिव। १स्त्रीचिह्नभेदे भगे जटा॰ स्मरमन्दिरादयोऽप्यत्र।

स्मरचक्र पु॰ "धृत्वा वामकरेणोरू स्वपादस्योपरिस्थितम्। दृढञ्च रमते कामी स्मरचक्र प्रकीर्त्तित" स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे।

स्मरण न॰ स्मृ–ल्युट्। ज्ञातवस्तुनोऽनुभवाधीनसंस्कारजन्ये उद्बोधकसहकारेण जायमाने १ज्ञानभेदे स्मृतिशब्दे दृश्यम्। आध्याने हेमच॰। २चिन्तने जटा॰। ३अर्थालङ्कारभेदे सा॰ द॰। अलङ्कारशब्दे ४०७ पृ॰ दृश्यम।

स्मरदशा स्त्री स्मरकृता दशा। कामिना स्मरकृतासु अङ्गसौष्ठवादिषु दशसु दशासु।

"अङ्गेष्वसौष्ठव तापः पाण्डुता कृशताऽरुचिः। अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः। मृतिश्चेति क्रमाज् ज्ञेया दश स्मरदशा इह। असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वर। अरुचिर्वस्तुवैराग्य सर्वत्रारागिताऽधृत। अनालम्बनता चापि शून्यता मनस स्मृता। तन्मय तत्प्रकाशो हि वाह्याभ्यान्तरतस्तथा। रसविच्छेदहेतुत्वा न् मरण नैव वर्ण्यते। वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवन स्याददूरत." इति सा॰द॰।

स्मरध्वज न॰ ६त॰। स्त्रीचिह्ने शब्दर॰। २वाद्ये पु॰ हेमच॰

स्मरप्रिया स्त्री ६त॰। स्मरभार्य्यायां रतौ जटा॰।

स्मरलेखनी स्त्री स्मरस्य लेखनीव। स्वरण कामोद्दीपके शारिकाख्यगे शब्दर॰। [याम् राजनि॰।

स्मरवीथिका स्त्री स्मरस्य वीथिकेव प्राप्तिहेतुत्वात्। वश्या

स्मरवृद्धि पु॰ स्मरस्य वृद्धिर्यस्मात्। १कामवृद्धिक्षुपे राजनि॰ ६त॰। २कामवृद्धौ स्त्री। [शब्दर॰।

स्मरस्तम्भ पु॰ स्मरस्य तद्व्यापारस्य स्तम्भ इव। उपस्थे

स्मरसख पु॰ स्मर सखा यस्य। गर्दभे त्रिका॰।

स्मरहर पु॰ स्मर हरति नाशयति हृ–अच्। १महादेवे अमर। स्मरमर्दनादयोऽप्यत्र।

स्माराङ्कुश पु॰ स्मर तत्कार्य्येऽङ्कुश इव उत्तेजकत्वात्। नखे शब्दर॰ नखाघातेन हि स्त्रीणा स्मरोद्दीपन प्रसिद्धम्।

स्मरास्त्र पु॰ स्मरप्रिय आम्र। राजाम्रे राजनि॰।

स्मरासव पु॰ स्मरोद्दीपक आसव इव। लालायाम् त्रिका॰ कामिना तस्य ... उद्दीपनात्तस्यास्तथात्वम्।

स्मार्त्त त्रि॰ स्मृतौ विहितः, स्मृतिं वेत्त्यधीते वा अण्। १स्मृतिविहिते दायादौ "अन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्" इति "स्मार्त्तं वैदिकवत् चरेत्" च स्मृतिः। २स्मृतिशास्त्राभिज्ञे च

स्मि(ष्मि) अनादरे सक॰ विस्मये अक॰ चु॰ आ॰ सेट्। स्मापयत असिष्मपत। अयं षोपदेश एव। अस्मतो विस्मापे स्मापयतीत्येव। अयं भ्वादिरपि अनिट्। स्मयते अस्मेष्ट सिष्मिये षोपदेशत्वात् षत्वम्। [ते असिस्मिटत् त

स्मिट अनादरे सक॰ स्नेहे अक॰ चु॰ उभ॰ सेट्। स्मेटयति।

स्मित न॰ स्मि–भावे क्त। १ईषद्धास्ये अमर. "सुख विकसित-स्मितम्" मालतीमाधवम्। कर्त्तरि क्त। २विकसिते ३ईषद्धास्यान्विते च त्रि॰।

स्मील निमेषणे भ्वा॰पर॰सक॰ सेट्। स्मीलति अस्मीलीत्।

स्मृ स्मरणे भ्वा॰ प॰ अनिट्। स्मरति अस्मार्षीत् सस्मार सस्मर्त्ति। अषोपदेशत्वात् न षत्वम्। एतद्योगे कर्मणि षष्ठी। अयमीतदुक्त सक॰ घटा॰ स्मरयति।

स्मृत त्रि॰ स्मृ–क्त। १कृतस्मरणे २स्मृतिविषये च।

स्मृति स्त्री स्मृ–क्तिन्। अनुभूतवस्तुन उद्बोधकसहकारेण संस्काराधीने १ज्ञानभेदे। स्मर्यते वेदधर्मोऽनेन करणे क्तिन्। २धर्मशासनशास्त्रे वेदार्थानुभवजन्ये वेदार्थानुवादके मुनिप्रणीत-वाक्यरूपे शास्त्रे। "वेदोऽखिलो धर्ममूल स्मृतशीले च तद्विदाम्" मनु।

ज्ञानभेदस्मृतिस्वरूपलक्षणादिक पात॰ सू॰ भा॰ विवरणे-ऽभिहितम् उक्त यथा

"अनुभूतविषयाऽसंप्रमोषः स्मृतिः" सू॰। "किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति। आहोस्वित् विषयस्येति। ग्राह्योपरक्त प्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भास तथाजातीयक संस्कारमारभते स संस्कार स्वव्यञ्जकाञ्जन तदाकारमेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिका स्मृतिञ्जनयति। तत्र ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धि ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः। सा च द्वयी, भावितस्मर्त्तव्या चाभावितस्मर्त्तव्या च स्वप्ने भावितस्मर्त्तव्या जाग्रत्समये त्वभावितस्मर्त्तव्येति। सर्वा स्मृतय प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभवात् प्रभवन्ति" भा॰। "अनुभूतविषयाऽसम्प्रमोष स्मृति, प्रमाणादिभिरनुभूते विषयेऽसम्प्रमोष अस्तेय सा स्मृति संस्कारमात्रजन्यस्य हि ज्ञानस्य संस्कारकारणानुभवगोचरीकृतो विषय आत्मीयस्तदधिकविषयपरिग्रहस्तु सम्प्रमोष स्तेय कथ्यते साहश्यात्। अप-स्तेय तत्त्वयात् सम्प्रमोषपदव्युत्पत्तेः। एतदुक्त भवति।

स्व न० स्वन–ड। १धने अमरः। २आत्मनि ३ज्ञातौ च पु० अमर। ४आत्मीये त्रि०। आत्मनि आत्मीये चार्थेऽस्य सर्वनामता।

स्वकम्पन पु० स्वेनैव पराप्रयुज्यमान एव कम्पते कपि–युच्। वायौ शब्दर०।

स्वकर्मन् न० स्वस्य कर्म। स्ववर्णोचिते कार्ये “स्वकर्मनिरत· [सदा” गीता

स्वकीय त्रि० स्वस्येदम् छ कुक् च। आत्मीये। अत्र नित्यमेव कुक्, अकुक्युक्तप्रयोगस्तु अपाणिनीयः।

स्वग गर्वणे भ्वा० प० सक० सेट् इदित्। स्वङ्गति अस्वङ्गीत्।

स्वगत त्रि० स्वस्मिन् मनसि आत्मनि वा गतम् गम–क्त। १मनोगते २आत्मगते च। नाटकाभिनये प्रतिपाद्यपुरुषाश्राव्ये रङ्गभूमिस्थसामाजिकजनश्रवणयोग्ये वाक्ये न०। “अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्” सा०द०।

स्वगुप्ता स्त्री स्वेनैव गुप्ता। १शूकशिम्बगाम् शब्दर०। २ल-ज्जालुलतायाञ्च राजनि०।

स्वच्छ पु० स्त्री० स्वस्य स्वच्छ यस्य। १अविकारखगे जटा० ६त०। २निजमन्दिरे ३निजराशौ च ज्यो०।

स्वच्छ त्रि० सुष्ठु अच्छः प्रा०। १अतिनिर्मले काळुष्यरहिते २मुक्तायां ३स्फटिके च पु० राजनि०। ४श्वेतदूर्वायाम् स्त्री राजनि०। ५विमलोपरसे न० ६रोगविमुक्ते त्रि० शब्दर०। ७युक्ते च। [अमर०।

स्वच्छन्द त्रि० स्वस्य छन्दोऽभिप्रायः स्वतन्त्रे यस्य। स्वाधीने

स्वच्छपत्र न० स्वच्छं पत्रं यस्य। अभ्रके हेमच०।

स्वच्छमणि पु० कर्म०। स्फाटिके मणौ राजनि०।

स्वच्छवालुक न० स्वच्छा वालुकेव यत्र। विमलोपरसे राजनि०

स्वज न० स्वस्मात् देहात् आत्मनो वा जायते। १रुधिरे मेदि० ३पुत्रे पु० ४कन्यायां स्त्री मेदि०। ५आत्मजाते त्रि०।

स्वजन पु० स्वस्येव जनो जननमेकहुले यस्य। १ज्ञातौ अमर०। ६त०। २आत्मसम्बन्धिलोके। [यति–ते अखिखठत्–त।

स्वठ गतौ संस्कारेऽपस्कारे च चु० उ० सक० सेट्। स्वठ

स्वतन्त्र त्रि० स्वस्य तन्त्रं वशीकारः स्वतन्त्रे यस्य। १स्वाधीने अपराधीने अमर०। तत्त्वञ्च इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम्। २कर्त्तरि च सर्हि समभिव्याहृतक्रियाकारकान्तरानधीनव्यापारवान् इति शाब्दिकाः “स्वतन्त्रः कर्त्ता” पा० कर्तृशब्दे १७१६ पृ० दृश्यम्।

स्वतस् अव्य० स्व+तसिल्। आत्मतः इत्यर्थे।

स्वता स्त्री स्वस्य स्वकीयस्य भावः तल्। स्वकीयत्वे “काम-यतां पश्यति” मनुनाथा।

स्वतोग्राह्य न० स्वग्राहकसामग्रीग्राह्ये ज्ञानप्रामाण्ये वेदान्तादिमतम् “प्रामाण्यं न स्वतोग्राह्यं संशयानुपपत्तितः” भाषा० उक्तेर्न तत् स्वतोग्राह्यमिति न्यायमतम्।

स्वत्व न० स्वस्य भावः त्व। द्रव्याणां यथेष्टक्रयविक्रयादिक्रियासु विनियोजके १धर्मभेदे २स्वामित्वे च, तच्च सम्बन्धभेदेन द्रव्यगतमात्मगतञ्च। स्वत्वपदार्थस्तु दायभा०टीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारेण निरूपितो यथा

“स्वत्वञ्च यथेष्टविनियोगार्हत्वेन शास्त्रबोधितत्वमिति प्राञ्चः। अतिरिक्तः पदार्थ इति शिरोमणिः। स्वामित्वञ्च तन्निरूपकत्व निरूपकतया तदेव वा तच्च द्रव्यगतं गुणगतञ्च द्रव्यस्य दानादिस्तुते भोक्तुं वा इमसद्वर्णोदित्यादौ वीह्यादिगुणविशिष्टपारिभाषिकनीवहलोत्सर्गश्रुतेश्च। वस्तुतस्तु आत्मसमवेत स्वामित्वमतिरिक्त पदार्थः विक्रयदानादीनां तन्नाशकत्वे तज्जनकत्वे च सम्बन्धावधारात् तदेव निरूपकतया स्वत्वव्यवहारहेतुः विषयतया ज्ञाततावत्। अतएव निबन्धादौ भाविन्यपि स्वत्वम् अन्यथा प्रतिमासं प्रतिवर्षं वा देयत्वेन प्रतिश्रुतस्य धान्यादिरूपस्य भावित्वेन तत्र तदुत्पत्त्यनुपपत्तेरिति चूडामणिप्रभृतौसौधावतोरूढस्थिरः सनो-षौन. पन्थाः,

तच्च स्वत्वं लौकिकमिति मिता० व्यवस्थापितं यथा

“स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते किं शास्त्रैकसमधिगम्य स्वत्वमुत प्रमाणान्तरसमधिगम्यमिति। तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तं गौतमवचनात्। “स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति” प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्वे नेदं वचनम्। तथा स्तेनातिदेशो मनुः “योऽदत्तादायिनो हस्तात्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम्। याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः” इत्यदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिकरणेन द्रव्यमर्जयतां दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात् स्वत्वस्य लौकिकत्वे। अपि च। लौकिकं चेत् स्वत्वं मम स्वमपहृतमनेनेति न ब्रूयात् अपहर्त्तुरेव स्वत्वाद्यस्य धनं तेनापहृतमिति नापहृतं स्वम्। एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूपवदस्य वा स्वमन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात् तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमिति। अत्रोच्यते। लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् व्रीह्यादिवत्। आहवनीयादीनां हि शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाध

नत्वमस्ति। तन्त्राहवनीयादीनामपि पाकादिसाधनत्वमस्त्येव। नैतत्। न हि तत्राहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं किं तर्हि प्रत्यक्षादिपरिदृश्यमानाग्न्यादिरूपेण। इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैव। न हि यस्य यत्स्वं न भवति तत्तस्य क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति। अपि च प्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टशास्त्रव्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो दृश्यते क्रयविक्रयादिदर्शनात्। किञ्च। नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते। तथा हि लिप्सासूत्रे तृतीयवर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा। ननु द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न सम्भवतीति। प्रतिपादितसिद्धेनापि अर्जनेन स्वत्वं नापाद्यतीति विप्रतिसिद्धमिति वदता। तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमुक्तम्। अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति। अस्य चार्थ एवं विवृतः। यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिः। नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते तु अर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति। पुरुषस्यैव नियमातिक्रमाद्दोष इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् न चैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति वक्तव्यम् लोके तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् व्यवहारविसंवादाच्च। एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादय उपायाः। क्षत्रियस्य विजितादय उपाया वैश्यस्य कृष्यादयः शूद्रस्य शुश्रूषादय इत्यदृष्टार्था नियमाः। अन्वय इत्यस्तु सर्वसाधारणाः "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्वित्युक्ताः। तत्राप्रतिबन्धो दायो रिक्थम्। क्रयः प्रसिद्धः संविभागः सप्रतिबन्धो दायः। परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः। अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिः। एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति। ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामी। ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम्। क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्तते क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम्। निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति। अत्राप्यधिकमित्यनुवर्त्तते वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणं शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणमेवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानाञ्च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तम् "सूतानामश्वसारथ्यम्" इत्यादि तत्तत् सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् "निर्वेशो भृतिभोगयोरिति" त्रिकाण्डीस्मरणात्। तत्तदसाधारणं वेदितव्यम्। यदपि पत्नी दुहितरश्चेत्यादिस्मरणम्। तत्रापि स्वामिसम्बन्धितया वक्तृषु दायविभागितया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिवृत्त्यर्थं स्मरणमिति सर्वमनवद्यम्"।

तच्च स्वत्वं जन्मनैवेति मिताक्षरादयः। पित्रादिमरणादिनैवेति दायभागादयः। तत्रापि समुदायद्रव्ये स्वत्वमिति मिताक्षरादयः। प्रदेशभेदे इति दायभागादयः। तत्तद्ग्रन्थे विस्तरो दृश्यः। [सुखं अदनम्। २सुभक्षणे हेमच०।

स्वदन न० स्वद-भावे ल्युट्। १आस्वादे २लेहने च राजनि०।

स्वधर्म्म पु० स्वस्य वेदादिविहितो धर्मः। स्वानुरूपे वेदाद्युक्ते आचारादिधर्मे। "यो यस्य विहितो धर्मः स तज्जातिः प्रकीर्त्तितः। तस्मात् स्वधर्मं कुर्य्याच्च द्विजो नित्यमनापदि" नरसिंहपु०। "श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्। स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः" गीता।

स्वधा अव्य० स्वद-आ पृषो० दस्य धः। १पितृदेशोद्देशेन हविस्त्यागे अमरः। स्वेन धयति धे-क आप्। २मातृकाभेदे स्त्री "नमः स्वधायै स्वाहायै" इति पितृगाथा। "निपातस्वधायोगे त्यागोद्देश्यपदात् चतुर्थी पितृभ्यः स्वधेत्यादौ पितृउद्देशकत्याग इति बोधः। तदर्थश्च विषयतया अस्य दायन्वयी तस्य निपातत्वेन तदर्थस्य भेदान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। इदमन्नं पित्रे स्वधेत्यादौ पितृद्देशकत्यागविषय इदमन्नमित्यादि बोधः। मातृभेदस्वधा च दक्षकन्या ब्रह्मणो मानसी कन्या च पितृपत्नी। तन्नामोच्चारणे पित्रादिश्राद्धकरणरूपोऽन्यापरो ब्रह्मणा दत्तः। "ब्रह्मा च मानसीं कन्यां ससृजे तां मनोहराम्" "स्वधाभिधानां सुदतीं लक्ष्मीलक्षणसंयुताम्" "पितृभ्यस्तां ददौ ब्रह्मा तुष्टेभ्यस्तुहितृरूपिणीम्। ब्राह्मणानामुपदेशं चकार लोकनायकः। स्वधान्तं मन्त्रमुच्चार्य पितृभ्यो देहि चेति च। क्रमेण तेन विप्राश्च पित्रे दानं ददुः पुरा" ब्रह्मवै० प्र०

स्वधानामकस्वधाशब्दस्यापि पितृदाने विनियोग इति बोध्यम् ।

स्वधाप्रिय पु० स्वधाभिना प्रियः शाक० । १कृष्णतिले शब्दर० २स्वधोपलक्षितश्राद्धादिप्रिये पित्रादौ च । स्वधा प्रिया यस्य । ३पितृलोके स्वधाशब्दे मूलं दृश्यम् । [गणे २देवे च

स्वधाभुज् स्वधेत्यनेन त्यक्तद्रव्यं भुङ्क्ते भुज–क्विप् । १पितृ-

स्वधि(ती)ति स्त्री स्वेन धीयते धा–क्तिच् वा ङीप् । कुठारे परश्वधे अमर० शब्दो० । स्वधितिरप्यत्र ।

स्वन शब्दे भ्वा० पर० अक० सेट् । स्वनति अस्वनीत् अस्वा-नीत् । फणा०स्वेनतुः सस्वनतुः । अयं भूषणे वा घटा० (स्वा)स्वनयति । [स्वनत्-त ।

स्वन ध्वाने अद० चु० उभ० अक० सेट् । स्वनयति–ते अस-

स्वन पु० स्वन+अप् । शब्दे अमरः ।

स्वनि पु० स्वन+इन् । शब्दे हेमच० ।

स्वनित त्रि० स्वन–कर्त्तरि–क्त । १शब्दिते अमरः । भावे क्त । २शब्दे ३मेघगर्जिते च न० हेमच० ।

स्वनिताह्वय पु० स्वनितमाह्वयते आ+ह्वे श । तण्डुलीय शाके राजनि० । [स्त्रियां ङीप् ।

स्वनोत्साह पुंस्त्री० स्वने उत्साहो यस्य । गण्डके शब्दर०

स्वपन न० स्वप–ल्युट् । १शयने २निद्रायाञ्च शब्दर० ।

स्वपिण्डा स्त्री स्वमेव पिण्डं पिण्डाकारोऽस्त्यस्या अच् । पिण्डखर्जूर्य्याम् राजनि० ।

स्वप्न पु० स्वप–भावे नक् । १निद्रायाम् अमरः २शयने ३मानसिकज्ञानभेदे ४दर्शने च मेदि० अर्शे न० । स्वप्नदृष्टपदार्थस्य मायामात्रत्वं शा० सू० भाष्ययोर्व्यवस्थापितं यथा "सन्ध्ये सृष्टिराह हि" सू० ।

"अतिक्रान्ते पादे पञ्चाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसारगतिप्रभेदः प्रपञ्चितः, इदानीं तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते । इदमामनन्ति "स यत्र प्रस्वपिति" इत्युपक्रम्य "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादि । तत्र संशयः किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयीति । तत्र तावत् प्रतिपद्यते । सन्ध्ये सृष्टिरिति । सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् "सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्" इति । द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसम्प्रसादस्थानयोर्वा सन्धौ भवतीति सन्ध्यं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति । कुतः, यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादि । स हि कर्त्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते" भा० । "निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च" सू० "अपि चैके शाखिनोऽस्मिन्नेव सन्ध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मानमामनन्ति "य एष सुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः" इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति । ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन्, न, "शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व" इति प्रकृत्य "अन्ते कामानां त्वा कामभाजं करोमि" इति प्रकृतेषु तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम् "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्" इत्यादि । तद्विषय एव च वाक्यशेषोऽपि–"तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन" इति । प्राज्ञकर्त्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता यथा जागरिताश्रया तथा स्वप्नाश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति । तथा च श्रुतिः "अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्त" इति स्वप्नजागरितयोः समानन्यायतां श्रावयति । तस्मात् तथ्यरूपैव सन्ध्ये सृष्टिरित्येवं प्राप्ते प्रत्याह । "मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" सू० । "तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति यदुक्तं सन्ध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति । मायामय्येव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थगन्धोऽप्यस्ति । कुतः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । न हि कार्त्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः । किं पुनरत्र कार्त्स्न्यमभिप्रेतं, देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च । न हि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तान्यबाधश्च स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः सम्भवति, न तावत् संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन् । स्यादेतत्, बहिर्देशात् स्वप्नं पश्यति देशान्तरितद्रव्यग्रहणात् । दर्शयति च श्रुतिर्बहिर्देशात् स्वप्नं "बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्" इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जन्तौ सामञ्जस्यमनुभवति । नेत्युच्यते, न हि सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुं च ततः सामर्थ्यं सम्भाव्यते । क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति "कुरुष्वहं शय्यायां शयानो निद्रयाभिप्लुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मिन् प्रतिबुद्धश्च" इति । देशा-

देशवैशात् पश्चात्तत्रैव प्रतिबुध्येत तानसावभिगत इति कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते। येन चायं देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति। यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति, परिधावंश्चेत् पश्येज्जाग्रद्वदस्तुमर्थमाकलयेत्। दर्शयति च श्रुतिः "अन्तरेव देहे स्वप्नं स यत्रैतत् स्वप्नयाचरति" इत्युपक्रम्य "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति। अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिः कुलायश्रुतिर्गौणी व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वा इति यो हि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवति इति। स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः, कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते तथा मुहूर्त्तमात्रवर्त्तिनि स्वप्ने कदाचिद् बहून् वर्षपूगानतिवाहयति। निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे वोचितानि विद्यन्ते करणोपसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति, रथादिनिर्वर्त्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दारूणि वा। बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे, स्वप्न एव चैते सुलभबाधा भवन्ति आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात्, रथोऽयमिति हि कदाचित् स्वप्ने निर्द्धारितः क्षणेन मनुष्यः सम्पद्यते, मनुष्योऽयमिति वा निर्द्धारितः क्षणेन वृक्षः। स्पष्टञ्चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रम् "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति" इत्यादि। तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम्" भा०। "सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः" सू०। "मायामात्रत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमार्थगन्ध इति, नेत्युच्यते। सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः। तथा हि श्रूयते "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने" इति। तथा "पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति" इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति श्रावयति। आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः "कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानि" इति। मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित् स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिनो भवन्तीति मन्यन्ते। तत्रापि भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं, सूचकस्य तु स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः। तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम्। यदुक्तमाह हीति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यं यथा लाङ्गलं गवादीनुद्वहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते न तु प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीनुद्वहति, एवं निमित्तमात्रत्वात् सुप्तो रथादीन् सृजते स हि कर्त्तेति चोच्यते न तु प्रत्यक्षमेव सुप्तो रथादीन् सृजति। निमित्तत्वन्त्वस्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोदत्रासादिदर्शनात् तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्त्तृत्वेनेति वक्तव्यम्। अपि च जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चात्मनः स्वयं ज्योतिष्ट्वं दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः, तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत स्वयं ज्योतिष्ट्वं न निर्णीतं स्यात्। तस्माद्रथाद्यभाववचनश्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं भाक्तमिति व्याख्येयम्। एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातम्। यदप्युक्तम् "प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्ति" इति, तदप्यसत् श्रुत्यन्तरे "स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति" इति जीवव्यापारश्रवणात्। इहापि च "य एष सुप्तेषु जागर्त्ति" इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां निर्माता सङ्कीर्त्यते, तस्य तु वाक्यशेषेण "तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म" इति जीवभावं व्यावर्त्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते, "तत्त्वमसि" इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणत्वं विरुध्यते। न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषिध्यते, तस्य सर्वेश्वरत्वात् सर्वास्ववस्थास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः। पारमार्थिकस्तु नायं सन्ध्याश्रयः सर्गो वियदादिसर्गवदित्येतावत् प्रतिपाद्यते। न च वियदादिसर्गस्याप्यात्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति, प्रतिपादितं हि "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यत्र समस्तस्य मायामात्रत्वम्। प्राक् च ब्रह्मात्मदर्शनात् वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति, सन्ध्याश्रयस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकमिदं सन्ध्यस्य मायामात्रत्वमुदितम्" भा०। "पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ" सू०। "स्यादेतत् परस्यैव तावदात्मनोंऽशो जीवोऽग्नेरिव विस्फुलिङ्गः। तत्रैवं सति यथाग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनप्रकाशनशक्ती भवतः एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती, ततश्च जीवस्य ज्ञानैश्वर्यवशात् साङ्कल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिर्भविष्यतीति, अत्रोच्यते। सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्वं, किं पुनर्जी-

यद्यपि जीवस्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव न नास्तीति, विद्यमानमपि तु तत् तिरोहितम्, अविद्यादिव्यवधानात्। तत् पुनस्तिरोहितं सत् परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतस्येव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादिवेश्वरप्रसादात् संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनाम्, कुतस्ततो हि ईश्वराद्धेतोरस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः, ईश्वरस्य स्वरूपापरिज्ञानाद् बन्धः तत्स्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्षः। तथा च श्रुतिः "ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः"। तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकाम" इत्येवमाद्या" भा०। "देहयोगाद्वा सोऽपि" सू०। "कस्मात् पुनर्जीवः परमात्मांश एव सन् तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति युक्तन्तु ज्ञानैश्वर्ययोरतिरस्कृतत्वं विस्फुलिङ्गस्येव दहनप्रकाशनयोरिति। उच्यते सत्यमेवैतत्, सोऽपि तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावो देहयोगाद्देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति। अस्ति चात्रोपमा यथाग्नेर्दहनप्रकाशनसम्पन्नस्याप्यरणिगतस्य दहनप्रकाशने तिरोहिते भवतः, यथा वा भस्माच्छन्नस्य, एवमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहाद्युपाधियोगात् तदविवेकभ्रमकृतो जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः। वाशब्दो जीवेश्वरयोरन्यत्वाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः। नन्वन्य एव जीव ईश्वरादस्तु तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात् किं देहयोगकल्पनया। नेत्युच्यते, न ह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते "सेयं देवतैक्षत" इत्युपक्रम्य "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य" इत्यात्मशब्देन जीवस्य परामर्शात्। "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति च जीवस्योपदिशतीश्वरात्मत्वम्, अतोऽनन्य एवेश्वरात् जीवः सन् देहयोगात् तिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति, अतश्च न साङ्कल्पिकी जीवस्य स्वप्ने रथादिसृष्टिर्घटते। यदि च साङ्कल्पिकी स्वप्ने सृष्टिः स्यात् नैवानिष्टं कश्चित् स्वप्नं पश्येत्। न हि कश्चिदनिष्टं सङ्कल्पयते। यत् पुनरुक्तं जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं ख्यापयतीति न तत्साम्यवचनं सत्यत्वाभिप्रायं स्वयंज्योतिष्ट्वविरोधात्, श्रुत्यैव च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शितत्वात्, जागरितप्रभववासनानिर्मितत्वात्तु स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं तत्। तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम्"।

स्वप्नभेदस्य शुभाशुभसूचकत्वं नानापुराणेषूक्तं तत्र दिङ्मात्रं मत्स्यपुराणे २४२अध्याये उक्तमत्र प्रदर्श्यते यथा "इदानीं कथयिष्यामि निमित्तं स्वप्नदर्शने। नाभिं विनान्यगात्रेषु तृणवृक्षसमुद्भवः। चूर्णनं मूर्ध्नि कांस्यानां मुण्डनं नग्नता तथा। मलिनाम्बरधारित्वमभ्यङ्गः पङ्कदिग्धता। उच्चात् प्रपतनञ्चैव दोलारोहणमेव च। अर्जनं पक्वलोहानां हयानामपि मारणम्। रक्तपुष्पद्रुमाणाञ्च मण्डलस्य तथैव च। वराहर्क्षखरोष्ट्राणां तथा चारोहणक्रिया। भक्षणं पक्षिमत्स्यानां तैलस्य कृसरस्य च। नर्त्तनं हसनञ्चैव विवाहो गीतमेव च। तन्त्रीवाद्यविहीनानां वाद्यानामभिवादनम्। स्रोतोऽवगाहगमनं स्नानं गोमयवारिणा। पङ्कोदकेन च तथा महीतोयेन चाप्यथ। मातुः प्रवेशो जठरे चितारोहणमेव च। शक्रध्वजाभिपतनं पतनं शशिसूर्य्ययोः। दिव्यान्तरिक्षभौमानामुत्पातानाञ्च दर्शनम्। देवद्विजातिभूपानां गुरूणां क्रोध एव च। आलिङ्गनं कुमारीणां पुरुषाणाञ्च मैथुनम्। हानिश्चैव स्वगात्राणां विरेकवमनक्रिया। दक्षिणाशाभिगमनं व्याधिनाभिभवस्तथा। फलापहानिश्च तथा पुष्पहानिस्तथैव च। गृहाणाञ्चैव पातश्च गृहसम्मार्जनन्तथा। क्रीड़ा पिशाचक्रव्यादवानरर्क्षनरैरपि। परादभिभवश्चैव तस्माच्च व्यसनोद्भवः। काषायवस्त्रधारित्वं तद्वत् स्त्रीक्रीड़नन्तथा। स्नेहपानावगाहौ च रक्तमाल्यानुलेपनम्। एवमादीनि चान्यानि दुःस्वप्नानि विनिर्दिशेत्। एषां सङ्कथनं धन्यं भूयः प्रस्वपनं तथा। कल्कस्नानं तिलैर्होमो ब्राह्मणानाञ्च पूजनम्। स्तुतिश्च वासुदेवस्य तथा तस्यैव पूजनम्। नागेन्द्रमोक्षश्रवणं ज्ञेयं दुःस्वप्ननाशनम्। स्वप्नास्तु प्रथमे यामे संवत्सरविपाकिनः। षड्भिर्मासैर्द्वितीये तु त्रिभिर्मासैस्त्रियामके। चतुर्थे मासमात्रेण पश्यतो नात्र संशयः। अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत्। एकस्यां यदि वा रात्रौ शुभं वा यदि वाशुभम्। पश्चाद् दृष्टस्तु यस्तत्र तस्य पाकं विनिर्दिशेत्। तस्माच्छोभनके स्वप्ने पश्चात् स्वप्नं न पश्यति। शैलप्रासादनागाश्ववृषभारोहणं हितम्। द्रुमाणां श्वेतपुष्पाणां गमने च तथा द्विज। द्रुमतृणोद्भवो नाभौ तथैव बहुबाहुता। तथैव बहुशीर्षत्वं फलितोद्भव एव च। सुशुक्लमाल्यधारित्वं सुशुक्लाम्बरधारिता। चन्द्रार्कताराग्रहणं परिमार्जनमेव च। शक्रध्वजालिङ्गनञ्च तदुच्छ्रायक्रिया तथा। भूम्यम्बुधीनां ग्रसनं शत्रूणाञ्च

वध क्रिया । जयो विवादे द्यूते च संग्रामे च तथा द्विज ! । भक्षणञ्चार्द्रमांसानां मत्स्यानां पायसस्य च । दर्शनं रुधिरस्यापि स्नानं वा रुधिरेण च । सुरारुधिरमद्यानां पानं क्षीरस्य चाथ वा । अन्त्रैर्वा वेष्टनं भूमौ निर्मलं गमनं तथा । मुखेन दोहनं शस्तं महिषीणां तथा गवाम् । सिंहीनां हस्तिनीनाञ्च वडवानां तथैव च । प्रसादो देवविप्रेभ्यो गुरुभ्यश्च तथा शुभः । अम्भसा त्वभिषेकस्तु गवां शृङ्गाश्रितेन वा । चन्द्राद् भ्रष्टेन वा राजन् ! ज्ञेयो राज्यप्रदो हि सः । राज्याभिषेकश्च तथाच्छेदनं शिरसस्तथा । मरणं वह्निदाहश्च वह्निदाहो गृहादिषु । लब्धिश्च राज्यचिह्नानां तन्त्रीवाद्याभिवादनम् । तथोदकानां तरणं तथा विषमलङ्घनम् । हस्तिनीवडवानाञ्च गवाञ्च प्रसवो गृहे । आरोहणमथाश्वानां रोदनञ्च तथाशुभम् । वरस्त्रीणां तथा लाभस्तथालिङ्गनमेव च । निगडैर्बन्धनं धन्यं तथा विष्ठानुलेपनम् । जीवतां भूमिपालानां सुहृदामपि दर्शनम् । दर्शनं देवतानाञ्च विमलानां तथाम्भसाम् । शुभान्यथैतानि नरस्तु दृष्ट्वा प्राप्नोत्ययत्नाद् ध्रुवमर्थलाभम् । स्वप्नानि वै धर्मभृतां वरिष्ठ ! व्याधेर्विमोक्षञ्च तथातुरोऽपि" मात्स्ये १२ अ०।

स्वप्नकृत् न० स्वप्नं निद्रां करोति कृ-क्विप् । (सुसुनि) शाके शब्दच० ।

स्वप्नज् त्रि० स्वप-नजिङ् । शयनशीले अमरः ।

स्वभाव पु० स्वस्य भावः । १निसर्गे अजन्ये स्वतःसिद्धे भावे च अमरः । "बहिर्हेतुमनपेक्ष्य तु स्वभावोऽथ प्रकीर्त्तितः । निसर्गश्च स्वभावश्च इत्येव भवति द्विधा । निसर्गः सुदृढाभ्यासजन्यः संस्कार उच्यते । अजन्यस्तु स्वतःसिद्धः स्वरूपो भाव उच्यते" उज्ज्वलद० ।

स्वभावोक्ति स्त्री स्वभावस्योक्तिरत्र । १अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् इन० । २स्वभावस्य कथने ।

स्वभू पु० स्वेनैव भवति भू-क्विप् । १ब्रह्मणि मेदि० २विष्णौ अमरः । ३शिवे ४ईश्वरे ५कामे च ।

स्वयंवर पु० स्वयमात्मना वरो वरणम् । कन्ययात्मनैव स्वपतेर्वरणे "सदसि स्वयंवरः" नैष० । स्वयं वृणुते पतिम् । वृ-अच । आत्मनैव पतिवरणकर्त्र्यां २कन्यकायां स्त्री ।

स्वयंहारिका स्त्री ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य दुःसहस्य निर्माष्ट्यां भार्यायामुत्पन्ने कन्याभेदे मार्कण्डेयपु० । तत्र कन्याष्टौ नियोजिकादयः तासां कर्माणि तत्रोक्तानि तत्र "एतासां कर्म वक्ष्यामि दुःप्रशमनञ्च यत्" इत्युपक्रमे "धान्यं स्फीतात् गृहात् गोष्ठात् पयःसर्पिस्तथा परा । सक्तुमिन्द्रियद्रव्यमपहन्ति च कन्यका । सा स्वयंहारिकेत्युक्ता सदान्तर्द्धानतत्परा" इति तस्याः कर्मोक्तम् ।

स्वयङ्कृत पु० स्वयमात्मना कृतः । १कृत्रिमे पुत्रे "माता पितृविहीनस्तु कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः" स्मृतिः । २आत्मकृते त्रि० । "पूर्वजुषः स्वयंकृतः" (पुरोहित) स्मृतिः ।

स्वयङ्गुप्ता स्त्री स्वयमात्मनैव गुप्ता । शूकशिम्ब्याम् शब्दच० ।

स्वयन्दत्त पु० स्वयमात्मनैव न तु पितृमातृभ्यां दत्त उपनतः दत्तात्मनि पुत्रभेदे "दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तः" याज्ञ० । "दत्तात्मा तु पुत्रो मातापितृविहीनस्ताभ्यां निसृष्टो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपनतः" मिता० ।

स्वयम् अव्य० सु+अय-अमु । आत्मनेत्यर्थे अमर ।

स्वयम्भु पु० स्वयम्+भू-डु । ब्रह्मणि द्विरूप० । [राजनि० ।

स्वयम्भुवा पु० स्वयम्भवति भू-मूलवि० क । धूम्रपत्त्रायाम्

स्वयम्भू पु० स्वयं भवति भू-क्विप् । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः २बुद्धे च । ३काले शब्दर० ४कामदेवे ५विष्णौ ६शिवे च । ७माषपर्ण्यां ८लिङ्गिन्याम् राजनि० । ९जिनभेदे हेमच० । १०परमेश्वरे "ततः स्वयम्भूर्भगवान्" मनुः । [स्वरस्वत्-न ।

स्वर आक्षेपे अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । स्वरयति-ते

स्वर् अव्य० स्वृ-विच् । १स्वर्गे अमरः "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतञ्च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्युक्ते दुःखासम्भिन्ने २सुखसन्ताने ३परलोके ४आकाशे ५शोभने च शब्दच० । दुःखासम्भिन्नत्वञ्च स्वावच्छेदकशरीरानवच्छिन्नत्वं तेन दुःखासमानकालीने सुखे नातिव्याप्तिः ।

स्वर पु० स्वर-अच् स्वृ-अप् वा । १उदात्तानुदात्तस्वरितरूपे वर्णोच्चारणयत्नभेदे तादृशस्वरवत्त्वात् २व्यञ्जनभिन्नवर्णेषु अकारादिषु शिक्षा । तन्त्रोक्ते ३प्राणादिवायोर्व्यापारभेदे ३षड्जादिसप्तसु वर्णोच्चारणध्वनिविशेषे ४निषादादिषु तन्त्रीकण्ठोत्थेषु गानजध्वनिषु च अमरः । "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः" शिक्षा० अकारादीनां स्वयंराजमानत्वात् स्वरवत्त्वाच्च स्वरपदाभिधेयता, "अचः स्वयं विराजन्ते हलस्तु परगामिनः" इत्युक्तेः "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्चेति कालतो नियमा अचि" शिक्षोक्तेन । निषादादिस्वराणां प्राणिभेदस्वरतुल्यता नारदेनोक्ता यथा "षड्जं रौति मयूरो हि ऋषभो नर्दति चर्षभम् । अजा

विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम्। पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम्। अश्वश्च धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः” इति। “अश्वस्तु धैवतं सोऽपि मत्तः पञ्चमम् उक्तम्। निषादन्तु गजो गर्जत्युन्मदोऽसौ सपञ्चमम्” इति। भरतोऽप्याह “षड्जञ्च पञ्चमञ्चेति मयूरो नदति द्विधा। अश्वाद्या धैवतादींश्च प्राहुर्मत्ताश्च पञ्चमम्” इति। निषादादिशब्दनिरुक्तिश्च “निषीदन्ति स्वरा अस्मिन्निषादस्तेन हेतुना। अशेषपर्शिविषय स हि व्याप्यावतिष्ठते”। “वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमुद्गतः। नदन् ऋषभवद् यस्मात्तेनैष ऋषभः स्मृतः” “वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः। नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना। “नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः। षड्भ्यः सं जायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृतः”। “तद्वदेवोत्थितो वायुरुरःकण्ठसमाहतः। नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमस्तेन स स्मृतः”। “अभिसन्धयते यस्मात् स्वरांस्तेनेष धैवतः। स तु तावत् प्रधानत्वात् ललाटे व्यवतिष्ठते। “वायुः समुद्गतो नाभेरुरोहृत्कण्ठमूर्द्धसु। विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते”। “स स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वरन् हृदयरञ्जकः। षड्ज ऋषभगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा। धैवतश्च निषादश्च स्वराः सप्त प्रकीर्त्तिताः” भरतः।

बालादिस्वराश्च चक्रशब्दे २८११ पृ० दृश्याः।

स्वरघ्न पु० स्वरं हन्ति हन-क। गलरोगभेदे “अष्टादशगलरोगोपक्रमे “यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः। कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः”। ताम्यमानः तमः प्रपन्नः शुष्को विमुक्तोऽस्वाधीनकण्ठो यस्य स अस्वाधीनता भग्नं गिलितुमशक्यत्वात् अनिलायनेषु वातमार्गेषु श्वसनाद्वातात्” भावप्र०

स्वरचक्र न० स्वरोदयोक्ते चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१०पृ० दृश्यम्।

स्वरपत्तन न० स्वराणां निषादादीनां गानध्वनिविशेषाणां पत्तनमाश्रयः। सामवेदे त्रिका०।

स्वरभङ्ग पु० स्वरस्य कण्ठध्वनिभेदस्य भङ्गो यस्मात्। रोगभेदे स्वरभेदोऽप्यत्र तल्लक्षणादि सुश्रु० उक्तं यथा “अथातः स्वरभेदप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः। अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातशीतादिभिः प्रकुपिताः पवनादयस्तु। ते श्लेष्मवाहिधमनीषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः। वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा भिन्नं शनैर्वदति गर्दभवत् स्वरश्च। पित्तेन पीतवदनाक्षिपुरीषमूत्रो ब्रूयाद्गलेन च विदाहसमन्वितेन। श्लेष्मात्मकेन सततं कफरुद्धकण्ठो मन्दं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात्। सर्वात्मके भवति सर्वविकारसम्पदव्यक्तता च वचसस्तमसाध्यमाहुः। क्षयेण वाक् क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च वागेष चापि हतवाक् परिवर्जनीयः। अन्तर्गतस्वरमलक्ष्यपदं चिरेण मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धगलोष्ठतालुः। क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः। मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति। स्निग्धान् स्वरातुरनरानपकृष्टदोषान् संयोजयेद्द्वमनरेचनवस्तिभिश्च। नस्यावपीडमुखधावनधूमलेहैः सम्पादयेच्च विविधैः कवलग्रहैश्च”।

स्वरमण्डलिका स्वराणां मण्डलमस्त्यस्य ठन्। वीणायाम् हेम०। २स्वरसमूहे।

स्वरलासिका स्त्री स्वरैः निषादादिभिः लसति नृत्यतीव लस-ण्वुल्। १वीणायां २वंशवाद्ये शब्दर०।

स्वरस पु० स्वेन स्वभावेन रसः आस्वाद्यः। १शिलापिष्टकल्कभेदे शब्दर०। २क्वाथभेदे च। “सद्यः कुसुमादाद्र्द्रव्याद्दृष्टयन्त्रादिपीडनात्। यो रसस्त्वभिनिर्याति स्वरसः सः प्रकीर्त्तितः” वैद्यक०। स्वस्य रसः रागः। ३स्वाभिप्राये ४स्वानुरूप्ये ४वाक्यादौ रचनाभङ्गीभेदे च।

स्वरसन्धि पु० स्वरनिमित्तकः सन्धिः। व्याकरणोक्ते स्वरनिमित्तके दीर्घादौ कार्य्ये। [शब्दे २५६४ पृ०दृश्यम्।

स्वरसामन् पु० गवामयनमध्यवर्त्तिषष्ठमासीयदिनभेदे गवामयन०

स्वरा स्त्री ब्रह्मणः प्रथमपत्न्यां पद्मपु०।

स्वरापगा स्त्री स्वः स्वर्गस्यापगा। गङ्गायाम् हेमच०। स्वर्गापगादयोऽप्यत्र।

स्वरालु पु० स्वराय अलति पर्य्याप्नोति अल-उण्। वचायाँ शब्दच० तत्सेवने हि स्वरस्योत्तमत्वात्तस्यास्तथात्वम्।

स्वराज् पु० स्वेनैव राजते राज-क्विप्। ईश्वरे “अर्थेष्वभिज्ञः स्वराडिति” भागवतम् १।१।१।

स्वरित पु० स्वरो जातोऽस्य इतच्। १जातस्वरे २उदात्तानुदात्तसमाहाररूपे स्वरभेदे पा० “उच्चैरुदात्तः” “नीचैरनुदात्तः”। “समाहारः स्वरितः” पा० “उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात्” सि० कौ०। “तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम्” पा० “ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् स्वरितस्यादितोऽर्द्धमुदात्तम्बोध्यम् उत्तरार्द्धन्तु परिशेषादनुदात्तम्। तत्र

चोदात्तस्वरितपरस्ये प्रचय स्वरम्" सि॰कौ॰। स्वरिताः शब्दाश्च पाणिनिना फिट्सूत्रैश्च च अनुशिष्टा यथा। "तित् स्वरितम्" पा॰ तकारेत् प्रत्ययः स्वरितः स्यात्। "बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा" फिट्सू॰ १पाद॰। "अनयोरन्तः स्वरितो वा पक्षे उदात्तः" सि॰ कौ॰। "उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य" पा॰ "उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अभ्यमिक्ष्टि। स्वरितस्य यण॰। खलप्व्याशा। अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वात् कार्यमिघातो न" सि॰कौ॰ "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ" पा॰ "अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः। वीदं ज्योतिर्हृदये। अस्य श्लोको दिवीयते। व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः दीर्घप्रवेशे तूदात्तः। किञ्च एङः पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव। तेऽवदन्। सोऽयमागात्। उक्तञ्च प्रातिशाख्ये "इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहतेषु चेति" सि॰कौ॰। "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" पा॰ "उदात्तात् परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अग्निमीळे"। अस्याप्यसिद्धत्वादुक्तो विघातो न। "तमीशानास" सि॰कौ॰। "नोदात्तस्वरितपरोऽगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्" पा॰ उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात्। गार्ग्यादिमते तु स्यादेव। प्र य आरुः। क वोऽश्वाः २। का ३ भीशवः" सि॰कौ॰। "न्यङ्स्वरौ स्वरितौ" फि॰ "एतौ स्वरितौ। न्यङ्ङुत्तानः। व्यचक्षयत् स्वः" सि॰कौ॰। "न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः" फि॰। स्वरितः स्यात्। "तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यामनुष्याणामन्तः" फि॰। स्वरितः स्यात्। "तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम्। यतोऽनाव इति प्राप्ते" सि॰कौ॰। "बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि" फि॰४र्थपाद॰। "अन्तःस्वरितामि" सि॰कौ॰। "स्वरितेनाधिकारः" पा॰ "स्वरितत्वयुक्तशब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम्" सि॰ कौ॰ "स्वरितेनेति इत्थंभावे तृतीया स्वरितत्वमाप्योऽधिकार इत्यर्थः स्वरितत्वञ्च दोषविशेषजन्यमज्ञानसाधारणमप्रयत्नम् अधिक्रियमाणपदघटकाजाश्रितं वा बोध्यम्। तच्च तु नासिकत्ववत् प्रतिज्ञयैव निश्चीयते अधिकारश्च कियद्दूरमित्ययाऽपि बाधके व्याख्यानमेव शरणम्" शब्देन्दु॰। "स्वरितञितः आत्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा॰ स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" सि॰ कौ॰। स्वर-क्त। ४स्वरयुक्ते त्रि॰।

स्वरु पु॰ स्वृ-उ। १वज्रे अमरः २यूपखण्डे ३वाणे ४यज्ञे मेदि॰। ५सूर्य्यकिरणे ६वृश्चिकभेदे च उणा॰।

स्वरुचि त्रि॰ स्वस्यैव रुचिः प्रवर्त्तिका स्वकार्य्ये यस्य। १स्वतन्त्रे हेमच॰ ६त॰। २स्वकार्य्याभिलाषे स्त्री।

स्वरूप न॰ स्वस्य रूपम्। १स्वभावे अमरः। स्वमेव रूपम्। २स्वात्मके पदार्थे। स्वं यथ स्वं रूपयति रूप-अण्। ३यथास्वरूपाभिज्ञे पण्डिते पु॰ अमर। स्वेन स्वभावेनैव रूपमस्य। ४मनोज्ञे त्रि॰ अमरः।

स्वरूपसंबन्ध पु॰ स्वरूप सम्बन्धः स्वरूपयोर्वा सम्बन्धः। न्यायोक्ते स्वात्मके सम्बन्धे षट्पदार्थातिरिक्ते पदार्थभेदे यथा प्रतियोगित्वम् विषयत्वमित्यादि।

स्वरोदय पु॰ स्वरेणासुदयो शुभादिज्ञापकतया यत्र। स्वरस्य श्वासविशेषस्य शुभाशुभत्वज्ञानसाधने तन्त्रशास्त्रभेदे पञ्चशब्दे २८५० पृ॰ दृश्यम्।

स्वर्ग पु॰ सु+ऋज-घञ् वा। स्वरिति गीयते गै-क। १दुःखासम्भिन्ने सुखे २देवानामावासस्थाने च अमरः। स्वर्गकारणस्वरूपादिकं भा॰ व॰ २६॰ अ॰ उक्तं यथा "उपरिष्टाच्च स्वर्लोको योऽयं स्वरिति संज्ञित। ऊर्द्ध्वगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने॥ नातप्ततपस पुंसो नामहायज्ञयाजिनः। नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल!॥ धर्म्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः। दानधर्म्मरता लोका शूराश्चाहवलक्षणाः। तत्र गच्छन्ति धर्म्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकम्। लोकान् पुण्यकृतान् ब्रह्मन्! सद्भिराचरितान् नृभिः। देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः। यामा धामाश्च मौद्गल्य! गन्धर्व्वाप्सरसस्तथा। एषां देवनिकायानां पृथक् पृथगनेकशः। भास्वन्तः कामसम्पन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः। त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्मयः। मेरुः पर्व्वतराट् यत्र देवोद्यानानि मुद्गल!। नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्म्मणाम्। न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णे भयं तथा। बीभत्समशुभं वाऽपि तत्र किञ्चिन्न विद्यते। मनोज्ञाः सर्व्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्व्वशः। शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्व्वतस्तत्र वै मुने!॥ न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने। ईदृशः स मुने! लोकः स्वकर्म्मफलहेतुकः। सुकृतैस्तत्र पुरुषाः सम्भवन्त्यात्मकर्म्मभिः। तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम्। कर्म्मजान्येव मौद्गल्य! न मातृपितृजान्युत। न संस्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव

च । तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ।। न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः । संयुज्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधैश्च ते । ईर्षाशोकक्लमापेता मोहमात्सर्यवर्जिताः । सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्त्तयन्ते महामुने ।। तेषां तथाविधानान्तु लोकानां मुनिपुङ्गव ।। उपर्य्युपरि लोकस्य लोका दिव्या गुणान्विताः । पुरस्ताद् ब्रह्मणास्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः । यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन् । पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः । ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः । तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तीह देवताः । स्वयम्प्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे । न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्वर्य्यमत्सरः । न वर्त्तयन्त्याहुतिभिस्तेनाप्यमृतभोजनाः । तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्त्तयः । न सुखे सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः । न कल्पपरिवर्त्तेषु परिवर्त्तन्ति ते तथा । जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिसुखं न च । न दुःखं न सुखञ्चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ।। देवानामपि मौद्गल्य ! काङ्क्षिता सा गतिः परा । दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः । त्रयस्त्रिंशदिमे देवा येषां लोका मनीषिभिः । गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः । सेयं दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया । तां भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभ । एतत् स्वर्गसुखं विप्र ! लोका नानाविधास्तथा । गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे । कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत् फलं दिवि । न चान्यत् क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते । सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनञ्च यत् । सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ! ।। असन्तोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः । यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत् सुदुष्करम् । संज्ञा मोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् । प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् । आब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य ! दारुणाः । नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् । अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।। शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते । तत्रापि स महाभागः सुखभागभिजायते । न चेत् सम्बुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः । इह यत् क्रियते कर्म तत् परत्रोपभुज्यते । कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् ! फलभूमिरसौ मता”। स च लोको भूरादिषु सप्तसु तृतीयः।

स्वर्गङ्गा स्त्री ६त०। मन्दाकिन्यां गङ्गायाम् शब्दर०।

स्वर्गनाथ पु० ६त०। इन्द्रे स्वर्गपत्यादयोऽप्यत्र हेमच०।

स्वर्गवधू स्त्री ६त०। अप्सरसि हेमच०।

स्वर्गाचल पु० स्वर्गलोकस्याऽचलः। सुमेरुपर्वते स्वर्गगिर्य्यादयोऽप्यत्र हेमच०।

स्वर्गिन् पु० स्वर्गोऽस्त्यस्य भोग्यत्वेन इनि। १देवे त्रि० २देवलोकगामिनि च त्रि०। स्वर्गगामित्वसूचकगुणभेदा गरुड़पु० उक्ता यथा “समाभूतेषु सद्भावः परलोकं प्रति क्रिया। सतां परहितार्थं योक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम्। गुरुदेवर्षिपूजा च कौशलं साधुसङ्गमः। सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः”।

स्वर्गौकस् पु० स्वर्गः ओको यस्य। देवे हला०।

स्वर्जिक पु० सु+अर्ज–घञ् ततः स्वार्थे ठन्। सर्जिकाक्षारे राजनि० २यवक्षारे स्त्री भावप्र०। “कथितः स्वर्जिकाभेदः विशेषः सुवर्च्चिका। यवक्षारो लघुः स्निग्धः सूक्ष्मोऽसौ वह्निदीपनः। निहन्ति शूलं वातामश्लेष्मश्वासगलामयान्। स्वर्जिकाल्पगुणा तस्मात् विशेषात् गुल्मशूलहृत्” भावप्र०। कर्म०स्वर्जिकाक्षारोऽपि तत्रार्थे राजनि०। णिनि स्वर्जिन् तत्रार्थे राजनि०।

स्वर्ण न० सुष्ठु अर्णो वर्णो यस्य। १काञ्चने २धुस्तूरे अमरः ३नागकेशरे ४गौरवर्णशाके च राजनि०। सुवर्णशब्दे दृश्यम्। [राजनि०। ६त० २सुवर्णस्य लेशे पु०।

स्वर्णकण न० स्वर्णमिव पीतत्वात् कणोऽस्य। १कणगुग्गुलौ

स्वर्णकदली स्त्री स्वर्णमिव कदली (चाँपाकला) कदलीभेदे।

स्वर्णकाय पु० स्वर्णमिव पीतत्वात् कायोऽस्य। १गरुडे हेमच०। २स्वर्णवर्णदेहयुते त्रि०।

स्वर्णकार पु० स्वर्णं स्वर्णमयमलङ्कारादि करोति कृ–अण्। (सेकरा) जातिभेदे। “विश्वकर्मा तु शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः। ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः। मालाकारः कर्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः। कुम्भकारः कांस्यकारः षडेते शिल्पिनां वराः। सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च। पतितास्ते ब्रह्मशापादयाज्या वर्णसङ्कराः। स्वर्णकारः स्वर्णचौर्य्यात् ब्राह्मणानां द्विजोत्तम। बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा” ब्रह्मवै० ब्र०ख० १०अ०। “तैलचौरस्तैलकीटो भूमिं कीटस्त्रिजन्मकम्। ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैकं दृश्यमानवः” ब्रह्मवै०जन्मख०८५अ०। तच्छाति-वामकर्म।

स्वर्णकृत् पु० स्वर्णं तन्मयभूषादिकं करोति कृ-क्विप्। स्वर्णकारे शब्दमा०।

स्वर्णकेतकी स्त्री स्वर्णमिव पीतत्वात् केतकी। पीतकेतक्याम् राजनि०। तत्पुष्पादिगुणाः "केतकीकुसुमं वर्ण्यं केशदौर्गन्ध्यनाशनम्। हेमाभं मदनोन्मादकं सुगन्धि सौख्यकारि च। तस्याः स्तनोऽतिशिशिरः कटुः पित्तकफापहः। रसायनकरो वर्ण्यो देहदार्ढ्यकरः परः" राजनि०।

स्वर्णक्षीरी स्त्री स्वर्णमिव पीतत्वात् क्षीरं निर्यासो यस्याः गौरा० ङीष्। ओषधिभेदे सा च हिमालये जायते। "हेमवर्णा रसस्तस्या हिमवद्भूमिसम्भवा। सा नागजिह्विकाकारा तन्मूलं वाग्यजौषधम्। स्वर्णक्षीरी हिमा तिक्ता कृमिपित्तकफापहा। मूत्रकृच्छ्राश्मरी शोथदाहज्वरहरा परा" राजनि०।

स्वर्णगैरिक न० स्वर्णमिव पीतं गैरिकम्। (स्वर्णकमाटि) पदार्थभेदे राजनि०।

स्वर्णग्रीवा स्त्री नदीभेदे। "या निःसृता पूर्वभागात् तस्मात् गिरिवरात् (नाटकशैलात्) नदी। स्वर्णग्रीवेति विख्याता सा गङ्गासदृशीफला" कालिकापु० ८२ अ०।

स्वर्णचूड पुंस्त्री० स्वर्णमिव पीतत्वात् चूडा यस्य। चाषपक्षिणि जटा० स्त्रियां ङीष्। [जातमात्रे त्रि०।

स्वर्णज न० स्वर्णात् जायते जन–ड। १वङ्गे हेमच० २स्वर्ण-

स्वर्णजीवन्ती स्त्री० स्वर्णमिव पीतत्वात् जीवन्ती। पीतपुष्पजीवन्त्याम् राजनि०।

स्वर्णदी स्त्री स्वर्णं द्युतिं अपहारयति तुल्यवर्णत्वात् दो–क गौरा०ङीष्। १वृश्चिकाल्याम् राजनि०। ६त० स्वःस्थम् २गङ्गायाम् अमरः। [२चित्रकवृक्षे च त्रिका०।

स्वर्णदीधिति पु० स्वर्णमिव भास्वरा दीधितिरस्य। १अग्नौ,

स्वर्णद्रु पु० स्वर्णमिव पुष्पे पीतो द्रुः। आरग्वधे राजनि०।

स्वर्णपक्ष पु० स्वर्णमिव पीतः पक्षोऽस्य। गरुडे त्रिका०।

स्वर्णपाटक पु० स्वर्णं पाटयति पट–णिच्–ण्वुल्। टङ्कणे (सोहागा) शब्दर०।

स्वर्णपुष्प पु० स्वर्णमिव पीतं पुष्पमस्य। १चम्पके २आरग्वधे पु स्त्री० राजनि० स्त्रीत्वे ङीप्। सा च ३स्वर्णकेतक्याम् राजनि०। ४सातलायाम् ५कलिकारी स्त्री राजनि० टाप्। [सुवर्णकदल्याम् राजनि०।

स्वर्णफला स्त्री स्वर्णमिव पीतं फलमस्याः। (चापाकला)

स्वर्णवणिज् पु० ६त०। सुवर्णवणिजि जातिभेदे।

स्वर्णभृङ्गार पु० स्वर्णमिव स्वर्णमयो वा भृङ्गारः। १पीतभृङ्गराजे राजनि०। २स्वर्णमयकलसभेदे च।

स्वर्णमाक्षिक न० स्वर्णमिव पीतं माक्षिकम्। स्वनामख्याते उपधातुभेदे "किञ्चित् सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकमीरितम्। उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्स्वर्णगुणान्वितम्। तथा च काञ्चनाभावे दीयते स्वर्णमाक्षिकम्। किन्तु तस्यानुकल्पत्वात् किञ्चिद्धीनगुणास्ततः। न केवलं स्वर्णगुणा वर्त्तन्ते स्वर्णमाक्षिके। द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणास्ततः। सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम्। चक्षुष्यं वस्तिरुक्कण्ठपाण्डुमेहविषोदरम्। अर्शःशोथं विषं कण्डूं त्रिदोषमपि नाशयेत्"। अशुद्धस्वर्णमाक्षिकस्य दोषमाह "मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान्। मालां तथैव व्रणपूर्विकाञ्च कुर्यादशुद्धं खलु माक्षिकञ्च"। तद्दोषशान्त्यर्थं शोधनमाह "माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च। मातुलुङ्गद्रवैर्वाथ जम्बीरस्य द्रवैः पचेत्। चालयेल्लोहजे पात्रे यावत् पात्रं सुलोहितम्। भवेत्ततस्तु संशुद्धं स्वर्णमाक्षिकमीरितम्"। तन्मारणं यथा "कुलत्थस्य कषायेण घृष्ट्वा तैलेन वा पुटेत्, तक्रेणैवाजमूत्रेण म्रियते स्वर्णमाक्षिकम्" भावप्र०।

स्वर्णयूथी स्त्री स्वर्णमिव पीता यूथी। पीतयूथिकायाम् शब्दच०

स्वर्णलता स्त्री स्वर्णमिव पीता लता। ज्योतिष्मत्यां राजनि०

स्वर्णवर्णा स्त्री स्वर्णमिव वर्णो रूपमस्याः। १हरिद्रायाम् राजनि०। २सुवर्णवर्णे त्रि० ३हेममूल्यज्ञापके वर्णे च।

स्वर्णवल्कल पु० स्वर्णमिव पीतं वल्कलमस्य। श्योनाकवृक्षे शब्दच०।

स्वर्णवल्ली स्त्री स्वर्णमिव पीता वल्ली। लताभेदे "स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायुः काकवल्ल्यपि। शिरःपीडा त्रिदोषघ्नी दुग्धदात्री तु सा मता" राजनि०।

स्वर्णशेफालिका स्त्री स्वर्णमिव पीता शेफालिका। १पीतशेफालिकायाम्। २आरग्वधे राजनि०।

स्वर्णाङ्ग पु० स्वर्णमिवाङ्गं पुष्पं यस्य। १आरग्वधे राजनि० २पीतवर्णदेहयुते त्रि० स्त्रियां ङीष्।

स्वर्णारि पु० ६त०। गन्धके तस्य स्वर्णमारकत्वात्तथात्वम्।

स्वर्णुली स्त्री स्वर्णं तद्वर्णं लीयते पुष्पेऽत्र ली–आधारे क्विप् पृषो०। स्वर्णुली हेमपुष्पी च स्वर्णपुष्पाध्वजा तथा। सा कषाया कटुः शीता व्रणहा परिकीर्त्तिता" राजनि० उक्ते लताभेदे। [यति ते अप्रस्वर्त्तत त।

स्वर्त्त गतौ सक० दुःखेन जीवने अक० चु० उ०सेट्। स्वर्त्त-

स्वर्द प्रीतौ अक० प्रीणने लेहने च सक० भ्वा०आत्म० सेट्।

स्वर्दते अमर्द्दिष्ट। [गोमेदमणौ राजनि०।

स्वर्भानव पु० स्वर्भानो राहोः प्रिय अण् नि०नादिवृद्धिः।

स्वर्भानु पु० स्व स्वर्गे भानुर्दीप्तिरस्य। राहौ अमरः। तस्य भूमिच्छायारूपतया भूमिस्थैर्भातुमस्त्वेनादर्शनात् दिवि दीप्तिमत्त्वात्तथात्वम। [लोके शब्दच०।

स्वर्लोक पु०स्वरेव लोकः भुवनम्। १स्वर्गे हेम०। २स्वर्गस्थे

स्वर्वापी स्त्री स्वः स्वर्गस्य वापीव। १गङ्गायाम् हेमच०।

स्वर्वेश्या स्त्री स्व स्वर्गस्य वेश्या। मेनकाद्यप्सरस्सु अमरः।

स्वर्वैद्य पु० द्वि०व०। स्व स्वर्गस्य वैद्यौ। अश्विनीकुमारयोः अमर। आयुर्वेदशब्दे ७७६पृ० दृश्यम्।

स्वलीन पु० दानवभेदे वह्निपु०।

स्वल्प त्रि० सुष्ठु अल्पम् प्रा स०। अत्यल्पे चुद्रे।

स्वल्पकेशरिन् पु०स्वल्प केशरो नित्यमस्त्यस्य इनि। कोविदारवृक्षे राजनि०।

स्वल्पकेशिन् त्रि० स्वल्प केशो नित्यमस्त्यस्य। १अत्यल्पकेश युते स्त्रियां ङीप्। २पिशाचभेदे पु०शब्दच०। [रत्नमा०

स्वल्पपत्त्रक पु० स्वल्पं पत्त्रमस्य कप्। गौरशाके मधूकभेदे

स्वल्पफला स्त्री स्वल्प फल यस्याः। हपुषाभेदे राजनि०।

स्ववासिनी स्त्री स्वस्मिन् पित्रालये वसति वस-णिनि ङीप्। चिर पितृगृहादिवासिन्यामूढायामनूढायां वा स्त्रियाम्। सुवासिनीत्यस्य स्थाने अमरे पाठान्तरम्।

स्ववीज पु० स्वमेव वीजं यस्य। १आत्मनि शब्दर०। २पुत्रे ३कन्यायां स्त्री हेम०। ४निजकारणे न० ५स्वस्य वीर्ये च न०।

स्वसृ स्त्री सु+अस-ऋन्। भगिन्याम् अमरः।

स्वस्क गतौ भ्वा० आ० सक०सेट्। स्वस्कते अस्वस्किष्ट।

स्वस्ति अव्य० सु-अस-क्तिच्, अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकम् अव्ययं प्रादि०वा। १क्षेमे २आशिषि ३पुण्यादौ अमर ४स्वीकारसूचने च। एतद्योगे क्षेमादिसम्बन्धिनि चतुर्थी।

स्वस्तिक पु न०। स्वस्ति शुभाय हितम् ठन्। "स्वस्तिक प्राङ्मुख यत् स्यादलिन्दानुगत भवेत्। तत्पार्श्वानुगतौ चान्यौ तत्पर्यन्तगतोऽपर" इत्युक्तलक्षणे गृहभेदे शाब्दः। २सितावरशाके पु० राजनि० ३आसनभेदे तल्लक्षणम् आसनशब्दे ८८६ पृ० दृश्यम्। ४तण्डुल चूर्णनिर्मिते त्रिकोणाकारे द्रव्यभेदे च "इत स्वस्तिकसिन्दूरम्" इत्यधिवासनद्रव्यज्ञापकवाक्यम् ५चतुष्पथे पु० मेदि०। ६जिनध्वजभेदे हेमच०। ७रततासिके विष्ः

स्वस्तिमुख पु० स्वस्ति सुखे मुखे आदौ वा यस्य। १लेख्ये पत्रादौ २विप्रे पु० ३स्वस्तिवादिनि त्रि० मेदि०।

स्वस्तिवाचन न० स्वस्ति शुभस्य विप्रद्वारा वाचनम्। कर्मारम्भे विघ्नोपशान्तये ब्राह्मणद्वारा कर्तव्यकर्मणां शुभतावाचने। "अपूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत्। धर्म्ये कर्मणि माङ्गल्ये युद्धेऽद्भुतदर्शने" व्यास।

स्वस्तिवाचनिक त्रि० स्वस्तिवाचनाय हित तत आगतम् तत्र भव वा ठञ्। १स्वस्तिवाचनसाधने २तदुक्तिमत्त्वे ३तत्सम्बन्धिनि च।

स्वस्त्ययन न० स्वस्ति शुभस्यायनं लाभो यस्मात्। शुभार्थं क्रियमाणे वेदादिविहित ग्रहयागादौ।

स्वस्थ त्रि० स्व परलोके तिष्ठति स्वेन स्वभावेन सुखेन, वा वा तिष्ठति स्था-क वा विसर्गलोपः। स्वभावस्थे २स्वर्गस्थिते ३विनायासेन सुखेनावस्थिते च। "स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः" वेणीसं०।

स्वस्त्रीय पु० स्वसुरपत्यम् छ। १भागिनेये अमरः २भागिनेय्यां स्त्री टाप्।

स्वागत न० सुखेन आगतम् सु+आ+गम्-भावे क्त। १सुखेनागमने "स्वागत स्वानधीकारान्" कुमार तद्वत्यस्ति अच्। २कुशले ३कुशलप्रश्ने हारा०। स्वागतञ्च षोडशोपचारमध्ये द्वितीयोपचार आसन स्वागत पाद्यमित्यादि। उपचारशब्दे दृश्यम्।

स्वाङ्गिक पु० साङ्गमर्हति ठक्। १मृदङ्गे २तद्वादके शब्दर०।

स्वाच्छन्द्य न० स्वच्छन्दस्य भाव ष्यञ्। १स्वाधीनत्वे २स्वास्थ्ये च।

स्वातन्त्र्य न० स्वतन्त्रस्य भाव ष्यञ्। १स्वाधीनत्वे २प्रधानत्वे। व्या० उक्ते इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वरूपे कर्तृत्वे कर्तृशब्दे १७१६ पृ० दृश्यम्।

स्वाति(ती) पु स्त्री० स्वेनैव अतति अत-इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। १अश्विन्यादिषु पञ्चदशे नक्षत्रे अमर "इन्द्रास्वाति मघया अक्षीव" ति०त० उक्ते ह्यमयवहूताऽस्य। २सूर्यपत्नीभेदे स्त्री त्रिका० ३खड्गे धरणि। स्वातिनक्षत्राधिष्ठातृदेवयोगतारास्वरूपादिकम् नक्षत्रशब्दे ४६७ पृ० दृश्यम्।

स्वातियोग पु०आषाढशुक्लपक्षे कस्या तिथौ माघकृष्णपञ्चम्यां तिथौ च स्वातिनक्षत्रस्थचन्द्रस्य शुभफलादिज्ञापके योगभेदे यथोक्तं ह० स० २५अ० "यद्रोहिणीयोगफल तदेव स्वातावषाढासहिते च चन्द्रे।

च चन्द्रे। स्वाधादशुक्ले निखिलं विचिन्त्यं योऽस्मिन् विशे षमथ प्रवच्मि। स तौ निशाशे प्रथमेऽभिदृष्टे शस्यानि सर्वाण्यु पयान्ति वृद्धिम्। भागे द्वितीये तिलसुद्गमाषा येषां तृतीयेऽस्ति न शारदानि। दृष्टेऽह्नि भागे प्रथमे सुदृष्टि स्तद्द्वितीये तु सरीसृपाणां। दृष्टिस्तु मध्यापरभागदृष्टे निर्मिन्नदुर्भिक्षमिदं नितं प्रदृष्टे। समुत्तरेण तारा चि त्राया कीर्त्यते प्रपाम्पत्या। तस्यामचे चन्द्रे स्वाति- योगः शिवो भवति। सप्तम्यां स्वातियोगे यदि पतति हिमं माघमासान्धकारे वायुर्वा चण्डवेगः सजलजलधरो वापि गर्जत्यजस्रम्। विद्युन्मालाकुलं वा यदि भवति नभो नष्टचन्द्रार्कतारं विज्ञेया प्राहषेण्या मुदित- जनपदा सर्वशस्यैरुपेता। तथैव फाल्गुने चैत्रे वैशा- खस्यासितेऽपि वा। स्वातियोगं विजानीयादाषाढे च विशेषतः"। [सेट्। स्वदते आस्वादिष्ट।

स्वाद प्रीतौ अक० प्रीणने छेदने च सक० भ्वा० आ०

स्वाद पु० स्वद-स्वाद-वा घञ्। १रसानुभवे २प्रीतौ ३प्रीणने ४छेदने च। ल्युट्। स्वादनमप्यत्र न०। रसानुभवप्रकारः सा० द० उक्तो यथा

"न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम्" वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः। तत्र यदि आद्या न स्यात्तदा श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि स स्यात्। यदि द्वितीया न स्यात् यद्रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात्। उक्तञ्च धर्मदत्तेन "सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत्। निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः"।

स्वादिष्ठ त्रि० अतिशयेन स्वादु। इष्ठन् टिलोपः। अतिमधुरे ईयसुन् स्वादीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

स्वादु पु० स्वद-उण्। १मधुररसे हेमच० २गुडे त्रिका० ३जीवकौषधौ जटा०। ४इष्टे ५मधुरे ६मनोज्ञे च त्रि० मेदि० स्त्रियां वा ङीप्। सा च ७द्राक्षायां अमरः ८अगुरुसारे गन्धद्रव्ये पु० राजनि०।

स्वादुकण्टक पु० स्वादु कण्टकोऽस्य। विकङ्कतवृक्षे राजनि०

स्वादुकन्दा स्त्री स्वादुः कन्दोऽस्याः। विदार्य्याम् राजनि०।

स्वादुका स्त्री स्वादुना मधुररसेन कायति कै-क। नाग दन्त्याम् राजनि०। [१मधुरे भागे।

स्वादुखण्ड पु० स्वादुः मिष्टः खण्डोऽस्य। गुडे शब्दर० कर्क०।

स्वादुगन्धा स्त्री स्वादुरिष्टगन्धोऽस्याः। १रक्तशोभाञ्जने २लभा०। ३भूमिकुष्माण्डाञ्च जटा०।

स्वादुपर्णी स्त्री स्वादूनि पर्णान्यस्याः ङीप्। दुग्धिकायाम् राजनि०।

स्वादुपाका स्त्री स्वादुः पाकोऽस्याः। काकमाच्याम् राजनि०

स्वादुपिण्डा स्त्री स्वादुः पिण्डः पिण्डाकारफलमस्याः। पिण्डखर्जूर्य्याम् राजनि०।

स्वादुफला स्त्री स्वादु फलमस्याः। १बदरीफले शब्दर० कर्क०। २मिष्टे फले न०। ३कोलौ स्त्री शब्दर० टाप्।

स्वादुमज्जन् पु० स्वादुः मज्जा यस्य। पर्वतजे पीलौ जटा०

स्वादुमांसी स्त्री स्वादु मांसमिव फलमस्याः गौरा० ङीष्। काकोल्याम् राजनि०।

स्वादुमूल न० स्वादु मूलमस्य। गर्जरे (गाँजर) राजनि०।

स्वादुरसा स्त्री स्वादुः रसो यस्याः। १काकोल्याम् अमरः २मदिरायाम् हेमच०। ३शतावर्य्यां ४द्राक्षायाम् ५आम्रातके च शब्दर०।

स्वादुलता स्त्री स्वाद्वी लता। विदार्य्याम् राजनि०।

स्वादुपुष्प पु० स्वादु पुष्पं यस्य। कटभ्यां राजनि०।

स्वादूदक पु० स्वादु उदकं यस्य। समुद्रभेदे सि० शि०।

स्वाद्वम्ल पु० स्वादु अम्लः। दाडिमे त्रिका०।

स्वाधिष्ठान न० लिङ्गमूलस्थे सुषुम्नान्तर्गते षड्दलपद्मभेदे। "बद्धस्थे पद्मनाले सा षडानेऽनन्तलिपि। वभमैर्यरलै- र्युक्ते वर्णैः षड्भिश्च सुव्रत।" तन्त्रसा०। "सिन्दूरपूर- रुचिरारुणपद्ममन्यत् सौषुम्नमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे। अङ्गच्छदैः परिवृतं तडिदाभवर्णैर्वाद्यैः सबिन्दुलसितैश्च पुरन्दरान्तैः (लान्तैः)। तस्यान्तरे प्रविलसद्विशदप्रकाशम- म्भोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य। अर्द्धेन्दुरूपलसितं शर- दिन्दुशुभ्रं वङ्कारबीजममलं मकराधिरूढम्। तस्याङ्कदेश- कलितो हरिरेव पायान्नीलप्रकाशरुचिरश्रियमादधानः। पीताम्बरः प्रथमयौवनगर्वधारी श्रीवत्सकौस्तुभधरो धृतवेदबाहुः। तत्रैव भाति सततं खलु राकिणी सा नीलाम्बुजोदरसहोदरकान्तिशोभा। नानायुधोद्यतकरै- र्लसिताङ्गलक्ष्मीर्दिव्याम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता। स्वाधि- ष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो मनुष्यस्तस्या- हङ्कारदोषादिकसकलरिपुः क्षीयते तत्क्षणेन" पूर्णानन्द- षट्चक्रम्।

स्वाधीन त्रि० स्वस्याधीनः। स्वायत्ते स्वतन्त्रे।

स्वाधीनपतिका स्त्री स्वाधीनः पतिर्यस्याः कप्। नायिकाभेदे स्वाधीनभर्तृकादयोऽप्यत्र।

"कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम्। वि-

चिन्नविभ्रमा मत्ता वा स्यात् स्वाधीनभर्तृका” सा०द० । सा च पञ्चविधा “उत्तमा मध्यमा प्रौढा स्वकीया सामान्या चेति” रसमञ्जरी ।

स्वाध्याय पु० स्वः स्वकीयत्वेन विहित अध्यायः द्विजानाम्, अधि+इङ-कर्मणि घञ् । १द्विजै पाठ्ये वेदभागभेदे “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति श्रुतिः । सु+आ+अधि इङ भावे घञ् । २स्वयम्पाठ्यवेदाध्ययने “स्वाध्यायो जप इत्युक्तो वेदाध्ययनकर्मणीति” स्मृतिः ।

स्वान्त न० स्वन-क्त । १मनसि अमरः २गह्वरे मेदि० ३ध्वनिते त्रि० । [४स्वाधीनतायां च मेदि०

स्वाप पु० स्वप-घञ् । निद्रायाम् अमरः ।२शयने ३स्वप्ने

स्वापतेय न० स्वपतेरागतः ढञ् । धने अमरः ।

स्वाभाविक त्रि० स्वभावादागतः ठञ् । स्वभावसिद्धे स्त्रियां ङीप् (स्वाभाविकी” [illegible]) ।

स्वामिन् पु० स्व+अस्त्यर्थे मिनि दीर्घः । १भर्त्तरि पत्यौ शब्दर० । २कार्त्तिकेये मेदि० ३राजनि अमरः ।४विभौ ५गरुडे ६हरौ च शब्दर० । ७आत्मजावनगतौ त्रिका० । ८अधिपतौ त्रि० अमर । ९जैनभेदे पु० हेमच० । १०परिव्राजकोपाधिभेदे पु० । तस्य भाव त्व स्वामित्व स्वस्वत्वेऽधिपते क्रयाद्यधीने स्वायत्ते पदार्थभेदे स्वत्वशब्दे दृश्यम् ।

स्वामिपालविवाद पु० स्वामी च पालो च तयोर्विवादः विवादभेदे तद्व्यवस्थादिकं वीरमि०उक्तं यथा “अथ स्वामिपालविवादाख्यव्यवहारपदम् । तत्र मनुस्तदभिधानप्रतिज्ञां करोति । “पशुषु स्वामिनां चैव पालानाञ्च व्यतिक्रमे । विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वत” इति । स्वामिपालयोः प्रतिदिनकृत्यमाह नारदः “उपानयेद्गा गोपाय प्रत्यहं रजनीक्षये । चीर्णाः पीताश्च ता गोपः सायाह्ने प्रत्युपानयेत्” इति । चीर्णाः तृणादिकं भक्षितवतीः । पीताः पीतवतीः । स्वामिना प्रातर्दोहनार्थं समर्पितास्तास्ता गोपालेन साय मत्यर्पणीया इत्यर्थः । गोग्रहणं पशूनामुपलक्षणार्थम् । तथा च याज्ञवल्क्यः “यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत् तथा” इति । गवादिपरिपालकस्य भृति परिमाणमाह नारदः “गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद् द्विशताद् भृतिः । प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहश्चाष्टमेऽहनि” इति । प्रतिसंवत्सरं संवत्सरे संवत्सरे गोशतपरिपालने वत्सतरी द्विहायनी गोभृतिः । द्विशतपरिपालने धेनुर्दोग्ध्री सवत्सेति यावत् । अष्टमे दिवसे सन्दोहा सर्वासां गवां सन्दोहस्य भृतित्वेन कल्पनीय इत्यर्थः । बृहस्पतिरपि “तथा धेनुभृतः क्षीरं लभेताष्टमेऽह्नि” इति । धेनुभृतः धेन्वाभृत द्विशतपालक इत्यर्थः । तथा च सन्दोहो धेन्वा सम्बध्यते न वत्सतर्य्येति मदनरत्ने । कल्पतरौ तु धेनुभृतो गोपाल इति व्याख्यानात्वेन वत्सतर्यापि सम्बध्यत इति गम्यते । गोग्रहणं महिष्यादीनामुपलक्षणम् । न्यूनाधिकपरिपालने तु तदनुसारेण भृतिकल्पना द्रष्टव्या । इयञ्च वत्सतर्यादिभृतिकल्पना परिभाषितस्वभावविषया । परिभाषिते तु परिभाषानतिक्रमेणैव देया । मनुस्तु प्रकारान्तरेण भृतिपरिमाणमाह “गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् । गोस्वाम्यनुमतो भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः” इति । दशानां दोग्ध्रीणां मध्ये वरामुत्कृष्टां क्षीरभृतः तत्क्षीरभृतो भृत्यो गोपः दशदोग्ध्रीपालनकृते गृह्णीयादित्यर्थम् । सैषा भृतिः पूर्वं द्रव्यान्तरेणाभृते देया । यस्तु द्रव्यान्तरेण भृतः तत्र तदेव भृतिरित्यर्थः । यस्तु भृतिं गृहीत्वा पश्वपचारेण विनाशयति वा न प्रत्याह याज्ञवल्क्यः “प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः” इति । प्रमादग्रहणं पशुपालकदोषोपलक्षणार्थम् मनुना प्रमादनाश स्पष्टीकृतः ‘नष्टं विनष्टं कृमिभि श्वहतं विषमे मृतम् । हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पाल एव तु” इति । श्वहतम् शुना हतम् । विषमे दुर्गमप्रदेशे । पुरुषकारः पुरुषप्रयत्नः । यत् पुरुषप्रयत्नेन क्षीणं सर्पाद्यादिकं प्राप्य तद्दातव्यमित्यर्थः । पुरुषकारस्य इयत्तापि दर्शितः “कृमिचोरव्याघ्रभयाद्दरीश्वभ्राच्च पालयेत् । व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत् स्वामिने वा निवेदयेत्” इति । व्यायच्छेत् व्यसनाभावाय यतेतेत्यर्थः । चौरैर्बलात्कारेणापहृते न दाप्य इत्याह मनुः “विघुष्य तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति । यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति” इति । विघुष्य डिण्डिमादिभिर्घोषं कृत्वा । देशे स्वाम्यवस्थानदेशे । काले अपहरणकालाव्यवहितकाले । विषयविशेषे पशुपालस्य दण्डमाह व्यास “गृहीतमूल्यो गोपालस्त्यक्त्वा निर्जने वने । व्यालचारी क्षपैर्बाध्य यवाको च वनेचर” इति । यवाको नापित इति कल्पतरौ । पुरुषप्रयत्नाकरणे दण्डमाह नारदः “ग्रामे ह्यव्यसनं गोपो व्यायच्छेत् तत्र शक्तितः । अशक्तस्तूर्णमागम्य स्वामिने च निवेदयेत्” । अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चा-

निवेदयन्। वोढुमर्हति गोपस्तं विनयञ्चैव राजनि" इति। तद्भवादिकम्। पशूनां दैवात् मरणे पालकस्य दोषाभावज्ञानोपायमाह व्यासः "मृतेषु च विशुद्धः स्याद् वालशृङ्गादिदर्शनात्"। आदिशब्देन कर्णादीनां ग्रहणम्। तथा च मनुः "कर्णौ चर्म च वालांश्च वस्तिं स्नायुञ्च रोचनाम्। पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्" इति। अङ्कादि दर्शयेदिति क्वचित् पाठः। अङ्कः शृङ्गकर्णादिच्छेदचिह्नम्। आदिशब्दः सा-चिह्नसङ्ग्रहार्थः। पशुषु मृतेष्वङ्कादिकं स्वामिने दर्शयेत्। रोचनादिकं यत्प्रयोजनं तत् तस्मै दद्याच्चेत्यर्थः। नष्टगवादिदानञ्च तत्स्वामिने मूल्यद्वारेण ज्ञातव्यम्। अत एव विष्णुः "दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते पालेऽत्वनायति पालकदोषो विनष्टपशूनां मूल्यं स्वामिने दद्यादिति"। अनायति अनागच्छति। विनष्टद्रव्यप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः "पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते। अर्द्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च" इति। अर्द्धत्रयोदशपणः अर्द्धरहितत्रयोदशपणः। सार्द्धद्वादशपण इति यावत्। उत्तरपदलोपी कर्मधारयः। यत्तु केनचिदर्द्धाधिकत्रयोदशपणो दण्ड इति व्याख्यातं तत् सार्द्धद्विमात्रादिषु अर्द्धत्रिमात्रादि शब्द भाष्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम्। पालदोषमाह मनुः "अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति। यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्विषं भवेत्" इति। अनायति उपद्रवनिवारणाय अनागच्छतीत्यर्थः। याम् अजाविकजातीयाम्। सुगमस्थलस्य विषयमेतत्। दुर्गमस्थलस्थविषये त्वाह स एव "तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने। यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्विषी" इति। अवरुद्धानां पालकेन स्थापितानामित्यर्थः। गवादिप्रचारार्थं भूमिमाह याज्ञवल्क्यः "ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमीराजवशेन वा"। ग्रामेच्छया ग्रामीणजनवशेन राजेच्छया वा। गोप्रचारो गवां तृणादिभक्षणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः। गवां स्वामालक्षणोक्त्यर्थं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरमाह स एव "धनुःशतपरीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत्। द्विशते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम्" इति परीणाहशब्देनात्र सर्वासु दिक्षु चतुर्- शस्यस्थल टस्रात। एतादृशं धनुःशतं परिमितं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं कार्य्यम्। खर्वटस्य शतद्वयपरिमितमि-

त्यर्थः। खर्वटः अनेककारुकर्षीवलयुक्तो ग्राम इति मदनरत्ने। माधवाचार्य्यैस्तु प्रचुरकण्टकमल्लानो ग्राम इति व्याख्यातम्। तत्र शस्योत्पत्तेः प्रागेवावरणं कार्य्यमित्याह कात्यायनः "अजातेष्वेव शस्येषु कुर्य्यादावरणं महत्। दुःखेन विनिवार्य्यन्ते लब्धस्वादरसा मृगाः" इति। एवं पशुनिवारणार्थं कृतेऽप्यावरणे तमतिक्रम्य पशुभिः शस्यादिविनाशे कृते कर्त्तव्यमाह मनुः "पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः। स पालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्" इति। पथिक्षेत्रे मार्गसमीपे क्षेत्रे। ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्त्तिनि। सपालः पशुः पणशतदण्डार्हः तत्पशुपालः पणशतं दण्डनीय इत्यर्थः। अयञ्च दण्डः पशुपालने समर्थेन सता पशावनिवार्य्यमाणे वेदितव्यः। अत एव नारदः "उत्क्रम्य तु वृतिं यः स्याच्छस्यघातो गवादिभिः। पालः शास्यो भवेत् तत्र न चेच्छक्तो निवारयेत्" इति। आवरणाभावेनापरिहार्य्ये शस्योपघातेऽपि न पालस्य दण्डः। तथा च मनुः "तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि। न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम्" इति। अनेनाऽवृतक्षेत्रशस्योपघाते पशुरक्षिणां दण्ड इत्यर्थादुक्तं भवति। अदीर्घकालप्रचारविषयमेतत्। दीर्घकालप्रचारे तु अपरिवृतेऽपि पशुपालो दण्डार्हो भवति। अतएवाल्पकालप्रचारे दोषाभावं दर्शयति विष्णुः "पथि ग्रामविवीतान्ते न दोषोऽल्पकालमिति"। पशुविशेषे दण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः "माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी। दण्डनीया तदर्द्धं तु गौस्तदर्द्धमजाविकम्। भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद् द्विगुणो दमः। सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्" इति। परशस्यघातकारिण्याः महिष्याः स्वामी अष्टौ माषान् दण्ड्यः। गोः स्वामी चतुरः। छागस्वामी मेषस्वामी च द्वौ। एतेषां पशूनां शस्यभक्षणादारभ्य तत्रैव उपविष्टानां स्वामी यथोक्तदण्डाद् द्विगुणं दाप्यः। विवीतस्थतृणाद्युपघातेऽपि शस्योपघातवद्दण्डनीयः। खरस्वाम्युष्ट्रस्वामी च महिषीस्वामिवद्दण्डनीयः। अत्र पशुस्वामिनो दण्ड इत्यभिधानं महिष्यादिग्रहणं प्रतिपशुदण्डप्राप्त्यर्थम्। भक्षयित्वोपविष्टवत् शस्यविषये यथोक्ताद्द्विगुणो दण्डः। तथा च स्मृत्यन्तरम् "वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः" इति। अत्रापराधानुसारेण दण्डमार्यं तान्निकमाणो ग्राह्यः न पुनः

षोडशौ राजतो वेति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । तान्त्रिक-माषस्य कर्षपरिमाणितस्य षोडशो भागो भवति । अयमेव "पणस्य पञ्च माषाः प्रकीर्त्तिताः" इति याज्ञवल्क्योक्तपञ्चम-र्षपरिमितस्वर्णे पणचतुर्थांशस्य विंशतिमाणात्मककार्ष-पणस्य "माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्त्तितः" इति नारदोक्तो विंशो भागोऽपि भवति । एतेन स्मृतिचन्द्रि-कायाम् अपराधानुसारेण दण्डनार्थं माषो "विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्त्तितः" इति नारदोक्तो माषः केचित् श्लोकेन इत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्य "षड्गुञ्जा रजतो माषो मनुनासमुदाहृता । कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा" इति वृहस्पतिवचनविरोधेन दूषितं तदुभयत्रा-प्यर्थभेदाभावेन विरोधाभावादसङ्गतं मन्तव्यम् । यत्तु, मनुनोक्तम् "सपादं पणमर्हतीति" तत् स्वामिनो मतिपूर्वं पशुव्यतिक्रमविषयम् । याज्ञवल्क्यवचनन्त्वबुद्धिपूर्वविष-यमिति न तयोर्विरोधः । यत्तु "पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा । तथाजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्त्तितः" इति स्मृत्यन्तरं तद्भाण्डविन्यो-पदेशमात्रविषयम् । यत् पुनर्नारदेनाभिहितम् "मा-षमुष्ट्रा दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा । तथा जाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्द्धमाषिकः" इति । तन्मु-हूर्त्तमात्रभक्षणविषयम् अतएवाह [illegible] । "राज्ञो चरन्ती गौ पञ्चमाषा दिवा तीन्मूल्ये माष धाने स्वदण्डमिति" । धाने स्वदण्डं इत्यस्यायमर्थः । गन्धवादिभिः परसस्येषु कवलमात्रभक्षणे कथञ्चित् कृते पालकस्य स्वामिनो वा स्वल्पोऽपि दण्डो नास्तीति । आतु-रपशुविषये वक्ष्यमाणश्रेष्ठ्यं वमेव दण्डाभावप्रतिपादन-मुखेनाह नारदः "रज्जुपाशहृतो वा मनुगासिद्धता-ऽपि वा । अथ सर्पेण दष्टो वा वृक्षाद्वा पतितो भवेत् । व्याघ्रादिभिर्हतो वापि व्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः । न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्" इति । गोमिनां गोस्वामिनाम् । आतुराणामनिवार्यत्वादित्य-भिप्रायः । अनातुराणामपि केषाञ्चित् पशूनां दण्डा-भावमाह स एव "गौः प्रसूता दशाहात्तु महोक्षा वाजिकुञ्जराः । न निवार्याः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक्" इति । दशदिनपर्य्यन्तं प्रसूताया निरोद्धु-मशक्यत्वात् स्वामी दण्डभाक् । महोक्षस्य सर्वोत्कृष्ट-भोगार्थं सर्व्वदा बन्धनायोगात् तत्स्वामी न दण्डभाक् । वाजिकुञ्जराणां स्वामिनोऽदण्डभागित्वे हेतुमाहोशना "अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वा प्रजापाला हि ते स्मृताः" स्वामिपक्षार्थं पालकस्याप्युपलक्षणार्थम् । यदाह मनु "अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा । सपालान् वा विपालान् वा अदण्ड्यान् मनुरब्रवीत्" इति । वृषा महोक्षाः । यद्वा वृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः । देव-पशवः देवालयेषु देवोपभोगार्थं स्थापिताः पशवः । याज्ञ-वल्क्योऽपि "महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः । पालो येषाञ्च ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः" । अनिर्दशाहा आगन्तुकः स्वयूथात् परिभ्रष्टः सन् देशान्तरात् समा-गतः । येषां पालो नास्ति तेऽपि दैवराजोपहताः सस्यादिनाशकारिणो न दण्ड्या इत्यर्थः । आदिशब्देन मृतवत्सादीनां ग्रहणम् । अतएवोशना "अदण्ड्या मृतवत्सा च स्ना रोगवती तथा । अदण्ड्याः काण-कूटाश्च वृषाश्च कृतलक्षणाः । अदण्ड्यागन्तुका गौश्च सूतिका चाभिसारिणी" इति । कूटः एकशृङ्गः । कृतलक्षणः प्रतप्तायसेन कृतचिह्नः । अभिसारिणी स्वयूथात् प्रच्युता पुनः स्वयूथगामिनी । परसस्यविनाशे न केवलं पशुस्वामी दण्डनीयः सस्यमपि दापनीय इत्याह वृहस्पतिः "गवाज्ञिवारयेद्यस्तु चीर्णं दोषो द्वयोर्भवेत् । स्वामी सदण्डं दाप्यः पालस्ताडनमर्हति" इति । सदश्च दमश्च सदण्डम् । समूलसस्यनाशविषयमेतत् । अतएव नारदः "समूलसस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयात् सदम् । वधेन गोपो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत्" इति । तत्स्वामी सस्यस्वामी सदं प्राप्नुयात् । पशुस्वामिनः सकाशादिति शेषः । वधोऽत्र कशादिना ताडनम् । न प्राणच्छेदः । पालस्ताडनमर्हतीति वचनात् । सदश्च सामन्तादिभिः परिकल्पितो देयः । अतएव स एवाह "गोभिस्तु भक्षितं सस्यं यो नरः प्रतियाचते । सामन्तानुमतं देयं धान्यं यत्तत्र वापितम्" इति । यत्तु सदयाचननिषेधनम् "गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते । पितरस्तस्य नाश्नन्ति न चापि त्रिदिवौकसः" । इत्यग्निपुराणवचनन्तु ग्रामादिसमीपस्थानावृतक्षेत्रविषय-मिति माधवाचार्य्याः । श्राद्धकालादौ गोभक्षितविषय-मिति मदनरत्नकृतः । सर्व्वासाञ्च गवामुत्सवे श्राद्धदिवसे चादण्ड्यत्वमाह स एव "अदण्ड्या चोत्सवे गावः श्राद्ध-काले तथैव च" इति । गोभिः श्राद्धकालादौ भुक्तमपि श्रेयस्करमित्याशयेनाह व्यासः "श्राद्धस्य च द्विजै-र्भुक्तं परिक्षीणस्य वाग्यते । गाभिश्च नरशार्दूल ।

वाजपेयाद्विशिष्यते" इति एतत्पदद्वयसंहरति मनुः "एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः। स्वामिनाञ्च पशूनाञ्च पालानाञ्च व्यतिक्रमे"।

स्वायम्भुव पु॰ स्वयंभुवोऽपत्यम्, तस्येदम् वा अण् ओरो-र्दिति वक्तव्ये ओर्गुण इत्युक्त्या संज्ञापूर्वकविधेरनित्य-त्वज्ञापनान्न गुणः उवङ्। १स्वयम्भूपुत्रे मनौ २स्वयम्भू-सम्बन्धिनि त्रि॰ "धाम स्वायम्भुवं ययुः" कुमारः। स्त्रियां ङीप्। सा च ३ब्राह्म्याम्। "भार्गवी नार-दीया च बार्हस्पत्याङ्गिरस्यपि। स्वायम्भुवस्य शास्त्रस्य चतस्रः संहिता मताः" इति तद्व्याख्यधर्मशास्त्रसंहिता-चतुष्टयम्। तदुत्पत्त्यादिकं यथा

"ततः कालेन महता तस्याः पुत्रोऽभवन् मनुः। स्वाय-म्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्। तद्रूपगुण-सामान्यादधिपूरुष उच्यते। वैराजा यत्र ते जाता बहवः संशितव्रताः। स्वायम्भुवाद् महाभागाः सप्त सप्त तथापरे। स्वारोचिषाद्या ते सर्वे ब्रह्मतुल्यस्वरूपिणः। औत्तमिप्रमुखास्तद्वद् येषान्त्वं सप्तमोऽधुना" मत्स्यपु॰ ४अ॰। "ऋषींस्तेषां प्रवक्ष्यामि पुत्रान् देवगणांस्तथा। मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः। पुलस्त्यश्च वशि-ष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः। उत्तरस्यां दिशि तथा राजन् सप्तर्षयः स्थिताः। यामा नाम तथा देवास्त्वासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे। आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथि-र्वसुः। ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यः सवनः पुत्र एव च मनोः स्वायम्भुवस्यैते दश पुत्रा महौजसः। एतत्ते प्रथमं राजन्! मन्वन्तरमुदाहृतम्" हरिवं॰ ७अ॰।

स्वाराज् पु॰ स्वः स्वर्गे राजते राज-क्विप्। इन्द्रे अमरः।

स्वाराज्य न॰ स्वराजः भावः ष्यञ्। ब्रह्मत्वे स्वाराज्यसिद्धिः।

स्वारोचिष पु॰ द्वितीये मनौ। "और्वो वशिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च। प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तो निश्च्यवन तथा। एते महर्षयस्तात! वायुप्रोक्ता महाव्रताः। देवाश्च तुषिता नाम स्मृताः स्वारोचिषेऽन्तरे। हविघ्रः सुकृतिर्ज्योतिरापो मूर्त्तिरयस्मयः। प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च। स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः। कीर्तिता पृथिवीपाल! महावीर्यपराक्रमाः। द्वितीयमेतं कथितं तव मन्वन्तरं मया" हरिवं॰ ७अ॰।

स्वार्थ पु॰ स्वस्य अर्थः प्रयोजनम् अभिधेयो वा। १स्वप्रयो-जने २स्वाभिधेये च "स्वार्थकः स्वार्थबोधकदिति" सन्दर्भ॰

स्वार्थिक त्रि॰ स्वार्थे विहितः ठञ्। स्वार्थविहिते व्याकर णोक्ते प्रत्यये। "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवच-नान्यनुवर्त्तन्ते" महाभाष्य यथा वक्रगुडीक्रयां "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" महाभाष्यम्। देवता अपकटगुडका गुडकीर इत्यादि।

स्वास्थ्य न॰ स्वस्थस्य भावः ष्यञ्। १आरोग्ये २सन्तोषे अमरः।

स्वाहा अव्य॰ सु+आ+ह्वे-डा। १देवोद्देशेन हविस्त्यागे अमरः। २अग्निभार्य्यायां स्त्री "स्वाहयेव हविर्भुजम्" रघुः। ३मातृकाभेदे च स्त्री "नमः स्वधायै स्वाहायै" इति पितृगाथा। "प्रकृतेः कलया चैव सर्वशक्तिस्वरूपिणी। बभूव दाहिका शक्तिरग्नेः स्वाहा स्वकामिनी। ईषद्ध-मध्य,स्मितास्या प्रभाच्छादनकारिणी। त्वमग्ने दाहिका शक्तिर्भवपत्नी च सुन्दरी। दग्धुं न शक्तस्त्वदृते जडाश्च त्वया विना। त्वन्नामोच्चार्य्य मन्त्रान्ते यो दास्यति हविर्नरः। सुरेभ्यस्तत्प्राप्नुवन्ति सुराः स्वानन्द-पूर्वकम्। अग्नेः सम्पत्स्वरूपा च श्रीरूपा सा गृहे-श्वरी। देवानां पूजिता शश्वत् नरादीनां भवाम्बिके।" ब्रह्मवै॰ प्र॰ १७अ॰। ४दुर्गाशक्तिभेदे "दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते" दुर्गापूजामन्त्रः।

स्वाहाप्रिय पु॰ ६त॰। अग्नौ हला॰ स्वाहापत्यादयोऽप्यत्र।

स्वाहाभुज् पु॰ स्वाहेतिमन्त्रेण त्यक्तद्रव्यं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। देवे अमरः।

[च मेदि॰

स्विद् अव्य॰ स्विद-क्विप्। १प्रश्ने २वितर्के अमरः ३पादपूरणे

स्विन्न त्रि॰ स्विद-क्त। १घर्मयुक्ते २स्वेदान्विते च ३पक्वे "स्विन्नमसृदाहृतम्" स्मृतिः।

[अङ्गीकारे।

स्वीकार पु॰ अस्वस्य स्वस्य कारः करणं स्व+च्वि+कृ-घञ्।

स्वीय त्रि॰ स्वस्येदम् छ अपाणिनीयैरस्य न कुगिति मन्यते। १निजसम्बन्धिनि २नायिकाभेदे स्त्री नायिकाशब्दे दृश्यम्।

[आदित् स्वूर्य्यं स्वूर्च्छितम्।

स्वुर्च्छ विस्मृतौ भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट्। स्वूर्च्छति अस्वूर्च्छीत्

स्वृ शब्दे अक॰ उपतापे सक॰ भ्वा॰ प॰ वेट्। स्वरति अस्वा-रीत् अस्वारीत्।

स्वृ हिंसने क्र्या॰ पा॰प॰सक॰सेट्। स्वृणाति अस्वारीत्।

स्वेक गतौ भ्वादि॰ आत्म॰सक॰सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। स्वेकते असस्वेकत्।

स्वेच्छा स्त्री ६त॰। स्वाभिलाषे हेमच॰। [स्वेच्छया युक्ते त्रि॰।

स्वेच्छामृत्यु प॰ स्वेच्छया मृत्युर्यस्य। १भीष्मे त्रिका॰ २स्वेच्छा॰

स्वेद पु॰ स्विद-भावे घञ्। १घाम्मेरे (घेका) २घर्मे गात्रादितो जलादेः निःसरणे। स्विद् भावे घञ्।

धर्म्माभिलाषये तत्प्रकारादिकं चरकेणाभिहितं यथा "अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत् प्रयोजिताः । स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः । स्नेहपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनावर्जितेऽनिले । पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथञ्चन । शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः । नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान् । रोगर्त्तुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च । द्रव्यवान् कल्पितो देशे स्वेदः कार्य्यकरो मतः । व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले । दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः । वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते । स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाप्युपकल्पितः । आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते । रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च । वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदु नैव वा । मध्यमं वङ्क्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः । सुशुद्धैर्नक्तकैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा । पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी । मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि । जलार्द्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् । शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे । सञ्जाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता । पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरसदनं तृषा । दाहः स्वेदाङ्गदौर्बल्यमतिस्विन्नस्य लक्षणम् । उक्तस्तस्याशितीये यो ग्रैष्मिकः सर्वशो विधिः । सोऽतिस्विन्नस्य कर्त्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः । कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् । पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनाम् । विदग्धभ्रष्टब्रध्नानां विषमद्यविकारिणाम् । श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् । तृष्यतां क्षुधितानाञ्च क्रुद्धानां शोचतामपि । कामलोदरिणाञ्चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् । दुर्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसां तथा । भिषक् तैमिरिकाणाञ्च न स्वेदमवतारयेत् । प्रतिश्याये च कासे च हिक्काश्वासेष्वलाघवे । कर्णमन्याशिरःशूले स्वरभेदे गलग्रहे । अर्दितैकाङ्गसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके । कोष्ठानाहविबन्धेषु शुक्राघाते विजृम्भके । पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे गृध्रसीषु च । मूत्रकृच्छ्रे महत्त्वे च मुष्कयोरङ्गमर्दके । पादजान्वूरुजङ्घार्त्तिसंग्रहे श्वयथावपि । खल्लीष्वामेषु शीते च वेपथौ वातकण्टके । सङ्कोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु । सर्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते । तिलमाषकुलत्थाम्लघृततैलामिषौदनैः । पायसैः कृशरैर्मांसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् । गोखरोष्ट्रवराहाश्वशकृद्भिः सतुषैर्यवैः । सिकतापांशुपाषाणकरीषायसपूटकैः । श्लैष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्वैर्वातिकान् समुपाचरेत् । द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि । भूगृहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भगृहेषु च । विधूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् । ग्राम्यानूपौदकं मांसं पयो वस्तशिरस्तथा । वराहमध्यपित्तासृक् स्नेहवत्तिलतण्डुलान् । इत्येतानि समुत्क्वाथ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् । देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो भिषक्तमः । वारुणामृतकैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः । वासावंशकरञ्जार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च । शोभाञ्जनकशैरीयमालतीसुरसार्जकैः । पत्रैरुत्क्वाथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् । भूतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना । मूत्रैरम्लैश्च सस्नेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् । एत एव च निर्यूहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके । स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत् । गोधूमशकलैश्चूर्णैर्यवानामम्लसंयुतैः । सस्नेहकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते । गन्धैः सुराया किण्वेन जीवन्त्या शतपुष्पया । उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् । चर्म्मभिश्चोपनद्धव्यः सलोमभिरपूतिभिः । उष्णवीर्य्यैरलाभे तु कौशेयाविकशाटकैः । रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् । विदाहपरिहारार्थं स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले । सङ्करः १ प्रस्तरो २ नाडी ३ परिषेको ४ ऽवगाहनम् ५ । जेन्ताको ६ ऽश्मघनः ७ कर्षू ८ कुटी ९ भूः १० कुम्भिकैव ११ च । कूपो १२ होलाक १३ इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश । तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्वानेवानुपूर्वशः" इति । तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं सङ्करस्वेद इति विद्यात् । शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारपायसकृशरोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्चाङ्गुलोरुबूकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्वगात्रस्य शयानस्योपरि स्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति विद्यात् । स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रभङ्गादीनां मृगशकुनपिशितशिरस्पदादीनामुष्णस्वभावानां वा यथार्हमम्ललवणस्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां वाष्पमनुद्वमन्त्यामुत्क्वथितानां नाड्या शरेषीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया व्यामार्द्धदीर्घया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विना-

सितया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रो बाष्पेनोपहरेत्। बाष्पो ह्यनूर्द्ध्वगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सम्यक् स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ३। वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्क्वाथैः सुखोष्णैः कुम्भीर्वर्षुलिकाः प्रनाडीर्वा पूरयित्वा यथार्हसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचयेदिति परिषेकः ४। वातहरोत्क्वाथक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः" ५।
"अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत इत्यादि"।
(जेन्ताकशब्दे ३१४४ पृ० अस्य लक्षणाद्युक्तप्रायम् ६।)
"शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम्। तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः समुपदीपितैः। व्यपोह्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा। तां शिलामथ कुर्वीत कौषेयाविकसंस्तराम्। तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः शयानः स्विद्यते सुखम्। रौरवाजिनकौषेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः। इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः ७। कर्षूस्वेदः प्रवक्ष्यते। खानयेच्छयनस्याधः कर्षूं स्थानविभागवित्। दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्षूं पूरयेत् ततः। तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ८। अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम्। घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः सम्प्रलेपयेत्। कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णां चोपकल्पयेत्। प्रावाराजिनकौषेयकुथकम्बलगोलकैः। हसन्तिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्तां च सर्वशः। परिवार्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ९। य एवाश्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु। प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते १०। कुम्भीं वातहरक्वाथपूर्णां भूमौ निखानयेत्। अर्द्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि। स्थापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम्। अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुडान्। पाषाणान् वोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम् ११। सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः। कूपं शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेधतः। देशे निवाते शस्ते च कुर्य्यादन्तः सुमार्जितम्। हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपूरिते। स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णेऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् १२। धीतीकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत्। शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च। सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत्। स्ववच्छन्नः स्वपंस्तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्। होलाकस्वेद १३ इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणेति"। इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रय। व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा। बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः। स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते। इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च। एकाङ्गसर्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च। इत्येतत् त्रिविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्त्तितम्। स्निग्धः स्वेदैरुपक्रम्य स्विन्नः पथ्याशनो भवेत्। तदहः स्विन्नगात्रस्तु व्यायामं वर्ज्जयेन्नरः" इति। तत्र श्लोकाः "स्वेदो यथा कार्य्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः। यत्र देशे यथायोग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा। स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथातिस्विन्नभेषजम्। अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना। त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना। संग्रहेण च षट् स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः। स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा। शिष्यैस्तु प्रतिपत्त्यर्थमुपदेष्टा पुनर्वसुरिति"।

स्वेदज पु० स्वेदाज्जायते जन—ड। १स्वेदजाते दंशादिजन्तौ अमरः २स्वेदजातमात्रे त्रि०।
"संस्वेदजविकाराश्च यथा येभ्यो भवन्ति च। मातुःसंस्वेदजा मक्षिकाद्या भवन्ति च। मशमेघप्रसिक्तायां पिपीलिकगणादयः। संस्वेदजास्तु विज्ञेया दंशगोपशुजन्तवः। समिद्भ्यो मांसदुग्धेभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः। जायन्ते कृमयो विप्राः! काष्ठेभ्यो घुणकादयः। तथा शुक्रविकारेभ्यः पूतिकाः प्रभवन्ति च। संस्वेदजाश्च जायन्ते वृश्चिकाः शुष्कगोमयात्। गोभ्यो हि मक्षिकेभ्यश्च मातृभ्यश्च जन्तवः। मनुष्यादिस्वेदजाश्च विविधा जन्तुःकृमयो विशेषतः। अथाण्यानि च सूक्ष्माणि सूक्ष्मयूकास्तथैव च। गोभ्योऽश्वेभ्यस्तथा चैव षट्पदक्रिमीनकाः। माक्षिकाणां विकाराश्च समुद्रोदककर्दमे। मरावति विकाराश्च करीषेभ्यो भवन्ति हि। एवमादिरसंख्यातो गणः संस्वेदजो मया। सर्वांश्चाभिहितो ह्येष प्राकृकर्मवशजः स्मृतः" वह्निपु०।

स्वेदन न० स्विद—णिच् ल्युट्। गात्रादितो घर्मादेर्निःसारण-व्यापारे (घापरा)। स्वेदशब्दे दृश्यम्।

स्वेदनी स्त्री स्विद्यते पच्यतेऽनया स्विद—ल्युट्। लौहपात्र-भेदे (ताओया) अमरः। स्वार्थे कन् टापि सुप्रा॥
स्वेदनिका कल्पद्रुमे पाते केमच० मर्जनपात्रे शब्दमा०।

स्वेर न० स्वस्य ईरम् ईर-अच् वृद्धि। १स्वेच्छायाम् २तद्वति ३मन्दे च त्रि० मेदि०।

स्वैरिन् त्रि० स्वेनैव ईरयितुं शीलमस्य ईर-णिनि वृद्धिः। १स्वेच्छाचारिणि अमरः। २व्यभिचारिणिस्त्रियां स्त्री

टीप । स्वपरपुरुषयसुखकामिन्यां स्त्रियां च । "शातपत्रर्थं प्रसवमापत्स्वपि पठन्त्युत । अतःपरं स्वैरिणी स्यात् चतुर्थी पञ्चमे भवेत्" भा० आ० १२२अ० ।

स्वोपार्जित त्रि० स्वेन उपार्जितम् । स्वयमर्जिते धनादौ । तस्य विभागो दायभागे दर्शितो यथा

"अस्ति विभाज्यमविभाज्यञ्चोच्यते । तत्र कात्यायनः "पैतामहञ्च पित्र्यञ्च यच्चान्यत् स्वयमर्जितम् । दायादानां विभागे तु सर्वमेतद्विभज्यते" । "यच्चान्यदि"ति चकार स्वयं मत्यनेन लभ्यते स्वयमार्जितमिति चकाराद्यस्य स्वापि तदर्जन साधारणधनद्वारेणेत्यर्थः । अनुप-घातोपात्तमविभाज्यमाह मनुर्विष्णू "अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् । स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति" । पितृद्रव्योपघाताभावेन द्रव्य-द्वारेण नेतरेषां व्यापारः, स्वचेष्टालब्धत्वेन शारीरो-ऽपि व्यापारो नेतरेषामिति अर्जकस्यैव तदसाधा-रणं स्वयमीहितलब्धं तदिति हेतुत्वेनोपन्यासात् । तथा च व्यासः "अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्या-प्नोति, यद्धनम् । दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यालब्धन्तु यद्भवेत्" । स्वशक्तिमात्रेण यत् प्राप्तमिति सामान्ये-नाभिधानात् सर्वमेवविध स्वोयमसाधारणं द्रव्यम् । स्वशक्तिप्राप्तस्यापि विद्याधनस्य समाधिकविदो साधा-रणत्वात् न्यूनविद्याविद्यनिराकरणार्थं विद्यालब्ध पदम् । तथा याज्ञवल्क्यः "पितृद्रव्याविरोधेन यद-न्यत् स्वयमर्जितम् । मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत्" । मैत्रादिपदञ्च प्रदर्शनार्थं, एवमादिषु प्रायेणानुपघातसम्भवात् । तथा मनुः "विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् । मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च" । तथा व्यासः "विद्याप्राप्तं शौर्य-धनं यच्च सौदायिकं भवेत् । विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं स्वरिक्थिभिः" । पितृपितृव्यादिस्य सदा-यसम्बन्धिभ्यः प्रसादादिना लब्धं सौदायिकम् । तथा नारदः "शौर्यभार्य्याधने, हित्वा, यच्च विद्याधनं भवेत् त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः" । भार्य्या-प्राप्तिकाले लब्धं भार्य्याधनम् औद्वाहिकमित्यर्थः, एतानि वर्जयित्वा अन्यद्विभजेदित्यनुवर्त्तते वाक्यान्तरीयम् । तदेवमादिभि शौर्य्यादिधनत्वमविभाज्यत्वे कारणं नोच्यते शौर्य्याद्यर्जितस्यापि विभागश्रुतेः । तथा च व्यासः "साधारणं समाश्रित्य यत् किञ्चिद्वाहनायुधम् । शौर्य्या-दिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः । तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः" । साधारणद्रव्येणार्जितस्य धनस्य विभागं वदति । तथा नारदः "कुटुम्बं बिभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः । भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्" । विभृयादित्यनेन वचननिर्देशात् यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधन-व्ययशरीरायासाभ्यां संवर्द्धयति तदा तद्विद्योपार्जित-धने तस्याप्यधिकारः । तथा "वैद्योऽवैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् । पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदर्जितम्" । पञ्चपद साधारणधनपरं तदना-श्रित्यार्जितं वैद्योऽविद्याय अनिच्छन् दद्यात् वैद्याय विदुषे पुनः साधारणमन्तरेणाप्यर्जितं दद्यादेव । तथा च गौतमः "स्वयमर्जितमवैद्येभ्यो वैद्यः कामं न दद्यात्" । असाधारणधनशरीरव्यापारार्जितं स्वयमर्जितं अवि-द्वद्भ्यो दातुमनिच्छन् न दद्यात् विद्वद्भ्यः पुनर्दद्यादेव । एतच्च विद्याधनमात्रविषयम् । तदाह कात्यायनः "ना-विद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् । समविद्या-धिकानान्तु देयं वैद्येन तद्धनम्" । तन्मोक्तेरविद्या-पदम् उभाभ्यां समाधिकपदाभ्यां लभ्यते तेन समविद्या-धिकविद्यानां दातव्यं न्यूनविद्याविद्ययो पुनरनधि-कारः । "तदेवमादिवचनैर्विद्याशौर्य्यादिधनेष्वपि साधा-रणधनोपघातानुपघाताभ्यां विभागाविभागयोरवगमात् तस्यैव प्रयोजकत्वात् तत्पदवत्त्वेव श्रुतिः कल्पनीया, उपघातार्जितं विभजेदिति, न पुनः शौर्य्यादिपदवत्त्वपि, अवश्यकल्पनीयसामान्यश्रुतिकल्पनयैवोपपत्तेः । गोबा-काधिकरणन्यायस्यायमेव विषयः । यदा न्यायप्राप्त एवायमर्थः, यद्येनार्जितं तत् तस्मिन् जीवति तस्यैव, अपति विशेषवचने, यत्र पुनः साधारणधनमात्रेणैव व्यापारोऽपरस्य धनशरीराभ्यां तत्रैकस्यैको भागोऽपरस्य भागद्वय न्यायागततमेव सिद्धम् । एतेन चैतदपि सिध्यति, यत् साधारणधनोपघाते सति यस्य यावतो-ऽशस्य स्वल्पस्य महतो वोपघातः, तस्य तदनुसारेण भागकल्पना कार्य्या । किञ्च कात्यायनवचनम् "विभक्ता पितृवित्ताच्चेदेकत्र प्रतिवासिन । विभजेयु पुनर्द्रव्यं स एकमेवोदयो यतः" ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये सकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ह

हकारः व्यञ्जनेषु ऊष्मवर्णभेदः। कण्ठस्थानोच्चार्यः। "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्" शिक्षोक्तेः पञ्चमादिवर्णसंयोगे उरसोच्चार्यश्च। तदुच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाग्रेण कण्ठस्थानस्य अर्द्धस्पर्शः। "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः" इति शिक्षोक्तेः। बाह्यप्रयत्नास्तु घोषसंवारनादा महाप्राणश्च। अस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रोक्तं यथा "हकारं शृणु चार्वङ्गि! चतुर्वर्गप्रदायकम्। कुण्डलीद्वयसंयुक्तं रक्तविद्युल्लतोपमम्। रजःसत्त्वतमोयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा। पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा। त्रिबिन्दुसहितं वर्णं हृदि भावय पार्वति!"। अस्याधिष्ठातृदेवताध्यानमुक्तं वर्णोद्धारतन्त्रे यथा "करवीरसमानाभां बाहुद्वयसमन्विताम्। अस्थिमाल्याम्बरधरां वरदाभयधारिणीम्। नागेन्द्रहारभूषाढ्यां जटामुकुटमण्डिताम्। सर्वसिद्धिप्रदां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम्। एवं ध्यात्वा हकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणकुक्षौ न्यासः। काव्ये तस्य प्रथमप्रयोगे खेदः फलं वृ॰र॰टीकायामुक्तं यथा "स सौख्यं हन्तु खेदम् विस्मयमपि च लं व्यं च सन्दिह्य करोति"। अकारादिवर्णानां प्रयोगे फलादिकं यत्र भवतीति तत्रैवोक्तं यथा "पद्यादौ गद्यमध्ये वचसि च सकले प्राकृतादौ च सोऽयम्" इति। एतेषां फलाधार निरूपणमध्याकारे "नायको वर्ण्यते यत्र फलं तस्य समादिशेत्। अन्यथा तु कृते काव्ये कर्त्तुर्दोषावहं फलम्" तस्य प्रतिप्रसवो यथा "देवता वर्ण्यते यत्र क्वापि काव्ये कवीश्वरैः। मित्रामित्रविचारो वा न तत्र फलकल्पना। देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः। ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा"।

अस्य वाचकशब्दास्तन्त्रोक्ता यथा "हः शिवो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिकापतिः। नकुलीशो जगत्प्राणः प्राणेशः कपिलामलः। परमात्मा लजो जीवः वराकः शान्तिदोऽङ्गजः। सर्गोऽभयोऽरुणः स्थाणुः कूटकृद्वनिवारकः। लक्ष्मीर्हरिहरः शम्भुः प्राणस्थिर्ललाटजः। स्वकोपचारणः स्फूर्तिश्चैतन्यं पादपूरणम्। महाकालो परः नादो मेघनादो विमर्दनः। बिन्दुदुर्गा प्रिया देवी मेघश्यामः महेश्वरः। दक्षपादः सदा शम्भुः शशाङ्को यः सोमसमुद्भवम्" वर्णाभिधानम्। "शुक्रश्चाथ हकारोऽङ्कुशः प्राणः शान्तः शिवो वियत्। अकुलो नकुलीशश्च हंसः शून्यश्च हाकिनी। अनन्तो नकुलो जीवः परमात्मा ललाटजः" इति बीजवर्णाभिधानम्। "हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्कुशः शिवे। महेशो नकुली चैव वराको गगनं रविः। लिङ्गं शून्या-महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरि!" रुद्रयामले दशपटले।

ह अव्य॰ हा–ड। १पादपूरणे अमरः २सम्बोधने ३नियोगे ४क्षेपे ५निग्रहे ६निन्दायां मेदि॰ ७प्रसिद्धौ च। ८शिवे पु॰ ९जले १०शून्ये ११आकाशे १२रक्ते १३स्वर्गे १४धारणे पु॰ मेदि॰। १५पापहरणे १६चन्द्रे शब्दर॰ १७सकोपवारणे २०शुष्के च एकाक्षरकोषः।

हंस पुंस्त्री॰ हस–अच्–पृषो॰ वर्णागमः। स्वनामख्याते १पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् २निर्लोभनृपे ३विष्णौ ४सूर्ये ५परमात्मनि "हंसं तमो सन्निहितं चरन्तम्" नैष॰। ६मत्सरे ७यतिभेदे ८मन्त्रभेदे ९देहस्थवायुभेदे १०अश्वभेदे मेदि॰ ११गुरौ १२पर्वते शब्दर॰। १३शिवे अमरः १४अपरस्थिते १५श्रेष्ठे हेमच॰। १६विशुद्धे अमरः। १७अजपामन्त्ररूपे वर्णे च "हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत् पुनः। हंसेति सततं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा" इति तन्त्रम्। अजपाशब्दे ८९ पृ॰ दृश्यम्।

हंसजातेर्भेदाः तन्मांसगुणाश्च यथा "हंसाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः। वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकरा मताः" भावप्र॰ तदण्डस्य गुणाः "हंसडिम्बं परं बल्यं वृष्यं वातनाशनम्। पाके लघुतरं प्रोक्तं सर्वामयविनाशनम्" राजनि॰। अस्य दर्शनादेः शुभाशुभत्वं वसन्तराजशाकुने उक्तं यथा "काष्ठस्थ सर्वोऽपि दर्शनेन हंसस्य यच्छन्तु सर्वसिद्धिम्। नामानि हंसस्य यः शृणोति यस्तु प्रयान्ति नाशं दुरितानि तस्य। चौरैः समं दर्शनमात्रमस्ते निधिर्द्वितीयेऽथ भयं तृतीये। युद्धं चतुर्थे नृपतिप्रसादः स्यात् पञ्चमे हंसरवे नराणाम्"। यतिभेदहंसलक्षणं परमहंसशब्दे ४२६७ पृ॰ दृश्यम्। प्राणस्य हंसपदार्थत्वे हेतुरुक्तः पदार्थादर्शे "उच्छ्वासे चैव निःश्वासे च हंस इत्यक्षरद्वयम्। तस्मात् प्राणस्तु हंसात्मा आत्माकारेण संस्थितः। नाभेरुच्छ्वासनिश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थिति"।

हंसक पु॰ हंस इव कायति कै–क। १पादकटके नूपुरादौ

अमरः । संज्ञायां कन् । २राजहंसे शब्दच० । स्वार्थे क । ३हंसशब्दार्थे "लघुगुरुलघुयत्र सतालो हंसक स्मृत." सङ्गीतदा० उक्ते ४तालभेदे ।

हंसकीलक पु० "नारी पादद्वयं कृत्वा कान्तस्योरुयुगोपरि । कटिमान्दोलयेत् यत्र बन्धोऽयं हंसकीलक" स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे । [भाषिणया स्त्रिया त्रिका० ।

हंसगद्गदा स्त्री हंसस्येव गद्गदः स्वरो यस्याः । मधुर

हंसगामिनी स्त्री हंस इव मन्दं गच्छति गम–णिनि । १हंसतुल्यमन्दगामिन्यां स्त्रियाम् । हंसेन गच्छति णिनि ङीप् । २ब्रह्माण्याम् । ३हंसेन गन्तरि त्रि० ।

हंसदाहन न० हंस इव श्वेतं सुरभित्वात् दाहनमस्य । अगुरुचन्दने शब्दच० ।

हंसनादिनी स्त्री "गजेन्द्रगमना तन्वी कोकिलालापसंयुता । नितम्बे गुर्विणी या स्यात् सा स्मृता हंसनादिनी" इत्युक्तलक्षणायां नार्य्याम् शब्दमाला ।

हंसपदी स्त्री हंसस्येव पादा मूलान्यस्याः पाद्भावे स्त्रियां ङीपि पद्भाव । गोधापदीलतायाम् राजनि० । [हला० ।

हंसपाद न० हंसस्य पाद तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच् । हिङ्गुले

हंसपादिका स्त्री हंसस्येव पादाः मूलान्यस्य कप् कापि अत इत्वम् । हंसपदीलतायां राजनि० ।

हंसपादी स्त्री हंसस्येव पादा मूलानि सन्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । हंसपदीलतायां रत्नमा० ।

हंसमाला स्त्री ६त० । पङ्क्त्याकारेण स्थिते १हंससमूहे २कादम्बे हंसे च शब्दच० । [माषपर्ण्याम् राजनि० ।

हंसमाषा स्त्री हंसा विशुद्धः माषः तदाकारः पर्णेऽस्याः ।

हंसरथ पु० हंस रथो वाहनं यस्य । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका०, हंसवाहनादयोऽप्यत्र । [उपधातौ राजनि० ।

हंसलोमश न० हंस इव लोमशं लोमयुक्तम् । कासीसे

हंसलोहक न० हंस इव लोहकम् । पित्तले धातौ हेमच०,

हंसवती स्त्री हंसस्तत्पादाकारं मूलं अस्त्यस्याः मतुप् मस्य व ङीप् । २हंसपद्याम् जटा० । ३हंसयुक्ते त्रि० ।

हंसवीज न० हंसस्य वीजमत्र । हंसाण्डे राजनि० ।

हंसाङ्घ्रि पु० हंसस्याङ्घ्रिरिव लोहितत्वात् । हिङ्गुले ।

हंसारूढ़ पु० हंसमारूढ आ+रुह–क । १ब्रह्मणि २तच्छक्त्यां ब्रह्माण्यां स्त्री हंसाधिरूढ उभयत्र सरस्वत्यां स्त्री । [हेमच०

हंसाभिख्य न० हंसस्येवाभिख्या शुभ्रत्वात् यस्य । रूप्ये

हंसी स्त्री हंसस्य भार्य्या ङीष् । १हंसयोषिति शब्दर० द्वाविंशत्यक्षरपादके २छन्दोभेदे च "मौ गौ नाथस्नारा गो गो वसुभुवनयतिरिह भवति हंसी" छन्दो० । ३हंस जातिस्त्रियाञ्च ।

हंसोदक न० । "शारदं नवमृद्घटेषु निहितं सन्तप्तमर्कांशुभिः यामिन्याञ्च निविष्टमिन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दोलितम् । एलाद्यैः परिवासितं श्रमहरं पित्तोष्णदाहे विषे मूर्च्छारक्तमदात्ययेषु च हितं शंसन्ति हंसोदकम्" राजनि० उक्ते जलभेदे ।

हहो अव्य० हमित्यव्यक्तं जहाति हा–डो । १सम्बोधने "हहो चिन्मयचित्तचन्द्रमणय" चन्द्रालोक । २दर्पे ३दम्भे ४प्रश्ने च शब्दर० ।

हक्क पु० हक् इत्यव्यक्तं कायति कै–क । गजसमाह्वाने जटा०

हञ्जे(ञ्जा) अव्य० हमित्यव्यक्तं जायतेऽत्र जन–ड टा वा । नाट्योक्तियायां नटाभिनेयजते चेटीसम्बोधने अमरः टावन्तस्तत्रार्थे भरत० आदन्तोऽप्यव्ययम् वसन्तराज ।

हञ्जि पु० हमित्यव्यक्तं जयति जि–ड । क्षुधायां जटा० ।

हञ्जिका स्त्री हञ्जौ क्षुधायां कायति शब्दायते कै बाहुलकात् कर्मणि क । भार्ग्यां भावप्र० क्षुधाहेतुत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

हट दीप्तौ भ्वा० प० अक० सेट् । हटति अहटीत्–अहाटीत्

हटपर्णी न० हटं दीप्तं पर्णं पृ० ब० ङीप् । शैवाले शब्दर० ।

हट्ट पु० हट–ट टस्य नेत्वम् । क्रयविक्रयस्थाने (हाट) अमर. । "प्रतिहट्टपथे घरट्टजातिति" नैष० ।

हट्टचौरक पु० हट्टे प्रकाशिते स्थाने इव चौरः स्वार्थे क० (हाटचोर) चौरभेदे शब्दर० ।

हट्टविलासिनी स्त्री हट्टं विलासयति वि+लस–णिच्–णिनि ङीप् । १गन्धद्रव्यभेदे अमर । २हरिद्रायाञ्च भावप्र० । [हठति । अहाठीत्–अहठीत् ।

हठ कीलबन्धे सक० बलात्कारे प्लुतौ च अक० भ्वा० पर० सेट् ।

हठ पु० हठ–अच् । बलात्कारे अमरः २प्रसह्यार्थे मेदि० ।

हठपर्णी स्त्री हठते प्लवते हठ–अच् हठः प्लवमानं पर्णं यस्याः ङीप् । १शैवाले त्रिका० २कुम्भिकायाञ्च ।

हठयोग पु० हठेन बलात्कारेण योगः । प्राणायामादिभिः साध्यासने राजयोगं विनैव परमात्मसाक्षात्कारक्षमे चित्तवृत्तिरोधात्मके योगे ।

योगश्च द्विविधः हठयोगः राजयोगश्च । तत्र हठयोगः क्रियाविशेषसाध्यः हठदीपिकादावुक्तप्रकारः । राजयोगस्तु भावनाविशेषसाध्यः पातञ्जलादावुक्तः । स च पातञ्जलिशब्दे ४२०४पृ० दर्शितः । हठयोगोऽत्र साङ्गोऽभिधीयते तत्साधनप्रसङ्गादि उभययोगयोरपि परस्परसापेक्षतया

एककार्य्यकरत्वम्। "हठं विना सिध्यति राजयोगो नवै हठाद्वापि न राजयोगः। तदाभ्यसेत् पूर्व्वमतः सुनिष्पत्त्यन्तं हठं सद्गुरुतोऽभिलब्धम्। अभ्यासेन विना हठेन सुचिरं साङ्गस्य योगस्य वा योगी याति न राजयोगपदवीं मध्येऽन्तरायैर्युताम्। हठो वा तरुण वृद्ध च प्रमदैर्योगेऽस्ततन्त्रः क्रियायुक्तः सिद्धिमुपैति शास्त्रपठनान्ना योगसिद्धिर्भवेत्। यो नास्तिकोऽभ्यासविहीन उपवासपरो वै बहुभाषितो यः। अपथ्यभोजी असितभुग्दरिद्रो न योगसिद्धिं लभते कदाचित्। योगस्य बीजं परमं क्रियैव क्रियैव योगस्य फलप्रदात्री। सङ्केतविद्योगगुरोः प्रलब्धा सुधीरतो योगपरस्य नान्यत्। ख्याते सद्यः सिद्धतीर्थैर्यदि सुकृतवशात् प्राग्भवाभ्यासतोऽयं यद्द्वारा पश्चिमेन त्वरितमिह फलं दृश्यते क्वापि लोके। तत्सर्वं नान्यमात्रा शिरसि परिगतेनाभिलेनेष्यतेऽदस्तस्मादभ्यास एव त्वरितलघुभिदायोगतत्त्वैकलक्ष्यात्। अहंसकल्पात्मनि शान्तशास्त्रस्पष्टाद्यनार्थं समस प्रयत्नः। अभ्यास एव चिरकालं सेवितः सत्कारवान् स्याद्दृढभूमिरेव। जितो भवति मारुतोऽभ्यसनभूरिदार्ढ्यन्ततः क्रमात्तुरभि वर्द्धते सततकुम्भकाभ्यासतः। गते हुतभुजोऽङ्गतामशनमेति पाकं सुखं रसादिकसुधातवः स्फुरत्त याति देहो बलम्। महाभ्यासवन्तो यथा वद्धबद्धस्य तदा जारणं स्याच्च दोषा अशेषाः। विशुध्यन्ति विण्मूत्ररोगादयो वै तथा कोटिजन्मार्जितव्याधयश्च। नाड़ीविशुद्धिर्हठ षट्कलक्षणं विना ऋषायो चिरकुम्भसंधृतिः। गुहः कृतो युक्तयशेषतो घृतेऽभिवे सुषुम्णा कुरुतेऽग्निदीपनम्। प्रत्याहारात् प्राग्जिताक्षोवशत्वयोगीन्द्राऽथो चालयेत् कामकुर्वीं ल्वाम्। षडूपाण्याभ्यासतः ज्ञानतोऽसावल्पशैरीक बलं रह्मान्तरं स्यात्" हठस०।

योगस्थानभेदः यथा तत्रैव "सुविमले सुमधार्म्मिकभूपतेर्बहुसुभिक्षवतीतमये शुचौ। सुजनशालिनि मालिनि येऽर्दमसि योगविधौ मतिमान् वसेत्। अतिनिरुपद्रवमनोभिरुम्भित सुदिन तापविवर्जितमन्तरा। शुभरकपटमुत्कटशोभित नगर गोनयनोदरक्त मठम्। वल्मीकसदृगमधुकग्रयुक्तं प्रवर्ज्जितमन्त्रा भ्याशोभिज्झित विगतवर्जमठं विभन्तु। बाह्याभ्यन्तर गानभूमरक्षा योगार्थमेवमवम च मठा विधेयः। मतुप्रभाप्रसने शिलाग्निजलवर्ज्जितं। एवमात्मा मठिका तस्मी स्यास्या हठयोगिनां हठसङ्केत। "अल्पद्वार मरन्ध्रगर्त्तविवरं नात्युच्चनीचायतं सम्यग्गोमयसान्द्रलिप्तममलं निःशेषजन्तूज्झितम्। बाह्ये मण्डपवेदिकूपरुचिरं प्राकारसंवेष्टितं प्रोक्तं योगमठस्य लक्षणमिदं सिद्धैर्हठाभ्यासिभिः" हठप्रदीपिका। "द्वार अमृत योगमठस्य तत्र व्यायामतत्त्वरसमार्थ्यम्। विस्तारतश्चापि रवीन्दुभूपाङ्कुलं सुरम्य रमणीयमध्यम्। निवातभूमन्दिरसुक्ष्ममातपदीपनाप मारुतदीपशोधि। विशोध्य नाडीमलमङ्गमर्दने विकाश हृदि सुस्थिरे च" हठस०।

तत्रोचितकालः "एकाहे वाऽथ द्विकाल त्रिकालं प्राणायाम मध्यरात्रे भजेत। यामे रात्रे पश्चिमे पूर्व एव पूर्वाह्णे वाह्नि च मध्ये प्रदोषे" हठस०।

निषिद्धावस्थादि "न भोजने नात्यशने श्रमविक्लवदेहे न चिन्ता तथा क्षुधायामाध्माने विकलवपुषा व्यतमनसा। अजीर्णेऽल्पाहारे न च विहितशास्त्रावहितके प्रयुक्तो व्याकुलहृदि न युक्तोऽभिलषति। चिन्ताकुलो मूलफलप्रदुष्टोऽभ्यास न योगस्य कदापि कुर्य्यात्। कार्य्यातिसक्तो रतिकार्य्यतत्परो नानेकरोगाधियुतो जनान्ते। रथ्यान्तरे सिद्धपरिच्छदान्तरे चिरन्तने वेश्मनि चैत्यदेशे। योगं विदध्यान्न कदापि साधक सुदीर्घनश्चाद् भवेत्तनोऽस्य। अनादृत्य च साधको देशकालौ प्रयुञ्जीत योग स्फिटोपास्तु तस्य। प्रकुप्यन्ति देहेऽन्तरायाः क्षयोऽग्नेर्जडत्व त्वमूकत्वबाधिर्य्यतुल्याः। स्मृतिक्षयो जड़ता च विमूकता बधिरताऽन्धमहादहनज्वरः। कृविमर्दऽसमये परियुञ्जतो वपुषि योगमणौ नव दोषकाः" हठस०।

वर्ज्यमानसदोषा "कामोभय स्वप्रमोह लोभं प्राग्योगदोषानतिकोपयुक्तान्। विहाय युक्तः सुमनाः प्रशान्ता युञ्जीत योगं मनसा स्थिरेण" हठस०।

तद्योपलयोपायाः "निद्रां सत्त्वाभियोगेन दग्धतृष्णां च शिश्नोदरे रक्षेद्दोषौ दशा श्रुतिदशौ चित्तेन चेतो गिरौ। रक्षेत् मद्धिया प्रमादतः रसनाफ तुदम्भं धिया सहतं जयेत् कामभिति वै यो योगदर्पात् जयेत्" हठस०।

वर्ज्यभेदे "अत्याहार प्रयासश्च प्रजल्पो नियमाग्रहः। जनसङ्गश्च लौल्यञ्च षड्भिर्योगो विनश्यति। "उत्साहात् साहसाद्धैर्य्यात् तत्त्वज्ञानाच्च निश्चयात्। जनसङ्गपरित्यागात् षड्भिर्योगः प्रसिध्यति। अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं क्षमा धृतिः। दयार्जवं मिताहारः शौचं चैव यमा दश। तप सन्तोष आस्तिक्य दान...

नम् । विद्वान्नस्मयचैव ह्रीमतिश्च तपोक्तम्" हठप्र०।

आहारः "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति श्रुतेः मिताहारस्य योगाङ्गत्वाच्च योगाङ्गाहारो यथा "न जीवनं देहधृतिश्च जन्मिनामृतेऽन्नपानं न मलैर्विना जनम् । योगे तदर्थं मलजिद्धवमट भक्ष्याण्यदुग्धं मितमत्र सेवयेत् । न कन्दमूलानि गुरूणि शीतोष्णान्यन्न पानानि वलप्रदानि । सत्त्वप्रदायुर्बलदप्रदानि पूतानि च त्रीणि हितानि योगे । हठप्रदीपिकादिभिः सुपथ्यवर्ग ईरितः । सुनाडिशोधनादत्र भवेद्यत पुरा शुभम्" हठस०। स च वर्गो यथा "गोधूमशालियवषष्टिकशोभनान्नं क्षीराज्यखण्डनवनीतसितामधूनि । शुण्ठीपटोलफलकानि च पञ्चशाक मुद्गादि चाम्बुचटकं च यमीन्द्रपथ्यम् । जीवपर्णी च जैवन्ती मत्स्याक्षी च पुनर्नवा । मेघनादी च पञ्चैते शाकवर्गः प्रकीर्त्तितः । मिष्टं सुमधुरं स्निग्धं पथ्यं धातुप्रपोषणम् । मनोऽभिलषितं योग्यं योगीभोजनमाचरेत्" सुपथ्यं घृतं क्षीरमिति द्वयं स्यात् नाडीविशुद्धावथ मूलबन्धे । योजी बल तृप्तिमतीव धत्ते सत्त्वामृतोऽन्न स्थितनाडिशुद्धिः" हठस० । "कन्दं च शाकादिकमन्नभक्ष्यं विहाय दध्यन्नकषायतिक्तम् । स्तौटनक्षीरसपूरितोदरं यमी च गोधूमविकारमाश्रयेत्" हठस० । अन्यान्तरे "पीत्वा क्षीरं पयो मिश्र योगी बलमवाप्नुयात् । सितायुक्तं च पक्वं च हितं क्षीर न केवलम् । गोघृते च हविष्यान्नं भुक्त्वाभ्यासं समाचरेत् । एव वाद भवेद्दत्ताष्टमेऽह्नि मलशोधनम् ।

निकृष्टभक्ष्यवर्गः "सप्ते ह देवनुवरीजमूपः काथी भवं सुक्थिता पायसा । क्षीरौषधाद्याऽथवा हिताल्पा हविष्यभक्त यतिनिष्टपथ्यम् । आवश्यके सैन्धवमल्पमुक्त सदार्द्रकं केऽपि वदन्ति भक्ते । श्यामाकमक्तु सितायुग्धदुग्धं पयोऽथ वा केवलमग्निपकम्" हठस० ।

वर्ज्याहारः "स्निग्ध भक्ष वाऽभ्यासमेव रूक्षं क्षीरमभूर्नास मिष्टोदयजेद्य । दध्ना च तक्रेण तुलाब्दसभन्नं च मूर्ध्ना ज्यनपथ्यसक्तम् ।। पुंस्त्वापहाः सुवचका अपथ्या भाषाय नल्या कफपित्तदोषा । सितातियोगः क्रमिकृत नेष्टो गुडो विकारी सह फाणितेन । अल्पल्पमिष्टाशनतो न योगः स्यात् साधकस्यास्तवस मूनम् । योगाहशुगये न ततोऽस्नजनिर्मितोदितामाकृतरा न भूरिः" हठस० । "कट्वम्लतीक्ष्णलवणोष्णहरितं शाकं सौवीरतैलतिलसर्षपमत्स्यमद्यम् । आजादिमांसदधितक्रकुलत्थकोलपिण्याकहिङ्गुलशुनाद्यमपथ्यमाहुः । भोजनमहितं विद्यात् पुनरुष्णीकृतं तथा रूक्षम् । अतिलवणादिकयुक्त कदशनशाकोत्कटं वर्ज्यम्" हठप्र० ।

वर्ज्यानि "वर्जयेद्दुर्जनप्रीतिं वह्निस्त्रीपथसेवनम् । प्रातःस्नानोपवासादिकायक्लेशादिकं तथा" हठप्र० ।

"मद्यं गमीसपान सुतहरतिन्टहाराभयाविरतवेदम स्त्रालोकः सुगीत सततमतिकस्त क्लेशरूप्याम्बराणि । नत्य राज्ये च सङ्गः कुसुममनयजे सम्पदः स्फीतिशोय्यँ ताम्बूलं चेति सर्वं विषयसुखमथाष्टाङ्गकं वर्जयेत्तत् । नित्यस्नानाश्रौ व्रतं शौचसन्निध्यान ध्येयं मन्त्रजाप्य चटामम् । गेहारामाद्यास्तथा कल्पना वै धर्मा एते योगविघ्नः प्रदिष्टाः" हठस० ।

आहारमानम् "स्वाप्याविसुहादिकसुदिकद्वय माक्त प्राप पूर्णोदरकेऽशनस्य । स्वासो विधेयो हात्र साधकेन दुग्धाद्यभावे क्रमकुम्भतन्त्रा" हठस० । अत्र स्वाधकनेष स्वल्पाहारः प्राणायामे विधेय । यथोक्तं सनातनसिद्धान्ते "अभावे शालिसुद्गादिभोजनं सुटिकद्वयम् । ततो ह्रासं शनैः कुर्यात् प्राणे पूर्णे तथोदरे" अस्यार्थः अभावे घृतदुग्धयोरभावे मितभोजने कुम्भकवृद्धिक्रमानुरूप मन्दमन्दमशनह्रास उचितः । न हि प्रथमअभ्यासे यथा यथा कुम्भकवृद्धिर्भवति तथा तथा कुम्भकपूर्णोदरत्वात् कुम्भजाग्निना क्रमजितवायुवेगतया क्षिताग्निर्भवति तथा तथाऽशनह्रास । साधकस्य योगानुसारेणानुकूल आरोग्यशीलसुतसाहबलौजःप्रभृतिकरम भवति न प्रथमम्" हठस०। अन्यत्र "आहारं वर्धयेद्योगी कृष्णपक्षे कलाक्रमात् । शुक्लपक्षे यथा चन्द्रस्तथा कुम्भोऽस्य वर्द्धते" । योगसारसमुच्चये । "तमो येन केनाप्य पायेन चित्तं सदाभ्यासिना पावनीय प्रयत्नात् । विशुद्धो हि यश्चित्तधर्द्योत एव शुभो मानवः क्लृप्तकपः प्रकाशी । सूर्यप्रवेशे पवनेऽशन सञ्चन्द्रप्रवेशे शयनानुपानम् । इत्यादि चान्यत् सुधिया विचार्य पथ्यानि योगाभ्यसने हितानि" ।

योगनिषेधावस्थादि "मक्षा सद्वा पूतिगन्धाय किञ्चित् बहुक चोदरे गौरव चालसत्वम् । यदैतद्भवद् विपक्षे साधकेन तदा प्राणरोधोऽह्नि तस्मिन्न कार्यः" हठस० ।

योगारम्भकालः "वसन्त ता सान्द्रतमा विशुष्का अपदूवा वक्रमनाटयोऽपि । अभ्यासिनां प्राणनिरोध एव तदा विधेयः शुभयोगसिद्धिः" हठस० ।

नित्यकर्म्मव्याकर्त्तव्ये। "न लङ्घयेत्तो करणं निपीडयेत् श्रमं मिताशी मितनिद्रयोक्तिः। प्रातःशिरःस्नानमथो न रोचयेदाकृष्टये गोऽपि कदापि योगी। आवश्यके तूष्ण जलैर्विधेय स्नानं न कार्य्यं हिमवारिणा तत्। स्नानं प्रगेऽनिष्टमिदन्तु कण्ठस्नानं स्मृतं हैरिह मध्यमेऽह्नि। व्यायाममात्मपरुष श्रमगौरवदेशमध्यस्थपानमतिविभ्रमणं च-हैव। निद्रा दिवा निशि च जागरणं च चिन्ता क्लेशावहं यदखिलं तदिहापि जह्यात्। यत् स्वस्थान्यस्य दुःखावहमपि न भवेत् तद्गिरा मानसेन कायेनापीषदन्ते नैहि न हि वनितायाश्च सेवां विदध्यात्। हिंसा द्वेषं तथाहङ्कृतिमथ ममता प्राणिपीडा वियोगं भिन्नाभिन्नत्ववृद्धिं ज्ञानगमसहता सङ्गति सत्यजेत्त। आयामकस्यस्य तनोऽङ्गमर्द्दनं कुर्य्याद् वरिष्ठोत्तरसाधकस्य। स्यादङ्गमर्द्दनं तथा स्थिरत्वं वायोर्जयो देहलघोः समाप्ति। पानाशने कर्म सुखावहं यद्योगस्य विघ्नो न हि तेन किञ्चित्। सेव्यं तदेक परमार्थ्यमथैहिकं य मनःक्षोभकरं त्यजेत्। अभ्यासिना भूमिगृहे मठे वा न तैलदीप प्रविधेय ईक्षणे। श्वांसान् ज्वलन्त्येव सूक्ष्मतो दूराक् प्राणो विमार्गं द्रुततोऽत्यन्त त्यजेत्"। अतो यं गमठे घृतदीप एवोप युञ्जन्" हठस०। "उत्थाय प्रातःकाले रहसि च परित साधकः प्राणरोधस्याभ्यास प्रातरष्टैर्द्दिमितघटिकमथो पीठमुद्रादि कुर्य्यात्। व्यायामं चातु सार्द्धप्रहरयुगलकान्तं ततः पथ्यमल्पं भुञ्जीयादम्लतीक्ष्णोष्णलवणविदाह्यु-ज्झित चाज्यदुग्धम्। प्राणायाममथाचरेत् प्रथमके यामे निशः साधको यामैक शयन भजेदनुगतो प्राणावरोध श्रयेत्। शौचाद्य घटशोधनादिकमथो यामे निशाया श्रयेत्तुर्य्ये नाडिविशोधनं स्थितिदृढोऽभ्यासस्तु प्राणमा-यक। मध्ये मध्ये चित्तविश्रान्तिहेतोः साम्बं शम्भव संभजेदासनञ्च। अभ्यासान्तेऽभ्यासिना स्वल्पमल्पं सभो क्षाद्य भूरिवार सुखव्यम्। मध्ये मध्ये धारण मेद चालनमभ्यासादौ समभजेतादिशङ्कः। सर्शङ्गीणा नाडिका दोषपूर्णा आभ्या स्थद्य स्युर्मरुन्मध्यमास्ताः" हठस०। (आभ्यां धारणमेदचालनाभ्यां दोषा दुष्टाश्चरसकला)

गजकरणी, "दृढ स्वाटकाभ्यासतः कुर्म्मवायोर्जये मूलबन्धेन चापानसिद्धि। जये स्यादुदानस्य जालन्धरेण समानस्य चालेन च प्राणवायोः। अते गजकरण्येषा समानोदानयोर्जयम्। पक्वामाशयगाजीर्णनाशाद्यखिलशोधिनी। कोष्ठहृत्कण्ठसंस्थानामपित्तकफबाधनी। श्वासं बलं हृत्स्थ पादं वक्ष्यते स्थद्यमम्। अत्ते जलधरं कृत्वा प्राणस्य सुखवाहिताम्। हृत्कण्ठकोष्ठसंशुद्धा स्थूलाजीर्णादि-रोगहृत्। छन्ति गजकरण्येषा नाभेरूर्ध्वमधोमलान्। पक्वापक्वान् रोगहेतून् बहिः प्रक्षाल्य पातयेत्। कोष्ठ-शुद्धा दाशवान्तं गत्वान्तं आलवेत् श्रमम्। आभ्या विशुद्धकोष्ठो यः सप्राणापानयोर्गतिम्। सूक्ष्मां देह सञ्चरितां लूतिकागतिवत्सुधीः वेत्तीपिकासमा चित्ते कोष्ठान्तः परिसर्पतोः। नाडीसञ्चारविज्ञानमनयो सकलं यथा। जानाति साधकः शुद्धो नाडीसंस्थान-संविदम्। (एवं धौत्यामपि नाभ्यूर्ध्वमङ्ग ज्ञेयम्) "महाचक्रमादौ विरुध्यात्तु सम्यग् भजेद्बन्धमुद्रामथो खेचरीं च। ततो वारिपानं प्रकुर्य्यात् सुधाशी सुधा साधपेया प्रयागे स्थितिस्तु। विना ग्रन्थिभेदं विना चक्रभेदं विना ब्रह्मरन्ध्रप्रवेशं जितस्य। खगस्यात्मना कार्यसिद्धिं विनास्ते न सिद्धिर्न यागो न शून्यत्वलाभः" हठस०।

आसनफलम् "सप्राप्तबीजभावो यमनियमाभ्यामयं योगः। प्राणायामासनकैरङ्कुरवान् साधकस्य भवेत्। स्यादासने स्थैर्य्यमरोगिताङ्गे सुलाघव दुःखसहोष्णशीतैः। द्वन्द्वैर्जितोऽपि सम्भूयते नाऽनन्ते समापत्तिरतो यमाभ्याम्। साधनत्रयमिदं मरुज्जये प्रोदित प्रमितजन्मविधिरिष्टा। शक्तिचालनमथ साधनद्वयम् नाभिवायुघृतिनाडिचालनम्"। नियमैश्च यमैर्विषाणि रोगा प्रभवन्ति सुखयतस्य पीठे। चिरकालपदान्तरा असाध्या यमिनः साधुजितासनस्य पुंसः" हठस०। (यमाभ्यां यमनियमाभ्याम्)

कुक्कुटासनम् "संस्थाप्य पद्मासनमत्र सम्यक् करौ तु जानूरुयुगान्तरे दृढम्। निवेश्य संस्थाप्य तले धराया व्योमस्थ उक्त स्थिति कुक्कुटासनम्" हठस०।

उत्तानकूर्म्मकम् "कुक्कुटासनवत्स्थो दोर्भ्यां संबध्य कन्धरे। भवेत् कूर्म्मवदुत्तान एतदुत्तानकूर्म्मकम्" हठप्र०।

धनुरासनम् "पादाङ्गुष्ठौ पाणियुग्मेन धृत्वा कर्णाबध्याकर्षयेत् स्वस्य शश्वत्। कुर्य्याच्चापाकर्षणं प्रोक्तमेतदासनं रोगजिद्वाडिशुद्धौ" हठस०।

मत्स्येन्द्रासनम् "वामोरुमूलार्पितदक्षपादं जान्वोर्बहिर्वेष्टितवामदोष्णा। प्रगृह्य तिष्ठेत् परिवर्त्तिताङ्गो मत्स्येन्द्रनाम्नोदितमासनं स्यात्। मत्स्येन्द्रपीठे जठरं प्रदीप्तं प्रचण्डरुग्मण्डलखण्डनास्त्र। अभ्यासतः कुण्डलिनी प्रबोधं दत्ते स्थिरत्व हि ददाति पुंसाम्" हठस०।

पश्चिमतानासनम् "प्रसार्य्य पादौ भुवि दण्डरूपौ दोर्भ्यां च पादद्वितयं गृहीत्वा । जानूपरि न्यस्तललाटदेशो वसेदिदं पश्चिमतानमाहुः । इति पश्चिमतानमासनाग्र्यं पवनं पश्चिमवाहिनं करोति । उदयं जठरानलस्य कुर्य्यात् उदरे कार्श्यमरोगतां च पुंसाम्" हठप्र० ।

मयूरासनम् "धरामवष्टभ्य करद्वयेन तत्कूर्परे स्थापितनाभिपार्श्वः । उच्चासने दण्डवदुत्थितः स्यात् मयूरमेतत् प्रवदन्ति पीठम् । हरति सकलरोगानाशु गुल्मोदरादीनभिभवति च दोषानासनं श्रीमयूरम् । बहुकदशनभुक्तं भस्म कुर्य्यादशेषं जनयति जठराग्निं जारयेत् कालकूटम्" हठप्र० ।

शवासनम् "उत्तानं शववद्भूमौ शयनं तच्छवासनम् । शवासनं श्रान्तिहरं चित्तविश्रान्तिकारकम्" हठप्र० ।

सिंहासनम् "गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । दक्षिणे सव्यगुल्फं तु दक्षगुल्फं तु सव्यके । हस्तौ तु जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः सम्प्रसार्य्य च । व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः । सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा । बन्धत्रितयसन्धानं कुरुते चासनोत्तमम्" हठप्र० ।

भद्रासनम् आसनशब्दे ८८६ पृ० द्रष्टव्यम् तत्फलम् "भद्रं कफक्लेशसमीरहारि" हठस० ।

कूर्म्मासनम् "गुल्फद्वयेनापरिपीड्य पायुं जानुद्वयं भूमितले निधाय । कूर्म्मासनं स्यादिति योगिवर्य्यैरर्शोतिशाता भयहारि चोक्तम्" हठस० ।

वक्र्यासनम् "स्थित्वा समं करतले कृतवक्रपाणौ र्द्धमग्रोऽध स्वकरकूर्परको विधाय । नाभेरधः पाणितलयुग्मं तदुत्तमं कुम्भयोरुक्ष्य कलयेदुपरि प्रकामम् । उत्तान एव चिबुकं हृदयेऽप्य तिष्ठेत् कुर्वन् समीरणनिरोधनमेकचित्तः । काये यदोदरमुदेति च भूरिदाहोऽधोशायुनि स्तुतिरुदेति तदा क्रमेण । सम्मोचनीयमिदमासनमार्य्यधीभिर्मन्दं विनाशयति घोरतरज्वरार्त्तिम् । सन्दीपने हुतवहस्य च वक्तीति सद्य मभुक्तपरिपाचनमासनं स्यात्" हठस० ।

वृश्चिकासनम् "धरामवष्टभ्य करद्वयेनोरः पार्श्वयोः स्थापितस्वकूर्परः । वृश्चीव पुच्छप्रतिमाङ्घ्रिपार्ष्णी कृत्वाऽस्य शीर्षे चिबुकं विधाय । यत्रेति सन्तिष्ठति साधकस्तद् विषापहं वृश्चिकसञ्ज्ञमासनम्" हठस० ।

मत्स्यासनम् "वामाङ्घ्रिपार्ष्ण्युपरि तद्गुल्फयुग्मं टाननान्तरं भूतरं निपीड्य साधकः । व्यस्तं विधायापरदक्षगुल्फतोऽपो दक्षपादं कथु वामजानुनि । विन्यस्य बद्ध्वा गलतोऽनुजानान्तरं सम स्थापितसर्वगात्रः । महाप्रभावस्याग्रुरनन्यचेता भ्रूमध्यदृग् दोर्युगबद्धतोरु । इदं मत्स्यासनं योगसिद्धिप्रदं दीपनं जाठराग्नेरतीव । भ्रुवं शक्तिसन्दीपनं मूत्रवर्चोनिरोधोपघातामयानां विनाशि । समस्ताङ्गमाशु प्रकृतस्य विदधात्यूर्द्ध्वगतिं हृदय च सिद्धौ । शिथिले किल विहरेऽल पायौ महती शक्तिर्यया प्रदीपयति । भक्ष्यगो परिमाणराद्यस्या विशुषेदूर्ध्वं गतिस्त्वपानवायोः" हठस० ।

गोरक्षासनम् "सव्ये कृत्वा दक्षगुल्फं तु पूर्वं पार्श्वे यत्र स्थपते संनिवेश्य । दत्त्वा वामं गुल्फकं पृष्ठपार्श्वे तत् पीठं स्यात् गोरक्ष गोरक्षासनम् । अपानमिह विदधाति मूलबन्धाभिः कन्यैव भगन्दरार्शः । पीत्वाय नौम विततमोति सिद्धिं सुसाधकस्यासनमेतदग्र्यम्" हठस० ।

कुब्जिकासनम् "किञ्चित् तिर्य्यक् साम्यमास्थाय जानुमूर्द्धं कृत्वा सपरावर्त्तितेन । कृत्वा मूले पादमाधाय तिष्ठेदेतत् पीठं कुब्जिकं वक्रकारि" हठस० ।

पार्श्वोपधानासनम् "समानभूमौ शयनं विधायोत्तानौ करौ पार्श्वयुगान्तराले । पृष्ठे मिथः साधु निबध्य यत्र पार्श्वौ पधानासनमुक्तमेतत्" हठस० ।

उत्कटासनम् "युक्ता स्फिचा स्थापित ऊर्द्ध्वजानुर्यत्रासने पादतलद्वयोपरि । स्फिग्भ्यां मनागुत्कटकं धरित्रीमस्पृश्य पीठं तदुत्कटाख्यम्" हठस० ।

पद्मासनम् "वामोरूपरि दक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढम् । अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकयेदेतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते" हठस० ।

प्राणायामाङ्गपद्मासनम् "उत्तानौ चरणौ विधाय विधिवत् सक्थिस्थितौ योगिरुत्तानौ स्वकरौ विधाय च मिथो जङ्घे समाकृष्य च । नासाग्रे दृशमाविधाय चिबुकं चोत्तम्य वक्षःस्थले मूले साधु सरन्ध्रयाऽभिकलयेदेतत् सरोजासनम् । अपानमुत्थाप्य शनैः स्वशक्तितः प्राणं समाकृष्य च कुम्भकं चरेत् । कृत्वा यथ शक्त्युदरेचयेच्छनैर्वायुं गदघ्नं धृतमम्बुजासनम् । समस्तदाहज्वरदाहमोहपित्तामयघ्नं सकलसुखावहम् । प्राण समीऽक्षिलवति सद्येन मुनेरनुष्ठानविधौ सरोरुहे" हठस० ।

करसम्पुटपद्मासनम् "कृत्वा सम्पुटितौ करौ दृढतरं बद्ध्वा तु पद्मासनम् । गाढं वक्षसि संविधाय चिबुकं ध्यानञ्च

तन्त्रेऽपि । वारंवारमपानमूर्ध्वमनिलं प्रोत्सारयन् पूरयन् सञ्चन् प्राणमुपैति बोधमतुलं शक्तिप्रभावादतः" हठयो॰ ।

सिद्धासनम् "योनिस्थानकमङ्घ्रिमूलघटितं कृत्वा दृढं विन्यसेन्मेढ्रे पादमथैकमेव हृदये कृत्वा समं विग्रहम् । स्थाणुः संयमितेन्द्रियोऽचलदृशा पश्येद् भ्रुवोरन्तरं चैतन्मोक्षकपाटभेदजनकं सिद्धासनं प्रोच्यते" हठयोगप्र॰ ।

वीरासनभद्रासनपद्मासनकादीनि आसनशब्दे ८८६ पृ॰ दृश्यानि सुखासनम् "येन केन प्रकारेण सुखं स्थैर्यं च जायते । तत् सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तत् समाश्रयेत्" दत्तसंहिता । इदमेव "स्थिरसुखमासनमिति" पात॰ सूचितम् ।

षट्कर्मोपक्रमः "आसने दृढो योगी वशी हितमिताशनः । गुरूपदिष्टमार्गेण प्राणायामं समभ्यसेत् । यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवितमुच्यते । मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो वायुं निरोधयेत् । चले वाते चलं चित्तं निश्चले निश्चलं तथा । योगी स्थाणुत्वमाप्नोति ततो वायुं निरोधयेत् । मलाकुलासु नाडीषु मारुतो नैव मध्यगः । कथं स्यादुन्मनीभावः कार्यसिद्धिः कथं भवेत् । शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रं मलाकुलम् । तदैव जायते योगी प्राणसंग्रहणे क्षमः" इत्युपक्रमे "यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः । कायस्य कृशता कान्तिस्तथा जायेत निश्चितम् । यथेष्टं धारणं वायोरनलस्य च दीपनम् । नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोधनात् । मेदःश्लेष्मादिनाशार्थं षट्कर्माणि समाचरेत् । अन्यथा नाचरेत्तानि दोषाणां समभावतः । धौती वस्ती तथा नेती त्राटकं नौलिकं तथा । कपालभातीश्चैतानि षट्कर्माणि प्रचक्षते । कर्मषट्कमिदं गोप्यं घटशोधनकारकम् । विचित्रगुणसन्धायि पूज्यते योगिपुङ्गवैः" हठ॰ ।

धौती "चतुरङ्गुलविस्तारं हस्तपञ्चदशायतम् । गुरूपदिष्टमार्गेण सिक्तं वस्त्रं शनैर्ग्रसेत् । पुनः प्रत्याहरेच्चैतदुदितं धौतिकर्म तत् । कासश्वासप्लीहकुष्ठं कफरोगाश्च विंशतिः । धौतीकर्मप्रभावेण शुध्यन्त्येव न संशयः" हठप्र॰ "चतुर्दश मितं च पञ्चदशदामानं च विस्तारतश्चाथ चतुरङ्गुलविस्तृतं सुसूक्ष्मं सिक्तं वस्त्रं ततः । स्थित्वा गोमुखविष्टरे सुशनकैरेतद् ग्रसेत् साधको मन्दं चाथ विनिर्हरेत् कफगदश्वासेषु धौती हिता" हठस॰ ।

वस्ती "नाभिदघ्ने जले पायुन्यस्तनालोत्कटासनः । आधारात् कुञ्चनं कुर्यात् क्षालनं वस्तिकर्म तत् । गुल्मप्लीहोदरं चापि वातपित्तकफोद्भवम् । वस्तिकर्मप्रभावेण क्षीयन्ते सकलामयाः । धात्विन्द्रियान्तःकरणप्रसाद दद्याच्च कान्तिं दहनप्रदीप्तिम् । अशेषदोषोपचयं निहन्यात् अभ्यस्यमानं जलवस्तिकर्म" हठप्र॰ ।

"जलं पायुविन्यस्तनालस्य मार्गात् जले नाभिदघ्ने समाकृष्य चाङ्गम् । चलत्युत्कटे विष्टरेऽपानकोषात् जलं याति तुन्देऽम्बुना वस्तिकर्म" (नालं वंशादिसूक्ष्मच्छिद्रयुक्तनालिका) । आटाकृत्कटविष्टरे परिगतः प्रोत्थाय संन्यस्तनालं पायुद्वारे विकाशकोषविधिना वायुं समाकर्षयेत् । आपूर्य त्वरितं तुन्दमभितो नौल्या प्रचाल्यानिलं कृत्वाऽधोमलसंसृजेत् सलिलं योगी बहिःकोष्ठगम् । अत्र वस्तिकर्मणि गोमुखमेव प्रशस्तमतुभूतमिति सङ्केतः । अत्र सर्वकोष्ठमलाना कोष्ठन्यासनपूर्वकत्वेन बहिः कर्तव्या भवति । तदुपायसङ्केतेन वस्तिकर्म कर्तव्यम् । पूर्वोक्तविधिना गोमुखे चोत्कटासने स्थित्वाऽपानद्वारोर्ध्वमन्तर्जलं किञ्चिद्गृह्णीयात् । तदूर्ध्वं स्वस्तिकासने स्थित्वा समाकृष्य नाभेरुपरि हृदयान्तं कर्तव्यम् । पुनरुत्कटासनेन जलं गृहीत्वा प्रागुक्ताभ्यां विधिना शक्तितः स्थेयं विधेयम् । एवं वस्तौ शक्तितः चैवं सर्वं कोष्ठं जलपूर्णं कृत्वाऽभितः कोष्ठं विभ्राम्यान्त्रसन्धिगतमन्त्रादिलीनपक्वापक्वसद्रवघनमलादि दूरीकृत्य पश्चाद्बहिस्तज्जलं कुर्यात् क्रमेण न त्वरयेत् । तदाऽनेन विधिना कोष्ठं प्रक्षालितवस्त्रवत्तोऽपास्तदोषो भवति" हठस॰ ।

नेती "सूत्रं वितस्ति सुस्निग्धं नासानाले प्रवेशयेत् । मुखान्निर्गमयेत् सा हि नेती सिद्धैर्निगद्यते । कपालशोधनी चैव दिव्यदृष्टिप्रदायिनी । जत्रूर्ध्वजातरोगौघं नेतिराशु निहन्ति च" हठप्र॰ ।

"आखुपुच्छसदृशं सुनिर्मलं षड्वितस्तिमितसूत्रमक्षतम् । संप्रवेश्य लघु नासिकाबिले वक्त्रतो रहसि निर्गमयेच्च तत् । नेतीति कर्मोदितमेतदार्यैर्जत्रूर्ध्वजाताखिलरोगहारि । कपालसंशोधनकारि कार्यं दिवाकरं दिव्यदृशश्च धत्ते" हठस॰ ।

त्राटकम् "निरीक्षेत् निश्चलदृशा सूक्ष्मलक्ष्यं समाहितः । अश्रुसम्पातपर्यन्तमाचार्यैस्त्राटकं स्मृतम् । मोचनं नेत्ररोगाणां तन्द्रादीनां कपाटकम् । यत्नतस्त्राटकं गोप्यं यथा हाटकपेटकम्" हठप्र॰ । अस्य फलान्तरं हठस॰ उक्तं

यथा "सिद्धेऽस्मिन् नासिकाग्रे चपलहततनुस्तत्क्षणाद्गगनान् साधक स्याद् भ्रूमध्यं च क्रमेणाकलयति सततमभ्यासतः खेचरीषु । दिव्या दृष्टिश्च धत्ते शमयति यमिनो योगिभ्यश्चार्चिसिद्धिं मूर्द्धस्थस्योदये वै पवनहृदयोरक्रमे चात्मकोऽस्यम्" प्रकारान्तरं यथा "प्रातः समुत्थाय सुखासने गत समभ्यसेत् त्राटककर्म एव । प्रसार्य दृष्टिं मृदु लक्ष्यमीक्षेत् सुसूक्ष्मकं तत् स्थिरधीतचित्तः । अभ्यासतोऽस्मात् स्थिरता समन्तात् समीरणेनेति मनस्थीया । विन्यस्य किञ्चित् समये विमोचने सुदृष्ट्र पचात् भ्रूटति प्रमार्ज्य । पश्येत् परोक्षितमनेकधीः स्य पश्चात्मु यावत् पुरतोऽङ्कर्यवस्म । समभ्यसेत्तावदिमां क्रिया चेत् सुनि मेधा दृष्टिरनेन वै स्यात्" हठस० ।

नौलीकर्म तञ्च द्विविधं बाह्यमान्तरं च तत्र बाह्यं यथा "अमन्दावर्त्तवेगेन तुन्दं सव्यापसव्यतः । नतांसो भ्रामयेदेषा नौली सिद्धैः प्रशस्यते"॥ ... "ऋणात्पत्य लघु नासिकाभिव्योवर्त्त्य वेगैः हृतटोर्युगः कौ । कृत्वा भ्रमणं स्कन्ध आनतावस्तुन्दस्थनाडोस्थिति-भेदमीहेत" हठस० । "अमन्दामन्दवेगेन तुन्दं सव्याप सव्यतः । नतांसो भ्रामयेदेष नौलीयोगः प्रचक्ष्यते । मन्दाग्निसन्दीपनपाचनादिसन्धानमानन्दकरी सदैव । अशेषदोषामयशोषणी च हठक्रियामौलिरियञ्च नौली" हठप्र० । आभ्यन्तरमुक्तं हठरत्नावल्यां यथा "इडयावर्त्त्य वेगेन तथा पिङ्गलया पुनः । उभाभ्यां भ्रामयेदेषा स्यादान्तरा कीर्त्तिता मया" ।

कपालभाती "लोहकारस्य भस्त्रावत् कुर्य्यात् सव्यापसव्यतः । कपालभाती विख्याता कफामयविशोषिणी" हठप्र० । "सक्लोहकारचमनीव च सम्पूर्य्यैकं नासिकापुटमरं सुचि रेचयच्च । योगी द्वितीयमिति भस्त्रिकयेव यत्नत् सव्याप सव्यपरिचालनमत्र कार्य्यम्" हठस० ।

चक्रीकर्म "सुस्निग्धं मसृणेन वा सुरुचिरा मध्याङ्गुली-युग्मकं साङ्गुष्ठं न्यस्य प्रसार्य्य शनकैः वायु स्फुटन्ते क्रियात् । ऊर्ध्वं सर्वमिहाभितोऽन्नमलकाद्यं भ्रामयेदन्तरे यावत् पायुविकाश उद्भवति संप्रोक्तेति चक्री बुधैः । कृत्वेति चक्रीविधिमादरेण प्रक्षालयेत्तद्विमयं ततो हठम् । आमादिदोषान्तमिति प्रकुर्य्यात् यथा गुदास्य श्लथविस्तृतं भवेत् । तथाङ्गुलीना त्रिचतु क्रमेण चक्रा भयेत् पायुविकाशनावधि । मलान्त्रगाढाहतिदुर्नसान्त न्यान्मूलचक्रस्य विकाशनं च" हठस० । "पायुरन्त प्रसार्य्यान्तरङ्गुल्यौ भ्रामयेत् स्वयम् । यावद्गुदविकाशः स्यात् चक्रीकर्म निगद्यते । शूलव्याधिर्गुल्मरोगो नश्यत्यत्र न संशयः । मलशुद्धिर्दीपनञ्च जायते चक्रिकर्मणि" हठरत्नावली ।

गिलिकर्म "यदुष्ट्यष्टकाद्यसक्तयोः पिधानमथो भक्त्वा कर्षिता मौर्जिह्वा । तदपक तर्जनीमध्यमाभ्यां समन्वयेद्गो सुकराकलय । गिलीति कर्मोदितमार्य्यवर्य्यैः समस्तप्रलीनाभकफापहारि" हठस० ।

गजकरणीकर्म "उदरगतपदार्थानुद्वमेदेव नित्यं पवनगमनमार्गात् कण्ठनालप्रवेशात् । क्रमपरिचयवश्यो वा युनाडी भवेद्वै गजकरणमितीव प्रोक्ताङ्गयोगहठज्ञा । (अपानवायोरुद्धर्षणात् । पवनोद्धर्षणेनवा । वाय्वाकर्षणेन यद्वाजितं वस्तु तदुद्वमेत् । कण्ठनालप्रवेशात् । कण्ठे नालस्य प्रवेश परत्वनालस्य प्रवेशनात् । तदा क्रमपरिचयक्रमेण वस्तुपरिचयः स्यादित्यर्थः) हठप्र० । "प्राक् स्थिरोत्कटविस्तरे सुनतजुर्न्योन्यालघोत्थापन कृत्वाऽपानमनूर्ध्वमीरणपथा गत्यौ विधायोद्वमेत् । यत् प्राग्भक्षितमन्नपानमथ वा नालप्रवेशाद्भवेत् तत् पश्चाद्दर्शित यमेदस्तुविधिः प्रोक्तो हठज्ञैरिह । आसने गोमुखे स्थित्वा कृत्वा भूमौ करौ दृढम् । अत्र ऊर्ध्वं वायुरन्ध्र नाना-द्युत्थाप्य चाचरेत् । वक्त्रोपमेवं विहिते दोषाभिवस्तु सयुत । एव गजकरणयुक्ता भक्षितोद्वमनक्रियेति" । वायुरन्ध्रम् अपानेन सह प्राणस्य प्रकाममूर्ध्वाकर्षणम् । नालोत्थानसमकालं कुर्य्यादिति भावः । अस्यार्थे उत्कटे आसने स्थित्वा करद्वयगतं भवताग्रे जानुद्वयोपरि संस्थाप्यानन्ताधोमुख आनम्रकटिपृष्ठ आसिताङ्गोन्नालोत्थान कृत्वाऽऽत्पवाहायुमूर्ध्वं विधाय सोदरवेगैरजितमुद्रुवमेत् । यदि कदाचिन्नोर्ध्वमभिगत याति तदोत्थायानम्रकटिपृष्ठो जानुद्वय तिष्ठन् दोर्भ्यां धृत्वा प्रयत्नदुद्वमेत्" हठस० ।

वस्त्रप्रक्षालनम् "नासापुटेन सलिलं परिपीय वक्त्रमार्गेण तदुदाहरणो कथयेत् सुधीर । पौनःपुनेन पुटकेन च नासिकाया अन्येन वारि शनकैर्विहरेदिहा । वस्त्रप्रक्षालनमिदं कफपित्तहरं परम्" हठस० ।

वायुसाधनम् "इदानीं क्रमशो वक्ष्ये कर्त्तव्यं वायुसाधनम् । येन संसारचक्रेऽस्मिन् रोगहीनो भवेद्ध्रुवम्" । शिवसंहिता "राजदन्तयुगलान्तमस्तु यत् संनिधाय रसना तदन्तिके द्विज (काक) चञ्चुपुटमारुत पिबेत् प्राणसंयम-मसेतदुत्तमम्" । "जिह्वा कृत्वाऽग्रागुणधानुमूले दन्तैर्दन्तान् नाडमापीड्य वक्त्रः । मन्दं मन्दं य पिबेद् गन्धवाह सोऽसौ पूरैः साधकन्तः स्वनद्भिः" त्रिपुरा-

धारदसुधये। एतदभ्यासप्रकारः "नलिकावदन्तौ काकवद्विधाय पूरयेत् तथा। अथ कुम्भनेनाश्व रेचयेत् काकचञ्चुकम्" कुम्भकपद्धतिः। "इह(काक) चञ्चुवदानेन वायु परिपूर्य्यान्तु निरोधयेद्धि वायुम्। रसनामुपरिमुखं विधायामृतधारां पिबतीह यः सुधी सः। अथ रेचयेद् प्राण न्तद्वयेन कृता शीतली काकचञ्चुरस्य एषः। सद्दृढयोगप्रवीणोऽस्य मर्त्यो भवेदेव संसाधनात् सुक्तिभाग् द्राक्" कुम्भकपद्धतिः। आसने स्थिरीभूते प्राणायाम कुर्य्यात् तत्प्रकारः प्राणायामशब्दे ४५१५ पृ० उक्तप्राय अधिकमत्रोच्यते।

"मात्राप्रमाणयुक्तात् प्राणायामोऽयमोङ्कारात्। शेध्य प्राणापानावूर्ध्वमधः सन्निरुध्य यत्नेन। प्राणायामे पद्मपीठे स्वच्छाङ्गुष्ठेनाटौ सन्निरुध्येन्दुनाडीम्। वायु नातिद्राक् शनैरतियुक्त्या व्याकण्ठोर्ध्वं पूरयेत् स्वोदरान्ते। यथा स्वशक्त्या तं धारयित्वा नाड्या ततः पिङ्गलया विरेचयेत्। निरोधहीनं विपरीतमध्यं दृढास्थिरेणाभ्यसनं सुभिचरेत्। येन त्यजेत् तेन निरोधहीनं कृत्वा पुरान्येन विरेचयेत् शनैः। यान्त्येवमस्यासरतस्य पुंसः स्थितिं स्वकीयां पवनस्तथयः। यथाशक्त्याकण्ठ चाङ्गं पूरयेदुदरं शनैः। यथाशक्त्या-धृत पश्चाद्रेचयेदविरोधत"। हठयोगे "प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमित भूयोऽन्यया रेचयेत्। पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया। सूर्य्याचन्द्रमसोरनेन विधिनाऽभ्यासं सनातन्वतां शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्ध्वतः" हठप्र०।

"तत्र भूतशुद्धिप्राणायामं कृत्वा तदन्तेऽभ्यासार्थमुक्तसंस्थासन्धितकुम्भकयथाशक्तिप्रणवजपध्यानाभ्यां सार्द्धमासत्रय कुर्य्यात्। गोपयातकपातकसञ्चितपापपुञ्जनिराकरणद्वारा मनोबन्धनाडीमलनाशककामक्रोधादिमलशुद्धये यथोक्तपथ्यैकान्तसेवापूर्वकं विधायाद्य शारीरनाडीगणशुद्धि षण्मास विधेया" हठप्र०। सनातनसिद्धान्ते "निरालम्बमनाभूत्वा प्राणायामं समभ्यसेत्। शनैश्च शतपर्य्यन्त चतुर्वारं समभ्यसेत्। प्रातःकाले च मध्याह्ने चार्द्धरात्रौ विशेषतः। यामामात्रं यदा पूर्णं भवेदभ्यासयोगतः। एकवारं प्रकुर्वीत तदा योगोऽनुत्तमम्। षड्विंशत्र शतैकञ्च प्राणायामाश्च नित्यशः। षण्मासाभ्यन्तरेणैव शुद्धा नाडीगणास्तथा। ततो दृढक्रमेणैव प्रयत्नेन च धीरधीः। चन्द्राद्यं

सुटिका काव्यौ सप्तमयी चातिशोभना। ततो नाडिगणः शुध्येत् वर भवति लक्षणम्। चन्द्रं पिबति सूर्यं च सूर्यं चन्द्रमसा पिबेत्। अयं हि कालाभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम्"। तदङ्गासनमुक्तं सनातनसिद्धान्ते "चतुरस्रं द्विहस्तं च उत्तुङ्गं चतुरङ्गुलम्। चेलोर्णकुशचर्मादि चासनं सर्वसौख्यदम्"।

नाडीशुद्धेः फलमुक्तं "नाडीविशुद्ध्यात्तशिरामलो यदा तदा समर्थोऽनिलधारणे चिरम्। स्यात् कोष्ठगर्त्तस्यमलोऽथ कर्दमक्षयेऽग्निरिद्धः क्व तनौ रुजा जनिः। षिद्धाणनादजपन्ति भित्त्वोर्ध्वं सर्पताऽनिलः। मुनेस्तदा प्राणसुतोद्भवाह्वोऽनाहतध्वनिः। नाडीमध्यमलक्षयेऽल्पशयनं सूत्रं विशुद्धेनवः पुष्टः स्वल्पमरोगता न क्षयो जाड्यं न शरीरतिः। दृष्टे शान्तिस्वपिन्तशान्तिरमल कायो भवेत् सुन्दरस्तावत्कालसमं कुम्भकनियमः प्राक् भजेदल्पभुक्। योगारम्भाद्युक्तमुक्तं हि नाडीशुद्धिर्देहे शीर्षमाद्यं यथाङ्गं। यावत् सिद्धैषा हठाङ्गं न दृश्यं तावद्योगः साधकस्य व्यलीकः। नाडीविशुद्धे सति तो जय स्यात् जितेऽनिले याति मनः स्वयं लयम्। लीने मनस्युत्तमितिर्हिकार्थं, प्राणप्रकाशं समुपैति निर्मले। पूतं क्रियाभिर्हि विशुद्धितः स्यादारम्भकाले हठसिद्धिचिह्नम्। क्रमेण चस्माद्विजिताऽनिलात्तु हि मनोन्तरमभ्युदेति। सगर्भकायामविनिर्गतोऽपि सुनिस्तदारम्भ उदेति सिद्धिभूः। सर्वाशिष्टेः परिणाम एषः सम्प्राप्यते सद्गुरुत्वा विना नो" हठप्र०।

प्राणायामफलञ्च मार्कण्डेयपु० "श्रूयतां च महीपाल प्राणायामस्य लक्षणम्। युञ्जतश्च यदा योगं यादृग्विहितमासनम्। पद्मं सिद्धासनं वापि तथा स्वस्तिकमासनम्। आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि। सम समासनो भूत्वा संहृत्य चरणावुभौ। संवृतास्यस्तथैवोरू सम्यग्विष्टभ्य चाग्रतः। सम्प्रधाविकाग्र सन्द्रियमानसलोकयन्। स्त्य योगी यताहारः प्राणायामपरायणः"। "यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः। आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः। मृदुत्वं सेव्यमानास्तु सिंहशार्दूलकुञ्जराः। यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः। विश्वासतां यथेच्छातो नाग नयति हस्तिप। तथैव योगी स्वच्छन्दं प्राणं नयति शोधितम्। यथा हि शोधितः सिंहो मृगान् हन्ति न मानवान्। तद्वन्निरुद्धः पवनः किल्बिषं न नृणां तनुम्। तस्माद्युक्तः सदा

योगी प्राणायामपरो भवेत्" इति योगचन्द्रिकायाम्। "प्राणायामाक्षरः कर्त्तुं कुर्य्याच्छिवमहर्त्तके। चत्वारिंशच्च मध्याह्ने सन्ध्यायां विंशतिर्भवेत्। अर्द्धरात्रे विंशतिः स्यादेवं प्राणविनिग्रहः" इति। "इडया वायुमाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम्। शनैः षोडशमात्राभिरकारं तत्र संस्मरेत्। पूरितं धारयेत् पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया। उकारमूर्त्तिमत्रापि संस्मरन् प्रणवं जपेत्। यावद्वा शक्यते तावद्धारयन् जपसंस्थितः। पूरितं रेचयेत् पश्चात् मकारेणानिलं बुधः। शनैः पिङ्गलया विप्र! द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः। प्राणायामो भवेदेष ततश्चैनं समभ्यसेत्। प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः। कम्पनं मध्यमं विद्यादुत्थानं चोत्तमं तथा। पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसम्भवः। उत्तमे तु सिद्धिमाप्नोति प्राणायामे सुखी भवेत्। प्राणो जयति तेनैव देहस्थान्तस्ततोऽधिकः। देहवोत्तिष्ठते तेन कृतासनपरिग्रहः"। योगसारावल्याम्। "मलैश्चपूरैरनिलस्य कुम्भैः सर्वासु नाडीषु विशोधितासु। अनाहताख्यो बहुभिः प्रकारैरन्तः प्रवर्त्तेत सदा निनादः" इति। "अविच्छिन्नाहते प्राणनादे कृत्वा मनः स्थिरम्। निर्भयं साधकः कुम्भकस्याभ्यसनमाचरेत्। ध्यायेन्मूले कर्णिकान्तः कुण्डलीरूपमीश्वरम्। नादानुसन्धानं यान्ति शिवध्याने क्रमक्रमात्। मूर्त्तिध्यानानन्तरं पीने नादानन्दे प्रलीयते। यथा यथा मनः शुद्धं लीयते ध्याननादयोः। तथा तथा वायुजयं विचिन्तयेत् कुम्भ एधते। अघोरमिति ध्याननादानुक्रमतिष्ठति। इदम्भ्यासपरं योगं योगसिद्धिमवाप्नुयात्। यावन्न श्रूयते नादस्तावच्चित्तमिदं चलम्। नादे लीनं मनो ध्याने विना यत्नं हि युज्यते। खेदनिद्रालस्यमोहाद्याः क्षयं यान्ति साधके। सपादघटिकोर्द्ध्वं स्यात् कम्पो जल्पनमेव च। आनन्दः स्यात् सदाभ्यासादारम्भे कुम्भकाग्निना। शुष्के नाडीगणे दग्धे हृद्विकारे जयाग्निना। मूलस्थितपदोर्ध्वे प्रस्यन्दविसर्गोद्गमे। अपाने ऊर्द्धं क्रमशः प्राणेनाकर्षिते यदा। मूलाधारपृथिवीभेदेऽपाने जायतमो ममम्। अथ ततोर्द्ध्वं नाभ्यादावपानस्याधराकृष्टम्। वह्निर्णन्ति निराहार वपुत्रयवदम्बरे। तदासमोत्य न सन्त वायोर्विजयलक्षणम्। एतत् कथयितुमाथः स्थितिचक्रविभेदने। वक्ष्यमाणाभ्यासमतिं कुर्य्यात् यो ऽपानमावृतम्। षट्त्रिंशच्चक्रपुवत्पूरकाहविधिवत् यथा। पुरकपाल्लरमतसुषुम्नार्द्धस्थले पदम्। त्रिकोणं दहनस्थानं तदथ स्थितिरित्यसौ। अभ्यासेन जितापानं प्राणेनोर्द्ध्वं समीकृते। पूर्ववाह निराकर्त्तुं प्रतीचीपथसत्तमम्। समवाहेन समतिर्नेत्रं स्थितिसंस्थान्तरे। स्थिरारभेदव्यसनं कुर्य्यात् सद्गुरुचोदितम्। विधिपद्मप्रभेदेन सर्वां आरम्भसंज्ञयं। तावत्कालं साधकस्य योगोक्तनियमग्रहः। स्वाधिष्ठान विभिद्योर्द्ध्वमपानः प्रगतः स्वयम्। तिर्य्यग्गतेन प्राणेन निरावरणं अर्द्धनं। अथ स्थितः सन्धनति त्रिकोणं वह्निमण्डलम्। ज्ञातो भस्त्रेव दहनो हठाभ्यासो सुनोर्द्ध्वं च। क्रमेण दीप्तो भवति सुषुम्णास्थलम् स्मृतिः। कुण्डली तापयस्तेन चालिता प्राणवायुना। उत्कर्षप्राणायामेन शक्तिचालेन चाल्यताम्। ततः परिवसानस्थानग्रन्थिबोधकरी भवेत्। दीप्तोऽनलोऽपानसाम्यं शिरः दहति वैकृतम्। प्रकाशावरणे नाशे दग्धेऽङ्गे करणो मलाः। नानाग्निः स तदा सत्त्वप्रकाशक उपाधिहा। तथा योगाग्निना दग्धा देहा योगिवरस्य हि। न दृश्यत योगिदेहो देवैरपि महाबलः। इच्छारूपस्तदा योगिदेह स्यादजरामरः। सुषुम्णाचक्रनिवसा प्राणायामो यथेष्टदा। तदा केवलकुम्भः स्यान्नैवं लोके विदितम्। भ्रूका ध्विर वद्गुह्यादाकर्षयेद्ध्रुवम्। ब्रह्मनाडी तथा यातृन् सततभ्यासयोगतः। तदा मध्यः पुष्करात्तानदा शुष्यन्ति पुरुषे क दोषाः क्षुत्पिपासाद्या सर्वे नश्यन्ति योगिनः"। हठप०

प्राणायामकालमानम् "अथ प्रमाणमेतेषां रहस्यमपि कथ्यते चतुरद्वादशभिः क्रमादाढ्याः पलैस्त्रयः। ततः पञ्चदशोन्मानपलैरष्टादशोन्मितः। परस्ततश्चतुर्विंशतीत्रयोदशरेचितः। निसर्गाद्द्वादशगुणो मत्वाकारस्ततः परम्" हठप०।

निसर्गप्राणायामकालः कुम्भकपद्धतौ "पञ्चगुर्वक्षरैर्मात्राः कालपलमितो हि यः। निसर्गत कुम्भकोऽयमतोऽर्द्ध रेचकस्ततः। अर्द्धः पूरक इत्युक्तो मात्राकुम्भादिषु रदैः। पञ्चविंशतिभिः प्रोक्तं पलैर्द्वादशमात्रिक"। अयमेव नाडीशोधनोऽभ्यासप्राणायाम। "पञ्चाशक्त्रिंशतीयस्तु सपादोद्ग्रधिकोऽमितः। तृतीय इति निर्दिष्टो इत्यालेयमत यथा"। तदयं संक्षेप "कनिष्ठे प्राणायामे एकविंशन् कालमान चत्वारि पलानि भवन्ति तदा द्वादशप्राणायामे सर्वकालमानं ४८ पलानि असौ प्रथम उद्घातः स्वेद

सम्भवकालः। एवं द्वितीये मध्यमेरौ कालमानमष्टौ ८ पलानि तदा द्वादशभिः ९६ पलानि। अत्र सर्वकालः १।३६ घटिकादि मध्यमेरौ कालः। तीव्रमेरौ कालमानं १२ पलादि तदा द्वादशभिः १४४ पलानि २।२४ घट्यादि एवमुत्तमोत्तमो वायुजयकालो ज्ञेयः” हठप०। तत्र अधमसाधके स्वेदातिरिक्तस्याद्यभावः। उत्तमसाधके समाधिगुणसम्पत्तौ कालसत्त्वाद्युपाये अभ्यासनैत्यमाना टिर्विज्ञसम्भवः” हठप०। “तदा विध्वस्तपापस्य भवेदारम्भसम्भवः। चिह्नानि योगिनो देहे दृश्यन्ते नाडिशुद्धितः” इत्युपक्रमे “कनीयसि भवेत् स्वेदोऽङ्गे मुनेः प्रथमोद्यमे। यदा सञ्जायते स्वेदो मर्द्दनं कारयेत्तदा। विभूत्या सह मिश्रेण भ्रमजातात्मनाऽसुना। अन्यथा विग्रहाद्वायुर्नष्टो भवति योगिनः। दृढता लघुता चैव स्यात् भ्रमजाम्बुप्रमर्द्दनात्। कम्पो द्वितीये भवति दार्दुरी मध्यमे मता”। (दार्दुरी दर्दुरो भेकस्तस्येव उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गतिः)। ततोऽधिकतराभ्यासाद् गगने साधको हि सः। योगी पद्मासनस्थोऽपि भुवमुत्सृज्य वर्त्तते। वायुसिद्धिस्तदा ज्ञेया संसारध्वान्तनाशिनी” कुम्भकपद्धतौ “एवं नाडीविवेकेन चतु कालेषु विशतिम्। कुम्भकान् यदि कुर्व्वीत नाडी शुद्धा व्यवस्थिते। धौतमध्यादिनाडीभं नाभौ सवितृमण्डलम्। मूर्द्धनाड्या कृते कुम्भे ध्यात्वा शुध्यन्ति नाडिकाः। चन्द्रेण पित्तदोषाणामितरेषां परेण तु। नाडीशुद्धा तथा भूयात् मनोभिर्न सशयः। नादस्फुरणं वपुः कार्श्यमारोग्यं वह्निदीपनम्। नैर्मल्यमप्यानन्दमघाटो बिन्दुनिर्जयः। इत्युपक्रमे “मात्रा षोडश पूरे स्युश्चतुःषष्टिस्तु कुम्भके। द्वात्रिंशच्चैव रेचके प्रोक्ताः मात्राकुम्भ समीरितः। मात्राकुम्भो हृदब्जं शोधकः समुदीरितः। स्वाधिष्ठानात्तु गच्छाय प्लावनोऽमृतसेचनः। द्वाभ्यां नाभिस्थानो मात्राकुम्भः प्रकीर्त्तितः। मूलाधारे कृतश्चाय कठिनीकरणो मतः। पुनः कण्ठागतो यश्च व्युत्क्रम स्यात् स कुम्भकः। ब्रह्मस्थाने नियोगेन सुसिद्धः परिकीर्त्तितः”। अयमाशयः। पूर्व्वाभ्यासे स्थानापक्षोक्तनाभिकन्दनाभ्या मनसा दृग्भ्यां तादात्म्येन नासाग्रमाभ्रूमध्याङ्गुष्ठहृदयकण्ठादिनिर्द्दिष्टशरीरान्तर्गतप्रदेशेषु स्थानात् स्थानान्तरं साधकेन कुम्भकस्य वायोर्यानयनं स्थापनं च प्रभवतः सम्भितस्य

वायोः प्रदेशान्तरे नयनमिति चतसाऽस्य प्राणस्य चालनं कर्त्तव्यं गुरूपदेशेनेति मात्राकुम्भः। सूर्य्येण हृदि कुम्भनात् तदूर्द्ध्वं रसवहानां नाडीनां रसशोषणं भवेत्। एवं नाभौ सर्व्वशिरामूलत्वात् सूर्य्यमण्डलपदत्वात् वह्निजय गाढत्वोष्णत्वमत्र नाडिगतमलदाहः। एवं स्वाधिष्ठाने स्थितौ तस्य सौम्यापानचन्द्रपदत्वात् अमृतरससेचनतत्पार्थिवांशतमोऽपायद्वारा प्लावनो भवति। कठिनीकरण मृदुतापिधान देहेन्द्रियेषु” हठप०।

मात्रामानम् “प्रदक्षिणीकृत्य जानु नातिद्रुतविलम्बितम्। अङ्गुलीभिश्छोटिका मात्रा छोटिकाकरणाद् भवेत्”। “मात्रा नवविधा प्रोक्ता योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। निमेषामेषणा मात्रा कालो लघ्वक्षरोन्मितः। गोदोहवत्सपानेषु केषघण्टारवोन्मिता। चतुरो ह्यतिमात्राः शुक्लाश्च सेव्याः शनैः शनैः। देशकालानुसारेण प्रोक्ता योगीश्वरैः पुरा। पूरकुम्भकरेचेषु निसर्गजनितो यः। कालः स मात्रासञ्ज्ञः स्यात् सर्व्वमात्राक्रमादिना। उत्तमा इति ताश्चैव महामात्राः पुरोदिताः। जानुं प्रदक्षिणीकृत्य त्रिवारं छोटिकां ततः। करणात् ह्रस्वमात्रेषा मध्यैषा सद्भिरीरिता। जान्वोः प्रदक्षिणकृतिर्नवसारसमौ वरेति” हठप०।

हठस्थस्य प्राणायामप्रकारः “सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते” गीता। अयञ्च पापक्षये स्वहस्तैः योगसिद्धये च योगिभिश्च कार्य्यः। तादृशसदुद्यस्य चिन्तने प्रवृत्तय भवतीति तस्य कुम्भकावस्थाभेदकत्व बोध्यम्। योगदीपिकायाम्” हठप०।

प्राणस्वरूपम् “समस्तेन्द्रियवृत्तिश्च प्राणो वायुः प्रकीर्त्तितः। तज्जयादिन्द्रियाण्येव निर्जितानि भवन्ति हि। अतः प्राणमनःस्पन्दयोः सम्भावत्वात् प्राणनिग्रहे मनो निगृह्यते” हठप०। योगवासिष्ठे “बाह्याभ्यान्तरस्पन्दश्चित्तजो वातजोऽथ वा। न यस्य विद्यते तस्य दूरस्थो विकृतिक्षयो”। अयं भावः प्राणायामोपायोपेतस्य इतरथादिः श्वासप्रश्वासो भवति यथा खननच्छेदनादिषु व्याप्रियमाणस्य पर्व्वतमारोहतः शीघ्रं धावतो वा श्वासवेगो यावान् भवति न तावान् स्थितस्यासीनस्य वा भवति। यथा दुष्टैरश्वैर्युक्ता रथा मार्गं त्यक्त्वा क्वापि नीयते स च सारथिना दृढरज्ज्वाकृष्टः सन्मार्गे प्रवर्त्त्यते तथेन्द्रियैर्विषयादिभिरितस्ततो नीय-

मानं चित्तं प्राणात्मको दृढधारितायां आत्मतत्त्वे धार्यते" इत्येवं चित्तविकारप्राणवायौ मतोऽभिमतौ" हठप्र० ।

अभ्यासक्रमः "प्रथमे दिवसे कार्य्यं कुम्भकानां चतुष्टयम् । प्रत्येकं दशसंख्याकं द्वितीये पञ्चभिः सह । विंशतिं च तृतीयेऽह्नि पञ्चवृद्ध्या दिने दिने" योगप्रदीपिका ।

प्राणायामफलं हठयोगे गोरक्षनाथः । "द्वाराणां नवकं निरुध्य मरुतं पीत्वामृतं धारितं नीत्वाकाशमपानवह्नि-सहितं शक्त्या समुच्चालितम् । आत्मध्यानयुतो ह्यनेन विधिना विन्यस्य मूर्ध्नि ध्रुवं यावत्तिष्ठति तावदेव महतां सङ्गेन संयुज्यते" ।

प्राणायामप्रकारः "प्राणायामं ततः कुर्य्यान्नित्यं सत्त्वस्थया धिया । यथा सुषुम्णानाडीस्था मलाः शुद्धिं प्रयान्ति च । बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् । धारयित्वा यथाशक्ति भूयः सूर्य्येण रेचयेत् । प्राणं सूर्य्येण चाकृष्य पूरयेदुदरं शनैः । विधिवत् कुम्भकं कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् । येन त्यजेत् तेन पीत्वा धारयेदतिरोधतः । रेचयेच्च ततोऽन्येन शनैरेव न वेगतः । प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत् पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया । सूर्य्याचन्द्रमसोरनेन विधिना बिम्बद्वयं ध्यायतां शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्द्ध्वतः । प्रातर्मध्यन्दिने सायमर्द्धरात्रे च कुम्भकान् । शनैरशीतिपर्य्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् । इडयापि च षोडशभिः पवनं कुरु वहितं हृदयान्तरगम् । तत इडया पिङ्गलया शनकैः शनकैः दशभिर्द्दशभिर्द्दशभिर्द्दशाधिकैः । अधमे जायते स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे । उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणो बद्धपद्मासने हठे । ततोऽधिकतराभ्यासाद् भवेत् स्वेदकम्पनौ । ततोऽधिकतराभ्यासाद् दार्दुरी जायते गतिः । यथैव दर्दुरो गच्छेदुत्प्लुत्योत्प्लुत्य भूतले । पद्मासनस्थितो योगी तथा गच्छति भूतले । स्वेदेन श्रमजातेन गात्रमर्द्दनमाचरेत् । दृढता लघुता चापि तेन गात्रस्य जायते । अभ्यासकाले प्रथमे शस्तं क्षीराज्यभोजनम् । ततोऽभ्यासे दृढीभूते न तादृङ्नियमग्रहः । यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्वश्यः शनैः शनैः । तथैव सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम् । प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत् । अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्वरोगसमुद्भवः । हिक्का कासस्तथा श्वासः शिरःकर्णाक्षिवेदनाः । भवन्ति विविधा रोगाः पवनस्य प्रकोपतः । युक्तं युक्तं त्यजेद्वायुं युक्तं युक्तञ्च पूरयेत्" हठप्रदीपिकायाम् ।

प्राणायामाभ्यासफलम् "एवमासनबन्धस्थो योगीन्द्रो विगतश्रमः । अभ्यसेन्नाडिकाशुद्धिं च मुद्रादिपवनक्रियाम्" हठप्र० । "क्रियायुक्तस्य सिद्धिः स्यादक्रियस्य कथं भवेत् । क्रियैव कारणं सिद्धेः सत्यमेतन्न संशयः । न शास्त्रपाठमात्रेण योगसिद्धिः प्रजायते । प्राणायामेनैव सर्वे प्रशुष्यन्ति मलास्तथा । आचार्य्याणान्तु केषाञ्चिदन्यत् कर्म न सम्मतम् । षट्कर्मयोगमाप्नोति पवनाभ्यासतत्परः । अभ्यासान्तकमित्याहुः पवनमभ्यसेत् । ब्रह्मादयोऽपि त्रिदशाः पवनाभ्यासतत्पराः । सर्वसिद्धिं गताः सर्वे तस्मात् पवनमभ्यसेत् । यावद्बद्धो मरुद्देहे तावत् चित्तं निराकुलम् । यावद्दृष्टिर्भ्रुवोर्मध्ये तावत्कालभयं कुतः । विधिवत् प्राणसंयामैर्नाडीचक्रे विशोधिते । सुषुम्णावदनं भित्त्वा सुखाद्विशति मारुतः । मारुते मध्यसञ्चारे मनःस्थैर्य्यं प्रजायते । यो मनःसुस्थिरीभावः सैवावस्था मनोन्मनी । तत्सिद्धये विधानज्ञाश्चित्रान् कुर्वन्ति कुम्भकान् । विचित्रकुम्भकाभ्यासाद् विचित्रां सिद्धिमाप्नुयात् । सूर्य्यभेदनमुज्जायी तथा शीत्कारी शीतली तथा । भस्त्रिका भ्रामरी मूर्च्छा केवलाष्टकुम्भकाः । पूरकान्ते तु कर्त्तव्यो बन्धो जालन्धराभिधः । कुम्भकान्ते रेचकादौ कर्त्तव्यस्तूड्डियानकः । अधस्तात् कुञ्चनेनैव कण्ठसङ्कोचने कृते । मध्यपश्चिमतानेन स्यात् प्राणो ब्रह्मनाडिगः । अपानमूर्द्ध्वमुत्थाप्य प्राणं कण्ठादधो नयेत् । योगी जराविनिर्मुक्तः षोडशाब्दवयाः भवेत्" हठप्र० ।

सूर्य्यभेदनम् "आसने सुखदे योगी बद्ध्वा चैवासनं ततः । दक्षनाड्या समाकृष्य बहिस्थं पवनं शनैः । आकेशादानखाग्राच्च निरोधावधि कुम्भयेत् । ततः शनैः सव्यनाड्या रेचयेत् पवनं पुनः । कपालशोधनं वातदोषघ्नं कृमिदोषहृत् । पुनः पुनरिदं कार्य्यं सूर्य्यभेदनमुत्तमम्" हठ० ।

उज्जायी "मुखं संयम्य नाडीभ्यामाकृष्य पवनं शनैः । यथा लगति कण्ठात्तु हृदयावधि सस्वनम् । पूर्ववत् कुम्भकं कृत्वा रेचयेदिडया ततः । श्लेष्मदोषहरं कण्ठे देहानलविवर्द्धनम् । नाडीजलोदराधातुगतदोषविनाशनम् । गच्छता तिष्ठता कार्य्यमुज्जाय्याख्यं तु कुम्भकम्" हठप्र० ।

अथ शीत्कारः "कुम्भं कुर्य्यात् तदा यत्नात् प्राणेनैव विसर्जयेत् । एवमभ्यासयोगेन कामदेवो द्वितीयकः ।

योगिनीचक्रसामान्यः सृष्टिसंहारकारकः । न क्षुधा न तृषा निद्रा नैवालस्यं प्रजायते । भवेत् स्वच्छन्ददेहस्तु सर्वोपद्रववर्जितः । अनेन विधिना यस्तु योगीन्द्रो भूमिमण्डले । स भवेत् सर्वसिद्धीनां भाजनं नात्र संशयः । नासिकामूलरन्ध्रेण यः प्राणं सततं पिबेत् । स भवेत् सर्वसिद्धीनां भाजनं नात्र संशयः । रसनातालुमूलेन यः प्राणं सततं पिबेत् । अब्दार्द्धेन भवेत्तस्य सर्वरोगपरिक्षयः" हठप्र० ।

शीतलीकुम्भकः "जिह्वया वायुमाकृष्य पूर्ववत् कुम्भसाधनम् । शनैस्तु घ्राणरन्ध्राभ्यां रेचयेदनिलं सुधीः । गुल्मप्लीहोदरं चापि ज्वरपित्तं क्षुधां तृषाम् । एतांश्च शीतली नाम कुम्भकोऽयं निहन्ति च" हठप्र० ।

भस्त्रिका "ऊर्वोरुपरि संस्थाप्य उभे पादतले तथा । पद्मासनं भवेत् सम्यक् सर्वपापप्रणाशनम् । सम्यक् पद्मासनं बद्ध्वा समग्रीवोदरः सुधीः । मुखं संयम्य यत्नेन प्राणं घ्राणेन रेचयेत् । यथा लगति हृत्कण्ठे कपालावधि पूरयेत् । वेगेन पूरयेत् सम्यक् हृत्पद्मावधि मारुतम् । पुनर्विरेचयेत् तद्वत् पूरयित्वा पुनः पुनः । यथैव लौहकारेण भस्त्रा वेगेन चाल्यते । तथैव स्वशरीरस्थं चालयेत् पवनं बलात् । यदा श्रमो भवेद्देहे तदा सूर्य्येण तेजयेत् । अथोदरे भवेत् पूर्णं पवनेन यथा लघु । धारयेन्नासिकामध्ये तर्जनीभ्यां तथा दृढम् । कुम्भकं पूर्ववत् कृत्वा रेचयेदिडयाऽनिलम् । वातपित्तश्लेष्महरं शरीराग्निविवर्द्धनम् । कुण्डलीबोधनं क्षिप्रं रोगघ्नं सुखदं शुभम् । ब्रह्मनाडीमुखे संस्थकपाटार्गलनाशनम् । सम्यग्भस्त्रा समुद्भूता ग्रन्थित्रयविभेदिका । विशेषेणैव कर्त्तव्यं भस्त्राख्यं कुम्भकं त्विदम्" हठप्र० ।

भ्रामरीकुम्भकम् "वेगोद्घोषं पूरकं भृङ्गनादं भृङ्गीनादं रेचकं मन्दमन्दम् । योगीन्द्राणां नित्यमभ्यासयोगाच्चित्ते जाता काचिदानन्दलीला" हठप्र० ।

मूर्च्छाकुम्भकः "पूरकान्ते बद्धतरं बद्ध्वा जालन्धरं शनैः । रेचयेन्मूर्च्छनाख्योऽयं मनोमूर्च्छासुखप्रदा । अन्तःप्रवर्त्तिताधारमारुतापूरितोदरः । [illegible]गाधे स विप्लवेत् पद्मपत्रवत्" हठप्र० ।

सहितकुम्भकः "प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः । सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः । रेचकं पूरकं कुर्य्यात् स वै सहितकुम्भकः । यावत् केवलसिद्धिः स्यात् तावत् सहितमभ्यसेत्" हठप्र० ।

केवलकुम्भकः "रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखाद्वायुनिरोधनम् । प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः । केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते । न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते । शक्तः केवलकुम्भेन यथेष्टं वायुधारणम् । राजयोगपदञ्चैव लभते नात्र संशयः । आहारं क्षीयते योगे कृष्णपक्षे यथा शशी । शुक्लपक्षे यथा चन्द्रस्तथा श्वासोऽमृतोपमः । हठं विना राजयोगो राजयोगं विना हठः । न सिध्यति ततो युग्मनिष्पत्त्यै च समभ्यसेत् । कुम्भकप्राणरोधान्ते कुर्य्याच्चित्तं निराश्रयम् । एवमभ्यासयोगेन राजयोगपदं व्रजेत् । कुम्भकात् कुण्डलीबोधः कुण्डलीबोधतो भवेत् । अनर्गला सुषुम्णा च हठसिद्धिश्च जायते । वपुःकृशत्वं वदने प्रसन्नता नादस्फुटत्वं नयने सुनिर्मले । आरोग्यता विन्दुजयोऽग्निदीपनं नाडीविशुद्धिर्हठयोगलक्षणम्" हठप्र० ।

उपदेश "सशैलवनधात्रीणां यथाधारोऽहिनायकः । सर्वेषां योगतन्त्राणां तथाधारो हि कुण्डली । सुप्ता गुरुप्रसादेन बोधिता सुखदा भवेत् । तथा सर्वाणि पद्मानि भिद्यन्ते ग्रन्थयस्तथा । प्राणस्य शून्यपदवी तथा राजपथायते । तथा चित्तं निरालम्बं तथा कालस्य वञ्चनम् । सुषुम्णा शून्यपदवी ब्रह्मरन्ध्रं महापथम् । श्मशानी शाम्भवी मध्यमार्गश्चेत्येकवाचकाः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वरीम् । ब्रह्मद्वारमुखे सुप्तां मुद्राभ्यासेन बोधयेत्" हठप्र० ।

दशमुद्रोद्देशः "महामुद्रा१ महाबन्धो२ महावेधश्च३ खेचरी४ । उड्डियानं५ मूलबन्धो६ बन्धो जालन्धराभिधः७ । करणी विपरीताख्या८ वज्रोली९ शक्तिचालनम्१० । इदं हि मुद्रादशकं जरामरणनाशनम् । आदिनाथोदितं दिव्यमष्टैश्वर्य्यप्रदायकम् । वल्लभं सर्वसिद्धानां दुर्लभं मरुतामपि । गोपनीयं प्रयत्नेन यथा रत्नकरण्डकम् । कस्यचिन्नैव वक्तव्यं कुलस्त्रीसुरतं यथा । वज्रोली त्वमरोली च सहजोली त्रिधा मता । एतेषां लक्षणं पश्चात् कर्त्तव्यञ्च विशेषतः" ।

महामुद्रा १ "पादमूलेन वामेन योनिं संपीड्य दक्षिणम् । पादं प्रसारितं कृत्वा कराभ्यां धारयेद्दृढम् । कण्ठे बन्धं समारोप्य धारयेद्वायुमूर्द्ध्वनि । यथा दण्डहतः सर्पो दण्डाकारः प्रजायते । ऋज्वी भूत्वा तथा शक्तिः कुण्डली सहसा भवेत् । तदासौ मरणावस्था जायते द्विपुटा-

श्रिता। ततः शनैः शनैरेव रेचयेन्न च वेगतः। इदं खलु महामुद्रा महासिद्धैः प्रदश्यते। महाक्लेशादयो दोषाः क्षीयन्ते मरणादयः। महामुद्राञ्च तेनैव वदन्ति विबुधोत्तमाः। चन्द्राङ्गे च समभ्यस्य सूर्य्याङ्गे पुनरभ्यसेत्। यावत्तुल्या भवेत् संख्या ततो मुद्रां विसर्जयेत्। न हि पथ्यमपथ्यं वा रसाः सर्वेऽपि नीरसाः। अपि भुक्तं विषं घोरं पीयूषमिव जीर्य्यति। क्षयकुष्ठगुदावर्त्तगुल्माजीर्णपुरोगमाः। दोषाः सर्वे क्षयं यान्ति महामुद्रां च योऽभ्यसेत्। कथितेयं महामुद्रा महासिद्धिकरी नृणाम्। गोपनीया प्रयत्नेन न देया यस्य कस्यचित्" हठप्र०।

महाबन्धः २ "पार्ष्णिं वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत्। वामोरूपरि संस्थाप्य दक्षिणं चरणं तथा। पूरयित्वा ततो वायुं हृदये चिबुकं दृढम्। निष्पीड्य योनिमाकुञ्च्य मनोमध्ये नियोजयेत्। धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेदनिलं शनैः। सव्याङ्गे पूर्वमभ्यस्य दक्षाङ्गे पुनरभ्यसेत्। मतान्त्वपि तु केषाञ्चित् कण्ठबन्धं विवर्जयेत्। राजदन्तस्थजिह्वाया बन्धः शस्तो भवेदिति। अयं खलु महाबन्धो महासिद्धिप्रदायकः। कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः। अयं च सर्वनाडीनामूर्द्ध्वं गतिनिरोधकः। त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः। रूपलावण्यसम्पन्ना यथा स्त्री पुरुषं विना। महामुद्रामहाबन्धौ निःफलौ वेधवर्जितौ" हठप्र०।

महावेधः ३ "महावेधे स्थितो योगी कृत्वा पूरकमेकधीः। वायूनां गतिमावृत्य निभृतं कण्ठमुद्रया। समहस्तयुगो भूमौ स्फिचौ सन्ताडयेच्छनैः। पुटद्वयं समाक्रम्य वायुः स्फुरति मध्यगः। सोमसूर्य्याग्निसम्बन्धात् जायते च मृतिक्षयः। मृतावस्था समुत्पन्ना ततो मृत्युभयं कुतः। महावेधोऽयमभ्यासान्महासिद्धिप्रदायकः। वलीपलितवेपघ्नः सेव्यते साधकोत्तमैः। एतत् त्रयं महागुह्यं जरामृत्युविनाशनम्। वह्निवृद्धिकरञ्चैवमणिमादिगुणप्रदम्। अष्टधा क्रियते चैव यामे यामे दिने दिने। पुण्यसम्भारसन्धायि पापौघभिदुरं सदा। सम्यक् शिक्षावतामेव स्वल्पं प्रथमसाधनम्। वह्निस्त्रीपथसेवानामादौ वर्जनमाचरेत्" हठप्र०।

खेचरी ४ "छेदनचालनदोहैः कलां क्रमेण वर्द्धयेत्तावत्। यावद्भ्रूमध्यं स्पृशति तदा खेचरीसिद्धिः। स्नुहीपत्रनिभं शस्त्रं सुतीक्ष्णं स्निग्धनिर्मलम्। समादाय ततस्तेन रोममात्रं समुच्छिन्देत्। ततः सैन्धवपथ्यादिचूर्णं ताभ्यां प्रघर्षयेत्। पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिन्देत्। एवं क्रमेण षण्मासं नित्ययुक्तः समाचरेत्। षण्मासाद्रसनामूलनाड़ीबन्धो विनश्यति। अथ वागीश्वरीधाम शिरोवस्त्रेण वेष्टयेत्। शनैरुत्कर्षयेद्योगी कालवेलाविधानवित्। वितस्तिप्रमितं दैर्घ्यं विस्तारे चतुरङ्गुलम्। मृदुलं धवलं प्रोक्तं वेष्टनाम्बरलक्षणम्। पुनः षण्मासमात्रेण पुनः सङ्घर्षणात् प्रिये॥ भ्रूमध्यावधि वर्द्धेत तिर्य्यक् कर्णबिलावधि। अधस्तात् चिबुकं मूलं प्रयाति क्रमचारिता। केशान्तमूर्द्ध्वं क्रमति तिर्य्यक् शङ्खावधि प्रिये॥ पुनः संवत्सराद्देवि। द्वितीया चैव शोभया। ब्रह्मरन्ध्रान्तमावृत्य तिष्ठत्यमरवन्दित॥ स्वतामुमञ्चं सङ्कुचत्र सप्तवासरमात्रकम्। स्वगुरूक्तप्रकारेण मलं सर्वं विशोधयेत्। अङ्गुल्यग्रेण सङ्कुचत्र जिह्वा तत्र निवेशयेत्। शनैः शनैर्मस्तकाच्च महावज्रकपाटभित्। पूर्व्ववीर्य्ययुतां विद्यां व्याख्यातामतिदुर्लभाम्। अस्याः षडङ्गं प्रकुर्वीत तया षट्चक्रभिन्नया। ये निरता सकलक्रियाक्रमा चित्तचरति शाश्वतान्तरे। सा शिवत्वसमतायकारिणी खेचरी च भवखेदहारिणी। क्रमेणैव प्रकर्त्तव्याऽभ्यासेन वरवर्णिनि॥ युगपद्यतते तस्य शरीरं विलयं व्रजेत्। तस्मात् शनैः शनैः कार्य्योऽभ्यासेन युगपत् प्रिये॥ एवं वर्षत्रयं कृत्वा ब्रह्मद्वारं विशेद्ध्रुवम्। षट्चक्राणि विभिद्य शक्तिभुजगीं कोत्थाप्य मूलस्थितां भित्त्वा ग्रन्थिपुटं च पश्चिमशिरापाकारकूपं मत्कृत्। नीत्वा प्राणमतः शिराविकमलं निर्मथ्य चित्ते स्थितं तत् बिन्दुं यः पिबतीन्दुमण्डलगलत् शुक्लं स साक्षात् शिवः"। "तीक्ष्णकं हरते व्याधिं कटुकं कुष्ठनाशनम्। लवणाद्रुपमं चैवामरत्वं लभते ध्रुवम्। मधुस्वादूपमं चैव शालिशुक्रादिकं बहु। कङ्कुस्त्तगण्डकपानानि पक्वान्नानि ह्यनेकशः। दिव्यकल्पं क्रोड़े शिव सुदृढो जायते ध्रुवम्। तन्मयत्वमवाप्नोति कोषकारीव कीटकः। कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा। भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी। काकचञ्चुविधानेन शीतलं सलिलं पिबेत्। प्राणापानप्रयोगेण योगी भवति निर्जरः। कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परिवर्त्तयेत्। सा भवेत् खेचरी मुद्रा व्योमचक्रं तदुच्यते। रसनामूर्द्ध्वगां कृत्वा क्षणार्द्धं यदि तिष्ठति। विषैर्विमुच्यते योगी व्याधिमृत्युजरादिभिः। न रोगो

मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा तृषा । न च मूर्च्छा भवेत् तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् । पीड्यते न स रोगेण न लिप्यते च कर्म्मणा । बाध्यते न च कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् । चित्तं चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे गता । तेनेयं खेचरीमुद्रा सर्व्वसिद्धैर्नमस्कृता । खेचर्य्या मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्द्ध्वतः । तस्य नाक्षरते विन्दुः कामिन्यालिङ्गितस्य च । चलितोऽपि यदा विन्दुः संप्राप्त हुताशनम् । व्रजत्यूर्द्ध्वं हठच्छक्त्या निबद्धो योनिमुद्रया । कपालकुहरे जिह्वा कालसन्धानमुद्रया । तस्मादिदं प्रकुर्व्वीत नित्ययुक्तः समाहितः । नित्यं सोमकलापूर्णं शरीरं यस्य योगिनः । तक्षकेणापि दष्टस्य विषं तस्य न सर्पति । ऊर्द्ध्वजिह्वः स्थिरो भूत्वा सोमपानं करोति यः । मासार्द्धेन न सन्देहो मृत्युं जयति योगवित् । इन्धनानि यथा वह्निस्तैलवर्त्तिं च दीपकः । तथा सोमकलापूर्णं देही देहं न मुञ्चति । रसनां वेशयेदूर्द्ध्वं पिवेत्तत् चरितं जलम् । गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिवेदमरवारुणीम् । कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः । गोशब्देनोदिता जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि । गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम् । जिह्वाप्रवेशसम्भूतवह्निनोत्पादितः खलु । चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवारुणी । नाभिदेशे भवत्येव भास्करो दहनात्मकः । अमृतात्मा स्थितो नित्यं तालुमध्ये तु चन्द्रमाः । वर्षत्यधोमुखश्चन्द्रो ग्रसत्यूर्द्ध्वमुखो रविः । ज्ञातव्यं करणं तत्र येन पीयूषमाप्यते । मूर्द्ध्नः षोडशपत्रपद्मगलितं प्राणादवाप्तं हठात् ऊर्द्ध्वास्यो रसनां नियम्य विवरे शक्तिं परां चिन्तयेत् । उत्कल्लोलकलाजलं च विमलं धारामयं यः पिवेत् निर्द्दोषः स मृणालकोमलवपुर्योगी चिरञ्जीवति । चुम्बन्ती यदि लम्बिकाग्रमनिशं जिह्वारसस्यन्दिनी सक्षारा कटुकाम्लदुग्धसदृशी मध्वाज्यतुल्या तथा । व्याधीनां हरणं जरान्तकरणं शस्त्रागमोदीरणम् तस्य स्यादमरत्वमष्टगुणितं सिद्धाङ्गनाकर्षणम् । उच्छितं ध्यानजनकपङ्कजोत्थसमन्वितः । तिष्ठति खेचरीमुद्रा तस्मिन् शून्ये निरञ्जने । यत्प्रलयं चापि गतं सुप्तं मेरुमूर्द्धतः । तस्मिंस्तत्त्वं प्रवदति सुधीस्तन्मुखं निम्नगानां चन्द्रात् सारः स्रवति च सुधा तेन मृत्युर्नराणाम् । तं बध्नीयात् सुकरणमथो नान्यथा कायसिद्धिः दृष्टा सैषा भुवनविदिता खेचरी योगिवृन्दे । एकं सृष्टिमयं बीजमेका मुद्रा च खेचरी । एको देवो निरा

लम्ब एकावस्था मनोन्मनी” हठमङ्ते नानास्थाने ।

उड्डीयानम् ५ “सति वज्रासने पादौ कराभ्यां धारयेद्दृढम् गुल्फदेशसमीपे च कन्दं तत्र निपीडयेत् । पश्चिमतानमुदरे कुर्य्याच्च चिवुकं हृदि । शनैः शनैर्यदा प्राणः कन्दसन्धिं निगच्छति” ।“उड्डीयानाख्येन बन्धेन वायुः प्रोड्डीयते ब्रह्मनाड्यां यतोऽसौ । उड्डीयानाख्यः कृतो बन्ध आद्यैः सेव्यस्तस्मात् योगिभिः सिद्धवेद्यैः । अविश्रान्तः प्राणवायुः सदैव यस्मादुड्डीनं दृढं संविधत्ते । उड्डीयानं सततं बन्धं धीरो नित्यं साधकः संविधत्ते” हठस० ।

मूलबन्धः ६ “गुदं पार्ष्ण्या तु संपीड्य बलादाकुञ्चयेत् तथा । वारं वारं यथा चोर्द्ध्वं समायाति समीरणः । प्राणापानौ नादविन्दू मूलबन्धेन चैकताम् । गत्वा योगस्य संसिद्धिं कुरुतो नात्र संशयः । अपानप्राणयोरैक्यं क्षयो मूत्रपुरीषयोः । युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात्” हठप्र० । “पादमूलेन संपीड्य गुदमार्गं सुयन्त्रितः । बलादपानमाकृष्य क्रमादूर्द्ध्वं सुचालयेत् । कल्पितोऽयं मूलबन्धो जरामरणनाशनः” । “ऐक्यं प्राणापानयोर्मूलगूथकेण्यादुक्तं स्यात् वयस्योऽपि मूलात् । भित्त्वा द्वारं याति ऊर्द्ध्वं ह्यपाने कृशानोः । स्थानायुनेहा शिखोधा । ततो वह्न्यपानौ व्रजतः प्राणमुष्णं ततोऽन्ते प्रदीप्तस्तदा देहगोऽग्निः । घटे तेन निःश्वस्य या निद्रिता स्यात् प्रतप्ता समन्तात् क्रमेणैव शक्तिः । परिचये मरुतो मनसः स्थितौ झटिति दण्डहतेव भुजङ्गमी । शयनतस्त्यजति क्षुधिता यथा कवचयत्यधराशिवमूर्द्ध्वगम् । बिलं प्रविष्टे पवने च उत्थ व्रजेत् सुषुम्णान्तसमीरणानुगा । शक्तिस्ततो योगिभिरेव नित्यं श्रीमूलबन्धोऽभ्यसनीय आदरात्” हठस० ।

जालन्धरबन्धः ७ “खेचरी सिद्धपीयूषप्रवाहपरिवन्धिनी । जालन्धरोऽमृतप्रवाहपरिरोधकः । आकुञ्च्य कण्ठं हृदये निदध्यात् किञ्चित् स जालन्धरबन्ध एषः । अयं करोत्यव्ययमर्कवह्नौ पतत्सुधाया वपुषोऽमरत्वम् । बध्नाति यत् कण्ठशिरासमूहं नाधस्ततो याति नभःपयो वा । जालन्धरेण कृतः सुसिद्धः स्यात् कण्ठदुःखौघविनाशहेतुः” । “नृणां कण्ठसङ्कोचनेनैव नाड्याद्भे स्तम्भयेत्तेन मध्यस्थचक्रम् । इदं षोडशाधारं च नाभ्युन्नमाय गते लम्बिकायोः सुधापानमन्तौ । अमृतमार्गमयुः क्रमेण नाभिस्थितदहनः प्रपिवन् ज्वलत्तनुजलम् । नि

खिलकमलगलप्राप्तं तदग्निर्न पिबति पाति यस्त्वनेन धत्ते' विपरीतकरणीति "यत्किञ्चित् स्रवते चन्द्रादमृतं दिव्यरूपि च। तत्सर्वं ग्रसते सूर्यस्तेन पिण्डो विनश्यति। तस्मात्ति करणं दिव्यं सूर्यस्य मुखवञ्चनम्। गुरूपदेशतो ज्ञेयं न तु शास्त्रार्थकोटिभिः। ऊर्ध्वपादोऽप्यधो मस्तकः स्यात् क्षण प्रथमदिवसेऽभ्यासस्त्वेवं धयेत्। एवमभ्यासतो याममात्रं यदा स्यात् जित् स्यात्तदाजिह्व पण्मासतः। आरोप्य भूमाविति मस्तकं यो याममात्रं तिष्ठति चोर्ध्वपादः। विष्णुक्रमं दृढमसौ रंगो मासत्रयात् स्यात्हि तदाऽमरः स। ऊर्ध्व सोमकलाजलं सुविमलं कण्ठस्थमादूर्ध्वतो नासान्ते सुषिरे नयेच्च गगनद्वारं ततः सर्वतः। ऊर्ध्वास्यो भुवि सन्निपत्य नितरामुत्तानपाद पिबेदेव य कुरुत जितेन्द्रियश्चेतो नैवास्ति तस्य क्षय। नित्याभ्यासादस्य हि जठराग्निर्वृद्धिमायाति। आहारोऽनल्पश्च सम्पाद्यः साधकाय भूरिशः। जितेन्द्रियो यद्यल्पचित्तहृत्या नाशावरोधेन कृतेऽपि चिन्तनः विनिश्चयो ऽङ्घ्रियुगस्तु तूष्णीं योगं भजन्नेव तदाऽमरो भवेत्। वलितं पलितं चास्य षण्मासान्नैव दृश्यते। याममात्रं त्वभ्यासतोऽयं कालजित् स्यादिति क्रम" हठप्र०।

चालिका हठयोगे षट्कर्माद्यैव चालिकादिविधिर्दर्शितः तत्रादौ जिह्वायामलनाय विधिर्यथा

'तालुमूलगता यत्नात् जिह्वयाक्रम्य घण्टिकाम्। ऊर्ध्वरन्ध्रगते वायौ प्राणस्पन्दो निरुध्यते' तत्करणप्रकारादि "वस्त्रदृषद्वर्षणेनैतालुमूलं रसनाशिरामूलस्थं च सम्प्राप्नोति। शिराविच्छुर्णांश्चो सद्वैयकृष्णैर्नैर्मलं सर्वमार्गेषध्येन तद्वस्त्रयम्" हठप्र०।

छेदनम् "मकराङ्ग्री सधूम्रपत्रनिभं सुगन्धं भगतीक्ष्णधारम्। अङ्गुष्ठपर्वार्धसुविस्तृतं तदर्धेन्द्वतुल्यं विमल वृक्षम्। दण्डस्तु कार्योऽस्य षडङ्गुलोऽपि सुसच्छिद्रेणैव च रोमतानम्। सदैगतोलपतिबन्धहेतोर्ध्य गृ भागमस्यास्य कृतमर्णोऽस्याः। अधोर्ध्वतन्तु समरक्तभासो वस्त्रः कलाप्या अधिताभमात्रा। मध्ये गतस्त्वोद्भव पीठतोऽस्य छिदेत् यथार्धोपरि नित्यमेव। सुच्छेदनात् प्रागतुषोकृच्चूर्णमावर्षयेज्जो रसनातलद्वयम्। घटीद्वयं गाढमिति विचार सुच्छेदनादूर्ध्वमतन्त्र आचरेत्। सुच्छेदकर्मोपरमस्ततन्द्र मधुप्लावन दोहनमाविदध्यात्। आचरेन्नित्य तटगतविपरीतक्ति कार्यां पटीमोककणास्तु भेदे। दीर्घ वितस्तिमितं च विस्तृत वेदाङ्गुल स्यान्मृदुल

चित्तस्थ। सूच्यग्रं कलाभेदनवस्त्रखण्ड मोक्षं प्रयाणे रसनाभिचालने। आदौ च यानेन कलां सयुक्त्या न वेष्ट्य चाङ्गुष्ठकतर्जनीभ्याम्। दोष्णां सदाकर्षणचालने क्रमभ्यासमाश्रय मौ हृदिदध्यात्। एव दृढाभ्यासत एव जिह्वा मन्त्रा भवेद् मृदुला सुपक्वा। आकर्षणेनैव यदेव किञ्चित् सुसाधकः सुस्थिर एकमानसः" हठप्र०। "जिह्वा समादाय मधूपगन्धवाटेन सम्यग्वहनदोहने सदा। कार्या रसना विधिनेति शीघ्रं स्यात् खेचरी साधकपुङ्गवस्य। छेदनचालनदोहनाना षण्मासमभ्याससुत सदैव। नश्येत् कलामूलशिरोपबन्धो नाभार्ध सुषे रसना स्पृशेत् स्वत्। छिन्न कलामूलमतो यदाखिल छिन्द्यात् क्रमेणात्तु शनैः सदान्तिके। सिद्धे विमोनाडुपवर्णके द्वे युक्त्या सदा स्फोटनयुक्तितो बुध। यदा चालिका कर्मणि स्वं रसना स्पृशेत् नासिकाग्रं तदा साधकस्य। अल चालिकाकर्मणाऽनुसमेधा कला मत्यह क्लिन्नमूलेति दैर्घ्यम्" हठप्र०। "छेदनचालनदोहैः क्रमश कला वर्धयेत्तावत्। सा यावद् भ्रूमध्य विशति तदा खेचरी सिद्धि। एव कृतऽय रसना प्रयात्यतुभ्रूवतान्तविवरम्। तिर्यक् कर्णावधि हि चिबुकावधि या स्वयं याति। अभ्यास इति व्यथमम कृतस्तदा रसनेयम्। ब्रह्मद्वार प्रविशति भित्त्वा भ्रूमध्यमूर्ध्वं गता" हठप्र०।

वज्रोली ६ 'प्राणापानाध्वनोर्ध्वं समाकुञ्चनं सुन्दरं सुन्दरी सामग्रेत् पूरुषः। याति वज्रोलिकासिद्धिमन्नामा कार्यलिङ्गे प्रस्तु विन्दुसिद्धिर्यथा। शलाकया धातुमया न्तरोत्थया कनीनिकाग्र परिमर्दयाद्यकम। रन्ध्रे प्रविश्य शनैः प्रवेशनाभ्यासक्रमादायुगातमध्यरम्। अस्यार्थं प्रादौ मूत्ररेचोपधेन दुरप्रतिक्षयितोद्यमेन दोषोज्झितं विशुद्धसाधनं विधाय ततस्तदग्रविन्नमत्साभ्यान्तरं द्वादशाङ्गुला कनीनिकाग्रसमा सरला विशुद्धसीसकस्य सन्तप्ता शलाका शनैर्वृहस्तेन लिङ्गद्वारे क्रमेण समाहितः सतत विधाय तया तद्द्वार वायुगतागतक्षमं मुद्रापाम इव कृत्वा प्रथमाभ्यासे पात्रनिहितक्षीराकर्षमूर्ध्वानिलाकर्षणविधिना स्तोक स्तोकं मन्दमूर्ध्वमाचरेत्" हठप्र०।

"इति क्रमाभ्यासयुक्त्या क्षीरपाने समाख्यतः। दृढे तु कामिनीयोनिपुष्पाकर्षणमभ्यसेत्। स्थानात् च्यवितं विन्दुमूर्ध्वमाकर्षयेदिति। अस्यैव साधक सम्यक् या-

सन् स्थिरपदं भवेत्। यन्त्रितः शरनालेन फूत्कारं वज्रकन्दरे। शनैः शनैः प्रकुर्वीत सुखसञ्चारकारणात्' मस्त्रावसाशय.। "भोडशाङ्गुलमानां तु प्रकुर्यात् वंशनालिकाम्। कण्ठाग्रमूला तां लिङ्गमुखे दत्त्वाश्च तन्मुखम्। दत्त्वा फूत्कारमन्तोऽन्ताः कुर्यात् यावदुष्ठसङ्क्षः। प्रत्यह तेन विहत लिङ्गद्वारं क्रमाद्भवेत्। ततो नाल्याऽनया तोयमलं फूत्कारतोऽन्तरे। लिङ्गरन्ध्रेण टङ्कीयात् क्रमशस्त्रा सुसाधकः। लिङ्गच्छिद्रेऽथ विहते चौरागर्' ततो भवेत्" रज्वकन्दरे लिङ्गद्वारे। "अपानमाकृष्य ततो वलेनोर्ध्वं दुग्धमार्गादिविधिक्रमेण। समभ्यसेद्विवल्लमस्यमल्पं भगे पतद्विन्दुमधोर्ध्वमाहरेत्" हठस०।

वज्रोट वज्रोली "अथ हि कुशमितायां पुष्पमूर्द्धं सभूभिं क्रमश उपरि कुर्यात् कुञ्चितात् लिङ्गनालात्। मिल उपगतविन्दुं सन्निबध्यानुकुर्यात् सुरतरसनिमग्नो लिङ्गसन्धासमानि। विन्दुः पाण्डुर एव चन्द्र उदितः सूर्यो भवेदार्त्तवं सिन्दूरप्रतिमं रवेः पदगत शुक्र शशिस्थानके। ऐक्यं साध्वनयोः स्ववर्णापि नणा नो जायतेऽतो सति रन्योन्यं स्वप्रपूरते निजमहिम्नैक्यं द्वयोर्विपद्ये। अभ्यासपाटवतया विदधाति योषिदेवं तदूर्ध्वपरिकर्षणतः स्वबिन्दुम्। यद्यार्त्तवं स्वमभिरक्षति योगिनी सा वज्रोलिकेत्यखिलसिद्धिपदं प्रयाति। सङ्कीरजो विन्दुरयं महेशो द्वयो' सुयोगात् परिपश्यतेऽखिलम्। वीर्य्यं निजम् श्चार्त्तवमेतयोस्तनावैक्य हि वज्रोल्युदिता सुसिद्धिदा। सहजोली त्वमरोली वज्रोल्या भेदतो भवतः। विन्दुं देहे विदध्याद् येन च केन प्रकारेण। वज्रोली मियनोसर नरवपूल्या स्वाङ्गसव्येपनात् सद्गधाकगणोस्याम्बुहतवा भूत्वा सवं संस्थिति। सैषोक्ता सहजोलिका सुरचुतैराद्यादिनाथै शुभा वज्रोलीति सता वनोति नियतं भोगेऽतिमुक्तेऽस्मतम्। आकृष्योर्ध्वं मूलकल्पात्मक तद्वारधारं संकृष्यन्मूलनालात्। आकृष्योर्ध्वं वायुना यो हठेन निजं धत्ते विन्दुसिद्धिं स याति। इति सद्‌मासाभ्यासनाद् गुरूणोक्तपथ्येन सन्ततं योगी। शान्तिं गतः संयोगेन तस्य विन्दुः क्षय व्रजति" हठस०।

शक्तिचालनम्१० "कुटिलाङ्गी कुण्डलिनी भुजङ्गी शक्तिरीश्वरी। कुटिलारुन्धती देवीशब्दाः पर्य्यायवाचकाः। कन्दोर्द्ध्वे कुण्डली शक्तिरष्टधा कुण्डलाकृतिः। ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेनाच्छाद्य तिष्ठति। येन मार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मस्थानं निरामयम्। मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी। उद्घाटयेत् कपाटं तु यथा कुञ्चिकया हठात् कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत्। कन्दोर्द्ध्वे कुण्डलीशक्तिः सुप्ता मोक्षाय योगिनाम्। बन्धनाय च मूढानां यस्तां वेत्ति स योगवित्। सर्वाधिद्वीपशैलानामाधारः शेषकुण्डली। सर्वेषयोगतन्त्राणामाधारः कुण्डली तथा। कुण्डली कुटिलाकारा सर्पवत् परिकीर्त्तिता। सा शक्तिश्चालिता येन स मुक्तो नात्र संशयः। गङ्गायमुनयोर्मध्ये बालरण्डा तपस्विनी। बलात्कारेण गृह्णीयात् तद्विष्णोः परमं पदम्। इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी। इडापिङ्गलयोर्मध्ये बालरण्डा सरस्वती। पुच्छे प्रगृह्य भुजगीं सुप्तामुद्बोधयेच्च ताम्। निद्रां विहाय सा शक्तिर्मूर्द्ध्वमुत्तिष्ठते हठात्। परिस्थिता चैव फणावती सा प्रातश्च सायं प्रहरार्द्धमात्रम्। प्रपूर्य्य सौर्य्यात् परिधानयुक्त्या प्रगृह्य नित्यं परिचालिता सा। वितस्तिप्रमितं दीर्घं विस्तारं चतुरङ्गुलम्। मृदुलं धवलं प्रोक्तं वेष्टनाम्बरलक्षणम्। वज्रासनस्थितो योगी चालयित्वा तु कुण्डलीम्" हठप्र०।

तदङ्गसूर्य्यभेदनम् सूर्य्यादनन्तरं भस्त्रा कुण्डलीमाशु बोधयेत। भानोराकुञ्चनं कुर्य्यात् कुण्डलीं चालयेत्ततः। मृत्युवक्त्रगतस्यापि तस्य मृत्युभयं कुतः। नासादक्षिणमार्गवाहिपवनात् प्राणोऽतिदीर्घीकृतः चन्द्राम्भः परिपूरितास्ततस्तुः प्राग्घण्टिकामस्तका। भिन्दन् कालविशालवह्निवशगान् भूरन्ध्रनाडीगणान् तत्कार्य्यं कुरुते पुनर्नवतरं जीर्णद्रुमस्कन्धवत्। कुण्डलीं चालयित्वा तु कुर्य्याद्भस्त्रां विशेषतः। एवमभ्यासतो नित्यं यमिनः शङ्कते यमः। सदाश्चयेत् सूर्यभेदमभ्यासीं चापि शीतलीम्। एवमभ्यासयुक्तस्य यमस्य यमिनः कुतः। मुहूर्त्तद्वयपर्य्यन्तं निर्भरं चालनादसौ। ऊर्द्ध्वमाकृष्यते किञ्चित् सुषुम्नागतकुण्डली। मुहूर्त्तद्वयपर्य्यन्तं निर्भरं चालनादसौ। असम्पर्य्यत एव नित्यं विहितमिताशने।" हठप्र०।

समाधिक्रमः "अथेदानीं प्रवक्ष्यामि समाधिक्रममुत्तमम्। मृत्युघ्नं च सुखोपायं ब्रह्मानन्दकरं परम्। सलिले सैन्धवं यद्वत् साम्यं भजति योगतः। तथात्ममनसोरैक्यं समाधिः सोऽभिधीयते। राजयोगस्य माहात्म्यं कोवा जानाति तत्त्वतः। ज्ञानान्मुक्तिःस्थितिः सिद्धिः गुरुवाक्येन लभ्यते। दुर्लभो विषयत्यागो

दुर्लभं तत्त्वदर्शनम् । दुर्लभा सहजावस्था सद्गुरोः करुणां विना । विविधैरासनैः कुम्भैर्विचित्रैः करणैरपि । प्रबुद्धायां महाशक्तौ प्राणः शून्ये विलीयते । उत्पन्नशक्तिबोधस्य त्यक्तनिःशेषकर्मणः । योगिनः सहजावस्था स्वयमेव प्रजायते । सुषुम्णावाहिनि प्राणे शून्ये विशति मारुते । तदा समस्तकर्माणि निर्मूलयति कर्मवित् । अमलो निर्मलः शून्य जगदेतच्चराचरम् । चित्ते समत्वमापन्ने वायौ व्रजति मध्यमे । यथाऽमरोली वज्रोली सहजोली मताऽपि च । ज्ञानं कुतो मनसि जीवति देहि । तावत् प्राणोऽपि जीवति मनो म्रियते न तावत् । प्राणमनोद्वयमिदं विलयं प्रयाति मोक्षं स गच्छति नरो न कथञ्चिदन्यः । रसस्य मनसश्चैव चञ्चलत्वं स्वभावतः । रसो बद्धो मनो बद्धं किं न सिध्यति भूतले । मूर्च्छितो हरते व्याधिं मृतो जीवयति स्वयम् । बद्धः खेचरतां धत्ते रसो वायुश्च भैरवि ॥ इन्द्रियाणां मनो नाथो मनोनाथस्तु मारुतः । मारुतस्य लयो नाथः स लयो नादमाश्रितः । अयमेव तु मोक्षाख्यो अस्तु वाऽपि मतान्तरे । मनःप्राणलयो नादसेवनात् प्रवर्त्तते । प्रनष्टोच्छ्वासनिःश्वासः प्रध्वस्तविषयग्रहः । निश्चेष्टा निर्विकाराश्च लयं यान्ति च योगिनः । उच्छिन्नसर्वसङ्कल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः । स्वावगम्यो लयः कोऽपि मनोवाचामगोचरः । यत्र दृष्टिर्लयस्तत्र भूतेन्द्रियसनातनी । स्यात् शक्तिः सर्वभूतानां दृष्टिर्लक्ष्ये न सङ्गता । वेदशास्त्रपुराणाद्याः सामान्यगणिका इव । एकैव शाम्भवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता । अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता । एषा तु शाम्भवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता । अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनो योगी यदा वर्त्तते दृष्ट्या निश्चलतारया बहिरधो पश्यन्न पश्यन्नपि । मुद्रेयं खलु शाम्भवी भवति सा- लब्धा प्रसादाद्गुरोः शून्याशून्यविवर्जितं स्फुरति यत्तत्त्वं पदं शाम्भवम् । अर्द्धोन्मीलितलोचनः स्थिरमना नासाग्रदत्तेक्षणः । चन्द्रार्कावपि लीनतामुपनयन्निस्पन्दभावान्तरे । ज्योतीरूपमशेषबाह्यरहितं देदीप्यमानं परम् तत्त्वं तत्पदमेव वस्तु परमं वाच्यं किमत्राधिकम् । श्रीशाम्भव्या खेचर्याश्च अवस्थाधामभेदतः । तारे ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयेद्भ्रुवौ । पूर्वयोगस्य मार्गोऽयमुन्मनीकारकः क्षणात् । केचिदागमजालेन केचिन्निगमसङ्कुलाः । केचित्तर्केण मुह्यन्ति नैव जानन्ति तारकम् । पातालाद्यद्वितीयशिखरे मेरुमूले तदन्तस्तत्त्वं चैतत् प्रवदति सुधीः सन्मुखं निम्नगानाम् । चन्द्रात् सारः स्रवति वपुषस्तेन मृत्युर्नराणां तद्बध्नीयात् सुकरणमिदं नान्यथा कायसिद्धिः । दिवा न पूजयेल्लिङ्गं रात्रौ नैव प्रपूजयेत् । सततं पूजयेल्लिङ्गं दिवारात्रौ च पूजयेत् । सुषिरं ज्ञानजनकं पञ्चस्रोतःसमन्वितम् । तिष्ठते खेचरी मुद्रा तस्मिन् स्थाने न संशयः । चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे गता । तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्निरूपिता । इडापिङ्गलयोर्मध्ये शून्यं चैवानिलं ग्रसेत् । तिष्ठते खेचरी मुद्रा तत्र सत्यं पुनः पुनः । सूर्याचन्द्रमसोर्मध्ये निरालम्बे तले पुनः । संस्थिता व्योमचक्रे या सा मुद्रा नाम खेचरी । सोमाद्यत्रोदिता धारा साक्षात् सा शिववल्लभा । पूरयेदनुमारुतं दिव्यं सुषुम्णापश्चिमे मुखे । पुरस्ताच्चैव पूर्येत निश्चिता खेचरी भवेत् । अभ्यसेत् खेचरीमुद्रामुन्मनी सा प्रजायते । अभ्यसेत् खेचरीं तावद्यावत् स्याद्योगनिद्रितः । सम्प्राप्तयोगनिद्रस्य कालो नास्ति कदाचन । भ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं मनस्तत्र विलीयते । ज्ञातव्यं तत्पदं तुर्यं तत्र कालो न विद्यते । चन्द्रसूर्यद्वयोर्मध्ये मुद्रां दद्यात् खेचरीम् । निरालम्बे महाशून्ये व्योमचक्रे व्यवस्थिताम् । निरालम्बं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । सबाह्याभ्यन्तरे व्योम्नि घटवत् तिष्ठति ध्रुवम् । बाह्यवायुर्यथा लीनः तथा मध्ये न संशयः । स्वस्थानं गच्छति प्राणः सूर्याङ्के पवने तथा । एवमभ्यस्यमानस्य वायुमार्गे दिवानिशम् । अभ्यासाज्जीर्यते वायुर्मनस्तत्रैव लीयते । अमृतैः प्लावयेद्देहमापादतलमस्तकम् । सिध्यते च महायोगी महाबलपराक्रमः । शक्तिमध्ये मनः कृत्वा मनः शक्तेस्तु मध्यगम् । मनसा मन आलोक्य धारयेत् परमं पदम् । खमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये च खं कुरु । आत्मानं खमयं कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । बाह्यचिन्ता न कर्त्तव्या तथैवान्तरचिन्तनम् । सर्वचिन्तां परित्यज्य न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । सङ्कल्पमात्रकलनाच्च जगत् समग्रं सङ्कल्पमात्रकलनाद्धि मनोविलासम् । सङ्कल्पमात्रमिदमुत्सृज निर्विकल्पमाश्रित्य निश्चयमवाप्नुहि राम शान्तिम् । कर्पूरमनले यद्वत् सैन्धवं सलिले यथा । तथा सन्धीयमानं च मनस्तत्त्वे विलीयते । ज्ञेयं सर्वं प्रतीतञ्च ज्ञानञ्च मन उच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं समं नष्टं नान्यः पन्था द्वितीयकः । मनो

दृश्यमिदं सर्वं यत्किञ्चित् सचराचरम्। मनसोह्युन्मनीभावे द्वैतभावः प्रणश्यति। ज्ञेयवस्तुपरित्यागाद्विलयं याति मानसम्। मानसे विलयं याते कैवल्यमपि कल्पते। लयो लय इति प्राहुः कीदृशं लयलक्षणम्। अपुनर्वासनोत्थानो लयोविषयविस्मृतिः। एवं नानाविधोपायाः सम्यक्स्वानुभवान्विताः। समाधिमार्गाः कथिताः पूर्वाचार्य्यैर्महात्मभिः। सुषुम्णायै कुण्डलिन्यै सुधायै चन्द्रजन्मने। मनोन्मन्यै नमस्तुभ्यं महाशक्त्यै चिदात्मने। अशक्यतत्त्वबोधानां मूढानामपि सम्मतम्। प्रोक्तं गोरक्षनाथेन नादोपासनमुच्यते" हठप्र०।

नादानुसन्धानप्रशंसा "श्रीआदिनाथेन सपादकोटिलयप्रकाराः कथिता जयन्ति। नादानुसन्धानकमेव कार्य्यं मन्यामहे मान्यतमं लयानाम्। मुक्तासनस्थितो योगी मुद्रां सन्धाय शाम्भवीम्। शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमेकान्तके सुधीः। काष्ठे प्रवर्त्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति। नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते। श्रवणपुटनयनयुगलघ्राणमुखानिरोधनेनैव कर्त्तव्यं। सुषुम्णामार्गेण स्फुटममलः श्रूयते नादः" हठप्र०।

"आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयस्तथा। निष्पत्तिः सर्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम्। विस्मृत्य सकलं बाह्यं नादे दुग्धाम्बुवन्मनः। एकीभूयाथ सहसा चिदाकाशे विलीयते। औदासीन्यपरो भूत्वा सदाभ्यासेन संयमी। उन्मनीकरणं सद्यो नादमेवावधारयेत्"। शीतकाले कौपटी वा कटी वा पथ्याकारिगोपथे वा पथे वा भक्ष्ये भिक्षान्नमारण्यकन्दं पात्रौ करौ कर्परं भोज्यपात्रम्। सर्वचिन्तां परित्यज्य सर्वकाले च सर्वदा। नादमेवानुसन्धत्ते नादे चित्तं विलीयते" हठप्र०।

आरम्भावस्था "ब्रह्मग्रन्थेर्भवेद्भेदो आनन्दः शून्यसम्भवः। विचित्रक्वणको देहे श्रूयतेऽनाहतो ध्वनिः। सम्पूर्णहृदये शून्ये आरम्भो योगवान् भवेत्" हठप्र०।

घटावस्था "द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः। दृढासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा। विष्णुग्रन्थेर्यदा भिन्न परमानन्दसूचकः। अतिशून्ये विमर्दश्च भेरीशब्दस्तदा भवेत्" हठप्र०

परिचयावस्था "तृतीयायां ... जायते मर्दल ध्वनिः। महाशून्यं तदा ... सर्वसिद्धिसमाश्रयम्। चित्तानन्दं ततो जित्वा ... सहजम्भवः। दोष-दुःखक्षुधानिद्राजरामृत्युविवर्जितः। रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा सर्वपीठगतोऽनिलः" हठप्र०।

निष्पत्त्यवस्था "निष्पत्तौ वैणवः शब्दः क्वणद्वीणाक्वणो भवेत्। एकीभूतं तदा चित्तं राजयोगाभिधायकम्। सृष्टिसंहारकर्त्तासौ योगीश्वरसमो भवेत्। अस्तु वा मास्तु वा मुक्तिरत्रैवाखण्डितं सुखम्। लयोद्भवमिदं सौख्यं राजयोगादवाप्यते। राजयोगपदं प्राप्तं सुखोपायस्य चेतसाम्। हठं विना राजयोगो राजयोगं विना हठः। समं प्रत्ययसन्धायी जायते नादजो लयः" हठप्र०।

नादानुसन्धानं तत्फलञ्च "नादानुसन्धानसमाधिभाजां योगीश्वराणां हृदये प्रवृद्धम्। आनन्दमेकं वचसामगम्यं जानाति तं श्रीगुरुनाथ एव। कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां यं शृणोति ध्वनिं मुनिः। तत्र चित्तं स्थिरीकुर्य्याद्यावत् स्थिरपदं व्रजेत्। सर्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा। नादमेवानुसन्धत्ते योगसाम्राज्यमिच्छता। मकरन्दं पिबन् भृङ्गो गन्धं नापेक्षते यथा। नादासक्तं तथा चित्तं विषयान्न हि काङ्क्षति। नादग्रहणतश्चित्तमन्तरङ्गभुजङ्गम। विस्मृत्य सर्वमेकाग्रं कुत्रचिन्न हि धावति। मनोमत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः। नियामनसमर्थोऽयं निनादो निशिताङ्कुशः। नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते। अन्तरङ्गसमुद्रस्य रोधे वेलायतेऽपि च। अन्तरङ्गस्य यमिनो वाजिनः परिघायते। नादोपास्तिरतो नित्यमवधार्य्यापि योगिनः। अभ्यस्यमानो नादोऽयं बाह्यमावृणुते ध्वनिम्। पक्षाद्विक्षेपमखिलं जित्वा योगी सुखी भवेत्। श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान्। वर्द्धमाने ततोऽभ्यासे श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मतः। आदौ जलधिजीमूतभेरीनिर्झरनिस्वनः। मध्ये मर्द्दलशङ्खोत्थघण्टाकाहलजस्तथा। अन्ते तु किङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनिस्वनः। इति नानाविधो नादः श्रूयते देहमध्यतः। महति श्रूयमाणेऽपि मेघभेर्यादिके ध्वनौ। तत्र सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नादमेव परामृशेत्। यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः। तत्रैव सुस्थिरीभूय तेन सार्द्धं विलीयते। घण्टानिनादसक्तस्य गन्धान्तःकरणस्य तु। अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः। ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः। तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम्। तावदाकाशसङ्कल्पो यावच्छब्दः प्रवर्त्तते। निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मा समीर्यते। यत्किञ्चि-

चामरूपेण श्रूयते शक्तिरेव सा। यत्रास्ति लीनता निराकारः स एव परमेश्वरः। नाद शक्तिरिति प्रोक्तं नादश्चान कलाशिवः। श्रियमाने विलीने च सोऽन्यस्येवापि गुप्यते। नादाद्यायात् मनसावसाटान्ते तु मनोन्मनी। सशब्दः कथित ओमिति शब्दं ब्रह्म कथ्यते। यदा नादात् समुत्थानात् अशोषा पर्वमावना। निरञ्जने विलीयन्ते निश्चित भावनात्मनः। नादकोटिसहस्राणि बिन्दुकोटिशतानि च। सर्वं तत्र लयं यान्ति यत्र देवो निरञ्जनः" हठप्र०।

हठयोगफलम् ईश्वरयोगसंवादे "यदा परिचये शक्तिरधिनोर्ध्वं समैति स्वम् षट्चक्राणि क्रमाद्भित्त्वा तदा ब्रूर ष्रसादय। पुरा ग्रन्थित्रयं भित्त्वा मात्यूर्ध्वं मरुतो रयो। स्फुरन्ति पृथगास्थिग्रन्थयो योगिनस्तदा। वायुस्तदैव सर्वाङ्गे लीनो भवति संस्थितः। भीरैः नैवकुम्भः स उच्यते सर्वसंविद। मूलाधारं यदाऽपानो मित्त्वा ऊर्ध्वं याति वेगतः। तदातीतानागतज्ञो योगी भवति सत्त्वधी। स्थिति भित्त्वाऽर्द्धगाऽपानशोभिता ग्रन्थीदोरगो। तदा नादः समुत्थस्थ जायते योगिनो हृदि। अथ नादोत्पत्तिस्तु मणिपूरभिदा भवेत्। अनाहतविभेदेन घण्टाध्वनिरुदेति च। विशुद्धचक्रभेदेन यन्त्रनादः प्रजायते। यदा त्वाज्ञाचक्रभेदमादीयेति मनोलयम्। षड्चक्रभेदमेव वायुना शक्तिरावजेत्। यदा तदा समिक्लिष्टाश्च सहस्रेऽव्ययम्"। पवनयोगसंग्रहे "महामुद्रां नमस्यस्य महावन्धमतः परम्। महावेधञ्च नियत प्रत्याहारक्रियासनम्। आसनं सुदृढं बद्ध्वा मूलबन्धं विधाय च। उड्डियानं तथा बद्ध्वा ततो जालन्धराभिधम्"। "अभ्यसेदिति" तन्त्रम्।

"प्राणे सुषुम्णा सम्प्राप्ते नादोऽन्तः श्रूयतेऽष्टधा। घण्टादुन्दुभिशङ्खाग्निवीणावेणुतालकम्। तन्त्रपातञ्चिञ्चिनादाभ्रमरनेपथ्यम्। तस्मिन्नाडौ गते प्राणे विश्वरूप प्रकाशते। यथा च विश्वरूपाचार्यो "यदा सञ्जीयते प्राणो मानसं च प्रलीयते। तदा समरसत्वं समाधिरभिधीयते। मनः स्थैर्यात् स्थिरो वायुस्ततो बिन्दुः स्थिरो भवेत्। बिन्दुस्थैर्योदयात् सत्यं पिण्डस्थैर्यं प्रजायते"। सैषा निर्व्वीजदशा साधकस्य राजयोगाख्या इति तथा च हठप्रदीपिकायाम्। "प्रनष्टोच्छ्वासनिःश्वास प्रध्वस्तविषयग्रहः। निश्चेष्टो निर्विकारश्च लयो जयति योगिनः। तथा चोक्तं ग्रन्थान्तरे "सुम्ने गते वायौ चाहङ्कारस्थिता ततः। अधोगतिं विहायाशु भवत्यूर्ध्वमुखस्ततः। अपानस्तूर्ध्वगो भूत्वा वह्निना सह गच्छति। प्राणस्थानं ततो वह्निः प्राणापानौ च सत्वरम्। मिलित्वा कुण्डलीं नीत्वा प्रसुप्ता कुण्डली पुनः। प्रतप्ता विशतिस्थान सुषुम्णा वक्त्रगन्धिकम्। ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा रजोगुणसमुद्भवम्। सुषुम्णा वदनस्याश प्रयात्यूर्ध्वं च सत्वरम्। विष्णुग्रन्थिं प्रयात्युच्चैः सत्वरं हृदि संस्थितम्। वेगेन महता गच्छेद् रुद्रग्रन्थिं त्रिभिद्य सा। ऊर्ध्वं गच्छति सत्रास्ते रुद्रग्रन्थिस्तमोमया। तत ऊर्ध्वं सुषुम्णाया याति शीतांशुमण्डलम्। अनाहताख्ये तु तत्र च दले षोडशभिर्वृतम्। तत्र शीतांशुसम्भूतं द्रावं शोषयतेऽनिशम्। चलिता प्राणवेगेन रक्तपित्तरवेर्ग्रहम्" हठप्र०।

योगिनां कालवञ्चनोपायो यथा "ज्ञात्वा कालं निजं योगी त्वयस्थाने समाश्रितः। युञ्जीत योगं कामस्य वञ्चनाय यथाक्रमम्। बद्धसिद्धासने देहं पूरयेत् प्राणवायुना। कृत्वा दृढस्थिरं बुद्ध्या दश द्वाराणि रोधयेत्। बद्ध्वा च खेचरीं मुद्रां योषायास्त्र समन्वितम्। अपाने मलबन्धस्य उड्डियाने तथोदरे। उत्थाप्य भुजगीं शक्तिं मूलाधाराम्बुजस्थिताम्। सुषुम्णान्तर्गतां षट्चक्राणां भेदिनीं शिवाम्। नीत्वा हृदाम्बुजं भीत्वा यान्तीं मुक्तिमनोयुताम्। सहस्रदलमध्यस्थायिते लीना सुधारयेत्। ततः सुधाकरोद्भूतमसृतं तेन सूक्ष्मतः। चिन्तनीं सकलं देहं प्लावयन्तीं निचिन्तयेत्। तथा साई ततो योगी त्रिशेषे कालतां व्रजेत्। परानन्दमयो भूत्वा चिद्रूपात्मापि सत्यजेत्। ततोऽकाम्यमनाभासमरूपभावपर्जितम्। सङ्कल्पनाशीन कथं कालो निहन्ति तम्। स एव काल सर्वेषः सर्वो नाम्यतः परः। स केन हन्यते तत्र म्रियते नापि कश्चन। ततो व्यतीते समये कालस्य भ्रान्तिरूपिणि। योगी सुप्तोत्थित इव प्रतिबोधे प्रबोधितः। एवं सिद्धो भवेद्योगी वञ्चयित्वा विधानतः। कालं कलितसंसारपौरुषेयाङ्कुतं हि वसम्। तत्रास्तिभुवने योगी विचरन्नेव एव सः। यत्रान् सतारसेवितान् स्वेच्छया निरहङ्कृतिः" हठप्र०।

हठालु पु० हठ इवमाणः आलुरिव। कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दच०। [धरथि।

हठी स्त्री हठ-अच् गौरा० ङीप्। वारिपर्ण्याम् (पाना)

हठि पु० हठ–इन् पृषो० । पशुमारणसाधने काष्ठयन्त्रभेदे (हाडकाठ) शब्दर० । [शब्दमा० स्त्रियां ङीप् ।

हडिका पु स्त्री० हठ–इकक् पृषो० । नीचजातिभेदे (हाड)

हड्ड न० हठ-ड ठस्य नेत्त्वम् पृषो० । अस्थि (हाड) । स्वार्थे कन् । नीचजातिभेदे (हाडि) शब्दमा० ।

इन् हड्डिरप्यत्र । [शब्दच० ।

हड्डज न० हड्डात् जायते जन–ड । अस्थिसारे मज्जायां

हड्डिक पु० हड्डिक– स्वार्थे क । (हाड) जातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । स च यथा "मद्यवाहकाङ्गकन्यायां नेटवीर्येण शौनक ।। बभूवतुस्तौ द्वौ पुत्रौ हड्ड हड्डि-कौ शौण्डिकस्तथा" ब्रह्मवै० ब्र०ख० १०अ० ।

हण्डा स्त्री हन–डा डस्य नेत्त्वम् । १इडङ्गिति मृत्पात्रभेदे (हाँडा) नाटग्रोक्तौ नीचसम्बोधने अव्य० । हञ्जावत् आवृत्तोऽपि शेषार्थे स्त्री भरतः ।

हण्डिका स्त्री क्षुद्रा हण्डा कन् । क्षुद्रे मृत्पात्रे (हाडि) ।

हण्डिकासुत पु० हण्डिकायाः सुत इव । क्षुद्रे मृण्मये हण्डिकाकारे (हाँड) त्रिका० । [अमर० ।

हण्डे अव्य० हन–डे डस्य नेत्त्वम् । नाटग्रोक्तौ नीचसम्बोधने

हत त्रि० हन–क्त । १नाशिते २प्रतिहते ३प्रतिबद्धे ४आशा रहिते अमर ५गुणिते च । भावे क्त । ६हनने ७गुणने च न० ।

हतक त्रि० हत इव नष्टप्रायत्वात् कन् । नष्टप्राये (मड़ा) ।

हताश त्रि० हता आशा यस्य । १आशाशून्ये २निर्दये ३पिशुने च मेदि० ४बन्ध्ये शब्दर० ।

हति स्त्री हन–भावे क्तिन् । १हनने २मारणे ३व्याघाते ४अपकर्षे ५गुणने च ।

हत्नु पु० हन–क्नु । १व्याधौ २शस्त्रे च उणा० ।

हत्या स्त्री हन–भावे क्यप् । १मारणे वधे प्राणवियोगानुकूलव्यापारे "ब्रह्महत्या सुरापानम्" स्मृतिः २हनने च ।

हथ स० हन–क्थ । विषमो उणादि० ।

हद विठोत्सर्गे भ्वा० आ० अक० अनिट् । हदते अहत्त ।

हट्टा स्त्री ताजकोक्ते पञ्चवर्गीबलानयनोपयोगिनि पदभेदे क्षामिकराशिभेदस्थान दे यथोक्तं नील०ता०

"मेषेऽर्कतर्कोदनरेषभागा जीवास्फुजिन्मारशनै-श्चराणाम् । वृषेऽष्टशुग्नगरामनागाः शुक्रज्ञजीवा-र्किकुजेषु हद्दाः । युग्मे षडङ्कपुनगाङ्कभागा सौम्या-स्फुजिज्जीवकुजार्किहद्दा । कर्केऽद्रितर्काङ्कनगाब्धिभागाः कुजास्फुजिज्ज्ञेज्यशनैश्चराणाम् । सिंहेऽङ्गभूताद्रि-रसाङ्गभागा देवेज्यशुक्रार्किबुधारहद्दाः । स्त्रियां नगाशाब्धिनगाब्धिभागाः सौम्योशनोजीवकुजार्कि-नाथाः । तुले रसाष्टाद्रिनगाब्धिभागाः कोणज्ञजीवास्फु-जिदारनाथाः । कीटे नगाब्ध्यष्टशराङ्गभागा भौमा-स्फुजिज्ज्ञेज्यशनैश्वराणाम् । चापे रवीष्वब्धिशर-वेदा जीवास्फुजिज्ज्ञारशनैश्चराणाम् । मृगे नगाद्र्यष्ट-युगस्तुतीभा सौम्यो ज्यशुक्रार्किकुजेशहद्दाः । कुम्भे नगाङ्काद्रिशरेषुभागाः ज्ञशुक्रजीवारशनैश्चराणाम । मीने-ऽर्कवेदाग्निनवाद्रिभागाः सितज्यसौम्यारशनैश्चराणाम । त्रिं-शांशकाः विषमितरूपमेषु हद्दोऽन्तः चन्द्रादिगशक्तिकाश" ।

हन वधे गतौ च अदा० पर० सक० अनिट् । हन्ति प्रणिहन्ति प्रहन् (ण०) अहि अवधीत् । जघान कर्मणि अघानि अवधि । णिच् घातयति जिघांसति अघन्यत "कश्चं हन्ति कृशोदरि" इत्यादावाहद्दारिका गतौ निरू-ताद्दैतामाद्धः ।

अभि+आघातभेदे केनचित् पदार्थेन संयोगभेदे अभिघातः ।

अव+नुद्याद्युपसर्गपूर्वव्यापारभेदे मोहौनवहन्ति । [घात० ।

आ+केनचित् पदार्थेन संयोगानुकूलव्यापारे आहन्ति आ-त्मानुकर्मणि अकर्मत्वे च आत्म० यथा आहते ।

प्रति आ+प्रत्याघाते प्रतिबन्धे प्रत्याहन्ति । [व्याहतः

वि+आ परस्परेण विरोधे विशेषेण ताडिते च व्याहन्ति

उद्+ऊर्ध्वं गतौ उत्तोल्य हनने च ।

उप+उद्+आरम्भे उपोद्घात आरम्भार्थे वाक्यभेदः ।

नि+निशेषेण हनने स्वरान्तरघातेन उदात्तस्वरसम्पादने च

निर्+निःशेषेण हनने वज्रादिशब्दे च । 'निर्घात भूमि-चलने मनुः' ।

परा+प्रतिबन्धे निरोधे ।

प्रति+प्रतिरोधे प्रतिकूलगतौ च । [हन्ति योधाः ।

वि+अति+परस्परहनने व्यतिहारेऽपि न आत्म० । व्यति-

सम्+सम्यक् हनने सम्भूभाव अक० ।

हन् अव्य०हन-भावे क्विप् । १कृपोक्तौ २अनुनये च मेदि० ।

कर्त्तरि क्विप् । ३हननकर्त्तरि त्रि० वृत्रहा ब्रह्महा ।

हन त्रि० हन कर्त्तरि अच् । हननकर्त्तरि सि० कौ० ।

हनन न० हन–भावे ल्युट् "प्राण वियोगफलकव्यापारो हननम् इत्युक्ते १व्यापारभेदे २गुणने च । [रत्नमा० ।

हनील पु०हन–इन् ङीप् हन्या शीयते शी–ड । केतकीवृक्षे

हनु(नू) पुस्त्री०हन–उन् स्त्रीत्वे वा–ऊङ् । १कपोलद्वयोप-रिस्थे मुखभागभेदे २हट्टविलासिन्यां स्त्री अमरः ।

३रोगे ४अस्त्रभेदे ५स्मृतौ च स्त्री जटाधरकोषः ।

हनुग्रह पु० हनुजात रोगभेदे तन्निदानादि “जिह्वा निर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः । कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनुम् । करोति विवृतास्यत्वमथ वा संवृतास्यताम् । हनुग्रह स तेन स्यात् कृच्छ्र चर्वणभाषणम्” । स्रंसयित्वा अध कृत्वा विवृतास्यत्वं व्यात-मुखत्वम् । निर्लेखनं कर्षणम् शुष्क चणकादि संवृतास्यत्वं दन्तलग्नताम्” भावप्र० हनुस्तम्भोऽप्यत्र ।

हनु(नू)मत् पु० हनु(नू)+अस्त्यर्थे मतुप् । रामस्य अनुचर अञ्जनागर्भजाते पवनतनये वानरभेदे त्रिका० ।

हनूष पुंस्त्री० हन-ऊषन् । राक्षसे त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

हन्त अव्य० हन-त । १हर्षे २अनुकम्पायां ३विषादे अमर । ४वाक्यारम्भे ५आर्त्तौ ६पादे ७सम्भ्रमे शब्दच०। ८खेदे मेदि० ६अन्तकल्पने च अजयपाल. ।

हन्तकार पु० हन्तेत्यस्य कार करणं उच्चारणम् वा कृ-घञ् । १अतिथये अन्नदाने २हन्तशब्दप्रयोगे च ।

हन्तु पु० हन-तुन् । १मृत्यौ २दर्पे च ।

हन्तृ त्रि० हन-तृच् । १हननकर्त्तरि २सततहननानुशील यितरि च स्त्रियां ङीप् । “महिषासुरहन्त्र्याच प्रतिवा दक्षिणायने” देवप्र०त० ।

हन्न त्रि० हद-क्त । कृतपुरीषोत्सर्गे अमर ।

हपुषा स्त्री हेति पुष्यति पुष-क । मरीचतुल्यस्वदीर्घकृष्णवर्ण-वस्तुनि स्वनामख्यातद्रव्यविशेषे । पृषो० सस्य सः तत्रार्थे । “हपुषा हपुषा विस्रा पराऽन्यत्स्वल्पफला स्मृता । मत्स्यगन्धा प्लीहहन्त्री विषघ्नी ध्वाङ्क्षनाशिनी । हपुषा दीपनी तिक्ता कटूष्णा तुवरा गुरुः । पित्तोदरसमीरार्शो ग्रहणीगुल्मशूलहृत् । पराप्येतद्गुणा प्रोक्ता रूपभेदो द्वयोरपि” भावप्र० ।

हम् अव्य० हा-डम् । १रुषोक्तौ २अनुनये च मेदि० ।

हम्भा(म्बा) स्त्री हम्+भा-हम्ब-अच् वा । गवां ध्वनौ त्रिका० पृषो० । हम्बाप्यत्र हेमच० ।

हम्म गतौ भ्वा० प० सक० सेट् । हम्मति । अहम्मीत् ।

हय गतौ सक० क्लान्तौ अक० भ्वा० प० सेट् । हयति अहयीत् ।

हय पुंस्त्री० हय-हि-वा अच् । १घोटके अमर० स्त्रियां योपधत्वेऽपि हयगवयेत्यादिना ङीष् । अश्वशब्दे दृश्यम् । तत्र वर्ण्यपदार्थाः कविक० उक्ता यथा “वो नत्य वेगस्तेजश्च तथा सल्लक्षणस्थितिः । खुरोत्खातरजो रूप कान्तिर्गतिश्चित्रता” । तस्य शकुनाद्युक्तं वसन्त-राजशाकुने यथा “हेषारवं कुर्वति वामतोयं चेत्सा च तिर्दक्षिणपादघाते । कण्डूयते दक्षिणमङ्गभाग तुरङ्ग स पदं ददाति” ।

हयकातरा स्त्री हय कातरो यस्याः ५त० । अश्वकातरा-ख्यक्षुपे “कातरा हयपर्य्याये कातरान्ते प्रकीर्त्तिता । अश्वकातरिका तिक्ता वातघ्नी दीपनी परा” राजनि० ।

हयगन्ध पु० हयस्येव गन्धोऽस्य । १काचलवणे २अश्वगन्धायाम् ३अजमोदायाञ्च स्त्री राजनि० ।

हयग्रीव पु० हयस्येव ग्रीवा यस्याऽस्य । १विष्णोरवतारभेदे २दैत्यभेदे च “हयग्रीवेण युयुधे तत्र देवो जगत्पतिः । हयग्रीवं तत्र हत्वा मणिकूटं तथागमत्” कालिपु० ८२अ० । ३दुर्गायां स्त्री तन्मूर्त्तिलक्षणं अश्वग्रीवशब्दे ५१४१० दृश्यम् । ४राजर्षिभेदे “यद्वृत्तं पूर्वराजर्षेर्हयग्रीवस्य पाण्डव !” भा० शा० २४अ० ।

हयग्रीवहन् पु० हयग्रीवाख्यं दैत्यं हतवान् हन-क्विप् विष्णौ हेमच० ।

हयङ्कष पु० हयमश्वं कषति कष-खच् । १मातलौ इन्द्रसारथौ त्रिका० । २अश्वचालके च ।

हयन न० हि-गतौ करणे ल्युट् । कर्णीरथे अमरः ।

हयपुच्छी स्त्री हयस्य पुच्छाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । माषपर्ण्याम् अमर ।

हयप्रिय पु० ६त० । १यवे हेमच० । २अश्वगन्धायां ३खर्ज्जूर्य्यां च स्त्री राजनि० ४अश्वश्लाघे त्रि० । हयेष्टादयोऽप्यत्र

हयमार पु० हय मारयति निवेषणात् मृ-णिच्-अण् । करवीरे राजनि० । एवं ल्यु । तत्रैव अमर । [शब्दच०]

हयमारण पु० हय मारयति मृ-णिच्-ल्यु । अश्वत्थवृक्षे

हयवाहन पु० हयो वाहनमस्य सूर्य्यपुत्रे रेवन्ते हेमच० । १अश्ववाहनयुक्ते त्रि० । ६त० । २अश्वस्य चालने न० ।

हयवाहनसङ्कर पु० हयस्य वाहन चालन सङ्करोति सम्+कृ-अच् । रक्तकाञ्चने शब्दच० ।

हयशाला स्त्री ६त० । अश्वशालायां तत्करणप्रकारादि मत्स्यपु० १६१अ० उक्त यथा “गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणां तथैव च । उत्तराभिमुखी श्रेणी तुरगाणां विधीयते । दक्षिणाभिमुखी वाथ परिशिष्टास्तु गर्हिता । तुरगास्तु तथा धार्य्या प्रदीपैः सार्वरात्रिकैः । कुक्कुटान् वानरांश्चैव मर्कटांश्च नराधिप ! । धारयेदश्वशालायां सवत्सां धेनुमेव च अजाश्च धार्य्या यत्नत

तुरगाणां स्थितिर्यया । गोमन्तार्द्रादिगोलाङ्ग तत्पुरी यत्र निर्गमम् । चरन्तं यान्ति न प्रान्तैः देवदेवैः दिवाकरे । कुमारिकाखण्डमालागल्डे ५२४ पृ० श्लोके च दृश्यम् ।

हयशीर्ष पु० हयस्येव शीर्षमस्य । १विष्णुमूर्त्तिभेदे हयशीर्षे पञ्चरात्रे तत्पूजादिकं दृश्यम् । २शालग्रामसूर्त्तिभेदे शालग्रामशब्दे ६०५३ पृ० दृश्यम् ।

हया स्त्री हयः हयगन्धोऽस्त्यस्याः अच् । अश्वगन्धायाम् राजनि० । घोटक्यां तु हयीत्येव ।

हयाध्यक्ष पु० हयेषु तद्रक्षणेषु अध्यक्षः । अश्वरक्षणाधिकृते

हयानन्द पु० हयमानन्दयति आ+नन्द-णिच्-अण् । मुद्गे राजनि० ।

हयारि पु० ६त० । करवीरे रत्नमा० ।

हयाशना स्त्री हयैरश्यते अश-ल्युट् । शल्लकीवृक्षे शब्दच०

हयोत्तम पु० हयेषु उत्तमः । अश्वश्रेष्ठे आजानेयेऽश्वे त्रिका०

हर पु० हृ-अच् । १रुद्रे अमर० २अग्नौ ३गर्दभे ४विभाजके च "अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशाविति" लीला० । हृ-भावे अप् । ५हरणे ६विभाजने च ।

हरगौरी स्त्री हरदेहार्द्धहरा गौरी शा०त० । अर्द्धनारीश्वररूपे शिवपार्वत्योर्मूर्त्तिभेदे तल्लक्षणम् । ३७०१ पृ० दृश्यम् । द्वन्द्व० । २शिवपार्वत्योः द्वि० व० ।

हरचूडामणि पु० हरस्य चूडामणिरिव । चन्द्रे ।

हरण न० हृ-भावे ल्युट् । १स्थानान्तरकरणे २विभाजने च कर्मणि ल्युट् । ३यौतुकादौ देये धने भा० आ० हरणाहरणपर्व २२१अ० । ४भुजे मेदि० ।

हरतेजस् न० ६त० । १पारदे राजनि० २शिववीर्ये च । हरवीजादयोऽप्यत्र । [शब्दमाला हेमच० ।

हरशेखरा स्त्री हरस्य शेखरभागस्थत्वेनास्त्यस्याः अच् ।

हरि पु० हृ-इन् । १विष्णौ २सिंहे ३सर्पे ४वानरे ५भेके ६शुकखगे अमरः । ७चन्द्रे ८सूर्ये ९वायौ १०अश्वे ११यमे १२हरे १३ब्रह्मणि १४किरणे जम्बुद्वीपस्थ १५वर्षभेदे १६इन्द्रे च मेदि० १७मयूरे १८कोकिले १९हंसे २०वह्नौ शब्दर० । भर्त्तृहरिनामके वाक्यप्रदीपग्रन्थकारके २१पण्डिते त्रिका० । २२पिङ्गलवर्णे २३हरिद्वर्णे हेमच० २४तद्वति त्रि० । "हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः" रघु । २५पीते अनेकार्थको० ।

हरिक पु० हरि+संज्ञायां कन् । पीतहरिद्वर्णाश्वे हेमच०

हरिकेलीय पु० हरिकेलिमर्हति छ । वङ्गदेशे हेमच० ।

हरिकेश पु० हरि: पिङ्गलः केशोऽस्य । १शिवे २शिवभक्तयक्षभेदे च । स एव तत्प्रसादात् काश्यां दण्डपाणित्व म प्राप्तोत् इति काशीखण्डे ३२अ० स्थितम् । मत्स्यपु० १८८अ० दृश्यम् । [याम् अपरा जतायां राजनि० ।

हरिक्रान्ता स्त्री हरिस्तद्वर्णः क्रान्तो येन । विष्णुक्रान्ता

हरिगृह न०६त० हरेर्विष्णुमूर्त्तेर्गृहम् । १हरिमूर्त्तिगृहे २एकचक्रपुरीभेदे च त्रिका० ।

हरिचन्दन न० हरेरिन्द्रस्य प्रियं चन्दनम् चन्दयति चन्द-ल्यु ६त० वा । १देवतरुभेदे अमर० । हरेर्विष्णोः प्रियं चन्दनम् । २श्वेतचन्दने ३गोशीर्षनामके मलयैकदेशजाते चन्दनभेदे ४ज्योत्स्नायां ५कुङ्कुमे मेदि० । ६पद्मकेसरे हेमा० । ७चन्द्रांशौ च न०शब्दर० । "हरिचन्दनन्तु दिव्यं हिम तदिह द्राक् सतुजः । पित्ताटोपश्लेष्मविषमज्वरशोषमान्द्यमेव हन्त्" राजनि० । "एत च तुलसीकाष्ठ कर्पूरागुरुयोगतः । अथ वा केशरैर्युक्तं हरिचन्दनमुच्यते" पद्मपु० पा०ख० १०अ० उक्ते द्रव्यसंयुक्तद्रव्यगणे च ।

हरिण पुस्त्री० हृ-इनन् । स्वनामख्याते १पशौ अमर० स्त्रियां ङीष् । २शिवे ३विष्णौ ४हंसे ५शुक्लवर्णे ६पाण्डुवर्णे च । ७तद्वति त्रि०अमर । "हरिणः शीतलो बद्धविण्मूत्रो दीपनो लघुः । रसे पाके च मधुरः सुगन्धः सन्निपातहा" राजव० तन्मांसगुणाः । "हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव । । ऋष्यः खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा । एते बलिप्रदानेषु चर्मदाने च कीर्त्तिताः" कालिकापु० ६६अ० । [शब्दर० ।

हरिणनर्त्तक पु० हरिण इव नृत्यति नृत-ण्वुल् । किन्नरे

हरिणहृदय पु० हरिणस्येव भीत हृदयमस्य । भीरौ शब्दर०

हरिणाक्षी स्त्री हरिणस्येवाक्षि यस्याः ५त० ६त० वा षच समा० ङीष् । १हट्टविलासिनीनामगन्धद्रव्ये शब्दच० । २हरिणतुल्यनेत्रयुते स्त्रि०स्त्रियां ङीष् । "हरिणाक्षि । कटाक्षेण आत्मानमवलोकय" इत्युद्भटः ।

हरिणाङ्क पु० हरिणः शशनामको मृगोऽङ्कश्चिह्नम् अङ्के क्रोडे वा यस्य । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे च ।

हरिणी स्त्री हरितवर्णा स्त्री ङीप् तस्य न. । १हरितद्वर्णायां स्त्रियां मेदि० २स्वर्णप्रतिमायाम् अमर । ३स्वर्णयुथ्यां ४मञ्जिष्ठायां राजनि० । ५तद्गतायां ६वरस्त्रियां शब्दर० "वृत्तयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा" इ० र० उक्तलक्षणके ७सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे हरिणस्य स्त्री ङीप् । ८स्त्रीसाम् ९स्वर्णमयीभेदे ।

“चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा। प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम्” रघुः।

हरित् पु० हृ–इति। १नीलपीतमिश्रितवर्णे (सबुजरङ्ग) पलाशवर्णे च अमरः २तद्वति त्रि०। ३सूर्य्याश्वे त्रिका० ४मुद्गे हेमच०। ५सिंहे ६सूर्य्ये ७विष्णौ च पु० ८दिशि स्त्री अमरः। ९हरिद्रायां राजनि० १०तृणे न० मेदि०।

हरित्पर्ण न० हरित् पर्णमस्य। मूलके राजनि०।

हरित पु० हृ–इतच्। १सिंहे २मन्थानतृणे राजनि० ३हरिद्वर्णे ४तद्वति त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च। ५दूर्वायां मेदि० ६जयन्त्यां ७हरिद्रायां ८कपिलद्राक्षायां ९पाच्यां १०नीलदूर्वायाञ्च स्त्री राजनि० टाप्। ११स्थौणेयके न० राजनि०। [शाके न० राजनि०

हरितक न० हरितेन वर्णेन कायति प्रकाशते कै–क।

हरितपत्रिका स्त्री हरितं पत्रं यस्याः कप् कापि अत इत्वम्। पाच्यां राजनि०।

हरितशाक पु० हरितं शाकमस्य। शोभाञ्जने राजनि०।

हरिताल न० हरिर्वर्णस्य पीतवर्णस्य तालः प्रतिष्ठा यत्र। १पीतवर्णे उपधातुभेदे “स हरितालसमानवर्णः” माघः। २पीतवर्णपक्षिभेदे पुंस्त्री० राजनि०। स्त्रियां ङीष्। स्वार्थे क। हरितालक न० अमरः। “हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम्। तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम्। स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत्। पत्राख्यं तालकं विद्याद् गुणाढ्यं तद्रसायनम्। निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु। स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत् पिण्डतालकम्। हरति च हरितालं चारुताम् अङ्गनानाम् सृजति च बहुतापामङ्गसङ्कोचपीडाम्। वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्यादिदमशितमशुद्धम् मारितञ्चाप्यशस्तम्”। “तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत्। दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजद्रवैः। तिलतैले पचेद्याम यामञ्च त्रिफलाजले। एवं यन्त्रे चतुर्यामं पक्वं शुध्यति तालकम्”। अथ तालस्य मारणविधिः “पत्रतालकशुद्धं पुनर्नवारसेन तु। खल्वे विमर्दयेदेकं दिनं पश्चाद्विशोषयेत्। ततः पुनर्नवाक्षारैः स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत्। तत्र तत्तालकं कृत्वा पुनः क्षारैः प्रपूरयेत्। आकण्ठपिठरं तस्य पिधाय पात्रमन्यतः। स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत्। दिनान्यन्तरतून्यानि पञ्च वह्निं प्रदापयेत्। एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तस्यैकरक्तिका। अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत्”। एवं शोधितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः। “हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम्। कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान्”। “तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम्। शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यं वृद्धिं तथायुषम्” भावप्र०।

हरितालस्याभासगुणाः “हरितालोऽल्पविट्कः स्यात् कषायो मधुरो लघुः। रक्तपित्तशमनस्त्वाम्लो वातकोपनः” राजनि०।

हरितालिका स्त्री हरेस्तालो हस्ततालो यस्यां कप् अत इत्वम्। १सौरभाद्रशुक्लचतुर्थ्याम् हरितवर्णेन अर्णांसि पयांसि अश्नोति अश–ण्वुल्। २दूर्वायाम् त्रिका०। अण् ङीप्। हरिताली दूर्वायाम् सा च आकाशरेखाया मेदि०। शुक्लतायाम् हरितालिकायाञ्च। “भाद्रे मासि सिते पक्षे हस्तदैवतसंयुता। हरितालो चतुर्थी स्यात् सर्वपापोमोचिदा सदा। भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्यां कामियोगतः। ददाति विविधं भारं इन्द्रो न संशयः। कदाचित्ताम समंसु हरौ स्वयं चतुर्दिशा। हरितालो समाख्याता सर्वपापोमोचिदा सदा” राजमार्त्तण्डः।

हरिताश्म न० हरितवर्णमश्म अश्मेव वा अच् समा०(पेरोजा) १मणिभेदे २तुत्थे (तुँत) उपधातुभेदे च राजनि०।

हरिदर्भ पु० हरित् हरिद्वर्णो दर्भः। हरिद्वर्णं कुशे अमरः।

हरिदश्व पु० हरिन्नामकोऽश्वो यस्य। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमरः।

हरिद्देव पु० हरिदैवतोऽधिष्ठाता यस्य। श्रवणानक्षत्रे।

हरिद्गर्भ पु० हरिद्वर्णो गर्भो यस्य। हरिद्वर्णे कुशे राजनि०। “दर्भौ द्वौ च गुणे तुल्यौ तथापि च सितोऽधिकः। यदि श्वेतकुशाभावस्तत्र योज्योऽग्निपर्क्” राजनि०। “दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक् प्रदरास्रजित्” भावप्र०। तन्मूलगुणाः “कुशमूलं हिमं रुच्यं मधुरं पित्तनाशनम्। रक्तज्वरतृषाश्वासकामलादोषमोचकम्” राजनि०।

हरिद्रव पु० हरिवर्णः पिङ्गलवर्णो द्रव इव। नागकेशररजसि त्रिका०।

हरिद्रा स्त्री हरिं पीतवर्णं द्रवति द्रु–गतौ ड। स्वनामख्याते ओषधिभेदे।

"हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा कफपित्तनुत्। वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुव्रणापहा"। (वनहरिद्रा) "अरण्यहरिद्राकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः"। (कर्पूरहरिद्र) "दार्वीभेदाम्रगन्धा च सुरभिर्दारुदारु च। कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरभिः सुरनायिका। आम्रगन्धिहरिद्रा या सा शीता वातला मता। पित्तहृन्मधुरा तिक्ता सर्वकण्डुविनाशिनी" भावप्र०।

हरिद्रागणेश पु० हरिद्रावर्णयुक्तो गणेशः। पीतवर्णे गणेशभेदे तन्त्रसार। [स्त्रियां ङीप्।

हरिद्राङ्ग पु स्त्री० हरिद्रेव अङ्गमस्य। हरितालखगे शब्दच०

हरिद्राभ पु० हरिद्रेव आभाति आ+भा-क। १पीतशाले (पियाशाल) २कर्बुरके ३पीतवर्णे च। ४तद्वति त्रि० अमरः।

हरिद्राराग त्रि० हरिद्राया इव रागः रञ्जनमनुरागः। अस्थिरानुरागे शोहरे। "क्षणमात्रानुरागश्च हरिद्राराग उच्यते" हला०।

हरिद्रु पु० हरिः हरिद्वर्णो दर्वादिहारी द्रुः। १वृक्षमात्रे हेमच०। २दारुहरिद्रायाञ्च अमर। [तीर्थभेदे

हरिद्वार न० हरेस्तत्प्राप्तेः द्वारं सेवनात्। स्वनामख्याते

हरिनामन् न० हरेर्नाम तद्व्याख्यानं वा। १विष्णुनामनि २तद्व्याख्याने च हरेरिव नामास्य। ३मुद्गे पु० त्रिका०।

हरिनेत्र न० हरेर्नेत्रमिव। १श्वेतपद्मे राजनि०। ६त०। २विष्णोर्लोचने। हरेः सिंहस्येव नेत्रमस्य दीर्घत्वात्। ३पेचके पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

हरिन्मणि पु० हरिद्वर्णो मणिः। मरकते मणौ अमरः।

हरिन्मुद्ग पु०हरिद्वर्णो मुद्गः। शरदि पक्वे मुद्गे राजनि०।

हरिप्रिय न० हरेर्विष्णोः प्रियम्। १कालीयके चन्दने शब्दच०। २उशीरे राजनि०। ३कदम्बे पु० शब्दच०। ४पीतभृङ्गराजे ५विष्णुकन्दे ६करवीरे ७शङ्खे ८वन्धूके पु० राजनि०। ९शिवे १०शाङ्खे च पु०। ११लक्ष्म्यां स्त्री १२तुलस्यां १३पृथिव्यां १४द्वादश्यां तिथौ च स्त्री। १५हरिवल्लभे त्रि०। [अमर।

हरिवालुक न० हरेर्विष्णोः प्रिया वालुकास्य। एलवालुके

हरिभक्त त्रि० हरौ विष्णौ भक्तः। १विष्णुभक्तियुते "सर्वजीवेषु यो विष्णुं भावयेत् समभावतः। हरौ करोति भक्तिञ्च हरिभक्तः स च स्मृतः" ब्रह्मवै० २५ अ० उक्ते २सर्वत्रसमदृष्टिपूर्वकहरिसेवके पु०। [शब्दर०।

हरिभद्र न० हरिं भद्रयति स्वर्णवर्णं करोति भद्र्। हरिवालुके

हरिभुज् पु० हरिं भेकं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। सर्पे शब्दच०।

हरिमन्थ पु०मथ्यते मन्थः हरिर्मन्थ एकदेशो यस्य। १चणके राजनि० तस्य बहुमन्थनेऽपि पीतत्वानपायात्तथात्वम्। हरिं सर्पं मथ्नाति मन्थ-अण्। २गणिकारिकायाम् शब्दच०। ३देशभेदे पु० भरतः। [१चणके भरत।

हरिमन्थक पु० हरिः पीतो मन्थः एकखण्डो यस्य कप्।

हरिमन्थज पु० हरिमन्थे देशभेदे जायते जन-ड। चणके अमर। २कृष्णमुद्गे च हेमच०। [हेमच०।

हरिय पु० हरिं हरिद्वर्णं याति या-क। पीतवर्णे घोटके

हरिलोचन पुस्त्री० हरेरिव लोचनमस्य। १कर्कटे (काँकड़) त्रिका०। २पेचके।

हरिवंश पु० ६त०। १विष्णुवंशे हरेर्वंशो वर्ण्यत्वेनास्त्यत्र अच्। महाभारतान्तर्गते खिलरूपे व्यासकृते २ग्रन्थभेदे। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च हरिवं० ३१५ अ० उक्ता यथा "हरिवंशेऽत्र वृत्तान्ताः कीर्त्यन्ते क्रमशोदिताः। तत्रादावादिसर्गस्तु भूतसर्गस्ततः परः। पृथोर्वैण्यस्य चाख्यानं मनूनां कीर्त्तनं तथा। वैवस्वतकुलोत्पत्तिर्धुन्धुमारकथा तथा। गालवोत्पत्तिरिक्ष्वाकुवंशस्याप्यनुकीर्त्तनम्। पितृकल्पस्य चोत्पत्तिः सोमस्य च बुधस्य च। अमावसुरव्यस्य कीर्त्तनं कीर्तिवर्द्धनम्। द्युतिप्रतिष्ठा शक्रस्य प्रभवः क्षत्रविस्तरः। दिग्गेदासप्रतिष्ठा च विष्णोः श्राद्धं चाप्ययस्य च। ययातिचरितञ्चैव पुरुवंशस्य कीर्त्तनम्। कीर्त्तनं कृष्णजन्मनः स्यमन्तकमणेस्तथा। संक्षेपात् कीर्त्तिता विष्णोः प्रादुर्भावास्ततः परम्। तारकामययुद्धञ्च ब्रह्मलोकस्य वर्णनम्। योगनिद्रावस्थानं विष्णोर्नाभ्यब्जस्य तेजसः। पृथ्व्या वरस्य देवानामथावतरणं तथा। ततो नारदवाक्यञ्च स्वप्नगर्भविधिस्तथा। आर्याभिस्तवः पुनः कृष्णस्योत्पत्तिः प्रपद्यते। गोव्रजे गमनं विष्णोः शकटस्य निवर्त्तनम्। पूतनाया वधो भङ्गो यमलार्जुनयोरपि। वृकसंदर्शनञ्चैव वृन्दावननिवेशनम्। प्रावृषो वर्णनञ्चापि यमुनाह्रददर्शनम्। कालियस्यापि दमनं धेनुकस्य वधस्तथा। प्रलम्बनिधनञ्चैव शरद्वर्णनमेव च। गिरियज्ञप्रवृत्तिश्च गोवर्द्धनविधारणम्। गोविन्दस्याभिषेकश्च गोपीक्रीडनं तथा। अरिष्टस्य च दुष्टस्य केशिनो निधनं तथा। अक्रूरागमनञ्चैव नागलोकस्य दर्शनम्। धनुर्भङ्गस्य कथनं कुवलयापीडस्य परम्। कुवलयापीडनाशो चाणूरान्ध्रवधस्तथा। कंसस्य निधनञ्चापि विलापः कंसयोषिताम्। उग्रसेना-

भिषेकश्च यादवाश्वासनं तथा। प्रत्यागतिर्गुरुकुला- द्गयोक्ता रामकृष्णयोः। मथुरायाश्चोपरोधो जरासन्ध- निवर्त्तनम्। विकद्रुवाक्यं रामस्य दर्शनं भाषणं तथा। गोमन्तारोहणञ्चापि जरासन्धगतिस्तथा। गोमन्तस्य गिरेर्दाहः करवीरपुरे गतिः। शृगालस्य वधस्तत्र मथु- रागमनं ततः। यमुनाकर्षणञ्चैव मथुराप्रक्रमस्तथा। उपायेन वधः कालयवनस्य प्रकीर्त्तितः। निर्माणं द्वार- वत्यास्तु रुक्मिण्याहरणं तथा। विवाहश्चैव रुक्मिण्या रुक्मिणो निधनं तथा। बलदेवाह्निकं पुण्यं बलमाहा- त्म्यमेव च। नरकस्य वधः पारिजातस्य हरणं तथा। निकुम्भस्य वधाख्यानं प्रपञ्चेनैव कीर्त्तितम्। प्रभावत्याश्च हरणं वज्रनाभवधस्तथा। द्वारवत्यां विशेषेण पुनर्नि- र्माणकीर्त्तनम्। द्वारकायां प्रवेशश्च सभायाश्च प्रवेशनम्। नारदस्य च वाक्यानि कृष्णस्यात्मानुकीर्त्तनम्। षट्पुरस्य वधाख्यानमन्धकस्य निबर्हणम्। समुद्रयात्रा कृष्णस्य जलक्रीडाकुतूहलम्। तथा भैमप्रवीराणां मधुपान- प्रवर्त्तनम्। ततश्छालिक्यगान्धर्वमसुराहरणं हरेः। भानोश्च दुहितुर्भानुमत्या हरणकीर्त्तनम्। शम्बरस्य वधश्चैव धन्योपाख्यानमेव च। बाणस्य माहात्म्यं बाणयुद्धं प्रदर्शितम्। भविष्यं पुष्करञ्चैव प्रपञ्चेनैव कीर्त्तितम्। वाराहं नारसिंहञ्च वामनं सविस्तरम्। कैलासयात्रा कृष्णस्य पौण्ड्रकस्य वधस्ततः। हंसस्य डि- म्भकस्यैव वधश्चैव प्रकीर्त्तितः। पुरमयस्य संहार इति वृत्तान्तसंग्रहः। कथितो व्यासपादैस्तु सर्वपापप्रणाशनः। इमान्तु शृणुयाद्यस्तु सर्वं पापं प्रमार्जति। स याति वैष्णवं धाम त्यक्त्वा कायं कुलोद्वहः॥ धन्यं यशस्य- मायुष्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्"।

हरिवल्लभा स्त्री। १जयायां २तुलस्यां राजनि० ३लक्ष्म्याञ्च।

हरिवात् पु० हरिणा घोटकेन उच्चैःश्रवसा याति गच्छति या-शतृ। इन्द्रे उज्ज्वलदत्तः।

हरिवर्ष न० हरिनामकं वर्षम्। जम्बुद्वीपस्य नववर्षमध्ये वर्षभेदे त्रिका०।

"एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयोऽयुतयोजनोत्सेधा हरि- वर्षकिम्पुरुषभारतानां यथासंख्यम्" भाग० ५स्क०१६अ०

हरिवासर न० हरिप्रियं वासरम्। १एकादशीदिवसे २द्वा- दशीप्रथमपादे च। "सर्वपाणि पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे" इति। "द्वादश्याः प्रथमः पादो हरि- वासरसंज्ञकः" इति च एकादशीतत्त्वे विष्णुधर्मो०।

हरिवाहन पु० हरिं वाहयति स्थानान्तरं नयति वह+ णिच्-ल्यु। १गरुडे हारा०। ६त०। २हरिवाहनमप्यत्र न०।

हरिवीज न० हरेर्वीजमुत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्य अच्। हरि- ताले "हरितालं हरेर्वीजं वल्कभावीना मनःशिला" इति वैद्यकम्।

हरिशयन न० हरेः शयनं निद्रा। १विष्णुनिद्रायाम्। हरेः शयनं यत्र। २तदुपलक्षिते काले। स च "मेषाद्यपादे स्वपितीह विष्णुः" इत्युपक्रम्य "प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन" इत्यन्तेन दर्शितः आषाढस्य शुक्लद्वादश्यवधिकार्त्तिकशुक्ल- द्वादशीपर्य्यन्तरूपो मासचतुष्टयात्मकः। तत्त्वानेकादशी- शब्दे १०७१पृ० दृश्यम्।

हरिश्चन्द्र पु० हरिः चन्द्र इव कान्तो यस्य। सूर्य्यवंश्ये त्रिशङ्कुपुत्रे नृपभेदे। ऋषिभिन्ने तु न सुट्। हरि- चन्द्र एव।

हरिश्चन्द्रपुर न० ६त०। सौभनगरे त्रिका०।

हरिषेण पु० जिनचक्रवर्त्तिविशेषे हेमच०। हरिसुतोऽप्यत्र।

हरिसङ्कीर्त्तन न० हरेर्नाम्नां सङ्कीर्त्तनं कथनम्। ज्योतिस्तत्त्वधृतवचने "सकलं निष्फलं राजन्! हरि- सङ्कीर्त्तनं विना" इति कर्म्मलोचनम्।

हरिहय पु० हरिनामा हरिवर्णो वा हयो यस्य। इन्द्रे अमरः "हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः" इति रघौ तस्य हरिवर्णतुरगत्वमुक्तम्।

हरिहर पु० हरियुक्तो हरः। हरिहरयोः संश्लिष्टार्द्ध- रूपतया स्थिते मूर्त्तिभेदे देवप्रतिमाशब्दे ३७०१ तन्मूर्त्ति- ध्यानं दृश्यम्। द्व०। २शिवनारायणयोः द्वि० व०।

हरिहरक्षेत्र न० हरिहरयोः प्रियं क्षेत्रम्। गङ्गागण्डकी- सङ्गमान्तिकदेशस्थे पाटलिपुत्रादुत्तरस्यां दिशि स्थिते तीर्थभेदे।

हरिहरात्मक पु० १गरुडे २शिववृषे च शब्दर०।

हरीतकी स्त्री० हरिं पीतवर्णं फलद्वारा इता प्राप्ता इण- क्त सप्तम्या अलुक् गौरा० ङीष्। १स्वनामख्याते वृक्षे तस्याः फलम् अण् तस्य लुप्। २हरीतकीफले स्त्री अमरः। "कदाचित् कुपिता माता नोदरस्था हरीतकी" इति वैद्यकम्। चेतकीशब्दे २८६२ पृ० दृश्यम्।

हरेणु स्त्री हृ-एणु। १रेणुकानामगन्धद्रव्ये अमरः। २कुल- स्त्रियां। ३सतीले (मटर) पु० मेदि०। स्वार्थे क तत्रैव।

हर्त्तृ त्रि० हृ-तृच्। १हरणकारिणि। २चौरे ३सूर्य्ये च पु०

हर्मन् न० हृ+मनिन् । जृम्भणे (हाइतोला) शब्दरत्नावली ।

हर्मित त्रि० हर्मन्+तार० इतच् । १जातजृम्भणे शब्दर० २दग्धे ३क्षिप्ते च मेदि० ।

हर्म्य न० हृ–यत् मुट् च । १इष्टकाकाष्ठादिरचिते धनिनां गृहभेदे अमर "रम्यं हर्म्यतलम्" इति प्रबोध० ।

हर्य्य कान्तौ अक० गतौ सक० भ्वा० पर० सेट् । हर्य्यति अहर्य्यीत् ।

[अमरः । स्त्रियां ङीष् २कुबेरे च जटा० ।

हर्य्यक्ष पुंस्त्री० हरि पिङ्गलमक्षि यस्य अच्समा० । १सिंहे

हर्य्यश्व पु० हरिनामा हरिवर्णो वाऽश्वोऽस्य । इन्द्रे ।

हर्ष पु० हृष–घञ् । १सुखे अमरः २इष्टाधिगमजन्यानन्दे । ३कन्दर्पपितरि "पुत्रस्त्र उवाच । कन्दर्पो हर्षतनयो योऽसौ कामो निगद्यते । स शङ्करेण संदग्धो ह्यनङ्गत्वमुपागतः" । वामनपु० ५ख० । ४कलियुगीयनृपभेदे हर्षचरिते तत्कथा दृश्या ।

[शब्दमा० ।

हर्षक त्रि० हृष–णिच् ण्वुल् । १हर्षकारके । २पर्वतविशेषे

हर्षण पु० हर्षयति अभीष्टदानात् हृष–णिच्–ल्यु । १विष्कम्भादिमध्ये चतुर्दशे योगे ज्यो० । २हर्षकारके त्रि० । ३नेत्ररोगभेदे ४श्राद्धभेदे ५श्राद्धदेवभेदे पु० शब्दच० । हृष–भावे ल्युट् । ६हर्षे न० ।

हर्षपद न० ६त० । नील० ताजकोक्ते ग्रहविशेषस्य लग्नादिस्थानभेदे । यथोक्तम् "नन्दत्रिषड्लग्नभपञ्चपुत्रव्यया इलाद्धर्षपदं खभोक्तम् । त्रिभ त्रिभं लग्नभतः क्रमेण स्त्रीणां नृणां रात्रिदिनेषु तेषु" । हर्षस्थानादयोऽप्यत्र । "न हर्षस्थानमाश्रित" नीलक० ।

हर्षमाण पु० हृष–ताच्छील्ये चानश् । हृष्टचित्ते अमर० ।

हर्षयितु पु० हृष णिच्–इत्नु । १पुत्रे २स्वर्णे न० मेदि० । ३हर्षप्रयोजके त्रि० ।

[२हर्षकारके त्रि० ।

हर्षिणी स्त्री हृष–णिच्–णिनि ङीप् । १विजयायाम्

हर्षित त्रि० हर्षो जातोऽस्य इतच् । १जातानन्दे । २हर्षस्थानगते ग्रहे च ।

हर्षुल पुस्त्री० हृष+उलच् । १मृगे स्त्रियां ङीष् । २कामुके त्रि० सि० कौ० । ३हर्षप्रयोजके त्रि० । [बादि० इत्र हाल०

हल विलेखे भ्वा० पर० सक० सेट् । हलति अहालीत् ज्व-

हल न० हल्यते कृष्यतेऽनेन हल–घञर्थे करणे क । लाङ्गले अमर० । कृषिशब्दे २१९८पृ० दृश्यम् ।

हलदी स्त्री हल–शत–हलन्तं कषकमपि दायति शोधयति दै–क गौरा० ङीष् । हरिद्रायाम् राजनि० ।

हलधर पु० हलं धरति आयुधत्वेन कृषिसाधनत्वेन वा धृ–अच् । १बलरामे शब्दर० । २कृषके त्रि० "उन्मूलिता हलधरेण पदावघाते" उद्भट० ।

हलभूति स्त्री हलेन हलसाध्या भूतिः । कृषिकर्मणि शब्दर० ।

हलभृत् पु० हलं बिभर्त्ति भृ–क्विप् । १बलदेवे त्रिकाण्ड० २लाङ्गलधारके च ।

[३कृषिकार्य्ये च ।

हलभृति पु० उपचर्वं १मुनिभेदे त्रिका० । २हलस्य धारणे

हला अव्य० हेति लीयते ला–क । नाट्योक्तौ १सखीसम्बोधने अमरः । २सख्यां जटा० ३पृथिव्यां स्त्री ४जले च स्त्री अजयपाल० ।

हलायुध पु० हलेन आयुध्यति आ+युध क । १बलदेवे अमरः २ब्राह्मणसर्वस्वादिग्रन्थकारके विद्वद्भेदे च ।

हलाह पुस्त्री० । चित्रिताश्वे हेमच० स्त्रियां ङीष् ।

हलाहल पु० हलेनेव आहलति विलिखति आ+हल–अच् । १विषभेदे २ब्रह्मसर्पे ३अञ्जनायां मेदि० । ४बुद्धभेदे त्रिका० ।

हलि पु० हल–इन् । हलहले शब्दर० ।

हलिन् पु० हलोऽस्त्यस्यायुधत्वेन कृषिसाधनत्वेन वा इनि । १बलरामे अमर० २कृषके त्रि० । हलस्य आकारो विद्यते यस्या ङीप् हलिनी (विषलाङ्गला) ३लाङ्गलीवृक्षे रत्नमा० इनि । हलानां समूहः ङीप् ४हलसमूहे स्त्री ।

[राजनि० ।

हलिप्रिय पु० ६त० । १कदम्बवृक्षे अमर० । २मदिरायां स्त्री

हली स्त्री हल–इन् ङीप् । कलिकारीवृक्षे राजनि० ।

हलीन पु० हलाय हित० ख । शाकवृक्षे (सेगुन) शब्दच० ।

हली(म)सक पु० पाण्डुरोगभेदे "यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरितश्यावपीतकः । बलोत्साहक्षयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः । स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासतृष्णारुचिभ्रमाः । हली(म)सकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः" भावप्र० ।

हलीषा स्त्री हलस्य ईषा शक० । लाङ्गलदण्डे ।

हल्य त्रि० हलं हलकर्षणमर्हति तस्येदं वा यत् । १हलकर्षणयोग्ये क्षेत्रादौ अमरः । २हलसम्बन्धिनि च । हलानां समूहः यत् । ३हलसमूहे स्त्री अमर ।

[अपहसीत् ।

हस विकासे भ्वा० पर० अक० सेट् भानुदीक्षित० । हसति

हसक न० हस–ण्वुल् भानुदीक्षित । हल–सम्प०भावे क्विप् हल लाति ला–क । सज्ञायां कन् वा । रक्तकह्लारे (हेला) अमर० ।

हल्लीष न० हल–क्विप् लष–अच् पृषो० कर्म० । स्त्रीणां मण्डलिकाकारनृत्ये । तत स्वार्थे क । तत्रैव । "मण्डलेन तु यन्नृत्यं स्त्रीणां हल्लीषकन्तु तद्" हेमच

२रावणकीडायाञ्च तल्लक्षणं यथा "पृथुं सुवृत्तं मसृणं वितस्तिमात्रोन्नतं कौ विनिखन्य शङ्कुकम्। आक्रम्य पद्भ्यामितरेतरन्तु हस्तैर्भ्रमोऽयं खलु रावणोऽयं" हरि० टी० नीलकण्ठ। [३होमे ४आह्वाने च अमर।

हव पु० हु-अप् ह्वे-अप् संप्र० पृषो० वा। १यज्ञे २आज्ञाया

हवन न० हु-भावे ल्युट्। होमे देवाद्युद्देशेन मन्त्रपूर्वक वह्नौ हविःप्रक्षेपे शब्दच०। [अमरः

हवनी स्त्री हूयतेऽस्याम् हु-आधारे ल्युट् ङीप्। यज्ञकुण्डे

हवनीय त्रि० हु-कर्मणि अनीयर्। होमीयद्रव्ये।

हवा अव्य० ह च वा च द्वन्द्व०। प्रसिद्धार्थे।

हविरशन पु० हविरश्नाति अश-युच। १वह्नौ हेमच०। २चित्रकवृक्षे च। भावे ल्युट्। ३घृतभोजने न०। [राजनि०

हविर्गन्धा स्त्री हविषो गन्धो यस्याम्। शम्या (शाँइ)

हविर्गेह न० हविषो गेहम्। यज्ञमण्डपपश्चिमदेशस्थे हवनीयद्रव्यस्थापनार्थे गेहभेदे हेमच०। [कारीवृक्षे रत्नमा०।

हविर्मन्थ पु० हविषे मथ्यतेऽसौ मन्थ-कर्मणि घञ्। गणि

हविष्य न० हविषे हितम् यत्। १घृते हेमच०। स्मृत्युक्ते हैमन्तिकाद्यन्ने च "चेरुर्हविष्यं भुञ्जाना" भाग० १०। "नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीं तथा। आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम्। व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्यते बुधाः" ति० त० ब्रह्मवैवर्त्तसंहिता।

हविष्यान्न न० कर्म०। "हैमन्तिकं सिताऽस्विन्नं धान्य मुद्गास्तिला यवाः। कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका। षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत्। लवणे सिन्धुसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी। पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी। तिन्तिडी जीरकञ्चैव नागरङ्गञ्च पिप्पली। कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम्। अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते" इत्युक्ते व्रतादौ भक्ष्यद्रव्यभेदे।

हविस् न० हूयते हु-कर्मणि असुन्। १घृते अमर० २हवनीयद्रव्यमात्रे च "अपाचा मेदसो हविषोऽहम् होति" श्रुति। "सुन्वन्ति यत्र सोमो वा यदा तुषहत्वम्। पुरोडाशश्च तथैव प्रदत्ता हविरुच्यते" स्मा० त० उक्ते ३द्रव्यभेदे। भावे असुन्। ४होमे।

हव्य न० हु-कर्मणि यत्। १देवयोग्यान्ने अमर। २हवनीयद्रव्ये त्रि०। भावे यत्। ३होमे न०।

हव्यपाक पु० हव्याय होमाय पाको यत्र। होमार्थं दुग्धघृतादिमिश्रिते सिद्धे अन्ने चरौ अमरः।

हव्यवाह पु० हव्यं वहति देवान् वह-अण्। १अग्नौ रत्नमा० २चित्रकवृक्षे च। [अमर०। २चित्रकवृक्षे च।

हव्यवाहन पु० हव्यं वाहयति वह-णिच्-ल्यु। १वह्नौ

हव्याश पु० हव्यमश्नाति अश-अण्। १वह्नौ शब्दर० २चित्रकवृक्षे। ल्यु। हव्याशनोऽप्युभयत्र पु० हेमच०।

हस हासे भ्वा० प० अक० सेट् इदित् णिचि न ह्रस्वः। हसति अहसीत्। दोषदर्शनपूर्वकहासे तु सकर्मक० "स्मितोपहस्तेन पुरः सभोन" इति भट्टि। [अमर।

ह(हा)स पु० हस-अप् घञ् वा। हासे सुखविकासनभेदे

हसन न० हस-भावे ल्युट्। मौन्यात् सुखरूपोत्कटर्विकासने हासे

हसन्ती स्त्री हस-शतृ ङीप्। १अङ्गारधानिकायां अमर। २मल्लिकाभेदे ३शाकिनीभेदे च मेदि०। हस-मतुप्-ङीप्। हसवत् ४हर्षिणि त्रि० स्त्रियाम् ङीप्।

हसित न० हस-भावे क्त। १हास्ये कर्तरि क्त। २कृतहासे ३विकसिते च त्रि०। हास्यशब्दे दृश्यम्।

हस्त पु० हस-तन् न इट्। १देहावयवभेदे (हात) अमर। २चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमाणे "यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैर्हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः" लीला०। ३हस्तिशुण्डे च। ४अश्विन्यादिषु त्रयोदशे नक्षत्रे पुंस्त्री० मेदि०। अस्य चान्द्रे पु० इत्युग्रम्। "आर्द्रायां हस्तयोगे" इति पुराणम्। "पुष्या हस्ता तथा स्वातिः" ज्यो०। केशपाशकात् परः। ५समूहे। केशहस्त।
"हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवण व्यञ्जनानि च। दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्विषम्। तस्मादन्तरितं कृत्वा पर्णेनाथ तृणेन वा। प्रदद्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन" स्मृ० त०। [हस्ते राजनि०।

हस्तजोड़ि पु० हस्त जुडति जुड इन्। (हातजोड़ा)

हस्तपुच्छ न० ६त०। हस्तावयवभेदे (हातेर पोँछा)। त्रिका०

हस्तवारण न० ६त०। मारणोद्यतस्य निवारणे अमर।

हस्तबिम्ब न० हस्तस्य बिम्बं यत्र। अङ्गस्य चन्दनादिना देहविलेपनविशेषे हेमच०। [श्रीधरः।

हस्तसिद्धि स्त्री हस्तस्य तत्कर्मणः सिद्धिर्यतः। वेतने

हस्तसूत्र न० हस्तस्य सूत्रमिव। वलये हेमच०।

हस्तामलक न० हस्ते स्थितमामलकम् आमलक्याः फल तदिव वा। १करास्थितामलकफले तद्वत् २अनायासलभ्ये पदार्थे च करामलकादयोऽप्यत्र। ३वेदान्तप्रसिद्धग्रन्थभेदे च।

हस्तिक न० हस्तिनां समूहः कन्। हस्तिसमूहे शब्दर०।

हस्तिकन्द पु० हस्ती तत्प्रदर्शित कन्दोऽस्य । स्वनामख्याते कन्दभेदे (हातिकाँदा) राजनि० ।

हस्तिकरञ्ज पु० हस्तीव महान् करञ्जः । महाकरञ्जे राजनि० ।

हस्तिकर्ण पु० हस्तिनः कर्ण इव पर्णमस्य अच् । १एरण्डवृक्षे २पलाशभेदे ३गणदेवताभेदे मेदि० । ४हस्तिकन्दे ५रक्तैरण्डे च राजनि० । स्वार्थे क तत्रार्थे । हृत० । ६गजस्य कर्णे । [अमर ।

हस्तिकर्णदल पु० हस्तिनः कर्ण इव दलमस्य । पलाशभेदे

हस्तिकोलि पु० हस्तीव कोलिः । बदरीभेदे रत्नमा० ।

हस्तिघोषा स्त्री हस्तीव उच्चैः घोषा । हस्तिघोषायाम् भावप्रका० । [घोषायाम् रत्नमा० ।

हस्तिघोषातकी स्त्री हस्तीव वृहती घोषातकी । हस्ति-

हस्तिचारिणी स्त्री हस्तीव चरति चर-णिनि ङीप् । महाकरञ्जे राजनि० ।

हस्तिदन्त पु० हृत० । १करिदन्ते । तदाकारोऽस्त्यस्य अच् । २मूलके न० राजनि० तत्रार्थे पु० शब्दर० । ३हस्तिभित्ति-निखाताङ्गे काष्ठनिर्मितकीलिकाकारे पदार्थे नागदन्ता-दयोऽप्यत्र । [कर्कटीभेदे राजनि० ।

हस्तिदन्तफला स्त्री हस्तिदन्त इव फलमस्याः । पञ्चाली

हस्तिन् पु० हस्तः शुण्डादण्डोऽस्त्यस्य । १गजे २चन्द्रवंश्ये नृपभेदे च ।
"सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह । तेनेदं निर्मितं पूर्वं पुरं तु हस्तिनापुरम् । हस्तिनश्चैव दायादा स्त्रयः परमधार्मिकाः । अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढ-स्तथैव च" हरिवं० २० अ० ।

हस्तिनख पु० हस्तिनो नख इव हस्तिना न खन्यते नञ्+खन—ड वा । १पुरद्वारस्थे मृत्कूटे अमरः । २दुर्गद्वारारोपमार्गे निम्नोन्नते स्थानोद्गते तदाग्रौ च भरतः ।

हस्तिनापुर न० हस्तिना तदाख्यनृपेण निर्मितं तदधिकृतत्वात् पुरम् अलुक्स० । (दिल्ली) पुरभेदे ।

हस्तिनी स्त्री हस्तिन योषा ङीप् । १करिण्याम् गजयो-षिति चतुर्विधस्त्रीमध्ये २स्त्रीविशेषे तल्लक्षणं यथा "स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला । कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च नितम्बखर्वा खलु हस्तिनी स्यात्" "हस्ते हृष्टा च हस्तिनी" रति-मञ्जरी । ३हट्टविलासिन्यां शब्दच० । [स्वार्थे क तत्रैव ।

हस्तिप पु० हस्तिनं पाति पा-क । हस्त्यारोहे अमरः ।

हस्तिपत्र पु० हस्ती तत्कर्ण इव पत्रमस्य । हस्तिकन्दवृक्षे राजनि० । [हस्तम् । राजकोशातक्याम् राजनि० ।

हस्तिपर्णिका स्त्री हस्ती तत्कर्ण इव पर्णमस्याः कप् अत

हस्तिपर्णी स्त्री हस्ती तत्कर्ण इव पर्णमस्याः ङीप् । १मोर-टालतायां रत्नमा० । २कर्कटशृङ्ग्यां राजनि० ।

हस्तिमद पु० हृत० । १करटकरनि सृतमदजले । स इव । २गन्धद्रव्यभेदे च राजनि० ।

हस्तिमल्ल पु० हस्तिषु मल्ल । १ऐरावतगजे । २गणेशे ३शङ्खे ४मागे च मेदि० । [राजनि० ।

हस्तिरोहणक पु० हस्तीव रोहति रुह् ल्यु स्वार्थे क । महाकरञ्जे

हस्तिलोध्रक पु० हस्तीव लोध्र स्वार्थे क । लोध्रभेदे राजनि०

हस्तिविषाणी स्त्री हस्तिविषाण गजदन्तस्तदाकार मध्य-भाग (थोड) यस्या गौरा० ङीप् । १कदल्याम् राजनि० ।

हस्तिशुण्डा(ण्डी) स्त्री हस्तिशुण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्या अच् वा गौरा० ङीप् । (हातिशुँड़ा) क्षुपे राजनि० ।

हस्तिश्यामाक पु० हस्तीव स्थूल श्यामाकः । स्थूल-श्यामाके राजनि० । [हस्य हस्ता वा ।

हस्ते अव्य० हस्त+ए । १पाणौ इत्यर्थे २स्वीकारे च हस्ते-

हस्त्य त्रि० हस्तेन स्पृष्टः दत्तः कृतो वा यत् । १हस्तस्पृष्टे २पाणिदत्ते ३पाणिकृते सि० कौ० ।

हस्त्यध्यक्ष पु० ७त० । गजाध्यक्षे गजरक्षणादौ नियुक्ते "हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वन्यजातिविशारदः । कौशलप-स्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते" मत्स्यपु० १८९अ० ।

हस्त्यारोह पु० हस्तिनमारोहति आ+रुह अण् । हस्ति-पके अमरः ।

हस्त्र त्रि० हस-कर्मणि र । मूर्खे उज्ज्व० । [शब्दच० ।

हहल अव्य० हेति हलति । हालाहले स्थावरविषभेदे

हहा पु० हेति शब्दं जहाति हा-क्विप् । गन्धर्वभेदे शब्दमा०

हा त्यागे जु० प० स० अनिट् । जहाति जहति जहि जहाहि इत् हीयते अहित् जिहासति न० हीन हानि० ।

हा गतौ जु० आ० स० अनिट् अहित् जिहासते न० । जि-हीते अहासिष्ट अहे हानम् ।

हा अव्य० हा-का । १विषादे २शोके ३पीडायाम् अमरः ४कुत्सायाम् मेदि० । हाशब्दस्य निन्दापरत्वे तद्योगे षष्ठ्यर्थे द्वितीया "हा बोकं केशवद्विषम्" बोपदेवे । निन्दनीयपरत्वे न, "हा पितः" । कापि वैदेहि ।

हाङ्गर पु स्त्री हा विषादाय पीडायै वा अङ्गं राति रा-क । स्वनामख्याते जलजन्तुभेदे शब्दच० स्त्रियां ङीप् ।

हाटक न० हट-ण्वुल् । १देशभेदे २तत्रजे स्वर्णे तत्राय-

नामके धुस्तूरे च अमरकोषः। ४स्वर्णनिर्मिते त्रिलिङ्ग।

हाटकेश्वर पु० गोदावरीतीरस्थे शिवलिङ्गभेदे यथा "एतास्मन्नन्तरे प्राप्ता सर्वे एवर्षिपार्थिवाः। दृष्टु त्रैलोक्यभर्त्तारं त्र्यम्बकं हाटकेश्वरम्। तत कपिवर प्राप्तो हताख्या च सुन्दरि।। स्नात्वा गोदावरीतीर्थे दिदृक्षुर्हाटकेश्वरम्" वामनपु० ६०अ०।

हात न० हा-करणे क्त। वेतने सि० कौ०। पृषो०। हान्त। मरणे उणादि०। [कृपण" भट्टिः।

हान न० हा-भावे क्त। परित्यागे "हिमहानकृता न कृता

हानि स्त्री हा-क्तिन् तस्य नि०। १क्षतौ २अपचये च जटा०।

हापुत्री स्त्री हा इति रव पुत्राय यस्याः ङीप्। पक्षिभेदे हारा०। स्वार्थे क ह्रस्व। तत्रार्थे त्रिका०।

हायन पु० अम्बु जहाति हा–ल्यु–णि०। १व्रीहौ भाव जहाति हा–ल्यु–णि०। २वत्सरे पु स्त्री० अमर। ३अग्निशिखायां स्त्री मेदि०।

हार पु० हृ–कर्मणि घञ्। १मुक्तामालाभेदे अमरः "हारो नारोपितः कण्ठे" इति सीतावाक्यम्। २युद्धे मेदि०। हरतीति कर्त्तरि घञ् च वा। ३भाजके "अन्योन्य हाराभिहतौ हरांशौ" इति लीला०।

हाफिका स्त्री जृम्भायां (हाइतोला) हारा०।

हारक न० हृ–ण्वुल्। १चौरे २कितवे ३गद्यभेदे ४विज्ञानभेदे मेदि०। ५मास्फोटकभेदे शब्दच०। ६भाजकाङ्के च। ७हरणकर्त्तरि त्रि०। [कपिलद्राक्षायाम् राजनि०।

हारहारा स्त्री हार इव हरति आस्फाटनात् हृ–अ।

हारहूरा स्त्री ह्वे–क्विप् हूः हार इव हूव राति रा–क। १द्राक्षायाम् रत्ना०। २मद्ये पु० मेदि०।

हारावली स्त्री हार इवावली। मुक्तावल्यां "शृङ्गारहारावली" इति गङ्गास्तव०। २पुरुषोत्तमकृते कोषभेदे च।

हारि(री) स्त्री हृ-णिच्-इन् वा ङीप्। १द्यूतादिभङ्गे २तत्पराजये ३पथिकसमूहे च मेदि०। ङीबन्त ४मुक्तायां स्त्री शब्दमा०। [कोकिले मेदि० स्त्रियां ङीप्।

हारिकण्ठ पु स्त्री० हारी मनोहरः कण्ठस्वरो यस्य।

हारित पु स्त्री० हृ-णिच्-क्त। हारीते पक्षिभेदे शब्दा० स्त्रियां ङीप्। हरित एव स्वार्थे अण्। हरिद्वर्णे पु०।

हारितक न० हारितेन हरिद्वर्णेन कायति कै-क। शाके शब्दर०

हारिद्र पु० हरिद्रया रक्त अण्। १कदम्बवृक्षे तत्पुष्पस्य पीतप्रायत्वात् तथात्वम्। २हरिद्रया रक्ते त्रि० मेदि०।

हारिन् त्रि० हारोऽस्त्यस्य इनि हृ–णिनि वा। १हारके २हारविशिष्टे ३मनोहारिणि च। "हारीण्यवलानां हारीण्यवलानाम्" भट्टिः। स्त्रियां ङीप्।

हारिल पु स्त्री० हृ–णिच् इलच्। खनामख्याते खगभेदे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

हारीत पु० हृ–णिच्बा०–ईतच्। स्मृतिकर्त्तरि मुनिभेदे। २पक्षिभेदे ३कितवे च मेदि०। स्वार्थे क। हारिलखगे (हरेल) राजनि०।

हार्द न० हृदयस्य कर्म युवा० अण् हृदादेश। १स्नेहे २प्रेमणि अमर। हृदि भवं विदितो वा अण्। ३हृदयस्थे ४हृदयवेद्ये च त्रि० हार्दविद्या शा०भा०।

हार्य्य पु० ह्रियतेऽसौ हृ–ण्यत्। १विभीतकवृक्षे २हरणीये त्रि० मेदि०।

हाल पु० हलोऽस्त्यस्य अण् हल एव वा अण्। १बलरामे त्रिका०। २हले च मेदि०। ३शालिवाहनन्तृपे हेमच०।

हालक पु० हाल+संज्ञायां कन्। पीतहरितवर्णाश्वे हेमच०।

हालह(हा,ल न० हलाहल पृषो०। हालाहलविषे शब्दर०

हाला स्त्री हल-घञ्। १मद्ये अमर २तालरसजे (ताडि) मद्ये च राजनि०।

हालाहल पु न० हालेव हलति हल–अच्। १स्थावरविषभेदे शब्दर०। २कीटभेदे च पु० राजनि०। ३मद्ये स्त्री तत्र ङीष् राजनि०। "गोस्तनाभफला गुच्छा तालपत्रच्छदस्तथा। तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः। असौ हालाहलो ज्ञेय किष्किन्धायां हिमालये। दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते" भावप्र०।

हालिक त्रि० हलेन खनति हल प्रहरणमस्य तस्येदं वा ठक् ठञ् वा। १हलकर्षके २हलेन योद्धरि ३हलसम्बन्धिनि च अमरः।

हालिनी स्त्री हल–णिनि ङीप्। स्थूलपल्ल्याम् हेमच०।

हाली स्त्री हल–इण् ङीप्। कनिष्ठायां श्यालिकायाम् हेमच०।

हालु पु० हल–उण्। दन्ते त्रिका०।

हाव पु० ह्वे-भावे घञ् नि० सम्प्र०हु–करणे घञ्। १आह्वाने २स्त्रीणां शृङ्गारभावजे चेष्टाभेदे च अमरः। "युवानोऽनेन हूयन्ते नारीभिर्मदनालये। अतो निरुच्यते हावस्ते विलासादयो मताः" भरतधृतवाक्यम्। "ग्रीवारेचकसंयुक्तो भ्रूनेत्रादिविकाशकृत्। भावादीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते" उज्ज्वलमणिः।

हास पु० हस–भावे घञ्। हास्यस्थायिभावके रसभेदे तत्स्वरूपं

सा॰द॰“विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् । हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः । विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः । तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् । अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः । निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः” ।

हासस् पु॰ हस-णिच् असुन् । चन्द्रे वेदनि॰ ।

हासिका स्त्री हस–भावे ण्वुल् । हास्ये हेमच॰ ।

हास्तिक न॰ हस्तिनां समूहः वुण् ।१हस्तिसमूहे अमर॰ । हस्तिनमारोहति ठक् । २हस्त्यारोहे ।

हास्तिन न॰ हस्तिना नृपेण निर्वृत्तम् नगरम् अण् संयोगपरत्वात् टिलोपः । हस्तिनापुरे त्रिका॰ । हस्तिना इदं हस्तिनः परिमाणं वा अण् । २हस्तिसम्बन्धिनि ३हस्तिपरिमाणे च त्रि॰ ।

हास्य न॰ हस-ण्यत् । १हासे हसने अमरः २अलङ्कारोक्ते रसभेदे च । “अकम्पं हसितं श्रेष्ठं मौसिताख्यमथापरम् । अवसन्नहसितं दुष्येत् तत् सोन्मादस्य मैकधा” गारुडे ६६अ॰ ।

“ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च नीचानामपहसितं तथाऽतिहसितञ्च षड्भेदाः” । “ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम् । किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः । मधुरस्वरं विहसितमांसशिरःकम्पमवहसितम् । अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम्” सा॰ द॰ ।

हाहा पु॰ हेति शब्दं जहाति क्विप् ।१देवगन्धर्वभेदे अमरः । अदन्त हाहह शब्दोऽपि तत्रार्थे भरतः । हा–हि–क्विप् २विस्मयशब्दे ३शोकशब्दे च अव्य॰ मेदि॰ ।

हाहाकार पु॰हाहा इत्यस्य कारः कृ-भावे घञ् ।१युद्धशब्दे २शोकध्वनौ च । [जिघाय ।

हि वर्द्धने गतौ च स्वा॰पर॰सक॰अनिट् । हिनोति अहैषीत्

हि अव्य॰ हा-हि–वा डि । १हेतौ २अवधारणे अमर । ३विशेषे ४प्रश्ने ५सम्भ्रमे ६हेत्वपदेशे ७असूयायां च मेदि॰ ८पादपूरणे ९शोके च शब्दर॰ ।

हिंसक पु॰ हिन्स-ण्वुल् । १व्याघ्रादौ हिंस्रे पशौ २शत्रौ च ३आथर्वणे विप्रे ४हिंसाकारके त्रि॰ शब्दर॰ । “भोक्तानुमन्ता संस्कर्त्ता क्रयिविक्रयिहिंसकाः । उपहर्त्ता घातयिता हिंसकाश्चाष्टधा मताः” काशीख॰ ।

हिंसा स्त्री हिन्स–अ । १वधे मेदि॰ । २चौर्यादिकर्मणि च अमरः । “हिंसा नैव न कर्त्तव्या वैधहिंसा तु राजसी । ब्राह्मणैः सा न कर्त्तव्या यतस्ते सात्त्विका मताः” इति मनुः । वैधहिंसाशब्दे ४९७५ पृ॰ दृश्यम् ।

हिंसारु पु॰ हिन्स–आरु । व्याघ्रे त्रिका॰ ।

हिसालु पु॰ हिंसा+अस्त्यर्थे आलु । १हिंसाशीले उणा॰ । २कुक्कुरे पु॰ हारा॰ ।

हिसीर पु॰ हिंसा–ईरन् । १व्याघ्रे २खगे च उणा॰ ।

हिंस्र त्रि॰ हिन्स–र । १हिंसाशीले अमर॰ । २घोरे ३भये ४भीमसेने ५क्रूरे पु॰ उणा॰ । ६मांस्याम् ७काकादन्यां ८जटामांस्याम् ९एलुवालुकायाम् १०गवेधुकायाम् ११शिरायाम् १२नाड्यां च स्त्री शब्दच॰ । [अहिक्किष्ट ।

हिक्क कूजने भ्वा॰ उ॰अ॰ सेट् । हिक्कति ते अहिक्कीत्

हिक्क हिंसायां चु॰आ॰सक॰ सेट् । हिक्कयते अजिहिक्कत ।–

हिक्का स्त्री हिगिति शब्दं करोतीति पृषो॰, रोगभेदे (हेचकी) अमर ।

तन्निदानादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा

“अथ हिक्काधिकारः । तत्र हिक्काया विप्रकृष्टं निदानमाह “विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः । शीतपानाशनस्नानरजोधूमातपाऽनिलैः । व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः । हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते” । अपतर्पणमनशनादि । संप्राप्तिमाह “वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि । अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा” । सामान्यलक्षणमाह “मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् । सघोषवानाशु हिनस्त्यसून्यतस्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः” । वायुरत्र प्राणाख्यो बोद्धव्यः । उदेति ऊर्द्ध्वं याति । सस्वनः शब्दवान् । ऊर्द्ध्वगमनं विशिनष्टि यकृदित्यादि प्लिहेति शब्दोऽप्यस्ति दीर्घत्व-कल्पात् । मुखादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी तेन यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखमानीय आक्षिपन् निःसारयन् इवेत्यर्थः । वायुः दोषवान् दोषोऽत्र कफः तद्वान् वायुः कफेनानुगत इति यावत् । हिनस्तीति हिक्का पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः हिगिति शब्दं करोतीति वा । पूर्वरूपमाह “कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता । हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च” । वदनस्य कषायता वातात् । अन्नजामाह “पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः । हिक्कयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक्” अनिलः प्राणो वायुः । यमलाहिक्कामाह “चिरेण यम-

क्षेर्वेगैर्या हिक्का समवर्त्तते। कम्पयन्ती शिरोग्रीवां यमलां तां विनिर्दिशेत्"। क्षुद्रामाह "विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते। क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलं प्रधावति"। विकृष्टकालैः चिरेण। जत्रु: कण्ठोरसोः सन्धिः। गम्भीरामाह "नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी। अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता"। अनेकोपद्रववती तृष्णाज्वरादियुक्ता। महतीमाह "मर्माणि पीडयन्तीव सततं या प्रवर्त्तते। महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पिनी"। मर्माणि बस्तिहृदयशिरःप्रभृतीनि। असाध्यत्वमाह "आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो दृष्टिश्चोर्द्ध्वं ताम्यते नित्यमेव। क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्रं तौ द्वौ चान्त्यौ वर्जयेद्धिक्कमानौ। आयम्यते विस्तार्य्यत इव तौ द्वाविति आयम्यत इत्यादिना नित्यमेवेत्यन्तेनैको हिक्कमानः। क्षीण इत्यादिनाऽतिमात्रमित्यन्तेनापरः। तौ द्वौ अन्त्यौ च गम्भीरया महत्या हिक्कया हिक्कमानौ वर्जयेत्। अपरञ्च "अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च। व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः। आसां या सा समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम्। यमिका च प्रलापार्त्तिमोहतृष्णासमन्विता"। साध्यत्वमाह "अक्षीणस्याप्यदीनस्य स्थिरधात्विन्द्रियस्य च। तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा"।

हिङ्गु न० हिम गच्छति गम-डु नि०। (हिङ्) रामठदेशोद्भवे वृक्षे अमर. यस्य निर्य्यासो हिङ्गुद्रव्यम्। "हिङ्गूष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातबलासहृत्। रसे पाके च कटुकं स्निग्धञ्च वह्निदीपनम्। शूलगुल्मोदरानाहकृमिघ्नं पित्तवर्द्धनम्" भावप्र०। "हिङ्गु तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविबन्धनुत्। कटूष्णं पाचनं स्निग्धं दीपनं कफवातजित्" राजव०। २वंशपत्रे भावप्र०

हिङ्गुनाडिका स्त्री हिङ्गुन नाडी इव नाडी यस्याः कप्। नाडीहिङ्गौ राजनि०।

हिङ्गुनिर्य्यास पु० हिङ्गुन इव निर्य्यासोऽस्य। १निम्बवृक्षे अमर० हेम०। २हिङ्गुवृक्षनिर्य्यासे च (हिङ्)।

हिङ्गुपत्र पु० हिङ्गुन इव पत्त्रमस्य। १इङ्गुदीवृक्षे राजनि०। (हिङ्पात) २वृक्षभेदे स्त्री ङीप् भरत०।

हिङ्गुपर्णी स्त्री हिङ्गुन इव पर्णमस्याः गौरा० ङीष्। वंशपत्राम् रत्नमाला।

हिङ्गुल पुंन० हिङ्गु तद्वर्णं लाति ला-क। रक्तवर्णे वर्णकद्रव्यभेदे अमर० २वार्त्ताक्यां ३हंसपाद्यां स्त्री ङीप्। वर्णकभेदे तस्य शोधनादिकं भावप्र० उक्तं यथा "मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम्। सप्तवारान् प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम्"। एवं शोधितस्य हिङ्गुलस्य गुणाः। "तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि। हृल्लासकुष्ठज्वरकामलांश्च प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति"। अथ हिङ्गुलात् सूतकर्षणविधिः "निम्बूरसैर्निम्बपत्ररसैर्वा यामयामकम्। पश्चाद्दरदमूर्द्ध्वन्तु पातयेत् सूतयुक्तिवत्। ततोर्द्ध्वपिठरीलग्नं गृह्णीयाद्रसमुत्तमम्। शुद्धमेव हितं सूतं सर्वकर्मसु योजयेत्"। तद्वृत्तं दरदशब्दे ३४७०पृ० दृश्यम्। अतीतेहमश्मान्तस्थाने ४देवविशेषे स्त्री (हिङ्लाज)। "मध्यरन्ध्रं हिङ्गुलाया देवता भीमलोचना। कोटवी सा महामाया सिद्धिदा वा दिगम्बरी" पीठमा०।

हिङ्गुलु पुंन० हिङ्गु तद्वर्णं लाति ला-डु। (हिङ्गुल) वर्णकद्रव्ये अमर०।

हिङ्गुसिराटिका स्त्री हिङ्गुन इव सिरां पत्त्रसिरामटति अट-ण्वुल् अत इत्त्वम्। वंशपत्राम् रत्नमा०।

हिङ्गूल न० हिङ्गु+उल+पृषो०। मधुरमूले (थाकु) शब्दच०।

हिञ्ज पु० हिनोति हि-क्विप् तथा सन् जायते जन-ड कर्म०। हिन्तालवृक्षे शब्दर०। [भेदे (हिजल) जटा०

हिञ्जल पु० हि-क्विप् हिः हितकारि जलं यस्य। वृक्ष-

हिञ्जीर पु० हस्तिपादबन्धे हेमच०। [चहिञ्ज्यिक।

हिट गतौ भ्वा० प०। अक०सेट् इदित्। हिण्टते

हिडिम्ब पु० राक्षसभेदे स हि भीमेन हतः २तद्भगिन्यां स्त्री

हिडिम्बजित् हिडिम्बं राक्षसभेदं जितवान् जि-क्विप्। भीमसेने हिडिम्बसम्भवतयोऽस्य। [भार० आ०

हिडिम्बापति पु० ६त०। १घटोत्कचे शब्दर० २भीमसेने

हिण्डन न० हिडि-ल्युट्। १भ्रमणे २रमणे मेदि०। ३सेवने च विश्वः। [शब्दे हारा०

हिण्डिक पु० हिडि-इन् हिण्डौ कायति कै-क। ज्योति-

हिण्डि(ण्डी)र पु० हिडि-इरन् ईरन् वा। १समुद्रफेने अमर०। २वार्त्ताकौ ३पुरुषे मेदि० ४रुचके च उणा०।

हिण्डी स्त्री हिडि-इन् ङीप्। दुर्गायां त्रिका०।

हिण्डीप्रियतम पु० ६त०। शिवे शब्दर० हिण्डीपवादयोऽप्यत्र। [४मङ्गल्ये-च।

हित त्रि० धा-क्त हि-क्त वा। १गते २पथ्ये ३इष्टसाधने

हितक पु० हित+स्वार्थे क। शिशौ राजनि०।

हितकारिन् त्रि॰ हितं करोति कृ-णिनि । शुभकारके । [कारिणि स्त्रियां ङीप् ।

हितप्रणी पु॰ हितं प्रणयति प्र+णी क्विप् । चारे शब्दर॰ ।

हितावली स्त्री हितम् आवलयति आ+वल-इन् ङीप् । ओषधिभेदे अमरः ।

हितैषिन् त्रि॰ हितमिच्छति इष-णिनि । हितेच्छा

हितोपदेश पु॰ हितस्य इष्टसाधनस्य उपदेशः । १हितस्य उपदेशे विष्णुशर्मकृते २नीतिग्रन्थभेदे च ।

हिन्ताल पु॰ हीनस्तालो यस्मात् पृषो॰ । (हेँताल) वृक्षे अमरः "हिन्तालो मधुरास्तश्च कफकृत् पित्तदाहनुत् । श्रम व्यापहारी च शिशिरो वातदोषकृत्" राजनि॰ ।

हिन्दोल पु॰ हिल्लोल+घञ् पृषो॰ । १श्रावणशुक्लपञ्चविहिते दोलमहत्सवे च भगवतो दोलनकर्म्मणि २उत्सवभेदे ३रागभेदे च सङ्गीतदा॰ । ४दोलायां स्त्री स्वार्थे क । यानभेदे जटा॰ ।

हिन्दु पु॰ हीनं दूषयति दुष+डु पृषो॰ । जातिभेदे । "पश्चिमाम्नायमन्त्रास्तु प्रोक्ताः पारस्यभाषया । अष्टोत्तरशताशीतिर्येषां संसाधनात् कलौ । पञ्च खानाः सप्त मीरा नव शाहा महाबलाः । हिन्दुधर्मप्रलोप्तारो जायन्ते चक्रवर्त्तिनः । हीनञ्च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रिये ! । पूर्व्वाम्नाये नवशतं षडशीतिः प्रकीर्त्तिताः । फिरिङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनात् कलौ । अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिताः । इंरेजा नवषट् पञ्च लण्ड्रजाश्चापि भाविनः" मेरुतन्त्रे २३प्र॰ । अप्रमाणमिदम् ।

हिम न॰ हि-मक् । १आकाशच्युते जलकणे २शीतलस्पर्शे ३तद्वति त्रि॰ अमरः । ४शुक्लेलायां ५रेणुकायां ६भद्रमुस्तायाम् ७नागरमुस्तायां ८पृक्कायां ९पद्मिकायां च स्त्री राजनि॰ । १०अग्रहायणपौषमासात्मके ऋतुभेदे ११चन्दनवृक्षे पु॰ हेमच॰ १२कर्पूरे पु॰ राजनि॰ ।

हिमक पु॰ हिमेन कायति कै-क विकङ्कतवृक्षे राजनि॰ ।

हिमकर पु॰ हिमः करः किरणो यस्य हिम करोति शिशिरत्वात् कृ-अच् वा । १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि॰ । हिमकिरणादयोऽप्यत्र ।

हिमकूट पु॰ हिमस्य कूट यत्र । १शिशिरर्त्तौ राजनि॰ हिमप्रचुरं कूटमस्य । २हिमगिरौ हिमालयपर्वते ।

हिमगिरि पु॰ हिममयो गिरिः हिमप्रधानो वा गिरिः । हिमालयपर्वते हिमपर्वतादयोऽप्यत्र ।

हिमज पु॰ हिमात् हिमालयात् जायते जन-ड । १मैनाकपर्वते । २पार्वत्यां ३शठ्यां स्त्री मेदि॰ । हिमे हिमकाले जायते जन-ड । ४क्षीरिण्यां लतायां स्त्री राजनि॰ ।

हिमझण्टि पु॰ झटि इन् ६त॰ । कुज्झटौ हारा॰ ।

हिमतैल पु॰ हिमवीर्य्यं तैलम् । कर्पूरजाते तैले राजनि॰ ।

हिमदुग्धा स्त्री हिमवीर्य्यकरं दुग्धमस्याः । क्षीरिण्याम् राजनि॰ ।

हिमदुर्दिन न॰ हिमहेतुकं दुर्दिनम् शाक॰ । हिमपातेन दृष्यकरे दिने कुज्झटिकायुक्तदिने त्रिका॰ । [राजनि॰

हिमद्रुम पु॰ हिमप्रधाने जायमानः द्रुमः । निम्बवृक्षे

हिमप्रस्थ पु॰ हिमः शीतलः प्रस्थो यस्य । हिमालयपर्वते हेमच॰ । [राजनि॰ ।

हिमवालुक पु॰ हिममयी वालुकेव अंशो यस्य । कर्पूरे

हिमवालुका स्त्री हिमस्य वालुकेव । कर्पूरे अमरः ।

हिमवत् पु॰ हिमानि प्राचुर्य्येण सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः । हिमालयपर्वते हेमच॰ ।

हिमवत्सुत पु॰ ६त॰ । १मैनाकपर्वते २गङ्गायाम् ३उमायाञ्च स्त्री । "गङ्गा हिमवतो जज्ञे सर्वलोकैकपावनी । स योगाग्निबलाद्देवी लेभे पुत्रीं महेश्वरीम्" देवीपु॰१२अ॰ ।

हिमशर्करा पु॰ हिमप्रधाना शर्करा शा॰त॰ । यावनाले राजनि॰ ।

हिमशैल पु॰ हिमप्रधान शैलः । हिमाचले ।

हिमशैलजा स्त्री हिमशैलाज्जायते जन-ड । १उमायां शब्दर॰ २गङ्गायाम् । [(बरफ) पदार्थे च अमरः ।

हिमसंहति स्त्री ६त॰ । १हिमसमूहे २हिमेन जलसङ्घाते

हिमह्रासक पु॰ हिम ह्रसति शीतवीर्य्यत्वात् ह्रस-ण्वुल् । हिन्तालवृक्षे जटा॰ । [राजनि॰ ।

हिमांशु पु॰ हिमा अंशवोऽस्य । १चन्द्रे अमरः २कर्पूरे च

हिमांश्वभिख्य न॰ हिमांशोरिवाभिख्या शोभा यस्य । रौप्ये हेमच॰ । तस्य अतिशुभ्रत्वात् तथात्वम् ।

हिमागम पु॰ हिमस्यागमो यत्र । हेमन्ते अग्रहायणपौषमासात्मके ऋतौ राजनि॰ ।

हिमाद्रिजा स्त्री हिमाद्रौ हेमाद्रेर्वा जायते जन-ड । १क्षीरिण्यां राजनि॰ । २पार्वत्यां ३गङ्गायाञ्च ।

हिमाद्रितनया स्त्री ६त॰ । १दुर्गायां २गङ्गायाञ्च हिमाद्रिसुतादयोऽप्यत्र । ३मैनाके पु॰ ।

हिमानी स्त्री हिमानां संहतिः हिम+ङीप् आनुक् च । हिमसमूहे अमरः "आगता यत जरेव हिमानी" उद्भटः

हिमाराति पु॰ ६त॰ । १सूर्ये २वह्नौ मेदि॰ ३अर्कवृक्षे ४चित्रकवृक्षे च ।

हिमालय पु० हिमानामालयः। १हिमवत्पर्वते त्रिका०। हिमप्रधान आलयो यस्य। २शुक्लखदिरे शब्दच०। ३भूम्यामलक्यां स्त्री राजनि०। स च नग भारतवर्षस्य सीमापर्वतः। जम्बुद्वीपशब्दे दृश्यम्। [राजनि०।

हिमाब्ज न० हिमकाले अप्सु-जायते जन-ड। उत्पले

हिमावती स्त्री हिम हिमशैत्यं विद्यतेऽस्य सेवने मतुप् मस्य व मत्वाया दीर्घः। स्वर्णक्षीर्याम् अमरः।

हिमाश्रया स्त्री हिम हिमशैत्य माश्रयति आ+श्रि-अच्। अर्कजीवन्त्याम् राजनि०। कपिलद्राक्षायाम् राजनि०।

हिमोत्तरा स्त्री हिममुत्तरं यस्याः सेवने शीतशैत्यकरत्वात्।

हिमोत्पन्ना स्त्री हिमे उत्पन्ना। यावनाल्याः राजनि०।

हिमोद्भवा स्त्री हिमे तत्प्रधानस्थाने उद्भवति उद्-भू-अच्। शठ्याम् राजनि०। [मेदि०।

हिरण न० हृ-क्युट् नि०। १रेतसि २स्वर्णे ३वराटके च

हिरण्मय त्रि० हिरण्यात्मकम् मयट् नि०। १हिरण्यात्मके स्त्रियां ङीप्। "हिरण्मयी शालवृतेव जङ्गमा" भट्टिः। जम्बुद्वीपे नववर्षमध्ये २वर्षभेदे न० त्रिका०। "उत्तरेणेलावृतं नील श्वेत शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजन पृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति" भाग० ५।१६अ०।

हिरण्य न० हिरणमेव स्वार्थे यत्। १सुवर्णे २धुस्तूरे अमरः। ३रेतसि शब्दर०। ४द्रव्ये ५वराटके ६अक्षये ७मानभेदे ८अकुप्ये मेदि० ९रजते १०धने च।

हिरण्यकशिपु पु० दैत्यविशेषे। स च कश्यपात् दित्यां जातः "दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम्। हिरण्याक्षश्च दुर्धर्षो हिरण्यकशिपुस्तथा" "हिरण्यकशिपुर्दैत्यश्चचार परमं तपः। ततो वर्षसहस्राणि निराहारो ह्यधःशिराः। तं ब्रह्मा छन्दयामास दैत्यं तुष्टो वरेण वै। अवध्यत्वं वव्रे स शस्त्रास्त्रैर्न दिवानिशम्। अहं त्वं विनिर्जित्य सर्वदेवत्वमास्थित। अणिमादिगुणैश्वर्यमेष मे दीयतां वरः। तेनैवमुक्तो ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेप्सितम्। दत्त्वा चास्य सभां दिव्यां तत्रैवान्तरधीयत। हिरण्यकशिपुर्दैत्य श्लोके गीतः पुरातनः। राजा हिरण्यकशिपुर्दैत्यो यां यां निषेवते। तस्यां तस्यां नमश्चक्रुर्दैवता ऋषिभिः सह। एवंप्रभावो दैत्योऽभूत् हिरण्यकशिपुः पुरा। स्वयमग्निश्च चन्द्रश्च वायुरिन्द्रो जलं स्वयम्। भूत्वा चकार राज्यं स मन्वन्तरचतुर्दश। तस्यासीत् नरसिंहस्तु मृत्युर्विष्णुः पुरा किल। नखैस्तेन विनिर्भिन्नो नाड्यः शुष्का नखाः स्मृताः" वह्निपु०।

हिरण्यकशिपुहन् पु० हन-क्विप् ६त०। विष्णौ।

हिरण्यकामधेनु स्त्री विधानेन हिरण्यरचिता कामधेनुः। तुलादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं हिरण्येन कल्पितायाम् १धेनौ उपचारात् २तद्दाने च। तद्दानविधि "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम्। सर्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम्। लोकेशावाहनं तद्वद्धोमः कार्योऽधिवासनम्। तुलापुरुषवत् कुर्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः। स्वल्पेऽप्येकाग्निवत् कुर्यात् गुरुरेकः समाहितः"। कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम्। इह हि देशकालद्विजाह्वानशिवादिपूजाशान्तिकपौष्टिकगुरुऋत्विग्वरणमधुपर्कदानवेदिकोपरि चक्रलेखनपञ्चवर्णवितानतोरणपताकादिकं सर्वं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम्। स्वल्पेऽप्येकाग्निमदिति, एकाग्निमत्करणं व्याख्यातम्। "काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत्। उत्तमा पलसाहस्रैस्तदर्द्धेन तु मध्यमा। कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता। शक्तितस्त्रिशतादूर्द्ध्वमशक्तोऽपीह कारयेत्"। अत्र यद्यपि वत्सपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधानवत् तस्य काञ्चनचतुर्थांशेन वत्सः कल्पनीयः। समस्तधेनुपरिगणितद्रव्यनिष्कृष्टवदनिश्चये प्रदर्शनादिद्वारा धेनुदानत्वाविशेषात् तथैव गृह्यते। तथा च गुडधेन्वादिषु "तच्चतुर्थांशेन वत्सः स्यात्" इति तत्र तत्र श्रूयते। "वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम्। न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम्। कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम्"। कल्पतरुदाने, प्रस्थो व्याख्यातः। "महारत्नानि पद्मरागप्रभृतीनि, "वत्सं दद्यात् च विन्यसेदिति" क्वचित्पाठः, नानाफलानि नागरङ्गजम्बीरपुष्पप्रभृतीनि शोभनानि कल्पतरुदानोक्तानि। "तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत्। इक्षुदण्डाष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम्। भाजनं चासनं तद्वत् ताम्रदोहनकं तथा"। अष्टादश धान्यानि परिभाषायां दृष्टव्यानि नानाफलानि मातुलिङ्गादीनि। "कौशेयवस्त्रद्वयसम्प्रयुक्तां दीपातपत्राभरणाभिरामाम्। सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां सौवर्णशृङ्गां रजतखुरोपपादाम्।

रत्नैश्च सर्वैः परितोऽभिजुष्टां हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः । अन्यानि शुभ्राम्बरशर्कराभिः वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम् । स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः । आवाहयेत् ताङ्गुडधेनुमन्त्रै द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः” हेमा० दा०मत्स्यपु० । [हेमच० ।

हिरण्यकोष पु० हिरण्यस्य कोष इव । कृताकृतस्वर्णरौप्ये

हिरण्यगर्भ पु० हिरण्यं स्वर्णमयाण्डं गर्भ उत्पत्तिस्थानमस्य । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य हैमाण्डप्रभवत्वात्तथात्वम् “तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः” मनूक्तेः । तुलादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना कल्पिते २हिरण्यगर्भाख्ये पात्रे ३उपचारात्तद्दाने ४शालग्राममूर्त्तिभेदे च शालग्रामशब्दे दृश्यम् । तस्य दानविधिः हेमा०दा०मत्स्यपु० “अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । हेम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् । पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् । ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् । कुर्यादुपोषितस्तद्वल्लोकेशावाहनं बुधः । पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम्” । अत्र देशकालशुद्धिश्राद्धविधादिपूजाब्राह्मणवाचनगुरुऋत्विग्वरणमधुपर्कदानकुण्डमण्डपवेदिसम्भारहोमाधिवासनादि सर्वं हिरण्यगर्भादिपञ्चदशमहादानप्रकृतिभूतमत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम् । “ब्राह्मणैरानयेत् कुण्डं तपनीयमयं शुभम् । द्वासप्तत्यङ्गुलोच्छ्रायहेमपङ्कजगर्भवत् । त्रिभागहीनविस्तारं प्रशस्तं मुरजाकृति” । कुण्डमिति, हिरण्यगर्भाख्यं पात्रं, तपनीयमयं, स्वर्णमयं हेमपङ्कजम् तदेव नाभिशब्दवाच्यं, त्रिभागहीनविस्तारमिति, अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलविस्तारमित्यर्थः । मुरजाकृति, मृदङ्गाकृति । आज्यक्षीरातिपूरितमिति क्वचित्पाठः । तत्र दधिक्षीरे तुल्यपरिमाणे, यद्यपि चातिपूरितमित्युच्यते तथापि यजमानप्रवेशेन यथा तन्न वहिरुच्छलति तथा पूरणीयम् । “दशास्त्राणि सरत्नानि दात्रं सूचीं तथैव च । हेमनालं सपिटकं बहिरादित्यसंयुतम् । तथैवावरणं नाभेरुपवीतञ्च काञ्चनम् । पार्श्वतः स्थापयेत् तद्वद्धेमदण्डं कमण्डलुम्” । दशास्त्राणि, दशखण्डानि, अस्त्राणीति क्वचित्पाठः । तानि काञ्चनानि अस्त्राकारतया, अस्त्राणीति । अस्त्रं खनित्रमिति केचित्, रत्नानि पञ्च प्रसिद्धानि, सपिटकं, पञ्चरत्नान्वितं बहिरिति । हेमकुण्डाद् बहिःप्रदेशे पार्श्वतः स्थापयेदित्यनेन सम्बन्धः । वह्निभास्करसंयुतमिति च पाठान्तरम् “वह्निभास्करयोर्लक्ष्म ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते । वाङ्मात्रप्रसंयुतमिति, स पाठ तदा चाप्य प्रसदृशः” । तल्लक्षणमपि तत्रैव, नाभेरावरणमिति, नाभ्यावरणार्थं सौवर्णं वस्त्रं दामादीन्यपि सुवर्णमयान्येव कार्य्याणि । “पद्माकारं विधानं स्यात् समन्तादङ्गुलाधिकम् । मुक्तावलीसमोपेतं पद्मरागदलान्वितम् । तिलद्रोणोपरिगतं वेदीमध्ये ततोऽर्चयेत्” । द्रोणः परिभाषायां व्याख्यातः । इह खलु हिरण्यगर्भनिर्माणसुवर्णपरिमाणस्यानाम्नानात् यावता यजमानस्य प्रवेशावारणोपायिकं कुण्डं भवति तावता घटनीयं, तच्च वेदिकामध्ये लिखितचक्रस्योपरि तिलद्रोणं निधाय तदुपरि संस्थाप्य पूजयेत् । अथ तुलापुरुषदानसदधिवासनदिनादन्येद्युर्ब्राह्मणवाचनं विधाय पूर्णाहुतिप्रभृतिकर्मशेषसमाप्तिं कुर्य्यात् । ततश्च कुण्डसमीपवर्त्तिकलशजलैः पूर्ववदभिषेकं, तदुक्तं । “ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च । सर्वौषध्युदकस्नानं स्नापितो वेदपुङ्गवैः” । सर्वौषध्यः, व्याख्याताः, “शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्वाभरणभूषितः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः । नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च । सप्तलोकसुराध्यक्ष । जगद्धात्रे नमो नमः । भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव गर्भे व्यवस्थिताः । ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे । नमस्ते भुवनाधार । नमस्ते भुवनाश्रय । । नमो हिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः । यतस्त्वमेव भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थित । तस्मात् मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् । एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविश्यास्त उदङ्मुखः । मुष्टिभ्यां परिसंगृह्य धर्मराजचतुर्मुखौ । जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छासपञ्चकम्” । धर्मराजोऽत्र सुवर्णमयः, तल्लक्षणञ्च तुलापुरुषेऽभिहितं चतुर्मुखोऽपि सौवर्णः, तल्लक्षणं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते । तत्र दक्षिणमुष्टौ धर्मराजः, वाममुष्टौ चतुर्मुख इति । “गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा । कुर्य्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः” । अनवलोकनमप्यत्र विज्ञेयं, एतेषु, गर्भाधानादिषु वक्ष्यमाणेषु जातकर्मादिषु, मन्त्रयुक्तमनुध्यानमात्रमाचरणीयम् “गीतमङ्गलघोषेण गुरुं सन्तोषयेत् ततः । जातकर्मादिकाः कुर्य्यात् क्रियाः षोडश चापराः” । ता अभिधीयन्ते । जातकर्म१ नामकरणं२ निष्क्रमणं३ अन्नप्राशनं४ चूडाकर्म५ उपनयनं६ प्राजापत्यम्७ ऐन्द्रं

आग्नेयं ६ सौम्यं १० इति, चत्वारि ४ वेदव्रतानि गोदानं १५ केशान्ताः १६ चेति द्वादश, पूर्वोक्तचतुष्टयेषु षोडशत्वम्। "कृत्वोदकञ्च गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिमं जपेत्। नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय ते नमः। चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः। मन्त्रोऽयं कथितः पूर्वं सर्व्वधर्माद्विजोत्तमः। त्वद्गर्भसमाचारेण दिव्यदेहो भवाम्यहम्। चतुर्भिः कलशैर्भूयस्ततस्ते द्विजपुङ्गवाः। स्नानं कुर्व्वु प्रसन्नाश्च सर्वाभरणभूषिताः"। कलशैः कुण्डसमीपस्थितैरेव, स्नानं कुर्व्वु यजमानस्येति शेषः "देवस्य त्वेति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने। अद्य जातस्य तेऽङ्गानि अभिषेक्ष्यामहे वयम्। दिव्येनानेन वपुषा चिरञ्जीव सुखी भव। ततो हिरण्यगर्भं तं तेभ्यो दद्याद्विचक्षण"।

हिरण्यनाभ पु० हिरण्यं नाभौ यस्य बहुव्री०। मैनाकपर्वते हेमच०।

हिरण्यय हिरण्यस्य विकारः तदात्मकं वा मयट् वेदे निपातनात् मलोपः। १ हिरण्यात्मके २ स्वर्णविकारे च "हिरण्ययेन सविता रथेना" यजु०। ३ ब्रह्म० स्वर्यं मन्त्र "अथ य एष हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" छान्दो० उ०।

हिरण्यरेतस् पु० हिरण्यं रेतो यस्य। १ वह्नौ २ चित्रकवृक्षे च अमरः। आग्नेयशब्दे दृश्यम्। ३ सूर्ये मेदि० ४ अर्कवृक्षे ५ शिवे जटा०।

वह्नेस्तन्नामकारणं यथा "यत्पीत वीतिहोत्रेण वीर्य्यं त्र्यक्षं पिनाकिना। तेनाक्रान्तोऽभवत् सद्यः मन्दतेजा हुताशनः"। "हुताशनोऽपि च भयात् यत्र तत्र परिभ्रमन्। पञ्च वर्षसहस्राणि ध्यायन् हव्यभुक् ततः। मांसमस्थीनि रक्तानि मेदोमज्जात्वचस्तथा। रोमाणि चाक्षिनासाद्या सर्वे जाता हिरण्मयाः। हिरण्यरेता लोकेऽस्मिन् विख्यातः पावकस्ततः" वामनपु० ५४ अ०।

हिरण्यवर्णा स्त्री हिरण्यस्येव वर्णो यस्याः। १ नदीभेदे हेमच० २ हेमतुल्यवर्णयुते त्रि० "हिरण्यवर्णां हरिणीम्" श्रीसू०।

हिरण्यवाह(हु) हिरण्यं वाहयति प्रापयति भक्तान् हिरण्यवर्णौ बाहुरिव वा यस्य। १ महादेवे २ शोणे नदभेदे च अमरः।

हिरण्याक्ष पु० कश्यपस्य पुत्रे दैत्यभेदे। हिरण्यकशिपुशब्दे दृश्यम्। स च वराहरूपेण विष्णुना हतः। "हतो हिरण्यकशिपु हरिणा सिंहरूपिणा। हिरण्याक्षो धराद्धारे बिभ्रता शौकरं वपु" भाग० ७।१ अ०।

हिरण्याश्व पु० हिरण्यनिर्मितोऽश्वः। तुलादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना १ कल्पितेऽश्वे २ तद्दाने च। "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिं परम्। यस्य प्रसादाद्भवनमनन्तफलमश्नुते। पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। लोकेशावाहनं कुर्यात् तुलापुरुषदानवत्। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्। स्वल्पेऽप्येकाग्निवत् कुर्याद्धेमराजिमतां बुधः" अस्यादिशब्देन लोकेशावाहनग्रहादिपूजा गुरुस्त्विग्वरणमधुपर्कदानवेदिकोपरिचक्रलेखनवितानतोरणपताकाधिवासनादि मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानवदिह कर्त्तव्यं, स्वल्पेऽप्येकाग्निमदिति, व्याख्यातं, "स्थापयेद्वेदिमध्ये तु कृष्णाजिनतिलोपरि" कृष्णाजिनविरचितद्रोणपरिमिततिलोपरीति विज्ञेयम्। "कौशेयवस्त्रसंवीतं कारयेद्धेमवाजिनम्। शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमाशतत्रयपलाद् बुधः। पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनैः। पूर्णकुम्भाष्टकोपेतं माल्यैक्षुफलसंयुतम्। शय्यां सोपस्करां तद्वद्धेमाश्वसंयुतम्"। शय्योपस्करा विविधाभरणोपधानवस्त्रफलपुष्पभृङ्गारकर्पूरागुरुचन्दनताम्बूलदर्पणकङ्कतिकाचामरव्यजनासनपतद्ग्रहस्थितपात्रासितद्विकोपानद्युगलताम्रघटिकादिजलपात्रदीपिकावितानादयः। मार्त्तण्डसंयुतामिति, शय्योर्द्धदत्तस्य सौवर्णमश्वं कुर्य्यादित्यर्थः। सूर्यलक्षणयुक्तं ब्रह्माण्डदाने "ततः सर्वौषधिस्नानस्नापितो वेदपुङ्गवैः। इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः"। अत्रापि पूर्वेद्युरधिवासनं विधाय द्वितीयदिवसे पूर्ववत् पुण्याहवाचनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तं कर्म, गुरुः समापयेत्। अथ सर्वौषधिजलस्नातः शुक्लाम्बरो यजमानस्त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य वक्ष्यमाणमन्त्रमुदीरयेत्। "नमस्ते सर्वदेवेश! वेदाहरणलम्पट!। वाजिरूपेण मामस्मात् पाहि संसारसागरात्। त्वमेव सप्तधा भूत्वा छन्दोरूपेण भास्करम्। यस्मात् भासयसे लोकानतः पाहि सनातन!। एवमुच्चार्य्य गुरवे तमश्वं विनिवेदयेत्। दत्त्वा पापक्षयाद्भानोर्लोकमभ्येति शाश्वतम्। गोभिर्विभवतः सर्वान् ऋत्विजश्चाभिपूजयेत्। सर्वधान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत्। सर्वं शय्यादिकं दत्त्वा भुञ्जीतातैलमेव हि। पुराणश्रवणं तद्वत् कारयेद्भोजनादिकम्"। दानवाक्यञ्च पूर्ववदनुसन्धेयम्, अनुष्ठानाङ्गेषु सुवर्णं दास्यामीति, यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणा, विभवतः स्वविभवानुसारेण सर्वान् सदस्यादीन् ऋत्विजश्च गोभिः पूजयेत्, सर्वधान्योपकरणमिति विनियोगात्

पूर्वं धान्याच्छादनं गम्यते, गुरवे निवेदयेदिति, खस्य दृश्यदाने आचार्य्यायैव अश्वं प्रदाय ऋत्विग्भ्यो यथाशक्ति सुवर्णादि दद्यात्। अश्वरथादिद्रव्यदाने तु प्रकृतवद्व्यवस्था, स्वस्वतरेष्वेकाग्निपक्षेऽपि द्रष्टव्या” हेमा०दा०

हिरण्याश्वरथ पु० हिरण्येन निर्मितः अश्वः तद्युक्तरथः। तुलादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थे स्वर्णादिना १कल्पिते सुवर्णमयाश्वयुक्तरथे २तद्दाने न०। तद्विधिर्यथा “अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। हिरण्याश्वरथं नाम महापातकनाशनम्। पुण्यं दिनमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। लोकेशावाहनं कुर्यात् तुलापुरुषदानवत्। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्”। तुलापुरुषदानवदिति, मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानवद्देदितव्यम्, आदिशब्दस्यापि पूर्ववदेव व्याख्या “कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा काञ्चनं कारयेद्रथम्। अष्टाश्वं चतुरश्वं वा चतुश्चक्रं सकूबरम्। इन्द्रनीलेन कुम्भेन ध्वजरूपेण संयुतम्। लोकपालाष्टकोपेतं पद्मरागदलान्वितम्”। अत्र तिलानां रथस्य च परिमाणापेक्षाया पुरुषेच्छया नियमः प्रकृतौ परिमाणाश्रवणात्, केचित् तु—अतिदेशात् हेमहस्तिरथादिदानस्थितं तिलानां द्रोणपरिमाणत्वमिह वदन्ति। कूबरं युगाधारकाष्ठम्। ध्वजो दण्डः, स च रथस्य सौवर्णत्वात् सौवर्ण एव तथा चोपरिस्थितेन इन्द्रनीलमणिमयेन कलशेन युक्तः कर्त्तव्यः। लोकपालाष्टकयुक्तं ब्रह्मादिदाने, “चत्वारः पूर्णकलशा धान्यान्यष्टौ दशैव तु। कौशेयवस्त्रसंयुक्तमुपरिष्टाद्वितानकम्। माल्येक्षुफलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम्। यो यस्य भक्तः पुमान् कुर्य्यात् स तदावाहनम्” इत्यादि। वितानमत्र पञ्चवर्णं, पुरुष इष्टदेवताकारं सौवर्णरथे स्थापनीयः। वस्त्रोपानच्छत्रादिकं च। “गोभिर्विभवतः सार्द्धं दद्याच्च शयनासनम्। आधारान्त्रिपादूर्ध्वं शक्तितः कारयेद् बुधः”। भारः पञ्चहस्तद्वयम्, एतच्च सुवर्णेन ध्वजपुरुषलोकपालाश्वचक्ररक्षकसहितस्य वेदितव्यम्। “पञ्चभी रथयुक्तं चतुर्भिरथ वाजिभिः। द्वाभ्यामथ युतं दद्यात् मणिहेमध्वजान्वितम्”, हेमेन सिंहाङ्कितेन युक्तमिति अष्टाश्वपक्षे, चतुरश्वपक्षे च इन्द्रनीलमयकुम्भो ध्वजे कार्य्यः, अश्वद्वयपक्षे हेमसिंह इति व्यवस्था। “चक्ररक्षाद्वुभौ तस्य तुरगस्थावथाश्विनौ। पुण्यं कालं तत प्राप्य पूर्ववत् वासितो द्विजैः। पुष्पाञ्जलिं करे कृत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत्”। हेमा० दा० मत्स्यपुराणीयम।

हिरुक् अव्य० हि–बा० रुक् रुट् च। १वर्जने २त्यागे मनो० ३विनार्थे ४मध्यार्थे ५सामीप्ये च अमर। ६अधमे शब्दच०

हिल हावकरणे तु० प० सक० सेट्। हिलति अहेलीत्।

हिलमोचि(ची) स्त्री हिल–क मुच–इन् कर्म० वा ङीप् (हेलेञ्चा) शाके शब्दर० स्वार्थे क तत्रैव शब्दच०। “शोथ कुष्ठ कफ पित्तं हरते हिलमोचिका” भावप्र०।

हिल्ल पुंस्त्री० हिल–लक्। मद्गुरिजले शब्दच०। स्त्रियां ङीष्।

हिल्लोल दोलने अद०चु०उभ०सक० सेट्। हिल्लोलयति ते अजिहिल्लोलत् त।

हिल्लोल पु० हिल्लोल–अच्। १तरङ्गे “हृदि कृत्वा स्त्रियः पादौ कराभ्यां धारयेत् कटौ। यत्रेष्टं ताडयेद् योनिं बन्धो हिल्लोलसंज्ञकः” रतिम० उक्ते २रतिबन्धभेदे। अच्। ३दोलने।

हिल्वला स्त्री इल्वला+पृषो०। मृगशिरोमस्तकस्थिते पञ्चतारात्मके नक्षत्रे शब्दर०। [न्वीत्।

हिव प्रीणने भ्वा० प० सक० सेट् इदित्। हिन्वति अहि-

हिबुक न० हिवि–उकक् नि०। लग्नाच्चतुर्थे स्थाने ज्यो०।

हिंस वधे वा चु० उ० पक्षे रुधा० प० सक० सेट् इदित्। हिनस्ति हिंसयति ते अहिंसीत् अजिहिंसत् त।

ही अव्य० हि–डी। १विस्मये अमर। २दुःखे ३विचारे ४हेतौ मेदि०। ५शोके च शब्दर०।

हीन त्रि० ओहा–क्त तस्य नः ईत्वम्। १ऊने २निन्द्ये अमर। ३अधमे त्रि०। व्यवहारे ४प्रतिवादिभेदे पु० व्यव० त० “अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः” नारद

हीनवादिन् पु० कर्म०। “पूर्ववाद परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः। वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः” इत्युक्ते व्यवहारे १वादिभेदे। २मूके हेमच०

हीनाङ्ग त्रि० हीनमङ्गं यस्य। अधमाङ्गे “न हीनाङ्गं विकलाङ्गं च” इति स्मृतिः। स्त्रियां टाप् ङीप् वा च। ३खञ्जादौ भरत।

हीन्ताल पु० हीनस्तालो यस्मात् ५ब०। हिन्तालवृक्षे हे०।

हीर न० हृ–क नि०। १वज्रे २हीरके च। अमर ३सर्पे ४सिंहे च पु० (हीरा) हेमच० ५वज्रे मेदि०। हरिणीसिंहरूपा हेमच० ६सोमलताभेदे स्त्री ७हरिशि० पाठेऽक। हीरक (हीरा) शब्दे दृश्यम्। हेमचन्द्र दाक्ष। पुर दृश्यम्।

हीराङ्ग पु० हीरमिव दृढमङ्गमस्य । इन्द्रस्य वज्रे शब्दमा० ।
हीलं न० ही-विस्मय लाति ला-क । शुक्रे धातौ देवधि ।
हीलुक न० हिल-उक पृषो०। गोक्षीमद्ये शब्दच०।
हीहीं अव्य० ही+हिलम् । १विस्मये २हास्ये च मेदि० ।
हु आह्वाने अदने च ज० प०सक० अनिट् । जुहोति अहौषीत् जुहाव । प्रीणने च । "जुहुधीह पावकम्" किरा०।
हुङ्कार पु० हु(हुं)मित्यव्यक्तशब्दस्य कारः कृ-घञ् । हुमित्यव्यक्तस्य प्रतिषेधस्वचकशब्दस्योच्चारणे । "सौनन्दं महाकष्ट हु(हूं)ङ्कारेणापि नश्यति" इति पुराणम् टीचमध्योऽपि ।
हुड राशीकरणे सक० मज्जने स्वाने च अक० तु० कु० प० सेट् । हुडति अहुडीत् जुहोड ऋदित् चङि न ह्रस्व ।
हुड राशीकरणे भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । हुण्डते अहुण्डिष्ट । [होडते अहोडिष्ट ।
हुड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व
हुड पु० हुड-क । १मेषे हेमच० । चौरनिवारणार्थं भूमौ निखाते २लौहकीलके च ३सैनाश्रयस्थाने ४रथोपरि विण्मूत्रत्यागार्हस्थानघट्टके च "पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा । सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा" भा० व० १५अ० । "चक्राणि योधगणाः हुडा-सटाश्रमस्थानानि भाषाया (हुड्ज)सथानि । अन्ये तु विण्मूत्रोत्सर्जनस्थानघट्टा'ख हुडा इत्याहुः । घटा-हरन्ति च । "कल्पान्ते हुडघट्टकाणि रथस्योपरि हरि-भि विण्मूत्रसर्गयुग्मयकराटिकार्य उद्यत इति" नीलक०
हुडुक पु० कु० हुड-बा० उक ।१वाद्यभेदे २दात्यूहखगे ३मत्-तने मेदि० (हुडक) इति ख्याते ४कपाटगडे शब्दर०।
हुडुत् न० कु० हुड-उति ।१हषशब्दे २अव्यक्ते शब्दे काशीख०।
हुडुम्ब पु० कु० हुड-उम्ब । भद्रचिपिटे शब्दमा० ।
हुणड पु० स्त्री० हुडि-अच् । १व्याघ्रे २ग्राम्यशूकरे ३राक्षसे च स्त्रियां ङीप् ।४मूर्खे त्रि०। [अमरः । भावे क्त । २होमे न०
हुत त्रि० हु-क्त । देवोद्देशेन मन्त्रद्वाराऽग्नौ प्रक्षिप्ते घृतादौ
हुतभुज् पु० हुत मन्त्रेण प्रक्षिप्त घृतादि भुङ्क्ते भुज-क्विप् । १अग्नौ २चित्रकवृक्षे च अमर ।
हुतवह पु० हुत घृतादिक वहति प्रापयति देवान् प्रीत्यर्थम् वह-अच् । १अग्नौ हेमच० २चित्रकवृक्षे च अमर ।
हुताश पु० हुतमश्नाति अश-अण् । १वह्नौ शब्दर० २चित्रकवृक्षे च । ल्यु हुताशनोऽप्यत्र । स च कर्मविशेष-विहितवह्नौ च । "कोटिहोमे हुताशनः" ति० त० ।

हुताशनी स्त्री हुताशनस्तद्दीपनमस्त्यस्या अच् गौ० ङीप् । फाल्गुनपूर्णिमायां होलाकाशब्दे दृश्यम् ।
हुम् अव्य० हु-डुमि । १स्मरणे २प्रश्ने ३अनुज्ञायां च ४निवारणे मेदि० । "गुरु हुङ्कृत्य त्वङ्कृत्येति" स्मृतिः ।
हुर्च्छ कौटिल्ये भ्वा० प० सक० सेट् । हूर्च्छति अहूर्च्छीत् हुर्च्छापाठपक्षात् क्विपि छलोपे हूः हुरौ हुर इत्यादि ।
हुल हतौ संवरणे च भ्वा० प० सक० सेट् । होलति अहोलीत ज्वला० हुलः होल ।
हुलहुली स्त्री हुल-क आभीक्ष्ण्ये द्वित्वम् गौरा० ङीष् । स्त्रीणां मङ्गलध्वनिभेदे (उलुउलु) । त्रिका०।
हुहु(हू) हे-डु नि० । गन्धर्वभेदे पृषो० हूहूरित्यप्यत्र ।
हूङ्कार पु० हूम्+कृ-घञ् । अवज्ञासूचक शब्दभेदे "हूङ्कारे-णैव त भस्म सा चकाराम्बिका तत" देवीमा० ।
हूड गतौ भ्वा० आ० सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व । हूडते अहूडिष्ट ।
हूत त्रि० ह्वे-क्त सम्प्रसारणम् । आहूते कृताह्वाने ।
हूति स्त्री ह्वे-क्तिन् सम्प्रसारणम् । आह्वाने अमरः ।
हून पु० ह्वे-नक सम्प्रसारणं च । १म्लेच्छजातिभेदे २तद्-वासस्थानभेदे च "हूनवङ्गखसेष्वेव नान्यदेशे कदाचन" ज्यो० । ३तत्र प्रचलिते स्वर्णमुद्राभेदे इत्यन्ये । "यवनाश्च तरुष्काश्च हूनो यवन इत्यपि । चोलकाञ्चस्तु सो वालिशपाशाच रक्षितः । म्लेच्छः किरात शबर पुलिन्दाद्यास्तु तद्भिदा" जटाध० ।
हूम् अव्य० हु-बा०डूमि । १प्रश्ने २वितर्के अमरः ३स्मृतौ ४क्रोधे ५भये निन्दायाम् अवज्ञायाञ्च चक्रवर्त्ती ।
हूर्च्छन न० हूर्छ-ल्युट् । कौटिल्य । [ङीष् ।
हूरव पु स्त्री० हू इति रवो यस्य । शृगाले हेमच० स्त्रियां
हूहु(हू) पु० गन्धर्वविशेषे शब्दर० ।
हृ हरणे भ्वा० उ० द्वि० अनिट् । हरति ते अहार्षीत् अहृत जहार जह्रे हरिष्यति ते । मुख्ये कर्मणि लकारादि । ह्रियते अहारि अहारिषाताम् अहृषाताम् जिहीर्षति ते
अनु+सदृशीकरणे आ० अनुहरते पैतृकमश्व ।
अप+दूरीकरणे अपहरति अपसारयतीत्यर्थ चौर्ये च ।
अभि+आभिमुख्येन हरणे ।
सम्+अभि+पौनः पुण्येन सम्पादने ।
अभि+अव भोजने अभ्यवहरति भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
सम्+अभि+वि+आ+नैकट्यसम्बन्धसम्पादने ।
अव+दूरीकरणे सैन्यावहार० ।

वि+अव विवादे शयनभोजनादिना संसर्ग उपभोगे च।
आ+भोजने आहारः। नानास्थानस्थितानामेकत्रसङ्कलने च
अधि+आ+तर्के अन्यत्रश्रुतपदस्यान्वयार्थमाकर्षणे च।
अभि+आ+आभिमुख्येनाहरणे।
उद्+आ+दृष्टान्ततयोपन्यासे कथने च।
प्रति+उद्+आ—प्रतिरूपतया उपन्यासे।
परि+आ+परित आहरणे [विषयेभ्यो मनसो निवारणे च
प्रति+आ+तन्त्रेण पठितानामेकैकस्य ग्रहणे प्रत्याहारः
वि+आ—कथने शब्दोत्पादकव्यापारे।
सम्+आ—समाहृते नानास्थानस्थितानामेकत्रोपन्यासे संघाते च
उद्+उत्तोलने उत्क्षेपणे च।
अभि+उद्+आभिमुख्येन उद्धरणे। अभितो वा उत्क्षेपणे।
प्रति+उद्+प्रतिकूलतया प्रातिरूप्येण वा उद्धरणे।
उप+सामीप्येन आनतीकरणार्थं दाने उपढौकने।
प्रति+उप+प्रतिरूपतया उपढौकने।
नि+नितरां हरणे छिमनिस्रवणे च।
निस्+(र)बहिष्करणे अपसारणे च।
परि+दोषादिनिवारणे।
प्र+ताडने निघाते।
प्रति+प्र+प्रतिरूपतया ताडने।
प्रति+प्रत्येकहरणे प्रतिरूपतया हरणे च।
वि+देशविशेषेषु गत्यादिना सन्तोषकरणार्थव्यापारे विहारः।
वि+अति परस्परमेकजातीयक्रियाकरणे आ०।
सम्+मारणे ताडने च। [योजने यथा गुणोपसंहारः।
उप+सम्+प्रकरणपठितस्य समापने अन्यत्र पठितस्यान्यत्र
हृ बलात्कारहरणे जु०पर०सक० अनिट् वैदिक०। जहर्त्ति
अहार्षीत्। [दयस्थिते त्रि०।
हृच्छय पु० हृदि शेते शी-अच्। १कामदेवे हला०। २हृ-
हृच्छूल न० ६त०। शूलरोगभेदे वैद्यकम्।
हृणी लज्जायां कण्ड्वा०आत्म०अक०सेट्। हृणीयते अहृ-
णीयिष्ट "हृणीयते वीरवती न भूमिः" भट्टिः।
हृणीया स्त्री हृणीय-भावे अ। निन्दायाम् अमरः।
हृत्(द्) त्रि० हृ-क्विप् तुक् च। १हारिणि। पृषो०तस्य दः,
हृदयस्य हृदादेशो वा। २हृदये ३मानसे च न० अमरः।
हृत्कम्प पु० ६त०। भयादिहेतुके हृदयकम्पे।
हृत त्रि० हृ-क्त। १अपहृते २स्थानान्तरं गमिते च ३विभक्ते
हृदय न०हृ-कयन् दुक् च। १मनसि २वक्षसि च सिद्धा०। हृद्
एति इण-अच्। परमब्रह्मणि "हृदय तस्माद्धृदयम्" छा०उ०

हृदयग्रन्थि पु० हृदयस्य ग्रन्थिरिव। अविद्यासम्बन्धरूपे
संसारबन्धे "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इति भागवतम्।
हृदयङ्गम त्रि० हृदय गच्छति गम-ख मुम् च। १युक्तियुक्ते
२मनोहरे त्रि० अमरः "हृदयङ्गममूर्त्तिस्त्वम्" भट्टिः।
हृदयस्थान न०हृदयस्य मनसः स्थानम् हृदयरूपं वा स्थानम्—
वक्ष स्थले हेमच०। [इनि। हृदयिन् तत्रार्थे जटा०
हृदयिक त्रि० हृदय प्रशस्तं मनोऽस्त्यस्य ठन्। प्रशस्तचित्ते
हृदयेश पु० ६त०। १भर्त्तरि २भार्य्यायां स्त्री हेमच०।
हृदावर्त्त पु० हृदि स्थ आवर्त्तः। अश्वस्य हृदयस्थे आव-
र्त्ताकारे रोमावलीभेदे त्रिका०। [हरिवं०३८अ०।
हृदिक पु० स्वयम्भाजात्मजे कृतवर्मपितरि यादवभेदे
हृदिकात्मज पु० ६त०। कृतवर्मणि यादवे।
हृदिस्पृश् त्रि० हृदि-हृदये स्पृश्यतेऽसौ कर्मणि क्विन्
अलुक्स०। १हृद्ये मनोज्ञे। कर्त्तरि क्विन्। २मर्म-
स्पृशि दुःखदे च। [क्रमेण तद्देशवासिनि त्रि० कौ०।
हृद्गोल पु०पर्वतभेदे सोऽभिजनोऽस्य छ। हृद्गोलीय पित्रादि-
हृद्ग्रन्थ पु० हृदं बध्नाति ग्रन्थ-अच्। हृद्ग्रहे राजनि०
हृद्य न० हृदि स्पृश्यते मनोज्ञत्वात् हृद्+यत्। १गुडत्वचि
(दारचिनि) शब्दर०। २मनोज्ञे त्रि०अमरः। ३दक्षिणा-
मोषधौ स्त्री। ४शक्तमन्त्रभेदे पु० मेदि०।
हृद्यगन्ध न०हृद्यो गन्धोऽस्य। चुक्रजीरके हेमच०। २बिल्व-
वृक्षे पु० जटा०। ३शाल्यां स्त्री राजनि०। ५सूक्ष्मा०।
हृद्यगन्धीत्यपि ४चुक्रजीरके न० राजनि०।
हृद्रोग पु० ६त०। हृदयस्य रोगभेदे हृदामयोऽप्यत्र।
भावप्र० तस्य निदानादि लक्षणं प्रोक्तं यथा
"हृद्रोगस्य विप्रकृष्टनिदानमाह "अत्युष्णगुर्वम्ल-
कषायतिक्तश्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः। सञ्चिन्तनैर्वेगवि-
धारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः"। प्रसङ्ग-
शब्दः सततं सेवा। सञ्चिन्तनम् अतिचिन्ता राजभयादि-
जनिता। हृदामयः स च पञ्चविधः वातिकः पैत्तिकः
श्लैष्मिकः साम्निपातिकः क्रिमिजश्चेति। तस्य सम्प्राप्ति-
पूर्वकं लक्षणमाह। "दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा
हृदयङ्गताः। हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगन्तं प्रचक्षते"।
विगुणाः दुष्टाः बाधां दोषभेदेन नानाविधां व्यथाम्।
अङ्गुष्ठतोडादिति गणदासः। वातिकं हृद्रोगमाह
"आयम्यते मारुतजे हृदयन्तुद्यते तथा। निर्मथ्यते
दीर्य्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि वा"। मारुतजे हृद्रोगे
इति शेषः। आयम्यते व्यथया विस्तार्य्यते इव। तु-

द्यते सूचीभिरिव भिद्यते। निर्मथ्यते मथनेनेव दीर्य्यते करपत्रेण द्विधाक्रियत इव। स्फोट्यते अस्त्रेणेव पाट्यते कुठारेण बहुधाक्रियत इव। अथ पैत्तिकमाह तृष्णोष्मदाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदये क्लमः। धूमायनञ्च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च"। उष्मा शीतगात्रस्येव शीतवातादिलाभहेतु किञ्चिदिवौष्ण्यम्। दाहः पार्श्वस्थेन वह्निनेव दुःखहेतुर्गात्रस्य सन्तापः। चोषः चूषणेनेव पीडा। हृदये क्लमः हृदयाकुलत्वं ग्लानिर्वाटलत्वं। धूमायनम् कण्ठाद्धूमनिर्गम। क्लेदः किञ्चिद्दुर्गन्ध घटित इव। वातश्लैष्मिकमाह "गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्दवम्। माधुर्य्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि"। बलासावतते हृदि कुपितकफव्याप्ते गौरवं हृदयस्य। स्तम्भो जडता। माधुर्य्यं आस्यस्येति माधुर्य्यं मुखे। त्रिदोषजमाह "विद्यात्त्रिदोषमप्येवं सर्वलिङ्गकृतामयम्"। क्रिमिजमाह क्रिमयो जायन्ते यस्मिन्निति क्रिमिज इति निरुक्तिः। तस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्विका सम्प्राप्तिमाह "त्रिदोषहेतुहृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते। तिलक्षीरगुडादींश्च ग्रन्थिस्तस्योपजायते। मर्म्मैकदेशे सङ्क्लेदं रसश्चाप्युपगच्छति। सङ्क्लेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः"। मर्म्मैकदेशे हृदयैकदेशे संक्लेदं ग्रथितत्वं रस उपगच्छति। सङ्क्लेदात् रसस्य ग्रथितत्वात् उपहतात्मनः तिलाद्यहिताहारेण। तस्य लक्षणमाह "उत्क्लेदः ष्ठीवनञ्चोदः सूचितोदः शूलकस्तमः। अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च क्रिमिजे भवेत्"। उत्क्लेदः वमनमिवोपस्थितम्। शोषो यक्ष्म। हृद्रोगस्योपद्रवानाह "क्लमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः। क्रिमिजे च क्रिमीणां ये श्लैष्मिकाणां हि ते मताः"। क्लमः पिपासास्थानस्य सादः शोषः। शोषो मुखस्य। तेषां हृद्रोगाणां, क्रिमिजे च हृद्रोगे श्लैष्मिकाणां क्रिमीणाम् ये उपद्रवा हृद्रोगात् समग्राः ता शिरःपाकादयस्ते मताः" २कुम्भराशौ ग्रुक्तिदीपिका।

हृद्रोगवैरिन् पु० ६त०। अर्जुनवृक्षे शब्दर०।

हृद्वण्टक पु० ६त०। हृदयस्य विभाजके जठरे शब्दर०।

हृन्नाम पु० हृदयस्य नामो यत्र हृदादेश। हिक्कारोगे हेमच०। तेन हि हृदयस्य स्फूर्त्तिरिव भवति।

हृल्लेख पु० हृदय लिखति स्पृशति लिख-अण् हृदादेशः। १ज्ञाने राजनि०, २तर्के त्रिका०। ३तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे च।

४औत्सुक्ये स्त्री टाप्। [उदित् हृषित्वा हृष्ट्वा हृष्टः।

हृष चित्तोत्साहे भ्वा० पर० अक० सेट्। हर्षति अहर्षीत्।

हृष हर्षे चित्तोत्साहे दि० प० अ० सेट्। हृष्यति इरित् अहृषत् अहर्षीत् जीव हृष्टोऽसि। [हर्षति अहर्षीत्।

हृष मिथ्याकरणे भ्वा० पर० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट्।

हृषित त्रि० हृष-क्त वा० इट्। १प्रीते २विस्मिते ३प्रहते ४जातरोमाञ्चे च मेदि०। [अमर०।

हृषीक न० हृष-ईकक्। विषयग्राहके चक्षुरादौ इन्द्रिये

हृषीकेश पु० ६त०। विष्णौ अमर। अन्तर्यामिरूपेण तस्य सर्वनियन्तृत्वोक्तौ सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तकत्वादीशत्वम्।

हृष्ट त्रि० हृष-क्त। १प्रीते २जातहर्षे अमरः। ३जातरोमाञ्चे ४विस्मिते च मेदि०।

हृष्टमानस त्रि० हृष्ट प्रीत मानसमस्य। हृष्टचित्ते शब्दर०

हृष्टरोमन् त्रि० हृष्टमिव जाताङ्कुर रोम यस्य। जातरोमाञ्चे पुलकिते त्रिका०। [धरणिः।

हृष्टि स्त्री हृष-क्तिन्। १आनन्दे २हर्षे ३ज्ञाने च

हे अव्य० हा-डे। १सम्बोधने २आह्वाने ३असूयादौ च मेदि०

हेक्का स्त्री हिक्का+पृषो०। हिक्कारोगे हेमच०।

हेठ विघाते भ्वा० प० सक० सेट्। हेठति अहेठीत्।

हेठ भूतौ उत्पत्तौ च अक० पवित्रीकरणे सक० ऋ०प० सेट्। हेठति अहेठीत्। [हेठते अहेठिष्ट।

हेठ बाधने भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

हेठ पु० हेठ-घञ्। १बाधायाम् २विघाते च मेदि०।

हेड अनादरे भ्वा०आ०सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः हेडते अहेडिष्ट।

हेड वेष्टने भ्वा० प० सक० सेट् घटा०। हेडति अहेडीत्।

हेडावुक्क पु० अश्वविक्रयकारके त्रिका०।

हेति स्त्री हन-करणे क्तिन् नि०। १अस्त्रे २अग्निशिखायां ३सूर्यकिरणे अमरः। ४तेजोमात्रे भरत। ५बाधने च श्रीधरः।

हेतु पु० हि-तुन्। १कारणे अमरः २अनुमितिसाधने व्याप्ये ३फले च। हेतुत्वञ्च उत्पादकज्ञापकान्यतरत्वम्। मृदो घटो जायते इत्यादौ उत्पादकत्व पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ ज्ञापकत्व तत्र ज्ञापकमेव लिङ्गशब्देन व्यवह्रियते। ४न्यायावयवभेदे तच्च लिङ्गप्रतिपादकतृतीयान्तपञ्चम्यन्तपदरूपम् तल्लक्षणन्तु अनुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्याविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्तिमत्त्वम्। हेतु

स्वप्रतिप्राटकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वं वा । तदाकरणप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकमाद्यज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा । साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरत्वत्वं वा । प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमद्वाक्यत्वं वा" चिन्तामणिः । ४अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् ।

हेतुता स्त्री हेतोर्भावः तल् । हेतुत्वे कार्य्याव्यवहितपूर्व्वक्षणे नियतकार्य्याधिकरणवृत्तित्वरूपे कारणत्वे १अङ्गुलिविशेषे च "हेतुतावशरस्या" इति प्राञ्चः ।

हेतुमत् त्रि० हेतुरस्त्यस्य मतुप् । कार्य्ये स्त्रियां ङीप् ।

हेत्वपह्नुति अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् ।

हेत्वन्तर गौतमोक्ते निग्रहस्थानभेदे । "अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम्" गौ०सू० तल्लक्षणसुक्तं "परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया तत्रैव हेतौ पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवचनम् । यथा शब्दोऽनित्यो बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्युक्ते सामान्ये नैकान्तिकत्वेन च प्रत्युक्ते सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणम् । मा भवतु, हेतौ विशेषणदानम् एव हेत्वन्तरमित्याहुः" गौ०वृ०

हेत्वसिद्धि स्त्री असिद्धिभेदे स्वरूपासिद्धिरूपहेत्वाभासभेदे

हेत्वाभास पु० हेतुरिव आभासते आ+भास-अच्, हेतोर्वा आभासः आ+भास-घञ् । न्यायोक्ते १दुष्टे हेतौ २हेतुदोषे च । स च दोषः पञ्चविधः व्यभिचारः विरुद्धता असिद्धिः सत्प्रतिपक्षता बाधश्च । तादृशदोषवत्त्वञ्च अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमिति । यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः । अत्र हेतुवदाभासते इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वम् । तल्लक्षणञ्च हेत्वाभासत्वम् तच्च अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम् । यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम् । ज्ञायमानं यद्यद् यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत्त्वम् । यादृशकनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तस्तदुत्तरमनुमितावनाहार्य्यमानसज्ञाने वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयाव्यतिरेकत्वत्त्वम् । केचित्तु, यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वमिति प्राहुः" दीधि० । हेतवः सामान्याभावाद्धेतुहेतुसामान्याद्धेत्वदाभासमानाः' वा

हेत्वा० "पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेण भासमान." गौ० वृ० । "पक्षधर्मत्वादीनां पञ्चानां रूपाणां मध्ये एकमपि रूपेण हीनो हेतुः । सोऽपि कतिपयहेतुरूपयोगाद्धेतुवदवभासमानम्" त० भा० । स्वसाधको हेतुत्वेनाभिमतः । यथा वायुर्गन्धवान् स्नेहादिमत्त्वादौ स्नेहो हेत्वाभासः । स च हेत्वाभासः । पञ्चधा सव्यभिचारः । विरुद्धः । प्रकरणसमः । साध्यसम । अतीतकालः" गौ० सू० पर्य्यायान्तरेण हेत्वाभासः पञ्चधा "असिद्धः विरुद्धः । अनैकान्तिकः । प्रकरणसमः । कालात्ययापदिष्टः" । पर्य्यायान्तरेणापि हेत्वाभासः पञ्चधा । सव्यभिचारः । विरुद्धः । असिद्धः । सत्प्रतिपक्षितः बाधितः इति ।

हेम न० हि—मन् । १स्वर्णे २धुस्तूरे अमरः ३नागकेशरे राजनि० । ४माषकपरिमाणे च पु०विश्वः ५कृष्णवर्णाश्वे-१ हेमवर्णे च पु० ज्यो० त

हेमकन्दल पु० हेमवर्णं कन्दं लाति ला—क । प्रवाले हेमच०

हेमकान्ति स्त्री हेम्न इव कान्तिरस्याः । दारुहरिद्रायाम् राजनि० । २स्वर्णतुल्यद्युतियुक्ते त्रि० । हेम० । ३स्वर्णच्छ टीप्तौ स्त्री ।

हेमकार पु० हेम तन्मयं भूषणं करोति कृ-अण् । स्वर्णकारे वर्णसङ्करजातिभेदे (सेकरा) । [राजनि० ।

हेमकिञ्जल्क न० हेमेव पीतं किञ्जल्कं यस्य । नागकेशरे

हेमकूट पु० हेममयः कूटो यस्य । किंपुरुषवर्षस्य हिमालयादुत्तरस्य पर्वतभेदे अमरः । [राजनि० ।

हेमकेतकी स्त्री हेमेव पीतकेतकी । स्वर्णकेतक्याम्

हेमकेलि पु० १अग्नौ शब्दमा० । २चित्रकवृक्षे च [राजनि०

हेमक्षीरी स्त्री हेम इव पीत क्षीरं यस्याः । स्वर्णक्षीर्य्याम्

हेमगन्धिनी स्त्री हेम्नः नागकेशरस्येव गन्धोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । रेणुकाख्ये गन्धद्रव्ये रत्नमा० ।

हेमगिरि पु०हेममयो गिरिः १सुमेरुपर्वते २नैर्ऋतस्थे देशभेदे वृ०सं० कूर्मविभागशब्दे २१६८ पृ० दृश्यम् ।

हेमगौर पु० हेमेव गौरः पीतः पुष्पे यस्य । १अशोकवृक्षे राजनि० २स्वर्णतुल्यपीते त्रि० । [अकवृक्षे च

हेमज्वाल पु० हेमेव ज्वाला यस्य । १अग्नौ शब्दमा० । २चि-

हेमतार न० हेम तारयति उत्कृष्टं करोति तॄ—णिच्—अण् । तस्ये हेमच० ।

हेमदुग्धक पु० हेमवर्णं दुग्धं निर्य्यासोऽस्य कप् । १उदुम्बरे वृक्षे अमरः । २स्वर्णक्षीर्य्यां स्त्री जटा० अप

भावे तन्नार्थे स्त्री जटा०टाप् । ङीप् राजनि० ।

हेमदुग्धिन् पु० हेमवर्णं दुग्धं निर्यासोऽस्त्यस्य इनि । उडुम्बरे वृक्षे शब्दर० [हिंगरे राजनि० ४हिमे च माधव

हेमन् न० हि—मनिन् । १स्वर्णे धातौ २धुस्तूरे अमर० ३नाग

हेमन्त पु न० । हि-झ मुट् च । अग्रहायणपौषमासात्मके ऋतौ कालभेदे अमर । [कपिले शब्दच० ।

हेमन्तनाथ पु० हेमन्ते नाथ्यते याच्यते नाथ—कर्मणि घञ् ।

हेमपुष्प न० हेमेव पीतं पुष्पमस्य । १अशोकवृक्षे २जवापुष्पे च मेदि० । ३चम्पकवृक्षे पु० कप् । तत्र मात्रे च शब्दच०

हेमपुष्पी स्त्री हेमेव पीतं पुष्पमस्या ङीप् । १मञ्जिष्ठायाम् शब्दर०। २स्वर्णजीवन्त्याम् ३इन्द्रवारुण्याम् ४सुवर्ण्याम् ५कण्टकार्याञ्च राजनि० । संज्ञायां कन् ह्रस्व । स्वर्णयूथिकायाम् स्त्री । [(चाँपाकला) राजनि० ।

हेमफला स्त्री हेमेव पीतं पक्वफलमस्याः । स्वर्णकदल्याम्

हेममालिन् पु० हेमेव किरणानां मालास्त्यस्य इनि । १सूर्ये त्रि० त० । २स्वर्णहारे च [राजनि०।

हेमयूथिका स्त्री हेमेव पीता यूथिका । स्वर्णयूथिकायाम्

हेमरागिणी स्त्री हेम्न इव रागोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । हरिद्रायाम् त्रिका० ।

हेमल पु० हेम तद्वर्णं निर्मलत्वमस्यात्, तद्वर्णं वा लाति ला-क । १कलादे स्वर्णकारे २कषपाषाणे ३कृकलासे ४स्वा० मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

हेमलता स्त्री हेमेव पीता लता । स्वर्णजीवन्त्याम् राजनि०।

हेमवल न० हेम्ना वलते शोभते वल-अच् । मौक्तिके राजनि० हिमवलमित्यपि पाठान्तरं तन्नार्थे हिमवत् शुभ्रत्वात्तथात्वम् ।

हेमशङ्ख पु० हेमेव शुचिः शङ्खोऽस्य । विष्णौ त्रिका० ।

हेमशिखा स्त्री हेमेव पीता शिखा यस्याः । स्वर्णक्षीर्याम् शब्दर० । [रत्ने रत्नच० ।

हेमसार न० हेम सारयति निर्मलीकरोति सृ—णिच्-अण् ।

हेमहस्तिरथ पु० हेमनिर्मितहस्तियुक्तो रथः । तुलापुरुषादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं कल्पिते १स्वर्णमयहस्तियुक्ते हेममयरथे २तद्दाने न० । तद्विधिः हेमा०दा० "अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् । यस्य प्रदानाद्भवनं वैष्णवं याति मानवः । पुण्यां तिथिमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् । विप्रवाचनकं कुर्याल्लोकेशावाहनं बुधः । ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् । अत्राप्युपोषितस्तद्वद् ब्राह्मणैः सह भोजनम्" । इत्याद्यादिशब्देन देशकालदक्षिणादिसङ्कल्पनं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषस्थितं वेदितव्यम् । उपोषित इति, उपवासासक्तौ नक्तमपि पठितव्यम् । "कुर्यात् पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डितम् । वलभीभिर्विचित्राभिश्चतुश्चक्रसमन्वितम् । लोकपालाष्टकोपेतं शिवार्कब्रह्मसंयुतम् । मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्मीपुष्टिसमन्वितम्" । पुष्परथः, क्रीडार्थो रथः, स च चतुष्काकारेणोपर्याच्छादितो भवति सत्रभ्यो लोकपालाष्टका । लोकपालब्रह्मशिवकेशवाणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने । मध्यशब्दः पूर्वापरव्यवस्था सम्बध्यन, शिवादीनामपि स्थानापेक्षायास्तेनैव निर्दिष्टे । नारायणादिन्यासः पञ्चरात्रात् "नारायणस्य बाहौ शङ्खं चक्रं तथोत्तरे । दक्षिणे तु महापद्मं नीलजीमूतसन्निभे । वामे कौमोदकीहस्ता पुष्टिः पद्मकरा परा" इति । "कृष्णाजिने तिलद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्रथम् । तथाष्टौ धान्यानि भाजनासनचन्दनैः । दीपिकोपानहच्छत्रपादुकादर्पणान्वितम् । ध्वजे तु गरुडं कुर्यात् कूबराग्रे विनायकम् । नानाफलसमायुक्तं उपरिष्टाद्वितानकम् । कौशेयं पञ्चवर्णं च अम्लानकुसुमान्वितम् । चतुर्भिः कलशैः सार्द्धं गोभिरष्टाभिरन्वितम् । चतुर्भिर्हेममातङ्गैः मुक्तादामविभूषितैः । संयुक्तं करिभ्यां च युक्तं कृत्वा निवेदयेत् । कुर्यात् पञ्चपलादूर्ध्वमाभारादपि शक्तितः" । ध्वजे तु गरुडं कुर्यादित्यादि, ध्वजो दण्डः । गरुडलक्षणमुक्तं नारदीये "उपेन्द्रस्याग्रतः पक्षी गुडाकेशः कृताञ्जलिः । सव्यजानुनतो भूमौ ऊर्द्ध्वं च फणिमण्डितः । पक्षिराजो महाबाहुस्तुङ्गनासो नताङ्गकः । द्विबाहुः पक्षयुक्तश्च कर्त्तव्यो विनतासुतः" । अथ विनायकस्य "चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च कर्त्तव्योऽत्र गजाननः । नागयज्ञोपवीतश्च शशाङ्ककृतशेखरः । दन्तं दक्षकरे दद्याद् द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । तृतीये परशुं दद्याच्चतुर्थे मोदकं तथा" । उपर्यधोहस्तयोर्दन्तादि, देयमिति, कूबरो व्याख्यातः । अम्लानकुसुमं, पुष्पविशेषः रूढ० यौगिकमपहरतीति न्यायात् अम्लानकेति प्रसिद्धमेव गृह्यते । भारो व्याख्यातः । ध्वजगतदेवताः पञ्चपलादिपरिमितेन रथनिर्माणसुवर्णेनैव निष्पादनीयाः एवं सम्भारानुपकल्प्य पूर्वेद्युरधिवासनं विधाय परदिने पुण्याहवाचनादि सकलं कर्मकाण्डं समाप्य सर्वौषधिजलैराचार्यो यजमानस्य स्नापनं कुर्यात् । "ततो मङ्गल

शब्देन स्थापितो वेदपुङ्गवैः । त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य तर्ङ्गी- तक्रतुमार्गभिः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेद- येत् । नमो नमः शङ्करपद्मजार्कलोकेशविद्याधरवासुदेवैः । त्वं सेव्यसे देव ! पुराण ! यस्मात्तेजोमय स्यन्दन ! पाहि यस्मात् । यत् तत्पदं गुह्यतमं मुरारेरानन्दहेतुर्गुणरूप- मत्तः । योगैकमानसदृशो मुनयः समाधौ पश्यन्ति तत्त्व- मसि नाथ ! रथेऽधिरूढ़ । यस्मात्त्वमेव भवसागर- मग्निमानामानन्दभावजनितमध्वरपानपात्रम् । तस्मादघौ- घशमनेन कुरु प्रसादं चामीकरेभरथदानसम्प्रदानात्" । मन्त्रेणानेन प्रथमं यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणासुपकल्प्य पूर्ववत् प्रयोगमस्याथ्य तं गजरथं गन्धर्वगजाश्वा संयुत ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादयेत्, आचार्याद्दीनामर्द्धचतुर्भागा- दिव्यवस्था तदनुज्ञया चान्येभ्योऽपि दानं, दीनानाथपूरण चेति, ब्रह्मविदाचरणीय तत्र पुण्याहवाचने कृते यजमानो वेदिसमीप गत्वा देवतापूजा विदध्यात् । आचार्यस्तु आहूतदेवान् विसर्जयेत्" ।

हेमाङ्ग पु० हेमेव पीतमङ्गं यस्य । १गरुडे २सिंहे ३सुमेरौ ४ब्रह्मणि मेदि० । ५चम्पकवृक्षे शब्दर० । ६विष्णौ च वि- ष्णुस० ७स्वर्णवर्णाङ्गयुक्ते त्रि० । कर्म० । हेमवस्त्येऽङ्गे न० ।

हेमाद्रि पु० हेममयोऽद्रिः । १सुमेरौ पर्वते अमरः । चतुर्वर्गचिन्तामणिमुक्ताफलादिग्रन्थकारके २विद्वद्भेदे ।

हेमाद्रिजरथ पु० हेमाद्रौ जीर्यति जॄ-क्षु । स्वर्णजीर्णम् रत्नमा० । हेमसारपयोम्ब्व त्रि० ।

हेमाह्व पु० हेम तद्वर्णमाह्वयते स्पर्द्धते स्ववर्णेन आ+ह्वे-क । १वनचम्पके राजनि० । हेम्न आह्वा आह्वा यस्य । २धुस्तूरे ३नागकेशरे च अमरः ४स्वर्णजीवन्त्यां स्त्री राजनि० ।

हेय त्रि० हा-यत् । त्याज्ये "हेयं दुःखमनागतम्" पात०सू०

हेर न० हि-रन् । १हरिद्रायाम् २मुकुटभेदे च ।

हेरम्ब पु० हे शिव रम्बते रवि-अच् अलुक्स० । १गणेशे अमरः २महिषे ३शौर्यगर्विते त्रि० मेदि० ४बुद्धभेदे पु० त्रिका० ।

हेरम्बजननी स्त्री ६त० । दुर्गायाम् शब्दर० ।

हेरम्बहट्ट पु० दक्षिणस्थे देशभेदे शब्दर० ।

हेरिक पु० हि-इक रुट् च । चरे हेमच० ।

हेरुक पु० हि-उक रुट् च । १बुद्धभेदे २महाकालगणे मेदि० ३कामाख्यापीठस्थे शिवलिङ्गभेदे "शिवलिङ्गञ्च तत्रास्ति शिलायां हेरुकाह्वयम् । मदोदक्षिणपूर्वायां नायकं तत्तु पूजयेत्" कालिकापु० ८०अ० ।

हेलञ्जी स्त्री हिल-घञ् हेलं चिनोति चि-ड पृषो० गौरा० ङीष् । हिलमोचिकायाम् शब्दच० ।

हेलन न० हिल-ल्युट् । अवज्ञायाम् शब्दर० ।

हेला स्त्री हेड-अनादरे भावे अ डस्य लः । १अनादरे स्त्रीणां शृङ्गारभावजे "प्रौढेच्छा याऽतिरूढानां नारीणां सुरतोत्सवे । शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैः हेला सा परिकीर्त्तिता" इत्युक्ते २चेष्टाविशेषे । "देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वात् भावः समुत्थितः । भावात् समुत्थितो हावो हावात् हेला समुत्थिता" हाव एव भवेद्धेला व्यक्तं शृङ्गारसूचक" उज्ज्वल० ३ज्योत्स्नायाञ्च ।

हेलावुक पु० अश्वविक्रयापजीविनि हारा० ।

हेलि पु० हिल-इन् । १सूर्ये २अर्कवृक्षे च ३अवज्ञायां ङ्कर्डन्ध्रुः ४सूर्ये ज्यो०त०यानि हेलिन् सूर्ये ज्यो०त०

हेष अव्यक्तशब्दे भ्वा०आ० अ० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । हेषते अहेषिष्ट ।

हेषा स्त्री हेष-भावे अ । घोटकानां शब्दे अमरः ।

हेषिन् पु० हेष-णिनि । अश्वे त्रिका० ।

हेहे अव्य० हे च हे च द्व० । १सम्बोधने २आह्वाने मेदि० ।

है अव्य० हा-कै । १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि० ।

हैतुक त्रि० हेतौ प्रसृत ठक् । हेतुवादरते अयुक्तिक- वाक्यवादिनि "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपा- ठकः" परिषदर्थे मनुः ।

हैम त्रि० हिमे भवम् अण् । १हिमजातमात्रे २प्रातःका- लीनहिमजाते जले न० राजनि० । ३भूनिम्बे पु०राजनि० । हेम्नो विकारः अण् टिलोपः । ४स्वर्णविकारे ५स्वर्ण- मयपदार्थे च त्रि० ।

हैमन पु० हेमन्त एव हेमन्ते भवो वा अण् तलोपः । १हेमन्ते काले शब्दर० । २तत्र जाते त्रि० । हेम्न इदमण् न टिलोपः । स्वर्णसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

हैमन्तिक त्रि० हेमन्ते काले भवः ठञ् । हेमन्तकालभवे शालिधान्यभेदे (आमनधान) "हैमन्तिकं सिताऽस्विन्न धान्य मुद्गाश्चिता यवाः" हविष्याह्नोक्तौ ति०त० ।

हैमल पु० हिमल एव स्वार्थे अण् । हेमन्ते ऋतौ शब्दर०

हैमवत न० हिमवतोऽदूरभवो देशः तस्येदं वा अण् । १भारतवर्षस्य वर्षभेदे त्रिका० । "एतद्धैमवतं वर्षं भारती यत्र सन्ततिः" विष्णुपु० । २हिमालयसम्बन्धिनि त्रि० ३विष- भेदे पु० हेमच० । तस्यापत्यं तत्र भवो वा अण् । ४पार्वत्यां ५हरीतक्यां अमरः स्त्री ङीप् । ७स्वर्णक्षीर्यां

स्रोतश्चायाञ्च स्त्री मेदि॰ ङीप् ६गङ्गायां १०रेखाकारायां स्त्री धरणिः ङीप्। [सर्पयूथिकायां शब्दर॰।

हैमा मी) स्त्री हेम तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच् वा ङीप्।

हैयङ्गवीन न॰ ह्योगोदोहाद् भवम् ह्यस्+गो+ख नि॰। १नवनीते रत्नमा॰। पूर्वदिनदुग्धोद्भवे २घृते च अमर॰।

हैरिक पु॰ हि-र हेरः तत्र प्रसृत॰ ठक्। चौरे धरणिः।

हैहय पु॰ पश्चिमस्थे देशविशेषे बृ॰स॰ कूर्मविभाग २१६८ पृ॰ दृश्यम् तेषां राजा अण्। २हैहयेश्वरे कार्त्तवीर्य्ये हेमच॰ पृषो॰ हैहेय तत्रार्थे शब्दर॰।

हो अव्य॰ ह्वे-डो नि॰। १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि॰।

होड गतौ अनादरे च भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। होडते अजुहोडत्।

होड पु॰ होड-अच् हुड-अच् वा। १समुद्रगामिनौकाभेदे (डुङ्गि) त्रिका॰ २चौरापहृते च मिता॰।

होतृ पु॰ हु-तृच्। १ऋग्वेदाभिज्ञे अमरः। २होमकर्त्तरि त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। "या हविर्या च होत्री" शकुन्तला।

होत्र न॰ हु-ष्ट्रन्। १होमे हेमच॰। २हविषि घृतादौ च त्रिका॰ ३स्तुतौ स्त्री टाप्।

होत्रीय न॰ होत्राय हितम् होतुरिदं वा छ। १हविर्गृहे हेमच॰। २होतृसम्बन्धिनि त्रि॰।

होम पु॰ हु-मन्। देवतोद्देशेन वह्नौ मन्त्रद्वारा घृतादित्यागरूपे हवने नित्यं स्वाहास्वधावषट्सु पञ्चसु यज्ञेषु मध्ये २देवयज्ञे अमरः। ३आशीर्व्विषप्रपाशौ आशीर्य्याप्यभागस्य मन्त्रे च दाने च श्रा॰ त॰।

होमकुण्ड पुंन॰ होमार्थं कुण्डम्। होमार्थे कुण्डे त्रिका॰

होमधान्य न॰ होमोपयुक्तं धान्यम्। १तिले २यवे च राजनि॰।

होमधूम पु॰ होमजः धूमः। होमार्थाग्निजाते धूमे हेमच॰

होमभस्मन् न॰ होमस्य भस्म। हुतद्रव्यजाते भस्मनि हेमच॰

होमाग्नि पु॰ ६त॰। यज्ञियाग्नौ हेमच॰।

होमि पु॰ हु-मि सुट् च। १अग्नौ २घृते च मेदि॰ ३जले शब्दर॰। ४चित्रकवृक्षे। [राजनि॰

होमिन् पु॰ होमोऽस्त्यस्य इनि। होमकर्त्तरि।

होम्य त्रि॰ होमाय हितम् यत्। होमोपयुक्ते घृतादौ

होरा स्त्री हु-रन्। ज्योतिषोक्ते १लग्ने २राश्यर्द्धभागे ३होराज्ञापकशास्त्रभेदे ४रेखायाञ्च मेदि॰। 'विषमर्क्षेषु प्रथमा होरा' सूर्यस्योदिता॰। द्वितीया॰ शशिनो युग्मे व्यत्ययाद्गणयेत् सदा" ज्यो॰ त॰। "चतुर्विंशतिरेताभिरहोरात्रं प्रचक्षते। पश्चिमादह-रात्रादि होराख्या विद्यते क्रमः" वह्निपु॰।

होलक पु॰ हु-क्विप् लकति लक-अच् कर्म॰। "अर्द्धपक्वैः शमीधान्यैस्तृणभ्रष्टैश्च होलकः" इत्युक्ते तृणादिना अर्द्धपक्वे शमीधान्ये "होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषत्रयापहः। भवेद् यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत्" भावप्र॰।

होलाक पु॰ स्वेदविशेषार्थव्यापारभेदे चरकः तत्र दाकाक इत्यत्र होलाक पाठान्तरम्।

होलाका स्त्री हु-क्विप् तं लाति ला-क सप्तम्यां अलुक्। १वसन्तोत्सवभेदे उपचारात् तत्काले फाल्गुनपौर्णमास्याञ्च। पृषो॰ होली होलिका होलकाऽप्यत्र। होलाकाविधिश्च आचारप्राप्त इति माधवाचार्य्याः। पुराणादिप्रसिद्धः शास्त्रमूलोऽयम् आचार इति हेमाद्रिनिर्णयसिन्धुप्रभृतयः। तद्विधिकालौ नि॰सि॰ उक्तौ यथा "फाल्गुनपौर्णमासी होलिका सा च सायाह्नव्यापिनी ग्राह्या "सायाह्ने होलिकां कुर्य्यात् पूर्वाह्णे क्रीडनं गवामिति" वचनादिति निर्णयामृते उक्तम्। ज्योतिर्निबन्धे तु "प्रतिपद्भूतभद्रासु याऽर्च्चिता होलिका दिवा। संवत्सरञ्च तद्राष्ट्रं पुरं दहति साद्भुतम्। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा। तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा पूज्या होला निशामुखे" इति नारदवचनात् प्रदोषव्यापिनीत्युक्तम्। हेमाद्रौ मदनरत्ने च भविष्ये "तस्यां निशागमे पार्थ! संरक्ष्याः शिशवो गृहे। गोमयेनोपलिप्ते च सचतुष्के गृहाङ्गणे" इत्यादिना तत्रैव तद्विधानाच्च। तेनेयं पूर्वविद्धा "श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी। पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्" इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेश्च। दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव पूर्वदिने भद्रासत्त्वात् तत्र च होलिकानिषेधात् तदुक्तं निर्णयामृते मदनरत्ने च पुराणसमुच्चये "भद्रायां दीपिता होली राष्ट्रभङ्गं करोति वै। नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात् तां परिवर्जयेत्"। तथा "भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा। श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी"। तथा "दिनार्धात् परतोऽपि स्यात् फाल्गुनी पूर्णिमा यदि। रात्रौ भद्रावसाने तु होलिका दीप्यते तदा" इति। यदा तु पूर्वदिने चतुर्दशी प्रदोषव्यापिनी परदिने च क्षयवशात् सायाह्नात् प्रागेव पूर्णिमा समाप्यते तदा पूर्वदिने संपूर्ण

रात्रौ भद्रासत्त्वात् तत्र च तन्निषेधात् परेऽह्नि प्रतिपद्येव कुर्य्यात् । "सार्द्धयामत्रयं वा स्याद् द्वितीयदिवसे यदा । प्रतिपद्वर्द्धमाना तु तदा सा होलिका स्मृता" इति भविष्यवचनादिति निर्णयामृतकारः । मदनरत्नेऽप्येवम् । यत्तु "षष्ठौ वह्निं परित्यजेदिति" भविष्यम् । षष्ठौ होलिकाया वह्निं प्रतिपत् वर्जयेदित्यर्थः तद्भिन्नविषयमिति तत्रैवोक्तम् । अन्ये तु तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा कार्य्या । "प्रदोषव्यापिनी चेत् स्याद् यदा पूर्व्वदिने तथा । भद्रामुखं वर्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपनम्" इति नारदवचनात् । "निशागमे प्रपूज्येत होलिका सर्व्वदा बुधैः । न दिवा पूजयेद्धोलां पूजिता दुःखदा भवेत्" इति दिवोदासीयवचनात् । "यामत्रयोर्द्ध्वयुक्ता चेत् प्रतिपत्तु भवेत्तिथिः । भद्रामुखं परित्यज्य कार्य्या होला मनीषिभिः" इति विद्याविनोदेऽभिधानाच्च । भद्रामुखं विहाय पूर्व्वदिने एव कार्य्येत्याहुः । भद्रामुखन्तु "नाद्यस्तु पञ्च घटिका गणकाः कथयन्ते" इति रत्नमालोक्तं ज्ञेयम् । शिष्टाचारोऽप्येवमेव । अत्र चेच्चन्द्रग्रहणं तदा ततोऽर्वाक् निशि भद्रावर्ज्जं पौर्णमास्यां होलिकादीपनम् । अथ परेऽह्नि अस्तोदयस्तदा पूर्व्वदिने भद्रावर्जं रात्रौ चतुर्थयामे विष्टिपुच्छे वा होलिका कार्य्या । पश्चोत्तर प्रतिपत्सत्त्वात् तत्पूर्व्वं दिवा होलानिषेधादिति दिवोदासचन्द्रप्रकाशौ । वस्तुतस्तु परदिने प्रदोषे पौर्णमासीसत्त्वे कर्म्मकालव्याप्त्यभावे चतुर्थयामादि गौणकालव्याप्तौ भाभावाद्भद्राभावाच्च मुख्यकाल एव होला कार्य्या । न च "सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतके राहुदर्शने । स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेदिति" निषेधात् कथं सूतके होलेति वाच्यम् तस्योत्तरार्द्धभेदत्वात् । पूजामन्त्रस्तु "असृक्पाभयसन्त्रस्तैः कृता त्वं होलि बालिशैः । अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भव" इति । यत्तु वार्षिककारैर्होलिका आचारप्राप्तेत्युक्तम् । तन्न हेमाद्र्याद्युदाहृतभविष्यवचनान्यविज्ञाय कृतत्वात् चिन्त्या ज्ञेया आचाराधिकरणवत् । हुताशनी मलमासे च भवति" नि०सि० ।

होलाकाधिकरण न० जैमि० प्रथमस्य द्वितीयपादे दर्शिते न्यायभेदे तच्च तत्त्वबोधन्यायम् संक्षिप्य दर्शितं यथा "होलाका प्राच्यैरभिमानिभिरनुष्ठीयते होलाका च वसन्तोत्सवविशेषः ज्योतिर्निबन्धः । एवमाह्नीनेबुकादिकं दाक्षिणात्यैः, आह्नीनेबुकं स्तनकृष्णागतं करञ्जकादि-स्थावरदेवतापूजादिकं तद्देशप्रसिद्धम् । उद्वृषभयज्ञादिकमुदीच्यैः क्रियते उद्वृषभयज्ञश्च ज्यैष्ठ्यां पौर्णमास्यां बलीवर्दौ सम्यगर्च्य धावयन्ति यत् स तद्देशप्रसिद्धः एवं हारीताद्युक्तस्मृतयाऽपि काश्चित् कश्चिद्देशविशेषे दृश्यन्ते ष्टकोक्तकर्माणि तत्तत्कार्याकर्त्तृकानीत्येषां मूलभूताः श्रुतयः कल्पनीयाः । तत्र किं प्राच्यैर्होलाका कर्त्तव्येत्यादिरूपा प्राच्यादिपदघटिता व्यवस्थितविषया उत होलाका कर्त्तव्या इति तत्तत्पदाघटिता सामान्यविषया इति संशयः तत्र प्राच्यादिपदघटितैव कल्प्या देशविशेषाणामाचारदर्शनात् लिङ्गव्यवस्थया हि लिङ्ग्यनुमीयते यथा यत्र धूमोऽवगतस्तत्रैव वह्निरनुमीयते नान्यत्र तथा च सूत्रम् "अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात्" अस्यार्थः । अनुमानव्यवस्थानात् धूमादिव्यवस्थया वह्न्याद्यनुमानव्यवस्थादर्शनात् तत्संयुक्तं प्राच्यादिपदघटितम् अनुमेयश्रुतिवाक्यं प्रमाणं स्यादिति प्राप्ते राद्धान्तायोक्तम् "विशेषाभावमात्रेण प्रसिध्येत् सर्वधर्मता । विशेषणात् व्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते" । अस्यार्थः विशेषाभावमात्रेण हारीतस्मृतिगोभिलाष्टकादौ शाखिविशेषप्रतिपादकपदाभावेन तत्तत्स्मृत्युक्तस्य सर्वधर्मता सर्वसाधारणी कर्त्तव्यता प्रसिध्येत् । तथा हि छन्दोगोऽपि गोभिलादिः स्वशिष्यानध्यापयामास तेऽप्यस्मान् छन्दोगानेवमध्यापयन्ति अष्टकान्यादिकसूत्रमूलम् अतस्तत्सूत्राखिलतत्तत्कार्योक्तमाचरन्ति इति प्रतिज्ञाव्याख्यानुसारिणी श्रुतिः कल्पनीया । आचारे त्वाह विशेषणात् प्राच्यादीनां विशेषव्यवहारदर्शनेनानुमेयश्रुतौ प्राच्यादिविशेषणपदान्तर्भावात् व्यवस्था स्यात् प्राच्यादीनामेव तदाचरणमिति विधानव्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते । अयमभावः सर्वाचरितत्वमनुगतम् अनाचरितत्वस्य व्यावृत्तम् आकृतिव्यक्तिगुणादिकं किञ्चित् विशेषणं न सम्भवति यदुपादाय होलाकाद्यधिकरणं स्यात् । न च प्राचीभवत्वादिरूपप्राच्यादिपदवाच्यता तथेति वाच्यं तद्देशभवानामपि केषाञ्चिदनाचरणात् चिरविनिर्गतस्य तत्तद्देशीयस्य पुत्रपौत्रादेः समाख्यायामसत्यामपि होलाका कर्त्तव्येति सामान्यश्रुत्यैवोपपत्तौ प्राच्यादिपदघटितश्रुतिकल्पनमन्याय्यं गौरवात् न चाप्राच्यानामनुष्ठानार्थं प्राच्यादिपदवती कल्पनीया अनाचरणरूपया ननुष्ठानरूपश्रुतिकल्पकत्वात् तद्व्यभिचारेणैव सम्भवात् । न हि यदि श्रुतिविहितं स्यात् तदा अप्राच्यैरपि अ-

नुचितं स्यादिति तर्कयितुं शक्यते होलाकाया नित्यत्वे मानाभावेन काम्यत्वात् । न हि सर्वमेव श्रुतिविहित काम्य सर्वैः सङ्कल्पनुष्ठीयते न चैकस्य कर्त्तुर्विधानमन्यत्र तन्निषेधयति येनाप्राच्यानां निषिद्धाचरणेनानिष्टजन-कताज्ञापनार्थं तत्सदृशमर्थवत् स्यात् । अत्र च शास्त्रदीपि-काधिकरणमालादायभागप्रभृतिषु प्राच्यानामिति पाठः । प्राच्याश्चात्र शास्त्रीयाः ते च हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये या रेखा ज्योतिःशास्त्रादौ प्रसिद्धा तस्याः पूर्वदेशीयाः प्राच्याः न तु गौडदेशावधिकपूर्वदेशीयाः । तस्याः पश्चिम-देशीयाश्च पाश्चात्त्याः । एतेन प्रतीच्यानां तदाचरणमिति स्वदेशाभिप्रायेणैव गौडीयेनोदीच्येन लिखितं तस्येदं गौडीयानामेव श्रुतिकल्पनम् अप्रत्यक्षवेदानां तथा चाव्यवस्थितश्रुतिकल्पना स्यात् न चायमपि दोषः विशेष कल्पने भविष्यति तथा सति पार्थसारथिमिश्रादिभि-र्मैथिलैरपि व्याख्यातः स्यात् न चैवम् । तस्माज्ज्योति-षादिशास्त्रप्रसिद्धप्राच्यादिपाठायैवैषमाशङ्केति" ।

हो अव्य० ह्वे—डो नि० । १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि० ।

होड अनादरे गतौ च भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्व । होडते अजुहोडत् ।

हौत्र त्रि० होतुरिदम् उद्गा० अण् । तस्य भावः कर्म वा युवा० अण् वा । १होतृसम्बन्धिनि २तत्कर्मादौ न० ।

ह्नु चौर्य्ये अदा० आत्म० सक० अनिट् । ह्नुते अह्नोष्ट ।

ह्मल चलने भ्वा० प० सक० सेट् । ह्मलति अह्मालीत् । घटा० । प्रह्मलयति अनुपसर्गस्य वा ह्रस्वः ।

ह्यस् अव्य० गतेऽह्नि नि० । गतदिवसे अमरः ।

ह्यस्तन त्रि० ह्यस्+भवार्थे ट्युल् तुट् च । गतदिवसभवे त्यप् । ह्यस्त्योऽप्यत्र त्रि० । [हेडि । ह्रगति अह्रगीत् ।

ह्रग संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् घटा० एदित् णिचि न

ह्रद पु० ह्राद—अच् नि० । १अगाधजलाशये अमरः । २किरणे रामाश्रम । "ह्रदवारि वह्निजनन मधुरं कफवातहारि पथ्यञ्च" राजनि० तज्जलगुणा उक्ताः ।

ह्रदिनी स्त्री ह्रदोऽस्त्यस्याम् इनि । नद्याम् अमरः ।

ह्रप भाषणे चु०उ०सक०सेट् । ह्रापयति ते अजिह्रपत् त ।

ह्रस रवे भ्वा० प० सक०सेट् । ह्रसति अह्रसीत् अह्रासीत्

ह्रसिमन् पु०ह्रस्वस्य भावः इमनिच् ह्रसादेशः । ह्रस्वतायाम्

ह्रसिष्ठ त्रि० अतिशयेन ह्रस्वः इष्ठन् ह्रसादेशः । अतिह्रस्वे

ह्रसीयस् त्रि० अतिशयेन ह्रस्वः ईयसुन् ह्रसादेशः । अति-ह्रस्वे । स्त्रियां ङीप् ।

ह्रस्व न० ह्रस—वन् । १परिमाणभेदे २तद्वति ३खर्वे च त्रि० अमरः । एकमात्रोच्चार्य्ये ४लघुवर्णे पु०राजनि० । ५क्षुद्रपर्ण्यां ६नागदन्त्यां भूमिजम्बूवृक्षे स्त्री राजनि० ।

ह्रस्वकुश पु० नित्यकर्म० । श्वेतकुशे राजनि० ।

ह्रस्वगर्भ पु० ह्रस्वो गर्भो यस्य । कुशे रत्नमा० ।

ह्रस्वगवेधुका स्त्री नि० कर्म० । नागबलायाम् अमरः ।

ह्रस्वजम्बू स्त्री कर्म० । क्षुद्रजम्बूवृक्षे रत्नमा० ।

ह्रस्वदर्भ पु० नित्यकर्म० । श्वेतकुशे राजनि० । [क्याम् राजनि०

ह्रस्वदा स्त्री ह्रस्वेऽपि दीयते छिद्यते दो—अवखण्डने क । यष्टि०

ह्रस्वपत्त्रक पु० ह्रस्वं पत्त्रमस्य कप् । १मधुकवृक्षे (मौल) २अश्वत्थ्याम् स्त्री राजनि० कापि अत इत्त्वम् ।

ह्रस्वफला स्त्री ह्रस्वं फलमस्याः । भूमिजम्बूवृक्षे राजनि०

ह्रस्वमूल पु० ह्रस्वं मूलमस्य । रक्तेक्षौ राजनि० । [अमर ।

ह्रस्वशाखाशिफ पु० ह्रस्वा शाखा शिफा च यस्य । क्षुपे

ह्रस्वाग्नि पु० ह्रस्वः अग्निरस्मात् ५ब० । अर्कवृक्षे शब्दच० ।

ह्रस्वाङ्ग पु० ह्रस्वमङ्गमस्मात् ५ब० । १जीवकौषधे अमर । ६ब० । वामने २खर्वे त्रि० । कर्म० । ह्रस्वे अङ्गे न० ।

ह्राद ध्वने भ्वा० आ० अक० सेट् । ह्रादते अह्रादिष्ट ।

ह्राद पु० ह्राद—भावे घञ् । १शब्दे हेमच० अच् । २शब्द-कारके त्रि० ३हिरण्यकशिपुपुत्रभेदे पु० पुराणम् ।

ह्रादिनी स्त्री ह्राद—णिनि ङीप् । १विद्युति २वज्रे अमरः ३नद्याम् राजनि० ४शल्लक्याम् शब्दर०, ५ह्रादविशिष्टे त्रि०

ह्रास पु० ह्रस—घञ् । १शब्दे त्रि० २अपचये च ।

ह्रिणी लज्जायाम् कण्ड्वा० आ० अक० सेट् । ह्रिणीयते अह्रिणीयिष्ट ।

ह्रिणीया स्त्री ह्रिणी—यक् भावे अ । लज्जायाम् अमरः । पृषो० ह्रिणिया इत्यपि तत्रार्थे भरतः । [ह्रेपयति ते ।

ह्री लज्जायां जु०प०अक०अनिट् । जिह्रेति अह्रैषीत् । णिचि

ह्री स्त्री ह्री—सम्प० भावे क्विप् । लज्जायाम् अमरः ।

ह्रीका स्त्री ह्री—कन् । १त्रासे उणा० । २लज्जायां सि०कौ वा रस्य ल तत्रार्थे ।

ह्रीकु त्रि० ह्री—कु । १लज्जिते । २लज्जने ४जतुनि ५त्रपुणि च उणा० । वा रस्य ल । [क्षोत् ।

ह्रीच्छ लज्जायाम् भ्वा० प० अक० सेट् । ह्रीच्छति अह्री-

ह्रीजित त्रि० इत० । लज्जाशीले जटा० ।

ह्री(त)ण त्रि० ह्री–क्त वा तस्य न । लज्जिते अमर ।

ह्रीवेर(ल) न० ह्रिये लज्जायै वेरमङ्गमस्य क्षुद्रत्वात् पृषो० वा रस्य ल (बाला) रूपभेदे पृषो० । ह्रिबेर तत्रार्थे रस्य

तः ह्रेषेव तमार्थे अमरटीकायामाह स्म भरतः ।
ह्रुड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।
ह्रोडते अह्रोडिष्ट । [ह्रुडति अह्रुडिष्ट
ह्रूड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।
ह्रेप गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।
ह्रेपते अह्रेपिष्ट ।
ह्रेष अव्यक्तशब्दे अक० चलने सक० भ्वा० आ० सेट् ऋदित्
चङि न ह्रस्वः । ह्रेषते अह्रेषिष्ट ।
ह्रेषा स्त्री ह्रेष-भावे अ । अश्वशब्दे अमरः ।
ह्रौड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।
ह्रौडते अह्रौडिष्ट । [वृद्धिः । ह्लगति अह्लगीत् ।
ह्लग संवरणे भ्वा० प० सक० सेट् घटा० यदित् षिचि न
ह्लप भाषणे चु० उ० द्विक० सेट् । ह्लापयति ते अजिह्लपत् त ।
ह्लस रवे भ्वा० प० अ० सेट् । ह्लसति अह्लसीत् अह्लासीत् ।

ह्लाद शब्दे भ्वा० आत्म० अक० मोदने अक० सेट् ईदित्
निष्ठायामनिट् । ह्लादते अह्लादिष्ट । ह्लन्नः ।
आ+आनन्दे अक० आह्लाद० ।
ह्लादिनी स्त्री ह्लाद-णिनि ङीप् । १विद्युति २वज्रे अमरः
पाठान्तरम् ३ईश्वरशक्तिभेदे च श्रीधरः ४ह्लादविशिष्टे त्रि०
ह्वल चलने भ्वा० प० अक० सेट् । ह्वलति अह्वालीत् । घटा०
प्रह्वलयति अनुपसर्गस्य वा ह्रस्वः ह्वलयति ह्वालयति ।
ह्वान न० ह्वे-ल्युट् । आह्वाने । [अह्वरत् ।
ह्वृ कुटिलीकरणे भ्वा० प० सक० अनिट् । ह्वरति अह्वार्षीत् ।
ह्वे स्पर्द्धायां शब्दे च अक० आह्वानार्थे सक० भ्वा० उभ० यजा०
अनिट् । ह्वयति अह्वत्–अह्वत अह्वास्त अन्य० लु-
ङ्वाव आहूतः आहूतिः ।
आ+स्पर्द्धायाम् आत्म० शत्रुमाह्वयते । शिवम् ।
ओं तत्सत् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये हकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ग्रन्थकर्तृवंशादि ।

राढ़ीयश्रेणीविख्यातकेञ्जिडियामिकः किल । यशोहरप्रदेशस्थसारलावसथे स्थितः ॥
सार्वभौमोपाधियुक्तः कमलाकान्तसंज्ञकः । सच्छ्रोत्रियः क्षितौ ख्यातो वात्स्यवंशावतंसकः ॥
मुकुन्दरामनामासीत् तदन्वयसमुद्भवः । तत्प्रदेशस्थवैचण्डीग्रामवासी स्वकार्य्यतः ॥
तर्कसिद्धान्तोपनामा रामरामस्तदात्मजः । सदा शिवशिवेत्युक्त्या प्राप्तः शिवशिवाभिधाम् ॥
नानाविद्याधरत्वेन प्राप विद्याधराह्वयम् । भागीरथीतीरवासी भवबन्धजिहीर्षया ॥
वर्द्धमानप्रदेशस्थाम्बिकाग्रामेऽवसच्चिरम् । अन्ते काशीं समासाद्य पञ्चत्वं प्राप्य मुक्तिभाक् ॥
अम्बिकावासकालेऽस्य जातौ वंशधरौ सुतौ । तर्कपञ्चाननोपाधिर्दुर्गादासस्तु मध्यमः ॥
सार्वभौमोपाधियुतः कनीयांस्तु तदात्मजः । कालिदासाभिधो नानाशास्त्रविद्याविशारदः ॥
तस्याह प्रथमः पुत्रस्तारानाथाह्वयो द्विजः । तर्कवाचस्पत्युपाधिं गुरुतो लब्धवान् स्वतः ॥
नगरे कलिकाताख्ये गवर्णमेण्टनिवेशिते । संस्कृतपाठशालाख्ये मठे पूर्व्वमधीतवान् ॥
काश्यादिनानास्थानेषु लब्धविद्यस्ततः क्रमात् । तत्रैव पाठशालायां तदध्यक्षेण पूर्व्वतः ॥
पाणिन्यादिव्याकरणपाठनाय नियोजितः । पश्चात् दर्शनशास्त्रस्याध्यापनायापि योजितः ॥
प्रायश्चित्तशतसराम्न तत्कर्मानुष्ठितं मया । सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या सरलाख्या तदा कृता ॥
तदैव तत्त्वकौमुद्या व्याख्याऽपि यत्नतः कृता । सिद्धान्तबिन्दुसारोऽपि शब्दस्तोममहानिधिः ॥

आशुबोधं व्याकरणं शब्दार्थरत्ननामकः। धातुरूपादर्शनामा ग्रन्थोऽपि रचितो मया ॥
गायत्र्यर्थो विनिर्णीतः गयाश्राद्धादिपद्धतिः। वादो बहुविवाहस्य तुलादानादिपद्धतिः ॥
राजप्रशस्ती रचिता कादम्बर्य्याश्च टिप्पनी। वेणीसंहारमुख्येषु विवृतिर्नाटकेषु च ॥
एते ग्रन्था विनिर्माय मुद्रिता बहुयत्नतः। गवर्णमेण्टानुकूल्याच्च कचिदेषु च मुद्रणे ॥
तत्पदापसृतेनापि गवर्णमेण्टप्रकल्पिताम्। अर्द्धवृत्तिं समासाद्य वाचस्पत्यं समापितम् ॥
मुद्रणे व्ययबाहुल्यात् गवर्णमेण्टे निवेदिते। तद्दत्तव्ययसाहाय्यं लब्ध्वेदं मुद्रितं मया ॥
अष्टादशभिरानायि वर्षैः पूर्तिं मयाधुना। शब्दरत्नमयः कोषो मोषदोषविवर्जितः।
नानाधातुरव्ययाढ्यो नानार्थोऽयं विराजताम्। वाचस्पत्याभिधो नानाशास्त्रार्थानां प्रदर्शकः
वाचस्पत्युपनाम्नायं श्रीतारानाथशर्म्मणा। निरमायि प्रयत्नेन मुद्रायन्त्रे च मुद्रितः ॥
वाणशून्यदन्तिचन्द्रविमिते शकवत्सरे। सौरपौषे षोड़शाशे मुद्रा तस्य समापिता ॥
यदत्र स्खलितं किञ्चित् प्रमादेन भ्रमेण वा। तत्सर्वं शोधयन्त्वार्य्याः कस्य न स्खलितं मनः।
बहुच्छिद्रं परित्यज्य गुणलेशजिघृक्षया। परिगृह्णन्त्वदोषिज्ञा ऋजवो दम्भवर्जिताः ॥
एतस्य मुद्रणविधौ परिशोधनार्थं यत्ने कृतेऽपि बहुले भ्रमतः मादात्।
दृष्टेर्विकारवशतो यदशुद्धमस्ति संशोधयन्तु सुधियो नतियाचितास्तत् ॥
अनुद्बोधाद्विस्मृता ये शब्दाः केचित् प्रमादतः। परिशिष्टे प्रकाश्यास्ते इत्याशा पूरको विभुः ॥
ये शब्दाम्बुधिपारमापुरमलप्रज्ञातरीवैभवात् तानुद्दिश्य नमस्क्रियैव सततं तेभ्यो न चैषा क्रिया।
ये शास्त्रेऽकृतबुद्धयो निजधिया व्युत्पित्सवो मानवाः नानाकोषनिरीक्षणे श्रमभियस्तेभ्यो ममैषा क्रिया ॥
पदानुशासने रतं मुनित्रयं हृदा नतम्। तदस्य भूमिमण्डले करोतु सुप्रचारणम् ॥ शिवम्।
ओँ तत्सत्।

इति कलिकातास्थगवर्णमेण्टसंस्कृतपाठशालीयदर्शनव्याकरणाध्यापकवर श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति-
भट्टाचार्य्येण विरचितं वाचस्पत्याभिधमभिधानं समाप्तम्।

१८०५ शालिवाहन वत्सरे, १९४० विक्रमादित्यसंवत्सरे, १८८४ खीष्टाब्दे।
कलिकातानगरे मुद्रितमभूत्।